

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

७१४

कम मरणा

मार्ग नं०

मार्ग

०३०८ ~~पेडी~~
२ २१५११

PRINTED BY
BY RAMBA PRASAD HARY, AND HARI CHANDAN BABA, 71, PATHUNIAHATTA STREET, CALCUTTA:
To be had at the Sadakshidharm (Office, No. 71, Pathuniahatta Street, Calcutta; and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road
Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 1, and Countries out of India 2s. for each number.

1941-1942

1 :2014 :HBh

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

1: హరిహరము

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

कं

कः

क, ककारः । (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तथा चोक्तम् “तुल्यास्य प्रथमं सवर्णम्” ॥ १।१।८ । सिद्धान्तकौमुद्याम् । “अङ्गुहविसर्जनीयानाङ्गुठः” ॥ इति ॥ ॥) (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,— “वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका । अधोरेखा भवेद्ब्रह्मो मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्यशून्यं सदाशिवः । कदम्बगोलकाकारं ककारं भावयेत् सधीः” ॥ इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥ ॥ तस्य नामानि यथा,— “कः क्रोधीशो महाकालो कामदेवप्रकाशकः । कपालो तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः । ध्वनी प्रजापतिः स्फुटिर्दक्षस्तनो विशाम्पतिः । ध्वनन्तः पार्थिवो विन्दस्तापिनी परमात्मकः । वर्गाद्यश्च मुखी ब्रह्मा सखाद्योऽस्मः शिवो जलम् । माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलशरणं करः । नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः । श्रीपुरं रमणो मङ्गकुसुमा परमात्मकः” ॥ इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ “अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम् । रश्म्यं परमाख्यं त्रैलोक्यानाञ्च संपदम् ॥ वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका । अधोरेखा भवेद्ब्रह्मो मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्ये शून्यः सदाशिवः । जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने ! ॥ शरच्चन्द्रप्रतीकाशा दक्षरेखा च मुक्तिमान् । अधोरेखा वरारोहे ! महाभक्तवर्धनः ॥ शङ्खकुन्दसमा कीर्त्तिर्मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठा या तु कोटिविद्युत्तत्ताकृतिः । कोटिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः । शून्यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी ॥ ककाराख्यायते सर्वं कामं कैवल्यमेव च । अर्थश्च जायते देवि ! तथा धर्मश्च नान्यथा ॥ ककारः सर्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च ।

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदख्यः । कामनीया महेष्टानि ! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी । माता सा सर्वदेवानां कैवल्यपददायिनी । ऊर्ध्वकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता । वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता । दक्षकोणे स्थिता विन्दु रौद्री संहाररूपिणी । ज्ञानात्मा स तु चार्वाङ्ग ! कलाचतुष्टयात्मकः । इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान् । क्रियाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मः सर्वं प्रकृतिसृष्टिमान् ॥ आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा मन्त्रः प्रतिष्ठितः । आसनं त्रिपदादेव्याः ककारं पञ्चदेवतम् ॥ ईश्वरो यस्तु देवेश ! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः । त्रिकोणमेतत् कथितं योगिमगुलमुत्तमम् ॥ केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता । ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशं कामिनीं परम् ॥ चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविभजिताम् । कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम् ॥ रत्नकङ्कणकेयूरमकुन्दरुपशोभिताम् । गजहारेः पुष्पहारेः शोभितां परमेश्वरीम् ॥ एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत् । प्रफुल्लञ्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्यमेव ॥ एतत्से कथितं देवि ! ककारतत्त्वमुत्तमम्” ॥ इति कामधेयतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमः । “कखरादिः कित्तु वा” । एतेन गण्यत् क संख्येने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात् ॥)

कं, क्री, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्वदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वात् । यदा कायति वर्गात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कै शब्दे “अन्येभ्योऽपि वृष्यते” इति । १।२।१०१ । शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “हाम्यामोष्ठौ दिशन्मृज्य चैकेन क्षाणयेत्करम् । मुख-प्राण-नज-श्रोत्र-नाभ्युखं मुञ्चै नम्रात्” ॥ अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायति शब्दायते स्त्रीतोवेगेनालोङनेन वेति यावत् ॥) जलम् ।

(यथा, भागवते ६।१।४२ ।

“सूर्योऽग्निः खं मरुदावः सोमः सन्धाह्नोदिशः । कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः” ॥ कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृह्णिता इति शेषः । आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तित्वात् ।) सुखम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, कान्त्योग्योपनिषदि । ४।१०।५ ।

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानामाहं यत् प्राणो ब्रह्म कश्च तु खश्च न विजानामीति ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणश्च ह्यास्मे तदाकाशश्चोचुः” ॥ “तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचाभिर्गं ते ह्यप्रयः ऊचुः । यदाव यदेव वथं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोग-जातसुखान्निवर्त्तितं स्याद्रीलेनेव विशेष्यमाण-सुखं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानोहि श्वश्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकदृष्टेनानात् खान्निवर्त्तितं स्याद्रीतोत्पत्तवदेव” ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः । यदा कथ्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम् । कच् बन्धने डः ।) कशः ॥ इति धरणी ॥

कः, पं, (कचति दीप्यते खेन ज्योतिषा ज्योतिर्मयत्वात् कच् + ड ।) ब्रह्मा (यथा, भागवते । १।१२।५१ ।

“एवं युक्तकृतस्तस्य देवं चावेक्षतस्तदा ।

कस्य रूपमभूद् देवा यत्कायमभिचक्षते” ॥)

विष्णुः । (यथा महाभारते । १३ । विष्णोः सङ्ख-नामकधने । १४८ । ८१ ।

“एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्” ॥

प्रजापतिः । यथा भागवते । ८।५।३८ ।

“खेभ्यश्च कृन्दांसृषयो मेदुतः कः

प्रसीदतां नः स महाविभूतिः” ॥)

दक्षः । (यथा भागवते । ८।१०।१०० ।

“जप्तेऽहुतैरावपुषाऽश्वमेतोऽपकृष्टो

कंसका

मारीचमासु विप्रिखेन यथा कसुयः ॥
कामदेवः ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्यः ॥ आत्मा ॥
राजा ॥ यज्ञिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥
शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्यनेकार्थ-
कोषः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकार्थकोषः ॥

कः, जि, सर्वनाम ॥ इति विश्वः ॥ के कि इति भाषा ॥
(यथा विष्णुपुराणे ॥ १ ॥ १७ ॥ २० ॥

“तन्मते परमात्मानं तात ॥ कः केन शास्यते” ॥

कंसः, पुं स्त्री, कंसः ॥ पानपात्रम् ॥ इत्यमरटीका ॥

कंसं, स्त्री पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन

पातुमिति शेषः ॥ “हृद्वदिह्निकभीति” सः ॥

उणां ॥ ३ ॥ ६२ ॥) मद्यादिपानपात्रम् ॥ तत्पर्यायः ॥

पानभाजनम् २ ॥ इत्यमरः ॥ २ ॥ ६ ॥ २२ ॥ कंसम्

३ ॥ कांस्यम् ४ ॥ इति तट्टीका ॥ तैजसद्रवम् ॥

स्वर्णरजतादिनिर्मितपात्रमात्रम् ॥ मानविशेषः

तत्तु आद्रकपरिमाणम् ॥ इति मेदिनी ॥ (घतुः

घट्टिपलात्मकाद्रकरूपम् ॥ यथा भावप्रकाशे ॥

“शरावोऽष्टपलं तद्वज्रक्षेयमत्र विचक्षणे ॥

शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाद्रकः ॥

भाजनं कांसपात्रञ्च घतुःघट्टिपलसप्तः” ॥

ताम्रवक्रमिश्रितधातुविशेषः ॥ कौमा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः ॥ कांस्यम् २ ॥ कंसास्थि ३ ॥ ताम्राद्रुम्

४ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्तुलाकारवर्धय-
पात्रभेदः ॥ यथा शतपथब्राह्मणे ॥ १० ॥ ३२ ॥

“शौक्यदे कसे चमसे वा” ॥)

कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय

पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः ॥ कम् + सः ॥

यदा कंसे शान्तिं प्राप्नुवन् कंसं शासने इत्यस्मात्

सः ॥) विष्णुहृत्सुरविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

स तु मधुरादेशराजा ॥ यद्वंशीयोयसेनराज-
पुत्रः ॥ श्रीकृष्णमानुजः ॥ तेन बधः प्राप्तः ॥

(एतद्विषयं भागवते ॥ १० ॥ ४४ अध्याये वि-
शेषेण दृश्यम् ॥ कंसनामकारणं ह्रस्विंशे यथा,

“कस्य त्वमिति यथाहं त्वयोक्तो मत्तकाग्रिमि ॥

कंसस्तस्माद्रूपध्वंसी तव प्रकृतो भविष्यति” ॥

अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)

कंसकं, स्त्री, (काम्यतेनेन चतुर्वृष्ट्यादिकमिति-

शेषः ॥ कम् + सः ॥ ततो जातो संज्ञायं वा कन् ॥)

चतुरौषधधातुविशेषः ॥ स तु श्रीराक्षसीप्रभेदः ॥

तत्पर्यायः ॥ पुष्पकासीसम् २ ॥ गयमौषधम् ३ ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति

यः ॥ कंस + कृ + “कर्मण्यण्” ॥ ३ ॥ २ ॥ १ ॥) केचित्

ताम्रवक्रकारमिच्छन्त्यत्र ॥ जातिविशेषः ॥ कौ-

स्तारि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ॥

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अश्वत्थो गान्धर्वको बणिक् ॥

कंसकारश्चकारौ ब्राह्मणात् सम्भूतवतुः” ॥

इति बृहद्भर्मपुराणम् ॥ अपि च ॥

“विश्वकर्मा च शृङ्गायां वीर्याधानं चकार सः ॥

ततो बभूवुः पुत्राश्च षड्भेदे शिल्पकारिणः ॥

भागाकारः कर्मकारः शास्त्रकारः कुविन्दकः ॥

कुम्भकारः कंसकारः षड्भेदे शिल्पिणो जराः” ॥

ककुत्

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि

+ कर्त्तरि क्तिप् ॥) श्रीकृष्णः ॥ इति हज्यायुधः ॥

कंसवती, स्त्री, (कंसः शासनशक्तिरन्त्यस्याः ॥ कंस +

मतुप् मस्य वत्वम् ॥ यदा कंसः आढत्वेनात्यस्याः ॥)

कंसमगिनी ॥ सा उग्रसेनसुता ॥ वसुदेवानुजपत्नी

च ॥ (यथा भागवते ॥ ६ ॥ २४ ॥ २५ ॥

“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभु गङ्गापानिका ॥

उग्रसेनदुहितरौ वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसहा, [न] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा ॥ कंस +

हन् + क्तिप् ॥) विष्णुः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ॥) कंसमगिनी ॥ सा उग्र-

सेनसुता ॥ वसुदेवानुजपत्नी च ॥

(यथा भागवते ॥ ६ ॥ २४ ॥ २५ ॥

“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभु गङ्गापानिका ॥

उग्रसेनदुहितरौ वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ॥) विष्णुः ॥ इत्य-

मरः ॥ १ ॥ १ ॥ २१ ॥

कंसाग्निः, पुं, (कंसस्य अग्निः शत्रुः ॥) श्रीकृष्णः ॥ इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिणी ॥ १ ॥ ५६ ॥

“साहायकार्यमाहृतो जरासन्धेन बन्धुना ॥

समं करोध कंसं गिर्मयुरां पृथुभिर्वनैः” ॥)

कंसास्थि, स्त्री, (कंसस्य अस्थि ॥ अस्थि रूपसिन्धुः ॥)

कांस्यधातुः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात्

उद्भवति वा ॥ यदा कंसायाः निर्भरिण्या उद्भवा

कंसायां उद्भवो यस्या वा ॥ कंस + उत् + भू +

अच् ॥ कंस इव शुभ्रत्वात् उद्भवतीति केचित् ॥)

सुगन्धिष्टनिकाविशेषः ॥ तत्पर्यायः ॥ आद्रकी २

तुवरी ३ काक्षी ४ मृदाङ्गया ५ सौराष्ट्री ६ पा-

र्व्वी ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥

कक इ ष वजने ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

आत्सं-सर्क-सेट् ॥) इ कर्मणि कङ्कते ॥ ष कङ्कते ॥

इति दुर्गादासः ॥

कक ङ इच्छायां ॥ गर्ज् ॥ चापले ॥ इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्सं-सर्क-अर्क-च-सेट् ॥)

इच्छेह दृष्ट्या ॥ चापलं चक्षुषीभावः ॥ ष ककते

काकः ॥ मल्लसञ्चलो वा म्यादित्यर्थः ॥ गर्ज् ॥

कैश्चिन्न पठ्यते ॥ इति दुर्गादासः ॥

ककन्दः, पुं, (कको गर्ज्वापत्यं वा भवत्यस्मात् ॥

कक + अन्दच् ॥ यदा ककं गर्ज्ने चापत्यं दृष्ट्यां

वा ददातीति ॥ कक + दा + ङ ॥) स्वर्गः ॥ इत्यु-

गादिकोषः ॥

ककुञ्जलः, पुं स्त्री, (कं जन्म कृजयति आकृयते या-

चते इति यावत् ॥ क + कृञ् + अणच् ॥ एषोद-

रादित्वात् नुम् ऋसञ्च ॥) घातकपक्षी ॥ इति

राजवल्लभः ॥

ककुत्, [द] स्त्री, (कं सुखं कावयति गृहस्थस्य औ-

न्नयं प्रापयतीति यावत् ॥ दृष्ट्यां हि ककुत्

गृहस्थस्य सुखलक्षणांमिति भावः ॥ ककुज्जीनदृ-

पालने परिहृता इति स्मरणात् ॥ क + कु +

ककुद

शिच् + एषोदरादित्वात् ऋसः तुगागमञ्च ॥) दृ-
ष्ट्याविशेषः ॥ षोडश भुट्टे इति भाषा ॥ (यथा,
अथर्ववेदे ॥ ६ ॥ ८६ ॥ १ ॥ “सम्माडस्य सुराभो
ककुन् मनुष्याणाम् ॥ देवानामर्द्धभागसि त्वयको
दधो भव” ॥) स्कान्धभागः ॥

यथा, भागवते ५ ॥ २५ ॥ ७ ॥ “ध्यायमानः सुरा-

सुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैर्गनवरतमद-

सुदितविक्रतविक्रमलोचनः सुललितमुखशिकाम्-

तेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदिविबुधयूपपतीनपरिष्ठा-

नरागमवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकर-

त्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीज-

वासामेककुण्डलो हनककुदि क्षतसुभगसुन्दरमुजो

भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काक्ष्मीं कक्षासु-

दारलीलो विभर्त्ति” ॥) अञ्जः वरः ॥ इति मेदिनी ॥

(यथा, षष्ठ्येदे ॥ ८ ॥ ४४ ॥ १६ ॥

“अग्निर्भूर्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्” ॥)

ककुत्स्थः, पुं, (ककुत्पथस्य देवेन्द्रस्य ककुदि तिष्ठति

यः सः ॥ ककुत् + स्था + कः ॥) सूर्यवंशीयराजवि-

शेषः ॥ स तु अयोध्याधिपतिः ॥ (पुराणयनामायं ॥)

शशादराजपुत्रः ॥ इत्याकुराजपौत्रश्च ॥ (येन

आसौ ककुत्स्थनामासीत् तत्कथा हरिवंशे

येनोत्पत्तौ ॥ ११ ॥ १६—२० ॥

“शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥

इन्द्रस्य दधभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥

पूर्व्वं देवासुरे युजे ककुत्स्थस्तेन सः स्मृतः ॥

अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः” ॥

तथा च महाभारते १ ॥ १ ॥ २२६ ॥

“पुरुः कुर्यदः शूरो विश्वगण्यो महाद्युतिः ॥

अशुभो युवनाश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः” ॥)

स्कान्धदेशस्थिते च ॥)

ककुदः, पुं स्त्री, (कं सुखं उत्कर्षं वा कौति प्रकाश-

यति धातुनामनेकार्थत्वात् कुधातुरच् प्रकाशनायः

अन्तर्गन्तार्थश्च ॥ कु + क्तिप् तुक् च एषोदरादि-

त्वात् तस्य दः ॥ यदा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं

भूमिं मृजं आकरमिति यावत् ददातीति ॥ ककु +

दा + कः ॥ यदा “ककुदस्यावस्थायां लोपः” ॥ ५ ॥

४ ॥ १४६ ॥ अर्द्धादि-पां ॥ २ ॥ ४ ॥ ३१ ॥) प्राधा-

न्यम् ॥ (यथा अथर्ववेदे ॥ १० ॥ १० ॥ १६ ॥

“उर्द्धो विन्दुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादिधि” ॥

रघुश्च ॥ ६ ॥ ७१ ॥

“इत्याकुवंशः ककुदं दृष्ट्यां

ककुत्स्थ इत्याहितलक्ष्योऽभूत् ॥

काकुत्स्थशब्दं यत उक्तं तच्छाः

आद्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्रः” ॥)

राजचिह्नम् ॥ तत्तु श्वेतच्छत्रादि ॥ (यथा रघुः ॥

३ ॥ ७० ॥

“अथ स विधयथाहृतात्मा यथाविधि सूत्रवे

ष्टपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातमवारणम्” ॥)

दृष्ट्याकुम् ॥ भुट्टे इति भाषा ॥ इत्यमरः ॥ १ ॥ ३ ॥

६१ ॥ (यथा महाभारते ॥ १३ ॥ १४ ॥ २६६—२६८ ॥

“दधरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ॥

दध्यापुच्छं महाकायं मधुपिङ्गलोचनम् ॥

ककुभ्

वक्षारमयैः प्रहृष्टैर्निष्टप्रकनकप्रभैः ।
 सुतीक्ष्णैर्दुरक्षाग्रैर्विकरन्तमिवावनिम् ॥
 जाम्बूनदेन दाक्षा च सर्वतः समलङ्घितम् ।
 सुवक्त्राखुरनासश्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥
 सुपाशं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारदर्शनम् ।
 ककुभं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य्य छिद्रितम् ॥
 पर्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥
 ककुभान् [त्] पुं, (ककुदस्यास्तीति । मनुष्य इति
 “मादुपधायाश्च मतो वे यवादिभ्यः” ॥ ८।२।६ ।
 न मस्य वकारत्वम् ॥) वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, कुमारः १।५।६ ।
 “तुषारसंघातशिलाः खुरायैः
 समुल्लिखन् दर्पकलाः ककुभान्” ॥)
 पर्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे २।४।२७ ।
 “ककुभान् पर्वतवराः सरिद्रामानि मे शृणु” ॥)
 कृषभोवधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ कृषिदप-
 वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात्
 वतुप्राप्ती मनुष्यवधः ॥ इति सुग्धबोधमतम् ॥
 (ऊर्मिः । यथा, यजुर्वेदे । ६।६ ।
 “ऊर्मिः प्रतुर्तिः ककुभान्” ॥)
 ककुभती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिशयितो
 मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मनुष्य । यवादिस्वात् न
 मस्य वत् स्त्रियां ङीप्) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ ।
 ७४ । पाका इति भाषा ॥
 ककुन्दरं, स्त्री, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थानवि-
 शेषं दृशातीति । ककु + दृ + खच् मुच्) ककु-
 न्दरम् । नितम्बस्थकूपकद्वयम् । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः
 ३।६६ ।
 “कनीनिके चाक्षिकूटे शस्त्राण्युत्तराधोपचक्रौ ।
 कर्णौ शङ्खौ भुवौ दन्तवैष्टावोऽसौ ककुन्दरे” ॥
 “सहस्रिभक्तश्चतुरस्रः ककुन्दरविभागशोभी
 रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः” ।
 इति दशकुमारे ॥)
 ककुप्, [म्] स्त्री, (कं वातं स्फुभाति विस्तारयति
 या । स्फुभ इति सौचः । क्षिप् । एषोदरादित्वात्
 सलोपः) । दिक् । इत्यमरः ॥ १।३।१ । प्रवेशी ।
 शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् ।
 इति विश्वः ॥
 ककुभ्, स्त्री, (कं सुखं ज्ञानन्दं स्फुभाति विस्तारयति
 या एषोदरादित्वात् सलोपः) । रागिणीविशेषः ।
 तस्या नामान्तरम् । कुङ्कु । तस्या लक्षणम् ।
 “पीतं वसाना वसनं सुकेशी
 वने रुदन्ती पिकनाददृगा ।
 विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
 मूर्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्” ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा,
 भागवते । २।७।२५ ।
 “वक्षःस्थलस्य शंसमन्तेन वाहदन्तैर्विडम्बितककु-
 भुष ऊर्ध्वासम्” ॥ दक्षकन्या । सैव पर्वमपलो ।
 यथा तत्रैव । ६।६।४ ।

ककोल

“भानुर्लम्बा ककुभ् गामिर्विन्धा साध्या मरुत्वती” ॥
 ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाश-
 रूपविशेष इति यावत् भाव्यस्मान् । ककु + भा +
 कः । यदा कं वातं स्फुभाति विस्तारयति । क +
 स्फुभ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः) । अर्जु-
 नवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदशकृतसंग्रहे ॥
 “गोधूमककुभधूर्गो द्वागपयोग्यसर्पिषा पक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥
 मूर्ध्ना नागवलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
 हृद्रोगस्यासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं वल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
 संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः” ॥)
 वीणाङ्गम् । तत्पर्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥
 १।७।७ । वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधःशब्द-
 गाम्भीर्यार्थं दारुमयं भागं यच्चर्मणाच्छाद्य दीयते
 तत्रेत्येव । वीणास्थितालावफले इत्यपरे । इति
 भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥
 (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने १७ । १३० ।
 “हृद्यं ककुभो वध्यां शतजिह्वः सहस्रपात्” ॥)
 ककुभा, स्त्री, (केन व्यादित्येन कुत्सितानि भागिनस्त-
 चाग्न्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । यधि-
 करणवज्रघ्नीहिप्रसङ्गात्) । दिक् । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः ॥ (कन सूर्य्या दिनप्रकाशेनेति भावः
 कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति घातोः सुपीति
 कः । भिराद्यष्टधा । रात्राववास्या माधुर्यस्या-
 धिक्यमिति तात्पर्य्यार्थः) । रागिणीविशेषः । इति
 हलायुधः ॥
 ककुभादनो, स्त्री, (ककुभः अर्जुन इव अच्यतेऽसौ तुल्य-
 गुणत्वात् । ककुभ + अच् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां
 ङीप्) । नलीनामगन्धद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कक्का हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 ककोलः, पुं स्त्री, (ककते गच्छति दिशि प्रकाशते
 इत्यर्थः ततः क्षिप् ककोलति संख्यायति कुल-
 धातोर्वर्णादित्वात् णः । कक्कासौ कोलसेति ।
 “पृगककोलकर्पूरखण्डसुमनःफलैरितुक्तेः” ।)
 सुगन्धिद्रव्यविशेषः । कौकला इति भाषा । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । कफ-
 वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामा-
 यणे ३ काण्डे ।
 “वगानि च सुगन्ध्याणि ककोलाणां त्वचस्य च” ॥)
 ककोलकं, स्त्री, (ककोलस्य + इदमर्थे स्वार्थं वा कन् ।
 शास्त्रलिङ्गोपान्तगतसप्तमवर्धपर्वतः । तद्विवरणं
 विश्वपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्) ।)
 गन्धद्रव्यविशेषः । कौकला इति ग्यातम् । तत्पर्यायः
 कोलकम् २ कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ कृत-
 फलम् ४ कटुकफलम् ५ द्वेयम् ६ स्थूलमरिचम्
 ७ ककोलम् ८ माधवोचितम् ९ कालम् १०
 कटफलम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वक्रजाद्यहर-
 त्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रक्षिकारित्वम् ।

कक्क

कक्कवातरोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“ककोलकं कवक्कश्च तिलं कटुकफापहम् ।
 लघुलघ्वापहं वक्राकोदरौर्गन्धनाशनम्” ॥
 इति सन्धुतः ॥)
 कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्कटः, त्रि, (कक्कति हसति यः । प्रफुल्लमुखो
 जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यस्तु कृच्छार्थः । कक्क
 अटन् । अथवा कक्कं प्रसन्नभावं अटति अहयति
 कर्कशान्तर्हतित्वात् कक्क + अट् + अच् । यदा
 कठिण्यां वसते तदा कक्कति कृच्छ्रा प्रकाशयति
 वर्णान् । अन्तर्गच्छार्थः) । कठिनः । इत्यमरः ॥
 कक्कटपत्रकः, पुं, (कक्कटानि प्रकाशान्वितानि
 पत्राणि यस्य । कप्) । वृक्षविशेषः । पाट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पट्टः २ वानप्रज्ञः ३ शाखिः ४
 चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥
 कक्कटी, स्त्री, (कक्कति मूकव्ययेन प्रकाशयति
 वर्णान् । अत्राप्यन्तर्गच्छं शकादिभ्योऽटन् गौरा-
 दित्वात् ङीष्) । खटिका । खडी इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कक्कः, पुं, (कक्कतीति । कक्क् द्विसायां “हृत्तुवदि-
 ह्निकमिकपिभ्यः सः” । खयां ३ । ६२ । इति
 सा ।) । बाहुमूलम् । इत्यमरः ॥ २।६।७६ ॥
 बाक् वगल् इति च भाषा ॥
 (यथा, महाभारते ४ । ६।१ ।
 “वदर्यरूपान् प्रतिगृह्य काञ्चना-
 नक्षान् स कक्के परिरभ्य वाससा” ॥)
 लङ्गम् । वीकत् । इत्यमरः ॥ ३।३।२१८ ।
 (यथा, मनुः ७ । ११० ।
 “यथोद्धरति निर्दत्ता कक्के धान्यश्च रक्षति” ॥
 “यथा लेभे धान्यलगादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि
 धान्यानि कवनकर्तारक्षति लयादिकश्चोद्धरति” ।
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः) । सुष्कलङ्गम् । इति
 धरणी ॥ (यथा, माघः । २।४९ ।
 “प्रक्षिप्योदर्विधं कक्के शेरते तेऽभिमासतम्” ॥)
 कक्कः । (यथा महाभारते १। वारणावतागमने ।
 १४६ । २२ ॥
 “कदन्नः शिशिरप्लव महाकक्के विलोकसः ।
 न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” ॥
 विलोकसो महाकक्के वृक्षकक्के इत्यर्थः) । सुष्क-
 वगम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् ।
 इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खण्डवदहन-
 पर्वणि । २३१ । ३ ।
 “अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः” ॥)
 भिक्षिः । पार्थः । इति भरतचूलाजयः ॥
 (यथा, रामायणे । ५।५।२५ ।
 “तस्य वानरसिंहस्य क्रममाणस्य सागरम् ।
 कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गच्छति” ॥)
 कक्करुहा, स्त्री, (कक्के कक्के जलप्राये रोहति इति ।
 कक्क + रुह + क । अस्या अणुपजातत्वात् त्वा-
 त्वम्) । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचरं

शमस्तेनापि त्वमपि क्षत्रियमार्था मविध्यसीति
शम्रा देवयानी ॥ यतद्विवरणं सविस्तरं महाभा-
तीयसम्भवपर्वणि १ । ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥
बन्धः । शुष्कप्रणः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति
शब्दमाणा ॥

कचकुलं, स्त्री, (कचस्य अगकोलाहलरवस्य अङ्गनम् ।
शकम्भादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्प-
र्यायः । निर्मुटः २ पण्णाजिरम् ३ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कचकुला, पुं, (कचते रथ्यते येलया अथवा कचते
आत्मानं वेलाभूमिं न जङ्गयतीति यावत् बाङ्गल-
कात् अङ्गलच् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, स्त्री, (कचते शोभते । "उषिकटिदलिकचि-
रजिभ्यः कचप्" इति उणां । ३ । १४२ । कच +
कचप् ।) टणम् । प्राकपञ्चम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपक्षः, पुं, (कचानां केशानां पक्षः समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६८ ॥

कचमाला, पुं, (कचं कचवत् वणे मलते धारयतीति ।
कच + मल् + कर्मण्यङ् ।) धूमः । इति हारा-
वली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुफला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः ।)
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६८ ॥

कचा, स्त्री, (कचते रथ्यते लौहप्रहङ्गनादिभिरिति
यदा कचते शोभते राजगणे इति ।) कच +
अच् + टाप् ।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, चि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक
+ उन् ।) दुराधर्मम् । दुःशीलम् । इति मेदिनी ॥

कचाकु, पुं, (कच इव कचनिर्मितवेणीवत् अकति
कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन् ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदति मेघवत् शून्ये विहर-
तीति । कच + अट् + उरच् ।) पक्षिविशेषः ।
डाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रितिकण्ठः २
दाकूहः ३ काकमङ्गुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदं, स्त्री, (कचं चामोदयतीति-आ-सुद्-गिच्-
अच् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला
इति भाषा ।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते । कच् + उन् ।) कच्ची ।
खगामख्यातगुल्फः । इति पुराणम् ॥ मूलशक-
विशेषः । यथा,—

"कदली दाडिमी धान्यं चरित्रा माणकं कचुः ।
विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दूर्गास्तवतत्त्वम् ॥

कचटं, स्त्री, (कु कुत्सितं चटतीति । चट् + अच् ।
बाङ्गलकात् कोः कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्पली ।
इति वैद्यकम् ॥

कचरं, चि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर +

कच्छप

अच् कोः कदादेशः । अथवा चरेत् ।) मलिनम् ।
इत्यमरः ॥ ३ । १५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥

कचरं, स्त्री, (कु कुत्सितं चर्यते आचर्यते यस् यदा
केन जलेन चर्यते व्यवक्रियते यत् एषोदरादि-
त्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तक्रं । इति मेदिनी ॥

कचित्, व्य, (कच चिच्च अनयोः समाहारः । कोः
कदादेशः । अथवा कान्यते इति कच् चीयते
निष्ठीयते यस्मात् । कम + चिच् । चि + क्तिप्
ततः एषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) काम-
प्रवेदनम् । इष्टपद्मप्रणः । इत्यमरः ॥ ३ । ४ । १ ।
यथा, "कचित् जीवति मे तातः" ॥ (तथा, रघुः ।
५ । ५ । "आपद्यते न व्ययमन्तराद्यैः
कचिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्" ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन कुणाति दीप्यते क्रायते वा,
उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः कृद् वा अन्येऽपि इति
ङः । कं जलं क्राति परिक्रान्ति इति वा, को
क्रेदने + आतोऽनुपेति कः" । ३ । २ । ३ । इति काः ।)
अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः ॥ २ । १२० । काकाङ्
इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्जैः" ॥)

सिन्धुनां समसाक्ष प्राप्तभागः । इति मधुः ॥
जलाशयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदी-
पर्वतादिसमीपम् । इति साङ्गः ॥ (यथा महा-
भारते । १ सम्भवपर्वणि शाकुन्तले ७० । १६ ।
"नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितम् असन्निभम्" ॥)

तुल्लवृत्तः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । २८ तुल्ल इति भाषा ।
परिधानाद्यलम् । इत्यमरमेदिनीकरो ॥ काका
काचा कुडसी इति भाषा । शेषस्य पर्यायः ।
कक्षाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ गौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(देशविशेषः । यथोक्तम् ।
"शगोश्वात् पूर्वभागे समद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तन्ने श्रीशक्तिसङ्गमे" ॥)

कच्छः, चि, (केन जलेन कुणाति दीप्यते इति ।
कृद् + बाङ्गलकात् ङः ।) जलप्रान्तः । इति नामार्थ-
अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्य अटति प्राप्नोति
शकम्भादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संज्ञायां
कन् अत इत्वं च । यदा कच्छेन पक्षाद्भागवस्त्रा-
खलविशेषेण व्यस्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट्
कर्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति
शब्दरत्नावली ॥ काका इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि
किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीरे यव मुखसम्पुटं प्रवेशयति
सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यदा कच्छे अनूप-
देशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा +
कर्त्तरि ङाः ।) खगामख्यातजलजन्तुः । काकिम् इति
भाषा । तत्पर्यायः । कूर्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥
१ । १० । २१ । गूढाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छेष्टः ६
पञ्चणावासः ७ कटिनपृष्ठकः ८ । पञ्चसुतः ९

कच्छपी

कोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली । पञ्चसुतः ११
गुह्यः १२ धीवरः १३ जलगुह्यः १४ । इति
जटाधरः । अस्य मांसगुणाः ।

वातहरत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । चक्षुर्धृत-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधासूतिकारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । शोथदोषनाशित्वम् । तस्य चर्मं पित्त-
नाशकम् । पादः कफहारकः । अण्डं खादु वाजो-
करश्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८ । ७ । १० ।
"सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः ।
विभ्रस्तदावर्त्तनमादिकच्छपी
मेनेऽङ्गकण्ठयनमप्रमेयः" ॥)

नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । कुबेरस्य निधि-
विशेषः । मल्लस्य बन्धविशेषः । इति मेदिनी ॥
मदिनायन्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अधि-
विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवंशे
२७ । ४७ । ५० ॥

"विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्रुताः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे प्रदणु ॥
देवप्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्रुताः ।
शालाबत्यां हिरण्णाक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान् ॥
साङ्गतिर्गान्धर्वश्चैव मुद्गलश्चैति विख्यातः ।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथायकः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां ॥
नागविशेषः । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८ ।
"कर्कोटकाऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डलश्च तत्तत्कथं महोरगः" ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा +
ङः + स्वार्थ कन् । अत इत्वं टाप् च । कफ-
वाताभ्यां जातानि कच्छप इव पक्ष घट् वा दाग-
णानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टापि इत्वं
च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"ग्रथिता पक्ष वा भङ्वा दागणाः कच्छपोव्रताः ।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका दुर्धः" ॥
प्रमेहोपक्षया जातदण्डपिडकान्तर्गतपिडकावि-
शेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका दुर्धः" ।
इति सुश्रुतः ॥

("अवगाढार्त्तनिस्तोवा महावास्तुपरिग्रहा ।
स्रुता कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता" ॥
इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे ब्रूयाः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति
कः । ३ । २ । ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अच्
तु गाप्रोष्टक् न पिबतेः सुराशीर्थोरिति वचनात्
जातेरिति ङीष् । ४ । १ । ६३ ।) कूर्मी । तत्-
पर्यायः । कृत्तिः २ दुल्लिः ३ कमठी ४ । वीणा-
विशेषः । सा तु सरस्वतीवीणा । इत्यमरः ॥
३ । १ । ३१ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ।
कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यथा,
"कच्छपीं स्वेदयेत् पूर्व्यं तत यभिः प्रलेपयेत् ।
अस्त्रीकृतैर्निशाकुलसितातालकदासभिः ॥

कच्छ

तां वक्ता साधयेच्छीघ्रं निवर्गप्रयत्निकितया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कच्छरहा, स्त्री, (कच्छ रोहति वा । कच्छ + रह् +
इगुपधेति कः । २। १। १२५। स्त्रियां टाप् च ।)
दृष्ट्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कच्छं पश्चात्पदं कदादयतीति । कच्छ +
शिच् + ङः । एषोदरादित्वात् ऋस्वः । टाप् च ।
कच्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराधनम् ।
इति जेमचन्द्रः ॥ चीरिका । भिंजी पोका इति
भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छं यव बाहुनकात् घटन्
ततः सार्धं कन् टाप् च ।) कच्छाटिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

कच्छा, स्त्री, (कश्चति देहं । कश्च हिंसायां + “कश्च-
क्षति” १। ८६। उगां ऊ क्तादेशश्च ।) एषोदरा-
दित्वात् वा ऋस्वः । रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“सूक्ष्मा वक्त्राः पिङ्काः स्त्राववत्यः

पामेयक्ता कण्डूमयः सदाहाः ।

सैव स्फोटोत्सीवदाहैरपेता

क्षेया पाण्योः कच्छरुग्नाम्निधोश्च” ॥

इति निदानम् ॥ तत्त्विकित्ता यथा ।

“अर्कपत्ररश्मे पक्षं हरिद्राकल्पासंयुतम् ।

नाशयेत् सार्धं तैलं पामाकच्छविचर्चिकाम्” ॥

इति अर्कतैलम् ॥ १॥

“मनःशकालं कासीसं गन्धाश्मा सित्युज्ज्वल च ।

स्वर्गन्तीरी शिलाभेदी शुगठी कुष्ठश्च मागधी ॥

जाङ्गलीरोगश्च दद्रुः क्षौद्राङ्गनः ।

दन्ती निम्बदलक्षैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥

कल्कीकृतेः पचेत्तैलं कटुप्रस्यदयोन्मितम् ।

अर्कलीङ्गदद्रुधेन पृथक् पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गकेनापि शर्मेष्टद्विधा पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कच्छं त्वग्वाधिविधिमयान् ।

कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्” ॥

कच्छुराक्षसनाम तैलम् ॥ २॥ इति भावप्रकाशः ॥

“अवलगुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

माथिमयेन सुल्यांशं मन्तुकाञ्जिकपेषितम् ।

कच्छुं कच्छुं जयन्धुयां सिद्धजयप्रयोगराट् ॥

कोमलं चिह्नास्यदं मनिशं सुरभिजनेन पिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं क्षापयति कच्छुं विनोपनतः ।

हरिद्राकल्पासंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिवेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥

शोधपायकामयहरी गुल्मनेहकफापहा ।

कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ३॥

खरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छुर्विचर्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्” ॥

इति दूर्वायं तैलम् ॥ ३॥

“सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारवधं गदम् ।

करञ्जवैजयजं गर्भं दत्त्वा विधापयेत् ॥

तैलं सर्षपसम्भूतं नाडीदुष्टप्रणापहम् ।

अनेनायु प्रयाश्रयति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

जीविकापि पुरोव्यङ्गम्भीरं वातशोषितम् ।

कज्जल

कज्जलकच्छप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ४॥

इति चक्रपाणिहृतसंयुक्तः ॥

कच्छुर्लो, स्त्री, (कच्छुं हन्ति वा । कच्छु + हन् + टक् +
डीप् ।) पटोलः । हृष्टुषाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुः, त्रि, (कच्छुरस्यस्य । “कच्छा ऋक्षत्व-
क्षेति” २। ११२। पां । ५। २। १००। वार्तिके ।)
कच्छुरोगयुक्तः । खोसरीगी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २। ६। ५८
ऐच्छलः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कच्छुरोगं गति ददातीति ।
आत इति कः । टाप् च । एषोदरादित्वात् ऋस्वः
पूर्वस्य । यदा कच्छुः साध्यवेनास्ति अस्यां ऋस्व-
क्षेति केवाचिन्ततम् ।) शुकशिम्बी । शटी । दुरा-
कभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ याहिणीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ ली
रह इति भाषा ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति हिनस्ति देहं “कश्चेच्छ” ।
इति ऊः । १। ८६। उगां ।) रोगविशेषः । खोस-
पांछडा इति भाषा । तत्पर्यायः । पाम २ पामा ३
विचर्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २। ६। ५६ ॥

कच्छुमतो, स्त्री, (कच्छुः साधनत्वेनास्यस्यां अस्त्यर्थे मतुप्
ततो डीप् ।) शुकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + घटन् वा कन् । घट
इत्वं टाप् च । एषोदरादित्वात् योकारादेशः ।)
कच्छः । इति जेमचन्द्रः । काक्षा इति भाषा ॥

कच्छोरं, स्त्री, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्यते
लिप्यते इति । क + कुर लेपे + कस्मिन् घञ् ।)
शटी । इति रत्नमाला ॥

कच्ची, स्त्री, (कच्चे दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः
कचुश्चत्वात् डीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति
ख्याता । तत्पर्यायः । वितरता २ । इति जटा-
धरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् ।
कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छित्व-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“कच्ची सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तला” ॥

इति वैद्यकद्रव्यगो ॥ कचु इति हिन्दीभाषा ॥

“महिषासुरयुद्धेषु कच्चीरूपासि सुव्रते ।

मम विभ्रविनाशाय पूजां यत्नं प्रसीद मे” ॥

इति शारदीयदुर्गाष्टोत्तरशतिका ॥

कज, इ रहे । जम्बिनि । सौत्रधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ कज्जारः । रहो जम्ब । कजोः
कभाये इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कजं, स्त्री, (के जले जायते जातं वा । जग + कर्त्तरि +
ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, स्त्री, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभ्रमपि
जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यदा
कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुषोर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात् ।
कोः कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति जेमचन्द्रः ॥
काजल इति भाषा । तत्पर्यायः । कोचकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“ततः साकारवद्भूरि चैटीभिः कुल्लकस्थितम् ।

कज्जार

कल्लुरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्” ॥

इति कथाचरित्सागरे । ४ । ४७ ॥ तथा, माग-
वते ६ । २ । २७ ।

“धिक्षा विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्” ॥

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति
आच्छादयति आतपादिकं । यदा कुत्सितमपि
लतागुल्मादिकश्चेति यावत् जालयति जीवयति
वर्धनेनेति शेषः । कु + जल् + शिच् + षच् ततो
ऋस्वः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोषकाः, पुं स्त्री, (कज्जलं रोषयति । दीपेनो-
द्भासयति । कज्जल + रोष् + शिच् ततोऽच् सार्धं
कन् । गजुल् वा ।) दीपाधारः । पिलसृज्
देगको इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । कौमुदीवृक्षः २
दीपवृक्षः ३ शिरातारः ४ दीपध्वजः ५ । इति
जटाधरः ॥ ज्योत्स्नावृक्षः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल +
टक् डीप् च कोः कत् । यदा कुत्सितं रोगयुक्तम्
जालयति आरोग्यं नयति । जल + शिच् + षच्
गौरादित्वात् डीप् ऋस्वः । यदा कज्जलमिवाच-
रतीति कच् + जल् + शिप् + षच् डीप् च ।)
मल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कज्जला २ अनेना ३
इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा
“गन्धकेन रसं प्राञ्चः सुदृढं मर्हयेद्विषक् ।

कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापकम् ॥

दृश्यतेऽसौ तदा क्षेयो मूर्च्छितो रसकोविदेः ।

असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

कज्जलं स्त्री, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुषोर्जलं चक्षुरोगविशेषं
ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल्
+ शिच् + षच् ऋस्वः ।) कज्जलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कज्जटं, स्त्री, (कज्जते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते
इति भावः । कजि + घटच् ।) जलजशकविशेषः ।
काँचडादाम इति भाषा । तत्पर्यायः । जलभूः २
लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४
तोयपिप्ली ५ शुक्लादनी ६ । इति रत्नमाला ।
जलतगुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः ।
श्लेष्मकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-
नाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
तित्त्वम् । वायुहरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

कज्जडः, पुं, (कज्जते वज्राति मध्यगतं मनुष्यादि-
जीवम् । कश्चिधानोरङ्गं बाहुनकात् इदित्वाङ्गम् ।
कज्जते शोभते वा ।) कज्जटप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
कज्जटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अम्बुपः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कज्जारः, पुं, (कचेर्भावे घञ् कच् प्रकाशं तं कच्छति
प्राप्नोतीति कच् + कर्मण्यण् । अथवा कं एवो चा-
रयति जालयति यदा कं जलं चारयति निज-
रश्मिभिरिति शेषः । कश्चि + शिच् + षच् । कर्मणि
उपपदे षच् वा ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चुलि

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते वेद्यौ प्रकाशते। कञ्चि + ण्वल्
स्त्रियां टाप् इत्वच्।) वेद्यशाखा। कञ्चु इति
भाषा। तत्पर्यायः। कुञ्चिका २ छन्नाः ३। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ छन्नाः ३। इति वेद्यकम् ॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते व्यापृच्छात् सफ्रणमुखपर्यन्तं
अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते
व्यापृच्छति शत्रुनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कञ्चि
+ बाहुलकादकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस
इति भाषा। तत्पर्यायः। निर्मोक्तः २।

(यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

“भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला कूरचेष्टिताः।
सुदुष्टा मन्मसाध्याश्च राजानः पद्मगा इव” ॥

भटादेशोक्ताकृतिसमाहः। सौजोया इति भाषा।
तत्पर्यायः। वारवाणः २ बाणवारः ३। इत्य-

मरमरतौ ॥ (तथा हि रामायणे ६। ६६। २३।
“कञ्चुकोष्ठीविशालत्र वेजकर्कशपाणयः।

उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः” ॥)

चोक्तम्। कौञ्चलि इति भाषा। तत्पर्यायः।

चोक्तः २ कञ्चुलिका ३ कुर्यासकः ४ अङ्गिका ५।
वर्द्धापकट्यहीताकृष्यितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथाऽमरशतके ८१।

“सख्यः किं करवाणि यान्ति

शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” ॥)

वस्त्रम्। इत्यादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८। १५।

“देवांसि तच्छासिन्नास्तप्रभान्
धूम्राम्बरखरकञ्चुकाननान्” ॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्यस्य। कञ्चुक + आलुच्।)
सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चुकी, [न] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक + अस्त्यर्थे
इनिः।) महल्लरक्षकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु
वह्निःसखरन्तीनां प्ररक्षीणां प्रेक्षकपुरुषान्तर-
वारणाय राज्ञा स्त्रागारे यो वेजधरो नियुक्तः।
तत्पर्यायः। सौविदक्षः २ स्त्रापथः ३ सौविदः ४।
इत्यमरः ॥ २। ८। ८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां
२ अङ्के।

“नष्टं वर्षवरेमनुद्यगगनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति चासादयं वामनः” ॥
अस्य कञ्चुकमुक्तं भरतेन।

“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” ॥)

यवः। अयकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः ॥ पिङ्गः।
जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रका-
शयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्चि णिच्
बाहुलकादकन् गौरादित्वात् ङीष् जातिवाच-
कत्वात् ङीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी ॥
क्षीरीशृङ्गः। इति रत्नमाणा ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याह्वयतीति।
कञ्चि + उलच् + सार्धे कन् गौरादित्वात् ङीष्
ङ्गः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीयामङ्गरक्षिणी।
इति हेमचन्द्रः ॥ कौञ्चलि इति भाषा ॥

(यथा अमरशतके २३। “त्वं मुग्धाक्षिविनेय-

कटः

कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्।)

कञ्जं, स्त्री, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि
जलमयत्वात् तदिति इति सूच्यते। कम् जले
जातम्। जनेः कर्त्तरि ङः।) अमृतम्। पद्मम्।
इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ८। ६। १।

“विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह प्रवृण्वन् तां तनुम्।
स्वच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भाख्येक्षणां” ॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेर्ङः।)
ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी ॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं
शक्नोतीति। कञ्जि + कर्त्तरि ण्वल्।) पक्षिविशेषः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन
+ कर्त्तरि ङः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥

कञ्जणः, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम् + जनि +
अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिवि-
शेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जरः, पुं, (कं जगं एकान्तवस्त्रसन्निधेयं जरयति
शोषयति। कम् ञ्णाति रश्मिभिराकर्षति।
कञ्जि + अरन्।) ब्रह्मा। सूर्यः। उदरम्। हस्ती।
इत्यादिकोषः ॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति।
कञ्जि + कलच्।) मदनपत्नी। इति शब्दचन्द्रिका ॥
मयना इति भाषा ॥

कञ्जारः, पुं, (कम् जगं भुक्तरसादिकं जरयति। कम् +
जलं जरयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकान्त-
वस्त्रप्रणयसन्निधेयं जरयति योगबलेन लापयति।
कं जलं जरयति शोषयति सुखेनेति शेषः।
कम् + जृ + णिच् + अण्। यदा “कञ्जिन्मजिभ्यां
चित्” ॥ इति आरन्। उणां ३। ३७।) जठ-
रम्। सूर्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति
मेदिनी ॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्यादिकोषः ॥
४। १३७।) कम् जलं सागरं जरयति शोष-
यति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अग-
स्त्यमुनिः ॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्प-
द्यते। कञ्जि + कर्त्तरि + ण्वल् + टाप् इत्वच्।)
ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ वा-
मन्हाटी इति भाषा ॥

कट गत्वा। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-
सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्वा। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-
सेट्-इदित्। इ-कयटात्। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्वा। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं-
सेट्।) कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट।
इं कट्टः इति दुर्गादासः ॥

कट ए इतो। इषि। इतिरावरणम्। इट् वर्षणम्।
(आं-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। इदित्
अकटीत् चकाट ॥ ए अकटीत् पटो गात्रम्।
कटति मेघः। इति दुर्गादासः ॥

कटः, पुं, (कटति मदवाग्निं वर्षति यः। कट
वर्षणे-कर्त्तर्यच्।) इतिगण्यश्वकम्। “कण्डूय-

कटको

मानेन कटं कदाचित् वन्द्यद्विपेनोन्मथिता
त्वगस्य” ॥ इति रघु” ॥ २। ३७।) कटिदेशः
तत्पर्यायः। किञ्चिज्जकः। इत्यमरः ॥ मर्दुर्दरमा
इत्यादि भाषा। काष्ठादिरचितरज्जुः येन कुसुलं
वेष्ट्यते। कुसुलञ्च मर्यापि इति टीकान्तरम् ॥
ह्यरचितटाटी इतिख्यात इत्यन्ये। इति तट्टी-
कायां भरतः ॥

(यथा भागवते। १। ३। १८।

“चतुर्दशं नारसिंहं विम्बहैत्येन्द्रमूर्ध्नि तम्।

ददार करजैर्वल्लस्यैर्का कटकाद्यथा” ॥)

अतिशयः। शरः। समयः। इति मेदिनी ॥ ह्यम्।
इति धरणी ॥ (यथा मनु २। २०४।

“गोऽन्धोद्भयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिनापलकनौ च” ॥

“कटेषु ह्यद्यादिनिर्मितेषु” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

श्वः। श्वरथः। श्वोषधी। श्वशानम्। इति हेम-
चन्द्रः ॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे। २।
५६। २१।

“तां निक्षितां बद्धकटां वृष्ट्वा रामः सुदर्शनम्।

सुसूधमागमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्” ॥

“बद्धकटां बद्धकवाटाम्” इति तट्टीका ॥ स्नानम-
प्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे। ५। १२। १३।

“शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।

रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालङ्घ्यस्वकर्णयोः” ॥)

कटः, त्रि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामितिशेषः। कट्-
+ णिच् + अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

कटकः, पुं स्त्री, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति।
अथवा कञ्चते निर्गम्यते अस्मात् निर्भरिण्या-
दिभिः “ह्यजादिभ्यः संज्ञायां वुन्” ॥ ५। ३५।

उणां इति वुन्।) पर्वतमध्यभागः। तत्पर्यायः।
भित्तवः २। इत्यमरः ॥ २। ३। ५॥ मेखला ३।

इति भरतः ॥ (यथा रघुः। १६। ११। “मार्गे-
ष्विषी सा कटकान्तरेषु वैश्वेषु सेना बद्धधा

विभिन्ना” ॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः ॥ २।
६। १०७। हस्तिदन्तमण्डपम्। सामुद्रलवणम्।

राजधानी। इति मेदिनी ॥ नगरी। इति
शब्दरत्नावली ॥ सेना। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

हितोपदेशे १। ३३२। “स च दिग्विजयक-
मेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको

वसते” ॥) सागुः। पर्वतस्य समभूभागः। इति
विश्वः ॥

(“गिरिकूटेषु दुर्गेषु नागान्नपदेषु च।

जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु पदेषु च” ॥

इति महाभारतम् ४। २४। १२।)

कटकी, [न] पुं, (कटकोऽस्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।)
पर्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्षति खवति इति। कट् +
अच्।) कटस्य निक्षीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो
यश्च। कुल संस्थाने अधिकरखे घण्।) निक्षी-
वनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिर्दानो इति
भाषा ॥

कटमा

(“खाद्याभक्षणः प्रोद्यः कटकोजः प्रत्ययः”)।
कटखादकं, जि, (कटं खादिकं सर्वमपि खादति
इत्यर्थः। कट + खाद् + क्तुन्। सर्वभक्षम्।)
खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी।

कटखादकः, पुं, (कटस्य खादकस्य खं मध्यस्थित-
त्वेन भक्षि। कट + ख + खाद् + क्तुन्।) काच-
कजसः। काकः। भक्षकः। इति मेदिनी। (कटं
भवं खादतीति व्युत्पत्त्या शब्दखादके जि।)

कटहटः, पुं, (कटं भवं कटति व्याख्या खादयो-
तीति। कट + कट् + बाहुलकात् खच्।) खधिः।
यथा,—

“कटहटाय भीमाय नमः पञ्चपत्राय च।

अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च”।

इति वज्रपुराणे अमिस्तवनाभाध्यायः।

कटहटेरी, स्त्री, (कटहटं वज्रं सुवर्णं तत्कान्ति-
मिति शेषः। ईरयति प्रापयति आपयति वात्मानं
सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटहट + ईर
मत्तौ + क्तुन्। डीप् गौरादित्वात् डीष् वा।)
हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः। दाहहरिद्रा।
इति रत्नमाणा।

कटभूः, पुं, (कटे अश्वाने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते।
पुङ् मत्तौ क्तिप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २।
१७। “क्तिवचिप्रक्तिक्तिबुधुप्रक्तीर्दीर्घोऽसम्भवा-
रणाच्च”।) उर्णा २। ५७। महादेवः। राक्षसः।
विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः।

कटभङ्गः, पुं, (कटानां शय्यानां ओषधीनामिति-
यावत् हस्तेन भङ्गः कृदन्तम्। कटस्य सैन्यसंघस्य
भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजभङ्गहेतु-
रेव।) शय्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य
कैंडा कुङ्ग इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजवि-
नाशः। इति मेदिनी।

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट + भा + क्तुन्। गौ-
रादित्वात् डीष्।) ज्योतिष्मती कता। इत्यमरः।
२। ४। १५०। यथा कटिकी इति भाषा। अप-
राजिता। वृक्षभेदः। तत्पर्यायः। नाभिका २
श्रीयडो ३ पाटली ४ किगिही ५ मधुरेयः ६
क्षुद्रयामा ७ कैंडर्यः ८ ध्यामला ९ अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। शुष्कविबाधनमृक्त्वो-
ष्णत्वम्। वातकफाजीर्णरोगप्रमत्ताकारित्वम्।
श्लेता चेत् गुणयुक्तत्वम्। “तत्पलं तद्गुणं ज्ञेयं
विशेषात् ककमुक्तम्”। इति राजनिर्घण्टः।
(यथा भावप्रकाशे।)

“कटभी तु प्रमेहाशौणाक्षीप्रखिविक्लिमीन्।

हृन्मुखा कणकुल्लो कटुयक्षा च कीर्तिता”।)
वृक्षभेदः। काँटाश्रीर इति ख्यतः। इति
रत्नमाणा।

कटमाक्षिणी, स्त्री, (कटानां क्षिप्याद्योषधीनां भाषा
सम्भवेनास्ति अस्याः अन्वयार्थे इति तस्यो डीप्।
अक्षिरामाक्षतायास्तु क्षिप्याद्योषधीशब्दप्रभव-
त्वात्। “अक्षरौ क्षिप्यशक्तिवत्”। इति आर्षाक-
शब्दार्थ १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दभाषा।

कटि

कटम्, पुं, (कटतीति “ककदिकडिडिभ्योऽन्वयः”।
उर्णा। ४। ८२। इति अन्वयः धातूनामनेकार्थत्वात्
अन्य वादेऽपि।) वाद्यभेदः। (कण्ठे आश्रित्यते
शब्दरनेनेति करणे अन्वयः।) वाद्यः। इत्युदा-
हिकोषः।

कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् वृक्षोति धार-
यतीति। वृ + क् + टाप् च।) कटुकी। इत्य-
मरः। २। ४। ८५। कटम्बरा इति च पाठः।

कटम्बरा, पुं, (कटं गुणातिशयं विभक्तिं। भट् + धा-
रयधोबन्धयोः संज्ञायां भट्टवृत्तिधारिसहितपि-
दमीति खच् मुम् च पां ३। २। ४६।) प्रहोना-
कव्यः। इति राजनिर्घण्टः। कटनीवृक्षः। इति
वैद्यकम्।

कटम्बरा, स्त्री, (कटं विभक्तिं वा। भट् + खच् मुम्
टाप् च।) रात्रवला। इत्यमरः। २। ४। १५३।
प्रसारणी। गन्धमादाजिया इति भाषा। रो-
हिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका।
गोला। वर्षाभूः। मूर्त्ता। इति मेदिनी।

कटव्याः, पुं, (कटः उत्कटो ब्रह्मो युद्धकण्डुरस्य।)
भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः मिश्रसत्त्वात् शर्करैव
यस्याः।) गाङ्गेटीकता। इति हारावली। नाटा।
इति न्याता।

कटाकुः, पुं, (कटति कृच्छ्रेण जीविकां निर्माहयति।
कटं कृच्छ्रजीवने “कटिकविभ्यां काकुः” उर्णा ३।
७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुदाहरितः।

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अस्त्रिणी यत्र
कट + अक्षिन् + क्तुन्। यदा कटं गच्छं अक्षिन् व्या-
प्नोति। अक्षुष्मासौ + अक्ष कर्मण्यब् वा।) अपा-
ङ्गदर्शनम्। आक्षुषके देखन इति भाषा। इत्य-
मरः। २। ६। ६४। (यथा, मेघदूते ३७। “आमो-
क्षन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्”।)

कटायनं, स्त्री, (कटस्य खनामन्थातासनस्य अयनं
उत्पत्तिस्थानम्।) वीरखम्। इति शब्दरत्नावली।

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं कृच्छति। कट +
कट् + क्तुन्।) नागरः। कामी। इति शब्दभाषा।

कटाहः, पुं, (कटं उत्सापादिकं आहन्ति निवारय-
तीति। कट् + आ + हन् + क्तुन्।) कूर्मकर्परः।
दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैला-
दिकटुगन्धः आहन्त्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकापा-
चम्। (कटं शर्षु आहन्त्यसौ जावनामविषाखा-
ग्रमहिषीश्रावकः। इति मेदिनी।) (कटः पायी
आहन्त्यते यत्र।) नरकः। इति हारावली। कर्बुरः।
इति जटाधरः। कूपः। इति शब्दरत्नावली।
(यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। “प्रस्यं
सम्भवति प्रायिकाः कटाहः”।)

कटिः, पुं, स्त्री, (कण्ठे वस्त्रादिना त्रियतेऽसौ सर्व-
धातुभ्य इन् इति कट् + इन्।) शरीरावयव-
विशेषः। काँकाजि इति भाषा। तत्पर्यायः। कटः २
ओष्ठिपलकं ३ ओष्ठी ४ कजुप्रती ५। इत्यमरः।
२। ६। ७४। ओष्ठिपलकम् ६ कटी ७ ओष्ठीः ८।

कटी

इति तट्टीका। कणवम् ६ कटीरम् १० काष्ठी-
पदम् ११। इति चैमन्नम्। करभः १२। इति
जटाधरः। अत्र पूर्वार्थं कटिपार्श्वः। इति भरतः।
(यथा, भागवते। ३। १५। २०।

“येषां वृहत् कटितटाः स्मितशोभिमुखः”।

साम्यात्मनां न रज खादधुवत्स्रवाद्यैः”।)

कटिपं, स्त्री, (कटिं प्रायते इति। कटि + पै + कः।)
रचना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म। इति मेदिनी-
करहेमन्नम्। (यथा भागवते। ६। १६। २०।

“महात्मगौरं श्रितिवाससं स्फुरत्-

किरीटकेनूरकटिभक्तशृङ्गम्”।)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथु + प्रथ्यासौ पुंसीति
घः। कस्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांस-
पिण्डम्। गदपुत्रा पेदेर पेको इति भाषा।

तत्पर्यायः। स्त्रिक २। इत्यमरः। २। ६। १५५।
पूजकः ३ कटीप्रोथः ४। इति हम्बः। कटिः ५।

प्रोथः ६। इति केचित्। पूजः ७। इति भरतः।
कटिरोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति।

कटि + रोह् + क्तुन्।) हस्तिपश्चाद्भागरोहकः।
इति शब्दभाषा।

कटिस्तका, पुं, (कटति कतायां प्रकाशते उत्पद्यते
वा। कट + बाहुलकादिस्तप्रत्ययः। ततः स्तार्थे कन्।)

कारवेस्तः। इत्यमरः। करला इति भाषा।
कटिशीर्षका, पुं, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।)

कटिदेशः। इति हज्जायुधः।
कटिभ्रूलः, पुं, (कटिभ्यः भ्रूलः भ्रूलरोगः।) कटि-
देशस्थभ्रूलरोगः। तस्यैवार्थं यथा।

“रजनीकदलीक्षारसेपः सिध्दविनाशनः।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥

उष्णोदकेन संपीत्वा कटिभ्रूलविनाशनम्”।
इति गारुडे १८८ अध्यायः।

(“गुडुच्छारवधश्चैव क्लृप्तमेमां विपाचयेत्।
शुगठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्गकटिग्रहे”।

इति शार्ङ्गधरः।)
कटिप्रहङ्गला, स्त्री, (कक्षां धार्य प्रहङ्गला। यदा
कक्षाः प्रहङ्गला।) चितिका। कटिधार्यक्षुद्र-
घण्टिका। इति हारावली।

कटिखनं, स्त्री, (कक्षां धार्य खनम्। शाकपार्थिवा-
दित्वात् मध्यपदलोपः।) कक्षलङ्कारविशेषः। इति
हज्जायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा।

(यथा, भागवते। ५। ३। ४। “स्तुतिकिरण
प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकटिखनहारकेयूर-
नूपुगद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्तिकासदस्यमृत्तयतो-
ऽधना इव”।)

कटी, [न] पुं, (कटः गच्छत्यनं प्राशस्येनास्यासीति
अस्यर्थे इति।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः।

कटी, स्त्री (कण्ठेः कटुरसेषु गृह्यतेऽसौ। कण्ठे
आश्रित्यते वस्त्रादिना। सर्वधातुभ्य इन्। कटात्
ओष्ठिवचन इति गौरादिषु पाठाद् वा डीष्।

पां ४। १। ४२।) पिप्पली। ओष्ठिदेशः। इति
मेदिनी। (यथा, महाभारते। १। वक्त्रधर्मणि

१६४। २७।

कटु

“सद्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रथो दिग्गं चको रवन्तं भैरवं रवम्” ॥
कटीतलः, ऐ, (कट्यां तलमास्पदमस्य । अस्य कटि-
देशे धारणाप्रतिज्ञेस्तथात्वम् ।) न्युक्ताखण्डः । इति
त्रिकाण्डशेषः । वांका खंडा इति भाषा ॥
कटीरं, स्त्री, (कट्यते आश्रित्यतेऽसौ वाससेति शेषः ।
कट् + “कृष्टुपकटिपटिपौटीभ्यः ईरन्” । उणां ।
४।२० ॥ इति ईरन् ।) कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कटीरः, ऐ, (कट्यते आश्रित्यतेऽसौ अथवा कट्यते
गम्यते अनेन । कर्मणि करणे वा ईरन् । उणां ।
४।२० ॥) जघनम् । कन्दरः । इत्यादिकोषः ॥
कटिः । इति जटाधरः ॥
कटीरकः, ऐ, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
नितम्बः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटु, स्त्री, (कटति सदाचारमाह्वयतीति । कट् +
उन् ।) अकार्यम् । इत्यमरः । ३।२।३५ ॥ दुषणम् ।
इति विश्वः ॥
कटुः, ऐ, (कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आह्वयो-
ति यदा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं
स्नावयतीति । कट् + उन् । “कटिवटिभ्यां घ” ।
उणां । १।६ ।) सविशेषः इत्यमरः । १।५।६ । भाल
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाग्नि-
श्वित्ररोगनाशित्वम् । अस्य बज्जनेवे क्षयदाह-
त्वम् । वीर्यवलापहृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । आरोग्यपित्ताग्निवायुकागित्वम् । क्षुभि
कण्डुविषरोगस्तनदुग्धमेदःस्थौल्यनाशित्वम् । लघु-
त्वम् । अतिशयभक्षणे अमस्यैर्यतान्त्रुशोधातिदा-
हकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।
“कटूरुक्षः सन्त्यमेदःक्षेपकण्डविषाणहः ।
वातपित्तहृदाग्नेयः शोषी पाचनरोचकृत्” ॥
अस्य लक्षणं यथाह वाभटः ॥
“उद्देजयति जिह्वायं कुर्व्विस्त्रिचिमां कटुः ।
स्नावयत्यक्षिणा साम्यं कपोलौ दहतीव च” ॥
गुणकर्म्मणि च यथा, तत्रैव ।
“कटुर्गन्धमयोदृक्कुलानसकणोफजित् ।
त्रयावसादनः खेहमेदःक्षेदोपशोधनः ॥
दीपनः पाचनो हृत्थः शोषणोऽग्नस्य कर्षणः ।
क्लिप्ति बन्धान् खोतांसि विह्वलति कफापहः ॥
क्रूरते सोऽतियोगेन तृणां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुक्ष्णं कर्म कटीपृष्ठादिष्वप्यमम्” ॥ ॥
कटुको रसो वक्तुं शोधयति अग्निं दीपयति, भुक्तं
शोधयति, प्राणमास्वावयति, चक्षुर्विरेचयति,
स्तुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसकम्बधूपचयदोदृक्ता-
भिध्यन्द-खेह-खेद-क्षेदमलानुपहन्ति, रोचयत्य-
ग्रन्थं, कण्डूविनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन्
हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भि-
नस्ति, बन्धांश्चिन्ति, मार्गान् विह्वलति, श्लेष्माणं
शमयति, लघुरणो रूक्षञ्च ॥ स एवंगुणोऽप्येक-
यथावार्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पौष्ट्य-
मुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति,
सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति,

कटुका

भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजन-
यति, बलं क्षिणोति, तृणां जनयति, वाय्वभिवाह-
ल्याद् भ्रम-मद्-दबधु-कम्प-तोद-भेदैश्चरन्-मुज-
पार्श्व-पृष्ठप्रभृतिषु मासतजान् विकारानुपजन-
यति ॥ इति चरकः ॥) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ चीनकर्पूरः । पटोलः । कट्टीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुः, स्त्री, (कट्यते कटुत्वेनास्वाद्यते इति । कट् +
उ ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ प्रियकृष्टः । रा-
जिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटुः, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन क्षमयतां गच्छ-
तीति । कट् + उः ।) मत्सरः । तीक्ष्णः । इत्यमरः ।
३।३।३५ ॥ (यथा, महाभारते १ । पौष्पपर्ज्वाणि
३ । ५५ । “क्षारतिक्तकटुकुक्षौस्तीक्ष्णविपाकै-
श्चक्षुष्यपृष्ठतोऽन्धो बभूव” ।) कटुरसयुक्तः । (यथा,
भागवते । ३।२६।४२ ।
“कषायो मधुरस्तिक्तः कटुस्त इति त्रैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभज्यते” ॥)
सुगन्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५।४८ ।
“समच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसक्षमाप्राय मदं तदीयम्” ॥)
अप्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ६।८५ ।
“इति समगुणयोगोपेतयस्तत्र पौराः
अवशकटु नृपाणामेकवाक्यं विवर्जः” ॥)
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कटुकं, स्त्री, (कटुकानां कटुरसानां त्रयं कटोः
संज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्
शुगठी पिप्पली मरिचञ्च ॥ (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति विग्रहे वाचस्पतिः । अप्रियम् । यथा, महा-
भारते । २ । अनुसूतपर्वणि ७७ । १६ ।
“द्वयोधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ।
इति सर्वमिदं राजग्राकुल प्रतिभाति मे” ॥)
कटुकः, ऐ, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन् ।) कटुरसः ।
(यथा, सुश्रुते “यो जिह्वायं बाधते उद्देगं जनयति
शिरसे गृह्णीते नासिकाश्च स्नावयति स कटुको
रसः” ॥) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः । सुगन्धि-
त्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्षः । अर्क-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजसर्षपः । इति
हारावली ॥
कटुकन्दः, ऐ, (कटुः कन्दो मूलमस्य ।) शिग्रुवृक्षः ।
आर्द्रकम् । जशुनम् । इति मेदिनी ॥
कटुकफलं, स्त्री, (कटुकं फलमस्य ।) कज्जोलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।)
क्षुद्रचक्षुर्वृक्षः । वृक्षविशेषः । कटुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । जननी २ तिलका ३ रोहिणी ४ तिल-
रोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ ।
शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्वा ११ दिजाङ्गी
१२ मलमेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ क्षुणा
१५ क्षुण्णमेदी १६ मज्जीवधी १७ कट्टी १८
अज्जनी १९ काण्डवृक्षा २० कटुः २१ कटुरो-
हिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पा-

कटुतु

मन्नी २५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुम्बरा २६
कटुम्बरा २७ अशोका २८ । इत्यमरः । तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणाः ।
“कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाहृदकुष्ठक्षिमिप्रणुत्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिहृततैत्तिरीयकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्त-
दाहवनाशारोचकश्वासज्वरनाशित्वम् । शक्तिका-
रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । रूक्षा-
त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुनिकवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥
कटुकालावः, ऐ, (कटुका अणवः ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाला ॥ तित्काउ इति भाषा ॥
कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
कटुकी इति भाषा ॥ (अस्या गुणाः ।
“कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा” ।
इति वैद्यकत्रयगुणयज्ञे ॥
“कट्टी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाहृदकुष्ठक्षिमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कटुकीटकः, ऐ, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात्
कीटः, ततः स्वार्थे कन् ।) मशकः । इति जटाधरः ॥
कटुकाणः, ऐ, (कटुः कर्कशः क्षाणः क्षाणं शब्दो
यस्य ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कटुयन्त्रि, स्त्री, (कटुस्त्रीत्रो यन्त्रिर्मूलमस्य ।) पिप्प-
लीमूलम् । शुगठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुचातुर्गतिकं, स्त्री, (चतुर्थी जातकं ततः स्वार्थे
अण् ततः कर्मधारयः ।) शलाककपत्रकमरिचा-
त्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुच्छदः, ऐ, (कटुच्छदः पत्रं यस्य ।) तगरवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतिक्तकः, ऐ, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति । अस्वार्थे
कन् ।) शरावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिम्बः ।
इति वैद्यकम् ॥
कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तिक्ता ।
स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटु तीक्ष्णं तुम्बमस्याः ।) जताप्रमेदः ।
कटुतराह इतिख्याता । तत्पर्यायः । तिक्ततुम्बी
२ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुम्बिका ५ विषा
६ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
वान्तिविषारोचकरक्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्य-
त्वम् । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति ।) जता-
विशेषः । तित्काउ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इत्याहुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । कटुका-
लावः ३ नृपात्मजा ४ । इति रत्नमाला ॥ कटुति-
क्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुफणा ६

कटुम्

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ दृष्टका ९ राजपुत्री
१० तिक्तवीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातिकारित्वम् । श्वास-
वातकासप्रोद्योग्यमूकविषनाशित्वम् । शोधन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुकामिकफवार्य-
नाशित्वम् । लघुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापह्ना ।
तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्” ॥
कटुचयं, स्त्री, (कटूनां कटुरसानां चयम् ।) त्रिकटु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । “त्रयं त्रिक-
टुकं जयेत् । सौल्याभि-सदन-श्वास-कास-स्त्रीपव-
धौनसान्” ॥ इति वाभटः ॥)
कटुदशा, स्त्री, (कटु दशं पञ्चं यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः । कौकुड इति भाषा ॥
कटुनिष्पावः पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-
निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सिता-
र्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । ततः कपू । अत-
इत्वं टाप् च ।) कारीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्यतिक्तत्वेपि
फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शुरठी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुभङ्गं स्त्री, (कटुपि भङ्गं सेवेनेन हितजनकम् ।)
शुरठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
केचित् ॥
कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति
अस्याः । अच गौरादिवात् डीष् संज्ञायां कन् टाप्
पूर्वकत्वम् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुमोदं, स्त्री, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।)
जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटति मशनेन रसान्तरं गुणान्तरं
वा वर्धतीति । कट् + उरन् । यदा कथ्यते प्रकथ्यते
मशनात् रसान्तेरेण गुणान्तेरेण च प्रकाशयते
इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कटुरं इत्यपि
पाठः ॥
कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्टी चासौ वा रो-
हिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति +
रह् + णिनिः ततो डीप् ।) कटुकी । इत्यमरः ।
२।४।४५ ॥
कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्टी वार्त्ताकी ।) श्वेत-
काण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुप्रज्ञानं स्त्री, (कटूनां प्रज्ञाय प्राधान्याय अलति
पर्याप्नोतीति । अच् + अच् ।) गौरसुवर्णशा-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्फ

कटुखेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः खेहः रसविशेषो यस्य ।)
सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटूत्कटं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति
रत्नमाला ॥
कटूत्कटकं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञायां
कन् ।) शुरठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटोरं, स्त्री, (कथ्यते दृश्यते निषिद्यते वा भक्ष्यद्रव्यं
यत्र । कट् + अधिकरणे षोऽलच् । रत्नयोरेक्यात्
लस्य रत्वम् ।) पाचविशेषः । कटोरा इति
भाषा । यथा,—मेरुतले पद्मप्रकाशः ॥ * ॥
“मृत्पट्टे संयुतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं कोहपणोदमुखैः ।
निष्कासितो घूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः” ॥
किञ्च ।
“रम्याङ्गं देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्मिते ।
कटोरायां चतुर्भुजः पात्रस्योभयतः स्थिता” ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि अध्यायः ॥
कटोरा, स्त्री, (कथ्यते दृश्यते दीयते स्थाप्यते वा
भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट् + षोऽलच् । लस्य
रत्वम् ।) खनामव्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त-
पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥
कटोका, पुं, (कटति सदाचारं मिष्टाद्यन्नरसश्च आह-
योतीति । “कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य षो-
लच्” । उणां १।६७ । इति षोऽलच् ।) चण्डालः ।
इत्यादिभ्यः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिरुचिः ॥
कटोलवीया, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीया
वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । केन्दुडा इति ख्याता ॥
कट्फलः, पुं, (कटति कटुतया अन्यसमावृणो-
तीति । कट् + क्तिप् । कट् फलं यस्य सः ।) खनाम
व्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ओषणिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४
कैटर्कः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६
६ सोमरुक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥
कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसो १० भद्रावती ११ महा-
कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उयगन्धः
१५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाश्र्वर्यः १८ श्री-
पर्या १९ काफलः २० परश्वः २१ कुमुदो २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्कः कुम्भिकापि च ।
ओषणिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कट्फलस्तुवरत्नैः कटुर्व्यातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयाश्च ॥” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोयदाहनाशित्वम् । रुचि-
कारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कट्फलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरपहः” ॥
इति वैद्यकप्रयोगः ॥

कठ

कटफला, स्त्री, (कटति इति । कट् + क्तिप् तदेव फल-
मस्याः ।) गम्भागीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥ रु-
हती । काकमाची । देवदाली । वार्त्ताकी । मृगे-
र्व्याहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कट्टकः, पुं, (कटु अक्षमस्य ।) श्योनाकरुक्षः । इत्य-
मरः । २।४।५६ ॥ कटूनि उग्रानि वीर्यवृद्धकानि
अङ्गानि यस्य ।) दक्षिणराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटति वर्धति रसान्तरम् । “क्षिर-
वृत्तरधीवरपीवरभीवरधीवर्तीवरभीवरगङ्गर-
काङ्गरसंवहराः” उणां ३।१ । इति कट् + ष्वरच् ।
निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥
अङ्गनम् । इत्यादिकोषः ॥
तक्रम् । यथा ।
“दध्नः समारकस्यात्र तक्रं काङ्गरमुच्यते” ।
इति चक्रपाणिज्ञतसंग्रहे ॥
“सुवर्चिका-नागर-कुष्ठ-मूर्त्वा
लाक्षा-निशा-कोहितयष्टिकाभिः ।
तत्रं ज्वरे षड्गुणतत्रसिद्ध-
मभ्यङ्गनाञ्चीतविदाहनुत् स्यात्” ॥
इति घटकङ्करं तैलम् ॥
कट्टी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया खाद्यते अनुभूयते
वा । कट् + उन् । ततः स्त्रियां डीप् ।) वोतो-
गुणवचनार्दिति डीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।)
कटुका । लताविशेषः । तत्पर्यायः । कटुकवल्ली २
सुकाळा ३ काष्ठवल्ली ४ सुवल्ली ५ महावल्ली
६ पशुमोहनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनानाज्वरहारित्वम् ।
रुचिकारित्वम् । राजयन्निवारणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
ख्याताः ॥)
कठ इ कि आधाने । उत्तरापूर्वकस्मरणे इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अर्क-सेट्-
इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते । किं कण्ठयति ।
आधानं स्तु म औत्क्ये इत्यत्र व्याख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥
कठ तद्वने । तद्वनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अर्क-सेट् ।) कठति दीनः ।
इति दुर्गादासः ॥
कठ इ छ आधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आर्क-सर्क-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते ।
छ कर्त्तरि कण्ठते । “देवारोधसि वेतसीतत्रले
चेतः समुत्कण्ठते” । इति दुर्गादासः ॥
कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभि-
जानाति वा “कठचक्रात् लुक्” । इति लुक् ।
४।३।१०७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता
कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । पौलमे
८ । २४ ।
“उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायथाः” ॥
ऋभेदः । खरः ।
“कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्यैलक्षयोः खरे” ।)
इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

कठिण

“ईशा-केन-कठ-प्रश्न-सुख-माखण्ड-तितिरि” ॥
 कठमर्दः, पुं, (कठं कष्टजीवनं मृदातीति । कठ
 मर्द + क्त्वा) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठरः, चि, (कठ + क्त्वा) कठिनः । इति जटाधरः ॥
 कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । यतद्विवरणं वेदशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 कठाङ्कः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति । आ + हन् +
 ङः । कठाङ्कः तादृशं कं शिरो यस्य ।) दाक्ष-
 पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कठिन्नरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति । जृब् वयो-
 हानौ तस्मात् क्त्वा) पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा जृ + णिच् + बाहुलकात् + खच् मुम् च ।)
 तुलसीवृक्षः । तत्पर्यायः । पर्णसः २ कुठरकः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (“लोयिका-जातुकपर्ण-
 का-पत्तूर-जीवका-सुवर्चला-कुशवक-कठिन्नर-कुन्त-
 लिका-कुरगिटकाप्रभृतीनि” ॥ इति सुश्रुते द्रष्ट-
 व्यम् ॥)
 कठिनं, चि, (कठ + हन् । उद्यादिमते तु हन्च् ।
 “बहुलमन्यत्रापि” । उणां । २ । ४ । ६ ।)
 कठरम् । तत्पर्यायः । कक्खटम् २ कूरम् ३
 कठोरम् ४ निहुरम् ५ टटम् ६ जठरम् ७ मू-
 र्निमत् ८ मूर्त्तम् ९ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 खक्खटम् १० कठोलम् ११ जठरम् १२ । इति
 तट्टीका ॥ कर्करम् १३ कठरम् १४ । इति जटा-
 धरः ॥ कठरम् १५ कमठाधितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स्तब्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उन्मूलयञ्च कठिनान् नृपान् वायुनिव द्रुमान्” ।
 कथासरित्सागरे १६ । ८६ ॥ तथा कुमारः ४ । ५ ।
 “न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः” ॥
 अपि च “भस्मांशातिकठिनान् दन्तरेणी विव-
 र्जयेत्” । सुश्रुते ॥)
 कठिनं, स्त्री, स्त्री, (कठ + “बहुलमन्यत्रापि” ।
 उणां २ । ४ । ६ । इति इनच् ।) स्थायी । इति मे-
 दिनीशब्दरत्नावली ॥
 कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे
 सञ्चायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कठिना, स्त्री, (कठ + इनच् । स्त्रियां टाप् ।) गुड-
 शर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष्
 स्वार्थे कन् । टापि ऋखच् ।) कठिनी । इति
 हारावली । खड़ी इति भाषा ॥
 कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 खड़िका । इति मेदिनी । खड़ी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पाकमुक्ता २ अमिलाधातुः ३ कक्-
 खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७ । इति
 रत्नमाणा ॥ धातूपलः ८ कठिनिका ९ । इति
 हारावली ॥ (तथा च हितोपदेशे १ । १८ ।
 “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सस-
 म्भमाद् यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्धा
 कीदृशी नाम” ॥)
 कठिणः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उद्देगं वा जन-

कड

यति । अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं । कठ शोके इति
 धातोर्बाहुलकादिविप्रत्ययः ।) कारवेक्षः । इत्युणा-
 दिकोषः । करणा इति भाषा ॥ (वामटे शाकव-
 र्गाणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—
 “कठिणं केम्बुं शीतं स कोषातक कर्कशम् ।
 तिक्तं पाके कटुग्राहि वातलं कफप्रसजित्” ॥)
 कठिणकः, पुं, (कठिण + स्वार्थे कन् ।) कारवेक्षः ।
 प्रमर्गवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाधेह-
 वाचिन्नेन जातितात् ङीष् । कठप्रोक्तमधीयाना
 इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥
 कठेरः, पुं, (कठति कृच्छ्रे जीवति जीविकां निर्व्या-
 हयति । “पतिकठिकुटिगडिगुडिदंष्ट्रिभ्यश्चरक्” ।
 उणां । १ । ५६ इति चरक् ।) कृच्छ्रजीवी । दरिद्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिवृत्तिः ॥
 कठोरः, चि, (कठति पातयमाचरति । “कठिरकि-
 भ्यामोरच्” उणां १ । ६५ । इतिकठ + ओरन् ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 (यथा, भागवते ३ । १६ । १५ ।
 “प्रहृष्टरोधः स कठोरसृष्टिना
 नन्दन् प्रहृष्टान्तरधीयतासुरः” ॥
 दाक्षः । तथाहि भागवते । ५ । १३ । ३ ।
 “कठोरदंष्ट्रैर्मशकैरपद्रुतः” ॥ अतिविस्तृतः । तत्रैव
 ६ । १२ । २ । “युगान्ताप्रिकठोरजिह्व” ॥
 पूर्णः । तथाहि ।
 “स तप्तकार्ष्णसुरभास्त्रास्त्रः
 कठोरताराधिपलाञ्छनः ॥” ।
 इति माघः । १ । २० ॥ “कठोरताराधिपस्य
 पूर्णस्योः” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कठोणः, चि, (कठ + ओणच् “कपिगतिगणिकटि-
 पटिभ्य ओणच्” उणां । १ । ६७ ।) कठोरः । इत्य-
 मरटीकायां भीलकण्ठः ॥
 कड इ ड क दर्पे । हर्षे इत्यर्थः । इति कविकल्प-
 द्रुमटीकायां दुर्गादासः । (आं-आत्म-अकं-सेट्-
 पत्ते उभं-इदित् ।) इ कर्मणि कण्डते । अ
 कण्डति कण्डते । ड कण्डते जनो हृष्टः स्यादि-
 त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यने । कदाचित् परस्मैप-
 दायां अकारः । अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च ।
 (आं-आत्म-सकं ।) “कण्डते तदुक्तं लोका” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कड श्च अदने । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 परं-सकं-दर्पे अकं-सेट् ।) श्च कडती कडती ।
 प्राचक्षन् वेदे तूष्णारणभेदायं भादावप्येवं पठन्ति ।
 तथा च । “कड मद इति धातुः पथ्यते भूतुदायोः
 कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदु-
 भयगणपाठे किं फलं नेति बाध्यं स्वरक्षत इह
 भेदः प्रपञ्चयोरस्ति यस्मात्” इति । स्वरक्षत इति
 उदात्तानुदात्तस्वरितविरिन्त्यसंज्ञकचतुर्विधस्वरक्षत
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कड इ क भेदे । रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति ।
 इति दुर्गादासः ॥

कड

कडः, चि, (कडति माद्यतीति । कड मदे + घचा-
 यच् ।) मूर्खः । इति ह्रणायुधः ॥
 कडकं, स्त्री, (कडते अद्यते इति । कड अदने +
 अच् संज्ञायां कन् । कर्मणि अच् स्वार्थे
 संज्ञायां वा कन् ।) कडकविशेषः । करकच् इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सामुद्रम् २ विप्लवम् ३ ।
 इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 कडङ्गः, पुं, (कडं मादकताप्रतिं गमयति जनयति
 वा कडात् गमेडः । अन्तर्भूतो अन्तो वा ।) सुरा-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 कडङ्गरः, पुं, (कडात् भक्षणीयतस्तुलादेः सजाज्ञात्
 यियते क्षिप्यते दूरीकियते इति भावः । कड +
 गिरतेः कर्मणि खच् । यद्वा कडं भक्षणीयं
 प्रस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सजाज्ञात् ।
 गु + अच् ।) वृषं इत्यमरः । २ । ६ । २९ । आगडा
 इति भाषा ॥
 (“गीवारपाकादि कडङ्गरीयै-
 रान्द्रयते जानपदैर्न कश्चित्” ।
 इति रघुः । ५ । ६ ॥ कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति
 कडङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कडचं, स्त्री, (गड्यते सिच्यतेऽत्र जलादिकम् । गड्
 + अच् गड्येरादेश कः ।) पात्रविशेषः । इति
 उणादिकोषः ॥ (गड्यते सिच्यतेऽनेन गड् + सेचने
 “गड्येरादेश कः” उणां । १ । २०६ । इति अच्
 प्रत्ययः ङलोयोरेकत्वस्वरणात् कणचम् ॥
 कडम्बः, पुं, (कड + “ककदिकडिकटिभ्योऽम्बच्”
 उणां । ४ । ८२ । इति कडधातोर्म्बच् प्रत्ययः ।)
 शाकनाडिका । डाँटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कणम्बः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ कौण्डम् ।
 प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिवृत्तिः ॥
 (कणम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कणम्बो भूयसा विद्यते
 अस्याः । इति अर्शादित्वात् अच् ततः गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कणम्बीशाकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (कणम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या
 वक्तव्याः ॥)
 कडारः, पुं, (गड् । सेचने इति + “गडः कड् च” ।
 उणां । ३ । १३५ । इति आरन् कडादेशश्च
 धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वर्णयुक्ते चि । इत्यमरः ।
 १ । ५ । १६ ॥ (यथा माघः । ५ । ३ ।
 “सविव्युरम्बरविकाशि चमूत्समुत्थं
 पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाश्रितः” ॥)
 कडारकृष्णवज्रिवत् इत्यने इति भरतः ॥ दासः ।
 इति मेदिनी ॥
 कडितुलः, पुं, (कथां तुला तोलनं यद्दृश्यं यस्य पृषो-
 दरादित्वात् टस्य ङः ।) खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कडु कार्कश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-अकं-
 सेट् ।) टवर्गवर्तीयोपधः । किमि संयोगान्तकोपे
 कड् । कडुति यद्रम्यमाणं कर्कशं स्यादित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कड क्त्वा आर्कसरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-

कयाटी

परं-सकं-वेष्ट ।) कय कयाटीकयत् अचकायत् ।
कयति भीतः । इति दुर्गादासः ॥

कय, म मत्वौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
सकं-वेष्ट-घटादि ।) म कययति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कय, क निमीकने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-वेष्ट ।) निमीकनं पद्यावयवम् । क
काययति चक्षुः पद्याभिराहतं स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

कय, पुं, (कयति अतिसूक्ष्मात् गच्छति । कय +
पचाद्यच् ।) अतिसूक्ष्मः । (“आनन्दामुक्त्यान्
पिबन्ति शकुना निःशङ्कमशेषयाः”)

इति भान्तिशतकम् ५ ॥ धान्यांशः । इत्यमरः ।
१ । १ । ६२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।

“कयान् वा भक्षयेदहं पिब्याकं वा सक्तमिश्रितम्”)
तस्य स्त्रीलिङ्गे कयो कयिका । वनजीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कयगुण्युः, पुं, (कयस्यासौ गुण्युः) गुण्यु-
प्रभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजः २ स्वर्णकयः ३
सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७
पद्मपत्रः ८ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वातशूलगुल्मोदराधानकफनाशि-
त्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कयजीरकः, पुं, (कयस्यासौ जीरक इति निवृत्तकर्मधा-
रयः) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेत-
जीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः)

कयजीरकं, स्त्री, (कयं क्षुद्रं जीरकम् । कयजीर +
कार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्यायः । हृद्य-
गन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाणा शब्द-
चन्द्रिका च ॥

कयमन्दकः, पुं, (कयान् भक्षयति भक्षति वा । कय
+ मन् + क् ।) भारिपक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कयकाभः, पुं, (कयानां काभो यस्मात् सः । पेषण-
साधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्तस्य । अर्ध-
आदिभ्यः अच् ।) आवर्तः । इति त्रिकायशेषः ।
जलेर घूर्णा इति भाषा ॥

कया, स्त्री, (कय + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भी-
रमञ्जिका । पिप्पली । इति मेदिनी ॥

(“प्राक्षां कयां पञ्चमूलां कयाख्यां पञ्चैज्जले ।
तेन क्षीरं प्रदत्तं प्रीतं पिबेत् समधुशर्करम्”)

इति पिप्पलासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम् ॥
श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कया स्या-
दीर्घजीरकः” इति भावप्रकाशः ॥ *) ॥ अल्पम् ।
यथा,—

“कदलीफलमध्यस्थं कयामाचमपक्कम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कयाटीनः, पुं, (कयाय अटतीति । कय + अट +
इणन् दीर्घत्वश्च एभोदरादित्वात् ।) खड्गपक्षी ।
इति त्रिकायशेषः ॥

कयाटीरः, पुं, (कयाय अटति । कय + अट +
ईरन् ।) खड्गपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कयटक

कयाटीरकः, पुं, (कयाटीर + कार्थे कन् ।) खड्गप-
क्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कयादः, पुं, (कयं अति भक्षयति । कय अट +
कर्मणि उपपदे अच् ।) खनामख्यातमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकायशेषः ॥
स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्णकारः । कलादो
यन्त्रकारक इत्यमरोपरि कयाद इत्यपि पाठः ।
इति सारसुन्दरी ॥

कयिकः, पुं, (कयैव इति कार्थे कन् अत इत्यम् ।)
कया । शत्रुः । नीराजनविधिः । इति सारसुतः ॥
मुष्कगोधूमधूयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कया
विद्यतेऽस्य अस्त्वर्थे ठन् । कार्थे ठन् वा । “नामे-
रभूत् स्वकयिकाद् वटवन्महाकां” इति भाग-
वतम् । ७ । ६ । ३३ ॥ छतराष्ट्रमन्त्रविशेषः ।
यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्वणि १४१ । २ ।
“तत आहूय मन्त्रं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कयिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं छतराष्ट्रोऽमवीदृशः”)

कयिका, स्त्री, (कयाः सन्त्यस्याः । “अत इगठनाविति
ठन्” ५ । २ । ११५ । कयति स्थूलरूपात् क्रमशो
गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचा-
द्यच् कार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्त-
सूक्ष्मवस्तु । अग्रिमशब्दः । इति मेदिनी । कया ।
तखलविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(कलादीनां सृष्ट्यांशः । यथा, मेघदूते ६६ ।
“तामुत्थाप्य खजकयिकाश्रीतलेनानिलेन
प्रत्याश्रुतां सममभिनवैर्जातकैर्माजतीनाम्”)

कयितं, स्त्री, (कय आर्त्तनादे + भावे क्तः ।) पीडि-
तानां शब्दः । इति जेमचन्द्रः ॥
कयिशं, स्त्री, (कयो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्यति ।
कयि + शी + कः । यदा कयिणः श्रेतेऽस्मिन् ।
कयिन् + शी + कः । कयाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका
कृत् ।) शस्यमञ्जरी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ।
धान्यादिर शिष इति भाषा ॥

कयो, स्त्री, (कय + स्त्रियां ङीप् गौरादित्वात् ङीष्
वा ।) कयिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कयोकं, जि, (कय + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युणादि-
कोषः ॥
कयोयः, [स्] जि, (कय + ईयसुन् ।) अत्यल्पम् ।
इत्यमरः ॥ कनिकम् । इति तट्टीका ॥ (यथा छठ-
योगदीपिकायां । २ । १२ । “कयोयसि भवेत् खेदः
कम्यो भवति मध्यमे”)

कयोरः, पुं, (कय + यरप्रत्ययः ।) कयिकारखलः ।
इत्युणादिकोषः ॥

कयोरः, स्त्री, (कय + यरट् ।) वेश्या । हस्तिनी ।
इत्युणादिकोषः ॥

कयोरः, स्त्री, (कय + यरट् ।) वेश्या । कर्त्तव्यी । कर्त्त-
कारखले पुं । इति मेदिनी ॥

कयटकः, पुं, (कयटि इति कटि गण् ।) अर्द्धांशदि-
पां २ । ४ । ३१ ।) क्षुद्रपक्षुः । (यथा विष्णुपुराणे
१ । १६ । ३१ । “प्रजादः कयटां सस्यक् तथा
कयटकशोधने”) मञ्जुश्याम् । नैयायिकादि-
दोषोक्तिः । रोमाञ्चः । मुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥

कयटका

काँटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चायकशतके २२ ।

“उपकारः प्रीतेन प्रज्जया प्रज्जुज्जरेत् ।
पावणं करस्तेन कयटकेनेव कयटकम्”)
केन्द्रम् । इति दीपिका ॥

कयटकाः, पुं, (कटि + गण् ।) सूक्ष्मम् । क्षुद्रपक्षुः ।
(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।

“सम्यङ्निविष्टदेशश्च क्षतदुर्गश्च प्रास्वतः ।
कयटकुञ्जरयो नित्यमातिष्ठेयत्तमुत्तमम्”)

लोमहर्षः । इत्यमरः ३ । ५ । ३२ ॥ कर्मव्याजम् ।
रोषः । इति कटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥

वेद्यः । इति जेमचन्द्रः ॥ (लोकोपप्रवकारी ।
यथा, भागवते । ३ । १८ । २३ ।

“अन्वेषप्रतिरथो लोकानटति कयटकः”)
कयटकद्रुमः, पुं, (कयटकप्रधानो द्रुमः । कयटकेना-
शितो द्रुमो वा ।) शास्त्रनिष्ठः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।

“किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारयम् ।
भवन्ति गितरां स्तोताः सुक्षेत्रे कयटकद्रुमाः”)

“देतेयचन्दनवने जातोऽयं कयटकद्रुमः” ।
इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शास्त्रशीलश्च
विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥

कयटकप्रावता, स्त्री, (कयटकैः प्रावता व्याप्ता ।
कयटक + प्र + आ + ट + कर्मणि क्त + टाप् ।)
खड्गकन्या । इति राजनिर्घण्टः । छत्रकुमारी इति
भाषा ॥

कयटकफलः, पुं, (कयटकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य ।
शाक्यार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः ।)
पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोक्षुर-
वृक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (अस्य गुणादयः कयटा-
फलशब्दे ज्ञेयाः)

कयटकहन्ताकी, स्त्री, (कयटकाचिता हन्ताकी ।
शाक्यार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च ।) वार्त्ताकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कयटकश्रेणी, स्त्री, (कयटकानां श्रेणिर्यत्र । श्रेणी
यस्यां वा ।) कयटकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कयटकागारः, पुं, (कयटका आगारो यस्य । यदा
कयटकं आगिरति । आ + गृ + अच् ।) सरट-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कयटकाङ्गाः, पुं, (कयटकैराङ्गाः) कुक्कवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कयटकारिका, स्त्री, (कयटकान् इयति ऋच्छति वा
कयटक + ऋ + कर्त्तरि + गण् । स्त्रियां टाप्
इत्वं च । यदा कयटकं ऋच्छति + ऋ कर्मण्यस्य
ततः कन् च ततः प्राग्वत् । तत्फले तु अयि कते
हरीतक्यादित्वात् लुक् ।) खनामख्यातक्षुद्रवृक्षः ।
तत्पर्यायः । निदिग्धिका २ स्पृशो ३ व्याजो ४
वृद्धती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पशां
९ राट्टिका १० । इत्यमरः ॥ अनाक्रान्ता ११
भयटकी १२ सिङ्घी १३ धाविका १४ । इति
रत्नमाणा । कयटकारी १५ कयटकिनी १६ दुष्प-
धर्विणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र-
कयटका २० बड्कयटा २१ क्षुद्रफला २२ कयटा-

कण्टका

निका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। दीपयत्वम्। आस-काश-प्रति-
शया-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ दृष्टानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
तस्याः कण्टगुणाः। पित्तकफकण्टकुष्ठलमिनाशि-
त्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

(“मुस्तामृतमलकश्च नागरं कण्टकास्त्रिका।
कणाचूर्णाश्वितः क्षायस्तथा मधुसमन्वितः।
एकादिकं वा वेलाद्यं चरजातं व्यपोहति”॥
इति हारीतः॥ *॥ अस्या विशेषश्च कण्टकारी-
शब्दे ज्ञातव्यः॥)

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं कृच्छति। कण्टक + कृ +
अण् + डीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शास्त्रलीवृक्षः। इति जटाधरः॥
विकटवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वैद्वि इति
भाषा॥ तत्पर्यायगुणाः।

“कण्टकारी तु दुष्पुष्पा क्षुद्रा व्याघ्री निर्दिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा”॥
उभे च वृहती। यदाह शास्त्रतः॥

“क्षुद्रायां क्षुद्रमृगलाकां वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा कण्ठ्या क्षेत्रदृष्टिका।
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुनी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रुक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिहान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाहमिहदामयान्॥
तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निहृत्क्षुद्रं॥
हृन्त्यात् कफमलत्कण्टकाग्नेदहमिह्वगन्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्भकारिणी”॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-
वैद्यकम्। यथा

“कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्ला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी यार्हणी ज्वरराहनुत्।
दोषत्रयहारी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्”॥
“कण्टकार्यमृतभागो नागरेन्द्रवासकम्।
भृग्विषं चन्दनं मुक्तं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदत् पित्तक्षेपज्वरापहम्।
दाहृष्टणाश्विच्छर्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्”॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहः॥

“कण्टकारीतुलां भीमद्रोणे पक्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडचीचयचित्रकाः।
मुक्तं कर्कटपटङ्गी च शूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी राक्षा शटीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकश्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् हृततैलयोः॥
पक्वा लेह्यमाणीय शीते मधुपलायकम्।
चतुष्पलं तु गार्क्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्वा मिदध्यात् सटपे ऋगमये भाजने शुभे।
लेह्योऽयं हन्ति हिक्कासिंश्वासकासान्शेषतः”॥
कण्टकार्यवलेहः॥ *॥ इति च शार्ङ्गधरः॥)

कण्टकालः, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णफलैः अलति

कण्टकु

शोभते। कण्टक + अण् + अच्। कण्टं कण्टका-
कारं फलं कालयति वा। कण् + अण्।) पनस-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्याप्नोति कण्टका-
लयति वा कण्टक + अण् + उक्त्।) यवासवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)

कण्टकाशनः, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक +
अश् ग् भोजने + कर्त्तरि + ल्युः।) उड्डः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकास्त्रीलः, पुं, (कण्टकः अस्त्रीलेय यस्य।) मत्स्य-
विशेषः। तत्पर्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥

कण्टकिनी, स्त्री, (कण्टकाः सन्त्यस्याः। इनिः। ईप्
च।) वार्त्ताकी। शोणभिरगदी। मधुखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टक कण्टकयुक्तं फलं यस्य।)
वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पनसः ३
कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥
महासर्जः ६ फलिमः ७ फलवृक्षः ८ स्थूलः ९
कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२
पूतफलः १३ चम्पकौषः १४ चम्पानुः १५ रमालः
१६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्द-
रत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनस-
शब्दे च द्रव्याः॥ समष्टिलवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥

कण्टकिलः, पुं, (कण्टकोऽस्यस्य। कण्टक + अस्यर्थे
इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेङ्ग-
वोश्च इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ जाता चेति।)
त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥
(त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रव्यः॥)

कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्यस्य अस्यर्थे इनिः।)
मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली। खट्विवृक्षः। इति
शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गो-
क्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०। ७।

“नापुष्यः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी”॥)
कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्श आदित्वात् अच् गौ-
रादित्वात् डीप्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन्
इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्टकच्छु-
हरत्वम्। दोषकत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः।) खट्विवृक्षः। इति रत्न-
माला॥ (खट्विवृक्षे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्टकी
एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य।
एषोदरात् साधुः।) कण्टकफलः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥

कण्टकुरगटः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरगटः।)

कण्टाफ

भिरगटी। इति राजनिर्घण्टः॥ (भिरगटीशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्मस्याः।)
वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा हि तिक्त-
कटुका। इति वैद्यकप्रथमगुणः॥)

कण्टदणा, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दणं यस्याः।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विक-
ङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वैद्वि इति भाषा॥
कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलस्य
यस्याः। कण्टकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) मन्दावली-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं
यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्र-
गोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। जताकरझः। इति
राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। यरगुः। इति कैचित्॥
कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।)
देवदाकीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाकी-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टलः, पुं, (कण्टः अस्यस्य। मत्वर्थे अणश्च। यदा
कण्टेन कण्टकेन अलति पर्याप्नोति शोभते वा।
कण्ट + अण् + अच्। शकन्धादिवत् अस्य लोपः।)
वृक्षविशेषः। बावला इति भाषा। तत्पर्यायः।
वावलः २ खर्गपुष्पः ३ खर्गपत्रः ४। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।)
श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टक-
वृक्षो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अण्। कण्टा कण्टक-
मयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः।
इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य
पक्षफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्जकत्वम्।
स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्जरत्वम्। वायु-
पित्तनाशित्वम्। स्नेहशुक्रवणप्रदत्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। वृद्यत्वम्।
भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्।
यार्हत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तदीज-
गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फल-
तुल्यगुणत्वम्। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषा-
यत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्।
गुरुत्वम्। त्वग्दोषतत्फलविकारनाशित्वम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ *॥ तस्यापक्षस्य गुणाः। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ शीतलत्वम्। *॥ वृत्तयुक्तस्य तस्य गुणाः॥
स्निग्धत्वम्। वृद्यत्वम्। वणप्रदत्वम्। हृदिनाशि-
त्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वार्त्तापित्त-
नाशित्वम्॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वात-
पित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वक्ष्यं

कण्डपा

गुणिभिर्मन्त्रवर्जिभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अन्यत्सर्वं मनसश्चन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्डार्त्तगणा, स्त्री, (कण्डा कण्डयुक्ता आर्त्तगणा ॥
 आर्त्तः स्त्रीशः गणदेशो यस्याः ॥) नीलभिर्यटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलभिर्यटीशब्देऽस्य गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 कण्डाशु, पुं, (कण्डाय कण्डकाय अक्षति प्रय्याप्रोति ।
 कण्ड + अण् + उन् ॥) वंशः । दृष्टी । वार्त्ताकी ।
 वम्बूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डाङ्गयं, स्त्री, (कण्डं कण्डकमाङ्गयते स्पृजते ।
 कण्ड + आ + ङे + कः ॥) पद्मकन्दः । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥
 कण्डी, [न] पुं, (कण्डः कण्टकः अक्षयस्य । अक्षयर्थे
 इतिः ।) कणायः । अपामार्गः । खदिरः । गो-
 क्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्ठः, पुं, (कठि + अच् + इदित्वात् लुम् ॥) मदन-
 दृष्टः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डादहिरकुलि-
 परिमितस्थानम् । यथा,—
 “खाताद्वाङ्मोक्षः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कण्ठश्च “कण्ठे” ॥
 इति ठः । उगं १ । १०५ ॥)
 यीवापुरोभागः ॥ तत्पर्यायः ।
 गणः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
 (यथा, प्राकुन्ते । १ म अङ्गे ।
 “विकचसरसिजायाः क्लोकनिर्मुक्तकण्ठं
 निजमिवकमलिन्याः कर्णाग्रदन्तजालम्” ॥)
 अथ विमुहनामघोडशृङ्गदलपद्ममिति । यथा,—
 “तद्दृष्टन्तु विमुहनाग्रं दलघोडशृङ्गजम् ।
 स्वैः घोडशृङ्गभिर्युक्तां धूमवर्णैर्महाप्रभम् ॥
 विमुहपद्ममाख्यातमाकाशस्थं महाद्वृतम्” ॥
 इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । ध्वनिः । इति
 मेदिनी ॥
 कण्ठकूशिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कूश-
 यतीति । कण्ठ + कूश् + गुल् । टापि अत इत्वं
 च वीजायाः कण्ठतुल्यस्य कूशध्वनिरिति प्रसिद्धेः ।)
 वीशा । इति हेमचन्द्रः ॥
 कण्ठतलासिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वानां कण्ठदेशे
 आस्ते इति । कण्ठ + आस + गुल् + टापि अत
 इत्वं च ।) अश्वयीवावेष्टकरज्जुधर्मादि । इति
 शब्दमाणा ॥
 कण्ठनीडकः, पुं, (कण्ठे निकटस्थे नीडे शत्रून् दृष्ट्वा
 कायति शब्दायते । कण्ठ + कै + कः । यद्वा कण्ठे
 प्रासादवृक्षादीनां शिरोभागे नीडं यस्य + कप् ॥)
 चिक्षपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिक् इति भाषा ॥
 कण्ठनीलकः, पुं, (कण्ठं धारकस्य कण्ठादिजमुर्द्ध-
 स्थानं नीलयति स्वशिखाकच्छलेन नीलवर्णं करो-
 तीति । कण्ठ + नील् + णिच् + गुल् । अथवा
 कण्ठे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ॥) उष्णा ।
 इति शब्दमाणा । मसान इति भाषा ॥
 कण्ठपाशकः, पुं, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते ।
 कण्ठपाश + कै + कः ।) इक्षिगणवेष्टकरज्जुः ।
 इति शब्दमाणा ॥

कण्डिका

कण्डभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्डस्य
 भूषा ।) यीवानङ्गारः । तत्पर्यायः । यैवेयकम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ यैवेयम् ३ यैवम् ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ रचकाः ५ निष्कम् ६ । इति
 जटाधरः ॥
 कण्डभणिः, पुं, (कण्ठे कण्डस्थने धारणीयो भणिः ।
 कण्डस्य भणिर्वा ।) गणदेशधारणीयभणिः । तत्-
 पर्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्ठः, चि, (कण्ठे + भवः । शरीरावयवत्वात् यत् ।
 ६ । १ । २१६ ॥) कण्ठोद्भवशब्दादिः । इति व्या-
 करणम् ॥ “अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः” । पां ।
 १ । १ । ६ वार्त्तिके ॥
 कण्ठामिः, पुं, (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अग्निः पाचन-
 रूपाभिर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्ठाणः, पुं, (कठि + आणच् ॥) श्रृणुः । युजम् ।
 गौका । खनित्रम् । इति विश्वः ॥ क्रमेलकः ।
 गोक्षीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥
 कण्ठाणा, स्त्री, (कठि + आणच् + टाप् ॥) जालगो-
 षीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥
 कण्ठका, स्त्री, (कण्ठो भूष्यतयाक्यस्याः । कण्ठ
 + ठन् टापच् । यद्वा कण्ठयति कण्ठं भूषयति
 या । कठि + णिच् + गुल् + टापच् अत इत्वं च ।)
 कण्ठाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी
 इति भाषा ॥
 कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ + अन्यार्थे ङीप् ॥) अश्व कण्ठ-
 वेष्टनरज्जुधर्मादि । इति शब्दमाणा ॥ गलः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठां रवो यस्य ।) सिंहः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मत्तहल्ली । इति सारस्वतः ॥
 कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव + गौरादित्वात् आतो
 वा ङीप् ॥) वासकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्ठेकालः, पुं, (कण्ठे + कालः क्षीरोदमयमोद्भव-
 विषपाननिर्दशनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अ-
 लुक् ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्ठे
 जीवानां कण्ठदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्तते ।
 यद्वा कण्ठदेशपर्यन्तं आकस्य तमःप्रधाना माया
 अस्यस्य । परमात्मनः मायाश्रवणित्विपादत्वात्
 तथात्वम् । यम सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामीश्वरः । एत-
 स्मात् पादत्रयादन्यत् तुगीयं निष्कलं निरुपा-
 धिकं शिवपादमस्ति ॥
 यथा, माण्डूक्योपनिषदि ।
 “सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
 चतुष्पात्” ॥ २ ॥
 “जागरितस्थानो वह्निःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-
 शतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः” ॥ ३ ॥
 “स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
 मुखः प्रविविक्षुक् तैजसो द्वितीयः पादः” ॥ ४ ॥
 “यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन
 स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः
 प्रधानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभूक् चेतोमुखः
 प्राज्ञस्तृतीयः पादः” ॥ ५ ॥

कण्डु

“यम सर्वेश्वरः यम सर्वज्ञ यमोऽन्तर्यामिव-
 योनिः सर्वस्य प्रभाषाय्यो हि भूतानाम्” ॥ ६ ॥
 “नान्तःप्रज्ञं न वह्निःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्राज्ञमदृष्टमथवह्निर्म-
 याह्यमलक्ष्यमचिन्त्यमव्यपदेशमेकात्मप्रत्ययसारं
 प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते स
 आत्मा स विज्ञेयः” ॥ ७ ॥
 कण्डुर्ग, स्त्री, (कडि + भावे ल्युट् ॥) उद्वेगलादिना
 तण्डुलादेर्निर्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । कौंडान
 इति भाषा ॥
 कण्डुनी, स्त्री, (कण्डुते तुषादिमृपनीयतेऽनया । कडि
 + करणे ल्युट् । ङीप् ॥) उद्वेगकम् । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
 “पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्षीपेभ्युपस्कारम् ।
 कण्डुनीचोदकुम्भश्च बध्यते यास्तुवाह्वयन्” ॥)
 कण्डुरा, स्त्री, (कडि + अरन् टापच् ॥) महाखायः ।
 महानाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“महत्तः खायवः प्रोक्ताः कण्डुरास्तालु वीडश ।
 प्रसारणाकुक्षनयोर्वृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
 चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्तः पादयोः स्मृताः ।
 यीवायामपि तावत्तस्तावत्तः पृष्ठसङ्क्रान्ताः” ॥
 “तत्र पादहस्तगतानां कण्डुराणां गणाः प्ररोहाः
 यीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा भेदः
 पृष्ठनिबन्धनां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धावत्तोऽक्ष-
 स्तनपिण्डाः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 “तलं प्रवृत्तलीनां याः कण्डुरा बाह्यपृष्ठतः ।
 बाह्योः कर्म्मलोकरी विश्वचोति हि सोच्यते” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं मायति अस्मात्
 उष्णशोषितत्वात् । यद्वा कण्डयति कण्डयुक्तां
 करोति शरीरम् । कडि + मदे । “मृगव्यादयश्च” ।
 उगं १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डुः । इति राय-
 मुकटः ॥ (पुं कृषिविशेषः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।
 “कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।
 सुरस्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः” ॥
 तद्विवरणं तत्रैव १ मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्डुरः, पुं, (कण्डुं राति ददातीति । “आतोनुपसर्गे
 कः” । २ । २ । ३ । एषोदरादित्वात् ऋस् ॥)
 कारवेक्षणता । कुन्दरटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डुरा, स्त्री, कण्डुं राति । कण्डु + रा + कः । ऋस् ॥
 ततश्चाप् ॥) कपिकच्छुः । अथस्वपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (शृङ्गशिखीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्यः ॥
 कण्डुः, स्त्री (कण्डुय + सम्पदादित्वात् क्तिप् अणोप-
 यणोपौ ।) गोगविशेषः । चुल्लिनि खोम् इत्यादि
 भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।
 “घलेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
 निद्राक्षयोऽद्रिपरिवर्त्त कषाण कण्डू” ॥)
 तत्पर्यायः । खर्जुः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूय
 नम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—

कण्डोल

“दृष्टानि प्रायतो लेपः कण्डूपासविनाशनः ।
हृदिमहर्षेव शीतपित्तपहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ घटपलं हविषस्तथा ।
क्षीराद्वेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्रघत तथा ॥
पञ्चेन्द्रविभवा वैद्यो भाजने ऋग्वेदे दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव हृदिमहर्षिण्यता तथा ॥
त्रिफला जेशरं सुक्तं कौहं प्रति पलं पलम् ।
संयुक्तं प्रतिपेत्य कर्षमेकान्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविच्छोटदंष्ट्राणां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाष्ठनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोदहं कोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
हरिद्राजामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्” ॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

“अमृतकषपटोलं सुक्तं सप्तपथं
खदिरसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविषर्पान् कुष्ठविच्छोटकण्ड
रपनयति मन्त्रैर्वा शीतपित्तं ज्वरम्” ॥

इति अमृतदि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
“विधा ते कोठपिडका कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते” ।
इति बाभटः ॥ ४ ॥ “अन्वजनलक्षितमाकनक्ष-
मानिन्मकुटकसर्पमधुकदाहरिद्रासुस्तानीति
दृष्टेमानि कण्डूजानि भवन्ति” ॥ इति चरकः ॥

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डू करोति इति । कण्डू + कृ + टः ।
स्त्रियां ङीप्) । शूकशिम्बीकण्डः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

कण्डूज, पुं, (कण्डू हन्ति । कण्डू + हन् + टक्) ।
आरग्वधः । गौरवसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूति, स्त्री, (कण्डय + भावे क्तिन् । अलोपय-
कोपौ) । कण्डूः । इति भरतहलायुधौ । सुक्तानि
इति भाषा ॥ “राज्ञा वप्यटदेवाः स निर्दयैः सुर-
तोत्थोतवैः । खण्डयामासकण्डूतिम् सायस्यार्थ-
वशां धनैः” ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८६ ॥
कण्डूयनं, स्त्री, (कण्डय + भावे ल्युट्) । कण्डूः । इति
हलायुधः ॥ यथा, भागवते । ७ । ६ । ४५ ।

“यन्मैथनादि ऋक्षमैथिसुखं हि तुल्यं
कण्डूयनेन करयोर्विव दुःखदुःखम्” ॥

कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + “कम्पादिभ्योयक्” ३ । ३ । १०२ ।
अप्रत्ययात् स्त्रियात् टाप् च) । कण्डूः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डू राति । कण्डू + रा + कः । टाप्) ।
रुक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आत्मगुप्ता २ नडा ३ अथगडा ४ प्राष्टपायणी ५
ऋष्यप्रोक्ता ६ शूकशिम्बीः ७ कपिकच्छः ८
मर्कटो ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजडा १०
अथगडा ११ कण्डूरा १२ शूकशिम्बी १३ शूक-
शिम्बी १४ कपिकच्छः १५ । इति तट्टीका ॥ ऋ-
षमः १६ खगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूकः, पुं, (कण्डू + कर्त्तर्य + लप् । कण्डूतिकारक-
त्वात् तथालम्) । शूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूयुक्ते चि ॥

कण्डूला, पुं, (कण्डि + बाहुलकात् ञोलाच्) । गज-
वंशादिरचितघान्यादिस्थामगधाजम् । ङोल् इति

कतक

भाषा । तत्पर्यायः । पिटः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ पिटकः १ पेटकः ४ । इति
भरतः ॥ उद्गः । इत्युदादिकोषः ॥

कण्डोलकः, पुं, (कण्डि + बाहुलकादोलच् । स्वार्थ-
कन्) । कण्डोलः । इति जेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य
वीणा वा) । कण्डालवीणा । कौड्डा इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चाखालिका २ चखालवक्त्रकी ३ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ चखालिका ४ कटोवकीखा
५ । इति भरतः ॥

कण्डोकी, स्त्री, (कण्डोलकदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्धं
आदितात् अयं गौरादितात् ङीष्) । कण्डो-
वकीखा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्डूधः, पुं, (कण्डूनामोघः संघोयस्मात् शूककीट-
स्यार्धं कण्डूजलमिति प्रसिद्धे लघालम्) । शूक-
कीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूयापोका इति
भाषा ॥

कण्वं, स्त्री, (कण्वते अपोयते इति । कण् + कन्) ।
पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्वः, पुं, (कण् + कन्) । मुनिविशेषः । इति
मेदिनी । स तु पुरुवंशजाताप्रतिरचयनामर्त्तान्वय-
पुत्रः । यथा,—

“सुमतिर्भूवोऽप्रतिरचः कण्वोऽप्रतिरचालम्भः ।
तस्य मेधातिथिलस्मात् प्रख्यवाद्या दिजातयः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २० । ६६ (अपर ऋषिभेदः ।
अनेनैव मुनिशार्दूलेन यजुर्वेदीयकाम्यशाखा प्र-
णीता । यथा, यजुर्वेदे १७ । ७४ ।

“यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपोनां
सहस्रधारां पयसा मह्यौ गाम्” ॥

तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।

“यजुर्भिरकरोष्वात्वा दशपञ्चसैर्विभुः ।

जगज्ज्वलितसद्गताः काशवसाध्यन्दिनादयः” ॥

अयम् कण्वप्रवंशोद्भवः शुकन्तकायाः प्रतिपालक
पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।
“महर्षिं काशपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्” ॥

एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

अयमेव गोत्रप्रवर्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४ — ५०

सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्तकं कण्ववृत्तान्तमवध्येयम् ॥

कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-

भावात् नवयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-

ज्ञानिनां कश्चित् संसारसक्तिः अविद्याधर्मा-

भावादिति नीलकण्ठः । विद्या क्रियाकुशलः

मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्यजडयानन्दः ॥

खनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।

३ । ८२ । ४४ ।

“कण्वाम्रं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं भोकपूजितम् ।

धर्मोदयं हि तत्पण्यमाद्यन् भरतर्षभ” ॥

कतः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युदादिकोषः ॥ (अयन्तु
विश्वामित्रपुत्राणामेकतमः । कं जलं मुहं तनोति
कं + तन + ड) । कतकण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (क + कान्ते + बाहुलकाद्) । कस्य

कतक

कस्य तकः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत्
अस्मात् ।) कतविशेषः । निषीली इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिलकः ४

वक्त्रः ५ कैदनीयः ६ गुण्यपणः ७ कतपकः ८ ति-
क्तमरिचः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रक्षिकारित्वम् । क्षमि-

दोषशूलरोधनाशित्वम् । तस्य वीजं अम्बुप्रसाद-

नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।

“फलं कतककण्डस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम् ।

न नामयज्ज्यादेव तस्य वारिप्रसीदति” ॥

“ययः प्रसादि कतककृतकं तत्फलञ्च तद् ।

कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्मलता करम् ।

वातक्षेपहरं शीतं मधुरं तुवरं गुणम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कतफलः, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सन्पादयति ।

क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतककण्डः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमालः, पुं, (तम + घञ् कृतः । कस्य जलस्य तमाय

शोषणाय जलति पर्याप्नोति । क + तम + अच्

+ अच्) । कर्मिः । इति शब्दमाणा ॥ कतमालः

खतमालश्च पाठः ॥

कति, चि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा यथां

“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति” ५ । २ । ४१ ।

इति इति) । कितपरिमाणम् । इति आकरशम् ॥

कत इति भाषा । (यथा, अथर्ववेदे १० । २ । ४ ।

“कति देवाः कतमे त आसन् य उगोऽपीवास्वित्वाः

पुरुषस्य कतिस्तनौ श्वधुः काः कपोडौ कति-

स्तान् कतिष्टौ रचिन्वन्” ॥ ३ । विश्वामि-

त्रस्य पुत्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूतं सुखकृत्

कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपयः, चि, (किम् + इति कति अथक् पुक्च) ।

कति । इति आकरशम् । कतकगुणि इति भाषा ।

(यथा, मेघदूते २५ ।

“सम्यक्स्यस्ते कतिपयदिवसाधिहंसादशार्थाः” ॥)

कतृणं, स्त्री, (कट् कृतित्वं ङणं इति । अथ कट् स्वार्थे

कोः कदादेशः “ङणं च जातौ” । ६ । ३ । १०३ ।)

सुगन्धिहणविशेषः । रामकपूर इति ख्यातम् ।

तत्पर्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देव-

जम्बकम् ५ रौहिणम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।

सुगन्धम् ७ ङखणीतम् ८ सुशीतलम् ९ । इति

रत्नमाणा ॥ रौहिणहणम् १० काकूणम् ११

भूति १२ भूतिकम् १३ ध्यामकम् १४ ध्यामकम्

१५ पूति १६ मुदलम् १७ देवदम्बकम् १८ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफघ्न-

श्लेष्मादिदोषनाशयज्ज्वविनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । इत्युदादिकोषः ॥)

शूककासज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

एभिः । इति मेदिनी ॥ चाकुजिया इति भाषा ।

कतोयं, स्त्री (कु कृतित्वं तोयं यच्) । मद्यम् । इति

त्रिकाश्वशेषः ॥

कत्य, उ स्त्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (का-आत्म-

तवं-सेट् । कचित् अकं च) । दम्बवर्गीद्योपधः ।

कथा

ज्ञातः पञ्चासः । उ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥
 कथ, त् क श्रेयिष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) कथयति कथामयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कथयत्, स्त्री, (कथ् वैकथ्ये + क । कथ्ः विष्णुता तथा
 वियते शिर यवान्तःकरणस्थानं स्नानस्य शिरो-
 ऽन्तर्वर्तितात् तथात्वम् । कथ् + क् + कथ् ।)
 स्नायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्” ।
 इति भागवतम् ॥)
 कथं छ, कथम् । किं प्रकारम् । इति आकरशम् ॥
 (यथा, मनुः ५ । २ ।
 “कथं ब्रह्म प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो” ॥)
 कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि ण्वल् ।)
 बन्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्प-
 र्यायः । एकान्तः २ कथाप्राज्ञः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।
 “कथकाश्चापरे राजन् अमखाश्च वनौकसः” ॥
 यज्ञकर्त्तृविशेषः । (यथा, अमुमानिन्तामणिः ।
 “वाद्युक्तसाधनियमच्युतोऽपि कथकैरपाधि-
 बद्धाः” ॥)
 कथङ्गधिकः, त्रि, (कथं कथयति प्रयुक्तेनाद्यस्य
 इति । कथं कथं + वाङ्मलात् ठन् तत्तुलोपः ।)
 प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥
 कथङ्गधिकता, स्त्री, (कथङ्गधिक + भावे तल् ।)
 ट्यङ्गा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कथनं, स्त्री, (कथते इति । कथक् वाक्यप्रबन्धे ।
 भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हज्जायुधः ॥ कथन
 इति भाषा । (यथा मनुस्मृत्ये १ । १३ ।
 “मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्” ॥)
 कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे +
 “किसंसेति” ॥ ५ । ३२५ । यमुः कादेशश्च ।) कर्क ।
 गह्वी । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
 “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
 कथं वा आत्मापहारं करोमि” ॥)
 कथा, स्त्री, (कथ + “चितिपूजिकथिकुम्बिचि-
 खेति” ॥ ३ । ३ । १०५ । अष्ट । टाप् च ।)
 प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः १ । ४ । ६ । प्रबन्धेन
 कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना
 स्वयं रचना इति सारसुन्दरी ॥ “प्रबन्धस्य कल्पना
 रचना ब्रह्मतास्तोकसत्वा” । इति भरतः ॥
 “प्रबन्धकल्पनां लोकसत्वां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
 परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका ज्ञचित्” ॥
 इति कोलाहलाचार्यः ॥ (“नियतिक्रमते हि
 नागावत्तृकपुष्पपद्मसिद्धांतवान् वाक्यसन्दर्भः” ।
 यथा, मनुः १ । २३१ ।
 “यद्यप्येवेति विप्रभक्तसह्यादभ्यसरः ।
 ब्रह्मोद्यान् कथाः कुर्यात्पितृभक्तितोषितम्” ॥

कद

कदन

वार्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः ८ । ४३ ।
 “अभिततमयोऽपि माह्वं
 भजते कैव कथा शरीरिणु” ॥
 विवरणम् । यथा, रामायणे १ । ८ । ६ ।
 “सन्तुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् ।
 भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुनस्तमुद्भवम्” ॥
 कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) क-
 ल्पाकः । इति शब्दरत्नावली (“तेन सह नाना-
 कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” ॥ इति हितोपदेशः ॥)
 वातुलः । विषयैयः । इति मेदिनी । (किराता-
 क्त्वीनीये १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनैरदाहृता-
 दनुस्मृताऽखण्डनसुनुविक्रमः” ॥) वार्ता । गोष्ठी-
 वचनम् । उक्तस्य कथासरित्सागरे २२ । १८१ ।
 “मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः” ॥
 कथाप्राज्ञः, त्रि, (कथया प्राणिनि जीवति कथां आव-
 यित्वैव जीवन्तोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण् +
 अण् । यदा कथायां प्राज्ञाः जीवन्तोपायाः यस्य ।)
 कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 कथितः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।)
 उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् १० । १ । १ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता खोमसूर्ययोः” ॥
 कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः ११ । १० ।
 “पूर्वकथयितैः पुराविदः
 सानुजः पिष्टसखस्य राघवः” ॥)
 कद, इ होटने । आङ्गाने । वैकथ्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ
 कर्म्मणि कथ्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कद, य म ड वैकथ्ये । विष्णुलीलावे । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भादिं-आत्तं-अकं-सेट्-घटादि ।) य
 करा । म कदयति । छ कदते । इति दुर्गादासः ॥
 कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-
 भागे । कद + क + क ।) वितानम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ चाँदोया इति भाषा ॥
 कदकरं, स्त्री, (कुत्सितं अकरं । कोः कदादेशः ।)
 कुत्सितवर्णः ॥
 कदम्बा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति
 समासः । कोः कत् तत्पुरुषेयेति कदादेशः ।)
 निन्दितपथः । तत्पर्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३
 विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥
 कदनं, स्त्री, (कदयति दुःखं वैकथ्यं वा प्राप्नोत्यनेन
 कथते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद + क् + करणे
 ल्युट् । घटादित्वात् न लङिः । कथते इति भावे
 ल्युट् । कथते आह्वयते विष्णुकीकथते निह्वयते
 वा यत् । अधिकरणे णिच् ल्युट् यदा कथते
 म्रियते यच्च ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ ।
 “नस्तोऽस्माहं ह्यपयवत्सक ! दुःसहोय-
 संसारचक्रकदनात् यस्तत् प्रसीतः” ॥)
 महः । (यथा, रामायणे ६ । २८ । २० ।
 “जोषेन कदनं चक्रो वानराणां युयुत्सताम्” ॥)
 युजम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ७ । १६ । १३ ।

कदम्ब

“इति ते महर्निर्देशमादाय शिरसाहृताः ।
 तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः” ॥
 मारणम् । इति भूरिप्रयोगः कटाधरश्च ॥
 कदम्बं स्त्री, (कुत्सितं अदम्बं । कोः कदादेशश्च ।) कुत्सि-
 तादम्बम् । इति आकारशम् ॥
 (यथा, भागवते ५ । ६ । ८ । “मिष्टं कदम्बं वा
 अश्ववहुरिति परं नेत्रियप्रीतिनिमित्तम्” ॥
 “हविर्विना हरिर्धिति विना पीठेन माधवः ।
 कदम्बैः पुण्डरीकाक्षः प्रहारेण धनञ्जयः” ॥ इत्युद्भटः ॥)
 कदम्बं, स्त्री, (“ककदिककिकटिभ्योऽम्बच्” । उणां ।
 ४ । ८२ । इति कद + अम्बच् ।) निकुरम्बम् ।
 समूहः । इति मेदिनी ॥
 कदम्बः, पुं, (कथते वर्धनात् विरहिणां चित्तवैकथ्यं
 जायतेऽनेन । कद + करणे अम्बच् ।) उत्तविशेषः ।
 कदम् इति भाषा । तत्पर्यायः । नीपः २ प्रियकः ३
 हलिप्रियः ४ । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥ कदम्बः ५ ।
 इति तट्टीका ॥ वट्पदेष्टुः ६ प्राद्वेष्टुः ७ हरि-
 प्रियः ८ । इति रत्नमाळा ॥ उत्तपुष्पः ९ सुरभिः
 १० जलनाप्रियः ११ कदम्बार्थः १२ सौधपुष्पः १३
 महाकाः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातघ्नित्त-
 कफास्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे ।
 “कदम्बो मधुरः शीतो कषायो ज्वरघ्नो गुह्यः ।
 सरो विष्टम्भमूत्रः कफस्तन्यानिनाशकः” ॥
 तथा च सुश्रुतः ।
 “गन्धोद्वहुरनीपं प्राचीनामलकं तथा” ॥)
 अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावधि
 कदम्बसाभ्यात् पठितौ । यथा लाङ्काः ॥
 “नीपो महाकदम्बः स्याद्धारकदम्ब इत्यपि ।
 द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च उत्तपुष्पः कदम्बकः” ॥
 इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिज्जकु रजो
 बलः । यथामरटीकायां भरतः ॥
 “धुकीकदम्बका धारा कदम्बः वट्पदप्रियः ॥
 उत्तपुष्पः केशराक्षाः प्राद्वेष्टुः कदम्बकः ।
 नीपो महाकदम्बोऽपि तथा ब्रह्मपक्षो मतः” ॥
 (यथा, --साहित्यदर्पणम् । “यः कौमारहरः स
 एव हि वरुणा एव चैवक्षपात्ने धोष्मोनि-
 तमालवीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिनाः” ॥
 कविभक्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णनं
 क्रियते । भाषे वैवतकपर्वतवर्णने द्रष्टव्यम् ॥ ३॥)
 सर्वपः । इति मेदिनी ॥ देवताङ्ककदम्बम् । इति
 रत्नमाळा ॥
 (कं प्रजापत्यधिक्षातकं सौपत्येन्द्रियं दमयति इति
 व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाशं
 वाति गच्छति प्रकये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या
 जगत् । यथा,—
 “स एव सौम्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बस्य
 परमो वै पुरुष आत्मा” ॥ इति श्रुतौ ॥)
 कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञार्थं कन् ।) समूहः ।
 इत्यमरः २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले २
 अङ्के १ “गाहस्तां महिषा निमानसजितं शङ्खै-

कदर्थ

मुह्यस्ताडितं कायावज्जकदम्बकं मृगकुलं रोम-
म्यमभ्यस्यतु" ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा
पीतवर्णात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांश-
मुख्यफलत्वाच्च सर्वपस्यापि तथात्वम् । दृष्टे तु
कदम्ब इव स्वार्थे कन् ।) सर्वपः । हरिद्रुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदम्बः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश-
इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो खण्डने + कर्मणि
+ घञर्थे कः । सर्वपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ-
सूक्ष्मांशमुख्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्वपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्याः । अर्श
आदित्वात् अच् ततश्चाप ।) सुखितिकावृक्षः । इति
रत्नमाला । सुखिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या
सुखितिकाशब्दे ज्ञातव्यः) ॥

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्ब-
पुष्प + डीप् ।) महाश्रावणिकावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । सुखिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद् + करणे अन्वच् गौरादित्वात्
ङीष् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देव-
दालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः) ॥

कदरः, क्री, (कं जलं दृणाति दारयति नाशयतीत्यर्थः ।
क + दृ + ञच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाला ॥

कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति द्रेष्णायां संवृतजलं नाश-
यतीत्यर्थः । क + दृ + ञच् ।) श्वेतखदिरः । कौटा
वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । सोमवल्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मशूल्यः ३ खदिरोपमः
४ । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ ।
सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणानाञ्च तत्रैव ।

“कदरो विशदो वर्णो मुखरोगकफाखजित्” ॥
श्ववहारो यथा, चरके ।

“तिन्दुकपियाणवदरकदरखदिरसप्तपर्णाञ्चकर्णा-
र्ज्जुनासनारिभेदा इति दशैमान्युर्दहप्रशमनानि
भवन्ति” ॥ ककचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधि-
भेदः । इति मेदिनी ॥ कड़ा जासुड़ा इति भाषा ॥
तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।

यन्त्रिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः” ॥

(“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

भेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते कृष्णम् ।

सकोलः कठिनो यन्त्रिर्निर्ममध्योन्नतोपि वा ।

कोलमात्रः सहस्त्रावी जायते कदरस्तु सः” ॥

इति सुश्रुतः ॥ तर्जिकित्वा यथा भावप्रकाशे ॥

“दहेत् कदरमुद्रय तैलेन दहनेन वा” ॥

अङ्गुष्ठः । इति हार्तावली ॥

कदर्थः, चि, (कुसितोऽर्थः स्वामी ॥ कुगतीति-
समासः ।) क्षुद्रः । क्षपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

“आत्मानं धर्मवृत्तयश्च इत्यदरांश्च पीडयन् ।

यो कोमात् सखिनोऽर्थान् स कदर्थ इति स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः ॥ (तथा, आन्दोग्योपनिषदि । ५ । ११ ।

कदली

५ । “तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार
सहप्रातः सङ्निधान उवाच नमेस्तेनो जनपदे न
कदर्थो न मय्यपो नानाहिताभिर्नोविद्वानिति” ॥)

कदलः, पुं, (कद + लृषादित्वात् कणच् ।) कदली-
वृक्षः । एग्रीलता । इति मेदिनी ॥

(यथा, अमरशतके । ६५ ।

“ऊतद्वयं मृगदृष्टः कदलस्य काण्डौ

मध्यश्च वेगिरतुलं स्तनयममस्याः” ॥)

कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) एग्री । चाकुलिया
इति भाषा । डिम्बिका । शाल्मलीवृक्षः । इति
मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् ङीष् ।) यदा
काय जलाय दध्यते त्वगस्य गौरादित्वात् ङीष् ।)

खनामप्रसिद्धौषधिविशेषः । कला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वारणवृक्षा २ रम्भा ३ मोचा ४

चामुमफला ५ काष्ठोला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः
७ वारणवृक्षा ८ वारवृक्षा ९ । इति तट्टीका ॥

सुफला १० सुकुमारा ११ सक्तफला १२ गुच्छ-
फला १३ हस्तिविषाखी १४ गुच्छदन्तिका १५

निसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊत-
स्तम्भा १९ भानुफला २० वनजम्बीः २१ । कदलकः

२२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवृक्षा
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवृक्षभा २७

चर्मणवती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते २ । दूतपर्वणि ६६ । १२ ।

“कदलीमुखसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकां वक्ष्यप्रतिमगौरवम्” ॥)

अस्याः पक्षफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । पित्ताखविमर्हनत्वम् । गरुतरत्वम् ।

मन्दानले अप्रयत्नम् । सद्यः शुक्रविकर्जनत्वम् ।
कामदृष्टाङ्गत्वम् । कान्तिदाढत्वम् । दीप्ताद्यौ

सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
दुर्लभत्वम् ॥ (यथा हारीते ।

“हृद्यं मनोज्ञं कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव वक्ष्यम् ।

रक्तं सपित्तं श्वसनक्षदाहं
रम्भाफलश्चापि नरस्य हन्ति ॥

अपक्वं ग्राहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।

विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च
आरग्यरम्भाफलमेव तदत्” ॥)

मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्षमिनाशित्वम् ।
कुष्ठजीह्वहरहरत्वम् । अप्रिदीपनत्वम् । वस्ति-

शीघनत्वम् ॥ * ॥

(“मोचाफलं सादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्गृह ।
क्षिगं पित्ताखट्टदाहक्षतक्षयसमीरजिव् ॥

पक्षं सादु हिमं पाके सादु वृष्यञ्च वृष्यम् ।
क्षुत्तुष्यानेत्रगदहृन्नेहृन्नं खमिसंज्ञात्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणाञ्चाञ्च ॥

“कदल्याः कुसुमं क्षिगं मधुरस्तुवरं गुह ।

कद्वय

वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रसूतम्” ॥)

अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्त-
नाशित्वम् । गरुत्वञ्च ॥ * ॥

“माशिक्षमर्थादृतचम्यकाद्या

भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।

उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति

निर्दोषता स्याद्विमुता च तेभाम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्यकाख्यकदली-
फलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गरुत्वम् । शुक्र-

वृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके
मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रताणयुक्तं कदलं दुर्जरम् ।

इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका ।
इति मेदिनी ॥ करिवैणयन्ती । इति हज्जायुधः ॥

हार्तिर उपरेर निशान इति भाषा ॥

कदा, य, (किम् + काले दा । “सर्वैकान्यकियत्तदा-
काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले ।

इति व्याकरणम् । कवे कखन इति भाषा ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ८ । ८ । “कदा नः सुखवद्गिर इन्द्रो

अङ्ग” । तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।

“जातिद्वयबलानाञ्च साम्यमेवा मया च
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तुद्विविधं

कदाकारः, पुं, (कुत्सितः आकारः । “कुत्सितं वा
ग्रीहिः निविद्धत्वात् । यथा, “कुत्सितं वा

उचि” । ६ । ३ । १०१ ।) कुत्सिताकारः ॥ (कुत्सि-
ताकारविशिष्टे, चि ॥)

कदारब्धः, क्री, (कुत्सिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः ।

कुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कौवेरम् २ दुष्टम्
३ थाप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, य, (कदा + अनिर्द्धारिते चनप्रत्ययः ।)

कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समये
इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।

“ब्राह्मण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कालत्रैदशिकाभ्यां वा न पितृभ्यः कदाचन” ॥)

कदाचित्, य, (कदा + अनिर्द्धारिते चित् ।) कस्मिन्-
चित् काले । तत्पर्यायः । जातु २ । इत्यमरः ।

३ । ४ । ४ । कर्हिचित् ३ । इति जेमचन्द्रः ॥

(यथा, मनुः । ४ । ७४ ।

“नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित् स्वयं गोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने” ॥)

कदुष्णः, क्री, (कद् ईषत् उष्णं ईषदर्थे क्रीः “कव-
स्योष्णो” । ६ । ३ । १०७ । चकारात् । कदादेशः ।)

ईषदुष्णम् । तत्पर्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम्
३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । ६ । १८ ।

“ससीतयोरारघवयोरधीयन्
असन् कदुष्णं पुरमाविवेश” ॥)

तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥

कद्व कर्काशे । (आं-परं-अकं-सेट्) । तवर्गद्वितीयो-
पधः । क्षिपि संयोगान्तलोपे कद् इति । कडुति

पद्मन्यालं कर्कशं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कद्वयः, पुं, (कुत्सितः रथः । क्रीः कदादेशः ।
“रथवद्वयोश्च” । ६ । ३ । १०२ ।) कुत्सितरथः ।

इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ५ । १०३ ।

कनक

“युधिष्ठिरवद्वीमं वमन्न धनशालिनम्” ॥
 कनः, पुं, (कन् + कः) पिङ्गवर्णः । तद्वति चि ।
 इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
 कनः, स्त्री, (कन् + कः) यदा नृगयादित्वात् साधुः ।
 नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या
 कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामा-
 यणम् । ३ । २० । २६ ।
 “रोहिण्यां जहिरि गावो गन्धर्वा वाजिनस्तथा ।
 सुरसाऽननयमगान् राम ! कनूख पद्मगान्” ॥
 कनूपुलः, पुं, (कनोः पुलः) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कनूसुतः, पुं, (कनोः सुतः) नागः । तत्पर्यायः ।
 काशवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कनूकालुः ३
 कनूपुलः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कनदः, चि, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् ।
 कुत्सितः वदः इति वा “रघवदयोश्च” । ६ । २ ।
 १०२ । इति कदादेशः ।) कुत्सितवक्ता । तत्प-
 र्यायः । गच्छावादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥
 दुर्वाक् ३ । अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।
 “सर्वत्र दक्षिणाधीनं सुवृत्तं रामजीयकम् ।
 येन जातं प्रियापाये कदरं हंसकोकिजम्” ॥
 कन, ई चि प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रु-
 मः । (भां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित् ।)
 ई चि काम्नीऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 कनकं, स्त्री, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ +
 क्त्वादिभ्यो वुन् ।) स्वर्गम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।
 “तस्मिन्नदौ कतिचिद्वला विप्रयुक्तः स कामी
 नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः” ॥
 कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + क्त्वा-
 दिभ्यो वुन् ।) पलाशवृक्षः । नागकेशरक्षः ।
 धूसूरक्षः । (यथा, इन्द्रजातकम् ।
 “कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य पलानि च” ॥
 काञ्चनालवृक्षः । कालीयवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति
 मेदिनी ॥ कासमर्दक्षः । कण्ठगुग्गुलवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ जाज्ञातरः । इति शब्दमाला ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
 “उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनश्चिवि” ॥
 यदुर्वशीयस्य दुर्दमस्य पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
 “दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः” ॥
 कनकाक्षारः, पुं, (कनकस्य दावणार्थं क्षारः) टङ्गणः ।
 इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्गण-
 शब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः) ॥
 कनकादण्डकं, स्त्री, (कनकस्य कनकनिर्मिते वा
 दण्डः यत्र । कप् सार्धं कन् वा ।) राजञ्चम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कनकपत्रः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपत्रं तत्परि-
 माणम्) । पत्रपरिमाणम् । तत् सुवर्णादिपरि-
 माणकषोडशमापकम् । तत्पर्यायः । कुशविस्तः २ ।
 इति हारावली ॥ (कनकमिव वनं मांसमस्य इति
 श्रुत्यन्या मस्यविशेषः) ॥

कनका

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः) ।
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सनाम-
 न्वातो व्वातीसारो गन्धर्वविशेषो यथा ।
 “सुवर्णवीजं भरिचं विराज-
 पदं कणा टङ्गणकं विषय ।
 गन्धं जयाङ्गिस्त्रिदिनं विमर्दं
 गुग्गा प्रमाणा वटिका विधेया ।
 रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
 माद्यादि-हृन्वात् कनकप्रभेयम् ।
 दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
 मांसं भजेत्सितिरिजावकानाम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ ३० ॥)
 कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः) ।
 स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यदा कनक-
 वर्णफणिनी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः) । हरितालम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (“कतमोऽयं पूर्वोपरसमुद्रावगाढः
 कनकरसनिम्बो सान्ध्य इव मेघपरिधः सानु-
 मानाकोच्छते” । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)
 कनककोट्टवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता
 कला अवयवः तथा उद्भवतीति । कनकला + उद् +
 भू + अच्) । राजः । इति राजनिर्घण्टः । धुना
 इति भाषा ॥
 कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्वतः) । अस्ता-
 चलः । सुमेरुपर्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥
 (अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—
 “अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रसादाद्भुवनं विरिञ्चेर्यति मानवः ॥
 उत्तमः पञ्चाक्षरः मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तदर्धेऽधश्चतुर्दश अल्पवित्तोऽपि शक्तिः ॥
 दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथा शक्या विमत्सरः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम्
 विष्णुभक्तैः शलाकैश्च कृत्वाऽपि प्रतिपादयेत्” ॥)
 कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणोऽध्यक्षः मध्यपद-
 कोपः) । सुवर्णरक्षकः । तत्पर्यायः । भौरिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥
 कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्वतो
 ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + क्त +
 सार्धं + कन्) । कोविदारक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कोविदारक्षश्चेत्यस्य गुणादिकं ज्ञात-
 व्यम्) ॥
 कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्मित आलुः । सजि-
 लाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च ।)
 स्वर्णकलसः । तत्पर्यायः । ऋक्षारः २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ३३ ॥
 कनकाङ्ग, स्त्री, (कनकस्याङ्गा नाम यस्य) । नागकेश-
 रपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्दे-
 ऽस्य विशेषो द्रव्यः) ॥
 कनकाङ्गयः, पुं, (कनकं आङ्गयोऽस्य । कनकमाङ्गयते

कनीया

सर्जते वा । कनक + क्त्वा + कः ।) धूसूर-
 क्षः । इत्यमरः । २ । ७ । ७७ ॥ नागकेशरक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कननः, चि, (कन् + युच्) । काणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कनिकः, चि, (अतिशयेन युवा अव्यो वा । इष्टन् ।
 कनादेशश्च ।) अतियुवा । अव्योः । पञ्चाज्जातः ।
 तत्पर्यायः । जघन्यः २ यवीयान् ३ अवरजः ४
 अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६
 कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
 (यथा, मनुः । ६ । ११३ ।
 “ज्येष्ठस्यैव कनिकस्य संहरेतां यथोदितम् ।
 येऽन्ये ज्येष्ठकनिकस्य तेषां स्यान्मध्यमं धनम्” ॥
 शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।
 “प्रवित्रं चिककुम्भः कनिकः कृष्णपिङ्गवः” ॥)
 कनिककं, स्त्री, (कनिकमिव कायति प्रकाशते । कनि-
 क् + कै + कः) । शूकवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनिका, स्त्री, (कनिक + स्त्रीषादिकं बाधित्वा
 अत्रादित्वात् टाप्) । दुर्बलाकुलिः । इत्यमरमेदि-
 नीकरौ ॥ कडे आकुल इति भाषा । (यथा, रामा-
 यणे ३ । ५१ । ७ ।
 “कनिकायामप्यकुल्या आनुर्मम स राक्षसः ।
 दुःखं कर्तुमपर्याप्तो देवि ! कस्माद्विषीदसि” ॥)
 धीरादित्यस्यां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः ।
 अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्तुर्नूनमेव ।
 इति रसमञ्जरी ॥ (चि, मनुः ६ । १२२ ॥
 पुनः कनिको ज्येष्ठायां कनिकायाश्च पूर्वजः” ।
 “यदि प्रथमोऽप्या कनीयान् पुनो जातः पञ्चा-
 द्दद्याच्च ज्येष्ठः” ॥ इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् छिष) ।
 कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीचिः, स्त्री, (कन् + वाङ्मनात् इचि प्रत्ययः ।
 एषोदरादित्वात् दीर्घश्च) । गुग्गा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ एष्ययुक्तलता । शकटः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ मूर्धन्यमध्योऽपि पाठः ॥
 कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन । संज्ञायां कन् ।
 ततश्चाप् + अत इत्वम्) । चक्षुस्तारा । कनिका-
 कुलिः । इति मेदिनी ॥
 कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् सतो छिष) । कनिका-
 कुलिः । इत्यमरटीका ॥
 कनीयसं, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्यः
 तस्येदम् । कन + अच्ः कनीयम् । तद्रूपत्वेन संयते
 अवसीयते इति । सो + घञर्थे कर्मणि कः ।
 सूर्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति ताम्रस्योक्तेः) । ताम्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीयान्, [स्] चि, (अथमनयो रतिशयेन युवा
 अव्यो वा इत्यर्थे ईयसन् । ततः कनादेशः) ।
 अनुजः । अतियुवा । अव्ययः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ । “स भूयसा कनीयो
 नारिरेषोदीना दत्ता विदुहन्ति प्रवाणम्” ॥
 “मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् यथासाऽधिकः ।
 प्रथमेन गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्यां विमातरम्” ॥
 इति स्मृतिः) ॥

कन्द

कन्दुः, पुं, ("कंशम्भां वभयुक्तितुतयसः इति तुः" ।
५।२।१२८। कम् + तुः। कामयते इति कम्
कान्तौ। अर्निहृष्टीत्यादिना कुप्रत्यये तुक्ति सिद्ध-
त्वात्। "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च"। उणा
१।७३।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
कन्दम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः॥
(चित्रम्। इति उज्ज्वलदत्तः। कं सुखं अस्यास्तीति
कृत्यन्ता सुखी जनः॥)

कन्या, स्त्री, (कम् + बाहुलकात् घन् + टाप्)।
स्युतकर्पटः। इति स्त्रीलिङ्गसंयुक्ते अमरः॥ कौथा
इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। "कन्याभिव
श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः"॥)
मृगयमिति। इति मेदिनी। कांथ इति भाषा॥
उत्तीनराख्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय-
भूतेषु मध्यन्तात् परा कन्या स्त्रीवे स्यात्। यथा
सौसमीनां कन्या सौसमिकन्यम्। आङ्गीनां
कन्या आङ्गिकन्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
कन्यारी, स्त्री, (कम् + आरन्। एषोदरादित्वात्
घुक् गौरादित्वात् ङीष्)। वृत्तविशेषः। तत्प-
र्यायः। कन्यारी २ कन्या ३ दुर्द्धर्षा ४ तीक्ष्ण-
कण्ठका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्पुष्पेष्वा
८ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
कफवातशोथरक्तयन्त्रिज्वरनाशित्वम्। दीपन-
त्वम्। वृत्तिकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्द, स्त्री, पुं, (कन्दयति जिज्ञायाः वैकृत्यं जनयति
रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि + गिच् +
अच्। यदा कन्दते कन्द इति नास्ति ज्ञायते। कदि
+ कर्मणि + घञ्)। शूरणः। शस्यमूलम्। इति
मेदिनी॥ गृह्यणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
महाभारते १३।१४।११६॥

"वने निवसतां गित्यं कन्दमूलफलानिनाम्"॥
यथा च, शान्तिशतके २।२०।
"श्रीतं निर्भरवारिपानमश्रुतं कन्दः सहाया नृगाः"॥
शूरणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति। क + दा + कः।
कन्दति कन्दयति कन्दते वा। कदि आङ्गाने रो-
दने च। अच् घञ् वा)। मेघः। इति मेदिनी॥
योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणम्। यथा,—
"दिवास्त्रप्रादतिकोधाद्यामादतिमैद्युनात्।
क्षताच्च मखदन्ताद्यैर्वातधाः कुपिता यदा॥
पूयश्लेथितसङ्काशं लकुचाक्षतिसन्निभम्।
उत्पद्यते यदा योनौ नास्ति कन्दस्तु योनिजः"॥
स चतुर्विधः। वातिकः १ पैतिकः २ स्त्रैयिकः ३
सन्निपातिकश्च ४। यथा यथाक्रमं लक्ष्यानि।
"रूक्षं विषयं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहारागज्वरयुतं विद्यात् पिप्तात्मकन्तु तम्॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः।
सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कण्डूप्रसाधनाः"॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सायाश्च भाव-
प्रकाशः॥

"गौरिकास्त्राणि जन्तुर्न रज्यज्जनकट्फलाः।

कन्दर्प

पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः सौद्रसमन्वितैः॥
त्रिपञ्चायाः कषायेण सक्तौघेण च सेवेयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते"॥
अन्यत्सर्व्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
कन्दगुडुची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडुची। शाकपार्थि-
वादिवत् समासः। मध्यपदलोपश्च)। गुडुची-
विशेषः। तत्पर्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दामृता ३
वज्रकिष्का ४ वज्ररक्षा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरो-
हिणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दटं, स्त्री, (कदि + अटन्)। श्वेतोत्पलम्। इति
शब्दरत्नावली। सादा सुंदि इति भाषा॥
कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमागन्धं वा फलं यस्याः)।
क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दवज्जला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु वज्जला
वा)। त्रिपर्यिका। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दमूलं, स्त्री, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य)।
मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य-
गुणा वक्तव्याः॥)

कन्दरं, स्त्री, (केन जलेन दीर्य्यते। दृ + विदारे +
कर्मणि अप्। कं जलं स्नेहजनितं दृष्टाति नाश-
यतीति वा। दृ + अच्)। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)
कन्दरः, पुं स्त्री, (केन जलेन दीर्य्यते विदीर्य्यतेऽसौ।
दृ + कर्मणि अप्)। गुहा। इति मेदिनी॥
"निष्ठादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्"।
इति मेघदूते ५८॥ क्वचिमोऽक्वचिमो वा सज्जो
निर्जलो वा यदाकारो गिरिनितम्बदेशः। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः।
२।३।६॥ कन्दरी ४। इति पञ्जिका॥ दरः ५।
इति स्वामी॥ (यथा, भागवते ४।६।११।
"नानाऽमलप्रखवर्णैर्नाकन्दरसागुभिः"॥)

कन्दरः, पुं, (कं मातृकाश्रितो दीर्य्यतेऽनेन। दृ + करणे
अप्)। अङ्गुशः। इति मेदिनी॥
कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप्)। गुहा। इत्यमरः।
२।३।६॥)

कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः)। पर्व्वतः। इति
हारावली॥
कन्दराकः, पुं, (कन्दराय अङ्गुराय अक्षतीति। कन्दर
+ अक्ष + अच्)। गर्ज्जभाण्डरुद्रः। जलरुद्रः।
इति मेदिनी॥ आखोटरुद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव सार्थं कन्)।
जलरुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (जलशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥
कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर + उद्
+ भू + अच् + टाप्)। क्षुद्रपाषाणभेदीरुद्रः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दर्पः, पुं, (कमित्यर्थं कुत्सायां, कं कुत्सितो र्पः
यस्मात्। यदा कं सुखं तेन तत्र वा दृष्यति। दृप्
+ अच्। कं त्रय्याणां प्रति दर्शितवान् वा)।
कामदेवः। इत्यमरः। १।१।२६॥ (यथा, महा-
भारते १।२१५।१८॥

कन्दार्प

"साहचर्यामभिषेकार्थमवलीयं समुद्रगाम्।
दृष्ट्वैव पुनरुत्थात्। कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता"॥)

ध्रुवकभेदः। यथा,—सङ्गीतदामोदरः॥

"अयोर्विशतिवर्णाङ्गिर्ध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः।

वीरे वा कथये वा स्यात् खल्वताजे विधीयते"॥

कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव)। योनिः। इति
जटाधरः॥

कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति।
कन्दर्प + जीव + कच्)। कामवृद्धिनामवृत्तः। इति
राजनिर्घण्टः॥

कण्डर्पमुचलः, पुं, (कन्दर्पस्य मुचल इव)। जिह्वः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

कन्दर्पशृङ्गलः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्गलः यत्र। यदा
कन्दर्पाय शृङ्गलः)। शृङ्गारबन्धविशेषः। तस्य
लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।

"नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्थोऽहयोपरि।

कटिच्छेदोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्गलः"॥

कन्दलं, त्रि, (कदि + अलच्)। कपासः। उपरारगः।
नवाङ्गुरः। कलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अयवाद्ः।

इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा,
अमरशतके ४८। "प्रारम्भे निपतन्ति कन्दल-
दलोक्षासाः पयोविन्दवः"॥)

कन्दलः, पुं, (कदि + अलच्)। कनकम्। युजम्।
कपालः। इति धरणी॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना जता)। माणाकन्दः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष्)।
मृगविशेषः। यस्य चर्मैव व्यवह्रियते। गुल्मप्रभेदः।
(यथा, मेघदूते ३१।

"आविर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीस्तानुकच्छम्"॥)
कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्या। ७८।

"आरक्तगजभिरियं कुसुमेनैवकन्दलीसज्जित-
गर्भैः"। इति॥)

पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पद्मबीजम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

कन्दलीकुसुमं, स्त्री, (कन्दल्या इव कुसुममस्य)। शि-
कोन्मुम्। इति जटाधरः॥

कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। वृध् + क्तुः)।
शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूरणशब्देऽस्य
गुणादयो द्रष्टव्याः॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली)। बन्धाकर्को-
टकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दशूरणः, पुं, (कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः)। ओलः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (ओलशब्देऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः॥)

कन्दसंज्ञः, स्त्री, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना
संज्ञायते वा)। योनिरुत्तारोगविशेषः। तत्प-
र्यायः। योन्यर्शः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य
निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कन्दसारं, स्त्री, (कन्दानां सारो यत्र)। कन्दनवनम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥

कन्दार्पा, पुं, (कन्देन आर्पा)। धरणीकन्दः। इति

कन्यका

कन्याहः, पुं, (कन्देव अर्हः आदरणीयः ।) मूरखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्यालुः, पुं, (कन्दमय आलुः ।) कासालुः । धरणी-
कन्दः । त्रिपर्यङ्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कन्यालुवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥ (कन्यालुवृक्षे
विश्वेभ्योऽस्या ज्ञातयः ॥)

कन्दी, [नृ] पुं, (कन्दोऽस्यस्य । अस्त्वर्थे इनिः ।)
मूरखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दुः, पुं स्त्री, (कन्दति शोधयति जलादिकं कन्देः
सलोपश्चेत्युः ।) लौहमयपाकपात्रम् । ताण्डोया
इति लोहता इति च भाषा । तत्पर्यायः । खेदनी
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥

कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति । कम् + दा +
मितङादित्वात् डुः संज्ञायाम् कन् ।) गेहलुकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेहं इति भाषा ॥ (यथा,
कुमारः । १ । २६ । “सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च” ॥)

कन्दुपक्षः, स्त्री, (कन्दौ पक्षम् ।) जलोपपेक्षं विना केव-
लपात्रे यत् वज्रिना पक्षं भट्टतल्लकादि । यथा,—
“कन्दुपक्षानि तैलेन पायसं हृदि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि मूढगेहलुक्तान्यपि” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्मपुराणम् ॥

कन्दोटः, स्त्री, (कदि + ओटन् ।) नीलोत्पलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन् ।) मुक्तोत्पलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः । कन्द + वेच् + क्तः ।)
कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति । कं + धा + कः ।)
मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा । कम् + धृ +
अच् ।) मेघः । इति मेदिनी ॥ मारिषल्लः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कं शिरो धरतीति ।) यीवा ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (भागवते ६ । १२ । ३३ ।

“वधन्तु तत्कन्धरमाशु वेशः

हन्तन्ममन्तात् परिवर्त्तमानः” ॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति । कम् + धृ +
अच् + टाप् ।) यीवा इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २२३ ।

“कन्धरा बाहुसकृधा च भङ्गे मध्यमसाहसः” ॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यच्च ।
धृ + अधिक्करणे + किः ।) यीवा । समुद्रे पुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कनं, स्त्री, (कन्धते प्राप्यते दुःखमनेन । कन गत्या +
करणे क्तः ।) पातकम् । मूर्च्छा । इति शब्दमाणा ॥
कनमिति च पाठः ॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्वसङ्ख्येयः ।)
कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा ।

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं राजसूया” ॥

इति स्मृतिः ॥ परकीयनायिकाविशेषः । यथा ।

“अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च

कन्या

द्विविधा परोक्ष कन्यका च । कन्यायाः पित्राद्य-
धीनत्वा परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला
चेष्टा” । इति रत्नमञ्जरी ॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूदायां जातः ।

कन्यका + जन् + कर्त्तरि क्तः ।) अविवाहितापुत्रः ।
तत्पर्यायः । कानीनः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥

(यथाह याज्ञवल्क्यः । १२ । १३२ ।

“कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” ॥

कन्यः । स तु अनूदायां कुलयां जातः ।)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः ।) जामाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कन्यसः, पुं, (कन + अङ्गादित्वात् । ४ । १११ । उणां ।

निपातनात् कन्यः । कन्यत्वेन काम्यत्वेन लीयते
अवसीयते इति । कन्य + सो + घञर्थे कः ।)

कनिष्ठभ्राता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

(यथा रामायणम् । ४ । ३३ । १० ।

“रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः” ॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप् ।) कनिष्ठभगिनी ।
इत्यमरटीका ॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अङ्गादित्वात् यक् इत्य-
ङादौ ४ । १११ । कन्यायाः कनीन् चेति निर्दे-
शात् पाणिनिमतानुसारेण न ङांश्च अतएव ।)

कुमारी । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८ । सा तु दशम-
वर्षीया । इति स्मृतिः ॥ (यथा महाभारते ३ । ८३ । १०४ ।

वगर्पवर्णि ।
“यस्मात् कामयते सर्वान् कमेर्धातोश्च भाविनि ।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि । स्वतन्वा नरवर्णिनि” ॥)

नारी । अथधीविशेषः । द्रुतकुमारी इति ख्याता ।
इति मेदिनी ॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने ॥

(“कान्तैर्दादशभिः पञ्चैर्मयूराङ्गुलहोपमैः ।
कन्दना काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी” ॥

“शोधयन्ती कासहा कन्या” ॥ इति वैद्यकप्रव-
णः ॥ विशेषगुणायोऽस्या द्रुतकुमारोऽश्वे

द्रव्याः ॥ स्थूलीना । वाराहीकन्दः । बन्धाकर्को-
टकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥ मेधादिहादश-

राश्वन्मर्गतघटाराशिः । सा तु उत्तरफल्गुनीशेष-
पादत्रयहस्तासमुदाययुक्तचिन्नाप्रथमार्द्धेन भवति ।

तदधिष्ठाह देवतायाः स्वरूपं यथा । जले नौकास्थ-
शस्याभिधारिणी स्त्री । इति दीपिका ॥ अपि च ।

नीलकण्ठीजातके ॥

“पाण्डुरिपात् स्त्रीद्वितसुर्यमाशा-
निग्रामवच्छीतसमोदयस्या ।

कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिर्वैश-
रूक्षात्पुनश्च प्रसवा शुभा च” ॥ ० ॥

मतान्तरे सा तु शीर्षोदया । दिनवका । पिङ्गल-
वर्णा । दक्षिणदिक्स्थामिनी । वायुप्रकृतिः । शीत-

कलमावा । शुद्धभूमिचरा । वैश्ववर्णा । रूक्षा ।
सूयाका । खट्वश्ब्दा । अत्यवन्ताना । अत्य-

पुंसका च ॥ * ॥ तत्र ज्ञातफलम् । “वेदशास्त्रे
अज्ञानान् स्थानरीषे खेदितः भार्यायां सदा

विरसच्च” । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ जन्मकालीन-
जन्माश्रितैतद्वाशिफलम् । यथा कोटीप्रदीपः ॥

कन्याद

“युवतिगे शश्विनि प्रमदाजन-
प्रमलकेष्विनासकुतूहलैः ।

विमलशीलयता अनमोत्सवेः

सुविधिना विधिना सहितः पुमान्” ॥ * ॥

तस्या उदये तन्नामकलपं भवति । तस्य गच्छित-
प्राप्तपरिमाणं दशव्यङ्ग्याधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे

वर्त्तमानो न विद्यायनांश्च ऊनचिंशत्यनाधिकपञ्चद-
श्याः । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ तत्र ज्ञातफलम् ।

“कन्यालमोद्भूतो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः ।

सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः” ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥ * ॥ सुता । तस्या विवाहं वि-
नान्यसंस्कारकर्म्मणि वृद्धिश्चाङ्गनिषेधो यथा,—

“कन्याया निष्कृमो नास्ति वृद्धिश्चाङ्गं न विद्यते ।
नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीणामममनकम्” ॥

“ज्ञातकर्म्मदिचूडान्नं कुमार्याणाप्यममनकम् ।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्गैरेकं निष्कृममं विना” ॥

इति च महाविज्जितकले नवमोक्तासः ॥

(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ३ । ८३ । १०४ ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । कन्यातीर्थमनुसमम् ।

कन्यातीर्थे नरः ज्ञात्वा गोसहस्रफलं लभेत्” ॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अतुल्यपे-
क्षत्वात् न ङस्त्वः ।) कुमारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

कन्याकुलः, पुं, (कन्याः कुलाः यच्च देशे सः । वायुना
हि अस्मिन् देशे कन्याः कुलीकृता अतोऽस्य

तथात्वम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । वनपर्वणि ॥

“कन्याकुब्जेऽपि बन्धोममिमेय सह कौशिकः” ॥
वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुलीकृताः ।

तदिवरश्चमुच्यते । पुरा किल कुशनाभो राजवि-
र्त्ततायां कन्याशतं जनयामास । रूपयौवनसम्पन्ना-

न्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमग्नय परधानन्द-
सन्तत्या चिकीडः । अथ सर्वगो वायुश्चावसर्वा-

ङ्गीकृता अवलोक्य कामशरपोडितोऽब्रवीत् । अहं
वः कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु । अथ ता

अङ्गुलान्तस्य तदचनं श्रुत्वा उर्ध्वैर्विहस्य तमब्रुवन्
भो वायो ! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्तद्यम-

स्माकं मनोभावं न वेत्सि । वयं किल कुशनाभ-
सुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वर-

मभिलषामः । पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति
स गो भर्ता भविष्यतीति । अतः क्षन्तव्याः खलु

भवन्नियोगं कर्त्तुमशक्ता वयम् । वायुस्तु तासां मे-
तदचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतेजसा तासां

शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभूव । ततः प्रभृति
देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः ॥ अस्य विस्तृ-

तित्तु रामायणे आदिकाण्डे ३५ अध्याये द्रव्या ॥

अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः । अधुना कुश-
स्त्राण इत्याख्यया प्रसिद्धः । इति कनिष्ठासेनो-

क्तम् ॥ अस्य समीपे जाङ्गवीप्रवहमाना वर्त्तते ।
इति महाभारते अनुशासनपर्व ॥)

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अच । कन्या + अट् + अ-
धिक्करणे घञ् ।) बाधयहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यादानं, स्त्री, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।)
वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्वानप्रादि यथा ।
यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलुजुताम् ।
ब्रह्मदेयां हि जन्ते । ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानं तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्” ॥*

तद्यज्ञे दशकुलदागो यथा,—
“महान्यपि सन्तानानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेभानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
चीनश्चातिष्ठ पाषाणे सुने उद्वेगकारिणाम् ।
क्षामयसदावाच्यचिचिकुलिकुलानि च ॥

यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विद्यायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मेऽशङ्कया” ॥* ॥
ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलुजुताम् ।
विवाहकाले संप्रति यद्योक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥

अन्ता कन्याप्रदानं तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मणं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माथिः पूजितः सुरैः ॥

दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारं तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गन्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववर्चिभूम् ॥

सुक्तेन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सत्यगर्हयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत् ॥

कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुङ्क्तु सुखमश्रुते ।
अथ भुङ्गति यो मोहत् भुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुङ्गीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥

महामत्स्यमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थस्नानं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयति ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुर्वते दानं तदानन्त्याय कथ्यते ॥

मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥
दत्त्वा कन्यां न शोचेत् क्षधितां मुदितां तथा ।
नद्यां दुःखाभिभूतां वा तथैव कपणां कृशाम् ॥

कुप्यान्मन्युं न चैवास्या आगताश्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्वं तत् प्रतिपादयेत् ।
अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् । नरके नाथ संशयः” ॥* ॥
“शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्यायु तत्कुलम् ।
न भुङ्गन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ॥

तस्मादेताः समभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाश्रितैः ।
भूतिकाभैर्गैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्वदा ॥
संहृष्टाः स्युस्तथा पूज्याः आर्द्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भ्रुवम् ॥

इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गे परञ्च दिवसस्तमः ।
तिराराशिः क्षतो यावत् विवाकरसमं क्षतः ॥

यर्षान्ते ऽष्टमानस्तु तिल एको भवेत् यदा ।
सोऽक्षयं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
शतगव्याः प्रमाणेन सुहृते रोमसञ्चये ।
विशीर्यन्ते तु वा लोकं वर्षे पूर्वे सुताप्रदः ॥

तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावत्क्षोभश्च संक्षयः ॥
महोदातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्तथैव रथाः ।
कन्यादाचतुर्गः पश्चात्समं याति यथैव रथाः ॥
कन्यादानं दक्षिणस्य यो ददाति सुसत्कृतैः ।
पूर्वं धर्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ॥

तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता” ॥
इत्याद्ये वक्रिपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥
कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः) जामाता । इति
जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालास्त्र-
बलिगति यावत्) पालवगिक । शूद्रजातिवि-
शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कन्यारामः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अत-
इत्वं) कन्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्युषं, स्त्री, (कन + इन् । कन्या दीप्ता कान्त्या
तेजसा वा शोषति इव । कनि + उष् + कः) ।
हस्तपुष्कः । इति हारावली । हातेर पौष्ठा
इति भाषा ॥

कप चक्षणे । सौत्रधामुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां—परं—अकं—सेट्) कपोलः । इति दुर्गा-
दासः ॥
कप इ उ चक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—
आमं—अकं—सेट्—इदित्) इ कर्मणि कम्पते ॥

इ कम्पते वायुना वृत्तः । इति दुर्गादासः ॥
कपटः, पुं, स्त्री, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य
सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यदा कप +
अटन्) । अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्प-
र्यायः । आजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ कृद्र ५ कैत-
वम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७
कलकम् ८ कलम् ९ मिषम् १० कैरवम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(“नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि” ।
इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्रः ।
यथा महाभारते १ । ६१ । २५ ।
“निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कपटः कपटस्तथा ।
एते श्याता दर्शयिष्ये दानवाः परिकीर्त्तिताः” ॥)

कपटिका, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्यस्य वा ।
कपट + मत्वर्थे + ठन्) । कपटविशिष्टः । इति
शब्दरत्नावली ॥
कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष्) ।
चोड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष्) ।
परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक
आंकाद् इति भाषा ॥
कपटी, [न] त्रि, (कपटोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा अस्यर्थे
+ इनि) । कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपटेन्द्री, स्त्री, (कमिव शुभः पटः वसनं तत्तुल्यं
कनं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईष्ट् + कर्त् +
स्त्रियां ङीप्) । श्वेतकण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपर्दः, पुं, (पर्क पूरणे + सम्प्रदादित्वात् भावे
किप् । “रात् कौपः” । ६ । ४ । २१ । इति
वलोपे पर् पूर्वः । केन सुखेन जलेन वा परं
पूर्तिं ददातीति । क + पर् + दा + सुपीति योग-
विभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन
दापयति सुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने
“आतोऽनुपसर्गे कः” । १ । २ । ३ । इति कः) ।
शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा
काशिराज्ये । २६ । ४४ ।

“कमनीयजनाकम्ना कपर्दिसुकपर्दगा” ॥)
वराटकः । इति मेदिनी ॥ (“पञ्चभिः कपर्दैः
पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति” । इति पां २ । १ ।
१० । सूत्रस्य सरला टीका) ।

कपर्दकः, पुं, (कपर्द + कन्) । शिवस्य जटाजूटः ।
वराटकः । इति मेदिनी । कडि इति भाषा ॥
(“यद्यहमिमं शक्रशरावं धिक्तीय दश कपर्दकान्
प्राप्नोमि” ॥ इति हितोपदेशः) । शेषस्य पर्यायः ।
वराटः २ कपर्दः ३ वराटिका ४ चराचरः ५
चरः ६ वर्णः ७ बालकीडकः ८ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलप्रणाल-
शूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च । तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा
सिंहो १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतपृष्ठसितोदरा
मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदम्बा
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्दोऽस्य
गुणादयो व्याख्येयाः) ।

कपर्दी, [न] पुं, (कपर्दी जटाजूटोऽभ्यस्य । इति) ।
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
“अजस्रं बहुरूपस्य गन्धधारी कपर्दीपि” ॥
“कपर्दी कैलासं करिवरमधोऽयं कुलिशभट्” ।
इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।
“शुभमद्रा अक्षरदु कपर्दी” ॥)
कपाट, त्रि, (कं वायुं भस्मकं वा पाटयतीति । पट-
गतौ + णिच् + कर्मणि खपपदे अण्) । खनाम-
ख्यातदागच्छादकाकुलकविशेषः । तत्पर्यायः ।
अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी
४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥
द्वारकण्टकम् ८ असारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते १ । जतुष्टवासे । १४८ । २७ ।
“यत्र च वेदमन्त्रस्य मध्ये नातिमहाविजम् ।
कपाटयुक्तमन्त्रात् समं भूम्याश्च भारत” ॥ ।
कं शिरः इत्युपलक्षणं मनुष्यादीनां यद्वहमिति
बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति गृह-
द्वारदेशं आह्वयतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं
रुणद्धि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,
“द्वाराणि समुपाह्वयन् कपाटान्यवधद्वयन्” ।
इति रामायणम् ।

कपाली

कपालः, पुं स्त्री, (कं मलकं पालयतीति । क + पालि + क्तृ । यदा कल्पते यः । कपि चकने + “तमि विशिविद्धिस्त्रिजुलिकपिपलियद्विभ्यः कालम्” । उणां १ । ११७ । इति कालम् । कपिनिर्देशाद् गणोपः ।) शिरोऽस्थि । माथार खलि इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० । “दौ शकुनौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा” ॥ घटादेः खलम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ । “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” ॥ समूहः । इति मेदिनी ॥ (मृगयकर्मपरिभाषा-पञ्चापाचम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ । “कपालं दृष्टमूलानि कुचैरुपसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्” ॥ पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे । “कपालानि चोपदधातिपुरोडाशं चाधिश्रयति” ॥ कुण्डरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणम् । यथा, माधवकरः ॥ “क्षयावयवकपालाभं यद्धृत् पदं तनु । कपालं तोदवज्जलं तल्लुक् विषमं स्तुतम्” ॥ कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य ना-लिका ।) तर्जुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥ कपालभट्ट, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा विभर्त्ति धारयति । कपाल + भट् + क्तिप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्त-रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “कपालेखिव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी” ॥ इति माधवकरः ॥ तस्याखित्सा दन्तरोगशब्दे दृश्यते ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ । “महीघटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजकतोऽणुः । अनेः स्वकर्मस्तिमितात्मनिष्ठयैः आलक्ष्यते बुद्धि किमत्र वस्तु” ॥) कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्थस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ कपाली, [नृ] पुं, (कपालोऽस्थस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति ज्ञानार्थः ॥ खनामखातजाति-विशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः । (चि, कपालविशेषः । यथा, कुमारः । ५ । ७८ । “कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः” ॥ “नटी कपालिनी वेश्या कुण्डला नापिताकुला” ॥ इति च तन्मम् । योगविशेषः । यथा, वटयोग-दीपिकायां १ । ७ । “कपाली विन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराश्च” ॥)

कपिको

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपिचकने । “कुण्डि-कम्पोर्नजोपपन्न” उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥ “विह्वराहखरोद्गायां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्र मूत्रपुरीषाणि द्विजान्द्रायणश्चरेत्” ॥) सिङ्गकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ । १०६ । “सनात्सनातनतमः कपिकः कपिरख्यः” ॥) धात्रिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुदकात् पृथ्वीं पाति इति । वराहः । रत्नचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति चि ॥) कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डू-हेतुत्वात् ।) दृष्टविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केशायाश्च इति हिन्दिभाषा । तत्पर्यायः । आत्म-गुणा २ जडा ३ अथ्यगडा ४ कण्डूरा ५ प्राश्रवा-यमी ६ कृष्णप्रोक्ता ७ श्रुकशिश्विः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ७० ॥ खगुता १० । अजहा ११ कण्डूरा १२ प्राश्रवायमी १३ प्राश्रवा १४ श्रुकशिश्वी १५ श्रुकशिश्वी १६ कपिकच्छुः १७ । इति भरतः ॥ स्वयंगुता १८ महर्षभी १९ काजली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिमहा २३ कपिरोमफला २४ गुता २५ दुष्पशा २६ अजडा २७ प्राश्रवेण्या २८ वदरी २९ गुहः ३० आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वन-श्रुकरी ३६ कौशरीमा ३७ रोमवल्ली ३८ । श्रुक-शिश्विः ३९ वानरी ४० कपिकच्छुः ४१ श्रुक-पिङ्गी ४२ श्रुकपिङ्गी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सादुरसत्वम् । श्रुकद्विकारित्वम् । वातक्षयपित्ताखिविस्तत्रा-नाशित्वम् । शीतत्वम् । तस्या वीरगुणौ । वातश-मनत्वम् । परमवाजीकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रुकशिश्वीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥) कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उप-मात्र ।) जनुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुगा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छु कण्डूराति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्द-माला ॥ (यथा, गार्ग्ये १६७ अध्याये । “हरयङ्गशारिका पर्णा गुडूची कपिकच्छुरा । यथां दशपलान् भागान् ज्ञाथयेत् सलिलेऽमले” ॥) कपिकन्दुकं, स्त्री, (कपि + कदि + उक् ।) अतो-लोपः । कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यदा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति कीडति यच्च सज्जत्वं अस्थि ।) शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खलि इति भाषा ॥ कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यज्वराहवत् नील-वर्णतया प्रकाशते शोभते वा । एकदेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारदृष्टः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥) कपिकोनिः, पुं, (कपीनां प्रियः कोनिः ।) कोनि-विशेषः । इति रत्नमाला । शेषाकुल इति भाषा ॥

कपित्थ

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव । आम्नातक-मुकुलस्य कपिचूडातुल्यत्वात् ।) आम्नातकदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्नातकशब्दे विशेषो-ऽस्या ज्ञेयः ॥) कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव आत्यन्तप्रियत्वात् ।) आम्नातकदृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः । कपितैलम् ।) तुण्डकः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥ कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम् ।) तैलपिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिज्वलः, पुं, (कपिर्गिव ज्वते वेगेन गच्छति यदा कम् अतिसुखं शब्दम् पिङ्गयति कपिवत् पिङ्गलो वा । ईषत्पिङ्गलवर्णो हरिताकवर्णो वा । पृषो-दरादित्वात् साधुः ।) चातकपत्नी । तन्मांस-गुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्तपित्तनाशि-त्वम् । अग्निदाहत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ पक्षि-विशेषः । तत्पर्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं श्रुकद्विकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरि-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,— “कपिज्वल इति प्राज्ञैः कथितो गौरित्तिरः । कपिज्वल इति ख्यातो लोके कपिश्रुतित्तिरः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ “पिसङ्क्षेपविकारैश्च सरुक्तेषु कपिज्वलाः । मन्दवातेषु शस्यन्ते शैथम्याधुन्याघवात्” ॥ इति चरकः । तथा सुश्रुतम् । “रक्तपित्तहरः शीतो जघुष्वापि कपिज्वलः । कपोलेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते” ॥ ऋषिकुमारभेदः । अयन्तुश्चेत्केतुपुल्लस्य पुण्डरी-कस्य बन्धुः । यथा कादम्बर्यां महाश्वेतोपाख्याने । “सखे ! कपिज्वल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि” ॥) कपितैलं, स्त्री, (कपिभिर्वानरैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुण्डकनामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् । “सिङ्गाकान्तु तुण्डकः स्याद्यतो यवनदेशगः । कपितैलश्च सङ्घातं तथा च कपिनामकः” ॥) कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः ।) एषोदरादित्वात् सलोपे साधुः । दृष्टविशेषः । कत्वेन इति भाषा तत्पर्यायः । दधित्थः २ याही ३ मन्मथः ४ दधि-फलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ कपित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमङ्गिका ११ याहिफलः १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ क-पीष्टः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करम-क्षमः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अस्त्वत्वम् । उष्णत्वम् । कष-णाशित्वम् । याहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्डू-रोगनिष्ठाधिकजडताकारित्वम् । विदोषवर्द्धक-त्वम् । विषहरत्वम् । रोगकत्वम् । तत्पर्याय-गुणाः । शोषजघहरत्वम् । मधुराक्षरसत्वम् ।

कपिल

गुह्यम् । आसवमिन्द्रमजमहरत्नम् । हिक्काप-
नोदत्तमत्नम् । ग्राह्यम् । अचिप्रदम् । ततः
सर्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“कपित्थमामं कण्डूघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च चरके ॥

“कपित्थं विषकण्डूघ्नमामं संयाहि वातलम् ।
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुह्यम्” ॥
“कुशदीपेन्द्रस्य राज्ञो व्योतिष्ठात्सकस्य मम-
पुत्राणामेकतमः । तद्वर्णमपि तद्वस्त्रा ख्यातम् ।
तद्विवरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये
द्रष्टव्यम्”)

कपित्थत्वकः, स्त्री, (कपित्थस्य मालूरस्य त्वगिव त्वग्-
यस्य ।) रत्नबालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रत्नबालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य प्रणमिव पर्णं पत्रं
यस्याः । कपित्थपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वृक्षविशेषः । कपित्थातीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
विरजा २ सुरसा ३ चिचपत्रिका ४ । इति रत्न-
माला ॥

कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वर्तु-
लाकारं आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्पर्यायः ।
गोलाकूकः २ दक्षिणोणः ३ नगाटनः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिष्ठा-
यालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनुमताधिष्ठित-
ध्वजत्वात् वानरकाष्ठाध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ।)
अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । २० ।

“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः” ॥)

कपिनामा, [न] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ।) सि-
रुकः । इति रत्नमाला ॥ (सार्धं कन् प्रत्ययेनास्य
प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—

“कपितैलघ्नं संख्यातं तथा च कपिनामकः” ॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्प-
लीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्ता-
पामागः । इति वैद्यकम् । सूर्यावर्तवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिर्व्यपि प्रभा निजप्रभूतगुण-
प्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्या-
स्तथात्वम् ।) कपिकच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनुमदादीनां प्रभुः
नियन्ता ।) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वानरराजः बाजी सुयीवश्च ॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ।) आम्नातकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनुमान् रथ इव वहनकारी
वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कपिः महावीरः हनुमान् रथे यस्य
इति श्रुत्यस्या कपिलाश्वितध्वजः अर्जुनः ॥)

कपिजः, पुं, (कसु कान्तौ “कमेः पञ्च” । उणां १ ।

कपिला

५६ । इत्यच् । पश्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु
ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थमगवदतारः । कर्ह-
मप्रजापतेरौरसादेववृत्तिगर्भजातः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।

“गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः” ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो
मुनिः केषाञ्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्ता न ।
अयन्तु अपरः कश्चित् खनामख्यातो मुनिः ।
एतदर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।

“अतोऽयमन्धः कपिलानुकारिणा
पितृन्मदीयस्य मयापहारितः” ॥)

अग्निः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिद्धकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद-
युक्ते चि । इत्यमरः । १ । ५ । १६—१६ । नीलपीतः ।
कपिलः । इति रमसः ॥ “कपिलो रोचनाच्छवि-
त्यन्ते” । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । ४ ।
“अमन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः” ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिप्रः युक्तः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४ । १०६ ।
“सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरथ्ययः” ॥

नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । १२४ ।
“शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।

“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥)
कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा
द्युतिः यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा ।) द्राक्षाविशेषः ।
तत्पर्यायः । मृदोका २ गोस्तनी ३ कपिलपला ४
अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८
मधुली ९ हरिता १० हारहारा ११ सुफला १२
मृदो १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हेमवतो
१६ अतवीर्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहर्ष-
दाहत्वम् । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासदृग्णाहस्तासना
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृदोकाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) कास्ती-
नामसुगन्धिकावृक्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-
सदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यदा कपिलानां
दुग्धधाराभिः सम्भूता निम्बेला धारा यस्याः ।
संज्ञायां उग्रापोरिति पाणिनिस्त्वानुसारेण
ऋक्सः ।) खर्गदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कपिलशिशुपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा
शिशुपा ।) शिशुपावृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५
भस्मगर्भा ६ कुशिशुपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतवीर्यत्वम् । कामयवातपित्तज्वरश्च-
र्दिहिक्काशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्यस्याः अश्वं आयाच्य
टाय च ।) पुच्छरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः ।

कपिला

१ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिशुपा । रेणुकानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६३—१२० ॥
(यथाह राजवल्लभः ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्रुता कौन्ती हरेणुका” ॥
अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गो-
विशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु खर्गवर्णा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।
“कपिला सहवत्सा वै पर्वन्ते विचरत्युत” ॥

द्रष्टव्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥
“क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥

कपिलवर्णयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णा-
दिति न ङीप् ।) द्रष्टव्या । शिशुपा । राजरीतिः
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“कञ्जला चलशैलासु पूर्वस्मिन् सुवर्णवर्णतः ।
श्या सद्यः पुगः रेमे यत्र शक्तः सुरेश्वरः ॥
तत्पूर्वस्थां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्” ॥

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ ।

“कपिलातीर्थमास्तद्यः ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वाच्यत्वा च पितृन् स्नानं देवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” ॥

कपिलानां पयस्विनीधेनूनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गल-
वर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २ यांशे । ४ । ३१ ।
“कपिलाश्चाहणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्” ॥

कपिला कन्या गोपयन्त्या यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।
“नोदहेत्कपिकां कन्यां नाधिकार्जुनं न रोगिणीम्” ॥)

कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ।)
मृगेर्वीरः । कपिलशिशुपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिलान्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अन्वाः यस्य ।)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमसपि फलति कण्डू-
प्रदानाय प्रभवति या ।) कपिकच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शूकशम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममङ्गरी यस्याः ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकृतित्तु रेणुका
शब्द द्रष्टव्यः ॥)

कपिलोहं, स्त्री, (कपिर्विव कपिवर्णतुल्यं कोहम् ।)
पिक्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिक्तलशब्देऽस्य
गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिलिका, स्त्री, (कपिवर्णा वस्त्रिका ।) एषोदरा-
दित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति
रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिषक्ताः, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागि-
नेयपर्वन्तमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथा-
त्वम् ।) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि
नारदस्य कपिवक्त्रत्वं ज्ञातम् तदुच्यते ।

पुरा किल मातुलभागिनेयौ द्वादशिसप्तमौ
नारदपर्वन्तौ मातुलेषु सम्भीत्या विहसुंकामौ
देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च खड्गयं
राजानमभ्येक्ष्य तत्राज्ये ऊचतुः । आसीच्च

कपीत

विज्ञानयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं
सङ्घर्षं परस्परं कथनीयमिति । अथ कदाचित्
राजा तावन्मुपेत्य असुता तदाराधनाय निवो-
धितवान् । अथ गच्छति कावे नारदस्तु कन्दर्प-
बाणवधः राजदुहितरि मनो निदधे । धर्म-
विदपि नारदः श्रीकृष्णः तीव्रमिदं मनोभावं
भागिनेयाय न शर्शस । भागिनेयः पर्वतस्तु इक्षि-
तादिभिर्मातुलं कामाक्षीं वीक्ष्य समयमङ्गादति-
क्रुद्धः “इयं नृपसुता तव भार्या भविष्यति त्वमपि
वानरभूतिधरोऽत्र विचरिष्यति” इति तं शप्त-
वान् । एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख
आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ॥
विकृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि १० अध्याये
द्रष्टव्या ॥

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिजोमरुदृष्टी वल्ली)।
मज्जिमयली । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्त्यस्य कपिनामा-
स्यान्ति वा कोनादित्वात् शः) । श्यावः । कृष्ण-
धीतमिश्रितवर्णः । तद्युक्ते चि । इत्यमरः १ । ५ । १६ ॥
(यथा, रघुः १२ । २८ ।

“सन्ध्याध्वकपिशस्तस्य विराधो नाम राजसः ।
अतिष्ठन्नागंमाहृत्य रामस्तेन्दोर्विव राहः” ॥
सर्ववर्णमयत्वात् शिवः । यथा, महाभारते १२ ।
शिवसङ्ख्यनामकीर्त्तने १७ । ६७ ।

“कपिकः कपिशः युक्ताः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥
सिद्धकनाम गन्धर्व्यम् । इति मेदिनी ॥

कपिशपुङ्गवः, पुं, (कपिशं अपुङ्गवं कपिशयुक्तं अपुङ्गवं
वा यत्र) । अपुङ्गवस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च
व्यमुच्यते । शिवः । इति जिकायदशेषः ॥

कपिशायः, पुं, (कपिशयाः मदोन्मत्तायाः पिशाचाः
पुत्रः) । पिशाचः । इति शब्दभाषा ॥

कपिश्री, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया स्त्री) ।
माघवी । मदिरा । इति मेदिनी जटाधरश्च ॥
(हज्जायुधमतेऽस्य सौवर्णमपि दृश्यते) ॥

कपिश्रीका, स्त्री, (कपिश + सार्धं बाहुलकात्
इकन् टाप् च) । मदिरा । इति जिकायदशेषः ॥

कपिश्रीर्ष, स्त्री, (कपीनां प्रियस्थानं श्रीर्षं दृष्ट-
प्राकारादीनां शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसि-
द्धः । प्राकपार्थिवादित्वात् समासः) । प्राकारा-
यम् । तत्पर्यायः ॥ खोड्काश्रीर्षकम् २ कयश्रीर्षम्
२ । इति जिकायदशेषः ॥

कपिश्रीर्षक, स्त्री, (कपीनां श्रीर्षवर्णवत् कायति
प्रकाशते । कै + कः) । हिरण्यम् । इति शब्द-
चम्पिका ॥ (हिरण्यशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः) ॥

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः) ।
कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपीक्यः, पुं, (कपिभिर्वागैरितिप्रियत्वात् इज्यते
पूज्यते । कपि + यञ् + क्यप्) । स्त्रीरिकादृष्टः ।
इति जटाधरः ॥ (रामचन्द्रः । इति व्युत्पत्त्यर्थः) ॥

कपीतः, पुं, (कं जलं सङ्कल्यन्तेतवर्णं अपि इतः
प्राप्तः अपेक्षोपः । यदा कपिभिरितः प्रियत्वेन
प्राप्तः) । श्वेतवर्णादृष्टः । इति रत्नभाषा ॥

२५

कपीत

कपीतना, पुं, (कपीनां ईं कपीं तनोति विस्तारय-
तीति । कपि + ईं + तन् + पञ्चाद्यच् । कपीनां
कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्योवाचमपीति । ६ । २ ।
१६७ । दीर्घः) । आन्नातकदृष्टः । गर्हभाण्डदृष्टः ।
श्रीरीषदृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ अन्यथ-
दृष्टः । इति मेदिनी । गुवाकदृष्टः । विष्वदृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (आन्नातकशब्दे श्रीरीष-
शब्दे अन्यथशब्दे विष्वदृष्टे चास्य गुणादयो
ज्ञातव्याः) ॥

कपीन्द्रः, पुं, (कपिचासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव
इति वा) । हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥
(कपीनां वानराणामिन्द्रः । सुग्रीवः । बाली ।
इति रामायणम् ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । विष्णुसङ्ख्यनामकीर्त्तने १४६ । ६६ ।

“शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः” ॥
कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः) । राजादनीष्टः ।
कपिष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिष्टशब्देऽस्य
गुणादय उक्ताः) ॥

कपोतः, पुं, (को वायः पोतः नौरिवास्य । यदा कट
वर्णं + “कवेरोतच् पञ्च” । उक्तां । १ । ६३ ।
इति श्रोतच् + वस्य पञ्च) । मृदुकपोतः । पायरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कजरवः २ पारावतः
३ । इत्यमरः । २ । ५ । १४ । पारावतः ४ केचः
५ रक्तलोचनः ६ । इति रभसः ॥ मृदुकुक्कुटः ७ ।
यथा,—

“मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं मृदुकुक्कुटे” ।
इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ६१ । ४ ।
“अयते हि कपोतेन शत्रुः शरणागतः ।
अश्वितश्च यथान्यायं खैश्च मांसैर्निमग्नितः” ॥)
वगकपोतः । घुघु इति भाषा । तत्पर्यायः । चिज-
कण्ठः २ । इति मेदिनी ॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४
धूमलोचनः ५ दहनः ६ अप्रिसहायः ७ भीषणः
८ मृद्वनाशनः ९ । तन्मांसगुणाः । वीर्यवक-
रुडिकारित्वम् । सादृश्यम् । कपिपित्तनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-
यत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सार्धपित्तसमर्जनं
विरुद्धत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—
“पारावतो गुरुः क्षिप्रो रक्तपित्तनिनापहः ।
संक्राही शीतलस्तज्ज्वलैः कथितो वीर्यवर्द्धनः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“कपोतो दृङ्गो बल्यो वातपित्तविनाशनः ।
तर्पणः शुक्रजनो हितो नृणां वधिप्रदः” ॥
इति हारीतः ॥ कपोतविशेषस्य गुणाः ॥ यथा,—
“गुरुः सखवः कायकपोतः सर्वदेहकृत्” ॥
इति वाभटः ॥

“कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
विपाके मधुराश्चैव कपोता मृदुवाचिनः ॥ १ ॥
तेभ्यो मधुराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
शीताः संक्राहियश्चैव सख्यं मृदुतराश्च ते” ॥ २ ॥
इति चरकः ॥

कफ

“सर्वदेहवह्निरसो मेदाग्नी मज्जदूषकः ।
कषायसादृशवयो गुरुः कायकपोतकः” ॥
इति सुश्रुतः ॥

कपोतकं, स्त्री, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति
प्रकाशते । कै + कः) । सौवीराङ्गनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपोतधरणा, स्त्री, (कपोतधरः धरणाकारो
अस्थस्याः) । मलीनामगन्धर्व्यम् । इति जटाधरः ॥

कपोतपाणिका, स्त्री, (पाणयति इति । पाण
रक्षणो + कर्त्तरि ण्वुन् । कपोतानां पाणिका
कपोतान् पाणयति इति वा कर्मण्यण्) । विटङ्गः ।
सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम् । इत्य-
मरः । २ । २ । १५ ॥ पायरा खोप इति भाषा ॥

कपोतपाणी, स्त्री, (कपोतान् पाणयति इति । पाण
कर्मण्यण् ङीप् च । केचित्तु पाण + अच् गौरादि-
त्वात् ङीष्) । कपोतपाणिका । इति हज्जायुधः ॥
(यथा माघे ३ । ५१ ।

“चिकानया कृत्स्नमपिपङ्केः

कपोतपाणीषु निकेतनानाम्” ॥)

कपोतवङ्गा, स्त्री, (कपोतो वङ्गाते प्रतार्यतेऽनया ।
वङ्च + करणे वञ् कुत्वं टाप् च) । माक्षीदृष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते ।

“कपोतवङ्गमूलं हि धिबेदस्तसुरादिभिः” ॥)

कपोतवर्णी, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्याः
गौरादित्वात् ङीष्) । सूक्ष्मीका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सूक्ष्मीकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

कपोतवाद्या, स्त्री, (कपोतपाद इव यो वाद्यः तद्वदा-
कारोऽस्याः) । मलिकानामगन्धर्व्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपोतसारं, स्त्री, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्ण-
वर्णो यत्र) । खोतोऽङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपोताक्षि, स्त्री, (कपोतस्य अक्षिरिव) । मलीना-
मगन्धर्व्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

कपोतामः, पुं, (कपोतस्य आमा इव आमाऽस्य) ।
कपोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मृषिकभेदः ।

“मृषिकाश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः” ।

इति सुश्रुतः ॥)

कपोतादिः, पुं, (कपोतानां अदिः शत्रुः) । श्येन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपोलः, पुं, (कम्पते “कपिगहिह कटिपटिभ्य को-
लच्” । उक्तां १ । ६७ । इति कोलच् कपि
इति निर्देशात् जलोपः । कं सुखं योजयतीति
वा पुलमहत्वे कर्मण्यण्) । खड्गतिर्यक्सन्निधि-
भागः । गाल इति भाषा । तत्पर्यायः । गच्छः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गल्लः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ४ । ६८ ।

“तत्र हज्जावरोधानां भटेषु व्यावृत्तिकमम् ।

प्रमोक्षप्राटलादिषु बभूव रघुचेष्टितम्” ॥)

कफः, पुं, (कं जलेन फलति इति । फल निघ्नसौ
“अन्वेक्षपि” १ । २ । १०९ । इति डः । के शिरसि
फलति वा प्राग्बहुः) । शरीररक्षाधातुविशेषः ।
तत्पर्यायः । श्लेष्मा २ संघातः ३ सौम्यधातुः ४

कफ

घनः पू वली ६ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धि-
विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमर्दनत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जड़ताकारित्वम् ।
शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्वार्धे भुक्ते
च प्रकोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य
प्रकोपहेतुः । “गुरुमधुरसतिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुष्टिगपतन-
काले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्त-
मात्रे वसन्ते” ॥ * ॥ तस्य कर्माणि । “स्तमितं म-
धुरास्यता शिथिरता शौक्लं प्रसेको भक्ष्याद्यु-
स्थिरता रमन्तु कवयः कण्ठरतिस्त्रुता । आनस्यं
चिरकारिता कठिणता शोथार्द्रस्निग्धता तन्ना-
टमुपदेक्षकासगुरुता यताः कफोत्था मजः” ॥ * ॥

अस्य प्रशमनाकारणम् ।

“गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः” ॥
“रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकषायामनिष्टीवन-
स्त्रीसेवाध्वनिगुडजागरतिक्तीडापदाघातनम् ।
धूमातुष्णशिरेविकवमनसेदोपनाहादिकं
पानाह्वाविहारभेषजमिदं श्लेष्माशुभं जयेत्” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अवलम्बक इत्येकः श्लेष्मः श्लेष्मोऽपरः ।
बोधककर्षकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः” ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधाम्नान्तु श्लेष्माणां यत्कारोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकात्कारितं श्लेष्मा प्राप्नोत्यरः स्थितः ॥ १ ॥
आमाशयान्नितः सोऽश्लेष्मोऽनात् श्लेष्मकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेष्मकश्लेष्मात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
रसनावस्थितत्वेव बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि पस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरः श्लोभपर्णाणामाशये रसः ।
मेदो ब्राह्मणं जिह्वा च कफस्थानसुरः परम्” ॥ * ॥

(सन्धिसंश्लेषास्त्रेहृन्मरोपगपूरुगवलयैर्युक्तत्
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करो-
ति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्यमुक्तम् ॥

अतः परमस्य स्त्रीगलक्षणासाह ।

श्लेष्मक्षये कफतान्तर्दाह आमाशयेतराशय-
शिरसां शून्यता सन्धिषैथिल्यं तृष्णा दौर्बल्यं
प्रजागरयश्च । तत्र स्वर्गोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रती-
कारः ॥ अतः परमस्यातिवृद्धौ यत्तत्तत्तत्तदाह ॥

श्लेष्मवृद्धौ शौक्लं शैथं स्थैर्यं गौरवमवसाद-
क्षान्निद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो मध्वावनः ।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको मरः” ॥ * ॥

(अपरश्च यथाह हारीतः ।

“सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः

श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।

गम्भीरशब्दः श्रुतशस्त्रनिद्रा-

तन्नाप्रियस्तिक्तकटूणाभोजी ॥

सुमांसलः स्निग्धरसप्रियश्च

कफणि

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचितः ।

आयामशीलो रतलासोऽसौ

भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकृतिनातिगीकेशो

कष्ठीवान् जलदमदङ्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकामनहंसचक्रवाकान्
सम्पश्येदपि च जलाशयान् मगोशान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगणः

स्निग्धश्चक्षुः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

श्लेष्मसोमानयिता गुरुणां

क्षेयो वलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः

परिगण्य चिन्तात् प्रददाति वज्र ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं

गुरुमानकरश्च भवेत् स मदा ॥

ब्रह्मरत्नेन्द्रवक्त्रैः सिंहान्मगजगोष्ठैः ।

तार्क्ष्यसंसमानूकः श्लेष्मप्रकृत्यो मरः” ॥

इति सुश्रुतम् ॥

श्लेष्मस्थानान्यत उर्द्धं वक्ष्यामः । तत्रामाशय-
पिप्पाशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यगीकत्वादुर्द्धगतित्वा-
त्तेजसश्चन्द्र इवादितस्य स चतुर्विधस्याहामस्या-
धारः । स च तत्रौदकगुणैराहारः प्रक्षिप्तो
भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ।

“माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः” ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या श्लेष्माणां श्लेष्मस्थानानां
शरीरस्य ओदककर्म्मणानुग्रहं करोति । उरस्थः-
स्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणाग्नरससहितेन हृद-
यावलम्बनं करोति । जिह्वाभूलकण्ठस्थो जिह्वे-
न्द्रियस्य सौम्यत्वात् समग्रसंज्ञानं वर्त्तते । शिरस्थः
स्त्रेहसन्तर्पणाधिकतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानु-
ग्रहं करोति । सन्धस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धि-
संश्लेषात् सर्वसन्धनुग्रहं करोति ॥ भवति चाच ।
“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।
मधुरत्वविदग्धः स्याद्वदग्धो कवयः स्मृतः” ॥

तस्याविकृतस्य कर्म ।

“क्षेपो बन्धः स्थिरत्वश्च गौरवं वृधता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्मविकारजम् ॥ * ॥

इति सुखबोधः ॥ फेनः । यथा अव्यक्तकफः इत्यादि ॥

कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विवृतं करोतीति ।

कफ + कूर्च + विकारे + गवल् + टाप् इत्वश्च ।)

लाला । लाल् चतुर्लङ्गि इत्यादि भाषा ॥

तत्पर्यायः । स्त्रुणांका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४

आस्यासवः पू । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नो, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ +

हन् + टक् + डीप् ।) हृषभाभेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे शताङ्गादिवर्ग-

स्तुर्थः ।

“श्रीहृषचुर्विभङ्गी च कफघ्नो चापराजिता” ॥)

कफणिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति आनायासेन

सङ्गोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण

मतौ, स्फुर सञ्चलने इति वा धातोः इन्

कफबन्ध

एवोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति ।

कफ + वर्ध् + णिच् + ण्यः ।) पिण्डीतगैरुक्षः ।

इति जिह्वाश्लेषः ॥ श्लेष्मवृद्धिकारको च । इति

वैद्यकं ॥ (दिवास्त्रप्राप्यायामालस्यमधुरास्त्रलवण-

शीतस्निग्धगुरुपिच्छिनाभिष्यन्दिहायनकयवनैष-

धेकटमाधमजामाध-गोधूमतिलपिष्टविकृतिदधि-

दुग्धकृषारापायसेक्षुविकारानुपौदकमांसवसाविस्-

मृद्यानकशेवकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमश्रनाध्य-

ग्रनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥

“सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वार्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विशेषेण वृणोतीति ।

कफ + वि + रूध् + णिनिः ।) मरिचम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । मरिचशब्दे-

ऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यदा ।

कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + करोत्यर्थे

णिच् + गवल् ।) वर्बुरुक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्बुरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कफनाशके, त्रि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः ।) सुगठी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । सुगठी-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [न्] त्रि, (कफोऽस्त्यस्य । कफ + अस्त्यर्थे ।

“इन्द्रोपतापेति” । पू । २ । १२८ । इतिः ।)

श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्यायः । श्लेष्मणः २ श्लेष्मणः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति सार-

स्ततः ॥

कफेत्तुः, त्रि, (कफं नाति आदत्ते इति । कफ + ना

आदानं + “अन्तू-टङ्गू-जम्बू-कम्बू-कफेत्तु-कर्कन्तू-

दिधिभू” । उणां १ । ६५ । इति कुप्रत्ययान्तो

निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

गुणादिशक्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृद्धः ।

“कफेत्तुः श्लेष्मातकतरोऽप्येति रूचमङ्गरी” ।

इति “उक्त्वलदत्तवचनात्” ॥ १ । ६५ ॥)

कफोणिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे

सञ्चलने च यन्तात् अच् इः । अथवा केन सुखेन

फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन्

उभयतः एवोदरादित्वात् साधुः ।) भुजमध्य-

यन्त्रिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

कुर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुर्परशब्दे

ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कव, ऋ छ लुतो । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-

आत्म-सक-सेट्-कट्दित् ।) वर्णः शुक्लादिक्रिया ।

अ अचकावत् । छ कषते कविर्विष्णुम् । कवते

प्रतिमां चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्ध, स्त्री, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रयः । ज-

यानमेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राण-

स्थितिः जलं विना नैव स्यात् । यथा, अतिः ।

कवित्व

“पञ्चदशाक्षरानि मातृश्रीः काममयः पितामोमयः
प्रायो न पितामो विच्छेद्यते” ॥ जलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥
“नीचीनवारं वसयः कवन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्त-
रीक्षम्” ॥)

कवन्धः, पुं, (कं सुखं बध्यते बध्यतेऽस्मात् । क + बन्ध
+ घञ् ।) राज्ञः । रक्षोविशेषः । (यथा, रघुः
१२ । ५७ ।

“बध्निर्जुतभापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छसख्यं रामस्य समागम्यसने हरी” ॥

अस्य विवरणादिकमुच्यते । पुरा किञ्च दनुनामा
क्षत्रिहानवः उद्येन तपसा पितामर्हं सन्तोषयन्
दीर्घमायुः प्राप्तवान् । प्राप्तदीर्घायुरतिगर्व्यः सुर-
राजेन सह योजुं सुरपुरमगच्छत् । शक्यत् रण-
भूमिगतः प्रसुक्तेन वक्ष्यास्य सखिनी शिरश्च
शरीरमध्ये प्रावेशयत् । न त्वसौ पितामहवरप्रभा-
वतया प्राणान् मुमोक्ष । अथ स एवं विह्वल-
विग्रहोऽनाहारादितया क्षिप्तमानो बद्धधा या-
चमानः सुरपतिं प्रसादयामास । इन्द्रस्तु प्रसन्नो यो-
जनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रश्च वदनमस्मै वदसि
प्रादात् । तदा प्रहृष्टोवासा वने विचरन् सुदीर्घ-
बाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन्
विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मनो
रामः समीपतलाद्याः पितृसत्यपालनायै वने भ्रम-
न्मुना कवन्धेन सम्प्राप्तः । प्रभुत्वकशालिनानेन
गृहीतोऽपि रामः स्वहृत्केनेन व्यापादयामास ।
अथ रामहृत्कणाशात् प्राप्तशापमोचनसमयो-
ऽयं कवन्धः विह्वलरूपं विहाय दिव्यमूर्तिधरः
स्वर्लोकां ययौ । इति वाल्मीकिधरामायणमन्तम् ।
महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व
आसीत् ब्राह्मणशापेन राक्षसयोगिं प्राप्तवान् ।
यदुक्तं तत्रैव ३ । २७८ । ४२ ।

“तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।

प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योगिं राक्षससेविताम्” ॥
उदरम् । इति मेदिनी । (केन वायुना बध्यते
संबध्यते वा । धूमकेतुः । प्रवहवायुनोपचीयमान-
त्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम् ॥)

कवन्धः, पुं, स्त्री, (केन प्राणावायुना पुनर्बध्यते सम्ब-
ध्यते मत्सकहीनस्यापि देवेन प्राणाविघातं जीव-
तो नश्येव क्रियाकारित्वशक्तिवाच्यतात्वम् । क +
बन्ध + घञ् ।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम् । इत्य-
मरः २ । ८ । ११८ ॥ यथा, मार्कण्डेये ८२ । ६३ ।
“कवन्धांश्चिन्नशिरसः खड्गशक्त्युत्तिपाणयः” ॥

अपि च । “नागानामयतं तुरङ्गनियतं साङ्गं
रथानां शतं पत्नीनां दशकोटयो निपतिता एकः
कवन्धो रणे । तादृक्कोटिकवन्धनर्तनविधौ
खेलञ्चलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः
कोदण्डप्रयत्नारवः” ॥ इति प्राचीनाः ॥

कवित्वः, पुं, (कपयस्तिष्ठत्यथ । “सुपित्वः” इति
कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्वरुद्धः ।
इत्यमरटीका ॥ कवित्वः । इत्यमरभाष्यार्था पाठः ॥

कवित्वः, पुं, (कवत्वर्यं + इङञ् ।) कपित्वर्यः ।

कमल

इति भरती द्विरूपकोपच ॥

कम, उ क उ स्तुष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
न्धार्क-सक-सेट् ।) उ कमित्वा कामत्वा । क उ
कामयते । अन्यैर्भादौ यन्मानस्याप्यस्य कित्क-
रणं कम कृत इत्यादिना विहितस्य निङो
ज्ञापनार्थं तेन अरे निङोऽप्राप्तिपक्षे व्यक्तमतः ।
अकमे कमिता इत्यादि सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कम, उ क कान्तौ । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ।
(आन्ध्यात्म-व्यक्त-सेट् ॥)

कम्, क्य (कमुकात्तौ शिष्टभावे चिच् ।) जलम् ।
शिरः । सुखम् । मङ्गलम् । पादपूरणम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२३ । ११ ॥
“सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्तृत्यं कृणुषे
दृष्टे कम्” ॥ “अथ कमिति पादपूरणे अथवा क-
मिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति” भाष्यम् ॥)

कमठं, स्त्री, (कम + “कमेरुः” । उणां १ । १०२ ।
इति + अथ ।) भाग्यभेदः । तत्तु मुनीनां जल-
पात्रम् । इति मेदिनी ॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति । क + मठ
वासे + पचाद्यच् ।) कच्छपः । इत्यमरः १ । १० ।
२१ ॥ (यथा महाभारते ।

“कमठएककठोरमिदं धनु-

मधुरमूर्त्तिः सौ रघुनन्दनः” ॥

मकटात्कामठं मांसं रामटेन समन्वितम् ।
यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले” ॥
इत्युद्धृतः ॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे
ज्ञातव्याः ॥ भगवद्भिषोर्दितीयावतारः । यथा
हृदयोगदीपिकायाम् । १ । १० ।

“अशेषतापतपानां समाख्यमठो हठः ।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हटः” ॥
वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैवविशेषः । मुनि-
भाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्यो इति धरणी ॥
(नृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । २२ ।
“कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकक्षापरजितः ।
काम्योजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः” ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुंयोगादिति जातेरिति वा
खीष् प्रत्ययः ।) कच्छपी । इत्यमरः १ । १० । २४ ॥
(यथा शान्तिशतके ४ । १३ ।

“इदानीमध्याकं जठरकमठीएककठिना-
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनविमुखैव क्षपयसि” ॥)

कमण्डलुः, पुं, स्त्री, (कस्य प्रजायतेः जलस्य वा मण्ड-
सारः तं जाति आदत्ते । ला + भित्तादित्वात्
कुः ।) सङ्गासिनां मृत्काष्ठारिदमयपात्रम् । तत्प-
र्यायः । कुण्डो २ । इत्यमरः ७ । २ । ४६ ॥ करकः ३ ।
(यथा मनुः २ । ६४ ॥

“मेखलामाजिनं दण्डमुपवर्तं कमण्डलुम् ।
अभु प्रास्य विगृह्णानि गृहीतान्यानि मन्त्रवित्” ॥
हृद्यहृद्यः । इति मेदिनी ॥

कमण्डलुवतः, पुं, (कमण्डलाकारस्तवः ।) शलाहृद्यः ।
इति रत्नमाला ॥

कमनं, चि, (कम + निङभावे युच् । अनुदात्तश्चेति

कमल

कमेर्युच् वा ।) कामुकम् । अभिरूपम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा भागवते १ । ६ । १३ ।

“विभुवनकमनं तमालवर्णं

रविकरगौरवराम्बरं दधाने” ॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन । कमेः + करणो + युच् ।)
कामः । अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । मञ्जा ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः छदः पक्षो यस्य ।)
कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कमनीयं, चि, (काम्यते यत् कमेः कर्मणि अमीयर् ।)
कामनायोग्यम् । तत्पर्यायः । चारु २ हारि ३
श्चिरम् ४ मनोहरम् ५ वरुण ६ कान्तम् ७ अभि-
रामम् ८ बन्धुम् ९ वाक् १० हयम् ११ सुष-
मम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मङ्गलम् १५
मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९
पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३
कमम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः १ । ३७ ।

“आरोपितं यद्विरिञ्चन पञ्चाव-

अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्” ॥)

कमन्यं, स्त्री, (कम् शिरः अन्यं भूतं यस्य ।) कव-
न्धम् । (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधा-
तीति । कम + धा + ङ । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कमरः, चि, (कामयते इति । कम् + “अस्ति-कमि-
अमीति” उणां ३ । १३२ । अरश्चित् ।) कामो ।
इत्यादिकोषः ॥

कमरं, स्त्री, (कमेः शिङ् भावे ङभादित्वात् कलच् ।
कम् जवं अजाति अकरोति वा । अङ् + अच् ।
अन्तर्गिजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भो-
जम् ६ अम्बुजम् ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुव-
हम् १० अम्बुपद्मम् ११ सज्जलम् १२ अम्भोव-
हम् १३ सारसम् १४ पद्मजम् १५ सरसीवहम्
१६ कुटपम् १७ पाथोवहम् १८ पुष्करम् १९
वार्जम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कज्जम्
२३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६
विसकुम्भम् २७ सहस्रपत्रम् २८ मञ्जोत्पलम् २९
वारिहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२
पद्मेवहम् ३३ राजोवम् ३४ । (यथा रघुः । ३ । ३६ ।

“अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” ॥)

अस्य गुणाः शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । रक्तापिप्त-
अमार्शनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । आन्तिसन्ताप-
शान्तिपरमट्टितकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाच भावप्रकाशः ।

“कमलं शीतलं वर्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
हृद्यादाहविस्फोटविषवीर्यनाशनम् ॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं क्षेयं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्वद्रक्तोत्पलादिकम्” ॥)

कमिता

जलम् । ताम्बम् । सोम । औषधम् । इति मेदिनी । सारसपक्षी । इत्यमरः । १।२०।४० ॥

कमला, पुं, (कमे + कलच् । यद्वा को वायुः तस्य कमेः गतिः तं जाति आदत्ते । क + कल + का + कः ।) मृगविशेषः । इति मेदिनी । भ्रुकमेरः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ॥

“उत्तो मलयतालेन कपुमध्ये स्फुरेद्भुजः । सप्तदशाक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानकः” ॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽस्त्री कमेः वृषादित्वात् कलच् । कमलं अस्त्वस्याः इति वा । अर्ध + आद्यच् । टाप् च ।) लक्ष्मीः । (“कमला श्रीर्हृदिप्रिया” इत्यमरः । १।१२८॥) वरस्त्री । इति मेदिनी । स्वनामख्यातनिम्बकः । कमलालेव इति भाषा । यथा,—

“रम्भाफलं तिमिङ्गिकं कमला नागरकुक्कुम् । यक्षान्येतानि भोज्यानि यथोऽन्यानि विवर्जयेत्” ॥ इति तन्त्रसारे पुरस्चरणप्रकरणम् ।

(हृन्दोविशेषः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।

“दिग्गुणगणसहितः स गद्य इह हि विहितः । कथिपतिमतिविमला क्षितिपभवति कमलेति” ॥

नर्तकीविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् ४।४२४।

“नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम् । कसामान्धाकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया” ॥

पुरीविशेषः । यथा तत्रैव ४ । ४८३ ।

“राजा मङ्गायपुरं चक्रे विपुलकेशवम् । कमला सा स्वनाम्नापि कमलाख्यं पुरं व्यधात्” ॥

गङ्गा । यथा काशीखण्डे २६ । ४४ ।

“कमला कल्पलता काशी कलुषवैरिणी” ॥

कमलासन, पुं, (कमलमासनमस्य । विष्णोर्नामि-
यद्वाजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १।१७॥ (यथा भागवते ५।२०।३० । “यस्मिन् वृक्षस्यैव स्वजनशिशुसमकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्” ॥

स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमि-
त्यर्थः । यथा, शम्भुविरचिते राजेन्द्रकर्मण्ये ५३ ।

“तात्पर्यं कमलासने विचरितं गौरिचित्तैः पाकितम्” ॥

“कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने इत्यर्थः । अथच कमलरूपे विद्यते ब्रह्मणः पद्मा-
सनत्वात्” ॥ इति तट्टीका ॥

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र । पुष्करादिभ्यो
देशे इति इनिः ।) पद्मिनी । (यथा रघुः ६।२७ ।

“अभिययुः सारसो मधुसम्भूतां कमलिनीमलि-
नीरयतत्रिणः” ॥) पद्माकरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २६ । ४० ।

“कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥)

कमलोत्तरं, स्त्री, (कमलमिव उत्तरं । यद्वा कमला-
दुत्तरं उत्कृष्टमिव ।) कुसुमपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥

कमा, स्त्री, (कम गिडभावे बाहुलकात् स्त्रियां
भावे च । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कमिता, [कट] चि, (कम + गिडभावे ङच् ।) का-
मुकः । इत्यमरः । ३ । १ । २३ ॥

कम्प

कम्प, पुं, (कपि चलने + भावे चच् ।) गांधादि-
चलनम् । तत्पर्यायः । वेपथुः २ । इत्यमरः । १ । ७।
३८॥ वेपथुम् ३ वेपः ४ कम्पनम् ५ । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (यथा विक्रमोन्मेष्याम् । “सुचलितं ताव-
दस्या मयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्” । “न
कम्पो वायुना विना” ॥ इति वैद्यकम् ॥)

कम्पनं, चि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच् ।) कम्प-
युक्तः । कांपुने इति भाषा । तत्पर्यायः । चल-
नम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोचनम् ५ चलाचलम् ६
चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिज्वलम् ९ परिज्वलम्
१० । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ चपकम् ११
चटुकम् १२ । इति तट्टीका ॥

(यथा महाभारते १३ । १४ । ७२ ।

“हिरण्यकशिपुर्वैभूहानवो मेरुकम्पनः” ॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ “कम्पा कम्पना
प्राणा” । पां ३।२ । १५३ । कपि + भावे + क्यट् ।
कम्पे स्त्री । इति मेदिनी ॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरे-
योति यावत् कपि + क्तिच् + युच् । ल्युट् ।) शि-
शिरश्चतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वृषविशेषः । यथा महाभारते २ । ४ । २२ ।

“काम्योजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः ।
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः” ॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्मा लक्ष्मणं यस्य ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते
इति । कम्प + कै + कः ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कम्पितं, स्त्री, (कपि + भावे + क्तः ।) चलनम् । तत्प-
र्यायः । कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपथुः ४ वेपथुः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः ।)
कम्पयुक्ते चि ॥ (यथा रघुः २ । १२ ।

“एतत्तमारेर्गिरिर्निर्भराया-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ॥)

कम्पिजः, पुं, (कम्प + इलच् ।) रोचनी । कमला
गुंडि इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि काम्पिजः ।
कम्पिजः । कम्पीजः । कम्पिल्यः । इत्यमरटीकायां
मुकुटादयः ॥

कम्पिलकः, पुं, (कम्पिल + स्वार्थे + कन् ।) वृक्षवि-
शेषः । कमिला इति देशान्तरभाषा । तत्पर्यायः ।
रत्नाङ्कः २ रेची ३ रेचनकः ४ रङ्गकः ५ कोटि
ताङ्कः ६ कम्पिलः ७ रत्नचूर्णकः ८ । तस्य गुणाः ।
विरेचकत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । प्रयकफ-
कासतन्तुकृमिनाशित्वम् । जघत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य तैलगुणाः । तुम्बोकोशासदन्ती-
व्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी-
खेष्टास्तित्तकटुककषाया अथोभागदोषहराः कि-
मिकषकुष्ठानिहृता दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥ इति
सुश्रुतः ॥)

कम्पः, चि, (कपि + नमि-कम्पीति २ः ।) कम्पयुक्तः ।
कम्पान्वितः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥

(यथा नैषधे । १ । १४२ ।

“धृताः कमाश्च चिराय चूडिते-

कम्प

विधाय कम्पाणि मुखानि कं प्रति” ॥)

कम्प, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-पर-चक्र-
सेट् ।) कम्पति । इति दुर्गादासः ॥

कम्परः, पुं, (कम्प + क्यट् ।) चित्रवर्णः । कम्पर-
वर्णः । तदिति चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पलं, स्त्री, (कम्पते । इति कम्प कान्तौ + कमेवुक्
चेति कलः । कम्पगतौ वृषादित्वात् कलच् वा ।)
जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पलः, पु, (कं कुम्भितं शिरो वा कं सज्जितं वा
कलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच् । यद्वा
कम्प + गतौ इति धातोः वृषादित्वात् कलच् ।)
स्वनामख्यातमेवादिनोमरचितवस्त्रासनानि । तत्
पर्यायः । रत्नकाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

वेपथुः ३ रोमयोनिः ४ रेणुका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रावारः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते ३ । ३ । ५१ ।

“न तथा सुखयत्प्रियं प्रावारा न कम्पलाः ।
प्रतिवातादितं लोको यथा तव मरीचयः” ॥)

नागराजः । साक्षा । प्रावारः । कामिः । इत्यमरः ।
३ । ३ । १६३ । मेदिनी च ॥ उत्तरासङ्गः । इति
मेदिनी ॥ मृगविशेषः । इति जटाधरः ॥

(नागमेदौ । अयनोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकि
प्रमुखो निवसति अपरस्त वरुणदेवसभास्यः ।
यथाक्रमं उदाहरणे इच्छते ।

यथा, भागवते ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासु-
किप्रमुखाः शङ्खजुलिकमहाशङ्खश्चैतध्वजयष्टत-
राङ्गशङ्खचूडकम्पलान्तरदेवदत्तादयो महाभो-
गिनो महाभर्वा निवसन्ति” ॥

यथा महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कम्पलान्तरैः नागैः दृतराष्ट्रवणाहकैः” ॥

कम्पलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्बर्तितोर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३ । तीर्थयात्रापर्यणि ८५।७५ ।

“प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्पलान्तरैः तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेशा प्रजापतेः” ॥

कम्पनिवाहकं, स्त्री, (कम्पलः साक्षा अस्ति एवाम्
इति इनिः । कम्पनिभिर्हृत्वेच्छते । वच् + कर्मणि
यत् स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वृषवह्नीय-
श्चकटम् । तत्पर्यायः । गन्वी २ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५२ ॥ गन्वी ३ । इति तट्टीका ॥

कम्पिः, स्त्री, (कम्प + बाहुलकात् + विन् । यद्वा
कम्पति प्राप्नोति जानाति वा अस्मादि अन्यथा ।
कम्प + क्यट् इन् ।) दर्भिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ।
हता इति भाषा ॥ इति मेदिनी । वंशांशः ।
वर्षांश पाव इति भाषा ॥

कम्पु, पुं, स्त्री, (कम्प + जप्तादयश्चेति निपातनात् ।
साधुः । कम्प + उन् वुक्चेति वा ।) ब्रह्मः ।
इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ (यथा भागवते । ४ । ७ । २० ।

“कम्पजचक्रशरभाषादासिचर्म-
अथैहिरयमयसुजैरिव कर्मकारः” ॥)

कम्पु, पुं, (कम्प गतौ इति मृगयादित्वात् उन्
वृगागमो वा । निपातनात् वा साधुः ॥) वज्रवम् ।

कर

(यथा महाभारते २।२२२।४४।

“प्रतं दक्षीणवर्त्तयि कौन्तेयस्य महात्मनः।

कम्बुकेयूरधारिण्यो विष्णुकण्ठः क्षणकृता” ॥

प्रत्युक्तः। स्त्री। इत्यमरः। ३।२३।मेदिनी च।

कम्बुरवर्णः। यीवा। नलकम्। इति हेमचन्द्रः।

फोपा हाङ इति भाषा ॥

कम्बुका, स्त्री, (कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते

वा। कौ + कः टाप् च।) अश्वगन्धारुः। इति राज-

भाषा। (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धप्रशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चिजवर्णं काष्ठं यस्याः।)

अश्वगन्धारुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बुयीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता यीवा।)

कम्बुयाकृतिरेखात्रययुक्तायीवा। इत्यमरः। ३।२८।

(कम्बुः शङ्खस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता यीवा यस्येति विग्रहे

वाच्यनिष्पन्नः। यथा महाभारते १।१५३।१८।

“कम्बुयीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्नमः” ॥)

कम्बुपुष्पी, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् युक्तं पुष्पं यस्याः।)

शङ्खपुष्पोदकः। इति राजनिर्घण्टः। (शङ्खपुष्पो-

शब्देऽस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)

कम्बुमाजिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माजा समूहः

अस्ति अस्याः।) शङ्खपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बोजः, पुं, (कम्बु + क्मोज।) शङ्खविशेषः। देश-

भेदः। (यथा तन्महासूत्रम्।

“पञ्चनदं समारभ्य स्नेह्यादृष्टिपूज्यतः।

कम्बोजदेशो देवेश। वाजिराशिप्ररायणः” ॥)

हस्तिप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि चि॥)

कम्बुतायी, [न] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव आतायी।

शङ्खतुल्ययुक्तपूर्वकायत्वात्तायत्वम्।) शङ्खचिह्नः।

इति महाभारतम् ॥

कम्भारी, स्त्री, (कं अलं विभर्ति धारयतीति। कृ भृ

धारणप्रोवययोः + कर्मण्यण् + ङीप् गौरादि

त्वात् ङीष्वा।) गम्भारीरुद्धः। इति शब्दमाणा-

राजनिर्घण्टौ। (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो व-

क्तव्याः ॥)

कम्भ, स्त्री, (कं अलं तत्कल्यं शैवं विभर्ति। भृ + ङुः।)

उग्ररीम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्भः, वि, (कामयतीति। कम् + नमिकम्पीति रुः।

३।२।१६७।) कामुकः। मैथुनेच्छाविशिष्टः।

इत्यमरः। ३।२।२४॥

(स्त्री, गङ्गा। यथा काशीखण्डे २६।४४।

“कमनीयज्जा कम्भा कपर्दिंसुकपर्दगा” ॥

अङ्गु प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्भा कामुका ॥

इति तट्टीका ॥ काम्येऽसौ इति।)

कमनीयम्। यथा,—

“शेषां वृष्टिमितस्ततो वित्तुते सन्नूलताविभ्रमा-

भासुमेव विवर्तिता बलिमता मध्येन कम्बस्तनी”।

इति प्राकृतले १ अष्टे ॥

कायस्था, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा

कं अलं तस्य खोत इव याति। क + या + ङः। तथ

तिष्ठति। स्था + कः टाप् च।) वयस्था। इत्यमर-

टीकायां खामी ॥ काकोकी इति ख्याता ॥

कर, पुं, (कं सुखं राति ददातीति। रा + कः।) राज-

करक

कम्। खानाग इति पारस्यभाषा। तत्पर्यायः।

मागधेयः २ बलिः ३। इत्यमरः। २।८।२०॥

कारः ४। इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५। इति

मेदिनी ॥ * ॥

अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः। कथं विज्ञेयदिना

जाभादीन् संप्रेष्य राजा करो यहीतयः।

यथा, मनुः। ७।१२०-१२३।

“कथं विज्ञेयमन्त्रानं मन्त्रं संपरिचयम्।

योगक्षेमं संप्रेष्य बलिं च दापयेत् करान् ॥

यथा पलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणा।

तथावेत्स्य नृपो राज्ञे कल्पयेत् सततं करान्” ॥*

राज्ञा राव्यात् वार्षिकः करोऽप्याख्यं कृत्वा

यहीतयः। यथा,—

“यथास्याल्पमदन्त्याद्यं वार्षिकोवत्सवटपदाः।

तथाकपालो यहीतयो राज्ञाश्चाष्टिकः करः” ॥

मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागकः

करो याज्ञः। धान्यानां भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्ष-

काणां क्षेपणाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो

द्वादशो वा भागो राज्ञा यहीतयः।

यथा,—

“पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा” ॥*

दुमाश्रमभुसर्पिंरादीनां

षड्भागो नाभात् यहीतीयः। यथा,—

“आददीताथ षड्भागं दुमाश्रमभुसर्पिणाम्।

गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्यमूलफलस्य च ॥

पञ्चशकटयानाञ्च चर्मणां वैदलस्य च।

मृगयानाञ्च भागानां सर्वस्याश्रमस्य च” ॥*

अतिस्त्रीयधनोऽपि राजा

श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात्। यथा,—

“अथिमागोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्।

न च क्षुधाय संसोदेष्योत्रियो विषये वसन्” ॥*

(कीर्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्मणि + अण्। हस्त-

कशिगुण्डयोस्तु करोऽपि अण् ॥) वर्षोपलः।

किरणः। (यथा रामायणे ६।११।४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करेस्तापयते अगत्” ॥)

हस्तः। (अमरः। ३।३।१६३॥) हस्तिमुखः।

इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३।१२।२८।

“एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते।

ऊरुं यमकराकारं करेणाभिजघान सः” ॥)

कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः। यथा। सुखकर इत्यादि ॥

(यथा, रामायणे ६।११।४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करेस्तापयते अगत्।

प्रतिशोमश्च ते वायुवत्परामवलक्ष्यम्” ॥)

करकं, स्त्री पुं, (किरति विक्षिपति अलं अस्मात्

करोति अलमत्र वा। कृ + वा क् “कृत्वादिभ्यः

संज्ञायां वुन्”। उणां ५। ३५। इति वुन्।)

करङ्गः। कमण्डलुः। इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः। ४। ६६।

“उपानहौ च वासश्च धृतमन्त्रैर्नधारयेत्।

उपवीतमण्डपारं खजं करकमेव च” ॥)

करकः, पुं, (करोति वाय्वादिजनितशोभाभावं

करक

करोति कलपयन्नादिभिः वायुपिप्पलादिशोभं नाश-

यति वा कृत्वा हिंसायां “कृत्वादिभ्यः संज्ञायां

वुन्”। उणां ५। ३५। इति वुन्।) दाक्षिमण्डलः।

राजकरः। पक्षिविशेषः। जडाकरकण्डलः। इति

हेमचन्द्रः ॥ पनाशरुतः। इति शारावली ॥

कोविदारुतः। वकुलरुतः। करीरुतः।

गारिकेलास्थि। इति राजनिर्घण्टः। माला इति

भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५। १४। ४८।

“हिरण्यैश्च करकैर्भाजैः स्नाटिकैरपि” ॥)

करकण्डिका, स्त्री, (कण्डिकादाकृतिरस्यस्याः। ठन्।

करे स्थिता कण्डिका कण्डपाकारमुद्रा।)

कूर्ममुद्रा। यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

“करकण्डिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः।

तत्र संस्कृतपुण्येण पूजयेदात्मनो वपुः” ॥

करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टका इव।) नखः।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करका, स्त्री पुं, (करोति हिंसायां आत्मादिफलम्।

“कृत्वादिभ्यो वुन्”। वृन्तात् टापि क्षिपकादि-

त्वात् प्रत्ययस्यादिति इत्वंन किरति क्षिपति अलं

वा।) मेघभवशिखः। शिख इति भाषा। तत्प-

र्यायः। वर्षोपलः २। इत्यमरः। १।३।१२॥

मेघोपलः ३। इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४

घनकफः ५ मेघास्थि ६ वार्षिकः ७ करः ८

करकः ९। इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्गः १०

धाराङ्गुरः ११। इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राध-

रङ्ग इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६।

“ताङ्कुर्वीथान्तुलकरकाष्टिहासावकीर्णान्” ॥)

करकाम्बा, [स्] पुं, (करकावत् शीतलं अन्मो

जलं यत्र।) गारिकेण्डलः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करयष्टः, पुं, (करः इयं मम भार्या इति प्रतिज्ञया

मृच्छतेऽत्र वरेणेति यावत्। यष्ट + अधिकरणे

अण्।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

आर्यासप्तशती। ६०३।

“सा गुणमयी स्वभावस्त्वेषा सुतनुः करग्रहायता।

अमिता बह्वमन्त्रविदा भवता काशीरमाभव” ॥)

करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशती। ६२६।

“सकः यष्टं सहदितं

साक्षेपं सगवमुष्टि सजिगीधम्” ॥)

करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भः

प्रजाभ्यः।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमा-

दानम्। तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम्। तस्याप-

भाषा पुण्या। तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—

“तीक्ष्णोऽथवज्रीतरमेधु लभे

श्रीर्घोदये भानुदिने शुभाहे।

कुर्यादनुक्तानि समीहितानि

करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः” ॥

इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः। अश्लेषार्धव्येष्टा-

मूलापूर्वफलगुनीपूर्वाषाढापूर्वमाद्रपदमघाभरणी-

क्षतिकाभिन्नगच्छेषु। मिथुनसिंहकन्यातुलाह-

स्त्रिककुम्भमीनलघेषु। रविसोमबुधहस्तसति-

शुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्तव्यः ॥

करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ। कर + घृष् +

करञ्ज

कर्मणि ल्युट् ।) दधिमन्त्रनदण्डः । तत्पर्यायः ।
वैशाखः २ दधिचारः ३ तकाटः ४ । इति हारा-
वली ॥ हस्तधर्मोक्ती ॥

करघर्षी, [न] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा घर्षः घर्षणं
अस्ति अस्यास्मिन् वा । करघर्ष + इनि ।) मन्त्रा-
नदण्डः । इति शब्दमाला ॥

करङ्गः, पुं, (कस्य रङ्ग इव ।) मल्लकम् । (कीर्यते
जलमज्ज इति करः । कृ + अच् । जलहोमः अङ्गो
गर्भो यस्य शकम्भादित्यात् अङ्गोपे साधुः ।)
अशस्यनारिकेलफलास्थि । इति मेदिनी । नारि-
केलेर खोण इति भाषा ॥ शरीरास्थि । इति
हेमचन्द्रः ॥ इत्युभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्र-
विशेषः । यथा, “ताम्बूलकरङ्गवाहिनी” इति
कादम्बरी ॥)

करङ्गशालिः, पुं, (करङ्ग इति नाम्ना शालते शोभते
इति । करङ्ग + शाल + इन् ।) करङ्गनामैस्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करङ्गटः, पुं, (करवत् आवरणकारी कदो यस्य ।)
शाखोटवृक्षः । शेषोडा इति भाषा ॥ इति भावप्र-
काशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

करङ्गदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः
कटः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरणककदो वा
यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करजं, स्त्री, (करे जायते इति । कर + जन् + ड ।
व्याघ्रनखवदस्याकृतैस्तथात्वम् ।) व्याघ्रनखनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २॥ ४११६ ॥ (नवमीशब्दे-
ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

करजः, पुं, (कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जेः
कर्मण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । (“करञ्जकः स्यात्
करजः पञ्चसूची फलाशनः” । इति शब्द-
रत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।)
नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ ४ । ७० ।
“नखलोचमृद्वीयान् प्लिन्द्यात् करजैस्तृणम्” ॥)

करजाव्यः, पुं, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य ।)
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

करज्योडिः, पुं, हस्तज्योडिवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (किंचित् करज्योडिरिति वदन्ति ॥)

करङ्गः, पुं, (कं सुखं शरीरं जलं वा रञ्जयतीति । क +
रञ्ज + शिच् + अण् ।) खनामख्यातवृक्षविशेषः ।
करम्बु इति भाषा । तत्पर्यायभेदौ यथा,—
“करञ्जकः स्यात् करजः पञ्चसूची फलाशनः ।

अङ्गारमङ्गी षड्यशो मर्कटङ्गारवल्ली ।
करङ्गभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकसत्त्वमे” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“चिरविल्वो नक्षमालः करजश्च करञ्जकः ।
सोमवल्कः कलिङ्गस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥
प्रकीर्यः पूतिकारजः पट्टिलः सुमना अपि ।
करङ्गभेदाः षड्यशो मर्कटङ्गारवल्ली” ॥

इति जटाधरः । स षड्विधः । तत्र चरकरङ्ग-
पर्यायः । नक्षमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्वकः ४
पूतिपर्यायः ५ षड्पणः ६ रोचनः ७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चिरविल्वः ८ करजः ९ करञ्जकः १० ।

करट

इत्यमरः ॥ २॥ ४१७७ ॥ चिरविल्वः ११ । इति
तट्टीका ॥ उदकीर्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ * अस्य
फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफ-
मेहतनः कृमिकुष्ठनाशित्वम् ॥ * तत्पत्रगुणाः ।
कफवातार्शः कृमिशोथनाशित्वम् । भेदकत्वम् ।
पाके कटुत्वम् । वीर्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् ।
लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * तत्तैलगुणाः ।
अतिक्लिग्मत्वम् । वातनाशित्वम् । स्निग्धोष्णि-
दाढत्वम् । नयनाभयवातरोमकुष्ठकण्डूविस्त्रचिका-
नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नाना-
विधचर्मरोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रिटिमलम् । कृमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोष-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * अथ नाटा-
करङ्गपर्यायः । प्रकीर्यः १ पूतिकारजः २ पूतिकः
३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः ॥ २॥ ४१८८ ॥ पूती-
करङ्गः ५ सकरटकः ६ । इति रत्नमाला ॥ *
षड्यशः । कांटाकरङ्ग गोटिया करङ्ग इति
भाषा ॥ * मर्कटी । माकडाकरङ्ग इति भाषा ॥
* अङ्गारवल्ली । इत्यमरभरतौ विषकरङ्ग
इति भाषा ॥ * अथ अल्लकरङ्गपर्यायः ॥
करमर्दं १ वनेच्छदा २ कगस्तः ३ करमर्दकः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ कृष्णपाकफलः ५ अविमः ६
सुधेयः ७ । इत्यमरः ॥ २॥ ४१९७ ॥ अस्य फलगुणाः ।
पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
पर्यायो करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

(यथा, महाभारते ३ । २२६ । ३५ ।
“पादपानाश्च या माता करङ्गनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
करङ्गे तां भस्मयन्ति तस्मात् पुत्रार्थिभ्यो नराः” ॥
किरति विक्षिपति धार्मिकानिति । कू विक्षेपे +
नाडलकादीनादिकोऽङ्गनप्रत्ययः । धर्मवेष्टरि,
त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
“त्वं करङ्गसुत पश्यं नदी-
स्तेजिष्ठयातिथिप्रवस्य वर्त्तनी” ॥)

करङ्गकः, पुं, (करङ्ग + स्वार्थे कन् ।) करङ्गवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ २॥ ४१७७ ॥ मृङ्गगजवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
“यस्तु संवत्सरं पृगे दद्याद्दीपं करङ्गके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते” ॥)

करङ्गफलकः, पुं, (करङ्गफलमिव फलं यस्य । ततः
स्वार्थे कन् । करङ्गफलमिव कायते इति वा । कै
+ कः ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट
शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गास्तोत्रे ।
“वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः” इति ।
किरति विक्षिपति मदवारि इति । कृ + अटन् ।)
हस्तगण्डः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ३७ ॥ (यथा
महाभारते । ३ । २७७ । औपदोहरणपर्य-
न्ति ३८ ।

“कथं हि भिक्षकरटं पद्मिणं वनगोचरम् ।

करख

उपस्थाय महाभारतं करखः भूकारं स्पृष्टम्” ॥
कुसुम्भवृक्षः । मिश्रजीवनः । एकदशाष्टावि-
म्बाश्च । दुर्दुर्लभः । नास्तिक इति यावत् ।
(अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः । तथा च
महाभारते ६ । ६ । ६२ ।

“माणवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्षकाः ।
कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा” ॥
वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य मन्त्रि-
पुत्रविशेषः षड्मासः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
“स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रि-
पुत्राभ्यां षड्मासाभ्यां दृष्टः” ॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः
कर्गसितः । यथा कादम्बरीटीका ।

“कर्गसितः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः” ॥)

करटा, स्त्री, (करट + “अनाद्यतयाप्” । ४।१।४ ।
इति टाप् ।) दुःखदोष्टा गवी । इति हेमचन्द्रः ॥
करटी, [न] पुं स्त्री, (करटः मदल्लराश्रीलगादः
प्राशस्त्येन अस्ति अस्य । करट + इनि ।) हस्ती ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केसरविरचितशिव-
स्तौ । ४ ।

“कपर्दिनि कुसुहतीरमगाव्यवहृष्टमयौ
कटीतटपटामवत्करटिचर्मणि नक्षणि ॥)

करटुः, पुं, (कृ + अटुः ।) पक्षिविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥

करखं, स्त्री, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।)
साधकतमम् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ तत्तु
बट्कारकनर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
“क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणाणां मध्ये कार-
णान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं
विवक्षितं तस्मिन् कारखत्वं प्रकीर्तितम् । तेन
दानेन धन्यं जनातीत्यत्र हस्तादेः कारखत्वेऽपि
दात्रस्यैव कारखत्वं विवक्षितम् । तथाचोक्तम् ।
“कारणव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
यद्वै विवक्षितं तेषु करखत्वं प्रकीर्तितम्” ॥

इति सुखबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * तिष्ठार्ज-
परिमितववाद्योकादशसंज्ञककालविशेषः । तेषां
नामानि । ववः १ वातवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४
गरः ५ वज्रजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः
९ किन्तुलः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणा-
धिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः १ कामदेवः २ मित्रः ३
अथर्वा ४ भूः ५ अग्निः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः
९ फणी १० मातृतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ
द्वे द्वे करखे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टा-
दश्या युक्ताप्रतिपक्षेष्वाहमारभ्य कृष्णपक्षीयचतु-
र्दशीप्रथमार्द्धपर्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृ-
ष्णपक्षतुर्दशीशेषार्द्धाविश्वयुक्ताप्रतिपक्षप्रथमार्द्धपर्यन्तं
नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करखानि । पूर्वे
सप्ताध्रुवाणि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।

“तिथिर्दिष्टा करोनागशिष्टाकरखमादिने ।
परे दक्षे तु सैकं तत्करखं ववपूर्वकम्” ॥
इति ज्योतिषम् ॥ * स्तेजम् । गजम् । इन्द्र-

करण

यम् । इत्यमरः । १ । ३ । ५४ ॥ (यथा गीतायां १८ । १४ ।)

“अधिकां तयाकर्त्ता करणश्च पृथग्विधम्” ॥

हेतुः । कर्म । हस्तलेपः । हस्तप्रभेदः । गीतविशेषः । (तत्रैव व्याख्यापकत्वाद्गन्विशेषः । यदुक्तं राजकन्दर्पेण ।

“हस्तवादिचगीतानां प्रयोगवशमेदिनां । संस्कारं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते” ॥ अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६ । ४० ।

“शिवरासक्तमेघानां व्यत्यन्ते यत्र वेष्टनम् । अनुगर्भितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजखनाः” ॥

क्रियभेदः । संवेष्टनम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥ कायस्थसंहतिः ॥ वर्णानां स्पष्टतादि । योगिनामासनादि । कृतादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वेषामादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १५६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णे गृहः” ॥

लोच्यपक्षसाक्षिदिव्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।

“अर्थेऽप्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्विनिकस्याय द्युल्लेखश्च शक्तिः” ॥

भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४ । १० । ५६ ॥

“धर्मतः शेषकरणे प्रतीक्षित्यामहे वयम्” ॥

करणः, पुं, श्रुद्वैश्वयोर्जातजातिविशेषः । इत्यमरः ।

२ । १० । २ ॥ अर्थं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति

ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—

“श्रुद्वैश्वयोर्जात करणोऽन्वयो वैश्यादिजन्मनोः” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कायस्थे साधने कीर्त्तये पुंसि श्रुद्वैश्वयोः सुते” ।

इति करणशब्दार्थे मेदिनी ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“भक्तो भक्तश्च राजन्यात् ब्राह्मणश्चि विरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसत्रविद्ध एव च” ॥

इति मानवे १० । २२ ॥ भक्तो भक्तश्चेति । “अत्रि-

यात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां भक्तभक्तनिष्कृतिनट-

करणखसत्रविद्धाख्या आयन्ते । एतान्यप्येकस्यैव

नामानि” । इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥

तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तिलचौरः सैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् ।

ततो भवेत् स्वर्गकारे अभ्यक्तं दुष्टमानसः ॥

तमः कुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्गवर्णिक भवेत् ।

जन्मेकश्च दुर्गाधारो जन्मेकं कारणो भवेत् ॥

विश्वैकलिपिकर्त्ता च भव्यदातुर्धनं हरेत् ॥

कायस्थो नोदरस्थेन मातुर्मूर्त्तं न खादितम् ।

तत्र नास्ति क्षपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥

स्वर्गकारः स्वर्गवर्णिक कायस्थश्च व्रजेश्वर ।

गर्भेषु मध्ये ते धर्त्ताः क्षपाहीना महीतले ॥

हृदयं क्षुरधारमं तेषां नास्ति सादरम् ।

प्रतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥

सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः ।

न विभ्रसेसेषु तात स्वात्मकस्यायहेतवे” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

करणार्थः, स्त्री, (करणं ज्ञानकर्मादिकर्म इन्द्रियं

करतो

जायतेऽनेन । करण + ज्ञे + करणे + ल्युट् । मल-

कस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः अजातत्वात् ।

करणैर्हस्तादिकर्मैर्निर्वादिभिः जायते वा इति

कर्मणि ल्युट् ।) मलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करणीयं, चि, (कर्तुमुचितं कर्तुमर्हं वा । कृ + कर्णी-

यङ् ।) कर्तव्यम् । कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा रामायणे ३ । १४ । १० ।

“मया किं करणीयम् इत्युक्ते विजयसन्निधौ ।

सर्वैरेव च तैरर्त्तैर्वर्गियं समुदाहृतम्” ॥)

करण्डः, पुं, (कृण् + “कृण्वट्ठञ्” । इत्यण्डन् ।

उणां । १ । २२८ ।) मधुकोषः । मौषाक् इति भाषा ।

असिः । करण्डवपञ्चो । दलाढकम् । इति मेदिनी

हेमचन्द्रश्च । वंशादिरचितमागवविशेषः समुद्रश्च ।

इत्यमरः । ३ । ५ । १८ ॥ साजि भौपि इत्यादि

भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । “एवमेव

यद्वाग्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्माण्यु-

त्तीरन्ति यदयं कामकरण्ड एव आवसथः” ॥)

करण्डो, [न्] पुं (करण्डस्यैव आकारोऽस्यास्तीति ।

करण्ड + इतिः ।) मस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(मस्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं शेषम् ॥)

करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः ।) हस्ततलः ।

हृतेर तेलो इति भाषा । (यथा जयदेवः । १ । ४५ ॥

“करतलतालतरलवलया वलिकलितलखनवंशे”

अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥

“ततः करतलीकृत्य व्यापि हलाहलं विषम् ।

अभक्ष्यन् महादेवः क्षपया भूतभावम्” ॥)

करतानं, स्त्री, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तानी

यत्र ।) वाद्यविशेषः । यथा,—

“शिवगारे भक्तकक्षं सूर्यागारे च शङ्खकम् ।

दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीषं न वादयेत्” ॥

भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालकम् । इति तिथ्या-

दितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्येण व्याख्यातम् ॥

करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ग्याता ।

तत्पर्यायः । करङ्गः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करतलध्वनिः । तथा च । “यथा न स्यादालो-

कपटकरतालीपदुरवः” । इति उद्भटः ॥

करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् चृतं तोयं

जलं अस्ति यत्र । अर्थं आद्यच्च ।) खनामख्यात-

उत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्यायः । सदानीरा

२ । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । सदानीरवहा ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ गौरीविवाहसमये

शङ्करकरगणितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं

विद्यतेऽत्र इति करतोया । आचारे एतद्वर्त्तं

सर्वो नद्यो रजखलाः इयं तु न रजखला अत-

एव सदा सर्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा ।

तथा च स्मृतिः ।

“अथादौ कर्कटे देवी अहं गङ्गा रजखला ।

सर्वो रजवहा नद्यः करतोयाम्वाहिनी” ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः ।

यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्वणि । ८५ । २ ॥

“करतोयां समासाद्य विराजोपबितो नरः ।

करभ

अन्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिस्ततो विधिः” ॥)

करभुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्वतः यः । स चासौ

भुमश्चेति ।) कारखरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करपत्रं, स्त्री, (करेण करात् वा पततीति । पत +

“सर्वधातुभ्यः ण्” इति ण् ।) ककचः । इत्य-

मरः । २ । १० । ३५ ॥ करात् इति भाषा । (करौ

पञ्चमिव नौरिव यत्र ।) जलकीड़ा । इति जटाधरः ॥

करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन्

मनुष्ये मस्य वः ।) तालद्वयः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः । पत्र

+ कप् + टाप् + अत् इत्यम् ।) जलकीड़ा । इति

जटाधरः ॥

करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वर्त्य यस्य ।) भिण्डा-

द्वयः । रत्नैरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यरद्व-

शब्देऽस्य विशेषः उक्तः ॥)

करपक्षवः, पुं, (करस्य पक्षव इव ।) अङ्गुलिः । यथा,

मार्कण्डेये ८४ । २६ ।

“करपक्षवसङ्गो नि तैरस्मान्मन्त्र सर्वतः” ॥

करपात्रं, स्त्री, (करः पात्रमिव यत्र ।) जलकीड़ा ।

इति हारावली ॥

करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति । पाल +

कर्मण्यञ् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

करपालिका, स्त्री, (करपाल + यण् + टाप् अत्

इत्यम् ।) ऋषगदाकारहस्तद्वयः । खोटा इति

ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारास्त्रम् । इति

स्वामी । तत्पर्यायः । ईलो २ । इत्यमरः । २ ।

८६१ ॥ इलो ३ इतिः ४ करपालिका ५ । इति

तट्टीका ॥

करबालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य कर-

जातत्वात् तथात्वम् ।) नखम् । इति शब्दभाषा ॥

(करं बलति संबन्धोति बल + अण् ।) खड्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतादयः । करबाल इति भाषा ।

(यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ॥

“क्लृण्विवहनिधने कलधसि करबालम्” ॥)

करबालिका, स्त्री, (कर + बल + यण् + टाप् +

अत् इत्यम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटादयः ॥

करभः, पुं, (कृणाति कीर्त्तयेऽनेन वा । कृण् हिंसायां

कुप्र विक्षेपे वा “कुप्रशालिकलिगर्दिभ्योऽभच्” ।

उणां । १ । २२ । इति अभच् । करे भाति शोभते

इति वा । भा + कः ।) मणिवन्धावधिकनिष्ठा-

पर्यन्तं करस्य वहिर्भागः । (यथा, रघुः । ६ । ८३ ।

“धात्री कराभ्यां करभोपमोहः” ॥)

उद्भिष्टः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७५ ।

करिष्ठावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा

भागवते ८ । २ । २२ ।

“सधर्म्मतमः करिभिः करेणभि-

र्हंतोमदयत्करभैरजुभता” ॥)

उद्भिः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ कटिः । इति जटाधरः ॥

करभकायिका, स्त्री, (करभमियं कायमस्याः ।

करम

- करमकाण्ड + कप् + अत इत्वम् ।) उद्भवाङ्गी-
कृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
- करमप्रिया, स्त्री, (करमस्य करिणावकस्य उद्भवा-
वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरात्मना । इति राजनिर्घण्टः ॥
- करमवल्लभः, पुं, (करमस्य हस्तिणावस्य वल्लभः
प्रियः ।) कपित्थकृतः । पीलुकृतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
- करभादनी, स्त्री, (करमेन उद्भवेन अयतेऽसौ । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ततो + डीप् ।) क्षुद्रदुरात्मना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
- करभी, [नृ] पुं, (कर इव भाति करमः शुभः स
अस्तीति । करम + इनिः । यदा करमः हस्ता-
वयवविशेषः सोऽस्य शुभदावच्छेदे अस्तीति इनिः) ।
हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
- करभी, स्त्री, (करम + डीप् ।) उड्डी । तत्पर्यायः ।
वामी २ । इति जटाधरः ॥
- करभीरः, पुं, (करमिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति
मृत्युमुखम् । करमि + ईर् + अण् ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
- करभूषणं, स्त्री, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभरणमात्रम् ॥
- करमट्टः, पुं, (करं करिषुगमपि अट्टति तुच्छी-
करोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट
अनादरे + खमुम् प्रत्ययः ।) गुवाककृतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकशब्देऽस्य गुणा द्रष्टव्याः) ॥
- करमरी, [नृ] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्डान्
इति करः कारागारः । कृ + अधिकरणे अप् ।
तस्मिन् करे मरः मरणं मृत्युवत् यातना यस्य
बाहुलकात् इनिः । तत्र म्रियते वा ।) वन्दी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥
- करमर्हः, पुं, (करं मृडातीति । करकण्डूप्रदत्वात् ।
मृद्वृत्तौ + कर्म्मणि । करेण मृदयते इति कर्म्मणि
अप् वा ।) करमर्हककृतः । इति शब्दरत्नावली ॥
- (यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।
“लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्हद्वयं मतम् ।
करमर्हद्वयं त्वाममस्तं गुणद्वयमहम् ॥
उभयं सचिकरं प्रोक्तं पितरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्षं मधुरं सच्यं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्हः सुषेणः स्यात् क्षण्णपाकफलस्तथा ।
तस्मात्क्षण्णफलायास्तु सा जीया करमर्हिका ॥
करमर्हकाः, पुं, (कर + मृद्व् + गण् । करमर्ह एव
स्वार्थे कन् इति वा ।) कृत्तविशेषः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी । पाणि आमणा इति भाषा ॥
इति रत्नमालागजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति
करमुचा इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । क्षण्णपाक-
फलः २ अविप्रः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
क्षण्णपाकः ५ पाकफलः ६ क्षण्णफलः ७ पाकक्षण-
फलः ८ क्षण्णफलपाकः ९ पाकक्षणः १० फल-
क्षणः ११ पाकफलक्षणः १२ वगलणः १३ वना-
लकः १४ कराम्बकः १५ वीलः १६ वशः १७ आ-
विप्रः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्हो
१६ वनेक्षुद्रा २० करास्तः २१ । इति रत्नमाला ॥

करम्भ

- करमर्हः २२ पाणिमर्हः २३ । तद्वाक्यफलगुणाः ।
तिलत्वम् । अस्त्वत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वम् ।
तत्पक्षफलगुणः । त्रिविधप्रभमत्वम् । अरवि-
विशग्राह्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासा-
नाशित्वम् । अस्त्वत्वम् । सचिपित्तकारित्वम् ।
गुणत्वम् । इति राजवल्लभः । (यथा, वामटः ।
“गुरुणावीर्यं वातघ्नं सरसं करमर्हकम्” ॥)
करमर्हो, स्त्री, (करं मृडातीति । कर + मृद्व् +
अण् डीप् ।) करमर्हककृतः । इति रत्नमाला ॥
- करमाला, पुं, (करः करिषुगः तदाकारा माला
समुद्भूतः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करि-
षुगवत् प्रसरत्वात् तथात्वम् ।) खतमालाः ।
धूमः । इति जेमचन्द्रः ॥
- करमाला, स्त्री, (कराकुलीभिर्मालयेव जपनात् कर-
रूपा माला । करारकुल्य मालेव वा ।) करपर्व-
रूपमाला । यथा,
“अनामिकात्रयं पर्व्वं कनिष्ठात्रितयं तथा ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता” ॥
इति मुग्धमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥ * ॥
“तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः कसात् ।
तिष्ठोऽकुल्यस्त्रिपर्व्व्याणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्” ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
“अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्व्वसु संजयेत्” ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तितरेषामष्ट-
वारविषयम् ॥ * ॥
“अनामिकात्रयं पर्व्वं कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्जन्ये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्” ॥
इति शक्तिविषये मुग्धमालातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
“अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्व्वसु” ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्या-
मारहस्यम् ॥
- करमुक्तं, स्त्री, (करेण सुदृढं धृत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते ।
कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अस्त्वविशेषः । इति
हलायुधः । वरुणी माला इत्यादि भाषा ॥
- करम्बः, पुं, (कर्ज् करणे + “कर्ज्जदि कडीत्यम्बच्” ।
उभौ । ४ । ८२ ।) करम्बः । इत्यमरटीकायां
भीलकण्ठः । मिश्रिते चि । इति जेमचन्द्रः ॥
- करम्बितः, चि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब +
इत्च्) । मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकर्णिकरकरम्बितकोकिणकूजितकुङ्कुटीरे” ॥
इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥
- करम्बः, पुं, (केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । रमि-
धातोरेकार्थत्वात् “अकर्त्तरि चेति” घञ् । ३ । ३ ।
१६ । रभेरश्वजितोः । ७ । १ । ६३ । इति तुम् ।)
दधिमिश्रितशक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

करवी

- “अनुमानिव यवान् कृत्वा तानीवदीर्घोभतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्ति” ॥ उदमजः । यथा,
यजुर्वेदे १६ । २१ ।
“धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोर्दधि” ।
“करम्भः उदमजः । इति वेददीधितिः ॥
भट्टयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
“करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दासयान्” ।
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्यैः सह भट्टा या
वालुकाः तद्वत्तवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ निम्बगन्धः ।
यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
“करम्भपूतिसौरभ्यं शान्तोदमादिभिः पृथक् ।
इथावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते” ॥
करम्भकं, स्त्री, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः ।
दधिसक्तवः । तत्पर्यायः । कर्कसारम् २ । इति
हारावली ॥
- करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रम्यते सिध्यते इति ।
अथवा केन वायुना रम्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो
यस्याः । रभेर्नार्थत्वात् क + रभ + घञ् + लुम्
टाप् च ।) शतावरी । प्रियङ्गुकृतः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी ।
सु । तु पूर्वश्रीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महा-
भारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गो करम्भः नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः” ॥)
कररहः, पुं, (करे रोहति करारकुलीभ्य उत्पद्यते
इत्यर्थः । कर + रुह् + “इगुपधेति” । ३ । १ ।
१३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥
(यथा आर्यासप्तशती ३७ । “अस्याः कररह-
खण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः” ॥)
कररिङ्गः, स्त्री, (करस्य ऋङिः करेण ऋङ्गिर्यस्य वा ।
करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
- करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादाययोः
अण् । करेण वाह्यते वा । शिजन्तादश्च इः ततः
कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
- करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात्
डोष् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
- करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्म
ण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ।
अमशानम् । इति जेमचन्द्रः ॥ अज्ञावर्से वृषादती-
नवीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका-
पुराणे ४६ अध्यायः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा,
भागवते ५ । १६ । २८ ।
“एवमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलासे करवीरौ प्रगायतौ” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
“करवीरः पुष्पदन्तो विल्वको विल्वपाण्डुरः” ॥)
कृत्तविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
“दाडिमान् करवीरांश्च अयोकांसिजकांस्तथा” ॥)
तत्पर्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चण्डातः ४
इयमारकाः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ प्रतीहासः

कर्मव्यासः

६ । इति तट्टीका ॥ अन्धश्रुः ७ ह्यारिः ८ अन्ध-
मारकः ९ शीतकुम्भः १० मुरङ्गारिः ११ । इति
रत्नमाणा ॥ अन्धहा १२ वीरः १३ ह्यमारः १४
ह्यश्रुः १५ शतकुम्भः १६ अन्धरोधकः १७ वीरकः
१८ कुम्भः १९ शकुम्भः २० श्वेतपुष्पकः २१ अन्धा-
नाकः २२ मखराङ्गः २३ अन्धनाशनः २४ अज-
कुम्भः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरी-
पुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम् । त्रया-
न्तिविषविस्तोटकप्रमनत्वम् । अश्वत्थप्रदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतरत्नभेदेन यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽन्धमारकः ।
द्वितीयो रत्नपुष्पश्च चण्डातो कण्डूकथा ॥
करवीरश्च तिलं कषायं कटुकश्च तत् ।
त्रयाणां च वृक्षत्रेण कौपकुलत्रयापहम् ।
वीर्याणां किमिकच्छूणं भक्षितं विषवन्मतम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ नागविशेषः । इति भारतम् ॥)
करवीरका, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते ।
कै + कः । करं वीरयतीति । कर + वीर विज्ञा-
नौ + गण् ।) अर्जुनवृक्षाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खड्गः । इति शब्दमाणा ॥ (करवीर एव स्वार्थं
कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य
मूलम् । इति जैमिन्धनः ॥
करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा
यस्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैल-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत्
भुजः शाखाऽस्याः ।) आढकीवृक्षाः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अरहर इति भाषा ॥
करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राजसामुद्रादीन्
इति । कृ + ञच् । करः तादृशः वीरः पुन्नो
यस्याः । यथा कं मुखं रानि ददातीति क + रा +
कः । मुखप्रदः वीरपुन्नो यस्याः ।) अदितिः ।
अरुगवी । पुत्रवती । इति मेदिनी ॥
करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अकुलो ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ तानां परिमाणं यथा ।
“अष्टभिस्त्रिभवेत् षोडशं मध्यमं सप्तभिर्वै ।
कन्यसं षड्भिश्छिद्युल्लभं मुनिसत्तम ॥
मानन्तु पार्श्वेन । षड्यथाः पार्श्वसम्भिताः । इति
कात्यायनदर्शनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्-
पर्यायः । अयुवः १ अलव्यः २ क्षिपः ३ त्रिषः ४
शर्षाः ५ रश्माः ६ धीतयः ७ अथर्व्यः ८ विपः
९ कथ्यः १० अवयवः ११ हरितः १२ ससारः
१३ नामयः १४ सनाभयः १५ योज्झाणि १६
योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अमीशवः २०
दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशति-
रकुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
करशीकरः, पुं, (करात् करिमुखात् बिभृतः
शीकरः । करस्य गजमुखास्य शीकरो वा ।)
हस्तिमुखनिर्गतजनकथा । तत्पर्यायः । वमद्युः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।
“उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूव-

कारागार

गंगा विविधाः करणीकरेण” ॥)

करमुक्तः, पुं, (करस्य मुक्तः सुखाय इव सुख्य इव वा ।) गङ्गाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्यस्येति यावत् हास्यते दीप्यते इति । हट् + शिच् + कर्मण्यण् ।) पद्ममूलम् । मदनदत्तः । इति मेदिनी ॥ महापिण्डीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थे कन् । करं हाटयतीति यक्च् वा ।) मदनदत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ हस्तोत्तर्यो स्त्री ॥

करामर्दः, पुं, (करं आम्हृतीति । कर + आ + मृद् + श्यप् ।) करमर्ददत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ करम्भा इति भाषा ॥

कराम्बुकः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । कृ + कर्मणि अप् । करं अम्बु यस्मात् कप् ।) कृष्णपाकफल-दत्तः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥ पाणि आमना इति भाषा ॥

कराञ्चकः, पुं, (कीर्यते इति करं कीर्यमाणं अञ्चं यतः । अञ्च + कप् ।) करमर्दकदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करायिका, स्त्री, (कराविव आचरति उडुनादि-काशे करवक्त्रम्वमानत्वात्तथाश्वम् । कर + आ-चारे कण् । सतो + लुक् + टाप् च ।) वलाका-यन्ती । क्षुद्रवकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते । आ + रुट् + अच ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कराणं, स्त्री, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति पर्याप्नोतीति । अल + अच ।) कृष्णकुठेरकः । इति मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥

कराणः, पुं, (करं आलति मृच्छति । आ + ला + कः । कराय क्षेपाय अलति पर्याप्नोति वा ।) सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतैल इति भाषा ॥ तैले हृते वा यक्षवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (क्षिप्त् स्त्रीषुपि दृश्यते । यथा, “तपस्विते पचेत् पूज्यं वेसवारकसंज्ञकम् । पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकैर्भोजम्” ॥ गन्धर्वभेदः ॥ यथा, महाभारते । १ । १२२ । ५४ । “सज्जा कृच्छ्रा कृच्छ्रकः करालश्च महामनाः” ॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय मयप्रदर्शनाय अलति पर्याप्नोति ।) दन्तुरः । दंतो इति भाषा ॥ (यथा, “करालं वदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां” । इति चामुण्डाध्यायम् ॥) तुङ्गः । उच्च इति भाषा ॥ भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६८ । “तद्योषि श्रतथा भिन्नं ददूशे दीप्तिमम्बुखम् । वपुर्महोरगस्येव करालफणमगडलम्” ॥)

करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थे कन् । करालवत् कायति वा ।) कृष्णतुलसी । इति रत्नमाणा ॥ करालशब्दार्थश्चात्र ॥

करालचिप्टा, स्त्री, (करालानि जीवि पटानि यस्याः ।) लङ्घाघान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कराला, स्त्री, (करालनामा नाम यस्याः ।) शारिवा

करिए

अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाणा ॥
(आरिवाशब्दे अस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)
करालिका, पुं, (करालां करसदृशप्रास्याणां आलिः
अखिर्यञ् । कप् ।) इत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
कराली, स्त्री, (कराल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अमेः
सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
(यथा मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।
“काली कराली च मनोजवा च
सुजोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
केलायमाना इति सप्त जिह्वाः” ॥)
करिकयावली, स्त्री, (करिकयाया इव वली) अवि-
कावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । चइ इति भाषा ॥
(अविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरः तद्वत् कुसुम्भः ।)
नागकेशरचूर्णकम् । इति हारावली ॥
करिगर्जितं, स्त्री, (करिणः गर्जितं गर्जनं । करि +
गर्ज्ज + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः ।
द्विहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥
करिजः, पुं, (करिणो जायते इति । करि + जन् +
कर्त्तरि ङः ।) हस्तिप्रियुः । इति शब्दमाणा ॥
करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां ङीष् ।) हस्ति-
नी । तत्पर्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणूः ४ करेणुः ५ करे-
णुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्का-
रिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोवित्
१५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमर-
टीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ९ । ५३ ।
“आरोप्य करिणीं क्षुद्रः स्तूयमानोऽविश्रामम्” ॥)
करिहारकः, पुं, (करिणं दृष्ट्वाति हिनस्ति दारय-
तोत्यर्थः । दुग् विदारे + क्वल् ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥
करिपञ्च, स्त्री, (करिणः कर्णवत् पञ्च यस्य ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
करिपिप्ली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पि-
प्ल्याः सा । करिनामिका पिप्ली) गजपि-
प्ली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥
करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः प्रियुः ।) करिशा-
वकः । इति हलायुधः । २ । ६६ ॥
करिवन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र । यदा करिणं
हस्तिनं बध्नाति अथ । बन्ध + अधिकरणे घञ्) ।
हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । प्रारब्धः २ ।
इति हारावली ॥
करिमाचलः, पुं, (सच प्राण्यदम्भयो रितिधातोः
भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं प्राण्यं
नाति यज्जातीति । ला + क्तः ।) सिंहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
करिमुखः, पुं, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य ।) रामेशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करिरः, पुं, स्त्री, (कृ + इरन् ।) करीरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

करीरी

करिशावकः, पुं, (करिः शावकः शिशुः ।) हस्ति-
शिशुः । तत्पर्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि
पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ ।
इति हलायुधः । करिजः ४ । इति शब्दमात्रा ।
विक्रः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ।
“यावत् पञ्चाब्देतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्रधिक्रौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि” ॥
करी, [न] पुं, (करः मुखः अस्यास्तीति इतिः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ (यथा भागवते
। ८ । २ । २२ ।

“स घर्मतप्तः करिभिः करेणमि-
हंतो मदधृतकलभैरनुभूतः” ॥

करीरः, पुं स्त्री, (किरति विक्षिपति स्वदेहजावर-
णादीनि ।) “कृष्णं कटिपटि श्रौटिभ्य ईरन्” ।
उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वंशैर कौंका इति भाषा ।
(यथा, भाषे ४ । १४ ।

“इति पुनर्धनं यथा वचंला-
मानिन्द्रे वंशकरीरनीलैः” ॥

“वंशशब्दस्याज्ञानताज्ञेतिरत्नतायाः प्रतिपत्त्य-
र्थादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्धपदप्रयोज्यमि-
त्युक्ता करिकलभकक्षावत्सादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
वकारेषु न दोष इत्याह वामनः” ॥ इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथः ॥

अस्य गुणाः । स्नेहनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाह-
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वामनः ।
“करीरमाभ्यानकरं कषायसादुत्तिक्तकम्” ॥
“विष्णोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरुक्षणाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र “कृष्णपुष्क-
टीति” ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति
मेदिनी ॥ (कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः खण्यते
कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उद्ग-
मियः कण्टकिल्लः । करीर इति भाषा । तत्-
पर्यायः । ककरः २ यशिलः ३ । इत्यमरः । २ ।
४ । ७७ ॥ ककचः ४ । इति तट्टीका । निष्पत्तिका
५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः
९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“करीरः कटुकस्तिक्तः स्नेद्युष्णो भेदनः सूतः ।
दुर्गमकफवातामगरशोथत्रयप्रणुत्” ॥)
आभ्यानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । आसानिलारो-
चकसर्वशूलविच्छेदिखर्जूरप्रयदायनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करिर + “अजायतछाप” । ४ । १ । ४ ।
इति टाप्) चीरिका । भिन्भि पोका इति
भाषा । हस्तिदन्तमूलम् । इत्यादिकोषः ।
करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्यस्याः । करीर-
+ ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कृ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

करय

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ।
करीरा, पुं स्त्री, (कीर्यते विक्षिप्यते इति । “कृष्ण-
ध्यामीवन्” । उणां । ४ । २६ । इति कृ + ईरन् ।)
मुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ घुंटे इति
भाषा । तत्पर्यायः । गोयशिलः २ कृगः ३ । इति
जेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
“ददर्श च बने तस्मिन् महतः सन्ध्यान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीरैः शीतकारणात्” ॥)
करीयाभिः, पुं, (करीरैः करीरस्थितो वा अभिः ।)
मुष्कगोमयवज्रः । घुंटेर आगुन इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृगः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करयः, पुं, (करेति मनः आनुकूल्याय । कृ + “कृ-
ददादिभ्य उगन्” । उणां । ३ । ५३ । इति उगन् ।)
वृक्षविशेषः । करया लेवुर गाह् इति भाषा ।
तत्फलगुणः । कषवाद्यामभेदोनाशित्वम् । पित्त-
प्रकोपकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ वृक्षभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गाराद्यरसान्तर्गततृतीय-
रसः । इत्यमरः । २ । ७ । १७ । तस्य सृक्षणादि ।
“इहनाशादिनिष्ठाः करयास्थो रसो भेषत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमाकम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा भूपातकान्दितदयः ।
वैवर्ण्योक्तासनिश्वासस्तम्भप्रणयनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मारयाधिग्लानिस्फुटित्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या अभिचारिणः ॥
शोचं विनश्यन्नुपभृति । यथा राघवविकाशे ।
विपिनं कृ जटानिबन्धनं
तव चेदं कृ मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य
दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविस्तनाशदावपि
उदाहार्यम् ॥ परिपोषस्त महाभारते स्त्रीपर्वणि
बोद्धव्यः” । इति साहित्यदर्पणे ३ । १८६ ॥ (सर्व-
जीवेशु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
“यदृच्छ्योपलब्धं सन्तुष्टो भित्तुगं मुनिः ।
विविक्तशरणाः शान्तो मैत्रः करय आत्मवान्” ॥)

करयमल्ली, स्त्री, (करया करयाया अर्द्धा मल्ली ।)
नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करयाविप्रलम्भः, पुं, (करयायुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व-
गगादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भवि-
शेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे १८३ ।

“गुनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकांतरं पुनर्जन्मे ।
विमनाधत्ते यदैकस्तदा भवेत् करयाविप्रलम्भायाः” ॥
यथा, कादम्बर्याम् । “पुण्डरीकमहाश्वेताद्युक्तान्ते
पुनरलम्भे प्ररीरान्तरे वा लम्भे करयास्य
एव रसः ॥ किञ्चात्राकाशसरसतोभाषानन्तरमेव
शृङ्गारः । सङ्गमप्रवाशायां रतेरुद्भावात् प्र-
मत्त करय एवेत्यभिप्रेत्या मन्यन्ते यथाच सङ्गम-
प्रवाशाग्रान्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य

करेयु

प्रवाशास्थो भेद एवेति केचिदज्ञः तन्मे मरु-
क्षपविशेषवत्त्ववाचस्त्वमपि मन्यन्ते” ॥

करया, स्त्री, (“कृददादिभ्य उगन्” । उणां । ३ ।
५३ । इति कृ + उगन् । टाप् च ।) धरदुःखहा-
नीष्ठा । तत्पर्यायः । कादयम् २ दृया ३ कपः
४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुकोशः ७ । इत्य-
मरः । २ । ७ । ११ ॥ श्रुकः ८ । इति जेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः ८ । ६७ ।

“करयाविमुखेन मृत्युना

चरता त्वां वद किं न मे हृतम्” ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा कांशीखण्डे २६ । ३३ ।

“कृटस्था करया कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥

करया दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥

करयापरः, त्रि, (करया परा यस्य करयायां परः
अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्यायः । दयालुः
२ कृपालुः ३ स्वरतः ४ । इति जेमचन्द्रः ॥

करयी, स्त्री, (कृ + उगन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।
ककरखिबकि इति कोकशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।
यीक्षपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया
५ राजपुष्पी ६ सुष्मा ७ मञ्जुचारिणी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
पित्तघ्नाग्नाग्नाग्निविष्वर्द्धिजननार्द्रासनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराकुलीषु कटेति उल्लस्यते इति
कट + कच् अलुकसमासः ।) गन्धः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

करेटया, स्त्री, (करे कटं कटनं कथ्यतीति । क् + कः
तत्कृप् ।) धनश्लेषपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के गजे वायौ वा रेटतीति । रेट् भाष्य-
याचनयोः + मृगयादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः ।
करकटिया इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्करेटुः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ करटुः ३ कर्कराटुकः ४ ।
इति जेमचन्द्रः ॥

करेयुः, पुं, (“कृदध्यामेनु” । उणां । २ । १ । इति
कृ + एनुः । के मस्तके रेयुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके
शुद्धाकृष्टधूलौ निक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा भाषे १२ । ५ ।

“उत्क्षिप्तगणः स्म विदुष्ववग्रभः

समुत्पतित्यन्तमगेज्जमुष्कैः ।

आकुक्षितप्रोहविरूपितकर्म

करेणुरारोहयते निषादिनम्” ॥)

कर्णिकारहृत्तः । इति विश्वः ॥

करेयुः, स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३
। ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २६ ।

“सुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां वदतीनां महाखनः ।

यथा नादः करेयूनां बज्रे महति कुक्षरे” ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

“हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं दृढं कषायानुरसं गुह्यं ।
खिगं श्लेष्मिकं शीतं जलधुयं बलवर्द्धनम्” ॥

करेयुभूः, पुं, (करेयौ करेयुविशेषे भवति हस्ति-
शास्त्रप्रवर्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्षिप् ।) पाण-
कायमुनिः । इति जेमचन्द्रः ॥

कर्कट

करेकुसुतः, पुं, (करेकुशाक्षकरवाय उत्पन्नः सुतः ।)
 मुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । (करेजोः सुतः ।
 इति सुतपद्या करमः ।)
 करेजः, पुं स्त्री, (क + जन् + क्तः) । कर्कसी । कर्कसीनी ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
 करेन्दुका, पुं, (करेण रश्मिना दीप्ता इति यावत्
 इन्दुरिव कायति शोभते । कै + कः ।) भूदण्डम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (भूदण्डशब्देऽप्य गुणादयो
 ज्ञेयाः ।)
 करेवरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते पावायः कपिभिरिति
 यावत् करः तस्मिन् त्रियते उत्पद्यते ।) तुरष्कः ।
 इति राजनिर्घण्टः । शिखारस इति भाषा ।
 करोटं, स्त्री, (कं वायुं अन्तर्वायम् । रोटेते प्रति-
 क्षन्ति के मल्लके रोटेते दीप्यते वा । षट् + ण्यच् ।)
 शिरोऽस्थि । इति भरतो द्रिक्पकोषम् ।
 करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वायुना सञ्चते
 प्रतिच्यते । के शिरसि रोटेते दीप्यते शोभते
 वा । षट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६६ ॥ मातार खलि इति भाषा ।
 करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् स्त्री ।) शि-
 रोऽस्थि । इति भरतो द्रिक्पकोषम् ।
 कर्क, जासे । सौघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (स्वा-पर-अक-मेट्) कर्कशः । इति दुर्गादासः ।
 कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पाजयति "कृदाधारा-
 र्चिकलिभ्यः कः" । उणां ३ । ४० । इति कः ।
 बज्रजवचनात् ककारस्येत् संज्ञा ।) मुक्तान्धः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः ।
 (क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (कृणोति
 क्षिणति) अग्निः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली
 च । कर्कटहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्कचिर्मिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्मिटी वा ।
 कर्कवर्णा वा चिर्मिटी ।) चिर्मिटी । कर्कटीभेदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्कटः, पुं, (कर्क + षट् प्रत्ययः ।) हस्तविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलक-
 संज्ञः ४ कर्कपक्षम् ५ ॥ ॥ नजन्तुविशेषः ।
 कौकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटकः २
 कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदर्पकः ५ पञ्चबासः ६
 तिर्यगामी ७ । (यथाह आर्याभट्टाचार्यः । ३२२ ।
 "अयमुद्गृहीतवर्द्धिः कर्कट इव मर्कटः पुरतः" ।)
 अस्य गुणाः । हृष्टविमूलत्वम् । मधुसन्धात्वम् ।
 वायुपित्तनाशित्वम् । कृष्णकर्कटगुणाः । बलका-
 रित्वम् । ईषदुष्टात्वम् । अग्निनापहत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः । ॥ ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी
 करकटिया इति भाषा । पञ्चकन्दः । तुम्बी ।
 इति जटाधरः ॥ ॥ मेवादिहादशराश्वन्तर्गत-
 चतुर्थराशिः । स तु पुनर्वसुशेषे प्रादेन सह पुष्या-
 श्लेषाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीराकृतिः । स
 तु एष्टोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । शिग्धः ।
 जलधरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्थानी । बज्र-
 स्त्रीसङ्गः । वज्रसन्तानम् । अजगत्स्य पक्षम् ।
 कपटमगच्छं शृदुमाशित्वं मन्त्रित्वं अप्रवाशित्वं

कर्कट

कर्कटि

अश्वकितम् । इति ज्योतिषम् ॥ ॥
 अम्बसाजीनचन्द्राभितैतद्राशिपक्षम् ।
 "अतककामकनिर्माणकृतयः
 सङ्गशगन्धनकाशयकेकयः ।
 द्विक नराकु कुलीरगते विधौ
 वसुमतः सुमतोऽर्धजन्मयः" ।
 इति कौलीप्रदीपः ॥ ॥ तस्योदये तन्नामकपक्षं
 भवति । तस्य गन्धितप्राप्तपरिमाणं यथा । दध-
 न्यकुलाधिकपक्षप्राप्तपक्षे कलिकाताम्बुदेशे वर्त-
 मानोर्गविंशायनांश्च चत्वारिंशदधिकपक्षदण्डाः ।
 इति ज्योतिषम् । तत्र ज्ञातपक्षम् ।
 "कर्किकप्रे ससुत्पन्नो भोगी सर्वजन्मप्रियः ।
 मिष्टान्नपानभोगी च ज्ञायते सजन्मप्रियः" ।
 इति कौलीप्रदीपः । (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।
 "अनन्तो वासुकीः पद्मो महापद्मस्तु तत्तकः ।
 कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ।)
 कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ।
 इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथाह सुभूतः ।
 "कृष्णकर्कटकस्तोर्वा बल्यः कौण्डोऽग्निनापहः ।
 मुक्तः सन्धानकृत् कृष्ट-विन्मूढोऽनिलपितृहा" ।)
 कर्कटशृङ्गा, स्त्री, (कर्कटसुखं शृङ्गं अस्याः कर्कट-
 शृङ्गेव स्वार्थे कन् ततश्चापि इत्थम् ।) कर्कट-
 शृङ्गीहस्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 ("मौलोत्पलं मृगालस्य यष्टी कर्कटशृङ्गा ।
 गोक्षीरैश्च द्वितीये च पीत्वा शान्तिं वेदना" ।
 इति इन्द्रजाले गर्भशावचिकित्सा ।)
 कर्कटशृङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दंशकमिवे-
 त्थार्थः शृङ्गमयभागो यस्याः ।) हस्तविशेषः । कौक-
 डाशृङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटाख्या २
 महाधोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६
 कुलिङ्गी ७ कासनाशिनी ८ । इति रत्नमाणा ।
 घोषा ९ वनमूर्जना १० चक्रा ११ शिखरी १२
 कर्कटाङ्गा १३ कर्कटी १४ विवाहिका १५ कौलीरा
 १६ चन्द्रासदा १७ वनाङ्गा १८ । अस्या गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहृक्काति-
 सारकासन्नासपित्तासनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्यैव आख्याऽस्याः ।)
 कर्कटशृङ्गीहस्तः । इति रत्नमाणा ।
 कर्कटाङ्गः, पुं, (कर्कटं आङ्गयते स्पृष्टं कर्कटकमय-
 त्वात् । आ + ङे + कः । कर्कट इति नाम्ना आङ्गयते
 वा ।) विष्णुहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप् ।) कर्कटशृङ्गी-
 हस्तः । इति वैद्यकम् ।
 कर्कटिः, स्त्री, (करं कटति प्राप्नोति । कटः + "सर्व-
 धातुश्च इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । कर्कं परि-
 यामे शुक्लतां षटति गच्छति वा कर्कं + षट् +
 इन् । शकम्भादित्वात् णलोपे साधुः ।) कर्कटी ।
 इति शब्दरत्नावली । कौकुड इति भाषा ।
 कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्यास्याः । कर्कट +
 इन् ततो ङीप् ।) दाहहृदिता । इति राज-
 निर्घण्टः ।

कर्कन्धु

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कण्ठकं षटति गच्छति । कर्क +
 षट् + इन् । शकम्भादित्वात् साधुः ततो ङीप् ।) करं
 कटति वा कटिः इन् ततो ङीप् ।) शाक्यनिषण्णम् ।
 इति मेदिनी । सर्पः । इति शब्दरत्नावली । देव-
 दाजीनता । कर्कटशृङ्गीहस्तः । अर्थादः । वक् कौकुड्
 इति भाषा । घोटिकाहस्तः । कलजताविशेषः ।
 कौकुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कटुदशी २
 कर्षापनिका ३ पीनसा ४ मूचफला ५ चपुवा ६
 क्षुत्पिपी ७ जोमशकाङ्गा ८ मूचका ९ बज्र-
 कन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः । कर्कटाक्षः ११
 शान्तनुः १२ । इति रत्नमाणा । चिर्मिटी १३
 बालुकी १४ अर्थादः १५ चपुवी १६ । इति हेम-
 चन्द्रः । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 तिक्तायान् रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकाति-
 त्वम् । पक्षायास्तु मूत्ररोधार्तिनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः । (तथा च भावप्रकाशे ।
 "कर्कटी शीतला कृष्णा द्राहिणी मधुरा गुरुः ।
 रक्ता पित्तहरा सामा पक्वा हृष्याभितप्तकृत्" ।
 अस्याः पाकप्रकारस्तु ।
 "स्वर्गीनरहिता प्रौढा गुणिकाकारखण्डिता ।
 तजिता सुष्टे तप्ते कर्कटी वाऽवलीहिता ।
 विपाण्डुरगर्भं दृढदुग्धसाहं
 विभावितं बल्लजशर्कराभ्यां ।
 क्षौण्णवासञ्च कटुयामेतत्
 प्रतिक्ष्णं रोचनमातर्जोति ।)
 कर्कटुः, पुं, (कर्कं निपातनात् साधुः । कर्कट + षट् +
 ख्यादित्वात् कुः वा ।) करेदुपक्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली । करकटिया इति भाषा ।
 कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्ठकं दधातीति । धा +
 निपातनात् कुः नुम् च ।) कौलिहस्तः । इत्यमर-
 टीकायां स्वामी । (वदरीपक्षम् । अस्य पर्याय-
 गुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मभागे ।
 "पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्धुर्वदरी कोणमित्यपि ।
 फेनिलं कुबलं घोट । सौवीरं वदरं महत् ।
 अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्ठा" ।
 तत्र वदरविशेषाणां लक्षणाणि गुणाश्च ।
 "पञ्चमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ।
 वृंहणं पित्तदाहक्षययहणानिवारणम् ।
 सौवीरं लघु मम्यकं मधुरं कोलसुच्यते ।
 कोलन्तु वदरं द्राहि लघुमुष्णञ्च वातलम् ।
 कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ।
 कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरिभिः ।
 अक्षं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ।
 खिग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं सुतम् ।
 मुष्णं भेद्यपिहृत्स्वयं लघुहृष्याक्षमाश्रितम्" ।
 कश्चित् स्त्रीवेऽपि वृष्टते यथा,
 "कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्तकषावहम् ।
 पक्वं पित्तानिलहरं खिग्धं संमधुरं सरम् ।
 पुरातनं हट्शमनं अमघ्नं दीपनं लघु ।
 सौवीरं वदरं खिग्धं मधुरं वातपित्तजित्" ।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कव्वाट

१. आस्तीके । २५ । ५ ।
 “शेरावतस्तत्कथं कर्कोटकधनञ्जयौ” ॥)

कर्म

इत्युः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रकृतताविशेषः॥
 कौकरोक इति भाषा। तत्पर्यायः। किला-
 सङ्गा २ तिलपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति जेम-
 चन्द्रः॥ अस्य गुणाः। मुक्तकफपित्तनाशित्वम्।
 शक्तिकारित्वम्। इति राजवल्लभाः॥ (“तद्वत्
 कर्कोटकं प्रोक्तम्”)॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६
 अध्याये॥ विश्वव्याप्त्यैवकाशब्दे प्रदर्शितः॥
 कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + गौरादित्वात् ङीष्।)
 पीतघोषा दत्ता। इति रत्नमाला॥ (अस्याः
 पर्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये।
 “कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
 धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी यथा”॥
 विशेषविवरणस्यास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम्।
 प्रकृतताविशेषः। कौकृड इति भाषा॥ एतद्-
 प्रकृतगुणयुक्तादि उक्तं वैद्यके। यथा,—
 “कर्कोटकी कर्क जुष्टहस्तासारविनाशनम्।
 श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकश्च दीपनम्।
 ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णं भै-
 रैलेन रन्धितसु सैन्धवपातयोगम्।
 वाक्त्रिकयुक्तपयसा विहितमिधेकं
 कर्कोटकीकणमिदं शक्तिजनकम्”॥)
 कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत टाप्
 अत इत्वच्)। कर्कोटकः। कौकरोक इति भाषा।
 तत्पर्यायः। कुड्माण्डो २ कर्कोटी ३। तत्फलम्
 कारवेक्षकतुल्यगुणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 कर्करिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्यते उप-
 युज्यते यदा कं जलं चुष्यते शून्यीक्रियतेऽत्र।
 क + चर् + वा चुर + एषोदगात् रेफादेशे
 कनादिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति प्राक-
 राजेश्वरः। कचुरी इति भाषा॥
 कर्चूर, स्त्री, (कर्च् + खर्चूरादित्वात् ऊरः। एषो-
 दगादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः।) कर्चूरम्।
 स्वर्गम्। कचुरमपिपाठः। इत्यमरटीका॥
 कर्चूरः, पुं, (कर्च् + ऊरः। एषोदगादित्वात्
 साधुः।) कर्चूरविशेषः। कचूर इति भाषा। तत्प-
 र्यायः। डाविडः २ कर्चूरः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः
 ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटाणः ८। अस्य
 गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफ-
 कासगणगण्डादिदोषनाशित्वम्। मुखतैश्चजनन-
 त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रे
 २७ अध्याये।
 “शोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धस्त्वग्विवर्जितः।
 कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्काशसां हितः”॥)
 कर्चूरकः, पुं, (कर्चूरं स्वर्गमिव कारयति प्रकाशते।
 कर्चूर + क + कः। कर्चूर + स्वार्थे कन् वा।)
 कर्चूरकः। इत्यमरटीकायां सामी। कौशा
 हृष्टुद इति भाषा॥
 कर्क पीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आं-परं-सकं-
 सेट्।) कर्जति। इति दुर्गादासः॥
 कर्कत् क भिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
 चूरां-परं-सकं-सेट्।) कर्जयति कर्जापयति।
 आद्यपूर्वोऽयं अवयो। देवाकर्जय येन येन सञ्ज्ञा

कर्म

यत्यत् समासादितमिति। उपसर्गात्तदर्थानां
 द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलाधारेणैका-
 र्थ्येऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरिव
 कर्जते नाधवात्। कचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानु-
 वर्तते। तथा च।
 “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्समनुवर्तते।
 तमेव विशिनष्टुम्य उपसर्गगतिस्त्रिधा”॥
 इति विल्लहट्टिः॥ कर्मयोदाहरणानि। आदत्ते
 गृह्णातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रसव इव धात्वर्थः।
 प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रकर्मति प्रकर्षेण
 भमतोत्यर्थः। केचित् अजयंकोऽन्यः प्रयुज्यते। इति
 चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥
 कर्म, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र।
 किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददा-
 तीत्यर्थः। कृश विक्षेपे + “कृष्टजुसोति” नन्
 निष्। उग्रा ३। १०। यदा कर्ष्यते आकर्ष्यते
 अनेन। कर्म + करणे अच्।) अवयोन्म्रियम्।
 काण इति भाषा। तत्पर्यायः। शब्दग्रहः २
 ओजम् ३ श्रुतिः ४ अवगम् ५ अवः ६। इत्य-
 मरः। २। ६। ६४। ओजम् ७। इति तट्टीका॥
 वचोयहः ८। इति राजनिर्घण्टः॥
 (यथा मचः। १। ६।
 “तद्गुणैः कर्ममागत्य चापकाय प्रचोदितः”॥)
 कर्मस्तु अवयोन्म्रियस्य गोलकं स्यात्। तत्र ओज-
 मिन्द्रियम्। तत् कर्मशक्त्यवच्छिन्नमोभागः।
 तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्री-
 भागवतम्॥ युधिष्ठिराग्रजः। स तु कुन्त्याः
 कन्यकाले सूर्योत्सनात्। एतेन काशीन इत्या-
 ख्यापि प्रसिद्धः। अस्य जन्मादिविवरणान्तु महा-
 भारते १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं। तत्पर्यायः। राधेयः
 २ वसुधेयः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्तवान्तकः ५
 चाम्येशः ६ सूतपुत्रकः ७। इति जिकारशेषः॥
 चाम्याधिपः ८ अङ्गुशट् ९ गधासुतः १० अर्क-
 तनयः ११। इति जेमचन्द्रः॥ अङ्गाधिपः १२।
 इति भृगुप्रयोगः॥ (यथा महाभारते। १।
 सन्भवपर्याय १११। ११।
 “प्राञ्जनाम तस्य कथितं वसुधेय इति क्षितौ।
 कर्मै तैर्कर्तव्यं कर्मैवा तेन सोऽभवत्”॥
 अयं हि दातव्यमयगणः। अस्य किमपि नादेय-
 मासीत्। अन्यैरभेद्यं सहजमपि स्वदेहकवचं
 शरीरात् समुत्पन्नं ब्राह्मणरूपधारिणे याच-
 मानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विज-
 रूपधारिणं विष्णुं स्वपुत्रमासेन प्रीणयामास।
 एतद्विवरणान्तु जैमिनिभारते सुष्यष्टमस्यैव। अयं
 परशुरामप्रियो महावीर्यः भारतयुद्धे दुष्यध-
 नपक्षेऽवलम्बी आसीत्। अष्टादशदिवसस्यामे
 भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिकृत्य
 दशार्जुं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते
 तस्मिन् द्रोणश्चतुर्द्विनानि अयुध्यत। एतस्मि-
 न्नैव समयेऽयं कर्मोऽपि ससेनावलमाशय यावद्वै-
 सह युध्मे। ततो गतजीविते द्रोणे सैन्यापत्य-
 मधिकृतोऽसौ दिवसद्वयं विपुलं कृत्वा सहायेना-

कर्मज

जनेन निहत आसीत्॥ सुवर्णाक्षिप्यः। इति
 मेदिनी॥ (एतरादृशतपुलेषु एकः पुष्पः। यथा
 महाभारते १। ११७। ३।
 “दुर्मर्षयो दुर्मस्वस्य दुष्कर्माः कर्म एव च”॥
 मौक्त्याः क्षेपणीविशेषः। (दां इति भाषा॥
 यथा रामायणे ६। २३। ६०।
 “इतप्रवीरा विध्वस्ता विह्वलाश्च निह्वलाः।
 सेना भवति संग्रामे इतकर्षेण नौर्जते”॥
 कर्मः अस्वस्य प्राशस्थेन। अर्धं आद्यच्। दीर्घ-
 कर्म चि, यथा यजुर्वेदे। २। ४। ४०।
 “शङ्को वैश्वदेवः श्वाङ्गुष्ठा कर्मो गर्हभः”॥)
 कर्मकयुः, पुं, (कर्मस्य कर्मो वा जातो कयुः।) कर्म-
 रोगविशेषः। तस्य निदानम्। “माततः कफसं-
 युक्तः कर्मकयुः करोति च”। इति माधवकरः॥
 (“कफेन कयुः प्रचितेन कर्मयो-
 र्भ्रं भवेत् खोतसि कर्मसंज्ञिते”॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥
 चिकित्सास्य यथा।
 “विधिश्च कफहृत्स्वः कर्मकयुःमपोहति”॥
 इति तन्त्रेवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये॥)
 कर्मकीटी, स्त्री, (कर्मस्थितः कर्मस्य भेदकः क्षुद्रः
 कीटी कीटविशेषः। यदा कर्मयति भिनत्ति
 तादृशी कीटी। कर्म + अच्। स्वल्पः कीटः कीटी
 सत्पार्ये ङीष् ततः कर्मधारयः।) कीटविशेषः।
 काणकोटारीकेश इत्यादि भाषा। तत्पर्यायः।
 कर्मजलौका २ शतपदी ३। इति जेमचन्द्रः॥
 पित्राङ्गी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ एधिका ५
 कर्मदुन्दुभिः ६। इति शब्दमाला॥
 कर्मस्वेडः, पुं, (कर्मस्य कर्मो जातः स्वेडो वा।) कर्म-
 रोगविशेषः। (तस्य कलसम्।
 “वायुः पित्तादिभिर्भुक्तो वेगघोषोपमं स्वनम्।
 करोति कर्मयोः स्वेडं कर्मस्वेडः स उच्यते”॥
 इति माधवकरः॥ कर्मरोगशब्देऽस्यापि विस्तृत-
 सनिदानचिकित्सादिर्कं ज्ञेयम्॥)
 कर्मगूथः, स्त्री, (कर्मस्य कर्म स्थितं कर्मजातं वा
 गूथं मलम्।) कर्ममलम्। इति हाराक्षी।
 काणेर खनि इति भाषा॥
 कर्मगूथकः, पुं, (कर्मगूथ + संज्ञार्था कन्। कर्मगूथ-
 मिव कारयति वा। क + कः।) कर्मरोगविशेषः।
 तस्य निदानम्। यथा माधवकरः।
 “पित्तोष्णप्रोषितः स्नेहा जायते कर्मगूथकः”॥
 (“विशोषिते स्नेहाणि पित्ततेजसा
 नृणां भवेत् खोतसि कर्मगूथकः”॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥
 चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिंसंयते। यथा,
 “क्षेदयित्वा तु तैलेन संदेन प्रविणाप्य च।
 शोधयेत् कर्मगूथन्तु भिषक् सम्यक् प्रलाकय”॥)
 कर्मजलूका, स्त्री, (कर्मस्य कर्मो वा जलूका इव।)
 कर्मकीटी। इति शब्दरत्नावली॥
 कर्मजलौका, स्त्री, (कर्मो जलौकेव।) शतपदी।
 इत्यमरः। २। ५। ११॥
 कर्मजलौका, [स्] स्त्री, (कर्मो जलौका इव।) कर्म-

कर्णपि

जलोका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कर्णजाह्, स्त्री, (कर्णस्य मूलम् । “तस्य पाकमूले”
 ५ । २ । २४ इत्यादिना जाह् ॥) कर्णमूलम् ।
 इति याकरकम् ॥
 कर्णजित्, पुं, (कर्णं जितवान् । कर्ण + जि + क्तिप् भूते
 वर्त्तमाने च इति भूते क्तिप् तुगागमश्च ॥) अ-
 र्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णदर्पणः, पुं, (कर्णं दर्पण इव ॥) ताडङ्गनामकर्ण-
 भूषणम् । इति चिकित्सकशेषः । काणतङ्का इति
 भाषा ॥
 कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यामरे प्रविश्य भ्रान्ति-
 जनकतया दुन्दुभिर्वि ॥) कर्णकीटी । इति शब्द-
 भाषा ॥
 कर्णधारः, पुं, (कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण + धृ
 + “कर्मण्यग” ३ । २ । १ इति अग्न्यन्तादच्
 वा ॥) नाविकः । इत्यमरः ॥ १ । १० । १२ ॥ काण्डादि
 भाषा इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे ॥ ३ । ४ ।
 “यदि न स्याद्धारयतिः सम्यग्धनेता ततः प्रजा ।
 अकर्णधारा जलधौ विज्ञेतेह नौरिव” ॥)
 कर्णपाली, स्त्री, (कर्णं पालयति स्त्रीयौष्णस्येन
 क्षतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल +
 “कर्मण्यग” ३ । २ । १ इति अग्न्यन्तादच्
 वा ॥) कर्णान्दुः । इति हारावली ।
 काणवाणा इति भाषा ॥
 कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्ण +
 पिच् + क्तिप् । कर्णपिष्टं अक्षानं तदाचयति नाश-
 यति स्वरूपदर्शनेन । ततः अ + चि + क्तिप्
 अच् डीष् च ॥) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं
 तन्मानरे ।
 “कर्णस्थेक्ष्णलोहितो वक्रगवोऽनन्तस्त्रिकारो वदा-
 तीतानागतशब्दयुक्तमुनेष्टी वज्रिजायान्विता ।
 ताराद्यो मनुरेव जलजपतो व्यासेन संसेवितः
 सार्वभौमतेऽचिरेण नियतं प्रेक्षाचिकीर्षितः” ॥
 अस्त्यर्थः । कर्णः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईत्तयं
 इकारः । तत्पुत्रो लोहितः पकारः । वक्रः श-
 कारः । स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरू-
 पम् । वदातीतानागतं स्वरूपम् । ततो ऋं स्वाहा ।
 एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं ऋं
 स्वाहा ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “कह युष्मं कालिके च गृह युष्मं तथैव च ।
 पिण्डं पिशाचि स्वाहेति नृपाणां कथितः प्रिये” ॥
 कह कह कालिके गृह गृह पिण्डं पिशाचि
 स्वाहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।
 “क्षणां रक्तविशोचनां चित्रयनां स्वर्णां लम्बोदरीं
 बभ्रुकान्ताञ्जलिं वरवराभीयुक्तरामुन्मुखीम् ।
 धूम्राब्जंतिनां कपाकविलसत्पाणिदयां चक्षणां
 सव्यं शवद्वत्पताधिवसतो प्रेक्षाचिकीर्षितां नमः” ॥
 अथ पूजा ।
 “निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
 दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजयेत्” ॥
 ओम् कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं गृह गृह मम
 सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीनं बलिं दत्त्वात् ।

कर्णप्र

“रक्तचन्दनबभ्रुकजवापुष्पादिकञ्च यत् ।
 अष्टतं कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोक्षयेज्जलैः” ॥
 पूर्वार्धे किञ्चिज्जला मध्याह्ने एकमङ्गं निरा-
 मिषं भुक्त्वा रात्रौपि तत् संख्यं जपेत् । अन्यत्
 किञ्चिन्न भोज्यं ताम्बूलादिकं विना । नपस्य दशांशं
 तर्पणम् । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि ऋं
 स्वाहा । एवं क्रमेण लक्षमेकं पुरश्चर्यं कृत्वा
 दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा
 वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन किलित्वा यन्मो-
 परि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥
 अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने हँकारादिव-
 जदीर्घाभिः शिखारूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-
 तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रान्तरम् । “प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे
 कर्णे कथय हँ फट् स्वाहा” । इति प्रदीपतैलं
 पादयोर्दत्त्वा रात्रौ जलं जपेत् । ततः सर्व्वेष्टो
 भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं
 कामवीजं जयादेवी स्वाहा । अस्या अपि ऋष्या-
 दिन्यासादेरभावः । पूर्व्वं जलं जप्त्वा गृहगोधिकां
 निपाद्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्यग्य
 तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः सिध्यति ।
 सिद्धिस्तु मानसादिप्रज्ञे कृते सा आयाति तत-
 त्तस्याः पृष्ठे सर्व्वे भूतभविष्यदादिकं पश्यति ।
 इति क्षणानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य । यदा
 कर्णभूषणार्थं पुष्पं यस्य ॥) मोरकता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूः, [र] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यारमजातस्य कुन्त्याः
 प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम् ॥) कर्णराजपुरम् । तत्प-
 र्यायः । चम्पा २ भाषिणी ३ लोमपादपूः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अक्षं करोतीति । कर्ण +
 पूर + उपपदेकर्मण्यग्न्यन्तादच् ॥) शिरीषवृक्षः ।
 नीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 अमरवृक्षके १ ।
 “अथाकटिबडवटकासुखपाणिपृष्ठ-
 प्रेक्षुज्जलांमुचयसम्बलितोऽम्बिकायाः ।
 त्वां यानु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
 लोभभमदम्भमरविभ्रमगृह्णाताम्” ॥)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूरकः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण +
 पूर + कृष्ण । यदा कर्णपूरं स्वार्थं कर्णं । शिरीष
 वृक्षः । नीलोत्पलम् । अशोकवृक्षः । एतेषां
 सर्व्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णभरणं स्यात्
 अतोऽस्य तथात्वम् ॥) कदम्बवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णं जातः प्रतिनाहः रोग-
 विशेषः ॥) कर्णरोगविशेषः । तस्य सम्प्रतिरूपे ।
 “सकर्णगूयो ब्रवतां यदा गतो
 विनाथितो ब्राह्ममुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
 भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत्” ॥

कर्णरोग

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—
 “अथ कर्णप्रतीगहे केहसेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः कृष्यां प्राप्तां समाचरेत्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते कर्णरोगाधिकारः ॥)
 कर्णपूजः, पुं, (कर्णः पूजयितुं यस्य ॥) मन्त्रविशेषः ।
 काणलि माच् इति भाषा ॥ अस्य गूयः । अजीर्ण-
 रोगक्षेपकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कर्णमणः, स्त्री, (कर्णस्य मणं गूयम् ॥) कर्णममलम् ।
 तत्पर्यायः । कर्णगूयम् २ । इति हारावली ॥
 कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णं मुकुरः दर्पण इव ॥) ताडङ्गना-
 मकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं
 मोटयति नाशयतीति । यदा कर्णं शरीरभेदिरोग-
 विशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + इन् वा छीप् ॥)
 चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णेगतः कर्णे जालो वा रोगः ॥)
 अवयव्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः ।
 तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्यान्वाह ।
 “कर्णशूलं प्रणादक्ष बाधिर्य्यं चक्षुः श्रवणं च ।
 कर्णखावः कर्णकण्डः कर्णगूयस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुर्कर्णो विद्वधिविविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवाश्चक्षुर्विधम् ॥
 तथाऽर्द्धं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिता” ॥ * ॥
 तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं कक्षाजमाह ।
 “समीरणः ओषधगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्वमाहृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः” ॥
 अन्यथाचरन् प्रतिगोमं चरन् । दोषैः पित्तकफ-
 रक्तैः । रक्तस्यापि रजादिकर्तृत्वेन दोषसाध्यात्
 दोषत्वमेव । यथास्वं यथास्मीयनिदानं कुपितैः
 अथवा यथास्वमिति शूलविशेषज्ञम् । दुराचरः
 दुरूपचरः मूर्च्छाद्युपप्रवयोगात् ॥ * ॥
 कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ।
 “मूर्च्छा दाहो ज्वरः काशः क्रमोऽथ वमद्युक्तया
 उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिच्यते” ॥ * ॥
 कर्णनादस्य लक्षणमाह ।
 “कर्णलोतःस्थिते वाते प्रहस्यति विविधान् स्वनान् ।
 भेरीमदकुण्डलानां कर्णनादः स उच्यते” ॥ * ॥
 बाधिर्य्यलक्षणमाह ।
 “यदा शब्दबहो वायुः क्षोतसादृश्यं तिष्ठति ।
 शुद्धमेष्टान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते” ॥ * ॥
 असंध्यबाधिर्य्यमाह ।
 “बाधिर्य्यं बालवृद्धोत्थं चिरतोऽप्यथ विवर्ण्येत्” ॥ * ॥
 स्वेडमाह ।
 “वायुःपिसादिभिर्युक्तो वेद्यधोषसमस्वनम् ।
 करोति कर्णयोः स्वेडं कर्णस्वेडः स उच्यते” ॥
 स्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेद्यधोषसमस्वनमिति ।
 यत उक्तम् । स्वेडं वेद्यधोषवदिति । ननु कर्ण-
 नादकर्णस्वेदयोः को भेदः । उच्यते । कर्णनादः
 केवलेन वातेन जन्मते तत्र नानाशब्दाश्च प्रहस्यति ।

कर्मरोग

कर्मरोगस्तु पिप्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तच्च
नियमेन वेद्युद्योगनिवृत्त्योतीति भेदः ॥ १ ॥

कर्मरोगमाह ।

“शिरोग्निघातादथवा निमज्जतो

जलप्रपाकादथवापि विप्रधेः ।

स्वेदद्विपूर्यं श्वयोऽनिकादितः

स कर्मरोगोऽयं इति प्रकीर्तितः” ॥

युग्मिषुपलक्ष्यं जलं रसश्च खायेत् ॥

श्वयोऽनिकाः पुंनिषुऽप्युत्ति ॥ १ ॥ कर्मरोगमाह ।

“भासतः कर्मरोगः कर्म कर्म करोति हि” ॥ १ ॥

कर्मरोगमाह ।

“पित्तोद्योगोदितः श्लेष्मा कुशते कर्मरोगकम्” ॥

कर्म रोगं यस्मात् स कर्मरोगश्चाभिः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञाहमाह ।

“स कर्मरोगी द्रवतां यदा गतो

विजापितो ब्राह्मणसुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्मप्रतिज्ञासंज्ञितो

भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत्” ॥

ब्राह्मणसुखं एकत्वं इन्द्रे । शिरसोऽर्द्धभेदकत्

अर्द्धभेदकाख्यशिरसोऽर्द्धभेदकत् ॥ १ ॥

कर्मिकर्यामाह ।

“यदा तु मूर्च्छत्यथवा जन्तवः

वृजत्यथवापि मर्च्छकाः ।

तदङ्गनत्वात् श्वयो निरुध्यते

भिन्नगुमिराद्यैः कर्मिकर्याको गदः” ॥

तदङ्गनत्वात् कर्मिकर्यात्वात् । श्वयो कर्मि-

कर्मको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ १ ॥

पतङ्गादिव कर्मप्रविष्टेषु जल्यमाह ।

“पतङ्गाः शतपद्यन्त कर्मरोगं प्रविशन्ति हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनान् ॥

कर्मो निरुध्यते तस्य तथा फरफरायते ।

कोटे चरति यत् तीव्रं निरुध्यते मन्दवेदना” ॥

निरुध्यते निरुध्यते ॥ १ ॥ द्विविधकर्मविप्रधिमहाह ।

“क्षताभिघातप्रभवस्तु विप्रधि-

भवेत्तथा दोषक्षतोऽकारः पुनः ।

सरत्तपोलासगमश्चमाह्वयेत्

प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्” ॥

क्षतप्रभवोऽथप्रभवश्च तयोः यागन्तु गत्वादैक्यम् ॥

अखं आखावमित्यर्थः ॥ १ ॥ कर्मपाकमाह ।

“कर्मपाकस्तु पित्तेन कोथविश्लेदकज्ञेयत्” ॥

कोथः पूतिभावः । कोद आर्द्रता ॥ १ ॥

पूतिकर्ममाह ।

“कर्मविप्रधिकादा सकर्मा वारिपूरणात् ।

पूयं खवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्मकः” ॥ १ ॥

कर्मरोगाद्वेदार्थमाह ।

पूतिं नियमेन पूति यथा स्यादेवं खवति ॥ १ ॥

कर्मगतानां शोथान्वेदार्थां लक्ष्यान्माह ।

“कर्मशोथान्वेदार्थां लक्ष्यान्माह ।

कर्मशोथान्वेदार्थां लक्ष्यान्माह ।

श्वमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां शोथानामर्श-

साखात्रासम्भवं आधारप्रभावात् । अन्येदं सप्त-

विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसभेदः सिराजम् ॥

कर्मरोग

एते कर्मरोगा आद्याविंशतिः सुखतीक्ष्णा उक्ताः ॥ १ ॥

इदानीं चरकोक्तकर्मरोगचतुष्टयं वातपित्तकफ-

सन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

“नादोऽतिरक्तं कर्मरोगे तु शोथः

खावस्तुखावस्तु वातात्” ॥ १ ॥

पित्तजमाह ।

“शोथः सरागो दरुणं विदाहः

सपूतिपीतसङ्गश्च पित्तात्” ॥ १ ॥

कफजमाह ।

“वैकुण्ठ कर्णस्थिरशोथमुक्त-

स्त्रिगुणस्त्रिगुणश्च कफात्” ॥

वैकुण्ठं कर्णस्था खावस्तु ॥ १ ॥

त्रिदोषजमाह ।

“सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

खावस्तु तत्राधिकदोषवर्णः” ॥ १ ॥

कर्मपात्याः सकर्मावयवत्वात् तद्विकारमप्यनैवाह ।

तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

“सौकुमार्यात् चिरौत्पद्ये सहस्रैवातिवर्द्धिते ।

कर्मशोथो भवेत् पात्यां सततः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणानिभः सत्वः सवातात् परिपोटकः” ॥ १ ॥

उत्पत्तिमाह ।

“गुर्वाभरणसंयोगात् ताडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पात्यां भवेत् खावो दाहपाकसंज्ञितः ॥

रक्ते वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्फुटः” ॥ १ ॥

उन्मथकमाह ।

“कर्म वलादुद्भूतः पात्यां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संस्पृष्टं कुशते शोथस्तन्मवेदनम् ॥

उन्मथकः सकर्मको विकारः कफवातजः” ॥

अवेदनं ईषदेदनम् ॥ १ ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

“संवर्द्धमाने दुर्विज्ञे कर्मदाहसंज्ञितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः” ॥

संवर्द्धमाने दुर्विज्ञे कर्म इति शेषः ॥ १ ॥

परिलेखिमाह ।

“कफाद्यक् कर्मजः क्रुद्धाः सर्वपाभा विसारिणः ।

कुर्वन्ति पिङ्गां पात्यां कर्णदाहसंज्ञितान् ॥

कफाद्यक् कर्मजस्ततः स विसर्पिण्यतस्ततः ।

निष्ठात् सशस्त्राणां पालीं परिलेखी स च स्फुटः” ॥

स पीडकात्मकः परिलेखिश्चो गदः । निष्ठात्

निर्मासीकुर्यात् ॥ १ ॥

अथ कर्मरोगाणां चिकित्सा ।

“कर्मरोगे कर्मनादे बाधिर्ये स्वेद एव च ॥

चतुर्विधं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्फुटम् ।

शृङ्गवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कदुषां कर्मरोगार्थमेतत् स्यादेवेनापहम्” ॥ १ ॥

“जमुनाईकश्चिपुष्पां वारुणा मूलकस्य च ।

कदल्याः खरसः श्लेष्मः कदुषाः कर्मपूरण” ॥

वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

“अर्काशुराक्षपिष्टान् सतैकान् श्वयान्पितान् ।

सन्निध्यात् सुधाकाण्डे कोरिते स्तनवाहते ॥

पुटपाककर्मसिद्धं पीडयेदारुसागमात् ।

सुखीषां तद्रसं कर्मप्रक्षिपेच्छूजान्ते” ॥ २ ॥

“अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-

कर्मरोग

माज्ज्येन कृतं शिथिलयोगतप्तम् ।

आभीषा तस्यान्मुखोन्मथमेव

कर्म निमित्तं हरतेऽतिशूयम्” ॥ १ ॥

“तीव्रशूयानुरे कर्म सशब्दे कोदवाहनि ।

कागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्ठां सैन्धवसंयुतम् ॥ १ ॥

तैलं श्लोकाकमूलेन मन्देऽपौ विधिना शृतम् ।

हरिदाशु चिरोषोथं कर्मरोगं प्रपूरयात् ॥ २ ॥

हिङ्गुसैन्धवश्लोकाभिस्तेन सर्वपक्षम्भवम् ।

विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्मरोगं प्रपूरयात् ॥ ३ ॥

कर्मरोगे कर्मनादे बाधिर्ये स्वेद एव च ।

पूरणं कदुतेनैव हितं वातजमौषधम् ॥ ४ ॥

शिरसरीक्षारजवारा तत्कृतकत्वेन साधितं तैलम् ।

अपहरति कर्मनादे बाधिर्यश्चापि पूरयत् ॥ ५ ॥

शिरसरी अग्रामार्गः ॥ ६ ॥

“गवां मूत्रेण विष्णानि पिष्ट्वा तैलं विषाचयेत् ।

सजलञ्च सदुग्धञ्च तदुवाधिर्यहरं परम्” ॥

क्षीरमात्रं यावत् ॥ विष्णुतैलम् ॥ १० ॥

“कर्मरोगे पूतिकर्मं तथैव क्षामिकर्मके ।

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैश्विकानपि ॥ ११ ॥

स्त्रिजिकापूर्यसंयुक्तावीजपूरणं क्षिपेत् ।

कर्मखावस्तु दाहान्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥

आम्लजम्बूवाणानां मधुकस्य वटस्य च ।

यमित्वा साधितं तैलं पूतिकर्मगदं हरत् ॥ १३ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्मजित् ॥ १४ ॥

कृष्टं रसाज्जनं नार्याः क्षीरक्षौद्रेण संयुतम् ।

प्रशस्यते चिरौष्ये तत् सखावे पूतिकर्मके ॥ १५ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशलाह्वाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्मापहं तैलं वक्षमूत्रेण साधितम्” ॥

कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

“शम्बूकस्य तु मांसेन कदुतेन विषाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्मनाडी प्रशान्यति” ॥

शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

“पूर्येण गन्धकश्चिकारजमीभवेन

मुष्णशक्तेन कदुतेनपाकके तु ।

धत्तपत्रचरसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्मजाताम्” ॥

मुष्टिः पक्वम् । निष्ठा तैलम् ॥ १८ ॥

“क्षामिकर्मविनाशाय क्षामिणीं कारयेत् क्षियाम् ।

वार्ताकुधूमश्च हितः सार्धपक्वेऽयं च ॥ १९ ॥

पूरणं हरितालेन गन्धमूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्मरोगेऽपि गुणानुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥

चिकित्सा कर्मशोथानां तथा कर्मरोगसामपि ।

कर्मरोगानां कुर्वीत शोथार्थोऽप्युद्विग्नम्” ॥ २१ ॥

अथ कर्मपातीविकाराणां चिकित्सा ।

“पातीसंशोधने कुर्यात् वातकर्मरोगजक्रियाम् ।

स्वेदेत्यतस्तत्ताश्च श्लेष्मां संवर्द्धयेत्तैलैः ॥ २ ॥

शतावरोवाजिगन्धापयस्यैरुद्विग्नजैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्” ॥

पयस्यश्च क्षीरकाकोजी । शतावरोतैलम् ॥ २ ॥

“जीवनीयस्य कर्मरोगे तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।

चिकित्सेतेन तैलेन श्लेष्मां परिपोटकम् ॥ ३ ॥

शीतक्षेपैर्जौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

कर्मरौ

हृदिनीसुरसाभ्याश्च गोधाकृष्णवसान्वितम् ।
 तैर्न विपक्षमभ्यङ्गादुन्मथं नाशयेद्भवम् ॥ ५ ॥
 दुःखवर्जनं सित्वा जम्बाभ्यविषयप्रज्ञैः ।
 क्षायेस्तेन सुखिगन्तव्यं वावधुनयेत् ॥
 बज्रशो गोमयस्तप्तेः स्वेदितं परिलेपितम् ।
 चनसारैः समाक्षिप्येदजामूषेण कश्चित् ॥ ६ ॥
 इति कर्मरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 ("प्रतिशयाजलकीलाकारं कथं नैर्मलम् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ।
 प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं श्रोतसि वेगवत् ।
 अर्द्धावभेदकं तन्मं शिशिरानभिगन्दनम् ॥
 चिराच्च पाकं पक्वान्तु कसिकामपशः खवेत् ।
 शोभं श्रुत्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
 शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्रयं ज्वरम् ।
 आशुपार्कं प्रपक्वञ्च स पीतकसिकाश्रुतिः ॥
 सा कसीकास्युष्टेदुद्यत्सत्पाकमुपैति च ।
 कषाच्छिरोहृत्पुत्रोवा गौरवं मन्दतारुणः ॥
 कथं श्रुत्यश्रुच्छा पाकात् श्वेतघनाश्रुतिः ।
 करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदुषितम् ॥
 रक्तं पित्तसमानार्त्तं किञ्चिदधिककक्षयम् ।
 शूलं समुदितैर्दीपैः सशोफज्वरतीव्रकम् ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं आयते श्रुतिजायवत् ।
 पक्वं सितसितारक्तघनप्रयं प्रवाहि च ॥
 शब्दवाहिशिरासंश्चे ब्रह्मोति पवने मुञ्जः ।
 नादानकस्माद्विधानं कर्मनादं वदन्ति तम् ॥
 श्लेष्मणागुगतो वायुर्गदो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृच्छाश्रुतिं कुर्यादधिरत्वं क्रमेण च ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा श्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
 जम्बीरवं पिधानञ्च सप्रतीनाह संक्षितः ॥
 कथं शोषो कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
 कपो विदग्धः पित्तेन सखं नीबजन्वपि ।
 घनपुति बज्रलोदं कुर्वते पूतिकर्षकम् ।
 वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसाकृच्छोदजां रजम् ॥
 खादन्तो जन्तवः कुर्यात्तीव्रां सक्तिमिकर्षकः ।
 श्रोत्रकण्डूयनाम्नाते स्तप्ते स्यात् पूर्यकक्षयः ॥
 विदग्धः पूर्यवचान्यः श्रोत्रोऽर्जोऽर्जुदमीरितम् ।
 तेषु रक्तं पूतिकर्षत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
 गर्भेऽनिलात्सृजिता शस्त्रकीकुचिकर्षकः ।
 रक्तो नीलगनेको वा गर्भे मांसादुरः स्थिरः ॥
 पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताहिरिका ।
 सर्वणः सखजस्तम्भः श्रयथुः स उपेक्षितः ॥
 कटुतैजनिभं पक्कः खवेत् लक्ष्णेण रोहति ।
 सङ्कोचयति कृष्णं च सा भुवं कर्मशक्कुली ॥
 शिरास्यः कुर्वते वायुः पालीशोभं तदाह्वयम् ।
 कृशा दृष्टा च तन्नीवत् पालीवातेन तन्निवा ॥
 सुकुमारि चिरौत्सर्गात् सखसैव प्रवर्द्धते ।
 कर्म शोफः सखक्यास्यामरुणः परिपोटवान् ॥
 परिपोटः सपवनादुत्पातः पित्तशोषितात् ।
 गुर्वाभरयभाराद्यैः श्वावो रगदाह पाकवान् ॥
 श्रयथुः स्फोटपित्ता रागोभास्तेदसंयुतः ।
 पाक्षां श्रोत्रोऽनिलकपात् सर्वतो गिर्यथस्थिरः ॥
 क्षयः सर्वणः कथमान् उन्मथो गश्तिरश्च सः ।

कर्मरौ

दुर्विज्ञे वर्द्धते कर्मसकलदाहपाकवत् ॥
 श्रयथुः सन्निपातोत्थः स नास्मा दुःखवर्जनः ।
 कफाकृष्णिमिजाः सूक्षाः सकलदूषोदेवेनाः ॥
 श्लेष्माख्याः पिटिकास्ताहि लिङ्गाः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पली सर्वजं शूलं विदारिकुचिकर्षकः ॥
 यथामसाध्या याप्येका तन्निक्तान्यान्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्मरोगविभागतः ॥
 इत्युत्तरस्थाने सप्तदशोऽध्याये वामटेगोक्तम् ॥ ३ ॥
 अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,—
 "कर्मशूले पवनने विवेकाज्ञौ रसाश्रितः ।
 वातप्लासाधितं सर्पिः कर्मं स्निग्धं पूरयेत् ॥
 पञ्चायां पृथगश्रयविवर्त्तकैरहजम्भनाम् ।
 तैलसिन्धुद्विधाणां स्निग्धानां पृष्टपाकतः ॥
 रसैः कवोयैस्तद्वच्च मूलकसाररोगपि ।
 गणो वातहरेऽस्त्रेभ्य मूत्रेभ्य च विप्राचितः ॥
 महाक्षेपो इतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
 तैलसिन्धात् प्रदीप्तायात् खेहः सद्यो रजपहः ।
 योज्यश्चैव भ्रमकाष्ठात् कृष्ठात् काष्ठाच्च सारणात् ॥
 वातस्याधि प्रतिशयाय विहितं हितमत्र च ।
 वर्ज्येच्छिरसा क्षानं शीताम्भःपानमज्जापि ॥
 पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 ब्राह्मणसिद्धतं तन्मं शस्यते कर्मपूरणम् ॥
 यश्चानन्ता हिमोशीरकाकोलीरोधजीवकैः ।
 मृद्यानविषमझिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
 यद्यमधुरसप्रस्थं क्षीरदिप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यङ्गनेरिदम् ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यश्चाहिमिश्च सृष्टेः कर्णौ दिह्यात् समन्ततः ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कपोद्वे ।
 धूमनावनगगद्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥
 कथुनादं कश्चिदुष्णं सुखल्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्लेष्मः कदल्याः कर्मपूरणम् ॥
 कर्काशुरानक्षपिष्ठास्तेलाक्तांस्त्रयान्वितान् ।
 सन्निधाय खट्वीकाग्रे कोरितं तच्छुदादितान् ॥
 खेदयेत् पृष्टपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
 सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्वचूर्णयेत् ।
 अजाविमृत्रवृणत्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
 सिद्धं वा सार्धं तैलं हिङ्गुतुम्बुनागरैः ।
 रक्तजपित्तवत् कार्यं शिरासां विमोक्षयेत् ॥
 पक्वं पूयवत् कर्म धूमगगद्वेदान्वनम् ।
 युष्माग्राडी विधानञ्च दृष्टव्रणहृत् यत् ॥
 श्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पित्तवर्त्तिभिः ।
 पूरयेद्भूपथित्वा तु मांस्त्रिकेण प्रपूरयेत् ॥
 सुसंदिग्धकायफाशिताक्षाच्च योजयेत् ।
 पित्तवर्त्तिंसुख्यैश्च तन्मूर्ध्नि वचूर्णयेत् ॥
 शूलक्रेदगुल्मानां विधिरेषनिवर्त्तकः ।
 प्रियङ्गु मधुकाम्बुका धातकृत्यनपरिभिः ॥
 मक्षिष्णोभ्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचेत्तैलं तदास्वाभं निगृह्णाव्यास्य पूरयात् ॥
 नादवाधिर्ययोः कुर्याद्वतशूलोक्तमौषधम् ।

कर्मरौ

श्लेष्माशुभन्धे श्लेष्माश्च प्राग्जयेदमनादिभिः ॥
 यदखश्रियवदखमूलकात् पञ्चने रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
 यश्चाक्षीरकाकोलीकस्यायुक्तं किञ्चित् तत् ।
 नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
 पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिषिष्यक् स्निग्धकोषयैः ।
 सख्यैः पूरयात्तैलं रक्तस्वावश्रुतिनादनुत् ॥
 कर्मनादे हितं तत् सर्वपोथ्यञ्च पूरये ।
 मुष्कमूलकखड्गानां क्षारो हिङ्गुसहौषधम् ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदाहशिरसाक्षनम् ।
 सौवर्चलयवक्षारस्निग्धोद्भिदसैन्धवम् ॥
 भूर्जयज्जिबिडं मुक्ता मधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीखरसश्चतैः ॥
 पक्वं तैलं जयत्यास्य सुखक्षानपि पूरयात् ।
 कण्डं स्नेदञ्च बाधिर्यं पूतिकर्षञ्च रक्तकिमीन् ॥
 क्षारतैलमिदं श्लेष्मं सुखदन्तामयेषु च ।
 अथ सुप्ताविवस्थातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
 सशोफलोदधोमन्दश्रुतेर्वभनमाचरेत् ।
 बाधिर्यं वर्ज्येद्वालकड्डयोश्चिरञ्च यत् ॥
 प्रतिनाहे परिक्षेधं खेहस्यैर्विशोधयेत् ।
 कर्मशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
 सख्यैस्तैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
 शोधनाद्रुक्षतोत्पत्तौ घृतमग्नस्य पूरणम् ॥
 कमोऽयं मलपूर्णाऽपि कर्म कण्ठां कफापहम् ।
 नस्यावितद्वच्छोषेऽपि कटुघोषाच्च लेपनम् ॥
 कर्मसावोदितं कुर्यात् पूतिकर्मिण्यकर्णयोः ।
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्षामिकर्षके ॥
 वमिपूर्याहिसाकर्षं विदग्धौविदग्धक्रिया ।
 पित्तोत्थकर्मशूलोक्तं कर्मस्य क्षतविदग्धौ ॥
 अर्जोऽर्जुदेभ्य नासावदामाकर्षविदारिका ।
 कर्मविदग्धिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
 पालीशोषेऽनिलश्रोत्रश्रुत्सखस्य लेपनम् ।
 स्नेदञ्च कुर्यात् स्निग्धाच्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तैलैः ॥
 प्रियालवीजशङ्खाङ्गुल्यगन्था यवाव्यतिः ।
 ततः पृथिकरैः क्षेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥
 शतावरी वाजिगन्धा परस्यैरहजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पृथिकृत्यम् ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैलं परसि पाचितम् ।
 आनूपमांसकाये च पालीपोषणं वर्द्धनम् ॥
 पालीं क्षित्वातिसंक्षीयां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 याप्यैवं तन्निवास्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
 उत्पाते श्रोतसैर्लोपो अशौको हृतशोषिते ।
 जम्बाभ्यपल्लववलायधीरोधतिनोत्पलैः ॥
 मधान्याक्षैः समझिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
 सिद्धमभ्यङ्गनं तैलं विसर्पाक्षुताणि च ॥
 उन्मथेभ्यङ्गनं तैलं गोधाकर्षवसान्वितम् ।
 तानपञ्चाशद्व्याकं वाक्चोतितसैन्धवैः ॥
 सुरसाकाङ्गलीभ्याश्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावभम् ।
 दुर्विज्ञेऽश्वत्थजम्बाभ्यपञ्चाशदेन संक्षितम् ॥
 तैलेन पालीं सन्ध्यां सख्यैश्चैरपि धूययेत् ।
 धूर्ध्रैर्मधुकामझिष्ठा प्रपुष्णाकनिषोद्वैः ॥
 नाक्षारिङ्गुसिद्धञ्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।

शिवा मोमयज्ञेः पिष्टैर्बहुभिः परिकल्पितम् ॥
 विजृम्भितैराक्षिप्तेष्वरुन्धमाम्बुजकल्पितैः ।
 कौटिल्येणुदकारैश्चवीजप्रभ्याकवल्कलैः ॥
 अथवाभ्यङ्गने तैर्वा कटुतैर्न विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेपितमात्रम् ॥
 शिञ्जन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमानाद्यौ योगिकम् ।
 शुद्धाक्षं जागयेत्क्षेत्रे सद्यश्चक्षुः विशोधनम् ॥
 अथ यथात्वा केशान् कृत्वा हृदयक्षेत्रम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुवर्णं न निक्षिपेत् न समुन्नतम् ॥
 अथवा मधुसर्पिर्भ्यां पिष्टुन्नोतावगुण्डितम् ।
 सूत्रेणवाग्रादिप्रिथिक् बद्धा धूर्तैरवाकिरन् ॥
 शोणितस्यापनैर्ब्रह्ममाचारश्चादिशेत्ततः ।
 सप्ताहादामृतैकाहं शनैरपनयेत् पिष्टुम् ॥
 सुकटं जातरोमाणं स्निग्धसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्णां सुरागश्च शनैः कर्णं विवर्जयेत् ॥
 जलशुकाः स्वयं गुप्ता रजन्वौ हृत्सीदयम् ।
 अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
 मूलं कौशातकाश्वत्थरूपिका सप्तपर्णजम् ।
 कुम्भुन्दरी कालन्दा गृहं मधुकरीकृतम् ॥
 जलका जलजम्बा च तथा श्रावरकन्दकम् ।
 शनिः कप्लैः खरं पक्षं सतेजं माह्वं हृतम् ॥
 हृत्स्यश्वमेधो परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
 अथ कुर्यादयस्यस्य किम्वा शुद्धस्य नासिकाम् ॥
 किन्वाद्वासासं पत्रं तत्तुल्यं कपोलतः ।
 त्वक्कांसं नासिकासिन्धुं रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
 सीथ्येद्गुण्डं ततः सूत्रा सेविन्या पिष्टुयुक्तायाः ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्ध्यापरित्वचम् ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीथ्येद्वासाच्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यासुत्तिपेदन्तः सुखोच्चासप्रवृत्तये ॥
 क्षामतेतेन सिक्ता तु पतङ्गमधुकाङ्क्षनेः ।
 शोणितस्यापनैश्चान्यैः सुस्रव्णैरवचूषयेत् ॥
 ततो मधुहृताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो ब्रह्मविधिस्ततः ॥
 किन्वाद्गृध्रेऽधिकं मांसं नामोपान्ते च चर्मवत् ॥
 सीथ्यततश्च सुस्रव्णं हीनं संवर्द्धयेत् पुनः ।
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्चेदप्ययं विधिः ॥
 नाडीयोगादिना कृत्य नासासन्धानवद्धिः ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
 “सामान्यं कर्णरोगेषु हृतयानं रसायनम् ।
 अथवाधामोऽग्निरक्षानं ब्रह्मचर्यमकल्पनम् ॥
 कर्णशुक्ले प्रणादे च बाधिर्येऽप्येङ्गोरपि ।
 चतुर्थांमपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 क्षिगंधं वातहरेः खेदेनरं खेहविरिचयितम् ।
 नाडीखेदेऽपचरेत् पिष्टुखेदेऽपचरेत् च ॥
 विष्णेरुष्णाकवर्षाभूदधिस्थोऽन्तश्चिद्रुभिः ।
 वस्त्रगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयवर्षाभिः ॥
 चारनाजः पृष्ठतैरेभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ।
 कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मीनकुक्षुटकावाणां मांसजैः पयसापि वा ।
 पिष्टैः खेदश्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥
 अथवापत्रचक्षुः वा विधाय बद्धपत्रकम् ।
 सप्ताहमसप्तमूर्त्यं निदध्याक्त्रयोपरि ॥

यत्तैलं ध्ववते तस्मात् खल्लादकारसाधितात् ।
तस्मात् अवयवस्वीतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
द्यौमग्युल्लग्नमभिः सद्यैर्धूपयेत् तम् ।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्ति कर्म च पूजितम् ॥
निरञ्जो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
मूर्द्धवक्षिणु गन्धे च मस्तिष्के परिबेधने ॥
शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
कण्टकारीमजाक्षीरे पक्ता क्षीरेण तेन च ॥
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
तखुलीयकमूलानि फलमज्जोठजन्तथा ॥
अहिंखाकेन्द्रकामूर्जं सरसं देवदारु च ।
जसुगं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
कक्कोरेषां तथास्त्रैश्च पचेत् स्नेहं चतुर्विधम् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्सर्वप्रपूरणम् ॥
जसुगार्द्रकशिग्रूनां सुवश्चा मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुघाः कर्णपूरणो ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुघां कर्णयोर्द्वैतमेतद्वा वेदगापहम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
सर्पिः पचेत्सैन्यं कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
महतः पक्ष्ममूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिध्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलं ध्ववते तेभ्यो हृतेभ्यो भाजगोपरि ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारजे ।
मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
अर्काङ्गुरागन्धपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् सुहीकाग्रे कोरिते तच्छुदाहते ॥
पट्टपाककमम्भिमान् पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गास्त्रशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्णं कोष्णेन सुकेशं पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्ता वायव्यचूर्णयेत् ॥
अष्टानामिह सूत्राणां भूत्रेणान्यतमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूत्रेव्यस्नेघं वातघ्ने गण्डे च क्लृप्तं भिषक् ।
पचेत्तुल्यधिं स्नेहं पूरणं तत्तत्कर्णयोः ॥
एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्ने पित्तसंयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिलञ्चात्र हितं हविः ॥
क्षीररुच्यप्रबालेषु मधुकै चन्दने तथा ।
कक्काद्याधे परं पुष्कं शर्करामधुकैः सरैः ॥
इक्षुदौसर्षपश्चैवौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिलौषधानां यूषाश्च खेदाश्च कफनाशनाः ॥
सुरसादौ कृतं तैलं पक्ष्ममूले मध्वपि ।
मातुलुङ्गरसः शुक्लं जसुगार्द्रकयो रसः ॥
एकैकः पूरणे पथ्यस्तेन तेष्वथवा कृतम् ।
सीदणा मूर्द्धविरैकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
कर्णशूलविधिः कृतस्त्रः पित्तघ्नः शोथिताहते ।
शूलप्रणादबाधिर्यस्त्वेङ्गानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूरणं श्रेष्ठम् ।
गवां मूत्रेण विष्णानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

सिद्धञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पश्यत्यथ ॥
सिद्धं वा विष्पनिःक्वाथे श्रोतीभूतं तदुद्धृतम् ।
एवमः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
विष्पाम्बुगाढं यत्तैलं बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिप्राये विधिः कोऽप्यत्र पूजितः ॥
वातव्याधियुष्योक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
कर्णोन्वावे पूतिकर्णं तथैव क्रिमिकर्णके ॥
समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
प्रभार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावधारयेत् ।
राजहस्तादितो येन सुरसादिगणैर्न वा ॥
कर्णप्रक्षाणनं कार्यं चूर्णैरेवाञ्च पूरणम् ।
चूर्णं पञ्चकषायोक्त्यं कपित्थरसयोजितम् ॥
कर्णोन्वावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्यत्कचूर्णसंयुक्तः कार्यासीप्राणजो रसः ॥
योजितो मधुना वापि कर्णोन्वावे प्रशस्यते ।
नात्तासर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
सर्ज्जबलमहाहृत्तजम्बवप्रसवायुतम् ।
कुलीरचौद्रमण्डकी सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
तिन्दुकान्यभयारोधं समक्कामलकं मधु ।
पूरणञ्चान्नं प्रथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
रसमानकपित्थाणां मधूकषवशालजम् ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विमाक्षितम् ॥
प्रियकुमधुकाम्बुका धातकी श्रोतपर्यिभिः ।
मज्जिष्ठाकोव्रणाक्षाभिः कपित्थस्य रत्नेन वा ॥
पचेत्तैलं तदास्वावमदव्यङ्गाति पूरणात् ।
छटं रसाङ्गनं गार्ग्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि साधने पूतिकर्णके ।
निगेगडोस्तरसे तैलं सिन्धुर्धूमरजोगुडः ।
पूरणः पूतिकर्णस्य श्मनो मधुसंयुतः ।
क्षमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥
वार्त्ताकुधुमञ्च हितः सार्धपञ्चेद्द एव च ।
क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्धे धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
कङ्कनं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ।
कर्णद्वे ङ् हितं तैलं सार्धपञ्चैव पूरणम् ॥
विद्रधौ वापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ॥
प्रक्षेद्यधीमांस्तैलेन स्नेदेन प्रविणाप्य च ।
शोधयेत् कर्णविट्कान्तुं भिषक् सम्यक् शलाकया ॥
शोडीस्वेदोऽय वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिञ्च कर्णहृत्सर्वः कर्णकण्डमपोहति ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे खेह्रस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् पित्तविसर्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं कोदमलादि वा ॥
प्रदङ्केणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।
शेषाशान्तुं विकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम् ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥
चिकित्सितस्थाने ४३ अध्याये सनिदानजल-
चिकित्सितानुष्ठापि हारोतेन यथा,—
“सिक्खेन वा तोयविप्रेक्षेन

कर्णवे

मन्त्रेण वा चाति भवेद्भजा च ।
उन्मासरोधाद्भवते तथापि
वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
संसर्गदोषैरपि सर्वदोषैः
किमिन्द्रो नापि तथैव चान्याः ।
सञ्जायते कर्णरजा नरस्य
इत्योति तेनापि बद्धस्वनां च ॥
निःस्वानमेघघनिदन्तशब्दान्
शूनं सदाहृष्य शिरोव्यथा च ।
वेणुस्वनं वत्स ॥ इत्योति सर्वं
पितृणं सं विद्धि मिधगवर्णि ॥
तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
मेघस्वनं वा कफजे इत्योति ॥
किमिदोषे खवेत् पूयं सरक्तं वाति सप्तमः ।
तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतेन पूयं खवते बाल्याद्भवति चापरः ।
तच्चापिलूतिदोषेण जायते कर्णरजा रजा ॥
न कर्णरोगे जलपूरणश्च
न पूयमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
तैलं हितं स्नेहनमेव कर्णं
स वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
समुद्रप्रेनं सिन्धुत्वं सुक्ष्मचूर्णं च कारयेत् ।
सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
आर्द्रसौवीरकरसं शुण्ठीसेन्धवगुण्डलम् ।
माधुकुल्याधलोयेन तैलं पक्तातिचोषाकम् ।
तुन्दीरसञ्च धार्येत कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधुः कुष्ठमरिष्टमधं
निशाविशाखा सुमनः प्रबालाः ।
विपाटितं कर्णभवे च शूले
स पैत्तिके वा छतमेव शस्तम् ॥
ब्राह्मीरसं सेन्धवकं विडङ्गं
सम्पुष्टराजस्य छतेन युक्तम् ।
तथैव सौवीररसञ्च यथा
क्षतञ्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
हृत्तम्बवेत्तत् श्रुतिप्रख्याय
पूयं सरक्तं किमिदं निहन्ति ॥
सर्वे प्रोक्ताः शिरोरोगस्तेलानि च छतानि च ।
जात्याविकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
वातहारीणि पथ्यानि विदाहोनि गुरुणि च ॥१॥
कर्णकतिका, स्त्री, (कर्णस्य कतिका जतेव ।) पालिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ काशेर माता इति भाषा ॥
कर्णवशाः, पुं, (कर्णः कर्णाकृतिः कर्णवत् सख्यो वा
वंशो यत्र ।) मधुः । इति चारावली ॥
कर्णवर्जितः, पुं, (कर्णं न अवशोऽप्येव वर्जितः स्त्रीनः ।
अस्य दृष्टनेन्द्रियेयैव श्रोत्रकार्यकारित्वात् तथा-
त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहीने त्रि ॥
कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।)
कर्णयोश्चिद्वक्त्रम् । काण्वधान इति भाषा ।
तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
“मासे षष्ठे सप्तमे वायुमे वा
वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।
मध्येनाङ्गः पूर्वभागे न राजौ

कर्णवे

नक्षत्रे दे दे तिथौ वर्ज्ययित्वा” ॥
अत्र जन्ममासे वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
“मासे षष्ठे सप्तमे वायुमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पृच्छासुःश्रीविद्युदये” ॥
मदनरत्ने ।
“प्रथमे सप्तमे मासि षष्ठ्ये दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कुर्यात् कर्णवेधं शुभावहम्” ॥
हेमाद्रौ व्यासः ।
“कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने” ॥
श्रीधरः ।
“हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्या-
दितिवसुषु घटाली सिद्धवर्ज्येषु जप्ते ।
प्राशिरुतनुधकाव्यानां दिने पर्यङ्गि-
रहिततित्थिषु युजे नैधने कर्णवेधः” ॥
मदनरत्ने वृहस्पतिः ।
“द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शक्ता तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्ण्यं राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाकुलात्मिका” ॥
हेमाद्रौ देवणः ।
“कर्णरन्ध्रं रवेष्टया न विशेदयजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विनयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः” ॥ शङ्खः ।
“अङ्गुष्ठमात्रशुचिगौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै आङ्गं न दातव्यं दसस्त्रेदासुरं भवेत्” ॥
इति निर्णयसिन्धुः । कर्णघटकादौघनिवारणार्थं
कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातृणां संस्काराणाञ्च
पौष्णीपर्यङ्कमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न
तथा नियमः । यथा,—
“यदापत्यद्वयं तिले तत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
कर्णघटकं विजानीयाद्दृष्टिं तत्त्वस्य च ॥
इत्याशङ्क्य तथोन्मेष्ये शुद्धिर्हस्याथ वत्सरे ।
कर्णवेधो हृत्तस्तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
घटकर्णात्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्रासमेऽपि च ।
कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्” ॥
इति मलमासतत्त्वे माण्डव्यवचनम् ॥ अस्य काल-
नियमो यथा,—राजमासं णे ।
“न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वर्षदुग्मे न हरेौ प्रसुमे ।
रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
न जन्ममे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥
तथा दीपिकायाम् ।
“नो जन्मेन्दुममाससूर्यरविचन्द्राज्जसमाच्यते
शक्तेर्जलधुविद्यायुग्मस्य दुभस्तात्यन्तरादिभ्यः ।
सौम्येष्ट्यायचिकीर्षकगटकारतः पापैस्त्रिणाभारिगै
रोगोऽप्ये श्रुतिवेध इत्यसितमे जप्ते तु काशे शुभे ॥
अत्रापि तिथ्याङ्गादिविद्वत्तं वर्जयेत् ॥
यथाच गर्गः ।
“कर्णवेधवत कुर्याद्दुद्वारगस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्यात् कथञ्चन” ॥
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करण ज्युट् ।

कर्णाट

ततो छीप् । कर्णवेधमाश्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्णवेधकं, स्त्री, (कर्णौ वेधयति । वेध् + कर्णम् ।)
कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कर्णवेधनं, स्त्री, (कर्णौ वेधतेऽनेन । वेध् + करणे
ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । २०३ ॥
कर्णशस्त्राली, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शस्त्रालीव ।)
कर्णगोलकम् । तत्पर्यायः । वेधनम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥
कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रादायकः ।)
कर्णरोगविशेषः । तस्योपधं यथा,—
“द्विजुतुम्बुदशुण्डा च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
शुक्लमूलकशुण्ठीनां क्षारो द्विजुलनागरम् ।
शुक्रं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विधाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयस्त्रावञ्च कर्णयोः ।
क्रमयञ्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
शुक्लमूलकशुण्ठीनां क्षारो द्विजुलनागरम् ।
शतपुष्पो वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाङ्गनम् ॥
सौवर्ण्यं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
मुत्रयन्ति विडं मुस्तं मधु शुक्लचतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्ष्य कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयस्त्रावञ्च दारुणाः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः शिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति प्राशान्क्षतशेखराः ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
प्रस्थे च गण्डमालानां क्षाययेत् द्रोगमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कार्त्तिकस्याङ्गं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्यथा गोक्षुरकं सैन्धवं च्युषणं वचा ॥
सरजं सरदारुञ्च दृष्ट्वा कयटकारिका ।
नस्यपानाङ्गरथेव कर्णशूलं हनुपहम् ॥
बाधिर्यं सर्वरोगाञ्च क्षय्यञ्चाञ्च मन्त्रेश्वरः ॥ ४ ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कर्णसंस्त्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्त्रावः पूय-
शोणितदेः निःस्त्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण-
रोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिक्रमाणि ।
“शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
अले प्रपाकादथवापि विप्रधेः ।
खवेद्धि पूयं श्ववगोऽनिलार्चितः
सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः” ॥
इति माधवकरः ॥
कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणं
यस्याः ।) कर्ताविशेषः । काणफाटा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ कृष्णत-
युला ४ चित्रपर्वी ५ कोपलता ६ चन्द्रिका ७
अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषयहृत्वादिदोष-
सर्वथाधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णाटः, पुं, (कर्णं चटति प्रभृतयश्चक्षिन एतद्दे-
वस्यराशौ गुणादिकीर्तनेन सर्वेषां कर्णेषु

कर्णिका

अमतीति । कर्ण + अट + अच् । शकश्चादिवत्-
साधुः ।) स्वनामस्थानदेशविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । यथा कर्णाटवर्णने राज्यातिः ।
“अर्जुनो यदि मध्यपद्यनिपुणा स्वेतश्चमत्कुर्वते
तेषां मूर्द्धिद्वयानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया” ।
अयं देशः कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ॥
कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीप् । पारिभाषिको
ऽयं शब्दः ।) रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ।
सा तु माणवरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसपदीच्छाः । इति राजनिर्घण्टः ।
कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः ।
अनु + जन् + क् ।) युधिष्ठिरराजः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव ।) कर्णपात्री ।
काण्वतङ्का इति भाषा । उत्तुम्भिका । इति
हेमचन्द्रः । काण्वकडा इति ख्याता ।
कर्णान्दुः, स्त्री, कर्णान्दुः । कर्णपात्री । इति हारा-
वली ॥
कर्णाभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः
कायति प्रकाशते । कै + कः ।) आरग्वधदण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णारा, स्त्री, (अर्थ्यते विध्यतेऽनया । कर्ण + ऋ +
करणे घञ् टाप् च । धातुनामनेकार्थत्वात् ऋधा-
तोश्च वेधार्थः ।) कर्णवेधनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कर्णारिः, पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः ।) अर्जुनः । इति
पुराणम् ॥ मदीसर्जद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ।
आजन् इति भाषा ॥
कर्णास्त्रालः, पुं, (कर्णयोरास्त्रालः आस्त्रालनम् ।)
भक्तज्जाला । हस्तिकर्णास्त्रालनम् । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च । यदा कर्ण
+ एवम् । ततश्चाप् अत इत्वम् ।) कर्णाभरण-
विशेषः । काण्वतङ्का इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताण्वपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
ताण्डुः ३ दन्तपत्रम् ४ । इति भरतः ॥ कर्हि-
हस्ताकुलिः । कर्हिणः सुगदायवर्त्यकुलाकृतिः ।
पद्मवीजकोषी । इत्यमरः । ३ । ३ । १५ ॥
(यथा भागवते । ३ । ८ । १६ ।
“तस्यां सचाम्भोवहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः” ॥)
करमध्याकुलिः । कसुकादिष्ण्टांशः । इति मे-
दिनी । वोट्टा इति भाषा ॥ लेखनी । इति
हारावली ॥ अमिमयद्वजः । अजपट्टकीद्वजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्यगोभेदः । यथा, महा-
भारते १ । १२३ । ६९ ।
“मेनका सहजान्या च कर्णिका पुञ्जिकस्यला” ॥
सेवती । गोलवकुल इति भाषा ।
“शनपत्री तद्वयुक्ता कर्णिका चावकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाक्षा लक्ष्म्यातिमङ्गला” ॥
अस्या गुणा यथा,—
“शतपत्री हिमा हृदा याहिनी मुक्ता लघुः ।

कर्णारि

दीवचयाश्चिदर्थ्या तित्ता कर्णी च पाचनी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
योनिरोगविशेषः । यथा,
“अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽग्निलः ।
कर्णिकाक्षनयेद्युधौ क्षेपारत्नेन मूर्च्छितः” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । ३० अध्याये ॥
कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः ।) सु-
मेधपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं
यथा भागवते । ५ । १६ । ७ । “यस्य नाभ्यामव-
स्थितः सर्वतः सौवर्गः कुलगिरिराजो मेघर्षपा-
यामसमुद्राहः कर्णिकाभुतः कुबलयकमलयः” ॥)
कर्णिकारः, पुं, (कर्णि भेदनं करोतीति । कर्णि +
क + कर्मण्यङ् । उदरमलभेदकतत्वात् अस्य
तथात्वम् ।) दृष्टविशेषः । कर्णिकार इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । १ । सम्भवे । १२५ । २ ।
“कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तैः” ॥)
तत्पर्यायः । इमोत्पलः २ परिग्रहः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६० ॥ दृष्टोत्पलः ४ । इति रत्नमाला ॥
(यथा, महाभारते ३ । २४ । १७ ।
“तत्क्षालतालासमधकनीप-
कदम्बसर्ज्जाल्ज्जर्णकर्णिकारैः ।
तपायये पुष्पधरेऽपेतं
महाबलं राष्ट्रपतिर्ददर्श” ॥
कर्णिकारस्य पुष्पम् । “अथयये च प्राण्यौषधि
दृष्टेभ्यः” । ४ । ३ । १६५ । इति उत्पन्नस्य तज्जि-
तस्य “पुष्पमूलेषु बज्जम्” । इति लुक् ।
तथा कुमारसम्भवे । ३ । २८ । “वर्णप्रकर्षं सति
कर्णिकारम्” ॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः ॥
आरग्वधविशेषः । कोट सोनालु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजतवः २ प्रग्रहः ३ कृतमालकः ४
सुफलः ५ चक्रः ६ परिग्रहः ७ व्याघ्रिग्रिः ८
पिण्डवीजकः ९ लघ्वाग्वधः १० । अस्य गुणाः ।
सारकत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफशूलोदरकृमिमेहज्वराश्रित्वम् । प्रणालुक्ष्मनिवा-
रणात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णिकी, [नृ] पुं, (कर्णिका इति सुगदायाकुला
अस्यस्य इतिः ।) हस्ती । इति जटाधरः ॥
कर्णी, [नृ] पुं, (कर्णी पक्षी स्तः अस्य । पुरा किल
पर्वतागं पक्षाः सन्ति इति पौराणिको गाथा ।
“तुन्दादिभ्य इलञ्च” । ५ । २ । ११७ । इति अकारा-
दिनिः ।) वर्षपर्वतसप्तकान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा ।
“हिमवान् हिमकूटश्च निधयो मेरुरेव च ।
चैवः कर्णी च षट्प्री च सप्तैते वर्षपर्वताः” ॥
इति हारावली ॥ वाणविशेषः । यथा ।
“करोति कर्णी गो यस्तु यस्तु खट्वादिह्वारः ।
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदाशखे” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १६ ॥ कर्णिनो वाण-
विशेषान् । इति तट्टीका ॥
कर्णारिणः, पुं, (कर्णसाध्या अवयवक्रिया उपचारात्
कर्णः । कर्णाऽस्यास्ति इतिः । कर्णी चासौ रथ-
श्चेति शब्दभावेन रथो न वस्तुतः । यदा साभी
प्यात् कर्णशब्देन स्तन्यो जल्पते । सोऽस्यस्य वाह-

कर्णव्यं

कलेन इति । कर्णी चासौ रथश्च । अन्धेवामपीति
दीर्घः ।) कोटार्थनिमित्तस्वरथः । पुरवस्तन्य-
नीयमानरथः । इति भगीरथः ॥ स्त्रीवह्नार्थमु-
परि वस्त्राच्छादितरथविशेषः । इति मङ्गरी ॥
चतुर्दीन इति ख्यात इति पिष्टचरणाः ॥ इति
सारसन्दरी ॥ स्त्रीगृहवह्नार्थमुपरिवस्त्राच्छादि-
तमनुष्यवाह्यायानविशेषः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । प्रवह्नम् २ हयनम् ३ । इत्यमरः । १ ।
८ । ५२ ॥ प्रहरणम् ४ हयनम् ५ । इति तट्टीका ॥
कर्णिसुतः, पुं, (कर्णाः सुतः ।) मूलदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हारावली ३२ ।
“कर्णिसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाधुरः” ॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम् ।
“कर्णिसुतः कर्टकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः” ॥)
कर्णेजयः, त्रि, (कर्णे जयति यः । जापादित्वात् कम्-
कर्णयोरित्यच् हलदन्तादित्यलुक् ।) अप्रकाशे-
नामुचितप्रबोधकः । कर्णेजगिता पराप्रकारं वदति
यो जनः । ठक् इति ख्यातः । तत्पर्यायः । सूचकः २
पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
४७ ॥ कर्णेजपादिद्वयं पराप्रकारवादिनि । पिशुना-
दिद्वयं परस्परभेदनशीले ॥ कर्णेजपादिपक्षकं
सूचके इति केचित् ॥ त्रयमिति केचित् । इति
भरतः ॥
कर्णेन्दुः, पुं, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव ।) कर्णान्दुः ।
अर्जुनश्चाकृतिकर्णभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्त्त, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा-पर-अक-सेट्) रेफस्याधक्तकारः
कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गा-
दासः ॥
कर्त्त, पुं, (कर्त्त + भावे + अच् ।) भेदः । यथा ।
“सध्नुर् नित्यं यतयो यमकर्त्ततेति
जह्युः स्वराडिव निपानखमिचमिन्द्रः” ॥
इति श्रीभागवते २ । ७ । ४८ ॥ “कर्त्ता भेदः तन्नि-
रासो अकर्त्तः तच्च हेति साधनं जह्युः” । इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कर्त्तयति शिथिलीक-
रोति भिनत्ति वा । कर्त्त + अच् । भेदके, त्रि ॥)
कर्त्तनं, स्त्री, (कर्त्त + भावे + ल्यट्) । हेदवम् । भारीयां
सूत्रनिर्मितिः । इति मेदिनी । काटना काटा ।
इति भाषा ॥
कर्त्तरी, स्त्री, (कर्त्ततीति । इति हेदने + बाहुलका-
दप्रत्ययः ततो ङीप् । यदा कर्त्त + अच् । कर्त्त
रातीति । “आतोमुपेति” । ३ । २ । ३ । कः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) कर्त्तापी । इत्यमरः । २ ।
१० । ३४ ॥ पत्रीकृतसर्गादिः कर्त्तनास्त्रम् । काति
इति ख्यातः ॥ केशकर्त्तनिका । इति भरतः ।
कर्त्तच इति भाषा । काटारी इति ख्याता च ॥
(योगविशेषः । यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“कूरमध्यगतश्चन्द्रो लघं वा कूरमध्यगम् ।
कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः” ॥)
कर्त्तव्यं, स्त्री, (कर्त्त + तथ्य) । करणयोगम् । करणयोग्यम् ।
कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तं योग्यं कर्त्तं उचितं वा । यदा

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम् ।
ज्ञा + योग्याद्यर्थे तथः ।) करणेयोग्यः । यथा,
हितोपदेशे ॥

“हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।

अजा सिद्धप्रसादेन वने चरति निर्भयम्” ॥

कर्त्ता, [कृ] चि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा ।

करोति यः कर्म्मति शेषः । ज्ञा + कर्त्तरि ण्वृत् ।)

कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारक-

विशेषः । वोपदेवेनास्य घसंज्ञा कृता । अच

उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

तस्य कर्त्तव्यम् । “क्रियानुकूलकृतितमत्वम्” । इति

सारमञ्जरी ॥ “यः करोति सः” । इति सर्ववर्म्मा ॥

“कृताश्रयः” । इति तार्किकाः ॥ “चेतनान्तरस्था-

पाराश्वधामेन धात्वर्थनिष्पादकचेतनः कर्म्मकर-

यादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा” । इति प्रायश्चित्तवि-

वेकाः ॥ “क्रियासुखप्रयोजकौ कर्त्ता” । इति क्रम-

दीपिकाः ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियासुखः १ हेतुकर्त्ता

२ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५ । तथा च ।

“क्रियासुखो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः” ।

इति गोपीचन्द्रटीकाकृतद्रोपानचक्रवर्त्ति ॥ स च

त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

“सुलसङ्गोऽनङ्गवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

विद्वत्सिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ॥

राजसो यथा,—

“रागी कर्म्मफलप्रेमसुलुब्धो हिंसात्मकोऽसुचिः ।

धर्मशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः” ॥

तामसो यथा,—

“अयुक्तः प्राकृतः क्षब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।

विवादो दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

इति श्रीमद्वैद्यनाथ ॥ १८ ॥ २६-२८ ॥

कर्त्ता, [कृ] पुं, (करोति कृति चतुर्दशभुवनानि

यः सर्वलोककृतेति यावत् । ज्ञा + कृत् ॥) पर-

मेष्टी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृति-

मान् । स च त्रिविधः । यथा,—

“विधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।

योग्यत्वप्रतिविज्ञत्वविशेषमपदान्वयैः” ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञा-

यते तस्य विवरणम् । साध्यायोऽध्येत्य इत्यत्र

योग्यत्वेन कर्म्मविशेषवर्णिकः ॥ १ ॥ अहरहर्दद्यात्

दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिविज्ञत्वेन दीक्षिते-

तरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषण-

पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥ * ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभाव-

साधनं इत्यनुभवसिद्ध्या नित्याकरणं निषिद्धाचर-

णश्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो

नित्याचरणं निषिद्धाकरणश्च प्रत्यवायाभावसाधन-

मिति प्रत्यवायपरिहारार्थं निषेधोऽप्येति

तद्वोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं ततश्चैयं

विधिवाक्यशब्दधीः । यथा, काव्ये स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्यार्थविषयकं कार्यम् ।

नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यत्र प्रत्यवाय-

परिहारार्थं कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं ।

कार्यम् । न कालज्ञं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरि-

हारार्थं कर्तुः कालज्ञभक्षणभावविषयकं कार्य-

मित्येवं रूपा । इति धर्मेदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते ॥ १२ ॥ १७ ॥ ६४ ॥

“संयतो नियतः कर्त्ता मर्यादीरनिवासनः” ॥

विश्वस्युर्मन्त्राणोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥

यथा महाभारते ॥ १२ ॥ १८६ ॥ ४७ ॥

“क्रोधहा क्रोधहात् कर्त्ता विश्वाङ्गमहीधरः” ॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृति कृति कृति । कृत् + कृत् ।

सम्पार्थे कृत् टाप् च ।) कृत्स्नखड्गः । यथा,—

“हास्ययुक्तां त्रिनेत्रां कृत्स्नकृत्स्नकृत्स्नाम्” ॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यायम् ॥

कर्त्तृत्वं, स्त्री, (कर्तुर्भावः । कर्त् + भावे लृट् ।) कर्त्तृ-

धर्मः । यथा, श्रीमद्वैद्यनाथ ॥ ५ ॥ १२ ॥

“न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोकस्य कृति प्रभुः” ॥

कर्त्तृ, त् कृति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

पुरा-पर-अक-सेट्) रेफदयुक्तस्तकारः । कर्त्तृ-

यति कर्त्तृपयति धूलिर्जनेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्तृ, स्त्री, (करोति या कर्म्मणीति शेषः । ज्ञा + कृत्

+ ङीप् च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥

कारिका । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥

कर्द्द, कुत्सितशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (मां-पर-

अक-सेट्) उदरशब्दे । इति श्यामाध्यायः ॥

एकोऽर्थः । कर्द्दति काकः । श्यामाध्यायः । कौटो-

कर्द्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धिशब्द एव

अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्द्दति शिशुरिति यदु

दाजहार तद्वेयम् । यत्तन्मते कर्द्दयुदरमित्येव

स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्द्दः, पुं, (कर्द् + अच्) कर्द्दमः । इति शब्दरत्नावली ॥

कादा इति भाषा ॥

कर्द्दः, पुं, (कर्द् कर्द्दमं अटति कारणत्वेन प्राप्नो-

तीति । कर्द् + अट + अच् । शकृष्वादिवात्

अलोपे साधुः ।) करहाटः । पङ्कः । पङ्गारः ।

इति मेदिनी ॥

कर्द्दं, स्त्री, (कर्द्दते इति । कर्द् + भावे लृट् ।) उदर-

शब्दः । इति जेमचन्द्रः । पेट्टर काक इति भाषा ॥

कर्द्दमं, स्त्री, (कर्द् + “कलिकर्द्यारमः” ।) उणां ॥ ४ ॥

८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्द्दमः, पुं, (कर्द् कुत्सितशब्दे + “कलिकर्द्यारमः” ।

उणां ॥ ४ ॥ ८४ इति अमः ।) कर्द्दः । कादा इति

भाषा । तत्पर्यायः निषदरः २ जम्बाकः ३ पङ्कः ४

श्राटः ५ । इत्यमरः ॥ १ ॥ १० ॥ ६ ॥ (तथाहि

याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ १६० ॥

“गृह्यार्कमतोयानि स्पृष्टान्यन्यत्रवायसैः ।

मातेनेव शुध्यन्ति पक्षेककृत्तानि च” ॥)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विष-

रोगवेदनादाहशोथनाशित्वम् । वज्रशोधनरो-

पणत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कर्द्दमो दाहपित्तानि शोथपङ्कः शीतलः सरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥) स्वाय-

भुवनमन्तरे प्रजापतिविशेषः । स तु ब्रह्मण-

स्यायायां जातः । तस्य भार्या स्वायम्भुवमनुकन्या

देवहूतिः । पुत्रः कपिकदेवः कन्याः कक्षाया नव ।

इति श्रीभागवतम् ॥ १ ॥ १२ ॥ २७ ॥ पापम् ।

इत्युगादिकोषः । ४ ॥ ८४ ॥ ज्ञाया । यथा,—

“त्रेदेषु कर्द्दमः शब्दस्यायायां वर्तते कृत्तम् ।

बभूव कर्द्दमाङ्गलः कर्द्दमस्तेन कीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥ (नाग-

विशेषः । यथा महाभारते ॥ १२ ॥ १६ ॥

“कर्द्दमस्य महाभागो नागश्च बड्मूलकः” ॥)

कर्द्दमाटकः, पुं, (कर्द्दमो मलादिः अक्षते निक्षि-

प्यते यत्र । कर्द्दम + अट् + अचिकरणे ङम् ।

ततः कप् । यद्वा कर्द्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपो-

ऽञ् । कर्द्दमे इव आटो गतिरनेति केचित् ।

ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कर्द्दमी, स्त्री, सुदूरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्म्मणि

विष् । कर् चानौ पटश्च इति कर्म्मधारयः । यद्वा

करस्थः पटः । शकृष्वादिवात् अलोपे साधुः ।)

मलिनत्वादितृजोर्गवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति

न्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ ॥ ६१ ॥

“चीरखण्डककर्पटः” ॥) तत्पर्यायः । कलकः २ ।

इत्यमरः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ३३ ॥ नक्तकः ३ । इति भरतः ॥

पर्वतविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

“नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वल्पं प्रतिपादितम् ।

नाभिमखलपूर्वस्यां भस्मकृतस्य दक्षिणे ॥

पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतो यमरूपपृष्ठः ।

तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाङ्गनसमप्रभा ॥

अधित्वकायां राजेन्द्र यामपक्षसु विस्तृता ।

पूजयेत्तत्र शमनं पागौ दण्डं सदैव यः ॥

धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।

कृष्णवर्णान्तु द्विभुजं किरीटमुकुटोऽञ्जलम् ॥

दधत्तस्मिन्पुष्पीं च वामपागौ सदैव हि ।

कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं बहिर्निःकृतदन्तकम् ॥

वराभयकरं नित्यं नृणां महिषवाहनम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या याम्यवीजेन साधकः ॥

उपान्धवर्गस्यादिर्यो वर्णा विन्दिन्दुसंयुतः ।

यमवीजमिति स्थितं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।

कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्” ॥

कर्पटधारी, [नृ] चि, (कर्पटं धरति धारयति वा ।

कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड-

धारी । भिक्षुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + अच्यर्थे

ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [नृ] चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + णिनिः ।)

भिक्षुकः । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृ + बाञ्जलकात् अरन् । लला-

भावश्च ।) कपाजः । इत्यमरः ॥ २ ॥ ६ ॥ ८८ ॥ मातार

खुलि इति भाषा । शस्त्रभेदः । कटाहः । इति

मेदिनी ॥ उद्वन्तरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्मर

कर्मरः, पुं, (कर्मरस्य कर्मः ।) कर्मरः । इति
शब्दरत्नावली । खोलाकुचि इति भाषा ।
कर्मरानां, पुं, (कर्मर इवाकति यथ्याप्रोति । कर्मर +
अण् + अच् । कर्मरं अकति इति केषित् अण्
+ कर्मण्यण् ।) कर्मरानां । यस्मैतज्जातमीलुहस्तः ।
इत्यमरटीकायां रमानायाः । आखरोट् इति
भाषा ।

कर्मरिकातुल्यं, स्त्री, (कर्मर्येव इति स्वार्थे कन् तत्
छाप्य अत इत्वं कर्मरिकाव तुल्यम् ।) तुल्यविशेषः ।
कर्मरी । इति हेमचन्द्रः ।

कर्मरी, स्त्री, (छप् + भाञ्जकादरट् । कर्त्ताभावश्च ।
टिप्त्वात् ङीप् । कौत्सिन् कृयधातोरेरन् प्रत्ययेन
निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष् ।) काथो-
द्भवं तुल्यम् । दाहहरिहार काथेर तुतिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । दार्विका २ । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०९ । तुल्याङ्गम् । इति तट्टीकायां
स्वामी ।

कर्मरः, पुं स्त्री, ("कर्मः पासाः" । उणां ५ । ४५
इति कर्मातोः पासाः ।) कर्मरः । इत्यमरटीका ।
कापात् इति भाषा ।

कर्मरी, स्त्री, (कर्मर इति जातित्वात् गौरा-
दित्वात् वा ङीष् ।) कर्मरी । इति भरतः ।
कापासगाह इति भाषा ।

कर्मरः, पुं, स्त्री, (छप् + "खर्जूरादित्वात्" उणां ४ । ८० ।
इति ऊरः ।) खनामख्यातसुगन्धिव्यम् । कापर
इति पारस्य भाषा । कपर इति हिन्दी भाषा ।
(यथा,—राजेन्द्रकर्मपूरे ३३ ।

"कर्मरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाज्ञाविते
जाते हन्त ! दिवापि देव ! कुकुभां गर्भे भवन्ती-
र्त्तिभिः" ।) तत्पर्यायः । घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३
सिताम्बः ४ हिमबालुका ५ । इत्यमरः २ । ६ ।
१३० । सिताम्बः ६ । इति तट्टीका । घनसारकः ७
सितकरः ८ प्रीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११
प्रीताम्बः १२ हिमबालुका १३ हिमकरः १४
प्रीतघ्नः १५ शाल्मवः १६ सुभांशुः १७ क्षति-
काभः १८ कार्मसिद्धिः १९ ताराभः २०
चन्द्रार्द्रकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः
२४ कुमुदः २५ हनुः २६ हिमाद्रयः २७ चन्द्र-
भस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३० । इति
शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कटुत्वम् । श्लेष्मरक्तपित्तश्लेष्माविदाह-
कण्ठश्वरोषोष्णरोगनाशित्वम् ।

"कर्मरौ नूतनस्निग्धः श्लिग्धश्चोष्णश्चदाहदः ।
धिरस्यो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभक्त्यम्" ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अथ च । पाके प्रीतकत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् ।
पक्ककर्मरूपकस्याधिकगुणत्वम् । इति राज-
नक्षत्रः । तद्देदा यथा । प्रीतासः १ भीमसेनः २
सितकरः ३ शशाङ्कवाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६
अश्वसारः ७ हिमबालुका ८ जूतिका ९ तुषारः
१० हिमः ११ प्रीतकः १२ पञ्चिकाश्वः १३ ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मरदा

(तत्रादौ कर्मरस्य नाम गुणाश्च ।

"कर्मरः प्रीतको कर्मरश्चक्षुः शोचको कर्मरः ।
सुरभिर्भुङ्गस्तिक्तः कर्मरपित्तविनाशकः ।
दाहदृष्ट्यास्यवैरस्यमेहो दौर्गन्धनाशनः ॥

कर्मरौ द्विविधः प्रोक्तः पक्कापक्वप्रभेदतः ।
पक्वात् कर्मरतः प्राञ्जरपक्वं गुणवत्तरम्" ।
अथ चीनाकर्मरः । चीनेकर्मर इति भाषा ।

"चीनाकसंज्ञः कर्मरः कर्मरकः हस्तः ।
कुष्ठकण्डूवमिहृत्कथा तिक्तस्त्वचः स" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ।

"सतिक्तः सुरभिः प्रीतः कर्मरौ कर्मरौ च ।
दृष्ट्यायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि युजितः" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

कर्मरकः, पुं, (कर्मर इव कायति प्रकाशते प्रीते
वा । कर्मर + कौ + क ।) कर्मरकः । कर्मरकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

कर्मरतिका, पुं, (कर्मर इव मुक्तां तिलकं कणाट
चित्रं यस्य । खनामख्यातो हस्ती । यथा हितो-
पदेशे १ । ३४६ ।

"अस्ति ब्रह्मरूपे कर्मरतिलको नाम हस्ती" ।
स्त्री, उमासखिभेदः । जया । इति शब्दमाला ।

कर्मरतेकं, स्त्री, (कर्मराख्यातं तैलं खेदः । कर्मरस्य
तैलमिव खेदो वा ।) कर्मरतेकः । तत्पर्यायः ।
हिमतेकम् २ सुधांसुतेकम् ३ प्रीतांसुतेकम् ४
तुङ्गिनांसुतेकम् ५ सितांसुतेकम् ६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातामयनाशित्वम् ।
दन्तदाहपित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मरनालिका, स्त्री, पक्काप्रविशेषः । कर्मरनालि इति
नेत्रोपयोगा इति च ख्याता । यथा भावप्रकाशः ।
"हृताक्ष्याया समितया कृत्वा कर्मरपटं ततः ।

जवक्रोधशकर्मरयुतया सितयान्वितम् ।
पचेदाक्ष्येन सिद्धेया ज्ञेया कर्मरनालिका ।
संयामसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्मरनालिका" ।

कर्मरमणिः, पुं, (कर्मरवर्णा मणिः ।) पाषाणभेदः ।
"कर्मरमणिनामायं युक्त्या वातादिरोधनुत्" ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + विच् ।
कर्म । कर्म्यते इति कर्मः प्रत्ययिन् । कर्म +
कः । अस्य रः । कीर्यमाणः कर्मः प्रत्ययिन् । कर्म ।
दर्पणे हि सुखादीनां प्रतिविम्बतयात् तथा

बोध्यते ।) दर्पणः । इति जटाधरः ।
कर्म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-सकं-
सेट् ।) रेणोपधः । कर्मति । इति दुर्गादासः ।

कर्मदारः, पुं, (कर्मरिव कर्मः कन् वा ज्ञेयानं
मकं वा दारयतीति । कर्म + द + विच् +
अच् ।) कर्मदारकः । इति शब्दमाला ।

अतकाचनः । अस्य गुणौ । याक्षित्वम् । रक्त-
पित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वम् । इति राजवल्लभः ।
("शक्यस्य कोविदारस्य कर्मदारस्य शालाश्वः ।

एष्यं याहि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २० अध्याये ॥
भीलभिष्टी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कर्म

कर्मदारकः, पुं, (कर्मदारवत् कायति । कौ + कः ।
यदा कर्मः कन् कर्मरिव वा ज्ञेयानं कर्म दार-
यति । द + विच् + एतच् ।) कर्मदारकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मरं, स्त्री, (कर्मति गर्भं कर्मणात् यस्मिन् सति वा
गर्भो भवति कर्मत्वनेन वा । कर्म दये इति
"मद्गुरादयश्च" उणां १ । ४९ । इति ऊरच् ।)
खर्गम् । धृतराष्ट्रः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
जलम् । इति मेदिनी ।

कर्मरः, पुं, (कर्मति हिनति जीवम् । कर्म हिं-
सायां + "मद्गुरादयश्च" । उणां १ । ४९ ।
इति ऊरच् ।) राक्षसः । ("कर्मरः श्वेतश्चक्षुः"
उणां १ । ४९ । कर्मति नानावर्णतां गच्छति ।
कर्म गतौ + ऊरच् । उणां १ । ४९ ।) नानावर्णः ।
तत्पर्यायः । विषम् २ किम्बोरः ३ कल्लावः ४
शक्कः ५ इतः ६ । (यथा कुमारः ४ । २७ ।

"इति चैनमुवाच दुःखिता
सहृदः पश्य वसन्त ! किं क्षितम् ।
तदिदं कर्मघो विकीर्यते
यवनेर्मम कपोतकर्मरम्" ।)

तदिति चि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ । शटी ।
इत्यमरटीका । पापम् । इति मेदिनी । नदी-
निष्पावधानम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मरफलः, पुं, (कर्मरं विचर्यते फलं यस्य ।) साकु-
रखट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ।

कर्मुरा, स्त्री, (कर्मुर + टाप् ।) दृष्टव्यतादृष्टः ।
इति मेदिनी । पादक इति भाषा । कर्मुरा ।
इति जटाधरः । काबुह तुलसी इति भाषा ।

(जलौकोजातिविशेषः ।
"वर्त्मनस्त्यवदायता क्षिप्रोन्नतकुक्षिः कर्मुरा" ।
इति सुश्रुते । १३ अध्याये ॥)

कर्मुरी, स्त्री, (कर्मुर + गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा ।
इति शिकारशब्दः ।

कर्मुरं, स्त्री, (कर्मति गर्भं प्राप्नोति यस्मात् कर्म
दये गतौ वा खर्जूरादित्वात् ऊरः । उणां ४ ।
८० । एवोदरात् दीर्घा वा ।) खर्गम् । इति मे-
दिनी । हरितालम् । इति शिकारशब्दः ।

कर्मुरः, पुं, (कर्मति गर्भं हिनति वा । कर्म +
ऊरः ।) शटी । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ । रा-
क्षसः । इत्युदादिशोभः । द्राविडकः । इति शब्द-
रत्नावली । कौचहृदि इति भाषा ।

कर्मुरकः, पुं, (कर्मुर + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रामण्डलः ।
कौचहृदि इति ख्यातः । इति भरतः । काल-
हरिद्रा । इति सारसन्दरो । कर्मुरहरिद्रा । इति

सारसन्दरी । काकवसन्तः । इति भगीरथः ।
काकुला हरिद्रेति ख्याता । इति टीकासर्वस्वम् ।
हरिद्राभकचोरा इति ख्याता । इति मधुमाधवी ।

तत्पर्यायः । द्राविडकः २ काल्यकः ३ वेधमु-
ख्यकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । काल्यकः ५
इति टीका सर्वस्वम् ।

कर्म, [न] स्त्री, (यत्किञ्चते तत् । क + मणिन् ।
कर्मो नियमा यथाप्यते तदा क्रियायां कर्म्येति

केचित् । तत्तु मतभेदेन विधा अतुर्धेति विभक्त-
मुच्यते ।) बटकारकान्तकारकविशेषः । वोप-
देवनास्य ८ इति संज्ञा कृता । अत्र द्वितीया
विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्ष-
णम् । “परस्मैवेतधात्वर्थजन्यकणशान्तिर्य कर्म-
त्वम्” । इति सारमङ्गरो । “यत्क्रियते तत्” । इति
प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिजक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्वापार्यैव साध्यते तदित्यर्थः । अतएव “क्रिया-
व्याप्यं कर्म” । इति कमदीश्वरः । तच्चतुर्विधम्
निर्णयम् १ यथा घटं करोति पुष्पं प्रकृते ।
विकार्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुपदेकं
प्रकृतेर्गुणान्तराधारकम् । अथ यथा काष्ठं भस्म
करोति । अन्त्यं यथा सुवर्णं कुक्कुटं करोति ।
यथा घोक्षं भर्तृहरिया ।

“यत्सञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तस्मिन् विचार्य कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युद्देशसम्भूतं विचार्य काष्ठभस्मवत् ।
अन्यद्विगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ।
प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ।
अनीप्सितम् ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि ।
इति कारके २ सुगुणोपलक्षणस्य टीकायां दुर्गा-
दासः ॥

सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः । तत्तु पञ्चविधम् ।
यथा,—साध्यापरिच्छेदे ६, ७ ।
“उत्प्रेषणं ततोऽवक्षेपमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ।
अमणं देवनं स्यन्दनोद्भवजनमेव च ।
तिथ्यन्मनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” ।

कुलमाङ्गलमते यागविंसादि । तत्तु त्रि-
विधम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।
सात्त्विकं यथा,

“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेम्णुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” ।

राजसं यथा,—
“यत्सुकामेष्णुना कर्म साङ्गारिण वा पुनः ।
क्रियते बद्धकायासं तदाजसमुदाहृतम्” ।

तामसं यथा,—
“अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्षं च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ।

इति श्रीमद्भट्टीता ॥ १८ ॥ २३-२५ ॥

कप्तात् दशमकथम् । इति ज्योतिषम् । क्रिया ।
इत्यमरः । तच्च पञ्चविधम् । निखनैमित्तकाम्य-
प्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् । तच्च आशानि चत्वारि
धर्मेणाणि । अन्त्यं अधर्मेणम् । तच्च अन्मभेदात्
चतुर्विधम् सच्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च ।
इति वेदान्तमतम् ॥ * ॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्माणि यथा ।
“श्रमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराश्रमेव च ।
दानं विज्ञानमास्तित्वं ब्रह्मकर्म स्वाभावजम्” ।
तैत्तिरीयेनो धृतिर्दास्यं युद्धे आप्यपलायनम् ।
तन्मीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वाभावजम् ।
विशोरक्षवाणिज्यं वैश्वकर्म स्वाभावजम् ।

कर्मज

परिचर्यात्मकं कर्म श्रुत्यापि स्वाभावजम्” ॥ * ॥

स्वकर्माभिरस्य कर्म यथा ।
“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं जमते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
अथान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्फुल्लितात् ।
स्वभाववियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाभिरिवावृताः ॥
असक्तमुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सद्भ्यासेनाधिगच्छति” ॥
इति श्रीमद्भट्टीतायाम् ॥ १८ ॥ ४२-४८ ॥

कर्मकरः, जि, (कर्म करोति मूल्येन । उ-
क्तम् करणे + “कर्मणि भटौ” । ३ । २ ।
२२ । इति टः ।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म-
कारकः । मञ्जु टिकाकार इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः । भटकः २ भटिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥
वैतनोपजीवी । तत्पर्यायः ॥ भरख्यभुक् २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १८ ॥ कर्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥
कर्मकर्तृभाष्यम् ॥ (यथा, मिताक्षरायां नारदः ।
“श्रित्यान्तेवासिभ्यस्तथास्वतुर्ध्वक्चधिकर्माण्युक्ते । एते
कर्मकरा ज्ञेयाः” ॥)

कर्मकरः, पुं, (कर्म हिंसार्या + मन् । कर्म हिंसां
करोतीति । क + हेत्वादी टः । यदा, ओवृत्त-
कर्माधिष्ठाय करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निध्या-
यति नरकसर्गादिदिव्यवस्थां करोति वा । धर्मा-
धर्मात्मकं कर्म समीप्य सर्वान् शास्त्रीत्यर्थः ।
कर्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिं-
सायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम् ।) यसः । इति
मेदिनी ॥

कर्मकरी, स्त्री, (कर्म + कृ + टः । टित्वात् + डीप् ।)
मूर्खा कृता । विम्विका कृता । इति मेदिनी ॥
दासी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।

“वयं कर्मकरीस्तम्यं शाधि नः कर्तव्यमिदम्” ॥)

कर्मकारः, पुं, (कर्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः
खड्गकर्तृकादिकं करोति निर्मातीति । कर्म +
कृ + उपप्रदे “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति
अण् ।) वर्गसङ्ग्रहविशेषः । लोहकारः । कामार इति
भाषा । स तु श्रुत्यापि विश्वकर्मणो जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ उच्यते । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्मकारः, जि, (कर्म करोति भटिभ्यते । कर्म + कृ
+ अण् ।) वेतनं विना भारवहनादिकर्मकारकः ।
वेगार इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्मक्रियः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मकीलकः, पुं, (कर्मणा कीलक इव बलवद्वाहन-
रक्षणवादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलक-
रूपः ।) रजकः । इति त्रिकाशेषः ॥

कर्मजः, पुं, (कर्मणो जातः । विषयभोगवासनाव-
शात् क्रमशः मलिनयमानो वृत्तिनिर्जात इत्यर्थः ।
जग + ड ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मभू

बटवृक्षाः । इति जटाधरा ॥ क्रियाजन्मं जि
(यथा, मनुः । १२ । १०९ ।

“तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ।
कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।

“बद्धभिरुपचारेण येन यान्ति समन्ततः ।
ते कर्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दाहयाः पुनः” ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥)

कर्मजगुणः, पुं, (कर्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः
जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजगुणः । तद्यथा ।
“संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः” ॥
इति भाष्यापरिच्छेदे ॥ ८७ ॥

कर्मजः, जि, (कर्मणि घटते इति । “कर्मणि घटो-
ऽठच्” । ५ । २ । ३५ । इति ऋठच् ।) कर्मकुशलाः ।
यथा । मट्टिः । १ । ११ ।

“आसाश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मजः कर्मधत्तानुबन्धम्” ॥

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म समापयति यः । तत्पर्यायः ।
कर्मश्रुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मण्यः, जि, (कर्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत् ।
यदा कर्मणा स्यादिति ।) कर्मयोग्यः । क्रियायुः ।
केजुया इति भाषा । कर्मणा भाजते इत्यर्थे य-
प्रत्ययः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा,
मृद्वेदे १ । ८१ । २० । “सोमोवीर्यं कर्मण्यं
ददाति” ॥)

कर्मण्यभुक्, जि, (कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते । भुज् + क्तिप् ।)
भरख्यभुक् । वेतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां
आसी ॥

कर्मण्यः, स्त्री, (कर्मणा सम्यद्यते तत्र साधुरिति
यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मूल्यम् । इत्यमरः । २ ।
१० । ३८ ॥

कर्मन्दी, [न्] पुं, (कर्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण
स्वनामव्यातवृद्धिनिषेधेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते
यः । कर्मन्द् + इनिः ।) भिक्षुः । सद्भाषी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४२ ॥

कर्मफलं, स्त्री, (कर्मणः जीवन्मृतशुभाशुभस्य शास्त्र-
विहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिकम् फलं
परिणाम इत्यर्थः ।) कर्मविपाकः । (यथा,
विष्णुपुराणे १ । १८ । ७१ ।

“समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणाणि च ।
त्वमेव विद्यथो ! सर्वानि सर्वकर्मफलञ्च यत्” ॥
तथा च मनुः । ११ । २३२ ।

“यत्वं सत्त्वित्य मनसा प्रेय कर्मफलोदयम्” ॥)
कर्मरूपफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराक्षा
इति भाषा ॥

कर्मभूः, स्त्री, (कर्मणः कृषिकार्यस्य कर्मणि वा
उचिता उपयोगिनी वा य भूः ।) कर्मभूमिः ।
तत्पर्यायः । कर्मोन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्या-
वर्णदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।

“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे मङ्गलान्ते ।
यतो हि कर्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूतयः” ॥)
कर्मभूमिः, स्त्री, (कर्मणः पुण्यात्मसमाधयव्यादि-
रूपक्रियायाः भूमिः ।) आर्यावर्णदेशः । इति

कर्मयोगो

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्षे यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षे तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 गवधोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महाभुम्भे ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम्” ॥
 तथा च रामायणे २।१०६।२८। हेमा ।
 “कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यत् शुभम्” ॥
 कर्मभूमं, स्त्री, (कर्म यथादिप्रियाजन्यं सत्कर्म-
 हेतुर्वा वा मूलं यस्य । कर्मयोगो मूलमिव मूलं
 यस्य वा ।) कुशट्टयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्मयुगं, स्त्री, (क्रियाति हिनन्ति अन्योन्यं यत्र युगे-
 तत् कर्म । कृ हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः । कर्म
 हिंसाप्रधानं युगं इति कर्मधारयः । कलेः हिंसा-
 प्रधानत्वात् तथात्वम् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्मयोगः, पुं, (कर्मसु योगस्तत्कौशलम् ।) चित्त-
 मुद्दिजनकवैदिककर्म । यथा । निष्कामकर्म-
 याक्रान्तानिमित्तं यथा ।
 “अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
 सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्” । इति मल-
 भासतत्त्वम् ॥ * ॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ॥
 “लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
 न कर्मयोगेनारम्भाद्वैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
 न च संप्रप्तमर्गदेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जानु तिर्यक्कर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मन्धियाणि संयम्य यः क्षप्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियाणान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्त्यज्जिह्वायामनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मन्धियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
 नियतं कृत कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धोदकर्मणः ॥
 यश्चार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
 स ह्ययक्षाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्मिन्पृथक्कामधुक ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
 इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तान् प्रदायेभ्यो यो मुञ्जे त्नेन एव सः ॥
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 मुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
 अग्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्मात्तरसमुद्भवम् ।
 तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
 एवं प्रवर्त्तसं चक्रं नाशुर्वर्त्तयसीह यः ।
 अध्यायुरिन्द्रियाणामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥
 यश्चात्सरतिरेव स्यादात्मद्वन्द्वं मानवः ।

कर्मर

आत्मन्येव च सत्कृतस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य ह्यते नार्थो नाह्यतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्याप्ययः ॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥
 असक्तो ह्याचरन् कर्मपरमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मयोगैव हि संतिष्ठिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंयममेवापि संपाद्यन् कर्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्त्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्मृतः ।
 मम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥
 उत्तरीयेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्तामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वान् स्यात्सक्तस्त्रिकीर्णलोकसंयमम् ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्मसंज्ञिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् यस्तुः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्वविष्णु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानहन्तुस्त्वविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥
 मयि सर्वानि कर्माणि सन्त्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
 ये मे मतमिदं निधमनुतिष्ठन्ति मागवाः ।
 अज्ञावन्तोऽनसूयन्तो मूख्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
 ये त्विदमसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसा ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि नियतः किं कश्चित् ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तथैव वशमागच्छेत्तौ ह्यग्नौ परिपत्यौ ॥
 अयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्नुषितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां कर्मयोगो नाम ३ अ-
 ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वज्रि-
 पुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 कर्मरङ्गः, पुं, स्त्री, (कर्मणो हिंसाक्रियायै तत्फल-
 भक्ष्यकारिण्यां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः
 रच्यते पर्याप्यते । कृ हिंसायां इति धातो-
 मनिन् प्रत्ययेन निष्पत्त्यात् ततो कर्मरन् + रन्ज
 + घञ् ।) फलवृद्धिविशेषः । कामराज्ञा इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे ३।१७।८। गी ।
 “सोमवृक्षान् कर्मरङ्गान् पियाणान् कश्चित् कश्चित्” ॥
 तत्पर्यायः । शिरासः २ रुद्रदन्तः ३ राजाकरः ४ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मरः ५ कर्मरकः ६
 पीतफलः ७ कर्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १०
 धराफलः ११ कर्मरकः १२ । अस्य गुणाः ।
 अक्षतम् । उष्णत्वम् । वातहारित्वम् । पित्तहारि-

कर्मवि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अक्षयितकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 तत्पक्षकगुणः । मधुराक्षतम् । बलपुष्टिर्वाग्निप्रद-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कर्मरङ्गं हिमं याहि खादस्व कपयात हृत्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)
 कर्मरौ, स्त्री, (कर्म भैषज्योपयोगक्रियां दाति
 ददाति । रा + कः । ततो गौरादिवात् ङीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (वंशरोचना-
 शब्देऽस्या विलुप्तित्वात् ॥)
 कर्मवधः, पुं, (कर्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्त-
 द्वास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वधं वध
 तुल्यदण्डं यस्य । द्विजेतरजातेः श्रौतादिकर्मा-
 न्प्रतिगोचराद्येतादिहेतुकात्वात् वधवत् कठिनं
 प्रतिभातीति भावः ।) शूद्रः । इति महाभारतम् ॥
 कर्मवाटी, स्त्री, (कर्मणां शास्त्रोक्तविधिनिमित्ती-
 भूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । पुष्प-
 वाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तद्विद्यर्थः । ति-
 थोर्ना हि कर्मनिमित्ततया तथात्वम् ।) तिथिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मविपाकः, पुं, (कर्मणः अधर्ममूलकस्य अनुभ-
 वजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः । इह
 रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः । अमुञ्च नर-
 कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामः ।) अनुभक्त्यै
 जन्यफलस्य विपाकः । रोगादिरूपजन्मान्तरीया-
 नुभक्त्यैफलभोग इति यावत् । तद्विवरणं यथा,—
 “नरकात् प्रतिसुक्तान् पापयोगिषु जायते ।
 पतितात् प्रतिसुक्तान् पापयोगिषु जायते ॥
 नरकात् प्रतिसुक्तान् कृमिर्भवति पातकः ।
 उपाध्यायलोकान्तु छात्वा न्ना भवति द्विजः ॥
 तज्जायां मनसा वाष्पंस्तद्वद्व्यं वायुसंश्रयम् ।
 गर्दभो जायते जन्तुर्मिषस्यैवापमानकृत् ॥
 मात्रादीतरमाकन्य शारिका संप्रजायते ।
 पितरौ पोडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
 भर्तुः पिण्डमुपाश्रितो हित्वा न्यानि निवेदयेत् ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
 न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।
 असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राजसः ॥
 विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोगौ प्रजायते ।
 यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
 परदारभिमर्षात् स ह्यको घोरोऽभिजायते ।
 भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः ॥
 गुर्व्यादिभार्यागमनात् शूकरो जायते नरः ।
 यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः ॥
 देवतापिष्टविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
 प्रमुक्तो नरकाद्यापि वायसः स प्रजायते ॥
 व्येष्टभावबमानाश्च कौक्ष्थ्योनौ प्रजायते ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणौ गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ॥
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकोटको भवेत् ।
 हतप्लः क्षमिः कीटः पतङ्गो वृक्षिकस्तथा ॥
 अशस्त्रं पुण्यं हृत्वा नरः संजायते खरः ।
 क्षमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥

कर्मवि

भोजनं चोरयित्वा तु मलिका जायते नरः ।
 हृत्वाप्रवेष्टुं मांसांस्त्रिणह्रस्वे मूत्रिकः ॥
 हृतं हृत्वा च नकुलः काको मज्जुरमामिषम् ।
 मधु हृत्वा नरो दंशः पूयं हृत्वा पिपीलिकः ॥
 अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
 हृते कास्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
 हृत्वा तु काञ्चनं भास्त्रं क्षमिष्येनौ प्रजायते ।
 कार्पासिके हृते कौशो बज्रिहर्ता वक्त्राया ॥
 मयूरो वर्णकं हृत्वा शार्कं पञ्चज जायते ।
 जीवन्नोवक्त्रा याति रक्तवस्त्रापह्वरः ॥
 कुङ्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
 ययः कलापचरमे काष्ठहृत् काष्ठकोटकः ॥
 पुष्पापहृदिरिक्तं पक्षुर्धवापह्वरः ।
 शार्कहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
 मृदह्वरकान् मत्वा रौरवादीन् सुदासकान् ।
 ह्यगुर्वमलतावस्त्रीत्यक्त्वा रतसतां प्रजेत् ॥
 यव यव कमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणः ।
 विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बह्वन् ॥
 असमिद्धेऽप्यौ ज्ञते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
 परनिन्दा कृतघ्नश्च परममूर्खवशातम् ॥
 नैकुर्व्यं निर्दयत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
 परस्वहरणाग्रौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
 निक्ताञ्च वस्त्राञ्च नृणां कार्पासञ्च नृणां बुधः ।
 उपलक्षणादि जानीयात् सुक्तानां नरकादनु ॥
 दशाभूतेषु सम्वादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

कर्मवि

सत्त्वं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्राज्ञादर्शनम् ॥
 गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुसङ्गम् ।
 सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री सर्गिणां कल्याणं विदुः ।
 अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥
 इति ग्राह्ये कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
 श्वाततपभृद्गुभरतोक्तः पापदोगप्रायश्चित्तानां
 विवरणायः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते
 प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति ।
 नृणां दुष्कर्मजा रोगा जपदेवाचनहोमदाना-
 दिभिः क्षमं यान्ति ॥ महापातकजा रोगाः सप्त-
 जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्षा ।
 प्रमेहः । मृगशी । मूत्रकृच्छ्रम् । अस्मरी । कासः ।
 अतीसारः । मगन्दरः । दुष्टप्रणः । गण्डमाणा ।
 पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र
 सम्पूर्णे प्रायश्चित्तम् ॥ उपपापोद्भवा रोगाः
 पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जोनदरम् ।
 यक्ष्म । जीह्वा । शूलम् । व्रणः । आसः । जीर्णज्वरः ।
 कर्दिः । भ्रमः । मोहः । गलरुहः । वक्त्रार्ज्वदम् ।
 विसर्पः । इत्यादयः । अत्र चर्द्धे प्रायश्चित्तम् ॥
 पापसमुद्भवा रोगाः त्रिजन्मसु जायन्ते ।
 तद्यथा—दण्डापतनकः । चित्रवपुः । कम्पः ।
 विचर्चिका । वल्लीकः । पुच्छरीकम् । इत्यादयः ।
 अत्र चर्द्धां प्रायश्चित्तम् ॥ अतिपापात्
 अर्धं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बहुधा रोग-
 सङ्गराश्च ॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

कर्मवि

गोदाने सुशीला सवस्त्रा परस्त्रिणी गौः । सर्वदाने
 शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽनृणां । भूदाने
 दशनिवर्तनपरिमिता भूः । सुवस्त्रदाने शतनिवर्तनं
 सर्वतद्वर्द्धा वा । अश्वदाने जयस्तरसहित-
 सुशीलाश्वः । मर्हिषदाने सर्वायुधयुक्तमर्हिषी ।
 गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः । देवाचनं
 लक्षोपावचपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्र-
 द्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्याक-
 पुष्पकरणकचम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः
 तद्दर्शाश्रयसहस्रगुणहोमः वरुणमन्त्रैर्भिवेचनञ्च ।
 धान्यदाने बहिसङ्ख्याकहारी परिमितधान्यम् ।
 वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥
 अथ प्रायश्चित्तप्रणाल्यानुष्ठानादि । दश पञ्चाष्ट-
 चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुक्षया प्राय-
 श्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य गिजकान्त्या सङ्कल्प्य
 द्विजेभ्यो धेनुं शक्तिवोदक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रा-
 लङ्कारकौरेणकुम्भ दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत् ।
 तेषामनुक्षया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्ण-
 र्थान् तान् यथाविधि कर्मायित्वा तेभ्योऽनुग्रामा-
 शिवश्च प्रतिगृह्य ब्राह्मणान् भोगयित्वा बन्धुभिः
 सह भोक्तव्यम् । इति श्वाततपीयकर्मविपाक-
 प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ जन्मान्तरीयमहापातक-
 शेषविशेषकुण्डलादि रोगाणां प्रायश्चित्तं पराकवर्त
 महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात्तत्वेज्यगलत्
 कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं दिगुयम् । इति स्मार्ताः ॥

अथ श्वाततपीयकर्मविपाकस्यागम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिखन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां यज्ञां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतपत्नानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरुहन्ता	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पक्षपरिमितकल्परिकां दद्यात् ॥
४ उद्ग्रहन्ता	४ विह्वलस्वरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्गहीनः	५ हृत्वां गां दद्यात् ॥
६ कावहन्ता	६ रुद्धः	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ कृष्णगुन्निवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्वकार्यव्यसिद्धार्थः	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुलस्थशाकैः पूषेञ्च गण- शान्तिपूर्वकं लक्षसंख्याकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोत्रहा	९ कुली निर्धनश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतधरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं व्रतयात् ॥
१० गोवधी	१० कुली	१० पञ्चयज्ञवसंयुक्तपञ्चवर्गसमन्वितरक्तचन्दनलिताङ्गरक्तपुष्पाभ्यर्चनैर्करत्तकुम्भं द- क्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कामितसुवर्ण- निर्मितयमदेवं पुरवस्तुक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्यात् । ततो दशांशं सर्वपं दत्त्वा पात्रमाक्ष्याभि- वेचनं कुर्यात् । ततो “यमोऽपि मर्हिषाऋद्धो दण्डप्राप्तिर्मयानकः । दक्षिणाश्रायतिर्देवो मम पापं यपो हतुः” इति मन्त्रेण यजमानो यमं विबुध्य तं आवाख्याय निवेद्य सङ्कलि- माचरेत् ॥
११ तरुहन्ता	११ केकरेखः	११ गुह्यमर्घं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१२ पिडहा	१२ चेतनाहीनः	१२ त्रिंशत् प्राजापत्यानि कृत्वा पक्षपरिमितं सुवर्णनाभं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमथ अभं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्गनिर्मितं विष्णु पट्टवस्त्रेण संबध विधानतः पूजयेत् । तत् सर्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ॥
१३ बाणघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोद्वाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्यात् । महावज्रपान् कारयेत् । तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्वाया च ऊत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्गानि द्विजानुसारतः एकादशपत्नानि च दद्यात् । अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत् आचार्या वरुणदेवतमन्त्रैर्मयतीः स्नापयेत् । यजमान आचार्याय वस्त्रालङ्कारानि दद्यात् ॥
१४ मज्जाहा	१४ पाण्डुकुली	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पक्षपक्षवपक्षवर्गसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदशपदां विन्यस्य तदुपरि पञ्चाङ्गपरिमितसुवर्गनिर्मितदशहस्तं चतुर्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यक्षं भिक्षालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । ततः पूर्वदिक्कुम्भे ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः अष्टमेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शनैः पठेयुः । ततो मध्यकुम्भे तिलाक्षतैर्मभिर्यजमानि- पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनैवं कर्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत् । ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिकोद- कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्याय निवेदयेत् ॥
१५ भाटहा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा “सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते । दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि” इमं मन्त्रमुच्चार्य पक्षपरिमितसुवर्गसहितपुष्पकं ब्राह्म- णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्जयेत् ॥
१६ महिषोघाती	१६ कण्ठागुल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्गमयीं प्रकृतिं दद्यात् ॥
१७ माटहा	१७ अन्धः	१७ पिडहवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः	१८ निष्कमितस्वर्गनिर्मितं पारावतं दद्यात् ॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि छतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात् ॥
२० वकघाती	२० दीर्घनसः	२० शुक्लां गां दद्यात् ॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्ताभ्युदी	२१ अत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्कृजेत् ॥
२२ शुकशारिकाघाती	२२ खलितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सञ्कास्तपुस्तकं दद्यात् ॥
२३ शूकरहन्ता	२३ दन्तुः	२३ सदक्षिणं छतकुम्भं दद्यात् ॥
२४ मूढहन्ता	२४ दण्डापतनकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतं चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात् ॥
२५ भृङ्गालहा	२५ विपादकः	२५ खड्गवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्थवृक्षान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत् ॥
२७ हरिणघाती	२७ खड्गः	२७ पक्षपरिमितसुवर्गान् दद्यात् ॥ * “हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धाङ्गप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुकमात्” इति शातातपोक्तकर्मविभाकृतितीथाध्याय- हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अमन्यभोक्ता	१ क्षमिकोदरः	१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्यात् ॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टाभोक्ता	२ क्षमिकोदरः	२ त्रिंशत्सुपवसेत् ॥
३ गर्भपातकर्ता	३ यक्षत्त्रीहजकोदररोगी	३ पक्षत्रयपरिमितसुवर्गकूप्यताम्बान्वितजलधेनुदानं कुर्यात् ॥
४ दावाभिदः	४ रक्तातिसारी	४ उदयानं वटवृक्षरोपणञ्च कुर्यात् ॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पक्षत्रयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात् ॥
६ अथे सति कदम्बदः	६ मन्दोदराभिः	६ प्राजापत्यञ्च कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
७ धूर्तः	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मकूर्चमयीधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात् ॥
८ परविन्दावान्	८ खल्लीटः	८ काश्चनसहित धेनुं दद्यात् ॥
९ पराप्रविप्लवकर्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्यात् ॥
१० परोपतापी	१० शूली	१० अन्नदानं सप्तजपञ्च प्रकुर्वीत ॥
११ परोपहासकृत्	११ काण्डः	११ सत्काश्चनां गां दद्यात् ॥
१२ पिण्डगः	१२ आसकाक्षी	१२ सङ्खपक्षसम्मितं छतं दद्यात् ॥

कर्मवि

कर्मवि

कर्मवि

पापी	रोगी	अश्विजम्
१३ प्रतिमाभक्तारी	१३ अग्रलिङ्गः	१३ वत्सरत्रयपर्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेवनान्तरं मृत्पुष्पविधिना समां गन्धानुद्वाह- येत् सुपूजितं विष्णुराजस्य संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्तो	१४ सर्पिणो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटश्च दद्यात् ॥
१५ मार्गहा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वलादृष्टाभोक्ता	१६ क्षमिणोदरः	१६ क्षिरान्नं गोमूत्रयावत्कं सुस्तीत ॥
१७ विषदः	१७ कर्हिरोगी	१७ दश प्रयस्विनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षपातवान्	१८ सत्यवर्तिने निष्कत्रयपरिमितं ज्वेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ श्यावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतश्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महाशयं जप्त्वा तद्दशांशं तिलै- र्जप्त्वा वरुणदेवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्यात् ॥
२० सुरालये जले वा शङ्खमूत्रकारी }	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोद्वयदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अगन्धाभिगामी	१ ध्रुवमण्डली	१ कार्यासमारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलवष्टिमितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य दद्यात् ॥
२ अन्धयोगिगामी	२ गुदस्तम्भी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यामन्त्रकरागकशिरास्नानं कुर्यात् । स्त्रीयामपि तत्तत्पुरुषसंसर्गात्तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आमाश्वहारी	३ हीनदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्गनिर्मितान्त्रिनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ उर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्गनिर्मितवज्रमूर्तिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधायहर्ता	६ सूर्यावर्तारोगी	६ मासं व्याप्य सूर्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ ऋक्षपाणिः	७ यथाशक्ति देवगृहं उद्यानञ्च कुर्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः	८ ब्राह्मणमजुत्थ तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुणायाभिगामी	९ मूत्रक्षत्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छ्रवणं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि तावपाचे षड्गुण्यस्वर्गनिर्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत । सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत् विश्वतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य ब्राह्मणाय दद्यात् । "यादमा- मधिपो देवो विश्वेयामधिपो वरः । संसारमौकर्मधारो वरुणः पावनोऽल्ल मे" ॥ इति मन्त्रेण आचार्याय स्वर्गवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० हीनमूत्रः	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
११ तपस्विनीप्रसङ्गो	११ प्रमेहगदो	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्विनीसङ्गो	१२ अश्वरीगदो	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी	१३ श्वेतौकः	१३ सर्वाक्षयोक्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्बूलचौरः	१४ औदुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्ठादिपीडितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ अणुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिवद्व्रतधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ शरहारी	१८ सिद्धपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गो	१९ दुष्टरक्तवृक्कारोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बज्रमूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णं रुद्रं जपेत् महाज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महा- रुद्रातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ नागाविध्वंसचौरः	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शतयजुसारेणाशौदकवस्त्राणि ज्वेम च दद्यात् ॥
२३ पक्षामहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्याकायत्रीं जपेत् तिलकरागकं तद्दशांशं क्षौमञ्च कुर्यात् ॥
२४ मृदुज्वहर्ता	२४ विणोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ यशुयोगिगामी	२५ मूत्राघाती	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात् ॥
२६ पिष्टज्वरगन्ता	२६ दक्षिणांशग्रणी	२६ शक्तिः अर्चा दद्यात् ॥
२७ पुञ्जजायाभिगामी	२७ कृष्णकुण्ठी	२७ खसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं वृताक्ततिलकरागकदशांशज्वेमञ्च कुर्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ कलहारी	२८ व्रिताकुलिः	२८ द्विजातये अयतसंख्यकनानाकनं दद्यात् ॥
२९ आह्वयामिगामी ...	२९ गुल्मकुली	२९ खसुतागमनप्रायश्चित्तस्याहं हृताकृतिनकरणकदशांशहोमश्च कुर्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुलाः	३१ कृष्णाग्निं प्रदद्यात् ॥
३२ मातृगामी	३२ शिङ्गुहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छ्रितकुर्मं विन्यस्य तदुपरि कांक्षयात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितनखाह्नकुवेरं पुरुषसूक्तेन यजेत् । अथर्ववेदविदुःश्राद्धाय- स्तत्र अथर्वोक्तकर्म कुर्यात् । ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्मितपुष्पिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात् । “निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्या- शाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु” ॥ इति मन्त्रेण तं कुवेरं आचार्याय दद्यात् ॥
३३ मातृव्यगन्ता	३३ गानाके व्रतवान्	३३ दासदानं अग्न्यागमनप्रायश्चित्तश्च कुर्यात् ॥
३४ मृतभार्याभिगामी ...	३४ मृतभार्याः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवाहहारी ...	३५ रक्तवालवान्	३५ मणिरागसमन्वितां सवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ बालूराक्तः	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुली	३७ निष्कमितहेमनिर्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मश्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ मूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणां न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महावृद्धपादिकं कुर्यात् तद्दशांशपलाशसन्निधिर्यधाविधिं जुहुयात् मृतवत्सोक्त- सर्वकर्म च कुर्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुलघ्नः	४० चान्द्रायणचर्यामन्तरं सुवर्णशतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ भीतलोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धनः	४२ उपवासानन्तरं पञ्चशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाक्तः	४३ अश्वौ जलसंख्यकपद्मैर्होमं कुर्यात् ॥
४४ स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गी	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ स्वजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयग्रही	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
४६ खसुतागामी	४६ रक्तकुली	४६ पूर्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छ्रितकनकं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत् । तत्र ऋग्यजुःसामानि समा- चरेत् ब्राह्मणं सम्यग्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्णनिर्मितपुष्पिकां दद्यात् । “देवानामधिपो देवो वक्षो विद्यानिकेतनः । शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निहन्तु” ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥॥

इति ज्ञातातपोयकर्मविपाके चतुर्थाध्याये कृतस्य प्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्या-
योक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥॥

पापयुक्तः—

मरणविशेषविशिष्टः—

शौद्धंरहितकपूर्वकालीनतत्पुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।

१ अनध्यायेऽध्ययनकर्ता ..	१ विद्युदाहतः	१ विद्यादानं कुर्यात् ॥
२ अस्पृशी	२ अस्पृशसङ्गी मृतः	२ वेदपारायणं कुर्यात् ॥
३ करहृतिः	३ रुकाहतः रुधिराहतः ...	३ यथाशक्ति काक्ष्यं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषहतः	४ क्षेत्रसंयुतां भेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ कलवासाः निहन्तनश्च ...	६ क्षमिहतः	६ द्विजाय गोधूमांशं दद्यात् ॥
७ कलुनिन्दकः श्रुति- निन्दकोऽपि पाठः } ...	७ शस्त्रहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्मितपात्रं स्थितविष्णुचिह्नितपुत्रीसमन्वितशय्यां दद्यात् ॥
९ दक्षिणाधौरः	९ दवहतः दावहतः	९ सदने सर्मा कुर्यात् ॥
१० मोही	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ द्विजनिन्दाकर्ता	११ प्रसूतहृतः	११ सवस्त्रां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अकपत्यमृतः	१२ नवतिं कृष्णाग्निं चरेत् ॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	शौर्द्धदेहिपूज्यादीनां पुत्रादिकसंश्रयप्रयच्छितम् ।
१३ निक्षेपहारकः	१३ कुक्कुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुकृतात् श्राद्धादिहत इत्यादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ नृपनाशकः	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमित्तमेव गजं दद्यात् ॥
१५ पशुहंसकः	१५ चौरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिकः	१६ अरस्ये शूकरहतः	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्स्यरी	१७ शौचहीनमृतः	१७ द्विनिष्कसर्वाजहंसि दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता	१८ पतितमृतः	१८ घोडशप्राजापत्यानि कुर्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वधं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्ता	२१ वक्रिहतः	२१ क्षत्राक्षित उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्यमयपुरणं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहतः	२३ वृक्षहतः	२३ स्वर्गसंयुतं सौवर्णवृक्षं दद्यात् ॥
२४ लौहहतः	२४ अतीसारमृतः	२४ संयतो लक्षसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदष्टः	२५ नागबलिदानं काश्मिरदानञ्च कुर्यात् ॥
२६ शत्रुहारी	२६ श्वद्विहतः	२६ वस्त्रमयुक्तवधं दद्यात् ॥
२७ शस्त्रहतः	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः— अस्यश्वस्यार्जुनमृतश्च } ...	२७ सक्कास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकाः	२८ शकटहतः	२८ उपस्कारान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमित्तस्वर्गवस्त्रं दद्यात् ॥
३० खदपकार्यकारकः	३० साकिन्यादिहतः	३० यथोचितं वधं जपेत् ॥
३१ हिंस्रः	३१ उड्ढनमृतः	३१ प्रयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमित्तं स्वर्गं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विस्त्रिचकामृतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कागडकवचमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरीगमृतः	३६ अष्टौ कृष्णान् समाचरेत् ॥ * ॥

इति शातातपीयकर्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सकलसप्तधान्योपरि पञ्चपल्लवसर्वोषधिमंगुलं कृष्णवस्त्रसमाच्छ्रितकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र मन्त्रिवासनसंस्थितं चतुर्भुजं दग्धं स्वर्गकुण्डल-संयुतं निष्कपरिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षडङ्गसूत्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविशुद्ध्यर्थं गायत्रीजपं ग्रहशान्तिपूर्वकदशां प्रतिजहोमश्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सति-लमुदकं दद्यात् ।

“इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम” ॥

इति मन्त्रेण मधुशर्करायुक्तप्रस्थमितकृष्णतिल-पिण्डपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेत-मुद्दिश्य तिलपाचसंयुतान् दादशकृष्णकलमान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायधधरः शुचिराचार्यः वरुणदैवतमन्त्रैः कलमोदकैर्दम्पती अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्याय दक्षिणां नारायणबलिञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

“एवं कृते विधानेन प्रकृत्यादौर्द्धदेहिकम् ।

ततः प्रेतत्वनिष्क्रान्ताः प्रावितास्तर्पितास्तथा ॥

दद्युः एतांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ॥

इति शातातपीयकर्मविपाकसुखाध्यायोक्ता-
गतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव
१५ अध्याये उक्ताः ।

“पतितात् प्रतिगृह्यार्थं स्वर्ग्योनिं ब्रजेद्विजः ।

नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः ॥

उपाध्यायस्त्रीकान्तु कृत्वा आ भवति द्विजः ।

तज्जायां मनसा वाक्कन् तददर्थं चाप्यसंश्रयम् ॥

गर्हभो जायते जन्तुः पित्रोस्त्रायवमानकः ।

मातापितरवाकृष्ट्य शारिका सञ्जयायते ॥

भानुः पल्लवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।

तामेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते ॥

भर्तृपिण्डमुपाश्रन् यस्तद्विष्टं न निवेदते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥

न्यामापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।

असूयकाश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ॥

विश्वासहन्ता च भरो मीनयोनी प्रजायते ।

धान्यं यवांस्तिलान्मासान् कुलत्थान् सर्षपांश्चान् ॥

कलायान् कलमान् मुद्गान् गोधूमान्तसीस्तथा ।

शस्यान्यन्यानि वा कृत्वा मोहाज्जन्तु रचेतनः ॥

सज्जायते महावक्रो मूषिको बन्धसन्निभः ।

परदारमिमर्षान् वक्रो घोरोऽभिजायते ॥

आ प्रदगालो वक्रो मृगो व्याडः कङ्कलथा क्रमात् ।

भ्रातृभार्याश्च दुर्मुख्योर्ध्वयति पापकृत् ॥

ऐंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्चरतः ॥

सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्याश्च पापकृत् ।

प्रधर्षेव हि कामात्मा शूक्रो जायते नरः ॥

यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः ॥

पगर्हता च कन्याया क्षमिरेवोपजायते ॥

देवता पित्रविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमन्त्रते ।

प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सञ्जयायते ॥

क्षेष्टं पित्रसमं वापि भ्रातरं योऽन्नमन्त्रते ।

नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनी प्रजायते ॥

शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनी प्रजायते ।

तस्यामपत्यमुत्पाद्य आत्मानः कीटको भवेत् ॥

कर्मवि

शूकरः क्षमिको मङ्गलशालाश्च प्रजायते ।
 अक्षतचोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाग्रः ।
 क्षतः क्षमिकः कीटः पतङ्गो दृष्टिस्तथा ।
 मत्स्यस्तु वायसः शून्मैः पुच्छशो जायते ततः ।
 अश्वश्च पुच्छं हत्वा नरः सङ्गायते खरः ॥
 क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्ता च जायते ॥
 भोजनं चोरयित्वा तु मत्सिका जायते नरः ॥
 तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य दृष्टव्यं तत् ।
 हत्वाभन्तु स मार्जारो जायते नरकाग्रतः ॥
 तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हत्वा तु मूषिकः ॥
 दत्तं हत्वा तु मकुलः काको मङ्गुरजामिषम् ॥
 मत्स्यमांसापहृत् काकः श्वेनो मार्गामिषापहृत् ।
 वीचीकाकस्तपहृते जवणे दधनि क्षमिः ॥
 चोरयित्वा मयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायो स जायते ॥
 मधु हत्वा नरो दंष्ट्रः पूर्णं हत्वा पिपीलिकः ।
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोकदः ॥
 आसवचोरयित्वा तु तिसिरिषमवाप्नुयात् ॥
 अयो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
 हृते कांक्षे च हारीतः कपोतो कप्यभाजने ॥
 हत्वा तु काश्चनं भागदं क्षमियोगौ प्रजायते ।
 पत्रोयं चोरयित्वा तु ककरत्वञ्च गच्छति ।
 कोवकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
 दुष्कृते शार्ङ्गिके पापो हृते चैवाशुके शुक्रः ।
 तथैवाजार्ङ्गिकं हत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
 कार्पासिके हृते कौक्षो वाक्कहर्ता वक्तव्यः ।
 मधुरो वक्त्रकान् हत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
 जीवह्नीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृद्भरः ।
 कुकुन्दरिः सुभान् गन्धान् वासो हत्वा शशो भवेत् ॥
 शयः फलापहरणात् काकुत्स्थं घण्टीटकः ।
 पुष्पापहृदरिश्च मङ्गुर्यानापहृद्भरः ॥
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ।
 भूहर्ता नरकान् गत्वा शैरवादीन् सुदारुणान् ॥
 दण्डगुल्मनताबाह्वकस्तारुतत्वां क्रमात् ।
 प्राप्य क्षीयात्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
 क्षमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
 गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुच्छादि जगृक्षितम् ।
 पशुवन्धो बधिरः कुली यक्षणा च प्रपीडितः ।
 मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ॥
 अप्समारो च भवति शृङ्गलं च स गच्छति ॥
 एव एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
 विद्यापहारिण्यचोरा निष्कृत्यर्धशिशो गुरोः ॥
 जायामन्वस्य पुच्छः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
 प्राप्नोति शय्यतां मूढो यातनाभ्यः परिभूतः ॥
 यः करोति नरो ह्रीमसमिद्धे विभावसौ ।
 सोऽजीर्णश्चाधिदुःखार्तो मन्दामिः संप्रजायते ॥१॥
 नामापुराणोक्तकर्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१. अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि धर्मेनिन्दको देवाभिप्रायादरिभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् । स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः प्रपीडितो कोवाख्यनरके, सर्ववस्तूनि पश्यन् अपि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मा-

५३

कर्मवि

न्तरं परिगृह्णाकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बह्वना क्षेत्रेणापि खजीविकां निष्पादयेत् ॥

२. अपुलता बज्रपुलता च । यस्तु गवीमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरं मरणमतिस्थले उचित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुल्लविहीनो बज्रपुल्लो वा भवेदिति ॥

३. अर्शरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्मेनियतां ऋतुक्षातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्मज्ञा भूयाद्वा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः प्राणान्ध-तमसाहतं तामिच्छास्यं नरकं गत्वा कर्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्श-रोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४. अस्मायुःसन्तानता । यो हि दृष्टार्तां वारिपानरतां मां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अन्त्यायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५. अस्मरीरोगः । यस्तु ऋतुक्षातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पुन-शोणितसंमिश्रे नरके प्रपीडितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अस्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६. उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ द्विजदिकं मानाहं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अश्वधिरा नामा दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेभ्यः गुरौ च दम्भाधारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रम-कराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७. कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैश्च लोकं पीडयेत् स पितृप्रवक्तकेन कासेन पीडितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्यानविनष्टकारी स वातकासेन पीडितो भवेत् । यस्तु जलाशय-ध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीडितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विद्यां शिवस्य भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्नि-पातोत्पत्तासपीडितः स्यात् । यच्च विना यमं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्ने पुराणे च,—

“अयस्तेन यमं हत्वा सुहृन्मांसस्तु यो नरः ।
 सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते गृह्यते भूपते ॥”

८. कुलत्वम् । यदुक्तं पुराणे च,—
 “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तं नैवाभिवादयेत् ।
 ब्राह्मणश्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपत्निम् ।
 भ्रमशाने जायते वृक्षः काकश्चोपसेवितः ।
 भुक्त्वा कानमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
 कुलत्वमनुते तस्मात् कर्मणो मानुषं भवम् ॥”

९. गर्भह्रावः । या काचित् नारी हिंसापर-तन्ना सती सपत्न्यादीनामन्यासां स्त्रीणां दृष्टौ-षधादिभिर्दुर्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकाग्निमुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्यवन्तपि गर्भह्रावदुष्टैः प्रपीडिता भवेत् ।

कर्मवि

१०. गलगायः । यः खलु मोहाद् गलस्त्री-कण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः नि-र्जने प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षावृतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगायद्विरोगाक्रान्तः सौदेव ॥

११. ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूत-धनसंयुक्तं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्रन्ति न किमपि धर्मकार्यं कुर्वन्ति । तथा ये च परस्या-पहारिणः तथा अदृष्टामपतितां भार्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पुरीषाख्ये नरके कक्षकोटिगतं दग्धाः कर्मणो मानुषीं योनिमा-साद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसौदेवः ॥

१२. क्षिप्रनासिकता । अतिस्मृतिकथाविप्र-कारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्यां पिशाचैः सह बज्रकालमुचित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्मणो मानुषयोनिमासाद्य क्षिप्रनासिको जा-यते ॥

१३. क्षिप्रहस्ता, क्षिप्रपादा च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो दृष्टं वा ताडयेत् स मृतो यमलोके बह्वणि कष्टान्यनुभूय क्षिप्रहस्त-क्षिप्रपादो वा दृष्ट जायते ॥

१४. जलोदरः । यदुक्तं पुराणे च ।

“ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।

गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदरश्च ततः ॥”

१५. दौर्भाग्यम् । येन च सर्वस्य तृतीयस्तु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भाग्यमाप्नोतीति ॥

१६. नेत्ररोगः । दीपहरणकर्ता परस्त्री-प्रेक्षकः कामतः परस्तिदर्शनकारी च नेत्ररोगे-नाक्रान्तो भवेत् ॥

१७. पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्र-रहितं पुच्छं हन्ति । स मूढः आयुःशेषे जल-राख्ये निरये उचित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगयाप्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्य-योनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८. पागुररोगः । यः खलु परभार्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बज्रधा-दुःखं प्रापितः पुनः कर्मपाकेन मानुषीं योनि-मासाद्य पागुररोगेण लिप्यते ॥

१९. प्रदरम् । या योषित् बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः श्रुती ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२०. बन्धता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रति-निविद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि भिक्षुपलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीमावमवकोष्ठं विघ्नं कुरुते ते सर्वे बन्धत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१. भगन्दररोगः । आचार्यभार्यागन्तारो-नराधमाः स्त्रीबालदृष्ट्यनापहारिणश्च मृत्युमधि

कर्मवि

गम्य विष्णुलास्ये नरके बडदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दरोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रक्षयम् । येन मूत्रेण विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत् ।

२३। मृतभार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-
कथ्य उद्धरेत् स मृतभार्यो जायेत । यस्तु सप्तम्यां
तेजं स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ॥

२४। मेहुः । यदुक्तं पुराणेषु
“मेहुश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्त्वाद्युत्पद्यते यतः ॥
मधुमेहुः सान्द्रमेहुः सुराशुक्रोदकस्तथा ।
इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहुस्तथैव च ॥
फेनः क्षीरश्च गीलाश्च हारिद्रः कालतंजुकः ।
वशास्तक्ष माझिष्ठो मज्जाक्षारस्तथा गजः ॥
सदैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहुान् पृथक् पृथक् ।
नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिचरन् ।
पूर्वं मैथुनहृदयस्तु शौकरीयोनिमात्रजेत् ॥
तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जन्ममेहार्हितो भवेत् ॥
मातृगामी बलान्नोहात् सधुमेहो भवेन्नरः ।
रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ॥
सतीविपर्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् ।
रोगिणीगमनान्तर्था भवेन्माझिष्ठमेहवान् ॥
मिजस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥
चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥
स्वर्गहर्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।
कालमेहो भवेत्सोऽपि पृथक्वत्याश्च धर्मघातः ॥
रजस्वलायां रतिहृत्कृतेहार्हितो भवेत् ।
मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनचरन् ॥
इक्षुमेह्यतिदुर्बलो विधवागतिदोषतः ।
ब्राह्मणीगमनाद्धेहो हस्तिमेहेन मेहति ॥
अक्षतागमनास्ततो हरिद्राभश्च मेहति ॥
मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीक्ष्मात्मनः सुताम् ॥
अश्वक्षैवाक्षतारक्तां भ्रातृभार्याश्च मातुलीम् ।
गुह्यस्त्रीं राजपत्नीश्च मिजस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ॥
मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः ॥
ताद्यन्ते तत्र दुर्बला मत्तः शय्य वदामि ते ॥
अक्रान्तराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।
दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं श्रिताम् ॥
खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥
नरकान्तो पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम् ॥
शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुकुराः ।
पिपीलिकास्त्रयो मासा दक्षिणाश्वमात्रकम् ॥
भूत्वा प्रयान्ति गोयोगौ सखजा विफलेन्द्रियाः ॥
तत्रार्धमस्त्यं कृत्वा ततो मानुषयोगिषु ।
प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्” ॥

२५। यक्षरोगः । विप्रहस्ता न्यासापहर्ता
हस्तिच्छेदकारी प्रजापीडको गुह्यविद्गोही मूढो
यक्षकासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम् । अतिदुराचारी परब्रह्मा-
भिजाधी पितृव्यधृगन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो
भवेत् ॥

५४

कर्मान्त

२७। व्येशात्मन् । या नारी मृते मर्त्तंरि
परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं चाय-
सं परब्रह्मालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय
जन्मान्तरे वेष्टा भूत्वा अशेषपुण्यैः रममाणा
अशेषक्षेममधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम् । या स्तु यौवनेनातिगर्विता
रमणी विरूपनवात्मवशां पतिं दिवा निन्दति
रात्रौ शय्यां न भजते आक्षता च कृष्टा भवति
सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्यमन्वया पीडिता
भवेत् ॥

२९। आसकासः । आसकासस्तु महोर्द्ध्वि-
तमकक्षभेदात् पञ्चधा । १। यस्तु यक्षमनासाद्य
आसं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं
भक्षयति स महाआसेन पीड्यते । २। पुराण-
कथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्धआसेन
निरुह्यते । ३। निविज्जदानग्रहणात् क्षिप्रआस-
युतो भवेत् । ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दृषयति
स तमकआसेः पीड्यते । ५। पाकविप्लवो हि
जीवः क्षुद्रआसेरुह्यते ॥

३०। हृद्रोगः । यस्तु लोभात् देवाद्या परपीडा-
प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां सम्मथ्यां जनयेत्
स मृतो दुर्बलं नरकमधिगम्य कर्मान्ते अति
दारुणो हृद्रोगैः पीडितो भवेदति ॥ * ॥

कर्म्मशीलः, चि, (कर्म्म शीलं कर्म्मकरणरूपसमाधो
यस्य । कर्म्म शीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः
समावतः कर्म्म करोति सः । तत्पर्यायः । कर्म्मः
२। इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्म्मशूरः, चि, (कर्म्मणि शूरः दहः ।) कर्म्मठः ।
फलपर्यन्तकर्म्मसमापकः । इत्यमरः । ३। १। १८ ॥
कर्म्मसचिवः, पुं, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिवः सहा-
यः ।) कर्म्मापयुक्तसचिवः । अक्षतपटाध्यक्षादिः ।
इत्यमरः । २। ८। ४ ॥

कर्म्मसम्रासिकः, पुं, (कर्म्मणां सम्रासः स अस्यस्य
इति ठन् ।) यतिः । सम्रासी । इति हला-
युधः । २। २३६ ॥

कर्म्मसाक्षी, [न्] पुं, (कर्म्मणां साक्षी । यदा कर्म्म
साक्षात् पश्यति प्रवृत्तं करोतीति ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तं वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,
“सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
यते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः” ॥
क्रियासाक्षात्कारिणि, चि । यथा,—महाभा-
रते । १। ७७। २६ ।

“हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी द्यौज्जो यस्य तुष्यति” ॥
कर्म्मक्षमः, चि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षमः समर्थः ।
कर्म्मकरणसमर्थः । तत्पर्यायः । अक्षकर्मणिः २।
इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्म्मन्तः, पुं, (कर्म्मणः जीवन्तसु कृतदुष्कृतक्रि-
यायाः अन्तो यज । कर्म्मणः कृषिकार्यस्य तत्कालस्य
धाव्यादिसंयहकृपाक्रियायाः अन्तो यज वा ।)
कर्म्मभूः । कृष्टभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
“अहन्त्यहन्त्येतेन कर्म्मन्तान् बाह्वानि च” ॥
इति मनुः । ८। ४१६ ॥

कर्म्मर

कर्म्मरः, पुं, (कर्म्म जोहनिर्माणादिकार्यं कृच्छति
गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म्म + र + क् + क्त ।)
कर्म्मकारः । कामार इति भाषा ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ३। ५। ६ ।
“ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः” ॥
तथा, मनुः । ४। २१५ ।
“कर्म्मरस्य निषादस्य रक्षावतारकस्य च” ॥
वंशः । वीण इति व्यासः । कर्म्मरक्षः । इति राज-
निर्घण्टः । कामराक्षा इति भाषा ॥
कर्म्मरिः, पुं, (कर्म्म अर्हतीति । अर्ह + क्त ।) पुत्रवः ।
इति राजनिर्घण्टः । क्रियायोग्ये चि ॥
कर्म्मिष्ठः, चि, (अतिशयेन कर्म्म कर्तुं समर्थः कर्म्मो
वा । कर्म्म + इष्ठन् । इनेर्लुक् ।) क्रियावान् । अति-
शयकर्म्मविशिष्टः । इति आचार्यम् ॥
कर्म्मि, [न्] चि, (कर्म्मिण्यस्य “प्रीत्यादिभ्यश्च” ।
५। २। ११६ इति इनि ।) कर्म्मविशिष्टः ।
“यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागाद्विषादुराः क्षी-
णलोकान्वावन्ते” ॥ इति मुद्ररक्षोपनिषदि । १।
२। ६ । यथा च, भागवते १। ३। ८ ।
“तृतीयम्विसर्गश्च देवर्षिर्वसुपेत्य सः ।
तन्मं सात्वतमाचष्टे नैवकर्म्मो कर्म्मिणां वतः” ॥)
कर्म्मरिः, पुं, (कर्म्म + ईरन् ।) कर्म्मरिवर्णः । इत्य-
मरटीका ॥
कर्म्मिन्द्रियं, स्त्री, (कर्म्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां
सम्पादनाय इन्द्रियं कर्म्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।)
कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम् । यथा । वाक् १
पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थाः ५ । इति
वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः । २। ६१ ।
“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवां श्रोत्रादीन्त्यनुपूर्वकाः ।
कर्म्मिन्द्रियाणि पञ्चैवां पाप्यादीनि प्रवृत्तये” ॥
कर्म्म दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-पं-चकं-सेट् ।)
कर्म्मः, पुं, (किरति विक्षिपति धिंसं विभयेषु । कृ +
“कृ-शु-दृ-भ्यो वः” । उणां । १। १५५ इति वः ।)
कामः । (कृणाति विजन्तीति । कृ + वः ।) उन्मुहः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरिति ॥
कर्म्मटः, स्त्री, (कर्म्मं सुन्दरत्वात् सख्यं अटति प्राप्नो-
तीति । शकन्त्यादित्वात् खणोपे साधुः ।) पुरम् ।
नगरम् । इति जटाधरः ॥
कर्म्मटः, पुं स्त्री, (कर्म्म + अटन्प्रत्ययः ।) हिमशयाम-
मध्ये मगोरमस्थानम् । यामशतस्थानाः क्रयवि-
कयादिना सेवादिना वा येन यामेण जीवन्ति
सः । इति कैचित् ॥ चतुःसमयामः । इत्येके ॥ चतुः-
समं गृहस्थानम् । इत्यपरे ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ चतुःशतयामसंयहस्थानम् । इति सार-
सुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः । २। १६७ ।
“धनुः शतं परीणाहो यामक्षेत्रात्मानं भवेत् ।
दे शते कर्म्मटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” ॥
देशभेदः । यथा, महाभारते । २। ३०। २२ ।
“तामलितं च राजानं कर्म्मटाधिपतिं तथा ।
सुहृन्नामधिपक्षेव ये च सागरवासिनः” ॥
कर्म्मरः, पुं, (कृणाति विजन्ति प्राणिनः । किरति
विक्षिपति जीवानिति वा । कृ + “कृ-शु-दृ-भ्यो वः” ।)

कर्म

तिष्ठः कर्मन् । उणां । २ । १२३ । इति कर्मन् ।
 राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिहतिः ।
 व्याघ्रः । इति मेदिनी । (यथा, उग्रादिटीका
 “कर्मन्तो व्याघ्रस्तस्योः” । २ । १२३ ॥)
 कर्मरी, स्त्री, (कर्मन् + रित्वात् ङीप् ।) शिवा ।
 इति विश्वमेदिन्यौ । द्विगुपञ्चो । इति जटाधरः ॥
 (व्याघ्री । राक्षसी । इत्युखादिहतिः । २ । १२३ ॥)
 कर्मरः, पुं, (कर्मन्ति हिनस्ति सदर्थो भवति वा । कर्म
 दर्पं हिंसायाश्च । “मङ्गुरादयश्चेति” + उरच् ।)
 राक्षसः । इति शब्दार्थः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६४ ॥ शटो । इति भरतः ॥
 कर्मरः, पुं, (कर्मन् + खर्चुरादित्वात् ऊरः । उणां १ ।
 २२ ।) राक्षसः । शटो । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 कर्मरः, पुं, (कर्मन् + यत् ।) कर्मरः । इति राज-
 निघण्टः । कर्मुर इति हिन्दीभाषा ॥
 कर्म, पुं स्त्री, (कर्मन् विलेखने पचाद्यच् । कर्मणि
 करणे वा घञ् ।) षोडशमासकपरिमाणम् ।
 अशीतिरतिरिकाः । तत्पर्यायः । अक्षः २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् ।
 तत्पर्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः १ विज्ञानपदकम्
 ४ पिष्टुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम्
 ८ कबड्यम् ९ । इति परिभाषा । दशमाशकः ।
 इति राजनिघण्टः ॥
 (“कोलद्वयश्च कर्मः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
 अक्षः पिष्टुः पाणितलं कश्चिपाणिश्च तिन्दुकम्” ॥
 इति शार्ङ्गधने पूर्वखण्डे । १ अध्याये ॥)
 कर्म, पुं, (कर्मन् + भावे घञ् ।) कर्मणम् । इति
 मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कर्मकः, त्रि, (कर्मन्ति भूमिमिति । कर्म + कृत् ।)
 कृषिजीवी । कृषाण इति भाषा ॥
 (“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् ।
 कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्मकः” ॥
 इति महाभारते । २ । २५८ । १५ ॥)
 तत्पर्यायः । क्षेपजीवः २ कृषिकः ३ कृषीबलः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ कर्मकः ५ । इति तट्टीका ॥
 आकर्षणकर्ता च ॥
 कर्मणः, स्त्री, (कर्मन् + भावे ल्युट् ।) कृषिकर्म । नाङ्ग-
 लादिना भूत्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास
 इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ॥
 (शोधणम् । षोडशम् । यथा मनुः ७ । ११२ ।
 “शरीकर्मणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्मणात्” ॥)
 कर्मणि, स्त्री, (कर्मन् + णिनिः ।) असती । इत्युखादि-
 कोषः ॥
 कर्मणी, स्त्री, (कर्मण + गौरादित्वात् ङीप् ।) क्षी-
 रिणीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥
 कर्मफलः, पुं, (कर्मः कर्ममात्रं फलं यस्य ।) विभी-
 तकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य
 पर्यायः यथा,—
 “विभीतकस्त्रिभिः स्थाप्लातः कर्मफलस्तु सः ।
 कनिष्ठमो भूतवासस्तथा कनिष्ठगणयः” ॥
 गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः । इति भाष्यप्रका-

कर्म

कर्म

शब्द पूर्वखण्डे । १ भागे ॥)
 कर्मफल, स्त्री, (कर्मफल + टाप् ।) आमलकीवृक्षः ।
 इति रत्नमाणा ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्मज्ञः, स्त्री, (कर्मस्य अज्ञम् ।) तोलकपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (“कर्मज्ञेवा कणाश्रुगणैः” ॥
 “कर्मः कर्मज्ञमथो पणं पणद्वयमथाकर्षणम्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणि संघहृत्वरधिकारकासाधि-
 कारयोः ॥)
 कर्मिणी, स्त्री, (कर्मन्ति इति । कर्म + णिनिस्ततो
 ङीप् ।) क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थित-
 लोहम् । तत्पर्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३
 कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी ।
 यथा रघुः १६ । ११ ।
 “प्राणकान्तमधुगन्धकर्मिणीः
 पानभूमिरचनाः प्रियासखः” ॥)
 कर्मः, पुं, (कर्मन् + “कृषिचमितनिधनिर्जितजिभ्य
 ऊः” । उणां १ । २२ । इति ऊः ।) वास्त । करो-
 षामि । इत्यमरः । २ । ३ । २२१ ॥ वास्तं अत्र-
 क्षमिः । इति रत्नमाणाः ॥ जीविका । इति भरतः ॥
 कर्मः, स्त्री, (कर्मन् विलेखने + “कृषिचमितनीति”
 ऊः उणां १ । २२ ।) कुल्या । अस्या कृत्रिमा
 सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् ।
 इति रत्नकोषः ॥ इत्युवातः । इति मेदिनी ॥
 तद्यथा । चतुरङ्गलपृथ्वीस्तावदन्त रास्तथाघः खाता
 वितस्यायनास्तिस्रः कर्मः कृत्यात् कर्मसमीपे
 अग्निचयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्ना-
 ङ्गतिचयं जुडयात् । इति आङ्गविवेक धृतविष्णु-
 सत्रम् ॥
 कर्मि, व्य, (कर्मिन् + “अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्” ।
 ५ । ३ । २१ इति । हिल कादेशः ।) कदा । कस्मिन्
 काले । इति व्याकरणम् ॥ कर्मन कवे इति भाषा ॥
 (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
 “कर्मिस्तत्तविन्द्र यन्मृभिर्मृन्वी-
 र्वीरान् नीलयासे जयाजीन्” ॥)
 कर्मिचित्, व्य, (कर्मि च चिबेति वियङ् । पाणिनि-
 मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मृग्यबोधमते तु
 “किमः त्वन्ताश्चिन्मौ” । इति चिन् ।) कस्मिन्-
 चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 भागवते १० । ८४ । १३ ।
 “यस्यात्मवृद्धिः कुणपे त्रिधातुके
 स्वधीः कलत्रादिषु भौम इत्यधीः ।
 यत्पीर्यबुद्धिः सलिले न कर्मिचित्
 जनेस्वभिज्ञेषु स एव गोखरः” ॥)
 कर्म, त् क गतौ । सङ्ग्राह्यम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्यस्यवृत्ती-
 योपधः । कलपयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥
 कर्म, उ सङ्ग्राह्यतोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
 आत्म-सकं-अकं च-सेट् ।) उ कलते दिवसं वृद्धः
 गच्छयतीत्यर्थः । कत् शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 कर्म, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-

कर्म

सकं-सेट् ।) क कालयति । सुदिरिति नुद नौष्ठ
 प्रेरणे इत्यस्य नौष्ठादिकप्रत्यये रूपम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 कर्म, स्त्री, (कर्मन्ति माद्यति अनेन । कर्त्तु मदे + “हल-
 ख” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्वकात्वात्
 वृद्धभावः । हलयोरेकत्वम् ।) मुक्तम् । इति
 मेदिनी ॥ कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्म, पुं, (कर्मन् + भावे घञ् वृद्धभावः ।) मधुरास्मृत-
 ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
 (“जगौ कर्म वामवृषां मनोहरम्” ॥ इति
 भागवतम् । १० । २६ । ३ ॥) सानवृक्षः । इति
 राजनिघण्टः ॥
 कर्म, त्रि, (कलपयति मायं नयति जाठराग्निम् । कल
 + कृत् + अच् । धातुनामनेकार्थत्वात् विशेषतः
 कलिहलिरित्युक्तेषु तद्यात्वम् ।) अजीर्णः । इति
 मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः १ । ४१ ।
 “सारसैः कर्मनिर्झरैः क्वचिदुममितानगैः” ॥)
 कर्मकः, पुं, (कलते इति । कल + कृत् । स्वार्थे कन्
 वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुल-
 शब्देऽस्य गुणादयोऽवगमन्याः ॥)
 कर्मकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः ।
 हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकर्णपुरे ३ । “शुभाकं रतिकान्तकाम्भेक-
 लताक्षोद्गारकान्ते यते, सोत्कलं कलकण्ठकण्ठ-
 कुहरोद्भूतैः पुमि माभून्नमः” ॥)
 कर्मकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्सममुत्पित-
 वृद्धलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम् ।
 कलशब्दे + घञ् । वृद्धभावः । यद्वा कलः प्रकारः
 गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥)
 कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ६८ ।
 “उन्मोलकधुगन्धलुब्धमधुपयाधृतपूताङ्गुर-
 शोडकोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकण्ठज्वराः” ॥)
 सान्निध्यासः । इति मेदिनी ॥
 कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।)
 कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कलङ्गः, पुं, (कलपयति इति । कल + कृत् । कल्
 चासौ अङ्गश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः ।
 (“उत्तमस्य विशेषेण कलङ्गोत्पादको जनः” ॥
 इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौह-
 मलम् । इति मेदिनी ॥
 कलङ्गघः, पुं, (करेण कथति हिनस्ति नाशयति वा ।
 बाहुलकात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्जनेन
 कथति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाणा ॥
 कलङ्गधा, स्त्री, (कलङ्गध + टाप् ।) करताली । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कलङ्गो, [नृ] त्रि, (कलङ्गोऽस्त्यस्य । इति ।) अप-
 वादयस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
 “कलङ्गो जायते विन्धे तिर्यग्योनिश्च निम्बके” ।
 त्रिहृयस्तः । लौहमलविशेषः ॥ चन्द्रः ॥
 कलङ्गरः, पुं, (कं जगं लङ्गयति गमयति भ्रामय-
 तीत्यर्थः । कलि गतौ + कृत् + उरच् ।) आवर्तः ।
 कलभमः । इति चिकित्साग्रंथः ॥

कलन

कलनः, पुं, (कं लज्जयति । लज्ज + क्तृच् ।) विवाह-
हृतमृगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्-
कूटः । दोहो तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णु-
सिद्धान्तसारावल्यां वेद्यके । अथ धूमपार्थिधूम-
पानगुणः ।

“कलनसंवेद्यनधूमपानात्
स्यादन्तमुद्रिमुखरोगहानिः ।
कपप्लमामस्वरहानिकृष
गान्धर्वविद्याप्रवर्णकसेयम्” ॥

कलटं, स्त्री, (कं जलं लटति आच्छादयति । आच्छा-
द्यतीति वा । क + लट् + क्तृच् ।) गृहाच्छादनम् ।
इति शब्दरत्नावली । जल इति भाषा ॥ कुटन-
मिति च पाठः ॥

कलतूष्णिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन जाति मृत्ना-
तीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कषति
पूरयति वा या । कल + तूल निष्कषे पूरणे
वा गुण् । टाप् अत इत्वम् ।) इच्छावती । का-
मुका । तत्पर्यायः । वाञ्छिनी २ लज्जिका ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, स्त्री, (गड् सेचने + “गडेरादेच कः” ।
उणां । ३ । १०६ । अत्रन् गकारस्य ककारश्च ।
डणयो रेकत्वस्मरणात् डस्य लः । यदा कलं
चायते । जै + कः । यदा कष्यते शिष्यते इति ।)
कड-शास्त्रे बाहुलकात् अत्रन् । ओणिः । भार्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४० ।
“तां कस्याश्चिद् भवनवड्भौ सुतपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविनसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः”)
राक्षां दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्गम् ।
“कन्येयं कलधौतकोमलवचिः कीर्तिस्तु नातः परा” ।
इति महाभारतम् ॥

महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

“इमे च कस्य नारायाः सङ्खलं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताद्या उपासके हिरण्यमे” ॥

रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।)
पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥
मधुरात्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।
७ । २ ॥ (यथा महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ३ ।
“असुरोगणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते” ॥)

कलनं, स्त्री, (कल्यते लज्जते दुष्यते वा । कल +
ल्यट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति हज्जायुधः ॥ (कल्यते
शुक्लशोणितान्धामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं
शुक्लशोणितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कशं पेश्यणं वा ततः परम्” ॥
क्षचित् कलनं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति
जानात्यनेन । कल गतौ गत्यर्था जानार्थाश्च ।
कल + करणे ल्यट् । ज्ञानम् ॥

कलनः, पुं, (कं जलं जाति । तथा सम् जमति ।
क + ला + कः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वशी-
भूतत्वम् । वशता । यथा, —आनन्दलह्याम् । २६ ।
“करारं यत् क्षेडं कवलितवतः कालकलना” ।
जल्पना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं शिष्टाचारं
वा वृणाति । कल + दृ + लच् । मुम् च ।) वर्णा-
शङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं जाति विषयत्वेन इति ।
कलं कामं सर्वोभीष्टं ददाति । कल + दा + कः ।
संज्ञायां कन् । ततश्चाप् अत इत्वं एषोदरा
दित्वात् मुम् च ।) सर्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्धुश्च । शक-
न्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोषोष्णकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण युगेनेति यावत् भाति ।
कल + भा + कः । यदा + कल् गतौ “कृशश्लि-
कलिगर्दिभ्योऽभच् । उणां । ३ । २२२ । इति ।
अभच् ।) करभः । हातिर क्वा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्यायः ।
कमिश्रावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्दान्तः
३ व्याजः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।
“महोत्ततां वत्सवरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः अश्वनिव” ॥)

धत्तूरुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिभावकस्य वल्लभः
प्रियः ।) धीलुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) चक्षुर्हृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति
जनयति वा । कल + “कलिकर्द्धारमः” । उणां । ४ ।
८४ इति अमः ।) स्वनामख्यातलिपिसाधनवस्तु ।
तत्पर्यायः । लेखनी २ वर्णतुली ३ अक्षरतुलिका
४ । इति जटाधरः ॥ स्वनामख्यातशालिधान्य-
विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।
“आपादपद्रुप्रगताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्द्धयामासुरत्वात्प्रतिरोपिताः” ॥)
अस्य गुणाः । रक्तदोषनिदोषनाश्रयम् । चक्षु-
र्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
“श्रुकजेषु वरुणञ्च रक्तलक्षणादिदोषहा ।
महास्तस्यानुकलमस्तस्याप्यनु ततः परे” ॥
इति वामटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥ घौरः । इति
मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेघं वा उत्तमः ।)
गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कलक्षेपे
+ अम्बच् ।) शत्रुः । शाकनाडिका । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलम्ब

कलवि

“कलम्बनालिका मार्भकुटिप्परकुतुम्बकम्” ॥
इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—
“शाकं गुह च रुक्षञ्च प्रायो विहृष्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यञ्च प्ररीषस्य च भेदनम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धारा-
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च
अत इत्वम् ।) कलम्बीशकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा चक्रपाणिकृतप्रथमगुणे शाकवर्गे ।
“कलम्बिका गुहर्ह्यया कषायस्तन्यद्विदा” ॥
कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । क-
लम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वात्
एषोदरादित्वात् । ऋसः ।) यीवापञ्चामाङ्गी ।
तत्पर्यायः । मन्था २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लवि लंसने + अच्
डीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलम्बी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कडम्बी २ कलम्बः ३ कल-
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
स्तन्यदुग्धयुक्तक्षेपकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । गुहतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, स्त्री, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब +
बाहुलकात् उटन् ।) ह्यैकवीनम् । नवनीतम् ।
इति हारावली ॥

कलम्बुः, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात्
उङ् ।) कलम्बीशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।)
कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ ।
५ । १४ ॥ (यथा आख्यानात्पृथ्वी ५६७ ।
“शीर्षासादोपरि त्रिगीर्ध्रिव कलरवः कणति” ॥)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म-
पुराणे ५२ । ३४ । “कोकिलैः कलरवैश्च” ॥)
मधुरात्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥
(कलरव रवः । कर्मधारयः ॥ यथा कलावि-
लासे १ । ६ ।
“नवविसकिसलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र” ॥)

कलशः, पुं स्त्री, (कल्यते वेक्ष्यतेऽनेन । कल + कृषा-
दिभ्यः कलश्च ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३८ ॥
“ऋतुस्मात्ता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कृत्वा गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कलशं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गुणैः” ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥

कलशजः, पुं, (कलशमिव जायते । जन + डः ।)
राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुना इति भाषा ॥
कलशजोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वात् उद्भवः । कलश-
जस्य उद्भवः ।) साजहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलविङ्गः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्गते रौति । वकि
वा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्वे
साधुः ।) षट्कः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कलसः

(यथा, मनुः ५।१२।

“कलविहं हंसं हंसं कलकं यामकुटम्” ।)

कलिककलः । इति मेदिनी । कलः । श्वेत-
नामकः । इति सारसतः ॥ (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य
शिरोभेदः । पुरा कल कदाचित् ऐश्वर्यमत्तेन
सुरेश्वरेण यदा समागतः सुराचार्या गीष्पति-
रसम्मानितोऽन्तरधीयत । तदा ब्रह्मोपरिहृष्ट-
सुरभीडितैरमरैश्चाङ्गं विश्वरूपं पौरुषिय
वरयित्वा भूयः समुद्रैरसुरा बर्णाधरे । विश्वरूपस्य
मातामहकुलस्यापेक्षया प्रसक्तमसुरेभ्योऽपि
यद्यभागं प्रददौ तदभिप्रायं सुरपतिर्भातः क्रुद्धश्च
विश्वरूपस्य शिरांस्पर्शितम् । तस्य कलु त्वष्टस्य
कपिपुत्रः कलविहङ्गस्तिरिरिति जीहि शिरा-
स्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविहङ्ग इति
बोध्यम् । एतद्विरक्तस्य श्रीमद्भागवते ६।८ अ-
ध्याये कवित्वं दर्शयितम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुराख्यशब्दं श्रवति जलपूरय-
त्समये प्राप्नोति । कल + गु गतो + ङः ।) जलाधार-
विशेषः । कलशी इति ख्यातः । (यथा आर्या-
सप्तशती ६६० ।

“प्रबलौ विदरयिष्यति जलजलशं नीरलेखेव” ॥)

तत्पर्यायः । घटः २ कुटः ३ निपः ४ । इत्यमरः ।

२।६।३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७

कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११ ।

इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३ । इति

हेमचन्द्रः । कलावतीदीप्ताप्रकरणीकं तस्य परि-

माणं । यथा, तन्त्रसारे ।

“पञ्चाशदकुलव्याम उन्नेधः षोडशाकुलः ।

कलशानां प्रमाणान्तु सुखमष्टाकुलं स्मृतम् ॥

घटं त्रिंशदकुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् ।

षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्” ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमानिष्यं श्रुति नाश्रयति ।

कल + शो + बाङ्गकात् इन् । कं जलं लाति

आदत्ते तथा सती शीर्यति । कल + श्रु + ङिः ।)

एन्निपर्णो । चाकुलिया इति भाषा । इत्यमरः ।

२।४।६३ ॥ (एन्निपर्णोऽप्येव गुणावलो ज्ञा-

तव्या ॥) घटः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

यथा, भाषे ११।८ ।

“कलशिसुदधिगुर्वी वल्लवा कोडयन्ति” ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि क्षुदिकारान्तात्वात् वा ङीप् ।)

स्नानासंख्यातजलपात्रम् । एन्निपर्णो । इत्यमरटी-

कायां रायमुकुटः ।

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते । क +

लस् + षच् ।) कलशः । घटः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीधरपरिभाषे, पुं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“चतुर्भिर्गोत्रैर्गोत्रैः कलसो बन्धनोन्मेषः” ॥

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ॥

“स एव कलसः ख्याती घटस्तन्मानमेव च” ॥

इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति । लस् + षच् ।)

कुम्भः । अस्त्योत्पत्त्यादिस्था, —

“सागरे मथ्यमाने तु यीयूषार्थं सुरासुरैः ।

कलसः

पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विन्धककीर्णा ॥

कलसः कलसः देवानामसिताः पृथक् पृथक् ।

यतः कलसः कलसास्ततस्ते परिकीर्तिताः ॥

नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्नबोधत ।

गोक्षीपगोक्षी मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥

मनोहा क्षत्रिमद्रश्च विजयस्तुशोधकः ।

इन्निपर्णोऽपि विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥

तेषामेव नामाङ्गुप नव नामानि यानि तु ।

प्रष्टु तावत्परारण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥

क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।

पवनाधी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ।

कोषसम्भवनामा तु तृष्ठाः स परिकीर्तितः ॥

सोमस्तु ततमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।

विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥

स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्तत्पञ्चकः ।

घटस्य पञ्चवक्त्रेण पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा ॥

यथा काष्ठास्थितः सन्धक वामदेवादिनामतः ।

मयूखस्य च पद्मानः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥

क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।

वायवे वायवं न्यस्य आग्नेये क्षत्रिसम्भवम् ॥

नैर्ऋते यजमानान्तु श्रेष्ठान्यां कोषसम्भवम् ।

सोमस्तु तततो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

न्यसेत् कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् ।

कलसानां मुखे ब्रह्मा गोवायां शङ्करः स्थितः ।

मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगयाः स्थिताः ॥

दिक्पाला देवताः सर्वे वेद्यवन्ति दिशो दश ।

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तदीपाश्च संस्थिताः ॥

नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुक्षपर्वताः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।

कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥

रत्नानि सर्व्वीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥

वयमौक्तिकवैदूर्यमहापद्मेन्द्रस्तार्किकैः ।

सर्व्वधाममयं क्षिप्तं नागरोडुम्बरं तथा ॥

वीजपूरकजम्बीरकाम्नाभ्रातकदाडिमान् ।

यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्पपम् ॥

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा ।

चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥

कर्पूरपञ्चगव्यञ्च जलं निर्गमकाज्जुदम् ।

श्लेथं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥

कालशकं तथा एकां देवीं पर्याकमेव च ।

वर्षा धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरङ्गं मङ्गलाष्टकम् ॥

दूर्वा मोहनिकां मद्रां शतमूर्तीं शतावरीम् ।

पर्णानां शवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्गुष्ठाम् ॥

पूर्य्यकोषां सितां पाठां गुग्गां सुरसिकाजसौ ।

आमकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्गवाम् ॥

ब्राह्मीं देवीं शिवां तन्नां सर्व्वसन्धानिकां तथा ।

समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥

कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् ।

यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥

प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।

प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानिवेद्यनेदने ।

दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानामपि पूजयेत् ।

कलहं

पूषं वहिःस्थापितेषु यहायां कलसेषु च ॥

नवयहान् पूजयेत् मातुर्मातृघटेषु च ।

सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥

नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप ।

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्यैर्गानाविधैः फलैः ॥

यावत्कैः पायसैश्चापि यथासम्भवोजितैः ।

पुष्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् कलान् सुरान्” ॥

इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अ-

ध्यायः ॥ ० ॥ अन्त्य धारकशब्दे ऋक्ष्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति । क + लस् +

इन् ।) एन्निपर्णो । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली

च ॥ गगरी । इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + क्षियां ङीप् ।) एन्निपर्णो ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी इतीमात्रेयादि-

व्यस्या व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ॥ ६६ अध्याये

सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः । इत्यमरटीका ॥ (सार्थं

कल्पप्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे २।८ ।

“अनन्तितकंशुशुनीकलसीकं रचयन्नबोधत” ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः ।) अगस्त्य-

सुनिः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः । मन्त्राधार-

त्वात् । समुद्रः । इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं हन्त्यव । हन् + षधि-

कारणे ङः ।) विवादः । कङ्गा इ भगङ्गा इति

भाषा ॥ (यथा मनुः ४।१२१ ।

“न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्करे” ।)

तथा विष्णुपुराणे १ भांशे ६ । १४५ ।

“अलक्ष्मीः कलहाधारा न त्वेवास्ते कदाचन” ॥)

तत्पर्यायः । युद्धम् २ आयाधनम् ३ अन्यम् ४

प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ नृधम् ७ आस्त्रन्द-

नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्प्रदायिकम्

११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५

सम्भारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ सं-

क्कोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समा-

घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५

समुदायः २६ संयुक् २७ समितिः २८ आशिः २९

समित् ३० युध् ३१ । इत्यमरः । २।८ । १०४ ॥

शमीकम् ३२ साम्प्रदायिकम् ३३ संकेटः ३४

युत् ३५ । इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + “अन्वेभ्योऽपीति” ३ ।

२।१०१ । ङः ।) वाटः । खड्गकोषः । भयङ्गनम् ।

इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरासुतध्वनिना विशिष्टो

हंसः । शाकपार्थिवदित्वात् मध्यपदलोपि समासः ॥)

हंसविशेषः । बालिहंस इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कादम्बः २ । इत्यमरः । २।५ । ३३ ॥ कलनादः

३ मरालकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः ।

(यथा भट्टिः । २।१८ ।

“कुन्दावशताः कलहंसमालाः

प्रतीदिरे ओषसुखैर्निनादैः” ॥)

नृपोत्तमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा । ब्रह्म ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती इतिः । सा

कला

च त्रयोदशक्षरा । लक्ष्ययुक्तं यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् ७ ।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः” ।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव । यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।

अनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः” ॥

सिंहनादः क्षापि ॥)

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति । कलह +
नश् + शिच् + ल्युः । अस्य कलहनाशकता का-
र्मण्यविद्यायां प्रसिद्धा ।) पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाणा ॥

कलहप्रिया, पुं, (कलहः प्रियो यस्य ।) नारदः ।
इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये चि ।) यथा
गोः रामायणे ५ । १७ । २७ ।

“दुर्मखोः कपिलाः कृष्णाः कोधनाः कलहप्रियाः” ॥)

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया ।)
शारिकापत्नी । इति राजनिर्घटः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात्
परितापमाप्ता ।) नायिकाभेदः । अस्य लक्ष-
णम् । पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता । अस्यः
क्रिया । भ्रान्तिः । सन्तापः । सम्मोहः । निन्दासः ।
स्वरः । प्रलापादिः । इति रत्नमञ्जरी ॥ (तथा च
साहित्यदर्पणे ३ । ८६ ।

“चातुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” ॥

उदाहरणमाह तत्रैव । “गो चातुश्रवणं कृतं न
च दृष्टा हारोऽन्तिके बोधितः, कान्तस्य प्रिय-
हेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तत्क्षयमसौ गच्छन्मया मूढया, पाणि-
भ्यामवस्थाय हन्त । सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥)

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संयच्छति सञ्चि-
नोतीत्यर्थः । कल + क् + टाप् ।) मूलधनवृद्धिः ।
सुख इति भाषा । शिल्पादि । (यथा रामायणे
१ । ६ । ८ ।

“गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा ।

उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः” ॥)

अंशमात्रम् । चन्द्रस्य बोधशंशः । (यथा, वक्रोक्ति-
पञ्चाशिकायाम् । “सांज्ञाप्रतया त्वया मम
कथं नेन्दोः कला वृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं
पुनरिदं जज्ञारता नास्मि यत्” ॥) कालमानः ।

स तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः । इति मेदिनी ॥ (“त्रिं-
शत् काष्ठाः कलाः” । इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः ॥
शरीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसाच्छ्रु मेदसां तिस्रो यक्ष्णीक्रोशतुर्थिका ।

पञ्चमी च तथाप्राणां षष्ठीचाभिधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः” ॥

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेयोक्तम् ॥)

स्त्रीरजः । गौका । कपटः । इति विश्वः ।

राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्ठिभागः । यथा,—

“विकलानां कला बह्या तत्त्वज्ञा साग उच्यते ।

५८

कलाचि

तस्मिंशता भवेद्वाग्निर्मग्नो दादशैव ते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अथ शैवतन्त्रीकास्तु-
षट्कला निरूप्यन्ते । गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम्

३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकण्ठेयम् ६

तदुक्तकुसुमवर्णविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ द-

शनवसनपङ्कटागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० श्रवण-

रचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३

चित्रायोगः १४ मातृययनविकल्पाः १५ श्रेय-

रापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगः १७ कर्णपत्र-

मङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २०

रेणुनामम् २१ कौसुमारयोगः २२ हस्तलाघ-

वम् २३ चित्रशाकपूपमण्यविकारक्रिया २४ पान-

करसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्मणि २६

सूचकीडा २७ प्रचेलिका २८ प्रतिमाणा २९

दुष्पचक्रयोगः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिका-

ख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३

प्रट्टिकावेत्रवाद्यविकल्पाः ३४ तर्ककर्मणि ३५

तत्त्वम् ३६ वास्तुविद्या ३७ कृष्यरत्नपरीक्षा ३८

धातुवादः ३९ मखिरागज्ञानम् ४० आकरणा-

नम् ४१ हन्तायुर्वेदयोगः ४२ मेघकुक्कुटावक-

युद्धविधिः ४३ युक्शास्त्रिकाप्रलापनम् ४४ उत्सा-

दनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुद्रिका-

कथनम् ४७ स्लेखितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञा-

नम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्र-

माहका ५१ धारणमाहका ५२ सम्याख्यम् ५३ मान-

सीकायक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ कलितक-

योगः ५६ अभिधानकोषचन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगो-

पमानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकषेत्रीडा ६० बा-

लकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्

६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां

विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति श्रीभागवतटीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ कश्चित् पुस्तके सूचीवापकर्मसूच-

कीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाहमरकवाद्यानि-

वैतालिकीनामित्यत्र वैनायिकीनामिति च पाठः ॥

(त्रिंश । यथा दृढयोगप्रदीपिकायाम् ३ । ३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्” ॥

“कलां त्रिंशं पराङ्मुखामासं यस्याः सा तथा तां

प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिष्ठतां नाडीनां चतुर्णां तस्मिन्

कपालकुहरे संयोजयेत्” । इति तट्टीका ॥ शिवः ।

यथा महाभारते १३ । १७ । १४० ।

‘कलाः काष्ठा कला मात्रा मुहूर्ताश्च क्षपाः क्षणाः’ ॥)

कलाकूलं, स्त्री, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकू-

लयतीति । व्याकूणि इति नामधातोः + क् +

विभम् । इति राजनिर्घटः ॥

कलाकैलिः, पुं, (कलाभिः कैलिः विनासो यस्य ।

कलासु कैलिर्यस्य वा ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

कलाङ्कुरः, पुं, (कलानां अङ्कुरो यत्र ।) सारसपत्नी ।

(संयज्ञास्त्रप्रवर्तककार्यसुतः ।) कंसासुरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा ।

कला + क् + उपपदे कर्मण्यम् । ततः सार्धं कन्

कलाप

ततश्चापं चत इत्यच् ।) प्रकोष्ठः । स तु कपो-
थेरधो मयिबन्धपर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति । कला + अच् + कच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कलाचिका । इति हारा-
वली ॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्माणाय यद्व्यस्यै समर्थि-
तानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते यद्व्यस्यै ।
अलङ्कारनिर्माणहेतुना गृहस्थोवाच्यत्वधर्मांशं
वा आदत्ते । आ + दा + कः ।) स्वर्णकारः । इत्य-
मरः । २ । १० । ८ ॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन् । कला +
नि + धा + अधिकरणे किः ।) चन्द्रः । इत्यमरः ।

१ । ३ । १४ ॥ (यथाह कश्चित् ।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्वं

विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।

यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुण्यचयं ददाति” ॥)

कलानुमादो, [न] पुं, (कलं अनुमदतीति । कल +
अनु + नद् + शिनिः ।) रोजम्बः । अमरः । कल-
विष्णुः । चटकः । कपिञ्जलः । चातकः । इति
मेदिनी ॥

कलान्तरं, स्त्री, (अन्या कला अंशः । सुसुपेति
समासः ।) वृद्धिः । क्षामः । इति जीकावतो । सुद-
इति भाषा । (चन्द्रस्य अन्या कला । यथा
कुमारे १ । २५ ।

“पुषोष नावच्छमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि” ॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति । कला + आप्
+ “कर्मण्यम्” । ३ । २ । १ । इति अण् । सहा
कला आप्यतेऽनेन “हलश्च” । ३ । ३ । १२१ ।
इति चण् ।) समुद्रः । (यथा भागवते ४ । २४ । ६२ ।

“क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

अज्ञान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये” ॥)

मयूरपिच्छः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ५२ । १३

“संयदीतकलापाया विप्रकीर्णवर्णिनः” ॥)

काक्षी । भूषणम् । (यथा कुमारे १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनचन्द्रस्य

मुक्ताकलापस्य च निजलस्य” ॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” । इति मङ्गिनाथः ॥)

तूयः । (यथा हेः रामायणे २ । ५२ । ११ ।

“ततः कलापान् सप्तस्र खड्गौ बद्धा च धन्विनौ” ॥)

चन्द्रः । विदग्धः । व्याकरणविशेषः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा, बृहत्सामसाधारः ।

“अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति ।

तद्वाहनकलापस्य नास्तीति कालापकं तथा” ॥)

ग्रामविशेषः । यथा, भागवते ६ । १२ । ६ ।

“देवापिर्योगमास्याय कलापयाममाश्रितः ।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” ॥

(अस्त्रविशेषः । यथा महाभारते ४ । ५ । २८ ।

“खड्गाश्च दीप्तान् दीर्घाश्च कलापांश्च महाधनान् ।

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्मिर्बिन्दुः सह” ॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संघायां कन् ।) वृत्तिकण्ठ-

कलायः

भवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सार्धं कनः । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी मयूराः स उपचारात् कलापी तत्र देयम् ॥ “कलाप-
न्यस्यवद्वत्तु” ॥ ४ । ३ । ४८ । अथ विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।
“हृन्दोवद्वत्तु पद्यं तेनैकेन च सुक्तम् ।
हृन्मातु युष्मकं सन्दिगितकं चिभिरिच्छते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पद्यभिः कुलकं सुतम्” ॥
कलापिनी, स्त्री, (कलापचन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप + मत्वर्थे इनि + ततो ङीप् ।) राज्ञिः । नागरमुत्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलापी, [न] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्य-
स्मिन् । कलाप + इनिः ।) कलहस्तः । (कलापो-
वर्गः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ।
(यथा हस्तः ६ । ६ ।
“पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्गततन्त्रहेतौ” ॥
कोकिलः । इति भरणी । (चि, तूष्णवान् । कलाप-
याकरणाध्यायी ॥
कलापूर्वाः, पुं, (कलाभिः पूर्वाः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
चन्द्रिका । (चि, कलापरिपूर्वाः । यथा महाभा-
रते ४ । ३७ । १३ ।
“तदा भवान् फलपत्रसमूहान् गौरवस्तान् विकल्पते ।
न चार्जुनः कलापूर्वा मम दुर्योधनस्य वा” ॥
कलाभृत्, पुं, (कलां विभर्ति । कला + भृ + क्तिप् ।
तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां
गीतादिकं विभर्ति । गीतादिकलाभिश्च वाच्य-
विकल्पम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥
“दशाब्दाख्यं पौरुषं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
न्यन्दपूर्वं शोचियाणां सत्येनापि सत्योनिषु” ॥
कलामकः, पुं, (कलम + कनि एषोदरात् साधुः ।)
कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्दस्य
विशेषो ज्ञातव्यः ।)
कलामिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते
अस्याम् । कला + वि + क + क + टाप् । एषो-
दरादित्वात् सुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः ।
अष्टादानम् । इति चिकित्सकः ॥ धार देशोया
इति भाषा ॥
कलायः, पुं, (कलां जयते । “कर्मण्य” ॥ ३ । २
१ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वा-
टुणा इति भाषा । तत्पर्यायः । सतीलकः २
हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
चिपुटः ५ अतिवर्जुनः ६ । इति रत्नमाला ।
सुखचक्रकः ७ शमनः ८ गीलकः ९ कण्टी १०
सतीलः ११ हरेणुः १२ सतीलः १३ सती-
लकः १४ । (यथा, भाषाः । १३ । २१ । “विक-
सकलायकुसुमासितसुते” ॥) अस्य गुणाः । वात-
वृद्धिप्रशामकौषधकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-
त्वम् । प्रीतत्वम् । कषायत्वम् ॥ (अस्य प्रयोगो-
गुणाश्च यथा, भाषाप्रकाशस्य पूर्वखण्डे धान्यवर्गः ।
“कलायो वर्जुनः प्रोक्तः सतिशब्द हरेणुकः ।

कलाव

कलायो मधुरः सादुःपाके कल्लव वातकः” ॥
अस्य प्राकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
गुणत्वम् । कषायानुरसत्वम् । कल्लत्वम् । मल-
भेदित्वम् । वायुकोपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“मेदनं मधुरं कल्लं कषायमतिवातकम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥
कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां जयनं प्राप्ति-
र्यत्र ।) नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्वाशब्दे
ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कलापायः, पुं, (कलं मधुरास्वदं ज्ञापयतीति । कल
+ आ + कप् + उपपदे “कर्मण्य” ॥ ३ । २ । १ ।
इति अण् ।) अमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-
रालापकर्तृ चि ॥)
कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्वकलाः संगीतरागा-
नापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य
वा स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुलगन्धर्वस्य वीजा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टी-
कायां मल्लिनाथस्तत्रैवैवमन्वीचनम् ।
“विश्रावसोस्तु हृत्तो तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सख्यस्तु कलपी” ॥
सनामस्याता इमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।
“कान्यकुब्जे च देशे च इमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता” ॥
श्रीराधामाता । सा तु स्वभानुपत्नी । इति ब्रह्म-
वैवर्तेपुराणम् ॥ अष्टरोविशेषः । यथा इतिस्तव
कलावतीति स्मिन्काये जयदेवः ।
(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे २६ । ४७ ।
“कूटस्था करुणा कान्ता कुर्मयाना कलावती” ॥
दीप्ताविशेषः । तस्याः क्रभो मन्त्रं विना लिख्यते ।
शिष्यः पूर्वमुपोषितः कृतनिष्कृष्टः स्वस्तिवा-
चनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् ।
अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्थं कुर्यात् ।
तदर्थजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्यात् । ततो
दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामपार्श्वं स्पृशन् दक्षि-
णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैऋत्यां
वास्तुपुरुषं ब्रह्माय च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्य-
दृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विज्ञानुत्सार्य अस्त्रमन्त्रेण
जलेनान्तरीक्षगान् विज्ञानुत्सार्य वामपार्श्वपार्श्व-
त्रयेण मौमान् विज्ञानुत्सार्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-
मन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण
तान् विकिरेत् । तत आसनमुज्झिं कृत्वा मन्त्रेण
स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विज्ञान-
नुत्सारयेत् । ततः पश्चम्येन मूलेन मण्डपं शोध-
येत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाश्रयाणि वामे सुवा-
सितान्पूर्वकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं एक-
देशे स्थापयेत् । सर्वदिक्षु हस्तप्रदीपांश्च स्थाप-
यित्वा पुटाक्षणिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरा-
परगुरुन् प्रथम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेचरदेवताञ्च

कलाव

प्रथम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य
उज्ज्वलितान्त्रयं दत्त्वा ह्योत्काभिर्दशदिग्बन्धनं
कृत्वा वक्रिबीजेन जलधारया वक्रिप्राकारं विचित्रं
भूतमुज्झिं कुर्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राधा-
यामः पीठन्यासः अष्टादिन्यासः मन्त्रन्यासः ।
ततो मुखां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च
कुर्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणी-
पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मनं पूजोपकरणञ्च
मूलेन चिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे घर्षणादीन्
पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेभ्यश्च पीठ-
शक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत । तत्र हृदये
मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धार्घ्यैः पूजयेत् । तत
उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसङ्काशेषु मूलेन पश्च-
पुष्पाक्षणीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समप्येत् । सर्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा
विदध्यात् । ततः प्रोक्षणीपात्रोऽयं विदध्या पूर्ववदा-
पूर्य्य बहिःपूजामारभेत् । तत्र शारदोक्तसर्वतोभद्र-
मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य
मण्डलं संपूज्य प्राणिभिः कर्मिकामापूर्व्यं तदुपरि
तदुज्ज्वलानां स्तोत्रं तेषु दर्शनास्तोत्रं विष्टुं चाक्षत-
संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-
देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिणेन वक्त्रे-
र्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितं
कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्द्रमागुरुकर्पूरैर्धूप-
यित्वा चिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र
विष्टुराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रथममुच्यन्
कुम्भपीठयोरेक्यं विभाज्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे
प्रादक्षिणेन सूर्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-
जयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पूजाश्रममेव
वा तीर्थजलेष्वां सुवासितजलेष्वां आत्माभेदेन
मातृकां मन्त्रं प्रतिजोमतो जपन् पूजयेत् कुम्भं
देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले
प्रादक्षिणेन विचित्रं मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं
क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येषां गन्धार्घ्यं विलोच्य
तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् ।
तत्रादौ वक्त्रेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं
प्रतिजोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन्
आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्यस्य तपिण्यादि-
द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं
पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-
प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः
पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा खड्गादिकचवर्ग-
दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ववत् संपूज्य
प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादितवर्गदशकलाः
प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् ।
ततस्त्रीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिष-
वर्गपञ्चकलाः (सं-सं-हं-कषं) प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादि-
अवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् ।
शक्त्येत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कलाह

ततः कलात्मकं तत्प्रशस्त्रं ज्ञाथं कुम्भे निक्षिपेत् । ततोऽप्युत्थपनसचूतपक्षवैरिन्द्रवल्लीवेष्टितैः कक्ष-
कृतबुद्ध्या कुम्भवर्त्तं पिधाय तस्मिन् वल्ली सफला-
क्षतं चषकं कक्षपक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत् । ततः
कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे
मूर्ध्नि सङ्गृह्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-
मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत् । देवताङ्गेण्णन्यासं
कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरमुद्रां प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत् । ततोऽष्टो-
त्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत् । ततो
मन्त्रस्य दशसंज्ञागन्तुं कृत्वा गुरुः शिष्यमासीध
मन्त्रेण शिष्येणैव वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याङ्गुलिं पुष्पैः
पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलमे देव-
ताप्रीत्यै क्षिपेत् । ततो नेत्रबन्धनं दुरीकृत्य दर्भा-
क्षरे आसीनं शिष्यं सङ्कतपूजाकमाद्भुतशुद्धा-
दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे
कुर्वात् । कुम्भस्यां देवतां पुनः पक्षोपचारैः
संपुण्याकृतं शिष्यमन्त्रस्मिन्नपवेशयेत् । ततो
मङ्गलाचारपूर्वकं तत्कुम्भं समुद्रुष्य तन्मुखस्थान्
सुरद्रुमरूपान् पक्षवान् शिष्यश्चिरमि निधाय
माटकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्षश्लि-
खितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिविष्टेत् । शिष्योऽव-
शिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधा-
वपविष्टेत् । ततस्तस्मैव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-
संज्ञान्तां तयोरेकं विधाय गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिष्यां बद्धा मन्त्रस्य शिष्य-
शरीरे कलान्यासं कुर्यात् । ततः शिष्यश्चिरमि
हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं
ददामीति शिष्यहस्ते जपं दद्यात् । ददस्तेति
शिष्यो ब्रूयात् । ततः अद्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-
र्हिजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः आवयेत् वामे
सङ्कतं । स्त्रीयुग्माणां वामकर्णे त्रिः आवयेत्
दक्षिणे सङ्कतं । ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित
यव तिष्ठेत् । ततो गुरुर्मन्त्रेण तस्युत्थापयेत् ।
ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः
शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं
काचनं वा दद्यात् । दीक्षाग्रहणसामग्रीषु निवे-
दयेत् । अन्याश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत् । गुरुः
क्षप्रक्षितरक्षार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा
मन्त्रं जपेत् । ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना
ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत । दीक्षादिवसे
गुरुशिष्ययोरुपवामे दोषः । इति तन्त्रसारोक्ता
कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौरीति
कल + आ + वि + क + कः ।) कुक्कुटः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कलाविकला, पुं, (कलः मधुराद्यस्तः आविकलाः रवो
यस्य सः । यदा कलया कामावेशेन विकलाः
यस्यलः ।) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाह्वतीति । कल + घा + हन्
+ कः । संज्ञायां कन् ।) काहजवाद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलिः

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति । कल
+ “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति
इन् ।) विभीतकहृत् । (विभीतकस्य कलिद्रुमत्व-
कारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये ।
“इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिर्ब्रह्मणः ।
दीगान् दृष्ट्वा च शकादीन् विभीतकवनं ययौ” ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे ब्रह्मण्यम् ॥ * ॥
कलते स्पृहते इति कल + “सर्वधातुभ्यः इन्” ।
उणां-४।११७। इति इन् ।) शूरः । (कलन्ते स्पृह-
माना भाषन्तेऽस्मिन्निति । कल + “सर्वधातुभ्य
इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) विवादः ।
(यथा, भागवते ६ । ६ । ४४ ।
“तासां कलिर्भूद्रूपं तदर्थं ऽपोष्ठा सौहृदम् ।
समानुरूपो नायं य इति तद्भूतचैतसाम्” ॥)
युद्धम् । (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यदा
कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति ।
कल + इन् ।) अन्धयुगम् । इति जेमचन्द्रः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ससर्ज धोरं मलिनं पृथुदेशात् सपातकम् ॥
सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् ।
अवगात् स्मरणात्लोकः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्कारलोचना ।
तस्याः पुनोऽस्तितेजसी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुल्लक्ष कन्यकाम् ।
निरुतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलम् ।
वामहस्तद्विपोष्यं तैलाभ्यक्ताङ्गनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं लोणनिर्जं भयानकम् ।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीमुखजलताम्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दूतक्यां स भयं पुल्लक्ष कन्यकाम् ।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
याननायां भगिन्यान्तु लोभपुत्राशुसायतम् ।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मेनिन्दकाः” ॥
इति कलिकापुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्मे यथा ।

“यदा सदाभूतं तन्म्रानिद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहभयं दैव्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दम्युल्लृष्टा जगपदा वेदाः पाषण्डद्विधाः ॥
राजानश्च प्रजाभन्ताः शिरोदम्परा हिजाः ।
अवता वटवो ऽशौचा भिल्लवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो क्षार्थलोलुपाः ।
ऋषकाया महाहाराक्षौर्ममायोरुसाहसाः ॥
त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसान्बलिनां व्रतं ।
शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तथोवेशोपजीविनः ॥
उद्दिपाक्षानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अज्ञातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥
कश्चिच्छन्ति कनौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपरास जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनकाः ॥
बहुप्रणान्भगयाश्च भविष्यन्ति कनौ स्त्रियः ।
शिरःकण्डूधनपरा आद्या भेषज्यन्ति सत्यतेः ॥

कलिः

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ।
कलेर्दोषनिधेर्विष अस्ति कोको मृगान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कलस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यज्ञायतो विष्णुं जेताथा यजतः पक्षम् ।
दापरे परिचर्यायां कनौ तद्वरिकीर्तनात् ॥
तस्माज्ज्यो हरिर्मित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनकाः” ॥
इति गारुडे युगधर्मे २२७ अध्यायः ॥
(मात्रिपूर्विकायां शुक्लवारे कलियुगोत्पत्तिः ।)
तद्युगमानम् । द्वाविंशत्सहस्राधिकचतुर्जस्तत्-
सराः (४३२०००) ।
(आर्यमट्टमते ऽत्र १५७७६१७५० दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते १५७७६१७८२ । ४८ दिवसाः ।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च १५७७६१७८२ दिवसाः ॥
अतो वर्षमायामार्यमट्टमते ३६५ । १५ । ३१ । १५ ।
दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते ३६५ । १५ । ३१ । ३१ । ३४ दिवसाः ।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५ । १५ । ३१ । ३०
दिवसाः ॥)

तस्यातीताब्दाः १८०६ शाकपर्यन्तं ४६८८ ॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकचट्शतमितेषु (६५३)
वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः । यदुक्तं
राजतरङ्गिण्यां १ । ५१ ।

“शतेषु सट्ठ साङ्ख्ये व्यधिकेषु च भूतसे ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुसपाण्डवाः” ॥

कृतपक्षशरद्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्दे
कलेर्ग्रहसिन्धुन्दुर्नैजमितेषु (३२७६) वत्सरेषु गतेषु
च महाविषुवसंज्ञकान्यां शालिवाहनस्य राज्ञो
जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्तितः । यदुक्तं
तत्रैव १ । ५६ ।

“आसन् महासु सुनयः प्रासति पृथ्वी युधिष्ठिरे
वृषती । यद् द्विपक्षद्विदुतः शककालस्तस्य रा-
ज्यस्य” ॥ अयन्तु महाविषुवसंज्ञान्तिमधिगम्य
परिगणितो भवति ॥

कलेस्तुल्यवार्तिशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३०४९) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्ज-
यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य
संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः ।
अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपदिमधिगम्य परिगणितो
भवति ॥

कलेरेकोद्देशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१
०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टा
दशदिवसे योमुखीद्योयाब्दः प्रचलितः ॥

पञ्चनवतूद्देशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३६६५) कलेरतीताब्देषु समदशाधिकपञ्च-
शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्ल-
दादश्या उक्कलदेशप्रचलितः विज्ञायति इत्या-
ख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्तितः । अयन्तु भाद्र-
शुक्लदादधीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥

ज्योतिषतूद्देशसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिक-
पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति लघुस्य
विंशतितमदिवसीय शुक्लवारात् महम्मदस्य मक्का-

कलिः

प्रधानकाकमारभ्य “हिज्जि” इति प्रसिद्धी
जायतः प्रचलितः । अथस्तु चान्द्रमासेन परिम-
णितो भवति । अतः प्रायशः सौरसप्तमवतितम-
वर्षस्य अतन्मा वत्सरा भवेयुः ॥

पञ्चाशीर्द्व्यपञ्चाशताधिकचतुःसहस्रपरिमि-
तेषु कलैरतीताब्देषु (७५८५) सप्ताधिकचतु-
र्दशशतपरिमिते (१४००) च शकाब्दे प्रचरति
प्राचगुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूणिमायां भग-
वांस्तेन्यदेवः प्रादुर्भव । अस्य जन्मदिनमारभ्य
जैतन्याब्दः प्रचलितः ॥

अस्मिन् युगे धर्मः एकपादः । अधर्मेणतु-
ष्पादः । आयुः शतवर्षाणि । अवतारः श्रीकृष्णः ।
तद्युगशेषे प्रापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः
कल्किर्भवति । तद्युगधर्मे यथा ।

“कलौ तु धर्मेपादानां तूय्यांशोऽधर्मेहेतुभिः ।
यद्यमानैः क्षीयमाणो ह्यने सोऽपि विनश्यति ॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
दुर्भगा भूरितर्का मूढासोत्तराः प्रजाः ॥”

“यदा मायावृत्तं तन्ना निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥
यस्मात् क्षुद्रदृष्टो मर्त्याः क्षमभागा मन्त्राश्चराः ।
कामिनो वितहीनाश्च सैरिग्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥

दस्युक्लृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदृष्टिताः ।
राजानश्च प्रजाभक्ताः शत्रोदरपरा हिजाः ॥
अप्रता वटवोऽष्टौचा भित्तवश्च कुटुम्बिनः ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थकोलुपाः ॥

ऋषकाया मन्त्राहारा वक्त्रपत्या गतक्रियः ।
शस्त्रकुटुकभाषिण्यसौख्यमायोऽसाहसाः ॥
पण्यिष्यन्ति वेद्यज्ञाः किराटाः कुटकारिणः ।
अनापद्यपि मस्यन्ते वार्ता साधुजगृहिताम् ॥

पतिं त्यज्यन्ति निर्दयं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गात्रापयस्विनीः ॥
पितृन् भ्रातृन् सुहृद्व्यातीन् हितासौ रतसौ हृदाः ।
मनान्द्राणसम्पादा दीनाः स्त्रियाः कलौ नराः ॥

मूढाः प्रतियहीष्यन्ति तपोविशेषमपविनः ।
धर्मं वक्ष्यन्धर्मज्ञा अधिष्ठोत्तमात्मनम् ॥
निव्यसुहिममनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः ।
विरग्रे भूतके राजप्रनादृष्टिभयातुराः ॥

वासोऽन्नपानशयनव्यायस्नानभूषणैः ।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥
कलौ काकिकिकेऽप्यर्थे विगृह्य लक्ष्मसौ हृदाः ।
त्यज्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरौ पितरावपि ।
पुत्रान् माय्याश्च कुलजां क्षुद्राः शत्रोदरभरताः ॥
कलौ न राजन् जगतां परं गुप्तं
विजोक्तायानतपादपञ्चजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमभ्युतं
यज्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतनः” ॥ ॥
कलिस्तदोषविनाशोपायः । यथा,
“यन्नामधेयं क्षियमाण आनुरः
पतन् खलन् वा विवशो गृह्यन् पुमान् ।
विमुक्तकर्मागल उत्तमां गतिं

कलिः

प्राप्नोति यच्छान्तिं न तं कलौ जनाः ।
इत्थां कलिस्तान् दोषान् द्रव्यदशात्मसम्भवान् ।
सर्वान् हरति चित्तस्यो भगवान् पुण्डरीकम् ॥
अतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितस्तदाहोऽपि वा ।
तदां क्षिणोति भगवान् हृत्स्यो अन्नायुताशुभम् ॥
यथा हेमि क्षितो वक्रिदुर्मये हन्ति घातुजम् ।
एवमात्मगतो विष्णुर्दोषिणामनुभूतशयम् ॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमेवौ
तीर्थभिषेकतददानजयैः ।
नात्यन्तशुद्धिं कथतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्तनये ॥

सस्मात् सर्वोत्तमा राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
क्षियमाणो ह्यवहितस्ततो याहि परां गतिम्” ॥
“करोर्दोषनिधे राजमिति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव जगत्स्य सुखसङ्गः परं प्रजेत ॥

हृते यज्यायतो विश्वे चेतयां यजतो मखे ।
हापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात्” ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२ । ३५ अध्यायः ॥ ॥
तद्युगशेषधर्माः यथोक्तास्तत्रैव १२ । १ । ३६-४७ ॥

“सौराष्ट्रावत्याभीराश्च मूढा धर्मेदमात्मनाः ।
ब्राह्मा दिना भविष्यन्ति मूढप्राया जनाधिपाः ॥
सिन्धोऽण्टं चन्द्रभागां क्षात्तो काशीरमण्डकम् ।
भोक्ष्यन्ति मूढा ब्राह्मणा स्त्रियाश्च धर्मप्रवर्तः ॥

तुल्यकाणा इमे राजन् स्त्रोक्षप्रायाश्च भूभृतः ।
यतेऽधर्मान्तपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥
स्त्रीबालगोहिजप्राश्च परदारधनाकृताः ।
उदितान्तमितप्राया अप्यपवत्तापकायवः ॥

असंस्कृताः क्रिडाहीना रजसा तमसा कृताः ।
प्रजाप्ते भक्षयिष्यन्ति स्त्रोक्ष राजान्कृषिणः ॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः” ॥

तत्रैव १२ । २ । १-१६ ।
“ततश्चातुर्दिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कलौ न बलिना राजन् नङ्गुत्पायुर्भोजनं स्मृतिः ॥
वितमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
धर्मं न्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥

दाम्पत्येऽभिरुचिर्हस्तुमायैव व्यवहारिके ।
स्त्रीष्वे पुंष्वे च हि रतिर्विपत्ते सूत्रमेव हि ॥
लिङ्गमेवात्ममाख्यातावन्योन्मायितकारकम् ।
अलम्बा न्यायदीर्घत्यं पाण्डित्ये चापत्तं वचः ॥

अनाष्टतेवासामुत्ते साधुत्वे दम्भ एव हि ।
स्त्रीकार एव चोदाहे खानमेव प्रसाधनम् ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं नावख्ये केशधारकम् ।
उदरभरता स्वार्यः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥

दास्ये कुटुम्भभरणं यशोऽप्ये धर्मैवेव नम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमख्ये ॥
ब्रह्मविट्क्षत्रमूढायां यो बली भविता नृपः ॥
प्रजा हि लुब्धे राजन्येर्निर्दुष्टोर्दस्यधर्मभिः ।

आश्लिष्टदारप्रविद्या धास्यन्ति गिरिकानकम् ।
शाकभूलाभिबलौ म्रकपुष्पादिभोजनाः ॥
अनादृष्टा विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥
शीतवातपद्माहृदिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः ।

कलिका

सातहृत्वां याधिभिश्चैव सन्तस्यन्ते च चिन्तया ॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ ख्याम् ॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्णाभ्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥

पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्यान्तदृष्टाहिंसानाटाक्षिषु वै नृषु ॥
मूढप्रायेषु वर्णेषु कागप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वान्येषु यौनप्रायेषु वन्धुषु ॥

अनुप्रायास्त्रोषधीषु शमीप्रायेषु ख्यातम् ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु मूढप्रायेषु सप्तसु ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधूमिषु ।
धर्मनाशाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति” ॥

(देवगन्धर्वविशेषः । स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां
सुनौ जातः । यथा, महाभारते १ । ६५ । ४४ ।
“तथा शालिशिरा राजन् धर्मेन्यश्च ततुर्दृष्ट ।
कलिः पञ्चदशवर्षेण नारदश्चैव बोद्धवः” ॥

शिवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ७८ ।
“रम्भोऽक्षरम्भो वैदम्भो बभ्रवो बभ्रवः कलिः” ॥
कलिः, क्ली, (कल्यति ईवत्प्रकाशतेऽद्विष्टते वा
कल् + ततः इन् ।) कलिका । इति मेदिनी ।

कलिका, क्ल, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति ।
कल + मत्वर्थे ठन् ।) कौक्षपत्नी । इति शब्द-
रत्नावली ।
कलिका, क्ली, (कलिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।)
अस्फुटितप्रपञ्चम् । तत्पर्यायः । कोरकः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६ ॥ कलिः ३ कलौ ४ । कोरकम् ।
५ इति तट्टीका । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ ।
१६८ ।

“सुगममजातरजसं कलिकात्मकासे
वार्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥
वीखामूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पदसन्ततियुक्त-
रचनाविशेषः । तद्विवरणम् यथा,—
“स्युमेहाकलिकारम्भे लोकास्त युगशः स्मृताः ।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते ॥
पूनीं हौ कलिकाभिस्तु विवदालुल्यसङ्गकाः” ॥ ॥

कलिकालक्षणम् ।
“कला नाम भवेत्ताननियता पदसन्ततिः ।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तट्टेदाः वट् समीरिताः ।
कलिका चण्डकसाख्या दिगादिगणकतका ।
तथा चिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या भिम्बा च केवला” ॥

चण्डकसे दशधा संयुक्तवर्णाः ।
“अथ संयुक्तवर्णां वियमो दशधा च ते ।
मधुरं क्षिष्टविशिष्टशिथिलज्वादिगन्धमो ॥
भिद्यन्ते ऋषदीर्घाश्च ते दर्शने स्फुटं यथा ।
ऋक्षान्मधुरसंयोगाः शङ्कराशुशक्तिशराः ॥
तस्मात् क्षिष्टसंयुक्ता दर्पकपरसर्ववत् ।
ततो विशिष्टसंयुक्ता भक्षकल्याणचिह्नयः ॥
तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वयसवत् ।
प्रोक्ता ऋदियुता मधुं सधुं राक्षं प्रसंखवत् ॥
गर्हादीन् ऋदिसंयुक्तभेदान् केचित् समूषिरे ।
दीर्घात्तुक्काकार्यासं बाध्यं वैश्यश्च वाङ्मकम्” ॥
कलापरिभाषमुक्तम् ।

कलिका

“अधिकाश्चेतुःषष्टिर्नृणां द्वादश ताः कलाः ।
यताभ्यो नाधिकाः कार्या न्यूनाश्चापि न पश्यन्ते” ॥

तत्र तावद्विंशत्युक्तकलिका द्विधा । नखो विशिख-
स्वेति भेदात् । तत्र रखादि-विंशतिभेदस्य नखस्येह
वर्जितादयो नव भेदा गृहीताः ।

“वर्जितं वीरभद्रश्च समग्रोऽप्युक्त उत्पन्नम् ।

सुरङ्गः श्रीगुणरत्निकथा भातकुलेजितम् ।

तिलकस्वेति कलिका नखस्येहोदिता नव” ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवज्रकुलभेदात् पञ्च-
विधा । तेषांदिमं पद्मं पद्मेरुहसितकङ्कपाखट्यले-
न्दीवराखण्डाभ्योरुहकङ्कभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वज्रकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये-
कादशभेदो विशिखः ।

“पद्मेरुहं सितकङ्कं तथा पाखट्यपत्रं परम् ।

इन्दीवराखण्डाभ्यो जङ्कारस्वेति षड्विधम् ॥

ईषट्पदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।

चम्पकं वज्रकुलं कुन्दं वज्रकुलं द्विविधं तथा” ॥

इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येष्टसङ्ख्याका इत्युक्तेः ।
एवं षड्विंशत्युक्तकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥

अथ पञ्चधादिगादिगणककलिका मङ्गरी-
त्यभिहितं क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुम-
गन्धारणा । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमेर्मङ्गरी त्रिविधा च
त्वित्युक्तेः । त्रिमङ्गरी कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्णा सोढा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्णा विदग्धपूर्णा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिमङ्गरीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागणसंयुक्ता समविभक्तिका वा । अस्त-
मयी सवर्णध्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्युच्यते ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीताः । रखादय एकादश नखभेदाः ।
संफुल्लगन्धौ मङ्गरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिभ-
ङ्गरीभेदा मध्यकलिका च त्र्यङ्गाश्चाखण्डाधिविर-
हात् । इति रूपगोत्रामिश्रतगोविन्दविरदावली-
भाष्ये नखदेवविद्याभूषणः ॥ (कुन्दोभेदः । यदुक्तं
हस्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।

“प्रथममपरचरकसमुत्थं

अयति स यदि कण्ठम् ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तूष्णम्

चरकगुणकमविकृतमपरमिति कलिका सा” ॥

कला । यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तान्तिगयः स्मृताः” ॥

कलिकापूर्व्यं, स्त्री, (कलिकया अंशेन जन्यं अपूर्व्यं
अष्टकम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरवज्रकर्मसाध्यस्वर्गा-
दिफलजनकापूर्व्यात्यन्तो तत्तत्प्रत्येककर्मजन्यमदृ-
ष्टम् । इति स्मृतिः ॥

कलिकारः, पुं, (कलिं विचिकुर्यतीतिशब्देन कलङ्कं
करोतीति । कलि + कृ + क्तृ ।) धूम्राटपक्षी ।
पीतमलकपक्षी । (कलिं खदेहस्यकण्टकैरनिष्टं
करोतीति ।) पूतिकरङ्गः । इति मेदिनी ॥

कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति ।

कलि + कृ + क्तृ + क्तृ + क्तृ ।) पूतिकरङ्गः । कौटा-

कलिक

करङ्ग नाटाकरङ्ग इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलिं कलङ्कं कारयति । कलि + कृ +
कृतृ + क्तृ ।) नारदसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिष्टं करोतीति ।
कलि + कृ + क्तृ ।) जातिनाम् । स्त्री । उप-
विषभेदः । विषकाङ्गकीडा इति भाषा । तत्प-
र्यायः । काङ्गकी २ हस्तिनी २ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हस्ती ८ गङ्गा
९ इन्द्रपुष्पिका १० विष्णुष्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ ब्रह्महृत् १३ पुष्पकौरभा १४ खड्गपुष्पा
१५ वक्रशिखा १६ । अस्या गुण्याः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःश्लेष्मनि-
ष्क्रामकारित्वम् । परमसारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कलिकः, स्त्री, (कलि + गम् + क्तृ । निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

कलिकः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + क्तृ । निपातनात् साधुः ।) पूतिक-
रङ्गकः । (के मलके लिङ्गं पीतादिविज्रमस्य ।)
धूम्राटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामस्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामालुसारे-
णैव कलिक इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा
भारते । १ । १०४ । ४८, ५० ।

“अङ्गो वज्रः कलिकश्च पुङ्खः सखश्च ते सुताः ।

तेषां देशः समाख्यातः खनामप्रयिता भुवि ॥

अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वज्रो वज्रस्य च सुतः ।

कलिकुविषयश्चैव कलिकस्य च स सुतः” ॥

मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूषि । (यदुक्तं तत्रैव
गत्रिके ३२ ।

“कलिकः पूतिकरजो धूम्राटे भूषि नीरति” ॥

अस्य प्रमाणं यथा, गोः गामाथणे । ४ । ४० । २१ ।

“ततः शकपुलिन्दंश्च कलिकंश्चैव मार्गतः” ॥

तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । २ ।
११४ । २ ।

“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

आटभिः सहितो वीरः कलिकान् प्रति भारत” ॥

कुटजकः । (अस्यपर्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिश्रयवन्तथा ।

कलिकुश्चापिकलिकं तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्रयवशब्दे ऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥

अवहारो यत्र तद्वयथा ।

“विज्जं कामपयः सिद्धं सितामोचरसाग्नितम् ।

कलिकुचूर्णसंयुक्तं रक्तातोसारमाश्रयम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञेऽतीसारधिकारे ॥

शिरीषकः । श्लक्ष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिकः, पुं, (कलि + संज्ञायां कन् । कलिक
इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति

रत्नमाणा ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे ज्वरा-
धिकारे ।

“कलिकः पाटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी” ॥

कलिका, स्त्री, (कं सुखं जिह्मतीति । क + लिङ्

कलिमा

अच् टाप् ।) गितम्बिनी । मञ्जिषा । इति मेदिनी ।
करहेमचन्द्रौ । विहत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेजवि इति भाषा ॥

कलिमा, पुं, (कं वातं कलति तिरस्कारेति रोधने-
नेति यावत् । क + कलि भर्त्सने + “कर्मिष्यन्”
३ । २ । १ । इति ऋच् । निपातनात् साधुः ।)
कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्यादि
भाषा ॥

कलितं, वि, (कल् + कर्मणि क्तृ ।) विदितम् ।
आप्तम् । इति मेदिनी । भेदितम् । गणितम् ।
इति शब्दरत्नावली । हृतम् यथा,—
“करकलितकपाजः कुण्डली दण्डपाणिः” । इति
भैरवध्यानम् ॥

(प्रातः । यथा आर्यासप्तशती ३५५ ।

“विशिख इव कलितकङ्कः प्रविशति नृदं न
निःसरति” ॥ भावे + क्तृ । आगम् ॥)

कलिभुमः, पुं, (कलिना आश्रितो भुमः शाकपार्थि-
वादिबत् मध्यपदलोपः ।) विभीतककः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ५८ । वयङ्गा इति भाषा ॥ (अस्य
पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ।
“विभीतककलिङ्गः स्यात्प्राज्ञः कर्षणस्तु सः ।
कलिभुमो भूतवासकथा कलियुगावयः” ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति दति वा खच् सुन् च ।)
विभीतककः । इति राजनिर्घण्टः । (विभीतक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्यः । पर्वत-
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालि-
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।

“कलिन्दकन्या मधुरां गतामि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कलिन्दकन्यामधुरां गतामि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुः । ६ । ४८ ॥)

कलिन्दगन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं गन्धयति । कलिन्द +
गन्ध + गिनिः ङीप् च । कलिन्दस्य गन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलङ्कः प्रियो यस्य ।) नारद-
सुनिः । यथा । “कलिप्रियस्य प्रियशिखर्यः” ।
इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ॥) वा-
नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माका यत्र ।
अस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यदा कलिना
खदेहस्यकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि
+ म् + क्तृ + क्तृ + क्तृ ।) कलिकारकः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां माका यत्र । कप् कलिना
मारयति वा रस्य कः ।) कलिकारकः । इति
खामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलिमास्यः, पुं, (कलीनां मास्यं यत्र ।) पूतिकरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलुषः

कलियुगं, स्त्री, (कलिरिव युगम्। अयोः शिखा राज्ञोः शिर इति वत् कलैर्युगं वा।) कलुषयुगम्। (यथा मनुः १।८५।

“अन्ये कलियुगे धर्मा स्त्रेतायां हापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगक्रासानुरूपतः” ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्य-
मेकपादम्। पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्।
ब्राह्मणो निरभिः। अन्नगताः प्राजाः। साज-
निश्चयपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशत-
वर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य निधनो नास्ति।
इति कलियुगस्य कलुषम्॥ कलियुगाब्दाः
४३२०००। आदौ कलिराजा धर्मपुत्रो यधि-
किरः। हरिश्चन्द्रः सुनिश्चन्द्रः तेजरीखरः विक्र-
मादित्यः विक्रमसेनः लाजसेनः बल्लालसेनः देव-
पालः भूपालः महीपालः। एते राजवत्सवर्तिनः॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

‘धर्मः सङ्कुचितकपो विरहितं सत्यं दूरं गतम्।
लोकधर्मेहता दिनाल्लुभिता नाशीवशा मानवाः’
तत्र तारकब्रह्मनाम।

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे”
इति केचित्॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतियः)।
माघीपूर्णिमासी। तत्रमाघं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥
कलिका, वि, (कल्यते मिश्रते इति। “कलिकलि”
उवां १।५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः।
१।१।८५। (यथा गीतायाम् २।५२।
“यदा ते मोक्षकलिनं बुद्धिर्यतितदिष्यति” ॥)
मिश्रः। इत्युणादिकोषः। (यथा भागवते ६।
२।४६।

“न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिनं ततोऽन्यथा” ॥)

कलिकण्टः, पुं, (कलेशब्दयत्नो दृष्टः।) कलिपुनः।
वहेडुकण्टः। इति हेमचन्द्रः॥

कली, स्त्री, (कल् + “सर्वधातुभ्य इन्” ततः वा
ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुषं, स्त्री, (कं सुखं लुभति हिनन्ति। क + लुब् +
अण्। यदा कल् + “पुनश्चकलिभ्य उभश्च”।
उवां ४।७५। इति उभश्च।) पापम्। इत्यमरः।

१।४।२८०। (यथा शङ्कराचार्यकृतात्मनो ५।
“अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्मलम्।
ज्ञात्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणवत्” ॥
मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३।२३।
“विगतकलुषमन्मः शालिपक्षा धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं योम ताराविचित्रम्” ॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आ-
विजकारक इत्यर्थः। क + लुब् + क।) मलिनः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (बङ्गः। यथा शकुन्तलायां
“कण्ठः स्तम्भितवाय्वदसिकलुषः” ॥ निर्दिष्टः।
यथा मनुः १।५७।
“यथापेतमविद्यातं वरं कलुषयोगिजम्” ॥)

कल्किः

कलुषः, वि, (कल् + उभश्च।) अगन्तुः। आविशः।
इत्यमरः। १।२०।२४॥ (“निर्मुक्तकलुषे नेत्रे”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये ॥)

कलेश्वरं, स्त्री, (कलेश्च मुक्तेश्च अक्षं देहोत्पत्तिहेतु-
कत्वात् पवित्रम्। तन्माया अलुक्।) शरीरम्।
इत्यमरः। २।६।७०॥ (यथा गीतायाम् ८।६।
“यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ये कलेश्वरम्।
तं तमुपैति कौन्तेय! सदा तद्भावमावितः” ॥)

कल्का, पुं स्त्री, (कल् गतो + “क दाधाराचि-
कलिभ्यः क”। उवां ३।४०। इति कः।)
वृत्तैकादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १।२७७।
“अपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम्।
गौरसर्वपक्षकेन साज्येनोत्सादितस्य च” ॥)
दम्भः। (यथा महाभारते १।१।२७९।

“तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्काः
स्वामाविको वेदविधिर्न कल्काः।
प्रसह्यविताहरणं न कल्काः
साध्येव नावोपहतानि कल्काः” ॥)

विभीतकण्टः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति
मेदिनी॥ (यथा भागवते २।२।२४।
“विधूतकल्कोऽयं हरेरदस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप! प्रैशुमारम्” ॥
यस्य कस्यचित् वस्तुनो पूर्वम्। यथा कुमारे।
७।६।

“तां लोभकल्केन वृताकृतैका-
माश्रयकालेयकृताङ्गरागाम” ॥)

कर्ममलः। इति शब्दरत्नावली॥ तुल्यनाम-
गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वृत्तैकादि-
पाके देयमौषधद्रव्यम्। तत् प्रचक्षणायात्तर्गत-
दृष्टिं पेषितम्। अस्य पूर्वोक्तं याममेकं ति
कृति। यथा,—

“ब्रह्ममात्रं शिवापिष्टं शुक्लं वा जलमिद्रितम्।
तदेव सूरिभिः पूर्वैः कल्पा इत्यभिधीयते” ॥
तत्पर्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति राजमाता॥
आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥
“ब्रह्ममात्रं शिवापिष्टं शुक्लं वा सज्जनं भवेत्।
प्रक्षेपावापकल्पास्ते तन्मात्रं कर्मसम्मितम्॥
इति मध्यखण्डे। ५।१। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
यस्तु कृतेषूपयुज्यते सभूयः कल्पा इति संज्ञां
लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनाभावसंनिगोषो न्य-
दुता पूतिमांसापकर्षणमन्निर्दोषताव्रणशुद्धिश्च
भवति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये ॥
शार्ङ्गम्। इति मोक्षधर्मेटीकायां नीलकण्ठः॥

कल्का, वि, (कलयति पापमाचरति। कल् + कः।)
पापशयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्काफलः, पुं, (कल्कास्य विभीतकस्य फलमिव फलं
यस्य अपययसादृश्यात्।) दाडिमकण्टः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
तव्याः।)

कल्का, पुं, (कल्काः पापं हार्यतया अस्ति अस्य।
कल्का + इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु
कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्मनयामे

कल्किः

मविध्यति। यथा,—

“सम्भजयामसुखस्य त्रासस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयज्ञसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति” ॥

तस्य कर्म यथा,—

“सम्भजयामसुखस्य देवदत्तं जगत्पतिः।
अस्तिनाऽस्ताधुदमनमैश्वर्यगुणान्वितः।
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपनिङ्गच्छदो दस्युन् कोटिशो निहनिष्यति” ॥

इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“स्तुत्वा प्राह एतौ ब्रह्मा देवानां हृदयेऽस्थितम्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मास्मिदमब्रवीत्॥
सम्भजे विष्णुयज्ञसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
समत्वा मातरि विभो धन्यायां त्वज्जिदेष्टतः॥
चतुर्भिर्भाहभिर्देव करिष्यामि कलिचयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः सांघेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया कल्पीः सिंहसे संभविष्यति॥
वृद्धयस्य भूपस्य कौमुद्यां कर्मलोचनम्।
मायायां मम भार्यया यथा नास्ती ननिष्यति॥
यात यूयं सुवं देवाः सांघावतरणे रताः॥
राजानो मयदेवापो व्यापयिष्याम्यहं भुवि॥
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्॥
कलिचार्जं संनिरस्य प्रयास्ये क्षालयं विभो॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्हृतः॥
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिविं ययुः॥
महीमान्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः॥
सम्भजयामविप्रविभोऽविवेश परात्मकः॥
समत्वा विष्णुयज्ञसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्॥
यद्गन्तव्यं राश्यादिशेषितशोपदाम्बुजम्॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सख्याश्चक्रमाः॥
सहर्षा ऋचयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ॥
बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः॥
नृत्तन्ति पितरो वृष्टास्तुष्टा देवा जगुयशः॥
चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वान् नन्दतुष्टास्तुष्टाः॥
दादृशां युक्तपक्षस्य माधवे मासि माधवः॥
जातो ददृशतुः पुत्रं पितरौ वृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाबली नाडीक्लेशी तदाम्बिका॥
गङ्गोदककोदमोक्षा सावित्री मार्कण्डेयता॥
तस्य विष्णोर्जन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्॥
मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्॥
ब्रह्मा तदुपधायांशु स्वायुगं प्राह खेवकम्॥
याहीति स्तुतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्॥
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सूरभिः सुखम्॥
सुप्रीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः॥
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् हिमजोऽभवत्॥
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
भमसंस्कारवत्तत्र मेभाते तस्य मायया॥
ततस्तु सम्भजयामे सोत्सवा जीवजातयः॥
मङ्गलाचारवङ्कलाः पापतापविवर्जिताः॥
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्वकामा विप्रमुखाणां हृद्यादाङ्गवां भूतम्॥

कल्पवृक्ष

“कल्पान् कल्पविकल्पांश्च प्रतुर्गुणविकल्पितान् ।
कल्पान्तास्य सत्त्वपञ्च युगधर्माश्च कल्पवृक्षः” ॥
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्माण्य एको मासो भवति तेषां
नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीलकोटितः २
वामदेवः ३ गाघान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६
वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १०
ध्यानः ११ चारुवतः १२ उदानः १३ गन्धः १४
कौर्मः १५ अयं ब्रह्मणः प्रोक्तमासी । नारसिंहः
१६ समधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९
खौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सप्तमास
२३ वैकुण्ठः २४ आशिषः २५ वल्मीकल्पः २६
वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९
पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मणोऽभावात्स्या । इति
क्रमसन्धेर्मे प्रभासखण्डम् । यताकूर्शैर्द्वादशमासैर्ब्र-
ह्मणः सम्पत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण
आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षानि कृतीतानि एकपञ्चा-
शदारम्भे व्यधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महा-
भारतम् ॥ (कल्पावस्थकालाश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्त-
कथया,—
“चैत्रसितादेर्भागोर्वर्षानुमासयुगकल्पाः ।
सद्यादौ कल्पावामिह प्रवृत्ता दिनेर्वत्स !” ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समयन्तु तदा सूर्यादये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पावस्थेऽपि ।
“माघशुक्लतीयायां कृष्णायां फागुनस्य च ।
पक्ष्मी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला जयोदशो माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” ॥
इति ब्राह्मवाक्यानि समूहानि चेत् तदा कल्पमे-
वादविवक्षितानि कल्पदिवसिन तत्तत् तिथिषु आह-
कर्त्तव्यतोपयोगिप्रारिभाषिकप्रत्येन वा समर्थ-
नीयानि । अत एव सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
“धरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्वेदिकं भागोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र युगिनीर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकृतितः” ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पाणां सौरत्वेन उक्तिः ।
सौरमासे च निश्चतयुगादिकासेषु अनियततिथि-
सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादि-
तिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रासाद्यात् । किन्तु
प्रागुक्तमात्रस्य ब्राह्मकल्पाणां व्याप्त्यवकथनात् ति-
थिभेदसम्भवः । इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रह-
स्पष्टीकरणोपयोगीतिवैरोधः ॥ विकल्पः । कल्प-
वृक्षः । व्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदमङ्गला-
नागतो यागक्रियायामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः १ । ६४ ।
“कल्पपितृ कल्पयामास वन्यामेवास्य र्विधाम्” ॥)

आकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्वाद्यन्तत्वा-
 द्यन्तप्रदाध्यामीवदूतार्थं भवति । तत्र वाच्यकिङ्कले
 यथा, ईषदूतो विद्वान् विदत्तकल्पः । ईषदूतं
 पचति पचति कल्पम् । इति सुगन्धबोधकाकरणम् ।
 (तथा महाभारते १ । १२३ । ५ ।
 “ते परस्परमामन्त्रा देवकल्पा महर्षयः” ॥)
 कल्पकः, ण्, (कल्पयति क्षौरककर्मादिना वेष्टादिकं
 रक्षयतीति । कृप् + क्तिच् + क्तुल् ।) नापितः ।
 इति शब्दभाषा ॥ कर्षूरः । इति भाष्यकाशः ॥
 (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्गाढ्य रक्षयतीति वाक्ये-
 रक्षयिता । घञ्यकर्ता ॥)
 कल्पनं, स्त्री, (कृप् + भावे क्यट् ।) कृतिः । हेदनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कल्पना, स्त्री, (कृप् + क्तिच् + भावे युच् टाप् ।)
 हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जी-
 करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः ।
 इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा “प्रबन्ध-
 कल्पना कथा” । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
 कल्पनो, स्त्री, (कल्पयति केशानीन् क्लिपति क्लयया ।
 कृप् क्लेदेने + करणे क्यट् । ततो लोप् ।)
 कर्षणी । इति क्लेमचन्द्रः ॥ कौचि इति भाषा ॥
 कल्पपादपः, ण्, (कल्पयति सर्व्वकामं सम्पादयति ।
 इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्मधारयः ।)
 कल्पवृक्षः । यथा नैबधे । १ । १५ । “मृदा न
 चक्रोत्प्लितकल्पपादपः” ॥
 कल्पपादपदानं, स्त्री, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपाद-
 पाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
 “कल्पपादपदानाख्यमतः प्रश्नमुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यन्दिमयासाद्यं तुलापुत्रद्वानवत् ।
 पुण्याश्चवाचनं कृत्वा लोकेष्टावाहनन्तथा ॥
 ऋत्विक्पुत्रपसम्भारभूषणाभ्यादनादिकम् ।
 काश्चनं कारयेदुक्तं गानाफलसमन्वितम् ॥
 गानाविद्यगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
 शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
 अर्द्धकृतं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्टात् सितवस्त्रयुगाढतम्” ॥
 अर्द्धकृतं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्मितम् ।
 “ब्रह्मविष्णुशिबोपेतं पञ्चशाखं समास्तरम् ।
 कामदेवमधस्तात् सकलजं प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं हृत्तोपरि” ॥
 सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयुगा-
 ढतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानवृक्षस्या-
 धस्तात् सकलजं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् ।
 मन्दारादिक्येकैकदेवतासम्बन्धभुतेः ॥
 “पश्चिमे पारिभन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभीसंयुतं तदक्षिलेव हरिचन्दनम् ॥
 दक्षिणं कुर्व्वीत सौम्येन यशसंयुतम् ।
 कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि सुमाल्यप्रकाशितान्” ॥
 दक्षिणं सन्तानघटनावस्थितसुवर्णदक्षिणभागेन ।
 सौम्येन उत्तरदिग्गविभागेन ॥

कल्पपा

“तथाष्टपूर्वककल्पान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहृत्चचामरासनसंयुतम्” ।

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहि-
तानित्यर्थः । आसनपदश्च कल्पसावधानो-
चितसासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुन-
रासनपदशब्दात् ।

“कल्पपक्षिणं तद्वदुपरिस्थादितानकम् ।
यथाष्टादशध्यानानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु आपितो देवपुङ्गवैः ।
त्रिप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पलक्ष्माय चिन्तिताम्रप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥
यस्मात्तमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थायुर्द्दिवाकरः ।
मूर्त्तिमूर्त्तपरं वीजमतः प्राप्तिं सनातनम् ॥
तमेवाहृत्य सर्वसमन्तपुरवोऽप्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् प्राप्तिं संसारसागरात् ॥
एवमात्मना तं दद्याद्भुवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्” ।

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुशमया-
चत्वारो ब्रह्माय इत्युक्तं सम्भवति ॥

“सर्वेष्वेकाग्रिवत् कुर्यात् गुरुरेवाभिपूजितः ।
न वित्तघातं कुर्यात् न च विस्मयवान् भवेत्” ।

न च विस्मयवान् इदमस्या दत्तमिति नाह-
ङ्गारवान् भवेदित्यर्थः ॥

“अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्यरोभिः परितुलः सिद्धचारुकिन्नरैः ।
भूतात्मनश्च मनुजान्तरयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तुयमानो दिवः पृष्ठे पृष्ठपौलस्त्यपौलवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोके स गच्छति ।
दिवि कल्पयुतं तिलेन्द्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणलोपेतो नारायणप्रसादयुक्तः ।
नारायणकयासक्तो नारायणपुत्रं व्रजेत् ॥

यो वा पठेत् कनककल्पतद्वदानं
यो वा वृणोति पुनर्धोऽस्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य महासुगोभि-
र्मन्त्रान्तरं वरति पापविमुक्तदेहः” ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपगतकल्पपादपमहादान-
दानेच्छुकानुपुष्यतिखितं खड्गचर्ममयाच्छ्रमस-
द्वाह तुलास्याप्यहृत्प्रतिमासङ्कार तुलाहस्तयाज्ञ-
प्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरेणादिदक्षिणासामग्री-
वहिः सर्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयादुर्द्ध्वसङ्ख-
पणावधियथेष्टकाक्षवस्रपादाय तस्यार्जेन कल्प-
पादपमपाराज्जेन समभागेन सन्तानं मन्दारं
पारिभ्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरुन् पञ्चशाखान्
सौवर्णनागफलपक्षिसुवर्गनिर्मितानेकवसनाकार-
सहितान् केरूरकुण्डलाद्यभिनवाङ्गारभूषितान्
रत्नामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपक्षकं तत्कृत्वा स-
वस्त्रापार्थं गुडप्रस्यद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान्
पाचय्यहृतजीरकतिकांश्च कल्पलक्ष्माय स्थापनार्थ-
मभीष्टसुवर्गान्तरयन्तोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्करप्रतिमाः यथोक्तमतवचनतुष्टयाध्याप-

६५

कल्पपा

नार्थमभिमतसुवर्गान्तरयन्तोत्खाटिताः सरति-
कामदेवकलीकावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरु-
पार्थस्यापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं
कुशादिनिर्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौबेय-
वस्त्राष्टकं कुम्भपार्थस्यापनार्थमिच्छुदग्गाष्टकं पुष्प-
मालाष्टकसामग्रीं यथेष्टपणाष्टकं पादुकायुग-
ाष्टकं कांस्यभाजनाष्टकं च कल्पतरुपार्थपार्थार्थं
दीपिकोपानहृत्चचामरासनाष्टादशध्यानानि
च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुष्पवोक्तसमयानामन्य-
तमस्य पूर्वोत्तरदिने यजमानगुरुर्त्विजोपाकाल्पना
पुरववड्विष्णुभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्प-
वाक्योक्तानुपुष्यपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य
यथायथं निवेदनं सङ्कल्पश्च कुर्यात् । ततोऽपरदिने
यजमानस्तुलापुष्पवद्वोविन्द्याद्याराधनादिमधुपर्क-
दानान्तं गोविन्द्याद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुष्ठापनदान-
सङ्कल्पपुण्याहर्द्दिवाचनवरत्नवाक्येभ्यः तुलापुष्प-
पदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो
गुरुर्त्विजयजमानजापका उपवसेयुः । अपर-
दिने च कृतनिव्यास्तुलापुष्पवदक्षिण्यापनादिमध्य-
ब्राह्मणवाचनान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च
मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म तुलापुष्पयज्ञं च नु
सन्धाधानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमा-
नीय प्रधानवेद्यां निखितचक्रमध्ये गुडप्रस्यं दत्त्वा
तदुपरि स्थापयेत् । ततस्तस्याधो गुडप्रस्योपरि
पक्षिक्लमेण सुवर्गयन्तोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्करप्रतिमाः स्थापयेत् । तत्पूर्वतः अथस्तादा-
रोपितसर्गतिकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्योपरि स-
न्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मी-
प्रतिमां दक्षप्रस्योपरि मन्दारं कल्पतरुः पश्चि-
मतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां जीरक-
प्रस्योपरि पारिभ्रं कल्पतरुः ततः अधःसमारो-
पितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्योपरि हरिचन्दनश्चा-
रोपयेत् । मन्त्राश्च दत्तान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगे-
नाच्छादयेत् । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौबेयवस्त्रा-
च्छादितान् इच्छुदग्गफलान्वितान् माल्यालङ्कृता-
नष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्थारोपितपादुकायुगभाज-
नानासनंस्वारोप्य कल्पतरुपार्थं पूर्वोक्तदीपिका-
द्युपकरणमारोपयेत् । ततो मङ्गलतर्क्यगोतवन्दि-
धोमेघसत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टय-
जलेन यजमानं स्नापयेत् । ततो यजमानः शुक्ल-
माल्याम्बरधरो दृतसर्वाङ्गारः एष्वाङ्गलिमादाय
कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्प-
लक्ष्मायेत्यादि पाणि संसारसागरादित्यन्तमन्वान्
पठित्वा एष्वाङ्गलिनाभ्यर्च्य गुरुर्त्विग्भ्यो यथायथं
दद्यात् ॥ ॐ अथामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुका-
मुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेव-
शर्मभ्यो यथार्थं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहा-
दानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभाग-
वत्प्रवक्ष्यामि एतं गुडप्रस्यारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णु-
महेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्र-
स्यारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं दृतप्रस्यारोपित-

कल्पपा

सौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णम-
न्दारसहितं जीरकप्रस्यारोपितसौवर्णसावित्री-
प्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णपारिभ्रसहितं
तिलप्रस्यारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौबेयवस्त्रयुग-
वेष्टितयोवेकुमास्त्यफलान्वितकुशासनपादुकायुग-
कांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानहृत्चचाम-
रासनाष्टकमाल्ययुतमक्षयवितानकाष्टादश-
धान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रति-
यहोतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं
अमुकपादपोऽयं विष्णुर्देवतमित्युक्त्वा यथाशक्त्यं
कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।
ॐ अथ कृतैतदानप्रतिष्ठाये यथार्थमहं दक्षिणा-
मिमां यदुत्पत्तियोग्या भूमिमेतानि च रत्नानि-
ददे ॥ प्रतियहोतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तत्तन्
मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुष्पवत् जाप-
केभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मण-
वाचनञ्च कुर्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तान-
कादींस्तुरो दत्तान् ऋग्वेद्यादिकमेव चतुर्भ्यः
ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु
गुरुरेवाकाग्रिवत् स्वर्गलोक्तविधिना सर्वं ब्रह्माण्ड-
दानवत् कुर्यात् । इति कल्पपादपमहादानं
समाप्तम् ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कसङ्कर-
श्रीमद्भक्तान्तेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महा-
दानदानावर्तः ॥

कल्पतरुदानं, ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता
लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्धिया ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पतरुं नाम पातकावलिनाशकम् ॥
पुण्यान्तिथिमघासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विज्यद्वयसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुष्पवत् कुर्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमधोः कुर्याद्दशकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनरूपशोभिताः” ॥

सुपर्णानां क्षिप्ररागाम् ॥

“हाराणादित्सुभिः सिद्धैः कलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिणः कर्त्तव्यास्ताश्च देवताः” ॥
लोकपालानुसारिण्य इति लोकपालसमानाकृतयः ॥
“ब्राह्मीमन्त्रशक्तिश्च तवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे” ॥
पद्मशङ्करे इति क्षिप्तं पाठः ॥
“स्वर्गासनस्था माहेन्द्री पूर्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थितामेयी अवपायिर्ध्यायता” ॥

रजनी हरिमा ॥

“यस्या तु महिषाच्छुद्धा मद्विनी तच्छुलोपरि ।
नेर्त्तयां नेर्त्तती स्थाप्या खड्गगा च हतोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागप्राश्निनी ।
यताकिनी च वायवे मृगस्था शर्करोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौबेरदिशि संस्थिता ।
माहेन्द्री दक्षगता नवनीते तु मृगिनी ॥

मौलिन्यो वरदास्तद्वत् कर्त्तव्या बालकान्विताः ।
शक्त्या पञ्चपलादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥

मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः ।
बालकान्विताः क्रोडनिहितपुत्रकाः । एतेन क्रो-
डनिविष्टवामकरधृतपुत्रका दक्षिणहस्तविधृत
यथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो बहमुकुटाः सवाहना
घटनीयाः । अमुकवाहनान्तु ब्राह्मणभेदी
नेर्जतीगान्तस्तस्मै कपालवाहनानि । लोकपालानु-
सारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसाङ्गा ब्राह्मी
कागाङ्गाभेदी नराङ्गा नेर्जती घटनीया ।
अनन्तस्य तु क्वचिद्वाहनादर्शनात् अनन्तशक्ति-
र्वाहनशून्यैव कर्त्तव्या ॥

“सर्वसाधुपरिष्ठाप्य पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यान्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्ताम्बरौ बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्” ॥

“नमो नमः पापविनाशिनोभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेन्द्रपालनोभ्यः ।
आसंशिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥
इति सकलदिग्गङ्गाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अनिमतफलदं स माकलोकं
वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
पिष्टशतमथ तारयेद्भवाम्बे-
गुरुद्वितौघविधातशुद्धदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रसंघः
परिहृतमन्त्रद्वहोद्वाभिनन्द्यम् ॥
इति विधानमिदं सविगङ्गना
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथैतदे
स पदमेति पुण्ड्रमेवितम्” ॥ *

अथ यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादान-
दानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गगन्धर्ममयाच्छ्रय
सद्वाहनुलापुरुषस्यापनीयश्च प्रतिमासांलङ्कारतु-
लाहस्त्याद्यप्रतिमावहः सर्वसम्भारमधिकत्वेन
पक्षपक्षकादूर्ध्वपलसहस्रावधियथेष्ट हेमनिर्मिताः
स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरनिच्युनसिद्धगणाः
पक्षवायनिर्मितमध्यच्छ्रुतिफलकुसुमफलग्रह-
शोभितप्रक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्गमुक्ता-
हारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशो-
भिता दण्डलताः । तामागम्यः स्थापनार्थं यथेच्छ-
हेमयन्त्रोत्साहिता यथोक्तस्था ब्राह्मणादिदश-
प्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुडहरिद्रातदुल-
घृतक्षीरप्रकर्षातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप-
नार्थं धेनुदण्डकं कुम्भदण्डकश्च वस्त्रयुगदण्डकश्चो-
त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानाम-
न्यतमस्य पूर्वतरदिने गुरुत्विग्यजमानजापकास्तु-
लापुरुषवत्तद्विष्यभोजनार्थं कृत्वा निवेदनस-
ङ्गस्यवाक्योस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं
निवेष्ट्य निवेदनसङ्गस्यस्य कुर्यात् । अपरदिने च यज-

मानः पूर्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं
कर्म गोविन्दाद्यर्धर्षणब्राह्मणानुष्ठापनदानसङ्ग-
पुण्याद्यादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने
महाकल्पलतापदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुरु-
त्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने कृत-
निवास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वचनान्तं कर्म तुलापुरुषपदस्थाने तुलापुरुषपद-
स्थाने तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां क्लिप्तचक्रोपरि
लतायां मध्ये पूर्वदिदिक्कामेयाद्यौ लताः समा-
रोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयच्छातोप्य तदधो-
लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमन्त्रशक्तिस्य आरोप्य
पूर्वदिदिक्कारोपितालताधःकामेय गुडादि-
द्रव्याणि दत्त्वा तेषु कमात् कुलिशायुधादिशक्ति-
प्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दशधेनुः पूर्ण-
कुम्भदण्डकं दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः । ततो म-
ङ्गलगीतवाद्यवन्दिषोषेषु सत्सु कुण्डसमोपस्थकुम्भ-
चतुष्टयजलेन यजमानं स्थापयेयुः । ततो यजमानः
शुक्लाम्ब्याम्बरधरो धृतसर्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलि-
मादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः
पापविनाशिनोभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना-
भ्यर्च्य गुरुत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्या-
मुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुक-
शाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्मभ्यो युष्मभ्यं मत्-
स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो
ऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवतवस्ययेता लवणगुडहरि-
द्रातगुलघृतक्षीरप्रकर्षातिलनवनीतार्पितकलधौत-
ब्रह्मानन्तकुलिशायुधवज्रिग्रामनर्कटिवरणाया-
मोमभस्त्रेण शक्तिप्रतिमानहिताः पञ्चवर्णवितान-
नकधेनुदण्डककुम्भदण्डकवसनयुगदण्डकास्तथाः द-
शकल्पलता सम्पदे ॥ प्रतियहीतारः स्वस्तीत्युक्ता
सावित्री पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णु-
देवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतयं
विष्णुदेवतेति ब्रूयात् । ततो यथाशास्त्रं कामस्तुतिं
पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतैतदानप्रतिष्ठार्थं यथा-
भामहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तिर्योग्या भूमिमेतानि
च रत्नानि सम्पदे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्तीत्युक्ता कल्प-
लताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्रापकेभ्यो दक्षिणां
दीनानार्थादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्प-
लतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्यात् । इति कल्प-
लतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पलताः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता लताः । कल्प-
स्याधी लता इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतनः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।

“नमस्ते कल्पलताय चिन्तिताम्रप्रदाय च ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमुत्तये” ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यज ।) ब्रह्मणो दिनान्तः ।
प्रलयः । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ (यथा, गो-
रामायणे १ । १० । ४ ।

“उपवामरतास्त्रं जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्पते सञ्जीक्रियते अयौ । छप् +
णिच् + कर्मणि क्तः ।) सञ्जितहस्ती । इति जे-
म-

वम्भः ॥ रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्वाणोक्ता
मन्त्राग्निर्यथे ।

“मन्त्रादिद्वयपर्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।

सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्” ॥)

कल्पधः, स्त्री, (कर्म शुभकर्म स्याति नाशयति रस्य
लत्वे षत्वे च एवोदरादित्वात् साधुः ।) पापम् ।

इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।

“यामीक्षा यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्पधः ।

तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः” ॥)

हस्तपुष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माकिन्यम् ।

यथा, जैः रामायणे २ । ३६ । २७ ।

“न हि कश्चन पश्यामी राघवस्यागुणं वयम् ।

दुर्लभोऽप्यस्य निरयः शशाङ्कस्यैव कल्पावम्” ॥)

कल्पावः, पुं, (कर्म शुभकर्म स्याति नाशयति । कर्म
+ सो + कः । रस्यः कः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।)

गुरुकविशेषः । इति मेदिनी । मकिने त्रि । इति
जटोधरः ॥

कल्पावः, पुं, (कल्पयति इति क्लिप् कल् । माषयति
स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां

णिच् + षच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) विषयार्थः ।

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कल्पावगडर-

वर्णाः । कल्पावर्णाः । (कर्म शुभकर्म माषयति हिम-

न्नि । कज् + मष् + णिच् + षच् वा ।) राज्ञः ॥

इति मेदिनी ॥ गन्धशास्त्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीकौ तथा नागौ कल्पाव श्रवणौ तथा” ॥)

कल्पावकण्ठः, पुं, (कल्पावः कल्पावर्णः कण्ठो यस्य ।)

शिवः । इति हारावली ॥

कल्पावपादः, पुं, (कल्पावौ शापजनप्रक्षेपणात् कल्पा-

वर्णा पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीभा-

गवाम् ॥ (यथा, महाभारते १ । २७७ । १ ।

“कल्पावपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।

इत्याकुर्वन्शः पार्थ तेजसासदृशो भुवि” ॥)

अस्य यथा कल्पावपादत्वं जातं तदुच्यते ।

नलसखस्य ऋतुपर्वाय वंशजः सौदासनामा नृपतिः

पुत्रा नृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् ।

अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः

हृदरुप्रधरोऽस्य राक्षो यत् प्रत्यवाप्त । एकदा

तु असौ गतसः भोक्तृकामाद्य नृपतेः सौदा-

सस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्वा ददौ ।

वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्टात्किञ्चः “राक्षसो

भविष्यतीति” राजानमश्रुत् । राजा तु यथा

निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिपवान् ।

एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकर-

जोयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया

निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिपवान् ।

एतदारभ्यार्थं पादयोः कल्पावतां प्राप्तवान् ॥ अस्य

अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ६ । ६ अध्याये, तथा

महाभारते १ । १७७ अध्याये दृष्टव्या ॥)

कल्पं, स्त्री, (कल्पते आगम्यते । कल गतौ + कर्मणि

यत् । प्रत्युक् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,

कल्याणी

भागवते ४।२४।७८।

“इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः अद्भुतान्वितः।

इदं यथाश्वावयेनार्थो भुञ्जते कर्मबन्धनैः” ॥

कल्यति भिद्यतां सम्पादयतीति । अत्रादित्वात् यक् । मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, चि, (कलास साधुः इति यत्) सञ्जः । (यथा, महाभारते १।५।२।

कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म अयमेव तव” ॥)

निरामयः । इत्यमरः । २।३।१५६ ॥ वाक्यमुत्ति-
वर्जितः । दत्तः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् ।
इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रात-
राशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, स्त्री, (कल्य + भावे “ता त्वम्” । इति त्वम्)
आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपाकः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पाकयतीति ।
कल्य + पाक + क्तृ) श्रौष्टिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपाकः, पुं, (कल्यं प्राणयति । कल्य + प्राण +
कृत्) श्रौष्टिकः । इति शब्दमाणा ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्धते प्राप्यते गृह्यते
इति वा यदा वर्धते जीयते अनेन । कृत् + शिच्
+ कर्मणि करणे वा अच्) प्रातर्भोजनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कल्यति मादयति । कल्यमदे शिच् अ-
त्रादित्वात् यक् टाप् च । अस्य कत्वम् । कल्यति
मादयति वा । कल्य + शिच् + यक् टाप् च) ।
मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याण-
वचनम् । इत्यमरः । १।६।१८ ॥ हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, स्त्री, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्दयते इति ।
कल्य + अण् + “अकर्त्तरि चिति” २।३।१६ ।
घञ्) । मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।१२।१०२।
“स्थानभंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वकल्याणमयुक्तो दीर्घकालश्च जीवति” ॥)

तत्पर्यायः । अः २ अयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५
शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भयम् ९ कुश-
कम् १० क्षेमम् ११ शक्तम् १२ तद्युक्ते चि । इत्य-
मरः । १।४।२५, २६ ॥ (यथा, भनुः ८।३६२।
“प्रातिवेश्यामुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिशि” ॥)
स्वर्गम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणवीजः, पुं, (कल्याणं वीजं यस्य) । मसूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य
शेषः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् तत्-
टाप् अत इत्वम्) । मन्त्रशिला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मन्त्रशिलाशब्देऽस्या चिह्नतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इति ततः
स्त्री) । स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माषपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १।८७।
“कल्याणी नाम्नि कीर्तितं यव यत्” ॥)

कवचः

कल्याणवती । यथा महाभारते । ३।७४।५।
“दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्या क्षुपेक्षत” ॥)

कल्याणः, पुं, (कल्यां मयं पाकयतीति । कल्या +
पाक + क्तृ) श्रौष्टिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्य, उ कृजने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा-आत्म-अक-सेट्) । लङ्गान्ता । उ
कल्यते लोकः अयत्तशब्दं करोति शब्दं न
करोति वेत्यर्थः । कृजने इति चान्द्रा जौमराशः ॥
शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालायाः ।
इति दुर्गादासः ॥

कल्यः, चि, (कल्यते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्य +
अच्) । बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला
इति भाषा ॥

कल्यत्वं, स्त्री, (कल्यस्य भावः । कल्य + त्वम्) । स्वरभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्योक्तः, पुं, (कल्य + बाहुलकात् अणच् । यदा
कं जगं लोकां चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः) ।
महातमः । वङ्ग उट इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उल्लोक्तः २ । इत्यमरः । १।१०।६ ॥

(“कालिन्दीजनकल्लोकाकोलाहलकृतहलो” ॥
इत्युटः) । हर्षः । शत्रौ चि । इति मेदिनी ॥

कव, ऋ उ स्तुती । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा-आत्म-सक-सेट् । ऋदित्) । ऋ अचका-
वत् । उ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, स्त्री, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥
कव् + क्तृ । संज्ञायां कन्) । कृचाकम् । यथा, —

“देवतायै हविः शिष्यं लोहितान् वस्त्रान्स्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विद्वजानि कवकानि च” ॥

कवकानि कृचाकाराणि । वर्ज्येदिति प्रत्येक-
मनिसम्बध्यते । इति भित्ताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव + अच् + संज्ञायां कन्) । कवनः ।
यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं स्त्री, (कं देहं वक्षति विपक्षास्त्राणि
वक्ष्यित्वा गच्छति इति शेषः । क + वच् + अच् ।
कं वातं वक्षति वा अन्तर्गोर्धा वा । यदा कवते-
इति कुधातोर्ऋ प्रत्यय इति केचित् इत्युणादि-
कोषः ४०।२।) । सनाहः । संज्ञोऽय इति भाषा ।
(यथा, विष्णुपुराणे १।१६।४०।

“शराश्च दिव्या नभसः कवचश्च यपात ह” ॥)
तत्पर्यायः । तनुचम् २ वर्म ३ दंशनम् ४ उग्रशूद्रः

५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २।८।६४ ॥
दंशनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥

कटकः ११ योगः १२ मद्राहः १३ कचुकः १४ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य यत्किर्यथा ।

खडादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टकवचादिगोच्यते ॥

तल्लक्षणं संयङ्गं प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
कारं चर्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥

यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकवन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥

दुर्भयतेति कथितः कवचे गुणसंयुक्तः ।
सन्निवृत्तातिगुणता सगुता सुखमेधता ॥

कवरी

कवचानां विनिर्दिष्टः समासादोषसंयुक्तः ।

अत्र वर्णां विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्विधः ॥

सितो रक्तस्तथा धीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥

कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

“यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।

तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्त्मवत् अत्रादि-
रक्षार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तत्तु पूजायां पाप्यं
भूर्ज्यं (वलिख्य कण्ठादौ धार्यम्) । इति तन्त्रम् ॥

गर्जभाण्डकृत् । पट्टहवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, स्त्री, (कवचखेखनसाधनपत्रमिव पत्रं
वस्त्राणं यस्य) । भूर्ज्यपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + कटन् +
गौरादित्वात् ङीष्) । कवाटः । इति भरतो
हिरण्यकोषः ॥

कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति ।
क + वय् गती + इन् “कृदिकारात्तात्” वा
ङीष्) । मत्स्यविशेषः । कयी माच् इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । ककचपट्टी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वणकारि-
त्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

किञ्चित्पित्तकरीति केचित् ॥ (“कवयः स्निग्ध-
मधुराः” । इति चक्रपाणिनामृतत्रयगुणे) ॥

कवरं, चि, (के मल्लके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम्) ।
केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते

५।२।७। “वसुस्पन्दनस्तनकलशकवरभार-
गणनां देवीम्” ॥) संप्रतम् । स्वचितम् । इति
हलायधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जगं दृढोति । क + दृ + अच्) ।
लवणः । अस्त्रः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौ-
तीति । कुशब्दे + “कोररन्” । उणां ४।१५४ ।

इति अरन् । पाठकः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ कवुर-
वर्गः । इति हलायधः । यथा, माघे ५।१६ ।

“दृष्ट्वैव निर्जितकलापभरामधस्ता-
द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तदण्याः” ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति चित्तिपति
यत्र इति । कवर + कृ + बाहुलकात् ङ गौरा-
दित्वात् ङीष् । कारावासदुःखेन केशादिपारि-

पाथ्यगृह्यत्वात् तयात्वम्) । कारागारबद्धः । इति
हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अत्रादित्वात् टाप्) । खर-
गुप्ता । इति शब्दचन्द्रिका । वावुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः दृढोति आच्छादयति । क +
दृ + अच् + जानपदेत्यादिना ङीप् । कु + अरन्
ङीष् वा) । केशविन्यासः । सुतेर खोपा टिकी

इति भाषा । तत्पर्यायः । केशवेशः २ कवरः ३
केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“जोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवरास्त्री
उन्मत्तैव स्वनितकवरी निःश्वसन्ती विशाकम्” ॥
इति पदाङ्कदूते । १॥) वर्ज्यरा । वावुइ इति

कविः

कवीर्ण

कशार्हः

भाषा । कारवी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ हिक्कु-
पाता इति भाषा ॥
कवणः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति । वल् + ञच् ।)
यासः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
("चिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरगुह्यतानामष्टमो हिक्कुभागः ।
प्रथमकवकभुक्तं सर्पिषा सूर्यमेत-
ज्जनयति, जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्याधिकारे ।
"व्यङ्गजन् कवकाज्जागा गावोवत्सन् न पाययन्" ।
इति हेःरामायणे । २ । ४१ । ६ ॥ मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले माच इति भाषा ॥
कवजितः, चि, (कवलं करोति । कवल + शिच् +
कर्मणि क्तः ।) मुक्तः । इति जटाधरः ॥ ("शश्वत्
कवजितानेकजीवम्" । इति कथासर्गितागमः ।
२६ । १४२ ॥)
कवसः, पुं, (कौति कवते वा । कुशब्दे + "कृतनी-
त्यादिना" उणां ४ । २ । ञस् ।) कवचः । इत्यु-
णाधिकोषः ॥
कवाटः, चि, (कुशब्दे + भावे ञप् । कवं शब्दं
कृततीति । कव + षट् + ञच् । यदा कं वातं
वटति दृशोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + ञच् ।)
कपाटः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा
हेःरामायणे २ । ७१ । ३७ ।
"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वज्ञः" ॥)
कवाटवक्त्रं, स्त्री, (कवाटं वक्त्रं यस्मात् ।) दृष्टविशेषः ।
कवाटवेदु इति भाषा । कवाडवेदुया इति
केचित् ॥ तत्पर्यायः । वक्त्रायम् २ कपोतवक्त्रम् ३
अस्त्रजित् ४ । इति रत्नमाला ॥
कवाटी, स्त्री, (कवाट + कल्पार्थ + डीप् ।) कपा-
टम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कवारं, स्त्री, (कं जलं आश्रयत्वेन दृशोति । क + वृ +
ञच् ।) यक्ष्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविः, पुं, (कवते सर्वं जानाति सर्वं वर्णयति सर्वं
सर्वज्ञो गच्छति वा । कव् इन् । यदा कुशब्दे +
"ञच्" इः । उणां ४ । १३८ । इति इः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा,
"तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते ।
१ । १ ॥) "वाल्मीकिमुनिः । (एकोऽभूत्प्रल्लिनात्
ततस्तु पुल्लिनात् वल्मीकतत्त्वापरस्त एव प्रचिताः
कवीन्द्रगुरुवत्सेभ्यो नमस्तुभ्यम्" । इत्युद्भटः ॥)
शुक्राचार्यः । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःस्तवो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो ग्रहः" ॥)
सूर्यः । काव्यकरः । (यथा रघुः १ । ३ ।
"मन्दः कवियशः प्रार्थी गगिन्याम्युपहासताम्" ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा
महाभारते १३ । १४६ । २७ ।
"वेदो वेदविद्वज्ज्ञो वेदाङ्गो वेदवित् कविः" ॥)
कल्किदेवस्य षष्ठेऽस्त्रात् । यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राञ्चसुमन्त्रकाः ।
तातमाढप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः" ॥

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ * ञपि च ।
"विशालयुष्मभूपासः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतश्च सम्भवे ॥
कविं प्राञ्चं सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गार्ग्यभर्ग्याविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ।
विशालयुषो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव" ॥
इति तत्रैव २ अध्यायः ॥ * चौग्योडा । यथा ।
"वधस्थाने रज भङ्गो दुर्गं खलिः प्रजायते ।
कविप्रवेशश्च तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कविः, चि, (कवते लोकां ययते वर्णयति वा ।
कव् + इन् ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(यथा मनुः २ । १५१ ।
"अध्यापयामास पितुन् शिशुराङ्गिरसः कविः") ।
कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे "ञच्
इः" । उणां ४ । १३८ इति इः । अश्वमुखे श-
ब्दायमानत्वात्थात्वम् ।) खलीनः । इति मेदिनी ।
लागाम् इति भाषा ॥
कविकं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् ।) खलीनः । इति
हलायुधः ॥
कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च ।) खलीनः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ लागाम् इति भाषा ।
केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवयो मत्स्यः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गूणा यथा,—
"कविका मधुगं खिग्धा कफप्ला रुचिकारिणी ।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वज्रवर्द्धिनी" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे मांसवर्गे ॥)
कविज्योः, गं, (कविषु ज्योः ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल् ।) कवि-
त्वम् । काव्यम् । यथा,
"कविता वनिता त्रयि आयाता सुखदायिनी" ।
इत्युद्भटः ॥
कविवेदी, [न्] चि, (कविं कविष्वं वेत्ति । कवि +
विद् + शिनिः ।) कविः । इति जटाधरः ॥
कविर्ण, स्त्री पुं, (कं मुखं अजति । क + ञच् + क ।
अजस्थाने विः ।) खलीनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु
वा रामः अयनं आश्रयो यस्य ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कविनामिका, स्त्री, (कं सुखं विनासयति उद्दीपय-
तीति । क + वि + लसृ + शिच् + लृण् टाप् कृत
इत्यम् ।) दीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति ।)
वाल्मीकिमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष् ।) खलीनः । इति मेदिनी
भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥
कवीर्ण, स्त्री, (कवि + स्वार्थे ञच् ।) खलीनः । इति
कवेर्ण, स्त्री, (कं जलं निरति स्तृणाति । क + विक् +
ञच् ।) कुवलयम् । उत्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवीर्णा, स्त्री, (कुत्सिर्णं उणां ईषदुष्णं वा ।) ईषदु-
ष्याम् । (यथा रघुः १ । ६७ ।

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्यैः खनिश्चासौ कवीर्णमुपसृज्यते" ॥)
तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
कवं, स्त्री, (कृयते पिष्टम् ।) पित्रुद्देशेन दीयते यद-
नादिकम् । कु + "ञच्" यत् ॥ १ । ६७ ।
इति यत् ।) पित्रुजम् । पिष्टसम्पदानकाङ्क्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः १ । ६५ ॥
"यस्यास्येन सदाश्रान्तिं हृद्यानि त्रिदिवौकसः ।
कथानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं तता" ॥)
कथानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि
अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्तदुक्तं भगौ ३
अध्याये ।
"ओषियाद्यैव देयानि हव्यकथानि दातुमिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
यकैकमपि विदांसं दैवे पित्रे च भोजयेत् ।
एवमं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि ॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥
सहस्रं हि सहस्राणामष्टथा यच्च भुञ्जते ।
यकान्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥
ज्ञानोक्तुष्टाय देयानि कथानि च हवीर्वि च ।
न हि हस्तावहगदिग्यौ रुधिरैर्यैव शुध्यतः ॥
यावतो यजते यासान् हव्यकथैश्चमन्त्रवित् ।
तावतो यजते प्रेत्य दीप्तमूर्च्छयोर्युगलान् ॥
ज्ञाननिष्ठा हिनाः केचित् तपोनिष्ठान्तथापरैः ।
तपःस्याध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठान्तथापरैः ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कथानि प्रतिष्ठाप्यानि यजतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्विपि ॥
यद्यपि प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकथयोः ।
अनुकल्पस्तयं श्रेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्वीयं अश्वं गुरुम् ।
दौहित्रं वितृपतिं बन्धुम्वत्पितृगण्यौ च भोजयेत् ॥
येऽन्नेनपतितस्त्रीवा ये च नान्निकहतयः ।
तान् हव्यकथयोर्विप्राननर्हान्नमुरब्रवीत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपण्णान् च जीवन्तो वज्र्याः सृष्ट्यव्यक्तयोः" ॥
इत्यादि । विस्तृतस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥)
कथबाणः, पुं, (कथं बल्यते दीयते अस्मै । कथ +
बल् दाने + सम्प्रदाने ञच् ।) पिष्टराशिविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
"कथबाणोऽनलः सोमः यमश्चैवाव्यर्था तथा ।
अग्निस्त्राता वह्निर्वदः सोमपाः पिष्टदेवताः" ॥)
कश, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वां-परं-अक्वां-
मेट ।) कशति । इति दुर्गादासः ॥
कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा । कश् +
करास्य कटविवक्षया कर्त्तरि ञच् टाप् च ।
ताडयत्यनया वा ।) अन्धादेस्ताडनी । इत्यमरः ।
२ । १० । ३१ । कोडा चावुक् इति च भाषा ॥
("जघान कशया मोहत् तदा राजसवन्मुनिम्" ॥
इति महाभारते । १ । १७७ । १० ॥) मांश-
रोहिण्यो । इति भावप्रकाशः ॥
कशार्हः, चि, (कशां अर्हति इति । कशा + अर्ह +

कश्मल

अथ १) कश्मातयोग्यः। कोड़ा मादिवार उप-
युक्त इति भाषा। तत्पर्यायः। कश्मः २। इत्यमरः।
२। १। ४४।

कश्मिः, पुं, (कश्मति दुःखं कश्मते वा कश्मति-
शासनयोः। कश् + मृग्यादिवात् निपातनात्
साधुः।) भक्तम्। आच्छादनम्। यकोत्पादवस्त्रे
कश्मिपू इति द्विवचनान्तम्। इति मेदिनी।
(शब्दा। यथा, भागवते २। २। ४।

“सत्तां कितौ किं कश्मिपोः प्रयासैः” ॥)

कश्मल, स्त्री पुं, (के देहे शीघ्रते। क + श्रु + “केश-
ररु चान्द्र”। उणां १। ६०। इति उः श्रु-
चान्द्रादेशः।) पृष्ठास्थि। पिटेर दाँडा इति
भाषा। इति हलायधुः ॥ (पुं नि उवाहरणं।
“किं कुर्वता वराह्ये खाद्यन्ते हि कश्मरवः”।
इत्युणाटिकाधृतचन्द्रवचनम्।)

कश्मल, स्त्री, (कं जलं वातं वा श्रुणाति। क + श्रु +
उणादित्वात् उः। श्रुचान्द्रादेशः।) कश्मलका।
केशुर इति भाषा। इति रत्नामाला।
राजनिर्घटे दन्त्यसकारवान् पुंनिष्क्रोप्ययं शब्दः।
“कश्मल द्विविधं तत्त मद्भ्राजकश्मलम्।
मुक्ताक्षतिलजः स्यात् यत् तच्चिबोटमिति स्मृतम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥)

कश्मल, पुं, (क + श्रु + उ + श्रुचान्द्र)। जम्बूद्वीपस्य
खण्डविशेषः। इति शब्दमाला ॥

कश्मलकं, स्त्री, (कश्मल + स्वार्थे कन्)। दण्डकन्दः।
केशुर इति भाषा। अस्य गुणाः। गुणत्वम्।
बिष्टम्भकारित्वम्। शीतलत्वम्। इति राजवल्लभः ॥
“तस्य विसृष्टाक्षकौश्यादनकश्मलकम्।
शृङ्गाटकं कौश्याच्च गुरु बिष्टम्भ शीतलम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कश्मलका, स्त्री, (कश्मल + स्वार्थे कन् टाप् च)।
पृष्ठास्थि। इति रत्नामाला। पिटेर दाँडा इति
भाषा।

कश्मलः, स्त्री, (क + श्रु + “केश ररु चान्द्र”। उणां
१। ६०। इति उः। श्रुचान्द्रादेशः।) दण्डकन्दः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादिकृतिः ॥ केशुर
इति भाषा।

कश्मल, थ, (किम् + चन् इति मुग्धबोधमतम्।
पाणिनिमते एयक्पदमिति भेदः।) कश्चित्।
इति व्याकरणम् ॥ कोण। केइ इति च भाषा।
(यथा माघः १६। १।

“दमघोषसु तेन कश्मल

प्रतिश्रुतः प्रतिभाजवानथ” ॥)

कश्चित्, थ (किम् + चित्। पाणिनिमते एयक्
पदम्।) कश्चन। इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघ-
दूते १।

“कश्चिक्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रसक्तः” ॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश् गतिश्रातनयोः + कल। “कुटि-
कश्मलौतिथ्यः प्रत्ययस्य मुट्” ॥ उणां १। १००
इति मुट्।) मूर्च्छा। इत्यमरः। २। ८। १०६।
(मोहः। यथा, गीतायाम् २। २।

“कुतश्चाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” ॥)

कश्यपः

पापम्। इति शब्दमाला ॥ मन्त्रिणे चि। इति
हेमचन्द्रः ॥

कश्मीरः, पुं, (कश् + “कश्मेरुट् च। उणां १। ६०
इति ईरन् मुट् च।) काश्मीरदेशः। इति चि-
कायडोषः ॥ (अस्य सीमादि यथा,—शक्ति सङ्ग
मतन्त्रे ७ पटके।

“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः।

तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्व्योजनात्मकः” ॥)
कश्मीरजम्भा, [न] पुं, (कश्मीरे कश्मीरदेशे जम्भ
यस्य।) काश्मीरजम्भा। कुङ्कुमम्। इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, स्त्री, (कश्मा अर्हतीति। कश्मा + दन्तादित्वात्।
५। १। ६६। यत्।) अन्धमध्यभागः। (कश्मति
अनेन। कश् + बाहुजकात् करणे यत्।) मध्यम्।
यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४। ३।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विवृतः।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥
कश्मा चि। इत्यमरः। ३। १। ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिब-
तीति। कश्य + पा + क। अस्य नामनिवृत्ति-
र्यथा मार्कण्डेयपुराणे १०४। ३।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विवृतः।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥)
मुनिभेदः। कश्मागर्भो मरीचिमुनेरौगसः पुत्रः।
अस्य भार्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः। तासां तत्पु-
त्राणाञ्च नामानि यथा। अदितेर्देवाः १ दिते-
र्देवाः २ वनोर्दानवाः ३ काष्ठया अन्धदयः ४
अरिष्टाया गन्धर्वाः ५ सुरसाया राक्षसाः ६
इलाया वृताः ७ मुनेरसुरोगणाः ८ क्रोधवशायाः
सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनष्टप्रादयः १० सुरभेर्गो-
महिषाः ११ सरमायाः श्यापदाः १२ तिमिरार्दो-
गणाः १३ विनताया गरुडाकणौ १४ कर्मोर्नागाः
१५ पतङ्गाः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शूलमाः १७।
इति श्रीभागवतम् ॥ ७ ॥

(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्याः।
यदत्तं तत्रैव १०४ अध्याये। अदितिः १ दितिः २
दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७
क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२
प्रधा १३। महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश
भार्याः। यदत्तं तत्रैव १। ६५। ११—१३।

“मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः।
प्रजश्चिरे महाभागा दत्तकन्यास्तथोदरा ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायः सिंहिका तथा।
क्रोधा प्राधा च विन्ता च विनता कपिला मुनिः।
कद्रुश्च मनुजश्यामः दक्षकन्यैव भारत” ॥

परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामानि। यथा,
“तेनैवमाः सर्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्वा
इमाः प्रजाः काश्यप इत्युच्यन्ते। कश्यपः कश्मात्
पश्यको भवतीति निरुक्ता पश्यतीति पश्यः
सर्वैकतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः।
पश्य एव निर्भमतयातिसुखमपि वस्तु यथार्थं
जानात्वेवातः पश्यक इति। आद्यकान्तारविप-

कषा

व्येयासिद्धेः सिंहः क्षतेस्तर्कुरित्वादिवत् कश्यप
इति हयवर्षट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रसाजेन
यदं सिध्यति” ॥ इति दशानन्दकृत्यायां वेदभाष्यो-
पक्रमशिकायां २६१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अक्षानं
अविद्यामित्यर्थः। तत्पिबति शोषयति नाश-
यति। यदा कश्यं विद्यामघनम् पाति रक्षति
स्वात्मनोति। परब्रह्म। तथा च तामनिश्रुतिः
२। ११ ॥

“सा शोवाच गान्धर्वी कृषिं वै दुर्वानसं कोऽयं
ब्रह्मन्। वा एतस्य प्रजालोकस्य पाक्षयिता भर्ता
वा जगतः। स शोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान्
दुर्वानाः। तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता
वर्त्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयम-
ज्ञानभोक्ता गान्धर्वि” ॥

कश्यपः। तथा च शतपथब्राह्मणे—

“स यत्कृष्णो नाम। प्रजापतिः प्रजा अक्षजत
यदक्षजताकरोत्तदयदकरोत्तस्मात् कृष्णः कश्यपो
वै कृष्णस्तस्मादाहुः सर्वान् प्रजाः काश्यप्यः” ॥

यथा यजुर्वेदे २४। २७।

“अपामृदो मासां काश्यपः” ॥ “कश्यपः काश्यपः” ॥
इति वेदटीधितिः ॥ कश्यं मद्यं पिबतीति।
कश्य + पा + क। “सुरापः श्यावदन्तः स्यात्” ॥
इति वचनात्तथात्वम्। श्यावदन्ते चि,
यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १०। २। ३५।

“प्रष्टमेभ्यश्चान्यत् कण्वकश्यपयाचमानवर्जम्” ॥)
मृगविशेषः। इति मेदिनी ॥ मत्स्यभेदः। इति
विश्वः ॥

कश्यपगन्दनः, पुं, (कश्यपस्य गन्दनः।) गरुडः। इति
हलायधुः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भान्-पर-सर्क-
सेट्।) कषति। अयमुभयपदीति चतुर्भुजमरौ ॥
रमानाथरामौ तु हनं परस्मैपदिनं मत्वा उभ-
यपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येते। इति दुर्गा-
दासः ॥

कष, पुं, (कषत्वञ्च अनेन वा। कप् + कश्च्।) कष-
पट्टिका। कटिपातर इति भाषा। तत्पर्यायः।
ज्ञानः २ निकषः ३। इत्यमरः। २। १०। ३२ ॥
कषणः, चि, (कष्यते विस्फोटतः। कष + कर्मणि
ल्युट्।) अपक्वः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं,
कषत्वञ्च। अधिकरणे ल्युट्। निकषोपलम्।

यथा, आर्यासप्तशती ४१८।

“भूषणतां भजतः सखि। कषणविमुहस्य जात-
रूपस्य” ॥ भावे ल्युट्। स्त्री, कषण्यनम्।

यथा किंगते ५। ४७।

“कषणकम्पनिरलमहाहिमिः

क्षमाविमत्तमतङ्गनवजिते” ॥

“इहादौ कषणोऽयं कण्डूशोऽयं यः कम्पस्तेन निरुक्ता
महाहयो येभ्यस्ते” ॥ इति तट्टीकानां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते लायते अनया। कप् + बाहुज-
कात् करणे अप्। तत्पटाप्।) कषा। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ चावुक् इति भाषा ॥ (यथा
भोःगमायगे ६। ३७। ४१।

कषायः

‘उद्गान् एयान् खगान् नागान् जगन्महकषायः’ ॥
कषायः, पुं, (कष + आकुः ।) सूर्यः । अग्निः । इत्यु-
गादिकोषः ॥

कषायः, पुं स्त्री, (कषति कण्ठम् । कष + आयः ।)
रसविशेषः । कषा इति भाषा । एषियनिलगुण-
वाङ्म्यासस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥

(यथा, मनुः ११ । १५३ ।

“सुक्तानि च कषायांस्य पीत्वामेध्यान्पि हि नः” ॥)

तत्पर्यायः । तुवरः २ सद्युक्तो जि । इत्यमरः ।
१ । ५ । ६ ॥ कुवरः ३ तुवरः ४ । इति तट्टीका ॥

अस्य गुणाः । व्रणादिरोपणत्वम् । यावृत्वम् ।
शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वम् । अतियुक्तस्य
तस्य गुणः । मलमूत्रमहाभ्रान्दन्तोडाक्षोपणादि-
रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

“कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकारिनाशनः ।

कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा” ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“कषायनामा निरुण्डि शोषं

वर्णान्तर्दीपनपाचनञ्च ।

सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारो

निषेवितः पाण्डु करोति भावम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्ण-
वीर्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्यायः । कषायः २

निर्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । स्वरसः १
कण्ठः २ क्षयितः ३ शीतः ४ पाण्डु ५ । इति

वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

(“जिह्वां कण्ठं यसति नितरां यावृक्श्चातिसारे
श्लेष्मणाधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता ।

हिक्कां शूलं हरति नितरां शोषनं स्याद्गुणानां
प्रोक्तस्यायं समधिकगुणो नाम श्लेष्मः कषायः” ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

“कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठलोतो विवन्धकृत्” ॥

“कषायः पित्तकफहा गुरुस्त्वविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदो विशेषणः ।

आमसंस्तम्भनो यावृक् रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥

करोति शीजितः सोऽति विरुन्माभ्रान्दन्तुजः ।

टट्कार्यं पीरुषमंशलोतोरोधमलयहान्” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

“कषायो रसः संग्रामनः संयाही सन्धारणः
पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्त-
प्रशमनः शरीरलोदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो

गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं
शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाभ्रापयति,

वाचां निरुण्डति, श्रोतांस्यवनप्राति, श्लावत्व-
मापादयति, पौक्त्वमुपहन्ति, विरुन्ध अरां

गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवयवप्राति, कर्षयति,
ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषद-

रूक्षात् पञ्चवध-यष्टापानकाहितप्रभृतींश्च
वातविकारानुपजयतीति” ।

“वैषद्यस्तम्भजाद्यैर्वा रसनं योजयेद्रसः ।

बध्नातीवचयः कण्ठं कषायः स विकास्यपि” ॥

कषाया

“पवन एषियतिरेकात् कषायः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥

निर्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

“छटो वटकषायेण अनुजिप्तः प्रियकुशा ।

क्षीरेण मष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

विक्षेपनम् । (यथा कुमारः ७ । १७ ।

“कर्णापित्तो लोभकषायरूढो

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” ॥

“लोभस्य रूढविशेषस्य कषायेण विक्षेपनेन” ॥

इति मल्लिनाथः ॥ अक्षुरागः । इति मेदिनी ॥

कषायाः, पुं, (कष + आयः ।) श्लोणाकट्टः । इति

धरणी । रागः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

(यथा छान्दोग्योपनिषदि ।

“आहारयुद्धौ सत्त्वयुद्धिः सत्त्वयुद्धौ भ्रवा
स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वयशोनां विप्रमोक्ष-
स्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” ।

“तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तादिदिवि कषायो
रागद्वेषादिशेषः सत्त्वस्य रज्जनरूपत्वात् ज्ञान

वैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षान्तितो मृदितो विना-
शितो यस्य नागदस्य तस्मै” । इति भाष्यम् ॥)

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्वि-
कल्पसमाधेर्विप्रभेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-

धिकल्पे ८९ ।

“लयविच्छेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया
स्तब्धीभावात् अखण्डवत्स्वनवलम्बनम्” । तत्रानेक

जन्माभ्यस्तवाङ्माभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः
कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् अवगादिसाधनेनान्त-

र्मुखमपि चेतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य यव-
न्तब्धीभवति यथा राजदर्शनाय सख्यहासिर्गत्य,

राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वार-
पालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्तवाङ्मा-

विषयस्य आखण्डवत्पुण्यग्रहणप्रवृत्तस्योद्भूदरागादि-
संस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवत्स्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, जि, (कष + आयः ।) मुरभिः । (यथा मेघ-
दूते ३३ ।

“प्रवृषेभु स्फटितकमलामोदमैत्रीकषायः” ॥)

मोहिनः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारः ३ । ३२ ।

“चूतादुराखादकषायकण्ठः

पेक्षोक्लितो यन्मधुर्गं सुकृज” ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

धवच्छतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति ।

कषाय + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोभः ।

इति जटाधरः ॥

कषायशायनाक्षः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः शायनाक्षः ।)

तुवरशायनाक्षधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष + आय टाप् च ।) दुग्धदुग्-
लभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो-

यथा,—भाषप्रकाशस्य प्रथमखण्डे १ भागे ।

“यासोपवासो दुष्यर्शा धन्वयासः कुनाशकः ।

दुराजभादुराजन्मा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कक्षुराजन्ता कषाया हरविद्यया” ॥)

कस

विकाषातः, जि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य ॥
कषाय + तारकादित्वात् इतच् ।) क्षतलोहितः ।

(यथा कुमारः ३ । ३४ ।

“अमुनैव कषायितस्तम्भी

सुभगेन प्रियगात्रभङ्गना” ॥)

कषायी, [न] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय +

इनिः ।) शालच्छतः । इति जटाधरः ॥ ककुच-

च्छतः । खर्जुरीच्छतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, जि, (कषति हिनक्ति यः । कष + “छनि

कषि” इत्यादिना इः । उणां ४ । १३६ ।) हिं-
सकः । इत्युगादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + “कषि दुषिभ्यां
ईकन्” । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च ।)

पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

“कषीका पक्षिजाती स्यात् दुषिका नेचयोर्मले” ॥

कषेडका, स्त्री, (कष + ण्यङ् + ततः उः । संज्ञायां
कन् टाप् च ।) कण्ठेरका । एकास्त्रि । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, स्त्री, (कष्यते इति । कष + भावे क्तः ।

“कृच्छ्रगहनयोः कष्टः” । ७ । २२२ । इति नेट् ।)

पीडामाचम् । तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा ३
यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७

कृच्छ्रम् ८ आभीकम् ९ । इत्यमरः । १ । ६ ।
३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमा-

नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कला-
कणम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५

आर्त्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आम-
नस्यम् १९ विबाधनम् २० विक्षेपनम् २१ विधा-

नकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कायः २४ अश्रमम् २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा
महानिर्वर्णोक्त्यात्मज्ञाननिर्याये ।

“कुर्व्याथः सततं कर्मै कृत्वा कष्टशतान्यपि ।
तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते” ॥)

कष्टः, जि, (कष्यतेऽसौ । कष + कर्मणि + क्तः ।) पी-
डायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकौ ॥ (यथा

मनुः १२ । ७८ ।

“बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च” ॥

अतिकष्टकरम् । विधादादौप्रयोक्तव्यम् । यथा,
महाभारते १ । १ । २१५ ।

“कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।

अयोऽस्माकं पाण्डवाणाञ्च सप्त” ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक-
त्वात् । कष्ट + कृ + कर्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं

करोतीति । कृ + शक्नु वा । कष्टस्य कारको वा ।)

संसारः । इति विकारादशेषः ॥ पीडाकरे जि ॥

कष्टस्थानं, स्त्री, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनक-
स्थानम् । इति हारावली ॥

कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं
-सेट्-ज्यलादिः ।) ज कासः कसः । विपृक्षोऽयं

प्रफुल्लोभावे । तथा च ।

“प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लथाकोविकचस्तटाः ।

प्रफुल्लेते विकसिते” इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

कस्तूरी

विकसित पञ्चजकलिका । इति दुर्गादासः ।
 कस इ न छ भ्वे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 प्राते च । (अदा-आत्म-सक-सेट् । इदित् ।)
 इ कस्यते । ल छ कस्ते हरिः कंसम् । चकारात्
 गतौ च । प्रात इह भ्वंसना । इति दुर्गादासः ।
 कस ल छ भ्वे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-
 प्राते च । आत्म-सक-सेट् ।) ल छ कस्ते हरिः
 कंसम् । चकारात् गतौ च । प्रात इह भ्वंसना ।
 इति दुर्गादासः ।
 कसः, पुं, (कसति विकसतीति । कस + अच् । कसति
 विकसति स्वर्गादिरत्र वा । कस + आधारे अच् ।)
 कषः । इत्यमरटीकायां भरतः । कटिपातर इति
 भाषा । पूर्वोद्धातव्योऽप्यत्र ।
 (यथा नैषधे २ । ६६ ।

“कसपाषाणनिभे नभस्तले” ॥)

कसनीत्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः । उत्
 + पाटि + ल्यः । कसनस्य कासरोगस्य उत्-
 पाटनः नाशकः ।) वासकहस्तः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 कसिपुः, पुं, (कसति शास्ति दुःखम् । कश् गति-
 प्राप्तययोः निपातनात् सिद्धम् ।) कशिपुः । अन्नम् ।
 इति जटाधरः ।

कसेरः, पुं, (कं प्रस्थातीति शुगिहिसायां बाहुलका-
 दुप्रत्यये प्रकृतेरेरडादेशः । निपातनात् शस्य
 सत्वम् ।) कशेरुः । केशुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गुण्डकन्दः २ क्लृप्तमुक्ता ३ कसेरका ४ मुकरेष्टः ५
 सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरकः ८ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । अल्पमधुरत्वम् । अतिकटुत्वम् । रक्त-
 पित्तप्रशमनत्वम् । शीतत्वम् । दाहश्रमापहत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ।

कसेरका, स्त्री, (कसेरकेव । स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
 कसेरः । छष्टास्त्रि । इति राजनिर्घण्टः ।

कस्तोरं, स्त्री, रज्जुम् । इति हेमचन्द्रः । (अस्य
 पर्यायो यथा,—वेद्यकरत्वमाकायाम् ।

“रज्जुं वक्रञ्च कस्तोरं मृदङ्गं पुनःपिबठम्” ॥)

कस्तूरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दृढतः । कस
 + ऊर । तुट् च । स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरा-
 दित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति भूरिपयोगः ।

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोद-
 रादित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति राजमाणा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६९ ।

“कस्तूरिकाभृगविमर्दसुगन्धिरिति” ॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः । वेद्यक-
 रसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्संहितासंग्रहसंज्ञे अस्याः
 प्रयोगो यथा “कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यनौधं” ।
 इत्यादि ।)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः । कस + खञ्जूरा-
 दित्वात् ऊरः । छीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 मृगस्य नामौजातसुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।
 मृगनाभिः २ मृगमदः ३ । इत्यमरः । २।६।१२३।
 मृगः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७ । इति भरतः ।
 वातामोदः ८ योजनगन्धिका ९ । इति रभसः ।

कांस्यं

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मा-
 न्दरी १३ सुभगा १४ वज्रगन्धदा १५ सहस्रवेधी
 १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गना १९
 कुरङ्गनाभिः २० कलिता २१ श्यामका २२ मोदिनी
 २३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६
 कता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका
 ३० कालाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मित्रा ३३
 गन्धपिशिका ३४ इति शब्दरत्नावली । अस्या
 गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 मुखरोगकिलानकफदौर्गन्धवन्धनक्षीमनापह-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । रक्तपित्तच्छर्दिनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः । तद्वेदाः । खण्डिका १
 तिलका २ कुलत्था ३ पिच्छा ४ नायिका ५ ।
 अपि च ।

“कपिणा पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
 नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि ज्ञायते ॥
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता” ॥
 इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः पर्यायो गुणा उत्प-
 त्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 “मृगनाभिर्मृगमदः कथितान् सहस्रभिः ।
 कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥
 काश्मीरेकपिणच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ।
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ॥
 कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक्ता ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥
 कस्तूरिका कटुस्निग्धा क्षौण्णिका मुक्ता गरुः ।
 कफघातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्धशोषहृत्” ॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका ।)
 मृगमदवासा । इति राजनिर्घण्टः ।

कस्तुरं, स्त्री, (कश् गतिप्राप्तययोः + कल + सुट् च ।
 निपातनात् शस्य सः ।) कस्तनम् । मोदः । इत्य-
 मरटीकायां शयमुकुटः ।

कस्तूरं, स्त्री, (कस्य जलस्य हार इव के जले ज्ञादते
 वा इति । क + ज्ञाद + पचाद्यच् एषोदरादि-
 त्वात् साधुः ।) ज्वेतोत्पलम् । सुदि इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सौगन्धिकम् २ । इत्यमरः । १ । २० ।
 ३६ ॥ (कस्तूरम् ३ । गन्धकश्च ४ । इति भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे । यथा, भागवते
 ४ । ६ । १८ ।

“कुन्दोत्पलकस्तूरशतपत्रवर्जिभिः” ॥)

तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

कस्तूरं, पुं, (के जले ज्वयति शब्दायते स्पष्टते वा । क +
 ज्ञे + कः ।) वक्रपत्ती । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥

कांस्यं, स्त्री, (कांसस्य विकारः इति षः ।) कांस्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।

कांस्यं, स्त्री, (कांसाय पाणपात्राय हितं कांस्यं तस्य
 विकारः इति । “कांस्यपरिसंख्योरिति” । ४।३।
 १६८ यच् कस्य लुक् च । यदा कांसमेव इति स्वार्थे
 यच् प्रत्ययः ।) ताभ्यङ्गमिश्रितधातुः । कांसा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कांसम् २ कांसास्त्रि ३ ताभ्यङ्गम्

काकः

४ । इति त्रिकाण्डशेषः । सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६
 कांस्यम् ७ वज्रलोहकम् ८ दीप्तिगोहम् ९
 घोरघुघम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कांस्यम् १२ ।
 अस्य गुणाः तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितका-
 रित्वम् । वातकफविकारनाशित्वम् । रुक्षत्वम् ।
 कषायत्वम् । रक्षिकारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 पाचनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्र-
 रसत्वम् । विशदत्वम् । लेखनत्वम् । सारकत्वम् ।
 पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः । दृढदेहायुर्दृढि-
 कारित्वम् । इति सुखबोधः ।

(“उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्योत्तराणि रङ्गयोः ।
 कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनेः ।
 संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥
 कांस्यद्वयायन्तिकोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।
 गुरुनेत्रहितं रुक्षं कफपित्तहरम्परम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।)
 तत्शोधनमारगमाह ।

“अनेनैव विधानेन कांस्यं विद्गन्धहेपितम् ।
 मारयेद्भुजिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्” ॥
 अन्वयः ।

“द्विहारां पञ्चतन्त्रं सप्तधास्त्रेण माडयेत् ।
 कांस्यं कुटपचाणि तेन कक्कोन केपयेत् ।
 बद्धा गजपुटे पथ्याच्छिमायाति नान्यथा” ॥
 अन्वयः ।

“ताभ्यवच्छोधनं कृत्वा ताभ्यवन्मारयेद्बुधः” ॥
 अन्वयः ।

“कज्वर्णी तन्मसां दत्त्वा मर्दयेन्निम्बकज्वैः ।
 एवं पुटत्रयेणैव निरुत्यं मस्र जायते” ॥

इति सुखबोधः ।

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पार्च करोतीति । कांस्य
 + कृ + अण् ।) कांसकारः । इति जटाधरः । कां-
 सारि इति भाषा ।

कांस्यनीलः, पुं, (कांसेन कृतः नीलः ।) अन्नभेदः ।
 नीलतुल्यम् । तत्पर्यायः । मूषातुल्यम् २ हेम-
 तारम् ३ विगुणकम् ४ इति हेमचन्द्रः । (कांस्यो-
 द्भवान्नवम्लीनः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा,
 गोः रामायणे ४ । ३६ । २३ ।

“कांस्यनीलो हरिर्भीलः कोटिभिर्दंष्ट्रभिर्दंतः” ॥
 कश्चित् कांस्यनील इति पाठः ॥)

काकं, स्त्री, सुरतवन्धः । (काकस्य समूहः इति
 सङ्गार्थे अण् ।) काकसमूहः । इति मेदिनी ।
 (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः । ईषज्जलम् । इति
 व्याकरणम् ॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते । के शब्दे “इक्षुभीका-
 पाशव्यतिमर्षिभ्यः कन्” । उणां-२ । ४३ । इति
 कन् ।) खनामस्यातमल्लिविशेषः । काग इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कटटः २ अरिष्टः ३ बलि-
 पुष्टः ४ सङ्काशः ५ ध्वाङ्गः ६ आत्मघोषः ७
 परभृत् ८ बलिमुक् ९ वावसः १० । इत्यमरः
 । २।५।२० ॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३
 सूचकः १४ कषायाः १५ यामीनाः १६ पिशुनः १७
 कटखादकः १८ दिक्कः १९ कागः २० । इति

काकः

जटाधरः ॥ काकाः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्त-
कृत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायः २५ सुखरः
२६ खरः २७ महालोकः २८ चिरञ्जीवी २९
जलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ-
मैयुनः ३३ लुगटाकः ३४ आवकः ३५ रत-
व्यरः ३६ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
शाकुनं काकचरित्रम् । तद्व्याख्या ।

“अथोच्यते काकवत्तं रतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितवेदितकार्यसिद्धिं
पूर्वादिक्लृप्ताप्रहरकमेव ॥
ये ब्राह्मणाद्विषयवैश्याभ्याः
काका भवन्त्यन्यजपञ्चमास्ते ।
वर्णाक्षिभ्यां कृत्रिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तरूपलक्षणीयाः ॥
सहस्रमागो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिक्वालनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्षारवोऽतिशूराः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षुः
नात्यर्थरुद्धो रटितश्च वैश्यः ।
भस्मस्त्वर्भृगिककारश्च शूद्रः
शूद्रः कृष्णकृष्णलो निरक्तः ।
विरक्तसूक्ष्मास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्यरादीप्तनवं विभर्त्ति ।
स्मिरारवः स्त्रोत्र्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवर्णो यो
याज्ञः स काकः खलु मुख्यद्वयः ।
तस्मादृते श्यामगणो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छमाने
न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराजः ।
आख्यातिवैश्यस्त्वधिवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदागलोभात् ॥
प्रभं कृतं जल्पति क्षत्रवर्णः
सदा समस्तं विश्वमोऽन्यजातिः ।
सदास्त्रिसप्ताष्टशाष्टपदेः
पञ्चापि काकाः कलदाः क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विभङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न कापि रौद्रो रटितः प्रशस्ताः
सव्यञ्च शान्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः परध्वस्त्रेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्यम् ।
निष्पाद्य निनिश्चयते च सन्ध-
रदीप्तोन्मथः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्त्रेण
हृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिश्चयसन्धक्
कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्यादये पूर्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
भ्रातुः प्रभाते यदि वज्रभागे
विरौति तिलान् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रशयत्यधिरादिशङ्कः
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत् ॥
रवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्या
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्तिमृत्युं परध्वस्त्रेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं ततः कर्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीक्षां यदि रौति काको
भुवं तदा वर्धति वारिवाहः ।
स्त्रावस्तभृत्पुत्रधारागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
भ्रातृस्य शब्दे पवनानयस्ये
वस्त्राजयाभाभिमतागमः स्याः ।
पात्रागमः प्राक्तनवृत्तिभासः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ॥
दिश्यन्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्ष्यमाणो बलिभुग् नराणाम् ।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
दरिद्रतां मरुधनेष्टनामम् ॥
दिशीश्रवत्यां यदि रौति काकः
आगच्छतस्तद्विनिश्चयजाती ।
आधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भनेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्त्रेण ।
अभीष्टतार्थागमनं भुवं स्यान्
स्त्राभिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” ॥

इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्यादयः ॥ * ॥

“पूर्वञ्च यामे प्रथमे सप्तम्यः
काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धौ ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
ग्रहार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आमेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्देशिवधौ भवेताम् ।
कृतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्कारो ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति-
र्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीक्षां विरते भवेता-
मभ्यर्चनीयागमनाम्बुहरी ॥

काकः

वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
वृषप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीष्मस्त्राणोक्तवार्ता
सौम्या च वार्ता धनलाभवार्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतं शंस-
स्त्रासौ उताशब्दं नृजलोक्तसङ्गः ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पदद्रविणसिद्धिः” ॥

इति प्रथम प्रहरः ॥ * ॥

“प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विद्यावै-
काकस्य कश्चित् पणिकोऽभ्युपैति ।
चौराङ्गं व्याकुलता च ब्रह्मो
जायेत काचिन्नहती च शङ्का ॥
उताशब्दे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णमधोषिदाप्तिः ।
यास्ये तु वृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोविशि प्रागभयं तदा स्युः
स्त्रीभोज्यलाभास्त्रिकरकप्रसादाः ।
भवेत् प्रतीक्षां प्रसन्नावनाप्ति-
र्योगागमो वृद्धि कुवर्धणश्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्को
दूतागमस्त्रीपिशिताग्नलाभः ।
सौम्ये गणेशागमनं जयश्च
रमे रवे चौरभयं त्वरस्ये ॥
मन्त्रेश्वराशायितस्तत्काक-
श्चौराभिसन्ध्यासविरुद्धवार्ताः ।
ब्रवीति कक्षैरटनेरुक्तैः
सदार्थगुर्व्यागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो वृषप्रसादम् ।
मिष्टाशमोऽज्यश्च ददाति पुलां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः” ॥

इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥

“येन्द्रां विरुद्धः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
कृष्णस्त राजागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् ॥
अधोर्विभागेऽभिभयं कलिश्च
विरुद्धवार्ता विफला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्वरावै-
र्जयादिवार्ता च भवेद्विरुद्धिः ॥
काकुभवाद्यां कुशतेऽतिवृष्टिं
रोगं तथाप्रागमनं विभङ्गः ।
शुक्राणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
कन्याददेशे कलदागमः स्या-
न्मिष्टाग्नलाभो रिपवे न कलिः ।
शूद्रागमः स्त्राभिप्रियसङ्कारो
भवन्ति यात्रासु च कार्ययात्राः ॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सहस्रागमश्च ।

काक

काक

येन्द्रां तुरीयप्रहरेऽर्धकालो
भूमीप्रयुगलभयवृद्धिरोगाः ।
वज्रेर्बिभागे भयरोगमृत्युः
शिष्टागमो वायसरसितेन ॥
यान्धे रवे तच्छरवैरिभोती
स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् ॥
दिशि प्रतीक्षां प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्धकालः ।
आवाति योषिद्विजयान्मृदयिः
सिद्धिः प्रयागे नृपतेर्ब्रह्म ॥
वायव्यभागे करटस्य प्रवृद्धि-
राधाति योषित् प्रियमानिनी या ।
भ्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
शीघ्रागमः स्यात् गमने क्षते च ॥
कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैश्याङ्गनामिकुरगादिरूढा
यात्राविरुद्धे स्मियते च रोगी ॥
स्याखौ स्थितस्तेदु बलिभृग् विरौति
सुवर्णवार्त्ता सबजो विनाशः ।
ब्रह्मपदेशे प्रहरे चतुर्थे
वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः ॥

इति अतुर्थप्रहरः ॥ ॥
 “यद्भाषितं प्राक्कुनिकैर्विमिश्रं
 शुभाशुभं दिक्प्रहरकमेव ।
 तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
 अयस्कारः शान्तरवञ्च काकः ॥
 रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
 शान्तां दिशं भूरि पलं ददाति ।
 तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै
 दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
 यथोपदिष्टं पलमत्र दुष्टं
 तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
 व्याङ्गोऽधिष्ठातो विरवन् करोति
 निरीक्षमायः ककुभं प्रदोषाम् ॥

“वर्षाकालमधिष्ठात्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजे यथाक्रमात् ।
आलपायहकविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नौडम् ।
निम्बेषु शुष्केषु सकलद्वकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षप्रयायहेतुः ॥
प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुणायम् ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमोदा
नीरोगता म्याद्विजयश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखामधिते च गीडे
स्याद्वृष्टिरिष्टास्ति भयं कलिष्य ।
दुर्भिक्षाश्च नृपदेष्टव्यमङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यासु शाखासु च वायवेन
गीडे कृतेऽस्य जलप्राप्तमाहुः ।
व्याधिप्रकोपं मरणां समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताश्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचिते च गीडे
यस्माच्छर्नैर्वर्षति वर्षकाले ।
योडा नृणां विध्वरघौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
गीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगतास्तेमसुभिन्नवृद्धि-
सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च गीडे
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
सुर्मेधिकोपद्रवशस्यनाश-
यत्नद्वयोद्देगमहाविरोधाः ॥
कौबेरशाखामधिष्ठात्य गीडे
कृते भवेत् प्रादृशि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिन्नसौख्य-
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरस्या
वैरं प्रणानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्धान्त्वानां कलङ्गप्रदस्ति-

“याज्ञा निमित्तानि च कीर्तयामः ।
सकृत्प्रजानां प्रकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजह्यात्मनर्था-
नर्थाश्च सर्वान् कुर्वतेऽध्वनीनः ॥
सुक्ते बलिं प्रक्षिप्य मन्त्रपूतं
त्वं प्राणियु प्राणिवि वर्जकक्षम् ।
गुप्तेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय ॥
विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य कार्थ्यं निजमध्वगेन
विलोकनीयं प्रकुनं तदर्घम् ॥
वामेन प्राङ्मं मधुरं विसृज्य
व्रजंस्त्यवामेन करोति काकः ।
सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यत्कृपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीहितकार्थ्यसिद्धिं
क्षेमश्च प्रीधं पुनरागमश्च ॥
वामे कलं रौतुलजोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां क्रमादक्षिणवामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

काक

एछे विरावं मधुरं विमुञ्च-
 प्रयुज्जन्तापि मतो हिताय ।
 प्रायेण यातारमनुपजन्तः
 सर्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
 कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
 उपस्थितो यो मदमादधाति ।
 कण्ठयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणासी
 पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
 स्तम्भे गजानां नियतं गजाभिं
 गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
 तुरङ्गमे वाहनभूमिनाभं
 करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
 प्रणष्टनाभं विजयं च कूपे
 क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यमिदम् ।
 पूर्णे घटेन च धनामिदं
 ध्वाङ्गोऽधिरूढः कुर्वते सशब्दः ॥
 प्रासादधान्योऽप्यहम्भोऽपृष्ट-
 निष्पन्नस्यावनिशाहलादौ ।
 ध्वाङ्गोऽधिरूढो धनसाधनाय
 रौति श्रियं यच्छति यस्मिन् ॥
 एछे पुरो वा यदि गोमयस्थो
 तथा बटाद्येषु तस्यपीड ।
 स्थितो हवन् भोजनपानमिदं
 विष्ठां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
 आयायविष्ठाफलमूलपुष्प-
 मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
 संवृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
 मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
 गारीश्वरः पूर्यदटस्थितस्य
 काकस्य शब्दैर्वाग्निताधनाभिः ॥
 श्रद्धाधिरूढस्य च तस्य शब्दः
 समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
 गोपृष्ठदूर्वातरुगोमयेषु
 तुयहानि घर्षन्नवलोकितानि ।
 आहारमन्यस्य तथा ददानो
 ददाति भोज्यं वलिमुर्विचित्रम् ॥
 धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
 विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
 करोति नाभं पुरतः स दृष्टो
 यस्यास्ति वल्लोऽन्यमप्यशुक्लम् ॥
 दृष्टेऽपि रग्याङ्गुरपञ्चपुष्प-
 ष्वायाफलाङ्गेषु सद्यःप्रजस्य ।
 शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्मराणां
 सदैव सर्वाणि समीहितानि ॥
 प्रशान्तनादः शिखरे तरुणां
 स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
 धान्यादिकूटेषु तथाऽन्ननाभो
 गोपृष्ठगो गोवनिताधनाभिम् ॥
 क्षेमं विधत्ते कर्मस्य एछे
 खरस्य एछेऽग्निभयं वधश्च ।
 क्रोडस्य एछे वधमर्थनाभं
 तस्यैव एछे घनजम्पदौ ॥

काक

सद्यो ज्वरं सैरिभएलसंस्थो
 मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
 काकः कलिं काष्ठमधिरूढः ॥
 यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
 प्रयाति यश्चाभिमुखोऽभ्युपैति ।
 यो याति एछे प्रतिजोमगत्या
 कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
 वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्थहेतुर्वलिभोजनस्य ।
 वामप्रदेशे प्रतिजोमयानं
 विघ्नाय नाभो गृह्ण यव तेन ॥
 प्रयाति एछे यदि दक्षिणेन
 कृतारवस्तद्विधं पुरः स्यात् ।
 वक्त्रोवरादि च यो गृह्णीत्वा
 प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
 गोपृष्ठवल्मीककृतास्पदश्च
 हवन् भवेत् सर्पविकोकनाय ।
 स्यान्मृत्यवेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः
 काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च ॥
 हवन् पुरो हानिरुजौ करोति
 मृत्युं पुनर्निष्ठुरएलपण्डः ।
 प्रसाध्य रिक्तं वदनं य आस्ते
 सर्वत्र निन्द्यो वलिभोजनोऽसौ ॥
 वामोऽप्यष्टग्यातभयं मृतिं वा
 संताडयित्वा रसचर्मखण्डम् ।
 चञ्चास्त्रिभङ्गं ध्रुवमस्त्रिभङ्ग-
 बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
 वामोऽपि रोगं कुर्वते विमुक्ते
 तिलेऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधन्वन् विरवंश्च रूक्षं
 सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
 वधो भवेद्गृहभ्रमशखे
 बन्धो लताभिः पविष्यते स्यात् ।
 रस्ये तरौ कण्टकयुक्तदृष्टे
 सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धौ ॥
 कृष्णाधिरूढो न रवेण यायात्
 प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
 अवस्तरं भृङ्गुणाकाष्ठकूप-
 भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् ॥
 वक्त्रोवरत्राकचमुष्ककाष्ठ-
 चर्मस्थिजीर्णाभ्रवल्कलानि ।
 कृष्टानि चेत् काकमुखे तदाभीम् ॥
 पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
 मङ्गल्यं रोगसमुद्भवश्च ।
 बन्धो वधः सर्वधनापहारः
 इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
 ऊर्ध्वाननश्चक्षुषपक्षयुग्मः
 काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
 कायायुधश्च घटास्थियान-
 वादित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

काका

सङ्गोचितैकाङ्गिपेवविन्तो
 दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च ।
 काष्ठादिनां कुट्टयतेऽथवा यो
 यद्वाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
 तुयडेन पिच्छं विलिखन् रवेण
 यो रौति तूर्यश्च निरोक्षते कम् ।
 एकेन पादेन तथोपविष्टो
 मृते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
 विष्णोमधौ न्यस्यति यस्य मूर्द्धि
 तस्यानलनासजौ भवेताम् ।
 यस्यास्थिरुण्डं बिलजत्वसौ तु
 प्रयाति तूर्यं नगरीं यमस्य ॥
 ब्रह्मप्रदेशे विरुवन् धियासोः
 कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
 शिरोऽधिरूढो निधनाय तेनाम् ॥
 नदीतटे वायु रटप्रदं
 खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
 नैवातुरः कापि मतो हिताय
 न दृष्टचेष्टो वितनोति श्रान्तिम् ॥
 यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
 दृष्टो रथे सान्द्रमन्त्रकेषु ।
 आयाति यस्याभिमुखो वलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पणायः स्यात् ॥
 सगृध्रकक्षैः कटके नृपस्य
 काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
 संयुध्यमानैरग्निभिः समं स्या-
 न्नहाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
 चित्रध्वजश्चक्रकृताधिरुहः
 समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
 आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
 कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
 गतिस्वरौ वायुससंप्रयुक्तौ
 प्राच्यां फलायोदिततैरपरीत्यात् ।
 एवं जगोऽप्याचरति प्रभृतौ
 यद्योदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि
 फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
 प्रतिकृमानस्य भवन्ति यानि
 तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 इति काकवते याज्ञाप्रकरणम् ॥ * ॥
 “स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
 चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
 प्रबोधिताः प्राप्तनकर्मभिर्ये
 तल्लक्षणायां क्रियते प्रयत्नः ॥
 निष्कारणं संवलिता हवन्तो
 ग्रामेऽग्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
 रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
 सन्ध्यापस्यभ्रमणाद्भवश्च ॥
 विघातमाज्जम्बुधर्मसंस्था
 राजौ हवन्तो जनताविनाशम् ।
 लोकश्च चक्षुचरप्रहारे-

काक

तदेजयन्तः परवृत्तद्विम्बम् ।
 यः काति धृष्ट्यान्तु विजोष्य रौति
 दृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ ।
 जलस्थानप्राग्विप्रव्ययेण
 वर्णात् दृष्टिं भयमन्यदा तु ।
 मध्यं दिने वेष्टमि यस्य काको
 विरौति रौद्रं विधुनोति वाक्त्रे ।
 हरन्ति चौराः प्रविष्टानि तस्य
 भुवं तथान्यो भवति प्रमादः ॥
 खड्गदण्डसूक्ष्मपूगवक्त्रो
 उताग्रभीतिं करटः करोति ।
 स्यात् प्रस्थितस्याप्यधवा स्थितस्य
 दुःखं प्रभूतं दिवस्तत्रयेण ॥
 छायास्तु कामं भुवि भूमिनामं
 विज्ञं जले पावशि कार्यनाशम् ।
 करोति काको विरवन्नरस्य
 प्रास्त्रायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
 द्वारप्रदेशे बधिरानुजितो
 विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरवन् खलु
 शान्ते च दीप्ते भवने न प्रसतः ॥
 भूयस्तथोर्ध्वं प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रणयं करोति ।
 कृद्धोऽधिष्ठः करटान्तरश्च
 रोगेण मृत्युं कुर्वते नराणाम् ॥
 द्रव्ये हते वापक्षते खगेन
 विनाशनाभावपि तावृषस्य ।
 खलस्य पीते रजतस्य सुक्ते
 चौकस्य कार्पासभये भवेताम् ॥
 प्रप्ते हते रोगविनाशबुद्ध्या
 हन्त्यासु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
 शान्ते प्रदेशे करटश्चरेण
 बल्यारवो रोगमपाकरोति ॥
 प्रप्ते सुभे शान्तदिगाश्रयस्थः
 शान्तस्वरो यः सुभमादधाति ।
 यो वायसस्तं सुभदं वदन्ति
 तद्यत्त्रये व्यत्ययेतुक्तः ॥
 विरौति कुम्भे मयिकेऽथवा यः
 स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
 उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखा-
 मादाय राजागमनाय काकः ॥
 अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्यः
 पूर्यान्मोऽमोक्षफलप्रदोऽसौ ।
 मन्त्रादितिद्धौ बलिनादिनाभे
 प्रसो विवाहादिविधौ च काकः ॥
 इष्टार्थदोऽन्नादिकवाहनस्य-
 ऋचादिसंस्तद्वामकारी ।
 बध्वागमं जल्पति तोरणस्थो
 हृद्यार्थदो हृद्यतरस्थितश्च ॥
 वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
 व्याहरेद्भवनसंमुखं तदा ।
 अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं

काक

सर्वकार्यसुभदं वदत्यसौ ।
 इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्या
 महाभयं प्राकुनिका वदन्ति ।
 यदायसो मैथुनसन्निविष्टो
 दृश्येत यदा धवलः कदाचित् ॥
 उद्वेगविद्वेषभयप्रवास-
 धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
 बुद्धिप्रणाशकुलताप्रवादा
 नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
 प्रमाय तत्पूजितदुःखराशेः
 खानं वहिस्तत्तत्तमेव कुर्व्यात् ।
 आत्मीयशक्त्या च सदृष्टिगानि
 द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
 नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
 शयीत भूमावज्जताम्रमक्षः ।
 हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
 दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत् ॥
 अकाकघातव्रतमादधीत
 बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः ।
 खात्वा प्रमाते विदधीत शान्तिं
 दद्यात् स्वशक्त्या प्रविगां गुणिभ्यः ॥
 देशे तु यत्राद्भुतमेतदय-
 माजोक्त्येत तत्र समापतन्ति ।
 अदृष्टिदुर्मित्तभयोपसर्ग-
 चौराभिश्चन्द्रवधस्मनाशाः ॥
 कर्माणि तस्योपशमाय राजा
 प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
 अन्नाद्यगोभूमिवस्तूनि दद्यात्
 युद्धं विदध्यान्न च यावदब्दम् ॥
 इति काकव्रते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥

अथ खरविचारः ।

“ककामिति स्तेमविधो विरावः
 केकामितीष्टाश्रयान्नेतुः ।
 करोति कं कूमिति चार्थनामं
 कं कं ध्वनिः काक्षनलाभमाह ॥
 के केमिति स्त्रीवरयोषिदायै
 भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
 अपत्यनामः कु कु इत्यनेन
 गन्तुः पक्षं केकव इत्यनेन ॥
 कौ कौमितीदं सुभलाभकारि
 कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
 कां कूमिति कामिति च त्रयोऽमी
 कां कामिति द्वौ च खौ रणाय ॥
 कां कामिति कौमिति च द्विरक्तं
 कं कूमिति कौ कुकु कू इतीदम् ।
 रत्नं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
 गन्तुः प्रणाशं कुर्वते खगाश्च ॥
 की कीमितीष्टार्थविनाशनाय
 जलजलसेत्वाभिभवाय शब्दः ।
 कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
 मुञ्चमुञ्चः स्यात् स मतो वधाय ॥
 स्यात् का इतीदं विषयं सदैव

काक

मित्राभये स्यात् क इतीदं शब्दः ।
 काका इतीदं तु विघातकारि
 करोति काको वदति खलुध्वे ॥
 आहारदोषाय च काकटीति
 स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय ।
 केकेध्वनिष्काकुटि किं टिकीति
 त्रयं त्विदं स्यात् परद्रवणाय ॥
 यत् का इति निस्तदनुस्वरेण
 शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय ।
 कामित्वयं वाहननाशनश्च
 ददाति हर्षं कुकुकुर्वितीदम् ॥
 यत्का इतीदं विरतं सुदीर्घ-
 कृतस्वरैर्योषरितं प्रमादात् ।
 उत्साहहीनः अमदैव्ययुक्तः
 स वायसः कार्यविनाशनाय ॥
 सारिषं वक्त्रवक्त्रे भोजये-
 दारयेत् कलिकलीति रासनम् ।
 अभ्युपैति खरखलभाभिते
 प्रोषितः शवशवारेवे शवः ॥
 स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
 जायते कवकयाध्वनौ खरः ।
 आत्रजेत् कुलकुलध्वनौ प्रियः
 सौदमं कटकटध्वनौ दर्ध ॥
 एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
 प्रशान्तदीप्तावलिभोजनानाम् ।
 भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
 दस्माभिरक्ताः खलु लक्षणीयाः” ॥
 इति काकव्रते स्वप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
 “हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणे-
 र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या ।
 तदुच्यते संप्रति येन काका
 वदन्ति नित्यं बलिनाभतुष्टाः ॥
 अदत्तिगास्यां दिशि यत्र काकै-
 र्युतो भवेत् क्षीरतरः प्रभूतौ ।
 गत्वा निवृत्तेऽह्नि तत्र काका
 निमग्नवीया बलिपिण्डभावे ॥
 प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
 दिप्रोध्य लिख्येत् सह गोमयेन ।
 भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
 मध्येऽर्चयेत् ब्रह्मसुगरिभात्रुन् ॥
 इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
 जलेशवायुद्रविणेशप्रभृन् ।
 अभ्यर्चयेदहस्तं दिक्षु भक्त्या
 क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
 नमोयुतेः सप्रणवैश्च सर्वा-
 न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
 अर्घासनाक्षेपनपुष्पधूप-
 नेत्रेद्यदीपाक्षतदर्शिताभिः ॥
 आब्रह्मकाकांस्तत्सन्निविष्टा-
 नाध्याय तस्यास्तनमन्त्रयुक्त्या ।
 ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं
 मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्” ॥

काक

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय वणिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥

“उदीर्य कार्यं समधावच्छत्
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
सुष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभाद्यं
संलक्षयेन्निरूपयामास ॥
पूर्वेषु खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वक्षेदिति वक्रिभीतिम् ।
काकोऽर्धनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्ऋत्यगो दिग्बरुह्यदितः ॥
जलेष्टदेशेऽभिमता र्धसिद्धि-
व्यायोर्दिशीति प्रमवाच्यवृष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्यं विमर्शं परिभाषनीयम् ।
वणिं वित्तोर्ध्यापि न भक्षयन्ति
काकान्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्टयदेव
सरित्प्रीत्ये निदगालयेषु ।
देवो बलिभृतदिनाष्टमीषु
कुष्मावदध्योदनतगुणाद्यैः” ॥

इति काकवृत्ते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

“पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नागदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्द्रैश्च शुभं शुभम्
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽङ्गि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमग्नगताः ॥
ततः प्रभाते क्षपलिप्य भूमिं
तस्याश्च पूर्वोदितमन्ययुवया ।
ब्रह्माच्युते प्राप्ति लोकपालाः
काकाश्च पुंसां कमतोर्धनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा जौहलवं तृतीये
शेषश्च कुर्याद्रूपिण्डतुल्यम् ॥
त्रिसप्तकत्वो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।
मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः
कार्यं विचार्यापसरत्तत्तत्” ॥

मन्त्रः। ॐ हिवि टिमि विटि काकचागहालाय
स्वाहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विन्धाय काकचगहालाय स्वाहा । काकाङ्गानमन्त्रः ॥

“काकेन भुक्ते ससुवर्णपिण्डे
क्षेपं नरेणोत्तममात्मकार्यम् ।

७६

काक

भुक्ते सकृद्ये खलु मध्यमं स्यात्-
भुक्ते सन्नोते त्वधमं प्रदितम् ॥
विवादवाञ्छितविवादवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः क्षिप्रभोगरोगाः ।
संयामसेवापकारार्थदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभाषनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
द्यौर्वा तथोक्तां कुर्वते सशब्दः
स्थानं मनोऽं अयति द्रुमश्च ॥
यन्विधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं स्वगोऽसौ ।
अभीष्टकार्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्ययासतयान्यथात्मम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।
पूर्णां फलं तत् कुर्वते नराणां
चिकीर्षिते वस्तुनि यच्च तच्च ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीमां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्यफलं प्रदर्श्य
ततः समन्तं विनिश्चयवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यप्युक्तं पिण्ड-
मुद्धीयते शान्तदिगाभ्येण ।
फलं तदानीं शुभं नराणाम्
याप्यं स्वगो जल्पति कार्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे” ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणसप्तमम् ॥ * ॥

“महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम् ।
पिण्डाष्टकं यत्तद्विशेषमेत-
दाख्यायते कार्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽङ्गि काकानधवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तु-
न्यादाय यायादहिरप्रमत्तः ॥
यत्कान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
गृह्णीमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पुत्रां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टस्यपि वित्तुं देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिक्षितेन
पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्द्रवज्रान्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विमिश्रिं धनं महेष्टम् ।
पूर्वादिक्काष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
नमोऽयतैस्तान् प्रणवश्च सर्वा-

काक

कृतोऽर्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः ।
अर्घ्यासनसेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् दत्तुं विनोदितः ।
मन्त्रेण संमग्न्य निवेदनार्थं
कार्यं विचिन्वापसरत्तत्तत्” ॥

अथ मन्त्रः। ॐ नमः स्वर्गपतये गरुडाय
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥

“दोणाङ्कसमं पिण्डं गृह्णाय त्वमश्रितः ।

यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधने क्लृप्तम् ॥

काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् ब्रह्म वापि भवेत् कृतार्थः ।

उद्देशशोकौ विफलः प्रयासे
हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये ॥

याम्ये वगापद्मयन्त्रवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रजोषु ।

स्याद्द्वैधावेऽभीष्टमकष्टसाध्यं
भवेत् प्रभातो विफलश्च षष्ठे ॥

नान्तीह तन्निश्चयमेव कार्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।

सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥

पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुक्ते
चक्षुर्नैर्बलितपति द्विजो यः ।

कार्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति धोरं समरं स पुंसाम्” ॥

इति वसन्तराजे काकवृत्ते पिण्डाष्टकप्रकरणं
नवमम् ॥ * ॥

“आद्यं पञ्चाशता दाभ्यां हतैर्दिकचक्राभिरितम् ।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दक्षभिस्त्रिभिः ॥
हतैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाष्टकनिरूपणम् ।
दाक्षत्वारिण्यता हतैर्थात्रा तुर्ये प्रकीर्तिताः ॥
हत्तानि विंशतिस्त्रिणि स्थानं स्थाप्ये च प्रथमः ।
स्वरप्रकरणं षष्ठं हतैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यां नलितं च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे धनुर्दाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तच्च हत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्त्वकौतुके विचारितोऽत्र वाचतः” ॥ * ॥
समुदायेन १८१ हत्तानि । इति वसन्तराजशाकु-
नान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्रं समाप्तम् ॥
काकमांसगुणाः दोषस्तयापहत्वम् । अक्षुर्हितत्वम् ।
हंश्यात्वम् । वजायुर्हितकारित्वम् । क्षुद्रत्वम् ।
दीपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“काकः कोकिलश्रृङ्गराक्षयः सरो-

व्वाद्यादयो मञ्जुका

व्याजाः भौरभयो वृक्षप्रभृतयो

ये चान्यनीवा वृक्षाम् ।

मखुकाश्च सरीसृपादिकगणा

युक्ता कलिप्राश्च ये

काकज

कोकः सारसशारिका मुक इमे
भक्ष्या न प्रस्ताव्यते ॥

गृहचटकचकोराः काकवाद्याश्च श्रेणाः
मिकमुकविषमद्विष्टीष्टदायुहकक्षाः ।
जलकरटकपोता पोतकी खज्जरीटाः
कलविकमप्रकाद्या युक्पिङ्गादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाश्च नाश्च ।
अन्ये चापि चापदा ये च भिन्ना-
स्ते चाखाद्या वर्णिताश्चाश्च सन्त्ये ॥

इति चारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥

“काकजङ्गलानुराबाभसप्रश्रवाद्युलूकचिह्नस्ये-
नयप्रभृतयः प्रसङ्गाः ॥

“एते सिंहादिभिः सर्व्ये समाना वायसादयः ।
रसवीर्यं विपाकेषु विशेषाच्छेषेषु क्षिताः” ॥
इति सुमुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥ पीठसर्पः ।
खोँडा इति भाषा । दीपविशेषः । परिमाणमेदः ।
वृक्षविशेषः । शिरोऽवच्छाजनम् । इति हेमचन्द्र-
मेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिष्ठतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

काककजुः, स्त्री, (काकप्रियः कजुः ।) चीमकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जहावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्गलच्छः । इति
जटाधरः ॥

काकज्जी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः
टिप्तात् डीप् ।) महाकरज्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकचिन्ता, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति
शब्दरत्नावली । कुँच इति भाषा । (गुह्याशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोध्यम् ॥)

काकचिन्ति, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

काकचिन्ती, स्त्री, (काकचिन्ति + वां डीप् ।) गुह्या ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६८ । (अस्याः पर्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—

“अतो रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता ।
रक्ता मा काकचिन्ती स्यात् काकानन्ती च रक्ता ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली” ॥
गुह्याशब्दे विवरणान्तरं बोध्यम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव क्रदो यस्य ।)
खड्गपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खड्गपक्षी । इति चिकित्सकशेषः ॥
(खज्जरीटशब्देऽस्य विवर्तिर्षणः ॥)

काकजङ्गा, स्त्री, (काकस्य जङ्गेवाक्यतिर्यस्याः ।)
सनामव्यासवृक्षविशेषः । केडया ठेक्का इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकाङ्गोर काकाङ्गी इ काक-
नासिका इ । इति शब्दरत्नावली । लवीवनः । इति
रत्नमाला ॥ ध्राङ्गजङ्गा इ काकाङ्गा ७ सुनोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।

काकति

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिष्व-
कपराधिर्यानीर्षनीर्यविषमज्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“काकजङ्गा वषा श्यामा जङ्गदङ्गी क्षताङ्गिभिः ।
एन्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा अङ्गरजोऽष्टमः ॥
यशामन्यतमं मूकं पुष्पेणोद्धृत्य यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संविष्टुं बह्मैकाङ्गिकं जयेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपादिसंयष्टे ज्वराधिकारे ॥
मसीति कोके । अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—
“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥
काकजङ्गा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्ताज्वरकषू विषक्रिमीन्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुह्या । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः ।
सुत्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजम्बु इति
भाषा ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (कां जन्मं अकति आश्रयत्वेन अङ्गा-
तीति । क + अक् + अङ् + टाप् च ।) काका
जम्बुः । यदा काकवर्णा जम्बुः ।) जम्बुप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । काककला २ नादेयी इ काकवल्गभा
४ अङ्ग्रेया ५ काकनीला इ ध्राङ्गजम्बुः ७ धन-
प्रिया ८ अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अक्षत्वम् ।
पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिहार-
नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिवलप्रदत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकयां, स्त्री, (कु ईषत् कयाति निमीलति इति ।
अथ काकयां गुह्याफलं तददाक्यतिरस्यास्तीति
क्याङ्गस्तपिञ्जितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः ।
तस्य लक्षणम् । यथा,—

“यत् काकयान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलङ्घनं तत्कुष्ठं काकयां नैव सिध्यति” ॥
इति माधवकरः । (“काकयां तीव्रदाहकम् ॥
“पूर्वं रक्तं कृष्णं काकयान्तिकलोपमम् ।
कुष्ठजिह्वैर्गुतं सर्व्वेनैव कवयं ततो भवेत् ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेक्षिकृष्णैर्मभिः” ॥
इति वामटे निदानस्थाने १४ अः ॥

“काकयान्तिका वर्णान्धादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठ-
लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे
नानेकवर्णानि काकयानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ॥)

काकयान्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कयाती निमीलन्ती ।
कन् निमीलने शट् डीप् कोःकादेशः । सठः कन्
टाप् च एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति
रत्नमाला । कुँच इति भाषा ॥
(“यत्काकयान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-
लोपि समासः ।) काकचिन्ता । इति रत्नमाला ।
कुँच इति भाषा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा ।

काकप

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकाः, पुं, (कां जन्मं अकति इत्यण् । काकाः
तिन्दुकाः काकवर्णा वा तिन्दुकाः काकप्रियस्तिन्दुका
वा ।) वृक्षविशेषः । माकडा केन्दु । माकडो
गाव् । काकतेन्दु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-
केन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । ६६ ॥ काकपीलुः ५ काकाङ्गः ६ काक
स्फूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । अक्षत्वम् । गुरुत्वम् ।
वातविकारनाशित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । किञ्चित्पकारित्वम् । वान्तिपित्त-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाङ्गशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्यस्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) काकागुह । इति हेमचन्द्रः ॥
काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः पक्षांशेऽस्याः
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिन्ता । गुह्या ।
इति जटाधरः ॥

काकतुण्डि, स्त्री, (काकं ईषद्दुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुङ्गि छ वधे + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजरीतिः । राजपित्तक इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाक्यतिर्यस्यते ऽस्याः ।
अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौशाङ्गोडी । इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
चिन्ती ४ रक्ताङ्गा ५ ध्राङ्गादनी ६ वक्राङ्ग्या ७
दुर्न्मोहा ८ वायसादनी ९ ध्राङ्गनखी १० वायसी
११ काकवन्तिका १२ ध्राङ्गदन्ती १३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्व-
रत्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रक्षि-
कारित्वम् । पलितस्तम्भित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमोवल्गलं वास्यं ध्वज इवास्य ।)
वाङ्वाभिः । इति चिकित्सकशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वकटच्छः । इति रत्नमाला । (काकशीर्षशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकटकटच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्गलच्छः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्याया
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्ण कटुका रस पाकयोः ।
कषण्णो वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठवृत्” ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः सार्धं कन्
टाप् अत इत्यम् ।) काकजङ्गलच्छः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचिह्नः । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्यस्य ।
काकपक्ष + अच् ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना-
विशेषः । काकपाटा जम्बी इति च भाषा ।

काकव

तत्पर्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६।
६६। शिखण्डकः २ शिखण्डः ४। इति तट्टीका।
(यथा, रघुः। १२। १।

“कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।

काकपक्षधरमेव याचित-

स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते” ॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात्
काकपद इव व्याकृतिरस्यस्य।) इति बन्धविशेषः
तस्य लक्षणम्। यथा,—

“पादौ द्वौ बन्धयुग्मस्यौ क्षिप्वा क्लृप्तं भगे कष्टम्।
कामयेत् कामुर्गौ कामो बन्धः काकपदो मतः” ॥
इति इतिमञ्जरी ॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः। गौरा-
दित्वात् ङीष्।) मुद्रपर्णी। इति भावप्रकाशः ॥
“मुद्रपर्णी हिमा रज्ज्वा तिल्ला खादुश्च मुक्ता।

चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी याद्विघ्नी ज्वरदाहमुत्।
दोषत्रयहरी कक्षी ग्रहणशोऽतिसारघ्नी” ॥

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः।
काकगुह्री। श्वेतगुह्रा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्या-
योऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे।

“श्वेता रक्तोक्षता प्रोक्ता कृष्णान्नापि सा स्मृता।
रक्ता सा कार्कचिदी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका।
काकादनी ककापीलुः सा स्मृता काकवल्लरी” ॥

विशेषविवरणमस्य च गुणाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन्।)
काकतिन्दुकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६६।
माकडाकेन्दु इति भाषा ॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।)
कोकिलः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजागु-
स्तोतनाशक्ततया काकागुं तन्नीडान् निक्षिप्य
तत्र स्त्रीयागुं स्थापयित्वा काकद्वारा स्थापय-
धोषणात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काकपुष्पं, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्ध-
पर्णम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो दियो बलिगद्गादिकम्।)
काकसम्पदानकाद्गादिः। तद्दानविधिर्यथा।

“यममहाशयस्थितनानादिदेशीयवायसेभ्यो नमः।
इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत्।

“ॐ काक त्वं यमदुतोऽसि गृह्णास्य बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि ॥

ॐ काकाय काकप्रणयय वायसाय महात्मने।
अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्मराजनि” ॥

इति पृथक्पिण्डदानान्ते क्षत्रायुधः ॥ * ॥

बलिर्वैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—

“वेन्द्रवारुणवायव्याः सोम्या वै नैर्ऋतास्तथा।

काकमु

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्” ॥

ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अग्निः
सिञ्चेत्। इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

गयायां तद्विधिर्यथा,—

“बलिः काकप्रिलाणश्च काकमोक्षमोक्षदः” ॥
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामा-
हात्म्ये ४ अध्यायः ॥ तत्र तृतीयदिनकाले काक-

बलिदानं यथा,—

“ततः काकबलिं क्षिप्वा पुनः क्षानं समाचरेत्।
वेन्द्रवारुणवायव्या यास्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्” ॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः ॥

काकभाण्डो, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवसकारणस्य
ईषज्जलस्य भाण्डो क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलमन्त-
रणेन मुखात् ईषज्जलक्षरणात् अस्यान्तयात्वम्।)
महाकाण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकभीकः, पुं, (काकात् भीकमयशीलः।) चेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकमङ्गः, पुं, (काक इव कृष्णो मङ्गजलचरपक्षि-
विशेषः।) दाहपृथ्वी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (डा-
उकपाखी इति भाषा ॥ यथा, महाभारते १३।
दानधर्म्ये संसारचक्रकथने १२१। १२१।

“एतं हत्वा तु दुर्मुञ्जिः काकमङ्गः प्रजायते” ॥
काकमर्द्दः, पुं, (काकं मृदातीति। काक + मृद् +
अङ्।) महाकालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकमर्दकः, पुं, (काकमर्द् + संज्ञायां कन्।) महा-
कालता। इति राजमाना। माकाल इति भाषा ॥

काकमायिका, स्त्री, (काकमायो + स्त्री + कन्।)
काकमाचीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मन्त्रते अर्चयति फल-
दानेनेति। मन्त्रि + अङ् + गौरादित्वात् ङीष्।
एषोदरादित्वात् न कोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।

गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१ ॥ भ्रातृमाची ३ वाय-
साङ्गा ४ सव्यतिक्ता ५ बज्रफला ६ कटफला ७

रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सन्दरी १२ तिक्तिका १३ बज्रतिक्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृष्यत्वम्। रसायनत्वम्। गतिशीलत्वम्। गन्धु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वम्। इति राज-

वल्लभः ॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाची त्रिदोषघ्नी क्षिगोष्णास्वरसृक्करा ॥

तिक्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शोऽज्वरमेहजित्।
कटुर्नैर्ऋता हिक्काश्चर्द्धिहृद्रोगाशानी” ॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य
तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाची। इति राजनि-

र्घण्टः ॥ (काकमाचीशब्दे पर्यायगुणादिकं नृच्छं ॥
तिक्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शोऽज्वरमेहजित्।

कटुर्नैर्ऋता हिक्काश्चर्द्धिहृद्रोगाशानी” ॥
काकमुद्रा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुद्रं गच्छतीति।
काकमुद्र + गम् + ङ + टाप्।) मुद्रपर्णीवृक्षः।

इत्यमरः। २। ४। १५१ ॥ मुगायी इति भाषा ॥

काकव

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“मुद्रपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्णव्यक्ता सदा।
काकमुद्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
दयोऽस्या मुद्रपर्णीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काकयवः, पुं, (काकभीषज्जलं यच्च तादृशो यव इव
नीरसत्वात्, यदा काकवर्णिगो यवः।) तद्वृक्ष-
शून्यधान्यम्। आगका इति भाषा ॥

(“यथा फलाः वयद्विषाः यथा अन्ममया मृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव” ॥ इति
महाभारते सभापर्व ॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ६५।

“यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममाचा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा मराः” ॥)

काकवहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया
वृक्षाद्यवज्जन्मेन जायते इति। काक + वह +
कः। काकवत् परपुत्रतयास्तथात्वम्। यदा
काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः
क्षतरव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दावृक्षः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काकवृकः, पुं, (कु कुत्सितं करोतीति। कु + कृ +
उकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः।
दम्भः। दिगम्बरभीकनिर्धनेषु चि। इति हेम-
चन्द्रः ॥

काकलं, स्त्री, (ईषज्जलो यस्मात्। कोः कादेशः।)
कण्ठमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रीवाक्योक्त-
देशः। इति सुश्रुतः ॥ दुर्दि इति भाषा।)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) मोक्ष-
काकः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वच्।)
कण्ठमणिः। इति हेमचन्द्रः ॥

काकलिः, स्त्री, (कल् + इन् कलिः। कु ईषत् कलिः।
कोः कादेशः।) सूर्यमधुरास्फुटध्वनिः। इत्य-
मरटीकायां भगवः ॥ (“कोकिलकाकलिकूजित-
कुञ्जम्” ॥ इति शिष्टप्रयोगः ॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + कृदिकारान्तत्वात् वा
ङीप्।) सूर्यमधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १।
७। २ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ४। १९।

“उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपयधाधूतपूताङ्गर-
कीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरङ्गीर्यकण्ठज्वराः।
नोयन्ते पर्यङ्कः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” ॥

काकलीमाता, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा माता।)
माताप्रभेदः। किष्किष् इति ख्याता। तत्प-
र्यायः। जम्बूका २ फलोत्तमा ३ जम्बूका ४
निर्वीणा ५ सुहृता ६ रसाधिका ७। तस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। अस्तत्वम्। रसायनत्वम्।
वृषिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। आसह्यक्षास-
नाशित्वम्। जनवृक्षमत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।)
कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्यमधुरा-
स्फुटध्वनौ तु कर्मेधारयः ॥)

काकवल्ली, स्त्री, (काकप्रिया वल्ली।) खर्गवल्ली।

काकाद

इति राजनिर्घण्टः ।

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षे ञ्येऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यात् ।) वक्रहस्तः । इति जटा-
धरः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वक्रपुष्पः काकशीर्षः स्युक्तपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुहट्टः संपूरकः” ॥)
काकसूर्जः, पुं, (काकः सूर्जति यच् । काक +
सूर्ज + आधारे णच् ।) काकतिन्दुकहस्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्यस्या इति अच्
तल्लापः ।) काकनासासता । काकोजीहस्तः ॥
काकजङ्घाहस्तः । पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥ रक्ति-
काजता । मजपूरहस्तः । काकमाचोहस्तः । इति
मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्यः
वा ङीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीहस्तः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृति-
र्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घाहस्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । १८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा” ॥)
काकाङ्गी, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अक्षति गच्छ-
तीति । काक + अन्च् + अण् + ङीप् ।) काक-
जङ्घाहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाङ्गः, पुं, (काका अङ्ग इव फलं यस्य । काकी-
त्यस्य पुंवङ्गावः ।) महात्मिन् । काकतिन्दुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“माघैः समानं फलमात्मगुण-
सुक्ताच्च काकाङ्गफलान्तयेव” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन्
अवस्थिते तद्यथा,—

“काकाङ्गसुरसगवाद्या
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उदुबुडविषजसन्ते
सेयौषधनस्यपानानि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥

काकाङ्गः, स्त्री, (काकस्याङ्गमिव बीजमस्याः ।) को-
लशिखी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकाङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
महाज्योतिष्मती जता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाङ्गोला, स्त्री, (काकाङ्गमोरति तत्सादृश्यं बीजे
प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य जत्वम् ।)
कोलशिखी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरुचते भुज्यतेऽसौ इति ।
काक + अद् + कर्मणि ल्युट् ततो ङीप् च ।)
गुह्या । इति शब्दरत्नावली ॥ अतगुह्या । इति

काकुत्

राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । कालियाकाङ्गा इति
भाषा । तत्पर्यायः । हिंसा २ मृधनखी २ तुण्डी ४
काका ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाणिः ८ का-
पाजः ९ कुलिका १० । इति रत्नमाणा ॥ (अस्या-
व्यवहारो यत्र तद्यथा,—

“विकृतातरवधकाकगन्ती
काकादनीताप्रसह्यमूलैः ।
आसेपयेदेनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयहे गण्डमालाद्यधिकारे ॥
अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
१ भागे ॥

“श्वेता रक्तोष्णता धोक्ता कृष्णता चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिखी स्यात् काकागन्ती च रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवृक्षरी” ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) सूर्जवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्वा ।)
पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का +
कल् + अण् ।) द्रोगकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चक्षुली-
भवतीति । कक + क्किन् + ङीप् ।) एषोदरादि-
त्वात् नस्य णः ।) पञ्चतुर्योऽङ्गः । पाँच गणना-
कडि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।

“वराटकानां दण्डकदयं यत् सा काकिणी” ॥)
मागदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णता ।
कुच इति भाषा । एकवराटी । एक कडा इति
भाषा ।

(“तस्मात्पुणं काकिणीं वा फलं पुष्पमद्यापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यच्छे यथा स सफलो भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वे दृश्यतिः ॥) उन्मागस्यांशकः ।
इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चक्षुली-
भवतीति । कक + क्किन् + ङीप् ।) काकिणी ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पक्षतन्त्रे
२ । ७४ ।

“ईश्वरा भूरिदानेन यस्तन्मन्त्रे फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या (स्या) प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः” ॥)

काकिलः, पुं, (कु-ईषत् किरतीति । कु + कृ + कः ।
कोः कादेशः रस्य जत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः ।
इति शब्दमाणा ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभि-
र्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २२ ।
“भिन्नकण्ठध्वनिर्धरिः काकुरित्यभिधोयते” ॥ इति
काकुं लक्ष्योक्त्य उदाहरणं यथा, तत्रैव

“गुह्यपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभि-
समयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु यथ्यति यवेति-
काका व्यज्यते” ॥) जिह्वा । इति चिकित्साशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (ककुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादि-
त्वात् ७ । १ । २१२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

काकोद

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

“असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयत्नमथ दूषयम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषयमिवात्मनः” ॥

ककुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अजराराज्ये यथा रघु-
वंशे ६ । २ ।

“काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीतिराशम्” ॥

दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।

“प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे मत्तैः पाकप्राशनः” ॥

ककुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुग किल महोत्तम-
धारिणो मत्तैः अस्या ककुदि स्थित्वा असुरान्
जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरजयराजः । इति
चिकित्साशेषः ॥ (विवरणान्तु ककुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, स्त्री, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।)
तालु । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥

काकेदुः, पुं, (काकमीषजलमत्र कोः कादेशः ।
ततः कर्मधारयः ।) खण्डः । इति रत्नमाणा चि-
काण्डशेषः ॥ खाण्डा आक् इति भाषा ॥
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराकादकः ।) कुलकाहस्तः
माकाङ्गा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बहस्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोधिकः, पुं, (कु ईषत् कोषी सङ्गोचो । कुच +
ङिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोषी मत्स्यः ।
इति हारावली ॥ काउषी इति भाषा ॥

काकोषी, स्त्री, (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः ।
इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति
शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन्
टाप् च अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुरि
डुमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । फल्गुः २ मलयः ३ जवनेफला ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयः ५ फल्गुफला ६ का-
कोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फल्गवाटिका

८ वज्रफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः ।
काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्या व्यवहारो
यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिंसंयहे सुखरोगा-
धिकारे ।

“काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विखावयेद्विषकं ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सथोषैः प्रतिसाधयेत्” ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्तितं अकति । कु + अक वक्र-
गतौ + अच् । कोः कादेशः ।) काकं कुटिलगति-
कारि उदरं यस्य वज्रमोहिः ।) सर्पः । इत्यमरः ।
१ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।

“यः पूतनामारयणलब्धवर्गः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयाजडृतमूर्तिरव्या-
प्रापो यदुनामधवा रघुकाम” ॥)

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उडुम्ब-
रिका इति ख्याता ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

काकोलू

काचः

काचभा

रिका ॥ काकोलुम्बिका । काकोलुसुरि इति भाषा । अस्याः पर्यायः । कण्ठोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ क्षुमोदुम्बरिका ५ कुष्ठलो ६ फल्गुवाटिका ७ अजाजी ८ कण्ठानी ९ मलपूः १० चित्रमेवजा ११ धाङ्गनाक्षी १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । प्रयणाश्रित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । सनदुग्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, स्त्री, (काकयति कोलयति दुःखदत्तात् । ककलौल्ये + क् + कोल । काकेन उल्लायते भक्ष्यते अथ वा आधारे घञर्थे कः प्रबोदराधित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।

“महानरककाकोलं सङ्गीवनमहायसम्” ॥)

काकोलः, पुं स्त्री, (कु-कुलितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति बिङ्गलीकरोति वा-ज्जेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्यावरविशेषः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० ॥

“काकोलमुद्यतेजः स्यात् कृष्णविविमहाविबम्” ।

इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“काकोलो गरुक्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।

शौक्तिकेयो ब्रह्मपुलो विबं स्याद्गरुको विषः” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संस्त्यायतीति । आ + कुल संस्त्याने + क्तृन् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाङलकात् कोल ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

“वकचैव वलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् ।

मत्स्यादान् विष्णुराष्टांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः” ॥)

सर्पः । शूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामस्यातौबधिविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौबधिविशेषः । तत्पर्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोकी ५ क्षीरा ६ धाङ्गिका ७ बीरा ८ युक्ता ९ धीरा १० मेदुरा ११ धाङ्गोकी १२ खादुमांसी १३ वयःख्या १४ जीवनी १५ युक्ताक्षीरा १६ परास्मिनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्याया १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिजातिरक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-शुक्रवर्द्धकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे आस्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् । काकोल्यादिगणोयथा, “काकोली-क्षीरकाकोलीजीवकर्मभक्तमुद्रपयोर्माषपयोर्मिदा-महामेदाक्षिप्रवहाकर्कटप्रहृष्टोतुगाक्षीरीपद्मकप्र-पौष्टरीकजिह्वजिह्वदीकाजीवन्योभक्तुकेति” ।

“काकोल्यादिरयं पित्तशोथितानिजनाशनः । जीवनोदंष्ट्रयो हृष्यः सन्यस्नेहकरस्तथा” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरोधित्वात् इन्द्रः । ततो वरे षन् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काच इ काकुले । आकाकुयामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट्-इदित् ॥) इ काकुति धनं लोकाः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदमुबन्धो वेदेष्टुधारणभेदार्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

काचः, पुं, (कु कुलितं कचं अच । “का पथ्यचयोः” ६ । १ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मट्टिः । ८ । २४ ।

“आशालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेयानादरेक्षितः” ॥)

काक्षी, स्त्री, (कक्षे कच्ये भवः । “तत्र भवः” । ४ । १ । ५२ । इत्यच् ततो ङीप् च ।) तुरिका । अङ्कुर इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईवत् क्षीवयति । क्षीव + क् + अच् । कोः कादेशः ।) शोभाजनकः इत्यमरः । (गौतमात् शूद्रायाभौशीन्यां जातः पुत्रविशेषः ।

यथा महाभारते २ पर्वणि । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रितव्रतः ।

शौशीन्यामननयत् काक्षीवाद्यान् सुताम्भुनिः” ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यदा ईवत् क्षीवयतीति । एतुल् ।) शोभाजनः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कागः, पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै + कः ।) काकाः । इति जटाधरः ॥

कागदं, स्त्री, (कागः काकवर्णः मस्यादिदीयते अथ इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-पत्रविशेषः । कागज इति आरवी भाषा । यथा,

“भूजे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके । कागदे चाष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः ॥

त्रिगन्धेनाद्यधिकेन विनिश्चय धारयेन्नरः । पञ्च सप्तत्रिकोक्त्या शोधितं कवचं शुभम्” ॥

इति श्रीधनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे चतु-मन्त्रावचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुलितं अङ्गं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, स्त्री, (काचते बध्यते अनेन इति । काच बन्धने + घञ् न कुलम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।) सिकथकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-मृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (काच दीप्तौ + क् + घञ् ।) मृत्तिका-विशेषः । काच् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ । अस्य गुणाः । क्षार-रसत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । अस्त्रनात् कृष्टिकारि-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शिख्यम् । शिका इति भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा,

“आकरे पद्मरागाणां जम्भ काचमणोः कुतः” । इत्युद्भटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम् ।

“अस्मिन्पि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥

निर्मलानि च तेजांसि आजिष्णुनीव पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचचक्षितः” ॥ इति माधवकरः ॥

(“प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाक्षिते । तेनोर्जमीक्षते नाक्षतलुकेनाहतोपमम् ॥

यथावर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हीनेत च क्रमात् । तथाप्युपेक्षमात्रस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥

लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् क्षारयेदृष्टिमखण्डम् । तत्र वातेन तिमिरे व्याविक्रमिव पश्यति ॥

अलाविनादयाभासं प्रसन्नचक्षुते मुहुः । जालानि कोशान् मशकान् रज्ज्वीक्षोपेक्षितेऽप्यच ॥

काचीभूते वृगव्यापश्यत्यास्यमनासिकम् । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमण्यपि मन्यते ॥

दृढः काचोदृष्टं कुर्याद्रजोभूमयतामिव । स्पष्टाव्याभां विलीय्यां खण्डां वा हतदर्शनम् ॥

सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्गोचयति दृक्क्षिराः । दृक्चक्षुर्लं विश्रवन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खण्डोतोद्योतदीपितम् । शिखितित्तिरिपिष्ठाभं प्रायोनीलश्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति । अर्केन्दुपरिवेषाभिमरीचीन्द्रधनूषि च ॥

भृङ्गनीला निराकाका वृद्धक्षिगभानिङ्गनाशतः । दृष्टिः पित्तेन क्रुशस्तथा सा क्रुश क्रुशदर्शना ॥

भवेत्पिण्डविदग्धाख्या पीतापीतामदर्शना । कफेन तिमिरे प्रायः खिगं श्वेतश्च पश्यति ॥

शस्त्रेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् । काचे तु निष्प्रभेन्द्रकप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्थानिङ्गनाशे तु लक्ष्यते । मूर्तः कफोदृष्टिगतः खिगधोदर्शननाशनः ॥

विन्दुर्भलस्येव चलाः पद्मिनीपुटसंस्थितः । उष्णो सङ्गोचमायाभिन्नावायां परिसर्यति ॥

शस्त्रकुन्देन्दु कुसुदक्षटिकोपमशुक्तिमा । रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति ।

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टितादृक् च पश्यति” ॥ इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥

विलुप्तविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, स्त्री, (काचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकायशेषः ॥ काचेन इत्यपि पाठो दृष्टः ॥ (सुग्धबोधमते “किम् । त्रयन्ताक्षि-चनौ” इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्-शब्दार्थे च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोध-चन्द्रोदये । “क्षुद्रा काचन कन्यका खलु मया

तेनास्मि वाताधिकः” ॥)

काचनकं, स्त्री, काचते खेखो निबध्यते येन (कच् + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम् इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्वर्थे इनिः ।) लिपिः । तत्पर्यायः । वर्णदूतः २ स्वस्तिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकक्षारकः ५ तालिकः ६ । इति जटाधरः ॥

काचभाजनं, स्त्री, (काचनिष्कृतं भाजनम् ।) काच-पात्रम् । काचैर वासन इति भाषा । तत्पर्यायः । शिङ्गानम् २ । इति त्रिकायशेषः ॥

काचमर्ग

काचमर्ग, स्त्री, (काचस्य क्षारमृत्तिकायामर्गमिव ।) काचनवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचनवयम्, स्त्री, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं नवयम् ।) नवयविशेषः । काचालुग इति भाषा । तत्पर्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्णकम् ७ काचनवयम् ८ पाकनम् ९ काचोत्थम् १० हयगन्धम् ११ काचनवयम् १२ कुशविन्दम् १३ काचमजम् १४ क्षिप्तम् १५ । अस्य गुणाः । श्लि-कारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तद्विकारित्वम् । दाहदाहत्वम् । कफवातगुल्मभूतनाशित्वम् । अधि-दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भवम्, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काच-नवयम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्णकम्, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्णकं नवयम् ।) काचनवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थानी, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थानीव ।) फलेवहा । पाचन ग्राह इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा— “पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेवहा । क्षयावन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवक्ष्मा । ताम्रपृष्ठी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता । मुष्कको मोक्षकोषण्टा पाटलिः काष्ठपाटला” ॥ कालस्थानीत्यत्र काचस्थानीत्येके । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्मिता स्थानी ।) काचपाचम् ॥

काचिघः, पुं, (काचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । एषोदरादित्वात् ह्यस्य घः ।) काचनम् । हेमचन्द्रः । क्षिमडा । इति भाषा । भूषिकः । इति मेदिनी ॥

काचित्, घ (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । सुगन्धो-धमते “किमन्त्यन्ताश्चिचनौ” इति का + चित्प्रत्ययः ।) काचन । काचि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कद्वये २ । “गोपीभर्तुर्विह्वलधरा काचिदिन्दोवशास्त्री उष्णसेव स्नानितकवरी निःश्वसन्ती विज्ञाकम्” ॥)

काचितं, चि, (काचते बध्यतेऽसौ । कच् + चिच् + कर्मणि क्तः ।) शिखितम् । शिखारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ शिकाय तोला प्रथ इति भाषा ॥

काचिमः, पुं, (कच बन्धे + चिच् + इमन् ।) देव-कुलोद्भववृद्धः । तत्पर्यायः । भञ्जरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काचनम्, स्त्री, (काचते दीप्यते इति । काचि ङ दीप्ती + ल्युः ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा मनुः । २ । २६६ । “अभिजादपि सङ्गतमभेद्यादपि काचनम्” ॥) पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशर-पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काचनमये चि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।

काचना

“निर्घोषं काचनं मायमङ्गुरेव विमुद्यति” ॥

काचनः, पुं, (काचते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) क्षणमस्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तचेलभेदेन च द्विविधः । आद्यस्य पर्यायः । रक्तपुष्पः २ कोवि-दारः ३ युष्मपत्रः ४ कुण्डलः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्यायः । काचनालः २ कर्बुदारः ३ पाकारिः ४ । इति रत्नमाणा ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ कोविदारशब्दे प्रकृतौ ॥ चम्पकः । नाग-केशरः । उदुम्बरः । धुत्तरः । इति मेदिनी ॥ (पुष्करवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १५ । २ । “भीमस्तु विजयस्याथ काचनो होजकस्ततः” ॥)

काचनकम्, स्त्री, (काचन + संज्ञायां कन् ।) हरि-तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचनकः, पुं, (काचन + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-वृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

(“काचनारः काचनको गण्डारिः शोणपुष्पकः” । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-दयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काचनकदली, स्त्री, (काचनवर्णा कदली ।) सुवर्ण-कदली । इति राजनिर्घण्टः । जौपाकला इति भाषा ॥

काचनकारिणी, स्त्री, (काचनं वज्रमूलेन बन्धनं क-करोति । काचन + कृ + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काचनक्षीरी, स्त्री, (काचनमिव क्षीरमस्याः । गौरा-दित्वात् ङीष् ।) काचनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीर-मस्य वा ।) क्षीरिणीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचनगिरिः, पुं, (काचनमयो गिरिः । शाकपार्थि-वादित्वात् समासः ।) सुमेधपर्वतः । इति हेम-चन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ । “जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वगाथादशयोगनसङ्ख-सुदगायतौ हिमहस्तं पृथुङ्गौ भवतः । एवमप-रेण पवनपारियाचौ दक्षिणेन कैलासकरवौगौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिष्टुक्ककगौ अष्टाभि-रेतः परितृप्तौ ऽभिरिव परितस्त्रकान्ति काचन-गिरिः” ॥ दानाय कृतः सुवर्णपर्वतः ॥)

काचनपुष्पकम्, स्त्री, (काचनमिव पीतं पुष्पं यस्य । का-चनपुष्प + कम् ।) आञ्जल्यवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

काचनपुष्पी, स्त्री, (काचनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिका-रिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काचनारः, पुं, (काचनंतर्गणं कच्छति पुष्पैः । काचन + कृ + क्त्वा ।) कोविदारवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ (“काच-नारः काचनकः” इत्यादि पर्यायाः काचनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवहार्यते यत्र तदुच्यते,— “काचनारत्वचः काचः मुगटीपूजने नाशयेत् । गण्डमानान्तथाकाचः प्रौढेय वरुणत्वचः” ॥

काञ्चिक

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

काचनालः, पुं, (काचनं काचनवर्णं कर्तति । काचन + क्त + क्त्वा ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्द-रत्नावली । (काचनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे प्रकृत्या ॥)

काचनाङ्गवः, पुं, (काचनं स्वर्णं आङ्गयते स्पृष्टे स्त-भासा । आ + ङे + कः ।) काचन इत्याङ्गयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काचनी, स्त्री, (काचते दीप्यते अनया । करणे ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरी-वृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचनीया, स्त्री, (काचनाय हिता । काचन + क्तः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचिः, स्त्री, (काचते इति “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काक्षी । इत्युणादि-कोषः ॥ (यथा आर्यासप्तशती ६६६ । “इतकाक्षिवक्षिबन्धोत्तरजघनावपरमोगमुक्तायाः । उज्जसति रोमराजिः स्तनश्रमोर्गोरजनेखेव” ॥)

काचिकम्, स्त्री, (काचि + संज्ञायां कन् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काक्षी, स्त्री, (काचि, “कृदिकारान्तात्” वा ङीप् ।) स्त्रीकथाभरणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सार-सगम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काचिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ सप्तका १० सार-श्रवम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्द-रत्नावली ॥

(“वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाक्षीगुणायाः” । इति मेघदूते । ३० ॥) केचिन्सु एकयष्टिर्भवत् काक्षी मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना बोद्धव्यं ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः” ॥

इति पठन्ति इह त्वभेदात् पर्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदस्तपर्वत्यन्तर्गतपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् । “अथोद्धा मथुरा माघा काक्षी काक्षीभवन्तिका । पुरी दारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥ इयं हि कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते प्राविडदेशे अनुमीयते ॥) गुञ्जा । इति विश्वः ॥

काक्षीपदं, स्त्री, (काक्ष्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्चिकम्, स्त्री, (अञ्ज + धात्वर्थनिर्देशेण्वल् + टाप् चत इत्यञ्ज । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका यत्तियस्य कोः कादेशः ।) वारिप्रत्युषिताम्राञ्जजलम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्यायः । चारनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्लाषम् ४ अभियुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याक्षम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ कुल्लासम् ९ कुल्लाषाभियुतम् १० काञ्चिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाम् १९ । इति तट्टीका ॥ गृह्याक्षम् २०

काशः

महारसम् २१ । इति रत्नमाला ॥ तुषोदकम् २२
युक्तम् २३ युक्तम् २४ धातुम् २५ उद्गाहम् २६
रक्षोघ्नम् २७ कुशलगोलकम् २८ सुवीगाक्षम् २९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिशवम् ३१ अस्त-
सारकम् ३२ । अस्य गुणः । वातघ्नोऽपि सत्व-
दाहमुष्णाम्नाभ्यागविवन्धनाशित्वम् ।
“काक्षिकं दधि तेजन्तु बन्धीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रघ्नीत्यस्यं बल्यं सन्तपसां परम्” ॥
मर्दान्नं च भक्षयात् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अ-
पि च । मेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
पित्तवृद्धिबलियुद्धाग्निवृद्धिकारित्वम् । स्पर्शं शी-
तकत्वम् । अमलमकाशित्वम् । पुरातनस्य तस्य
गुणः । हृत्पादकुमिरोगनाशित्वम् । अभिष्टु-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“कुल्लाबधान्यमग्रेण चाप्येतं काक्षिकं भवेत् ॥
यन्मन्त्रादिमुद्यौ भागे स गुडस्यौक्ताक्षिकम् ।
धान्यराशौ चिरात्स्थं युक्तं युक्तं तदुच्यते” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काक्षिकवटकः, ऐ, (काक्षिकयोगेन कृतो वटकः) ।
वटकविशेषः । कांजि वड़ा इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो यथा,—
“मन्त्रनी नूतना धार्या कटुतेजेन क्षेपिता ।
निर्मलेनाम्नापूर्य तस्याक्षुणं विनिक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरकव्याहिकुसुमगुटीनिशक्तम् ।
निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भागद्वयस्य च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनचयादूर्ध्वमस्त्राः स्युर्वटका ध्रुवम्” ॥
अस्य गुणाः ।
“काक्षिकवटको रथो वातहरः क्षेपकारकः शीतः ।
दाहं मूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेव्वहितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काक्षिका, स्त्री, (कृत्स्नता ईवद्वा अक्षिका) । जीवन्ती-
कता । प्रकाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
काक्षी, स्त्री (कं जलं अर्वाक्षि । क + अन् + कर्मणि
+ अच् । गौरादित्वात् ङीष्) । महाद्रोणावृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ काक्षिकम् । इत्यमरटीका ।
“तुषीवीजं सौहृदिकं काक्षीपितं गुडीजयम् ।
अर्शहरं गुदस्थं स्यादधिमाहिषमश्रुतः” ॥
इति तु काक्षिकार्थे ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥

काठः, ऐ, (काष्ठे तच्छ्रुते इति । कठ + कर्मणि
घञ्) । पाषाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काठिन्यं, स्त्री, (कठिनस्य भावः । कठिन + अच्) ।
कठिनता । यथा । “सीते मा कुश सम्भ्रमश्च मृदुना
काठिन्यमङ्गीकृतम्” । इत्युद्धटः ॥
(यथा च कुमारः । ६ । ७३ ।

“काठिन्यं स्यावरे काये भवता सर्वमर्पितम्” ॥
काठिन्यफलः, ऐ, (काठिन्यं फले यस्य) । कपित्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः) ॥

काशः, ऐ, (कश्चति एकचक्षुर्निमीकतीति । कश्च सं-
ज्ञाय कर्त्तरि घञ्) । काकः । इति मेदिनी ॥

काशः, चि, (कश्चति एकचक्षुषा पश्यति । कश्च +

काशडक

घञ्) । एकचक्षुः । इति मेदिनी ॥ काशा इति
भाषा । (यथा, मनुः । १ । २४२ ।
“खड्गो वा यदि वा कागो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्” ॥)
काशकः, ऐ, (कश्चति शब्दायते । कश्च शब्दे + “क-
श्चिन्ध्यामूकोकयो” । उणां ४ । १६ । इत्युक्तम्) ।
काकः । इत्युणादिकोषः ॥
काशं, स्त्री, (कश्चतीति । कश्च शब्दे + ङः । काशला-
कात् दीर्घः) । सन्धिविच्छिन्नैकशब्दास्थि । यथा ।
“भस्मं समासाद्विविधं कृताश-
काशे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविशिष्टविवर्तितश्च
तिर्यगात् सन्धिमधश्च षट् च” ॥
इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नैकशब्दमस्थि-
काशम् । काशेन च कलकायालवलयतदग्राह-
कानां यज्ञगम् । तत्र भस्मं काशभस्मम् । इति
तट्टीकाव्याख्यामधुकोषः ॥

काशः, ऐ स्त्री, (कणि दीप्तौ + अमन्तात् ङः ।
कादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः) । दग्धः ।
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८ । ७ । २७ ।

“एवता वरजाकाशेनाहन्ति” ॥
“वरजाकाशेन वंशदण्डेन” । इति कर्कः ॥)
मालम् । वागः । (यथा, महाभारते १३ । ५ । ३ ।
“विषये काशिराजस्य यामासिष्कस्य लब्धकः ।
सविधं काशमादाय मृगयामास वै मृगम्” ॥)
शरद्वृक्षः । अर्वा । कुत्सितः । वर्गः । (वर्गश्च एक-
जातीयसमवायः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ६ ।
“क्रियाकाशेष निष्ठातो योगेषु च कुरुद्वह” ॥)
परिच्छेदः । (यथा, अथर्ववेदे १२ । ३ । ४५ ।
“इदं प्रापमुत्तमं काशमस्य यस्मात्सोकात्परमेष्ठी
समाप” ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ । (यथा, हेः रामायणे
२ । ८६ । १८ ।

“ताम् गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जगम् ।
निवृत्ताः काशचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः” ॥
“क्रीडार्थं काशचित्राणि काशे जले चित्राणि
चित्रगमनानि कपुत्वात् क्रियन्ते स्मेत्यर्थः” ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्भः । (यथा, अमरशतके ६५ ।

“उरुहयं मृगदृष्टः कदलस्य काशौ
मध्यश्च वेगिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)
ट्टादिगुच्छः । (यथा, भट्टिः ५ । १८ ।

“दृष्ट्वाकाशमिव श्यामा न्ययोधपरिमखला” ॥)
तरुस्तम्भः । गुडि इति भाषा । (यथा, रामायणे ।
“वृक्षकाशमितो भाति” ॥ वृक्षाणां शाखा ।
यथा, मनुः १ । ४६ ।

“उद्भिजाः स्यावराः सर्वे वीजकाशप्ररोहिणः” ॥
“केचित्काशदात् शाखा एव रोपिता वृक्षां यान्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ रुन्दः । समूहः । रङ्गः । निर्जन-
स्थानम् । इति मेदिनी ॥ स्यावा । इति हेमचन्द्रः ॥

पापीयान् । इति धरणिः ॥
काशकटुकः, ऐ, (काशे स्तम्भे कतायामित्यर्थः कटुक-
स्तम्भः) । कारवेणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (का-
शवेणशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काशडवा

काशकाशकः, ऐ, (काशस्य शरद्वृक्षस्य काशमिव
काशं यस्य । काशकाश + कप्) । काशकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काशकारं, स्त्री, (काशं स्तम्भं किरति दीर्घतया उत्-
दिपति । काश + कृ + अच्) । गुवाकः । इति
शब्दमाला ॥ (एति तु काशं वायं करोति इति
काशकारः । वायकारकः ॥)

काशकीलकः, ऐ, (काशे स्तम्भे कीलकमिव यस्य ।
काशकील + कप्) । कोधः । इति राजनिर्घण्टः ।
लोधकाठ इति भाषा ॥

काशगुग्गुलः, ऐ, (काशेन गुग्गेन गुग्गुयति वेष्टयति
भूमिम् । काश + गुडि वेष्टने + अच्) । गुग्गु-
नामद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काशगोचरः, ऐ, (काशस्य वायस्य गोचर इव गो-
चरो यस्य) । नाराचः । कौहमयवाक्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काशग्री, स्त्री, (काशेन स्तम्भेन ग्रीधतेऽसौ काशं
नयति आत्मानं वा । काश + ग्री + क्तिप् । एषो-
दरादित्वात् णत्वम्) । सूर्यपर्वकता । रामदूती
इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काशतित्तः, ऐ, (काशे स्तम्भे तित्तः) । भूमिम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“किराततित्तः कैरातः कटुतित्तः किरातकः ।
काशतित्तो नार्यतित्तो भूमिम् रामसेनकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे । गुणा-
दयोऽस्य किराततित्तशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काशतित्तकः, ऐ, (काशतित्त + स्वार्थे कन्) । भूमिम्
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । चिराता इति भाषा ॥

काशनीलः, ऐ, (काशे स्तम्भे नीलः) । लोभः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काशपटः, ऐ, (काशे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवर-
कत्वात् स्थितः पटः) । यवनी । तिरस्कृतिः ।
इति हेमचन्द्रः । कानात् इति भाषा ॥

काशपुष्पा, स्त्री, (काशस्य वायस्य पुष्प इव पुष्पो
यस्याः) । शरपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काशपुष्पं, स्त्री, (काशत् स्तम्भं व्याप्य पुष्पं यस्याः) ।
क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
दोना इति भाषा ॥

काशपृष्ठं, स्त्री, (काशं तरुस्तम्भ इव स्थूलं पृष्ठं
यस्य) । कर्णधनुः । इति महाभारतम् ॥

काशपृष्ठः, चि, (काशः वायः पृष्ठे यस्य) । काश-
स्पृष्टः । शस्त्राजीवः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
“स्त्रीपूर्वाः काशपृष्ठाश्च यावन्तो भरतवर्धन ।
अथवा ब्राह्मणाश्चैव आजे नार्हन्ति केतनम्” ॥
इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥ वैश्यापतो
ऐ । इति दानधर्मः ॥

काशवारिणी, स्त्री, (काशान् संग्रामापतितान् वा-
जान् स्मरणादेव निवारयतीति । काश + वृ +
णिच् + णिनिः) । दुर्गा । यथा,—

“महामाजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम् ।
स्मरणाद्वारते वाजान् तेन सा काशवारिणी” ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥

कायदेवः

कायदेवः, स्त्री, (कायदेवः किञ्चिन्नात् रोहतीति । काय + देव + कः टाप् च ।) कटुकी । इति रत्नमाणा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कटुी तु कटुका तिका कणभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मन्थशकका चक्राङ्गी शकुलादनी ।
मन्थपित्ता कायदेवहा रोहिणी कटुरोहिणी” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्याः गुणाः कटुकः शब्दे ज्ञेयाः ॥)

कायदेवि, पुं, (कायस्य वेदविभागस्य ऋचिः । यदा कायेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋचिर्विचारकः ।) वेदकायविशेषाध्यापकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रवयनेन क्रियाकायस्य विचारकः । तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसाख्य-वेदान्तशास्त्रप्रवयनेन ज्ञानकायस्य विचारकः । इत्यादि स्मृतिनिर्दिष्टम् ॥)

कायवान्, [व] चि, (कायः शरः प्रहरणतया अस्यास्ति इति । काय + मनुप् । मस्य वः ।) कायहीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥

कायसन्धिः, पुं, (कायस्य सन्धेः सन्धिः मेहन-स्यानम् ।) यज्ञिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाव गौट इति च भाषा ॥

कायस्युष्टः, चि, (स्युष्टं यष्टीतं कायं येन निष्ठान्त-त्वात् परनिपातः ।) कायस्युष्टः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

कायस्त्री, स्त्री, (कायेन स्त्रियेन स्त्रीम् ।) भद्रमु-क्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कायिका, स्त्री, (कायः गुच्छः प्राशस्येन अस्ति अस्याः । काय + ठन् + टाप् ।) लङ्गानामकधान्य-विशेषः । बालुकीनामकर्कटीभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥

कायहीरः, चि, (कायः वागः अस्यस्य । काय + “कायहायादीरहीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) कायहायवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० ।

“कायहीरः खात्रिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तुजवान्” ॥)

कायहीरः, पुं, (कायः क्तम् अस्यास्तीति । काय + “कायहायादीरहीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । अताप्रभेदः । काय-वेन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कायकटुकः २ नासासवेदनः १ पटुः ४ अग्रकायः ५ क्लोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकायिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुष्टघ्नलूतागुल्मीदरनीहृल्लमन्दाभिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कायहीरी, स्त्री, (कायहीर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाणा ॥ कायहीरा इत्यपि पाठः । (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कायेश्वरः, पुं, (काये इत्युत्तिव ।) कोकिकाश्वरः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुजिया खाड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्यायाः । यथा, भावप्रकाशस्य

कात्याय

पूर्वखण्डे १ भागे ॥

“कोकिकाश्वसु काकेश्वरितुरः क्षुरकाः क्षुरः ।
भित्तुः कायेश्वरपुत्र इत्युगन्धेक्षु बालिका” ॥

गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥ काश्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कायेश्वरी, स्त्री, (कायं वाचाकारं पुष्यं ईर्त्ते । काय + ईरन् गतौ + ण्व ।) गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

कायेश्वहा, स्त्री, (काये रोहिनि इति कः टाप् । सप्तम्या अलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाणा ॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो बोध्यः ॥)

कातरः, चि, (कु कट्टेन वरतीति । कु + तृ + कच् । कोः कादेशः ।) असनाकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ (यथा रघु ११ । ७८ ।

“कातरोऽसि यदि वोढुतार्चिषा
तर्जितः परमुधारया मम” ॥)

कातरः, पुं, (कं कर्त्तुं कातरति । क + च्वा + तु + कच् ।) कातलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातका, पुं, (कातर एव रस्य कः । अयं हि रोहि-तादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तद्यात्वम् । यदा, कस्य जनस्य तत्तं स्पृश्यत्वेन न अस्ति कस्य । अग्रं कादित्वादच् ।) मत्स्यविशेषः । कात्का इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुपाकित्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।

“कातको मधुरः खोषो गुरुपाको त्रिदोषकृत्” ॥)

काटणं, स्त्री, (कुत्सितं ढगं कृत्तं ढगं वा । कोः का-देशः ।) रोहिण्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गेजापत्यं । कत + “गर्गा-दिभ्यो यच्” । ४ । १ । १०५ । इति यच् ।) कात्यायन-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् यनिष्ठाः ।) धर्मशास्त्रकर्तृमुनि-विशेषः । (यथाशं याज्ञवल्क्ये १ । ४ । ५ ।

“मन्त्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्भर्ताः कात्यायनश्च सप्तमी ॥

पराशरव्यासशङ्खनिखिता दक्षगोतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥

वररुचिः । इति मेदिनी ॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो यच्” । ४ । १ । १०५ । इति यच् । “सर्वज-लोहितादिकतस्तेभ्यः” । ४ । १ । १०८ । इति यत् ।) पित्वात् ङीष् ।) दर्गा । (यथा मार्कण्डेय ६१ । २३ । “एतस्ते वदनं सौम्यं लौघनञ्चयभूषितम् ।

पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायणि नमोऽस्तुते” ॥)

अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा । इत्यमरः । २ ।

६ । १० ॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीरेका पत्नी ।

यदुक्तं वृद्धदारयकोपनिषदि । “याज्ञवल्क्यस्य

हे माय्ये भवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च । तयोर्हि

मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी भूयस्वी प्रज्ञैव तर्हि कात्या-

यनी” ॥ मत्स्यां ङीष् । कात्यायनस्य कर्तव्यं पत्नी” ॥)

कादम्बा

कादम्बः, पुं, (कादम्बे समूहे भवः । कादम्ब + अण् ।) कण्ठसः । वाणि ज्ञास् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः । ११ । ५५ ।

“कचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव प्रकिः” ॥)

अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तपित्तनाशित्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । श्रोतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (कादम्ब एव । स्वार्थे अण् ।) कादम्ब-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कादम्बस्येदमिति वृत्तपद्या अण् । कादम्बसम्बन्धिनि, चि । कादम्ब-कुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ ।

“गन्धश्च धाराहृतपल्लवानां
कादम्बमर्द्धाद्भुतकेसरश्च” ॥)

वागः । इति मेदिनी ॥ कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वागः । इति चारावली ॥

कादम्बरं, स्त्री, (कादम्बम् कादम्बोद्भवं रसं जाति मृच्छातीति । कादम्ब + जा + कः । कस्य रः ।) कादम्बपुष्पोद्भवमयम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, माघे ।

“निषेच्य मधुमाधवाः सरसमज कादम्बरम्” ॥)

दधिसारः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीधुः । इति विष्णुः ॥

(इक्ष्वाकतगुडादि । इति मञ्जिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कादम्बरसत्त्वं जाति मृच्छातीति । जा + कः । कस्य रश्च ।) दध्ययम् । दधिसारः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु छव्यवर्णं नीलवर्कमित्यर्थः अम्बरं

वस्त्रं यस्य । कोः कदादेशः । कादम्बरो बलरामस्य

प्रिया । कादम्बर + अण् ततः स्त्रियां ङीष् ।

यदा कादम्बे जातो रसः कादम्बः । “तज्जनातः” ।

४ । ३ । २५ । इत्यण् । कादम्बं राति ददा-

तीति । रादाने + “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ ।

२ । ३ इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा ।

इति मेदिनी ॥ (यथा,—

“कादम्बरीमदविधूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि लाङ्गलभतः पतनं पृथिव्याम्” ॥

इत्युट्टः ॥) कोकिला । खरस्त्री । शार्ङ्गिकाप-

त्तिणी । इति मेदिनी ॥ (वायमद्विरचितकाय-

विशेषः । स्वभाविकानामैव प्रसिद्धोऽयं यन्मः । इयं

कादम्बरी तु वायमद्वेनासमापिता पुनरस्य पुन्येन

समाप्तिं नीता ॥ वायिकाविशेषः । सातु तुम्ब-

प्रभृतीनां वसां गन्धर्वानां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्याया

प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या । अस्या जननी सोम-

मयूखसम्भवापुत्रसं कुले जाता गौरीति नाम्ना

प्रसिद्धा । अस्या अन्यद्विरयन्तु कादम्बर्यां वृक्ष-

कम् ॥)

कादम्बरीवीजं, स्त्री, (कादम्बर्यैः वीजं आसवः ।)

सुरावीजम् । इति रत्नमाणा ॥

कादम्बर्यः, पुं, (कादम्बर्यै हितः इति यत् ।) कादम्ब-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब +

आचारे क्तिप् + अण् + टाप् ।) कादम्बपुष्पीवृक्षः ।

कान्तं

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुविहरी इति भाषा ॥
 कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां ।
 कादम्ब + इति छोषः ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥
 कादाचित्कं, स्त्री, (कादाचित्कवम् । इति सुगन्धबोध-
 व्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
 “यद्यपि रसाभिन्नतया चर्यमास्यापि न कार्यत्वं
 तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य-
 त्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” ॥)
 काद्रवेयः, पुं, (काद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + “शुभादि-
 भ्यश्च” । ४ । १ । २२३ । इति ङ्क् । “ते लोपो-
 ऽकाद्राः” । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रु-
 सन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
 (यथा, महाभारते २ । ६५ । ४१ ।
 “श्रेष्ठोऽनन्तो वासुकिश्च तत्तकश्च भुजङ्गमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कानकं, स्त्री, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्यस्य ।
 कनक + क्यङ् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः ।
 तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्प्लेद-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि-
 संग्रहे बृहत्सिंहनादगुणौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
 “सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्णं निक्षिपेत् ।
 ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्” ॥)
 काननं, स्त्री, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यदा
 कानयति दीपयति । कनदीप्तौ + क्तिच् + ल्युट् ।)
 वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
 “शीतो वायुः परिश्रमयिता काननोऽम्बराणाम्” ॥
 कस्य अश्रूणाः आननं मुखम् ।) अश्रूणां मुखम् ।
 गृहम् । इति मेदिनी ॥
 काननारिः, पुं, (काननस्य अदिरिव । शमीगर्भात्पि-
 ताग्निना सर्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी-
 शब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूजायां जातः कन्याया
 जातो वा । कन्या + “कन्यायाः कनीन च” । ४ । २ ।
 ११६ । इति षण् कनीनदेशश्च ।) अनूजापुत्रः ।
 तत्पूर्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २४ ॥ सा कन्या यद्यनूजा पितृगृहे यव तिष्ठति
 तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,—
 “कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यनूजा तदा वोदुरेव यथा,—
 “पितृवेषमणि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं वदेन्नास्मा वोदुःकन्यासमद्वयम्” ॥
 इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥
 कान्तं, स्त्री, (कान्ते दीप्यते इति । कान् + कर्त्तरि क्तः ।)
 कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “खादुर्यत्र भवेद्भिन्नेकलो रात्रिन्दिवोषितः ।
 कान्तं तदुसमं यच्च रूप्येणावर्त्तितं मिलेत्” ॥
 तस्य परीक्षा । यथा ।
 पाचे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो
 विद्धं गन्धं विहजति निजं रूषितं निम्बकण्डूः ।

कान्तसो

पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
 कान्तं लौहं तदिवमुदितं लज्जयाक्तं न चान्यत्” ॥
 इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
 “यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तो
 हिङ्गुगन्धं त्यजति भजते खादुतां निम्बकण्डूः ।
 पात्रं दुग्धं भवति सिकतापुल्लवन्नैति भूमौ
 कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे बृहत्सर्व-
 वरहरणौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
 “पारदं गन्धकं शुद्धं तास्यमम्लम् मात्तिकम् ।
 हिरण्यं तारताण्ड्यं कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
 मृतं कान्तं पलं देयं सर्वमेकीकृतं शुभम्” ॥)
 कान्तः, त्रि, (कान्ते इति । कम् + कर्मणि क्तः “यस्य
 विभाषा” । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासि-
 कस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमे-
 दिनीकरौ ॥ (यथा,
 “मलिनमपि मृगाद्या बल्कलं कान्तरूपं
 न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति” ।
 इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)
 कान्तः, पुं, (कम् + क्तः ।) श्रीलङ्काः । चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ परितः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
 “कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिद्गुणः” ॥)
 चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तःशिला । यथा । चन्द्रकान्त-
 सूर्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिमाल-
 वृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते २९ । १४६ । ४५ ।
 “कामहा कामजित् कान्तः कामः कामपदः प्रभुः” ॥
 शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
 “गृहः कान्तो निजः सर्पः पवित्रं सर्वपावनः” ॥
 कार्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
 “कामजित् कामदः कान्तः सत्यवामधुवनेश्वरः” ॥)
 कान्तपत्नी, | न | पुं, (कान्तस्य कार्तिकेयस्य पत्नी ।
 मयूरस्य कार्तिकवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कान्तपत्न्यः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।)
 कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तलकः, पुं, (कान्तं लक्यते आसाद्यते । कान्त + लक
 आसादने + घञर्थे कः । यदा कान्ते इति “मति
 बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः” । ३ । २ । १८८ । इति क्तः ।
 कान्तः । ततः लकतीति । लक + लच् । कान्त-
 खासौ लक्येति ।) गन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥
 तुन्द इति भाषा ॥
 कान्तलोहं, स्त्री, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं
 लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निबन्धो-
 करणं यथा, —
 “शुद्धस्य सुतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
 द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
 यामद्वयं ततो गोर्लं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
 आच्छादयेत्तद्वज्रैः पदैरुष्णो यामद्वयान्नुवेत् ॥
 त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तप्ततोमर्दयेद्बुद्धम् ।
 रजसाद्वयजितं नीरे तरति हंसवत् ॥

कान्तारः

तीक्ष्णं मुखं कान्तलोहं निबल्यं जायते भृशम्” ॥
 “ततः कोटिसहस्रेभ्यः कान्तलोहं महागुणम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे, जारणमारया धि
 कारे ॥
 कान्ता, स्त्री, (कान्ते असी । कम् + क्तिच् + कर्मणि
 क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
 “भटिति प्रविश गेहं मावद्विस्तिष्ठ कान्ते !
 ग्रहणसमयेना वर्यते शीतरश्मिः ।
 अथि । सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राज-
 र्यसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय” ॥) प्रिय-
 कुलदः । इति मेदिनी ॥ सर्वज्ञसुन्दरी स्त्री ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
 (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २६ । ३३ ।
 “कूटस्था कवया कान्ता कूर्मयाना कणावती” ॥)
 बृहदेका । रेणुका । नागरमुक्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कान्ताङ्गिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्गिद्या चरमस्यर्ध-
 नेव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघाताद-
 शोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेरुक्तथात्वम् ।)
 अशोकवृक्षः । इति निजाग्रहणैः ॥
 कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरण-
 स्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघा-
 तादशोको विकशति” । इति कविप्रौढोक्तेरुक्तथा-
 त्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कान्तायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । कान्तं कम-
 नीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तार्द, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छ-
 तीति । कान्त + ऋ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
 इति षण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोर्हं
 ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्मण्यण् ।) काननम् ।
 (यथा, हेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
 “सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
 बद्धदोमं हि कान्तार्दं वनमित्यभिधीयते” ॥)
 पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोर्हं रसं ऋच्छति प्राप्नोति ।
 कान्त + ऋ + ण्य ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति
 हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 “कान्तार तावसाविक्षुर्वशकानुगुणौ मतौ” ॥)
 अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । युक्तोष्णवृद्धिकारित्वम् ।
 बृंहणत्वम् । सारकत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारः, पुं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति
 यत्र । विंशसङ्ख्यत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे
 घञ् ।) महावनम् । (यथा, गोः रामायणे । ४ ।
 ४९ । ११ ।
 “कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
 गिरिजालाहतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्” ॥)
 दुर्गमपथः । इत्यमरः । १ । ११ । ७१ ॥ (उक्तञ्च—
 “सिंहक्षुसुकारीन्द्रकपोजमूजगणितं रक्षाक्षमुक्ता-
 फलम् कान्तारे वदरीभमाद्भुतमगाद्विहस्य
 पत्नी मुदा” इति ।) विजम् । हिमम् । इति
 मेदिनी ॥

कान्यकु

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + कर्त्तृ कन् । इच्छुविशेषः ।
इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक् इति भाषा ॥
कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इच्छुभेदः । काजले आक् इति भाषा । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । जघनत्वम् । क्षाररसत्वम् ।
कषवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कसु कान्तौ कन् दीप्तौ वा + भावे
क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । शोभा २ द्युतिः ३
हविः ४ इत्यमरः । १।३।१०॥ शुभा ५ दीप्तिः
६ मा ७ श्रीः ८ भावा ९ भाः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अभित्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।

“शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्त्यैवानपायिनी” ॥)
कान्तिकारकपर्याया यथा । रश्मि १ उग्रसि २
वेति ३ वेगति ४ वेसति ५ बाष्पति ६ वटि ७
वर्गति ८ जूवते ९ हर्षति १० आचके ११ उग्रिक्
१२ मन्वते १३ हन्तसत् १४ आकनत् १५ चक-
मानः १६ कर्मति १७ कानिबत् १८ इत्यष्टादश-
कान्तिकर्माणाः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“रूपयौवनकान्तिव भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः” ॥)
इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः ।
दुर्गा । यथा, --- देविपुराणे देवीनिवर्तनाम ४५
अध्याये ॥

“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयज्ञाश्च या ।
लक्ष्मीर्वा लज्जना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते” ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २६ । ४० ।

“कुमुदती कर्मलानी कान्तिः कस्मिन्दायिनी” ॥
“कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा” । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं, स्त्री, (कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो
+ क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं
ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके चि ॥
कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) बाकुलीकृष्टः ।
सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कान्तिदायकं, स्त्री, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा
+ क्त्वल् ।) काशीयककृष्टः । इति जटाधरः ॥ शो-
भादायके चि ॥

कान्दविकः, जि, (कान्दौ संस्मृतं कान्दवं । कान्दु + अण् ।
कान्दवं पण्यं अस्य “तदस्य पण्यम्” । ४ । ४ । ५१ ।
इति ठक् ।) आपूपिकः । पूषविक्रयकर्त्ता । इत्य-
मरः । २ । ६ । २८ ॥

कान्दिग्भूतः, जि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः ।
कान्दिष् + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन प्रकायितः ।
इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, जि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा
हेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्गानमिति ठक् एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन प्रकायितः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुलं, स्त्री, (कन्याः कुला न्युजीकृता वायुना
यज । ततः स्तार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः ।
अण् इति भाषा । तत्पर्यायः । महोदयम्

कापाली

२ कन्याकुलम् ३ माधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुश-
स्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते
३ । ११५ । १६ ।

“यत्किमेव काले तु दधिस्थाः दधिपीपतिः ।
कान्यकुले महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
माधोति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह” ॥
यत्तदपुरविशेषं कन्याकुलशब्दे ब्रूयम् ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात् जन्मात् अन्धस्मिन् जायते ।
कान्य + जन + ङः + टाप् ।) गौनामगन्धद्वयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकाः, पुं, (कापटेन चरति इति ठक् ।) छात्रः ।
अन्धमर्मज्ञः । (“तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्चात्रः
कापटश्चवहारित्वात् कापटिकः । तं दृष्ट्वैर्यम-
मर्थमानाभ्यामुपगृह्य रक्षसि राजा ब्रूयात् यस्य
दुर्दन्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति
मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकश्च टीकायां कु-
ल्लुकभट्टः ।) छटे चि । इति मेदिनी ॥

कापयं, स्त्री, (कापटस्य कार्ये भावो वा । कापट
+ अण् ।) कापटता । शठता । कापटशब्दात्
भावार्थे ण्याप्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापयः, पुं, (कुत्सितः पश्याः । कु + पयिन् + अच् ।
“कापयस्तयोः” । ६ । २ । १०४ । इति कादेशः ।)
कुत्सितपयः । तत्पर्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३
विपयः ४ कदम्बा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥
कुपयः ६ असत्ययः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“आख्यातुं कापयं दुःखं विष-
मम् ब्रह्मकण्टकम्” ॥ इति हेः रामायणे । २ ।
१०८ । ७ ॥)

कापालं, स्त्री, (कापालमेव कपालस्येदं वा । कपाल +
अण् ।) अष्टादशकुलान्तर्गतवातिककुलम् । इति
माधवकारः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे ब्रूयम् ॥
कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटा । इति शब्द-
चन्द्रिका रत्नमाणा च ॥ कालिया कड़ा इति
भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कापालेन नृकपालेन चरति अन्ध-
वहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्ण-
सङ्हरजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कापालि
इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—

“अथ तीर्णकराग्रयोः प्रत्यये
कापालिकजाकं विजेतुम्” ।

इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हट-
योगदीपिकायां १ । ८ ।

“भानुको नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा” ॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ६६ ।

“निषेधते श्रौतलभ्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोणी” ॥

“कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके
खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः” ॥ इतितट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडम्बा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ ।
१७ । १०२ ।

“अजैकपात्रं कापाली चिशङ्करजितः शिवः” ॥)

कामः

कापिलाः, पुं, (कापिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा
इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कापिकमधिकृत्य ज्ञातो ग्रन्थः । अण् । कापिलाधि-
कारेण ज्ञात उपपुराणभेदः । यथा कूर्मपुराणे ।
“कापिलं मानवस्यैव तथैवोशनसेरितिम्” ॥)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कापिशं, स्त्री, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधुद्वयम् ।
कापिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कापिशायनं, स्त्री, (कापिशैव स्तार्थे अण् । तत्र जा-
तम् । “कापिश्याः व्याक्” । ४ । २ । ८८ । इति
व्याक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति
धरणी ॥

कापिशेयः, पुं, (कापिशायाः अपत्यम् । ङक् ।) पिशाचः ।
इति त्रिकायशेषः ॥

कापुल्लवः, पुं, (कुत्सितः पुल्लवः । “विभाषा पुल्लवे” ।
६ । २ । १०६ । इति कौःकादेशः ।) कुपुल्लवः ।
कुत्सितपुल्लवः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितो-
पदेशे ॥

“उद्योगिणं पुल्लवसिं हनुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुल्लवा वदन्ति” ॥

कापेयः, जि, (कापेर्भावः कर्म वा । कापि + ङक् ।
कापिसम्बन्धी । इति हज्जायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं
यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १६ ।

“कश्चिन्नं खलु कापेयी सैव ते चक्षुचक्षता” ॥)
कापोतं, स्त्री, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोत-
गणाः । इत्यमरः । २ । ५ । ४७ । पायसर भाक्
इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । “तस्येदम्” । ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६ । १८ । २५ ॥

“दुर्मना भगवान् काव्यः पौरहित्यं विगर्हयन् ।
स्तवन् दत्तिं च कापोतो दुहिचा स ययौ पुरात्” ॥
कापोती कपोतसम्बन्धिनी दत्तिं परद्वयपञ्जीवित-
मित्यर्थः ॥ सौवीराङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ । दचकः । इति मेदिनी ।

कपोताभवर्णः । तद्वति चि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताङ्गनं, स्त्री, (कापोतश्च तत् अङ्गनञ्चेति ।)
सौवीराङ्गनम् । स्त्रीतोङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

काप्यकारः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति ।
काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं
चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् ।
चित्ते पापं आधाय यः प्रंसति सः । इति त्रिका-
यशेषः ॥ अपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काकलः, पुं, (कुत्सितं कर्णं यस्य । कौः कादेशः ।)
कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामः, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, स्त्री, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः ।
निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाङ्म । अनु-
मतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।

“मनाशनभ्यादृत्वा वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी” ॥
कामः, पुं, (काम्यते असौ कर्मणि अण् ।) काम्य

कामः

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ८४ ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्वति ।
हविषा कृष्णवर्त्तेन भूय यथाभिवर्जते” ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।

“हृदि कामो भवोः क्रोधो लोभश्चाधो रदच्छदात्” ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कामार्थं धनं
वरः । यथा रघुः २ । ६५ ।

“सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य प्रयच्छिनी सा” ॥

कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।

“तथेति कामं प्रतिश्रुत्यवान्
रघोर्यथागतं मातृजिसारथिर्ययौ” ॥

महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
“गन्धर्वा गन्धर्वातिर्दिग्वासाः काम एव च” ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४६ । ४५ ।

“कामश्च कामकृत् कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
वसुदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजधृतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारः
३ । ६४ ।

“कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवदङ्गिसुखं विविधुः” ॥

स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पण्यायः । मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रदुषः ५ मोनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ चणकः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्भु-
राजः १२ मनसिजः १३ कुसुमेवः १४ अमन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिप्रतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विष्णुकुतुः २१ इत्यमरः
२ । १ । २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाघरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चवाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ आमणः २७ अमणः २८ अममाणः २९
अमोऽपरः ३० आनतः ३१ आमकः ३२ भङ्गः ३३
आनतचारः ३४ अमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भङ्गनायकः ४३
गायगः ४४ गोविजः ४५ गर्त्तकः ४६ खेलकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विजासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥

“दाङ्गिमीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पुष्पवाजेक्षुकार्मुके ॥
विभागाः सर्वभूषाङ्गाः कामाः पञ्चाशदीरिताः” ।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-
मेकपञ्चाशत्पञ्चाशद्विधो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

तस्य स्थानानि यथा ।

“पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुक्षे हृदि ।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे अतार्वधि ।
जलाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिजमात् ॥

कामः

इत्थे पुंसां स्त्रियां वामे मुखे कक्षे त्रिपर्यायः ।
पादाङ्गुले प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ।
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुक्षमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव षष्ठ्यां कक्षदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां ओष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नेत्रे तथा ।
अबन्धे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां जलाटके ।
पौर्यमास्यां शिखायाश्च ज्ञातव्यञ्च इति जमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखपुष्पनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिष्विन्दुप्र-
त्येकबोद्धव्यस्तस्य ज्ञानमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रबोद्धव्यकला-
रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्थानुत्पत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
“ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च सुतेति वै ॥
तस्याश्च चरितं चित्तं कामवायविकोद्धितम् ।
शरीरायां प्रेततां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भगस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चक्षितत्वममर्थ्यादभ्युपगच्छति ॥
कामस्य तादृशं भावं सुनिमोहकरं मुहुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्यां स्वयं तत्र चपामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मन्दे तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्ववृत्तं मनस्विनी ॥
इदं विमल्ये सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मन्दनैरितः ॥
अकार्षीत्यानुरागोऽयमभिनाथं पितामहः ।
दृष्ट्वा चक्षुः स्पृष्ट्वा तस्माद्भक्तः कापि पापकृत् ॥
ममापि मथितं चित्तं मन्देन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्वान्चकितं भग्नो भूभृम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोर्ये पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साध्यतम् ।
यन्मां पिता आतरेण सकामामपरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्षुः स्पृष्ट्वा तस्माद्भक्तः कापि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्थ्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पथाविव स्वे ताते सर्वेषु सहजेष्वपि ।
कमिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारणम् ॥
मर्यादां स्थापयिष्ये पश्चात् त्यज्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे क्षमिताः स्वयं ज्ञातः ॥
आहमिमेन कायेन किञ्चिद्वान्ति प्रयोजनम् ।
येन स्वेन शरीरेण तातेऽथ सहजे स्वे ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्पुङ्गवसाधनम् ।
इति संचिन्त्य मनसा सन्ध्यां शौचवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः कृता ॥

कामाया

तथा स श्रेष्ठः समञ्जितः सदा
सौवर्णगौर्यादिसमप्रभाभ्रता ।
सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयान्निर्विराज शम्भुत्” ॥
इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ तस्याः शरीरन्तु वक्त्रकान्तिरसंखतम् ।
परिस्त्रीयां जटाघातैः पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
हिमागोतर्जितान्धो जसदृशं वदनं तथा ।
निरीक्ष्य क्षपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्” ॥
श्रीभगवानुवाच ।
“प्रीतोऽस्मि तपसा भग्नो भवत्वाः परमेष्ठ वै ।
स्त्वेन च शुभे प्रसन्नो वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्यं वरेणास्ति मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः” ॥
सन्ध्यावाच ।
“यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति ।
हृतस्तदायं प्रथमं वरं मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् सुवर्णवर्णे ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै” ॥
श्रीभगवानुवाच ।
“प्रथमं श्रेष्ठो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेष्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्षणित् क्षणित् ॥
तपसा तव मर्यादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” ॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अभिनाथः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशूनो महापाया विज्ञेनमिह वैरिणम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥
कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) इति ।
कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य थाः
बोद्धव्यकलास्ता एव कामकलाः ॥
कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वैश्या
प्रियः । वैश्याविभ्रमः । इति मेदिनी ॥
कामकेलिः, चि, (कामे तज्जेतुकरतौ केकिर्यस्य ।)
विष्णुः । इति चिकावशेषः ॥ (कामनिमिता
केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥
कामखड्गदत्ता, स्त्री, (कामं कामनीयं खड्ग इव दत्तं
पत्रं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामगामी, [न] चि, (कामं यथेष्टं यानि विचारम-
कुर्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + गिणिः ।)
कामकृासी । खेच्छागमनश्रीलः । इत्यमरटीका ॥
कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः ।) रागः । विषयः
आभोगः । इति मेदिनी ॥
कामकृामी, [न] चि, (कामं यथेष्टं गमनश्रीलः ।
सुधीति गिणिः । काममप्राप्यम् ।) खेच्छागमन-
श्रीलः । तत्पर्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ७६ ॥
कामचारी, [न] चि, (कामेन खेच्छया चरति ।

कामधे

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
“पुरन्दरं च नामोते परस्त्रीकामचारिणम्” ॥
इति महाभारतम् ।) खण्डः । कणविश्रुः । इति
मेदिनी ॥

कामचारी, [न] पुं, (कामेन इच्छासारेण चरति
विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुञ्जध्वनिः । काम
+ जन + णिच् + क्त्वा । निपातनात् न क्लृप्तः ।
यदा कामजं कन्दर्पभावं ज्ञायति । कामज +
आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामताना, पुं, (कामं तानयति प्रतिष्ठापयति ।
काम + तनप्रतिष्ठायां + णिच् + क्तम् ।) को-
किलः । इति विकारद्वयः ॥

कामदः, जि, (कामं अभिकामं ददाति । काम + दा +
कः ।) कामदाता । अभिकामदः । इति मेदिनी ॥
(यथा हेः रामायणे २ । ३३ । ७ ।

“येन्यस्य रत्नः सन् कामागमैव कामदः” ॥

कामं कामस्य रूपं स्वयन्दैवैव द्यति अथखण्ड-
यतीति । यदा कामं मदनं द्यति नाशयतीति ।

ऊर्द्धरेतस्वादस्य तथात्वम् । काम + दा + कः ।
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।

“कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाम्बुनेश्वरः” ॥

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा
+ कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुषा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुह +
“इगुपधक्षाप्रोक्तः कः” । ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततश्चाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोध्या-

करजम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
“कामं बवर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुषा मही” ॥)

कामदुतिका, स्त्री, (कामस्य उदीपकत्वात् दृतिर्नैव ।
वाग्दन्तीहस्तः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोदीपकत्वात् ।
पाटकादृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति
धारयति वा । काम + धृ + णिच् ।) कामरूपस्य

मत्स्यध्वजध्वजस्यसरोवरः । यथा,—
“मखिपुटाक्षलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाक्षनः ।

निर्दग्धो यत्र मदने हरिजेष्वाग्निना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा ममादाध्य हवध्वजम् ।

तत्र मत्स्यध्वजपक्षुः कामदेवेन संस्थितः ॥
अध्वजकायां पृथिवीं वीक्ष्यमागः समन्ततः ।

तदा तु शान्धती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्थवा ।
सरः कामधरो नाम तस्मिन् गौले व्यवस्थितः ।

शान्धत्यां विधिवत् खात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) खगाम-

ख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्धिया,—
“दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।

गवां माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी” ॥

कामधे

तस्यास्तु तनया जज्ञे कश्यपास्तु प्रजायतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी मुग्धा सर्वकामदुषा नद्याम् ॥

तस्यां जज्ञे मुरसेनाहसोरतितयोऽम्बिकात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलोकप्रसूयता” ॥

“तस्यां जज्ञे मुनःशेषास्तुनेरतितमोऽम्बिकात्” ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

“सा सिताम्भप्रतीकाया चतुर्वेदचतुष्पदा ।
स्नेहस्तुर्भिर्धर्मैर्नाथकामाप्रसवकारिणी” ॥ * ॥

तस्या गर्भे शिववाहनद्वयोत्पत्तिर्धिया,—
“सा खयम्भशरीरात् कालेन महता सती ।

निम्नेन यौवनं कामधेनुराय मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चावस्थां मनोहराम् ।

ददर्श स तु वेताणः कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥
तं कामुकस्तु वेताणं विदित्वा कामधेनुका ।

यमुधर्मात् स्वयं भजे तं पुनः शशम्भूतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।

सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रहसे सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।

काशे प्राप्ते तु सुसुप्ते कामधेनुर्महोदधम् ॥
सोऽपिरेणैव कालेन समहान् हवभोऽभवत् ।

महाककुदसंयुक्तश्चासृष्टकृदयान्वितः ॥
उत्तिप्रविचलत्कार्ययुगलो दीर्घवाणधिः ।

ककुदेन च प्रहङ्गाभ्यां कर्माभ्यां स सिताम्भवत् ॥
विचरन् दक्षे देवैः प्रहृष्टैरिव हिमाचलः ।

वेताणस्त्वकागेतस्य नाम भृङ्ग इति हिजाः ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम् ।

सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं मनेश्वरः ॥
तमेव बाह्वं चक्रे कृत्वा देवतनुं हवम् ।

स शिरागुच्छं वनवान् पृथिवीधरज्ज्वलम् ॥
भृङ्गो नाम महतेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।

भृङ्गोऽभूदाह्वो यस्माच्छङ्करस्य महाहवः ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्गणपतेः यथा,—

“वर्षे हरिः सर्वं यत्र पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।

तस्यां शुभः कार्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥

यस्यां हरिर्देवभयादिमुक्ता
उरःस्थानं प्राप्य सुखं सुशेते ।

कण्ठीः पुराद्यापि विनिर्मिता वै
कामप्रदा धेनु एव यत्र ॥

अहसुंखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।

गृहे न यस्मिन् कथयन्ति बीजां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रत्ययो मे ॥

तस्मान्त्वमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिष्टं तु केशवस्य ।

विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं कृष्णमतो हरिस्त ॥

सम्यक् पदमेतत्तु गवां सहस्रैः
सप्तसप्तैः सहितैश्च श्रेष्ठा ।

कामधे

काशे कर्जं यक्षभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं दिजेभ्यः ॥

कन्यारधानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं दिजेभ्यः ।

दत्तैः फलं यक्षभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः” ॥ * ॥

तद्देवाः तद्गणविधिश्च यथा,—
“गन्दा सुगन्दा सुरभी सुशीला समनास्तथा ।

निर्गता मध्यमानेऽप्यौ उचःखानं शुभप्रदम् ॥
तत्र खात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।

गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकामधः ॥
यकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।

दृतेन खापयेद्विष्णुं गन्धेन पयसापि वा ॥
नत्ताश्री गोरसैश्चैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।

गन्धपुष्पैः सुगन्धैश्चैवभरतकुण्डलैः ॥
शङ्कान्तिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-

गंदाक्षहस्तस्य तु शङ्कपायोः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य

श्रिया यतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः प्रति श्रीधरमेव कामां

श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिभूजम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं

समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
यवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभिः ।

एधक् जागरणं कुर्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवी भागवं भजे कुञ्जसर्वत्र पूजिता ।

आयातु सा गृहं गन्दा सुशीला वरदा मम ॥
याङ्गिरसश्च सा देवी सुगन्दा प्रत्यपस्थिता ।

आयातु मे गृहे सा तु सुशीला वरदा सती ॥
सुरभी या मरदानं कामधेनुः सुकामदा ।

सदाभवद्गृहं साच ममायातु सुरार्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र कामदा ।

सा मे भवतु सुशीला कामधेनुर्गृहे सदा ॥
समना या वशिष्ठस्तु संप्राप्य सुसुप्ते शुभा ।

सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
यवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।

शुक्लाम्बरधरः खातः शुक्लमास्यानुषेपनः ॥
कृतनिवृत्तियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाग्निमुत्संस्तुते ॥
तिजप्रस्थेन चाकोर्णे चतुःसर्गविभूषिते ।

क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्याह्नपात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वैरक्षैरङ्गुताम् ।

सुवर्णशृङ्गो सुखरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिपयोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।

या धेनुः सर्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुखिरा ।

दृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्य यथान्धायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

गावो ममायतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृथक् ॥
गावो मे हृदये निव्यं गवां मध्ये वसास्यहम् ।

प्राङ्मुखोऽङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनाम् ॥
इमां त्वं प्रतिशङ्कीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

कामधे

सवत्थानपुतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ।
 एवं विप्राय तां दद्यात् क्षात्रा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अमुत्रजेष गच्छन्तं पदान्यहौ नराधिप ! ।
 अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
 सर्वकामसम्प्लवायः स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 किं दत्त्वा शतशोर्वीन्तु राजद्रुक्ते दिवाकरे ।
 तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेनुं यदनुते” ॥
 इत्याद्ये बज्रपुराणे कामधेनुप्रदानमाध्यायः ॥*॥
 अथ वात्सीकीयरासायणे बाणकाण्डे ५९ सर्गे
 महाभारते १ । ९०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
 सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ।
 लोकेषावाहनं तद्वज्रोमकर्माधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत्कायं कुण्डमग्न्यपवेदिकम् ।
 क्षत्र्ये लोकाभिवात् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ।
 काश्चनस्यातिमुञ्च्य धेनुं वत्सश्च कारयेत्” ॥
 धेनुं वत्सश्चैवनेन धेनुर्ध्यापातसुवर्णेनैव स्वे-
 च्छया वत्सकल्पनमुत्तमम् ॥
 “उत्तमा पलसाहस्री तदर्जुन तु मध्यमा ।
 कनीयसी तदर्जुन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।
 शक्तिस्त्रिपदादूर्ध्वमशतोऽपीह कारयेत् ।
 वेद्यां क्षयाजिनं न्यस्य गुडप्रक्षसमन्वितम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरनुकृताम् ।
 कुम्भाष्टकसमोपेतां नागाफलसमन्विताम्” ॥
 महारत्नैस्तुष्टुरत्नैः ॥

“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 इक्षुदग्गाष्टकं तद्वज्रानाफलसमन्वितम् ।
 भाजनश्चासनं तद्वज्रान्दोहनकस्तथा ॥

कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुतां
 दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सञ्चामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
 मणिचिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्” ॥

मणिचिका अक्षमाला ।
 “रसैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
 हरिजया पुष्पफलैर्दनेकैः ।
 अजाजिक्तुस्त्वृशर्कराभि-
 र्विंतामकक्षोपरि पञ्चवर्णम्” ॥

रसैः सर्वैरिति जवणादिभिः सङ्गमिः । अजाजी-
 जीरकः । कुस्तुम्ब धन्याकम् ॥

“स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
 प्रदक्षिणोक्त्या सपुष्पहस्तः ।
 आवाहयेतां गुडधेनुमन्मै-
 र्दिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” ॥

बज्रतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्मैरिति
 पाठवर्षणात् गुडधेनुस्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
 पाठश्चात्र कर्त्तव्यः । दिजाय दद्यादिति श्रुतेः
 कृत्वैव कामधेनुं गुरवे देया ऋत्विग्वन्तु दक्षि-
 णामात्रम् ॥

“यं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
 विश्वेश्वरचिपयगोदधिपर्वतानाम् ।
 तद्दानशस्त्रशक्रीकृतपातकौघः

कामधे

प्राप्तोऽस्मि गिहतिमतीव परां नमामि ॥
 लोके यथेष्टितपचार्यविधाविनीं त्वा-
 मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
 संसारदुःखप्रमनाय यतस्त कामं
 त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
 आमन्त्र्य श्रीलकुलरूपगुणान्विताय
 विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवकु-
 कन्द्यागणैः परिरुतः पदमिन्दुमौजेः” ॥*

अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः
 तुलापुरुषवन्नित्तं खड्गचर्ममयाच्छन्नसन्नाहृतुला-
 पुरुषस्यापनीयहरिप्रतिमासाक्षात्कारतुलाहस्तप्रा-
 णप्रतिमावहिरःसर्वसम्भारमधिकतमेन सुवर्णफल-
 सहस्रनिर्मितासुत्तमां सुवर्णफलशतपञ्चकनिर्मि-
 तां मध्यमां सुवर्णसार्द्धफलशतद्वयनिर्मितां कनी-
 यसीं अशक्तौ पञ्चवर्णादूर्ध्वं यथाशक्त्युपात्तसुवर्ण-
 घटितासुत्तुष्टुरत्नानुक्रुतां सवत्सां धेनुम् । धेनु-
 वस्यापनार्थं क्षयाजिनं गुडप्रक्षस्य धेनुलङ्कारार्थं
 यथेच्छकाश्चनघटितचन्द्रतिलकलगाटपट्टिकाकुण्ड-
 लयुगघण्टारौप्यखरचतुष्टयस्काटिकाक्षमालाचा-
 मराणि । धेनुष्ठादनाथं कौशेयवस्त्रयुगम् । धेनु-
 पान्थस्यापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफला-
 ष्टादशधान्येक्षुदग्गाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोह-
 नदीपसामयीकुञ्जपादुकाशुगानि । धेनुयतः स्था-
 पनार्थं मधुरादिरसघटकहृदिद्रावणानाविविधकुस-
 मार्हणद्वयगीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत् ।
 ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्वतरदिने
 गुरुत्वियजमानजापकास्तुलापुरुषवद्विष्यभोज-
 नादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्योस्तुलापुरुष-
 पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं
 सङ्कल्पञ्च कुर्यात् । अथरदिने च यजमानस्तुलापु-
 रुषवद्गोविन्द्याद्याराधनादिमधुपर्कदानानं गो-
 विन्द्याद्यर्धधनब्राह्मणानुजापनदानसंकल्पपूण्याहा-
 दिवाचनवरजवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
 कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुरुत्विय-
 जमानजापका उपवसेयुः । अथरदिने च कृत-
 नित्यास्तुलापुरुषवदमिस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाच-
 नानां कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
 वाचनानां कर्म तुलापुरुषपदस्थमनुसन्धायानुष्ठा-
 तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
 मध्यलिखितचक्रोपरि क्षयाजिनमास्तीर्य तदुपरि
 गुडप्रक्षं निधाय तत्राग्रेय पूर्वोक्तानङ्गारैरनुकृत्य
 कौशेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपान्थं च पूर्णकुम्भाष्टकं
 नागाविविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्ननानावि-
 धफलमित्तदग्गाष्टककांस्यभाजनपट्टिकाताम्रदो-
 हनदीपातपत्रपादुकाशुगान्यारोपयेयुः । धेनुयतः
 मधुरादिरसघटकहृदिद्राविविधपुष्पाहंणसामयी-
 जीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलगीतवाद्यव-
 न्दिघोषेण यक्षकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्न-
 खवेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं आभयेयुः ।
 ततो यजमानः सुक्तामाख्याम्बरधरो घृतसर्षपा-
 ञ्जारः कुण्डलः युष्माक्ष्मिमादाय कामधेनुं प्रद-

कामधे

क्षिञ्जीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्ती-
 त्वन्तं पठित्वा कामधेनुं युष्माक्ष्मिना सम्पूज्य
 गुरवे दद्यात् । तद्वयथा, ऋषौ अद्यामुकसगोत्रावा-
 मुकवेदामुकाशाखाध्यायिने अमुकाशर्माख्ये तुभ्यं
 मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानकलप्राप्ति-
 कामोऽहं यतां क्षयाजिनन्यस्तगुडप्रक्षारोपितां
 उत्कृष्टरत्नसौवर्णचम्रतिलकपट्टककुण्डलयुगलघ-
 ण्टारौप्यखरस्ताटिकाक्षमालाचामराणां कृतां कौ-
 शेयवस्त्रयुगाच्छादितान् पूर्णकुम्भाष्टकनागाफलाष्टा-
 दशधान्यफलसहितेषु दग्गाष्टककांस्यपात्रासनता-
 म्रदोहनदीपकुञ्जपादुकाशुगसर्व्वरसहृदिद्रावणाना-
 विधकुसुमफलगीरकधन्याकशर्कराशुगतां पञ्चवर्ण-
 वितानकसहितां सवाससां हिरण्यकामधेनुं
 ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा
 हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथा-
 शास्त्रं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुरुत्वियग्व्यो
 दक्षिणान्दद्यात् । ऋषौ अथ कृतैतद्दानदक्षिणा-
 मिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि
 ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्वधन-
 न्तरं धेनुमुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुला-
 पुरुषवत्प्रापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादी-
 क्षर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे
 कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्ध्वं यथाशक्ति
 स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वमहोक्तविधिना
 सर्व्वं ब्रह्मागवत् कुर्यात् ॥ इति हिरण्यकाम-
 धेनुमहादानं समाप्तम् ॥ इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [नृ] पुं, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम
 + ध्वन्स् + शिच् + शिनिः ।) शिवः । इति ह-
 लायुधः ।

कामनः, जि, (कामयति इति । कम् + शिच् +
 युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (काम + अनुदात्तादेशेति शिङ्गन्तात्
 भावे यच् टाप च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामन्धमी, [नृ] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
 ध्मा + शिनिः । बाहुलकात् धमादेशः । निपात-
 नात् मुमि साधुः ।) कांक्षकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पाल +
 अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम
 + प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “हौ पादौ स्नानसंलग्नौ क्षिप्त्वा जिह्वं भगे तथा ।
 कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ॥
 इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां पु-
 षार्थाणां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
 १४६ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कामः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजा-
 न्नरुद्धः । इति दाननिर्घण्टः ॥

कामम्, व्य (कमेजिज्जन्तात् अमु ।) अकामायुमिति ।
 इत्यमरः । ३ । ४ । १३ । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

कामलः

“महाभागः कामं नश्यतिरभिप्रस्थितिरसौ
न कश्चिदर्थानामयमयमप्युपि मनते” ॥

अनुमतिः । प्रकामम् । अक्षयः । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कामलः, पुं, (कामस्य लक्षः उत्सवो यत्र ।) चैत्री
पूर्णिमा । इति त्रिकायशेषः ॥

कामयिता, [क] चि, (कामयते । कम् + यिच् +
टच् ।) कासुकः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी
सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नामा एव
उच्यते ।) खनामख्यातदेशः । तत्पर्यायः । प्राग-
ज्योतिषः २ । इति त्रिकायशेषः ॥ तत्र काम-
गिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्तते । यथा ।
“योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता” ।
“सर्वत्र विरजा चाहं कामरूपे गृहे गृहे” ॥

इति तन्मयवृद्धामयौ पीठमाणा ॥ (अथ हि गणेश-
गिरिश्चिखरस्यो देशः । यदुक्तं तन्मे ।

“कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ।

कामरूपामिधो देशे गणेशगिरिमुज्ज्वलि” ॥

कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥

अयं खलु वज्रदेशस्य ईशानभागे आस्तामप्रदेशस्य
पश्चिमभागे वर्तते ॥)

कामरूपः, चि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोज्ञरूपः । खेच्छारूपः । (यथा महाभारते ।
१ । सुपर्णस्तौ २३ । ६ ।

“कामरूपः कामगर्भः कामवीर्यो विहङ्गमः” ॥
तथा च । मेघदूते ६ ।

“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः” ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्यस्याः ।
कामरूप + इनि + डीप् ।) अश्वगन्धारुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रि-
कायशेषः ॥ जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कामेन खेच्छया रूपं धार्यत्वेनास्त्यस्य इनिः ।)
मनोज्ञरूपिणि खेच्छारूपिणि च चि । यथा,—
“सर्वमाशु विचेतयं हरिभिः कामरूपिभिः” ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामाणां कामव्यापाराणां रेखा चित्रं
लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाणा ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (काम + यिच् + कलच् ।) रोग-
विशेषः । काण्ठोक्त कामला इति च प्रसिद्धः ।
इति मेदिनी । तस्य निदानसम्प्राप्तिर्यथा,—
“पायुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निवेवते ।
तस्य पित्तमखण्डांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥
तस्य लक्षणम् ।

“हारिद्रनेत्रः सुभ्रशं हारिद्रत्वदनखाननः ।

रक्तपीतशङ्खभूजो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनासिचिकित्सितः ।

कामला वज्रपित्तैषा कोष्ठशालाश्रया मता ।

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला” ॥

कामला

तत्सारिखलक्षणम् ।

“कृष्णपोतशङ्खभूजो भ्रशं शूनख सामवः ।

सरक्ताक्षिसुखच्छर्द्दिविभूजो यश्च ताम्यति ॥

दाहाविपाकदग्नाहृतन्मोहसमन्वितः ।

नश्यति आसकासार्त्ता विहभेदी कुम्भकामली” ॥

इति माधवकरः ॥

कामलः, पुं, (कामयते अमीकुमस्मिन् । काम + अ-
धिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः ।
(कामं काति मृच्छातीति । काम + ला + कः ।) का-
मुके चि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिग्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) खनामख्यात-
रोगः । अथ पायुरोगभेदस्य कामलाया निदान-
पुष्पिकां संप्राप्तिमाह ।

“पायुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निवेवते ।

तस्य पित्तमखण्डांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥

पित्तं कटं । दग्ध्वा संदध्य । रोगाय कामला-

रूपाय । पायुरोगिण्य एवातिशयितपित्तकसेवया

कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला

खतन्वापि भवति । यथा राजयक्षा कासादुपे-

क्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्षा

खतन्वापि भवति । तद्वदेषापि ॥ * ॥

कामलाया लक्षणमाह ।

“हारिद्रनेत्रः सुभ्रशं हारिद्रत्वदनखाननः ।

पीतरक्तशङ्खभूजो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनासिचिकित्सितः” ॥

हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतरक्तशङ्खभूजः । पीतं

रक्तं वा शङ्खभूजे यस्य सः । भेकवर्णः वज्रक-

वर्णः । तस्या भेदावाह । “कामला वज्रपित्तैषा

कोष्ठशालाश्रया मता” ॥ एषा कोष्ठशालाश्रया अपरा

शालाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । “कालान्त-

रात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला” ॥

कालान्तरात् खरीभूता अतिरुक्षीकृतसर्वधातुः ।

कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छ्रा कट-

साध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनीऽरिखलक्षणमाह ॥

“कुर्यरोचककृष्णसक्वरजमनिपीडितः ।

नश्यति आसकासार्त्ता विहभेदी कुम्भकामली” ॥

उभयोरपि कामलयोररिखलक्षणमाह ।

“कृष्णपीतशङ्खभूजो भ्रशं शूनख मानवः ।

सरक्ताक्षिसुखच्छर्द्दिविभूजो यश्च ताम्यति ॥

दाहाविपाकदग्नाहृतन्मोहसमन्वितः ।

नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” ॥*

अथ कामलाचिकित्सा ।

“विषलाया गुडूषा वा दार्वा निम्बस्य वा रसः ।

प्रातस्माद्विकसंयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥

अङ्गने कामलात्तानां मोक्षीपुष्पीरसो हितः ।

गुडूषीपञ्चकण्ठं वा पिबेत्संकेत कामली ॥

धात्रीलोहरजोशोषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।

जीवा निवारयन्त्याश्च कामलामुद्धतामपि ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिकी विधिः ।

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिवाजयु ॥

कामाख्या

दग्ध्वास्तकाष्टैर्मलमायसन्तु

गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।

विभूर्गङ्गीधं मधुनाचिरेण

कुम्भाङ्गयं पायुरागं निहन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“मरोचतिजपुष्पाभ्यामङ्गनं कामलापहम्” ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

“तद्युक्तोयकगोक्षुरसूक्तं पीतं पथोऽन्वितम् ।

कामलादिहरं प्रोक्तां मुखरोगहरं तथा” ॥

इति तच्चैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्यस्याः । काम
+ मतुप् । अस्य वः । डीप् च ।) दाहहरिद्रा ।

इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्य

स्याः । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते

१ । शान्तनूपाख्याने ६७ । ५ ।

“त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः” ॥

कामवल्लभा, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः
अत एव वल्लभः प्रियः । यदा कामस्य कन्दर्पस्य

वल्लभः कन्दर्पप्रियवसन्तकाकोद्भवत्वात् तथात्वम् ।)

आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्भावात् ।) क्षुप-
विशेषः । कामज इति कर्माटके प्रसिद्धः । तत्प-
र्यायः । स्मरवृद्धिर्लक्षः २ मनोजवृद्धिः ३ मन्दना-

युधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैक-

जीवः ७ जीवसंज्ञः ८ अस्य वीजगुणाः । मधु-

रत्नम् । वलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिरपि कारित्वम् ।

वज्रलेन्द्रियवृद्धिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृक्षः । इति शब्दमाणा ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेच्छं वीजाद्यनपेक्षतया
उत्पन्नो वृक्षः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यट्” ॥ ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्त-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अग्निवज्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति
यदा भक्तेः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।
कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-
कारणं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कामार्थमागता यस्मान्मया साङ्गं महागिरौ ।

कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रङ्गोगता ॥

कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाक्ष्यादिनी ।

कामाङ्गनाश्रिनी यस्मात् कामाख्या तत्र प्रोच्यते” ॥

तत्पीठकारणं यथा,—

“अथ काश्चे भक्तियुक्ते अवीते प्राक्सिर्जने ।

कामाख्या

अस्मिन् दक्षतनयां भार्यां दुष्टं बधूवराम् ॥
 सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्या प्रदाय समर्थं पितुः ।
 अनिष्टकारी त्वष्टेत् स्याः प्राणांस्त्यक्त्ये तदा त्वहम् ॥
 ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वने चराचरम् ।
 न मां नापि सतीं वने तदनिष्टान्मुता तु सा ॥
 ततो मोहसमापन्नतामादाय श्रुतामहम् ।
 प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाया इतस्ततः ॥
 तस्यास्त्वङ्गानि पर्यायात् पतितानि यतो यतः ।
 तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
 तस्मिन् कुञ्जिकापीठे सत्यास्तयोनिमण्डलम् ।
 पतितं तत्र सा देवी महाभाया व्यनीयत ॥
 लीलायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि ।
 स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
 स तु शैलो महातुङ्गः पातालात्मनोविशत् ।
 तस्या आक्रमणाद्वातं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
 स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं चतुस्रुचः ।
 शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधत् ॥
 ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि ।
 संसक्तोऽधोऽगमद्वातमाक्रान्तो मायया विधेः ॥
 ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
 शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं समुपचक्रमे ॥
 सोऽप्यधोऽयान्मया साङ्गं तदा पर्वतरूपिणा ।
 आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
 शतं शतं योजनानां तुङ्गभासीद्भिरिचयम् ।
 तदाक्रान्तं महादेवा सर्वमेव ह्यधोगतम् ॥
 क्रोशमाने स्थितं तुङ्गं शेषं तत्त्वितयस्य तु ।
 एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देतैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
 तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
 मङ्गपधारी शैलस्त नील इत्युच्यते तथा ।
 स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्वलकाकृतिः ॥
 विभाजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
 स सर्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु ।
 ऐशान्यां योऽभवत् कुम्भः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
 मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवीष्वेवितः ।
 योऽनन्तरूपः शैलस्त वायव्यां समवस्थितः ॥
 मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः ।
 महाभायागिरिर्यस्त नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः ।
 वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिद्रौ महासुरौ ॥
 हरिणा तत्र संजातः प्राणनाथ इति स्मृतः ।
 ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्वभागे तु मध्यतः ॥
 यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माक्षणाङ्गयः ।
 एवं पुण्यतमे पीठे कुञ्जिकापीठसंज्ञके ॥
 नीलकूटे मया साङ्गं देवी रक्षसि संस्थिता ।
 सत्यास्त पतितं तत्र विभीषीं योनिमण्डलम् ॥
 शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
 संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमाप्नुयात् ॥
 अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
 अदभुतं यस्य गुह्यं तु लोहं भस्म भवेद्भूतम् ।

कामाख्या

सा चापि पश्यन् तत्र पद्ममूर्तिधरा भवेत् ॥
 मोहायै सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
 अहं पद्ममुखेनायु पद्मभागे व्यवस्थितः ॥
 ईशानः पूर्वभागेऽस्य कामेश्वर्याः प्रधानतः ।
 ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यधोरस्तस्य सन्निधौ ॥
 सद्योजातोऽयं वायव्यां वामदेवस्तु सकृत् ।
 देव्याश्चापि गरुडेषु पद्मरूपाणि भैरवः ॥
 प्रदग्ध वेतालः ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
 सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
 मयि शिक्तत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
 सर्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्जराः ।
 यथाहं निजरूपेण देवे वै सह कामया ॥
 शिलारूपप्रतिच्छिन्नास्तदा सर्वान्ते देवताः ।
 शिलारूपप्रतिच्छिन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
 रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रक्षसि सकृताः ।
 ब्रह्मविष्णुरुक्ष्माश्च दिक्पालाः सर्वे एव ते ॥
 अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
 उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
 नीलशैलस्त्रिकोणस्त मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
 तन्मध्ये मण्डलं चाहं षट्शक्तिमन्वितम् ॥
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता ।
 योगिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
 वितस्तिमाचविस्तीर्णा एकविंशत्कुलायता ।
 कमस्तुष्टविनिर्माणभस्मशैलानुगामिनी ॥
 सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी ।
 तस्यां योगी पद्मरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
 महाभाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
 तत्राद्यौ योगिनीरिक्तं मूलभूताः सनातनीः ॥
 पूर्वाक्ता शैलपुत्त्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
 तासान्तुपीठनामानि प्रदग्ध चेकत्र भैरवः ॥
 गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
 कटीश्वरी धनस्या तु पाददुर्गा तथापरा ॥
 दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
 सयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अद्यौ च देवताः ॥
 सर्वतोर्थाणि चेकत्र जलरूपाणि भैरवः ।
 स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
 विष्णुस्त तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
 कामुकायास्तु वटुकाः कामाख्याभ्यर्णसंस्थिताः ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिता ।
 ललितास्याऽभवत्क्षणीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
 गङ्गाधराः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थिताः ।
 सिद्धः स नाम्ना विख्यातो दारिदेव्याः प्रियः सुतः ॥
 कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिलिन्डी चापराजिता ।
 भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
 वराहः पाण्डनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
 जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकोटभौ ॥
 तस्यासमे ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
 शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरवः ।
 तस्यासमे गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
 योनिमण्डलसङ्घातं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

कामाख्या

तत्रैवामृतकुण्डान्तु सधासंघप्रपूरितम् ॥
 मम प्रियार्थमिच्छेत् स्थपितं सह निर्जरीः ।
 वामदेवाङ्गं श्रीं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
 कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासमे व्यवस्थितम् ।
 केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामधोः ॥
 दीर्घं चतुर्दश्यामं ह्यायान्चक्रायं तु तत् ।
 तस्यासमे शैलपुत्नी गुप्तकामाङ्गया तु सा ॥
 गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्यास्थि सकृता ।
 कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा ॥
 पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
 कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्न्यवस्थिता ॥
 पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सौभाग्ये प्रचखिका ।
 कामाख्या प्रस्तरप्राप्ते कुण्डाङ्गी नाम योगिनी ॥
 पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
 यक्षाघोराङ्गं श्रीं तत् कामाख्यास्तु दक्षिणे ॥
 पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
 कामुङ्गाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
 नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
 कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
 हिताय सर्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
 सद्योजाताङ्गं श्रीं पीठे त्वाम्नातकेश्वरम् ॥
 भैरवाख्यं गङ्गरे तु स्थितं देवविसेवितम् ।
 विद्धि तत्रैव दुर्गास्यां नायिकां योगरूपिणीम् ।
 सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु भित्तुषः ।
 अजीर्णपत्रः सुखायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
 आम्नातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
 पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
 आम्नातकस्य निकटे मम प्रीतिविहङ्गये ।
 पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्नातकाङ्गयम् ॥
 ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम श्रीं व्यवस्थितम् ।
 भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातस्तु भैरवः ॥
 गङ्गरे भुवनेशस्य भुवगानन्दसंज्ञकम् ।
 तस्यासमे तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
 कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
 योऽसौ सरभमूर्तिर्मे मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
 महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु सः ।
 मूर्तिभिः पद्मभिः पद्मभागेषु सममास्थितः ॥
 अहं पश्चादतिप्रोत्था भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
 महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
 सा ब्रह्मपर्वते चास्ते शिलारूपेण चोद्धतः ।
 अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
 यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्वतरूपिणि ।
 कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
 कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
 श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
 आयेत्यां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
 योगिनी स्तब्धमाता तत्पीठेऽभूद्भववासिनी ।
 कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
 नैर्ऋत्या नीलशैलस्य प्राप्ते सा संस्थिता शिवा ।
 योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपपृष्ठक ॥
 संस्थितः पश्चिमद्वारि हनुमान् पीठनामतः ॥ ॥

कामाख्या

श्रीशैल उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमितवेजसः ।
भैरवंस्तु पश्यन् वेतालोऽपि समुत्सुकः” ॥

श्रीवेतालभैरवावचनम् ।

“श्रुतः पीठकमन्त्रात् देव्याः पूजाकमन्त्रतः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ।
रूपाणि पञ्चमूर्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि यद् नौ कृत्वभक्षण !” ॥

ईश्वर उवाच ।

“इदं वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्तीनां रूपं कल्पय मेरुव ! ॥
कामस्य काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
ज्येष्ठन्तु ज्येष्ठं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं कामतः कुर्यात् तत्संस्तं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा प्रजवीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्रसहितं बीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्मप्रदं कामभोक्तार्यानां प्रदायकम् ।
इदं रक्षस्य परममन्यच तु सुदुर्लभम् ॥
श्रीभैरवे यः पश्येत्पुण्यं कुरुतेऽपराजितः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥*॥
“श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयनभयप्रोभिर्ज्योतिषेद्युक्तं गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्माङ्गितात्मम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्त्वादिकल्पम् ।
परमपदविशीर्यं शुद्धदौर्भाग्यनीगं
पश्य शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
अवयगमनमात्राभ्यागितं यस्य नाम
प्रभवति वज्रभूतैर्नीतिमार्गैर्किधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशः ॥
रविशश्रियुक्तकर्णं कुङ्कुमापीतवर्णं
मणिकनकविचित्रां लोलकर्णां चिनेत्रा ।
अभयवरदहन्ता साक्षस्तुत्रप्रणता
प्रणतसुरवरेणा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अखण्डकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुगणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्ववह्नि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा मुक्तेशी
दक्षितकारकदन्ता सासिचन्द्रावनन्ता ।
मनसिजटुशदिव्या योगिमुद्रां कञ्चनी
पवनचलनशक्ता संश्रुतस्यानभागा ॥

चिन्त्या चैवं विशुद्धप्रकाशा
धर्मार्थायैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।

कल्पं तन्त्रं पश्येदं सन्ध्यायै
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ॥
तस्मिन्नायं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्यं तद् चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पञ्चांगे लेखने पूर्वमुक्तो

कामान्धः

देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्वं विधेयः” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
कामाप्रिसन्दीपनमोदकं, स्त्री, (सन्दीप्यते अनेनेति
सन्दीपनम् । कामाभीनां सन्दीपनमुदीपकम् ।
कामाप्रिसन्दीपनश्च तत् मोदकमेति ।) औषध-
विशेषः । यथा,—

“कर्षा रसो गन्धकमभकश्च
द्विहारचिचि कव्यानि पञ्च ।

श्टी यमानीदयकीटहारि
ताजीशपञ्चाणपरं द्विकर्षम् ॥

ओरं चतुर्णां तलवङ्गजाती-
फणश्च कर्षयमेवमन्यत् ।

सरुद्धदारं कटुकचयश्च
तथा चतुर्कर्मितं निबोध ॥

धन्याकयकीमधुकं कशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विहारी ।

वरेभक्तोभयनात्मगुता-
बीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥

सवीजपत्रेन्द्रजः समान-
समासिता क्षौद्रदृष्टश्च तुल्यम् ।

कर्षैकामिन्दोऽधमोदकं तत्
कामाप्रिसन्दीपनमेतदुक्तम्” ॥*॥

“इत्थं ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निवेद्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।

गच्छन् लिङ्गश्रित्यन्तमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥

कान्ध्या ऊताशनमपि खरतो मयूरान्
वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।

वातानशीतिमथपित्तगदं समयं
श्लेष्मोत्थविंशतिरजः परमप्रिमान्द्यम् ॥

दुर्गामकामभगन्दरपागुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्यहृणीप्रदोषान् ।

कासज्वरश्चसनपीनसपाश्र्मशूल-
श्रुलाक्षपित्तसहितांश्चिरान् समन्तान् ॥

इत्या गदानपि च तत् पुनरप्यकारि
सर्वसुपथ्यमथ सर्वसुखप्रदायि ।

इत्थं बलीपतितहारि रसायनं स्यात्
श्रीभूकदेवकचितं परमं प्रशस्तम्” ॥

इति भैरव्यरत्नावली ॥

कामाङ्गुः, पुं, (कामे कामोदीपने अङ्गुश्च इव ।
नखाघातेन कामोदीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्गुश्च इव ।) शिग्रः ।
इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोदीपकं अङ्गं मुकुण्डं यस्य ।)
आसन्नः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः) कामार्तः । यथा ।
“अर्थलाघवमुष्कितो निपतनं कामातुरो लाञ्छ-
नम्” ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-
मन्मथोदीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम +
अन्ध + शिच् + क्तम् ।) कोकिलः । इति राज-
निर्वणः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन

कामिनी

कर्त्तव्यताज्ञानमूढः ।)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + शिच्
+ क्तम् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्वणः ।
(स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानमूढा । प्रगल्भा-
नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।

“स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरश्रीका प्रगल्भाकान्तनायका” ॥

अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्वव्याघाटकशतानि रतान्तरेषु ।

गीर्वां प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः प्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥

कामायुः, पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्धस्य ।) गवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-
ऽस्ति अस्य । अश्वं आदितात् अच् ।) महा-
राजपूतः । आत्मः । इति राजनिर्वणः ॥ काम-
देवास्त्रे स्त्री ॥

कामारण्यं, स्त्री, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज-
वनम् । इति शब्दमाला ॥

(कामस्य अरण्यमिति विद्यते कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमालिकधनुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्तः, त्रि, (कामेन कृतः ।) कामपीडितः ।
कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

“कामार्ता हि प्रकृतिरूपयाश्चेतनाचेतनेषु” ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन
पथीप्रोतीति । अल पथीप्रो + उल् ।) रक्तका-
चनक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्नेह्या अवसाययति
सर्वानि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव +
सो + शिच् शिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान्
स्नेह्या अवसाययितुं प्रीणनस्य कामावसायी
तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याभिमा-
द्युष्टिर्न्यूनान्तर्गतैर्न्यर्थविशेषः । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ सा तु सख्यसङ्गल्पता ॥ (अष्टैश्व-
र्याणि यथा,

“अग्निमा कधिमा आग्निः प्राकान्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥)

कामावसायित्वं, स्त्री (कामावसायिनो भावः । त्व-
प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + शिच् + इङ् ।)
कामुकः । रत्नां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारणवपस्त्री ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठन् ।

कामनिर्वृत्तकामेगि स्त्री । यथा, महाभारते
अनुशासनपर्वणि ।

“देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति” ॥

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति ।
काम + इनि + डीप् ।) अतिशयकामयुक्ता मारी ।

इत्यमरः ४ । २ । ६ । ११२ ।

“कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भ्यो तथेत्थेन ।

कामेश्वर

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रपद्ये नास्ति पातकम्" ॥
भीरुस्त्री । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दासहस्त्रिणा ।
मदिना । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशती २७० ।
“कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा” ॥)
कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य
ईशः तत्साधनत्वात् ।) शोभाङ्गनवृद्धः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कामी, [न] पुं, (अतिप्रयेन कामयते । कम + गिच्
+ क्तिणिः ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।
“सम्भूतं प्रहितवर्णैः कामिनीस्येवमोघैः” ॥)
चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ अष्टभौषधिः । सारसपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते १३ । १४६ । ८३ ।
“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥)
कामीनः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) रामगुवाकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते) ॥
कामुकः, चि, (कामयते इति । “लघपतयदेव्या-
दिना” ॥ ३ । २ । १५४ । उक्त्वा ।) कामी । तत्प-
र्यायः । कामिता २ अमुकः ३ कम् ४ कामयिता
५ अमीकः ६ कामनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, भागवते ६ ।
२३ । १७ ।
“दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्ववर्गं राज्यकारकः” ॥)
कामुकः, पुं, (कम + उक्त्वा ।) अशोकवृक्षः । अति-
मुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया) ।
अतिमुक्तकलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामुका, स्त्री, (कम + उक्त्वा + क्तिणिः टाप् । न
सीप् ।) धनादीष्काविशिष्टा । तत्पर्यायः । इच्छा-
वती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
कामुकी, स्त्री, (कम + उक्त्वा + “जानपदकुण्डेति”
। ४ । १ । ४२ । डीप् ।) मैथुनेच्छावती । तत्प-
र्यायः । रुधस्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, नैषधे १६ । २४ ।
“कनिशभवदद्यागादेन जनः खलु कामुकी
सुमगममिध्यास्यत्युद्दामपराङ्मुखावदः” ॥)
कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां
भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्च-
मूर्त्यनर्गतमूर्तिविशेषः । यथा,—
“देव्याश्चापि नरत्रेह । पञ्च रूपानि भैरव ! ।
प्रदत्त वेतान ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदाय मन्दोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
कस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच ।
“देव्याः कामेश्वरीं मूर्तिं प्रदत्तं वक्ष्यामि भैरव ! ।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥

काम्यल्ल

तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः यूगाक्रमं वक्ष्ये कामादेतानभैरव ! ॥
प्रणाप्रतिष्ठाभौ वज्रिस्त्रिवीजं ततः परम् ॥
पूजाचन्द्रार्जसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम् ।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्वकामार्थसाधनम्” ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्या मनोहरम् ।
प्रमिताङ्गनसंकाशां नीलखिग्वशिरोरुहाम् ॥
षडङ्गां द्वादशभुजां अष्टादशविनोचनाम् ।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्जस्तथैवरात्रम् ॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यज्यतां भागामुराख्यले ।
कण्ठे च बिम्बतीं मित्यं सर्वार्णवाभारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रं पञ्चवाङ्मयं तथा ।
खड्गं शक्तिश्च शृङ्गश्च बिम्बतीं दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डश्चामयं तथा ।
चर्मैः पञ्चात् पिनाकश्च बिम्बतीं वामपाणिभिः ॥
शुक्रं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च ।
विविचं क्रमतः शीर्षं रेणुनां पूर्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।
मध्यमेति महाभाग ! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्रं मातेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतमंकाशां सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चयथाशक्तिमिच्यते ।
धम्मिल्लसंयतकथं प्रतिशीर्षं प्रकीर्तितम् ।
सिंहोपरिस्तितप्रैतं तस्मिँल्लोहितपद्मजम् ॥
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईदृशप्रहसितानना ॥
विविचंशुक्रसंप्रीता व्याघ्रचर्माम्बरा तथा ।
यवं कामेश्वरीं ध्यायेद्भक्तकामार्थनिन्दये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥
कामोदकं, स्त्री, (कामेन स्नेह्यया दत्तं उदकम्) ।
मृतोदंशे स्नेह्यया दत्तोदकम् । इति मितान्तगा ।
कामोदा, स्त्री, (कृत्स्नितो मोदो कामोदो यस्याः ।
सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥
काम्यल्लः, पुं, (काम्यलः नदीविशेषः तस्य अद्वरे
भवः अण्) । काम्यल्लदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्तते । इति
हर्गिवंशः ॥)
काम्यल्लः, पुं, (काम्यल्ल + जातार्थे अण्) । गुग्गा-
रोक्षणीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(काम्यलाया अद्वरे भवः इति मङ्गाशादित्वात्
णः ।) उत्तमदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३६ । ६८ ।
“माकन्द्रीमधगङ्गायान्तोरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्वावतीत् दीनमनाः काम्यल्लश्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मन्वती नदी” ॥)
काम्यल्लः, पुं, (काम्यल्ल + अण् निपातनात् साधुः) ।
गुग्गाभोजनी । कमलागुंडी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि
काम्यल्लः । कम्यलः । कम्यलः । काम्यल्लः ।
इति भरतः ॥
काम्यल्लका, स्त्री, (काम्यल्ल + सार्धे कान् टाप् च) ।

कायः

काम्यल्लः । इति हारावली ॥ (कचित् स्त्रीव
ऽपि दृश्यते । यथा सुभृते सुखस्थाने ४५ अः ।
“पूर्वं काम्यल्लकं वामि तस्मीतं मुष्टिकाङ्गलम्” ॥)
काम्यलीनः, पुं, (काम्यल्ल + अण् निपातनात् साधुः) ।
काम्यल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवीं का-
म्यलीनवासिनीम्” । इति यशुर्वेदे ॥)
काम्यलीनः, पुं, (काम्यलीन + सार्धे कान्) । काम्यल्लः ।
इति रत्नमाला ॥
काम्यलः, पुं, (काम्यलीनवृत्तः । काम्यल्ल + अण्) । क-
म्यल्लवृत्तरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥
काम्यल्लिकः, पुं, (काम्यः शङ्खं भूषणत्वेन शिख्यमस्य
ठक्) । शङ्खकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ।
शङ्खारो इति भाषा ॥
काम्यका, स्त्री, (कृत्स्नितं अण् यस्याः कप् । कोः
कादेशः) । अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥
काम्योजः, पुं, (काम्योजदेष्टे भवः इति । अण्) । काम्यो
जदेशजघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सोम-
वक्त्रः । पुष्पाङ्गुलः । इति मेदिनी ॥ (काम्योजः
अभिजनो यस्य सिग्धवादित्वात् अण्) । स्नेह-
जातिविशेषः । स तु यवनतुल्यः सगरराजेनास्य
सर्वशिरसुखनं कृतम् । यथा । हरिवंशे ॥
“अर्द्धं शकानां शिरसो मुखयित्वा अस्पर्शयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्योजानां तथैव च” ॥
काम्योजी, कवी (काम्योजेषु भवः कच्छादित्वात् अण्
डोप्) । माधवर्णी । माघाखी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२८ । वज्रक्षरद्विः । इति मेदिनी ॥
पापिडि खरर इति भाषा । मुञ्जा । कुं व
इति भाषा । वाकुची । हाकुच इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काम्यं, चि, (काम्यते इति । कम् + गिच् + क्तिणिः
यत्) । कमनीयम् । सुन्दरम् । इति जेभचन्द्रः ॥
“काम्यानां स्नेहलार्थं दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥
इति जावालः ॥) कामनायुक्त्यक्तिः । कर्तव्यकर्म ।
यथा, सुगन्धोघटीकाङ्गदामतर्कवागोशृङ्गास्तुतिः
“यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यत्तदानजपादिकम् ।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्तितम्” ॥
काम्यदानं, स्त्री, (काम्यश्च तत् दानमेति) । कमनीयस्य
वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनी दानं कामनया वा दानं ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रवारणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गरुडपुराणे ।
“अपत्यविजयैश्चैवैवर्गार्थं यत्प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्मचिन्तकैः” ॥)
कायं, स्त्री, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी ॥ (कः प्रजा-
पतिर्देवतास्य । “कम्येत्” । ४ । २ । २५ । इत्यण्
इदन्तादेशश्च ततः आदिह्रजिः) । प्राजापत्य-
तीर्थम् । तत् स्नानाङ्गुल्योर्भूतम् । कनिष्ठा-
नामिकयोर्धोभाग इति यावत् । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा मनुः २ । ५६ ।
“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूले ऽप्ये देवं पितृं तयोरधः” ॥)
कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता “कम्येत्” । ४ । २ ।

कायस्थः

२५। इत्यर्थः। इत्यादिदेशः। यथेति कोपात् पर-
त्वादादिद्विष्टः कदेवतम्। स तु ब्राह्मणीधर्मः।
(कायस्थि प्रकाशते इति अर्थः।) मूर्तिः।
("कायः सन्निहितापायः सम्भवः यदमापदाम्।
समागमाः साधगमाः सर्वसुत्पादि भूकुरम्"।
इति हिनोपदेशः।) संधः। लक्ष्यः। स्वभावः।
इति मेदिनी। प्राणापत्यविवाहः। इति स्मृतिः।
(यथा मनुः ३। ३८।

"आर्षोऽजः सुतस्त्रोऽस्त्री
षट् षट् कायोऽजः सुतः"।)

अस्य कक्ष्यं उदाहरणम्। मूलधनम्।
यथा,—भारतः।

"कायविरोधिनी शश्वत् पक्षाद्यास्तु कायिका"।
कायमानं, स्त्री, (कायस्य मानमिव मानस्य।) दृक्-
कुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कायवहनं, स्त्री, (कायो वक्ष्यते आच्छाद्यते अनेन।
वक्ष्यते कश्चिद् द्युट्।) कश्चम्। इति हारा-
वर्णी। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्वभूतशरीरेषु अन्तर्गमि-
तया तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) पर-
मात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुङ्गानः कायस्थोऽपि न बध्यते"।
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।)
नरजातिविशेषः। इति मेदिनी। तत्पर्यायः।
कूटकात् २ पङ्क्तिकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः।
करयः ४ पङ्क्तिकारकः ५। इति जटाधरः।
तस्योत्पत्त्यादिर्थाः।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ प्रकृतता राज्ञा ज्ञानि प्रमाणाणि
संयुक्तानि तदितराक्षयमा प्राप्ताणि। कतिपयप्रकृतता-
माक्षप्रमाणाव्यवधानेति। तदु यथा,—

"कर्षं धानसिक्तस्य सर्वकायादिनिर्मितः।
दिव्यकपः पमान् पक्षे मसीपाचक्षुः लेखने।
चित्रगुप्त इति ज्ञातो धर्मराजसमीपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्षलोकाय स निकपितः।
मन्त्राणां तन्निष्ठाणां देवाभ्योर्ध्वभूतस्य वै।
भोजनाच्च सदा तन्मादाकृतिर्दीयते हिजैः।
ब्रह्मकायोऽसौ यस्मात् कायस्थः कर्ष उच्यते।
नामगोत्राच्च तद्व्याः कायस्थो भुवि सन्निवै"।
इति पञ्चपुराणे कृतिचक्षुः ॥ * ॥

इति अर्थः उवाच।

"विकाशार्थं महाप्राज्ञं पुनश्चमनिपुणम्।
उपसृज्य पश्यन् भौक्षः शक्यताम्बरः॥
चतुर्धासपि सर्वानामात्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्गरादीनां कुतो विकारतो मया॥
कायस्थोऽप्यतथो लोकस्थानाच्चैव महाभजे।
भूय एव महाप्राज्ञः। आनुमिच्छामि तत्ततः॥
यैव्यादा ज्ञानलोकाच्च पितृव्यपरायणाः।
सुधियः सर्वशक्तेषु कायाकृष्टारबोधकाः॥
पेठारी निजवर्णाणां ब्राह्मणानां विधीयतः।
तामसं कोटुमिच्छामि कथयस्व महाभजे॥
रतस्य संशयं विप्रः। ब्रह्मसर्वस्वोपगतः॥
इति शङ्खोऽमुनिप्राज्ञः, भाष्यः। शृणु तत्ततः॥
पुनश्च उवाच।
शृणु भाष्यः। कक्ष्यामि कायस्थोऽप्यविकारवत्॥

कायस्थः

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगसेति मनुत्तमम्।
यस्य यद्व्यवसायेषु कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्श्वोऽनुवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावयोवप।
शृणात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥
ओष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विक्रमात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रादृते विप्रार्जकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगसेति स्पष्टीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेण्यरः॥
ओष्यामि महिमानश्च साधनं त्वत् एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभूत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
आयन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवान्च यम्॥
जीवेच्छते शृणुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शठश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपादकत्॥
जन्मावधि द्विजार्थायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं स्पष्टीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रमेवामनुक्षणम्॥
वाञ्छयेव मसीशः स सदोद्देगीतिभावहन्।
ब्राह्मणं हीन्यं ज्ञात्वा मत्तया स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा चेद्भिद्रः ज्ञात्वा कुर्यात्तपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीडितोऽपि च।
तथापि नासनं जातिं शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च॥

न नृतं यत् जया पूर्वं तस्मै कथयतः शृणु॥
येनैव सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पात्यते भूयां निधनाय प्रकल्पते॥
अव्ययः पश्यः ज्ञाना ब्रह्मः लोकपितामहः।
यथाऽहं जन्तुं पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो॥
'मन्त्रतोऽस्य द्विजा जाताः ब्राह्मणां क्षत्रियाश्चाद्याः।
कथयामि तथा वैश्याः पट्ट्या शूद्राः समुद्रवाः॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च ब्रह्मममरीकपान्।
यकालोऽहं जन्तुं सर्वं चन्द्रसूर्यपदांस्तथा॥
एवं ब्रह्मविधानेन विश्वसुखाय भारतः।
उवाच तं सुतं श्वेते कथयं चरितेजसम्॥
प्रतिशब्देन भोः पश्य जगत् पात्यतु सुव्रतः।
इत्याशाद्य सुतं श्वेते कविस्त्वभवस्तु कम्॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तद्विबोध मे॥
"इत्यवनेसदृशाणि दशवर्षशतानि च।
समाविष्टोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमात्मनः॥
ततः समाहितमनैर्युक्तं तद्वदामि ते।
तत्परोराजाश्वराजः श्वासः कसकलोचनः॥
कम्पयोवां गूढगिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनोऽप्येदं चित्ता मयोभाजममृतम्॥
निःकृत्य दर्शने तस्मै ब्रह्मणोऽप्यज्ञानजनः।
उत्तमः सुविचित्राक्षः ध्यानसिन्धुनिभोजनः॥
त्यक्त्वा समार्थं भाष्यं। तं ददर्श पितानहः।
अधोऽर्धक्षत्रिरीत्याश्च पृथक्पापतः क्षितः॥
नामभेदं हि मे तात' ब्रह्मसंस्थानः परम्॥
यथाचित्तव यत् कार्यं तत् सं मामनुशासय॥
पुनश्च उवाच।

कायस्थः

मसीशायादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम्॥
पार्श्वोऽनुवाच।

चित्रं ब्रवीहि हे माय कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥
क्षत्रवैश्योपमो क्षत्रवैश्यैश्च कथमीश्वरः॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि। शठश्च तत्॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।
स्पष्टीतवान् तत् किञ्चिन्मसीशोऽप्यमवः शिवे॥
अतो यक्षोपवीती न ते हि यक्षोपवीतनः।
एते स्युर्वैदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चित् किन्तु॥
अतो हृदि विचारयैव खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भगवानुगच्छेद्भिद्रं यच्च याति धरासरः॥
क्षतचेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि व्यक्तवामैव दृष्टां भक्तिं दिनेषु च॥
ततो हि क्षपया विप्रः कायस्थमनुगच्छेत् हि।
सालसं प्राददद्विद्यां वगसेति तव प्रिये॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्यसिद्धिता।
ततः कुशासनार्दींश्च वोढुं प्रादात् क्षिरोपरि॥
एवं प्रकारेण कालि। विप्रानामनुगताः कर्तव्ये।
कायस्थाः कालिके। देवि। पुनस्तदिमं वदाम्॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियानां महाबलः।
सुधन्वनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥
आहूतवांश्च सर्वान् स चतुर्थोऽजन्ममध्यतः।

'इत्याकर्म ततो प्रज्ञा पश्यं स्वर्गरीरजम्।
प्रवृत्त्युत्पाद्येदमानन्दमममतिः पुनः॥
क्षिरचित्रं समाधाय ध्यानस्थमनिमुन्दरम्।
मन्त्ररीरात् समुद्रभूतसत्त्वात् कायस्थसंज्ञकः॥
विचगुप्तेति ज्ञात्वा वै ज्ञातो भुवि भविष्यधि।
धर्मोऽधर्मविवेकाद्यं धर्मराजपुरे सदा॥
स्थितिर्भवतु मे वत्स। समाशां प्राप्य निखलात्।
सत्त्ववर्णोचितो धर्मः पालनोऽयं यथाविधि॥
प्रजाः कृजस्व भोः पुनः भुवि भारसमन्विताः।
तस्मै हस्ता वरं ब्रह्मा तपैवाकारधेयत॥

पुनश्च उवाच।

विचगुप्तावधे जाताः शृणु तान् कथयामि ते।
मोमद्रा नागरा गौराः शीवत्सर्पश्च साश्वराः॥
अहिफणाः शीरसेनाः शिवसेनास्तथैव च।
वर्षावर्षद्वयस्यैव अश्वप्रायाश्च सप्तमः॥
शृणु तेषां कर्माणि कुशवंशविवर्धन॥
पुञ्जान वै स्थापयामास चित्रगुप्ता मसीतले॥
धर्मोऽधर्मविवेकश्चित्रगुप्ता महाभक्तिः।
भुङ्क्ष्वानं योऽध्यासाय सर्वसाधनसम्पदम्॥
पूज्यं देवतानाञ्च पिष्टुणां यज्ञसाधनम्॥
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्वदेवताधिसम्पदम्॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्मोऽधर्मविवेकजनम्॥
कर्माणि हि प्रथमेन पञ्चाः सर्वस्य कायस्थः॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चक्षोः चक्षुःप्रसर्दिनी।
तस्यास्तु पूजनं कार्यं विधिं प्राप्य दिवं गताः॥
सर्वोपकारसाक्षात् यतो यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः सदा पूज्या ध्यातव्या सकलादिभिः॥
भवन्ती भविष्या नित्यं पूजदा सा तु चण्डिका।

कायस्थः

ब्राह्मणान् भान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ॥
प्राप्ताङ्गानिद्विजान् यातो दृष्टा सुतपसः प्रिया ॥
धवं तिरस्कातवती यथैतच्छृणु कान्तिके ॥
हे स्वामिन्स्वां नृपो मुखं मत्वा गार्हपत्यं मखे ॥
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ॥

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्तव्यं शृणुष्व तत् ॥
यात्रामात्रं वदन्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विद्वान्नेदिद्या दातव्या क्षापि नानार्क्यं धरेत् ॥
मूर्खत्वेत् केवला सन्धा सदापाया प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्वपि ॥
विप्रेण सततं कार्यं वैद्यमागमिकश्च तत् ॥
नृपौ गच्छेत् स्वां कान्तां मुदा कालश्च पातयेत् ॥
कान्तौ कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो गणां कल्पादीनां शिवं वचः ॥
वक्तव्यं चेन्न नृपति विप्रहानिर्ग तच्छ्रुतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

समानुषत्वं ते कान्त ! सुविप्रत्वं ध्रुव ! त्वयि ॥
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ॥
कांस्त्यक्त्वावलयौ भक्तिगौ मे नृतावधि ॥

सुतपा उवाच ॥

प्रिये ते क्षुधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ॥
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ॥
रान्तं सुयज्ञं वरुणं प्रोवाच नृपतिं दिजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाङ्गानैरगच्छं ते सभामहम् ॥
विप्राणां वरुणं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
ज्ञातं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वच्छुभा ॥

तथाचीत्वा दुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्मेसाश्रित्य महाकर्म प्रतिपालय ॥
कर्मस्य हि प्रयत्नेन लोकदुष्टहिनाय वै ॥
क्षत्रशिष्य सुतानेवं चित्रगुप्ता दिवं ययौ ॥
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्ता नभश्च च ॥
स्वयं भीष्मा ! मनुष्यज्ञः कायस्था ये प्रकीर्तिताः ॥
मे शृष्टास्ते मया ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ॥
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुनः ॥

पुरुषस्य उवाच ॥

“सौदासा नाम राजाभूत् समस्तं कृतिसम्पन्नो ॥
सदा पापघ्नः सोऽयं धर्मधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य केमे पुण्यफलं शृणु ॥
सर्वपापे दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनौनिर्गतं धर्मं न जानाति कश्चन ॥
आतिथ्यजयकर्मणि तत्तत्प्राधान्यमहम् ॥
न कर्मस्य द्विजैः क्षापि मयाङ्गप्रसिद्धीतम् ॥
पञ्चमाङ्गप्रोक्ता के देवपितृव्यकर्मणि ॥
परित्याज्य स्वकं देशं ततो देशात्करं ययौ ॥
ये केचिद्वसतिं चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रवृत्तिं गात्रं न यज्ञश्चर्म कश्चित् ॥
“न कोऽपि कुर्वते भीष्म ! पुण्यं तव निवेदितम् ॥
शृणुता ब्राह्मणादिभ्यः कर्तुं कर्मविद्वजः ॥
अहं धर्मेभ्यो अष्ट शृणु कर्मे विपाकजम् ॥
कालेनान्येन गात्रेण सौदासा विश्वरूपं महौष ॥
कान्तिके शृणुष्व तव द्वितीयं चोभयं तिथिः ॥
तस्यां कार्यस्य कायस्थोचित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थः

अष्टौ भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु ख्यातातरम् ॥
कृधेतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थात् ॥
विप्रो निःकृतवान् राजा भीतेन मगसात्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सकः ॥
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाय्या क्षत्रियाथे पट्टादिवस्त्रसंकुलम् ॥
स्वर्गाङ्गुलीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ॥
कोषमन्दिरभाणोक्त्य राजान्तिकमवागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं क्षत्रिये कोषमन्दरे ॥
क्षिप्रं वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मद्वयादिकम् ॥
अन्वेतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम् ॥
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं ज्ञातवान् यत्त्वभूष तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शम्भा गतः प्रभो ! ॥
कोषमन्दिरसंघातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्वं भस्मद्वयादिकम् ॥
अन्वेतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यज्ञ तत्पट ॥
ततो दुर्गे च राजा च तृणं स्वर्गकुठारकम् ॥
गले बद्धा दिगजुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिदिजाः सर्वे तत्राद्य सुतपोदिजम् ॥
स्तुतिस्तुतः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥

अङ्गिरःप्रभृतय उवाच ॥

धरामरवर ! प्राञ्च ! नो वरत्वं धरातले ॥
राष्ट्रः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उनेश्वर ! ॥
देवत्वं देवतास्तत्त्वं यमिद्वतानां पण्डितः ॥
दयालो ! नो दयस्व च ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मश्च एव त्वं ब्राह्मणेभ्यः मानद ! ॥
राष्ट्रः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उनेश्वर ! ॥
सुयज्ञराज उवाच ॥

महतीभक्तिभावेन धूपदीपादिभिक्षया ॥
देवयागशाययातः सौदासः पर्यटन्महौष ॥
ब्रह्मपुत्रशरीरेण दृष्टा च पूजनं ततः ॥
ज्ञात्वा सुपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तिः ॥
गतपापेऽभवत् सदाः सौदासासौ महोपतिः ॥
चित्रगुप्तप्रभावेण गताः लोकं दुरालयम् ॥
इदं विचित्रमासाद्य चित्रगुप्तप्रभावजम् ॥
कथितं स्वप्रादुर्भा ! किमन्यत् यातुमिच्छामि ॥
इत्याकर्ष्य ततो भीष्माः प्रत्युवाच मुनिं ततः ॥
विधिना केन तथापि पूजा कार्यो महासुते ॥
कां मनतः को विधिक्षाच सर्वं तद्वद मे प्रभो ॥
यामासाद्य मुनिर्ब्रूः सौदासः स्वर्गमाप्नुवान् ॥

पुरुषस्य उवाच ॥

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ॥
नैवेद्येष्टनपक्वेण यथाकालोद्भवेः फलेः ॥
गन्धपुष्पापहारैश्च धूपदीपैः समस्ततः ॥
चित्रगुप्तस्य संपूज्य अनामस्तिसमन्वितः ॥
नवकुक्षं समालीय पानीयपरिपूरितम् ॥
अर्करापरितं ज्ञात्वा पात्रं तस्योपरि न्यसेत् ॥
पूजान् च प्रयत्नेन दातव्यश्च द्विजगणे ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
समोभाजनसंपूज्यः सदा चरति भूतलो ॥
लोकलोच्येदमोचस्तत्रिचयम् ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्तं नमस्तुभ्यं नमस्तो धर्मदयिण्ये ॥
तेषां सर्वं पालकाः नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छन्ते ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥
एवं संपूज्य विधिवत् सौदासा भक्तिभावतः ॥

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेश्वर ! धर्मकर्मविधायक ! ॥
वर्धयेधर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ॥
क्षपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रयमामि पदं तव ॥
नाहं जानामि ते पूर्णं नाहं जानामि ते कृतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूर्धं मां क्षमया दय ॥

सुतपा उवाच ॥

किमर्थं स्तुय हे विप्राः किमर्थं कौषि हे नृप ! ॥
गच्छ यात मखं गन्धं सुखेन सफलं कुरु ॥
अन्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ॥
ज्ञाताङ्गिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुक्तमम् ॥

राजोवाच ॥

निमन्त्रयन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यं च सकलौतमम् ॥
नृत्तापराधसाहसं क्षमस्व मे क्षपां कुरु ॥
अपराधस्तु क्षमां ज्ञातवानहमयम् ॥
नृत्तं मज्जातौ सुभामयुतां मां क्षपां कुरु ॥
मत्समाख्या दिजा क्षीते प्रोक्षुः पाण्डित्यमद्भुतम् ॥
गुणांश्च ते वज्रविधान् अन्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे देवमेकं प्रश्नोत्तरं वद ॥
मत्समाख्यो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्वोरन्तश्च के भक्तितो दिजान् ॥
अर्चिष्यन्तीति अन्वा मे वरश्च मरणं शिवम् ॥
अन्वेतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ॥

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ॥
पश्येतां विप्रभृत्यान्वमासनादिप्रियोऽस्तान् ॥
यत्तद्वोरकलावेते मविद्यन्ति दिजाक्षणाः ॥
जात्या मसीष्टाः कायस्था ब्राह्मणेभ्यःमानसाः ॥

अचिरात् पापकर्मसौ राक्षं ज्ञात्वा नृपः ॥
सौदासासौ यमदूतैश्च यमलोकां भयानकम् ॥
चित्रगुप्तमादःशब्दमैराजोऽपि भारत ! ॥
धर्मराज उवाच ॥

सौदासासौ दुराचारः पापकर्मसहारतः ॥
यानि कानि च पापानि राजासौ ज्ञातवान् भुवि ॥
शृष्टोऽसौ यमराजेन धर्माधमेविशारदः ॥
धर्मराजं ततः प्राञ्च चित्रगुप्तो महासतिः ॥
विपाकं धर्मेजं ज्ञात्वा तं प्रवक्ष्यामिहोद्यः ॥
चित्रगुप्त उवाच ॥

जानैः पापकर्मसौ राजाधे विदितः सदा ॥
नमसादाहं सौरे ! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
जया दत्तं वरं ख्यातं भक्तसौहं सदा प्रियः ॥
इति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यं राजापापोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजां च सामकोऽम् ॥
अतस्ततोऽस्मि च देव ! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेवाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमाप्नुवान् ॥
ये चास्य पूजयिष्यामि चित्रगुप्तं महोत्तमम् ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ताः यास्यान्ति परमां गतिम् ॥
तस्मात् त्वमपि गात्रेण ! पूजां कुरु विभाजनतः ॥
दशानेय उवाच ॥

मुनेर्वैष्णवाकर्ष्य भीष्माः प्रवतमानसः ॥
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्त्तिके शृङ्गापथे तु द्वितीयायाश्च भारत ! ॥
यमश्च चित्रगुप्तस्य समदुतांश्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति शृङ्गा लोके भूयश्च ॥
तेनैव भगिनीचको भोज्यं पण्डितैरेव ॥

कायस्थः

महाविद्यापासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कनौ हि क्षत्रियामावात् वैश्यामावाच सुमतः ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याप्रित्तयेते क्षत्रकर्महतः कनौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैवां श्रिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा हस्तान् सुतपोमुखात् ।
प्रेमानुजिह्वितकारी क्षताङ्गलिपटोऽब्रवीत् ॥

राजोवाच ।

इतः परम्वेऽहमेतत् स्मिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातोनां क्षत्रहीनकनौ सुखम् ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं वचम् ।
सुयज्ञ ! समतिष्ठं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरश्च मरुतं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गलान्मुखात् ।
क्षपया द्रव्यं तत् सन्धे ते जातेर्महिमानसु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आसीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्भूति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाश्चावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्याज्ञानकृत्तं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
पिबेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वशीकारादि सकलं स्मृतिस्मृतिलयश्च यत् ।
शक्तुर्वन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पिबेति चोक्तसु ॥
विनायसैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्ष्यम् ॥
केषामपि न कापद्यं कुरुते ब्राह्मणः कश्चित् ।
विनापराधैर्न शपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंसे भवति हिंस्रः स शठे श्राक्यं समाचरेत् ।

नित्यं यश्चक्ष्मायश्चसर्वकामार्थमिदम् ।

दानानि दापयेद्यस्तु भगिन्यै च विप्रमतः ॥

काले तत्र च संपश्य चित्रगुप्तं लेखकम्

चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रत्नचन्दनमभितः ॥

नेत्रेभ्यो दीयते तस्मै मोदकं शुद्धमभितः ॥

भीक्षुप्रार्थना यथा—

उत्तमौ प्रकये चैव भोग्ये दाने कृताकृतं ।

लेखकस्तु सदा भीमाक्षिचित्रगुप्तं नमोऽस्तुते ॥

विद्या सच्च ससुमित्र ससुमित्रयनीकृतः ।

चित्रगुप्तं महाबाहो ! समाद्य वरदे भव ॥

चित्रगुप्तसु सन्तुष्टो भीमाक्ष च वरं ददौ ।

मत्परादाभावाच्चो हस्त्युक्ते न भविष्यति ॥

अस्तिष्यति यदा हस्त्युः तदा हस्त्युर्भविष्यति ।

इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो चित्रं ययौ ॥

अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।

करिष्यति महाबलं तस्य पुण्यफलं शुभम् ॥

इहैव चित्रगुप्तं भोग्यं भुङ्क्ता सर्वान् समीरयान् ।

अथ विद्यालोकं करोति याति न संशयः ॥

चित्रगुप्तकर्ता दिव्यां कापद्यां पतिपञ्चकात् ।

कायस्थः

आर्जवश्चेन्निवग्रामान् स्ववशे स्थापयेच्चिरम् ।
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्र इति स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूपा यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तदिषो दुःखं भणते दातुर्नैव शिवं कश्चित् ॥
वित्तश्राव्यं गृह्णश्राव्यं कार्यं नोनयतः कश्चित् ।
इत्यप्यात्मजं विप्राश्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
द्रव्यं पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
पुत्रं वञ्छयन्तं वा नैव मुह्यति भुम्भरम् ॥
सुतपो नाथ मे पिपा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वत्पि नाक्षय्यं ब्रह्म यथावच्छि तया कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं दद्युः लघु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥

सुयज्ञ उवाच ।

कृपे ! वरेण ते नैक उपकार इहधुगा ।
यद्ये समाप्तौ मे मस्तुष्टेता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यद्यं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यैर्कृतिम् ।
तत्र वै स्वर्गदानया मध्ये दीपोऽस्ति सुन्दरः ॥
इदं शक्रोऽशमानी हि तद्रूपा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेता भविष्यति ॥
भविष्यति च काव्यः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूदीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजहृदयेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितत्त्वम् ॥
इह तः परतो यद्यत् परमानन्द सुखमम् ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमभिते ।
चिरं मम मतिरिच्छेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्गौ पवित्रे परमे सर्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मरुतं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयतोऽगच्छद्दीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तो चतुर्दिक्षु जलप्लुताम् ।

भक्तियुक्तेन मतसा ये गृह्णन्ति करोतमाः ॥

दीपैश्चोर्ध्वं भविष्यति सर्वव्याधिभिरजिताः ॥

सर्वे विद्यापदं याति यत्र याति तपोधमाः ॥

इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकाव्योत्पत्तिमाहात्म्यकथनं समाप्ता ॥ १ ॥

“एवं कृत्वा कर्म रामः समाद्य निमित्तान् शरान् ।

एक एव ययौ हनुं सर्वानेवातुरान् क्षपान् ॥

केचित् गहनमात्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।

सगर्भा चन्द्रसेनस्य भाव्यो दाक्षिणाधमे ययौ ॥

“ततो रामः समायातो दाक्षिणाधमसमुत्तमम् ।

पूजितो मुनिना सद्यः पाश्चात्त्याधममादिभिः ॥

इदो मन्त्राऽसमर्थं तस्मै भोजनमादरात् ।

राससु याचयामास हृदिष्यं स्वमनोरथम् ॥

याचयामास रामाश्च कामं दाक्षिण्यं सङ्गमुनिः ।

ततस्तौ परमप्रीतो भोजनं चक्रतुमुदा ॥

भोजनानन्तरं दाक्षिण्यं पञ्चभूतं भागैर्न प्रति ।

यच्चया प्राथिमं देव तत् त्वं भक्षितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाक्षमे महाभाग सगर्भा कौ समागतः ।

कायस्थः

अचक्षाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभूमम् ॥
एको मसीशः सर्वोत्थः सर्वोत्थो हृदयविजात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां आतीनां पूतनास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्वोत्थो हृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
क्षपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुत्वपि वरं दत्तो राज्यं मुक्ता पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यति ॥
गुर्व्याज्ञया मसीशः स राज्यभोगो विजायते ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधातपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च यातास्ते राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्यविप्रातः ।
पुत्रान् याचितवान् गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिष्ठो बभूवापि स्वर्मेत्याधोविवेचकः ।
चिरं सुभाशुभं कर्मे विविच्य श्रमनान्तिके ॥
यददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जम्बा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुदयुक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले द्रव्यं कालिके ! ।
वगलेति मर्तुं प्राप्य विप्रोऽस्ति इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चाद् नामं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलाविकं किञ्चित् साधयति यथा भिक्षुत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजां च पार्ष्णति ! ।
जयेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रश्च नेत्ययन् ॥
ज्ञात्वैति ब्राह्मणाः सर्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं कृधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियादभक्ताश्च सुन्दरि ! ॥
दे चित्राङ्गद ! अक्षयं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानमस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! श्रीप्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वैति श्रापं स भगवति श्रयमानसः ॥
क्षताङ्गलिपटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥

तस्मै त्वं प्राथितं देहि हिमेयं तां महातुने ।

ततो दाक्षिण्यः प्रत्युवाच इदमि तत्र वाञ्छितम् ॥

दाक्षिण्य उवाच ।

क्षियो गर्भमम् बालं तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।

ततो रामोऽब्रवीत्तस्मै यदर्थसङ्गमागतः ॥

क्षत्रियात्माकरणाहं तत् त्वं याचितवानसि ।

प्राथितं त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भे उत्तमः ॥

तस्मात् कायस्थ इत्याह्वः भविष्यति त्रिशोः शुभा ॥

एवं रामो महाबाहुश्चिता तं गर्भमुत्तमम् ।

निर्जगामाजमान् तस्मात् क्षत्रियान्करः प्रभुः ॥

“कायस्थ एव उत्तमः क्षत्रियां क्षत्रियान्तः ।

रामाश्च यः दाक्षिण्येन क्षत्रधर्माद्विष्कृतः ॥

कायस्थधर्मीऽसौ दक्षिण्यगुणश्च यः क्षतः ।

तद्भोजजाय कायस्थः दाक्षिण्यभोजकसोऽभवत् ॥

दाक्षिण्यपदेगसक्तो वै धर्मिष्ठः सत्यादिनः ।

मदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥

देवविप्रपितृणाञ्च कर्मयोगाश्च पूजकाः ॥

इति स्कान्दे देवकीमाहात्म्यम् ॥ १ ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।

“हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
 कथं श्रेष्ठमवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ।
 सुखाद्वो अतवान् यद्यत्कृतिः का तत्समाचरन् ।
 उपास्यो यस्तद्भुवितुं सर्वं क्षुद्योगिनः स्युः ॥
 जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाकृतिः ।
 नानाकीलामाचरितुं मानुषाकृतिः प्यभूत् ॥
 तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्वरूपधृक् ।
 राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजाभिधम् ॥
 तदेव सकलस्यापि तदेव सर्वकर्तृ च ।
 तदेव सर्वपाद स्यात्तदेव सर्वहर्तृ च ॥
 पुरुषं चैव स्त्रीरूपं जीवरूपञ्च बान्धवा ।
 आत्मा एवैकरूपं तत् खमेवानेकमाकरोत् ॥
 नामाप्रकारजीवादि आत्मनात्मानमेव हि ।
 स्यावरं जडं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ॥
 भवन्तो हीश्वराः सर्वे किमर्थयय तत् कथम् ।
 कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्थनकालतः ॥
 कृतेन भूतशुद्धादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
 ईशोऽपि मानुषाकृत्या ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
 यद्यद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्छरे ।
 अन्यथा न भवेद्वद्वद्भूयमन्यायिनः कथम् ॥
 वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
 कश्चिदिशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
 अतस्तदुभयितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
 गुर्व्याप्ता मे पुराभूच्च सर्वं त्यक्त्वा जपं कुर्व ॥
 अतोऽहं सज्जनं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
 वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति शासने ॥
 अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्मणि ।
 गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे आत्मनि भूसुराः ॥
 मसीशजातिः किञ्चित् न विश्वं विचिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
 आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति वो जातिनक्षयम् ।
 मूर्खोऽहं यच्च अतवान् प्रभयो ब्राह्मणास्यतः ॥
 सदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
 विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
 वल्लिस्ततिप्रियं भक्तमधः प्रास्थापयन् यदि ।
 अहं कीटोऽहं वाञ्छर्थं किमधो न पटे कथम् ॥
 कृताङ्गनिष्टोऽहं वस्त्ररथं प्रतसंख्यया ।
 प्रणमे स्मृष्टं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
 अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
 वाञ्छयामीति प्राज्ञा वो न लज्जा भवतु क्वचित् ॥
 इत्यादि श्रुत्वा ते कालि । लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
 ब्रुवन्ति चातिमधुरं क्रन्दन् इय ते द्विजाः ॥
 हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्बल्यं त्वज वत्सक ! ।
 दुस्विप्तां कुर्व मा तात भद्रं ते कथयामि ते ॥
 जनस्तपोवलेनैव सर्वं भवितुमर्हति ।
 नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किञ्च ॥
 इतीश्वराणां वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
 वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मण्यत्वं कदापि न ॥
 यथामरत्वमीशेन विना कापि न शासने ।
 मा दुःखी त्वमधो गच्छ सखेन वगलां जप ॥
 कलेदशसहस्राणि नागकीर्णेश्वरो भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिभोक्नाथस्त्वमिहनुज्यो भविष्यसि ॥
 राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
 सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भौं कुर्व ॥
 के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्त्येष्टं विवेचकम् ।
 श्रापं दारुणमाहुस्त्वमधुना तन्न खड्गति ॥
 तात गच्छ सुखं सुखं नागकीर्णेऽपि विश्वरात् ।
 तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तनम् ॥
 स्वस्थानं ब्राह्मणास्यापि चागच्छन् कञ्चित्तराः ।
 भूय्यो मसीशः सर्वोऽपि विप्रदासमिधोऽभवत् ॥
 विप्रप्रसादात् श्रुतागामपि श्रेष्ठो बभूव च ।
 वगलेति महामन्त्रं सर्वेषां सर्वकामदम् ॥
 केवलेन जपेनैव लक्ष्येण कालि । सिध्यति ।
 वशीकरणाकर्मोदि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
 अथ वक्ष्ये महेशानि । वगलासाधनं तव ।
 वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणाकर्मणि ॥
 लक्ष्येण मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
 ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ॥
 शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छाशुभं जपेत् ।
 कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
 सहस्रमात्रहोमेन सर्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
 नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
 स्तुतिर्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
 वगलेति सत्यं सर्वं सिद्धिविद्या इति प्रिये ! ॥
 त्वयाद्यारूपया कालि । स्वयम्भूतं पुरैकदा ।
 शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिनिग्रहोऽपि वा ॥
 दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतोऽतिः ।
 केवलाहुतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
 वगले इति यो द्विष्टाप्यक्तोचैर्यत्र वाग्येत् ।
 पथिस्था विप्रदाः सर्वे पत्न्यायन्ते तस्मीदृताः ॥
 भवेद्वि सफलं कर्म वगलेति स्मरन् जनः ।
 वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्वे भोतिमवाप्नुयुः ॥
 केवलं पटलमिदं पठन् प्रदगवन् मनोरथम् ।
 लभेत् कालि ! वपुस्त्यक्त्वा वगलाञ्च न संशयः ॥
 यथा विद्या मसीशेन सदोपाया न संशयः ।
 ब्राह्मणे वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
 विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं आवयेद्दिजः ।
 आवयायां घनाकाङ्क्षो न भवेद्ब्रह्मणोत्तमः ॥
 आलस्याद्वा प्रमादाद्वा आवयेन्न यदि दिजः ।
 मसीशहत्यामागी स्याद्वावधित्वा तव प्रियः ॥
 ब्राह्मणोऽपि वराभोहे ! प्रदग्यात् भक्तितयः ।
 निर्व्याणं लभते कालि ! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
 यतदुक्तेऽपि कायस्थः प्रदग्यात् यदि प्रिये ! ।
 पटलं कायस्थश्चापु मन्त्रहत्याफलं लभेत्” ॥
 इति आचार्यनिर्मलतन्त्रे वासुदेवसम्भते चर-
 पार्वतीसंवादे सप्तविंशतमः पटलः ॥
 “चाट्याराण्यचौरेभ्यो वधवन्धमयादिभिः ।
 पीडयामाणा प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः” ॥
 इति वज्रपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
 गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
 मङ्गलाचरणं यथा—
 “यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजदमुजेभूमिपालो
 यस्तोर्वीर्षेण एव द्विजमजगरातिरस्य श्रुतः पदाको ।

कायस्थः

सङ्गापातिस्त्वतीदं नगदिति प्रकृतिर्धः स्वयं पूरुषस्तं
 वन्देऽहं देवदेवं निगुणमयवरं सर्वे लोकाणुक्तम्” ॥
 अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।
 “श्रीमद्राजादिशूरोभवद्वनिपतिर्धर्मराजो वृषाक्षा
 सङ्कोकः सहिचारैरदितिसुतपतिः स्वर्गपासी-
 दतघासीत् । प्राताप्रादिन्यतप्राखिलतिमिररिपु-
 क्षाचवेना महात्मा जित्वा बुद्धांश्चकार स्वधर्मपि
 नृपतिर्गौडराज्याभिदत्तान्” ॥ * ॥ अथादि-
 शूरस्य पार्श्वं प्रति क्रतुश्रमाङ्गलकुलीनभूययोः
 प्रशस्तस्योत्तरञ्च । “पार्श्वं पप्रच्छ भूतं परमसरपद-
 दन्दपार्श्वकोऽसौ कासन्ने काश्रपीशाः क्रतु-
 कृतिकुशलाः कापि शूद्राः कुलीनाः । पार्श्वेना
 मबोधत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजाले
 कोणाक्षस्याः कुरङ्गा इव किञ्च तपसा नैव केवा-
 मधीनाः । कोणाक्षस्य महीपतिः क्षितिभूजा-
 मेकप्रधानः पक्षी खेदे निष्ठमतिर्महाशयवरं
 श्रीवीरसिंहः खभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
 कृतिनः पापाभिसंहारिणः सन्नि व्याससमाः
 सभासद इतो गौडेश्वरभूमीश्वराः” ॥ * ॥
 अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।
 “भूपोऽभूदभवने स्वचैथितपरः सद्रूपमाभ्यान्वितान्
 भूदेवान् खड्गान् विचित्रनिखनैरानेतुकामः स्वयम् ।
 पाञ्चैव प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपिं
 गौडेश्वरापतिदेव पुण्यसमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्” ॥ * ॥
 अथ लिपिप्रकारः ।
 “सुहृत्सुहृत्संघाः सर्वशस्त्रार्थदत्ता
 नपितहतविप्रदाः स्वस्तिवाक्याः श्रुतिज्ञाः ।
 सुनितसुगतदन्दे गौडराज्ये मदीये
 द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयास्तु ॥
 नृपतिसुहृत्सितारः स्त्रीयवशावतारः
 प्रबलवज्रविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
 मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् समृद्धान्
 पुनरपि मम गौडे प्रापय त्वं नितान्तम्” ॥ * ॥
 अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौडदेशे गमनेच्छा ।
 “मुदा गन्तुकामाः पुरावासगौडाः
 समाहाय कोणाक्षदेशं क्षितीशम् ।
 नृपाणाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
 महायोगिनस्ते बभूवुः समृद्धाः” ॥ * ॥
 अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
 “महाराजराजादिशूरो महात्मा
 त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्वादिसत्त्वम् ।
 तवाक्षानुसारादि प्रस्थापयामि
 द्विजान् पञ्चगोचान् सदारादिभृत्यान्” ॥ * ॥
 अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
 “चलच्चक्षुषाभ्यालियानाः प्रधाना
 दृष्टव्यस्तत्रगुम्फातिशोभानलामाः ।
 क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
 सर्वस्माश्चक्षुः प्रयाताः प्रयागम् ॥
 ततः आनदानादि कृत्वा च विप्राः
 यदस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
 ततो विश्वनाथं समाजोष्य दामे-
 यंश्च प्राप्य तस्माद्गुह्याभू मिमायुः” ॥ * ॥

कायस्थः

अथ ब्राह्मणानां गौडराज्यप्रवेशो राजसमीपे
आश्रित्य गमनम् ।

“पितुन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः आश्रितं गौडराज्यप्रवेशम् ।
ततस्तेनसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारती पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्वाकृताः पद्मगोत्रा
वृषभशिवं कर्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पद्म मध्याह्नमार्गं गतुल्या
दिजाः स्थापिताः परस्परैश्च ॥ * ॥

अथैवां वेदां दृष्ट्वा राज्ञोऽप्युवाच तेषां मुष्कलक्षे
आश्रितो निक्षेपम् । “हृद्वैवं वेदमेवाममनिपति-
रसौ श्रान्तचित्तो दिजानां तैराणां न कृत्वा
कष्टमपि यद्यौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्धा भू-
पाण्डुर्हि क्षत्रमपि च बुद्धाः मुष्कलक्ष्याश्रितो
तद्वत्तात् प्राप्य दूर्वाक्षतमपि स वभौ मुष्कलक्षः
सुखम् ॥ * ॥ अथ राजा ब्राह्मणानां प्रशान्तं
गोत्रनामप्रश्नम् ।

“सविस्मया वै गणनञ्जवस्त्रा
भूपादयस्ते चरन्तारविन्दम् ।
पवित्रकीर्तिं सुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च प्रेतुः सकलाः प्रशम्य ॥
क्षमन्मन्त्राकमुचितवादं
मूढात्मनाच्चापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्वे गवितुं प्रवृत्ताः ॥ * ॥

अथ पद्मब्राह्मणानां परिचयः ।

“अभूदभ्यर्च्योद्भवो भट्टनारायणोऽयश्च शाश्विल्य-
मोने गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान्
सुविद्वान् विवस्त्रानिवास्यां समायां विभाति ॥
श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकारोऽवनिपालक काश्यप-
गोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किञ्च दत्तमहाशयो नाम
इति सुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डित-
क्षयागतप्रख्यसितः प्रचयसर्ववैरिदर्पगर्वहर्त्र-
कारकः । सावर्ण्यगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः
हान्द्वयः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशः-
सुधाकरोत्तपस्त्रपक्षिपक्षयोर्वितानाम्बुजे महा-
तपस्तपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलक्ष्मणोऽनिशं
राजहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षि-
तीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेन्द्रो विप्रवर्यः
प्रतापारिशीर्यः ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

“के यूयं नाम किं वा कथयत क्षतिनः स्वागताः
क्षापि देशात् ? कोलाक्षात् पद्मशूद्रा वयमपि
नृपते ! किङ्कराभूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां
परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रमन्त्राः श्रुत्वोत्तुर्हि-
प्रवर्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैवाम् ॥ * ॥

अथ पद्मशूद्राणां परिचयः ।

“सुक्ष्मालिङ्गताम्बर एव क्षती
क्षितिदेवपदाम्बुजचाररतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्दिवन्मङ्गलान्मङ्गलमङ्गलम् ॥

कायस्थः

स च घोषकुलाम्बुजमातुर्यं
प्रथिमेन्दुयशःसुरलोकावशः ।
सततं सुसुखी सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिरुन्दयशः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवे-
नियतं ते जयिनी भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुक्षे ।
दशदिशां जयिनी यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसागरे ॥

यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्वसादरः
प्रमत्तसत्त्वमत्तः शरत्सुधांशुवदयशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्मिबालियोविदालिको
विभाति मित्रवंशसित्युक्तालिदासचक्रकः ॥
दिनाक्षिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षमेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्यकारदीपकः ॥
अयं गृहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुमतो विविधपुण्यपुष्पाश्रितः ।
निशम्य गृहमाश्रितं सकलसम्यहस्यं यभूत्
स वज्रगमनोद्यतो विविधमानभक्तो यतः ॥
अहश्च प्रसवीतमः कुलभद्ररागण्यः क्षती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विकीर्तितुमिहागतो दिजवरैश्च राज्यं प्रभो !
चकार नृपतिः सतं विनयहीनतो निष्कुलम् ॥ * ॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

“गौडोऽष्टौ कीर्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका
ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहसहितः
पानिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिसुस्थाः स्थि-
तिविनयजुषः सप्ततिस्ते द्विपूर्वा होडाया वीक्ष्य
राज्ञा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः ॥ * ॥

अथ दिसप्रतिः माध्यमौलिकाः ।

“होडः स्वर्ग धर धरणी वान आडच सोमः पै सुर
सामः । भद्रो विन्दो गृह वल लोधः शर्मा वर्मा
ऊह सुह चन्द्रः ॥ रदो रक्षित राजादित्यो विष्णु-
नार्गः खिल पिल गृतः । इन्द्रो गुप्तः पाणो भद्र
ओमन्त्राङ्कुर बन्धु नाथः ॥ गौड कैशच मनो
गगरो राजा राजा राजत साना दाहा दाना गण
उपमाना । खामः क्षोमो धर वैशोमो वीदस्तेज-
स्वार्णव आशः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षोमो
क्षोमो बर्जन रक्तः । गृहः कीर्तिर्यशः कुण्डर्नन्दो
शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराष्ट्रीयषट्क-
कारिका ॥ * * * ॥

अथ वज्रजकुलाचार्यकारिका निख्यम्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाभिपुराणोक्तजातिमाज्ञायाम् ।
“आदौ प्रजापतेर्जाता मुलादिप्राः सदारकाः ।
बाहोश्च क्षत्रिया जाता उर्वोर्लेशा विजग्निरे ।
पादाङ्गदश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
ओमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुनकः ॥
कायस्थस्तस्य पुनोऽभूदभूव लिपिकारकः ।

कायस्थः

कायस्थस्य चयः पुलाः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चिन्तनेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गं विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्षते ॥ * ॥

अथ चित्रसेनाविस्तृताः ।

“वसुधोमो गृहो मित्रो दत्तो करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च सप्तैते चित्रसेनसुता सुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूदृता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा ॥ * ॥

अथ द्वादशशूद्रवंशजाः ।

“वसुधोमो गृहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
वासो देवकथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शूद्रवंशजाः ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

“मृत्युञ्जयवंशभूतो निखानन्दो नृपेन्द्रः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो गन्दी पाणखाङ्गरदामकः ।
स्मारो धरणिहोडो च वानखाङ्गसोमकौ ॥
पै सुरः शोनकश्चैव भद्रो विन्दुर्गृहक्षथा ।
वज्रश्च लोदकश्चैव शर्मा वर्मा च भूमिकः ॥
ऊहश्च रक्तश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदिश्वविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकक्षथा ॥
चानिर्हेशश्च बन्धुश्च शाश्वश्च सुमनुक्षथा ।
गगदको राजकश्चैव रागाराजतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापक्षेमधारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चैव खार्णवश्चावशक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षोमो बर्जनो क्षेमरङ्गकौ ।
भूमिः कीर्तिर्यशः कुण्डः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दौर्द्धर्भोरितिश्चैव चाकिञ्च नन्दनक्षथा ।
श्यामखाण्डश्च पूजिश्च तेजको नाद एव च ॥
गोडर्भोश्च हाथिश्च ङोणश्च दूतकक्षथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्तिताः ॥
एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशूद्रपद्धतयश्च मि-
श्रित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पु-
रोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिस्तम्भम् ॥
अथ कान्यकुलात् पद्मानां विप्राणां शूद्राणाञ्च-
गमनमाह देवीवरः ।

“अम्बुकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेन्द्रः ।

राष्ट्रगौडवरेन्द्राश्च वज्रदेशस्तथैव च ॥

एतेषां नृपतिश्चैव सर्वभूमौन्दरो यथा ।

अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजबन्धकैः ॥

एतैः सह सहीपाल एकदा स निजानये ।

उपविष्टो दिजान् प्रष्टुं धर्मशास्त्रपरायणः ॥

केन यज्ञेन भगवत्योतिर्भवति निश्चितम् ।

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयन्तं दिजोत्तमाः ॥

इति श्रुत्वा दिजाः सर्वे खर्वोक्षतकलेवराः ।

कथयन्ति नृपारो तु सर्वे विद्वतमानसाः ॥

केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

कायस्थः

ययं सर्वे न जानीमो विधानं कीदृशं कृतोः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
 किं करोमि क्व गच्छामि विजयाय पुनः पुनः ॥
 कान्यकुब्जात् समानीतान् दृष्टेन विजयपञ्चकान् ।
 वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्वास्त्रे च विप्रारदान् ॥
 गीयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्मणादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवैशान् समानोच्य विचारो जायते हृदि ॥
 अथवा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
 आशीर्वादाद्यनिर्मास्य मङ्गलाष्टोपरि स्थितम् ॥
 तदा काटं सजीवं स्यात् फलपङ्कजसंयुतम् ।
 इति दृष्ट्वा नृपसखिन् कम्पान्वितकलेबरः ॥
 सौत्रश्च बद्ध्वा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
 आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्वकम् ।
 उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
 राजंस्ते कुशलं सर्वं प्रोक्षुस्तेष्ववदत् स तान् ।
 अथ मे सफलं जन्म जीवितञ्च सजीवितम् ॥
 पूतञ्च भवन् जातं युष्माकं गमनं यतः ।
 एवञ्च क्रियते स्तोत्रं पृष्ट्वा नृप शूद्रपञ्चके ॥
 युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपञ्चकाः ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कायस्थः नामगोत्रके ।
 काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
 तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
 श्रायिष्ठ्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
 सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रोमकरन्दकः ।
 भरद्वाजश्च विस्वातः शौहर्षो मुनिसत्तमः ॥
 दासस्तस्य विराटाख्यो गुह्यकः काश्यपः स्मृतः ।
 सावर्गगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
 तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
 कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
 वातस्यगोत्रेण सम्भूतश्चाण्डक्येति सञ्ज्ञितः ।
 भौद्रगोत्रगोत्रो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
 एतेषां रक्षयाधाय आगतोऽस्मि तवागये ।
 इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
 विधानेनैव निर्वर्त्य क्रतुश्च धर्मसंज्ञितम् ।
 ग्रामं सुवर्णं गाक्षैश्च वस्त्राणि विविधानि च ॥
 दत्त्वायार्थं द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
 अत्र देशे कृतावासाः सर्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
 बह्वयश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः” ॥ १ ॥

अथ वक्त्राजकृतश्रेणिविभागः ।

“अथ वक्त्राजभूपस्य अम्बुजकुलनन्दनः ।
 कुशतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
 आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
 एतेषां सन्ततोः सर्वा आनयत् स निजानये ॥
 यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र यामे निरोपिताः ।
 श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राजीवारेणसंज्ञितम् ॥
 तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विज्ञोत्तमे ।
 शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
 छद्मदक्षिणराष्ट्री च वक्त्रवारेणकौ तथा ।
 इति चतस्रः संज्ञाः सुस्ततदेशनिवासनात् ॥
 कुलं चतुर्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः” ॥ २ ॥

अथ वक्त्राजकायस्थश्रेणिविभागः ।

कायस्था

“तत्र वक्त्रेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
 तेषां निर्णयमाचक्षे कुलश्चैव विशेषतः ॥
 वसुवंशे च मुखौ द्वौ नासाः सप्तशतपुष्पौ ।
 घोषेण च समाख्यातस्तुर्भुजमहाकृती ॥
 गुह्ये दशगणश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
 दत्ते नारायणश्चैव एते च वक्त्रजाः स्मृताः” ॥
 अथपरन्तु ।
 “नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तथायकः ।
 चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
 दामोदरकरः ख्यातो दामस्तथापतिस्तथा ।
 पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्र नारायणश्चैव ॥
 पाले श्यावः समाख्यातो राजावंशे च कथायकः ।
 भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु श्यावसंज्ञकः ॥
 प्रभाकरस्तु नन्दो स्यात् केशवो देववंशजः ।
 अवीपतिरिति ख्यातः कुशवृन्दे प्रकीर्तितः ॥
 सोमे वंशधरश्चैव सिङ्हे रत्नाकरस्तथा ।
 नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरः ॥
 वेदगर्भाशूरश्चैव देव्यारविष्णुसंज्ञकः ।
 आष्टो चितोचनः ख्यातो नन्दने च उभापतिः ॥
 एते वक्त्रजनिर्दिष्टा वक्त्राजेन महात्मना ।
 अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
 ते वक्त्रजाः समाख्याताः करणेषु प्रसिद्धाः” ॥ ३ ॥

अथ वक्त्राजकुलीनादिनिरूपणम् ।

“कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यम्यश्च तथापरः ।
 महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्” ॥
 तद्वयथा ।
 “वसुवंशो गुह्यो मित्रो दत्तो नागश्च नायकः ।
 दासः धेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
 राज्ञो भद्रो धरो नन्दो देवः कुशश्च मोमकः ।
 रक्षिताङ्गरसिंहश्च विष्णुराष्ट्रश्च नन्दनः ॥
 चत्वारोऽप्यास्तयो मध्या महापात्राः परे तथा ।
 सप्तविंशतिः शूद्राणां वक्त्राजेन प्रशंसिताः” ॥ ४ ॥

इति कुलीनमध्यममहापात्राः । अथानान् वक्ष्यामि ।
 “होष्टश्च स्मारकश्चैव धरणीवान् एव च ।
 आड्यः पैसरश्चैव ज्ञानश्च भग्नविन्दकौ ॥
 गुह्यश्च वल्लोद्यौ च शर्मा वर्मा च भूमिकः ।
 ऊड्यश्च रक्षकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
 खिलश्च गुप्तचात्री च बन्धुश्च शान्तिसंज्ञकः ।
 देशश्च सुमनुर्गण्डो रागाराजतदाहकाः ॥
 दानागणायमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
 वैशापि घरवेदौ च भूतार्कवक्रप्रक्षकाः ॥
 यन्दश्च शक्तिचक्रौ च क्षेमाशौ वज्रनस्तथा ।
 हेमश्च बन्धकश्चैव भूजिः कीर्त्तिस्य श्रीलकः ॥
 धनुर्गणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाहिकः ।
 चाकिश्च श्याम पूषिश्च गण्डको नादकस्तथा ॥
 रोड्यश्च होमकश्चैव आशकश्च तथैव च ।
 ढोलश्च दूतकश्चेति दिसप्तत्यवशाः स्मृताः” ॥
 एतेषां प्रतिपुत्रवक्रमेण कुलार्थनान् महापात्र-
 भावो जायते ॥ ५ ॥ इति वक्त्राजकृतामागन्ध-
 शर्मज्ञतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्तिष्ठत्यनया । काय + स्था +
 घञर्थे कः ।) श्रीतीकौ । इति मेदिनी । याची-

कारक

हस्तः । इति जटाधरः । काकोकी । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ रत्नादयम् । तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः । कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्यां
 कायस्थी ॥

कायिकः, चि, (कायेन निष्पादितः निष्पात्रो वा
 कायेन निर्दत्त इति वा । काय + ठक् ।) शा-
 रीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।

“अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविज्ञानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, श्रीरसमन्धिनी
 चक्रवर्तिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।

“चक्रवर्तिः कालवर्तिः कारिता कायिका च या” ॥
 कायिकावर्तिः, स्त्री, (गोवर्गीवर्तीदीनां कायपरि-
 श्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिवर्गीवर्तीदिकर्म-
 युता वृद्धिः । यथा ।

“दोष्टवाक्काकमैयुता कायिका समुदाहृता” ॥
 इति व्यासः । मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेश्यपञ्च-
 तदङ्गादिरूपा वृद्धिः । यथा ।

“कायाविरोधिनी शब्दत् पञ्चाङ्गाद्या तु कायिका” ॥
 इति नारदः । ह्वायुधस्तु पञ्चाङ्गाद्या इत्यत्र
 पञ्चवाह्येति पठित्वा पञ्चस्य मूलधनस्य यावदव-
 स्थानं तावत् शब्दत् वर्षसप्तसप्तमपि उत्तमर्थेन या
 वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान्
 तत्राद्या भोगतामान्तर्गता अपरा च तद्विप्रा
 इति मिश्राः । इति निवादाद्यवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे वच् ।) वधः । निश्चयः ।
 (धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ।) कं सुखं
 ऋच्छत्यनेन । क + कृ + करणे + वच् ।) बलिः ।
 यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्दत्तं ऋच्छतीति । क
 + कृ + कर्त्तरि अच् ।) पतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (कं निश्चन्दलनृच्छतीति ।) तुषारशैलः ।
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्मोपपदे कर्त्तृवाच-
 कः । यथा कर्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति
 व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा कवचं कारः क्रिया ।
 इति रामतर्कवागीशः । (अक्षरान्ते तदक्षर-
 वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)

कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु
 करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुक् ।)
 क्रियानिमित्तं लोकात् सिद्धम् । इति दुर्गासिंहः ॥
 फलिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः
 कारकः । तत्तु षष्ठिधम् । कर्म १ यथा रामं
 नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः ।
 कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४
 यथा हरिः सज्जाः सुखं ददातु । अर्पादानम् ५
 यथा विभीषणः पदादभ्युः । अधिकरणम् ६ यथा
 रेमे शरदि गोविन्दः । इति गोपदेवः ॥ वर्षोप-
 णोद्भवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, चि, (करोति कर्मोदिकम् । कृ + “गुणश्च-
 चो” । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुक् ।) कर्त्ता ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।

“आदावमधियकरं दानञ्च प्रियकारकम्” ॥
 कारकुदीयः, पुं, (कारकुक्षि + कृ ।) शास्त्रदेशः ।

कारण

(तत्र भवः अथ ब्रह्म तस्य लुक्) तद्देशीयजने
ब्रह्मवचनान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारणं, स्त्री, (कार्यतेऽनेन । शिजन्तात् कृञो लुट्) ।
येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्यायः । हेतुः २
वीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ । निमित्तम्
४ प्रत्ययः ५ । इति णटोदरः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १० । ३० ।

“यत्तः प्रधानपुरुषो यत्तच्चैतत् चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” ॥
कारणत्वमाह । अन्वयासिद्धिमुख्ये सति नियत-
पूर्ववर्तिनम् । तन्निविधम् । समवायिकारणत्वम्
१ अथमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३
परमायुषिमात्मनिष्ठानां कारणत्वम् । इति
भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अयुपरिमाणन्तु न
कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली
(यथा, हेः रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

“ब्रह्मिः कारणेदेव ! विष्णुमित्रो महाशुनिः ।
लोमितः क्रोद्धितश्चैव तपसा चानिवर्द्धते” ॥
कारणम् । (क्र वधे + स्तार्थे णिच् भावे लुट्) ।
बधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा,
मनुः । ११ । ८४ ।

“ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि देवतम् ।
प्रमाणश्चैव लोकस्य ब्रह्मण्येव हि कारणम्” ॥
प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।

“सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः” ॥
इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।

“कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिव्यत्ये ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुव्यत्ये” ॥

“कार्यं शरीरं कारणाणि सुखदुःखसाधनानी-
न्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिग्रामे” ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ देहः । (यथा,
शाङ्गरात्मबोधे । १३ ।

“अनाद्यविद्याऽनिर्वन्धा कारणापाधिगच्छते ।
उपाधिचित्तवादन्यमात्मानमवधारयेत्” ॥
साधनम् । (कारणमेव स्वार्थे अण्) । कर्म ।
(यथा, चाणक्ये । २३ ।

“न कश्चित्कस्यचित्किञ्च न कश्चित्कस्यचित् रिपुः ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपुस्तथा” ॥
कायस्थः । (कारणवन्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) । वाय-
प्रभेदः । शीतप्रभेदः । इति भरतधृतराजकोषः ॥
(आदिश्वरत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते ।
१३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्ता विकर्ता गृह्णो मुहः” ॥
शिवः । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

“अथ शान्तं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्” ॥

कारणशुद्धोद्भवशुद्धः, पुं, (कारणशुद्ध उद्भवो यस्य ।
स चासौ शुद्धश्चेति कर्मधारयः) । कारणशुद्ध-
पूर्वकशुद्धः । तद्वयथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३
अपाकजस्यार्द्रः ४ अवलम्बः ५ खेदः ६ वेगः ७ गुह-
त्वम् ८ शक्तत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११

कारण

स्थितिरूपकसंस्कारः १२ । इति भाषा-
परिच्छेदे । ६६ ॥

कारणशरीरं, स्त्री, (कारणं अविद्या सैव शरी-
रम् । अनाद्यविद्याऽनिर्वन्धनीयं शरीरद्वयकारण-
मात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारण-
शरीरमित्याहुः) । सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु
वीजावस्थायां सृष्ट्यादित्वात् विषयव्यापाररहि-
तस्यान्तःकरणस्य सुतरां सत्स्वरूपेणानुभूयतेऽसौ
इत्यादि) तत्पर्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ ।
(यदुक्तं वेदान्तसारे । १६ ।

“अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणश-
रीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाद्यादकावाच
आनन्दमयकोषः सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत-
एव अणुसूक्ष्मशरीरत्वव्याप्तमिति बोध्यते” ॥ अत्र
सुबोधनी यथा ।

“प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेन्द्र-
गतमूलप्रकृतितत्त्व सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरी-
रोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि
कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गा-
भावादानन्दवाङ्मत्यादानन्दमयत्वं आद्यादकत्वा-
त्त्वोक्तत्वं युक्तमिति भावः । ननु अणुसूक्ष्मशरीर-
लयस्थानस्य कथं सुषुप्तिप्रवृत्त्यात्मनिष्ठाशुद्धा
पूर्ववत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्वो-
परमत्वादिति । प्रक्षीकृतसूक्ष्मशरीरस्य व्यावहारि-
कस्य स्नात्रप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात्
सर्वोपरतिरिक्त्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

“कये पेनस्य तद्वर्णा इत्याद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विषये नीरे तिरुण्ण्येते यथा पुरा ॥
व्यावहारिक देहस्य जयः स्यात् प्रतिमासिके ।
तद्वये सन्निदानन्दाः पर्यवस्यन्ति सात्त्विकि” ॥

कारणा, स्त्री, (क्र हिंसायाम् । शिजन्तात् कृञो
“श्यासत्यञ्जेति” । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः
टाप्) । यातना । माद्वेदना । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
नरकवृत्ता यमयातना । इति केचित् । इति
भरतः ॥

कारणिकः, वि, (करणेः कारणेर्वा चरति । “चर-
तीति” । ४ । ४ । ८ । ठक्) । प्रसीक्षकः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, स्त्री, (कारणेन उत्तरम्) । प्रत्यव-
स्तान्दम् । सत्त्वविनाश्रीकृत्य तत्त्वतिसूक्ष्मरूप-
कारणं ज्ञायात् तदा तदुत्तरम् । तत्त्वविधम् ।
वक्तवत् १ तुल्यवचनम् २ दुर्बलम् ३ । आद्यं यथा
मया त्वत्तः श्रुतं श्रुतीतमिति सत्त्वं किन्तु तत्
परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथो-
त्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्
इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात्
इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यावहारतत्त्वम् ॥

कारणवः, पुं स्त्री, (जमन्नाडव इति रमेडं ।
रखः । ईषत् रवः । “ईषर्ये” ६ । ७ । १०५ ।
इति कोः कादेशः । कारणं वाति । वा गतौ +
“जातोनुपेति” । ३ । २ । ३ । कः । कारणव्येदं

कारवे

कारणं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः
इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड्गोक्त इति भाषा ।
(यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्णने ८ ।

“कारणवाननविघटितवीचिमाणाः
कादम्बसारसकुशाकुलतीरदेशाः” ॥

कारणव्यूहः, पुं, बृहभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(बौद्धशास्त्रविशेषः) ॥

कारण्यमी, [न] पुं, (कर एव कारणं धर्मतीति । आ + इनिः । एषोदरादित्वात् साधुः) । कांश्यकारः ।
धातुवाचरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः) । प्रिय-
कुरुक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो
यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इत्यक्ततो विक्षिप्ता वल्ली
यस्याः । यदा कुत्सित आरौ गतिर्यस्याः । सा
चासौ वल्ली चेति) । कारवेक्षः । काष्ठीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जणोप-
लक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः केकावरो
मयूरकस्य पुच्छमिवाकारोऽप्यस्य अण् । यदा क
हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्लिप् । कारमवति । कर्म
ण्यण् । गौरादित्वात् ङीष्) । मधुरा । मौरी इति
भाषा । दीप्यः । मयूरशिला । ब्रजभटा इति
भाषा । ज्ञेयमानिका इति केचित् । सुषवी ।
केके जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गेर पाता
इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः । छोट करवा इति भाषा ॥

कारवेक्षं, स्त्री, (कारं वेक्षति । वेक्ष चकने कर्म-
ण्यण् । यदा कारेण वातगमनेन वेक्षति चकति
मच्छति वा वेक्ष चकने अण्) । कठिक्कम् ।
करवा इति भाषा । तत्पर्यायशुद्धाः ।

“कारवेक्षं कठिक्कं स्यात् कारवेल्ली ततो जघः ।
कारवेक्षं हिमं भेदि जघ तिस्रस्तमवातनम् ।
जघरपित्तकफास्त्रं प्राणुमेहकृमिन् हरेत् ।
तद्व्या कारवेल्ली स्यादिशोबादीपनो जघः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अमरे ऐलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेक्षः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वेक्षति चक-
तीति । कार + वेक्ष + अण्) । कताविशेषः ।
करवा इति भाषा । तत्पर्यायः । कठिक्ककः २
सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४
सुषवी ५ । इति तट्टीका ॥ कम्बुरः ६ काण्डकटुकः
७ सुकाण्डः ८ उद्यकाण्डः ९ कठिक्कः १० नासा-
सम्भेदनः ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पर्यायशुद्धाः । धारकत्वम् । रत्नपित्तगणे सुपण्य-
त्वञ्च ॥ तत्पण्यशुद्धाः । मुक्ककपित्तनाशित्वम् ।
वधिकरत्वञ्च । इति राजवक्त्रभः ॥

कारवेक्षकः, पुं, (कारवेक्ष एव । स्वार्थे कण्) । कार-
वेक्षः । इति रत्नमाणा । (जीवत्वमपि दृश्यते ।
यथा मुमुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“तद्वत् कर्कोटिकं प्रोक्तं कारवेक्षकमेव च” ॥
कारवेल्ली, स्त्री, (कारवेक्ष + अल्यार्थे ङीष्) । क्षुद्र-

कारिः

कारवेष्टम् । करेणो इति हिन्दी भाषा । उच्चे
इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेन्द्रे ।
“कारवेष्टीफलं तत्रोन्नेदितं हिङ्गुमर्दितम् ।
भर्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेष्टीकठोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामटेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्वम्
सुललितरसनायं कोकता मातनोति” ॥
अन्यत् कारवेष्टप्रभेदे अष्टयम् ॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारप्रलेखस्य मिहिका
नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कारस्तरः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + “कृजो-
हेतुताच्छील्यानुलोभ्ये” ॥ ३ । २ । २० । इति टः
निपातनात् सट् ।) वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः ।
किम्पाकः २ विवतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ रम्यफलः ५
कुपोलः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते
२ । द्यूतपर्वणि ४६ । २१ ।
“आवर्जिता इवाभान्ति नीपाश्चिककौकुराः ।
कारस्तरा कौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कुष्ठवातामयाक्षकण्डू तिकफार्शोप्रलमाश्लेष्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्तराटिका, स्त्री, (कारस्तर इव अटति । अट्
+ एषुलट् अत् इत्वम् ।) कर्गजकौका । इति
त्रिकाण्डशेषः । केर्गो केनु इति च भाषा ॥
कारा, स्त्री, (कीर्यते क्षियते दग्डाहो यस्याम् । कृ
विक्षेपे भिदादित्वात् अट् । “अट्टशोऽसीति”
७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपातयते ।) कारागा-
रम् । तत्पर्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ ।
८ । ११६ ॥ दूतो । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । पीडा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कारागारं, स्त्री, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय
आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । “रिपुः कारा-
गारं कलयति च तं केनिकलया” । इति तन्त्रसारे
ध्यामास्तोत्रम् ॥

कारागुप्तः, स्त्री, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः वज्रः
रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरण-
स्यानतया इति यावत् । आ + रा + एषुलट् अत्
इत्वम् ।) वनाका । इति जटाधरः ॥

कारावेष्ट, [न्] स्त्री, (कारैव कारायै वा वेष्ट
अष्टम् ।) कारागारम् । तत्पर्यायः । वधाङ्गकम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + “विभाषास्त्रानय-
रिप्रत्ययोरिञ्च” ॥ ३ । ३ । ११ । इति इच् ।)
क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्या । “त्वं कां
कारिमकार्षीः । सर्वान् कारिमकार्यम्” ॥) करो-
तीति कृ कृञ् करणे । “कृञ् उदीचां कारवु”
उणां । ४ । १२८ । इति इच् ।) श्रित्पिनि चि ।
इति मेदिनी ॥

कारजः

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्देशे करोतेर्णुञ्
शित्वाङ्गिः । यथा करोतीति णुञ् प्रत्ययस्या-
दिति इत्वम् ।) गटस्त्री । कृतिः । शिवरत्नसूक्तः ।
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।
“नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिकाकारिकाः” ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्य-
मरटीकायां रमानायः । सुद इति भाषा ॥ ख-
ल्पाक्षरवत्या वङ्ग्यं चापिका कविता । यथा,—
“कारिका तु खल्यस्तौ नहोरयस्य सूचनी” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, त्रि, (कृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कुर्वन्
प्रेरितः । कराव्य इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये ।
देवीमाहात्म्ये २१ । ६५ ।
“विष्णुः शरीरयुद्धमहमोघान् एव च ।
कारितास्ते यतोऽवत्सवाः कस्तोऽनुं शक्तिमान् भवेत्” ॥
कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या
खकार्यसाधकतया अशीतितममागदिकशतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्यस्यापिता सा । अधिक् सुद
इति भाषा । यथा, विवादागवसेतौ काव्यायनः ॥
“ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।
आपत्कालकृता निव्यं दातव्या सा तु कारिता” ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।
“नाति सम्पत्सुखं वृद्धिं न चाट्टयो पुनर्हरेत् ।
चक्रवर्तिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या” ॥)
तत्पर्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति
मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति क्षिणन्ति कण्टकैः । कृ
हिंसायां + इच् ततो स्त्री ।) वृत्तविशेषः ।
कण्टकारी आकर्षकारीत्येवा द्विधा । तत्पर्यायः ।
कारिका २ कार्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रक्चिकण्ड-
शोषकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कारीषं, स्त्री, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात्
अट् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
“कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः” ॥
कावः, पुं, (करोति इति । “कृवापाजिमीति” ।
उणां । १ । १ । उणां ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥
(भावे उणां ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कावः, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् । उणां । १ । १ ।)
कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।
“राघवस्य ततः कार्यं कावर्त्तान्नरपुङ्गवः ।
सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्” ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्मपुराणे ।
“कारयित्वा तु कर्म्मणि कारं प्रस्थाप्य वक्ष्येत्” ॥)
कारकः, त्रि, (कार + कार्यं कृन् ।) शिल्पी । (यथा
मनुः । ४ । २१६ ।
“कारकाग्रं प्रजां हन्ति वनं निर्जेजकस्य च
गणानं गणिकाम्नाक्ष कोकेभ्यः परिक्रान्ति” ॥)
कारजः, पुं, (कं जलं आरजति । आ + रज + कः ।)
करभः । फेनः । वल्लीकः । नागकेशरः । गैरिकम् ॥

कार्त्तस्व

(कारोः कारतो जायते । कार + जन + डः ।)
शिल्पिणां चित्रम् । स्वयं जाततिकाः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कारविका, त्रि, (करव्या शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।)
व्यासुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः ।
१५ । ७१ ।
“कविः कारविको वने सीतायाः सम्यग्रियम्” ॥)

कारवडी, स्त्री, (कुस्मिता ईषत् वा वडी मूर्द्धङीना
इव ।) जलौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कार-
विका इति च पाठः ॥

कारवण्यं, स्त्री, (करव्याः करव्यावान् । तस्य भावः ।
करव्यैव वा व्यञ् ।) करव्या । इत्यमरः । १ । ७ ।
१८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।
“मुनेः शिष्यसहायस्य कारवण्यं समजायत” ॥)

कारुवाः, पुं, (करुषो अभिजन एवाम् । भर्गा-
दित्वात् अण् वङ्गव न तस्य लुक् ।) करुवदेश-
वासिनः । तत्पर्यायः । वृहद्गङ्गाः २ । इति हेमच-
न्द्रः ॥ वङ्गवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे २ । ३ । १६ ।
“कारुवा मानवाश्चैव पारिषाचनिवासिनः” ॥)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मण्डस्य
उत्तमतया तद्यात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति ।
उत् + तु + अच् ।) सुरायभागः । तत्पर्यायः ।
सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः ।
इति चारावली ॥

कार्त्तशयं, स्त्री, (कार्त्तशयस्य भावः । कार्त्तश + शय् ।)
कार्त्तशयः । (यथा, अमरवचने २४ ।
“कार्त्तशयमिति चेतसि तनू रोमाश्चमाकम्बते” ॥)

कार्त्तवीर्यः, पुं, (कृतवीर्यस्य अपत्यं अण् ।) वज्र-
वंशीयकृतवीर्यराजपुङ्गवः । तत्पर्यायः । वैद्यः २
दोःसहस्रभृत् ३ अर्जुनः ४ । (यथा, भागवते ६ ।
२३ । २४ ।
“न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यच्चदानतयोयोगक्षतवीर्यजयादिभिः” ॥)

अस्य खलु माहिषमती नाम पुरी राजधान्या-
सीत् । सुजवीर्येणायं सप्तवीरां धरामजयत् ।
दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं जलवान् ।
दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगृहे
वज्रः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना तसौ मोक्षितः ।
अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा वनात् सप्तसां होम-
धेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्नेन सप्तकोनि-
हतोऽसौ कार्त्तवीर्यः । अथ वैरमुद्रिं चिकीर्षुभिः
दुरात्मभिः कार्त्तवीर्यपुत्रैरागत्य स्वामने ध्यानस्थो
जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन विह्वलधामर्षात्
जातक्रोधेन परशुरामेण सर्वे वैद्ययाः निपातिताः ॥
जैमराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः । सुभूमः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कार्त्तस्वरं, स्त्री, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण्
कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः साममान-
कर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा । “श्रेष्ठे” । ४ । २

कार्तिकः

८२ इत्यम् । सत्यम् । (यथा, माघे १।२०।
“स तत्तत्कार्तिकमासमाह्वयः” ॥)

भुक्तुरः इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतिकान्तप्रयुक्ता प्रौढमासी यत्र मासे इति पाठिको यत्) वैशाखादिद्वादश मासान्तर्गतप्रथममासः । कृतिकान्तप्रयुक्ता प्रौढमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्यारविप्रारब्धमुक्तप्रतिपदादिदशान्तरपसुख्यमासः । सौरस्य तुलाराशिस्थारविकलाः । इति स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः । बाहुलः २ ऊर्जः ३ कार्तिकिकः ४ । इत्यमरः । १ । १७ ॥ कौमुदः ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ ॥

अथ कार्तिककृतम् ।

पञ्चपुराणे ।

“तुलामकरमेवेव प्रातःस्नानं विधीयते” ।

तत्र संकल्पः अष्टयोदशकाले मन्त्रं कृत्वा च न्य ॐ तत्सदय कार्तिके मासि अमुकपक्षे अमुक-तिथावारम् तुलास्यारविं यावत् प्रत्यहं अमुक-गोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तवि-धिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

“ ॐ कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जगद्गर्भे ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह” ॥

इति आयात् । मया लक्ष्म्या । प्रतिदिनसंकल्पे तु आरभ्य तुलास्यारविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्यारवा-विश्रुतिं वक्तव्यम् । आन्तर्यामिना वाक्छान्तु वैशाख-कृत्ये अमुकस्येयम् । तथा वायुपुराणे ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययहोपमान् ।
कार्तिके सकलं व्याप्य प्रातःस्नानो भवेन्नरः” ॥ ॥

तथा च गरुडे ।

“गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग ! ।

तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥

ॐ अथेत्यादि तुलसीपत्रकैकसमस्तस्यायुतधेनु-दानलक्षप्रणमसमप्रतिपत्तिकामः एतानि तुलसी-पत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलष्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन दद्यात् ॥ ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“विष्णुप्रेक्ष्य यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निहोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां लोचया सह ।

प्रदीपन्ते प्रवक्ष्यामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

लोचया लक्ष्म्या ।

“इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिर्वादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्” ॥

ज्ञानवत् । ॐ अथेत्यादि अमुकतिथावारम् तुला-स्यारविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अक्षयदीपदानप्रतिपत्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो

कार्तिकः

वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदान-महं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः । विष्णुर्देव तु । ॐ अथेत्यादि अमुकति-थावारम् तुलास्यारविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रो-ऽमुकदेवशर्मा अग्निहोमसहस्रप्रणमसमप्रतिपत्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुप्रेक्ष्य श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ ॥

हविष्याद्वादौ तु ब्रह्मपुराणे ।

“व्रतोपवासनियमैः कार्तिके यस्य गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं परम्” ॥

तत्र अथेत्यादि अमुकतिथावारम् तुलास्यारविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमा-निकदेवत्वमवतर्त्तुं परमपरमप्राप्तिकामः श्रीवि-ष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये । इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं यथाहारा-दावपि ॥ ॥ हविष्यद्व्याजि च ।

“हैमन्तिकं सितान्वितं धान्यं सुहृन्निजा यवाः ।

कलायककुनीवारा वास्तुकं हिलभोषिका ।

यष्टिका कालशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् ।

लवणे सैन्धवसामुद्रे गन्धे च दधिसर्पिणी ।

पयोऽनुद्रुतसारश्च पनसाहरीतकी ।

तिन्तिडी जीरकश्चैव नागरकश्च पिप्पली ।

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

प्लेतलपत्रं मुनयो हविष्यान् विदुर्धुधाः” ॥

हैमन्तिकमित्यभिधायगन्धसंहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदली लवलीन्तथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकीम् ।

व्रतान्तरप्रपन्नश्च हविष्यं मन्त्रते बुधाः” ॥

अथ च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्ष्य-मप्याहृतुरद्योगपर्ववैधायनौ ।

“अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाष्पकान्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ ॥

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।

“तुलसीं विना या क्रियते न पूजा

ज्ञानं न तदयत् तुलसीं विना कृतम् ।

भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्जितं

पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ ॥

नारदीये ।

“न मातस्य भक्त्येवमांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्ष्यात्” ॥

तथा च महाभारते ।

“कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मे क्षत्रं विधीयते” ॥

कौमुदं कार्तिकम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्म-पुराणम् ।

“एकादशादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं प्रीतनासु नदीषु च ।

वर्जितस्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च” ॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्तिकमासतत्सूक्त-

कार्तिकः

पञ्चतदेकादशादिपञ्चदिनानि ब्रह्माशक्तनेरात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

“कार्तिके प्रौढं मांसं यस्तु मुञ्जीत दुर्मतिः ।
मण्डिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपचते” ॥ श्रीग-पटोक्तदम्बहस्ताकाकांस्तस्मिन्निजानि वर्जयेत् ।

“पटोक्तानि कदम्बानि हस्ताकस्तस्मिन्निजानि च ।

मुञ्जानः कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥ ॥

भूतचतुर्दशीकृतं तत्शब्दे द्रव्यम् । तत्र दीप-दाने विशेषो यथा,—

“ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूटागारेषु चैत्रेषु गुहासु च नदीषु च” ॥

दीपदानमन्त्रः ।

“ ॐ नमः प्रियम्भः प्रेतभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ।

नमो धर्माय ब्रह्माय कान्तारपतये नमः” ॥ ॥

दीपान्विताकृतं तत्शब्दे द्रव्यम् । तत्र विशेषो

यथा । तत्र बाणानुरुद्धयतिरेकेण दिवा न भोज्यम् । तत्र पार्वत्यन्ताहं कृत्वा प्रदोषे प्राची-नादीती दक्षिणामुखो ज्वलदुक्ताम् ।

“ ॐ ब्रह्माशक्तनेरान्नं मुक्तानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं शोमवर्जना” ॥

इत्यनेन यज्ञीयात् ।

“ ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

“ ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महाकये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते” ॥

इत्यनेन पितृन् विसर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव

प्रदोषस्यापि न्यमावास्या तदा पूर्वदिन एव आह-मकृत्वापि उक्तादानं कर्त्तव्यम् । आचारात्

पञ्चभूतोपाख्यानश्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोष-

स्यात्तौ परदिन एव युष्मात् । उभयतः प्रदोषा-

प्राप्तावपि उक्तादानं परदिने पार्वत्यानुरोधात् ।

अथैव पूर्वदिने लक्ष्मीं रात्रौ पूज्या ।

“अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विष्णवेऽप्येवं श्रवण्या ।

इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं श्रवण्या ।

ततो मृदमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ततः सन्तिवाचनपूर्वकं ॐ सूर्यः सोम इति

ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्या-

दाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य ॐ अथेत्यादि अमुक-

गोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिनाभकामो लक्ष्मी-

पूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे

घटादिस्थजले वा भूतशुद्धादिकं कृत्वा लक्ष्मीं-

पूजयेत् । तद्यथा । ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोज

इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःसर्वमात्मनाम् ।

इहागच्छ इत्याद्यावाद्या एतत्पात्रं ॐ लक्ष्मीं नमः ।

एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचम-

नीयताम्बूनादि प्रक्षेपं दद्यात् ।

“ ॐ नमस्तु सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।

या गतिस्तत्त्वप्रदानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात्” ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रक्षेपेत् ।

कार्तिकः

ॐ विष्णुपस्य भार्यासि पद्मे पद्माक्षये ! भुमे ! ।
सर्वतः पाहि मां देवि महाकायि ! नमोऽस्तु ते ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति स्रग्धरवचनात् । कुवेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत् ।

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधियाय च ।
भवन्तु त्वत्पसादान्मे धनघान्यादिसम्पदः” ॥

इति पठित्वा । ॐ कुवेराय नम इति त्रिः पूज-
येत् । ततो गृहादिषु दीपाब्ध्यात् । तत्र मन्त्रः ।

ॐ अग्निधोती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् वस्त्रं भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कर्त्तव्यम् । गोरोचना-
तिस्रकधारयं प्रदीपवन्दनं कृत्वा कर्णौ त्रिः पूज-
येत् । तत्र मन्त्रः ।

“ॐ विष्णुपस्य भार्यासि पद्मे पद्माक्षये ! भुमे ! ।
महाकायि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुर्वन् मे ।
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे क्षमार्थपोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेज्वरविभिता ।
सर्वस्वरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वलोकानां देवानां कृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ॐ नमो नमः इति त्रिः पूजयेत् । अन्त्यत् सुख-
रात्रिशब्दे ब्रूयन् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षकीडादिभिः
कार्त्तिकम् । तत्र जयेवर्षं शुभम् । पराजये वर्षम-
शुभम् । ततः संकल्प्य ब्राह्मणान्मे जले वा एतत्
पाद्यं ॐ वक्ष्ये नमः । इत्यादि संपूज्य ।

“ॐ बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेनं प्रतिगृह्यताम्” ॥
अनेन पुष्पाञ्जलिभयं दद्यात् ।

“यो यो यावृशभावेन तिरुत्तस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥

तथा ।

“महापुरुषा तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धनी ।
खानं दानं श्रतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥

अथ आष्टद्वितीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यामार्जप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा
चेत्परदिने कृतं शुम्भात् । ततः ॐ तत्सदि-
त्युच्चार्य ॐ अथोत्तादि अनुकमोऽमुकदेवशर्मा
श्वरक्षयकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य ब्राह्मणान्मे घटादिशयले वा पूजयेत् ।
एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।

“एष्टेहि मार्तण्डज ! पाशहन्त !

यमान्तकालोऽधरामरेण ! ।

आष्टद्वितीयाकृतदेवपूजां

गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते” ॥

इदमर्थं ॐ यमाय नमः ततः आचमनीयादिकं
दत्त्वा प्रणमेत् ।

“ॐ धर्मेराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाय नमः ! ।
पाहि मां किङ्करैः साक्षे सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥

कार्तिकः

ततः ॐ विष्णुपस्य नमः । इत्यनेन पूजयेत् । ततः
ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः
पूजयेत् । यमुनाय पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् ।
“ॐ यमस्तुभ्यं नमोऽस्तु यमुने ! लोकापूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततो आष्टभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत् ।

“आतस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व मत्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये वसराजस्य यमुनाया विशेवतः” ॥

ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः
पुष्टिकामो आता भुञ्जीत । “यज्ञेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धन” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णुस्थानं उत्थानेकादशीशब्दे ब्रूयन् । तत्र
कार्तिकशुक्लैकादश्यादितिचिपञ्चके वक्ष्येवक्ष्येकम् ।
“वक्षोऽपि तत्र नाशोयामास्त्यस्यैव कदाचन” ।

इति वचनात् ॥ कार्तिक्या गोदानादौ फलाधि-
क्यम् । “कार्तिक्या गोप्रदो भवेत्” । इति वच-
नात् । इति कृतवत्तम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।

अथ कार्तिकव्रतनियता । स्कान्देब्रह्मणारदसंवादे ।
“द्विष्यायं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकीकृतं वरेण हि ।
धर्मं धर्मेभ्यतां श्रेष्ठ । स माहपितृघातकः ॥

अव्रतेन क्षिपेद्यन्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवर्जितम् ॥
स ब्रह्महा स गोव्रज सर्वान्तेयी सदामृती ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ । यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके ।
करोति मुनिश्रेष्ठ । नरकं याति सा भ्रुवम् ॥
व्रतन्तु कार्तिके मासि यदा न कुरुते गृही ।
इष्टापूजे दद्यात् तस्य यावदाकृतशङ्का ॥

संप्रति कार्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः ।
भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥
इष्टा च बह्मभिर्यज्ञैः कृत्वा आहुतानि च ।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रश्च । अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतेः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रश्च । कार्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥

जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्सम्पार्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
यद्वत्तत् परं जगत् कृतं सुमहत्तपः ।
सर्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

समजन्मार्जितं पुण्यं दद्यात् भवति नारद ! ।
अकृत्वा कार्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतान् ते क्षेया लोके मर्त्या महाभुने ! ।
वैष्णवास्तं व्रतं येस्तु न कृतं कार्तिके शुभम्” ॥

किञ्च ।

“अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” ॥

किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं शुने ! ।
जातुर्वास्तं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं शुने ! ।
जातुर्वास्तं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥

किञ्च ।

कार्तिकः

“पितृदातं पितृयाच पितृयज्ञो न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्तिके मासि आवश्यमावृत्तपर्यवम् ॥
चैत्रे नाद्वोलितो विष्णुर्मात्राज्ञानं न सज्जते ।
न कृता मर्हती पुष्ट्ये आवयो रोहिण्याकृमी ॥
सङ्गमे न कृता येन दादशो अवकाशिता ।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं जानामि नारद !” ॥
पाद्ये च । श्रीसौमकारिमुनिगणसंवादे ।
“मानुषः कर्मभूमौ यः कार्तिकं व्रतते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्हमात्मनि ॥
नियमेन विना विप्राः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वक्ष्यते” ॥ * ॥
तत्र विशेषेण खानदानादिसत्त्वर्म्मनिगता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“यैर्दत्तं कृतं जगत् न खानं न हरेर्दत्तम् ।
न कृतं कार्तिके पुनः ! विनास्ते वै नराधमाः” ॥
किञ्च ।

“यैर्दत्तं कृतं जगत् कार्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नृनं न प्राप्तं प्रार्थितं वनम्” ॥
किञ्च ।

“संप्राप्ते कार्तिके मासि ये रता न जमाह्वे ।
तेषां सौमिपुत्रे वासः पितृभिः सह नारद” ॥
किञ्च ।

“कार्तिके नाशितो येस्तु भक्तिभावेन केशवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतेस्तु यन्निताः ॥
जन्मकोटिसहस्रेस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
कार्तिके नाशितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ॥
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्धिकम्” ॥

अथ कार्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।
“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते ।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म दशादिभेदतः” ॥

अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव ।
“कार्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि गार्हति ।
सर्वतीर्थेषु यत् खानं सर्वदानेषु यत् फलम् ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यथा सदस्तिथाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुशलोत्तरे हिमाचले ॥

मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्वं सद्योक्तं तव नारद ! ॥

कार्तिके खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रश्च शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदयोगाञ्च विप्रश्च ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥

पुण्यं कार्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते शुने ! ।
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥
न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः तदा ।
कार्तिकं सकलं यस्तु भगवत् सेवेत वक्ष्यते ॥
पितृशुद्धरते सर्वान् नरकस्थान् महाभुने ! ।

पाद्ये च तत्रैव ।

कार्तिकः

“हादशस्यपि मासेषु कार्तिकः कृष्णवर्णमः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरख्यकैर्युपायैः ।
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ।
तस्यायन्तावृषो मासः खल्वमप्युत्कारकः ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्लृप्तमङ्गुरः ।
तत्रापि दुर्लभः कावः कार्तिको हरिवर्णमः ।
दीपेनापि हि यथासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिश्च वदात्वे परदीपप्रबोधनात्” ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्नाने तत्रैव ।

“व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मासुगं फलम् ।
कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मव्रतानुगम् ॥
अङ्गुरतीर्थं विप्रेन्द्र ! कार्तिक्यां समुपोष्य च ।
स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वाराहस्यां कुबज्जे नैमिषे पुष्करेऽर्चयेत् ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके ॥
अग्निना च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पिष्टभिः खधाम् ।
व्रतेन कार्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ॥
प्रवृत्तानाञ्च भक्त्याकां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्” ॥

किञ्च ।

“ब्राह्मण्यः क्षत्रियो वैश्यः शूरो वा मुनिसत्तम ! ।
विद्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके मुनिशार्दूल ! खश्रुत्वा वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यथोक्तान्तु मुक्तिसत्तम करे स्थिता ।
सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपिष्टसेविते ।
क्रियमाणो व्रते नृणां स्वर्गोऽपि स्यान्महाफलम्” ॥ * ॥
अथ कर्मेविशेषमाहात्म्यम् । स्नाने तत्रैव ।
“दानं दत्तं ज्ञतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्तिके च दिगोत्तम” ॥

किञ्च ।

“यत् किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः” ॥

किञ्च ।

“यस्तु सम्बत्सरं पूज्यमभिष्टोत्रमुपासते ।
कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः ॥
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डलम् ।
स्वर्गस्या भोमते सा तु कपोती पक्षिणी यथा ॥
यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पत्रभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दृश ॥
जन्मप्रमृतिं यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत् ।
तत्सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
न वापि नरकं पश्येत्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्वकामदः ।
मध्यमं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
शुद्धव्रतमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दृश ।
तिलदानं नदीस्नानं शक्त्या साधुसेवनम् ॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेण कार्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यदयोदये ॥
दामोदराय विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् ॥

कार्तिकः

जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महासुने ! ॥
कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां दातुः कथा विष्णोरुपासनम् ।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्तिके कर्णौ” ॥

किञ्च ।

“जलधेनुसहस्रं कृत्वा देवाकरे ।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्तिके ॥
सन्निधौ कुबज्जे राज्ञ्यसे दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्तिके ॥
पिष्टमुद्दिश्य यद्दत्तं कार्तिके कृष्णवर्णमे ।
अन्नोदकं मुनिभ्यः ! अक्षयं जायते श्रद्धाम्” ॥ * ॥

किञ्च ।

“गौतमशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्भया दृष्टा कलिप्रिय !” ॥

किञ्च ।

“प्रदक्षिणश्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसन्निधि ।
पदे पदेऽन्धमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥
गीतं वाद्यं च नृत्यं कार्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् ॥
हरेर्नाम सहस्राक्षं गजेन्द्रस्य च मोक्षदम् ।
कार्तिके यठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्तिके पश्चिमे यामे स्तव गानं करोति यः ।
वसते चेतर्दपि तु पिष्टभिः सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्तिके यवसंख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुदन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवायतः ।
कार्तिके तु मुनिभ्यः ! युगास्ते न पुनर्भवः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन कथां विष्णोर्ध्वं शृण्वन्ति च भाविताः ।
श्लोकाष्टं श्लोकपादं वा कार्तिके गोशतं फलम् ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य कार्तिके केशवायतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यं महासुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तादयेच्छतम् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
निर्द्वन्द्वं सर्वपापानि यश्चायतफलं लभेत् ॥
न तथा तुष्यते दानेन यच्चैर्गोत्रजादिकैः ।
यथाशास्त्रकथापापैः कार्तिके मधुसूदनः ॥
कार्तिके मुनिशार्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् ।
स निस्तुरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! ।
अष्टादशपराशरानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” ॥

किञ्च ।

“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य इष्टापूर्तादिकाग्रः ।
कार्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” ॥

पात्रे च तत्रैव ।

“कार्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यमुक् ।
पलाशपत्रे शुद्धानो दामोदरमथार्चयेत् ॥
स सर्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
भोवते विष्णुसदृशो भजमानन्दनिर्हतः” ॥

किञ्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्थायी जितेन्द्रियः ।

कार्तिकः

जपन् हविष्यमुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
कार्तिकान्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बलवीर्यश्च कीर्तिमांश्च स जायते” ॥

किञ्च ।

“पलाशपत्रभोजी च कार्तिके पुरुषो नरः ।
निष्पापः स्थातु नैवेद्यं हरेस्तुक्ता विमुच्यते ॥
मध्यमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः” ॥

किञ्च ।

“अपराधसहस्राणि पातकानि महाभयपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः ॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं हृतान्वितम् ।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यक्षसायं दिने दिने” ॥
तत्रैव श्रीकृष्णसत्त्वा संवादे ।
“स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपासनम् ।
कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुसूर्यः ॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्तिके ये प्रकुर्वन्ते ।
देवानामपि ते बन्धाः किं येराजन्मतत् कृतम्” ॥ * ॥

तत्रैव कार्तिकव्रतप्रमाणानि ।

“हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसीसेवनम् ।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूज्यं कार्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादाजये हरिजागरम् ।
कुर्यादन्त्यमुक्ते वा तुलसीनां वनेषु च ॥
आपद्रुतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय नः ।
व्याधितो वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्नामापमार्जनम् ॥
उद्यापनविधिं कर्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छ्रुत्वा व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्याद्विष्णोर्नामाः प्रयत्नतः ॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्द्वैपायं द्विजम् ।
सर्वाभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥
सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” ॥ * ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्नाने तत्रैव ।
“कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बह्वन्धपि ।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि ॥
रविपक्षे कुबज्जे गर्भदायां शशिपक्षे ।
तत् फलं कोटिशतं दीपदानेन कार्तिके ॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्दने ।
सर्वं सम्पूर्यतां याति कार्तिके दीपदानतः ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवायतः ॥
तावद्वर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गं मर्त्यं रसातले ।
यावत् ज्वलते ज्योतिः कार्तिके केशवायतः ॥
श्रूयते चापि पिष्टभिर्गीता गीता पुरा द्विज ! ।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पिष्टभक्तः सुतो भुवि ॥

कार्तिकः

कार्तिके दीपदानेन यत्तोयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादात्कृपाणिनः” ।
किञ्च ।

“मेघमन्दरमाश्रयि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्तिके ।
मृहे वायतने वापि दीपं दद्यात् कार्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाभक्तविधायिनः ।
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्तिमान् ।
पदसः कार्तिके मासि दीपो वै मधुहायतः ।
निमिषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् कतुशतैः प्राप्य फलं तीर्थक्षेत्रैरपि ।
सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
तन्नास्ति प्राप्तकं किञ्चित् किञ्च लोकेषु नारद ।
यत्र शोधयते दीपः कार्तिके केशवायतः ।
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
प्राप्नोति शान्तं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम् ।
यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
दादृश्याच्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ।
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
कीर्त्तिना सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादात्कृपाणिनः” ।

किञ्च ।

“द्युतयानेन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केशवायतम् ।
क्षीतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद् यो वैष्णवाकये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ।
यथा च मथनादग्निः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्मो दीपदाने न संशयः” ।

किञ्च ।

“निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णिमा ।
वैष्णवो न स मन्यव्यः संप्राप्ते कार्तिके मुने ।
यो न यच्छति मृदात्मा दीपं केशवसद्गतिम्” ।
नारदीये श्रीरत्नाङ्गदमोहिनीसंवादे ।
“एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः” ।
पाद्ये च तत्रैव ।

“कार्तिके खल्वदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाये रमते स हरेः पुरे” ॥ * ॥
अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्नान्दे तत्रैव ।

“मिष्टपद्मेऽन्नदानेन ज्यैष्ठ्याष्टौ च वारिणा ।
कार्तिके तत् फलं पुंसं परदीपप्रबोधनात् ।
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्तिके यत्नमाप्नोति राजसूयान्नेधयोः ।
दीपमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्यत्ने ।
परैश्च नृपशाटुकैः । निस्त्रीर्णा समयातना ।
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इत्येवमिह महात्मैः ।
कार्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ।
यथादृश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूमिका ।

कार्तिकः

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” ॥ * ॥
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।
स्नान्दे तत्रैव ।

“यदा यदा मासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! प्रवते पापसङ्घः ।
यो ददाति दिशतिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति बोद्धुमीम् ।
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति बोद्धुमीम् ।
सर्वसदानां कुर्वते वैष्णवानां महासुने ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति बोद्धुमीम्” ।

किञ्च ।

“यः करोति परं दीपं मूल्यानापि महासुने ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ।
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ।
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्मणा ।
कार्तिके कार्तिको यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्यैवात्वं न दुर्लभम्” ॥ * ॥

अथ तत्र दीपमानामाहात्म्यम् ।

स्नान्दे तत्रैव ।

“दीपपङ्के रचनां सवाङ्माध्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुर्वते स नरः शङ्खचक्रदत् ।
दीपपङ्के रचनां कुर्वते केशवाकये ।
तस्याकये प्रसूतानां कलाणां नरकं न हि ।
विष्णोर्विमानं दीपाणां सवाङ्माध्यन्तरे मुने ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” ।

भविष्ये च ।

“यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमाजिकाम् ।
प्रबोधे चैव दादृश्यामेकादृश्यां विशेषतः ।
सूर्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्यो जगदुद्योतयन्निव ।
यावत्परदीपसङ्ख्या तु दृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसङ्ख्यायि विष्णुलोके महीयते” ॥ * ॥

अथ आकाशदीपमाहात्म्यम् ।

पाद्ये तत्रैव ।

“उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।
सर्वं कुलं समुद्रजं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् कार्तिके ।
आकाशस्थं जनस्य च प्रदत्तं तस्यापि यत्फलम् ।
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवागोश्वरो मृष्टे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते” ।

किञ्च ।

“विप्रवेशमनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अभिष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
चतुष्पथेषु रथास्तु ब्राह्मणावससेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गङ्गामेषु च ।
दीपदानाद्वि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ॥ * ॥

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

“दामोदराय नमसि तुकायां लीलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनुनाय वेधके” ॥

कार्तिकः

अथ देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः ।
पाद्ये तत्रैव ।

“यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः ।
अभिष्टोमसमफलः पूजायाश्च विशेषतः ।
कुर्वते चोत्तिगुणो गङ्गायाश्चापि तत्फलम् ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्धारकायाश्च भार्गव ! ।
ज्ञानसागरोन्मदी मासः पूजायानैश्च कार्तिकः ।
अन्याः पूर्व्यक्तसमाना मुनयो मधुरां विना ।
दामोदरत्वं हि हरेरक्षत्रैवासीद्यतः किञ्च ।
मधुरायां ततश्चोर्जो वैकुण्ठप्रतिबर्द्धनः ।
कार्तिको मधुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्देशाख्ये जाङ्गवी यथा ।
कार्तिके मधुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ।
मधुरायां नरेच्छते स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः ।
ज्ञानरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा ।
दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मधुरायां नृणामिह ।
यच्चाञ्चितः स्वकां रूपं भक्तैश्च संप्रयच्छति ।
मुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्थितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिश्च न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः ।
सा त्वङ्गता हरेर्भक्तिर्नश्यते कार्तिके नरैः ।

मधुरायां सङ्गवपि श्रीदामोदरपूजनात् ।
मन्त्रप्रत्यविहीनश्च विधिहीनश्च पूजनम् ।
मन्यते कार्तिके देवो मधुरायां सदर्थनम् ।
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्धार्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्तिके मधुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ।
कार्तिके मधुरायां वै पूजनाद्दर्शनं भुवः ।
श्रीभ्रं संप्राप्तवान् बाबो दुर्लभं योगतत्परैः ।
सुखमा मधुरा भूमौ प्रत्यब्धं कार्तिककल्पया ।
तथापि संसरन्तीह नरा मुदा भवावधौ ।
किं यक्षैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्तिके मधुरायाश्चेदर्थिते राधिकारिण्यः ।
यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्तिके निवसन्त्यत्र माधुरे सर्वमयुज्ये ।
कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सङ्कल्पविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ।
परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया ।
मधुरायां लभेद्वृत्तिं किं पुनः अज्या नरा” इति ।
“इत्थं कार्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्वतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्निश्चितोऽधुना” ॥ * ॥

अथ कार्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्लोकः ।
श्रीकृष्णसत्त्वासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या युक्तेकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य प्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्वितः ।
नित्यं जागरणायास्ते यागे राज्ञेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोधात् श्लोत्रैर्नाराजयेत् प्रभुम् ।
निश्चयं वैष्णवान् धर्मेण वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ।
मयादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थाय तस्मै च दद्यादर्थं यथाविधि ।

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जगद्गते ।

कार्तिकः

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह" ।

प्रार्थनमन्त्रम् ।

"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।
त्वत्पदार्पाय मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ।

अर्घ्यमन्त्रः ।

"प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
अर्घ्यं गृह्णाय देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ।
काशोत्सङ्गे ।

"प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
दामोदर ! गृह्णायायं दसुजेनविस्तृतम् ।
नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोभने ।
गृह्णायायं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" ।*
"तिरैराणिष्य देहं क्व नामोच्चारणपूर्वकम् ।
स्नात्वा स विधिना सम्भ्यासुपास्य गृह्णामात्रमेत् ।
उपनिष्याथ देवायै निम्नाय स्नानिकं प्रभुम् ।
तुलसीमातृपद्मांगद्वयपुष्पादिनार्चयेत् ।
नित्यं वैष्णवकृत्वा सेवेत भगवत्कथाम् ।
सर्पिर्मातृप्रियं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् ।
विशेषतश्च नैवेद्यान्पर्येदाचरेत्तथा ।
प्रक्षामांश्च यथाशक्त्वा एकमन्त्रादिकं व्रतम्" ।
तथा च पादौ तत्रैव ।

"प्रातस्तस्याय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्" ।
किञ्च ।

"मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा ।
हृतेन दीपदानं स्यात्सिलतैलेन वा पुनः ।
दिनञ्च कृत्वाकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपाशनम् ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ।
दीपदानमखण्डञ्च दद्यादै विष्णुसन्निधौ ।
देवाण्ये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ।
किञ्च ।

"रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलकादिकम् ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः" ।
स्नान्दे च श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन साविनि" ।*
अथ कार्तिके वर्णानि ।

तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।

"कार्तिके तु विशेषेण राजमाषाञ्च भक्षयन् ।
विष्णवान् मुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारकी ।
कजिङ्गानि पटोकाणि हन्तार्कं सन्निधानि च ।
न त्वजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ।
कार्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।
तत्रैव यज्ञतस्यायं प्राशकं शौकरं तथा" ।
किञ्च ।

"परार्द्रं परशव्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।
सर्वं वा वर्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके ।
तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परार्द्रं कांस्यभोजनम् ।
कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णवती भवेत् ।
संप्राप्तं कार्तिके दद्यात् परार्द्रं यस्तु वर्जयेत् ।

कार्तिकः

दिने दिने तु कृच्छ्रस्य कर्णं प्राप्नोति मानवः" ।

तत्रैव श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"कार्तिके वर्जयेत्सैनं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धिसम् ।
न मांस्यं भक्षयेन्मांसं स कौर्म्यं नाश्वदेव हि ।
यागहोमः स भवेत् सुभु ! कार्तिके मांसमन्त्रयात्" ।
अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पादौ तत्रैव ।
"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकास्तु च ।
कार्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ।
दिनं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
कार्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽनङ्गरभोजनैः ।
राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्तिके तु यः ।
तस्य तुष्यति तप्रीत्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ।
"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्चने ।
नित्यं दामोदराष्टकं पठेत् सत्यप्रतोदितम्" ।*
अथ श्रीदामोदराष्टकम् । तत्रैव ।

"नमामोन्मरं सच्चिदानन्दं
कसलकृष्णं गोकुले भाजमानम् ।
यशोदाभियोक्तृललाटावमानं
परान्मृगमन्ततो द्रुह गोप्या ।
वदन्तं मूढमैत्रयुग्मं मृजन्तं
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्गनेत्रम् ।
मुहुः श्वासकम्पत्रिरेखाङ्गकण्ठ-
स्थितयैवदामोदरं भक्तिबन्धम् ।
हृतीदृक् स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
लघोर्बं निमज्जन्तमास्थापयन्तम् ।
तदीये श्रितक्षेत्रे भक्तैर्जितम्
पुनः प्रेमतत्त्वां श्रुतादृष्टि वन्दे ।
वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
न चान्यं हतोऽहं वरेणादपीह ।
इदन्ते वयुर्गन्ध गोपालकानं
सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ।
इदन्ते सुखाम्भोजमन्तनीलै-
रुतं कुन्तकैः खिग्वरक्तैश्च गोप्या ।
मुहुश्चुम्बितं विस्मरत्ताभरं मे
मनस्याविरास्तामनं लललाभैः ।
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्धिममम् ।
छपादृष्टिदृष्ट्यातिदीनं वतानु-
गृह्णाशेष मामङ्ग मेऽध्याक्षिदृष्टः ।
कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद-
त्त्वया मोक्षितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
न मोक्षे यद्दो मेऽस्ति दामोदरेह ।
नमोऽस्तु दासे स्मरदीप्तिदासे
त्वदीयोदरायाय विश्वस्य धासे ।
मनो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-
नमोऽनन्तलोकाय देवाय तुभ्यम्" ।*
अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृतम् ।
पादौ तत्रैव ।

"गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुलं प्रियं हरेः ।
कार्तिके बद्धकाष्ठानां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ।

कार्तिकः

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तत्र तस्य प्रतोषवन्म ।

यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुलं प्रियं तथा ।
सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवत्प्रभा" ।

किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानात् ।

"हन्दावनाधिपतश्च दत्तं वस्याः प्रतुष्यता ।
कृष्णोनाम्यत्र देवी तु राधा हन्दावने वने ।
तत्कुलं कार्ति काष्ठानां स्नात्वा पूज्यो जनार्दनः ।
सुबोधन्या यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ।*
अथ तत्र कृष्णचतुर्दशीकृतम् ।

पादौ च तत्रैव ।

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दशीं निश्चामुखे ।
यमदीयं वह्निर्हृदादपमृत्युर्विनश्यति" ।

तत्र मन्त्रः ।

"मृत्युना पाशदृष्ट्याभ्यां कालः श्यामजया सह ।
चतुर्दशीं दीपदानात् सूर्यनः प्रीयतामिति" ।*
अथ कृष्णचतुर्दशीकृतम् । तत्रैव ।

"चतुर्दशीं धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्यं नैर्नरकभीतिभिः ।
अवतोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां काति यो नरः ।
तस्याब्धिकमवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः" ।
स्नान्दे च तत्रैव ।

"कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दशीं विधूये ।
अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीतिभिः" ।
किञ्च । पादौ तत्रैव ।

"ततश्च तप्यं कार्यं धर्मराजस्य नामनिः ।
जीवत्पिता न कुर्वीत तप्यं यमभीक्ष्णयोः ।
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ।
नक्तं यमचतुर्दशीं यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् कृतुव्रतेनापि प्राप्यते पुण्यभीक्ष्णम् ।
कुमादीवदुक्तान् पूज्य तथा श्रैवतपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ।
कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ।
किञ्च ।

"अमावस्याचतुर्दशीः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः" ।*
अथामावास्याकृतम् । पादौ तत्रैव ।

"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।
प्रदोषसमये कर्ण्यो पूजयेच्च यथाकामम्" ।
किञ्च ।

"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमाजिका ।
दीपदानात् ततः पञ्चाक्षरीं स्मृतां प्रबोधयेत् ।
त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्गतारकाः ।
सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ।
मन्त्रेणानेन कमलां दीपहस्ताः श्रियो द्विजाः ।
देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्याच्च भोजनम् ।
प्रदोषसमये कर्ण्यो भोजयित्वा सुनक्ति यः ।
पुमान् संवत्सरं यावत् कर्ण्योक्तं नैव मुच्यति" ।*
अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णयान्ते ।

उपवासादिक्लमावास्या प्रतिपद्युतैव यास्या
तदुक्तम् ।

कार्तिकः

“समावास्या इतीषा च सा उपोष्या परान्विता” ।
इति । चतुर्दशीविज्ञानिवेधश्च निगमे ।
“भूतविज्ञा त्वमावास्या निष्कलं स्थाप्यं त्विदम्” ।
स्नानेऽपि ।

“भूतविज्ञा त्वमावास्या न यास्या सुनिपुणैः” ।
अथ शुक्लप्रतिपत्त्यम् । स्नाने ।
“प्रातर्गोवर्जनं पूज्य द्यूतक्षेत्रे समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ।
श्रीकृष्णदासवर्षोऽयं श्रीगोवर्जनभूषणः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्चोऽयं वैष्णवैः” ।
“प्रातर्गोवर्जनं पूज्य राजौ जागरणं चरेत्” । इति
क्षिप्तं पाठः । तस्मान्नदिदं कर्म गोवर्जनप्राधा-
न्येन गोप्राधान्येन च स्थातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।
अथ दिननिर्यायः । यदाह देवः ।
“प्रतिपदसंयोगे क्रीडन्तु गवां मतम् ।
परविज्ञान्तु यः कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयः” ।
निर्वाणभूतदृष्टपुराणान्तरवचनम् ।
“या कुक्कुः प्रतिपत्तिश्चा तत्र गाः पूजयेन्मृगः ।
पूजाभावेन वर्ज्यते प्रजा गावो महीपतेः” ।
ततः प्रातर्गोवर्जनं पूज्येति पूर्वाज्ञातावश्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्वथा निविजम् ।
तत्रैव । तथापि ।

“नन्दायां दर्शने रक्षावलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते” ।
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासं-
योग एव निविध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र राजौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा यमून् हन्ति सुरभीपूजकास्तथा” ।
तदुदयसम्भावनञ्च निर्व्यामृते निर्व्यतिम् ।
प्रतिपद्यपराह्णिकचिमुहूर्तस्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमप्राधान्यविषये
वृद्धशालातयेन ।
“द्वितीया त्रिसुहृता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अप्राधान्यचतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” । इति
अपराह्णिक पञ्चाविमलस्याह्णिकचतुर्थी भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि चतुर्दश्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तत्रैव
प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
“वर्द्धमानतियौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयाहजिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते” ।
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् पञ्च च निष्कामति
तदाप्युत्तरैव कार्या । यद्योक्तं भविष्योत्तरे ।
“यथा द्वादशभिर्भासैर्भासो वृद्धो मलिकुम्भः ।
तथैवाहोरात्रिहृत्वा तिथिः प्रोक्तो मलिकुम्भः ।
यथा मलिकुम्भः पूर्वा भासो देवस्तथापरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा यास्या चैव तथोत्तरा” ।
इति निर्वाणभूतमतम् । किन्तु बह्वकीन्यायेन
पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वत्तापि देवतादि वचन-
प्राप्तामसतीति । * ।

अथ गोवर्जनपूजाविधिः । पादो तत्रैव ।
“मधुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्जनं गिरिम् ।
गोमयेन महाख्यं तत्र पूज्यो गिरिधरा” ।

१०६

कार्तिकः

मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ” ।
पूजामन्त्रः ।

“गोवर्जनघराधार गोकुलजायकारकः ।
विष्णुबाहुस्तोत्राय गवां कोटिप्रदो भवः” । इति
गोपूजामन्त्रः । स्नाने तत्रैव ।
“लघ्नी यां लोकपालानां धेनुकूपेण संस्थिता ।
हृतं वहति यन्मार्गं यमप्राज्ञं स्वपोहतु ॥
अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु दृढतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्” ।
अथ गोक्रीडा तत्रैव ।
“कोधापयेद्भावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
रुषान् कर्षापयेद्गोपैरक्तिप्रत्युत्तिवादनात्” ।
पादो च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारयन्तथा” ।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
“एवं गोवर्जनं गात्र पूजनीया विधानतः ।
गोवर्जनमयो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः” । * ।
अथ श्रीवलिदेवराजपूजा ।
“लिखित्वा श्रीवलिं प्रष्टुं विन्ध्यवल्क्यान्वितं मुदा ।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्चयेत्” ।
तथा च स्नाने ।

“बलिमानिष्य दैतेभ्यं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
सर्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्क्या सहस्रसितम् ।
कुम्भायामयजन्मोऽथ सुरदानवसंहतम् ।
सम्पूर्णं हृत्पदं किरीटोत्कटकुण्डलम् ।
दिभुजं दैत्यराजानं कारयित्वाभयेभ्यः” ।
तत्पूजाकारणम् । पादो तत्रैव ।
“यद्यर्पितं देहमनेन विष्णवे
भोतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।
दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया
वृद्धो बलिर्ब्रह्मसूतिना वत ॥
वृद्धाणीतोऽथ पातालं विमनाः सिद्धमानसः ।
नाभ्यसूयद्वरिं दैत्यस्यक्ताहंमतः सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥
अश्वोचिये दत्तममन्त्रकं ऊतं
जप्तं तथा अयमिषा जनेन यत् ।
तथोर्णशुक्लप्रतिपदिनेन तु
त्वामर्चयेत्तत्पूज्यं तवाप्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितियाय च ।
ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजहिने मुदा ।
कृष्णसामिष्यतश्चापि पूजनीयः प्रयत्नतः” । * ।
अथ बलिपूजाविधिः । स्नाने तत्रैव ।
“गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ।
भ्रातृमातृजनेः सार्द्धं सन्तुष्टो वन्द्यभक्त्या ॥
कमलः कुमुदैः पुष्पैः कज्जारे रत्नकोट्यैः ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यैस्तैर्गुह्यपूजकैः” ।
तत्र पूजामन्त्रः ।
“बलिराज । नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ।।
भविष्येत्सुरागते । पूज्यं प्रतिपद्यताम् ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्वजनप्रमोदेः
कुर्मन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।

कार्तिके

रागोपभोगसुखद्विप्रताकुलानां
नूनं प्रयाति सत्तनं प्रसुदेव वर्धम्” ।
अथ यमद्वितीयाह्णिकम् । स्नाने पादो च ।
“ऊर्ध्वं शुक्रद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्चयेत् ।
स्नानं कृत्वा भातुजायां समकोकं न पश्यति” ।
किञ्च ।
“तस्यां निजमहो विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।
खेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पृष्ठवर्जनम् ॥
राजानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अमावे प्रतिपन्नया” ।
किञ्च ।
“वस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितस्त्वतिप्रयस्यस्यसौहृदेन ।
तस्यां सप्तः करतकादिश्च यो सजति
प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं वा” । * ।
अथ शुक्लाष्टमीहोमम् ।
पादो तत्रैव कूर्मपुराणे च ।
“कार्तिके शुक्लपक्षे तु स्रुता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्रोमः पूज्यस्तु वत्सपः ।
तत्र कुर्वाङ्गवां पूजां गोपासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीष्टता ॥”
प्रबोधनीकृतं तत्प्रशब्दे प्रकृतम् । इति श्रीगो-
पात्मवृत्तिविरचिते लिखिते भगवद्भक्तिविलासे
श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ बोद्धव्यविषासः ॥
तत्र जातस्य वचनम् ।
“दक्षः कथे विद्वद्यथो धनाश्वः
स्थावावहृकोऽष्टिककौशलका ।
यः कार्तिके कार्तिककल्पधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च” ।
इति कोटीप्रदीपः । * । वर्धविशेषः । स च क्षिति-
कारोद्विषयोदेकतरस्मिन् दृश्यतेरस्तोदयैकतर-
सम्बन्धे भवति । इति मज्जिमासतत्त्वम् । कार्तिकेयः
यथा,—ब्रह्मवैवर्ते मण्डनश्रवणम् ।
“दृष्ट्वा तान् क्षणिकाः सर्वा भयविक्रममानसाः ।
कार्तिकं कथयामासुर्जन्तं ब्रह्मतेजसा” ।
कार्तिकिका, पुं, (कार्तिको पौर्णमासी अस्मिन्
मासे इति । “विभाषा माघशुक्लीश्वरकाकार्तिकी-
चैत्रीभ्यः” । ४ । २ । २१ । इति ठक् ।) कार्तिक-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ।
कार्तिकेयः, पुं, (क्षणिकानामप्ययम् । “स्त्रीभ्यो ङक्” ।
४ । १ । १२० । इति ङक् ।) शिवपुत्रः । यथा,—
“या बभूव रङ्गक्रीडा पार्वतीश्रवयोः पुरा ।
दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्ध्वीयं भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तदक्षिपत् वृद्धो वज्रिश्च शरकावने ।
तत्त्वं जलः क्षणिकाभिरुषणा मच्छ साव्यसम् ॥
तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।
हनिष्यति तारकायं सर्वशस्त्रं जमिष्यति ॥
पुत्रत्वं विन्ध्यं हर्तुं क्वां गोप्तुमक्षमा इमाः ।
नाभिं गोप्तुं यथाशक्तः शुक्लदण्डः सकोटरे” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डनश्रवणम् । * ।
स एव कल्पमेदे अग्निपुत्रः । यथा,—
“कुमारक्षामवत् तत्र तत्रास्तेनमयुतिः ।

कार्यटः

मन्त्रिणेभ्योऽपि श्रीमान् गङ्गाकुलिपरिच्युतः ।
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्या मयङ्गयाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं क्षत्तिकाः संन्यस्योजयन् ।
तदा क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्नानाभ्यासमयं पुनः स्नातो बाह्वेति राघवः ।
अन्योऽपि पितृकथायां तनयस्य सुखानि वदत् ।
तन्मभूवन् महाबाहो ! वयस्यस्तेन विभुतः ।
ततस्तदा देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।
पुनोऽयं जयति स्नातो मविष्यति न संशयः” ।
इति बाष्प्रीक्षीयराभाषणम् ॥ तत्पर्यायः महा-
सेनः २ शरवन्मा २ अज्ञानः ३ धार्मिकीन्दनः
५ कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाह्व-
सेनः १० तारकजित् ११ विद्यासः १२ शिखिवा-
चनः १३ बाष्पस्तुरः १४ अक्षिधरः १५ कुमारः १६
कौशवारकाः १७ । इत्यमरः ११।११-१२॥ आधेयः
१८ दीप्तकीर्तिः १९ अजमेयः २० मयूरकेतुः २१
धर्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४
कामजित् २५ कामदः २६ कामः २७ सत्ववाक्
२८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० श्रीमः ३१ मुनिः
३२ चक्रः ३३ दीप्तवर्णः ३४ सुमानसः ३५ अमोघः
३६ अजयः ३७ रौमः ३८ प्रियः ३९ अज्ञानः ४०
दीप्तशक्तिः ४१ प्रज्ञानात्मा ४२ भक्तजित् ४३
कूटमोहनः ४४ बद्धीप्रियः ४५ प्रविशः ४६ माह-
वत्यकः ४७ कन्याहर्ता ४८ विभक्तः ४९ स्नाह्येयः
५० देवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः
५४ सुदुस्तरः ५५ सुमतः ५६ कलितः ५७ बाल-
कीडनप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः
६१ शरवन्मयः ६२ विद्यामित्रप्रियः ६३ देव-
सेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः ६६
इति वनमयः । गाङ्गाः ६७ स्नामी ६८ दादशलो-
चनः ६९ । इति अष्टाध्यायः । सिद्धसेनः ७० अम्भु-
तनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्यः ७३ कृष्ण-
वाक्कुम्भजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६
शिखिध्वजः ७७ । इति अष्टदशवर्गी । (पाव-
कात्मनः ७८ । अश्वस्तुः ७९ । अष्टशिरः ८० ।
दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ *)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ।
विभुजं अचक्षुन्मार्गं नानाकङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमाहृतम्” ।
इति कार्तिकेयपूजापद्धतिः ।

कार्तिकेयप्रसन्नः, स्त्री, (कार्तिकेयं प्रसृते या । प्र +
ख + क्तिप् । कार्तिकेयस्य प्रसृता ।) दुर्गा । इति
अष्टदशवर्गी ।

कार्तिकोत्सवः, पुं, (कार्तिकां कार्तिकीपौषमास्यां
भव उत्सवः । तत्पर्यायः तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।)
कौमुदी । कार्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्त्वस्य । कार्पट
+ अण् ।) कटु । कौ इति भाषा । कार्प्यः । इति
हेमचन्द्रः । दरवारी उभेदोयार इत्यादि पारस्य-

कार्पास

भाषा । (कर्पट एव । कार्प्ये अण् । कौर्षवस्त्र-
सम्बन्धम् ॥)

कार्पाटिकाः, पुं, (कार्पटं अन्तर्गतं वेति इति कर्पटेन
चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्त्वस्य वा ठन् ।)
मन्मथेता । इति त्रिकाण्डशेषः । तीर्थसेवी ।
इति काशीखण्डम् ॥

(“सायं च तत्रैव बहिः सकुटुम्बकारोक्तने ।
समावसत् कार्पाटिकैः कोऽन्यदेशागतैः सह” ।
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पासः, स्त्री, (कपासस्य भावः । कपास + अण् ।)
कपासता । तत्पर्यायः । वैष्णवः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ० ।

“कार्पासदोषोपहतसंभावः

एषामि तां धर्मसमूचेताः” ॥)

कार्पासः, पुं, स्त्री, (कर्पास एव । कार्प्ये अण् ।) कर्पास-
वस्त्रः । कपास इति भाषा । (अस्य पञ्चादिना
सर्पदहः पुत्रयो मीरोगो भवति । इदानीं पञ्चा-
दीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंशमानान्तरमेव दहं पुनश्च लाङ्घितोक्तक-
परिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ
क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र-
रसः प्रदेशः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः
प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य
कश्चिदंशः स्मीतो भवेत् तदा तत्रैव शतपत्र-
रसेन पेक्षयितव्यम् । आसस्यात् प्रतिपदाददह-
मेवं कृते सर्पदहः पुनश्च सुखो भविष्यतीति
निश्चयः ॥)

कार्पासः, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अथ
विनाशयत्वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
कान्म २ वादरम् ३ । इत्यमरः २ । ६ । १११ ।
(यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

“सृष्टं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चानिनम्” ॥)
कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र-
निर्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्मित-
धेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।

यत्प्रदानाद्वरा यान्ति श्रेष्ठलोकमनुत्तमम् ।

विभवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहयो तथा ।

ग्रहपीडासु चोयास दुःखप्राप्तिदहने ॥

पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदंशे गवां गणे ।

गोमयेनोपनिपात्या दर्भान्नास्तीर्य वै तिस्रान् ॥

तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमास्थानुलेपनैः ।

नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेत् विमत्सरः ॥

उत्तमां चतुर्भिर्भारैस्तदङ्गेन तु मध्यमा ।

भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशायं विवर्जयेत् ॥

चतुर्थींशेन कृत्वा वै वस्तन्तु परिकल्पयेत् ।

कर्षणा वस्त्रप्रक्षेपेन रजतसुरसंयुता ॥

नानाकमया दत्ता रत्नगर्भसमन्विता ।

इत्येवं सर्वसंपूर्णं कृत्वा अङ्गासमन्विता ॥

आवाहयेत् कार्पासधेनुं सर्वैर्जिज्ञासुषु ।

दद्यात्तत्र दर्भमात्रैः प्रयतः अङ्गयाम्बिता ॥

कार्पास

पूर्वोक्तसु विधिः कार्पासं दानमन्त्रपुरातनम् ॥

पूर्वोक्तविधिः सर्वधेनुस्तविधिः ।

“यथा देवगणः सर्वेष्वपि होनो न वर्तते ।

तथा मामुद्धरेद्देवि ! पाहि संसारसागरात्” ॥

इत्यादिवराहपुराणे त्रैतोपाख्याने कार्पासधेनु-
माहात्म्यम् ।

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)

तर्जुः । इति अष्टदशवर्गी । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततश्चाप् ।)

कार्पासी । इति अष्टदशवर्गी । (त्रि, कार्पा-
सज्जातः । कार्पासनिर्मितम् । यथा गोः दामा-
यणे । ५ । ४६ । ५ ।

“अवेष्टयन्त कार्पासं मीर्यैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् स्त्री । यदा

कर्पासीऽस्त्वस्याः प्रज्ञाद्यन् ततो ङीप् ।) का-

र्पासवस्त्रः । कपास इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वदरा २ तुलिकेरी ३ ससुमान्ता ४ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११६ । पटः ५ । इति रत्नमाहा ॥

सारिणी ६ चट्या ७ तुला ८ गुहः ९ तुलिके-

रिका १० मन्मथवा ११ पिशुः १२ वादरः

१३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । क्षान-

दुग्धकारित्वम् । पित्तकफहृत्वादाहृत्त्वमभ्यान्ति-

मूर्च्छानाशित्वम् । वनकारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः । तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्त-

कारित्वम् । मूत्रवर्जकत्वम् । कर्षप्रक्षिप्तानाद-

पुण्यावावनाशित्वम् । तद्दीनगुणाः । कान्धत्वम् ।

व्यावृत्तम् । खिग्वत्तम् । कफकरत्वम् । गुहत्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥

कार्मः, त्रि, (कर्म शीलं अस्य । कृत्वादित्वात् ङः ।

“कार्मन्ताच्छीले” । ६ । ४ । १०२ । इति

सूत्रानुसारेण निपातनात् टिणोपः । फल मन-

पेक्ष कर्मसु प्रवृत्तः ।) कर्मशीलः । इत्यमरः ।

३ । १ । १८ ॥

कार्मणः, स्त्री, (कर्मण इति । कर्मण् + “तद्व्युत्पत्तात्

कर्मणोऽण्” । ५ । ४ । २६ । इति अण् । कर्मणे

हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म । इत्यमरः । ३ ।

२ । ४ ॥ अथेष्टादिमुखेन यत् आसनोपाटन-

स्तम्भनवशीकरादिकर्म तत् । इति भरताः ॥

(यथा भाषे । १० । ३० ।

“चातु चाकृतकस्तम्भनमासां

कार्मण्यत्वमगमन् रमणेभु” ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ६ ।

“काचित्कार्मण्यतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुणिका” ॥)

मन्मथमादिधेनजनम् । (कर्म साध्यत्वेन अस्यस्य

इति अण् ।) कर्मठे त्रि । इति मेदिनी ।

कार्मिकः, त्रि, (कर्मणा चित्रकर्मणा निर्मितः ।

इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्मिकं कर्मणा

चित्रेण निर्मितं यत्र निष्यते पटे चक्षुस्त्विका-

दिकं चित्रसूत्रैः कियते तत्कार्मिकमित्युच्यते” ॥)

इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ ११८३ ॥

“कार्मिके रोमवस्त्रे च चित्रशृङ्गाश्च यो भवः” ॥)

कार्मिकः, स्त्री, (कर्मणे प्रभवतीति । कर्मण्य

कार्मरी

उकञ् । ५।१।१०३। इति उकञ् । धनुः । इत्यमरः । २।८।८२। धनुक् इति भाषा । (यथा, माघे । २।६७।

“कार्मकेयव गुणिना वाणः सन्धानमेव्यति” ॥

कार्मकः, पुं, (कार्मकं धनुः साध्यत्वेनाख्यस्य इति षच्) वंशः । यौञ् इति भाषा । (कार्मके कार्याय प्रभवतीति । कर्मन् + उकञ् ।) कर्मन्ते चि । इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महा-विम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्यं, स्त्री, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषा कृ-घोः” । ३।१।१२०। इति न्यवभावे “कृ-घो-र्यात्” । ३।१।१२५। इति ण्यत् । ततो वृद्धिः ।) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा । (“कार्मन्तु तद्यस्याभिनिर्दिष्टरभिसन्धाय प्रवर्तते कर्ता” । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥ तथा मनुः । ६।२६६।

“आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुह्यलाघवम्” ॥

कर्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३।८०।

“आश्रासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विज्ञानता” ॥

तत्प्रति कारयन् त्रिविधम् । समवायिकारयम् १ यथा घटकार्यं प्रति कपाकम् । असमवायिकार-यम् २ यथा घटकार्यं प्रति कपाकसंयोगादि । निमित्तकारयम् ३ यथा घटं प्रति दण्डकलादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न जनते कालमभियुक्तञ्च कालमाक” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥

(तथा च मनुः । ८।४३।

“नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः” ॥

अपूर्वम् । यथा,—

“विधिप्रत्ययस्य कार्यं शक्तिरिति भीमांसकाः” ॥

आकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गा-दासः ॥ (चि, करणीयम् । कर्तव्यम् । यथा मनुः । २।२४८।

“तद्विपश्यन्क्रियायान्तु कृत्यायामस्य धर्मतः ।

अन्येवावृता कार्यं पिण्डनिर्व्वपमं सुतैः” ॥

कार्यकुशलः, चि, (कार्यं कर्मणि कुशलः निपुणः ।)

कर्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्यपुटः, पुं, (कार्यां क्रियायां न पुटति । कारि +

पुट् संज्ञेयणे + कः ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थ-करः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्यप्रवेष्टः, पुं, (कार्यं प्रवेष्टि अनेन । प्र + दिष् + कर्त्रे षच्) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप्) कारीरुद्धः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कार्यी, [न] पुं, (कार्यं अस्त्यस्य इति इनिः ।) यस्य

निर्दिश्यते कार्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ क-

र्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा

मनुः । ८।२।

“विनीतवेवाभारणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्” ॥

कार्मरी, स्त्री, (कृ + सार्थे णिच् भावे मनिन्

काल

कार्म तत् राति । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ।)

कार्मरी । गम्भादीरुद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कार्थः, पुं, (कृ + सार्थे ण्यच्) कार्यः । साकल्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । कक्षूरः । कक्षूचः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्यस्य भावः । “वर्षावृष्टादिभ्यः

ष्यच्” । ५।१।१२३। इति ण्यच्) कृषतायां स्त्री ॥

(यथा, मेघदूते ३१।

“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यग्रयन्ती

कार्थं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपयायः” ॥)

कार्थकः, पुं, (कर्षति इति । कृष + “कृषेर्यङिचो-

दीचां” । उणा॥ २।३८। इति कृन् । यद्वा कृषिः

श्रीलमस्य कृषादित्वात् याः सार्थे कन् ।) कर्षकः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कार्थपणः, पुं स्त्री, (कर्षस्यायं “तस्येदम्” । १।३।१२०।

इत्यण् । निव्यं पणः परिमाणे इत्यप्य मोचर-

सञ्चरेति घो वा कार्थस्य कार्थेण वा आपणः

व्यवहारो यत्र । यद्वा कर्षस्येदं सार्थं वा अण्

तेन आपण्यते । आ + पण कर्मणि घः ।) का-

र्षिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्ष-

कृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोडश-

पणसमुदाये कार्थपणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा

हि शास्त्रीयो रजतमाधो द्विकृष्णकः । द्वे कृष्णले

समधृते विज्ञेयो रूप्यमाधकः । इति मनुः ॥

आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलथोद्देशगण्डा मुख्य-

मिति द्वाविंशता कृष्णकामी रजतकर्षस्य घो-

डशपणा एव मुख्यम् । पुराणशब्दश्चात्र कार्थिकं

पुराणञ्च कार्थपण इति वोपालितः । इत्यमर-

टीकायां भरतः । (यथा, मनुः । ८।१३६।

“कार्थपणन्तु विज्ञेयन्तामिकः कार्थिकः पणः” ॥)

कार्थिकः, पुं, (कर्ष + सार्थे ठक्) कार्थपणः । इत्य-

मरः । २।६।८८॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । १।३६५।

“निष्कः शुवर्गाश्चत्वारः कार्थिकस्तामिकः पणाः” ॥

कर्षः कर्षणं श्रीलमस्य । कर्ष + ठक् ।) कृषकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्षस्यायम् । कर्ष + ठक् ।) शा-

स्त्रीयपणचतुर्भागाः । कर्षः परिमाणमस्य ठक् ।

कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षेण क्रीतः । ठक् । कर्ष-

क्रीतः ॥)

कार्थिः, पुं, (कृषास्यापत्यम् । अत इच्) कामदेवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे । १६३।१६।

“तामापतन्तीं मायान्तु कार्थिः कमललोचनः” ॥

गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । २।१२३।५३।

“युगपत्सुतयः कार्थिर्नन्दिश्चिचरयस्तथा” ॥)

कार्थी, स्त्री, (कार्थ + ङीष्) शतावरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं आ-

तथम् ॥)

कार्थः, पुं, (कृ + “द्रुपधेति” ३।१।१०५।

काः । अनुवर्णादित्वात् सार्थे ण्यच्) साकल्यः ॥

इत्यमरः । २।४।४४॥ (अस्य पर्यायो यथा ।

“शालस्तु सर्वकार्यान्धर्माकार्यस्यसम्बरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काज त् क काकोपदेशे । इति करिकण्डमुद्रः ।

(अदनाधुरां-परं-सकं-सेट्) यथा अथकाकत्

कालः

कालमियतया गणकः । एतावती वेलेति कश्चित्-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, स्त्री, (ईषत् कृष्यात्वं कालि गृह्णाति । का +

कः धातुषु कृत्स्नितरूपतया अक्षति वा । अण् +

अच् । कोः कादेशः ।) कौहम् । इति वाचस्पति-

रित्यमरटीकायां भरतः ॥ कालोत्तकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संस्थाने यथा-

अच ततः प्रज्ञाद्यय । यद्वा कालयति सर्वान्नि

भूतानि । कल् प्रेरणे ण्यन्तात् यथाद्यच्) कृष-

दयहमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादिः ।

इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । दिक्षुः २ अनेहा ३

समयः ४ इत्यमरः । १।४।१॥ “जन्यानां जनकः कालो

जगतामात्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः

स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १।२।१४।

“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुनर्यः प्रथमं दिनः ।

अक्षाय्यस्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)

अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम्

३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनादिनिधनः कालो यत्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(“कालस्तु त्रिविधो ज्योतिर्गोऽतीतोऽनागत एव च ।

वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि ब्रह्म कदाचम् ॥

कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।

कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

कालस्य वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।

कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेस्वरः ॥

सर्गपालनसंहर्ता स कालः सर्वतः समः ।

कालेन कथ्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कथ्यते कला ।

सोऽन्तवच्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥

यः कर्मणि प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके ।

सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ॥

येन स्रष्टुवच्च याति कृतं येन जयं व्रजेत् ।

संहर्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥

कालः कृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सपिति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपञ्चगाः ।

नरेन्द्राः सर्वजीवाश्च काले सव्यं विनश्यति ॥

त्रिकाणात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः ।

तथा वर्षादिमोक्षाख्या स्रयः काला इमे मताः ॥

तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यमध्यास्तकृपिणः ।

सृष्ट्योऽपि सर्वगः स वै अक्ष्णाक्ष्णतारः शुभः” ॥

इति प्रथमस्थाने ४४ः । हारीतेनोक्तम् ॥)

यमः । (यथा गोः रामायणे । ३।३५।४३।

“आपतन्तीक्ष्तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥)

कालावर्णः । कालागुणवति चि । इत्यमरः । २।

५।१४,१६। (यथा गोः रामायणे । ६।६७।२।

“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समनङ्गते ।

कालान्तरयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः” ॥)

कालः । (यथा भागवते । ६।६।२।

काशकी

“दिशीपस्यसुतसदृशः काशमेयिवान् ।
भगीरथस्य पुत्रक्षेपे स सुमहत् तपः” ॥
महाकाशः । इति मेदिनी । अग्निः । इति
दीपिका । काशमर्हः । रक्तचित्रकः । राशः ।
कोशिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकलनात्
शिवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४७ ।
“मज्जा दैवज्ञा काशो लोकधाता गुणान्तरः” ॥
काशनिष्कृतात् विष्णुः । यथा महाभारते १३ ।
१ । ४६ । ५८ ।
“अतुः सुदर्शनः काशः परमेष्ठो परियुक्तः” ॥
पर्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे ४ । ४४ । २१ ।
“ततो महाभूमं गत्वा देवमन्त्रव्यसेवितम् ।
काशं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिखोत्थयम्” ॥
काशकं, स्त्री, (काश + कर्त्तृ कन् । यदा, कलयति
नोदयति रक्तताम् । काश नोदने + क्तुन् ।) काश-
प्राकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (काशप्राकप्रत्ये-
ऽस्य गुणादिकं बोध्यम्) यक्तु । इति हेमचन्द्रः ॥
काशका, पुं, (काशयतीति । कलत्कक्षेपे + “यक्तुहृषौ”
३ । १ । १३३ इति यक्तुन् ।) अतुकाः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४६ ॥ अतुका इति भाषा ॥ (“वर्गो वा-
गिहो” । “रक्तो” । “काकाश” । ५ । ४ । ३१, ३३
इति कन् । काशकाः पठः । कालिका शाटी ।
काशकं सुखं इति लिङ्गान्तकौमुदी ॥ अलगा-
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः ।
यथा गोः रामायणे ३ । २६ । ३० ।
“दुर्जयः काशकाख्यश्च पश्यः कालिकामुखः” ॥
काशकटङ्कटः, पुं, (काशकृष्णः कटङ्कटः ।) शिवः ।
शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्मे शिव-
सङ्कलनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ ।
शिवसङ्कलनामकथने १७ । ५७ ।
“वैष्णवी पञ्चवी ताक्षी खणी काशकटङ्कटः” ॥
काशकयटः, पुं, (काशः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठो-
यस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खड्गनः ।
काशविष्णुः । दाक्षहृषपक्षी । इति मेदिनी ॥
काशकयटकाः, पुं, (काशः कृष्णः कयटोऽस्य । ततः
कप् स्वार्थे कन् वा ।) दाक्षहृषपक्षी । इत्यमरः । २
५ । ११ । (दाक्षहृषप्रत्येऽस्य गुणपर्याया वक्तव्याः ॥)
काशकम्पकः, पुं, (काशं कृष्णसंघं कन्दति स्पन्दते यदा
काशः सन् कन्दते वैज्ञान्यं गच्छति । काश + कवि
+ क्च् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
काशकर्षिका, स्त्री, (काशस्य कर्षिका इव ।) अलक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
काशकर्षी, स्त्री, (काशः कर्षोऽस्याः । अच् ततः
स्त्रियां ङीप् ।) अलक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥
काशका, स्त्री, (काशकेयाख्यासुराणां माता काशा
एव कन् । बाङ्गलकात् न इत्यम्) । काशकेयनामा
ऽसुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैष्णवर-
जम्बा । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
“वैष्णवरसुता शश्व चतस्रश्चावदर्शनाः ।
उपवानवी हयशिरा पुलोमा काशका तथा” ॥)
काशकीर्णः, पुं, (काशं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गा-

काशय

दिशं कीलयति आरुह्योति जाययति वा । काश
+ कील + क्च् । कोणाङ्गलस्य सत्कथादिनाङ्गक-
त्वात् तथात्वम् ।) कोहाङ्गलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
काशकुण्डः, पुं, (काशेन काशरूपिणा परमेष्ठरेण
कुण्डगते असी । कुण्ड + कर्मणि क्च् ।) यम् ।
इति शब्दमाणा ॥
काशकुण्ड, स्त्री, (काशात् कृष्णपर्वतात् कुण्डते
निष्कृष्यते । कुण्ड + कर्मणि क्च् ।) कङ्कुटम् ।
पर्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
काशकूटः, स्त्री, (काशं शिवमपि कूटयति अथवा-
दयति यदा काशस्य मृत्योः कूटं आयोजन
समष्टिः द्रुत इव वा ।) वीर्यम् । विषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
“नभेतथं काशकूटात् विनाञ्जलधिसम्भवात्” ॥)
काशकूटः, पुं, स्त्री, (काशस्य मृत्योः कूटः द्रुत-
इव ।) स्थावरविषमर्हः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ।
(यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
“अहो वकी यं स्तनकाशकूटं
जिघांसयाऽपययदप्यसाध्वो” ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमानिनः ।
दैवस्य रुधिराज्जातस्तद्वरन्त्यसन्निभः ॥
निर्यासः काशकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः
सो हि क्षेपे शङ्कवेरे कोङ्कणे मजये भवेत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने १ भागे शोधन-
मारणाधिकारे ॥ * ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
“कुम्भः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुम्भकण्ठम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा काशकूटमतीत्य च” ॥)
काशकूटकः, पुं, (काशस्य कूटमिव कायति प्रकाशते ।
कै + कः ।) कारस्कारकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, महाभारते १ । १२८ । ४४ ।
“ततो दुर्धोधनः पापस्तद्वक्ष्ये काशकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया” ॥
कारस्कारप्रत्येऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)
काशकृत्, पुं, (काशं करोतीति । काशस्य परिमाणं
उदयान्ताभ्यां दण्डपलादिकमेण सम्पादयतीति ।
कृ + क्त्वि तुगागमश्च ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
काशकृतः, पुं, (काशेन परमेष्ठरेण कृतः कृतः । यदा
काशं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि
+ क्तः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशजाते,
त्रि । यथा, पुराणे,—
“सर्वे काशकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः” ॥
काशखड्गनं, स्त्री, (काशेन कालान्तरेण खड्गति
विकृतिं गच्छतीति । काश + खणि + क्तुः ।) यक्षत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
काशखण्डः, स्त्री, (काशं कृष्णं खण्डम् ।) यक्षत् । दक्षि-
यकुक्षिसमांसखण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यक्षत्प्रत्येऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
काशयन्त्रिः, पुं, (काशस्य यन्त्रिविधः ।) वत्सरः । इति

काशता

त्रिकाण्डशेषः ॥
काशकृतः, पुं, (कुक्षितोऽपि अणकृतः ईषदणकृतो
वा । कोः कादेशः ।) दक्षविशेषः । काशकासुन्दे
इति भाषा । तत्पर्यायः । अरिमर्हः २ काशमर्हः
३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाणा ॥
काशचक्रं, स्त्री, (काशस्य काशगतेचक्रमिव ।) काश-
रूपचक्रम् । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
“काशो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्पत्तिर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटोर्णां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां बङ्गरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिरद्वैर्विवर्तते काशचक्रमिदम्” ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—
“त्रिनाभिमति पञ्चारे बक्षेभिरुक्तयात्मके ।
सम्बत्सरमये कृतं काशचक्रं प्रतिष्ठितम्” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनायै
विशेष्यमाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः तन्मः
यन्त्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलाः । अङ्गुष्ठाक्ष
नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलाहृपात्तिष्ठो नामयः
पूर्वाङ्गमध्याङ्गापराङ्गास्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संव-
त्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका
यस्य सः तस्मिन् । बक्षेभिरिति षट् कृतवो नेमयः
प्राप्तवलयानि तद्वति । कालात्मकात्वादुक्तयात्मके ।
संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संव-
त्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मात्थे ।
“अहस्त्रिनाभिः सूर्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड् कृतवः स्मृताः” ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपचक्राभूतं कृतं
ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्यगतधीन-
त्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ (“स एव त्रिमेवादियुगपर्यन्तः कालचक्र-
वत् परिवर्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके” ॥ इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)
काशज्ञः, पुं, (काशं कालानुयायिकसंन्यादिकं काश-
गतिं वा जानातीति । काश + ज्ञा + कः ।) कुकुटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (काशवेत्तरि चि,
यथा, मनुः ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालक्षैरुद्धार्यैः परिचारकैः” ॥)
काशज्ञरः, पुं, (काशं जरयति । काश + जु + शिच्
+ क्च् । बाङ्गलकात् सुम् ।) योगिचक्रमेलकम् ।
(काशं मृत्युं जरयतीति ।) मेरुवः । (काशेन
जीर्यति । जु + क्च् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रा-
पर्वणि ८५ । ५६ ।
“अत्र काशज्ञरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवद्वन्द्वे स्नात्वा गोसखफलं लभेत्” ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥
काशज्ञरी, स्त्री, (काशं जरयति । काश + जु + शिच्
+ क्च् । मृत्युज्ञयः तस्य पत्नी ङीप्) चम्पू ।
इति धरणी ॥ (स्वयमेव काशं जरयतीति श्रुत-
पक्षा टावेव ।) तदा काशज्ञरा इति रूपान्तरम् ॥
काशताणः, पुं, (काशतायै कृष्णत्वात् अणति पर्या-
प्नोति । काशता + अण + क्च् ।) तमानकः ।

काशपु

इति राजनिर्घण्टः । (अस्य गुणादिकन्तमात्रशब्दे-
येयम् ॥)

काशधर्मा, पुं, (काशस्य धर्मः । आयुषः परिक्राम-
काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः
। २ । ८ । ११६ । समयस्य स्वभावः । (यथा, हे-
रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।

“काशधर्मपरिच्छिन्नः पाश्चैदिव मन्त्रागणः” ॥

काशनिर्घासः, पुं, (काशः क्षणवर्गो निर्घासः ।)
गुण्युलुः । इति रत्नमाणा ।

काशनेमिः, पुं, (काशस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।)
स्वनामख्यातराजस्य । स च कङ्गापते राजस्य
मातुलः । यथा,—

“काशनेमिं दुराधर्मे रक्षःपरमदुर्जयम् ।

चतुरास्यं चतुर्हस्तमकनेन भयावहम्” ॥

इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६७ । दैवविशेषः ।
यथा,—श्रीभागवते ।

“आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हृतम् ।
महासुरं काशनेमिं यदुभिः स खलधृत” ॥

स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ।
(काशचक्रम् ॥)

काशनेमिरिपुः, पुं, (काशनेमेः काशनेमिसंज्ञका-
सुरस्य रिपुः जन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्ना-
वली । (काशनेमे राजस्यमातुलस्य रिपुः जन्ता ।
जन्मान् । इति व्युत्पत्तिरन्वोऽर्थः ॥)

काशनेमिहा, [नृ] पुं, (काशनेमिं तन्नामानं असुरं
हृतवान् । जन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यदुक्तं महाभारते ११ । १७६ । ८२ ।

“काशनेमिनिहा वीरः प्रौरिः मुरजनेन्दरः” ।
काशनेमिं स्वनामख्यातराजस्यमातुलं हृतवानिति
व्युत्पत्त्या जन्मान् ॥)

काशनेमी, [नृ] पुं, (काशस्येव नेमिरस्यस्य त्रीणा-
देराज्ञातिगणत्वात् इतिः ।) काशनेमिः । इति
द्विरूपकोषः ।

काशनेम्यरिः, पुं, (काशनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

काशपर्यः, पुं, (काशं कृष्यं पर्यं पर्यं यस्य ।) तगर-
हस्तः । इति शब्दरत्नावली ।

काशपालकः, स्त्री, (काशं कृष्यवर्गं पालयति धार-
यतीति । काश + पाल् + क्तृन् ।) कङ्कटमृत्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ।

काशपीलुकः, पुं, (काशः कृष्यः पीलुः । स्वार्थे कन् ।)
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः । (गुणाः पर्याया-
न्त्यास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

काशपुत्रः, पुं, (काशः काशचक्रं पुत्र इव ।) यम-
सहायः । इति जटाधरः । ज्योतिःशास्त्रम् । यथा

“किमस्य काशपुत्रस्यमहाशयस्य
गच्छेत् कदाचिदक्षिर्भगसायि पारम्” ॥

काशपुत्रः स चास्या नाम यस्यासौ तस्य
ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥

वराणां शुभाशुभप्रणामं जन्मभ्रादिदादशरा-
शिकल्पितपुत्रवाकारः । यथा,—

“श्रीरामसुखवाङ्मयदोदराय कटिदक्षिणगुह्यसं-
-

काशमे

कानि । ऊरुभ्रातृकनक्षत्रवाविति च राशयो-
ऽनाद्याः” ॥ इति दीपिका । * । वराणां शुभा-
शुभप्रणामं जन्मभ्रादिदादशराशिकल्पितपुत्र-
वाकारः । यथा, “कं टक्त्रोचनसाकपोलहृगवो
वक्रश्च होरादयस्तो कयोश्चक्रवाङ्मयान् हृदयको-
ङ्गानिगमितवः । वक्ताः शिखरगुदे ततश्च वृष्या-
वृक्षततो जातुनी जङ्गाह्वी क्षुभयन् वाममुदितै-
र्मेक्षायाभागेक्षिप्ता” ॥ इति “काशनरस्याङ्गे सद-
सद्व्यवहारगतः । पुंसामपि तदङ्गे शुभाशुभमणं
वदेत्” ॥ इति वृहत्पञ्चातकम् ।

काशपट्टः, स्त्री, (काशं कृष्यं पट्टं यस्य ।) कर्ष्यधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

काशपट्टः, पुं, (काशं कृष्यवर्गं पट्टं पट्टभागो यस्य ।)
कङ्कटपट्टी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

काशपेयी, स्त्री, (पिच्यतेऽसौ । पिच् + कर्मणि घञ् ।
पेषः । काशः पेषः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) द्या-
माजता । इति रत्नमाणा । (अस्या पर्याया यथा ॥

“काशपेयी महाश्यामा सुमद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसुरविदला च सा” ॥)

काशप्रभातं, स्त्री, (काशं कृष्यं प्रभातं यच्च ।) शर-
दतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

काशभायिका, स्त्री, (काशभायै कृष्यप्रभायै अस्मति
उच्यते । अस्ति + यण् टाप् इत्यच् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ।

काशमानः, पुं, (काशो मम्यते यः जनैरिति शेषः ।
काश + मन + कर्मणि घञ् ।) कृष्यार्जकः । इति
रत्नमाणा ॥ काशतुलसो इति भाषा । राजनिर्घण्टे

कान्तशब्दोऽयम् । (ककारान्तस्यास्य व्यवहारो
यच्च तद्व्यथा । सुभते सूत्रस्थाने । १८ अः ॥

“सुरसा-न्वेतसुरसा-पञ्चिज्भकार्जक-भूतृण-सुग-
न्धक-सुमुख-काशमान-कासमर्ह-लवक-सुरपुष्पा-
विङ्क-कटपल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणैः ॥

काशमुष्कः, पुं, (काशो मुष्क इव कायति प्रका-
शते । कै + कः ।) वयट्पारल्लिङ्गः । इति रत्न-
माणा । (यस्मिन्स्य व्यवहारकद्वयथा,—

“प्रश्नोऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्कलपूर्वकम् ।
काशमुष्कमहाह्वय दग्ध्वा भस्म समाहरेत्” ॥

इति वैद्यककपायिसंग्रहे अश्वेऽधिकारे कुच-
चित्पुद्गलनामकौषधे ॥)

काशमूलः, पुं, (काशं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकट्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

काशमेधिका, स्त्री, (काशः मिश्रते कानोऽयमिति
कथ्यते जनैरिति शेषः । मिश्र + कर्मणि घञ्
गौरादिवात् ङीप् ततः कन् टाप् ऋलच् ॥)

काशमेधिका । इत्यमरटीकायां राघवमुकुटः ।
काशमेधी, स्त्री, (काशमेध + ङीप्) काशमेधिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

काशमेधिका, स्त्री, (काशं मिश्रति स्यादिति स्वकाशेन ।
मिश्र + क्तृन् । गौरादिवात् ङीप् स्वार्थे कन् टाप्
ऋलच् ॥) मञ्जिष्ठा । कृष्यविहता । इत्यमरः २ ।

७ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—
“मिहत्वाभार्जवन्त्रा च पालिन्दी च सुषेधिका ।

काशमे

मसुरविदला कोलमेधिकाकाशमेधिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

काशमेधी, स्त्री, (काशमेध + ङीप् ।) सोमरात्री ।
इत्यमरः । २ । ७ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अवगुणो वाकुची स्यात् सोमरात्रीसुषेधिका ।
शशिलोखाकृष्यमला सोमाभूतिप्रकीर्ति च” ॥

सोमवल्ली काशमेधी कुलङ्गी च प्रकीर्तिता ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-

न्त्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति
शब्दरत्नावली । भिहत् । इति राजनिर्घण्टः ।

काशरात्रिः, स्त्री, (काशः काशकृष्या ज्यैष्ठ्यदिने चतु-
र्दशमनूनामधिकारावसाने कटिर्वाहारहेतुभूता
रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु काशः संहारः ।

मरुतं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्याणरात्रिरिहार्जः ।
इति देवीमाहात्म्यटीकायां विशाकिनेर । भीम-
रथी । इति हारावली । दुर्गायाः शक्तिविशेषः ।

यथा,—
“सा दुर्गा शक्तिभिः शक्तिं काशीं रक्षति कर्ततः ।
ताः प्रयत्नेन संबुध्याः काशरात्रिमुखा गतैः” ॥

इति काशीखण्डम् । (दीपावली । यथा,—
“दीपावली तु या प्रोक्ता काशरात्रिश्च सा मता” ॥

इत्यागमवचनात् ।
जिवायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।

“रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
वधे सप्त गुणौ षष्ठं मृगवारे तृतीयकम् ॥

शनावाद्यं तथा चान्तं रात्रौ काशं विवर्जयेत्” ॥
काशवत्, पुं, (काशः काशकृष्यः सर्वसंहारको रजः ॥)

काशामित्रः । यथा, देवीपुराणे,—
“येषु नः काशवत्स्य नागस्त्रीशतसङ्ख्या ।
विचित्रहर्म्यविध्यासा कुतस्ते मेवमुक्ततः ।

सा एव काशवत्स्य तनुकृपेय संक्षिता” ॥
काशवर्गः, स्त्री, (काशं कृष्यवर्गं लवणम् ।) विष्-
लवणम् । इति रत्नमाणा ।

(“न काशलवणे गन्धः सौवर्चलगुह्याश्च ते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

काशलौहं, स्त्री, (काशं कृष्यं लौहं आयसमित्यर्थः ॥)
काशायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कृष्यायसम् २ रजसम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-
माणा । (काशायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

काशवलनं, स्त्री, (कथयति उपपन्नमिति विषयः । कथ +
लृच् + क्तृन् । काशयते प्रेर्यतेऽसौ काशेन वा शिच्
कर्मणि घञ् । काशः कायः तस्य वलनं आव-

रयम् । वल संधारणे + करणे ल्युट् ।) वष्म । इति
त्रिकाण्डशेषः । कायवलनमिति साधुपाठः ।

काशवन्तः, पुं, (काशं वन्तं यस्य ।) कुलङ्कहस्तः ।
इति रत्नमाणा ।

काशवन्ती, स्त्री, (काशवन्त + गौरादिवात् ङीप् ।)
पाटकाहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

काशवेका, स्त्री, (काशस्य वेका ।) क्रियानर्हकावि-
शेषः । सा तु रक्षादिवादे काशस्य प्रवेकसद-
वामाङ्गपवेका । यथा । रवौ दिवा षष्ठमयामाङ्गे

नक्तं षष्ठयामाङ्गम् । सोमे दिवा द्वितीययामाङ्गे

काण्डक

वत्तं चतुर्थशामाजम् । कुमे दिवा वट्टयामाजं
 वत्तं चतुर्थशामाजम् । बुधे दिवा इतीय शामाजं
 वत्तं चतुर्थशामाजम् । गुरौ दिवा चतुर्थशामाजं
 वत्तं चतुर्थशामाजम् । शुके दिवा चतुर्थशामाजं
 वत्तं इतीयशामाजम् । शनौ दिवा प्रथमाष्टम-
 यामाजं वत्तं तदेव । इति दीपिका ।

काण्डशाकं, स्त्री, (काणं क्वाणं शाकम् ।) खनामन्त्यात-
 शाकम् । नरका इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 गाङ्गिकम् २ आञ्जनाकम् ३ काणकम् ४ । अथ
 गुणाः । सारकत्वम् । क्षिवायुवककारित्वम् ।
 कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिम-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः । तिक्तपूतिका । कुलत्प-
 शाकं इति केचित् । अथ गुणाः । कटुत्वम् ।
 क्षमिदीपनत्वम् । सुखत्वम् । शोधनाशित्वम् ।
 इति राजवल्लभः । (यथा च बाभटे सूत्रस्थाने ।
 ६ अध्याये ।
 “वर्षाभौ काणशाकश्च सकारं कटुतिक्तकम् ।
 दीपनं भेदनं हन्ति गरशोथकफानिनाम्” ।)

काणशाकिः, पुं, (काणः क्वाणः शाकिः उत्कृष्टधाम्य-
 विशेषः ।) क्वाणशाकिः । इति राजनिर्घण्टः ।

काणशेषं, स्त्री, (कणशेषां भवम् । कणशी + ङङ् ।)
 काणशेषम् । शोकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

काणसंरोधः, पुं, (काणस्य संरोधः ।) चिरकाणाव-
 स्थानम् । इति मिताक्षरा । यथा ।
 “न चाद्ये काणसंरोधादिसर्गोऽस्ति न विक्रयः” ।
 इति भाववर्णनः ।

काणसर्पः, पुं, (काणः क्वाणः सर्पः ।) क्वाणसर्पः ।
 तत्पर्यायः । अकमजः २ महाविषः ३ । इति
 त्रिकाश्वशेषः । (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये ।
 “स इहः काणसर्पेण स इहो न्यनुना कटम् ।
 स मुहुरात्र दिवसे विमेशो यत्र नेक्षितः” ।)

काणसारं, स्त्री, (काणः सारः प्रधानं यस्य ।) पीत-
 चन्दनम् । इति भावप्रकाशः । (काणीयकशब्देऽस्य
 गुणादयो बोद्धव्याः ।)

काणसारः, पुं, (काणः सारः प्रधानं यस्य ।) खनाम-
 न्त्यातहरिणः । तत्पर्यायः । क्वाणसारः २ । इति
 शब्दरत्नावली ।

काणसूत्रं, स्त्री, (काणस्य धमस्य बन्धनहेतुकायाः
 सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २२ ।
 तत्तु कुलाकचक्रसूत्रशब्देन रूपम् । इति भट्टः ।
 (यथा मार्कण्डेये १४ । ८८ ।
 “काणसूत्रे तथाच्छेदमनेकाक्षेयं यातनाः ।
 प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेदि कश्चेत्यति” ।)

काणशेषं, स्त्री, (कणशेषां भवम् । कणशी + ङङ् ।)
 शोकम् । इत्यमरः । १ । ८ । ५९ ।

काणकन्धः, पुं, (काणः क्वाणः कन्धो यस्य ।) तमाक-
 दन्धः । तिक्तकटुः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी ।
 दुग्धहरिः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (अथ खवहारो यथा,—सुन्दरे सूत्रस्थाने ।
 १८ अध्याये सातकादिवर्गे ।
 “सातकाराकचर्मादिरकदरकाकचन्दकसुखभुज-
 मेखन्दीयादिभु” ।)

काणामि

काणा, स्त्री, (काणी वर्णोऽस्यस्य कर्णं आदिभ्यश्च
 टाप् च । अथ वर्णस्याविवक्षायां काणश्चेति न
 ङीष् । कर्णं आद्यकन्तात् न ङीष् इत्यर्थः ।)
 नीलिनी । क्वाणभिरुता । क्वाणभीरकाः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८४ । मन्त्रिणा इति मेदिनी । कुलिङ्ग-
 दन्धः । काणियाकडा इति भाषा । इति रत्न-
 माला । अथगन्धार्कः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पाटणादन्धः । इति भावप्रकाशः । (दन्तकन्धा-
 विशेषः । सा तु कश्चपथनी । यथा महाभारते
 १ । कनकवर्णम् ६५ । १२ ।
 “अदितिर्दितिर्दनुः काणा दनावः सिञ्चिका
 तथा” ।)

काणागुह, स्त्री, (काणं क्वाणं अगुह ।) क्वाणागुह ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १२० । (यथा रघुः ४ । ८२ ।
 “वक्त्रम्योतीर्यनौहिने तस्मिन् प्रागण्योतिर्वेश्वरः ।
 तद्गुणानामतां प्राप्तेः सह काणागुहद्रुमैः” ।
 क्वाणागुहशब्देऽस्य पर्यायः गुणाश्चयेः ।)

काणाभिः, पुं, (काणः सर्वसंहारकः अभिः । प्रज-
 याभिः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ ।
 “ब्रह्मदण्डं महाघोरं काणाभिसमतेजसम् ।
 नाशयिष्यामि मातुष त्वं भयं कार्थीः कचक्ष्व” ।
 तदधिष्ठातृवद्वेदस्य धियात् पञ्चमुखवद्राष्टो-
 ऽपि काणाभिनाम्नाख्यायते ।) पञ्चमुखवद्राष्टः ।
 यथा ज्ञान्ते ।
 “पञ्चवक्त्रः स्रवं वद्रः काणाभिर्नाम नामतः ।
 अगम्यागमनाच्चैव अमन्यस्य च भक्त्यात् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

काणाभिरुद्रा, पुं, (काणः संहारकः अभिः सर्व-
 काभिरित्यर्थः । तस्याधिष्ठाता वद्रः । काणाभि-
 रिव वद्रो वा ।) संहारकारिरुद्रः । यथा ।
 काणाभिरुद्र ऋषिरिणादि वैदिकसम्यगायां वद्रो-
 पस्थानम् ॥ * । तद्विवरणं यथा,—
 शक्र उवाच ।
 “भगवंतव वाक्पावां न हतिर्भवते मम ।
 काणाभिपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः” ।
 भगवानुवाच ।
 “न हि पार्थिवद्वीपेषु मेरुष्टोऽपि वासव ! ।
 भोगाज्जदकरा नृणां तथा पातालावासिभुः ।
 येन नः काणवद्रस्य नानास्त्रीशतसंजुताः ।
 बिचित्रहर्म्याविन्यासा कुतस्ते मेरुवृक्षतः ।
 सा एव काणवद्रस्य तनुवपेयं संस्थिता ।
 सा पराश्रिभभावेन परमापददायिका ।
 तस्या यदुःसहं तेनो ब्रह्मादीनां क्षयं करम् ।
 तं विद्धि काणवद्रेति सौम्यरूपं अदाशिवम् ।
 काणाभिरुद्रस्य कर्णं योजनानां प्रमाद्यतः ।
 अर्जुनोऽश्वतथस्य पादाः पादेन दासव ! ।
 सिञ्चक्या महाघोरा महानका महानकाः ।
 काणाभिरुद्रक्यो यो वज्रहयसमावृतः ।
 अगन्तपद्मरूपश्च धातारः कारकोन्मरः ।
 दास्यतिश्च वद्रश्च वमदन्ता क्षमास्तकाः ।
 कीदृशः क्रूरतेजासा वनो वृद्धिर्वाहकः ।

काणानु

विद्युतखलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक् ।
 सर्वेषो विविधो बुद्धो युतिमान् दीप्तिसम्पन्नः ।
 इते वद्रा महात्मानः काणिकाशस्तिस्रिंशसः ।
 संहरन्ति समस्तैर्ब्रह्माद्यं सत्पराचरम् ।
 काणाभिभुवनीशोऽयं वज्रकोटिभिरावृतः ।
 तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्णम् ।
 देवमन्त्रैर्विजिह्वाणां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः ।
 पूर्वोत्तरपरा पश्चिमोत्तरादिदिशा मरा ।
 अथकाणिकपरा च नैर्धृतोऽपानमापरा ।
 इतेषां मध्यतो रात्रन् काणवद्रस्तु शोभने ।
 पङ्कगाकारैः पुरैः सर्वैः कटकं तस्य संस्थितम् ।
 समस्तार्हेक्षितवर्णं प्राकाराट्टाकगोपुरैः ।
 वक्त्रेणनीलवैदूर्यैः प्राकारैः सर्वतोऽम्बितम् ।
 काणाभिगरकास्ते तु पुरं काणस्य संस्थितम् ।
 पञ्चाशच्छाविस्तारं समन्तात् परिवर्तुक्तम् ।
 आभून्मन्दमैर्हमैः खचितं रत्नधातुभिः ।
 प्रमदाजनसंयुतं नानावर्णसमावृतम् ।
 कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जगत्संयुक्तम् ।
 काणस्य सुवर्णं दिवं दत्ताकारं मनोहरम् ।
 वेष्टितं हेमप्राकारैर्बौजनायकसुक्ष्मितम् ।
 प्राकारावहिदधान्ते अमरं योजनायुतम् ।
 अग्निज्वालेन निविडैर्मयैः किमुक्तप्रभैः ।
 हरितामिमा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा ।
 अत उज्ज्वलं प्रज्ज्वालय तातोऽङ्गताभिभासरा ।
 कीचितरङ्गकङ्कोणज्वालाभासाकुलाम्बरा ।
 प्रवृत्ताकाः प्रमाथेन योजनद्वयोदयः ।
 अद्यावदतिवर्षाणि ज्वाला ऊर्जकतः शिवा ।
 वक्ष्यन्ता सदा तस्मा तस्य तेजोनिधामिका ।
 चत्वारि कोटिमानेन कारकोन तु स्थापिता ।
 तस्यार्जुनं भवेत् किञ्चित् कोट्यञ्चत्वारि वासव ! ।
 एवं काणाभिरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्तितं मया ।
 अवगात् सर्वपापाणि शान्तिं काणजान्यपि” ।
 इत्युक्ते देवीपुराणे काणाभिरुद्रपुराणम् ।
 (अथयजुर्वेदगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुवि-
 कोपनिषदि ।
 “काणाभिरुद्रमेजेथी सुवाक्यरि मन्त्रिका” ।
 वटिकौषधविशेषः । यथा,—
 “सूतकान्ताभ्यनौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम् ।
 भृष्टगन्धे पुटे पञ्चादिनैकं तद्विपाचयेत् ।
 दशमांशं विभं योज्यं मावमामश्च भक्षयेत् ।
 रसः काणाभिरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पेयुः” ।
 काणाभिरुद्रोरसः ।
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे ॥*)

काणाङ्गनी, स्त्री, (अङ्गतेऽनया । अङ्ग + ङङ् +
 ल्युट् + ङीप् । काणी अङ्गनी ततः पुंवङ्गावा ।)
 लुपविशेषः । काणिकर्पसिञ्चिनी इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । अङ्गनी २ रेवनी ३ शिवाङ्गनी ४
 नीलाङ्गनी ५ क्वाणमा ६ काणी ७ क्वाणङ्गनी ८ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अमकत्वम् ।
 क्षमिदीपनत्वम् । अयानावर्णं प्रमत्तम् । पाठरा-
 मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

काणाङ्गुवारी, [५] पुं, (कण एव काणः अथकमपूर-

कालिका

धनिः । तं अनुदतीति । अनु + नद् + धिनिः ।)
 रोजन्मः । अमरः । कलविज्ञः । यटा इति भाषा ।
 कपिल्लः । चातकपक्षी । इति मेदिनी ।
 कालानुसारिणः, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु-
 कृता शारिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति
 भाषा । शीतजीजटा । इति रत्नमाळा । शीतली-
 कोप् इति भाषा । (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो
 बोध्याः ।)
 कालानुसारिकं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं नृगमदं अनुस-
 रति गन्धेन । अनु + कृ + शब्दः ।) तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ।
 कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं नृगमदं अनुसर-
 तीति । काल + अनु + कृ + इच् ।) शैलेयम् ।
 शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
 कालानुसार्यं, स्त्री, (कालेन नृगमदेनानुस्रियते ।
 अनु + कृ गतौ + “कृञ्जोर्णत्” । ३ । १ । १२४ ।
 इति ण्वत् ।) शैलेयम् । शैलज इति भाषा ।
 कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका-
 रुम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ । शिंशपादकः ।
 इति मेदिनी । शिशु इति भाषा । तगरम् । इति
 भावप्रकाशः ।
 कालानुसार्यकं, स्त्री, (कालानुसार्य + कप् ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले
 विषं विकृतिकारि यस्य ।) मूषिकादिः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 कालापः, पुं, (कालः न्युराप्यते यस्मात् । काल +
 आप् + अपादाने च् ।) संप्रभोगः । राक्षसः ।
 इति धरणी । (कलापं स्वनामख्यातं व्याकरणं
 वेत्तीति । अण् ।) कलापश्चाकरणवेत्तरि चि ।
 (कृद्विविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्करो वेणुजङ्घेऽथ कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविदांसो वृतात्मानो जितेन्द्रियाः”)
 कालायसं, स्त्री, (कालश्च तत् अयश्चेति । “अनो-
 ज्ञायः सरसा जातिसंज्ञयोः” । ५ । ४ । ६४ ।
 इति टच् ।) कौहम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ४६ । ३२ ।
 “ददर्श बोध्यमाश्रयं परिघं तोरणाश्रयम् ।
 समादाय महाबाहुः कालायसमयं टङ्गम्”)
 अस्य पर्याया यथा,—
 “कोहोऽस्त्री प्रसक्तं तीक्ष्णपिण्डं कालायसायसी” ।
 अस्य सप्तदोषा यथा,—
 “गुणता दृढतोक्तेदः कष्टमणं दाहकारिता ।
 अश्वमेधः सदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 कालिकं, स्त्री, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्य इति ठन् ।)
 कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः । कालीयम् २ काला-
 यकम् १ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (काले भवम् । ठन् । कालेन निर्द्वन्द्वं ठन् वा ।)
 सामयिके चि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
 “द्वैतिका कालिकाश्चापि मूर्त्त एव तु द्वैतिका”)
 कालिकाः, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठन् । के कले

कालिका

अकलि पर्व्याप्नोति । अण् + बाहुलकात् इकन्
 वा ।) कौहः । इति शब्दरत्नावली ।
 कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्य इति ठनाविति
 ठन् । यथा, काल + जानयदात् डीप् कार्ये कन्
 ऋसञ्च । अष्टिकामेदः । काली । तज्जामकार्यं यथा ।
 “सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
 गङ्गावतारनिकटे महाभाषां प्रमुच्युः ।
 अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वान्मरोत्करैः ।
 मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ।
 युष्माभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी ।
 किमर्थमागता ययं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
 एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यान्तु कायकोषतः ।
 समुद्रतारावोदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ।
 मुग्धो निमुग्धो ह्यसुरौ बाधते सकलान् सुरान् ।
 तस्मात्तयोर्बन्धायान् स्तूयेद्य सकलैः सुरैः ।
 विनिःकृतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
 भिन्नाङ्गननिभा कृष्णा साभूत् गौरी कृष्णादपि ।
 कालिकास्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताभया ।
 तामुपतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
 उपादयि मयाचाति यस्माद्भक्तान् सदात्मिका ।
 एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च ।
 एवैतैकजटा स्थाता यस्मात्सस्या जटैकिका ।
 प्रदयुतं चिन्तनं चास्याः सत्यग्वेतामभैरवौ ।
 यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
 चतुर्भुजां कृष्णवर्णा मुखमाणाविमूर्षिताम् ।
 खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभतीन्द्रीवरं त्वधः ।
 कर्चोश्च खर्परश्चैव क्रमादामेन विभतीम् ।
 खं लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसा स्वयम् ।
 मुखमाणाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ।
 वक्षसा नागहारान् विभतीं रक्तलोचनाम् ।
 कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याज्जिनसमन्विताम् ।
 वामपादं श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
 विन्ध्यस्य सिंहपुच्छे तु कोलिहानासवं स्वयम् ।
 साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा ।
 विन्ध्योद्यतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ।
 एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
 महाकाल्यश्च शङ्खाणी उपा भीमा तथैव च ।
 घोरा च आमरी चैव महाराजिश्च सप्तमी ।
 भैरवी चाकृमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ।
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
 काशीम् । दक्षिणपञ्चदशः । कमदेयवस्तुमुखम् ।
 धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाणी ।
 मांसी । काकी । शिवा । मेधावनिः । इति मे-
 दिनी । (यथा रघुः ११ । १५ ।
 “ताडका चककपालकुङ्कुमा
 कालिकेव निविडा वनाकिनी”)
 कालोदयः । इति जटाधरः । क्षीरकीटः । इति
 चारावली । मसी । इति शब्दरत्नावली । का-
 कोली । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः । प्रति-
 मासीया दृष्टिः । यथा,—
 “प्रतिमासं खवति या दृष्टिः सा कालिकामता” ।
 इति विशादार्णवसेतौ नारदः । सुरा । इति

कालिका

हेमचन्द्रः । कुष्मटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 हिमाचलमवा निशिरा हरीतकी । सा गन्ध-
 योगकरणे प्रयुक्ता । इति राजवल्लभा । (नदी-
 विशेषः । यथा महाभारते १ । ८४ । १७६ ।
 “कालिकासङ्गमे खात्वा कौशिक्यादयोर्ययः ।
 तिरात्रोपबितो विहान् सर्वपापैः प्रमुच्यते”)
 कालिकाप्रतं, स्त्री, (कालिकायाः प्रीतये वदन्तं वि-
 दितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां कालिकाश-
 रतविशेषः । यथा,—
 युधिष्ठिर उवाच ।
 “कालिकाप्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाभार ।
 किमेतस्य कलं देव को वा तद्विधिदेव च ।
 कस्माद्भुतमिदं भूतं मयि केन प्रकाशितम् ।
 त्वसक्तान् ओतुमिच्छामि तत्सर्वं ब्रूहि केशव !” ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्मसंज्ञितम् ।
 तत्सर्वं प्रदक्षु राजेन्द्र । कालिकाप्रतसुतमम् ।
 स्वर्गे पुरन्दरवासीतस्यैव राजसङ्गनि ।
 यदुत्तान्तमभूत्तच्च तत्कृत्यञ्च युधिष्ठिर ! ।
 सभायां संस्थितो राजा नृत्वासक्तो हि निवृत्तः ।
 दिनेकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृदो बभूव सा ।
 अन्तर्भादं समन्वेष्टुं पुण्यदृष्टिरनुसदा ।
 पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं महीतवान् ।
 घ्रात्वा राज्ञा तदा पुण्यं प्रदत्तं तद्विजातये ।
 कञ्चितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ।
 क्रोधेन महातापिष्ठः शत्रुं कामसमन्वितः ।
 क्षयं विवृण्वन्मैत्राय शापो दत्तः सुदायकः ।
 खाधानयेषु मार्जारो दादृशाब्धं भविष्यति ।
 तेन कर्मविपाकेन मदवृत्तौ विचेतनः ।
 प्राप्तमार्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमास्थितः ।
 पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्वाधिकारिणी ।
 ततो व्याधस्ये राजा मार्जारोभूय तिष्ठति ।
 ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ।
 शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।
 उपवासं समाचर्य मासमेकान्तु तिष्ठति ।
 ततो देवगणाः सर्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
 गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विनोक्तु च ।
 विवृण्वन्मामराः सर्वे शचीं वाक्प्रमुदाहरन् ।
 शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ।
 मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुमते ! ।
 किं वा त्वदीक्षितं देवि ! सखेन वद पश्छिते ।
 तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिभारवत ।
 यूयमेव जगन्नाथाः स्फुटिस्थितनकारकाः ।
 क्व गतो मम भर्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।
 परिचिन्त्यामराः सर्वे ध्यानमाध्याय संस्थिताः ।
 मार्जाररूपमाध्यायं स्वीयते चान्यजाश्रमे ।
 तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाणा मुहूर्तमुहः ।
 उवाच कुण्डलं प्रभं राजार्थं किं करोम्यहम् ।
 पत्युर्यथा विनोक्तः स्यात् तत् कुशलं सुधाश्रया ।
 प्रत्युत्सुचामराः सर्वे यान्ति त्वं दिग्विजिधिम् ।
 संभाष्य ममुरं प्रभं दिग्वेदां समाहर ।
 दिग्वेदं समागतं दिग्वेदाधराऽभवत् ।

कालिका

स तस्याः प्रियकार्येण समुत्थो द्विजसन्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्वप्रार्थिहितार्थी च लोभमोहविवर्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो ब्रह्मोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ द्विजसन्तमः ।
प्रत्यवाच स तां प्रीत्या शशि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥

शशुवाच ।

“पापं यज्ज्ञानतो भर्षा समस्तं कर्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ।
वासवस्तव श्रापेन मार्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधयष्टे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
पुरन्दरस्य श्रापान्तः केनोपायेन सिध्यति ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“शशि ! त्वं पतिभक्तासि महात्मनवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
श्रावयन्तु व्रतं तेन व्रतेनैव निमुच्यते ।
कोपात् श्रापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुर्वे सुव्रते ! ॥

शशुवाच ।

“विधानं ब्रूहि मे जज्ञन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं द्विज ! ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“अथ त्वत्तमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ श्रापान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्ट्वा व्याधः शचीं देवीं प्रत्यवाच सुभद्रिकाम् ।
आयान्तीयं शची देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा आगता वह्निः ।
ताश्च दृष्ट्वा शचीं देवीं सार्धपाद्यादिकं ददौ ॥
शशि ! त्वं राजमार्ग्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शचीं प्रति ॥
प्रत्यवाच शची तान्तु भर्षा मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणश्रापेन मार्जारत्वाभवद्व्रतम् ॥
क्व गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिष्टम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीत्यहम् ॥
इत्युक्त्वा राजपत्न्या च दृष्टो मार्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरवयाम् ॥
दृष्ट्वा मार्जाररतां प्राप्तं विजलाप्राकुलेन्द्रिया ।
विजपन्तीं शचीं दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्यवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे ! त्वमेव राजगोहिनी ।
त्वं द्वाखेन बलिमासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रत्यक्षरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साकल्यमुपजायते ॥

शशुवाच ।

“विधानं चान्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
ममोपविश्रतामेव तद्व्रतं करोम्यहम् ॥

११३

कालिका

शुद्धकाले समारम्भं कृत्वा पक्षे चतुर्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारम्भं गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते मुञ्चिक्रिया ।
सिद्धमङ्गं रात्रिकाले दग्धमीनश्च सर्वदा ॥
वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चाक्षकम् ।
द्विष्टकां विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कलिकालं मयेदृतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते मौमाहे मन्त्रवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाष्ठे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सरा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दिव्यपदीपैश्च नैवेद्यैर्विवर्धयेत्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धाङ्गं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदङ्गं व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महारण्ये पश्चात्तत्र कृत्वा व्रतमुत्तमम् ॥
वैद्यवे कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शची हर्षमानसा ।
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाङ्गमर्थीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यन्वृतम् ।
सिद्धाङ्गं पायसश्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अमृतायुतजावच्च दीयते च प्रयत्नतः ।
सुलापङ्कगमेबादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नामावासोद्यमेगतिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा क्लोञ्चं भक्तिमत्ता चकार सा ॥
तुष्टा प्राञ्च महाकाली वरं ददुर्गं शुभानने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभामे च मुदान्विता ॥
मत्स्यसंराखुभुक् भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेश्वरि ! ।
वरं दत्त्वा हौमवती बभूवान्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाश्च तत्श्रापान्मोक्षितो वत्सरे तदा ।
मार्जाररूपं संशय्य स गतोऽन्तेऽभवावतीम् ॥
पुष्पादिविष्टं दुग्धमा वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिका, स्त्री, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ +
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तस्मिन्
इति स्यात्तम् । तत्पर्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्ण-
वीजम् ३ फलवर्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतल-
त्वम् । ग्राहित्वम् । खादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् ।
विष्टम्लत्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुष्कपित्तनाशि-
त्वम् । कफवातकारित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
पित्तद्विजकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफ-

कालिन्दी

वातनाशित्वम् । तत्पत्रगुणौ । दधिरक्ष्यापनत्वम् ।
तिक्तत्वम् । इति पञ्चापञ्चविवेकः ॥
कालिका, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ-
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) भूमिकर्तारः । (कं जल-
मालिङ्गति । आ + लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) इक्षी ।
(कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति अत्राति इत्यर्थः ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्गादि-
चिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) कौहमेरुः । अस्य
लक्षणम् । “कालिको लिङ्गवान् यः स्याद्गुणः
सूक्ष्माङ्गको मतः” । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे
भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महा-
भारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।
“कुरवः सहपाशाणाः शास्त्रा मत्स्याः सैननिधाः ।
कोमलाः काश्यपोऽङ्गाश्च कालिका भागधास्तथा” ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।

“प्रतिजग्राह कालिकः तमस्त्रैर्गणसाधनः ।
पल्लवोदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः” ॥
कालिका, स्त्री, (कालिका + गौरादित्वात् ङीष् ।
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ऋस्त्वम् ।) त्रिष्टु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिकी, स्त्री, (कालिका + गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजकर्कटो । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा ।
यथा महाभारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिकीं करम्भां नामोपयेमे” ॥)
कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ऋस्त्वम् ।) खना-
मख्यातकविः । तत्पर्यायः । रघुकारः २ मेधाव्रतः
३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु
रघुकुमारसम्भवभूतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तल-
नलोदयवृत्तकारितिलकादियग्रकर्ता विजयमादित्य-
राजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नम् ॥ (यदुक्तम् ।
“धन्वन्तरिस्तपयन् कामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकपर्यङ्ककालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विजयस्य” ॥)

कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालि-
दासः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिकाद्व्रतया यद्वा
कालः पुरुषाकारः आकाशस्यो लुब्धकः सन्निकृष्ट-
त्वेन अस्त्वस्याः ।) आर्द्राक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालिन्दकं, स्त्री, (कालिंजकराशिं ददातीति । दा +
कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दी, स्त्री, (कालिन्दाख्यपर्वते तस्मिन्निहितदेशे
वा जाता । कालिन्दात् निष्कृता वा “तत्र भवः” ।
४।३।५२ । इति अण् ततो ङीप् ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।
“उपकूलं स कालिन्दाः पुरीं पौरवभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुरास्ति” ॥)
रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दीकर्षणः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष् +
कर्त्तरि ण्यु ।) कालिन्दाः कर्षणो वा ।) वनदेवः ।
इति हज्जायुधः ॥

काली

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तथा,—

“रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।।
रहि मामभिगच्छस्व हृदिपित्री सागरकुले ॥
सङ्घर्षस्य मत्तोक्ता भारती परिभूय सा ।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चक्रो ध्वजवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार स हृत् हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां येतुस्तामरसखजः ।
मुमुक्षुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेखवर्णं जलम् ॥
स हृत्तेजानतायेन कुले ऽट्ट्य महानदीम् ।
चकार यमुनां रामो श्रुत्यितां वनितामिव ॥
सा विरलजलखोला ऋदप्रस्थितसङ्ख्या ।
ध्यावर्त्तत नदी भीता हनमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गकादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी ।
सङ्घर्षमयवस्ता योषेवाकुलतां गता ॥
पुलिनश्रोत्रिविम्बोष्ठी मृदितैस्त्रोयताङ्गितैः ।
मेनमेखनसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्वनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी जलमोनिविभूषणा ॥
सितहृत्सेखरापाङ्गी काशस्तोमोक्षिताम्बरा ।
तीरजोद्धतकेशान्ता जलजलितगामिनी ॥
लाङ्गकोक्षितापाङ्गी क्षुभिता सागरकुला ।
मेनेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
हृत्तेजसा सा वेगेन खोतःखलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोक्ष्यमाणोव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि भ्रतिगोमेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयस्य मम जायते ॥
असत्त्वत्वं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गेभ्यभिचारिणी ॥
प्राप्ता मां सागरे नूनं सप्तद्वेजा वेगगम्बिताः ।
मेनहसैर्हृत्स्थिन्ति तोययावत्सगामिनीम् ॥
प्रसादं कुर्व मे वीर ! याचे त्वां लघ्वप्रव्रज ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधक्षणास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥
गच्छामि चरणी मुक्तां तवैवा लाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महासुज ! ” ॥

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनक्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्ध्या भेदनो वा ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥ (“कालिन्दीभेदो हृत्तीति” पुराणम् ॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्षिप् । कालिन्ध्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं सूते सूतवती वा ।) सूर्यपत्नी । यमुनामाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्ध्याः सोदरः सहोदरः ।)

यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽप्यस्याः । काल + “ना-

काली

नपदकुलङ्गोलखलभाजनागकालनीलेखादिना” । ४।१।२२ । स्त्री ।) शान्तनुराजपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति स्त्री ।) कालिका । अम्बिकाकालिकाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा, “ततः कोपेन चकारोच्चैरम्बिका तामरीन् प्रति । कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा । भ्रुकुटीकुटिलास्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् । काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ । ॥ अथ च । “देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विष्णुता । तस्यास्तनवं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रष्टुं भैरव ! ॥ समाप्तिसहितो दन्त्यः प्राक्कथ्यस्मात् पुरातरः । बह्वस्त्राभिर्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥ कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामायदायकम् । एतन्मूर्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकायमनाः प्रष्टुम् ॥ नीलोत्पलदण्डायामा चतुर्बाहुसमन्विता । खट्वाङ्गं चन्द्रहासस्य विभ्रती दक्षिणे करे ॥ वामे चर्म च पाशश्च ऊर्ध्वधो भावतः पुनः । दधती मुण्डमालाश्च व्याघ्रचर्मवराम्बरा ॥ कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा । लोचनजिह्वा निस्सरत्तनयना नादभैरवा ॥ कवन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणाङ्गना । यथा ताराङ्गया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥ एतस्या योगिनीखाद्यौ पूजयेच्चित्तयेदपि । त्रिपरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका ॥ कर्माणा शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः । एषातिकामदा देवी जायहानिकरी सदा ॥ एतस्याः सट्पणी काचित् कामदा न हि विद्यते” ॥ इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः । स्त्रीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघममूहः । पगीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी । त्रिवृत् । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्बिकाश्रवामेदः । इति अष्टाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १ । २ । ४ ।

“कालीकराली च मनोजवा च
मूलोद्दिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुल्लिकुनी विस्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥

वृत्तिकालीवृत्तः । इति गणमाणा । (कालिया विकटौ इति भाषा ॥ कता । यथा तैत्तिरे । “सप्तपर्णास्तथा काली गुडुची पिप्पुमर्दकम्” ॥ भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । २२ । ११ । “युधिष्ठिरासु पौरव्यां देवकोऽय चटोत्कचः । भीमसेनात् हिङ्गिमायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥ मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—

“करालवदनां घोरां मुक्तकेशां चतुर्भुजां ।
कालिकां दक्षिणां दिक्षां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
मण्डितशिरःखण्डवाभाधोर्द्धकराम्बुजाम् ।
अमयं वरदश्चैव दक्षिणोर्द्धाधपाशिकाम् ॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्गम्भीराम् ।
कण्ठावसक्तमुखाकीर्णकन्धुधिरर्चिताम् ॥

काली

कर्णावतंसतानीतप्रवयुग्ममयानकाम् ।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
श्रवणां करसंघातैः कृतकाशीं हसन्मुखीम् ।
वृक्षद्वयगजदन्तधाराविष्णुरिताननाम् ॥
घोररावां महारौद्रीं भ्रमणानलयवासिनीम् ।
नालार्कगच्छकाकारलोचनचित्तशान्विताम् ॥
दन्तुरां दक्षिणयापिमुक्ताकान्तिकपोषयाम् ।
श्रवणं महादेववदयोपरिसंस्थिताम् ॥
शिवाभिर्घोररावमिच्छनुर्दिक्षु समन्विताम् ।
महाकाशेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोवहाम् ।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्वकामार्थं सिद्धिदाम्” ॥ इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम् ॥ (कालश्रवणा सर्वमिदं जगत् परिचालयति सैव काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रणये पुनरात्मन्येव विना-यतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वा-देवतपत्तिजयादीनामाधारभूता । कलिहजि का-मधेयुरिति कलघातुः बह्वर्थबोधिनी स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नामाविधजगदिच्छिन्ननिष्ठा-समर्था बुद्धिकया ब्रह्मप्रतिरेव प्रकृतिः कालीति संख्या प्रकीर्त्त्यते । एतत् प्रबोधनाय समास कतिपयवचनान्यचोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि । तथाहि ज्ञानसङ्गलिनीतन्त्रे । भागवते च । “सा माया पालिनीशक्तिः कृत्स्िंहारकाश्रिणी । सा वा एतस्य संखटुः शक्तिः सदमदात्मिका ॥ माया नाम महाभाग ! यदेदं निर्ममे विभुः” ॥ एवैव पारमेस्वरी मूलशक्तिः दुर्बलाधिकारिणा-मुपासनासौकर्याय तन्मादिशास्त्रेषु कालीश्यामा-तारादिविविधनामकपैः कल्पिता ॥

यथा,—

“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता” ।
चित्तिरूपेण या कृत्स्नमेतद्याप्य स्थिता जगदिनि” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-देव्याः स्तौ । ८५ । १२, १४ । तथा च महा-निर्वाणोक्ते ४४ उक्ताये । देवीं प्रति सदाश्रि-योक्तिः ।

“त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
महत्तत्त्वादभूतान्तं त्वया कृत्स्नमिदं जगत् ॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
तस्येष्टमात्राजमाजन्त्य त्वं महायोगिनी परा ॥
करोषि प्राप्तिं हंस्यन्ते जगदेतच्छराचरम् ।
कलनात् सर्वभूतानां महाकाशः प्रकीर्त्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपाभेदेतः ।
स्वरूपं तव यद्भानमवाक्यनसगोचरम् ॥
मनसोधारणार्थाय शीघ्रं स्नामीदृष्टिद्वये ।
सुखध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।
गुणक्रियासुसारेण क्रियते रूपकल्पना” ॥

तस्या अरूपाया महाकाल्याः कथमेव रूप-

काशी

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवर्तौ पार्वती प्रति
मगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उक्तासे ॥
“उपासकाणां कार्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देयाः प्रकल्पितम् ।
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृणो विनीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्याः सर्वभूतानि शैलजे ! ।
अवस्यन्त्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णाः कृणो निरूपितः ॥
नितायाः कालरूपाया अवस्थायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् कलाटेऽस्याः शश्विचित्रं निरूपितम् ॥
शश्विचित्र्याभिनिर्नित्यै रत्नितं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्” ॥
तस्याः स्मृज्ज्वालां यथा तत्रैव ५८ उक्तासे ।
“निघातौ शश्विचित्रां चिनयनां रक्षाभरं
विधत्तौ पाणिभ्यामभयं वरश्च विनस्रक्तारविन्द
स्थिताम् ॥

नेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं
परं अरूपया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-
कल्पनतया आपकत्वमिति यावत् ॥

शश्विचित्रेत्युक्त्या शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः
सर्वजीवजीवस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव
चन्द्रनासाख्यायते अतएवास्या देव्या कलाटे ऊर्ध्व-
देशे इति निर्देशात् समस्तजडशक्तिभ्यः पृथक्
कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—
“भूमिरापोऽनको वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवत्त्वां महाबाहो ! यदेदं धार्यते जगत्” ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-
रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च
स्थानभेदे कश्चित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पा-
र्यव्यं दृश्यते तच्च केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-
नायैव स्वरूपतः अभेदाद्विकाशशक्तिवत् सर्वत्रैव
शास्त्रकृत्स्नयोर्भेदः प्रतिपादितः । चिनयन-
मित्युक्त्या सर्वव्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-
अमृतसूर्याप्रयः प्रकाशशक्तेराधिष्ठाया तैरेवास्या
देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व-
प्रकाशकानां सूर्यादीनां सेवान्तर्यामितथाधिष्ठा-
त्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्षाभरं विधत्तौ इति स्मृतिरुक्त्या सैव परमा-
त्मरूपिणी रजोगुणोत्पन्नरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-
शक्तिमिति भावः विधत्तौ धारिणी । पाणिभ्या-
मभयं वरश्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-
यं वरामयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन
कल्पितं रक्षारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भू-
ताया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति
बोध्यम् । अतः स्मृज्ज्वालादीनां यदिचापाततः
स्मृज्ज्वाला नामरूपादिस्मृज्ज्वालावो लक्ष्यते परं
सर्वत्रैव तेषां स्मृज्ज्वालापरमात्मन्येव गुणता-
त्पर्यार्थः प्रतिफलत्वेन विज्ञानद्वारेण तत्सर्वतो-
ज्ञातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोल-
कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रकृतितत्त्वज्ञान-

काशीय

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतो निश्चितं किञ्च प्रक-
तिप्रपञ्चयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्य-
त्वमगादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

“प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्यानादी उभावपीत्यादि” ।
भूमिभूरि प्रमाणाणि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा
स्मृज्ज्वालाद्युक्तानि ॥

काशीकः, पुं, (के जने अकृति पर्याप्नोति प्रभवती-
त्यर्थः । अकृ + इकन् एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
यदा के जने + अलीकः मत्स्याभाय कपटशान्त-
भूर्तिरिव) कौशः । इति शब्दरत्नावली ॥

काशीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽञ्च ।
चिन् + बाहुलकात् अधिकरणे ङः । गौरादि-
त्वात् ङीष्) । यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

काशीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः
यमत्वशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् ।
यदा, काली इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं
नयति प्रापयति । नी + अण् । काशीं प्रति
उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो
नयः प्रापयं यस्य । महिषस्य काशीसन्निधाने
बलिदानाय गीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, स्त्री, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने
भवन् वा “हडाच्छः” । ४।२।११४। इति ऋः) ।
कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव-
हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसेनये एकादशश-
क्तिकप्रसारणीतिने । “काशीयोत्पन्नपद्मकाश्य-
निशेत्वादि” ॥)

काशीयकं, स्त्री, (काशीय + स्वार्थे कन् । काशीयमिव
कायति वा । कै + कः ।) काजिया इति ख्यातं
पीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(यथा, महाभारते २।५१।१० ।

“चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् काशीयकस्य च ।
चर्मैरलसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः” ॥)
तत्पर्यायः । जायकं २ कालानुसार्यं ३ । इत्यमरः ।
२।६।१२६ ॥ जायकम् ४ । इति टीकासर्वस्वम् ॥
कालीयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति
भरतधृत्याङ्किः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पी-
तचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ । कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दाहहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य व्यवहारो यच्च तद्यथा, “साजसाराज-
कर्णखदिरकदरकालस्तन्धकमुकभूर्जमेव वृद्धोति
निशचन्दनकुचन्दनशिशपा शिरीषासनधवाङ्कु-
नतालशाकनक्तमालपूनीकाश्वकर्मागुरुणि काशी-
यकश्चेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८
अध्यायः) ॥

काशीयकः, पुं, (काशीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दाहहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्याया
यथा,—

“दाव्यौ दाहहरिद्रा च पर्जन्यापर्जन्यीति च ।
कटकुटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥

कावचि

सैवकाशीयकः प्रोक्तस्तथा कालीयकोऽपि च ।

पीतद्रुक्ष हरिद्रुक्ष पीतदारुकपीतकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालीयं, स्त्री, (कं सुखं कालीयं आदेयं यस्मात् ।)
कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इति व्याङ्किः
रमानाद्यम् ॥ (यथा, कुमारः ७।६ ।

“तां लोभकत्वेन हृताकृतैका-

माश्रयानकालीयकृताङ्गरागाम्” ॥

कालीयै रक्तधारिण्यै हितं इति ङक् ।) काज-
खण्डनम् । यकृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालीयः, पुं, (कालाया अण्वत् ङक् ।) दैत्यभेदः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १।६५।३४ ।

“कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविश्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ॥

विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधश्चक्रुस्तथैवान्यः कालीया इति विभ्रुताः” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् ।) काशीयकम् ।
कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इत्यमर-
टीका ॥ (“मधुकर्कशकककककालीकृतकालीयक-

कुसुमकुण्डलेषु” । इति कादम्बरी ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दाहहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०१ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः । “कालीयकागुदतिक-

पयो कुष्ठहरिद्रेति” ॥ काशीयकशब्देऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥ कालीये विवादाय साधुः । कल +
ङक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अण्वोन्व-
कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कात्यः, पुं, (कात्ये विधौ भवः । “तच्च भवः” ४।३।
५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद्
इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्जूरः २ प्राविङ्गकः ३
प्राविङ्गभूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

कात्यकः, पुं, (कात्ये विधौ भवः । “तच्च भवः” ४।३।५३।
इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्जूरकः ।
इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद् इति भाषा ॥

कात्यनिकः, नि, (कात्यनायाः आगतः । ङक् ।)
कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा, “रसः स्वाद्यते
इति कात्यनिकं भेदसुरीकृत्य कर्मकर्तरि वा
प्रयोगः” । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, स्त्री, (कलयति षेष्ठात् ।) अग्रादयश्चेति
कलीयकं । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्युषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

“तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्रः काल्ये साधयिष्यसि” ॥)

कात्यकः, पुं, (काले साधुः । तच्च साधुरिति यत् ।
स्वार्थे कन् ।) कात्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालादयत् ।
टाप् च ।) गर्भयज्ञप्राप्तकाणा ऋतुमतो मौः ।

तत्पर्यायः । उपसर्ग्या २ । इत्यमरः २।६।७० ॥
“उपसर्ग्या काल्या प्रजने” । इति पाणिनिः । ३।
१।१०४ ॥)

कावचिकं, स्त्री, (कवचिनां समूहः । “ठञ् कव-
चिनश्च” । ४।२।४१ । इति ठञ् ।) वर्मभृतां

काथं

गणः । कवचधारिधोऽसम् । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥

कावारं, स्त्री, (कं जलं व्याधयोतीति । आ + उ +
अण् ।) शैवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + डीप् ।) लयादिच्छम् ।
तत्पर्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमकुटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कावकः, पुं, (कुलितः एक इव ईषत् एक इव वा ।
कोः कादेशः ।) कुकुटः । अकवाकः । पीतमस्तक-
पक्षी । इति विष्णुभेदिन्यौ ॥

कावेरं, स्त्री, (कस्य सूर्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्ग-
यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति
जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् ।
“तस्येदम्” । ४।३।२० । इति अण् । डीप् ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

“ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामपसरसां गमैः ।
तत्र खात्वा नरो राजन् गोसङ्घसफलं लभेत्” ॥
इयं हि सङ्ग्रामिः मलयपर्वतस्य च समुसन्नि-
कटस्था । इति रघुः ॥ कुलितं अपवित्रं वेरं
शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिदा ॥
इति मेदिनी ॥

काथं, स्त्री, (कवेरिदं कर्म भावो वा । यञ् ।) यथः ।
इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—
“वाक्यं रसात्मकं काथं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्कारोत्तरयः” ॥
यथा प्रत्येकं लक्षणाणि लिखन्ते । तत्रादौ वाक्य-
लक्षणं यथा,—

“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोऽथः” ॥
रसलक्षणं यथा,—

“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम्” ॥

दोषलक्षणं यथा,—
रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्” ॥

गुणलक्षणं यथा,—
“रसस्याङ्गित्वमात्रस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा” ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—
“शब्दार्थयोरेख्यरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ॥
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” ॥

रीतिकक्षणं यथा,—
“पदसंघटनारोतिरङ्गसंस्कारावशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्यात्तुर्विधा ।
वेदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा” ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काथं त्रिविधं
धनिगुणीभूतव्यञ्जितभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।
“इदमुत्तममतिशयिनि व्यञ्ज वाच्यात् धनिर्बुधैः
कथितः” । द्वितीयस्य लक्षणम् ।
“अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जे तु मध्यकम्” ॥

तृतीयस्य लक्षणम् ।

काशः

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमस्य त्वरं स्तुतम्” ।

इति काश्यप्रकाशः ॥

“एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि” ॥

काशः, पुं, (कवेः भृगोरपयं पुमान् इति “कुर्वीहिभ्यो
य्यः” ४।१।१५१ । इति य्यः । यञ् इति केचित् ।)
मुकाचार्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ७६ । ६ ।

“जिगीवया ततो देवा वनिर्रेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
यौरहित्येन याज्यत्वे काथं तुभ्यमसं परे” ॥
तामसमन्वन्तरीयकृद्विविशेषः । यथा, मार्कण्डेये
७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा पृथुः काथश्चैवोऽभिर्वनकस्तथा ।
प्रोवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तवेयोऽभवन्” ॥

काथचौरः, पुं, (काथस्य चौर इव । अन्यरचितकावस्य
स्वीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम्) ।
चन्द्ररेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काथा, स्त्री, (कवचार्थेन स्तुतिगाने च । वाङ्मला-
दिवात् णत् । टाप् च । पूतनाया हि वाक्-
विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा
ताभ्यो शिशुनाङ्गुल्यानांशकारितया तथात्वं बो-
ध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ उ यतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्म-
अकं-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । उ काशते चन्द्रः ।
दन्त्यान् इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ऋ उ यतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्म-अकं-सेट् ।) य उ काश्यते । उ काशित्वा
काशः । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काशः, पुं स्त्री, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् ।
काश उ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) लज्जामेदः । केश्या
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।
“पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्” ॥)

तत्पर्यायः ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगन्धाः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ।
५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयना-
गन्दः ॥ वायुसेक्षुः ७ काशेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ ।

इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इत्यारिः १२ काकेक्षुः १३
इक्षुः १४ इक्षुकाशः १५ शारदः १६ सित-
पुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ शैलवः २०
काशकाशकः २१ कच्छलकारकः २२ । अस्य

गुणाः । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
पित्तादङ्गनाशित्वम् । हृत्पित्तमुक्तकारित्वम् । अम-
शोषकमापहतृत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ठक-
ण्ठयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“काशः काकेक्षुर्दृष्टः स स्यादित्तुरसक्तपः ।
इत्यधिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगन्धाः स्मृतः ॥
काशः स्यान्मधुरस्निग्धः स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूषकश्चाभ्रदाहश्चक्षयपित्तशरीरान्जित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

काशः, पुं, (केन जलेन कषात्मकेन व्यश्यते व्याप्यते-
ऽच । क + अश् + अङ्गिकारणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः, पुं, (केन जलेन कषात्मकेन व्यश्यते व्याप्यते-
ऽच । क + अश् + अङ्गिकारणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः

इति शब्दरत्नावली ॥ खनामस्यातरोगविशेषः ।
काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । क्षवयुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ कासयति

कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काशश्च कुशब्दे
अन्तात् पचाद्यच् कासो दन्त्यान्तः । काश शब्दे
इत्यस्मात् अन्तात् पचाद्यच् काशस्तान्त्वान्तश्च ।
शालूरकाशशक्तश्च इत्युभये दन्त्यान्त्वान्तमध्ये
पाठात् ।

“वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवघ्नो ना ह्येक्षिया” ।
मिति तान्त्वान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वनिरित्वाच ।

“आशुकारी यतः काशः स यवातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां यमं कण्ठे कक्षूरुचकः ॥

शूककक्षांशकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिकः ।
ऊर्ध्वं प्रसृतः प्राणोरस्तस्मिन् कण्ठे च संक्षयः ॥
शिरः श्रोतांसि संपूर्णं ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्ति च ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥

प्रवर्तते स वक्ष्णे भिन्नकांस्थोपमध्वनिः ।
क्षत्पार्श्वोरः शिरःशूलमोहघ्नोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककाशश्च महावेगवज्रा खनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कच्छान्मुक्तोऽप्यतां प्रमेत् ॥

पित्तात् पीताक्षिकता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्ताद्वमनं दृष्ट्वा वैश्वस्य धूमको मदः ॥
प्रतप्तं काशवेगे च ज्योतिष्मिन् दशनम् ।
कफादुरोऽप्यवसृज्य हृदयं क्षिमितं गुरु ॥

कण्ठे प्रमेपदमनं पीनसच्छर्द्दारुचकः ।
रोमहर्षघनखिग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्जनम् ॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तेजैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥

कुपितः कुशते काशं कफं तेन सप्रोक्षितम् ।
पीतश्यावश्च शुष्कश्च यथितं क्षिमितं बद्ध ॥
क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेनैव चोरसा ।
सूक्ष्मिभिरिव तीक्ष्णाभिक्षयमानेन शूलिना ॥

पर्वभेदज्वरश्चासृष्ट्यावैश्वस्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूलो ततोऽस्य च ॥
कफाद्यैर्वमनं पक्षिर्बलं वर्गश्च क्षीयते ।
क्षीयस्य साहस्युत्वं श्यावपृष्ठकटीयहः ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयन्महाः ।
कुर्वन्ति यस्यायतनैः काशं क्षीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूधोपमं प्रीतं दिक्कं क्षिप्तकोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पञ्चतीव च ॥

अकस्मादुष्णं प्रीतेच्छा वज्राशितं वज्रक्षयः ।
खिग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्मीमहर्षनेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयस्पाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ।
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीयानां देहनाशनः ॥

याप्यो वा बलिना तद्वत् क्षतशोऽपि नवौ च तौ ।
क्षिप्तोऽपि सामर्थ्यात् साध्यावौ च पृथक्कमः ॥
मिन्नायाप्यायु ये सर्वे जरसः स्यविरस्य च ।

काशः

काशश्चावच्छेदित्वासादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् त्वरया भवेत् ॥
इति ग्राहके काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ *

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
“वास्तकी वायसीशाकं मूलकं सुनिषसुकम् ।
खेहास्तीकादयो मध्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यास्त्राकास्त्रपकं प्रसन्नापापमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु खादस्त्रलदस्त्रानि च ।
वायसी काकमाची कवरे इति लोके । सुनिषसुकं
सिन्धुवारि इति लोके शाकविशेषः । चाक्षुरी-
सदृशचतुष्पञ्चा सजलदेशे भवति । औपति इति
लोके ॥

“याम्बानूपोदकैः शालियवगोधूममष्टिकान् ।
रसैर्भावात्मगुप्तानां यवैर्भा भोजयेदितान्” ॥
याम्बानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता कि-
वाह इति लोके ॥

“दशमूलीकृता काशश्चासहिष्कारनायका ।
यवागुर्दीपनी दध्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा हृतमष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः प्रक्षिप्तस्य वा पुनः” ॥ *

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

“कण्टकारीयगदाक्षावासाकर्चुरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या कथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्” ॥ *

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

“पिप्पली कटफलं सुगठी प्रङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षयारजोयुतम्” ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ *

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

“इत्थिल्लुटाणिकापद्मन्याणित्यनचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा वाक्षा प्रङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
निष्ठाक्षन्मधुसर्पिर्भा क्षतकाशनिवृत्तये” ॥
इत्थुराणिका इदुमेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । मन्थानं विशम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलम् । चूर्णत्वात् । प्रङ्गी कर्कट-
प्रङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चैक्षोर्दि-
गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । “चूर्णं काकु-
भर्मिणं वासकरसमावितं बहून् वारान् । मधु-
हृतसितोपलामिर्लेहं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्” ॥
काकुभं चूर्णं काकुभलकचूर्णम् ॥ *

अथ काशस्य सामान्यचिकित्सा ।

“तान्मानस्य काशेन नासाखाधे स्तरे जडे ।
क्षवधौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलाभरिचं मांसीसुखेकुदेः पिबेत् ।
धूमं न्यहं च तस्मान् पथक् सगुडं पिबेत् ॥
एष काशान् पृथक् हन्तुर्लघुशसुद्विगुणम् ।
अतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्” ॥
आणं हरिताकम् । इक्षुदमिह पुनर्जीवकाफलम् ॥

काशः

“बदरीदन्तमार्जितं शिलाया घर्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारकम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सक्षयाः सर्वकाशहा ।
कण्टकार्याः कषायाश्च चूर्णं समधु काशहृत्” ॥

जवङ्गनातीफकपिप्पलीनां
भागान् प्रकृत्याक्तसमानमीषाम् ।
पलाज्जमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमन्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानास्य बलाजिह्वन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
आसाभिमान्यग्रहजीविकारान्” ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥

“कुण्ठीसैन्यवयोविविङ्गामधुचिह्नुभिः ।
लेहः साध्यमधुः काशश्चासहिष्कारिणवारणः” ॥ *

“हरीतकीकषा सुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वज्रः प्रदोषनः” ॥ *

“कर्मः कर्मांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽङ्गकर्मस्य ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावसुक्तानाम्” ॥

सर्वौषधरसाध्याः काशा ये वैद्यगिष्मन्ताः ।
अपि यूयं हर्षयतां तेषामिदमौषधम्” ॥

पण्यम् । वज्रमेनन्तु कर्मांश इति पाठे कर्मांशः
कर्माङ्गमिति आचष्टे ॥

“मरिचं कर्मभाषं स्यात् पिप्पली कर्मसंमिता ।
अङ्गकर्मा यवक्षारः कर्मरुग्मश्च दाडिमम्” ॥

एतच्चर्णीकृतं युष्मादयस्कर्मगुडेन हि ।
शाखप्रमाणां गटिकां कृत्वा वज्रो विधारयेत् ॥

अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्तेव संक्षयम्” ॥
दाडिमं दाडिमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-
वटिका ॥ *

“समूलवल्कलकण्टकार्या-

स्तलां ततो शोषमितं जलञ्च ।

हरीतकीनां शतमेकपात्रं

विषञ्च कुर्याच्चरणाभ्युषेधम् ॥

तस्मिन् कषाये तत्तुल्यपूते

हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।

तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-

मेतत् समुत्तार्य सुशीतले च ॥

पलं पलञ्चापि कटुवयञ्च

तथा चतुर्जातपलं विधूर्य ॥

पलानि षट् पुष्परसस्य चापि

विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥

प्रयुज्यमानो विधिनघ लेहो

यथावल्कञ्चापि यथानलञ्च ।

वातात्मकं पित्तक्षतं कफोत्प-

दिदोषजातानपि च चिदोषम् ॥

क्षतोद्भवञ्च क्षयञ्च काशं

आसञ्च हन्तात् सह पीनसेन ।

यथाशमेकादशमुग्ररूपं

हरीतकीयं मृगशीपदिह्य” ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वरीकापचभागैश्चरः ।
मृगहरीतकी ॥ *

काशः

“कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्ता कषायकम् ।
पादश्रेष्ठं मृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलाशान्तेतानि गुरुक्षीचयचित्रकाः ।
युक्तं कर्कटप्रङ्गी च न्ययं धन्वयासकः ॥
भार्गी राक्षा सटी चैव शर्करा-पक्षविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पक्षान्यष्टौ प्रदद्यात् हृततैलयोः ॥
पक्ता लेहस्त्वमानोय शीते मधुपलाशकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्यः पिप्पलीञ्च चतुष्पलान् ॥
क्षिप्वा निदध्यात् सट्टे मृगमये भाजने मुमे ।
लेहोऽयं हन्ति शिक्कासिंकासन्धासान्श्रेष्ठः” ॥
कण्टकार्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।

“हरीतकीकषा सुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तुषारोचकनाशनः ॥

कण्टकारीगुडक्षीर्यः पृथक् विंशत्यलासे ।
प्रस्रसिद्धो हताहताकाशनुदङ्गिदीपनः” ॥

इति ग्राहके १७४ अध्यायः ॥

“मनःशिला बलामुनं काकपर्वणं गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥

एभिस्त्रैव कृता वर्तिर्वदराभौ महेन्द्र ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारया” ॥

इति च ग्राहके १८४ अध्यायः ॥

“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं न्ययं वषा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विङ्गुलानि मनःशिला ।

एषां वर्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा” ॥
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

“अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
प्रङ्गं पुनर्नवा सुगठी जग्वा काशं निहन्ति वै” ॥

इति च तत्रैव १८९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि
ग्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केष्या
इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृदाति उपशमयति नाश-
यति वा । मृद् + “कर्मण्य” । इ । २ । १ ।

इति धृग् ।) कासमर्द्दक्षः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्दे ऽस्य गुणाः पथ्या-
याश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।)

काशहणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाख्यलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाख्यलिः । को-
कादेशः ।) कूटशाख्यलिः । इति जटाधरः ॥

काश्रिः, स्त्री, (काश + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
४ । १ । ७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥

(यथा हेः रामायणे १ । २९ । २३ ।
“तथा काश्रिपतिं शिखरे सततं प्रियवादिनम् ।
सदुक्तं देवसङ्गाशं स्वयमेवानयस्य हि” ॥)

काश्रिणगरौपलक्षिते जनपदे ऐंभूक्षि ।
यथा महाभारते ६ । ६ । ७९ ।

“अत ऊर्ध्वं जनपदाद्विशोधं गदतो मम” ।
“बोधो ममः कलिङ्गाश्च काश्रयो परकाश्यः” ॥

सुष्टिः । इति विशक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४
। ८ । “अपि इव काश्रिणा संमृभीतो असन्नत्ता-

काशी

सत इन्द्र वक्ता” ॥ “काशिका सुदिना” इति
भाष्यम् ॥) सूर्ये पं । इति जमरथाकरणम् ॥
काशिका, स्त्री, (काश + कर्त्तृ कन् टाप् । यदा
काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + शिच्
+ ण्वल् टाप् अत इत्यच्) काशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया जल्ल-
सुक्तं यथा शङ्कराचार्येण ।

“मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्था मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः” ॥ ० ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशि-
कायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काशिराजः, पुं, (काश्याः राजा । “राजाहः सखि-
भ्यश्च” । ५ । ४ । ६१ इति टच्) वाराणसी-
राजः । तत्पर्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः
३ सुधोद्वजः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यदि च क्रमावयेन तत्र बहवो राजान आसन् ।
तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधि-
कारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग
इति मन्यामहे ॥ “अथ खलु भगवन्ममरवर-
म्हविश्वपरिवृतमात्ममयं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणीरभयौष्णवतकर-
वीर्यगोपुररक्षितसुभृतप्रभृतय ऊचुः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १७ः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिभुजोपरि । काशश्च
दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश +
ङ्ङ् ङीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं
सर्वं या । काश + शिच् अच् गौरादित्वात्
ङीष् ।) स्वनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्प-
र्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ ।
इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काशिः इ । इत्युणादिकोषः ॥

अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९
अपुनर्भवभूमिः १० सद्भावासः ११ महाभक्ताननम्
१२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“तत्तत्तदैककोनापि खैरं विहरता मया ।
स्वविद्ययात् स्वयं खट्वा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
सुद्विस्तम्बस्य जननीमाह्वयित्वातिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत् क्षेत्रज्ञापि विनिर्मितम्” ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमाभीश्वरः परः ।
ताभ्याश्च रममायाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भवः ।
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।

काशी

तदा विहसुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्मितम् ॥
इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्यायाविधानं
यथा,—

सूत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तमः ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहृष्य ! वक्षि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मदा ॥
सचेतमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीभते ।
सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं त्रैपदं विष्णुं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गाविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपसृष्ट्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकाशेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येवा पञ्चतीर्थिका ।
देवन्दिनी विधातया महाफलमभीप्सुभिः” ॥ ० ॥
“ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तत्यतनानां कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च क्षेत्रमुद्रिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतज्ञानस्तत्तत्क्षिप्रकृतार्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मन्त्रोदर्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृतिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
एवा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुपि तापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विज्ञात्स्वोपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः” ॥ ० ॥
“अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विज्ञानान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्टान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये” ॥ ० ॥
“अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकारी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणाख्यानपूर्वकम् ।
आनन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खर्गजतीर्थं सुखातः पश्येत् सर्वलोकमीश्वरम् ।
आत्मा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्भिरक्ष्यगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चचूडकन्दे आत्मा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
अतुःसमुद्रकूपे तु आत्मा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थाने तु या वापी तत्रोपसृष्टं कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्पुण्यविहितोदकः ।
दण्डिछाते नरः आत्मा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
भौगेश्वरकृष्णे तु आत्मा कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा मात्रामिमां नरः ॥
क्षिप्रं जायते भूयः संवारे दुःखसागरे ॥

काशी

समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्कालेन कर्त्तव्यान्वेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपि जायते” ॥ ० ॥
“अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्याऽदशायतनोद्भवा ।
अभीष्टकृष्णे सुखातः पश्येदभीष्टमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्तत्तत्तु गङ्गुलीश्वरम् ।
आभादीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
साङ्गुलीशमथाकोष्ठा ततस्तु त्रिपुराश्वरम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदानलेश्वरं तस्मात् त्रिषण्येश्वरं ततः ।
यात्रिकादशलिङ्गानामेवा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याथो वदत्वं प्राप्नुयात्ततः” ॥ ० ॥
“अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपद्मतीयायां या यात्रा विश्वद्विज्जा ।
गोप्रेक्षतीर्थं सुखाय सुखनिर्माणिकां ब्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः आत्मा ज्येष्ठां गौरीं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥
ततः ब्रह्मरगौरीं च तथैव च कृतोदकः ।
आत्मा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुखातो कलितातीर्थे कलितां पूजयेत्ततः ।
आत्मा भवानीतीर्थे तु सवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् सुक्तिजननि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्व्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विज्ञेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशादेवा वै मोदका मुदे” ॥ ० ॥
“भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां वद्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा वद्यां चण्डीयात्रा शुभावहा” ॥ ० ॥
“अन्तर्दृष्ट्या यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थात्वा निर्वाणमख्यपे ।
अन्तर्दृष्ट्या यात्रां हि करिष्येऽधौघशान्तये ॥
यहीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
आत्मा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पार्वतीशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु कलितां दृष्ट्वा अरासन्देश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा भुवनेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य चाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थिच्छेपतङ्गाश्च दृष्ट्वा वै कीकेशेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा त्रिभुगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघटां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशश्च वीरेशो विज्ञेशोऽमीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥

काशी

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्तिरूपधरावुभौ ॥
 ब्रह्मयौ यत्नतः काश्यां महाविष्णुविनाशिनौ ।
 सीमाविनाशकं नाथं कश्यपेण ततो ब्रजेत् ॥
 चिसम्भेशो विष्णुनाथो धर्मेशो विश्वनाथका ।
 आशाविनाशकश्चाथ दृष्टादिव्यक्ततः पुनः ॥
 चतुर्वर्गेश्वरं जिह्मं ब्रह्मेशस्त ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डेश्वरौ दृष्टौ भवानोद्गृह्यौ ततः ।
 दुर्गिणं प्रणम्य च ततो राजराजेशमभ्येत् ॥
 काङ्कणीशस्ततोऽभ्यर्च्य तत्तु नकुलीश्वरम् ।
 परमेशमयो नत्वा परब्रह्मेश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलणेश्वरमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततश्चाधुरेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवापां ज्ञानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकाशेश्वरं ततः ॥
 दण्डपाणिं महेशश्च मेाक्षेणं प्रणमेत्ततः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो ब्रजेत् ।
 ततो भौमं विष्णुनाथं मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
 अन्तर्याम्यं याच्यं यथावत् या मया कृता ।
 नृनातिरिक्ता शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमश्नुते ।
 विष्णुनाथं यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः ॥
 “संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्यते ॥
 नभस्यपद्मदृष्ट्या कुचस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं रुद्रमिश्राचलं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
 अष्टापूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
 पर्वस्तपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न वन्द्यं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां कश्चित् क्षती ।
 यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
 आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुष्टुवम् ।
 यस्य वन्द्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
 निराशाः पितरन्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
 स दण्डः कालसर्पेण स दण्डो मृत्युना क्लृप्तम् ॥
 स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
 सर्वतीर्थेषु सखौ स सर्वयात्रा यथावत् स च ॥
 मणिकर्णान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
 दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 (चिच्छक्तिः । सुमुद्राख्या गाढी च । अन्या
 गाढी चिह्नासया सम्प्रभाभसिता सती प्रकाशते
 अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी
 ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतत्त्वादिव
 प्रतिपादितं तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव
 स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
 “यथेदं काश्यते सर्वं सा काशी परिकीर्त्यते” ॥
 यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका
 तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्यायां कागतिरिति
 संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम् ।

काश्वरी

“तदिदं मन्त्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
 नमस्तद्वनं अथ हि नन्तोः प्राज्ञैस्तत्त्वममायस्य
 यद्विचारकं ब्रह्म आचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी
 भवति तस्मादविमुक्तमेव निवेदेत् अविमुक्तं न
 विमुक्षेदेवमेवैतदयाम्बकः । अथ नैमगिः
 यप्रश्नं याच्यवक्तुं । य यतोऽनन्तोऽयं क्त आत्मा
 कथमहमिदं विनामीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य
 इति सोऽविमुक्तः कश्चिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-
 यामस्याश्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति
 का चासिर्भवति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान्
 वारयति तेन वरणा भवति सर्वान् इन्द्रियकृतानि
 पापानि अस्थति तेनासि भवति कतममस्याः
 स्थानं भवति इति अन्वोर्वायस्योभयसन्धिः स द्यौ-
 र्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैतं सन्धिं
 सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-
 स्तापचयात्मकं संसारदुःखं तज्जेतुर्वा तत्सर्वं प्राव-
 यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि-
 श्चक्षुर्मयः सर्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि
 “एको रुद्रो न द्वितीयायावत्सुः” ॥ इति श्रीश्री-
 मद्भगवत्पुण्यपादपरमहंसपरिव्रजकाचार्यसूरे-
 श्वरसुरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥
 काशखण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सुष्टिः ।
 इति निरुक्तिः ॥)
 काशी, [न] चि, (काशोऽस्यास्ति इति । इति ।
 काशरीगयुक्तः । इति राजवल्गुमः ॥ (काशते
 इति काश शिनिः । प्रकाशशीलः ॥)
 काशीनाथः, ऐ, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
 “काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्” ॥)
 काशीराजः, ऐ, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा ।
 “राजाहः सखिभ्यश्च” ॥ ५ । ७ । ६१ । इति
 टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं
 हि योगरूपायः । योगिकार्येन तु सर्वस्मिन्नेव
 काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
 यथा गीतायाम् १ । ५ ।
 “दृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” ॥)
 काशीशं, स्त्री, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः
 कादेशः । काशिं दीप्तिं दृष्टे इति केचित् ।
 ईष् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति
 भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत्
 हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत्-
 शुक्लवर्णं क्षण्डञ्च । इति रत्नमाणा ।
 (अन्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
 “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
 तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ।
 काशीशमस्त्रमुच्यते तित्तश्च तुवरक्तया ।
 वातक्षेत्रहरश्चैव नेचकखड्गविषप्रयुतम् ॥
 भूचक्षुःकाशीशश्चित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दिवन्धसकारोऽपि पाठः । (काशीदेशाधिपतौ
 शिवे च ऐ ॥)
 काश्वरी, स्त्री, (काशते इति । “अनेभ्योऽपि” । ३ ।

काश्वरी

२ । ७५ । इति वनिष् “वनोरच” । ४ । १ । ७ ।
 इति स्त्री । एषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी-
 टकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “गम्भारी भद्रपणी च श्रीपणी मधुपर्णिका ।
 काश्वरी काश्वरी श्रीरा काश्वर्यः पीतरोहिणी ।
 क्षणाहन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 च्चास्या यथाचैव ॥
 “काश्वरी तु वरा तित्ता वीर्याणा मधुरा गुहः ।
 दीपनी पाचनी मेधा मेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
 दीपद्वयाऽमश्रुकाशीविषदाहृष्वरापहा ।
 तत्फलं हृद्यं हृद्यं गुहकेशं रसायनम् ॥
 वातपित्तद्वारक्षयमूत्रविषवन्धमुत् ।
 स्वादु पाके हिमं क्षिण्यं तुवरास्त्रविमुद्धितम् ॥
 हन्याद्वाहृदवावातरक्षपित्तद्वयान् तथा” ॥ * ॥
 यथा, महाभारते १ । १५८ । ४४ ।
 “विविधान् कपित्थान् जम्बूञ्च काश्वरीवदरीक्षथा” ॥)
 काश्वर्यः, ऐ, (काश्वरीति शब्दोऽयस्य अस्मिन् वा ।
 अनेभ्योपीति यप् । स्वार्थे ण्यच् इति केचित् ।)
 गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ जीवन्निष्प्रो-
 ऽप्ययम् । इति भरतः ॥
 (“हृद्यं मूत्रविषवन्धं पित्ताक्ष्णवातनाशनम् ।
 केशं रसायनं मेघं काश्वर्यं फलमुच्यते” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)
 काश्वरी, स्त्री, (काश्वरी काश्वरी वा भवं “काश्व-
 दिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति ण्यच् ।) पुष्कर-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ ॥ टच् । कु-
 षुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
 “काश्वरीश्चापि सर्पिषा” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते वातव्याधधिकारे ॥)
 काश्वरी, ऐ, (काश्वरी एव स्वार्थे ण्यच् । काश्वरी
 इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वनामख्यातदेशः ।
 इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
 “शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
 तावत्काश्वरीदेशः स्यात्पश्चात्तु योजनात्मकः” ॥
 अथ कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते शि-
 वनामकीर्तणे “काश्वरी कपिलेश्वरः” ॥ इति
 वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
 “काश्वरीमयङ्गं चैव शमीपीलुवनानि च ।
 पुराणि च सञ्जानि विचित्रान्तु वनौकसः” ॥
 तद्देशवासिनि चि । यथा, महाभारते ६ । ६ । ५३ ।
 “काश्वरीः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा” ॥)
 काश्वरीजं, स्त्री, (काश्वरी जयते । जन + “सप्त-
 म्यां जनेर्ङ” । ३ । २ । ६७ । इति ङः ।) कुङ्कुम् ।
 कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति
 विश्वः । (गुणाः पर्यायाच्चास्य कुङ्कुमश्चेत् कुङ्कुमशब्दे
 च स्नातव्याः ॥)
 काश्वरीजम्, [न] स्त्री, (काश्वरी जन्म यस्य तत् ॥)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 काश्वीरा, स्त्री, (काश्वरी भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
 १ । ५३ । इत्यण् । काश्वरीदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्यपिः

नास्ति अस्याः । अथ टाप् च इति केचित् ।)
अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काश्योरी, स्त्री, (काश्यीरदेशे भवः । “तच्च भवः” ।
४ । ३ । ५३ । इत्यङ् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायगुणाः काश्म-
रीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, स्त्री, (कुत्सितं आश्यं यच्च । कं जन्मं आश्यं वा
यच्च । (मध्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) कृपविशेषे पुं ।
यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।

“अक्षतः क्षययित्वा रोन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः” ॥
काश्यपं, स्त्री, (काश्यं मद्यं पिबत्यत्र । पा + घञर्थे
कः । मांसस्य हि मद्यपानाकृत्वेन प्रसिद्धेन्या-
त्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (काश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यन् ।)
कयादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मृगभेदः ॥
इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्पवरान्तर्गत-
मुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ काश्यपस्यापत्य-
नामञ्च ॥ (विभागकमुत्पत्त्यै यथा, महाभारते
३ । १११ । २० ।

“स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो

विभागकः काश्यपः प्रादुरासीत्” ॥ * ॥

स्वनामख्यातो द्विजविशेषः । अयं हि विष-
विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।

यदा शमीकपुलेन प्रज्जिह्वा ‘स कौरवाधमः
सप्तमेऽहनि सूर्यराजेन तत्क्षणेन दृष्टो यमसदनं
गमिष्यतीति’ शप्तः परीक्षितः, तदा राज्ञश्चत्वार्य-
वृत्तान्तमाकर्ण्य सौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं
परीक्षितं तत्क्षकविधात् रक्षितुं धनार्थं हस्तिना-
पुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तत्क्षको
दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ
तत्क्षकेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्वं निवेदयामास ।
एवमुक्तवति तु काश्यपे तत्क्षकस्य विद्याप्रभावं
दिवृक्षः सम्मुखस्थमेकं न्ययोधं अदृष्टत् । दृष्टो
वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रज्वलान् ।
एवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितु-
कामो न्ययोधमस्मकगामादाय तरसा मन्ववलेन
पुनर्वनस्थितिं जीवयामास । अथ नागराजस्तत्क्षक
एतदाज्ञोक्त्य सविस्मयतस्त्रै प्रभूतधनं दत्त्वा
विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणम् महाभारते १ ।
४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इत् ।)
अक्षयः । “काश्यपिर्गङ्गायज्ञः” । इत्यमरः १ । ३ ।
३२ ॥ गङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते
१ पर्वणि तथोक्तपक्षिविवरणम् । यथा, -
“एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥
तयस्तप्ता व्रतपरा जाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तांश्चाप्यथ काश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्येषितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिमुषनेश्वरौ ।

काष्ठत

तपसा वाणिज्यस्थानां मम सङ्गच्छन्ती तथा” ॥
काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्यैव । “तस्यैवम्” । ४ । ३ ।
१२० । इत्यङ् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः १ । १ । २ ॥

(“अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्म्ये १३ । १५४ । ७ ॥
प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम् । काश्यप + अङ् ङीप् च
काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः । तच्च भवः इति
लृक् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“जवाकुसुमसङ्गाशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” ॥
इति सूर्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥)
काश्यरी, स्त्री, (काश + वनिप् “वनोरच” । ४ । १ । ७
इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) का-
श्यरी । इति भरतो द्विरुपकोषञ्च ॥

काष्ठं, स्त्री, (काशते दीप्यते काश्यत्यनेन वा । काश
+ “ह्रिकुघोद्यादिना” उणां । २ । २ । क्यन् ।
व्रश्चेति घत्वम् तितुञ्चेति नेट् ।) दाह । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उक्तञ्च ।
“संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्टयति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्” ॥)

काष्ठकं, स्त्री, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + क + कः
केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् ऋः कुक्
च विल्यकादित्वात् ऋमाचस्य लृक् । प्रशस्तका-
ष्ठत्वात् अस्य तथात्वं ॥) अङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।)
कदलीभेदः । काटकला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा
५ दाहकदली ६ फलाक्षा ७ वनमोक्षा ८ अश-
कदली ९ । अस्या गुणाः । रचिकारित्वम् । रक्त-
पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दापि-
जनकत्वम् । दुर्लभत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलोचकः
कीटो वा ।) घृणः । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टीति । कुट्ट + अङ् ।) पक्षि-
विशेषः । काठ्टोकश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शतच्छटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुहालः, पुं, (कुं मलं उद्वाहयति विदारयति
निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुहालः काष्ठेन
निर्मितः काष्ठमयः कुहालो वा ।) गौकादेर्मल-
पनघनार्थं काष्ठवटितकुहालः । तत्पर्यायः । अ-
वभिः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बू ।) भूमिजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति । काष्ठ + तक्ष +
श्वल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट्, [त] पुं, (काष्ठं तक्षति । तच् तनूकशणे
क्षिप् ।) वर्जसङ्गरजातिविशेषः । कुतार इति
भाषा । तत्पर्यायः । तक्षा २ वर्जकिः ३ तक्षा ४

काष्ठान्

रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थित-
त्वात् ।) काष्ठक्षमिः । तत्पर्यायः । कोषकारः २ ।
इति चारावली ॥

काष्ठदाहः, पुं, (काष्ठं दाहसंज्ञकं । काष्ठप्रधानो दाह-
रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठमुः, पुं, (काष्ठप्रधानो बृहत्तः ।) पक्षाशब्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठघात्रीफलं, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्कं घात्रीफलम् ।)
आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला ।)
सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा । “अपरा स्यात्पाटला सिता ।
शुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरक्षिता मठीव ।) चिता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यच्च ।) शव-
यामम् । इति चारावली ॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्त्तनेन लेखना-
कारं करोतीति । लिख + श्वल् ।) घृणः । इति
चारावली ॥

काष्ठलोहो, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते
यच्च । यदा काष्ठं च लोहं च ते लोऽन्व । इतिः ॥)
लोहयुक्तसुदूरः । तत्पर्यायः । वातर्हिः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवस्त्रिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वस्त्रिका ।)
कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (काष्ठशब्देऽस्या गुणा-
दयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।)
शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति
भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काष् दीप्तौ ।
“ह्रिकुघिनीरमिकाश्रिभ्यः क्यन्” । उणां २ । २ ।
इति क्यन् । व्रश्चेति घत्वं ततः टाप् ।) दिक् ।
(यथा, भाषे ११ । १२ ।

“स्फुरति विशदमेधा पूर्वकाष्ठाङ्गनयाः” ॥)

स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, काठश्रुतौ ।
“ह्रिन्ध्याणि पराख्याङ्गिर्ह्रिन्धियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमवर्त्तं अथक्तात् पुनश्च परः ।
पुनश्चात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः १ । ४ । ११ ॥
(यथा मनुः १ । ६४ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्सु ताः कला” ॥
विष्णुपुराणसते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः ।
यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।

“काष्ठा पञ्चदश स्याता निमेषा मुनिस्तमः ॥
दाहहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (काश्यपपत्नीभेदः ।
यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।

“अदितिर्दित्तिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इजा” ॥)

काष्ठान्वाहिनी, स्त्री, (अम्बुनां जनानां वाहिनी

कासः

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निमित्ता काष्ठस्य वा
अम्बुवाहिनी । काष्ठादिस्तुतिसमाधनौकास्तुति
नक्षत्रेण । सेखोत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शोभी २ । इत्यमरः । १ । २० । ११ ॥

काष्ठीकाः, पुं, (काष्ठिना इत्येते स्त्रियते इति ।
काष्ठि + इत् स्त्रिये + कर्मणि घञ् ।) राजार्कः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

काष्ठीका, स्त्री, (कुम्भिता इमं दवा कष्टीयेव । कुम्भा-
ष्टीयेव इति वा ।) कदलीकृतः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
षात्म-अक-सेट्-कटित् ।) कुशब्द इह रोग-
हेतुककुम्भितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते
कडः । इति दुर्गादासः ।

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास् कृत्कुम्भनयोः ।
“इलक्ष” २ । १ । २२ । इति घञ् ।) रोगविशेषः ।
काशी इति भाषा । तत्पर्यायः । अथयुः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

“धूमोपघाताग्रजस्तथैव
आयानस्तथाग्रजिवेवयाच ।
विमार्गगत्वा हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवयोस्तथैव” ।

सम्प्रतिर्वया । “प्राज्ञो ह्यदानानुगतः प्रदुष्टः” ।
कदाच यथा ।

“अभिन्नकांस्तुतस्तुल्यघोषः ।
निरेति वक्तात् सहसा सदोभो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः” ।
स च पञ्चविधो यथा,—

“पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तक्षेपक्षतक्षये ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनखोत्तरोत्तरम्” ।
तेषां पूर्ववत् यथा,—

“पूर्ववत् भवेत्तेषां श्रुकपूर्वगतास्तथा ।
कण्ठे कण्ठश्च भोज्याग्रमवरोधश्च जायते” ।
वातिको यथा,—

“हृत्कृमूढोदरपार्श्वशुकी
क्षामाननः क्षीयवक्त्ररौशः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव” ॥

पैतिको यथा,—

“उरोविदारज्वरवक्त्रशोथै-
रभ्यर्हितस्तिसृस्तुभारतः ।
पित्तेन पीतानि बभेत् कटूनि
कासेत् सपायुः परिदह्यमानः” ॥

क्षैणिको यथा,—

“प्रणिप्यमानेन मुखेन शीघ्रं
शिरोवज्रातः कपपूर्यदेहः ।
अमस्तुत्तरीयसादयुक्तः
कासेद्दृष्टं साङ्गकफः कफेन” ॥

क्षतजो यथा,—

“क्षतिश्चायमारभ्य दृष्टाश्च जविश्वैः ।
क्षुब्धोऽतः क्षतं वायुर्देहीत्वा कासमाधरेत् ।
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सप्रोक्षितम् ।

कासः

कण्ठेन वज्रतात्पर्यं विवर्णेन चोरसा ।
क्षुभीमिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन श्रुतिना ।
दुःखस्यार्थेन श्रुतेन भेदयोडाभितामिना ।
पर्वमेदध्वरश्चासद्व्यावैसर्ग्यपीकितः ।
पारावत इवाकृजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्” ॥

क्षयजो यथा,—

“विषमासात्सामोष्णातिशयाद्याज्ञेनियहात् ।
हृदिनां शोचतां नृणां व्याघ्रेऽप्यौ चयो मणाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्वन्ते क्षयप्रदम्” ॥

समाचम्य श्वरदाहभोजनं
प्रागक्षयक्षेपणमेत काशी ।
“मुखान् विनिष्ठीवति दुर्लभं
प्रक्षीयमानो रक्षिर् सपूयम् ।
तं सर्वलोकं भृशदुःखित्यं
चिकित्सितश्चः क्षयजं वदन्ति” ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।
साध्यो वनवतां वा स्याद्व्याप्यस्त्वेव क्षतोत्थितः ।
नवो कदाचित् सिध्येतामपि पावगुणान्वितौ ।
क्षयिराज्ञां जराकासः सर्वो धाप्यः प्रकीर्तितः ।
जीनं पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्ध्याप्यास्तु याप
येत्” ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

(“आशुकारी मतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति” ॥
अस्य प्रागुपसंहितासंप्राप्ती रुपाणि च यथा ।
“तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरुचकाः ।
श्रुकपूर्वाभगणत्वं, तत्राधो विहृतोऽनिजः ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्रायोरेस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ।
शिरः क्षोतांसि संपूर्यन्ततोऽङ्गान्मुत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी दृष्टमुरः पार्श्वे च पीडयन्” ॥
प्रवर्तते सर्वक्षेपे भिन्नकांस्तोपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सङ्घसः ।
यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातसैवातः शुष्कोऽकण्ठवक्त्रात्मानम् ।
हृत्पार्श्वैरः शिरःशूनं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासश्च महावेगवज्रताम् ।
खोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृष्णान्धकापतां वजेत् ।
पित्तात् पीताक्षि कपता तित्तास्तुल्यं ज्वरोष्णमः ।
पित्ताक्षयमनंष्टया वैसर्ग्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्पवर्ध्मूर्द्धहृदयं क्षिमितं शुभ ।
कण्ठोपप्रेषः सदं पीनसङ्घर्षोऽरोचकाः ।
रोमहर्षोऽनखिगन्धेन क्षेपप्रवर्तनम् ।
युद्धाद्यैः साक्षसैस्तेः सेवितैरयथावकम् ।
उरस्तुल्यः क्षते वायुः पित्तेनाशुगतो वशी ।
कुपितः क्रुते कासं कफं तेन सप्रोक्षितम् ।
पीतं प्रामास्य शुष्कश्च यथितं कुपितं वज्र ।
क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेन चोरसा ।
क्षुभीमिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन श्रुतिना ।
पर्वमेदध्वरश्चासद्व्यावैसर्ग्यकम्बवान्” ॥

पारावत इवाकृजन् पार्श्वशुकी ततोऽस्य च ।
कमादीयं बलिः पक्षिर्ननं पक्षं क्षीयते ।
क्षीयस्य साक्षवर्ध्मत्वं स्यात् एवमप्युक्तम् ।
वायुप्रधानाः कुपिता वातजो राजवर्ध्मकः ।

कासः

कुर्वन्ति यस्यायतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।
पुतिपूयोपमं पीतं विषं हरितकोहितम् ।
सुखेते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुच्छर्शतिश्चा यद्राशित्वं वनक्षयः ॥
क्षिग्नप्रसववक्त्रं श्रीमद्भजननेवता ।
ततोऽस्य क्षयस्पाणि सर्वोष्णाविभवंति च ।
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।
याप्यो वा वणिनां तद्वत् क्षतजोऽभिगवौ तु तौ ।
सिध्येतामपि सागाद्यात् साध्यादोषैः पृथक्क्षयः ।
मिक्षा याप्या हयात् सर्वं जरसा क्षयिरस्य च ।
कासाश्चासक्षयश्चर्द्धिं स्वरसादारयो गदाः ।
भवन्नुपेक्षया यस्मात् तस्मात् त्वरया जयेत्” ॥
इति बामटे निदानस्थाने । २ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ।

“केवलानिजनं कासं क्षेपेरादावुपाचरेत् ।
वातपित्तक्षेपेः क्षिग्नैश्च पेयायुवरसादिभिः ।
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः क्षेदसेकावगाहनाः ।
वस्त्रिभिर्यज्विह्वानां सपित्तनृद्धमन्त्रिकैः ।
पुतः क्षीरेण सक्तं जयेत् क्षेपेहिरैर्जनैः ।
शुद्धीकण्ठकारीभ्यां पृथक्क्षिग्नत्पलाजसे
प्रक्षः सिद्धो दृष्टादातकासमुत् वक्षिरीपनः ।
क्षारराश्चावचाहिक्कुपाठायश्चाङ्गुष्ठाभ्यङ्गैः ।
दिश्याः सपिचः प्रक्ष्यं पञ्चकोजयैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्युद्धे पीतोमहानुपायिना ।
सकाशश्चासहृत्पार्श्वशुकीरोगगुह्यमुत् ।
द्रोयोऽप्यां साधयेद्वाक्सा दशमूलप्रताचरीः ॥
पक्षोन्मितादिक्कुर्वन् कुलस्थं वदरं यवम् ।
तुणाङ्गुष्ठाजमांसस्य तेन साध्यं दृष्टाङ्कम् ।
समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननाशनवस्त्रिभिः ।
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवक्त्रवेदनाम् ।
सर्वोष्णैकाङ्गुरोगांश्च सज्जोर्होर्द्वानिजान् जयेत्” ॥ * ॥
“दुरासमां वृद्धवेरं शठीं ज्ञात्वा क्षितोपनाम् ।
जिह्वात् कर्कटपट्टरीक्ष कासे तैलेन वातजे ।
दुष्पशां पिप्लीं सुक्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥
पुराणगुडैर्लभाभ्यां चूर्जिताप्लवलेहयेत् ।
तद्वत् सक्त्र्यां शुण्ठीषु सभार्गीं तद्वदेव च ।
पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सज्जलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां सुगठीं दध्ना वा कण्ठदेहकाम् ॥
पिबेच्चदरमज्जो वा मदिरा दधिमक्षुभिः ।
अथवा पिप्लीककं दृढभृष्टं ससैन्धवम् ॥
कासीसपीनसोधूमं क्षेपिकं विधिना पिबेत्” ॥
“यवानोपिप्लीकोविक्कमध्याशरविचक्रैः ।
राजानां पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥
सिद्धां क्षिग्नान्धवक्त्रां पेयामनिजजे पिबेत् ।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठान्तिश्चासद्विक्काप्रकाशनी” ॥
“पित्तकासे तनुकफे विहृतां मधुरैर्धुतम् ।
यज्जगद्दिक्काययुतां घनक्षेपश्च तित्ताः ॥
क्षतदोषो हिमं खादु क्षिग्नं संसर्जनं भजेत् ।
घनं कफं तु शिशिरं कृत्वा तिलोपसंहितम् ।
जेहः पित्ते सितं धापी क्षीरमाक्षा हिमोत्पलेः ।
सकफे साध्यमरिचः सहस्रः खानिले हितः ॥

कासः

मृद्वीका ज्वरं तं त्रिप्रतिपद्यतीः शर्करापक्वम् ।
 लेहयेन्नधना गोर्वा क्षीरपस्य शङ्खप्रसम् ॥
 त्वगेणाथोमृद्वीकापिप्लीमूलपौष्करैः ।
 लाजमुष्ठा शठीराक्षा धात्रीफलविभीतकैः ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोदवाः ॥
 सुद्रादियुधैः शाकैश्च तिक्तकैर्भाजया हिताः ।
 घनश्लेष्मिणो ह्येषाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
 शाकयः स्युस्तमुकपे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराक्षौद्रोपुपानाथं द्राक्षैश्चक्षरसाः पयः ॥
 काकोली वृहतीमेदादयैः स वृषणागैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायुषान् प्रकल्पयेत् ॥
 “पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमहामृता ।
 पटोलवृहतीपत्रिज्वरसैः पयः संयुतैः ॥
 हृतं चिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
 न कासविषमज्वरहृद्यगुदाङ्गरेभ्यो भवम्” ॥ * ॥
 “दशमूलं खयकुमां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥
 हस्तिपिप्लव्यामार्गपिप्लीमूलचित्रकान् ।
 भार्गीं पुष्करमूलश्च द्विपक्षांश्च यवाङ्कम् ॥
 हरीतकीशतहैकं जलेपक्षाङ्के पचेत् ।
 यवक्षिप्ते कषायं तं पूतन्तश्चामयाशतम् ॥
 पचेद्भुजुनां दत्त्वा कुङ्कुमं पृथग्वृतात् ।
 तैलात् सपिप्लीचूर्णात् सिद्धमिति च माक्षिकात् ॥
 केहं च चाभये निखमतः खरिद्वसायनात् ।
 तद्वीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्जनम् ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मयक्ष्मशङ्खोमानचिपीनसान् ॥
 अगन्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥
 इति आगन्तरसायनम् ॥ * ॥

“विधिश्च यद्यविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उग्रः शिरः ।
 दास्यते कालिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान् ॥
 द्विमेदा द्विणावष्टीकक्षैः क्षौमे सुभाषिते ।
 वर्त्तं कृत्वा पिबेज्ज्वरं जीवनीयवृत्तानुपः ॥
 मगःशिला पलासाजगन्धालकक्षीरिनागैः ।
 तद्वेदानुपान्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मगःशिलां तुल्या मादया वटप्रकुया ।
 सप्तर्षिष्वां पिबेज्ज्वरं तिस्रिरिप्रतिभोजनम् ॥
 क्षयने वृंहणं पूर्णं कुर्यादपेक्ष बर्जनम् ।
 बज्जदोषाय सखेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
 श्लेष्मकेन चित्तया मृद्वीकारसयुक्तया ।
 तिक्ककस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्ता ह्योदहो विशोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
 हृतं कर्कटकीक्षीरद्विणासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तानश्लेष्मं साधितम् ॥
 हृतं पथ्य मूत्रस्य वैवर्णे हृत्कनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेद्रे पाथौ सत्रोणिवक्त्रये ॥
 हृतमखेन कषुनानुवास्या मिश्रकेशे वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाया विनेशयाः ॥
 क्रमशः प्रसङ्गास्तदत् प्रयोज्याः पिप्रिताश्विनः ।
 कौण्डिन्नाग्रमाधिभावाश्च क्षौतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥

कासः

कफं युञ्ज्य तः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्बद्धन् रसः ।
 अविकाचिफलाभार्गी दशमूलः स चित्रकैः ॥
 कुलत्थपिप्लीमूलपाठाकाशयवैर्नले ।
 श्रुतेर्नागरदुस्पर्शा पिप्लीशठिपौष्करैः ॥
 पिष्टैः कर्कटप्रष्ट्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिन्शुण्ठितौ क्षारौ द्वौ पथ्य जवलाग्नि च ॥
 दत्त्वा युक्त्यापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीकितः ।
 कासमहोऽभयासुक्तापाठाकटपलनागैः ॥
 पिप्लव्या कदुरोहिण्या काशमर्थाः खरसेन च ।
 अक्षतमात्रैर्हृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाङ्के ॥
 पचेच्छ्लेष्मज्वरश्रीहसन्कामहरं शिवम्” ॥ * ॥
 “हृष्याग्री गुडुचीनां पञ्चमूलफलाङ्गरान् ॥
 रसकक्षैर्हृतं पक्वं हन्ति कासज्वराक्षयीः” ॥
 “सुर्दोषवृद्धः कण्ठोरः क्षौतसाश्च विशुद्धये ॥
 प्रस्थोन्मते यवकाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 सिद्धा मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् वटपत्रं गुडात् ॥
 पिप्लव्या द्विपक्षं कर्षं मनोज्ञाया रसाङ्गनात् ।
 दत्त्वाङ्गारं पचेद्भुजः सखेहः श्वासकासनुत्” ॥
 “तद्वन्मि चचूर्णं वा सष्टतक्षौद्रशर्करम् ।
 पथ्यामृगदो घनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पञ्चकक्षं हृतमृष्टं तिक्ककस्य सशर्करम् ॥
 पेयावोत्कारिकाहृदित्कासामातिसारनुत् ।
 कण्ठकाशरीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
 स गौरामलकः सास्त्रः सर्वकासभिषिजितम् ॥
 वातघ्नौघधनिःक्षाये क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्णिकान् प्रातुदानं वैज्ञानं दापयेत् क्षयकासिने ॥
 क्षतकासे च येधूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
 क्षयकाशेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यद्यग्नि ॥
 वृंहणं दीपनक्षामैः क्षौतसाश्च विशोधनम् ।
 यत्नासात्क्षयकासिभ्यो वल्यं मर्त्यं प्रशस्यते ॥
 सन्निपातोद्भूतो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथादोषवजन्तस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितश्च
 यथा,—

“तपसा यशसा धृत्वा धिया च परशान्वितः ।
 आश्रयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
 वातादिभिरुद्यो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पक्षैते स्युर्दृशां कासा बर्द्धमानाः क्षयप्रदाः” ॥
 “अधःप्रतिहृतो वायुर्बुद्धोऽक्षौतः समाश्रितः ।
 उदानभावमापन्नः कण्ठं सक्तस्तथोरसि ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्वाग्निं प्रति पूरयन् ।
 आभ्रज्जालापन्द्रेहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
 नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्मल्यं स्रग्भयस्ततः ।
 शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।
 रुद्धशीतकषायाक्षयप्रमितान्नान्नं क्षिप्यः ॥
 वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।
 हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलसरभेदकरो भृशम् ॥
 शुष्को रकण्ठवक्त्रास्य हृत्क्षौद्रः प्रताम्यतः ।

कासः

निर्वोषीक्षततो देव्यदौर्भस्यक्षयमोहकत् ॥
 शुष्ककासः कफं शुष्कं क्षण्णाम्नाक्षयतां व्रजेत् ।
 क्षिग्धाम्नाक्षययोषौश्च भुक्तमात्रे प्रशान्यति ॥
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽग्रे वेगवान्मादतो भवेत् ।
 कटुकोष्ठाविदाक्षाराराणामतिसेवनम् ॥
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्नापश्चाद्विषयजः ।
 पीतनिष्ठौघनाक्षित्वं तिक्कास्यत्वं क्षरामयः ॥
 उरौ धूमाशनं वृष्या दाहीमोहोऽवचिन्मैः ।
 प्रतप्तं कासमानश्च ज्योतीर्बीज च प्रशस्यति ।
 श्लेष्माणं पित्तसंलुप्तं निष्ठौवति च पैत्तिके ॥
 गुर्भंभिश्चन्दिमधुरक्षिग्धस्रग्ध्राविचेष्टनैः ।
 वृद्धः श्लेष्माणं वृद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाधित्वाक्षिच्छर्दि पीनसोऽक्षौद्रगौरवैः ।
 लोमहर्षास्यमाधुर्यक्षेदसंसर्गनैः ॥
 वृंहणं मधुरं क्षिग्धं निष्ठौवति घनं कफम् ।
 कासमानोऽतिवृक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते” ॥
 “दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षौवेत् पूयोपमं कफम् ।
 खानादुत्कासमानश्च हृवयं मन्यते क्षुतम् ॥
 अकस्मादुष्णशीतार्ता ब्रह्माक्षौद्रमलः क्षणः ।
 क्षिग्धाम्नासुखवर्त्यत्वं श्रीमद्विश्वकोचनैः ॥
 पाण्डिपारतलौ क्षुत्ताौ सततासुखकोष्ठयोः ।
 ज्वरो मिश्राक्षतिलस्य पार्श्ववक् पीनसोऽवधिः ॥
 निवृत्तसङ्घातवर्त्तत्वं खरभेदोऽग्निमित्ततः ।
 इत्येवः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः” ॥
 “रुद्धस्याग्निजं कासं क्षादौ क्षेपैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायुषक्षीररसादिभिः ।
 वातघ्नसिद्धैः क्षेहाद्यैर्धूमैर्नैश्च युक्तितः ॥
 अश्वक्लैः परिषेकैश्च क्षिग्धैः क्षेदैश्च बुद्धिमान् ।
 वस्तिभिर्वज्रविद्धातं शुष्कोऽग्रे भोर्द्धभक्तिः ॥
 हृतैः सपित्तं सकफं जयेत् क्षेहविरेचनैः” ॥
 “पिप्ली पिप्लीमूलचयचित्रकनागैः ।
 धान्यपाठावचाराक्षा यष्ट्याङ्गारहृत्कुम्भिः ।
 कोकमात्रैर्हृतप्रस्थादशमूली रसाङ्के ॥
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामगं पिबेदनु ।
 तच्छासकासहृत्पार्श्वहृदीदोषगुणनुत्” ॥
 “चूषणं त्रिफलां ब्राह्मां काशमर्थाणि परूषकम् ।
 दे पाटे सरलं व्याघ्रीं खगुमाचित्रकं शठीम् ।
 ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
 त्रिकण्टकां विदारीश्च पिष्ट्वा कर्षसमं हृतात् ॥
 प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
 ज्वरगुल्माक्षिप्तीहृत्क्षीरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
 कामकाशोऽग्निनाक्षीना क्षतशोषक्षयापहम् ।
 अथवा नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुसमम्” ॥
 इति अथुषणायं हृतम् ॥ * ॥
 “त्रोणेऽपि साधयेन्नास्त्रां दशमूर्तीं शतावरीम् ।
 पलिकां माणिकां शालू कुलत्थान् वदरान् यवान् ॥
 तुलाङ्गुष्ठाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
 हृताङ्कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितीः ॥
 सिद्धं तद्वृक्षभिः कक्षैः नस्यपानानुकासमैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पथ्य कासान् शिरःक्षमं शूलं वङ्गयोनिकम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सतीहोर्द्धागिकान् जयेत्” ॥

कासः

“दशमूर्त्तौ स्वयम्भुवाम् शङ्खपुष्पीं शठौ वक्षाम् ।
हृदिपिप्लव्यामार्गपिप्लवीमूलचिकित्कान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलस्य द्विपङ्कशस्यवाङ्कम् ।
हरीतकीशतक्षैकं जलपञ्चाङ्गे पचेत् ॥
यवे स्निग्धे कषायन्तम्यूनन्तवाभयाशतम् ।
पचेत् गुडमुखां दन्वा कुडवश्च पृथग् दृतात् ॥
तैकात् सपिप्लवीपुष्पात् सिद्धश्रीते च माक्षिकात् ॥
किष्कादे चामये निम्बमतः खाद्विभयात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हृक्कां सविषमण्वराम् ॥
हन्त्याप्तघातं यद्यप्योद्गमोद्गमविपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्” ॥

हृत्कस्यहरीतकी ॥ * ॥

“शिरसः सद्ने खावे नासाया हृदि तान्धति ।
कासप्रतिश्रयायस्ते धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलीमितां नाडीं चयवाष्टाङ्गुलीमिताम् ।
शरावसंपुटच्छिन्ने क्षत्वाष्टाङ्गं विचक्षणः ॥
वैरेचनं सुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तसुरः केवलं प्राप्तं सुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
सहस्रस्य तैश्चग्राह्यक्षिप्य श्रेष्ठानामुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य ग्रमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्” ॥
“मनःशिलाजमधकमांसीमुक्तेकुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखेण सगुडं पिबेत् ॥
एव कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसङ्गं पर्यसंसिद्धान्तैर्योगशतैरपि” ॥
“मनःशिलैलामरिचक्षाराङ्गनकुट्टमटे ।
वंशलोचनशैवाक्षक्षौमनक्तकरोहिधेः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं साधुपानो विधीयते ।
अलं मनःशिला तद्वत् पिप्लवीनागरैः सह ॥
त्वग्गुदीहृत्क्षौ दे ताजमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्याम्बगन्धा च धूमः कासविनाशनः” ॥
“पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाप्रमथ्यसधूकक्षयितेष्मलेः ॥
यष्टाङ्गकलकक्षैर्वा विदारीक्षुरसायतेः ।
हृतदोषकृतः शीतं मधुश्च कामं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे पिबेतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्गन्धकं तिलैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥
“शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधानीफलोत्पलैः ।
पैत्तेसमुक्तमरिचः सकफे सहतोऽनिले ॥
मृद्वीकाङ्गशतं चिंशत् पिप्लवीशर्कराफलम् ।
क्षौद्रयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शस्तदसम्” ॥
“वक्षिणं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवाग्नेः कटुकक्षौः कफक्षैश्चाप्युपाचरेत् ॥
पिप्लवीक्षारिकैर्युवः कोलस्थं मूलकस्य च ।
जघन्यग्रानि भुङ्गीत रसैर्वा कटुकाण्वितैः” ॥
कासमर्द्दाम्बिट्मृक्कराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुररस्यासितस्य च” ॥
“क्षतकासाभिभूतानां हन्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिमधुघ्राया संसर्गे तु विशेषयम् ॥
वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गन्धमेदहतेर्हितः ।
तैजैर्मातृरोगघ्नीः प्रीणमाने च वायुना ॥
क्षत्वाङ्गीर्तिष्ठ पाणं स्यात्क्षीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तं क्षीवतः सवलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हितः” ॥
“निष्ठस्ते क्षतदोषे तु कफे बृह उरः शिरः ।
दाह्यते कासिनो यस्य सधूमाम्नापिवेदिमान् ॥
दे मेदे मधुकं दे च वलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्जितैर्धूममापीय जीवनीयवृत्तं पिबेत्” ॥
“सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्” ॥
“पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेष्वाधुबु ।
वृत्तं कर्कटकीक्षीरद्विवासाधितं पिबेत्” ॥
“क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्” ॥
“सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदानयः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्विजितम् ॥
दोषानुबन्धयोगाच्च हरेदोगवलाबलम् ।
कासेभ्यश्च गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्” ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरके-
योक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्रामिन्नक्षयसहितं प्रायुषं
चिकित्सितञ्च यथा,—

“उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहृत्कयोः ।
कासस्यापि च ते क्षेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः” ॥

“स वातपित्तप्रभवः कफाच्च

क्षतस्यतान्यः क्षयजोऽपरश्च ।

पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यद्यप्यविकारकृत्यात् ॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-

र्भाण्योपगोघोगलतालुषेपः ।

स्त्रग्ध्रवैषम्यमरोचकोऽपि-

सादृश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूर्ति” ॥

“बृहत्क्षमासाद्य भवत्यथो वै

वाप्यन्तामाङ्गभिर्बजन्तु कासम् ॥

शृङ्गीवचा कटुफलकृत्वाब्द-

धान्याभयाभाग्यमराङ्गविश्वम् ।

उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-

वज्राभ्यमप्यायु जहाति कासम् ॥

फलविकथोषविङ्गुशृङ्गी

राक्षावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।

लेहः समैः क्षौद्रसितावृताक्तः

कासं निहन्त्यादक्षिरादुदीर्णम् ॥

पथ्यां सितामामलकानि लाजां

समागधीक्ष्वापि विष्णुर्गुण्ठोम् ।

सर्पिमधुभ्यां विलिङ्गीतकासी

स सैन्यवां बोध्याजलेन क्षयाम् ॥

खादेद्गुडं नागरपिप्लवीभ्यां

द्राक्षाच्च सर्पिमधुनावलिङ्गात् ।

द्राक्षां सितां मागधिकाश्च तुल्याम्

सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाश्च ॥

लिङ्गाद्दृष्टक्षौद्रयुतां समांसां

सितोपजां वा मरिचांशयुक्ताम् ।

धात्रीकशाबिन्धुसितोपजाश्च

सङ्गृह्य मन्त्रेण पिबेच्च दध्ना ॥

कासः

हरेणका मागधिकाश्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः” ॥
“पिबेच्च क्षौद्रं मरिचान्वितं वा
तेनासु कासं शमनभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमङ्गिष्ठपुराङ्गवाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धकानागरपिप्लवीभिः
खादेच्च सुद्धान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराक्षाम्
पक्वा समूलैस्तुटिकोणपत्रैः ॥
रभिर्निबेवेत क्षताश्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षौद्रं सर्पिर्विहितं बङ्गुम्
तद्वातकासं जयति प्रसङ्ग ॥
विदारि गन्धादिकृतं वृत्तं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं कैहिकमजचोक्त-
मास्यापनश्चाप्यनुवातनञ्च ॥
धूमं पिबेत् कैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखेण वृत्तमेव चात्र ।
हिता यवावश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स हृतास्तथैव ॥
प्रच्छेदं कायशिरौ विरेका
स्तथैवधूमाकवजपद्माश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्तुः
कफं विशेषेण विप्रोक्तं वा” ॥
“खर्जूरभार्गमिश्रापिपात-
मधुलिकैलामलकैः समांशैः ।
धूर्वां सिताक्षौद्रप्रघाट-
न्वीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः” ॥
“प्रसङ्गयेथामलकीरसस्य
गुडस्य दत्त्वाङ्गुलां गुडस्य ॥
वर्गीक्षितैर्यथैकचव्यजीर-
ण्योषेमल्लया ह पुषाजमोदैः ।
विङ्गुसिन्धुचिफलायमागी
पाठाभिधानैश्च पित्तप्रमाणैः ॥
दत्त्वा चित्क्षौद्रपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तन्मन्त्रयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्वं यद्दृष्टी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोभाः ।
शान्तिं चायं चिरमन्तरमे-
र्हतस्य पुंसस्य च यद्विहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च बन्धाभयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसीतः” ॥
इति कल्याणको गुडः ॥ * ॥
“कुलीर शुक्लो चटकोयलावा-
मिःकाण्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्दृष्टं तत्तु निषेधमाणम्
हन्त्याद् क्षतोत्थं क्षयजश्च काशम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ॥ ५२ अध्याये ॥ * ॥

कासः

“पारदं गन्धकं शुद्धं मृतकौहञ्च टङ्गुलम् ।
 राक्षा विडङ्गजिफणा देवदारुकाचिचकम् ।
 अमृतां भद्रकं सौत्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
 दिगुञ्जं वातकासारिः सेवेयेदमृतार्णवम्” ॥
 इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
 “भस्मसात्माभक्तानां कासमलर्दघो रसैः ।
 मुनिजैर्वैतसास्त्रेन दिनं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥
 निष्कार्दं पिप्तकासारिं भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
 श्वासकासाभिमान्द्यश्च क्षयकासं निजन्तति” ॥
 इति पिप्तकासासक्तो रसः ॥ * ॥
 “सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं युक्तिसम्मितम् ।
 ततः कण्ठलिकां कृत्वा मर्दयेच्च एषक् एषक् ॥
 विन्वाभिर्मध्यस्थो नाककाशमर्थः पाटला बला ।
 मुखं पुनर्वा धात्री लङ्घनीदृषपचकम् ॥
 विदारी बज्रपुत्तो च यथा कर्षरसैः एषक् ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं श्रागमानकम् ॥
 पलमात्रन्तु क्षयाभं तदङ्गन्तु शिलाङ्गयम् ।
 जातीकोषपतं मांघी ताक्षीशैला कवककम् ।
 प्रत्येकं कोजमानन्तु वासाभीरेर्विमर्दयेत् ।
 श्रोत्रयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
 त्रिगुणां तां बटीं खादेत्पिप्ली मधुसंयुताम् ।
 नासा निबोदयन्त्यां रसो विष्णुर्विनिर्मितः ॥
 पञ्च कासाभिहन्त्यांश्च पितृकाससमुद्भवम् ।
 राजयक्ष्मायामत्युपमित्यादि बहवो गुणाः” ॥
 इति निबोदयो रसः ॥ * ॥

“शुद्धं क्षयाभं पुर्यादिपणपरिमितं
 श्रागमानं यदन्यत्
 कर्पूरं जातिकोषं सजलमिमकक्षा-
 तेजप्रभं चवङ्गम् ।
 मांसीताक्षीशोचं गजकुसुमगर्द-
 धातक्षिचेति तुल्यम्
 पथ्याधात्री विभीतं चिकटुरपि एषक्
 त्वर्द्धश्रागं दिशायम् ॥
 एषा जातीफलार्थं क्षितितलविधिना
 शुद्धगन्धस्य कोजम्
 कोनाडं पारदस्य प्रतिपदविहितं
 पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पाथीयेनैवकार्याः परिगतचयक-
 स्त्रिगुलुत्त्याश्च वयः
 प्रातःखाद्यान्तस्तदनु खलु कियत्
 षट्पञ्चैवं सपर्यम् ॥
 पाथीयं पीतमन्ते भुवमपचरति-
 क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाभिजातान् अवरमुदरवज-
 राजयक्ष्मास्तथा ।
 कासं श्वासं सप्रोषं नयनपरिभवं
 मेहमेदो विकारान्
 हन्यादाभानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
 पित्तरोगान् विशेषान् ॥
 बल्योद्वेगश्च योगक्षतरकरवहः-
 सर्वरोगप्रशक्तः
 यथा मांघीयं युषैर्हृतपरिलुजित-

कासः

गन्धद्वयं भुजः ।
 मोण्डो धोण्डो यथेष्टं कणितजननया-
 दीधमानो मुदा यत्
 षट्काराभ्येकादौ युवतिजनशता-
 भोगयोगादतुष्टः ॥
 वज्र्यं शाकास्त्रमादौ न च कतिपयचित्-
 खेच्छया भोज्यमाणः” ॥
 इति षट्काराभ्यः ॥ * ॥
 “जीर्णं सुवर्णं कौहं वा यद्यप्येव प्रदीयते ।
 तदायं सर्वरोगाणां सार्वभौमो न संशयः” ॥
 इति सार्वभौमो रसः ॥ * ॥
 “चिकटु जिफलाधान्यं चयं चिचकसैन्धवम् ।
 दियौषधिहतस्यापि सर्वतुल्यमयोरजः ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातःकाले मुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेन्दुरीम् ।
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसजुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुण्ठस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ।
 लङ्घनाभ्यमभूतगुणो रथा वज्रिप्रदीपनी ।
 बलवर्णकरी वृथा जीर्णज्वरविनाशिनो ॥
 इयं चन्द्रामृता नासा चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
 वासागुह्यिका भागी मुक्तं कण्टकारिका ॥
 भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्यासिद्धये” ॥
 इति श्रीचन्द्रामृता वटीः चन्द्रामृतं कौहमि-
 त्वापि पाठः ॥ * ॥
 “रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्बिकं क्षिपेत् ।
 टङ्गुलस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पणार्द्धकम् ॥
 चिकटुजिफलाचयं धान्यश्रीरकसैन्धवम् ।
 प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं क्वागीदुग्धेन पेययेत् ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातःकाले मुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेन्दुरीम् ।
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसजुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुण्ठस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं अवरश्वाससमन्वितम् ॥
 लङ्घनं पार्श्वभूलक्ष्णं जीर्णज्वरविनाशिनः ।
 चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः” ॥
 इति लङ्घनचन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
 कारे ॥ * ॥

अथ कासपथम् ॥

“खेदो विरेचनं कर्दिधूमपानं समाशनम् ।
 शालिपट्टिकगोधूमश्लामाकयवकोद्रवाः ॥
 आत्मगुप्ता मावमुद्रकुलत्थानां रसाः एषक् ।
 ग्राम्यौदकाग्न्यध्वमांसानि विविधानि च ॥
 सुरा पुरातनं सर्पिष्काग्रापि पयो घृतम् ।
 वास्तुकं वायसी शाकं वाक्ताकुं वाणमूककम् ॥
 कण्टकारी कासमर्दो जीवन्ती मुनियस्यकम् ।
 शालाविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्तुटिः ॥
 गोमूत्रं सुतं पथः योऽवृणोदकं मधु ।

कासरः

वाणा विवसनिमा च लघुन्यग्राणि यानि च ।
 पथमेतद्यथा रोममुक्तं कासमदातुरे” ॥

अथापथमाह ॥

“वस्तिं नस्यमष्टफोत्सं व्यायामं हन्तव्यम् ।
 आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेव्यम् ॥
 विष्टम्भीनि विदाहीनि कृष्णाणि विविधानि च ।
 शूलान्मूत्रोद्गारकासवर्मावेगनिधारयम् ॥
 मत्स्यं कन्दं सर्वपथं तुल्योपकमुपोदिकाम् ।
 दुष्टान्मु चान्नपानञ्च विवज्जान्यशनानि च ॥
 गुह्यशीतवापनं कासरोगी परित्यजेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥
 काशदण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कासप्ली, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हृन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविपर्ययं ज्ञेयम् ॥)
 कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
 क्षिप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
 नश + शिच् + णिनि ।) कर्कटशृङ्गोदकः । इति
 रत्नमाणा ॥
 कासन्दोवटिका, स्त्री, (कासं हन्ति नाशयतीति ।
 दो + कः ततो ङीष् । कासन्दो वटति वक्ति
 तद्राज्ञा प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + गृन् । टाप्
 अत इत्वम् । कासन्दोवटिका इति पारिभाषिक-
 नास्मा आख्यायते वा ।) देसवारविशेषः । गोटा
 कासन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् ।
 वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रक्षाभिकारित्वम् । वायु-
 मणालुषोमकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कासमर्दः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद + “कस्मै-
 ण्यण्” । इ. २. १. इति अण् ।) पेक्षितजन
 मिश्रितवस्त्रगणितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥
 कासुन्दो इति ख्यातः । गुल्फभेदः । इत्यमरभरतौ ॥
 कास कासुन्दा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः ।
 अरिमर्दः २ कासारिः ३ कासमर्दकः ४ कासः ५
 कनकः ६ नरयः ७ दीपनः ८ । अस्या गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाता-
 जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ट-
 शोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन-
 त्वम् । स्वादुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्या पच-
 गुणाः । रक्षिकारित्वम् । शुकवर्द्धकत्वम् । कास-
 विघ्नरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा-
 चनत्वम् । कण्टशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः
 कासहरत्वम् । ग्राहकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासमर्दः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद +
 कर्तरि ल्युट् ।) कासस्य मर्दो वा ।) घटोक्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + णच् ।
 मन्त्रिवस्य प्रायेण जनवासात्तथात्वम् ॥) मन्त्रिवः ।
 इत्यमरः ॥ २/५/३३ (यथा, चार्वाकसप्तशती ५२१ ।

काहला

“आरोधं मानिष्याल्लोदिवः कासरं कलमभूमे ।
वज्रमभिं च नखिनाः प्रभातसन्धापसारयति” ॥
कासारः, पुं, (कास + “तुभारदयश्च” उणां ३।१६६
इति आरन् प्रत्ययः । कास्य जलस्य आसारो धन
वा । अथवा कासं शब्दं कृच्छति प्राप्नोति जल-
गमनपतनादिकाले । ऋ + “कर्मण्यश्च” ॥३।२।१।
इति ऋच् । सपथो निष्पथो वा महाजकाशयः ।
सरोवरः । इत्यमरः ॥ १ । १० । २८ ॥ (यथा,—
गीतगोविन्दे २ । २० ।

“दुराणोक्तलोकायकमवकाशोक्तकतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति” ॥
कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः ।) कासमहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः काशजनको वा आलुः ।)
कन्दविशेषः । कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः ।
तत्पर्यायः । कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४
आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७ । अस्य
गुणाः । उष्यत्वम् । कण्ठवातश्लेष्मासमारोचक-
नाशित्वम् । स्वादुत्वम् । पश्यात्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं, स्त्री, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति ।
सो + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति
भाषा । (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये ।
“कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः” ॥)
तत्पर्यायः । धातुकासीसम् २ खिचरम् ३ धातु-
शेखरम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ कंस-
कोमशम् ६ शोधनम् ७ प्रासुकासीसम् ८ शुभ्रम्
९ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
विषकुष्ठमिवर्ज्यनाशित्वम् । चतुर्हितात्वम् ।
कान्तिवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुत-
विवरणमस्य काशीशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कास्यः, स्त्री, (कश्चति कुत्सितशब्दं गच्छतीति ।
कश् गतौ + “कित् कश्चिपयति” । उणां १ । ८७ ।
इति ऊः एषोदरादित्वात् सत्वम् ।) विकलवाक् ।
शक्त्यशून्यम् । इति मेदिनी । (कासते प्रकाशते इति
कास् + ऊ ।) दीप्तिः । भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली । रोगः । युद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

काहला, स्त्री, (काहला इति । एषोदरादित्वात्
लस्य कः ।) काहलावाद्यम् । इति हिरण्यकोषः ॥
काहलं, स्त्री, (कुत्सितं अस्पृष्टमयत्तं हलं वाक्यं
अनिर्वा यच्च । विलेखनार्थकस्यापि हलधातो-
रत्रधातुनामनेकार्थत्वात् तथात्वम् ।) अशक्तवा-
क्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काहलाः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति ।
लित्ति नखैर्भूमिमिति शेषः । हल + अच् ।
कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । शब्दमात्रम् । इति
मेदिनी । विडालः । इति शब्दमात्रम् ॥ बृह-
हृत्का । तत्पर्यायः । महानादः २ । इति हारा-
वली ॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः ।) शुष्कः ।
अश्रुम् । खनः । इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अशक्तं वा हलति शब्दं

किंशुकः

करोति । हल् + कश् टाप् च ।) वाद्यमाद्यभेदः ।
(इषदपि न हलं कुत्सितं कश् यस्याः । कोः का-
देशः ।) अस्मरोविशेषः । इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पा, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः ।)
धुल्लूरः । इति शब्दमात्रम् ॥

काहली, स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति । आ +
हल् + इन् । ततो ङोप् ।) तरुणी । युवती । इति
मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमाह्वय्य जी
वनयात्रामाह्वरति । आ + हल् + कश् ।) शिवि-
कावाहकजातिः । काहार इति वेहारा इति च
भाषा । यथा,—

“तथा गावदिका वीराः क्षुरकर्मोपजीवकाः ।
याधाः काहारकाः पुष्टाः क्षुधां संवाहयन्ति ये” ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १० अ-
ध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आह्वयते । आ + हल् +
ङः ङोप् । यथा कं सुखं आहन्ति ददाति प्राप-
यति । आ + हल् + अन्तर्गन्जन्तात् ङः । ङोप् च ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र नि क्षाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कादि-
परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
दुर्गादासः ॥

किं, व्य, किम् । इति मेदिनी । (यथा विष्णुपुराणे
१ मांशे १७ । २४ ।

“न केवलं तात ! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुम्भे किमर्थम्” ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम् । कि इति भाषा ।
सर्वनामकिमशब्दस्य स्त्रीवर्णिके रूपमिदम् । इति
व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किमशब्दे ब्रू-
व्यानि ॥ (सर्वशब्दमयत्वात् विष्णुः । यथा, महा-
भारते १३ । १४६ । ६२ ।

“एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्” ॥)
किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + भिच् ।) किंवदन्ती ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + भिच् ङोप् च ।) जन-
श्रुतिः । सत्यमसत्यं वा लोकवादः । इत्यमरः ।
१ । ६ । ७ । (“अस्ति किञ्चिद् किंवदन्ती अस्माकं
कुत्रे कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समु-
त्यस्यते” । इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च । इति द्रष्टव्यमासः ।)
विकल्पः । अथवा । तत्पर्यायः । उताहो २ यदि
वा ३ यदा ४ नेति ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशायः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा प्रक्षालीति
शु हिंसायां + “किञ्शयोः शिवाः” । उणां
१ । ४ । इति ऋच् ।) शस्यशूकम् । शूया इति
भाषा । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २१ ॥ वायः । का-
पल्ली । इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुक-
तुष्टानपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) पलाश-

किञ्जिखी

वृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । २६ ॥ (अस्य प्रख्यायो
यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पलाशः किंशुकः पर्यायौ वणिजो रत्नपुष्पकः ।
क्षारश्लेष्मो वातहरो ब्रह्मवृक्षः कमिन्दरः” ॥
यथा गीः रामायणे ६ । ६८ । ३१ ।

“तयोः क्षतप्रणौ देशौ शुशुभते महात्मनोः ।
पुष्पिताविव निष्पन्नौ यथा शास्त्राणि किंशुकौ” ॥
तत्पुष्पादयोऽपि । यथा चाणक्ये ७ ।

“रूपयौवनसम्पन्ना विद्यालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः” ॥)
शिवरथमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् । नन्दी
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः ।)
पलाशवृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

किंकिः, पुं, (कक + इन् । एषोदरादित्वात् आदे-
रित्वम् ।) किंकीदिविः । इति शब्दमात्रम् ।
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किंकिदिविः, पुं, (किंकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति ।
दिव + इन् ।) चापपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किंकीदिवः, पुं, (किंकीति अश्वत्थशब्देन दीव्यति ।
दिव + कः ।) चापपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किंकीदिविः, पुं, (किंकी इति अस्फुटनाद् कुर्वन्
दीव्यति । “कविध्विज्ज्वलिवि किंकीदिविः” ।

उणां ४ । ५६ इति क्तिन् निपातनात् सिद्धम् ।)
स्वर्गचातकः । सोयाचड़ा इति भाषा । नौककण्ठ
इति क्वचित् ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
चापः २ । इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ ॥ आसः ३
किंकीदीविः ४ । इति भरतः ॥ किंकी ५ दिविः ६ ।
इति खामी ॥ किंकिः ७ किंकिदिवः ८ किंकिदीविः
९ । इति शब्दमात्रम् ॥ किंकीदिवः १० स्वर्ग-
शूङ्गः ११ इति जटाधरः ॥

किंकीदीविः, पुं, (किंकी इत्यश्वत्थशब्देन दीव्यति
कीडति । निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) चाप-
पक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किंखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति । खद् हिंसायां
निपातनात् साधुः ।) लघुशृङ्गा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ख्याक्शेयाणि इति भाषा ॥

किंखिः, पुं, (किंखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः ।)
कपिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

किञ्जरः, त्रि, (किञ्चित् करोति । दिवाविभेद्यच्च किं
यत्तद्भुज्ज्वल्यच्च ।) दासः । इत्यमरः ॥ २ । १० ।
१७ ॥ (यदुक्तं पुराणे ।

“विप्रस्य किञ्जरो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिपः ।
सर्वेषां किञ्जराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥)

किञ्जिखी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कथति ।
कथ शब्दे + इन् + ङोप् च । एषोदरात् साधुः ।)

कथामरयविशेषः । घाघर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्षुद्रघण्टिका २ । इत्यमरः ॥ २ । ११० ॥

कञ्जखी ३ । इति भरतः ॥ किञ्जिखिका ४ कि
ञ्जिखिः ५ । इति केचित् । क्षुद्रघण्टी ६ घण्टिसरा

७ किञ्जिखीका ८ कञ्जखिका ९ क्षुद्रिका १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वर्धरी ११ । इति जटा-

किञ्चिलि

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३।५३।३१।
“किञ्चिद्विषयनिर्वाधो युक्तस्तोत्रकल्पनेः” ॥)
विकृतलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
किञ्चिरं, स्त्री, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विच्छि-
प्रति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारसतः ॥
किञ्चिरः, पुं, (किमपि अगिर्विचनीयं मधुराकृतं
किरति रीति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं
विरहिण्या वा ।) कोकिलः । अमरः । घोटकः ।
कामदेवः । इति सारसतः ॥
किञ्चिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरी-
रात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् ।
इति सारसतः ॥
किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णत्वं अतति पुष्प-
काले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अच् ।) अशोक-
वृक्षः । कामदेवः । शुक्रपत्नी । कोकिलः । इति
सारसतः ॥ रक्ताक्षानः । राज्ञा भ्रांटी इति
भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्प-
र्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४
विप्रलोभी ५ पीताक्षानः ६ घटपदामन्दः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तत्वग्दोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“किञ्चिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किञ्चिरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासाहृदाहृशोषवमिकिमीन्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिराय रक्तत्वाय अजति । पर्या-
प्नोति । अज + अच् । किञ्चिरेण रक्तत्वेनाजति
वा । वर्णरक्तः । इति वैद्यकम् ॥
किञ्चिरो, [नृ] पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन्
अस्य वा । किञ्चिर + इनिः ।) विकृतलक्षः ।
इति जटाधरः ॥ वङ्चि इति भाषा ॥ (विकृत-
लक्षेऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)
किञ्च, थ, (किम् च, च च । इन्द्रसमासः ।) आरम्भः ।
साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति
जटाधरः ॥
किञ्चन, थ, (किम् च चन च । सुगन्धोद्यमते तु
“किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)
असाकल्यम् । अकात्सल्यम् । इत्यमरः । ३।४।३॥
किञ्चनः, पुं, (किम् + चन + अच् ।) हस्तिकर्मा-
णाशः । इति शब्दरत्नावली ॥
किञ्चित् थ, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् ।
सुगन्धोद्यमते तु “किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति
चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्यायः । ईषत् २
मगाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु
चिञ्चन । इत्यमरः । २।४।३॥
(यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
“चित्तस्य मुद्रये कर्म न तु वस्तुपञ्चकव्ये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः” ॥)
किञ्चिज्जिह्वः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति
सौजघातुः । डुः संघायां कृन् । एषोदरात् उ-
प-यञ्च उखाने इत्यम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

१२६

किटुय

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + कृ +
संघायां कृन् ।) कीटविशेषः । कौञ्चो इति भाषा ।
तत्पर्यायः । महीलता २ गयद्रुपदः ३ । इत्यमरः ।
१।१०।२२। (“वाङ्मा युकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चु-
लुकाश्चयान्तराः” ॥ इति हारीते चिकित्सित-
स्थाने ५ अध्याये ॥)
किञ्ज, स्त्री, (किञ्चिज्जलं यच्च । एषोदरादित्वात् ञ कौ-
ये साधुः ।) किञ्जल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अज्ज ।) किञ्जल्लः । इति
शब्दरत्नावली ॥
किञ्जल्लं, स्त्री, (किञ्चित् जलति । जल् अपवारणे
+ बाङ्जकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा-
भनारस्यं केशाकारं कण्टाटकवेष्टनम् । केशर
इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५।५२।
“स तद्वर्त्तं हिमस्तिक्तकिञ्जल्लमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कलाहस्रस्य कण्ठनागादपातयत्” ॥)
तत्पर्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम्
४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पे-
यकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुक्षत्वम् ।
कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तत्वम् । पित्तलघ्नादाहविनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ।
किञ्जल्लः, पुं, (किम् + जल + बाङ्जकात् कः ।)
केशरः । इत्यमरः । १।१०।४७॥ पद्मकेशरः ।
तत्पर्यायगुणाः ।
“किञ्जल्लः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्लः शीतलो रुक्षः कषायोदाहकोऽपि सः ॥
कफपित्तघटादाहृक्ताक्षोविषशोथजित्” ॥
इति भावप्रकाशः । (वेद्यचक्रपाणिनसंज्ञे रक्त
पित्ताधिकारे दूर्वाद्यतेके व्यवहारो यथा,—
“दूर्वासोत्पलकिञ्जल्लमक्षिष्टासैलवाल्मुकाः” ॥)
किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं अकञ्च-सेट् ।) भीषा खतो भयोत्पादना ।
केटति जनो व्याप्नो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
किटि, पुं, (केटति श्चुं प्रति वेगेन गच्छति मला-
दीमुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुप-
धात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२॥
किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केश-
कोटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण्ड इति भाषा ॥
किटु, स्त्री, (केटति लोहादिधात्वयवात् निर्गच्छ-
तीति । गत्वर्थेतिङ् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६।२।६५॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ध्यायमानस्य लोहस्य मलं मग्नूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किटुमपि तद्गुणम्” ॥
यस्य कस्यापि असारंशः । यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं गीतं वर्त्तं मूलत्वमाभ्रयात् ॥
श्रेष्ठं किटुश्च यत्तस्य तत्परोक्षं निगद्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
किटुवर्जितं, स्त्री, (किटुेन मलेन वर्जितम् ।)

कितवः

शूकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
किटुलः, पुं, (किटुेन मलेन अजति पर्याप्नोति ।
अज + अच् ।) ताम्बूलसः । लोहद्रुमकम् इति
मेदिनी ॥
किटुः, पुं, (कृत् गतौ + अच् ।) एषोदरादित्वात्
अत इत्यम् ।) मांसयष्टिः । निर्घर्षजज्वल-
चिह्नम् । इति निष्ठादिसंज्ञे अमरभरतौ ।
कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६।८४।
“तदेतदाजामुविजम्बिना ते
व्याघातरेखाकिञ्जलाभनेन ।
मुजेन रक्षापरिधेयां भूमे-
रूपेणु योगं पुनरसंसेन” ॥
यथा च—वामटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
“राजकोषातकी मूलं किटुो वा मथितोद्भवः” ॥
घुणः । इति हारावली ॥
किटुः, स्त्री, (किटुाय तन्निहतये प्रभवति । बाङ्-
जकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
(अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
किटुही, स्त्री, (किटुः अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति
इनिः । किटुिनो ब्रह्मन् इति । इन् + डः गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २ ।
४।८६॥ (यन्मास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
“रसं शिरोषा किटुही पारिमदककेम्बुकात्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्याया यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी क्षुधः शूलो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्यहा चापि किटुही खरमञ्जरी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
किण्वं, स्त्री, (कण् + “उत्पादयश्च” ।) उखा ४।६५॥
इति साधुः । यदा “अशूषवि लटीति” । उखा
१।१५१॥ इति जन् वज्जलवचनादित्यम् ।) सुरा-
बीजम् । (यथा, मनुः । ८।३२६॥
“सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च” ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥
किण्वः, पुं, स्त्री, (कण् + “अशूषवीति” उखा १ ।
१५१॥ इति जन् वज्जलवचनादित्यम् ।) सुरा-
बीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥
कित संज्ञये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।)
विचिकित्सति मनः संज्ञये इत्यर्थः । आरोग्ये
चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केत-
तीति वोपदेवः । तच्च तिवादयो न प्रयुज्यन्ते ।
इति रामनाथः ॥ इति न वनितामेतां हस्तुं मनो
विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतार्थतया कर्म-
कर्त्तरि सन्निवृत्त्यद्वयत्वादिना यत्निवेधे सि-
द्धम् । इति दुर्गादासः ॥
कित र नि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कादि-
परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
दुर्गादासः ॥
कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन याति वा । कित
+ वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । १।१५१॥
“जटिकञ्जानधीयानं दुर्ज्जकं कितवन्तथा ।

किन्नरः

यानयन्ति च ये मृगाणां च आजे न भोजयेत्" ।
 धुन्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ।
 ("कितवाङ्मथोर्वीचं नागरं सहरीतकम् ।
 मूर्ध्नि कितवाङ्मथोर्वीचः" । इति वैयककषायसंघे
 कासाधिकारे शास्त्ररीगुडिकायाम् ॥) मत्तः ।
 वक्षकः । इति मेदिनी ।
 (यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
 "स चाहं वित्तकोभेन प्रत्याचक्षे कथं हि जम् ।
 प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राजादिः कितवो यथा" ।
 धूर्तः । यथा, आर्यासप्तशती ३३ ।
 "अस्थिररागः कितवो मानी यपको विदूषकस्त-
 मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
 ननु भवति" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
 "यदाभ्युपवाससां तत्र रात्रिं
 समाप्तिमत् कितवो मन्दमुद्रिः" ॥)
 रोचननामग्रन्थम् । इति जटाधरः राज-
 निर्घण्टम् ।
 किन्नरः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । माकडमा इति भाषा ।
 किन्नराम्, ख, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
 एकस्य अतिशये तमम् । "किमेतिष्ठयेति" । ५
 ४ । ११ । इति आम् ।) एकैकतमम् । इति
 शब्दरत्नावली । इदमेवास्तिशयेन किम् । इति
 व्याकरणम् ।
 किन्नरः, ख, (इयोर्मध्ये एकस्यातिशये तमम् आम्स्य ।)
 एकैकतमम् । इति शब्दरत्नावली । इदमभयो-
 रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
 अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति सुग्धबोध-
 टीकायां दुर्गादासः ।
 किन्तु, ख, (किं च तु च इति इन्द्रसमासः ।) कि-
 न्तुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
 "अद्यामावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
 इति प्राचीनाः ।
 किन्तुनः, पुं, ववाद्येकादशकगणान्तर्गतशेषकणम् ।
 इति दीपिका । तत्र ज्ञातकणम् ।
 "निभामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
 धर्माधर्मो तुल्यता मानवस्य ।
 कोत्रे वादे सर्वदा प्रीतियुक्तः
 किन्तु न्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ।
 इति कोष्ठोपदीपः ।
 किन्धी, [नृ] पुं, (किं कुत्सिता धीरुष्यस्य । इति ।)
 अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अन्धमुखत्वा
 तयात्मम् ।) खनामख्यातदेवयोनिः । स तु
 अन्धमुखत्वात् कुत्सितनरः खर्गगायकः तुम्ह-
 प्रभृतिः । तत्पर्यायः । किम्पुत्रः २ तुरङ्गवदनः ३
 मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ।
 अन्धमुखः ५ भीतमोदी ६ हरियानर्तकः ७ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 "राक्षसाश्च पुनस्तस्य वानराः किन्नरान्तथा ।
 यथाच मनुजान् । पुनस्तस्य च धीमताः" ।

किमिच्छ

इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥
 अहं दुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
 किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ७२ ।
 किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
 जटाधरः ।
 किम्, ख, (किं च तु च । इति इन्द्रसमासः ।) प्रश्नः ।
 (यथा हेः रामायणे । २ । ७४ । १ ।
 "किम् तेऽदोषयद्वाजा रामो वा भद्राधाम्निनः ।
 ययोर्मन्त्रविवासश्च तत्कृते खल्यमागतौ" ॥)
 वितर्कः । (यथा प्रकुन्तनायां १ अङ्के ।
 "किम् खलु यथा वयमस्यानेवमियमस्मान् प्रति
 स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
 जटाधरः ।
 किम्, ख, (कु + बाङ्गनात् डिम् ।) कुत्सा ।
 (यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
 "देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपद्मगाः ।
 न प्रक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
 वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
 "किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि खामीति आ-
 स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इति मेदिनी ।
 किम्, त्रि, स्तेयः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
 इति मेदिनी । (यथा, मनुः ११ । १८५ ।
 "प्रवृत्तं परिप्रेक्ष्युः सान्धं सौम्येक्ष्यतीति किम्" ॥
 किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
 १ । १८ । ७५ ।
 "तस्माच्च सृष्ट्यादिविषेवाणां
 अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
 तस्मै नमस्ते पुनरोत्तमाय" ॥)
 किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छतीति प्रत्येन दानार्थं का-
 यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
 विशेषः । तद्विग्रहं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
 पुण्येऽहनि समाह्वय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ॥
 पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
 उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
 स चायत्तत्तव पितृत्वया साध्यो मयापि वा ।
 प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! तत्तत्तत्र यताम्यहम् ॥
 द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
 धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
 क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि अथो भविष्यति ।
 साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्दणपराक्रमैः ॥
 स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
 तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुष्व यदि पुत्राज वै व्रते ॥
 तदेतदहमारुप्ये कण्ठतां यन्मतं तव ।
 अवीक्षितदुवाच ।
 वित्तं मे पितुरायत्तं ममेष्टात्वं न तत्र वै ।
 यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
 किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चितं नव निश्चया ।
 राक्षसा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

किमिच्छ

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः सा राजमहिषी तद्वत् समुपोषिता ।
 यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संघता ॥
 निधीनामप्येषाणां निधिपालनकस्य च ।
 लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्तायमानसा ॥
 विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽयं राजा करन्धमः ।
 आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥
 सचिवा ऊचुः ।
 राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
 एकस्ते तनयोऽवीक्षितः खलुदरपरिग्रहः ॥
 अपुत्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
 तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ।
 वंशह्वयस्ते भविता पित्रपिण्डोदकक्षयः ।
 यतश्चक्षुस्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ॥
 तस्मात् कुरु तया भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
 करोति सततं बुद्धिं पितृणां सुपकारिणीम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 यतस्मिन्नन्तरे शब्दं श्रुत्वा जगतीपतिः ।
 पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्ध्निगणं प्रति ॥
 कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
 करन्धमस्य महिषी किमिच्छकसुपोषिता ।
 राजपुत्रोऽप्यवीक्षितः श्रुत्वा पुरोहितं वचः ।
 प्रत्यवाचार्थिनः सर्वान् राजद्वारसुपागतान् ॥
 मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
 मम माता महाभागा किमिच्छकसुपोषिता ॥
 प्रत्यवन्तु मेऽर्ध्निगणः सर्वे प्रतिज्ञातं मयाच च ।
 किमिच्छथ ददान्तेषु क्रियमाणे किमिच्छके ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो राजा निश्चयेतत् वाक्यं पुत्रमुखाश्रुतम् ।
 समुपेक्षान्वीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्व्रवीहि माम् ।
 कर्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
 राजोवाच ।
 यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
 पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सुकगतस्य तत् ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यं मे नृप ! ।
 न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥
 राजोवाच ।
 पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्यते त्वया ।
 तस्मात्त्वं मोक्षयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
 वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रोसम्भोगस्तथा रुतः ॥
 राजोवाच ।
 वज्रमिदुग्ध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्कथः ।
 तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदप्रक्षिप्तः ॥
 किं वा गो वज्रमोक्षेन ब्रह्मचर्य्यं परिहृत्य ।
 मातुस्तमिच्छथा वज्रं पौत्रस्य मम दर्शय ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यदा स वज्रशस्त्रेण प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः ।

कियत्

नान्यत् प्राच्यते किञ्चित् तदा पुनोऽप्रीत् पुनः ।
दत्ता किमिच्छन् तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्गटम् ।
तत् करिष्यामि निर्जम्भोभूयो दारपरिग्रहम् ।
स्त्रियाः समस्तं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ।
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशात्कृतः ।
करिष्यामि यथास्य त्वं भुङ्क्ष्यतां निजशासनम्” ।
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षितचरितनामा-
ध्यायः ।

किमु, क्य, (किम् च उच्यते इति दन्तसमासः) सम्भा-
वना । विमर्शः । इति मेदिनी । (यथा,—
“निम्बोदीपे किमुत्तैलदानं” इति शिष्टोक्तिः) ।
किमुत, क्य, (किम् च उच्यते इति दन्तसमासः) ।
प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति
मेदिनी ।

किम्यथा, चि, (किं कुत्सितं अतिशयादिभ्योऽप्रदाय
केवलं सोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् +
पच् + अच्) । किम्यथानः । इत्यमरटीकायां शय-
मुकुटः ।

किम्यथानः, चि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा
केवलं आत्मायै पचतीति । पच् + आनच्) ।
ज्ञपयः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ।

किम्याकः, चि, (किं कथमपि पाकः शिष्टाप्रकारो
यस्य) । माहृशासितः । इति जटाधरः ।

किम्याकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य) ।
महाकालकता । इति रत्नमाणा । माकाण इति
भाषा । (यथा, हे रामायणे २ । ६६ । ६ ।

“न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्याकमिव भक्षयन्” ।
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ।)

किम्युवधः, पुं, (कुत्सितः पुत्रधः) । किन्नरः । इत्य-
मरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारः ३ । ३८ ।

“प्रव्यासवाचूर्णितनेत्रशोभि
प्रियासुखं किम्युवधकुसुमे” ।)

कोकभेदः । इति मेदिनी । (अभिप्रेतस्य नवपुत्रा-
द्यामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १६ ।

“जम्बूदीपेश्वरो यस्तु आसीदो मुनिसत्तम ।।
तस्य पुत्रा बभूवुस्तं प्रजापतिसमा नव ।

नाभिः किम्युवधस्यैव हरिवर्ष इनाहतः” ।
“हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्युवधाय सः” ।

किंपुत्रध इति संज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूदीपस्य नव-
खण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्ति वर्षम् ।
इति श्रीभागवतम् । कुत्सितपुत्रधः । इति न्युत्प-
त्तिलब्धोऽर्थः ।

किम्युवधेश्वरः, पुं, (किम्युवधायां ईश्वरः शास्ता
राजा वा) । कुपेशः । इति हेमचन्द्रः ।

किम्युवधं, स्त्री, (किम्युवध इत्याख्या यस्य वर्षस्य) ।
किम्युवधवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् विभर्ति । किम् + भृ +
अच्) । नलीनामगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

कियत्, चि, किम्यगिमायमस्य (“किमिदं भां वो घः” ।
५ । २ । ४० । इति वतुप । किमः क्वादेशः । वस्य घः) ।

कियत् परिमात्रम् । कतो इति भाषा ।

किरात

(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्ख्यवाचा” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति
हेमचन्द्रः ।

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । एषोद-
रादिवात् निपातनात् साधुः) । रक्तवर्णघोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ।

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मनोपलक्षितक्षणम् ।
कृ + कः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरकः, पुं, (किरति निखतीति । कृ + कृण्व्) ।
लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

किरयाः, पुं, (कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः आस्मात्
“क्षुपुष्टजिमन्दिनिधानः क्यः” । उणां २ । ८ ।
इति क्यः) । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । (कीर्यन्ते
परितः क्षिप्यन्तेऽसौ । कृ + कर्मणि क्यः) । सूर्य-
रश्मिरिति भगोरयमाश्रयौ । चन्द्रसूर्ययोरश्मि-
रिति राधमुकुटः । रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयो-
गात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।

“ऊर्ध्वस्तरङ्गगभस्तिभिर्या” । इति मङ्गरी ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी । तत्पर्यायः । आसः २
मयूखः ३ खंभुः ४ गभस्तिः ५ छत्रिः ६ छत्रिः ७
भालुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३३ । लिट् २२ सुतिः २३ आभा
१४ प्रभा १५ विभा १६ वक् १७ वचिः १८ भाः
१९ वविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषः २३
महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७
शोचिः २८ त्रिषा २९ छत्रिः ३० प्रकाशः ३१
आतपः ३२ योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ।
पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७
भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० आर्चिः ४१ भासः
४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वधः ४६
शुश्रा ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ।
(यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।

“भवति विरलभक्तिर्ज्ञानपुष्पोपहारः

स्फिरश्चपरिवेषोद्देदश्रुत्याः प्रदीपाः” ।)

किरयमाणी, [नृ] पुं, (किरयाणां भावा अस्यस्या
किरयमाणा + इनिः) । सूर्यः । इति हारावली ।

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्यानभूमिं
अतति सततं अटतीति । अत + अच् । यद्वा
किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अच्) ।
स्नेहभेदः । (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।

“कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्गैः” ।)

भुजिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः ।
१७ सूक्ते ।

“पर्यटाम्बाम्बताविभक्तिरातैः साधितं नलम् ।
पञ्चभद्रनिर्दं श्रेयं वातपितृवरापहम्” ।)

अव्यतनुः । इति मेदिनी । घोटकरक्षकः ।
इति सारसूतः ।

करातका, पुं, (किरात शब्द । सार्थं कन्) । भुजिम्बः
इति राजनिर्घण्टः ।

किरातविक्षः, पुं, (किरातः भुजिम्बस्तद्वत् तिक्तः) ।

किरीटी

हृत्विशेषः । किराता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भुजिम्बः २ अनाम्यतिक्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१४३ । किरातम् ४ काष्ठतिक्तकाः ५ । इति रत्न-
माणा । किरातकः ६ इति जटाधरः । किरतिक्तः

७ किरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ क्षतिक्तकः १० ।
इति शब्दरत्नावली । कटुतिक्तः ११ रामसेनकः

१२ । अस्य गुणाः वायुहृदिकारित्वम् । कृत्तव्यम् ।
कषयितृत्वम् । इति राजवल्लभः ।

“किरातकोऽग्नौ नैषाणः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको कृत्तः श्रोतकक्षिक्तको जघुः ।

सन्निपातज्वरश्चासकपित्ताक्षराहयुत् ।
काशशोथहृत्काकुलज्वरप्रवृत्तमिन्द्रियम्” ।

इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ
भुजिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ।

(“किराततिक्तममृतं प्राक्प्राप्तममर्कं शटी ।
निष्काशय पित्तानिजने क्षाद्यन्तं सगुहं पिनेत् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)
किराताश्री, [नृ] पुं, (किरातान् निषादान् अ-
न्नातीति । अश्न भोजने + शिनिः) । गवक्षः ।

इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं यथा महा-
भारते १ । २८ अध्याये ।

“इत्युक्तो गवक्षः सर्पैस्ततो मातृमन्त्रवीत् ।
गच्छान्मन्त्रमाहर्तुं भक्षमिच्छामि वेदितुम् ।

विगतोवाच ।

समुद्रकुल्यवेकान्ते निषादाजयमुत्तमम् ।
निषादानां सङ्ख्यायै तान् सुज्ञाऽन्वतमानय ।

नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथञ्चन” ।)
किरातिः, स्त्री, (किरेय समन्तात् जलहेपेय अतति
गच्छतीति । अत + इन्) । गङ्गा । इति जटाधरः ।

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्याः । इनिः । डीप्) । जटामांसी । इति

शब्दरत्नावली । (जटामांसीशब्देऽस्या गुणविवि-
धयो ज्ञेयः) ।

किराती, स्त्री, (किराति + वा डीष्) । दुर्गा । गङ्गा
कुट्टिनी । इति मेदिनी । खगंगङ्गा । इति

शब्दमाणा ।

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । “क्षुपुष्टपु
कुटिभिर्दिष्टिदिभ्यः” । उणां ४ । १४२ । इति

इप्रथयः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरिटि, स्त्री, (किरिया शूकरेण टस्यते विक्षयते ।
टल विक्षवे + डिः) । हिन्तालपत्रम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ।

किरीटः, पुं स्त्री, (किरति कीर्यन्तेऽनेन वा ।
“क्षुपुष्टविभ्यः कीटन्” । उणां ४ । १८४ इति

कीटन् ।) सुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।

किरीटी, [नृ] पुं, (किरीटोऽस्त्वस्य । किरीट +
इनिः) । अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, महाभारते ४ । ४२ । १७ ।
“पुरा शक्येन ने दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।

किरीटं मुक्तिं सुखीन् तेनाङ्गमौ किरीटिणम्” ।)

किरीटयुक्ते चि । (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
“किरीटिनं मदिनं अक्रियश्च तेनोराशिं सर्वतो

किर्मोरि

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं वमन्तादी-
मानकाकं सुतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्मो, स्त्री, (कृ + कि + निपातनात् सुट् । ततो
डोप् ।) पञ्जाणः । गृहम् । कार्यपुस्तिका । इति
मेदिनी । लोहपुस्तिका । इति विश्वः ॥

किर्मोरिः, पुं, (कृ + गर्भोरादिवात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरकुलजः । राजसविशेषः ।
(यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।

“प्रत्यवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मोरि इति विभ्रतः” ॥)
कर्मरवणः । इति मेदिनी । तद्वर्णयुक्ते च ।
इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्मोरिजित्, पुं, (किर्मोरिं जितवान् । जि +
भूते क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(किर्मोरिवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—

“प्रत्यवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मोरि इति विभ्रतः ॥
वनेऽस्मिन् कान्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुत्रवानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भण्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः स्वर्णान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।

“युधिष्ठिरस्त तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचक्षते ततः सर्वं गौजनामादि भारत ।” ॥
“किर्मोरिस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालात्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।

चरामि पृथिवीं कृत्वा नैनन्वासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृणां काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वक्तो विनिहतः प्रियः ॥
वेचनीयस्ये राजन् ! ब्राह्मणकृष्णरूपिणा ।
विद्यावज्जमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं वनम्” ॥

“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वक्त्रेण वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥

“एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राजसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुदरावज्ज तरसा हुमम् ।
दृष्टव्याममथोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा” ॥

“किर्मोरिश्चापि सहसा दृष्टमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
दण्डपाण्डुरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥

“तावन्धोत्रं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रहृष्टौ हयभाविनः ॥
तयोरासीत्पुत्रसुखः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतीर्याघ्रयोरिव दीपयोः” ॥

“तयोर्भुजविनिष्येबादुभयोर्बलिनोत्तदा ।
शब्दः समभवद्गोरो वेगुस्फोटसमो युधि ॥
अद्यैनमाश्लिष्य वलाङ्गुल मध्ये दृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव हुमम् ॥

स भीमेन परावृत्तो दुर्बलो वलिना रणे ।
आस्यन्दत यथा प्राणं विकर्ष्य च पाण्डवम् ॥
तत एव परिक्रान्तमुपजह्य दृकोदरः ।

किलकि

योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ।

विनदन्तं महागदं भिन्नभेरीस्वनं वली ।

आमयामास सुचिरं विष्णुरन्तमचेतनम् ॥

तं विसीदन्तमाज्ञाय राजसं पाण्डुनन्दनः ।

प्रपद्य तदसा दोर्भां पशुमारममारयत् ॥

अथ जर्जरसर्वाङ्गं आविद्धनयनाम्बरम् ।

भूतले आमयामास वाक्छेदमुवाच ह ॥

हिडिम्बवक्तव्योः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।

करिष्यसि गतश्चापि यमस्य रुदनं प्रति ॥

इत्येवमुक्ता पुनश्चप्रवीर-

क्तं राजसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्मत्तावस्त्राभरणं स्मरन्त-

सुहृन्तचित्तं व्यसृज्यसज्ज” ॥ * ॥)

किर्मोरित्वक् [च] स्त्री, (किर्मोरा घञा त्वक्
यस्य ।) नागरकुलजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-
रकुनागरकुलशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्मोरिभित् [ड] पुं, (किर्मोरिं राजसविशेषं
भिन्नवान् । भिद् + क्तिप् भूते ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्मोरिजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

किर्मोरिदहनः, पुं, (किर्मोरिं सूदयति हन्तीति ।
सूद + शिच् + ल्युः । कर्तृविद्यत्तावशात् कश्चिद्
भूतार्थो वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं किर्मोरिजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क गुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क केनयति । नुदिरिति गुद औष-
प्रेरणे इत्यस्य औषादिककिप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥

किल श शौक्लो । कीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तृदां-परं-अकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः
शिमुर्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य. (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाष्यम् । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २५३ ॥ मिश्रयः । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ माहे दुष्टा-
न्तोक्तिः ।

“इदं किलाव्याजमगोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स भीलोत्पलपञ्चधारया
शमीनतां केतुम्भिर्यवस्यति” ॥)

अनुगतार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिक्षितं, स्त्री, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं
रक्षितम् ।) ज्ञावः । इन्द्रादभावेना क्रिया । इति
जटाधरः । तस्य लक्ष्यम् ।

यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।

“गर्वाऽभिगासदितस्मितासूयाभयकुधाम् ।
सङ्कीर्णकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिक्षितम्” ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०६ ।

“स्मितशुक्लरदितस्मितचासक्रोधममादीनाम् ।
साङ्ग्यं किलकिक्षितमभोद्यतमसङ्गमादिजाड्यार्त्तम्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—

“पाणिरोधमविरोधितवाक्छं
भर्त्सनाच्च मधुरक्षितवर्माः ।

किलासं

कामिनः क्वा कुरुते करभोव

हारिशुक्लरदितश्च सखेऽपि” ॥)

किलकिक्षा, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे वीक्षायां
वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षवन्निः । किलकिक्ष-
शब्द इति यावत् । तत्पर्यायः । हर्षस्वनः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आसीत् किलकिक्षाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
र्थिवे” । इति महाभारते १ । ६६ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविक्रितः । इति जटाधरः ॥ दधि-
कूर्चिकातककूर्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।
शीतत्वम् । किम्बत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् ।
दृढत्वम् । पित्तापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नष्टदुग्धस्य प्रकृत्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।
२७ अध्याये ॥

“पीयूषो मोरटक्षैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्वे एते सुखप्रदाः ॥
गुरुवन्त्यस्या दृष्ट्या दृङ्गणाः पवनापहाः” ॥
अम्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिनिरी इति लोके ।
“अपक्वेव यद्रुद्धं क्षीरशकं हि तत्पयः” ॥

क्षीरशकं तुविभरा इति लोके ।
“दध्ना तज्जेण वा नष्टं दुग्धं दृढं सुवाससा ।
द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवक्षीरं मोरटक्षेत्रोऽज्वीत् ।
पीयूषश्च किलाटश्च क्षीरशकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे दृष्ट्या दृङ्गणा वक्वर्जनाः ।
गुरुवः क्षेपला दृष्ट्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विज्जधौ चाभिपूजिताः ।
सुखप्रोषणवादाहरकपित्तज्वरप्रणत्” ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादिवात् डोप् ।)
क्षीरविक्रितः । तत्पर्यायः । कूर्चिका २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कूर्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञा-
तव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट्
+ शिनिः । ततः । किलञ्चासौ आटी चेति कूर्म-
धारयः । यदा किलमटतीति ।) वंशः । इति
हारावली ॥ वंश् इति भाषा ॥

किलासं, स्त्री, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विक्रितं
करोति इति यावत् । किल + अस + “कर्म-
ण्यञ्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।
कुली इति भाषा । तत्पर्यायः । शिष्वा २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥ सिद्धम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम्
४ त्वक्पुष्पम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“कुष्ठैकसम्भवं श्विचं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्द्विष्टमपरिहावि चिधातुद्रवसंश्रयम् ॥
वाताज्ज्वराणां पित्तासार्जं कामलपञ्चवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि ककाक्षेत्तं घनं गुरु ॥
सकण्डं च क्रमादक्रमांसमेदः सुचादिषेत् ।
वर्णं नैवेदुग्धमयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्ररोमावङ्गलमसंलुष्टं मिथो नवम् ।
अनभिदग्धं साधं श्विचं वर्धयतोऽन्यथा” ॥

किस्वी

इति वामटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

“कुष्ठं तमाजपचं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।
तैलेन युक्तसुचिर्तं सप्ताहं भाजने ताम्ने ॥
तेनाग्निं सिद्धं सप्ताहद्वयेति तिष्ठतो घर्मे ।
मासाव्रवं किलासं खानं मुक्ता विमुञ्चतनोः” ॥

इति सिद्धौषधः ॥

“किलासहन्ता मूलान्यावण्णुजानि आस्ता च ।
गोपितमङ्गने हे पिप्लवः कान्तोहरजः” ॥

इति श्विचे प्रलेपः ॥

“दाहजं वाहजं श्विचं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विशेषं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदः श्रिते श्विचं गुहता चोत्तरोत्तरम्” ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

“यत्परस्परतो भिन्नं बद्ध यत्कलामवत् ।
यच्च वर्षगयोत्पन्नं तन्निष्ठं नैव सिध्यति” ॥
अस्य निदानं यथा,—

“बन्धास्त्यतश्चानि कृतज्ञभावो

निन्दा सुराणां गुहधर्षणश्च ।

पापक्रिया पूर्वकृतश्च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधिचाज्ञम्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥

किलासप्लवः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।)

हृत्तविशेषः । कौकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कर्कोटकः २ तिलपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम

चन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः) ॥

किलासी, [नृ] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इति) ।

किलासरोगयुक्तः । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिषं, स्त्री, (किल्यतेऽनेन । किल् + इन् । किलिं

हिनोतीति । चि + डः । एषोदरात् साधुः । सूत्र

दाह । इति णटाधरः ॥ किलिषमिति च पाठः ॥

किलिषः, पुं, (किलितो जायते । जन + डः । एषो-

दरादित्वात् सुम् + ण । सूत्रदाह । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (कश्चित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते) ॥

किलिषकः, पुं, (किलिष + स्वार्थे कः ।) काशदि-

रन्ध्रः । येन कुष्ठं वेद्यते कुष्ठलक्ष्णं मरायिरिति

टीकान्तरम् । दृश्यरचितटाटी इति ख्यात

इत्यने । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

कटः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

किलिषं, स्त्री, (किल् + इमन् ।) देवदारु । इति

शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

(“मरिचं पिपलीमूत्रं मगधगजपिपली ।

सरजः किलिषं हिङ्गु भागितोवतीत्वचौ” ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किलिषं, स्त्री, (“किलेर्वुक् च” । उणा १ । ५१ इति

टिप्पणं वुकागमश्च ।) पायम् । अपराधः । इत्य-

मरः । ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।

“यच्चप्रिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः” ॥)

रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्वी, [नृ] पुं, (किल् + भावे किल्प ततोऽप्यर्थे

किष्कप

बाहुलकात् विविः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किष्कलं, स्त्री पुं, (किष्चित् प्रजति । प्रज चकने गतौ

वा + चच् । एषोदरादित्वात् मलोपः ।) पक्षवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कलयं, स्त्री पुं, (किष्चित् प्रजति । प्रज चकने +

बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः एषोदरात् मलोपे-

साधुः ।) पक्षवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“कुल्याभोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः

भिन्नो रागः किष्कलयश्चामाव्यधूमोद्भवेन” ॥

इति प्राकृतले १ भाष्यः । अथ केचित् दन्त्यसम्पा-

रमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किष्चित् प्रख्याति । शु हिंसायाम् ।

“किशोरादयश्च” । उणा १ । ६६ । इति

खोरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । (“कि-

शोरं बहवा यथा” । इति महाभारतम् ॥) तैल

पयोषधिः । सूर्यः । तद्व्यावस्थाः । स तु रक्ता-

दशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्यन्तवयस्कः । इति मे-

दिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाक्लिङ्गोऽपि ॥

(यथा, श्रीभागवतटीकाकृतस्त्रामिपादष्टतवचनम् ।

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्” ॥)

किष्क क स वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

स्यान्-सक-सेट् ।) मूर्धन्योपधः । क ङ किष्क-

यते । इति दुर्गादासः ॥

किष्कित्यः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पार-

स्कारादित्वात् पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् बत्वच्

निपातनात् ।) ओष्ठदेशस्यपर्वतविशेषः । तत्प-

र्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्यो, स्त्री, (किष्कित्य + गौरादित्वात् डोङ् ।)

किष्कित्यपर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्यः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादि-

सुटि पूर्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन नि-

पातनात् साधुः ।) खनामख्यातपर्वतः । इति

शब्दरत्नावली ॥

किष्कित्या, स्त्री, (किष्कित्य + टाप् ।) किष्कित्य-

पर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा-

वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रकं

हत्वा सुग्रीवाय तज्जाजधानीं दत्तवान् । इति

रामायणम् ॥

किष्कित्याधिपः, पुं, (किष्कित्याया अधिपः ।)

वालिनामवानरराजः । इति णटाधरः ॥ (सुग्रीवः ।)

इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै + मृग्यादित्वात् कुः । पार-

स्कारादित्वात् सुटि बत्वे च निपातनात् साधुः ।)

वितस्तिः । दादशाकुनिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः ।

कपोथेरधोमयिवन्वपर्यन्तः । इत्युक्तः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १६ ।

“सर्वसुगुणसम्पन्ना दिव्यरूपां मनोरमाम् ।

दशकिष्कुसङ्ख्यां तां मापयामास सर्व्वतः” ॥)

कुत्सिते चि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वी, [नृ] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं

हस्तमितं वा पर्व्वं यस्य ।) इत्युः । वेङ्गुः । घोट-

कीचकः

मलः । इति मेदिनी । मल इति भाषा ॥

किसलं, स्त्री पुं, (किमीभत् सजति । सज भतौ +

अच् । एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।)

किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, स्त्री पुं, (किष्चित् ईभत् वा सजति । सज

+ बाहुलकात् कयन् । एषोदरात् मलोपे साधुः ।)

पक्षवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपञ्चावि-

युक्तशाखायपर्व्वयि नवपञ्चस्तवकः इति मधुः । इति

भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २८ ।

“तद्व्यादित्यसङ्गाशान् रक्तैः किसलयैर्वेतान् ।

जातकूपमयैश्चापि चरद्भिर्मन्त्रकण्ठ्यैः” ॥)

कीकटः, पुं, (की शनैर्भुतं वा कटति गच्छति भावति ।

की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति

विश्वः ॥ (यथा शक्तिस्तन्मनस्ये ।

“चरद्भान्तिं समारभ्य मृच्छकटान्तकं श्विचे ।।

तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्” ॥

वेङ्गार इति ख्यातः । अथ वृद्धः समजनि ।

इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट

इति पुरातननाम आसीत् ततो मरालस्येन

मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ खनामख्यातः सङ्कट-

पुलः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।

“ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः” ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रका-

श्रते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं

कटति वर्धति इवाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।)

रूपयः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईभत् वा कटति वर्धति

येष इन्द्रः । ईवर्धतया तद्देशानां तथात्वम् ।

की + कट् + अधिकारणे अच् ।) देशविशेषः ।

बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेङ्गार

इति ख्यातः । इति केचित् । (यथा, भागवते

१ । ३ । २४ ॥

“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषाम् ।

बूढो नाम्नापन्नसुतः कीकटेषु भविष्यति” ॥

देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्यः । यथा, भागवते ।

७ । १० । १८ ।

“साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः” ॥)

कीकसं, स्त्री, (की कुत्सितेन रक्तादिना देशाभ्यन्तरे

कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्थि ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति ।

कस भतौ + अच् ।) कर्मजातिः । इति मेदिनी ॥

कर्कशे चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसासः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्योऽस्य ।) पक्षी ।

इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाहुलकात्

ङि ।) किकिः । चापपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (कीचयति शब्दायते । चीक मर्धने

“चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च” । उणा ५ । १६

इति पुन्र्वाद्यन्तविपर्य्ययश्च ।) अग्निजवीगात्

शब्दायमानवशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ चर-

कीटः

नृकवशः । (यथा, कुमादे १ । ८ ।

“यः पूरयन् कीचकरन्वभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरयेत्” ॥

राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली । दैत्यभेदः ।
रुद्रविशेषः । इति विश्वः ॥ नला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
पुत्राणः सेनापतिश्च । (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्यन्ति १५ । ५ ।

“सेनापतिर्विराटस्य ददर्श भूपदात्मनाम् ।

तां वृष्टा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।

कीचकः कामधामास कामवाणप्रपीडितः” ॥

अथस्तु रुद्रवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः ॥ अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्यन्ति
१५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
वज्रवधवान्तोऽयम् ॥ यथा, महाभारते १।१५७।१।
“मत्स्यान् जिगर्सान् पाशाकान्तीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्मोदेषान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च” ॥

कीचकनिवृ, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते
क्विप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(धराणि दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं त्रौपदीमकामयत । त्रौपदी
तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विधाय तं वज्र-
कट्टया निर्भस्त्रयामास । अथ कीचक एवमप-
मानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान् । अथ सा-
भिमानिनी त्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
हन्तुं मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो त्रौपदीं
उपदिदेश नो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
पुत्राणकः मत्स्यराजपुत्रान्तकन्यानर्त्तनशाजायां ल-
होमेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽप्यास्य समयो विधी-
यताम् । ततश्चक्षेत्रेण तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामात्तं
दुष्काम्यस्य वनं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते
त्रौपदी पूर्वाङ्गमन्त्रितं स्थानं कीचकं विद्यापित-
वती । अथ निशायां मूढबुद्धिः कामुकवेशधारी
तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-
रते ४ । १९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिवृदणः, पुं, (कीचकं निवृदयतीति । नि +
वृद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं कीचकनिवृदये द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभिसृ, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्विप् ।)
भीमसेनः । इति श्रुतिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं
कीचकनिवृदये द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क वन्धे । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
पर-अक-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णः
क्षेत्रमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट + क्त्वा ।) क्षमिजातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।

“क्षमिकीटपतङ्गाश्च धूमाक्षिकामतृकुलम्” ॥

“सर्पाकानेव विष्णुचक्षुःकाशवकोथजाः ।

दोषैर्लक्ष्यैः समक्षैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ।

दक्षस्य कीटैर्वायुदैर्दशसोऽयमोक्षयः ।

१३१

कीटः

आधेयैरक्षसंकावो दाहुरामविसर्पवान् ॥

पक्ष्मीषु कलप्रणयः खर्जूरसदृशोऽयम् ।

कक्षाधिकैर्मन्त्रजनः पक्षोदुम्बरसन्निभः ॥

खावाणुः सर्वलिङ्गस्तु विवर्णाः साम्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवक्षोपो वद्विषुर्विचरकृता ।

शिरोऽक्षि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः आसोऽसिबेदना ।

सर्वेषां कर्षिकाशोपो वरः कण्डूरोचकः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अक्षस्य दुरधेन शिरोबन्धिनं

जिर्भाविनं पिण्णकीमूर्च्छामिभम् ।

एषो गदो हन्ति विधाधि कीट-

मुलङ्गुतोऽमरुदक्षिकानाम्” ॥

इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्योषधं यथा ॥

“अनुसेव्यपञ्चगुणानुभक्ष्यातककुम्भपुष्पसर्ज्वरसाः ।

श्वेता एव धूम उरगास्तकीटवस्त्रक्षमिनुदयः” ॥

“क्षीरिहस्तुलगाक्षेपः शुद्धः कीटविषापहः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

“सर्पाणां भुक्तविष्णुचक्षुःपुष्पसम्भवाः ।

वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ।

सर्वदेवप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिग्रामतः ।

कीटत्वेऽपि सुघोरास्तु सर्व एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनस्तुलिङ्गकेरी शृङ्गीशतकुनीरकः ।

उच्चिटिक्रोऽग्निनामा च चिच्चिटिक्रो मयूरिका ॥

आवसंकाशधोरभसारिका मुखवैदकौ ।

शरावकुर्होऽभीराणी परधक्षिणशीर्षकः ॥

शतबाजस्य यक्षाणि रक्तराजिः प्रकीर्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।

कौलिहस्तकः कण्ठमको वरटी पञ्चदक्षिकः ॥

विनासिका ब्रह्मखिका विन्दुको भ्रमरस्तथा ।

वाह्यकी पिचिटः कुम्भी वर्षः कीटोऽरिमेदकः ॥

पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽय गर्दभी ॥

क्षीतः क्षमिसरारी च यक्षापुत्रकेशकः स्मृतः ।

एते ह्यभिप्रकृतयश्चतुर्विधाः प्रकीर्तितः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ।

“विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चलण्डोऽय कौकिलः ।

सैरेयकः प्रचलको वनभः किटिमस्तथा ॥

सूक्ष्मीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।

कीटगर्भकश्चैव तथाकोटक एव च ॥

त्रयोदशेति सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपजाः ।

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ।

तुङ्गोनासो विचिलकक्षालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी क्षिमिकरो यश्च मण्डलपुष्कः ॥

तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवकगुणी शम्भुकस्तथा ।

अभिकीटश्च घोराः स्युर्दश प्राञ्जनाश्रमाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगक्षानानि सर्पवत् ।

तास्ताश्च वेदनाक्षीना रोगा वै साम्निपातिकाः” ॥

“क्षाराग्निदग्धवदंशो रक्तापीतसितारवः ।

ज्वराङ्गमर्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः ॥

कर्धतीसारवृक्षा च दाहो मोहविचक्षिका ।

कीटः

वेपथुश्चासहिष्काश्च दाहः शीतश्च दाहवधम् ॥

पिङ्गकोवधयः शोको यथयो मन्त्रकानि च ।

दग्धः कर्षिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथासंस्थाप्यपद्माः ।

येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूष्णीं तेषां समादिशेत् ॥

रक्तनातीनतस्तुङ्गं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दृष्टानिः साध्यासाध्यकमेव च ॥

चिकित्साकः कुणी चापि हस्तिकच्छोऽपरजितः ।

ज्वार एते कण्ठमा व्याख्यातास्तोषवेदनाः ॥

तैर्दृष्टस्य श्वयधुरङ्गमर्दोऽगुह्यता गात्राणां दंशः

क्षयाश्च भवति ॥

“प्रतिसूच्यः पिङ्गमासो वज्रवर्णो महाशिराः ।

तथा मिथपमन्थापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगक्षानानि सर्पवत् ।

वज्रश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदाहयाः ॥

गजगोक्षी श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला

सर्वश्वेता सर्षपिकेक्षेवं षट् ताभिर्दंष्ट्रे सर्षपिका-

वर्जं दाहशोषकोदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय

पीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु पद्मा कृष्णा चिन्ता अपिचिन्ता

पीतिका रक्ता श्वेता अभिप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दंष्ट्रे

शोषो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताभिप्रभाभ्यामे-

तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमात्रं श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डकाः कृष्णाः सारः कुहको चरितो रक्तो

यववर्णाभो भृकुटी कीटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दृष्टस्य

दंशकगूढभवति पीतफेलागमश्च वज्रात् । भृकुटी

कीटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चैर्मूर्च्छाचाति मा-

त्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दंष्ट्रे दंशः सर्षपाकाराभिः पिङ्ग-

काभिर्क्षीयते शीतज्वरात्तश्च पुण्यो भवति ॥

अष्टितुल्यकाभिर्दंष्ट्रे तोददाहकृष्णश्वयधो

मोहश्च । कण्ठमकाभिर्दंष्ट्रे पीताङ्गमर्दतीसारः

ज्वरादिभिरभिहृत्यते । श्लेष्मन्तादिभिर्दंष्ट्रे कण्ठ-

कोटाः प्रवर्द्धन्ते श्लेष्मकाश्च लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्पादिका ब्रह्मखि-

काङ्गुलिका अपिचिन्ता चिचवर्णैति षट् ताभिर्दंष्ट्रे

दंशे श्वयधुरभिस्पर्शदाहशोको भवतः ॥

मक्षिकाः आन्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-

लिका काषाधी स्थानिकेक्षेवं षट् ताभिर्दंष्टस्य

दाहशोको भवतः स्थानिकाकाषाधीभ्यामेतदेव

पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सासुद्रः परिमण्डको हस्तिमशकः

कृष्णः पार्श्वतीय इति पञ्च तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूदंश-

शोषश्च पार्श्वतीयस्तु कीटैः प्राणहृदैस्तुल्यलक्षः ॥

नखावज्जटोऽन्यथ पिङ्गकाः सदाहपाका भवन्ति ।

जलौकसां दृष्टलक्ष्यसुतां चिकित्सितश्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थानिका च ये च श्वेताभिसंप्रभे ।

भृकुटी कीटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिभ्यु ॥

श्वयधुरादीभ्यस्तु सविधैरवमर्षयात् ।

स्यः कण्डूदाहकोटाश्च पिङ्गकातोदवेदनाः ॥

प्रजोदवास्तथाकावो भृशं सम्पाद्येयवधम् ॥

कीनाशः

दिग्भविद्विजयास्तत्र यथावदवधारयेत् ।
 नावसन्नं नचोत्सन्नमतिस्तरम्भवेदनम् ।
 दंष्ट्रादौ विपरीतात्किं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
 कीटैर्दष्टानुग्रहविधेः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
 इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥
 कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अकारार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ क्षमिजातिः । निष्ठुरे च । इति मेदिनी ॥
 कीटप्लः, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 कीटजा, स्त्री, (कीटेशो जायते । जन् + क् । टाप् ।) जात्या । इति राजमाणा ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ । “सौर्यश्च राष्ट्रवक्षैव पटुजं कीटजन्तथा” ॥)
 कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीट-पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् वज्रजकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीदृशः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीदृशे ऽस्या गुण-पर्याया बोद्धाः ॥)
 कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + शिच् + अच् । उपपद भासः । गौरादिवात् ङीष् ।) हंसपदीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटेशः, पुं, (कील + शरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीय-शाकः । इति भावप्रकाशः ॥
 कीटक, [त्रि] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + दृश् + क्तिन् । “इदं किमो-रीशकी” ॥ ३ । ६० ॥ इति कादेशः ।) किम्पकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ । “विलोकयन्त्या सद्वतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीटक भविता तव क्षयः” ॥)
 कीटशः, त्रि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कच् ।) किम्पकारः । इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
 “कीटशः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीटशानाच्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥” ॥
 कीनाशः, पुं, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विनाशने नष्टे वा । “क्षिप्तेरीशोपधायाः णोपञ्च णो नाम् च” । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया इत्वं णोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । २ । २१४ ॥ (“विधेहि कीनाशनिकेतजातिथिं” । भाषः । १ । ७३ ॥) वागरविशेषः । इति तट्टीकायां क्षामी ॥
 कीनाशः, त्रि, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विनाशने नष्टे च । “क्षिप्तेरीशोपधाया णोपञ्च णो नाम् च” । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया इत्वं णोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ६ । १५० । “कीनाशो गोदृशो यानमलङ्कारश्च वेष्टनश्च । विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः” ॥)

कीर्तिभा

क्षत्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरजेमन्त्रौ ॥
 कीर्त, स्त्री, (कीर्तति बभ्राति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्तः, पुं, (कीर्ति अत्यन्तं इरयतीति । ईर + शिच् + अच् ।) शुकपत्नी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । “खगवागिधं इत्यतोऽपि किं न सुदं घास्यति कीरगीरिव” ॥)
 कीरकाः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) लक्ष्मभेदः । क्षपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपत्नी । इति आचार्याः ॥)
 कीरवर्गकं, स्त्री, (कीरस्यैव वर्गो यस्य । वर्ग + कप् ।) स्त्रीयोग्यकणमसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीयोग्यकणश्चेति विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)
 कीराः, पुं, (क + ईर + शिच् + अच् ।) एषोदरात् साधुः ।) काष्ठीरदेशः । तद्देशस्थजनः । वज्रवच-नात्सोऽयं शब्दः । इति मेदिनीनिकागडशेखौ ॥
 कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आत्म-लक्षः । आखोटलक्षः । जनमधूकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्णः, त्रि, (कीर्ण्यतेऽसौ । कृ + कर्मेणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १ मात्रे ॥ “योवाभङ्गाभिरामं सुज्जरनुपतति स्यन्दने दत्त-वृष्टिः पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा मूर्ध्नि कायम् । शय्यैर्ज्वलितोऽपि अमविष्टतमुख-भ्रंशभिः कीर्णवर्मा पश्योदयज्वलत्वात् वियति वज्रतरं सौकम्ये प्रयाति” ॥) क्षिप्तः । इति मेदिनी ॥
 कीर्त्तनं, स्त्री, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २२ । “रक्षां करोति भूतेभ्यो कल्मशां कीर्त्तनं मम” ॥)
 कीर्त्तना, स्त्री (कृत् + कर्मेणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् । यद्वा, कृत् संशब्देन “कृपिविहर्ति” उणां ४ । ११८ । इत्यादि-कार्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । यशः । समञ्जा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाञ्जा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्गः ९ । इति जटाधरः ॥
 कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 “दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः” । इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्तौर्भेदस्याति दर्शनात् “यशःकीर्त्तिप्रविभक्तौ जीवन्नपि न जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः स्था-तिर्यशो मृतस्य स्थातिः कीर्त्तिरिति केचित्तत्र साधु “कीर्त्तिले नृपदुतिकेति” प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥
 शब्दः । दीप्तिः । माटकाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ विस्तारः । कर्ममः । इति विश्वः ॥
 कीर्त्तितः, त्रि, (कृत् + क्तः ।) कथितः । स्थातम् । यथा,—भावप्रकाशे ॥
 “कुशाखी तु भृशं लब्धौ कर्कारपरि कीर्त्तितः” ॥
 कीर्त्तिभाक्, [त्रि] त्रि, (कीर्त्तिं भजते । भज् + शिच् ।)

कीलाशः

मोक्षाचार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते चि । यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
 “राज्यभाक् स मनेन्द्राङ्गन् ! पृथ्व्याक् कीर्त्तिभाक् तथा” ॥
 कीर्त्तिमान् [त्रि] त्रि, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मनुष्य ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ६ । २४ । ५३ । “वसुदेवस्तु देवक्या अष्टपुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्तं सुषेणश्च भद्रसेनमुदारधीः । ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्घर्षयामहीश्वरम्” ॥)
 कीर्त्तिविशिष्टे चि ॥ (यथा, जेः रामायणे १ । २ । ४२ । “उदारवृत्ताद्यैर्पदैर्मनोरमै-
 सदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
 यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः” ॥)
 कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
 कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थसरी । कोनति । इति दुर्गादासः ॥
 कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा । कील बन्धे + कर्मेणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोवा ।) अपिशिक्षा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १८६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
 “पश्चिच्छापापि कौरव्य ! कीलैः सुनिश्चिताः क्षताः” ॥
 तथा च आर्यासप्तशती ३७४ ।
 “या लुप्तकीलभावं याता हृदि बहिरदृश्यापि” ॥
 क्षम्भः । लेशः । कपोलिः । इति मेदिनी ॥ कपो-लिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेदः । यथा “तच्च ऊर्द्धबाह्विशिरः पादौ यो योनि-मुखं निख्यद्वि कील इव स कीलः” ॥
 इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)
 कीलकः, पुं, (कीलति बभ्राति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोटा गौल खिल इत्यादि भावा । गवां गात्रकण्डूयनाथं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सुभूतिः ॥ काण्डूयनाथं काळम् । इति के-चित् । बन्धनखण्डः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ६ । ८३ ॥
 कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पर्शति । सम् + स्पृश् + अच् ।) लक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥
 कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमर-मेदिनीकरौ ॥
 कीलाणं, स्त्री, (कीलं वज्रिष्वाकां अकति वारय-तीति । कील + अच् + कर्मेण्यञ् । यद्वा कीलात् वज्रिशिखायाः शिखापट्टयोगेनात्र वज्रेव यज्ज-मिति ध्येयम्, अतएवाप्तेः सकाशात् अकति-पर्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् “अप्तेरापः” इति श्रुतेः । अच् + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्ख-रकविकृते अम्बाष्टके २ ।
 “कूलातिगामिभयतुलावशिष्यजन्मकीलाविजलुति-

कुकुटः

विधाकोशाहमपितत्ताकामरी कुक्कुटकीला-
पोषणभाः” ॥ रत्नम् । इत्यमरः ३ । ३ । १८६ ॥
(वीर्योपः कीलं आकाति । आला + कः ।)
अमृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (ए कीलाय
वन्धाय अकति पथ्याप्रोतीति । पथुः ॥)
कीलाकधिः, ए, (कीलाकं कनं धीयतेऽस्मिन् । धा +
किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलाकधः, ए, (कीलाकं दधिरं पिबति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राज्यसः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलितः नि, (कील्यतेऽसौ । कील + कर्मणि क्तः ।)
बद्धः । इत्यमरः ३ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कायपूरे ३० ।
“किं बान्धनव देव ! वेक्षति यदि भूषणरूपकवः
खोऽपि आत्मकपोलकीलितकारः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)
कीशः, ए, (की इति शब्द ईडे । ईश् + कः । यदा
कस्य वायोरप्यं अत इन् । किः अनुमान् ईशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ । ३ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
“रासभैः करभैः कीशैः श्येनैरन्तरैर्विकैः” ॥
के आकाशे ईडे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।)
सूर्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ गये च ।
इति मेदिनी ॥
कीशपर्णः, ए, (कीशः वानरः तस्य कोमेव पर्ण-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥
कु उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-
सेट् ।) उ कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
सेट् ।) ण कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि उ आत्मसरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अकं-सेट् ।) शि उ कुवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, अ, (कु + डः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ॥
कुः, स्त्री, (कु + मित्तादिनात् डः ।) पृथिवी । इत्य-
मरः २ । १ । ७ ॥
कुक्, उ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सकं-सेट् ।) उ कौकते । इति दुर्गादासः ॥
कुक्कमं, स्त्री, (कुक्केन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्करः, चि, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुक्षितकरः । तत्पठ्यार्थः । कुणिः
२ । इत्यमरः २ । ६ । ४८ ॥ कुणिः ३ कोणिः
४ । इति तट्टीका ॥
कुकीकः, ए, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्वतः ।
इति जिकाशशेषः ॥
कुकुटः, ए, (कु ईवत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटवीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुषणि शक इति भाषा । (अस्य
पठ्यार्था यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

कुक्कुटः

“श्रितिवारं श्रितिवरः क्षत्तिकाः सुनिबन्धकाः ।
श्रीवारकः सुचिपनः पर्यकः कुकुटः शिखी” ॥
गुणाश्चास्य सुनिबन्धकशब्दे ज्ञेयाः ॥
कुकुदः, ए, (कुकु इत्ययं अलङ्कृता कन्या । तां सत्-
कन्य पात्राय ददाति यः ।) कुकुदः । सत्कारपूर्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्ता । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (कुन्द्यते कामिनाऽन् । कुन्दि आश्र-
वने मद्गुणरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम् । एल्वंशादधोगर्तद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७६ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थाने । ६ अ ॥
“पार्श्वधनवर्हिर्भागे एल्वंशमुभयतो नातिनिधे
कुकुन्दरे नाम मर्मस्थी तत्र स्पृशाञ्जानमधःकाये
षेष्टोपधातश्च” ॥)
कुकुन्दरः, ए, (कुं भूमिं दारयति दारयति वा अन्त-
र्भूतस्थानात् दृष्ट्वा निपातनात् दृष्टभावेन
साधुः । कु ईवत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुक्कुरः । कुक्कुरौ इति हिन्दी भाषा । तत्-
पठ्यार्थगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुकुन्दरस्ताम्रचूडः सुष्णपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकापहः ॥
तन्मूलमात्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोभहृत्” ॥
(पुलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्तते
यथा ॥
“एल्वंशं सुभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
अधनस्य वर्हिर्भागे मर्मस्थी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वामटे शरीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुक्कुभा, स्त्री, (कु ईवत् कुः पृथ्वीधिकाचो देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हतायुधः ॥
कुक्कुरः, ए, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कर् +
अच् ।) कुक्कुरः । (कुं पृथिवीं कुरति सामित्वेन
आदत्तवान् । कर् + कः । यदा—कुक्कुरातोः
“मद्गुणरादयश्च” । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुर्वशी-
यान्यकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
भाषे १३ । १६ ।
“परिक्लृप्तगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेमिरे कुक्कुरकौशवस्त्रियः” ॥)
यज्ञिपर्णीष्टकः । इति चि काण्डशेषः ॥
कुक्कुराः, ए, (कुक्कुराः क्षनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां
अनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पठ्यार्थः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ ।
नञ्जवनान्तोऽयं शब्दः । इति चिकाशशेषः ॥
कुक्कुटी, ए, (कोः पृथिव्याः कुटोऽस्यस्याः । अच्
मौरादिनात् ङीष् ।) शास्त्रनिबद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शास्त्रनिबद्धेऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुक्कुलं, स्त्री, (कोः भूमेः कुलं । कुत्सितं कुलं वा ।)
शङ्खुभिः सङ्गीर्यं अश्वम् । इत्यमरः ३ । ३ । २०२ ।
तनुचम् । इति हारावली ॥
कुक्कुलः, ए, (कु + ऊजच् कुगागमश्च ।) तुषानकः ।
इत्यमरः ३ । ३ । २०२ ॥

कुक्कुटः

(“श्रीरीषादपि मृदङ्गो ज्ञेयमायतनोचना
अयं कश्च कुक्कुटाधिकं कश्चो मदनानिकाः” इति
उद्भटः । केचित्तु “कुक्कुटाभिः कर्कशो मदनानकाः”
इत्येवमाहुः ॥)
कुक्कुलं, स्त्री, (कुत्सितं कुजति । कुल + अच् ।)
कोलिबद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटः, ए, स्त्री, (कुक् + सम्प्रदादिनात् ङिप् ।
कुका आदानेन कुटतीति । कुट् + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुक्कुडा इति भाषा । तत्पठ्यार्थः ।
ककवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः २ । ५ । १७ ॥ कानजः ५ नियोडा ६
विष्कारः ७ मखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः ॥ राजनिवेदः १० उभाकारः ११ वताकः
१२ काहणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
“कुक्कुटो वृक्षः क्षिण्वो वीर्योष्णोऽनिलकृद्भुजः ।
वक्षुष्यः शुक्रकफक्षून्मोक्षकः कषायकः ॥
आरग्यकुक्कुटः क्षिण्वो वृक्षः क्षेपणो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः” ॥
अरग्यकुक्कुटमांसगुणाः । इत्यमरः । क्षेप-
हरत्वम् । क्षुब्धत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्ण-
त्वम् । कषायत्वम् । स्नादत्वम् । शीतलत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ प्राग्यकुक्कुटमांसगुणाः । क्षि-
ण्वत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् । गुणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वनकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुलः ।
शूद्रपुलः । टण्डोल्का । कुक्कुभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वक्रिकायः । इति जेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
“पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूवोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य शोमस्यं कुक्कुटासनम्” ॥)
कुक्कुटकः, ए, (कुक्कुट + सांज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सार्धं कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः । कलितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
आत्मा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, ए, सुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकात्तदारभ्य कण्ठपिच्छानि सर्वतः ।
सुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” ॥
कुक्कुटमस्तकं, स्त्री, (कुक्कुटस्यैव मस्तकं शिखा यस्य ।)
चयम् । इति राजनिर्घण्टः । चोई इति भाषा ।
(अथशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, ए, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुमशृङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटामः, ए, (कुक्कुट इव आभाति । आ + मा +
कः ।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरकसर्पविशेषः । तत्पठ्यार्थः ।

कुङ्कुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुङ्कुटाहिः, पुं, (कुङ्कुटः तच्छरण इव अहिः सर्पः ।)
 कुङ्कुटभसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुङ्कुटिः, स्त्री, (कुङ्कुट इव आचरति । आचारे
 किंपि इन् ।) दम्भचर्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुङ्कुटी, स्त्री, (कुङ्कुटि + वा ङीप् ।) चन्दतचर्या ।
 इति मेदिनी ॥ जेखी । इति शब्दरत्नावली ॥
 टिक् टिक् इति भाषा शास्त्रमीदृशः । इति
 जटाधरः । (यथा, सुसूते उत्तरतन्त्रे । ६० अ० ॥)
 “कुङ्कुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाशविषाणिके” ॥
 योषिदिशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
 कुङ्कुटीप्रसं, स्त्री, (कुङ्कुटी इति संज्ञकं प्रसं निय-
 मविशेषः ।) भाद्रपक्षसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः ।
 तद्विवरणं कलितसप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कुङ्कुभः, पुं, (कुङ्कुशब्दं भावते । भाष् + बाङ्गल-
 कात् ङः । यदा कुङ् इत्ययत्तं कौति शब्दायते ।
 कु + बाङ्गलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
 २ । ५ । ३५ । याङ्कुका इति भाषा ॥
 कुङ्कुरं स्त्री, मयिपयम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ।
 गार्ग्याना इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “स्यौग्येयकं वहिर्वहं सुक्कवर्हं कुङ्कुरम् ।
 शीर्षरोमं मुकक्षामि मुकपुष्पं मुकच्छदम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये १ भागे ॥ गुणा-
 चास्य स्यौग्येयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुङ्कुरः, पुं, (कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्तिप् । कुक्
 यत्किञ्चिदपि मृङ्गकं जगं दृष्ट्वा कुरति शब्दा-
 यते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुङ्कुर इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । कौजेयकः २ सारमेयः ३
 मृगदंशकः ४ सुनकः ५ भवकः ६ आ ७ । इत्य-
 मरः । २ । १० । २१ ॥ कुङ्कुरः ८ सुनः ९ मुनिः १०
 आनः ११ । इति तट्टीका ॥ भवणः १२ भक्तः
 १३ वज्रकाङ्कः १४ वकारिः १५ रात्रिजागरः
 १६ कालेयकः १७ याम्यमृगः १८ मृगारिः १९
 मूरः २० शयाजुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्य गुणाः ।
 “ब्रह्मणी स्वस्वसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च वडेते च शुणो गुणाः” ॥
 इति चायकम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।
 “मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थमस्तीक्ष्णता ।
 आनः पोथ्यास्ततस्तेषामपि वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 गुणजातिप्रभेदेन मुनो मेदो ह्यनेकधा” । तद्यथा ।
 “सात्त्विका राजसास्तेव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
 अश्वान्ता अपरिच्छीयाः पवित्राः स्वयमोजिनः ।
 आनस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥
 कुडा वज्रधुनौ दीर्घा गुरुवक्त्रस्तनूदराः ।
 जाङ्गलस्था नाङ्गिकाश्च आनस्ते राजसा मताः ॥ २
 अल्पभमेय ये आनता लज्जालिङ्गा गुरुदराः ।
 आनस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाख्याः ॥ ३
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्धा सर्व एव हि ।
 सुधा दीर्घा लब्धकणां लघुपुष्पास्तनूदराः ॥
 सुसुक्ताखरदन्ताश्च आनस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
 रक्षाङ्गास्तनुमोमानो लज्जालिङ्गास्तनूदराः ॥

दीर्घा दीर्घा गुरुदराः आनस्ते लज्जालिङ्गास्तनूदराः । २
 ये पीतवर्णा मृदवस्तनुमोमान एव च ॥
 कुडा कुडा लज्जालिङ्गास्ते आनो वैष्णवास्तनूदराः ॥ ३
 लज्जालिङ्गास्तनुमोमान दीर्घरोमाश्च एव च ॥
 यजुर्ह्यः अमयुक्ताश्च ते आनः शूद्रजातयः ॥ ४
 लघुप्रमाणास्त गुरुदरा ये
 येऽमेधमन्ता वज्रपुष्पाश्च ।
 प्रवृद्धपुष्पा लघुपुष्पास्तनूदरा
 सेवान्यथाः कुङ्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
 दिजातिविज्ञसंसर्गात् दिजातिः आ भयावहः ।
 लज्जालिङ्गास्तनुमोमानाश्च त्रिजातिर्धननाशनः ॥
 भोजोऽपि ।
 दिजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः आमहीभूताम् ।
 मयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाजमम् ॥
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः । (मुनिविशेषः ।
 यथा महाभारते । २ । ४ । १० ।
 “कुङ्कुरो वेज्जुज्जोऽय कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविहांसो हतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कुङ्कुरः, पुं, (कुङ्कुरः कुङ्कुरगन्धोपकृतितः इत्युक्तः ।)
 लक्ष्यविशेषः । कुङ्कुरशोका इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । ताम्बूलः २ सुष्यपत्रः ३ मृदुच्छदः
 ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । क्षर-
 रक्तकफनाशित्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 “तन्मूलमाद्रं नितितं वदने मुखशोषहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुङ्कुरी, स्त्री, (कुङ्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
 कुङ्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरमा २ आनी ३ सारमेयी ४ मुनी ५ मवी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुङ्कुवाक, पुं, (कुङ्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो-
 यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुत्तः, पुं, (कुम्भनिष्कर्षे + “उन्दिगुधिकुम्भश्च” ।
 उणां इ । ६८ । इति सः क्तिप् ।) कुत्तिः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तादित्तिः ॥
 कुत्तिः, पुं, (कुम्भनिष्कर्षे + “अधिकुम्भिशुभ्यः क्तिप्” ।
 उणां इ । १५५ । इति क्तिप् ।) उदरम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
 “यात्रोचितं विज्ञाणादि । त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहमुचितो भद्र कुत्तौ काव्यस्य भाविनि” ॥
 दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
 “कुत्तिसु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः” ॥)
 कुत्तिम्भरिः, चि, (कुत्तिं विभर्तीति । भृ + लः
 + मुम् च ।) आत्मभरिः । खोदरपूरकः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २१ ॥
 कुत्तिरन्तुः, पुं, (कुत्तौ रन्तुं हिंस्त्रं यस्य ।) नलः । इति
 निर्घण्टः ।
 कुङ्कुमं, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य
 अर्थ आद्यश्च । यदा कुङ्कुते आदीयतेऽर्थौ । कुङ्
 आदाने उभक् निपतनात् मुम् ।) सनामख्यात-
 गन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा ।
 (यथा भाषे ११ । १४ ।
 “कृतधनविभमेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।

भक्त्यद्वैतमोभिर्भूषणं पश्चिमाशाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । काशीरजम् २ अग्निशिखम् ३
 वरम् ४ वाङ्गीकम् ५ पीतनम् ६ रत्नम् ७
 सङ्गीतम् ८ पिम्पनम् ९ धीरम् १० जोहित-
 चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । आत
 १२ वाङ्गीकम् १३ वरवाङ्गीकम् १४ रत्नचन्दनम्
 १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशिखरम् १६ अक्षक
 १७ काशीरजम् १८ पीतनम् १९ काशीरजम्
 २० वचिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३
 सुखम् २४ वरेष्णम् २५ अक्षयम् २६ कालेयकम्
 २७ जागृकम् २८ कान्तम् २९ वज्रशिखम् ३०
 केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केशरम् ३३ हरि-
 चन्दनम् ३४ लज्जम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७
 जोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुदभित्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासवातकफ-
 कण्ठरोगमूत्रमूलविषदोषनाशित्वम् । रोच-
 नत्वम् । तनुकान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रेचकत्वम् । विषयताकण्ठनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ क्षिप्तत्वम् । शिरोरजप्रवणजन्तुवमिषक-
 दोषत्रयापहत्वम् । वस्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका
 च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
 “काशीरदेशे स्तेषे कुङ्कुमम् यद्वेदितं तत् ।
 सुष्यकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
 वाङ्गीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
 केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सुष्यकेशरम् ॥ २ ॥
 कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
 इषत्याखरवर्णं तदधमं खलुकेशरम्” ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुङ्कुनी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णाऽस्यस्याः । अच् गौरा-
 दिवात् ङीष् । ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (कुङ्कु-
 मीति केचित् ॥)
 कुच, ज रोधपर्वकौटिल्येखने । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (आ-परं-भक्तं, अकं च-सेट्-ज्वलां ।)
 ज कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जङ्गीभाव
 इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो वर्तते । यस्मिन्
 प्रमुदिते राशि तमः सङ्गोचति क्षितौ । पर्वः
 सम्यक् । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, पि सङ्गोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुरां-
 परं-अकं, सेट् ।) प्रायः संपूर्णस्य प्रयोगः । पि-
 संकुचति अकुचीत् कुकोच । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (आ-परं-अकं-सेट् ।) कोचति ङङ् ।
 मृदुमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नामार्थे
 षठ्ति । तन्मते तारस्त्रिज्जगता । कोचति काशीं
 वयिक् चिह्नणयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोचे ।
 “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।) क्षमः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामावधे ।
 ५ । १३ । ५७ ।)

कुचेला

“अथा वक्षसि आन्यान्तस्याप्यपराः कुचे ।
उत्पन्नान्कटीपुटमन्योन्तं समुपाश्रिताः” ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवर्द्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
“पुष्पाणां मुकुते गन्धो यथा सप्तपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तावद्ये पुष्टत्वात् स्थितिमेति हि ॥
कुचमार्गा प्रयुक्तानां गन्धः प्रादुर्भवत्यथा ।
रोमराज्यादयः पुष्पां नारीणांमपि यौवने ॥
जायते ऽत्र च यो भेदो सौयो व्याख्याततः स च” ॥
व्याख्यानं यथा,—

“पुष्पां रोमराजिभ्यश्चप्रभृतयः

नारीणांस्तु रोमराजी क्षमार्त्तवादयः” ॥

कुचविक्रमा, स्त्री, (कुत्सिता चविक्रमा कोपना इव ।
विक्रमिकादितया तथात्वम्) । मूर्च्छावता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, स्त्री, (कुत्सितं गन्धहीनतया यचन्दनं
यदा कौ एधियां चन्दनमिव) । रक्तचन्दनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पञ्चाङ्गम् । वक्रम्
काट् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥
कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्याया
यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पतङ्गं रङ्गनं रक्तं पञ्चाङ्गं कुचन्दनम्” ॥

कुचपत्रम्, पुं, (कुच इव पत्रं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्तथात्वम्) । दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणपर्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः) ॥

कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + णच्) ।
कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । २ । १
३७ ॥ (दुर्गमदेशगता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।
“प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ऋगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः” ॥ कुक्षाने चरतीति । कान्तारादि-
पर्यटकः । कौ एध्यां चरतीति । भूमिचरः ॥
यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३, १४ ।

“दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।

अध्वगाः परितप्येयुर्दृष्ट्वातो दुःखभागिनः ॥

आदित्यः सत्यमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः ।

परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते” ॥

कुचायं, स्त्री, (कुचस्य कुचयोर्वा अयम्) । क्षमाय-
भागः । तत्पर्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७७ ॥ चूचुकम् २ । इति तट्टीका ।

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी) । इति रत्न-
माणा । चुकिका । चुकापानं इति भाषा ॥

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाङ्गकात् इकन्) ।
मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंभिया
इति भाषा ॥

कुचेला, त्रि, (कुत्सितं चेला वक्षं यस्य) । कुवासाः ।
परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥
(कुत्सितं चेलामिति विग्रहे । स्त्री, जीर्णवस्त्रम् ।
यथा, मनुः ६ । ४४ ।

“कपाणं वक्षसूत्रानि कुचेनमसहायता ।

समता च सव्यंस्त्रिभ्रतस्तुल्यस्य वक्षसम्” ॥

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्गुधा इला भूमिः निद्रा वा
यस्याः) । विद्वज्जर्णी । इति मेदिनी (यथा, मैत्रेय-

कुम्भटिः

रत्नावल्याम् ।

“कुचेला कुचका राजभेदनामा च ग्रथिका” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“अम्बुष्ठान्मृगीपाटा कुचेला पापचैलिका ।

एकास्त्रीला वरा निक्ता प्राचीनौकाशिवानुका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कुचेली, स्त्री, (कुचेन + गौरादित्वात् ङीष्) । अम्बुष्ठा ।

इति रत्नमाणा ॥ आकनादि-इति भाषा ॥

कुम्भं, स्त्री, (कोः एधियाः दुःखं व्यति दर्शनाप्राणा-
दिना लुगतीति । कु + कौ + कः) । कुमुदम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्याया
बोद्धव्याः) ॥

कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्) । उ कोजित्वा कुजा । स्तेवं चौर्ध्वम् । इति

दुर्गादासः ॥

कुज, इ अथ्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भां-परं-सकं-
सेट्-इदित्) । कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुजः, पुं, (कोः एधियाः जायते । कु + जन् + ङः) ।

मङ्गलयज्ञः । (यथा, मङ्गलयज्ञस्तोत्रे । “अङ्गारकः
कुजो भीमः” इति) । नरकासुरः । (यथा,—

“तत्राहुताका नरदेवकन्याः

कुजेन दृष्ट्वा हरिमाश्रयन्तुम्” ॥

भीमङ्गलगते ३ । १८ ॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भजः, त्रि, (कोः एधियाः कौ वा जम्भजः
मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः) । चौरविशेषः ।

इति हारावली । सिंदेल चौर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इणच्) ।

कुजम्भजः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः एधिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन
सन्ति अस्याः इति अच् ततश्चात्) । यथा,—

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।

विन्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥

इति मन्मोक्तनवपत्रिकासु “तव ध्यानमिदं मर्त्ये”

इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम्) ।

कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः एधियाः
जायते । जन + ङः टाप् च । सीता देवी भूमेः

तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।

“ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिससमम् ।

तत्पुत्रश्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥

द्वौ पुत्रौ तस्य सङ्गातौ यक्षभूमौ परौ सुतौ ।

एका च दुहितृ साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा” ॥

कुजिज्ञः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् ।

क्षिप्रत्वम् । गुह्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । वाते हित

त्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्यप्रकाशम् ।
कुञ् + क्षिप् न कुत्वम् । भट् संघाते इन् । ततः

कर्मधारयः) । कुम्भटिका । कुया । कुयासा इति

च भाषा । तत्पर्यायः । धूममहिनी २ रताम्नी

२ कुहेनिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति

त्रिकाण्डशेषः । अस्य गुणाः । स्फुटत्वम् । तमोगुण-

प्रायत्वम् । कषयितकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्जरः

कुम्भटिका, स्त्री, (कुम्भटि + क्त्वाच् कन् टाप्) ।

कुम्भटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भाटी, स्त्री, (कुम्भटि + स्त्रियां वा ङीप्) ।

कुम्भटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्षनं, स्त्री, (कुक्षति क्त्वाच् । कुन्च + करणे ल्युट्) ।

नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वाताद्या वर्त्मसङ्गोचं जनयन्ति यदा मनाः ।

तदा मद्युं न शक्नोति कुक्षनं नाम तदिदम्” ॥

इति भाववकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्गोचः । यथा

सम्भृते ।

“कुक्ष्यात् शिरागतं मूलशिरा कुक्षनपूरयम्” ॥

कुक्षपणा, स्त्री, (कुक्षं कुक्षितं फलं अस्याः) । कुक्षायत्री ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्षिः, पुं, (कुन्च + इन्) । अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।

यथा, स्मृतिः ॥

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम्” ॥

कुक्षिका, स्त्री, (कुन्च + क्त्वाच् + टाप् इत्वंच्) ।

गुप्ता । कुञ्च इति भाषा । वंशशाखा । कक्षि इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षण्यनीरकः । इति

जटाधरः ॥

(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।

“मरिचः कुक्षिकाम्बुष्ठा वृक्षाणाः कुङ्कुमाः एधक्” ॥

इत्यादिषु द्रव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।

१८ अः) । कुक्षिका । कुञ्जि चावि इति च भाषा ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यभेदः । कुञ्च इति भाषा । यथा । “कुक्षिकवैनं

विस्माययति भाषयति” । इति मुग्धबोधम् ॥

कुक्षितं, त्रि, (कुन्च + क्तः) । वक्रम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ७२ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।

“आकुक्षिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां

नभोविभागात्तरन्नावतीर्य” ॥)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं स्त्री, (कौ जायते जन + ङः । एषोदरा-

दित्वात् सुमि साधुः) । पर्यतादेर्नतापक्षवादिभिः

समन्ताद्वादितर्गो गङ्गरादिदेशः । इति मधु-

प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च जतादिभिराक्षा-

दितस्य स्थानस्य मध्ये म्रूयदेशः । इत्यमरः । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३८ ॥

(यथा, पद्माङ्गदूते १ ।

“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा कान्तिदिन्द्रीवराक्षी

उन्मत्तेव स्फुरितकक्षरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

अचैवास्ते सुररिपुरिति भ्रान्तिद्वृत्तिसहाया

त्वक्ता गेहं भटिति यमुना मङ्गकुञ्जं जगाम” ॥)

हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्थस्य ।
कुञ्ज + “रप्रकरणे खमुखकुञ्जश्चः उपसंस्थानम्” ।

वार्त्तिकं इति २ ।) । हस्तो । (यथा, महाभारते

३ । दैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।

“कुञ्जरस्त्वेव संग्रामे परिहृष्टाङ्गुश्रयश्चम्” ॥)

उत्तरपदे श्लेषवाचकः । यथा पुस्तककुञ्जर इत्यादि ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,

महाभारते । ३५ । १५ ।

कुटः

“कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ।
केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पर्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे
४ । ४१ । ५० ।

“ततः शकध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्मितं विश्वकर्मणा” ॥

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाली पिप्पली ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दभाषा ॥ (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवर्तितार्थः ॥)

कुञ्जरदारमूलं, स्त्री, (कुञ्जरपिप्पल्या इव दारं उग्रं
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्थस्याः ।
रप्रत्यये अच् तत आदिवात् टाप् ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा,—
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिन्ना बहुपुष्पी च वज्रिष्वाणा च सा स्मृता” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
न्वास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलादृक्षः ।
इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारतिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ।) शरभः
इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिशब्दो-
ऽर्थः ।)

कुञ्जरालुकं, स्त्री, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । इत्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्रयते । अश्र भोजने +
कर्मणि श्यट् ।) अश्रयदृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।
२० ॥ (अश्रयशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातिवात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, स्त्री, (कुञ्जितं अजमिव अलं यच्च । एषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

कुञ्जवल्ली, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्ली ।) निकुञ्जिकास्त्रादृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज + यण् + टाप् इत्वं च ।)
क्षय्यजीरकः । कुञ्जिका इति कश्चित् पाठः । इति
जटाधरः । निकुञ्जिकास्त्रादृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमखरी । इ कुण्टयते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
शोकः । इति दुर्गादासः ॥

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सक-सेट् ।) शि कुटति अकुटीत् कुकोट
कौटिल्यमिह कुटिणीभावः कुटिणीकरणम् ।
इति दुर्गादासः ॥

कुट क छ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । क छ कौट-
यते । एषोऽन्वेर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं स्त्री, (कुट + कः ।) कलशः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥

कुटः, पुं, (कुट + कः ।) कौटः । इति मेदिनी । गङ्

१३६

कुटञ

इत्यादि भाषा ॥ शिनाकुटम् । पातरमाङ्गा ज्ञातुङी
इति भाषा । दृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्वतः ।
इति हारावली ॥ (कुटिले चि, यथा, अङ्गवेदे
१ । ४६ । ४ । “हविषाजारो अपां पिपतिं
पपरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षाभिः” ॥)

कुटञः, पुं, (कुट्टं हभूमिः टङ्गते आच्छाद्यतेऽनेन ।
कु + टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृह्णाच्छाद-
नम् । इति शब्दभाषा ॥ आल इति ख्यातः ॥

कुटञ्जकः, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शकध्वादित्वात् साधुः ।)
दृक्षतागहनम् । दृदिः । आल इति भाषा ।
गृहभेदः । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥ कुंङे
इति भाषा ॥

कुटञः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते चि + डः ।)
कुटजदृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटञः, पुं, (कुटे पर्वते जायते । जन् + डः ।) पुष्प-
दृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुङ्की इति
भाषा ॥ (यथा, मावे ६ । २५ ।

“कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरि दधिरिगुविदम्भनाम्” ॥)

तत्पर्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ कौटजः ५ । इति तट्टीका ॥

दृक्षकः ६ शक्रपर्यायः ७ । इति रत्नमाला ॥
कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
११ प्रादृष्यः १२ शत्रुपादपः १३ वरतिलः १४
यवफलः १५ संयाही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्राद-
वेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शत्रुशाली च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो दृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
शित्वम् । अतिसृतस्य तस्य गुणः । रक्तपित्तत्वग्दोषा-
शानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कुटजत्वकृत्तः काथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वतोसारमुद्भवेत्” ॥
“कुटजस्य पलं यास्त्रमष्टभागजले षट् तम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैव लसीकाभं षट् तं तमुपकल्पयेत् ।
तस्याङ्गकर्मतन्त्रेण पिवेदृक्तातिसारवान् ॥
अथ षडमरुतीयोऽपि मृत्योर्याति श मोक्षरम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंघेऽतिसाराधिकारे ॥)
अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥

कुटञ्जटं, स्त्री, (कुटन् वक्त्रीभवन् कन् नटति । नट
स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तमुक्तकम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १२१ ॥ केउटिया सुता इति ख्यातम् ।
केसुर इति गीर्वाणः । इति तट्टीका ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।

“पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्त्तं कुटञ्जटम्” ॥

कुटिञ

इति वामटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।

अस्य पर्यायाः यथा ।

“कुटञ्जटं परं बल्यं सुस्तानच्च परीक्षवम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कोसकी मोघा । गुडतजी इति च । इत्यन्तु वितु-
मकनाली दृक्षस्य त्वक् सुस्ताकृतिः ॥

पर्यायाश्च-यथा ।

“कुटञ्जटं दासपुत्रं बालेयं परिपेक्षवम् ।

अवगोपुर्गोनर्कैवर्त्तमुक्तकानि च ।

सुस्तावत् पेक्षवपुटं युक्ताभं स्याद्वितुमकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे । गुणा-
न्वास्या वितुमकशब्दे ज्ञातव्याः ॥

कुटञ्जटः, पुं, (कुटन् कन् नटति । नट् + अच् ।)
श्लोनाकदृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥

(अस्य पर्याया यथा ।

“श्लोनाकः श्लोमयश्च स्यान्नटकङ्कटुदृक्षः ।

मण्डूकपर्यपत्रोयं युक्तानासकुटञ्जटः ।

दीर्घहन्तो रजुश्चापि पृथुश्लिषः कटम्बरः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । श्लो-
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपञ्जालात् प्राति दृक्षति । कुट्
+ पा + कः ।) सुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोप-
नम् । (कुट + “उभिकुटिदकीति” । उणां ३ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुङ्कुव-
परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्मणे स्त्री । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, स्त्री, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) कुटरः
मशानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
कारणः ॥

कुटरः, पुं, (कुट + “कुटः क्लिप्” । उणां ४ । ८० ।
इत्यङः क्लिप् ।) वस्त्रादृक्षम् । इत्यादिकोषः ॥
कानात् ताव इति भाषा ॥

कुटराणा, स्त्री, (कुटेषु दृक्षेष्ु अरणा । शकध्वा-
दित्वात् साधुः ।) त्रिदृता । इति रत्नमाला ॥
तेउङी इति भाषा ॥

कुटलं, स्त्री, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट् + करणे
कलच् ।) पटकम् । इति हारावली ॥ आल द्वाद
इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानय-
नार्थं गृह्णाति या । कुट + हृ + गण् टाप् इत्वं
च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुण्टते सञ्चीयते इत्यादिभिः असौ ।
कुट् + “कु गृ गृ पृ कुटीति” । उणां ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुण्टते क्लिद्यते ऽसौ । कुट क्लेदने + “कुटि
काण्योर्नलोपश्च” । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) दृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिरुतिः ॥ (पर्वतः । इत्युपपन्नदत्तः ।
४ । १४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिषं जले चरतीति । कुटि +

कुटुम्ब

चर + टः ।) नमस्कृतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मुमुक्षु इति भाषा ॥
 कुटितं, चि, (कुटं कौटिल्यं नावमस्य । कुट् + इतच्
 कित् ।) कुटितम् । इत्युणादिकोषः ॥
 कुटीरं, स्त्री, (कुटते निम्नीयते यत् । कुट् + इरन् ।)
 कुटीरम् । नवकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कुटितं, चि, (कुट् वलीभावे + बाङ्गलकात् इणच् ।)
 कुटितम् । वीणा इति भाषा । तत्पर्यायः । चराणम्
 २ वज्रिणम् ३ जिह्वाम् ४ उर्मिमत् ५ कुक्षितम् ६
 मतम् ७ आविष्टम् ८ सुप्तम् ९ वेक्षितम् १०
 वक्रम् ११ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७२ ॥ मङ्गुरम् १२ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्गु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्
 १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । २३ ।
 “ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं सुखम् ।
 निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ॥)
 तगरुप्ये स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया
 यथा,—
 “कालालुपारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 मङ्गोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम्” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ स्त्री, हन्वोभेदः ॥)
 कुटिका, स्त्री, (कुटितं वक्रं प्रजतीति । कुट् + इणच्
 + स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सरस्वती नदी । स्पृक्षानामगन्धर्व्यम् । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥ (राक्षिकामर्द्धमगिनी ॥ चि, अस-
 रणम् ॥)
 कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा डीप् ।) कुटः । गृहम् ।
 इत्यमरः ॥ २ । २ । ६ । (यथा मनुः ॥ ११ । ७२ ।
 “ब्रह्महा दादशसमाः कुटीं धत्वा वने वसेत्” ॥)
 कुटी, स्त्री, कुम्भदात्री । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरा-
 नामगन्धर्व्यम् । चित्रगुह्यः । इति मेदिनी ॥
 कुटीचक्रः, पुं, (कुट्या लोशेन पुलात्मेन चकते तद्वतीति ।
 कुटी + चक् + चञ् ।) पुलात्मीवी । तत्पर्यायः ।
 पुलात्मादः २ । इति चिकीर्षुषः ॥ (कुट्यां
 पर्यङ्कुटीरे चकते तद्वतीति वसतीति । सन्नगसि-
 भेदः । स च कर्मनिष्ठः । यथा—महाभारते
 १२ । १४ अध्याये ।
 “चतुर्विधा भिन्नवस्त्रे कुटीचक्रवद्भवौ ।
 हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ॥)
 कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी + चर + टः
 सार्धे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्मसंग्रहः ॥
 कुटीरः, पुं, (कुटी + स्वल्पार्थे रः ।) कुम्भगृहम् ।
 कुण्डे इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वल्पवेष्ट २ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १ । २८ ।
 “ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-
 समीरे । मधुकर-निकर-करमित कोकिण-कूजि-
 त-कुञ्ज-कुटीरे” ॥)
 कुटुम्बकः, पुं, (कुटुम्ब + सार्धे कन् ।) वृक्षलतागृह-
 नम् । पिटः । डोण इति भाषा । इति । चाल
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता ।
 गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुण्डे इति
 भाषा ॥

कुट्टकः

कुट्टम्, क ङ ह्रस्वम् । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-
 चालं-चक्रं-सेट् ।) चोदवर्गशेषोपधः । क ङ
 कुट्टक्यते । अयं कैश्चित् मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 कुट्टकः, पुं, (कुट्टक्यते पाकयति । कुट्टम् + कच् । यदा
 कुट्टक्यते पाक्यते सम्बध्यते वा । कुट्टम् + कर्मणि
 घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥
 (यथा, मनुः ॥ ११ । २२ ॥
 “तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुट्टमात्महीयति ।
 सुतशीले च विज्ञाय दत्तिं धर्मं प्रकल्पयेत्” ॥)
 कुट्टक्याएतः, चि, (कुट्टम्भरयाद्य व्याएतः नियुक्तः ।)
 कुट्टम्भोपगमासक्तः । तत्पर्यायः । अन्ध्यागारिकः २
 उपाधिः ३ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ११ ॥ (कुट्टमेन
 पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्याएतः संयुक्तः । मङ्ग-
 परिवारविशिष्टः पुत्रवः ॥)
 कुट्टमिनी, स्त्री, (कुट्टम्भः अतिशयेन अस्त्यस्याः ।
 अस्यर्थे इति । ततो डीप् ।) कुट्टम्भविशिष्टा ।
 पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-
 र्यायः । पुरग्री २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६ ॥
 पुरग्रीः ३ । इति भरतः ॥ पुरग्रीका ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
 “अपशोकमनाः कुट्टमिनीमनुगृहीत्वा निवा-
 पदत्तिभिः” ॥) द्युक्लुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ स्त्रीरिणी ३ जलकासुका ४ वक्रशल्या
 ५ दुराधर्मा ६ क्रूरकर्मि ७ सिरिष्टिका ८
 शीता ९ प्रहरकुटुवी १० शीतला ११ जलेकहा
 १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । याहित्वम् ।
 कफपित्तत्रणारक्षदोषकणूनाशित्वम् । रसायत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुट्टमी, [न्] पुं, (कुट्टम्भः अस्त्यस्य । अस्यर्थे इति ।)
 गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्यायः । गृही २
 गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
 “शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
 प्रायेण गृहीतान्त्रैः कन्यार्थेन कुट्टमिनः” ॥)
 कुट्टमी [न्], चि, (कुट्टम्भः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्यर्थे
 इति ।) कुट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुट्टम्भ-
 विशिष्टञ्च ॥
 कुट्टम्भौकः, [स्] स्त्री, (कुट्टम्भानां ज्ञातिबान्धवानां
 दार-पुलादीनां श्लोकः वासस्थानम् ।) कुट्टम्भवास-
 स्थानम् । इति जटाधरः ॥
 कुट्ट, क कुत्सायाम् । क्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा-पर-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुट्ट, क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
 चालं-सकं-सेट् ।) पञ्चमसूरी । टद्वयान्तः । क ङ
 कुट्टयते । एषोऽन्येन मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यच्च ।)
 अङ्गविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
 “भाज्यो हारः शेषकभाज्यवर्गः
 केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्यम् ।
 येन चिह्नौ भाज्यहारी न तेन

कुट्टकः

शेषश्चैतदुत्तमुदितमेव” ॥
 उदाहरणं यथा ।
 “एकविंशतियुतं शतद्वयं
 यद्गुणं गुणकपञ्चमद्वयम् ।
 पञ्चवर्जितशतद्वयोद्भूतं
 मुद्रिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥
 इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलब्धतादिभिर्भि-
 नन्ति क्विन्ति चूर्णयति वा । कुट्ट क्तेरे + एण् ।
 क्तेरे, चि । यथा, याज्ञवल्क्यः ॥ ३ । ४६ ।
 “दन्तोत्खलिकः कालपक्षाशो वाष्पकुट्टकः” ॥)
 कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते इति । कुट्ट क्तेरे + भावे ल्यट् ।)
 क्तेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-
 पणम् ॥
 कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति क्विन्ति नाशयति स्त्रीयां
 कुत्सनया । कुट्ट + सार्धे णिच् ततः ल्यट् डीप् ।
 यदा कुट्टते क्विन्ति स्त्रीयां कुत्सनया । कुट्ट
 क्तेरे + करणे ल्यट् डीप् च ।) पुत्रवेण सह
 परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्टनी इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १६ ॥
 कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी
 ५ रङ्गमाता ६ अर्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥
 कुम्भदासी ८ गणेशका ९ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।
 “तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचि-
 न्तयत्” ॥)
 कुट्टमितं, स्त्री, स्त्रीयां दशधाष्टकारचेष्टान्तर्गव-
 चेष्टाविशेषः । स्त्रीयां स्वाभाविकदशान्तरान्त-
 र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
 “केशस्तनाधरादीनां यस्तु हर्षोऽपि सम्भवात् ।
 प्राङ् कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूतनम्” ॥
 कुट्टारं, स्त्री, (कुट्ट + चारन् ।) केवलम् । इति । इति
 मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥
 कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-
 नेति शेषः । कुट्ट + चारन् ।) पर्वतः । इति चि-
 काण्टशेषः ॥
 कुट्टिमः, पुं स्त्री, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्दिष्टः
 निष्पन्नः इत्यर्थे इमम् ।) मयिभूः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ६ ।
 “मस्तुर्न मयिकुट्टिमोचितौ
 मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव” ॥)
 सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः ६
 इति मयुरानाथः ॥ दाक्षिमहत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं
 मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + ह + ण्वण्ठाए
 अत इत्वं च ।) दासी । इति हलानुसङ्गः ॥
 कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + ईरन् ।) पर्वतः ।
 इति हारावली ॥
 कुट्टलं, स्त्री, (कुट्टते नारकिभ्यो वल्गवा दीयते यच्च ।
 कुट + “वल्गदित्वात्” । उवाच १ । १०८ । इति कलच्
 तस्य सुट् च ।) वरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यच्च

कुठरः

रज्जुभिः पोडनम् । इति मयुः ॥
 कुड्गलः, पुं, स्त्री, (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति ।
 कुटि + “एषादिभ्यश्चित्” । उणां १ । १०८ । इति
 कणश्च ॥) विकासोन्मुखप्रौढकलिका । ईषद्विक-
 सिता कलिका । तत्पर्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥
 कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे ॥ २७ ॥
 “द्योतितान्तः समैः कुन्दकुड्गलायततः स्मितैः” ॥)
 कुठ क्विदि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुठेरः । कुठारः । कुठाकुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुठ इ खोटने । वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्त्री ।
 कर्मणि इ कुण्ठते । वैकल्यं विकलीभावः ।
 आलस्यं मन्दीभावः । कुण्ठति खण्डः शोकात्
 ह्रस्वो वा । इति दुर्गादासः ॥
 कुठः, पुं, (कुण्ठते क्विद्यतेऽसौ । कुठ क्तेने + कर्मणि
 घञर्थे कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५ ॥
 कुठरः, पुं, ((कुठ + बाङ्गकात् करन् ।) मशान-
 दण्डवन्धनार्थकम् । तत्पर्यायः । दण्डविष्यम् ।
 २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७४ ॥ (नागविशेषः ।
 (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५ ।
 “कुठरः कुङ्गरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 कुठाकुः, पुं, (कोटति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम् ।
 कुठ क्तेने + आकुन् क्तिञ् ।) पत्तिविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः । काठोकरा इति भाषा ॥
 कुठाटङ्गः, पुं स्त्री, (कुठारटङ्ग इव । एषोदरादित्वात्
 रणोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
 कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे
 आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाण इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुधितिः २ परसुः ३ परश्वधः ४ ।
 इत्यमरः ॥ २ । ८ । ६२ ॥ कुठारी ५ परसुः ६
 परश्वधः ७ परश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्गः
 ६ द्रुणः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
 “तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
 स्वभयसंसारतरोः कुठारम्” ॥)
 कुठारः, पुं, (कुण्ठते क्विद्यतेऽसौ । कुठ + कर्मणि
 आरन् ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठारः, पुं, (कुठ + आर ।) वृक्षः । वागः । इति
 मेदिनी ॥ शस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठिः, पुं, (कुठ + “कुठिकंयोरनोपस्व” । उणां ४ ।
 १४३ । इति इन् क्तिञ् ।) पर्वतः । वृक्षः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् क्तिञ् ।) कुष्ठम् । इति
 हारावली । कुड् इति भाषा ॥
 कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा ।
 कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + “पतिकठि-
 कुठीति” । उणां १ । ५६ । इति यश्च बाङ्ग-
 कात् तुमोऽभावः ।) अग्निः । इति शब्दमाणा ॥
 तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अजंकः । इति राज-
 निर्णयः ॥ वर्वरी इति ख्यातः ।
 (यथा, गोः रामायणे ३ । १७ । १० ।

कुडिशः

“दाडिमान् करवीराश्च अशोकास्तिलकास्तथा ।
 अशोकाश्च कुठेराश्च नीलाशोकाश्च सर्वशः” ॥
 कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + कः ।)
 पर्णासः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ७६ ॥ तुलसी इति
 ख्यातः । श्वेतच्छदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी
 वानु इ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्यायाः ।
 “अर्जुनः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्वरी । यतदर्थ-
 ऽस्य पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ।
 “वर्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्णाशस्तत्र कृष्णो तु कठिक्ककुठेरकौ” ॥
 गुणाद्यास्य वर्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) नन्दीहृद्यः ।
 इति राजनिर्णयः ॥
 कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते । जन् + डः ।) कुठे-
 रकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठेकः, पुं, (कुठ + एकक् ।) चामरवातः । चाम-
 रेण वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । मश्रुतः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सकञ्-सेट् ।) एतदाद्यास्त्वारः पञ्चम-
 स्वरिणः । बाल्यमिह शिशुयापारः । शि कुडति
 अकुडीत् सिताभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्ठते । कुण्ठति
 जगं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 कुड इ उ दाङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्ठते । उ
 कुण्ठते इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ क रत्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ क कुण्ठयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुडपः, पुं, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्य-
 मरटीकायां खामी ॥
 कुडवः, पुं, (कुण्ठति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड
 + कपन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । १३० । “उपनीय कमलकुडवं
 कथयति समयस्त्रिकित्सके हलिकः” ॥) स तु प्रत्य-
 चतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विप्र-
 स्तपरिमाणम् । द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत् ।
 तत्पर्यायः । अञ्जलिः २ अष्टमासम् ३ शरावार्द्धम्
 ४ । इति परिभाषा ॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
 “रसिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
 शुष्कद्रवार्थेष्वपि तुल्यमाणं प्रकीर्तितम्” ॥
 “प्रकृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
 अष्टमासश्च स ज्ञेयः” । इति शार्ङ्गधर्मस्य पूर्व-
 खण्डे । १ अः ॥)
 कुडञ्जली, स्त्री, (कुडी क्षुद्रा ऊष्णी कारवेल्ली ।) क्षुद्र-
 कारवेल्ली । इति राजनिर्णयः ॥
 कुडिः, पुं, (कुण्ठते दहते इति । कुडि दाङ् + इन् ।)
 शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
 कुडिशः, पुं, (कुण्ठते भक्ष्यतेऽसौ । कुड अदने +

कुणपः

बाङ्गकात् शः तत इट् ।) मत्स्यविशेषः । कुडिचि
 माच् इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । जघनत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । वातरोगे मथ्यत्वम् । रोचनत्वम् ।
 बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कुण्णः, पुं, (कुड बाल्ये + “एषादिभ्यश्चित्” ।
 उणां १ । १०८ । इति कणश्च कुडेरपि । मुट् च ।)
 कुड्गलः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥
 कुण्, स्त्री, (कुडि + तञ् साधुरिति यत् । कौते-
 रज्जादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः ।)
 भित्तिः । भित् देयान् इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।
 २ । २ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । १४५ । १० ।
 “सपिंसैर्नवसाभिश्च नात्तया चाप्यनल्पया ।
 मृत्तिका मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुण्णेषु दापय” ॥)
 विक्षेपनम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुण्यकं, स्त्री, (कुण् + कार्ये कन् ।) कुण्यम् । भित्तिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुण्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुण् भित्तिं क्षिण्वति विदार-
 यतीति । कुण् + क्षिद् + क्षिणिः ।) चौरविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदल चोर इति भाषा ॥
 कुण्यच्छेयं, स्त्री, (कुण्यक्षितं कुण्यस्य वा क्लेशम् ।)
 खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयाक्षेर गर्तं
 इति भाषा ॥
 कुण्यमत्सी, स्त्री, (कुण्ये मत्सी इव । मत्स्य + जाति-
 त्वात् ङीष् यणोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुण्यमत्स्यः, पुं, (कुण्ये मत्स्य इव ।) गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुण त् क आभाषे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋक्सो मूर्द्धन्योपधः ।
 कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उपकरणं दानादिना
 पोषणम् । श कुणयति दीनं दयालुः । कोयिता ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुणञ्जरः, पुं, (कुणं सुक्ताभादिकं जरयति । कुण + ज
 + बाङ्गकात् खच् ।) वृक्षविशेषः । वनवेतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कुणञ्जा २ कणञ्जः ३
 अरण्यवाल्लुकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 रक्षिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हित-
 त्वञ्च । यतश्चाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् ।
 मधुरत्वम् । रक्षिकारित्वम् । दीपनत्वम् । ईष-
 त्कषायत्वम् । संयाहित्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
 जघनत्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
 कुणपः, पुं, (कुण्यो + कपन् सख्यसारणञ्च ।) शवम् ।
 मृतशरीरम् । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ११८ ॥ (यथा,
 महाभारते-१४ । ६ । २२-२३ ।
 गारुड उवाच ।
 “उन्नतवेशं विभूत् स चक्रमीति यथासुखम्
 वाराणस्यां महाराज ! दर्शनेषुमर्त्येन्द्वरम् ॥

कुण्ड

तस्माद्द्वारं समासाद्य न्यसेयाः कुण्डपं कथितम् ।
 तं वृद्धा यो निवर्त्तते स सम्बन्धो महीपते ।” ॥
 एतदर्थं नृपसकलिक्रोऽपीति मयानन्दः ॥ पूति-
 गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वृद्धा
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-
 गन्धौ मिलिक्रोऽपि यथा,—
 “कुण्डपं मस्तुलुङ्गमं सुगन्धं कथितं वज्र” ॥
 इति माधवकारः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ “कुण्ड-
 पश्चाद्विज्ञाभ्याम्” ॥ इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
 १ अध्यायः ॥)
 कुण्डपी, स्त्री, (कुण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट-
 प्रारिका । इति मेदिनी ॥ गुणेशालिका इति
 भाषा ॥
 कुण्डालः, पुं, (कुण्ड + “पीयूषविभामिति” उणां ३ ।
 ७६ । इति । कालन् । सम्भसारणश्च ।) देशभेदः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिदक्षिः ॥ (अशोक-
 राजपुत्रेभ्यः । स च बौद्धः ॥)
 कुण्डिः, पुं, (कुण्ड + इन् ।) तुल्यदण्डः । इत्यमरमेदिनी-
 करौ । तुल्य इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
 “कक्षाक्षमध्ये कक्षाधक् कुण्डितं तत्र जायते” ॥
 इति वाभटे शरीरस्थाने ४ अध्याये ॥)
 कुण्डिः, चि, (कुण्ड + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
 कोषा इति भाषा ॥ (यथा, सुसुते ।
 “गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावसानिते ।
 भवेत् कुण्डः कुण्डिः प्रसूः” इति ॥)
 कुण्डिन्दः, पुं, (कुण्ड शब्दे + “कुण्डिपुल्योः किन्दच्” ।
 उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिदक्षिः ॥
 कुण्डकः, चि, (कुण्ड + क्वल् ।) स्तूलः । इति शब्द-
 माणा । मोटा इति भाषा ॥
 कुण्डः, चि, (कुण्डति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
 कुण्डि + क्वल् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्मण्यः । इत्य-
 मरः ॥ २ । १ । १७ ॥
 (यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
 “वैकुण्ठेऽपि कुण्डे वसतु मम मतिः कुण्डभावं
 विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥
 कुण्डकः, चि, (कुण्डति कुण्डयति वा आत्मानं जङ्गी-
 भूतं करोति । कुण्डि + क्वल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
 माणा ॥
 कुण्डितः, चि, (कुण्डि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
 यथा । “दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः” ॥
 इति महानाटकम् ॥
 कुण्डं, स्त्री, (कुण्डतीति । “अमल्लता डः” । उणां
 १ । ११३ । इति डः ।) मासभेदः । (कुण्डाते
 रक्षते जलं यत्र । कुण्डि + अधिकरणे क्वप् ।)
 देवजनाश्रयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
 चौघावा इति भाषा ॥
 तज्जलगुणाः । अभिक्रमकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
 मधुरत्वम् । जघ्नुषश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपा-
 जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः ।
 यथा, रघौ १ । ८४ ।
 “ध्रुवं कोव्येय कुण्डोभौ मेघेनावभृतादपि” ॥)

१३६

कुण्ड

होमीयाग्न्यालयः । तत्तु प्रायश्चित्तसंज्ञितं भवति
 तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
 “प्रागुदकज्वरणां भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” ॥
 प्रागुदकज्वरणां पूर्वानीषां उत्तरानीषां वा ॥
 तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानशक्तितायाश्च ।
 “सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” ॥
 चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
 “सहस्रे त्वय होतये कुर्वात् कुण्डं कर्मात्मकम् ।
 दिहस्तमयुते तच्च जलहोमे चतुष्करम्” ॥
 दिहस्तादिके यामलः ।
 “पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम् ।
 उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्तितम्” ॥
 पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोण-
 सूत्रेण ईशानाभिर्नृत्तिकोणदक्षसूत्रेण परिमितं
 यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं
 दिहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्विहस्तादिमितम् ।
 तथात्वे दिहस्तादिमितस्य चतुर्धरूपपरिमाणा-
 पत्तेः । जघ्नकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
 वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
 “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावद्विध्यते ।
 हस्तके मेखलान्तिखो वेदाग्निनयनाकुलाः ॥
 कुण्डे दिहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाकुलाः ।
 चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाकुलाः” ॥
 मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता ऋद्ध-
 टिताः । ताश्च खातदेवादाहो एकाकुलरूपं कण्डं
 परित्यज्य उक्तायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण
 वेदाद्यकुलाः । एतदिपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यव-
 हारतिरुहाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे
 रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
 चत्वारि ॥ मिश्रलामते ।
 “खातादेकाकुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥
 एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
 ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
 “सुक्तौ सुक्तौ तथा पृथौ जीर्णोद्धारौ तथैव च ।
 सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिशतम्” ॥
 शारदातिके ।
 “होतुरय योनिदासामुपर्यन्त्यपञ्चवत् ।
 मुख्यरत्नेकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
 षट्चतुर्धराकुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
 एकाकुलन्तु योन्ययं कुर्यादीषदधोमुखम् ॥
 एकैकाकुलतो योनिं कुण्डेभ्यन्धेषु वर्जयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव योन्ययमपि वर्जयेत् ॥
 स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्” ॥
 आसां मेखलानां अन्त्यपञ्चवदित्यनेन चतुरकुल-
 विस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाकुलान्तःसंकु-
 चितविस्तारः ॥ यामले ।
 “नालमेखलाभोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
 रन्ध्रे कुर्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥
 परिधौ स्तब्धियासामाह कन्दोगपरिशिष्टे ।
 “बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्त्वोऽप्रयाः ।
 जयो भवन्त्यशीर्णाया एकेवान्तु चतुर्दिशम् ॥
 प्रागयावभितः पश्चादुदगममथापरम् ।

कुण्डपा

न्यसेत् परिधिमन्त्रखेदुदगयः स पूर्वतः” ॥
 अत्रत्याः क्षिप्ररहिताः अभितोऽप्ये पार्श्वद्वये
 दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगयं उत्तरा-
 यम् ॥ वैशोकसारोऽपि ।
 “कुम्भद्वयसमायुक्ता अन्त्यदक्षवज्रता ।
 अकुलमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥
 कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
 नता मन्त्रा अकुलमितमृदुटितमेखलावेष्टनयुक्ता
 तथात्वे हस्तगणिताव्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
 तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
 “कक्षयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बजसन्निभाम् ।
 मुख्यरत्नेकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥
 नेत्रवेदाकुलोपेता कुण्डेभ्यन्धेषु वर्जयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदरधीः ॥
 नाभित्तत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।
 वहिरंशद्वये नाष्टौ पञ्चाणि परिकल्पयेत्” ॥ * ॥
 तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्मा ।
 “खाताधिके भवेद्भोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
 वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥
 मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
 भाव्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना हतम् ॥
 अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्डवर्जितम्” ॥
 अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
 “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
 हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्तं होमकर्मणि” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कुण्डं, स्त्री स्त्री, (कुण्डाते रक्षते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
 कुण्डि रक्षणे + क्वच् ।) स्थानी । इत्यमरभरतौ ।
 कुण्डः, पुं, (कुण्डाते रक्षते कुलं अनेन । कुण्डि-दात्रे
 + करणे घञ् ।) अमृते भर्त्सरि जारजः । जीवति
 भर्त्सरि उपपतिजातः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३६ ॥
 खामी वाँचिया चाकिते उपपतिजात विजन्म
 सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
 “पथौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्सरि गोलकः” ॥
 सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । २२३ । ६८ ।
 “कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तकश्च महोरगः” ॥)
 कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
 धाव्यकसंलक्षत्वात् ।) धाव्यकवधनाभिष्वङ्गः ।
 पतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनि कुण्डे कीट-
 इव ।) दासीकासुकः । इति मेदिनी ॥
 कुण्डगोलकं, स्त्री, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलकारं
 कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
 इन्द्रेणते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः ३ । १७४ ।
 “परदारेषु जायेते द्वौ सतौ कुण्डगोलकौ ।
 पथौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्सरि गोलकः” ॥)
 कुण्डकः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
 बाहुलकात् खः ङिञ् ।) कुम्भम् । कक्षपश्चादि-
 तस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुण्डपायः, पुं, (कुण्डे चमसैः पीयतेऽथ सोमः । कुण्ड
 + पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)
 क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डली

कुण्डलं, स्त्री, (कुण्डले रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + कृषादित्वात् कणच् । यद्वा कुण्डं तदाकारं नाति गृह्णातीति । ला + कः ।) लग्नामस्थान-कर्णभूषणम् । (यथा विष्णुध्याने ।

“ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्त्तो

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः

केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी” ॥)

तत्पर्यायः । कर्णवेष्टनम् २ । इत्यमरः । २।६।१०३ ।

पाशः । वलयः । इति मेदिनी । (पुं, कौरवकुलज-सर्पविशेषः । यथा महाभारते १।५७।१३ ।

“एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्तन्धः कुमारकः ।

बाहुकः प्रह्ववेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्तेते प्रविष्टा इववाहनम्” ॥

ऐलिङ्गे ऽस्य रत्नकाञ्चनवाचकता उक्ता । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रत्नपुष्पाः कोविदारो युग्मपञ्चत्तु कुण्डलः” ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप् ।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम् ।

तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धं चित्रयान्विताम् ॥

कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ।

तामुत्थाप्य महादेवो प्राशमन्मण्ये साधकः ॥

उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्चासं दृष्टासनः ।

अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।

तत्प्रभापटनयातं शरीरमपि चिन्तयेत्” ॥

इति तन्त्रसारः * ॥

गुह्यी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिष्टान्नविशेषः ।

जिलिपी इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा ।

“नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुण्डलो जलः ।

प्रख्याद्वपरिमाणेन दध्यस्नेन घटेऽपयेत् ॥

द्विप्रस्यां समितां तत्र दध्यस्नं प्रस्थसम्मिश्रितम् ।

घृतमज्जशरावच्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥

आतमे स्थापयेत्तावद्यथावदयाति तदस्त्रताम् ।

तां वृषकां घृताक्षीत्वा सितापाके तनुद्वये ॥

कर्पूरादिमृगान्धे च क्षपयिष्येऽद्वैततः” ॥

अस्या गुणाः ।

“यथा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिवर्णप्रदा ।

घातुद्विकरी बद्ध्या बद्ध्या चेन्द्रियतर्पणी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातौ ङीष् ।) मिष्टान्न-विशेषः । जिलिपी इति भाषा । इति पाकराजे-श्वरः * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“चिकीर्ष्यं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् ।

तद्गङ्गे कामवायुर्जीवरूपोऽतिप्रसन्नः ॥

अधोमुखस्तत्र तिष्ठः स्वयम्भुक्तेन चाल्यते ॥

नीवारमूकबन्धनी कुण्डली परदेवता ॥

शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धं चित्रयान्विता ।

सुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः ॥

काकिनी ह्यत्र वसति हारपाली सयष्टिका ।

यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः” ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम् ॥ (अस्याः पर्याया यथा, चण्डयोगदीपिकायाम् । ३ । १०४ ॥ कुटिलाङ्गी २

कुण्डिनः

कुण्डलिनी २ भुजङ्गी ३ शक्तिः ४ ईश्वरी ५ अर-न्धती ७ ॥ गुह्यी । काञ्चनकुण्डः । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुदाणो युगपञ्चकः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च समन्तकः स्वल्पकेश्वरो” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः । सर्पिणीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुण्डली, [नृ] पुं, (कुण्डलं अस्वस्य इति इनिः ।

कुण्डलाकारेण स्थितेऽस्य तथात्वम् ।) सर्पः । इत्य-मरः । १ । ८ । ७ ॥ वरगः । (कुण्डलं कुण्डलवदा-कारं शरीरे अस्वस्य ।) मयूरः । इति मेदिनी ।

चिचलमृगः । इत्यजयपालः । (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ११० ।

“अरौद्रः कुण्डली चकी विष्णुर्जितशसनः” ॥)

कुण्डलयुक्तः, जि । इति मेदिनी । (यथा गोः रामा-यणे । ३ । ६ । ११ ।

“इमे च पुरथा दिव्या यान्तस्य रथमन्तिकात् ।

परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः” ॥)

कुण्डाशी, [नृ] जि, (कुण्डं योगिकुण्डं तदुप-लक्ष्य कृत्य अत्राति जीवनयात्रां यापयतीति ।

कुण्ड + अण् + शिनिः ।) भगवन्तकः । कोटना इति भाषा । इति महाभारते दानधर्मः । (कुण्ड-स्य जारजातस्य अण् अत्रातीति ।) कुण्डाश्रमजी ।

तस्य नरको यथा,—

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदन्तथा ।

सूचो माहिषकश्चैव पर्वकारो च यो द्विजः ॥

आगारदाही मित्रज्ञः प्राकुनिर्यामयाजकः ।

रक्षिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीयते च ये” ॥

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । २०, २१ ॥ “रङ्गो-पजीवी नटमह्मादिवृत्तिः । कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः ।

पथ्यौ जीवति जारजातः कुण्डः तदश्रमजी ।

कुण्डाशी । सूचो पिशुनः । माहिषो माहिषोप-जीवी । यद्वा ।

‘महिषीबुच्यते भार्याभोगोपायार्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः” ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः । पर्वकारी धनादिलोभेना-पर्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्धकः । पर्वगामीति

पाठे पर्वसु स्त्रीगामी । प्राकुनिः पक्षिजीवी ।

शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थे यज्वा” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(घृतराष्ट्रपुत्रः । यथा महाभारते १।११७।१३ ।

“कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका” ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च ।) कमण्डलुः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिठरः । इति

शब्दचन्द्रिका । कुण्डि इति भाषा । (ताम्रकुण्डम् ।

स्यामी । सामवेदान्तगतं उपनिषद्दिशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।

“अथैकैकाक्षरं पूर्णं सूर्याभ्यासकुण्डिका” ॥)

कुण्डिनं, स्त्री, विदर्भनगरम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, हरिवंशे ।

“कुण्डिने पुण्डरीकाक्षः । भोजपुलस्त्य शासनात्” ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दास्ते च “वज्रलमन्य-

कुतुकं

जापि” । उयां । २ । ४६ । इति हगच् ।) सुवि-विशेषः । इत्युयादिकोषः । (यथा, आम्बकायने । “कुण्डिनां वाशिष्ठमेवावस्थकौण्डिन्येति” ॥

कुतुवंशीयन्यभेदः । स च घृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

यथा महाभारते १ । ६४ । ५६ ।

“हस्ती वितर्कः काथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः” ॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन् । ततो वा ङीप् ।) कुण्ड +

संज्ञायां वा ङीष् ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । २ ।

७ । ४६ ॥ स्यामी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्डले रक्ष्यते संसारान्धसन्तापेन ।

कुडि + ईरन् ।) मनुष्यः । (कुण्डले रक्ष्यते दुर्ब-लो येन ।) वलवति जि । इति धरणी ।

कुत् आस्तुतौ । सौचधातुरयम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुतपः । इति दुर्गा-

दासः ॥ कुत् अपत्यः कुतपः कालविशेषः । कृत्ति-

रक्षितकोहपाञ्च । इति केशित् ।

कुतः, [स्] अ, प्रत्ययः । पञ्चम्यर्थः । निङ्गवः । इति

विश्वः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १६ । ३७ ।

“सर्वभूतात्मके तात । जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रानिचकथा कुतः” ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुयस्य । पिङ्गकनेत्रत्वात् तथा-

त्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जि,

कुत्सितशरीरः । इति व्युत्पत्तिरन्योऽप्युः ॥)

कुतपः, पुं स्त्री, अङ्गोऽष्टमोऽंशः । दिवसस्याष्टमो

मूर्द्धन्तः । यथा,—

“अङ्गो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥

इति आङ्गतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् * ॥ पारि-

भाषिककुतपा यथा,—

“मध्याह्नः खड्गपाञ्च तथा नेपालकान्तलः ।

रौप्यं दर्भास्तिना गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

प्रापं कुत्सितमित्थाङ्गस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विभृताः” ॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥ स च चिंश-

द्वद्वदिनमाने द्वितीयाप्रहरणदद्यावधि तृतीय-

प्रहरणप्रथमद्वयपर्यन्तकालः । इत्यमरः । २।७।३१ ॥

स तु एकोद्विष्टाङ्गारम्भकालः । यथा,—

“आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादरौहिण्यं बुधः ।

विधिषो विधिसाध्याय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ॥

इति आङ्गतत्त्वम् ।

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृशामन्नमन्तयम्” ॥

इति श्रुतातपः * ॥ दौहित्रः । वाधम् । क्षाग-

जोमजकम्बलम् । कुण्डलम् । इति मेदिनी ॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा ।

तप + अच् । कुत् + कपन् वा ।) सुख्यः । वैश्या-

नरः । द्विजन्मा । अतिथिः । गौः । भागिनेयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुकं, स्त्री, (कुत् + बाहुलकात् उकण् ।) कौतु-

कम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, गुमानि-

कविकृतोपदेशशतके । १०२ ।

“कुतुकाय कोविदानां मूर्धमतीनां महोपकाराय ।

कुचचि

निरमात्कविर्गुमानिः प्रतोपदेशप्रबन्धमसुम्" ॥
कुतुम्, स्त्री, (कुतुम् + एषोदरादिवात् साधुः ।)
कुतुपः । दिनस्याहमसुप्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुतुम्, पुं, (कृष्ण कुतुः ततो ह्यु च । ततः एषोद-
रात् अकारागमे साधुः ।) चर्मनिर्मिताख्य-
खेप्राचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ छोट कुपो
इति भाषा ॥

कुतुः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् नाङ्गकात् कूः ।
टिओपञ्च ।) चर्मनिर्मितखेप्राचम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
कुतुयकः, पुं, (कु ईषत् तूययति सङ्गोचयति चटुः यः ।
कु + तूय सङ्गोच + गुण् ।) बालरोगविशेषः ।
स तु नेचरोगः । कुतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
णम् ॥

“कुतुयकः स्त्रीरदोषाच्छूनानेव वर्तते ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरश्च सवेम्बुजः ॥
शिशुः कुर्वाणलाटाक्षिकूटनासावधवर्णम् ।
प्रक्षो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्तमानोक्तमः” ॥
इति माधवकरः ॥ कुतुयक इत्यपि पाठः ॥
(यथा, --

“कुतुयकः शिशुरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ।
स्यात्तेन शिशुश्चूनतात्माक्षो वीक्ष्यक्षमः ।
स वर्तमानपैच्छिल्यकारणात्तादिसहः” ॥
इत्युत्तरतन्त्रे च अध्याये बामटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

“शुग्री भङ्गनिशाकलः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुतुयकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्रितं हितम् ॥
क्रिमिप्राणशिलादावर्जं नास्तीकाक्षिकगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुतुये स्याच्छूनानां पोषकीषु च ।
सदर्शनामूकचूर्णादञ्जनं स्यात् कुतुयके” ॥
इति वैद्यकचक्रपाशिसंघे बालरोगाधिकारे ॥
कुतुहणं, स्त्री, (कुतुं चर्ममयतलादिपात्रवत् अन्त-
र्हति सोत्सुकं करोति । हण् + अच् ।) अपूर्ण-
वस्तुदिवृत्ताद्यतिशयः । तत्पर्यायः ।
कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, नैषधे । १ । ११६ ।

“प्रियावियोगादिधुरोऽपि निर्भरं

कुतूहलाकान्तमगा मयागभूत्” ॥

नायिकाशङ्कारविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा साहित्य-
दर्पणे । ३ । ११६ ।

“रस्यवस्तुसमाचोके लोणता स्यात्कुतूहलम्” ॥
कुतूहलः, चि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुतूहलं, स्त्री, (कुत्सितं दण्डमिव ।) कुम्भी । इति हारा-
वली । पागा इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
विवक्षितार्थः ॥)

कुच, ख, (“सप्तम्यास्त्रज्” । ५ । ३ । १० । इति
त्रज् ।) कश्चिन् इति व्याकरणम् । कोपाय इति
भाषा ॥ (यथा, माहाभाटके ।

“हा । सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
कुच दृष्टा” ॥)

कुचचित्, ख, (कुच च चित् च इति इन्द्रसमासः ।

कुचः

शुग्धबोधमते “किमः त्वन्तास्त्रिभूतौ” । इति-
धित् । कोणखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
(यथा महाभारते । २ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुचचित् कचित्” ॥
कुच उ क न अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-
आत्म-उभय-सक-सेट् ।) पञ्चमसरी । दन्धवर्गा-
द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । उ क, यो न कुत्सयते
कुत्सयति । ह्यायुधः ॥ च, कुत्सयति कुत्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ते । कदाचित् परस्मैपदार्थो
अकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, स्त्री, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मग्नौ ४ । १६१ ।
“नास्तिभ्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुत्सनम्” ॥
कुत्सयते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्मः । चि कुत्सायुक्तः ।)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं जयविक्रययोर्निबद्धतया निन्दां
काति । ला + कः + टाप् ।) नीलीरुद्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।)
कुत्सनम् । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निन्दाः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवध्वंसः २० दृष्टा २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, स्त्री, (कुत्स् + कर्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, चि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्यायः ।
निक्षुद्रः २ प्रतिक्षुद्रः ३ अर्था ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १०
खेटः ११ गर्हाः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ रेफः १४ अरमः १५ आणकः १६
अणकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेफसः २० काण्डः २१
गर्हितः २२ अपक्षयकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ स्त्री । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अक-सक-सेट् इदित् ।) पञ्चमसरी । इ कर्मणि
कुथ्यते । स्त्री इह दुःखानुभवः । प्रीतार्तश्च न
कुथ्यतीति ह्यायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतिने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
अक-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । युकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अघोभां स्त्री वा । कुथ इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न शुभा-
गमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर
पिठेर भुज इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेणी २
आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परितोमः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परितोमः ७ कुथा ८
कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वीणः १० आस्तरः

कुदाक्षः

११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःखायी दिनः कुथः” ॥
यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

“प्रतश्च कुथास्तत्र सिंहाः समुपाहरन्” ॥

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशल्यम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । १६६ ॥ (यथा जेः रामायणे । २ । १० । १४ ।

“शास्त्रेषु यदा शिष्ये वनास्ते वनगोचरा ।

कुथास्तरयतल्लेषु किं स्यात् सखतरं ततः” ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)
निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि
देवेन हता । यथा ।

शुग्ध कुथः ।

“शृणु विष्णुयशःशृणु । कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।

कुथोदरीति विख्याता गगनाङ्गसमुत्थिता ॥

कीलकपुत्रस्य महिषी बिकलजननी च सा ।

हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निबध्नाक्षते ॥

शेते स्तनं पाययन्ती विरजं प्रसूतलसी ।

तस्या निन्दासवातेन विवशा वयमामताः ॥

दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।

शुगयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।

सेनागणैः परिहृतो जगाम हिमवद्भिरिम्” ॥

इत्यादि ॥

“सा कुथोत्थाय सहसा गनई परमाद्भुतम् ।

तेन नादेन महता विचक्षात्मानवन् जनाः ।

निपेतुः सैनिकाः सर्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥

सा रथांश्च गजांश्चापि विहतास्या भयानका ।

जघास प्रन्धासवातेः समानीय कुथोदरी ॥

सेनागणास्तदुरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।

यथर्तमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥

तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।

तत्रस्थां मुनयः श्रेष्ठैर्जपुश्चान्ये महर्षयः ॥

निपेतुरन्ये दुःखार्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

खड्गः पृष्ठयोधा ये जहृवुस्तन्निशाचराः ॥

जगतां कदमं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।

कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिन्दनः ॥

वागाभिं चेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यागदाशभिः ।

प्रज्वाल्योदरमध्येन करवाणं समाददे ॥

तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।

बलिभिर्भातभिर्व्याहृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥

वह्निर्व्यूह सन्निवेशः कल्किः कल्पाविनाशनः ।

सहस्राक्षो यथा खड्गकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥

योनिरन्याद्गजरथास्तरगाश्चाभवन् वह्निः ।

नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥

ते निर्गतास्तस्तस्याः सैनिकाश्चिरोक्षिताः ।

तां विवधुर्निक्षिपन्तो तरसा चरणौ करौ ॥

ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।

नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्वायन्ती च पर्यतान्” ॥

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदाक्षः, पुं, (कुं भूमिं दाक्षयति विदारयति । कु +

कुन्त

समर्थः सुखते ।

वा स्यादित्यर्थः । कुक्षसि कतं वायुः कुटिलामस्य
वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा”॥
यावद्वराजभार्या । सा च मरुतेन राजकुन्ता पृथा

कुन्दः

भासा ख्याता। तत्पिता गुरसेन तां राज्ञे कुन्ति-
भोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्त-
विद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाज्जतात् सूर्यात् कर्म
प्राप्ते। विवाहात् परश्च सा मृगीभूतस्य मुनेः
श्राप्तात् स्त्रीसङ्गमवस्थितस्य स्वामिनी महाराज-
पाण्डुराक्षया धर्मादुपधिष्ठिरं पवनाङ्गीमं इन्द्रा-
दङ्गीमं सुभवे। इति महाभारते १।१११-अध्यायः॥
इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह-
र्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नियं महापातकनाशनम्”॥
गुग्गुलुदण्डः। शक्ती। इति विश्वमेदिन्यौ॥
ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कुन्त्य ग स्त्रिभिः। स्त्रिभिः। इति कविकल्पद्रुमः॥
(प्रयां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्त्री। स्त्रिभिः
दुःखालुभवे। ग कुन्त्याति बहुभक्तार्त्तः। इति हला-
युधः। सुकुन्त्य। इति दुर्गादासः॥

कुन्त्यः, पुं, (कुन्त्याति दुःखसहजन्तमो भवति। कुन्त्य +
उन्।) बौद्धविशेषः। निगमचक्रवर्तिविशेषः। इति
हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं, स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितकेशं
यति नाशयति। कु + दो क्तेरे + कः। एषोद-
रात् मुम्। यद्वा कौतीति। “अब्दादयश्च”।
उणां ४। ६८। इति निपातनात् सिद्धम्।)
पुष्पवृक्षविशेषः। कुन्दफलेर गाढ इति भाषा।
तत्पर्यायः। माध्यम् २। इत्यमरः। २। ४। ७३॥
शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४
महामोदः ५ मनोहरः ६ सुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः
८ तापपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन-
हासः १२ मनोहः १३ वोरटम् १४ वरटम्
१५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

“ॐ हिमकुन्दमालामं देवानां परमं शुभम्।
सर्वेशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्”॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

“कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्।
कुन्दशीतं कषु श्लेषाशिरोरग्विषपित्तहृत्”॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषा-
यत्वम्। कैश्यभावत्वम्। कफपित्तहरत्वम्।
सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेषकारित्वम्। ग्राहि-
त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः, पुं, कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्याया यथा॥

“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भूमियन्त्रम्। कुन्द इति भाषा। कुवेरस्य निधि-
विशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरदण्डः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया
सत्ययुगे संसावतास्त्वाञ्च। विष्णुः। यथा महा-
भारते १३। १४६। १००।

“कुमुदः कुन्दः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः”॥

कुन्दः

यद्वा कुं एष्वौ कश्यपाय दत्तवान्। दा + कः।
द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रिय-
हत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा-
दानस्य दक्षिणास्वरूपवस्तुस्वरदाणादस्य तथा-
त्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

“सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चैष्टवान्।

तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुमन्दनः।

मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वस्तुस्वराम्”॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्।) कुन्दरुतः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अग्निकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं
दमयति नाशयतीति। दम + शिच् + अच् एषो-
दरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण
सुभवर्णात्वात्। कुन्द + मा + वणर्थे कः।) वि-
हासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतमिजार्थे दृ +
अच् एषोदरात् मुमि साधुः।) दण्डभेदः।

कुन्दरा इति कलिङ्ग ख्यातः तत्पर्यायः। कण्डुरः।
२ भिगटी ३ दीर्घपञ्चः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६
क्षेत्रसम्भूतः ७ सुदण्डः ८ मृगवस्त्रभः ९। अस्य
मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्ताति-
सारनाशित्वम्। गोघनानां प्रशस्तत्वम्। वन-
प्रतिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत्
निर्मलानि धर्मास्तुवन्त्येति फलानि सति ददाति।

कुन्द + रा + कः। यद्वा कुं एष्वौ, हिरण्याक्षदैव्यं
हस्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार-
यति। दृ + शिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः।
विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४६। १००।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः”॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दाणां पद्मानां समूहः। खला-
दित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्म-
समूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु + दृ + बाहुल-
कात् ङुः।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
माला अमरटीका च॥ (कुन्दरुशब्दे ऽस्या विव-
रणं ज्ञातव्यम्॥) मृषिके पुं। इति शब्दरत्ना-
वली॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे +
उरन्।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां
भरतः॥

कुन्दरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उरति। उन् + जञ्वा-
दित्वात् निपातनात् साधुः।) खनामस्यातसुग-
न्धिद्रव्यम्। यस्य निर्घासे कुन्दरुलोपि इति
ख्यातिः। तत्पर्यायः। पालङ्गा २ मुकुन्दः ३
कुन्दः ४। इत्यमरः। २। ४। १२१॥ पालङ्गी ५
मुकुन्दः ६ कुन्दः ७ कुन्दरुः ८। इति तट्टीकायां
भरतः॥ कुन्दरुतः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११
कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ वज्रगन्धः
१५ पालिन्दः १६ मीयकाः १७ तीक्ष्णगन्धः १८
वकी १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दरुनामधुरनिस्तलीयस्य कण्डुरैरेत्।

कुपीलुः

अवरखेदग्रहानक्षत्रीमुखरोगकफानिक्तान्”॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तनाशनाशित्वञ्च। अस्य
पानलेपनयोगुणाः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्ति-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षो-
ज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संयुते
ऽष्टादशशतिकाप्रसारणी तैले॥

“कर्पूरं कुन्दरुनिशानवक्रध्यानचन्दनम्”॥ *॥)

कुन्दरुतः, पुं, स्त्री, (कुन्दरु + साधे कन्।) कुन्दरुनाम
सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दरुकी, स्त्री, (कुन्दरुत + जातित्वात् ङीप्।)
शक्तीकृच्छः। इत्यमरः। २। ४। १२४॥

कुप इ कि स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्त्री। इ कुम्पते।
कि कुम्पयति कुम्पति। स्तुतिराश्वासनम्। इति
दुर्गादासः॥

कुप, क युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-
अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट्-इदित्।) कोपो नेचनौहितादि-
हेतुश्चित्तविकारः। य, कुपयति माता शिशवे। इद्
अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वाश्रित्यं
छ इत्यन्ये। “कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्या
हरीतकी”। इति तु कुप्यतीति कुप ततः स
इवाचरति इति छे साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपयः, पुं, कुत्सितः पश्याः। (पाणिनिमते कापय
इति नित्यं स्यात्। बोपदेवमते तु “पथि पुषवे
वा”। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) का-
पयः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते
५। ६। १०। “सधर्मपथमकुतोभयमपहाय
कुपयपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्त-
यिष्यति”॥

कुपयः सेखत्वेनास्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्।
कुपयगामिनि, चि। यथा महाभारते १। ६। ७। २६।
“कुपयस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन्। महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः”॥)

कुपाणिः, चि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः।
इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति।
प्रीत्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्पते रण्यते मत्सोऽच। कुप इ कि
स्तुतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनिः। किञ्च ङीप्
एषोदरादित्वात् साधुः।) सल्पमत्स्यधानी। इति
शब्दरत्नावली। खालुह इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विलारयति सूत्राणि। कुप
इ कि स्तुतौ + “कुपेर्वा वञ्च”। उणां ४। ८६।
इति किन्दच्।) तन्त्रवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करदण्डः।
तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकडाकौदु इति च
भाषा। तत्पर्यायः। जलजः २ दीर्घपञ्चकः ३ कुजकः

कुजः

४ काकतिन्दुकः ५ काकपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९। अस्य गुणाः। शीतकत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। कषुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। दाहित्वम्। कफपित्त-क्षणाश्रित्वम्। इति भावप्रकाशः ॥

कुपूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते। पूयोश्च विसरणं + पच्चाद्यच्।) कुत्सितः। जात्याचारानिन्दितः। इत्यमरभरतौ ॥

कुप्यं, स्त्री, (गुप्यते रक्ष्यते मर्यादिकमत्र। गुप्य रक्षणे। “राजसूयसूयमृषोद्यसूयकुप्यकृत्पचा-द्यथाः”। ३। १। ११४। इति ऋक्संज्ञो निपा-तितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप-भिन्नधातुः। इत्यमरः। २। ६। ६९। (यथा, महा-भारते। १५। ६। ११।

“भूमिरप्यपला देवा विपरीतस्य भारतः। हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीरमथो वनम्” ॥ दस्ता इति स्थातधातुः। इत्युद्धातुमध्ये वैद्यकम्। कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्न-धातुपाचादिनिर्माणादिगृहम्। कासारिर दो-कान इति भाषा। तत्पर्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः ॥

कुप्रिया, त्रि, (कुत्सितं प्रीयातीति। कु + प्री + “इगुपधच्चेति”। ३। १। ११५। कः।) जघन्यः। इति हलायुधः। (बङ्गीहौ तु कुत्सित-प्रियः) ॥

कुम् इ कि क्तृत्वा। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे-भ्यां-परं-सकं-सेट्।) पक्षमखरी। इ कुम्भाते। कि कुम्भयति कुम्भति। कृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः ॥

कुम्बे(वि)रः, पुं, (कुम्भतीति। कुम् इ कि आच्छादने “कुम्बेर्लोपश्च”। उणां १। ६०। इति षरक्। नलोपश्च। यदा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिक्कल नेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुदाहरितः ॥ (स च विश्ववस ऋषे रिकविनायां जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्तः नेकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।

“कुत्सायां कृतिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते। कुवेरः कुशरीरत्वात् नास्तेनैव सोऽङ्गितः” ॥ तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च। “कुवेरो भव नास्ते त्वं मम रूपेऽर्थया सुतः” ॥)

कुजः, त्रि, (कु ईषत् उज्ज आर्जवमस्य। उज्ज आर्जवे षण् शकम्भादिबहुलोपः।) वायुनोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्यायः। गङ्गः २ गङ्गुलः ३ इत्यमरः ॥ नृजः ४ गङ्गुरः ५ इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणासह ॥

“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं कमणः सरकम्। कुजो वायुर्गदा कर्षासदा तं कुजमादिशेत्” ॥ इति माधवकरः ॥ यदेतन्मृगं यदि वेति विकल्पार्थ-स्तेन न पुनर्वाक्किटोषः। नन्वन्तरायामः क्रोडनतो भवति बहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामवहिरायामयोः

कुजं

प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य चावन-मगमनं तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्वह्निर्भवतीति भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा।

“वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुकाभ्ये च कुजके। योष्यं प्रसारिणीतैर्ले तेन तेषां शमो भवेत् ॥ वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा। कर्तव्या एव ताः सर्वास्तैलमेतदिशेषतः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, हरिवंशे ८३। ३४।

“तान्तु कुजां खड्गोर्मध्ये दातुन्नेनायपाणिना। शनैः सन्तोषयामास कृष्णो लोकाविधानवित्” ॥ रोगविशेषस्यास्य चिकित्सां वटिकौषधं यथा ॥ * ॥

“रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तानकक्षाभया तथा। विषं व्योषश्च कटुर्को वोजनेपाकौ समौ” ॥

“भृङ्गराजसैर्मर्द्दं कुश्र्कसरसैस्तथा। गुह्यादयं प्रदातव्यं रसः कुजविनोदकः ॥

आमवाताक्ष्वातादीन् कटीभूलक्ष्ण नाशयेत्। अभिषु कुरुते दोषं स्थौल्यानां नाशनं परम्” ॥

कुजविनोदो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधि-कारे ॥ * ॥)

कुजः, पुं, (कु ईषदुक्तं आर्जवमस्य। शकम्भादिवात् साधुः) ॥ अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खजः। इति शब्दमाला ॥

कुजकः, पुं, (कौ एचिथां उज्जति। उज्ज + गवल्। शकम्भादिवात् उलोपे साधुः) ॥ पुष्पवृक्षविशेषः। कुजा इति ख्यातः। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि-धृतसिंहपुराणे।

“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्। अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुजकः पुष्पमुत्तमम्” ॥

तत्पर्यायः। भद्रतल्ली २ रुसपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाक्षः ६ खर्वः ७ अजिकुज-सङ्गुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपि च।

“कुजको भद्रतरणिरुद्धपुष्पोऽतिकेशरः। महासहो कण्टकाक्षो नीलानिकुजसङ्गुला” ॥ राजनिर्घण्टे महासहोद्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः। अस्य गुणाः।

“कुजकः सुरभिः सादुः कषायानुरसः सरः। चिदोषशमनो हृद्यः शीतहृत्ता च स स्मृतः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकष-णाश्रित्वम्। तत्पुष्पगुणाः। शीतकत्वम्। वर्यका-रित्वम्। दाहवातपित्तनाश्रित्वम्। इति राज-निर्घण्टः ॥

कुजकण्टकः, पुं, (कुजः कण्टकोऽयम्।) अंतर्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुजं, (स्त्री, (कुवि आच्छादने + “अच्चेन्नायश्चेति”। उणां २। २८। इति निपातनात् रुन्।) वनम्। इत्युदादिकोषः ॥ कुजम्। कुजङ्गम्। तन्तुः। शर-यम्। शकटम्। इति सङ्क्षिप्तसारे उद्यादिरुतिः ॥

कुमारः

कुमार, त्व क केनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चदन्-चुरां-परं-सकं-सेट्।) ऋक्षी। अचनुभारत्। इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, स्त्री, (कुमारयति गन्दति यच्च यस्मिन् सती-त्यर्थः।) नाथकाक्षनम्। इति मेदिनी। खौटि खोखा इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्तिकेयशब्दे प्रकृतम् ॥

(तथा महाभारते। १। ६६। १९-२४।

“अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवखानयः। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृच्छजः। कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः” ॥

कौ एचिथां मारयति दुष्टान्। कु + म् + चिच् + अच्।) नाथोक्तौ युवराजः। इत्यमरः ॥ (राज-कुमारः। यथा, रघौ ७। ६३।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे निवेश्य दधौ जनकं कुमारः” ॥)

शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार-त् क क्रीडने + अच्।) पञ्चवर्षीयवाकः। (यथा मग्नौ ७। १७५।

“कन्यानां सम्पदानश्च कुमाराणाञ्च रक्षयम्” ॥

“तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवमेव-कर्म्मणि क्रियमाणे जातमाने ऽस्यैव कुमारस्य काव्याख्येतानि कर्म्मणि भवन्ति तद्वयथा-अश्व-नोः सङ्घट्टनं कार्यधोर्मक्षे शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखपरिषेकः। तथा संक्षेपविह्वलान् प्राणान् पुनर्लभेत क्षणिकपाणिका श्रूयैश्च जैनमभिनिष्प-नीयाद् यदयच्छेदं स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमं ततत् सर्वमेव कुर्युः। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृति-भूतमभिसमीक्ष्य जानोदकयह्णाभ्यामुपपाद-येत्। अथास्य तावन्तोष्णकण्ठ-जङ्गा-प्रमाज्जन-मारमेत अकुल्या सुपरिनिहिततन्त्रयासुप्रक्षा-नितोपधानकार्पासपिचुमत्वा प्रथमं प्रमार्जित-स्यास्य च शिरस्तालु कार्पासपिचुना क्षेष्टगर्भेण प्रतिष्ठादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं कार्यं धैर्यवोप-हितेन सर्पिषा प्रच्छेदयन्” ॥

“दशम्यां निश्च्यतीतायां सपुत्रास्त्री सर्वगन्धौ-बधैर्गौरसर्प-लोभैश्च खाता कण्वहृतवस्त्रं परि-धाय पत्रिषेष्टानुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्ग-कान्मुचितामर्कयित्वा च देवतां शिखिनः मुक्त-वाससो अश्रूणां ब्राह्मणान् क्षतिवाचयित्वा कुमार-भहतेन मुचिवाससाक्षादयेत्। प्राक् शिरस-मुदकर्षितसं वा संवेष्ट्य देवतापूर्णे दिनातिथ्यः प्रथमतीक्ष्णो कुमारस्य पिता हे नामनी कार-येत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकम्” ॥

“हृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपकामे दायुषः प्रमाद्य चान-हेतोः। तत्रेमाभ्यायुक्तां कुमाराणां कक्ष्यानि भवन्ति तद्वयथा—एकै-कजा मृदवोऽस्याः खिन्नाः सुवङ्गमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बह्वला त्वक् प्रकृता-कृतिसुखममभीषत्प्रमाद्यातिरिक्तमनुकम्पनात-

कुमारः

पञ्चोपमं शिरः प्रशस्यते । ब्रूयं दृढं समं सु-
 क्षित्यशुभसम्पन्नं ननु यत्नितं न विनम्रं ननु
 क्षतिवशात् ननु विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
 दृढौ दृढतोऽनन्तौ सुक्षित्यशुभपुटौ महा-
 क्षितौ कौर्षो ईश्वर प्रशस्तिव्यावसक्तौ समे
 संज्ञते मह्यौ भवौ समे समाहितदर्शने चक्ष-
 भागविनागे वलवती तेजसोपपन्ने साक्षोपाङ्गे
 चक्षुषी । अक्षणी मधोऽस्त्रावसक्तसम्पन्नदेव-
 ताया नासिका । महद्वृक्ष-सुनिविष्टदन्तमास्थम् ।
 आयामविकारोपपन्ना स्रष्टा सन्नी प्रक्षतियुक्ता
 पाटनवर्णा जिह्वा । क्षणं युक्तोपपन्नमुद्योपपन्नं
 रक्तं तालु । महानदीनः क्षिप्रोऽलुनादी गम्भीर-
 समुद्रो धीरक्षरः । नातिशूणौ नातिक्षुण्णौ
 विस्मयोपपन्नावास्तुप्रच्छादौ रक्तावोक्षौ । म-
 ह्यौ ह्युक्षौ । नातिमह्यौ यीवा । ब्रूयुप-
 पित्तसुरो मृदं ननु दृढवर्णः । विक्षुण्णरौ
 कनौ, क्षंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, दन्तपरिष्कारौ
 बाहू, कक्षिणी अङ्गुलवयः । महदुपचितं मायि-
 दादम् । स्थिराक्षः क्षिप्रोऽस्त्रावसक्तः कूर्मा-
 कारः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता खोत्सका च
 नाभिः । नाभ्युक्लिभागहीना समासमुपचित-
 मांसा कटोदरौ क्षिरोपचितमांसौ नाभ्युक्तौ
 नाभ्युक्तौ क्षिप्रोऽस्त्रावसक्तौ उपचययुक्ता-
 वृक्षः । नाभ्युपचिते नाभ्युपचिते यक्षोपदे प्रगु-
 क्षिराक्षिसन्धी जङ्घे । नाभ्युपचितौ नाभ्युपचितौ
 गुण्यौ पूर्णोपरिदृष्टौ पादौ कूर्माकारौ ।
 प्रक्षतियुक्तानि वात-मूत्र-प्लीहागुह्यानि तथा
 क्षत्रजागरायावसक्तितद्विस्तनयगुह्यानि । यच्च
 क्षिप्रिन्द्वदपि अनुक्तमिति तदपि सर्वं प्रक्षति-
 सम्यग्मिष्टं विपरीतं पुनरनितमिति दीर्घायु-
 र्जङ्गमानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमु-

द्यात्वास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमम् निवातं
 प्रवर्तकदेशं दृढमपगतत्वापदयशुर्विभूषिका-
 पतङ्गं सुसंविभक्तसन्निहोदुलकमूर्ध्ववर्षस्यानन्तान-
 भूमिमहानसम्पन्नसुखं यद्यर्चयन्नासनास्तर-
 सम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधान-
 वनिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिद्वैद्यानुरक्त-
 जनसम्पूर्णमिति कुमारगारविधिः ।

श्रयणास्तरप्रवरणानि कुमारस्य मृदुजघ-
 नुचिसुगन्धीनि स्युः । स्नेहमजजन्तुमन्ति मूत्र-
 प्लीहोपप्लवगानि च वर्णगानि स्युः ।

असति सम्भवेऽप्येषां तान्येव च सुप्रक्षालि-
 तोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धमुष्णानुपयोगं
 गच्छेयुः ।

धूपकानि पुनर्वाससां श्रयणास्तरप्रवरणानाञ्च
 ववसवंपातसी-क्षिप्र-गुण्युपचारोपकवयः श्यामो-
 लोभीषट्पिण्डापकवयः प्राक्करोहिणीसर्पनिर्भीका-
 नि हवसंधयुक्तानि स्युः ।

मन्थयच्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गहृदयवय-
 द्बभभावां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विधात्रेभ्यो ऽप्या-

कुमारः

णि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्यान्वीयधो जीवकव-
 मर्कौ यान्त्राद्यानि प्राक्ष्याः प्रशंस्युः ।

कोकनकाणि खण्डस्य तु विविचात्रि चोव-
 न्यभिरामाणि अगुह्यतीक्ष्णायाणि अनास्य-
 प्रवेष्ट्रीणि अग्राह्यहराणि अविनाशनानि स्युः ।

नक्षत्राणि विनाशनं साधु तस्मात्तस्मिन् बद्ध-
 सुहृन्ने वायुच विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
 शाचयुतनाथानां सामान्याङ्गयता कुमारस्य वि-
 नाशनार्थं नामयद्वा न कार्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्थं निश्चितं कुमारमागच्छेत् तस्य
 क्षतिनिमित्तपूर्वकपक्षिप्रोपपन्नविशेषैस्ततोऽनु-
 बुध्यसर्वविशेषानातुरौषध-देष्ट-कालाश्रयानवेष्ट-
 मायश्चिकित्सितुमारभेतेन मधुरमृदुजघसुरभि-
 शीतसङ्गरं कर्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याच्च कुमारो
 भवति तथा ते हर्मं लभन्ते चिराय रोगत्वे-
 ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देष्टकालाश्रयविषयैश्च
 वर्त्तमानः ।

अनेयासाध्यानि परिचर्योपयुक्तानः सर्वान्य-
 हितानि वर्त्तयेत्तथावकवर्णशरीरायुषां सम्पद-
 मवाप्नोतीति ।

एवमेवं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मायकुशला-
 गमनाश्वानुपाजयेदिति पुत्राश्रयां सम्पदिकरं
 कर्मे व्याख्यातम् । तत्राचरन् यद्योक्तैर्विधिभिः
 पूजां यद्येष्टं लभते ऽनन्तरं इति” ॥

इति शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

“अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराभ्यास्य जात-
 कर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता प्राक्षीरसेन सुवर्ण-
 चूर्णमकुल्यनामिकया लेहयेत्ततो वनातिजेनाभ्यक्ष्य
 क्षीरदक्षकसायेकं सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम-
 प्रतनेन वा वारिणा ज्ञापयेदेनं कपित्थपत्र-
 कसायेकं वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा
 विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
 वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाप्राक्षी-
 पिप्यक्षीरक्षिराकुलसैन्धवसिद्धं क्षीराभ्रमादाय म-
 धुकवचा पिप्यक्षी चिककचिपला सिद्धमङ्गमादाय
 द्विपक्षमूलोक्षीर-तगर-मद्वाद-सरिच-मधु-विह-
 ङ्ग-प्राक्षा-द्विप्राक्षी सिद्धम् । तेनारोग्यवर्णमे-
 धायुषि शिशोर्भवति ॥

बाणं पुनर्गच्छसुखं गृहीयात् नचैनं तर्जयेत्
 सहसा न प्रतिकोधयेत् विनाशनयात् सहसा
 नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोप-
 वेष्टयेत् कौशामयात् निवृत्त्यैनमुपसेते प्रिय-
 शतैरजिह्वांसुः । एवमजनिहृतमनास्वनिर्बद्धेते
 निवृत्त्युदयसप्त-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातातपविद्युत्प्रमादापपलताशून्यागार-
 निवृत्त्यानुरक्ष्याद्यादिभ्यो दुर्योधनसर्गवत्वात् बाणं
 रक्षेत् ।

“नामुचौ विह्वलेभ्यां नाकाभे विभवे न च ।
 नोक्षमातवर्षेभ्यो नोक्षमोदकेभ्यो न च ॥
 क्षीरवाह्यतथाक्षीरमात्रं गच्छमथापि” वा ।
 दद्यादास्तन्वप्यर्थात्तेर्वाकां वीक्ष्य माचया ॥

कुमारः

वयसाश्चैनमग्रं प्राशयेच्छुद्धितञ्च । निवृत्तव-
 रोधरतञ्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्न-
 तञ्च यद्योपसर्गभ्यो रक्ष्या बाणा भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्दिश्यते प्रसूति रौदिति नष्ट-
 संज्ञो भवति नष्टदर्शनैर्धानीमात्मानञ्च परित्यु-
 दति दन्तान् खादति । कूजति षष्ठ्यते भवौ
 विक्षिपत्युद्धं निरीक्षते येनमुद्धमति सन्दर्ष्टोऽः
 कूरो भिन्नामवर्णा दीनार्त्तक्षरो निद्रि जागर्ति
 दुर्म्भो क्षानाक्षो मत्स्यकुच्छुन्दरिमत्स्यगन्धो
 यथा पुरा धान्याः सन्धुमभिनवति तथा नाभिन-
 वतीति सामान्येन यद्योपसर्गवत्तत्वात् विस्मरे-
 दोत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्ने १० अध्याये उक्तम् ॥
 वयसदृष्टः । इति मेदिनी । अर्धदुपासकविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (सकसनातनसकसनाय एते चत्वारोऽपि वा-
 ल्यन्त एव ब्रह्मचारितात् कुमारो इत्युच्यते ॥
 त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिकोऽपि विज्ञे-
 याः । यथा, मनौ । ५ । १५६ ।

“अनेकानि सङ्ख्याणि कुमारब्रह्मचारिकाम् ।
 दिवं गतानि विप्रायामस्तथा कुलकस्तितिम्” ॥
 मङ्गलयज्ञः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुङ्गवमग्रमम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥
 युक्तिमत्यर्जुनोद्भूतश्च विकृत्याविशेषः ।
 यथा, विष्णुपुराणे ।

“अष्टविकुल्याः कुमाराद्याः युक्तिमत्यादसम्भवाः” ॥
 शाकदीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद्व-
 र्थस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५६-६० ।
 “शाकदीपेनरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः ।
 सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीषकः ।
 कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
 तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुकमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसार-
 वचनम् ।

“हृतवीर्यश्च भीमश्च प्रवृत्तो बाणकः पुनः ।
 कुमारश्च युवा प्रौढो दृढो निक्षिप्रकक्षया” ॥
 खरोदयोक्तबाणचक्रस्थसुरभेदः । बाणोपपन्न-
 यज्ञभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्ने ३७ अः ॥

“स्नन्दः खट्वो भगवता देवेन जिह्वाराधितः ।
 विभक्तिं चापरां संज्ञां कुमार इति च यज्ञः” ॥
 वि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां सार्धे वा कन्)
 वयसदृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ बाणकः ॥ इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । २२ ।

“प्रहारवेगाभिहता मुमा व्याधुर्धितास्ततः ।
 सपत्नाः प्रपतन्ति स्म भुवं खल्लाः कुमारकाः” ॥
 राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३३ । ७ ।
 “ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
 भयोत्साहजिह्वात्मानो ब्राह्मणं यय्वारयन्” ॥)

कुमारी

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते
१ । आसीत्कपर्दी ५० । १३ ।

“एतत् कुण्डलो वेणी वेणीकृत्यः कुमारः ।

वाङ्मनः प्रहृष्टवेदस्य धूर्त्तः प्रातरातकौ ।

कौरव्यकुलजास्तेते प्रविष्टा हृद्यवाहनम्” ॥

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् +
अच् ।) पुनर्जीवकच्छः । इति रत्नमाणा । जी-
यापुता इति भाषा ।

कुमारपाणः, पुं, (कुमारं पाणयति । पाण् + णिच्
+ अच् ।) शांतिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रियुपाणके, चि ।)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रस-
वार्थं गर्भचिकित्साकुशलेः भिषग्भिः धाया वा
भृत्या पाणयन् ।) गर्भिण्याः परिचर्या । इति
हारावली । तत्पर्यायः । नागतन्मन् २ गर्भिण्य-
वेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, रघुः । ३ । १२ ।

“कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते

भिषग्भिरातैरयं गर्भमर्म्मणि ।

यतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां

ददर्श काले दिवसम्वितामिव” ॥)

कुमारशुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मित्रव्यादि-
त्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न] पुं, (कुमारं कार्तिकेयं वहति ।
वह + णिनिः ।) सयूरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्तिकेयं सूते । सू + क्तिप् ।)
गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति श्रुत्यसि-
क्तोऽर्थः ॥ (पुं वक्त्रिः । यथा, महाभारते ।
२ । सप्तदेवदिविजये ३१ । ४३ ।

“वैश्वानरस्य पित्रेऽङ्गो भवङ्गो भूरितेजसः ।

कुमारसूक्ष्मं भगवान् ददगर्भो हिरण्यकृत्” ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति ।
कुमार + णिच् + गण् + टाप् अत इत्यम् ।) कुमा-
री । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमस्तिका । इति
रत्नमाणा ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—

“दशवर्षवस्थितिरिहैव कुमारिकास्ये

शेषेण आनन्दजनना निवसन्ति सर्वे” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गौणाध्यायः ॥ स्थूलैका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । एत-
त्कुमारी इति ख्याता । अस्या अयवहारो यथा
चैकोषधिनानामगिरसे प्रत्ययः ।

“खल्वे त्रयोविंशतः कुमारिकायाः” ।

इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याधधिकारे ।

नेत्रमण्डलस्य प्रतिविम्बविशेषः । यथा,—

“दृष्ट्वा यस्य विजानीयात् पत्रकपां कुमारिकाम् ।
प्रतिष्ठायामयोमदृष्टो नैनमिच्छेत्किञ्चित्तुम्” ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां
ङीष् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—

“अष्टवर्षा भवेदौरी दशवर्षा च कन्यका ।

कुमुद

सन्ध्यामे द्वादशे वर्षे कुमारीर्वाभिधीयते” ॥

इति स्मृतौ मेरः । इह च मेरोपचारात् कन्या
कुमारीत्वमरः । इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी-
पूजने अज्ञातपुण्या चेत् तदा द्वादशवर्षपर्यन्त-
वयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—

“एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।

त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्तिस्तुर्वर्षा तु कालिका ॥

सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।

सप्तभिर्मासिनी साक्षादष्टवर्षा च कुम्भिका ॥

नवभिः कालसङ्ख्या दशभिश्चापराजिता ।

एकादशे तु वन्या द्वादशस्यैव तु मेरवी ॥

त्रयोदशे महाकन्यार्द्धसप्ता पीठनायिका ।

चतुर्दशा पञ्चदशभिः द्वादशे चागदा मता ॥

एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न नायते ।

पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि” ॥*

तत्पूजाविधिर्यथा ।

“अद्यान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम् ।

येनानुष्ठितमात्रेण श्रीं देवीं प्रसीदति ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुम्भां वा रविसंक्रमे ।

कुमारीपूजनं कुर्याद्यथा विभवमात्मनः ॥

वस्त्राङ्गराजायैव भक्ष्यैर्भोग्यैः सुविस्तरैः ।

प्रक्षतत्वादभिः सन्ध्यादेवीबुद्ध्या सुसाधकः” ॥

इत्यगदाकल्पः ॥ * ॥ (स्नानमस्त्याता परीक्षित-
पुत्रस्य भोमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते

१ । पूर्ववशात्तुकीर्त्तने ६५ । ४३ ।

“भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारौ नाम
तस्यामस्य कक्षे प्रतिश्रवा नाम” ॥)

पार्श्वती । नवमस्तिका । नदीविशेषः । (इयं हि
शाकदीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।

“नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहा ।

सुकुमारी कुमारी च गलिनीधेनुका च या” ॥)

सहा । एतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता ।

जम्बूदीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैका । मोदिनी-

पुष्पम् । तल्लोपुष्पम् । श्यामापत्नी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कुमान् त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरा-पर-अक-सेट् ।) ऋषी । अशुकुमानत् ।

इति दुर्गादासः ॥

कुमानकः, पुं, (कुमान + संज्ञायां कन् । कुमान-
त् क केनौ + गण् वा ।) सौवीरदेशः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुमुद, [६] स्त्री, (कौ एयिष्यां मोदते इति ।
कु + मुद् + क्तिप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेला
इति भाषा । रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते ३ । २३ । ६८ ।

“वन्धाज उत्पन्नकुमुदप्रवाणपीथ

काराभिरावृत इवोदप्रतिर्गमस्य” ॥

कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।

अस्य ग्रन्थांशो यथा,—

“कैरवं भद्रकान्तश्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्” ॥

कुमुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत् [६] चि, (कुम्भिते विषये सुत् हर्षो यस्य
कुम्भिता सुद अस्या वा ।) क्षपणा । इति मेदिनी ॥

अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुदं, स्त्री, (कौ मोदते । सुद् “इगुपधेति” । ३ ।

१ । १३५ । कः ।) श्वेतोत्पलम् । हेला इति

इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।

“सचन्द्रकुमुदं रथं सार्ककारखवं शुभम् ।

पुष्पमवयवावन्मन्मथशैवजशाद्वनम्” ॥)

तत्पर्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० ।

३० । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति

रत्नमाणा ॥ ध्वनोत्पलम् ६ कलारम् ७ शीत-

लम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्र-

कान्तम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ अपि च ।

“श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।

कुमुदं पिच्छलं क्षिप्रं मधुरं ऋदि शीतलम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलम् ।

सादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाह-

अमपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । रक्त-

पद्मम् । इति मेदिनी ॥ कप्यम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

कुमुदः, पुं, (कुम्भिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु +

मुद् + कः ।) नैर्ऋतकोणस्यदिग्बह्वली । इत्यमरः ।

१ । ३ । ३० । वानरविशेषः । (अयं खलु राम-

चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।

यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।

“नाम्ना संकोचलो नाम नानादिजयतो गिरिः ।

तत्र राण्यं प्रशास्येव कुमुदो नाम वानरः ।

योऽसौ द्रुतसहस्राणि सङ्घं परिकीर्त्तति” ॥)

नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुठरः कुम्भरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।

कुमुदः कुमुदाश्च तिस्रिरिहैलिकस्तथा” ॥)

देवभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क-

र्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवभेदः । यथा,—

“एकाविंशतिवर्षांश्चिभवेत् षट्कारको रसे ।

कुमुदोऽभोटद्वयेव ताने तुरगलोकोके” ॥

इति सङ्कीर्तनामोदरः ॥ (कुं एयिष्यं भूमिं वा मोद-

यति । अन्तर्भूतविजन्तात् मुदः कः । विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“शुभाङ्गः शान्तिदः सृष्टा कुमुदः कुवसेयः” ॥

विष्णुपार्श्वः । यथा, भागवते । ८ । ३१ । १० ।

“कुमुदः कुमुदाश्च विष्णुक्तेनः पतत्रिराट्” ॥

मेरोदपदभगिरिविशेषः । स आयुतयोजनवि-

स्तः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।

“मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।

अयुतयोजनविस्तारोऽग्राहा मेरोक्षतुर्द्विभक्तभ-

गिरय उपकृताः” ॥ शास्त्रजदीपान्तर्गतप्रथम-

पर्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।

“कुमुदश्चाततश्चैव त्रयीयश्च वनाङ्कः” ॥

आनुपमन्तुविशेषः । यथा,—

“हंससारसचक्राद्याः कुमुदाश्च कपिपञ्चगाः ।

कुमुद

आनुपास्ये विज्ञेयाः स्नेषणा वातकोपनाः ॥

इति हारीते प्रथमेऽध्याये ११ अध्यायः ॥

कुमुदनाम्बः, पुं, (कुमुदस्य नाम्बः) चन्द्रः । च-
पूरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्धस्यां इति । मतुप्
मस्य वा डीप्) कुमुदती । कुमुदसमूहः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ।

कुमुदा, स्त्री, (कुम्भितं मोदते । कु + मुद + कः ।
टाप् च) कुम्भिका । पागा इति भाषा । गम्भा-
रीहृत् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।

(अस्याः पर्याया यथा,—

“श्रीपर्यां काष्ठीरी भद्रा गम्भादी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला कृष्णान्तिका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) प्राणपर्याहृत् ।
धातकीहृत् । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावाचः, पुं, (कुमुदानां आवाचः । कुमुदानि-
आवसन्धश्च वा । आ + वच् + आधिकरणे चण्) ।
कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद +
कर्त्तरि गण् टाप् अत इत्यच्) कट्फलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्याया
यथा,—

“कट्फलः सोमवल्कश्च कौट्यः कुम्भिकापि च ।

श्रीपर्यां कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
न्नास्य कट्फलशब्दे व्याख्याः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्धस्याम् । कुमुद +
इनिः डीप्) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥

(यथा भमराष्टके । ७ ।

“अलिखसौ नलिनीवनवल्लभः

कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।

विधिवशेन विदेशसुपागतः

कुटजपुष्परसं बज्ज मन्यते” ॥)

तत्पर्यायः । कुमुदती २ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६ ॥ उत्पत्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ह्रीट
सुंदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः) ।
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां डीप्) कट्फलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(अस्या गुणादयः कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः) चन्द्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कुमुदती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदगङ्गवेतसेभ्यो ऋतुप्” ।
४ । २ । ८० । इति ऋतुप् “मादुपभायाश्च” ।
८ । २ । ६ । इति मस्य वः । उगितश्चेति डीप्) ।

कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।

“प्रभाववाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुदतीरेणुपिप्रविशन्मृ ।

मिरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” ॥

अस्याः पर्याया यथा,—

“कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।

गुणान्नास्य कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कुमुदाख्यनागराजस्य खवीयसी खसा सा तु
रामचन्द्रपुत्रस्य कुम्भस्य पत्नी ।

यथा, रघुः । १७ । ६ ।

“तं खसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदती ।

अन्वगात् कुमुदानन्दं प्राप्तामिव कौमुदी” ॥

कौमुदीप्रान्तगतायां सप्तमदीनामेका नदी ।

यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५५ ।

“गौरी कुमुदती चैव सन्ध्याश्रमिर्भोजवा ।

द्यान्तिश्च पुण्डरीका च सन्ध्या नर्पनिधगाः” ॥)

कुमुदान्, जि, (कुमुद + “कुमुदगङ्गवेतसेभ्यः” । ४ ।

२ । ८० । इति ऋतुप् मस्य वः) कुमुदवल्क-
देशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

(यथा रघुवंशे । ४ । १६ ।

“हंसमेवौषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव” ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद +
कृच् + गण् । पृथिव्याः भारवतारवादिनीना-
कर्मभिः सन्ध्यामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
त्वम्) । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, जि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुभि वेष्टने +
अच् इदित्वात् मुम्) । बाजकुम्भः । इति जटा-
धरः । कोपा इति भाषा ॥

कुम्भा, स्त्री, (कुभि वेष्टने + अच् टाप् च) सुग-
हनाहृतिः । अस्पृष्टादिवर्णवारणाय वेष्टनम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-
तायाम् । “तस्मिन्दीचीनकुम्भां श्रव्यां निद-
धाति” ॥ तथा शूद्रकविक्रान्ते अम्बाष्टके । ७ ।

“कुम्भावतीसमविकृन्वा गलेन नवतुम्बाभवीणस-
विधा शं बाजलेवश्रविम्बाभिराममुखसम्बाधि-
तस्तनभरा” ॥ इति ॥)

कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उन्मति गन्धेन पूरयति । कु +
उन्भ पूरणे + अच् ॥ शकम्भादित्वात् साधुः) ।
गुग्गुलुः । इत्यमरः । २ । ३ । १३४ ॥ जिहत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उन्मति जलेन । उन्भ + अच् ।
शकम्भादित्वात् साधुः) । घटः । अस्य परिमाणं
कलसशब्दे प्रकृतम् ॥ गजकुम्भः । इति शिरसः
पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । २ । ३ । १३४ ॥

(यथा प्रसन्नराघवे,—“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुहरेणरोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुलः ।

(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।

“सुतोऽप्य कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।

अत्रवीत् परमकुडो रावणं लोकरावणम्” ॥)

वेष्टापतिः । इति पिण्डमेदिन्यौ । समाधिविशेषः ।

प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति अरणी ॥

(प्रज्ञापुलः) । यथा महाभारते । १ । ६५ । १६ ।

“प्रज्ञादस्य जयः पुलाः स्याताः सर्वत्र भारत ॥

कुम्भकः

विरोधनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥

विष्णुः । यथा महाभारते । १ । १४६ । ८१ ।

“अर्षिज्ञानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विप्रोद्यतः” ॥)

श्रीमद्भयपरिभाष्यम् । ६४ सेर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सूर्यः । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

मेधादिदादशराश्वमर्गतेकादशराशिः । तस्य
पर्यायः । ह्रस्वगः । २ । इति दीपिका ॥ स

च धनिष्ठाशेषाङ्गसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्वभाद्रपदा
प्रथमपञ्चमयेव भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता

कलसधारी एवम् । स तु श्रीर्षोदयः । चरक-
रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्षूर-

वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । क्षिप्रः । उष्णः ।

अङ्गसरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । भूवर्णः ।
पश्चिमदिक्स्थानी । स्याद्गः । तच्च जातफलम् ॥

“मेधावी हस्तिघोटकधनेन्दरो दन्तपीडायुक्तः
खेहमूढः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
श्रितैतद्राशिफलम् ॥

“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः

कुम्भलताकलितोऽतिविचक्षणः ।

कलसगामिनि श्रितिकरे नरः

सदसि सज्जनमानसुदोषना” ॥

इति कोट्टीप्रदीपः । तस्योरये तन्नामककर्म
भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-

यकुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंश-
यनांशे अष्टपञ्चाशत्यनाधिकत्रिदश्याः । इति

ज्योतिषम् । तच्च जातफलम् ।

“कुम्भकमे समुद्रतन्त्राचिन्तोऽतिसौहृदः ।

परदाररतो निम्नं सत्त्वकाये महासुखी” ॥

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।
कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः) दक्षिण-
हस्तेन नासापुटद्वयं हृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयोग-
सूत्रादौ तु ।

“कुम्भकः पूरको रोचः प्राणायामस्त्रिजलजः ।

पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं कश्चित् ॥

वह्निनिःसारणं तस्य रोचकः परिकीर्तितः ॥

दक्षिणे रोचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥

अङ्गुष्ठेन पुटं याच्यं नासया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु हृद्वेदी सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु याच्यं सर्वैरङ्गुलैर्हृत् ॥)

(तथा च, हटयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।

“तत्सिद्धये विधानप्राश्चित्यान् कुर्वन्ति कुम्भकान् ।

विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥)

“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये” । इति त-

ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।

“सूर्यभेदनमुज्जायो सोत्कारी सोतकी तथा ।

भस्त्रिकाभामरीमूर्च्छा त्राविनीत्येककुम्भकाः” ॥

तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रोचपूरककुम्भकैः ।

कुम्भयो

सहितः केवलमेति कुम्भयो दिविधौ मतः ॥४॥
 कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + “कर्म-
 ण्यङ्” ॥ ३ । २ । १ । इति ऋण् ।) जातिविशेषः ।
 कुम्भोर इति भाषा । स तु भूद्रागर्भे विन्ध्यकर्मो-
 र्वाप्तातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
 कुम्भानः २ । इत्यमरः ॥ २ । १० । ६ ॥ चक्षी ३ ।
 इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराण-
 भेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
 “वैश्यायां विप्रतन्त्रौरात् कुम्भकारः स उच्यते” ॥
 “माणाकाराश्चर्मकारांश्च कुम्भकारो वजायत” ॥
 “पट्टीकाराश्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इत्यादि ब्रह्ममत्तमस्ति ब्राह्मणमिया नाम्नाभि-
 वक्ष्यते ॥) कुम्भभूषणी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 कुम्भकार + कृ + टाप् अत इत्यच् ।) कुम्भार्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ
 + ण्यङ् स्त्रियां टाप् अत इत्यम् । कुम्भकारस्त्री ।
 इति व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥)
 कुम्भकारो, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 गौरादिवात् ङीष् ।) कुम्भार्याज्ञनम् । कुम्भार्याका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मन्त्राणीना । इति जटाधरः ॥
 (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्या ।
 कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अनावुप्रभेदः ।
 गोज काउ इति भाषा । तत्पर्यायः । कुम्भालावः
 २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नामालावः ५ घटा-
 मिषा ६ घटालावः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तघ्नासकपाकघ्नरक्षाश्रनाशित्वम् ।
 रम्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वैश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भयोगि, पुं, (कुम्भः योगिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्य-
 मुनिः । (यथा रघुः ७ । २१ ।
 “प्रसन्नादोदयादम्भः कुम्भयोगिर्नमोऽर्चयः” ॥)
 वशिष्ठमुनिः ॥ (एतयोर्मुनिसत्तमयोस्तत्पत्तिविवरणं
 तु उल्लेख्यते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावयवयोः
 स्त्रजितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं
 तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे
 विशेषतो ब्रह्मम् ॥) द्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥
 (अस्य उत्पत्तिकथायथा महाभारते १ । १३१ । ६—१४ ।
 “गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान्द्विभिः ।
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितप्रतः ॥
 सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्प्रदीम् ।
 महर्षिर्मन्त्रैर्द्विजो हविर्हविर् चरन् पुरा ॥
 ददर्शपूरकं साक्षात् घटाधीमज्जुलाम्बिः ।
 रूपयौवनसम्पन्नां मदह्नां मदाजसाम् ॥
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्त्तत ।
 अपक्वदाम्बरां दृष्ट्वा तां दृष्ट्वा चक्रे ततः ॥
 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतश्चकन्द तद्विभ्रंश आदधे ॥
 ततः समभवद्रोशः कण्ठे तस्य धीमतः ।
 अन्धगीष्ट च वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥
 ग्रीष्मपुष्पौष्टवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अय-

कुम्भिका

रोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । १० ।
 “गोपाली सङ्गन्धा च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रसेना सहा च मधुरसना” ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं जाति आदधे । कुम्भ
 + का आदाने + कः टाप् च ।) सुखितिका ।
 इति रत्नमाणा । सुखिरी इति भाषा ॥ (सुखी-
 शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)
 कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्त्री
 कः ।) रीठाकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भशाणा, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्माणायां या
 शाणा ।) कुम्भनिर्माणादिशब्दम् । तत्पर्यायः ।
 पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्ति-
 कुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्यायः । आरक्षः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः ॥ १ । ३ । २० ॥
 (यथा राजेन्द्रकर्मपुरे ७१ ।
 “तद्दुक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रचारहस्येन यत्
 थाञ्छ त्वाञ्छ तिरोदधन्निगवधिर्विन्ध्योऽपि वन्धः
 कृतः” ॥ वशिष्ठः । शोणः । एतयोर्दपि कुम्भो-
 त्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणं नु कुम्भयोगिशब्दे
 ब्रह्मम् ॥)
 कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवत्या उम्भा पूर्ति-
 र्द्विर्भाषणं यस्याः । शकन्धादिवात् साधुः ।)
 वैश्या । इति शब्दमाणा ॥
 कुम्भाय, पुं, (कुम्भ इव अयं यस्य ।) वाणासुरस्या-
 मात्मविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
 “कुम्भायवचनेरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
 वाचं कृत्वा मतिक्लृप्तः प्रोवाच वदताम्बरः” ॥
 अयञ्च वाचापराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तत्रा-
 द्रक्षामी बभूव । यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—
 २८ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “कुम्भाय ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुमतः ॥
 सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
 सञ्जातिपक्षः सुसुखी निर्दोतोऽस्तु भवानिह ।
 राज्यञ्च ते मया दत्तं त्विर जीव ममाभ्यासतः” ॥
 कुम्भायम् । कुम्भायद्विपर्याये कुम्भायदोदर्शनात् ॥
 कुम्भाय, स्त्री, (कुम्भाय + स्त्रियां जातिवात् ङीष् ।)
 कुम्भायणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आ-
 दधति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्धादिवात्
 साधुः ।) जलजलविशेषः । पाणा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः ॥ १ । १० । ३८ ॥
 श्वेतपर्णा ३ अश्वकुम्भी ४ पाणीयपृष्ठजः ५ । इति
 रत्नमाणा ॥ आकाशमूली ६ कुट्टम् ७ जलव-
 ल्कणम् ८ । इति हारावली । वारिमूली ९ खमू-
 लिका १० पर्णी ११ पृष्ठी १२ खमूली १३ खमू-
 लिका १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुमुदा १६ दलाङ्कः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य

कुम्भीन

गुणाः वारिपर्णीशब्दे ब्रह्मणा । पाटकावृत्तः ।
 शोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “वर्तमाने पिङ्गाद्याता भिद्यन्ते च क्षयन्ति च ।
 कुम्भीकबीजसदृशाः कुम्भिकाः क्षयिपातजाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्त्री कृ + टाप्
 इत्यच् ।) वैश्या । इति शब्दमाणा । कटपणम् ।
 भावप्रकाशे अस्याः पर्यायाः यथा,—
 “कटपणः सोमवल्कल कटैर्वा कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्याका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च” ॥
 गुणाश्चास्याः कटपणशब्दे बोद्धव्याः ॥
 कुम्भीनीवीजं, स्त्री, (कुम्भिन्या बीजम् ।) जलपाणः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीपाकी, स्त्री, (कुम्भिन्या पाकीऽस्याः । गौरादि-
 वात् ङीष् ।) कटपणः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुम्भीमदः, पुं, (कुम्भोऽप्यस्य कुम्भी इतीत्यमरः ।)
 हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धर्वविशेषः ॥)
 कुम्भिनः, पुं, (कुम्भ + इणच् ।) चोरः । ज्ञानमत्स्यः ।
 शोकार्थचौरः । श्यामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भी, [नृ] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इतिः ।) इक्षी ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुणलुः । इति
 जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषयोऽपि विशेषः । यथा,
 “वाङ्मयी पिङ्गितः कुम्भी” ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये ॥)
 कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अकार्ये ङीष् ।) क्षुद्रकुम्भः ।
 उखा पाटकावृत्तः । वारिपर्णी । कटपणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कटाविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोकशे
 प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः
 ३ पर्यट्टमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
 त्वम् । उष्णत्वम् । याक्षित्वम् । वातकफापहत्वम् ।
 दन्तीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ।)
 पुमागवृत्तः । इति रत्नमाणा । (यथा, सुश्रुते ।
 “प्रियङ्गुसम्प्राधातकीपुमागरक्तचन्दनचन्दनमो-
 वरसरसाङ्गकुम्भीककोलोऽङ्गपद्मकेसरयोजन-
 वल्गो दीर्घमूलाचेति” ॥) कुम्भीका । यथा,—
 “दूर्वाकशेषरूपीककुम्भीकजवैवल्गम्” ॥
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा,
 “पुस्तकोपास्तु पक्षैव प्रोक्तास्तपेर्धकः स्रुतः ।
 आसेव्यश्चैव कुम्भीकः सुगीम्भखण्डसंज्ञितः” ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥
 “खे गुदेऽङ्गप्रचर्यायः स्त्रीषु एवत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विज्ञेयः” ॥ इति सुश्रुते शारीर-
 स्थाने २ अध्याये ॥)
 कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः ।
 इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषयोऽपि विशेषः ।
 यथा, “कुम्भीनससुखिकेरी” ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)
 कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) जलव-
 दानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 ७ । ३० । १८ ।
 “आतीक्ष्णं धर्मयिष्यमास्तथा भीता कराकुम्भाः ।

कुरङ्ग

स्वामिनिष्पन्नं मधुना राजन् कुम्भीनकी हता" ॥
 कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भी उखायां वाक् इव पाको यत् ॥) कुरङ्गविशेषः । इति ऋट्प्रत्ययः । तत्प्रत्ययात् ।
 सम्प्रसापनः २ । इति मनुः । "व इह पश्यन् पक्षिणो वा प्रायतो रन्ध्रयति तं परत्र समदृता-
 क्षततेजे रन्ध्रयति यत् । इति श्रीभागवते ।
 ६ । १६ । १० ॥
 कुम्भीरः, पुं, (कुम्भीनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्मण्यपञ्च" । ३ । १ । १) कलमन्तुविशेषः ।
 कुम्भीर इति भाषा । तत्प्रत्ययात् । नञः २ । इत्य-
 मरः । १ । १ । ११ ॥ कुम्भीकः २ । इति तट्टीका ।
 निक्षेपाद्वा ३ मन्त्रावकाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 वार्भटः ६ अन्धकारातः ७ अन्धकुरङ्गः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
 "तदभक्त्युत्तमं संप्राप्य इष्टवर्माणि जीवति ।
 संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)
 कुम्भीरमल्लिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मल्लिका ।
 यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मल्लिका ।) मल्लिका-
 विशेषः । कुम्भीरा पोका इति भाषा । तत्प्रत्ययात् ।
 कखा २ । इति हारावली ।
 कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्य-
 मरटीका ।
 कुम्भीवीजं, स्त्री, (कुम्भी वीजम् ।) जयपातः । इति
 राजनिर्घण्टः । (जयपातशब्देऽस्य गुणादिकं
 ज्ञेयम् ॥)
 कुर श्च शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर-
 ष्यकं-सेट् ।) श्च कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥
 कुरका, स्त्री, (कुर + कः । कुरः शब्दः कायति
 प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीकृताः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 कुरङ्गरः, पुं, (कुरमित्यन्तशब्दं करोति । कुरम्
 + ङ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ।
 कुरङ्गरः, पुं, (कुरं इत्यङ्कुटशब्दं कुरति । कुर + कः ।)
 सारसपक्षी । इति हारावली ।
 कुरङ्गः, पुं, (कौ एषियां भूमौ वा रङ्गति । रङ्गि +
 षच् । यद्वा, "विङ्गादिभ्यः क्तिञ्" । उणां १ । २० ।
 इति ऋङ्गश्च बाङ्गलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्ग-
 विङ्गादयः सर्वे निपातन्ते । इति वा ।) हरिजः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ८ । कुतङ्गकोऽपि ।
 (यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
 "कुरङ्गमातङ्गमतङ्गमृङ्ग-
 मोना हताः पक्षभिरेव पञ्च" ।
 अस्य गुणाः यथा,—
 "कुरङ्गो बह्व्यो बल्यः शीतलः पित्तहृत् ।
 मधुरो वातहृत्प्राही किञ्चित्पक्वकरः स्मृतः" ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ ३ ॥
 अस्य लक्षणं यथा,—
 "न ह्यस्य न च ताम्रस्य कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ।
 इति सूत्रस्थाने षट्पत्तारिंशोऽध्याये सञ्ज्ञते-
 नोक्तम् ॥)
 कुरङ्गवयवा, स्त्री, (कुरङ्गस्य वयने इव वयने यस्याः ।)

कुरङ्गः

समनयना वारी । इति राजनिर्घण्टः । (उक्तञ्च,
 "किन्नेकायसुना कुरङ्गवयवा मेजामुभिर्जडते" ॥)
 कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कक्षूरी । इति
 राजनिर्घण्टः । (कक्षूरीशब्देऽस्य गुणादिकं
 बोद्धव्याः ॥)
 कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिनीते । मा + ङः ।)
 हरिजविशेषः । तत्प्रत्ययात् । शकाः २ ऋङ्गः २
 रिङ्गः ३ बाङ्गलोचना ५ । इति निष्काशशेषः ।
 कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ङन् टाप्
 च ।) सुदुर्गणी । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरङ्गिणः, पुं, (कुरे शब्दे चिह्नति । चिह्न शैथिल्ये
 + षच् ।) कर्भटः । इति हेमचन्द्रः ।
 कुरङ्गः, पुं, (कुर + षट् नृ निच । कु कुत्सितवत्या
 रटति जीवति देह्यानां सम्पादयति वा । रट
 + षच् ।) कर्मकारः । इति निष्काशशेषः ।
 कुरङ्गकः, पुं, (कुर्यते शब्दोऽस्ति इति । कुर + कर्मणि
 बाङ्गलकात् षट् नृ षच् कर्त्तृ कन् ।) पीताश्वानः ।
 पीतभिद्यटी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पथ्या-
 न्त्यगुणा यथा,—
 "सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
 सहाचरः सहाचरः स च भिन्नापि कायते ॥
 कुरङ्गकोऽत्र पीते स्यात्तु कुरङ्गकः स्मृतः ।
 नीले बाङ्गलदयोक्तो दासे आर्त्तमल्लस्य सः ॥
 सैरेयः कुलवातास्तकयकस्यविषापहः ।
 तिक्तोऽथो मधुरोऽनसः सुखिग्नः केशरङ्गनः" ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 "किमुक्तं कफपित्तज्ञं तददेव कुरङ्गकम्" ॥
 इति मुच्यते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुं-
 सकत्वं ज्ञेयते ॥)
 कुरङ्गः, पुं, (कुर + षट् नृ निच ।) मुष्कद्विजिरोमः ।
 कोरङ्ग इति भाषा । तत्प्रत्ययात् । द्रविः
 २ अथर्ववेदः २ । इति हेमचन्द्रः । तस्य स्याति-
 पूर्वकं लक्षणं यथा,—
 "कुङ्गोऽनूद्गतिर्वायुः शोथमूलकरश्चरन् ।
 मुष्को वज्रयतः प्राप्य पलकोष्ठाभिवाहिनीः ॥
 प्रपीथ धमनीर्द्विं करोति पलकोबधोः ।
 दोषाश्चमरोमूत्रान्तेः सहजिः सप्तधा मतः ॥
 मूत्रान्नवावधनिजाज्ञेतुभेदश्च केवलम् ।
 वातपृथ्वीतृप्त्यर्शा ऋक्षो वातादहेतुवक् ॥
 पक्षोऽन्तरसङ्गाशः पित्तादाहोभयाकवान् ।
 कफाच्छीतो गुरुः क्षिग्नः कष्टसाम्नातिनोऽल्पवक् ॥
 क्षयाक्षोटादतः पित्तद्विजिङ्गश्च रक्तजः ।
 कफवभेदसा द्रविर्दुस्सालपक्षीपमः ॥
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
 अन्मोभिः पूर्ववृत्तिवत् क्षोभं याति सख्युदुः ॥
 मूत्रक्षाममधः स्याच्च चालयन् पक्षकोबधोः ।
 वातकोपिभिराहुरैः शीतलोवावगाह्रनैः ॥
 धारणे रजभाराभ्यविषमाङ्गप्रवर्तनैः ।
 क्षोभजैः क्षुभितान्त्रैः क्षुद्राभ्यावयवं यदा ॥
 पवनो विगुह्यीकृत् सनिवेशदधो नयेत् ।
 कुर्यादङ्गुलसन्धियो यत्रागमं श्वयधुं तदा ।
 उपेक्षमाशस्य च मुष्कद्विजि-

कुरङ्गः

माध्यात्मिकं कर्मवर्ती च वायुः ।
 प्रपीक्षितोऽन्तःकमवान् प्रयाति
 प्रध्यापयति पुनश्च सुखः ॥
 अन्तर्द्विजिरोमः इति वातद्विजिरोमादितिः ॥
 इति द्रविजिरोमम् । इति माधवकरः ॥ ३ ॥
 तस्यैवधं यथा,—
 "विजिरोमः वै मूलं पित्तं तद्विजिरोमा ।
 गच्छमाणां हरेत्तेपात् कुरङ्गमगच्छकम् ॥
 रसाङ्गनं हरीतकाचूर्णं तेनैव गुण्यमात् ।
 नष्टेऽपि पुनश्च यत्किञ्च नात्र कार्या विचारया" ॥
 इति गावके १६० अध्यायः ॥ ३ ॥ अन्तः ।
 "गच्छं हतं सैन्धवं प्रयुक्तं
 शम्भूकभास्त्रे निहितं तदेव ।
 सप्ताहमादिक्ष्वकैर्विपक्षं
 हन्यात् कुरङ्गं चिरम् प्रवृद्धम्" ॥
 गण्यहृत कर्ष १ । सैन्धव मा ३ । शम्भूकभास्त्रे
 कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावेऽपि तेन कुरङ्ग-
 मच्छयम् ॥
 "सैन्धवश्च हताभ्यङ्गं ताम्रभाजनं आतपे ।
 प्रतप्तसूर्यया हृतं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
 कुरङ्गं लक्षयेत्तेन च निर्विघ्नं दिवानिशम् ।
 कुरङ्गं तेन कर्णितं नास्तीत्याह पुनश्च ॥
 ताम्रभाजने हतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
 मेघनोमलुङ्घिकाया हृत्वा मलयदं कृत्वा तेन
 मच्छयेत् ॥
 वज्रवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तत्तार्क्ष्यैः सह ।
 कुरङ्गं नाशयेद्भस्मे लेपनाद्वा संप्रयः ॥
 एतेनैकोत्पन्नं मूलं पिष्ट्वा निषेत् कुरङ्गकम् ।
 अथवा लेपनं कुर्यात् सृष्टमल्लुङ्घिकेतैः" ॥
 इति मेघन्यरत्नावली ॥ ३ ॥ अथरक्षः ।
 "गुणानुं बवत्तेन वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
 वातद्विजिं निहन्त्यायुः पित्तकाजालुबन्धिनीम् ॥
 सक्षीरं वा पिबेत्तैर्मासमेदखलमभवम् ।
 पुनर्नवायाक्षेणं वा तैर्न नारायणस्तथा ॥
 पाने वक्ष्यौ बवोक्षेणं पेयं वा दक्षकाम्भसा ।
 चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहोऽथवापहः ।
 पञ्चवक्त्रलक्षणैश्च सद्यतेन प्रसेपयम् ॥
 सर्वं पित्तहरं काष्ठं रक्तजं रक्तमोक्षकम् ।
 क्षोद्यद्विं तूष्णवोष्णैर्मेषपिष्टैः प्रसेपयेत् ॥
 पीतदातकमायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
 खिन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकद्वयैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
 संक्षेप्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 सेवत्याः पार्श्वोऽधस्तादिध्योद्वीहिमुखेन वै ।
 शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
 व्यक्तासादा सिरां विधेः कुरङ्गद्विजिरोमाये ।
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् कृत्वा दहेदङ्गुलिपर्यये ॥
 राज्ञाद्यष्टमैरक्षवजागोचुरवाहितः ।
 काथोऽन्तर्द्विं हन्त्यायुः बवत्तेनैव निमित्तः ॥
 तैकमेरुतज्जं पीत्वा बजासिद्धपयोऽन्वितम् ।
 आध्यात्मिकोपधितामन्तर्द्विं जयेन्नरः ॥

कुरवः

हरीतकीं सूत्रिणां सतैकवयान्विताम् ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत कपवातामयापहाम् ॥

गोमूत्रपिष्टां हवतैकवयान्विताम् ।
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खाद्रेणः कोष्णजानुपानां

निहन्ति रुद्धिं चिरज्ञां प्रवृद्धाम् ॥

त्रिफलाकायगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्त्रितः ।
कपवातोद्धवं हन्ति श्वयं हृद्योत्थितम् ।
सरकागुडकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रारवाणसंपिष्टं शोथं कपवातमुत् ॥
त्रिफलाकायगोमूत्रं कण्ठः पद्यासमुद्धवः ।
कृष्णसैन्धवसंयुक्तो रुद्धिरोगहरः परः ॥

गन्धं हृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं

शूलकमाखे निहितं प्रयत्नात् ।

सताहमादित्यकरैर्विषयं

निहन्ति कुरवमतिप्रवृद्धम् ॥

सेन्धोमूलभवं पूर्यं हवतैकवयान्वितम् ।

अष्टाङ्गोपयसा पीतं सर्वरुद्धिनिवारणम् ।

रज्जुगटामूलनिपा कटुचक्रचर्मणा ।

वज्रा रुद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥

निपिष्टेनारवाणैः कृपिकामूलवल्कलम् ।

लेपोद्धृष्टामयं हन्ति वज्रमूलमपि दृढम् ॥

वशासर्वमकण्ठेन लेपो रुद्धिविनाशनः ।

कण्ठाग्रमज्जनाभ्यान्तु लेपो रुद्धिहरः परः ॥ * ॥

“मूत्रं त्रिफलाकायगोमूत्रसंयुक्तं देवदारुमहौषधैः

श्यामापूतकरुण्डादिमुक्तरोम्भिः शोषघातकारम् ।

कृष्णायस्त्रिकचक्रचर्मणवज्रं क्षाराजमोदान्वितं

पीतशुक्राङ्गिककोष्णतोयमथितैर्षूर्णीकृतं त्रिभिन्वि ॥

अबीक्षीरेण गोमूत्रकण्ठं कुन्दुवकस्य वा ।

प्रसेपनं सुखोष्णं स्यात् त्रिभूतचरं परम् ॥

नृत्याने तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।

त्रिभूतमुष्णं मेधावी तत्तुखादयजो भवेत् ॥

अनाजी हनुषा कुष्ठं गोमूत्रं वदराणि च ।

काष्ठिकेन समं पिष्ट्वा कुर्वाद्भूतप्रसेपनम् ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गा निचुलं वचाम् ।

क्रोवेरं मधुकं भागीं देवदारु सनागरम् ॥

कटुपत्रं प्रोक्करं मेदां चविकां चिकनं शटीम् ।

विडङ्गातिविषे क्षामां देविकां नीलिनीं स्थिराम् ॥

विष्णुजमोदां कृष्णां दन्तीं राक्षां प्रपिष्य च ।

साध्यमेरुख्यं तैलं तैलं वा कपवातमुत् ॥

त्रिभूदरार्तगुल्फार्तः शोभनेष्टाङ्गमासवान् ।

आनाहमशरीरैव हन्त्यात्तदनुवासनात् ॥”

रुद्धसैन्धवाद्यं तैलम् ॥

“कौटिल्यरुद्धं योष्यं त्रिभूतद्विनिवृत्तये” ॥

इति त्रिभूतद्विनिवृत्तः । इति चक्रपादिदत्तः ॥ * ॥

(अस्य समिदां पूर्णरूपसहितं जलजं संप्रा-
प्तियं यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोथितमेदो मूत्रान्ध-
निमिषाः सप्त रुद्धयः । तासां मूत्रान्धनिमिषो
रुद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्वयतमः । अथः
प्रकुम्भितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी-
रभिप्रपद्यमानोः फलकोशयोर्द्विं जनयति तां
रुद्धिनिवृत्तयश्चेत् । तासां भविष्यतीनां पूर्ण-

कुरवः

रुद्धाणि वक्षिकटीमुष्ममेद्रेषु वेदना मानत-
गिरयः पचकोशशोकश्चेति ॥

तत्रानिक्परिपूर्णां वक्षिमिवाततां पचवा-
मनिमित्तानिक्कणं वातरुद्धिमाचक्षते, पचवा-
मरसङ्काशां अरदाहोश्वती चामुसमुत्थानपाकां
पित्तरुद्धिं कठिनामभ्यवेदनां शीतां कण्डूमतीं
श्लेष्मरुद्धिं कृष्णकोटाहतां पित्तरुद्धिनिष्ठां रक्त-
रुद्धिं मरुच्छिन्नां कण्डूमतीमभ्यवेदनां ताकण-
प्रकाशां मेदोद्विद्धम् ॥ मूत्रसन्धारण-शीघ्रस्य मूत्र-
रुद्धिर्भवति सा गच्छतोऽन्यपूर्णां दृष्टिरिव क्षुब्धति
मूत्ररुद्धिवेदनां रुद्धयः शोथं कोषयोश्चापाद-
यति तां मूत्ररुद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणवकवि-
मरुद्धिप्रपद्यतादिभिरायासविशेषैर्वारतिप्रवृद्धः
प्रकुम्भितश्च कृष्णान्धस्येतरस्य चैकदेशं दिगुलमा-
दायाधोगत्वा वक्ष्यसन्धिसुपेयं यस्त्रिरूपेण स्थि-
त्वाऽप्रतिप्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्र-
विश्य मूत्रकोशोपमापादयत्वाप्राप्तो वक्षिरिवाततः
प्रदीर्घः शोको भवति सञ्चरन्मरुद्धिप्रवृद्धिमुपैति
विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्वहद्विजमसाधा-
माचक्षते” ॥ * ॥ इति सुम्भुते निदानस्थाने ।
१२ अध्याये ॥

चिकित्सतश्चास्य यथा,—

“अन्वहद्विना विना वक्ष् या रुद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
अन्वादिषान् आधामं मैथुनं वेगनिराहम् ॥
अन्वासनश्च मूत्रमुपवासं गुरुणि च ।
तत्रादितो वातरुद्धौ नैवतच्छिग्ममातुरम् ॥
स्त्रिभूतेन यथान्यायं प्रायेत विरेचनम् ।
कोशाभ्यन्तिल्लैरुद्धफलतैलानि वा नरम् ॥
सर्पारं वा पिबेन्मांसं तैलमेरुख्यसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिजान्नां ज्ञाप्यैः कण्ठैश्च रुद्धिमान् ॥
निरुद्धयेन्निरुद्धश्च मुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
यष्टीमधुकसिञ्जेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
खेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेशां खानिनापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
भिन्वास्ततः प्रभिन्नायां यद्योक्तं कममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिकामो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोथयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाश्च भिन्नद्वयात् तैलं कण्ठश्च रोपयाम् ॥
रक्तजायां जलौकोभिः शोथितं निर्हरेद्भिन्नम् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
पित्तग्रन्थिकामं कुर्यादामे पक्वे च सर्वदा ।
रुद्धिं कषात्पिकामुष्मैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारु कषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
विष्णुपनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिकामो हितः ।
पक्वायाश्च विभिन्नायां तैलं शोथनमिच्छते ॥
समनाह्वाराङ्गोत्तमपक्वेण साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संश्लेष लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकैर्द्रव्यैश्च सुखोष्मैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्त्रिभूतवावेष्टा पट्टेन समान्धास्य तु मानवम् ॥
रुद्धे पक्वे सेवनीश्च रुद्धिपत्रेण दादयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धव दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
वक्षोयाश्च यद्योद्धिं शुद्धे तैलश्च दापयेत् ।

कुरवः

मनःप्रिकालनवयैः सिद्धमाह्वरेषु च ॥

मूत्रणां खेदयित्वा तु वक्ष्यपट्टेन वेदयेत् ।

सेवन्त्याः प्रार्थनोऽथस्त्रादिधोद्गीहिषुखेन तु ॥

अथान् विमुखां गार्हीं दत्त्वा विद्यावेष्टिम् ॥

मूत्रं गार्हीमधोद्विष्य आगिकावन्ममाचरेत् ॥

शुद्धायां रोपयं दद्यादन्वयेद्व्यहेतुकीम् ॥

अप्राप्तफलकोशायां वातरुद्धिकामो हितः ।

तत्र या वक्ष्यस्या तां दहेदन्वयेद्व्यहेतुकीम् ॥

सन्धमार्गावरोधार्थं कोशप्रान्तात्तु वर्जयेत् ।

तत्र भिन्वाकुष्ठमध्ये दहेच्छाकुरविपर्ययात् ॥

अनेनैव विधानेन रुद्धी वातकषात्मिके ।

प्रदहेत् प्रयतः किन्तु चायुष्मन्तोऽधिकस्यो ॥

शङ्कोपरि च कर्णान्ते क्वाया यत्नेन सेवनीम् ।

क्वायासाहा सिरां विधेदन्वहद्विनिवृत्तये” ॥

इति सुम्भुते चिकित्सितस्थाने १८ अः ॥ * ॥

भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्वहद्विष्ये रुद्धयः ॥

साकस्यरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरवः, ऐ, (कुरवते शब्दते इति । कुर + वाङ्म-
कात् अणक् । छोदरात् साधु । ततः स्तार्थं
कन् ।) कुरवकुरुद्धः । इत्यमरटीकायां रायसु-
कुटः ॥ (कुरवकुरुद्धेऽस्य विवरणं आतथ्यम् ॥)

कुरवः, ऐ, (कुरवश्च + “कुरवः कुरुव” । उणां
३ । १३३ । इति कुरुव प्रत्ययः ।) कुरवपक्षी ।
तत्पर्यायः । उत्कोशः १ । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥
खरशब्दः १ कौशः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नवोपाख्यान-
पर्वणि । ६४ । ११० ।

“प्रोद्युष्टां कौशकुरैश्चक्रवाकोपकृतिताम्” ॥

अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—

“कुरवकमकराः कञ्चटकपिकच्छसारासाः ।

आदिशालूहृन्वा जलकरटिकपिक्वा टिट्टिमाद्याः ।

जलेचरा विहङ्गान्ते भासकाः खड्गरीटकाः ।

इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे

स्थाने ११ अध्याये ॥

कुरवाङ्गिः, ऐ, (कुरवस्य अङ्गिरिव ।) देवसर्पयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररो, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
मेधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।

“ततो मामनयज्ज्ञः कोशन्तीं कुररीमिव” ॥)

कुरणः, ऐ, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी ।
पूर्यकन्तलः । इति धरणी ॥

कुरवः, ऐ, (कु ईषत् रवः गुह्यनभ्रनिर्मधुकराणां
स्वल्पमधुतया यच ।) सितमन्दारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तभिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली । पीतभिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥
(कुस्तितो रव इति कर्मधारयः ।) कुस्तितशब्दः ॥
(कुस्तितो रवो यस्य ।) कुस्तितशब्दयुक्तो जि ॥

कुरवकः, ऐ, (कुरव + स्तार्थं कन् ।) रक्ताक्षानः ।
रक्तभिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राजे-
न्द्रकर्मपूरे ६५ ।

“किञ्चिन्मुञ्चति कलोचनपटं कथं मुञ्चगच्छयोः

कुरुः

भग्न्याकम्पितकृष्णे कुरुके निर्वाप्य वन्दयिष्ये” ।
तस्य पुष्पादिरधि । यथा कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । “आनोक्तः कुरुकः कुरुते विका-
शम्” । अथ पथ्याया कुरुकश्च यथा ।
“सैरेयः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहचरः सहचरः स च भिन्नापि कथ्यते ।
कुरुकः पीते स्नादके कुरुकः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुत्सितरवे चि ।
कुरसः, ऐ, (कुत्सितो रसो यश्च ।) मध्यभेदः । इति
हारावली । कर्मधारये कुत्सितरसः । वज्रवीही
कुत्सितरसयुक्ते चि ।
कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।)
गोत्रिका कता । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुराहः, ऐ, कुषाहः । ईषत्पाण्डुः कृष्णपट्टो घोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ।
कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) लङ्घान्यभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ।
कुरीरं, स्त्री, (“कृण उच” । उकां ४ । ३३ । इति
ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिकृतिः ।
कुरुः, ऐ, (क + “कयोश्च” । उकां १ । २५ । इति
कुः उच ।) आभोधराजपुत्रः । स तु प्रियव्रत-
राजपौत्रः । (सायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरु-
राज्यं प्राप्तवान् । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना
विभृता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
“जम्बुदीपेन्द्रो यस्तु आभोधो मुनिसत्तम ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुत्रश्चैव हरिवर्ष इकादतः ।
रम्यो हिरण्यवान् घटश्च कुरुभ्रात्रश्च यश्च ॥
केतुमानक्षयैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुदीपविभागांश्च तेषां विभ्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाङ्गन्तु वर्षं नाभेक्ष दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुत्राय सः ॥
ततोयं नैवधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इकादताय प्रददौ मेवर्षं तु मध्यगः ॥
मीनाक्षजास्त्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यवते ॥
यदुत्तरं प्रदत्तवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्वमेव यद्वर्षं भद्रान्याय प्रदत्तवान्” ॥
वैवस्वतमनुवंश्यश्चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु
सम्बरराजभार्यायां सूर्यकन्यायां तपत्या जातः ।
अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्तराष्ट्राण्डवानां
पूर्वप्रवचः । यथा,—
“योऽजमीढस्तत्त्वस्य ऋक्षः सम्बरस्ततः ।
तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सधनुर्जङ्गभिषधान् कुरोः सुताः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४४ । मङ्गलम् । देशविशेषः ।
इति मेदिनी । स तु जम्बुदीपस्य नववर्षान्तर्गत-
वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् । तद्देशवासी । तच्च
नक्षत्रचक्रात् । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

कुरुपट्टी

“उवाच पार्थ । पश्येताम् समवेतान् कुरुनिति” ॥
कुरुकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुरुकम्पकं, स्त्री, (कुरुः इव विक्षीयः कन्दो यस्य ।
कम् ।) मूलकम् । इति शब्दमाणा ।
कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरुया चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण
भूरितपसोपार्जितं धर्मक्षेत्रेणाम्ना प्रसिद्धं
कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात्
मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तच्च धर्मक्षेत्रम् ।
(किष्किक्षेत्रेण क्षेत्रे क्षत्रियकुमारैश्चकुटारेण भृ-
गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यायामेव क्षत्रि-
यशोभितैः पञ्च ऋषेः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत्
समन्तपक्षकनाक्षीयते । नितरामेवात्र युध्वां
क्षत्रियाणां शरीरविसर्जनेन पुण्यप्राप्त्याम्
वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां सुमह-
द्युद्धं निर्दलम् । एतद्विरक्तं महाभारतीये १२ ।
४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥
यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय !” ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्देशे बह्विनि मतानि लभ्यन्ते
दिक्पालमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे द्वादशयोजनावधि” ॥
तथा चिकावशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तगा” ॥
यश्च हि ब्रह्माविदेशः । यथा, मगौ । २ । १६ ।
“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
यश्च ब्रह्माविदेशो वै ब्रह्मावर्षादनन्तरः” ॥
कुरुक्षेत्रीयोगः, ऐ, एकस्मिन् सावनदिने तिथिचय-
नक्षत्रचययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ।
कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
“पञ्चयह्युते मृत्यौ जगसंस्थे लहस्यतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लभे कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥
इति जातकामृतसंयुक्ते योगाध्यायः ॥
कुरुटः, ऐ, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।
रट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ ।
१ । १५ । कः ।) सितारश्माकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरुपट्टः, ऐ, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं द्रष्टुं लुण्ठ-
तीति । कु + रटि स्तेये + णच् ।) पीतभित्ति ।
पीतास्त्रानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुपट्टकश्चैऽस्य
विकृतिरुक्ता ॥)
कुरुपट्टकः, ऐ, (कुरुपट्ट + स्वार्थे कन् ।) पीतास्त्रानः ।
पीतभित्ति । तत्पर्यायः । सहचरी २ सहचरः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहचरः ४ कुरु-
पट्टकः । इति भरतः ॥
“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दाक्षीकुरुपट्टकः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यथास्य व्यवहारस्त-
था, सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधा-
दिवर्गे ॥ “आरग्वधमदनगोपधोष्टा कुटुम्बाठा
कण्टकीपाटलामूर्जेभ्यस्तपार्णानिभ्यश्चकुरा-
सीत्वादिषु ऋक्यः ॥)
कुरुपट्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं द्रष्टुं क्षमाया । कु +
रटि + णच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाहपत्र-

कुरुक्षेत्रः

जिका । इति मेदिनी । (कु कुत्सितं पार्थ द्रष्टुं
नाशयति ब्रह्मणः पार्थुर्वा परिचर्याया ।) ब्राह्मणी ।
इति गटाधरः ॥
कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरु + वाङ्मनात् उच्चच् ।) कुरु-
पानकम् । इति शब्दचन्द्रिका । कामनासेवु इति
भाषा ।
कुरुष्वा, स्त्री, (कुरुक्षेत्र + स्त्रियां टाप् ।) शीतपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः । (शीतपुष्पीश्चैऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)
कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुष्वा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।)
शीतपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ।
कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुक्षेत्र + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
सैहणीलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
कुरराट् [क्] ऐ, (कुरुक्षेत्रे राजते । राज् + क्तिप् ।)
दुर्व्याधनः । इति चिकावशेषः ॥
कुरुकाः, ऐ, (कुरु + उलक् ।) मातृक्षितपूर्वकुलकः ।
तत्पर्यायः । अमरकः २ अमराककः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
कुरुवकः, ऐ, (रौतीति बवो अमरः । कुत्सितः स्वय-
मधुनामात् विरक्तो बवो यश्च । स्वयमधुनादस्य
तथात्वम् ॥) रक्तभित्ति । रक्तास्त्रानः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ । पीतभित्ति । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरुवक-
श्चैऽपीतभित्तिश्चैऽस्य च अस्य विकृतिर्जातया ॥)
कुरुविन्दं, स्त्री, (कुरुन् विन्दति + विदित्वाभे “अनु-
पसर्गात् लिप्ताविन्दधारिपारिवेद्युदेजिनेति साति
साहित्यश्च” ३ । १ । १३८ । इति शः सुचा-
दित्वात् तुम् च ।) काचलवक्षम् । मातृक्षितम् ।
इति राजनिर्घण्टः । कुरुविन्दरत्नम् । कुल्लाम-
शस्यम् । इति मेदिनी । (क्षत्रियस्य पुत्रिकृत-
मपि दृश्यते । यथा, सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने ३६ अर्थः ।
“कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनाःशिला” ॥)
कुरुविन्दः, ऐ, (कुरु + विद् + शः तुम् च ।) सुलक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ भाषः । इति राज-
निर्घण्टः । (अस्य पथ्याया यथा,—
“सुलक्षं न स्त्रियां सुलक्षं चिन् वादिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्ग्रातोऽपरः कौडकसेवकः ।
भद्रसुलक्ष गुम्फा च तथा नागरसुलक्षः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुरुविन्दा, ऐ, (कुरुव विन्द इव ।) यदरागमखिः ।
इति चिकावशेषः ॥
कुरुविन्दकः, ऐ, (कुरुविन्द + संज्ञायां कन् ।) कु-
ल्लामः । वनकुलस्थिका । इति रत्नमाणा । (गुणा-
न्नास्य कुल्लामश्चैऽस्य ज्ञेयाः ॥)
कुरुविन्दा, ऐ, (कुरुव विन्दातः विन्दाः ।) खड्गपत्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ आदि तोषा सोषा ।
इति भाषा ।
कुरुय्यं, स्त्री, (कु ईषत् कुरुय्यमिव । कुरुय्यत् शुभ-
त्वात्तथात्वम् ॥) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कुरुर्, ऐ, स्त्री, (कुरु इत्यस्मिन् शब्दे कुरुति शब्दादथे ।
कुरु + कुरु + कः ।) कुरुर् । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥
कुरुयः, ऐ, कुल्लामवक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल

कुर्ह कौडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-भा-
भा-सेट् ।) पञ्चमसूरी । दीर्घः पञ्च पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वस्य र्गन्तयतीति दीर्घो न स्यात् ।
उ कुर्हते । इति दुर्गादासः ॥
कुर्हन्, कौ, (कुर्ह + मावे ण्यट् ।) कौडा । इत्यमर-
टीकायां सामी ।
कुर्परः, पुं, (कुर् + क्तिप् कुः । धियति । ए + अच् परः ।
ततः कर्मधारयः ।) कपोतिः । कालु । इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ । (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं
व्याख्येयम् ।)
कुर्पासः, पुं, (कुर्परे ष्यते आस्ते वा । अस्, आस्
वा + अच् ततः एवोदरात् साधुः ।) अर्द्धपोलकः ।
इति शारदावली ।
कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास + कर्त्तृ कन् ।) ककुलिका ।
इत्यमरः । कौडुणि इति भाषा । (यथा रत्ना-
वलीकाटके । “मनोचक्रपासकपीडितस्तना” ॥)
कुर्वन्, चि, (करोति इति । क + शब् ।) कर्म-
कारः । अर्थः । इति विष्णुः ॥
कुल न वन्दौ । संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-पर-अक-अचित् सक्तं सेट् । ज्योतिषः ।)
न कोलः कुलः । कोलति कुलीनः सर्वेषां वन्दुः
स्यादित्यर्थः । संवृत्तौ राज्ञीकरयमिति चतुर्थः ।
केचित्सु संवृत्तिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोलति
कुलात्तः गमयति इत्यर्थः इत्याहुः । संस्थानं
पठित्वा संस्थानं उपपद्यते । इति रामः ॥ अन्ये तु
वन्दुश्चातिष्ठु वर्त्तमानोऽयं अन्यथास्य न प्रयोगः ।
अदि गच्छे इति वदित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
कुलं, कौ, (कुल + “इगुपधेति” । १।१।१३५ ।
कः ।) वंशः । (यथा, रघौ । १६। ८६ ।
“इत्युचिवापुपुहतामरयः क्षितीशं
स्त्रायो भवान् खलन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजसां विधिवदाद्य समेतवन्दुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” ॥
तस्य कल्लं यथा, श्रियोत्तौ ।
“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तित्तो दानं नवधा कुलकल्लम्” ॥)
तस्मात्प्रकारेण यथा ।
“गोमिन्न देवतैर्विप्रज्ज्ञा राजोपसेवया ।
कुलान्यकुलतां याप्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।
कुविवाहः क्रियाजोर्धैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां याप्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै ।
अवृत्तात् पारसार्थाच्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात् ।
अभौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ।
अभौतधर्मे वै वेदानां वृत्तेश्च तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ॥
इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
सजातीयगणः । इत्यमरः ॥ १०।११ । (कुं भूमिं जाति
मृच्छति । का + कः ।) जनपदः । मृच्छम् । (कौ
भूमौ जीयते । अन्येऽप्यपीति कः ।) शरीरम् ।
इति मेदिनी । अयम् । इति महाभारतम् ।
(मध्यम-हृदयेन यावती भूमिः कथ्यते तावती
भूमिः । यथा, मनुः । ७।१११ ।

१५२

कुलस्य

“दशी कुलान्तु सञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च” ॥
कुलः, पुं, (कुल + कः ।) कुलिकः । शिखिकुल-
प्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुलकं, कौ, (कौ भूमौ जीयते । कु + कौ + कः ।
संज्ञायां कन् ।) पटोलकता । सन्तुल्योक्तमूहः ।
इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे ६। २०० ।
“कलापकं चतुर्भिश्च तदुद्धं कुलकं मतम्” ॥
पटोलार्थे यथा,—“करीरं कुलकं गन्दी” इति
वाभटे सूचयाने । ६ अः । कुलकं पटोलभेदः ।
तित्पक्षा इति ख्यातम् । इति तट्टीका ॥)
कुलकः, पुं, (कुल + संज्ञायां कन् ।) कालेकुः ।
इत्यमरः । २। ४। ६६ । वल्लीकः । कुलकेशः ।
इति मेदिनी । मयवकेशः । इति रत्नमाणा ।
हरितसर्पः । इति राजनिर्घण्टः । कुपीलुः । इति
मातृकाण्डः । शिखिकुलप्रधानः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥
कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति निरुक्तसमीधा-
रयः ।) चोवाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलकुल्लिनी, स्त्री, (कुले कुलस्ये एधिवीतस्व-
कुलकुल्लिनी ।) रूपे मूलाधारे कुल्लिनीत्या काङ्क्ष-
चित्तवशादकारेण सत्यभुजिङ्गं वेष्टयित्वा लिङ्गतीति ।
कुल + कुल्लिन् + डीप् । कुल्लिन् + डीप् । यदा
कौ एधिवीतस्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः जीयते
इति । कु + कौ + अन्येऽप्यपीति कः । ततः कर्म
धारयः ।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः ।
यथा । पूर्वाग्रहवृत्तवृत्तकप्रकाशः ।
“कुलान्तो कुलकुल्लिनी च मधुरं मत्तानिमाणाकुलं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
आसोऽस्यविवर्त्तनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
सा मूलान्धजगदरे विनसति प्रोदामदीप्तावली” ॥
कुलनीति । सा मूलान्धजगदरे इत्यादि ध्या-
स्यातम् । कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदा-
तिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्य-
बन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिप्रथमेद-
क्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तानिमाणाकुलं मत्ता या
अनिमाणा अमरसमूहस्तददस्कृतं यथा ख्यात्
शवं मधुरं यथा स्यात् तथा कुलान्तो अथवा-
मधुरध्वनिं कुलनीत्यर्थः । सा का इत्याकाङ्क्षा-
यामाह यथा कुलकुल्लिनीया आसोऽस्यविवर्त्त-
नेन आसोऽस्यस्योः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन
जगतां संसारकां जीवः प्राणो धार्यते । पुनः
कीदृशी प्रोदामदीप्तावली प्रज्जलितुद्दीप्ति-
मेकीकरुणा । तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकार-
साङ्गितयवेकनविशिष्टा विद्युत्समूहक्या कुल-
कुल्लिनी लिङ्गतीत्यर्थः । इति तट्टीका ॥ * ॥
अन्यत् चक्षुष्ये मूलाधारशब्दे वट्चक्षुष्ये च
प्रचक्षुम् ॥
कुलकः, पुं, (कु + कल्ल + भावे ण्यन् ।) करतली ।
तत्पार्थिवः । तान्महकः २ । इति शारदावली ।
कुलक्या, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजातस्य
वा ख्यो यस्याः ।) मूलकिल्ली । इति शब्द-
चिन्ता ॥

कुलस्यः

कुलस्यः, पुं, (कुले सत्कुले जायते । कल् + कः ।)
कुलीनः । सत्कुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, मनुः ८। १०६ ।
“कुलमे वृत्तस्यैव धर्म्ममे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्याये निक्षेपे निक्षिपेऽनुधुः” ॥)
कुलस्यः, पुं, (कुं प्रथिवीं रज्जयति । रज्ज + क्तिप् + अच्
रस्य कः ।) कुलज्जनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलज्जना, पुं, (कु + रज्ज + क्तिप् + क्त्वा । रस्य कः ।)
खनामख्यातकः । तत्पार्थिवः । कुर्वाणः २
गन्धमूकः ३ कुलज्जः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । सुखदीपना-
शित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलटा, स्त्री, (कुलात् अमिचाराय कुलाकारं व्यट-
तीति । कुल + व्यट् + अच् । अकम्पादिनात्
अलोपः ।) अमिचारिणी । अष्टा ।
(यथा, आर्यासप्तशती ६८३ ।
“परपतिनिर्हयकुलटाशोषितवृष्ट । नेर्वया न कोपेन ।
इत्यममतोपपत्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य” ॥)
तत्पार्थिवः । पुंस्त्री २ धर्मिणी ३ वन्दनी ४
असती ५ इत्यरी ६ कैरिणी ७ पांशुणा ८ । इत्य-
मरः । २। ६। १० । धर्मिणी ६ पांशुणा १० । इति
तट्टीका । वृष्टा ११ वृष्टा १२ धर्मिता १३ । इति
शब्दरत्नावली । कल्ला १४ निशाचरी १५ यथा-
रक्षा १६ । इति जटाधरः ॥ ७॥ परकीयान्मर्गत-
नायिकाविशेषः । यथा,—
“एते वारिकयान् किरन्ति पुद्वान् वर्त्तन्ति
नाम्नोदराः शैलाः शाहनमुदहन्ति न खनन्त्येते
पुनर्नायकान् । विलोको तरवः यनानि सुवते
नैवारमन्ते जनान् धातः । कातरमाजयामि कुल-
टाहेतोऽप्यया किं कृतम्” ॥ इति रत्नमञ्जरी ॥ * ॥
अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभो-
ज्यान्नभक्ष्यप्रकरणे प्रचक्षुम् ॥
कुलटी, स्त्री, (कुलितं रक्षते । रट् भाष्ये +
अणर्थे कः । गौरादिनात् डीर्घ रस्य कः ।) मनः-
शिला । इति रत्नमाणा अमरटीका च ॥ (अस्या
गुणारयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः ॥)
कुलतिथिः, स्त्री, पुं, (कुला तिथिः ।) चतुर्थ्यष्टमीदा-
दशीचतुर्दश्याः । यथा, तन्त्रसारे ।
“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
विषमास्त्राकुलाः सर्वे श्रेष्ठाश्च तिथयः कुलाः” ॥
कुलस्यः, पुं, (कुलं भूमिजघं सत् तिष्ठति । कुल +
स्था + कः । एवोदरात् साधुः ।) शस्यभेदः । कुल-
त्यकडा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये । १५। ७ ।
“धान्यं यदास्तिजाभावात्कुलस्यान्धर्षपांशुखान्” ॥)
तत्पार्थिवः । कालवन्तः २ तान्महकः ३ कुल-
त्यका ४ । इति रत्नमाणा । तान्महकः ५ । इति
त्रिकाशप्रवेशः । तान्महकः ६ वितेतरः ७ । इति
राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः । कषवातगुण-
मुकाशरीमेदन्नासकासप्रमेहनाशित्वम् । हृ-
क्त्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । दाहिणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । कषावतम् । कृष्णत्वम् । रक्तपित्त-
कारित्वम् । वननाशित्वम् । अस्य यूपगुणः । वायु-

कुलम्

शर्कराभरीनाशितम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य अपरे पर्यायगुणा यथा,—

“कुल्यिका कुल्यश्च कथ्यन्ते तद्गुणाश्च ।

कुल्यः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तक्षत् ।

लघुविदाही बीर्ज्याः श्वासकासकफानिहान् ।

हन्ति हिक्काभरीयुकदाहानाहान् सपीनसान् ।

खेदसंयत्तको भेदोज्वरकिमिहः परः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

“उष्णः कुल्यो रसतः कषायः

कटुर्विपाके कफमाहतघ्नः ।

शुक्लाभरीगुल्म-निबूदनश्च

संघ्राहकः पीनसकासहारी ॥

श्वानाहमेदोगदकीलहिक्का

श्वासापहः शोणितपित्तक्षत् ।

कफस्य हन्ता नयनमयघ्नो

विशेषतो वन्यकुल्य उक्तः” ॥

इति स्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥

कुल्यः, स्त्री, (कुल्य + स्त्रियां टाप्) वनकुल्यः ।

तत्पर्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुल्यिका ३

कुलाकी ४ कौचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भका-

रिका ७ कुल्यिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल्यः ९ कुर्वित्वकः १० । इति रत्नमाला ॥

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूल-

नाशित्वम् । विबन्धाभ्रान्नशमनत्वम् । चक्षुर्हित-

त्वम् । ब्रणरोपशान्त्यश्च । कुल्योन्नमम् । अस्य

पर्यायः पूर्ववत्सदृशकम् । कुम्भकारी १ प्रला-

यहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषाय-

त्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विम्विस्फोटकगद-

ब्रणशोथनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल्यिका, स्त्री, (कुल्यः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्

अत इत्वम्) । कुल्यिकाकाराभ्रान्नप्रन्तर्विशेषः । इत्य-

मरः । २।६।१०२ । अस्य गुणपर्यायौ कुल्योन्नम्ये

द्रव्यौ । वनकुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्माः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्मः) ।

स्वजातीयधर्मः । कुलाचारः । यथा,—

“उत्तमकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुचम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १। ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल +

धृ + शिच् + गबुल्) । पुत्रः । इति त्रिकाश्रयः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकात् पूज्या

या नायिका) । पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री ।

यथा,—

“रत्नमाल्येन सम्वीतो रत्नपुष्पविभूषितः ।

पद्मोकरजसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्” ॥

सा नवविधा यथा,—

“नटी क्षापाणिनी वेश्या रजकी मापिताङ्गना ।

प्राज्ञाणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।

माताकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्तिताः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं

तत्र तन्त्रमन्त्रि वा नक्षत्रम्) । भरणीरोहिणी-

कुलम्

पुष्यमघोरपशुनीचिवाविशाखाक्योहापूर्वावा-
ह्नाश्वयोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

“वायव्यार्द्धाभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।

कुलाणि समधिष्ठानि श्रभाणि चाकुलाणि च” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं मूलमं न चर्णाति । न + अश्

+ अच् । सप्तसुपेति समासः । उद्भूतस्य हि उद्भूत-

कन्वरत्नात् भूमिप्रसूतमन्त्रकतया तथात्वम्) ।

उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः) ।

कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः

स्वामी) । कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः ।

यथा । “अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गमयस्य व्रजत

इक्ष्मन्त्वास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुत्र-

धाम्निधनसमये देवेनोपसादितः स चित्रवर उप-

पत्यः” । इति श्रीभागवते ५। १०। १२ । (कुलस्य

ज्ञानवर्गस्य पतिः पातकः । अन्नदानपोषणपूर्वकं

अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तश्च ।

“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रभिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलभं पत्रं पर्यामस्य) । दमनक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकः, स्त्री, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि +

+ गबुल् । बहुफलतोत्पत्तेश्चात्वम्) । कुलम्बम् ।

कमलानेव इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुलं वंशं पालयति । पाल + शिच् + गबुल्) ।

वंशप्रतिपातके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन्) ।

कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + गबुल्

टाप् इत्वम् । यदा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्) ।

कुलस्त्री । इत्यमरः । २। ६। ७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलः वंशभवे भृत्या भरणम् । कुल

+ भृ + भावे क्यप्) । गर्भिकोपयुपासना । इति

जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम्) ।

कुलम्बरः, पुं, (कुलं गृहं भजति हन्ति सन्धिकर्त्त-

नादिना इति । कुल + भज + अच् । निपातनात्

सुम् लस्य रः) । कुलम्बलः । चौरः । इति

हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिन्नककुलेषु वर्णः वर्णनं गुण-

कथनं यस्याः) । रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, कुलस्तदाख्याया प्रसिद्धो वारः) । मङ्गल-

शुक्लवारौ । यथा ।

“रविश्चन्द्रौ गुरुः शोखित्वारश्चाकुला इमे ।

भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय निधुक्तो

वा विप्रः) । कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

कुलमेष्टी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिष्यकुलेषु मेष्टी) ।

शिष्यकुलप्रधानः । तत्पर्यायः । कुलिकः २ । इत्य-

मरः । २। १०। ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ मेष्टी ५ ।

कुलायः

इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्-

पत्तिरस्य) । यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्प-

र्यायः । बीज्यः २ । इत्यमरः । २। ७। २ ॥

कुलसौरभं, स्त्री, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य) । मन्वक-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री) । कुलपालिका ।

अनन्यमामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ ।

६। ७ ॥ (तथा च चागच्छे ।

“असन्नुष्टा दिना नष्टाः सन्नुष्टा इव प्रार्थिताः ।

सज्जन्ता गणिका नष्टा निर्जन्ताश्च कुलस्थिताः” ॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री ।

कुलकुण्डलिनोऽशक्तिः । यथा, कुलाश्वे ।

“कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” ॥

कुलहयका, पुं, (कुलाय संघाय ऊह्यते । ऊर्ध्वं लघे

+ गबुल् । एषोदरात् उकारलोपः) । आरथिः ।

आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा प्र-

सिद्धा तिथिः) । द्वितीयाष्टमीनक्षत्रः । यथा ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलसंज्ञं, स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्ष-

त्रम्) । आर्द्रामूलाभिजिन्मूलमिषानक्षत्राणि ।

यथा, तन्त्रसारे ॥

“वायव्यार्द्धाभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः) ।

बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥

“भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्वतः । प्राक्-

पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः) । कुलपर्वतः । यथा ।

“अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा

ब्रह्मपुरन्दरदिनकरश्मदाः ।

न त्वं नाहं नायं लोक-

त्तदपि किमर्थं कियते शोकः” ॥

इति भोजसुद्धे ७ । सप्तकुलपर्वता यथा ।

“सप्त येऽस्मिन् महापर्वताः विस्तृताः कुलपर्वताः ।

माहेन्द्रो मलयः सद्यः मुक्तिमाष्टद्वानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपाञ्च इत्येते कुलपर्वताः” ॥

इति मात्स्ये ८५ अध्यायः ॥

कुलाचार्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आचार्यायां धर्मनादौ

गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्यः) । कुलज्ञः । कुली-

नादीनां वंशांशव्याख्याकर्त्ता ब्राह्मणः । अस्य विव-

रणां घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच्) ।

सुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनामा ख्यातोऽद्रिरक्षलः) । कुला-

चलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रति-

स्थापकः) । पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, स्त्री, (कौ एधिषां लायो लयो यस्य) ।

शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पदिसमूहानां अयः वास-

कुलिक

स्थानम् । नीडः । यथा, माघे ।

“खगकुलायकुलायनिनायिताम्” ।)

स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ।

कुलायस्यः, पुं, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + कः ।)

पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते
ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुलाकः, पुं, (कुलं घटादिनिर्माणोपयोगिमुदाद्युपा-
दानं आणाति सम्यगादत्ते । आ + का + कः । कुलं

वंशं घटादिसमूहं वा अजतिं प्रस्थाप्येति वा
अल् + कर्मण्यण् । कुल् + “तमिविप्रि विडीति”

उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः ।

इत्यमरः । २ । १० । ६ । तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“माणाकारात् कर्मकार्यं कुम्भकारो व्यापयत” ।

इति पराशरसंहिता ।

“पट्टिकाराज तैलिकां कुम्भकारो नभुव ह” ।

इति पराशरपद्धतिः । ब्रह्मवैवर्त्तसूक्ता च कुम्भका-
रशब्दे द्रष्टव्या । कुकुम्भपक्षी । इति मेदिनी ।

कुलानी, स्त्री, (कुलं पर्वतकुलं कलायकुलं वा अजतिं
परिवर्द्धयति । अल् + अण् । डीप् ।) कुलत्या-

काराङ्गनप्रसन्नविशेषः । कुलत्याङ्गनमिति ख्याता ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०२ । अरण्यकुलत्याका वन-

कुलत्यकड़ा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ।
(कुलाल + स्त्रियां डीप् ।) कुलालभार्या ।

कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति ।
आ + हन् + डः ।) ईश्वरपूजितवर्णः कृष्णजानुर्वी-

टकः । इति हेमचन्द्रः ।

कुलाहकः, पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) ककलासः ।
इति शब्दमाणा । दृष्टविशेषः । राक्षा कुले

खाङ्गा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वात-
रक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पृष्टे वा ।
आ + हल् विशेषणे + अच् ।) क्षुद्रदृष्टविशेषः ।

कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुधः
२ गोच्छालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाणा ।

कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किञ् ।) हस्तः । इति त्रि-
काण्डशेषः ।

कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किञ् ।) कण्टकारी । इति
शब्दरत्नावली ।

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अ-
स्यस्य । इति ठन् ।) शिष्यकुलप्रधानः । इत्य-

मरः । २ । १० । ५ । कुलसत्तमः इति मेदिनी ।

कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकि-
प्रमुखः शङ्खकुलिकमहाशङ्खेतधनप्रयुधतराङ्ग-

शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो
महामर्षा निवसन्ति” ।

अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।

“कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्वर्णालधूमसमप्रभा” ।)

दृष्टविशेषः । इति मेदिनी । केलिकड़ा इति भाषा ।

कुलिकवेला, स्त्री, रथादिवारेषु शुभकर्मणु निषिद्ध-

कुली

कालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्जम्
सोमे षष्ठयामार्जम् । मङ्गले पञ्चमयामार्जम् ।

बुधे चतुर्थयामार्जम् । शुक्रे द्वितीययामार्जम् ।
शनी प्रथमयामार्जम् ।

राघवभट्टमते तु पूर्वोक्तयामार्जानां दिवाशेष-
भागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतन्त्रम् ।

कुलिङ्गः, पुं, (कौ दृष्टिषां लिङ्गति गच्छतीति । कु-
+ लिङ्गि + अच् + इदित्वात् तुम् । यद्वा कुलितं

कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । पिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कलिङ्गः २ भुम्भाटः ३

पिङ्गकः ४ । इति शब्दमाणा । भट्गः ५ । इत्य-
मरः । अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।

कफपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।

कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटक-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ।

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।)
पेटिकादृष्टः । इति रत्नमाणा । पेटारी इति

भाषा ।
कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
कर्कटशङ्खीदृष्टः । इति रत्नमाणा ।

कुलिरः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किञ् ।)
कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ।

कुलिशः, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते श्रेते अवतिष्ठते । कुल् +
शी + डः । यद्वा कुलिशः पर्वतान् श्रयति दारय-

तीति । शो + डः । “आतोनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ ।
इति को वा ।) वक्षम् । इत्यमरभरतौ ।

(यथा, कुमारः । १ । २० ।

“कुड्रेऽपि पक्ष्मिदि दृष्टश्चा-

ववेदनाञ्च कुलिशस्तानाम्” ।

कु ईषत् कुलितं वा लिङ्गति । कु + लिङ्ग अल्पी-
भावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

कण्टकाक्षीणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।

“तिमिमिङ्गलकुलिशापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा-
रलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः

सामुद्राः” ।) कौ भूमौ लिङ्गति अल्पीभवति
कुंभूमिं लिङ्गति गच्छति ऋक्षतया प्राप्नोति वा ।)

अस्थिसंहारदृष्टः । इति रत्नमाणा ।

कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।)
भट्टारकवन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुमुक्षितलिङ्गकः ।
धोनिष्ठ पीडयेत् कामो बन्धः कुलिशनायकः” ।

इति रतिमञ्जरी ।

कुलिशाङ्गुशः, स्त्री, (कुलिशेनाङ्गुशेन चैव नियुज्यते
मनो यथा । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्गुशं यस्याः ।)

बौद्धानां विद्यादेवीति शेषः । इति हेमचन्द्रः ।
कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वर्षं तद्वत् दृढमासनमस्य ।)

शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारात्वात् वा ङीष् ।)

कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ । पत्नीच्छे-
दमिनी । इति हेमचन्द्रः । दृष्टी । इति राज-

निर्घण्टः ।

कुलीनः

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । “कुलात् खः” ।
४ । १ । १२६ । इति खः ।) मेघघोटकः ।

तत्पर्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः । आजा-
नेयः ३ । इति तट्टीका । खजानेयः ४ जातः ५

नालान्धः ६ । इति शब्दरत्नावली । (तन्म-
शास्त्रोक्तकुलाचारमते स्थितः कौणः ।) उत्तम-

कुलीद्वये, त्रि । तत्पर्यायः । महाकुलः २ आर्यः
३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ ।

२ । * । अध्याधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं
उत्कर्षविशेषवन्शः । इति सङ्केतम् । अथवा कृष्ण-

र्यम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनपत्येन कुलीन
इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन-

शब्देन उत्कर्षविशेषवन्शजातकथ्यस्तिरिति । तथा
च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्माबन्धिवन्शजात-

काले सति तद्वर्त्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष-
विशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्” ।

अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं
कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य-

जनानां यदि नवधा गुणा वर्तन्ते तदा तेऽपि
कुलीनाः स्युस्तत्र । अनवच्छिन्नपर्यायत्वं कुलीनत्वम् ।

प्रमाणं यथा,—
“सपर्यायं समासाद्य दानयज्ञधनसमम् ।

कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिष्ठा वा परस्परम्” ।
तथा च ।

“कुलीनस्य सुतां जवन्धा कुलीनाय सुतां ददौ ।
पर्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः” ।

तथा च ।

“आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिष्ठाघटकाद्ये च कुलकर्म चतुर्विधम्” ।

इति कुलदीपिका । * । अथ ब्रह्मलभूपालकताः
पञ्चगोत्रनरादीयन्त्राणां स्यामविशिष्टस्य मुख्य-

गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । प्रायश्चित्त-
गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्धुः स

मुख्यः । रामगडगडः निपकेशरकोषी गुण्यी कुलभी
वदु दिघीटिः वैकुण्ठपारिवानः एते पञ्च गौणाः ।

काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः ।
जगद्धः धीरगुडः काकपीतमखी एते त्रयो

गौणाः । भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः भुरन्दर
मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिखीर्वाणी गन्ध-

र्वरायी एतौ द्वौ गौणौ । सायणगोत्रे वेदगर्भ-
वंशजः वीरव्रतगाङ्गी सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ ।

वीरसूदनघट्टेश्वरः एव गौणः । वात्स्यगोत्रे
कान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाञ्चिपालः

रविपूतितगः एते मुख्यः । भामुचौटखखी
पणिकालुमहिन्ध्या वनमानिपिप्यकी एते गौणाः ।

अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणा-
स्तुर्दशश्चोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राज्जाताः

सप्तविंशश्चोत्रियाः सन्ति । ततो कृष्णक्षेत्रेण
मुख्याश्चकुलीनो न विंशतिपुत्राणां कमीकरयं

जतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुलीनः

कुलिया खड्गदहवल्लीसर्वाङ्गन्दी इत्याद्याः षट्-
त्रिंशन्नेनाः कृताः । ततो भागयुधपाक इति
तिष्ठः संज्ञा जाताः कुलाचार्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥*

अथ वारद्वैत्राचार्यकुलीनाः ।

“आदौ मेनकतो भीमो वज्रः संजामिनिकथा ।
काश्चिर्मादुकिः साधुर्मादुकाः पङ्क्तिपूरकाः” ॥

एषां नामादौषधनात् कुलाचार्येण अष्टौ पटी
इति संज्ञा कृता । तद्यथा । निराविना १ रोहिता
२ भूषणा ३ आसेखानी ४ कुतकखानी ५ वेणी ६
कोनाली ७ भवानीपूर ८ । एतेषां कुलाघातात्
काय इति संज्ञा जाता ॥*

अथ वैद्यनाथकुलीनाः ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः । मौडल्यगोत्रे वायु-
दासः । काश्यपे वायुगुप्तः । वल्लभसेनैषां कुलं
महामध्यमकनिकुलभेदेन जिघा कृतम् । तत्र
महाकुलीनाः पञ्च । यथा । जल्लभसेनखानः १ हरि-
हरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ मध्यपतिदासः
४ दुर्जयदासः ५ । अधुनेषां कुलस्य क्रासद्वि-
भक्ता न सन्ति ॥*

अथ दक्षिणराष्ट्रीयकायकुलीनाः ।

तत्रादिभूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतेषां चण्ड-
पक्षैः सह बोधवसुभिर्दत्तगृहाः पद्मागता
आदिकुलीनाः यथा । सौकाजीनगोत्रे भकरन्द-
घोषः १ । गौतमे दशरथवसुः २ । विन्धामिने
कानिदासमित्रः ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगृहः
खाड्गारादवमानितो वज्रे गतः ४ । भरद्वाज-
गोत्रे पुनर्वसुमदतः विनयहीनतो निष्कुलः ५ ।
वज्रकुलाचार्यग्रन्थे स एव मौडल्यगोत्रः ॥*

अथ वल्लभसेनकृतसमाज्ञादयः ।

तत्राद्यस्य षड् पुरुषयोर्निशापतिप्रभाकरघोष-
योर्वात्सल्येन क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ ।
द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शुक्तिमुक्तिवस्त्रौवात्सल्येन
क्रमेण वागाश्विमाहिनगराख्यौ ग्रामौ । तृतीय-
स्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वात्सल्येन
क्रमेण वडिष्ठाटेकानामग्रामौ ॥ अपरेष्टादश-
समाज्ञाकृतस्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥*॥
तेषां कुलान्तु नवविधम् । मुख्य १ । कनिक २
कृभाया ३ मध्यांश ४ तेषोज ५ एतानि प्रधा-
नानि । कनिकद्वितीयपुत्र ६ कृभायाद्वितीयपुत्र
७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेषोजद्वितीयपुत्र इति
च ९ । नवरत्नानुरोधात् कृभायाज्येष्ठपुत्रस्य
मध्यज्येष्ठ इति संज्ञा जाता ॥*

अथ कुलानां विवरणम् ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पिङ्गपुत्रः द्वितीयः
कनिकनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुल-
युक्तः चतुर्थः तेषोजनामकुलान्वितः पञ्चमादिसाव-
त्युक्ताः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥
कनिककुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः कृभायानामकुलयुक्तः
तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यज्येष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठ-
पुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरम-
ध्यांशवारभाषामध्यांश इति संज्ञादययुक्तः ॥*॥
एषां कर्मणा दक्षिण्यथा । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-

कुलीनः

द्वितीयपुत्रयोः कुलस्य वाङ्मिमुख्य इति संज्ञा
चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाङ्मिनिष्ठ इति
संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाङ्मि-
मध्यंश इति संज्ञा दशमेकादशद्वादशपुत्राणां
कुलस्य वाङ्मितेषोज इति संज्ञा भवति ॥ कनिक-
नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेषोज इति
संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेषोज इति संज्ञा । मध्यां-
शद्वितीयपुत्र इति संज्ञा कुलं मुख्यकनिककृभाया-
मध्यज्येष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥
मुख्यकुलान्तु त्रिविधं यथा । प्रकृतम् १ सहजम् २
कोमलम् ३ । आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतमुख्या
अभूवन् । तत्तत्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य
रुद्धा क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता ।
प्रकृतमुख्यकुले दानयज्ज्याभ्यां सहज इति संज्ञा
कोमलमुख्यकुले दानयज्ज्याभ्यां कोमल इति
संज्ञा भवति । सहजः सहजेन कोमलः कोमले-
नापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः ॥ पिङ्गकु-
लानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्म-
कनिकादिसंज्ञा ॥*॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य क्रास-
द्विती न भवतः । सहजमुख्यकुलस्य क्रासद्विती
भवतः । कोमलमुख्यकुलस्यापि क्रासद्विती न
भवतः । कनिककुलस्य मुख्यत्वं कृभायाकुलस्य
कनिकत्वं भवति । मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम् ।
कनिकद्वितीयपुत्रः वाङ्मितेषोज इति संज्ञां
प्राप्नोति । मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेषोज
इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति । कृभायाद्वितीयपुत्र-
मध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले क्रासद्विती न क्तः ।
सर्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना
भवन्ति ॥*॥ आदौ यदि पिङ्गपर्यायाय अथवा
मौलिकाय कन्या दद्यात् तद्वानं प्रामाणिकसंज्ञं
भवति । पश्चात् कुलकर्मकर्तव्यम् । तद्यथा ।
मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः द्वेष्ट संज्ञा षष्ठ-
कन्यावधि गरुडैश्च इति संज्ञा भवति । अन्य-
कुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति
संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण
प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञादयं भवति ॥
आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य
ज्येष्ठत्वम् । अनुजकन्याग्रहणे तु कुलक्रासो भवति ।
मुख्यस्य गरुडैश्च इति नाम्नी कन्या अन्यकुलीनस्य
प्रतिसारणीय कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतु-
मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्मभिः शौर्यसमा-
वेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म ॥*॥ पूर्वं
विपर्याये विवाहो जातः । पुनरुदरवसुनेषां त्रयो-
दशपर्यायावधिषेयीपर्यायजन्मभक्तकुलोद्धारो
कृते । यथा ।

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयिष्यदयोः” ॥*॥

अथ मुख्यवरकुलीनानां पाणिशोभाः ।

“देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्वरी तथा ।
वनायी चण्डिकासी च सप्तैते कुलकण्टकाः” ॥

अपि च ।

“सीनाथो श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च ।

कुलीनः

कन्दर्पो च सदानन्दी षडेते कुलकण्टकाः” ॥

इति कुलाचार्यकारिका ॥*

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्यम् । स च आगच्छेद्
अर्थादयिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनि-
ककुलीनाय तृतीयां कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं
मध्यज्येष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीय-
पुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेषोजनामकुल-
युक्ताय दद्यात् । तदनन्तरंजातानां गरुडैश्च इति
संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुली-
नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या-
यिमां कन्यां ततः कनिककुलीनस्य कन्यां ततो
मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्म-
तेषोज इति नामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णी-
यात् ॥*॥ अथ कनिककुलीनस्य कार्यम् ।
स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्याकुलीनाय द्वितीयां
तेषोज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात् । मुख्यतृती-
यपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख-
द्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य
द्वितीयां कन्यां अथवा कनिककुलीनस्य प्रथमां
गृह्णीयात् । ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥
अथ कृभायाकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यांशनाम-
कुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुल-
युक्तानुजाय अर्थात् वाङ्मितेषोजनामकुलविशि-
ष्टाय द्वितीयां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य तृतीय-
कन्यां अथवा कनिककुलीनस्य प्रथमां कन्यां
गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यां-
शनामकुलीनस्य कार्यम् । स प्रथमकन्यां जन्मते-
षोजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुल-
विशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् । कनिकस्य
प्रथमां कन्यां ततस्तेषोजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां
ततस्तेषोजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात्
मुख्यस्य तृतीयकन्यायह्णं तस्य महत् कर्म ॥*॥
अथ जन्मतेषोजनामकुलीनस्य कार्यम् । स
प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा
मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां
तेषोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकु-
लीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिक-
कुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्म-
तुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टद्वितीय-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मुख्यचतुर्थपुत्र-
जन्मतेषोजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनि-
कनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥
अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् ।
स आत्मतुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्ट-
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेषोज-
नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा कृभाया-
नामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ
मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स
आत्मतुल्याय अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टस्य
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेषोज-

कुलीनः

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ तेषोजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेषोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् । * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेषोजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेषोजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेषोजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्यम् । स तेषोजनामकुलतुल्याय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कभायानामकुलतुल्याय किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मतिप्रा तावत्कुलीनकुलाचार्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयद्वितीययोः कन्ययोः क्रमेण यज्ञेन तदनामे श्रौत्यकुले दानेन समागच्छते यज्ञेन च कनिष्ठकुलायानामकुलयोः पुत्रवानुक्रमेण स्थिरतरुं निर्णीतम् । तदयथा,— “कनिष्ठकुलवेषमणि कचन केऽपि केऽपीच्छया परेऽपि पुत्रवचनयादगमनेव दोष्केयिकाम् । निषेधमिह नेच्छते कर्मणि तत्र बद्धभाटजः सुतः पिष्टपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति । शाके भक्ष्यपदसि सप्तवसुधागच्छे वरेणे तथा पथ्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके । गोपीमोहनदेववंशतिनकेनाप्युत्तमं श्रीमता निर्णीतं यदमीह तत्र घटकैः सर्वैः कुलीनैर्मृतम् ॥ कनिष्ठबद्धभाटकुलस्य तद्वत् खच्छेयिकायामिदमेव मूलम् । आदानतः पितृपदस्य लाभो ज्येष्ठत्वभावः पुत्रवचनमेव ॥ हेयिकायामशक्तस्य दानक्षेत् प्रबलं भवेत् । पर्यायस्य समानस्य यज्ञादपि तिष्ठति । श्रौत्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै । तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥ अथ यद्यन्यथाभावे भवेदपि यथाविधि । कामागतेन वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥ सर्वैः कुलचैश्च कुलीनवर्गैर्गोक्षीयतीनां पुरतः सङ्घर्षः । इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात् निर्णीतं एव प्रचक्षिष्यतीति” * ॥ अथ वज्रजकुलीनाः । “वसुधंशे च सुख्यौ द्वौ नास्मा लक्ष्यपूज्यौ । घोषे च समाख्यतश्चतुर्धुजमहाकृती । दशरथो गुह्यैव मित्रस्तारापतिस्तथा” ॥ यत्नेनामादिपुत्रवर्जितायो यथा । गौतममते

कुलमणः

सर्व्यादौ दशरथवसुसुतौ लक्ष्यवसुपरमवसुसुतौ लक्ष्यवसुदक्षिणरादे स्थातव्यस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुतः शक्तिमुक्त्यण्डारवसुकाः अण्डारवसुः राधात् वज्रे गतः तस्य वज्रे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुह्याकरवसुः तत्सुता अमन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्यवसुपूज्यवसुसुतौ वज्रे स्थातौ । सौकाशीनगोजे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणरादे स्थातः सुभाषितघोषो वज्रे स्थातः तस्य सुतश्चतुर्धुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोजे सर्व्यादौ कानिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणरादे स्थातः अश्वपतिमित्रो वज्रे स्थातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वज्रकुलाचार्यपद्याः कुलदीपिका ॥ कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन्) वनसुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीनसं, स्त्री, (कौलीनं भूलक्षं इत्यादिकं स्यतीति । लो + कः) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीरः, पुं, (कुल् संस्थाने + ईरन् किञ्) कर्कटः । इत्यमरः । १ । २० । २२ ॥ कौकडा इति भाषा । (“अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः” । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥ कुलीरः, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीरः शृङ्ग + गौरादित्वात् डीष्) कर्कटशृङ्गोद्धतः । इति राजमाना ॥ कुलीरात्, [६] पुं, (कुलीरं असीति । अच् + क्तिप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिमन्त्रादस्य तथात्वम् ॥) कर्कटशिशुः । तत्पर्यायः । स्योविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलीशः, पुं स्त्री, (कुलिश + एषोदरात् दीर्घः) कुलिशम् । इत्यमरटीकासागुन्दरी ॥ कुलुकं, स्त्री, (कुल् + बाहुलकात् उणच् किञ् निपातनात् तस्य कः) त्रिङ्गामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलुकागुह्या, स्त्री, (कौ भूमौ लुका गुहा गुह्या इव) उल्काभिः । इति हारावली ॥ कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलेश्वरस्य वा ईश्वरः) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्ता वा) । कुलपतिः । इति शब्दमाणा ॥ कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उत्क्रिस्त उद्यो वा) कुलीनाम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे चि ॥ कुलपः, पुं स्त्री, (कुलं संस्थाने “कलिमलिभ्यां फगस्योश्च” । उणां ५ । २६ । इति फक् अस्त्व उच्) । रोगः । गुह्ये पुं इत्यादिकोवः । (यथा, अष्टवेदे ७ । ५० । २ । “यदिजामनुपसवि वन्दनं भुवदहोवन्तौ परिकुलौ च देहत्” ॥) कुलमणः, स्त्री, (कुल् निष्कर्षे “कुलेर्जञ्” । उणां ४ । १८७ । इति कणलन् लङान्तादेशः) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादितः ॥ (यथा, अथ-

कुल्या

सर्वेदे २ । ३० । ३ ।

“तत्र मे मन्त्रताज्वं शस्य इव कुलमणं वधा” ॥ कुलमायं, स्त्री, (कोलतीति । कुल् + क्तिप् । ततः कुलं भक्षामिन्नितजनं मस्यतीति । मसीत्यर्थं परिणामे + अय एषोदरात् षत्वम्) । काञ्चिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ कुलमायः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्तिप् । कुलं अर्द्धस्त्रिंशो भागोऽस्मिन्) । यावकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ “कुलमावा वातना कृत्वा गुरवो भिन्नवर्चसः” ॥) वोरवधानम् । कुलस्य इत्यर्थे । भाषाकृतिपत्रः । काञ्चीरेषु तुलसी इति स्थातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यर्थे । इति नयनानन्दः ॥ भाषादिमिश्रमर्द्धस्त्रिंशमलम् । सिन्धुदी इति स्थातव्यः । इति सिद्धादिसंयद्दीक्षायां मन्त्रः ॥ धातितमाधादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धस्त्रिंशो धूमचक्रादयः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ । “अर्द्धस्त्रिंशस्तु गोधूमा अन्येऽपि चक्रादयः । कुलमावा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेण प्रकृतैः” ॥) अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । कृत्तव्यम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली । वनकुलस्यः । इति राजमाना ॥ कुलमायाभिषुतं, स्त्री, (कुलमायैर्वादिभिर्गर्द्धस्त्रिंशैरभिषूयते स्म इति । अभि + घु + क्तः) । काञ्चिकम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ कुलमासं, स्त्री, (कोलतीति कुल् भक्षामिन्नितजनम् । तत् मस्यति परिणामयतीति अण्) । कुलमासम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कुल्यं, स्त्री, (कुल् बन्धे + क्यप्) । अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ अष्टमोषपरिमाणम् । सूक्ष्मम् । आमिषम् । इति मेदिनी ॥ कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्वपदादन्त्यतरस्यामिति” । ४ । १ । १४० । इति यद् । यद्वा कुले भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यद्) । कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १२ ॥ “यद्वा न् मनोऽनोवपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभ्यवर्गान्” ॥) मान्ये पुं इति । मेदिनी । कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र साधुरिति यद्) । क्षुद्रा कृत्रिमा नदी । इत्यमरः । १ । २० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ मात्रे । “कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः” ॥) पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्तिकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते २ पर्वणि । “सैन्यवारण्यमासाय कुल्यानां कुर्व दर्शनम्” ॥) कुलस्त्री । इति हणायुधः । स्मृतवार्ताकुः । इति राजमाना ॥

कुवादः

कुर्वे, स्त्री, (कौ एधिष्या वलते सख्यकाकारपुष्पावस-
वेन संख्योतीव । वल संवरणे अन्वेभ्योऽपीति डः ।
यथा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् ।
जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते ।
कुव + कै + कः । कुवका आलुका इव ।) घोषी-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवणं, स्त्री, (कुत्सितं वज्रमिव गुह्यैः ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवचः, चि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । पर-
दोषकथनशोणः । इत्यमरः ॥

कुवचकं, स्त्री, (कु ईषत् वचं हीरकमिव कायते ।
कै + कः ।) वैकात्ममणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा विधत्ते । वृ +
अप् । यदा कुत्सितं रसं दधोति गृह्णाति । कु +
वृ + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुवकं, स्त्री, (कौ वलते । वल् + पचाद्यच् ।) उत्पलम् ।
मुक्ताफलम् । बदरीफलम् । इति मेदिनी ॥

कुवकयं, स्त्री, (कौ एधिष्या भूमेर्वा वलयमिव शोभा-
कारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७ ॥
मीनोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—मेघदूते ४६ ।

“ज्योतिर्लेखा वलाधिगणितं यस्य वलं भवानी ।
एकप्रेक्षा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति” ॥)

कुवलयपीडः, पुं, (कुवलयं उत्पलं वा सम्यक् पीड-
यति । कुवलयं सर्वं भूवलनं आपीडयति वा आ +
पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिकपो देव-
विशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे
१०५ । २६-२७ ।

“शकुनिं केशिनश्चैव यमलार्जुनकावपि ।

नागं कुवलयपीडं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥

कंसश्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीभृतः ।

निहत्य गोपवेशेन कीडयामास केशवः” ॥

कुवलयं मीनोत्पलं आपीडः भूषणं यस्य इति
शुभम् । मीनोत्पलान्कुतो जनः ॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खगादि-
त्वात् इनिः । यदा कुवलयानि सन्ध्यां इति
इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ एधिष्या वलते विचरन्तसमर्थो
भवति यदा कुं भूमिं एधिष्ये वा वलते आप्रोतीव ।
वल् + अच् । कुवलः वेगमनेन भूवलनयन्मखक्षमः
अन्वो यस्य ।) धुन्वसारराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । “आव-
लस्य दृष्टदन्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसानुतस्य
महर्षेरपकारिणं धुन्वमानमसुरं वैष्णवेन तेज-
साऽऽप्यायितः पुलसहस्रैरेकविंशतिभिः परिकृतो
जघान धुन्वसारसंज्ञामवाप च” ॥ अयमेव कुवला-
श्व इति नाम्नापि विभुतः ॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादिवात् ङीष् ।)
कीलिकाः । इति रत्नमाणा ॥

कुवादः, चि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः ।
परदोषकथनशोणः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुश

कुवाञ्जनः, पुं, (कुत्सितं वञ्जतीति । कु + वञ्ज +
उजल् ।) उज्जः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिभ्यस्तत्त्वादिभ्यं कुत्सि-
तत्वा वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्त्रप्रायः ।
स तु मृगागर्भे विवर्तकर्मौरसजातः । इति मत्स्य-
वैवर्तेपुराणम् ॥

कुवृत्तिहृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं
करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा हृत्तिं आव-
रणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति +
हृत् + ह्रिप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ काँटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सि-
तां हृत्तिं व्यवहारं करोतीति असह्यवहार-
कारी ॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेगान्ते गच्छन्ति मत्स्या
अस्याम् । कु + वेच् + इन् । ततः कृदिकारान्ता-
दिति वा ङीष् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १२ । १० ।
१६ ॥ खान्द इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः ।
निन्दितवेणी नारी च ॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु-
मार्कण्डेयपुराणे ।

“कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।

कुवेरः कुशरीरत्वात् नास्ति तेनैव भोऽङ्कितः” ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु
विश्रवोमुनेरिडुविह्वलभार्यायां जातः । धनयज्ञो-
त्तरदिशां प्रतिष्ठ । इति श्रीभागवतम् ॥ चित्र-
रङ्गोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्यायः । ज्यम्बकसखः २
यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुजधर्मा ५ धनदः ६
राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ तैश्च-
वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः
१३ यक्षपिङ्गः १४ खेनावलः १५ श्रीदः १६ पुण्य-
जनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १७१ — ७३ । हर्ष्यक्षः
१८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥
गन्दीवक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कुवेरः, चि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-
र्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं
शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) गन्दीवक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥

कुवेराली, स्त्री, (कुवेरस्य अस्त्रीष पिङ्गलं पुष्प-
मस्याः ।) पाटकाक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥
लताकरञ्जः । सितपाटिकाक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरात्रिः, पुं, (कुवेरस्य अत्रिः पर्वतः ।) कैलास-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

कुवेणं, स्त्री, (कुवेण जलजपुष्पेषु मध्ये ईशोभां लाति
गृह्णातीति । जा + कः ।) कुवलयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

कुश इ किं द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
यक्षे आ-परं-अक-सेट-इदित् ।) पञ्चमसरी ।

कुशः

इ कुंशते । कि कुंशवति कुंशति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुश य इर् क्षिबि । आलिङ्गन इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अक-सेट् ।) य कुंशति
नाला कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् ।
अस्मात् पूवादित्वात्त्रिंशं च इत्यन्ये । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुशं, स्त्री पुं, (कु पापं श्रयति नाशयति । कु + शो
+ डः । यदा कौ भूमौ शेते राजते शोभते
इत्यर्थः ।) खनामस्यातट्यम् । तत्पर्यायः । कुशः
२ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
याज्ञिकः ५ क्रूरमर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुयः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूचयो यत्र भूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च” ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।

न्यपसन् यत्र रोमाणि यक्षस्याङ्गं विधन्वतः ॥

कुशकाशान्त एवासन् शम्भुद्वितवर्चसः ।

कृषयो यैः पराभास्य यक्षज्ञानं यक्षमीजिरे” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।

“दर्भद्वयं त्रिविधं मधुरं तुवरं चिमम् ।

मूत्रक्ष्माशरीरव्यावृत्तिरुक्प्रदराक्षन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य आरोग्यविधित-
प्रतिनिधिश्च यथा,—

“पूजाकाले सर्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।

तर्ज्ज्या रजतं धार्यं कर्णं धार्यमनामया ॥

कुशकार्यकरं यस्मात्तु तु वन्याः कुशाः कुशाः ।

कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥

नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्यं हि निजमङ्गले” ॥

इति वरदात्मने १ पटलः ॥ * ॥

सधवायास्तत्सर्गनिबोधो यथा,—

“न स्पृशेन्निलदर्भोऽथ सधवा तु कथञ्चन” ॥

इति हलायुधस्तत्राक्षयसर्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भ-
शब्दे ब्रूयम् ॥

कुशं, स्त्री, (कौ एधिष्या भूमौ शेते । भूजपत्वात्
तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्रयति नाशयति विहितराजधर्मा-
नुष्ठानेन । कु + शो + डः ।) अपरा व्युत्पत्तिर्यथा
यथा, रामायणे ।

“यत्तयोः पूर्वजो जातः स कुशेर्मन्वसत्कृतेः ।

निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्” ॥)

रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।

“यत् कुम्भयोगेरेधिगम्य रामः

कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहसु-

रक्षातपातं सजिले ममज्ज” ॥)

योक्त्वम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तदीपेषु
दीपभेदः । स तु द्रुतसमुद्भवाक्षतः । तत्र देव-
निर्मितोऽपि तुल्यः कुशसम्बोद्धितः । (अतः कुश-
दीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रिय-
व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्दीपं विभज्य सप्त-

कुशखिड

पुलेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १
वसुदानः २ दृढरविः ३ नाभिगुप्तः ४ क्षुब्धव्रतः ५
विप्रनामा ६ देवनामा ७ । यथा वर्षेषु सप्त सीमा-
गिरयः । यथा । वसुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिशः ३
चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ इविशः
७ । सप्त गद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा
२ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ दृढच्युता ५ मधुः ६ माला
७ । तत्र खिताः कुशखकोविदाभिमुक्तकुलकसंज्ञाः
क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमभि-
रूपिणं आसां गदीनां प्रयोभिर्यजन्ते । इति
श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्दीपाधिपते-
स्तत्पुत्राणां गिरीणां गदीनाञ्च नामान्तराणि
दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

“ज्योतिष्मत् कुशदीपे सप्त पुत्राः दृढश्च तान् ।
ऊर्ध्वरो वेणुमांश्चैव वैश्यो लम्बनो हृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिशस्तन्नामा वर्षप्रज्जतिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सप्त दैत्यदानवैः ॥
तथैव देवगन्धर्वक्षत्रिगुरुबादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनः शुश्रूषाः खेजा मन्देहाश्च महाभुने ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चालुकमोदिताः ॥
यथोक्तकर्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तथैव तं कुशदीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ।
विष्णोर्हेमहेलश्च द्युतिमान् पुण्यवांस्तथा ॥
कुशप्रयो हविस्त्रैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तदीपे महाभुने ! ॥
गद्यस्तु सप्त तासान्तु दृढ्यु नामान्यनुक्रमात् ।
भूतयाया शिवा चैव एवित्रा सम्प्रतिस्तथा ॥
विद्युदम्भा मही चान्धा सर्वपापहरास्त्रिमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तान् क्षुब्धश्चस्तथाचलाः ॥
कुशदीपे कुशस्तम्बः संख्या तस्य तत् स्मृतः ।
तत्प्रमाणेन स दीपो हृतोदेन समाहृतः” ॥

कुश, जि, (कु कुत्सिते कर्मणि श्रुते अवतिष्ठते ।
कु + शी + कः ।) पाणिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदशब्दायां
श्रुते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशखिडका, स्त्री, (कुशैः कखिडका इव । कुशकखिडका
एवोदरात् कस्य कोपः ।) सर्वज्ञोमार्थाभिसंस्कार-
कक्रिया । तत्र सर्वेषामाहुतियुक्तकर्मणा कुश-
खिडकासंस्कृताभिसाध्यात्वात् सैव प्रथममभिधीयते ।
तत्र हस्तप्रमाणां चतुरङ्गं खगिडं शर्कराङ्गाराखि-
केशतुषादिरहितं पूर्वात्तरज्ज्वं सप्त वा ह्याया
मण्डपसहितं गोमयेनोपनिष्य ज्ञातः शुचिरा-
चान्तः प्राक्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता
उत्तरस्यां विप्रभ्यक्ष्णार्थं कुशकुसुमसहितजग-
पात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
उत्तरायकुशोपरि सख्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वज्रि-
स्थापनपर्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्ताभिमि-
काकुष्ठग्रहीतकुशमूलेन खगिडदक्षिणप्रान्ते वा-
दशकुलप्रमाणां प्राक्मुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं
दृष्ट्वादेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः
प्रभृत्येकविंशजकुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखा-

कुशखिड

मुक्लिष्य रेखेयं अपिदेवताका जोहितवर्णा इति
ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुला-
न्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुक्लिष्य
रेखेयं प्रजापतिदेवताका ह्यक्षवर्णा इति ध्यायेत् ।
ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभि-
मुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा
इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादे-
शप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुक्लिष्य रेखेयं
सोमदेवताका शुक्रवर्णा इति ध्यायेत् । ततः
क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुलानामिकाभ्यां रेखास्तत्करं
ग्रहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्तृप्तृपृक्तृन्दोऽभिदेवता
रेखास्तत्करनिरसने विनियोगः । ॐ निरक्तः
परावसुरित्थैशान्यां दिशि अरस्मिमाचान्तरिते
देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्वस्थापितजलेन रेखा-
भ्युत्थानं कृत्वा दक्षिणदिक्कास्त्यपात्रस्थापेनैव
शरावस्थापेनैव उपनिष्यन्तं ग्रहीत्वा प्रजापति-
र्ऋषिस्तृप्तृपृक्तृन्दः अपिदेवताभिसंस्कारे विनि-
योगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यम-
राज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिम-
कोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमग्निं ग्रहीत्वा प्रजा-
पतिर्ऋषिर्दक्षिणोऽभिदेवता अपि-
स्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्य-
नेनाभिमात्माभिमुखं हृतीयरेखोपरि स्थापयेत्
ततो वामहस्तमुत्तोल्याङ्गुलिं बद्धा पठेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिस्तृप्तृपृक्तृन्दोऽभिदेवताभिसाध्यापने विनि-
योगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो
हव्यं वहतु प्रजानम् । ततोऽग्ने ! त्वं विश्वरूप-
नामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्व-
रूपनामे अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽपि शिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानाभिः प्रणीतः सर्वकर्मेश । इति
पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां हृताङ्गां सन्धिं
तृष्णीमग्नौ ऊत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् । समाय-
पश्चात्तु प्रपञ्चरचितं द्विदक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भ-
वटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा कृत्रमुत्तरासङ्गं वा
कमण्डलुं वा ब्रह्मलेन परिकल्प्य धारासहित-
मुदकपात्रं ग्रहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षि-
णावर्त्तनं दक्षिणदेशं गत्वा अरस्मिमाचान्तरिते
देशे पूर्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि
प्रागयान् कुशानास्तीर्थं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवि-
ष्टस्तुष्टेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुल्यामास्तीर्ण-
कुशपत्रमेकं ग्रहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्तृन्दो-
ऽभिदेवता ह्यग्निरसने विनियोगः । ॐ निरक्तः
परावसुरित्थनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् ।
ततोऽप उपस्पृष्ट दक्षिणपादेन सख्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखोभूय आस्तीर्णकुशान्द्विरभ्युक्ष्य प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्तृन्दः अपिदेवता ब्रह्मोपवेशने
विनियोगः । ॐ आवसोः सद्ने सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदासीति
ब्रूयात् । अनन्तं कुशोपरि पूर्वायं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-

कुशखिड

रञ्जयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्याहृत्यासने पूर्वा-
भिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् । यदि
तु ब्रह्मलेनारोपितो ब्राह्मणः अवधीयवाचं वदे-
त्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गार्गीयसी-
न्दो विष्णुर्देवता अयसीयवागवचननिमित्तजपे
विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे
पदं समूहस्य पांशुमे । इति जपेत् । कुशादि-
ब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तृदेव ज्ञाताज्ञतापेक्षयाद्विब्रह्म-
कार्यकर्तृत्वादयसीयवागवचननिमित्तं स एव
जपेत् । यदि प्रकृते कर्मणि ब्रह्मोमोऽस्ति तदा
अस्मिमेव समये चरं अपयित्वा तदुपरि हृतं
दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमि-
जपादिकं कुर्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा
दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखीं हस्तो भूमौ
निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्तृन्दोऽभिदेवता
भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भगामह
इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परावसपान्त्रं बाधस्थान्धेनं
विन्दते धनम् । इति जप्त्वा रात्रौ चैतु कर्म तदा
धनमिति स्थाने वसति प्रयोक्तव्यम् । ततो
दक्षिणहस्तेन कुशान् ग्रहीत्वा अग्नेरुत्तरतः
प्रभृति दक्षिणावर्त्तनं ह्ययादिकमनेन मन्त्रेण
परिशोधयेत् । जयाङ्गां मन्त्राणां ह्ययादयः साधा-
रणाः । कौत्सऋषिर्नगतीन्दोऽभिदेवता दृष्टस्य
वज्रहस्तं वक्तेऽहन्त्यभिमावते शक्ते परिसमूहने
विनियोगः । ॐ इमं क्षोममर्हते जातवेद-
रथमिव सम्महे मा मनीषया मत्रा हि नः प्रम-
तिरस्य संसृष्टमे सख्ये मा रिचामा वयन्तव ।
ॐ भरामेधं क्षत्रवामा हवींषि ते चितयन्तः
पर्व्याणां पर्व्याणां वयन् । जीवातवे प्रतरां साधया
धियोऽपे सख्ये मा रिचामा वयन्तव । ॐ शक्नेम
त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्या-
ऊतं त्वमादित्यानावहतां क्षुभस्यमे सख्ये मा
रिचामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् येशान्यां
दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्वतः उत्तरान्ताह-
क्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान्
कुशान् अयेय मूलमाच्छादयन् वारज्यमास्त-
रेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्वास्तात् पश्चिमान्तं
यावत् । प्रतीक्षाश्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एवं-
मुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् क्रमेणास्त-
रेत् । ततो हृताङ्गस्तान् दशदिक्षु पूर्वादि-
क्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपात्राय
साहा । एवं अग्नये इत्यादि । ततः प्रादेशप्र-
माणां धवखदिरप्रजाप्रोक्तृन्बरागामन्वतमस्य
विंशतिशालिकां मध्ये हृतखुवं दत्त्वा प्रजापतिं
मनसा ध्यात्वा तृष्णीमग्नौ जुहुयात् । ततः सूर्य-
कुशादेव समायजुषपञ्चदशं ग्रहीत्वा प्रजापति-
र्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदेने विनियोगः ।
ॐ पवित्रे खो वैष्णवौ इति मन्त्रेण प्रादेश-
प्रमाणां कृत्वा कुशान्दरेण वेष्टयित्वा गख्यति-
रेकेण खित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्र-
मार्चने विनियोगः । ॐ विष्णोर्मन्त्रसा पूते
खः इत्यनेनाभ्युक्ष्य तात्मादिभावे पवित्रमुत्तरायं

निधाय तत्र होमार्थं हृतं निक्षिपेत् । ततस्तत्पुष्प-
पत्रद्वयमध्ये दक्षिणहस्तामामिकाकुड्याभ्यां मूले च
वामहस्तामामिकाकुड्याभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभवेनाधोमुखव्यक्तपाणिः प्रजापति-
र्हविराज्यं देवता आच्योत्पवने विनियोगः । ॐ
देवस्या सवितात्पुनात्वक्षिणेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य दक्षिणिः साहा । इत्यनेन पुष्पपत्रद्वय-
मध्येन हृतमधौ सक्तपुण्ड्रयात् । तूर्ण्यौ वारद्वयम् ।
ततस्तत्पुष्पपत्रद्वयमद्विरभ्युक्ष्यादौ निक्षिपेत् ।
ततस्तस्याव्यपाचस्योदकेनानुमार्जनमग्रेपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्यवतारकं इत्यनेन वारद्वयं
संस्तुर्यात् इत्याव्यसंस्कारः । ततो भवसदिर-
यकाशोऽम्बरायामन्यतमस्य अरत्निमात्रं अमि-
ताकुलपूर्वविषं नासारग्नवन्मध्यस्थितमग्न्यादं सुवं
इत्यनेन वारद्वयं संस्तुर्यादिति । सुवसंस्कारः ।
एवं सुस्नेहाद्यादिकं संस्तुर्यात् । ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाङ्गलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविरदितिर्देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
हंक्षितः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्ग-
लिना सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्हविरनुमतिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । ततः प्रजा-
पतिर्हविः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके
विनियोगः । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
वत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्हविः सविता देवता
अग्निपर्युक्ष्यो विनियोगः । ॐ देव सवितः
प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमः सवतु
इत्यनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणावर्त्तनाभिं वेष्टयेत् ।
ततो दक्षिणं जानूत्याप्य उपर्यधःस्थितदक्षिण-
वाममुष्टिभ्यां पलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्यात् । परमेष्ठी ऋषी ब्रह्मर्षोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताग्नि-
स्तस्य ते श्रिया पर्यो गृह्णान्तीक्ष्णे विमितं हिर-
ण्यं तद्देवानां हृदयान्मयस्मये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि वनभृष वनसाध रक्षतोऽप्रमथी
अग्निमिधत्तु सत्वं यत्ते दादशपुत्रास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेष यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्यमुपवन्ति त्वं देवेभ्य ब्राह्मणोऽस्माहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
जयन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुहन्तं मा मा प्रति-
हौषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकार्त्तस्वां प्रपद्ये त्वया
प्रकृत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यातां तन्मे
सम्पद्यातां तन्म उपपद्यातां समुग्रो मा विश्वव्यघा
ब्रह्माऽनुजानातु सुयो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु आशो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताग्रये समुत्राय विश्व-
व्यघ्रे सुधाय विश्ववेदसे आचाय प्रचेतसे सह-

आचार्य ब्रह्मणः पुत्राय नमः । इति नपित्वा
मृहीतकुशान् प्राग्गदीर्घां दिशि क्षिपेत् । कन-
पुत्रे ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काच्यकम्भायं
कुशखिका तदा प्राच्यात् संयन्त्र प्रथमं पुटान्निजिः ।
ॐ तपस्व तेजस्व अह्ना च त्रीन् सत्त्वसाक्रोमस्व
व्यागस्व हृतिस्व धर्मस्व सत्वस्व वाक् च मन-
श्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।
इति नपित्वा पश्चात् विष्णुपाद्यजपं कुर्यात् ।
इति सामवेदिनां सर्वसाधारणी कुशखिका
समाप्ता । इति भवदेवमष्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनमष्टाचार्यैकतसंस्कारतत्त्वे प्रत्यक्षम् । यजु-
र्वेदिनां कुशखिका पशुपतिस्तददशकर्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशखिका कालेशिस्तददशकर्मपद्धतौ
च प्रत्यक्षा ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशखिकागन्तरं प्रकृतं
कर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां छतात्तां
समिधं तूष्णीममौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्यात् । प्रजापतिर्ऋषिर्गोवन्त्रीऋन्दोऽग्निदेवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुकृन्दो वायुदेवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुसुप्तकृन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ सः स्वाहा । इति सुव-
याज्याहुतित्रयन्दद्यात् । यदि प्रकृते कर्मणि
चब्रह्मोऽस्ति तदा आप्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात्
महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमं
न कर्त्तव्योऽस्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात् । ततः
प्रकृतं कर्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीममौ ऊत्वा शाच्या-
यनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीर्घं साधारणं
कर्म करणीयम् । तदभिधीयते । तत्र प्रथमं ॐ
अद्येत्यादि अजामुककर्मणि यत्किञ्चिद्देवगुण्यं जातं
तद्दोषप्रशमनाय शाच्यायनहोममहं कुर्वीमि
इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्छतात्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीममौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमस्य
पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । प्रजापति
र्ऋषिरग्निदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नोऽग्नय नसे स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नो विश्वेदेवसे स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
र्विम्बावसुदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋ-
षिः शतक्रतुदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ सत्यं पाहि शतक्रतो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
रनुसुप्तकृन्दोऽग्निदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः । ॐ पाहि नो अन्न एकश पाक्ष्वात
द्वितीयया पाहि गीर्भस्तिस्रभिरर्जापते पाहि
चतस्रभिर्वसो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिर्गोवन्त्री-
ऋन्दोऽग्निदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पुनरुज्जां निवर्त्तस्व पुनरन्न इवायुवा पुनर्नः
पाक्ष्वातः स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिर्गोवन्त्रीऋन्दो-
ऽग्निदेवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ सहज्यां

निर्वर्तस्वामिने पितृसु धारया विश्वपुण्याः विश्वतः
परि स्थाहा । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्कन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ आद्या-
यदनाद्यान् यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्य यथायथं स्थाहा । प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परिता बभूव । यत्कामाप्ते
जुष्टमस्तन्नोऽस्तु वयं स्यामः पतयो रथीणां स्थाहा ।
ततः पूर्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीकन्दोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्थाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरष्टाङ्गिकन्दो वायुर्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ सुवः स्थाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्कन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्थाहा ॥ * ॥
ततो नवयज्ञहोमः । ॐ आकृष्येण रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनाग्निं पश्यन् स्थाहा । ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्टं भवा
बाजस्य सङ्गये स्थाहा । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतोसि जिह्वति
स्थाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्यं
आदामुबे जातवेदो वहा त्वमर्धा देवा उवर्धुधः
स्थाहा । ॐ वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽमिर्चा अपवाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृशो युधा
जयन्नकाकमेध्विता रथानां स्थाहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयजन्तेऽन्यद्विधुरूपेऽहनी द्यौरिवाति ।
विश्वा हि माया अवसि स्तधावन् भद्रा ते पूर्वमिह
रातिरक्तु स्थाहा । ॐ शन्नो देवो रभोऽष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये । शंथोरभिस्त्वन्तु नः स्थाहा ।
ॐ कयानश्चित्र आमुषदूती सदावधः सखा
कया सचीष्टया वृता स्थाहा । ॐ केतुं कन्वन्नके-
तवे पेशो मर्या अयेशसे समुग्रद्विरजायथाः
स्थाहा ॥ * ॥ ततः इन्द्रायष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्ष-
देवताहोमश्च कृत्वा वृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमप्रौ कृत्वा उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताभिर्पृथुक्त्वे विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय
दिश्यो गन्धर्वः केतपः केतवः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचमः स्वदतु । अनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाग्निं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । ततः उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरय-

कुशलं

कुशलं मृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विद्यो देवता दर्भ-
ट्याभ्यङ्गने विनियोगः । ॐ अक्षं रिद्धा यावन्तु
वयः । अनेनायमध्यमूलानि हृतेनाभ्यनक्ति वार-
चयं मन्त्रश्च वारचयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशान्द्विरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्हविर्मुष्ट्युपकृन्दो रुद्र-
रूपोऽभिर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः ।
ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्निचरो वृषा ।
पशून्मन्त्रां मा हिंसीरेतदस्तु ऋतन्तव स्वाहा ।
अनेनाग्नौ क्षिपेत् । ततः अग्रे त्वं मृङ्गनामासोति
नाम ज्ञत्वा गन्धमास्यवस्त्रताम्वनैरग्निमध्यस्था
प्रजापतिर्हविर्विराट्कृन्द इन्द्रो देवता यज्ञस्का-
मस्य यज्ञनीचप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं
यज्ञसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं ह्यग्रे यज्ञसा भामि लोके स्वाहा । अनेन
पूर्णजुतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्वपात्रादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्यात् । ततः प्रद-
क्षिणेन दक्षिणं देवं गत्वा ब्रह्मपशुं मुक्ता प्रत्वा-
हत्वात्ने पुनरपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे
हस्तं निधाय महावामदेक्ष्य ऋषिर्विराड्गाय-
त्रीञ्चन्द्र इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि-
योगः । ॐ कथा न चित्र आसुवदृती सदा
वृधः सखा कथा सखीवृषा वृता । ॐ कक्षा
सखी मदरागं मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारजे
वसु । ॐ अमीषुः सखीनामविता जरिहृष्टां
शतम्भवास्तुतये । ॐ खल्लि न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
खल्लि नः पूषा विश्ववेदाः खल्लि नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-
नेमिः खल्लि नो वृहस्पतिर्दधातु ॥ “यता ऋधो
गीत्वा शान्तिं कुर्यात् । गानाशक्तौ यता गव
ऋक्षिरावृषा पठेदिति । ततो दक्षिणा दत्त्वा
अष्टिद्रावधारणं कुर्यात् । इति सर्वकर्मसा-
धारणमुदीर्घं कर्म समाप्तम् ॥

कुशपः, पुं, (कुश य संक्षेपे + बाहुलकात् कपन् ।)
यानपात्रम् । इत्युमादिकोषः ॥

कुशपुष्पं, स्त्री, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) यश्रिपुष्पम् ।
इति रत्नमाला ॥ गौडिषाणा इति भाषा ॥

कुशलं, स्त्री, (कुश + ह्रस्वादिवात् कलन् । यद्वा कुं
पायं तस्मात् श्रणति गच्छति एषां प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कु + शल् + अच् ।) कल्याणम् । (यथा, रघुः १।५८।
“प्रप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्यान्मममुनिं मुनिः” ॥)

समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-
मानवयस्कमभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । य-
दुक्तं मनौ २ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ॥

पर्याप्तिः । पृथग् । (तदति, चि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।

“गदेष्यकुशलं कर्म कुशले नानुव्रजते” ॥

कौ एषियां श्रणति स्नायां प्राप्नोतीति । श्रण
+ अच् ।) श्रितिते, चि । इत्यमरः १ । ३ ।
२०३ ॥ (यथा, मनुः ८ । १५७ ।

“समुद्रयानकुशला देशकानार्थदर्शनः ।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु वां रुद्धिं सा तत्राधिममं प्रति” ॥
कुशं जाति स्मृतिः । कुश + का + कः । कुश-
याहकः । इति व्युत्पत्तिज्ञोऽर्थः ॥

कुशलवौ, पुं, (प्रभवतोरेव एकशतया तयोरेव
नोधकत्वम् दण्डसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-
लवौ मित्रावरुणाविद्यादिवज्ज्वेयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतेः ।

निर्मार्जनो यो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यश्चावरज एवासीन्नवनेन समाहितः ।

निर्मार्जनो यो वृद्धाभिर्नामा स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना एतौ तौ सम्भूवतुः ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावल्लयौ च तौ” ॥

इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः ।) कुशलनिश्चासा ।
तत्पर्यायः । कौशली २ । इति चिकाग्रशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + डः गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) अश्वन्तकवृक्षः । क्षुद्रास्त्रिका ।
इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] त्रि, (कुशलं अस्यस्य । कुशल + इनिः ।)
मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।

“अप्ययग्रीर्मन्त्रकृतान्मृषीणां
कुशाग्रवृक्षे । कुशली गुरुक्ते” ॥)

कुशस्थलं, स्त्री, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेङ्गोसंहारे ।

“कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वाराणसवत् ।

देहि मे चतुरो यामान् कश्चिद्वृकश्च पञ्चमम्” ॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष् ।) दा-
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते
२ । मन्वयापर्वणि १४ । ४६ ।

“इति सचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रेवतेनोपशोभिताम्” ॥

एष्येता तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नमयतिना
निर्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्पादिता आपदा-
श्रीभृताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्धातैः संस्कृता
सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ।)

कुशा, स्त्री, (कुश य संक्षेपे + कः टाप् च ।) रज्जुः ।
इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द-
चन्द्रिका । ववगा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दोगाः
क्षोत्रीयागमनार्थानौदुम्बरान् शङ्खान् कुशा इति
व्यवहरन्ति ॥ इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्यते समन्तात् अयेण
मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ + क + अङ्कि-
रणे अच् । कुशशिककासमये कुशैर्वेष्टेनात् तथा-
त्वम् ।) अङ्गिः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं
करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ।)

कुशाश्वः, पुं, (कुश इव सुधां क्षुद्रमिवर्धः अस्ति
यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशापीयमतिः, त्रि, (कुशापीया कुशानां अप्यवत्
सुध्या मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं श्रियैः ।

“अदृष्ट भाष्यकारश्च कुशापीयधियावभौ ।

कुशूलः

नैव शब्दान्धेः पारं किमन्ये जगदुदयः” ॥)

तत्पर्यायः । सुस्पदशी २ तत्कानधीः ३ प्रत्युत्पन्न-
मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुध्यायां बुद्धौ कर्म-
धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पुं, (कुशं प्रापप्रदानार्थं जगं अरुणिरिव
यस्य ।) दुर्वासाः । इति चिकाग्रशेषः ॥

कुशास्त्रणि, पुं, (कुत्सितः शास्त्रणिः ।) रोहित-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिशपा ।) कपिलशिं-
शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपाको जगत्वे-
नाख्यस्य । कुश + टन् ।) खनामखातवृक्षविशेषः ।
(स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । इत-
दिवरजन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
५२ अध्यायमारभ्य ब्रह्मम् ॥) फालः । सर्जवृक्षः ।
विभीतकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्मावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥
केकरे चि । इति शब्दमाला ॥

कुशितं, त्रि, (कुश + इत् + क्त्वा ।) यद्वा कुशसंक्षेपे + क्त
इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युमादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अथोविकारार्थे “जानपदेति”
४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले
अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाष्प्रीकिमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते १३ । मेघवाह्नोपाख्याने १४ । ७७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दग्धौ मुखौ कुशी चोरी घृताक्तौ मेखलीकृतौ” ॥)

कुशीदं, स्त्री, (कुसीद + एधोदरात् सस्य शत्वम् ।)
वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त-
चन्दनम् । इति सुखमालातन्त्रम् ॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशीलः ।
कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः ।
यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् ।
वा + कः ।) चारुणः । इत्यमरः २ । १० । १२ ॥
नटविशेषः । कथकादिः । इत्यन्ये । देशान्तरे
कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (एते हि अपाङ्गुलेया ह्यङ्कययोर्वर्ज्याः ।
यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“कुशीलवोऽवकीर्त्तिं च वल्लोपतिरेव च” ॥

कुशीलववृत्त्यर्थं नाथशास्त्रप्रचारकत्वात् वाष्प्री-
किमुनिः ॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक-
योक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे ७ । १०७ सग ।

“अभिविच्य महात्मानावभौ रामः कुशीलवौ” ॥)

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् श्येते समाधौ
अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाष्प्रीकिमुनिः ।
इति चिकाग्रशेषः ॥

कुशूलः, पुं, (कुशल + एधोदरात् शत्वम् ।) सुधानलः ।
इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्यायः । अन्न-
कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीशृंगारम् १ ॥

कुष्ठ

इति त्रिकाश्रयेः । (यथा, मनुः ४।७।

“कुष्ठमध्यान्को वा स्यात् कुम्भीध्यान्को एव वा ।
अद्वैतिको वापि भवेदन्त्यस्तनिक एव वा” ॥)

कुष्ठेऽयं, स्त्री, (कुष्ठे नञे घेते । कुष्ठ + षी + क्त्वा ।

अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६।१८।

“कुष्ठेऽप्यताम्रवलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजना-
म्बनेन” ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १।१०।४०॥

कुष्ठेऽयं, पुं, (कुष्ठेऽयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
अग्रं आद्यम् ।) कर्णिकारकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

(कुष्ठदीपस्य पर्यन्तविशेषः । इति विष्णुपुराणे ।
२।४।३६॥)

कुष्ठं ग निष्कर्षः । इति कविकल्पद्रुमः । (अथा-
परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्ठाति श्लोको । निष्कर्ष-
इत्युत्तरपरिच्छेदः । तूनेरवकुष्ठातीति वोपदेवः ।

निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । “ततो-
ऽकुष्ठाद्वह्नीवः कुष्ठः प्रायान् वनौकसाम्” । इति

भट्टौ अनेकार्थत्वाच्चोक्त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

कुष्ठः, त्रि, (कुष्ठ + वाङ्मनकात् कणच् ।) कुष्ठः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुष्ठाङ्गः, पुं, (कुष्ठ + “कठिकुष्ठिभ्यां काङ्” । उभां
३।७७। इति काङ् ।) कपिः । अपिः । अर्कः ।

परोक्षापिनि, त्रि । इति मेदिनी ।

कुष्ठितः, त्रि, (कुष्ठ निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः ।
इत्यस्यादिकोषः ।

कुम्भीर्, स्त्री, (कुम्भीर् + एधोदरात् वत्वम् ।) कुम्भी-
रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुष्ठं, स्त्री, (कुष्ठाति रोगम् । कुष्ठ + “हनि कुम्भीति” ।
उभां २।२। इति क्थन् ।) विषभेदः । इति

हेमचन्द्रः । औषधविशेषः । कुष्ठ इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आधिः २ पारिमध्यम् ३ वाप्यम् ४

प्राक्कनम् ५ उत्पन्नम् ६ । इत्यमरः । २।४।

१२६॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका । जरणम् ८ ।

इति रत्नमाषा । रत्ना ६ गदः १० आमयः ११

पारिमध्यम् १२ रामम् १३ बाष्पीरजम् १४

पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-

ङ्गम् १८ गदाङ्गम् १९ कौवेरम् २० भास-

रम् २१ । इति शब्दरत्नावली । काकलम् २२

नीलनम् २३ । इति जटाधरः ।

“कुष्ठं रोगाङ्गं वाप्यं पारिमध्यं तथोत्पन्नम् ।

कुष्ठमुष्णं कटुं खादुं शुक्लं तिक्तं कषु ।

हन्ति वाताखरोसर्पकासकुष्ठमवतकान्” ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।

“उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।

पद्मपञ्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ।

पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।

हन्ति शोथारुचिश्चासान् विशेषात् पार्श्वमूलत्” ।

इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफबायुकुष्ठरोगविसर्प-

विषकण्डूहृत्क्षौद्रनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्णयः । आसकासज्वरहृत्कारना-

शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अनामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कुष्ठ

निष्पम् २ । इत्यमरः । २।४।५४॥ अेतम् २
अेतम् ३ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्विका संप्रतिर्धया ।

“विरोधीन्यमगानाणि द्रवस्निग्धगुह्यि च ।

भजतामागतां हर्षि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥

आयाममतिस्तन्नापमतिमुक्ता निषेविताम् ।

शीतोष्णान्नाहारान् क्रमं मुक्ता निषेविताम् ॥

धर्मममयात्तानां द्रव्यं शीतान्निषेविताम् ।

अजीर्णाधिशिनाच्चैव पक्वकर्मोपचारिताम् ॥

नवाह्नदधिमत्स्यातिक्रमणाश्च निषेविताम् ।

मांसमूलकपिष्टाप्रतिजिह्वीरगुह्यशिशाम् ॥

आयामश्चाप्यजीर्णे निद्राश्च भजतां दिवा ।

विघ्नान् गुरुन् धर्वयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्रयकं मांसमम्ब च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चेकादशैव तु ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः एष्टगन्धैः समागतैः ॥

सर्व्वेऽपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकततः” ॥ * ॥

तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।

“अतिश्लेष्णः खरः स्पर्शः सेदास्त्रेदौ विवर्णता ।

दाहः कण्डूश्चक्षि स्नापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥

त्रयाणामधिकं शूलं श्रोत्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूपाणामतिरूक्षात्वं निमित्तोऽप्येष्टपि कोपणम् ॥

रोमहर्षोऽलसः काष्ठाः कुष्ठलक्षणमयजम्” ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।

तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।

“क्षणाख्यकपालाभं यद्रूक्षं प्रबलं तनु ।

कापालं तोदनञ्चलं तत्कुष्ठं विषमं क्लृप्तम् ॥ १ ॥

रुदाहरामकणूभिः परीतं रोमपिष्टरम् ।

उडुम्बरफलभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥

अतः रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्तममखलम् ।

क्षामन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।

यकृच्चजिह्वास्थानम्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥

सन्नेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।

सोत्सेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

अतः ताम्रं तनु च यद्रजो छलं विमुच्यति ।

प्रायश्चोरसि तत् सिन्धुमलावकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥

यत् काकजान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषलक्षणं तत्कुष्ठं काक्यं नैव सिध्यति” ॥ ७ ॥

एकादशस्तु कुष्ठानि यथा ।

“अखेदनं महाकास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।

तदेव कुष्ठं चम्पाख्यं वज्रलं हृत्तिचम्पवत् ॥ १ ॥

श्यावं किष्कावरस्यशं पञ्चलं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥

वैपादिकं पाण्डिपादस्तुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥

कण्डुमट्टिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥

सकण्डुरागपिडकं दम्भखलमुद्धतम् ॥ ५ ॥

रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्कोटं यङ्गलक्षणि ।

तच्चर्मदणमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥

सुष्णा वज्राः पिडकाः स्नायवलाः

पामेक्षुक्ताः कण्डुमत्स्यः सदाहाः । ७ ॥

सैव स्कोटैस्त्रीवदाहैरुपेता

कुष्ठः

अथ पाण्ड्योः कच्छुरयास्त्रिचोष ॥ ८ ॥

स्कोटाः श्यावाख्या मासा विष्कोटाः सुस्तसुत्वचः ॥ ९ ॥

रक्तं श्यावं सदाहर्षिं शताशः स्याद्वज्रमम् ॥ १० ॥

सकण्डुपिडका श्यावा वज्रखावा विचर्षिका” ॥ ११ ॥

इति माधवकरः ।

कुष्ठः, पुं, (कुष्ठाति शरीरस्थशोथितं विकृतं इति ।

निष्कर्षार्थकस्य कुष्ठानोरज विकारार्थत्वं बोध्य-

ते धातुनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + “हनि-

कुम्भीति” । उभां २।२। इति क्थन् ।)

अनामख्यातरोगः ।

तस्य निदानं पूर्व्वनिखितम् । औषधं यथा ।

“सर्व्वकुष्ठेषु वमनं देघनं रक्तमोक्षकम् ।

वचावासापटोकाणां निम्बस्य फलिनोत्वचः ॥

कषायो मधुना पीतो वातघ्नमदनाम्बितः ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं चिरदन्तीफलजिकैः ॥

मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।

सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पक्ष्मगुणोदनम् ॥

करञ्जैर्दग्धौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।

करबोरोदन्तमण्ड तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥

हरिद्रामलयं राक्षा गुडूकैर्दग्धजस्तथा ।

आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥

मनःशिला विडङ्गानि वाक्चक्षौ सर्व्वपस्तथा ।

करञ्जो मूर्चापिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥

विडङ्गैर्दग्धजानुलैश्चान्तिभूत्यस्यधैः ।

मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥

प्रएव्राटकबीजानि धात्री सर्ज्जरसः खड्गौ ।

सौवीरपिष्टं दद्रुयासेतदुद्धर्तनं परम् ॥

आरग्वधस्य प्रजाणि आरग्वधेन पेययेत् ।

दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिन्धुानमेव च ॥

उष्णा पीता वाक्चक्षौ च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।

तिलाव्यविषकास्तौद्रयोषभस्नातशर्कराः ॥

वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।

विडङ्गजिफलाक्षणाचूयं क्षीरं समाल्लिकम् ॥

हन्ति कुष्ठं क्षमीन्मेहनाडीप्रणमगन्दरान् ।

यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥

स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि भासादूर्ध्वं न संशयः ।

दक्षमानाश्रुतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्गुरः ॥

सालधात्रीरसक्षीरं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।

धात्रीखदिरयोः काष्ठं पीत्वावगुणसंयुतम् ॥

शृङ्गेधुधवलं श्वित्रं हन्ति तूष्णं न संशयः ।

पीत्वा भस्मातकं तैलं मांसस्थाधिं जयेन्नरः ॥

सेवितं खादिरं वारि पावाद्यैः कुष्ठजिह्वैव ।

वासा गुडूचौ चिफला पटोलश्च करञ्जकम् ॥

निम्बासनं क्षणावेचं क्षायकफलेन यदुच्यते ।

अक्षकं तद्भरेत् कुष्ठं श्रुतं वर्षाणि जीवति ॥

स्वर्सेन च दूर्वायाः पक्षेतैलं घृतगुणम् ।

कच्छुर्विचर्षिका यामा अथ्यङ्गादेव नश्यति ॥

द्रुमत्वर्गकुष्ठानि जवगानि च मूचकम् ।

गण्डीरिका चित्रकीक्षौलेन कुष्ठप्रणादिशुत्” ॥

इति गारुडे १७५ अध्यायः ।

“कुष्ठेन्द्रवर्षासिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित्” ॥

इति तत्रैव १७६ अध्यायः ।

कुष्ठः

“करवीरं मृद्वराजं लवणं कुष्ठमर्द्धकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ।
पामां विचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादिं ब्रह्मानि वै” ॥
“सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाक्षेव गोमूत्रेण च पेययेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्क्षेपान्निम्बपत्रादनाशया” ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
“सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काष्ठीकेन च वाकुष्या मूलं वै कुष्ठरोगमुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
“पीतं हृत्क्षिकमूलान् पर्युषितजलेन वै ।
साङ्गं विनाशयेद्वाह्वरश्च परमेष्ठिनः ।
शिखायाश्चैव तद्गुडं भवेदैकाहिकादितुत् ।
एतत् सकाष्ठीकं पीतं वातकुष्ठवरादितुत्” ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥
“नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रथूने भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च” ॥
बीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९० अध्यायः ॥
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरे जातिपत्रिका ।
जातीकल्लोपगुगायां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकस्तूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वीजं मदनकं नलम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्बूरकः पद्मकश्च यतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्धकयङ्कुष्ठहरं परम्” ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्ममं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि सुद्राश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
वृतानि शाकानि च तिक्तकानि” ॥
तन्वास्तरे ।
“पुराणाः शालिगोधूममुद्राद्याः कुष्ठिगो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गतास्त्रयोषाणाम् ।
संशोधिताश्रयाणां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्ध-
कुठेरकाः काष्ठीकतक्रपिष्टाः ।
यभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूश्च दन्तश्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण
सचक्रमर्द्धाऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयधृक्तेन तदस्त्रपिष्टो
लेपः कृतो दन्तगजैर्निहः ॥
विडङ्गैर्गङ्गाकुष्ठनिशाधिन्यूयसवपैः ।
धान्यान्त्रपिष्टैर्लेपोऽयं दन्तकुष्ठविनाशनः ॥

कुष्ठः

यङ्गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः किमिष्टैः ।
किमिष्टिषादद्ममण्डलकुष्ठानां नाशगो लेपः ॥
पर्यानि पिष्टा चतुरङ्गुलस्य
तत्रेण पर्यान्त्य काकमाद्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युत्तयेदन्धहन्धदेव ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्धकमूलञ्च काष्ठीकेन प्रपेषितम् ।
दन्तकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरग्वानेन पेययेत् ।
दन्तकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राज्यं खुहीक्षोरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित् लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिद्धः ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिद्धानित् ॥
कासमर्द्धकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धान्चूर्णमिश्राणि सिद्धानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काष्ठीकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाद्याचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिद्धानां व्रज्याश्च कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गुवः सर्वपास्तया रजनी ।
एतत् केशरबलं निहन्ति बद्धवार्धिकं सिद्धम् ॥ १६ ॥
नीलकुशगटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबद्धशः ।
लिम्बेन्मूलकवीजैः पित्तैस्तत्रेण सिद्धानाशाय ॥ १७ ॥
यङ्गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवगचयमस्तु ।
पूतकृतं दिवसचयमेतद्वन्ति विचर्षिकदन्तकुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीमवनीतसंयुतं बद्धशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धश्च शिलाचोत्तरवारणी ।
प्रपुष्टाङ्गश्च सर्पाक्षिमेघनादापिलाङ्गली ॥
उत्तरवारणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भक्षार्तं गृहधूमश्च सुनिगुप्ता खुहीपयः ।
अरिष्टश्च गुडः क्षौद्रं वागुजीबीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारग्वानैर्वा पिष्टा लेपश्च कारयेत् ।
दद्ममण्डलकाण्डूश्च विचर्षिश्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचश्च तैल-
मार्कं प्रथः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवराहहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाक्षीरमर्कसुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोयाश्चक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अथ अमलं भक्षार्तकः ॥ २३ ॥
भक्षार्तका दीपि सुधार्कमूलं
गुष्ठाफलचूर्णमशङ्कुचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं कवयानि पञ्च

कुष्ठः

क्षारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्काः ।
खुष्कादुग्धं घनमायसस्य
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अश्वेधदुर्गामसचर्मकीले ॥
भक्षार्तका दीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
यथा समभागचूर्णं सिजाकयोः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं धूणं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
“खुक्कायङ्गुशिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाङ्गमि विचर्षिकाम्” ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूय्य ख्यात्य-
धन्तरे कृत्वा शरावेण पिष्टाय दग्ध्वा पिष्टा
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
“खुक्कायङ्गे सर्वपात् कक्कः कुक्कूलानलपाधितः ।
लेपादिचर्षिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम्” ॥
सिजनलके राहकल्कां प्रपूय्य खुक्कगोमयाभौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
“नारिकेलोदरे न्यस्तस्तखुलः पूतितं गतः ।
लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७ ॥
तिलकुसुमलवगगोजलकटुतैलं कौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखैः पादस्तुटनं निहन्ति लेपेन” ॥ २८ ॥
“उन्मत्तकस्य बीजेन मागकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्त्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्” ॥
कटुतैलं शं ४ मायनालपत्राणां क्षार पल ६४
जल शं ६४ शेष शं १६ कक्क धुस्तूरबीज पल
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
“अवशगुजं कासमर्द्धं चक्रमर्द्धं निशायुगम् ।
माणिमश्रुश्च तुल्यं शं मस्तुकाक्षिकपेषितम् ॥
कण्डू कच्छूं जयतुर्यां सिद्धं एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदणं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसचयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३१ ॥
“वायुस्येङ्गजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाश्चित्रविनाशिनी” ॥
समभागचूर्णं क्षागमूत्रेण पिष्टा गुडिका कार्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
“पूतिकाक्षकान्द्रेन्द्रमाणां
मूत्रैः पिष्टा पक्त्वाः सौमनाश्च ।
लेपाश्चित्रं हन्ति दन्तगन्धं
कुष्ठान्यश्रांस्तुक्ष्णनाडीवशांश्च” ॥
सौमना जातीपची । सर्वेषां पक्त्वान् गोमूत्रेण
पिष्टा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
“गजचित्रयात्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्विषं नाशं ब्रजेत् किं वा पूतकीटविलेपनात्” ॥
गजचर्मं चित्ररोमयात्रचर्मं अनयोर्मक्ष कटु-
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुङ्गिकाकीटं पिष्टा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ “कुड्वोऽवशगुजबीजात् हरिताल-
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः खवर्ग-
करणः परं श्विषे” ॥ आसुर्वेदसारेऽपि ।
“कुड्वो वागुजीबीजात् हरितालपक्वान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टलेपनात् श्विषनाशनम् ॥ ३६ ॥

हृत्पाषाणरसो नवाग्रादहनसुहृन्निष्ठा ।

कुष्ठः

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुभ्रया पचेत् सार्धपं
तैलं प्रस्थमितं द्रवस्य कुष्ठं पात्रं तथाकार्ष्णिकम्” ॥
हृत्पात्राणां मगःशिला ।

“गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकृत् पूतं द्रव्यं रोगिण्य
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक् नास्तीति तु घड-
विन्दुकम्” ॥ इति मरिचतैलम् ॥ ६१ ॥

“सर्वकुष्ठे सर्वत्रयो सर्वेषु गलिते क्षते ।
नक्तमानं हरिद्रे दे चर्कं तगरमेव च ॥

करवीरवचाकुष्ठं व्यास्कोता रक्तचन्दनम् ।
मालती सिन्धुवारञ्च मल्लिका सप्तपर्णकम् ॥

यथामर्दपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणं गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

श्वित्रविस्कोटकिटिमकीटलुताविचर्चिकाः ।
कण्टकचूरिकायाश्च ये प्रणा विषदूषिताः ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति तमः सूर्यावये यथा ॥
विषतैलमिदं नास्तीति सर्वत्रयविशोधनम्” ॥

इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥

“सोमराजी हरिद्रे दे चर्कपाः कुष्ठमेव च ।
करवैड्यगजावीजं पत्राश्याग्वधस्य च ॥

विपचेत् सार्धपं तैलं नाडीदृष्टप्रणापहम् ।
अनेनायुः प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

नीलिका पिडुका व्यङ्गा गभीरं वातशोणितम् ।
कण्टकचूरप्रशमनं द्रुपामानिवारणम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥

“सोमराजीतुलाकाये यथा द्रुह्नस्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कर्कशं दत्त्वा विचक्ष्णः ॥

विपचेत् कार्थिकेर्भागीः कटुतैलाद्रकं भिषक् ।
चित्रकं लाङ्गुलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥

हरिद्रा नक्तमानञ्च हरितानं मगःशिला ।
व्यास्कोताकरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥

खदिरं निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम् ।
यतानि स्रष्टुपिष्टानि कर्कशं दत्त्वा विचक्ष्णः ॥

हन्ति सर्वान्गि कुष्ठानि किमिदं द्रव्यप्रणां च ।
किटिमं द्रुजातञ्च गात्रवैषम्यमेव च ॥

विशीर्णचर्ममांसादिदृष्टीकरणमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विषमं हन्ति दाहणम् ॥

ये चान्ये त्वग्गता रोगान्तांस्तु शीघ्रं व्यपोहति” ॥
इति कृत्स्नसोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥

“मरिचकशिलावार्कपयोऽम्बारिजटात्रिदत् ।
शङ्खद्रवशिलायक् निशायकदारुचन्दनैः ॥

कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं हृत्तैविषपलान्तिः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्भृश्वित्रविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते” ॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥

“मरिचं त्रिदत्ता दन्ती क्षीरमाके शङ्खद्रवः ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशाला करवीरञ्च हरितानं मगःशिला ।
चित्रको लाङ्गुलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥

शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः क्षुद्राहता ।
शम्पाको नक्तमानोऽप्यं खदिरं पिप्पली वचा ॥

व्योतिष्ठती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आद्रकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

कुष्ठः

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा श्वनैर्द्विभिर्वा पचेत् ।
पक्ता तैलवरं ह्येतन्मन्त्रयेत् कुष्ठकान् त्रयान् ॥

पामाविचर्चिकादभ्यङ्गविस्कोटकानि च ।
वलयः पकितं काया नली शङ्खं तथैव च ॥

अभ्यङ्गेन प्रशम्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यामां नश्यन्तु दीयते ॥

परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नश्यताम् ।
बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गणो वा वायुपीडितः ॥

त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढं भवेन्मातृविक्रमः” ॥
कटुतैल १६ शेर. गोमूत्र ६४ शेर, कण्ठार्थं

मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।
इति कृत्स्नमरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥

“सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिप्पुमर्दकम् ।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी” ॥

काली कालिया लना ॥
“निशादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
आरग्वधो भङ्गराजो जयाधुनूरराजयः ।

इन्द्राशनाभिखर्जूरं गोमर्षाककुहीहृदम् ॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च पृथक् पृथक् ।

महाकालवचा ब्रह्मो तुम्बाभिष्टहपुत्तिका ॥
कुचेला कुलका गात्रिमेषनामा च यष्टिका ।

सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्दरमूलकम्” ॥
कासुन्दरमूलकं कालकासुन्दरमूलम् । कासुन्दः

खरमर्दकमिति क्षत्रियाः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम् ॥

“आयुः शिङ्गी महातिक्ता विशाला क्षपिपत्रकम् ।
पृथिकास्कोत मूर्ध्ना च सप्तपर्णं शिरीषकम्” ॥

क्षपिपत्रकं विक्रातिपत्रम् ॥
“कुटजं पिप्पुमर्दञ्च भङ्गानिम्बं तथैव च ।

गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥
तुम्बरभङ्गवज्राङ्गकन्दकं कटुरोहिणी ।

शटीदार्वी त्रिदत् पद्मपत्रिकाशुक्लपुष्करम् ॥
कर्पूरं कटुकं मांसी सुरैलाट्कषाभयम् ।

एतेषां कार्थिकेः कण्ठैर्नासा कन्दर्प उच्यते ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं यष्टिमज्जगतं तथा ।

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्वसन्धिषु ॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।

नासाकर्णस्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम् ।

श्वित्रं वज्रविधस्त्रैव वातशोणितमेव च ॥
कपाकं किमिदं कुष्ठं कण्डूद्विचर्चिकाम् ।

पामादिस्कोटकादीनि किमिदं तथैव च ॥
कटीदङ्गं मसुरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठमौडम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥
गजगङ्गावर्धं हृन्दाङ्गदालां भगन्तरम् ।

वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं साक्षिपातकम् ॥
एकोन्यत्र शूलगणञ्च कुष्ठं हृन्दाञ्च संशयः” ॥

इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥

“भक्षताकानां पवनोद्धतानां
रक्तशुदागञ्च यदाद्रकं स्यात् ।

तच्छेकापूरकञ्चैर्विदुषः

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विदुषेत् प्रवाते ।
शुक्लं पुनश्चादिदलीकृतञ्च

ततः पचेदपु चतुर्गुणसु ।
तथादशैवं परिपूतश्रीतम्

क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत् ॥
तद्वर्ज्या शर्करया विकीर्य

ततः खनेनोन्मथितं विधाय ।
तत् सप्तरात्रादुपनातवीर्यं

सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥
प्रातर्विबुद्धः क्षतदेवकार्यो

मात्राञ्च खादेत् सप्तरोरयोय्याम् ।
न चाप्राप्ते परिहार्यमस्ति

न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥
यद्येष्टमेष्टो विहितोपयोगा-

ह्वेन्नरः काश्चनराशिमौरः ।
अनन्यमेष्टा गरसिंहतेजा

हृत्तेन्द्रियोऽप्याहृतबुद्धिसत्तः ॥
दन्ताश्च शीर्षाः पुनरेव दिव्याः ।

केष्टाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ॥
नीलाङ्गनालिप्रतिमा भवन्ति

त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥
विशीर्णकण्ठाङ्गुलिनासिकोऽपि

किमिदं भिन्नगलोऽपि कुटी ।
सोऽपि कमावङ्कुरिताग्रशाल-

स्तवर्धया भाति नभोऽप्युत्तिष्ठः ॥
उड्गान् मधूरान् जयति खरेण

बलेन नागस्तुरगो जवेन ।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-

दृष्टस्यतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥
ग्रन्थान् विशालान् पुनश्चादिदोषान्

यच्छाति शीघ्रं न च नश्यते तु ।
कुर्वन्निमं कल्पमनस्यबुद्धि-

र्विविन्नरो वर्धयतां पञ्च ॥
राजा ह्ययं सर्वैरसायनानां

चकार योगं भगवानगस्त्यः” ॥
इति अमृतभक्षताकम् ॥ ६८ ॥

“निम्बं गोपाशया कटो चायन्ती चित्रला घनम् ।
पप्यटारण्डजानन्तावचाखदिरचन्दनम्” ॥

अरयडजं हाक्चवीरम् ।
“पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूमिन्मन्त्रकम् ।

श्यामेन्द्रवाख्यो मूर्ध्ना विडङ्गेन्रविमानकम् ॥
हस्तिकर्णाम्बता देका पटोलं रजनीद्वयम् ।

कर्णारग्वधसप्ताङ्गुल्यावेचोऽष्टाफलम्” ॥
देका महानिम्बम् । कर्णारग्वधः शोथालिपल

मज्जा ।
“भूकन्दं दण्डपर्णञ्च शिङ्गी पद्माट्मूषली ।

विचक्ष्णेना च केटुयं शरपुष्पा क्षीरकक्षुकी ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टमागावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
भक्षताकसहस्राणि जीर्य क्षित्वा न्नैर्ऽम्बसि ।

चतुर्भागावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूती च कारयेत् ।

कुष्ठः

गुच्छस्य तु गुक्त ताभ्यां कबायं विपचित् भिषक् ॥
 भक्षताकसहस्राणां मज्जायां तत्र दामयेत् ।
 निकटुचिपलासुससैन्धवाणां पत्रं पलम् ॥
 दीपकास्य पत्रस्यैव चातुर्ज्जातं पर्णाश्रिकम् ।
 संचूर्ण्य प्रक्षिपेदथ कन्दकश्च चतुःपलम् ॥
 क्षिण्णभास्त्रे विनिक्षिप्य स्नापयेत् कुष्ठको भिषक् ॥
 महाभक्षताको ह्येव महादेवेन निर्मितः ॥
 जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
 श्विन्नमौज्ज्वलं दद्मुर्यजिह्वं सकाकयम् ॥
 पुण्डरीकश्च चर्मालं विष्णोर्दं मण्डलं तथा ।
 कण्डकपाणं कण्डश्च पामाणं सविपादिकम् ॥
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं ग्रन्थिमीनम् ।
 अश्रंसि बटप्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
 सदाभासेन यक्षितमामवातं सुदुन्दरम् ।
 अनुपाने प्रयोक्तव्यं किञ्चाक्षायं प्रयोऽथवा ।
 भोजने च तदा भोज्यमुपाक्षायं विशेषतः ॥

इति महाभक्षताकगुष्ठः ॥ ६६ ॥

“ऊतीप्रमुखसंयुजं पलमेकं रसस्य वै ।
 पत्रं लौहस्य तामस्य पत्रं भक्षताकस्य च ॥
 गन्धकश्च पत्रस्यैव भक्षकस्य च गुणुलोः ।
 हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षय्यं हयोः ॥
 अष्टमावाधिकं तत्र धात्र्याः पाण्डितानि बट ।
 हतं ह्यष्टगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्पलाजलम् ॥
 एषं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्वकम् ।
 पाकमेतस्य जानीयात् कुष्ठको लौहपाकवित् ॥
 विबुधः प्रातस्तथाय गुह्यदेविजाह्नकः ।
 रक्तिकादिजमेणैव हृतभामरमर्दितम् ॥
 लौहे लौहस्य दक्षेण कृष्यदितप्रशयनम् ।
 अनुपानश्च कुर्वीत नारिकेलोदकं प्रयः ॥
 सर्वकुष्ठहरं श्लेष् वशीपलितनाशनम् ।
 पाण्डुनेहामवातघ्नं वातरक्तनशपहम् ॥
 किमिष्टोयाभ्ररीशूकदुर्गमवातरोगनुत् ।
 क्षयं हन्ति महाश्वाममन्त्रं यं सुकवज्जम् ॥
 अमिसन्दीपनं हृद्यं कान्धायुर्बलवृद्धिहृत् ॥

विषयः शाकास्त्रमपि स्त्रियश्च

सेधो रसो जाकुलजाविकानाम् ।

शास्त्रोदनं बधिकमाम्यमुद्र-

क्षौत्रं गुह्यः क्षीरमिष्ट क्रियायाम् ॥

शाकिश्च गुह्यादिहृत्करश्च-

क्षिणाजतुक्षौद्रयतं पयश्च ।

सर्पिर्गुतं भक्षयतो विहङ्गान्

प्रमूयते दुर्बलदेहधातुः ॥

कष्यास्य पक्षस्य सिते तु पक्षे

विषयरात्रेयं यथा प्रशास्त्रः ॥

पाकजलं यथा,—

“बस्त्रे निष्पीडितं सूत्रे सूक्ततन्तौ घने दृढे ।

समुद्रं जायते अक्षं न निःसरति सन्निभिः ।

न च शब्दावते बज्रौ तदा क्षिप्रं विनिर्द्दिशेत्” ॥

इति अमलाक्षरौहम् ॥ ७० ॥

“गन्धकेन हतं ताम्रं दण्डमात्रं समुद्ररेत् ।

उज्ज्वलं पक्षमात्रं स्यादमृतं हिमागिकम् ॥

दातव्यं कुष्ठिने सन्ध्यानुपानस्य योगतः ।

कुष्ठः

गणिते क्कुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
 विषयिणोऽनुपामासर्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥

इति उदयभास्त्रः ॥ ७१ ॥

“ताणकं वंशपत्राण्यं कुष्ठाखसजिले क्षिपेत् ।

सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्नास्त्रेण तथैव च ॥

शोधयित्वा पुनः मुखं चूर्णयेत् तद्वृणाकृतिः ।

ततः शरावकै यन्त्रे स्नापयेत् कुष्ठको भिषक् ॥

वदरीपक्षयोक्षेण लेपनं कारयेत् ततः ।

अथवाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्रजं मालिकाम्भो मवेक्षसः ।

हृत्क्षौत्रेण संमर्द्य खादयेद्विज्ञाकादयम् ॥

संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगादिसुखते ।

क्कुटितं गणितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥

नाडीग्रणं पत्रं दुष्टमुपदंशं विषयिकाम् । [खान् ।

नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षत्वा हन्यात् सुदार-

पुण्डरीकश्च चर्मालं विष्णोर्दं मण्डलं तथा” ॥

इति रसमाश्रितम् ॥ ७२ ॥

“कुष्ठाखनिपलातैककन्याकाक्षिकभावितम् ।

ताणकं तुल्यगन्धं स्यादद्वैपारदमर्दितम् ॥

अजाक्षीरेण निम्बककन्यातोयेर्दिनचयम् ।

प्रत्येकं भावयेत् मुखं चक्षिकाकारतां गतम् ॥

विपचेत् हृदिकामध्ये पक्षाशक्षारमध्यगम् ।

यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोष्यं रक्तिकादयम् ॥

हन्यकादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।

द्विविधं वातरक्तं नाडीदुष्टप्रशान्ति च” ॥

इति ताणकेन्द्रः ॥ ७३ ॥

“दद्मुरवाकाश्रितं दत्त्वा ताणं सुचूर्णितम् ।

पुनः पुनश्च संमर्द्य मुखं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥

वाकाश्रितं शरपुण्ड्रपत्ररसम् ॥

दृढस्थान्यां हृतं क्षारं पालाशश्चाप्युपयुधः ।

ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥

मुक्तवर्णो यदा च स्यादसौ दत्ते न धूमकम् ।

तदा क्षातं मृतं ताणं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥

गणत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णं च मण्डलम् ।

शीतपित्तमहादद्मुरकुन्दरविनाशनम् ।

पथं मन्दरचयकं मुद्रसुपं यथेच्छया” ॥

इति ताणकेन्द्रः ॥ ७४ ॥ अतिदुष्टप्रशान्ति ॥

“संमर्द्य ताणकं मुखं वंशपत्राण्यमुष्णकैः ।

कुष्ठाखनीरे सम्भाष्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥

हृत्क्षौत्रेण वैभूयो भावयेच्च दिनचयम् ।

संमर्द्य काक्षिकेनैव दध्नास्त्रेण विमर्दयेत् ॥

संमर्द्य चूर्णसजिले रसे यौगर्धने पुनः ।

त्रिदिनं मर्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥

स्याज्वा दृढतरायान्तु पक्षाशक्षारसचयम् ।

उपयुधक्षालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥

पिषाय लेपयेत् यन्त्रात् पूरयेत् क्षारसचयम् ।

पुनरुज्जं शरावेण लेपयेत्तत् दृढं ततः ॥

द्वात्रिंशद्वयामपयुधं बज्रिज्वाला प्रदीयते ।

एवं तिष्ठेन तासौ गन्धतुल्येन मेकयेत् ॥

हयोमुख्यं जीर्णताम्रं वाकुकायन्त्रं यचेत् ।

अथ तासौशरी नाम रसः परमदुर्लभः ॥

हन्यकादश कुष्ठानि वातशोथितनाशनः ।

कुष्ठारिः

रक्तमण्डलमन्त्रं क्कुटितं गणितं तथा ॥

मण्डलं सर्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।

दुष्टप्रयश्च वीर्यं त्वदोमश्च विनाशयेत् ॥

दृष्टो वारसहस्रश्च रोगवारयकेशरी” ॥

इति महाताणकेन्द्रः ॥ ७५ ॥

“कुष्ठाखनिपलातैककन्याकाक्षिकभावितम् ।

तासुकां तुल्यगन्धं स्यादद्वैपारदमर्दितम् ॥

अजाक्षीरेण निम्बककन्यातोयेर्दिनचयम् ।

प्रत्येकं भावयेत् मुखं चक्षिकाकारतां गतम् ॥

विपचेत् हृदिकामध्ये पक्षाशक्षारमध्यगम् ।

यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोष्यं रक्तिकादयम् ॥

हन्यकादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥

इति ताणकेन्द्रः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदक्षतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-
 चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, एं, (कुष्ठक्षत्राश्रकः केतुरिव ।) भूय्याज्जलः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्षी, (कुष्ठस्यैव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।)

एजवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठज्ज, एं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-

वशी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठज्जी, क्षी, (कुष्ठज्ज + क्षिप्वां टित्वात् ङीप् ।) काको-

दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्याया यथा ।

“अवगुणो वाकुची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका ।

शशिलेखा क्षालकना सोमापति पलीति च ॥

सोमवल्ली काशमेघी कुष्ठज्जी च प्रकीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—

“कुठनामिनिम्बपत्रतुल्यविरासनसप्तपर्णनिर्घुसे ।

विज्ञा मधु-हृतयुक्ताः कुष्ठज्जीर्णोदयेदभयाः” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

कुष्ठनाशनः, एं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच् +

ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्वपः । इति राज-

निर्घण्टः । क्षीरीशश्चक्षः । इति रत्नमाणा ॥

कुष्ठनाशिनी, क्षी, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच्

गिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः ।

इति रत्नमाणा ॥

कुष्ठनं, क्षी, (कु कुत्सितं स्थलम् । अन्धकारित्वात्

वत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्या-

करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, एं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि +

ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(आरग्वधश्च गुणपर्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ट] एं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन्

+ टच् ।) हन्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्ती, क्षी, (कुष्ठहन्तु + क्षिप्वां कट्वात्

ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । वाकुच

इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, एं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्षिप

तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, एं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

कुष्माण्ड

विट्त्वदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यटोः ।
आदित्यपत्रः । खदिरः । गन्धकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न] चि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ +
इतिः ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनुः । १ । ७ ।
“स्त्यामयायपस्नागिन्ध्रिकुष्ठिकुष्ठानि च” ॥)
कुष्ठजं, स्त्री, (कुष्ठ + “कुटिकुष्ठिभ्यां क्लञ्जन्” । उणां
४ । १८६ । इति क्लञ्जन् ।) हृदयम् । विकृष्टतम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।
“कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहस्रेण महामुने ।।
समाधिभङ्गमत्यन्तं आरब्धः कर्षुमातुराः” ॥)
अणुविशेषः इति मेदिनी ॥ (कुष्माण्डाकारत्वात्
शिवगणभूयोरुक्तत्वात् ॥ कु इवत् उष्मा
अणुष्वे वीजेष् यस्य ।) दृष्टफलकताविशेषः ।
कुम्डा इति कोहडा इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । घृणावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटो
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारः
६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७ । इति रत्नमाणा ॥
कुष्माण्डो ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डो १० दृष्टफल-
११ सुफला १२ कुष्ठफला १३ नागपुष्पफला १४
मुनी १५ कुष्माण्डः १६ शिखिवर्जकः १७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डकः १८ । इत्यमरटीका ॥
अपि च ।

“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्टफलम् ।
कुष्माण्डं दृष्टं दृष्टं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।
दृढं नातिहिमं खादु सक्तां दीपनं लघु ॥
वन्तिमुद्रिकं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्” ॥ * ॥
अथ कोहडो ।
“कुष्माण्डो तु भृशं लघ्वी कर्काररपि कीर्त्तिता ।
कर्कारर्याष्टिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ।
पक्वा तिक्तामिजननी सत्तारा कफघातनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मूत्रघात-
प्रमेहक्षणाभ्ररीणाशित्वम् । विगमृग्लपणत्वम् ।
दृष्टार्तिशमनत्वम् । जीर्णाग्निप्रदत्वम् । मुक-
द्विकारित्वम् । खादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् ।
बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । वस्त्रफलानां मध्ये
प्रवरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफल-
गुणः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफ-
कारित्वम् । अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः ।
लघुपाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षाररसत्वम् । अपि-
दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्वदोषनाशि-
त्वम् । दृढत्वम् । चित्तविकारिणः पथ्यात्वम् ॥
अस्य नाडिकागुणाः । क्षाररसत्वम् । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । रुक्षत्वम् । रक्षिकारित्वम् । वायुक्षणा-
भ्ररीशर्करारोगनाशित्वम् ॥ अस्य मज्जगुणाः ।
मुककारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

कुसीदं

“हृते तमे विनिःक्षिप्य खगदान् कुष्माण्डसम्भवान् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्वात् प्रलेह्यतज्जनादिकम् ॥
वेत्तवारास्तज्जोह्य हृते तल्लग्नपूर्वकम् ।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखादु सुन्दरम्” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः” ॥
कुष्माण्डो, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
उमा । (मसिना ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥
कर्कारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागक्रियाविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
पत्ते आं-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्त्री ।
इ कुस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः ।
इति दुर्गादासः ॥

कुस य इरु स्त्रिभि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) य, कुस्यति वाणा कान्तम् । इरु
अकुसत् अकोसीत् । अस्मात् पुषादित्वास्त्रिं ड
इत्यथे । इति दुर्गादासः ॥

कुसनं, स्त्री, (कुस् + कलच् ।) कुशलम् । इत्यमर-
टीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस् + “कुसेरम्भोमेदेताः” । उणां ४ ।
१०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिरुतिः ॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्यर्थे “दृषाकप्यप्रिकुसित-
कुसिदानामुदात्तः” । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारा-
देशो ङीष् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ एधिण्यां शिम्बीति न्याता ।
एषोदरात् सः ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।
“कुसिम्बिवस्त्रीप्रभवस्तु शिम्बाः” ॥

इति सञ्जने सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

कुसीदं, स्त्री, (कुस् + “कुसेरम्भोमेदेताः” उणां । ४
१०६ । इति इदप्रत्ययः । इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो
ऋसादिर्विधीद्विसेति तन्वेयोपात्तः । दृषाकप्य-
मीति सूत्रे ऋस एवेति दृष्टिकारहरदत्तादयः ।
यदा कुसितं निक्षुद्ररूपद्विदानेनेत्यर्थः सीदति-
अधोमर्गो यत्र । एषोदरात् साधुः । यथा दृष्ट-
स्यान्तौ “कुसितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्गैः प्रष्ट-
ह्यते । चतुर्गुणं वायुगुणं कुसीदाख्यमन्ततः” ॥
चतुर्गुणजीविका । दृष्टाजीवनम् । सुदु वाङ्
देवोया इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अर्थ
प्रयोगः २ दृष्टिजीविका ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।
४ ॥ यथा,—

“कुसीदक्षिवाण्ड्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥
बह्वी वत्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः ॥
अनादृष्ट्या राजभयान्मुषिकाद्यैरपत्रैः ।
हृष्टादिके भवेद्वाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
मुक्तपक्षे तथा कृषो रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
उषो वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
देशं गतानां या दृष्टिर्नानापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं सर्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते ॥

कुसुमं

कव्यकाव्यः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते ह्यन्तस्तस्य तदोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
वयिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रं गां काञ्चनादिकम् ।
हृषीवणोऽन्नधानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्गादिकं शतम् ।
पादेनायस्य पारकं कुर्यात् सच्चयमात्मवान् ॥
अर्द्धेन चात्मभर्यां मित्रनैमित्तिकान्वितम् ।
पादश्च प्रार्थमायस्य मूत्रभूतं विवर्द्धयेत् ॥
विद्या शिष्यं भूतिः सेवा गोरक्षं विपत्तिः कृषिः ।
रुत्तिर्भैक्षं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः” ॥
इति गान्धे २१५ अध्यायः ॥ * ॥ गोवमः ।
“हृषीगोरक्षवाणिज्यस्त्राख्यं कृतं कुसीदसेति ।
कुसीदस्य एचक् यद्दयं सर्वयुक्तस्याभ्यनुष्ठानार्थम्” ॥
कुसीदं दृष्टिकर्म्मैति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति
कल्पतरुः ॥ दृष्टस्यतिः ।
“कुसीदं हृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥
कव्यकाव्यः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
ते ह्यन्तस्तस्य तदोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
वयिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रमोकाञ्चनादिकम् ।
हृषीवणोऽन्नधानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्गादिकं शतम् ॥
वयिक् कुसीदोदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ।
राष्ट्रे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ॥
त्रिंशद्भागश्च विप्राणां हविं कृत्वा न दोषभाक्” ॥
तथा, मनुः ।

“अशीतिभागं यज्ञोपात् मासाद्वाहुभिरः शतात् ।
द्विकं शतं वा षड्भ्यात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
द्विकं शतश्च षड्भागो न भवत्यर्थकृत्पिबो ।
शतकार्षापणे अशीतिभागं विंशतिं पयान्” ॥
द्विकं पुराणद्वयम् । सर्वविधनियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्नाञ्चन्येन ध्व-
हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयंकरणा
नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः । इत्याजिकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके चि ।
इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी ।
सुगन्धोद्यमते ईप् येष्ट्व । पाणिन्यादिमते तु
कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ऋसमध्याभ्यामेव ङीप् ऐच्
इति विशेषः । तदा “दृषाकप्यप्रिकुसितकुसिदानामु-
दात्तः” । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो
ङीष् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिका, चि, (कुसीदं दृष्टिकर्म्मदर्थं त्रयं कुसीदं तत्
प्रयच्छति । “कुसीददृष्टैकादशात् ऋन्ङौ” । ४ ।
४ । ३१ । इति ऋन् ।) दृष्टिजीवी । तत्पर्यायः ।
वाहुभिरः २ दृष्टाजीवः ३ वाहुभिः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कुसीदो ६ । यथा, आजिकतत्त्वे ॥

“वयिक् कुसीदोदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्” ॥
कुसुमं, स्त्री, (“कुसेरम्भोमेदेताः” । उणां ४ । १०६ ।
इति उभः । निपातनात् गृहभावाः ।) पुष्पम् ।
(यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्त्तने ४ ।

कुसुमा

“वापीजनानां मणिमेखनानां
शशाङ्कभासां प्रमदाननानां ।
चूतकुसुमाणां कुसुमाननानां
ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः” ॥

यत्नकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादित्युक्तत्वात्
दर्शितं यथा दृष्टत्संहितायां २६ अध्याये ।
“यत्नकुसुमसम्बद्धं वनस्पतीनां विलोका वि-
शेषम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निवृत्तिश्चापि शस्यानाम्” ॥

केन कस्य दृष्टिर्ज्ञेया तदाह ।

“शालेन कलमशालोरक्षाशोकेन रक्तशालिख ।
पायकः स्त्रीरिकाया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्ययोधेन तु यवकस्तिम्बकद्वया च धृष्टिको भवति ।
अन्यत्वेन चोद्या निवृत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥
जम्बूमिस्तिमनायाः शिरीषद्वया च कङ्कु निवृत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैयवद्वयः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तकजुन्दाभ्याः कर्पासं सर्वपान् वदेदसने ।
बदरीभिश्च कुण्डल्याश्चिरविलम्बेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतस्तीव्रतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा चोद्याः ।
तिणकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चैकुदेन शशाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णै रादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटणाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पन्नं बन्धजीवेन ।
कुसुमकद्वया वयं वैदृत्यं नन्दिकावर्तैः ॥
विद्याश्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्वी नीलोत्पलेनोक्तः ॥
अथो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुसुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिद्विजः ॥
आम्बैः क्षेमं मञ्जातकैर्मयं धोलुभित्तयारोग्यम् ।
खदिरशमोभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना दृष्टिः ॥
पिचुमईनाग कुसुमैः सुभिद्यमयमारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनादृष्टिमयं व्याधिमयं भवति कुटजेन ॥
दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वज्रिश्च कोविदारणेन ।
श्यामानताभिद्वया बन्धको दृष्टिमायान्ति” ॥
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“यदा नाय्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः” ॥)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, स्त्री, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः ।
पाटणा इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । पाटलि-
पुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे
श्याम् । “सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुम-
पुररक्षान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासि-
नोऽस्मादुपजापं चन्द्रगुप्तप्रहृतयः” ॥)

कुसुममध्यं, स्त्री, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।)
दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चानिता
गाह इति भाषा ।

कुसुमाङ्गनं, स्त्री, (कुसुमाकारमङ्गनं शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) कुसुमाकारातीतिमजसम्भव-
मङ्गनम् । तत्पर्यायः । पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३
पुष्पकैतु ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ । राज-
निर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पुष्पाङ्गनशब्दे दृष्टौ ॥

कुसुमात्मकं, स्त्री, (कुसुममेवात्म सत्त्वं यस्य ।
कप ।) कुङ्कुमम् । इति शारावली ॥

कुसुमः

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानद्वयेषु अधिपः
अनेकः ।) चम्पकद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज.] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानद्वयेषु
अधिराजते दूरस्थापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज्
+ क्तिप् ।) चम्पकद्वयः । इति त्रिकाश्रयः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि
अस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्राकृतज्ञे श्याम् ।

“भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सत-
स्त्रैश्चामेतत्” ॥ तथा, कुमारः च । ४ । ४० ।

“कुसुमायुधपति ! दुर्लभ-

स्त्वव मर्त्ता न चिराद्भविष्यति” ॥ इति ॥)

कुसुमानां, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आ-
नाति सन्त्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ना
+ कः ।) चौरः । इति शारावली ॥

कुसुमासवं, स्त्री, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम्
मयम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेयः, पुं, (कुसुमानि इववो वाणा यस्य ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । २७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७० ।

“खच्छामः क्षपणविधौ तमङ्गमौष्ठ

स्ताम्बूलद्युतिविभ्रदो विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमन्वितीया-

नाकन्यो यदि कुसुमेयुषा न शून्यः” ॥)

कुसुमं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं
प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + क्त्वं इतिवात् नुम् ।)
स्वर्गम् । इति मेदिनी । पुष्पविशेषः । कुसुमफल
इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।

“कुसुमरागारुणितैर्दुकूलै

र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।

तन्मयुकैः कुङ्कुमरागगौरैः

अलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि” ॥)

तत्पर्यायः । कमलोत्तमम् २ वज्रिशिखम् ३ महा-
रजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ पायकम् ५

पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९
वस्त्ररङ्गनम् १० आभिशिखम् ११ । अस्य शाक-

गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्र-
दोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचि-

प्रदत्वम् । अमिदीप्तिकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रुक्षात्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्त-

कारित्वम् । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कृमियघ्नमजनाशित्वम् । तेजोबलकारित्वम् ।
धर्मयोगास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबल-

क्षयकण्डूकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसु-
मशाकाभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वप्रतीशनी-

वचने यथा,—

“कुसुमं जलिताशाकं रुन्नाकं पूतिकां तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ॥)

कुसुमः, पुं, (“कुसेरम्भोमेदेताः” । उवा । ४ । १०६ ।
इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ ।
६ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।

कुह

“क्षमकेशनखम्रः पापी दखी कुसुम्भवान्” ॥
महारजनद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कुसुम फल इति भाषा ॥ अस्य पर्याया यथा ।
“पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।

“कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो

विदाहिभावादहितः कुसुम्भः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसुं, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किङ्कुलुकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुसुलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यदा कुसुलः निपा-
तनात् सत्वम् ।) कुसुलः । इति कटशब्दार्थे
भरतः ॥

कुसुतिः, स्त्री, (कुसिता दृष्टिः उपायः व्यवहारो वा ।)
शाखम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् ।
इति हेमचन्द्रः । (कर्मधारये कुसितपथः । इति
व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥ कुसिता दृष्टिराचारो
यस्येति विग्रहे, दुराचारे चि ।

यथा, भागवते ८ । २६ । ७ ।

“कस्मादयं कुसुतयः खलयेनयस्ते

दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः” ॥)

कुसुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुधोति । स्तुभ + मूना
दित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरत-
दयः ॥ (समुद्रः । तस्यैवं अण् कौस्तुभम् इति
शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुसुम्बरी, स्त्री, (कुसिता तुम्बरी । एषोदरात् सृष्टि
साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।

“आमां कुसुम्बरीं कुर्वात् स्वादुसौगन्धद्वयताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके खिग्धा दृढा दृढाशनी” ॥)

कुसुम्ब, स्त्री, (कुसितं तुम्बति अर्हयति यत् ।
तुवि अर्हने + बाङलकात् उरप्रत्ययः । जाति-
निर्देशात् सृट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥
(अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“धन्याकं धान्यकं धान्यं कुसुम्बं धनीयकम् ।

धन्या कुसुम्बरी चान्या वैषणोद्या वितुन्नकम्” ॥)

(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।

“कुसुम्बः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।

एतं चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” ॥)

कुसु क उ मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
णात्म-सक-सेट् ।) कुसिति च । (अत्र अकं ऋक्षी
दम्भोपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुस्मिन्

कुसितमोषज्ञास्यम् । क उ, कुसयते जनः । बुद्ध्या
पश्यति कुसितं स्मयते वेत्त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क उ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुत्रा-आत्म-सक-सेट् ।) ऋक्षी । विस्मा-

यनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । उ कुहयते । कुह-
केनेन्द्रजालिको लोकं विस्माययति इत्यर्थः ।

स्यातां कुहयते विस्माययते हेतुतो भयमिति
भट्टमहर्षदर्शनादिस्मापने इति पाठ इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, (“वा ह च हन्दसि” । ५ । ३ । १३ ।

कुहर

इति हः । “कु तिहोः” ॥ ७।२।१०४। इति किमः
कुः । कुच । वैदिकप्रयोगोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे २।१२।५। “यं स्मा एवन्ति
कुह सेतिघोरसुतेमाऊर्णैषो अस्तीत्येनम्” ॥)
कुहः, ए, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्यप्रभावेन यः ।
कुह + शिच् + अच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(स्त्री, माया । कुहकम् । यथा, रामायणे २।१०६।२७।
सन्तुष्टमध्वर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ।
“अकुहः अध्वानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः” ॥)
कुहकं, स्त्री, (कुह + “वज्रलमन्यवापि” । उणां
२।१७ इति कृन् ।) माया ।
(यथा, भागवते १।१।११।
“जन्माद्यस्य यतोऽज्ययादितरतस्त्वार्येभ्यः स्व-
राट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुच्यन्ति यत्
स्वरथः । तेनोवारिन्ददां यथा विनिमयो यच्च
त्रिसर्गो मृदा धास्त्रास्त्रेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं
परं धीमहि” ॥) तत्पर्यायः । इन्द्रजालम् २ जा-
लम् ३ कुहतिः ४ । तद्युक्ते च । तत्पर्यायः ।
धूर्तः २ वचकः ३ ध्वंसकः ४ दायादजिनिकः ५
मायी ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः । दाम्भिकः ।
इत्युणादिकोषः । (सर्पविशेषः । यथा, विष्णु-
पुराणे १।१७।३८ ॥
“इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तदाकान्तकाः ।
अदृशन्त समस्तेषु गात्रेभ्यस्तिविभोक्तृणाः” ॥)
कुहकजीवी, [न्] चि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति । कुहक + जीव-
+ शिनिः ।) मायाजीवी । इति महाभारतम् ॥
वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्प-
त्तिशब्दोऽर्थः । सापुडे इति भाषा ॥)
कुहकखनः, ए, (कुहकः विस्मायकः खनः शब्दो-
ऽस्य ।) कुकुटपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कुहकखरः, ए, (कुहकः विस्मायकः खरो यस्य ।)
कुकुटः । इति शारावली ॥
कुहकाः, ए, तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“द्रुतहन्तं वायुहन्तं ताले कुहकसंज्ञके” ॥
कुहनं, स्त्री, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति । हन् +
कन्मेणि अच् ।) मृद्व्राह्मविशेषः । काचभाजनम् ।
(कुत्सिताचारैश्च हन्यतीति । हन् + अच् ।) ई-
श्यानी चि । इति मेदिनी ॥
कुहनः, ए, (कुं एष्यो भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः ।
हन् + अच् ।) मूषिकः । (कौ एषियां कुत्सितं
वा हन्ति दशतीति । हन् + अच् ।) सर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥
कुहना, स्त्री, (कुह + “एषासश्चयो युच्” ॥ ३।१।
१०७। इति युच् ।) दम्भचर्या । इति मेदिनी ॥
जोभान्निष्ठेय्यापद्यकल्पना । इत्यमरः । २।७।
५३ ॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना ।
दम्भमात्रज्ञातध्यानमौनादिः । अर्थलिप्सया भ्रमो-
न्वयः इत्यन्ते । इति भरतः ॥
कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे कः टाप् अत-
इत्यम् ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कुहरं, स्त्री, (कुं भूमिं हरतीति । कु + ह + अच् ।)

कुहर

गङ्गरम् । हिमम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्न-
रात्रे ।
“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः करारः” ॥)
कर्णः कण्ठशब्दः । गलः । अन्तिकम् । इत्यजय-
पालः ॥
कुहरः, ए, (कुह विस्मायने + कः । कुहं विस्मा-
यनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जगतीति
भावः । रा + कः ।) नागविशेषः । इति मेदिनी ॥
कुहरितं, स्त्री, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति ।
कुहर + क्तौ शिच् + भावे क्तः ।) पिक्वालापः ।
रतिध्वनिः । इति मेदिनी ॥ रटितम् । इति
विश्वः ॥
कुहलिः, ए, (कु + हलि + इन् ।) पूगपुष्पिका । इति
त्रिकाश्वशेषः । पान इति भाषा ॥
कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
(वदरी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुङ्कः, स्त्री, (कुह + मृगयादित्वात् कुः ।) कुङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
“कोकिलानां कुङ्करवैः सुखैः सुतिमनोहरैः” ॥)
कुङ्कः, स्त्री, (कुह + बाङ्गकत् कृप्रत्ययः ।) नद्येन्दु-
कलामावास्या । इत्यमरः । १।४।६ ॥
(यथा, श्रुतौ । “हे ह वा अमावास्या या
पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्करिति” ॥
अतमाह काकमाधवीये व्यासः ।
“दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुङ्कर्मता” ॥
मतान्तरे तु ।
“तिथिच्ये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुङ्कर्मता ।
वाङ्म्येपि कुङ्कर्त्तया वेदेदेदान्तवेदिभिः” ॥
तत्र आङ्गाधिकारिभेदमाह । यथा, जावलिः ।
“अपराह्णद्वयायापी यदि दर्शयिष्यते ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुङ्कर्मता” ॥
आदिशब्दात् स्त्रीश्रुत्योरपि यद्गणं यथाह
रोगाक्षिः ।
“सिनीवाली द्विजैः कार्या साम्रिकैः पिङ्गकर्म्मणि ।
स्त्रीभिः श्रुतैः कुङ्कः कार्या तथा चानमिकैर्द्विजैः” ॥
तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निबल्ले ।
“सिनीवाली कुङ्करिति देवपत्न्याविति” ॥
सा च अङ्गिरसः सुता । यथाह भागवते ४।
१।२६ ।
“अङ्गा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसुत कन्यकाः ।
सिनीवाली कुङ्कराका चतुर्थानुमतिस्तथा” ॥)
कोकिलालापः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशती ६३० ।
“केनाश्रवि पिक्वानां कुङ्कं विहायेतरः शब्दः” ॥)
कुङ्कण्डः, ए, (कुङ्करिति शब्दः कण्ठे यस्य ।) को-
किलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुङ्कुम्भः, ए, (कुङ्करिति शब्दः सुखे यस्य ।) कोकिलः
इति त्रिकाश्वशेषः ॥
कुङ्करवः, ए, (कुङ्करिति रवो यस्य ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम् ।

कूटः

“पिक ! विष्णुस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिकुङ्करवः” ॥)
कुङ्कणं, स्त्री, (कुह + ऊणकप्रत्ययः ।) सशस्त्रभूरन्ध्रम् ।
इति जटाधरः ॥
कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसंस्कारोऽस्याम् । हेड उ वेष्टने + इन् ततः स्वार्थे कन्
ततः टाप् ।) कुक्काटिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
कुहेडो, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसंस्कारो
ऽस्याम् । हेड वेष्टने + “सर्वधातुभ्यः इन्” उणां
४।११७। इति इन् । ततः क्वादिकारान्तात् वा
डीष् ।) कुहेडिका । इति शब्दमाणा ॥
कुहेणिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसंस्कारो-
ऽस्याम् । हेडवेष्टने + इन् । ततः स्वार्थे कन् ।
टाप् । कस्य जालम् ।) कुक्काटिः । इति त्रिकाश्व-
शेषः ॥
कू शि उ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अक-सेट् ।) शि उ कुवते अकुविष्ट ।
इति दुर्गादासः ॥
कू ज ग शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ज्यां-उभं-
अक-सेट् ।) ज ग कूनाति कूनीते । कूनातो-
ऽयमिति जैमिनिः । दन्धनोपधोऽपि । नकार-
रहितो कूनान्त इति रमानाथः । दीर्घान्त इति
जौमराः । इति दुर्गादासः ॥
कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्तिप् ।)
पिश्याची । इति शब्दमाणा ॥
कूकुदः, चि, (कू शब्दे भावे क्तिप् । कुवः शब्दस्य
कीर्त्तिरित्यर्थः कुं भूमिं आस्यदसत्कृपामिति
यावत् ददातीति । कूकु + दा + कः ।) सत्कृता-
नष्टृतां कन्यां यो ददाति सः । इत्यमरः । ३।१।
१४ ॥
कूचः, ए, (कु शब्दे “कुवच्छट् दीर्घश्च” । उणां
४।६१। इति चट् दीर्घश्च ।) खनः । इत्युणादि-
कोषः ॥
कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् डीष् । स्वार्थे कन् ।)
तूलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
कूज हिजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-परं-अक-
सेट् ।) दीर्घो । हिज्जममन्त्रशब्दः । कूजति
कोकिलः । इति दुर्गादासः ॥
कूजितं, स्त्री (कूज + भावे क्तः ।) पक्षिध्वनिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १।४।२ ।
“ललितलवङ्गलतापरिशोभनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरकरन्वितकोकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥)
कूट क छ अप्रसादाप्रदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भुरा-आत्म-अक-सेट् ।) अप्रदा दानाभावः । क
छ कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसन्नं न करोति ।
किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कूट त् क दाहे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तभुरां-परं-सक-सेट् ।) दीर्घो । अचुकूडत् ।
इति दुर्गादासः ॥
कूटः, ए, (कूटयति दग्धीकरोति प्रापप्रभावेन सा-
पराधान् इति । कूट दाहे + शिच् + अच् ।)
अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कूटपू

कूटः, प्रे, स्त्री, (कूटते दातुं न शक्यते आवरणादिति। कूट अपदाने + कर्त्तृणि वच्।) म्बम् । इति शब्दरत्नावली ।

कूटः, प्रे, स्त्री, (कूट + वच्।) निष्ठायाः । राशिः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २४ । १५ ।

“अथकूटात् दृश्यते नवः पर्वतोपमा” ।)

कौटुम्बिकः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । ८ ।

“एते वा संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैश्रसं तव ।

संपरेतमयः कूटैश्चिन्त्यन्तु गच्छितमन्यवः” ।)

भाषा । (यथा, महाभारते वनपर्वणि ।

“नैव धर्मैश्च तन्नाथं नार्जवेन न औजसा ।

अथकूटमधिकृत्य हतं दुर्विधनेन वै” ।)

पर्वतपदम् । (यथा, महाभारते आनुशासनिके ।

“अग्नीशामिव कूटानि धातुरक्षानि घेरते” ।)

तुच्छः । क्षीरावयवः । यन्मम् । पाँइ इति भाषा ।

(यथा, रामायणे ।

“वागुरामिभ्यः पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा” ।)

अन्तम् । इति मेदिनी । भगवद्भक्त्यः । इति

हेमचन्द्रः । कौतवम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ।

(यथा, भागवते । ६ । ५ । १० ।

“वाचः कूटन्तु देवैः स्वयं विमन्त्रशुर्धिया” ।

तद्धति चि । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कूटैरायुधैश्चान्यात् युध्यमानो रणे रिपून्” ।

मिथ्याभूते चि । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“दिगुणा बान्धवा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

पुरदारम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । १४ ।

“इयं कूटे मनुष्येन्द्र ! गहने मज्जती प्रमी ।

भीमप्रासा दुरारोहा अशानस्य समीपतः” ।

अथ कूटशब्दन्तु टीकाक्षमतभेदेन अर्थान्तरे-

ऽपि वर्तते । अयमभागमात्रम् । यथा, रामायणे ।

“किरीटकूटैर्वर्णितं वृद्धारं दीप्तकुण्डलम्” ।

भागवते च । ३ । १३ । २६ ।

“सवक्कूटाङ्गिपातवेग-

विशीर्णकुक्षिः स्तनयमुदन्वान् ।

उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवात्त-

सुक्रोश्च यज्ञेश्वर ! पाहि मेति” ।)

कूटकं, स्त्री, (कूट + संज्ञायां कन् ।) क्षणम् । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ।

कूटकः, प्रे, (कूट + एवञ् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः । मुरानामगन्धव्यम् । इति शब्दमाणा । (पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । १७ ।

“भारते ऽस्मिन्मर्षे सरिष्कैलाः सन्ति नववः” ।

“चिकूटः अयमः कूटकः कौचः सद्यः” इति ।)

कूटजत्, प्रे, (कूटं करोतीति । कूट + ज + क्तिप् तुगागमञ्च ।) शिवः । कायस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः । कितवे, चि । (तुणाकर्मणि कौतवकारी ।

यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४३ ।

“तुणाशासनमानानां कूटजमायकस्य च” ।)

कूटनः, प्रे, (कूटे पर्वते एव जायते । जन + ङः ।) कुटनशब्दः । इति राजनिर्घण्टः । (कुटनशब्दे ऽस्य गुणावयो ज्ञेयाः ।)

कूटपूर्वः, प्रे, वृत्तिनां चिदोवज्ज्वरः । इति

कूटस्थः

त्रिकाण्डशेषः । कूटपूर्वोऽपि वृत्तित्याहः ।

कूटपातकाः, प्रे, (कूटं अन्वृत्तौमं पातयतीति । पाति + एवञ् ।) कुणाकस्य पवनम् । कुमारैरुपोयान् इति भाषा । पितृज्वरः । इति शब्दरत्नावली ।

कूटयन्त्रं, स्त्री, (कूटं कौतववत् यन्त्रम् ।) आभिर्भङ्गत्वा मृगपक्षिवन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत् ।

पाँइ इति भाषा । तत्पर्यायः । उन्माद्यः २ ।

इत्यमरः । २ । १० । २६ ।

कूटशास्त्राणि, प्रे, (कूटः शास्त्राणि ।) शास्त्राणिविशेषः । काश्चिन्माणा इति ख्यायः । कुत्सितशास्त्राणिः अन्तर्गताशास्त्राणिर्वा । इत्यन्ये । इति भरतः । तत्पर्यायः । रोचनः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ।

(वचित् स्त्रीलिङ्गे ऽपि दृश्यते । कूटशास्त्राणिरिव इति श्रुत्युक्त्या यमस्य गदायाः गौरी संज्ञा । यथा,

रघौ १२ । ६५ ।

“अयःशङ्खचितां रक्तः शतप्रीमथ शचवे ।

हतां वैवस्वतस्येव कूटशास्त्राणिमक्षिपत्” ।

नरकस्यकरुणकचित्तोद्देशशास्त्राणिचक्षुर्विशेषः ।

स च दुरारोहः । यथा, महाभारते १८ । ३ । ४ ।

“नादृश्यन्त च तात्तत्र यातनाः प्रापकर्मिणाम् ।

नदी वैतरणी चैव कूटशास्त्राणिना सह” ।)

राजनिघण्टोक्तगुणपर्यायौ रोहितकशब्दे दृश्यौ ।

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्यस्य राश्यान्तरगमनम् । यथा,—

“संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्वम् तत्र परित्यजेत् ।

कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां ज्ञानदानतपोव्रतम् ।

अर्द्धरात्र्यतीते तु यदा संक्रमते रविः ।

सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता” ।

इति विद्यानिष्ठकृतव्योतिःसागरसाररुतं वचनम् । * । अपि च ।

“अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।

पूर्वैर्ब्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः ज्ञानदानयोः ।

इति भीमपराक्रमीयम् । ज्ञानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्देशात् परदिवसीयज्ञानदाननिमित्तकं

पूर्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

कूटस्थः, चि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति । यदा, कूटवत् निर्विकारेण निष्कलः सन् तिष्ठतीति । कूट +

स्था + कः ।) एकरूपतया यः कालस्यापी सः । इत्यमरः । (परमात्मा । यथा, पञ्चदश्या ६ । २२-२७ ।

“अधिष्ठानतया देहदयावच्छिन्नचेतनः ।

कूटवन्निरविकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ।

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः ।

प्राधान्यां भारणाष्णीवः संसारेण स युज्यते ।

जलव्योम्ना घटाकाशे यथा सर्वान्तिरोहितः ।

तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याभ्यास उच्यते ।

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ।

अनादिरविवेकोऽयं मूलाविधेति गम्यताम् ।

विक्षेपादतिरूपार्थां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता ।

न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृत्तिः ।

अज्ञानी विदुषा एवः कूटस्थं न प्रनुध्यते ।

न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्या वदत्यपि” ।

कूटस्थः

कूटस्थचेतनस्य अविवक्षाभ्यस्ततयैव प्रीत्यं ननु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरव्यक्तत्वात् नि-

र्म्मणः सविदानन्दस्वरूपावस्थाः पुनर्बोधः पर-

मात्मोच्यते । यथा, गीतायां १५ । १६-१७ ।

“दाविमौ पुनरौ लोके क्षरन्त्याक्षर एव च ।

क्षरः सर्वान्नि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुनश्चक्षन्त्यः परमात्मोदयादृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्तव्य इत्यर्थः” ।)

एकैनेव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आ-

काशादिः । इति भरतः । (कूटे भयावहे तिष्ठति यः । स्था + कः ।) व्यापकः । इति राजनिर्घण्टः ।

(शास्त्रनख इति भाषा) ।

कूटस्थं, स्त्री, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत् । अर्धरात्रे-

रत् ।) आश्रयस्थानस्यगन्धव्यम् । इति गटाक्षरः ।

कूटसाक्षी, [न] चि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी

कपटीत्यर्थः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति शब्द-

हारतत्त्वम् । (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम् ।

यथा,—

“दिगुणा बान्धवा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

ते तु गुणदृष्टार्हाः । अज्ञतप्रायश्चित्ताः रौरवाक्ष-

नरकं व्रजेयुः । यो हि ज्ञानव्रपि साक्ष्यं न ददाति

स कूटसाक्षितुल्यः । तथा च तत्रैव ।

“न ददाति तु यः साक्ष्यं ज्ञानव्रपि नराक्षमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दग्धेन चैव हि” ।)

कूटागारं, स्त्री, (कूटं आगारं म्बम् ।) वज्जी ।

तत्पर्यायः । चन्द्रशानिका २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । स्त्रीणां श्रीङ्गागारम् । इत्यादिकाङ्क-

टीका ।

कूटार्थमाभिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेदाधर्मस्य कश्चि-

तार्थस्य वा या भाषिता ।) प्रबन्धकल्पनाकथा ।

इति शब्दरत्नावली । रूपकथा इति भाषा ।

कूड, शि घान्ये । भस्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-

पर-अक-सक-सेट् ।) वल्लखरी । प्रकाभावे

ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधत् । प्राचोऽपि

डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः । शि,

कूडती कूडती । घान्यं घनीभावः । कूडति

दुग्धं वज्रयोगात् । कूडत्वमं लोकः । इति

दुर्गादासः ।

कूडं, स्त्री, (कूडति घनीभवति मृदादिना । कूड +

एवञ् ।) भित्तिः । इति शब्दरत्नावली । देवाल

इति भाषा ।

कूण, त् क सङ्गोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (अद-

न्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) दीर्घा मूर्धन्योपधः

असुसूयचक्षुः सङ्गुचितमभूदित्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ।

कूण, क स सङ्गुचि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-

आत्म-अक-सेट् ।) वल्लखरी । क स, कूडयते चक्षुः

सङ्गुचितं स्यादित्यर्थः । पञ्चमखरीलिङ्गे । इति

दुर्गादासः ।

कूषि, चि, (कूषति कुक्षितो भवति रोगादिभिरिति

शेषः । कूष सङ्गोचे “कर्मधातुश्च इन्” । उक्तां

४ । ११७ । इति इन् ।) कूषिः । रोगादिना

कूपः

कुचितकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 कूबिका, स्त्री, (कूप + कृत् टाप् अत इत्यच् ।)
 इड्डम् । बीजामूलस्यवशशकाका । तत्पर्यायः ।
 कूबिका २ । इति हेमचन्द्रः ।
 कूवरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषतः पापो-
 दरात्तात् तद्यात्वम् ।) नातिविशेषः । यथा,—
 “मन्त्रवैवर्तपुराणे ।
 कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः ।
 तदशौचं विप्रमुखं पतितो ह्यतुदोषतः ।
 कथः कोटकसंस्पर्शद्विधो जगतीतले” ।
 कूबाण, पुं, (कूबाण + एषोदरात् दीर्घश्च साधुः ।)
 कूबाणकृत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
 कूप, क् क दीर्घश्च । (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।)
 अयं बह्वचरो । इति जितोचनः । सप्तमचरो ।
 इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ।
 कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यच । “कूपपूरितः” ।
 ५ । ४ । ७४ । उदनेरित्वा दीर्घनिर्देशादन्वया-
 प्युदिति वा । यद्वा कुबन्ति मयूकाः अच । “कुपु
 आच” । उवां ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खना-
 मन्व्यातो जनाधारः । कूया इति पात्कूया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अन्तः २ प्रविः ३ उद-
 पागम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ । अवटः ५
 कोटारः ६ । इति जटाधरः । काकाः ७ कर्तः ८
 वक्ता ९ काटः १० खाताः ११ अवतः १२ क्रिविः
 १३ खरः १४ उत्सः १५ ऋषदात् १६ कारोत-
 रात् १७ कुशेवः १८ केवटः १९ । इति वेद-
 निघण्टौ ३ अध्याये जयोदशकूपनामानि ।
 तस्य कञ्चयं यथा,—
 “भूमौ खानोऽप्यविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
 बहोऽपजः स कूपः स्यात्तदन्तः कौपमुच्यते” ।
 इति भावप्रकाशः । तन्मूलगुणाः । वातकफ-
 नाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । जघनत्वम् । पित्त-
 वृद्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् ।
 उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ।
 (“कूपं कपपुं कवशात्मकश्च
 सन्दीपनं पित्तकरं कषूष्णम् ।
 कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
 हितं न शक्नोति शरदो वदन्ति” ।
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 कूपादिकरणप्रकारिकं जनाश्रयतत्त्वधृतादित्य-
 पुराणवचनम् । यथा,—
 “सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
 तद्भागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते द्वाभयमातु” ।
 विष्णौ च । “अथ कूपकर्तृकवृत्तये पानीये
 दुष्कृताङ्गं विनश्यति” । तत्पदत्ते ज्ञातकूपा-
 दुच्यते । विष्णुधर्मोत्तरे च ।
 “तद्भागकूपकर्तारुणा कन्याप्रदायिनः ।
 कूपोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः” ।
 यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “यो वापीमधवा कूपं देष्टे तोषविवर्जिते ।

कूर्चः

खानयेत् स दिवं याति विष्णौ विष्णौ शतं समा” ।
 तत्संस्कारकर्तुरपि पञ्चमुच्यते विष्णौ । यथा,—
 “कूपारामतद्वागेव देवतायतनेषु च ।
 पुनः संस्कारकर्ता च जभते मौक्तिकं पवनम्” ।
 परं जलमूत्रदेशस्थाने एव प्रविष्टा न तु पद्मो-
 दारभावे । “अनले जलमुत्पाद्य” इति वचनात् ।
 गर्तः । गुणवत्तः । नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्वतो
 वा । इत्युदादिशेषः । कूपकः । कूपा इति भाषा ।
 ऋन्मानम् । इति मेदिनी ।
 कूपकः, पुं, (कूपे गर्ते कायते प्रकाशते इति । कै +
 कः ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० ।
 १२ । मातुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति
 भाषा । कुकुन्दरम् । उदपागम् । चिता । इति
 मेदिनी । (शुष्कनद्यादौ जलाद्यं जतो गर्तः ।
 इत्यमरः । १ । १० । १० ।)
 कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन् ।) रोमाङ्गः ।
 इति शब्दरत्नावली । कूपाङ्गोऽपि पाठः ।
 कूपारः, पुं, (कुं एधिर्वीं पिपत्तिं पूरयति । पु +
 अच् एषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः ।
 इत्यमरटीका । कूवारोऽपि पाठः ।
 कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततटाप् अत-
 इत्यच् ।) अम्भोगतोपनम् । जलमध्यस्थितपर्व-
 तादिः । इति मेदिनी ।
 कूपी, स्त्री, (कूप + इन् ततो ङीप् ।) पात्रविशेषः ।
 यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ।
 “भावयेत् सप्तहस्तकक्षकालजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिष्ट्य कूपीमध्ये निधापयेत्” ।
 कूमं, स्त्री, (कोः एधियाः भूमेर्वा उमा कान्तिर्य-
 स्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ।
 कूरः, पुं, (वेच स्यूतौ + भावे क्तिप् ऊः । कौ भूमौ
 उवं वयनं जाति मृज्जातीति । का + कः । कस्य
 रः ।) मत्तम् । इति हजयुधः ।
 कूर्चं, स्त्री, (कुच्यते इति कूर् बाहुककात् चट् निपा-
 तनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः । कूर्चि
 इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।
 “ततः समर्पयेत् कूर्चमुष्ठीरादिविनिर्मितम् ।
 मलापकर्षार्थार्थं श्रीमन्मूर्त्यङ्गसन्धितः” ।
 विष्णुधर्मोत्तरे च ।
 “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 दत्त्वा गोवाकजं कूर्चं सर्वोत्सापान् व्यपोहति ।
 दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्वयमाप्नोत्यनुत्तमाम्” ।
 इति श्रीहरिभक्तिविनायकस्य ६ विनाये ४८ श्लोकः ।
 कूर्चः, पुं, स्त्री, (कूर् + चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 भुवोर्मध्यम् । भूद्वयमध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६२ । मयूरपुच्छमुष्टिः । कुम्भमुष्टिः । इति
 हरिवंशे पुण्यकवचटीकायां गीतकण्ठः । कठि-
 नम् । अक्षम् । कैतवम् । इति मेदिनी । विकल्पा-
 नम् । दम्भः । क्षिप्रोपरिभागः । स तु अक्षुष्टाकु-
 लिमध्यस्थ उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः । कं
 बीजम् । इति तन्त्रम् । (यथा, कर्पूरस्तवे “वर्गाद्यं
 वक्रिसंख्यं विधुरतिवर्जितं तत्तयं कूर्चयुजम्” ।
 तथा, भैरवतन्त्रे ।

कूर्चः

“कालीवीजद्वयं देवि ! दीर्घं हंकारमेव च ।
 चाक्षरी सा महाविद्या चासुखा कालिका स्मृता” ।
 कूर्चः, पुं, (कूर् + बाहुककात् चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 शीर्षम् । इति भरही ।
 कूर्चभिरः, [स्] स्त्री, (कूर्चस्य भिरः इव शिरो-
 ऽस्य ।) अङ्गिकाः । इति हेमचन्द्रः । गुडमुखा
 इति भाषा । (“गुणसन्धेरथ उभयतः कूर्चभिरौ
 नाम तत्र रजा शोभौ” । “इदे कूर्चभिरासि च” ।
 इति सुमते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।)
 कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं अक्षम् तद्वत् शीर्षं यस्य ।)
 जीवकावृत्तः । स तु अक्षवर्गमध्यपठितौवधिः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १४२ । (जीवकावृत्ते ऽस्य विव-
 रणं व्याख्येयम् ।)
 कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं अक्षम् तद्वत् शीर्षं यस्य । कप् ।)
 जीवकः । इति राजनिघण्टुः । (नारिकेलकृत्तः ।
 इति चिन्तामणिः ।)
 कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेल-
 कृत्तः । इति राजनिघण्टुः ।
 कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्यस्याः । कूर्च + ठन् ।)
 क्षीरविकृतिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ४४ । सा द्विधा यथा,—
 “दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिर्कूर्चिका ।
 तत्रेव पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका” ।
 इति भरतः ।
 (“कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तकाः” ।
 इति सुमते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
 कूर्चिका, स्त्री, (कुच इति भाषा ।) तुलिका । तुली इति
 भाषा । कुम्भकः । कुम्भि इति भाषा । कूर्चिका ।
 कुम्भि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ।
 कूर्चं क्रीडाधाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
 आकं-अकं-सेट् ।) बह्वचरो । क, कूर्चते । इति
 दुर्गादासः ।
 कूर्चनं, स्त्री, (कूर्चं + भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ।
 कूर्चनी, स्त्री, (कूर्चतेऽस्याम् । कूर्चं + अधिकारणे
 ल्युट् ततो ङीप् ।) चैवीपुर्णिमा । सा तु काम-
 देवोत्सवतिथिः । इति चिकार्यशेषः ।
 कूर्पं, स्त्री, (कूर् + पाति । पा + कः ।) भूद्वयमध्यस्थ-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ।
 कूर्पासः, पुं, (कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा । अस्
 + वच् । एषोदरात् रलोपः पूर्वदीर्घश्च ।) क-
 चुकः । बारवाणः । इति हेमचन्द्रः । (स्वार्थे कन्
 प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।
 “प्रसेदवारिकविशेषविवर्तनम्
 कूर्पासकं क्षतगच्छतमुत्तिष्ठाम्नी” ।)
 कूर्मः, पुं, (कुत्सितः ईवद् वा ऊर्मिः वेगो यस्य ।
 के जले ऊर्मिर्यस्येति वा एषोदरात् साधुः ।)
 जलजन्तुविशेषः । कूर्मिम् इति भाषा । (यथा,
 भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
 “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभक्षस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ।)
 तत्पर्यायः । कर्चपः २ अञ्जनः ३ गुह्यः ४ पञ्च-

कूर्मः

गुप्तः ५ दीवराः ६ कमठः ७ ननगुह्यः ८ । इति
नटाधरा । अथ मांसादिगुह्यपर्यायान्तरौ
कल्पप्रश्ने ब्रूयौ ॥ * ॥ (तत्त्वज्ञानं यथा,—
दृष्टान्तितायाम् ६४ अध्याये ।

“कटिकरनतवर्गो नोकरानीव चित्रः
कल्पप्रश्नसूक्तिश्चावशेषः कूर्मः ।
अवयवसमयपूर्णा सर्वपाकारचित्रः
सकलनमसत्त्वं मन्दिरस्थाः करोति ॥

अज्ञानमङ्गलामवपूर्णा विन्दुविचित्रोऽव्यक्तशरीरः ।
सर्पशिरा वा व्युत्पन्नकोऽसोपि नृपायां दृष्टविद्यते ॥

वैदूर्यस्मिन् व्युत्पन्नकयटिकोऽसो
गुह्यमिन्द्रावशेषः शक्तः ।
नीलावाप्यां तोययुगे मयौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेभ्यः” ॥

परमेष्ठिनः । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमशिकायां
दशानन्दः ।

“परमेष्ठिरेवेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य
कूर्म इति संज्ञा” ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।

“य यत् कूर्मो नाम एतदा रूपं ज्ञात्वा प्रजा-
पतिः प्रजा अकृजत यदकृजतकरोतत् यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वैः
प्रजाः काश्यप इति । स यः स कूर्मोऽस्य स
आदित्यः” ॥ इति ॥ * ॥

वायुवायुविशेषः । यथा,—

“उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिन्नाङ्गसमप्रभः” ॥

इति शारदातिजकटीका ॥ * ॥ सुभाविशेषः ।
यथा,—

“वामहस्तस्य तर्ज्या दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्या वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥

उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकां ।
अङ्गुलीयोजयेत् एके दक्षिणस्य करस्य च ॥

वामस्य पिङ्गतीर्षेण मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्यादक्षिणस्य करस्य च ॥

कूर्मपृष्ठसमं कुर्यादक्षपाणिष्व सर्वतः ।
कूर्ममुज्ज्वयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः । यथा
हठयोगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

“गुहं निबध्य गुहपाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ।
कूर्मासनं भवेदतदिति योगविदो विदुः” ॥

सत्ययुगे ससुप्तमश्वनकाके मन्दरपर्वतधारणार्थं
कल्पप्रश्नभगवदवतारविशेषः । यथा,—

“क्षीरोदमधो भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः” ॥

इति यज्ञपुराणम् ॥ अथ च ।

“विनोक्त्य विज्ञेयविधिं तदेवरो
दुरन्तवीर्योऽवितथोऽमिसन्निः ।
ज्ञात्वा यष्टः काष्ण्यममृतं भवत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्ज्वर” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ (“काश्यपमन्त्राः कनोः
प्रश्नेषु एकः । स च नागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । ४१ ।

“क्षीरोऽनन्तो वासुकिश्च तत्त्वकश्च धृजङ्गमः ।

कूर्मः

कूर्मश्च कुचिकश्चैव काश्यपेण प्रकीर्तिताः” ॥

कूर्मचक्रं, स्त्री (कूर्माकारं चक्रम् । मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) इति कर्मोक्तकल्पपाकारचक्रम् ।

तस्याकारो यथा,—

“प्राक्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी अवस्थितः ।
आत्मस्य भारतं वरुणं नवमेरुं यथाक्रमम्” ॥

तत्र मङ्गलमन्त्रासकम् ।

“मध्यभागभियां व्यादिकृतिर्वादिचयनयैः ।
मूर्ध्वमुखैस्तैस्तैः पीडयन्ते तन्निवासिनः” ॥

तत्र वेधो यथा,—

“पूर्वापरे नवेदेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमावते ।
ताराचयान्तं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्” ॥

तत्र वेधादिन्यदोषाः ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शकभा मूषिकाः खगाः ।
सचक्रं परचक्रं सप्तैते सम्भवन्ति च ॥

एवं देशस्य ह्यमशेषेणामर्शतो वदेत् ।
तथा च यत्र मङ्गले दिग्गार्थिवनामताः ॥

दृश्यन्ते सुमहोत्थाताः सां दिग्ं तत्र पीडयेत् ।
सौरिर्वनाधिपो दुष्टः सख्यवीर्यः शुभावहः ॥

एकदा पीडयेद्वयं भानुजः कूर्मपङ्कजे ।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥

दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्” ॥

तत्र कर्ममध्यस्था देशाः ।

“मध्मे सारस्वता मत्स्याः मूरुसेनाः समाधुराः ।
पञ्चानशावमायुज्युक्तोऽमराजकाः ॥

मन्त्रैर्मन्त्रविश्यान्निपाद्यदोषाः सयामुनाः ।
काश्यपोऽपि प्रयागश्च गया वैदेहकादयः” ॥

तत्र पूर्वस्थदेशाः ।

“प्राच्यां मागधशोणौ च वारुणो गौकुरा द्रुकाः ।
वर्द्धमानतमो निगमाग्न्योतिर्बोदयादयः” ॥

तत्राभिर्कोणस्थदेशाः ।

“आग्नेयामङ्गवङ्गोऽपवङ्गश्चैवुरकोशकाः ।
कनिष्ठाङ्गान्धकिष्किन्ध्याविदर्भश्वरादयः” ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः ।

“दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलयः ऋष्यमूककाः ।
चित्रकूटमहारण्यकाक्षीसिंहजकोङ्गायाः ।
कावेरी ताप्पयर्णी च जङ्गान्त्रिकूटकादयः” ॥

तत्र नैऋतकोणस्थदेशाः ।

“नैऋतेऽविविडानर्तमहाराष्ट्राश्च देवतः ।
यवजः पञ्चवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः” ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः ।

“पश्चिमेऽविविड्याऽन्ध्रिक्केववासशकादयः” ॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः ।

“वायुको गुजराटश्च माटनानन्धरादयः” ॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः ।

“उत्तरे चीननेपाणङ्गनैकेयमन्धराः ।
गान्धारहिमवतुर्गौणगन्धमादनमाजवाः ।
कैलासमन्त्राक्षीरक्षेत्रदेशाः खसादयः” ॥

तत्रेष्टानकोणस्थदेशाः ।

“येष्टाने खर्वभौमश्च मङ्गाहारस्तु टङ्गाः ।
वाङ्गीकमङ्गापुरकवीराता दरदादयः” ॥

कूर्मः

इति ज्योतिष्कसम् ॥ * ॥ नपयप्रश्नोक्तकर्ममठा-
कारचक्रम् । तस्य चित्रनक्षत्रम् ।

“चतुरर्थां सुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ।
पूर्वकोष्ठादि विनिखेत् सप्तवर्गानुक्रममात् ॥

नक्षत्रमीमे मध्यकोष्ठे करान् युग्मकमादिखेत् ।
दिक्षु पूर्वादितो यत्र कोनाक्षरसंस्थितिः ॥

मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावमयतः स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिखं पुच्छमीरितम् ॥

क्रमेणानेन विमनेनमध्यममपि भागतः” ॥ * ॥

तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य नपादौ गुह्यदोषाः यथा ।

“मुखस्यो जभते सिद्धिं करस्यः सख्यजीवनः ।
उदासीनः कुचिकश्चः पादस्यो दुःखमाप्नुयात् ॥

पुच्छस्यः पीडयते मन्त्री बन्धनोऽष्टनादिभिः ।
कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” ॥ * ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, मित्रकायाम् ।

“कूर्मचक्रमविद्याय यः कुर्यात् नपयप्रश्नम् ।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्वानघांय कल्पते” ॥

इति तन्त्रसारः । (तन्त्रोक्तयज्ञवीथमन्त्रशुभादि-
खचककूर्माकारचक्रविशेषः । तत्त्वज्ञानादि यम-
यामके उक्तम् । यथा ।

“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलानामकम् ।
यज्ञज्ञात्वा सर्वश्राद्धार्थं जानाति पश्चितोत्तमः ॥

अनेघं भेदकं चक्रं दृष्ट्वाऽप्यदरपूर्वकम् ।
कूर्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमाहृतम् ॥

तुल्ये करान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके ।
चवर्गं, कीर्तितं पश्चात् अक्षः पादे टवर्गकम् ॥

तदक्षसु तवर्गः स्यादुदरे च चवर्गकम् ।
यवानां चदये प्रोक्तं श्रद्धान्तं दृष्टमध्यके ॥

जाङ्गले शकवीजश्च चकारं लिङ्गमध्यके ।
लिखित्वा गणयेज्जम्बी चक्राकारं मन्त्राङ्गम् ॥

खरे नामः कवर्गे श्रीचवर्गश्च विवेकदः ।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥

उदरे सर्वनाशः स्यात् चदये वज्रदुःखमाह् ।
एके च सर्वसन्तापः जाङ्गुले मरणं भुवम् ॥

वैष्णवे एकेदेष्टे तु दुःखश्च वामपादके ।
विरज्जदयनामे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् ॥

विरज्जके धर्मनाशो सुमदोषे च मारकम् ।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्नैववर्गकम् ॥

विरज्जश्च त्यजेज्जकमन्यमन्यं विचारयेत् ।
एवम् होमे यदि भवेत् वर्णमाणा महेष्ठरः ॥

यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्णयेत् ॥
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्यश्च संशयेत् ॥

इति ते कथितं देव ! दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
ये शोधयन्ति चक्रं मन्त्रविद्विषदं शुभम्” ॥ * ॥

कूर्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थान-
विवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ।

तद्-यथा । श्रीकृत्तिकवाच ।

“भगवन् ! कथितं सन्धक् भवता भारतं मम ।
सरितः पर्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥

किन्तु कूर्मस्त्वया पूर्वं भारते भगवान् हरिः ।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रीतुमिन्द्रावशेषतः ॥

कथं स संस्थितो देवः कूर्मरूपी जनार्दनः ॥

कूर्मच

शुभाशुभं मनुष्याणां व्यथते च ततः कथम् ।
यथाशुखं यथापादस्तस्य तद्वृत्त्युपपन्नतः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
प्रादुर्बुधो भगवान् ! देवः कूर्मस्य प्रोक्तव्यतः ।
आत्मन्य भारतं वर्धे नभमेदमिदं हिज ! ।
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समस्ततः ।
विषयाश्च हिजयेत् ! ये सत्यं तास्मिन्नेव मे ।
वेदमन्त्रा विनाशकाः प्राक्कनीपास्तथा श्रुताः ।
उज्जिहानास्तथा वत्स ! धीमत्सङ्गास्तथा खराः ।
मध्ये सारस्वता मध्याः शूरसेनाः समाधुराः ।
धर्माख्या भवोतिथिका गौरयोवा गुडाक्षकाः ।
विदेहकाः सपाक्षाकाः सङ्गिताः कङ्कमावताः ।
काककोटिस्तपाक्षकाः पारिपाचनिवासिनः ।
कापिकुलाः कुर्वकास्तथैवोदुम्बरा जनाः ।
गणाक्षकाश्च कूर्मस्य जलमध्यनिवासिनः ।
कान्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रचितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ।
हृष्यजोऽङ्गनखैव जम्बास्थो मानवाचनः ।
सूर्यकर्मो व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्मटाशनः ।
तथा चम्पेयराखैव खराश्च भगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभ्लास्तथा वदनदन्तुराः ।
प्राग्व्योविषाः सजौहिषाः ससुत्राः पुस्तबादकाः ।
पुर्वोत्पटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिदिज ! ।
कश्चाया मेखलासुतास्तथानितैकपादपाः ।
वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ।
रौद्रः पुनर्वसुः पुष्को नक्षत्रचितयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोडुके वदतः इन्द्र ।
कलिकुवङ्कनठराः कोशला मृदिकास्तथा ।
चेदयकोटिकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ।
विदर्भा गारिकेयाश्च धर्मदोपास्तथैलिकाः ।
आग्रयोवा महायोवाखैपुराः अमुधारिणः ।
कैस्किन्वा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
दशार्थाहारिका नभा निबादाः काकुलाजकाः ।
तथैव पर्यश्रवराः पादे वै पूर्वदक्षिणे ।
अश्वमेधं तथा मैत्रं पालगन्धः प्रथमास्तथा ।
नक्षत्रचितयं पादमाश्रितं पूर्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाखैव शैलिका निकटास्तथा ।
महेन्द्रमलशायी च दम्पुदे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च मृगजङ्घाः सकोशकाः ।
सर्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वैष्णवास्तैरनिवासिनः ।
अवन्तयो दासपुरा सथैवाकबिनी जनाः ।
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्दाश्चिकूटकाः ।
चोलाः कोलगिराखैव क्रौञ्चदीपगटाधराः ।
कावेरी ऋक्षभूकक्षा गानिकाखैव ये जनाः ।
शङ्खमुत्थादिवैदुर्गशैलप्राप्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कोलाः अर्मपट्टनिवासिनः ।
गयवाद्याः पराः कल्यादीपवासनिवासिनः ।
सूर्याश्रौ कुमुदाश्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
औखावगाः सपिशिका स्तथा ये कर्मनायकाः ।
दक्षिणाः कौरवा ये च ऋषिकास्तपकाश्चमाः ।
अधमाः सिङ्गलाखैव तथा काशीनिवासिनः ।
तिङ्गला कुम्भररी कच्छवाद्याश्च ये जनाः ।

कूर्मच

तामपथी तथा कुक्षिरिति कूर्मस्य दक्षिणः ।
पानगुन्धोत्तरा इत्ता चित्रा चक्षुष्यं हिज ! ।
कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाङ्मपादस्तथापरम् ।
काम्बीजाः पञ्चवाखैव तथैव बङ्गवाभुलाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्ता वगिताभुलाः ।
द्रावणाः सार्गिमाः शूद्राः कर्मप्राधेयवराः ।
किराताः पारदाः पाङ्गलास्तथा पारश्रवाः कलाः ।
धूर्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवेरताः ।
सौराष्ट्रा द्रवदाखैव द्राविडाश्च महार्थावाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
साखो विशाखा मैत्रश्च नक्षत्रचितयमेव च ।
मथिमेवः क्षुराजिश्च खङ्गनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरास्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ।
कोकश्रवाः पञ्चदकाः वमना क्ष्वरास्तथा ।
तारक्षुरा क्षत्रतकाः शर्कराः शास्त्रवेधकाः ।
गुहखराः पणगुनकाः वेगुमन्त्राश्च ये जनाः ।
तथा पणगुलका घोरा गुहखाश्च कलास्तथा ।
एकेक्षणा बाजिकेशा दीर्घयोवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुष्के जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ।
ऐन्द्रमूलस्तथावाटा नक्षत्रचितयमेव च ।
माख्यथाश्चखराश्च अश्वकालनतास्तथा ।
कुन्धलाश्चखैव खीवाद्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेगुमन्त्राश्च बलावस्थास्तथापरे ।
धर्मवडास्तथालूका उरुकर्मीस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्मस्य भागुरे ।
आधाद्राश्रयेणैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैकासी हिमवाखैव धनुषान् वसुमास्तथा ।
क्रौञ्चाः कुर्वकाश्चैव क्षत्रवीणाश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ।
अन्तर्दीपास्त्रिगर्ताश्च असीम्याः सार्द्धा जनाः ।
तथैवान्धसुलाः प्राप्ताश्चिखिडाः केशधारिणः ।
दासेरका वाटधानाः श्रवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ।
अम्बाला मानवा मद्रा वेणुकाः खवदन्तिकाः ।
पिकुला मानकलहा हृणाः कोहलकास्तथा ।
माख्यथा भूतियुवकाः शातका हैमतारकाः ।
यशोमत्याः सगान्धाराः सरसागरराश्रयः ।
यौधेया दासमेयाश्च राजन्वाः श्रामकास्तथा ।
क्षेमधूर्ताश्च कूर्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ।
वाङ्मपादश्च नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदादयम् ।
येन किन्नरराजश्च पशुपालं सकीचकम् ।
काप्पीरकं तथा राट्टमभिसारजनस्तथा ।
दवदास्तपङ्गनाखैव कुशटा वनराष्ट्रकाः ।
सेरिटा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाङ्मकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पञ्चवलीजनाः ।
दावादा मरकाखैव कुम्भदास्तथादरकाः ।
एकपादाः खरा घोघाः सर्गमौमानवधकाः ।
तथा सयवगा हिङ्गाखीरपावरकाश्च ये ।
चित्रेचाः पौरवाखैव गन्धर्व्याश्च हिजोत्तम ! ।
पूर्वोत्तरस्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्चान्धिवैवतं थाप्यक्षमिति अयम् ।
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिस्तम ! ।

कूर्मच

देशेभ्येतेषु चैतानि मन्त्रावाप्यपि वै हिज ! ।
एतत्पीडा खनी देशाः पीडन्ते ये क्रमोदिताः ।
यान्ति आश्वदयं विप्र ! यष्टैः सत्यगवस्थितैः ।
यस्यार्थस्य प्रतियोगे वै ग्रहस्तद्भावितो मयम् ।
तद्देशस्य मुनिजेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ।
भयं कोकस्य भवति शोभनं वा हिजोत्तम ! ।
खर्चैरशोभनेर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिरम् ।
यष्टैर्भवति पीडोत्थमस्यायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा यष्टैः ।
अश्वोपकाराय नृणां देशश्चैवात्मनो बुधैः ।
ब्रह्मे गोष्ठेऽथ भवत्येव सुखं तत्र तनयेव वा ।
मार्थायाश्च यष्टे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणाम् ।
आत्मन्यथाश्चपुण्यां सर्वत्रैवातिपाशिनम् ।
नैकत्रापि क्षपापाणां भयमस्ति कदाचन ।
दिग्देशजनसामान्यं क्षपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्परभिरक्षा च यष्टादौःक्षोण जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ।
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमनुभवं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशस्यं यष्टपीडान्तथात्मनः ।
कुर्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादाश्च सत्तम ! ।
आकाशादेवतानाश्च देवादीनाश्च दौर्हदाः ।
पृथ्वां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुताः ।
तां तथैव बुधकुर्व्यात् लोकवादाश्च हापयेत् ।
तेषान्तत्कारकाङ्गां युक्तौ दुष्टगमस्तथः ।
शुभोदयं प्रहर्षिष्व पापाणां हिजसत्तम ! ।
प्रज्ञाहानिं प्रकुर्व्यस्ते ब्रह्मादीनाश्च कुर्वते ।
तस्मान्कान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादाश्च शान्तिश्च यष्टपीडाश्च कारयेत् ।
अमोहानुपवासाश्च शस्तं चैवादिबन्धनम् ।
जपं होमं तथा दानं खानं क्रोधादिवर्जनम् ।
अमोहः सर्वभूतेषु मैत्री कुर्व्याश्च पण्डितः ।
वर्जयेदसतीं वाचमतिवादास्तथैव च ।
यष्टपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
एवं शान्त्यन्यशेषाश्च घोराणि हिजसत्तम ! ।
प्रयतानां मनुष्याणां यष्टोत्थान्यशोभतः ।
एव कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विप्र ! ।
नारायणो ह्यभिन्नात्मा यत्र सर्वे प्रतिक्रियन्तः ।
तत्र देवाः स्थिताः सर्वे प्रतिमक्षत्रसंश्रयाः ।
तथा मध्ये ऊतवहः पृथ्वी सोमश्च वै हिज ! ।
मेधादयश्चधो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ।
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्कसिंहौ अवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाखैव कुक्षौ राशिचयं स्थितम् ।
तुलाय दक्षिणकोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ।
एते च दक्षिणेनैव सप्त धन्वी अवस्थिताः ।
वायवे चास्य वै पादे धनुर्गार्हाविकं अयम् ।
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेधौ विजयेत् ! पादे पूर्वोत्तरे स्थितौ ।
कूर्मे देशस्तथाश्रयि देशेभ्येतेषु वै हिज ! ।
राशयश्च तथर्क्षेण यष्टराशिश्चवस्थिताः ।

कृष्ण

तस्मात्प्रवृत्तप्रीकास देशप्रीका विनिर्दिष्टे ।
 तत्र आत्मा प्रकुर्वीत दानहीमादिकं विधिम् ।
 स एव वैष्णवः पादो ज्ञाना मन्त्रे प्रवृत्त्य यः ॥ १॥
 विष्णुः । स एव काश्यपसंज्ञया परिकीर्त्यते तत्प्रमा-
 खादिनां यथा, — इतपथनाम्ना ॥ ७ ॥ १॥ १॥
 “स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा कृत्स्नत
 यद्वन्द्यताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्मः
 काश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वः प्रजाः का-
 श्यप्य” इति ॥ अथ सामिदयानन्दज्ञतभाष्यम् ।
 स यत् कूर्म इति । “परमेष्ठिरेवेदं सकलं जगत्
 क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म इति संज्ञा । काश्यपो वै
 कूर्म इत्यनेन परमेष्ठिरस्यैव काश्यपनामास्ति ।
 तेनैव इमाः सर्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
 सर्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । काश्यपः
 कस्मात् पश्यको भवतीति निवृत्त्या पश्यतीति
 पश्यः सर्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
 पश्य एव निर्भ्रमतयातिष्ठत्यमपि वक्तुं यथार्थं जा-
 नान्नेव क्षतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्यया-
 सिद्धेः सिद्धः ज्ञातेस्तज्जुहोतिवादिवात् काश्यप इति ह्य-
 वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन वदं सिध्य-
 ति अतः सृष्ट विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति ॥ १॥
 कूर्मपृष्ठः, पुं, (कूर्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
 त्वम् ।) अस्मान्दक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । कच्छ-
 पस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
 “गूढगुणवशिरौ पादौ तस्माद्यततकाकुलो ।
 कूर्मैरुष्टोन्नतौ चापि शोभेते किञ्चिदाकिशौ” ॥)
 कूर्मपृष्ठकं, स्त्री, (कूर्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शरा इति भाषा ।
 कूर्मराजः, पुं, (कूर्मरूपेण कूर्मेषु वा राजते यः ।
 राज् + कृष् ॥) कच्छपराजः । तत्पर्यायः । अकृ-
 पारः २ परीवर्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
 “एषि ! शिरा भव सृजकृम ! धारयैनां
 त्वं कूर्मराज ! तदिदं दितयं वधीथाः ।
 दिक्षुभराः कुवत तत्तितये दिधीर्षा-
 माय्यः करोतु हरकाम्बुकाततण्डुलम्” ॥
 इति महाभाष्यम् । स एवादिकच्छपः । यथा ।
 “विष्णोर्विष्णेशविधिं तदेष्टरो
 दुरन्तवीर्योऽवितथोऽभिमन्त्रिः ।
 कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
 प्रविष्ट तथं गिरिसुखहार ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यैर्विपितं
 परिक्रमन्तं गिरिमङ्गलं पृष्ठतः ।
 विष्णुस्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
 मेनेऽप्युत्थयन्ममप्रमेयः” ॥
 इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८, १० ॥
 कृष्ण, आद्यतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) यक्षहरी । कृष्णति वाटी प्राचीरम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कृष्णं, स्त्री, (कृष्णति जनप्रवाहं आद्यतीति । कृष्-
 + कृष् ।) यथा जनसमीपस्थानम् ।
 (यथा, रघुः । १६ । १५ ।

कृष्णायडी

“इत्यथ नः कैश्चिदहोभिरनो

कृष्णं समासाद्य कृष्णः सरस्वती” ॥)

तत्पर्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्
 ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
 रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली । वेला ९ । इति
 जटाधरः ॥ (कृष्णते आश्रित्यतेऽसौ । कृष्ण + कृष्णार्थे
 का ।) कृष्णः । सैव्यपृष्ठम् । तङ्गाः । इति विश्वः ॥
 कृष्णकं, स्त्री, पुं, (कृष्ण + कृष्णार्थं संज्ञायां वा कृष् ।)
 कृष्णः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
 कृष्णकः, पुं, (कृष्ण + संज्ञायां कृष् ।) क्षमिपर्वतः ।
 इति मेदिनी । उदर टिपि इति भाषा ॥
 कृष्णह्वः, पुं, (कृष्णं तीरं कवति भ्रमतीति । कृष् +
 ह्व सुम् च ।) समुद्रः । इति विश्वः ॥
 कृष्णह्वः, स्त्री, (कृष्णह्व + टाप् ।) नदी । इति
 हज्जायुधः ॥ (यथा, प्राकृतले ५ मात्रे ।
 “यपदेशमाविक्रियतुं समीहसे माक्ष नाम पात-
 वितुम् । कृष्णह्वेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतश्च” ॥)
 कृष्णभूः, स्त्री, (कृष्णस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-
 भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृष्णवर्णी, स्त्री, (कृष्णं तटः अस्थम्याः । अस्थार्थं
 मतुप् मन्थ वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-
 निर्णयः ॥
 कृष्णह्वकः, पुं, (कृष्णे तङ्गादौ उदगते संघीभव-
 तीति । ऊङि सधे + कृष्ण इदित्वात् लुम् च ।
 एवोदरात् उकारान्ताः ।) जलावर्तः । इति
 जिकाण्डशेषः ॥
 कृष्णः, पुं, स्त्री, (कृष्ण + वरच् ।) युगन्तरः ।
 यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यम-
 रमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
 “हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्यमणिः कृष्णम्” ॥
 रथमित्यर्थः ॥)
 कृष्णः, पुं, (कृष्ण + वरच् ।) कुलकः । कुंजा इति
 भाषा । मनोज्ञे, वि । इति मेदिनी ॥
 कृष्णरी, स्त्री, (कृष्ण + गौरादित्वात् ङीप् ।) कल्पा-
 नाद्यादितरयः । इति हज्जायुधः ॥
 कृष्णायः, पुं, (कृष्णत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।)
 कर्काशः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कृष्णायङ्कारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्या-
 यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये
 प्रेतपिशाचभूतकृष्णायङ्कारोऽन्यगणेष्वधीशाः” ॥
 ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 “कृष्णायङ्को राजपुत्रस्त्वन्तो साक्षासमन्वितैः” ॥
 यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
 “कृष्णायैवापि जुहुयाद् दत्तमधौ यथाविधि” ॥
 “कृष्णायङ्मन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेतुनामन्त्रे-
 वमावयः । तैर्मन्त्रदेवतायै दत्तमधौ जुहुयात्” ॥
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 कृष्णायकः, पुं, (कृष्णाय + कृष्णार्थं कृष् ।) कृष्णायः ।
 इत्यमरटीकायां आम्नी ॥
 कृष्णायडी, स्त्री, (कृष्णाय + गौरादित्वात् जातित्वात्
 वा ङीप् ।) शोभयिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अम्बिकायाश्च कृष्णायङ्गविधियन्तात् तथात्वम् ।

कृष्णायडी

मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
 याज्ञवल्क्ये ।
 “चिराचोबोवितो भूत्वा कृष्णायडीमिदं श्रुतिः ।
 सुरापः खर्षहारी च वदनायी जने क्षितः” ॥
 “चिराचमुपोवितः कृष्णायडीमिदं देवा देवहेतुना-
 मित्वाद्यामिः कृष्णायङ्काराभिरनुकृतिभिरन्यभिज्ञ-
 देवताभिर्देविभिरन्तरादिदृष्टताडतीर्ज्वा शुचि-
 भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् “अथ कृष्णायडी-
 मिर्जुङ्गादयोऽपूतमिवात्मानं मन्त्रेण यद्वर्णाङ्गी-
 नमेनोन्मूल्य हत्वायास्तस्मान्मन्त्रेण अयोनौ वा रेतः
 सिक्ता अन्यथ संप्रादिति” ॥ वशिष्ठस्मृतौ च ।
 “सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामहमतः परम् ।
 येषां जपेन होमैश्च पूज्यन्ते नाचसंशयः ॥
 अथमर्थं देवज्ञतः शुद्धवत्सलत्वं समाः ।
 कृष्णायङ्गाः प्रावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यर्थं च” ॥)
 कृष्णा, स्त्री, (कृष्ण + कृष् । एवोदरात् पूर्वोदीर्घः ।)
 कृष्णा । इति शब्दरत्नावली ॥
 कृष्ण, स्त्री, (कृष्णितं ईमहा ऊङ्गतेऽच । ऊङ्
 वितर्क + अक्षिकरयो वचनार्थं कः । यथा कुहयति
 मोहयति लोकान् । कुह + कः । एवोदरादित्वाद्
 दीर्घः ।) कुजभटिका । इति शब्दरत्नावली ।
 कुया इति भाषा ॥
 कृ, अ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं सकं-
 चणिट् ।) अ, करोति करते । अयं कैश्चित् न
 मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 कृ, अ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सां-उभं-सकं-
 चणिट् ।) अ न, कृत्योति कृत्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कृ, अ द ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं
 -सकं-चणिट् ।) अ द, करोति कुर्वते । कृ, क्षि-
 मम् । अस्मादगुणो भकारोऽप्यगुणो वा वक्ष्य
 इति वररुचिः ॥ “तेन निं करोमि कथं कुर्मि
 कानु गच्छामि माधव ! दुर्योधनविहीनस्तु
 शून्यं सर्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥
 कृकः, पुं, (कृ + कक् ।) गणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृकः, पुं, (कृ इति कयति शब्दं करोतीति । कृ +
 कयशब्दे + कृष् ।) ककरपक्षी । कयार इति
 भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १६ । क्षमिः । इति
 हारावली ॥
 कृकरः, पुं, (कृ करणं कृष्णादिकार्यं करोतीति ।
 कृ + ट ।) शिवः । इति जिकाण्डशेषः ॥ (कृ
 इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाक्ष्यपक्ष-
 वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
 “कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ॥
 इति शारदातिशक्तटीका । कृकपक्षी । इति
 शब्दरत्नावली । चयकम् । करवीरदक्षः । इति
 राजनिर्णयः ॥
 कृकणा, स्त्री, (कृकाकारं गणदेशाज्ञातिं जातीति ।
 का + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्णयः ॥
 (कृकं शोभितगणं जातीति । कृकणास्त्री । यथा,
 इन्द्रजातन्त्रे ।
 “सर्पदन्तं यज्ञीत्वा तु क्षायादधिककण्टकम् ।
 कृकणारक्षसं युक्तं स्रक्पुष्पैस्तु कारयेत्” ॥)

कृष्ण

कृष्णकाशः, ण, (कृष्णं कण्ठं काशयति श्रोभायुक्तं करोति । कृष्ण + काश + यिच् + कृष् । णो-दरात् ताण्यप्रकारः ।) कृष्णकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकाशः, ण, (कृष्णं कण्ठं काशयति श्रोभायुक्तं करोतीति । कृष्ण + काश + यिच् + कृष् ।) णन्तु-विशेषः । कृष्णकाश इति भाषा ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।

“शिवभिरासुभिः केचित् कृष्णकाशैः शर्षपैर्नरेः”)

तत्पर्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥

वेदारः २ कृष्णकाशः ४ इत्याहुः ५ प्रतिश्रुत्यः ६ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिश्रुत्यकथानकः ७

इतिश्रुत्यः ८ कण्ठकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमा-

शयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुख्यं श्रोत्रो-

न्मगनामको राजा ब्रह्मगोचरयोगे कृष्णकाशत्वं

गतस्तद्विवरणं महाभारते १२ । ७० अध्याये ।

उक्तं यथा,—

“अथैव कीर्तयते सङ्गिर्वाङ्मयसामिमर्षणे ।

नृगेण सुमहत्कृष्णं यदवामं कुर्वदह ! ॥

अदृश्यत महाकूपकृत्यवीर्यसमाहतः ।

प्रयत्नं तत्र कुर्वन्नास्तस्मात् कृपाञ्जलाधिगः ॥

अमेय महता युक्तास्त्रिंशतोऽयं सुसंघटः ।

दृष्टुं ते महाकायं कृष्णकाशमवस्थितम् ॥

तस्य चोदरगे यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।

प्रयत्नैश्चैवमष्टैश्च तं बद्धा पर्वतोपमम् ।

नाशकवन् समुद्रसुं ततो जम्मुर्नगार्दनम् ।

समाहृतोऽपानस्य कृष्णकाशः स्थितो महान् ।

तस्य नास्ति समुद्रसंज्ञेतत् कृष्णो न्यवेदयन्” ॥)

कृष्णवाङ्मयः, ण, (कृष्णं गलेन वक्ति । “कृष्णे वचः कश्च”

उवां १ । ६ । इति कृष्णशब्द उपपदे जुष् कश्चा-

न्मादेशः ।) कृष्णवाङ्मयः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ।

(यथा, भाषे ११ । ८ । “अनुनयमयहीत्वा व्याज-

सुप्ता पराधी दतमथ कृष्णवाकोत्सारमाकर्ण्य-

कल्मे” ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृष्णवाङ्मयः, ण, (कृष्णवाङ्मयः मयूरः ध्वजे रथध्वजे

यस्य ।) कर्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णटिका, स्त्री, (कृष्णं कण्ठं अटति आग्रीति कण्ठं

व्याप्यासीति भावः । अट् + एण् टाप् अत

इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

घाट इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते “जघ्नी मर्माणि

अतश्चो धमन्योऽष्टौ मातृका दे कृष्णटिके” ॥

“नानुपूर्वसमीक्षाधिपतिगुणपमण्यवन्मुकुन्द-

रावर्तकृष्णश्चेति सन्निमर्माणि” ॥)

कृष्णकाशः, ण, (कृष्णकाश + णोदरात् दीर्घउ-

कारः ।) कृष्णकाशः । इत्यमरटीका ॥

कृष्णं, स्त्री, (कृष्णति सुखम् । कृति हेतवे “कृतेष्व-

कृ च” ॥) उवां । २ । २१ इति रङ् कृष्णान्मादेशः ।)

कण्ठम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।

“नदीकूलं यथा दृष्टो दृष्टं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्वज्जमिन्देहं कृष्णदृष्टाद्वादिमुच्यते” ॥

“सितोपमा वा समधावमृक्ता

कृष्णेव सर्वेऽपि भेषजं स्यात्” ॥

कृत

“देतोविधातप्रमये तु कृष्णे

समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तदति चि । कृष्णत्वेन पापमिति । सान्तापनादि-

प्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ७९ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुण्डोदकम् ।

अग्निं परेऽनुपयसेत् कृष्णं सान्तापनं चरन्” ॥)

स्मृतौ त्रते पुष्पिकोऽप्ययम् ॥

पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृष्णरोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

(“हरीतकीगोक्षुरराजकृष्ण-

पाषाणभिज्जग्रयवासकानाम् ।

काषं पिबेन्मास्तिकसंप्रयुक्तम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृष्णधिकारे ॥

व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । २४ । १४ ।

“अनृतं गोक्षुपूष्यं मे चिरं कृष्णेऽपि तिष्ठता ।

धर्मजोभपरीतेन न च बन्धे कथञ्चन” ॥)

कृष्णतिष्ठः, ण, (कृष्णत् कृष्णदपि अतिष्ठः ।)

प्रतिश्रुत्यः । यथा, वशिष्ठः । “अम्भस्तृतीयः

कृष्णतिष्ठश्चो यावत् सज्जदाददीत । यावदेकवार-

मुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवस दिवसेषु

भक्षयित्वा न्यहसुपवासः कृष्णतिष्ठः” ॥ समन्त-

र्यथा । “दादशरात्रं निराहारः स कृष्णतिष्ठः” ॥

एतत् कृष्णतिष्ठश्चयं दादशरात्रसाध्यमशक्तवि-

यम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“चरेत् कृष्णतिष्ठश्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।

एकविंशतिरात्रन्तु कालेऽप्येतेषु संयतः” ॥

कालेऽप्येति प्रातःसायंमध्याह्नेऽप्येतेषु । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।

“अवगूयं चरेत् कृष्णमतिष्ठश्च निपातने ।

कृष्णतिष्ठश्चो कुर्वेति विप्रस्योत्याद्य शोणितम्” ॥)

कृष्णारिः, ण, (कृष्णस्य मूत्रकृष्णरोगस्य कण्ठस्य

वा अरिर्नाशकः ।) विन्वान्तरदृष्टः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृष्णार्जः, ण, (कृष्णस्य अतीवलोभसङ्गतविशेषस्य

अर्जः अंशविशेषः । दिनष्टकसाध्यात्साध्यात्त्वम् ।)

दिनष्टकसाध्यप्रतिश्रुत्यः । यथा, आपस्तम्बः ।

“सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयञ्च नाम्नीयात् कृष्णार्जः सोऽभिधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृष्णः, ण, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ + बाहुल-

कात् कृ णत्वञ्च ।) चिचकरातिः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

कृतं, ई ष प क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरां-

परं-सकं-सेट् ।) ई, कृतः । ष प, कृन्तति ।

(यथा, हितोपदेशे,—

“न विन्धसेदविन्धसे विन्धसे नातिविन्धसेत् ।

विन्धासाङ्गयमुत्तमं मूकान्धपि निहन्तति” ॥)

नृत्तवृत्तदिग्वादिष्वेव वेमत्तादेव निष्ठायां

अग्निमये सिद्धे अस्य पूर्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्-

कीनीत्यस्य अभिचारसूचनार्थः । तेन धावुञ्च नवे

अनीत्यादीनां धाविताः प्रात्यसार्था इत्यादि

कृतकं

सिद्धमिति दमानाथः । मनितः यतितं इत्यादि

निह्नमिति क्रमदीप्तरः । ईदित्करदमानायां यञ्-

स्तुति निष्ठायां इमनिषेधार्थं इति केचित् ।

चरीकृत इति । किञ्चित्प्रमते धावितादीनां

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि

समाधानम् । “विरहिनिह्नान्तनकुन्तमुखाकृति-

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निह्नान्तन इति जय-

देवोक्तं निह्नान्तं करोति इति प्रच्यन्तात् नौ

अन्धादित्वादेने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, ई ष वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सर्धां-परं-

सकं-सेट् । ईनिष्ठायांमनिट् ।) ई, कृतः । ष,

कृत्यति चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, स्त्री, (क्रियते सत्यमेवानुकीयतेऽस्मिन् यदा

क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ + कृतः ।)

सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४२ ।

“कृतचेतादिसर्गेण युगाख्यां श्लोकसप्ततिः” ॥)

पर्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ यत्नम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी । (यथा,—

श्राकुन्तले १ भाष्ये । “अथवा कृतं सन्देशेन” ॥

५, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः ।

यथा, भागवते ८ । २४ । ४६ ।

“बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विमलं भुवम् ।

वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्” ॥)

कृतं, चि, (क्रियते विधीयते चन्धते निष्पाद्यते वा ।

कृ + कर्मणि कृतः ।) विहितम् । (यथा, वेदोक्तं हारे ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्” ॥)

हिसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्य-

मरटीकायां मधुरानाथः ॥

कृतकं, स्त्री, (कृत + संज्ञायां कन् ।) विकृतवचम् ।

इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया यथा,

“विकृतवचञ्च कृतकं तथा प्राविद्धमासुरम्” ॥

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कृन्ततीति कृती हेतवे + “वज्रलमन्त्राणि” ।

उवां २ । ३७ । इति कृन् । मिथ्या । इत्यु-

प्यवदत्तः ॥ ५, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां

जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ८ । २४ । ४८ ।

“नन्दोपनन्दकृतकमूराद्या मदिरात्मजाः” ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्यत्वात् । यथा,

विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।

“पादगन्धन्तु यत्किञ्चित् वक्ष्यन्ति पृथिवीमयम् ।

स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धाविसुमिसेवितम् ।

भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमः ॥

भुवस्तूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश ।

स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपश्यते ।

अनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥

कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।

ग्रन्थो भवति कस्यान्ते सोऽत्यन्तं न विनश्यति” ॥

अथ आख्यायां श्रीमत्सामिपादेनोक्तम् ।

यथा,—

“त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्यत्वात् ।

कृतञ्चः

वर्णोकादिभ्यं कृतञ्चं प्रतिकल्पमकार्त्वात् ।
 मङ्गलाकृत्य कृताकृतत्वे हेतुमाह भूय इति" ॥
 कृतञ्चः, जि, (कृतञ्चि कृतञ्चम् । कृत + कृञ् । कृतञ्च-
 कृतञ्च इत्यर्थः । कृतञ्चस्य कृतञ्चप्राप्तकृतात्
 तथात्वम् ॥) कृतञ्चः । इत्युदादिकोषः ।
 (यथा, महाभारते ४ । २ । २८ ।
 "एतेन विधिना कृतञ्चः कृतञ्चो यथागतः" ॥)
 कृतञ्चम्, [नृ] जि, (कृतं कर्म येन सः ।) कर्म-
 क्षमः । तत्पर्यायः । प्रवीणः २ शिष्यः ३ नि-
 श्चातः ४ निष्ठाः ५ दक्षः ६ कृतञ्चः ७ कृतञ्चः
 ८ कुशलः ९ चतुरः १० अक्षिप्तः ११ विद्वान् १२
 वैज्ञानिकः १३ यदुः १४ कृष्णः १५ विदग्धः १६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ११५५/२८ ।
 "अथवाप्यहमेवैव कृतञ्चमिदं कोदर ।।
 कृतञ्चम् परिश्रान्तः काधु तावदुपारम्" ॥
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४८ । ८७ ।
 "इन्द्रकर्म मङ्गलाकर्म कृतञ्चम् कृतञ्चम्" ॥)
 कृतञ्चः, जि, (कृतं निष्ठादित् कृतं कार्यं येन सः) ।
 निष्ठाकर्म । समाप्तकार्यः । यथा, माघे १२ । २२ ।
 "कृतञ्चो विधिर्मेनेन वदयति तस्य ताम्" ॥
 कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
 अन्तर्यादिभेदेन पूर्णपक्षविशेषो येन । यथा,
 कृता कृता कोटिः श्रेष्ठता येन । धातुनामने-
 कार्थत्वात् कृतातुरन् प्रत्यये युज्यते ।) काश्यप-
 मुनिः । उपबर्गमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कृतक्रिया, जि, (कृता क्रिया कार्यं येन सः) । कृत-
 कार्यः । यथा, मनुः ५ । ८८ ।
 "विप्रः शुध्यन्तः स्मृता कृत्यो वाङ्मनायुधम् ।
 तैश्च प्रतोदं रक्षीन् वा यद्विभूतः कृतक्रियः" ॥
 कृतज्ञः, जि, (कृतं येन केनचित्पुण्येन उपकृतं
 हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट-
 बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ॥)
 कृतञ्चः । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
 देर्घातकः अस्तीकर्त्ता । नेमकृत्ताराम इति पारस्य
 भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।
 "पिमुनादितिनोवां कृतुविक्रियकृता ।
 शैलुवमुद्रवायां कृतप्रत्ययमेव च" ॥)
 तस्य प्रार्थितताभावो यथा,—
 "ब्रह्मणे च सुरापे च चौरै च गुरुतल्पने ।
 निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः" ॥
 स तु वज्रविधो यथा,—
 "भक्तपितृपुत्राणां च पित्रपितृपुत्रारकः ।
 यस्मादुद्धृत्वा विद्यां दक्षिणां च प्रयच्छति ॥
 पुत्रान् स्त्रियश्च यो देष्टि यश्च तान् धातयेन्नरः ।
 कृतस्य दोषं वदति सक्तामान् न करोति यः ॥
 न स्मरेत् कृतं यस्तु आत्ममान् यस्तु दूषयेत् ।
 सर्वोन्मादविभिः साङ्गं कृतज्ञानवदीन्मनुः" ॥
 इति प्रार्थिततत्वे कृतज्ञपुत्राणवचनम् ॥
 कृतज्ञः, स्त्री, (कृतं शिष्यं यस्याम् ।) कोशातकी
 कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतञ्चः, जि, (कृतं उपकृतं जामाति स्वीकरोति यः ।
 आ + कृञ् ।) मर्त्यादी ।

(यथा, मनुः ४ । २०८-२१०
 "धर्मश्च कृतञ्चश्च पुष्टिप्रवृत्तिमेव च ।
 अतुरन्तं स्थिरारम्भं कृतञ्चं प्रशस्यते ॥
 प्राचं कुलीनं शूरश्च दक्षो दातारमेव च ।
 कृतञ्चं प्रतिमन्त्रश्च कृतमाङ्गरिं बुधाः" ॥)
 कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४८ । २२ ।
 "अनुत्तमो दुराधर्मः कृतञ्चः कृतिरात्मवान्" ॥)
 कृतञ्चः, स्त्री, (कृतं जायते । कृत + कृञ् + कः ।)
 जायमाना कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः) ।
 गारदोक्तपक्षदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु
 केनचित्प्रित्तिनेन यथावत्कायपर्यन्तं तवाहं दास
 इति कृतसमयः । इति कमसंघः ॥
 कृतपुङ्गवः, जि, (कृतः अश्वस्तः पुङ्गवः पुङ्गवुक्तो वायो
 येन ।) वायुशिक्षाविषयः । भाग तिरान्धाज
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतञ्चः २ सुप्रयोग-
 विशिष्टः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 कृतपूर्वः, [नृ] जि, (कृतं निष्ठादित् पूर्वमेनेन ।
 कृतपूर्व + "तपूर्व" ।) ५ । २ । ८७ । इति
 इतिः ।) पूर्वनिष्ठाकर्म । यथा । कृतपूर्व
 कटम् । इति संक्षिप्तसारशास्त्रम् ॥
 कृतपक्षः, स्त्री, (कृतं पक्षं अस्याः) । कक्षोक्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृतपक्षा, स्त्री, (कृतं पक्षं अस्याः) । कोनशिखी
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्याः ।) मालावदुत्पन्नसु-
 गन्तादस्य तथात्वम् ।) आरम्भकृताः । सौदासि
 इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्माका-
 रकृताः । स तु कर्माकारकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा ।
 "आरेवतो राजकृताः प्रयश्च तुरङ्गः ।
 आरम्भोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्याया यथा ।
 "आरम्भो राजकृताः शम्पाकश्च तुरङ्गः ।
 प्रयश्च कृतमालश्च कर्माकारोऽवघातकः" ॥)
 कृतमुखः, जि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य) । कृतकर्म ।
 कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥
 कृतकृताः, जि, (कृतानि कृतानि अस्याः) । गृह्यैः
 प्रतीतः । प्रौढ्यादिगृह्यैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । १० ॥ (पुं, सर्वज्ञज्ञायत्वात् विष्णुः । यथा,
 महाभारते १३ । १४८ । ८४ ।
 "अविज्ञाता सहस्रांशुर्विज्ञाता कृतकृताः" ॥)
 कृतवेतनः, जि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य) । वेतनेन
 नियुक्तदासः । इति स्मृतिः ॥
 कृतवेधकाः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कृप् ।) घोषा-
 तकी । इति रत्नमाला । श्वेतधोवा इति भाषा ॥
 कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः) । कोशातकी
 कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृतञ्चः, जि, (कृतः अमो यश्च) । महोत्साहः । येन
 अमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृताव

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्नं यस्याः । कृप् टाप्
 ततः अत इत्ये य कोपः) । कृतसपत्नीभावा ।
 प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्यायः । अध्या २
 अधिविज्ञा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
 पत्निका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
 तट्टीकायां रमानाथः ॥
 कृतञ्चः, जि, (कृतः अश्वस्तः कृतः वायादिनिक्षेप-
 नाधवत्स्या सिद्धा येन सः) । कृतपुङ्गवः । सुशि-
 क्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 (यथा, महाभारते ४ । ५६ । २० ।
 "अप्राप्ताश्चैव ताम्पार्थश्चिच्छेद कृतञ्चस्तव" ॥)
 कृताञ्जलिः, जि, कृतः अञ्जलिः येन सः । वज्राञ्जलिः ।
 यथा, कण्डोगपरिशिष्टे ।
 "तदसंयुक्तपार्थिव्या एकपादजं पादपि ।
 कुर्व्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्ववाङ्मर्यापि वा" ॥
 इति सूर्यापस्थाने आङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः
 अञ्जलिश्च पञ्चसङ्ख्यो यो यो) । अथविभेदे, पुं ।
 इति धरणी ॥
 कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विष-
 ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्निर्णयीया ।)
 यमः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ३५ । ३ ।
 "रेन्ध्र्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदायणे ।
 रज्ज्वेव पुनश्चो वज्रा कृतान्तेनोपनीयते" ॥)
 सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् १४ । १३ ।
 "पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
 साङ्गोऽकृतान्ते प्रोक्तानि विज्ञेय सर्वैकमर्त्यम्" ॥)
 देवम् । पूर्वदेहकृतं फलोन्मुखीकृतं शुभाशुभ-
 कर्म । अकुशलकर्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥
 शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-
 तत्त्वप्रत्योतिवचने ।
 "कृतान्तकुशयोर्वारं यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥
 यमदैवतभरणीकृतम् । तेन दित्तसङ्ख्या ॥ अग्नि-
 यमदहनेति वचनात् ॥)
 कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
 दाता ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप्) । रेणुकानामगन्ध-
 द्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कृतार्थः, जि, (कृतः निष्ठादितः प्राप्तो वा अर्थः
 प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्यः ।
 यथा, माघे १ । ८ । "विशोकनेनैव तवामुना मुने
 कृतः कृताष्टाऽस्मि निर्वर्हिताश्च" ॥
 कृतान्तः, पुं, (कृतं अन्यकृतगते जलाशयादौ आशयः
 आशयो यस्य) । भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (कृतः आशयः येन । कृतवासे, जि । यथा,
 रामायणे ।
 "यत्र ते दयिता भार्या तनयाश्च कृतान्तयाः" ॥)
 कृतावप्रविष्ठाः, जि, (कृता आवप्रविष्ठा येन ।)
 वस्त्रादिना कृतपुङ्गवानुजङ्गादिबन्धः । इति
 कात्यायनः । (यथा, आङ्गिकतत्त्वप्रत्योतिवचने ।
 "प्रौढपादो न कुर्वीत आध्यायप्रित्तर्पणम् ।
 आसनमङ्गुष्ठपादसु जानुनोर्जङ्घयोक्तथा ।

कृत्तिका

कृत्तिकाशक्तिः यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ॥
 कृत्तिः, कृत्ति, (कृ + भावे क्तिन्) करणम् । हिंसा ।
 इति मेदिनी ॥ (पुस्तकप्रयत्नः । कर्तृत्वापादः ।
 क्रिया । यथा, सुगन्धोदधे ।
 "नगतां कारकः कृत्तिकाः कृत्तिर्नृरिपोरियम्" ॥
 पुं, कृत्तिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
 "हिरण्यनाभश्च कृत्तिकाश्चतुर्विंशतिसंहिताः ।
 प्रोवाच कृत्तिनामासौ शिष्येभ्यः स महासतिः" ॥
 ऋषभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
 "सप्तान्धमेधानाहृत्य राजसूयस्य पार्थिवः ।
 कृत्तिर्नाम श्रुतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सक्तः" ॥
 स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २६ ।
 "बहुजान्धो हृतेनस्य कृत्तिरस्य महाबलः" ॥
 विंशत्यक्षरपादकण्ठभेदः । यथा, "कृत्तिः प्रकृ-
 तिराकृतिः" । विंशतिसङ्ख्या । कर्तृत्वा । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६८ । ३ ।

"येषामंशेषु रश्मिर्लोचनं रारभे
 हस्तेषु खादित्वा कृत्तिश्च सन्दधे" ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । २२ ।
 "अनुत्तमो दुराधर्षः कृतघ्नः कृत्तिरात्मवान्" ॥
 कृत्तिकरः, पुं, (कृत्तिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य) ।
 रावणः । इति शब्दमात्रा ।
 कृत्ती, [न्] चि, (कृतं कर्म प्रशस्तमस्यास्ताति । अतः
 इति) । निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः । ३ । १ । ७॥
 कृत्तुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृत
 क्रियाः । यथा, रघौ । ३ । ५१ ।

"अहं यत्नं यदि सर्गं एव ते
 मत्तत्त्वनिर्जित्य रघुं कृत्ती भवान्" ॥

कृत्तं, चि, (कृत्ती श्रुत् किदि + कृत्) । क्रिप्रम् । चि-
 तम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृत्तिः, कृत्ति, (कृत्तते इति । कृत् + कर्मणि क्तिन्) ।
 कृत्तसारदिचर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ७७ ।
 (यथा, महादेवध्याने ।

"समन्तात् कृतममरगणैर्वाङ्मयं वसानम्" ॥
 त्वम् । भूजः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, कृत्ती, (कृत्तति उपत्वात् । कृत् + "कृत्ति-
 भिदिगतिभ्यः कित्" । उणां । ३ । १४७ । इति
 विकृन् कित्) । अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गत-
 तीयनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । बहुजा २ अग्निदेवा
 ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशि-
 खाकृत्तिषट्कारकमयम् । इति कालिदासः ।
 कुरनिभषट्कारामयम् । इति केचित् । तस्या
 अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्त-
 र्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य प्रथमम् ।

"सुधाधितः सत्यधनैर्विहीनो
 दद्यात् नोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।
 कठोरवाक् चाहितकर्मकृत् स्यात्
 चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः" ॥

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य) । चन्द्रः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाभवः । इति के-
 चित्) ॥

कृत्तिका

कृत्तिकासुतः पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तथा प्राप्त-
 त्वात्) । कर्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवासः, पुं, (कृत्तिका गणासुरचर्मणा वस्त्रे कृ-
 कटिदेशं आच्छादयति यः । वस्त्रं आच्छादने +
 "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण्) । शिवः ।
 इति हिरण्यकोशः ॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गणासुरस्य चर्म वासो-
 ऽस्य) । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥

(यथा च महादेवस्य चर्मवसनत्वात् जातं तथा
 काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—

"कोणाहणो महानासीत् जातं जातेति सर्वतः ।

महेश्वरसुरस्योऽसौ समायाति गणासुरः ॥

प्रमदन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः ।

यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमथोति हि ॥

अचकान् दोलयाचक्रे तत्र तत्रास्य भारतः ।

उदवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥

तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिखोच्चयाः ।

यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम तज्जन्यजम् ॥

नीलिमानं न चाद्यापि जल्लालेशसङ्गजम् ।

यस्य निःश्वाससन्मारेऽस्तरङ्गा महाव्ययः ॥

नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।

योजनायां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः ॥

तावानेव हि विकारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।

यज्ञेययोः पिङ्गलिमा तथा तरुणिमा पुनः ॥

विद्युता गोक्षतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।

यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसहदानवः ॥

नाथ समोभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।

ब्रह्मण्यवरस्यायं दृष्टीकृतजगत्त्रयः ॥

अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।

ततस्त्रिशूलहेतुस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥

विश्याद्यधमन्येन श्रुतेनाभिजघान तम् ।

प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गणासुरः ॥

कृत्तिकातमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥

गणासुर उवाच ।

त्रिशूलपाणे । देवेश ! जाने त्वां स्मरहरिणम् ।

तव हस्ते मम वधः अयानेव पुरातनक ।

किञ्चिद्विद्वत्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ।

सद्यं ब्रवीमि नासत्तं मृत्युञ्जय ! विचारय ।

तमेको जगतीबन्धो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥

अहं त्वदुपरिष्ठात् स्थितोऽस्मीति जितं मया ।

धन्योऽस्मिन्नुग्रहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाय संस्थितः ॥

कालेन सर्वैर्मर्त्यैश्च अयमेव मृत्युरीदृशः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपाणिधः ।

प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घटोद्भवगणासुरम् ॥

इत्युवाच ।

गणासुर ! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे !

स्वाम्युक्तं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥

इत्याकर्ण्य स दैत्यः प्रभुवाच महेन्द्रम् ॥

गणासुर उवाच ।

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।

इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाभिप्राविताम् ।

सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रक्षाङ्गपञ्चीकृताम् ॥

कृत्यः

इष्टगन्धिः सदैवान्न सदैवाश्चरितोमना ।
 सदैव निर्मला चाक्षु सदैवाश्चरितसङ्गमम् ॥
 महातपानलज्जानां प्राप्यापि सुचिरं विसो ! ।

न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिलता ॥

यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! ।

तदा त्वदङ्गुलङ्गोऽस्याः कथं जातो रक्षाङ्गने ॥

अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।

नामाक्षु कृत्तिवासान्ते प्रारब्धाद्यतनं दिनम् ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा तथैव्युक्ता च शङ्करः ।

पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसम् ॥

इत्युवाच ।

प्रदणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।

अविमुक्ते महाक्षेत्रे रक्ष्यतास्तत्कलेवर ! ॥

इदं पुण्यशरीरं ते क्षेपेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।

मम लिङ्गं मवलम्ब्य सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥

कृत्तिवासेऽन्यत्र नाम महापातकनाशनम् ।

सर्व्वेभ्योऽपि लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥

यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।

उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्" ॥ *

यदि चात्र गणासुरचर्मणाच्छादकत्वं वर्णितं

तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण आश्रयार्थमाप्यस्य

परिधेयकत्वं दृश्यते यथा आश्रयस्थितं वसानमिति

ध्यानादौ स्फुटमेव वक्तव्यं न चैतत् वाङ्म-

यार्थादिविषय एव यद्यकारेण भगवता मह-

विद्या वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्या-

च्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः । यथा,

"गुणमयी मायैवा वावह तस्य परमस्य आच्छा-

दनी" । आश्रयस्यादेवकृत्तिस मायाया वैचित्र्यप्रदर्श-

नायैव । अपि च कटिदेशपर्यन्तोक्तिरेकपाद एव

मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।

"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति खरं प्रभः" ॥

कृत्यः, चि, (कृ + "कृत्तनिध्यां क्तु" । उणां । ३ । १० ।

इति क्तुः) । शिल्पी । इत्यादिकोशः । (यथा,—

ऋग्वेदे । १ । ६२ । १० । "अग्नीव कृत्यविज आभिमाना

मर्त्यस्य देवी जरयन्मायुः" ॥)

कृत्यं, कृत्ती, (कृ + "विभागा कृत्तयोः" । ३ । १ । १२० ।

इति कृप् तुगागमश्च) । कार्यम् ।

(यथा, गोः रामायणे । ३ । ६० । २७ ।

"तथा स राक्षसीकृता राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

निष्कृत्यान्तःपुरातन्यौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्" ॥)

प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्यः, चि, (कृ + कृप् तुगागमश्च) । विविधः ।

इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्मैत्र्यः । इति कटाक्षरः ॥

प्रत्ययविशेषः । यथा,—

"कृत्याः बट्ते समाख्याताः कृपयन्तौ भावकर्मणोः ।

तथाजीयावमन्ताद्यन्तेनिमः कर्मकर्त्तरि" ॥

इति सुप्रसन्नमता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्मणि

चार्थे विहितः कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्यास्त-

यादयः वीर्यदेवमते "ते ज्ञाताः" "ब्रह्मोः कर्माणि"

इत्युक्तेः कृत्तित् कृत्याः कर्त्तर्यपि स्युः । कर्त्तरि

यथा मन्त्रस्तदः मन्त्रा जता अर्थं वनम् । कर्त्तव्यं

यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या परं यन्नाश्रमम् ।

कृत्स्नं

कर्त्तरि कर्मणि किं स्थातव्यं स्वेयं ब्रह्म-
भूयम् । ब्रह्महत्या इह भावे कृत्स्नाः । अस्व-
द्यायामिहोव सूर्योऽर्कः मिथोऽर्कौ नदी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

कृत्स्ना, स्त्री, (कृ + भावे कृप् ।) क्रिया । यथा का
कृत्स्नाकर्माः । देवता । यज्ञदेवताविशेषः । इत्य-
मरभरतौ । यथा, प्रजादधरिते ।

“कृत्स्नामुत्पादयामासुर्वाकामासोज्ज्वलाकृतिम्” ।
तस्या ध्यानं यथा,—

“कोष्ठाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वसन्तीं
रुचिं दहन्तीं दितिकं यलन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रकामामि कृत्स्नां
रोह्यमायां सुधयोयकालीम्” ॥ ३ ॥

आभिचारिकी क्रिया । यथा,—

“रोगकृत्वायज्ञादीनां निरासः शान्तिरीतिता ।
वश्यं जनानां सर्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्” ।
इति षट्कर्मदीपिका ।

कृत्स्नं, स्त्री, (कृ + कृत्स्नः मप् च ।) विष्णुवचनम् ।
इति मेदिनी । काचवचनम् । जवादिनामगन्ध-
द्रव्यम् । इत्याह्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कृत्स्नः, पुं, सिद्धकः । (तुरङ्गनामगन्धद्रव्यविशेषः) ।
इति मेदिनी । (कृ + “कृत्स्नः” ।) कृत्स्ना क्रियया
निर्हन्त इति “चेर्मप् निधम्” इति मप् । दाद-
शविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ।
(यत्तद्विषयकविवरणस्तु पुनश्चन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥)

कृत्स्नः, त्रि, (“कृत्स्नः” ।) ३ । ३ । ८८ । इति
त्रिः । ततः कृत्स्ना निर्हन्तः । “चेर्मप् निधम्”
४ । ४ । २० । इति मप् । करणाज्जातः । रचितः ।
इति मेदिनी । (यथा, रघौ १६ । ३७ ।

“प्राद्विष प्रमदयद्भिर्गोत्रभूत
कृत्स्नमात्रिषु विहारविभ्रमः” ॥)

कृत्स्नकः, पुं, (कृत्स्न + स्वार्थे कन् ।) संज्ञायां वा कन् ।
तुरङ्गनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कृत्स्नधूपकः, पुं, (कृत्स्नः विविधसुगन्धिद्रव्यादि
कल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) गानासुगन्धि-
द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः द्रवधूपः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ।

कृत्स्नपुत्रः, पुं, (कृत्स्नश्चासौ पुत्रश्चेति ।) दादश-
पुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । तथा च मनुः ।

“तदृशस्तु प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्स्नः” ॥

अस्यार्थः । “यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-
लौकिकभ्रात्रादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत
इत्येवमादिष्वं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-
भिर्युक्तं पुत्रं कुर्व्यात् स कृत्स्नमाख्यः पुत्रो बोध्यः” ।
इति कुल्लुकभट्टः । पुनर्जिका । यथा । कुमारे । १ । २६ ।

“सा कन्दुकैः कृत्स्नपुत्रकैश्च
रेमे मुञ्जमध्यगता सखीनाम्” ॥

कृत्स्नमित्रः, पुं, (कृत्स्नं मित्रं इति । पुं क्वं भिया-
मकात् ।) रचितवन्तः । इति स्मृतिः ।

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्स्नति कृत्स्नति वा । कृत् क्ते क्तेने
च । “कुम्भिककृत्स्नः कृत्” ।) उणां ३ । ६६ ।

कृपः

इति सः कृपः ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुद्यादिरुक्तिः । समुद्रावः । इत्युद्यादिकोषः ।

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत् + कृत् प्रत्ययः ।) जलम् । सर्वम् ।
(यथा, गीतायाम् । ११ । १२ ।

“तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविमलमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवसदा” ॥)

कुक्षिः । इति मेदिनी ।

कृत्स्ना, त्रि, (कृत् + “कृत्स्नम्भा कृत्स्नः” ।) उणां ३ ।
१७ । इति कृत्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः ।

३ । १ । ६५ । (यथा, मनुः २ । १६५ ।

“तपोविशेषैर्विविधैस्तैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगम्यः सरहस्यो हिजम्भना” ॥)

कृत्स्नः, पुं, (कृ + कृत् ।) “कृत्स्नादयम्” । उणां ५ ।
४१ । इति साधुः ।) धान्यादिगृहम् । गोला इति

भाषा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिरुक्तिः ।

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्स्नति इति । “कृत्स्नेर्मुम्” चेति ।) उणां
३ । १८६ । इति कृत्स्नं नुम् च ।) काङ्कलम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिरुक्तिः ।

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्स्ने इति । कृत् + भावे कृप् ।)
कृदन्तम् । यथा, कर्मकोचने नारदवचनम् ॥

“कृत्स्नं नखकेशाणां कृदन्तं वनस्पतेः ।

श्रावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा” ॥

(तथा च गीतगोविन्दे १ । ३२ ।

“विगणितकण्ठितजगदवकोकनतखककङ्ककृतहा-
से । विरहिणिकृत्स्नकृत्स्नमुखाकृतिकेतकिदन्तुरि
ताग्रे” ॥)

कृप, ऊ ङ व ल कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्-आत्-सेट् ।) सप्तमस्त्री । कल्पनं

सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पित अकल्प । ङ, कल्पते
कल्पयत्येव इति हलायुधः । व, कल्पयति चिह्न-
प्राति । ल, अकृपत् । इति तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा
कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत
आर्धत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल्वा दीर्घस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्त्री । कृपयति ।

बहुस्त्रीति त्रिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । चित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां पठ्ते भां-परं-अकं सकृ-सेट् ।) सप्तम-
स्त्री । कि कल्पयति कल्पति । कृपः कृपोऽकृ-

पादविति कृपादिशः । इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्वस्य पावनसाधनत्वेन । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) कृपाकार्यः । स तु त्रौणाचार्य-

श्यायकः । इति मेदिनी । तथा चोक्तम् ।

“गौतमान्निधुनं जज्ञे शरस्वत्याच्छरदतः ।

अश्वत्याश्च जगनी कृपश्चैव महाबलः” ॥

इति महाभारतम् । (स तु गौतमवर्णस्य शरदतः
पुत्रः राक्षा श्रान्तनुना कृपया पाजितः अतः कृप
इति राजा प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-

ब्रह्मचर्यमाजन्वा कुम्भवाकनागामाचार्यत्वे श्रीप्रा-
दिभिर्मियोजितः । कुम्भोचयुजे दुर्गोधनपक्षमा-
न्निधु पाण्डवैः सह संध्यां कृत्वा कौकिल्यकरे
तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः । अस्य

कृपाद्वै

उत्पत्तिविवरणस्तु महाभारते १ । १३० अध्याये
मत्स्यम् ॥) आसः । इति धरणी । (राजर्षि-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

“अग्निं यथा वशमं श्यावकं कृपमिन्द्र । प्रावः
सर्गेरम्” । “वशमं श्यावकं कृपं च यतश्चात्मका-
स्वीन् राजर्षीन् यथा प्रावः” । इति भाष्यम् ॥)

कृपयः, त्रि, (कल्पते अल्पमपि दातुम् । कृप् +
वाङ्लकात् कृन् अत एव न ज्ञत्वम् ।) अदाता ।
(यथा, आसोक्तौ ।

“दातारं कृपयं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति” ॥)

तत्पर्यायः । कदर्थः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४
कृजः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६
अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका । मन्दः ८

कीकटः ९ कुमुत् १० कीकाशः ११ । इति जटा-
धरः । (यथा, यक्षतन्त्रे । २ । ७५ ।

“दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपयो महा-
नपि समृद्धा । कृपोऽन्तः स्वादुजः प्रीत्ये कोकस्य
न समुद्रः” । दीनः । यथा, हेः रामायणे १ । ३२ । २८ ।

“ततः स पुत्रव्याघ्रकञ्चनं सङ्गलकणः ।

दिनेभ्यो बालरुद्धेभ्यः कृपयोभ्यो हृदापयत्” ॥

पारिभाषिककृपयानाह ॥ महाकृपयप्राप्ती दीनः ।
यथा, रामायणे ४ । २१ । १६ ।

“आदितः कृपयति यः कृपयो न स दातवः ।

महात्मा यत्नं प्राप्नो दीनः कृपय उच्यते” ॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी
भवति सः । यदुक्तं उद्गदारायणे याज्ञवल्क्यप्रका-
रणे । “यो वा यत्तदक्षरमवित्त्वा मार्ग्यस्मा-

लोकात् प्रैति स कृपयः” इति ॥ दुहित्वा हि
कृपायाजत्वात् कृपयम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।

“भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः ।
आया खोदासवर्गश्च दुहित्वा कृपयं परम्” ॥)

कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

कृपयः, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (कृपेः सम्प्रसारणश्चेति भिदादिपाठादृ-
टाप् च ।) कृष्णा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥
(यथा, महाभारते ।

“उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः” ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः ।
नुद प्रेरणे + अन्वेभ्योऽपीति ङः । पूर्वपदादिति
यात्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

(यथा, कालिकापुराणे ।

“जघान दैत्यमतिरक्तलोचना

कृपाणपाशाङ्गशूलपट्टिशैः” ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति
हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वं
च ।) कुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ कुरिका ।
इति मेदिनी ॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अक्षैतः अदि-
तीयः ।) दुष्टभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः

कृपासुः, त्रि, (कृपां कति आदत्ते । जा + कृः ।
यदा कृपाविद्यते ऽस्यास्मिन् वा । कृपा + काल्पः ।
यथासुः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ।
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपासोर्देनिकाद्यस्य देवास्तस्यानुयुक्ते । ॥)
कृपी, क्री, (कृप + क्रीप्) । श्रोत्राचार्यपत्नी । इति
मेदिनी । (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
“शारदतीं ततो भार्यां कृपीं श्रोत्रोऽनुविन्दत” ।
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किञ्च महर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम
कृषिः । धनुर्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं
सन्नामयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविभ्रं चिकीर्षु-
र्जानघर्षो नाम सर्व्वेष्टां प्राचिषोत् । अथ रूप-
यौवनायां तामवलोकयतस्तस्य सङ्गता रेतस-
कन्द तत्तु शरद्वस्त्रे स्थापितं सत् दिधाऽभवत् ।
ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा
शान्तमुर्ध्गयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोका
राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास ।
कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे ।
येन कृपाचार्यस्य भगिनी । एवैव अन्वत्यासो
जननीत्ववगन्तव्या ॥)
कृपीटं, क्री, (कृप + कृपिभ्यः क्रीटन्) ।
उद्यां ४ । १८४ । इति क्रीटन् । बाहुककात्
कल्पाभावः । उदरम् । जन्मम् । इति मेदिनी ।
विमिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ।
कृपीटपाकः, कृ, (कृपीटं जलं पाकयतीति । पाक +
अच्) । केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः ।
इति शब्दरत्नावली ।
कृपीटयोगिः, कृ, (कृपीटस्य जलस्य योगिः कारकः ।
“वायोऽग्निरधोरायः” इति अतस्तथात्वम् । यदा
कृपीटं काष्ठं योगिस्तथास्थानं यस्य ।) अग्निः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ।
कृपीपतिः, कृ, (कृप्याः कृपमगिन्याः पतिर्भर्ता ।)
श्रोत्राचार्यः । इति शब्दभाषा ।
कृपीपुत्रः, कृ, (कृप्याः पुत्रः ।) अन्वत्यामा । इति
भूरिप्रयोगः ।
कृपीसुतः, कृ, (कृप्याः सुतः ।) अन्वत्यामा । इति
त्रिकाशेषः ।
कृमिः, कृ, (कामतीति । कृमु पादविच्छेपे + “कृमित-
मिञ्जितकम्भामत इच्च” । उद्यां । ४ । १२१ । इति
इन् “अन्तेः सम्प्रसारणश्च” इति अनुवृत्तेः सम्प्र-
सारणश्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । नीलाङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ।
निष्काङ्गः ३ किमिः ४ । इति तट्टीका । पुष्पः ५ ।
इति जटाधरः । जाह्ना । कृमिलः । खरः । इति
विश्वमेदिन्यौ । उदरजातकीटरोगः । तस्यौ-
घं यथा,—
“वदरीकारवीमूकं गुडायणे समन्वितम् ।
अभिगा साधितं गरुडा कृमीन्सर्वान् हरेत्किञ्चि” ।
इति भावके १८४ अध्यायः ।
“कृमयो विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चलूकास्तथाभ्यन्तराः ॥

कृमिः

सप्तधा हि भवेदाह्वाः बहुधाह्वाः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्याभ्यन्तरे कृमाम् ॥
रूक्षादतिवजात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कषाधतुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृम्याः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मयि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्माभाश्चर्मयूकिकाः ।
चतुर्धा विन्दुकी नाम वतुका मूत्रसम्भवा ॥
मल्लभायाश्च पञ्चम्यो बाह्योपप्रवकारिणः ।
यूका मल्लकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्मयूका नेत्रचर्मं सूक्ष्मं रोमणि यष्टिका ।
उच्छाद्यथिवेषाच्च शरीर्ये मधुरजवात् ॥
रूक्षाङ्गगोधूमयवाग्निपिष्ट-
गुण्डेन वा क्षीरविपर्ययेन ।
विवाशयाने च मपिच्छलेन
चर्म्येण पापोदकसेचनेन ॥
सङ्गायते तेन मलाशयेन
कृमिजं कोष्ठविकारकारि ॥
वज्रिधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि जलजम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमखा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः ।
धान्याङ्गुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाहवः ॥
सूक्ष्मीमुखाः परिश्रेयाश्चान्वाणि सादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि जलजं तेषां चिकित्साञ्च षडङ्गव्य मे ॥
ज्वरोद्भूतगोशूलं वा वमिक्तं ज्वेदं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्जनं जठरे चैव मन्दाभित्त्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकेः पीडितस्य च ॥
इति गण्डपदजलजम् ॥ * ॥
सूक्ष्मीवत्तयतेऽन्वाणि रक्तक्षैवातिसार्थ्यते ।
यक्ष्ण्डा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भ्रष्टम् ॥
कोदो मुखेऽरुचिर्जाह्नं मन्दाभित्त्वञ्च वेपथुः ।
क्षुत्तृणा च ज्वरो ज्ञेयाः सूक्ष्मीमुखकृमोरजाम् ॥
इति शुभीमुखजलजम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्गुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च जलजम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जग्नन्ति ते भ्रष्टम् ॥
तैस्तु संपीड्यते देहे विविभेदं परूषता ।
कृम्यत्वचापि क्षुत्कोदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संयुक्ता एष्कति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कषाधारौ वर्जयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शरीर्येऽङ्गरे नागाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नागाऽसपकमभक्षान् दहते वा ऊताग्रनः ॥
कथन्ते कृमयश्चान्ते न दहन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं एष्टो महाभार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आज्ये उवाच ।
षडङ्गपुत्र ! महाबाहो ! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धाङ्गरसैः पुनः रक्तक्षैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्लाकाराञ्च ज्ञेयम् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठमिना न दहन्ते न जीर्यन्ते रसानिति ।
विवे जातो यथा कीटो न विभेज्य मृतिं ज्ञेयम् ॥

कृमिः

तथा ऊताग्रनोद्भूतं न ऊताग्रेण जीर्यति ।
भेद्यं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा श्रमं शान्तिं भेद्यजानि षडङ्गव्य मे ।
वचाऽजमोदा कृमिजित्यनाश-
वीजं शठो रामटकं चिरञ्च ।
उच्छोदके तत्परिपिच्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतघातुकीटाः ॥
शठो यवाणी मिश्रमर्दपचान्
विदुःकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सन्निधौ मूत्रेण चिरञ्चयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरजानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूकं विदुःकृष्णियुयवानिकान्जितः ।
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥
सुखा विशाखा त्रिषला सुपर्णा
श्रियः सुवाङ्गं सन्निधौ कृम्याः ।
पानं सङ्गाया कृमिशुच्युर्ध्वं
विनाशनं सर्व्वकृमीरजानाम् ॥
“मातुलुङ्गस्य मूत्राणि रसोनं कृमिजित्विदत् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेययेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पश्यामि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा” ॥ * ॥
इति महर्ष्याज्येभाषिते हारीतोसरे कृमिचि-
कित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्व्वकसंभ्यामिचिकित्सितं यथा ।
“अजीर्णाध्यग्रनासाभ्यैर्विषजमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्त्रगुण्यैस्त्रिगुण्यैश्चोतैः ।
मासपिष्टाङ्गविदकविसशालूकश्रेयैः ॥
पर्याशाकसुवासुक्तदधिक्षीरगुण्डैश्चभिः ।
पलाकानूपमिश्रितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
साहस्रत्रयपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बडविधाकारान् करोति विविधाशयान् ॥
आमपक्वाशयक्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विश्रुतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि जलजम् ।
अथवा वियवाः किष्पाश्चिप्या गण्डपदास्तथा ।
पूरयो विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥ * ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेभ्योवापरे पुच्छैः पृथक्च भवन्ति हि ॥
श्रुणाभिमान्यपादुत्वविष्टम्भवसंक्षयाः ।
प्रसेकाश्चिह्नमोगविक्लभेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
श्रुणाटोपशङ्खेदपक्षिणाश्चकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपितास्तथा ।
पिपीलिका दाहकाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्ध्नाः सपुष्पाः श्वावमखलाः ।
मूढधान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रक्षेपारक्तानुजीवसुजलतथा ।
शिरोद्भूतमोगवमपुप्रतिश्लायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किङ्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पाः श्लेष्मा शोथितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च किङ्काश्च पृथक्च यथा ।

कृमिः

रक्षाधिष्ठानान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
मासपिष्टाप्रकवयगुह्यशक्तेः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुह्यक्षीरवन्धुभिः कपोद्भवाः ।
विषजा जीर्णशक्ताद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
ज्वरो विषयसाग्राह्यं हृद्रोगः कदमं धमः ।
महामौलितिसारश्च सञ्जातकृमिजलम् ।
दृष्टास्त्रयोदशास्त्रास्त कृमोणां परिकीर्तिताः ।
केषादाद्यान्वदृष्टास्ते बाह्यद्वौ परिषर्जयेत् ।
यथामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः खिद्यमातुरम् ।
सुरसादिविषकेन सर्पिषा बान्धमादितः ।
विरेचयेत्तृणतैरेर्षैराख्यापयेच्च तम् ।
यवकोणकुण्डल्यानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विषकषेयुक्तेन क्षायेन जवयोगे च ।
प्रत्यागते निरुद्धे तु नरं खातं सुखाम्बुजा ।
युष्मात् कृमिजैरुन्नतः शीघ्रं भिषग्वरः ।
क्षेत्रेनोक्तेन चैवन्तु योजयेत् क्षेत्रवस्तिना ।
ततः शिरीषाक्षिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केसूकखरसं वापि पूर्ववत्क्षौद्राभोजनः ।
पकाश्वीकखरसं कर्णं वा तदुल्लान्धना ।
पारिभ्रमकपचायां क्षौद्रेण खरसं पिबेत् ।
पत्तुखरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिङ्गावश्रज्जलार्थं विडङ्गं वा समान्तिकम् ।
पञ्चमूत्रिकपण्यां वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूषालिकान् पक्वान् धान्यान्श्च पिबेदनु ।
सुरसादिगणे तैजं पक्वं वा प्रागमिष्यते ।
विडङ्गचूर्ण-पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ।
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां क्षेहमेव वा ।
आविधः शकृतकूर्यं सप्तकृतः सुभावितम् ।
विडङ्गानां कषायेण जैफलैश्च तथैव च ।
क्षौद्रेण लिङ्गानुपिबेदसमामनकोद्भवम् ।
अस्ताभया रसक्षारिषं विधरेद्वोऽयसामपि ।
पूतीकखरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्यकीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ।
सप्तराजं पिबेदुष्टकृन्तुपुषा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कपोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ।
शिरोद्वद्वायवक्लादि संक्षतांश्च पृथग्विधान् ।
विशुबेयाङ्गमैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ।
शङ्खसन्तुरज्जस्य सुसुष्कं भावयेदति ।
निःक्षायैः विडङ्गानां चूर्णं प्रथममन्तु तत् ।
अयस्कूर्यान्त्येनैव विधिना योजयेद्विषक् ।
सकांस्त्रीणां तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ।
इन्द्रसुप्तविधिश्चापि विधेयो रोगभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ।
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात् कुष्ठचिकित्से ।
सुरसादिन्तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् ।
पञ्चकृतिककटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुण्डल्याकायसंक्षतं क्षीरपाणञ्च यूजितम् ॥ * ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्ववन्ति ।
समासतोऽस्मान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिषर्जयेत् ॥
इति सुसुप्त-उत्तरतन्त्रे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

कृमिर्गो

कृमिकण्टकं, स्त्री, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा
कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विडङ्गम् ।
चित्राङ्गः । उकुम्बरः । इति मेदिनी ।
कृमिकोमोत्थं, चि, (कृमेः कृमिभिर्निर्मितो वा कोमः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदकोपः । तस्मात् उत्पद्यति
उत्पद्यते । उत् + क् + कः ।) कौबेयम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापङ्क इति भाषा ।
कृमिजः, पुं, (कृमिं जन्ति इति । जन् + टक् । “जन्ते-
रत् पूर्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न
जन्तम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ।
पकायुः । कोककन्दः । पारिभ्रमः । भक्षताकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विडङ्गहरिद्रा च ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
कृमिजः, स्त्री, (कृमिज + अनादित्वात् टाप् ।) ह-
रिद्रा । इति भावप्रकाशः ।
कृमिजो, स्त्री, (कृमिज + टिप्तात् ङीप् ।) धूमपत्रा ।
विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।
कृमिजं, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति
ङः ।) अगुह । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ । (कृमि-
जातमात्रे, चि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०२ ।
“कौबेयं कृमिजं सुवर्णमुपकादद्वर्णापि गोरोमतः ।
पङ्कजामरसं शशाङ्क उदधेरिन्द्रीवरं गोमयात्” ।
अस्य पर्याया यथा ।
“अगुह प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजगमनार्थकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुहास्वास्यागुहशब्दे ज्ञातव्याः ।)
कृमिजगं, स्त्री, (कृमिभिर्जगं भुक्तम् । उपचारात्
तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुह । इति राज-
निर्घण्टः । (“कृमिजगमनार्थकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + ङः
टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्याया यथा,—
“कीटजा कृमिजा लाक्षा जनुका च गवायिका” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ।
(विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
कृमिजा, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् जाति
प्राप्ते । जा + कः टाप् च ।) बज्रप्रसूः । बज्र-
सन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः । कृमियुक्ते चि ।
कृमिजस्तः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।)
कोषाक्षः । इति भावप्रकाशः ।
(कोषाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)
कृमिजस्तः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्कः ।) जीवशङ्कः ।
तत्पर्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिहृहः २
जन्तुकम् ४ । अस्य गुणः । रसवीर्यादौ शङ्क-
सदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कृमिजुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शक्तिः ।) जलशुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
कृमिशूकः, पुं, (कृमिनिर्मितः शूक इव । ततः क्षार्थे

कृमिः

कन् ।) वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ।
कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर +
लुक् । रस्य कत्वम् ।) वनशुङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ।
कृमि, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(खां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ऋषी । न, कृ-
योति । इ, कर्मणि कृणाते । इति दुर्गा-
दासः ।
कृमिः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । कु कृप्
करणे “कृमिद्विष्विष्यविक्रीदिवि” । उखां
४ । ५६ । इति कृन् निपातनात् ।) वायव्यम् ।
इति उणादिवृत्तिः । तौ इति भाषा ।
कृमि, इर् य काश्चै । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
परं-सकं-सेट् । इदित् ।) काश्चै कृमकरम् ।
इर्, अकृषत् अकृषीत् । अस्मात् प्रधादिवाग्निके
ऽ इत्यन्ये । य, कृषति चर्कं कृष्यपक्षः । इति
दुर्गादासः ।
कृमिः, चि, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति
ङः ।) अगुह । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ । (कृमि-
जातमात्रे, चि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०२ ।
“कौबेयं कृमिजं सुवर्णमुपकादद्वर्णापि गोरोमतः ।
पङ्कजामरसं शशाङ्क उदधेरिन्द्रीवरं गोमयात्” ।
अस्य पर्याया यथा ।
“अगुह प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजगमनार्थकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुहास्वास्यागुहशब्दे ज्ञातव्याः ।)
कृमिजगं, स्त्री, (कृमिभिर्जगं भुक्तम् । उपचारात्
तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुह । इति राज-
निर्घण्टः । (“कृमिजगमनार्थकम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + ङः
टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्याया यथा,—
“कीटजा कृमिजा लाक्षा जनुका च गवायिका” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ।
(विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
कृमिजा, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् जाति
प्राप्ते । जा + कः टाप् च ।) बज्रप्रसूः । बज्र-
सन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः । कृमियुक्ते चि ।
कृमिजस्तः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।)
कोषाक्षः । इति भावप्रकाशः ।
(कोषाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)
कृमिजस्तः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्कः ।) जीवशङ्कः ।
तत्पर्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिहृहः २
जन्तुकम् ४ । अस्य गुणः । रसवीर्यादौ शङ्क-
सदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कृमिजुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शक्तिः ।) जलशुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
कृमिशूकः, पुं, (कृमिनिर्मितः शूक इव । ततः क्षार्थे

कृशानुः

“क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बह्वृत्तम् ।
नावमन्येत वै भूषाः कृशानपि कदाचन” ॥
पुं, सर्वकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
२३ । १४६ । १०३ ।
“अणुर्दृष्टकृशः स्थूलो गुणभृद्भिर्गुणो महान्” ॥
सगमन्यातो सुनिपुणः । स तु परीक्षिष्य-
प्रदातुः प्रदक्षिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४२ । २ ।
“स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सुदृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छन्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः” ॥
येरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आत्मीयपर्वणि । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
येरावतकुलादेते प्रविष्टा ज्वयवाहनम्” ॥
कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमात्रं दातीति । रा + कः ।
कृशयोऽपि नलं दाति वा ।) तुल्यतिलाद्रुम् । तत्प-
र्यायः । चिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय दृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीराक्षं सोमसूतवे ।
दध्यौदनञ्च जीवाय मुकाय तु दृतोदनम् ।
शनेश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
विजौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्पयेत्” ॥)
कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली । द्विदलमिश्रिताद्रुम् । खिचडी इति
भाषा । यथा,—
“तद्युक्ता दानिसंमिम्बा लवणार्जकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः” ॥
अस्या गुणाः । शुक्रवजकारित्वम् । शुक्रत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भसलमूत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
“मंथेक्षुपिष्टकृशरा तिलशङ्खलीभिः” ।
इति माधवकरीयारोगविनिर्णयस्य कफशूलत्या-
ख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
“कृशरा तिलतण्डुलमाधववागूः” ॥
कृशला, स्त्री, (कृशं कार्यं लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृशशखः, पुं, (कृश क्षीणा शखा यस्य ।) पर्यटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कृशाक्षी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अक्षानि यस्याः ।
आक्षवाचित्वात् स्त्री ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माक्षविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्यावपशती । ४६५ ।
“राजसि कृशाक्षि ! मङ्गलकलश्री सङ्कारपक्ष-
वेनेव । तेनैव सुन्वितसुखी प्रथमाविभूतरागेण” ॥)
कृशानुः, पुं, (कृशति तस्य करोति दृढकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति । “अतन्वृक्षीति” । उणां । ४२ । इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ।
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदक्षिणकल्मिषुनं चकाशे” ।)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्करः

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अमौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनामः कारणं कानिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)
कृशाक्षी, [स्] पुं, (कृशाक्षेन धनुमारवंशश्च यत्र
शेषेण प्रोक्तं नाशसूत्रादिकं अधीते वेति वा
“कर्मन्वकृशाक्षीदिनिः” । ४ । २ । १११ । इति
इतिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कैः + कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आलुकर्याङ्गिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष, स्त्री, आकाश । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (आ-परं-सकं-अनिट् ।) स्त्री, अकाशीत्
अक्षत् अकाशीत् । आकाशं आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ।
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
“मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधानान्यपि ।
कुलसङ्क्रान्तं गच्छन्ति कर्षन्ति च महदयशः” ॥
आलुकर्याङ्गिष्वेऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
कृष, स्त्री, अ आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदा-उभं-सकं-अनिट् ।) अ, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः । स्त्री, अकाशीत् ।
अकाशीत् अक्षत् । इति दुर्गादासः ।
कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । “कृषेर्द्विच्यो
दीचाम्” । उणां । २ । ३८ । इति कुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ।
कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन् ।)
पालः । इति मेदिनी ॥ कृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृषाणुः, पुं, (कृश + आनुक् ।) पृथोदरात् पत्वम् ।
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥
कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां । ४ । ११७ । इति इन् । “इगुपधात् कित्” ।
उणां । ४ । ११६ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्प-
र्यायः । अष्टतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ।
प्रवृत्तम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
“त्वम्यायतं क्षिप्रमिति भ्रूविकारमभिज्ञैः
प्रोतिस्मिर्गर्भेनपदवधूणोचनैः पीयमाणः” ॥)
कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन “रुचिस्तथोः किकन्” ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) पालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६ । कर्षकः । इति केचित् ॥
कृषीवजः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति रुचित्वेन इति “रजः
क्षयासुतिपरिषदो वलच्” ५ । २ । ११२ । इति
वलच् । “वले” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
“कश्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीवसेन वा ।
त्वया वा पीयते राष्ट्रं कश्चित् तुष्टाः कृषीवजाः” ॥)
काकजङ्घावृक्षः । इति राजमार्गः ॥
कृष्करः, पुं, (कृषं करोति रुचिस्थितादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णः

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष् + कर्मणि क्तः ।)
कृष्टकोनम् । यसा कृष्टे इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सीत्यम् २ इत्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनुः । ११ । १४५ ।
“कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च क्षयं वने” ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)
कृष्टपथः, त्रि, (कृष्टे कृष्टे क्षयमेव पथते इति कर्म-
कर्त्तरि कृष्ट + पथ् + “राजसूयसूत्र्येणोद्यवथ
कूप्य कृष्टपथाव्यथाः” । १ । १ । ११४ । इति
क्यवन्तो निपातितः ।) ग्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् । (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
“न कृष्टपथमग्नौयादकृष्टपथापकातः” ॥)
कृष्टपाण्यं, त्रि, (कृष्टे पथते इति । कृष्ट + पथ् + क-
र्मणि क्तः ।) कृष्टः । “अजोः कु विष्णतो” । ७ । ३ ।
५२ । इति चस्य कुलम् ।) कृष्टपथम् । इति व्याक-
रणम् ॥
कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्भवं विद्यालोचनाभ्यासादि-
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात्
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । “उष्ट्रदेयश्चावनो
मानुषीयामेकः कृष्टीनाममवत् सहावा” ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष् + भावे क्तिन् ।
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निघण्टुम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ६४ । “विद्या नमन्त कृष्टयः” ।
“कृष्टयः प्रजाः” । इति भाष्यम् ॥)
कृष्णः, स्त्री, (“कृषेर्व्ये” । उणां । ३ । ४ । इति नक्
ततो यावत् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“मरिचं वेङ्कजं कृष्णमूषणं धर्मेपत्तनम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गणान्नास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लोहम् । इति जटाधरः ॥ बीलाङ्गम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कानागुहः । इति राजमार्गः ॥
कृष्णः, पुं, (कर्षयतीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा,
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिश्र-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् “कृषे
र्व्ये” । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णं
विनापि । नक् यावत् । यद्वा, कर्षति सर्वान्
सज्जितौ प्रलयकाले । “कर्षणात् कृष्णो रमणात्
रामो व्यापनात् विष्णुः” । इति कुले कथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो यश्च निर्द्विवाचकः ।
तयोरेकात् परं नञ् कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते । ५ ।
यामसन्धिपर्वणि ७० । ५ ।
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो यश्च निर्द्विवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति तात्त्वतः” ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वाप-
रयुगशेषे भाद्रकृष्णशुक्ला रोहिणीनक्षत्रे निशीथे
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
“उवस्थाः प्रश्निभौमशान्तिश्च नयो जगं रुचो
काभमो जीवः सिंहगुणाक्षिन् क्रमवशात् पूजो-

लघुः

अनोराधः । मैत्रीयः समयोऽष्टमी बुधदिनं
अक्षय्यमयुगे श्रीकृष्णमिधमयुगेऽष्टमभू-
दाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाख्यनाम-
ज्योतिर्देशः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव-
तारकाः कश्चित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो
लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि-
सम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूरिप्रमाणाणि
च सन्ति तेषां कानिचिदनुवृत्तानि ।
तथापि, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

वरं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जि-
ज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे
इत्युक्त्या वर्तमानकालेः प्रथम एव निर्णयिते । तथा
च उच्यतेः शश्विभौमशान्तिप्रणय इति ।
खमाख्यनामज्योतिर्देशोक्तः कलियुगस्य ६४७
वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्वं
कलौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गि-
याम् । १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु सार्द्धे व्यधिकेषु च भूतले ।
कलौगतेषु वर्णाश्रममवन् कुटपायवः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५१ वर्षेषु गतेषु तत्सम-
कालीनयोः कुटपायवयोस्तत्तिः कथिता अतो
भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् ।
अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गविराह
ततोऽपि कलौरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते ।
यथा, भागवते । १० । ८ । ६ ।

“आसन् वर्णाश्रयोद्धस्य मृकृतोऽनुयुगं तमूः ।
शुक्रो रक्तपथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥
इदानीं कलावित्तरथः । तथा, पुराणान्तरे,—
“कृते शुक्रं हरिं विद्याद् जेतायां रक्तवर्णकम् ।
द्वापरे पीतवर्णं कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥
तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

“कृते शुक्रश्चतुर्जङ्गटिको वक्त्रलाभरः ।
कृष्णाङ्गिणोपवीताक्षान् बिम्बदण्डकमण्डलम् ।
हिरण्यकेशस्त्रयात्मन्तुक्कुवायुपलक्ष्यः ।
जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्जङ्गलिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् प्रथमः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽक्षं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ।
यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयन्ति हि सुमेधसाः” ॥

अपि च कृते शुक्र इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः
नतु केवलं तेषां वाङ्मयार्थेन पर्यवसीतत्वं किन्तु
युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निश्ची-
यते । यथा, कृते शुक्रं इति कथनात् सत्वगुणः
प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन भवति ज्ञानसङ्गेन चानघः” ॥

जेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः
कृतः यथा,—

“रजो रागात्मकं विद्धि कृष्णसङ्गसमुद्भवं ।

लघुः

वसिष्ठमिति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनाम्” ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो
निर्देशः । यथा,—

“वावह रजो वै यदा अम्भकारात्मकेन तमसा
संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौष्मादिवहवो दोषा
प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्या-
त्वप्राप्तिहेतुमाह ।

“गोभ्योऽस्ति समाख्याय पीताः कृष्णगुणीनिः ।
सधर्माश्चावुत्तिष्ठन्ति ते हि जा वैश्यातां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ।
कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः
प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
निद्रा तन्ना तथालस्यं प्रमादो धीर्यसूचिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः दुष्टिण्या भारहृदयाय
तमःप्रधानां मायामधिरुचयैव कलावेव भगवतः
प्रादुर्भावः सम्भवति ।

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचक्षितु-
मारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजगृधि-
क्षिरप्रवर्त्तिताब्दाणां षड्विंशदधिकसाहस्रद्विस-
हस्राष्टोवातीतानि । महाभारतभागवतादिशा-
स्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्जुनेन
तुल्यवयस्कत्वात् उपर्युक्ता राजतरङ्गीमतानुसा-
रेण च कलौः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु
गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तदुक्त्या हि
कलौः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव
कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च,
एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषु-
खीष्टाविर्भावादकोणाश्रीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रव-
र्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशदधिकचतुर्विंशति-
शतवर्षेभ्य एकोणाश्रीतिवर्षेषु यिषुक्षेपु यिषु-
खीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व-
मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव
यिषुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत-
वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि
निरूप्यते ॥

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—
“स्मरेद्दन्दावने रण्ये मोहयन्तमनारतम् ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुप्रताः ।
पीडिताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुक्कलनभरागताः ।
खलधम्मिल्लवसना मदसलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमनाधराक्षिताः ।
बिलोभयन्ती विविधैर्भिन्नभैर्भावगर्वितैः ॥
पुष्पेन्दीवरकान्तिभिन्दुवदनं वर्णावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पणाञ्चिततनुं गोगोपसंघातं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,
“चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोप्यं प्रोक्तिकां
शङ्खं सधपदेऽथ दक्षिणपदे कौशाक्षं खलिकम् ।

लघुः

चक्रं कृचयवङ्गिणं ध्वजपवोजम्बुदरेखाम्बुनं
विभाज्यं हरिभूजविंशतिमहाजघ्नाञ्जिताङ्गिभजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारां ह्यसं-
ख्येयाः । तत्र युगावतारास्तत्वारः । यथा,—

“कृते शुक्रश्चतुर्जङ्गटिको वक्त्रलाभरः ।
कृष्णाङ्गिणोपवीताक्षान् बिम्बदण्डकमण्डलम् ॥
जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्जङ्गलिमेखलः ।

हिरण्यकेशस्त्रयात्मन्तुक्कुवायुपलक्ष्यः ॥
द्वापरे भगवान् प्रथमः पीतवासा निजायुधः ।

श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।

कृष्णवर्णं त्विषाऽक्षं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ॥
यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयन्ति हि सुमेधसाः” ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा । मत्स्यः १ कूर्मः २
वराहः ३ कृत्तिकाः ४ वामनः ५ परशुरामः ६

रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति
श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा ।

“अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्वसङ्कल्पान्वितः २ ।
रुचिरः ३ स्नेहसा युक्तो ४ वकीयान् ५ वयसा-
न्वितः ६ । विविधाद्रुतभाषावित् ७ सत्ववाक् ८

प्रियवदः ९ । वावदकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धि-
मान् १२ प्रतिभान्वितः १३ । विदग्धः १४ ख-

तुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ ।
देशकालसुपाचक्षः १९ शास्त्रचक्षुः २० सुचिः २१

व्यङ्गी २२ । स्थिरः २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५
गम्भीरो २६ वृत्तिमान् २७ समः २८ । वदान्यो

२९ धार्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्य-
मानकृत् ३३ । दक्षिणो ३४ विनयो ३५ क्षीमान्

३६ शरणागतपाककः ३७ । सुखी ३८ भक्तसङ्गतः
३९ प्रेमवद्भ्यः ४० सर्वशुभङ्करः ४१ । प्रतापी ४२

कीर्त्तिमान् ४३ रक्तकोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ ।
नारीगणमनोहारी ४६ सर्वाराध्यः ४७ समृद्धि-

मान् ४८ । वरीया-४९ नीम्बर-५० चेति गुणा-
स्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्पन्नः ५१

सर्वज्ञो ५२ नित्यभूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसाम्राजः
५४ सर्वसिद्धिनिधेयः ५५ ॥ अविचिन्त्यमहाशक्तिः

५६ कोटिब्रह्माष्टविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीः
वीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९ । आत्माराम-

गणाकर्षी-६० त्वमी कृष्णो किलाद्रुताः । सर्वा-
द्रुतचमत्कारलीलाकलोलवारिधिः ६१ । अतुल्य-

मधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मान
साकर्षी सुरलीललङ्घितः ६३ । असमानोर्द्ध-

रूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेसाप्रियाधिकं माधुर्य्यं वेङ्गरूपयोः ।

इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः” ॥ * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः नन्दकः । धनुः
शाङ्गम् । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनः । मणिः

कौस्तुभः । वाहनं गरुडः । रथः गरुडध्वजः ।
रथस्याश्वः श्रेयसुग्रीवमेघवाहनपुष्कराः । इति

श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्याः गोकुलो कृन्दा-
वने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मीः । इति अष्टा-

वैवर्तम् ॥ द्वादकायां शनिवारी १ जाम्बवती २

कथाः

सत्यभामा १ कानिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ माध-
कित्ती ६ भद्रा ७ कण्वा ८ यताः प्रधानाः ।
अन्या अपि प्रताधिकशोऽशसहस्राणि स्थिताः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखाय-
सत्तुर्विधाः । तत्र किञ्चिदयसाधिकाः सुहृदो
यथा । सुभद्रा १ मङ्गलीभद्रा २ मङ्गलभद्रा ३
गोमटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७
महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ।
वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विज्ञानः १ वृषभः
२ ओजस्वी ३ देवप्रसन्नः ४ वक्ष्यपः ५ मणिबन्धः
६ करन्धमः ७ इत्याद्याः । वयसा तुल्याः प्रिय-
सखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः
३ किञ्चिदी ४ लोकाकण्ठः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७
विनासी ८ पुण्डरीकविट्प्राज्ञः ९ कलविष्णुः १०
इत्याद्याः । पूर्वतः श्रेष्ठा आत्मानिकरहस्येषु युक्ताः
भावविशेषविशिष्टाः प्रियन्मसखायो यथा ।
सुवर्णः १ अर्जुनः २ गन्धर्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः
५ इत्याद्याः । इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥
हन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र
वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गना
रूपेण जाताः । व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा ।
राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ कनिका ४
श्यामा ५ पद्मा ६ श्रेष्ठा ७ भद्रिका ८ तारा ९
विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका
१३ खड्गनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६
विमला १७ जीला १८ कृष्णा १९ शारी २०
विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३
शङ्खरी २४ कुङ्कुमादयः २५ । एतासां मध्ये
विशाखा कनिका पद्मा श्रेष्ठा एतास्तत्तलः सख्यः ।
अन्या यूष्माधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ
सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावत्यौ श्रेष्ठे । अनयो-
रपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीकमणिः ॥ * ॥
अपि च । चन्द्रावली १ सुशोला २ तस्याः सह-
चर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः
सहचर्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६
अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७
अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः
सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । जाङ्गवी ९ अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः
सहचर्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शुभा १३
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । पद्मा १४
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । गौरी १५
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । सर्वमङ्गला
१६ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती
१७ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
भारती १८ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
अपरा १९ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
रतिः २० अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । मङ्गला

कथाक

२१ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
अम्बिका २२ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि ।
सती २३ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्यः षोडशसह-
स्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्यः चतु-
र्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्यः
त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्यः
चतुर्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।
“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च” ॥)
आसः । (अयन्तु हैपायनः आसत्वां सत्त्वत्वां महर्षेः
पराशराज्यातः कृष्णवर्णात्वात् कृष्णकलावतीर्णात्वाद्
वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा, महाभारते १ । १०५ । १४ ।
“यो यस्य वेदांस्तुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके आसत्त्वमापेदे कार्यात् कृष्णत्वमेव च” ॥)
अर्जुनः । (अयन्तु तृतीयपादः । अस्य दशनाम-
ख्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
“कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदासस्य सदा प्रियत्वाद् नालकस्य वै” ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । नगन्ताद् गुणवचनेभ्यो
मनुषो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥
काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्दकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्यायः ।
नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामक
६ मेचकः ७ बङ्गलः ८ रामः ९ श्रुतिः १० । इति
जटाधरः ॥ तदति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्मणि
पापानि शरणागतानां बाङ्गलकात् कर्षेर्नक् वर्णं
विनापि गत्वच । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी-
गाथायाम् ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
मङ्गलीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः” ॥
चन्द्रहासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपः
प्रतिपदादिदर्शनात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः का-
लभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
“चन्द्रवर्द्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रोद्यत्मात्मकः” ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
“भूमी राक्षसिथ्याकृष्णः भगमासा दक्षिणायनम्” ॥
कृष्णसारम्भः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
“धनुश्च सशरं वृद्धा तथा कृष्णानिगानि च” ॥
अशुभकर्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण
सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य
अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशम-
मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रथिनाय । अयन्तु
वेदान्तगतोपनिषद्दिग्गजः । यथा, मुक्तिकोप-
निषदि । “गोपालतापनकृष्णहृदयदीवत्ताचेयगा-
रुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सूक्तानां उप-
निषदां भद्रं कर्णेभिरिति श्रान्तिः” ॥)
कृष्णकन्द, क्री, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य) रक्तो-
त्पन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म

कृष्णकर्म, [न] त्रि, (कृष्णं अशुभं कर्म यस्य ।)
पापाचारयुक्तः । तत्पर्यायः । शिन्धिदानः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ । (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे
इत्यस्य श्वितेर्दन्तेत्यानच् दत्तं सगो लक् च इति
शिन्धिदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म इति पठन्ति ।
अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्मस्य अकृष्ण-
कर्मो शुक्लकर्मो इत्यर्थः । इति व्याचक्षते ।
इति भरतः ॥
“शिन्धिदानः कृष्णकर्मो शुक्लकर्मोति कस्यचित्” ॥
इति जटाधरः ॥ क्री, प्रयानां कृष्णत्वसम्पादक-
क्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतस्तौ “अथ प्रवक्ष्योप-
कमा भवन्तीत्युपकम्प दातव्यकर्मधारकर्मोभि-
कर्म कृष्णकर्मोपायकर्म” । इति ॥)
कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूर्णा इव कलिः कलिका
यस्याः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा
रक्ततण्डुलीयनालवदयश्चिद्युक्ता पत्रं क्षुद्रताम्बूल-
दलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्ण-
मिति सप्तवर्णं षट्कोशरम्यं सख्यसङ्गमयुक्तं
अपराङ्गे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं
पुष्पं सर्वकाले सुगन्धं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तितस्य मूलतो वोजतश्च । इति लौक-
प्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना ब्रह्मक्षोटनं
भवति इति वैद्यकम् ॥
कृष्णकाष्ठं, स्त्री, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुह ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुहशब्दे ऽस्य विधयो
ज्ञातव्याः ॥)
कृष्णकैलिः, स्त्री, (कृष्णस्य कैलिः क्रीडा इत्यं
चूर्णा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) खनामख्यात-
पुष्पवृक्षः । (अस्याः अन्यदिवरणं कृष्णकलिशब्दे
ब्रूयम् ॥)
कृष्णकोकिलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्मण उहं
वितर्कं नाति मृक्तातीति । ला + कः ।) द्यूतज्ञ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उद्यो गन्धो यस्याः ।) शोभा-
जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“इमांस्त्रीनपरान् वृत्तानाज्ज्येषां हितोत्पन्नः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथातः ॥
विवेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिलकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेऽप्यर्शः च चोच्यते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥
कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अश्वत्थरदेशो
यस्य ।) कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णचक्षुकः, पुं, (कृष्णा चक्षुरस्य । ततः कप् ॥)
चक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चक्षकशब्दे विवरणमस्य आख्येयम् ॥)
कृष्णचतुर्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी
चतुर्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्दशी । तत्पर्यायः ।
भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः चरट् ॥) कृष्णस्य
भूतपूर्वा गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥
कृष्णचूर्णा, स्त्री, (कृष्णस्य चूर्णेव पुष्पचूर्णा यस्याः ।)
खनामख्यातसकण्डकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं रक्त-

कृष्णद

कृष्णदन्तवर्धनः । तस्य पुत्रं पीतरत्नवर्धनं उपर्युक्तः ।
कृष्णसूर्यदण्डः दीर्घदन्तः दशदीर्घकेशरम्यं
इत्यस्य दण्डयुक्तः जायते । तत्पुत्रं शिखीसदृशं
पुत्रं सर्वकाले सुखं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीणाच भवति इति
लोकप्रतिष्ठम् ।

कृष्णचूडिका, स्त्री, (कृष्णा चूडा अयं यस्याः । ततः
कम्प्य ततश्चाप्युक्त इत्यर्थः ।) गुप्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कुञ्जपत्र इति भाषा ।)

कृष्णचूर्ण, स्त्री, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम् । दग्धाक्षो-
हृदिः कृतकोट्टमित्यर्थः ।) कौहमलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।)
जटामासी । इति रत्नमाणा ।

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्ण-
वर्णस्य जीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सुखी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः
५ काला ६ उपकुक्षिका ७ । इत्यमरः ॥ सुखी
८ कुक्षिका ९ । इति तट्टीकायां जयनानन्दः ॥
उपकुक्षिका १० । इति रत्नमाणा । कृष्णा ११
जराया १२ शाकी १३ बज्रगन्धा १४ । पृथुका
१५ पृथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अपि च ।

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्धारप्रोधनः ।

कृष्णानां तु सुखी कालिका चोपकालिका ॥

पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका ।

उपकुक्षी च कुक्षी च कृष्णजीरक इत्यपि ॥

जीरकचित्तं कृष्णं कटुया दीपनं कषु ।

संयत्ति पित्तं मेघं गर्भाशयविमुञ्जकम् ॥

उवरजं पाचनं वल्यं हृद्यं तथैव कषायहम् ।

चक्षुष्यं धवनाधानगुल्मघ्नैतिसारहृत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफश्लेष्मजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचि-

वर्धितकारित्वम् । यादृक्त्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ स तु स्यूनसूक्ष्मभेदे द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः ।) कर्ण-
कोटाकता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्र, स्त्री, (कृष्णं ताम्रम् । “वर्णो वर्णेन” ॥ २ । १ ।
६८ । इति कर्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति
शब्दमाणा ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्याः ।) हरिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचिह्ना, स्त्री, (कृष्णा चिह्ना ।) कृष्णवर्णा
चिह्नम् । काल तेउडी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
श्यामा २ पाणिन्दी ३ कालमेधिका ४ काला ५
मसुरी ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेधिका ८ । इति
जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुक्षत्वम् । विपाके कटु-
कात्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रुक्षात्वात् वात-
कोपनत्वम् । इति चरके कषायस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्तः, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो
यस्याः ।) कालरीचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपा

(कृष्णदन्तविशिष्टे, चि । दन्तस्य मध्यभागदिना
कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) अमरः ।

इति सारसूत्रः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, चि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यर्थः । यदा द्वीपः

अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रसाधय । कृष्ण-

वासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । ११ ।

“तत्तत्तस्मिन् प्रतिष्ठाते भीमोऽयं कुबजन्दन ।।

कृष्णद्वैपायनं कालो चिन्तयामास वै मुनिम्” ॥

अस्य यमुनादीपोत्पत्तिकथा यथा तथैव १ ।

१०५ । ७—१४ ।

“धर्म्यतास्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरो मम ।

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥

अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।

आजगाम तरो धीमान्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥

स तार्थमागो यमुनां मासुपेत्यावृत्तदा ।

सात्वतपूज्यं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥

तमहं श्रापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।

वरैरसुखभैरक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥

अभिभूय स मां वाणां तेजसा वशमानयत् ।

तमसा लोकमाहृत्य नौगतामेव भारत ! ॥

मत्स्यग्रन्थो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।

तमपास्य मुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥

ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।

द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥

पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।

कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः” ॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्ण-
धत्तूरः । कालधत्तुरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्ण-

पुष्पः ६ विचारार्तिः ७ क्रूरधूर्तः ८ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । प्रणा-

स्तिवगदोषखर्जुकवृत्तिज्वरभ्रमनाशित्वम् ॥ “सि-

तनीककृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः ।

सामान्यगुणोपेतान्तेषु गुणाकास्तु कृष्णकुसुम-

स्यात्” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।)

कालतुलसी । इति रत्नमाणा ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसाहृतखण्डस्तयात्मकः

पक्षः ।) अक्षितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-

न्तानि पक्षदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।

चन्द्रद्विधरः शुक्लः कृष्णचन्द्रस्तयात्मकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पक्षदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + कच् ।) पाकः

पक्वम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः पक्वं यस्य ।)

करमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकपत्रः, पुं, (कृष्णपाकरूपं पत्रं यस्य ।) कर-

मर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णमु

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, (“वर्णो वर्णेन” ॥ २ । १ । ६८ ।
इति कर्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(कृष्णपिङ्गलवर्णपुङ्गे, चि ।

उं “कृतं सत्त्वं परं ब्रह्म पदवत् कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वनिष्कं विरूपाक्षं विश्वरूपं वमो वमः” ॥)

कृष्णपिङ्गीतकः, पुं, (कृष्णः पिङ्गीतकः । निखकर्म-

धारयः ।) रुद्रविशेषः । तत्पर्यायः । वराहः २

कृष्णपिङ्गीरः ३ । इति रत्नमाणा ॥

कृष्णपिङ्गीरः, पुं, (कृष्णः पिङ्गीरः ।) कृष्णपिङ्गीत-

कच्छः । इति रत्नमाणा ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपी-

लिका । कालपिपीली इति भाषा । तत्पर्यायः ।

स्यूना २ रुद्रवहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्देऽस्य पर्याया

ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + नातित्वात् ङीष् ।)

प्रियकुवृत्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उर्यं कुक्षितं वा फलं यस्य ।)

करमर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण प्राक्तो यस्य ।)

करमर्दकः । इति द्विरूपकोशः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजो

इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (कोलशिखी ।) आत्कुशी

इति भाषा । कोट नाम इति भाषा । अस्याः

पर्याया यथा ॥

“सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू दीर्घफला च मध्यमा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिखिः ॥ सुवरा

श्रेणि इति भाषा ॥ अस्याः पर्याया ।

यथा,—

“कोलशिखिः कृष्णफला तथा पर्यङ्गपट्टिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्भूतिका यत्र

देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णभूतिकायुक्तो

देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन +

ङ । ततश्चाप्यु ।) गौमूत्रिकाह्वयम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदकेनोऽस्याः ।) क-

टुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्याया यथा ॥

“कट्वी तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुनादनी ॥

मत्स्यपित्ता काण्डबद्धा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः ।) गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

(कटुकोशब्देऽस्या गुणपर्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निखटो वा मुद्गः वन-

जातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुद्ग इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्गजः ४ ।

अस्त्रं गुणाः । विदोषदाहनाशित्वम् । मधुर-

त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । वन-

कण्वो

वीर्याङ्गुलिदाहृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथाह भावप्रकाशः ।

“मुद्रो रूक्षो नद्योही कपपितरसो हि वः ।

सादुरस्याग्नौ नेत्रो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥

मुद्रो वडविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।

श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वा कषुः स्मृतः ॥

शुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।

चरकादिमिरप्युक्त एव एव गुणाधिका” ॥)

कण्वमूली, स्त्री, (कण्वं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)

शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्वमृत्, स्त्री, (कण्वा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका ।

तत्पर्यायः । कण्वमृत्तिका २ । अस्य गुणः । क्षत-

दाहान्प्रदरक्षेपित्तहरत्वम् । इति राजनि-

र्घण्टः ॥

कण्वमृत्तिका, पुं, (कण्वा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कण्व-

भूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्वरक्षा, स्त्री, (कण्वा सती रोहतीति । रक्ष +

कः ।) जतुका कता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्वरूप्यः, त्रि, (कण्वस्य भूतपूर्वा गौः भूतपूर्वा

रूप्यः । कण्वचरः । कण्वस्य भूतपूर्वा गवादिः ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कण्वलजः, पुं, (कण्वो वर्गोऽस्य स्यादङ्गलेसिध्वादि-

त्वात् लच् । ततः स्तार्थे कन् ।) गुह्या । परिमाण-

विशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।

“पञ्चकण्वलको मावस्ते सुवर्गस्तु षोडश” ॥

कण्वलवर्गः, स्त्री, (कण्वं लवणम् ।) सौवर्णलवणम् ।

काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे

१८४ अध्याये ।

“सैन्धवं कण्वलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्” ॥

अस्य पर्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रक्तकं कण्वलवणमक्षं सौवर्णलवणं तत्” ॥)

कण्वला, स्त्री, (कण्वल + टाप् ।) गुह्या । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः ।

यथा, मनुः । ८ । १२४ ।

“सर्वपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवाक्त्वेककण्वलम् ।

पञ्चकण्वलको मावस्ते सुवर्गस्तु षोडश” ॥

अस्य टीकायां कुल्लुकभट्टेन यथाख्यातं तद्यथा ।

“गौरसर्वपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो

यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कण्वलं रक्षिकेति प्रसिद्धं

पञ्चभिः कण्वलेर्भावाः षोडशभावाः सुवर्गः स्यात्” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“साङ्गुला कण्वला गुह्या रक्षिका काककान्तिका ।

काकादनी काकतिक्ता काकजङ्गा शिखरुहनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कण्वलोहितः, पुं, (कण्वः लोहितश्च । “वर्गो वर्गं

२ । १ । ६६ । इति समासः ।) कण्वरत्नमिश्र-

वर्णः । धूम्रवर्णः । तदति त्रि । इत्यमरः २ । ५ । १६ ॥

कण्वर

कण्वरत्नः, पुं, (कण्वं कण्ववर्णं वर्णं मुखं यस्य ।) वामरः ।

इति कण्वयुधः ॥

कण्ववर्मा, [त्रि] पुं, (कण्वं कण्ववर्णं वर्णं यस्य ।

वायुप्रसारितधूम्रपद्याभ्यन्तर एव गतिरस्येति

भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । २२ ।

“हविषा कण्ववर्मेव भूय रवामिवर्जते” ॥) चित्रक

रत्नः । इत्यमरः ॥ (कण्वं अपवित्रं कर्म आच-

रणं यस्य ।) दुराचारः । राज्ञः । इति मेदिनी ।

(कण्वः वासुदेवः परमेश्वर इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य ।

अक्षनिष्ठपुत्रवः । इति श्रुत्यस्तिकभ्योऽर्थः ॥)

कण्ववल्ली, स्त्री, (कण्वा वल्ली ।) कण्वार्जकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ शारिवाविशेषः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“कण्वार्जकः कण्ववल्ली काकमाकः करालकः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कण्ववल्ली, स्त्री, (कण्वा वल्ली ।) जतुका कता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ववर्म्बरकः, पुं, (कण्वः वर्म्बरकः ।) वर्म्बरकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

(वर्म्बरकशब्दे ऽस्य विवृतिर्होया ॥)

कण्ववानरः, पुं, (कण्वः वानरः ।) कालवानरः ।

तत्पर्यायः । गोलाङ्गुलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४

कण्वमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ववीजः, स्त्री, (कण्वं बीजं यस्य ।) कालिकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्दं तरवून इति

लोके । अस्य पर्याया गुह्याश्च यथा ।

“कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिकृष्णं सुवर्तुलम् ।

कालिन्दं ग्राहिकृष्णपित्तमुक्तकृष्णोत्तलं गुरु ।

पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कपवातजित्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कण्ववीजः, पुं, (कण्वं उग्रं बीजं यस्य ।) रक्तशिरः

रक्तः । इति जटाधरः ॥

कण्वरन्ता, स्त्री, (कण्वं रन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः ।

इत्यमरः २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदृती कसेरुहा ।

कण्वरन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यनिवक्षभा ॥

ताम्रपृष्ठी च कथिता परा स्यात् पाटलासिता” ॥

इति च तस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माधवार्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्याया यथा ।

“सिंहपृष्ठी चरिप्रोक्ता माधवार्णी महासहा ।

कण्वरन्ता च कान्मोजी पाण्डुलोमशपरिणी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीरक्तः ।

अस्य पर्याया यथा ।

“गम्भारी भद्रपर्णी च क्षीपर्णी मधुपर्विका ॥

काष्ठीगी काष्ठीरीहीरा काष्ठीर्यः पीतरोहिणी ।

कण्वरन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुह्याख्याः पाटलामाधवार्णीगम्भारीशब्देभ्यः

आत्थेयाः ॥)

कण्वरन्तिका, स्त्री, (कण्वं रन्तं अस्याः ततः संज्ञायां

कन् ततटाप् अत इत्वच् ।) गम्भारीरक्तः ।

पेटिकावृक्षः । इति गजमाला ॥

कण्वसार

कण्वसारः, पुं, (कण्वः शारः श्रवणश्च ।) कण्वसार-

मृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कण्वशालिः, पुं, (कण्वः शालिर्धान्यविशेषः ।) काल

धान इति भाषा । तत्पर्यायः । कालशालिः

२ इक्षामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः ।

त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-

वर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिवर्धकारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कण्वशिरः, पुं, (कण्वः रूक्षगुणयुक्तः शिरः ।) शो-

भाङ्गनरक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्वशिम्विका, स्त्री, (कण्वा कण्ववर्णा शिम्विका

कुक्षिता शिम्विका वा ।) कण्ववर्णशिम्वी । काल

शिम्व इति भाषा । तत्पर्यायः । कालाखरी २ ।

इति रत्नमाला ।

(अस्या गुणा गम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

“सितासिताः पीतकरत्नवर्णा

भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्वः ।

यथोदितास्ते गुह्यतः प्रधाना

ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कण्वशृङ्गः, पुं, (कण्वं शृङ्गं विभागो यस्य ।)

महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्वसखः, पुं, कण्वस्य सखा । (“राजाहःसखिभ्य-

एच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अर्जुनः ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्जुनरक्तः ॥)

कण्वसखी, स्त्री, (कण्वस्य सखी ।) त्रौपदी । सा तु

पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालगणदुहिता । कण्वस्य

सखी सहचरी इव कण्ववज्रत्वात् ।) जीरकः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्वसर्षपः, पुं, (कण्वः कण्ववर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“क्षवः क्षताभिजनकः क्षमिक्षत कण्वसर्षपः” ॥

अस्य गुणाश्च ।

“अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कण्वपि राजिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कण्वसारः, पुं, (कण्वान्सारो सारःश्रवणश्चेति ।) हरिज

भेदः । इत्यमरः २ । ४ । १० । कालसार इति

भाषा ॥ (यथा, मग्नौ २ । २३ ।

“कण्वसारस्तु चरति मृगो यत्र क्षमावतः ।

स ज्ञेयो यच्चियो देशो क्षेच्छेदशस्ततः परः” ॥)

अस्य मांसगुणाः । संग्राहितम् । कृत्स्नवर्णकारि-

त्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कृष्टी-

रक्तः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खदिर-

रक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्वसारङ्गः, पुं, कण्ववर्णः सारङ्गो मृगः । कण्वसारः ।

(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ३ । ६ । २१ ।

“कण्वसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” ॥

तथा, शतपथब्राह्मणे १ । १ । ४ । ११ । “कण्व-

सारङ्गः स्यादित्याह यदि कण्वसारङ्गं न विन्देत

अथो अपि लोहितसारङ्गम्” ॥ “कण्वसारङ्गः

इक्षामश्रवकः” । इति भाष्यम् । यत्ते परमम् ।

यथा, “कण्वः निवर्तनियोगः तदङ्गं तदङ्गम्”

कृष्णागु

यदि चेत् न विन्देत कमेत अथो अपि तर्हि
कोहितसारङ्गं सगुणभावं उवासीत इत्यर्थः ॥

कृष्णासारङ्गः, पुं, (कृष्णः रक्तः इति राजनिर्घण्टः ॥
(कृष्णः सारङ्गः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।)
पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे
पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारङ्गाङ्गीकारः ।
यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।

अर्जुन उवाच ।

“भवान् समर्थस्मान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुनरप्यहम् ॥
भवान् कौर्त्तिमान् लोकं तद्यशस्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया हतः ॥
सारङ्गं तु त्वया कार्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेऽस्मिन् कामं तदभवान् कर्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पृष्टं मया सह ।
सारङ्गं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव” ॥

कृष्णासारङ्गः, स्त्री, (कृष्णसारङ्ग + अनादित्वात् टाप् ।)
शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

(अस्याः पर्यायाः यथा,

“शिंशपा पिच्छिका श्यामा कृष्णसारङ्ग च सा गुहः ।
कपिला सैव मुनिभिर्मन्त्रगर्भेति कौर्त्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कृष्णाकान्तः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः कान्तो यस्य ।)
कालकान्तः । तमाजकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृष्णे रक्तं तत् तटः टाप् ।) द्रौपदी ।
(सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णादेव
अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ ।
१६८ । ४४ ।

“कृष्णोत्पन्नान् कृष्णां कृष्णाभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं यच्च द्रुपदस्य महामखे” ॥

नीलीकण्ठः । पिप्पली । (अस्याः पर्याया यथा ।

“पिप्पली चपला शैथिली वैदेही मागधी कक्षा ।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोजा स्यात्तिलकतण्डुला” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ द्राक्षा । इति मेदिनी ॥

नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गन्धारी । कटुका ।

सारिवाविशेषः । राजसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोम-

राजी । इति जटाधरः ॥ (दादशप्रकाराणां जलौ-

कसां मध्ये सविप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा ।

“तास्मिन्मूर्धन्यवर्णा एष्टुशिराः कृष्णा” ॥

इति सुश्रुते कृष्णस्थाने ११ अध्याये ॥

कृष्णागुहः, स्त्री, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुहः ।) कृष्णवर्ण-

सुगन्धिकावृक्षः । तत्पर्यायः । अगुहः २ इन्द्रा-

रम् २ विश्वरूपकम् ३ श्रीरम् ५ कालागुहः ६

केशम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम्

१० वज्ररम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ ।

(यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

“विजिह्व कृष्णागुह्या नाभपेयकं कमेत्” ॥)

अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कृष्णाग्नि

क्षेपे शीतकत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । नेत्राक्षित्
मते विदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायगुणाः । अथ अगुहः कृष्णागुहः ।

“अगुहप्रवरं कोहं राजाहं नोक्त्रं तथा ।

वंशिकं क्षमिन् चापि क्षमिन्गमनार्थकम् ।

अगुह्यां कटु त्वत् तिलां तीक्ष्णं पित्तकम् ॥

अथ कर्माक्षिरोगं शीतवातकफघ्नम् ॥

कृष्णं गुणाधिकं तत्तु कौहवद्वाहि मज्जति ।

अगुहप्रभवः कोहः कृष्णागुहसमः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्यन्तः । तद्-

वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्यन्तः । इति जटाधरः ॥

(अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम ।

इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाङ्गनी, स्त्री, (अण्यतेऽनया इति । अङ्ग + करणे

ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अङ्गनी ।)

कालाङ्गनीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णागदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता गदी ।) गदीभेदः ।

तत्पर्यायः । कृष्णसमुद्रवा २ कृष्णवेणा ३ कृष्ण-

गङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ६ । ३३ ।

“सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्” ॥

अस्य जलगुणाः । सख्यत्वम् । रक्षत्वम् । दीपन-

त्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा +

कः । ततष्टाप् ।) कालाङ्गनी । इति राजनि-

र्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, स्त्री, (कृष्णं कृष्ण इत्यर्थः आमिषमिति

स्पृष्टं वर्णेन । आ + मिष् + कः ।) कृष्णायसम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, स्त्री, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।)

कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाणा ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्ण-

वर्णधूमेन सह अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति

भृगुप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्धनः ।) काल-

तुलसी । तत्पर्यायः । कालमालः २ मालूकः ३

कृष्णमालूकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरुडः ६ वन-

वर्धनः ७ वर्धनो ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः” ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवा-

तामयनेत्ररोगनाशित्वम् । श्वित्सुखप्रसवकारि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् +

अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आवासः ।)

अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्यन्तः ॥

इति भारतम् ॥ अश्वत्थवृक्षेऽस्य गुणादयो

ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाग्नितः, नि, (कृष्णं आग्नितः प्राप्ताश्वयः ।) यस्य

आश्वयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृत्

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्ण + संघायां कृत्

टाप् अत इत्वम् । यदा, कृष्णवर्णा भूषाऽभ्यस्य

इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ ।

८ । १६ ॥ राह सर्वा इति भाषा ॥

(“कृष्णिका राजिकासुरी कुष्ठको राजसर्पः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

“श्यामा वराही शकुनी कुमारी

दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।

त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव

त्वं कृष्णिका त्वंमितपक्षिणी च ॥

त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी

धनुर्दरी पाण्डवसमूहमाता ।

प्रबलरूपा भगवत्यहोमा

गमोऽस्तु त्वं कृत् मेऽयंविद्धिम्” ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णोक्तुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इत्युः ।) इक्षुभेदः ।

काजली आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्या-

मेक्षुः २ कोकिलेक्षुः ३ कोकिलाक्षुः ४ कान्ता-

रकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् ।

कटुत्वम् । रसाण्यत्वम् । विदोषहारित्वम् । सम-

वीर्यं वज्रवीर्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनि-

र्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारश्मन्दे

द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्ब-

रिका । यदा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।)

काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कु कृ जकारणे + “कृधूमादिभ्यः कित्” ।

उयां ३ । ७३ । इति सरन् कित् । बाङ्गलकात्

न सत्वम् ।) कृसरः । इति जटाधरः ॥

(यथा, कुन्दोगपरिशिष्टे—

“तिलतण्डुलसम्पङ्कः कृसरः सोऽभिधीयते” ॥

खिचुडी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

“यथा कृसरसंथावं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसाणि देवानामि हवींषि च” ॥)

कृ, अ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुवां-परं-

सकं-सेट् ।) अ, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं

इति । सूत्राद्योदिदिश्य च मूर्ध्ववर्णनसामर्थ्यात्

येन केनापि प्रकारेण रेफान्तामिश्रितस्य न इति

व्याख्यानात् ऋदिरणाविति इरि उरि च कृते

रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गृ अ निम-

रणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति

दुर्गादासः ॥

कृ, अ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुवां-उभं-

सकं-सेट् ।) अ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः

किर्णः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, क उ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

आत्मं-सकं-सेट् ।) क उ, कारयते । इति दुर्गा-

दासः ॥

कृत्, क संघ्रष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां

-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयति च

केकाव

गोलीयु यद्गुणान्तरोगणाः । कीर्त्तादेशस्य नि-
त्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूच-
नार्थः तेन व्यभिक्ततदिति सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृपः, चि, कल्पनार्थकप्रधातोः कर्मणि क्ते कृपादेशः ।
नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः ।
यथा, “अवश्यकृपाभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तज्ज-
र्मावच्छिन्नाधिकरत्नतायक्तिभिरेवोपपत्तौ” । इति
जगदीशः ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।

“इष्टं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दप्रत्यये ।

कृतानां प्रभुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे” ॥

कृपकीर्त्ता, स्त्री, (कृपं कीलयति । कील् + “कर्म-
यण्य” ॥ ३ । २ । १ । इति ण्यङ् ।) व्यवस्थापत्रम् ।
सत्यव्यायः । प्रट्टोलिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृतधूपः, पुं, (कृतः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।)
सिद्धकः । इति जटाधरः ॥ (कृतधूपासौ धूपश्चेति
विग्रहे कृतिमो धूपः ॥)

कृत्तिका, चि, (कृतं मूलदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्यस्य ।
कृत + ठन् ।) कृतः । इति कृत्तियुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्य-
त्वेनास्यस्य ॥) सूर्यवंशीयराजविशेषः । इति श्री-
भागवतम् । (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथ-
श्चमुराच । यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।
“तथा केकयराजानं वृद्धं परमधाम्निकम् ।
अशुरं राजसिंहस्य सपुत्रन्तमिहानय” ॥
जनपदवाच्ये तु वृद्धवचनान्तः । यथा, महाभारते ।
६ । जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि ६ । ४८ ।

“उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयान्तथा” ॥

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्गोचे माना-
भावात् केकयाज्जन्मजनकभावोऽपि प्रयोग इति
प्रयोगादाख्यायां स्त्रीषः ।) दशरथराजपत्नी । सा तु
केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणे ।

“सत्काय केकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्” ॥)

केकरः, चि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं नेच-
तारां शीलमस्य । “कृन्नो हेतुताच्छीलानुलोभ्ये” ।
३ । २ । २० । इति टः । “हृत्तदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
याम्” ॥ ३ । १ । ६ । इत्यलुक् ॥) वलीगः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ । टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।
“पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा” ॥
चतुर्वर्णीयकमन्त्रः ॥ यथा, विष्णुसारतन्त्रे । “चतु-
र्वर्णस्तु केकरः” ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + कः टाप् ।
अलुक् समासः । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्मणि
ङः । “हृत्तदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ ६ । ३ ।
६ । इत्यलुक् ॥) मयूरवागी । इत्यमरः । २ । ५ ।
३१ । (यथा, रघौ १ । ३६ ।

“बहुजसंवादिनीः केका दिधा भिन्नाः शिखयिहिभिः” ॥)

केकावणः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते कृत्वातीति ।
केका + वण + अच् । यद्वा, केका + अत्यर्थे बाहु-
लकात् वणच् प्रत्ययः ।) मयूरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

केतकी

केकी, [न्] पुं, (केका भ्रमिभेदः अस्यास्तीति ।
श्रीकृष्णादिष्वेति इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः २ । ५ ।
३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।

“केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्वयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तत्रतमिवास्थितः” ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकेयी एधोदरात् एकारत्वम् ।)
केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धोद्यमते
“किमः त्वन्ताश्चिन्नौ” । इति चनप्रत्ययः ।)

केचित् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५६ ।

“पूर्वापरपरामर्शविकलान्तश्च केचन” ॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धोद्यमते
तु “किमः त्वन्ताश्चिन्नौ” । इति चित् प्रत्ययः ।)

केचन । इति व्याकरणम् । कोन यत्किरा इति
भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । “केचिद्-
वदन्तीति वितर्कवादिनः” । केचित्कालापकोविदाः
इति रामतर्कवागीशः ॥)

केचुकं, स्त्री, (केचु + स्वार्थे कन् । एधोदरात् एत्वे
साधुः ।) कचुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केचिका, स्त्री, (के शिरसि कृत्स्नो वा अणकः ततः
टाप् चत इत्यम् । स्त्रीत्वं लौकिकम् ।) पटकुटी ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्तचुरां—परं—सकं—केट् । मन्त्रणे नि-
मन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समयोद्भा-
षणम् । इति दुर्गादासः ॥)

केतकः, पुं, (कितनिवासे + गवल् ।) केतकीवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।

“विलासिनीविभ्रमदन्तपञ्च-

मापाण्डुरं केतकवर्त्मन्यः” ॥

अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—

“केतकः कृचिकापुष्पा जम्बूकः ककचच्छदः” ॥

“केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौगदित्वात् स्त्रीषः ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । केया इति भाषा ॥

(यथा, भ्रमरगुह्ये । १ ।

“गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्गवर्णा

प्रद्वान्मन्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात” ॥)

तत्पर्यायः । सूचीपुष्पः २ हनीनः ३ जम्बूकः ४ ।

इति रत्नमाला ॥ केतकः ५ कृचिकापुष्पः ६

जम्बूकः ७ ककचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥

सीष्णपुष्पा ९ विषला १० धूलिपुष्पिका ११

मेघा १२ कटुदला १३ शिवद्विष्टा १४ मृदुप्रिया

१५ ककचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८

गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१

पांशुका २२ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् ॥ तत्पुष्पगुणाः ।

वर्णत्वम् । केशदीर्घगन्धनाशित्वम् ॥ हेमाभाया-

स्तस्या गुणाः । मदनोष्मादकत्वम् । रुच्यत्वम् ।

सौख्यकारित्वम् ॥ तस्याः स्तनगुणाः । अति-

केतुः

शिखिरावम् । कटुत्वम् । पित्तकषापहत्वम् ।
रसायनत्वम् । बर्षादेहदार्ढ्यकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

केतनं, स्त्री, (कित् निवासाद्यर्थे + कर्मभावकरणा-
धिकरणादिभ्य एधायर्थं ल्युट् ।) ध्वजः ।

(यथा, रघुवंशे ६ । ३६ ।

“अपतुवारतया विशदप्रभैः

सुरतसङ्गपरिचमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभि-

र्हिमकरो मकरोर्णितकेतनम्” ॥)

काव्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११३ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ११० ।

“प्रतिपद्य द्विजो विद्वान् एकोद्विष्टस्य केतनम् ।
यद् न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके” ॥)

चिह्नम् । म्हम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।

“स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसन्धराम् ।

दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनम्” ॥)

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ६ ।

“रतद्राजासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम्” ॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः । स तु राहोः
शरीरम् । तत्पर्यायः । शिखी २ । इति दीपिका ॥

अयं पापग्रहः । यथा,—

“अर्जुनो नेन्दर्कसौराराः पापाः सौम्यान्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राजकेतुश्च पापदौ” इति ॥

अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया बहुविदशमैकादश-
स्थानस्थितत्वेन शुभः । यथा,—

“केतुपञ्चवर्गममन्दगतयः बहुविजसंस्थाः शुभा-
खन्दाकावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रा पुनः सप्तमः ।

जीवः सप्तमवर्गपञ्चमगतौ युग्मेऽसौमात्मजः

शुकः षड्दशसप्तवर्गमितरे सर्वेऽप्युपागम्ये शुभाः” ॥

इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चखण्डग्रहभूमि-
समनोचा यथा,—

“सिंहखिलकोणं धनुर्वक्षसं

मीनो मृहं शुक्रशनी विपक्षौ ।

सूर्यारश्म्याः सुहृदः समानौ

जीवेन्दुजौ मट् शिखिनः परांशाः” ॥ इति ॥

“सोखाश्च सप्तमं नीचं प्राग्बह्वैर्विनिर्दिष्टे” ॥
इति ॥ * ॥ अस्य स्थित्यंथा,—

“केतुर्यस्मिन्नुच्चैःशुद्धितन्त्रिन् प्रसूयते जन्तुः ।
रौद्रे सर्पसुहृते वा प्राणैः संखण्डते प्रायुः” ॥

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशाफलं
केतकीनामयथ्ये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतुचा-

राध्यायो व्याख्यायते । तच्चादावेवागमप्रदर्शनार्थ-
माह ।

“गार्गीयं शिखिचारं पराशरमस्तित्देवकृतम् ।
अन्याश्च बहुगृहा क्रियतेऽयमनाकुलखारा” ॥

गार्गीयगर्गप्रोक्तं केतुणा चारं तत् पराशरेण कृतं
अस्तित्वमाचार्येण कृतं देवकविरचितं यत्नान्

केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि कश्चप्यष्टवि-
धुल्लभारदव्याधिरूपितान् बहून् गृहा मया अयं

केतुः

अनाकुलो निधन्येहः केतुचारः क्षियते ॥ * ॥
 अथोदयास्तमयनक्षत्रं चाह ।
 “दर्शनसमयं वा न गणितविधिनस्य शक्यते
 ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो
 यस्मात्” ॥
 अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणित-
 विधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रि-
 विधास्त्रिविधः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः ।
 अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहवक्ष्यस्थानं
 विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्त-
 रीक्षाः । भूमौ भवा भौमाः । इति हेतोर्नृत्पात-
 रूपत्वात् एवमुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥
 अथ केतुनां दिशवर्जिताणां अन्येषां स्वरूपमाह ।
 “अज्जताश्रेणलक्ष्यं यस्मिंस्तेतुस्तुल्यमेवोक्तम् ।
 खद्योतपिशपाचानयमखिरलादीन् परित्यज्य” ॥
 अज्जताश्रे अलक्ष्यते यस्मिन् देशे अलक्ष्य-
 मस्ति रूपं दृश्यते यत् तदेव केतुस्तुल्यम् । किन्तु
 खद्योत इन्द्रगोपकक्षमिविशेषः । पिशाचानयं
 यत्स्थानम् । मण्यश्चक्रकान्तप्रभृतयः । इत्यादि
 मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठ-
 प्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां
 क्षभावादेवानलरूपमज्जताश्रे दृश्यते अतो न तत्
 केतुस्तुल्यमिति ॥ * ॥
 अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतुनां लक्षणमाह ।
 “अनश्रुत्तमवन्तस्तुरगकुञ्जराद्येव्यान्तरीक्षास्ते ।
 दिव्या नक्षत्राभौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥
 अनश्रुत्तम् । शस्त्रमायुधादि । भवन् मृदुम् ।
 तर्ह्येष्टम् । तुरगोऽन्यः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रह-
 णादन्त्ये चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः ।
 दिव्या नक्षत्राभौमाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ
 ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥
 अथ केतुनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।
 “शतमेकाधिकमेके सङ्ख्यसमपरे वदन्ति केतुनाम् ।
 वज्ररूपमेकमेव प्राह मुनिर्गिरदः केतुम्” ॥
 एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतुनां कथ-
 यन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतुनां
 भवन्ति तेषां षोडशं सङ्ख्यनिश्चासनाः । द्वादशा-
 दित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविजयने वज्रकोधजाः ।
 सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्राः ।
 सप्तदश मरीचिकप्रपञ्जलाटजाः । पञ्च च प्रजा-
 पतिसङ्गजाः । जयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः ।
 चतुर्दश मण्यमानेऽप्येते सोमेन सङ्ग सम्भूताः ।
 एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः
 सङ्ख्यं केतुनां वदन्ति ।
 तथा च गर्गः ।
 “अग्निर्लोदयपाराशामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
 आगन्तूनां सङ्ख्यं स्यात् पञ्चायां सन्निभो मे” ॥
 वज्ररूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरैकमेव
 केतुं वज्ररूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य
 वज्रनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।
 तथा च नारदः ।
 “दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्तितः ।

केतुः

शुभाशुभपणं कोके ददात्यक्तमयोदयैः” इति ॥ * ॥
 एवं मतान्तरात्तुक्ता अविज्ञानमाह ।
 “यद्येको यदि बहवः किमनेन पक्षेण सर्वथा
 वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्युरैराधूपनैर्वर्णैः”
 यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किम-
 नेन । सर्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्युरैरा-
 धूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं पणं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः
 कस्यां दिश्वदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः ।
 स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य
 वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्युरणं कस्तेन
 ग्रहो नक्षत्रं वा स्युष्टम् । आधूपनं कोऽपि शि-
 खयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकणादिकाः ।
 यद्यभादिभक्तस्य पणं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा
 भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥
 अथ केतुचारे येषां केतुनामभिवृद्धानां कियन्तं
 कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाक-
 नियमार्थमाह ।
 “यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः ।
 मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः” ॥
 दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फल-
 पाकः । यः केतुर्थावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य
 तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फल-
 पाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्याकानि दिनानि दृष्टो
 भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् ।
 मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मास-
 सङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् ।
 यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि
 वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात्
 प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः ।
 सर्वेषां केतुनां दिनसाध्यत्वम् । यावन्ति दिनानि
 दृश्यः केतुस्तस्मादर्शनादूर्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पक्ष-
 चत्वारिंशदिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात्
 पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः ।
 अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात्
 परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि
 वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं
 यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्ध्वं यदा दृश्यते
 केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र
 सन्देह्युदासायं गर्गाक्तं नियमकमभिलिख्यते ।
 तथा च गर्गः ।
 “यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् पणं भवेत् ।
 मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥
 त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् ।
 यद्विष्टमुदिते केतो पणं नेहादिशेद्बुधः” ॥
 तथा च वज्रगर्गः ।
 “यावतो दिवसांस्त्रिंशत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् ।
 त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म केतोः प्रपद्यते ॥
 तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् ।
 यद्विष्टमुदिते केतो पणं नेहादिशेद्बुधः” ॥
 यद्येवं तदा द्वितीयथास्यामम न घटते प्रथम-
 थास्याममेव ध्याय इति । यथा प्रथमात् पक्ष-
 त्रयात् परतः दर्शनादूर्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं

केतुः

पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्तते
 तस्मादुक्तं यद्विष्टमुदिते केतोः पणं नेहादिशेद्बुधः
 इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि
 प्रतिमासमेकदिचिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यते
 एवेत्यर्थः । सर्वथा किमनेनास्माकमसद्विषयमेव ।
 दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासै-
 र्कस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मा-
 सात् परतो दिनाधिकं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्यम् ।
 यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्वा दिने-
 केन मासैकमिति ।
 तथा च समाससंहितायाम् ।
 “केचित् केतुसङ्ख्यं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके ।
 नारदमतमेकोऽयं त्रिख्यानसमुद्भवो विविधरूपः ॥
 दिव्या पञ्चर्षजातास्त्रीरूपलक्षणा भौमाः ।
 प्राणिध्वजादितुक्तेषु आन्तरीक्षा न जातशुभाः ॥
 उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्षपतैः ।
 फलानि दिवसैर्मौसान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दि-
 शेत् केतोः” ॥ * ॥
 अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।
 “ऋक्षतनुः प्रसन्नः क्षिप्रः ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः ।
 उदितो वाप्यभिदृष्टः सुमिक्षसौख्यावहः केतुः” ॥
 ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवा-
 दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृष्टः
 अथबोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिन् उदितमात्रे यदि
 दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥
 अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।
 “उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तत्पन्नः ।
 इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्विचिचूना वा” ॥
 ऋक्षतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः
 केतुस्तत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पार्श्वं
 करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव ।
 तथा द्विचिचूनाश्चित्रश्च विशेषतः पापफलदः ।
 तथा च समाससंहितायाम् ।
 “अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः क्षिप्रमूर्त्ति-
 रदगुदितः । ऋक्षतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवति ॥
 न शुभो विपरीतो विशेषतः शस्त्रपापसंकाशः ।
 द्विचिचतुचूना वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥ * ॥
 अधुना केतुसङ्ख्यलक्षणां विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः
 पक्षत्रिंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।
 “हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पक्षत्रिंशतिः
 सश्रिखाः । प्रागपरदिशोर्दृष्ट्या नृपतिविरोधा-
 वहा रविजाः” ॥ हारो मुक्ताहारः । मण्यश्चक्र-
 कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये
 केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सश्रिखाः
 सचूलाः । ते च पक्षत्रिंशती रविजाः सूर्यसुताः
 प्रागपरयोश्च दिशोर्दृष्ट्याः । प्राक् पूर्वस्याम-
 परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्या-
 देक एव दृश्यते न सर्वे युगपदिति । सर्वत्रेयं
 परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अ-
 निष्टा इत्यर्थः ।
 तथा च गर्गः ।
 “मुद्रकटिकासंकाशा मृगालरजतप्रभाः ।

केतुः

सुक्ताहारसुवर्णाभाः सश्रिखाः पञ्चविंशतिः ।
किरणाख्या रवेः पुला दृश्यन्ते प्राग्विदिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्या न्यतेर्भयदाश्च ते” ॥ * ॥

अथाभिपुलास्तावन्त आह ।

“शुकदह्नवन्धुजीवककाक्षाक्षतजोपमा ऊताशसुताः ।
आग्नेयां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि श्रिखिनो भयदाः” ॥

शुकपक्षी नीलपीतवर्णः । दह्नोऽग्निः । बन्धु-
जीवकः पुष्पविशेषोऽतिशोऽहितः । काक्षा वृक्ष-
निर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तस्यवर्णाः ।
ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेयां दिशि दृश्य-
न्ते । ते च ऊताशसुताः अभिपुलाः अभिभयदाः ।

तथा च गर्गः ।

“गानावर्णाभिषङ्गाशा दीप्तिमन्तोऽपि पूजिनः ।
हृजन्ध्रमिवाकाशात् सर्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽभिपुला यद्वा ज्यो लोकेऽभिभयवेदिनः ।
आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशः प्रकीर्त्तिताः” ॥

अथ मध्यसुतास्तावन्त एवाह ।

“वक्रश्रिखा मध्यसुता रूक्षाः क्षणाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जगमरकावेदिनस्ते च” ॥

वक्रश्रिखाः अस्पष्टचूडाः । ते च रूक्षा अस्त्रि-
ग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मध्योः पुला
दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरक-
त्वावेदयन्ति । *

तथा च गर्गः ॥

“क्षणा रूक्षा वक्रश्रिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंश मध्यसुताः प्रजापत्यकराः स्मृताः” ॥

अथ भूपुला द्वाविंशतिरेवाह ।

“दर्पणवृत्ताकारा विंश्रिखाः किरणान्विता धरा-
तनयाः । क्षुद्रयदा द्वाविंशतिरैशान्यामन्वैतै-
निभाः” ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्तुलं आकारो येषां
ते विश्रिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुलाः ।
ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जगस्य तैलस्य
च सवृषकात्मयः । एते दृष्टा दुर्मिच्छं ददति ॥

तथा च गर्गः ।

“समन्तवृत्ता विंश्रिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अन्वैतैलप्रतीकाशा द्वाविंश भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्मिच्छभयदाश्च ते” ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतास्तय आह । “श्रिखिराश्च हिम-
रजतकुसुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः श्रिगः । उत्त-
रतो दृश्यन्ते त्रयः सुमिच्छावहाः श्रिखिनः” ॥ एते
सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुमिच्छं कुर्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।

“चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते श्रिगः पुलाः सौम्याशाख्याः सुभावहाः” ॥

अथ ब्रह्मदण्डास्तय लक्ष्यमाह ।

“ब्रह्मसुत एक एव त्रिश्रिखो वर्जैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्यो ब्रह्मदण्डाख्यः” ॥

ब्रह्मपुल्ल एक एव । स च त्रिचूडः । वर्जैः सिता-
दिभिर्बोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्येः ।
अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते
सर्व्यासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं
करोति सर्वलोक्यकरः इत्यर्थः ।

१८८

केतुः

तथा च गर्गः ।

“एको ब्रह्मसुतः कूरस्त्रिवर्णस्त्रिश्रिखान्वितः ।
सर्वासाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः” ॥

एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येको-
नानि कथनीयानि इत्यत आह ।

“शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाऽष्टतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये” ॥

शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां
शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाऽष्टतात्
परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि
केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैश्चित्रैः कथयिष्ये ॥

अथ शुकपुलाश्चतुरशीतिसंज्ञायाह ।

“शुकसुता विसर्पकाः सौम्यैश्चान्योदयं यान्ति
चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते खिग्धाश्च
भवन्ति तीव्रपणाः” ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानो ईशा-
नदिक् । तयोदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला
विकीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येवाम् । खिग्धा
निर्मलदेहाः ते च तीव्रपणा अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।

“स्युलैकतारकाः श्वेताः क्षेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अश्विन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुकपुलाः एरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्वैव लोकक्षयकराः स्मृताः” ॥ *

अथ षट्शनेश्चरपुलानाह ।

“खिग्धाः प्रभासमेता दिशिखाः षट्शनेश्चरा-
क्षरहाः । अतिकष्टफला दृष्टाः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः” ॥ ईदृशाः षट्शनेश्चरपुलाः कनककेतवः
सर्वत्र सर्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।

“सुखिग्धा रश्मिसंयुक्ता दिशिखाः सिततारकाः ।
षट्क्षिते कनका घोराः शनेश्चरसुता यद्वा” ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चषट्शराह ।

“विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः श्रिखाप-
रित्यक्ताः । षट्पक्षमिरेधिकाः खिग्धा याम्या-
श्रिताः पापाः” ॥

पञ्चषट्शः केतवो विकचा नाम वृक्षस्यतिपुलाः ।
ते च सितः श्वेतः एकतारको येषां चूडागृहिताः ।
ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा
इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“खिग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विश्रिखा रश्मिभिर्युताः ॥
एते वृक्षस्यतेः पुलाः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषट्शिर्यावहाः” ॥

अथैकपक्षाश्चतुर्धपुलानाह ।

“नातिथक्ताः सूच्या दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधनास्तारसंज्ञाः पापफलास्त्वैकपक्षाश्च” ॥

तस्करनामान एकपक्षाश्च केतवो बुधस्य
पुलाः । नातिथक्ताः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि
प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः ।
ते चानिष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।

केतुः

“अवन्धितसमा अक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुरवर्णाः सुदीर्घाश्च सूच्या रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधनामा ज्योत्स्नाकाराश्च भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पक्षाश्चतुर्धपुलाश्च यद्वा” ॥ *

अथ षट्शनेश्चरपुलानाह ।

“क्षतजानलानुरूपस्त्रिचूलाः कुशात्मजाः
षट्शः । नाम्ना च कौशुमास्ते सौम्याशाखस्थिताः
पापाः” ॥ कौशुमनामानः षट्शकेतवो मङ्गलपुलाः
रक्तवर्णसदृशाः कोहिता इत्यर्थः । त्रिचूला-
स्त्रिश्रिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते
पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

“त्रिश्रिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितदृश्यः ।
प्रायश्चित्ततरामाशां सेवन्ते निजमेव ते ॥
कोहिताक्षमाश्च ज्यो यद्वा षट्शः समासतः ।
नामतः कौशुमा ज्यो राक्षां संयामकारकाः” ॥ *

अथ चयस्त्रिंशद्वापुलानाह ।

“त्रिंशत्तु अधिका राक्षोस्ते तामसकीलका इति
ख्याताः । रविश्रिणा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचा-
रोक्तम्” ॥

चयस्त्रिंशत् सर्वासुपुलास्ते च नामतः तामस-
कीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमखलस्या
दृश्यन्ते तेषां फलं सूर्यचन्द्रे कथितं तामस-
कीलकसंज्ञा राजसुता इति ।

तथा च गर्गः ।

“क्षणाभाः क्षयापर्यन्ताः संकुलाः क्षणरश्मयः ।
राजपुलास्तयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदासकाः ॥
रविमखलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा” ॥

तथा च पराशरः ।

“अपर्वण्येव दृश्यन्ते क्षुद्रिराः काककीलकाः ।
रवेरिवाक्षिरामध्ये क्षुद्रमयोः काककीलकौ ॥
अक्षिराः सरथो वापि दृश्यते पुरुषाक्षतिः ।
काकः काकाक्षतिर्घोरस्त्रिकोयो वाद्य लक्ष्यते ॥
मखलं कीलको मध्ये मखलस्यासितो यद्वा ।
महापविरोधाद्य यस्यक्षी तस्य मखलवे” इति ॥ *

अथ विंशत्यधिकं शतमभिपुलानाह ।

“विंशत्यधिकमन्यक्तमभेर्भिन्नरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलमयदानां ज्वालाभाकाकुलतनुनाम्” ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामभेः
सुतानां विश्वरूपनासां कीदृशानां ज्वालाभाका-
भिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येवाम् । तथा
तीव्रं घोरसमिभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।

“गानावर्णा ऊताशभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः ।
हृजन्ध्रमिवाकाशे सर्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽभिपुला यद्वा ज्यो लोकेऽभिभयवेदिनः ।
विंशं यद्वा शतं घोरं विश्वरूपेति विवृतम्” ॥ *

अथ सप्तसप्ततिवायुपुलानाह ।

“श्यावाख्या विताराश्चामररूपा विकीर्णादीक्षितयः ।
अदगाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः पदघातः” ॥

अदगासंज्ञा वायोः पुलाः श्यावलोहित-
वर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा पापफलाश्च नामतः ।

केतुः

आक्षिप्तप्रभयः कृष्णः दुष्टप्रकप्रदाः । अप च येषां दिङ्मनियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्वसाक्षि दिक्षु दृश्यन्ते ।

तथा च गर्गः ।

“अतारूपप्रतिभाः श्यावरक्तसुवर्णिनः ।
वाणरूपा इवामानि शुक्लविस्तीर्णरश्मयः ॥
सप्तसप्तति धैवान्धे वायोः पुत्राः प्रचक्षते ।
लोकविध्वंसना दृष्ट्वा नामतश्चरन्त्या यद्वाः” ॥*

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च श्रुते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्राणां गणः ।

“तारापुङ्गविकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ ।
द्वे च श्रुते चतुरधिके चतुराणां ब्रह्मसन्तानाः ॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः” ।

ते च ताराणां गणकाणां पुत्राः समूहस्तदाकाराः ।
ते च अश्वमंदायिनः । तथा च । द्वे श्रुते चतुर-
धिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुराक्षतयस्ते
च ब्रह्मणः पुत्राः पापप्रणा एव ज्ञेयाः ते चाग्नेय-
दिग्भवाः । तथा च गर्गः ।

“तारापुङ्गवतीकाशा शोभनमङ्गलसंस्थिताः ।
प्रजापत्या यद्वाचवष्टौ गणका भयवेदिनः ॥
न्यस्ताश्च चतुरा वा सशिराः श्वेतरश्मयः ।
द्वे श्रुते चतुरस्रैव ब्रह्मणा भयदाश्च ते” ॥*

अथ द्वाविंशद्वयपुत्राणां गणः ।

“कङ्का नाम वरुणा द्वाविंशत् गुह्यसंस्थानाः ।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफणाः केतवः प्रोक्ताः” ॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुह्यवत् संस्थानमाहति-
र्येषां । गुह्य एकमूलजो जतासमूहः । शशिवत्
चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफणाः
कष्टफणाः प्रोक्ताः कथितास्ते आनियतदिक्-
प्रभवाः । तथा च गर्गः ।

“वंशगुह्यप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः ।
काकतुण्डनिभैश्चाभि रश्मिभिः केषिदादृताः ॥
मयूखानुमृगन्तीव खिग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः ।
एते कष्टफणाः कङ्का द्वाविंशद्वाहणा यद्वाः” ॥*

अथ वसुवतिकालपुत्राणां गणः ।

“वसुवतिः कालसूताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः ।
पुष्टाऽभयप्रदाः स्युर्विरूपतारास्ते शिखिनः” ॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः वसुवतिः । कबन्ध-
श्चिह्नशिरःपुत्रवत्सदत् संस्थानमाहतिर्येषां ते
च विरूपा अस्मृटाक्षरका येषां ते शिखिनः
केतवः पुष्टा नाम जनप्रदास्तेषां श्वेयस्तराः स्युः ।
अन्यत्र पुनर्भयदास्ते आनियतदिक्तसंप्रभवाः ।

तथा च गर्गः ।

“तारापुङ्गविरूपाश्च कबन्धाहृतिसंस्थिताः ।
पीताक्षकाः सवर्णाश्च मङ्गलार्पूररश्मयः ॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च वसुवतिः वट् प्रकीर्तिताः ।
लोकरोगकरा घोराः पुष्टाग्रामभयप्रदाः” ॥*

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्वेषां च संस्थानन्येषां
वक्ष्यामीत्येतदाह ।

“शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः ।
एवं केतुसङ्घं विशेषमेवामनो वक्ष्ये” ।

विदिशां दिगन्तराणां नव केतवः समुत्पन्नाः

केतुः

विरिक्पुला इत्यर्थः । निम्नताः शुक्लः श्वेतवर्णो
विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो
दृश्यन्ते वृष्टाश्च पापप्रणाः ।

तथा च गर्गः ।

“शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुला नवयद्वाः ।
विरिक्तु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः” ॥

एवं केतुसङ्घमिति । एवं केतूनां सङ्घं उक्तं
एवामेव विशेषणक्षयं वक्ष्ये । एषां मध्यात्
केचित् दृश्यन्ते न सर्व एव । तत्र ये दृश्यन्ते
तेषां कक्ष्यां वक्तुकामकाचारादेव केतोर्लक्षण-
माह ॥*

“उदगायतो महान् खिग्धमूर्तिरपरोक्षो वसा
केतुः । सद्यः करोति मरणं सुभिन्नमप्यतमं
कुर्वते” ॥ उदगायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः
महान्तिस्थूलः निम्नतनुः अपरोक्षो पश्चि-
मायां दिश्यद्यं याति । स च नासा वसाकेतुर्दृष्टः
सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति । उत्तममपि
प्रधानं सुभिन्नं कुर्वते ॥*

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह ।

“तक्षकयोऽस्थिकेतुः स तु रूढः क्षुद्रयावहः प्रोक्तः
खिग्धत्वाद्दृक् प्राचां शस्त्राख्यो डमरमरकाय” ॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः । अस्थिकेतुश्च
तक्षक्यैवसाकेतुसदृशैर्युक्तः । उदगायत इत्यादि
किन्त्ययं विशेषः स तु रूढः क्षुद्ररहितः दृष्टश्च
क्षुद्रयावहः कथितः । खिग्धत्वादगति तादृग्व-
साकेतुसदृशोऽन्यः खिग्धो निम्नदेहः प्राचां
दृश्यते । स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्र-
कण्डं मरकच्च करोति । तथा च पराशरः ।

“रभिः बह्विंशतिरदयैः फलमावेदयन्ति ।

तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः” ॥

तत्र मार्त्तिकाख्य उदयं याति । एकैकशो
वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्या । तत्र वसाकेतुः खिग्धो
महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोच्य संज्ञे
युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिन्नकरः
रूढोऽस्थिकेतुः सौभिन्नकरस्तुल्यप्रवासकालफलः
पूर्वेषां खिग्ध एव शस्त्रकेतूराविरोधमरकफलः
समोदयः ॥*

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूमरश्मिशिखः ।
प्राङ्मनसोऽङ्गविचारी क्षुम्भरकादृष्टिरोगकरः” ॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्वदिशि
उदयं याति । कीदृशः सधूमा रश्मिशिखा यस्य
किरककान्तिर्धूमवर्णोऽर्थः । नभस आकाशस्य
अङ्गे यावद्विचरति । स च दुर्भिक्षमरकावर्ण-
रोगप्रदः ।

तथा च पराशरः ।

“अथाविज्ञानां कपालकेतुर्दृश्यते अमावास्यायां
पूर्वस्यां दिशि सधूमरश्मिशिखो नभसो विषयार्ड-
चरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्षशतं प्रोच्य त्रींश
पक्षान् स्तितिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारास्ते स वृष्ट एव ।
दुर्भिक्षाणादृष्ट्याधिभयं प्रत्युपप्रवान् कृजति ।
यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्नासाभ्यासैः सं-

केतुः

त्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधानस्याख्यं कृत्वा प्रजाना-
मेकमुपयुक्ते” ॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह ।

“प्राग्वैश्वानरमार्गे श्रुत्वायः श्यावरक्तताम्रार्चिः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः” ॥

रौद्रनामा केतुः पूर्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे
वहनवीथ्यां दृश्यते । पूर्व्याभाद्रोत्तराभाद्रयोः
समीप इत्यर्थः । कीदृशः श्रुत्वायः श्रुत्वाकतिरयं
यस्य केतोः स श्रुत्वायः शिखिश्च इत्यर्थः । तस्यैव
विशेषणं श्यावरक्तताम्रार्चिः श्यावरक्तं ताम्रं
चार्चिल्लेजो यस्य स श्यावरक्तताम्रार्चिः । नभस
आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः । स च कपाल-
केतोः समफलः । एतदुक्तं भवति क्षुम्भरकादृष्टि-
रोगकृत् । आचार्येण श्रुत्वाचारे वैश्वानरमार्गः
प्रदर्शित एव आभाद्रादयं दहन इति ।

तथा च पराशरः ।

“अथ दक्षयज्ञे बह्वीधोऽहवः कालकेतुस्त्रीणि
वर्षशतानि नव च मासान् प्रोच्य उदयते । पूर्वेषां
वैश्वानरमार्गे इत्यन्तमयस्य भविकेतोश्चारास्ते
श्यावरक्तताम्रारुणां श्रुत्वाकारसदृशौ शिखां
कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रमयरोगदुर्भि-
क्षादृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि
त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा” ॥ श्रावधान्यस्याङ्क-
मधे कृत्वा चास्ते व्रजति ।

तथा च दृढगर्गः ।

“ज्येष्ठमूलमगुराद्या वा वीथी संप्रकीर्तिता ।
ताच्च वीथीं समादृश्य केतुश्चेत् प्रीकृते भ्रष्टम् ॥
दक्षिणाभिमतं कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम् ।
श्रुत्वायसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्राहणप्रभाम् ॥
पूर्वेषां उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत् ।
घोरं प्रजासृजति फलं मासे त्रयोदशे ॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्वदर्शनम् ।
यावतो दिवसास्त्रिंशत् तावद्वर्षाणि तद्वयम् ॥
शास्त्राभिभयरोगेण दुर्भिक्षमरकैर्हताः ।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्वा विव्रवन्ति दिशो दश” ॥*

अथ चणकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरस्यां चणकेतुः शिखया दान्याद्यथाकुणोष्णि-
तया । गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥
सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनि-
क्षतः स्यात् । नभसोऽङ्गभागमिता दान्येनास्ते
समुपयाति ॥ हन्यात् प्रयागकृत्वात् यावद्वन्तोश्च
पुष्करारण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं
मध्यदेशाख्यम् ॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित्
क्वचिद्वन्ति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाको
ऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः” ॥

अपरस्यामिति पश्चिमामां दिशि चणकेतुनामा
केतुर्दृश्यते । स च कीदृशः दान्यायां दिशि अयं
यस्याः तथा अङ्गुलप्रमाणोऽस्ति यथा येन
प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा
तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति । सप्तमुनीन्
वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभि-
जितं नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिक्षतः प्रजा-

केतुः

मलः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमिता गत्वा प्राप्य यान्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति । स एव चणकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत् । उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्व्यात् । मध्यदेशात् मध्यदेशं भूमिस्तुमतिशयेन हन्यात् । अन्यानपि च स देशानिति । स चणकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः कश्चित् कश्चित् नाशयति न सर्वम् । अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलयाकः । अदर्शनात् त्रिपक्षात् परतो यावद्दश मासान्तावदशुभं फलं ददाति । कैश्चिदन्यैर्गार्गिदिभिरष्टादश मासान् यावत् फलयाकः प्रोक्तः । तथा च पराशरः ।

“अथ पैतामहचणकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोच्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिगतां कृत्वा चणकेतुश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा श्रुता याकारां शिखां दृश्यन् ज्ञात्वां नक्षत्रमुपकृत्य मनाक् भुवं व्रजराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिजित्य अस्तं व्रजति । स स्वर्गे दातव्यकर्मणा स्वर्गप्राप्तितादेव वक्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूमिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते । तेनपि च कश्चित् कश्चित् अस्त्रदुर्भिक्षमरक-याधिभयैः क्षिप्याद्यष्टादशमासानिति ॥

तथा च गर्गः ।

“क्षुब्धमरकयाधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः । मासान् दश तथाष्टौ च चणकेतुः सुदारणः” ॥*

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह ।

“प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्यायः श्वेतकेतुरन्यथा । क इति युगाक्षतितरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ ॥ खिग्धौ सुभिच्छाशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः । दशवर्षाण्युपतापं जनयति अस्त्रप्रकोपकृतं ॥ प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति । श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाक्षे दृश्यते याम्यायो दक्षिणशिखः अन्यथा द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते । युगाक्षतिः युगसंख्यानाकारः तौ हावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते । तौ च हावपि खिग्धावति निर्मलौ दृश्यौ च सुभिच्छाशिवदौ । अथ यः कनामा स यद्दि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा अस्त्रप्रकोपं संयामजमुपतापं जनयति ।

तथा च पराशरः ।

“अथोद्गणकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोच्य भटकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणाभिगतशिखोऽर्द्धरात्रकाक्षे दृश्यतेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः । पश्चिमकेन गृहकेतुर्धूमसंख्यायो-युगपददृश्यते । ततस्तावमौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दातव्यतरं प्रजानां अस्त्रकोपं कुर्यात् । तथैव खेहवर्षयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिच्छदौ भवतः” ॥

केतुः

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह ।

“श्वेत इति जटाकारो रक्तः श्यावो विद्यन्निभाग-गतिः । विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते” ॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः विद्यन्नाकाशे त्रिभागं यावदुच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशा-वशेषाः प्रजाः कुरुते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रो-च्योयः सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चरान्ते श्यावरक्तौ नभसस्त्रिभागमात्रं व्यापसव्यं निवर्त्तते प्रदक्षिण-जटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद-वर्षाणि सुभिच्छमावहति । मध्यदेशे आर्यगणा नामदो नामोदीचैर्भूमिस्तुत्रिभागशेषां प्रजाम-वशेषयति” ॥*

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह ।

“आधूम्यातिशिखया दर्शनमायाति क्षत्तिका-संख्याः । श्वेतः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते” ॥ यः केतुराधूमवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा क्षत्तिकासंख्याः कविकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोच्यवर्षशत-मावर्त्तकेतोः । उदितश्चरान्ते क्षत्तिकासु धूम-केतुः” ॥*

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह ।

“ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाक्षतिर्भवति । वि-श्वक दिशान्तरीक्षभौमो भवत्ययं खिग्ध इष्टफलः ॥ सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम् । गृह्णामुपकृतेषु च विनाशिनां दर्शनं याति” ॥

ध्रुवेति । अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणां खूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथा-भूतः । स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्वान् दिक्ष्विषयः । स च दिशान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति । कश्चिद्विधो नानाकारो भवति । स च खिग्धो निर्मलशरीर इष्टफलः । एष च एवं विधानां विनाशिनां सुसूक्ष्मां दर्शनमुदयं याति । नृपाणां विनाशिनां सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खली-नतोरणादिषु दर्शनं याति । देशानां विनाशिनां गृहक्षतपर्वतेषु च दृश्यते । तथा गृह्णामुप-कृतेषु उपस्तरभाण्डेषु दर्जीसुर्धर्मावर्ण्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति ।

तथा च पराशरः ।

“अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंख्यानां धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जन-पदानाञ्च गृहपुरपर्वतवैश्वान्नपताकाशखव-र्मायुधावरणरथनागोद्भुतवधयनासममाख्येषु च दृश्यते । स एव दिवि खिग्धो विमलः प्रदक्षिण-शिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छ-क्षेमारोग्यं चावहति । दशैकविंशतिदिनश्चि-तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य

केतुः

च प्रागुदयादिनिशान्मूर्ध्वाचीनचणकमयोः प्रमा-मक्ष्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविषयस्य इतिर्थादि-वाङ्मन्त्रवचः” ॥*

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह ।

“कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वायस्यां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिच्छमतुलं दश क्षिण वर्षाणि स करोति” ॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः । पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्व्यायो निशामेकां दृश्यते । क्षिणेत्यागमसूचने । स च दृष्टो दश वर्षाण्यनुजमसमं सुभिच्छं करोति । तथा च परा-शरः । “अथान्तजः कुमुदो मणिर्गणो भवः पद्मः आवर्त्तः समर्त्तः शङ्खो हिमो रक्तः कुक्षिः फलो विसर्पयः शीतश्चेति । तत्र कुमुदकेतुर्व्यवाकेतो-श्चार्द्धमात्रौ वायस्यां दर्शनमुपैति । गोक्षीर-विमलखिग्धप्रभां पूर्व्याभिगतां शिखां दृष्ट्वैक-रात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिच्छमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च । प्रतीच्यानाञ्च मुख-रोगारोचकप्रतिश्रायपायुरोगव्यदैः प्रजानां बाधत इति” ॥*

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह ।

“सहस्रदेकयामदृश्यो सुकृष्णतारः परिणमति मणिकेतुः । ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला अगोक्षता क्षीरधारेव ॥ उदयमेव सुभिच्छं चतुरो मासान् करोत्यसौ साङ्गान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुब्धजन्तूनाम्” ॥ सहस्रदिति । मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सुकृष्णतारोऽल्पतारकः सहस्रदेक-वारमेकयामदृश्यः । यामशब्देन रात्रिचतुर्भागः । अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा मूढा श्वेतवर्णा दृश्यते । कीदृशी क्षनोत्था क्षीरधारेव स्तनात् निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तदल्पशिखा । उदयमेवेति । असौ केतुर्दयमेवोदितमात्र एव चतुरः साङ्गान् जैनपञ्चमासान् सुभिच्छं क्षेममुत्पा-दयति । प्रायो वाङ्मन्त्रेण क्षुब्धजन्तूनां नृकुलादीनां प्रादुर्भावमूत्पत्तिं करोति ।

तथा च पराशरः ।

मणिकेतुरपि कपाककेतोर्वसाने प्रतीच्यामुदयं याति । स तु सुकृष्णतारकः श्वेतवर्णया क्षीरधारे-कया पूर्व्याभिगतया शिखया श्रव्यैर्वामेकयाम-दृश्यः । स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिच्छमुत्पादयति ॥ क्षुब्धजन्तूनां प्रादुर्भावं करो-त्यतिमात्रकालदृष्टः” ॥*

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह ।

“जलकेतुरपि च पश्चात् खिग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् सुभिच्छं करोति शोक-शान्तिश्च लोकस्य” ॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उन्नतया शिखया युक्तः । स च दृष्टः नवमासपर्यन्तं सुभिच्छं करोति लोकमङ्गलकरश्च । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चणकेतोर्नभमासावशिष्टे कर्मणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः खिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिमतः । स च शिखी नव-मासान्तावत् क्षेमसुभिच्छारोग्यादि प्रजाभ्यो धत्ते ।

केतुः

अन्यद्वयगतानां चाशुभानां यावत्तयेति" ॥*

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

“भवकेतुरेकराचं दृश्यः प्राक् सुखसातारकः
खिन्नः । हृदिकाङ्गुलीप्रमया प्रदक्षिणावर्तया
शिखया । यावदेव सुखसातं दर्शनमायाति निर्दि-
शेन्मासान् । तावदतुलं सुभिच्छं कृत्ते प्रायान्ति-
कान् रोगान्” ॥ भवकेतुः पूर्वस्यां दिशि एकां
निशां दृश्यः सुखसातः तारको यस्य
खिन्नो निर्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीट-
प्रया हरिः सिंहस्तस्य नाङ्गुलं पुच्छं तदुपमया
तदाकारया प्रदक्षिणावर्तयतीत्यस्याः तयाभूतया
स च यावत्संख्यानं कृत्वा दृश्यते तावन्मासान्
समं सुभिच्छं निर्दिशेत् यदि खिन्नः । कृत्ते तु
पुनः प्रायान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च
पराशरः । “अथ जलकेतोः कर्मसमाप्ताः धूम्रा-
दयः शीतार्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र चयोरश-
चतुर्दशपञ्चादशवर्षाणां वृत्त्यते । सुभिच्छा स्तेन्या
विषम्या विपरीताः क्षुब्धजन्माश्च वधाय तेषां
महानां कर्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्वैक-
राचं यावत् क्षतिकानामनन्तरतो वा तत्प्रमाणाया
खिन्नपातव्यामया सिंहनाङ्गुलसंख्यानया प्रदक्षि-
ताभ्यां शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते
तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिच्छाय ॥ कृत्तः
प्राग्वहाराणां रोगाणां प्रादुर्भावायेति” ॥*

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरेण पद्मकेतुर्लक्षणगौरो भवेद्विशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिच्छं वर्षाव्यतिहर्युक्तानि” ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि राज्ञिकेकां दृश्यते
कीटप्रः मृगालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः
सप्तवर्षाणि अतिहर्युक्तानि सुभिच्छं करोति ।
तथा च पराशरः ।

“सप्तवर्षाण्युद्भिच्छं हर्षभावहति जगतः” ॥*

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“आवर्त्त इति निशाङ्गैः सख्यशिखोऽतयनिमोऽपरे
खिन्नः । यावत्संख्यानं स दृश्यस्तावन्मासान् सुभि-
च्छकरः” ॥ निशाङ्गैः पश्चिमायां दिशि दक्षिण-
दिगाश्रितशिखः खिन्नो निर्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स
तु यावत्संख्यानं सुखसातं दृश्यते तावदेव मासान्
सुभिच्छं करोति ।

तथा च पराशरः ।

“अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्मण्यतीतेऽपरे-
ऽर्द्धरात्रेऽस्योदितारकाभया प्रदक्षिणेन तान्त्रया
शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मा-
सान् अतीव सुभिच्छं नित्यवशोत्सवं जगत्” ॥*

अथ सन्तर्जकेतोर्लक्षणमाह ।

“पश्चात् सन्तर्जकेतोः सन्तर्जो नाम धूमताम्रशिखः ।
नमस्त्रिभागमाकस्य समूहायस्थितो रौद्रः” ॥

यावत् यव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति
तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातिसदृशं चापि
पीडयति” ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि
यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानं वर्षाणि
नाशयति तथा नृपान् संग्रामैर्हन्ति । तथोदयार्धे

केतुः

यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तत्र पीडयति । तथा
च पराशरः । अथ सन्तर्जकेतोः वर्षाण्यतीतान्तरं
प्रोथ पश्चिमेनाक्षं गते सवितरि सन्तर्जा दृश्यते
तन्मौ ताम्ररूपां भूकामां धूमं विमुहूर्त्तौ दाह्यां
शिखां कृत्वा नमस्त्रिभागमाकस्य यावन्मुहूर्त्तान्
निशि तिष्ठति तावद्वाणि हन्ति परस्परं
शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समा-
श्रयति यत्र वोदेति तानि दाहन्तरं पीडयति
तदाश्रितान् देशानिति” ।

तथा च गार्गः ।

“येषां नक्षत्रविषये कृत्तः स ज्वालकोदितः ।
दृश्यते नक्षत्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महामयम् ।
अवर्षशस्त्रपातव्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्व्यान्नृपतिप्रीडां सचक्रपरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्यादेशं कृत्वास्थानम् ॥
यस्याभिवेकनक्षत्रं जन्मनं कर्मनं तथा ।
देशेऽपि पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
खिन्नः प्रसन्नो विभक्तः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्दिशेत्” ॥
अथ शुभान् केतून् वर्ज्यवित्ताशुभागान् नक्षत्रस्पर्श-
नाधूपनादुत्पन्नं वक्ष्यामीत्याह ।

“ये शस्त्रास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्” ॥

ये केतवः शस्त्राः प्रशस्तपलास्तान् तत्कान्यैः
केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां
वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये
तांश्चाधुनाह । “अग्निश्यामभ्रकूपं भरणीषु किरा-
तपार्थिवं हन्यात् । बज्रणास कर्णिकेशं रो-
हिण्यां शूरसेनापतिम्” ॥ अग्निश्यामभ्रकूपितायां
स्पृष्टायां वा केतुना अश्वकानां जनानामधिपतिं
नाशयेत् एवं सर्वत्र । अन्येऽपि । “उशीररमपि
भागे उज्जयनीप्रमार्थसे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं
भौजके असिकेशम् । मघायां अक्राधिपं
पूर्वपङ्कगुण्यां पातङ्गायम्” ॥ भागे पूर्वपङ्कगुण्यां
उशीररम् । अथर्वने उत्तरपङ्कगुण्यां उज्जयनी-
पतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारणायम् ।
भौजके अश्वेवायां असिका जनास्तेजामीशम् ।

अन्येऽपि ।

“चित्रासु कुवलोनाधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काशीरकान्भोजौ नृपतौ प्राभञ्जने न क्षतः” ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुव-
लोनाधिपस्य मरणं वधं केतुपक्षातः समा-
दिशेत् । प्राभञ्जने स्वायां काशीरकान्भोजौनाधिपौ
न क्षतः न भवतः । अन्येऽपि । “इत्वाकनकायस्य
हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्याधिपतिं
ज्येष्ठासु च सार्वभौमकान्यकुजाधिपवधः” ॥
विशाखासु यदि केतुपक्षातो भवेत् तदा इत्वा-
कुमाथोऽनकनायस्य हन्यते । इत्वाकनो जनाः ।
अनका नगरी । अनुगाथायां पुण्याधिपतिं
हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्वभौमस्य राज्ञो वधः
कान्यकुजाधिपस्य च वधः । अन्येऽपि । “मृते

केतुः

यमत्रकयती नक्षत्रे काशिपो मरणमेति ।
यौधेयकाङ्गुलीनायनशिविविद्यां वैश्वदेवे च” ॥
मृते केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मज्जकयति
च हन्ति । नक्षत्रे पूर्वपङ्कगुण्यां काशिपति-
मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तरपङ्कगुण्यां यौधेयकः
अङ्गुलीनायनः शिविः वैद्यः यनाभूपतीन् हन्ति ।
अथान्येऽपि । “हन्यात् कैकयनायं पाञ्चनदं
सिंहनाधिपं वज्रपम् । नैमिषनृपं किरातपं
अवकादिषु षट्सु वडिमान् कमणः” ॥ षट्सु
अवकादिषु हतेषु वडिमान् नृपान् कमणः कमेण
हन्यात् । तद्यथा ।

अथो हते कैकयनायम् । धनिष्ठायां यवन-
दाधिपतिम् । श्रतभिषायां सिंहनाधिपतिम् ।
प्राभाद्रपदायां वज्राधिपतिम् । उत्तरासु नैमिष-
नृपम् । देवतां किराताधिपं हन्यात् ॥*

अथ केतोर्विशेषमाह ।

“उज्ज्वलाभितादितशिखः शिखी शिवः शिव-
तरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव शोचवज्रविबल-
चीनानाम्” ॥ यः शिखी केतुः उज्ज्वलाभि-
सुख्येन ताडिता हता शिखा ब्रूया यस्य स
शिवः श्वेत्कारः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव
दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतु-
रेवं विषमोक्तानां वज्रानां सितानां कृत्तानां चा-
शुभः । जोकाद्याः सर्व एव जनाः ॥*

अन्यद्विशेषमाह ।

“जन्मा यतः शिखिशिखामिच्छता यतो वा-
यर्क्षे च संस्पृशति तत्कचित्तांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभाविनितान् स यथा गच्छन्तान्
मुक्ते गतो नरपतिः परमोगिमोगान्” ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा
नन्वा वक्ता तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता
अथ यदि नृपतः नक्षत्रं संस्पृशति तत्कचित्तांश्च
देशान् यस्यां दिशि शिखा नन्वा तत्र च ये देशा
वक्ष्यमाणास्तत्कचित्तां नरपती राजा यतो
मुक्ते क्षीकरोति । कीटप्रान् दिव्येनाप्रतिहतेन
प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्मितान् कीट-
प्रान् यदैरश्वैर्भोगिमिर्मुच्यन्ते भोगा यामास्तान्
कथं स राजा मुक्ते यथा गच्छन्तान् गच्छः दिव्य-
प्रभाविनितान् परमोगिमोगान् मुक्ते परा उत्-
कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्य-
क्रान्ति च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

“यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभिबोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो शयाङ्गराधिपः ।
प्रतिकोमो यतः केतुर्धया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनवक्त्राश्रमधिगच्छति” ॥

इति मङ्गोत्पन्नविरचितायां संहितादृष्टौ केतु-
चाराध्यायः ॥*

अन्यद्वि ।

“अनभावधिरूपं वा ध्वजशस्त्रमहोपमम् ।
तुरङ्गगजहस्तादिनानाकृपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं शोचि सङ्कमपरे विदुः ।

केतुः

गानारूपमनेकधाप्येकमेवाह नारदः ।
 दिव्या नक्षत्राणां भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
 शुक्रो ऋक्षतनुः क्षिप्रश्चन्द्रश्चाचिरन्तस्थितः ।
 उदितोऽप्यतिदृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखक्षिप्रश्च ।
 विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्गं शोभनः ।
 इन्द्रायुधाशुकारी च हिमूङ्गो वा चिचूङ्कः ।
 श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्यात्क्षोहितस्त्वभिजं भयम् ।
 क्षुद्रं पीतकः कुर्यात् कृष्णो रोगमघोत्पन्नम् ।
 शतधाकारो विनाशाय सुखाय मुखलाकृतिः ।
 दीर्घः सूर्याः सुखायैव ऋक्षः क्षुण्णो विनाशकृत् ।
 मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ।
 प्राक् पश्चिमदिशोदृष्ट्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
 वज्रिजाः शुक्रवर्णाश्च लाक्षावन्धूकसन्निभाः ।
 आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते ते च वज्रिभयप्रदाः ।
 कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्तुजाः पञ्चविंशतिः ।
 याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
 आदर्शस्तत्तत्तयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
 सांख्यवस्त्रैकतोयाभा रेशाभ्यां क्षुद्रयप्रदाः ।
 चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेनवत् ।
 जनाभासोत्तरे दृष्ट्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
 त्रिवर्णक्षिप्रशिखैर्लो व्रज्जगोऽसौ युगान्तकृत् ।
 स चानियतदिकसंस्थो व्रज्जदण्डः स उच्यते ।
 अर्कजा वज्रिजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्याया (२५) ।
 क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च (२२) त्रयोऽन्ये व्रज्जगोऽप्ययं ।
 एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रमन्यथ कृत्तव्यैः ।
 शुक्राक्षतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
 क्षिप्रधास्तीव्रपला ज्ञेयाः सप्रभा क्षिप्रिखाः परे ।
 बहिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिनष्टफलप्रदाः ।
 सर्वत्र कनकोद्गीता विकल्पा नाम जीवजाः ।
 श्रितैकतारा विशिखाः पापा याम्याश्रितान्तु ते ।
 नातिशक्ताः सूर्योदीर्घाः शुक्रा बुधसमुद्भवाः ।
 पापदास्तत्काराख्यास्ते यथेष्टदिकप्रभान्विताः ।
 चिचूङ्कताराः क्षतजा गानारूपाः कुजात्मजाः ।
 कौजुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थ्याः पापफलप्रदाः ।
 विशिखाश्च त्रिताराश्च रत्नलोहितरश्मयः ।
 लोहितताप्राक्तजाः बहिः संयामभयकारकाः ।
 तामसाः कीलकाख्याश्च राजजाः सूर्यविवर्गाः ।
 दृष्टाः शुभमजलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
 कबन्धभाक्षश्चक्ष्माभाश्चनेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
 कृष्णाभाः कृष्णपर्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
 राजपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवस्त्रातिदायकाः ।
 यथार्कविम्बे दृश्यन्ते त्र्यसन्नन्तमहीयते ।
 स्वर्णं परस्वकेषु पीयते क्षुद्रजान्वितम् ।
 अनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपविन्दयवाहकाः ।
 ध्राक्णो वा कृष्णशङ्खवर्णा कबन्धो वार्कमण्डले ।
 दृश्यते यच्च तत्राशु भूमिपाको विनश्यति ।
 दण्डकीलकपीठास्त्रं दृश्यते सूर्यमण्डले ।
 दुर्भिक्षेतिभयथाधिवज्रिचौरादिपीडनम् ।
 प्रदगानान् गर्दभान् यान् यान्यान् मृगपक्षिणः ।
 आदित्यमण्डले वृष्टा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
 मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च कथादैर्गपक्षिभिः ।
 परचक्रामगो वायुः प्रजानाशस्तथैव च ।

केतुः

यथार्कविम्बे च स्थाप्याऽन्यत्र प्रजाक्षयः ।
 एको दुर्भिक्षहाहायादपनाशभयप्रदः ।
 सितरत्नहरितुल्योऽन्विष्टो द्विजन्मदादिहा ।
 वज्रिजा विम्बेपाख्या ज्वालाभाकाकुलाः शतम् ।
 श्यामावणा विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
 तारापुष्पनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ।
 व्रज्जगान्तुरास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
 द्वात्रिंशदंशुगुल्फाभाः कङ्काख्या वक्रकोद्भवाः ।
 प्रभाष्याः शशिर्वसे च ज्ञेयास्तीक्ष्णफलप्रदाः ।
 विरूपताराश्चिवा वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ।
 सर्वदिकप्रभवाः शुक्राः केतवो भयदायिनः ।
 एवं केतुसहस्रं तदिदं शेषं वक्ष्यते” * ।
 “उत्तरायतसुक्षिणो महान् यथापरोदयी ।
 करोति मरकं सद्यः सुभिक्षं तथोत्तमम् ।
 रूक्षोऽप्यिकेतुः क्षुद्रोऽपि प्राचां क्षिणोऽप्युपपन्नः ।
 कपाजकेतुर्यो दृष्टे सधूमसुशिखो भवेत् ।
 प्रागर्जुचारी नमसः क्षुम्भारादृष्टिकारकः ।
 प्रागभिमागोऽक्षुणायो रूक्षः श्यामलताम्वरकः ।
 त्रिभागचारी नमसो रौद्राख्याः पूर्ववत् फलम् ।
 अपरस्यां चनकेतुः शिखया दक्षिणायया ।
 अक्षुण्णोऽयया गच्छेदुत्तराशं यथा यथा ।
 तथा दैर्घ्यं समायाति सुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
 भुवं प्रतिनिहतोऽभिजितश्च नमसोऽर्कम् ।
 गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
 अवन्यो पुष्करारण्यं यावज्ज्यान्तथापरान् ।
 देशान् कश्चित् कश्चिद्भोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
 श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
 निवर्ततेऽपसंस्थेन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
 आधुनश्रिखया दृश्यः क्षितिकासंस्थितोऽपरः ।
 रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
 पश्चात् सन्ध्यासु सम्पर्शो धूमताम्रशिखो विद्यत् ।
 शंभामाक्रम्य शूलायावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
 मुहूर्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
 भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयस्तं निपीडयेत्” * ।
 “चैवैश्वर्याख्योर्मध्ये कौबेरान्तु विनिर्दिशेत् ।
 उक्लितैर्युपवेदोभिर्दक्षिणैर्ध्वजतोरणैः ।
 हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुधरा ।
 ज्येष्ठे चैव तथासाधे वायुपुत्राश्च निर्दिशेत् ।
 वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
 आवगम्यौष्ठपदयोर्व्याख्यास्तु विनिर्दिशेत् ।
 आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्यान्वसुधराम् ।
 धान्यं समार्च्यतां याति ईतथो न भवन्ति च ।
 आग्नेने कार्तिके चैव सूर्यपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
 ततो दहति तीर्मासुः सर्वान्नि दिवाकरः ।
 जियन्ते च तदा गावः श्वपदाश्च विशेषतः ।
 मार्गशीर्षे च पौषे च वज्रिपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
 शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
 माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
 कर्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिपेदना” * ।
 क्षतिका रोहिणी सौमं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दक्ष पञ्च च ।
 आग्नेये च वृष्टेः लोकानां संक्षयो भवेत् ।

केतुः

मित्रोदियाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संक्षयः ।
 पुनर्वसुस्तथा पुष्यः पृथिव्याः पूर्वमुच्यते ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
 यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा ।
 पूर्णान् च प्रजाः सर्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिताः ।
 अक्षेष्वापिभयभाग्यानि विद्यादक्षिणपूर्वतः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते शौहाजनिसुता दक्षः ।
 सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुदृष्टिः शस्त्रसम्पदः ।
 आर्यन्नादीनि च जीवि विशादक्षिणभागतः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दश ।
 अनादृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदाहकम् ।
 खाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते क्षत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
 दुर्भिक्षं मरकं घोरमनादृष्टिस्तथैव च ।
 उपपन्नश्च भूतानां तदा भवति दाहकः ।
 ज्येष्ठा मूलमघाभाभा भाग उत्तरपश्चिमः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चयस्ते सोमसम्भवाः ।
 सुभिक्षं सुदृष्टिश्च मही यक्षोत्सवाकुला ।
 उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदेवतम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माजेशाः पञ्चविंशतिः ।
 माजेशे च दृष्टेः लोकानां संक्षयो भवम् ।
 तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
 वायवाश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वायवाश्चैव एव ते” * ।
 “ऊर्ध्विकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
 ऊर्ध्विकेतुर्यदा दृश्येतदाप्युदकं भयम् ।
 श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत श्वेताख्य कुरुते महोम् ।
 तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मातुषाः ।
 क्षुद्रयासं जगत् क्षास्त्रं चक्रवर्धमते तदा ।
 धूमकेतुर्यदा दृश्येतस्य वक्ष्यामि क्षणम् ।
 स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
 रेवत्याश्चयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
 यमपुत्रेषु दृष्टेः लोकानां संक्षयो भवम् ।
 चतुर्विधानां भूतानां संक्षयो जायते मक्षान्” * ।
 “अपरे विविधाः सन्ति दृश्यन्त्यादिकेतवः ।
 नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
 कुमुदाभस्तु कुमुदो वायव्यां प्राक्शिखो विशाम् ।
 एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
 पश्चिमाभ्युदितान्ध्यां कुर्वन्ति प्रवणान् पवरान् ।
 पाण्डुरोगं प्रतिश्लायं सुखरोगमरोधकम् ।
 क्षीरधारेव शुक्राभा क्षुब्धो सुखातरा शिखा ।
 सङ्कटयामैकदृष्ट्यास्ते चतुर्मासं सुभिक्षदाः ।
 जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ।
 सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
 भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुखातारकः ।
 दक्षिणावर्तशिखया हरिणाकुलतुल्यया ।
 मुहूर्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
 स एव रूक्षो दृश्यश्चक्षुर्गोप्रायान्तकारणम् ।
 पद्मकेतुर्मृगालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
 सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षभयदायकः ।
 आध्वर्यः सद्यशिखयावशाभश्च निशार्जगः ।

केतुमा

किमपीयावत्तुमान् दृष्ट्वावन्मासान् सुभिन्दतः ।
 भ्रुकुतुस्तनितगततिवर्णातिर्भङ्गः ॥
 दिशान्तरीक्षमौमोऽयं किमपि इष्टः स आन्यथा ।
 सेनाकुम्भ महीन्द्राणां देशस्य गिरिशिखिषु ॥
 उपकारेण भद्रिणां दृश्यते च विनाशकृत् ॥
 ह्युत्पत्त्या यदागच्छेत् केतुर्वायुपधूपयेत् ॥
 दुर्भिक्षं मरकच्चैव तदा जगति जायते ।
 यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
 इदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः ।
 यात्रागताश्च ये सार्थाश्च समन्तश्च ये जनाः ॥
 तथा चारगणाः सर्वे भयमृच्छन्ति दाहयन् ॥
 यदा प्रधूपयेत् केतुः सतर्पन् भुवमेव च ॥
 तदा जीकाः क्षयं यान्ति सज्जितश्चापि मुच्यति ।
 धूमकेतुर्ददा राज्ञो दृश्यते विषये क्षिप्तः ॥
 सराङ्गः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
 यावन्महाग्नि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
 मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु क्षिप्तः ॥
 “केतुत्पाते तु सर्वस्मिन् सभये समुपस्थिते ॥
 महाशान्तिं प्रकुर्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
 धनं वा सर्वसुखं नृप्योर्भुञ्जेत वन्धनात् ॥
 दद्याद्वा पृथिवीं सर्वाम् राजा शान्तिं भिष्यति ।
 अकस्माच्छृण्वते केतुर्दृष्टमयेऽपि वा ॥
 निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
 दधिमधुघृताक्षानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
 जुहुयाद्विष्मनीजस्य केतुं दद्याद्दिवातये ।
 भूमितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
 इति मधुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयान्तरे केतु-
 त्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणाः कुशक्षीपजातः कैमिनि-
 मुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूमवर्णः गृध्रवाहनः
 शूद्रवर्णः विज्ञाताननः सूर्याभिमुखः दृढः धूम-
 वसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता शिब-
 गुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति यज्ञयागतत्त्वम् ॥
 अस्य स्वरूपं शनिराजवत् । स च शिखावान्
 अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
 रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
 “सशोभितैस्तेन शिबीमुखायै-
 निक्षेपिताः केतुश्च पार्थिवानाम्” ॥)
 उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
 “उत्पत्तिर्घातकेतुश्च ज्योतीर्युष्मावचानि च” ॥)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
 “तमाय्यंष्ट्यं निरुद्धैतधेतु-
 मनुष्वापा मनुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन् विस्मितमात्महतौ
 सिंहोदसत्तं निजगाद सिंहः” ॥)
 दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः । (सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे
 १० । ८ । १ । “प्रकेतुना वहता यावन्मिः” ।
 तत्रैव । ३ । ३३ । ३ । “प्रारोचयन् मगवे केतु-
 सङ्गाम्” । रश्मिः । यथा, ॐ उदयं जातवेदसं
 देवं वहन्ति केतवः दृष्टे विन्धाय सूर्यम्” ॥)
 केतुमा, पुं, (केतुर्दिव भातीति । भा + कः ।) मेघः ।
 इति शब्दमाका ।
 केतुमार्क, स्त्री, जम्बूद्वीपस्य नवखण्डात्सगतखण्ड-

केदारः

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कश्चित् पुंलिङ्गो-
 ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
 “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
 जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
 आभीष्टराजपुत्रः स्थायम्भुवमनोः प्रपौत्रश्च ।
 यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आभीष्टो
 नाभिकम्पुद्वयहरिवर्धेनाहतरय्यकहरय्यकुव-
 मद्राश्चकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्” ॥
 स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । १४ ।
 “ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारश्च भूमिप !” ॥)
 केतुमार्क, स्त्री, (केतोः रत्नं केतुमिः रश्मिभिः युक्तं
 वा रत्नम् ।) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारः, पुं, (के मस्तके दृशाति । दृ + क् + च् । केन
 दीर्यते वा । दृ + क् + कर्मणि ।) वृक्षविशेषः ।
 इति लिङ्गादिसंज्ञके अमरः । टेरके त्रि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यदा केन
 जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात्
 एत्वम् ।) स्तेवम् । स्तेव इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ११ ॥ (यथा, मनु ६ । ३८ ।
 “भूमावप्येककेदारे कालोपानि क्षीवन्तैः ।
 मानाहृपाणि जायन्ते वीजानीह सभावतः” ॥
 स्तेवस्य क्षुद्रजनाधारविशेषः । यथा, रामायणे
 ३ । २२ । १८ ।
 “वृषः पिबति केदारे निम्बासाकुलितं पयः” ॥)
 केदारजगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् ।
 दोषलक्षम् । “तदेव बद्धमुक्तान्तं विशेषादोषदं
 भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखर
 देशे दारः प्रभव्यादिकारणस्वरूपविदीर्गस्थानं
 कास्य ।) पर्वतविशेषः । (के मस्तके शिखरस्थित-
 जटाभक्तरे गङ्गाकूपिणी दाराः पत्नी यस्य
 सर्वत्र निपातनात् एत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः ।
 आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः ।
 यथा, वृत्तयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
 “कालपाशमहाबन्धविमोचनविषयतः ।
 त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः” ॥
 “केदारभूवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारगङ्गवाचं तं
 मनः शान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका ॥ तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
 “केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
 ब्रह्माणमधिगत्वा च मुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविमुक्ततां ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
 केदारपर्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्या
 काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं
 यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधि ! ।
 वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
 तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
 तद्भक्तान् जना निर्वा देवदेव ! महाशिवः ॥

केदारः

श्रीदेवदेव उवाच ।

प्रह्वयपर्वेऽभिधास्यामि केदारेन्दुरसंकथाम् ।
 समाकर्ण्यपि यां पापोंऽप्यपापो जायते क्षमात् ॥
 केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचित्तसः ।
 आनन्मसश्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 गृह्णाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
 जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्मलेत् ॥
 मध्येमार्गं प्रपश्यन् त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
 देहगेहादिनिःकृत्य निराशं यासि निश्चयत् ॥
 सार्धं केदारं केदारं केदारेति त्रिरुचरन् ।
 गेहेऽपि निवसन्नमं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 दृष्ट्वा केदारशिखरं प्रीत्वा तत्रत्यमम्भु च ।
 जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 हरपापकृदे स्नात्वा केदारेणं प्रपूज्य च ।
 कौटिल्यमार्जितैर्भोगैर्भुञ्जते नात्र संशयः ॥
 सहाय्यगम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
 स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्राप्ते भोक्तुं गमिष्यति ॥
 हरपापकृदे आर्द्रं अर्चया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
 पूरा रघुनन्दरे कल्पे यदभूदत्र तत् वृद्धम् ।
 अपूर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवायतः ॥
 यको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
 क्षतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
 स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विजोक्त्य समन्ततः ।
 द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
 क्षतलिङ्गसमर्थैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
 भिक्षाक्षुताम्रसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
 बभूवानन्दितमना व्रतं जयाह चोत्तमम् ।
 हिरण्यगर्भादाचार्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
 स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्वपाशुपतीक्ष्णः ।
 स्नात्वा कृदे हरपापे निर्वातः समुत्थितः ॥
 विभुत्वाहरहः स्नाति त्रिकाणं लिङ्गमर्चयन् ।
 नान्सरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
 स दादृशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गदया सह ।
 ययौ केदारधामार्धं गिरिं गौरीगुरोर्गुहम् ॥
 यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्षिप्तः ।
 प्राशयोदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
 असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
 गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
 पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्वकामिके ॥
 आरोप्य तं पारिवदाः कैलासमनयन् मुदा ।
 यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादूर्ध्वपथेऽप्यहो ॥
 अकातरख्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
 तदास्थं समाजोक्त्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
 केदारमेव लिङ्गे वृद्धमस्तं मुनिश्चितम् ।
 अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगत् ॥
 अयहीम्रियमं चापि यथार्थं आकरोत् पुनः ।
 प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं भुवम् ॥
 विजोक्तयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्राः कृताः सत्यक् वरिदेकाधिका मुदा ॥
 आनन्दकान्ते निर्वर्तयता ब्रह्मचारिणा ।
 पुनर्यात्रां स वै यज्ञे सधौ निकटवर्त्मनि ॥

केदार

परमोत्साहसन्तुष्टः पणितकणितोऽप्यनम् ।
 तपोधनेस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ।
 कातरणपूर्वकदयैरनैरपि च सङ्गिभिः ।
 ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूददृष्टचेतसः ॥
 मध्ये मार्गे मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
 इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे मुचौ ॥
 अमृतामरीपुष्टे तुष्टोऽहं चरित्केऽभवम् ।
 स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तपसोत्तमः ।
 दृढप्रतः । प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
 अभीष्टं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
 इत्युक्तवन्मयि मयि स्वप्ने मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
 ततोऽपि समया प्रोक्तः स्वप्ने मिथ्यामुचिषताम् ।
 भवाद्दृष्टाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्तिनाम् ॥
 वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज दिव ! ।
 तव सत्त्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
 इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
 शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजन्मसत्तमः ॥
 यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सातुया इमे ।
 सर्वे भूजिह्वनुग्राह्या एव एव वरो मम ॥
 देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
 वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
 पुनः परोपकर्मणात् तत्तपोऽद्विगुणीकृतम् ।
 तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वयु ॥
 स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढप्राप्तपतत्रतः ।
 देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
 ततस्तप्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
 हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन संस्थितः ॥
 ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां प्रश्रुतामहम् ।
 हिमात्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
 वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमायुतम् ।
 हरपापकृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
 मत्परिरयहतः सर्वे हरपापे कृतोदकाः ।
 आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
 तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
 अविसृष्टो परे स्तोत्रे कणिकात्वे विशेषतः ॥
 तुषाराग्निं समाबद्धं केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
 तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
 गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थं च निर्मलम् ।
 यथा मधुखवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
 इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
 गङ्गायां मिजितं पञ्चाब्जकमोटिहताघहम् ॥
 केदाराख्यः पर्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
 वदर्याश्रमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ * ॥
 केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य स्त्रीस्य कटुका इव ।)
 कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटुकी इति भाषा ॥
 (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 केदारजं, स्त्री, (केदारात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारेशः, पुं, (केदार एतन्नामा पर्वतः तत्र य ईशः
 लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।)
 काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
 “हरपापकृदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।

केमद्रु

कोटिजन्माज्जिते नोभिर्मन्त्र्यते अश्रुदाम्बितः” ॥
 इति स्नान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ।
 केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्वतस्य
 ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
 “पुष्टपण्योऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
 समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्” ॥
 इति स्नान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ।
 केनारः, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः । अलुक् समासः ।)
 कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः ।
 सन्धिः । इति मेदिनी ॥
 केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत्
 + शिच् + ण्यप् ।) अरिचम् । इति शब्दरत्ना-
 वली । हलि इति भाषा ॥
 केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनि-
 पातः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
 केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।)
 तिलुकुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥
 केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव् इति भाषा ॥ ताल-
 विशेषः । यथा, “लघुद्वयं विरामान्तताले केन्दुक-
 संज्ञके” । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः ।
 अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 केन्द्रं, स्त्री, लघम् । लघात् चतुर्थसप्तमदशम-
 स्थानानि । तत्पर्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
 “लघाम्बुजकर्मणि केन्द्रमुक्तं कण्टकम् ।
 चतुष्टयश्चात्र खेटो बली कपे विशेषतः” ॥
 इति नीलकण्ठकृतवर्धनम्नाख्यजातकम् ॥ स्पष्ट-
 ग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्गद्वयम् । यथा,—
 “मृदुत्वेन ह्रीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
 चकोचं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
 इति भास्करीयमिहान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥
 ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशेषोध्य
 च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ गोकस्य
 मध्यस्थानम् । यथा,—
 “दृप्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
 केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरसुच्यतेऽतः ।
 यतोऽन्तरे तावति तुष्टदेशा-
 ग्रीचोच्चतस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोकधायाः ॥ (यात्रा-
 योगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयवचने ।
 “आपोऽग्निमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
 योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ॥
 प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
 “पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
 एकत्र सामिध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
 अन्योन्यमालपति” ॥)
 केप, ऋ ङ गद्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा-आत्म-सकं-सेट्-ऋदित् ।) उ, केपते । ऋ,
 अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥
 केमद्रुमः, पुं, जम्बकाक्षीनयहयोगविशेषः । यथा ।
 “रविर्वर्णं द्वादशगैरनपा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनपा ।
 उभयस्थितैर्दधुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥

केरली

अनघादियोगः । सखीकं विषयसुखान्वितं प्रस-
 र्वातियक्तमनपायाम् । सुनकायां धीधनकीर्ति-
 युक्तमात्मार्जितैश्वर्यम् ॥ अश्रुदाम्बितुदम्बारम्भ
 मुह्यन्निमित्तमपि दौर्धुरे । अतः दुःखिनमधनं
 जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनघादियोगम् । इति
 ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा,
 जातकपद्धतौ ।
 “रूपतेर्ब्रह्मजातोऽपि केमद्रुममवो गरः ।
 मलिनो दुःखितो ग्रीवो निःस्त्रो दासो भवेत्तुल्यः” ॥
 तद्भक्तस्तु तत्रैव । “अन्ते केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते
 सर्वेषु दृष्टे विधौ सर्वैः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः
 केमद्रुमो नेष्यते । लघाद् विधौ वा दृष्टिस्तैः शुभैः
 सर्वैः शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाख्यं चेद्वालि
 द्रवित्वा” ॥)
 केमुकः, पुं, (के शिरोवन्दे अमयतीति । अम् रोगे
 + उक् प्रत्ययः ।) दृष्टविशेषः । कौड इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचुः ४ पेचिका
 ५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाणा ॥
 तस्य मूलागुणाः । कम्पितनाशित्वम् । रोच-
 नत्वम् । अप्रिदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । दाहित्वम् । हिमत्वम् ।
 अघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकास-
 प्रनेहाख्यनाशित्वम् । वातजत्वम् । पटुत्वम् । इति
 भावप्रकाशः । (एतत् फलं हविष्ये वर्जनीयम् ।
 स्त्री, कन्दशाकविशेषः ॥)
 केयूरं, स्त्री, (के बाहुशिरसि भूषयतां याति । या
 गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कार-
 विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गूरम्
 २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ६ । ६७ । २१ ।
 “पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वेशः ।
 गणयन्नात्र कृशन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)
 केयूरः, पुं, रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “स्त्रीनहे चैव संपोष्य दोर्भामानिष्य सुन्दरीम् ।
 कारयेत् छापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
 इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
 “स्त्रीणां जहान्तराविष्टो गाढमानिष्य सुन्दरीम् ।
 कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 केरलः, पुं, देशभेदः । माघेक्षीयार इति भाषा ।
 यथा । उद्याः केरलपर्यायाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेदशागानधिकारिभ्यश्चधारिस्त्रेणविशेषः । पुरैते
 क्षत्रिया आसन् सगरेणैवां धर्म्मो नाशितः
 वेदान्तवत् कृतम् । यथा,—
 “निःस्वाध्यायवधटकाराः कृतास्तेन महात्मना ।
 श्रुत्वा यवनकाञ्चोजाः पारदाः पञ्चवाक्या ॥
 कोलिसर्पा माह्विका दम्बाश्चोवाः सकेरवाः ।
 सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्म्मसेवां निराकृतः” ॥
 इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ७ । ५३ ।
 “मयोत्कृष्टविभूषणां तेन केरलयोषिताम् ।
 अलकेषु चमूरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः” ॥)
 केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् स्त्री ।)

केलिका

ज्योतिर्मयविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली।
(केलिकज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिक्पञ्चमं प्रद-
श्यते गर्गसंहितायां यथा,—

“वर्गवर्णप्रमाणाच्च सस्वरं ताडितं मिथः।

पिङ्गसङ्ख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना”।

अस्यार्थः अ क च ट त प य प्रा इत्यष्टौ
वर्गौ यतैरेव प्रमादयो यथावयं साङ्केतिककाम-
मात्रमा निरूप्यन्ते। केलिदेशोद्भवा स्त्री। यथा,
राजेश्वरकर्मपुरे। ६।

“कौकी चूड़ाभरणहरणः कौक्यकौक्यावतलः

कौक्याटीनां मुषितमूर्खी केलीहारलीला”।)

केल, ऋ ऋ। गती। इति कविकल्पद्रुमः। (भा-
पर-अक्ष-गत्वर्थे सक्त-सेट-अदित्।) ऋ, अचि-
केवत्। जालः कल्पः। जालः कौञ्चमन्यते।
इति दुर्गादासः।

केलिका, पुं, (केल + कर्त्तरि एवुल्) खड्गधारादि-
नर्तकः। तत्पर्यायः। अवकः २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः।

केलिः, पुं स्त्री, (केल् + इल्) परीहासः। तत्पर्यायः।
प्रवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्तन ५। इत्यमरः।
१। ७। ३२। (नायिकाशङ्करविशेषः। यथा,
यत्सङ्गच्छां साहित्यदर्पणे। ३। १२२।

“विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते”।

यथा, भमराष्टके। ४।

“मानवाः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता केलया”।)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। “सर्वधा-
तुभ्य इन्”। इति इन्।) एयिवी। इति शब्द-
माला।

केलिकाः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।)
अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

(विहृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया।)

केलिकला, स्त्री, (केलिर्लया कला। शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा।
इति शब्दरत्नावली। (केलिः क्रीडा तस्याः कला
कांशविशेषः। यथा, भमराष्टके। ७।

“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः

कुसुमिनीकुलकेलिकलारसः”।)

केलिकिला, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल
क्रीडायां + कः।) कुप्रायिकः। स तु शिवस्यानु-
चरः। नाथो नायकवयस्यः। तत्पर्यायः। विदूषकः २
वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासो ५ प्रीतिदः ६।
इति हेमचन्द्रः। (केलिना परीहासेन किल-
तीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।

“स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः”।)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति
किल् + कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु काम-
देवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः।

केलिकीर्त्या, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्त्याः।)
उज्ज्वलः। इति हेमचन्द्रः।

केलिकुशिका, स्त्री, (केलीनां कुशिका इव। प्या-
लिका। इति त्रिकाण्डशेषः। श्यामी इति भाषा।

केलिकोमः, पुं, (केलीनां रङ्गस्यानां क्रीडापरीहासा-

केवल

दीनां वा कोम आधार इव।) नटः। इति शब्द-
रत्नावली।

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।)
सम्भोगवान्। इति जटाधरः।

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमथ।) परीहा-
सः। इति त्रिकाण्डशेषः।

केलिपुष्पाः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्ब-
विशेषः। इति शब्दरत्नावली। केलिकदम्ब इति
स्थानः।

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः
सहायः।) नर्तकः। क्रीडाविषयकमन्त्रो। इति
शब्दमाला।

केव, ऋ ऋ केवने। इति कविकल्पद्रुमः। (भा-
सक्त-सेट-अदित्।) ऋ, केवते। ऋ, अचिकेवत्।
इति दुर्गादासः।

केवर्त्ता, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत् + अच्। अलुक्
समासः।) केवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः।

(एवोऽन्यत्रग्रन्थः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च।

केवर्त्ता मेदभिक्षश्च घडते अन्यथाः स्मृताः”।)

केवलं, स्त्री, (केव स सेवने + वृधादित्वात् कलच्।
यदा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल् +
अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदि-
नीकरौ। ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च।

(साङ्गकारिकायां यथा,—“अविपर्ययात् वि-

शुभं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्”।)

शुभम्। (यथा, रघौ २। ६३।

“न केवलानां प्रयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुर्घां प्रसन्नाम्”।)

कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०। २६।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितमलास्त्वयि”।)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उज्ज्वलवृत्तिः।

(अद्वितीयः। यथा, कुमारः ५। ८३।

“न केवलं यो महतोऽपभाषते

प्रदणोति तस्मादपि यः स पापभाक्”।)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः।

यथा, हटयोगदीपिकायाम्। २। ७१।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः”।)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे १२। १६।

“वायुभिन्नहृदया म्रियेतुषी

सा स्वकामनमुवं न केवलाम्।

विष्टपचयपरानयस्थिरां

रावज्जम्भियसपि अकम्पयत्”।)

कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०। २६।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितमलास्त्वयि”।)

केवलज्ञानी, [न] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति।

इतिः।) भूतार्हविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

केवलदण्डः, स्त्री, (केवलं दण्डम्।) मरिचम्। इति शब्द-

चन्द्रिका।

केशः

केवली, स्त्री, (केवल + लीप्) ज्ञानभेदः। इति
मेदिनी। अग्रविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

केवली, [न] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति।

इतिः।) जैनविशेषः। इति कृत्वायुधः।

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः + एवुल् + टाप्
अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा

कोकले प्रसिद्धा। तत्पर्यायः। कविका २ केवी
३ भट्टारिः ४ वृषवल्लभा ५ भट्टमारी ६ महा-

गन्धा ७ राजकन्धा ८ अलिवाहिनी ९। अस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। दाहपित्तकम-

वातक्षेपारोगपित्तहर्दिवर्णाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः।

केशः, पुं, (के मस्तके प्रेते। शी + अच्। अलुक्-
समासः।) मस्त्रजातोपधातुविशेषः। पुल् इति

भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य अष्टाभिर्मासै-
र्जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो

जायन्ते। यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ऋतीये-
ऽध्याये। “गर्भस्य केशप्रभृन्लोमाश्चिन्तयन्त-

सिरास्त्रायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृ-
जानि”। भावप्रकाशं च।

“केशाः प्रभृन् लोमानि नखा दन्ताः सिरास्त्राणि।
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि”।)

तत्पर्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वानः ४ कचः
५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ८५। शिर-

स्त्रिजः ७ मूर्द्धजः ८ अश्वः ९ वज्रिजः १०। इति
जटाधरः। (रोगविशेषेणास्योत्पादनान्तरमुद्भ-

वोपायाश्च। यथा,—

“वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णादित्यपाशितम्।

गुडूचीखरसेतैलमभ्यङ्गात्केशरोगक्षयम्”।

इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम् *।

“मधुकन्दौवरमूर्त्त्या तिलाज्यगोक्षीरभट्टसेपेन।

अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतादृजवः”।

“चन्दनं मधुकं मूर्त्त्या त्रिफला नीलमुत्पलम्।

कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च।

लौहचूर्णं तथाकेशी शारिरे हे तथैव च।

मार्कावसरसेनैव तैलं मृद्विना प्रचेत्।

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुक्षिताः।

दृढमूलाश्च क्षिप्रश्च तथा भमरसन्निभाः।

नस्येनाकालपलितं निहन्त्यात्तैलमुत्तमम्”।

इति चन्दनाद्यं तैलम् *।

“तैलं सयस्त्रीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः प्रहतम्।

मस्ये दत्तं जनयति केशान् प्रभृन्नि चाप्यथ”।

पक्कावस्थापन्नस्यास्य कृष्णोकरूपोपाया यथा,—

“त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

ईदृशकै नारिकेलं भट्टराजरासान्वितं।

मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यगगर्भात् समुद्धरेत्।

ततः शिरो मुखयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः।

सम्बध्य कदलीपत्रैर्मौञ्चयेत्सप्तमे दिने।

क्षालयेत्त्रिफलाकाष्ठैः क्षीरमांसवसाग्निः।

कपालरज्जनश्चैव कृष्णोकरूपमुत्तमम्”।

“उत्पन्नं पयसा चाजं मांसं भूमौ निधापयेत्।

केशानां कृष्णकरणं स्नेहश्च विधीयते”।

केशप

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंगे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
 तत्समुद्धार्यवाचकाः शब्दाः यथा, —
 “वाजाः स्युस्तत्पराः पाशो रचनाभार उच्चयः ।
 हस्तः प्रक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः) ।
 वरुणः । ओवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य
 पर्याया यथा,—
 “वाजं श्रीवेरवर्हिष्ठोदीप्यं केशोऽम्बुनाम च” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालाशाम् ॥) दैवविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः) । के जले श्रुते
 वा) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रका-
 शते लोके लोके काशयति वा । काश + क्च्
 एधोदरात् यत्वे साधुः । सूर्याभिप्रभतिरभिः ।
 “ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः” ॥
 इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
 “केशो धोनौ तथा भावे हवणावस्थयोरपि ।
 कम्पटे पुण्ये चैव प्रमदायां विशेषतः” ॥
 “प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्यते” ॥
 इति महाभारतटीकाकृष्णकण्ठः ॥
 केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः) । केश-
 पाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति
 आत्मानं केशाकारेण वर्जयति इति भावः । केश
 + क + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।)
 इत्युभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा ।
 अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्त-
 क्षयापहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।)
 कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 केशज्ञः, स्त्री, (केशं ज्ञानं नाशयतीति । ज्ञन् +
 टक् ।) इन्द्रजित्कम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 केशम्बित्, [३] पुं, केशं किञ्चिन् । हिद् + क्तिप् ।)
 नापितः । इति शब्दमाला ॥
 केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटनः
 गच्छतः प्रणये यं । महाप्रणये मूर्त्यविशेषात् तथा-
 त्वम् । यदा ब्रह्मविवाह्या अटति गच्छति यः सः ।
 यथाशानेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादि-
 त्वज्जातेषु अटति चरतीति । अट् + क्च् ।
 शकम्भादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धनेषु
 अटतीति । अट् + क्च् शकम्भादित्वात् अलोपे
 साधुः ।) ओकयः । इति मेदिनी । आता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषगारीषु
 अटति । अट् + क्च् ।) कामदेवस्य शोणयवायः ।
 इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटनव्यादिषु
 च अटति त्वगात्मनेति यावत् ।) शोणककृच्छः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 केशष्टत्, पुं, (केशमिव धरति । ष्ट + क्तिप् ।) भूत-
 केशनामककृच्छमेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 केशनाम, [न] स्त्री, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् ।
 इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥
 केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाहुनकात्
 पक्षदेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । १ । ६ । ६८ ॥

केशरा

(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
 “उत्तरन्तु प्रधावन्तमगुह्यं धनञ्जयः ।
 गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे पराभूयत्” ॥)
 केशपर्या, स्त्री, (केश इव पर्यायस्य । जातित्वात्
 ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः) । केशसमूहः ।
 यथा,—
 “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे” ॥
 इत्यमरः । १ । ६ । ६८ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।
 “तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
 र्वाणप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः” ॥)
 केशपाशो, स्त्री, (केशपाश + स्वाङ्गात् ङीप् ।) शिरो
 मध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । १ । ६ । ६७ ॥
 केशभूः, पुं, (केशानां भूतत्वात्स्थानम् ।) शिरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशमयनी, स्त्री, (केशा मयन्तेऽनया । मय
 विणोडने + करणे ल्यट् ततो ङीप् ।) अस्याः
 कराकैः समीपं गन्तुः केशोत्पादनात् तथात्वम् ।)
 शमीकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशमार्जकं, स्त्री, (केशं मार्ज्जि । मृज् शोधने +
 कर्त्तरि गृण् ।) कश्चिका । इति जटाधरः ।
 चिरयि इति भाषा ॥
 केशमार्जमं, स्त्री, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज् + करणे
 ल्यट् लङिश्च ।) कश्चिका । इति हेमचन्द्रः ।
 केशमुद्रिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामा-
 चम् ।)
 केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टि-
 रक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशरः, पुं स्त्री, (के जले पद्मशिरसि वा । सर-
 तीति । र + क्च् । एधोदरात् शत्वम् । यदा
 केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।)
 किङ्कल्कः । इत्यमरः । १ । २० । ४३ ॥
 केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति
 मत्वर्थो यो रः ।) नागकेशरक्षः ।
 (यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । “मदनमहीप-
 तिकनकदण्डरश्मिकेशरकुसुमविकाशे” ॥ वज्र-
 रक्षः । (यथा, कुमारः । ३ । ५५ ।
 “सुखां नितम्बादवलम्बमाना
 पुनः पुनः केशरदामकाक्षीम्” ॥)
 पुद्गाकृच्छः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
 “पक्षाश्लिषलकैश्चैतस्त्वयैः प्रारिभद्रकैः ।
 कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः” ॥)
 सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्याम्
 “मृगपतिरिव स्तम्भावलम्बितकेशरमालः” ॥)
 हिङ्गुकृच्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः ।
 कलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
 “नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरङ्कुरैः” ॥)
 केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रन्ञ्ज + क्तिप् +
 ल्युट् ।) मृङ्गराजकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः । भीम-
 राज इति भाषा ॥
 केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे
 घञ् ।) शाकभेदः । केशुरे इति भाषा । तस्य-

केशवः

व्यासः । मृङ्गराजः २ मृङ्गः ३ यतकः ४ मा-
 र्कवः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्य-
 मरः ॥ नागमारः ७ पवतः ८ मृङ्गशोदरः ९ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केशः ११ ।
 कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३
 यकरजः १४ करङ्गकः १५ मृङ्गरजः १६ मृङ्गारः
 १७ । इति जटाधरः ॥ अनागरः १८ मृङ्गराजः
 १९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “मृङ्गराजो मृङ्गरजो मार्कवो मृङ्ग एव च ।
 मृङ्गारकः केशराजो मृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
 मृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोऽप्यः कक्षवातगुत् ।
 केशरत्वचः क्षमिन्वासकासशोथामयापहृत् ॥
 इत्यो रसायनो वक्ष्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनिहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अधिकांशत्वम् ।
 केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकषामहत्वम् । रसा-
 यनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 केशराक्षः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अक्षरसो यस्य ।)
 मातुङ्गकृच्छः । इति जटाधरः ।
 केशरी, [न] पुं, (केशरा सन्धस्य इति इतिः ।) सिंहः ।
 इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २६ ।
 “स पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं
 धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श” ॥)
 घोटकः । पुद्गाकृच्छः । नागकेशरक्षः । इति
 मेदिनी ॥ बीजपूरकृच्छः । इति जटाधरः ॥
 केशरहा, स्त्री, (केश इव रोहति अथ । केशरह +
 “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मद्र-
 न्तिकाकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केशरूपा, स्त्री, (केशवप्रपमस्याः) । वन्द्याकृच्छः । इति
 राजनिर्घण्टः । (परगाक्षा इति भाषा ॥)
 केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्वरूपे
 वयति प्रणये उपाधिस्त्वयमूर्त्तिर्नयं सुखा एकमात्र-
 परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते
 २ अध्याये चतुःश्लोकम् ।
 “अहमेवासमेवाद्ये नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
 पञ्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्माहम् ।
 नृतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत आत्मनि
 तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथात्मना ॥
 यथा महानि भूतानि भूतेष्वभावेष्वपि ।
 प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
 यथावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
 अन्ययत्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥
 यत्कृतं समाविष्ट परमेय समाधिना ।
 भवाम् कल्पविकल्पोषु न विमुह्यति कर्हिचित्” ॥
 तथा, केशं केशिनं वाति ज्ञानि । केश + वा + कः ।
 यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
 “यस्मात्तथा हतः केशो तस्मान्महाराजं प्रहृष्टम् ।
 केशवो नाम नास्ति त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि” ॥
 यदा, के जले शववत् जातीति । प्रणयकाशे
 क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ईशश्च
 ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियन्त्रयता सन्धस्य ।
 यदा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुनर्पौलत्येन भवतो
 ऽस्य । “केशादोऽन्यतरस्याम्” । ५ । २ । १०६ ।

इति वक्ष्यते। अथवा वाति गच्छति तदन्तया।
वा + कः। अथवा तस्मात् मेदाभावादपि वासु-
देवे सर्वोक्तानि परमेश्वरेऽस्य सन्ति। अतो
विष्णुर्वासायाम्।

“नरसिंहवधः श्रीमान् केशवः पुनश्चोत्तमः”

किञ्च।

“जिनोकात्मा जिनोकेशः केशवः केशिहा हरिः”
पुनश्चादौर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निवृत्ति-
रूपमवकाशं नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अन्ति-
रूपाः केशा यथा स केशवः। कश्च अथ ईशश्च
केशास्मिन्मूर्तयस्ते वशे वर्तन्ते यस्य सः। केशि-
दानवहननादा केशवः।

“यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जगद्गण !
तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके क्षेपो भविष्यसीति”
भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्यादि-
संज्ञान्ता अंशवः तदन्त्येन केशवो वा।

“अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।
सर्वज्ञाः केशवः तस्मात् प्राञ्जन्मो द्विजसत्तमा”

इति महाभारतम्। “जयः केशिनः” इति
भुक्तेषु ब्रह्मविष्णुशिवत्वा हि प्रकृतयः केशसंज्ञि-
ताः। “मत्केशा वसुधातके” इति भागवते च।
यथा, हरिवंशोक्तौ,—

“को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनाम्बान्”
तेनास्य वज्रधा निवृत्तिः। विष्णुः। इत्यमरः।
१।१।१८॥ पुनश्चागच्छः। (केशाः प्रशस्ताः
सन्त्यस्य। “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्”। ५।२।
१०८॥ इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी।
(जलस्य श्रवदेहः। यथा, विदग्धमुखमुद्धनम्।

“केशवः पतितं दृष्ट्वा श्रोत्रो हर्षमुपागतः।
रदन्ति पाण्डवाः सर्वे द्वा! हा! केशव! केशव!”

को जले श्रवं पतितं दृष्ट्वा श्रोत्रः काकः हर्षं प्राप्त-
वान् पाण्डवाः शृङ्गाणाः रदन्ति चीत्कारं कुर्वन्-
तीत्यर्थः॥

केशवर्जिनी, स्त्री, (केशाः वर्ज्यन्तेऽनया। केश +
वृध् + कर्णे ल्युट् टित्वात् ङीष्) सहदेवी-
जना। इति राजनिर्घण्टः॥

केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुटा-
यस्य।) आम्बल्लः। इति शब्दमाणा। (केश-
वस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम्। इति विग्रहे णे,
विष्णोरस्त्रे, स्त्री॥)

केशवालयः, णे, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।)
अन्त्यल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केशवावाकः, णे, (आवसथस्मिन् इति। आ + वस् +
अधिकरणे वण्) केशवस्य आवाकः अन्त्यल्लः।
इति ङट्प्रत्ययः॥

केशवेशः, णे, (केशस्य कुलजस्य वेशः वस्त्ररूप-
वेष्ट्यादिभिर्विभक्त्या इति यावत्) कवरी। इत्य-
मरः॥ सुतेरखीपा इति भाषा। (यथा, आश्वला-
यनश्रौतसूत्रे। १।१७।१७। “कुलधर्मं केशवेशान्
कारयेत्”। “एकशिशुस्त्रिशिखः पञ्चशिखा वा”
इति नौधायनः। “पूर्वशिशुः परशिशुः” इति

कुलधर्मः। “तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य
केशसंज्ञित्वेनान् कारयेत्” इति नारायणीयवृत्तिः॥

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यदा
केशान् हन्ति या। केश + हन् + ङच् ततो
ङीष्) शमीरुताः। इति राजनिर्घण्टः॥

केशहृता, णे, (केशानां केशस्य वा हृताः समूहः।
हृतादयश्च केशात् समूहार्थे) केशसमूहः।
इत्यमरः॥

केशाकेशि, स्त्री, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रकृतं यजम्।
“तत्र तेनेदमिति सक्त्ये”। २।२।२७। इति
कर्मव्यतिहारे इच्छमासे पूर्वदीर्घः। अन्योन्य-
केशग्रहणपूर्वकप्रकृतयुजम्। इति व्याकरणम्॥
कुलाशुनि इति भाषा।

(यथा, महाभारते। २।२८३। ३७।

“केशकेशभवद्युद्धं रत्नसां वानरैः सह”॥)

केशाहहा, स्त्री, (केशा आहो हन्यनया। आ + हह +
करणे घञर्थे कः) सहदेवीजना। इति राज-
निर्घण्टः॥

केशाह्वा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अहति इति। केश +
अह + “कर्मण्यण्”। ३।२।१। इति अण्)।
महानीनी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिका, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्)।
प्रशस्तकेशयुक्ताः। इत्यमरः। २।६। ७५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन्
कै + कः) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, णे, (केशीत्याख्याः दानवः कंसासुर-
चरन्तं निरुदयति हन्ति। नि + सूद् + कर्त्तरि
ल्युः)। श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।

“सन्नासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।

त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदनम्”॥

केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये
दृश्यम्)।

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः)। ङट्प्रत्ययः।
इति राजनिर्घण्टः॥ योगपुष्पी। प्रशस्तकेश-
विशिष्टा। इत्यमरः। २।६। ७५॥

केशिसूदनः, णे, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं
सूदयतीति। केशिन् + सूद् + कर्त्तरि ल्युः)।
श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानववध-
विवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्)॥

केशिहा, [न्] णे, (केशिनं हतवान्। हन् + क्तिप्
ओङ्प्रत्ययः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्याः)। प्रशस्त-
केशयुक्ताः। इत्यमरः। २।६। ७५॥

केशी, [न्] णे, (केशः सर्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति)।
विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति
मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। ६५।

“यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मन्त्रासनं ग्रहणं।

केशवो नाम नास्ति तस्मात् लोके भविष्यति”॥

केशाः केशरा सन्त्यस्याः) सिंहः। इति शब्द-
रत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश + क्षिप्ता गौरादित्वात् ङीष्)।
नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीरुताः॥

अजलोमाहृताः। इति रत्नावली॥

केशोक्तयः, णे, (केशानां उक्तयः समूहः)। केश-
समूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, स्त्री, (केशाय हितं इति यत्)। छायागुणः।
भृङ्गराजे, णे। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहित-
कारके, त्रि)।

केशरं, स्त्री, (के जले सरतीति। क + ञच्)। हिङ्गुः
इति हेमचन्द्रः॥ नागकेशरपुष्पम्। कासीचम्।
खर्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरः, णे, (के वृक्षाशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे
इत्यर्थः सरति। क + ञच्)। नागकेशरवृक्षः।
तुरङ्गस्तम्भकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४। ६७।

“बिनीताध्वामासस्य सिन्धुतीरविच्छेदने।

दुधुवर्वाजिनः स्तम्भान् लभन्तुः केशरान्”॥)

सिंहस्तम्भकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०४।

“याकीर्णकेशरकरान्मुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि महाराजि विराजमानाः”॥)

वकुलवृक्षाः। (यथा, रघुवंशे। ८। ६६।

“जलितविभ्रमबन्धविचक्षणं

सुरभिगन्धपराजितकेशरम्”॥)

पुनश्चागच्छः। किञ्चलः। इति हेमचन्द्रः॥

केशरः, णे स्त्री, (के जले सरतीति। क + ञच्)।
हृलन्तादिति अलुक्समासः)। किञ्चलः। हि-
ङ्गुनि, णे स्त्री। इति रत्नसः॥

केशरवरं, स्त्री, (केशरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिकत्वात्।
यदा, केशरेण किञ्चलकेन वृत्तातीति। क + ञच्)।
कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केशराक्षः, णे, (के जलनिमित्तकः सरः अस्ति तत्र
सो यस्य)। वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरिका, स्त्री, (के जले सरति स्नायतया साधु-
कारितया वा। वृन् अलुक्समासः। तत्तद्व्याप-
कत इत्यम्)। सहदेवीजना। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरिसुतः, णे, (केशरी स्नानमन्त्रातो वानरभेदः
तस्य सुतः पुत्रः)। हनुमान्। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते १।१७७। २७।

“अथ केशरिणः क्षेपे वायुना जगदायुना।

जातः कमलपञ्जलः हनुमान् वाम वानरः”॥)

केशरी, [न्] णे, (केशराः ङटाः सन्त्यस्याः)। केशर +
इनिः)। सिंहः। घोटकः। पुनश्चागच्छः। नागकेशरः।
इति मेदिनी॥ रत्नशिशुः। इति राजनिर्घण्टः॥
वामरविशेषः। स तु हनुमन्मत्पिता।

(यथा, रामायणे। ७। ७०। १८।

“सूर्यदत्तवरः स्वर्गः सुमेरुर्नाम पर्वतः)।

यत्र राज्यं प्रशास्यस्य केशरी नाम वै पिता”॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-अक-
अनित्)। कायति। यथामादन्तत्वेन दिवावौ पाठे-
ऽपीष्टसिद्धौ आदावैकारान्तत्वेन पाठो गद्यवृत्त-
मनिरूपमिति ज्ञापयति। तेन अयथातोरात्मने-

पदानित्यत्वं श्रुत्वा लुकि च व्योर्लोप इति यत्रोपे
अयथातो परे उपसर्गरेषो च इति वक्ष्यमा-
पराशब्दस्य रेफस्य ककारे “एव काकः समूह्यो
यः पलाति स जीवति” इति सिद्धम्। वेदेवृक्षारय-

भेदार्थो आदौ पाठ इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
कैकयी, स्त्री, (जनपदात् छत्विजात् षण् । यदा,
कैकय + स्वार्थे षण् । कैकय + बाहुलकात् न यादे
रियादेशः । तस्यापत्यं स्त्री डीप् ।) कैकयी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कैकयी, स्त्री, (कैकयः कैकयराजः तस्यापत्यं स्त्री
डीप् ।) कैकयी । सा तु कैकयराजकन्या दशरथ-
राजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघौ १२ । २ ।

“तं कर्मभूतमागत्य रामे श्रीर्न्यस्तमिति ।

कैकयीशृङ्गयेवाह पतितकृपा जरा” ॥)

कैश्यं, स्त्री, (किश्वरस्य भावः किश्वरस्येदं किश्वरस्य-
कर्म वा । किश्वर + षण् ।) किश्वरत्वम् । दास-
त्वम् ॥ (यथा, भागवते १ । २ । २२ ।

“तत् तस्य कैश्यमनं भूतान् नो

विश्लापयत्यङ्ग ! यदुपसेनम्” ॥)

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे षण् ङङिः । एषोदरात्
औकारस्य ऐकारत्वम् ।) कुटजवृक्षः । इति
भाष्यप्रकाशः ॥

कैटभः, पुं, खनामख्यातो दैत्यविशेषः ॥ (अयन्त
विष्णोः कर्ममनोदूतयोरसुरयोरन्यतरः । पाद्मकल्पे
जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो
नाभिपद्मादाविर्भूतं अजयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तु-
मुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता
जघनेपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्दान्तोऽसुरः ॥)
यथा,— मार्कण्डेयपुराणम् ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगद्येकार्णवीकृते ।

आत्मीर्यं शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥

तदा दावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ ।

विष्णुकर्ममनोदूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ” ॥

(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२
अध्याये दर्शनीयम् ॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं खनामख्यातमसुरं जितवान् ।
जि + भूते क्तिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इत्य-
मरः ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये
ब्रह्मम् ॥)

कैटभञ्ज, [न्] पुं, (कैटभं खनामख्यातं महासुरं
हन्ति हतवान् वा । हन् + क्तिप् भूते ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स च सर्वशक्तिर्भगवान् स्वरू-
पतो निर्गुणोऽपि कृष्णादिकार्यसम्पादनार्थं
गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तच्च तु यदा जीवादृष्ट-
वशात् यद्यद्गुणोक्तेकात्मिका क्रियाशक्तिरप-
तिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृत्वतया भगवानपि तदा
तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति । परं
देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेरद्वि-
क्तगुणे मनो न ह्यासज्जते ह्यवीकेशत्वात् गुण-
निष्पत्त्यादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च । अत-
एव स कैटभजिन्मधुजिदिद्याद्युपाधिकतयोच्यते
वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्वमेव
गुणपरतन्त्रैरवशत एव । ईश्वरस्य तु भूत्या इव
गुणा यथाधीनाः सन्तः तदाद्यैव क्रिया उत्-
पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणात्तत्त्वाय कृष्णादिकं कैटं ।
कूट + षण् ङङिः एषोदरात् औकारस्य ऐका-
रत्वं । तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या । भा + क्तिप् ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य खनामख्यातस्यासुरभेदस्य
अरिः शत्रुः । पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दम-
यिता । सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः
सत्त्वगुणाध्यानात् तत्त्वात् ॥) विष्णुः । इति
हृणाद्युषः ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदारख्या प्रसिद्धं असुरं प्रति
इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः ।) यदा,
कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृति-
रिति विभुता देवकार्यसाधनानुरोधात् तद्वत्त्वा
भातीति । कूट + षण् ङङौ कौटं एषोदरात्
औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः । ततो डीप्
कैटभी तामसीत्यर्थः ॥ दुर्गा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (मधुकैटभभोतब्रह्मणस्तथा प्रसादिततया
तामस्या विमोहितौ तौ दुर्दान्तावसुरौ विष्णुना
निहतौ । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये
२२ अध्याये ।

“एवं कृता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा ।

विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥

नेत्राग्न्यासिकावाजहृदयेभ्यस्तघोरसः ।

निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽप्यक्तजन्मनः” ॥

इत्युपक्रम्य ।

“समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः ।

पञ्चवर्षं सहस्राणि बाहुप्रहरणोविभुः ॥

तावप्यति बभौक्षतौ महामायाविमोक्षितौ ।

उत्तावन्तौ वरोऽस्मत्तो त्रियतामिति केशवम्” ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुत्र्या ईश्वरी कर्त्री ।
पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री ।)
दुर्गा । यथा ।

“कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुत्री यथा ।

तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

कैटर्थः, पुं, (किट् चासे + भावे घञ् । कैटं चासं
राति ददाति तिल्लादीनामातिशयात् । रा दाने
+ कः । ततः स्वार्थे षण् ।) कटफलः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ४० ॥ गिम्बः । मङ्गलगिम्बः । इति रत्न-
माणा ॥ मदगच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैटर्थ्यः, पुं, (कैटर्थ्य + एषोदरात् उक्ते साधुः ।) कट-
फलः । पूतिकरश्च । कटभीच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैटक, स्त्री, (कैटका इदं “तस्येदम्” । ४ । १ । २० ।
इत्यण्) कैटकीपुष्पम् । यथा । कैटकं तिल्लकटुक-
मिति राजवल्लभः ॥

कैटवं, स्त्री, (कितव + स्वार्थे षण् ।) कपटः । (कित-
वस्य भावः कर्म वा । युवादित्वादण् ।) द्यूतः ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ वैदूर्यमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कितवस्य भावः । कपटता ।
यथा, भागवते १ । १ । २ । “धर्मः प्रोक्षितकैटवी
ऽजपरमो निर्मातराणां सतां वेशं वाक्त्वमज

वस्तु शिवदं चापचयोन्मूलनम्” ॥)

कैदारं, स्त्री, (केदाराणां स्त्रेणाणां समूहः । इति
षण् ।) स्त्रेणसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(केदारे स्त्रेणे प्रयत्नेनामीतं यज्जनं तत्कैदारम् ।

तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—

“कैदारं स्त्रेणमुद्दिष्टं कैदारं तज्जनं स्मृतम् ।

कैदारं वार्यमिच्छन् मधुरं गुणदोषकृतम्” ॥)

कैदारः, पुं, (केदारे स्त्रेणे मयः इत्यण् ।) आशिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कैदारसम्बन्धिनो ये ते
कैदारा इत्यर्थः । यथा, भावप्रकाशे ।

“कैदारा वातपित्तत्रा गुरवः कफमुक्ताः ।

कषाया अल्पवर्ष्का मेध्याश्चैव वणावहाः” ॥)

कैदारकं, स्त्री, (केदाराणां समूहः कैदारस्य इदं वा ।
कैदार + वृण् ।) कैदारसमूहः । स्त्रेणगणः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ११ ॥

कैदारिकं, स्त्री, (केदाराणां समूहः कैदारे भवं
तस्येदं वा । कैदार + टण् ।) कैदारकम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११ ॥

कैदार्यं, स्त्री, (केदाराणां समूहः । कैदार + षण् ।)
स्त्रेणम् । स्त्रेणसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः ।
ठक् ।) न्यायविशेषः । तथा च कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“वेदाङ्गान्सि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जगार्थिनोऽपि पितरो मरौषाद्यास्तथर्वणः ॥

उपाकर्मणि चोत्तर्गे ज्ञानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

विद्यासूत्रगुणान्ति सङ्ख्या क्षत्ररीरिणः ॥

समवायश्च यन्त्रैषां तजान्ते बहवो मनाः ।

गूणं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरवं, स्त्री, (के जले रौति कलनादं करोतीति । क +
अच् कैरवः हंसः तत्पुत्रे कृतीत्यलुक् । तस्य
प्रियमित्यण् ।) कुसुदम् । श्वेतोत्पलम् । इत्यमरः ।

१ । १० । ३७ ॥ (यथा, महाभारते १ । १ । ८६ ।

“पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिव्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।

वृषुर्द्विकैरावाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्” ॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे षण् ।
एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम् ।) शत्रुः ।
कितवः । इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः । ततो
डीप् ।) कुसुदिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कैर-
वाणि सन्धस्यां इति इनि डीप् च । कुसुद-
युक्ता पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् डीप् च ।)
चन्द्रिका । इति मेदिनी ॥ मेधिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाशत्वेन
वा अस्यस्य इति इनिः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
माणा ॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्यन्तमुमिं चरमावस्थां भृत्य-
दशमित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात् । किर +
अट् + अच् । ततः स्वार्थे कन् षण् च ।) स्थावर-
विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्त

कैरातं, स्त्री, (किराते पर्यन्तभूमौ भवं इत्यञ्)
भूमिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शब्दरचनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्यन्तभूमौ भवः । इत्यञ्)
भूमिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः
इत्यर्थे अञ्) वनवान् एवम् । तत्पर्यायः ।
दीर्घः २ छानः ३ । इति हारावली ॥ (किरा-
तस्यो वेश इव वेशो यस्य । अर्थ आद्यन्ततः
स्वार्थे अञ् । किरातवेशधारिणि, नि ।
यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

“इन्द्रार्जुनयोर्युद्धं प्रव्यकैरातसंज्ञितम्” ॥

तथा, मनसाध्याने । “कैरातीं वरदाभयोद्यतकरा
देवीं विनेषां भजे” ॥

कैरातं, स्त्री, (किरं पर्यन्तभूमिं अजति पर्याप्तो-
तीति । अञ् + “कर्मण्यञ्” इत्यञ् । ततः स्वार्थे-
अञ् ।) विडङ्गम् इति वैयकम् ॥

कराणी, स्त्री, (कैराण + क्तिष्ठां गौरादिवात् ङीष्)
विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले कासो जलनं दीप्तिरस्य ।
“हृकदन्तात् सप्तम्याः” । ६ । ३ । ६ । इति
अजकृ कैलासः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभः इत्यञ् ।
यद्वा, कैलीनां समूहः । कैलं । “तस्य समूहः” ।
४ । २ । ३७ । इत्यञ् ङङिञ् । कैलेनास्यतेऽञ् ।
आस् + अधिकादेशे घञ् ।) खनामख्यातपर्यन्तः ।
इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुवेरयोः
स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । “जठरदेवकूटौ
मेरौः पूर्व्याष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ
द्विसहस्रं पृथुतुष्टौ भवतः । एवमपरेण पथम-
पारिषाणौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागा-
यतौ” । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि दृष्टत्सं-
ज्ञितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आन-
योऽस्य) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । इत् + अच् अजकृ समासः ।
ततः स्वार्थे अञ् ।) खनामख्यातवर्गसङ्करजातिः ।
स तु वेष्टागर्भं क्षलियस्यैवसजातः । इति ब्रह्म-
वैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । दासः २ धीवरः ३ ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

“निषादो मार्गवं सृते दाशं गौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राञ्जराय्यावर्त्तनिवासिनः” ॥

अस्य टीकायां कुक्षुकभट्टेन यदुक्तं तदयथा ।

“ब्राह्मणेन शूरायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रज-
तायामायोग्यां मार्गवं दाशापरनामानं गौश्व-
हारजीविनं जनयति । यमार्थावर्त्तदेशवासिनः
कैवर्त्तशब्देन कीर्तयन्ति” ॥

कैवर्त्तमुक्तं, स्त्री, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते
इति कैवर्त्तं ततः स्वार्थे अञ् । कैवर्त्तं च तत्
मुक्तमेति कर्मधारयः ।) कैवर्त्तमुक्तम् । इति
शब्दरचनावली ॥

कैवर्त्त

कैवर्त्तमुक्तं, स्त्री, (कैवर्त्तमुक्त + स्वार्थे कञ् । यद्वा
कैवर्त्तस्य प्रियं मुक्तकम् ।) कैवर्त्तमुक्तम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्या इव । इत्यर्थे कञ्
ततो ऋः ।) मानवे प्रसिद्धो जलाविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुरङ्गा २ कता ३ वल्ली ४ दशावहा
५ रङ्गिणी ६ वल्लरङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या
गुणाः । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । कफ-
कासश्यासमन्दाभिदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैवर्त्तमुक्तं, स्त्री, (कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्राः प्रियं
मुक्तकम् । संज्ञायां “ङापोः” । ६ । ३ । ६३ ।
इति वा ऋः ।) कैवर्त्तमुक्तम् । इत्यमरटीका ॥
कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । इत् + अच् । कैवर्त्ता
जलस्या सा एव इति स्वार्थे अञ् ततो ङीप् ।)
परिपेकम् । इति वैयकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तमुक्तं, स्त्री, (कैवर्त्ता कैवर्त्तपत्राः प्रियं
मुक्तकम् । संज्ञायां “ङापोः” । ६ । ३ । ६३ । इति
विकल्पे ऋसविधेरञ् ऋलानावः ।) मुक्ताप्रभेदः ।
इति भरतः ॥ केसोटमुता इति भाषा । केसुर
इति भीष्मोक्तिः । केसुरिया मुद्रा । इति सारस-
न्दरी ॥ तत्पर्यायः । कुट्टटम् २ दण्डपुरम् ३
वानेयम् ४ परिपेकम् ५ ज्वम् ६ गोपुरम् ७
गोनईम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाश-
पुरम् ९ दाशपुरम् १० दण्डपुरम् ११ दण्डपुरम्
१२ परिपेकम् १३ पारिपेकम् १४ कैवर्त्तमुक्त-
कम् १५ कैवर्त्तमुक्तम् १६ । इति तट्टीका ॥
वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८
शीतपुष्पम् १९ जोगावुष्पकम् २० वन्यम् २१
सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुश्लेष्माहामशूल-
रक्तदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिम-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् ।
पित्तविषयकुष्ठकण्डुविघनाशित्वम् । इदन्तु वितु-
द्रकनाम्नो दृप्तस्य त्वक् मुक्ताकृतिः ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

कैवर्त्तं, स्त्री, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संक्षोपति केशादे-
रतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिकात्
वर्द्धते वा । वल् + अच् ततः स्वार्थे अञ् ।) विड-
ङ्गम् । इति रत्नमाणा ॥ (कैवल्यस्य भावः इति
कैवल्यव्यात् ब्राह्मणादिवात् अञ्) ॥

कैवल्यं, स्त्री, (कैवल्यस्य सर्वोपाधिर्वर्जितस्य भावः
इति । कैवल + अञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
(तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,
“निमित्तमप्रयोजनं प्रकृतीनां
वरजमेदन्तु ततः क्षैतिकवत्” ॥

निमित्तं धर्मादि तत्कृतीनामर्थान्तरपरिज्ञानेन
प्रयोजनं न हि कार्येण कारणं प्रवर्त्तते । वरज-
मेदन्तु ततः क्षैतिकवत् तत्तत्समादनुकीयमानाद्
धर्मात् वरजमावरजकं अधर्मादित्यैव विरो-
धित्वात् भेदः क्षयः कथ्यते तस्मिन् प्रतिबन्धे स्त्री
प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्त्वाच्च प्रभवन्ति । क्षै-
-

कैवल्यं

कवत् । यथा, क्षैतिकः क्षीविकः केदारात् केरा-
रान्तरं जलं निगीघूर्जलप्रतिबन्धकवरजमेदमात्रं
करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वमेव प्रसरत्प्रं
परिणामं यच्छाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित्
प्रयत्नः । एतत् यद्यत् योगादिप्रभावेण अधर्मा-
द्यावरजमेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं
किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्वा वासना न
क्षयं यान्ति तावत् एतैव कैवल्याद्येति ध्येयम् ।
तथा च तत्रैव । ११ ।

“हेतुपक्षाश्रयात्मनैः संय-
हीतत्वादेवामभावे तदभावः” ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य
रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्येण च
हेतुः । कलं शरीरादि कृत्यादि च । आश्रयो
बुद्धिरात्मनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामत-
स्तु हेतुपक्षाश्रयात्मनरनन्तानामपि वासनानां
संयत्तचित्तात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां
दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्मूलत्वाच्च वासनाः
प्ररोहं न यान्ति न वा कार्यमारम्भन्त इति
तासामभावः ॥ अथ भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।
“यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुवतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निं भस्मसात् कुवते तथा” ॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थं भोगाप-
वर्गादिनक्षत्रेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव
सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।
“पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति” ॥

समाप्तभोगापवर्गलक्ष्यपुरुषार्थानां गुणानां यः
प्रतिप्रसवः प्रतिजोमस्य परिणामस्य समाप्तौ वि-
कारानुद्भवक्षयेषु यदि वा चिच्छक्तेरतिसारूप्य-
निवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते ।
इत्थं सर्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदा-
त्मनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च
जडात् वैलक्षण्यमेव निद्रूपतया यदधितिष्ठति
तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव
सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति निवृत्तात्
प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यम-
स्माभिर्वक्तुं तद्विहाय दर्शनान्तरायां नान्या गतिः
तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं दृष्टिसारूप्यपरिहारेण
स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा,
“पुरुषस्य छातृत्वमुक्ता चित्तहारेण सकलव्यव-
हारनिवृत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाद्यमुपदर्शय
कैवल्यनिर्णयय दृष्टमिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिगो-
पाननिधाय शास्त्रान्तोऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य
कैवल्यस्वरूपं निर्णयितम्” ॥ परं जन्मोपधिमन्त्र-
समाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीत्यपि ज्ञानभक्त्यादि
योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पानाम एव
कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृतं महाराज-
भोजाधीश्वरोप्येदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां
मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—
“यदास्यैव कैवल्यं विनोपयैः प्रजायते ।
तमेकमजीशानं चित्तानन्दमयं स्तुमः” ॥

कोकायः

सुखयुज्ज्वेदान्तर्गतोपनिबन्धविशेषः ।

यथा, भुक्तिकोपनिबन्धः । “कठवल्लीतिसिरीयक-
ब्रह्मकैवल्यान्तरेणुपक्रम्य सुखयुज्ज्वेदशतानां
डाभिंशस्तुकागामुपनिबन्धं सहनावविविति
शान्तिः” ॥

केशिकां, स्त्री, (केशानां समूहः । “केशान्नाभ्यां
यन्नावन्तरस्याम्” ॥ १।२।४८ । इति पथे
ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २।६।८६ ॥
कश्चिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः ।
केश + ठक् ।) शब्दप्रारम्भः । इति शब्दरत्नावली
जटाधरः ॥

केशिकी, स्त्री, (केशिक + स्त्रियां स्त्रीम् ।) नाटक-
वृत्तिविशेषः । यथा । “भारती सात्वती कश्चिक्या-
रमण्यौ च वृत्तयः” । इति हेमचन्द्रः ॥

केशोरं, स्त्री, (केशोरस्य भावः । केशोर + ण्यन् ।)
केशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु
दशमवर्षात्तरपद्मदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

केश्यं, स्त्री, (केशानां समूहः । इति ण्यन् ।) केश-
समूहः । इत्यमरः । २।६।८६ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक्
आदाने + चचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५।१७ ।

“कोकानां कवचकलेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना” ॥

वृत्तः । (यथा, रामायणे ५।२६।८ ।

“वने युष्मदभिन्ना मृगो कोकैरिवार्दिता” ॥

म्येही । खर्जुरीवृत्तः । भेजः । इति मेदिनी ।

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकडः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिभि-
त्यर्थः जाति मृगशीति । का + कः । लस्य डत्वम् ।)
विलेशयन्मगविशेषः । तत्पर्यायः । जविनः २
कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुष्पः ५ गोमयः
६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणः । आसानिक-
कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकचक्रवाकः स इव दीव्यति कोड-
तीति । दिव् + ञच् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकनदं, स्त्री, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति
वाक्त्रिकाक्षेण । कोक + नद् + ञन्ताणिच् ततोऽच्
भूतविभक्त्यात् को वा ।) रत्नकुसुदम् । रत्न-
पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १०।५ ।
“मीननलीनाभमपि तन्वि । तव कोकनं धारयति
कोकनदरूपम्” ॥ अस्य पर्याया यथा,—
“रत्नं कोकनदं पद्ममक्षमन्यदलोद्भितम्” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदवृत्तिः, पुं, (कोकनदस्य रत्नोत्पत्तस्य कवि-
दिव कविर्दीर्घस्य ॥) रत्नवर्णः । तदिति त्रि ।
इत्यमरः ॥

कोकनन्धः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवस-
प्रभया संयोगकारितया चन्द्रविव ।) सूर्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कोकायः, पुं, (कोकः खर्जुरीवृत्तश्चन्द्रमागोऽस्य ।)

कोकिला

समष्टिलक्षणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आह्वानि वेगेन गच्छतीति ।
आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्यायः । कर्काः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ कश्चित् पुस्तके काकाह
इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + “सलिलस्यनिमिहमहि-
मयिहगदिपिहिलुहिलुकुकिभूय इत्यच्” । उयां
१।५५ । इति इत्यच् ।) खगामस्यातल्लघ्ववर्णमधु-
रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे २।५२।२ ।

“भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।

असौ सुहृद्विहगः कोकिलस्तात ! कुञ्जति” ॥)

तत्पर्यायः । यमप्रियः २ परभृतः ३ पिक्कः ४ ।

इत्यमरः । २।५।१८ । परपुष्टः ५ कालः ६

वसन्तदूतः ७ ताम्बास्तः ८ गन्धर्वः ९ मधुगायनः

१० वासन्तः ११ कलकयः १२ कामान्धः १३

काकलीरवः १४ कुङ्करवः १५ अन्धपुष्टः १६

मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।

“कोकिलः स्नेहलो ज्ञेयः पित्तसंशमनक्षया” ॥

मूषिककल्पान्तर्गतमुक्क-विष-जातीयविशेषः ।

तद्दृशनजनितलक्षणाणि यथा,—

“यश्चयः कोकिलेनोया व्यरो दाहक दाहकः” ॥

इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)

अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः ।

इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रत्नवर्णं
पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृत्तः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षवृत्तस्य विवृतिर्हेया ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रत्नं पुष्पमस्य ।

“अदृष्टोऽदर्शनात्” । ५।४।३६ । इति ञच् ।)

वृत्तविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालम

खाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । इत्युगन्धा

२ काण्डेऽः ३ इत्युः ४ चुरः ५ । इत्यमरः । २।

४।१०४ ॥ षट्गाली ६ षट्कली ७ मुरकः ८

षट्गालघटी ९ वप्तासिः १० षट्कुला ११ वक्क-

कयटकः १२ इत्युः १३ इत्युः १४ वक्कः १५

षट्कलीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिका १८ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्यायः । वीर-

तरः २ विन्दुरः ३ चुरकः ४ मुक्कपुष्पः ५ । रत्नस्य

तस्य पर्यायः ॥ कृजकः २ अतिच्छन्नः ३ । इति

रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-

वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् ।

मुक्कफपक्वकषिकारित्वम् । सन्तप्रणालम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीदुग्धेन

पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं

गावडे १८३ अध्याये ।

“श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम् ।

त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं गयेत्” ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + कर्त्तृ कन् ।)

कोकिलाक्षवृत्तः । इत्यमरटीकायां खामी ।

(यस्मिन्स्य व्यवहारस्तथा,—

कोजाग

“कोकिलाक्षकनिर्घण्टः प्रीतकल्पाकभोजिना ।

क्षयाभास इव कोषं वातरक्तं नियच्छति” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ +

वस् + अधिकरणे घञ् ।) कोकिलानां आवासः ।)

आम्लवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोक्षः, पुं, (कोकिल इव क्षयावर्ण इत्युः ।)

क्षयोक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोष्ठा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-

जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽयम् ।) आम्न-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कयं, स्त्री, (कोङ्कये भवं कोङ्कयदेशस्यैः कम्प-

कारैर्निर्मितमिति भावः । “तत्र मयः” । ४ ।

२।५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कयः, पुं, देशविशेषः । इति विन्धः । कोकय

इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।

“अथाभ्यङ्गं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।

समुद्रप्रान्तदेशे हि कोङ्कयः परिकीर्तितः” ॥

देशोऽयं कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।

यथा, महाभारते । ६।८।५८ ।

“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” ।।

“कौकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कया मलवा गराः” ॥

क्षत्रिकवचनत्वमपि दृश्यते ।

यथा, स्मृतिसंग्रहे ।

“मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कये ।

वतं चूडां विवाहश्च वर्णयेत् मकरे गुरौ” ॥)

कोङ्कयास्ततः, पुं, (कोङ्कये तदाख्यप्रदेशे भवा । अण्

तस्य लुक् च ।) कोङ्कया रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।)

परसुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच् + ञच् आदिवात् कर्त्तरि णः ।)

जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भं तीव्रस्त्रीरस-

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्ति अस्यां प्रीतिमासी-

निशाया इति लक्षणा देया उत्तिर्धनं समये ।

एषोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्यायः ।

शारदी २ श्रुतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व ४ कौमुदी ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरस्तथानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकाववात् ।

आयाति सेनया साङ्गं क्षत्वा युजं सुदावयम् ॥

तस्मात् तत्र गरीर्माणाः खगेष्टस्य समीपतः ।

शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मखनैः ॥

पुष्पाव्यंजनमूलौघसर्वपप्रकरैस्तथा ।

वेष्मानि भूषितव्यानि गानावर्जैर्विशेषतः ॥

सुखातैरनुजिप्तैश्च गरीर्माणां सन्धानवैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥

स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।

पूज्याश्च समस्तैः यजैस्तथा दारोर्द्धमित्यः ॥

दारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो ह्यवाहनः ।

यवाऽक्षतवृत्तोपेतैस्तथुजैश्च सुतर्पितः ॥

कोटवी

संप्रतिपत्तः पूर्वोक्तः प्रयत्ना पावनेन च ।
 रमः सभास्यः सन्त्यक्तं तथा मन्दीश्वरो मुनिः ।
 गोमहिः सुरभिः पूज्या कामवद्विज्जलाग्रः ।
 उरभ्यवद्विर्वचो गजवद्विर्विनायकः ।
 पूज्यः सान्धेय रेवन्तो यथाविभवविक्रमैः ।
 ततः पूज्यो निजुभोऽपि समावैक्षितकतुल्यैः ।
 सुगन्धिभिर्हतोपेतैः कण्ठरास्त्रैश्च भूरिभिः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोजन्यं मांसवर्जितम् ।
 वज्रिपार्श्वगतैर्नैया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विभ्रा" ॥ १॥
 निजुपराजो यथा,—
 “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेष्वाग्रवत् निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।
 कौमुद्यां पूजयेत्कौमुदीमिन्द्रजैरावतं स्थिरम् ।
 सुगन्धिनिशि सवेश्यासौर्नागरवधरेत् ।
 निशीथे वरदा कण्ठीः को जागर्तीति भाविनी ।
 तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अस्मैः क्रीडां करोति यः ।
 नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
 बन्धून् प्रीत्येतेन स्वयं तद्वृत्तेन भवेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अथ निशाया बन्धुमिरुक्तैः
 क्रीडयित्वा कण्ठीप्रसादात् धनभामवेत् । अस्त-
 क्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रव्यः ॥)
 कोटः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि गण्) । यद्वाकारः ।
 घराणि इति भाषा । स तु कुम्भकाव्यां गर्भं
 अष्टात्मिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त
 पुराणम् ॥
 कोटरं, स्त्री, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त-
 मिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) दृत्त-
 स्थितगङ्गायम् । गाहिर खोकोल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । निजुपराजः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
 निर्गुणः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रा-
 न्तरम् ५ । तयविवरम् ६ । इति णट्टाधरः ॥
 (कोटशब्दात् चतुरङ्गां अमरादित्वात् २ । वां,
 ४ । २ । ५० ॥ दुर्गत्रिहिनदेशादौ, जि ॥)
 कोटरावयं, स्त्री, (कोटरान्वितानां तरुणां वनम् ।
 पूर्वार्धेर्धत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरदृढयुक्तवनम् ।
 इति सुगन्धोपटीकायां दुर्गादासः ॥
 कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीत्याति गच्छतीति ।
 रीगगतौ + क्तिप् ।) नद्या स्त्री । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १० ॥ (कोटं कुटिलसंभावं राजासाधुरा-
 दिकं रीत्याति इति । री + क्तिप् ।) चण्डिका ॥
 इत्यमरटीका ॥
 कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्जन्मतां वाति
 गच्छतीति । कोट + वा गमनार्थेऽथोः “आतो-
 ऽनुपसर्गे का” । ३ । २ । ३ । इति का । ततो गौ-
 रादित्वात् खी ॥) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका ।
 (कोटं दुर्गं कुर्मन्मानमसुरं वाति नाशयतीति ।)

२०१

कोटिः

दुर्गा । इति भरुची ॥
 कोटिः, स्त्री, (कोटते हिङ्गतेऽन्या । कुट् हेदे ।
 “वर्त्मधातुश्च इन्” । उर्गा । ४ । ११० । इति
 इन् । बाङ्गलकात् गुणा ।) अस्त्रादेः कोटः ।
 (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
 “हृतान्यपि श्रेणनखायकोटि
 आसक्तकेशानि चिरेह पेतुः” ॥)
 उत्पन्नः । शतशतसङ्ख्या । कोर इति भाषा ।
 (यदुक्तं अष्टाश्लेषे ।
 “एकं दशं शतश्चैव सङ्ख्यमयुततथा ।
 नक्षत्रं नियुतश्चैव कोटिरभ्युदमेव च” ॥)
 भवुरयम् । इत्यमरमेदिनीकरो ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
 “तस्य सन्त्ये मृतं सर्पं कुडो राजा समावृजत् ।
 समुत्क्षिप्य धनुष्कोष्ठा स चैनं समुपैक्षत्” ॥)
 (देखा । यथा, कुमारः । २ । २६ ।
 “आवर्णितजटामौलिबिलम्बिशशिकोटयः ।
 वनाग्रामपि मूर्ध्निः क्षतज्ज्वारशंसिनः” ॥
 वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्वपक्षः । यथा,
 गादाधरीसंशयहेतुक्तिः ।
 “विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोशुपस्थितिः” ।
 कीर्त्तावत्तुक्तिर्कोशादिज्ञावयवरेखाभेदः । यथा,
 “इष्टाद्वाहोर्ध्वस्यात् तत्स्युद्धिन्वां दिशीतरोनाङ्गः ।
 स्ये चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तः सैः” ॥
 सिद्धान्तशिरोमण्युक्ताराशिकस्य द्वतीयांशः । यथा,
 “विभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्याद-
 युग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयमे पदे यातमेय्यक्तु
 युग्मे भुजबाङ्गहीनं त्रिभं कोटिबद्धा” ॥ कथा-
 निरूपणाथं कथ्यमानज्ञेनावयवरेखाविशेषः ।
 यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “द्विकस्रसम्पातगतस्य शङ्को-
 ष्वायायपूर्वापरसूत्रमध्यम् ।
 दोर्ध्वः प्रभा वर्गवियोगमूलं
 कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्” ॥ * ॥
 “द्विकस्रसम्पातस्य शङ्कोर्भायं यत्र पतति तस्य
 पूर्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दो-
 ष्वाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः” । इति ।
 चन्द्रस्य षट्कोटिप्रतिज्ञायां ज्ञेनावयवविशेषः ।
 यथा, तत्रैव “योऽधो गतो द्दिग्वृत्तः स विधो-
 रदप्रशङ्कान्वितो मम मता खसु सैव कोटिः” ॥
 अपि च अर्कस्य योऽसौ अक्षः शङ्कोः स्य
 ऊर्ध्वशङ्कुना युक्तश्चेत् तर्द्धैव कोटिर्मेतेति । यथा,
 तत्रैव ।
 “यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोः ऊर्ध्वशङ्कुना श्रुतः ।
 सैव कोटिर्मेम मता । अथोपपत्तिः । इष्टाकेन्दो-
 र्यान्धोत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधो-
 भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति ।
 उदयेऽस्ते वा यदि षट्कोटिप्रतिज्ञादारविशङ्कोर-
 मावात् शशिः शङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः
 शङ्कुरा स शङ्कुर्विधोः रवेरधः शङ्कुना युतो यावां-
 स्तावत् तयोर्वर्गस्योः ऊर्ध्वधरमन्तरं सैव कोटि-
 र्विज्ञा । अतो यद्वा पुत्रवेद्यात्मनोऽवस्थानवशेन

कोटिः

शशिनः षट्कोटसुतमवलोकात् । अतः आव-
 स्थानसमसूत्रादूर्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् ।
 भुजकोटिकर्त्तव्यतं व्यक्तं दृष्टेरप्यत आदर्शवत्
 सम्मुखं यथा भवति तथा कल्पम् । किञ्च, उदया-
 स्तसूत्रकल्पितज्ञेनावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
 “सूत्रादिव शङ्कुतकं यमं शं
 यान्यां गतं हि युनिशं कुजोर्ध्वं ।
 अथवा सौम्यां निशि सौम्यमन्वात्
 सद्युक्तियुतं श्रुतं निवृत्तम् ।
 सौम्यायकायाश्रुतं हि यान्यं
 यान्यायकायात् पुनरेव यान्यम् ।
 तदन्तरैक्यं समस्तसंज्ञित-
 मय्यांशजीवां सुवि बाङ्गमाङ्गः ।
 दृष्ट्यां श्रुतिं चाप तथोक्त कोटिं
 पूर्वापरं वर्गवियोगमूलम्” ॥
 “क्षितिजस्याहोरात्रसम्पातयोर्वर्गं सूत्रमुद-
 यास्तसूत्रम् । यद्व्यानात् कर्त्तुं शङ्कुः तस्य
 तनं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । अतः
 क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रसं गतम् ।
 अथस्त उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं
 गतम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽप्योत्तरं
 गतम् यान्यम् । अतस्तेनोपाया बाङ्गमेवेति ।
 बाङ्गान्नशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोर्नन्तरम् । य-
 दाऽस्या शङ्कुतकादुना तदा तयोर्नन्तरं दक्षिणं
 शङ्कुतकं बाङ्गः स्यात् । एवं समस्तप्रवेशादुपरि
 दक्षिणगोले तु अया यान्या शङ्कुतकं च यान्यं
 तयोर्वर्गो ज्ञेते बाङ्गः स्यात् रविसमसूत्रयो-
 रन्तरांशानां ज्या बाङ्गः । तत्र या दृष्ट्या स
 कर्त्तुः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः” ॥
 एका । इत्यमरः । पिङ्गि प्राक् इति भाषा ।
 कोटिकः, पुं, (कोट्या बद्धसङ्ख्या कार्याति प्रका-
 शते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकोटः । इति
 णटाधरः ॥
 कोटिजित्, पुं, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारयन्ते
 कोटिपरिमितं इयं वा जितवान् । कोटि
 + जि + क्तिप् तुगागमञ्च ।) कालिदासः । इति
 त्रिकायशेषः ॥ (मेधावदः । इति शब्दार्थचिन्ता-
 मणिः ॥)
 कोटिप्राचः, पुं, (कोटिरयमाशः प्राचं यथाकारमस्य ।
 यद्वा, कोटिरयं प्राचे जलाशेऽस्य जलशेय्या-
 दिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 केरोष्ठाक इति भाषा ॥
 कोटिरः, पुं, (कोटिं अस्त्रं राति ददातीति । रा
 + कः ।) इन्द्रः । नकुजः । शङ्कगोपककोटः । इति
 मेदिनी ॥
 कोटिवर्ष, स्त्री, (कोटिवर्षकानि अस्त्राणि उप-
 स्थितान् शङ्कुं प्रति वर्षयन् । कोटि +
 वृष् + क्तिप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभरयमागैर्वर्षति मधु ।
 कोटि + वृष् + क्तिप् ।) क्षियां टाप् ।) एका ।
 इत्यमरः । पिङ्गि प्राक् इति भाषा ॥

कोट्टवी

(अस्याः पर्यायाः यथा ।

“सृक्काटक् ब्राह्मणी देवी मन्त्रभाषा कता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लघोपिकेत्यपि” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गद्यान्ताः सृक्काटव्ये ज्ञेयाः ॥)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अप्येष इति नाशयति
पूर्वोक्तरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) कोट-
भङ्गसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मद्र इति ख्यात

इति केचित् । तत्पर्यायः । सेयुभेदनः २ । इत्य-

मरः । २ । ६ । १२ । सेयुभः २ कोटीशः ४ । इति

रत्नकोषः ॥ सेयुभेदो ५ । पूर्वदण्डः ६ कोटभङ्गा-

र्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोटभः

८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमा-

दित्वात् शः । कोटियुक्ते, चि ॥ वासुकीवंशीय-

नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।

“कोटिशो मानसः पूर्यः शक्तः पातो ह कोमकः” ॥)

कोटिशः, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे चक्षस् ।)

कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।

(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“गाः कोटिशः स्पष्टयता घटोभ्रो” ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां

४ । १९७ । इतीन् ततो वा डीष् ।) खड्गादेर-

यमागः । इत्यमरटीका ॥ एकाशाकम् । इति

शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-

संयष्टटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । जयद्रथवधप्रसङ्गि । ८७ । ३० ।

“प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हङ्गारैः साधु वाहितैः ।

कशापाश्चाभिघातैश्च वाभिभक्त्याभिरेव च” ॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति ।

कोटी + ईर + शिच् अच् ।) जटा । इति

चिकायशेषः ॥ (यथा, आनन्दलघुव्याम् । ३० ।

“किरीटं वैरक्षं परिहर पुरः कैटभभिदः

कठोरे कोटीरे खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्” ॥)

किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यानि वाद्यायस्त्राणि

विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच । कोटी + वृप् +

अप् ।) वाद्यपुरम् । इति चिकायशेषः ॥ (इदानीं

देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षन्ति माधुर्यादि-

खादम् । वृष् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति

शब्दरत्नावली । पिङ्गि प्राक् इति भाषा ॥

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोकादीनां कोटीसंख्यां श्रयति

पूर्वयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिशः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टः, स्त्री, (कुट्टते विपक्षोऽस्मिन् अच वा ।

कुट्ट + अधिक्करणे घञ् । निपातनात् गुणः ।)

दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केला गङ्गा इत्यादि

भाषा ॥

कोट्टः, पुं, (कुट्टन्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट केदे + घञ् ।

निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-

संयष्टे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति चिकायशेषः । नद्या

कोणः

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नमस्तुक्तेष्वी नारी ।

“या त्ववासा सुक्तकेष्वी कोट्टवी नमिका च सा” ॥

इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं केदनं सपुत्रस्येति

यावत् वाति क्षिणसि निवारयतीत्यर्थः । यथा,

कोट्टे कुट्टने संयामे सप्ततस्य रक्षार्थं वाति

गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनस्योः + कः

गौरादित्वात् ङीष् ॥) नद्या स्त्रीरूपिणीदुर्गा ।

“तन्माता कोट्टवी नाम नद्या सुक्तशिरोरक्षा ।

पुरोऽवतस्ये ज्ञायास्य पुत्रप्राणरिरक्षया” ॥

इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥

(गङ्गीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किम्वस्याः

लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाख-

ज्ज्यायुक्ते १८२ अध्याये २२-२३ ।

“व्याधिमाने चक्रे तु ज्ञायोगाप्रतिमौजसा ।

कुमाररक्षणायाय विभ्रती सुतनुं तदा ॥

दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठतश्च कोट्टवी ॥

लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।

चित्राकनकशक्तित्वा सा च नद्या स्थितान्तरे” ॥)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्ट्याः पुरम् ।) वाद्यपुरम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः । एषोदरात्

साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः कृच्छति प्राप्नोति ।

कोट्ट + कट + “कर्मण्यण्” । इति अण् ।) नागरः ।

कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-

पुरम् । इति लिङ्गादिसंयष्टटीकायां भरतः ॥

कोठः, पुं, (कुटि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।)

चक्राकारकुठरोगः । तत्पर्यायः । मण्डलकम् २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५४ । दुष्कर्मा ३ त्वग्दोषः ४

चर्मदुष्प्रका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं

यथाह माधवकरः ।

“असम्यग्भवमनो दीर्गपिप्पसोश्चाग्निर्यहैः ।

मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” ॥

अन्यथा । “वरटीदण्डिकाशः कण्डमान् लोहितो-

ऽश्वकफपित्तात् । क्षाणिकोत्पादविनाशः कोठ

इति निगद्यते तज्ज्ञैः” ॥ इति रक्षितः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिंसंयष्टे

शीतपित्तोदङ्काद्यधिकारे ।

“अभिमश्रुमवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिणा ।

शीतपित्तोदङ्कोठात् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥

उदङ्कोक्तां क्षियाद्यापि कोठरोगे समासतः ।

सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षयम्” ॥)

कोठरः, पुं, (कुण्ठते क्लियतेऽसौ । कुठ + अरप्र-

त्ययः ।) अङ्गोदरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोठोद इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।

कोठरपुष्प + ङीष् ।) वृद्धदारकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो

ज्ञातव्याः ॥)

कोणः, पुं, (कुण्ठति वादयत्यनेन कुण्ठति वादयतीति

वा । कुण्ठ शब्दे + कण्ठो घञ् । कर्त्तरि + अच्

वा ।) वीणादिवादनम् । मेरीप्रभृति यन्त्रवाणाद-

कोट्टवः

वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे

२ । ७१ । २६ ।

“मेरीप्रदङ्गवीणायां कोणसंघटितः पुनः” ॥)

अस्त्रादेरयमागः । तत्पर्यायः । पाणिः २ अङ्गिः

३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा,

कादम्बर्याम् । “कनका कोटिरभिह्वयमानः” ॥)

वाद्यप्रभेदः । अस्त्रादेरेकदेशः । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १६ । १३ ।

“खट्वस्त्याङ्गने तेन क्षत्वारः क्षायूरिताः ।

कुम्भाश्चतुर्वर्गं कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि” ॥)

कण्डूः । इति मेदिनी । मङ्गलघटः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अङ्गिः । इति विश्वः ॥ इयोर्दिशोर्मध्य-

भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं

विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा,

तन्त्रसारे ।

“विन्दुचिकोणवसुकोणदशारधुम्भम्” ॥)

कोणकुण्डः, पुं, (कोणे मल्लकैकदेशभागे कुण्ठति

विचरतीति । कुण् + अच् ।) उत्कुण्डः । इति

हेमचन्द्रः । उत्कुण्ड इति भाषा । (मत्कुण्डम् ।

कारपोका इति भाषा । खड्गश्च इति हिन्दी-

भाषा ॥)

कोणः, चि, (कुण् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ ।

१९७ । इति इन् बाङ्गलकात् गुणः ।) कुण्डिः ।

इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥

कोयः, पुं, (कुण्ठते प्रीतिवं गन्धते अनेन । कुण्

प्रीति + कण्ठो घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो

इति भाषा । (कुण्ठति गुदं क्षिणोति । कुण्

कर्त्तरि अच् । गुण्ठयकारकभगन्दर रोग-

विशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“मूत्रेण मांसलुब्धेन यदक्षिग्रस्यमग्नेन सङ्घाभ्यव-

हृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं

असम्यग्गतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः

कोय उपजायते” ॥ भावे घञ् । गणनम् । यथा,

तत्रैव ।

“तस्मिन् क्षते पूयधिरावकीर्णमांसकोषे

भूमाविव जलवित्तायां क्षमयो जायते” ॥)

क्षटिते मथिते च चि । इति मेदिनीकर-

हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्डं, स्त्री, (कु शब्दे + विच् । कौः शब्दायमानो

दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥

(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।

“विस्कर्णचक्रकोदण्डो रथेन चासयज्ञघान्” ॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते

अस्य । अर्ध आदित्वादच् ।) अः । जनपदविशेषः ।

इति मेदिनी ॥

कोट्टवः, पुं, (कु + विच् । कौः सन् द्रवतीति । कु +

अच् । द्रवः । कौ द्रव इति कर्मधारयः । केन

वायुना द्रवति वा एषोदरात् पूर्वस्य कोकारा-

देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कोदद्वयः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥

कुट्टवः ३ । इति तट्टीका । कुट्टावा ४ मदनदाकः

५ कोट्टवः ६ कोदद्वयः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

कोमलः

(यथा भूतो)। “अथर्ववेदो कोमलः” ॥ अपि च।
 “कोमलः कोरदूषः स्यादुद्वातो वनकोमलः।
 कोमलो वातलो याही हिमः पित्तकफापहः।
 उद्वातलु भवेदुद्वातो याही वातकरो भृशम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
 तिक्तत्वम्। वृषिणां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्त-
 हरत्वम्। रुक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य
 तु गुणत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ परमप्राहि-
 त्वम्। वातकत्वम्। इति राजवल्लभः ॥
 कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप् + भावे घञ्)।
 कोपः। इत्यमरः। १। ७। २६।
 (यथा, विश्वपुराणे १। ११। १३।
 “यस्य कोपहेतुस्ते कथं त्वां नाभिगन्धति” ॥)
 कोपकर्म, स्त्री, (उपकम्यते आरभ्यते यत् तत्
 उपकर्म कृष्टादिकम्। उप + कम् + कर्मणि
 घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपकर्म कृष्टिः)। ब्रह्मणः
 कृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कोपेन
 कम्यते इति। यद्वा, कोपस्य कमः उद्योगोऽस्य)।
 कोपयुक्ते, नि।
 कोपनः, नि, (कुप् + युच्)। कोपविशेषः। इति
 जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १। २६। १६।
 “आसीद्विभावसुर्गाम मर्हति कोपनो भृशम्” ॥
 पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
 यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
 “शरभः शनमन्त्रेण कुपनः कोपनः कथः” ॥
 को, कुप् + शिच् भावे क्युट्। दोषविकारकारक-
 व्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महा-
 भारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
 “स्वदोषकोपनादोगं लभते मरणान्तिकम्।
 अपि वोद्वन्धादीनि परीतानि व्यवस्यति” ॥)
 कोपनका, पुं, (कोपनः कोपशील इव कार्यति
 प्रकाशते। कै + कः)। कोरकनामगन्धद्रव्यम्।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप् + ताच्छीत्ये युच् +
 टाप्)। कोपवती। तत्पर्यायः। भामिनी २।
 इत्यमरः। १। ६। ४। चण्डी ३। इति जटा-
 धरः। भीमा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारः। ३। ८।
 “कयासि कामिन् सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयावधूतः।
 तस्याः कश्चिद्वामि वृद्धानुतापं
 प्रवाणश्रव्याशरणं शरीरम्” ॥)
 कोपनता, स्त्री, (कोपहेतुर्गता)। कर्णकोटालता।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कोपो, [न्] नि, “अवश्यं कुप्यति इति आवश्यक-
 निनिः)। कोपनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥
 (यथा, मार्कण्डेये २८। २६।
 “सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपिता।
 यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्” ॥)
 लज्जपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कोमलं, स्त्री, (कोलति शब्दायते वाधादियोगेन कोतो-
 वेगेन वा। कु शब्दे दृषादित्वात् कलच् तस्य सुट्

कोरदू

च। बाहुलकात् गुणः)। जलम्। इति मेदिनी ॥
 कोमलः, चि, (कसु कान्तौ + बाहुलकात् कलच्
 अत उत्वं गुणश्च) ॥ अकठिनः। नरम इति भाषा।
 तत्पर्यायः। सुकुमारः २। मृदुलः ३। मृदुः ४।
 इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटा-
 धरः ॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रघुः। ६। ३५।
 “अतिसुखममरस्त्रगतीतयः
 कुसुमकोमलदन्तवचो वभुः।
 उपवनान्तलताः पवनार्हतैः
 किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः” ॥)
 कोमलकं, स्त्री, (कोमल + संज्ञायां कन्)। मृणालम्।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वार्थे कन्। जलम्) ॥
 कोमला, स्त्री, (कोमल + स्त्रियां टाप्)। क्षीरिका।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वयमुप्रासघटककृतिभेदः।
 क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥
 कोमासिका, स्त्री, (कु ईवत् उमा अतसीदृष्टः स
 इव आस्ते। आस् + गुण् + टाप् अत इत्वम्।
 कोः कादेशः)। आलिका। इति हारावली ॥
 फलेर आलि इति भाषा ॥
 कोयटिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्त्य एधोदरात् अत
 उत्वे गुणत्वे च साधुः)। जलकुक्षमपत्नी। इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ (यथा, मनौ। ५। १३।
 “प्रतुदान् जालपादांश्च कोयटिनश्च विष्किरान्” ॥)
 कोयटिकः, पुं, (कोयटि + संज्ञायां कन्)। पत्ति-
 भेदः। कौंडामप्ती इति भाषा। इत्यमरः। २।
 ५। ३५ ॥
 कोरकः, पुं, (कुल संस्थाने + कर्त्तरि गुण्। कस्य
 रत्वम्)। कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६ ॥
 (“कलिका कोरकः प्रमान्” इत्यमरवाक्यं प्रायिका-
 भिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः “कोरकं कुद्वलेऽपि-
 स्यात् कल्लोलकमृणालयोरिति” “कोरकोऽस्त्री
 कुद्वले स्यादिति” च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्) ॥
 कोरकः, पुं स्त्री, (कुन् + गुण्। कस्य रः)। मुकुलम्।
 (यथा, माघे। ७। २६।
 “मन्दवनिर्गहं रजोवधूयः
 समुपहरन् विचकार कोरकाणि” ॥)
 कल्लोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी ॥ चार-
 नामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥
 कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्यास्थां गच्छतीति
 कुर + अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्)। सुशैला। इत्य-
 मरः। २। ४। १२५ ॥ (अस्याः पर्यायाः यथा,
 “सुशोपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी दाविङ्गीगुटिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) ॥
 पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष् + शिच्
 “कर्मण्यम्” ॥ ३। २। १। इत्यम्। कस्य रत्वम्) ॥
 कोरदूषः। इत्यमरः। २। ६। १६ ॥ (यथा, महा-
 भारते। ३। १६०। १८—१९।
 “ईवृशो भविता लोको युगान्ते पथ्युपस्थिते।
 वस्त्राणां प्रवरा शाखी धान्यानां कोरदूषकः।
 भार्याभिजाश्च पुत्रवा भविष्यन्ति युगद्ये” ॥

कोलः

अस्य गुणा यथा,—
 “स कोरदूषः प्रहामाकः कषायमधुरो वायुः।
 वातकः कफपित्तघ्नः शीतसंघाहि शीतलः” ॥
 इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेष्वोक्तम् ॥
 कोलं, स्त्री, (कुल अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः
 फलमित्यम् तस्य लुक् “लुक्तद्धितलुकि” ॥ १। २।
 ४६। इति ङीष् लुक्)। वदरीफलम्। तत्पर्यायः।
 कुवणम् २। फेनिजम् ३। सौवीरम् ४। वदरम् ५। घोण्टा
 ६। इत्यमरः। १। ४। ३६ ॥ पिप्पिलम् ७। सादु-
 फलम् ८। वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली ॥
 कोकिलम् १०। इति जटाधरः ॥ अपि च।
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्त्तव्यैर्योकोलमित्यपि।
 फेनिजं कुवणं घोण्टा सौवीरं वदरश्च तत् ॥
 अनामिया कुहा कोकिलविधमो भयकण्टकः” ॥
 अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
 “पञ्चमानं समधुरं सौवीरं वदरं मधुत् ॥
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुह्यं शुक्लम् ॥
 दृढं पित्तदाहकक्षययन्निवारकम् ॥
 सौवीरास्तु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
 कोलान्तु वदरं दाहि यन्मृग्याश्च वातघ्नत् ॥
 कफपित्तकरं चापि गुह्यं सारकमीरितम् ॥
 कर्कण्डूः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरिभिः।
 अस्मिन् स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
 खिग्धं गुह्यं च तिक्तं वातपित्तापहं सुतम् ॥
 शुष्कं मेघप्रिणत् सर्वं लघु दृष्ट्याऽस्माकनितम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ वदरादिहयं प्रहामाकोली।
 वदरीसदृशा घोण्टा प्रहामाकोलिः। यदुक्तम्।
 “वदरीसदृशाकारो दृष्टः सुस्मरणी भवेत् ॥
 अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते” ॥
 इति सभृतिः ॥
 “इलिकोनिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
 प्रहामाकोलिः कर्कण्डूः” इति। रत्नकोषः ॥ केचित्तु
 कोलादित्रयं वदरीफलं सौवीरादित्रयं प्रहामा-
 कोलादित्याहुः ॥ स्त्रामी तु “कर्कण्डूवदरी कोलि-
 घोण्टा कुवणफेनिकौ। सौवीरं वदरं कोलम्” ॥
 इति पठति। तत्राद्यास्तयो दृष्टार्थाः अन्ये प्रकार्या
 घोण्टा तु भयस्युपगतिं याचते। “सौवीरं वदरं
 कोलं वदरीणां फलं मतम्” ॥ इति कोवान्तरम्।
 इति भरतः ॥ * ॥ अस्य गुणः। अक्षत्वम्। वायु-
 कफनाशित्वम् ॥ पित्तस्यास्य गुणः। वायुपित्त-
 नाशित्वम्। खिग्धत्वम्। समधुरत्वम्। सारकत्वम् ॥
 शुष्कस्यास्य गुणः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधि-
 त्वम् ॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। अमलद्वयानाशित्वम्
 खिग्धत्वम्। लघुत्वम् ॥ अस्य मज्जगुणः। मधुर-
 त्वम्। पित्तच्छर्दिद्वयानाशित्वम्। इति राज-
 वल्लभः ॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यक-
 परिभाषा ॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
 “शाखौ द्वौ द्रव्यौ विद्यात् कोलं वदरमेव च” ॥)
 मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अथम्। इति
 वैद्यकम् ॥
 कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्तैव शत्रुं प्रति-
 धावतीति। कुल + अच्)। शूकरः। (कोलति अवते

कोलव

जने इति। प्रवः। इत्यमरः। १। १०। ११॥ मेका
माङ् इत्यादि भाषा। अङ्गपालिः। शनिः। चिन्मः।
चिता इति भाषा। (कोलन्ति आनिक्कन्थक्कन्थक्क
कुल + अङ्गिकारणे हलन्तेति चम्।) कोळम्।
इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली।
अस्त्रभेदः। इति धरणी। वर्गसङ्ख्यातिविशेषः।
(यथा, हरिवंशे। ३२। १२३।
“पाण्डवश्च केरलश्चैव कोलकोलश्च पार्थिवः।
तेषां जनपदाः स्त्रीताः पाण्डवास्त्रोताः सकेरलाः”)।
स तु सेटात् तीव्रकन्थायां जातः। इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम्। ब्रह्मभारिखेजातिविशेषः।
स च पूर्वं क्षत्रिय आसीत् समरराजेनासौ
वेद्यामादावभिकारी कृतः। यतश्चिरं हरि-
वंशेः १४ अध्याये प्रकृतम्।
(अयन्तु कोलाः यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुश्मन्स्य
पौत्रेण्यतमः। इदानीं पार्थिवः अस्त्रभजाति-
विशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे क्षत्र्य वसतिः।
इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः
आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते)।
कोलक, स्त्री, (कोल् + संज्ञायां कन्। कुल् + क्त्वादि-
त्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। कौलका
इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २। ६।
३६॥
कोलका, पुं, (कुल् + कर्त्तरि शक्त्वादिवात्
वुन् वा।) अङ्गोष्ठदन्तः। इति राजनिर्घण्टः।
बज्जवारदन्तः। इति जटाधरः।
कोलकन्दः, पुं, (कोल् इव कन्दोऽस्य।) मन्दाकन्द-
विशेषः। तत्पर्यायः। क्षमिन्नः २ पञ्जलः ३ वस्त्र-
पञ्जलः ४ पुटाक्षुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। क्षमिदोषनाशित्वम्।
वाग्निविच्छेदशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः।
कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल् इव कर्कटिका।) मधु-
खर्जुरिका। इति राजनिर्घण्टः।
कोलदर्क, स्त्री, (कोल् वदरीकलं तद्वदकलस्य।)
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १३०॥
(नखीशब्दोऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः)।
कोलभाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य भाशिका
भाशिकी। नङ् + क्तुल् टाप् अत इत्वम्।)
वस्त्रिणीदन्तः। इति हारावली।
कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छो-
ऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली।
कोलमूलं, स्त्री, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूल-
मस्य। यथा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य।)
पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः।
कोलम्बकः, पुं, (कुल् + भाङ्गलकात् अन्वच्। ततः
संज्ञायां कन्।) वीणायाः कायः। इत्यमरः। १।
७। ७। स तु तन्वीदृष्टादिसमुदायः शरीरम्।
अनावुदण्डकुम्भसमुदायस्तन्वीहीन इत्यन्वे।
इति भरतः।
कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो धराङ् तल्लोमवत् वल्ली।
धराङ्गलोममुख्यशृङ्गावन्वात् तच्चात्वम्।) गज-

कोली

पिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ६७॥ चक्षम्। इति
राजनिर्घण्टः। (अस्याः पर्याया यथा,—
“विकायाः फलं प्राञ्चैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा”।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)।
कोलशिखी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा
शिखिरस्याः। ततो वा ङीष्।) कताविशेषः।
आलकुसी इति भाषा। तत्पर्यायः। कृतफला २
खट्वा ३ शूकरपादिका ४ काकायडोका ५ दधि-
पुष्पा ६ काकाखट्वा ७ पर्यङ्गपादिका ८। अस्या
गुणाः। वायुनाशित्वम्। गुक्त्वम्। उष्णत्वम्।
कफपित्तकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।
(तत्पर्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
“कोलशिखी क्षण्यफला तथा पर्यङ्गपादिका।
कोलशिखी समीरघ्नी गुरुक्ष्मा कफघातहृत्।
शुक्राभिसादकद्रव्या रुचिकृत् वज्रविद्रुगु”।)
कोला, स्त्री, (कुल् + अन्तादित्वात् णः ततटाप्।)
कोलिदन्तः। इति शब्दरत्नावली। पिप्पली।
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली चपला शौक्यी वैदेही मागधी कया।
क्षण्योपकुल्या मगधी कोला स्यात्पिक्कतगुणा”।)
चक्षम्। इति मेदिनी। (अस्याः पर्याया यथा,—
“जयं तेजोवती कोला माकुली च विकोवया”।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)।
कोलाक्षः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली।
तत्र पुरं कान्यकुब्जम्।
कोलाक्षलः, पुं, (कोल् यस्मीभूतायक्षशब्दविशेषः तं
आक्षलति आनिक्षतीति। हल् विनेत्यने + अच्।)
वज्रविधदूरगायक्षल्लणिः। तत्पर्यायः। कलकलः
२। इत्यमरः। १। ६। २५॥ कालकीलः ३।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। ३।
३१। ४१।
“ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाक्षलो मङ्गान्।
मङ्गान् राजसनादस्तु पुनस्तथैवो मङ्गान्”।)
कोलिः पुं स्त्री, (कुल् + “सर्वधातुश्च इन्”। उणां
४। ११७। इतीन्।) दन्तविशेषः। कुलगाक् इति
भाषा। तत्पर्यायः। कर्कस्य २ वदरी ३। इत्य-
मरः। २। ४। ३६॥ कर्कस्य ४ वदरः ५ कोली
६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः।
कोलः ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी। (यथा,
गायके १६४ अध्याये।
“जातोपचं कोलिपचं तथाचैव मनःशिला।
यन्निखैव कृता वर्त्तिवदरामौ महेन्दरः।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्या विचारया”।)
कोली, स्त्री, (कोलति धीमत्वेन जायते वज्रेते वा।
कुल् + अच् + गौरादित्वात् ङीष्। यथा, कोलि
+ वा ङीष्।) कोलिदन्तः इत्यमरटीकायां
भरतः। (अस्याः पर्याया यथा,—
“पुंसि स्त्रियान्तु कर्कस्यवदरी कोलिमत्यपि।
येनिजं कुपलं घोटो सौवीरं वदरं मङ्गत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका”।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)।

कोशः

न्ययोधादिगणे यवहारोऽस्य यथा,—
“कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्”।
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।
कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली।
इति रत्नमाला।
कोविदः, त्रि, (कुष् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति
जानातीति। विच् + “इगुपधेति”। ३। १। ११५।
इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥
(यथा, भागवते। १। १२। २६।
“इति राज उपादिष्य विप्रा जातककोविदाः।
तन्मोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः क्षत्रान् यज्ञान्”।)
कोविदारः, पुं, (कुं सुवं विद्वद्याति विदारयति भूमिं
विदार्योद्भवतीत्यर्थः। दृ + “कर्मच्छब्द”। २।
२। १। इति अण्। ततः एषोदरात् साधुः।)
रत्नाक्षनदन्तः। तत्पर्यायः। चमरिहः २ कुक्षलः
३ युगपचकः ४। इत्यमरः। ३। ४। २२॥
काक्षगारः ५ कक्षकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः
८ कान्तारः ९ यमकच्छदः १० काक्षनालः ११
ताम्बपुष्पः १२ कुदारः १३ रत्नाक्षनः १४। इति
जटाधरः। विदलः १५। इति शब्दरत्नावली।
अपि च।
“काक्षनालः काक्षनको गच्छारिः शोणपुष्पकः”।
अथ कक्षगारभेदः।
“कोविदारश्चमरिहः कुहाको युगपचकः।
कुक्षलो ताम्बपुष्पाश्चान्तकः खल्लकेशरी।
काक्षनालो हिमो याही तुवरः क्षेपिपित्तनुत्।
क्षमिकुष्ठगुदभ्रगच्छमानाव्यापपचः”।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु सूत्रम्।
रुद्रं संघादि पित्ताखप्रदरक्षयकासनुत्”।
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्।
संघाहित्वम्। ब्रह्मरोपहतत्वम्। दीपनत्वम्।
कफघातमूत्रक्षणाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।
तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्।
रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वम्। इति राजवल्लभः।
(यथा, प्राकशाखे।
“कोविदारकलिकातिकोमला
तन्निखिद्रितितैलप्राचिता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुजितातिशोभदा”।
पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्ति-
कथने यतद्विद्वदतिर्यया। १२४। ७०-७१।
“कोऽप्ययं दासदित्याङ्गरजानन्तो यतो जनाः।
कोविदार इति ख्यातकृतः स सुमहातमः।
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः।
स ह्यसौ ज्ञायते दिव्यो यस्मैतत् कुसुमोत्तमम्”।)
कोशः, पुं, (कुशते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे +
घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम्।
इति शब्दरत्नावली। कुशते आकृष्यते आय-
स्थानेभ्यः कोशः। कुश ग निष्कर्षे घञ् कोषो
मूर्द्धन्यान्तः ताण्ड्यान्त इत्यन्वे। इति भरतः।
ज्ञातज्ञतं हेमकण्ठम्। तत्पर्यायः। हिरण्यम्
२। इत्यमरः। २। ६। ६१॥ ज्ञातज्ञतं हेम-

कोशात्

कथं च मितं प्रत्येकं कोशादिद्वयम् ।
कृतमाकर्तितं अकृतमाकर्तोऽयं पूर्वो घटिता-
टितमिति खानी । कृतमाकर्तोऽयं अकृतं
पूर्वादिकथमाकर्तोऽयमिति केचित् । (आवरण-
विशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३४ ।

“अथ कृतमाकर्तद्वयं मग्नम्

स चक्रमाः सर्वविचारकोशः” ।

मुकुलम् । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

“तिरश्चकार भ्रमराभिजीनयोः

सुजातयोः यज्ञकोशयोः अयम्” ॥

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वत्पञ्चादिभि-
रात्मनामाकर्तयति । कोश + कृ + क्तम् । इत्युः ।
इति शब्दरत्नावली । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ।
(कोशं करोति स्वसुखानाकाङ्क्षतन्मभिरात्मना-
माकर्तयतीति । कौटिल्ये । गुटियोका इति
भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।

“कोशकार इवात्मनः कर्मसाक्षात् सुजाति” ॥

कोशकर्म, स्त्री, (कोशे कर्मवीजं यस्य ।) कल्लोलकम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १९० । (कल्लोलकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञेयम् ।)

कोशकला, स्त्री, (कोशे कर्म यस्याः ।) महाकोशा-
तकी । अथवा । इति राजनिर्घण्टः ।

कोशकः, पुं स्त्री, (कुश + “उवादिवात्” उवा । १ ।
१०८ । कः । नाङ्गकत्वात् गुणः ।) अयोध्यानगरी ।
इति शब्दरत्नावली । उवादिर्कोशकः । मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।

“कोशको नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्” ॥

कोशजातजा, स्त्री, (कोशजस्य कोशजन्तपतेरात्मजा
दुहिता ।) कौशल्या । सा तु श्रीराममाता वश-
रघुराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ।

कोशलिकः, स्त्री, (कुशलाय कर्मणे हितजनककार्य-
सिद्धार्थमिति भावः दीयते यत् । कुशल + ठक्
निपातनात् पूर्वस्य चोकारत्वम् ।) उत्तमः । इति
हेमचन्द्रः । कुश इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ।
कोशाङ्गः, स्त्री, (कोश इव अङ्गमस्य ।) इत्युः । इति
हारावली । चोकाङ्गा इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् ।

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतस्ति गच्छति
सातत्येन प्राप्नोतीति । अत + कृन् ।) कः । इति
विश्वमेदिनी । (कोशं वेदात्मकमाकर्तयति प्राप्नो-
तीति वाक्ये । यजुर्वेदीयशाखाविशेषः । कठवल्ली
उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति । अत + कृन् ।
ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङोक् ।) पटोली ।
चोकाङ्गा । इति मेदिनी । कलशाकविशेषः ।
भिक्षा इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतविक्षा २
जातिनी ३ कृतवेधना ४ चोकाङ्गा ५ सुतिक्ता ६
वधुष्ठाकी ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्णशब्दा ९ ।
अस्या गुणाः । शिष्टिरत्वम् । कटुत्वम् । कषा-
यत्वम् । पित्तवातकफनाशित्वम् । मलाग्धानविशो-
धकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । मूर्द्धन्यमध्योऽप्य-

२०५

कोशः

यम् । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।
अथ नेमुधा ।

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिचोवा महापला ।
धामार्गो घोषकश्च हस्तिपर्यन्तं स स्रुतः ।
महाकोशातकी किञ्चा सरा पित्तानिनापहा” ॥
अथ तोरह ।

“धामार्गो पीतपुष्पो जातिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चिति तथोक्ता राजिमन्फला ।
राजकोशातकी शीता मधुरा कषावातका ।
पित्तघ्नी दीपनी आसज्वरकासहामिप्रयुता” ॥
इति भावप्रकाशः । (अस्या गुणा यथा,—
“कोशातकी पलं सादु मधुरं वातपित्तनुत् ।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शूलं प्रदिशते” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
वाङ्मयम् । वयिम् । वाङ्वाभिः । इति विश्वः ।
कोशाभः, पुं, (कोशे + आभ इव फलमस्य ।) फल-
वृत्तविशेषः । कोशाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
हमिष्ठः २ सुकेशकः ३ । इति भावप्रकाशः ।
वनशब्दः ४ वनाभः ५ जन्तुपादपः ६ कुशाभः ७
रक्षाभः ८ लाक्षावृत्तः ९ सुरक्तकः १० । अस्य
गुणः । कुष्ठशोथान्पित्तप्रणयकपापहत्वम् । तत्-
फलगुणाः । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अक्षत्वम् ।
उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तदत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । कर्मातिप्रदत्वम् । विदाहित्वम् । विशोफ-
कारित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणः । मधुरत्वम् ।
अक्षत्वम् । पट्टादियुक्तस्य तस्य गुणः । दीपनत्वम् ।
वधियुक्तजनकारित्वम् । तत्तैलस्य गुणाः । सार-
कत्वम् । क्षमिकुष्ठप्रणापहत्वम् । अक्षमधुरत्वम् ।
वत्यत्वम् । पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“कारुणं वा सार्धं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैर्न श्रियुकोशाभयोर्वा” ॥)

कोशला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः
अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात् इजच् ।) मुद्र-
पर्वी । इति राजनिर्घण्टः ।

कोशी, स्त्री, (कुश + सङ्गेषु + अच् गौरादित्वात्
ङीष् ।) उपानत् । कुता मोगा इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पद्मग्री २ पादविरजाः ३ पादरथी ४ ।
इति हारावली । मुद्रा । इति हेमचन्द्रः । धा-
न्यादिर मुंया इति भाषा ।

कोषः, पुं स्त्री, (कुशन्ते आकाशन्ते यज्ञपुण्योत्पादक-
मधुमधुपरगादयो यस्मिन् । कुप् य निष्कर्षे +
घञ्कार्त्तरि षेति अधिकरणे घञ् ।) कुष्ठकः ।
कुंङि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाम इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १३-१५ ।
“कस्यार्थं विपुलः खड्गो गच्छे कोषे समर्पितः ।
हेमस्रवरनाट्यो नैवधो भारसाधनः ॥
कस्य पाङ्गुले कोषे शायको हेमविग्रहः ।
प्रभाकरूपसम्पन्नः पीत आकाशवर्त्तिनः ॥
कस्य हेममये कोषे सुवसे पाङ्कजमे ।

कोषः

निक्षिप्तोऽयं गुहः पीतः श्रेष्ठः परमनिर्घणः” ॥
अर्थसमूहः । (यथा, रघौ । ५ । १ ।

“तमध्वरे विन्धमिति क्षितीशं
निःश्रेयविश्राणितकोषजातम्” ॥)

दिव्यम् । (यथा, राजतरङ्गिण्या । ५ । ३३५ ।
“ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्षे मेघवर्मणि ।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं तस्यैव नृपदामरी” ॥)
अक्षम् । कृताकृतं हेमव्यम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ६९ । अस्य विवरणं ताजस्थाने द्रष्टव्यम् ।
पात्रम् । जातीकोषः । जावजल इति भाषा ।
(जातीपत्री । जयिनी-अर्थे व्यवहारो । यथा,
गर्भविज्ञानमहिरसे ।

“रसं ताणं तथा कौहं प्रत्येकं कर्ममाणकम् ।
कर्मद्वयनपात्राभं कर्पूरं वज्रताम्रकम् ॥
जातीकणं तथा कोषं गोक्षुरश्च शतावरीम् ।
बलातिवलयोर्मुक्तं प्रत्येकं तोलकं युजम् ॥
वारिणा वटिका कार्या द्विगुणा फलमानतः ।
सन्निपातं निहन्त्यानु श्रीकाक्षैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहश्च प्रवरं कृत्तिकासमम्” ॥
इति वैद्यकमैत्रेयधन्वन्तरिरयमे श्रीरोगाधि-
कारे ॥ शब्दादिसंयहः । इति मेदिनी । (यथा,
अमरकोषः ॥) भाङ्गागारम् । पानपात्रवचकः ।
योनिः । शिन्वा । इति हेमचन्द्रः । वनसादिफल-
स्यान्तः । इति धरणी । शब्दान्तरसंयोगे गोक-
वाचकः । यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि । इत्य-
मरटीकायां खानी । धनसंहतिः । इति जटाधरः ।
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
“कोषो वनस्यापहृतं तज्जापि सपुटे ततः” ॥)

तत्संख्यगुणाः ।

“कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ।
अथ हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥
धर्महेतोः सुखाद्यां भव्यानां भरकाय च ।
आपदर्थश्च संरक्षः कोषः कोषवता सदा ॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
नाशनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥
अधर्मात्त धनं कुर्वीत धनं नृक्षते परैः ।
अयं पापस्य पात्रं स्वात् सिंहो हस्तिवन्नादिव ॥
तादात्मिको मूणहरः कदर्थस्त्रिविधोऽङ्गकः ।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो न विव्यज्जनाश्रया ॥
स तादात्मिक आख्यातः कस्यापि तस्य नावतिः ।
यः पित्राद्यर्चितं विचमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥
स मूणहर आख्यातस्तदुपकोऽपि आशुभः ।
स कदर्थस्तु भव्यात्तपीकुरैरर्पयत्ययि ॥
तद्धनं राजदायादस्तत्परायां निधिर्भवेत् ।
भिक्षा च राजकोषस्य लोकलोकेन वर्द्धते ॥
अङ्गनश्च धनश्चैव लोकलोकेन वीर्यते ।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवत्तता ।
राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे क्षत्रीयकाः ॥
तेभ्यः क्षत्रियतत्त्वार्था अर्थेभ्यः सर्वसम्पदः ।
शरीरकर्मणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥
तथा वक्त्रे कर्मणः कार्यजात् भूगुणक्षयः ।

कोषपा

एकस्यां गुणहीनयां क्षमिमन्यत्र कारयेत्” ॥
 इति युक्तिकथनः ॥३॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तानु-
 सारान्नेदेन शरीरचयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राण-
 मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
 पञ्च कोषवदाश्चर्यादात्मनः कोषतथोच्यन्ते ।
 यथा, पञ्चदशां ॥ १-११ ॥
 “गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
 कोषं प्रथमं ततः कोषपञ्चकं प्रविविधते ॥
 देहादभ्यन्तरे प्राणः प्राणादभ्यन्तरे मनः ।
 ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
 पिच्छुक्ताङ्गनाडीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
 देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्कोष्ठं तदभावतः ॥
 पूर्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
 भाविजन्मन्यसत्कर्म न भुङ्गीतेह सञ्चितम् ॥
 पूर्वो देहे बन्धं यच्छ्रद्धायां यः प्रवर्त्तकः ।
 वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्त्तनात् ॥
 अहन्तां मनसां देहे मृदादौ च करोति यः ।
 कामाद्यवस्थायां भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
 जीनां सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानुयायगा ।
 जिज्ञासोपेतधीनात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥
 कर्तृत्वकरात्मायां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
 विज्ञानमनसी अन्तर्बहिर्ज्ञेते परस्परम् ॥
 काचिदन्तर्मुखा हृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
 प्रच्छन्नभोगे भोगशक्तौ निद्रारूपेण कीयते ॥
 आदाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
 विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदास्थितः ॥
 ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुम् ।
 माभूदात्मत्वमन्यन्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)
 कोषकः, ण, (कोष एव । कोष + क्तार्थं कन् ।)
 अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कोषकारः, ण, (कोषं करोति सपत्रत्वगादिभिरा-
 त्मानं क्वादयति । कोष + क्त + “कर्मण्यण्” । ३ ।
 २।१ । इति अण् । इत्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इच्छुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः ।
 गुह्यत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहृत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेद्यं स्वमुखनिःसृत-
 कालावृत्तनुभिः करोतीति । क्त + अण् ।)
 कीटविशेषः । गुटिपिका इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । तत्त्वकीटः २ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ३२६ । २६ ।
 “अर्णं परियक्षेणेह दोषवान् हि परियहः ।
 कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते सपरियहात्” ॥
 कोषं अथा सङ्गशब्दसंयोजनरूपयस्यविशेषं
 करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तानव्यमध्यो-
 ऽप्ययम् ॥
 कोषचक्षुः, ण, (कोषः खण्डकोष इव चक्षुरस्य ।)
 सारसपक्षी । इति शब्दभाषा ॥
 कोषपानं, स्त्री, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्र-
 तिचयजनस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्र-
 तिचयजनपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
 अथ कोषविधिः । नारदः ।
 “पञ्चाङ्ग कोषवासस्य ज्ञातस्यार्जपटस्य च ।

कोषपा

संस्तुचकायसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
 इच्छतः अद्विधानस्य देवनाम्नास्तन्निधौ ।
 मद्यपस्त्रीयसनिनां किशोतानान्तथैव च ॥
 कोषः प्राचीनं दातव्यो ये च नास्तिककृतयः ।
 महापराधे निर्द्धर्मे कृतघ्ने स्त्रीवकुलिते ॥
 नास्तिकब्राह्मदासेषु कोषपानं विवर्त्तयेत् ।
 तमाहुयाभिप्रासन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
 आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रवृत्तिप्रथम् ।
 ऊर्द्धे यस्य हि सप्ताहद्वैकतन्तु महद्भवेत् ॥
 नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
 संस्तुचक आस्तिक इति मितान्तरा ॥ महाप-
 राधी महापातकी । निर्द्धर्मे वर्णाश्रमरहितः ।
 कुलितः प्रतिभोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डला-
 भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि ।
 महद्भाष्यम् । तस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् ।
 तदाह कात्यायनः ।
 “अथ देवविस्मयादे हि सप्ताहन्तु दापयेत् ।
 अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
 तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
 रोगोऽभिर्जातिमरणान्तरं दाप्यो दमश्च सः ॥
 क्वरातिसारविस्फोटगुणस्थिपरिपीडनम् ।
 नेत्ररक्तं गलरोगश्च तद्योनादः प्रजायते ॥
 शिरोरोगभजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
 गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
 हि सप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभि-
 योगेऽप्येतानेति प्रकृत्य चतुर्दशकादङ्ग इति याज्ञ-
 वल्क्याभिधानात् । मितान्तरायेवम् । यत्तु
 “त्रिरात्रात्सप्ताहान्तराद्वादशाहात् हि सप्तकात् ।
 वैकृतं यस्य दृश्येत प्रापकृतं स उदाहृतः” ॥
 इति पितृमहोक्तं तन्महाभियोगात् कृतक-
 व्यादलोचनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि
 पञ्चत्रयव्यवस्थापनीयमिति मितान्तरा । तथा ।
 “भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
 समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
 दुर्गायाः पाययेत्तौ गान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यन्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ॥
 दुर्गायाः स्नापयेत्कूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
 अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
 अत्र, स्वस्वापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
 पाय्यो विकारे चायुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा” ॥
 इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवज्ञानो-
 दकमिति विषयभेदः । रक्षाकरोऽप्येवम् । मण्डलं
 योमेति व्यवहारदीपिका । तस्यां विष्णुः । उद्यान्
 देवान् समन्वज्य तत्त्वानोदकप्रवृत्तिप्रयं पिबेत् ।
 इदं मया न कृतमिति व्याहृत्स्वेवतामुख इति ।
 एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिष्ठा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
 प्राङ्निवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्मावाह-
 नादिसर्वदेवतापूजां हवनास्तां निर्वर्त्य दक्षिणां
 दत्त्वा समन्वजं प्रतिष्ठापयन् शोध्य शिरसि नि-
 धाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्त्वानोदकमानीय ।
 “तु तोय त्वं प्राणिनां प्राणः कष्टेराशक्तु निर्मितम् ।
 शुद्धे च कारणं प्रोक्तं इत्याद्यां देहिनाम्पथा ।

कोषपा

अतस्त्वं दर्शयतामानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
 इत्याश्वासमिमन्ना गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं
 सोपवासं ज्ञातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॥
 सत्वेन मामभिरक्षस्व वरुणोत्पनेन शोध्यं पठिते-
 नाभिमन्त्रितं प्रवृत्तिप्रयं अर्णं पाययेत् । ततो
 यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति
 तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति
 द्रव्यतत्त्वम् ॥
 कोषफलं, स्त्री, (कोषे फलमस्य ।) कक्षोलम् । तच्च
 कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः सारसन्दरी च ॥
 कोषफलः, ण, (कोषे फलमस्य ।) घोषकृता ।
 इति जटाधरः ॥
 कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।)
 पीतघोषा । इति रत्नमाणा ॥ तानव्यमध्यापीयम् ॥
 (घोषकशब्देऽस्या विवरणं श्रेयम् ॥)
 कोषला, स्त्री, (कुश + कृषादित्वात् कणप्रत्ययः बाङ्-
 लकाद् गुणः एषोदराद् वकारादेशः) अथोष्ठा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था-
 राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४६ ।
 “मच्छोकमघमनसः कोषलानगरे जनाः ।
 तिष्ठन्ति तानयोऽष्टाद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥
 परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन ।
 तत्रायोऽध्यायकृद्देशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा,
 रघुवंशे । ६ । १ ।
 “पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
 समधिगम्य समाधिनित्यजः ।
 दधरघः प्रशशास महारथो
 यमवतामवताश्च धुरि स्थितः” ॥
 प्राच्यकोषलान्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभि-
 जनो वा व्यज्ज वज्रवृत्तस्य लुक् । तद्देशवासिनि ।
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
 “स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
 कोषलाधिपतिश्चैव तथा वेदवाक्ताधिपम् ।
 कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् लपान्” ॥)
 कोषलजिह्वः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य जिह्वः) ।
 कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य जिह्व-
 रिति विग्रहे अर्थसङ्गयजिह्वः ॥)
 कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठ-
 तीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततश्चाप-
 अत इत्यम् ।) कुरिका । इति जटाधरः ॥
 कोषातकः, ण, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति ।
 कोष + अत + क्तुन् ।) केशः । इति जटाधरः ॥
 (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् ।
 वेदकठशाखाविशेषः ॥)
 कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष्) ।
 घोषालता । अस्याः फलगुणः । कफार्शोनाशि-
 त्वम् ॥ पक्षफणगुणः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् ॥
 इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव कश्चित् राजपूष्पा
 कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
 “धामार्जवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेष्टना ।
 राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमन्त्रिका ॥

कोष्ठः

राजकोषातकी श्रीता मधुरा कफवातका ।
पित्तग्री दीपनी स्वास्वरकासकामिप्रगुत् ॥
अस्या अक्षरारो यच्च तद्वया,—

“कोषातकीनां खरसेन नखं
मुग्धालु वा पिप्लिसंयुतेन ।
तिलेन वारिष्ठमेव कुर्वा-
दधोपकुल्ये सह माक्षिकेय” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिचंद्रये गणगण्डासधिकारे ॥
व्योत्किंका । भिक्षा इति भाषा । व्योत्खावती
रात्रिः । इत्यमरभरतौ । तान्त्रिकमध्यापीयम् ।
कोषातं, स्त्री, (कोषे स्वास्वरकामिव) यन्निशेषः ।
केचोष्ठा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवातना-
शित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवडताकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (कचित् ऐलिफ्रोऽपि वृष्यते ।
यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषातः कुष्ठशोथान्निशेषकफापहः ।
तत्फलं दाहि वातघ्नमक्षोष्णं गुणं पित्तलम् ।
पक्वान् दीपनं चक्षुः लघुणां कफवातहृत्” ॥)
तान्त्रिकमध्यापीयम् ॥

कोषो, स्त्री, (कुष्ठ + अच् । गौरादित्वात् ङीष्) ।
पादुका । इति शब्दरत्नावली । मुक्ता । इति
तान्त्रिकान्ते हेमचन्द्रः । शस्ये र मुक्ता इति भाषा ।
कोषी, [न] पुं, (कोषोऽस्यस्य इति इति) । आम्-
हन् । इति शब्दभाषा ।

कोष्ठः, पुं, (कुष्ठ ग निष्कर्षे + “उभिकुविगतिभ्यस्थन्” ।
उयां । २ । ४ । इति यन् ।) कुष्ठलः । (यथा,
महाभारते । २ । ५ । ६८ ।

“कचित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्त्वं भर्तृरनुष्ठितः” ॥)
मृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“सा वानरेन्द्रवल्गुविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोभलमीविटङ्गा ॥)
कुष्ठिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।

“स्थानान्धमाभिपक्षानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदयकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनश्च्यते महाश्रोतः शरीरमध्यं महा-
निक्षमामपकाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्ने सरोग-
मार्गं आच्यन्तरः” ॥ “वीर्यस्ययुगलाशौ विप्र-
ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये । कोष्ठाङ्गानि
यथा,—

“सप्तधाधाराः रक्तस्यास्य कामात् परे ।
कषामपित्तपक्षानां वायोर्भूचस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्षाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्धेषु हृदयं शोमफुल्लमम्” ॥
इति च वामटे शरीरस्थाने ३ अध्याये । पञ्चदश
कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयश्च शोम च
यक्षश्च जीह्वा च वृक्कौ च वक्षश्च पुरीषाधार-
श्चाभाशयश्चेति पक्षाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च
क्षुद्राणश्च स्त्र्याणश्च वपावहनश्चेति” । इति च
चरके शरीरस्थाने ७ अध्याये ।
उपरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।

कोष्ठिकाः

“पतिं भार्योपतिष्ठेत् ध्यायेत् कोष्ठगतं च तम्” ॥
गानेशपरिस्थितमधिपूरयन्तम् । यथा, तत्रैव ।
४ । २३ । १४ ।
“संपोष्य पायुं पाणिष्ठी वायुसुखारयन् शनैः ।
गान्धां कोष्ठेऽवस्थाप्य हृदुरःकण्ठशोषिणि” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपातं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपयं पञ्चद्वारं त्रिकोष्ठकम्” ॥
अथ टीका पूर्णौ त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ।
तन्मोक्षमन्त्रदीक्षाप्रकारयोः अक्षयवृद्धिचक्रवत्तु-
पार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ।) आसीये
त्रि । इति मेदिनी ।

कोष्ठां, स्त्री, (कु इष्टत् ङात् । कोः कादेशः) ।
ईषद्वयम् । तत्पर्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् २
कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८४ ।

“सुखं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेधेनावभृथादपि ।
प्रक्षेपेणाभिवर्जन्ती वत्साकोकप्रवर्तिना” ॥)

कोष्ठलः, पुं, (कोष्ठयति विस्त्रायतीति । कुष्ठल
विस्त्रापने + बाङलकात् कलच् । एषोदरात्
गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ।

(अस्य गुणा यथा,—
“निदोषो मेघवृष्यश्च कोष्ठलो वदनप्रियः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ
एथियां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पृष्टे
एषोदरात् श्रोत्रं) वाद्यभेदः । नाचशास्त्रप्रवक्ता
मुनिविशेषः । इति मेदिनी । (अयमेव सर्पसन्ने
सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“कोष्ठलो देवशर्मा च मौडुल्यः समसौरभः” ॥)

कौष्ठयं, स्त्री, (कुस्तिं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्यम् ।
तस्मात् भवमित्यङ् । अनुतापः ।) स्वार्थे ञच् ।
अनुत्पत्तिकरणम् । इति मेदिनी ।

कौकुटिकाः, पुं, (कुक्कुटवद्भेगे विहरति । यथा,
कुक्कुटौ मायां कापद्यादिकं वा पादविच्छेपस्थानं
पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति” ।
४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्बिकः । अदूरे-
रितेक्ष्यः । कीटादिबधभीत्या संयतचक्षुः पाद-
निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ । अदूर-
दर्शनशीलः । इति सारसन्दरी ।

कौकुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वर्ज्यस्फुल्लिङ्गस्यायं
इति इन् कौकुटिः । कौकुटिरिव कन्दलः कपालो
यस्य । अस्याभिस्फुलिङ्गवत् चक्षुश्चात्वात् भोगादौ
च स्फुलिङ्गवत् चाक्षिण्यात्वात्तथात्वम् ।) सर्प-
विशेषः । वोङ्गास्य इति भाषा । तत्पर्यायः ।
माहृष्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ङक् ।)
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

कौष्ठः, पुं, (कोष्ठ + स्वार्थे ञच् ।) देशविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । कोकश्च इति ख्यातः ॥

कौष्ठिकः, पुं, (कौष्ठश्च + स्वार्थे ञच् । ततः एषोदरा-
दित्वात् इकारः) । कौष्ठ्यदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ।

कौटुम्बिकः

कौचः, पुं, (कुच एव स्वार्थे ञच् । एषोदरात् रकोपः) ।
कौचपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुनपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च
ञच्” । ४ । १ । ६८ । इति ञच् ।) कुञ्जस्य
पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यश्च ञच्” । ४ । १ । ६८ । इति ञच् । ततः स्त्रियां
ङीष् ।) मास्यणी । इति नटाधरः । कुञ्जस्य स्त्राप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ञच्” । ४ । १ ।
६८ । इति ञच् । ततः स्वार्थे ञच् प्रत्ययः) । कुञ्जस्य
पुनपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
३ । ५३ । इत्यङ् ।) कुटजवृक्षः । इति भाष-
प्रकाशः । (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ।
कूटे मायायां भवः ञच् । कपटसाक्षी । कूष्ठा
वशीकृतमायायां भव इत्यङ् । स्वाधीनतन्त्रः ।
इति व्युत्पत्तिकथ्योऽर्थः) ॥

कौटकिः, वि, (कूटमेव इति स्वार्थे ञच् । कूटकं
मांसं पण्यमस्य इति ठक्) । मांसिकः । मांस-
विज्ञेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कूटमेव कौटं स्वार्थे ञच् । तच्च जायते
इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्ङः) । कुटजवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (अस्य गुणादयः
कुटजशब्दे ज्ञेयाः) ॥

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तस्याचेति
कर्मधारयः । “यामकौटाभ्याश्च तत्सा” । ५ । ४
६५ । इति टक् ।) स्वकर्मजीवी स्वयच्छिद्यो-
ऽनधीनतन्त्रा । इत्यमरः । २ । १० । ६ । स्वाधीन
कुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुल-
धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गगादिर्द्यञ् ।)
वात्सायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे ञच् ।
तावृक्षः साक्षी । मिथ्यासाक्षी इति मितान्वरा ॥

कौटिकः, वि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ।
“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांस-
विज्ञेता । कषाह इति भाषा । तत्पर्यायः । वैत-
सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याघ्रानां गतिविशेषः
कर्मरानिर्मितकोष्ठास्त्रविशेषश्च । तथा चरति
मृगान् अङ्गारान् वा । “अङ्गं कुटिलिकायाः” ।
४ । ४ । १८ । इत्यङ् ।) व्याधः । कौटिकारः । इति
केचित् ॥

कौटिल्यं, स्त्री, (कुटिलस्य भावः इति ञच् ।
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।) कुटिलता ।
यथा । “कौटिल्यं कश्चिन्मये करचरयाधरतलेषु
रागसे । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयो-
र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकाः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रवृत्तः आत्मा
आसक्तोऽन्वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्ब-
विशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे श्लोकप्रसङ्गः । इति

कौदाजी

सुगन्धोद्यमतम् । (यथा, श्रीमद्भागवते ॥ ११॥ ८॥)

“मदे मदेऽभ्यन्तरवर्तिनाहितः

कौटुम्बिकः कुक्षति वै जगत्” ॥)

कौटुम्बिकः, जि, (कुक्षयस्य वायः । “तस्य वायः” ॥ ५।

१। ४५। इति ठक् ।) कुक्षयपरिमितवीजवपन-

योग्योद्यमतम् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुक्षयस्थितानां प्रसीरं प्रसीरं वा तं

मध्यस्थितं प्रीतिमयम् । इत्यम् ।) राक्षसः । इत्य-

मरः । १। १। ६२॥ (यथा, महाभारते ॥ १।

१०१। १४।)

“न कौटुम्बिकः इति वा न च देवाङ्गनयनः” ॥

वासुकिप्रोद्भवः संप्रविशेयः । यथा, महाभा-

रते ॥ १। ५०। ५।

“पितृकः कौटुम्बिकः कालवेगः प्रकाशनः ।

हिरण्यवाहः शरणाः कालकः कालदण्डकः ।

एते वासुकिना भागाः प्रविष्टा हववाहने” ॥)

कौटुम्बिकः, पुं, (कौटुम्बिकस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।)

भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुक्षिणस्य खनामस्यातमुनिविशेषस्य

गोपापत्यं इति । गर्गादित्वात् यच् ।) कुक्षिण-

मुनिपुत्रः । तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकः, स्त्री, (कुतुक + प्रधादित्वात् स्तार्थे अच् ।)

कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अच् वा ।)

कुतुहलम् । इत्यमरः । १। ७। ११॥ (यथा,

राजतरङ्गिणी । ५। १६४।)

“चक्रतुः कौतुकोद्गीर्वा लभां चिन्तयितुमिव ॥

अभिजातः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

“प्रशमयान्तं नृपं तस्या कणाकौतुकयोर्दृष्टि ।

अभूदन्त्योन्मत्तमर्हो रचयन्त्यां गतागतम्” ॥)

उत्सवः । (यथा, भागवते । ४। ३। १३।)

“कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं

निग्रह्य देहः सुरवर्यः नेकते” ॥)

नर्कः । हर्षः । (यथा, भागवते । १। १०। २५।)

“इवञ्च भूर्भगवतां न्यासितोद्यमरा सती ।

श्रीमद्भिरात्पदभ्यासैः सर्वतः क्षतकौतुका” ॥)

परस्परवातामनकुलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा,

कुमारे । ७। २।)

“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-

र्महे महे अयपुत्रनीवर्गम्” ॥)

गीतादिभोगः । इति मेदिनी । गीतादिः । भोग-

काणः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतुहलः, स्त्री, (कुतुहलस्य भावः कर्कशं वा युवादि-

त्वात् अच् । यथा, कुतुहलमेव इति प्रधाद्यच् ।)

कुतुहलम् । अपूर्णवस्तुदृष्ट्याद्यतिशयः । इत्य-

मरः । १। ८। ३१॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८। १।

“भवद्भिदिमास्यातं यथाप्रश्नमनुकमात् ।

महत् कौतुहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति” ॥)

कौदाजीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदराः ।

तेन आचरतीति ईकन् रक्तयो रैक्यात् रक्त्य अत्वम् ।)

कुदाजीकः ततः स्तार्थे अच् ।) वज्रसङ्गराति-

विशेषः । स तु रजश्वां तीक्ष्णान्तः ।

कौमारं

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कौटुम्बिकः, स्त्री, (कौटुम्बं तत् निमित्तमस्य इति

ठक् ।) सौवर्णकवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौटुम्बिकः, चि, (कुक्षितं यथा तथा इवति इति ।

एषोदरात् सिद्धे कौटुम्बं कुक्षितधान्यभेदः तस्य

भवनं उत्पत्तिस्थानं । “धान्यानां भवने कौटुम्बं खन्” ।

५। ११। इति खन् ।) कौटुम्बिकान्योद्भवयोग्योद्यमतम् ।

इत्यमरः । २। ६। ८। कौटुम्बं खन् इति भाषा ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुत्ताख्येण प्राप्तेन युज्यते । कुत्ताः

प्राप्तः प्रहरणमस्येति वा । ठक् ।) प्राप्तिः ।

प्राप्ताख्यधारी योद्धा । इत्यमरः । २। ८। ७०॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । “तत्तमवः” ॥

४। ३। ५३। इति अच् । ततो ङीष् ।) रेणुका-

नामगन्धर्व्यम् । इत्यमरः । २। ४। १२०॥

(अस्याः पर्यायाः यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।

भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री कृता कौन्ती हरेणुका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

पर्यायान्तरञ्च यथा,—

“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी चैमगन्दिनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्वास्या रेणुका-

शब्दे बोद्धव्याः ।)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ठक् ।) कुन्तीपुत्रः ।

स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । २। ३।

“मा कौन्तेयं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते” ॥)

अर्जुनश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, स्त्री, (कूपे भवं कूपस्थेवं वा इत्यच् ।) कूपोद-

कम् । अस्य गुणाः यथा,—

“कौपं पयो यदि क्षाद त्रिदोषं हिमं कषु ।

तत्क्षारं कषवातं दीपनं पित्तकृत् परम्” ॥

इति भावप्रकाशः । (सञ्ज्ञतोक्ता गुणा यथा,—

“सक्षारं पित्तं कौपं क्षेद्यं दीपनं कषु” ॥

कौपसलिलसेवने कालनिर्हणः । यथा, तन्त्रैव ।

“वसन्ते कौपं प्राचवगं वा योऽप्येवम्” ॥)

कौपीनं, स्त्री, (कूपपतनमर्हतीति । “प्राणीनकौपीने

अष्टका कार्ययोः” । ५। २। २०। इति साधुः ।)

पापम् । तत्साधनत्वात् तद्दृश्यात्वात् एवञ्च-

कूपमपि । तत्सम्बन्धात् तदाह्लादनमपि । इति सि-

द्धान्तकौमुदी ॥ अकार्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥

कीरम् । इति मेदिनी । सत्तु मेखणाञ्जपरिधेय-

वस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कक्षा २ कक्षाटिका ३ कक्षा ४ घटी ५ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७। १३। २।

“विभ्रयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाह्लादनं परम्” ॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति एषोदरादित्वात्

मस्य पत्यम् ।) कौमोदकी । इति मरतो द्विरूप-

कोपणम् ॥

कौमारं, स्त्री, (कुमारस्य कर्म भावो वा । वयोवचन-

त्वात् ।) कुमारावस्था ।

(“जातः कुं एषिर्वी प्रकृष्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।

इति प्रमाणातो विद्धि कौमारं प्राग्भाष्यतः” ॥

कौमुदी

इत्युक्तावधिके “कौमारं यच्चभावधि” । इत्यन्ते

वयोवस्थाभेदे । सा तु अभावधियप्यवर्णयन्ता ।

इत्यर्थः ॥) तन्ममते बोद्धव्यवर्णयन्ता । (यथा,

भगवद्गीतायाम् । २। १३।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरक्षत न मुह्यति” ॥

पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अच् कृत्विभेदः ।

यथा, “कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादि

सर्गनामानि” । इति श्रीधरः । तथा च भाग-

वते । १। ३। ६।

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाकृतः ।

चत्वारं दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमख्यितम्” ॥)

तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाणा ॥ अपूर्णपतिं

कुमारीं पतिवपन्नः “कौमारापूर्ववचने” ॥

२। १३। इति द्वितीयांतादुपयमनकर्तव्यं प्रत्य-

येन साधुः । अपूर्णपतिकुमारीपतिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्तिकेय-

शक्तिः । इति शब्दमाणा ॥ यथा,—

“कौमारी शक्तिरुक्ता च मयूरवरवाहना ।

धोऽमभ्याययौ दैवतान्तिका गृहकपिजी” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८२। १६।

(अपूर्णपतिः कुमारी पतिमुपपन्नः । “कौमारा-

पूर्ववचने” । ४। २। १३। इति स्तार्थे अच्

प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्णभावात्कुमार-

पत्नी । यथा, भट्टौ । ७। ६०।

“उपलम्भाग्रामपश्यन्तः कौमारीं पतताम्बर” ॥

प्रथमवर्णया बाजिका । कौमारी अन्वया । यथा,

भागवते । ३। २। २८।

“कौमारीं दर्शयच्छेष्टां प्रेक्षणीयो ब्रजौकसाम्” ॥)

वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ एषिण्यां मोदन्ते जना यस्मिन् ।

मुद + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्तिकमासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।

“एतैरन्यैश्च रामेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मांसं तस्यै स्वर्गमाप्नुयुः ॥

कौमुदन्तु विशेषेण शुकपत्रं गराधिपः ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते” ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संघायां कन् ततो

ङङः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्द-

माणा ॥ (स्तार्थे कन् ङङः टाप् च । ज्योत्स्ना ।

चि, चतुरर्थां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकः ।

कुमुदाख्यपर्वतसमिद्धदेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् “तत्स्येदं” ।

४। ३। १२०। इत्यच् ततो ङीष् ।) ज्योत्स्ना ।

इत्यमरः । १। ३। १६। (यथा, कुमारे । ४। ३३।

“अस्मिन् सद्यः यतिः कौमुदी ।

सद्यः मेवेन तद्विष्णुजीयते ।

प्रमदाः पतिवर्म्मा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि” ॥)

उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १३

पर्वणि ।

कौरव्यः

“अकाकौमुदीस्यैव चक्रतुः साव्यकालिकीम्” ।
 कौमुदस्य कार्तिकमासस्य इयं “तस्येदम्” । ४ ।
 १ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
 “कुशब्देन मही चेवा सुद हर्षे ततो इयम् ।
 धातुर्भैर्यस्यैव तेन सा कौमुदी स्मृता” ॥
 कार्तिकोत्सवः । स तु कार्तिकीपूर्णिमायां कार्तिक्यः
 इति त्रिकायशेषः । कार्तिकीपूर्णिमा ।
 आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेणागरां निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये” ।
 दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकाका-
 न्तमङ्गिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
 “कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता” ।
 कुमुदायैव कौमुदी । सदी वा सालुक इति भाषा ॥
 कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः
 प्राशस्त्यमत्र समये ।) कौजागरपूर्णिमा । इति
 त्रिकायशेषः ।
 कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।
 कौमुदीदण्डः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः
 दीपशिखाया दण्ड इवाधारः ।) दीपदण्डः ।
 इति जारावली । दीपगाढा पितृसुज इत्यादि
 भाषा ॥
 कौमोदकी, स्त्री, (कोः एयिष्याः पालकत्वात् मो-
 दकः । कुमोदको विष्णुः । तस्यैव इत्यण् ततो
 ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । १०० ।
 (यथा, भागवते । ८ । ४ । १८ ।
 “जीवत्सं कौल्लभं भालां गदां कौमोदकीं मम” ॥)
 कौमोदो, स्त्री, (कुं एय्यो मोदयति गन्दयतीति ।
 कुमोदः विष्णुः तस्यैव इति अण् ततो ङीप् ।)
 विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ।
 कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं
 इति कच्छादित्वाङ् वा । कुरराजसन्ततिः ।
 इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ३ । ३५३ । १६ ।
 “तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
 अनेकमिव सन्नासाभ्यगिरे तत्र कौरवाः” ॥
 कुवसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
 “क्षेत्रं क्षालप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः” ॥
 स्त्रियां ङीप् कौरवी कुवसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा,
 महाभारते । १ । ११०१ । १५ ।
 “द्रुपदः कौरवान् वृद्धा प्राधावत समन्ततः ।
 शरजालेन मृता मोहयन् कौरवीं चमूम्” ॥)
 कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” । ४ ।
 १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
 “अनिशयां निशयाद्य सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या राजिरहन्ते” ॥
 कौरव्याः ब्राह्मणाः कुवसम्बन्धिना ब्राह्मणा
 इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” । ४ ।
 १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य वज्रं तेनै-
 वास्त्रियमिति वज्रत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥

कौलवः

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १६-१८ ।
 “कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् ।
 विरजाश्च सुबाहुश्च शक्तिपिण्डश्च वीर्यवान्” ॥
 कौर्यः, पुं, दक्षिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
 “क्रियतावरिजितमकुलीरलेपपाथेय सकौपीत्याः ।
 तौक्षिक आकोकोरो ह्मोगस्थान्यभं चेत्यम्” ॥
 कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः ।
 तत्पर्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकायशेषः ।
 (कुले कुलाचारे इतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा
 इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभाववचनान्तर्गतदिव्यभाव-
 रतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्वयथा,—
 “दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः” ॥
 इति कुलागवतन्त्रम् ।
 “पशोर्वक्त्राक्षमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
 वीराक्षमन्त्रोर्वीरः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” ॥ इति
 मङ्गलीकतन्त्रम् । (कुलमधिकृत्य कृतो ययः ।
 कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधन-
 व्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)
 कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ङक् कुक् च ।)
 सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ङक् ।
 एयोदरात् ततः कश्च ।) असतीपुत्रः, पुं । इति
 शब्दरत्नावली ।
 कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । “कुलटाया-
 वा” । ४ । १ । १२७ । इति । इणङ् । स्त्रीभ्यो
 ङक् ।) असतीपुत्रः । तत्पर्यायः । कौलटेयः २ ।
 इत्यमरः ॥ कौलटेयः ३ । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी । २ । ६ । २७ । सती या भिक्षार्थं कुलानि
 गृह्णाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा
 तत्पुत्रोऽपि ।
 कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति
 ङक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २६ । (कुलानि गृह्णाणि भिक्षार्थं अटति या
 सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति
 कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)
 कौलटेयः, पुं स्त्री, (कुलानि गृह्णाणि अभिचारार्थं
 अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् ।
 “क्षुत्राभ्यो वा” । ४ । १ । १३१ । इति ङक् ।)
 असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ । कौलटिनेयः ।
 इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृह्णाणि भिक्षार्थं-
 मटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि ।
 इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)
 कौलट्यीनं त्रि, (कुलट्यस्य कुलट्याख्यकलायविशेषस्य
 भवनं क्षेत्रं वा इति । “धान्यानां भवने क्षेत्रे
 खण्” । ५ । २ । १ । इति । खण् ।) कुलट्यकला-
 योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरम् ।
 तत्र जातस्य पक्षं यथा,—
 “वामी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
 प्रागन्वयुक्तो मनुजो महौजाः ।
 सुसन्ततः स्याद्विदुषां कृतप्र-
 खेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ” ॥
 इति कौलीप्रदीपः ॥

कौवेरं

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्राभेनावरणा-
 दिकं व्यापादयतीति । ङक् ।) तन्त्रवायः । इति
 शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं जघन्याचारं कालीति ।
 कुलः दुःश्रीलः ततः स्वार्थे ङक् ।) प्राशस्त्यः । इति
 त्रिकायशेषः । (कुलादागतमिति ङक् ।) कुलपर-
 म्परायाते, त्रि । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 “वर्जयेत् कौलिकाचारं भिन्नं प्राशस्त्यरो मरः” ॥
 कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिषोक्तशास्त्रे इति यावत्
 सिद्धः इति ङक् । कुलतन्त्रः ॥ कौलं कुलधर्मं
 प्रवर्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तार-
 यति इति ङक् । कुलधर्मप्रवर्तकः शिवः ॥ कुलं
 कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ङक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः ।
 यथा, अथर्व । “शमः कौलिकः” ॥)
 कौलीनं, स्त्री, (कौ एयिष्यां लीनम् । भूलीनपदार्था-
 नाभिव रतेषामप्रकाशतया तत्प्राप्तम् ।) गुह्यम् ।
 जन्मम् । कुकर्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वा-
 दण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
 “सदृश इव मर्यादां कौलीनां नाभ्यवर्तत” ॥)
 पञ्चहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी । कौलिय-
 कः । इति विश्वः । (को भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं
 लयः । कौ एयिष्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं
 भूमिलयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
 (यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
 “कौलीनभीतेन गृह्णाग्निरस्ता
 न तेन वैदेहसुता मनस्ता” ॥
 मिन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
 “कौलीनमात्माश्रयमात्रचक्षते
 तेभ्यः पुनश्चेदसुवाच वाक्यम्” ॥)
 कौलीरा, स्त्री, (कुलीराः कर्कटः तच्छुक्राकारो-
 ऽस्यस्या इत्यण् । ततः ङाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति
 राजनिर्घण्टः । (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 कौलियः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात्
 ङक् ।) कुलीनः । इति भरतो दिव्यकोषश्च ॥
 कौलियकः, पुं, (कुले भवः । “कुलकुक्षिद्योवाभ्यः आस्य-
 कश्चारेषु” । ४ । २ । ८६ । इति ङक् ।) कुकुरः ।
 इत्यमरः । २ । १० । २२ ॥ (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्व-
 पदादन्त्यतरस्यां यङ् ङक् चो” । ४ । १ । १४० ।
 इति ङक् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥
 कौल्याधीनं, त्रि, (कुल्याधीनां धान्यकुलत्यादीनां
 भवनं क्षेत्रं इति खण् ।) कुल्याधेयान्योद्भवक्षेत्रम् ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् घ्यञ् ।)
 कुलीनः । इति भरतो दिव्यकोषश्च ॥
 कौवेरं, स्त्री, (कुवेरो अधिकाची देवताऽस्य इत्यण् ।)
 कुम्भम् । कुब् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्ये
 च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

कौशिकी

यथा, महाभारते । ६ । ८ । ४० ।
 “मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्यः कुन्तयः काशिकोशलाः” ॥
 कुशलस्य भावः कर्म वा कुशलमेव वा इति
 ब्राह्मणादिवात् व्यञ् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा,
 महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
 “पृष्टा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे” ॥
 कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्ययाः, दशरथपत्न्याः
 नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशलसायनिः, पुं, (कौशल्यया अपत्यं । “कौशल्य
 कार्माय्याभ्याम्” । ४ । १ । १५५ । इति फिक्
 फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भट्टौ । ७ । ८० ।
 “म्रियामहे न गच्छामः कौशलसायनिवत्सभाम् ।
 उपलम्भ्यामपशन्तः कौमार्गे पततां वर !” ॥
 कौशाम्बी, स्त्री, (राजः कुशस्य पुत्रेण स्वनामप्रसि-
 ज्ञेन कुशाम्बेन निर्दिष्टा या । “तेन निर्दिष्टम्” ।
 ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
 “कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्” ॥
 सा तु गौडदेशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी
 ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी-
 त्वात्वा प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी
 पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा,
 कथासरित्सागरे । “अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः ।
 इत्यपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रान्ति मध्यभागे
 महापुरी” इत्युक्तम् ॥
 कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यङ् । कुशिके
 तदंशे भवे वा इत्यङ् ।) इन्द्रः । (अयं हि तप-
 स्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य चासात्
 तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।
 यथा, ह्रिवंशे । २७ । १३-१६ ।
 “कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
 अभयमिनि तं प्रक्षस्त्रासादभेद्यं जज्ञिवान् ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शशो ह्यपश्यत ।
 अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सङ्ख्यात्तः पुरन्दरः ॥
 समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
 स गाधिरभवद्गजा मधवान् कौशिकः स्वयम्” ॥
 पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशावतत्वात् कौशि-
 कत्वमिति । कुशेन वृत इति ठञ् ।
 यथा, ह्रिवंशे । २१६ । २-३ ॥
 “स वय्नी कवची जिह्वारदित्यामभिजज्ञिवान् ।
 स्मृतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः ।
 जातमात्रस्तु भगवान् आदितां स कुशैर्वृतः ।
 तदाप्रमृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः” ॥
 गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालयाही । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ३४ । गकुलः । कोशजः । (मगधराजजरासन्धस्य
 सेनापतिर्हस्तिनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना
 विभ्रुत आसीत् । यथा, महाभारते । २ ।
 जरासन्धवधपर्वणि । २२ । ३१-३२ ।
 “स तु सेनापतिं राजा सखायं भरतर्षभ ! ।

कौशिकं चित्रसेनस्य तस्मिन् युद्धे उपस्थिते ।
यद्योस्तु नामनी राजन् ! हंसेति हिमकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुंभिन्दुलोके कोकसत्कृते” ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाराज् । कुशिकस्य
पुत्रो गाधित्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंश-
जातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति
मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य खेहपर्याकुलात्तरम् ।
समन्तः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्” ॥
पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
“प्रतिष्ठायास्तु द्वौ पुत्रौ पैपलादित्थं कौशिकः” ॥
कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठञ् वा बाहुल-
कात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गार-
रसः । इति चिकारणशेषः ॥ मञ्जा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अन्धकारोच्छ्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कोशात् क्षमिकोशाज्जातम् । क्षमिकोबोद्धवे,
चि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
“या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः सुभैराष्ट्रादितं पुरा ।
वृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र ! सात्वां पश्यामि क्षीरिकम्” ॥)
कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य
राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति
शब्दरत्नावली ॥
कौशिकपत्न्यः, पुं, (कौशिकं कोशगतं पत्न्यमस्य ।)
गारिकेनृच्छ्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थः कः ततोऽयं ततः
टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः ।
जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रैरसजातत्वात्
अर्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्जुनः । इति शब्द-
माणा ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ३२ ।
“एवमुक्त्वा ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अधाजगाम देवन्द्रे जनयामास अर्जुनम्” ॥
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विग्रहे
विश्वामित्रपुत्रः सुनःशेषादिः ॥)
कौशिकायुधं, स्त्री, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।)
इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः
शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः
शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक
+ अण् + डीप् । मुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिक-
नृपतेः सकाशात् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशि-
कामिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया भगि-
नीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा,
हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
“तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे दृष्टीक्यति स वाचवः ।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि” ॥
तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
“आर्यां काल्यायनीं देवीं कौशिकीं नृपचारिणीं ।

अमनी विजयेवस्य उग्रवारी महातपाः ॥
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदितम् । कुश-
 काख्यनरपतेः पौत्रो गार्धिराजस्य कन्या विश्वा-
 मित्रस्य भगिनी ऋषीकमुनिपत्नी । कुशिकवंश-
 जातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥ नदीविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३४ । ६-११ ।
 “स पिता मम काकुत्स्थः । गाभिः परमधार्मिकः ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दनः ॥
 पृथ्व्या भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।
 गोत्रा सत्यवती नाम ऋषीके प्रतिपादिता ।
 सशरीरागता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
 विश्वा पुण्योदका रम्या हिमवत्समुपान्विता ।
 लोकस्य हितकार्यायै प्रवृत्ता भगिनी मम ।
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्या रघुनन्दनः ॥
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्ते धर्म्ये प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा” ॥
 “कौशिकी सरितां स्नेहा कुजोद्गोतकरी तव” ॥ २१
 असावेवेदानीं कुश्री नदीति स्थिता । इत्यन्तु नेपाल-
 राष्त्रान्तर्गताया हिमवच्छायाया निःसृता सती
 १६६ कोशान्तं गता गङ्गाया सकृता ॥
 कौशिकोऽङ्ग, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं शोभो यस्य ।
 एषोदरात् सकोपः ।) शास्त्रोद्धृतः । इति राज-
 निर्णयः । श्लाघोद्धा इति भाषा ॥
 कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम् । ऋष्यण ततो
 डीप् ।) अग्रवत्यपत्नी । इति त्रिकाश्रयः ॥ (कु-
 शीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशी-
 तकी । स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥
 (ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 ‘मैत्रायणी कौशी(वी)तकी ऋज्जावाजतापनी’ ॥)
 कौशेयं, चि, (कोशे भवम् । इति टक् ।) क्षमिको-
 शोत्थवस्त्रादि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । मूर्धन्य-
 मध्यम् ॥ (यथा, माघे । ८ । ६ ।
 “कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रम् ।
 सख्ये विगलितभोविनीरजास्याः” ॥)
 कौशिकः, पुं, (कौशिक + एषोदरात् वकारादेशः ।)
 कौशिकः । इति मेदिनी ॥
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकी + एषोदरात् वकारा-
 देशः ।) कौशिकी । इति मेदिनी ॥ कालिका-
 कायकोशनिःसृतदेवीविशेषः । यथा,—
 “काशकोशाद्रिः सृता या कालिकायास्त भैरव ! ।
 सा कौशिकीति विख्याता चारुतया मनोहरा ।
 निःसृता क्षुद्रयात्रेया रसनायेण चण्डिका ।
 नेत्रस्थाः सदृशी मूर्ध्ना चारुतयेण विद्यते ॥
 त्रिषु लोकेषु काम्या वा नास्यास्तस्या भविष्यति ।
 योगनिद्रा महाभागा या मूलप्रकृतिः सृता ॥
 तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौशिकी सृता ।
 नेत्रवीजं तथैतस्या वीजम् परिकीर्तितम् ॥
 तन्ममस्थाः प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं त्वयाम् ।
 समाप्तिं वान्धवतयस्तु वसुवर्गादिविन्दुना ॥

बहुरसरेण संख्यो विन्दुना समलङ्कृतः ।
 कौशिकीतन्ममन्तोऽयं धर्मकामार्थदायकः ॥
 एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्तिरूपं च भैरव ! ।
 प्रदग्धैकमना भूत्वा जगदाज्ञादकारकम् ॥
 अस्मिन्संयतकथा विधोश्चाधोमुखीं कलाम् ।
 केशान्ते तिलकस्योर्ध्वं दधती समनोहरा ॥
 मणिकुण्डलसंघट्टगङ्गा मुकुटमण्डिता ।
 सन्ध्यातिः कर्णपूराभ्यां कर्णमार्थं सकृता ॥
 सुवर्णमणिमार्गिकानागङ्गाविराजिता ।
 सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरस्त्रानैरतिसुन्दरी ॥
 मालां विभर्ति योवायां रत्नकेयूरधारिणी ।
 गङ्गायायतनसंस्तुता वाङ्मभिः कोमलैः सुभैः ॥
 राजनी कक्षकोपेतपीनोद्गतपयोधरा ।
 क्षीरमध्या पीतवस्त्रां चित्रीपरिभूषिता ॥
 मूलं वक्ष्ये वाग्यं खड्गं शक्तिं तथैव च ।
 दक्षिणैः पाणिभिर्देवी गङ्गीत्यातिविराजिता ॥
 गदां घण्टां च पापघ्नं चर्मं शङ्खं तथैव च ।
 ऊर्ध्वदिक्मतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
 सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्मणि कौशिकी ।
 विभ्वती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
 एतस्याः प्रदग्ध वस्त्रं त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः ।
 ताः पूजिताश्च कुर्वन्ति चतुर्वर्गं त्वया सदा ॥
 ब्रह्माणो प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेन्दरी परा ।
 कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
 नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदुती तथाष्टमी ।
 यताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः” ॥
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥
 अन्यम् ।
 “शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूतात्रवीक्षिता ।
 स्तोत्रं ममेतत् क्रियते शुभदेव्यनिराकृतेः ॥
 देवैः समेतैः समरे निशुभेन पराजितैः ।
 शरीरकोषादयत्तस्याः पार्वत्या निःसृतान्विका ॥
 कौशिकीति समस्तैः ततो लोकेषु गीयते” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
 अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “अन्त्येनैवोपकारेण यस्मात्लोके सुखप्रदा ।
 कौशेयधारणादपि सप्रसादाय कौशिकी” ॥
 इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
 कौशेयं, चि, (कौशेय + एषोदरात् वकारादेशः ।)
 क्षमिकोशोत्थवस्त्रादि । रेसमी कापड इति
 भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १५ । २५ ।
 “कोषकारश्च कौशेये हते वस्त्रेऽभिजायते” ॥)
 कौसीयं, स्त्री, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति ।
 सीद + शः । ततः स्वार्थे ण्यम् ।) आलस्यम् । तन्त्रा ।
 इति हेमचन्द्रः । (कुसीदस्य कस्मै भावो वा ।
 इति ण्यम् ।) कुसीदस्यम् ।
 कौसुमं, स्त्री, (कुसुमेन निर्द्वन्द्वम् । इत्यण् ।) कुसुमा-
 ज्ञम् । पुष्पाज्ञम् । इति राजनिर्णयः ॥ (कुसुम-
 स्येदम् । तस्येदमित्यण् । कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम् ।
 कुसुमेषु भवम् । यथा, माघे । ७ । ५७ ।
 “विनयति सुदृशो दृशः परागं

प्रययिनि । कौसुममानगानितेन” ॥)
 कौसुमः, पुं, (कुसुम + स्वार्थे ण्यम् ।) अरय्यकुसुमः ।
 इति राजनिर्णयः ॥ (शाकविशेषः । यथा,—
 “कौसुमं कोमलं शानं कासमर्दविमर्दितम् ।
 पाचितं तप्तसङ्घते मायिमश्रुविमिश्रितम्” ॥
 इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुमेन रक्तम् ।
 “तेन रक्तं रागात्” । ४ । २ । १ । इत्यण् ।) कुसुम-
 पुष्परागयुक्ते चि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 (यथा, माघे ।
 “कौसुमं पुष्पकुसुमसङ्गिवासः” ॥
 कुसुमस्येदं तस्येदमित्यण् । कुसुमसम्बन्धिवस्तु-
 मात्रम् । यथा, माघे । ११ । ५२ ।
 “दिनकरकरसङ्गम्यक्तकौसुमकान्ति” ॥)
 कौस्तिकः, चि, (कुस्त्या कुत्सितगत्या चरति इति ।
 ठक् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥
 कौस्तुभः, पुं, (कुं सुबं कुप्ताति व्याप्नोति इति । कुस्तुभः
 सागरः तत्र भव इत्यण् । यदा, कुं भूमिं जग-
 दित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्वमाकाशं तिष्ठतीति
 भावः । कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण् ।)
 स्वनामख्यातो विष्णुवत्तस्यो मणिः । इत्यमरः
 १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ८ । ५ ।
 “कौस्तुभाख्यमभूद्वत् पद्मरागो महोदधेः ।
 तस्मिन् हरिः सृष्ट्वां चक्रे वक्षोऽङ्गारगो मणौ” ॥
 “कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिस्वर्यसमप्रभः ।
 इदं किमुत वक्ष्यं प्रदीपादीतिमानिति” ॥
 इति भागवताम्बरम् । सुद्रविशेषः । यथा,—
 “अनामाङ्गुलसंजमा दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
 कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जनी दक्षया तथा ॥
 वामानामाक्ष बन्धीयात् दक्षिणाङ्गुलमूलके ।
 अङ्गुलमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः ।
 चतस्रोऽप्यग्रसंजघ्ना सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका” ॥
 इति तन्त्रसारः ॥
 कौस्तुभवद्धाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले
 यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली ॥
 कथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरां पक्षे
 आं-परं-सकं-सेट् ।) कि म, कथयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कस, उ म य कृतौ । भासने । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) यथ इत्यन-
 कारयक्तः । उ, कसित्वा कञ्वा । म, कसयति
 कान्त्या अगत्यायः । य, कस्यति खलः कुटिणः
 स्यादित्यर्थः । कृतिरिह कौटिल्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कस, इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां
 पक्षे आं-परं-अकं-सेट् ।) इ, कस्यते । कि,
 कसयति कंसति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कूय, ई ङ दुर्गन्धे । आर्द्रत्वे । शब्दे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घः । (आं-आकं-
 अकं-सेट्-ईर्निष्ठायांमनिट् ।) तथा च । कूयो
 स्थायति ते विदेव य इमे सेविष्य मेविलता ।
 इति शार्ङ्गविक्रीडिते शब्देभरः । ई, कृतः । ङ,

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र-
मन्मसा । इति दुर्गादासः ॥

ककर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
अक्ष-सेट् ।) षोडशशेषयुक्तः । ककरति खलः
कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकचः, पुं स्त्री, यश्चिन्नवृद्धः । इति मेदिनी ।
(ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“यथादितिययो मन्दाद् विजोमं क्रकचः स्मृतः” ।
अस्य विवृतिर्यथा ।

“अनौ वृद्धी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे
नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ
द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः” । यथा,
नारदोक्तिः ।

“अयोदशस्युर्मिकने संख्योक्तिप्रचारयोः ।

क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेवतिगर्हितः” ॥*

क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे +
प्रचायच् ।) करपञ्चम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः ।
करात् इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

(यथा, महाभारते ३ । २२ । ३४ ।

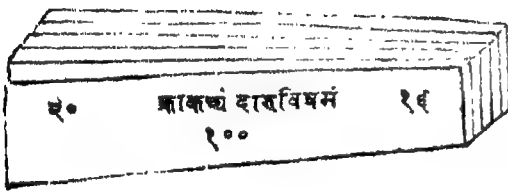
“मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विबोद्धितम्” ॥)

“अथ क्रकचव्यवहारे करगच्छन् वृत्तम् । पि-
यङ्गयोगदलमयमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम् ।
दारुदारणपथैः समाहृतं षट्सरेषु विहृतं करा-
त्मकम् ॥ उदाहरणम् ।

मूले नडाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽथ
पिङ्गः शताङ्गुलमितं किञ्च यस्य दैर्घ्यम् ।

तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्था-
ज्ज्जात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥

न्यासः

पिङ्गयोगदलम् । १८ । दैर्घ्यम् । १०० । संगुणितम् ।
१८०० । दारुदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० ।

षट्सरेषु । ५७६ । विहृतं जातं करात्मकं गणि-
तम् । १५ ॥ क्रकचान्तरे करगच्छन् सार्द्धवृत्तम् ।

छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत् पिङ्गविल्लुङ्गिते
फलं तदा । इष्टिकाचितिवृषचितिस्तात्क्रकच-
व्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्मकारजनसम्पत्ति-
पन्था तन्मृदुत्वकठिनत्वश्रेण ॥ उदाहरणम् ।

यद्विस्ततिर्दन्तमिताङ्गुलानि

पिङ्गस्तथा षोडश यत्र कोष्ठे ।

छेदेषु तिर्यङ्गवसु प्रचक्ष

किं स्थात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

२२

१६	क्रा	क	च	का	छ	स	म	म्	विचारः
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६
१६									१६

विस्तृतिर्हतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गः । ६ ।
प्रा । ४६०८ । षट्सरेषु । ५७६ । विहृतं जातं
फलं हस्ताः । ८ । इति लोकावस्था क्रकचव्यव-
हारः ॥ *

क्रकचशब्दः, पुं. (क्रकचः करपञ्चमिव च्छदाः प्रचायि
यस्य ।) केतकीवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपञ्चः, पुं, (क्रकचवत् पञ्च अस्य ।) प्राकवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृद्धः ॥)

क्रकचपात्. [६] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य ।
अन्यलोपः ।) लकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) लकलासः ।
इति हारावली ॥

क्रकचपट्टी, स्त्री. (क्रकचवत् पट्टं पट्टदेशो यस्यः ।
इति छीय् ।) कवयो मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्यस्याः ।) अर्ध चा-
दिभ्यः अच् ततश्चाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकगाः, पुं, (क्र इति कर्गात् शब्दायते । कण शब्दे +
अच् । आतिवात् स्त्रियां छीष् ।) पक्षिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकगः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य इति । कृ +
ताप्छील्ये टः ।) करीरवृद्धः । उटकाटार इति
भाषा । क्रकगपट्टी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥

कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,—
महाभारते १३ । १११ । १०३ ।

“पन्नोर्णं चोरयित्वा तु क्रकगत्वं नियच्छति” ॥)
अस्य मांसस्य गुणः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“चकोरकनविद्रुमयूरककर इत्याद्युपक्रम्य

लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः” ॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति

मेदिनी ॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + “कृञः क्रतुः” ।
उणां १ । ७८ । इति कर्मणि कृत् प्रत्ययः ।) यज्ञः ।
इत्यमरः ॥ सप्तवर्त्यन्तर्गतब्रह्ममाणसपुत्रमुनिविशेषः ।
इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः कर्मणातः ।

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।
“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः अयमर्हयः ।
मरीचिरन्यङ्गिरसौ पुनस्त्यः पुनश्चः क्रतुः” ॥)

एतस्य भार्या प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या क्रिया ।
पुत्राः षष्ठिसहस्रवाणिखिल्याख्याकुलमात्रा ऋ-
षयः ।

(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।
“क्रतोरपि क्रिया भार्या वाणिखिल्यामसूयत ।

ऋषीन् षष्ठिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा” ॥
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

आत्मार्यं चाष्टजपुमान् लोककर्तुं पितृमहः ॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःकृताः” ॥

तत उक्तं “दत्तं मरीचिमनश्च पुनस्तं पुनश्च
क्रतुं । वशिष्ठं गौतमश्चैव भृगुमङ्गिरसं म-
नुम्” । इत्याद्युपक्रम्य ।

“अथर्वभूता इत्येते स्थाताश्चैव महर्षयः ।
अयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः” ॥

अटाधरेण तु “विश्वेदेवा दशसुताः” । इत्युक्तं
तत्कल्पभेदादविरुद्धम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।

“यावत् क्रतुरयमस्माक्योकात् प्रेत्यैव क्रतुरसुं
लोकं प्रेत्य सम्भवति” ॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा,
विष्णुसंहितायाम् ।

“यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः” ॥
अस्य भाष्यं यथा,—

“अस्य सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो
यज्ञः क्रतुरिति” । अतएव विष्णोः सर्वयज्ञ-
मयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञ-
बोधकत्वं प्रतिज्ञम् ॥ तदयमेव शतपथब्राह्मणादा-

वुक्तिखिता यूपविशेषः । यथा, तत्र सोमसाध्य-
यागाश्च त्रयः क्रतवः । तथाहि अतौ “जीन्
क्रतुनन्वाहामेयमुषस्यमान्निवन्” । मङ्गल्यः । स

ब्रह्मणस्तु कामनाधीनश्चित्तविविधेषः । उक्तञ्च
“कामः क्रतुः कर्म जन्मेत्येवमेवां क्रमो भवेत्” ।

पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
स एव वर्जमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” ॥

रुचेरातिशयम् । यथा,—
“रुचेरतिशयः कामो विषये क्रतुरीर्यते” ॥

स्तुत्यादिकर्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।
“पुत्रवृत्त ! क्रत्वा नः स्तुति” । “क्रत्वा कर्मणा

स्तुत्यादिहेतुना” । इति भाष्यम् ॥

प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । “अथ खलु
क्रतुमयः एतयो यथा क्रतुरस्मिन् लोके एतयो

भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” ॥
अस्य भाष्यं यथा,—

“कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्य-
वसायश्च एवमेव गान्धर्वेति अविच्छन्नः प्रत्ययस्तं

क्रतुं कुर्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः ।
किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं

वा क्रतुः कर्त्तव्यः ? क्रतुकरणां वाभिप्रेतार्थसाधनं
कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादि-

यस्य । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः
क्रतुपायोऽध्यवसायात्मकः एतयो जीवः । यथा

क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽध्य-
वसायो यादृशनिश्चयोऽस्मिन्लोके जीवति एतयो

भवति । तथेतोऽस्यादेहात् प्रेत्य मृत्वा भवति ।
क्रतुनृत्तपलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतस्या-

स्ततो वृष्टम् । “यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते
कलेवरमिवादि” । यत एवं व्यवस्था ब्राह्म-

कतुपु

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् कतुं कुर्वीत यावृष्टं कतुं
वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते
कतुत्वरूपं प्रथमतः स कर्त्तव्यः कतुः । आभा-
मासः । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्रा-
प्त्यात् तस्य तथात्वम् । यथा, यजुर्वेदे ।
१८ । २८ ।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा,
कतवे स्वाहा, वसने स्वाहा” । इति “कतवे याग-
रूपाय चातुर्मास्यादियागप्राप्त्यात् कतुराभाः” ।
इति वेददीधितिः ॥ अन्वमेधयज्ञः । यथा, मग्नौ ।
७ । ७६ ।

“यजेत राजा कतुभिर्विविधैरातदक्षिणैः ।
धर्माधर्माच्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥
कतुष्टिः, [ष] ण, (कतुं यच्च दृष्टीति न द्विष +
“सत्सुष्टिषेति” । ३ । २ । ६१ । क्तिप् ।) असुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कतुभुक्, [ङ] ण, (कतवे यथाय दृष्टति शोभमा-
चरतीति । ङङ् + क्तिप् ।) असुरः । इति णटा-
धरः ॥ अस्य रूपान्तराणि । कतुभुग् । कतुभुट् ।
कतुभुक् ॥

कतुध्वंसी, [न्] ण, (कतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति ।
ध्वन्स् + शिभिः । खजटोत्पादितवीरभस्त्रेण कतु-
ध्वंसकारितत्वात् तस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कतस्तथा तद्विवरण-
मुच्यते । पुरा किञ्च कोयपरवशो दक्षः वैरिनिर्या-
तमाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्वान्
देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान् । अथ पत्यु-
र्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाद्या-
यथी पितुर्दक्षस्य यच्च दित्तुरनाहताऽपि दक्ष-
सह समायथौ । दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः
कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरस्कारः ।
सा तु शिवनिन्दाकार्यं समाधियोगाग्निना
खण्डीरं परितत्याज । एतच्छ्रुत्वा बभूवपी देव-
देवः खजाटातः वीरभस्त्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञदय-
मनीषीत् । एतद्विवरणं कतुध्वंसी ८६ अ-
ध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थेषु च विस्त-
रशी प्रकृतम् ॥)

कतुपशुः, ण, (कतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः
पशुः ।) अश्वः । इति हारावली ॥

कतुपुखः, ण, (कतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा
पुखः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अयं हि बराहकूपियपुखः । यदुक्तं भाग-
वते । ३ । १३ । २१—२४ ।

“किमेतत्प्रीतारुणां सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।

अज्ञोवतासुर्यमिदं नासाया मे विनिश्चितम् ॥

दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षयाद् गण्डशिरासमः ।

अपिस्निग्धगवानेष यज्ञो मे खेदयन् ममः ॥

इति भीमासतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूरुभिः ।

भगवान् यज्ञपुखो जगर्जाङ्गेन्द्रसन्निभः ॥

अज्ञानं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ।

खगर्जितेन ककुभः प्रतिस्नतया विसृजः” ॥

अस्य रूपवर्णनं यथा, तल्लैव । ३५—३८ ।

कथ

“रूपं तवैतन्नतु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव । यदध्वरात्मकम् ।
कन्दासि यस्य त्वचि वहिरोम
खाण्यं दृष्टि त्वक्षिभु चातुर्होत्रम् ॥
सुक् तुय्य आसीत् सुव ईश ! नासयो-
रिदोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने यद्वास्तु ते
यत्तुवन्ते भगवन्निहोत्रम् ॥
दीक्षानुजम्भोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।
जिह्वा प्रवर्गस्तव शोर्वकं कतोः
सम्भावसर्था चितयोऽसवो हि ते ।
सोमस्तु देतः सवनान्यवस्थितिः
संख्याविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्राणि सर्वानि शरीरसन्ध-
यं सर्वयज्ञकतुरिष्टवन्धनः” ॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्याख्यातं तद्वत्तथा,
“यद्यात्मनां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि
चतुर्भिः । कन्दासि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतकन्द-
आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वहिः
शब्दे दीर्घाभावः आर्थः । दृष्टि चतुर्भि चातु-
र्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । सुक् जुह्वः ।
तुय्ये मुखस्ये । सुवो नासिकयोः । इडा मन्त्र-
पात्रं चमसा यद्वास्तु सोमपात्राणि । प्राशित्रं
ब्रह्मभागपात्रम् । ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्त-
र्वर्त्तिच्छिन्नं चर्मणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः
अनुजम्भ वारंवारं अभिधाभिः । उपसदस्तस्य
इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षान्त-
रेष्टिः । उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य ।
प्रवर्गो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते । सभ्यो
होमरहितोऽग्निः । आवसथ्य औपासनाग्निः ततो
दन्दैक्यं कतुजपस्य श्रीर्धकं शिरः । चितयः इष्ट-
कावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातः सवना-
दीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अपि-
ष्टोमो इत्यपिष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयो-
ऽतिराजः आप्तोर्धमः इति सप्तसंस्थाविभेदाः
सप्ततद्वर्मासादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहा-
दीनि ब्रह्मयागसङ्गातरूपाणि असोमा यद्याः
ससोमाः कतवस्तद्युपसदं इष्टियजं अनुष्ठानञ्च
तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥

कतुभुक्, [ङ] ण, (कतौ यज्ञे देयं आद्यादिकं भुङ्क्ते ।

कतु + भुज् + क्तिप् ।) देवता । इत्यमरः १ । १ । ६ ॥

कतुराजः, ण, (कतुभु यज्ञेषु राजते इति । राज् +
अच् । यथा, कतुनां राजा । राजन् + टच् ।)

राजसूययज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कतुराट् ।

अन्वमेधयज्ञः । यथा, मग्नौ ११ । २६० ।

“यद्याश्वमेधः कतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

यथाघमर्धणं सुक्तं सर्वपापापनोदनम्” ॥)

कतुत्तमः, ण, (कतुभु यज्ञेषु उत्तमः ।) राजसूययज्ञः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् । घटा । कथति । म, कथयति ॥)

कप

कथ, क प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः
पुनर्हृष्टीकरणम् । क, कथयति शिष्टं लोकाः
पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कथ, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे
भां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि, कथयति
कथति । इति दुर्गादासः ॥

कथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पक्षे भां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । पुनः
पाठात् पूर्वो न मित् । कि म, कथयति । इति
दुर्गादासः ॥

कथनं, क्री, (कथ्यते इति । कथ् वधे + भावे ल्युट् ।)
मारयम् । इत्यमरः २ । ८ । ११५ ॥ (यज्ञागुह ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ ण, देवयोनिविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ३२ । १८ ।

“अश्वकान्नेन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट् ।

कथनेन च गुरोरेण तपनेन च खेचरः ॥

प्रसजेन च संयामं चकार पुलिनेन च” ॥

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ५८ ।

“कथनस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन् महासुरः” ॥

कथनकं, क्री, (कथन + स्वार्थे कन् ।) सितागुह ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ण, कथने दन्तकरयक-
कण्टककृदने प्रकृतः कन् । उङ् । इति पञ्च-
तन्त्रम् ॥)

कद, इ रोदने । आक्राने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-अकं-आक्राने सकं-सेट् । इदित् ।)
इ, कन्द्यते । ततोऽक्रन्दीहृष्टयोव इति । कन्दति
भर्त्सारमिवाभिपन्नम् । दुर्गादासमते तु चमसाशु
बन्धी । यथा, घ, कन्दा । म, कन्दयति । छ,
कन्दते । इति ॥

कद, य म छ वैक्राविककत्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-सेट्-घटा ।) घ, कदा ।
म, कदयति । छ, कदते । इति दुर्गादासः ॥

कन्द, क शब्दसातये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । आ उपसर्गपूर्वकः ।
क, आकन्दयति । शब्दसातयं निरन्तरशब्दक्रिया ।
इति दुर्गादासः ॥

कन्दनं, क्री, (कदि + भावे ल्युट् ।) शोकादिनाऽनु-
पतनम् । काँदन इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रन्दि-
तम् २ रुदितम् ३ कृष्टम् ४ रोदनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ ३१ ।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारसरेण धिग्भिक्षु
प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम” ॥)

योधसंरावः । आक्रानम् । इत्यमरः २ । ८ । १०७ ॥

कन्दनः, ण, (कन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्या-
स्तीति अच् ।) विज्ञानः । इति शब्दमाणा ॥

कन्दितं, क्री, (कदि + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्य-
मरः १ । ७ । ३५ ॥ आक्रानम् । इति मेदिनी ॥
योधवीकरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कप, य म छ कपायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-अकं-सेट् ।) कपा दया । क, कपा ।
भीषि चिन्तीति छे मनोवाद्या इति निपात-

क्रमपू

भाव रेपस्य प्रकारः । म, कयति । अ, कपते
दयालुर्दामः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
चक-सेट्) उ, क्रमिन्वा क्रमिन्वा क्रमिन्वा । क्रामति ।
वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरु-
रिति संक्रम्यस्योपसर्गप्रतिष्ठापकत्वे वागेरित्या-
त्मनेपदम् । अथवा ज्ञातयनेनपुनरुपसर्गान्तरपूर्णा-
रप्यात्मनेपदमिति अरयदेवः । संक्रामयतीत्यादि
तु संक्रामन्तं करोतीति अन्तत्वात् नौ साध्यम् ।
अथवा अमन्तत्वाद्भावात् । हरेर्यदक्रामि
पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि-
विचक्षया विडम् । तन्मतस्तु परिभाषायां निखि-
तम् । अथवा आत्मेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे
नौ साध्यम् । हरेः पदं आत्मात्वं यत् खं क्रामया-
मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
चक-सेट्) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टकर्मदीनरौ
तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहृतुः । तथा च ।
“इत्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिण्यलगावेदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्” ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रम, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदोऽनेन । क्रम +
घञ् । “नोदासोपदेशस्येति” । ७ । १ । ३४ ।
इति न ह्रिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्यायः ।
क्रमः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
(क्रम + भावे घञ्) अनुक्रमः ।
(यथा, रघुः ११ । २४ ।

“लोकमन्यतमसात् क्रमोदितौ
रक्षिभिः शशिदिवाकराविव” ॥

शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रा-
मत्यनेन घञ् न ह्रिः) चरयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (खनामख्यातो बत्सप्रीपुलः ।

यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
“तस्य तस्यां सुगन्दायां पुष्पा दादश जहरे ।
प्रांशुः पवीरः शूरश्च सुखको विक्रमः क्रमः” ॥
सर्वाक्रमयात् वदः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

“कृत्वं सुखको विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः क्रमः” ॥
त्रिपादेन सर्वाक्रमयात् विष्णुः ।

यथा, तथैव १३ । १४६ । २२ ।

“इन्द्रो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः” ॥

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा ।
“क्रमादिभ्यो वुन्” । ४ । २ । ६९ । इति वुन्) ।

क्रमकः । इति सुगन्धोद्धृतम् ॥

क्रमकः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट्) चरयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुवंप्रीत्यपविशेषः । यथा
हरिवंशे ।

“क्रमिन् क्रमयन्तवै ह्यः शूरः पुरजयः” ॥

स्त्री । भावे ल्युट् । पादविच्छेपः । यथा, भागवते ८ ।
१० । २१ ।

“एते त्वधर्मं क्रमयेयु यत्नम्” ॥

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + क्तिञ्

क्रमिघ्न

यवुन् । एव्यहन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा-
त्वम् ।) वकहन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स] व्य, (कारकार्यहन्ते क्रमात् + वीज्यायां
शस्) । क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा ।
यथा । “भवति विद्यतमः क्रमशो जनः” । इति
प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

“सर्वार्थाऽपि विजातीनां प्रशक्ता दारकर्मणि ।

क्रामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः” ॥

क्रमागतं, चि, (क्रमेणागतं आयातम्) । क्रमायातम् ।
पिष्टपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—

“अस्तन्मन्त्रः स्त्रियः सर्वार्थाः पुन्यदासपरिग्रहाः ।

अस्तन्मन्त्रश्च गृही यत्र तत्स्यात् क्रमागतम्” ॥

इति श्ववहारतन्त्रे नारदः ॥ (तथा च मनुः ।
२ । १८ ।

“तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” ॥

क्रमायातः, चि, (क्रमेणायातः आगतः) । क्रमागतः ।
इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम् + इन्) । क्रमिः । इति भरतो
द्विरूपकोषम् । रोगविशेषः । तत्त्विकित्सा यथा,

“विषङ्गशोषसंयुक्तमम्रमणं पिबेन्नरः ।

दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविक्रये ॥

प्रवृत्तं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।

क्रिमीणां नाशनं कृष्णमग्निसन्दीपनं परम् ॥

विषङ्गप्रतपानीयं विषङ्गेनावधूतम् ।

पीतं क्रिमिहरं दृढं क्रिमिनाशं गदान् जयेत् ॥

निष्ठाद्विषङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।

पलाशवीजस्य रसं पिबेन्मातृकसंयुतम् ।

पिबेत्तदीजकण्ठं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।

काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ।

पातयेत् क्रिमीन् सर्वाणुदरस्याग्नौ संशयः ।

विषङ्गं कौटजं वीजं तथा वीजं पलाशजम् ।

संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

धूसूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धूसूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपादयूकाविनाशनः ।

धूसूरपत्रकण्ठेन तद्रसेनैव पाचितम् ॥

तेजमभ्यङ्गमात्रेण यूकाग्राशयति क्षणात् ।

क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥

रक्तज्ञानान्तु संहारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्साया ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

अन्नञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्

क्रिमीन् जिघ्रांसुः परिवर्जयेद्दि” ॥

इति क्रिश्चिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टकं, स्त्री, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव ।
तस्य नाशकत्वात्तथात्वम्) । जिघ्राकः । विषङ्गम् ।

उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, स्त्री, (क्रमिं हन्ति । हन् + टा) । विषङ्गम् ।
इति रत्नमाणा ।

क्रयवि

क्रमिघ्न, स्त्री, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन्
+ डः) । अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप्) । नाच्चा । इति
इति रत्नमाणा ॥

क्रमिशृङ्गः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शृङ्गविव नाश-
कत्वात्) । विषङ्गः । इति रत्नमाणा ॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु + बाङलनादुः) । गुवाकः । इति
भरतो द्विरूपकोषम् ॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु + संज्ञायां कन्) । पट्टिकाकोष्ठः ।
गुवाकल्लः । ब्रह्मदाखल्लः । इत्यमरः । २ । ४ ।

४१ ॥ भद्रमुत्तकम् । काप्योषिकाफकम् । इति
मेदिनी ।

क्रमुकफलं, स्त्री, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य
गुवाकादिवृत्तस्य फलं वा) । गुवाकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाषे ।

“आस्त्रादिताम्रक्रमुकाः समुद्रात्” ॥

क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः) । अस्य गुणपर्यायौ
गुवाकशब्दे द्रव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् स्त्री) ।
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेण, पुं, (क्रममात्मन् एतत्ति गच्छतीति । एण् +
अच्) । उडुः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेणकः, पुं, (क्रममात्मन् एतत्ति गच्छति । एण्-
गतौ + यवुन् । यदा, क्रमेण + स्वार्थे कन्) । उडुः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।

“भो ममारोऽपि क्रमेणकहृदयं भक्षयित्वा अमुना
मम मुखमवलोकयति” ॥)

क्रमोदगः, पुं, (क्रमेण उदृतः उत्कृष्टो वा वेगो
यस्य) । वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्रौ + भावे अच्) । पणपूरणादिमूल्य-
दानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनस्या-
पारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति
भाषा । यथा,—

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्यं, स्त्री, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा
लेख्यम्) । भूत्यादिक्रयलिपिः । कवाणा इति
पारस्य भाषा । यथा,

“यद्वं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षराभितम् ।
पञ्च कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः) । बाणिज्यम् ।
केना वेचा इति भाषा । यथा,—

“कृत्वादानं तथादानं वस्तुनां क्रयविक्रयम् ।

न कुर्यात् गुरुणा साङ्गे शिष्यो भूत्वा कदाचन” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविष्कन्ति । तत्र इन्द्रः
यथा, क्रयस्य विक्रयस्य तौ क्रयविक्रयौ ।

यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।

“आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिदशावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पञ्चे पञ्चे उच्यते गते ।

कथात्

कुर्वीत यैर्वा प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं कृपः” ॥
 क्रयविक्रयानुश्रयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुश्रयः पञ्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतवि-
 वादविशेषः । यथा ।
 “वेतनस्यैव आदानं संविदश्च अतिक्रमः ।
 क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः सामिपाणयोः” ॥
 अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
 “जीत्वा विजीय वा किञ्चित् यत्पुत्रानुश्रयो भवेत् ।
 योऽनुदंशाद्वात् तद्वत्तं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥
 क्रयविक्रयिका, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति ।
 “वक्ष्यक्रमविक्रयात् ठन्” ॥ ४।४।१३ । इति ठन् ।)
 वक्षिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 क्रयशीर्षे, स्त्री, (कपिशीर्ष + एबोदरात् साधुः ।)
 कपिशीर्षम् । इति चिकारशेषः ॥
 क्रयारोहः, पुं, (आ + रूह + अधिकरणे घञ् ।
 क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽयम् ।) हट्टः । इति
 चिकारशेषः ॥
 क्रयिका, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यस्य इति ठन् ।)
 क्रोता । तत्पर्यायः । क्रयकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी
 ३ । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 “धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
 क्रयेण जीवतीति । “वक्ष्यक्रमविक्रयात् ठन्” ।
 ४ । ४ । १३ । इति व्यत्यादपि ठन् ।) क्रयजीवी ।
 वक्षिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, भाषे ।
 “पर्याप्ततत् क्रयिकलोकमगच्छपण्या” ॥)
 क्रयी, [न्] चि, (क्रयोऽन्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।)
 क्रयकर्ता । इति जेमचन्द्रः ॥
 क्रयं, चि, (कुक्तीन् क्रयपर्याये + “अतो यत्” । ३ । १ ।
 ६७ । “क्रयस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।)
 क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ गृह्यते यत्
 क्रयम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ ।
 ३ । १ । “क्रयस्ते सोमो राजा इति क्रय
 इत्याह सोमविक्रयी” ॥)
 क्रयं, स्त्री, (क्रय + यत् । कस्य रत्वम् ।) मांसम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
 “क्रयादाः प्राणिनः क्रयं दुदुङ्गः स्वे कलेवरे ।
 सुपञ्चवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च” ॥)
 क्रयघातनः, पुं, (क्रयस्य क्रयार्थं वा घाततेऽसौ । हन्
 + सार्थे यिच् + कर्मणि ल्युट् ।) भृगुः । इति
 शब्दचक्रिका ॥
 क्रयात्, [च्] पुं, (क्रयं मांसं असीति । “क्रये च विट्” ।
 २ । २ । ६ । इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसा-
 श्चिनि चि । इति मेदिनी । (मृगादिमांसमुक्
 पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
 “धूमधूमौ वसागन्धौ क्वालावन्निरोहः ॥
 क्रयाङ्गुलीपरिवारश्चितामिरिव जङ्गमः” ॥
 “क्राशुपक्षे क्रयादो मृगादयः” । इति मल्लि-
 नाथः । आत्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
 यथा, मनुः ५ । १११ ।
 “अभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्ममुरजवीत् ।
 क्रयाङ्गुलिं हतस्यान्वेषणाकाशेय दस्युभिः” ॥
 “क्रयाङ्गिः आत्राद्येनादिभिस्तेति” । कुल्लूकभट्टः ॥

कथादः

याम्यकथादो मार्जारदयः ।
 यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “अष्टगणखरैर्दण्डो याम्यैः कथाङ्गिरेव च” ।
 “याम्यैः कथाङ्गिराममांसादैर्मांसादिभिः” ।
 इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां गरकमोगा-
 वसाने क्रयादां आममांसादिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
 यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
 “दृष्टगुल्फलतानाञ्च कथादां दंष्ट्रिणामपि ।
 मूरकमैकतासैव शतशो गुरुतत्पराः” ॥
 शतदाहकाभिभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ ।
 २ । १ । ४ ।
 “अपामे ! अपिमामादं जहि निष्कृथादं खेभ
 इत्ययं वा आमादु येनेदं मनुष्याः पक्षाऽत्रन्ति
 अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रयादु यतावेवैत-
 दुभावतोऽपहन्ति” । “हे अपमे ! गार्हपत्य ! आ-
 मादमग्निमपजहि परिचय तया,—
 “क्रयादमग्निं निःशेषनिःशेषं दूरे गमय” ।
 इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
 “योऽग्निं क्रयात् प्रविवेश यो मृहम्” ॥)
 कथादः, पुं, (क्रयं मांसमस्ति । अद् उपपदे “कर्म-
 ण्यञ्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कसं किञ् तदेव
 पुनर्विशेषतः कसं पक्ष्यं मुक्ते इति कृत्तविकृत्त-
 पक्षशब्दस्य एबोदरात् कथादेशः । इति का-
 शिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वभक्तकाभिः । यथा,
 “क्रयादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मांसाश्रिणि चि । इति धरंजी । (पुरा किल केन-
 चिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्या पुनो-
 मेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुनोमायां मह-
 र्धिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्वभक्षो भविष्य-
 सीति तस्मै वज्रये श्रापं प्रददौ तेन हि तस्य
 क्रयादत्वं प्रसिद्धम् । ततः श्रमेनापि तेनाग्निदेवे-
 नात्मनः सर्वभक्षकत्वरूपश्रापं परिहर्तुं कामेन
 सर्वभक्षः सन्त्ययं देवादीनां सुखं भविष्यामीति
 चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आ-
 त्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुब्रूहो
 वज्रेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन ऊतभागय-
 ज्ञस्त्रीकारमकारयत् । एतद्विवरणम् । महाभा-
 रते । १ । ६-७ अध्याययोर्नृपयम् । तद्वथा,
 भृगुवचनम् ।
 “केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
 न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्राभ्यां चारुशसिनीम् ।
 तत्त्वमाख्याहि तं ह्यथ जग्मुर्मिच्छाम्बहं वना ।
 विमेति को न श्रापाम्ने कस्य चायं अतिक्रमः ॥
 पुनोमोवाच ।
 अग्निना भगवंतस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
 ततो मामभयद्रक्षः क्रोशन्तौ कुररीभिव ।
 साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
 मल्लीभूतस्तु तद्रक्षो मामुत्पृच्छ पथात वै ॥
 सुत उवाच ।
 इति श्रुत्वा पुनोमाया भृगुः परममनुमान् ।
 शशपादिमतिक्रुशः सर्वभक्षो भविष्यति” ॥

कथादः

“शतसु भृगुया वज्रिः क्रुद्धो वाक्चमथात्रवीत् ।
 किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
 “अमावास्यास्य पितरः पौर्णमास्यास्य देवताः ।
 मनुष्येनैव ह्यन्ते सुप्तते च ऊतं हविः ॥
 सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि सुखं त्वहम्” ॥
 “चिन्तयित्वा ततो वज्रिश्चक्रे संहारमात्मनः ।
 हिजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
 निरोद्धारवदकाराः सधास्त्राहविर्वर्जिताः ।
 विनाग्निना प्रजाः सर्वास्त आसन् सुदुःखिताः ॥
 अथर्वभः समुद्दिष्टा देवान् गत्वाभुवन् वचः ।
 अग्निश्रापान्क्रियाभ्यांश्चात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
 विदध्वमथ यत्कार्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
 अथर्ववक्ष देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
 अमेरावेदयच्छ्रापं क्रियासंहारमेव च ।
 भृगुया वै महाभाग ! श्रमोऽग्निः कारयान्तरे ।
 कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागायमुक् तया ।
 ऊतमुक् सर्वभूतेषु सर्वभक्षत्वमेव्यति ॥
 श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विप्रहृतात् ।
 उवाच वचनं क्लृप्तं भूतभावनमथयम् ॥
 लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता भान्त एव च ।
 त्वं धारयसि लोकालीन् क्रियायाश्च प्रवर्तकः ॥
 स तथा क्रुश लोकेश ! गोप्सिद्येरन् क्रिया यथा ।
 कस्मादेवं विमूढस्वमीश्वरः सन् ऊताशन ! ॥
 त्वं पवित्रः सदा लोके सर्वलोकगतिश्च ह ।
 न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेव्यति ॥
 अपामे ह्यग्निहोत्रास्ते सर्वे मोक्षयन्ति ताः प्रिच्छिन् !
 क्रयादा च तनुय्यां ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।
 यथा सूर्याग्निः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाष्यते ।
 तथा त्वदर्चिर्निर्हर्षं सर्वं शुचि भविष्यति ॥
 त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावादिनिर्गतम् ।
 स्तेजसैव तं श्रापं क्रुश सत्वमग्नेर्विभो ! ॥
 देवानाश्चात्मनो भारं मृहाय त्वं मुखे ऊतम्” ॥
 “एवमस्त्विति तं वज्रिः प्रब्रुवाच पितामहम् ॥
 जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
 अतएव ऋद्धमन्त्रेण क्रयादाख्यापेः शान्तिकर्मा-
 दिव्यपसारणं जातवेदोऽमेरादानं प्रोक्तम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ६ ।
 “क्रयादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
 यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
 इहैवायमितरो जातवेदा
 देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानम्” ॥
 “क्रयं आमिषं अग्नि क्रयादः तं तीव्रमग्निं दूरं
 विप्रहृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं
 तस्य वाहः वोढा यदा रिप्रं पापं वहति उपपदे
 “कर्मण्यञ्” इति वङ् + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः
 यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान्
 गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्मार्थं उपासने
 इतरः क्रयादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे
 देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वडतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
 क्रयं मांसं अस्ति । अद् + उपपदे “कर्मण्यञ्” ।
 ३ । २ । १ । इत्यण् । क्वनामाममांसाश्रिणभेदः ।
 यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

क्रिमिः

“एवमेव महाद्वीपो यत्र निपतितं पुरुषं क्रयादा
नाम हरवत्तं क्रयेण घातयन्ति यः केवणं देह-
म्भरः” ॥)

क्रान्तिः, ऐ, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।)

कोटकः । इति चिकाग्रशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् ।

यथा, मनी । १९ । १२१ ।

“मनसीन्दु दिशः क्रोचे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाचमिं मित्रसुखे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥

“क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति” । कुक्षुकभट्टः ॥

भावे + क्तः । क्षी, आरुद्रम् । क्रमणम् ।

यथा भावे ।

“क्रान्ते यथा काचनवप्रभाजा” ॥

यथा च इत्ययमप्राप्ते ५ । ४ । २ । ६ ।

“विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णो-
र्विक्रमं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” ॥
आक्रान्ते चि ॥

क्रान्ता, क्षी, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति-
त्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) दृष्टी । इति
राजनिर्घटः ॥

क्रान्तिः, क्षी, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्य-
वर्त्तिसूर्यगमनार्थतिर्यगोन्मेषा । यथा,—

“अथनादयनं यावत् कक्षा तिर्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते गोलार्थायः ॥ “नाडीमण्डलान्
दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्” ॥

इति तट्टीकायां दक्षिणविदाम्बरः ॥ तत्पर्यायः ।
अपमखण्डम् २ अपमखण्डम् ३ अपमखण्डः ४ अप-
क्रान्तिः ५ । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ ।

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इत्युक्तान्यायनक्रमो
यथा,—

“प्रभापक्रमण्या च सत्तरगुणेन्दुः ।

तद्युगाण्या त्रिजीवाभा तत्रापक्रान्तिरुच्यते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्-
प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, ऐ, (सूर्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव
वलयः इत्यम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवदृष्ट्यात्
चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे ओत्तरे यदृशं तत् । इति
सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, ऐ, (क्रामतीति । “क्रमिगमिक्तमिभ्यस्तुन्
दृष्टिश्चेति” । उणां ५ । ४३ । इति तुन् दृष्टिश्च ।)

पक्षी । इत्युक्तादिकोषः ॥

क्रायकः, ऐ, (क्रोयाति इति । कर्त्तरि मनु ।) क्रेता ।

इत्यमरः ॥ क्रयणीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, ऐ, (क्रमु पादविक्षेपे । “क्रमितमिश्रितस्तं-
भामत इव” । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित्
अत इव ।) कीटः । इमामयः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ रोमविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—

“क्रिमयस्तु दिधा प्रोक्ता वाङ्माभ्यन्तरभेदतः ।

वह्निर्भणकफाहृजिज्ज्वलभेदाश्चतुर्विधाः ॥

नामतो विंशतिविधा वाङ्माभ्यन्तरं मनोद्वयाः ।

तिष्ठममाजसंस्थानवर्णाः केशाश्चाश्रयाः ॥

क्रिमिः

वज्रपादाश्च सूर्याश्च यूका जिह्वाश्च नामतः ।
दिधा ते कोटपिङ्का कञ्जगुह्यान् प्रकुर्वन्ते ॥*

निदानम् यथा ।

“अनीयभोनी मधुराश्च निखी

द्रवप्रियः पिष्टगुह्योपभोक्ता ।

आयामवर्णो च दिवाश्रयाणो

विरुद्धस्य संलभते कर्मोच” ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—

“मांसपिष्टाग्नवर्णगुह्योः पुरीषजाः” ॥*

कणजनिदानं यथा,—

“मांसमाषगुह्योदरद्विभुक्तेः कफोद्वयाः” ॥

रक्तजनिदानं यथा,—

“विरुद्धाणीयं प्राकायैः शोणितोत्था भवन्ति हि” ॥

अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—

“ज्वरो विवर्णता मूलं हृद्दोग्ध्रदं भ्रमः ।

भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्” ॥

कणजरूपं यथा,—

“कण्ठादामाशये जाता दृष्टाः सर्पन्ति सर्वतः ॥

पृथुभ्रमिभाः केचित् केचिद्गुह्यदोषमाः ।

रूढधान्याङ्गुराकारास्तुदीर्घास्तथावः ॥

श्वेतास्ताम्बावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥

चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते ।

हृत्तासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ॥

मूर्च्छार्द्धिज्वराणाहकारार्थद्वयपीनसान्” ॥*

रक्तजरूपं यथा,—

“रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽन्तः ॥

अपादा दृष्टताम्बाश्च सौष्मात् केचिद्दर्शनाः ।

केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥

षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रोऽसमातरः” ॥

विज्जरूपं यथा,—

“पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

दृष्टान्ते स्थुर्भवेयुश्च ते यदामाशयोभ्रमाः ।

तदास्योद्गारनिश्वासविज्जगन्धानुविधायिनः ॥

पृथुदन्तनुस्यूनाः श्वावपीतसितासिताः ।

ते पक्ष गात्रा क्रिमयः ककरोकमकरोकाः ॥

सौखरादाः सप्रुलास्था लेलिहा जनयन्ति हि” ॥

विमार्गक्रिमिलक्षणं यथा,—

“विज्जभेदमूलविरुद्धकाश्यापादव्यपादताः ।

रोमहर्षाप्रिसदनगुदकण्डूविमार्गगाः” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—

“इह खल्वभिषेकविंशतिविधाः क्रिमयः पूर्ण-

मुक्ता नागाविधेन प्रविभागान्यत्र सहजेभ्यः ।

ते पुनः प्रकृतिभिर्भेद्यमानाश्चतुर्विधस्तद्वया ।

पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मज्जाजाश्चेति ।

तत्र मनो वाङ्माभ्यन्तरश्च । तत्र वाङ्मे

भले जातान् मज्जाजान् सञ्चक्षते, तेषां समुत्थानं

मृजावर्णनं, स्थानकेशश्चमूलोमपक्षावासांसि,

संस्थानमयवस्त्रिलाहृतयो वज्रपादा वर्णाः कृष्णाः

शुक्लाश्च, नामानि यूकाः पिथोजिकाश्चेति, प्रभावः

कण्ठजननं कोठपिङ्काभिनिर्वर्त्तनश्च, चिकि-

क्रिमिः

त्सितं तेषामपकर्षणं मनोपघातो मज्जकराणाञ्च
भावानामुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः
समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिज्यो धमन्या,
संस्थानमज्जा दृष्टावापादाश्च सूर्यावाहिके मज्ज-
न्यदृष्टाः, वर्णस्ताम्बाः, नामानि केशादा कोमादा
लोमद्वीपाः सौरसा सौकुम्बरा जन्तुमातर इति ।
प्रभावः केशश्चमूलखण्डोमपक्षसो ग्रन्थगताणाञ्च
हर्षकण्डतोदसंसर्पान्याहृद्गात्राश्च त्वक्सिराणाञ्च-
मांसतस्यास्थिमज्जायामिति, चिकित्सितमयेषां
कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालसुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडितिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्टाग्न-
परमाङ्गुसुम्भस्त्रेहजीर्य-पूतिल्लिप्तसङ्गीर्ण-विर-
डासाव्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः स्थानं
प्रवर्द्धमानास्तर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा ।
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुभ्रमसंस्थानाः
केचित्, केचिद्गुह्यपरिणाहाः मण्डपदाहृतयश्च
श्वेतास्ताम्बावभासाः, केचिद्वर्णवो दीर्घास्तम्बा-
कृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मणिमितानां
क्रिमिणां नामानि, अन्नादा, उदरादा, हृदया-
दाचुरवो दर्भकुसुमाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च
इति । प्रभावो हृत्तासास्यसंस्त्रवणमरोचका वि-
पाको ज्वरो मूर्च्छाज्ज्वलाश्चतुराणाहोऽक्रमर्हः
कृद्भिः कार्यं पारव्यमिति ।

पुरीषजान्तुसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं
पक्षाशयः । प्रवर्द्धमानास्तर्द्धो विसर्पन्ति । यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदन्तरं तस्योद्गार-
निश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशे-
षास्तु सूर्यदन्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घाण्युक्त-
तद्वाशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलदन्तपरी-
णाहाः श्वावनीलहरित पीताः । तेषां नामानि
ककरोकमकरोकाः लेलिहाः शालूबकाः सौसुरा-
दाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्यं पारव्यं लोम-
हर्षाभिनिर्वर्त्तनश्च । तत्र वास्य गुदमुखं परितु-
दन्तः कण्ठोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासिते । स
जातहर्षो गुदाश्लिष्कमयमतिवेगं करोति ।

इत्येष्टश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमिणां समु-
त्थानादिविशेषः । चिकित्सितान्तु खल्वेषां समा-
सेनोपदिश्य पक्षाहस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व-
क्रिमिणामपकर्षणमेवादितः कार्यम् । ततः प्रकृ-
तिविघातोऽन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुप-
सेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हृत्तेनाभिस्तस्यायनयनमुपकरणा-
वतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमिणां
भेदजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्-
यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमाश्यापन-
मित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातत्वेषां कटुतिक्तकाषायक्षारो-
ष्णानां अथायानुपयोगो यथान्यदपि किञ्चित्
श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तद्व्यादिति प्रकृति-
विघातः ।

अथन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् ।
यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्णनं तथाविध-

क्रिमिः

प्राधान्यां चापरेषां ब्रह्माणामिति लक्षणतत्त्विक-
स्मृतमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमये ब्रह्मणं सप्त-
रात्रं वा खेहखेदाभ्यामुपपाद्य श्रोभूते एनं
संशोभनं पायघितासीति, क्षीरदधिगुणितिक-
मत्स्यानूपमांसपिष्टाग्नपरमात्रकुसुमखेहसम्पुत्त-
र्भाज्यैः सायम्पातवपपादेयं सधुदीरकाद्यैव
क्रिमीणांकोष्ठानिभिरुपायैश्च । निबगद्य युष्टायां
रजन्त्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णसुक्ताकाशायास्थाप-
नवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादेयत् । उपपादनी-
यत्वेत्यात् सर्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य
सम्यक् । अथाहरेति ब्रूयात् । मूलक-सर्वपलशुनक-
रज्ज-प्रिपु-खरपुष्पभृङ्गय-सुसुख-सुरस-कुठेरक-
काखीर-कालमालपयोसस्तवकफगिष्मकानि स-
र्वान्प्रायवा यथाकामम् । तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य
खण्डशब्देदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां स्थाप्यां समावाप्य गोमूत्रेणाज्जोदकेनाभ्या-
सिष्य साधयेत् । सततमवधृष्टयन् दध्ना तमु-
पयुक्तं भूयिष्ठेऽभ्यसि । गतरसेष्वौषधेषु स्थाणी-
मवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनपक्व-
विडङ्गकषयैकोपहितं सर्जिकाजवगमभ्यासिष्य
वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्” ।

“मदनपक्वपिप्पलीकषायेयञ्जलिमात्रेण चिहत्
कल्पाकामाचामाकोश पातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य
दोषमुभयतो निर्हरति साधु । एवमेव कल्पो-
क्तानि वमनविरेचनानि संख्यं प्राययेदेनं बुद्ध्या
सर्वविशेषागवेक्षमाणाः ।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराक्ते श्रेष्ठ-
रिक्तकषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च
कषायेण वाद्याभ्यन्तरान् सर्वोदकाद्यान् कारयेत्
शश्वत् । तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौष-
धानां कायैर्मूत्रकारैर्वा परिषेचयेत् । परिविक्तञ्च
एवं निवातमागारमनुपवेष्ट्य पिप्पलीपिप्पली-
मूलकषयचिकित्काद्वेदसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमे-
णोपक्रामयेत् । विशेषाक्रमगतञ्चैनमनुवासयेत्
विडङ्गनैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिभिः । यदि पुनरस्याति-
प्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवा-
भिसर्पतः कदाचित् । ततः खेहखेदाभ्यामस्य शिर-
उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गं तण्डुलादिना शिरो-
विरेचनेन ।

यत्स्वभावाह्वयविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां
सोऽनुव्याख्यास्यते । मूषिकपण्डीं समूलाग्रप्र-
तामामपहत्य खण्डशब्देदयित्वा उद्वलले क्षोद-
यित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रक्षं मृच्छीयात् ।
तेन रसेन कोहितशालितण्डुलपिष्टं समानोद्य
पूपणिकां कृत्वा विभूमेख्यकारेभूपकुण्ड विडङ्गनैल-
कवखोपहितं क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुप-
यच्छेत् । तदनन्तरमस्त्रकाग्निकमुदन्विद्धा पिप्प-
ल्यादि पञ्चवर्गसंखण्डं सजवगममुपाययेत्” ।

“अथान्यशब्दादह्य मज्जति किमिह प्रती-
र्यातपे शोधयित्वोद्वलले क्षोदयित्वा दृष्टदि
पुनः सुस्त्राणि घूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषा-

क्रिमिः

येण त्रिपकाकषायेण वा अष्टकृतो दृष्टकृतो
वा चातपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृष्टदि
पुनः सुस्त्राणि घूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे
समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान् खलु घूर्णानां
पाणितणं पूर्णं यावदा साधु मन्येत क्षौमेण संख्यं
क्रिमिकोष्ठाय सेदुभयच्छेत् ॥

तथा भक्ष्यातकास्थीन्याह्वयं कलसप्रमाणेन
समोद्य खेहभाविते दृष्टे कलसे सुक्षानेकच्छिद्र-
जम्भे मृदावक्षिते समवाप्योद्वेपेन पिधाय भूमा-
वाकण्डं निखातस्य खेहभावितस्यैव दृष्टस्योपरि
कुम्भस्यारोप्य समस्तात् गोमयैरुपचित्य दाह-
येत् । स यदा जातीयत् साधु दग्धानि गोम-
यानि विगतखेहानि भक्ष्यातकास्थीनीति ततस्तं
कुम्भमुद्धारेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्
खेहमादाय विडङ्गतण्डुलघूर्णैः खेहाज्जमात्रैः प्रति
संख्यंयातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां
प्रयच्छेत् पाणाय । तेन साधु विरिच्यते विरि-
क्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता” ॥

“अथाहरेति ब्रूयात् शारदावृक्षान्तिनान्
सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पृताग्निधूय सुसुडान्
शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य
सुनिष्पृपितान् निष्पृपयेत् खादोषशमनात् ।
गतदोषानभिसमीक्ष्य सप्रलूणान् प्रलुच्य पुनरेव
सुनिष्पृताग्निधूय सुसुडान् शोधयित्वा विडङ्ग-
कषायेण त्रिसप्तकृत्यः सुपरिभावितान् भाव-
यित्वातपे शोधयित्वोद्वलले संक्षुद्य दृष्टदि पुनः
अष्टागपिष्टान् कारयित्वा दोष्यामभ्यवधाय वि-
डङ्गकषायेण सुज्जम्भेऽवसिद्धाय पाणिमहं मर्द-
येत् । तस्मिन् खलु प्रपीडमाने यत्नैलमुपदियात्
तत्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृष्टे कलसे समा-
सिथ्यानुगुप्तनिधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात्
तिन्वकोदालकयोर्द्वौ विन्ममात्रौ पिष्टौ अष्टाग-
पिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽज्जमात्रौ ग्रामा-
त्रिहृतयोर्द्वौ दन्तीद्वयोर्गतौ अज्जमात्रौ-
चयचिकित्थोरिखेतत् सम्भारं विडङ्ग-कषाय-
स्याज्जोदकमात्रेण प्रतिसंख्यं ततस्तैलप्रस्थमावाप्य
सर्वमालोशं महति पर्यागे समानिथ्याभाविधि-
श्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः खेहमव-
लोकयन्नखण्डं मृद्वग्निना साधयेदह्वं सततमव-
धृष्टयन् । स यदा जातीयोद्विरमति शब्दः, प्रशा-
म्यति च पेणः, प्रसादमापद्यते खेहो यथास्वकुन्व-
वर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृदा-
मानमनतिमृदुमनतिदासगमनकुजियाहि चेति ।
सकालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं हृतं
श्रीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृष्टे
कलसे समासिष्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन
वस्त्रपट्टेनाह्वयं सूत्रेण सुषडं अनुगुप्तनिधाप-
येत् । ततोऽस्मै मात्राभ्ययच्छेत् पाणाय । तेन
साधु विरिच्यते । सम्यगपहतदोषस्य चास्यानु-
पूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासन-
काले” ॥

“इत्येतत् इयानां श्लेष्म-परीष-सम्भवाणां

क्रिमिः

क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-शाम-प्रभाव-
विकित्तितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः । वि-
शेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं
भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकि-
त्सितं कार्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनो-
पशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां
चिकित्सितं कार्यम् । इत्येव क्रिमिघ्नो भेषज-
विधिरनुव्याख्यातो भवति” ॥ इति चरको विमान-
स्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

“सूतं गन्धं मृतं नौचं भरिचं विषमेव च ।
मुक्तकं त्रिपञ्चा शुगळी धातकी सरसाङ्गनम् ॥
न्यूषणं मुक्तकं पाठा बालकं विषमेव च ।
एतानि समभागानि खरसैर्दृष्ट्यैस्तथा ॥
वराटिका प्रमाणेन भक्ष्याय विशेषतः ।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनम्” ॥

इति क्रिमिरोगारिरसः ॥ * ॥

“क्रमेण दृष्टं रसगन्धकाज-
मोदा विडङ्गं विषमुष्टिका च ।

पलाशवीजश्च विचूर्णमस्य

निष्कप्रमाणं मधुनावलीढम् ॥

पिबेत् कषायं घनजं तदुद्ध

रसोऽयमुक्तः क्रिमिसङ्गराग्यः ।

क्रिमीन्निहन्त्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्

सन्दीपयत्यभिमयं निराचान्” ॥

इति क्रिमिसुद्धो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे ॥ * ॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः । पथ्यानि यथा,—

“आस्थापनं कायशिरोविरेचनं

धूमः कफज्जानि शरीरमाज्जना ।

धिरन्तना वैद्यवरक्तज्ञानयः

पटोलवेचाग्रसोनवासकम् ॥

जटाग्रमन्दारदलानि सर्वथा

नवीनमोचं दृष्टीफलान्यपि ।

तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं

मांसं विडङ्गं पिष्टुमहंपक्षवम् ॥

पथ्या च तैलान्तिनसर्वपोद्भवं

सौवीरशुक्लं तुषोदकं मधु ।

पचेलिमं तानमरुत्करं गवां

मूत्रञ्च ताम्बूलसुरागृगण्डनम् ॥

जौह्वानि मूत्राण्यपर्यासि रामतं

क्षाराजमोदा खदिरञ्च वत्सकम् ।

जम्बीरनीरं सषवी यमानिका

क्षाराः सुराका गुरुशिंशपोद्भवाः ॥

तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं

वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

“हृदि च तद्देगविधारणञ्च

विरजपानाशनवक्रिनिद्राम् ।

इवञ्च पिष्टाग्नमजीर्णताञ्च

घृतानि माधान् दधिपत्रशाकम् ॥

मांसं पयोऽङ्गं मधुरं रसञ्च

क्रिमीन् विधांसुः परिवर्जयेच्च” ॥

क्रिया

इति वैद्यकक्रिमिरोपपत्त्यापथ्यविधिर्ये ॥
 क्रिमिकण्टकं, स्त्री, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रिमि-
 कण्टकम् । इति मेदिनी ॥
 क्रिमिभः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । “अमनु-
 ष्यकटके च” ॥ २ । ५३ । इति टक् । सूत्रवि-
 भूजादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्वस्येति नियमात्
 गतम् ।) क्रिमिभः । विष्णुः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगवाशकौषधविशेषः ।
 “क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टवीर्यं शरसभस्मकम् ।
 वल्गदयश्चालुपयोरितैः क्रिमिविनाशिनः” ॥
 इति क्रिमिघ्नो रसः ॥
 इति वैद्यकरत्नेनसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥
 क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।)
 सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्रिमिघ्नं, स्त्री, (क्रिमिघ्नः जायते इति । “अन्येष्वपि
 दृश्यते” ॥ २ । १०२ । इति ङः ।) अगुणः । इत्यमरः ॥
 क्रिमिघ्ना, स्त्री, (क्रिमिघ्न + स्त्रियां टाप् ।) जात्या ।
 इति रत्नमाला ॥
 क्रिमिघ्नश्च, पुं, (क्रिमेः श्चुरिव नाशकत्वात् ।) रक्त-
 पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पाणिनामाहार
 रति भाषा ।
 क्रिमिघ्नश्च, पुं, (श्च + सार्धे अण् प्राञ्चवः ।
 क्रिमेः प्राञ्चव इव तद्भाषकत्वात् ।) विट्त्वदिरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्रिमिघ्ने, पुं, (क्रिमिभिर्निमित्ततः घ्नैव ।)
 वल्लीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्रिया, पुं, (क्रिया यज्ञागामाद्यगतिक्रिया विद्यते-
 ष्वच अशब्दादेरच् ।) मेघराशिः । इति दीपिका ॥
 क्रिया, स्त्री, (क्रियते अग्नया अस्तौ अस्मिन् इति
 वा । कुल ऋकरो कर्माधिकादिकारादौ च
 यथायथं श प्रत्ययः । “रिड् शयस्मिदृष्ट” ।
 ७ । ४ । २८ । इति रिडादेशः । “अभिप्राधातु-
 भुवां योरियसुवडौ” ॥ ६ । ४ । ७७ । इति
 इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूज-
 नम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म । तन्त्रव-
 विधम् । यथा,—
 “आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्य-
 मरः । ३ । ३ । १५६ । आरम्भम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ आरम्भम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 शौचम् । इति शब्दरत्नावली । धात्वर्थः करोत्यर्थो
 वा । इति वैद्यकरत्नाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः
 वस्तुधर्माः पाकादयः एष हि अधिपत्यकाद्यव-
 श्यगन्तादिः पूर्वापरभूतो व्यापारकनापः
 पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतु-
 प्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः ।
 सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साध्य-
 सेत्यानुमानभेदेन विधा । द्वितीया घटाद्यदक-
 विधकोयतगुणतत्तमाधकाणधर्मभेदेन नवधा
 दिव्यानि । यथा,—
 “द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा

क्रियायो

साध्यसेत्यानुमानस्य मानुषी भिविधा स्युता ।
 घटाद्या धर्मगन्ताच्च दैविकी नवधा स्युता” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वे दृश्यतिः । (चिकित्सासाध्यं
 यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥
 “यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्मान्तद्विवर्णां मतम् ॥
 कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
 समानाद्यानुबन्धः स्यादित्यर्थे क्रियते क्रियाः” ॥
 “यावद्दीर्घं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
 सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यनुदीरयेत्” ॥
 शीते शीतप्रसीकार उष्णोष्णनिवारणम् ।
 क्षत्वाकुर्यात् क्रियां प्राप्तं क्रियाकालं न ह्यापयेत्” ॥
 इति च सन्धुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)
 क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ +
 उपपदे “कर्मण्यम्” ॥ २ । १ । १ । इत्यङ् ।) नव-
 व्यासः । नूतन पञ्चया इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ कर्मकर्त्तरि चि ॥
 क्रियादेवी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं
 साक्षिलेख्यादिकं हेति । द्वि + क्रिणिः ।)
 साध्यनिखितभुक्तियुक्तिप्रपञ्चदेष्टा । स च व्यव-
 हारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः ।
 यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
 “अन्यवादी क्रियादेवो गोपस्थायी निरुत्तरः ।
 आकृतप्रपञ्चायो च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥
 (तत्त्वज्ञानं यथा । वीरमित्रघटकाद्यायनवचने ।
 “लेख्यश्च दार्ष्टिकश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तां क्रियां देहि यो मोहान् क्रियादेवी स उच्यते” ॥)
 कर्मदेष्टरि चि ॥
 क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।)
 चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—
 “पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
 क्रियापादस्तथा चान्यस्तुर्था निर्णयः स्मृतः” ॥
 इति दृश्यतिः । स च साध्यनिखितभुक्तियुक्ति-
 प्रपञ्चरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्षणादिक्रियायं
 अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः ।
 द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्परप्रीका-
 रेण अनुमतिः । यथा,—
 “क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजायं यत् प्रदीयते ।
 तस्यैव भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च” ॥
 इति मनुः ॥ अस्यार्थः । “यदन्नापत्वं भविष्यति
 तदावयोऽभयोरेवेति नियमेतत् क्षेत्रस्याभिना
 वीजवपनार्थं यद्दीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य कोके
 वीजक्षेत्रिकौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ” । इति
 कुल्लुकभट्टः । उपपन्नमेतत् ॥
 क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवा-
 राधनतदानादिकरत्नरूपपुण्यक्रिया । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “क्रियायोगः कथं प्रोक्तव्यया मे प्रपितामह ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि पत्नं त्वस्य वधातयम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 आनयोगस्तु योगस्तु यस्तु साधनमात्मना ।

क्रिय

वस्तु वाङ्मार्गसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
 प्रधानं कारणं योगो मुक्तोर्मुनिवरोत्तम ।।
 क्रियायोगस्तु योगस्तु परमं तत् । साधनम् ॥
 यदेतद्भवता पृष्टं तदिहैकमनाः प्रदत्तं ।
 यैस्तु देवाण्यं विष्णोः शुभं दातव्यं कृतम् ॥
 कारयेन्मन्त्राय कपि प्रदत्तं तस्य फलं मुने ।।
 अहन्त्यहनि योगेन यजतो यन्महापत्नम् ॥
 प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कारयति मन्त्रिणम् ।
 कुलागं प्रतमागामि समतीतं तथा प्रतम् ॥
 कारयेद्भगवद्धाम नवत्युत्तममन्त्रिणम् ।
 सप्तममन्त्रतं पापं सर्वं वा यदि वा नष्ट ॥
 विष्णोराजव्यवसायप्रारम्भादेव गच्छति ।
 पतितं पतमानस्तु तदाहं पतितं तथा ॥
 समुज्ज्वल हरेर्ज्ञानं दिगुणं कलनाभ्यासम् ॥
 “प्रतिमां जलस्यवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ।
 केशवस्य परं लोकमन्त्रयं प्रतिपद्यते ।
 अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाच किञ्चराः ॥
 केवलं ये जगद्धाममननं समुपाविशताः ।
 भवद्भिः परिहायन्ती तेनां नास्तीति संस्मृतिः ।
 नमः कृष्णायतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
 यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्वाण्याः सुदूरतः ॥
 दानं ददद्भिर्देवैस्तमभ्युतः प्रीयमानिति ।
 अज्ञापुरःसरैर्निर्गतं ते च त्वाण्याः सुदूरतः” ॥
 इत्याद्ये वक्रिपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुष्ठानन-
 नामाध्यायः । तथा च पातञ्जले ।
 “तपः स्वाध्यायेन्यत्रप्रतिष्ठानानि क्रियायोगाः” ॥
 क्रियावसन्नः, चि, (क्रियाया अवसन्नः ।) साक्षादिना
 प्राप्तप्रदानयः । यथा,—
 “स्वयमभ्युपगमो हि स्वयम्यवसितोऽपि सन् ।
 क्रियावसन्नो वादे तु परं सन्भावधारणम्” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 क्रियावान्, [त्] चि, (क्रिया अस्यास्तीति मतम् ।
 मस्य वः ।) कर्मसूतः । क्रियासु नियुक्तः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । १८ । (यथा, भट्टिः । १ । १० ।
 “पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
 रानायि विद्वान् क्रतुव क्रियावान्” ॥)
 क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासार्थं वदति ।
 वद + क्रिणिः ।) प्रमादवादी । कार्यवादी । इति
 मिताक्षरा ॥ परिधादी इति पारस्यभाषा ॥
 क्रियेन्द्रियं, स्त्री, (क्रियायाः कर्मणः साधनं इन्द्रि-
 यम् ।) कर्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च
 पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्मेभेदेन दशसंख्यकानि च
 प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्वेषां प्रवर्तकम् ।
 यथा मनौ ।
 “ओषं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पायूपस्थापाणिपादश्चैव दशमी स्युता” ॥)
 स्त्री, ङु ण ग इत्यप्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रिया—उभं-सकं-अगिट् ।) पर्थ्यायः परीवर्तः ।
 ङु, क्रीडिमम् । ण ग, क्रीयाति क्रीडते धान्यं
 धनेन लोकाः । इति दुर्गादासः ॥
 क्रीड, णट खेले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 परं-अकं-खेट् ।) अ, अग्निनीडम् । क्रीडति

कृष्णः

बाणः शिखरिभिः । इति दुर्गादासः ।
 क्रीडः, क्री, (क्रीड + भावे घञ् ।) परीक्षाः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 क्रीडनं, क्री, (क्रीड + भावे क्त्वा ।) खेला । यथा ।
 “बाणक्रीडनमिन्दुश्रेष्ठरश्मिर्भावाधि प्रकृता
 ताते काननसेवनावधि कृपा सुयीवसखावधि” ।
 इति महाकाव्यम् ।
 क्रीडा, क्री, (क्रीड + भावे क्त्वा ।) परी-
 क्षाः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ।
 (यथा, भागवते । २ । २ । १५ ।
 “स वै भागवतो राजा पाण्डवेभ्यो महापथः ।
 बाणक्रीडनकैः क्रीडन् क्षायाक्रीडां य आददे” ॥)
 अवज्ञानम् । इति मेदिनी ।
 क्रीडावाणः, क्री, (क्रीडा नामकस्ताणः ।) तावत्प्रभेदः ।
 यथा,—
 “एक एव भुतो यत्र क्रीडाताणः स कथ्यते ।
 अपरं नियमं विना” । इति सङ्गीतदामोदरः ।
 क्रीडारङ्गः, क्री, (क्रीडायां क्रीडायाः वा रत्नमिव ।)
 रतिः । इति चिकित्सकः । [चूनायुधः ।
 क्रीडारथः, क्री, (क्रीडारथः ।) क्रीडार्थरथः । इति
 क्रीतः, क्री, (क्री + कर्मेणि क्तः ।) क्रीतकृत्यः । स
 तु बाणविधौपुलान्तगतपुलभेदः । इति जटा-
 धरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “इद्यात् मातापिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् कथं कृतः” ॥)
 कृतकये च । केना इति भाषा । यथा,—
 “दीयमानं न सृजति क्रीतं प्रयत्नतः यः कथी ।
 स एवायं नवेदोवो विक्रेतुर्गोपयच्छतः” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ।
 क्रीतकः, क्री, (क्रीत + कर्त्तृ क्तः ।) क्रीतकृतः ।
 यथा, मनुः । ६ । १७४ ।
 “क्रीतयायस्वपत्न्यार्थं मातापित्रोर्धर्मनित्कात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा” ॥
 क्रीतानुशयः, क्री, (क्रीते कये अनुशयः पश्चात्तापः ।)
 अर्थं क्रीता पश्चादनुतापः । यथा,—
 “क्रीता मूल्येन यः पश्यां क्रीता न बद्ध मन्यते ।
 क्रीतानुशय इत्येतत् विवादमदमुच्यते” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ।
 क्रीड, [क्री], क्री, (क्रीडति वक्तुं यथा स्यात् तथा
 गच्छति । “क्रीडिगु दृष्टकृत्तगति” । १ । २ ।
 ५६ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रीडः । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २२ । क्रीड् वक्तु इति भाषा ।
 (यथा, यजुर्वेदे १६ । ७२ ।
 “अज्याः क्षीरं व्यापिषत् कृष्टाङ्गिरसो धिया ।
 ऋतेन सखमिन्द्रियम्” ।
 “आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, कृष्ट
 हंसो मूला धिया प्रक्षया अज्याः सखाशात्
 क्षीरं दुग्धं व्यापिषत् पिबति संखटाभ्यां क्षीरो-
 दकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति नातिस्व-
 भावः” । इति भाष्यम् ॥)
 क्रीडः, क्री, (क्रीड + भावे क्तः ।) क्रीडपर्वतः । इति
 हेमचन्द्रः । (वक्त्रविशेषः । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।

कूरः

“वायवे वक्राक्षा इन्द्राभिर्भां कृषान्” ॥)
 कृषा, क्री, (कृष + क्त्वा संयोगेयधत्वात् टाप् ।)
 अत्रादित्वात् टाविकेके । वीजामेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 कृत्, [क्री], क्री, (कृष् + क्त्वा संयोगेयधत्वात् टाप् ।)
 क्रीडः । इत्यमरहेमचन्द्रौ । अस्या रूपान्तराणि ।
 कृष् । कृष् कृष् । इति संक्षिप्तसारयाकरयम् ।
 कृष्, क्री, (कृष् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रीडयुक्तः । यथा ।
 “शोभुमभ्यामयौ कृष्णो रत्नवीणो महासुरः” ॥
 इति देवीमाहात्म्यम् । (भावे क्तः ।) क्रीडो क्री ।
 कृष्, कृ य क्री क्रीपे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (द्विधा-परं-अकं-अनिट् ।) कृ, अकृधत् । य, कृध-
 ति लोभः शिशवे । क्री, क्रीडा । इति दुर्गा-
 दासः ॥ * ॥ रेकते १ जेकते २ भागते ३ भूषी-
 यते ४ भूषयति ५ भूषयति ६ दोषयति ७ वनयति
 ८ कल्पते ९ भोजते १० । इति दश कृधति-
 कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ।
 कृधा, क्री, (कृष् + क्त्वा संयोगेयधत्वात् टाप् ।)
 क्रीडः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 कृन्क, गन्धाम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 परं-लकं-अकं-अनिट् ।) रेपयुक्तादिः पञ्चमस्वरः ।
 कृन्ति । इति दुर्गादासः ।
 कृन्, ग स्मिन् । क्रीन् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (क्र्यां-परं-अकं-अनिट् ।) पञ्चमस्वरः रेपयुक्तः ।
 क्रीन् दुःखानुभवे । ग, कृन्ति वृन्ति । इति
 चूनायुधः । चूकृन् । इति दुर्गादासः ।
 कृष्, ज क्री रोदे । ह्रतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भां-परं-रोदने अकं-आङ्गने सक्तं-अनिट् ।)
 ज, क्रीशः कृष् । क्री, अकृत् । रोदोऽन्-
 विमोचनम् । इतिराज्ञाम् । इति दुर्गादासः ।
 कृष्, [क्री] क्री, (क्रीशति रौतीति । कृष् +
 “क्रीष् कृषिश्चोति” । उगां ४ । ११२ । इति
 कनिष् ।) शृङ्गानः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगा-
 दित्तिः ।
 कृष्, क्री, (कृष् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३५ । रावः । इति मेदिनी ।
 कूरः, क्री, (कृत् क्रेदने + “कृतेऽकृष्” । उगां २ ।
 २१ । इति रक्प्रथयः धातोः कृादेशच् ।) पर-
 मोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
 “कूरस्तस्मिन्निषि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्ता” ॥)
 निर्दयः । तत्पर्यायः । वृक्षसः २ घातुकः ३ घायः ४ ।
 (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३७ ।
 “स्त्रियो ह्यकृष्याः कूरा दुर्मर्याः प्रियक्षाहसा” ॥
 यथा, च कुमारः । २ । ४८ ।
 “तस्मिन्प्रायाः सखे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः” ।
 “कूरे घातुके” इति मल्लिनाथः ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । २ । ३ । १६० ।
 (यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
 “तस्याभिर्भक्तसम्भारं कल्पितं कूरनिश्चया” ॥)
 घोरः । इति मेदिनी । (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
 “कूरो लुब्धोऽनसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरक्षिरः” ॥)
 उष्णः । इति हेमचन्द्रः । प्रथमतोऽपञ्चमसप्तम-

क्रेयं

नवमेकादशराशयः । यथा,—

“अनोऽयं युग्मं विषमः समश्च
 कूरोऽयं खैर्यः पुत्रयोऽङ्गना च ।
 चरस्थिरश्चात्मकनामधेया
 मेधावयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः” ॥

इति दीपिका ।

कूरः, क्री, (कृततीति । “कृतेऽकृष्” । उगां २ । २१ ।
 इति रक् धातोः कृादेशच् ।) भूताङ्गुष्ठः ।
 रत्नकरवीरकृतः । श्रेणमक्षी । कृष्पक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 कूरकर्मा, [क्री] क्री, (कूरं कर्म यस्य ।) भक्षानक-
 कर्मकर्त्तरि चि । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
 “दिगिज्ञा कूरकर्माख्यो मिष्ठाच्छिदासुसारिणः ।
 दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव” ॥)
 कटुतुल्लिनीकृतः । इति राजनिर्घण्टः । (अक-
 पुष्पो । अस्याः पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “अर्कपुष्पो कूरकर्मा पयस्या लज्जकासुका” ॥)
 कूरगन्धः, क्री, (कूरः उद्यो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 कूरगन्धः, क्री, (कूरः उद्यो गन्ध एकदेशेऽस्याः ।) स्त्रियां
 टाप् । कश्यपरीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कूरटकः, [क्री] क्री, (कूरा टक् कृदित्यस्य । कूरं
 यथा स्यात् तथा पश्यति वा । वृष् + क्रीन् ।)
 पिप्पुलः । शनैश्चरे क्री । इति मेदिनी । (यथा,—
 ज्योतिषतन्त्रे । “अरविः कूरवृक् आवनेयः” ॥)
 कूरधूर्तः, क्री, (कूरः क्षायावर्जितया धूर्त इव ।) क्षाया-
 धनूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (क्षायाधनूरकशब्दे
 ऽस्य गुणपर्याया आतव्याः ।)
 कूररावो, [क्री] क्री, (कूरं कर्त्तृश उद्यं वा रौतीति ।
 य + क्रीनिः ।) क्रीडाकाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कूरलोचनः, क्री, (कूरे लोचने कूरं लोचनं वा अस्य ।)
 शनिः । इति हारावली ।
 कूरसरः, क्री, (कूरः कर्त्तृशः सरोऽस्य ।) कर्त्तृश-
 धनियुक्तः । यथा,—
 “कूरसरा काकोलूकचरद्वोद्गन्धगर्भाः” ॥
 इति कविकल्पद्रुमतायां द्वितीयोक्तवक्त्रे द्वितीय-
 कुसुमम् ।
 कूरा, क्री, (कूर + स्त्रियां जातित्वेपि न लोभ् क्तः
 टाप् ।) रत्नपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ।
 कूराकृतिः, क्री, (कूरा आकृतिर्यस्य ।) राशयः ।
 इति शब्दमाला । (कठोरमूर्त्तिः, चि ।)
 क्रीशः, क्री, (क्री + निः ।) कथयम् । इत्युगादिकोषः ।
 क्रीतयं, चि, (क्री + कर्मेणि ल्यप् ।) क्रीयवत् । यथा,
 “क्रीयं क्रीतयमात्रके” । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥
 क्रीता, [क्री] चि, (क्री + क्तः ।) कथयकर्त्ता । यथा ।
 “विक्रेतुर्दृशनाङ्गुलिः स्वामी अर्थं कृपो दमम् ।
 क्रीता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्री” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ।
 क्रीयं, चि, (क्री + कर्मेणि ल्यप् ।) क्रीतयमात्रकम् ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ८२ ॥ किनिवार उपयुक्तं अथ
 इति भाषा ।

क्रोधः

क्रोधदारणः, पुं, (क्रुध् + णच् बाहुलकादगुणः । क्रोधः पर्वतविशेषः । तस्य दारणः दारक इत्यर्थः । क्रोधं दारयति वा । दृ + गिच् + ल्युः ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोडं, स्त्री, (क्रुड् + घञ् ।) बाकोर्मध्यम् । कोल इति भाषा । तत्पर्यायः । भुजान्तम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्तुः ५ । इत्यमरः । २।६।७७ ॥ उत्सृजः ६ भोगः ७ वपुषापाकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, यजुर्वेदे । २५।८ ॥ “इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै-पाजस्यम्” ॥ कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६।८।१३ ॥ “शेषमिडा पाज्यामासिष्य क्रोडमनस्यीनि च पास्यति” ॥ हितोपदेशे च । “तत्र तरोर्निर्मितनीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति” ॥)

क्रोडः, पुं, (क्रुड् + घञ् । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः णच् वा ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२॥ शनिः । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।५०।२० । “नदी शैवाकदिग्भाङ्गं हरिश्चमज्जटाधरम् । नमैः शङ्कनस्वैर्गात्रैः क्रोडैश्चिचैरिवापितम्” ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः ।) महाश्राव-शिकादन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वड् धुलकुडि इति भाषा ।

क्रोडपर्या, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्या यस्याः ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्ट-कारिशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपादः, पुं, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडाङ्गः, पुं, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कच्छपः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्गिः, पुं, (क्रोडे अङ्गिरस्य ।) कच्छपः । इति चिकित्सकशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड् + जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष् ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडीकरणं, स्त्री, (क्रोड् + कृ + भावे ल्युट् । अभूत-तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुधः ॥

क्रोडीकृतिः, स्त्री, (क्रोड् + कृ + भावे + क्तिन् । अभूत-तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडीमुखः, पुं, (क्रोडाः शुक्याः मुखमिव मुखं अस्य ।) गण्डकः । गण्डारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डार इति भाषा ।

क्रोडिटा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इटा प्रिया ।) सुप्ता इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोयः, पुं, (क्रुध् हिंसने + भावे घञ् ।) ज्वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ् ।) प्रतिकूलो सति तैश्चास्य प्रबोधः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३.४० “काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः । महाभोगोऽहमापा विद्वेगमिह वैरियम्” ॥) तत्पर्यायः । कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघ्नः ५

क्रोशः

रट् ६ कृत् ७ कृद् ८ । इत्यमरः । १।७।२६ ॥ अमर्षः ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुधा १२ । इति शब्दार्णवः ॥ स तु ब्रह्मणो भुवो जातः शरीरस्थमिन्द्रियोन्तर्गतम् । इति प्रणयम् ॥ ज्ञेयः १ हृत् २ हृदि ३ हृजः ४ भासः ५ रुहः ६ रुहः ७ तपुषो ८ जूर्णः ९ मन्युः १० व्यधिः ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः । (वत्सरभेदः । यथा, “विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् । जनानां जायते भद्रं । क्रोधे क्रोधः परस्परम्” ॥ इति शब्दार्थचिन्तामणिः । स्त्रियां टाप् । दन्त-कन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।१२ । “क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला मुनिः” ॥)

क्रोधनः, पुं, (क्रोधात् जायते । जन् + डः ।) मोहः । यथा, भगवद्गीतायाम् । २।६२ । “सङ्क्रातुसंजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः” ॥ द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः । यथा, मनुः । “पैशुन्यं साहसं द्रोह इत्याख्यायार्थदृषणम् । वाग्दण्डजस्य पाठस्य क्रोधोऽपि गणोऽलकः” ॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + “क्रुधमग्राधैभ्यश्च” । ३।२ । १५१ । इति युच् ।) क्रोधविशेषः । तत्पर्यायः । अमर्षणः २ कोपी ३ । इत्यमरः । ३।१।३२ ॥ क्रोधी ४ रोषणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ढलीयाङ्के । “यशमेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायणिः क्रोधनः” ॥ कुरुवंशीयवृत्तविशेषः । यथा, भागवते । ९।२२।११ । “ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च” ॥ मष्टिवर्षान्तर्गतोत्तममष्टितमवर्षभेदः । यथा तन्ने । “रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तमसङ्गलम् । क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरिप्रिये !” ॥ भगवभेदः । यदुक्तं तन्ने । “असिताङ्गो रुक्मचण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा” ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप् ।) कोप-वती । तत्पर्यायः । भामिनी २ चण्डी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।७०।१० । “आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राप्तामानिनी” ॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रो-धेन मूर्च्छितः ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामा-यणे । १।१।४६ । “रक्षसां निहतान्यासन् सङ्क्रान्तिं चतुर्दश । ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः” ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा, क्रुधाति इति । क्रुध् + गिनिः ।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः ॥ मङ्घ्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते । “तत्र जागरकः शीतलेषो दुर्भगस्तेनो मत्स्यार्थार्थो गान्धर्वचिन्तः स्मृतिटकरचरणोऽति-रुक्ताभ्युत्थनकेशः क्रोधी दन्तवल्गुसादी च” ॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः । क्रुश् + अपादाने घञ् ।) सहस्रधनुः । धनुःसहस्रहस्तपरिमाणम् । क्रोश

क्रोष्टुवि

इति भाषा । तत्पर्यायः । गच्छुतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे । १३।७६ । “क्रोशाङ्गं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेय” ॥)

द्विसहस्रदण्डः । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति लोलावली । सुहृत्सः । यथा,—

“दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्वमन्त्रयं भवेत् । बलक्रोशे महेशानि तत् । सर्वमष्टतोयमम् ॥ सप्तमक्रोशके देवि ! सर्वं क्षीरोपमं भवेत् । अष्टमक्रोशके देवि ! अथतुल्यं न संशयः ॥ अतः परं महेशानि ! विषतुल्यं न संशयः” ॥ इति गुप्तसाधनतन्त्रे बलः पटलः ॥ क्रुश् + भावे घञ् । रोदनम् । आक्रानम् ॥)

क्रोशतानः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तानः शब्दभेदः यस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशयुगं, स्त्री, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनौ युगं युग्मम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्यायः । गच्छुतिः २ । इत्यमरः । गौतमम् ३ गथा ४ गच्छुतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोष्टा, [यु] पुं, स्त्री, (क्रोशति दौतीति । क्रुश् + “स्तिनिगमिमनीति” । उणां । १।७० । इति तुन् । “लज्जत् क्रोष्टुः” । ७।१।६५ । इति लज्जत् ।) उदगालः इत्यमरः । २।१।१८ ॥ (यथा, महाभारते-१।२१४।८ । “ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हृदिर्धातुः प्रलुप्यते । शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्हति” ॥ यदुवंशीयो राजविशेषः । यथा, हरिवंशे ३३।६१ “क्रोष्टोन्तु उदग राजेन्द्र ! वंशमुत्तमपौरुषम् । यदोर्विशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेन सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

क्रोष्टकपुष्पिका, स्त्री, (क्रोष्टकस्य उदगालस्य पुष्क-मिव अस्यस्याः । ठन् टाप् ।) एन्निपर्णी । चाकु-लिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता । इति केषित् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ गोणो-मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टकस्येव मेखला कथ्यते पञ्चाङ्ग-भागो वा अस्यस्याः “अर्धश्चादिभ्यः” । ५।२।१२७ । इति णच् टाप् ।) एन्निपर्णी । इति रत्नमाणा ॥

क्रोष्टपुष्पिका, स्त्री, (क्रोष्टोः उदगालस्य पुष्कमिव अस्यस्याः । ठन् टाप् अत इत्वं च ।) एन्निपर्णी । इति रत्नमाणा ॥

क्रोष्टपुष्पी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुष्कमिव अस्यस्याः इति “अर्धश्चादिभ्यः” । ५।२।१२७ । इति णच् ङीष् ।) एन्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं अस्य अस्मिन् वा ।) इक्षुदीवस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव ।) एन्निपर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ ॥ वि-रालकाञ्चि इति ख्याता इति केषित् । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायाः । यथा,—

कौश्वः

“एष्टिपर्वी एष्टकपर्वी चित्रपर्वी चित्रपर्वी ।
 कौश्विना सिंहपुत्री कनकश्रीजावर्णिनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कौश्वः, ए, (कौश्वोः प्रियः इक्षुः । एष्टोदरात्
 उकारस्य अन्ते सन्धिः ।) श्वेतोदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कौश्वी, स्त्री, (कौश्व + “हृज्वत् कौश्व” । इति
 ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शुक्लधूमिकुशाब्जः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
 (“विदारी खादुगन्धं च सा तु कौश्वी सिता स्रुता”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृङ्गा-
 निका । शृङ्गाविदारी । काष्ठीकी । इति मेदिनी ॥
 कौश्वः, ए, (कौश्व + प्रथमाद्यन् स्त्री) । पश्चिमेदः । कौश्व
 वक् इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । १ । १५ ।
 “मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।
 यत् कौश्वमिधुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥)
 तत्पर्यायः । कौश्व २ कौश्वः ३ कौश्व ४ कौश्व ५ ।
 इत्यमरभरतौ ॥ काष्ठीकाः ६ काष्ठीकाः ७ काष्ठी-
 काः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “कौश्वो ह्यष्टोऽतिविक्रमदक्षस्यो हन्ति निवृणोः ।
 शेषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कात्तमरोवकम्” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
 पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः
 यौलः मैनाकस्य पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
 “एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
 यज्ञो हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
 मैनाकस्य सुतः श्रीमान् कौश्वो नाम महागिरिः ।
 पर्वतप्रवरः शुभो नानारत्नसमन्वितः” ॥)
 कुररपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपमेदः । स
 च दक्षिणखण्डेऽसमुद्रेणाहतः कौश्वकस्तथोजन-
 परिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
 “कौश्वदीपः समुद्रेण दक्षिणखण्डेन च ।
 आहतः सर्वतः कौश्वदीपतुल्येन मानतः ॥
 दक्षिणखण्डेऽपि शाकदीपेन संहतः ।
 कौश्वदीपस्य विस्ताराद् दिगुणेन महासुने ।” ॥
 तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो हतपृष्ठः ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
 “तथा च बहिः कौश्वदीपो दिगुणः समानेन
 क्षीरोदेन परीत उपरुम्भो हतो यथा, कुशदीपो
 हतोदेन । यस्मिन् कौश्वो नाम पर्वतराजो दीप-
 नामनिर्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुह्यप्रहरणोन्म-
 यितमितम्बकुक्षोऽपि क्षीरोदेनासिचमानो भग-
 वता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मि-
 न्नापि प्रियव्रतो हतपृष्ठो नामाधिपतिः खे दीपे
 वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्
 वर्षान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-
 कल्याणवशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दसुप-
 जगाम” । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
 “तन्माशङ्कतयथितान्कादितान् शीतरक्षिणा ।
 मयो वदन् मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥

कौश्वारिः

स शिष्यानाकविततां गच्छन्नादृष्टास्त्रिणीम् ।
 पादपोक्तकूटायां कन्दराकौश्वकानाम् ॥
 सिंहयाग्रमजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
 ईहान्तगगनाकीर्णां पवनार्णितमृगाम् ॥
 निर्मितां स्नेन पुलेण कौश्वेन दिविकामगाम् ।
 प्रकृतां पार्वतीं मायां सख्येन दानवोत्तमः” ॥
 अथमेवासुरः कौश्वदीपे कौश्वपर्वते हेमकन्दरे
 भगवता शब्देन निहतः । यथा,—श्वेतोदसंहि-
 तायाम् ।
 “कौश्वे कौश्वो हतो दैत्यः कौश्वामौ हेमकन्दरे ।
 शब्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
 स शैलस्तस्य दैत्यस्य स्वातन्त्र्येण कर्मणा ।
 केतुतामगमत्तस्य नासा कौश्वः स उच्यते” ॥
 अहतां भजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कौश्वदारजः, ए, (कौश्वं खनामस्थानपर्वतविशेषं
 दारयतीति । दृ + शिच् + क्तुः । कौश्वस्य दारय
 इति केषित् ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥
 अस्य कौश्वदारयकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-
 समस्यापर्वणि २२४ । ११-१६ ।
 “म तृत्याय महाबाहुपसन्त्या च तान् जनान् ।
 धनुर्विक्रम्य खड्गजहायान् श्वेते महागिरौ ॥
 विभेद स शरैः शैलं कौश्वं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च यथाश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥
 स विशीर्णोऽपतच्छैलौ भृशमार्त्तस्तरान् बबन् ।
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः प्रोला भृशं तदा ॥
 स तं नादं भृशार्त्ताणां श्रुत्वापि बलिनान्तरः ।
 न प्राप्यधरमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
 सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
 विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
 स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचक्रेः सह ।
 उत्पपात महौ त्वक्ता भीतः स सुमहात्मनः” ॥
 कौश्वं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
 कौश्वसुरवधकथा कौश्वशब्दे दृष्ट्या ॥
 कौश्व, स्त्री, (कौश्व + टाप् ।) कौश्वभार्या । कौश्वकी
 इति भाषा । इति जटाधरः । (केचित्तु टावन्तं
 न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे
 १ । २ । १४ ।
 “निशाम्य वदतो कौश्वीमिदं वचनमब्रवीत्” ॥)
 कौश्वारनं, स्त्री, (अद्यते इति । अद्य + कर्त्तृणि ल्युट् ।
 कौश्वस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेसुकी ।
 घेसु इति भाषा । चिष्टोक्तः । इति मेदिनी ॥
 चैचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुह्यत्वम् ।
 अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“कौश्वारनं घेसुलिका” । इति वैद्यकरत्नमाला-
 याम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौश्वारनो, स्त्री, (कौश्वारन + ङीप् ।) पद्मवीजम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौश्वारतिः, ए, (कौश्वस्य खनामस्थानस्य पर्वतस्य
 दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्तिकेयः । इति
 हलायुधः ॥
 कौश्वारिः, ए, (कौश्वस्य अरिः ।) कार्तिकेयः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दभाषा ॥

क्षिद

कौश्वशतिकाः, ए, (कौश्वशतं गच्छति । “कौश्वशतयो-
 जनशतयोऽपसंस्थानम्” । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति
 ठञ् ।) शतकौश्वगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
 (कौश्वशतादभिगमनमर्हतीति । “ततोऽभिगमन
 मर्हति” । इति ठञ् कौश्वशतादागन्ता भिक्षुः ॥)
 क्षय, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्षुरां पक्षे
 आ-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । क्षि, क्षय-
 यति क्षयति । म, क्षययति । इति दुर्गादासः ॥
 क्षद, इ न ख यदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः ।
 इ, कर्मणि क्षन्थते । न, क्षन्थति क्षन्थते । ख,
 क्षन्थते । यदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
 क्षद, इ म न ख रोदने । आङ्गाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्मं-अकं-आङ्गाने लकं-सेट् ।)
 इ, कर्मणि क्षन्थते । म, क्षन्दा । न, क्षन्थयति ।
 ख, क्षन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 क्षद, म म न ख वैक्षान्यविकलावयोः । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (आ-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्षान्यं विज्ञप्ती-
 भावः । म, क्षदा । न, क्षदयति । ख, क्षदते
 शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥
 क्षम, उ भ इर ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 परं-अकं-सेट् । उदित्वात् लावेट् ।) अन्तःस्थ-
 द्वितीययुक्तः । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । न, क्षा-
 न्यति । आदिपक्षेऽपि शमादित्वं “क्षिवृक्षमाचम”
 इति दीर्घापापनार्थम् । इर, अक्षमत् अक्षमोत् ।
 इवि दुर्गादासः ॥
 क्षम, नि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः । नि,
 क्षान्तोऽस्ति । य भ, क्षान्यति । इति दुर्गादासः ॥
 क्षमः, ए, (क्षम + भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति” ।
 ७ । ३ । ३४ । इति न वङि ।) आयासः । इत्यमरः ।
 ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
 “तत्र सुप्ता पुनः क्षित् तूर्यधोवैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकाशमुत्तिष्ठेत्तु गतक्षमः ॥ अस्य
 लक्षणं यथा,—
 “योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
 क्षमः स इति विशेष इन्द्रियार्थप्रवाधकः” ॥
 इति सुश्रुतेन शरीरस्थाने चतुर्धाध्याये उक्तम् ॥)
 क्षमघः, ए, (क्षम् + “शमादिभ्योऽघञ् इति”
 अघञ् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
 क्षव, म म न मये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 आत्मं-अकं-सेट् ।) म, क्षवा । न, क्षवयति ।
 ख, क्षवते । विक्षवन्ति दिवि यक्षाः । इति मत्स्य-
 दित्वादिनि विक्षवा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्षान्तः, चि, (क्षम + कर्त्तरि क्तः ।) क्षान्तियुक्तः ।
 आन्तः । यथाह, जयदेवः ।
 “मदनकादनक्षान्तः कास्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते” ॥
 (महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
 “विश्रान्ततामित्युवाच क्षान्तोऽसीति पुनःपुनः” ॥)
 क्षिद, इ न ख यदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वितीययुक्तः ।

कीर्तकं

इ, कर्मणि क्तिन्प्रत्यये । अ, क्तिन्दति क्तिन्प्रत्यये । उ, क्तिन्दते । यदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
 क्तिद्, य ऊ इर् क्तिदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
 परः-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थलतीथयुक्तः । क्तिदे आर्द्रो-
 भावः । य, क्तिद्यति वक्ष्ये प्रथमा । ऊ, क्तिद्यति
 क्तिद्यति । इर्, अक्तिदत् अक्तिदीत् । अक्तात्
 पुषादित्वात् उ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,
 नारदमन्त्रराजे ।
 “सुवेष्टं प्रुष्टं दृष्टा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
 योनिः क्तिद्यति नारीणां सखं सखं हि नारदः” ॥)
 क्तिम्, जि, (क्तिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः ।
 १।१।२०५॥ भिन्ना इति भाषा । (यथा, रामायणे
 १।४२।१६ ।
 “गङ्गायाः सन्निभक्लिप्ते भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 क्तिम् गच्छेयुरन्त्यं सर्वं च प्रपितामहाः” ॥)
 क्तिमाद्यः जि, (स्त्रियादिक्तेन क्तिन्ने क्तिदेयुक्ते अ-
 स्त्रिया यञ्च ।) स्त्रियादिना क्तिम्प्रत्ययः । कफादि-
 क्तितक्तेयुक्तं चतुर्थस्य सः । तत्पर्यायः । चुक्षः २
 चिक्षः ३ पिक्षः ४ । कर्मधारयेण क्तिन्ने चतुर्थि
 की । इत्यमरः । २।६।६० ॥
 क्तिष्, य उ अ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-उमं-अकं-सकं-च-सेट् ।) उदित्वात् क्ति
 वेट् । य अ, क्तिष्यति क्तिष्यते । उ, क्तिषित्वा
 क्तिष् । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्कारणञ्च ।
 क्तिष्यते न च निष्पन्नमिति हलायुधः । क्तिष्यते
 ह्ययथः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मै-
 मदनमन्त्रसानाः क्तिष्यन्ति हि मेधावीति । प्रत्या-
 सन्ननुसारदीधितिकरक्तिष्यन्तमो वल्लवीत्यादि च
 क्तिष् करोतीति कण्ठादित्वात् क्ते प्रचन्तमाहुः ।
 वृषात्मनौ चिक्तिष्यतुः सञ्जीताविति भट्टिप्रयोगश्च
 ज्ञेयादिकात् समादधते तज्ज्ञेयम् । ज्ञेयादिकस्य
 सकर्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 क्तिश, ऊ ग विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-
 परः-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्तिशेत् अक्तिशत् । ग,
 “इत्यमाराध्यमानोऽपि क्तिश्रान्ति सुवनजयम्” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्तिश्रितः, जि, (क्तिश् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।)
 क्तिश्रः । इत्यमरः । ३।१।६८ ॥
 क्तिश्रः, जि, (क्तिश् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्तिश्रयुक्तः ।
 (यथा, मेघदूते ८४ ।
 “इन्द्रोर्देव्यं त्वदनुसरणक्तिश्रकान्तेर्बिभर्त्ति” ॥)
 तत्पर्यायः । क्तिश्रितः २ । पूर्वापरविहृतवाक्ये,
 क्ति । तत्पर्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम्
 ३ । इत्यमरः । ३।१।६८ ॥ (यथा, भागवते ।
 १।६।१२ ।
 “जीवितुं नार्ह्य क्तिश्रं विप्रधर्माच्युताश्रयाः” ॥)
 क्तिश्रिः, स्त्री, (क्तिश् + भावे क्तिन् ।) क्तिश्रः । सेवा ।
 इति धरणी ॥
 क्तिश्रकं, स्त्री, (क्तिश् + क्तः । निपातनात् वलीपः ।
 क्तिश्रमधार्थ्यं कलतीति । कल क्षेपे + अन्येभ्यो-
 ऽपीति ङः ।) यत्किमधुका । इत्यमरः । २।४।२०६ ॥
 (अस्य प्रत्यायाः यथा ।

कीर्तकः

“यस्याङ्गं मधुकं यच्च क्तिश्रकं मधुयष्टिका” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “आनृपं स्थलजश्चैव क्तिश्रकं द्विविधं सूतम्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “ग्रामा गिरिकाञ्जनकी रसेषु
 दाक्षारसे सप्तजिकारसे च ।
 घृतं पिबेत् क्तिश्रकसंप्रसिद्धम्
 पित्तार्बुदी तज्जठरी च जन्तुः” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥
 क्तिश्रकिका, स्त्री, (क्तिश्रकं ज्ञेयाऽस्त्यस्याः । “अत इति-
 ठनौ” ॥ ५ । २ । २१५ । इति ठन् रस्य कत्वम् ।)
 नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २।४।६४ ॥ (क्तिश्रक
 + स्थायं कन् टाप अत इत्वं च । यत्किमधुका ॥)
 क्तिश्र, ऋ ड आध्याये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 वान्-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीथयुक्तः । अधा-
 र्यमप्रगल्भीभावः । उ, प्रोक्तं क्तिश्रते सर्वः ।
 इति हलायुधः । ऋ, अचिक्तिवत् । इति दुर्गा
 दासः ॥
 क्तिश्र, ऋ ड वान्तवत् । (भा-वान्-अकं-सेट् ।)
 ऋ, अचिक्तिवत् । उ, क्तिश्रते । वान्तवदिति
 क्तिश्र उ आध्याये । इति दुर्गादासः ॥
 क्तिश्र, ऐ क्ति, (क्तिश्र उ आध्याये । “इगुपधेति” ॥ ३ ।
 १।१३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिरभिः ।
 तत्पर्यायः । पण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४
 श्रग्वः ५ । इत्यमरः । २।१६।३६ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६
 यण्डः ७ सण्डः ८ श्रग्वः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुष
 त्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उदाहृतत्वे ।
 “न मृत्वं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।
 मज्जन्तोन्मादशुकाभ्यां ह्रीनः क्तिश्रः स उच्यते” ॥
 (यथा, पराशरसंहितायाम् ।
 “नये मृते प्रव्रजिते क्तिश्रि च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥
 क्तिश्रन्तु चतुर्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
 “चतुर्दशविधः शाल्व षण्डो दृष्टो मनोविभिः ।
 चिकित्स्यश्चिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्डोऽनगदश्च पञ्चषण्डस्तथैव च ।
 अभिशपादगुरो रोगाद् देवकोधात् तथैव च ॥
 ईर्याषण्डस्तथाऽसेक्तो वातरता मुखेभगः ।
 आक्षेपो मोषवीजश्च शालीनोऽन्यापतित्वा ॥
 तत्राद्यावप्रतीकार्थं पञ्चास्यं मासमाचरेत् ।
 अनुकमात् त्रयस्याद्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
 ईर्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 तत्तत्तत्तत् पतितवत् क्षतयोऽन्या अपि स्त्रियाः ॥
 आक्षेपमोषवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सराज्ञे प्रतीत्य तु ॥
 शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगादुच्येयद्वयः ।
 तं हीनवेगमन्यस्त्रीबाणाद्याभिरुपाचरेत् ॥
 अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
 लभेत स्वाभ्यं भर्ता नो यत्तत्कार्यं प्रजाकृते ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः स्त्रियाः स्त्रीक्षेपं वीजिनो नराः ।
 क्षेपं वीजवते देयं सवीजो क्षेपमर्हति” ॥)
 क्तिश्र, जि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३।३।११२ ।

क्तिश्रः

(यथा, महाभारते ३ । अर्जुनसमिपगमने ३३/१३ ।
 “क्तिश्रान्मन्त्रं न निर्वाहयामः क्तिश्रान्मन्त्रम्” ॥
 धर्मकार्यादौ निरुत्साहः । यथा, अमरः ३ । १६५ ।
 “आचारहीनः क्तिश्रश्च जिह्वं वाचनकस्तथा” ॥)
 क्तिश्रः, ऐ, (क्तिश् + भावे षन् ।) आर्द्रम् । यथा,—
 “पदस्थितस्य पदस्य बन्धु वरुणभास्वरौ ।
 पदस्थितस्य नर्यैव क्तिश्रकेशकावभौ” ॥
 इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
 “रसात् रसनं शैवं क्षेपं क्तिश्रं समार्द्रम्” ॥
 अथ मिताररा । “रसादुदकात् रसनेन्द्रियं
 शैवमङ्गलं क्षेपं क्षिप्रतां मृदुताञ्जितं क्तिश्र-
 मार्द्रताम्” ॥)
 क्तिश्रः, ऐ, (क्तिश्रि स्त्रियादिभिरिति । क्तिश् +
 णिच् + कर्त्तरि ल्युट् ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पञ्चप्रकारेणान्तर्गतस्त्रियाविशेषः । इति सुखबोधः ॥
 (भावे + ल्युट् । आर्द्रोकरकम् । अथा, भागवते ३ ।
 २६।४३ ।
 “क्तिश्रं पिबेत् क्षेपः प्राणानाद्याद्यनोदयम्” ॥)
 क्तिश्र [न] ऐ, (क्तिश्रि स्त्रियादिभिरिति ।
 क्तिश् + णिच् + “अन् उक्तान् पूजन् जीह्वमिति” ।
 उक्ता १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व-
 दीर्घः ।) अन्तः । इत्युदादिकोषः ॥
 क्तिश्रः, ऐ, (क्तिश्रि स्त्रियादिभिरिति । क्तिश् + “अन् उक्तान्
 पूजन् जीह्वमिति” । उक्ता १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व-
 दीर्घः ।) अन्तः । इत्युदादिकोषः ॥
 इति चिकित्सितस्थाने ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्त-
 सार उदादिहस्तितः ॥
 क्तिश्र, उ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-वान्-अकं-उपतापार्थे अकं-वेट् ।) उ, क्तिश्रते
 चिकित्से । धातुप्रदीपे तु क्तिश् अक्षार्या वाञ्छीति
 मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्तिश्रते न वृथावाक्यमिति ।
 हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
 क्तिश्रः, ऐ, (क्तिश् + भावे षन् ।) दुःखम् । तत्प-
 र्यायः । आर्द्रानवः २ आक्षवः ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, मगवद्गीतायाम् । १२।५ ।
 “क्तिश्रोऽधिकतरस्तं वामन्य क्तिश्रकृतेतसाम्” ॥)
 स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी ।
 अस्मिता २ अहमस्मीत्युद्धारः । रागः ३ इच्छा-
 विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणा-
 भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच भातज्ञसे
 साधनपादे २ । २—३ ।
 “समाधिभावनाथः क्तिश्रतनूकरणार्थश्च । अवि-
 द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” ॥
 “क्तिश्रतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्तिश्रा इत्याह ।
 अविद्यादयो बन्धमाद्यलक्षणाः पञ्च ते बाधना-
 लक्षणां परित्यापमुपजनयन्तः क्तिश्रशब्दवाचाः
 भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्धमानाः संस्कार-
 लक्षणां गुणपरिणामं दृश्यन्ति” । इति तट्टीका-
 क्तिश्रान्तमार्त्तः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति
 मेदिनी ॥
 क्तिश्रितः, जि, (क्तिश्रोऽस्य जातः । क्तिश् + इतच् ।)
 क्तिश्रयुक्तः । यथा,—
 “क्तिश्ररतिशये ।
 “क्तिश्रो यातो मम पतिरसौ क्तिश्रितः कर्मदुःखी” ॥

कायः

कौतुकिकं, कौ, (कौतुकेन यष्टिमधुकाया निर्वृतं इति ठक् ।) मध्यम् । इति शब्दचक्रिका । (विवरण-मस्य मध्यशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

कौम, [क] कौ, (काय् गतौ + मनिन् ।) पुष्पफलम् । कौमडा इति फलवरा इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । तिलकम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ कौमम् ३ कोमम् ४ । इति तट्टीका ॥

“वाङ्मोहयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे कौम पिपासाख्यानम्” । इति वैद्यकम् ॥ (“उदकावष्टे द्वे तयोर्भूतं तालु कौम च” ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः ॥)

क, य, (कस्मिन्निति “किमौऽत्” । ५ । ३ । १२ । इति अत् तजः “जाति” । ७ । २ । १०५ । इति क्रादेशः ।) कुच । कोया इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ अत्यन्तास्मादनायां पवित्रतैः कदयं प्रयुज्यते । यथा, रघुः । १ । २ ।

“कस्यैवमवो वंशः क चात्यविषया मतिः” ॥

कङ्ग, पुं, (कु + ञ्गि + उन् ।) कङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कचन, य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । सुगन्धोद्धमते तु “किमः त्रयन्तास्मिन्नौ” । इति चनः ।) कचित् । इति व्याकरणम् ॥

कचित्, य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धोद्धमते तु “किमः त्रयन्तास्मिन्नौ” । इति चित् ।) कस्मिन्नित् । कुचचित् । कोनस्थाने इत्यादि भाषा । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । २२ । ३८ ।

“हन्ति वा यत् कचित् किञ्चित् भूतं स्यावराज-कुमम्” ॥)

कज, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । कजति वीणा । इति दुर्गादासः ॥

कज, पुं, (कज् + भावे ञ्प् ।) कजकशोति शब्द-विशेषः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । विज्ञायाः २ निज्ञायाः ३ कजायाः ४ कजगम् ५ । इत्यमरः ॥ १ । ७ । २४ ॥

कजगं, कौ, (कज् + भावे ल्युट् ।) कजः । इत्यमरः ॥ १ । ७ । २४ ॥

कजगः, पुं, (कजति इति । कज् + ल्युट् ।) हृदिक्कासुतः । इति जिह्वागुह्येषः ॥ कोटहाडी इति भाषा ॥

कज, ए ञ निष्पद्यते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ए, अक्षयीत् । ज, क्वायः कजः । कजति वैद्य औषधं निष्पद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कजितः, जि, (कज्यते स्म इति । कज् + कर्मणि क्तः ।) अतिपक्वमृज्जवश्चमूकादिः । तत्पर्यायः । निष्पन्नः २ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ८५ ॥ कजायः ३ निर्व्यूहः ४ क्वायः ५ इतः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

कजा, पुं, (कज् + भावे कर्मणिदिवाच्ये च यथायथं ञ्प् ।) कजः । इत्यमरः ॥ १ । ७ । २४ ॥

क

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७ ॥ “सङ्गाते त्वयि शारिहारवचनवक्त्रां कृतकज्ज्वलं चक्षुःशङ्खकाक्षि वा भगवती वर्णमूर्ति वाग्देवता” ॥)

कायः, पुं, (काय् + भावे ञ्प् ।) दुःखम् । असनम् । अथनिष्पाकः । इति हेमचन्द्रः ॥ कायमानं तोयं त्रिविधम् । पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषम् ३ । अथ नाम पारिभाषिको-क्तौदकम् । तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम् । अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम् । पादावशेषं कफनाशकम् । तद्यु अश्विजडकश्च । तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजनं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम् । वसन्ते पादावशेषजनं प्रशस्तम् । शरदि शीघ्रे च अर्द्धावशेषजनं प्रशस्तम् । वर्षायां अष्टमागवशेषजनं प्रशस्तम् । तत्काले बज्जदोषत्वात् । दिनपञ्चजनं रात्रौ गुरु रात्रिपञ्चजनं दिवा गुरु । इति राजवल्लभः ॥ यथास्य करणप्रधानी ॥

“पानीयं बोडुशगुणं कुक्षे मध्यमे क्षिपेत् । मृत्याये क्वायेद्याक्ष्ममृमंशावशेषितम् ॥ तन्मूलं पाययेद्भीमान् कोष्ठां मृद्वपिसाधितम् । इतः क्वायः कवायश्च निर्व्यूहः स निगद्यते” ॥

इति प्राङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम् ॥ काथोद्भवं, कौ, (क्वाथाद्भूतो यस्य । क्वाथाद् उद्भवतीति वा ।) तुल्याञ्जनम् । इत्यमरः ॥ १ । ६ । १०२ ॥

केन, ऋ चाके । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचिक्कलत् । चालः कस्यः । चालः कौञ्चश्च मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

क, ककारः । (अयन्तु ककारवकारयोरेण जातः । अतोऽस्य एयक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव ।) तन्मते तु यञ्जनचतुस्त्रिंशद्वर्णः । अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्गः । एकपञ्चाशन्माहकावर्णानां चरमवर्गश्च । यथा,— “पञ्चाशन्निपिभिर्माणा विक्षिता सर्वकर्मसु । अकारादिक्कारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥ क्वाये मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मृगसप्तमः । अगथा सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ॥ इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥

कस्यदेवोद्भवोऽयम् । यथा,—

कौञ्चिव उवाच ।

“विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्तार्थाः कस्यतः खराः । ऋदयं जिह्वा मूर्द्धा ऋदयं जिह्ववन्तजम् । मुखस्थानाद्भूतो वाक्काः कस्यतस्तजः” ॥ इति वरदात्मने १० पटलः ॥ * ॥

अस्य खलपं यथा,—

“ककारं प्रथमं चार्धमङ्गि । कुण्डलीचरसंयुतम् । चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्रायात्मकं वर्णं निश्चितसहितं सदा ॥ त्रिविधसहितं वर्णमात्मदितस्त्वसंयुतम् । शरच्चन्द्रपतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि !” ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्याभिधानानि यथा,—

“कः कोपस्तुम्बकः काको रुक्कः सम्पत्तकः परः । कसिंहो विद्युता माषा महातेजा युमानकः ॥

क

परात्मा कोधसंहातो वलान्तो मेघवाचकः । सर्वाङ्गः धामरः कामः सयोगान्धस्त्रिपूरकः ॥ कोजपातो महाक्षोभो माहकात्मानकः क्षयः । मुखं कण्ठवहान्ता काञ्चिका गजेन्द्रः । क्वायापुलक्य संवातो मलयश्रीर्लकाटकाः” ॥ इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम् ॥ * ॥ अपि च । “ककारो नरसिंहश्च मेघः सम्पत्तकोऽपि च । तव केहान्मया देवि । कथितं माहकाक्षरम् । पर्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाशं कदाचन” ॥ इति श्रीवज्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥ * ॥ अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्वर्णां रक्तवर्णां शुक्लाभरविभूषिताम् । रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम् । इन्द्रास्त्रमुखीं कौकीं रक्तचन्दनवर्षिताम् । शंदाभीष चतुर्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम् । गन्धर्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम् । एवं ध्यात्वा ककारान्तु तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत्” ॥

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ ककारस्य ककारवकार-योगजत्वेन केचित् एयगवर्णत्वेन न मन्यन्ते । तेषां मते तन्मौक्तिकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति । अतः एयजनिर्दिश्यते इति केचित् । तथा च ।

“कान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः । एयकक्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्” ॥ इति विष्णुप्रकाशः ॥ अपि च ।

“अकारादिककारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः । संयोगात् कवयोरेषः ककारो मेघरीरितः” ॥ इति कृष्णानन्दवृत्ततन्त्रशास्त्रम् ॥

क, पुं, (क्षयति कोकान् युगात्सकाले प्रकये सर्वान्निभूतानि महाकाकोरं प्रेरयतीति । क्षि क्षये + क प्रत्ययः ।) सम्पत्तः । (क्षिणोति क्षन्ति मनुष्यादिजीवानिति । राज्ञः । (क्षिणोति क्षन्ति हिरण्यकशिपायसुरानिति ।) नरसिंहः । (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि खकीयाग्निना इति ।) विद्युत् । (क्षयति शस्याद्युत्पन्ना क्रमशः इति ।) क्षि + कः ।) क्षेपम् । क्षेपपाणः । (क्षि क्षये + भावे कः ।) नाशः । इति सुभाषितमेकिकी ॥

कज, इ क तङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुर्वां-परं-अकं-सेट् ।) तट्टी दुःखेन जीवन्तम् । इ क, कज्जयति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

कज, इ व म ड । दागयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कज, व म ड । (भां-आत्म-सकं-सेट् ।) इ,

कज्जते । व, कज्जा । येमत्तात् सरोरिखने-मैवेष्टिडौ अस्य बालुबन्धनवरधर्मनष्टादिभ्यो ङ इति प्राचीनमनुरोधेनात् । म, अक्षज्जि अक्षज्जि कज्जं कज्जं क्वाज्जं क्वाज्जम् । बालुबन्धनत्वात् अनुपपन्ना अपि दीर्घः । खमते तु खज दीर्घविशिष्टपधां भावेक्षते । ङ, कज्जते । व, कज्जा । म, कजयति । ङ, कजयते । दा दागम् । इति दुर्गादासः ॥

कज, द न उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (वर्णां-उभं-सकं-सेट् ।) द न, कजोति कज्जते । उ,

क्षयित्वा क्षत्वा । इति दुर्गाशब्दः ।

क्षयः, ण, (क्षयोति क्षति नाशयति वा सर्वं यथा-
कालं व्यायुर्वसाने वा । काल एव युगान्ते सर्व-
मात्मसात् करोतीत्यर्थः । स एवांशभेदेन नाश-
यो भवतीत्यर्थः ।) जिज्ञासापरिमितकालः ।
स च दशपणपरिमितः । (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य
कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—

“आयुषः क्षय एकोऽपि न कथ्यः स्यात्कोटिभिः ।
स चेत् विषको याति का नो हानिस्ततोऽधिका” ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।

“क्षयिषुः क्षयिषुषो बह्वक्षुः क्षये क्षये ।
अथवक्षितक्षितस्य प्रसादोऽपि भयावहः” ।
इति शिष्टोपदेशः । क्षयोति दुःखं नाशयति
उत्सवकाशे । क्षय-वधे-+अच् । उत्सवः ।
(यथा, माघे १ । ४ ।

“नवानधोऽधो बहवः पयोधरान्
समुद्रकूर्परपरागपाण्डुरम् ।

क्षयं क्षयोत्क्षिप्तगजेन्द्रक्षतिना
क्षतोपमं भूतितितेन शम्भुना” ॥)

निष्पापारक्षितिः । इत्यमरः ॥ ३ । ४७ ॥ पञ्च ।
अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रशस्तमूढतः । यथा, नलोपाख्याने । ५ । १ ।
“अथ काशे शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षये तथा” ॥)

क्षयतुः, ण, (क्षय भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः ।)
क्षतः । इति हेमचन्द्रः । क्षयतुरिति च पाठः ॥
क्षयदं, स्त्री, (क्षयं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।)
नक्षम् । इति मेदिनी ॥

क्षयदः, ण, (क्षयं यात्रादिशुभमुद्गते ददातीति । दा
+ कः ।) गणकः । इति मेदिनी ॥

क्षयदा, स्त्री, (क्षयद + स्त्रियां टाप् ।) राज्ञिः ।
(यथा, भागवते । १ । ३ । २१ ।

“इमं लोकमसुं चैव रमयन् सुतगं यदून् ।
देमे क्षयदया दत्तक्षयस्त्रीक्षयसौहृदः” ॥)

हरिद्रा । इत्यमरः ॥ १ । ४ । ४ ॥

(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्जातया ॥)

क्षयनं, स्त्री, (क्षय + भावे क्यट् ।) वधः । इत्यमरः ॥
क्षयनिश्चासः, ण, (क्षयात् क्षयकालात् परं नि-
श्चासोऽस्य ।) शिशुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षयप्रभा, स्त्री, (क्षयं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् ।
इत्यमरः ॥ २ । ८ । ११४ ॥

क्षयभङ्गुरः, चि, (क्षयात् भङ्गुरः ।) क्षयैकनाशः ।
यथा । “यदि पुनरमी किमपि नाहमास्यदमस्ति
किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षयभङ्गुरं
अणीकं वेत्तवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम
येरन् न चाकामयमाणाः केचिदपि प्रवर्तन्ते” ।
इति बौद्धाधिकारेऽश्वरोमणिः ॥

क्षयरामी, [न्] ण, (क्षयात् परं क्षये क्षये वा
रमते इति । रम + णिनिः ।) पारावतः । इति
शब्दमाणा ॥ (चटकः । इति केचित् ॥)

क्षयिकः, चि, (क्षयः स्वस्वताव्याप्यतयाऽस्यस्य ।
ठन् ।) क्षयमात्रव्याधी । यथा । “क्षयभङ्गे विप्र-
तिप्रतिः शब्दादिः क्षयिको न वा । क्षयिकत्वञ्च

साधिकरसमयप्रागभावाधिकरसत्त्वानुत्पत्ति-
कत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्प-
त्तिश्च साधिकरसत्त्वत्वावृत्तिप्रागभावप्रतियोगि-
क्षणसम्बन्धः । क्षयश्च साधेयपदार्थप्रागभावना-
धारः समयः प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैयायिकानां प्राग-
भावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामनीके ।
साधिकरसमयप्रागभावाधिकरसत्त्वत्वावृत्तित्वं
क्षयिकत्वमिति तु न्यायः” । इति बौद्धाधिकारे
रघुनाथशिरोमणिः ॥ अन्यच्च ।

“द्वयारम्भस्तुर्धु स्यादद्याकाशशरीरियाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षयिको विशेषगुण इत्येते” ॥
इति भाषापरिच्छेदे २७ ॥ “क्षयिकत्वञ्च तृतीय-
क्षयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्” । इति सिद्धान्त-
सुक्तावली ॥

क्षयिका, स्त्री, (क्षयिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षयकालमात्रव्याधिनी ।
यथा, हितोपदेशे । १ । १५४ ।

“योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षयिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते” ॥)

क्षयिनी, स्त्री, (क्षयः उत्सवोऽस्यस्याम् । क्षय +
इनि । डीप् ।) राज्ञिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(उत्सववति, चि । यथा, महाभारते । २ ।
मन्वगापर्वणि १२ । ४४ ।

“तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षयिणं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्यान्नापयत् स्वं प्रयोजनम्” ॥)

क्षतं, स्त्री, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन । क्षण + करणे क्तः ।)
खवद्रक्तपूयादि । घा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रणः २ अरः ३ ईर्मम् ४ क्षयतुः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ तद्वति चि ॥ * ॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, आश्रयः ।
“क्षतेन स्मियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिवा ।
आसप्ताहात् चिरात् स्यादश्रावणमतः परम् ॥
शस्त्रघाते न्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित् प्रसीयते ।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्गेषु नित्यशः ॥
अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेतश्शस्त्रघातपरं पारि-
भाषिकप्रस्ताघातपरमपि । अन्यथा क्षतं विना
पतनादिभिर्विकल्पमृतानां दिनयज्ञेऽनध्यवसायः
स्यात्” । इति मुद्रितत्त्वम् ॥ * ॥ चन्द्रयज्ञादौ
क्षतदोषाभावो यथा, - पुनस्त्यः ।

“चन्द्रसूर्ययज्ञे चैव मृतानां पिण्डकर्मसु ।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते” ॥
अन्यत्र तु देवजः ।
“सत्रजः सूतकी सूर्यी मनोऽन्तरजस्त्रजाः ।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्णान्यदौ क्षकातः” ॥
इत्यनेन वर्णतामाह । अमुचितमप्याह ।
“दन्तलघ्नमसंशय्यं लेपं मयेत दन्तवत् ।
न तत्र बज्रशः कुर्व्यात् यत्नमुद्गरणे पुनः ॥
भवेदशौचमत्यर्थं दणवेधात् शब्दे क्षते” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (विदारणम् ।
यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“नखक्षतानीव वनखणीनाम्” ॥
विनाशः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किञ्च नाशत इत्यमरः
क्षतस्य शब्दो भुवनेषु कृद्” ॥

चि, ताडितः । विद्धः । यथा, रघुः । १ । ५३ ।
“रघोरवदन्ममयेन पञ्चिणा

हृदि क्षतो गोत्रमिदोऽप्यमर्षयः” ॥

क्षतियुक्तः । यथा, कुमारः । २ । २६ ।

“सद्भाषामपि मूर्खानः क्षतज्ञानरश्मिभिः” ॥

(रोमविशेषः । तस्य सकारकसंख्याप्रतिपक्षानि
चिकित्सितं यथा,—

“धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धतौ शुभम् ।
पततो विषमोक्षेभ्यो युध्यमानस्य आधिक्यैः ॥
कथं ह्यं वा धावन्तं दन्तं वान्यं निरुद्धतः ।
शिलाकाष्ठाग्निनिर्घातान् क्षिपतो निम्नतः परान् ॥

अधीयानस्य वायुर्नैर्दूरं वा व्रजतो नृतम् ।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥

सहसोत्पततो दूरं तूयं क्षातिप्रवृत्ततः ।
तथान्यैः कर्मभिः कर्तव्यमभ्यासतस्य वा ॥

विद्यते वक्षसि व्याधिवर्णवान् समुदीर्यते ।
स्त्रीषु क्षातिप्रसक्तस्य हृत्क्षान्प्रमिताश्रिणः ॥

उरौ विवर्ण्यते तस्य भिद्यतेऽथ विद्वद्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे मुख्यतमं प्रवेपते ॥

क्रमादीर्यं वनं वर्णो दक्षिरमिच्छ जीयते ।
ज्वरो यथा मनोदीर्यं विद्मेदाभिवधावपि ॥

दुष्टः श्यावः सद्गुणः पीतो विप्रचितो बज्रः
कासमानस्य च क्षेप्ता सरक्तः संप्रवर्तते ॥

सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथाशुक्रौजसोः क्षयात्” ॥

पूर्वार्थं यथा,—

“अथक्षं क्षयं तस्य पूर्वार्थमिति स्मृतम् ।
उरोरक्षः शोणितश्चर्हिः काशो वैश्वेदिकः क्षते” ॥

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

“अल्पनिद्रस्य दीप्ताग्नेः साध्यो वनवतो नवः ।
गते संवत्सरे याप्यः सर्वनिद्रस्तु वर्णयेत्” ॥

चिकित्सास्य यथा ।

“उरोमत्वाक्षतं काक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाद्यात् सशर्कराम् ॥

पार्श्ववर्त्तयज्जम्बूपित्ताभिक्षां सुराशुताम् ।
भिन्नविद्वक् ससुक्षातिविषां पाठां खवत्सकाम् ॥

काक्षां सर्पिर्मधुष्कृष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरी सन्मिश्रं क्षीरे पक्ता दीप्तानजः पिबेत् ॥

इत्यानिकविसद्यश्चिपन्नकेशरचन्दनैः ।
प्रहतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षतो ॥

यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं हृतशुतम् ।
ज्वरदाहं सिताक्षौद्रशक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥

कासी पर्व्यास्थिभूमी च जिह्वात्सुहृत्माक्षिकाः ।
मधुकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरापिप्लीवकाः ॥

“रक्षोऽतिक्षते दद्यान्तं यूपैस्तोयेन वा पिबेत् ।
चटकाक्षरसं वापि रक्तं वा क्षाराणाङ्गणम् ॥

चूर्णं पौनर्नवं रक्तशान्तिशङ्खशर्कराम् ।
रक्तक्षीवी पिबेत् सिद्धं क्षारारसपयोद्वैतः ॥

मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तक्षुणीयकम् ॥
यक्षाङ्गानामवधयोः क्षाये क्षीरसं हृतम् ।

पयसा पिप्लीवीवांशीकक्षसिद्धं क्षते शुभम् ॥

क्षतका

कीकलाकारे सद्यत् क्षीराद्युक्तसाधितम् ।
कल्मः कटुस्वादोत्पिष्टवस्तुकावकलेष्टम् ॥
जीवकार्मकौ क्षीरा जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पयिनीर्मदे काकोत्तौ हे निदिग्धिके ॥
पुनर्नये हे मधुर्का आत्मगुणां शतावरीम् ।
शठिं पञ्चमर्गं मार्गीं मृदीकां दृष्टीन्तथा ॥
शठ्काटकीं तामककीं पयस्यां पिप्पलीं वनाम् ।
वदराक्षोऽटुर्नूरावातामाभिधुकाव्यपि ॥
यकानि चैत्रमासानि कल्पात् कूर्वीत कार्ष्णिक्कान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु क्षागमांसरसं पयः ॥
कुर्वात्स्योन्मिश्रं तेन दृढप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थाजं मधुनः शीते शर्कराजं तु कान्तथा ॥
द्विकार्ष्णिक्कानि पञ्चैनां हेमत्वपरिवानि च ।
पूयिंस्तानि विनीयास्त्राक्षिणां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमिषेतस्त्राक्षाममृतं दृढम् ।
सुधासूतसं प्रास्य क्षीरमांसरसादिना ॥
नटुकाक्षतक्षीगदुर्बलक्षीधिकावितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् क्षयान् वर्गशरीनांश्च दृष्टयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहट्याक्षपितनुत् ।
पुनरं वमिसूक्ष्मार्क्योनिमूत्रामयापहम् ॥

इत्यमृतप्राशप्रवृत्तम् ॥

“मधुकाक्षपणं प्राक्षा प्रस्थाद्ये दृढं पचेत् ।
पिप्पल्युपपत्ते कल्मे प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथग्मृदुपणं क्षीरशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्नुक्षतक्षीगे रक्तगुल्मेव तद्वितम् ॥

इति शक्नुप्रयोगः ॥

“शक्नुनां वस्तुपूतानां मयं क्षौद्रक्षतामृतम् ।
यावाज्जसाव्यो दीप्तामिः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः ॥
“यका बोद्धिका धान्यादि डेज्जाज्यमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमदृक्काक्षिर्दिः सौवर्जकात्यलम् ॥
मुग्धाः कर्षं दधित्यस्य मेध्यात्यक्ष पलाणि च ।
तच्छर्षं धोऽक्षपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
वाडवोऽयं प्रदेयः स्यादक्षपानेषु पूर्ववत् ॥

इति वाडवः ॥

“यक्षोक्तं यक्षिणां पयः कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्वीदयेक्ष्यामिं व्याधिं साध्यवर्णास्तथा ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपो
समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोग-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चकासाः स्रुता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिजक्षोत्तरोत्तरम् ॥
यथां पूर्ववत्प्रमाह ।

“पूर्ववत्प्रमं भवेत्तेषां शूकपूजगजास्यता ।
कण्ठेकण्डूश्च मोक्षानामवरोधश्च जायते ॥
मोक्षानामवरोधः कवचशिकने कण्ठस्थथा ॥

अस्य निदानपूर्विकां सम्भातिमाह ।

“अतिशयवाधभाराभ्युज्ज्वलजनिपदैः ।
क्षतक्षीरक्षतं वायुर्दृष्टीत्वा कासमावहेत् ॥
अश्वगन्धोर्निग्रहो दमनम् । कक्षयमाह ।
“संपूर्णं कासते शुक्लं ततः क्षीवेत् सशोषितम् ।
कण्ठेन वज्रतापार्थं विवर्द्धयेत् चोरसा ॥

क्षतज

क्षतज

सूचीभिरिव तीक्ष्णानि मुच्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्यार्थेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वमेदज्वरश्वासः दृष्टावैख्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजेव कासवेगात् क्षतो द्रवात् ॥
कण्ठेनेतुपलक्षणेऽतीया एवसुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
“इत्थिस्तुवाजिकापद्मद्विज्वाकोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पलीं प्राक्षा नाक्षां शठ्कीं शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सित्ता सव्यचतुर्गुणा ।
निष्ठातन्मधुसर्पिर्ध्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥
इत्थुवाजिका इक्षुमेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवनं युगात्तात् । शठ्कीं कर्काटशठ्की ।
तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति
भावप्रकाशः ॥

(“युशायैः साहसैस्तेः सेवितेरयथावलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुसते कासं कर्षं तेन सशोषितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुक्लञ्च प्रथितं कुपितं वज्र ।
क्षीवेत् कण्ठेन वज्रता विभिन्नेन चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णानिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वमेदज्वरश्वासदृष्टावैख्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजेव पार्श्वशूलो ततोऽन्यथा ।
कसाक्षोर्ध्वं क्वचिः पार्श्ववर्णं वर्गाश्च क्षीयते ॥

अस्य चिकित्सा यथा—

“उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
क्षीरेण प्राणीन जीर्णोऽद्यात् क्षीरेनैव सधर्कान् ।
पार्श्ववन्ति ससक्काक्षपित्तामिन्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुक्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधुच्छिद्यं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी सस्मितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इत्थाविकाविधयश्चिपद्मकेशचन्दनैः ।
वृद्धं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुमाना निदर्शिताः ॥
इति वामटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतु-
र्थ्याध्याये ॥

क्षतजः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + “अम-
नुष्यकृड्कं च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । कुकुरशोवा
इति भाषा ॥

क्षतजो, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + “अमनुष्य-
कर्त्तुके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां
ङीप् ।) नाक्षा । यथा,—

“नाक्षा इमामयो राक्षा रक्षमाता पञ्चजम्बा ।
जतु क्षतजो क्षमिना यावास्तौ तु तद्रसः ॥
इति श्वेदचन्द्रः । क्षतजामि पाठः ॥

क्षतजं, स्त्री, (क्षतात् वयात् जायते उत्पद्यते इति ।
जन् कुः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ।
(यथा, रघौ । ७ । ९३ ।

“स च्छिद्रमूलः क्षतजेन रेणु-
कास्योपरिष्ठात् पयवावधूतः” ॥

पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतज

क्षतजद्वया, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता
या द्रव्या पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा ।
तस्या निदानपूर्विकां सम्भातिमाह ।

“भयश्चमाभ्यां वलसंक्षयाद्वा
ऊर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
क्षोतःक्षपांश्विषु दूषितेषु
रोधैश्च दृष्टसम्भवतीह जम्तोः ।
तिष्ठः स्रुतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयातथान्धामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा क्षतमिकेति तासां
निबोध निष्ठाण्यनुपूर्वशक्तु” ॥

नराणां चित्तं स्वस्थान एव सचित्तं पित्तं सवातं
कङ्क्षोष्णापित्तविवर्द्धनैः । कङ्क्षोष्णादिभिः कु-
पितं भयश्चमाभ्यां वलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः
कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सति-
पासां जनयेत् । न केवलं तालुस्थेव दूषिते क्षतीया
भवति । किन्तु जलवाहिक्षोतःक्षपि । अत आह
क्षोतःक्षिप्तादि नन्वत्र वज्रवचनं न युक्तम् । यतो
जलवहे हे क्षोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयो-
रेवानेकप्रतानयोगाद् दोषः । अथां वाहिषु
क्षोतःक्षिति जिह्वादेरप्युपलक्षकम् । यत आह
चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाश्चरगज-
तालुक्षोम च । संश्लेष्य नृणां देहेषु कुसतः
दृष्ट्यामतिप्रबलौ पित्तानिनाविति । संख्यामाह
तिष्ठ इत्यादि । द्रव्यायाः सामान्यलक्षण-
माह ।

“सततं यः पिबेत्तयं न दृष्टिमधिगच्छति ।
मुञ्चः काङ्क्षति तोयन्तु तं दृष्ट्यार्हितमादिशेत्” ॥
क्षतजामाह ।

“क्षतस्य रक्तं शोकिनिर्गमाभ्यां
द्रव्या चतुर्थी क्षतजा मता तु” ।

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रक्तं पीडा ॥

अथ द्रव्यायाश्चिकित्सा ॥

“वातप्रमत्तपानं मृदु लघु शीतञ्च वातद्वयायाम् ।
द्रव्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥
सादु तिलं ज्वं शीतं पित्तद्वयाह्वरं परम् ।
सुक्ष्मपर्वटकोदीयश्चक्ष्मास्थोषीरचन्दनैः ॥
वृद्धं शीतं जलं दद्यात् दृष्टदाहज्वरप्रान्तये” ॥

क्षतजा धान्याकम् । कश्चित् क्षात्रीश्च दद्यात्
चन्दनमत्र धवनं दद्यात् । तस्यातिद्वयाह्वरत्वात् ।
वृद्धं वार्जपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । वज्रपानम् ।
“जानोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् द्रव्यार्हितो नरः ॥
आक्षरयामार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्तिरसाह्वोयोऽपि देहिनां
नियतम् ॥

गोक्षनीक्षुसक्षीरयक्षीमधुमधुतलैः ।
नियतं नासिकापीतेक्ष्णा शान्तिरदायका ॥
वैद्यश्च नयत्वास्ते सन्धर्षति मुखे जलम् ।
द्रव्यादाहप्रशमनं मधुगुडध्वजारम् ॥

क्षतिः

जिह्वातालुगणस्रोमशोभे मूर्द्धनि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ।
 दाडिमं बदरं लोभ्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
 पिप्पू मूर्द्धनि लेपन्तु पिपासादाहनाशनः ॥
 वारि शीतं मधुघृतमाकरण्डादा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्या प्रशान्थति ॥
 प्रातः सप्रकर्षः पेयो हिमो धान्याक्तसम्भवः ।
 जयेत् दृष्ट्या तथा दाहं भवेत् क्षीतोतिशोधनम् ॥
 क्षमनं कमलं कुष्ठं लाजाञ्च वटरोहकम् ।
 यतश्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 दृष्ट्या प्रदृष्टां हृत्पथे वा मुखशोषश्च दाहकम् ।

क्षतोद्भवां रुग्णनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरजनं निहन्त्या-
 न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
 क्षामोद्भवां विन्धवचायुतानां
 जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
 गुर्व्वज्जामुल्लिखन्नेर्जयेच्च
 क्षयं विना सर्व्वक्षतान् दृष्ट्याम् ॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । किञ्चिद्भेदे मुक्ते या दृष्ट्या
 स्यात्ताश्च गुडाम्बना शमयेत् । क्षतिरोगद्रव्य-
 लानां दृष्ट्या शमयेद्गुणामिहासु प्रयः ॥ पयोऽत्र
 दुग्धम् ।

“मूर्च्छाच्छिद्विषादाहस्त्रीमद्यमृशकार्पिताः ।
 पिबेयुः प्रीतकं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
 सातव्याह्नपानमैष्वक्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
 दृष्ट्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
 दृष्टितो मोहमायाति मोक्षात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्वस्थस्यासु स कपिहारा वारयेत् ॥
 अमेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावात् पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते” ॥
 इति दृष्ट्याधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं खवद्रक्तपूयादिकं
 विध्वंसयतीति । वि + ध्वन् + शिच् + शिनि ।)

वृद्धदारवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
 वटप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
 भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भयं व्रतसमम् ।) ध्वस्तनियमः ।
 तत्पर्यायः । अथकीर्णी २ । इत्यमरः ॥ २॥ ७॥ ५७ ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“अथकीर्णी भवेद्गता ब्रह्मचारी तु योचितम् ।
 गर्हभं प्रमुमाक्षभ्य नैर्हतं स विमुञ्चति” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरं, स्त्री, (क्षतं हरतीति । हृ + टः ।) अगुरु ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षत् + क्तिन् ।) अपघयः । क्षयः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १६ ।

“क्षयानां न क्षतिः क्षाचित् न रथस्य न मातलेः” ॥)

“जजमुचि वितरणाविमुखे

क्षता

का क्षतिरस्यखिलाभ्युपातुषाम् ।
 केवलजनरसभक्षी
 चातकपक्षी कामाश्रयति” ॥

इत्युद्भूतम् ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमञ्च रोगे ।
 अथवा क्षतात् सुप्तात् जातं उदरं उदररोग-
 विशेषो यज्ञ ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा-
 न्यरूपमाह ।

“आधानं गमनेऽशक्तिर्ह्यर्थास्त्यं दुर्ब्बलाग्निना ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्ना च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥
 सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
 “एथक्शोथैः समन्तैश्च शीहवद्वक्षतोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदरान्यथौ तेषां लिङ्गं एथक् शङ्कम्” ॥

क्षतोदरमाह ।

“शूल्यं तथाम्रोपहितं यदन्नं
 भुक्तं भिनन्त्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् सुतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
 छावः खवेदैर्गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेऽधश्चोदरमेति वृद्धिं
 निरुद्यते दास्यति चातिमात्रम् ।
 यतत् परिस्वाक्यदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

शूल्यं कण्टककर्करादि अम्रोपहितं अन्ननिहितं
 भुक्तं यत् अन्नं भिनन्ति तथा अन्यथा आगतं
 भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनन्ति
 यतदुपलक्ष्यम् । वृद्धिर्गमनमन्यथा अन्नं भिनन्ति ।
 यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्डकाण्डास्त्रिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
 भिक्षोत्तान् यदा भुक्तं वृद्धयात्पानेन च” ॥ इति
 तस्मात् भिक्षादन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्नात्
 संसृज्य पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दास्यति विदीर्यत
 इव । पदसिद्धिर्भाष्यत्वात् । यतत् क्षतोदरं तन्ना-
 न्तरे परिस्वाक्यदरं प्रदिष्टम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

“शालिषट्कगोधूमयवनोवारभोजनम् ।
 निरुद्धो रेषनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
 आनुपमोदकं मांसं शार्कं पिष्टक्षतं तिकाः ।
 व्यायामाध्वनिवास्त्रप्रयानपानाणि वर्ज्जयेत् ॥
 तथास्ननवज्जोष्यानि विदाहोनि गुरुणि च ।
 नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
 उदराणां मलाच्छत्वात् वृद्धः शोधनं हितम् ।
 क्षीरेणैरुदणं तेषां पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविह-
 तिरस्य क्षेया ॥)

क्षता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृत्तौ । सौचधानुरयम् ।
 “दृष्टादृष्टौ शंसिच्छदाविभ्यः संज्ञायां चागिटौ” ।
 उणां । २ । ६४ । इति संज्ञायां ळच् स चागिट् ।)
 सारथिः । दास्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥
 दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग-
 मनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।

“ततः प्रीतमनाः क्षता घृतराष्ट्रं विश्राम्यते ।।

क्षत्रियः

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्ज्जन्त इति विस्मितः” ॥)
 नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्रियाणां
 श्रमाज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।

“श्रमादायोगवः क्षता चाख्यानश्चाधमो नृधाम् ।
 वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥)

मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिरुक्तिः ।

क्षत्रं, स्त्री, (क्षतः जायते इति । क्षत् + त्रि + कः ।)
 शरीरम् । इत्युणादिकोषः । तमरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ६२ । ६ ।

“अक्रविहृता सृजते परस्या

यं चासाधे वरुणेणास्तः ।

राजाना क्षत्रमह्वीयमाना

सहस्रस्युगं विभृथः सह दौ” ॥)

क्षत्रः, पुं, (क्षद् + “गुह्योपनिषद्विधमिसदिच्छादि-
 भ्यश्च” । उणां ४ । १६६ । इति जः ।) क्षत्रियः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, क्षतः क्षतात् जायते इति ।
 जै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किञ्च जायत इत्युदरः

क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु कृत्” ॥

“गान्धर्गादिवत् केवलकृत्ः किन्तु पञ्चादिवत्
 योगकृत्” इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रि-
 यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
 “क्षत्रबन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं बद्धदक्षिणाम् ।
 मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे वणं परम्” ॥
 क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्व ।) क्षत्रमात्रम् ।
 (यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आधोऽङ्गात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते” ।
 आदाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृद्धः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः वृद्धः ।) मुमुक्षुन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “मुमुक्षुन्दः क्षत्रवृद्धश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 न्नास्य मुमुक्षुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राज्ये साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।
 “क्षत्राद् घः” । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।)
 क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद् संवृत्तौ सौचः
 ततस्त्रासुसिति चः । क्षतात् जायते इति हे
 मनीषादिवात् क्षतान्याकारणोपे वा क्षत्रः ।
 क्षत्रो हितकारः । पुनर्पुंसकयोः क्षत्रः ।
 पतिर्म्मम क्षत्रमशेषभूयत् प्रसाभिरामो भर-
 तश्च जिष्णुरिति राष्ट्रवयाख्यवीये । क्षत्र एव
 क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये ।
 इति भरतः ॥ * ॥

ब्रह्मवाङ्मन्यविशेषः । क्षत्री इति भाषा ।

(यथा, मनुः । १ । ११ ।

“लोकानां तु विवृद्धार्थं सुखमाह्वयमादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्” ॥)

तत्पर्यायः । मूर्द्धाभिधक्तः २ राजन्यः ३ ब्राह्मणः ४
 विराट् ५ । इत्यमरः ॥ १८८१ ॥ क्षत्रः ६ क्षिजिष्ठी
 ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति अष्टाधरः ॥ नृपः १०

स्तुतियः

मूर्धनः ११ । इति शम्भुः प्रजापतिः । पार्थिवः १२ ।
सर्वभूतः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च
सूर्यश्चन्द्रश्चैव रात्रिः । कलेः सप्तसप्तत्यर्थम्
आसन् ततः महान्दिसुतो गन्धः शूद्रायां ससु-
त्यः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते आकाशनामा
ब्राह्मणो गन्धं तपुर्लाभ्यं कृत्वा सुवर्णं चन्द्रगुहं
राजानं कृतवान् कश्चो गन्धान्तस्तुतिवर्णः ।
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् सं-
हीतम् ॥ * ॥ ब्रह्मदीपे स्तुतियस्य नाम पतङ्गः ।
शास्त्रजदीपे वीर्यधरः । कुशदीपे कोविदः ।
कौशदीपे कृत्तवः । शाकदीपे सत्यव्रतः पुष्करदीपे
सर्वेयकवर्णः । अस्य शास्त्रनिरूपितधर्मास्तयः ।
अध्ययनं यजने दानम् । प्रजारक्षणे जीविका ।
अस्यासमास्तयः । गार्हपत्यं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थम् ।
इति तत्रैव २० अध्यायादितः संहीतम् ॥ * ॥
तत्तत्कथं यथा,—
“स्तुतयेन सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादावर्चस्यस्तु स वै स्तुतिय उच्यते” ॥
तस्य धर्मा यथा,—

नारद उवाच ।

“स्तुतियस्यापि यो धम्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
दद्याद्वाजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्भूतो दस्युवधे रणे कुर्व्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
ये तु युद्धे विजितारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविश्रुतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
स्तुतियस्तु तु तत् कर्म नीमयच यशःप्रदम् ॥
स्तुतियाशामयं धर्मा निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य कृततमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनियद्वात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्वाजा महाराज ! योज्यं धर्मेष्टीलिना ॥
प्रजाः स्वेष्टे च धर्मेष्टे स्थापयेत् महोपतिः ।
धर्मप्राप्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मित्रो राजन्य उच्यते” ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“राजन्यानां करादानं विना तैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थाश्च ।
अपाकनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता ॥
अनवेद्या खराङ्गस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्मानवेक्षणम् ॥
शत्रूनाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम्” ॥
“राजन्यस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्मसंग्रहसम्पदः ॥
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादीनि कल्पाणि कृत्वा सोमं निषेधे च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्या धर्मेण जयताम्बर ! ।
राजसूयाश्वमेधादीन् महानन्दांस्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाप्यं यदि वा वज्र ॥

स्तुतियः

स्थापयित्वा प्रजापालं पुनं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोचं प्रशस्तं वा स्तुतियं स्तुतियर्षभ ! ॥
अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पित्र्यज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्हवीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तर्वाले च सम्भाते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्याश्रममाश्रमजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्याश्चसेवया ।
अपेतदृष्टधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतर्षेष्टिकं कर्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राङ्गराममवासिनाम् ॥
वाङ्मायसं स्तुतियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्मासासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्तुवाङ्मा
राज्ञो धर्मादिति वेदात् शृणोमि ॥
एवं धर्माज्जाधर्मेषु सर्वान्
सर्वान्धर्मांस्तु सत्पत्नीनामिबोध ।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्मानान् न वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं वज्रकल्याणरूपं
क्षान्तं धम्मं नेतरं प्राङ्गरार्थाः ।
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
सर्वे धर्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्व्वत्यागो राजधर्मेषु राज-
स्यागं धर्मेष्टाङ्गरायां पुराणम् ।
मन्त्रोक्तयो दमदनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्माः प्रत्येयुर्विबुद्धाः ॥
सर्व्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षान्ते तस्ते राजधर्मे पुराणे ।
सर्व्वे त्यागा राजधर्मेषु चोक्ताः
सर्व्वे विद्या राजधर्मेषु युक्ताः ॥
सर्व्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतिर्बन्धमाणाः ।
धर्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्मा राजधर्मेर्विमुक्ताः ॥
संक्षिप्त्वेनादिशन्ते स्वधर्मम् ॥

चातुराश्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षान्ते धर्मे समाहिताः ॥
सर्व्व्यास्तुतानि धर्माणि क्षान्ते राजन्यसत्तम ! ।
अप्रत्यक्षं वज्रदारं धर्माश्रममवासिनाम् ।
क्षान्तेष्वेव हि धर्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप ! ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“द्विजार्चनं स्तुतियाणां तथा नारायणार्चनम् ।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतारक्षणम् ।
पुनस्तुल्यं प्रजानाञ्च दक्षिणां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नेपथ्यं रणे सौन्दर्यमेव च ।
तपश्च धर्मेष्टुतश्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥
पवित्रं नीतिशास्त्रञ्च नित्यञ्च परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सङ्गिञ्च संयुतः ॥
हृदयश्चरथादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशसी च प्रतापवान् ॥
रणे निमग्नितश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।

स्तुतियः

रणे यो वा तजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सूर्यवंशीय स्तुतियविवरणम् ।
परमेष्ठरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य
कश्यपस्तस्य सूर्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे
मनुरेव राजासीत् । त्रेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः
अयोध्यायां राजा आसीत् । त्रेतायुगे अतिदीर्घा-
युषो राजानो वज्रकालं राज्यं कृतवन्तः । द्वापरे
ततः क्षितिपुत्र-नृनायकः । युगस्य प्रथमापेक्षया
उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः । कलियुगे अक्षमेवायुः
श्रेष्ठे अत्यल्पं भविष्यति । तस्य पुत्रो विकुक्षि-
स्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य
विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाभः तस्य आवः
तस्य बृहवन्धः तस्य धुन्वमारः तस्य दृढान्वः तस्य
हृथ्यन्धः तस्य निकुम्भः तस्य क्षात्रान्वः तस्य सेन-
गिन् तस्य युवनाम्बस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्तभूत् ।
तस्य पुत्रकुत्सः तस्य असदस्युः तस्य अनरथाः
तस्य हृथ्यन्धः तस्य प्राबल्यः तस्य विबन्धनः तस्य
सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः
राजसूर्यं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः
तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भद्रकः
तस्य वक्रः तस्य बाहुकः तस्य नगरश्चक्रवर्त्ती ।
तस्य असमझाः तस्य अशुमान् तस्य भगीरथः ।
यक्षपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य
श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुदीपः तस्य अशुतागुः
तस्य शत्रुपर्माः तस्य सौदासः तस्य अश्वत्थः तस्य
मूलकः तस्य दशरथः तस्य श्रेष्ठविद्धिः तस्य विश्व-
सहः तस्य खड्गाङ्गश्चक्रवर्त्ती । तस्य दीर्घबाहुः
तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः
श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान् । तस्यानुजा
भरतकल्याणशत्रुघ्नः । श्रीरामचरितं वज्रविस्तीर्णं
वाल्मीकियासादिमुनिभिर्वर्णितम् । असौ त्रेता-
द्वापरयोः सन्धौ अवतीर्यः । एते खड्गाङ्गमारभ्य
श्रीरामपर्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः । द्वापरस्य प्रथमे
तस्य पुत्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य
निघ्नः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा
तस्य देवानोकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य
बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगमाः
तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य
भुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अश्विचर्यः तस्य
शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुनेत्र-
निकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते बध्ने सूर्यवंशं
पुनर्भावयिष्यति । मरुः पुत्रः प्रसुश्रुतः तस्य
सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महेश्वान् तस्य विश्व-
बाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य बृह-
द्रथः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे
अभिमन्युना हतः । तस्य बृहद्रथः तस्य उरु-
क्रियः तस्य वत्सवज्रः तस्य प्रतियोमः तस्य भावुः
तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य
बृहदन्धः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य
सुप्रतीकः तस्य सूरदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः
तस्य अम्बरीक्षः तस्य ध्रुवपाः तस्य अमिर्जित्

श्रुतिः

तस्य दृष्टमात्रः तस्य वर्धिः तस्य कृतज्ञयः तस्य
रजःपुत्रः तस्य सङ्गयः तस्य श्राव्यः तस्य युद्धोदः
तस्य काङ्क्षः तस्य प्रसेनितः तस्य क्षुद्रकः तस्य
सुमित्रः । एते राजानः कलेः सङ्ख्यवत्सरपर्यन्तं
राज्यं कृतवन्तः । एतत्पर्यन्तं सूर्यवंशविश्रान्तिः
पुनः सत्ययुगे सूर्यवंशोत्पत्तिर्भवति । इति
श्रीभागवतनवमस्कन्धमन्त्रम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं
चन्द्रवंशप्रश्ने द्रष्टव्यम् ॥

* क्षत्रियाणामन्यतराणां कायस्थः ।

यथा प्रथमतः—रेडानात् कायस्थकायस्थः ।

“राज्ञोश्च क्षत्रिया जातः कायस्थो जगतीतले ।

चित्रगुप्तः क्षितः स्वर्गं विचित्रा भूमिसम्पत्तेः ॥

चैत्ररथः सुतकाय यज्ञस्यो कुलदीपकः ।

क्षत्रिवंशे समुद्भूतो गौतमी नाम सत्तमः ।

तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चिन्मूढाचक्षुषिपः” ॥

द्वितीयतः,—

माध्यमशायात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रिय-
कर्मते पुत्रचैत्ररथस्यसंस्कारे कृतं तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं
यथा,—वेदान्तं प्रथमाध्याये द्वितीयपादे २५ । २०
सूत्रे क्षत्रियत्वमते चांतरय चैत्ररथेन लिङ्गात् तद-
भावे निवेदने च प्रष्टव्यम् ॥

तृतीयतः,—

“नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायादभूतः ।
तस्मात् कायस्थविश्रान्तिलोके तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो यथो न तु दूरेः कदाचन ।
अतो भवेद्यः संस्कारा गर्भोपायादिका दृष्ट ॥
गर्भोपायकृतौ कार्यं कृतोये मासि पुंस्त्रिया ।
मासाहर्षे स्नातु सौमन्य उत्तमौ जातकर्म च ॥
शतानि नामकरणं पञ्चमं मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि शूरा कार्या यथाकुलम् ॥
सप्तोपनयने भिक्षात्रयस्यैवतादिकम् ।
वाचो मुद्रकुक्षौ स्नातु स्नाध्यायाध्ययनं तथा ॥
कृत्वा तु माहकापूर्णा वर्षोपारं विधाय च ।
आयुषार्ण च ग्रान्थयं जपेदत्र सप्ताहिनः ॥
कुर्याद्वाग्वीर्यं चात्र दधिसध्यास्यसंयुतम् ।
ततः प्रधानसंस्काराः कार्या एव विधिः श्रुतः” ॥
इत्यादि विज्ञानमन्त्रम् ॥

चतुर्थतः,—

कायप्रकाशो नाम्ना विद्यामगर्थधिपतिः क्षत्रवंशजः
कायस्थ आसीत् । यथा,—
“विराटकायजी वंशः कायस्थ इति विष्णुतः ।
आर्याभ्युदयः प्रकाशात् तु आर्यावर्गः प्रमथते ॥
अथ तु नवमस्तेषां द्वीपसागरसंस्तः ।
योजनार्णो सप्तचं तु द्वीपसां दक्षिणोत्तरात्” ॥
इति मेघनन्ध १८८ पङ्क्तिः ।

पञ्चमतः,—

“राजान्! जगदीयसमुद्भूतः कायस्थो नर्मगन्धकः कञ्चो
वि क्षत्रियः स चाख्यधिकारो जपयज्ञेषु” ॥
इति श्रीमत्संहितायाश्च साधवाचार्यधृतम् ॥

षष्ठतः,—

यथा पृथिवीनिक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात्
चन्द्रवंशस्य क्षपतेभार्या मुनेर्दक्षस्यैव गता तदा
परशुराम उवाच ।

“तवाकमे महाभाग ! मगर्भो श्री समागता
चन्द्रवंशस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महाप्रभः ॥
मन्त्रं प्राप्तिं देवि क्षियं तां महासुने ! ।

क्षपय

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः । “क्ष-
क्षत्रियाणी, } र्वक्षत्रियाणां वा” । वासिष्ठे इति
स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न स्त्रीष् ।
पक्षे आनुगमः स्त्रीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
“शरः क्षत्रियया याज्ञः प्रतोदो वैश्वकन्या” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्वणि । ५८ । २३ ।
“निद्रा च सर्वभूतानां मोक्षणी क्षत्रिया तथा” ॥)

क्षत्रियो, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुयोगा-
दाख्यायाम्” । ४ । १ । ४८ । इति स्त्री ।)
क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौचं—आत्म-
सकं—सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ।

(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । “तद्यथैवावो
मनुष्यराज आगतोऽन्यस्मिन् वार्हत्यान्तान् वा
वेष्टतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ॥)

क्षत्ता, [क्व] चि, (क्षम् + कर्त्तरि ढष् ।) क्षमा-
शीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ अन्ध पर्यायः सहि-
ष्णुश्चन्द्रः इत्यर्थः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । २० । ३१ ।

“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सञ्जीभूताः सततं पृथग्शीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे !
परं गन्ता दृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं—सकं—सेट्—इदित् ।) शक्तिश्च क्षमा । इ क,
क्षम्यति दुःखं मुनिः । सचत इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां—परं—सकं—सेट् ।) म, अक्षपि अक्षपि क्षपं
क्षपं क्षपं क्षपम् । मानुषस्यसामर्थ्यात् स्थानिव-
त्त्वाभावे दीर्घः । समते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां
नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपणः, चि, (क्षपयति क्षपति दूरीकरोति लज्जां
इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्युः ।) निर्जजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयरागं इति ।
मौडसम्प्रदासी ॥ भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा,
मनुः । ४ । २२२ ।

“भुक्ताऽतोऽन्यतमस्यान्नमत्या क्षपणं ब्रह्म” ॥
क्षपणकः, पुं, (क्षप् + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः ।

ततो दाक्षभ्यः प्रत्युवाच इदामि वरमोक्षितम् ॥

क्षिये गर्भमनु बालं तन्मे न दातुमर्हसि ।

ततो रामोऽब्रवीदाक्षभ्यं यदर्थमन्नमागतः ॥

क्षत्रियाणकराहं तत्त्वं याचितवानसि ।

प्रार्थितश्च तया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥

तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशुरन्तः ।

एवं रामो महापाण्डुर्हिता नं गर्भमुत्तमम् ॥

निर्जगामात्रमाप्तात् क्षत्रियाणकरः प्रभुः ।

कायस्थ एव उत्पन्नः क्षत्रियो क्षत्रियाणतः ॥

तदुपभोगाय कायस्था भविष्यतः सत्यवादिनः ।

सदाचारपरा मित्यं रता हरिहरार्चने ॥

देवविप्रपुङ्गवाश्च अतिश्रीमाश्च पूजकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे रेवतामाहात्म्ये परशुरामदाक्ष्य-
संवादे ॥

क्षमः

इति जटाधरः ॥ सम्प्रदासी । यथा । “यस्य क्षपणक
श्राकाहर्षो तत्र क्षपणक दशश्राकाशः । यत्र
क्षपणक दशश्राकाशः तत्र क्षपणक का श्रा-
काशः” ॥ इत्युद्धटः ॥ (यथा च महाभारते । १ ।
३ । १२४ ।

“सोऽपश्यदथ पथि नमं क्षपणकमागच्छन्तम्” ॥

विक्रमादित्यसभास्वगवस्तानामेकः । यथा,—

“धन्वन्तरिक्षपणकामरुतिद्वय-
वेताममदृष्टकर्परकाशिदासा” ॥)

क्षपण्यः, पुं, (क्षप् + बाहुलकात् अन्त्युः ततो यत्त्वम् ।)
क्षपराधः । इति शब्दमाणा ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रिया-
याम् । क्षप् + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते
। ३ । अरण्यपार्वणि । १ । ४३ ।

“राजानन्तु कुहमेष्टं ते हंसमधुरसराः ।

आन्वासयन्तो विभ्राग्राः क्षपां सर्व्वा अनोदयन्” ॥)

हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । क्ष + टः ।)
चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजन्त्यां चरतीति । चर +
टः ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्र-
दधपर्वणि । २८८ । ३३ ।

“निर्धायै स मतिं कृत्वा निधावांसि क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्पतामिति” ॥)

क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति । अट् गतौ + अच् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टिः । २ । ३० ।

“ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गवाक्षैः
खं प्राहमेष्टैरिव धानशेऽब्दे” ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्त्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
कर्पूरः । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा—परं—सकं—सेट् ।) उदित्वात् स्त्रावेट् ।)

मर्धः सहनम् । उ, क्षमत्वा क्षान्त्वा । वृद्धसरा-
नुबन्ध इत्येके । इ र, अक्षमत् अक्षमीत् । अक्षमात्
पुत्रादित्वास्त्रियं छ इत्यन्ये । भ य, क्षाम्यति दोषं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, उ छ जि ष मर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्वा—आत्म—सकं—वेट् ।) उ, अक्षमिष्ट अक्षन्त ।
स, क्षमते । मि, क्षन्तोऽस्ति । ष, क्षमा । इति
दुर्गादासः ॥

क्षमं, स्त्री, (क्षम् + पञ्चाद्यच् ।) युक्तम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

“यदि यथा वदति क्षितिपक्षया

त्वमसि किं पुनस्तत्क्षया त्वया ।

अथ तु वेत्सि युजित्तमात्मनः

पतित्यहे तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षमः, चि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः ।
हितः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२२ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

सङ्घः २ प्रथमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, शाकुन्तले १ माङ्गे ।

“इदं क्षिणाद्यात्मनोहरं वपु-

क्षमः क्षमं साधयितुं य इच्छति” ॥

क्षमा

रघो च । ११ । ६ ।

“आश्रितं प्रयुजे न बाहिनीं
सा हि रक्षयिषी तयोः क्षमा” ॥

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।)

योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

“अतिर्हितीया क्षमता च लिङ्गं
वाच्यं पदान्तेषु तु संज्ञानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योमवर्णं समाख्या” ॥

इति भट्टवार्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसा-
मर्थ्यम् । यथा । बहिर्देवसदनं दासीत्यत्र दा-
सीति पदस्य हेतुप्रकाशनसामर्थ्यात् बहिर्देवस्य
आस्तुतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तुतदर्भकेदने
समुदायमन्वस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म-
दीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आलोपरिस्थितानां जीवाना-
मपराधं या । क्षम् अच् चित्वाङ् वा तत्-
लाम् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

“विभूषणानुक्रममुचुः क्षमायां
पेतुर्बभूवुर्नयानि चैव” ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः । ३ । १२२ ॥ क्षमाक्षमम् ।
यथाह, वृहस्पतिः ।

“वाच्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कश्चित्
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता” ॥
इत्येकादशोक्तम् । अपि च ।

“आकृतोऽमिहलो यस्तु नाकोशेन हनेदपि ।
अदृष्टोऽप्यनःकार्यैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता” ॥
इति मात्से १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“विभागश्चीनः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मकम् ।
अन्वमन्यसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा” ॥

इति कौर्म १७ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महा-
भारते । ३ । औपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २६ । १५—

“अजाप्यदाहुरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृणो ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं हृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिष्यः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकान् क्षमिष्यः तपस्विनाम् ॥

अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥

तां क्षमामीदृशीं कृणो ! कथमस्मद्विधस्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥

क्षन्तश्चमेव सततं पुण्येण विज्ञानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्यजते तदा ॥

क्षयः

क्षयः

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।

इह सम्मानमर्हन्ति परञ्च च शुभां गतिम् ॥

येषां मनुर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।

तेषां परतरे लोकालक्ष्मात् क्षान्तिः परा मता” ॥)

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । इत्यमर-
टीकावाम् मधुराभाषः । तथा हि ।

“अवन्ती मङ्गला काली मङ्गला कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री साहा सध्या नमोऽस्तुते” ॥

इति दुर्गास्तोत्रम् । अपि च ।

“क्षमा तु श्रीमुखे कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।

यज्ञासनजवाधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥

शूकमेखलसंयुक्ता प्रज्ञान्ता योगसंस्थिता ।

सितपुष्पोपहारेण सितचोभेन सिद्धिदा” ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः । गोपी-
विशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

“मया पूर्णं त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।

सुवैश्वक्तो मालावाम् गन्धचन्दनसंयुतः ॥

रत्नभूषितया गन्धचन्दनोत्तितया तथा ।

सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥

स्निह्यो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।

मया प्रबोधिता सा च भवाञ्छ स्मरन् क्रुह ॥

गृहीतं पीतवस्त्रं मुरली च मनोहरा ।

वनमाणा कौस्तुभस्याप्यमृत्यं रत्नकुण्डलम् ॥

पश्चात् प्रदत्तं प्रेक्षा च सखीनां वचनादहो ।

लज्जया कृष्णवर्णं तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥

क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।

ततस्तस्याः शरीरस्य गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥

संविभज्य तथा दत्तं प्रेक्षा प्रदत्ता पुरा ।

किञ्चिदत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥

धर्मिष्ठेभ्यश्च धर्माय दुर्बलेभ्यश्च किञ्चन ।

तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥

यतस्ते काचित् सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंष्ट्रा, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श +
अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिशुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] चि, (क्षमा विद्यते अंस्तु अस्मिन्
वा इति मनुष्यं मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
“एकः क्षमावतां दोषो द्वितीये नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः” ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ञ] चि, (क्षम् + ङच् ।) क्षमाशीलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २१ ॥

क्षमी, [न्] चि, (क्षम् + “शमीत्यष्टाभ्यो घिनुङ्” ।
३ । २ । ४१ । इति घिनुङ् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः १ सहनः २ क्षमा ३ तितिक्षुः ४ क्ष-
मिता ६ । इत्यमरः । ३ । १ । २१ ॥ क्षमः ७ शक्तः ८
सहः ९ प्रभूषणः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १५ । ४० ।

“क्षमिष्यामस्य भगवन्तुष्यते हिरिरीश्वरः” ॥
क्षयः, पुं, (क्षि क्षये “नदिप्रहिपचा दभ्यः” । ३ । १ । २४ ।

क्षयः

इति अच् ।) नीतिवेदिनां चिद्वर्मान्तर्गतप्रथम-
वर्गः । स तु राज्ञामवर्गस्यापचयः । यथा,—

“क्षयः स्थानञ्च कश्चिञ्च चिद्वर्गो नीतिवेदिनाम्” ॥

इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्र-
ज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषाम् धर्मकामाद्यः
पूर्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो
कश्चिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् ।
अष्टवर्गो यथा,—

“अभिर्व्यक्तियुक्तो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।

कन्याकारबजादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां” । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षयः । तत्पर्यायः । सम्बन्धः २ प्रलयः ३ कल्पः ४
कल्पान्तः ५ ॥ अथक्षयः । तत्पर्यायः । क्षया २ ॥

निक्षयः । तत्पर्यायः गृहशब्दे अष्टयः ॥ काशरोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । यस्या २ शोथः ३ । इत्य-
मरः ॥ राजवृक्षा ४ रोगरक्षणः ५ गदायुधौ ६
उद्या ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ क्षयामयः
१० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षयक्षयि चिकित्सितश्च यथा,—

“प्रकृतं गुणगणितं क्षयिष्योर् नराणां
भवति रक्षितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।

चिरनिरयकरोऽयं प्राणतैः कर्मभाक्-
रिह परिभवकारी मालुषस्य क्षयोऽयम् ॥

देवानां प्रकरोति मङ्गलमथवा भूयस्य सम्पातनं
गोप्यधीश्वरविप्रबालजननक्षत्राविविधं सनम् ।

योऽयं स्थानविनाशनश्च कुर्वते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी मृहान् ॥

देवानां दमतो धनञ्च दहतो भूयःप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निप्लवः ।

तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रक्षा
घातुर्ना क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मा प्रह्लादादृष्टा

क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिन्नगवैः ॥
आन्या भारद्वाजमश्वमेधैर्धर्मागार्कमेवैर्वा
भुक्तेर्दोषादतिशयः सेवनाद्वै नरश्च ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनग्रैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीयतां संगयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्स मन्दैश्चराद्वा ।
क्षेप्या पित्तं मरुदद्यशयनेर्यातिदेहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदसास्थिमज्जानि शुक्ततः ॥
एवं दशविधा क्षेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्ष्यन्तेषां वक्ष्यते ब्रह्म साम्यतम् ।
अतिस्वेदातिघर्मेण चिन्ताशोकमयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मासतक्षयः ।
तेन तन्नाशदाहश्च पित्रासाहचिवेषयुः ॥
तमः क्षमो अमश्चैव भवेच्च मासतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पल्लवानि च ॥
रसोनादिककण्डूश्च सेवयेदातवर्जितम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यश्च जायतेऽरुचिनाक्षयता ॥
कासहृक्षासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।
संदाभ्यङ्गान्नि यानानि दोषनानि प्रयोजयेत् ॥
आङ्गुलानि रसानानि सेवेयं पित्तक्षतक्षये ।
आयामे च यवाये च कृत्वाभारसेवैः ॥

श्रव्यः

सन्तापक्रोधेनैवापि जायते कपसंक्षयः ।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिद्रता क्षुत् टण्डुला च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति ।
तस्य श्रिताश्रयानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूषैर्दध्निदुग्धैर्वा सेवनं च समीहितम् ।
विभिर्दोषैः क्षयं प्राप्स्यदा हि मरणं ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत ! इदं साध्यतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाभित्वञ्च वेपथुः ।
शिरोगन् मन्दाभित्वञ्च जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डुर्मन्दाभित्वञ्च भवेन्नरः ।
श्वानिहोविनं शोषो मन्दाभित्वञ्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिश्रुता चेष्टनश्चाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्राश्च विसंक्षो लघुविज्रमः ॥

मेदः क्षये मन्दबलं विसंक्षता
आङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता ।
आत्माभिकासोऽर्बुचित्ताप्रिमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च मुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् क्षतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च दीर्घं खलु मेदसः क्षये ।
विसंक्षता स्यात् क्षता च कम्पनं
आङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनश्च शोषिता
विकम्पनं शोषवत्ता च जायते ।
भिषगवरस्तत् परिवेदकक्षयं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोषो निद्राजागरणश्च तन्ना ॥
मन्दस्वरः शोषसो मनुष्ये
मुक्तक्षये चात्थ विचेष्टितानि ।
रुक्षं भ्रमः कम्पनशोषरौधः
स्त्रीदेहितादीनि विरूपता च ॥

इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
खेचनं रुक्षणश्चैव तथा विस्त्रापनं हितम् ।
आङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवेयेत् ॥
गडुची इक्षुवेरश्च यवाग्री क्षयितं जलम् ।
मरिचैः क्षयितं दुग्धं पाने राजौ प्रशस्यते ॥
रसानां तेन रुजिः स्यात् शीघ्रं तस्मादिमुच्यते ॥
रसानां रुजिकरणं गोधूमशबराणिभिः ।
क्षयितानि भिषक् श्रेष्ठैर्आङ्गलानि विशेषतः ॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली ।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तरुजिकरं मतम् ॥

इति रसरक्तरुजिकरम् ॥ * ॥

“आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत् ।
कल्याणं घृतदुग्धादीन् सेवेयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च आङ्गलानि स्युः सेवनार्थं भिषगवर ! ।
सितोपकादिकं चूर्णं च आक्षीरं सकौलकम् ॥
हितं पानं क्षये चैव कल्पमप्राप्तदायकम् ॥

इति मांसमेदोरुजिकरम् ॥ * ॥

“घृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च ।
कन्दानि च द्राक्षादि-चूर्णानि च भिषगवर ! ॥

श्रव्यः

आङ्गलानि च सर्वानि सेवनीयानि पुनरुक्त ! ।
आङ्गलानि मधुराग्रीह सर्वानि च प्रयोजयेत्” ॥
इत्यस्थिरुजिकरणम् ॥ * ॥
“शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवेयेत् ॥
कर्कटी मूत्रपयसा विदारो कन्दशाख्यनी ।
सिताक्षुश्च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च” ॥

इति शुक्रक्षयरुजिकरणम् ॥ * ॥

“बला विदारो लघुपक्ष्मणी
क्षीरद्रुमत्वञ्च च ततः प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघतुमारज्यः
सङ्गीवनीयेमधुक्कैः समाश्रितैः ॥
अक्षप्रमाणाणि समानि तानि
सर्वानि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कलाशतानि
यवाग्रीधूमशबराणि पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशं सिततण्डुलानां
पेयं तु इक्षुकाटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्जेन नियोजनीयं
सर्वोश्शक्रेणापि सितं प्रयोज्या ॥
विभावयेन्नामलक्ष्मीरंभन
वारज्यं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्वैः सह शर्कराभि
र्घृतेन चैव पुनरेव भाज्यम् ।
तं भक्षयेत् क्षीरयुतं पलाजं
जीर्णं च भोज्यं कटुकाक्षवर्ज्यम् ॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करां वा
यवाग्रीधूमकशाणिभक्षान् ।
आत्माभिपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै ॥

पञ्चक्षये आन्तर्निर्गताप-
संपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ॥
“पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
अमाध्वसंपीडितकामलानाम् ।
श्वसातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीयोन्मियाणां बलकारिशक्तम्” ॥

इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णं प्रशस्यते ।
मन्दाग्री पीतमेवाथ गदजे वा तथा पुनः” ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥

“दे पले मार्कवं धातुं सांक्षकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एका शालिपर्णी वासकश्च दुरालभा ॥
चूर्णार्जेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदुर्जे श्लोकोद्भवम् ॥
शिलाभिदन्तदुर्जे सर्वस्वैकञ्च मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णान्तु शर्कराभिः समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयस्या कामला च विनश्यति ।
अपस्मारं अयत्याश्च बलशीर्षाधिको भवेत् ॥
शान्तिं च महारोगाः शुक्राक्षो जायते नरः” ॥

इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥

“बलाश्च द्रुमा रुक्षतीक्ष्णश्च
पर्णोदयं गोक्षुरकं स्थिरा च ।

क्षयना

पटोलनिम्बस्य दक्षानि मुक्तम्
सजायमाणा सदुरालभा च ॥
लाला कषायश्च यदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ॥
सर्पिः प्रयत्नं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदुर्जेन त्रियोजनीयम् ।
सिद्धं घृतं पानमद्यैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यङ्गनभोजने च ॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीयवर्जेन्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु त्रयेषु शस्तं
शिरोऽतिपाशोक्तिगुदामयज्जम्” ॥

इति बलाद्यं घृतम् ॥ * ॥

“चन्दनं सरलं दाह पक्ष्मणी बालकं शठी ।
नलश्लेथकं प्रक्ता पद्मकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुरामांसी श्लेथं दे हरीतकी ।
रेणुकात्वञ्च कुङ्कुमञ्च शारिखे दे निद्रागुह ॥
वना द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्तुम् ।
तेजमल्ल तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्रिना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तितु ।
नस्ये चाभ्यङ्गने चैव योजयेत्तद्विषगवरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं यक्ष्णं बलवर्द्धकम् ।
मन्दस्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः ।
करोति बलपुष्कोऽपि प्रायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्वभूतयश्चकारम्” ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥

इति क्षयरोगचिकित्सा । इति हारीते चिकि-
त्सितस्यानं दशमेऽध्याये ॥ * ॥
“चिकित्सा चिकित्साभिर्जातीफलजवर्णकैः ।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी” ॥

इति क्षयकेशरी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे यक्षाधिकारे ॥ * ॥
अस्य अन्त्यं निदानादि यक्षाशब्दे ब्रूयम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
“श्वेतकोकिलाक्षमूत्रं काग्रीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्” ॥
इति शाब्दे १६३ अध्यायः ॥ (क्षयव्यसनादनेन वा
क्षि + क्षये + क्त्वा । क्षयति विनाशयति इति ।
अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति
राजनिर्घटः ॥

क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थे वा तदा ।) स्यात्ती
रुक्षः । इति राजनिर्घटः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।
“नन्दीरुक्षोऽन्वत्यभेदः प्ररोहो गजपादपः ।
स्यात्ती रुक्षः क्षयतरुः क्षीरो च स्याद्वनस्पतिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
क्षययुः, पुं, (क्षि + अघुच् ।) कासः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षयनाश्रिणी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यारोगं नाशयतीति ।
क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती-
रुक्षः । इति शब्दमाणा ॥

शब्दः

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः)।
 क्षयः, चि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + “क्षयजन्तौ शक्या-
 र्थे”। ६। १। ८२। इति यत्।) क्षयजीवम्। क्षयि-
 त्वम्। क्षययोग्यम्। इति श्यकारणम्। “क्षेतुं
 जेतुं योग्यं क्षेयं पापं क्षेयं मनः”। इति सिद्धान्त-
 कौमुदी। (यथा, महाभारते।
 “अपवर्गे तु वैश्यस्य आङ्गकर्म्मणि भारत।।
 अक्षयमभिक्षातयम्” इति।)
 क्षरः, क सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं-
 अक-सेट्। क्षचित् सकञ्।) क, क्षारः क्षरः।
 सञ्चलनमिह मोचनं स्वयम्। आदौ सकर्म्मकः।
 “क्षोतोभिस्त्रिदशगणा मदं क्षरन्तः”। इति
 किराते। ७। ८। स्वयं तु। क्षरत् क्षतजटसयः।
 इति दुर्गादासः।
 क्षरं, स्त्री, (क्षरति क्षवति वर्धति च। क्षर् + अच्।)
 नलम्। तथा च सत्यसावित्रीपनिषदि। १। ८। १०।
 “क्षरन्वविद्या क्षन्तं तु विद्या”। मेघे पुं। इति
 मेदिनी।
 क्षरः, पुं, (क्षर् + अच्।) गन्धर्वन्तु। यथा,—
 “हाविमौ पुष्वौ लोके क्षरन्वाक्षरं यव च।
 क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते”।
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम्। १५। १०।
 “क्षरन्वाक्षरश्चेति हाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह
 तत्र क्षरः पुष्वो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
 श्चावरान्तानि शरीराणि अविवेकिनोक्तस्य
 शरीरेष्वेव पुष्वत्प्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिखा
 राशिः। पर्यन्त इव एकदेशेषु नश्यत्स्यपि निर्वि-
 कारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स
 त्वक्षरः पुष्व उच्यते विवेकिभिः”। इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी। (तथा, महाभारते। १४। अनु-
 गीतापर्व्याध्याये। १७। १७।
 “ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्”।)
 क्षर्यं, स्त्री, (क्षर् + भावे लुट्।) मोचनम्।
 क्षवयम्। (यथा, रघुः। १६। १६।
 “क्षौल्यमेव सहिष्णीपरिग्रहात्
 नर्त्तकीवसुनभासु तद्वपुः।
 वर्त्तते स्म सकथयिषिदालिख-
 द्भङ्गुकीक्षरजसप्रवर्त्तिका”।)
 क्षरी, (न] (क्षरः क्षर्यं वर्षां अक्षवस्मिन् काले
 क्षरोऽस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः।
 इति हेमचन्द्रः। क्षरयविशिष्टे चि।
 क्षल, क श्रौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-परं-
 सक-सेट्।) श्रौचमिह मुञ्जीकरणम्। क, क्षाल-
 यति पात्रं पयसा लोकाः। इति दुर्गादासः।
 क्षण, न काले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रा-परं
 अक-सेट्।) क, क्षालः क्षलः। क्षालः कम्पः।
 यथक्षयनम्। इति दुर्गादासः।
 क्षयः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अच्।) क्षुतम्।
 राजिका। इत्यमरः। कालः। इति शब्दरत्ना-
 वली। राजिकाभेदः। तत्पर्यायः। क्षुधाभिजननः २
 यमनः ३ दीर्घश्चिन्विकः ४ सुकुमारः ५ वृत्त-
 नीलः ६ मधुरः ७ क्षयकः ८। अस्य गुणाः।

ज्ञानः

क्षयाधनम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषयित-
 त्वमहुरत्वम्। दृढत्वम्। दृढत्वम्। पवनाधान-
 पुष्टिदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।
 क्षयकः, पुं, (क्षु + अच् + सार्धे कन्।) अपामार्गः।
 राजिका। भूताङ्गुष्ठः। इति राजनिर्घण्टः।
 (यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।
 “क्षयकसरसिभार्गो कालुका काकमाची
 कुलजनविषमुद्यी भूतयो भूतकेश्री”।
 इति बामटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये।)
 क्षयजत्, स्त्री, (क्षयं करोतीति। क्ष + क्षिप्।)
 क्षिप्त्वा। इति भावप्रकाशः।
 क्षययुः, पुं, (क्षु + अच्।) क्षुतम्। कालः। इति
 मेदिनी। कण्ठकण्ठयनम्। इति शब्दरत्नावली।
 (क्षययुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्भा-
 मिकणक्षयानि यथा,—
 “तीक्ष्णप्राणोपयोगार्कर्म्मसूचकणादिभिः।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तस्यास्यनि।
 विघटितेऽनिलः कृद्धो रुद्धः प्रह्लाटकं व्रजेत्।
 निरुतः कुशतेऽत्यर्थं क्षययुं स भ्रष्टं क्षयः”।
 इति बामटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये।
 “प्राणान्निते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
 यस्यानिको नासिकया निरेति।
 कफागुयातो रुद्धः सप्रशब्द-
 स्तं रोगमाङ्गः क्षययुं विधिनाः।
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रसो वा
 भावान् कटून्कर्म्मिरीक्षणाद्वा।
 सूत्रादिभिर्वा तस्यास्थिमर्म्म-
 गुदघाटिते यः क्षययुर्निरिति”।
 इत्युत्तरतन्त्रे हाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
 चिकित्सा यथा।
 “क्षेयं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीये-
 र्नाद्याचूर्णं क्षवयौ भ्रंशयौ च”।
 इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम्। अस्य
 विधारणाज्जातो यः स यथा,—
 “भवन्ति गाढं क्षवयोर्विधाता-
 ष्विरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।
 कण्ठास्यपूयत्वमतीवतोदः
 कूजश्च वायोरोधवा प्रवृत्तिः”।
 इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च
 तेनोक्तम्।)
 क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतेतुः पत्रं यस्याः। एतत्
 पत्रात्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।)
 त्रोगपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः।
 क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्य इति
 ठन् + टाप्।) दृष्टतीभेदः। तत्पर्यायः। सर्प-
 तनुः २ पीततण्डुला ३ पुत्रपदा ४ वज्रपला ५
 गोधिनी ६। अस्या गुणाः। “क्षविका दृष्टती
 तिक्ता कटुश्चैवा च तत्समा”। इति राजनि-
 र्घण्टः।
 क्षान्तः, चि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सञ्जनशीलः।
 तत्पर्यायः। सोढः २। इत्यमरः। क्षमान्वितः ३।
 इति शब्दरत्नावली। तितिक्षितः ४। इति

क्षारः

जटाक्षरः। (यथा, हरिवंशे। २१। २१।
 “निर्व्वैरो निर्म्मृतः क्षान्तो निर्म्मनुः क्षतिरेव च”।)
 क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) क्षयपि
 सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्त्ता। इति
 देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः। तत्पर्यायः।
 तितिक्षा २। इत्यमरः। क्षिप्त्वा ३ क्षमा ४।
 इति जटाक्षरः। (यथा, भगवद्गीतायाम् १८। ४२।
 “शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च”।)
 क्षान्तुः, चि, (क्षम् + “कमिगमिक्कमिभ्यस्तुन् द-
 ङिञ्”। उणां। ५। ४२। इति तुन् दङिञ्।)
 क्षमाशीलः। तत्पर्यायः। मर्षकः २। इत्युणादि-
 कोषः।
 क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् दङिञ्।) पिता। इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः।
 क्षामः, चि, (क्षौ + कर्त्तरि क्तः। “क्षायो मः”।
 ८। २। ५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीयः।
 क्षवः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, भागवते
 ३। २१। ४६।
 “विद्योतमानं वपुषा तपस्यययुषा चिरम्।
 नातिक्षामं भगवतः स्निग्धायाङ्गावलोकात्”।
 क्षियां टाप्। यथा, मेघदूते। ८६।
 “आधिक्षामां विरहशयने सन्निवसैकपार्श्वम्”।
 सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३
 विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४६। १०४।
 “आश्रमः क्षमः क्षामः सुपथो वाद्यवाहनः”।)
 क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
 क्षामवतीतिः } स्थस्या मनुष्यं मस्य वत्वम्। स्त्रियां
 डीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः।
 यथा, भविष्ये।
 “क्षामवत्वादिना यदत् कर्म्मणा एतनापते।।
 दैवदोषादकरणे जाते दोषक्षयके।
 होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्।
 एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षाम-
 वतीतिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः”। इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम्।
 क्षामास्यं, स्त्री, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।)
 कुपयाम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
 “अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्”।
 पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः।
 क्षारं, स्त्री, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + “ज्वलितक-
 सन्तेभ्यो ञः”। ३। १। १४०। इति ज्वलादि-
 त्वात् ञः।) विडुलवयम्। इति राजनिर्घण्टः।
 यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः।
 क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादिवात् ञः।)
 रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१५।
 “तातस्य कूपोऽयमिति ब्रवाणाः
 क्षारं जलं कापुष्यः पिबन्ति”।
 अस्य गुणा यथा।
 “क्षारः कोदं जनयति मुखे खादुश्चो विदाही
 मूलक्षेष्ठा बचिष्टश्लेष्मा मूत्रक्षेष्ठा वयश्च।
 आनाहं सृज्जनयेति पुनर्व्वृत्तिसम्पन्नः स्या-
 देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्”।

क्षारद

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥ धूर्तः ।
नवधम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
“दुःखे मे दुःखमकरोर्ध्वे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्य कृत्वा रामश्च तापसम्” ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुडः इति हेम-
चन्द्रः ॥ टङ्गयः । (अस्य पर्याया यथा,—
“सौभाग्यं टङ्गयं क्षारो धातुजावकमुच्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिन्क्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

“पलाशप्रवपुलीककरङ्गपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्फार्शः किमिष्टकषाः शर्कराश्चरिनाशनाः” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
“क्षारः सर्वेषु परमं तीक्ष्णोष्णः किमिष्टकषुः ।
पित्ताक्ष्णगूढजलः पाकी च्छेद्यद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुनावरणाच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्” ॥
इति सूचस्थाने षष्ठेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)
क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + गृन् ।) अचिर-
जातफलम् । तत्पर्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥
जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् ।
खौचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः ।
इति शब्दमाला ॥ (क्षार्थं कन् । क्षारः । यथा,
सुभृते ।

“तन्मालती क्षारकसैन्धवायुतं

सदाङ्गनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि” ॥)

क्षारतैलं, स्त्री, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्व-
तैलविशेषः । यथा,—

“मुष्कमूलकमुण्डीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
अतपुष्पी वचा कुष्ठं दाह शिग्रु रसाङ्गनम् ॥
सौवर्चनं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भुजयन्त्रि विडं सुतं मधु मुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्जिपक्त्यं कर्णशूजापहं परम् ॥
बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयसावश्च दाहजः ।
परुषादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्गकृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्” ॥
इति गरुडे १६८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, स्त्री, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः ।
तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।

“सर्जिकश्च यवक्षारं टङ्गयक्षारमेव च ।
क्षारत्रयश्च विक्षारं क्षारत्रितयमेव च” ॥
((“सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्गयेन यतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिश्रितन्तुक्तगुणकृदिशेषाद् गुल्फहृत् परम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदक्षा, स्त्री, (क्षारो दक्षे पत्रेषु अस्याः । क्षुद्र-
वाल्मकशकविशेषः ।) चिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चिकीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षारदक्षकं, स्त्री, (दशविधाः क्षाराः अत्र । कप्-
क्षाराणां दशकमित्येके ।) दशविधक्षारः । यथा,—

क्षारसि

“शियुमूलकपलाशशुक्रिका-
चित्रकाद्रकसनिम्बसम्भवेः ।
इक्षुशैखरिकासोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्तितम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारदुः, पुं, (क्षारप्रधानको दुर्दमः ।) घण्टापाटलि-
रुक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्दे-
ऽस्य गुणाः पर्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वाल्मूकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“वाल्मूकं वाल्मूकश्च स्यात् क्षारपत्रश्च शाकराट्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
श्चास्य वाल्मूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + क्षार्थं कन् कप् वा ।)
वाल्मूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवण-
मृत्तिकादेशः । यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका” ॥
इत्युद्धटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवण-
भूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति
रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्देऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवण-
मृत्तिका । तत्पर्यायः । उषः २ । इत्यमरः ॥ उषः
३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, स्त्री, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वक्षक्षारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारः श्रेष्ठोऽयं ।) पलाशः । मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा ।

“पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारघटकं, स्त्री, (क्षाराणां घटकम् ।) षड्विध-
क्षारः । यथा,—

“धारापामार्गकुटजलाङ्गुलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिश्रितैः क्षारघटकादयो गणाः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।)
लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाक-
द्वीपस्य उत्तरे वर्तते । यथा,—

“भूमेरुर्द्धं क्षारसिन्धोर्दक्षिणं
जम्बुद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्थाः ।
अर्जुन्यास्मिन् द्वीपघटकस्य याप्ते
क्षारक्षीराद्यन्मधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाकालमत्र कौशं
कौशश्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहृतम्” ॥

क्षि

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षारमेजकः, पुं, (क्षाराणां मेजकः संघः । ततः क्षार्थे-
कम् ।) सर्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराख्यं, स्त्री, (क्षारेषु अख्यं निम्नजम् ।) समुद्र-
जातलवणस्य सख्यतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलव-
णम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्देऽस्य
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, स्त्री, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्रकार-
क्षारः । तद्यथा,—

“पलाशवन्दिशिशिरिचिश्चार्कतिलनालजाः ।

यवजः सर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥

क्षारा यतेऽग्निना तुल्या गुल्फभूजहरा भृशम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + गृन् + टाप् च ।) अत-
इत्यम् । क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, चि, (क्षर् + क्तिच् + कर्मणि क्तः ।) अ-
भिशस्तः । अपवादयस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ ।
१०५ ।

“क्षिदाथ्यो विमुक्तात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।

अष्टशस्त्रजुशर्णेन कोमादध्यते शुचिः” ॥)

खावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं घमिन् ।) क्षार उदके
यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ।)
लवणसमुद्रः । यथा, “क्षारोदेक्षारोद-सरोद-
क्षोद-क्षीरोद-दक्षिमण्डोद-मुहोदाः सप्तजनधयः ।
सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्रेण
यथानुपूर्व्यं सप्तसप्तपि वहिर्द्वीपेषु पृथक् परित
उपकल्पिताः” ॥ इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अः ॥

क्षालनं, स्त्री, (क्षल + क्तिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षा-
लनम् । धौतकरणं यथा,—

“स्त्रीशूद्रौ बाध नित्याम्बः क्षालनाच्च करौष्ठयोः” ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।

“क्षेपाम्बुचपुत्रीशार्कप्रवाहक्षालनेन च ।

रश्मौपचारैश्च प्रियसम्भाषणेन च” ॥)

क्षालितं, चि, (क्षल + क्तिच् + क्तः ।) क्षतप्रक्षालनम् ।
तत्पर्यायः निर्जितम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४
धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे ।
१० । १४ ।

“अप्रसन्नमपराद्धरि पत्न्यौ

कोपदीप्तमुररीक्षतधैर्यम् ।

क्षालितम् शमितम् बधूना-

न्नावितम् हृदयम्भवादिः” ॥)

क्षि, कृतेऽर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-परं-
सकं, ऐन्ध्र्ये—अकं-अनिट् ।) क्षयति क्षपम् ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग य क्षिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-
अशं च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिणोति । ग,
क्षिणाति । य, क्षिया । (यथा, शान्तिशतके ५ ।

“धन्यानां गिरिकन्दरोदभुवि ज्योतिः परं
आयतामानन्दान्नजनं धिबन्ति शकुना निःशङ्कम्

स्थितिध

स्थिताः। अस्माकम् मनोरथोपरचितप्रासाद-
वापीतटकीडाकामनकेनिमग्नपुष्पामासुः परं
कीयते”। इति कर्मकर्त्तरि साध्यम्। इति
दुर्गादासः।
क्षि, प्र वासगम्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
परं-अकं-सकं-अनिट्।) प्र, क्षियति। इति
दुर्गादासः॥
क्षि, नि, (क्षि + बाङ्गकात् ङिः।) निवासः।
गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥
क्षिण, दु ज वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-
सकं-खेट्-उदितात् क्ता वेट्।) द ज, क्षिणोति
क्षियते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गा-
दासः॥
क्षितः, जि, (क्षि + कर्मणि क्तः।) क्षितः।
क्षितः कामो मया क्षितः इत्यर्थः। इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥
क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि + अधि-
करणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“महाजले क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता।
काश्यपी काश्यपस्येयमचना स्थिररूपतः”॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिवर्गो ७ अध्यायः॥
पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
“मृतं प्रणीरभुत्वेष्य काष्ठलोहसमं क्षितौ।
विमृश वात्यवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति”॥)
वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ काल-
भेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचना-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥
क्षितिकायाः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणाः।) धूनिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा-
कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥
क्षितिजं, स्त्री, (क्षिति + जन् + ङः।) खगोले
आकाशमध्याव्रतव्यंशान्तरे तिर्यग्गुह्यम्। यथा,—
“पृथ्वापरं विरचयेत् सममखलाख्यं
याम्योत्तरं विदिशोर्वलयद्वयम्।
ऊर्द्धाध एवमिह दत्तचतुष्कमेत-
दावेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तद्वज्रं”॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥
क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन् + ङः।)
भूभागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलयज्ञः।
यथा,—
“परमैश्वर्यमनुलं वागाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः”॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूभाते जि॥
क्षितिजस्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा अन्तरिव।)
भूभागः। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा।
धृ धारि + वा अच् गिच्पक्षे पूर्वोक्तः।) पर्वतः।
इति हज्जायुधः॥ (यथा, कुमारः। ७। ६४।
“अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विदग्ध
क्षितिधरपतिकन्यामाददगः करेण”॥)

स्थिति

स्थिति

भूर्मवासुकिदिग्गजाय॥
क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी
समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः
प्राप्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिप्रतिदर्शनात्॥)
क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा + ङः।) राजा।
यथा,—“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रुचे वषकापसकुञ्जरेण”॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
“यः सम्मानं सदा धत्ते भूतानां क्षितिपोऽधिकम्।
विष्णुमावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न काङ्क्षितम्”॥)
क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—
“मूर्खोऽप्राप्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो
धर्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रमुरतिष्ठपणः
प्राज्ञविद्वज्जनीनः”। इति नवरत्ने। ६। (तथा
च रघुः। ६। ८६।
“प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तु
क्षितिपतिमयङ्गमन्यतोवितामम्”॥)
क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि +
“कर्मण्यण्”। ३। २। १। इत्यण्।) राजा।
यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
“गीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमायैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालाञ्जितं सुवि पथोनिधिमेखलायाम्”॥
(तथा, रघुः। २। ५१।
“एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनाम्यगुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुखैः
प्रीत्या तमेवाद्यमभाषतेव”॥)
क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति।
भज् + क्तिप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
“आसिद्ध नैकञ्च युष्मा वरंसीत्
क्षताक्षतेभ्यः क्षितिपालभाभ्यः।
स चन्दनोशीरमृगान्तिदिग्धः
श्लोकाभिनागादुनिवासभूयम्”॥
क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः।) नरकराजः।
(पुरा किल सिद्धेश्वरकपिकदेवकोपेन रसातल-
गतां भगवतीं क्षितिमुद्रुत् भगवान् विष्णुः वराह-
रूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्दान्तं दितिनन्दनं
हिरण्यक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्रुत् तस्यामेव
धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास।) यथा,—
“स तीरे नदराजस्य कौहिल्यस्य महात्मनः।
ब्रह्माक्षं समारभ्य तपस्तप्तुमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानं पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्यायतः समुपस्थितः”॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ अन्यत् नरक-
शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलयज्ञः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)
क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता सक्ता वा बदरी।)
भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

स्थितिदि

क्षितिबहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। बह + कः।)
वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे।
१। १५। ६।
“सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिबहैरहम्”॥)
क्षितिबह्वनः, पुं, (क्षितिं बह्वयति। बह्व + निच्
ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके जि॥
क्षितिवृदासः, पुं, (क्षितिं वृदस्यति। वि + उव् +
अत् + अण्।) गर्तः। भाङ्सी इति तद्वृत्ताना
इति च भाषा। इति केचित्॥
क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः
पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—
हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
“नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मिन् मधुसूदनः।
प्रत्यवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रसुरीन्द्रः॥
जैलोकस्य हिताघायं यन्मां वदसि नारदः।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनी जाता मयैते सुवि दानवा।
याश्च यन्तनुमास्याय दैव्यः पुण्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं सुवि।
केशिनश्चैव जानामि दैव्यं तुरगकृपियम्॥
नागं कुवलयप्रीडं मल्लौ चानूरसुक्षिणौ।
अरिष्टश्चैव जानामि दैव्यं वृषभकृपियम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रजम्बक महासुरः।
सा च मे विदिता विप्रः पूतना दुहिता बलेः॥
कालियश्चैव जानामि यमुनाङ्गदगोचरम्।
वैमतेयभयाद् यस्तु यमुनाङ्गदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्व्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
वाणश्च शोणितपुरे गृहप्रतिमतेजसम्॥
वृत्तं बाङ्गसहस्रेण देवैरपि सुदुर्लभम्।
मथ्यासक्ताश्च जानामि भारतीं महतीं ध्रुवम्॥
तच्च सर्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुत्रवदेहानामपराधस्तिवर्त्तिनाम्।
सम्यक्वेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्वान् वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेवेति।
अनुपविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
अगत्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानुमते सम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेष्टेन वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामहः॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो।
सुवि यत्ते जगयिता जगती च भविष्यति॥

क्षिप

यत्नं त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाप्य वंशं हत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जह्वार यक्षिया गा वै पयोदाश्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव हे भार्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नेष्टेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽप्येव प्रयस्य गिरसा गतः ॥
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
ज्ञातकार्यं हि गास्तात ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्तत भार्ये हे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम तां हृत्वाया गावो दिव्याः कामदुधाः प्रभो !
चरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्नो मम गाः कश्यपावृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्रे पयो देवान्ततोपमम् ॥
प्रभुर्व्या व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुव्या यदि वेतरः ।
तथा नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दग्धो लोके कार्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! नासते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां तत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
जातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या विज्ञान ।
गोब्राह्मणपरिजानात् परिजातं जगत् भवेत् ॥
इत्यभ्युपनिषा प्रोक्तो वरुणोनाहमभ्युत !
गवां कारुण्यतत्त्वः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महामत्माना ।
स तेनांशेन तु भर्ता गत्वा गोपत्वमेधति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिगोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वद्वरतः ।
तत्रासौ गोव्यभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्यायश्चैव अदितिः सुरभिन्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन !
गयाशीर्ष्वर्चनेत्सेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीश्चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥
क्षित्वा, [न] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "शीष् कुक्षि-
रहिजिह्विहृद्भ्यः कनिप्" । उगां ४ । ११३ ।
इति कनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुदादिष्टः ।
क्षिप्रः, पुं, (क्षि + रक् ।) रोगः । सूर्यः ।
विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोदादिष्टः ।
क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षिप्तः

क्षिप, श अ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुवां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श अ,
क्षिपति क्षिपते शरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
क्षिपः, पुं, (क्षिप् + "इगपधक्षापीकितः कः" । ३ ।
१ । १३५ । इति का ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति
आकरणात् ॥
क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।)
योद्धा । इत्युदादिशेषः ॥
क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् चतो नेत्वम् ।
"न यानयोः" । ७ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्तिके
"क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् ।
इति आकरणात् ॥
क्षिपणं, स्त्री, (क्षिप् + क्यन् भावे क्तिच् ।) क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥
क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्मणि
अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युदादिशेषः ॥
क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् +
कर्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-
दयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः ।
मन्त्रः । अध्वर्युः । इति संक्षिप्तसारोदादिष्टः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
योवायां बद्धो अपिक्वत्त आसनि" ॥)
क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः डोष् ।) क्षिपणिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + "अनुष्ट नदे-
श्च" । उगां ३ । ५२ । इति अनुष्ट ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
"सम्यक् सवन्ति सगितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्धन्यूर्ध्वमयो हृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरोधमाणाः" ॥)
क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप् + "कन्युच् क्षिपेच्" । उगां
३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः ।
इत्युदादिशेषः ॥ देहः । सुरभौ च । इति
मेदिनी ॥
क्षिपा, स्त्री, (क्षिप् + "विह्रिदादिभ्योऽष्ट" । ३ । ३ ।
१०४ । इत्यष्ट । ततश्चाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः ।
३ । २ । ११ । राज्ञिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
क्षिप्तः, चि, (क्षिप् + कर्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवन् ।
त्यक्तः । तत्पर्यायः । नुप्तः २ नुप्तः ३ अस्तः ४
निकृतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"क्षिप्ता इवेन्द्रोः स यचोभिर्वेणं
मुक्तावलीराकनयाञ्चकार" ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्ध्वं
काक्षिदामघनस्य महत्वम्" ॥
"रतेषु उर्ध्वा क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥
हतः । यथा, माघे २ । ५३ ।

क्षीयः

"क्षेत्री निकुरक्षिप्रमृगयूथो मृगाधिपः" ॥
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ॥
विस्तृतः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १६ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य विभ्वती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षोपक्षिप्तमक्षचसंहतिः" ॥
वायुप्रक्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोको-
प्रसिद्धः ॥
क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) राज्ञिः । इति हज्जा-
युधः ॥
क्षिप्रः, चि, (क्षिप् + "असम्यग्धृष्टिपिः क्तुः" ।
३ । २ । १४० । इति क्तुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः ।
निराकरणाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
क्षिप्रं, स्त्री, (क्षिप् + "स्माथितश्चिञ्छीति" । उगां
२ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्वयुक्ते चि ।
इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ ।
१७६ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपाजमिवा-
भसि" ॥ मर्मविशेषः । यथा,— "तत्र पादाङ्गु-
लाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तत्र विद्धस्याक्षेप-
केन मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शरीरस्थाने षष्ठे-
ऽध्याये ॥)
क्षिप्रपाकी, [न] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं
पचति पाचयति वा । पच् + बाहुलकात् घिन् ।)
गर्हभाण्डकृत् । इति राजमार्गः ॥ (जातव्या गर्ह-
भाण्डकृद्व्येऽस्य गुणपर्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशिष्टे
चि ॥
क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + "विह्रिदादिभ्योऽष्ट" ।
३ । ३ । १०४ । इत्यष्ट । टाप् च ।) अपचयः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥
क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
सकं-सेट् उदित्वात् क्वावेट् ।) ऋक्षी । निरास
इह फलकारः इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्वसन-
मिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्वा भ्वादिः ।
क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्यत्वा । इति दुर्गादासः ॥
क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट्) ऋक्षी । य,
क्षीयति । उ, क्षेवित्वा क्यत्वा । इति दुर्गादासः ॥
क्षी, अ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-उभं-
सकं-अनिट् ।) अ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
क्षीज, हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
अकं-सेट् ।) दीर्घः । हिक्कनमयत्तशब्दः । सखेद-
स्यैवाथत्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षितः ।
क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥
क्षीजनं, स्त्री, (क्षीज् + भावे क्यट् ।) क्षीयकानां
नादः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीयः, चि, (क्षि + क्तः । "निकृतायामण्डये" ।
३ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियोदीर्घात्" ।
८ । २ । ४६ । इति निकृतास्य नः ।) सूक्ष्मः ।
अबलः । तत्पर्यायः । दुर्बलः २ क्षयः ३ क्षामः ४
तनुः ५ क्षातः ६ तक्षिणः ७ अमांसः ८ येनवः ९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ६ । २१ ।

क्षीरं

“ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विप्रान् ।
क्षीणे दुग्धे मर्त्यलोकं विप्रान्ति” ॥

राजयक्षान्तर्गतरीगविशेषे, पुं ।

“क्षीणे सरस्वतमूलं पार्श्वेऽष्टकटीयम्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“क्षामः क्षीयः क्षतोरस्त्वस्वनिद्रः सवसेऽनसे ।

प्रतक्षीररसेनाद्यात् सक्षीरप्रतक्षरम् ॥

शर्कराद्यं यवक्षीरजीवकर्मभक्तौ मधु ।

प्रतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीयः क्षतः क्षणः ॥

कथ्यादमांसनिर्गुहं दृतभृष्टं पिबेच्च सः” ॥

“क्षामक्षीयक्षणाङ्गानां यतान्येव दृतानि च ।

त्वक्क्षीरशर्कराजान्धुर्गैः पानानि योजयेत् ।

सर्पिर्गुणान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽपु च ॥

रेतो वीर्यं वनं पुष्टिं तेरासुतरमाप्नुयात्” ॥

“मलाक्षं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे प्रतम् ।

क्षीरं क्षीयः पिबेद्युषं जीवनं वृंहणं परम् ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा दृतभृष्टं नृजकम् ।

रसं प्रयोजयेत् क्षीयो यज्जगार्थे सशर्करम्” ॥

“यद्यत् सन्तपसं शीतमविदाहि हितं नष्टु ।

अन्नपानं निषेधन्तु क्षतक्षीयोः सुखार्थिभिः” ॥

इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

क्षीयवान्, [तृ] त्रि, (क्षि + क्तवत् “क्षियोदीर्घात् ।

८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः) क्षयविश्रष्टः ।

इति व्याकरणम् ॥

क्षीयाष्टकम्, [नृ] पुं, (क्षीयानि अष्टकर्मणि

अस्य) जिन्ः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीय, (व) कृ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
आत्म-आत्म-सेट्) मदे मत्तीभावे । कृ, अचिच्छी-
वत् । ङ, क्षीयते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीयः, त्रि, (क्षि + “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीयक्षो-
क्षाघाः” । ८ । २ । ५५ । इति तत्त्वोपे साधुः) ।

मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० ।
११ ।

“अथारोह्यमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।

क्षीवं राक्षसशार्ङ्गं प्रेक्षते स्म महाकपिः” ॥)

क्षीरं, क्षी, (घस्यते अद्यते इति । “घसे क्चि” ।

उणां ४ । ३४ । इति ईदन् उपधातोपे कत्वं

भत्वच्) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।

“अव तमना भरते केतवेदा अव तमना भरते फेन-

सुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां

प्रबन्धे प्रियायाः” । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ६ ।

५१ । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“क्षीक्षीरश्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” ॥)

“आसमरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयुषमुच्यते ।

परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कषात्सक्तम्” ॥

इति रत्नमाळा ।

(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

“अथातः संप्रदायानि क्षीरवर्गान् वत्सकः ।

दधिसर्पिर्बसातक्रं तेषां सर्वगुणगुणम् ॥

यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरश्चिरानुगम् ।

सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तं संयुतम् ॥

पाचितं जाठरे वज्रौ पित्तं सह मूर्च्छितम् ।

रक्तम्

क्षीरं

पथमानं शिराग्रामं क्षीरं तद्विद्धि पुलकः ॥

तेन क्षीरमिति स्थातमप्रिसोमात्मकं मयः ।

अमृतं सर्वभूतानां जीवनं वनक्षतम् ॥

हारोतः संप्रयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।

कथं रक्तस्य सम्पत्तिः कथं सञ्जीयते विभौ ॥

कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पायुत्वमीयते ।

कथं तत्र कुमारीणां बन्धनानां न कथं भवेत् ॥

एवं पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।

अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषगवर ! ॥

सितास्निग्धं तथारक्तं पित्तं पाकतां गतम् ।

रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥

अपघातुषणं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।

बन्धनानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिताः ॥

क्षीरञ्च न भवेत्सस्मात्कार्तवं चाधिकं यतः ।

प्रसूतासु च गरीषु बलेन सह सूर्यते ॥

तेन क्षीतोविमुक्तिः स्यात् क्षीरमासु प्रवर्तते ।

तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥

तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।

अथवाविकृतं नार्थं वनक्षदोषनाशनम् ॥

पयस्त्रिदोषशमनं दृष्ट्यामिप्रवर्द्धनम्” ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।

“निशा श्रोतांसुसंशीतं निद्राजस्याश्रमावहम् ।

कफक्षतघ्नं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्” ॥

अथ दिनक्षीरगुणाः ।

“वासरे सूर्यसन्तापात् सदोषां कफवातजित् ।

हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निश्चि” ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।

“क्षीरानां दुर्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्हिते ।

दीप्ताग्नीनामस्तन्द्राणां अमशोषविकारिणाम् ॥

राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥

न शक्तं ज्वरैर्युक्तं क्षीरश्चास्त्रेण वा पुनः ।

करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्माद्वै हितं मतम्” ॥

इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥

अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।

उद्गीरामय नागीनां वज्रवायाः स्त्रियास्तथा ॥

प्रायशो मधुरं क्षिग्धं शीतं सन्धं पथो मतम् ।

प्रोक्तेन वृंहणं दृढ्यं मेध्यं बल्यं मग्नस्करम् ॥

जीवनीयं अमहरं आसक्तासनिवर्हणम् ।

हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥

सर्वप्राणभृतां साक्यं शमनं शोधनन्तथा ।

दृष्ट्याप्तं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीरक्षतेषु च ॥

पायुरोगेऽस्त्रपित्ते च शोथे गुल्मे तथोदरे ।

अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥

योगिशुकप्रदोषे च मूत्रेषु पदरेषु च ।

पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥

गस्यापेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

प्राक्निर्देशास्य गुणविशेषा यथा,—

“स्वादु शीतं मृदु क्षिग्धं वर्णं स्रक्कापिष्णुम् ।

गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गन्धं दृग्गन्धं पयः ॥

क्षीरं

तदेव गुणमेवैवः सामान्यादभिषर्जयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याक्षीततरं पयः ।

खेहानूनमनिद्राय हितमयमये च तत् ॥

रुक्षोष्णं क्षीरमुद्गीरामीषत्वलवणं नष्टु ।

शक्तं वातकफानाह किमिष्टोपोदराश्रमाम् ॥

बल्यं श्लैष्मिकं सर्वसुखक्षैकशर्षं पयः ।

साक्यं सलवणं रुक्षं शालावातहरं नष्टु ॥

क्षामं कषायमधुरं शीतं माहि पयो नष्टु ।

रक्तपित्तातिसारञ्च क्षयकाशक्वरापहम् ॥

हृक्काश्वासकरन्तुषां पित्तश्लेष्मलमात्रिकम् ।

हृस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु श्लैष्मिकं परम् ॥

जीवनं वृंहणं साक्यं स्नेहं मानुषं पयः ।

जावणं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिभूतिनाम्” ॥

इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“सर्वप्राणभृतां तस्मात् साक्यं क्षीरमिष्टोच्यते” ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जाति-

साक्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्व-

विरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मो-

न्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृदलि-

पायुरोग-यक्ष्मोदोषाश्च शूलोदावर्त्तितिसारप्र-

वाहिकायोनिरोग-गर्भाश्राव-रक्तपित्तमसक्तमहरं

पाप्रापहम् । बल्यं दृढ्यं बाजीकरणं रसायनं मेध्यं

सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं

वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति

बालवृद्धक्षतक्षीरानां क्षुद्यवायव्यायामकर्त्तिता-

नाश्च पथ्यतमम् ।

“गोक्षीरमनभिष्यन्दि क्षिग्धं गुरु रसायनम् ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं सुतम् ।

गद्यतुल्यगुणन्तानां विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥

दीपनं नष्टु संयाहि आसक्तासाक्षपित्तनुत् ।

अग्नानामस्यकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यम्बुपानादद्यायामात् सर्वथाधिहरं पयः ।

रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्णं स्वादुरसं नष्टु ॥

शोफगुल्मोदराश्रोष्ठं किमिकुलविषापहम् ।

आविकं मधुरं क्षिग्धं गुरु पित्तकफापहम् ॥

पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।

महाभिष्यन्दि मधुरं माहिघ्नं वज्रिनाशनम् ॥

निद्राकरं शीतकरं गव्यास्त्रिधतरं गुरु ।

उष्णक्षैकशर्षं बल्यं शालावातहरं पयः ॥

मधुरास्त्ररसं रुक्षं लवणानुरसं नष्टु ।

गाय्यास्तु मधुरं सन्धं कषायानुरसं हिमम् ॥

गस्याक्षीतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।

हृस्तिन्या मधुरं दृढ्यं कषायानुरसं गुरु ॥

क्षिग्धं श्लैष्मिकं शीतं चक्षुष्यं वनवर्द्धनम् ।

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विरुद्धि शीतजम् ॥

रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥

वातानुजोमिश्रापित्तं चक्षुष्यश्चापरात्रिकम् ।

पयोऽभिष्यन्दिगुल्मं प्रायशः परिकीर्तितम् ॥

तदेवोक्तं कश्चित्तरमनभिष्यन्दि वैप्रतम् ।

क्षीरका

वर्जयित्वा स्त्रियाः क्तन्त्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोणं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिष्ठतं सर्वं गुणं वृद्धगमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमस्त्वच्च विवर्णं विरसच्च यत् ।
वर्णं सलवणं क्षीरं यच्च विवर्णितं भवेत् ॥

इति क्षीरवर्गः ॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सञ्चुते-
नोक्तम् ॥ ॥

दुग्धधारास्त्राणफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
“धेनुस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
क्षिरसा प्रति स्पर्शति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नानं फलम् । यथा,—
“येषु क्षीरवद्वा नद्यो ऋदाः पायसकर्ममाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्त्रापनका हरेः ॥
आज्ञां निर्दतिं स्वाभ्यं आरोयं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्यवाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवा यथा ।
तथैवाशेषकामाणां क्षीरस्त्रपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्दतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
यद्वातुक्लतां पुष्टिं प्रियत्वस्त्राखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्त्रपनतोषितः ॥
सर्वोऽस्य क्षिप्रतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
इदंक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने” ॥
इत्याद्ये वज्रपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ ॥

क्षीरपाकविधिर्यथा,—

“क्षीरमदुग्धं त्रयात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं ततोत्तं शूलमांशोद्भवं जयेत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरसज्वः । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६६ ।
“जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्ययोधक्षीरमागय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुह्यं क्षिप्रमुपादहत्” ॥)
क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै +
कः ।) क्षीरमोर्टकता । इति रत्नमाणा ॥
क्षीरकक्षुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कक्षुकं
आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीश्वरः । इति
रत्नमाणा ॥
क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बाणकः । यथा,—
“बाणः पाकः शिशुर्भिन्मपोतः श्रावः क्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानश्रयः क्षीरकण्ठः कुमारकः” ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + कर्त्तृ कन् ।) शिशुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः
कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारि । इति राज-
निर्घण्टः ॥
क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली ।
कान् भूमि कुशाख इति ख्यातः । यथा,—
“क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका” ॥
इति जटाधरः ॥
क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा काकोली ।
ततः स्थायं संज्ञायां स्त्र्यार्थे वा कन् टाप् पूर्व-

क्षीरधे

ऋसञ्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभा काकोली ।)
अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्यायः । महा-
वीरा २ सुकोली ३ पर्याखनी ४ । इति रत्न-
माणा ॥ क्षीरमुक्ता ५ पर्याया ६ क्षीरविधा-
यिका ७ जीववल्ली ८ जीवमुक्ता ९ । यथा, राज-
निर्घण्टे ।
“रसवीर्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा” ॥
अथ काकोल्योक्त्यतिशयनामगुणाः ।
“जायते क्षीरकाकोली महामेरोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पोवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
यथा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा मुक्ता क्षीरकाकोली वयस्या क्षीरवल्लीका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा मुक्ताक्षीरा पर्याखनी ।
काकोलीयुगलं शीतं युक्तं मधुरं गुणं ।
वृंहणं वातदाहान्प्रतिशोषणवरापहम्” ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामुत्तमम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषध-
विशेषः । यथा । “जीवकर्षभककाकोली क्षीर-
काकोली मुद्गपर्णी माघपर्णी मेदा वृक्षवद्वा
जटिका कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)
क्षीरकामृकः, पुं, (क्षीरमुक्तं काण्डं यस्य । ततः
कम् ।) कृद्धी । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं
यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो
वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्यायः । कालिका २ ।
इति हारावली ॥
क्षीरजं, स्त्री, (क्षीराज्जायते । जन् + ङः ।) दधि ।
इति राजनिर्घण्टे हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातत्रये
त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्) ॥
क्षीरदणः, पुं, (क्षीरमुक्तं दणं यस्य क्षीरं दले यस्य
वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधाने द्रुमः ।) अश्वत्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्मितवा धेनुः ।) दानार्थ-
क्षीरनिर्मितधेनुः । यथा,—
होनोवाच ।
“क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुजिते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तोर्यं सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाणिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्धाश्रेण वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखप्रद्वाराणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
सुखं गुडमयं तस्या जिह्वा प्रकर्षया तथा ।

क्षीरपा

फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्ष्याम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यरोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छश्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
खर्गपट्टां रौप्यखुरी पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
अत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुजिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायसेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो यज्ज्ञाति पठेन्नमनं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानं प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यतां जेमसहस्रेण शतेनाथ स्वर्णक्षितः ।
शतार्द्धमथवाप्यर्द्ध तथार्द्धश्च यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! प्रदत्तं तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्रान्तु यज्ञलोके महीयते ॥
पिष्टपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं ब्रजेत् ।
दिशं विमानमारूढो दिव्यस्वगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा संचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्गाश्रे विमाने वरमगिहते ॥
गीतवादिजनिर्घोषैरभ्युदयगणसेविते ।
तत्तोष्य विष्णोः सौराख्यं विष्णुमाद्युक्तं ब्रजेत् ॥
य इदं आवायेद्वाजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति” ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्य-
नामाध्यायः ॥
क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नष्ट् + शिच्
“कर्मण्यण्” । २ । २ । १ । इत्यण् ।) शास्त्रोक्तवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्ध-
क्षयश्च ॥)
क्षीरनीरं, स्त्री, (क्षीरमिधं नीरमिव एकीभूतप्रा-
यत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्द-
माणा ॥ (क्षीरश्च नीरश्च द्वयोः समाहारः ।)
दुग्धजलश्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
“क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरयते तत्र वक्ष्ये तप्यति तत्परः” ॥)
क्षीरपर्णी, [न] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति ।
इति ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विहतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)
क्षीरपाणं, स्त्री, (पोयते इति । पा + भावे ल्युट्
क्षीरपानं, क्षीरस्य पानम् । “वा भावकरणयोः” ।
८ । ४ । १० । पाठिको गत्यम् ।) दुग्धपानम् ।
दुग्धपानयुक्तदेशं तत्कर्त्तरि च चि । यथा ।
देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितककाररेणवर्णभ्यः
पस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये ।
पीयते यस्तत् पानं कर्मण्यण्ड । क्षीरं पानं
येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा
वाङ्मीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

क्षीर

शब्दानां देशादिचत्वेऽपि तद्विवाससम्बन्धेन
मनुष्येषु प्रवृत्तिः । अथवा क्षीरं पानं यन्न इति
व्यत्यया देशो वाच्यः । भावकरयोरनटो वा ।
क्षीरपायं क्षीरपानम् । क्षीरं पीयतेऽनयेति
क्षीरपायी क्षीरपायी पायी । इति सुगन्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

क्षीरपायी, [न] चि, (क्षीरं पिबति इति । “बहुज-
माभीक्ष्ण्ये” । ३ । २ । ५२ । सुप्युपदे णिनिः ।)
दुग्धपायकर्त्ता । यथा । “क्षीरपायीत्यादिकस्तु
प्रकृत्यर्थवन्निष्पन्नान्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि
न प्रकृत्यर्थमात्रावन्निष्पन्नस्ततः पानशीलसामान्य-
स्याप्रत्ययात्” । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः खादुर्वा मोरटः ।)
लताभेदः । तत्पर्यायः । सितद्रुः २ सुदन्तः ३ क्षी-
रकः ४ । इति रत्नमाला । अन्यत् मोरटशब्दे
अष्टयम् ॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली ।)
क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।

“विदारि खादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितः स्मृता ॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता ययस्विनी ।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकागेऽस्याः
क्षीरवत् विकृतिर्निष्ठासोऽस्याः वा ।) कृत्तिका ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षीरसा इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभा
वा विदारिका ।) क्षीरविदारि । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षीरविदारि, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा क्षीरप्रचुरा
वा विदारि ।) लघाभूमिकुशाण्डः । तत्पर्यायः ।
महश्चेता २ कृत्तगन्धिका ३ । इत्यमरः । इक्षु-
वल्ली ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८
ययस्विनी ९ क्षीरयुक्ता १० क्षीरकता ११ पयः-
कन्दा १२ पयोजता १३ पयोविदारिका १४ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अस्त्वत्वम् । कषाय-
त्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तशूल मूत्रमेहामयनाश्रि-
त्वम् । (विदारिशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः ॥)
“क्षीरकन्दो दिधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः ।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्वयस्तम्भी सनालकः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभं क्षीरयुक्तं वा
विषाणं अयमागो यस्याः ततः कन् टाप् च ।)
वृत्तिकाणी । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः ।)
उडम्बरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका । इति
भरतः ॥ राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने ।

“क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः” ॥
राजादन्ये पर्याया यथा,—

“राजादनः क्षीरवृक्षः पाजाशी वानरप्रियः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

क्षीरसा

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शरीर्यतेऽस्मात् अन्न
वा । शृ + अपादानेऽधिकरणे वा अप् । क्षीरं शृ-
णाति विकृतोक्तरोतीति । शृ + कर्त्तरि अप् ।)
दधियोगात् पक्षोऽप्यदुग्धजातः । क्वाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । आमिक्षा २ पयस्या ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य ।) श्रीवासः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरयत् शुभा युक्ता ।) क्षीर-
विदारि । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(क्षीरविदारिशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

क्षीरयुक्तः, पुं, (क्षीरवत् युक्तः ।) जलकण्टकः ।
पानिपन्न इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजादनी । क्षीरणी इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षीरयुक्ता, स्त्री, (क्षीरमिव युक्ता ।) युक्ताभूमि-
कुशाण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।

“क्षीरयुक्ता विदारिस्तविदारि च पलाशिका ।
प्रसिद्धो भूमिकुशाण्डो विदारिकन्द इत्यपि” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विदारि खादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितः स्मृता ।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता ययस्विनी ।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“श्रीवर्कर्मभक्तौ मेदां आवर्णां कर्कटाङ्गयम् ।
मुद्रमाषाख्यपण्यौ च महतीं आवर्णान्तथा” ॥

काकोली क्षीरकाकोली क्षुद्रा क्रिमिरहान्तथा ।
क्षीरयुक्तापयस्याश्च यष्ट्याङ्गं विध्वना पिबेत् ।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कृष्णानि ॥
इति चर्कके कल्पस्थाने ७ अध्यायः ॥

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति । सो + कः ।) क्षीर-
सारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य भन्तानिका
इव ।) दुग्धविकारविशेषः । क्वाना इति नटक्षीर
इति च भाषा । अस्या गुणाः । “क्षीरसन्तानिका
वृद्धा स्निग्धा पित्तानिलापहा” । इति राज-
वल्लभः ॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरनुल्लः खादुरसः क्षीरमयो
वा समुद्रः ।) दुग्धसागरः । स तु श्वेतद्वीपे वर्तते ।
यथा । क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः
इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्वसारः ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-
द्रस्य सुता ।) लघ्नीः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः ।) यदा क्षीरं
सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति । क्षीर + कृ +
“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति षण् ।) क्षीर-
विशेषः । पाण्डिनु इति हिन्दी भाषा । तत्प-
र्यायः । क्षीरसः २ । यथा,—

“इषक्क्षेपकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुह ।
पुष्टिं चैवामिधा तस्य क्षीरसारस्तु क्षीरसः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरिका

क्षीरकटिका, पुं, (क्षीरवत् शुभः कटिकः ।)
क्षीरवर्णकटिकविशेषः । यथा,—
“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याम्ना दहभोयनः ।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चाक्षश्चन्द्रोपलब्ध सः ॥
क्षीरतैलकटिकाभ्यामन्यौ खकटिकाविभौ” ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरक्षवः, पुं, (क्षीरस्य क्षवः कालोत्थक्षेप्रा इव ।
षणीभूतत्वात्क्षयात्वम् ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णाऽस्यस्याः इति “अर्धश्चादिभ्यो-
ऽच्” । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततटाप् ।) का-
कोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकोलीशब्देऽस्या
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

क्षीराब्जिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्जिः क्षीरन्याब्जिर्वा ।)
क्षीरसमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीराब्जिणः, स्त्री, (क्षीराब्जेः क्षीरोदसागरात् जा-
यते इति । जन् + डः ।) सामुद्रजवल्गुम् । मौक्तिक-
म् । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्जिणः, पुं, (क्षीराब्जेर्जायते इति । जन् + डः ।)
चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्जिजा, स्त्री, (क्षीराब्जिण + टाप् ।) लघ्नीः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८ । ८ । ८ ।

“ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्तोदिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा” ॥)

क्षीराब्जितनया, स्त्री, (क्षीराब्जेः तनया कन्या ।)
लघ्नीः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति । “कर्मण्यण्” ।
ततो डीप् ततः स्तार्थं कन् टापि पूर्वप्रक्षः ।)
क्षीरावी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति “कर्मण्यण्” । ३ ।
२ । १ । इत्यण् । डीप् च ।) दुग्धिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०० ॥ तत्पर्यायः । यार्हिणी २ कच्छरा ३

ताम्रमुला ४ मरुद्भवा ५ । इति रत्नमाला ॥ हे
क्षीराय इति स्थातायाम् । इयश्च वकुलपत्रतुल्य-
पत्रा लताह्रिदे क्षीरं खवतीति सुभूतिः । तस्मिन्ने

दुदिया कौगा इति स्थातायामित्यनुमीयते । हे
क्षीरकाकोल्यामिति खामी । क्षीरमवति रक्षति
क्षीरावी अथ रक्षे षण् ईप् । दुग्धमस्त्यस्याः
दुग्धिका विकारसंघेति णिक्काः । इति भरतः ॥
अन्यदुग्धिकाशब्दे अष्टयम् ॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आङ्गयते स्पृष्टं इति । ङ्
+ कः ।) सरकृत्तः । इति विकारद्वयशेषः ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् खादोऽस्यस्य इति ठन् ।)
क्षीरोदक्षः । क्षीरखर्जूर इति पिण्डखर्जूर इति

च केचित् । तत्पर्यायः । राजादनः २ पलाशध्वजः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ राजादनः ४ राजादन-
फलम् ५ अथ्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८

पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुल्फकन्धः ११ क्षेपला
१२ आतपनी १३ वृषा १४ भौतिकजाणी १५ ।
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ क्षीरवृक्षः १६ वानर-
प्रियः १७ । इति रत्नमाला ॥ राजान्यः १८ प्रिय-
दर्शनः १९ दृढकन्धः २० कपीठः २१ । इति जटा-

क्षीरिह

धरः ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २२ क्षीरी [न] २४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
 “क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भी शीतलम् ।
 कषायं मधुरं साक्षं नातिवातप्रकोपयम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः फलं बल्यं बल्यं क्षिप्रं हिमं गुरु ।
 दृष्ट्यामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषप्रयासजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ * ॥ परमाश्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्तिताः” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
 परमाश्लार्थं पर्यायाः पाकप्रकारस्यास्या यथा,—
 “पायसं परमाश्लं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
 शुद्धेऽङ्गुलिके दुग्धे तु दृताक्षान्तखलान् पचेत् ॥
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा” ॥
 गुणाश्च यथा,—
 “क्षीरिका दुर्लभा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 क्षीरिणी, क्षी, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्धोसो-
 ऽस्यस्य इति इतिः । ततः क्षीम् ॥) वृद्धविशेषः ।
 तत्पर्यायः । काश्चनक्षीरी ९ कर्षणी ३ पटुक-
 शिंका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७
 हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पोतदुग्धा १० यव-
 चिञ्चो ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा ।
 १४ । अस्या गुणाः ।
 “क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
 क्षमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहकान्ता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका ।
 इति च राजनिर्घण्टः ॥
 (अवहारोऽयं यच्च तद्यथा ।
 “तथादन्तीवन्धोः स्यादजष्टाजगन्धयोः ।
 क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करज्जयोः ॥
 मसूरविदनायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
 विडङ्गाद्री शकल्केन तदत् साध्यं वृत्तं पुनः ।
 शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्वृतम्” ॥
 इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकैर्गोक्तम् ॥)
 क्षीरिहृत्, पुं, (क्षीरो क्षीरयुक्तः वृत्तः ॥) क्षीरयुक्त-
 पक्षप्रकारवृत्तः । यथा,—
 “न्ययोधोदुम्बराश्वत्थपारिश्रजक्षपादपाः ।
 पक्षैते क्षीरिणी वृक्षास्तेषां त्वक्पक्षलक्षणम्” ॥
 केचित्सु पारिश्रजस्थाने “श्रीरीधं वेतसं परे” ।
 वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
 “क्षीरिहृत् क्षिमा वरुणा योनिरोगप्रणापहाः ।
 रुक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
 शोथपित्तकफाश्चान्नाः क्षन्त्या भस्मस्थियोजकाः” ॥
 यथा त्वगुणाः ।
 “त्वक्पक्षकं हिमं याहि व्रणशोथविसर्पजित्” ॥
 तेषां पञ्चगुणाः ।
 “तेषां पञ्चं हिमं याहि कफवातासनुल्लघ ।
 विष्टम्भाभ्रानजितिक्षं कषायं जघु जेखनम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरोदः

क्षीरी, [न] पुं, (क्षीरं क्षीरवर्धितोऽस्यस्य, इतिः ॥)
 क्षीरिकावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य अवहारो यथा, कनकतैले ।
 “कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलानि ।
 जातिफलानि प्रवालसर्वपलमुगविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
 सप्तशर्करापक्षवमूलवङ्गिण्यभिषेकाफोताः ।
 गुडैरखटवृतीमूलकसुरसार्वकफफलानि ॥
 कुष्ठं पाठासुतं तुम्बुबुर्वा वचा सधक्यथाः ।
 यङ्गजकुटजप्रिययूषणभक्ष्मातकक्षवकाः ॥
 हरिताममबाकपुष्पी तुल्यं कम्पिक्तकोऽमृतसङ्गः ।
 सौगण्डिकासीसं दार्वीत्यक्स्पर्शिकाखण्डम् ॥
 कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपक्षवकाषाये ।
 सार्धपमयवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
 ख्याप्यं कटुकालावूनि तत्सिद्धं तेनास्य मखुलान्यास्त ।
 भिन्द्याद्विषगभ्यङ्गात् किमोक्षकण्डं विनिन्द्यात्” ॥
 इति कनकतैलम् ॥ इति चरकं चिकित्सास्थाने
 सप्तमेऽध्याये ॥
 यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
 “क्षीमावृक्षाश्च कुर्वन्ति न्ययोधावत्यकिंसुकान् ।
 प्राक्षालीन् प्राक्षतालांश्च क्षीरिण्यैव पादपान्” ॥
 दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षीरी । अर्क-
 वृत्तः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । वृत्तः ।
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “वटो रक्तफलः वृद्धी न्ययोधः स्तम्भो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो वज्रपादो वनस्पतिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमजता । स्याकीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षीरी, क्षी, (क्षीरं + अस्वर्थे षच् गौरादित्वात्
 क्षीम् ॥) क्षीरीवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (पक्षाक्षविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
 “नारिकेलान्नमूत्राश्च क्षिप्रं पयसि गोः क्षिपेत् ।
 सिता गव्याज्यसंयुक्ता तत्पचेन्मृदुनाग्निना” ॥
 अस्या गुणाश्च ।
 “नारिकेलोद्भवा क्षीरी क्षिप्रशीतातिप्रसिद्धा ।
 गुर्वी समधुरा वृक्षा रक्तपित्तानिलापहा” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां
 ईशः श्रेष्ठः ॥) क्षीरकक्षुको । तत्पर्यायः । वरपर्णः
 २ शुककृदः ३ कुठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला
 ६ खसकन्धः ७ कक्षुकी ८ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरेयी, क्षी, (क्षीरं + बाहुलकात् ङञ् ततो क्षीम् ।
 यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः
 गौरादित्वात् क्षीम् ॥) पायसम् । यथा,—
 “क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमाश्लं सूरिभिः” ॥
 इति हज्जायुधः ॥
 क्षीरोदः, पुं, (क्षीरं + “उदकस्योदः संज्ञायाम्”
 ६ । ३ । ५७ । “उत्तरपदस्य चैति यत्कथ्यम्” ॥
 इति वार्तिकम् ॥) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः ॥ १ । १० । ११ ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । १४ । ३५३ ।
 “अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजस्यैवानुपमम् ।
 क्षीरोदसागरश्चैव यच्च यन्मेषसि प्रियम्” ॥)
 तस्य मन्थनं यथा,—

क्षीरोदः

“मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
 दानवैः सहिता भूत्वा मधुध्वं क्षीरसागरम् ॥
 अहश्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
 भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्भवत्तराः ॥” ॥
 भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
 यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्ठा रणविक्रमाः ॥
 इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः क्षान्तव्या महानरीन् ।
 ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् ।
 प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
 क्षीराब्जिमथने सर्वे चक्रवर्गयोगमुत्तमम् ।
 बलिना चोद्धतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ॥
 क्षीराब्जौ क्षीपितश्चैव तेनेकेन नृपोत्तमः ॥
 सर्वैर्बध्निष्व प्रक्षिप्ता देवैर्देवैः प्रयोद्धौ ॥
 वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् । नारायणाक्षया ।
 सर्वदेवहितायां विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
 ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरासुराः ।
 समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्जेऽतमाम्बिताः ॥
 मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
 ततो मधुतुमारब्धा नृपते । तदसाऽमृतम् ॥
 विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
 देवास्य पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
 यवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽयं प्रविश्य वै ।
 आधारेण विना राजसं वृष्टा सहसा हरिः ॥
 सर्वलोकाहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् ।
 आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेश्वरः ॥
 प्रविश्य घृतवान् शैलं पृथग् रूपेण केशवः ।
 उपर्याक्षान्तवान् शैलं पृथग् रूपेण केशवः ॥
 चक्रे नागराजान् देवैः साङ्गं जनार्दनः ।
 असुरैरदृष्ट्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
 ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममभ्युः क्षीरसागरम् ॥
 यावच्छ्रव्या नृपश्रेष्ठ ! वनवन्तः सुरासुराः ॥
 मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्जैरभवद्भूप ।
 कालकूटमिति ख्यातं विषमव्यक्तदुःसहम् ॥
 तन्नागा जगज्जः सर्वे तच्छ्रेष्ठं शङ्करोऽयश्चीत् ।
 नारायणाक्षया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुवात् ॥
 शैरावतश्च नागेशो हयशोभैः श्रवाः पुनः ।
 द्वितीयावर्त्तनाद्राजमुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ॥
 तृतीयावर्त्तनादधुरोग्रयो जातः सुशोभनः ।
 चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातपः ॥
 पञ्चमात् हिमगुल्लस्तात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
 तं भवः शिरसा धत्ते नारी च सस्तिको नृप ॥
 नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
 क्षीरोदधेस्तूयितानि गन्धर्वैश्च सहस्रशः ॥
 यतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नात् नित्यार्थसमन्विताः ।
 अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः ॥
 दैवपक्षे ततो मेघाः सद्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
 वृष्ट्याक्षया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
 निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते ॥
 ततः श्रीवत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपद्भजा ।
 विभाजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्वन्तः क्षतेजसा ॥

ततस्तीर्षोदयेः आता दिव्यवस्त्रैरनुकृता ।
दिव्यगन्धानुसृष्टैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दमः ॥
हरिवक्षःस्थानं प्राप्ता ततः सा कमलाजया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्वां गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्यौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
देवाः श्रिया परिवर्त्ता दुःखिवास्तव ते पुनः ।
आशयास्तघटं शीघ्रं ते च जम्भयधेय्या ॥
ततः स्त्रीकपमकरोद्भिद्विदुर्वहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्ङ्ग ! नाथ्यां नक्षत्रसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीकपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्स्तौ दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विजः ॥
अमृतपूरं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तमः ।
कामेन पौडिता आसन्नसुराणाञ्च तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीयते ॥
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्या रणे जम्भमहासुरान् ॥
इति नृसिंहराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य त-
नयाः) कक्षीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-
कथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयाप्रतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया कक्ष्याः
प्रतिः) विष्णुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य
नन्दनः) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ र्षे ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-अक-सेट्) ऋ, अचिक्खीवत् । ङ, क्षीवते ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
अक-सेट्) निरास इह फुत्कारः । इति भट्ट-
मल्लः ॥ मुखेन स्नेहादेर्जमनमिति केषित् । क्षीव-
त्यसं कौकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, जि, (क्षीव इ मदे + क्तः) । “अनुपसर्गात्
पुङ्गक्षीवेति” । ८ । २ । ५५ । तनोपो निपात
नात् ।) सुरामत्तः । यथा । “मत्ते श्रौणोत्कट-
क्षीवाः” । इत्यमरः २ । २ । २३ ॥ दन्धोष्ठ-
वकारान्तोऽयम् ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।

“उन्नतभुताः श्रवणा मधुपानमहर्षिताः ।

क्षीवाः कुर्वन्ति हास्यं च कण्ठांश्च तथाऽपरे” ॥)

क्षु, ड न क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
अक-सेट्) । क्षुतं ह्रींषी इति स्थातम् । ड,
क्षवयुः । क, क्षीति कषी । क्षतकं कामिनि
क्षुक्षुवे ममाक्षा । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षुणोति क्षिणति क्षीवान् इति । क्षण-
क्षिणायां + क्षुः) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नञ्) अरिहृत्क्षुणः । यथा,—
“अरिहो वल्लिकर्माक्षो वेजोवः श्रेणिकः क्षुणः” ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिहृत्क्षुण्डेऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुणः, जि, (क्षु + संघेय + कर्मणि क्तः) घृ-

तम् । (अध्वकम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
“रेखामात्रमपि क्षुणादामनोर्वर्त्मनः परम्” ॥
माघे च । १ । ३२ ।

“उदीर्घरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्यतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपर्यं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरयायसंश्रया” ॥)

पूर्वीक्षितम् । इति जटाधरः ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।

“सोऽपि कोषान्महावीर्यः क्षुरक्षुण्महीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्वतानुवाञ्छिते च ननाद च ॥
वेगममगवित्तुष्टा मही तस्य व्यशीर्यत” ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्षिप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः १ । ६ । ५२ ॥

(धान्यविशेषः । देधान इति कौके । अस्य प-
र्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“क्षुत्तुल्यक्षो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका” ॥)

क्षुत्, [घ] स्त्री, (क्षु + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्षिप्) । क्षुधा । इत्यमरः २ । ६ । ५४ ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।

“तात ! तात ! ददस्मान्ममाम् । भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वायं मृष्यते तथा” ॥)

क्षुतं, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः) ना-
सिकामिघातजन्यस्रग्धवायुनिःसरणम् । ह्रींषी
इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ ।
इत्यमरः २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ किक्का ५
क्षवयुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रस्विः
८ । इति जटाधरः ॥ * तस्य शकुनानि यथा,—

“अथ क्षुतास्थं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।

गह्वरानि यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाद्यादिव वन्यसत्त्वाः ॥

सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं
क्षुतं न कार्यं क्षिप्रदेव शस्तम् ।

यातुः क्षुते तेन न क्षिप्रदेव
कुर्व्यात् क्षुतं प्रायश्चरश्च गन्तुः ॥

निषेधसंयोजितानि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।

तत् पृष्ठभागे कुक्षतेऽर्धवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥

भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।

सर्वार्थजाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽप्युधैव ॥

कामाक्षिषेधं गमनस्य विघ्नं
क्षिप्रं सत्यं क्षुतसुखरोगम् ।

करोति रोगक्षयमर्थजाभं
रोमादिनाशश्च क्षुतं करोति ॥

प्रागास्य पुनः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्जा तत एव जातः ।

हृद्वाक्छिद्योर्जा कपतो हठादा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्तम् ॥

आशन्नयोर्न खजने प्रशस्त
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिदयदि भोजनान्ते
भवेत्तदाये न हि भोक्ष्यतामः ॥
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनामिहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्क्षुतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षुत्वात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्य न विचक्षणैः
क्षुतं यतश्चास्य फलं विधत्ते” ॥

इति वसन्तराजशकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।

“किक्काया लक्ष्यं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आधेये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे क्षान्तिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये श्लोकसन्तापौ मिथ्याश्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं किक्काफलाफलम्” ॥
इति गारुडे ज्योतिषश्लोके ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यत्र । वर्षहृत्ते ।

“विषं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरनुत्ता शक्ते उताशे भयं
यस्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्नाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसन्निधौ दिव्याङ्गना क्षोत्तरे
येशान्यां मरणं भुवं निगदितं दिग्गजद्वयं खड्गेन ॥
ज्येष्ठोक्ते क्षुतेऽप्यिवमूषुः केचिच्च कौविदाः” ॥
इति ॥ * । क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,
मदनपारिजातघृतम् ।

“जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तत्वात् सङ्घ” ॥
इति ॥ * ॥

“क्षुतोत्पतनजम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शत्रोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्” ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजन-
कत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यात्तु ।

“आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंयजे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“नामसंकीर्त्तनं निवृत्तं क्षुतप्रसन्नतादिव ।
विद्योगं शीघ्रमाप्नोति सर्वानर्थो न संशयः” ॥
इति ॥ * ॥ असंखतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“नासंखतमुखः कुर्व्याद्वास्यं जम्भां तथा क्षुतम्” ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञ-
वल्क्यः ।

“आत्मा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्मस्य यद्यु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
इति च उद्वाहृतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सङ्घात् क्षुतं
भवति यथा,—
“क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्विनाशश्च क्षुतं सङ्घात्” ॥

सुद्रक

दक्षिणवर्णेति नासाविशेषणम् । इति च गारुडे
६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु + क्तः । आभिधानात् पुंस्त्वम् ।)
क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुमिति कन् स्वार्थे वा ।)
राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि-
+ जन् + णिच् + ल्यु ।) कृष्णसर्पः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । क्त + टः + ङीप्
च ।) कङ्कालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सुजङ्घातिनी सृष्टिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृष्टा” ॥

क्षुद, अ ध क्षौ इत् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्षुधा-उभ-सक-अनिट् ।) अ ध, क्षुगति क्षुक्ते ।
क्षौ, क्षोत्ता । इत्, अक्षुदत् अक्षौत्तीत् । क्षुदि
चूर्णिकरणे । इति द्वादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१४ । ३३ ।

“मित्रप्रस्य प्रसुक्षोद गदयाङ्गं विभोषणः ।

सुग्रीवः प्रघमं नेभे बह्वन्नामस्ततर्ह च” ॥)

क्षुद, [ध] स्त्री, (क्षुध + सम्प्रदादित्वात् भावे क्तिप् ।)
क्षुधा । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ४४ ॥ (विष्णुपुराणे ॥ २ । ५ । ३६ ।

“रजोमात्रात्मिका मेव ततोऽन्या जगदे तनुम् ।

ततः क्षुद ब्रह्मणो जाता जज्ञे ओपस्तथा ततः” ॥)

क्षुद, पुं, (क्षुद + “इगुपधजाधीकरः क” । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) तगुलादिचूर्णम् । क्षुद
इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि + “स्फायितश्चिश्चिश्चिश्चिदिपि-
क्षुदीति” । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तगु-
लावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
हजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मल्लिकाविशेषः ।
यदुक्तम् ।

“मल्लिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राव्यास्तत्क्षतं मधु ।
मुनिमिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णं कपिलं भवेत्” ॥)

क्षुद्रः, जि, (क्षुद्र + “स्फायितश्चिश्चिश्चिदिपि-
क्षुदीति” । उणां । २ ।
१३ । इति रक् ।) क्षुपणः । अधमः । (यथा,
कुमारः । १ । १२ ।

“क्षुद्रोऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव” ॥

तुष्कः । यथा, गीताशाम् । २ । ३ ।

“क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोऽपि यत्नय” ॥)

क्षुद्रः । अन्त्यः । इत्यमरमेदिनीकौ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । आरण्यकाध्यायवर्णि । १० । २४ ।

“तं भीमः समरस्याघो बलेन बलिनाम्बरः ।

जघनं प्रमुभारेण व्याधः क्षुद्रमग्नं यथा” ॥)

दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अधि-
दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) खड्गी । इति भावप्रकाशः ।

क्षुद्रमण्डकीति च पाठः ॥

सुद्रक

क्षुद्रकम्पः, पुं, (क्षुद्रासौ कम्प्येति ।) क्षुद्रशङ्खः ।
तत्पर्यायः । शङ्खनलः २ दलकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्ल-
विशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुड्डुछी २ औषत्तिका २ प्रतिपन्नपला ४
सुधवी ५ कारवी ६ बज्जफला ७ क्षुद्रकार-
लिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलाख्याने कन्दलता
इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । रसिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।
रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्फल-
स्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशि-
त्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिभिर्गतदोष-
गर्भसावविषाणहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्र-
कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वक्ष्यमाणविशेषः ।
नित्यकर्मधारयः ।) विक्रान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलं, स्त्री, (क्षुद्रं अल्पं कुलम् ।) सल्पकुलरोगः ।
तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुलान्याह ।

“एककुलं १ स्रुतं पूर्वं गजचर्म २ ततः परम् ।

ततश्चर्मदण्डं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ४ ॥

विपादिकाभिधा ५ यत्र पामाकच्छ-ई सतः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्कोटः ८ किटिभञ्ज ९ ततः परम् ॥

ततश्चाणसकं १० प्रोक्तं प्रातारुश्च ११ ततः परम् ।

क्षुद्रकुलानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” ॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुलेषु गणना सृष्टेन महा-
कुलं भूतत्वात् । उच्यते । आसिता च गाढमूला
दद्रुः सृष्टं महाकुलं भूता आसितेतरा नव-
गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुलमेव । एवं विधाय दद्रो-
श्च कथं क्षुद्रकुलेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥

कुलानां विदोषणत्वेनैकले विदोषण्योऽन्यतया
सम्प्रदायमाह ।

“सर्वेष्वपि विदोषेषु व्यपदेशाधिकतयः ।

कुलानि सप्तधा दोषैः पृथग्दन्तं समागतैः” ॥

सर्वेष्वपि कुलेषु विदोषणेषु सत्सु व्यपदेशा-
धिकतयः व्यपदेशः कापाकादिसंज्ञास्तेषामन्या-
दण्तरूपं यदधिकत्वं ततः कुलानि सप्तधा । कै-
र्दोषैः कथम्तैः पृथग्दन्तं समागतैः । समागतैः
मङ्गलैर्मिश्रितैरिति यावत् । अस्याधमर्थः ।

किमपि कुलं वातोऽन्यं किमपि पित्तोऽन्यं कि-
मपि कफोऽन्यं किमपि वातपित्तोऽन्यं किमपि
वातक्षेपोऽन्यं किमपि पित्तक्षेपोऽन्यं किमपि
त्रिदोषोऽन्यमिति ॥ * ॥ पूर्वग्रहमाह ।

“अतिश्लेष्णाः खरस्पृशः स्वदाखेदौ विवर्णता ।

दाहः कण्ठस्त्वपि स्वापस्फोटः कोठोन्नतिः क्षमः ॥

वयानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रूढत्वं निमित्तोऽप्यपि केवलम् ।

मोमधरोऽक्षः कायोऽपि कुलक्षयमयम्” ॥

अतिश्लेष्णाः अतिभेदः । अथवा खरः रूढः

कर्कशो वा स्पृशः । खेदाखेदौ घर्मादि सप्तसङ्गा-

सुद्रक

भावेऽपि खेदः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि खेदा-
भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाक्षता । शीघ्रोत्पत्तिः
शीघ्रा उत्पत्तिर्ब्रह्मानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्पत्ति-
पूर्वकं सामान्यं लक्ष्यमाह ।

“शिराः प्रपद्य तिर्यक् च त्वग्वलीकाश्चामिषम् ।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो वक्षिणतः ॥

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुलमुपयन्ति तत्” ॥

तिर्यक् तिर्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥

येनोन्मूलनं दोषेण यत् कुलं समुत्पद्यते तदाह ।

“वातेन कुलं कापाकं पित्तैर्नैवदुर्बलं कफात् ।

मण्डलाख्यं विचर्चो च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥

चर्मैककुलकिटिभञ्जिगलसविपादिकाः ॥

वातक्षेपोऽद्वयः पित्तकफात् दद्रुशतावधौ ॥

पुण्डरीकं सविस्कोटं पामा चर्मदण्डतया ।

सर्वैरेवोन्मूलनैर्दोषैराजः काकाकं बुधा” ॥

विचर्चो च कफादित्यन्वयः ॥

“पुण्डरीकं सविस्कोटं पामा चर्मदण्डतया” ॥

पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुलानां

मध्ये एककुलस्य लक्षणमाह ।

“खेदेन महावास्तु यन्मत्यशक्यलोपमम् ।

तदेव कुलं चर्मख्यं वज्रं हस्तिचर्मवत्” ॥

महावास्तु महास्थानम् । मत्यशक्यलोपमं अथ
शक्यलोप्येन लक्षणं त्वचमुच्यते । तेन चक्षा-
कारमभ्यक्षयसदृशं भवति । एककुलमिति क्षुद्र-

कुलेषु मुख्यत्वात् ॥ * ॥ गजचर्ममाह ।

“चर्मख्यं वज्रं हस्तिचर्मवत् रूढं कृष्णं च” ।

गजचर्मख्यं वज्रं स्थूलं हस्तिचर्मवत् रूढं

कृष्णम् ॥ २ ॥ चर्मदण्डमाह ।

“रूढं सशूलं कण्ठमत् सस्कोटं दण्डवत्पि ।

तस्मैदण्डमाख्यातं संप्रशंस्यस्वमुच्यते” ॥

दण्डवत्पि विदारयत्यपि चर्मैति शेषः ॥ * ॥

विचर्चिकामाह ।

“सकण्ठः पिडका श्यावा वज्रखावा विचर्चिका”

पिडका क्षुद्रपिडका ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुलानां कथ-

मेकादशत्वम् । विपादिकया दादशत्वसम्भवात्

उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवति विदारण-

योगात् विपादिका तेन न सङ्गतिरित्येकः । अतएव

भीजः ।

“दाह्यते त्वक्खरा रूढा पाण्डोर्जेया विचर्चिका” ।

पादे विपादिका ज्ञेया ख्यानभेदाद्विचर्चिका” ॥

दाह्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां

भिन्नमाहुः ।

“वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” ॥

पाणिपादस्फुटनं पाण्डोः पादयोश्च स्फुटनं विदा-

रणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।

“सूक्ष्मा वज्रः स्वाववत् प्रदाहाः

पामेवुक्ता पिडकाः कण्ठमत्” ।

पिडकाः पीडयन्ति इति पिडका इति क्षिपका-

दित्वाग्निपात्यते ॥ ५ ॥

कण्ठमाह ।

“सैव स्फोटोऽतीव्रदाहैरपेता

ज्ञेया पाण्डोः कण्ठव्या स्निग्धोश्च” ॥

सुद्रकु

सौम्य पाप्मा । स्फोटिकैर्हृदि । शिथौ प्रोथौ । ६ ।
दम्भाह ।

“सकृद्वारागमिकं दम्भमखण्डमुक्तम्” ।

दम्भमखण्डं मय्यखण्डपेयोत्ययते । उद्धृतमुद्धृतम्
॥ ७ ॥ विस्फोटमाह । “स्फोटाः श्वावावशा भासा
विस्फोटाः स्फुल्लितव्यः ॥ ८ ॥ किटिर्भमाह । “श्वावं
क्षिप्रस्फुरन् पश्यन् किटिर्भं स्फुल्लितम्” । क्षिप्रस्फुर-
न् पश्यन् किटिः मुष्कमय्यानि तद्वत् कर्कोष्ठस्पर्शम् ।
पश्यन् स्फुल्लितम् ॥ ९ ॥ अक्षसक्तमाह ।

“कक्षमहिः सराज्ञैश्च गच्छैरजसकक्षितम्” ।
गच्छैर्हृदिपिङ्गवाभिः । चितं विवेकितम् ॥ १० ॥

शताक्षयमाह ।

“रक्तं श्वावं सदाहृतिश्रतावः स्याद्वज्रमयम्” ॥ ११ ॥
अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह । तत्र
रसगतस्य लक्षणमाह ।

“त्वक्स्थे वैद्यस्यैव कुष्ठे रौक्ष्यं जायते ।
त्वक्क्षामो रोमहृष्यश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम्” ॥
त्वक्क्षयेनाथ रस उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्-
क्षामः । त्वक्क्षामः स्पर्शाक्षयम् । त्वक्क्षाम इत्या-
दिकं केचिदत्र रक्तगतस्य किञ्च मन्यन्ते ॥ १ ॥

रुधिरगतमाह ।

“कण्डूभिर्भूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे” ।
विषयः विशेषेण पूयः ॥ २ ॥ मांसगतमाह ।
“गण्डजं रक्तशोषं कार्कोष्ठं पिङ्गकोष्ठम् ।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वश्च कुष्ठे मांससमाश्रिते” ॥
गण्डजं कुष्ठस्य इति । पिङ्गकोष्ठम् : क्षुद्रपिङ्गको-
ष्ठम् । स्फोटाः रुधिरपिङ्गवाः । स्थिरत्वं अश-
चारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह ।

“कौष्ठं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदभ्यामगते किञ्च प्रागुक्तानि तथैव च” ॥
कौष्ठं हस्तमात्रः । अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः ।
क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम् । प्रागुक्तानि रक्तमांस-
गतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह ।

“नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।
क्षरोपघातः पिङ्गवा भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” ॥ ५ ॥ ६ ॥
शुक्रगतमाह ।

“दम्भतोः कुष्ठगण्डाद्यादुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदप्यत्र तथोष्णं तथैव तदपि कुष्ठितम्” ॥
दम्भतोः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्दुष्टपथं
तथोष्णं तथैव तदपि कुष्ठितम् ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणित-
शुक्रयोरेव दम्भतोर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः
कथमपत्नोत्पत्तिः । यत आह सुश्रुतः ।

“कामाग्निमयसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सज्जायते गार्भाः स जातो बाण उच्यते” ॥
इति । अन्तर्ग । वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
समर्थाः । इति । उच्यते । गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥
अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरेव भवति
पञ्चगव्यान्धविधरादीनां सम्भवात् । शोणितमन्वा-
र्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
त्यादित्वात् । शुक्रार्णवगतं कुष्ठमपत्नेन अच्यते
इति तात्पर्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेऽप्यखण्डवातादि दोष-
क्षिप्त्वाह ।

सुद्रकु

“खरं श्वावावशां रक्तं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
पित्तात् प्रकुपितं दाहारागवाग्नित्वं मतम् ॥
कपात् कोदि घनं क्षिप्रं सकृद्वैद्यगौरवम् ।
क्षिप्रकृद्वदनं कुष्ठं क्षिप्रं साम्प्रियातिकम्” ॥
खरं कर्कोष्ठम् । श्वावावशां श्वावं चारुयश्च । प्रकु-
पितं कोदपूतिवज्जलम् । कोदि चार्जतायुक्तम् ।
घनं पृष्ठम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्यं त्वरक्तमांसस्य वातक्षेपाधिकश्च यत् ।
मेदोगं दम्भं जाप्यं वध्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
क्षमिकृद्वाहमन्दाप्रिसंयुक्तं यस्मिन् दोषजम्” ॥
वातक्षेपाधिकश्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म-
विपादिकाकिटिभाजसकानि साध्यानि । मज्ज-
प्रत्यासत्त्या श्रुतगतमप्यसाध्यम् । क्षमिकृदाद्यपि
वर्ज्यामित्यन्यथा ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
“प्रभिमं प्रश्रुताङ्गश्च रक्तनेत्रं हृत्स्वरम् ।
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्” ॥
प्रभिमं विदीर्णम् । हृत्स्वरं घर्घरस्वरम् । पञ्च-
कर्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्मगुणम् ॥
अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव शिञ्जमाह ।
“कुष्ठैकसम्भवं शिञ्जं किंलाससावयं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातुद्रवसंश्रयम्” ॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो
निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ शिञ्जस्य भेदानाह । किंलास-
सावयं भवेत् । शिञ्जमेव रक्तमांससावयात् किं-
लासमखण्डश्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य
शिञ्जस्य च को भेद इत्यत आह । निर्दिष्टमपरि-
स्त्रावीति । शिञ्जमपरिस्त्रावि भवति कुष्ठन्तु स्त्रावि
अथ च त्रिधातुद्रवसंश्रयमिति त्रयो धातवो
वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसभेदांसि सं-
श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं साम्प्रियातिकं
सर्वधातुगतं भवतीति भेदः ॥ * ॥
दोषभेदेन कृत्वाभेदायाह ।
“वाताद्रुक्ताखणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कपाक्षते घनं गुरु ॥
सकृद्वैद्यं कामाद्रक्तं मांसभेदः स चादिशेत् ।
यस्यैवैष्टुभयं कुष्ठं तथोत्तरोत्तरम्” ॥
अखण्डमीषतोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
श्वेतमन्ते कोहितं बोधयति । घनं पृष्ठम् । कामा-
द्रक्तं मांसभेदः स चादिशेत् । तथा च अरकः ।
“अरकं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पत्रं गते ।
श्वेतं क्षेपाणि मेदःस्थे शिञ्जं कुष्ठं परं परम्” ॥
उभयं द्विविधमपि शिञ्जं वर्णेन द्वैतगेव अरकं
ताम्रं श्वेतम् । दोषभेदात् द्विविधं दोषजं त्रय-
जम् । तथा च भोजः ॥ शिञ्जन्तु द्विविधं विद्या-
दोषजं त्रयजं तथा” । इति ॥ * ॥
शिञ्जं साध्यमसाध्यमाह ।
“अशुक्लरोमावहणमसंरुद्धमथो गवम् ।
अनभिदग्धजं साध्यं शिञ्जं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥
अनहणं तनु । अन्यथा ।
“गुणपायित्तौष्ठेषु नासमप्यचिरान्नम् ।
वर्जनीयं विशेषेण किंलासं सिद्धिमिच्छता” ॥

सुद्रकु

गुह्यं मेहनं भगवत् । तलमच पादतलम् । सुश्रुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अ-
चिरान्नं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
ङ्गेनान्यमपि संसर्गजान् रोगानाह ।
“प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निम्बासात् सङ्गभोजनात् ।
एकशय्याशनाद्यापि वस्त्रमाख्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं प्वरश्च शोषश्च नेत्राभिच्यन्द एव च ।
शौपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरात्ररम्” ॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात् ।
गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम् ।
वस्त्रमाख्यानुलेपनात् एकस्मादेव । शोषो यथा ।
शौपसर्गिकरोगाः शीतनादयः ॥ * ॥ सङ्गस्य
मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह ।
“अच्यते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्वदेत् ।
नातो निम्बतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम्” ॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न
तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्मनं क्षेपोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनचेष्टम्” ॥
“पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशान्नवगुणसैन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पित्तैर्लो मूत्रेण कुष्ठनुत्” ॥
अवगुणः वकुधीति लोके । पथ्यादिर्लोपः ॥ * ॥
“सोमराजीभवं चूर्णं इष्टुवैरसमन्वितम् ।
उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागज्जातास्यदम्” ॥
सोमराजी वकुधीति लोके । सोमराज्युद्धर्तनम् ॥
“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्काण्डेयप्रवृत्तिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संयुक्तं पिष्टुमर्हस्य त्वक्प्रणानि दनानि च ॥
हिरण्यानि समालय्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला व्युषणं ब्राह्मी खट्वङ्गायकाराभयः ॥
विडङ्गसारवाराहीनोदचूर्णांमृताः समाः ।
निशाहयावगुणकथाधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनकायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कावस्य रसेन च ।
क्षिग्रः शुद्धतनुर्द्विमान् योजयेत्क्षुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यशुष्काभसा वापि कोलहृदा पक्वं भवेत् ॥
जीर्णं तस्मिन् समन्नीयाद् क्षिग्रं जघुहितश्च यत् ॥

विचर्षिकोदुम्बरपुष्टरीक-

कपालद्वक्किटिभाजसादि ।

शतारविस्फोटविसर्पमाजाः

कफप्रकोपं त्रिविधं किंलासम् ॥

भगन्दरक्षीपदवातरक्त-

जङ्गान्धनाडीप्रक्षीर्षरोगान् ।

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

स्यूनोदरः सिंघकशोदरः स्यात्

सुस्त्रिहस्तन्मिधुनोपयोगात् ।

सदोषरोगादपि ये दृश्यन्ति

सुद्रक

सर्पादयो यान्ति विनाशमायुः ।
जीवेच्चिरं व्याधिराविमुक्तः
मुने रतस्त्रसमायकान्तिः” ॥

अथमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलाणि सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भट्ट-राजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिकलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बा-वलेहः ॥ * ॥

“अश्लेषेणापक्षपक्षं तावद्विजस्य गुग्गुलीर्हं च ।
ताप्यस्य पक्षचितयं हे लोहश्चावलीकायाः ॥
त्रिकलाकरं प्रपक्षवस्वदिरगुडूचीचिह्नद्वयम् ।
मुक्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवज्रिसम्पाकाः ॥
एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रां गिसेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यह्मवातमचिरेण ॥
त्रिकलाणि पाण्डुरोगं विषमातुरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्थायम्भवो नाशः” ॥
अश्लेषेणा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुः ।
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवणिका मुग्दी-
इति लोके । स्वाध्मभुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

“चित्रकं त्रिकला व्योममजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चयैलायवप्रकजम् ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुक्ता चामरदान च ।
वाक्पथ्येति सर्वाणि तावन्माचनन् गुग्गुलुम् ॥
सङ्क्रय सर्पिषा साङ्गं गुटिकां कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषकं यथा ॥
इत्यष्टादश कुष्ठानि कृमीन् दुष्टप्रणानि च ।
यह्यणीविकारांश्च सुखामयगन्धहान् ॥
भ्रमसोमस्त्रिभ्रमश्च गुल्मश्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विषाग्निवासुरान्” ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुनः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्” ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“भस्मातकं प्रस्थयमं कृत्वा द्रोगजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुप्तं तज्जाम्बसि क्षिपेत् ॥
चतुर्धाश्रावयेन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वस्त्रमायानि निक्षिपेत् ॥
सरावसाजं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढकं तथा ।

सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाङ्गं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्वाण्येकत्र भागे तु पचेन्मृद्वभिना शनैः ।
सर्वप्रथमे घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विषमितामृता ।
वाकुची चाथ दद्रुः पिप्पुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मल्लिका मरिचं नागरं कला ।
यवानी सैन्धवं मुक्तं त्वगेना नागकेशरम् ॥
पर्यटः पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षुरो रक्तचन्दनम् ॥
एष्यक् पलाङ्गमानानां चूर्णमेवामिह क्षिपेत् ।
पक्षमाचमिदं प्रातः समशीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।

सुद्रक

वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्युशीरं सेवितः ॥
व्याधाममातपं वज्रिमक्षं मांसं दधि क्षिप्यम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भस्मातके त्वजेत्” ॥

इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥
“निम्बं गोपाद्व्या कटो जयन्ती त्रिकला वनम् ।
पर्यटावगजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुगठी शटी भार्गी वासा भूमिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारयो मूर्वा विडङ्गेन्द्रयवानकम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता त्रेका पटोन् रजनीद्वयम् ।
कणारगवधसप्ताङ्गद्वयवेचोष्ठाफणम् ॥

मल्लिका जाकुची रास्त्रा नक्तमाना पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भट्टराजः कुरशटकम् ॥
अश्लोठकं च शास्त्रोदं द्विपलाशं एष्यक् एष्यक् ।
मृत्नीयासाणि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशवशेषान् कषायमवतारयेत् ।
विधाय वासना पतं स्थापयेद्भ्राजने वृद्धे ॥
भस्मातकसहस्राणि तिस्रा श्रीणर्मणोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥

भस्मातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकट त्रिकला मुक्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं एष्यक् ।
सौगन्ध्ये क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभस्मातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
त्रिचमौडुम्बरं दद्रुस्तृक्षणिङ्गं सकाकणम् ।
पुण्डरीकश्च चर्मार्थं विस्कोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डू कापालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं घडङ्गानि पाण्डुरोगं त्रणं कृमीन् ॥
रक्तपिप्पुदावर्तं कासं श्वासं भगन्दम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्वन्धनान् काथितो विहारहारमैथुनेः ।
कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अमुपानं प्रयोक्तव्यं क्रिमातोऽयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्वान्यमुषामसं विप्रधत्तः” ॥

गोपा गां प्रातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ-
इति लोके । यत आह निर्घण्टः “शारिवाशार-
दास्कोटा गोपकन्या प्रतानिका” इति । तद्वाचको-
गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा-
स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाकुना गोप-
वल्ली लताका काष्ठशारिवेति मदनपातः ॥ अथवा
अतीस । अवगुणः सोमराजी । अनन्ता दुरा-
जभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी अनामे कण्टकारी-
मूलं मृत्नीयात् । श्यामा कृष्णा साउ । हस्तिकर्णः
हृदिकण । त्रेका वकाहनि । सप्ताङ्गः कृतिवर्ण ।
क्षणावेचः जगवेतस । उष्ठाफणं आरक्तगुल्मा-
फणम् । कुरशटकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः
यवानी । महाभस्मातकः ॥ * ॥

“मल्लिका त्रिकला तिस्रा वचा दाह विद्यामृता ।
निम्बक्षेपां क्षतः काथः सर्वकुष्ठानि नाशयेत्” ॥
इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

सुद्रक

“मल्लिका वाकुची चक्रमर्द्दं पिप्पुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा प्रतावरी ॥
वला नागवला वलीमधुक् क्षुरकोऽपि च ।
पटोणस्य कतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मल्लिकादिरयं काथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डू मण्डलखण्डनः” ॥
इति मध्यममल्लिकादिक्वाथः ॥ * ॥

“मल्लिका कुटजामृता घनवचाशुगठीहरिद्राहयं
क्षुद्रारिष्टपटोणकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गाधिकम् ।
मूर्वादाहकलिकृष्णमगघात्रयन्तिपाठावरी ।
गायत्रीत्रिकलाकिरातकमहानिम्बासनारवधम् ॥
श्यामावगुजचन्दनं वस्त्रकं दन्ती च शास्त्रोदकं
वासा पर्यटसारिवा प्रतिविधानना विशाला जलम् ॥
मल्लिकादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा क्षयिरेण यान्ति विषयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीर्यस्यस्यि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च” ॥
अरिष्टः निम्बः । कलिकृष्णमगघम् । भट्टं भट्टरा ।
वरी प्रतावरी । गायत्री खदिरः । अतनः वि-
जयसारः । श्यामा प्रियङ्गु । चन्दनमच रक्तं
ग्राह्यम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुराजभा ।
विशाला इन्द्रवारणी । जलं नेत्रवाणा ।

इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

“मरिचं चिह्नता मुक्ता हरितानां मणःशिला ।
देवदारु हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्याङ्गपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे भीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विषागं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डू पामां सिद्धं विचर्षिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥

इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

“मरिचं चिह्नता दन्ती क्षीरमार्कशक्रप्रसः ।
देवदारु हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितानां मणःशिला ।
चित्रकं जाकुची मुक्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ॥
शरीरः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽमृता क्षुही ।
सम्पाको नक्तमानश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे क्षोदपात्रे वा शनैर्मर्द्दयित्वा पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं मज्जन्मिभिरोरितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन मज्जयेत् कोष्ठिकान् मणान् ।
पामाविचर्षिकाद्विषकण्डू विस्कोटकानि च ॥
वली च पलितं क्षाया नीलं यक्षं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नखं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्थातां अजिनितौ सखौ ॥
वलीवर्द्धक्षुरको वा गजो वा वायुपीडितः ।
विमिरश्चक्षुर्नैरस्य भवेन्मादतविक्रमः” ॥

सुद्रक

ज्योतिष्मती मातृककुली इति कोक्ते ।
 इति महाभरिचादितेजम् ॥ * ॥
 “तालकस्य तु पञ्चायि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
 अन्धकस्यैव तद्व्याप्तं हरितालं चिकित्सकैः ॥
 पुनर्नवायाः सरसे तालकं तदिमर्दयेत् ।
 दिग्भेदं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
 कुर्वीत चिकित्सां तां तु शोषयेत् सन्ध्यातये ।
 पुनर्नवाससंस्कारे स्थायीं गन्धवधि ॥
 पूरयेत् ततः क्षारं मृदयेत् मीढनेन हि ।
 क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चिकित्सां ॥
 ततः क्षाणादनं दत्त्वा सुत्रां कृत्वा विप्रोषयेत् ।
 स्थायीं कुक्ष्यानिधायामिममन्दं क्वाकयेत् भिषक् ॥
 गिरन्तरमहोरात्रयश्च तेन सिध्यति ।
 क्षाण्णीतं समुत्तार्य गृहीयात्समुत्तमम् ॥
 तालकेन्द्रनामायं सुक्तो गुण्णामितो रसः ।
 गुण्णदिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
 अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
 किरकृद्देशं रोगं दुस्तरश्च व्योहति ॥
 एतद्देवजसेवी तु कवयाक्षौ विवर्जयेत् ।
 तथा कटुरसं वज्रिमातपं दूरतस्तजेत् ॥
 कवयं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
 स तु सैन्धवमप्रीयात् मधुरोपरसो हि सः” ॥
 इति तालकेन्द्रो रसः ॥ * ॥
 “तालताप्यशिलासुतटङ्गं सिन्धुसंयुतम् ।
 मन्धाकौ दिग्गौ सुताण्ण्मीराद्विः प्रमर्दयेत् ॥
 बद्धं घटितं बोझ भूधरे सकलं त्विदम् ।
 बट्पकं द्विपकं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
 जम्बीराद्विर्दिनं घटं त्रिभद्रं विषं क्षिपेत् ॥
 अस्य मावदयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
 मन्धाक्यैर्व्याकुलीबीजैः कर्षं लिङ्गाशतः परम् ।
 तालकेन्द्रनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः” ॥
 अर्को मारितं तालम् । द्वितीयतालकेन्द्रो रसः ॥ * ॥
 “रसो वज्रिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
 शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकः ।
 वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
 बीजं पृथग्भागचतुष्टयम् ॥
 संमर्द्य सर्वं मधुना घृतेन
 घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
 कर्षं भजेत् प्रत्यक्षमस्य पथं
 शाख्योर्वं दुग्धमधुचयम् ॥
 विप्रीयक्याङ्गुलिनासिकोऽपि
 भवेदेव स्मरतुल्यमूर्तिः ।
 दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
 जलोदनं तत्र निबद्धमूले” ॥
 तालमयश्च मारितम् । पुरो गुणुलुः । अग्नि-
 क्षिप्तकम् । विषतिन्दुकः कुचिका । वरा चिकित्सा ।
 दत्तादि चिकित्सानां सर्वं तुल्यम् । गगनमम्भकम् ।
 करञ्जबीजं पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
 बद्धमूले सति जलोदनमेव पथम् ।
 इति मन्धाक्यारिरसः ॥ * ॥
 “अथ नागवधायस्य रसस्य विधिश्चयते ।
 स पुरा मुनिवरेषादाहृतो

सुद्रक

यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।
 यत्तु कुष्ठपरमोपकारको
 नागमारुचिभिः स लिख्यते ॥
 सुपक्षां स्थानिकामेकामाफ्नाम्घृतिक्षमाम् ।
 गुडचूर्णैः पङ्क्तिरागलं लेपयेद्द्विः ॥
 गन्धकं भिषगानीय शरावभितमुत्तमम् ।
 चूर्णयित्वा तद्वर्जं तस्यां स्थाव्यां प्रसारयेत् ॥
 शरावार्जस्य ताम्रस्य पञ्चाग्नितनूनि च ।
 स्थाव्यां यद्गन्धकं तस्मिन्पथ्यपरि धारयेत् ॥
 शरावार्जस्य सीसस्य पञ्चायि च तनूनि च ।
 धारयेत्ताम्रपञ्चाग्निसुपथ्यैव तथैव च ॥
 गन्धकस्य शरावार्जं पञ्चाग्नान्तरान्तरा ।
 दत्त्वा तस्यावशेषान् सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
 ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रयम् ।
 गुडं चूर्णश्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
 सुत्रां संशोष्य तां स्थायीं कुक्ष्यामुपरि धारयेत् ।
 तदधो क्वाकयेदग्निं दादशप्रहरावधि ॥
 क्षाण्णीतं समुत्तार्य ततो निष्काश्य चोषधम् ।
 शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥
 त्रिदोषजलयोग्यन्तं विशालास्यं महाघटम् ।
 गुडचूर्णैः पङ्क्तिरागलं लेपयेद्द्विः ॥
 सर्पः मधुकुलायाम् सार्ज्वमधुकुलोऽथवा ।
 पथिकः कृषावर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
 वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
 तालकं सदलं यत्तच्छृण्वेत् कुडवद्वयम् ॥
 विषं पलमितं क्षुप्तं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
 हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्गुणोदरम् ॥
 विषं पलमितं क्षुप्तं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
 भक्षातकं सुपक्षां यत् प्रस्थमैन्द्रियं तथा ॥
 सर्वाणि सन्ध्यास्तोत्र्य धारयेत् महाघटे ।
 तेषामुपरि सर्पश्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
 सर्पस्योपरि संक्षिप्तं धार्याण्येतानि पीडनैः ।
 सनात्मकपत्रं तु शराववृगलं क्षिपेत् ॥
 कुडोदलं सनात्मकं क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
 वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
 दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुडं खदिरं च ।
 मुद्रयेत् सद्य वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
 सुत्रां संशोष्य कुक्ष्यान्तु धारयेत् महाघटे ।
 तदधो क्वाकयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
 ततो घृताग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
 पुनः प्रहरमेकश्च वज्रं दद्याद्यथौदने ॥
 ततो कौहे कटाहे तु शरावचितयोन्मिते ।
 गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
 दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्वावदुत्तिलतेऽनजः ।
 भेषजं च भवेच्छतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
 मृष्टायाः क्वाटिकाव्याया द्वे पले तत्र निक्षिपेत् ।
 मृष्टस्य टङ्गावस्यापि पलमुष्मश्च निक्षिपेत् ॥
 ततः प्रहरमेकं तत्ताजयेच्छक्तिरूपिणि ।
 ततस्ताम्रस्य सीसस्य मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
 रसो नागवधायोऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
 आदौ गुण्णामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
 क्रमेण यज्येत्तावदवावद्गुण्णचतुष्टयम् ।

सुद्रक

वज्रयेन्मरिचस्यापि तथैव हि यथारसम् ॥
 यवस्य पर्यटो भोक्तुं दद्याद्वा घृष्टिकौदनम् ।
 कवयं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुण्णोल्लुपः ॥
 कवयं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
 सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
 रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
 सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजव्यादायस्तथा ॥
 इति नागवधायस्य रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
 कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्दस्य चिकित्सा ।
 “कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
 एतत् कोशरस्यं निहन्ति च वज्रवर्षिकं सिध्दम् ॥
 शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्दम् ।
 क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
 दार्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदाह च ।
 ताम्रपत्रं सर्वानि कार्ष्णिकानि पृथक् पृथक् ॥
 शङ्खचूर्णान्तु शाखः स्यात् सर्वाण्येकत्र वारिषा ।
 पेययेत् प्रलेपोऽयं सिध्दानां नाशनः परः” ॥ * ॥
 अथ चर्मरोगस्य चिकित्सा ।
 “सन्निपे चाम्पेष्टी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाश्चर्मरोगापहा” ॥
 चाम्पेष्टी चाम्पूर ।
 “सन्निपे तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
 कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्मरोगान्वितः” ॥ * ॥
 अथ पामाचिकित्सा ।
 “जीरकस्य पत्रं पिष्टं सिन्दूरार्जपत्रं तथा ।
 कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहं परम्” ॥
 कटुतैलं घटपकमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
 “मल्लिच्छात्रिफलाणां क्षालाङ्गुलीरात्रिगन्धकैः ।
 चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहः परम्” ॥
 इति आदित्यपाकतैलम् ॥
 “सैन्धवं चक्रमर्दश्च सर्षपाः पिप्लीही तथा ।
 आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः” ॥ * ॥
 अथ कच्छचिकित्सा ।
 “अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकक्कसंयुतम् ।
 नाशयेत् सार्धं तैलं पामां कच्छं विचर्षिकाम्” ॥
 अर्कतैलम् ।
 “मनःशिलानं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजम्भ च ।
 स्वर्गक्षीरी शिलाभेदी शुगठो कुष्ठश्च मागधी ॥
 लाङ्गुलीकरवीरश्च दद्रुश्च क्षमिहानलः ।
 दन्तोनिम्बवल्गुश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
 कक्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
 अर्कसीङ्गदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
 गोमूत्रस्याफ्नेनापि शनैर्मद्विना पचेत् ।
 अम्भुजैर्न हरेदेतत् कच्छदुःसाध्यतामपि ॥
 पामानश्च तथा कण्डूत्वग्याधिकधिरामयान् ।
 कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
 इति कच्छुराक्षसनामेतैलम् ॥ * ॥
 अथ दद्रुचिकित्सा ।
 “कुष्ठं क्षमिद्रो दद्रुश्चो निशासैन्धवसर्षपाः ।
 अक्षपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिशदनः ॥
 दूर्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
 कुठेरकाः काङ्क्षिकतक्रपिष्टाः ।

द्वयपक्षः ॐ, (सुप्रसादी प्रवक्ष्येति कार्त्तधारयः।)

कज्जुचः । इति राजनिर्घण्टः । खल्यकराष्टावर्णम् ।

(पथीयोऽस्य यथा,—

“कज्जुचः क्षुद्रपनयो कज्जुचो डड इत्यपि” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥

क्षुद्रपनयोः पुं, (क्षुद्रं पनं पनं यस्य ।) अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खल्यकरे जि ॥ (विबरयमस्यार्जक-शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाशाखमेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाशाखमेदा इति निख-कर्मधारयः ।) क्षुद्रविषयः । क्षुद्रपाशाखमेदी इति ख्याता । तत्पथीयः । क्षुद्रः पथी २ पथ्वी ३ नगभूः ४ अक्षतेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ ऐकोद्भवा ८ गिरिका ९ नगना १० । अस्या गुणाः । त्र्यक्षश्चाक्षरीहरत्नम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वर्णपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका । निखकर्मधारयः ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपनकः, पुं, (क्षुद्रं पनमस्य इति कप् ।) जीवन-हृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रपना, स्त्री, (क्षुद्रं पनं अस्या इति टाप् ।) भूमि-जम्बु । इति शब्दमात्रा । इन्द्रवारुणी । गोपाक-कण्टी । कण्टकारी । अग्निदमनी । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, वि, (क्षुद्रा अस्या अधमा क्रूरा वा बुद्धि-मतिर्यस्या ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुक्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुक्ता इति कर्मधारयः ।) कसेवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेवशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः ।) खल्यव्याधिः । तस्य गणना यथा । पणितः १ इन्द्रमुनः २ दाशकः ३ अर्चिका ४ हरिवेष्टिका ५ पनसिका ६ पा-शाखगर्भः ७ मुखदुष्टिका ८ अक्षः ९ नीलिका १० बल्लीकः ११ कक्षा १२ गन्धिगान १३ अभिरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्यः १६ परिवर्तिका १७ अवपाटिका १८ निख-प्रकाशः १९ सन्निवज्जगुदः २० उवगकण्डः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अशुशयी २५ अजलः २६ दारी २७ कदरः २८ तिककालकः २९ मसकः ३० जतुमयिः ३१ व्यष्टः ३२ पद्मिनोकण्टकम् ३३ अजगजिका ३४ यव-प्रस्था ३५ अन्नालनी ३६ विहता ३७ इन्द्रहडा ३८ गर्भिका ३९ जालगर्भः ४० कण्ठपी ४१ शर्कराक्षुदः ४२ । यथा मध्ये येषां लक्षणविकिता पूर्वं न विखिता ते जान निखन्ते ॥ ॥

अथ अर्चविकालक्षणमाह ।

“अर्चं वि बज्रवज्राणि बज्रसेदीनि मूर्धनि ।
कफाक्षकक्षमिकेपेन तानि विद्यावर्धिकां” ॥
अर्चं वि ब्रह्मणि । अथावर्धिकायाश्चिकित्सा ।
“नीलोत्पलस्य निखल्लो आजीपलसम्भितः ।
शर्करामधुसुक्तस्य सेपाद्व्यावर्धिकां” ।
विषयाया हजो बद्धी सार्धोत्पलवारिणा ।

सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादवर्धिकां” ॥

इति चिकित्सायां तैलम् ॥ ॥

अथाभिरोहिणीलक्षणमाह ।

“कक्षाभागेषु ये स्कोटा जायन्ते मांसदायकाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहात् दादशाहदा प्रक्षादा ज्वन्ति मानवम् ।

तामभिरोहिणीं विद्यादवाध्यां साग्निपातिकां” ॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकषाधिकपित्तया बो-
द्धव्यम् । ज्वन्तीत्युपमानाः । उपमानान्तु
साध्या एव । चरकेशाभिरोहिण्याश्चिकित्साया
उक्तत्वात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

“पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदभिरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्यात्तन्मोक्षयक्षयताम् ॥

शरीरस्य च संमुञ्जं तान्तु दृढां परिचजेत्” ॥ ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

“विदारिकन्द्वदुसो कक्षावज्ज्वलन्धिषु ।

रक्तो विदारिका विद्यात् सर्व्वज्ञं सर्व्वलक्षणम्” ॥

अथ पिङ्गकामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

“विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।

पाटनञ्च विपकायां ततो ब्रह्मविधिः स्मृतः” ॥ ॥

अथावपाटिकालक्षणमाह ।

“अस्तीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिघातादथवा कर्मण्युद्धर्त्ते वनात् ॥

मर्हनात् पीडनादापि मुक्तवेगविघाततः ।

यथावपाद्यते कर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

वातेन कर्कशा रुक्षा सूण्या ज्वणा रगन्विता ।

पित्तेन पीता रक्ता वा दाहद्विषासमन्विता ॥

क्षेद्या कठिना खिग्धा कण्डुमल्यवेदना” ॥

अस्तीयः अत्यन्तं योनिच्छिन्नं यस्याक्षाम् ।

अवपाद्यते विदार्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“वेष्टेदेरिमां वेद्यच्चिकित्सेदवपाटिकाम्” ॥

अथ सन्निवज्जगुदस्य लक्षणमाह ।

“वेगसन्धारणादायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।

निखल्लि महाक्षोतः सूर्यं दारं करोति हि ॥

मार्गस्य सौम्यात् लक्षणे पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निवज्जगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुकरम्” ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“सन्निवज्जगुदे तैलेः सेको वातहरैर्हितः ।

तथा निखल्लप्रकाशस्यापि कथिता हितः” ॥

अथाजगलिकालक्षणमाह ।

“खिग्धा सर्व्वया ग्रथिता निखजा मुद्गसन्निभा ।

कषवातोत्थिता ज्ञेया बाजानामजगलिका” ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“तजाजगलिकामामां जलौकोभिर्वाचरेत् ।

शुक्तिशौराद्रिकाक्षारकण्ठेऽक्षौपयेन्मुञ्जः ॥

कठिना क्षारथोगैश्च प्रावेदजगलिकाम् ।

श्लामाणाङ्गुलिकामूर्ध्वाकलौरपि विक्षेपयेत् ॥

पक्षां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

अथान्नालजीलक्षणमाह ।

“घनामवत्रां पिङ्गकामुमतां परिमखणाम् ।

अन्नालजीमखपूयां तां विद्यात् कषवातकाम्” ॥

घनां कठिनाम् । परिमखणां वर्धुनाम् । अख्य-
पूयां खल्यसावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“अन्नालजीं यवप्रस्थां पूर्वं खेदेदपाचरेत् ।

मगःशिलादेवदाहकुठकण्ठैः प्रक्षेपयेत् ॥

पक्षां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

“खिग्धा सर्व्वया ग्रथिता निखजा मुद्गसन्निभा ।

पिटिका कषवाताभ्यां बाजानामजगलिका ॥

यवप्रस्था यवप्रस्था ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवन्नालजीलक्षणोक्तपूया घनोमताः ॥

यश्च यः पक्ष वा वड् वा कण्ठपी कण्ठपीमता ।

कण्ठस्योद्धं समन्तादा पिटिका कठिनोयवम् ॥

शालूकामा पनसिका शोकस्यल्यवजः खिरः ।

हनुसन्धिसुसुद्रुतस्ताभ्यां पाशाखगर्भः ॥

शास्त्रणीकण्टकाकाराः पिटिकाः सहजो घनाः ।

मेदोगर्भा मुखे युगां ताभ्याश्च मुखदूषिकाः ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्ठकैः ।

धीयते नीलजैस्तैः शरीरं कषवातजैः ॥

पित्तेन पिटिकाहता पक्षोद्वन्मरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विहता विहतानना ॥

गात्रेऽल्पतश्च वज्रास्य दाहज्वररजान्विताः ।

मसूरमाजाल्लहर्णान्तुसंज्ञाः पिटिका घनाः ॥

ततः कण्टराः स्कोटा विस्कोटाख्या महावजाः ।

या पद्मकण्ठिकाकारा पिटिका पिटिकाश्रिता ॥

सा विज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्भनी ।

मगडला विपुलोत्समा सरागपिटिकाश्रिता ॥

कल्लेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सान्नितात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूण्या कानोपमा घनाः ।

तावृषी मज्जती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

घर्मसेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सहजो घनाः ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाज्ञेयाः ।

रोमैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पति विंसर्पवत् ॥

शोकोऽपाकस्तनुक्ताभ्यो ज्वरकल्याणगर्भः ।

मलेः पित्तोत्पन्नैः स्कोटा ज्वरिणो मांसदायकाः ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽप्राभाः साभिरोहिणी ।

पक्षाहात्सप्ताहादा पक्षादा ज्वन्ति जीरितम् ॥

चिकित्सा पिटिका हता जञ्जुदमिरिवेष्टिका ।

विदारो कन्दकठिना विदारो कक्षावज्ज्वले ॥

मेदोऽनिलकण्ठेऽग्निः आयुमांसशिराश्रयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्याभं खवेतचोत्पन्नोऽनिलः ॥

मांसं विशोध्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥

दुर्गन्धं बधिरं क्षिप्तं नागावर्णं ततो मलाः ॥

तां स्नावयन्ति निघितां विन्द्यात्तच्छर्कराक्षुदम् ।

पाणिपादतले सन्नो जञ्जुदं वोपजीधते ॥

बल्लोकिवच्छनेऽग्निस्तद्वद्वज्ज्वलभिमुलैः ।

शर्कराक्षुदक्षुदक्षौ वल्लीकोऽसौ समसजः ॥

शर्करोन्मथिते प्रादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

क्षुरो

यस्यः कोलवदुष्टो जायते कदरन्तु तत् ।
वेगसम्भारहायुरूपानोऽपानसंशयम् ।
अङ्गकरोति वाह्यान्सर्मागमस्य ततः प्रकृतम् ।
कृष्णमिर्गच्छति थाधिरयं रङ्गगुदस्ततः ।
कुर्वात् पित्तानि पाकं नखमांसे सहगुद्वरम् ।
चिप्यमस्तारोग्यं विद्यादुपनखं तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्भक्ष्यं खरं कुनखो मखः ।
दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूक्षोदान्वितामराः ।
अङ्गुल्योऽनसमिन्वाह्यस्तिभक्तिकालकान् ।
कृष्णानवेदनां कल्याणं मांसांस्तानेव चोन्नतान् ।
माभेभ्यस्ततस्तथाभ्यर्क्षीणान् सितासितान् ।
तथाविधौ जनुमणिः सहजो कोहितस्ततः ।
छायां सितं वा सहजं मण्डनं काष्ण्यं समम् ।
शोकक्रोधद्विकुपितादातपित्तान्मुखे तनु ।
प्रामाण्यं मण्डनं कृष्णं वक्त्रादप्यभिलिका ।
पञ्चमं पञ्चमस्य कृष्णं श्यानं मारुतात् ।
पित्तात्तान्मात्मानानि न्येतान् कण्डूमत्तपात् ।
रक्ताद्रक्तमाताम् शोधं चिमचिमायते ।
वायुगोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विमुच्यति ।
ततश्च गुणायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अन्यकखरविज्ञेया सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ।
असम्यग्बन्धनोदीर्घपित्तश्लेष्माद्रनिग्रहेः ।
मण्डनान्वयितकण्डूनि रागवन्ति बह्विधं च ।
उल्कोठः सोऽनुबन्धु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट् विंशतिर्येते क्षुररोगा विभागशः ।
इति वामटे उत्तरस्थाने एकविंशोऽध्यायः ।
अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—
“विद्यावेद्यजौकोभिरपक्वामजगलिकाम् ।
लेदयित्वा यवप्रस्थां विनयाय विसेपयेत् ।
दाहकुष्ठमनोऽक्षैरित्यापायागर्हभात् ।
विधित्वाश्वाचरेत् पक्वान् ब्रह्मवत्प्राजगलिकान् ।
रोधकुष्ठमन्ववचाप्रलेपो मुखद्विजे ।
षट्पञ्चवयुक्ता वा नारिकेलोत्थयुक्तयः ।
अशक्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिरावधः ।
निम्बान् बान्तो निम्बान् साधितं पद्मकण्डके ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बार्गवधलेपनम् ।
विद्यतादींस्तु नाशान्तास्त्रिकल्लेप्तिरिवेक्षिकान् ।
पित्तवीर्यवत्तदत् प्रत्याख्यायामिरोहिणीम् ।
विष्णुं रक्तविमोक्षकं
विष्णुं कायविशोधनम् ।
धान्यप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्वात् सदा जालकगर्हमस्य ।
विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मप्रशिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्जुदक्षिणं कुर्वात् सुतरां शर्कराब्जुदे ।
प्रवृजं सुवृज्जिह्वं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
वल्लीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत् पुनः ।
शुद्धस्याखे हृते लिप्तेत् सपद्मारेवतामृतैः ।
प्रामाजुल्लिख्यकामूजदन्तीपलसक्तुभिः ।
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वान् शोधयेत् ।
श्लेष्मसम्पगु च क्षारेण ध्वजनेन वा ।
श्लेष्मोक्तं निःश्रेयं खेहेन कदरं दहेत् ।
निष्कमनिवत्कार्यं रङ्गपायोक्षितितम् ।

क्षुरो

चिप्यं शुद्धा नितोपायं साधयेच्छकर्मका ।
दुष्टं कुनखमयेवं खरखलसे पुनः ।
धान्यास्त्रिस्तौकासीसपटोनीरोचनातिनैः ।
सनिम्बपत्रैरालिप्तेद्देहे तु तिलकालकान् ।
मावांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि बाधना ।
तद्वदुत्पाद्य श्लेष्मं चर्मकीजनुमयी ।
काष्ण्यमादिभये कुर्वात् यथासमं सिरावधम् ।
सेपयेत् क्षीरपिष्टे च क्षीरिच्छातगङ्गुरैः ।
अङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समान्विता ।
लेपः सनवनीतावा श्वेताश्च खरजामयी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।
वटारुः मसूराश्च यक्ष्मा मुखकान्तिदाः ।
दे जीरके क्षुण्णतिजाः सर्वेषां प्रयसा सह ।
पिष्टाः कुर्वन्ति वज्रोन्मुपपात्यङ्गलाभ्यनम् ।
क्षीरपिष्टा हृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तथाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वातोदग्नाः शास्त्रान्तिकण्टकाः ।
स गुडः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकण्टिकाः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्यं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्टा वाष्णपयसा सक्षौद्रा मौश्लीजटा ।
गौरस्थिमुश्लीमूल-युक्ता वा साण्यमास्तिकम् ।
जम्बामपक्ववामस्तु हरिदे हे नवो गुडः ।
लेपः सर्वशक्त्यं पिष्टं खरसेन च तिलकम् ।
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकासीयकदम्बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपञ्चसङ्काशम् ।
रभिरैवैवधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषतुक्तान् खेहान् मधुकक्षाथसंयतैः ।
यवान् सज्जरसं रोधमुशीरं चन्दनं मधु ।
हृतं गुडं गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गादिहृत्वाशु नीलिकायङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मलोपमौ ।
कुङ्कुमोशीरकासीयकाक्षौद्राङ्गचन्दनम् ।
न्ययोधपादांस्तस्मान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिनादके ।
पक्वा पादावश्लेषेण तेन पिष्टे च कार्थिकेः ।
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यक्षीमधुकुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरदिगुणितं तैलस्य कुङ्कुमं पचेत् ।
नीलिकापलितयङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्मस्यमन्धस्तं मुखोपचयवर्णकत् ।
मञ्जिष्ठा श्वरोद्भवस्तु वरिकाणां क्षौद्रादयं
नेपालीहरिताकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कासीयकं पारदं
पत्तङ्गं कणकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ।
सिक्वं तुल्यं पद्मकाद्योवसायं
मज्जाक्षीरं क्षीरिच्छातम्वापमौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनीत्यादिनाशे
वक्त्रे च्छायाभिवृद्धाशु धत्ते ।
मार्कवस्त्रं सक्षीरतोयपिष्टानि जावने ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्वाद्वाह्यं बहिना ।
उल्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वत्र कौष्ठिकम् ।
इति वामटे उत्तरतन्ने द्वाविंशोऽध्यायः ।
“समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगलिका यवप्रस्थाऽन्वाजनी विद्यता

क्षुरो

कल्पिका वक्त्रोक्तमिन्द्रजडा पञ्चिका मावा-
गर्हभो जालगर्हभः कक्षा विस्फोटकोऽमिरो-
हिणी चिप्यं कुनखोऽनुग्रही विदारिका शर्करा-
ब्जुदं पामा विचर्षिका रक्तसा पाददारिकाकदर-
मणसेन्नुमौ दाहककोऽर्धिका पणितं मख-
रिका यौवनपिङ्गा यक्ष्मीकण्टको जनुमणि-
र्गङ्गकचर्मकीकालिककालको न्यच्छं यक्ष्मा परि-
वर्षिकाऽवपाटिका विषहृष्टकाशः निषजसुयो-
ऽहिपूतनं दधककण्डूगुदभ्रंशवेति” । इति सुमते
निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः । अथोक्तचिप्यि-
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥
अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—
“क्षुररोगेषु सर्वेषु नागारोगानुकारिणः ।
दोषान् दूष्यान्वस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थं कल्पयेत्” ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधौ क्षुररोगाधिकारः ॥
क्षुरवशा, स्त्री, (क्षुरा वंशा ।) वराहकान्ता । इति
केचित् ।
क्षुरवर्ष्णा, स्त्री, (क्षुरा वर्ष्णा ।) वरटा । इति
राजनिर्घण्टः ।
क्षुरवल्ली, स्त्री, (क्षुरा वल्ली ।) मूलपोषी । इति
राजनिर्घण्टः ।
क्षुरवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुरा वार्त्ताकी ।) कङ्कती ।
इत्यमरः ।
क्षुरवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुरा वार्त्ताकिनीति ।)
श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षुरशङ्खः, पुं, (क्षुरः शङ्खः श्वल्पशङ्खनातिः ।
जोषुडा इति भाषा । तत्पर्यायः । शङ्खनखः २ ।
इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शङ्खनकः २ इति
तट्टीका । क्षुरकः ४ शङ्खकः ५ भवशङ्खकः ६ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मूलहरत्वम् ।
दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षुरशर्करा, स्त्री, (क्षुरा शर्करा नित्यकर्मधारयः ।)
यावनाशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षुरशार्ङ्गला, पुं, (क्षुरः शार्ङ्गलः । नित्यकर्मधारयः ।)
विचक्ष्वाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षुरशीर्षः, पुं, (क्षुरं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृद्धः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
क्षुरमुक्तिः, स्त्री, (क्षुरा मुक्तिः । नित्यकर्मधारयः ।)
जनुमुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षुरश्यामा, स्त्री, (क्षुरा श्यामा ।) कटभी । इति
राजनिर्घण्टः । (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ।)
क्षुरश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणां अन्तकः श्लेष्मान्तकः ।
क्षुरः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्तुदारकः । इति राज-
निर्घण्टः ।
क्षुरश्वासः, पुं, (क्षुरः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वास-
रोगः । यथा,—
“रसनिमित्तमेव श्लेष्मं कार्श्यं तत्र श्लेष्मकाक्षार-
सेविनोऽध्यग्रशीकस्याध्यायामिनो दिवास्त्र-
रतस्य चाम यदाक्षरको मधुरतरश्च शरीरमनु-
जाममतिखेहान्तेरो जनयति तदतिशयोक्तमापा-

सुद्रादि

इति तं अतिशूलं सुद्रासपिपासास्तुल्यप्र-
कोद्यामहौर्गन्धकथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्र-
मेवाविशन्ति" । इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—

“यैरेव कारयैर्हिक्का वज्रभिः संप्रवर्तते ।
तैरेव कारयैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽयं कफसंयुतः ।
श्वासवर्ज्यमो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
सुद्रकस्तमकान्तिनो महागूर्ज्यश्च यथा ।
निधत्ते स महाश्वाधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्रायूपं तस्य हृत्पीडा भक्तदेवोऽरतिः परा ।
आमाशः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
निवस्यत्येति शान्तिश्च स सुद्र इति संज्ञितः” ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः ॥

“हृत्पाथाः कोट्यः कोट्योः सुद्रावात उदीरयन् ।
सुद्राश्वसो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिमन्ति न च गात्राणि न च दुःखा यद्येतरे ।
न च भोजनपानानां निरुद्धाश्चिन्तां गतिम् ॥
नेत्रियाणां व्यथां नापि काश्चिदुत्पादयेद्गुणम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चायुक्तकथाः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥

सुद्राश्वेता, स्त्री, (सुद्रा श्वेता) अक्षादिगयान्तगत-
वृक्षविशेषः । यथा,— “अर्कान्तर्करज्ज्वरमा-
गदन्तीमयूरकभार्गीराक्षेत्रपृथ्वीसुद्राश्वेतामहाश्वे-
तावृक्षिकाश्चनवयान्तापमवृक्षश्चेति ॥

अर्कादिको गयो श्लेष कफमेदोविषापहः ।
क्षमिषुष्टप्रशमनो विशेषाद्वयशोधनः” ॥

इति सुश्रुते ३६ अध्यायः ॥

सुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । सुद्रा सहा
कर्मधारयः सुद्रस्य सहैथेके) सुद्रपर्यायः । (अस्याः
पर्याया यथा,—

“सुद्रपर्यायं सुद्रसहा कामुद्रा सिंहपर्यायिका ।
वन्धा माष्कारगन्धेति सूर्यपण्यावुभे च ते” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो
यथा, वसनमेवजान्तगतकषायविशेषे । “सुमनाः
सौमनसादिनी हरिद्रा सारहरिद्रा वस्त्रोरपुनर्नवा
महासहा सुद्रसहा कषायैश्च” । इति चरके
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥ इन्द्रवायवी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुद्रसुवर्णं, स्त्री, (सुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्मधारयः) ।
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम्) ॥

सुद्रहा, [नृ] पुं, (सुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान्
हन्तीति । हन् + क्तिप्) महादेवः । इति शिव-
सहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभार-
तीयानुशासनपर्वणि शिवसहस्रनामसु यत्प्रनाम
नास्ति । निष्परायोक्तविष्णुव्रतशिवसहस्रनाम-
स्तोत्रे सुद्रहा इति नाम वर्तते । यथा,—

“यथाश्वत्थुद्रिहसुद्रः सुद्रहा नित्यसुन्दरः ।
शैव्यादधूयै धात्रीशः साकल्यः शर्करादीपतिः” ॥
इति वृहत्सम्भारः ॥

सुद्रादिप्रविका, स्त्री, (सुद्रा हिक्कुनिका नित्यकर्म-

सुद्रादि

धारयः) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ।

(गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः) ॥

सुद्रादिप्रविका, स्त्री, (सुद्रा हिक्कुनी । नित्यकर्मधारयः) ।
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां सुद्रादिप्र-
विकाशब्ददर्शनात् ॥

सुद्रा, स्त्री, (सुद्र + “अनाथितश्चिवाश्चिवाश्चिपि
सुदीति” । उणां । २ । १३ । इति इक् ततश्चाप्) ।
अङ्गा । गटी । वेष्टा । सरसा । कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६४ । (अस्याः पर्याया यथा,—
“अनाथान्ता स्यही श्वाही भयङ्गी च निदिग्धिका ।
सिंहो धामनिका सुद्रा वृहती कण्टकारिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कण्टकारी तु दुष्पशां सुद्रा श्वाही निदिग्धिका ।
कण्टारिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा” ॥
उभे च वृहद्वौ । यत आह सुश्रुतः ।

“सुद्रा या सुद्रभद्राश्वा वृहतीति निगद्यते” ।
गुणाश्रयाः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । अस्या
व्यवहारो यथा, पञ्चतन्त्रकषाये ।

“सुद्राश्वताभ्यां सङ्गनागरेण
सपौष्करश्चैव किराततिलम् ।
पिबेत्कषायमिव पञ्च तिलां
ज्वरं निहन्त्यविविधं समग्रम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंघे ज्वराधिकारे) ।
चाक्रेरिका । हिंखा । मत्तिकाभाजम् । इति
हेमचन्द्रः । वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

सुद्राप्रिमयः, पुं, (सुद्रः अप्रिमयः) । दशमूले
प्रसिद्धवृक्षविशेषः । कोटा गणियारि इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिका-
रिका ४ अरणिः ५ जघुमयः ६ तेजोवृक्षः ७
तनुवृक्षा ८ । अस्य गुणाः ।

“अप्रिमयश्चैव तुल्यं वीर्यंसादिषु ।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुद्राङ्गनं, स्त्री, (सुद्रं अङ्गनम्) । चतुरोगस्यौषध-
विशेषः । यथा,—

“गोमूत्रमित्तमदिराशङ्काजीरसे पचेत् ।
सुद्राङ्गनं रसे चान्यत् यत्तत्सर्वेषुपि वा ॥
सैन्धवोपहितं युष्मगाग्निहितं वेद्यगुरुः ॥
मेदो यत्तद्वृक्षान् पित्तलं सैन्धवं मधु ।
रसमामककषापि यत्तं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोशे खदिरनिम्बौ तद्वत् सुद्राङ्गनं हितम्” ॥
इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

सुद्राङ्गमत्स्यसंघातः, पुं, (सुद्राणां अङ्गमत्स्यानां
अङ्गात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः
समूहः) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
पोना इति भाषा ॥

सुद्रादिकषायः, पुं, (सुद्रः आदिष्वस्य स कषायः) ।
कण्टकार्यादिकषायः । यथा,—

“सुद्राश्वतानागरपुष्कराङ्गैः
क्षतः कषायः कषमाश्वतोत्तरे ।

सुद्राणां

कन्धासकासावचिपार्श्वगवरे

ज्वरे विदोषप्रभवेऽपि शस्यते” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

सुद्राङ्गं, स्त्री, (सुद्रं अङ्गं उदरस्थमाङ्गीभेदः) ।
हृदयस्थितसूक्ष्माङ्गम् । यथा,—समाननाम्नः पव-
नस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा
वाचो युक्तिप्राप्त्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रप-
द्यितुमाह ।

“यथा वसावहनं नाभिः शोमं वज्रत् शिवा ।
सुद्राङ्गं वृक्षकौ वक्तिः पुरीषाधानमेव च ।
प्राणायवोऽयं हृदयं सूक्ष्माङ्गं गुद एव च ।
उदरश्च गुदौ कौघौ विस्तारोऽयमुदाहृतः” ॥
यथा प्रसिद्धा । वसा मांसखेदः । नाभिः प्रसिद्धा ।
अवहनं पुष्कसः । शोहा आयुर्वेदप्रसिद्धः ।
ते च मांसपिष्टाकारे सद्यकुक्षिगते । वज्रत्
कान्तिका । शोम मांसपिष्टः । ते च वक्षिण-
कुक्षिगते । सुद्राङ्गं हृत्स्थानम् । वृक्षकौ
हृदयसमीपस्थौ मांसपिष्टौ । वक्तिर्नृणांशयः ।
पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशवोऽपकाश-
स्थानम् । हृदयं हृत्पृष्ठरीकम् । सूक्ष्माङ्गगुदो-
दराणि प्रसिद्धानि । वाङ्मातृदवयवास्तुगुद-
वलये हे । तौ च गुदौ कौघौ कोट्यो नामेक-
प्रदेशे भवौ । अयश्च प्राणायतनस्य विस्तार-
उक्तः । पूर्वश्लोके तु सङ्केपः । अतएव पूर्वश्लोको-
क्तानां केवादिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां
प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ “पञ्चदशकोट्याङ्गानि तद्यथा,—
“नाभिश्च हृदयश्च शोमं च वज्रश्च शोहा च वृक्षौ
च वक्तिश्च पुरीषाधाराश्चामाशयश्चेति पञ्चा-
श्वयशोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च सुद्राङ्गश्च सूक्ष्माङ्गश्च
वपावश्चेति” । इति चरके प्राचीरस्थाने ७
अध्याये ॥

सुद्रापामार्गः, पुं, (सुद्रः अपामार्गः । कर्मधारयः) ।
रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापा-
मार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

सुद्रामलकं, स्त्री, (सुद्रं आमलकम् । नित्यकर्मधारयः) ।
आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला
इति भाषा ॥

सुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (सुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य) ।
कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुद्राङ्गः, पुं, (सुद्रः अङ्गः । नित्यकर्मधारयः) ।
कोषाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।

“कोशाङ्ग उक्तः सुद्राङ्गः क्षमिषुष्टः सुकोशकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्रयाः कोशाङ्गशब्दे ज्ञेयाः ॥)

सुद्राक्षपनसः, पुं, (सुद्रः अक्षपनसः) । लज्जुः ।
इति चिकित्साशेषः ॥ (लज्जुशब्दे विस्तारस्य
व्याख्येया ॥)

सुद्राक्ष्मा, स्त्री, (सुद्रा अक्ष्मा) । अक्षकोष्णिका ।
यथा,—

“सुद्रपञ्चान् चाक्रेरी सुद्राक्ष्मा चाक्षकोष्णिका” ॥
इति चारावली । प्रशाखुनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधा

क्षुधाक्षिका, स्त्री, (क्षुधा अक्षिका ।) दृष्टविशेषः ।
आववति इति आवता इति च हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । चाफ़ेरी २ चुकाक्षा २ चुक्रिका ०
कोयाक्षा ५ वतुःपची ६ लोया ७ वोडा ८
अक्षपत्रिका ९ अम्बछा १० अक्षवती ११ अक्षा
१२ दन्तशठा १३ शाखाक्षा १४ अक्षपत्री १५ ।
अस्या गुणाः । अक्षरसत्वम् । उष्णत्वम् । वज्रि-
वर्जनत्वम् । रक्षिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोष-
दुर्गमकषणाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधिका, स्त्री, (क्षुध + संज्ञायां कृत् ततः टाप् पूर्वार्तः
इत्यच् ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षिका-
रोगप्रकारभेदः । यथा,—

“विह्वलकाक्षैर्या वेगेभ्यः समभिवर्तते ।

क्षुधिका नाम सा हिक्का जन्मनात् प्रधाविता” ॥
इत्युत्तरतस्ते पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

क्षुधेक्षुवी, स्त्री, (क्षुधा इक्षुवी कर्मधारयः ।) यवामः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्दे ज्ञातशमस्या
विवरणम् ॥)

क्षुधेक्ष्वाह, पुं, (क्षुधा इक्ष्वाहः कर्मधारयः ।) गोपाल
कर्कटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोदुम्बिका, स्त्री, (क्षुधा उदुम्बिका ।) काको-
दुम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोपोदकनासी, स्त्री, (क्षुधा उपोदकनासी ।)
मूत्रपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोपोदकी, स्त्री, (क्षुधा उपोदकी ।) स्वल्पपूतिका-
शकः । तत्पर्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मण्डपी ३ ।
अस्या गुणाः । “रसवीर्यविपाकेषु सवृषी पूर्व्या
अयम्” । पूर्व्या उपोदका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधोलूकः, पुं, (क्षुध उलूकः नित्यकर्मधारयः ।)
बुबुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, क्व य औ क्षुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
-परं-सर्क-अनिट् ।) क्षुधक्षणेष्वा । ख, अक्षु-
धत् । य, क्षुध्यथम् बुभुक्षितः । औ, क्षोडा ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्प्रदादिताद्
क्षिप् हजन्तत्वाद् वा टाप् ।) भोजनेष्वा । इति
दुर्गादासः ॥ अथवहारजिह्वीर्षा इति ॥ “या देवी
सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता” । इति देवी-
माहात्म्यटीकायां नागोनीभट्टः ॥ तत्पर्यायः ।
अग्रनाया २ वृमुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥
तत्कार्याणि यथा,—

“आधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसक्तम् ।

कुण्डली मुकुटी खग्वी तथैवाजङ्गलो नरः ।

क्षुधार्त्तो न विराजत प्रेतवपुषितो नृणाम् ॥

स्त्रीरत्नविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च ।

न चेष्टति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥

यथा भूमिगतं तोयं रविरग्निभिः शुष्यति ।

शरीरस्य तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥

न श्रद्धोति न चाप्राति चक्षुषा न च पश्यति ।

दृष्टते वेपथे मूढः शुष्यते च क्षुधार्तितः ॥

मूकत्वं वधिरत्वञ्च जरावृद्धन्तु पशुताम् ।

क्षुधा

रौद्रं मर्त्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रवर्तते ॥
भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहितरं तथा ।
आतरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति” ॥
इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोत्रैकविधये कुशलः
निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विष्णान्तरहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-
पीडितः । यथा,—

“अर्थातुराणां न सुखं न भयः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विन्तातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न वनं न तेजः” ॥

इति गावडे ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः कृतो वा तृतीयतत्प-
र्ये कृतस्य लङिः ।) क्षुधोडितः । यथा,—

“श्रीतार्त्तं क्षुधार्त्तं कम्पान्वितकलेवरः ।

जजागार तदा रात्रौ भुतो नीहारवारिणा” ॥

इति शिवरहस्ये शिवरात्रिप्रतकथा ॥ (यथा, च
मनुः । १० । १०७ ।

“भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सप्ततो विजने वने ।

बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह लघोःक्षुण्णो महातपा” ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि +
जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
क्षुधाजनकश्चमात्रे च ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मत्पुं मस्य
वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-
रोगनाशकगुडिका । यथा,—

“रसायो गन्धकाभ्यां जुष्यन् चित्रका वचा ।

यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥

प्रत्येकं पलमेघान्तु घटकगण्डनैव ।

माषकं यमिकक्षुद्रकेशराजसुदर्शनाः ॥

दण्डोत्पला त्रिलङ्गनी जामाढरकचन्दनम् ।

भट्टापामार्गकुङ्कुमा मण्डूकच पलाङ्कम् ॥

आर्द्रकस्त्रसेनाय गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।

वदरासिसमाक्षेपां भक्षयित्वा पिबेदनु ॥

वारिभक्तं जलक्षैव प्रातस्तथाय भागवः ।

वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी ॥

अभिश्च कुरते दीप्तं भस्मकश्च नियच्छति ।

अक्षपित्तश्च शूलश्च परिणामकृतश्च यत् ॥

तत्सर्वं शमयत्यासु भास्करक्षितिमरं यथा ।

मधुरं वर्जयेदथ विशेषात् क्षीरशर्करे” ॥

इति भैषज्यरत्नावल्यामक्षपित्तचिकित्सा । तस्याः
स्वल्पद्वन्द्वेदौ तत्रैव द्रव्यौ ॥०॥ क्षुधायुक्ते चि ।

(क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—

“सप्त पञ्चपुर्णभोगादुपपन्नक्षारकद्वये ।

चयस्त्रयः पट्टणाश्च द्वौ द्वौ मरिचत्रिधयोः ॥

सुगठीनवङ्गयोर्द्वौ वावस्त्रयोगेन भावयेत् ।

वटीशूलप्रमाणेन कारयेद्भिज्जवां वरः ॥

आमशूलमक्षपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।

दुर्गमयक्ष्मीमुखा मनीषां विनाशयेत् ॥

नास्ति क्षुधावती क्षेपा वज्रदेवेन निर्मिता ।

क्षुधो

अस्याः प्रसादान्मन्दाभिर्मेघावतलो नरः” ॥

इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाध्यायिकारे ॥

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागररस
इव क्षुधोज्ञेयात् तद्यात्वम् ।) औषधविशेषः ।

यथा,—

“त्रिकटु त्रिफला चैव तथा कषायपञ्चकम् ।

क्षारचयं रसं गन्धं भागैर्कं पूर्ववद्विभम् ॥

गुग्गुमाचां वटीं कुर्व्याक्षुधयैः पञ्चभिः सह ।

क्षुधासागरनामायं रसः सुख्येन निर्मितः” ॥

पूर्ववद्विभक्तित्ववस्तुक्षुधमागवत् । तेनाथ विषस्य
भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः ।) यदा क्षुधा जाता-
ऽस्य इति तारकादितादितश्च प्रत्ययः ।) क्षुधा-
न्वितः । तत्पर्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३
अग्रनाथितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + “क्षुधिपिप्पिमिधः
क्ति” ।) उखा । ३ । ४४ । इति उगन् क्व च
क्ति ।) स्नेहभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सारि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौ-परं-सर्क-
सेट् ।) सौधधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + “इगुपधेति कः” । ३ । १ । १३५ ।)
ऊषणशाखाश्रिफः । क्षुप्रहृत् । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।

“तस्या रूपेण च गिरिविधेन च विशेषतः ।

च सखक्षुपकतो हिरण्य इवामवत्” ॥)

औक्ष्वात् सखभामायां जातपुल्लविशेषः । यथा,

“जह्निरे सखभामायां भानुर्भौमरथः क्षुपः ।

रौहितो वीतिमाक्षैव ताम्रजास्तो जजान्तकः ॥

भानुर्भौमरिका चैव ताम्रपक्षा जलधमा ।

चतस्रो जह्निरे तेषां स्वसारो गवडधजात्” ॥

इति महाभारते हरिवंशे १६३ अध्यायः ॥ * ॥

इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—

“आसीत् क्षतयुगे तात ! मनुर्ह्यक्षधरः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विभुतः ।

प्रसन्धेरभवद् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।

क्षुपस्य पुत्रश्चित्राकुर्महोपाकोऽभवत् प्रभुः” ॥

इति महाभारते । १४ । ४ । २-४ । दारकापश्चिम-

दिक्स्थपर्वतः । यथा,—

“दक्षिणस्यां क्षतवेष्टः पञ्चवर्षो विराजते ।

इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः” ॥

इति महाभारते हरिवंशे दारवतीविशेष-
निर्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप् + कर्त्तरि कृत् ।) क्षुपः । क्षुप्रहृत् ।
यथा,—

“अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाधः स उच्यते ।

अवज्जमूलाः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः” ॥

इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपानुः, पुं, (क्षुप + आनुप्रत्ययः ।) पानीपाशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपकोकसुष्टिः, पुं, (क्षुप् उत्प्लेपे + अच् कृतो
गुणः ककारश्च क्तत्वम् । दस्यापि क्तत्वं ह्रस्वोददात्

क्षुरः

सायुः । तादृक् सुष्ठिर्यस्य । विषमुच्छिद्युः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुच्छिद्युः इत्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुम्, पुं, (क्षुम् + “क्षुम्भन्तध्वान्तध्वेति” । ७ ।

२ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मशान-
दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोडशरतिबन्धान्त-
गतेकादशबन्धः । यथा,—

“पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा थोर्गौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
बाह्वभ्यां धारयं गाढं बन्धो वै क्षुम्भस्तंशकः” ॥
इति रतिमङ्गरी ॥ क्षोभविशिष्टे चि ॥

क्षुभ, लृट् सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
द्यान्-भ्रक्-सेट् । लृट् ।) लृ, क्षुभम् । लृ,
क्षोभते नानुजीविषु । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां च-परं-भ्रक्-सेट् ।) य, क्षुभति रिपुष्वेवेति
हज्जायुधः । ग, क्षुभाति सुक्षोभः । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षुम्, पुं, (क्षुम् + “इगुपभञ्जापीकितः” । ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

“ये च तेऽनुचराः सर्वे प्रादोपान्तं समाञ्जिताः ।
माठराखण्डदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽश्वनिक्षुभान्” ॥
इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ । “अश्वनिक्षुभान्
विद्युदशब्दादिप्रवर्त्तकान्” । इति तट्टीकायां नी-
लकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुम् + स्त्रियां टाप् ।) नियन्त्राण्य-
कर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६६ ।

“क्षुभया सहिता मैत्री यास्यान्वा भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा गमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्” ॥
“क्षुभा मैत्री नियन्त्राण्यकर्त्री देवते । भूत-
मातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेन्द्वर्यादयश्च” ॥
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, चि, (क्षुम् + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति
हज्जायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुम्भाल्पदर्श-
नात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २० । शशाः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
नीलिका । इति मेदिनी ॥ क्षताभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षुर, श्र विक्षेपने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-भ्रक्-सेट् ।) श्र, क्षुरति भूमिं लोकाः ।
क्षोरिता । क्षुरो क्षोभच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + “इगुपभञ्जितः” । ३ । १ । १३५ । कः ।
यद्वा, “अश्वेन्द्रायवधविप्रकुञ्जस्रक्षुरखरेति” ।
उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ । (अस्य
पर्याया यथा,—

“कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिद्युः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्रफम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापि-
वक्ष्य क्षोभच्छेदकाक्षम् । (यथा, मनुः । ८ । २६२ ।

क्षुरधा

“सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेत्क्षुरधः क्षुरैः” ॥
गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“त्रिकण्टः स्थानशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः खट्वा गोक्षुरः क्षुरः” ॥
महापिण्डीतकः । श्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

“तत्तन्मय नगस्थस्य क्षुरेण निश्चितेन च ।
क्षुर उल्लूख्य तरसा पातयामास पाण्डवः” ॥
महादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + कर्त्तरि क्तः ।) तिलकच्छः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४० । कोकिलाक्षः । (अस्य प-
र्याया यथा,—

“कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिद्युः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य व्यवहारो यथा,—

“यवानी जीरके हे च वानरीगजपिण्डी ।
जातीफलं सपत्रश्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं तिलमाषश्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा ।
शतावरी शताङ्गा च वचा दाव्यौ पुनर्मवा ॥

निकुम्भकुम्भौ मार्जारी कन्दो नागवना तथा ।
वासामांसो सुरामुस्तं पिण्डीमूलमेव च ॥
मृषली वानरी ब्रह्मी शान्धली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाश्विशोषणम् ॥

माजुफलश्चाश्वगन्धा द्राक्षा च ओषकं समम्” ॥
इत्यादिषु द्रव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे
वृहत्कामेन्द्ररमोदकान्तगते ॥) गोक्षुरः । इति
मेदिनी ॥ भूताङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म, [न] स्त्री, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा
कर्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥
यथा,—

“यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां
कर्त्तव्यं वेधं कुर्वते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चासौ च गर्गा यवनो दशाक्षम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे क्षुरकर्मवेधे ॥

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्ममे” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरान्तरं स्नानं कर्त्त-
व्यम् । यथा,—

“दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।
यति पूज्यशान्ताङ्गास्तं स्पर्शने क्षानमाचरेत्” ॥
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशर-
वचनम् ॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अस्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

“खड्गान्क्षुरीणां दीर्घान् दीर्घान् कणापांश्च महाधनान् ।

क्षुरिका

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्मिनिर्दधुः तच्च” ॥
“विपाठान् बाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च” ॥
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य श्रायित-
मुखम् । तदयुक्ते चि । (यथा, महाभारते ।
४ । ६२ । २७ ।

“अथ जिष्णुवपासश्च क्षुरधारेण कर्त्तव्यम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातस्त्वपमरिष्कृतम्” ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,
“अन्तकः प्रवर्त्तते मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वक्रिहितेकतः स्त्रियः” ॥

इति महाभारते । २ । पञ्चपूजानारदसंवादे ३८ ।
२६ । “अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः” ॥
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत्
पत्रमस्य वा ।) श्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भ-
विशेषः । यथा,—

“ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुर-
तुल्यपत्रयुक्ते चि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्त्री कन्
स्त्रियां टापि अत इत्यम् ।) पालङ्काशकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव पृथ्वाति हिनस्ति । छेदनक्रियां
पूरयति वा प्र + कः ।) कित्वाग्न गणः ।) बाणवि-
शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
५३ । ४६ ।

“स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्रागां समार्षयत्” ॥
क्षुरपानामकषासच्छेदनास्त्रम् ॥

क्षुरप्रगं, स्त्री, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम +
ङः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति कैचित् ॥ (क्षुरप्र इव
गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाणं, स्त्री, (क्षुरस्य भाणं आधारः ।) क्षुराधारः ।
भौंङि इति भाषा । यथा,— “मन्त्रे । शीघ्रमानीयतां
क्षुरभाणं येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि ।
सापि क्षिप्रानामिका गृहमध्यस्थितैव कार्यकरणी-
येक्षया क्षुरभाणदात् क्षुरमेकं समाह्वय तस्याभि-
मुखं प्रेषयामास” ॥ इति विष्णुशर्मेविरचितपञ्च-
तन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्दी, [न] पुं, (क्षुरं मृद्वतीति । क्षुर + मृद् +
णिनिः ।) नापितः । यथा,—

“पुस्तं लेप्यादिकर्म स्यात् नापितश्चिडिका क्षुरी ।
क्षुरमर्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि” ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + डीप् स्त्री कन् टाप् पूर्व-
ङ्गस्य ।) पालङ्काशकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पालङ्काशब्देऽस्या विवर्तितातिव्या ॥)

मृत्याजविशेषः । क्षुरी इति भाषा । (ज्वायजु-
र्वेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोप-
निषदि । “अमृतनादकालाभिरक्षुरिका सर्व-
मारोपकृत्य सरस्वतीरहस्यानां ज्ञायायजुर्वेद-

शेषं

गतानां द्वाविंशत् सङ्ख्याकानां उपनिषदां सङ्-
गाव वदति शान्तिरिति” ॥)
क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अन्तीति । इतिः डोप्
च ।) वराहकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मापित-
भार्या च ॥
क्षुरी, [न] पुं, (क्षुरोऽस्यान्तीति । क्षुर + इतिः ।)
क्षुरपितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥
क्षुरी, स्त्री, (क्षुरः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे
डोप् ।) क्षुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥
क्षुल्लः, त्रि, (क्षुल्लः सम्प्लेभे + सम्पदादित्वात् क्षिप् ।
क्षुल्लं कति गृह्णातीति । क्षुल्ल + क् + कः ।) लघुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
“क्षुल्लप्रभः क्षुल्लसुखावहानां
तेषाम्भ्यस्ते क्षुल्लकथास्तौघात्” ॥)
क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुल्लः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ प्रामगः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २६ ।
“येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कक्षाभ्रो वेद नाश्रयः” ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खल्लक
इति च पाठः ॥
क्षुल्लताः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञार्थे स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुल्ल-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकारेणोऽस्य विषयो यथा,—
“कञ्चुलं गैरिकं शङ्खं काशीसं टङ्गान्तथा ।
नीलाङ्गनं सुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ।
जम्बीरवाग्निना खिन्नाः क्षाणिताः कोष्ठावाग्निना
सुक्षिमायान्धमी योऽस्या भिवगभिर्योगनिद्रये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चामौ
तातश्चेति नित्यकर्मधारयः ।) पितृकनिष्ठमाता ।
इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खल्लतात इति पाठः ॥
क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृकः ।
इति जटाधरः । खल्ला इति भाषा ॥
क्षेत्रं, स्त्री, (क्षि + इन् ।) भूमिः । क्षेत्र इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वप्रम् । २ । केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ ॥ वलजम् ४ । निष्कुटः ५ । राजिका ६ ।
पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—
“केदारकन्तु केदार्यं क्षेत्रं केदारकं तथा ।
वारटश्चेति पर्यायः क्षेत्रवन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ इदं देव यथा,—
“त्रीणिबोचितं क्षेत्रं त्रीणि तत् समीरितम् ।
शास्त्रबोचितं यत्तु शास्त्रेयमभिधीयते ॥
यथं यवोचितं क्षेत्रं यवकां यवकोचितम् ।
वर्तिकोद्वहनं यत्तु वर्तिकं तत् प्रकीर्तितम् ॥
विशोद्वोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।

शेषं

यत्तु माध्यन्तु मावीणं कौद्रयं कौद्रवीकवत् ॥
तथा भद्राक्ष भाङ्गीनमुन्मौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गाक्ष मौद्गीनमयथायावीनवत् ॥
मायकोद्वभङ्गोमासुङ्गाक्षप्रबोचितम् ।
बीजाक्षतमुत्तुक्षुतमुत्तु मोतिसमाङ्गये ॥
सीत्तं क्षुल्लक्ष हल्यक्ष हलीयाक्षतमित्यपि ।
त्रिगुणाक्षतमित्येवं चिवाक्षक्षुभूमिषु ॥
शम्बाक्षतं द्विहल्यक्ष द्वितीयं द्विगुणाक्षतम् ।
द्वितीयाक्षतमप्यत्र द्विवाः क्षुल्लभूमिषु ॥
त्रोगाक्षकवाय्यादिर्वापादौ द्वौगिकक्षतया ।
स्यादाक्षिकक्षारोको उत्तमगर्वादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिष्वपाकादौ द्वौगिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥
परस्मैवे गोचाररक्तचयनिषेधो यथा,—
“न कुर्यात् सख्यैराणि विवादं न च पैमुनम् ।
परस्मैवे गां चरन्तीं न चाचलीत कस्यचित्” ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि वान्धेयां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तश्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुण दोषलम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ सिद्धक्षेत्राणि ।
तत्र वागण्मौक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं यवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते नगसप्तमी” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिरात् कामदो पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात् कामदो देवो न चिरादयत्र जानदः ॥
तत् क्षेत्रमिति खोके यद्गद्यते पूर्वसृग्निभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्यादगुह्यतमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराण ५० अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्थान्दे ।
“तीरादृक्ष्यतिमाचन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं क्षत्वा यावद्वल्लवतुल्यम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भाक्षेत्रे वरे ॥
तत्र नारीयक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं यथागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं कोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—
सुनय ऊधुः ।
“पुरुषोत्तमार्थं समहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

शेषं

भूमिनिववाच ।

“एतत् क्षेत्रवरश्चास्य वप्रभूतं महात्मनः ।
खयं वप्रभान् यन्नास्ते खनाम्ना ख्यापितं चित्” ॥
इत्युक्तमखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“भूतगुणवहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ॥
कोकामुखे वराहस्य मन्दरे मधुसूदनम् ।
अमन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविमन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं मन्त्रेण तु नृपात्मकम् ।
नृवभे तु महाविष्णुं हारकायान्तु भूपतिम् ॥
यागिदस्ये तु देवेशं वसुज्ज्वाले जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
नैमिषे पीतवासस्य गवां निष्कमये हरिम् ।
शालग्रामे तपोवाससचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुलात्मके हृषीकेशं गङ्गाक्षेत्रे गदाधरम् ।
गरुडध्वजं तोवके च गोविन्दं नागसाङ्गये ॥
हन्दावने तु गोपाकं मधुरायां खयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यास्तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु हृषहत्यां जयध्वजम् ।
द्व्यबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुमन्त्रं तेजसो वने ।
विशाखस्ये विन्धेशं नारसिंहं वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुम्भके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वारणे धर्मशोधरम् ।
देवदासवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्तिश्च पयोध्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं कौन्तिव्यं हयशीरधम् ॥
उज्जयिन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रक्त्रिणीपतिम् ॥
मञ्जोरे वासुदेवश्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ॥
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामनं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षश्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ॥
विरजं पुष्पमत्यायां बालक्षामीकरे विदुः ।
यशस्करं विषाखायां माहिषायां ऊताशनम् ॥
क्षीराब्जौ पद्मनाभश्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाश्च गदाधरम् ॥
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
अथर्वलिङ्गं नामानि कीर्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ॥
दृष्टव्यानि यथाश्रया क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” ॥
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेवादि-
दादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भद्रक्षेत्रं महानाम च ।
मेवादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” ॥ * ॥
यथायां क्षेत्राणि यथा,—
“कुलमुक्त्वधेन्द्रमौमीम्युक्तावनीभुवाम् ।

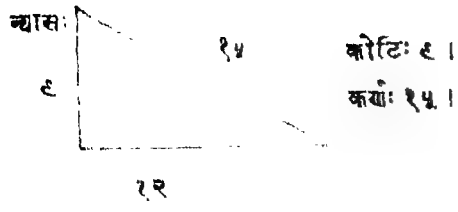
जीवाकिंभाजुज्येष्ठानां क्षेत्राणि सुरगदयः” ॥
इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
“मेघमङ्गारकक्षेत्रं ह्यथ भुक्तस्य कीर्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्येष्ठः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्यक्षेत्रं भवेत् तिङ्गः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनैर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्तितम्” ॥
इति गात्रके ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—“इदमिति सर्व्वशास्त्रोक्तं विप्रिनष्टि शरीर-
मिति । हे कौन्तेय ! क्षत्राणां क्षत्रात् क्षर-
णात् क्षेत्रवदास्मिन् कर्मफलनिर्घतेः क्षेत्र-
मितीतिशब्दः यत् शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येव-
मभिधीयते कथ्यते” ॥ इच्छा । हेवः । सुखम् ।
दुःखम् । चेतना । हृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१३ । ६ ।
“इच्छा हेवः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना हृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सर्व्वकारमुदाहृतम्” ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—“अद्येदानीं आत्मगुणा
इति यागाद्यक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव
न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा हेव इति ।
इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमयमुपलब्धवान् पूर्वं
पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तन्मादातुमिच्छति सु-
खहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मा ज्ञेयत्वात्
क्षेत्रं तथा हेयो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वे-
नानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं
देष्टुं सोऽयं हेयो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुख-
मनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं
प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो
देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणा-
द्वृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचेतन्याभासर-
सविज्ञा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् हृति-
र्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि भ्रियन्ते सा च
ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थ-
मिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसंहरति एतत्
क्षेत्रं समासेन सर्व्वकारं सह विकारेण गच्छदा-
दिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदज्ञातस्य संहतिरिदं
शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादि-
भेदादिभिर्न हृत्यन्तम्” ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि
यदुक्तं तदुच्यते । “एते चैच्छादयो दृश्यत्वान्नात्म-
धर्म्मा अपि तु मगोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन
एवोपलक्षणश्चेतत् सङ्ख्यादीनाम् । तथा च
श्रुतिः । कामः सङ्ख्यायो विचिकित्सा अज्ञा
अअज्ञा हृतिरहृतिर्गोधर्म्मिरित्येतत् सर्व्वं मन
एवेति” ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भाग-
वते ८ । ६ । ३७ ।
“यावत् सूर्य उदेति स यावत् प्रतिवसति ।
सर्व्वं तद्भूयैवनाम्नस्य मान्यातुः क्षेत्रमुच्यते” ॥
सिद्धयानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
“पाटनपुलं क्षेत्रं कष्ठीखरखलौ” ॥ कवचम् ।

न्यासः

कोटिः ८ । भुजः । ८
 अग्रांघाते १२ । द्वि-
 भे २४ । अन्तरवर्गस्य
 १ । यते वर्गयोगः २५ ।
 अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

विशेषेण वा ।

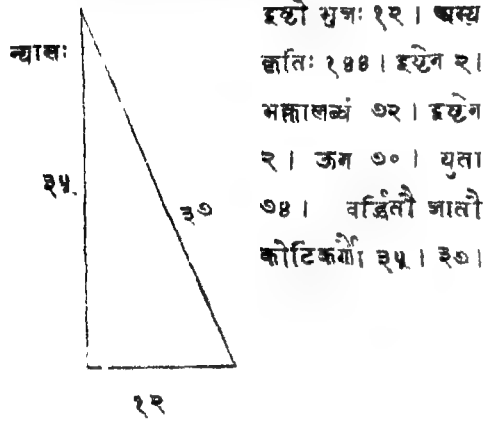
द्वेष

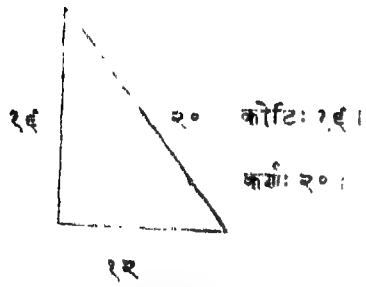
पञ्चकेन वा ।

अथ द्वितीयप्रकारेण ।

चतुष्टयेन वा ।

षट्केन वा ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने
करणसूत्रं दत्तम् ।

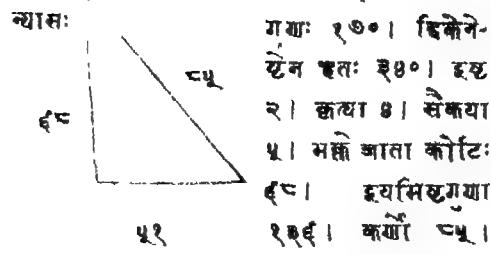
इष्टेन निम्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्वैकयुजा यदातः ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी
तत्कर्णयोगस्तस्मै नाङ्गः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाश्रितिमिते कर्णे यौ यावत्कर्णगीतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद ! सत्वरम् ॥

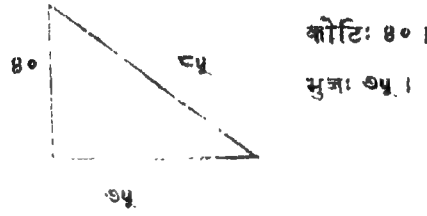
२५२

द्वेष

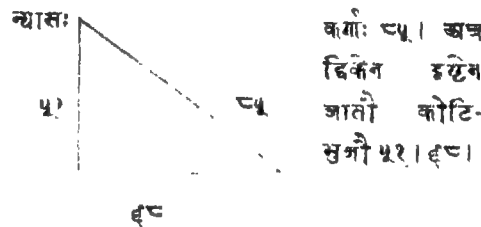
निता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्कोणेन वा ।

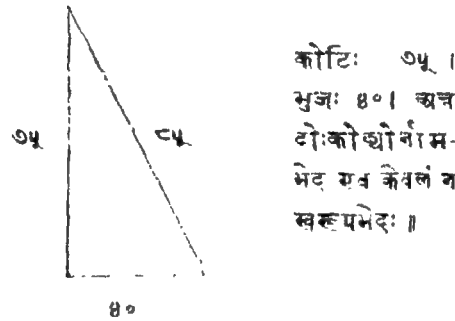

पुनः प्रकारान्तरेण तत्कर्णसूत्रं दत्तम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विगुः कर्णाऽथवा हतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वादाहरणे ।

चतुष्कोण वा ।

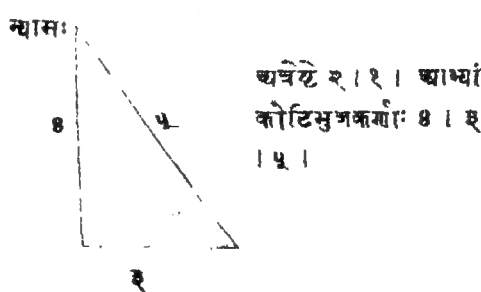

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं दत्तम् ।

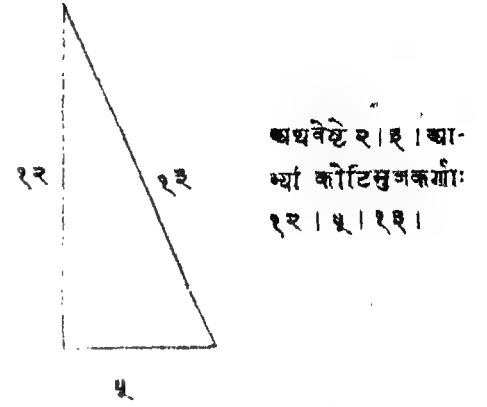
इष्टयोराहतिर्द्विगु कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णस्याकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

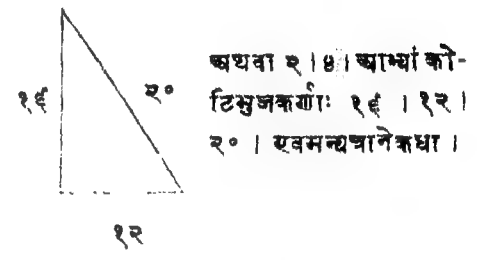
यैरेस्तासं भवेत् जातं कोटिदोःश्रवणैः सखे ! ।
वीगप्यविदितानेतान् लिपं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

द्वेष

अथवेष्टे २ । १ । आ-
भ्यां कोटिभुजकर्णाः
१२ । ५ । १३ ।

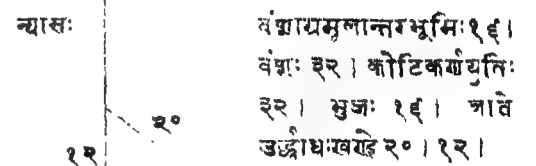
अथवा २ । ४ । आभ्यां को-
टिभुजकर्णाः १६ । १२ ।
२० । एवमन्यत्रानेकधा ।

कर्णकोटियुतौ भुजे च चाते पृथक्-
करणसूत्रं दत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोर्ध्वतलेन पृथक् युतौ ।
वंशौ तदूर्ध्व भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे अतिकोटिर्भवे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे समभः ।
भुवि नृपमितहस्तव्यङ्गलसं तदग्रं
कथय कतिधु मूलादेव भयः करेण ॥

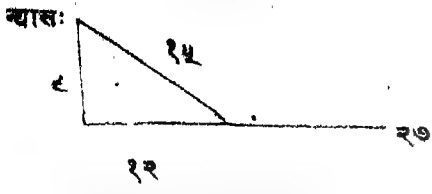
वाङ्कर्णयोगे वृष्टे कोट्यासं ज्ञातायां पृथक्-
करणसूत्रं दत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽष्टिविलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालविलान्तगतात् ।
ग्रोर्ध्वं तदूर्ध्वप्रमितैः करैः स्यात्
विलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले विलं तदुपरि कोडाग्रिखण्डो
स्थितः स्तम्भे वृत्तगवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमा-
णान्तरे । वृद्धाष्टिं विलमात्रान्तमपतत् तिर्यक्
स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विलात् कतिमितौ
साभ्येन ज्ञात्योर्युतिः ॥

सोच

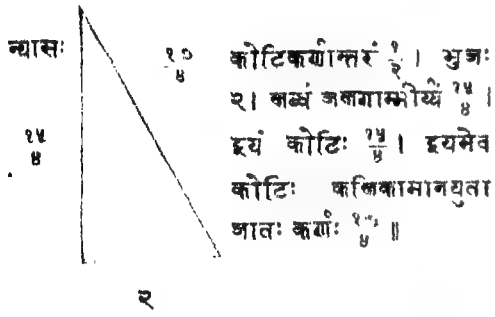
न्यासः ६ अष्टविनाशरम् २७। जाता विना-
युक्तोर्मध्यहस्ताः १२ ॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं दत्तम् ।

भुजाद्विगतात् कोटिकर्णान्तरात्
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोन्मुक्तम् ।
तदङ्गं क्रमात् कोटिकर्णो भवेत्ता-
मिदं धीमता वेद्य सर्वत्र योज्यम् ॥
सखे ! पद्म तन्मज्जनस्थानमर्थं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मद्वयम् ।
नक्षः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वेदैर्ब समानोय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् ।

चक्रकौशिकान्तर्गतसंज्ञिते कापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्ध्वं कमलकलिकायं वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्दं मन्दं चकितमनिलेनाहृतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मयं गणक ! कथय त्तिप्रमत्तः प्रमाणम् ॥

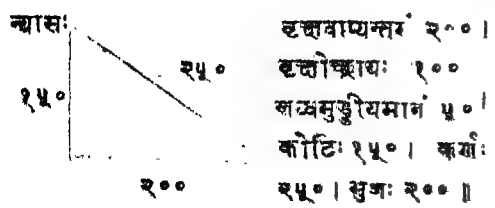

कोणोक्तदेशेन युते कार्यं भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-
ज्ञानाय करणसूत्रं दत्तम् ।

द्विनिघ्नताकोष्प्रतिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः ।
ताकोष्प्रतेस्तानसरोऽन्तरप्रग
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् ।

वृक्षाद्वल्लभतोच्छ्रयाच्छ्रयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुसीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्भुमात् ।
जातेवं समता तयोर्गदि गतामुड्डीयमानं क्रिय-
द्विदम् ! चेत्तुपरिष्कमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्षमे ।

सूत्र

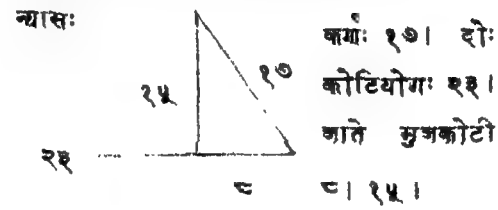
सोच

भुजकोट्योर्योगे कार्यं च ज्ञाते पृथक्
करणसूत्रं दत्तम् ।

कार्यस्य वर्गाद्विगुणादिशोध्यो
दोःकोटियोगः खगणोऽस्य भूजम् ।
योगो द्विधा भूजविहीनयुक्तः
स्यातां तदङ्गे भुजकोटिमाने ॥

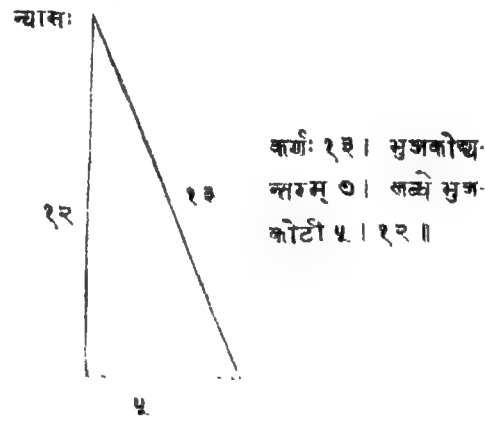
उदाहरणम् ।

दशसप्ततिकाधिकः कार्यस्यधिका विंशतिः सखे ! ।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

उदाहरणम् ।

दोःकोट्योरन्तरं श्रेयाः कर्णो यत्र त्रयोदश ।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदामु गणकोत्तम ! ॥

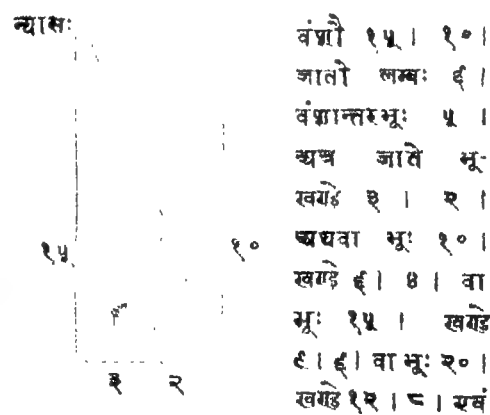

लम्बाववाधाज्ञानाय करणसूत्रं दत्तम् ।

अन्योन्यमूलाग्रसूत्रयोगात्
वेगवोर्वधे योगहृते च लम्बः ।
वंशौ स्वयोर्येन हृतावर्धो-
भूषौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रयाग्नोरज्ञातमध्यभूमिकयोः ।
इतरेतरमूलाग्रसूत्रयुतेर्लम्बमानसाक्षत्प ॥

सर्वत्र लम्बः । स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिकृता भूखण्डेन किमिति चैराशिकेन सर्वत्र
प्रतीतिः

सोच

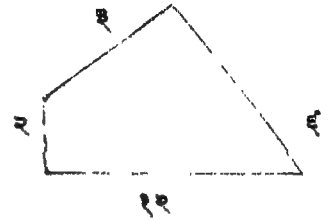
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम् ।

दृष्टोदितम्भुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः सख्या ।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् ।

चतुरस्रे त्रिभुजायां भुजास्यस्ये त्रिभुजायाः ।
उद्विष्टा यत्र दृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिष्टेत् ॥

यते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

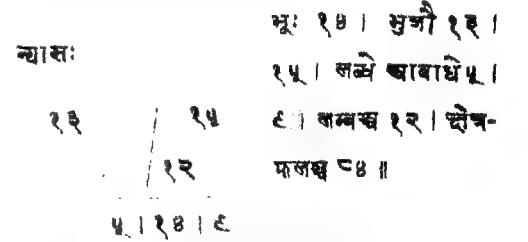

भुजप्रमाणा कलुषलक्षणाः भुजस्थानेषु विन्य-
स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्ग्याह्वयम् ।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लम्बा ।
द्विस्थ्या भूकमयुता दलितवाधे तयोः स्याताम् ॥
आबाधा भुजलक्ष्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
लम्बगुणं भूस्वर्गे स्पष्टं त्रिभुजे कर्णं भवति ॥

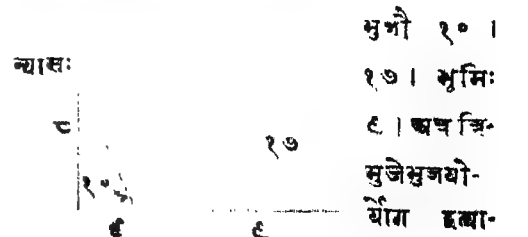
उदाहरणम् ।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ।
तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति प्रकाश्याम् ॥

कृतावाधोदाहरणम् ।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही ।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकासु तत्र मे ॥

क्षेत्रं

दिना लक्ष्यम् २१। अनेन भूखाना न स्यात्। अस्मा-
देव भूखानाता। शेषार्द्धमगता बाधा दिग्मे-
परीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आवाधे ६। १५। अतः
उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

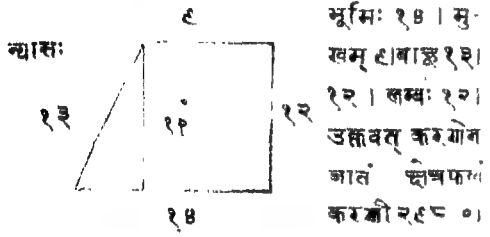
चतुर्भुजत्रिभुजयोस्त्वष्टस्त्वष्टफलानयने

करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्वदोष्यतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विगृहीतस्य तद्वधात्।
मूलमस्त्वष्टफलं चतुर्भुजे
स्त्वष्टमेव सुदितं त्रिबाहुके॥

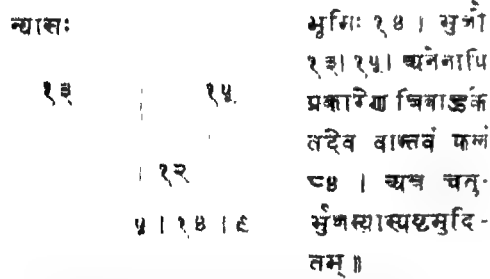
उदाहरणम्।

भूमिस्त्वष्टदशमिता मुखमङ्कसङ्घं
बाहु चयोदशदिवाकसस्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविमञ्जक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

अस्याः पदं किञ्चिद्भूगमेकचत्वारिंशच्छतम् १८२।
इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निम्नं
कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं
१८८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्णोदाहरणम्।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नित्यतं फलं स्यात्।
प्रमादितौ तद्व्यवहारौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरेष्वन स्यात्।
तत्त्वेव बाहुव्यपरो च कार्या-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवे-
श्यमानौ तत्संज्ञकौ स्वकर्णौ सङ्गोचयतः। इतरौ
तु वह्निः प्रसरन्तौ स्वकर्णौ वर्जयतः अतः उक्तं
तत्त्वेव बाहुव्यपरो च कार्याविति।
लम्बयोः कर्णयोर्वैकर्म्यनिर्दिष्टापरः कथम्।
एष्वनियतत्वेऽपि नियतश्चापि तत्फलम्।
स एष्वनियतः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्भाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

२५४

क्षेत्रं

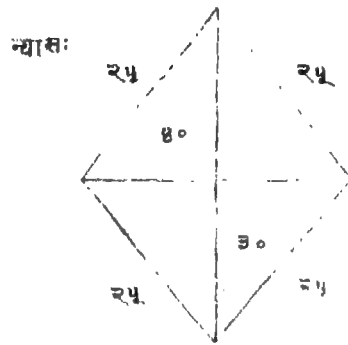
समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं
सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्पया च तद्द्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुवृत्तित्वादीयं
मूलं द्वितीयस्त्वष्टप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णामिद्विदिभक्ता
फलं स्त्वष्टं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समचतुर्भुजे तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अचोद्वेगकः।

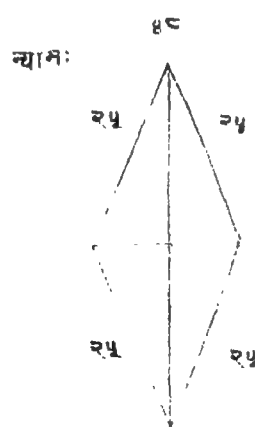
क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणकः। प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेष्वखलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

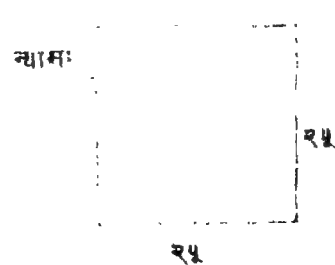
भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंश-
न्मितामेकां ३० श्रुतिं प्रकल्प्या यथोक्तकरणेन
जातान्या श्रुतिः ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

चतुर्दशमितामे-
का १८। श्रुतिं
प्रत्योक्तवत्
करणेन जाता
अन्या श्रुतिः
८८। फलञ्च
३३६॥

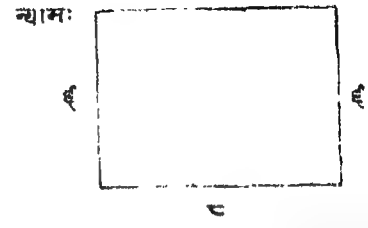
द्वितीयोदाहरणम्।

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्गोमर्दं कथा इति जाता करणीगता
श्रुतिरभयच तुल्यैव १, २५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

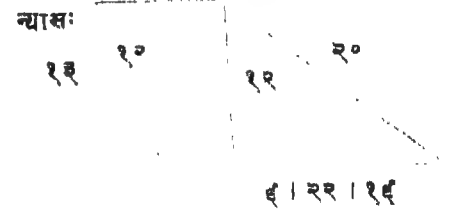

विक्षुतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

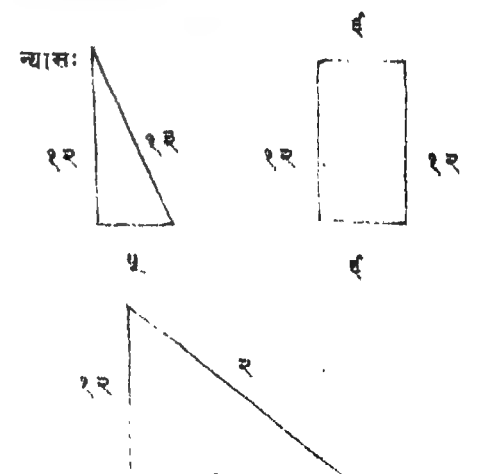
क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनाश्रितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन सुखेन तुल्या।
बाहु चयोदशानखप्रमितौ च लम्बः
सुख्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

५। १२। ६

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहु १२। २०।
लम्बः १२।

अत्र सर्वदोष्यतिदलमित्यादिना सूत्रफलं
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डमिति
जातं फलम् १८८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि
एद्यगावीय एक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिदर्शनीया
खण्डत्रयदर्शनम्।

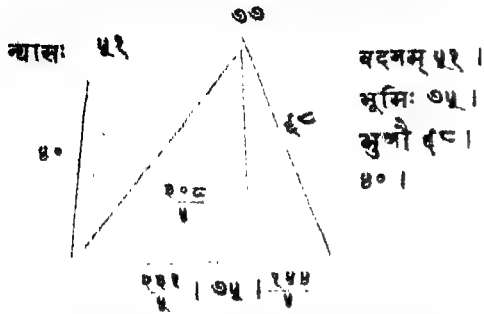
प्रथमस्य भुजकोटिकर्णः ५। १२। १३।
द्वितीयस्यायतस्य विक्षुतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृती-
यस्य भुजकोटिकर्णः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं
आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा।
प्रथमक्षेत्रे फलम् २०। द्वितीये ७२। तृतीये ६६।
एवामेक्यं सर्वक्षेत्रफलम् १८८।

शेष

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसप्ततिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टवक्रा ।
सद्यो भुजो द्विगुणविंशतिसप्तमितीऽन्य-
सप्ततिन् मूलं अवगच्छन्मिति प्रचक्षन् ॥

अथ फलावकम्भुजोनां सूत्रं दत्तार्जम् ।
ज्ञातेऽवलम्बे अवयवः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्याद्विद्यतस्तु तत्र ।
कर्मास्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥
लम्बज्ञानाय करणसूत्रं दत्तार्जम् ।
चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजोऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्माभुजौ मही भूः ॥

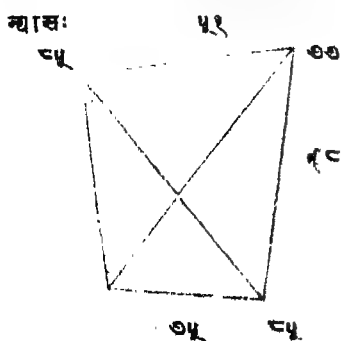
अथ लम्बज्ञानार्थं सद्यभुजायादन्तिभुजमूल-
गामी दृष्टः कर्माः सप्तमसप्ततिमितः ७७ कल्पित-
स्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्मा
भुजो भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सद्यभुजः ६८ । भूः
सैव ७५ । अत्र प्राग्वक्तव्यो लम्बः १०८ ।

लम्बे ज्ञाते कर्माज्ञानार्थं सूत्रं दत्तम् ।
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथितावधा सा ।
तद्वनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्माः ॥

अथ सद्यभुजायाल्लम्बः किल कल्पितः १०८ ।
द्यतो जातावधा १५५ । तद्वनभूवर्गसमन्वितस्या-
दिना ज्ञातः कर्माः ७७ ॥

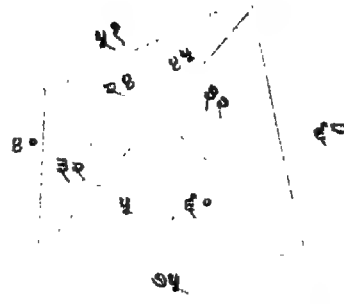
द्वितीयकरणाज्ञानार्थं सूत्रं दत्तद्वयम् ।

दृष्टोऽत्र कर्माः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्राखे तु कर्माभयतः स्थिते ये ।
कर्मा तयोः क्षामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये ॥
आवाधयोरेकककुपस्थयोर्गत्
स्यादन्तरं तत् क्षतिसंयुतस्य ।
लम्बैकवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्मा भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

२५५

शेष

तत्र चतुर्भुजे सद्यभुजायात् दक्षिणभुजमूल-
गामिनः कर्मास्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्मा-
रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्मा रेखोभयतो ये
व्यखे उत्पन्ने तयोः कर्माः भूमौ तदितरौ च भुजौ
प्रकल्प्य प्राग्वक्तव्यः आवाधा च साधिता तद-
र्शनं लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आवाधयो
१५ । ३२ । एकककुपस्थयोगस्तस्य १३ । हते
१६६ लम्बैक्य ८४ । हतेख ७०५६ । योगः ७२२५ ।
तस्य पदं द्वितीयकर्माप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्माकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं माद्वैतम् ।

कर्माश्रितं स्वल्पभुजैकामूर्ध्वी
प्रकल्प्य तच्छेदमितौ च बाहू ।
साधोऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्माः
सोद्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बाश्च लघुस्तथेदं
क्षेत्रेष्टकर्माः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्यं सङ्कोच-
मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणो लघुलघुभुजयो-
रेक्यं भूमितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च
लम्बाट्टनः सङ्कोचमानः कर्माः कथञ्चिदपि न
स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-
सुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
दत्तार्जम् ।

व्यखे तु कर्माभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नगम् ॥

अनन्तरीक्षेत्रान्तस्त्राखयोः फले ६२४ । २३१० ।
अनयोरेकम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
दत्तद्वयम् ।

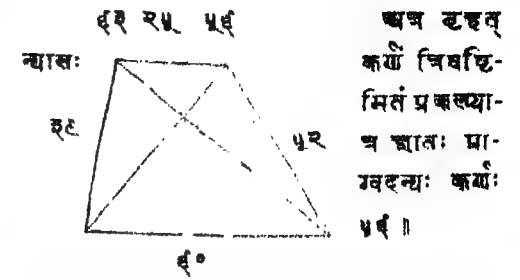
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ व्यखवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
आवाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-
न्मुलान्वादोः संयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

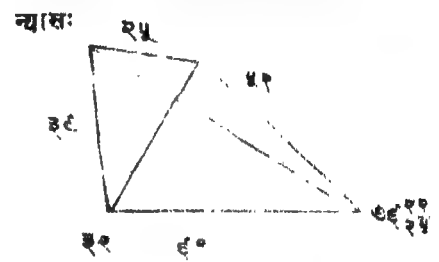
द्विपञ्चाशन्मितक्षेत्राश्रितभूमितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ठ्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वोदाहरणम् ।

शेष

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्मायोर्मिती ॥
कर्मा तत्रापरो ब्रूहि समलम्बश्च तच्छ्रुती ॥

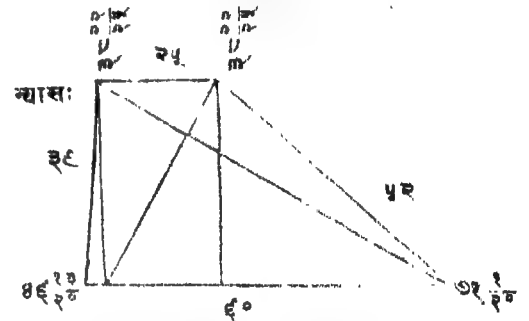

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्मा ३२
प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्मा ।

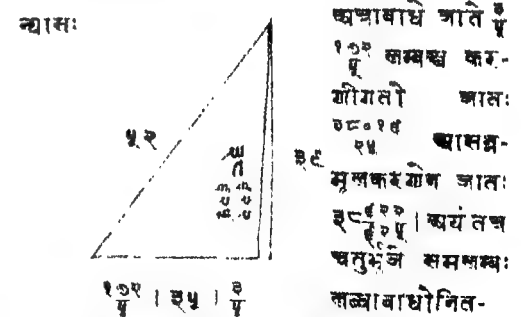

ज्ञातं करणीयगडद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-
र्मूलयोः २४१५ । ५११५ । येकं द्वितीयः कर्माः
७६१५ ।

अथ तदेव क्षेत्रेष्टं समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-
ज्ञानार्थं व्यखद्वल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बाश्रितयोः
षट्पञ्चे पतिते ।

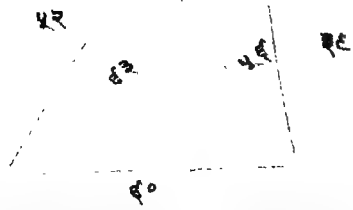

अत्रावाधे ज्ञाते १०८ लम्बश्च कर-
णीगतौ ज्ञातः ७८०१४ आसन्न-
मूलकद्वयेन ज्ञातः ३८६२५ । अयं तत्र
चतुर्भुजे समलम्बः
लम्बावाधोनित-
भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४६ । अयं
कर्मावर्गः । एवं दृष्टवाधानो द्वितीयकर्मावर्गः
२१७६ । अनयोः सन्नमूलकरणेन ज्ञातौ कर्मा
७११५ ७६१५ एवं चतुर्ष्वे तेष्वेव बाहुवर्गयो
कर्मा वज्रधा भवतः स्वमनियतत्वेऽपि नियतावेव
कर्मावानीतो ब्रह्मसूत्राद्यैर्नदानयनं यथा ।
कर्माश्रितभुजघातेक्यभयथान्योन्यभाजितं गुण-
येव । योगेन भुजप्रतिभुजद्वयोः कर्मा पदं
विषमे ॥

क्षेत्रं

२५

न्यासः

कर्णाश्रितसुजघातेति एकवारमनयोः २५।
६८। घातः ८७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घातः
२१२०। घातयोर्द्वयोरेकम् ८०८५। तथा द्वितीय-
वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००।
तथा द्वितीयवारम् ६८। ६०। अनयोर्घाते २३४०।
घातयोर्द्वयोरेकम् २६४०। एतदेकं सुजप्रतिमुज-
योः ५२। ६८। घातः २०२८। पश्चात् २५। ६०।
अनयोर्वधः १५००। तयोरेकम् ३५२८। अनेन
कोन ३६४० गणितं जातं पूर्वकां १२, ८१, ८२०।
प्रथमकर्णाश्रितसुजघातेकोन ८०८५। भक्तं
लब्धं ३१३६। अस्य भूजं ५६। एककर्णाश्रितया
द्वितीयकर्णाश्रितं प्रथमकर्णाश्रितसुजघातेकम् ८०
८५। सुजप्रतिमुज-३५२८। वधयोगगणितं जातं
१४, ४४७, १६०। अन्यकर्णाश्रितघातेकोन ३६४०
भक्तं लब्धं ३८६६। अस्य भूजम् ६३। द्वितीयः
कर्णः। अस्मिन् विषये क्षेत्रे कर्णौ साधनं अस्य
कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम् ॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह ।

अस्मीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः
परस्परं कर्णाहता सुजा इति॥
अतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
अती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥
बाहोर्वधः कोटिवधेन एक स्या-
देका अतिः कोटिसुजा वधेकम् ।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्वैः कृतं यद्वैतं तत्र विद्यः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयम् ।

न्यासः

एतयोः इतरैतरकर्णाहता सुजाः कोटयः
इतरैतरकर्णाहताः कोटयो सुजा इति कृतं जा-
तम् २५। ६०। ५२। ६८। तेषां महती भूजघ-
मुखमितरौ बाह्व इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ
कर्णौ महतायासेनानीतौ ६३। ५६। अस्यैव
जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरसुजकोटयोर्घातौ जातौ ३६।
२०। अनयोरेकमेकः कर्णः ५६। बाहोः ३। ५।
कोटयोश्च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो-

२५ई

क्षेत्रं

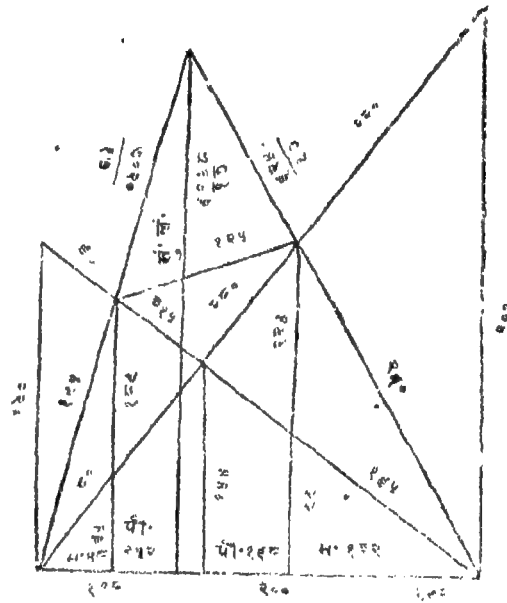
रेखमन्यः कर्णः ६३। एवं अती स्यातां एवं
सुखेन जाते ॥

अथ यदि पार्श्वसुजयोर्द्वयं कृत्वा न्यस्तं
क्षेत्रम् ।

न्यासः

न्यासः ।

सूत्रावाधा १५३५ सूत्रावाधा ५५६५ ।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहु २६०।
१८५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८८। २२४॥
अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
लम्बतदाश्रितबाहोर्माध्यं सन्ध्यास्थमस्य लम्बस्य ।
सन्ध्याना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥
सन्धिर्द्विष्टः परलम्बस्यवगाहतः परस्य पीठेन ।
भक्तौ लम्बश्रुत्योर्गोतात् स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः १८८। तदाश्रितसुजः १८५। अनयो
र्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गयोर्दिना गता वाधा
सन्धिसंज्ञा ४८। तदूचितभूगति द्वितीया वाधा
सा पीठसंज्ञा २५२।

एवं द्वितीयलम्बः २२४। तदाश्रितसुजः २६०।
पूर्ववत् सन्धिः १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याधः १८८। खण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः ४८। द्विष्टः ४८। परलम्बेन
२२४। अवयोगेन च २८०। एधगणितः १०७५२।
१३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तौ लब्धं
लम्बाधःखण्डम् ६४। अवगाधःखण्डश्च ८०।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२। पर-
लम्बेन १८८। कर्णेन च ३१५। एधगणितः

क्षेत्रं

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५। द्वितीयकर्णः ॥
अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम् ।

क्षेत्रे यत्र घातत्रयं २०० क्षितिमितिकल्पेन्दु
१२५ तुल्यं मुखं बाह्व खोत्कृतिभिः २६० शरालि-
ष्टतिभिः १८५ तुल्यौ च तत्र अती। एका
लाष्टयमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अन्याथ
तल्लम्बकौ तुल्यौ गोष्टतिभिः १८८ तथा जिनयमै
२२४ र्योगाच्छ्रयो लम्बयोः ॥

तत् खण्डे कथयाधरे अवगाधोर्गोताश्च लम्बावधे
तत्सूची निजमार्गद्वयसुजयोर्गोताद्यथा स्यात्ततः ।
सावाधं वद लम्बकश्च सुजयोः सूत्राः प्रमाणे च के
सर्वं गणितिक। प्रकल्प नितरां क्षेत्रेऽत्र दत्तो-
ऽसि चेत् ॥

परस्य पीठेन २५२। भक्तौ लब्धं लम्बाधःखण्डम् ।
६८। अवगाधःखण्डश्च १६५।

अथ कर्णयोर्गोतादधोलम्बज्ञानार्थं

सूत्रं वृत्तम् ।

लम्बौ भूजौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ स्तः ।
ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्गोतालम्बः कुखण्डे च ॥

लम्बौ १८८। २२४। भू ३००। जौ जातौ
५६७००। ६७२००। खखपीठाभ्यां २५२। १६८।
भक्तौ एवमत्र लम्बौ वंशौ २२५। ४००। आभ्या-
मन्योन्यभूजाग्रसूत्रयोर्गोतादिकरणेन लम्बः
कर्णयोर्गोतादधोलम्बः । १४४। भूखण्डे च १०८।
१८२॥

अथ सूत्रावाधालम्बसुजज्ञानार्थं सूत्रं

वृत्तत्रयम् ।

लम्बलघौ निजसन्धिः परलम्बगुणाः समाश्रयो क्षेत्रः ।
समपरसन्धोरैकं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥

समपरसन्धौ भूजौ सूत्रावाधे एधक स्याताम् ।
हारहतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूजः ॥

सूचीलम्बप्रसुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूत्राः ।
एवं क्षेत्रक्षेत्रोदः प्राक्षेत्रैराश्रितात् ज्ञेयः ॥

चैत्र

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्त्व सन्धिः १६२।
अथ परलम्बेन १८६। गुणितौ २२४। अनेन
भक्तौ जातः समाकृत्यः $\frac{२६१}{८}$ । अस्त्व परसन्धिः
४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$ । अनेन भूषः ३००।
समः $\frac{२६७२००}{८}$ । परसन्धिः $\frac{१४४००}{१}$ भक्तौ
जाते सन्ध्यावाधे $\frac{३५६४}{१७}$ । $\frac{१५३६}{१७}$ । एवं द्वितीयः
समाकृत्यः $\frac{५१२}{८}$ ।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{८}$ । अनेन भूषः स्त्रीयः
समः $\frac{१५३६००}{८}$ । परसन्धिः $\frac{३६६००}{१}$ । भक्तौ
जाते सन्ध्यावाधे $\frac{१५३६}{१७}$ । $\frac{३५६४}{१७}$ । परलम्बः २२४।
भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{८}$ । भक्तौ जातः
सन्धिलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$ । सन्धिलम्बेन सन्धौ १६५।
२६०। गुणितौ सस्त्वलम्बाभ्याम् १८६। २२४।
यथाक्रमं भक्तौ जातौ समार्गवृद्धौ सन्धौ
६२४० ७०२०।
१७ १७

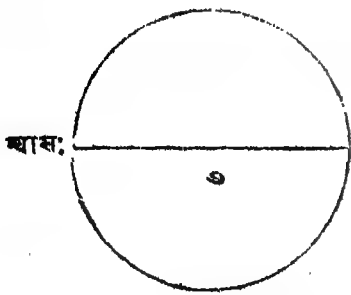
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्य-
गुणकौ तु यथाधोमं फलेष्के प्रकल्प्य सुधिया
त्रैराशिकम्बुम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् ।

वासो भगवन्नामि ३६२७ हते विभक्ते
खवाणसूर्यः १२५० परिधिः स सूर्यः ।
द्वाविंशतिभि विभुतेऽथ शैलेः ७
स्थलीऽथवा स्याद्वावहारयोग्यः ॥

उदाहरणम् ।

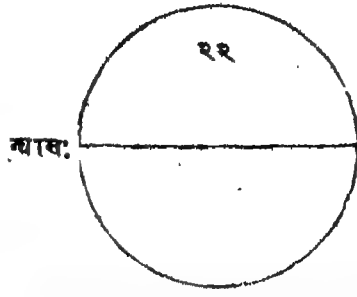
विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षुः ।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्वासासंख्यासु सखे विचिन्त्य ॥

वासमानम् ७। लम्बं परिधिमानम् $\frac{१२५०}{१२५०}$ ।
स्थली वा परिधिर्लम्बः २२।

चैत्र

अथवा परिधितो आचानयकाय ।

गुणहारविपर्ययेण वासमानं सूर्यम् $\frac{११}{३६२७}$ ।

स्थलं वा ७।

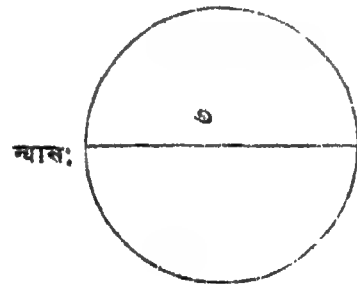
वृत्तगोलायोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।
वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितवासपादः फलं यत्
सूर्यं वेदैरपरि परितः कन्दुकस्थेव जालम् ।
गोलस्थेव तदपि च फलं पृष्ठं वासनिर्ण
यद्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे चनाखम् ॥

उदाहरणम् ।

यद्वासासुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
वासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि
किम् ।

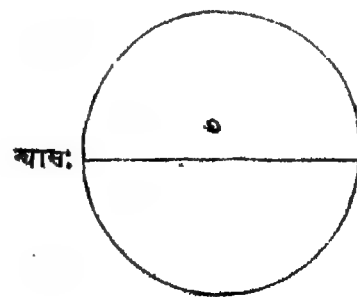
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि वर्गं फलञ्च विमलां चेद्वैतुं जीला-
वतीम् ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय ।

वासः ७। परिधिः $\frac{१२५०}{१२५०}$ । क्षेत्रफलम्
 $\frac{३८२२३}{५०००}$ ।

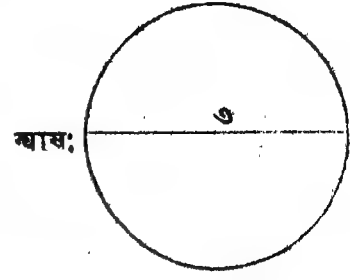
गोलपृष्ठफलदर्शनाय ।

वासः ७। गोलपृष्ठफलम् $\frac{११७३}{१२५०}$ ।

चैत्र

गोलान्तर्गतचनफलदर्शनाय ।

वासः ७। गोलस्थान्तर्गतं चनफलम्
 $\frac{२४८७}{१७६२५००}$ ।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं वाह्यवृत्तम् ।

वासस्य वर्गे भगवन्निर्ण
सूर्यं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।
वृत्ताहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थलं फलं तद्वावहारयोग्यम् ॥

चनोक्तवासदलं निश्चैक-

विंशतिप्रयुग्गोलचनं फलं स्यात् ॥

वासः ७। अस्त्व वर्गे ४६। भगवन्निर्ण
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूर्यं फलम् $\frac{२२३४}{५०००}$ ।

अथवा वासस्य वर्गे ४६। वृत्ताहते ५३६।
शक्रहृते लब्धस्थलं फलम् $\frac{३८२}{२}$ । चनोक्त-

वासदलम् $\frac{३४३}{२}$ । निश्चैकविंशतिप्रयुग्गोलस्य
चनफलं स्थलम् $\frac{१७६२}{३}$ ।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
वाह्यवृत्तम् ।

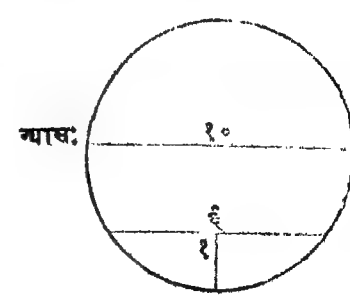
व्यावसाययोगान्तरवातमूलं
वासस्तदूनी दक्षितः शरः स्यात् ॥

वासोऽहरोनाऽह्रसंगुणाच्च
मूलं द्विनिर्ण भवतीह जीवा ।

जीवाह्वर्गे शरभक्तयुक्ते
वासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् ।

दृष्टविस्तृतिवृत्तान्तर्यञ्च व्या घणितता सखे ।।
तत्रैवुं वद्वायाज्ज्वां व्यावायाभ्याश्च विस्तृतिम् ॥

वासः १०। व्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४।
यातः ६४। अलम् ८। एतदूनी वासः २।

चैत्र

हस्तितः १। जातः शरः १। वासात् १०।
शरीनात् ८। शर १। सङ्गुणात् ८। मूलम् ३।
द्विनिर्गता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां व्या-
वायाभ्यां वासानयनं यथा जीवा- ६। हं ३।
वर्गे ८। शर १। भक्ते ८। शर १। कुके
जातो वासः १०।

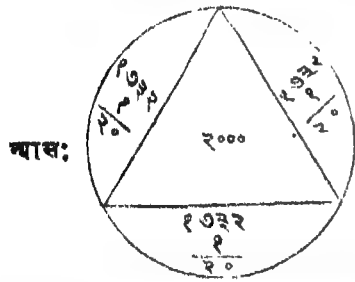
अथ वृत्तान्तःख्यस्य दिग्वासान्तःख्ये वासां
भुजमानानयनाय करणसूत्रं

वृत्तत्रयम् ।

विहङ्गादिभिर्भक्तैः १०३६२३
क्षिपाणाद्युगादभिः ८८५३।
वेदाभिवायसायैः ७०५३८
खखाभाभरसैः ६०००० क्रमात् ॥
वायोभुजखवायोः ५२०५५
द्विद्विगन्धेयुवागरेः ८५६२२।
कुरामदशवेदेः ८१०३१ वृत्तवासं समाहते ॥
खखाभाभरसैः १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः।
वृत्तान्तःख्यस्य पूर्वार्धे
नवासान्तं पृथक् पृथक् ॥

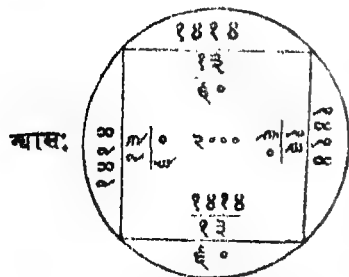
उदाहरणम् ।

सङ्ख्यैकतययासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।
समन्त्रासादिकानां भे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥
अथ वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

वासः २०००। विहङ्गादिभिर्भक्तैः १०३६२३।
गुणितः २०७८६०००। खखाभाभरसैः १२००००।
भक्ते लब्धं वासे भुजमानं १०३२ $\frac{१}{२०}$ ।

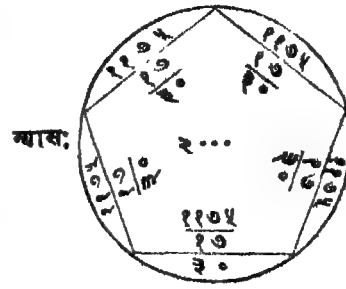
वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

वासः २०००। विहङ्गादिभिर्भक्तैः १०३६२३।
गुणितः २०७८६०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते
लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १८१८ $\frac{१३}{६०}$ ।

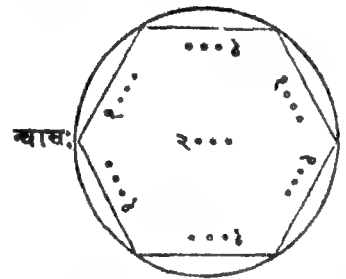
चैत्र

वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

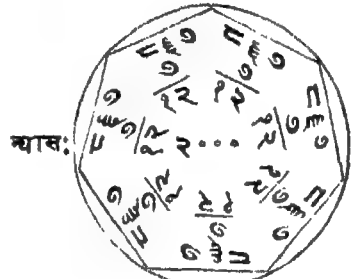
वासः २०००। वेदाभिवायसायैः ७०५३८।
गुणितः १८१०६०००। खखाभाभरसैः १२००००।
भक्ते लब्धं पञ्चासे भुजमानं ११०५ $\frac{१७}{६०}$ ।

वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

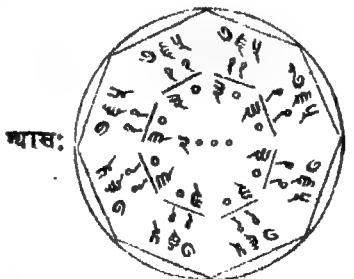
वासः २०००। खखाभाभरसैः ६००००। गुणितः
१२०,०००,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते
लब्धं षडसे भुजमानं १०००।

वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

वासः २०००। वायोभुजखवायोः ५२०५५। गुणितः
१०८,११०,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते
लब्धं सप्तासे भुजमानं ८६७ $\frac{७}{१२}$ ।

वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

वासः २०००। द्विद्विगन्धेयुवागरेः ८५६२२।
गुणितः ६१,८८८,०००। खखाभाभरसैः १२००००।
भक्ते लब्धं अष्टासे भुजमानं ७६५ $\frac{११}{६०}$ ।

चैत्र

वृत्तान्तःख्यस्य भुजमानानयनाय ।

वासः २०००। कुरामदशवेदेः ८१०३१ गुणितः
८२,०६२,०००। खखाभाभरसैः १२००००। भक्ते
लब्धं नवासे भुजमानं ६८३ $\frac{१७}{२०}$ ।

एवमित्यासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सिध्-
कीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

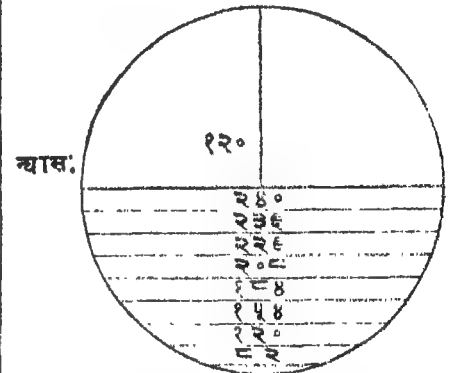
अथ खलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया
करणसूत्रं वृत्तम् ।

चापीननिर्गपरिधिः प्रथमाऽङ्गः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आदोगितेन खलु तेन भजे चतुर्न-
वासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्ञेयं स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशांशेन वृत्तेः समान-
मेकादिनिर्गतेन च यत्र चापम् ।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवा
स्वाकर्मितं वासदलं यत्र ॥

७५४

४२

वासः २४०। अत्र किलाङ्गलाधवाय विंशतेः
सार्द्धाकशतांशमिलितः कल्पपरिधिः ७५४।
अस्याष्टादशांशः ४२। अत्रापि अङ्गलाधवाय
द्वयोऽष्टादशांशयुतो गृहीतः अनेन पृथक्
पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्ञेयाः
साध्याः ।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं
धनुषि चापवर्त्तय ज्ञेयाः साध्यास्तथापि ता एव
भवन्ति ।

अपवर्त्तिते वासः। परिधिः १८। चापानि
च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२।
करणेन लब्धा जीवाः ४२। ८२। १२०। १५४।
१८८। २०८। २२६। २४६। २६०।

चेजः

अथ चापामयवाय करणसूत्रं दत्तम् ।
आवाग्निकातयुतमौर्विकया विभक्तो
जीवाङ्गिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
जम्बोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभाग-
दामे पदे इतिदत्तात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
मखिते गाणितिकातिनेपुणम् ॥

आयः ४२ । ५२ । १२० । १५४ । १८४ ।

२०० । २२६ । २५६ । २८० । स एवापवर्तित-

परिधिः १८ । जीवाङ्गिः २१ पञ्चभिः ५ ।

परिधेः १८ । वर्गः ३२४ गुणितः १७०१० । आया-

२४० । वि ४ । घात ६६० । युतमौर्विकयाजया

१००२ भक्तो जम्बः १७ । अवाङ्गनायवाय चतु-

र्विंशतेर्गुणिकसहस्राधुनो यहीतोऽनेनोनितात्

परिधिः १८ । वर्गः ३२४ । चतुर्थभागान् ६४ ।

पदे प्राप्ते ८ । इति १८ । दत्तात् ६ । पतिते १ ।

जातं धनुः एवं जातानि धनुर्वि १ । २ । ३ ।

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिव्युत्पा-

दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-

चार्यविरचितायां लीलावत्यां चेजव्यवहारः

समाप्तः ॥

चेजकर्कटी, स्त्री, (चेजजाता कर्कटी । मध्य-
पदलोपिकर्कधारयः ।) वालुकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चेजचिर्भटा, स्त्री, (चेजजाता चिर्भटा । शाक-
पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमाप्तः ।) चिर्भटा-
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेजजः, पुं, (चेज स्त्रीरूपचेजे गुर्वाद्यनुज्ञात-
देवरादिशुक्रात् जायते इति । चेज + जन् +
ङः ।) स्त्रियात्मन्धारा जनितः पुत्रः ।
डादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
मनुः । ६ । १६७ ।

“यक्षत्पुत्रः प्रमोतस्य कौवस्य याधितस्य वा ।
सधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः चेजजः स्मृतः ॥”

डादशविधपुत्रा यथा तत्रैव । ६ । १५८-१६० ।

“पुत्रान् डादश यानाञ्च वृणां स्वायम्भुवो मनुः ।

तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्मवाः ॥

औरसः चेजजश्चैव दत्तः क्षत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविहृत्त दयादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदरश्च कौतः यौनर्भवस्तथा ।

स्वयन्वत्तश्च श्रौद्रश्च षड्दायादवान्मवाः ॥”

स च देवरादिना भाजादिभार्यायां यथोक्त-

विधानोत्पन्नः । यथा,—

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाप्यथा ।

अपिक्ते वा सगोत्रो वा हताभ्यक्त ज्ञतावियात् ॥

आगवर्भसम्भवाश्चेत् पतितस्तन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः चेजजोऽपि भवेत् स्मृतः ॥”

इति मिताक्षरायामाचार्याचार्यः ॥

चेजः

तत्पर्यायः । देवरादिनाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥
तस्य पित्रिरिक्थभागितं यथा, मनुः । ६ । १६५ ।
“औरसश्चेजजौ पुत्रौ पित्रिरिक्थभागितौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थभागितः ॥”
अभिधोगोत्रपुत्रश्चेजजश्च औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।

“यदेकरिक्थिनी स्वातामौरसश्चेजजौ सुतो ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तदयहीत नेतरः ॥”

(अथ कुलकभट्टः । “यदीति । अपुत्रेण पर-
चेजे निधोगोत्रप्रादितः स्मृतः । अभयोरप्यसौ

रिक्थौ पित्रिदाता च चर्मेत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविशेषे यदा चेजिकस्य पितुः चेजजा-

नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसश्चेजजौ
एकरिक्थिनी एकस्य पितुर्गुणपि रिक्थार्ही

भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि वर्गं तदेव
स यहीयात् न चेजजः चेजिकपितुः । यत्तु

वक्ष्यति वक्तुं चेजजस्यां प्रदद्यात् पैत्रिका-
दत्तात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्

गोत्रविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-
रिक्थहरत्तुक्तं तत् चेजिकपितुरौरसपुत्रा-

भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमनियुक्तापुत्रश्च विधायोक्त इमं श्लोकं

याचन्ताते । तत्र अनियुक्तापुत्रस्याचेजजत्वात्
अनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थयहृत्तनिषे-

धात् यदेकरिक्थिनी इत्यनन्वयाच्च ॥”) एक-
रिक्थिनी एकस्यां जातौ रिक्थिनी यस्य

बीजादयो जातः स तस्य रिक्थं यहीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न यहीयादित्यर्थः । स्त्रीधने

यत्पिष्टदत्तं यद्धनं स्त्रिये तद्बीजजस्तद्धनं
यहीयात् नान्य इत्याह नारदः ।

“हौ सुतौ विवदेयातां ह्याभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्रा स्यात् स तदयहीत नेतरः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

कलौ चेजजपुत्रकरयनिषेधो यथा, आदित्य-
पुराणे ।

“दीर्घकालं जज्ञत्तर्क्यं धारणाञ्च कमकलोः ।
देवरेण सुतोपनिर्हन्तकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादि ।

“इतौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।”
इत्यादि ।

“एतानि लोकगुप्तार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निर्वर्तितानि कर्माणि खवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इत्यादि च उद्गाहतत्त्वम् ॥ * ॥

चेजजाते चि ।

चेजजा, स्त्री, (चेजज + स्त्रियां टाप् ।) अतकण्ट-

कारी । शशाङ्गुली । गोमृचिका । श्लिषिका ।

चण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रियात्मन्ध-
दारा जाता कन्या च ॥

चेजजः, पुं, (चेजं शरीरं इतच्छरीरं ममेति
कत्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन

विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-
नेन विषयीकरोति वा ज्ञावीकवत् तत्पण-

चेजदः

भोक्तृत्वादित्यर्थः । आ + “इयुमधश्चाप्रीकिरः कः ।”

३ । १ । १३५ । इति कः । १) शरीराधिदैवतम् ।

तत्पर्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।

१ । ४ । २६ । त्रीणि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तृरि ।

(चेजेषु सर्वदेहेषु सर्वान्तर्यामितया विराज-

मानः सन् “सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञ-
पालयिता” इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति

यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्वान्तरात्मा
असंख्यारी परमेश्वरः ।) चेजं शरीरं जाना-

तीति चेजे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-

तीति वा चेजज्ञः । ज्ञनजनादिति कः । इति

भरतः ॥ तस्य पर्यायान्तरम् । सुबीजः ४

पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुत्रकः ८

परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रमाणम्

१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं

यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १-२ ।

“इदं शरीरं कौन्तेय ! चेजमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः चेजज्ञ इति तद्विदः ॥

चेजज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वज्ञश्चेषु भारत ।
चेजज्ञश्चोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥”

ईश्वरपक्षे भाष्यलक्षणे यथा,—“चेजज्ञश्चा-

नुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यमिति

नेत्युच्यते चेजज्ञमिति । चेजज्ञं यथोक्तलक्षण-

श्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि

योऽसौ सर्वज्ञश्चेत्येकः चेजज्ञो ज्ञप्तादित्य-
पर्यायानेकचेजोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वो-

पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्यवागोचरं विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् चेजज्ञश्चे-

श्वरयाथात्म्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्वद-

वशिष्टमस्ति तस्मात् चेजज्ञश्चोर्ज्ञानभूतयोर्ज्ञ-
ज्ञानं चेजज्ञश्चोर्ज्ञानं ज्ञानेन विषयीक्यते

तज्ज्ञानं सत्यज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विद्योः ॥” अपि च

तत्रैव । १३ । २२ ।

“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-

नामकीर्तने । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च मुक्तार्ता परमा गतिः ।
अवयवः पुरुषः साक्षी चेजज्ञोऽक्षर एव च ॥”

वटुकभैरवः । यथा,—“चेजज्ञः अस्त्रियो

विराट् ।” इति तस्य स्तोत्रम् ॥ श्लोकः । इति

मेदिनी ॥ विदग्धः । लयकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ श्रेयहृयार्थे चि ॥

चेजदः, पुं, (चेजं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । चेज
+ दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
“चेजदः चेजपालश्च चेजज्ञः अस्त्रियो विराट् ।
प्रज्ञानवासी मांवाशी क्षरपराशी मसान्तकान् ॥”
इति विश्वसारीद्वारतन्त्रे व्यापदुद्धारकस्य वटुक-
भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेजं शब्दाद्युत्पादनचमं
भूमिं ददातीति ।) चेजदातरि चि ॥

चेत्रपा

चेत्रपती, स्त्री, (चेत्रस्य चेत्रे वा दूतीव । यद्वा, चेत्रे शरीरे दूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंबन्धकतया तथात्वम् ।) चेतकचट-कारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेत्रदेवता, स्त्री, (चेत्राधिष्ठात्री देवता ।) केदारवाधिष्ठात्री । सा च सर्पादिरूपा । यथा, “रक्षातः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधि-ष्ठाने हरिदत्ता नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुर्वन्तस्तदेव निष्कलः कालोऽतिवर्तते । अथै-कस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्मात्तः स्वचेत्रमध्ये दृष्टव्यायायां प्रसुप्तः । अगतिदूरे ब्रह्मीकोपरि प्रसारितं दृष्टत्फुटाटीयं भीषणं सुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास । ननुमेवा चेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेह मे लक्षिकर्म विपत्तीभवति ।” इति पञ्चतन्त्रे काको-लकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

चेत्रपः, पुं, (चेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्र-कारिणो भक्तस्तेति यावत् । चेत्र + पा + रक्षणे “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

“अच्छोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
चेत्रपं कर्णयोर्मध्ये चेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥”

इति विष्णुवारोद्धारतन्त्रे आपद्दुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेत्रं शस्योत्पादनक्षमां भूमिं यातीति । चेत्र + पा + कः ।) चेत्ररक्षके चि । (चेत्रं शरीरं विषं जगद् वा पाति अपरिमेयास्त्रैश्चप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

चेत्रपतिः, पुं, (चेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः ।) केदा-राधिपः । ब्रह्मासी । यथा,—“अथ प्रभाते स चेत्रपतिर्गुरुहस्तं प्रदेशमागच्छन् काके-नावलोकितः ।” इति हितोपदेशे मित्रलाभ-प्रकरणम् ॥ (चेत्रस्य शरीरस्य विषस्य वा पतिः । जीवः । अग्निः । परमात्मा । यथा, तन्त्रसारे ।

“जीवं चेत्रपतिं प्राहुः केचिद्विद्यमथापरि ।

स्वतन्त्र एव स कश्चित् चैत्रस्य पतिरिष्यते ॥”)

चेत्रपर्पटी, स्त्री, (चेत्रे पर्पटीव । यद्वा, चेत्रे जाता पर्पटी ।) लुपविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ चेत-पापद्वा इति भाषा ॥

चेत्रपालः, पुं, (चेत्रं पालयति रक्षतीति । चेत्र + पाल् + लिच् + अण् अच् वा ।) देवताविशेषः । तन्त्रेदा यथा,—

“भेदा एकोनपञ्चाशत् चेत्रपालस्य कीर्तिताः ।

भाटकावीजभेदेन सभिन्ना नामभेदतः ॥

अजरश्चापकुम्भाश्च दन्तसुतिस्ततः परः ।

इंद्राधारस्तोत्रसंज्ञ ऊर्ध्वाद् अविच्छेदनः ॥

नहसुतो लघुकेयुश्च लघुकक्षेकदंष्ट्रकः ।

रोरावतश्चैवधनुरीवधौशस्तथैव च ॥

अङ्गनशास्त्रवारश्च कवचः स्वरत्नामकः ।

शासुत्तश्चैव घण्टादोहनाश्च चक्रवारणः ॥

छटाटोमो जटालाश्चो भङ्गीवश्च नकुचरः ॥

चेत्रपा

टङ्कपालिस्तथा चान्येकानवमुक्ता कामरः ॥

उक्तारयो यथार्थं च तद्दिहैहस्थिरक्षणा ।

दन्तुरो घनदन्ताश्चो बलिस्तान्तः प्रचक्रन्तः ॥

फटकारो वीरसंघश्च भङ्गाश्चो मेवभासुरः ।

युगान्तो रौद्रवशाथ लम्बीतो वसवस्तथा ॥

मृकनन्दः बङ्गालाश्चः सुनामाश्चमुक्तस्तथा ।

एते भेदाः समाख्याता भाटकाचार्योनिताः ॥ * ॥

चेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—

“नामपद्यस्य वर्णानां यो वर्णो भाटकाचार्ये ।

दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं चेत्रपालकः ॥

तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदेरैतैर्व्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टो यद्वयः चेत्रपालस्तु सर्वतः ॥

चेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते क्षयितु ।

तस्य कर्मफलं हन्ति चेत्रपालो न संशयः ॥”

इति एकोनपञ्चाशत्चेत्रपालकथनम् ।

इति चेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥

अथ चेत्रपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् ।

चौमितिबीजादि चेत्रपालाय इति नमोऽन्तः ।

अयं प्रणवादिर्वा मन्त्रः । तथा,—

“वर्णान्वयमौ विन्दुयुक्तं चेत्रपालाय हृत्क्षयः ।

ताराद्यो वसुवर्णोऽयं चेत्रपालस्य ईरितः ॥”

प्रातःस्रवादनन्तरं प्राणायामात्मामस्य पूजां

विधाय घर्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिभ्यां

कुर्व्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गोयन्त्री ऋन्दः

चेत्रपालो देवता चो बीजं आयेतिशक्तिः यद्-

दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।

“भाजचक्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाङ्गनादिप्रभं

दोर्दृष्टाक्षगदाकपालमरुणसङ्गत्वं वक्ष्येऽन्तरम् ।

यद्दामेवजलवर्धनमिन्द्रजिह्वारभीमं विभुं

वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीचेत्रपालं सदा ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्थस्थापनं कृत्वा

घर्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्धात्वावाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारण-

पूजामारभेत् । अङ्गैः प्रथममावरणम् । अगला-

चार्यामिकेशकरालचक्रावरमहाक्रोधपिशिताग्रन-

मिङ्गलाक्षोर्ध्वकेशैरभिरुद्धितीयम् । इन्द्रादिभि-

स्तृतीयम् । वज्रादिभिस्तुतृतीयम् । ततो घृपादि-

विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं

लज्जजपः । साय्नेन चरुणा दशांशहोमः ।

तथा च निबन्धे ।

“लज्जमेकं जपेन्नरं जुहुयात्तद्विप्रशतः ।

चरुणा हृतसिक्तेन ततः चेत्रेशमर्चयेत् ॥”

मन्त्रदेवप्रकाशिकायास्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः ।

अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम् । राज्ञी महाङ्गने

स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य

देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा

सपरिवारसंभ्यः स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात् ।

बलिमन्त्रस्तु । एतेहि विदुषि सुख सुख सुखय

मुञ्जय तन्त्र्य तन्त्र्य विप्रपद विप्रपद महा-

भैरव चेत्रपाल बलिं यक्ष यक्ष खाद्या । तथा

च निबन्धे ।

चेत्रवि

“पूर्वमेहिहृदयं पश्चात् विदुषि खात् सुखद्वयम् ।

सुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्यद्वितयं पुनः ॥

ततो विप्रपदद्वयं महाभैरव तत्परम् ।

चेत्रपाल बलिं यक्ष द्वयं पावकसुन्दरी ॥”

यद्वा, एतेहि सुख सुख सुख सुख जन्म जन्म

हन हन विप्रं विनाशय विनाशय महाबलिं

चेत्रपाल यक्ष यक्ष खाद्या । इति मन्त्रः । यक्ष

बलिविधिः सर्वधर्माविचारको विजयकीकरश्च

भवति । बलिमपि सोपदेशद्वयप्रतिष्ठापनेन दद्यात् ॥

फलम् ।

“बलिदानेन संसृष्टः चेत्रपालः प्रयच्छति ।

कान्तिमेधावलारोम्यतेजःपुष्टियशःश्रियः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

“गणेशं वटुकश्चैव चेत्रपालश्च योगिनीः ।

पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालाद् प्रपूजयेत् ॥”

चेत्ररक्षके चि । यथा,—

“स एव धामपालोऽभूत् प्रमुपालः स एव च ।

चेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाश्च रक्षिता ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । २४ ॥)

चेत्रपालरसः, पुं, (चेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते

यस्य । स एव रसः औषधविशेषः ।) ग्रहणीयुक्त-

श्लोथस्वीषधम् । दुग्धवतीति ख्यातम् । यथा,—

“हिङ्गुलश्च विषं तान्नं लौहं तालकटङ्गणम् ।

जीरमाङ्गुरफेणश्च समभागं विमर्दयेत् ॥

यवाद्वा वटिका काय्या पथं दुग्धौदनं हितम् ।

अलवणं वारिहीनश्च दातव्यं भिषगां वरैः ॥

गुरुश्लोथमभिमन्त्र्य ग्रहणीमतिदुस्तराम् ।

ज्वरश्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥

आहूतफेनं अहिफेनम् ॥

चेत्रयमानिका, स्त्री, (चेत्रे जाता यमानिका ।)

चेत्रजातयमानी । यथा,—

“उपाधिरयगन्धे तु वक्ताचेत्रयमानिके ।”

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः ॥

चेत्ररहा, स्त्री, (चेत्रे रोहति उत्पद्यते इति ।

चेत्र + रह + कः ।) बालुकीकर्कटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ चेत्रजाते चि ॥

चेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमिखलस्य कला । यथा । अथ

यदि हृग्यहोद्यासुभिरष्टादशशतानि चेत्र-

लिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति

फलं चेत्रलिप्ताः ता यद्वाक्यैस्तुत्यन्तरेण भाष्याः ।

सुत्यन्तरे हि चेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीय-

करणाद्य चेत्रलिप्तीकरणं सुत्यन्तरेणैको दिवसो

लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । इति सिद्धान्तशिरो-

मणौ गणिताध्याये यद्वाहोद्यास्ताधिकारः ॥ * ॥

असुभिः दशविपत्तैः । यथा,—

“गुल्फचरैः खेन्दुमितैरसुप्तैः

यक्षभिः परं तैर्घटिका खड्गभिः ॥”

इति तन्त्रेव काकमावाध्यायः ॥

चेत्रवित् [६] पुं, (चेत्रं शरीरं अहमिच्छात्-

त्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्वशरीरमेवाहमिति

आत्मनेन मयते इत्यर्थः । चोत्र + विद् +
क्रिप् ।) चोत्रः । चौदामा । यथा,—
“तत्त्वं नरेण । जगतामेष तस्यैवाय
देहेन्द्रियासुधियात्मभिराहतानाम् ।
यः चोत्रवित्तपतमा हृदि विव्यगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांसमर्षेण चोदयति ॥”

इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥

“यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्मान्ममतां
जज्ञमर्णा तस्युवां व्यावराणां देहादिभिः
आत्मना अहङ्कारेण चाहतां हृदि यच्चकास्ति
प्रकाशते तमवैह । कथं चोदयतीति । चो-
दयतीति माते च एवैकोदयति ततोऽन्यदस्यत्
इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह ।
चोत्रविद् जीवं तपति निबन्धयतीति चोत्रवित्तपः
तस्य भावस्तथा तथा अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा
चोत्रवित्तं अहं समतास्यदे पातीति चोत्रवित्तपः
तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यात् पाति । ननु
कर्म जीवं नियच्छति न चाविः प्रत्ययः । तर्हि
बुद्धिर्कं प्रत्यक् प्रतिलोभं चकास्ति बुद्धिस्तु
पराक् विव्यगाकारेण । तस्य हङ्कारः न विव्यक्
आपकत्वेन च तु परिच्छिन्नः । एवमन्तो यो
भगवान् तमवैहतीति ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

चोत्रसम्भवः, पुं, (चोत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति ।
चोत्र + सम् + भू + णच् ।) चतुष्टयः । भिन्ना-
ष्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिके चि ॥

चोत्रसम्भूतः, पुं, (चोत्रे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चोत्रोद्भवो चि ॥

चोत्रसीमा, स्त्री, (चोत्रस्य भूमेः सीमा मर्यादा ।)
अङ्गारतुल्यवादिहाराचिह्नभूमिमर्यादा ।
यथा “सीमा चोत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा ।
जनपदसीमा ग्रामसीमा चोत्रसीमा गृहसीमा
चेति ।” इति मिताचर्यायां व्यवहाराध्याये
सीमाविवादप्रश्ने द्रष्टव्यः ॥

चोत्रजीवः, त्रि, (चोत्रेण चोत्रोद्भवश्रवणादिना
आजीवतीति । आ + जीव् + कर्त्तरि णच् ।)
कर्षकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

चोत्राधिदेवता, स्त्री, (चोत्रस्य अधिदेवता अधि-
ष्टात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
“देवं गुरुं गुरुध्यानं चोत्रं चोत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकाराच्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥”
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

चोत्राधिपः, पुं, (चोत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता
वा ।) मेवादिहाराश्रीनामधिपतिग्रहणः ।
यथा,—

“कुञ्जमुक्रवुधेर्दक्षसौम्यमुक्रवनीमुवाम् ।
जीवाकिंभानुज्येष्ठां चोत्राणि सूरजादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

चोत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

चोत्रामलकी, स्त्री, (चोत्रे भूमौ जाता आमलकी ।
प्राक्पाथिवत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूष्णा-
मलकी । इति शब्दमात्रा ॥

चोत्रिकः, पुं, (चोत्रं व्याख्यातीति । उक् ।) चोत्र-
स्वामी । यथा, मनुः । ६ । ५४—५५ ।
“ओषवाताहृतं बीजं यस्य चोत्रे प्ररोहति ।
चोत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता जलमर्हति ॥
एव धर्मो गवांश्च दास्युष्ट्राणां चिकित्स्य च ।
विहङ्गमहिवाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥”

“तत्र दासीपदं प्ररोहापरं तस्यामन्त्रेण जातो
दासीमर्तुर्न बीजमर्तुः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
कलजस्वामी । यथा, मनुः । ६ । १४५ ।

“हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यपीरसः ।
चोत्रिकस्तु तद्बीजं धर्मेतः प्रसवश्च यः ॥”

“हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः चोत्रजः
पुत्र औरस इव त्वं हरेत् यस्मात् यतस्य
कारणभूतं बीजं तत् चोत्रस्वामिन एव तत्-
कार्यकरणत्वात् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

चोत्रियं, स्त्री, चोत्रजत्वम् । परदेहचिकित्सा ।
इति मेदिनी ॥

चोत्रियः, पुं, (परलोके चिकित्स्यः । “चोत्रियश्च पर-
लोके चिकित्स्यः ॥” ५ । २ । ६२ । इति पर-
लोके चोत्रियजादेशः ।) असाध्यरोगः । पर-
दाररतः । इति मेदिनी ॥ (चि, परदेहचिकि-
त्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टः । ४ । ३२ ।

“अहं कर्पणस्या नाम्ना नूनं नास्मायिषि त्वया ।
इच्छोऽयं चोत्रियो येन ममपातीति साजवीत् ॥”

चोत्री, [न] चि, (चोत्रमस्यास्तीति इतिः ।) चोत्र-
विशिष्टः । कवीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।
“कुटुम्बी कर्षकः चोत्री हली लविककर्षिकौ ॥”
(यथा च मानवे । ६ । ५१ ।

“तत्रैवाचोत्रिणो बीजं परलोचप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति चात्रिणामर्षं न बीजो लभते फलम् ॥”)
परगवादिना श्रव्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—
“यावत् श्रव्यं विनश्येत् चोत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताद्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दृष्टमर्हति ॥
इति याज्ञवल्क्यावचने गवादिदोषेण यावत् श्रव्यं
विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तं पालका-
शक्तौ पालकस्तायः गोस्वामी पूर्वोक्तं दृष्टा-
दिकं अर्हति ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चोत्री, [न] पुं, (चोत्रं स्त्री अख्यस्य । चोत्र +
इतिः ।) स्वामी । भर्ता । यथा, मनुः । ६ । ३२ ॥
“भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वेष्टो भर्तारि ।
आधुरत्यादकं केचिदपरे चोत्रियं विदुः ॥”

“भर्तुरिति । भर्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो
मन्यन्ते । भर्तारि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्जते । केचिदत्
पादकमवोद्वारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिण-
माहुः । अथ तु वोद्वारं भर्तारमशुत्पादक-
मपि अत्यल्पजितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ।
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (परमात्मा ।
यथा, गीतायाम् । १४ । ३३ ।

“यथा प्रकाशयत्येकः कृतं लोकमिमं इवि ।
चोत्रं चोत्री तथा कृतं प्रकाशयति भारत ॥”)

चोत्रेण, पुं, (चोत्रे इत्युक्तिः ।) याचनाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चोत्रोपेयः, पुं, स्वपत्न्यपुत्रः । इति केचित् । यथा,—
“युगन्धरोऽनभिजस्य दृष्टिः पुत्रोऽपरस्तातः ।
स्वपत्न्यपुत्रश्चैव गान्धर्व्याश्च स्वपत्न्यपुत्रः ॥
अक्षरप्रस्ता आश्विन पुत्रा इन्द्रश्च विष्णुतातः ।
आसङ्गः वारमेयश्च नन्दरो नन्दुरिगिरिः ॥
धर्मदृष्टिः सुकर्मो च चोत्रोपेयोऽरिमर्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिवाहुश्च इन्द्रश्च ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २४ । १४—१६ ॥

चोत्रोपेय इति साधुपाठः । (तत्र चोत्रेण चोत्रिय-
कुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

चोपः, पुं, (चिप + वण् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । २०० ।

“चोपं करोति चेहृष्टः पयानर्हचयोदय ॥”)
विचोपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।
“पञ्च चोपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्तति ॥”)
चोपगम् । गन्धः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥
विजम् । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शुष्कः । इति चिकित्सार्थः ॥ (यथा, मेघ-
दूते । ४६ ।

“कुन्दचोपाशुगमधुकरश्रीयुष्मामात्मविजम् ॥”)
चोपकः, चि, (चिपतीति । चिप् + क्तुच् ।)

चोपकर्ता । इति आकरशब्दम् ॥

चोपयं, स्त्री, (चिप + भावकर्मिणादिभ्यो ल्युट् ।) प्रेर-
णम् । तत्पर्यायः । चिपा २ । इत्यमरः । ३ ।

२ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—
“विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुवः चोपयार्थं दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥”

इति विवादिचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥
प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणायर्थं लुप्यनिमित्तशिखम् ।
फिज्जा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ ।
“प्रवृत्त्यायवच्छासतः पाशधमैरयम् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्पावाणः चोपयैः प्रहिता इव ॥”
“पाशुलततमश्च प्रेरितवन्तः । चोपयैर्वैभैः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परिक्लाशः ।
यथाह मनुः । ४ । ११६ ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिराजं चोपयं स्तुतम् ॥”
“उपाकर्मणि उत्सर्गे चिराजमध्ययनचोपयम् ॥”
इति कुल्लुकभट्टः ॥ मल्लवोद्दण्डा सहसा भूपा-
तनरूपनियुक्तौश्रवणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ४ । १२ । २८ ।

“चोपयैर्दृष्टिभिश्चैव वराहोद्गतनिखनेः ।
तलेर्वचनिपातैश्च प्रकृष्टाभित्तयेव च ॥”
“चोपयं कथ्यते यत् स्थानात् प्रच्यवनं हटात् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीलकणधृतमल्लशास्त्रम् ॥

चोपयि, स्त्री, (चिप + बाहुलकात् ञञिः
चोपयौ, स्त्री, स्त्री वा ।) नौकाद्वयः । इत्यमरः ।
१ । १० । १३ ॥ डौष् इति भाषा । जालभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वविशेषः । यथा, रामा-
यणे । ६ । ७ । २४ ।

“चोपययसोमराज्याश्च प्राणि सुवर्णानि च ॥”
चोपयौर्ध, स्त्री, (चिप + ञञीधर् ।) पाषाणप्रचोप-
याजम् । यथ, रघुवंशे । ४ । ७७ ।

चैमः

“तत्र चौरं रघोर्दुर्गं पार्वतीयैर्गौरभूत् ।
नाराचैपथीयाश्चनिबोधोत्पतितानलम् ॥”
“तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ गच्छेः सह रघोर्दुर्गं
अभूत् । किंग्सीः पर्वते उत्पन्नेः । किं दुर्गं
भयङ्करम् । पुनः किं नाराचानां वायविशेषाणां
चैपथीयानां पावाक्षपचैपथशस्त्राणां ये अक्षान-
स्तेवास्य वर्षेण उत्पतितता अयसो यस्मिन् ।”
इति तट्टीका ॥ चैपथयोर्वै चि ॥

चैपदिनं, स्त्री, अष्टमं गानयनार्थं स्त्रीयविंशत्युत्-
त्थनाङ्गी । यथा । “इदानीमष्टमं गानं चैप-
दिनाद्याह । स्त्रीयनस्त्रीयुताः स्यनाद्याः चैप-
दिनानि दिवागन्तसिद्धेः । पूर्वमागीता ये
स्यनाद्यास्तैरामघो यन्नाङ्किकाद्यं तत् स्त्रीय-
विंशत्युत्तं सदिनाद्यं कथ्यम् । या चटिका-
स्तानि दिनानि । या विचटिकास्तानि चटिका-
स्तानामयधो ये वट्टाश्चास्तानि प्राणीयपणानि
कथ्यानीति ।” इति सिद्धान्तशिरोमणौ शि-
ताध्याये प्रत्यन्दमुद्रिः ॥

चैपपातः, पुं, गृहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्विशः ।
यथा । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । “क्रान्तिवृत्तं
विधेयं यद्वाहं भमयन् भावुच भाहं कुभा
भावुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्पुटाः
चैपपाताश्च यत्नबोधवत् ॥” इति सिद्धान्त-
शिरोमणौ गौलाध्यायः ॥

चैपिमा, [न] पुं, (क्षिप्रस्य भावः “एषादिभ्य
इमनिच् वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।
“स्यूलदूरसुवक्ष्णक्षिप्रक्षेदाणां यथादिपरं पूर्वस्य
च युजः ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षेपः । इति सिद्धान्तकौस्तुही ॥

चैपिष्टः, चि, (अतिशयेन क्षिप्रः । क्षिप्र + इष्टल् ।
“स्यूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शीघ्रः । क्षिप्रतरः । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥

चैपीयान्, [स्] चि, (अतिशयेन क्षिप्रः । इत्यसुन् ।
“स्यूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षिप्रः । इति सिद्धान्तकौस्तुही ॥

चैमा, [ज] चि, (क्षिप्रति इति । क्षिप् + ङच् ।)
चैमककर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुही ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६ । ८४ ।

“उपास्युष्ट इदौ शपं चैमारं वालिनं प्रति ॥”)

चैमं, स्त्री, अष्टमं गानयनार्थं स्त्रीयविंशत्युत्-
त्थनाङ्गी । यथा । “अष्टमं गानं चैप-
दिनाद्याह । स्त्रीयनस्त्रीयुताः स्यनाद्याः चैप-
दिनानि दिवागन्तसिद्धेः । पूर्वमागीता ये
स्यनाद्यास्तैरामघो यन्नाङ्किकाद्यं तत् स्त्रीय-
विंशत्युत्तं सदिनाद्यं कथ्यम् । या चटिका-
स्तानि दिनानि । या विचटिकास्तानि चटिका-
स्तानामयधो ये वट्टाश्चास्तानि प्राणीयपणानि
कथ्यानीति ।” इति सिद्धान्तशिरोमणौ शि-
ताध्याये प्रत्यन्दमुद्रिः ॥

“मत्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यन्नाविषायकः ।

श्रीकण्ठश्चैममठयोरासीदुष्कपुराणिकी ॥”

इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

चैमः, पुं, स्त्री, (चि चये + “अर्तिस्तुष्टुष्टुष्टु-

चैमकः

चैति । उच्यते । १ । १३६ । इति मनु । (कुश-
लम् । यथा, मनुः । २ । १२७ ।

“आज्ञातं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवत्सुमनामयम् ।
वैश्वं चैमं समागच्छ भूममारोग्यमेव च ॥”
तद्वति चि । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, गोः
रामायणे । ५ । ८ । १७ ।

“हताः चैमाश्च पञ्चानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥”
लम्बरचयम् । इति मेदिनी । मोचः । इति
चैमचक्रः ॥

चैमः, पुं, (चैमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति । अर्थ आद्यच् ।)
चौरनामगन्धद्रवम् । चक्रानामौघम् । इति
शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्येण शान्तास्तुत-
पादितः पुनः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । २८ ।
“अवसायं प्रजये वै चैमं शान्तिरुच्यते ।
सुखमिदं चैमः कीर्तिरिति धर्मस्तनवः ॥”
कलिङ्गदेशस्य राजा । यथा,—
“चैमोऽप्यतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमाच मनुष्येभ्यः ईश्वरश्चेति विभुतः ॥”
इति महाभारते । १ । ६७ । ६५ ॥ ॥

चन्द्रवंशीयमुचिराजपुत्रः । यथा,—
“ततः सुतप्रयाहिप्रः मुचिरस्तस्य भविष्यति ।
चैमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्वर्त्मनः सनत्ततः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४७ ॥ ॥

लम्परिपालनम् । यथा,—
“उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।
आत्मा देवान् पितृन् चैव तर्पयदर्थयेत्तथा ॥”
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥

“तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा
श्रीमन्मन्त्रकुत्सिनं योगक्षेमार्थम् । अलम्बनाभो
योगः । लम्परिपालनं चैमः तर्पयसुपेयात् ।
उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिपेधति ।
वेतनग्रहणेन आश्चाकरं सेवा तस्याः श्रुति-
त्वेन निवेधात् ।” इति तट्टीका मिताक्षरा ॥
(यथाच मनुः । ८ । २३० ।

“योगक्षेमोऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामिवात् ॥”)

चैमकः, पुं, (चैम + स्त्रीयं संज्ञार्था वा कन् ।)
चौरनामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥ ॥

नागविशेषः । यथा,—
“नागः शङ्खसुखश्चैव तथा कुशाब्जकोऽपरः ।
चैमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥”
इति महाभारते । १ । ३५ । ११ ॥

जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः । यथा,—
“शतानीकादुद्भूतस्तस्यापत्यं महीनरः ।
दक्षपाणिर्निमित्तस्य चैमको भविता यतः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४३ ॥

यतत्पर्यन्तं अस्य वंशस्य विशालिः । परी-
क्षितादयः चैमकान्ताः कलेः सहस्रवत्तर-
पर्यन्तं राजान आसन् । ततः सोमवंशश्चास्मा-
न्तरे मगधवंशा राजावः कर्णौ बहुकालं
स्थिताः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षस-
विशेषः । यथा,—
“एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराहवीं हृत् ॥

चैमकः

भूषां विविशयामास चैमको नाम राजकः ॥”
इति हरिवंशे । २६ । ७६ ॥

चैमकरः, चि, (करोतीति । कृ + क् + ण् ।) मङ्गल-
कारकः । इति सिद्धान्तकौस्तुही ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ३५ । ३७ ।

“पञ्चानं वः श्वसामि शिवं चैमकरं हिजाः ॥”)

चैमकारः, चि, (चैमं करोतीति । चैम + कृ +
“कर्त्तव्यि अच् ।” २ । २ । १ । इति अच् ।)

शुभकरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ चैमकरः ।
मङ्गलकर्ता । यथा, “चैमप्रियमन्त्रात् कुर्वा” इति
छन्दे चैमशब्दात् परस्य लघातोः खप्रत्यया-
भावपक्षे णात् वक्षिति वक्षप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति सुगन्धोषध्याकरग्रन्थम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ७७ ।

“पितुः प्रियङ्करो भर्ता चैमकारस्तपस्विनाम् ॥”)

चैमस्त, चि, (चैमं करोतीति । चैम + कृ +
क्रिप् ।) मङ्गलकारकः । यथा,—

“दुर्लभं प्राप्तं वाचं दुर्लभः चैमस्त सुतः ।
दुर्लभा बहुशो भाव्या दुर्लभः खज्जनः प्रियः ॥”
इति शायक्ये । ५४ ॥

चैमगुप्तः, पुं, (चैमेव मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः
रक्षितः यद्वा चैमः लम्बरचयं तेन गुप्तः ।)
काश्मीरदेशस्य राजविशेषः । यथा,—

“चैमगुप्ताभिधानोऽभूद्य राजा तदात्मजः ।
आसवासेवनीत्सिक्तचित्तावयसंश्चरः ॥”
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

(चैमगुप्ते चि ॥)

चैमकरः, चि, (चैमं करोतीति । चैम + कृ +
“चैमप्रियमन्त्रेण च ।” २ । १४४ । इति अच् ।
चात् खच् सुन् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः ।

अरिहतातिः २ शिवतातिः ३ शिवकरः ४ ।
इति चैमचक्रः ॥ चैमकारः ५ ममकरः ६ शुभ-
करः ७ । इति भूरिप्रयोगः ॥

चैमकरी, स्त्री, (चैमकर + क्त्रियां ङीप् ।) देवी-
विशेषः । यथा,—

“चैमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम् ।
चैमकरी शिवेनोक्ता पूज्या लोकं भविष्यति ॥

अननैव तु रूपैश्च विद्यायुक्तमन्विता ।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा ॥

प्रासादे पटकुण्डे वा पुष्पके जलवह्निना ।
निखिंशे पूजयेत् चैमां स्वयंकामफलप्रदाम् ॥

दमनी पदमाब्जा च श्रीचोणा वक्षशासना ।
अस्त्रं प्रवृज्जिरादेयाः पूजयेत् समुदाहृता ।

यताभिः स्थापनं कार्यं शिवाशनसमाहुतम् ॥”
इति देवीपुराणे चैमकरीप्रादुर्भावः ४७ अध्यायः ॥

शङ्खचिह्नी । सा च भगवता स्मृतिः । तस्या
नमस्कारमन्त्रः । यथा,—
“कुङ्कुमाब्जसङ्काङ्गि ! कुन्देन्दुवचनानने ! ।
मत्स्यमाचमये देवि ! चैमकरि ! नमोऽस्तु ते ॥”
अपि च ।
“क्षयोदरि महाशक्ते ! सुक्तकेशि ! वज्रप्रिये ! ।
कुवापारपवसास्ते भमस्ते शङ्करप्रिये ॥”
इति तन्त्रम् ॥

शेमशू, पुं, (शेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्वदा पुण्यात्मककर्मणा। यद्वा शेमं प्राप्तस्य रक्ष्यं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् देवपुत्रवत्कारादिप्रभावोति यावत्।) राज-विशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं शेमाधिः। इति मतस्यपुराणमिति केचित्।
 शेमदर्शी, [न] पुं, (शेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा शेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्ष्यं वा यज्यतीति। शेम + इष् + शिनिः।) कर्णवर्णीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।२२।
 “कोशलागामाधिपत्यं संप्राप्तं शेमदर्शिनम्।
 सुनिः कालकटक्षीय आगमामेति नः श्रुतम्॥”
 शेमधन्वा, [न] पुं, (शेमं लब्धरक्षयपटुं धनु-र्यस्य यद्वा शेमं प्रजाणां मङ्गलसाधनं जगद्धित-करमित्यर्थः धनुर्वस्य।) कर्णवर्णीयराज-विशेषः। स तु पुष्करीकपुत्रः। यथा,—
 “नभस्य पुष्करीकसु शेमधन्वा ततः श्रुतः।
 शेमधन्वसुतस्त्रासीद्देवानां प्रतापवान्॥”
 इति हरिवंशे। १५।२७॥
 सावर्ण्यनामकलतीयमनुपुत्रविशेषः। यथा,—
 “सर्व्वजगः सुप्रसन्ना च देवानां पुत्रहृदः।
 शेमधन्वा दृष्टासुख आदर्शः पृथको मनुः।
 सावर्ण्यस्य तु पुत्रा वै लतीयस्य नव श्रुताः॥”
 इति च तत्रैव। ७।७४॥
 शेमधर्मा [न] पुं, (शेमं मङ्गलरूपं शेमे वा धर्मा यस्य। यद्वा शेमरक्षणे धर्मा यस्य।) राजविशेषः। यथा, “ततस्त्र शिशुनागस्तस्य पुत्रस्य काकवर्णा भविता तस्य पुत्रः शेमधर्मा सत्यापि क्षत्रौजाः” इति विष्णुपुराणे। ४।२४।१॥
 शेमधूर्तिः, पुं, (शेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्ति-धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—
 “बृहत्क्षत्रमयायानं कैकयं दृढविक्रमम्।
 शेमधूर्तिर्महाराज। विद्याधोरसि मार्गणे॥”
 इति महाभारते। ७।१०६।१॥
 शेमधर्मिः, पुं, (शेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना कर्तृरस्य।) कर्णवर्णीयराजविशेषः। इति केचित्। शेमधूर्तिरिति साधुपाठः। यथा,—
 “काकतकाश्च राजानः शेमधूर्तिस्तथैव च।
 सुतायुवहृदश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥”
 इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥
 शेमवान् [न] वि, (शेमं मङ्गलं अस्यासीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौस्तुभे।
 शेमशूरः, पुं, (शेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विग्रहस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने वलप्रकाशकः। यथा,—
 “किं शेमशूरेवैबुधैरसंयुगविकल्पनैः।
 रक्षोनुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥”
 इति श्रीभागवते। १०।४।२६॥
 “शेमे निर्भयदेशे शूरेः। संयुगादन्वच विकल्पनं प्रीट्वाप्तो येषां तैः। ननु हरेर्विभेसि शम्भो-
 जेति जेतन्नाह रक्षोनुषेति। सर्व्वस्थानः प्रवि-

ष्टेन न हविर्दपि बहिर्हृष्टेन दत्तार्थः। पुष्प-
 प्रवेशरहितमिहाहतवर्णं श्रीको यस्य तेन
 शम्भुना॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
 शेमा, स्त्री, (शेम + टाप्।) कात्यायनी। इति
 मेदिनी॥ शेमशूरी। यथा,—
 “निष्किंशे पूजयेत् शेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्॥”
 इति देवीपुराणे शेमशूरीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥
 (अश्वरोमेदः। यथा, महाभारते। १।१२३।५६।
 “अजिका लक्षणा शेमा देवीरभ्यामनोरमा॥”)
 शेमाधिः, पुं, (शेमा मङ्गलमयी शेमे मङ्गलविषये
 धीमस्य एषोदरात् कृषः।) मिथिलादेशस्य-
 कर्णवर्णीयराजविशेषः। यथा,—
 “अरिहनेमिस्तस्यापि सुतायुक्तत्वात् सुपाञ्चकः।
 ततश्चिब्रथो यस्य शेमाधिमिथिलाधिपः॥”
 इति श्रीभागवते। ६।१२॥ २२॥
 शेमापला, स्त्री, (शेमं मङ्गलजन्मं हितकरं
 यत् यस्य। एषोदरादाकारत्वे साधुः।) शेम-
 कला इति वा पाठः॥ उद्भववृत्तः। इति
 शब्दचन्द्रिका॥
 शेम्यं, वि, (शेमाय साधुः “प्राग्वचितायत्” ४।४।
 ७५। इति यत्। यद्वा, शेममर्हति “इच्छादिभ्यो
 यत्” ५।१।१६६। इति यत्।) शेमीयम्। कुशल-
 योग्यम्। इति सिद्धान्तकौस्तुभे। (यथा, मनुः।
 ७।२१२।
 “शेम्यां शस्त्रप्रदां गित्यं पशुद्विकरीमपि।
 परित्यजत् वृषो भूमिमात्माधर्मविचारयन्॥”)
 शेम्यः, पुं, (शेममर्हत्यसौ। शेम + यत्।) राज-
 विशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।
 “उग्रायुधस्य दायदः शेम्यो नाम महायथाः॥
 शेम्यात् सुवीरो वृषतिः सुवीरानु वृषजयः।
 वृषजयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः श्रुताः॥”
 शे, श्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आ-परं-अकं-
 अणिट्।) चादिः। चायति। इति दुर्गादासः॥
 शेय्यं, स्त्री, (शेयस्य भावः। शेय + ञः।)
 शेयता। यथा, “शेय्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं
 ज्ञाना प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्” इति
 प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।
 “अस्मिन् धनजनशेय्यनिमित्तं मङ्गलोत्तमे।
 सर्व्वतो दिक्कमुत्तस्यावधानार्थपरम्परा॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥
 शेय्यं, स्त्री, (शेय्याणां सङ्गः। “भिन्नादिभ्यो-
 ऽण्” ४।२।३८। इति अण्।) शेय्यसङ्गः।
 तत्पर्यायः। कैदारिकम् २ कैदर्थम् ३ कैदा-
 रकम् ४। इत्यमरः। २।६।११॥ वारदम् ५।
 इति शब्दरत्नावली॥
 शेय्यं, स्त्री, (शेय्य + “हायनान्तसुवा-
 शेय्यं” ५।१।१३०। इति अण्।
 “कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल शेय्याः सुवा-
 दिषु भाषणादिषु च पश्यन्ते” शेय्यपञ्च +
 “शुश्रूषवचनभाषणादिभ्यः कर्मणि च” ५।१।
 १२४। इति अण्।) शेय्यस्य भावः। इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे॥

शेरेयी, स्त्री, (शेरे संस्कृतं यद्वनम्। ततः शिर्या
 डीप्।) परमात्मन्। इति शेमचन्द्रः॥ श्रीर-
 सन्निधि वि। श्रीरेयी इति च पाठः॥
 शेङ्कः, पुं, (शेङ्कने बध्यते अस्मिन्। शेङ्क +
 अधिकरणे + ञप्। ञप् इति केचित् टङिर्न
 वैदिकधातुसायम्।) आलानम्। गणबन्धनी।
 इति भूरिप्रयोगः॥
 शेङ्किः, स्त्री, (शे + बाहुलकात् डीनिः वा
 शेङ्की, डीप्।) एथिवी। इति शब्दरत्ना-
 वली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५।४।१।
 “अक्रन्धयो नद्योऽरीरवङ्गना कथा न शेङ्की-
 भिर्यवा समारत॥”)
 शेदः, पुं, (शुदते इति। शुद् पेषणे + कर्मणि
 भावे च ञ्।) चूर्णः। इत्यमरः। २।२।६६॥
 (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३॥
 “सापि प्राग्वासवा योगाङ्गिष्ठाचनरता सती।
 हित्वा मलयजशेदं विभूर्ती नक्षत्रं वै॥”)
 रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा,
 रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।
 “कीर्णैः पिष्टातकौशैः क्षतदिवचस्तुलैः कुङ्कुम-
 शेदगौरै-
 र्जैमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्गैः
 किरातैः॥”)
 शेदितं, स्त्री, (शुद् + भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु
 कर्मणि + क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
 शेदिते वि॥
 शेदिमा, [न] पुं, (शुद् + “एष्वादिभ्य ईमनिच्
 वा” ५।१।२२२। इति ईमनिच्।) अति-
 शयशुद्धता। इति आकरशम्॥
 शेदिष्ठः, वि, (अतिशयेन शुद् इति। इष्टल्
 प्रत्ययः।) अतिशयशुद्धः। इत्यमरः। ३।२।१११॥
 शेदीयान् [सु] वि, (शुद् + इयत्।) अतिशुद्ः।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे॥ (यथा, माघे। १२।००।
 “दृष्टसङ्गायः कार्यान्तं शेदीयानपि गच्छति।
 सम्भयास्मोधिभ्येति महानद्या नगापमा॥”)
 शेद्यः, वि, (शेदनयोग्यः शेदितुमर्हति वा।
 शुद् + “अचो यत्” ३।१।६७। इति यत्।)
 शेदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—
 “वन्धुर्वन्धनीयांश्च शेद्यान् सञ्चुक्षुप्तया।
 विभिर्दुर्भेदनीयांश्च तौस्तान् देशामरास्तदा॥”
 इति रामायणे। २।२०।१०॥
 “वन्धनीयान् सेतून्। शेद्यान् शेदनीयान्
 शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सञ्चुक्षुः चूर्णया-
 मासुः। भेदनीयान् जलनिर्ममार्थं भेद्यान्॥”
 इति तट्टीका॥
 शेभः, पुं, (शुभ + भावे ञ्।) शेभणम्। सञ्च-
 लणम्। चित्तपाचयम्। यथा,—
 “पूरोत्तपीडं तङ्गागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
 शोकशोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्यते॥”
 इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥
 परीवाहः सेतुभेदः। शोकशोभे शोकाधीन-
 चित्तपाचयम्। प्रलापैः रोदनादिभिरिच्छार्थः॥

चौगीभू

अपि च शाक्तान्तरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
 “सुक्ता पीत्वा चरेत् पूजां जपं देवाः समाहितः ।
 साधके चौभमापने मम चौभं प्रजायते ।
 तस्माद्भुक्ता च पीत्वा च अजुञ्जो यजनं चरेत् ॥”
 चौभकः, पुं, (चौभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्य-
 पत्न्यविशेषः । यथा,—
 “दुर्जराख्यस्य पूर्वस्यां पुरं नाम वरावनम् ।
 तद्दक्षिणे महाशैलेः चौभको नाम नामतः ॥
 तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी अवस्थिता ।
 पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिरूपिता ॥
 एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
 स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥”
 इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
 ८२ अध्यायः ॥ * ॥ (चुम् + कर्त्तरि + क्त्वा ।)
 चौभजनके चि ॥
 चौभगं, चि, (चुम् + गिच् + ल्युः ।) चौभजन-
 कम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
 “आहताङ्गैः ससक्तैस्तं देवप्रहरणेस्तदा ।
 अचौभ्याणां ससुत्राणां चौभगं क्षिप्रकारिणम् ॥”
 इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥
 “चौभगं चौभकर्तारम् ।” इति तट्टीका ॥
 (कौ भावे ल्युट् । चौभः ॥)
 चौभणः, पुं, (चुम् + गिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः ।
 यथा, विश्वसारीद्वारतन्त्रे तस्य चौभम् ।
 “कङ्कालधारी सुखी च बालयज्ञोपवीतवान् ।
 जम्भलो मोहनस्तम्भो मारणः चौभणस्तथा ॥”
 चौभितः, चि, (चुम् + गिच् + कर्म्मणि क्तः ।)
 चौभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
 “पादाक्रान्त्वा नतसुखं किरीटोत्थिताम्बराम् ।
 चौभिताशेषपातालानां धनुर्व्यानिःस्त्रेण ताम् ॥”
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८० । ३७ ॥
 चौभं, कौ, (चुम् + मन् ।) एषोदरात् वृद्धिर्वा । दक्ष-
 लम् । इत्यमरः । २ । २ । १० । चौभं इति च पाठः ॥
 चौभः, पुं, कौ, (चुम् + मन् ।) अङ्कः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ चौभोऽपि पाठः ॥
 चौभकः, पुं, (चौभ + संज्ञायां कन् ।) गण-
 हासकः । इति जटाधरः ॥
 चौगिः, कौ, (चु + बाहुलकात् निः शत्वं
 चौगी, वृद्धिः वा डीप् च ।) एयिवी । इत्य-
 मरः । २ । १ । २ ॥ अस्या कुत्पत्तिर्यथा,—
 “इष्या च यागाधाराच्च चौगी चौगालये
 च यः ।
 महालये चयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । ३ ।
 “तस्य चौहरतः चौगीं खट्वाग्रैश्च लीनया ॥”)
 चौगीप्राचीरः, पुं, (चौगीयाः प्राचीर इव ।)
 सप्तद्वारः । इति जटाधरः ॥
 चौगीभुक् [अ,] पुं, (चौगीं एष्यीं भुज्जीति ।
 भुज् + क्त्वा ।) राजा । यथा,—
 “कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कृतिमयग्रामेषु दीनाः प्रजा
 मयून्तो विटजल्पितैरुपहृताः चौगीभुजस्ते किञ्चि

चौद्रकं

विद्वांसोऽपि वयं किञ्चिज्जगतां सर्गस्थितियापदा-
 मीशस्तत्परिचर्यया न गमिषीं धैरेव नारायणः ॥”
 इति शान्तिश्रुतके । १ । ११ ॥
 चौगीमयः, पुं, (चौगी + मयट् ।) ऋण्ययः ।
 पृथिव्यामयः । यथा,—
 “मत्स्यो युगान्तसमये मनुजोपलब्धः
 चौगीमयो निखिलजीविकायकैतः ।
 विस्संसितानुभवे सलिले सुखान्
 आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गम् ॥”
 इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
 “मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैश्वतेन
 मनुना हरः । चौगीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी-
 प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल-
 जीविकायानामाश्रयः । मे सुखाङ्गिस्संसितान्
 गलितान् वेदस्य मार्गम् वेदानादाय तत्र
 युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ चौगीमयोऽपि
 पाठः ॥
 चौद्रं, कौ, (चुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः
 सरघाभिर्निर्मितम् । चुद्र + “चुद्राभमरवटर-
 पादपादम् ।” ४ । ३ । ११६ । इति अज् ।)
 मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ जलम् । इति
 मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णचुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णं
 मधु । अस्य गुणाः अतिशीतलघुम् । लघुत्वम् ।
 जेदनाश्रितम् । एतद्युक्तचौद्रमेद्विषयुल्लेख्यम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “माक्षिकाः कपिलाः रुन्ध्याः चुद्रास्त्रास्तत्कृतं
 मधु ।
 सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्माक्षिकवत् चौद्रं विश्वाम्नेहनाशनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चौद्रः, पुं, (चुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-
 तीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
 “चतुरो मागधी सृते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
 मांसं खादकरं चौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥”
 इति महाभारते । १३ । ४८ । २० ॥
 “एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जा-
 यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो
 वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः ।
 अथोऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजाती-
 यावृक्षवन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि ।
 मांसं मांसविक्रेतारम् । खादकरं मांसस्यैव
 संस्कारकम् । चौद्रं खट्वाग्रैश्च शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि
 शाकाद्यमपाककरम् । सौगन्धम् उक्तलक्षणां
 सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टय-
 सुक्तमिति ज्ञेयम् ।” इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥ * ॥ चुद्रता । इति पाणिनिव्याक-
 रणम् ॥
 चौद्रकं, चि, (चुद्रकः आयुधजीविसंघः । “आयुध-
 जीविसंघाञ्चौद्रटीति ।” ५ । ३ । ११४ । इति
 ञट् ।) चुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चौभं

चौद्रकं, कौ, (चौद्रात् जायते इति । जन + कः ।)
 शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-
 मार्चे चि ॥
 चौद्रघातः, पुं, (चौद्रजातो घातुः चौद्रं घातु-
 रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चौद्रप्रियः, पुं, (चौद्राणां सरघाणां प्रियः चौद्र-
 वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधुकवचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये चि ॥
 चौद्रमेहः, पुं, (चौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेह-
 रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् । तल्लक्षणं
 यथा,—
 “कषायं मधुरं क्लृप्तं चौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
 कषायं कषायवर्णम् ।” इति भावप्रकाशः ॥ अथ
 चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रव्याः ॥
 चौद्रियं, कौ, (चौद्रे भवं इति । ङच् ।) शिक्ष-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चौद्रसम्बन्धिभि चि ॥
 चौभं, चि, (चु + “अर्णिसुसुहृद्वृत्तिपुति ।”
 उणा । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञा-
 दित्वात् अण् । वृद्धिः ।) चुमाया विकारः
 क्षियां चौमी कथ्या इत्यादि । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 चौभं, पुं, कौ, (चु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अङ्गु-
 लकः । ततपर्यायः । अङ्कः २ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
 “हे हर्मेग्रादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरत्नगृहे इति
 कौटिल्यः । अङ्केति स्थाने गृहविशेषे इति
 कौटिल्यः । प्राकारमण्डपस्योपरिष्ठात्तायामिति
 केचित् । हर्मेग्रादिवातकुटिकायामिति केचित् ।
 मण्डपोपरि हर्मेगृहे इति केचित् । प्राकार-
 धारणाद्योऽभ्यन्तरे चौमाङ्गोऽङ्कः । इति भट्टः ।
 अङ्कस्तेऽसौ अङ्कः । अङ्क इ विक्रमे वधे अण् ।
 चुवन्ति शब्दायस्तेऽत्र चौभं । टु चु ल चुते
 नान्ति इति मः गुणः स्वार्थे णौ चौभश्च । पङ्क-
 द्भूजयोः चौभं गुणवत् । वस्त्रभेदे चौभं वृद्धि-
 महिति बहवः । चौभमङ्के दृक्लृप्त्वा इत्येतयो-
 वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनेन सह
 पाठादङ्केऽपि चौभमन्यस्वरवत् । तत्र हि
 परेषां वृद्धिविधानात् ।” इति पुरवर्गे भरतः ॥ * ॥
 अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
 याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
 “स गौरसर्वपैः चौभं पुनः पाकाञ्चौभमम् ।
 कारुहस्तः मुचिः पर्यं भैक्षं योविष्णुवन्तथा ॥”)
 “चुमायाः विकारः चौभं वृद्ध्यादि वाच्यलिङ्गश्च
 क्षियां चौमी कथ्येत्यादि ।” इति वृवर्गे
 भरतः ॥ * ॥ पङ्कवस्त्रम् । तत्पर्यायः । दृक्-
 लम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । “हे पङ्कवस्त्रे ।
 सौचवस्त्रादधिकं चौति चौभं टु चु शब्दे
 नास्तीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकारवाचि
 प्रकृत्यन्तरं तद्वृद्धिमतु दृक्लृप्तात् चौमात्
 स्वार्थे प्रज्ञादिवादि चौभमिति केचित् । दुर्गोति
 उपतापयति अधिकाग्रौज्जननादिति नास्तीति
 कूलकि दृक्लृप्तात् ।” इति च वृवर्गे भरतः ॥ * ॥
 शब्दजवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

शौरं

“शौमं दुष्कले स्यादहं पुनपुनकयोरिह ।
शौमसु प्रवर्त्ततेऽपि स्यादतस्वीने नपुंसकम् ॥”
(यथा, महाभारते । १।२००।१ ।
“ह्यथा च शौमसंवीता हतकौतुकमङ्गला ।
हताभिवाचना प्रश्नास्तस्यौ प्रज्ञा हताञ्जली ॥”)
शौमकः, पुं, (शुमा यव शौमः प्रज्ञादित्वात्
अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) शौरनामगन्ध-
वधम् । इति केचित् ॥
शौमी, स्त्री, (शुमा यव इति स्त्रीर्षे अणि ङङिः
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतस्वी । इति
रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) शुमानिर्मित-
कस्या । इति शौमशब्दटीकायां भरतः ॥
शौरं, स्त्री, (शुरस्य कार्यं कर्म शुरहृतं कर्मेति
भावः शुरस्येदं वा ।) शुरकर्म । कामान इति
भावा । तत्पर्यायः । सुखम् २ भद्रकरणम् ३
वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणः ।
“केशश्चमृगखादीनां कर्मेन संप्रसाधनम् ।”
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति
राजवल्लभः ॥ ॥ इत्यादिसंयमे शौरकर्मा-
करणे दोषो यथा,—
“इतानासुपवासानां आह्लादीनाञ्च संयमे ।
न करोति शौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु ॥
च च तिष्ठति कुक्षेऽपि नखादीनाञ्च सुन्दरि ॥
तदेव दिनमानान्दं तद्गोत्री दक्षताङ्गितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २७ अध्यायः ॥ ॥
नित्यशौरविहितनिविद्धदिनादि यथाह राज-
मार्तण्डः ।
“न ज्ञानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तसुत्तरयकालनिरासनागाम् ।
सन्धानिशाशनिज्जुनाकिर्दिनेषु रिक्ते
शौरं हितं प्रतिपद्वि न चापि विद्याम् ॥” ॥
“प्राचीसुखः सौम्यसुखोऽपि भूत्वा
जुय्यामरः शौरमशुत्कटस्थः ॥
उत्तराक्षितयथाभ्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपिष्टभेषु चाभिमे ।
शमशुक्रमं सकलं विवर्णयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमासरः ॥”
प्रेतकार्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषय-
कम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
“चक्रमुद्धिर्यदा नास्ति तारायाञ्च विधेयतः ।
अशौरिभेऽपि कर्मणं चक्रचक्रजयोर्हिने ॥
मानं हन्ति युवः शौरे मुक्तं मुक्तो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शूनेश्वरः ॥” ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
“आश्रया नरपतेर्हिज्जम्भर्ता
हारकर्मन्तस्तकेषु च ।
वन्धमोक्षमखदीप्येवमपि
शौरमिष्टमखिनेषु चोद्गु ॥
देवकार्ये पिष्टयाह्वे रवेरंशपरिचये ।
शुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥” ॥
दृष्टगार्ग्यः ।

शौरं

“केशवमानर्नपुरं पाटकिपुत्रं पुरीमहिच्छन्म ।
दितिमदितिञ्च अरतां शौरविधौ भवति कल्या-
णम् ॥ ॥”
अथ क्रमो वक्ष्यपुराणे ।
“अशुक्रमं कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”
इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः “केशश्चमृगोमग्नानि वाप-
यित शिखावर्णम् ॥” इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥ ॥
“रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोतरासु च ।
मघायां कृतिकायाञ्च द्विजैः शौरं विवर्णितम् ॥
हत्वा तु मैथुनं शौरं यो देवास्तपंभेत् पितृन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ॥
नापितयहं शौरनिषेधो यथा,—
“स्वयं मातुं स्वयं पुत्र्यं स्वयं दृष्टुं चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे शौरं प्रकादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चक्रं कुले न्यतुर्भुषे धनम् ।
मानं हन्ति शूरोऽम्बरे मुक्ते मुक्तयो भवेत् ॥
शूनौ च सर्वदोषाः स्युः शौरमत्र विवर्णयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ ॥ ॥
अथ प्रथमशौरस्य चूडाकरणस्य विहित-
दिनादि । श्योतिषे ।
“अयुज्याहं तथा मासि चूडा शौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालमुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरौ ।
रिक्तादर्शाष्टमीवह्नीप्रतिपद्विर्जिते सिते ॥”
इत्योऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
“वह्नीष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अथ सन्निहितं पापं तंके मासे भगे शूरे ॥
मेवसिंहतुलाकिर्किटश्चैकेतरलमके ।
अवगादिचयखातीचिचापुष्पाश्चिचक्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठाश्लेषे च चूडकम् ॥
पौष्णान्तिपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ज्येष्ठाश्लेषवदयादितिचिचक्रभे ॥
वारेषु शौमशुषवाकपतिभागावाणां
शौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥”
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वन्मते विवर्णयेत् ॥
“सूर्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुभे निरंशे रवौ
शौके शीतस्यौ मञ्जीजयमयोऽम्बरे निशासन्धयोः ।
सुक्तेऽभ्यक्ततगौ निविद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
शौराद्रोगमयं वदन्ति यवना न्यतुं तथाभ्ये जगुः ॥”
राजमार्तण्डे ।
“मानं हरेत् शौरमिहायुधोऽर्कः
शूनेश्वरः पञ्च कुजस्तयाही ।
आचार्यभट्टनिन्दुषाः क्रमेण
दृष्टुर्दृष्टौकादृश सम पञ्च ॥”
जीवादिवारे शौरं प्रशस्तम् ॥ ॥ भोजराजः ।
“प्रिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्षानि सवितरि ॥”
दिवाकरवारविनिर्गते तु गर्गः ।
“जन्मर्षे जन्ममासे च युज्यामासे च वत्सरे ।
न कुर्व्यात् प्रथमं शौरं विशेषाच्चैवपौषयोः ॥”

हमाधृतिः

ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाह्वाभ्यन्तरे चूडा-
निषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति श्योति-
स्तत्त्वम् ॥ ॥
अपि च । भोजराजः ।
“यो जन्ममासे शुरकर्म याचां
कर्मस्य वेधं कुर्वते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रमाशं
प्राप्नोति च्छदो वधवन्धनानि ॥
जानं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
चाटौ च गर्गो यवभो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिञ्च
चूडे विवाहे शुरकर्मावेधे ॥”
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्तण्डे ।
“उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षानि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षानि समर्थासमर्थविषयकानि ।
शूरेति शुरकर्म ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शौरपद्यं, स्त्री, (शूरेः पविभिर्ष्वेतिनिर्मितं निर्वृत्त-
मिव वा यद्वम् ।) शूरवक्षतुल्यतीक्ष्णदृष्टयद्वम् ।
यथा, श्रीभागवते । ६।५।८ ।
“नदीतुभयतो वाचां पञ्चपञ्चाङ्गुलं यद्वम् ।
क्षिप्रं च त्वचकथं शौरपद्यं स्वयं भूमि ॥”
“पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अङ्गुलं यद्वम् ।
शौरपद्यं शूरेः पविभिर्ष्वेतिनिर्मितमिव
तीक्ष्णं दृष्टयैतर्थाः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भूमि जन्म-
सम्भावम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
शौरिकः, पुं, (शुरकर्म शूरेण वा कर्म करोति ।
यद्वा शूरिकर्म कार्यत्वेनास्त्वस्य । इति ठन् ।
शौरं शिष्यत्वेनास्त्वस्य इति तु ठन् ।)
नापितः । इति शब्दमाला ॥
शूण, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-परं-
सकं-सेट् ।) ऋह्वन्यकारोपधः । चादिः ।
चणौति खड्गं कर्मकारः । इति दुर्गादासः ॥
शूणतः, चि, (शूण + कर्मणि क्तः ।) शाखितः ।
तौक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३।१।६१ ।
श्या, स्त्री, (शमते सङ्गते भारं अपराधजनितं
वाक्स्थानां जीवानां चतुर्विधानां इति । शम्
+ अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्य-
मरः । १०।६।७।३ । (यथा, भागवते । ७।८।३३ ।
“द्वौस्तु सटोत्तमप्रविमानसकुला
प्रोत्सर्पत श्या च पदातिपौडिता ॥”)
श्याजः, पुं, (श्या पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान्
इति । श्या + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति
श्योतिषम् ॥
श्यातलं, स्त्री, (श्यायाः तलम् ।) भूतलम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३।४७ ।
“यद्विद्यस्ति श्यातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्भवं त्वत्सरेर्ष्यञ्जनैश्च ॥”)
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥
श्याधृतिः, पुं, (श्यायां पृथ्वी धृतिधारणा पालनी-
शक्तिर्यस्य ।) काशीरक्षदेशीयराजविधेयः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५।४८२ ।

रमील

“अथाभविष्यत क्षिप्रं विप्रैरेव यथास्करः ।
 आधृतिः प्रौढसामर्थ्यः साधुमानिष तोषदैः ॥”
 आपः, पुं. (आं पाति रक्षतीति । आ + पा +
 कः ।) राजा । यथा,—
 “आमयार्तिरिपुषासुदाहौ डटवैल्लतान् ।
 लब्धोदया ह्रीभयेन आपा जल्युयायिनः ॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१६ ॥
 आपाणः, पुं. (आं पाणयतीति । आ + पाण् +
 णिच् + अण् । आपायाः पाणो वा ।) राजा ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।
 “न के लोभं समुत्पाद्य जिहया क्षिप्रदीर्घया ।
 पिपीलिका इव यस्ताः आपालेः शल्लकैरिव ॥”
 आपाशुक [ज्,] पुं. (आं एष्यो भुनक्ति उप-
 भुनक्ति इत्यर्थः । आ + भुज् + क्तिप् । कुलं
 च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
 “तच्चस्याः आपाशुजा पृष्ठास्तन्निवेदनकारणम् ।
 अजिह्वपन् चितित्यस्तानुप्राञ्जलयस्ततः ॥”
 आपाभृत्, पुं. (आं एष्यो विभर्ति । आ + भृ +
 क्तिप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, प्रश्न-
 तन्त्रे । १ । १६६ ।
 “देशानासुपरि आपाभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
 वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खानामपि पण्डिताः ॥”
 पञ्चतः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
 कर्णपुरे । ६७ ।
 “कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तोरेषु च
 आपाभृता-
 सुतुसङ्गेषु च पक्षिण्यु च सरिद्धर्भुस्तटान्तेषु च ॥”
 आपा, ई ड विधनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 आत्म-अक-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । आदिः ।
 विधननमिति विधन्यतेऽस्माविति कर्मणि अजि
 विधनः सकम्पः ततो विधन इवाचरतीति कौ
 कते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, आपातः ।
 ड, आपाते वृत्तः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
 “उत्सका दडिधरे दीप्रा सख्युष्माश्रितं शिवाः ।
 चम्पाये च मञ्जी रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥”
 आपाते कम्पते त्वङ्गत्येजतीर्त्ते च वेपने
 इति कम्पार्थं भट्टमञ्जोऽपि । रमानाथस्तु विध-
 ननशब्दस्योक्तान्ताद्भुतपक्षः सकर्मकोऽर्थ इति
 प्रतीतः । प्रयोगश्च यथा दृश्यते इत्याह । इति
 दुर्गादासः ॥
 आपावितः, जि, (आपा + इतच् ।) कम्पितः ।
 इति आकरणात् ॥
 आपाधिता, [ज] जि, (आपा + ङप्रत्ययः ।)
 कम्पकः । इति आकरणात् ॥
 आपील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-

द्वेडा

अक-सेट् ।) निमेषः पद्मभिन्नासुव आव-
 रणम् । आपीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादि-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 चिड्, छ आ ड नि छेहे । मोक्षे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-अक-मोक्षे अक-सेट् ।)
 वकारयुक्तः । छ, अचिड् । आ, चिडितं
 चिड् तेन । ड, चिडते । नि, चिडोक्ति ।
 छेहः क्षिप्रोभावः । मोक्षे चिडते तिलः तैलं
 मुच्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 चिड्यः, जि, (चिड् + क्तः ।) सुक्तः । क्षिप्रः ।
 इति आकरणात् ॥
 चिड्, आ नि कुञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 पर-अक-सेट् ।) आ, चिडितं चिड्यं तेन ।
 नि, चिडोक्ति । नृहन्वर्गवर्गतीयान्तोऽय-
 मित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 चिड्, इर् य आ मोक्षे । छेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक-मोक्षे तु अक-
 सेट् ।) इर्, अचिड्त् अचिड्दीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात्तयं ड इत्यन्ये । य, चिड्यति । आ,
 चिडितं चिड्यं तेन । इति दुर्गादासः ॥
 चिड्, छ आ ड नि मोक्षे । छेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-अक-छेहे तु अक-
 सेट् ।) एतदाद्यास्तयो वकारयुक्ताः चाद्याः ।
 छ, अचिड्त् । आ, चिडितं चिड्यं तेन । ड,
 चिडते तिलः तैलं मुच्यतीत्यर्थः । नि, चिडो-
 क्ति । छेहः क्षिप्रोभावः । इति दुर्गादासः ॥
 चिड्, छी, (चिड् + घञ् ।) लोहितार्कपर्य-
 फलम् । घोषाप्यम् । इति मेदिनी । ड् । ६ ॥
 चिड्, पुं. (चिड् + भावादौ घञ् । चिडते इति
 व्यच् वा ।) अजिः । कर्णामयः । विषम् । इति
 मेदिनी । ड् । ५ ॥ (यथा, आनन्दलह्याम् । २६ ।
 “करालं यत् चिड् कवलितवतः कालकलना
 न शम्भोस्तम्बलं जननि तव ताड्याकुमहिमा ॥”
 पीतघोषावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ चिड्-
 रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे प्रयुज्यम् ॥
 चिड्, जि, (चिड् + कर्मणि घञ् ।) दुरासदः ।
 कुटिलः । इति मेदिनी । ड् । ६ ॥
 चिड्, छी, (चिड् + भावे लुट् ।) मोचनम् ।
 त्यागः । यथा, महाभारते । १ । १७८ । २६ ।
 “जासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्वासचिड्नादेव भर्तृसयन्तमिव स्थितम् ॥”
 चिडा, छी, (चिड् + घञ् + टाप् च ।) वंश-
 शलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । ड् । ५ ॥
 (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वज्रोक्ति-
 पञ्चाशिकायाम् । ३६ ।
 “एषा सागरसङ्गताभिमतनां याता न मे कर्हिचित्

चुली

सुखे कथं सुखं वकीविमम किं सचुङ्कतामोयुवीम् ।
 चुङ्काराव इहोचितस्तथ गगनवातेः सङ्ग क्रीडतो
 युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौण्या लतो-
 २७७८ ॥”
 “सागरसङ्गतेति । सागरेण सप्तमेव सङ्गता ।
 अर्थादगङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्वनामपदम् ।
 गरी विषम् । तदाह सचुङ्कतेति । चुङ्कतेन विषेण
 चुङ्कया शब्दविशेषेण च सचुङ्कम् । चुङ्कं विषम्,
 चुङ्का जनस्य शब्दविशेषः ॥” इति तट्टीका ॥
 कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चुङ्कितं, छी, (चिड् + भावे क्तः ।) सिंहनादः ।
 इत्यमरः । १ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ६६ । ६ ।
 “नानायुधधरेष्वपि नानावेष्टधरेस्तथा ।
 हेवितस्वनमिश्रेण चुङ्कितास्फोटितस्वनेः ।
 आसीत् किलकिताशब्दस्तस्मिन् गच्छति
 पार्थिवे ॥”
 चुल, छ चालगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ-पर-अक गतौ तु अक-सेट् ।) वकार-
 युक्तः । आदिः । छ, अचिचुङ्कत् । चालः
 कम्पः । चालः कौञ्ज मन्वते । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (श्रीङ्गायामिति केचित् । यथा, रामा-
 यणे । ५ । १० । १३ ।
 “आस्फोटननिनादाश्च बालानां चुलतां तथा ॥”
 चुलिका, छी, (चुल + स्वार्थे कन् अत इत्यच् ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
 “चुलिकायां मां नृषा समाधिना आभीलित-
 दृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृथद-
 पुरुषविद्यायाग्रेण लुठति ॥” “सम्भवति चैत-
 दित्याह । चुलिकायां क्रीडायां नृषा यः
 समाधिस्तेनाभीलिते दृशौ येन तं मां प्रेम-
 संरम्भेण प्रणयकोपेन पृथक्लज्जिह्वस्तुष्टदपुरु-
 षेण विद्यायाग्रेण लुठति संघट्टयति ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 चुली, छी, (चुल + गौरादित्वात् डीष् ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । १० । २६ । ४६ ।
 “बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकादीनामा-
 लभनं स्पर्शश्च नर्मे परिहासश्च नखाग्रपातश्च
 तेः । चुल्या क्रीडया च अवलोक्य हसिते च
 कामं तासां उडौपयन् ता रमयामास ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र चुल्यामिति
 प्रमादात् केनचिज्जिह्वितम् ॥

ख, खकारः । ख तु ब्रह्मनद्वितीयवर्णः । अख्यो-
चारवस्थानं कथः । (यथा, सिद्धान्तकौतु-
द्याम् । “ख-कु-ह-विचर्यनीयानां कथः । ”
इति । शिवापत्ये तु अख्य निष्ठाभोजीयत्वमुक्तम् ।
यथा,—“निष्ठाभजे तु कुः प्रोक्तः । ” इति ।
परं निष्ठाभजीयस्यापि कथञ्चनोच्चारणपर-
त्वात् न दोषाय एव ।) यथा, कामधेयुतम् ।
“खकारं परमाख्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोखत्रययुतं मूखं बिन्दुत्रयसमन्वितम् ।
शुखत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं वहा ।
त्रिप्रसक्तिचयुतं वर्णं खकारं प्रथमान्यहम् । ”
तस्योपलक्षित्यथा, प्रपञ्चसारे ।
“स वर्णः श्रुतः कथं वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्णस्य श्रवणमात्रेण कं खरस्य श्रवणं खम् । ”
(वङ्गाचरैः) तस्य लेखनप्रकारादित्यथा,—
“शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा वाचाद्ब्रह्मरूपिणी ।
वामाक्षमगता रेखा वज्ररूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुङ्कुलिनी वाचात् खकारः पञ्चदेवतः ।
आनमस्याः प्रवक्ष्यामि शङ्खं कमलानने । ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
वराभयकरां निवामीषद्वायुसुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । ”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा, नागतत्वेपु,—
“खः प्रचखः कामरूपी ऋद्धिर्विद्धः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीप्रस्तापिनी गुरुः ।
शिखण्डी दन्तजातीशः कर्णोणिर्गर्भतो यदि ।
मूखं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभायेया चण्डलिङ्गो जगत्प्रकारखड्गकौ ॥ ”
खं, खौ, (खर्वति मनोऽस्मिन् खन्यते लुभ्यते
मनोऽनेन वा । खर्व गती, खन दारणे वा
अन्वभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ ।
२ । ६० ।
“जिराचामेदपः पूर्वं हिः प्रन्थ्यात् ततो सुखम् ।
खानि चैव सृष्टेर्दक्षिरात्मानं शिर एव च ॥ ”
पुरम् । खेत्रम् । मूखम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ८८ । ७ ।

“पतस्युदीर्णाश्च धरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ”
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां चैत्रव्यवहारे ।
“वेदाभिवान्धखान्धे खस्वाध्भरसैः क्रमात् ॥ ”
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खेषु चेटनस्यार्धेनिलम् ॥ ”
“खं वाद्याकाशं खेषु उदरादवच्छिन्नशरीरा-
काशेषु ॥ ” इति कुङ्कुमवृत्तः ॥) संधेदनम् । देव-
लोकः । श्रमः । इति मेदिनी । खि । १ । जयात्
दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातक-
प्रकरणे । “तनुमिधनखभेदाः केन्द्रकोषे

जिहामे ॥ ”) अधकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(शब्दतन्त्रावम् । यथा, मङ्गलौपनिषदि ।
“एतस्मात्प्रवते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ध्वोतिरापः पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ॥ ”
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, कान्दोभ्योप-
निषदि “कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं
गङ्गाकारो वै पुरुषो चकारो जीवर्थसया ॥ ”
हिमम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
“खे खानि वायौ निःस्वासांस्तेजस्युग्मायमात्स-
वान् ॥ ”)

खः, पुं, (खर्वयति स्वरश्चिभिरिति । खर्व + अन्त-
भूतणिच् + डः ।) खर्वः । इति हेमचन्द्रः ।
खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तल-
स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाश्रयः ।
(विष्णुः । “आकाशं वै विष्णुर्बोमकेशः शिवो
महर्षिः । ” इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हावे । इति कविकण्ठम् । (भा-परं-
अकं-चेट् ।) कोपघः । खादिः । खक्खति ।
इति दुर्गादशः ।

खक्खटः, पुं, (खक्ख + अट् ।) कक्खटः ।
कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

खखोल्काः, पुं, (खे आकाशे खर्वरूपेण खेषु
इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्बहिः-
प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) खर्वः । यथा,—
हरिकवाच ।

“पुनः सूर्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥ ”

इति गारुडे १६ अध्यायः ॥

खखोल्कायेति च पाठः । (अयं हि काशीस्थिता-
दित्यः । इति काशीखण्डम् । यदुक्तं तत्रैव
५० अध्याये ।

“खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्तितः ॥
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो ब्रूयम् ॥ ”

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + डः ।)
खर्वः । यद्वाः । (यथा, ज्योतिषे ।

“आपोऽस्मिन्ने यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥ ”
देवः । वायुः । पृथ्वी । इति मेदिनी । ग । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।

“तं ब्रजन्तं खगमेतं वक्ष्येऽहोऽभ्युताडयत् ॥ ”
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते
वनपर्वणि ।

“तमांशेष यथा सूर्यो दृक्चानभिर्धनान् खगः ॥ ”
शूलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ६३ ।

“मांसं यथो वपां मङ्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥ ”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।

“आकाशनिर्विकल्पश्च निपाती ह्यवग्रः खगः ॥ ”
खगखानं, खौ, (खन्यते इति । खन् + कर्मणि
घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थं-
कोटरम् ।) दृक्कोटरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग + पा +

“आतोऽनुपवर्गे कः ॥ ” १ । २ । ३ । इति कः ।)
गवङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगवन्तः, पुं, (खगस्य वन्तमिव वन्तं अग्रभागः
आकृतिर्वा यस्य ।) ककुचदण्डः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (एधिषाः खकचायामाकाशगति-
मत्वात् खगतुल्यमतिर्वेन साङ्गमस्यस्या इति
आर्यभट्टः । खर्वेतिष्ठान्तमते तु खगसाङ्गं
आकाशस्थितिर्विनाश्याः । मनुष्यः । मख
वः ।) एध्वी । इति जटाधरः ॥

खगशङ्खः, पुं, (खगानां शङ्खरिव ।) एधिषर्षी
चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यदा,
अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्धिन्
ततो ण्यल् ।) ध्मेपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य खर्वस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।)
उदयपर्वतः । इति शब्दमाता ॥ (खगौ गवङ्क
आसनं यस्मिन् विपद्ये ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते । १ । वीपर्वे । ३३ । १२—१८ ।

“तत्तुवाभाषयो देवो वरदोऽस्मिन् खेचरम् ।
स वने तव तिष्ठेत्तुपरीक्ष्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्यामन्मतेन विनायकम् ॥

एवमस्त्विति तं विष्णुस्त्वान्न विनतास्तुतम् ।
प्रतिपद्य वरौ तौ च गवङ्को विष्णुमन्वरीतु ॥

भवतेऽपि वरं दद्यां दृणोतु भगवानपि ।
तं वने वाहनं विष्णुर्गन्तव्यं महाबलम् ।

ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थाप्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।

वज्राज तरसा वेगाद् वायुं स्रष्टुं महाजवः ॥ ”
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गवङ्कः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । १ ।
वीपर्वे । ३१ । ३५ ।

“पतञ्जीणाश्च गवङ्क इन्द्रत्वेनाभ्यविध्यत ॥
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।

“तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिलिखत्ताडुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥

एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यक्षुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वयपूर्वं प्रजापतिः ॥

अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यद्वन्तस्तपोधनाः ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हस्य सत्तमाः ॥
भवन्तं हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥

भवत्वेव पतञ्जीणामिन्द्रोऽतिवलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥ ”

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गवङ्को ध्वजः केतुर्वाहनं
च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । १ । १८ । १६ ।

“ज्ञानेन वैद्यासकिशब्दितेन
भजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ ”)

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गवङ्कः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३३ ।

खगोलः

खगोलः

खगोलः

खगोलः, पुं, आकाशमण्डलम् । तस्य विवरणं यथा । एतद्व्याख्यानं सन्धिर्षं कटाक्षयस्य गोलाकारसमुत्पत्तयम् । यत्र भूर्भुवःस्वर्गलोकतपःसत्त्व-
संज्ञकानि सप्तसुवनानि सन्ति । ब्रह्मास्वर्गः यः परितः स आकाशमण्डलः । तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-सम्प्रदोषहाण्यानां पञ्चानां वायूनां
स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति । तदधस्तात्तु अधोऽधःस्थितपूर्वामितुल्यप्रतिष्ठितातिराहुकेतुमङ्गलसूर्यशुक्रबुधशनिग्रहयुक्तां दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य-
ताराद्वयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति । ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युहादियुक्तः सदीप्तरगतिरावहवायुर्भवति
एतद्ब्रह्मास्वर्गस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां प्रकृतिं विभज्यो भूगोलः सूर्यो तिष्ठति । पृथ्वीगर्भात् नागासुरसमाभवा दिव्यौषधिरवोपेता रम्याः
पालाश-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका कर्तुर्धर्मक्रमेण सप्तपालाशभूमयश्च सन्ति । सुमेरुपर्वतोपरि सूर्यो रक्षा ध्रुवतारा भ्रमति ।
एवं वज्रवानजोपरि सूर्यो अन्धा ध्रुवतारा भ्रमति ।

अथ कल्याणयोगानि

आयुस्ययोगानि

पृथिव्युपयोगानि

{ आकाशस्य ब्रह्मास्वर्गस्य वा
१८०१२०८०८४०००००००

नक्षत्रस्य	२५६८०००००
शनिः	१२०६६८२५५
राहुकेतोः	८०५०२८६३२
शुक्रोः	५१३०५०६८
चन्द्रोऽस्य	४८३२८८८
मङ्गलस्य	८१४६६०६
सूर्यस्य	४३३१५००
शुक्रश्रीषस्य	३६६४६३०
बुधश्रीषस्य	१०४३२०६
बुधशुक्रयोः	४३६१५०
चन्द्रस्य	३२४०००
आवहवायोः	५१०४
भूगोलस्य	४६६०

५६५३८४३११२०२०२०
८२६६२२०४
४०६२०२१०
२५६३६८२०१
१६३४६८३४
१२०४२८८
२५६२१६८
१४०८०४
८४०८६
३३१६३०
१४०८५५
१४०६१
१६२४
१५८१

२६०६६२१६५५६३६३६३
४१३४५३६३
२१३१००५८
१२८१८८३००
८१०२६१०
६३००६१४
१२६५२६६
६८८०२
४२३११६
१६५१६५
६८५८८
५०४५
१२
०

अथ ग्रहाणां मध्यस्तयः ।

	रविः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५६।८१०।०	७६।१३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे— राश्याद्याः	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।८।३६
युगे— भगव्याद्याः	४३२०००००	५०७५३३३६	२२६५८३२
कल्पे— भगव्याद्याः	४३२०००००००	५०७५३३३६०००	२२६५८३२०००

	नक्षत्रश्रीषस्य	शुक्रश्रीषस्य	शुक्रश्रीषस्य
दिने— कलाद्याः	२४५।३२।२१	४।५६।६	६६।७।४३
वर्षे— राश्याद्याः	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४६।१२
युगे— भगव्याद्याः	७१६३००६०	३६४२२०	३०१२३०६
कल्पे— भगव्याद्याः	७१६३००६००००	३६४२२००००	३०१२३०६०००

२६८

संज्ञा:

अथ यथावत् सप्तमस्तवः ।

दिने—	शुभे:	राशे:	चक्रोत्तर
कलायाः	२।०।२३	३।२०।३३	६।३१।०
वर्षे—	०।२२।२२।५३	०।२२।२२।२।५६	२।२०।३०।५६।३२
राश्यायाः			
युगे—	२३६।५६८	२३१।२३८	३८८।०३
भगवत्याः			
काले—	२३६।५६८०००	२३१।२३८०००	३८८।०३०००
भगवत्याः			

अथ राशियु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	ज्येष्ठी	मृगशी	आर्द्रा	रोहिणी	ज्येष्ठा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
वर्षः	१	२०	१	२६	३	१	२०	१६	२६
कला	०	०	३	३०	०	१०	३०	२०	२०
अपक्रम- भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	मृगशिरा	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
वर्षः	२	२२	५	१०	२३	१६	२६	२३	२६
कला	२०	२०	३०	०	१०	३	३०	०	०
अपक्रम- भागाः	७ दक्षिणः	१२ दक्षिणः	१३ दक्षिणः	११ दक्षिणः	२ दक्षिणः	२७ दक्षिणः	२३ दक्षिणः	३ दक्षिणः	७ दक्षिणः

	मृगशिरा	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	अवका	घनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वाभाद्रपद	उत्तराभाद्रपद	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
वर्षः	१	१४	१०	२३	१०	२०	२०	२६	२३	२६
कला	१०	०	०	३०	०	०	०	०	०	३०
अपक्रम- भागाः	८ दक्षिणः	५ दक्षिणः	५ दक्षिणः	२० दक्षिणः	२० दक्षिणः	२३ दक्षिणः	२३ दक्षिणः	२३ दक्षिणः	२३ दक्षिणः	० दक्षिणः

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अक्षरः	नक्षत्राधः । कालपुरवचः	हुतसङ्क	मन्त्रसङ्क	सप्तविंशतारा
राशिः	१	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम- भागः	६०	६४०	१८	३९०	५
	६	६	६	६	७
	पुनर्वसु	आर्द्रायां	रोहिण्यां	रोहिण्यां	ज्येष्ठायां

अथ खगोलरचना ।

खगोलः काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यं सुमेरीरुभयत्र निर्गतं दृष्ट्वा कृत्वा बहुतर-
शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं
विष्वक्कक्षिका च कार्या ।

अथ मेघादिराशिस्थितिः ।

साहोरात्रार्द्धकर्मः तत्प्रभातानुमानेन च
क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तौ विक्षेपभागे-
निर्गन्निजापक्रमेण मेघादीनां राशीनां तिस्रः
कक्षाः कुर्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां
वैपरीत्येन कुर्यात् । तादृश्यसिद्धलादीनां तथा-
विष्वक्कक्षात् मकरादीनां कुर्यात् ।

अहोरात्रार्द्धकर्मज्ञानं यथा ।

खक्रान्तिरुत्क्रमक्रमेण हे कुर्यात् । तत्र
उत्क्रममण्डया हीना विख्या दक्षिणोत्तरं दिन-
वासदलं स्यात् ।

विक्षेपज्ञानं यथा ।

चन्द्रः खक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-
कलाशीतिभागेः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षेपते ।
तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-
स्त्रिगुणितं अश्विं चतुर्गुणं विक्षेपते । तत्र
क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २७० मङ्गलस्य ६०
बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२०
शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ।

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरिबन्धोदग्गोलसंस्थितानां
नक्षत्रादीनां कक्षाः कुर्यात् । सर्वासां कक्षाणां
मध्यस्थाने विष्वक्कक्षा स्थिता । तदाधार-
कक्षयोर्धृतेः कर्कटं हे अयमे विष्वक्कक्ष्या कुर्यात् ।
विष्वक्स्थानात् भगवत्संसारपर्यन्तं स्फुटभागे-
र्मङ्गलादीनां क्षिप्रार्थेन कुर्यात् अर्थात् मेघादि-
राशीनां तिर्यक्कक्ष्याभीं रचयेत् । तथा अयन-
स्थानात् अयनायनपर्यन्तं तिर्यक् अपरा कक्षा-
क्रान्तिसंज्ञा कार्या । तथा कक्षया सूर्यः
प्रकाशयन् सदा भ्रमति । चक्राद्या ग्रहाः
अयमक्षलमात्रितैः खसंपातांशैरपक्रममात् विक्षे-
पांतीषु अपक्रमेणाकृष्टाः सन्तो लोकेष्टवन्ते ।

क्षितिजे उदयन् राशिः लभं स्यात् तद्वशात्
अस्तं गच्छन् अस्ताख्यं स्यात् । लङ्कोदयेथेया
सिद्धं दृष्ट्वा चतुर्थं स्थानं कुर्यात् । मध्यक्षिति-
जयोर्मध्ये या पथा सा अन्त्या कथ्यते । विषु-
वत्क्षितिजयोरन्तरस्यां चरदलस्या । उपरि
स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमखलं कृत्वा वस्तु-
वेष्टितं लोकालोकवेष्टितं कृत्वा जलपतनयोगेन
पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् ।
इति सूर्यसिद्धान्तसम्मतम् ।

खगङ्गः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच्
एधोदरात् साधु ।) दृष्टविशेषः । खगङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः पोदगलः २ बृहत्-
काशः ३ काकेलुः ४ । इति रत्नमाला ।

खङ्करः, पुं, (खण्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे +
क्रिप् । कीर्यते विकीर्यते इति । क् विलीये +
अप् । ततः कर्मधारयः ।) चूर्णकुल्लः । इति
हेमचन्द्रः ।

खच, ग भूतिपूयोक्त्यसौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(क्रां-परं-सकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः
पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूतुत्पत्तौ
पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खच्चाति राजा
सन्दहः स्यादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्वादासम्मतः ।
इति दुर्गादासः ।

खच, तु क वन्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्-
चुरां-परं-सकं-सेट्) खचधति । इति दुर्गादासः ।

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भ्रम्यतेऽसौ
पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चसु भक्षणे +
असच् । खे चमसः यक्षीयपात्रमिव अस्तमय-
त्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति शिकारशेषः ।

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर +
“चरेट् ।” १।२।१६ । इति टः ।) मेघः । इति
शब्दचन्द्रिका । वायुः । राक्षसः । सूर्यः । एतेषां
प्रमाणं यथा । महाभारते द्रौपदीयं ।

“खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः

खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।

खचरस्य सुतेन हतः खचरः

खचरी परिरोदिति वा खचरः ।”

आकाशगामिनि चि । यथा । स्मृतिः ।

“पवनो दिकपतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥”

रूपकभेदः । यथा । खञ्जीतदामोदरः ।

“खचरो रङ्गताले स्यात् गुहरादौ लघुस्तथा ।

शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेव दशाक्षरः ॥”

खचितं, चि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्यायः
करमितम् २ कवितम् ३ गुरुगुणितम् ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः । करम्भम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७
संयुक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः । आभम् ९ । इति
शब्दरत्नावली । गुणितम् १० कुरितम् ११ ।
इति जटाधरः ।

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं-
सेट् ।) मन्थे विलोडनम् । खजति जलं
मन्थ्यः । इति दुर्गादासः ।

खज, इ पाशुत्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
सकं-सेट् । इति ।) इ, खज्जाते । पशुः खोडः
भावप्रधाननिर्देशात् पशुत्वमिति यावत् । सो-
ऽस्याजीति चूडादित्वात् । पशुलक्षस्य भावः
पाशुत्यं खोटनमित्यर्थः । खजति खोडः ।
भावप्रधाननिर्देशो यथा । बुधसर्व इति का-
तन्वादासम्मतः । अत्र असर्वो परे उवर्णो वकारत्वं
प्राप्नोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ।

खजः, पुं, (खण्यते निर्मण्यतेऽनेन । खण् + करणे
अप् । यद्वा, खजति मयातीति । खज् + अच् ।)
दम्बिः । इत्यमरटीकायां भरतः । हाता इति
भाषा । (यथा, महाभारते १२।२१४।२१ ।
“पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्धृष्टं निर्मण्यते खजेः ।
शुक्रं निर्मण्यते तद्दृष्टं हसङ्कल्पैः खजेः ॥”
“खजेनामप्य च स्याथं तन्निहत्युपयोजितम् ॥”
इति वामदे चिकित्सास्थाने हृत्तीयेऽध्याये ॥

खजकः, पुं, (खजति मयातीति । खज् + क्तुल् ।)
मन्यानदकः । इति हेमचन्द्रः ।

खजपः, स्त्री, (खण्यते मथ्यते इति । “उविज्जुटि-
दलिकाचिखजिभ्यः कपन् ।” उवां १।१४२ ।
इति कपन् ।) घृतम् । इत्युणादिलिङः ।

खजलं, स्त्री, (खे आकाशे निधितं यजलम् ।)

खञ्ज

खञ्जनः

खटिका

नीहारः । इति चिकाकशेषः । आकाशवारि ।
यथाह राजवज्रमः । [लुताच ।

“वर्षासु चरन्ति वनेः कहीरगा विवर्ति कीट-
तद्विषयुत्तमपेयं खञ्जममगयोद्यात् पूर्वम् ॥”

खजा, खी, (खज् + मावे अच् टाप् च ।) मन्त्रः ।
मन्त्रीवा इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥
(खज् + करणे अच् खिया टाप् ।) दर्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने ऋ-
विष्टेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

“सुमायनं गोपुत्रकाच वीर्यं
तथोचटा गोपयसा विपाय ॥

खजाहृतं शर्करया च युक्तं
प्रीत्या नरो हृष्यति सर्वराजम् ॥”

पाकसाधनप्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
४ । ७ । १ ।

“खजाहृ दर्वीच करेण धारय-
त्तस्मिन् काजाङ्गमकोवमवयम् ॥”

मारयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्त्रे + “खजेराकः ।” उर्णा
४ । १३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादित्तिः ॥

खजाका, खी, पुं, (खजति मयाति पाकम् ।
खज् मन्त्रे + “खजेराकः ।” उर्णा ४ । १३ । इति
आकः तत्ताम् ।) दर्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ।
जाता चमच इत्यादि भाषा ॥

(“खजाकः पक्षिणि स्थातः खजाका इतिव्यत्यते ॥”
इत्युणादित्तिटीका ।)

खजित्, पुं, (खिन् आकाशध्यानेन मूढभावनयेति
भावः, जयति संसारभावं यः । जि + क्तिप् । मूढ-
वादिना बौद्धानां मूढं सर्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावनयनात् तथात्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

खज्योतिः, [स्त्री] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्धस्य ।)
खज्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खज्जः, जि, (खजि गतिवैकल्ये + अच् ।) विकल-
गतिः । खोडा इति भाषा ॥ यथा, मनुः । १ । २४९ ।

“खज्जी वा यदि वा काखो दातुः प्रेम्णोऽपि वा
भवेत् ॥”

तत्पर्यायः । खोडः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ।

खोलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोड्यालर्धदर्शनात् ॥ तस्य लघ्वणं यथाह
माधवकरः ।

“बाहुः कथाश्रितः सकथः ककरामाक्षिपेद्यदा ।
खञ्जस्तदा भवेन्ननुः पशुसक्योर्ध्वोर्वधात् ॥”

खञ्जकः, जि, (खज्जतीति । खजि + कर्त्तरि क्त्वं ।
खर्ये कन् वा ।) खज्जः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकश्च अरिः नाशकः ।) सुखा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खेसारि इति भाषा ॥

खञ्जखेटः, पुं, (खज्ज इव खेटति गच्छति हृष्यति च
भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट् + अच् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥

खञ्जखेनः, पुं, (खज्ज इव खेयति तद्वज्रनादि-

वर्धः । खिन् + अच् ।) खञ्जपक्षी । इति
चिकाकशेषः ॥

खञ्जनं, खी, (खणि विकलगतौ + भावे क्त्वं ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खञ्जनः, पुं, (खणि + कर्त्तरि क्त्वं ।) खनामखात-
पक्षी । तत्पर्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ कखाटीनः ३ काकाच्छर्दिः ४ खञ्जखेनः ५
तातनः ६ सुविपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रज-
निधिः ९ । इति चिकाकशेषः ॥ खञ्जखेटः १०
गूढनीचः ११ तल्लकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाला ॥ काकाच्छर्दिः १४ नीलकण्ठः १५
कखाटीरः १६ कखाटीरकः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् सुभासुं फलं
भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—

“खञ्जनको नामार्यं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥”

तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामाख्याह ।
“खूलोऽभ्युन्नतकण्ठः लण्ठगलो भद्रकारको भद्रः ।
आकच्छसुखात् जण्डः सन्धूकः पूरयद्याग्राम् ॥
लण्ठो गलेऽस्य विष्टुः सितकरटान्तः स रिक्त-
लङ्कितः ।

पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जो दृष्टः ॥”
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह ।

“अथ मधुरसुरभिफलकृतमतर्पु ललिलाश्रयेषु
पुण्येषु ।

करितुरगसुजगच्छर्दि प्रासादीद्यानहर्षोऽगु ॥
गोगोहसत्समागमयश्चोत्सवपार्थिवहिजसमीपे ।

हस्तितुरङ्गमशालाच्छञ्जलचामरादेषु ॥
हेमचम्रीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।

दधिपात्रघाण्यकूटेषु च अथ खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के खादन्नानिर्गौरसस्यञ्च गोमयेपगते ।

शाङ्गले वस्त्राणि शकटस्यो देशविभंशः ॥
यहपटलेऽर्थभण्डो वने वन्द्योऽशुचौ भवति रोगः ।

पृष्ठे लज्जाविकानां प्रियसङ्गमभावहत्यायु ॥
महिषोद्गर्हभास्यस्त्राणयहकोवशर्करा-

द्रिस्त्यः ।
प्राकारभक्षकेशेषु चाशुभो मरणसम्भयदः ॥
पक्षौ धुन्मन्त्रभुभः शुभः पिबन् वारि निजगासंशयः ।

हृद्योऽधेऽथ शस्त्रो नेष्टफलः खञ्जोऽप्यस्ये ॥
नीराजने निरुते यथा दिष्टा खञ्जनं हृपो यान्तम् ।

पङ्के तथा गतस्य क्षिप्रमरातिर्विशतुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्

यस्मिन्सु हृद्यति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमयुपदिशन्ति पुरीषगोऽस्य

तत्कौतुकापनयनाय खनेह्वरिषीम् ॥
अतस्मिन्निधिमिहरीमिश्रः

खतशुसमानजलप्रदः खगः ।
घनहृदभिनिवीयमानको

विबलि च ननुसमागमप्रदः ॥

हृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।

सुरभिस्तुमधुपयुक्तमर्धं
शुभमभिनिधितमेवमेति दृष्टिम् ॥

अशुभमपि विनोक्त्य खञ्जनं
हिजगुहसाधुसुरार्चने रतः ।

न हृपतिरशुभं समाश्रया-
न्न यदि दिनादि च सप्त मांससुक् ॥”

ततः कालयत्तप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
“आ वर्त्तु प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु

दिक्स्थानवर्त्तिलमर्धं शान्तदीप्तादिभिर्नोक्तम् ॥”
शाङ्गले दिविशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—

“वित्तं व्रक्षसि कार्ये निश्चिततुला शक्रे हुताशे भयं
यान्तामभिभयं सुरहिषि कलिर्नाभः ससुहालये ।

वायसां वरवज्रगन्धवर्त्तिलं दिक्स्थाना चोत्तरे-
रेष्टान्तां मरुतं हुवं निगदितं दिग्मन्त्रं खञ्जने ॥”

खञ्जनरतं, खी, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अथर्त्तं रतं रतिः ।) यमिनी गोप्यं रतम् ।

यतिनां गोपनीयमैशुनम् । इति हारावली ॥

खञ्जना, खी, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन् + क्त्वं
+ क्तिप् टाप् च । यद्वा, खजि + क्त्वं + टाप् ।)

सर्वपी । सुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खञ्जनालतिः, खी, (खञ्जनस्यालतिरिवालतिरस्य ।)
खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्यायः । हापुत्तिका २ खञ्जिका ३ सर्वपी ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

खञ्जगिका, खी, (खञ्जनसहाकारोऽस्यस्थः । इति ।
खञ्जन + टन् टाप् च ।) खञ्जनाकारमणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । हापुत्तिका २ तुलिका ३

स्कोटिका ४ सर्वपी ५ । इति चिकाकशेषः ॥
खञ्जनालतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खञ्जरीटः, पुं, (खज्ज इव कच्छतीति । ख मती +
बाहुलकात् कीटम् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरशतके । ६६ ।

“तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले हृष्टौ वस्तिरचक्षलखञ्जरीटौ ॥”)

खट, काष्ठि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काष्ठि आकाङ्क्षायां ।

इति दुर्गादासः ॥

खटः, पुं, (खट् + अच् ।) अन्वयः । कफः ।
प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ टङ्कम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कसृयम् । इत्य-
जयपालः ॥

खटकः, पुं, (खट् + बाहुलकाद् डन् ।) घटकः ।
तत्पर्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ अचरः ४ ।

इति चिकाकशेषः ॥ कुक्षितपाणिः । इति शब्द-
माला ॥

खटिका, पुं, (खटः अक्षयस्य इति ठन् ।) कुक्षित-
पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खटिका, खी, (खट् + अच् । ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्यञ्ज ।) खेखनप्रयम् । खडी इति
भाषा । (यथा, कणादिकासे । २ । २३ ।

खटिका

“विविधनवोशुकनमदचन्दनकपूरमरिच
पुष्पकलैः ।

खटिकाहस्तः स सदा गणयति कोटीर्मुहूर्तेन ॥”
कण्डरम् । वीरम् । इति विष्णुः ॥

खटिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इति; डोप् च ।)
खटो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, श्रुतिपदेशः ।
“न पतति खटिनी ससम्भवा यस्या महद्गण-
नायाम् ॥”)

खटो, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् डोप् ।)
लेखनद्वयम् । खडो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खटिनी २ खटिका ३ धवलशक्तिः ४ सितधातुः ५
पाण्डुवत् ६ पाण्डुवृत्तिका ७ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्ताह-
न्यदोषकफासनेजरोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्यायान्तराणि खटिनीशब्दे
द्रव्यानि ॥ (यथास्याः पर्याया गुणाश्च भाव-
प्रकाशस्य पूर्वशब्दे प्रथमे भागे ।

“खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिह्वीता मधुरा विवशोद्यति ॥
लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता खटिका समा ।
खटो गौरखटो हे च गुणसुलो प्रकीर्तते ॥”)

खट्, क इतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-केट् ।) टड्यान्तः । क, खटयति । इतिः
संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खटुनः, त्रि, (खटुते प्रियते शब्दादिभिः इति ।
खट् इतौ + कर्मणि लुट् ।) खन्वः । इति हेम-
चन्द्रः । खोट इति भाषा ॥ खडत इति पाठो-
ऽपि डट् ॥

खडा, स्त्री, (खड् + टाप् ।) खडा । इति शब्द-
चक्रिका ॥

खडाशः, पुं स्त्री, (खड् + आत्मा वृत्तः सन् अत्राति
इति । अश् + अच् । अश्रुते आश्रोति गात्र-
गन्धेन वा । अश्रुद् नयाप्रो + अच् ।) वनजन्तु-
विशेषः । खटाश इति गन्धगीकुला इति च
भाषा । तत्पर्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खडाशी ४ वनाश्वः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ खडासः ६ गन्धमार्जारः ७
वनश्वा ८ शालिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्प-
लकः १० । इति दुर्गादासवचनम् ॥

खडावः, पुं, (खडाश् + एषोदरात् प्रकारस्य सत्वम् ।
यद्वा, खड् इवाचति दीप्यते प्रकाशते । अस
दीप्तौ + अच् ।) खडाशः । इति जटाधरः ॥
(लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातवायु-
धिकारे ।

“खडाशोऽनूपजः ऋद्धो वर्तुलो मांसलश्च यः ।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥”)

खटिः, पुं, (खट् + इत् ।) शवयानम् । तत्पर्यायः ।
अन्तश्च २ वायुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खटिकाः, त्रि, (खटुर्न आवरणं खट्; स शिष्यत्वेना-
स्थास्तीति । उन् ।) शाकुनिकः । इति शब्द-
माला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खटिका, स्त्री, (खट् + खार्थे खण्पाये वा कन् + टाप्

खटा

अत इत्यच् ।) कुत्रखटा । तत्पर्यायः । निरुता २
खटो ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आखटो ४ ।
इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥
खट्टेरकः, त्रि, (खट् + बाहुलकात् कर्मणि एङ् ।)
खन्वः । इति शब्दमाला ॥

खडा, स्त्री, (खटाते काष्ठयते शवनादिभिरिति ।
खट् काष्ठार्था + “अभ्युपविशतीति ।” उक्ता
१ । १५१ । इति कन् ।) काष्ठादिरचितश्रव्या-
धारः । खाट् इति भाषा । तत्पर्यायः । शव-
नम् २ मञ्चः ३ पर्यङ्कः ४ पल्लवः ५ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३८ । तत्पर्यम् ६ शयः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * । तदयुक्तिर्व्या—

“अद्याभिः काष्ठशब्दे च खट्टेति प्रतिपद्यते ॥”
अथैषां नामानि ।

“तिष्ठेत् यदात्मन्य खडा तत्पर्यं चरणावयम् ।
शिरःस्थं युपधानं स्यात् अघःस्थं स्यात् निरुपकम् ।
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोजनमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते युपधाननिरुपके ॥

तदङ्गेन तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्वबोद्धशिका खडा सर्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे युपधाननिरुपके ।
सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसन्निताः ॥
सर्वाष्टादशका खडा सर्वकामफलप्रदा ।

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरुपके ॥
तदङ्गेन तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्वविंशतिका खडा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरुपके ।

त्रिहस्तसन्निते पादा हस्तैकपरिसन्निताः ॥
सर्वविंशतिका खडा एवमप्युपनायते ।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे युपधाने निरुपके ॥
तदङ्गेन तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वद्वारिंशिका खडा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च षड्हस्ते युपधाने निरुपके ।
त्रिहस्तसन्निते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खडा सर्वरोगक्षयकारी ।

आलिङ्गने सप्तहस्ते युपधाने निरुपके ॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।
सर्वबद्धविंशिका खडा सर्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते युपधाने निरुपके ।

सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सर्वाष्टाविंशिका खडा सर्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते युपधाने निरुपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वत्रिंशतिका खटा सर्वकामार्थदायिनी ॥
एवमष्टविधाः खडाः समासेनोपदर्शिताः ।
आदित्यादिदशानां गुणां सम्पत्तिदायिकाः ॥
कार्याः शिल्पिभिरेतास्तु विविधास्तिकल्पनाः ।

सर्वबोद्धशिका खडा सर्वत्राभेव युष्मते ॥
अष्टौ खडानि यस्याः सुखचतुर्हस्तयुतानि च ।
श्रीसर्वमङ्गला नाम खडैया पृथिवीपतेः ॥
इयं यदा सङ्गदना तदा सर्वव्याभिघ्ना ।
यात्राविहिः सर्वैर्निर्विघ्नव्या चाष्टमङ्गला ॥*

खटाङ्गी

एकैकहस्तहस्ता तु भविष्यन्मृतः परम् ।
जयोऽथ मङ्गलः प्रियान् विजयान् परो महान् ॥
एकैकहस्तहस्ता तु मङ्गलानामिति ज्ञेयम् ।
सा तुङ्गा इति ऋचं च शिखरी विवर्धयन्ता ॥
एकैकहस्तहस्ता तु टङ्ग इत्यभिधीयते ।
यात्राविहिं समारम्भ्य येऽमी बोद्धश कीर्तिताः ॥
आदित्यादिदशानामाद्यनैकहस्तं क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽथ दुरासदः ॥
यद्योत्तरं दशगुणाः पादैकपरिखाङ्गिनः ।
प्रासादसंज्ञकाः कार्या राज्ञा सुखमभीक्ष्णता ॥
चत्वार एते सर्वे वा भूपतीनां सुखावहाः ॥*॥
भोजनमते च ।

“सर्वत्रिंशतिकां यावत् आरम्भाभयबोद्धशीम् ।
खडानामिति नामानि अष्टौ हस्तहस्ताधिकाम् ॥”
तद्यथा,—

“मङ्गला विजया पुष्टिः चमा पुष्टिः सुखावयम् ।
प्रचक्षा सर्वतोभद्रा खडानामाष्टकं विदुः ॥”
आर्षा विभागः पूर्ववत् ॥ * ॥

पराशरसंहितायाम् ।
“अद्याभिः काष्ठशब्दे च योऽपि खट्टो विजायते ।
स चेत् समो भवेत् खडा प्रचक्षा स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्वायसम्पत्तिर्विघ्ने विवमास्यदम् ।

तस्मात् खडाङ्गपिखो यः समः कार्यः स खट्टरिभिः ॥”
इदम् सामान्यं सर्वसम्मतम् । काष्ठनियमस्तु
पूर्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खडोद्देशः ॥ * ॥
तस्या दोषगुणा यथा,—

“खडायां यो गुणो दीवो मानश्च परिकीर्तितम् ।
तेनैव खडा काष्ठोऽपि तथैव गुणमावहेत् ॥
अनेनैव विधानेन कार्यं बहुविधासनम् ।
विना नौकां समं कार्यं सर्वत्रैवाचनं गुरु ॥”

इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥

अस्या गुणः । वातजत्वम् । इति राजवज्रभः ॥
प्रेक्षा । इत्यमरटीका ॥ कोकशिखी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खडाङ्गं, स्त्री, (खडाया अङ्गम् । तद्विवाकति-
र्थस्य इति ।) शिवस्याङ्गविशेषः । तत्पर्यायः ।
सुखसुखः २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ८० । ६ ।

“विचित्रखडाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”
खडाङ्गः, पुं, (खडाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य
खडाङ्गाङ्गवत् सर्वत्र दुर्लभप्राप्तवत्वात् अमोच-
वीर्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सुखं वशीयराज-
विशेषः । स तु विश्वचक्रराजपुङ्गवः । यथा,—

श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४१ ।
“ततो दशरथस्तस्मात् पुत्रं रेडुविद्वक्तः ।
राजा विश्वसहो यस्य खडाङ्गश्चक्रवर्तीभूत् ॥”
खडाङ्गभट्टः, पुं, (खडाङ्गं विभर्ति इति । अ +
क्तिप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खडाङ्गी, [स्त्री] पुं, (खडाङ्गं अङ्गविशेषः सोऽस्या-
स्तीति इति; ।) शिवः । इति हारावली ॥
(प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खडाङ्गाकृतिकाङ्ग-
खङ्गविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

“खडाङ्गी नीरवावा वा झञ्जुली विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् झञ्जुमन्त्रमेकं समाहितः ॥”
खडाङ्कः, जि, (खडामाङ्कः । “खडा खेपे ।”
२।१।२४ । इति गिन्द्यायां द्वितीयात्मन्यः क्तात्मन्य
निष्पत्तमात्रः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति
त्रिकाङ्कशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ १५।१०।
“तत्त्वं पात्रेवमितैः खडाङ्कः प्रमादवान् ।
पात्रश्रीकः क्रियं नेता नास्त्वन्तोनवसुखानाः ॥”
“खडाङ्कः उत्पद्यितः । खडा खेपे इति
द्वितीया ।” इति अयमङ्गलटीका ॥) खडाङ्कः
नरो जात्यः । इति कलापयाकरग्रन्थम् । (वेदं
व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खडा रोदृष्या
ब्रह्मचर्यं एव भूमिश्रयनार्होऽपि कः खडामारो-
चति च जात्यः । खडाचर्यं तेन खडामारोदतु मा
वा निविष्टाबुद्धानपरः स्वर्गोऽपि खडाङ्कः उच्यते ।
इति श्रद्धार्धचिन्तामणिः ॥) खडोपरिस्थितश्च ॥
खडिका, स्त्री, (अख्या खडा । अख्यायै कम् ।
अत इत्यच् ।) लुप्तखडा । इति जटाधरः ॥
खडाविशेषः । तद्व्युत्तिर्बोधा,—
“ब्रह्मसन्निधौ भगवान् चतुःषष्टिकोऽपि कः ।
खटिकाः सुखसम्भूताः सुखरक्ताविताम्बराः ॥”
इति व्युत्तकल्पतरौ खडिकोद्देशः ॥
खड, इ ड मधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्म-सक-सेट् । इदित् ।) मधि मन्थने
मन्थनश्चेह भञ्जनम् । इ, खख्यते । ड, खख्यते
दक्षेन भाजं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सक-सेट् ।) क, खाङ्यति । इति दुर्गादासः ॥
खडं, स्त्री, पुं, (खख्यते द्विद्यते धाम्ने पक्वे सति
इति । खङ् + कर्मेणि अप् ।) लघुलृणम् । इति
शब्दरत्नावली । खङ् इति भाषा ॥
खङ्, पुं, (खङ् + भावकस्मादौ यच्चायधं अप् ।)
पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ङे । ८ ॥
खङ्गयद्यो यथा, चङ्गएते ।
“तत्र कपित्थचाङ्गीरीभरिचाजानिचचकेः ।
तुपक्कं खङ्गय्योऽयमयं कामलिकोटपरः ॥”
खङ्गिका, स्त्री, (खङ्क् इत्यनलशब्दं करोतीति ।
ङ् + बाहुलकात् ङः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।
ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वश्चखः ।) पञ्चहारम् ।
इति हारावली ॥ खङ्गकिहार इति भाषा ॥
खङ्गुः, पुं, (खङ् + अतृपथयः ।) बाहुलङ्गा-
भरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिरितिः ॥
खङ्गिका, स्त्री, (खङ् + अप् + गौरादित्वात् ङीष् ।
ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वश्चखः ।) कठिनी । इति
जटाधरः ॥
खङ्गी, स्त्री, (खङ् + अप् + ततो ङीष् ।) कठिनी ।
खगामखातश्चेतवर्णवर्णितकाविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्यायौ कठिनीशब्दे
खटोशब्दे च द्रव्यौ ॥
खङ्गुः, स्त्री, (खङ् + “खङ्गुङ्गा ।” उणा १।८४।
इति ङे ।) नतशय्या । (बाहुलङ्गाभरणम् ।
इत्यञ्जलदत्तः ॥)

खङ्ग, ली, (खङ्ग भेदे + “खापूखङ्गिभ्यः कित् ।”
उर्णा १।१२२२। इति भन् प्रत्ययः ।) लीङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खङ्गः, पुं, (खङ्गति भिनत्तीति । खङ् + “खापू-
खङ्गिभ्यः कित् ।” उर्णा १।१२२२। इति भन् ।)
गङ्गाकः । गङ्गा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २७२ ।
“कालाचारं महाप्राज्ञाः खङ्गगोहाभिर्गमन् ।
आनन्ध्यायै कल्पन्ते सुखमग्निं च सर्वशः ॥”
“खङ्गो गङ्गाकः लोहो लोहितवर्णश्चाग एव ।”
इति कुल्लूकभट्टः ॥) गङ्गाकश्चम् । खाग इति
भाषा । बृहभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकगाम-
गन्धद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्धविष्टेयः ।
खाङ्गा तरवाल इत्यादि भाषा । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४१ । २५ ।
“यत्स्वयं विपुलः खङ्गो गये कोपे समर्पितः ।
सहदेवस्य विहित्रं सर्वभारसहं दृष्टम् ॥”)
तत्पर्यायः । निष्किंशः २ चन्द्रहासः ३ अलिः ४
रिटिः ५ कौशेयकः ६ मङ्गलायः ७ करवालः ८
लपायः ९ इत्यमरः । १२। ८६ ॥ ऋटिः १० कर-
पालः ११ । इति तट्टीका ॥ विश्वस्यः १२
तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६
धर्मपालः १७ कौशेयः १८ तरवारिः १९
तवराजः २० लपायकः २१ लपाखी २२
शब्दः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * तस्योत्-
पत्तिर्लङ्गो यज्ञामौ यथा,—
“विकीर्ण्यभिं तथाभूतसुखितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलमवर्णमं तीक्ष्णदंष्ट्रं लघोदरम् ॥
प्रांशुं सुदृढवर्तारं तथैव क्षमितीजसम् ।
ततस्तद्रूपसुखस्य बभौ निष्किंश एव सः ॥
विमलसौक्ष्ण्यधारश्च कालान्तक इवेदतः ।
ततः स श्रितिकथनाय रुद्रायर्षभकृतवे ॥
जज्ञा ददावर्षिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥
अर्षिं धर्मस्य गोभारं ददौ सत्तुल्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स भङ्गविभ्यः ते इन्द्राय स लोक-
पालेभ्यः ते मन्वे कर्मपुत्राय स लुपाय स
इक्ष्वाकवे स पुरूरवे स व्याये स नहुषाय स
ययातये स पूरवे स अश्वत्थरथसे स भूमिप्रायाय
स भरताय स ऐङ्गविद्याय स धुम्भाराय स
काम्बोजाय स सुतुङ्गनाय स मरुताय स रैव-
ताय स धौवनाम्नाय स रघवे स हरिणान्नाय
स मुनकाय स उग्रशैबराय स भोजाय स शिवये
स प्रतर्द्दनाय स अलकाय स ऋषदम्नाय स भर-
द्वाजाय स द्रोणाय स लपाय स प्राक्वेभ्यो
दत्तवान् ॥ * * * अथ खङ्गविषयकत्रयोद्देश-
विषयचरणं यथा, महाभारते ।
“मङ्गलाकारतः खङ्गगन्धमयं आगतमुच्यते ।
तद्वै बाहुसुदाम्नं क्षतमुदभ्रान्तमीरितम् ॥
आमयं खलु परितः खङ्गगन्धविहृतमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रैश्च वारकार्यमिदं त्रयम् ॥
शचीराक्रमचार्याय गमनत्वाद्भूतं मतम् ।

खड्गस्यामेव तदेवस्पर्शनं प्रदत्तं मतम् ।
 वक्ष्यन्त्या रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम् ।
 परिहृत्य भवेत् शस्त्रीर्वासदक्षिणतो गतिः ।
 पश्चात् प्रदायसरणं निवृत्त्यं संप्रचक्षते ।
 अन्योऽन्यताकनं प्राहुः सन्पातसुभयोरपि ।
 आधिक्यमात्मनो यत् तत् सतुदीर्घसुदीरितम् ।
 अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु स्वाम्यं भारतं स्मृतम् ।
 विचित्रखड्गमयस्वारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
 मिलीय चर्मैश्च च्येयो यदस्तेः स्वातर्तं हि तत् ॥”
 तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे दृष्ट्या ॥ (अथ
 लक्षणादिकं मथा, दृष्टतर्तुसंहितायां ५० अध्याये ।
 “अङ्गलशताधर्मसुतम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गशः ।
 अङ्गलमानाङ्गस्येयो द्वयोऽनुभो विवमप्रवशाः ॥
 श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रप्रिवर्णिज्जकुललालानाम् ।
 सहशा व्रणाः प्रशस्ता अजायुश्चक्षिकानाञ्च ॥
 लालासकाकककृकयादकवन्मृष्टिचकालतयः ।
 खड्गे व्रणा न सुभदा वंशावुजाः प्रभूताश्च ॥
 स्पुटितो व्रसः कुण्डो वंशच्छिन्नो न दृक्कानो-
 वुगतः ।
 अखन इति शानिष्टः प्रोक्तविपर्यक्त इत्यलः ॥
 कानितं मरणाद्योक्तं परानवाप प्रवर्तनं कौशात् ।
 स्वयत्सुग्रीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गजे ॥
 नाकारणं विदुष्यामस विचक्षयेच्च
 पश्यन् तत्र वदनं न वदेच्च मृत्युम् ।
 देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
 नैव सृष्टेः प्रपतिरप्रयतोऽसिधृष्टम् ॥
 गोविन्दासंस्थानो नीलोत्पलवंशप्रभवसदृशश्च ।
 कारवीरपञ्चभूलाग्रमच्छलाग्राः प्रशस्ताः स्तुः ॥
 निष्पन्नो न ष्टेडो निकषैः कार्यः प्रमाद्युक्तः सः ।
 मूलं श्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतस्त्रिभजे ॥
 यस्मिन् त्वष्ट्रप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गमस्य ।
 वनितानामिव तिलको गुह्यो वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
 अथवा सशस्ति यदङ्गं प्रष्टा निष्पिण्डभक्तद-
 वधार्थ ॥
 कौशस्थस्यादेश्यो प्रयोयस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
 शिरसि सृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
 भूमध्ये च तृतीये नेत्रे सृष्टे चतुर्थे च ॥
 नासोष्ठकपोलहृदयवयवयोर्वासकेषु पश्चादाः ।
 उरसि हृदादशसंस्थस्योदशे कक्षयोर्ध्वयः ॥
 स्तनद्वयोदरकक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
 नाभौमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
 ऊर्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्योविंशे ।
 जातुान च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
 अङ्गामध्ये गुल्फे पाष्ठायां पादे तदङ्गुलीव्यपि च ।
 अङ्गुलिं विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
 पुत्रमरणं धनाभिर्धनहानिः सत्यदश्च वन्धश्च ।
 शकाद्याङ्गुलसंस्पर्शैः फलं निर्दिष्टं क्रमशः ॥
 सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरण-
 धनलाभौ ।
 क्रमशो विनाशवनितामिच्छित्तदुःखानि घट्टप्रभवति ॥
 लब्धिर्हानिश्चैकलब्धयो वधो दृष्टिमरणपरितोषाः ।
 ज्ञेयाश्चतुर्दशादिम् धनहानिश्चैकविंशे स्थात् ॥

खड्गि

विनातिरनिर्वाणं घनागमो न्यस्यदोऽस्त्यम् ।
रोम्यन्त्युराणानि च क्रमादिश्रुति यावत् ॥
परतो न विशेषणं विषयसमस्यास्तु पाप-
मुभयपक्षदाः ।

कैचिदपलाः प्रदिष्टास्तिश्रुतलोऽप्यमिति यावत् ।
करवीरोत्पलजनमदृष्टकृमुमकुन्दम्यकसगन्धः ।
मुभयोऽनिष्टो गोमृजपङ्कजैः सहशगन्धः ॥
कूर्मवसाहकचारीपमभयदुःखदो भवति गन्धः ।
वेदूयकनकविद्युत्प्रभो जयारोम्यद्विकरः ॥

इदमीश्वरं न श्रद्धापानं
वधिरैव विद्यमिच्छतः प्रदीपाम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिखोः
सलिलेनाचयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वधवोद्वारेणुदुग्धपानं
वदि प्रापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भवपितृव्यान्ववस्तुदुग्धैः
करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भैः ॥
आर्कं ययो दुग्धविषाद्यमपीसमेतं
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
श्रद्धास्य तैजसधितस्य ततोऽस्य पानं
मन्त्राच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
चारे कदल्या मयितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सन्ध्यां क्षितं चासनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ड्यम् ॥”

खड्गकोषः, पुं, (खड्गगतता । तत्पर्यायः ।
खड्गपत्रः २ खड्गगिरिः ३ अन्वपुच्छकः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।)
खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं युत्-
पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति । अट् + अत् ।
प्रकम्पादित्वात् साधुः ।) वृद्धतुकाशः । इति
हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्रिका । छुरि इति
भाषा । (खड्गस्य गच्छकस्य धेनुः पत्नी ।)
गच्छकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मादौ गच्छार इति
भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।)
खड्गगतता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, स्त्री, (खड्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, स्त्री, (खड्गस्य पिधानकम् ।)
खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, वि, (खड्गं न्यच्छतीति । ऋ + कीटम् ।
निपातनात् पूर्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिवा-
चरति इति । किः ततः कीटम् ।) फलकः ।
असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, मन्दिषीचोरफेनः । औनिकः । इति
मेदिनी ॥

खड्गकः

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिर्गच्छकं मारयतीति ।
ख + क्तिच् “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।
अस्य विशेषः ।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गी, [न] पुं, (खड्गस्तदाकारं शङ्खमस्या-
स्तीति । इति ।) वनजन्तुविशेषः । गच्छार
इति भाषा । तत्पर्यायः । गच्छकः २ खड्गः ३ ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ खड्गगन्धः ४ कोकीसुखः ५
तुङ्गसुखः ६ बली ७ वज्रचर्मा ८ वाह्वीनयः ९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गन्धोत्-
साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गच्छः १२
खनोत्साहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः । बलकारित्वम् । टृणत्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषयायुनाशित्वम् ।
कषायत्वम् । पिष्टलोकलप्रकारित्वम् । पवित्र-
त्वम् । आयुर्हित्वम् । सूत्रवन्धकारित्वम् ।
रुच्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कफं खड्गिपिष्टितं कषायमणिनापञ्चम् ।
पित्रां पवित्रमायुष्यं बहुमूर्धं विरुचयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्पत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४२ ।
“अशनी शतनी खड्गी पट्टिणी चायुधौ
महान् ॥”

खड्गो विद्यतेऽस्य इति युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः । यथा, भागवते । ८ । १५ । ८ ।
“सुखधरोऽयं सन्नद्धधन्वी खड्गी धृतेर्बुधिः ॥”

खड्गीकं, स्त्री, (खड्गस्तत् कर्मणि कुशलम् । वाहु-
लकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खड्गं, स्त्री, (खड्ग + घञ् । इदित्वात् गुम् ।)
विक्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । वानापित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—

“खड्गन्तु मधुरं दृष्यं चक्षुष्यं टृणं हिमम् ।
वातपित्तहरं क्षिणं बलं बान्धुहरं परम् ॥”
मधुखड्गगुणाः यथा,—
“मधुना शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
हृदातीसारहृदाहरकक्षुत्तुरा हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

खड्गः, पुं, स्त्री, (खड्ग + घञ् इदित्वात् गुम् ।) एक-
देशः । तत्पर्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । २६ ।
“भुतशङ्खविभिन्नाश्च खड्गखण्डं ययुर्धनाः ॥”
अज्ञादिसंज्ञः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥)

खड्गः, पुं, (खड्ग + घञ् ।) इक्षुविकारः । खड्ग
इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । १ । ८ ।
“भायुकीनारदेष्वपि खड्गः कापालिककथा ॥”

खड्गकः, पुं, (खड्गेन निर्वृत्तः इति संज्ञार्था कः ।)
निर्णयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ किताखड्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खड्गयतीति । खड्ग +
कृष्ण । छेदकारी ॥)

खड्गस

खड्गकथा, स्त्री, (खड्गा खड्गिता कथा ।)
वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खड्गकर्णः, पुं, (खड्ग इव कर्णः कन्दो यस्य ।)
आलुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वज्रकन्दः २ । इति राजभाला ॥
अस्य गुणाः । कषापित्तनाशित्वम् । कटुपाकि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खड्गकालु, स्त्री, (खड्ग इव कायतीति । कै + कः ।
ततः खड्गकं आलु इति कर्मधारयः ।) आलु-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गजः, पुं, (खड्ग इव जायते खड्गाकारेण
जायते वा । जन् + ङः ।) गुफः । यवासशर्करा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गजोद्भवः, पुं, (खड्गज उद्भवोऽस्य इति खड्ग-
जोद्भवः तस्मात्जायते इति । जन् + ङः ।) तव-
राजोद्भवखड्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गतालः, पुं, (खड्गेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्त-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“दुतमेकं भवेद्यत्र खड्गतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खड्गधारा, स्त्री, (खड्गे एकदेशे धारी यस्याः ।)
कर्णरी । इति शब्दमाला ॥ कौचि इति भाषा ॥

खड्गर्णं, स्त्री, (खड्गि भावे + लुट् ।) भङ्गनम् ।
भेदनम् । निराकरणम् । छेदनम् । यथा,—
“घटय भुजबन्धनं जगय रदखड्गर्णं देहि पद-
पल्लवसुदारम् ॥” इति जयदेवः ॥

खड्गपरशुः, पुं, (खड्गयति शत्रून् इति खड्ग-
स्तादृशः परशुरस्य ।) शिबः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
(यथा, महाभारते ७ । वनमाहात्म्ये । २०० । ४१ ।
“पिनाकिनं खड्गपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७४ ।
“सुधन्वा खड्गपरशुर्हृषीकेशो द्रविकप्रदः ॥”)

खड्गपशुः, पुं, (शत्रून् खड्गयति विदारयति इति
खड्गस्तथाविधः पशुरस्य ।) परशुरामः । शिबः ।
पुरुषोत्तमी । खड्गामलकभैषज्यम् । राहुः । इति
मेदिनी ॥ भगदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खड्गपालः, पुं, (खड्गं पालयतीति । पालि + “कर्म-
ण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । भयरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । खाण्डकः २ । इति
हारावली ॥

खड्गमोदकः, पुं, (खड्गेन खण्डोत्पादितलङ्घुका-
दिना वा मोदयतीति । खड्ग + मुद् + क्तिच् +
ण्वल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गलवणं, स्त्री, (खड्गते इति खड्गम् । खड्ग +
कर्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विक्ल-
वणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्लवणस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खड्गशाखा, स्त्री, (खड्गा खड्गिता शाखा
अस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड्गसरः, पुं, (खड्ग इव सरतीति । ख + अच् ।)
यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खडिका

खडिभं, स्त्री, (खडं अर्थं मेघः ।) अमलेशः ।
इडा मेघ इति भाषा । दन्तचतुर्विधः । इति
मेदिनी ।

खडिका, पुं, (खडोऽस्यास्तीति । उन् ।) कलायः ।
कडार इति भाषा । इत्यमरः । (अस्य पर्याया
यथा,— [अथ]

“निपुटः खडिकीऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाभास्य निपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कथः । इति
हेमचन्द्रः । वमन इति भाषा ।

खडितं, त्रि, (खडि+क्तः ।) खडिमतम् । तत्-
पर्यायः । हितम् २ कूनम् ३ हितम् ४ हितम्
५ हितम् ६ हितम् ७ हितम् ८ । इति हेम-
चन्द्रः । (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“चन्द्रे कलङ्कः सुखेने हरिप्रता
विकाशज्योः कमलसु चम्पला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु खडिदा
यथो विधातुः कथयन्ति खडितम् ॥”

खडिताङ्गः । खडिताङ्गत्वं दुरुपचनकर्म-
विषाकः । यथाह प्रातातपः । ३ अध्याये ।
“दुष्टवादी खडितः स्यात् च वै दद्यात् द्विजातये ।
कथं पलङ्गं दुग्धं चटुपसमन्वितम् ॥”

खडिता, स्त्री, (खडित+टाप् ।) खडिदि-
नायिकाया मेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योप-
भोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति अस्याः सा ।
अस्याश्चेष्टा । “अस्मृतालापचिन्तासन्ताप-
निश्वासतूष्णीभावाद्युपातादयः ।” इति रस-
मञ्जरी । (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा,
तत्रैव । ४ । ८३ ।

“पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खडितेति कथिता धीरौर्वाकावायिता ॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

“तदवितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यदुक्तं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मखनश्री-
र्जनति हि वमनत्वं वमनभालोकेन ॥”

खडिनी, स्त्री, (खडोऽस्यास्तीति । खड+इनिः ।
खडिनी डीप् । यद्वा, खडयति आत्मानं डीप-
पर्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति श्रौः । खडि+
खिनिः ।) घृष्णी । इति शब्दरत्नावली ।

खडिनी, [न] पुं, (खडयति आत्मानं हिमलरूपेण
इति । खडि+खिनिः ।) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
खडिरी, पुं, (खडि+शुष्कादित्वात् रः ।) पीत-
सुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल
इव । तत्पर्वतसादृश्यात्तयात्वम् ।) धूमः । मेघः ।
इति मेदिनी ।

खट्, खौर्धे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
पर-अर्क-वधे तु सर्क-खेट् ।) खटति । इति
दुर्गादायः ।

खडिका, स्त्री, (खे भर्जनपात्राङ्गाकाशे दीयते
खड्यते इति । ख+दी अथखडने+घञर्थे

खडि

कः । ततः संचायी क्व टाप् अत इत्वम् ।)
जायाः । इति विकारश्रौः । खड इति
भाषा ।

खडिरः, पुं, (खड खौर्धेऽर्थः+“अगिर-
शिधिरशिधिरिति ।” उर्वा । १ । ५४ । इति
किरच् ।) वृक्षविशेषः । खडेरगाह इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मायली २ बालतलयः ३ दन्त-
धावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ । तिलसारः
५ कण्टकीहमः ६ । इति रत्नमाणा । बालपचः
७ खटपत्री = चित्तिचमः ८ सुशलाः ९ वक्र-
कण्टः ११ यशस्त्रः १२ जिह्वाशलाः १३ कण्टी
१४ सारहमः १५ कुडारिः १६ बहुसारः १७
मेघः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी
२१ जिह्वाशलाः २२ । इति जटाधरः ॥ कुड-
वृत् २३ बालपचकम् २४ यूपहमः २५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अथ च भावप्रकाशे ।
“खडिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपचश्च बहुशलाश्च पात्तिकः ॥
खडिरः श्रौतलो दन्तः कण्टकासारचिह्नितः ।
तिलः कषायो मेदीनः लभिमेहज्वरवृणान् ।
चित्रशोयामपितानपाखकुडकफान् हरत् ॥”

अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । श्रौतत्वम् ।
पित्तकफकुडकासरक्तशोफकण्ठवृणनाशिलम् ।
पाचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । विमर्षवेदना-
मेहमेदोनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ
श्वेतखडिरः । यपरी खडेर इति भाषा ॥
“खडिरः श्वेतसारोऽयः कदरः सोमवत्कलः ।
कदरो विशदो वर्यो सुखरोगकफासजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥
खडति हन्ति शृङ्गं इति । खड्+किरच् ।)
इन्द्रः । इति विकारश्रौः ॥ (खे आकाशे
दीयते यस्याचन्द्रलोकादिष्टापूर्तादिकर्मिभिः ।
ड+बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टा-
पूर्तादिकर्मिणां हि आरब्धाभ्ययदहविदारेण
चन्द्रमखलात् आकाशे यतनात् तयात्वम् ।)
चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।
“येन कर्मवृत्तेन चन्द्रमसमारुढाः क्लृप-
भोगाय तस्मिन् उपभोगेन कथिते तेषां यद-
भ्ययं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोग-
चयदर्शनशोकाभिसम्पर्कात् प्रलीयते सविह-
सम्पर्कात् हिमकारका इव कुतस्तुगर्धः सम्य-
कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृताव्यये कृतस्य
इष्टादेः कर्मणः क्लृपभोगेनोपचये सति
साधुशया श्वेममवरोहति ॥”)

खडिरपत्रिका, स्त्री, (खडिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।
कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखडिरः ।
जम्बालुजता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खडिरपत्री, स्त्री, (खडिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
जम्बालुजता । इति वैद्यकम् ॥

खडिरा, स्त्री, (खडिरसत्पत्राकारोऽस्यस्याः । अच्
टाप् च ।) जम्बालुजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
खडिरिका, स्त्री, (खडिरेण खडिररसेन समो रसो-

खन

ऽस्यस्याः । अथर्व + उन् ततः टाप् ।) काया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खडिरी, स्त्री, (खड्+किरच् । गौरादिस्वात्
डीप् ।) खडिरीशाकम् । काजालु इति
ख्याता । इति कैचित् । किन्तु रम्येन
पराहक्रान्ता जम्बालुः समञ्जा जलकारिकेति
खडिरिकायां सङ्गोपमौ जम्बालुरिति जम्बालु-
कायां पठितम् । इति भरतः । तत्पर्यायः ।
नमस्कारी २ मङ्काली ३ समङ्गर ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४१ ॥ (कचित् खडिरेति पाठो
दृश्यते ॥) मङ्ककारी ५ । इति भरतः ॥ शमौ
पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका = राजा ८ ।
इति जटाधरः ॥

(“मङ्काली नमस्कारी समञ्जा खडिरी कचित् ॥”
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खडिरोपमं, स्त्री, (खडिरेण उपमयीत्येति । खडिर
उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाणा ।
कौटा वावला इति भाषा ॥

खडूरवासिनी, स्त्री, (खे भूम्ने दूरे च वसतीति ।
वसु+खिनिः । ततो डीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः ।
इति विकारश्रौः ॥

खडोतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत्
दीप्तौ+खिच्+“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति
अण् ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १० ।

“खडोताविर्भूः खी चात्र मेमे दकच निर्विते ।
रूपं विभजितं ताभ्यां विन्दे चक्षुषेरः ॥”
नेत्रस्य हि सूर्यादिष्टादृतया रूपादिदर्शनशक्ति-
रिति प्रसिद्धेष्टयात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते
इति । द्युत्+अच् ।) कौटविशेषः । जीनाक
पोका इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्योतिरिङ्गः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खड्योतिः ३ प्रभाकौटः ४
उपसूर्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आन्तो-
ज्येयः ६ तमोमणिः ७ उदिवन्तुः = तमोज्योतिः ८
ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

“विदितमननसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।

विज्ञायं परमगुरोः

क्रियदिव सवितुरिव खडोतैः ॥”)

खडोतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत्+खिच्+कर्मरि-
लुः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रका-
शकः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

खडूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः
अथखिखवहिरिव वा । धूप+“कर्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निश्रीङ्गा-
विशेषः । हाउड इति भाषा । यथा, भट्टी ।
४ । ५ ।

“उत्ताम्यचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
धनान् वचमुमुंसुः खडूपान् ॥”

खन, उ ज विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-सर्क-खेट् ।) उ, खनिता खान्ना । ज,

खपुरं

द्वितीयो जादवीतीरे रूपं खनति दुर्मतिः ।
खनते । इति दुर्गादासः ॥
खनकः, पुं, (खन् + "प्रिष्टिनि स्तुन् ।" ३।१।१४५।
इति वुन् स च वित् ।) उन्मुक्तः । खनितकरः ।
विंटेन चौर इति भाषा । भूमिविस्तारः ।
खन्यालुपतिस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामप्रसिद्धो विदरस्य बन्धुविशेषः । यथा,
महाभारते अतुल्ये ॥ १।१४८।१।
"विदुरस्य सुवृत्तं कश्चित् खनकः कुशलो नरः ॥")
खनकः, जि, (खन् + वुन् ।) अवधारकः । खनन-
कर्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे ॥ १।१२।६।
"स्थापत्य चैव स्थाप्यतां दृष्टाः परमधार्मिकाः ।
कर्मणां कला लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि ॥")
खननं, स्त्री, (खन् + भावे लुट् ।) विदारणम् ।
खनोऽन खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् ।
"पश्य त्वं खननं नखेन तदभूदालोक्य नृकाः प्रभूः ॥"
खनयित्री, स्त्री, (खन् + यिच् न वृद्धिर्निपातनात् ।
तत्तत्तृच् डीप् च ।) अस्त्रभेदः । खन्तीति
भाषा । यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता ।
"खनयित्री शुभा याचा जयार्थं जयकाङ्क्षि-
णाम् ।
पञ्चवर्णां मुक्तयुता चालनीया पुरः सताम् ॥"
खनिः, स्त्री, (खन् विदारे + "खनिकव्यञ्जसीति ।"
उणा ॥ ४।१।३६। इति इन् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् ।
खानि इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ॥ १८।२२।
"उत्तखातशस्त्रं वसुधोपतस्थं
रत्नोपहारैर्नदितैः खनिभ्यः ॥")
तत्पर्यायः । आकरः २ । इत्यमरः ॥ २।३।७ ॥
खानी ३ खनी ४ खानिः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गङ्गा ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
खनिजं, स्त्री, (खन् + "अर्निषूधस्त्वनेति ।"
३।२।१८४ । इति ।) अस्त्रविशेषः । खन्ता इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥
२।६।१२ ॥ ("तथाहि भागवते ॥ ७।२।१५।
"केचित् खनिजैर्विभिद्भिः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥")
खनी, स्त्री, (खनि + वा डीष् ।) रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खपुरं, स्त्री, (खं आकाशं पिपर्णि । ए + कः ।)
घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खे आकाशे चरं
पुरम् ।) ऊर्ध्वं पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेषः ।
तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते ॥ १।१७३।
निवातकवचवधे ॥ ७-११ ।
"पुलोमा नाम दैतियो कालका च महासुरी ।
द्विषवर्षसहस्रं ते चरतुः परमं तपः ॥
तपस्योऽन्ते ततस्तस्यां स्वयम्भूरदद्वरम् ॥
अग्रज्जीतां वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम् ।
अवधत्ताश्च राजेन्द्र । सुरराजसपत्नयैः ॥
पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम् ।
सम्भरन्तेः समुदितं दुर्ध्वममरैरपि ॥
महर्षिचक्षुगन्धर्वपद्मगानुरासुतैः ।
सम्भकासुयोधेभ्यं वीरशोकमनामयम् ॥

खर

खर

ब्रह्मणा भरतर्षभ ! कालकैयकते ज्ञतम् ।
तदेतत् खपुरं दिवं चरयन्मरवर्चितम् ॥"
खे आकाशे उत्थितं पुरम् । शुभाशुभादि-
स्तुतार्थं प्रकाशितं गन्धर्वनगरम् । अस्थी-
तरादिदिग्भेदेनोदये पलभेदो यथा, दृष्ट-
संहितायाम् ३६ अध्याये ।
"उदगादिपुरोहितशुभनपतिपुवराजदीपदं
खपुरम् ।
सितरक्तपीतवर्णं विप्रादीनामभावाय ॥
नागरशुभतिजयावहस्तदग्विदिक्स्थं विवर्ण-
नाशाय ।
शान्ताशयां दृष्टं सतीर्यं विजयाय ॥
सर्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्राद्या-
नाम् ।
चौराटविकान् हन्याद्भुमानलक्षकचापाम् ॥
गन्धर्वनगरसुस्थितमापाङ्कुरमग्ननिपातवात-
करम् ।
दीपे नरेन्द्रस्तुवांसेऽरिभयं जयः सद्ये ॥
अनेकवर्णाङ्गितं खे प्रकाशते
पुरं पताकाज्जलतोरणान्वितम् ।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां
पिबत्यस्त्रभूरि रणे वसुधरा ॥"
खरिखन्पुरम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
खपुरः, पुं, (खं पिपर्णि उच्छ्रयत्वेन । ए + कः ।)
गुवाकः । (अस्य पर्याया यथा ।
"खपुरो ह्रस्वकः पूगः ॥" इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ॥ खेन आकाशगगनेन हिमकरादिना
पूर्यते इति । ए + कर्मणि घञर्थे कः ।) भद्रसुस्त-
कम् । (खमिन्द्रियं पिपर्णि । ए + कः ।)
अलसके जि । इति मेदिनी ॥ यालनखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
खभान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भान्तिर्भमणं
व्यामिषार्थं यस्य ।) निम्नः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चिल इति भाषा ॥
खेमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय-
त्वान् प्रकाशकत्वाद्वा ।) खर्यः । इति त्रिकाण्-
शेषः ॥
खमीलनं, स्त्री, (खानां इन्द्रियाणां मोलनम् ।)
तन्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
खम्बलिः, स्त्री, (खं मूलभूतं खलमस्याः एषो-
दरात् साधुः । खलराहित्यादस्यास्तथात्वम् ।)
कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ पागा इति
भाषा ॥
खम्बलिका, स्त्री, (खम्बलि + खार्थे कन् सतटाप् ।)
खम्बली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥
खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । खम्बति । इति
दुर्गादासः ॥
खरं, स्त्री, (खाय अन्तरिक्षिणाय खस्य वा तीव्रता-
रूपगुणं रातीति । ख + रा + कः ।) तीव्रम् ।
तत्पर्यायः । तिम्बम् २ तीक्ष्णम् ३ ॥ इत्य-
मरः ॥ १।१।१५ ॥ (यथा, भागवते ॥ ७।७।२८ ।

खर

"जाताऽहं खरतुतखनीयस्य
निमीलितानां अग्रहे महाजवः ॥"
तद्वति जि । यथा, रघुवंशे ॥ ८।६ ।
"न खरो न च भूयसा नृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ॥")
खरः, पुं, (खं सुखकुहरं ह्रिदमतिप्रयेनास्या-
कीति । रः ।) गर्हभः । इत्यमरः ॥ २।६।७७
(यथा, मनुः ॥ २।२०१ ।
"परीवादात् खरो भवति न्वा वै भवति
निन्दकः ॥"
अन्धतरः । यथा, तत्रैव ॥ २।२० ।
"उदयानं समावृत्तं खरयानन्तु कामतः ॥"
जन्मेः । इति मेदिनी ॥ निदुरः । राक्षसविशेषः ।
स तु रावणभाता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे ॥ १।३।२० ।
"वधं खरनिशिरसोदयानं रावणस्य च ॥"
दैत्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, भाग-
वते ॥ २।७।३४ ।
"ये च प्रजन्तुः खरद्वन्द्वरकेन्द्ररिष्ट-
मल्लभकंसयवनाः कुजपौष्पकादाः ॥")
कण्टकिष्टविशेषः । इत्यजयः ॥ कङ्कः । काकः ।
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वत्खर-
विशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"उपहतं जगत् सर्वं तस्मैर्मुखैः खगैः ।
पौकितान् प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये ॥"
कटिनम् । रविपार्श्वः । पश्चिमद्वारग्रहम् ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः ।
ततः कप् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।)
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
खरकुटी, स्त्री, (खरा खुरवत्त्वया तीव्रा कुटी ।)
नापितशालिका । नापितस्य ग्रहम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
खरकोयः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायते ।
अत्र सङ्कोचार्थकणघातोः शब्दार्थ इति बोध्यं
धातुनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति आत्मानं
सङ्कोचयति वा । कुण् + अच् । "कर्मण्यण् ॥"
३।२।१ । इति अण् वा ।) तित्तिरिपक्षी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन
नितरां अतिप्रयेन भातीति । नि + भा + कः ।)
नागबला । इति जटाधरः ॥
खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः ।) नाग-
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
खरग्रहं, स्त्री, (खरस्य गर्हभस्य ग्रहम् ।) गर्हभ-
शाला । गादार घर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खरग्रहः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
खरग्रेहं, स्त्री, (खरस्य ग्रेहम् ।) खरग्रहम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खरग्रहः, पुं, (खरस्य ग्रहः ग्रहम् ।) खरग्रहम् ।
इति त्रिकाण्शेषः । (खरो मृकते निमील्यते
अज्ञात् । अह + अप् । गर्हभग्रहभेदः ॥)

खरपा

खरपातनः, पुं, (खरं उग्रं दोगविशेषं घातयतीति । खन् + धा + क् + कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं एतन्नाम प्रविष्टं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति सुतपत्तिजम्बोधः ॥)

खरच्छरः, पुं, (खरक्षीच्छरः प्रथमश्च ।) खन्-कम् । उलुखल इति भाषा । इतुल्लटः । ओकषा इति भाषा । इति रत्नमाता । कुन्दरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरवत्, वि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । “खरखराध्वा वा नम् ।” इति वार्त्तिं पक्षे “अन् नासिकायाः ।” ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नचादेशश्च । ततः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति ऋत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्प्रत्ययः । खरवाः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥

खरवाः, [सु] वि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । “खरखराध्वा वा नम् ।” वार्त्तिं इति नचादेशः । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति ऋत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥

खरवत्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अल-लुवा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्डं, स्त्री, (खरः कर्कशः दण्डो नृणां यस्य कण्टकाद्वत्तयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पद्ममस्याः ।) चेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुतुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनक-दोषो यत्र ।) घुसूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (वि, बहु-दोषः ॥)

खरध्वंसी [न] पुं, (खरं स्वनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । अन् + धि + क् + कर्त्तरि ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । लघुः । इति सुतपत्ति-जम्बोधः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद् + णिनिः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) रेणुकानामगन्ध-द्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) सुप्रपन्नतुलसी । प्राक्ताख्यदण्डः । इति रत्नमाता ॥ यावनाल-धरः । हरिदभैः । मरुवकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र + कम् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिकादण्डः । काकीदुम्बरिका । इति राज-निर्घण्टः ॥

खरपार्श्व, स्त्री, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) कौक्षपात्रम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

खरपादाग्रः, पुं, (खरः दंष्ट्रः पादैर्मूर्तिराग्रः ।) कपित्थदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खराब्दा

खरपुष्पा, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकदण्डः । इति रत्नमाता ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराभि पुष्पाभि वा यस्याः ।) वर्मरा । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

बावुर तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्वायाः । “वर्मरी तुवरी तुलसी खरपुष्पाजगन्धिका ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गकं प्रथमे भागे । अवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्यानेष्टमे-ध्याये कटुकखण्डे । “एता-कुष्ठ-भस्मातकास्त्रि-क्षिप्त-किलिम-मूलक-सर्प-मयुन-करञ्ज-शियुक-मधुरशियुक-खरपुष्पा” इत्यादिम् ॥)

खरप्रियः, पुं, (खनः घान्यकलाभादिप्रसमर्ह-स्थानं प्रियोऽस्य । लख रत्नम् ।) पारावतः । इति शब्दमाता ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपा-मार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (स्वर्णिकाद-तेजोऽस्या अवहारो यथा,— “स्वर्णिकास्त्रिदन्धमिच्छुपिकानलनीलिका । खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोष्ठ्यपाचितम् । इष्टद्रव्यप्रशमनं कफनाडीव्रणपहम् ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे नाडीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न] पुं, (खरं रोम अस्य ।) नाग-भेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लीका, स्त्री, (खरा वल्ली ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य वृत्तत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागवला । इति रत्नमाता ॥ गोरचन्नाडलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुरुर-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामणवाटी इति भाषा ॥

खरस्त्रन्धः, पुं, (खरः स्त्रन्धोऽस्य ।) प्रियाकदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्त्रन्धा, स्त्री, (खरः स्त्रन्धोऽस्याः ।) खजूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरखरा, स्त्री, (खरं रौद्रं सृणाति नाशयतीति । खृ + अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाता ॥

खरा, स्त्री, (खं व्याकार्यं जाति यज्जातीति । जा + कः । लख रत्नम् ।) देवताकदण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रक्षयो यस्य ।) कर्ष्यः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ + गृ + अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताक-दण्डः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथायो-ऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “वेद्यो जीमूतकक्षासुविवाणिजोमश्रुच्छरः । खरागरी कदम्बस्य सुगुणो देवताकः ॥”) खराब्दाकुरकं, स्त्री, (खराब्दात् तीव्रगन्धमेघात् अकुरयतीति । अकुरि + क्तुल् । अस्त्र हि नूतनवज्रद्वजनेरकुरीतपक्षेऽप्युच्यते ।) वैदूर्य-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खजूर

खराब्दा, स्त्री, (खरैरभ्यर्ते भुज्जतेऽस्ती । अश्च भोजने + “उज्ज्वाद्यश्च ।” उज्जा । ४ । ६५ । इति वः ।) मयूरशिक्षा । वनजटा इति खता । चैवयमानिका इति कैचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः । “खराब्दा कफवातघ्नी वक्तिरोमघ्नापह्ना ॥” इति चरके खजूरानि सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराब्दा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आकलयतीति । के + कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोहा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथायोऽस्या यथा,— “अजमखानमोहास्या खराब्दा कारवी च सा ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् भूय्यात् गन्धविशेषं रातीति । रा + कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्यच् ।) कस्तूरीभेदः । वा तु चूर्णाकृतिः । इति राज-निर्घण्टः ॥

खरः, पुं, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलकुलिशु ।” उज्जा । १ । ३७ । इति कुः रक्षान्नादेशः ।) शिवः । हयः । दयः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुयादिहितिः ॥ युज्जवर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरः, वि, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलकुलिशु ।” उज्जा । १ । ३७ । इति कुः रक्षान्नादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ निर्विह्वलवर्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्वोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुयादिहितिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिहितिः ॥

खर्ज, यथान्वजोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-वर्क-सेट् ।) खर्जति । णट् भाज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्जिका, स्त्री, (खर्ज + क्तुल् + स्त्रियां टाप् अत इत्यच् ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्जुः, पुं, (खर्ज + उन् ।) खजूरौ । कक्षुः । कौटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्जुरं, स्त्री, (खर्ज + उरच् ।) रौप्यम् । इत्य-मरटीकायां रमानायः ॥

खर्जुः, स्त्री, (खर्जं अयने + “लघिचमितनीति ।” उज्जा । १ । ८२ । इति ऊः ।) कक्षुः । कौटः । इत्युणादिकोयः ॥

खर्जूरः, पुं, (खर्जुं कक्षुयनं हनतीति । हन् + टक् ।) चक्रमर्हः । घनूरः । अर्कदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्जूरं, स्त्री, (खर्जूरस्य फलम् । फले विहि-तस्याखौ लुप् ।) खर्जूरफलम् । अस्त्र गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुदत्वम् । जयाभि-घातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । दृढत्वम् । मुकृद्विकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“अपक्वखर्जूरफलं विदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं श्रेष्ठं जिह्वोषशमनं परम् ॥” इति प्रथमे स्थाने दृष्टमेऽध्याये चारीतेनोक्तम् । यथा च चरके खजूरानि सप्तविंशेऽध्याये । “मधुरं दृढं दृढं खर्जूरं गुद शीतलम् ।

खर्परी

कयेभिघाते दाहे च वातपित्तं च तद्विषमम् ॥”
रौप्यम् । हरिताकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः ।
इति मेदिनी ॥

खर्पूरः, पुं स्त्री, (खर्पू + मा + क् + “खर्पूणिप्रा-
दिभ्यः कर्त्तृत्वम् ।” उणां ४ । ६० । इति
ऊरः ।) खर्पूरीवृक्षः । खर्पूर गाह्य इति
भाषा ॥ अस्या मल्लिकगुणाः । स्वादुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्गरोगनाशि-
त्वम् । वलप्रायमुक्तद्विकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“खर्पूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।”
इति वैद्यकभेद्यध्वन्यन्तरियस्ये विषाधिकारे ॥)
वृक्षिकः । इति मेदिनी ॥

खर्पूरिका, स्त्री, (खर्पूर + खिया गौरादिवात्
ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।)
मिटान्विशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिटा
गजा इति भाषा ॥

खर्पूरी, स्त्री, (खर्पूर + गौरादिवात् ङीष् ।)
वनखर्पूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ खर्पूर-
वृक्षः । खर्पूरगाह्य इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खरस्तन्वा २ दुष्पधर्मा ३ दुरावृष्टा ४ निम्बकी ५
कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । पक्व गौल्यत्वम् । कषायि-
कत्वम् । पित्तक्षिणाशित्वम् । हृद्यत्वम् । कफ-
मुक्तद्विकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्-
पर्यायगुणाः ।

“भूमिखर्पूरिका स्वाद्वी दुरारोहा न्युच्छदा ।
तथा स्तम्भप्रणा काककर्कटो स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिच्छखर्पूरिका तन्वा सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्पूरी गोस्तनाकारा पराहीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे वा च्छोहारेति कीर्त्तते ।
खर्पूरीवृक्षतर्पणी मधुरं रसपाकयोः ॥
जिह्वं रक्षिकारं कृत्वा ततश्चयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविदम्भमुक्तम् ॥
कोष्ठमाततल्लक्ष्यं वाक्वातकफापहम् ।
ज्वरभिघातपुण्ड्रकासश्वासनिवारकम् ॥
मदन्धर्माभरुतपित्तमदोद्भूतगदान्तकतु ।
महतीर्था गुणैरस्या खल्ला खर्पूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्पूरीतवृक्षोऽपि मदपित्तकरं भवेत् ।
वातघ्नश्च हरं रक्तं दीपनं वलमुक्तम् ॥ * ॥
सुनेपाली तु न्युच्छदा बलिहीनप्रला च सा ।
सुनेपाली अमभान्निदाहन्धर्मासपित्तकृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्ह, दध्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) दध्ने दध्नेकरयकक्रिया । खर्हति
मूलकं लोकः । किंचित् दध्नेयुके इति पठित्वा
दध्नेयुकः दध्नेयुककर्तृकक्रियेष्वाहुः । इति
दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।)
तस्करः । धूर्तः । भिक्षापात्रम् । कपाजम् ।
इति मेदिनी ॥ छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारक-

खर्पूरा

तेनाख्यस्या इति अच् ततो गौरादिवात्
ङीष् ।) कर्परीतुल्यम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुल्यं, स्त्री, (खर्पूरेव तुल्यं खर्परीरूपं
तदाख्यं तुल्यं वा ।) तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अन्तरीतपत्रम् ४
तुल्यम् ५ खर्परिका ६ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायन-
त्वम् । तगर्होवशमनत्वम् । हृद्यत्वम् । वल-
पुष्टिप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्पू, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) खर्पूति । इति दुर्गादासः ॥

खर्पू, स्त्री, (खर्पू + अच् ।) संख्याविशेषः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु दशाजसंख्या । इति लीलावती ॥

दशद्वन्द्वसंख्या । १०,०००,०००,००० । इति
स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः
रामायणम् । यथा, तत्त्वैकः ६ । ४ । ५६-५६ ।

“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शब्द इत्यभिधीयते ॥
शतं शब्दसहस्राणां द्वादमाहुर्मनीषिणः ।
शतं द्वादसहस्राणां महाद्वन्द्वमिति स्मृतम् ॥
महाद्वन्द्वसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाष्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्पूनिधोष्यते ॥”

खर्पू, पुं, (खर्पू + अच् ।) कुवेरस्य निधि-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशद्वन्द्वसंख्या ।
इति स्मृतिः ॥ कुलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ स्त्री ।
गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ३८ ।

“खर्पू गण्डितकरा खर्पू खर्पूरी खगवाहना ॥”
ख(र्पू)र्पू, त्रि, (खर्पू + अच् ।) कुत्रः । खाटो
छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अह् २
नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ७० ॥ निखर्पूः ६ खडतः ७ खर्पूशाखः ८ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अनुबः ९ अनायतः १० ।
इति जटाधरः ॥

खर्पूशाखः, त्रि, (खर्पू शाखा वृक्षपदाद्यवयवाः
यस्याः ।) वामनः । खर्पूः । इति हेमचन्द्रः ॥
खर्पू, पुं, (खुर + बाहुलकात् सकृ पृषोदरात्
उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कोषजायकम् ।
पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्पू, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) अन्तःस्वकारान्तोऽयम् ॥
खर्पूति । इति दुर्गादासः ॥

खर्पू, त्रि, (खर्पू + अच् ।) वृक्षः । वर्गवका-
रान्तखर्पूशब्दार्थोऽयम् ॥

खर्पूटः, पुं स्त्री, (खर्पू + अट्) चतुःशतयाम-
मध्यस्थत्वम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्यन्तप्रान्त-
यामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

खर्पूरा, स्त्री, (खर्पू + उरच् टाप् च ।)
तरदीव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खलम्

खर्पू, स्त्री, (खर्पू + अच् + कः ।) बह्वृचा ।
इति भावप्रकाशः ॥ खलवृणा इति भाषा
(अथ लक्ष्यं गुणाश्च यथा, —

“दशाङ्गुलम् खर्पूजं कथ्यते तद्वृणा अथ ।
खर्पूजं नृजलं बल्यं कोट्युत्तमं गुरु ॥
जिह्वं स्वादुतरं शीतं हृद्यम्पित्तनाशकम् ॥
तेषु यथात्ममधुरं खलारश्च रसाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तकरणम् नृजलम्पित्तकरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खल, लज्जार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) लज्जार्थश्चालम्बनी । लज्जार्थे
खलनम् । खलति खलो धर्मात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

खलं, स्त्री, (खल + अच् ।) भूः । खलम् । कल्कः ।
इति मेदिनी । खलाघानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
धान्यमाङ्गिकार खामार इति भाषा । (यथा,
मनुः । ११ । १७ ।

“खलात् खेमादगाराद्वा यतो वाऽप्युपजन्वते ॥”
खलः, पुं, (खल + अच्) खल्यः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
घत्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिका-
रोगे भेषजादिविहितपञ्चविशेषः । यथा,
चिकित्सास्थाने वचनेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

“कल्को विष्यशलाटनी तिलकल्कश्च तत्तमः ।
दधः सरोऽन्धः सखेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥”
खलः, त्रि, नीचः । अधमः । इति मेदिनी ॥
क्रूरः । (यथा, गण्डकाटिकायां १ मे अङ्के ।

“खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार खलं किञ्च मूढको वृषः ॥”)

तत्पर्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ४७ ॥ दुर्ध्विधः ४ विश्वकदः ५ वृषांसः ६
चातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ॥

खलति, पुं, (खलति केषा अस्मात् । खल
खलने + “खलतिः ।” उणां ३ । ११२ । इति
निपातनात् साधुः ।) इन्द्रजित्प्रयोगयुक्तः । टाक-
पद्म माथा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खल्लाटः २ रेखलप्रियः ३ शिपिविष्टः ४ बधु-
रयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लोटः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(“रोमकूपायुर्गं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥
प्रथावयति रोमाणि ततः स्नेहा सप्रोक्षितः ।
रोमकूपान् हवद्वास्त्य तेनाम्येवामसम्भवः ॥
तदिन्द्रजित् खल्लाटः प्राहुश्चाचेति चपरः ।
खल्लेदपि जम्बेव सदनं तस्य तु क्रमात् ॥”

इति वामदे उतरस्थाने चयोर्विशिष्टध्याये ॥)
खलपू, त्रि, (खलं भूमिं पुञ्जाति परिष्कृतं करो-
तीति । खल + पू + क्तिप् ।) भाजनेकारी ।
आहुक्य करार इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः ।
बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥

खलमूर्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात्
उपा मूर्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पारा इति भाषा ॥

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारी वस्त्राः ।) तेल-
पायिका । इति जटाधरः । आरुण्य इति
भाषा ।

खलिः, पुं, (खल + इन् ।) तैलकिल्लम् । इति
राजनिर्वहः । (यथा, भास्करनाकरे । २।६८ ।
“आख्या वैदूर्यमयी पचति तिलखलिं चन्दने-
रिन्धनीषे ॥”)

खलिनी, पुं स्त्री, (खे अचसुखच्छिन्ने लीनः एवो-
दरादित्वात् वा इच्छः ।) खलीनः । इत्यमर-
टीकायां राजसुतः । (यथा, कादम्बर्याम्
“उभयतः खलिनकनककटकवलयध्यां पदे पदे
हताकुचनयनयोः पुरुषाभ्यामवलम्बमाश्रम् ॥”
अन्वयः ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः “इति चकडपञ्च ।”
४।२।५१ । इति इति । ततो डीप् ।)
खलसमूहः । धानेन अनेक खामार इति
भाषा । तत्पर्यायः । खला २ । इत्यमरः ।
१।२।४२ । तालमली । इति राजमाना ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे लिशति ईवदु-
मच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिन्नादौ
लिशति कल्पीभावेन तिष्ठतीति । लिश + कः ।)
खलामखातमत्स्यः । खलिशामाह इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कङ्कनोटः २ खलेशयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अथ गुणाः । बाहिलम् ।
कषायत्वम् । वायुकीपनत्वम् । कृत्स्नत्वम् । लघु-
त्वम् । मूलश्चरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ खलिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल + क + चन् । अभूततद्भावे
चिः ।) अपकारः । इति जटाधरः । (निर्भूतस-
न्धम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुं स्त्री, (खे अचसुखच्छिन्ने लीनः ।) कविका ।
इत्यमरः । २।८।४६ । कडियालि इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । १।१६६ । १५ ।

“शतं रथानां वरहेममालिनी
चतुर्थुनी हेमखलीनशालिनाम् ॥”)

खलु, ख, (खल् + बाहुलकात् उन् ।) निषेधः ।
वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २।७० ।
“सम्यक्साम्युतं वक्तुं क्व सुखलपाणिना ।
निर्वारितेऽर्थे लेखि खलुक्ता खलु वाचिकम् ॥”
“अभाटखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्या-
लङ्कारः ॥” इति तट्टीकायां मणिनाथः ॥) जिज्ञासा ।
(यथा, गणरत्ने । “ख खल्वधीते वेदम् ?”) अनु-
नयः । इत्यमरः । १।४।१८८ । (यथा, गणरत्ने ।
“न खलु न खलु सुखे । वाह्यं कार्यमेतत् ॥”)
निश्चितम् । (यथा, कुमारः । ४।२८ ।

“दयिताखनवर्षितं वृणां

न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥”)

मदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । १।
४१ । ४ ।

“वधाः खलु न वधन्ते सविवास्तव रावण ।।
ये तासुत्वयमास्त्रं न नियन्ति धर्मशः ॥”)
वीर्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

प्राकृतान्ते १ मे कहे ।

“न खलु न खलु वाकः सतिवाक्योऽभिमन्त्रि-
कडुलि च्छगुरौरे तुलराशाविकामिः ॥”)

खलुक्, [ख] पुं, (खं इतिर्व इधनेभ्यश्च कृञ्-
यति हलीति । ख + लुक् + क्तिप् ।) अन्वकारः ।
इति चिन्तामणिः ॥

खलुरेधः, पुं, (खलुरिच्छते वधतेऽसौ । खलु + रिच्
+ कर्त्तव्यि चण् ।) अन्वभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलुरिका, स्त्री, (खलु + रिच् + निपातनात्
वाधुः ।) श्लाघाभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते इवभा अक्षिन् ।
धा + अधिकरणे लुट् ततो डीप् ।) मेघः ।
खलेपशुबन्धनदार । इति जटाधरः ॥

खलेषाली, स्त्री, (खले वात्यन्ते वात्यन्तेऽत्र
इवभा इति । वल् + अधिकरणे चण् गौरा-
दित्वात् डीप् ।) खले गोबन्धनदार । इति
हेमचन्द्रः ॥ मेरु कौट इति भाषा ॥ (यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । १ । ४८ ।
“खलेषालीयपो लाङ्गलेषा ॥”)

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे गमनकाले
लिशति संश्लिष्यतीति । लिश + अच् ।) खलिश-
मत्स्यः । इति हारावली ॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्वाकाशसंसर्गं
यातीति । या + कः ।) खलिशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

खला, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी ।
इत्यमरः । १।१।४२ । धानमाङ्गार अनेक
खामार इति भाषा ॥

खलः, पुं, (खलतीति क्तिप् खल् तं कालीति ।
ला आदाने + कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्तः ।
चर्म । चातकपची । इति मेदिनी । इतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषध-
मर्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥
“अजाशक्तुयामिच भूगर्भे द्वितयं चिपेत् ।
तस्योपरिस्थितं खलं तप्तखलमिति स्मृतम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारखाधि-
कारे ॥)

खलिका, स्त्री, (खल + संज्ञायां कश्च ततटाप् ।
कापि अत इत्वम् ।) खलीवम् । पिष्टकादि-
भर्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलिटः, वि, (खल + इन् । खलि इव टलतीति ।
टल् + डः ।) खलति । इति शब्दरत्नावली ॥

खली, स्त्री, (खल + गौरादित्वात् डीप् ।) वस्तु-
पादावमर्दनाद्यारोगः । इति मेदिनी । तस्य
लक्षणं यथा, माधवकरः ।

“खली तु पादलङ्घनकरकलावमोदनी ॥”

तत्त्विकित्वा यथा, भावप्रकाशे ।

“कुष्ठसैत्ववयोः कल्कधुक्तैलवमनितः ।

सुखोष्णो मर्दने योग्यः खलीमूलनिवारकः ॥”

अपि च भेषज्यन्त्रावल्याम् ।

“खलां जिग्भाखलवधैः खेदोष्णादोषनाह्वनम् ॥”

खलीटः, वि, (खलीव टलतीति । टल् + बाहु-

लकात् डः ।) खलति । इति चिन्तामणिः ॥

(तत्त्विकित्वा यथा, भास्करे । १२०।१ ।

“सम्राज्ञातुप्रजावन्ते खलीटस्य कथाः सुभाः ।
दग्धसिद्धकलेपात् बाणाक्षिररबाह्वनात् ॥”)

खव, य भूतिपूर्वोक्तपत्नी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्ध-पर-अर्क-सेट् ।) भूतिः सन्धितिः पूतिः
पवित्रता तयोक्तपतिः प्रादुर्भावः ॥

खवली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वली ।)
आकाशवली । इति राजनिर्वहः ॥ (यथा, श्या-
म्याया गुणाश्च । अथ आकाशवली । अमर-
वेलि इति च भाषा ।

“आकाशवली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।

खवली याहिनी तित्ता पिच्छिता क्षामयायदा ।
तुवराधिकारी हृदा पितृह्येष्टामनाशिनौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खवारि, स्त्री, (खे आकाशे स्थितं वारि उद्-
कम् । खादागतं वारि वा ।) दिशोरकम् ।
इति राजनिर्वहः ॥

खवासः, पुं, (खे आकाशे मूखे स्थितौ वासः ।)
हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
(तद्देशवासिनि तद्देशरूपे च बहुषु अञो लुक् ।)
तथा हि मनुः । १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाक्षौजमविष्टाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पङ्गवाञ्चीनाः कौराता हरदाः खशाः ॥”)

खशा, स्त्री, सुराणामगन्धप्रथम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (कखयोस्तुत्यार्थत्वात् खः प्रजा-
पतिर्दण्डः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन
शेते इति । ख + शी + डः ततटाप् ।) दण्ड-
कन्या । सा च काश्यपपत्नी । यथा,—

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः काश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्हितिर्दण्डः काना अनायुः सिद्धिका सुनिः ॥

कहः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥”

“इरा वृक्षलतावल्लीः वृक्षजातीश्च सर्वशः ।

खशा च यच्छरणांति सुनिरसरसस्तथा ॥”

इति मातङ्ग ६ अध्यायः ॥

खशेटः, पुं, (खं शेटति इति । शिट् अनादरे
अत् ।) अथ गमनसमये खस्यानादरेण गति-
योग्यत्वाभावेऽपि तद्वस्तुनादरेण गमनात्प्रा-
प्तम् ।) खलिशमत्स्यः । इति चिन्तामणिः ॥

खशावः, पुं, (खस्य आकाशस्य आस इव ।)
वायुः । इति चिन्तामणिः ॥

खय, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्ध-पर-अर्क-
सेट् ।) खवति । इति दुर्गादासः ॥

खयं, स्त्री, (खन् + “खयश्चिक्चवायेति ।” उञ् ।
१।२८ । इति प्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।)

क्रोधः । वलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं हस्तादीन्वयं स्थिति निश्चलीकरो-
तीति । सो + कः ।) पामा । खोस इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पाम २ कच्छः ३ विषाणिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पामग्नशब्देऽस्य विवरणं
वाच्यम् ॥)

खाखसः

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) खीर-
कचुकौटनः । इति राजमाता । खसगन्धोऽपि
कचित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति लिङ्गतीति ।
तिल खेदे + कः । अस्स मुक्कजेहनिःसरयात्
तथात्वम् ।) खसतिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यथा,—

“तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसपलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
याहि तिलं कषायश्च वातघ्नश्च कफघ्नश्च ।
धातूनां शोषकं कृष्णं मद्गन्धान्विवर्धनम् ॥
सुदुर्गन्धकरं रघुं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्करणे प्रथमे भागे ॥

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बृहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।)
आकाशमासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसपर्वणः, पुं, (खे गून् सपर्वणमस्य योगप्रभा-
वात् ।) बृहविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसाल्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसमः, पुं, विप्रचित्तितैत्थपुत्रः । यथा,—
“सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
संश्रः श्रज्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नसृत्तिश्चैव इक्ष्णुः खसमस्तथा ।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा देवाः प्रज्ञादस्य कुलोभवन् ॥”

इति मार्कण्डेय उवाच ॥

खसखसः, पुं, (खस + एतोदरात् द्वित्वम् ।) वृक्ष-
विशेषः । पोस्ता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृष्णबीजः २ कृष्णतण्डुलः ३ सुबीजः ४ ।
अस्य गुणः । प्राक् मधुरत्वम् । कान्तिवीर्यबल-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खसखसरसः, पुं, (खसखसस्य सुदुर्गन्धविशेषस्य
रसः ।) अहिर्मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्षिं
इति भाषा ॥

खसनी, स्त्री, (खं आकाशं क्षणवद्यस्याः मेघ-
वारिपतनेन श्रज्याद्युत्पत्तेः पुत्रस्यानीयानां
पृथिवीस्थानीयानां जीवनधारयात् तथात्वम् ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसपटिकः, पुं, (खसत् निर्मेकः स्फाटिकः । यद्वा
खसपटिकः सूर्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य-
कान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषो-
दरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना
इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि च स्मृतः ।
स्याद्वा खसपलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
याहि तिलं कषायश्च वातघ्नश्च कफघ्नश्च ।
धातूनां शोषकं कृष्णं मद्गन्धान्विवर्धनम् ॥
सुदुर्गन्धकरं रघुं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥

खाखड्यं

अथ अविनम् ।

उक्तं खसपलखीरमापुकमहिर्मेघेनकम् ।
आपुकं शोषकं याहि खेड्यं वातपित्तकम् ॥
तथा खसपलोद्भूतं वल्कलप्रायमिच्छति ॥

अथ खसबीजम् ।

उत्थकं खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ।
खसबीजानि वज्रानि दृष्ट्याणि सुगुह्यानि च ।
जनयन्ति कथं तानि श्रमयन्ति समीरयन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खाणिकः, पुं, (खे ऊर्ध्वदेशे आणः शेषः तत्र
साधुः टन् ।) जाजाः । इति हारावली ॥
खे इति भाषा ॥

खाटः, पुं, स्त्री, (खे ऊर्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट् +
करणे वच् ।) शवरयः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरार खाट् इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काट्यायां बाहुलकात्
इच् ।) असङ्ग्रहः । शिखः । शवरयः । इति
भेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि + स्त्री + संज्ञायां वा कन्
ततश्चाप् ।) खाटः । शवरयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

खाखवं, स्त्री, (खाखयास्तदाख्याया प्रसिद्धाया
नगर्यां जातम् । खाखवी + अण् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ६० अध्याये ।

“पुरा तु विजयो राजा खाखवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्गका वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाखवं वनम् ॥”
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“विरूपस्याभवत्ताधिर्गार्धमिन्द्रोऽभवत् सुतः ।
तेषां कस्योऽभवद्वाजा कस्यापि विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्वाम् पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाखवं श्रतयोजनम् ॥
अतः सयसाधो ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥

अथय ऊचुः ।

कथं स खाखवं चक्रे विजयः श्रतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सोमवंशोऽभवद्वाजा महात्मा स महाबलः ॥
धीरः सुदर्शनो नाम चाविरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्गका महावनम् ॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्साह्य कश्चिच्चापि तपो-
धनम् ॥

खाखवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥
त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णामायतां श्रतयोजनम् ।
उत्तप्राकारसंयुक्तां साङ्गाणामुदतोरणाम् ॥

निष्काभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवर्णैश्चैव भिन्नाभिरोग्रैः ॥
आकीर्णैश्च तथावासैश्च तमैरपि मानवैः ।
सोऽन्धः सततं यत्र जनादेवान् दिवि स्थिताम् ॥

अर्धेनैव स सुदा युक्ता आद्या भोग्यसम्पत्तिः ।
स वै सुदर्शनो राजा खाख्वा भूमिं दिदार्थं च ॥
गङ्गां वनवर्णां देवीं वाहयामास खाखवीम् ।

खाखड्यं

आग्राय खाखवीमर्थं तेन खातेषु वर्त्मभिः ॥

वक्रासु वक्रगा भूमा याति वीती नदीं प्रति ।

स जित्वा वक्तान् भूपान् वितान्वाह्यत्वा भूरिभः ॥

राष्ट्रीयकार खाख्वा मध्ये रजैरनैकशः

अन्धेषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ॥

खाख्वा वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।

देवदानवगन्धर्वान् जिज्ञा जिज्ञा युधा क्षती ॥

देवदण्डं देवरत्नं देवीश्चापि तथैवधीम् ।

खाख्वा रोपयामास वज्रामासः सुदर्शनः ॥

असहिष्णुस्तोत्रिण्युभूपतिर्न सुदर्शनम् ॥

क्षतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथां वृक्षाम् ॥

वाराणसीपतिं धीरं विजयं जयशालिनम् ।

सन्धाय कला साधिवं तत्रैवासी व्ययोजयत् ॥

विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।

सुदर्शनस्य वृपतेरवस्कन्दमयाकरोत् ॥

नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।

चतुरङ्गवर्जनासु मुह्ययाभिसुखोऽभवत् ॥

विजयो रथमावह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् ।

सेनां सुदर्शनं योदुः सन्मुखोऽभवद्वज्र ॥

तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।

सुदर्शनस्य वृपतेर्वृजवासवयोरिव ॥

ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ।

तस्मिन्निपतिते धीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः ॥

भयात् संप्राप्तवक्रसाहिभः प्रदिश यव च ।

नष्टे तु तस्य सैन्ये तु विजयः खाखवीं पुरीम् ॥

प्रविशन् दृष्ट्वा तत्र राष्ट्रीभूतान् गिरीनिव ।

सुवर्णानाञ्च रत्नानां सङ्घान् बहुशः पुरः ॥

हृष्टा सरोसि तत्रापि प्रफुल्लकमजानि तु ।

हंसकारखवानादनादितानि समन्ततः ॥

राष्ट्रीन् सुवर्णरत्नानां पर्वतानिव विस्तृतान् ।

पुष्पितान् देवदण्डाञ्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ॥

प्रासादान् विपुलान् सुभान् कैलासचङ्गान्

गजान् ।

विस्तृताञ्च सुगन्धाद्यान् प्रतिगृहे अवस्थितान् ॥

उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।

मेनेऽमरावतीं तान् पुरीं क्षितिगतामिव ॥

तं वीक्षन् नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।

समेत्यविजयं प्राह सात्त्विकं ज्ञानं या गिरा ॥

इन्द्र उवाच ।

राजन्महान्मिदमासीदेवगणावृतम् ।

नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम् ॥

सर्वानुत्साह्य देवादीन्मम चाप्यग्निदेवतः ।

भङ्गका वनमिदं गुह्यं समुत्साह्य तपोधनम् ॥

खाखवीं नगरीं चक्रे हठाभाजा सुदर्शनः ।

तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु वृषोत्तम ॥

तत्राहं विहरिष्यामि तथैकेन समं रथः ।

सुनीनाञ्च तपः शानं मङ्गलं ते प्रसादतः ॥

भविष्यति च यत्तानां किन्नराणाञ्च पार्थिव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यतत् कृत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयसदा ।

वनमेवाकरोत्तान् खाखवीं शक्रगौरवात् ॥

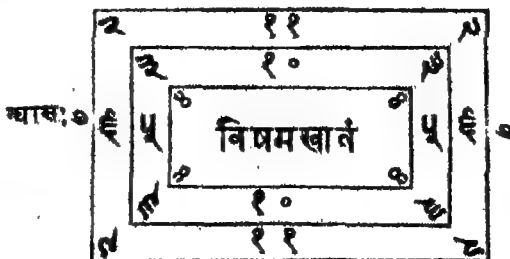
सङ्कल्पो मो यथास्थानं प्रजाः सर्वा यथेच्छता ।

खाखवी

येषां वाङ्मयसि लोकार्णं मद्राज्यमने पुनः ।
 वाराखवीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिमाणिताम् ।
 वतस्तस्य वषः शुक्ला जनाः केचिन्निरा पदम् ।
 अन्तु माराखवीं केचिन्निराभियाणिताम् ।
 ततो धनानी तान्नाश्रीनानाश्च पृथक् पृथक् ।
 अन्तुनां कनकानां कूटानां विजयसदा ।
 धीवरैर्वाहयामास पुरीं वाराखवीं प्रति ।
 गन्धर्वाणां देवानां वदानीतं वृठात् पुरा ।
 रत्नदाज्जिह्वं यत्तु विजयं तत् प्रकाशय च ।
 तैस्तेनीतन्तु खलकाः सख्यानं प्रति हर्षितैः ।
 त्रिंशद्द्विजयविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
 तां पुरीं विजयचक्रे न विरादेव वै वनम् ।
 तस्मिन् प्रकाश सन्तत्या तस्यकः संहितो गच्छेः ।
 उवाच सुचिरं तत्र ततोभूमिर्नवनं वनम् ।
 तत्र देवाः सन्तत्याः श्रीकृष्णोऽधरवा गद्याः ।
 आश्रयं विजयं रणेभु विजयावधम् ॥३॥
 “अद्यानिप्रतिमे प्राप्ते युगे प्रापरश्मिः ।
 वक्षिन्नाकणरूपेण भिक्षां जिह्वुमयाचत ।
 दातुमीदृशते भिक्षां तदा पाकुमुतेन वै ।
 वक्षिः खलपमास्याय जिह्वुं वक्षनमवोत् ।
 अहमधिः पाकुपुत्र । यद्यभागातिभोजनात् ।
 आधितोऽहं ततो आधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
 खलवं नाम विपिनं सपक्षिन्गराचवम् ।
 यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि चेतवाहन ।
 तदा ममाख्यसौ आधिरपयास्यति नोचिरात् ।
 पुरा तु विजयो राजा खलखवीं नाम तां पुरीम् ।
 भङ्गा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खलवं वनम् ।
 तदर्थं देवविहितं वनं तच्छेत्तवाहन ।
 विरोधात्तत्तु प्रकाश न खयं भोक्तुस्तस्यै ।
 तस्मां जाहि महाभाग । वने तस्मिन्नियोजय ।
 यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ।
 तस्य तद्वचनं शुक्ला सखसाची महाबलः ।
 दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् ।
 देवकीतनयेनासौ वातुदेवेन पालितः ।
 खलवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
 “सुप्रीतः प्रददौ तस्मादन्तुनाय महाबले ।
 वक्षिर्धनुश्च गाक्षीवं वाच्यं देवनिर्मितम् ।
 अजयाविभुधी ह्रीं च कृपाभांस्तुरी जयान् ।
 हनूमताधितित्तु महावन्तं वागरज्जनम् ।
 खलुगञ्च त्रिशूलं तीक्ष्णं दहनः सखसाचिने ।
 गीरोगन्धामवङ्गिस्तदा जिह्वुप्रसादतः ।
 तैर्वाग्येन धनुषा तेन खलुगेन केतुना ।
 तदन्त्यस्यनेनापि विजयि फालगुनो रणे ।
 एवं भैरववर्गेषु सजातो विजयो वृषः ।
 खलवं नाम विपिनं चकार सुमहावती ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ।
 (खलस्य दधुखळादेर्विकार इत्यम् । गुडादि-
 विकारभिराज्जनयम् । यथा, महाभारते । १३।
 ५३ । १५ । [वाग् ॥”]
 “रसानापूपकाश्चिन्नान् मोदकानच खल-
 खलवी, श्री, (हिमवतः सन्निहितं दृष्ट्वानं
 खलपिता चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन

खातक

निर्मिता वा पुरी वा ।) चन्द्रवंशीयसुद-
 र्भेनराजसत्तहिमवतुपम्यनिकटस्थपुरीविधेयः ।
 तस्मिन् खलकावप्रभे दृष्टव्यम् ।
 खातकः, पुं, (खलं मोदकादिकं शिष्यमस्य ।
 इति ठण् ।) खलपाकः । मोदकः । इति
 वाराखवी । मयरा इति भाषा । (श्रीं तु
 खलिकानी चन्द्रः “खलिकादिभ्यश्च ॥” । ४ ।
 २ । ४५ । इत्यम् । खलिकस्य चन्द्रः ॥)
 खातं, श्री, (खलते इति । खन् + कर्मादि त्तः ।)
 पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ । तस्य
 परिमाणं यथा,—शतैव धनुभिः पुष्करिणी
 विभिः शतैर्दोर्विकाचतुर्भिर्दोषः पञ्चभि-
 स्तद्भागः शोषदशगुणा वापीति ।
 “चतुर्विंशद्गुणो हस्तो धनुस्तुतुवत्तरः ।
 शतधनुस्तुतुवत्तरावतु पुष्करिणी शुभा ।
 एतत्तुपञ्चगुणः प्रोक्तस्तद्भाग इति निर्णयः ॥”
 इति नखवर्णमानधृती वशिष्ठः ॥
 खातकं, श्री, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा ।
 इति हेमचन्द्रः । खाना पगार इत्यादि भाषा ॥
 खातकः, पुं, अधमर्गः । धारी । ऋणी । यथा,—
 “उत्तमर्गो धनस्वामी अधमर्गस्तु खातकः ॥”
 इति संक्षिप्तसारटीकायां गोपीचन्द्रः ।
 (परस्मैपदविदारकः । यथा, महाभारते । १२ ।
 ११८ । ११ ।
 “खातकं यद्वतस्त्वत्तं वलहर्षणकोविदम् ॥”
 “खातकः परस्मैपदविदारकः ॥” इति तट्टीका-
 मूलकच्छः ॥)
 खातभूः, श्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) मतिकूपः ।
 परिखा । इति वाराखवी ।
 खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्यवहारः
 परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुष्करे
 काजीति भाषा ॥
 “अथ खातव्यवहारे करणकञ्च साङ्गार्था ।
 गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्व्युतिर्भाष्या ।
 स्थानकमिच्छा सममितरेवै देर्घ्यं च वेधे च ।
 क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते चणहस्तसंख्या स्यात् ॥”
 उदाहरणम् ।
 भुजवक्रतया देर्घ्यं दशेष्टार्ककरेर्मितम् ।
 विषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ।
 यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ॥ ।
 तत्र खाते कियन्तः सुदर्धनहस्ताः प्रचलन् मे ॥”
 १२

यावः ३

खातक

अथ सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः ।
 देर्घ्ये । ११ । वेधे । २ । तत्वेवदर्शनं यथा,—

११

यावः ६

११

यथोक्तकरणेन कथा चणहस्तसंख्या ॥ १६८ ॥
 खाताकरे करणकञ्च साङ्गार्था ।
 सुखलतलजतद्व्युतिर्नखेचपलेकं कृतं षड्भिः ।
 क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहस्तं फलं चणफलं स्यटम् ।
 समखातफलत्रयः कश्चीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

सखे दशदशहस्ततुल्यं
 विस्तारदेर्घ्यन्तु तले तद्वहम् ।
 यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
 का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

यावः १०

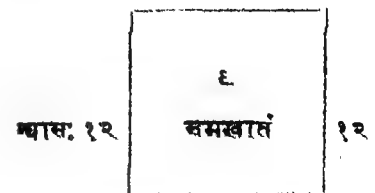
१२

सुखं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।
 तद्व्युतिजम् । २७० । यथामेकम् । ४२० ।
 षड्भिः । ६ । कृतं जातं समफलम् । ६० । वेध-
 ७ हस्तं जातं खातफलं चणहस्ताः । ४६० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।

खातेऽथ तिमकरतुल्यचतुर्भुजे च
 किं स्यात् फलं गवमितः किल यत्र वेधः ।
 वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
 कश्चीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथग्मे ॥

१२

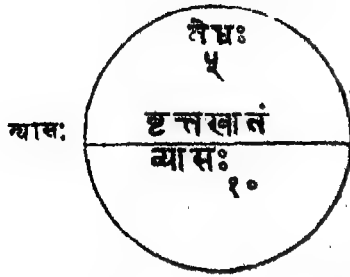
यावः १२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ६ । जातं यथोक्तकरणेन
 खातफलं चणहस्ताः । १२६६ । कश्चीफलम् । ४६२ ।

खादिर

वृत्तखातदर्शनाय ।

व्यासः । १० । वैधः । ५ । अथ छन्दपरिधिः
३६२७ । छन्दोऽन्तर्फलम् ३६२७ । वैधगुणं
१२५ ५०

वार्ता छन्दोऽन्तर्फलम् ३६२७ । छन्दोऽन्तर्-
१०

फलम् १३०६ । यद्वा खलुखलफलम् ३७५०
१० ७

खलीफलं खलम् ३७५०
२१

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खार्ज, खी, (खरु विदार + "उविखनिध्यां कित् ।"
उर्णा । ४ । १६१ । इति इन् किञ् ।) खातम् ।
खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दाखम् । वनम् ।
खम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिहृतिः ॥ (खला-
धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद्, क् भक्षणी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् । ऋदिट् ।) ऋ, अचखादत् ।
इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे + क्तुल् ।) ऋण-
यहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिता-
चरा ॥ भक्षकः । यथा,—

“विक्रयैर्गोविनिमये देत्वा गोमांसखादके ।

व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षाद्भी भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्व गोभिलः ॥

खादनं, खी, (खाद् + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् ।
आहारः । (खादति चर्मेयत्वेनेति ।) दन्ते पुं ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद् + क्तः ।) भक्षितम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाद्योया इति भाषा ॥
“अशितं खादितं पीतं लीटं कोष्ठमर्गं वृणाम् ।
तन्नीर्यति यथाकालं श्रोत्रितं पित्ततेजसा ॥”

इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

खादिरसारः, पुं, (खदिर + सार्धे अण् ततः षष्ठी
तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खर इति
भाषा । तत्पर्यायः । खादिरः २ अङ्गुलसारः ३
सतुसारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातप्रण-
कण्डामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥
(यथा,—

“विना खदिरसारेण हारेण हरिकीडघ्नम् ।

नाधरे जायते रागो नाशुरागः पयोधरे ॥”

इति उज्ज्वलः ॥

खादुकः, त्रि, (खादति हिनक्ति इति । खाद् + उक्
संज्ञार्था कन् ।) हिंखलुकः । इति हारावली ॥
खादां, त्रि, (खाद्यते इति । खाद् + कर्त्तृणि यत् ।)
भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—

“कणं भद्रखलेनरोऽहमिह किं घोरे वने खीयते
शार्ङ्गनादिभिरेव हिंस्यपशुभिः खाद्योऽहमिह्या-
ग्रया ॥” इत्युज्ज्वलः ॥

खानपानं, खी, (घातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे
+ भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट्
पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च
तयोः समाहारः ।) कठिणद्रव्यव्ययोगाद्य-
करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥
यथा, गारुडि नीतिसारे १०६ अध्यायः ।

“सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥”

खानिः, खी, (खन + इन् । एषोदरात् ङङिः ।)
खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, खी, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।)
कुचच्छेदम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ देपालेर
गर्भ इति माषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य ।
इति बाहुलकात् ङलच् ।) भित्तचौरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चौर इति भाषा ॥

खानी, खी, (खानि + वा डीप् ।) खनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।)
नारिकेलः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

खामगा, खी, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता
वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति ।
ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हज्जुचन्द्रः ॥

खारिः, खी, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ
+ रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-
धृतहज्जुचन्द्रः ॥

खारिकं, खी, (खारि + संज्ञार्था कन् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिस्पर्शः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-
मित्यर्थः पचतीति । पच् + “परिमाणे पचः ।”
३ । २ । ३१ । इति खण् + ततो सुम् ।) खारि-
परिमितान्नादिपाककर्ता । इति आकरञ्चम् ॥

खारी, खी, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ +
रा + इन् । “लदिकारान्नादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे ङीष् ।) परिमाण-
विशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यदाह तट्टी-
कायो भरतः ।

“पलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुञ्चकचतुष्टयम् ।

चत्वारः कुञ्चवाः प्रस्यञ्चतुःप्रस्यमथाङ्कम् ॥

अष्टाङ्को भवेद्द्विगो द्विगोः कर्ष उच्यते ।

सार्धकर्षो भवेत् खारी वे खाद्यो गोशुदाहता ॥

तामेव भारं जानीयात् वाहो भारश्चतुष्टयम् ॥”

“षोडशद्रोणपरिमाणम् ॥” इत्यमरटीकायां

खामी लीलावती च ॥ गोबीचतुष्टयम् । तत्तु

खिन्नः

वक्ष्यवक्ष्यिकाचतुःसहस्रपलानि । पांचशत वारं-
श्रेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ द्रोण-
चतुष्टयम् । यथा,—

“चतुराङ्को भवेद्द्विगोः खारी द्रोणचतुष्टयम् ॥”
इति सुष्टिः ॥

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्जतीति । “खाय्या
ईकन् ।” ५ । १ । २२ । “नेवलायाश्चेति वक्त-
व्यम् ॥” इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारी-
क्षेत्रम् । खारीपरिमितक्षेत्रवर्णोपयुक्तक्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उपेतं
२व । वप् + अधिकरणे चण् ।) खारीकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप्
+ कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, खी, (खिरिख्यक्तशब्देन खेटति भीरुणां
भयस्तुत्पादयतीति । खि + खिट् + खः । एषो-
दरात् साधुः ।) किखिः । इति क्वचित् त्रिकाङ्क-
शेषे पाठः ॥ ख्याक्श्रेयाली इति भाषा ॥

खिखिरः, पुं, (खिं अवकाशमिति विशेषं किरति
विस्तृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ + कः ।
एषोदरात् खलेन साधुः ।) शिवाभेदः । ख्याक्-
श्रेयाली इति भाषा । खडाङ्गम् । तत्तु शिव-
स्याखम् । वारिवानकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् ।
इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भीषा
खतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्रादिभे-
तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

खिद्, श्च प औ परिचाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श्च प, खिन्दति दुष्टं
राजा । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद्, ङ घ य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-वर्धा च-आत्मं-व्यकं-अनिट् ।) दैन्यक-
स्तपतप्रीभावः । ङ घ, खिन्ने तेनैव ये द्रव्यम्

दीयमानं न गृह्णते । इति हलायुधः ॥ ङ य,
स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकाहेतोरिति
शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खदिरः, पुं, (खिद्यते कृष्णपक्षेण दुःखेन तपसा
वा । यथायद्यं युत्परिज्ञातया । खिद् + “दिघ-
मदि-सुदि-खिदीति ।” उर्णा । १ । ५२ । इति
किरप् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः ।
तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिहृतिः ॥

खिद्यमानः, त्रि, (खिद् + ताच्छीत्ये चानश् ।)
खिद्युक्तः । दैन्यपक्षः । उपतप्तः । यथा,—

“खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा सूर्यः क्षायात्मजं तदा ॥”

इति शास्त्रपुराणे सूर्यसूक्तः ॥

खिद्, पुं, (खिद् दैन्ये + “स्माधि तत्खिद्यतीति ।”
उर्णा । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । हरिद्रः ।

इति चिह्नान्तकौस्तुभसुखादिहृतिः ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद् + क्तः ।) दैन्यपक्षः । खिद-
युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

“गौभूवासुतुली खिमा वरणी कस्य विभोः॥”
खिरचिह्नी, खी, महात्ममन्त्राः। इति राज-
निर्वण्डः॥

खिलं, जि, (खिल + कः।) खलादिना जटभूमिः।
खिल भू इति भाषा॥ तत्पर्यायः। अग्र-
हतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारं चिह्ने
वेधश्च यमु। इति मेदिनी॥

“खिलो नारायणः, प्रोक्त इव वल्लभः, खलः।”
इति खिलेष्टु हरिवंशे इत्यत्र मौलिककण्टिका॥

ख, ड ध्वनी। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अक-अपिट्।) ड, खलते। इति दुर्गादासः॥

खङ्गाङ्गः, पुं, (खं इत्यङ्गप्रत्ययं कुम्भं ग्राहते
रगम्यत्वं विनोदयतीति। भाङ् + अच्।) हाथ-
वर्णकोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खुज, ड कीये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
परं-सक-सेट्।) उद्दिष्टात् कां वेट्। उ, खोजित्वा
खुजा। स्तेयं चौर्यम्। इति दुर्गादासः॥

खुजाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् कस्य
द्विवचनम्।) देवताककण्ठः। इति राजमाला॥

खुजाक इति कचित् पाठः॥

खुज, इ ड खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अक-सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरौ। खञ्जः
खोटनम्। इ, कर्मणि खुञ्जते। ड, खुञ्जते
खोजः। इति दुर्गादासः॥

खुज, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
खुज, इ क (चुरा-परं-सकं सेट्।) पाक्षिक
इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरौ। क, खोजयति।
द्वितीय आद्यस्वरीति कातलायाः। खमते तु
द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्।
पञ्चमस्वरित्वे तु खजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्वो
नेदनुबन्धः। खुञ्जयति। खुञ्जयतीति प्रयोगस्तु
खडिङ् मथौत्थकात् षणि खड्गं करोतीति औ
साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वस्तु धातूनामनेकार्थ-
त्वात्। इति दुर्गादासः॥

खुर, प्र विजिखने। खेदेने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदा-परं-सकं सेट्।) प्र, खुरति भूमिं दृश्यं
वा लोकः। खोरिता। खुरः प्रकम्। इति
दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर खेदेने + कः।) यद्वा “कञ्जिन्नाग्र-
वर्जतेति” उर्णा। २। २८। इति रन् गुणा-
भावोऽन्यलोपश्च।) प्रकम्। गवादीनां पादा-
पम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।

“यः सिस्रश्चङ्गालिखुरैर्न बालधिविरूपितैः॥”
कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रवम्। इति मेदिनी॥
खेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ खडादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा
इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञार्थकम्। खुरो गन्धद्रव्य-
विशेषः स इव कायति वा। कै + कः।) तिल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य
गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरणसः, जि, (खुर इव नासिका यस्य “अना-

सिकाया इति।” ५। ४। ११८। इति अच्
नवादेशश्च “पूर्वपदात् संज्ञार्थकम्।” ८। ४। ३।
इति अलम्।) चिपिटनासिकाः। इत्यमरः।
२। ६। ४७॥ चिपटानाकयुक्त इति भाषा॥

खुरणाः, जि, (खुर इव नासिका यस्य “खुर
खुराणां वा नस्।” इति नवादेशः “पूर्वपदा-
दौति।” ८। ४। ३। इति अलम् च।) खुरणसः।
इत्यमरः। २। ६। ४७॥ खिपटानासिकायुक्त इति
भाषा॥

खुरपः, पुं, (खुर इव प्राति खुराणां वत् कार्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) बाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां खामी॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, खी, (खुरैः सह विविधानि अस्मादीनि
जाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। जा यङ्गो +
रन् + वा डीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्यु-
णादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्याप्नोतीति।
अल + खल्।) लौहमयवाणः। इति शब्द-
माला॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलभिः कायति
प्रकाशते। कै + कः।) ग्रामभीमभिः। नापि-
तेर भ्रांङि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥

खुई, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अक-सेट्।) पञ्चमस्वरौ। दीर्घकः
एकपाठात् पूर्वस्य न दीर्घः। ड, खुईते। इति
दुर्गादासः॥

खुल्लं, खी, (खुद् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप्। खुद्
लातीति। ला + कः।) एवोहरात् साधुः।)
नखीनामगन्धद्रवम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
खुद्ने नीचे च जि॥

खुल्लकः, जि, (खुल्ल + सार्थं कन्।) सल्यः।
नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निहुरः खलः।
इत्यमरटीका॥

खल्लतातः, पुं, (खल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्वनिपातः।) पिलकनिष्ठभाना। इति शब्द-
रत्नावली॥ खुडा इति भाषा॥

खल्लमः, पुं, (खल्लेन मीयते इति। मा + अच्
कः।) पश्याः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खूई, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-अक-सेट्।) षष्ठस्वरौ। ड, खूईते।
इति दुर्गादासः॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव कस्य
रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य।) काल-
कण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + “चरेडः।”
३। २५। १६। इति टः।) अलुक् अमासः।)

शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति
जटाधरः। पारदः। इति राजनिर्वण्डः॥
आकाशचारिणि जि॥

(“इतो हनि वरायाधिं भुवि तो आधिपातकः॥
बहः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः कृतात् कृपाकरः॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंघे जारमारणाधि-
कारः॥

मेवाहिराशिः। यथा व्योतिवत्स्ये—“खेचराश्च
सर्वे॥”)

खेचरानं, खी, (खेचरं द्विन्नादिभिन्नितं अलम्।)
द्विन्नादिमहितपक्षतकुलम्। खिन्नक्षीति भाषा॥
इति पाकराजेश्वरः॥

खेट, त् क भञ्जये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्-
चुरा-परं-सकं सेट्।) अचिखेटत्। इति
दुर्गादासः॥

खेटं, खी, (खे + अट् + अच्।) दृढम्। इति
शब्दरत्नावली॥ खेटुमपि पाठः॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।)
ग्रहः। यथा, भावविवेके।

“यस्मिन् राशी स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥”

खेटः, जि, (खिट् + अच्। खिट् + कः वा।) अघमः।
इत्यमरः। ३। १। ५४॥ धोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनिन्दक इति
पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, खी, (खिजते भयसुतपद्यते अस्मा-
दनेन वा। खिट् + अयादाने करणे वा षच्।)
नगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कर्षः। (खिजते
भक्षोपयोगिशस्यादिना उपजीवते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते। १। ६। ११।

“खेटखल्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥”

“खेटाः कर्षकग्रामाः।” इति श्रीधरस्वामी॥
चर्मैः। इति मेदिनीशब्दरत्नावली॥

खेटकः, पुं, (खेट + सार्थं कः।) ग्रामभेदः।
चासार गा इति भाषा॥ इति जटाधरः॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ “खेटकं वस्तुनन्दकं।”
इति हारावली॥ वस्तुनन्दको घनदृढीवकः।
इति तत्त्वज्ञी॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, (खेटति भयसुतपादयत्यनेन। खिट्
खेटकः) + करणे षच्। खेट + सार्थं कः।)
यष्टिः। यथा—

“यष्टिरूपेण खेट। त्वमरिचं हारकारकः।
देवीहस्तस्थितो निखं मम रक्षां कुरुष्व च॥”
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अष्टपूजाप्रकरणम्॥

“खेटकं पूर्वाचापश्च प्राशमहुश्चमेव च॥”
इति च तत्र दशमुखाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितानः, पुं, (खे अटतीति अट् इम्। खिट् +
इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला॥

खेटो, [न] पुं, (खिट् + शिजिः।) नागरः। कामी।
इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भञ्जये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्-
चुरा-परं-सकं सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः॥

खोट

खेदः, पुं, (खिद् + भावे घञ् ।) शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अवसन्नता । इति जटाधरः ॥ (यथा, हेः रामायणे । ४ । ४६ । ७ । “अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्त्य वनौकसः । खेदं ब्रह्मा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥”) खेदिनी, स्त्री, (खिद् + णिच् + णिनिः । खिया डीप् ।) अप्रमत्तपत्नीत्यर्थः । जता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (देवकारिणी । शोककारिणी । इति कुतुपत्तिज्योतिषः ॥) खेयं, स्त्री, (खन्वते इति । खयु विदारे + “ई च खनः ।” १ । १ । १११ इति कर्मणि ऋप् ईकार-आन्तादेशः ।) परिखा । गङ्गा इति भाषा । इत्यमरः ॥ खननीयम् । इति आकरणम् ॥ (सेतु भेदः । यथा मितान्तराहतनारदवचनम् । “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च । तोषप्रवर्णनात् खेयः ।” इति ॥) खेल, ऋ पाके । गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-चलने अकं गङ्गा सकं-सेट् ।) कवगं-द्वितीयादिः । अचिखेलत् । चालः कर्म्यः । चालः केषिज मन्थते । इति दुर्गादासः ॥ खेलनं, स्त्री, (खिल् + भावे ल्युट् ।) क्रीडनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ । “कापि विलासविलोलविलोचन-खेलनजनितमनोजम् ॥”) खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति । खेल + अधिकरणे ल्युट् + खिया डीप् ।) शारि-फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खेला, स्त्री, (खेल + भावे + अप् टाप् ।) खेलनम् । तत्पर्यायः । क्रीडा २ कूटनम् ३ । इत्यमरः । १ । ७० । ३३ ॥ खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे चलति पर्याप्नोति । अल् + इन् ।) गौतम् । बाणः । खर्यः । पक्षी । जम्बु । इत्यजयपालः ॥ खेव, ऋ ड खेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आलं-सकं-सेट् ऋदित् ।) ऋ, अचिखेवत् । ड, खेवते । इति दुर्गादासः ॥ खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव द्रुतगमित्वात् सरतीति । ख + टः ।) जम्बुविशेषः । खसर इति भाषा । तत्पर्यायः । अखसरजः २ सहस्रगर्भः ३ अखगः ४ चमी ५ चतुष्टः ६ मिश्रजः ७ मिश्र-शब्दः ८ अतिभारगः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खै, स्त्री, खनने । हिंसायाम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (आ-परं-खैर्ये अकं-खननादौ सकं-अणिट् ।) खायति । इति दुर्गादासः ॥ खोङ्गाहः, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्यक्षतशब्दं कुर्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः । गाह + अच् ।) एगोदरात् साधुः ।) अतपिङ्गलान्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ खोङ्गाहोऽपि पाठः ॥ खोट, ऋ गत्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अयुखोटत् । गत्या-घातः खोटनम् । खोटति खञ्जः । इति दुर्गा-दासः ॥

ख्यातः

खोट, त् क खेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा-परं-अकं-सेट् ।) अयुखोटत् । इति दुर्गा-दासः ॥ खोटिः, स्त्री, (खोट् + इन् ।) चतुरा स्त्री । इति शब्दमाला ॥ खोरिरिति पाठः ॥ खोटी, स्त्री, (खोटि + ना डीप् ।) पालङ्गी-रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुरापि ॥ खोङ्, ऋ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अयुखोङत् । खोङ्ति खञ्जः । रमानायसु खोङ्ति बाणा क्रिमि-मित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥ खोङ्, त् क खेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा-परं-अकं-सेट् ।) अयुखोङत् । इति दुर्गादासः ॥ खोङ्, चि, (खोङ्ति इति । खोङ् + अच् ।) खञ्जः । खोङ्गा इति भाषा ॥ इत्यमरः २ । ६ । ४६ ॥ खोङ्कशीर्षकं, स्त्री, (खोङ् खेपे + क्कुल् । खोङ्कं शीर्षं अख्य इति कप् ।) कपिश्रीर्षम् । क्रय-शीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खोर, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अयुखोरत् । खोरति खञ्जः । इति दुर्गा-दासः ॥ खोरः, चि, (खोरति इति । खोर + अच् ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥ खोल, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (आ-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अयु-खोलत् । खोलति खञ्जः । रमानायसु खोलति बाणा क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥ खोलः, चि, (खोलति इति । खोल + अच् ।) खञ्जः । इति शब्दमाला ॥ खोलकः, पुं, (खोल + संज्ञार्था क्व ।) पाकः । खोला इति भाषा ॥ शिरच्छः । खोमड़ा इति भाषा ॥ वल्लीकः । उयेर टिपि इति भाषा ॥ पूगकोषः । इति मेदिनी । गुयार खोवड़ा इति भाषा ॥ खोलिः, स्त्री, (खोल + इन् ।) तूणः । इति शब्द-माला ॥ खोल्युक्तः, पुं, (खे आकाशे उल्लूक इव लोहित-वर्णतयेति बोध्यम् ।) मङ्गलयज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ख्या, ल ख्याती । कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अणिट् ।) ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः ख्यादित्यर्थः । ख्याति साधुः कथां हरेः । तथा च । ख्या प्रकथने । प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुज-जुमरी । इति दुर्गादासः ॥ ख्यातः, चि, (ख्या + क्तः ।) ख्यातियुक्तः । तत्-पर्यायः । प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विद्वत्तः ६ । इत्यमरः १ । १ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ६७ ।

ख्यातिः

“अमितम्यममीश्वरं सर्वभोगीश्वरममम् ।
आवधोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं सुवि ॥”) ख्यातगर्हणः, चि, (ख्याता विद्वता गर्हणा निन्दा-अख्य ।) प्रसिद्धिस्तुलनः । तत्पर्यायः । अय-मीतः २ । इत्यमरः १ । १ । ६ ॥ ख्यातगर्हितः, चि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमख्य ।) ख्यातगर्हणः । इति जटाधरः ॥ ख्यातिः, स्त्री, (ख्या + क्तिन् ।) प्रसिद्धिः । तत्-पर्यायः । प्रथा २ । इत्यमरः १ । २ । ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०२ । [यतः ।] “लोके ख्यातिस्तुपायताश्च सकले लोकोक्तिरेवा मनुजः । १२ । ३६ । [पुष्कलाम् ।] “येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति न च श्रोतव्यसम्यक्तौ तद्विज्ञेयस्तु राजसम् ॥” प्रकाशः । ज्ञानम् । यथा, माये । ४ । ५५ । “मैत्रादिचितपरिकर्मेविदो विधाय क्षेत्रप्रहासमिह लब्धसवीजयोगाः । ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोधुम् ॥” “मैत्रीति । इहामौ समाधिभृतो योनिः । मैत्री कथया सुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्र पुण्यजनसु मैत्री दुःखिषु कथया सुखिषु सुदिता अयुमोदनं पापिषु उपेक्षा । मैत्री आदिर्वेषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाध-कानि प्रोषकानौत्थः तानि विन्दन्ति जन्तवे इति तद्विदः तद्भाजस्यैः श्रीगान्तः करग्रमजाः इत्यर्थः । अतएव क्षेत्रप्रहासं विधाय । अविद्या-क्षितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्षेत्राः । तन्ना-निखेषु निवृत्त्याभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रि-यादौ आत्मधीरित्यादि विभक्तौ विद्या । अकलिता अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिभावः । द्वेषो-ऽभिमतविषयेषु रोषः । अभिनिवेशः । कार्या-कार्येष्वाग्रहः । ते हि पुरुषं क्षिप्रमिति इति क्षेत्राः क्षेत्रहेतवः तेषां प्रहासं क्षयः तद्विधाय क्षेत्रान् हित्वा इत्यर्थः । अतो जन्मः सवीजः सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसवीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव यनक्ति । सत्त्वपुरुषधीरन्यतया अन्यत्वेन मियो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधि-गम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृति पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकग्रह-णात् सुक्तिरिति साङ्गाः । अथ तां ख्यातिमपि निरोधुं निवर्तयितुं पाञ्चलि इतिरुपां तां निवर्तय । स्वयम्प्राप्ततयैवावस्थातुमिच्छन्ती-त्यर्थः । प्रकृतापुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं सुक्तिरिति साङ्गविद्वान्तः ॥” इति तट्टीकायां भक्तिनाथः ॥)

ग, गकारः । स तु यङ्गजलतीयवर्णः । अस्थो-
कारणस्यानं कथः । (यथा, “अ-कु-ह-पि-
अ-नीयाका कथः ।”) इति आकारकम् ॥ * ॥
“गकारं परमेशानि । पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निर्गुणं त्रिमूर्तिं सदा ।
पञ्चधागमयं तन्मन्त्रं शङ्करात्मकं प्रिये ।।
अथवादिशसङ्काशां कुक्कुलीं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

“ससर्गः क्वचित् कश्चि वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गसर्गनमात्रेण कं खरसर्गनानु सन् ।
लोकगम्भीरसंस्थां प्रोक्तुं वशिर्गतम् ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तु जेखनप्रकारादिव्या, —

“अधःकुचितरेखा या गायत्री वा प्रकीर्तिता ।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता ।
अधोगता ततो या तु ज्ञानामयीः सदा वसेत् ॥”
अधोमुखेन गता पुनरुधोमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य ध्यानं यथा,—

“ध्यानमध्याः प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा वरवर्णिनि ।
दाहिमीपुण्यसङ्काशां चतुर्भां हुक्ममन्त्रिताम् ॥
रत्नाम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
एवं ध्यात्वा ज्ञानरूपी तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—

“गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
प्राङ्गो पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सन्तः स्मृतिः ॥
सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा हिजाख्यः शिवदर्शनः ।
विन्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबद्धक्लिन्नः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो घरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥”

इति नानातन्त्राहुतनामानि ॥

गं, ज्ञी, (गीयते इति । गै गाने + भावे वाहु-
लकात् ङः ।) गीतम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्वं जानाति इच्छामात्रेण
अभिलषितं सर्वं प्राप्नोति वा सर्वज्ञत्वात् प्राप्त-
सर्वज्ञत्वत्वाच्च । गम् + ङः ।) गणेशः । (गायति
इति । गै + ङः ।) गन्धर्वः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(गुप्तसंज्ञकवर्णः स तु ह्रस्वो गणविशेषः । यथा,
ह्रन्दीमन्त्रयोः १ मे लवके ।

“न्यरस्तजभुगैर्लम्बैर्भिर्दृशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं आत्मं जलीकमिव विष्णुना ॥”
“गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च
स्यात् । तत्र “गापोरकः” १ । २ । ८ । इति
टक् । यथा, साम गायतीति सामगः । तथा च
महुः । २ । ६२ ।

“ज्वाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्वोद्विः प्राशिताभिस्तु मूढः क्षुष्टाभि-
रन्तः ॥”

गगनं, ज्ञी, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति
यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं
गच्छति । यद्वा गच्छत्यस्मिन् देशादय इति ।
“गमेर्गञ्” । उर्णा । २ । ७७ । इति युच्
गङ्गान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । १२ ॥
(यथा मेघदूते । ४८ ।

“प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूतनावयव इष्टी-
रेकं संक्तामुद्यमिव भुवः खलमधोऽननीलम् ॥”)

तत्प्रत्ययः । असरोक्तप्रत्ययाः आकाशशब्दे
प्रत्ययाः । (तेभ्यः परम् ।) नञिः । १६ ध्वञ् २०

आपः २१ एधिवी २२ भूः २३ खयम् २४
अध्वा २५ सगरः २६ ससुप्तः २७ अध्वरः २८ ।

इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

“आकाशं प्रथमं भूतं ओचमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदेवतम् ॥”

इत्यान्तेधिकप्रबन्धः ॥

तस्य गुणाः । शब्दः १ व्यापकम् २ क्लृप्ता ३
अनाद्यम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तर-

म्यम् । अयत्नम् ६ रूपस्यार्थमन्यत्वात् । अधि-
कारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् । अप्रती-

घातिता ८ भूतत्वम् ९ ओजोक्रियोपादानत्वात् ।
विकृतानि १० देशान्तरगतच्छिद्राणि । तद्यथा,—

“आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापकं क्लृप्तेव च ।
अनाश्रयमनालम्बमयत्नमविकारिता ॥

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।

गुणाः पञ्चाशत्तः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥”

पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं
तत्र लक्षिता । इति मोक्षधर्मः ॥ (गगनात्

पतितान्गुणावशेषो यथा,—

“गगनाम् त्रिदोषं गृहीतं यत् सुभाजने ।
वत्सं रसायनं मेघं पात्रापेक्षितं ततः परम् ॥

रक्षां ग्रीतलं ग्राहि क्षरदाहविषापहम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव ।)

मेघः । इति हारावली ॥ मुख्यः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गगनाध्वजः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन

गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं याप्य गच्छति ।
अनन्तगगनरूपमङ्गलं वाप्य सर्वतः स्थित

इत्येव प्रकृततात्पर्यार्थः । गम + ङः ।) मुख्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेश्वरः, पुं, (गगने चरतीति । “नञ् टः” १ ।

२ । १६ । इति टः ।) अलङ्कृतसमासः ।) यद्वाः ।
नक्षत्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन

चरति हि । यथा, महाभारते । १ । २७ । १५ ।
“तस्मिंस्तु कथितं माया कारणे गगनेश्वरः ॥”)

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक

इव । मङ्गलयज्ञस्य रक्तवर्णात्वात् तथात्वम् ।)
मङ्गलयज्ञः । इति हारावली ॥

गगच, कसनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-
अकं-पेट ।) कण्ठवर्णोद्वेगोपपन्नः । गगजति ।
इति दुर्गादासः ॥

गङ्गा, ज्ञी, (गङ्गा + अङ्गात्तादर्थे कः । ततो

इकः । “अभाषितपुष्पाच्च” ७ । १ । ४८
इति पक्षे इत्याभावः ।) गङ्गा । इति सुम्बरीधम् ॥

गङ्गा, ज्ञी, (गमयति प्रापयति आपयति वा

भगवत्पदं वा शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते
आप्यते मोक्षार्थभिर्या । गम गतो + “गम्

गम्यतोः” । उर्णा । १ । १२२ । इति गम् तत्त-
टाप् ।) खनामख्यातनदी । तदधिष्ठात्री देवता च ।

तत्प्रत्ययः । विष्णुपदी २ जङ्गुतनया ३
सुरनिजगा ४ भागीरथी ५ विपश्चगा ६

तिस्रोताः ७ भीमकाः ८ । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
अर्धतीर्थम् ९ तीर्थराजः १० । इति पद्मपुराणम् ॥

विदग्धदीर्घिका ११ कुमारकाः १२ सरिहारा १३
सिद्धापगा १४ सरापगा १५ खर्वापगा १६

खापगा १७ अतिकुल्या १८ हेमवती १९
खर्वापी २० हरशेखरा २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरापगा २२ धर्मेन्द्रवी २३ सुधा २४ जङ्ग-
कन्या २५ गाङ्गिनी २६ शङ्खेश्वरा २७

नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितविष्णुः ३० ।
इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उज्जेश्वरा ३२

सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ खर्ग-
सरिहारा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाङ्गवी ३६

पुण्या ३७ ससुप्तसुभगा ३८ सनदी ३९ सुर-
दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ खर्गुनी ४२ व्योढा ४३

जङ्गुसुता ४४ भीमजननी ४५ सुधा ४६ शैले-
नन्दा ४७ भवायना ४८ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ अस्या जलस्य गुणाः । ग्रीतत्वम् । खाङ्ग-
त्वम् । खङ्गत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । पञ्चत्वम् ।

पावनत्वम् । पापहारित्वम् । लब्धामोक्षजन-
त्वम् । दीपनत्वम् । प्रज्ञाधारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥
“गङ्गा सरस्वती कीर्णं यस्तुना सरयूः सती ।

वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा स्मृता हिमसम्भवग्रीतलाः ।

समाः सर्वगुणैर्नदी वालश्लेषाहरा वृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-

दुहितरि मनोरमायाम् । हिमालयः प्राधितः
सन् देवेभ्य इमां दत्तवान् । तां नीत्वा

देवाः खर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथियामस्या अव-
तरणकारणम् । सगरराजस्य सुतान् कपिल-

प्रापेन भस्मीभूताहुर्नर्त भगीरथराजः पृथिवीं
गङ्गानयनाय तपस्तेपे । ततो जप्त्वा सुदृष्टसौ

तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्तुं-
सुक्तवान् । स शिवं पर्यतोषयत् । शिवोऽपि

हिमालयपर्वतं गत्वा जटा विकीर्य पतति
गङ्गामञ्जवीत् । सा तज्जटासु पतित्वा सर्वतसर-

गङ्गा

मान्नीय तज्जलेन सगरसुतान् तांस्त्वयामास ।
ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः । इति वाष्णीकिरामा-
यणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम् । कामदेवस्य
बले; सकाशात्तिलोकहरणकाले ब्रह्माणोपरि-
गतवामपादाङ्गुलनखजनितविवरेण ब्रह्माणोर्ह-
सिता या जलधारा तत्परवत्स्पर्शेन समधिक-
पूता सती ध्रुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण
सुमेधपर्वतोपरि ब्रह्मसदने प्रतित्वा सीतालक-
नन्दा वंशुभेति चतुर्णां भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य
जलवत्समुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात्
केशराचलदङ्ग्रेभ्योऽधोऽधः खवन्ती गन्धमादन-
मूर्द्धसु प्रतित्वा भद्रान्धर्वमधेन प्रार्थां दिशि
एवं वंशुमौल्यवच्छिन्नरान्निप्रत्य केतुमालवर्ध-
मधेन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिद्वङ्गायतिप्रत्य
द्वङ्गवतः शिखराभिप्रत्य उत्तरकुसवर्धमधेनोरी-
च्यामतोऽनकनन्दा बहुपर्वतद्वङ्गायतिप्रत्य
हिमज्जटाभिप्रत्य भारतवर्धमधेन दक्षिणस्यां
दिशेवैक्रमेण जलवत्समुद्रं सञ्जाः प्रविष्टाः । इति
भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरण-
कालसु आदिशपुराणे ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिरः ।
यवावुत्पादयामास युगचारम्बवान् जतम् ॥
ब्रह्मलोकान् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्यां यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥” * ॥
अस्या हिमालयाभिर्गताया दक्षहरा संज्ञा ।
तथा च स्मृतिः ।
“ज्येष्ठे मासि क्षितिस्तुतिदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मन्त्रलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशैवाहुराव्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं बाणिमेधासुतस्य ॥” * ॥
अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।
“चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सन्ध्यावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां क्षिताम्तीर्णां वरदाममयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां सुक्तामन्त्रिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुहृत्पात्रं चन्द्रावुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्रावितभूषणामार्द्रगन्धाशुलेपनाम् ।
जैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिश्वरुपविभूषाञ्च दिशमाख्यायुलेपनाम् ॥”
अपि च ।
“सितमकरनिभस्यां मुक्तावर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमजोद्युतसुतपङ्काभौद्यभौष्टाम् ।
विधिहरहरिहस्तां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितक्षितदुङ्गलां जाह्नवीं तां गमामि ॥” * ॥
अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम् । यथा,—
भविष्ये ।
“माहात्म्यं ये च गङ्गायाः श्रवन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यसंख्येयं ह्यप्राप्येभ्युन्मन्ते नात्र संशयः ॥”
अस्याः स्मरणफलम् । [चन्द ।
“गच्छन्ति ह्यस्य स्मरन् ध्यायन् जायते सुखम् ॥
यः शरेत् सततं गङ्गां च च सुच्येत कथनात् ॥

गङ्गा

भवमानि विविचाञ्चि विविचाभरणाः क्षियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥”
अस्या दर्शनफलम् । ब्रह्माण्डपुराणे ।
“इष्टा तु हरते पापं सृष्टा तु विदिवं गयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा लवगाहिता ॥”
तथा, भविष्ये ।
“यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्वदेव गङ्गाया दर्शनं भक्तिभावतः ॥”
अस्यां ज्ञानफलम् । ब्रह्माण्डपुराणे ।
“येः पुण्यवाहिनी गङ्गा सलज्जम्भाऽवगाहिता ।
तेषां कुलानां लज्जन्तु भवान्तरयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्मतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
ज्ञानमात्रेण गङ्गायां वदः पुण्यस्य भाजनम् ॥”
दानधर्मे । [उन्मजाः ।
“अन्धाः क्लीबा जङ्घा यङ्गाः पतिता रोगिणो-
गङ्गां संसेध पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
ज्ञानानु भङ्गा गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽन्धमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥”
तथा, ब्रह्माण्डे ।
“ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परां च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥”
अस्याः पूजायाः फलम् । आचये ।
“गङ्गायां पूजितायाम् पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेद्दमरापगाम् ॥” * ॥
तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।
“यज्ञो दानं तपो जप्यं आहुच्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्वं कीटिकोटिगुणं भवेत् ॥”
तथा भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पिष्टतर्पणम् ॥
गयाआहुं कृतं तेन उन्मृष्टसु दृष्टस्तथा ।
येन तद्गीर्णसंसिक्ते तीरे आहुमकारि च ॥” * ॥
तज्जलपानफलम् । भविष्ये ।
“गच्छन्मात्रपानेन अन्धमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य सुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यासुतम् ।
नामैर्दं दशभिर्मासेर्गाङ्गं वर्षेण जीर्मेति ॥
नाभ्यस्तर्गततोयानां न्तानां कापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ॥”
यमोक्तौ ।
“क्षेत्रस्य सुद्धतं वापि श्रौतसुखमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥” * ॥
अस्यां मरणफलम् । कूर्मपुराणे ।
“गङ्गायां ज्ञानतो ऋत्वा सुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाङ्गुललोकश्च याति नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
तथा च, स्मृतौ ।
“शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायास्तनुरायणे ।
धन्या देहं विसृजन्ति हृदयस्य जगद्भने ॥” * ॥
तत्रास्थिनिक्षेपफलम् ।
“दशाह्वाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽसि मज्जति ।

गङ्गा

गङ्गायां मरये यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात् ॥” * ॥
तत्र ज्योतिषक्रियावर्णनं यथा, ब्रह्माण्डे ।
“गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य ज्योतिष विनश्येत् ।
श्रीचमाचमनं वेदैर्निर्माल्यं मण्यवैकम् ॥
गान्धर्वस्नानं क्लीकां प्रतिगृह्णन् रतिम् ।
अन्धतीर्थरतिश्चैव अन्धतीर्थप्रशंसनम् ॥
वक्ष्याममयाघातं सन्तारञ्च विप्रैः ॥” * ॥
अथ गारायणक्षेत्रफलम् । ब्रह्मपुराणे ।
“प्रवाहमवधिं क्षला यावद्वक्ष्यन्तुष्टयम् ।
अथ गारायणः क्षामी नाथः क्षामी कदाचन ॥”
अथ गर्भतीर्थलोकणम् ।
“भान्नक्षत्रचतुर्दशीं यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।
साङ्गदक्षशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥” * ॥
तीरे प्रतिगृह्णादिनिषेधो यथा,—
“तीरे प्रतिगृह्णादिव्याघ्रव्याघ्रो धर्मस्य विक्रयः ॥”
अथ गङ्गाक्षेत्रफलम् । स्कान्दे ।
“तीराद्भूतिभाजनम् परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अथ यद्यत् कृतं कर्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अथस्यास्तिदिवं यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते । १।८५।८८।
“न गङ्गा सङ्गं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति श्वमाह पितामहः ॥”
अस्या च माहात्म्यवर्णने सङ्ख्यानमकथनं यथा,
काशीखण्डे २६ अध्याये ।
अथस्य उवाच ।
“विना ज्ञानेन गङ्गायां कृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्थग्यद् येन ज्ञानफलं लभेत् ॥
अथक्तानां च पङ्कनामालस्योपहततन्नाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गाज्ञानं कथं भवेत् ॥
दानं वायुं ज्ञतं वायुं मन्त्रः स्तोत्रं ज्योतिषवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनम् वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् बहुवक्तुं गङ्गाज्ञानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद् प्रकृत्याय मे ॥
ततो न वेद स्कन्दाभ्यो गङ्गागर्भसुदुहवः ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ॥”
स्कन्ध उवाच ।
“सन्ति पुण्यजलानीह शरीरि चरितो मुने ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि क्षितास्माभ्युषितानि च ॥
इष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाङ्गाणि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कीर्त्यांशोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवागुमानेन बुध्यस्व कलशोद्धवः ।
दधे गङ्गातोमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना ॥
ज्ञानकालेऽन्धतीर्थेण जप्यते जाह्नवी जनेः ।
विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमचमोक्षने ॥
गङ्गाज्ञानफलं ब्रह्मन् ! गङ्गायामेव लभ्यते ।
यथा द्वाद्यापलखादो द्वाद्यायामेव नाभ्यतः ॥१०॥
अथपुत्राय इह स्निहः स्वादेवनाविकलं फलम् ।
आज्ञास्व देवचरितो महागुह्यतमो मुने ॥
शिवभक्ताय ज्ञानाय विष्णुभक्तिपराय च ।
अज्ञातवे जास्विकाय गर्भवाससुसुखे ॥

जयनीयं न चान्यस्य कल्पितं केनचित् ज्ञेयम् ।
 रदं रजसं परमं महापातकनाशनम् ॥
 महाभयकरं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
 युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषजनकम् ॥
 नागां सहस्रं गङ्गायाः सगराजो भूभवनम् ।
 जयानी परमं जयं वेदीयनिवहा वनम् ॥
 जयनीयं प्रयत्नेन मौनिना चाचकं विना ।
 मुचिहानेभु मुचिना सुखदाकरमेव च ॥
 खल्व उवाच । ओं नमो गङ्गादेवे ॥
 ओं कारकपिण्डनराऽतुलाऽनन्ताऽनन्तसत्ता ।
 अतुलाराऽभयाऽशोकाऽलकानन्दाऽनन्ताऽमला ॥
 अनाथवत्सलाऽभोवाऽपां योनिरन्तप्रदा ।
 अयत्नजस्रयाऽशोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
 अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदानप्रवर्धिनी ।
 अस्मिन्निदुःखाधाराऽभयगङ्गाऽलीकहारिणी ॥
 अविनश्यतिरनवाऽहुतस्पाऽवहारिणी ।
 अमिराजसुताऽदाज्ञयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
 अमुकशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽनन्तोदका ।
 अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तलौख्यप्रदाऽमदा ॥
 अश्वेदवताऽनिराऽनन्तोऽनन्तस्फुरिणी ।
 अविद्याजालप्रमनी स्रष्टव्यगतिप्रदा ॥
 अश्वेदवित्तसङ्घर्षं त्वश्वेदगुणगुणितता ।
 अज्ञानतिमिरज्योतिरसुप्रप्रपरायणा ॥
 अभिरामानन्दयाऽनन्तसाराऽलकङ्किनी ।
 आरोग्यदानन्दवल्ली त्वापन्नानि विनाशिन्यी ॥
 आर्यार्थमनिरायुष्या ह्याऽऽगायाऽपार्यसेविता ।
 आप्यायिन्त्याप्रविद्यायाऽत्मानन्दान्वासदायिनी ॥
 आलस्यप्रापदां हन्ती ज्ञानन्दान्तवर्धिनी ।
 इरावतीदहावीटा त्विष्टापूर्वफलप्रदा ॥
 इतिहासश्रुतीषां च त्विष्टासुख शुभप्रदा ।
 इत्या श्रीलसमिन्वेष्टा त्विष्टादिविरन्दिता ॥
 इलालङ्कारमालिङ्गा त्विष्टार रम्यमन्दिरा ।
 इदिन्द्रादिसंघा त्वीश्वरीचरवल्गुभा ॥
 इतिभीतिहरिणा च त्वीश्वरीचरिचरत् ।
 उत्कृष्टशक्तिवत्कथोऽमुमखलचारिणी ॥
 उदितान्तरमागोऽसोरगलोकविहारिणी ।
 उज्ज्वरोत्पलितकुम्भा उपेन्द्रचरणप्रदा ॥२०॥
 उद्वत्तपूर्वनिहेतुसोदातोत्साहप्रवर्धिनी ।
 उद्भगगुणप्रमनी उण्णरश्मिसुता प्रिया ॥
 उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
 कर्जं वञ्चत्यूर्ध्वधरोर्जवती योनिमालिनी ॥
 अर्हरेतःप्रियोर्ह्या ह्योनिमोर्हगतिप्रदा ।
 अचिद्वस्तुतर्हि च अणवयविनाशिन्यी ॥
 अतन्मरुद्दिशो च अकस्मत्प्रदा कजुप्रिया ।
 अक्षमार्गवद्वर्जार्जं कुमार्गप्रदक्षिणी ॥
 श्रुतिस्त्रिलोकमार्था त्वेवैकान्तदायिनी ।
 श्रुतनीयसमावेष्टा लेजिताशेषपातका ॥
 श्रेष्ठदेवार्थरूपा ह्येतिसं श्रेष्ठवीद्युतिः ।
 ओजस्विन्योषधीज्योतीर्जोदीनदायिनी ॥
 ओष्ठान्तोत्सदाची लौघं भवरीगिराम् ।
 औदाय्यचपुरीप्रीती लौघी ज्यौमेयकपिणी ॥
 अम्भराजवहाभ्याम्भराजालम्बुजेश्या ।

अभिकान्तमहायोगिनिरन्तोदात्मकहारिणी ॥
 अंशुमाला अंशुमती लङ्गीकृतवक्त्राभ्या ।
 अन्तर्गतामिहान्तराश्रयिनी कङ्कनावती ॥
 कल्याणकारिणी काम्या कामलोत्पलमालिनी ।
 कुसुमती कमलिनी कामिनी कल्पितदायिनी ॥
 काचनाची कामधेनुः कीर्तिमत खेपनाश्रिणी ।
 कतुमेष्टा कतुपणा कामेयविवेदिनी ॥२१॥
 कमलाची कमहरा ज्ञानासुतपनद्युतिः ।
 कदम्बाची च कल्याणी कलिकल्पनाश्रिणी ॥
 कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
 कूटस्था कदम्बा कान्ता कूर्मेश्या कलावती ॥
 कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
 कमनीयजला कम्पा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
 कालकूटप्रममनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
 कालिन्दो केलिललिता कलकङ्कोलमालिका ॥
 कान्तलोकजया कङ्कः कङ्कतनयवत्सला ।
 खङ्गिणी खङ्गधाराभा खगा खङ्केन्दुधारिणी ॥
 खे खिलगामिनी खस्या खङ्केन्दुतिलकप्रिया ।
 खेचरी खेचरीवन्धा स्वातिः स्वातिप्रदायिनी ॥
 खलितप्रमताघोषा खलबुद्धिविनाशिन्यी ।
 खातेनःकन्दसन्दोहा खङ्गखङ्गाङ्गखेतिनी ॥
 खरसन्तापप्रमनी खनिः पीयूषपायसाम् ।
 गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गम्भीराङ्गी गुणमयी गतानङ्गा गतिप्रिया ।
 गङ्गायाभिका गीता गद्यपद्यपरिचिता ॥२०॥
 गान्धारी गर्भश्रमनी गतिभङ्गगतिप्रदा ।
 गोमती गुरुविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
 गोत्रप्रवर्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाययीः ।
 गुह्यमिका गिरिसुता गोविन्दाङ्गिससङ्गवा ॥
 गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिप्रिया ।
 गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्धिनी ॥
 ग्रहपीडाहरा गुप्ता गरुडी गानवत्सला ।
 वर्त्महन्त्री हतवती हततुष्टिप्रदायिनी ॥
 घण्टारवप्रिया घोराऽघीवविध्वंसकारिणी ।
 घाण्टुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
 वातुका चूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
 घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
 ह्यावती ह्यनिधिर्धरारा चकनादिनी ।
 ह्युक्त्यामिह्वरतनुवर्धरा चर्धरसना ॥
 चन्द्रिका चन्द्रकान्तान्मुखादपा चलयुतिः ।
 चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
 चाम्येलोचना चारुचार्द्वी चारुगामिनी ।
 चार्था चारिचनिलया चित्रलचित्रकपिणी ॥
 चम्पूचन्दनमुष्णमुष्णनीया चिरस्थिरा ।
 चारुचम्पकमालाद्या चमिताऽशेषदुष्कृता ॥२०॥
 चिदाकाशवहाऽचिन्मया चक्षुषामरवीजिता ।
 चोरिता शेषवृणिना चरिताऽशेषमङ्गला ॥
 छिदिताऽखिलपापौघा छङ्गिनी छलहारिणी ।
 छलविधेयतला छोटिताऽशेषवन्धना ॥
 छुरिताऽनन्तधारीचा छिन्नेनाम्भदगामिनी ।
 छत्रीकृतमराणीचा छटीकृतनिनाम्भता ॥
 चाङ्गवीष्या जगन्माता जया जङ्गलवीषिका ।

जया जगद्गङ्गीता कुवकीया जगद्धिता ॥
 जीवर्ण जीवजगत्या जगज्जगता जगन्मयी ।
 जीवजीवातुक्तिका जम्बिजजम्बिजिह्वी ॥
 जायविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविता ।
 जगदानन्दजननी जलजा जलजेश्या ॥
 जननीचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
 जयन्ती जगुपापघ्नी जमितज्ञानविजया ॥
 भल्लरीवाद्यकुशला भल्लज्ज्वालजलाहता ।
 भिह्मीशेष्या भाङ्गारकारिणी भर्भरावती ॥
 टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकेनोऽभिपाटनी ।
 टङ्कारवृत्तकङ्कोला टीकनीयमहातटा ॥
 डम्बरप्रवहा डीनराजसङ्कुलाङ्गला ॥
 डम्बुमरुहस्ता च डामरीकृतमहाङ्का ॥२०॥
 टीकिताऽश्विन्याया टङ्कानादचलज्जला ।
 टुङ्किधिशेषजननी टुङ्कटुङ्कितपातका ॥
 तर्पणी तीर्थतीर्था च भिषया भिद्वेश्वरी ।
 त्रिलोकगोप्त्री तीर्थेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
 तापवितयसङ्घर्षं त्रैलोक्यविवर्धिनी ।
 त्रिलया तारणी तारा तारापतिकराचिता ॥
 त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिहृदिनी ॥
 त्रयाङ्गिणी तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
 तपोमयी तपोरूपा तपस्त्रोमफलप्रदा ।
 त्रैलोक्ययापिनी त्रिभुक्तप्रित्ततत्त्वकपिणी ॥
 त्रैलोक्यसुन्दरी तुल्या तुल्यातीतप्रदप्रदा ।
 त्रैलोक्यज्योतिर्प्रदीप्यती तथा तिमिरचक्रिका ॥
 त्रैलोक्यभां तपःसारा त्रिपुरारिशिरोधरा ।
 त्रयीखरुपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिहृत् ॥
 तरिस्तरिज्जगामिचं तर्पिताऽशेषपूज्या ।
 तुलाविरहिता तीव्रपापूलतनूनपात् ॥
 दारिद्र्यप्रमनी दद्या दुष्कृता दिव्यमङ्गला ।
 दीप्तावती दुरावाद्या द्वाद्यामधुरवारिहृत् ॥
 दक्षिणाऽनेककुतुका दुष्टदुष्कृत्यदुःखहृत् ।
 दैवदुष्टदुरितघ्नी च दानवारिप्रदाजला ॥२०॥
 दन्दमुकविघ्नी च दारिताऽशेषसन्ततिः ।
 हता देवदम्भहन्ता दुर्भाराचविधातिनी ॥
 दमयाद्या देवमाता देवलोकाप्रदक्षिणी ।
 देवदेवप्रिया देवी दिक्पालप्रदायिनी ॥
 दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दीर्घी दूषणवर्जिता ।
 दुग्धाम्बादिनी दीक्षा दद्या दियगतिप्रदा ॥
 युनदी दीनशरङं देहिदेहनिवारिणी ।
 द्राघीयसी दाघहन्ती दिनपातकसन्ततिः ॥
 दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्गुभा ।
 दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
 दुरासदा दानशीला द्राविणी दुहिण्यसुता ।
 दैवदानवसङ्घिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
 दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
 दृष्टादृष्टफलप्राप्तिदेवतादृष्टवन्दिता ॥
 दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्तोद्या दुरालभा ।
 दृष्टविघ्नी दृष्टनीतिदुष्टदृष्टधराचिता ॥
 दुरोदरघ्नी दावाभिर्भवद्भयैकशेषिः ।
 दीनसन्तापप्रमनी दात्री दधुवैरिणी ॥
 दरीविदारणकरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलप्रोद्धवः ।
 कीर्तयित्वा नरः सन्त्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वविघ्नविनाशकम् ।
 सर्वस्त्रीजनयार्हं सर्वप्राप्तव्याप्तनम् ॥
 अङ्गयाभीष्टफलं चतुर्धर्मसम्पन्नितम् ।
 सङ्गन्ताद्वाप्नोति लोककतुफलं तुने ॥१७०॥
 सर्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 तस्य सत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनात् तत् ॥
 सर्वत्रतेषु सत् पुण्यं सन्त्यक् तीर्थेषु वाक्च ॥
 तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यां नियतः पठन् ॥
 ज्ञानकाले पठेद्यस्तु यच्च कुञ्च जलाशये ।
 तच्च सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपयगा तुने ॥
 श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धर्माधी लभते धनम् ।
 कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
 वर्षं त्रिकालपठनात् अङ्गया मुचिमानसः ।
 ऋतुकालाभिगमनादपुनः पुनवान् भवेत् ॥
 नाकालमरुतं तस्य नादिषीराहिसाध्वजम् ।
 आत्मा सहस्रं गङ्गायाः यो जपेच्छ्रद्धया तुने ॥
 गङ्गानामसहस्रान् जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 कार्यसिद्धिमवाप्नोति त्रिभिन्नो गङ्गमाविशेत् ॥
 तिथिवारक्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
 यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
 आयुरारोग्यजननं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुनः गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७१॥
 जप्त्वा नान्नसहस्रेषु यत् पापं सन्त्यगर्जितम् ।
 गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् चयं व्रजेत् ॥
 ब्रह्मो मत्पुत्रः सर्वस्त्रीषु च युक्ततप्यगः ।
 तत्संयोगी भूयुक्ता मातृहृत् पित्रहृत् तुने ॥
 विद्यासवाती गरुडः क्षतग्नौ मित्रघातकः ।
 अग्निरो गोवधकरो युद्धत्रयापहारकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकः ।
 सुच्यते सङ्ख्या जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
 आधिष्ठाधिपरिचिन्तो धीरतापपरिभ्रतः ।
 सुच्यते सर्वदुःखिभ्यः स्वव्यास्यानुकीर्तनात् ॥
 संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
 अभीष्टतां लभेत् सिद्धिं सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
 संश्रयाविच्छिन्नस्य धर्मविदेविणीऽपि च ।
 दाम्भिकस्यापि हिंसस्य चेतो धर्मपरं भवेत् ॥
 वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्जितः ।
 यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्रोक्तस्य कीर्तनात् ॥
 गायत्र्यनुतज्येन यत् फलं सप्तपाप्मनम् ।
 सङ्गत् पठनतः सन्त्यक् तदश्रेयसमाप्नुयात् ॥१७२॥
 गां दत्त्वा वेदविदुषि यत् फलं लभतं क्षती ।
 तत् पुण्यं सन्त्यगाख्यातं स्ववराजसङ्गन्तात् ॥
 शुभशुभ्रयं कृत्वा यवज्जीवं नरोत्तमः ।
 यत् पुण्यमर्पयेत् तद्गङ्गां वर्षं त्रिवर्षं जपन् ॥
 वेदपारायणात् पुण्यं यद्वच परिपठति ।
 तत् ब्रह्मसैन्यं लभते त्रिसन्ध्यां परिकीर्तनात् ॥
 गङ्गायाः स्ववराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
 शिवभक्तिसमाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
 यः कीर्तयेद्गुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
 तत्समीपे बह्वचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥

“सर्वत्र पूज्यो भवति सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 सर्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
 सदाचारी च विद्वेयः स मुचिस्तु सदैव हि ।
 क्षतसर्वसुरार्थः स कीर्तयेद् यद्गङ्गां क्षुतिम् ॥
 तस्मिंस्तुभे भवेत् क्षमा जाह्नवी नाम संश्रयः ।
 तस्मात् सर्वत्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्चयेत् ॥
 स्ववराजमिमं गाङ्गं अङ्गयाद्यच्च वै पठेत् ।
 आचयेद्य तद्गङ्गां दम्भलोभविवर्जितः ॥
 सुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवेः ।
 चत्वारिण्यापतामेति पितृणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
 सर्वदेवप्रियश्चापि सर्वैर्दिगसम्मतः ।
 अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंघतः ॥
 दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसम्पन्नितः ।
 नन्दनादिषु स्त्रैर् देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
 सुखमानेषु विप्रेषु आहूतकाले विशेषतः ।
 जपसिद्धं महास्त्रोत्रं पितृणां हस्तिकारकम् ॥
 यावन्ति तच्च सिकुचानि यावन्तोऽभुक्कथाः स्थिताः ।
 तावन्त्येव हि वर्णानि मोदन्ते स्त्रः पितामहाः ॥
 यथा प्रीक्षन्ति पितरौ गङ्गायां पिच्छदानतः ।
 तथैव हृद्युः आह्वे स्वव्यास्यानुसंभवात् ॥
 एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
 तच्च पापभयं नास्ति मुचि तद्भवन् सदा ॥
 अगस्ते ! किं बहुक्तेन श्रेष्ठं मे लिखितं वचः ।
 संश्रयो नाम कर्तव्यः सन्देहपरि फलं न हि ॥
 यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रचालान्यनेकशः ।
 तावन्ति स्ववराजस्य गाङ्गेयस्य समाणि न ॥
 यावज्जन्त जपेद्यस्तु नामामेतत् सहस्रकम् ।
 स कीर्तयेद्यपि ऋतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
 नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रसुततम् ।
 अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे ऋतो भवेत् ॥
 एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
 विष्णवे निजभक्त्या सुक्तिवीजाचरासदम् ॥
 गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
 सिन्धुसुर्गाह्वीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥”
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-
 नामकधनं नामैकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥३३॥
 इयमेव शिवस्य तीर्थरूपा परा शक्तिः । यथा
 काशीखण्डे ॥२७॥ २—७ ॥

इन्द्र उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !
 प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
 निर्द्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलज्जोषवङ्गिना ।
 अन्धमेधान् संयुक्तान् पूर्वजान् स्नान भगीरथः ॥
 सूर्यवर्षे महातेजा राजा परमधार्मिकः ।
 आरिशप्रविषुर्गङ्गां तपसे क्षतनिःश्वरः ॥
 हिमवन्तं नगशेखरमालयस्तराण्यधूः ।
 जगाम यशसा राशिरुद्धिधीर्षुः पितामहान् ॥
 जङ्गलापायिनिर्द्धान् महाधुर्मतिगामपि ।
 विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तुश्चिदिवं नभेत् ॥
 समैव सा परा शक्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
 ब्रह्माक्षानामनेकावभाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्या इहा नास्ती । यथा, षट्षोडशीपि-
 कायाम् । ३ । ११० ।
 “इहा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुजानदी ।
 इहापिङ्गलयोर्मध्ये बालरूपा च कृष्णरी ॥”
 दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
 “क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिक्ता ।
 सङ्गमाङ्गमनाङ्गा लोके देवी विभाजते ॥”
 गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कान् ततः
 “अभावितपुङ्काच्च ॥” ७।१।४८ । इति प्राक्नि-
 मतेन गङ्गाका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं
 परं सुप्रबोधमतेन “वाचाप्योऽनुक्तपुङ्कस्य ।”
 इति खञ्जे । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गाका इति
 पदद्वयं सिद्धम् । “वाग्रहसमकारस्यापि स्थित्य-
 र्थम् ।” इति मुग्धबोधटीकाहृद् दुर्गादासः ।)
 गङ्गा । इति सुप्रबोधम् ॥
 गङ्गाचिन्ती, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिन्ती ।) दिक्-
 विशिष्टः । गाङ्गाचिन् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 देवदूरी २ विन्धका ३ जलकुकुटी ४ । इति
 हारावली ॥
 गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गाजर्भात् जायते इति ।
 जन् + जः ।) भौश्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥
 गङ्गाट्येयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः
 चटतीति । अट् + अच् । ततो टक् । यद्वा
 गङ्गातटे यातीति । या + कः । एषोऽन्तात्कार-
 लोपि साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिङ्ग इति
 भाषा । तत्पर्यायः । गङ्गानिलः, २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया
 धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ४६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं
 यथा, रामायणे । १ । ४६ । १-११ ।
 “देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठायनिमीक्षितम् ।
 कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं सप्तमासम् ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णं सर्वलोकनमस्कृतः ।
 उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरमेव । करिष्यामि तव प्रियम् ।
 शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
 ततो हैमवतीं श्रेष्ठां सर्वलोकनमस्कृता ।
 तदा सातिमहद्वपं कृत्वा वेगवत् दुःसहम् ॥
 आकाशादपतन्नाम । शिवे शिवशिरस्तुत ।
 अचिन्त्यवत् सा देवी गङ्गा परमबुद्धरा ॥
 विश्राम्यहं हि पातालं सीतसा मय्यं शङ्करम् ।
 तस्यावलोपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
 सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्यं रुदस्य नृहृदि ॥
 हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामखलगङ्गरे ।
 सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशकोतं यत्नमाश्रिता ॥
 नैव सा निर्गमं लोभे जटामखलममृतः ।
 तन्नेवावभमद्देवी संवत्सरागान् बभूव ॥
 तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममाश्रितः ।
 स तेन तोयितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ॥

गजः

विषयसर्जं ततो गज्जां हरो विन्दुवरः प्रति ॥”)
सहस्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ (जीर्वाति-
कारो गजाशक्त्यर्थोपपद्यते । यथा,—
“घातक्यामनकीपयोधरहकीकङ्कयहीमधु-
श्रीजम्बामनस्त्रिनागरविहाहीवेरकोभ्रमणे ।
तुल्यां विहितं वतकुलजलं गज्जाधराखं मध-
युग्मं तूयमपाकरोति सकलं जीर्वातिसारं परम् ॥”

इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥

गज्जापत्री, स्त्री, (गज्जापत् पवित्रं शुभं वा प्रथमस्या
इति ङीष् ।) रुच्यविशेषः । तत्प्रथमः । पञ्ची-
सुमन्वा इ गज्यप्रजिता ॥ अस्या युवाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशिञ्जम् । प्र-
रोपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गज्जापुत्रः, पुं, (गज्जायाः पुत्रः ।) भीष्मः । इति
पुराणम् । बर्हस्पत्यज्योतिषविशेषः । सुरदा-
मराष्ट इति पारस्य भाषा । स तु खेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(कार्तिकम् ॥)

गज्जासुतः, पुं, (गज्जायाः सुतः पुत्रः ।) कार्त्तिक-
केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते :
३ । २३१ । १५ ।

“सहस्रशीर्षकमनन्तरुपः
सहस्रपाशं युवशक्तिधारी ।
गज्जासुतस्य समतेव देव ।
आह्वानहीनतिकाणां तथैव ॥”)

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गज्जिका, स्त्री, (गज्जा एव । स्वार्थे कन् ततः
“अभावितपुंस्काञ्च ॥” अ३।४८ इति यच्चे इत् ।)
गज्जा । इति सुभषाणम् ॥

गज्जः, पुं, (गज् + ज्यदात्वात् जिप् तुक् च गतं
गमनं क्वाति वाग्रयतीति । गत् + ङी + कः ।)
हज्जः । इति हेमचन्द्रः ॥ गज्ज इति भाषा ॥
निर्विकर्म गमनक्रियाश्रुमतिः । (तदा गमघातो
लौटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति
आकाशम् ॥ यावो इति भाषा ॥

गज्ज, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्री-परं-
अर्क-खेट् ।) गजजति । इति दुर्गादासः ॥

गज्ज, इ मदे स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्री-परं-
अर्क-खेट् इदित् ।) इ, कर्मणि मज्जति । इति
दुर्गादासः ॥

गज्ज, क स्त्री, (चुरा-परं-अर्क-खेट् ।) क, गज-
यति । इति दुर्गादासः ॥

गज्जः, पुं, (गजजति मदेन मत्तो भवतीति । गज् +
अच् ।) हज्जी । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ३४ ॥ (स तु
त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“भग्नो मन्दो नृगश्चैव त्रिविधाश्च विधा गजाः ॥”
अथ गज्यादिकं यथा, दृढत्वसंज्ञितायां ६०
अध्याये ।

“मन्त्राभयनाः सुनिभक्तदेवा
न चोपदिग्वाश्च तथाः समान् ।
गान्धैः समैश्चापममानवैश्च
वराहपुत्रैश्चैवैव भद्राः ॥

गजः

वसोऽय कञ्जावतः सुधा-
जम्बोदरश्चगृह्णीती गजश्च ।
स्त्राणा च कुचिः सद्यैव चक्रेन
सै ह्री च इत्यमरमतज्जम् ॥
नृगास्तु इत्याधरशक्तमेद्रा-
स्तन्त्रिककफाङ्गनहस्तकणाः ।
सूक्ष्मेक्ष्माद्येति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनामा यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त चमस्य देव्य-
मदौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
रक्तहिङ्गवाप्य मन्दभग्नौ
सङ्कीर्णनामोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वयौ हरितो मन्दस्य
मन्दस्य हरिश्चकचक्रिकाशः ।
हयो मन्दश्चाभिहितो नृगस्य
सङ्कीर्णनामस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोऽतलावुवदनाः कलविङ्गनेजाः
स्त्रिभोजितामहश्वाः दृगुणावताखाः ।
चापोन्नतायतनिगुणमिन्द्रवर्णा-
स्तन्त्रिकरोमचितकुम्भैश्चमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्म हनुनाभिललाटगुह्याः
कुम्भोन्नतहिङ्गवविभ्रतिभिर्गलेष्वेव ।
रेखात्रयोपचितहस्तकराः सुवाला
घन्थाः सुगन्धिमदपुष्करमावताश्च ॥
दौर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सखलाभ्योऽग्निनादहङ्गिणः ।
हृद्दायतस्तकन्धरा
घन्था भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुम्भवामनकमेवविधायात् ।
हृद्गकोशफलपुष्करहीनान्
श्वावनीलश्वलासिततानून् ॥
खण्वक्तुद्वन्द्वमत्कुण्डलान्
हस्तिनीं च गजजलजययुक्ताम् ।
गर्मिनीं च वृषतिः परदंष्ट्रां
प्रापयेदतिरिक्तरूपफलाक्षौ ॥ ३ ॥

यथा, भट्टः । १४ । ५ ।

“हया जिह्विरे हवाङ्गभीरं जगज्जगताः ॥”
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-
द्वयश्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणी ।

“अरलीनां प्रतापदावेकः वद्यधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं सुनिभ्रज्जवादिभिः ॥”)

वास्तुनः स्थावभेदः । इति मेदिनी ।

“प्रसारं देव्यमाकम्पु सङ्कोचं तथा गरैः ।

हत्वा जिह्वं गजैर्हत्वा वास्तुस्थानिरूपकम् ॥

अथो घूमश्च सिंहश्च वा हज्जः खर एव च ।

गजः काकप्रदं चैव स्थावराण्यही च वास्तुनः ॥

अथै विभूतिर्मरणश्च घ्नै
चिह्नै चयः न्वा च करोत्यन्येषु ।

हज्जै च भोगी चयश्च खरै च

पुष्टिर्गजे काकप्रदे विनाशः ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ ३ ॥

गजता

ज्योतिषप्रकार्यमर्कविशेषः । यथा,—

“हस्तप्रमाणमर्को मः पुटः स तु मज्जाकः ।
इत्थं चारुजिके कुम्भे पुटो वाराह उच्यते ॥”

इति वैद्यकप्रमाणतन्त्रम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्रः । यथा,
काशीखण्डे । १८ । ३ ।

“महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गज्जासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्वांश्च निजधीर्गमरोद्धतः ॥”)

गजकन्दः, पुं, (गज इव कन्दः, गजस्य कन्द इव वा
कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गजकुम्भाशी, [व] पुं, (गजश्च कुम्भश्च तौ गज-
कुम्भौ । तौ अजातीति । अश्च ग भोजने +
शिवि ।) गजकुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ
हौ आतरो नामककुमारौ पित्रघनार्थमन्योन्य-
मभिघ्नौ गजान् कुम्भान् च गतावधि पूर्ववैर-
मनुसरन्तौ सुचिरं द्वन्द्वमावौ प्रजापतिकृपया-
दिष्टेन पतंगेन्द्रेण गजद्वयेन भक्षितौ । इतदि-
वरयन्तु महाभारतीयोद्यमिन्वेति वीर्ये २८
अध्याये कविकर्तृ दृश्येयीयम् ॥)

गजचिर्मंडा, स्त्री, (गजस्य चर्मोऽस्या चिर्मंडा ।)
इन्द्रवाद्यो । इति रत्नमाला ॥ गोरचलाश्च
राखालश्च इति च भाषा ॥

गजचिर्मंडः, पुं, (गजप्रचिर्मंडः ।) गोह्रुवा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्मंडा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्मंडा ।)
महेन्द्रवाद्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुम्भरस्य छाया प्रति-
विम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
“यदेन्दुः पितृदेवस्यैव संसर्गैव करं स्थितः ।
यान्धा त्रिचिर्मन्तु वा हि गजच्छाया प्रकी-
र्तिता ॥”

इति मिताचरापरिभाषा ॥

अपि च । ज्योतिषनामगौ ।

“कृष्णपक्षे ज्योतिषां मन्त्रास्त्रिभुवः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया आर्द्धे पुण्यैरवाप्यते ॥”

अथ च ।

“योगी मन्त्राज्योदध्यां कुम्भरच्छायासंज्ञितः ।
भवेन्मन्त्रायां संसर्गं च शशिन्यर्कं करे स्थिते ॥”

यन्त्रस्ययोग्यैर्हस्तकालः । यथा, वराहः ।

“सै हिकीयो यदा भानुं यच्छते पश्यन्निष्ठु ।

गजच्छाया तु वा प्रोक्ता तत्र आर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥”

अथवास्त्रायाश्चकालः । यथा,—

“अमावास्यां गते योगे छाया वा प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु वा प्रोक्ता तत्र आर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥”

इति च मन्त्रमासतन्त्रम् ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता या
हृद्गच्छाया ।) गजोपरिस्थहृद्गच्छाया । तत्-
प्रयोगः । महाभारतः २ । इति हारवली ॥

गजता, स्त्री, (गजानां कन्दः ।) “ग्रामकचकम्पु-
भ्यस्तान् ॥” ३ । २ । ३३ । इत्यस्य सूत्रम् ॥

गजपु

गजास

गजान

“गजवहायाभावेति वक्तव्यम् ।” शक्तिं इति तत् । गजवहायः । तत्पर्यायः । शक्ति-
कम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ।

गजदन्तः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणाये
दन्तः ।) गजपरिमाणम् । इति तुम्भबोधम् ।

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य ।)

गजेशः । इति शब्दरत्नावली । (गजस्य दन्तः ।)

गजसन्निधितः । गजदन्तः । शक्तिरं दंत
इति भावा । स तु गजस्यापगार्थे भित्तिय-
दङ्गयम् । शक्ता इति भावा ।

गजदन्तपत्नी, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव
सुखं वा फलमस्याः ।) उद्गरीकता । इति राज-
निर्णयः ।

गजदानं, स्त्री, (गजस्य दानं तदः गजकटा-
दिभ्यः स्वरितौ मद् इत्यर्थः ।) इक्षिमदः । इति
राजनिर्णयः । (तस्य प्रसवयस्यानामि । यथा,—
“करात् कटाभां मेद्रां नैवाभ्यां मदयति ।”
इति पालकायम् ।

तथा च इत्युः । ४ । ४५ ।

“स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां यतः शङ्खधौयामिवाकरोत् ।”

गजस्य इक्षिमो दानं प्रदानम् । गजसम्यदानम् ।
इति क्षुत्पक्षिकभ्योऽर्थः ।)

गजह्वयः, वि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज
+ “दन्तमात्रह्वयसट् माने ।” इति परिमाणाये
ह्वयसट् ।) परिमितः । इति तुम्भबोधम् ।

गजपादः, पुं, (गजस्य पादा आताः पादपः
गजपिपः पादपौ वा ।) आलीढः । इति
भावप्रकाशः ।

गजपिप्यली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्यली ।
गजनाम्ना आता पिप्यली वा ।) पिप्यलीभेदः ।
गजपिपुल इति भावा । तत्पर्यायः । करि-
पिप्यली २ । इभकथा ३ । कपिवल्ली ४ । कपिलिका ५ ।
कोयली ६ । वशिरः ७ । गजाङ्गा ८ । इति रत्न-
माणा । कोलवल्ली ९ । इत्यमरः । वशिरः १० ।
इति तट्टीका । गजोवणा ११ । चयफलम् १२ ।
चयजा १३ । हिमवेदेही १४ । दीर्घयन्त्रिः १५ ।
तेजवी १६ । वर्तली १७ । खलवेदेही १८ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रजामल-
विशोषणत्वम् । वलासवातहरत्वम् । स्तनकर्ण-
विवर्धनत्वम् । इति राजनिर्णयः । मेदाभि-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः । तत्पर्याय-
गुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।

“चविकायाः पर्णं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्यली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली कोयली वशिरश्च वा ।

गजलया कटुवातघ्नेशुद्धिर्विर्दिता ।

उष्णा निहन्तीसारन्वासकण्ठाभयजिमीम् ।”

गजपुटः, पुं, (गजाङ्गः पुटः इक्षुप्रमाणो गर्भः ।)
जीववपनार्थे इक्षुपरिमितगर्भः । इति वैद्य-
कम् । अस्य प्रमाणं गजशब्दे दृश्यम् । (जीव-
सारवाहावस्य प्रयोचनं यथा,—

“दशदिक्षुतपर्यन्तो गजपुटविधिमतः ।”

इति वैद्यकभेदव्यवहन्तरिपञ्चो नारदविध-
धिकारे । कथितुं जीवविज्ञानमपि दृश्यते । यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

“वपादहस्तमानेन कुक्षे विधे यथावते ।

वगोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत् ।

पुटमद्वयसंयुक्तां कोटिकां सुदितां सुखे ।

अथाङ्गानि करङ्गानि अङ्गानुपरि निःक्षिपेत् ।

एतन्नपुटं प्रोक्तं स्मृतं चन्द्रपुटीतमम् ।

इक्षुसंयुक्तां शङ्खजलप्रमाणाः वपादहस्तो विंश-
दङ्गलप्रमाणादिनेत्यर्थः । अतएवेत्यम् ।

वाधारवराङ्गुल्या विंशदङ्गलको गजः ।”

इति गजपुटम् ।)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शङ्खकीटकः ।
इति हेमचन्द्रः ।

गजवन्धनी, स्त्री, (गजः इक्षी बध्यते जीव-
शङ्खलादिभिः बध्यतेऽस्याम् । वन्ध + लुट् डीप्
च ।) गजवन्धनस्यानम् । हातिशाला इति
भावा । तत्पर्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ५ ।

४३ । वारिः ३ । इति भरतः । प्रारब्धः ४ ।

इति जटाधरशब्दरत्नावली ।

गजभक्तः, पुं, (गजेन इक्षिणा भक्ष्यते इति ।

भक्ष + कर्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।
यद्वा गजः इक्षी भक्षकीऽस्य ।) अक्षत्यर्थः ।
इति राजनिर्णयः ।

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष् + अप् +
टाप् ।) शङ्खकीटकः । इति शब्दरत्नावली ।

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।)

शङ्खकीटकः । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ।

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच्च + भावे चच् माचः ।

गजस्य इक्षिणः माचं दम्नं क्षाति आदत्ते
कुनाति वा बाहुलकात् ङः ।) चिह्नः । इति
हारावली ।

गजमाचः, वि, (गजेन परिमाणमस्य इति । “दन्-
मात्रह्वयसट् माने ।” इति परिमाणाये माच ।)

गजपरिमितः । इति तुम्भबोधम् ।

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं इक्षिणं मोटयति
महयतीति । सुट् महने + कर्त्तरि ल्युः ।)

चिह्नः । इति शब्दमाणा ।

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।)

गजेशः । इति हजानुधः ।

गजवज्रभा, स्त्री, (गजस्य वज्रभा प्रिया ।) गिरि-
कदली । शङ्खकी । इति राजनिर्णयः ।

गजवाङ्मयं, स्त्री, (गजनाम्ना नरपतिना सह
आङ्गयो नाम यस्य ।) इक्षिणापुरम् । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ३ । १८ ।

“ततो व्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सङ्ग्रामाद्यैर्निर्वैर्युग्मं बलाङ्गयात् ।”)

गजाङ्गाः, पुं, (गजाङ्गाया आङ्गातः गजेन सह
आङ्गा यस्येति वा गजकर्णवदस्य यन्माकारजा-
तयात्ममिति केचित् ।) चक्रमहर्षयः । इति

राजनिर्णयः ।

गजायली, पुं, (अये नीयते इति अयलीः ।)

गजानां अयलीः अयः ।) ऐरावतजली ।
इति शब्दरत्नावली ।

गजाजीवः, पुं, (आजीवतेऽस्मादेन वा आजीवः
आ + जीव् + कर्मण्यप् । गजः आजीवः जीव-
नोपायोऽस्य । गजपरिहासनपाजनादिकार्य-

मात्मन्य आजीवतीति । जीव् + कर्मणि आच् वा ।)

इक्षिपाकः । तत्पर्यायः । आशोरयः २

इक्षिपकः ३ । इभपाकः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

गजाङ्गं, स्त्री, (गजस्याङ्गवत् पूजमस्य ।) पिङ्ग-
वल्गम् । इति राजनिर्णयः ।

गजावगः, पुं, (गजस्य इक्षिण आगवत् तुल्यमेव
आगवं यस्य ।) गजेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ ।

(यथा, मन्ववेवर्ते गजेशखण्डे ६ अध्याये ।

“अग्निद्वया शिरश्चिदात् गजवन्द्ये योजितः ।

गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते ।”

पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे

गजेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुह्यवाच ।

“अवतारो यदि हतः साधुनागाय भो विभो !

प्रकाशयाशु वदनं सर्व्वे वा शोकनाशनम् ।

नयस्य सर्व्वदेवानामागन्तं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।

प्रत्यवाच गुह्यं पुनः पार्थव्या हीनमस्तकः ।

शिशुववाच ।

महेशास्त्रेण राज्ञा ते प्रकृतौ चरणी यदा ।

तदाश्रीयां त्वया दत्ता तस्मै राक्षे गुरो मुदा ।

गजयोगौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता ।

तत् सर्व्वमभवत् तस्य विदग्धे चारुमस्तकः ।

पूज्यमानः शिवेनास्त्री मुखादङ्कः सुशोभनः ।

अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्मि भविता सुखम् ।

शिव उवाच ।

आश्चर्य्यपूर्णं हृदयो गुह्यरूपे पुनः शिशुम् ।

गुह्यवाच ।

भगवन् ! विम्बरूपोऽसि निकालशोऽखिलेश्वरः ।

मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ।

अहमीश्वररूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः ।

श्रुत्वेव ब्रह्मणः पुनो नारदस्य चारुवतीत् ।

नारद उवाच ।

श्वमेवावतीर्णोऽसि हीनहर्ता कथं प्रभो ! ।

अथवा बालरूपस्य हिरण्ते केन तच्छिरः ।

एतस्मै संश्रयं हिरिन् क्षपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।

निधीय नारदीं वागीमुवाच शिशुवचनैः ।

शिशुववाच ।

सिन्दूरः कोऽपि देवो मे वायुरूपधरोऽप्युदत् ।

अष्टमे मासि सम्पूर्णं प्रविश्योमोदरं शिरः ।

तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं ह्वज । ।

शिव उवाच ।

श्रुत्वेव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् ।

नारद उवाच ।

अकिञ्चिन्नाम्यं देव ! योजनेऽस्य मुखस्य ते ।

त्वमेव च खभावेन मङ्गमेतन्निधीयथ ।

गञ्जिका

शिव उवाच ।

वदतीत्यं मुनिर्यावत् तावत् स दृष्टीरक्षितैः ।
 सञ्जाययवसम्पत्तौ गजानन उमासुतः ॥
 किरीटकुण्डलधरो गुग्गुवाहुः सुलोचनः ।
 वामदक्षिणभागे च सिद्धिद्विविराजितः ॥
 दृष्ट्वा विनायकं खलु ! तथाभूतं निजिच्छया ।
 हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे तदाबुधम् ॥
 गजानन इति ख्यातो भविताभ्यं जगत्त्रये ।
 एवं भावस्तुष्ट्यां स अवतीर्णो गजाननः ॥”)

गजारिः, पुं, (गजस्य जरिः शब्दः । तन्नाशकत्वात्
 तेषांत्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा,
 “गजारिस्तद्विन्द्योः ।” इति वृक्षचन्द्रः ॥

गजाग्रनः, पुं, (गजेन हस्तिना अग्रते अग्रते
 इति । गज + अग्र + कर्मणि ल्युट् ।) अन्वत्य-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजाग्रनोऽपि ॥

गजाग्रना, स्त्री, (अग्रतीति । अग्र ग भोजने
 + कर्मणि ल्युट् । गजः अग्रतो भक्षको यस्याः ।)
 भक्षा । इति शब्दचक्रिका ॥ (यस्मिन्नयं अवशि-
 यते तदयथा,—
 “गजाग्रना-कृष्णक-दाडिमाना
 रवैः कृते तैलकृते सदधि ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ।)
 शृङ्गकौटुकः । पद्मचलम् । इति रत्नमाला ॥

गजाख्यः, पुं, (गजस्य आख्यं मुखमेव आख्यं
 अख्यम् ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य
 आख्यम् ।) हस्तिमुखे स्त्री ॥

गजाङ्ग, स्त्री, (गजेन गजनाम्ना आङ्गयते इति
 गजेन सह आङ्गा संज्ञा यस्य इति वा ।)
 हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाङ्ग्यं, स्त्री, (गजेन गजनाम्ना आङ्गयोऽस्य ।)
 हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाङ्गा, स्त्री, (गजस्य आङ्गया संज्ञया आङ्गा
 संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “करिपिप्पलीभक्त्या कपिवल्ली कपिवञ्जिका ।
 अथस्त्री वशिष्ठस्यापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदार्यै ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भुंङ्कुम्बु इति भाषा ॥

गजोवणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उवणा
 पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गा, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाष्ठा-
 गारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठा-
 गारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति
 भाषा ॥

गङ्गा, पुं स्त्री, (गजि भावे + घञ् ।) भाष्ठागारम् ।
 इति मेदिनी ॥

गङ्गा, स्त्री, (गङ्गा + टाप् ।) मदिरायुद्धम् । इत्य-
 मरः । २ । २ । २८ ॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ गामरसञ्च ।
 मद्यभाङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा + खार्थे कन् अत इत्वम् ।)
 मदिरायुद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्गुः

गङ्ग, इ गङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
 चक-सेट्-इति ।) इ, कर्मणि गङ्गति । गङ्गे
 कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र त्रय-
 निर्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो ज्ञायते । इति
 मैत्रेयवैयक्ये ॥ रमानाथस्तु कङ्कु कार्कश्य इत्य-
 स्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्तृककार्कश्य-
 मिति आख्याय गङ्गति कपोलः पशुना इत्युदा-
 हृतवान् । केचित्तु गङ्ग इति शब्दस्य भूत-
 पञ्चार्थमेवायं धातुर्मन्त्रयो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः
 इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

गङ्ग, भ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-चक-
 सेट् । घटादिः ।) म, गङ्गयति । सेकः चर-
 णम् । गङ्गयति घटात् पानीयम् । जलयोरेक-
 त्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥
 तन्मते तु ज्ञान्तपक्षेऽपि साधुवन्धः । स्वमते तु
 लान्तो वक्ष्यमाणः स त्वबुवन्धम् । इति
 विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गङ्ग, पुं, (गङ्गति गङ्गति हस्ताङ्गालादिभ्यो वा
 चरतीत्यर्थः । गङ् + अच् ।) मत्स्यभेदः ।
 गङ्गु इ माङ् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति
 मेदिनी ॥ परिखा । अवधानम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ ईश्वरविशेषः । राजनिर्घण्टे गङ्गलवण-
 पर्ण्याये गङ्गदेशजमिति दर्शनात् ॥

गङ्गकः, पुं, (गङ्ग + खार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
 गङ्गु इ माङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्ग-
 लाभकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥

गङ्गः, इ गङ्गः । गङ्गलः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अख्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच-
 त्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥

गङ्गयन्तः, पुं, (गङ्गयति जलमिति । गङ्ग चरणे +
 शिञ् । “तभूवृद्धवसिभासिसाधिगङ्गीति ।”
 उणां । ३ । १२८ ॥ इति भञ् । घटादित्वात् मिच्
 मितो ह्रस्वः अयामन्तेति गीर्यादेशः ।) मेघः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिहस्तः ॥

गङ्गलवणं, स्त्री, (गङ्गदेशाज्जातं लवणम् । शाक-
 पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवर-
 देशोद्भवलवणम् । सामरस्य इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । शुभम् २ पृथ्वीजम् ३ गङ्गदेशजम् ४
 गङ्गोत्थम् ५ मन्दारम्भम् ६ खरम् ७ संवरो-
 द्भवम् ८ ॥ अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
 ईषदृक्त्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
 वाताश्लेष्माश्लित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गदेशजं, स्त्री, (गङ्गदेशात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गि, पुं, (गङ्ग + इन् ।) वत्सतरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अख्यो गवारिः । गङ्गिवा इति
 भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
 “गुणानामेव दौरात्माहुरि ज्ञानी निबुध्यते ।
 असंज्ञातकिञ्चनः सुखं क्षपिति गौर्गङ्गिः ॥”
 गङ्गुः, पुं, (गङ्ग + बाहुलकात् उन् ।) गजमेघः ।

गङ्गुः

पृष्ठगुङ्गः । स तु घाटामलकबीर्मध्ये मांसवृद्धिः ।
 इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमरभरती ॥ कुङ्गः ।
 इति मेदिनी ॥ शब्दार्थम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ किङ्कुमुकः । इति चिकित्साशेषः ॥ विषम-
 यन्त्रिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्यान्त-
 गन्धुभूतमिति नाख्य भेदलक्ष्यं कृतमित्यत्र
 तद्गीताकारः ॥ (“न च अजागलस्तनवदन्त-
 गन्धुना तेन किं वेति वाच्यम् ।” इति वेदान्त-
 भाष्यम् ॥)

गङ्गुरः, त्रि, (गङ्गुल + रल्य लत्वम् ।) कुङ्गः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

गङ्गुलः, त्रि, (गङ्गुः खलमांसपिच्छविशेषः अस्या
 स्त्रीति । गङ्गु + “विष्वादिभ्यस्तेति ।” ५ । २ ।
 ६७ । इति लच् ।) कुङ्गः । इत्यमरः । २ । १४ । १८ ॥

गङ्गुरः, पुं, (गङ्गु + “पतिकठिगुडिगङ्गिगुडिदन्तिप्रभ्य
 णरक् ।” उणां । १ । ५६ । इति णरक् ।) मेघः ।
 इति चिकित्साशेषः ॥

गङ्गोत्थं, स्त्री, (गङ्गदेशात् उत्तिष्ठति संजायते
 इति । गङ्ग + उत् + स्था + कः ।) गङ्गलवणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गोलः, पुं, (गङ्गु + “कपिगङ्गिगङ्गिकटिपटिभ्य
 ञीलच् ।” उणां । १ । ६७ । इति ञीलच् ।)
 गुङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥ यावः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

गङ्गुरिका, स्त्री, (गङ्गुरः जलप्रवाहः सोऽस्या-
 मस्तीति । यद्वा गङ्गुरः मेघपालः तमगुगङ्ग-
 तीति । उन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाहागम-
 मूलो धारावाही नदीविशेषः । इति कैचित् ।
 मेघयूथैरनुगम्यमाना मेवी । इत्यन्वे । इति
 काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥

गङ्गुकः, पुं, (गङ्गुक इति निपातनात् द्वित्वम् ।)
 जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाङ्गु
 इति भाषा ॥

गङ्गुङ्गः, पुं, (गङ्गुङ्ग इति एवोदरात् उकारस्य
 दीर्घत्वम् ।) गङ्गुङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्ग, त् क संज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-सक-सेट् ।) गङ्गुङ्गोपघः ।
 गङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्गः, पुं, (गङ्गयते गङ्गयति वा कर्ममध्यप् । कर्मणि
 अच् वा ।) सप्तः । (यथा, हितोपदेशे
 १ । ६३ । [फलम् ॥”)
 “न गङ्गस्यायतो गङ्गेत् सिद्धे कार्ये समं
 प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
 “भर्तुः कण्ठविरिति गङ्गेः सारं वीक्ष्यमाणः ॥”)
 यन्नानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ८ । ७ ।
 “घनार्थसमं देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः ।
 उमासहायो देवेशो गङ्गे च बहुभिर्बुतः ॥”)
 सेनासंख्याविशेषः । तदयथा । गङ्गाः २७
 रथाः २७ अश्वाः २७ पदातिकाः ११५ सप्त-
 दासेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥
 (यथा, महाभारते ।
 “जयो गुह्यत गङ्गी नाम वाहिनी तु गङ्गाध्वजः ॥”)

गणप

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणिः

दृष्टव्यः । यथा, कन्दे । २ । २३ । १ ।

“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्त गणपतिर्दिग्वाचाः काम एव च ।

मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”

आद्यमगोपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोप-
निषदि प्रथमाध्याये ।

“त्रिपुरातपनदेवीभाषनाभक्त्यावालगापति-
महावाक्यगोपालतपनस्तथाह्वयौवेति ॥”

गणपर्वतः, पुं, (गणानां प्रमथनगणानां गणपत्यादि-
देवानां वा आवासरूपः पर्वतः । गणभूयिष्ठः
पर्वतो वा ।) कैलासपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गणपीठकं, स्त्री, (गणस्य शिवस्य परमेश्वर-
स्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रका-
शते इति । कै+कः ।) दृष्टः । इति शब्द-
सन्निका ॥

गणराजं, पुं, (गणानां राज्ञीणां राज्ञीणां समाहारः
गणशब्दस्य सङ्ग्राहकात् तद्वितार्थेति द्विगु-
समासः । “यश्चः सर्वैकदेशसङ्ग्रातपुण्याश्च
राजैः ॥” ५ । ४ । ७० । इत्यच् । सङ्ग्रापूर्वं राजं
जीवमिति जिह्वाशुश्रासने जीवत्वविधानात्
“राजाज्ञाहाः पुंवि ।” २ । ४ । २६ । इति
जीवत्वम् ।) राजिवरुहः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि
अस्य ।) अर्कदृष्टः । इत्यमरः । १२ । ४ । ७० ॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप + संज्ञार्थं कन् । गण-
रूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै+कः ।)
राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [नृ] पुं, (गणाः बहुविधाणि रूपाणि
वर्णान्यादयः सन्त्यस्य इति अख्यर्थे इतिः ।)
चेतार्कः । इति राजमाना ॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः ।) दिवोदासः ।
यथा, त्रिकाण्डशेषः ।

“धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्वजः ।
पालकास्त्रागणवतीकरेणुवचिरासुतः ॥”

गणज्ञासः, पुं, (गणानां गन्धद्रव्यगणानां ज्ञासयतीति ।
गण + ज्ञस् + शिच् + अच् ।) चोरकनोमगन्ध-
द्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणज्ञासकः, पुं, (गणज्ञास + स्वार्थे कः ।) चोरक-
नामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १२ । ४ । १२८ ॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः ।)
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः ।)
गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठो-
त्तलो वा ।) कैलासपर्वतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।)
गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ शिवः ।
इति जटाधरः ॥

गणिः, स्त्री, (गण + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उर्णा ।
४ । १ । ७ । इति इन् ।) गणनम् । इति आकरयम् ॥

गणेशः

गणिका, स्त्री, (गणः सम्पदगणः उपपत्तिर्ना-
ख्यस्याः इति ठन् ।) वैष्णवा । (यथा, हरिवंशः ।
८ । ६ ।

“गणिकानीं पृथक्कृत्वा युभैराक्षरगामरैः ॥”

यूथिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ गणि-

कारिकादृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी ।

इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति । लृ +
क्त्वा + टाप् + अत् इत्यच् । यद्वा गणिकेत्यास्यां
कृत्ततीति । कृ + “कर्मण्यच् ॥” १० । १ । इत्यच् ।
स्वार्थे कन् अत् इत्यच् ।) दृष्टविशेषः । यद्वा
गणियारी इति भाषा । तत्पण्यायः । शीपर्थम् २
अभिमतम्, ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । १२ ।
४ । ६ ॥ तेजोमयः ६ हविर्मयः ७ ज्योतिष्मः =
पावकः ८ अरविः ९ वक्षिमयः १० मयनः ११
इति राजमाना ॥ अभिमयनः १२ तर्कारी १३
वैजयन्तिका १४ अरणीकेतुः १५ शीपर्थी १६
कर्णिका १७ नादैर्गो १८ विजया १९ अजन्ता २०
नदीना २१ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकण्ठश्लोकश्लेष्मादि-
मान्धाश्लोमलवन्धनमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्यायी क्षुद्राभि-
मयशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिगणनं करोति पूजादिव
आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । लृ + कर्मण्यच्
ततो ङीष् ।) पुण्यदृष्टविशेषः । गणियारी इति
भाषा । तत्पण्यायः । काचनिका २ काचन-
पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा
६ वासन्ती ७ मदनमादिनी = । अस्या गुणाः ।
सुरभितरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । दाहशोष-
कामक्रीकाडम्बरसम्हरत्वम् । चापलप्रसर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषज्ञास्या
गणिकारिकाभिमतशब्दयोर्बोद्धव्यः ॥)

गणितं, त्रि, (गण + कर्मणि क्तः ।) कृतगण-
नम् । तत्पण्यायः । संज्ञातम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा, शिवपुराणे
ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।

“दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा तथा ॥”)

गणितं, स्त्री, (गणयते इति । गण + क्तः ।) अङ्क-
शास्त्रम् । तत् द्विविधं अक्षतं पाटीगणितम् ।
अक्षतं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण-
नम् । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“यारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् ॥”

गणपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । ता तु विनागां
विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणेशः, त्रि, (गण + शय ।) संज्ञेशः । गणनीयः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“गणेशनिःशेष गुणोऽपि न स्यात् ॥”)

गणेशः, पुं, (गण + बाहुलकात् शयः ।) कर्षि-
कारदृष्टः । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः, स्त्री, (गण + बाहुलकात् शयः ।) वैष्णवा ।
हस्तिनी । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः

गणेशका, स्त्री, (गणेशकां गणिकानीं गणिकासु
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।)
कुङ्किनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथनगणानां यद्वा
गणानां जीवकातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः ।
इति हारावली । ८ । (यथा, महाभारते । ३ ।
कौरवे । ३६ । ७० ।

“प्रसादये त्वा भगवन् । सर्वभूतमेश्वर ॥

गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ॥”

गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विनाशदेवानां
वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ७३ ।

“काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः सर्वतो सुने ॥”)

तत्पण्यायः । विनायकः २ विहराजः ३ हेमा-

तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदणः ६ चैरजः ७

जम्बोदरः = गजाननः ८ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥

विशेषः १० पशुधाणिः ११ गजास्यः १२

आखण्डः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥

मूर्पकार्यः १४ । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ७ ॥

तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्वतीं प्रति दृष्ट्वा कव-

रूपश्रीलक्षणवाक्यम् । यथा,—

“न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुभावे । तया विना ।

त्वद्भक्तं लोकशिक्षार्थं त्वत्पत्न्यैव पूजनम् ॥

सर्वेभ्यामलदात्री त्वं विष्णुरूपा सनातनी ।

गणेशरूपः श्रीलक्षाः कल्पे कल्पे तवात्मजः ॥

त्वत्कोट्यमागतः क्षिप्रमित्युक्तान्तरधीयत ।

सत्त्वान्तर्धानमौल्यश्च बालरूपं विधाय सः ॥

जगाम पार्वतीतत्पत्नं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम् ।

तत्पत्न्यै शिवभौष्ये च मिश्रितः स बभूव ह ॥

दर्शं गेहशिवरं प्रकृतबालको यथा ।

शुद्धचम्यकवर्णमः कोटिचन्द्रसमप्रभः ॥

सुखदृष्टः सर्वजनेश्च चूरद्विभिवर्द्धकः ।

अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः ॥

सुखं निरुपमं विभक्तं शारदेन्दुविनिन्दकम् ।

सुन्दरे लोचने विभक्तं चारुपद्मविनिन्दके ॥

ओलाधरपुटं विभक्तं मङ्गलविनिन्दकम् ।

कपालश्च कपोलान्तदतीव सुमनोहरम् ॥

नासायं वचिरं विभक्तं श्लेष्मन्मण्डुनिन्दकम् ।

चैतोर्विषु निरुपमं सर्वार्णं विभक्तुममम् ॥

ग्रथानः शयने रज्ज्वे प्रेरयन् हस्तपादकम् ॥”

तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः विष्णु

कर्तृकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—

“ता च देववशीभूता शर्णि प्रोवाच कौतुकात् ।

पद्म मां मत्पुत्रमुमिति निधतिः केव वाक्यते ॥

पार्वतीवचनं श्रुत्वा कोऽशुभेने कृदा स्वयम् ।

पद्मासि किं न पद्मासि पार्वतीसुतमित्यहो ॥

बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शर्णिः ।

विवस्मानसः पूर्वं शुष्ककण्ठीकृतालुकः ॥

सख्यलोचनकोशेन दर्शय च शिशोर्मुखम् ।

शर्णिश्च वदित्वा चैव निष्कन्द मस्तकं सुने ॥

विभक्तास्ते सुराः सर्वे चित्रपुत्रलिका यथा ।

देवश्च श्रौता गन्धर्वाः शिवः कैलासवासिनः ॥

गणेशः

तान् सन्धानं न विदितान् इत्यादि वाच्यं गणेशं हरिः ।
जगत्तमं पुण्यभूमिं च उत्तराखण्डं हिमं स्थितम् ॥
पुण्यभूमिनादीतीरे दृश्यं कान्तमस्मृतम् ।
गणेशं विप्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
श्रीं सुदर्शनं चैव चिह्नं च तस्मिन् तदा ।
स्थापयामास गणेशं हस्तिनात्तं मनोहरम् ॥
आगतं धाम्नीत्यानं वार्त्तां कृत्वा स्ववचनं ।
स्वधरं तस्मिन् हस्ता धीमत्यामास वाचके ॥
नृपकं स्वपी भगवान् नृपशान्तिं लीलाया ।
जीवन् जीवयामास कुंभारोकारणेन च ॥”

इति नृपवैवर्तपुराणम् ॥ ॥

अथ ध्यानम् ।

“सर्वं स्रजतनुं गणेशवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रसन्नमन्दमदगन्धसुखमधुपयालोलगङ्गस्थलम् ।
हस्तावातविदारितारिहस्तिरः सिन्दूरशोभाकरं
बन्धे शैलसुतासुतं गणपतिं विद्विष्यं कामदम् ॥”

इति पुराणम् ॥ ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

“सिन्दूरान्नं विभक्तं पृथक्तरुणं हस्तपद्मेध्यानं
दत्तं भाग्याहुयेध्यायुकरविलसद्बीजपुराभि-
रामम् ।

वालेन्दुतोतमौलिं करिपतिवदनं हानपूराद्गङ्गं
भोगीश्वरहृद्भवं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

“देवैर्गर्भोत्पन्नमन्दारमकरन्दकण्ठावकाः ।

विभक्तं हरणुं हरिभक्त्यामृतं जरेणवः ॥”

इति पूजापद्धतिः ॥)

हस्तपञ्चाशद्विधाः । यथा,—

“विप्रेशो विप्रराजश्च विनायकश्चिरोत्तमौ ।

विप्रसुतं विप्रहन्ता च गणेशश्चिदुदन्तकाः ॥

गजवक्त्रविरञ्जनी कपटो दीर्घाङ्गकः ।

शङ्खकर्णश्च हृषभभञ्जश्च गजनायकः ॥

गणेशः कर्पकण्ठश्च स्यात्सिन्धोचनसङ्गकः ।

लम्बोदरमहानन्दो चतुर्भुजश्चैव द्वाविधौ ॥

आमोददुर्मुखौ चैव सुसुखश्च प्रमोदकः ।

एकपादो द्विजङ्घश्च सुरवीरः स्वयमुखः ॥

वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरङ्गकः ।

सेनानीर्यामखीर्मेतो विसर्जो मत्तवाहनः ॥

कटी सुक्री तथा खड्गो वरेण्यो हृषकेतवः ।

भक्तप्रियो गणेशश्च मेघनादकसङ्गकः ॥

आपी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्विधा इमे ।

तद्व्याख्यानसङ्काशा गजवक्त्राङ्गलोचनाः ॥

पाशाशुभ्रवराभीतिहस्ताः शक्तिवमन्विताः ॥” ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

“ह्रीः क्रीडं पुष्टिः शान्तिश्च शक्तिश्चैव चरकती ।

साहामेधाकान्तिकाभिन्धो मोहिनीपि वेनटी ॥

पार्वती च्छक्तिनी नन्दा सुवशाः कामरूपिणी ।

उमा लीलावती कला विप्रेशानी सुकृषिणी ॥

कामदा मन्त्रिणी च भूतिः स्वाज्ञीतिका चिता ।

रमा च मञ्जिनी प्रोक्ता स्त्रिङ्गिणी च विकर्षया ॥

गणेशः

गणेशः

भुजुष्टिः स्वातन्त्र्या कम्पा दीर्घवीका यदुद्वेरा ।
धामिनी शक्तिश्चैव च कामाख्या च शक्तिप्रभा ॥
जोलाक्षी चक्षणा दीप्तिः सुभगा दुर्भया शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा भता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
चर्वाण्डूरकोदीप्ताः प्रियाङ्गुयाः सुप्रभगाः ॥
रक्तोत्पलकरा धिया रक्तमाख्याम्बराख्याः ॥”

इति शारदाशिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
गणेशकुसुमं, खी, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णवाहयान्तपालम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्वण्डः ॥

गणेशभूषणं, खी, (गणेशश्च भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्वण्डः ॥

गणेशपञ्चाङ्गः, पु, (गणाय गणार्थं वा वृषीकरवाये-
त्यर्थः उत्पञ्चाङ्गोऽयम् । यद्वा गणाय वृष्यान् उत्-
पाद्यतीति । उन् + पाङ् + अच् ।) गङ्गकः ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ गङ्गार इति भाषा ॥

गङ्गः, पु, (गङ्गि आस्यैकदेशे + अच् । यद्वा गम
गतौ + “नमन्ताङ्गः ।” उणा । १।१२३ । इति
ङ् ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे १।३५६।
“प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गङ्गश्चाममद्व्युतः ।
पदं नङ्गिं समापते केशरौ मत्तदन्तिनः ॥”)

तत्पर्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २।८।३७ ॥
करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गङ्गकः ५ । इति शुब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।
इत्यमरः । २ । ६।६० ॥ गाल इति भाषा ॥

(यथा, कुमारः । ७ । ८२ ।
“तदीवदार्द्राक्षगङ्गलेखं
उच्छासिकालाङ्गनरागमण्योः ॥”)

खड्गगी । वीथङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।
वीरः । हयभूषणम् । बुद्धः । इति मेदिनी ॥
स्फोटकः । यज्जिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
विष्णुभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः ।
(यथा, ज्योतिषवचने ।

“गङ्गो दृष्टिर्भुवश्चैव आवातो हर्षकस्तथा ॥”
तत्र जातपलम् ।
“सकार्यकर्ता परकार्यहन्ता
गङ्गोद्भवः स्यादतिगङ्गवाक्पः ।
अत्यन्तधूर्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृद्गणानामतितापदाता ॥”

इति कौटिल्यटीकाः ॥ ॥
दीर्घजनकोऽभिव्यादिनयनाकां भागविशेषः ।
यथा,—

“अन्विनीमममलानां तिस्रो गङ्गायनादिकाः ।
अन्धाः पौष्पोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
नृसेन्द्रयोर्देवा गङ्गो निशार्थां पिष्टसर्पयोः ।
सन्धाह्वये तथा ज्यो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” ॥

तत्र जातस्य दीर्घो यथा,—
“अम्बाराचिद्विभागे गङ्गयोर्गोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्वधा,—

“सर्वेषां गङ्गाजातानां परितापो विधीयते ।
यथा,—

“अन्विनीमममलानां तिस्रो गङ्गायनादिकाः ।
अन्धाः पौष्पोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
नृसेन्द्रयोर्देवा गङ्गो निशार्थां पिष्टसर्पयोः ।
सन्धाह्वये तथा ज्यो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” ॥

तत्र जातस्य दीर्घो यथा,—
“अम्बाराचिद्विभागे गङ्गयोर्गोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्वधा,—

“सर्वेषां गङ्गाजातानां परितापो विधीयते ।

गणेशः

तातेनारदर्शनं वापि यावत् वाङ्मायिकी भवेत् ॥
जुहुर्मं चन्दनं कुङ्कुमं गीरोचनमथापि वा ।
इतरेवान्वितं लला चतुर्भिः कर्णवैभूषः ॥
वह्वासेन भक्तैश्च वाक्कतं कामयेततः ।
पिष्टयुक्तं दिवाकर्तं माहयुक्तं रात्रिचमम् ॥
आपयेत् पिष्टमाहर्ण्यं चन्दनोदभयोरपि ।
कांस्यपार्श्वं इतैः पूर्वं गङ्गदीर्घोपशान्तये ॥
दद्याद्द्विष्टं हिरण्यं च यद्वाचापि प्रपूजयेत् ।
नृजायाः प्रथमे पादे पितुर्भुजविनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्वीत पितुस्तथा ।
तृतीये घननाशाय चतुर्थे लब्धेऽनन्दः ॥
अन्येन वर्गं शेषमन्येनैवार्थं पूजयेत् ।
वस्त्रोक्तकृतिकां गङ्गाक्षुभयतटकृतिकाम् ॥
गोविन्दाय नन्द्यापि दन्तिनन्द्यं विःसिपेत् ।
तीर्थान्मःपञ्चमयेन ज्ञानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कथा निशि जातस्तु वा पुमान् ।
गोभयोगङ्गदीर्घः स्वात् नाचजो हन्ति यन्मत्तम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
गङ्गकः, पु, (गङ्ग + खर्गं कम् ।) खड्गगी । रत्न-
मरः । १।१०।१७ ॥ गङ्गार इति भाषा ॥
खड्गः । संख्याप्रमेदः । गङ्गा इति भाषा ।
विद्याविशेषः । अथर्ववेदः । अन्तरायः । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २६ । ४ ।

“ततः च गङ्गकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥”
भूषणम् । यथा, कादम्बर्याम् । “वाहनकपट-
महिता गङ्गकाभरणा च ॥” यज्जिः । यथा,
तन्त्रे । “गीरोचनलिखितभूर्णपञ्चगभां मन्त्र-
गङ्गकान् ॥” स्फोटकरीगविशेषः । यथा, तन्त्रे ।
“अनेकवेजावालनिर्मितवक्रगात्रगङ्गकम् ॥”)

गङ्गकारी, खी, (गङ्गं भयास्थियन्त्रिमिहर्षः
करोति संघोजयतीति ।) खड्गरीरुचः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥
गङ्गकाली, खी, (गङ्ग + ल + “कर्मण्यच् ।”
३ । २ । १ । इत्यन् ततो डीप् । रत्न कर्त्तं यद्वा
गङ्गेय यज्जिषु काली पञ्चाः ।) खड्गरीरुचः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥

(“गङ्गकाली वमस्कारी समङ्गा खड्गरी कश्चित् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गङ्गकी, खी, (गङ्गक + खियां जातौ डीप् ।) खण्डाम-
खाता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।
“गङ्गकाक्षैकदेशे च शालग्रामस्थानं स्मृतम् ।
यावत् तद्वत् यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—
“गङ्गकापि पुरा तप्तं वर्णाग्रामयुतं विधेः ।
श्रीर्षपर्वाग्रं लला वायुभयाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेषां विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः शालग्रामगमाधो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच सधुरं वाक्कं प्रीतः प्रणतवत्तनः ।
गङ्गकि । त्वं प्रसमोऽसि तपसा विस्मितीरुण्ये ॥
अनवच्छिन्ना भक्ता वरं वरय सुव्रते ।।
किं देयं तद्ददस्व श्रुतीरसि वरवर्णिन । ॥

“अन्विनीमममलानां तिस्रो गङ्गायनादिकाः ।
अन्धाः पौष्पोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
नृसेन्द्रयोर्देवा गङ्गो निशार्थां पिष्टसर्पयोः ।
सन्धाह्वये तथा ज्यो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” ॥

तत्र जातस्य दीर्घो यथा,—
“अम्बाराचिद्विभागे गङ्गयोर्गोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्वधा,—

“सर्वेषां गङ्गाजातानां परितापो विधीयते ।
यथा,—

“अन्विनीमममलानां तिस्रो गङ्गायनादिकाः ।
अन्धाः पौष्पोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
नृसेन्द्रयोर्देवा गङ्गो निशार्थां पिष्टसर्पयोः ।
सन्धाह्वये तथा ज्यो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” ॥

तत्र जातस्य दीर्घो यथा,—
“अम्बाराचिद्विभागे गङ्गयोर्गोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्वधा,—

“सर्वेषां गङ्गाजातानां परितापो विधीयते ।
यथा,—

“अन्विनीमममलानां तिस्रो गङ्गायनादिकाः ।
अन्धाः पौष्पोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
नृसेन्द्रयोर्देवा गङ्गो निशार्थां पिष्टसर्पयोः ।
सन्धाह्वये तथा ज्यो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” ॥

तत्र जातस्य दीर्घो यथा,—
“अम्बाराचिद्विभागे गङ्गयोर्गोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्वधा,—

“सर्वेषां गङ्गाजातानां परितापो विधीयते ।
यथा,—

गण्डको

गण्डकपि पुरी दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 दृष्टवत् प्रयता भूत्वा ततः कोनं प्रचक्रमे ॥
 अक्षो देव ! मया दृष्टो दुर्दृशो योगिनामपि ।
 त्वया सर्वमिदं दृष्टं जगत् स्याद्वरजङ्गमम् ॥
 तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन जीयते ।
 तल्लीलोल्लीलिते विन्दे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
 अनाद्यन्तमयमन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
 तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्मां वेद स वेदविन् ॥
 तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
 तां योगमार्गां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
 निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तचित्संस्वरूपी निरञ्जनः ।
 आनन्दरूपः शुद्धात्मा शङ्करा निर्विकारकः ॥
 सौ योगमार्गामाविश्य कर्तुं त्वं प्राप्तवानसि ।
 प्रकृत्या स्वयमानेऽस्मिन् द्रष्टा वाचो निगद्यते ॥
 प्रकृतेस्त्रिगुणैस्त्रिन् स्वयमानेऽपि नान्यथा ।
 साक्षिध्यामात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
 स्फटिके हि यथा स्फुट्टे जवाकुसुमरागतः ।
 प्रकाशने तत्प्रकाशात् प्र्योतीरूप ! न तास्मि ते ॥
 ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
 तत्तु कथं वेदग्रहं कृत्वा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
 कृदस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदज्ञानतो ।
 त्वया दृष्टा कृता चास्ति योग्यायोग्यमविन्दती ॥
 तेन लोके महत्त्वञ्च तत्प्रसादेन चैच्छती ।
 यदयासे तत्तपोदार ! तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
 दद्यात्तु रश्मि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
 ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्वक्ष्यमिच्छसि ॥
 तद्व्याचक्ष्व वरारोहि ! अदेयमपि सर्वथा ।
 यददुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
 महर्षेणमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
 ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकसारिणी ॥
 प्राज्ञास्तिः प्रयता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 यहि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे वाञ्छितो वरः ॥
 मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मनुपुत्रतां व्रज ।
 ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
 किं याचितं निम्नगया निम्नं मत्सङ्गलुब्धया ।
 दास्यामि याचितं येन लोकानां भवभोक्षकम् ॥
 इत्थेवं क्षपया देवो निखिद्य मजसा स्वयम् ।
 गण्डकोमवदत् प्रीतः श्रद्धां देवि ! वचो मम ॥
 शालग्रामशिलाकूपी तव गर्भगतः सदा ।
 तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुयुक्तकारणात् ॥
 मत्सन्निध्यात् नदीनां त्वमतिस्रेष्ठा भविष्यति ।
 दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पाशाक्षेपावगाहनात् ॥
 हरिश्चासि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
 यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
 तर्पयेत् स्वपितुं स्नापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
 स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
 यदि त्वयुत्कृतेन प्राणान् मम कर्मेपरायणः ।
 सोऽपि याति परं स्थानं यच्च गत्वा न शीयति ॥
 एवं दत्त्वा वरान् देवै तवैवात्तरधीयत ।
 ततः प्रकृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् प्राज्ञलाञ्छनम् ॥
 इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
 २वितुक्तञ्चैव त्रिवेण्यादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डमा

गण्डकुसुमं, स्त्री, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु
 कुसुममिव । इक्षिणां हि कटदेशात् कपोलयो-
 रेव मन्दवारि चरति ।) इक्षिमन्दः । तत्-
 पर्यायः । उतकटः २ । इति हारावली ॥ १६१ ॥
 गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेस्त्वर्देशे कूप इव ।) पर्व-
 तखोचस्थानम् । (यथा,—
 “उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयते ॥”
 इति हारावली ॥ ५१ ॥)
 गण्डगात्रं, स्त्री, (गण्डः स्फोटक इव वस्तुरत्नं उच्य-
 नोत्तत्वं गात्रेऽस्य ।) जलविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥
 गण्डदूर्वा, स्त्री, (गण्डा यन्त्रिणा दूर्वेति कर्म-
 धारयः ।) दूर्वाविशेषः । गण्डिया दूर्वा इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३
 मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मौनपर्णी ६ कृष्णी-
 नेत्रा ७ श्यामयन्त्रिः ८ यन्त्रिणा ९ यन्त्रि-
 पर्णी १० कृष्णीपर्वा १० श्यामकाक्षा ११ जलस्या
 १२ यजुलाक्षी १३ कलाया १४ चिन्ता १५ ।
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रम-
 टणाशमनहृदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
 “गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी यजुलाक्षकः ।
 गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी माहिणी लघुः ॥
 तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
 दाहलघ्वावलाशासकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥”
 गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां यौवाजातस्फोट-
 विप्रवाणां माला सन्निहोऽस्याम् ।) गलरोग-
 विशेषः । तत्पर्यायः । गलगण्डः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १६१ ॥ तस्यैवधं यथा,—
 “अजमोदः सन्निहोरो हरितालनिशाङ्गयम् ।
 चारुद्वयं जैनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
 इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
 एभिः सर्वपत्रं तैलमजान्त्रैश्च योजितम् ॥
 चङ्गमिना पचेदेतद्वर्कचोरेण संयुतम् ।
 अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोहति ॥
 विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
 रोपणं चतुर्भावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यञ्च रोगनुत् ॥”
 इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥
 अपि च । तत्रैव १६० अध्याये ।
 “द्विजयद्यञ्च वै कर्लं पिष्टुं तच्छुलवारिणा ।
 गण्डमालां हरलेपात् कुबज्जगलगण्डकम् ॥”
 अपि च । तत्रैव १६४ अध्याये ।
 “अपरान्तिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
 पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥”
 अपि च ।
 “विश्वामित्रमन्त्रश्रोताकपाटलापारिभद्रकम् ।
 प्रशारयन्मग्न्या च दृष्ट्वा कण्टकारिका ॥
 बला चातिबला राक्षा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
 हरण्डधारिणा पर्णी शुद्धी कपिकच्छुरा ॥
 यथा दशपलिकान् भागान् काथयेत् खलिजे-
 २मणे ।

गण्डमा

तेन पादावरोधेन तैलं भाजे विपाचयेत् ॥
 आनं वा यदि वा मयं क्षीरं दत्त्वा चतुर्मुखम् ।
 शतावरीरवश्चैव तैलतुल्यां प्रदापयेत् ॥
 द्रवाणि यात्रि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि सत् ॥
 शतपुण्या देवदाह शालग्रामौ वचाशुक् ॥
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ।
 पाने गच्छे तथाप्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
 चङ्गलं पार्श्वमूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
 अपस्मार् वातरक्तमायुष्याञ्च पुमान् भवेत् ॥
 गर्भमन्त्रतरी विख्यात् किं पुनर्मातुषी शिव ! ।
 अन्धानां वातभगानां कुञ्जराणां वृणां तथा ॥
 तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ ॥
 अन्यञ्च ।
 अथ गण्डमालाया जलशयमाह ।
 “कर्कशुः कोलामलकप्रभायोः
 कक्षांसमन्वा गलवं चयीषु ।
 मेदःकफाभ्यां चिरमन्धपाकोः
 स्यान्नखमाला बहुमिष्ठु गण्डैः ॥”
 कर्कशुः सुद्रवदरी । कोलं दृक्द्रवम् । चिर-
 मन्धपाकोः चिरं मन्धोऽस्यः पाको येषां तैः ॥ ॥
 अथ गण्डमालाया दवावस्थाविशेषसम्पत्तीमाह ।
 “ते यन्त्रयः केचिद्वामपाकाः
 सवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 कालानुबन्धं चिरमादधाति
 सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥”
 ते यन्त्रयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिद-
 वामपाकाः सन्तः सवन्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये
 भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या
 गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति
 केचिद्वदन्ति ॥ ॥
 अपञ्चाः साध्यत्वादिकमाह ।
 “साध्या स्मृता पीनसपार्श्वमूल-
 काशज्वरच्छिद्युता त्वसाध्या ॥” ॥
 अथ यन्त्रिः । यन्त्रिः लक्षणमाह ।
 “वातादयो मांसमक्क च दुष्टा
 बंदूष्य मेदश्च तथा शिरश्च ।
 दृष्टोन्नतं विपथितन्तु शोथं
 कुर्वन्त्यतो यन्त्रिरिति प्रदिष्टः ॥”
 विपथितं यन्त्रिरूपम् । अतो यन्त्रिः ॥ ॥
 अस्या निदानादिपूर्वलिखितम् । अथ गण्ड-
 मालायास्त्रिकृता ।
 “काश्चनारत्नचः काथः शुष्कीपूणेन संयुतः ।
 मादिकाट्टः सक्तपीतः काथो वरुणमूलञ्चः ॥
 गण्डमालां हरत्यायु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
 पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तच्छुलवारिणा ॥
 काश्चनारत्नचं पीत्वा गण्डमालां यपोहति ।
 काश्चनारत्नचं गृहीयात् त्वचं पञ्चपत्नीक्षितम् ॥
 नागरत्नचं कषायाञ्च मरीचस्य पलं पलम् ।
 पथ्याविभीतषाचौणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
 वरुणस्याश्वमेकञ्च पञ्चकैलासचं पुनः ।
 दृष्टं दृष्टं समादाय सर्वार्थकञ्च चूर्णयेत् ॥

यापचूर्णमिरं चर्कं तावानेकांशं सुमृगुहः ।
सङ्घृष्टं चर्कमेतत् पित्तं क्षत्वा विभारयेत् ।
गुटिकाः श्लेष्मिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेत्तरः ।
गण्डमालां चक्षुःशूलामपचूर्णमर्जुनादिभिः च ।
यन्मर्जुनादिभिः शुक्लांश्च कुडामि च भस्मदरम् ।
प्रदेश्याद्युपायार्थं काशीं सुखितिकामवः ।
काथः खदिरसारश्च काथः कोष्योऽभयामवः ॥

इति काचनारगुग्गुलुः ॥ ३ ॥

“सकमर्हकमस्य कस्य दद्या विमाचयेत् ।
केशराचरसे तैलं कटुकं कटुनामिना ।
पादशेषे विनिःश्लिष्य सिद्धमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्वाशु गण्डमालां सुदारयाम् ॥”

इति सकमर्हकम् ॥ ३ ॥

“गुग्गुलुमूलैस्तेजं विपक्तं त्रिगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्यान्या गण्डमालां सुदारयाम् ॥”

इति गुग्गुलुम् ॥ ३ ॥ अथ यन्त्रिपिकित्ता ।
“चन्दनं चाभया काचा वया कटुकरोहिणी ।
एभिस्तेजं जतं पीतं सक्तजामपचीं हरेत् ॥”

इति चन्दनादितैलम् ॥ ३ ॥

“शोणं विकृष्टं मधुकं चैवैव देवदारु च ।
तैलमेभिः जतं नस्यात् सक्तजामपचीं हरेत् ॥”

इति शोणादितैलम् ॥ ३ ॥ अथ यन्त्रिपिकित्ता ।
“वर्जिकान्मूलकचारुशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथाप्युदम् ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति मेघवेन
निष्काशतं शृङ्गपिकित्तकेन ।

जात्यादिपक्वेन एतेन वैद्यो
ब्रूयेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥

ग्रन्थिस्तुल्यं यस्मात्तु ब्रूयते क्रममाचरेत् ।
शिरायस्थिं विहायान्ये श्रेष्ठे शृङ्गं प्रशुष्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथास्याः सकारणलक्षणपिकित्तिवितानि ।

“दुष्टानुपावसकदन्निविषयाश्च
सञ्जायते च किमिषमवगण्डमाला ।

या मावतेन कम्पितभवे विकारे
संघर्षते किमिषदोषमयश्च गण्डात् ॥

वातेन वातसङ्घातानि च लक्ष्यानि
पित्तं दाहसंज्ञकप्रशोधयतापाः ।

वा श्लेष्मया च घनशीतलक्ष्मणयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तजिह्वैः ॥

तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुनः ।
रोहिणी विग्रहा चैव विजया च विमदिनी ॥

कान्तारी वक्षुपुष्पा च तथा सैन्धवा परा ।
इति समविधा जूताः श्रेष्ठं यथात् पृथक् पृथक् ॥

रक्तसुष्का भवेदन्ना रक्तस्थानि च रोहिणी ।
विग्रहा मांसलक्ष्याने चेतवर्णा च दीर्घिका ॥

विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
मिदिनी मेदसः स्थाने चैता च नीलरेखिका ॥

कान्तारी च वक्षिमध्ये चैताश्च रक्तसुष्का ।
वक्षुपुष्पा चाक्षिमध्ये चैताश्च शिरा मता ॥

सैन्धवा शिरान्ते च घूर्णा शिरा मता ।
रोहिण्याक्षिमानीक सन्धेय विग्रहा समा ॥

विजया च यदाकारा वर्तुणा विजया तथा ।
अन्या गण्डाश्च विजया तक्षुणी कण्टकादिभिः ॥

रोहिणी विजया विजया मांसलक्ष्याने मता ।
गुग्गुली वा चाक्षिमानी च हृत्तते मिदिनी नरे ॥

कान्तारी कान्तारेऽपार्श्वे कान्तारी विहि पुनः ।
वक्षुपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्तिप्रदा मता ॥

अतौ वक्ष्यामि भेषजं श्रेष्ठं पुनः । प्रयत्नतः ।
वाक्पुष्पा विजया च शिरान्तार्तिप्रदा मता ॥

अन्यथा वक्ष्यामि यत्नमवसमप्रभम् ।
जुताश्चानाश्चैतानि यथा यदि हृत्तते ॥

तथा सन्धिमन्त्रेणा जूताश्चैव हि तद्वत्प्रभम् ।
तदा तमेन तैलेन दाह्याशु विधीयते ॥

अङ्गुलैश्चैवमद्यानि पारिभ्रमदद्यानि च ।
यद्गुग्गुलुं कान्तारीं गोक्षेत्रे तु पेषितम् ॥

लेपनश्च प्रशस्तश्च जूतानां मारये परम् ।
पिच्छीतकं विकृष्टानि तथा चैव दिग्भक्तकम् ॥

वीकपूरकमलानि पेषितानि विक्षेपयेत् ।
गण्डमालां तथा चोरीं हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ॥

कुडीचीरचार्कचोरीं जूतारम्भे नियोजयेत् ।
तेन कीटस्तु तन्मध्ये ज्ञियते नात्र संशयः ।

आस्यतो गिरिकर्षोश्च चन्दनश्च समाश्रयम् ।
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो जूतां हन्ति सुदारयाम् ॥

करवीरचार्कदुग्धं तथा च कटुतुलिकाम् ।
निग्राह्यं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ॥

जूतामभ्यङ्गने हन्ति गण्डमालाश्च दाहयाम् ॥
एतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ॥

अन्यापि ज्ञेयं यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥”
इति महर्षिभ्योऽभिहिते चारीतोत्तरे तृतीय-

स्थाने जूतागण्डमालापिकित्ता नाम सप्तविंशो-
ध्यायः ॥

“गण्डस्य पार्श्वे गण्डगण्ड एकः

स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।

साध्याः क्षुताः पीनसपार्श्वमूल-

कासज्वरच्छर्दिशुताश्चसाध्याः ॥

तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको

घ्नमः पुराणस्य वृत्तस्य पानम् ॥”

इति चरके पिकित्तास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

गण्डमालिका, क्षी, (गण्डमालां ग्रन्थीनां मालाः स्या-
वस्था वा इति कप् । ततश्चाप्य् अत इत्यच्) ।

गण्डमालाः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्वरलितस्तुलोपलः ।
शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्तते । “विशेषणं

विशेष्येण बहुलम् ॥” २ । १ । ५७ । इति
समासः । यद्वा शैलस्य पर्वतस्य गण्ड इव ।

राजदन्तादिनात् पूर्वनिपातः ।) गिरेः श्रुतः
शूलोपलः । भूकम्पादिना पर्वतात् गणितो

महान् प्रसरः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।

“किं पुनः । गण्डशैलममेव नववीर्यैः प्रिहासि ।
अशुभव चपलाविनचितमर्जितद्वेषान्तर-

भान्तौः ॥”)

जलाटम् । इति वैमचक्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उन्मयमङ्गमस्य ।)
खड्गौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य चरिः । तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारुहः । (यथा,—

“काचनालः काचवकी गण्डारिः श्लेष्मपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल + “कर्म-
स्यलम् ॥” १ । २ । १ । इत्यच् । गण्डेन यन्त्रिणा

आस्यते भूयते वा । अल + अन् चिर्या
डीप् ।) अतद्वर्णा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥

सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गण्डि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखा-
वधिभागः । इति वैमचक्रः । ४ । १०५ ॥ गुडि

इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्टिना । अथा
इति स्यातः । अमठ इति स्यातः । अनूप-

देशजं प्राकम् । इति केचित् । शुक्तिया इति
स्यात्प्राकम् । इति स्वर्णानन्दः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (“गण्डीरः प्राकविश्वो गण्डीरीति
लोके गण्डारी मञ्जिहा च ।” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे द्वितीयं भागे । अथ सुखा यथा, चरके
सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

“वायुं बलादनी हन्वात् कफगण्डीरचिन्तकौ ॥”
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् डीप् ।
यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति

स्मिन्नादिभिरिति शेषः ।) सेवुकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं, स्त्री, (गण्डाते शिरोभागः स्याप्यतेऽत्र ।
गण्डि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति

जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डुः यन्त्रयः ताभिरन्वितानि
पदानि यस्य । प्राकपार्श्ववादिनात् समासः ।)

किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
“गण्डूपदस्य रूपानि पिच्छलानि लघूनि च ॥”

इति वैद्यकमाधवकररोगविनिर्णये अर्थोऽधि-
कारे ॥)

गण्डूपदभवे, स्त्री, (गण्डूपद इव भवति उपपद्यते इति ।
भू + अच् ।) खीसकम् । इति वैमचक्रः । १ । १०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + क्षियां अन्त्यार्थे डीप् ।)
किञ्चुलुकपत्नी । तत्पूर्यायः । शिखी २ । इत्य-

मरः । १ । १० । २४ ॥ सिखी २ सुदक्षिणुलुक-
जातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति

केडुया इति भाषा ॥

गण्डुवः, पुं, (गण्डि + “गण्डवः ।” उर्या । ४ । ७५
इति अच् ।) सुखपूरयम् । (यथा, भागवते ।

६ । १५ । ३ ।
“भीमस्तु विजयस्थाय काचनी होचकस्ततः ।

तस्य जडुः सुतो गङ्गा गण्डुवीकृत्य योऽपिपत् ॥”)
इति सुखायभागः । प्रकृतिपरिमितम् । इति

मेदिनी । वे १५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

गताग

“अगाधजलसंचारी विकारी न च रोहितः ।
गच्छजलमात्रेण शरीरं परायते ॥”
गच्छा, पुं, (गच्छ + टाप् ।) गच्छः । इति
लिङ्गादिबन्धे अमरः ॥ “सुखपूर्वतोयमिति
भगी ॥ रायसुखटस्तु गच्छाशब्दो सुखपूर्वो
स्त्रीलिङ्गः । पुलिङ्गस्तु गच्छशब्दस्तु कपरि-
माण इति । यथा,—
अपां हादशगच्छैर्मुखमुद्विषीयते ॥”

इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
गच्छोलः, पुं, (गच्छ + “कपिगच्छिगच्छिकटीति ।”
उणां १ । ६७ । इति ष्योलच् ।) गच्छः । यावः ।
इति विसर्गः ॥ १ । ६० ॥

गच्छ, चि, (गच्छं लब्ध्वा इति । “घनगच्छं लब्ध्वा ।”
४ । ४ । ८४ । इति यत् । यद्वा गच्छते इति ।
कर्मणि यत् । गच्छी भवः । “दिगादिभ्यो यत् ।”
४ । १ । ५४ । इति यदित्येके ।) गच्छनीयम् । गच्छि-
तम् । तत्पर्यायः । गच्छीयम् २ संख्येयम् ३ ।
इति विसर्गः ॥ १ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे १ । ७ । ५ ।
“दिवौ रुचः सुखो रोचमाना इजा येषां
गच्छा माहिना गीः ॥”)

गतं, चि, (गच्छति जानाति यातीति वा ।
“गतायां कर्मणि ।” ३ । ४ । ७२ । इति
कर्मणि क्तः ।) विज्ञातम् । यातम् । इति मेदिनी ।
ति १५ ॥ (यथा, किराताजुनीये १ । ४ । ५ ।

“हुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतयेनसन्तति ॥”

गच्छते इति । भावे क्ते तु गमने क्ती ॥ यथा,
माथे । १ । २ ।

“गतं तिरस्त्रीगमनरुसारथे;

प्रतिहृष्टैश्चलनं हविर्भुजः ॥”

गतनासिकः, चि, (गता विरहिता नासिका अस्या ।)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विग्रः २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । ४६ ॥ विग्रः ३ । द्विजनासिकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विनासिकः ५ विनसः ६ ।
इति अष्टाधरः ॥

गतसन्नकः, पुं, (गतं सन्नं खादहेतुको मदी यस्मात्
यस्य वा इति कप् ।) निर्मदहस्ती । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गतागतं, स्त्री, (गतं ऊर्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं
यज ।) पश्चिगतविशेषः । इति अष्टाधरः ॥
(गतश्च आगतश्च द्वयोः समाहारः ।) यातायातम् ।
यथा, रसमञ्जरीम् ।

“गतागतकुतूहलं नयनधीरपाङ्गावधि ॥”

(तथा च भगवद्गीतायाम् । ६ । २१ ।

“ते तं सुखा स्वर्गलोकं विद्यान्

क्षीणे पुण्ये मर्त्यालोकं विप्रान् ।

एवं जयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥”

गतं विग्रहं आगतं पुनः संचारममनं यस्मात् ।
यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्तते इति वाक्यात्
तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७६ ।

गतिः

“नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धो भावो गतागतः ॥”

गतार्नवा, स्त्री, (गतं विदत्तं आर्नवं रजोऽस्याः ।)
वृद्धा । (गतं दुष्टं आर्नवमस्या इति ।) वल्ग्व्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गतिः, स्त्री, (गम् + भावे क्तिन् ।) गमनकर्म ।
(यथा, रघुवंशे । १ । ४ ।

“अथवा जतवागद्गारे वंशेऽस्मिन् पूर्वकृतिभिः ।
मग्नौ नञ्जसुखीये खण्डोवास्ति मे गतिः ॥”

तत्पर्यायः । वर्तते १ अयते २ लोटते ३
लोटते ४ स्थन्ते ५ कसति ६ सर्पति ७ खमति =
भवति ८ संश्रुते ९ अवति १० श्रोतति ११
ज्वसति १२ वेनति १३ मार्चि १४ गुरयति १५

श्रवति १६ कालयति १७ पैलयति १८ कण्टति १९
पिष्यति २० विष्यति २१ मिष्यति २२
प्रवते २३ ज्वते २४ अवते २५ कवते २६
गवते २७ नवते २८ शोदति २९ नचति ३०

सचति ३१ नचति ३२ सचति ३३ नचति ३४
तुरीयति ३५ चतति ३६ अतति ३७ गति ३८
इयचति ३९ सचति ४० सरति ४१ रंजति ४२
यतते ४३ भ्रमति ४४ घञति ४५ रञति ४६

लञति ४७ क्षियति ४८ घमति ४९ भिनाति ५०
नचति ५१ नचति ५२ सरति ५३ विचर्ति ५४
वेचिर्ति ५५ योचिर्ति ५६ नचति ५७ नचति ५८
तेजति ५९ दध्यति ६० दधोति ६१ युध्यति ६२

धन्वति ६३ अरुगति ६४ आर्यन्ति ६५ डीयते ६६
तकति ६७ टीयते ६८ इवति ६९ फञति ७०
हन्ति ७१ अहति ७२ महति ७३ वहते ७४
नतते ७५ हर्षति ७६ इयति ७७ ईर्षते ७८

ईर्षते ७९ अयति ८० खाचति ८१ गन्ति ८२
आगनीगन्ति ८३ जंगन्ति ८४ क्षिन्वति ८५
जसति ८६ गमति ८७ धति ८८ प्राति ८९
धयति ९० वहते ९१ रथयति ९२ जेहते ९३

खकति ९४ क्षुम्पति ९५ प्राति ९६ वाति ९७
याति ९८ इयति १०० प्राति १०१ डूजति १०२
एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वचति १०६

अजति १०७ प्रयते १०८ हन्ति १०९ संधति ११०
अगम् १११ अजगम् ११२ जिगाति ११३ पतति
११४ इज्वति ११५ प्रमति ११६ प्रवति ११७ वेति

११८ हयन्तात् ११९ इति १२० जगायात् १२१
अयुयुः १२२ । इति ङादिभ्यं शतं गतिकर्म ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्या-
मिति । गम् + अधिकरणे क्तिन् ।) मार्गः ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।
“शुक्लज्यो गतो ह्येते जगतः प्राप्सते मते ।
एकया यात्वा नाहतिमन्यया वर्तते पुनः ॥”

इत्या । (यथा, तज्वे । ६ । ३७ ।
“अयतिः अङ्घ्र्योपेतो योगाजलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं क्वचिद् गच्छति ॥”

गम्यते प्रापतेऽनया । करणे क्तिन् ।) आगम् ।
(यथा, बीमहागवते । ७ । ५ । ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विदुः
दुराशया वै बहिरर्थमानिनः ।

गतिः

अथा यथान्वेयमयीवमाना

स्त्रीप्रोक्तमगात्तुदराणि वृद्धाः ॥”

“स्वस्तिनेव आत्मन्येव अर्थः प्रकीर्णं येषां ते
स्वार्थास्तत्त्वविदोऽपि गतिर्ज्ञानसकलं विदुः
दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति ।”
इति तट्टीकायां खामी ॥ यात्रा । (गम्यते
प्राप्यतेऽनया इति । गम् + करणे क्तिन् ।)

अभ्युपायः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।
“यश्च इच्छो महेष्वाक्ष क्रतुः सर्वं वर्ता गतिः ॥”

माङ्गीव्रजम् । सरणी । इति मेदिनी । १४ ॥
(गम् + भावे क्तिन् । परिक्रान्तिः । यथा, किराता-
जुनीये । १० । ४० ।

“मदनसुपद्वे स एव साक्षां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥”

“गतिः परिक्रान्तिः ॥” इति तट्टीकाकल्पलि-
नाथः ॥ प्रमाद्यम् । यथा, तज्वे । १४ । १५ ।

“क्षपेति चेदस्तु जगः क्षतः क्षया-
दनेन पूर्णं न भवेति का गतिः ॥”

“मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाद्यम् ॥” इति
तट्टीकायां मङ्गिनाथः ॥ गम्यते इति । गम् +
कर्मणि क्तिन् । खरूपम् । यथा, तज्वे । ६ । ३६ ।

“चरतस्तपस्तप वनेषु वृद्धा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥”

“तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं खरूपं निरू-
पयितुम् ॥” इति मङ्गिनाथः ॥ विषयः । यथा,
कुमारः । ५ । ६४ ।

“तपः किलेदं तदवाप्तिवाचकं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥”

“मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः ॥”
इति मङ्गिनाथः ॥ कर्मफलम् । यथा, भगव-
द्गीतायाम् । ६ । १८ ।

“गतिर्भगो प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥”
“गतिः कर्मफलम् ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥

यहभेदेन गतिभेदो यथा,—
“अहङ्कारात् कालस्य कर्मणो भगवद्विज्ञाताः ।
प्रीतिमन्त्रोपपातात्मा यद्वायां गतिहेतवः ॥”

इति स्वर्णसिंहान्नः ॥
तत्र तु नचत्रभेदेन बुधयश्च गतिभेदो यथा,
हृत्तुषंजितायाम् । ७ अध्याये ।

“नोतुपातपरिहृतः कदाचिदपि चक्रजो भज-
त्युदयम् ।

जलदहनपवनभङ्गत् प्राणार्धक्षयविहङ्गे वा ॥
विचरन् चक्रवर्तिन्या प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि ।

मृदुम् हिमकरतनयः करोत्यहर्दिशरीगमयाम् ॥
रौद्रादीनि मघान्कान्युपाधिते चक्रजे प्रजाप्रीडा ।

शुक्लनिपातसुहृदरोमानाहृष्टिसन्तप्यैः ॥
इत्यादीनि विचरन् यद्वायां प्रमोदयन् भवा-

मशुभः ।
क्षेत्रसार्धविहङ्गिकरोति चोर्ध्वं प्रभूतात्मानम् ॥
आर्यमुक्त्वा शीतसुखं भ्रमपदासुखं यमेष्टव ॥

चक्रस्य सुतो विजयं प्राप्यतेऽतः पातुसङ्कयस्तु ॥
आश्विनवाद्यस्य ज्ञानमुपहृन् रेवतीषु चक्रसुतः ॥

प्रथममिष्योकीचिकित्सकस्तुरगोपचातकरः ।
पूर्वाद्युच्यतेवादेकमपीन्द्रोः सुतोऽभिषद्दी-
यात् ॥

सुख्यस्तस्करामयमयप्रदायी चरन् जनतः ॥
प्राज्ञतविमिश्रकृपितरीक्षयोगान्तयो-
पापकाः ॥

समपराशरतर्के यक्षभैः कौर्तिता मतयः ॥
प्राज्ञतवशा वायव्यान्वयेतसज्जानि बहुला ॥
मिथ्या गतिः प्रदिष्टा प्रशिष्टिष्विष्टसुगदेवानि ॥
सज्जिभायां पुण्यः पुनर्वसुः फलशुनीहर्षं चेति ।
तीक्ष्णायाम् भद्रप्रदाहर्षं यथाक्रान्त्युक्तं पीयम् ॥
योगान्तिकेति भर्तुं हे चावाप्ते गतिः सुतस्थेन्द्रोः ।
चोरावयवावाहृं वसुदेवं वाचयं चैव ॥
पापाख्या वाचिकं भैवं यथाक्रान्तिदेवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसेः स यत्र भवतिवर्षा प्राज्ञ ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विचमेता विंशतिर्दिनपक्ष ॥
नव मासाहं दश चैकसंयुताः प्राज्ञताद्यानाम् ॥
प्राज्ञतगत्यामारोग्यदृष्टिकस्यप्रदृष्टयः चेमम् ।
सज्जिभमिष्योकीचिकित्सकस्तुरगोपचातकरः ॥
आत्म्यप्रतिष्ठा यथा विकला च मतेन देवत-
स्थिताः ॥

पञ्च चतुर्होत्राश्च आत्म्यप्रदायीनां वक्ष्यन्ताः ॥
आत्म्यो हिता प्रजागामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।

शक्रभयदा च यथा विकला भयरोगसज्जनगी ॥
पौवावाद्वायव्यवैशाखिजिह्वजः समाधिः ।
इतो भयाय जगतः सुभयलक्षत् प्रोषितस्तेषु ॥

कार्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
हृष्यते तनुभवः शिशिराशोः ।
शक्रचौरहतभुम्भदतोय-
शुद्धयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्रानि कौन्तेयस्तमिते पुराणि
यानुव्रते तान्युपयानि मोक्षम् ।
अथ तु पञ्चादुदिते वदन्ति
जामः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
चेमकान्तिरथवा मुकवर्णः
सम्यक्तेन मणिना सङ्गो वा ।
स्निग्धमूर्तिरजसुच हिताय
व्यत्ये न सुमहाश्वसिपुः ॥”

आत्म्यगामपि यथायां गतिस्तत्रैव क्रमशी विप्र-
यतो प्रष्टया ॥

गतिना, स्त्री, (गम् + “मिथिलादयच्” । उणां ।
१ । ५८ । इति इजच् सलोपे तुक् च ।) गदी-
विशेषः । परम्परामेदः । इत्युगादिकोषः ॥ (वेज-
जता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

मत्तरः, नि, (गच्छतीति । गम् + “इज्जप्रजि-
कतीभ्यः करम्” । १ । २ । १६१ । इति करप् ।)
गमनशीलः । इति आकरम् ॥ (यथा, प्राणि-
शतके । १ । २० ।)

“वीभतुस विषया जुगुप्सिततमः कायो यो
मत्तरं
वर्ज्येभ्युभिरक्षणीव पथिकेभ्यो विद्योगावहः” ॥

मद, तु क आत्म्यगामी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदना-
पुरा-पर-अर्क-सेट् ।) आत्म्यगामी शेषकल्प-
कश्चे । मद्यति भेषः । इति दुर्गादायः ॥

मद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-अर्क-
सेट् ।) मद्यति । आरब्धं कतिपयं संजगदिरे
इति मज्जतानिज्जात् । इति दुर्गादायः ॥

मदं, स्त्री, (मद्यते पीयतेऽकादनेन वा । मद +
अयादनि कश्चि वा अप् ।) विभम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

मदः, पुं, (गद्यते कथ्यतेऽनेन मद्यति वा । मद +
करणे अप् । कर्त्तरि क्तिच् अप् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
“यजुः स्थानवर्णं प्राप्य विक्रमं कुरुते वली ।
तथा धामन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते मदः ॥
“यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते मदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्वलीयसः” ॥)

श्रीलक्ष्मणात् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
“हृदीकः सप्ततोऽङ्गुरो जयन्तमदप्रारणाः” ॥
भावयच्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।

“अथ सुखाय मच्छन् स तच्छको जगतीपतिम् ।
मन्त्रेर्गदेर्विषहरे रथ्यमाणं प्रयत्नतः ॥”
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
“मदो नामासुरो ह्यासीत् वचादवकतरो ऋदः” ॥
मद्यन्तुः, पुं, (मद्यति कामयुक्तं करोतीति ।
“स्तनिष्ठविपुषिगदिमदिभ्यो ऋरिन्तुप्” । उणां ।
३ । २६ । इति इज्जच् ऋरयादेशश्च ।) कन्धर्पः ।
इति मेदिनी । १२२ ॥

मद्यन्तुः, नि, (मद्यति वाचालं वाचदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । “स्तनिष्ठवीति” । उणां ।
३ । २६० । इति इज्जच् ऋरयादेशश्च ।)
जल्पकः । कासुकः । इति मेदिनी । १२२ ॥

मदा, स्त्री, (मद्यति पीडयत्यनया विपक्षमिति शेषः ।
मद + क्तिच् + करणे अप् + टाप् च । मद्यतीति
क्तिच् अप् वा ।) खनामखातलं हमयाच्छम् ।
इति मेदिनी । दे । ४४ ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
५६ । ४५ ।

“तं महात्मा महात्मानं गदासुख्य पाण्डवः ।
अभिदुष्टाव वेगेन धार्मराष्ट्रं लकोदरः ॥”
गदासुख्य गतिप्रकारादिभेदो यथा तत्रैव ।
६ । ५७ । १०—२० ।

“अथरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधास्तथा ।
मज्जलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अख्ययत्नाणि विचित्राणि स्थानानि विविधाणि च ।
परिमोक्षं प्रप्रदायां वपुर्वनं परिवारयम् ॥
अभिप्रवयमाक्षेपमभ्युत्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तयन्वर्त्तयन्ममवसुतसुपुत्रम् ॥
उपवसुतमपत्यस्तं गदासुख्यविशारदौ ।
यवं तौ विचरन्तौ तु ख्यतां वै परस्परम् ॥”
भगवतो विष्णोर्गदा तु मद्यन्तुः शक्रासुरविशेष-
स्यासुया देवप्रियिना विचरन्तौ निमित्ता ।

आतदवासी मदेति भावा प्रविष्टा अपरा मदा
तु यतदुपलक्ष्येनेव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।

“मदो नामासुरो ह्यासीत् वचादवकतरो ऋदः ।
प्रार्थितो वक्ष्ये मदात्तुं वचरीराक्षि दुष्कर्मजम् ।
नक्षीतो विषकर्मोपि मदां चक्रोऽङ्गुली तदा ॥”
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १२५३ ।
“अनन्तरयोः केनयोर्गदा सत्वे यथा भवति ।
तदा मदानाम योगो भवति ॥”

पाटकादृचः । इति शब्दचक्रिका ॥
मदाच्छा, स्त्री, (मद्यतेन रोगनाशकतया आच्छा-
यते विभूयते इति मद् इत्याच्छाभ्युत्थेति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाषा ॥ कुष्ठ, इति भाषा ॥

मदागदी, पुं, (मद् रोगं आगद्यतः नाशयतः
इति आ + मद् + क्तिच् + अप् । यद्वा मद् रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति मदानं कृत्वा दायतः
विशोधयतः इति । देप् शोधने + कः ।) आग्निनी-
कुमारी । इति त्रिकाशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

मदायजः, पुं, (मद्यत्य वसुदेवपुत्रमेदस्य आयजः ।)
श्रीलक्ष्मणः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।

“तावन्न योगगतिर्भित्तिरप्रमत्तो
यावन्न मदायजकथास्तु इति न कुर्यात् ॥”
मदायजी, पुं, (अये नीयते । अय + जी + क्तिप्
मदानां रोगाणां मदेष्टु वा अयजीः आधान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) अय-
रोगः । इति राजनिघण्टुः ॥

मदाधरः, पुं, (मदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः मदावाः धरः । धृ +
अन्तर्गलन्तात् अजिबेके ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३६ ।
“मेयं प्रोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधरः ।
तत्पदैरङ्गिता भाति खलचक्रविलसितैः ॥”
अस्य मदाधारकथा यथा, वायुपुराणे गय-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।

“अथ कालेन मद्यता मनीं स्वायम्भुवेऽनरे ।
हेतिरथो ब्रह्मपुत्रस्तपसोपे हृदावहम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभ्ययत् ।
उन्मुखोर्हवाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण च ॥
एकेनातिष्ठदयमः श्रीर्गयर्गानिजप्रभः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वने वरप्रदानम् ॥
देवदेवैश्च श्रद्धाच्छेदिविधेर्मनुजादिभिः ।
सत्येष्टानस्य चक्रादौरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेष्टुङ्गानाहितास्ते हेतिर्देवानयाऽजयत् ।
इज्जत्वमकरोहेतिर्मता अक्षहरादयः ॥
हरितो धरन् जग्युक्तुर्हेतिं जहतीति तान् ।
ऊर्ध्वं हरिरवधोऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महात्मानं प्रयच्छन् हेतिं हन्ति हि जैन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा मदानां हरये ददुः ॥
दधार तां गदागदी देवैस्ततो गदाधरः ।
मद्या हेतिमहद्य देवेभ्यश्चिदिव ददौ ॥”

बुद्धितत्त्वानि केव भगवतो विष्णोः कौस्तुभनाम
गदेति आध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते । तथाच
विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।

“भगवत्सत्त्वार्थं चक्रं बुद्धितत्त्वानि गदाम् ।
धारयन् लोकस्यार्थसुखस्रजगदाधरः ॥”

महादेवः । स तु गद्यातीर्थे वर्तते । यथा,
महालिङ्गेभरतकी शिवशतनामस्तोत्रे ।

“भोजपुरे भोजनायो गद्यावाच गदाधरः ॥”
गदाधारिणि चि ॥

गदाभृत, पुं, (गदा विभक्ति इति । गदा + भृ +
क्रिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति चैमचन्द्रः ।

२ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । १३ । १० ।)

“भवद्भिन्ना भागवतास्तीर्थभूता स्वयं विभो ।।
तीर्थोद्भिन्नि तीर्थानि खान्तःस्त्रेण गदाभृता ॥”

गदाभर, पुं, (गदं सप्रत्ययं चकारं यस्मात् ।)
भेषः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदाभरति, पुं, (गदस्य रोगस्य चरातिः शत्रुः
तन्नाशकत्वात् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाङ्ग, स्त्री, (गद एव आङ्गा आख्या यस्य ।)
कुक्षम् । इति शब्दरत्नावली । कुङ् । इति भाषा ॥

गदी, [न] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य । गदा +
इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (यथा,
भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।)

“किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥”

गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च चि ॥

गद्गदः, पुं, शुभपदव्यञ्जनाभिधायी । व्यञ्जकवृत्ता ।
तस्य सम्प्रातिपूर्वकलक्षणं यथा,—

“आह्वयं वायुः सकधी घमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोतिप्रियकान् भूकमिञ्चिनगद्गदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

(अक्षरार्थे चि । यथा, अमरशतके । ५३ ।

“खेदोऽस्मात् न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽप-
राधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ज्ञापयतो
वदते ॥”)

गद्गदभ्जनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितज्ज्वा-
दिना योऽक्षरीकृतो भ्जनिः । गद्गदरूपो भ्जनिः
वा ।) ज्वरशोकादिना व्यसृज्यभ्जनिः । तत्-
पर्यायः । मञ्जनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदं, स्त्री, (गदते च्छब्दका विना केवलं कथाप्रवृत्त्ये-
रेव विरच्यते इति । गद + “गदमदश्चरयमचायुप-
सर्गं ॥” ३ । १ । १०० । इति यत् ।) पदाभिन्नम् ।

कविकृतम् । अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३१ । कविकृतभिन्ने चि । यथा गद्यो

यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः । इति तट्टी-
कार्या भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ३ ।

“बहुवाचसां ज्ञानाच्च गद्यावाचैव सर्वशः ।
आधीदुर्ध्वार्थमात्राणां निखनो हृदयज्ज्वरः ॥”)

“अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ॥
इति दक्षी ॥

आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अर्थं

आख्यायिका अत्र भाषकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थं
आख्यायते इत्येके । ज्ञातायां ज्ञातार्थायां कथाया-
माख्यायिका । वा च माधविका-वाचवृत्ता-
हर्षचरितारिः । कथा तु । प्रवच्यस्य कथना
रचना बहुश्रुता लोकसत्ता कथा ।

प्रवच्यकथनां लोकसत्ता प्राप्ताः कथां विदुः ।
परम्परायथा यस्मात् वा मताख्यायिका कथितः ॥

इति लीलावतीभाष्यः ॥

कथा कादम्बर्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(गद्यस्य विधा विभक्ति यथा हृदीमञ्जव्याम् ।

“अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु विधा मतम् ।

हस्तकोतुकलिकाप्रायहस्तगन्धिप्रमेदतः ॥”

इतिवामपि लक्ष्यं यथा तत्रैव ।

“अकटोराचरं खल्यसमासं हस्तकं मतम् ।

तत्तु वेदभरीतिस्थं गद्यं हृदयतरं भवेत् ॥

भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाऽऽहृदयतरम् ।

इत्येकदेशसम्बन्धात् हस्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”

मतभेदेनैतत् कथितं चतुर्धापि दृश्यते । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २६५ ।

“हस्तवन्धोर्भित्तं गद्यं सुक्तं हस्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चयंकथं चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं हस्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्दीर्घसमासाऽऽहृत्यैवाल्पसमासकम् ॥”

गद्यानकं, स्त्री, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन
आनीयते इति । आ + नी + ङः । तलः स्वार्थे
कन् ।) अष्टचत्वारिंशत्परिकल्पापरिमाणम् ।

(“तुल्या यवाभ्यां कथिताश्च गुग्गा
वल्किगुग्गो धरयं गतेऽष्टौ ।

गद्यानकमद्वयमिन्द्रतुल्यै-

र्वैक्लेत्येको घटकः प्रदिष्टः ॥”

इति लीलावती ॥)

चतुःषष्टिगुग्गापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥
गद्यानकमिति कुञ्चित् पाठः ॥

गन्ता, [न] त्रि, (गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि ङप् ।)
गमनकर्ता । इति आकरगम् । (यथा, नलोपा-
ख्याने । २४ । ३३ ।

“न श्लोकाद्वा श्रुतं गन्तात्वाच्छतेऽन्यः पुमानिव ॥”
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थं भाविकावे ङन् ।

यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।

“यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्ताऽसि निर्देहं श्रोतवस्य श्रुतस्य च ॥”

अत्र शीलार्थं ङनन्तत्वात् न कर्मणि प्रहीति
बोध्यम् ॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + “वितनिगमीति ॥”
उणां १ । ७० । इति तुन् ।) पथिकः । इत्यु-

णादिकोपः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।

“युधेय नो अन्नपद्यानि गन्तोः प्रजावातः
पशुमां अस्तुगातुः ॥”)

गन्त्री, स्त्री, (गच्छतीत्यया इति । गम् + “सर्वधा-
स्तुभ्यः ङन् ॥” उणां ४ । १५८ । इति करणे

ङन् । ततो ङीष् ।) हृष्यङ्गीयश्चकटम् । गहर
गाङ्ग इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥

(गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि ङन् + ङिङ् ङीप् ।
गमनशीला गमनकरिणी वा । यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १० ।

“गन्त्री वसुमतीनाम् सुदृष्टिर्देवतानि च ।

येनप्रस्थाः कथं भागं मर्त्यलोको न यास्यति ॥”)
गन्त्रीरथः, पुं, (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गम-

नाय यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्यायः । मठः २ ।
इति हारावली । १३६ ॥

गन्ध, क ड हङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
णार्त्त-सर्क-सेट् ।) क ड, गन्धयते । इङि
चिंसायाम् । गतिचिंसावाचनेभ्योति रमावाचः ।

इति दुर्गादासः ॥

गन्धं, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्घ्यं आदित्वादङ् ।
ह्रस्वागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धः, पुं, (गन्ध + पचाद्यङ् ।) आमोदः । इति
विश्वः । स तु ब्राह्मणाद्यष्टविधगुणः । यथा,—

“ब्राह्मणास्तो भवेद्गन्धो ब्राह्मण्येवोपकारकः ।

खीरभक्ष्याखीरभक्ष्यं च देवा परिकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥

(अस्य कथयान्तरं यथा, ब्राह्मणमात्राद्यष्टगुणत्व-
याप्यजातिमत्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीहनिमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षादप्याप्यजातिमत्त्वमिति ॥) स तु

दशविधः । (यथा, महाभारते । १४ । ५० । ४२ ।
“शब्दः स्पर्शस्त्वस्पर्शरूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

एते पञ्च गुण्या भूमेर्वैश्वेया विजयसमाः ॥

पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।

तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥

इत्युक्तानि गन्धश्च मधुरोऽन्यः कटुस्तथा ।

निर्हारी चञ्चलः क्षिप्रश्च रूक्षो विग्रह एव च ।

एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥”

एतेवामपि केचु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।)

इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ श्वादौ ।

मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अन्यः ४ आन्ना-

तकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६

हिङ्गादौ । चञ्चलः ७ क्षिप्रगन्धः अनेककल्क-

गतः । क्षिप्रः = सदासम्पृतादौ । रूक्षः ८

सार्धपतिलादौ । विग्रहः ९ शाख्यमादौ ॥

खीरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—

“गन्धश्च सत्यक् श्रेष्ठतं पुत्र वेतालभैरव ।।

चूर्णीकृतो वा छटो वा दाहकावर्त एव वा ॥

रसः सम्मर्दो वापि प्रायश्चोद्भव एव वा ।

गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ॥

गन्धश्चैवं गन्धपञ्चं चूर्णं सुमनसां तथा ।

प्रशस्तगन्धयुक्तानां पञ्चचूर्णानि यानि च ॥

तानि गन्धाश्चानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः । १

छटो मलयजो गन्धः शरत्तत्र नमेरुका ॥

अशुभप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ।

छट्टा च छट्टो गन्धोऽर्थं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

देवानां युक्तमक्षयशालसारानामन्धनाः ।

मिथादीनाञ्च यो हम्भा यज्जते दाहको रसः ॥

स दाहकावर्ति गन्धश्चतुर्थः परिकीर्तितः । ३ ॥

समन्वकारवीविकगन्धिर्नौतिलकं तथा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अविश्रुताभवत् । परं तस्यामेव कथायां तदा पराशरीयत्वात् कानीनपुत्रो महाविर्वाहः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भौक्ष्ये रात्र्यं दारपरिग्रहश्च न करिष्यामीति निदाह्यं प्रतिश्रुत्वा दाशराज्यकाशात् समाणीता सुदनविश्रुता सा पद्मगन्धाटा गन्ध-काशी तत्कालसुकाय पित्रे शान्तये समर्पिता । एतद्विवर्यं महाभारते १ । सम्भवे । १६-१०० । अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या जेतो-रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मश्च निहतः । यथा, हरिवंशे । २० । ४७-५० ।
“स चापुग्रायुधस्तात । दुर्मुहिरभवत्तदा । प्रदीप्तचक्रो वज्रवान् नीमान्तकरणोऽभवत् ॥ स दर्पभूर्जो हत्वाजौ नीपानन्याश्च पार्थिवान् । पितर्युपैरते मल्यं आवयामास किन्निवम् ॥ माममात्रैः परिहृतं शयानं धरन्नीतसे । उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकाशीं यशस्विनीम् । क्षीररत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुवन्मन । ॥” इदं सुगुह्यतवाक्यं दूतसुखादाकस्म्यमित-प्रतापो महात्मा भीष्मः अग्रौचान्ते तं वरा-त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राजे कान्त्यल्ल्याय तत् पैठकं रात्र्यं समर्पयत् । अस्मि-न्वाध्याये एतत् सर्वं दत्तं सविश्वं द्रष्टव्यम् ॥
गन्धकाशं, स्त्री, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्मधारयो वा ।) अष्टुरकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गारचन्दनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी अलम्ब इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) वराणाम-गन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥
गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभिभूतं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षयानिति । गन्ध + केल + क्तिच् + अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । गन्धं केल-तीति क्त्वा वा ।) कसूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धकेलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रवविशेषः । अस्या गुणाः । शिथिलम् । उष्णम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।
गन्धखेडं, स्त्री, (गन्धस्य खेडः खेजोऽयम् । उल्लो-रैक्यान्तथात्वम् ।) गन्धवीरवम् । गन्धवेष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः । भूह्वयम् २ दौहिदम् ३ गोमर्माप्रियम् ४ । इति राजमार्गः ॥
गन्धखेडकं, स्त्री, (गन्धेन खेडति खेजतीति । खेल् + क्त्वा । गन्धस्य खेडः खेजोऽयम् इति कप् वा ।) गन्धह्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलति गच्छतीति । केल + क्त्वा + टाप् अत इत्त्वम् ।) कसूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कसूरीशब्देऽस्या विवृति-र्बहिता ।)

गन्धना

गन्धनातं, स्त्री, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तैजस्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
 गन्धना, स्त्री, (गन्धः इटानिष्ठगन्धः जायते २नवा इति । जा + कर्णे कः तत्तटाप् ।) नासिका । इति हिमचन्द्रः । १।२४४ ।
 गन्धतूर्यं, स्त्री, (गन्धे विनष्टयोर्द्वयां प्रीयितव्यत्वादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानत्वात् 'रन्ध्र' इत्यर्थः । आह्वयमानं स्थितं वा यत् तूर्यम् ।) वायु-विशेषः । तत्तत्पदार्थः । इत्यतूर्यम् २ महात्मनः । इति शब्दरत्नावली ।
 गन्धत्वम्, स्त्री, (गन्धं सुगन्धान्वितं द्रवम् ।) सुगन्धत्वम् । तत्तत्पदार्थः । सुगन्धभूतत्वम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः । सुखवाकः । अथ गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईशितित्वम् । रसा-यनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । मधुरत्वम् । प्रीतलत्वम् । कफपित्तममनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धत्वकं, स्त्री, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) इक्षुवायुजम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धदत्ता, स्त्री, (गन्धयुक्तं दत्तं पञ्चमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाद्गन्धधूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + कः ।) खादुनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अयु-क्ष्वा वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हिमचन्द्रः ।
 गन्धनं, स्त्री, (गन्धं गतिहिंसायाचनेषु + भावे सुट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी । ३ । ५७ ।
 गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो बहुल इव ।) हस्तुवरी । इति शारदावली । २ । हुंहा इति भाषा ।
 गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली राज्ञा ।) राज्ञा । इत्यमरः । १२।४११४४ । कन्दविशेषः । तत्पदार्थः । महासुमन्वा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ कण्डिहन्त्री ५ नकुलाद्रा ६ अहिभुक् ७ विषमर्हिका ८ अहिमर्हनी ९ विषमर्हनी १० महाहिगन्धा ११ अहिगन्ता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रि-दोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् मृदु-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्तत्पदार्थगुणाः ।
 “नाकुली सुरसा राज्ञा सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा सज्ज्वाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिका कटुकोष्ठा विनाशयेत् । भोगिलताट्टिकायुविषज्वरक्षिभिन्नयान् ।” इति भावप्रकाशः ।
 (“राज्ञा सुतरसा सुक्ता अश्वी सुवहा सहा । सुगन्धा सर्वगन्धाना नाकुली गन्धनाकुली ।” इति वैदकरत्नमालायाम् ।)
 गन्धनामा, [न] पुं, (गन्धेति पदपूर्व्यं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ।
 गन्धनाली, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् नातो नाम्नात्वाद् ङीप् वा ।) सुन्दरीगणेशः ।

गन्ध

गन्धना

तल्लक्ष्यम् । यथा,—
 “बाहुकक्षासपाशेषु कल्लक्ष्मीर्डा सवेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूता कक्षामिति विनिर्दिशेत् । एकान्त तादृशीं हृष्टा पिङ्गवां स्मोटकतिभाम् । त्वग्नानां पित्तकोपेन गन्धनालीं प्रचक्षते ।” तादृशीं नाकारितुं कक्षां सवेदनाम् ॥ * ॥ तल्लक्षित्वा यथा,—
 “कक्षायां गन्धनालीं च चिकित्सति चिकित्सकः । पित्तकस्य विषयस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥” इति भावप्रकाशः ।
 गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रका-लीव । गन्धयुक्तार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति चिकित्सकशेखरः ।
 गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इटानिष्ठगन्धस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्थिरा टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्द-चन्द्रिका ।
 गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला । मरुतः । बर्मेरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धात् पत्रमस्याः ।) शटीमेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पदार्थः । खूणा २ तिक्तकान्तिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तपस्वीरी ७ एकपत्रिका = गन्धपीता । पलाशाग्न्या १० गन्धाद्रा ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदसूत्रा १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवात-कासच्छर्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वम् ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः । (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञात-व्यम् ।)
 गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अजमोदा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः ।
 गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धात् पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्यङ्गत्वात् । कप् टाप् अत इत्वम् इत्येके ।) हरिद्रा । इति शारदावली । ६३ ।
 गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धात् पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भाव-प्रकाशः । (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 “भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया याहिणी कष्टः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽतुल्याश्च मलनाशिनी । दीपकासत्रसन्नासभूलहिंसायनापहा ॥”) गन्धपाशा, पुं, (गन्धयुक्तः पाशाः । पाशा-स्त्वैव काठिन्यात् तदात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः । (यथास्य पदार्थाः ।

गन्धना

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धमाशब्द इत्यपि । सौमन्धिकश्च कथितो बलिर्वैकरश्चापि ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यङ्गके प्रथमे भागे । यथास्य व्यवहारस्तद्वया,—
 “गन्धपाशाश्च पूर्व्येन व्यवहारेण लेपितम् । विष्णुनाथं वनजान् कटुतेजस्तैव तु ॥” इति वैदकरत्नमालायाम् । सुन्दरीगणेशिकारे ।)
 गन्धपिशानिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका तामसप्रकृतिकपदेवमेदः तस्या इव गन्धत्वात् तदात्वम् । नैवास्या सन्नाहृषैवत्वोप-मानम् । किन्तु गन्धमाशब्दस्यादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हिम-चन्द्रः । १ । ११३ ।
 गन्धपीता, स्त्री, (गन्धात् पीतं पीतवर्णं पञ्च-मस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतस-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । अष्टौवृक्षः । इति जटाधरः । बहुवारवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ।
 गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धात् पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धप्रणिज्जकः, पुं, (गन्धधारः गन्धप्रधानो वा कणिकज्जकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ।
 गन्धफलः, पुं, (गन्धात् फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तैजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गु-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । मेथिका । विदारी । शङ्खी । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन वलते विहीयते अन्त-मिति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्मस्यप ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अन्धककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्यङ्गके प्रथमे भागे ।
 “साम्येयस्यस्यकः प्रोक्तो हिमपुष्पश्च वस्तुतः । एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥” प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ।
 गन्धवधूः, स्त्री, (गन्धेन वध्नाति सज्जितवृक्षनाशित-मिति । वन्ध + उः न लोपे वा कृप् । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । श्रीकृष्णामगन्धवधूम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धवन्धूः, पुं, (गन्धेन वध्तेति इति गन्धं वध्नाति इति वा । वन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य वन्धूरिव । वन्धूरिव शिरसश्चरत्वादस्य तदात्वम् ।) आम्बुवधूः । इति शब्दरत्नावली ।
 गन्धवहलः, पुं, (गन्धः वहलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धवहुला, स्त्री, (गन्धवहुल + टाप् ।) मोरची-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः । (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा जीयाः ॥)
 गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः । गन्धेन भद्रा वा । एतस्या युक्तस्य अजमोदस्य गन्धमाशब्दस्यै-

अनुसूचित जाति

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतीति । मद +

उपधातुविशेषः । पुलस्तक इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । वीलः २. धावः ३. धिक्कः ४. जीपः ५.

गुह्यकलोकोमहि विद्याधरलोकस्थाधो गन्धर्व-
लोकः । यथा -

गन्धर्वः

“ततो विनोक्तयामास लोकं लोचनशर्मदम् ।
शिवशर्मा ततः प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्श्वदौ ॥
केशमी जनात्मसौ लोकः किन्नाम वदताङ्गकौ ॥
मन्वावृत्ततुः ।

गन्धर्वः क्वेव लोकोऽमी गन्धर्वाश्च शुभप्रताः ।
देवानां गायना नृते चारुताः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनादांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादनकारिण सुवाचीनि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्नेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यर्चनप्रभम् ।
स्तुतावेव मनस्वेतां गान्धर्वाश्चलतथमाः ॥
तेन पुण्येन गन्धर्वो लोकस्त्वेवं विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यज्ञे गीतविद्वान्निर्धनेः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवविर्गारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोकं वै श्रीशम्भोऽतिवक्त्रभः ॥
तुम्हर्वावरदोभौ देवानामपि दुर्लभौ ।
नादरूपी शिवः चास्मात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं ज्ञाचितीतं श्रीमद्हरिहरात्मकम् ।
मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः चाभिधमयवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रत्नस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्तुतिरेवा प्रसीयते ।
तन्नीतमालया पूज्यो देवो हरिहरौ सदा ॥
इति श्रवन् कथात् प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्मनाथ पप्रच्छ किं सन्तं नगरनिवसम् ॥

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । १ । १६१ । २३ ।
“रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्मममालिभिः ॥”)
प्रयुजातिविशेषः । स तु कक्षुरीन्दगः । अन्तरा-
भवसत्वः । इत्यमरः । १ । ३ । १६२ ॥ “अन्तरा-
भवसत्वस्तु जन्ममरखयोर्मध्यभवः प्राची यो नृनो
नैव कापान्तरं प्राप्नोति नापि जन्म स मरण-
जन्मनोरन्तरा भवत्वादनन्तराभवसत्वः स च
यातनाशरीरः इत्येके इति सुकुटः । शुभ-
प्राप्तीति केचित् गन्धर्वाः पतयो मम इति
विराटि इति रमानाथः ॥” इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
“न चाप्यहं चासयितुं शक्या केनचिदङ्गने । ।
दुःखशरीरा हि गन्धर्वास्ते च मे वलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नास्मापि रक्षन्ति ते मां निखं मुचिच्छिते ॥”)
पुष्कोक्तिजः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
११॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ६६ ।
“गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्थः सुविशेषः सुशारदः ॥”
अहविशेषः । यथा, सुशुते ।

“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां

गन्धर्वयक्षाः पितरौ भुजङ्गाः ।

रक्षांसि वा चापि पिशाचजाति-

रेषोऽष्टप्रा देवगणो यथाख्यः ॥”

एतैर्महैर्पुंसस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।

“हृष्टास्मा पुलिनवनान्तरीपसेवी

खाचारः प्रियपरिगीतगन्धर्मास्त्यः ।

गन्धर्वः

इत्यन् वा प्रवृत्ति चारुतात्पश्यन्

गन्धर्वश्चपरिपौडितो मनुष्यः ॥”

अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, उदाहरण्यने
०म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।

“मन्त्रे चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
यज्ञानेन तस्यासौदुहिता गन्धर्वयज्ञीता ॥”

“मन्त्रे मदानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्वय-
नार्थे व्रतचरणात् चरका अध्वर्यवो वा पर्य-
व्रजाम पर्यटितवन्तः । ते वयं पर्यटन्तः पत-
ञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिमोक्षस्य यज्ञानेन
गतवन्तः । तस्यासौदुहिता गन्धर्वयज्ञीता ।
गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥” ॥

गाः रक्षीन् हृषणोपयोगीनि वादीनि वा धार-
यति इति । गो + ध + वः गोर्गमादेशश्च भाष्य-
जिह्वर्गवन्नाधवाचार्यपादेरित्येवं व्युत्पत्तिरिति
सोमः । रक्षितमात्रधारकः । उदकधारकस्यो-
द्गादित्यविशेषः स्वयं च एते सर्वे एव बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
अग्निदे । १ । १६३ । २ ।

“गन्धर्वो अस्त्य रक्षणा मयभात् कुरादन्
वसवो नितरह ॥” “गन्धर्वः सोमः ।” इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । “ऊर्ध्वो
गन्धर्वो अधिनाके अस्यात् विष्वाकृपा प्रति-
चक्षाणी अस्त्य ॥” “गन्धर्वो रक्षीनां धारकः ।”

इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८४ । १४ । “गन्धर्व
इत्या मदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि-
मायकृतः ।” “गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्यः ।” इति भाष्यम् । तत्रैव ।

८ । ११२ । “वहत् कृतुसमार्जुनेयं शनक्रतुः त्स-
रदगन्धर्वमस्तुतम् ॥” “गन्धर्वः गवां रक्षीनां
घर्तारं स्वयम् । इति भाष्यम् ॥” अहः दिवस-
समूह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।

“तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्वो रात्रयः स्तुताः ।”
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।

“नटनर्तकगन्धर्वाः सुतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥”
अनृणां बालास्त्रीणां भर्तृभोगात् प्रागेव
प्रथमयज्ञद्वयोनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृत्वं-
विशेषः । यथा, अग्निदे । १० । ८५ । ४० ।

“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविह उत्तरः ।
तृतीयो अयिष्टे पतिसुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥”
तथाच पञ्चतमे । ३ । २१०-२१३ ।

“क्षिपः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
सुहृते मानुवाः पश्चात् तस्मादोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शीतं गन्धर्वाः शिञ्जितं गिरम् ।
पावकः सर्वमेध्यात् तस्मानिष्कल्याणः क्षिपः ॥
असम्प्राप्तरेणा गौरी प्राप्ते रजति रोहिणी ।
अथङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नक्षिका ॥
यज्ञवैश्व ससुतपत्नेः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्वभिः प्रतिष्ठितः ॥”

गन्धर्वतेलं, स्त्री, (गन्धर्वनामकं तेलम् । शाकपार्थिव-
वत् मध्यपदलोपिकर्मेधारवः ।) अरुणतेजम् ।

गन्धर्व

“गन्धर्वतेलसिद्धां हरौतकीं गोभ्युना पिबेत् ॥
क्षीपदविषमस्तुतो भवत्यसौ समराज्ये ॥

गन्धर्वतेलं अरुणतेजम् । गोभ्युना गोभ्येन ॥”

इति भाष्यकाशः ॥

गन्धर्ववेदः, पुं, (वेत्ताङ्मादेशेन वा । विद् +
अपादाने करणे वा अण् वेदः । गन्धर्वोऽसौ
सङ्गीतविद्योपजीविना यो वेदः सामवेदस्योप-
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्वः गन्धर्वसङ्गतिर्नौ
गन्धर्वकलेत्यर्थः, सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेना-
स्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा अण् ।)
संगीतविद्या । यथा, “अग्निदेवस्याशुर्वेदोपवेदो
यजुर्वेदस्य धनुर्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व-
वेदोपवेदोऽथर्ववेदस्य श्रुत्याशास्त्रीति ॥” इति
श्रीनकोक्तचरणशब्दः ॥

गन्धर्वहस्तः, पुं, (गन्धर्वस्य नृगविशेषस्य हस्तः
अथवा इव शास्त्रादनचास्य ।) अरुणहस्तः ।
इति चारावली । १०८ ॥ एतस्य पञ्चाक्षरव्योत्-
पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सङ्ग यथाह सुश्रुतः ।
“गन्धर्वहस्तकस्तुम्भकनक्तमानाटस्तुम्भकपूतिका-
रगवधचित्रपदीनां पञ्चाशयार्द्राणि तव्येन सहो-
दूखलेऽनुवश्य केचपटे प्रसिध्यावलिय गोश्रद्धि-
दाहयेत् एतत् पञ्चलवक्त्रपदिश्रुति वात-
रोगेषु ॥”)

गन्धर्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्वहस्त + स्तार्थे कन् ।)
अरुणहस्तः । इत्यमरः । १ । ४ । ५० ॥ (यथास्य
पर्यायाः । वेदकरजमालायाम् ।
“आमन्त्रो वह्मन्मन्त्रः स्वादेरको वदुको हुकः ।
गन्धर्वहस्तकश्चिञ्चो वातारिस्तव्यो ननुः ॥”)

गन्धर्वाण्युपा, स्त्री, (गन्धर्वगन्धर्वकान्धर्वे लोचुपा
लोभनप्रकृतिः ।) मन्त्रिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गन्धर्ववक्त्रिक, [ज] पुं, (गन्धर्वस्य अगवचन्दनादि-
गन्धर्ववक्त्रातस्य वक्त्रिक आजीवः । यद्वा गन्धर्व
गन्धर्ववक्त्रात् पणायति अगवचरति गन्धर्वस्यस्य
जयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पञ्च +
इजि कृते पञ्च (व)वत्त्वे च एवोदरात् साधुः ।)
गान्धर्विकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धर्व-
वेणिया इति भाषा । स तु अम्बुदात् राज-
पुत्रां जातः । तस्य कर्मे निखनं गन्धर्वाण्यम् ।
इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धर्वती, स्त्री, (गन्धर्वो विद्यतेऽस्याः । गन्धर्व +
मतुप् । मस्य वत्त्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ।
“गन्धर्वती पृथ्वीरूपा ।” इति काशीखण्डे ।

२६ । ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी ।
(यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।

“इमां गन्धर्वतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वायव्या उत्तरे भागे महाभायनिधिं हि ॥”)
वासमाता । (इयं हि पूर्वं मनुष्यगन्धर्व आसीत्
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् जन्मवरा सद्गन्धर्व-
विशिष्टा गन्धर्वतीति प्रसिद्धा जाता । यथा,
महाभारते । १ । ६३ । ६६-८० ।

“एवमुक्ता वरं वने गान्धर्वीगन्धर्वसुतसम् ।

स चास्ते भगवान् प्रादानमनसः कश्चित् प्रभुः।
ततो लम्बवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता।
जगाम त्वं संसर्गविद्याकुलकर्मिणा।
तेन गन्धवतीस्तेन नामास्त्राः प्रथितं भुवि।”
सुरा। इति मेदिनी। तै। १६४। वनमलिका।
इति रत्नमाला। सुरा नाम गन्धवत्यम्। इति
जटाधरः। (गङ्गा। यथा, काशीसूक्तं। १२। ४६।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया।”)
गन्धवत्कलं, स्त्री, (गन्धात् गन्धवत्कलं यस्य।)
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः। दारचिनी इति
भाषा।
गन्धवत्तरी, स्त्री, (गन्धात् गन्धवत्तरी जताविशेषः।)
सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता बल्ली जता।) पीत-
पुष्पदण्डोत्पलः। जामिनी इति भाषा। तत्-
पर्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सह्या ४।
इति रत्नमाला।
गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य
वहो वा।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५।
(यथा, महाभारते। २। १०। ७।
“मन्दाराणां सुदाराणां वनानि परिलोकयन्।
सौगन्धिकवनानां गन्धं गन्धवहो वचनम्।”)
गन्धयुक्ते चि।
गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिदानीदृश्यां वहतीति। गन्ध
+ वह् + अच् + टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।)
नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८६।
गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + कर्म-
ण्यच्।) ३। २। २। इति अण्। वायुः।
इत्यमरः। १। १। ६५। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ३६।
“रह हि दहति चेतः केतकी गन्धवन्तुः
प्रसरत्समवाणप्राणवद् गन्धवाहः।”)
गन्धविशेषः। स तु कस्तूरीगन्धः। इति हेमचन्द्रः।
गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + चच् + टाप्।)
नासिका। इति हेमचन्द्रः।
गन्धविकलः, पुं, (गन्धेन आलोत्यसुरभिणा विक-
लयतीति। वि + कल् + शिच् + अच्।) गोधूमः।
इति शब्दचन्द्रिका।
गन्धवृत्तकः, पुं, (गन्धः स्वनिर्यासजसुरभिभूतः
गन्धप्रधानो वा वृत्तः। ततः स्वार्यं संज्ञार्थं वा
कन्।) कालवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धवाकुलं, स्त्री, (गन्धेन आकुलयतीति। वि +
आ + कुल + शिच् + अच्।) ककूलम्। इति
शब्दचन्द्रिका।
गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी।
इति शब्दरत्नावली।
गन्धशाकं, स्त्री, (गन्धात् शाकम्।) गौरसुवर्ण-
शाकम्। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धशालिः, पुं, (गन्धात् शालिः।) शालि-
धान्यविशेषः। तत्पर्यायः। क्रमाशः २ गन्धालुः
३ कलमोतमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धवकुलः ६
सुरभिः ७ गन्धतकुलः ८ सुगन्धिशालिः ९।
अस्य गुणः। मधुरत्वम्। अतिदृढत्वम्। पित्त-

अमलायुषिदाहप्रान्तकारिणम्। सान्धगर्भ-
स्थिरताम्यवायुपुष्टाण्यनपवणप्रदम्। इति
राजनिर्घण्टः।
गन्धयुक्ती, स्त्री, (गन्धात् गन्धः युक्तः सन्धयुक्ती।
इति इनिः।) कुम्भदरी। इति राजनिर्घण्टः।
कश्चित् पुस्तके गन्धा युक्ती इति नाम्नयम्।
गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽयम्।)
कस्तूरी। इति चारावली। १०३।
गन्धसारः, पुं, (गन्धात् सारः शिरांशो यस्य।)
चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१।
(अस्य पर्यायाः यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीसलपत्तिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्दनतिष्ठ सः।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
सुव्रतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। ह + शिच् +
लुः।) वृक्षस्यो। इति रत्नमाला।
गन्धसोमं, स्त्री, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः
सोमस्यो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ + क्णल्
ततश्चापि क्णत् इत्यच्।) परगृहं गन्धा
कर्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला।
गन्धहरणकर्त्री च।
गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + शिच्
+ अच् + टाप् च।) चन्दनकलिका। इति शब्द-
रत्नावली। शटी। इति राजनिर्घण्टः। शाल-
पर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः।
गन्धाहः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धात्तो वा आहः।)
कुम्भदरी। इति चारावली। ८३।
गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्याणां आजी-
वतीति। गन्ध + आ + जीव् + अच्।) गन्ध
वणिक्। इति जटाधरः।
गन्धाट्ट, स्त्री, (गन्धेन आट्टम्।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः। गन्ध-
युक्ते चि।
गन्धाट्टः, पुं, (गन्धेनाट्टः।) नारङ्गवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः।
गन्धाट्टा, स्त्री, (गन्धेनाट्टा।) गन्धपत्रा। स्वर्ण-
युष्मी। तरुणी। आरामश्रीतला। इति राज-
निर्घण्टः। गन्धाली। इति शब्दचन्द्रिका।
(गन्धान्वितद्रव्ये चि। यथा, अमरादिके। १।
“गन्धाट्टादसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा।”)
गन्धाधिकं, स्त्री, (गन्धः अधिकः आधिक्यं। गन्धस्य
अधिकोऽनेति वा।) लङ्कुडमम्। इति राज-
निर्घण्टः।
गन्धान्ता, स्त्री, (गन्धयुक्ता अन्तः अन्तरस्योऽन्तास्ता
वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल्
+ अच् + टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका। शिष्यतीति ख्याता।
गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली अली आख्याम्।
यद्वा गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल् + अच्

जाली डीप्।) जताविशेषः। गौधाली गन्धभादाली
इति च भाषा। तत्पर्यायः। प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला।
गन्धाट्टा ५। इति शब्दचन्द्रिका। सरया ६
राजवला ७ भद्रवला ८। इत्यमरः। २। ५। २७।
गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः।
अपि च।
“प्रसारणी राजवला भद्रपर्णी यतानिनी।
सरयिः सारणी भद्रवला चापि कटम्भरा।
प्रसारणी मुहूर्त्तव्या बलसन्धानकृतसर।
वीर्योष्णा वातकृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा।”
इति भावप्रकाशः।
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ प्रसारणीशब्दे
द्रव्यौ।
गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धशेखी गर्भ यस्य।)
खट्वीला। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धाट्टा [न] पुं, (गन्धयुक्तः अट्टा प्रसार इव।)
गन्धकः। इत्यमरः। २। ६। १०२।
गन्धाटकं, स्त्री, (गन्धानां गन्धात्मकाण्युत्पन्नना-
दीनां अटकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम्। यथा,—
“चन्दनागुरुकपूरचौरङ्गकुम्भरोचनाः।
जटामांसी कपियुता प्रसङ्गेगन्धाटकं विदुः।
चन्दनागुरुक्षीरेरङ्गकुङ्कुमसंयुक्ताः।
जटामांसी सुरमिति विष्णोर्गन्धाटकं विदुः।
चन्दनागुरुकपूररत्नमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाटकं शुभम्।
खट्वपं चन्दनं चौरं रोचनागुरुमेव च।
महं गङ्गायोजितं कस्तूरीचन्दनं युतम्।
गन्धाटकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य मन्त्रेशितुः।”
इति शारदातिलकम्। *।
अपि च।
“चन्दनागुरुकपूररोचनाकुङ्कुमं महम्।
रक्तचन्दनक्षीरेण गाणपद्यसुदाहृतम्।
जलकाक्षीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरागुरुकपूरैः सौरं गन्धाटकं विदुः।”
इति मेरुतन्त्रम्।
गन्धि, स्त्री, (गन्ध + “सर्वेषामुभय इन्।” ४। १। ७।
इति इन्।) लङ्कुडमम्। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + “अत
इतिठनी।” ५। २। ११५। इति ठन्।) गन्धकः।
इति हेमचन्द्रः। १। १। २३।
गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यस्या इति। “अत इतिठनी।”
५। २। ११५। इति इनिः। अस्यां डीप्।) सुरा।
इत्यमरः। २। ४। १२३।
गन्धिपर्णी, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्यं पत्रमस्य।)
सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
गन्धोत्तुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः कोत्तुः। “ओत्तोऽयोः
समासे वा।” इति वार्त्ति इति अकारलोपः।)
खट्वाशः। इति त्रिकाण्डशेषः। गन्धौतुश्च।
गन्धोत्तुकटा, स्त्री, (गन्धेन उत्तुकटा उद्रिता
उत्था वा।) एमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

गभीर

गम्भीरमा, स्त्री, (गम्भीर उतमा गम्भीरप्रधानेत्यर्थः ।) मरिचा । इत्यमरः । २।१०।४० ॥

गम्भीलिः, स्त्री, (गम्भीर्यति गम्भीर्युक्तं करोति संमिलितप्रधानराणीत्यर्थः । गम्भी + लीलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् इत्थः ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीली, स्त्री, (गम्भीर्यति अर्हयतीति । गम्भीर्य + बाहुलकात् लीलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) वरदा । इत्यमरः । २।५।२७ ॥ भद्रा । शटी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गम्भीरः, पुं, (गम्भीर्ये ज्ञायते इति गः विधयः । गम् + क्तः । तं गम्भीरं दीपयति प्रकाशयतीति । भस् + क्तिकृत्तौवेति । १।१।१०४ । इति क्तिकृत् । किरणः । (यथा, भागवते । ५।८।२२ । "मातृपक्षतन्मगतनयं शिशुरशान्तादुराग-गुणितनिजवदनसलिलान्दतमयगम्भीरभिः स्वध-यतीति च ॥" गम्भीर्ये ज्ञायते इति । गम् + क्तः । गं इह सर्वं जगत् गम्भीरं भासयति निजकिरण-जालैरिति शेषः । भस् + क्तिकृत् । कृत्यः । इति मेदिनी ॥ ले । १०७ ॥ (यथा, कृत्येस्तोत्रे । "गम्भीरमानं गम्भीरं च विद्याभा भासकस्तथा । त्वं योनिर्वन्दविद्यानां वेदवेदस्तथैव च ॥" शिवः । यथा, महाभारते । १४।१०।१३३ । "गम्भीरं जगद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्रह्मणो-गतिः ॥")

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भीरि प्राप्नोति ज्ञायादिकमिति गः अगिस्तं बभस्तानया इति । भस् + करणे क्तिकृत् । छात्रा । इति मेदिनी ॥ ले । १०७ ॥

गम्भीरमत्, स्त्री, (गम्भीरयो रक्षयः निजं वर्त्तन्ते-ऽक्षिन् लोके मर्यादादिभ्योऽतिप्रभावान् । इति निजयोगे मत्पुं ।) सप्तपातालान्तर्गतपाताल-विशेषः । तत्पुं तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरमान्, [त्] पुं, (गम्भीरयः रक्षयः विद्वान् भूमाक्षिन् । इति भूमार्थे मत्पुं ।) कृत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-भारते । १।१।१६ ।

"यो कृत्योऽर्थमाभगम्भीरपूषार्कः सविता रविः । गम्भीरमानजः कालो ऋतुधर्ता प्रभाकरः ॥") गम्भीरहस्तः, पुं, (गम्भीरयो रक्षयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविचर्चनय यस्य ।) कृत्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

गम्भीरं, त्रि, (गम्भीरि जलमज । गम् + "गम्भीर गम्भीरी" । उणा । ४।३५ । इति ईरन् भञ्जान्ता-देशः ।) नीचस्थानम् । तत्पुंर्यायः । निजम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ गम्भीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम् । (यथा, प्रमोथ-चन्द्रोदये । ४।१५ ।

"निष्कम्पविर्मेकप्रयोधिगम्भीरवीरा धीराः परस्व परिवादगिरः बहन्ते ॥") गम्भीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रचक्षम् । यथा, भागवते । १।५।१८ ।

"कालेन सर्वत्र गम्भीरं हसा ॥") गम्भीरिका, स्त्री, (गम्भीरो अग्निर्वैद्यतेऽस्याः । "अत इतिठनी" इति ठन् । छिषी टाप् ।) दृष्टका । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरिका, स्त्री, (गम्भीरो अग्निर्वैद्यतेऽस्याः । "अत इतिठनी" इति ठन् । छिषी टाप् ।) दृष्टका । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरिका, पुं, मन्थरः । इति शब्दरत्नावली । १।३४ ॥ गम्, स्त्री ल गम्भाम् । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-पर-सकं-अनिट् ।) स्त्री, गम्भा । ल, अग-मत् । गतिरुत्तरदेशं यो गमनकथापारः । इति दुर्गादासः ।

गम्, पुं, (गम्भीर इति यथायथं भावकर्मोद्दी-अय ।) जिगीषोर्गमनम् । इत्यमरः । २।८।६५ ॥ अयविषयः । स तु वृत्तप्रमेदः । अपर्या-लोचितम् । अयम् । इति मेदिनी । मे १० ॥ सहकपाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनम् ॥ (उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनी । १।१।५४ । "अक्षय्या सुरापात्रं स्त्रीयं गुण्यङ्गनागमः ॥")

गमकः, पुं, (गमयति प्रापयति बोधयति वा मूर्च्छनादि-लक्षणेयं आत्मानमिति । गम् + क्तिच् + क्त्वं ।) स्वरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे । "गमकः स्मृत्युत्थानच्छायां श्रुतान्तराश्रयात् । स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥ कल्पितः स्फुरितो नीलो भिन्नः स्वरिर एव च । आह्वानान्दालितो चेति गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥ मावपौषनिशायान् शेषप्रहरमाजके ।

साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥ दक्षिणाद्या हरिप्रोत्थे गायन्ति गमकानिमान् ॥" (गमयति बोधयतीति । गम् + क्तिच् + क्त्वं । बोधकमाने त्रि । यथा, मालतीमाधवे । ३ । "यत् प्रौढत्वसुदारता च वचसा यच्चार्यतो गौरवं तन्नेदस्ति तत्सद्वैव गमकं पाठित्व वैदग्ध्ययोः ॥")

गमकारिणः, स्त्री, (गम्भीर इति । गम् + भावे क्त्वं ।) गमं करोतीति । क् + क्तिनि । तस्य भावः इति ।) रभसः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

गमयः, पुं, (गम्भीरस्मिन् इति । गम् + "गोड-शपिबगमिषिर्जीविप्राणभ्योऽयः ।" उणा । ३ । ११३ । इति अधिकरणे अयः ।) पन्थाः । (गम् + कर्त्तरि अयः ।) पथिके त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

गमनं, स्त्री, (गम्भीरं जिगीषुणा इति । गम् + भावे क्त्वं ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कृच् इति पारस्व भाषा । तत्पुंर्यायः । याचा २ ब्रह्मा ३ अभिनिर्वाणम् ४ प्रयाणम् ५ । गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ याणम् ९ प्राणम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । १।११।११ ।

"न च मे रोचते वीर ! गमनं दृष्टकं प्रति ॥") तत्पुं पञ्चविधकर्मोन्तर्गतकर्मविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ ।

"उत्प्रेषणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतां प्रचक्षते ॥") तस्य भेदाः । यथा, अमरम् १ रेचनम् २ स्थानम् ३ ऊर्ध्वजननम् ४ तिर्यग्गमनम् ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं तिथितत्वे ।

गम्भारी

"अगम्भागमनाच्चैव अमन्थस्य च अमन्थत्वात् । सुच्यते सर्वपापैश्च । प्रचक्षन्त्य धारणात् ॥") गम्भी, [न्] त्रि, (गम्भीर्यतीति । गम् + "अविध्यति गम्भादयः ।" १।१।११ । "गम्भीरिनिः ।" उणा । ४।३६ । इति अविध्यति इति ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहितिः ॥

गम्भ, गती । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-पर-सकं-अनिट् ।) गम्भति । इति दुर्गादासः ॥

गम्भारिका, स्त्री, (गम्भीरति हाट्) सौम्य-भारश्च इति । निजगतिमिच्छेके । गम् + विच् । गमं विभर्ति इति । भ + क्त्वं ततश्चाप् कापि अत इत्यच् ।) गम्भारीदृशः । इति राज-वज्रभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं विभर्ति इति । भ + "कर्मण्यम् ।" १।२।११ । इति अय् एयो-दरात् कस्य गम्भे साधुः । यद्वा गम्भीरति प्राप्नोति सौम्यंमिति । गम् + विच् । गमं विभ-र्तीति ।) दृशविशेषः । गम्भारी इति भाषा ॥ तत्पुंर्यायः । सर्वतोभद्रा २ काष्ठीरी ३ मधु-पर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काष्ठीर्यः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥ काष्ठीरी ८ । इति तट्टीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुसुदा ११ सदाभद्रा १२ कटपला १३ ज्ञायादिकता १४ । इति रत्नमाला ॥ ज्ञायादिकता १५ जीरा १६ सर्वतोभद्रिका १७ खिगधर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ क्षीरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वभद्रा २६ ज्ञाया २७ अच्येता २८ रोहिणी २९ गृहिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधु-मती ३२ सुपर्णा ३३ मेदिनी ३४ महा-कुसुदा ३५ सुदृढत्वचा ३६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुह्यत्वम् । उष्णत्वम् । अमशोयजिदोषविमदाहानिष्वरलक्षणादोष-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ एतत्पुंर-गुणाः । तिक्तत्वम् । गुह्यत्वम् । यादृक्त्वम् । मधु-रत्वम् । केवलित्वम् । रसायनत्वम् । मेध्य-त्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्ताश्लित्वञ्च । एतन्नूलगुणौ । अत्युष्णत्वम् । मानसघातौ अहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पुंर्यायगुणाः ।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका । काष्ठीरी काष्ठीरी जीरा काष्ठीर्यः पीत-रोहिणी ॥

ज्ञायादिकता मधुरसा महाकुसुदिक्तापि च । काष्ठीरी तुवर तित्ता वीर्य्यं मधुरा गुह्यः ॥ दीपनी पापनी मेधा मेदिनी अमशोयजित् । दोषलक्षणासृगलाक्षोविमदाहृज्वरापहा ॥ तत्पुंरं दृष्टकं कृत्यं गुरु कैश्यं रसायनम् । वातपित्तहृत्कारकचक्षुस्त्रिविधवृत्तम् ॥ खादुं पाके हिमं क्षिप्तं सुषारकं विमुहिकृत् । ज्ञायादिकतावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

गयः

गम्भीरं, वि, (गम्भीरं जलमयम् । "गम्भीर-
गम्भीरी") उक्ता । ४ । ३५ । इति गम्भीर-
रीरम् अक्षान्तादेशः सुमागमम् । गम्भीरम् ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ । (यथा, गोः रामायणे ।
५ । १ । ५० ।

"ततः चामरगम्भीरो वावरः प्रवर्गो जने ॥"
गम्भीरः, पु, (गम्भीर + "गम्भीरगम्भीरी" उक्ता ।
४ । ३५ । इति गम्भीरं अक्षान्तादेशः सुमागमम् ।
गम्भीरः । यङ्गम् । अक्षान्तादेशः । इत्युणादिकोऽर्थः ।
(शिबः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।
"गम्भीरबोयो गम्भीरी गम्भीरवज्रवाहनः ॥"
क्षिया, विकारोऽर्थः । यथा, सुश्रुते उत्तर-
सन्धे ५० अध्याये ।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरवादिनी ।
मुष्कोऽक्षकण्डिकाश्च नासपार्श्वजकारौ ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा कृता ॥"

गम्भीरवेदी, [न] पु, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात्
तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अक्ष-
वैधनं निवर्तितश्चिक्कादेशः वा वेतीति विद्
+ क्तिणि ।) दुर्हरहस्ती । तत्पर्यायः । अक्ष-
दुर्हरः २ चालकः ३ आलकः ४ । इति चिक्का-
शेषः । अयमल्लङ्घनः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघौ । ४ । ३६ ।

"स प्रतापं महैकस्य नृद्धिं तीक्ष्णं न्यवेष्टयत् ।
अक्षुण्णं हिरण्यस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"
अस्य लक्षणम् ।

"चिरकालेन यो वेति शिखां परिणतामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गणो गजवेदिभिः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिपुत्रराजपुत्रीप्रवचनम् ॥
अतमेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।

"जगमेदाच्छोभितसावात् मांसस्य क्रयनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीर-
वेदिता ॥"

इति रघुटीकायां मञ्जिनाथः ॥)

गम्यं, वि, (गम्यते इति । गम् + कर्मादौ यत् ।)
प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा,
भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं नृदि सर्वस्य विहितम् ॥"
गमनयोग्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १५ । १०२ ।
"गम्यान्वपि न तीर्थानि कीर्तितान्यगम्यानि च ॥"
क्षिया, सम्मोहादौ स्त्री । यथा, महाभारते ।
१ । ८३ । ३५ ।

"अभिकामां क्षियं यश्च गम्यां रक्षति वाचितः ॥"
गम्यमानः, वि, (गम्यते इति । गम् + कर्माणि
शानच् ।) वर्तमानगमनाश्रयधामादिः ॥

गयः, पु, (गीयते वीर्यादिप्रभावेनासौ । गी +
घञ् । पृथोदरात् ङङ्गले साधुः ।) वावर-
मेदः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । ३३ ।

"गयो गवाक्षी गवयः श्रुतमे गन्धमादनः ॥"
स तु वैवस्वतपुत्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षि-
मेदः । स च अमर्त्यः पुत्रः । (यथा, श्रीभाग-
वते । ५ । १५ । ७ ।

गया

"गयं ह्यः वाः प्रति याति कर्मभिः ॥"
असुरमेदः । इति वासुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः ।
यथा, ऐः रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
"गयेन यज्ञमानेन गयेनैव भित्तं प्रति ॥"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु ॥" इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकाप्रविष्टिना-
सुरेण पुराणान्तरमतमेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा
वा निर्मिता ।) गयराक्षसिपुरी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३६ ॥ वा तु तीर्थमेदः । तस्य
वामकरणं यथा,—

"यज्ञं यज्ञे गयो राजा वज्रं बहुदक्षिणम् ।
यज इत्यस्यैवार्थं संस्था कर्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्णुदयस्त्रिंशं वरं ब्रूहीति चामुवन् ।
गयस्तान् प्राथयामास अभिशिष्टास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते हिजाः पूता भवन् क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाया स्वातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्युः सुराः ॥" ॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

"गयासुरोऽसुराणां महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादश्च शतं तस्योत्थयः स्रुतः ॥
स्रुतः यद्ययोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैभवः स्रुतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरङ्कुशः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तपिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोत्सुकेऽपि पितामहम् ।
गयासुरादश्च देवः । ब्रह्मा देवास्तथाब्रवीत् ॥
ब्रह्मणः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
केलासे चामुवन्त्या रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥
ब्रह्माद्याश्चान्वीक्षन्मूर्ध्निभ्रजामः शरणं हरिम् ।
श्रीरात्रौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयादेव । रक्षाकान्नब्रवीद्वरिः ।
ब्रह्माद्या यान् तं देवज्ञागमिष्याम्यहं ततः ॥" ॥

"ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्वे वरं ब्रूहि गयासुर ॥"
"यदि सुष्टाः स्य मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्वदेवहिजातिभ्यो यज्ञनीर्यप्रलोक्यतात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः ।
ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
परित्रो भव तं देवा देवसुक्ता ययुर्दिवम् ।
हृष्टा देवं ततः स्रुष्टा सर्वे हरिपुरं ययुः ॥
मूर्ध्नी लोकजये जाते मूर्ध्ना यमपुरी हभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सर्वा ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माद्यैश्च देवा गयासुरविजोपिताः ।
त्वया हन्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ॥
ब्रह्माद्यैश्च देवा ब्रह्मो विष्णुमन्त्रयम् ।
ब्रह्माद्यैश्च देवा ब्रह्मो विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनादययुः सर्वे मूर्ध्नी लोकजयं हभूत् ।
देवैश्च वासुदेवो ब्रह्मार्थं स वचोऽब्रवीत् ॥
गयासुरं प्राथयस्व यद्यर्थं देहि देहकम् ॥
विष्णुस्तः वसुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

गया

ब्रह्मोपायः ।

पृथिव्यां वाणि तीर्थानि दृष्टानि भवता मया ।
यद्यर्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं खं यद्यर्थं देहि मेऽसुर ॥
गयासुर उवाच ।

अन्योऽहं देवदेवेश ! अहेहः प्रार्थते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्वेवासुपकाराय बागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गसौ चेतकश्च गयासुरः ।
नेह तीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानवाहृत्विषोऽक्षयत् ॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत ।
यास्ते दृष्टे तप शिला तामानीयाच धारय ॥
दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय समाश्रया ।
निखलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान् सशिलासुरोऽचलत् ।
देवान्पूज्य सदादीन् शिलायां निखलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः कलालास्तथेक्ष्णा च ते शिलाः ।
देवाः पादैर्लज्जिता तद्यापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माय चाकुलो विष्णुं ममः श्रीरात्रिश्चाश्रितम् ।
अजम्बवे हरिः कलादागतोऽधि बद्धस्तत् ॥

ब्रह्मोवाच ।
देवदेव ! इति यागे प्रचक्षाल गयासुरः ।
इदानीं निखलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मलो वचनं श्रुत्वा स्यात्तस्य सशरीरतः ।
नृत्तिं ददौ निखलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय नृत्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तद्यापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाब्रुवत् ॥
आगत्य विष्णुः श्रीरात्रिः शिलायां संस्थितो-

ऽभवत् ।

आदाया मदया चासौ यथाहेतुः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥" ॥
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वक्षितो ह्यहम् ।
यद्यर्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममकं मया ।
पीयूषं यदाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्तो देवैस्तु गयासुरः ॥"
"यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्वेष्वनाशनः ।
आहं सपिबकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयास्यते ॥"
"किं ब्रूत्वा सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
वैभवं तिष्ठाम्यहं वापि समयः प्रतिपालयताम् ॥"
"अथा यत् प्रार्थितं वीर ! तद्विष्णुसर्वश्रयम् ।
अस्मत्प्रादानार्थं यत्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैर्देवतरो दैत्यो हर्षितो निखलोऽभवत् ॥"

अथ गयाशिरस्यादिपरिमाणम् ।
"नागाज्जनाईनाहृत्तयूपाश्चोत्तरमानवात् ।
एतज्जयाशिरः प्रोक्तं कल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समावाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
कल्गुतीर्थं विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
श्रीपादात् कल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

गया

सुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् आहमयास्यम् ॥
सुखपृष्ठं पूर्वादि पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
आहं क्रोशद्भयं मानं गयायां ब्रह्मलोकम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥”

अथ गयामाहात्म्यादि ।

“गयायां न हि तत् स्थानं यत् तीर्थं न विद्यते ।
सावित्रं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गौतमि भरखीन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुनो गयां व्रजेत् ॥
आह्वयद्यो गयाक्षेत्रे पितृणामवृणोऽपि सः ।
शिरसि आह्वयद्यस्तु कुलानां शतसहस्रेत् ॥
गयाशिरसि यः पिबेन्नृणां नात्मा तु निर्वपेत् ।
नरकस्था दिवं याप्ति सगस्या मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा बलिमयाश्रितं प्रेतराजस्य पिबेत्कम् ।
प्रददौ मनुजैः साहं स्वपिष्टमस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्मुक्ता बलिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाआह्वादिवं गतः ॥”*

“गयायां सर्वकालेषु पिबेत् दद्याद्भिक्षणम् ।
अधिमार्गे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न तत्कृतं गयाआहं सिंहस्येऽपि दृष्टव्यम् ।
तथा देवप्रसादेन प्रवचतुं व्रजेत् च ॥
पुनः कर्माधिकारी च आह्वयद्यस्तु लोकभाक् ॥
मीने मेवे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मके घटे ।
नारद ! चित्र लोकेषु गयाआहं सुदुर्लभम् ॥”*

“सुकनयोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्विष्णुर्गयां गत्वा न पिबेत् ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयाजनी गयादिद्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव बहूगया सुक्तिदायिकाः ॥”

अथ पिबेदानव्याधि ।

“पायसेनाथ चरणां लक्ष्मणा पिबेकेन वा ।
तत्कुलेः कलशलाघौर्गयायां पिबेपातनम् ॥
तिलकक्षेत्रे खड्गेन गुह्येन सप्ततेन वा ।
केवलेनैव दद्यात् वा अग्नेन मधुनाथवा ॥
प्रियाङ्गुः सप्ततं खड्गं त्रिदश्याऽप्यभिमन्त्र्य ॥”

अथ गयास्थानाक्षणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्मण्यस्तुः ।

“तथा यद्वत्तमस्त्रिंशत् सर्वं प्रापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयामितः ।
तीर्थोपवीतिका ययमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये आह्विनो ब्रह्मलोकगाः ।
शुभान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥”

अथ गयायां आह्वादिकरणाद्यं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थं ज्ञानतर्पण-
आह्वादि २ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डं ज्ञानं आहं
बोद्धुपिबेदानं प्रेतपञ्चते तिलमिश्रितसक्तु-
निलेषश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे ज्ञानं
सपिबेकं आहं सूर्याचनश्च ३ दक्षिणमानसे
उदीयां उदीचीतीर्थं ज्ञानम् ४ तस्य मध्ये

गया

कनखलतीर्थं ज्ञानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-
मानसे तीर्थमध्ये ज्ञानं आहं सूर्याचनश्च ६
फलगुतीर्थं ज्ञानं तर्पणं सपिबेकं आहं ततो
गदाधरस्य दर्शनं पूजनश्च ७ ॥ द्वितीयदिने
धर्मशरण्या गमनं धर्मशरणमनं बोधित-
नमनश्च ८ मतङ्गवाद्यां ज्ञानं तर्पणं आहं मत-
ङ्गेशमनं यूपयूपयोर्मध्ये आह्वय ९ ॥ तृतीय-
दिने ब्रह्मशरसि ज्ञानं सपिबेकं आहं यूप-
प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनश्च १० गोप्रचारसमीपे
आह्वयद्यस्तुचनम् ११ ततो यमकुङ्कुरकाकबलि-
दानं पुनः ज्ञानम् १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थं
ज्ञानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं
सार्धं पूजनं तत्र सपिबेकं आह्वय १३ रुद्रः १४
ब्रह्मा १५ दक्षिणामिः १६ गार्हपत्यः १७
आह्वयनीयः १८ सत्याः १९ आवसथ्यः २०
शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४
कार्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः यथा पदेषु
आह्वय २७ गजकार्त्तिकार्या तर्पणम् २८
कनकेश्वरकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-
नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले ज्ञानं सपि-
बेकं आह्वय ३० अचयवटे आहं ब्रह्मकल्पित-
विशालां पूजनं पुरोधसे बोद्धुप्रदानश्च ३१
गायत्र्याग्ने प्रातःसन्ध्याचरणं सपिबेकं आह्वय ३२
समुत्पततीर्थं ज्ञात्वा सावित्र्याग्ने मध्याह्नसन्ध्या-
चरणं पिबेदानश्च ३३ प्राचीसरस्वत्यां ज्ञात्वा
सायाह्नसन्ध्याचरणं ३४ विशाला ३५ खेति-
हानम् ३६ भरताम्रमनामकरामतीर्थम् ३७ पदा-
कृतम् ३८ सुखपृष्ठस्यगदाधरसमीपम् ३९
आकाशगङ्गा ४० गिरिकर्णसुखं यद्यु ज्ञानं
पिबेदानश्च ४१ वैतरण्यां ज्ञानं पिबेदानं
आहं गोदानश्च ४२ घृतकुला ४३ मधुकुल्या ४४
देविकानदी ४५ शिलासङ्गम ४६ मधुसवास्तु ज्ञानं
सपिबेकं आहं पिबेदानश्च ४७ दशाश्वमेधिकम् ४८
हंसनीर्थम् ४९ अमरकण्ठकम् ५० कोटितीर्थम् ५१
रुक्मिणीकुण्डं यद्यु पिबेदानम् ५२ मार्कण्डेय-
वर-५३ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनश्च ५४ दिवौ-
कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५५ पञ्चजवने
पाण्डुशिलायां आह्वय ५६ सुयतीर्थं ज्ञानं
तर्पणं पिबेदानश्च ५७ गयाकूपे पिबेदानं
५८ भस्मकुटे भस्मना ज्ञानम् ५९ सङ्गमतीर्थं
ज्ञानम् ६० धनुकारगोत्रं पिबेदानम् ६१ काम-
धनुपदे ज्ञात्वा कामदधानमनम् ६२ ॥

“कर्ममात्रे गयानामौ सुखपृष्ठसमीपतः ।
ज्ञात्वा आह्वादिर्कं लला पितृणामवृणो भवेत् ॥
फलगुच्छीधमशानाचीमङ्गलाद्याः समर्चयेत् ।
गयायाश्च दृष्टोत्सर्गस्त्रिभुवनसहस्रेत् ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

तत्र मरणे सुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।

“गदाधरोद्देश्यतीर्थं सर्वतीर्थानामोत्तमम् ।
सुक्तिर्भवेत् पितृणां कर्तुं सा आह्वयः सदा ॥
चरायुजा अक्षजा वा स्नेहना वापि चोद्दिदः ।
आह्वा दं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥”

गरवी

तत्रस्थजनाहंनहस्ते जीवितस्य पिबेदानविधि-
र्यथा,—

“जनाहंनो भस्मकुटे तस्य हस्ते तु पिबेदः ।
आत्मनोऽप्यध्वानेनार्वा सद्येनैव तिलेभिर्वा ॥
जीवतां दधिर्भिक्षं सद्ये ते विष्णु लोकगाः ।
यस्तु पिबेको मया दत्तस्तव हस्ते जनाहंन ॥
यस्तुद्विष्य त्वया दीयस्त्रिभुवनं पिबेको मते प्रभो ॥
एव पिबेको मया दत्तस्तव हस्ते जनाहंन ॥
अन्तकाले गते मया त्वया दीयो गया शिरः ॥
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥
गरं, कौ, (गिरिति शेषकृत्वा नाशयति स्त्रिभु-
वतस्य बालकस्येति भावः । ग + पचाद्यच् ।)
ववादेकादशकरणाभ्यन्तगतप्रश्नमकरणम् । इति
मेदिनी । रे । २९ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ८८ । ४ ।

“ववबालवकौलवतैतिलाख्य

गरवणिजविहितंज्ञानाम् ।”

एतेषामधीष्ठाः । यथा, तत्रैव । ८८ । ४-५ ।

“पतयः सुगिरिजकमज-
भिचार्यमभून्निधः सयमाः ॥
लज्जचतुर्दशधर्मा ध्रुवाणि
शक्रनिश्चुष्यदं नागम् ।
किन्तुप्रमिति च तेषां
कलिहवणशमावताः पतयः ॥”)

तत्र ज्ञानस्य फलम् ।

“विचारदक्षो विजितादिपक्षः

शूरोऽतिघोरो नृद्विषास्युक्तः ।

दाता दयालुर्गुणवानरः स्याद्

गरे परेषात्पकारकर्ता ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

(गरादः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ८८ । ५ ।

“लक्ष्मीनयनद्वयजानि गरे

वणिजि भुवकार्यवणिगुत्तयः ॥”

गीर्णते भव्यते इति । ग + कर्मण्यप् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ७ । १४ । १ ।

“तस्मादिदं गरं सुष्ठे प्रजानां खलिरस्तु मे ॥”

वत्सनाभारविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्बोद्धं विषम् । इति माधवकरकृतसर्व-
विषयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तनोदररोगव्याख्याने

उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्णते इति । ग + कर्मणि अप् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ६ । १४ । १ ।

“विह्वलनमृतस्यः स्त्रियो दास्यचेतसः ।

गरं रुद्रः कुमारस्य दुर्मर्षा वृपतिं प्रति ॥”

उपविषम् । रोगः । इति हिमचन्द्रः । ४ । १८० ॥

गरः, पुं, (गरं विह्वलनीति । रुद्र + टक् ।)

लज्जार्जकः । वन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरवी, स्त्री, (गरव + टित्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
विशेषः । गरव इति भावा । अस्मा युगाः ।

मधुरत्वम् । कवायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् ।

वचिबलवीर्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् ।

इति भावप्रकाशः

गरात्म

“गरभी मधुरा तिस्रा तुवरा वातपित्तहृत् ।
कषणी वचिककषी दीपनी बलवीर्यहृत् ॥”
इति शब्दार्थविस्तराभिहितवचनम् ॥
गरं संसारयातनाकारं विषं हन्तीति । हन् +
टक् डीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ॥ २६ ॥ ५४ ॥
“प्रहृषीडाहारा गुणा गरभी मानवतुलना ॥”
गरणं, स्त्री, (य सेचने गृ निगरणे + भावे जुट्)
सेचनम् । निगरणम् । इति आकारणम् ॥
गरदं, स्त्री, (गृ + भावे अप् । गरी भक्षयम् । गरेण
भक्षणेन दीयते खण्डते लिखतेऽस्मादनेन वा ।
दो + अपादाने करणे वा चचर्थे कः ।) विषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।)
विषदानकर्ता । (अयं हि आततोयिनामन्यतमः ।
अस्य हन्ने ददादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।”
(अयं हि आह्वभोजने परिहर्तव्यः । तथा च
मनी ॥ ३ । १५ = ।
“आगारहाही गरदः कुखाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्धी च तैलिकः कूटकारकः ॥”
गरजनः, पुं, (गरी गरणं सर्पादियसवरूपं व्रतं
नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
गरभः, पुं, (गृ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३।००४ ॥
गरलं, स्त्री, (गिरति प्रसति नाशयतीत्यर्थः ।
ग + अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते
और्वं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः ।
१।८६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
“बालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥”)
पन्नगविषम् । परिमाणम् । लघूपूलकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चासिर गङ्गा पुला आटि इत्यादि
भाषा ॥
गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशक-
त्वात्तथात्वम् ।) मरकतर्माशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गरा, स्त्री, (गोर्धते भक्ष्यते औषधार्थं रोगि-
भिरिति शेषः । गृ + कर्मण्यप् । ततोऽजादि-
त्वात् टाप् ।) देवदालीनता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥
गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाश-
यतीति । गरं भक्षकविषमिश्रके । आ + गृ
अच् । संज्ञायां जातौ वा डीव् ।) देवताङ्-
कः । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (यथास्याः
पर्यायाः ।
“गरागरी च वेणी च तथा स्वाह्वताङ्कः ।”
इति कल्पस्थामे द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
गुणाश्चास्या जीमत्तकप्रवर्धे जातयाः ॥)
गरात्मकं, स्त्री, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं
यस्य इति कप् ।) शोभाजनबीजम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गरुडः

गरुडः

गराधिका, स्त्री, (गरुडं गरप्रतीकारादियु
अधिका प्रधाना ।) जाया । इति रत्नमाणा ।
गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरुदधिका ।
विषप्रधाना ॥)
गरिमा, [नृ] त्रि, (“प्रियस्मिरस्मिरोरुक्कुल-
गुरुवृद्धेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति गरुदेशः ।
पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति
इमनिच् ।) गुरुता । इति आकारणम् ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २ । २२ ।
“गिरिं गरिष्ठा परितः प्रकम्पयन् ॥
नित्यमागोऽलिकुलैर्महाशनेः ॥”)
गरुडः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । “प्रियस्मिरेति ।”
६ । ४ । १५७ । इति इडन् गरुदेशश्च ।) अति
गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरुडश्च वनायुक् दौर्धर्जश्च दानवः ॥”
वृषविशेषः । यथा, तत्रैव । ० । ७ । १० ।
“हविर्वाचं गरुडश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥”)
गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायौ वा डीव् ।)
देवताङ्कः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ खरा ।
इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताङ्कशब्देऽस्या
विपर्ययं बोद्धव्यम् ॥)
गरीयान्, [मृ] त्रि, (अतिशयेन गुरुः ।
गुरु + इयसुन् गरुदेशश्च ।) अतिगुरुः । इति
आकारणम् ॥
गरुडः, पुं, (गरुडग्रां पक्षाभ्यां ह्यते उज्जयते । इति
गरुन् + डी + डः । एषोदरात् तलोपे साधुः ।
यद्वा, “गिर उड्च् ।” उगां ४ । १५५ ।
इति उड्च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्-
पर्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैजतेयः ४
खगेन्द्रः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुप्रर्णः ८
पन्नगाग्रनः ९ इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महा-
वीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाग्रनः १२ । इति
जटाधरः ॥ शास्त्राली १३ हरिवाहनः १४
अन्ताहारकः १५ नागाग्रनः १६ । इति हारा-
वली ॥ शास्त्रालिखः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगा-
न्तकः १९ तरन्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
“यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साक्षाद्यन्धयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥
तत्तद्धानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन च ।
सुनयो बालिखिल्याश्च ये चानेय देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्यसङ्गमिष्णुभारं गिरिप्रभम् ।
ससुतुखिप्यानयामास नातिलक्ष्मादिव प्रभुः ॥
अथापन्नद्वीपं हृत्स्नानकुण्डोदरवर्णः ।
पलाशवृत्तिकामेकां संहितान् वदतः पथि ॥
तान् सर्वान् विष्णवाविष्टो वीर्योत्तमः पुरन्दरः ।
अवहृत्साभ्यधाक्षीं लङ्घयित्वाक्रम्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुश्रुं जालमन्यवः ।
आरेभिरे मज्जतुं कर्म्म तदा प्रभुभयङ्करम् ॥
कामवीर्यः कामगमो देवराजमथप्रदः ।
इन्द्रोऽथो सर्वदेवानां भवेदिति वतवताः ॥

गरुडः

तदुक्ता भद्रसन्ततो देवराजः श्रुतस्तुः ।
जगाम श्रुतं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
बालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महाभारतं प्रवक्षुः सत्त्ववादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं साम्बपूर्वं प्रजापतिः ॥
तस्य मन्त्रीभक्तकारणं यथा,—
“अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः जतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यजन्वन्तस्तपोवनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्ह्य सप्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेव पतन्तीनामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
बालिखिल्या जघुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चाममौष्ठितः ।
तथा चैवं विघ्नस्त्याज्य यथाभ्योऽनुपपद्यते ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवीं दाक्षायणीं शुभा ।
विनता नाम कल्याणीं पुत्रकामां यशस्विनीं ॥
तपस्तप्ता व्रतपरां ज्ञातां पुंसवने मुनिः ।
उपचक्राम भर्तारं तासुवाचां कश्यपः ॥
आरम्भः सप्तलो देवि ! भवितायं तवैश्वितः ।
जनयिष्यामि पुत्रीं ह्रीं वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा बालिखिल्यानां मम वङ्गस्त्वयौ तथा ।
एतौ सर्वपतन्तीनामिन्द्रत्वं कारयिष्यातः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ।
जनयामास पुत्रीं ह्वावरुणं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतन्तीगान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविष्यत ॥” ॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
“एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातिजा विदार्याहमजायत ॥
महासत्त्ववलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्यो विहङ्गमः ॥
अभिराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विषट्पिङ्गाक्षो युगान्तामिसमप्रभः ॥
प्रहृष्टः सद्यसा पत्नीं महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वज्रिरीत्यैव वापरः ॥” ॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
“अपीत्वा चाण्डलं पक्षी परिग्रह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिभ्रान्त आचार्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैजतेयः समेषिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौक्येन कर्म्मणा ॥
तत्सुवाचाचयो देवो वरदोऽस्तीति खेचरम् ।
स वने तत्र तिष्ठेयसुपरीत्यन्तरोक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चाजरश्चास्यामन्तेन विनाप्यहम् ॥
स्वमस्त्विति तं विष्णुवचं विनतासुतम् ॥
प्रतियक्ष्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमज्जवीतु ।
भवतोऽपि वरं दक्षिं वृणोतु भगवानपि ॥
तं वने वाहनं ह्यक्षो गरुत्मानं महाबलम् ।
अजं चक्रे भगवानुपरि स्यात्सतीति तम् ॥”
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(गृहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

“वराहमकराभ्यां वा सृष्ट्या वा गरुडैश्च वा ॥”

“अथमुत्पत्त्याद्वागः पृथुमधो वराहयूथः । एव
एव पृथुतरमधो गरुडयूथः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

गरुडध्वजः, पुं, (गरुडः ध्वजश्च यत् । यद्वा,
गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । ११।१।२६ ॥ (यथा, विष्णु पुराणे । ५।१।३३ ।

“इत्युक्ता प्रथमो विष्णुः । सद्यदेवैः पितामहः ।
समाहितमतिर्धैर्यं सुहाव गरुडध्वजम् ॥”

अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते ।

१ । ३३ । १२-१७ ।

“विष्णुना तु तदाकाशे वैनेतयः समेष्विवान् ।

तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौक्येन कर्मणा ॥

तमुवाचायस्यो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।

स वने तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।

अजररामरश्च स्यामन्तेन विनाऽहम् ।

एवमस्मिन्ति तं विष्णुस्त्वाच विनतासुतम् ॥”

“ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्यात्सुतीति तम् ॥”

गरुडाग्रजः, पुं, (गरुडस्य अग्रजो अग्रजः ।)

अग्रजः । इत्यमरः । १।३।३२ ॥ (अस्य गरुडा-
ग्रजत्वकथा यथा, महाभारते । १।३।१२४-३४ ।

“विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ।

तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥

उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाय कश्यपः ।

आरम्भः सफलो देवि । भवितार्यं तदीक्षितः ॥

जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।

तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥

भविष्यतौ महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।

उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥

धार्म्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।

एतौ सर्वपतन्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥”

“विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ।

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥

पिकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।

पतन्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वं नाभ्यविष्यत ॥”

गरुडाङ्गिरः, स्त्री, (गरुड इव अङ्गितम् । गरुड-
सादृश्यादस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

गरुडाग्रजा, [नृ] पुं, (गरुडवर्णवत् अग्रजा
प्रस्तारः । गरुडवर्णमादृश्यात् तथात्वम् ।) मर-

कतमणिः । इति जटाधरः ॥

गरुडोत्तीर्ण, स्त्री, (गरुडाङ्गोत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः ।
यद्वा, गरुड उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।)

मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुत, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति ।
गृ गि शब्दे + “रुयोऽरुतिः ।” उणा । १ । ६६ ।

इति उतिः ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥

पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गृ
निगरणे + उतिः । निगरणम् । भक्षणम् । यथा,
यजुर्दे । १७।७२ । “सुपर्णोऽसि गरुतान् पृष्टे ।”

“अमे । त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडो-

ऽसि गरुतान् गरुतं गरुतं गिरतं भक्ष

यस्यास्तीति गरुतान् अग्रनायत्वानिवर्धः ।”

इति वेददीधितिः ॥)

गरुतान्, [तृ] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्धस्य ।
गरुत + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १।१।३१ ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।

“जग्राह लीलया प्राप्तां गरुतानिव पद्मगीम् ॥”

पक्षिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥

गरुदयोधी, [नृ] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति ।
युध् + णिनिः ।) भारतीयपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ भारद्वा इति भाषा ॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति
इत्यर्थः । गृ गि शब्दे + “रुयोऽरुगौ ।” उणा ।

१।१२७ । इति गः ।) सुनिविशेषः । स तु गया-

स्तेने यज्ञार्थं स्तुष्टो ब्रह्मणः पुत्रः । इति वायु-

पुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पति-

वंशसमुद्भवोऽस्यो सुनिमेदः । स तु वितथस्य

पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३० । १५-२० ।

“बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो गजकहासुनिः ।

संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्बभूव ॥

अचेवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।

धर्मसंक्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥

अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्ह तम् ।

पूज्यन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥

ततोऽयं वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।

पौत्रेऽयं वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥

वितथश्चाभिषिष्याय भरद्वाजो वनं ययौ ।

स चापि वितथः पञ्चान् जनयामास पञ्च वै ॥

सुहोवश्च सुहोतारं गयं गर्गस्तथैव च ॥”

अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्ग्योतिषादि-

ज्ञानमलभत । यथा, महाभारते, १।३।१८०८ ।

गर्ग उवाच ।

“चतुःषष्ट्यङ्गमदत्त कलाज्ञानं ममाज्ञतम् ।

सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव ॥”

तथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।

“न तु तन्मत्तं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥” ॥

तालविशेषः । यथा, रुड्रीतदामोदरे ।

“चतुर्दतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः ॥”

गर्गरः, पुं, (गृ गि शब्दे + भावे गः । गर्गो शब्दे
रान्तीति । रा + “आलोऽनुपसर्गो कः ।” ३।२।३ ।

इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥

गागरा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

जिम्बत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे ।

“यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः

एष्टेयु रेखा बहुलः सशल्कः ।

स गर्गरो वर्णरनादवश्यो

जडश्च शीतः कफवातकारी ॥”

“गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्गरी, स्त्री, (गर्गो शब्दे रान्तीति । रा + कः ।
गौरादित्यात् डीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थन-

पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कनसी ।

गागरी इति भाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“मेघादौ सक्तयो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दे लप्ता अटतीति । गर्ग +
अट् + पचाद्यच् । शक्यादिवदकारलोपः ।)

मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । योगनाविकः २ ।

इति हारावली । १८६ ॥

गर्जन, कर्णाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-
अकं-सेट् ।) कर्णा बलम् । सेमस्तात् सरोरिति

अः तत्करणकशब्दः । गर्जनं सिंहः । इति

दुर्गादासः ॥

गर्जन, क खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां परं-
अकं-सेट् ।) क, गर्जयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्जन, स्त्री, (गर्जनमिति । गर्जन + भावे णच् ।)

हस्तिशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥

मेघादिशब्दश्च ॥

गर्जनकः, पुं, (गर्जन्तीति । गर्जन + क्तुल् ।) मत्स्य-

विशेषः । गजाङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शालः । शालजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

गर्जननं, स्त्री, (गर्जन + भावे लुट् ।) शब्दः ।

(गर्जन्तेनेनेति । गर्जन + करणे लुट् ।)

कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥

गर्जरं, स्त्री, भूलविशेषः । गाजर इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पिच्छलम् २ पीतकन्दम् ३

सुखलकम् ४ स्वादुलकम् ५ सुपीतम् ६ नार-

ङ्गम् ७ पीतलकम् ८ अस्य गुणाः । मधुर-

त्वम् । रक्तिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“गाजरं यङ्गनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।

गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ॥

संयतिरक्तपित्तार्शोऽप्यङ्गीकृतातजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा मर्मरध्वनिः फले यस्य ।
युष्कपक्षफले शब्दबाहुल्लादस्य तथात्वम् ।)

विकरटकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्ज्जा

गर्जनमेव फलं यस्य ।) युद्धम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ भर्तृजनम् । उत्तेजनम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

गर्ज्जः, पुं, (गर्ज्ज कर्णाशब्दे + “सन्धधातुश्च

इत् ।” उणा । ४ । ११७ । इति इत् ।) मेघ-

शब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥

गर्ज्जितं, स्त्री, (गर्जन + भावे क्तः ।) मेघशब्दः ।

इत्यमरः । १ । ३ । ८८ ॥ (रथादौ आस्मा-

जनम् । यथा, हरिवंशे । १०२ । ४८ ।

“बाण ! किं गर्जसे मोहात् शूराणां नास्ति

गर्जितम् ।

यद्येहि युध्यस्व रणे किं यथा गर्जितेन ते ॥”

कृतशब्दे चि ॥ (यदुक्तं स्मृतौ ।

“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे प्राञ्चत्किर्ना करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥”

गङ्गा

गर्भः, पुं. (गीर्ण्यते जीवसंक्षितकर्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवलात् जठरगच्छरे स्थाप्यते पुरुष-
शुक्रयोगेणासौ । ग + “अभिगृभ्यां भन् ।”
उणां । ३ । १५२ । इति कर्मणि भन् ।)
भ्रमः । तद्विवरणं यथा,—

“स्वर्गाच्च नरकात्सुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च सत्येव याति बीजद्वयं हि तत् ॥
कलनं बुद्धत्वा ततः पेशीत्वमेव च ।
पेश्यापलसमोऽहः स्यादधुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलाभात् ।
उपाङ्गान्यङ्गानि नैव नासास्यश्रवणानि च ॥
प्ररोचं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तदुत्पत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
नखाधोमुखः स्थित्वा दृष्टमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वम् कुमारत्वं यौवनं ब्रह्मतामपि ।
ततश्च मरणं तत्तद्वर्त्ममाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भास्यते चटित्यन्तवत् ॥”

इति गार्ह २२६ अध्यायः ॥

तस्य जन्मं यथा,—

“गर्भाश्रयगतं शुक्रमासवे जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स सुनिभिः प्ररोहोति निगद्यते ॥”

तद्व्यप्रकृतिर्यथा,—
“यदा नार्यानुपेतायां दृढम्यन्तौ कथञ्चन ।
सुचन्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनसिस्तत्र जायते ॥
अतुलना तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आसवे वायुराशयं कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
करकं जायते तस्या वर्जितं पैटकेगुणैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—

“सुयोनिनेन विगुणेन ततः स गर्भः
संस्थामतीत्य बहुधा सप्तपैति योनिम् ।
हारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुलदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरान्तु सुलङ्घयेन
तिर्मग्नो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
“पान्नापट्टगतितरेति तथैव कश्चि-
दिच्छाया गतिरियं क्षपरा चतुर्धा ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिचोद्य बीज-
स्तेषूर्वाचुचरणैः शिरसा च योनी ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सङ्कीलो
द्वयैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥
गच्छेदुज्ज्वलशिराः स च बीजकाखो
योगो स्थितः सपरिधः परिवेषणं तुल्यः ॥”

गर्भनाशलक्षणादि ।

“अपविष्टशिरा या तु श्रीताङ्गी निरपञ्चमा ।
नीलोत्ततशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो आपद्यते कुक्षौ आधिभिश्च प्रपीडितः ॥”

अनन्तगर्भलक्षणं यथा,—

“गर्भास्यन्तमाधीनां प्रणाशः द्वाववर्षात् ।
भवेदुच्चासपूतिर्ब्रूयच्चान्तर्हते शिशौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(“कामाक्षिद्युनसंयोगे शुद्धश्रीलितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कस्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समन्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“शुद्धे शुक्रासवे सत्वः सकर्मकेशोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादधिरिवारणौ ॥
बीजात्मकेर्महाभूतेः स्रष्टाः सत्त्वानुगोच सः ।
मातृचाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथाकरैश्चोर्मां स्मटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेत्र्यगं दृश्यते गच्छत् सत्वो गर्भाश्रयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्याणां तत्त्वभावता ।
नानायोग्याकृतीः सत्वो घस्रोतो इतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रम् बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः सान्ने जीवः शुक्रासवे पुनः ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं वक्ष्यते यथा ।
वियोगिविलताकारा जायन्ते विलतेर्मलेः ॥”
“पूर्वघोषप्रवर्णा स्त्री पूर्वविशेषेण सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाश्रये मार्गे रक्ते शुक्रनिने हृदि ॥
वीर्यवन्तं स्रुतं स्रुते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यत्वायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”
“शुद्धशुक्रासवे स्वच्छं सरक्तं मिथुनं मिथः ।
क्षौभेः पुंसवर्मेः स्निग्धं शुद्धश्रीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् श्रीरात्र्यैर्धुरौवधसंस्कृतः ।
नारी तैलेन माध्वे पित्तलैः सप्तपाचरेत् ॥”
“मासेनोपचितं रक्तं घमनीभ्यामन्तौ पुनः ।
इयत् क्षणं विगम्य च वायुयोगिसुखासुदंत् ॥
ततः पुण्ये क्षणादेव कल्याणध्यायिनीञ्चरम् ।
नृजालङ्काररहिता दभंसंस्तरशायिनी ॥
शैरेयवाकं स्नोकं कोष्ठशोचनकर्षणम् ।
पर्ये शरावे हस्ते वा भुञ्जीतप्रक्षारिणी ।
चतुर्थेऽह्नि ततः स्वात्मा शुक्रमाश्लाम्बरा शुचिः ॥
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
अतस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्यास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥
एकादशी च सुम्नासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥
नमस्कारपरायासु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
अवन्ध एव संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रजः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं मङ्गलम् ॥
इच्छतां यादृशं पुत्रं तदुपचरितान् स तौ ।
निम्नयेतां जनपदोत्सदाचारपरिच्छदौ ॥
कर्मालो च पुमान् सर्पिः श्रीरशालोदनाश्रितः ।
तेजमावोत्तराहारा तत्र मर्त्यं प्रयोजयेत् ॥
अधिरसि आयुरसि सन्तः प्रतिष्ठासि घाता
त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्षसा भवेति ॥
ब्रह्मा ब्रह्मातिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाग्निनी ।

भगोऽथ भिचावदसौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशितां सुहा-
नितौ ।

उत्ताना नक्षत्रा योषितु तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥
तथाहि वीजं यज्जाति रोमैः सन्धानमास्थितैः ।
लिङ्गान् सख्यो गर्भाया योग्यां बीजस्य संग्रहः ॥
हृदिगुणं स्फुरत् शुक्राशानुबन्धनम् ।
हृदयस्यन्दनं तन्ना हृत्स्थानिर्लोमहर्षणम् ॥
अथक्तः प्रथमे मासि समाहातु कलनी भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्तरं पूर्वं यत्तेः प्रयोजयेत् ॥
बली पुरुषकारो हि देवमध्यतिवर्तते ।
पुण्ये पुरुषकं हेमं राजतं वाद्य वायसम् ॥
हत्वाभिवर्गं निर्व्याप्य श्रीरे तस्याङ्गलिं पिबेत् ।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकार्मभवेत्येकान् ॥
पिबेत् पुण्ये जले पिष्टान् रकाद्विचिसमस्तथाः ।
श्रीरेण श्वेतद्वहतीमूलं नासापुटे स्नयम् ॥
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाङ्मया ।
प्रयसा लक्ष्मणमूलं पुत्रीत्पादस्थितिप्रदम् ॥
नासयास्त्रेण वा पीतं वटशङ्काटकमथवा ।
श्रीवध्वीर्जोवनीयाश्च बाष्पान्तरुपयोजयेत् ॥
उपचारः प्रियङ्गुतेर्भर्जा ऋक्षे च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतश्रीरेः सदा चैनासुपाचरेत् ॥
अतिशयवायुमायासं भारं प्राचरन् गुरु ।
अकालजागरस्वप्रकटिनीतुकटकासनम् ॥
श्लोकक्रोधभयोरेगवेगशङ्काविधारणम् ।
उपवासाभ्रतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टिभोजनम् ॥
रक्तं निरसनं च भक्ष्येत् सदा मद्यमाभिवम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्थितो नेच्छन्ति तन्त्यजेत् ॥
तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्त्रिमासासोऽहमात् ।
शुभ्रगर्भः सवेदामः कुक्षौ सुख्यं स्थितिं वा ॥
वातलेशं भवेत्तर्भः कुलात्पञ्चवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्विचौ पाक्षुः कफा-
त्मभिः ॥

व्याधीन्नास्या नृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्कीयेत् ।
द्वितीये मासि कललाह्नः पेश्यवाङ्मुदम् ॥
पुंस्त्रीक्षीवाः क्रमात्तस्यस्तत्र अक्तस्य लक्षणम् ।
अक्षीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥
मूर्द्धा दे सक्थिनी बाहू सर्वस्वमाङ्गजम् च ।
सममेव हि मूर्द्धावैर्जानश्च सुखदः सयोः ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाक्षी निवध्यते ।
यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुलाया ॥
चतुर्थे अक्तताङ्गानाश्चैतनायाश्च पञ्चमे ।
मूढे कायुशिरारोम-बल-वर्ष-नख-त्वचाम् ॥
सर्वैः सर्वैश्च सम्पूर्णो भावेः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमास्थिताः ॥
कण्ठं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ।
नवनीतं हितन्तश्च कोलात्ममधुरौषधैः ॥
सिद्धमक्षयटुकेहं लघुखादु च भोजनम् ॥
अन्तर्नीश्रीरकस्त्रेण लिम्बेदूस्त्रोदरम् ।
ओजीऽहमे सञ्चरति माता पुत्री सुहृः क्रमात् ॥
तेन तौ नानसुद्विती तत्र जातो न जीवति ।
धियुरोन्मोहनवस्थानात् नारीसंश्रयिता भवेत् ॥

गर्भः

शरीरेषा च पेयाज सहताम्बासर्ग इतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्धे पुराणशततन्त्रा ।
शुक्लमूलककोलायकवायेष प्रशस्तम् ।
शताहकालिको वस्तिः च तैजहतसैवम् ।
तस्मिन्नेकादश्यातेऽपि कालः कृतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षी वातेन धारितः ।
शस्त्रश्च नवमे मासि क्षिप्त्वा भास्वरसीदनः ।
बहुज्ज्वा यदागवा पूर्वोक्तानुवासनम् ।
तत एव पिबुष्याद्या योगी निधं निधापयेत् ।
वातप्रपन्नभङ्गाभ्यः शीतं कानेऽन्वहं हितम् ।
निःक्षेदाङ्गी न नवद्वान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्वा पुष्पं तत् पार्श्वेऽष्टिनी ।
पुष्पामदोद्दमप्ररता पुष्पप्रदर्शनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षी गर्भे च परिमण्डले ।
पुष्पं कृतेऽन्यथा कन्या या चेच्छति वृत्तमितम् ।
वृत्तवादिचगान्धर्वः सन्ध्याप्रिया च या ।
क्षीर्वं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः सप्ततमम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्मासात् कुक्षी प्रोक्ष्यामिव स्थिते ।
प्राक् चैव नवमासात् कृतिका एवमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारेः सम्पन्नं साधकं हृदि ।
तत्रोद्दीप्तं सा कृतिं कृतिका परिवारिता ।
अथ नः प्रसवे स्थानिः कुक्ष्यादिप्रयताक्रमः ।
अथो गुरुत्वमन्त्रिः प्रसेको बहुमृद्वता ।
वेदनोक्तदरकटीष्टलुङ्गस्तिवन्धने ।
योगिभेदरुजातोदस्फुरणसवधानं च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकसुतिः ।
अथोपस्थितगर्भा तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
चक्षुष्यपुत्राममर्षां खल्लोक्त्याम्बुसंचिताम् ।
पाययेत् सप्ततां पेयां तनौ भूषयन् स्थिताम् ।
आभुजसकृत्पुतानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ।
अथोनामर्विन्दुयात् कारयेन्मन्त्रं क्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तज्जङ्गं हृदिभोजतः ।
आविश्रज्जठरं गर्भो वक्षेत्परि तिष्ठति ।
आखो हि त्वरयन्तेनां खङ्गामारीपयन्ततः ।
अथ सम्पीडिते गर्भे योगिनमस्याः प्रसाधयेत् ।
जडपूज्यं प्रवाहेत वाट्माप्रसवाच्च सा ।
हर्षवेत्तां तुहुः पुत्रकमश्रुमन्त्रलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथाप्राणाः कृतिकेष्टावस्थादिताः ।
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योगिं क्षणादिककुक्षौ ।
हिरण्यपुष्पौमूलश्च पाणिपादेन धारयेत् ।
सुवर्चलां विश्रुत्य वा अरायुपतनेऽपि च ।
कार्यमेतत् तथोत्पिष्य बाहोरेनां विकल्पयेत् ।
कटीमाकोटयेत् पाष्णां स्निग्धौ मादं निपी-
कयेत् ।
ताञ्जुक्कं चृषिरेष्टा ऋद्धिं दद्यात् कुक्षीपयः ।
भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्वपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योगिनेप्रनधूपनम् ।
कुष्ठतानीशकल्मं वा सुरामन्त्रेन पाययेत् ।
युष्मिन् वा कुलत्यानां विष्णुनेनासवेन वा ।
शताहसर्वपाजाजीश्रियुतौष्णकपिचकैः ।
सहिष्णुकुष्ठमदनैर्मूत्रे चौरं च चार्चयन् ।
तेजं सिद्धं हितं पायी योग्यां वायुशुवाचनम् ।

३१३

गर्भः

शतपुष्पा वचाकुष्ठकवासर्वपकलितः ।
निरुहः पातयन्मासु सखीहलवकीपराम् ।
तत्सङ्गे क्षिणी हेतुः सा निर्वाद्यासु तन्मयात् ।
कुशला पाणिनात्तेन हरेत्कृष्णमखेन वा ।
सुक्तगर्भा परां योगिं तैलेनाङ्गं मर्दयेत् ।
मकलाख्ये शिरोवस्ति कोट्युक्ते तु पाययेत् ।
खचूर्णितं यवचारं हृतेनोष्णजलेन वा ।
धान्याम्बु वा गुडयोवजिजातकरजोऽन्वितम् ।
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥३॥
अथ गर्भोपचारः ।
आचयेत् उवाच ।
“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ।
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये क्षणं स्रं चतुर्थे च तृतीदनम् ।
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे हृतखलेन चाष्टमे हृतपूरकम् ।
नवमे विविधानानि दशमे दोहदन्तया ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति क्षियाः ।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्वाङ्गिस्त्वम्बरः ।
वर्जयेद्द्विद्वानानि विदाक्षीणि गुरुणि च ।
अन्धानि सोष्णलीराणि गुल्मिणीनां विवर्जयेत् ।
नृत्तिका भक्षणीया न च भूरगकन्दकाः ।
रसोनश्च पलायुश्च सन्धत्तो गुल्मिणीक्षिया ।
मूर्यानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ।
पथ्ये हितानि चैतानि गुल्मिणीनां सदा भिद्यक् ।
यायामं मैद्युनं रोधं शीथैश्चक्रमन्तथा ।
वर्जयेद्गुल्मिणीनाञ्च जायते सुखसम्पदः ।
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । जाक्षणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूयेयु रूपवान् मूरः पक्षितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्याच्येयभाषिते शरीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ ३ ॥
अथ जलितगर्भनिक्रिया ।
आचयेत् उवाच ।
“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकण्टहीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पयसा लोहितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते नृगाले नागकेशरम् ।
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीङ्कु शर्करा पयसा पिबेत् ।
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा मूलमेव च ।
ज्वरश्च स्त्रीणां यदि गर्भं जलते तदोशरीरचन्दन-
नागकेशरशतकीकुसुमशर्कराहृतमधुरदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाक्षिणी-
वज्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गौरिकं क्षणादिकं गोमयभक्ष्यं उदकं
परिसृतं शीतजं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोशुरसमङ्गामङ्गकचमशुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोधं मधुमागधिकाञ्च

गर्भः

सह दुग्धेन पीतवतीनाचलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ॥” इति महर्ष्याच्येयभाषिते
शरीतोत्तरे तृतीये स्थाने जलितगर्भनिक्रिया
नामोपपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥
“नरो घातुवलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैद्युनात् सम्पगजायते गर्भसम्भवः ॥
शरीत उवाच ।
संयोगेन विना प्राज्ञः । कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्यं फलं वा न कथं भवेत् ।
रुण्वन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
यस्य पृष्टो महापार्थः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥
आचयेत् उवाच ।
विद्वानाञ्च वक्षीणां स्थावराणाञ्च पुत्रकः ॥
तत्र घातुघर्मं वीर्यं सङ्गं योगेन वर्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते द्रव्यं पुत्रकः ॥
स्थावराणाञ्च सर्वेषां शिवशक्तिर्मयं विदुः ॥
निष्कलोऽपि शिवो ज्योतिर्वापिशक्तिर्महामते ॥
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्णनी समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् वीर्यं मुक्तमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाऽपि निश्चयं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलकञ्च यत् ॥
जायते बहुदाकारं शोणितञ्च दद्याद्विनि ।
वनं पञ्चदशाष्टे स्यात् विंशाष्टे मासिपिण्डकम् ॥
मासिकेन च पिण्डस्य पञ्च तर्जं प्रजायते ।
पञ्चाशद्विंशे प्राप्ते अङ्गुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्ततौ ।
साहस्रमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्धवेत् ॥
चतुर्थे च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चैष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रकृयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषवलेनापि गर्भो वापि प्रकृयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रकृतये वायुश्च तत्र गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति शरीते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥३॥
शिशुः (गीर्घ्यते निर्गोर्घ्यते निःस्पृष्टते वीर्यं योगि-
रन्ध्रेणास्मिन् । गिरति सिञ्चति निर्विकं करोति
रेतोऽञ्च वा । गृह्ण वा + भन् ।) कुम्भिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथांलोहस्य निष्कन्दो निर्विस्ती विम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विज्ञानोऽपि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ मे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भं गन्धारेण दूरादमी हुतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसिद्धित-
देशः । यथा,—
“भाद्रपदचतुर्दश्यां यावराक्रमते जलम् ।
तावन्नर्भं विष्णुनीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

गर्भपा

(आन्ध्रप्रदेशसुमात्रम् । यथा, गोः रामा-
यके । ४।२७।३।

“अष्टमासवतं गर्भं भास्वरस्य गमस्तिभिः ।

रसं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रकृते रसायनम् ॥”

गर्भकः, स्त्री, (गर्भ + संज्ञार्थी कन् । यद्वा चन्द्रस्य
गर्भद्वयमिव कायतीति । कै + कः ।) रजनीद्वन्द्वम् ।

इति चैमचन्द्रः । २।५५॥ वृद्ध राज्ञि इति भाषा ॥

गर्भकः, पुं, (गर्भं केशगर्भं केशमण्ड्ये इति यावत्
कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः । यद्वा गर्भं इव
प्रतिष्ठति । “इवे प्रतिष्ठती” ५।३।६६।

इति कन् ।) केशमण्ड्यस्थितमात्रम् । इत्यमरः ।

२।७।१३५। खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति
अवधारयोगेन इति । कृ + टः ।) पुत्रजीव-
हृत् । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भजातिनी, स्त्री, (गर्भं जालयति जालयतीति ।
जृन् + जिच् + जिनिः ङीप् च ।) लाङ्गलिका-
हृत् । इति रत्नमाला ॥

गर्भकः, पुं, (गर्भस्य अङ्ग इव । प्रकम्पादि-
त्वात् अकारलोपे साधुः ।) नाभिगुडकः । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥ नाभिर गोड इति भाषा ॥

गर्भदः, पुं, (गर्भं ददाति उत्पदायति अय-
च्चारयेति । दा + कः ।) पुत्रजीवहृत् । इति
राजनिर्वहणः ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + ङच् ङीप् ।)
शुपविशेषः । गर्भदा इति स्त्राता । तत्पर्यायः ।

पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ छटिप्रदा ५
प्राणिमाता ६ तापसद्वन्द्वमभिभा ७ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । श्रौतत्वम् । नारीपुण्यादिदोगपित-
दाहममनाश्रितम् । गर्भसम्भूतिदाहत्वम् । इति
राजनिर्वहणः ॥

गर्भदन्तः, [द] पुं, (गर्भं ददति प्रेरयति नाशयती-
त्यर्थः । दृ + क्तिप् ।) कलिकारीहृत् । इति
भावप्रकाशः ॥ विष्णोर्लला इति भाषा ॥

गर्भपाकः, [न्] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः
परिणतिरित्यर्थः साध्यतयाख्यस्य इति इनिः ।)
षष्ठिकबीजः । इति चैमचन्द्रः । ४।२३४ ॥

षष्ठे धान इति भाषा ॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विद्युति-
रित्यर्थः ।) पञ्चमवृत्तमासीयस्य कठिनशरीरस्य
गर्भस्य पतनम् । (यथा, साधवकरोक्तवेद्यके ।

“आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्युतिः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥”

तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।

“गर्भपातनिमित्तञ्च शोणिततिस्रवाञ्च यः ।
अभिघातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यतानकः ॥”

अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भसावधान्ये द्रष्टव्यम् ॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति ।
पत् + जिच् + क्त्वाल् ।) रक्तशोभाजनहृत् ।

इति ञटाधरः ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + जिच् +
कर्त्तरि ल्युट् ।) रीठाकरः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञार्थी ङीप् ।
गौरादिस्त्रादिभ्योः ।) कलिकारीहृत् । इति
राजनिर्वहणः ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + जिच्
+ जिनिः । जिष्वां ङीप् ।) विष्णोर्ललाहृत् । इति
ञटाधरः ॥

गर्भरूपः, वि, (गर्भं देहकोषे रूपं लावण्या-
दिकं यस्य । यद्वा गौर्यते निगौर्यते प्रका-
शते रूपं यस्मात् । तारुण्यप्रभावादिति
यावत् ।) तदणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्याः अस्यां वा ।
अस्तार्थे मतुप् । मत्स्य वत्वम् ।) अन्तरापत्या ।

(यथा, महाभारते । ३।१३४।१७ ।
“दशैव मासान् विभति गर्भवतः ।
दशैरका दशराशा दशाष्टाः ॥”)

तत्पर्यायः । अन्तर्जनी २ गुल्मिणी ३ गर्भिणी ४
ससत्ता ५ आपतसत्ता ६ दोहद्वती ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उद्दिष्टी ८ गुल्मी ९ ।
इति चैमचन्द्रः । ३।२०२ ॥ अथ सद्योदहीत
गर्भाया लक्षणम् । यथा,—

“युक्तशोणितयोधेनिरसावोऽथ अमोहवः ॥
सावसाहः पिपासा च श्लानिः स्फूर्तिर्भगे भवेत् ॥”

तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—
“स्तनयोर्मुखकायां स्थात् रोमराग्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपद्माणि चाद्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

कूर्दयेत् पक्षसुक्तापि गम्यादङ्गितेऽनुभात् ।
अतःकः सदनश्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥” ॥

पुत्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—
“पुत्रगर्भमुत्पायास्तु नाभ्या मासि द्वितीयके ।
गर्भा गर्भाशये लज्जः पिष्ठाकारोऽपरं द्रवम् ॥

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्कोरं दक्षिणक्षणे ।
दक्षिणोऽरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णात् ॥

पुत्रामध्यक्षेण स्वप्नेऽपि मनोरथः ।
आन्नादि फलमाप्नोति सप्रेपु कर्मलादि च ॥” ॥

कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
“कन्यागर्भवतीगर्भे पेशी मासि द्वितीयके ।
पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमपेक्षते ॥” ॥

नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेत्तदाऽङ्गुलिः ।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुण्ड्रमुदरं मज्जत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्भश्या, स्त्री, (गर्भं गर्भगता वा श्येव । गर्भ-
गतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः ।) गर्भोत्-
पत्तिस्थानम् । तत्पिपाशयपकाशययोर्मध्यवर्ति ।

तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“शङ्खनाभ्यालतियोनिरावर्णा सा च कीर्तिता ।
तस्यास्तुतीये त्वावर्ते गर्भश्या प्रकीर्तिता ॥

यथा रोहितमतस्यस्य सुखं भवति रूपनः ।
तत् संख्याञ्च तथाकृपां गर्भश्यां विदुर्धवाः ॥”

(यथा, वैशीसंहारे । ३ वे अङ्के ।
“यो यः शङ्खं विभर्ति स्रुतजगुज्जमदात् पाण्ड-
वीनां चञ्चलां

गर्भसा

यो यः पाण्डालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भश्यां
गतो वा ॥”)

गर्भसावः, पुं, (गर्भस्य सावश्रुतिः पात इत्यर्थः ।)
गर्भपातः । चतुर्थमासपर्यन्तं शोणितरूप-
गर्भस्य अवयवम् । पेटसखा इति भाषा ॥ तस्या-
श्रीचं यथा,—

“यदि गर्भो विपदेशतः स्रवते वापि शोणितः ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भसावहिनावि स्रतकम् ॥”

इति माहङ्गे १०७ अध्यायः ॥

“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विपुष्यति ।”

इति मनुः । ५।६६ ॥ ॥

“अर्वाक् ब्रह्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
संभवः ।

तदा माससमैस्त्रासामश्रीचं दिवसैः स्रतम् ॥
अन स्रद्गु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।
सद्यःश्रीचं सपिष्ठाणां गर्भसावाञ्च वा ततः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ ॥

(“अन्तराणममरणे शेषाद्योभिर्विमुष्यति ।
गर्भसावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारयम् ॥”

इति याज्ञवल्करः । ३।१०० ॥)

अथ गर्भश्रीचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ॥

अथ गर्भसावनिदानलक्षणम् ।
“भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपाणान्ननिषेवणात् ।
गर्भं पतति रक्तस्य समूलं दर्शनं भवेत् ॥

आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविप्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनादौः
पक्वं हुमादिव पक्वं पतति क्षयेन ।
छट्पः करोति पवनः क्षुल्लु स्रग्गर्भं
गूलञ्च योनिजठरादिषु स्रज्ज्वलम् ॥”

इति साधवकरः ॥

अथ गर्भसावपातयोनिदानमाह ।
“यान्यधस्तात्त्वगमनयानसखलनपीडनैः ।
ज्वरोपवातोत्पतनप्रक्षारार्जोधावनैः ॥

वमनाञ्च विरेकाञ्च कुट्यनाहर्भपातनात् ।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिलरुचानिषेवणात् ॥

वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्चयनाद्भयात् ।
गर्भं पतति रक्तस्य समूलं दर्शनं भवेत् ॥”

गर्भपातनात् निषेधेन गर्भपातनश्रीकां द्रव्यं
तस्मात् ॥ गर्भस्य सावपातयोः पूर्वैक्यमाह ।

गर्भपततीत्यादि । पतति सादृश्यं पातेन वा
पतिष्यति ॥ ॥

सावपातशरीरविप्रमाह ।
आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविप्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥

आ चतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विप्रवः शोणितरूपः । गर्भः स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनादौः
पक्वं हुमादिव पक्वं पतति क्षयेन ।

गर्भाधा

यथा वृक्षजम् पर्णं पर्णं अभिधातेनाकाश
एव पतति तथा गर्भोऽभिधातेनाकाशेऽपि
पतति ॥ ॥

अथ गर्भपातस्य चिकित्सा ।

गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि सुकुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुखिगन्धसुतपलादि शस्तं पिबेत् ॥

उत्पलादिगन्धमाह ।

उत्पलं नीलमारुतं ककुरं कुसुमं तथा ।
नीताम्बीजम् मधुकंसुतपलादिरयं गणः ॥
संजीवितो हरकोव दाहं तृणं हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च पृच्छाञ्च तथा हृदिमरीचकम् ॥ ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवनाह ।

प्रसंसमाने गर्भे स्यादाहं मूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठञ्च प्रदरानाहौ मूलवज्जल जायते ॥
प्रसंसमाने पतति ॥ ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपकाशयाहौ तु शोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वे मूलादयः ॥ ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

किष्काः प्रीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
कुशकाशोवृक्षाणां जलेर्गोचुरकस्य च ॥
शतं दुग्धं चित्तायुक्तं गर्भिण्याः मूलहृत् परम् ।
चर्द्वामधुकुक्ष्यान्नामैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ।
अन्नानः पुष्यजातिः । अयं वायुपुष्यं इति
गौडादौ प्रसिद्धः ।" इति भावप्रकाशः ॥

गर्भकावी, [न] पुं, (गर्भं उपरस्यशिशुं साव-
यति विद्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + सु + शिच्
+ "नन्दिद्यहीति ।" १ । १ । १३४ । इति
श्रिनिः ।) हितालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, कौ, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य-
न्तरवर्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः ।
प्रयत्नगृहम् । गृहान्तर्गृहं इत्येके । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः ॥ २ ।
२ । २८ ॥ (यथा, कथाभरितसागरे । ७ । ७१ ।
"साय्यहर्मी समुद्रिह्य तत्र राजसुता धयी ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादद्याविशत् ॥" ॥
गर्भः कृत्स्नः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-
भूमेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उपरस्य-
शिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, कौ, (गर्भं आधीयतेनेनेति । आ +
धा + करणे लुट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-
संस्कारः । यथा,—

"गर्भाधानन्तौ पुंसः सर्वं सन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकावे । स च काको याज्ञवल्क्योक्तः ।
बोद्धव्यमिष्टाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ॥"
इति मज्झिमासत्तम् ॥ तत्र क्रमः । "ऋतुस्नानादूर्ध्वं
निधिरुद्विसे सायं सन्ध्यायासतीतायां पतिः शुचिः
सुगन्धिः सुवेशः सन्नेष्य सर्वार्थं दत्त्वा पूर्वाम्भि-
सुस्त्रीपविष्टायाञ्च वज्रा दक्षिणहस्तेनोपस्यं

३१५

गर्भाधा

कृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्यं कृशन्
मन्त्रं जपेत् । ततो भाष्यासुपेयात् ।" इति भव-
देवमङ्गः ॥ तद्विहितविधिद्वयञ्चकारि यथा,—
"व्येष्टा नृणा मघाक्षेष्टा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तराश्रितयं तद्वक्त्रा पर्ववर्ष्णं प्रजेदतौ ॥"

पर्वार्याह विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दशहमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वार्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
शौनकाः ।

"पुनश्चाणि चैतानि तिथौ हस्तः पुनर्वसुः ।
अभिजित् प्रौढपक्षेवातुराधावापुष्यश्च ॥"
अथर्व । [पुष्यश्च ।

"हस्तो मूलं अवणः पुनर्वसुर्मुगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्येषु पुनामायं गणः सभदः ॥
रोहिण्यन्तकचिन्नाहिविशाखशतवर्जिते ।
मे पुष्यहाहे स्त्रीयुग्मा फलवन्वर्णमिष्यते ॥

पुष्याकैचन्द्रशिवस्तनपुनर्वसुः स्या-
दायापुष्यमहरिभाद्रपदइत्यथ ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
पार्श्वेयु गर्भपतनादिभयञ्च मेतु ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

स्त्रीणान्तुर्भवति बोद्धव्यवासरानि
तच्चादितः परिहरं च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विधमासु नाथैः
कुण्यान्निवैकमय तासपि पर्ववर्ष्णम् ॥

नृनर्त्तं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसं चेत्ये प्रयोजनम् ॥

(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्थानान्तरं नाथैः
सुध्यान्ति । यथाह भरद्वाजः ।

"प्रथमेऽहनि नाकाजौ द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये राजकी शोक्ता चतुर्थेऽहनि सुध्याति ॥"
एवं धर्मेष्टास्तेऽपि । यथा,—

"भर्तुः सृष्ट्या चतुर्थेऽहनि ज्ञानेन स्त्रीरजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्देवे पित्रो च कर्मणि ॥"
यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"एवं गच्छन् स्त्रियं चामां यथा नृणाञ्च कर्ण-
येत् ।

शक्त इन्दौ सक्तत् पुत्रं लक्षयं जनयेत् पुमान् ॥"
चामां आहारलाववादिनः श्रीणाम् । पलञ्च ।

"युग्मासु पुत्रा जायन्ते क्षत्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्चये स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिकं शुक्ले स्त्री भवत्यधिकं श्वेदाः ।
(समेऽपुमान् पुंसि यौ वा स्त्रीयौ च विपर्ययः ॥"
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)

एवञ्च ।

"युग्माधामपि राज्ञौ चेत् प्रीणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंसवति शुक्राधिष्ठे पुमान् भवेत् ॥

कन्येवायुग्मराज्ञौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रप्रीणितमोर्धतः ॥

श्रीका राशौ भौमहृष्टे शशाङ्गे
मार्चं मार्चं शोचितामार्चं स्थात् ।

गर्भाधा

चौष्टे शान्तं यच्च रक्तं अवार्म
तद्गर्भाधे वेदनागन्धहीनम् ॥"

गर्भयोर्वर्त्तनिकपञ्चमम् ॥

"पापार्संयुतमध्यमेऽहनि कृतस्य कथञ्च पापामिषु
तद्गर्भेऽहनि शुभोक्तमित्येव विष्णुने द्विजे विपाये सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविषुकायविषकाभिते
प्राये युग्मनिष्ठास्वगच्छसमये पुनश्चितः सङ्गमः ॥
नृलमघाश्विनीनामादौ व्येष्टाव्यसंपायासमन्वम् ।
चतुर्थांशं गणपदं तद्वक्त्रा बोद्धव्यं ऋतौ प्रजेत ॥"
अथर्वतौ तु भुजवत्सभीमे ।

"अतर्धं पौष्णेऽसर्पाणांमादौ पितृशिवलक्षम् ।
गणं दक्षत्रयं स्थातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पुन्यैर्बोद्धव्यवर्षा ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये ऋते रजस्वपि ॥

अपत्यं जायते भद्रं तयोर्नृनैर्धर्मं स्मृतम् ।
मासेष्टेः सितकुण्डलरविशनिशैत्यलक्षपञ्चमीभिः ।
कलुषैः पीडा गर्भस्य प्रीडितैः पतवमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेष्टेन पापग्रहयोगाच्चतुष्टयस्थिति-
नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेष्टश्चक्षुष्यश्च
पापग्रहयोगः पीडा येन जन्मच्छांति । १६ ।

३ । २० । २२ । २१ । ८ । २० । २ । ८ ।
मासेष्टशान्तादौ कृते न गर्भप्रीडा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।

"विवाहकर्म विधिमर्त्तसंस्थाः

सौरीऽपि पुंलक्षकरो विलयात् ।

स्त्रादिग्रहाणामवलोक्य सौम्यं

वाच्यः प्रसूतौ पुत्रवोऽङ्गना वा ॥"

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ ॥

अपि च । गोभिलः ।

"यदा ऋतुमती भवति उपरंतश्रीणिता तदा
सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोर्वर्षकालः ।
तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यं अङ्गव्यतः
प्रत्यवायान्निधमः । यदुक्तं स्मृतं ॥

"ऋतुमतीन् यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भूयश्चत्वार्यन्ताहता ॥"
ज्योतिषे ।

"व्येष्टा नृणा मघाक्षेष्टा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तराश्रितयं तद्वक्त्रा पर्ववर्ष्णं प्रजेदतौ ॥"

विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दशहमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वार्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
याज्ञवल्क्यः ।

"बोद्धव्यं निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अथ बोद्धव्यं निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
पुंसवनामकरणाधोरपि सावनामकरणाया युक्त-
त्वाच्च संस्कारमात्रे सावनामकरणाया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"गर्भाधानन्तौ पुंसः सर्वं सन्दनात् पुरा ।
वष्टेऽहमे वा श्रीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

आह्वयकादौ नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
वष्टेऽप्रशानं मासि चतुर्था कथ्या कथ्या ॥

एवमेव शस्त्रं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ॥"

चतुर्थे सप्तमे ततः इति वचनान् सप्तमात् पूर्व
तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य
सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथाले
तदाद्यन्तदिनविषये सति अधिकान्यूनकालयोर्गर्भ
स्य न्यूनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् ।
तेनात्र सावनेमगना युक्ता योधिद्वारावहारसिद्धा
च । अह्न्येकारह्ने नाम इत्यत्रापि अश्लीष
अपगमे नामधेयमिति विष्णुस्मृत्या स्तकोत्तर-
दिनपरमेकादशपदम् ।

“स्तुतकादिपरिच्छिदो दिनमासादपास्तया ।
मध्यमयहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”

इति ह्यर्थेचिह्नान्तवचनेन स्तुतकस्य सावनेन-
घटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथालम् । अतो
दिनमासवर्गगणना सावनेनेति । सुभासुभविषे
चवस्तु सौरेण श्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता-
महः ।

“विवाहादौ स्तुतः सौरो यथादौ सावनो मयः ।
अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

“गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीष्यकाः ।
गोभिलः । इतिशेषेन पाणिना उपस्यमभिसृशेत
विष्णुयोनिं कल्पयन्त्येतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनी
च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कुत्सितदेशस्य
स्येन पाणिना श्लीषदर्शनात् तद्धारणाय
इतिशेषेनेति । उपस्यं योनिं सृशेत विष्णुरिति
मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-
मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
न्यायात् पाठान्तरं स्यात् । न तु भवदेव-
भट्टोक्तं सृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्येव
संयोगं कुरुतः न मध्ये कामदेयजपः । देवलः ।
‘सक्तश्च संस्कृता नारी सन्तर्गर्भेण संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसौमनोमयनानि सक्तदेव
कर्तव्यानि । हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“विवाहादिः कर्मेणो य उक्तो
गर्भाधानं मुमुक्षु यस्य चान्ते ।
विवाहादविकमेवात्र कुर्यात्
आहुं नादौ कर्मेणः कर्मेणः स्यात् ॥”

विवाहादिगर्भाधानात्कर्मेण एकमेव आहुं
न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहुतेन कर्तव्यं
आहुवन्तीति । अन्तर्ग्राह्यवचार्थः दृष्टान्तः
पठ इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ।
ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन
ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत् ।

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
श्रेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माहुमेव च ॥”
इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहुं कर्माहुत्वेन
विहितं तच्छब्देगितरपरं अतएव भवदेवभट्टे
नापि न लिखितम् । अत्र आहुत्तरगमनेऽपि
न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । निषेकान्दी-
सुखआहुं कते दाराद्यवर्जनम् । इति वचनात्-
राच ।” इति संस्कारतत्त्वम् ॥ (निषेकादन्तरं
यद्यन्याधि मिश्रितमुक्रशोणितस्य यद्यह्म
भवति तदुक्तं यथा, हृज्ज्जातके निषेकाध्याये ।

“कलनं कठिनं हस्ताद्यधित्वमौमचेतनाः ।
अश्वनोद्वेगकृतिश्च मासेष्वीषाः क्रमादमी ॥
भृग्वारेण्यौक्येनार्कशोणितशालिवाकराः ।
मासेषु पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्ये ॥”
अस्यार्थः । प्रथमे मासि कलनं मुक्रशोणित-
मिश्रणरूपं तत्र अधिपः मुक्रः । द्वितीये कठिनं
मिश्रितमुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः
कुलः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः ।
चतुर्थे अश्वानुत्पत्तिस्तत्राधिपः श्वः । पञ्चमे
त्वच उत्पत्तिस्तत्रेश्वरः । षष्ठे रोमोत्पत्ति-
स्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो
बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधाननय-
पतिः स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीश्वरः ।
दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधान-
काले उक्तग्रहे पीडिते तत्तुल्यमासि गर्भ-
पातादि । कलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥
“ऊनवोद्वेगवर्षायामप्रामः पञ्चविंशतिम् ।
यथाघसे पुमान् गर्भं कुक्षिस्यः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जोवेहा दुर्मन्त्रेण्यः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥
अतिहृष्टायां दौर्घरोगिण्यां अत्येन वा विका-
रेणोपप्लव्यायां गर्भाधानं नैव कुर्यात् । पुर-
वस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥”
इति सुश्रुतं शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥

गर्भाशयः, पुं, (आश्रितेऽस्मिन्निति । आ + श्रि +
अधिकरणे अप् । गर्भस्य भूयस्य आशयः
शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो
‘गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । २।६।३८॥
गर्भशयः । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महा-
भारते । १४।१८।५ ।

“शुक्रं शोणितसंस्कृतं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥”
“पूज्योद्वेगवर्षा स्त्री पूर्वांशेन सङ्गता ।
शुद्धं गर्भाशये मार्गे रक्ते मुक्रोन्निरे हृदि ॥
वीर्यवन्तं सुतं कृते ततो गूनान्दयोः पुनः ।
रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।)
गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्यायः । देव-
मासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ३६ ।

“गर्भाष्टमेऽह्ने कुर्यात् प्राज्ञगस्तोपनायनम् ।
गर्भाष्टकादशे रात्रौ गर्भात् हादशे विशः ॥”
गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्थस्याम् । गर्भ + “अत
इतिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति इति ततो
डीप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२॥
प्रोयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११४ ।
“सुवासिनीः कुमारान् रात्रौ गर्भिणीकथा ।
अतिथिभ्योऽन्य एवेतान् भोजयेद्विचारयन् ॥”
अस्याः कर्तव्यतामाह कथयः । यथा,—
“गर्भिणी कुक्षराणादिशैलजम्भार्द्रोद्वेगम् ।
आयामं श्लेष्मगमनं शक्तादोद्वेगं त्यजेत् ॥

श्लेष्मं रक्तविमीक्ष्य चाध्वरं कुक्षुटाशनम् ।
अवायश्च दिवास्त्रं रात्रौ आभरणं त्यजेत् ॥”
तथा, मदनरत्ने स्नाने ।
“हरिदां कुक्षुमेष्वेव सिन्दूरं कञ्चन तथा ।
कूर्पासकश्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशवस्कारकपरीकरकार्यविभूषणम् ।
भर्तृराशुभनिष्कन्ती वज्रपद्मगर्भिणी न हि ॥”
हृज्ज्जातिकाया ।
“चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी वहा ।
याचा तथा विर्वेण्या स्नादावापे तु विप्रिवतः ॥”
गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्करः ।
“दोषदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वेष्ट्यं मरयं वापि तस्मादकार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”
आन्तलायनः ।

“वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
आहुश्च सप्तमास्मात्पूर्वं चाप्यत्र वेदवित् ॥”
कालविधाने सुश्रुतदौषिकायाम् ।
“सौरं श्रवाशुसमनं नक्षत्रान्नय
युक्तादिवास्तुकरयं तत्तिहूरयानम् ।
उद्वाहमौपमयं नक्षत्रेण गाह-
माशुः स्यार्थमिति गर्भिण्यापतीनाम् ॥”
रत्नसंघे गालवोऽपि ।

“दहनं वपनश्चैव सौलं वै गिरिरीहकम् ।
नाव आरोग्यश्चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥”
गर्भिण्या यद्यत् कञ्चन जायते तदाह—
“सामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराण्याः प्रकाशनम् ॥
अन्वेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ क्षण्यचक्षुः ।
पादशोफो विदाहोऽप्ये अङ्गान् विविधात्मिकाः ॥
मातङ्गं स्रव्यं हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेटं अङ्गाविधारणम् ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण के-
चिदर्थेषु तन्नात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विप्रि-
धियोपचरन्ति कुशलाः ।

तस्यागर्भापतेर्हृदयस्थश्च विज्ञानार्थं निज्ञानि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारासम्पादनं कृत्वा
ज्ञाने दोषज्ञानश्च निज्ञतस्तस्मादिदो निज्ञोप-
देशस्तद्यथा नैवादर्शनामास्यसंभवमनन्ताभि-
लाषः छर्दिरोचकोऽन्वकाभता विप्रिधेयः ।
अङ्गाप्रकयनश्चोक्षावपेयु भावेयु गुरुगान्त्यं
चक्षुषोन्मार्गः स्तनयोः स्तन्यमोदयोः स्तन-
मक्षलयोश्च कायागमयर्थं नययुः प्रादयोरीव-
क्षोमराण्या योन्वाश्च जालत्वमिति गर्भं पय्या-
गते रूपानि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तस्यै
ददाद्वयश्च गर्भोपघातकश्चैव भावेयः । गर्भोप-
घातकरास्त्रिमे भावास्तद्यथा,— सर्वमति
गुरुकातीक्ष्णदास्त्राश्च चेटा दमन्त्यान्वाहप-
दिशन्ति हृष्टाः । देवसारक्षोऽशुचरपरिरक्षार्थं
न रक्तानि वासोवि विभ्रयात् मदकराणि चाद्या-
न्यभ्यवहरेत् यानमग्निरीक्षेत् मांसमज्जीयात् सर्व-
निवप्रतिज्ज्जातं भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

गर्भिणी

चतुर्थे मासि स्थिररत्नभाष्यते गर्भस्तज्ज्ञातदा
 गर्भिणी गुरुभाष्यमधिकभाष्यते विशेषतः ।
 पञ्चमे मासि गर्भस्तज्ज्ञातदा गर्भिणी
 भष्यतिगर्भस्तज्ज्ञातदा गर्भिणी
 काश्चिन्माष्यते विशेषतः ।

बहु मासि गर्भस्य बलवर्धोपचयो भवत्यधिक-
मयेत्यो मासिण्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्ध-
नानिमापद्यते विशेषतः ।

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैरुपपाद्यते सङ्गता
तस्मात्तदा गर्भिणी स्वभावकारैः खान्ततमा
भवति ।

अष्टमे मासि गर्भस्य मातृतो गर्भतश्च माता
रसग्रहणीभिः संवाहिनीभिर्मकुर्महुरीजः पर-
स्परत आददाते गर्भस्य सन्त्यक्त्यात् तस्मात्तदा
गर्भिणी स्रक्कुर्मदा युक्ता भवति स्रक्कुर्महृत्
ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जलस्योपद्रवतो जसो-
ऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिधमौ आदष्टं मासम-
गर्भिण्यामिच्छावसते कुप्रजाः ।” इति चरक-
प्रारोहस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

“कनयोः सख्यमुक्तता रोमराण्युद्गमकथा ।
 अक्षिमय्याक्षि चायक्षाः संभोज्यन्ते विशेषतः ॥
 अकामतश्चैवति गन्धादुत्थिततेभुभात् ।
 प्रसेकः सदनचापि गर्भस्येया छिद्रमुच्यते ॥

तदा प्रभवेन आधामं आधायमप्रतर्पणमति-
कर्षणं दिवाकम्पं राजिनागरकं शोकं आनाव-
रोहणं भयसुतकटाक्षनं चैकान्ततः खेहादि-
क्रियां शोणितमोक्षकपाकाते वैमविधारणाय
न सेवेत ।

दोहाभिजातैर्गर्भिन्यया यो यो भागः प्रपीयते ।
 स स भागः शिशोस्तस्य गर्भिन्यस्य प्रपीयते ॥”
 “इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति
 गर्भिणी ।

गर्भावाधभयात्तास्तान् भिषगाह्वय्य द्वापयेत् ॥
 वा प्राप्तदौहृदा पुनः जनयेत् गुह्यान्वितम् ।
 अलज्जदौहृदा गर्भे कर्मतास्तानि वा भवम् ॥
 येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानगा ।
 प्रजायेत् सुतस्यानिस्त्रासिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
 राजसत्त्वगुणे यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।

अथर्वनाम महाभाग कुमारं वा प्रकथयत ॥
 पुत्रकूपपङ्कतीशियभूषणादिषु दौष्टदात ।
 अलङ्कारकं पुत्रं जनितं वा प्रकथयते ॥
 आश्रमे संयतात्मानं धर्मेष्ठीनं प्रकथयते ॥

देवताप्रतिमायां प्रकृते पार्श्वीप्रथमम् ।
दर्शने बालजातीनां हिंसाप्रीतिं प्रकथयते ॥
गोधामांवाप्राये पुत्रं सुखं धारयात्मकम् ।
गवां मीसे च बलिनं स्वर्गलोकासङ्गता ॥

माहिने दीक्षदायूरं रक्तार्णो लोमवसुतम् ।
 वराहमांसात् खप्रासुं यूरं वज्रनयेत् सुतम् ॥
 मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलं सदा वनधरं सुतम् ।
 खमरद्विभ्रमनयं निव्यभीतस्य तैलिरात् ॥

अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिधाति दीक्षदम् ।
शरीराचारशीलेः सा समानं जनभिधाति ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भक्षितं पुणर्भवेत् ।
यथा यथा वैश्वोमाहोदयं जगत्सृष्टिः ।”
इति सुश्रुते प्रारीरकानि तृतीयोऽध्यायः ।)

श्रीरावीकथः । इति शब्दचन्द्रिका । श्रीराव
इति भाषा ॥

गर्भिण्यविवेचकं, स्त्री, (गर्भिण्या गर्भयन्त्रा आवे-
 चकं यत्नेन परिचर्या।) कुमारभक्ष्या। गर्भिणी-
 परिचर्या। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्भोपधातिनी, णी. (गर्भं उपहन्तीति । उप + हन् + "सुप्यजासौ निमित्ताच्चीत्ये" १।२।७८।

इति शिनिः । गर्भं उपपातयतीति । जन्
+ शिन् शिनिः । इति केचित् ।) अकृतौ
वृथोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति
सा गौः । गावकाकेला गाह इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वेहत् २ । हतमरः । २ । ६ । ६ ।

गर्भुत्, श्च्यी, (गीर्यते भक्ष्यते प्राकृतैरिति । गृ
 निगरश्च + “सो तुट् च ।” उभ्यां । १ । ६७ ।
 इति उति तुडागमश्च ।) ह्रस्वान्धविश्वः ।
 इत्यमरो भरतश्च ॥ भयना इति स्थातः । गङ्
 गङ् इति केषित् । (गीर्यते भक्ष्यते यद्वा
 गीर्यते विज्ञाप्यते विस्थाप्यतेनेनेति । ग + उति
 तुट् च ।) स्वर्गम् । नङ् । इति मैदिनी ।
 ते । १०७ ॥

गर्भटिका, जी, (गर्भत इव उटं पचमस्याः ।
 क्य + टाप् + अत इत्यञ् । पृषोदरात् तकार-
 जोपः ।) जीहिमेदः । माधुर्या इति भावा ॥
 तत्पञ्चायः । गर्भच्छेदः २ । इति रत्नमाला ॥

गम्भीरिका, खौ, (गम्भीरिका + निपातनात् ऊका-
रस्योकारः ।) जरङ्गील्लम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्व्यं, मदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट् ।) मद् इह अहङ्कारः । गौचो गर्व्यति
सम्पदा । इति दुर्गादासः ॥

गन्धः, पुं. (गन्धं मदे + भावे घञ् । यद्वा, गिरति-
मदमसत्त्वात्माननुज्झिरतीव इति । ग निग-
रन्धि + “कगप्रदृभ्यो वः ।” उणा० । १ । १५५ ।
इति वः ।) अङ्गहारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२॥
(यद्वा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

“यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य हर्षमेव वा वीर ! गर्वेण च विधिमतः ॥”)
अहङ्कारस्तथाध्यातं सर्वव्यसंसारकारणम् ।
अभिमानोऽधिभूतश्च बद्रस्तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वः ।
(अथ हि अभिचारिभावविशेषः । तत्तत्तथा
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५० ।

“गर्भो मदः प्रभावश्चि विद्यासत्कृतसादिनः ।
अवज्ञासविज्ञासाङ्गदर्शनाविनयादिकृतः ॥”)

गर्भाटः, पु, (गर्भेण मदेन जडतीति । अट् +
अच् । प्रकणादित्वात् अलोपः ।) झाः श्रितः ।
झारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धितः, जि, (गन्धः सञ्जातोऽस्य । गन्ध + “तदस्य
सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । ९ । ३६ ।

मस

इति इतश्च । यद्वा, गर्भ्य + कर्त्तरि क्तः ।) गर्भ्य-
युक्तः । अङ्गकृतः । इति ञञाप्रदः । (ञया,
रहुः । ६ । ५५ ।

“आदिर्बभूव कुशलगर्भसुखं जगतां
यद्यं तदमसरगमितस्तत्सर्वसारम् ॥”)

गर्ह, उ कुत्सने । इति कनिकाश्वयुजः । (भा०-भाषा०-
वर्क-सिद्ध ।) रेणोयवः । उ, गर्हति । कुत्सनं
निन्दा । इति दुर्गादासः । (अथ, रामवर्णी ।
२ । पृ२ । १० ।)

“स वाच्यकलया वाचा कलहं कलहो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगहं च पुरोहितम् ॥”)

गर्ह, कि कुलमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भ्या-परं-कर्म-सिद्ध ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भागवते । ६।७।१० ।
“गर्हयामास सहस्रं खयमात्मानमात्मना ॥”
तथा, लघुव । ४।४।१० ।

“जगह्वाऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपयश्चमयन् ॥”)
गर्हणं, जी, (गर्हं कुत्सने + भावे ल्युट् ।) निष्ठा ।
इत्यमरः । १ । ६ । १५ ॥

गर्हा, की, (गर्हाते निवृत्त इति । गर्हं कुल्लनै +
 “गुरोश्च हकः ।” ३ । ३ । १०३ । इति विद्या
 ष्यः तत्तदाप् ।) निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८० ।

“कुलपतनं जगदी
बन्धनमपि कीदितकलहम् ।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं धरपुत्रसंयत्ता ॥”)

गर्हितं, जि. (गर्हितं क इति । गर्ह + क्त । यद्वा,
गर्हा सङ्गाताः । गर्हा + इत्च् ।) निन्दि-
तम् । यथा, चायम् । ५० ।

“अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
अतिदाने बलिबन्धुः सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥”

मर्त्यः, जि, (मर्त्यते निम्नते इति । मर्त्ये उ
निम्नाद्याम् + “नृहलोभ्येत् ।” इ १ । १७४ ।
इति यद्यत् ।) आद्यमः । निम्नः । इत्यमरः ।
इ १ । ५४४ (यथा, मनुः । ५ । १४६ ।

“पित्रा भर्त्ता सुतैर्व्यापि मेष्टेदिरजमात्मनः
 यत्ता हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्व्यादुभे कुले ॥”)
 गर्ह्यवादी, [न] चि, (गर्ह्यं वदतीति । गर्ह्यं +
 वद् + “सुप्यजातौ विनिस्तादौभ्ये । ” ३ । २ ।
 ७० । इति विनिः ।) कद्वद् । इत्त्वमरः । ३ ।
 ३ । ३७ ॥

गल, भञ्जे । खावे । इति कविकण्ठमुः ॥ (व्या-
 परं-सकं-खावि अकं-सेट्) गलति । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (खावार्थं यथा, कषाखरित्सागरे ।
 ११ । ५७ ।

“इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या मनेन्यमी ।
 सन्नापकथिताः प्राज्ञा इव वाक्यान्मुविन्दवः ॥”)
 गल, क ड खावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 धातुं-अकं-सेट् ।) आवः । चरन्म् । क ड,
 गालयति रैतं चतस्रः । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गणति भक्षयत्यनेन । गण् + करणे
अप् । यद्वा गीर्षतेऽनेन । ग + करणे अप् ।)
कण्डः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८ ॥ गणा
इति भावाः । (यथा, यक्षतन्त्रे । ३ । १६४ ।
“प्रजा न रक्षयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अनागलस्तनस्त्रेव तस्य राज्यं विरर्थकम् ॥” ॥
गणति चरति आकण्ट्यादिरिति । गण + पचा-
द्यप् ।) कर्करवः । इति मेदिनी । से । १३ ॥
धुवा इति भावाः । वाद्यभेदः । (गणति
निःसरति आकादिरिति ।) गङ्गकमत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गणकः, पुं, (गणति निःसरति आकादिभ्य इति ।
गण चरणे + कण् ।) गङ्गकमत्तः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥

गणकम्बलः, पुं, (गणे कम्बल इव ।) गवां गलस्थित-
कम्बलाकृतिर्मांसम् । तत्पर्यायः । साक्षा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (“साक्षा
गोगलकम्बलः ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गणगण्डः, पुं, (गणे गण्डः स्फोटक इव ।) गल-
रोगविशेषः । गरगण्ड इति भावाः ॥ अथ गल-
गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य वामान्यं
लिङ्गमाह ।

“निबद्धः अयधुर्यस्य सुक्कवज्ज्वले गले ।

भङ्गान् वा यदि वा हृत्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥”

निबद्धो हृत्तः अचलो वा । सुक्कवत् अक्षवत् । गल

इति हनुमन्मथोदपलक्ष्यम् । तथा च भोजः ।

“मङ्गान् प्रोपयमस्य वा हनुमन्वा गलाभयम् ।

सुक्कवज्ज्वलमार्गं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” ॥

संप्राप्तिमाह ।

“बालः कफश्चापि गले प्रदुष्टो

मध्ये तु संकट्य तथैव भेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खल्लिः

समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥”

क्रमशः शून्यैः शून्यैः । खल्लिः वातकफभेदो-
लक्षणेः ॥ ॥

वातिकमाह ।

“तोदाश्लितः लघ्वधिरावण्डः

श्वावाह्वो वा पवनात्मकस्तु ।

पातव्यमुक्तधिरद्वयपाको

यद्वक्ष्या पाकमियात् कदाचित् ॥

वेरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-

भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥”

चिरद्वयपाकः चिरैव दृढिरपाकश्च मध्यमः ॥

शैशिकमाह ।

“स्थिरः कवर्धो गुरुव्यकटुः

श्रीतो महाश्चापि कपात्मकस्तु ।

चिराच्च दृढं भजतेऽचिराद्वा

प्रपथते मन्दश्चः कदाचित् ॥

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-

भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥”

कदाचित् प्रपथते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥
प्रशोषः श्लेष्मणा ॥ ॥

भेदोक्तमाह ।

“क्षिप्नो यदुः पाकुरनिदग्गो

भेदोऽश्लितः कण्डयुतो यक्षश्च ।

प्रलम्बतेऽलावुपदस्यमलो

देहादुत्पन्नपदद्विभुक्तः ॥

क्षिग्धाश्लता तस्य भवेच्च जन्तो-

मन्वेन शब्दं कुर्वति च निद्राम् ॥”

देहचमे कार्शे चर्चं देहद्वौ दृढं धातीत्यर्थः ॥ ॥

असाध्यमाह ।

“लघ्वान्धसर्पं नृदस्यसर्पार्थं

संवासरतीतमरोचकार्णम् ।

चीमच्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं

भिन्नखरं नैव नरं चिकित्सित् ॥” ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।

“सर्पान् शिशुबीजानि शृगबीजातवीथवान् ।

नलकस्य च बीजानि तक्रेकास्त्रेण पेषयेत् ॥

गलगण्डो गण्डमाला यत्रयथैव दातव्याः ।

प्रलेपादस्य नश्यन्ति विनश्यं यान्ति सत्वरम् ॥१॥

रक्षोघ्नतेनयुक्तेन जलकुम्भीकमसना ।

लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्पत्त्यापि नाशनम् ॥

रक्षोघ्नः सर्वपः ॥ २ ॥

नैतापराजितान्मूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।

सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥

तिक्तालावुपक्षे पक्वे सप्ताहसुधितं जलम् ।

सद्यः स्यान्नलगण्डं पानात् पण्याशुसंविनाम् ॥४॥

तेन पिवेन्नान्तवज्जिह्वा

हिंसाद्वयादुत्तकपिप्लीभिः ।

सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु

हिताय निव्यं गलगण्डरोगी ॥

दृक्कोऽथ तुलः । उत्तुक्क निचगुटी धन्वन्तरिणा ।

‘तुलितुली कपीतस्तु नन्दिरुचोऽथ दृक्कः ।’

बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अष्टतादितेजम् ॥५॥

यवसुत्रपटोलादिकटुस्वात्मभोजनम् ।

वमनं रक्तमोचश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

दापयेन्नलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहुनि च ।

गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥

अवश्यं नश्यन्ति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽनुना ।

प्रलेपस्तुभूतोऽर्थं बहुधा बहुभिर्जनैः ॥

प्रच्छन्नानि पक्वा इति लोके । गण्डगोपालिका

गण्डगुधा इति लोके प्रसिद्धा व्याजवाटिकायां

सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥

तद्वयं जलकुम्भास्तु कक्षाचूर्णेन संयुतम् ।

प्रभाते निद्रामनीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥” ८ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

गलयद्वा, पुं, (गलं कण्डं यद्वाति मत्स्यास्या

इति । यद्वा + अच् । यद्वा गलः मत्स्य-

कण्डो यद्वातेऽस्मिन् । यद्वा + अधिकरणे अप् ।)

अङ्गनविशेषः । तत्पर्यायः । मत्स्यवधः २ ।

इति शब्दचक्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—

“लघ्वपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

चयोदशीचतुष्पक्षे अष्टमेति गलयद्वाः ॥”

इति मदनरत्ने नारदः ॥

अपि च ।

“आरम्भात्पत्तं यत्र पञ्चारम्भो न विद्यते ।

मर्गादितुर्नयः सर्वे तमेवाकुर्मलमहम् ॥”

इति राजभार्गवः ॥

(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते कृचस्थाने ४५
अध्याये ।

“पार्श्वगुले प्रतिष्ठाप्ये वातरोगे गलयद्वा ॥”

“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितसिद्धलान्तमर्शे स्थिरः ।

आशु सङ्गनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलयद्वाः ॥”

इति चरके कृचस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥

गलयद्वाहरोगवत् परित्रागाश्लक्षणात् प्रीङ्गा-

दायकत्वाच्च लक्षणाश्लक्षणा पोष्यात्मीयजनीऽपि

बोध्यते । यथा, न एव मे गलयद्वाः । इति

लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलनिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शब्द । अगि-

त्वात् ङीप् । “शृङ्गनीर्निद्रम् ॥” ७ । १ ।

८१ । इति शुम् कार्ये कम् इच्छ ।) कर्करो ।

लक्षपवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

(यथा, काशीखण्डे ।

“यथा काव्या च वैशाखे देवे देया गलनिका ॥”)

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्डस्य मेखलैव ।)

गलकृन्तम् । कण्डाभरकविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलवतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो

यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलमुक्तिका, स्त्री, (अस्या मुक्ता मुक्तिका ।

गलस्य मुक्तिकेव ।) तालूँछम्पिज्जा । आल्

जिब् इति भावाः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १६ । ८८ ।

“तालूँदरं वसिष्ठं श्रौते चिबुके गलमुक्तिके ॥”)

तत्पर्यायः । सुधासवा २ चण्डिका ३ लम्बिका

४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८४६ ॥ रसाङ्गा ५

प्रतिजिह्विका ६ माष्ठी ७ अलिजिह्विका ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः ।

यथा, सुश्रुते कृचस्थाने २५ अध्याये ।

“श्लेष्मं जतुमश्लेष्मांससङ्घातो गलमुक्तिका ॥”

“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले अवतिष्ठते ।

आशु सङ्गनयेच्छोथं करोति गलमुक्तिकाम् ॥”

इति चरके कृचस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥

तच्चिकित्सादिकां यथा,—

“गले च चण्डिकासाम्भे रक्तश्लेष्माधिकारणा ।

लम्बिका वर्द्धते मूत्रां विद्धेवा गलमुक्तिका ॥

रक्तहिंसास्य मार्गश्च नेत्रसावः प्रहृष्टते ।

शिरोऽग्निः श्वासकासश्च ऊरेणैव प्रपथते ॥

आशुकारी महाप्राणः श्लेष्मं कुर्व्यात् प्रति-

क्रियाम् ।

श्लेष्मस्य मुक्तिकां हित्वा कुर्व्याद्विज्ञापनं हितम् ॥

मागधी भरिचं मथ्या वषा घान्ययवानिकाः ।

कायः सोकाः स्नेहश्च गलमुक्तोपशान्तये ॥

दिवाराधौ यवान्यास सुखे सन्धारणं हितम् ।

मर्द्दनं कण्डदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम् ॥

विह्वार्यकं वषा कुष्ठं रजनी पारिमद्रकम् ।

यक्षधूमं च तद्वयं कण्डे वा लेपनं हितम् ॥

अरे प्रीतानि पद्यानि यानि तानि महासते ।।
न गौरीं पिच्छितं शब्दं तैलं नैव गजामने ।।
इति हारीति चिकित्सितशब्दे पञ्चचकारिणि-
ध्याये ॥

गजसनी, स्त्री, (गवे क्षत्राविष मांसपिच्छी यस्याः ।)
हारी । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गजा, स्त्री, (गजतीति । गज् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) अलङ्कारः । इति भावप्रकाशः ॥

गजाङ्गुरः, पुं, (गजरोधकोङ्गुरो यत्र ।) गज-
रोधविशेषः । तत्पर्यायः । रोहिणी ० । इति
हिमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य अस्यातिपूर्वक-
लक्षणमाह भावप्रकाशः ।

“गवेऽनिलः पितृकषी च पश्चिंती
प्रदूष मांसं तथैव प्रीणितम् ।
गलोपसंरोधकरेक्षणाङ्गुरे-
निहन्त्यङ्गु काशिरवश्च रोहिणी ॥”

गजानिलः, पुं, (गवे कच्छदेशे अनिलः प्राक्वायु-
र्थस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गा-
ट्टेयः २ । इति चिकित्सितशब्दः । गजानिलः
गजाविल इति च कश्चित् पाठः ॥

गजिः, पुं, (गिरति असेन विना कैवलं भक्षय-
तीति । ग् + “कर्मधातुश्च इत्” उणां । ४ ।
११७ । इति इत् । गुणः रक्षणत्वम् ।) शक्ती-
ध्यायकृद्गो वृषः । गजिया गज इति भावा ।
तत्पर्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हिमचन्द्रः ।
४ । ३५६ ॥

गजितः, जि, (गज् + क्त ।) प्रतितः । तत्पर्यायः ।
स्वतः २ अस्वतः ३ अष्टः ४ स्वतः ५ पतः ६
च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्मितं वलं
मुक्तसुखादन्तप्रवसंयुतम् ॥”)

गजुः, पुं, (गजतीति । गज् + ऊन् ।) मज्जि-
विशेषः । इति महाभाट्टम् ॥

गवेगच्छः, पुं, (गवे गच्छ इव यस्याः अलुक् समासः ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । मर्कटः २ । इति
चिकित्सितशब्दः ॥ (हाङ्गिला इति भावा ॥)

गवेक्षणी, स्त्री, (गवे क्षत्राविष मांसपिच्छी यस्याः ।
अलुक् समासः ।) हारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजम्, उ वृत्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षाङ्ग-वर्क-सिट् ।) अलङ्कारः स्थावरीयोपधः । उ,
गज्भते लोकाः प्रगल्भः स्थावरीयः । इति
दुर्गादासः ॥

गजा, स्त्री, (गजानां कच्छानां समूहः । “पाशा-
दिभ्यो यः” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) गज-
समूहः । कच्छानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥

गजाः, पुं, गजः । इति हिमचन्द्रः ॥ गजा इति
भावा ॥

गजचातुरी, स्त्री, (गजे गजे गजसमधिकृत्य चातुरी
यस्याः यस्यां वा । संज्ञात्वात् कप् ।) उपवास-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गजवालिश्च इति
भावा ॥

गजवी, पुं, (गजुर्मज्जिविशेषः स इव अक्षी दीप्ति-
र्थस्य ।) चक्रकः । मत्स्यपानपात्रम् । इति हिम-
चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मत्स्यारण्यकः । इति
चिकित्सितशब्दः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५ । ५३ ।

“मत्स्यारण्यकं सुवर्णं कृपै-
रञ्जयमानं सटिकैश्च सुखैः ॥”)

गज्व, उ कृतस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षाङ्ग-वर्क-सिट् ।) अलङ्कारः स्थावरीयोपधः । उ,
गज्भते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु वृ शब्दे + भावे अच् । गर्व शब्दं
याति प्रप्रीति गव इति शब्दं यातीति वा ।
गव + या + कः ।) गजकल्पजम्बुगोत्रप्रपञ्चः ।
(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।

“आश्रयोर्कर्मगवया विभेदः एवमेतैः सह ॥”)

तत्पर्यायः । गवालकः २ । इति चिकित्सि-
तशब्दः ॥ वनगौः ३ वनभयः ४ महागन्धः ५ ।
तन्मांसगुणौ । परवत्त्वम् । वृक्षत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-
पुत्रः । यथा,—

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्यायः । वनधेनुः २
भिक्षुगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवर्ग, स्त्री, महिषप्रभम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

गवलः, पुं, (गर्व शब्दं जातीति । ला + कः ।)
वनमहिषः । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (यथा,
हृत्सङ्गितायाम् । ३२ । १७ ।

“गवलानि कुलाहिनिभा विद्वज्जनि पयः पयो-
वाहाः ॥”)

गवाची, पुं, (गवामचीव । “अच्छोऽर्धनात् ॥”
५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रक्षण्यः
अच्छुर्वानि चाभ्रवनि अनेन इति । अच् चाप्ती
+ अकर्तृर्थे यञ् ।) गवामचीव यः । जाना-
नार जाली इति भावा । (यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टजीवागतिरागवाचा-
दलक्षकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥”)
तत्पर्यायः । वातायवम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
वधूहगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति
कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।
इति मेदिनी । चै । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः ।
यथा, रामायणे ।

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाची, स्त्री, (गां मृमिमज्जोति चाप्नोतीति ।
अच् चाप्ती + “कर्मयञ्” ३ । २ । १ ।
इत्यञ् । स्त्रियां ङीप् ।) गोचुम्बा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ गोसृक् इति भावा । इन्द्र-
वीर्यी । राक्षसश्च इति भावा ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“देवीजवाचकी चित्रा गवाची गजविभेदा ।
समेत्याहः पिटङ्गोटी विभाला च जगादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अवहारीऽश्च यथा,—

“चित्रकं शङ्खवेरश्च तयादनी गवाचपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिर्घण्टे शाकरोमाधिकारे ॥
मामाजाङ्गु इति कश्चित् भावा ॥) शाखोटः ।
शिखोका इति भावा । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाचमन्धुरीचेता चेतभक्षापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अचति गच्छतीति ।
अच् + क्तिप् । ङीष् । “अवङ् स्त्रीटाद्यमलङ्”
६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः ।
मांसात् माह इति भावा । अस्थ गुणाः ।
अनीर्यकारित्वम् । शुक्लम् । छेदप्रकोपन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

गवादनी, स्त्री, (अचति भक्षते इति । अच् +
कर्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुव्वत् ।) वासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादनी + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इन्द्रवाद्यी । (अचतिऽस्यामिति । अच् +
अधिकारणे जुट् । ततः षष्ठीतत्पुव्वत्ततः
स्त्रियां ङीष् ।) गर्वा वासभक्षणाधारः । इति
मेदिनी । मे । १०६ ॥ गवद वास खादवार गङ्गा
इति भावा । नीलापराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः,—

“गवाचमन्धुरीचेता चेतभक्षापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्याप्नो-
तीति । अल् + बाहुलकात् ककम् ।) गवयः ।
इति चिकित्सितशब्दः ॥

गवाशनः, पुं, (गामभ्रातीति । अश्च ग भोजने + श्चुः ।)
गोभक्षकः । सुचि इति भावा । यद्वा कश्चित् ।
“माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं सुनिभिरानीतः स जानीतो गवाशनेः ॥”

गवाशिका, स्त्री, जाश्या । इति रत्नमाला ॥ गरा-
धिकापि पाठः ॥ (गवाशिका इति कश्चित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवकाशेष्टा-
भावाः ।) गर्वा स्वामी । तत्पर्यायः । गोमान् २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ गवैश्वरीऽपि ॥

गवेधुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
ञ्ङमयादित्वात् कृ । एषोऽदात्तदकारस्य डत्वम् ।
तत्पुव्वे लतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २५ ॥ गव्गव् इति भावा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा +
कुः । तत्पुव्वे लतीत्यलुक् । यद्वा, गवि
भूमौ रधते इति । गो + रध ङङी + कुः ।)
गवेधुः । इति भरतः ॥ (कश्चित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विहङ्गिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका खाद्वी कार्शजत कपनाशिनौ ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गवेधुकं, स्त्री, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।
गैरिक्म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ह्रस्वाभ्या-
विशेषः । गङ्गगङ् इति भावा । यथा,—
“चिल्लीलङ्गाजनीलीका कुशलकगवेधुकम् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा, सुसुते कल्पस्थानेऽध्याये ।
“महासर्पः शङ्खपात्री लोहितान्त्रो गवेधुकः
परिसर्पः” इत्यादयः ॥)
गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + कार्शं संज्ञायां वा कन् ।)
ह्रस्वाभ्याविशेषः । गङ्गगङ् देधान् इति च
भावा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“आमाकाभ्यामजीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।”)
तत्पण्यायः । गवेधुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
गवेधुः ३ गवेधुका ४ । इति तट्टीका ॥ सुदा ५
गोविन्दा ६ गुन्दा ७ गुल्फः ८ । इति रत्नमाला ॥
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
प्रथमा यथा,—
“गाङ्गेदकी नागवला भवा ब्रह्मगवेधुका ।
खरवल्गरिका विन्धवेदा गोरक्षतल्लुनी ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
गवेधुकं, स्त्री, (गं भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारणत्वेन
प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक्त । ततो-
ऽवडादेशः ।) गैरिक्म् । इति चिकाकशेषः ॥
गवेधुका, स्त्री, (ईर् इति । ईर् + कम् । ततो
गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) ह्रस्वा-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउ-
लिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्ष-
तल्लुकाश्चेद् ज्ञातव्याः ॥)
गवेध, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-परं-सर्क-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः ।
अजगवेधत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥
गवेधया, स्त्री, स्त्री, (गवेध + भावे युच् ।) अन्ते-
बद्धा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
गवेधितं, वि, (गवेधयते क इति । गवेध + क्त ।)
अन्तेधितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥
गवेध्वः, पुं, उत्तमगवः । गोवृद्धः प्रशस्तः । इति
लुत्पत्तिः ॥
गर्थं, वि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । “गोपयस्यो-
र्वत् ।” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो वि
प्रत्यये ।” ६ । १ । ७६ । इति ऋक् ।) गर्वा सर्वम् ।
गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७२ ।
“संवत्सरान्तरं गर्थेन पयसा पायसेन च ॥”)
गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥
गर्थं, स्त्री, (गवि बाधे साधु । गो + यत् ।
ततोऽव ।) ण्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।)
रागप्रथम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥
गव्या, स्त्री, (गवां सम्प्रः । “खलगोरयात् ।”
४ । २ । ५० । इति यत् । “वान्तो वि प्रत्यये ।”

६ । १ । ७६ । इति यत् ।) गोसम्प्रः । तत्-
पण्यायः । गोवा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गव्यतिः । (गवि इत्यौ साधुः । गो + यत् । तत्-
टाप् ।) ण्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरीचना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गव्यतं, स्त्री, (गोव्यतिः । “गोव्यती ह्रस्वपु-
संस्थानम् ।” “अधपरिमाशे च ।” ६ । १ । ७६ ।
इत्यस्य वार्ति इति ऋक् ।) एमोदरात् इकार-
लोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यतिः । इति शब्द-
चन्द्रिका । ३ । ५५२ ॥
गव्यतिः, स्त्री, पुं, (गोव्यतिः । “गोव्यती ह्रस्वपु-
संस्थानम् ।” “अधपरिमाशे च ।” ६ । १ ।
७६ । इत्यस्य वार्ति इति ऋक् ।) ह्रस्वहस-
धुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।
“गव्यतिमाजमासने देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति क स धीरधीः ॥”)
तत्पण्यायः । क्रोशद्वयम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।
१८ ॥ गव्यतम् ३ गोव्यतम् ४ गोव्यतम् ५ । इति
भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति शब्द-
चन्द्रिका । ३ । ५५२ ॥
गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-परं-सर्क-सेट् ।) गहन् दुर्बोधः । गह-
यति शास्त्रं जङ्घीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
गहनं, स्त्री, (गाहते दुर्गन्धतेऽस्मिन्निति । गाह् +
बहुलमन्त्रापि इति युच् ह्रस्वगहनयोरिति
निर्देशात् वा क्स्वः । यद्वा, गह त् क गहने +
लुट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ (यथा,
गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।
“सखीस्तेन तद्गौर मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।
जिलीय गहने श्रुत्य भयस्तुल्यं रावणात् ॥”)
गङ्गम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥
(पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वात्स तथात्वम् । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।
“करुणं कारणं कर्मा विकर्मा गहनो गुहः ।”
“सर्वकृत्यं सामर्थ्यं चेदितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते
इति गहनः ।” इति भाष्यम् ॥)
गङ्गः, वि, (गाहते दुःखेन गन्धते इति । गाह् +
युच् । ह्रस्वगहनयोरिति निर्देशात् वा क्स्वः ।)
दुर्गमः । दुर्गवेशः । तत्पण्यायः । कलिलः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
१ । २३ ।
“गहनेऽधमार्गान् वीणाविलसतदर्शनाः ।
रमन्ते तापसास्तत्र चासयन्तः सुदाबद्धाः ॥”)
गङ्गा, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥
गङ्गं, स्त्री, (गाहते इति । गाह् + “ह्रस्वर-
रेति ।” उर्णा । ३ । ११ । इति वरचप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
“गङ्गाप्रपातान्निर्विकटप्रथं
गौरीगुरोर्गङ्गमाविशे ॥” * ॥
गाहते विष्णुर्गते आत्माऽनेन इति ।) स्त्रीः ।

इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी ।
३ । १४६ ॥ रोदनम् । इति शब्दचन्द्रिका । ६ । ३८ ॥
(गहने वि । यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।
“नलवेणुशरस्तम्बजुश्रीचक्रगङ्गम् ।
एक एवातिपातोऽहमकार्यं विपरिणमहत् ॥”)
गङ्गः, पुं, (गाहते विष्णुर्गते इति । गाह् विजो-
रुने + “ह्रस्वर-ररेति ।” उर्णा । ३ । ११ ।
इति वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
निजुङ्गः । इति मेदिनी । २ । १४६ ॥
गङ्गरी, स्त्री, (गङ्ग + स्त्री लोप् ।) गुहा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
गा, उ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्री-आत्म-
सर्क-सेट् ।) उ, गाते । इति दुर्गादासः ॥
गा, र लि स्तुती । जगति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(डां-परं-सर्क-सेट् ।) र, वैदिकः । लि,
जगति । इति दुर्गादासः ॥
गा, स्त्री, (जगति स्तुतिं जनया । गा स्तुतौ +
क्तिप् ।) गाथा । इति पुस्तकोत्तमः ॥
गाङ्गं, वि, (गङ्गाया इदमिति ऋक् ।) गङ्गा-
सम्भूतम् । इति मेदिनी । गे । ५ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ३७ ।
“विकीर्णसप्तविंशतिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गेः कलिलैर्विच्युतेः ॥”
मेघधारारिभिः कले जलविशेषे, स्त्री । तल्लङ्गा-
दिकं यथा, सुसुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“तज्जान्तरीर्णं चतुर्विधम् । तद्वथा, धारं
कारं तौवारं जैममिति । तेषां धारं प्रधानं
लघुत्वात् । तत्पुनर्विधिं गाङ्गं सासुद्रमेति ।
तत्र गाङ्गमाश्रयुषे मासि प्रायशो वर्षति
तयोर्हयोरपि परीक्षकं कुर्वीत शास्त्रोद्ग-
पिच्छमङ्कयितमविदग्धं रजतभाजोपहितं वर्षति
देवे वह्निष्कुर्वीत स यदि सुहृत्तं स्थापिताहश्च
यव भवति तदा गाङ्गं पतनीत्यवगन्तव्यं वर्णा-
न्यत्वे सिक्त्यजेदे च सासुद्रमिति विद्यातन्त्रो-
पादेयम् । सामप्रमप्याश्रयुषे मासि गृहीतं
गाङ्गवद् भवतीति ॥”
अस्य परीक्षा यथा,—
“गाङ्ग-सासुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।
धारितं येन पात्रेण कल्पते येन तद्विधम् ॥
घौतं मुहं सितं वस्त्रं चतुर्विधप्रमाणकम् ।
दूर्वास्त्रिहस्ताश्च चतुश्चतुष्कोटिषु बन्धयेत् ।
तस्मात् परीक्षते तीर्थं शुद्धे रौप्यमयं यथा ॥
कोट्यपात्रे सप्तहस्त परीक्षेत भिन्नतरः ।
मुहकर्मणा स तल्लङ्गा चेतशास्त्रोद्गम्य वा ॥
पिच्छिका तत्र र्वाक्षिप्रा नाभ्याभाति सा पुनः ।
चेता न निर्मेला पिच्छी मुहुश्च विमर्शं पयः ॥
तत्राङ्गं सर्वदीर्घं गृहीत्वा हि सुभाजने ।
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेधं रसायनम् ॥
अमलमपिपासात् कक्षदीर्घनिवारणम् ।
लघु स्त्रिहस्तया-च्छर्हि-म्लच क्षान्त-विवाशनम् ॥
गाङ्गोदकस्य दृष्टिः स्थाहिर्वसे वा प्रदीपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

गङ्गागमजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ४ ।
गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । “श्रिवा-
दिभ्योऽङ्” ४ । १ । ११२ । इत्यङ् ।) भीष्मः ।
(यथा, चरित्रे । ३२ । १११ ।
“गाङ्गं देववर्तं नाम पुत्रं सोऽजयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥”
अस्य जन्मदत्तानादिकं भीष्मशब्दे प्रथमम् ॥)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥
गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
तीति । अट् + क्त्वा । प्रकृष्यादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यमेव । इति शब्दरत्नावली । चिह्नितं
माह इति भाषा । (चिह्नितशब्दे विवरण-
मस्य ज्ञेयम् ॥)
गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
अट् + क्तुक् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ।
गाङ्गटवः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट् गतौ +
वाङ्मत्तत्वात् एव ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ।
गाङ्गावनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “तिका-
दिभ्यः णिन्” । ४ । १ । १५४ । इति णिन् ।)
भीष्मः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ कार्तिकेयश्च ॥
गाङ्गेयः, स्त्री, (गङ्गाया अपत्यम् । “शुभा-
दिभ्यश्च” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् । गङ्गा-
जातत्वाद्वा तथालम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
महाभारते वनपर्वणि ।
“यं गर्भं सुवने गङ्गा पावकादौघतेजसम् ।
तदुत्पन्नं पर्वते त्वत्तं हिरण्यं समपद्यत ॥”)
धुस्तरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
सुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मेधाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
गङ्गाजातजादौ चि । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ३४ ।
“योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षी जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपशृङ्खल प्राण्यायामेन तस्थिवान् ॥”)
गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “शुभा-
दिभ्यश्च” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३० ।
“वसुदेवं विदित्वेनं सुखं सुखं सुगोद्वहम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥”
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो प्रथमम् ॥) कार्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५८ । १३ ।
“आमेयः कृतिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
अयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)
इक्ष्वाकुमत्स्यः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ भद्र
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गेयकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
इर गतौ शेषणे च + “ङमयादयश्च” । उणां ।
१ । ३८ । इति कुः । ततः कार्ये कन् गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) गौरवतकुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११० ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । “गौरवतकुलजायवराणादनतोदन-
तिस्तुक्तवज्रलघ्वनात्मकानां च कार्यं प्रभुपदवक-
गाङ्गेयकीपुष्करवर्णिर्विस्वविस्तीर्णवतीति ॥”
यथास्याः पर्यायाः ।
“गाङ्गेयकी नामवता भ्रमा जन्मवैद्युता ।
अरवत्तरिका विन्-वेदा गौरवतकुली ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
“गाङ्गेयकी करीरश्च विन्वीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सक्तवायश्च शीतं पित्तकषापहम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने अमरविशेषध्याये ॥)
गाङ्गेयी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अन्तुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठ-
शर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा
इति भाषा ॥
गाङ्गिकायः, पुं, वर्त्तिकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गः, स्त्री, (गाङ्गे क इति । गाङ्ग विनोदने +
क्तः ।) अतिशयः । इदम् । (यथा, आर्या-
समप्रश्नानाम् । ६१० ।
“आलिङ्गति सा गाङ्गं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥”
तद्युक्ते चि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ७२ ।
“अमफेनसुचा तपस्विगाङ्गां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेव ॥”)
गाङ्गसुतिः, पुं, (गाङ्गा ङा सुतिर्यच । ङासुत्या
धारणादस्य तथालम् ।) खड्गः । तपये चि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दाढ्याभावादेवास्त्र
तथालम् ॥)
गाङ्गावटी, स्त्री, (गाङ्गा ङा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् युवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गकीडा-
मध्ये क्रीडाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“गौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलेने यदि ।
गाङ्गावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥”
गाङ्गपत्न्यः, त्रि, (गङ्गपतिर्गङ्गेश उपास्यदेवो
यस्य । गङ्गपति + ययः । केवाचिन्वते अन्धपत्न्या-
दिभ्यश्चेति शयापवादोऽङ् । तत्र गाङ्गपति इति
साधुः ।) गङ्गेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गङ्ग-
पतेर्भावः कर्मे वा “गुणवचनत्राश्रणादिभ्यः
कर्मेणि च” ५ । १ । १०४ । इति ऋक् ।)
गङ्गपतिसम्पत्नी । गङ्गपतिभावे स्त्री । (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ६० ।
“प्रदक्षिणसुपाह्वल गाङ्गपत्नमवाप्नुयात् ॥”)
गाङ्गिकः, स्त्री, (गाङ्गिकानां वैद्यानां सम्बन्धः ।
“गाङ्गिकाया यजति वक्तव्यम् ॥” ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्ति इति यन् ।) गाङ्गिकासम्बन्धः ।
बहुवैद्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गाङ्गिकः, पुं, स्त्री, (गाङ्गिकमन्थिरस्त्रास्त्रीति । गाङ्गि-
+ “गाङ्गाजमात् संज्ञायाम्” ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अर्जुनघटः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।

“यदुपाह्वयार्जुनः सक्तवायो
यदुक्तं तत्राङ्गिकं भीमवेगम् ॥”)
यदुर्मात्रम् । इति मेदिनी । ये । ३६ ॥
गाङ्गीवः, पुं, स्त्री, (गाङ्गिर्गङ्गिः । “लदिकारात्मा-
दिति” ङीप् कृते गाङ्गी । सा विद्यति
अस्य । “गाङ्गाजमात् संज्ञायाम्” ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अर्जुनघटः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
“यस्मां पूर्वमिहाष्टकः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाङ्गीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं यदुः ॥”
एतद्विशुद्धिं ब्रह्मादेवोऽपि आदौ हृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५-८ ।
“एतद्वैवस्वदुःखं ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवायं प्रजापतिरधारयत् ॥
जीहि प्रथमस्तत्रैव शक्रोऽशीतिश्च प्रथमे ।
सोमः पञ्चमस्तं राजा तथैव वरुणः प्रथमम् ॥
पार्थः पञ्च च वडिश्च वर्णाणि चतुर्वाहिनः ।
महावीर्यं महद्भीममेतद्वदुत्तमम् ॥
एतच्च मातुर्धं प्राप्तं वरुणाचारदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्ति परमं ययुः ॥”
स्वाकवदाह्वार्यं हि वृद्धिना वरुणशक्ताकादा-
नीयघटुरेतदुक्तं नाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । २ । २२६ । १-६ ।
“एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिङ्मया ॥
आदित्यसुक्ते देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतियस्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं जनात्मनम् ॥
सोमेन राजा यदुक्तं यदुक्तं वैवस्वती च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथश्च कपिलजगम् ॥”
कार्यं च ब्रह्महृत् पार्थो गाङ्गीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्वेव वरुणः पावकं प्रकभाषत ।
तदुक्तं महावीर्यं ययुः कीर्त्तिविषयकम् ॥
सर्वशस्त्रैरनाहृत्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वायुधमहाभावं परसेन्यप्रध्वजम् ॥
यत्कं शतवहसेन्य सन्निभं राटुवर्धनम् ।
चित्रसुखावचैर्मेखैः शोभितं अक्षमम्रणम् ॥
देवदानवबन्धनैः पूजितं शान्तनीः समाः ।
प्रादासेव धनूरक्षमज्ये च महेष्टमी ॥”
“तच्च दिवं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाङ्गीवसुपसंगृह्य बभूव सुदितोऽर्जुनः ॥”)
कार्मुकम् । इति मेदिनी । ये । ३६ ॥
गाङ्गीवी, [वृ] पुं, (गाङ्गीवीऽङ्गस्य । गाङ्गीव
+ “अत इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति
इतिः ।) अर्जुनः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ अर्जुन-
घटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाता, [ग] त्रि, (गायतीति । गे गाने + क्त्वा ।)
गायकः । इति सङ्गीतसारोदरः ॥ (यथा, चरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
“गाता चतुर्णां वेदानासुगाता प्रथमवर्त्तमानम् ॥”

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + “कमिमनि-
जनिगामायाहिभ्यश्च ।” उणा० । १ । ७३ । इति
तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । मन्त्रजः । इति
मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा
ड गतौ + कमिमनीतिङ्ङने गानिर्देशात् तुः ।
पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे
तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
“गातुं कृत्स्नसुखो जनाय ।” “गातुं गानम् ।”
इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छन्त्य इति । गा ड
गतौ + अधिकरखी तु । गमनीयः पत्न्याः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उरं नो गातुं कृत्स्न
सोममीदुः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति
भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तज्वे । २ । ३१ । १५ ।
“इन्द्रो वृभिरजनहृद्यानः साकं कृत्यसुखं
गातुमस्मि ।” “गातुं पृथिवीम् ।” इति
भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः ।
यथा, तज्वे । ४ । ४ । ६ । “स ते जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते कञ्जणे गातुमैरतु ।”
“गातुं स्तवम् ।” इति भाष्यम् ॥ उपायः ।
यथा, तज्वे । ५ । ६५ । ४ । “मित्रो अंहोश्चि-
दादृक्कथाय गातुं वपते ।” “गातुमुपायम् ।”
इति भाष्यम् ॥
गातुः, जि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ड गतौ
+ “कमिमनीति ।” उणा० । १ । ७३ । इति
गानिर्देशात् तुः ।) रोक्कणः । इति मेदिनी ।
ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।)
गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यादिवृत्तिः ॥
गात्र, तु क ड शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-आत्म-अर्क-सेट् ।) दन्तवर्गमध्यः ।
ड, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥
गात्रं, स्त्री, (गच्छत्यनेन । गम् + “गमेरा च ।”
उणा० । ४ । १६८ । इति चन् आकारादेशश्च ।)
हस्तिपूर्वजङ्गादिदेशः । हृदयपदद्विसम्मुख-
भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।
“आपस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥”
“लूनगात्रस्य हिरण्यकस्य ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारण
भूतपक्षत्वं प्राप्नोति यद्वा गन्त्यते स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्यते स्वच्छाल्यते वाग्नेन इति ।) अङ्गम् ।
इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-
दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३० ।
“अथ गात्राणि ते कङ्काः श्वेना गोमायवस्तथा ।
कर्णेषु भुवि संक्षृष्टा निहतस्य मया ऋधे ॥”)
तनुपथ्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहनम् ४
शरीरम् ५ वक्षो ६ विग्रहः ७ कावः ८ देहः ९
भूतिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४
शेजम् १५ भूमणः १६ मत्तकरजम् १७ वेरम् १८
सञ्चरः १९ घणः २० बन्धः २१ पुरम् २२
पिण्डः २३ पुत्रलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ कृन्वः २७
पञ्जरः २८ कुलम् २९ वलम् ३० । इति
जटाधरः ॥
(गात्रवादनादि निवेष्टो यथा,—
“गात्रवक्रनखैर्वाद्यं हस्तनेत्रावुध्मनम् ।
तोयायिपूज्यमध्येन यानं धर्मं श्रवाश्रयम् ॥
मद्यातिवर्ति विप्रभस्वातन्त्र्ये क्लीबं च लज्जेत ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने छतीयेऽध्याये ॥)
गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादी यस्याः ।)
शूकशिखी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गात्रमार्जनी, स्त्री, (गात्रं गच्छत्यनेनयेति । गच्छ्
+ लुट् + क्तिष्वा डीप् ।) शरीरमार्जनार्थं
वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोन्ना इति
भाषा ॥
गात्रसङ्कोची, [न] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति ।
सम् + कृच् + णिच् + क्तिष्वा डीप् ।) यद्वा, गात्रस्य
सङ्कोची ।) जाह्नकजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गात्रसंज्ञवः, पुं, (गात्रेण संज्ञवते भासते सन्नरति
गले इत्यर्थः । सम् + ज्ञु + ञच् ।) जवपची ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥
गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं
यद्य ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—
“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं त्रतमात्रे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोत्रतं कुर्वीत प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
मध्यमवचनं भवदेवैव आख्यातम् । यदा
लग्नाद्यभिधानेन गौर्जोवति गर्भमात्रपातो
भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यद्योक्तप्रायश्चित्त-
पादाक्षरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-
पादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपाद-
त्रयम् । अर्थाक्षेतव्ययुक्तगर्भपाते हतुश्चमेव प्राय-
श्चित्तमङ्गीनीयम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
गात्राकुलेपनी स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति ।
अनु + लिप् + लृट् + क्तिष्वा डीप् ।) गात्राकु-
लेपनयोग्यं वृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रवम् । तत्-
पथ्यायः । वर्णः २ वर्णकम् ३ विक्षेपनम् ४ ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥
गाथकः, जि, (गायतीति । गै गाने + “अथकन् ।”
३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति
त्रिकाच्छेषः ॥
गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + “उधि-
कुविगर्तिभ्यश्चान् ।” उणा० । २ । ४ । इति थन्
क्तिष्वा टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते ।
३ । ८५ । ४० ।
“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते वृष ॥”)
संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् ।
तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ६ । ४२ ।
“अथ गाथा वायुगीताः कौर्मथानि पुराविदः ।
यथा जीर्णं न पत्रयं पुंसा परपरिग्रहे ॥”)
वृत्तम् । तन्नु अक्षरसंख्यातं पदम् । इति
मेदिनी । घे । ६ ॥

गाथ, ऋ ड प्रतिष्ठायां । यञ्जे । लिङ्गायाम्
इति कविकल्पद्रुमः । (भा-आत्म-प्रतिष्ठायां
सर्क-व्याज्य-अर्क-सेट् ।) ऋ, अथगाधत् ।
ड, गाधितास्ते नभो भूय इति भङ्गिः । गाधते
मालिकः सञ्चः । इति दुर्गादासः ॥
गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिङ्गायाम् + भावे
घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १
२१ । १३ ।
“अनासाहितगाधश्च पातालतलमथयम् ॥”)
लिङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
“डोपो य आसीत् पाकूनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥”
सुखोत्तरकीये, जि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।
“वरितः कुर्वती गाधाः पथञ्चाश्वानकर्दमान् ।
याचायै चोदयामास तं शक्तिः प्रथमं शरत् ॥”
क्षिप्य टाप् । गाधलीक्ष्मिणी महादेवी ।
यथा, देवीभागवते । १० । ६ । ४० ।
“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वारसेविता ॥”
“गाधा प्रतिष्ठाक्षिपिणी ।” इति तट्टीका ॥)
गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिङ्गतीति । गाध ड
लिङ्गायाम् + “सर्कघातुश्च इन् ।” उणा० । ४ ।
११७ । इति इन् ।) चक्रवर्षीयकुशिकराज-
पुत्रः । स तु विन्नामिजसुनिपिता काव्यकुल-
देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । ३ ।
११५ । १२ ।
“काव्यकुले मङ्गानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥”
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ ।
१३—१६ ।
“कुशिकस्तु तपस्त्रये पुत्रमिन्द्रवर्मं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रश्चानादर्थ्यथ जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्नु शक्रो ह्यपमत्त ।
अत्युन्नतपर्वं दृष्ट्वा सङ्कसाजः पुरन्दरः ॥
समर्थं पुत्रजनने स्वसेवांशमवाप्तवान् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेभ्यः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्वाजा मच्चवान् कौशिकः सखम् ।
पौरकुलस्यभवद्वाङ्गा गाधिकस्थामजायत ॥”
अस्य कथा सत्यवती भृगुवंशीय-अक्षीकापत्नी ।
सा च जमदग्निं प्रकृतवती । यथा, हरिवंशे ।
२७ । १८ ।
“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
तां गाधिः काव्यपुत्राय अक्षीकाय ददौ प्रभुः ॥”
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाधीत्याख्या प्रसिद्धाः
इति तु तज्वे ३ मण्डले दृश्यः ॥ वसुदेवसारे-
खेव रामायणे ‘गाधिन्’ इति नाम्नप्रयोगो
भगवता वाङ्मौकिना विहितः । यथा, तज्वे
१ । १८ । ४० । [सुतम् ॥]
“श्रीव्रमाश्रित मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः
गाधिनः, पुं, (गाधिः राक्षः कौशिकात् जायते इति ।
अन् + डः ।) विन्नामिजसुनिः । इति त्रिकाच्छे-
षः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।
“वृथुस्तु धिजयात्राञ्च प्राप्तवान् मधुरं च ।

कुवेरच धनेश्वर्यो काश्यायचैव गान्धिः ॥
 एतद्गन्धकाया विनामित्रशब्दे प्रयुज्यते ॥
 गान्धिपुरं, स्त्री, (गान्धिः कौशिकस्य राज्ञः पुरम्) ।
 काश्यायकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ १३१४० ॥
 (यथा राजतरङ्गिण्यम् ॥ ४॥ १३४॥
 “कन्यायां यत्र कुलार्थं कथानु गान्धिपुरे भवत् ।
 तत्रैव श्रद्धणीयः स पुमांश्चैव भवत्यग्रामः ॥”
 गान्धिः, पुं, (गान्धिर्भूतपतिर्यस्य गान्धिर्भूत-
 पतिस्यार्थं भवति वा । यद्वा गान्धिर्भवति अतः
 पद्यते सः । अ + भूतवर्गमात्रयोरिति क्तिप् ।)
 विनामित्रसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गान्धेयः, पुं, (गान्धिर्यस्य पुत्रम् । गान्धि + “इत-
 चानिन्” ॥ ४॥ १३२२ ॥ इति टक् ।) विना-
 मित्रसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ १३५१४॥ (यथा,
 हरिवंशे ॥ २७॥ १७॥
 “विनामित्रस्तु गान्धियो राजा विश्वरथश्च ॥”)
 गानं, स्त्री, (गीयते इति । गे + भावे लुट् ।)
 गीतम् । इत्यमरः ॥ १॥ ७॥ २५॥ (यदुक्तम्,—
 “जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो जयः ।
 जयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
 तत्पर्व्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्यन्वम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ २॥ १२८४॥ (गानं हि वैदिक-
 लौकिकमेवातु द्विविधम् । तच्च वैदिकगानस्तु
 सुतिप्रदं अथवा लोकरञ्जनकरम् । वैदिक-
 लौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते ।
 गानस्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीत-
 दर्पणटीकायाम् ।
 “ऋगभिः पाव्यमन्त्रगीतं सामभ्यः समपद्यत ।
 यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसास्वायन्मः स्मृताः ॥”
 द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ॥ ३-६॥
 “मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
 दृष्टिमेव यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेयस्य पुरतस्तन्मार्गाभ्यं विसृजिष्यम् ॥
 तत्तद्देश्यस्या रीत्या यत् स्यात्कोकादुरञ्जनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयत्वमिधीयते ॥
 गीतवादिनृत्त्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
 अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
 गानस्तु नादात्मकमेव नादस्तु यस्तु सत्यं राजते
 तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु सङ्ग-
 ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादमेवात-
 मन्विधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-
 द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिष्व कथ्यन्ते ।
 यथा, सङ्गीतदर्पणे ॥ ५३-५६॥
 “तीव्राकुसुमसुतीमन्दाह्वोवत्सु वङ्गजाः ।
 द्यावन्ती रञ्जनी च रतिका चर्चमे स्थिता ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रकाय प्रसारिणी ।
 प्रीतिश्च मार्जनीऽम्बिताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
 चित्ती रक्ता च सन्दीपन्तालापिन्धवि पञ्चमे ।
 मदन्ती रोहिणी रम्येक्षिता धैवतसंख्यायाः ॥
 उषा च शोभिणीति हे निषादे वसतः श्रुती ॥”
 अथानु विशेषविवरणस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *
 गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां

नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे खरा-
 ध्याये ॥ १२-१६॥
 पान्यन्तुवाच ।
 “के रागाः काच रागिण्यः ता वेला कृतवच नै ।
 किं रूपं कथयिष्यामी नर देव ! प्रसादतः ॥”
 ईश्वर उवाच ।
 “श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 मेहरागो दृष्टमातः वदन्ते पुनराकृताः ॥”
 इति वट् रागाः ॥
 अथ रागिण्यः ।
 “मालवी त्रिवली गौरी केदारी मनुमाधवी ।
 ततः पाञ्चाङ्गिका सीमा श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
 देशी देवगिरी चैव वराटो लोङ्गिका तथा ।
 गजिता चाय हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
 भैरवी गुजरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
 बाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
 विभावा चाय भूपाली कर्णाटी वङ्गसिका ।
 मालवी पटमञ्जरी सजैनाः पञ्चमाङ्गनाः ॥
 मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
 गान्धारी हरश्चङ्गारा मेहरागस्य योषितः ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरौ नाटिका तथा ।
 सारङ्गी नट्टहन्नीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥”
 इति वट् त्रिंशत् रागिण्यः ॥
 रागरागिणीनां विशेषविवरणस्तु तत्तच्छब्दे
 गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दृश्यनीयम् ॥
 ध्वनिः । इति धरणी ॥
 गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्त-
 गीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान + इनिः ।) यथा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या
 गतिः स्तुतिश्चाश्वस्या इति अनुपत्त्या यथाक्रमं
 गानश्च गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति
 अनुपत्तिज्योर्थः ॥)
 गान्ः, नि. (गन्धतीति । गन्ध गतौ + “कस्मि-
 न्गमिस्त्वमीति” उक्ता । ५॥ ४३॥ इति तुम्
 टङिच् ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गान्यकः ।
 इति संज्ञिप्रसारे उणादिरुक्तिः ॥
 गान्नी, स्त्री, (गन्ती एव । स्वार्थे अच् । ततो
 ङीष् ।) गन्ती । उचवाचशकटः । गहर गाङ्गि
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 (कश्चित् क्रीवल्लिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)
 गान्दिनी, स्त्री, (गं पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति
 शोधयतीति । दै प शोधने + गिनिः + ङीष् ।
 एषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति चिकाण्ड-
 शेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गं धेनुं ददाति
 प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने + गिनि + ङीष् ।
 एषोदरात् साधुः ।) अक्रमात् । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ (अस्या नामनिर्गुण्यथा, हरिवंशे ।
 ६४ । ७-११ ।
 “अथस्तुः काशिराजस्य सुता भार्यामविन्दत ।
 गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रसु निवृद्धः ॥
 सा मातुस्वरस्या ये वक्षुर्न वर्षगमान् किल ।
 निवसन्ती न वै अज्ञे गर्भस्था तां पितामहीतु ॥

जायस्य शीघ्रं भवन्ती किमर्थं चोदति निवृद्धि ।
 प्रोवाचैतन्नु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
 यदि दक्षा ततो जाये पितरं धनुवाच च ।
 तथेष्टुक्षा च तां चास्याः पिता काममपूदयत् ॥
 दाता कन्या च वीरश्च श्रुतवानतिविधियः ।
 अक्रूरः सुपुत्रे तस्यां चपक्काहुरिदमिहः ॥ *
 गान्दिनीति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते ॥)
 गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।)
 भीष्मः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (कान्तिकेशः ।
 इति अनुपत्तिज्योर्थः ॥ गान्दिन्यास्तदाश्वया
 प्रसिद्धाया चपक्काभार्यायाः सुतः ।) अक्रूरः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माथे ॥ ७॥ १९॥
 “विलङ्घितस्थितिसमिधीयश्च कथया
 रिपोर्गिरा सुवमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)
 गान्धर्व, स्त्री, (गन्धर्वस्य इदं गन्धर्वस्य सीतं नर ।
 गन्धर्व + अच् । यद्वा, गन्धर्वो अघिष्ठानी देवता
 अस्मेति अच् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथाह दक्षिणः ।
 “पदस्यस्वरसङ्घातस्तावेन सङ्गतकथा ।
 प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥”
 यथा च महाभारते ॥ १६॥ १६॥ ४६॥
 “अथादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विधिवानि च ।
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिष्टे कविस्वपाविशत ॥”
 गन्धर्वो अघिष्ठानी देवता अस्मेति अच् ।
 गन्धर्वदेवताकमलम् । यथा, रघुः ॥ ५॥ ५७॥
 “गान्धर्वमादत्तश्च यतः प्रवीक्तु-
 र्न चारिहिंसा विजयश्च वृत्त ॥”)
 गान्धर्वः, पुं, (गन्धर्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च” ॥ ५॥
 ४॥ ३८॥ इत्यण् ।) गन्धर्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
 २॥ १२८४॥ (भारतवर्षोऽथोपहृयविशेषः । यथा,
 विष्णुपुराणे ।
 “भारतस्यास्य वर्तस्य नवमेदाग्निशामय ।
 इन्द्रहीयः कशेरुमांसास्त्रवर्णो गर्भस्तिमान् ॥
 नागहीयस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च बाहवः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंहृतः ॥”)
 अथ प्रकारविवादान्तर्गतविवाहविशेषः । यच्च
 कन्यावरयोरन्योन्यापुराणात् त्वं मे भार्या त्वं
 मे पतिरिति निश्चयः सः । (तत्तदर्थं यथा,
 मनी । ३॥ ३२॥
 “इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैयुष्यः कामसम्भवः ॥”
 स च क्षत्रियाणादेव धर्मेयः । यथा, तत्रैव ॥ ३॥ २६॥
 “गान्धर्वो राजसखैव धर्मेयः स च सख्यौ सख्यौ ॥”
 तत्तत्सम्बन्धिनि च ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
 “गान्धर्वस्त्वैव लोकोऽस्मी गन्धर्वाश्च शुभव्रताः ॥”
 गन्धर्वदेशोऽयं च । यथा, महाभारते ॥ २९६॥ १०॥
 “उपतं राकतेरन्ध्रगान्धर्वैर्मममणिभिः ।
 पाण्डुराभप्रणीकाशैर्मनोवायुसर्पैर्नरे ॥”)
 गान्धार, स्त्री, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं कृच्छ-
 र्तीति । अ गतौ + “कर्मस्यण्” ॥ ३॥ २॥ १॥
 इत्यण् । यद्वा, गान्धारान्तर्गतेष्वपि नामां
 प्रियम् । अच् ।) गन्धरसः । इति चिकाण्डशेषः ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं कच्छति उत्पत्तिकारकत्वेन गच्छतीति । अ. गन्धौ + कञ् ।) सिन्दूरम् । जम्बूद्वीपस्योत्तरदेशः । काश्चार इति भावा । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥ (देशोऽयं दृढतुर्लक्षितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यासुतः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ । “उत्तरतः कैलासः ।” इत्युपपन्नम्,—

“गान्धारयशोवतिष्ठेतालराजस्यस्यरगन्धः ॥” इत्युक्त्वा । दुर्योधनमातुलः शकुनिसु यत-
देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” ॥ गन्ध एव गान्धः । स्त्रीषु अयम् । तं कच्छ-
तीति । “कर्मस्यगम् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्तरान्तगततीक्ष्णरः । स तु ह्यगस्तर-
तुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।

“वह्निं रौति मयस्तु गावो नर्हन्ति चर्धभम् ।
गान्धारस्तु अग्नौ रौति क्रौञ्चः कण्ठमि मध्यमम् ॥”)
तस्योत्पत्तिर्गार्हः ।

“वायुः समुद्रतो नामिः कच्छग्रीवसमाहतः ।
नानागन्धः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“नामिः समुद्रतो वायुर्गन्धं शोभे च चालयन् ।
स गन्धस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे वङ्गे मध्ये युतयो मनाः ।
अथमे धेवते तिस्रो हे गान्धारनिष्पादके ॥”

(अथानु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्गवद-
ज्जलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, कश्चिः
शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः ।
कनकशरसे एवास्त्र उपयोगितम् ॥ इति सङ्गीत-
दर्पणे । ८३—८१ ॥ * ॥ सरस्यामविशेषः ।
तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—७७ ।

“रि-मयोः श्रुतिमेकौ गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु स-श्रुतिं स-श्रुतिं भितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्तते स्वर्गलोके यामोऽसौ न महीतले ॥” ॥
रामविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“जटां दधानः क्षतभूतिभूषणः

क्रावायवासास्तुदेहयष्टिः ।

सयोगपटुः क्षतनेत्रमुदो

गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥”

स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥
गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य
राजा । “राजाहसस्त्रिष्टुप् ।” ५ । ४ । ६१ ।
इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥”
अस्य पित्रादयोपि । यथा, तत्रैव । १ । १२१० । १४ ।

“ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्यधात् ॥”
गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य
अपत्यं स्त्री । इन् ततो ङीष् ।) उत्तराद्राज-

पत्नी । सा तु दुर्योधनमाता । इति महाभार-
तम् ॥ (इयं हि हरमाराधय शतपुत्रवरं लब्ध-
वती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।

“अथ युष्माव विप्रिन्यो गान्धारीं सुवलात्मकाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगवैश्चरं हृदम् ॥

गान्धारी किञ्च पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥”
पार्वतीसहचर्यैर्मेदः । यथा, तत्रैव । १ । २३० । १८ ।

“गौरी विद्याय गान्धारीं केशिनीं भिन्नसाधया ॥”
गान्धारीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४० ।

“गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोचुपा ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गान्धारी गर्भश्रमनो गतिभ्यः गतिप्रदा ॥”

“गं धारयतीति गान्धारी ॥” इति तद्व्रीका ॥

नाङ्गीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।

“सुपुङ्गवा पिङ्गला च कुङ्कुम पयसिनी ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणात्ययशस्विनी ॥”

जिनानां प्रासनदेवताविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरा-

लभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः ।

गंजा इति भावा । इति विष्णुसिद्धान्तसारा-

वणीवैदकयन्त्रः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्या अपत्यं पुमान् । “स्त्रीभ्यो

टक् ।” ४ । १ । २० । इति टक् ।) दुर्योधनराजः ।

इति जिकाखण्डेयः ॥ (दुःप्रासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति ।

गन्ध क ड गन्धौ + कानिः । ततः स्त्रीषु कन् ।

यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + “अत

इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

लेखकः । सुगन्धिवहारी । गन्धवर्णिक इति

ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु चम्प-

छात् राजपुत्रां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥

(अयं हि नायकस्य शङ्करसहायेषु अन्यतमः ।

यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।

“शङ्करस्य सहाया विटवेदविदूषकाद्याः स्तुः ।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः ॥

मुद्राः ॥

आदिशब्दात् मालाकाररत्नकतामूलिकगान्धि-

कादयः ॥”) कौटविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ गान्धिपोका इति भावा ॥ (गान्धं गन्ध-

प्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे

त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।

“पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काश्चना-

यचैकेन च यन् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥”)

गान्धुकाः, त्रि, (गच्छतीति । गम गन्धौ + “लघपल-

पदेति ।” ३ । ३ । १५४ । इति उक्त्वा ।)

गन्ता । इति आकरणम् ॥

गान्धीयं, स्त्री, (गन्धीरस्य भावो गन्धीरे भवं

वा । “गन्धीराण्यः ।” ४ । ३ । ५८ । इति

ण्यः ।) गन्धीरता । यथा,—

“मेघनिर्घोषगान्धीयं प्रतिनादविधायिता ॥

इति जिनवाङ्मुखे हेमचन्द्रः ॥

(इदं हि नायकस्य शङ्करसहायेषु अन्यतमः । यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।

“शोभा विलासो गान्धीयः शोभतेवली ।

कलितौदार्यमिन्द्रो गन्धर्वः पौष्टवा गुणाः ॥”

तस्य लक्षणम् । अथ, तत्रैव । ३ । ४२ ।

“भीशोकलोचनो गान्धीयः निर्मिकारता ॥”

उदाहरणम् । अथ,—

“आकृतस्याभिर्वाक्यं विदुष्य वषाच च ।

न मया लक्षितस्तस्य लक्ष्योऽप्याकारविभक्तः ॥”)

गायकाः, त्रि, (गायतीति । गे गाने + कण् ।)

गानकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

माधे । ११ । १० ।

“कलमविकलतारं गायकैर्बोधयितोः ॥”)

तत्पर्यायः । गायनः २ गायकाः ३ । इति

जिकाखण्डेयः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,—

“लज्जितं भीतमुत्तेज्य अव्यक्तमनुनादिकम् ।

काकसरः शिरःकन्यो लयस्थानविवर्जितम् ॥

विस्तरं विरमश्चैव विविधं विवमाहतम् ।

याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषास्तुर्दृष्ट ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्री, [त्र] पुं, (गायन्तं प्रायते इति । गायन्

+ त्रै + कानिः । आलोपात् वाधुः ।) खदिर-

वृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे युगादिकं

श्रेयम् ॥ गायन्तं स्त्रीषु मस्यास्तीति गायन्त +

“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति

ठन् । सङ्गातरि सामगायके चि । यथा,

अथेदे । १ । १० । ११ ।

“गायन्ति त्वा गायन्तिणोर्ध्वन्यकर्मकणः ॥”)

गायत्री, स्त्री, (गायन्तं प्रायते इति । त्रै ड पालने

+ “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ इति कः ।

ततो गौरादिह्यात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके दृढमज्जि-

काहिकाद्ये ।

“स्रज्जादावकनिष्कृष्टमगधा चायन्ति पाठावरी

गायत्री विप्रजाकिरातकमहानिम्बावनारव-

धम् ॥”)

वङ्गशब्दोविशेषः । तस्यावर्तितास्त्रविधा

यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ ।

आद्यायाः आद्यानयोर्गुणद्वये मध्ये लघुद्वयम् ॥

द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुण-

द्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरु गुरु-

लघू अन्ते गुणद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा ।

आस्तां मम चित्ते गित्यं तनुमध्या ॥ १ ॥ शशि-

वदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी

समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥

दुर्गा । यथा,—

“गायनात्मनाह्यापि गायत्री विदुषाश्चिता ।

साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाच ईश्वरी ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिबन्तनाम ४५ अध्यायः ॥

(सा च गायत्रीरूपेण अक्षर्येव वर्तते । यथा,

देवीभागते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥” ॥

गायत्री

मन्त्राः यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“गुह्यनीयचरित्रा च गायत्री गिरिश्रियाः”
त्रिपदा देवी । इति मैत्रिणी । २ । १५० ॥ सा
तु त्रिपादयोरुत्तममन्त्रातिशया वैद-
माता विज्ञेयमास्या । (यथाह मनुः । २ ।
७७—७८ ।

“त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्वयम् ।
तद्विद्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रचापतिः ॥
एतद्वरमेकाक्ष जपन् यावत्तुष्टिपूर्विकाम् ।
सन्ध्योर्वेदविद्विप्रो वैदपूज्यो न युज्यते ॥”

इयमेव सद्यावृत्तिका ब्रह्मपदप्रतिहाररूपं तस्मात्
प्रत्यक्षं ब्राह्मणैर्यावृत्तिपूर्विकैश्च अध्ययनीया ।
यदुक्तं तत्रैव । २ । ८१—८२ ।

“ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्यावृत्तयोऽस्याः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतिऽह्यह्यन्तेताम्रौषि वर्णायनक्रितः ।
स ब्रह्म परमर्भेति वायुभूतः सन्वर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परमपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति भौमात् सत्त्वं विशि-
ष्यते ॥”

तस्या नामयुत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ ।

“गायन्तं चायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥”
सापि ब्रह्मणः पत्नी । यथा,—

“अर्च्युणा समाकृता सह देवि । त्वराजिता ।
उद्धृताश्चामयः सर्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥
सावित्रुवाच ।

लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवह दृश्यते ।
दृष्ट्वाप्यायतो हृता शक्राणो गच्छन्ती त्वह् ।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिर्न तिरुत्विह सुहृत्सकम् ॥
वदमाना तथाऽर्च्युख्यत्वा देवमुपागमत् ।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव । कालश्चाप्यतिवर्त्तते ॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् क्रुतव्यं पितामह ॥
एवमुक्ते तदा वाग्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीञ्चान्या मर्त्यन्तु शीघ्रं त्वच्च समानय ।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधिं त्वं नारीं काञ्चिदुपायय ।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परियज्ञाः ।
आभीरकन्या सुकृपा सुभाषा चारुलोचना ॥
ददर्श तां सुचाञ्चल्यो कमलायतलोचनाम् ।
काञ्चि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभु । कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थं च जीधमध्वेऽवतिष्ठसे ।
रूपास्त्रिता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वैपती ॥
गोपकन्या अहं वीर । विस्तुमिह गौरसम् ।
समागता हृतादीनां प्रयत्नीष्व यथेष्टितम् ॥
एवमुक्तस्तथा शक्रो गृहीत्वा तां करे हृदम् ।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा अवस्थितः ॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणीं पुण्डरीकनिभेक्षिताम् ।
गान्धर्वेण तदा ब्रह्मा गच्छीतुं मम आदधे ॥

गायत्री

प्रभुत्वमात्मनो दत्ते गोपकन्यायमन्यत ।
यदेवं मां सुकृपयादिच्छन्नादातुमायहात् ॥
नास्ति सीमन्तिनी काञ्चिन्मनो धन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यज्ञ इभ्योऽपरं मता ॥
एवं विनापरा दीना यावत् सा गोपकन्याका ।
भवत्वेवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुपमैव देवेश । अस्याः पात्रिपञ्चं कुरु ॥
गान्धर्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥” ॥
अस्या ध्यानं यथा,—

“शेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्गेन समा मता ।
विभ्रती विपुलाङ्गु कदलीगर्भकोमलौ ॥
एण्ड्रज्जं करे गृह्य पङ्कजं सुनिर्मलम् ।
वसाना - सने शौमे रक्ते चाङ्गुतदर्शने ॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हरेखोरसि राजसे ।
द्विजकुलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगलयुक्तेन सुकुटेन विराजसे ।
सुकुटेन त्रिगुण्येन केशवन्धेन शोभिना ॥
सुजगाभोगसदृशौ सुजौ भागवतो दिशः ।
स्तनौ ते कटिनौ देवि । वर्तुलौ समचूचकौ ॥
जघनेनातिमुञ्गेन त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्त्रजघना सुप्रोक्षी च वरानना ॥
चारुपयोऽयुगला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव प्रावनी ॥”
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यादत्र न
लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तच्च ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम् ।

“विशेवात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्ता वेदमातरम् ।
प्रतिगृह्यतान् दोषान् प्राञ्जय द्विजोत्तमाः ॥
मदीयेः किलजघ्नेस्तु तारकाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्तत्तदादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं घृतेन तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्या विचारणा ॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्गामं मया त्विदम् ।
माताहं सर्ववेदानां परैः सर्वैरलङ्कृता ॥
जप्ता मां परमांसिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ॥
प्राधान्यं मम जायेन सर्वेषां वो भविष्यति ॥” ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—

“उपलभ्य च सावित्री नोपतिहेत यो द्विजः ।
काले त्रिकालं सप्ताहान् स पतेन्नान्न संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोषाण्डं दत्तं येनाङ्गलिचयम् ।
काले सावित्रिकैश्च स्नात्वेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥
अष्टादशतु विद्यासु भीर्मासाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुह्यं स्तुतिर्नृपः ।
ततोऽपि सुपनिबतु अष्टा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाचवाचकसमन्वो गायत्र्याः खवितुर्हयोः ।
वाचोऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ती ब्राह्मणा वे जितेन्द्रियाः ।
सर्वलोकं ते प्रदानि जमास्तुतिश्च पार्थिव ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

गायत्री

अथ गायत्रीकथः ।

“जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न बोधेत् प्रतियजन् स खपि पृथ्वीं सवामरोमः ।
हे सख्ये क्षुमतिहेतुं गायत्रीं प्रसतः शुचिः ॥
यस्तस्य दण्डतं नास्ति पूज्यतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नाहति षोडशीम् ।
एवं किञ्चिदयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम् ॥
उमे सख्ये क्षुपासीत तस्माद्विद्वं द्विजोत्तमः ।
हृत्कलस्यास्तु गायत्रं गायत्रीमुच्यते ततः ॥
गायन्तं चायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचे । कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां खेदः । निर्वं सर्वेषु कर्मसु ।
सद्यावृत्तिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते काचित् ।
दण्डकत्वः प्रणवा सा रात्र्यङ्गोऽर्थे कृतं जनु ॥
तत् पापं प्रमुदकाशु नात्र कार्या विचारणा ।
घृतं जप्ता तु वा देवीं पापौघशमनीं स्मृता ॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी ।
लज्जयायेन साधेवं सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिनायेन विप्रर्वे । यदिच्छति तदाशुधात् ।
यच्चविद्याधरत्वे वा गान्धर्वे देवतेऽपि वा ॥
यच्च यच्च भवेद्वाङ्मा तत्तदाश्रोत्र्यसंशयम् ।
दशसाहस्रजायेन निष्कामः पुण्यो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिच्छपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्मसु किञ्चिता ॥” ॥

मरीचिकवाच ।

“विधिना केन कर्मणा गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा स्तोत्रा सर्वकल्याणसाधिनी ॥
वद्विदवाच ।

सद्यावृत्तिं सप्रणवां जप्ता मातां च षोडश ।
अपि भूगर्जनः पापात् सुच्यन्तेऽहरहः कृतात् ॥
सद्यावृत्तिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः च उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैश्चिभिश्चिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले विराजन्ते गायत्रीं प्रयतसया ।
सुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्यात् परो धर्मो नास्ति कस्यात् समा
गतिः ।

गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि सेह च पावनम् ॥
हुता च वरदा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो धनैः कुल्यादायुष्कामो हृतेन तु ।
कर्मन्तसिद्धिकामस्तु कुल्यात् सिद्धार्थकैर्नरः ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु प्रयसा च समाचरेत् ।
पुण्यकामः सदा दधा धान्यकामस्तु शान्तिभिः ॥
क्षीरदधससिद्धिस्तु यक्षपौकोपशान्तये ।
धनकामस्तथा विष्णुः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः क्षीराक्षैः कुल्यात् दूय्याक्षैरेतदा ॥

गिरिः

गालोङ्गनं, क्ली, (गा, इन्द्रियाणि आलोचयन्ती प्रमा-
दन्तीनेन । गो + आ + लोङ् + कर्णे लुट् ।
निपातनात् साधुः ।) उच्चादः । रोगः । मूर्ख-
त्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोङ्कितः, त्रि, (गालोङ्कः उच्चादरोगः सञ्जातो-
ऽर्थः । इतच् ।) उच्चरतः । रयः । मूर्खः । यथा,
“उच्चादशीले रोगार्ते मूर्खे गालोङ्कितः स्तुतः ॥”
इति दुर्गासिंहकृतकलापहृत्तिटीकायां चिली
चनदासः ॥ गोलोङ्कितोऽपि पाठः ॥

गालोथं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोच्यते भक्ष-
णाय इति । गो + आ + लोङ् + कर्मेणि यत्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पशुबीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति
बोधम् ।) ग्रामः । यथा —

“एकैकेन तथा गाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तं नाम प्रवचिषं स्तुतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षत्वसुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे ।
उभयपदं द्विपदं पुण्यवन्तपदं स्वर्णद्वये अश्विनादि-
पदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदश्च
द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम
इत्यादाविव साधुत्वायर्कमेव तत्र द्विवचनमिति
वदन्ति ॥” इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऊ ३ विलोङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा + आत्मन्-सकं-सेट् ।) ३, गाहन्ती महिषा
निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ, अगाह्यत्
अगाह् । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, क्ली, (ग + भावे क्तिप् स्त्रियां टाप् ।) वच-
नम् । इति चिकाण्डशेषः ॥ (“तां गिरां कनगां
श्रुत्वा ॥” इति दृष्टव्यविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं ग्रियने स्तुयते
गुरुत्वाद्वा । “कगृष्टपृकुटिभिर्दिक्दिभ्यश्च ।”
उर्खा । ४ । १४२ । इति इः क्तिञ् ।) पर्वतः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ११ ॥ (पर्वतानां अष्टावेव
पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—
“मैत्रमन्दरकैलासमलयो गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्वतश्च हेमकुटस्तथैव च ।
अष्टावैते तु सम्पन्त्या गिरयः पूर्वादिक् क्रमात् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गैरुक्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चणू-
रोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पार-
दस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।

“नागो वङ्गो मलो वङ्गिश्चाश्वत्यश्च विषं गिरिः ।
असह्याभिर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥”
मञ्जुसिन्धो पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमत-
स्तान्त्रिकगिरिमञ्जुसिन्धुचयं यथा,—

“सदोऽङ्गुली वीरो सुककेणो दिग्गजरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तमः ।

इष्टदेवीधिया नारी स गिरिः परिकीर्तितः ॥”
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शङ्कराचार्यकृतदशनामनः शारिपरिजात-
कानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—

गिरिका

“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दृष्ट ॥”
तत्र गिरिलक्षणम् । यथा, प्राक्तनोपनिषां अव-
धतप्रकरणे ।

“वासो गिरिवरे निवसं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलवृद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥”
यद्वर्णनीयमथ कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ६ । २४ । १५—१६ ।

“अकूरप्रसूता आसन् पुत्रा द्वादशविभुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च नन्दुरो गृध्रविहिरिः ॥”

गिरिः, क्ली, (गृ + भावे इः क्तिञ् ।) निगरणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥
बालभारिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य कण्टक इव तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) वक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, क्ली, (गिरिसञ्जाता कदली ।)
पर्वतीयकदली । तत्पर्यायः । गिरिरम्भा =
पर्वतमोचा ३ अरग्यकदली ४ बहुबीजा ५
वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्गुभा ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्यवृद्धि-
कारित्वम् । त्वचत्वम् । लघ्वापिदाहशोष-
प्रशमनत्वम् । दुर्ज्वरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, क्ली, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णि-
केव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्वतः
कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत
इत्वम् ।) पृथिवी । इति चिकाण्डशेषः ॥ अत-
किणिहीलुञ्जः । अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या अवहारो यथा,—
“गुरुपुण्यसारशिखरितकुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।

अञ्जनगुडिका श्रमयति विहङ्गिका चिकटु-
सनाया ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमं गृह्यधिमन्त्राधिकारे ॥)
गिरिकर्णी, क्ली, (गिरिर्बालशुक्रिकायाः कर्ण इव
पञ्चमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“गवाक्षन्धुरी श्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवाक्षी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पार्वतीयापराजितार्थे पर्याया यथा तत्रैव,—
“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता कान्तम् ॥”
यथासः । इति शब्दचरिका ॥

गिरिका, क्ली, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।)
बालशुक्रिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (स्वनाम-
ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरिः
कोलाहलाख्यापर्वतात् शक्तिमती नद्यां जात-
त्वात् गिरिकेति नाम्ना विभृता । यथा, महा-
भारते । १ । ६३ । ३३—३६ ।

गिरिजा

“राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याय विभृताम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः ॥
अरीत्सीत् चैतनायुक्तः कामात् कोलाहलः
किल ।

गिरिं कोलाहलं तन्मु पदा वसुरताडयत् ॥
निष्काम ततस्तेन प्रह्वारविवरेण सा ।
तस्यां नवामजनयन्निधुनं पर्वतः स्वयम् ॥
तस्माद्विमोचयान् प्रीता नदी राज्ञी न्यवेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥
वसुवसुप्रदक्षके सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्याम् तथा तां गिरिकां वृषः ॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकार्णं न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता जाता पुंसवने शुचिः ॥”

गिरिकाणः, पुं, (गिरिजा अन्तिरोगविशेषेण काणः
एकचक्षुर्होयः ।) गिरिरोमेकचक्षुर्होयः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुतिः ॥

गिरिगुङ्गः, पुं, (गिरिः गिरौ वा जातः गुङ्गः गुह्यित-
वर्तुल इव ।) गैरुक्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥
गिरिणं, क्ली, (गिरौ जायते इति । जन् + ङः ।)
अभकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लोहम् ।
इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन् + ङः ।)
मधुकटुचविशेषः । तत्पर्यायः । गौरश्राकः २
मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ॥
गिरिजा, क्ली, (गिरिर्हिमालयपर्वतात् हिमगिरे-
रधिष्ठातृदेवा इति तात्पर्यार्थः जायते । जन् +
ङः स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृ
प्रमाणं यथा, कुमारः । १ । १ ।

“अख्युत्तरस्यां हिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।”

“देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाण-
मेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहार-
योग्यत्वसिद्धिः ।” इति टीकाज्ञानलिनाथः ।)
पार्वती । (यथा अर्जुनराघवे । ४ यं अङ्के ३३ ।

“स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तथैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ॥”
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते ।
१० । ६ । ४३ ।

“गिरिजा शुद्धमातङ्गी मन्दवृक्षजवल्गुभा ॥”
मङ्गा । इति सुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ पर्वते
जायते इति । जन् + ङः ।) मातुलुङ्गी । इति
मेदिनी । जे २४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“मातुलुङ्गी सुगन्धान्धा गिरिजा पूतिपुष्पिका ।
अथान्धा देवदूती च सा कचिन्मातुलुङ्गी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्वेतपुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाशाणभेदा ।
जायमाना लता । कारोदकः । मल्लिका । गिरि-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामर्जं, क्ली, (गिरौ पर्वते अग्ने अम्भरवादि-
त्यर्थः जायते इति । जन् + ङः । गिरिजम् । तद-
मति गच्छति । अम् + कलच् । यद्वा, गिरिजेड

गिरिस

अमलः) अ भक्तम् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 (अभरवत्वात्वे प्रमाथं यथा, भावप्रकाशे ।
 “पुरा वधाय विप्रस्य वचिषा वक्षसुहृत्तम् ।
 विष्णुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
 ते निपेतुर्वेगध्वानाच्छिखरेषु मञ्जीवताम् ।
 तेषु एव वसतुपन्नं तत्तद्विरिषु चाभक्तम् ॥
 तद्वत् वक्षसास्तत्तादभ्रमभरवोद्धवात् ॥”
 अमलप्रसरेऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 गिरिचरः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य चर इव तद्भेदक-
 त्वात् । गिरिं चरयतीति वा । चर + क्तिप् +
 अच् ।) वक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गिरितः, त्रि, (गिरि + कर्मणि क्तः लस्य रात्वच् ।)
 गिरितः । भवितः । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकुटः ॥
 गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः । शाकपाथिव-
 वक्षधपदलोपिसमासः ।) गैरिकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्मतोनिम्ब इव ।) मञ्जा-
 रिदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिपीलुः, पुं, (गिरिसम्मतः पिलुर्वृक्षविशेषः ।)
 पक्ष्मकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिपुष्पकं, स्त्री, (गिरिजातं पुष्पकम् ।) शैले-
 धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्वतः प्रियो यस्याः
 अस्याहृतविचरणायेति भावः ।) चमरौगवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिभित्, [इ] पुं, (गिरिं भित्त भित्ता उत्त-
 पद्यते इति । भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदक-
 दृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
 गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्तपद्यते इति । भू +
 क्तिप् ।) सुद्रपाषाणभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरेर्भूः । पर्वतभूमिः । (यथा, व्याख्यासप्र-
 श्रयाम् । ६१५ ।
 “सकलकटकैकमखिलिन ।
 कठिनोभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिभूव इव तव मन्ये
 मनः शिला समभवच्छिखि । ॥” ॥
 गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
 भवतीति । भू + क्तिप् ।) पार्वती ॥
 गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकैव मध्य-
 पदलोपिसमासः ।) कुटजदृष्टः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६६ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
 “दृष्टकः शकपय्यायो वृत्सको गिरिमल्लिका ।
 कुटजस्तुपलक्षेन्यवचापि कलिङ्गकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 गिरिमाणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
 उच्छ्रयत्वेनेति शेषः ।) हस्ती । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 गिरिचतु, [इ] स्त्री, (गिरिः पर्वतस्य चतुर्भुजा ।)
 गैरिकम् । इति चिकित्साशेषः । (अवहारोऽस्याः
 यथा,—
 “गिरिचतुर्भुजागरशटिकाश्रयोजितो बहिर्जपः ।

२२५

गिरिस

कुपति वचसा मिथो लोचनमगदं न सन्धेयः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यस्य नेचरीगाधिकारे ॥
 गिरिचरः, स्त्री, (गिरेर्भूः चरिकाया भवतीति ।
 भू + अच् ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्भेद इव ।) विट्छदिरः ।
 इति रत्नमाला । इतिमेद इति वा पाठः ॥
 गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्वतमोचिष्य आत्मनिर्माणतां
 याति प्राप्नोतीति । या + कः ततः संज्ञार्था
 कन् ।) गेह्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ । २५३ ॥
 गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिलयात्मसत्तां
 यातीति । या + क्तिप् । ततः संज्ञार्था कन् ।)
 गेह्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गिरिवासी, [न] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
 तीति । वसु + क्तिप् । गिरिं वासयति सुरभी-
 करोतीत्येके । वसु + करोतेरर्थे क्तिप् क्तिप् ।)
 हलिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतिलेनास्यस्य
 इति । “लोमादिपामादिप्रिच्छादिभ्यः श्रुते-
 लचः ।” ५ । २ । १०० । इति शः । यद्वा, गिरौ
 केलासाख्यपर्वते आध्यात्मिकार्थे तु निवस्य
 मनसोद्वेगः शेषे विराजते इति । यद्वा, गिरिं
 जित्वावृत्तात्मकं मनः श्रुतिं तनूकरोति विमुक्तं
 करोति श्रवणागतभक्तसाधकानाम् । श्री डल
 श्रयने श्री यच्छेदे वा गिरौ कन्दसि डः । लोके
 तु ह्नान्दवानां कचिद्भाषायामपि प्रयोग इति
 आमुमुक्षुनिवदिताह आमी ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४१ ।
 “इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 जगाधिराजस्य वक्षो निश्रम्य ।
 प्रत्याहताजो गिरिशप्रभावात्
 आत्मन्यवशां शिथिलीचकार ॥”)
 गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्वतस्यमुखं शाल-
 यते शोभयते इति । शल् + क्तिप् + क्तिप् । जाल-
 त्वात् डीप् च । गिरिं शालन्यविकाकर्णं श्रुते
 श्रुते निजपत्न्यावयवेत्येके । शल् श्रावार्था +
 क्तिप् डीप् च ।) अपराजिता । यथा,—
 “पारिभद्रं पाटला च वज्रं गिरिशालिनी ।”
 इति वामनपुराणम् ॥
 गिरिश्चक्रः, पुं, (गिरिः श्चक्रमिवास्तव्याख्यस्येति
 अच् । मुक्तादङ्कोतजनसमये श्चक्रसादृश्या-
 दस्य तथात्वम् ।) गभीशः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (गिरिः श्चक्रमिति विग्रहे स्त्री । पर्वत-
 शेखरम् । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । १५ ।
 “गजेर्निपतितैर्गौलेर्गिरिश्चक्रेरिवावृतः ॥”)
 गिरिसारः, पुं, (गिरिः सार इव ।) लौहम् ।
 (यथा, गोः रामायणे । ६ । ७८ । १६ ।
 “तत्तेलघ्नैतं विमलं गिरिसारमयं महत् ।
 शस्त्रं परमसंजुहो बालिपुत्रे अपातयत् ॥”)
 वज्रम् । मलयपर्वतः । मेदिनी । रे । २६१ ॥
 गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्वताधिष्ठातुः
 सुता पुत्री ।) पार्वती । यथा,—
 “यवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

गीतं

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पश्यगम् ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥
 (तथाच पञ्चतन्त्रे । १ । १७५ ।
 “यत्तु वाञ्छन्ति शास्त्रवी गणपतेरासुं सुखार्तः
 तच्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
 नागाग्रजम् ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५२ ।
 “गुह्याम्बिका गिरिसुता मोविन्दार्जुनसुहवा ॥”)
 गिरीशः, पुं, (गिरिः केलासख्य ईशः ।) शिवः ।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३३ ।
 “चिन्तामेव न वैश्वानि प्रियतमे किं चिन्तय
 स्यान्नव-
 यावन्तीत्यसुतां जयन्वतु वः सत्त्वा गिरौशो-
 रनिग्रम् ॥”
 गिरीणां पर्वतानामीशः अष्टः ।) हिमालय-
 पर्वतः । (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः ।)
 दृष्टव्यः । इति मेदिनी । शि । १६ ॥
 गिरिः, पुं, (गिरि + “इगुपधिति ।” ३ । १ । १३५ ।
 इति कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गिरिग्राहः, पुं, (गिरिं गृह्णाति गिरिं यथा स्यात्
 तथा गिरिं गिरिनेन वा गृह्णाति धारयति
 इति तात्पर्यार्थः । गृह् + अच् ।) नक्रः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिनं, स्त्री, (गिरि + भावे ल्युट् ।) गिरिणम् ।
 भयणम् । इत्यमरटीका ॥ (यथा, हारीते प्रथमे
 स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “चञ्चलं गिरिनश्चापि काचितं चासितमथा ।
 नीचोच्चैव गम्भीरं वर्णयेत् पाठकं सुधीः ॥”)
 गिरिः, स्त्री, (गिरि + भावे इन् ।) गिरिनम् ।
 इत्यमरटीका ॥
 गिरितं, त्रि, (गिरि + कर्मणि क्तः । गिरिजाता-
 २स्येति तारकादित्वादित्येके ।) भवितम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥
 गिरिः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा ।
 गै गाने + “इण्यो गादाभ्यां क्तिप् ।” इति
 उणादिकोषटीकाधृतकृष्णेय इत्याः । किदभाव-
 पक्षे तु “गादाभ्यां इण्यच् ।” उर्गा । ३ । १६ ।
 इति इण्यच् प्रत्ययान्वयत्वात् गेकारित्थेयपदं
 स्यात् ।) सामवेदेवेता । गायकः । इत्यादिर्कोषः ॥
 गीः, [र] स्त्री, (गू + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
 वाक्यम् । सरस्वती । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
 गीतं, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + भावे क्तः ।)
 गानम् । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,
 “घातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः ।
 तत्र नादात्मको घातुमातुरवरसचयः ॥” ॥
 तद्विविधं यथा,—
 “गीतस्य द्विविधं धोक्तं यन्मगावधिभागतः ।
 यन्मं स्यादेष्टुवीणादि गानस्तु मुखजं मतम् ॥”
 अपि च ।
 “निबद्धमङ्गिबद्धस्य गीतं द्विविधमुच्यते ।

गीतं

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ।
यद्वा गमकधातुचैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धं भवेद्गीतं तालमानरसाक्षितम् ॥
कन्दो गमकधातुचैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
कर्मभिः पाद्यमभूद्गीतं सामर्थ्यः समपद्यत ।
यन्मुह्योऽभिनया जाता रसाद्यायर्ष्यः स्तुताः ॥”
अथ संगीतसङ्गमम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यज गीयते ।
तत्त्वस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेत्तसि ।
मनुष्यदृष्टभो लोके विधिर्नैव स वक्षितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा प्रहरेणाज गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा त्वत् तौष्यजिकमिदं मतम् ।
तूष्यशब्दो ऋद्धे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति पक्षिणः शिशवो न रुदन्ति च ॥
कृतिचमत्कृतये किमतः परं
पक्षिवरोऽन्तररो वत पञ्चमः ।
अपि नृतां यदवाप महालसां
मधुरगीतवशीकृतप्रहुरः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं प्रीनपयोधरा समदना नारी चित्तञ्चा कथा
रम्यं हर्षमज्ञं सुधां गुक्तिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः

शुद्धं गीतफलं कवित्वमनुजं संसारसारा मनाः ॥”
“शुद्धशालगसङ्गीर्णभेदाङ्गीतं त्रिधा मतम् ॥”
शुद्धकृतं विंशतिर्यथा,—
“एला खोदभवा सपादकरं तत्पञ्चतानेश्वरः
कैरातस्वरचक्रपालविजया गदां त्रिभङ्गिस्तथा ।
टिङ्गीवर्णसरः पटौ द्विपदिका सुक्तावली माहका
लम्बो दृक्कवर्णनीति कथिताः सुहास्तु ते
विंशतिः ॥”

गलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
“पदं तानो विरुद्धं तालः पादः स्वरस्तथा ।
गलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिता ॥
पौनरुक्त्यं न दृष्टीये गीते दोषोऽभिप्रायते ।
श्रीप्रोक्षारं वर्णां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसर्गो च संयुक्ताक्षरमोक्षणे ।
परिवर्त्तः चाराणाञ्च दृक्कदोषश्च्यतिक्रमे ॥” * ॥

अथ शालगसूत्रम् ।
“ध्रुवको मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारकः ।
वासकः प्रतिलाभश्च तथात्या चैकतालिका ॥
यतिश्च भुमिरश्चैव शालगं सूत्रमीरितम् ॥” * ॥
अथ सङ्गीर्यसूत्रम् ।

“मङ्गलकस्तथा न गणिका च र्वातिनाटोऽसौ

गीता

सोऽहं स्यादङ्गुलस्तथा गुरुवली गीता च
गोविन्दया ।
हेनोकीऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेऽनेतामि काम-
द्विधा
संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटितान्यत्राद्यमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*)
गीयते क्व इति । गे शब्दे + कर्मणि क्तः ।)
शब्दिते चि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥
गीतमोदी, [न] पुं. (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । सुट् + “नन्दिपद्यीति ।” ३ । १ । १५४ ।
इति गिनिः ।) किररः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीताधुरागिणि चि ॥)

गीता. श्री. (गीयते क्वा आत्माविद्योपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यज । गे + क्त ।)
यन्यविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्जुनस्य मोहनवृत्तार्थं महाभारतीयभौष-
पञ्चान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-
द्यादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—
“भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृतः कथः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमद्यादशाध्यायी क्रमात् षट्कचयेण हि ।
कर्म्मोपास्तज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥”
इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”
इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वती-
पादैर्विस्तरशो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्वयथा,—

“सहेतुकस्य संसारस्याख्यनोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तत्प्राष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुत्तयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्येमे परिकीर्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नानोदिनी ।
कर्म्ममिथा च शुद्धा च ज्ञानमिथा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्तत्रागकर्म्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निर्ह्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्तना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव यज्यते ।
सुक्तिसाधनपद्मेऽयं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठालं त्वामात्मान्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो अपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

गीता

श्रीकृष्णपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानिवृत्तिविवेकास्तु जायते सुदृष्टता ॥
इहासुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिर्धं क्रमात् ।
ततः श्रमादिसम्पत्त्या सख्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्वपरिहारागन्तुया जायते दृढा ।
ततो गुरुपसदनमुपदेश्य हस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रसु सम्पूर्णसुपसीमां भवेद्विह ॥
श्रीकृष्णोऽपि ततश्चित्ते वाक्यातत्त्वमिति भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।
तत आवरणे लीले लीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्मणि न श्रयन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविशिष्टाङ्गासना तु न नाशति ।
सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशान्ति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिश्चित्ति यत्तिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात् समाधिः सिध्यति हतम् ।
ततो भवेन्ननोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।
युगपच्चित्तयाध्यामाञ्जीवन्मुक्तिर्दृष्टा भवेत् ॥
विद्वत्सत्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यतः स्यात्तस्य साधने ॥
निष्ठे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिसु भवेद्वचः त्रिभूमिकः ॥
बुद्धिष्ठते स्तत्त्वाद्यो द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते बुद्धिष्ठते नैव सदा भवति तत्त्वयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मारतिस्तथा ।
एतस्य स्तत्त्वत्वात् शास्त्रमस्मात्प्रवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सम्वांख्यासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदर्लभा ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्राग्भवसंस्कारस्यापिन्यत्वात् कश्चन ।
प्रागेव स्तत्त्वतः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वात्काण्डमारब्धमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासादुद्धृष्टा भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तं विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायास्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अदृष्टत्वादिवर्त्तयां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाच्च सुखयो निर्गम्या अप्युत्क्रमे ।
कुर्वन्त्यहेतुर्को भक्तिमित्यंभृतशुभो हरिः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां श्रुत्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यान् श्रुत्वा त्वोऽपि भवे-

मणास ॥

वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहं ब्रह्म पदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दृष्टव्यौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ श्रुतौ प्रकीर्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेण चेतनं शरणम् यत् ॥
तथा वै देवपर्यन्तमहं शब्देन गीयते ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भगवते ॥
अद्वयानन्दचेतनं परोक्षचक्षितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकार्थसहितं तृतीयविभागकम् ॥
त्वागेन प्रत्यक्चेतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरीक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचेतन्यभाग एव विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चेतन्यप्रत्ययब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचेतनं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्मिन्नहं ब्रह्म अहं ब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्देहान्तादुच्यते भुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्म्यनिवृत्तेर्भूत एकतः ॥”

इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“सम्मायिज्जगतः खं स्यात् खान्मरतास्ततोऽनलः
अपरोपस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
ओचं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तद्गान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्थान्मनः संश्रयात्मकम् ।
बुद्धिनिश्चयरूपा तु एतत्संज्ञाशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मैवं भूततत्कार्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माख्यं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलार्णं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यव्याहमेव च ।
सर्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रीयते बुधैः ।
देहदयाभिमानी च त्यमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवार्थं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलात्कवटखवन्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जायतस्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जायतस्वप्नसुषुप्ताख्यैर्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सकाशतत्त्वप्रादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागैश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जायतस्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्जाग्रदादीन् वदान्ब्रह्मम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जायतस्थानमुदीरितम् ॥
जायतस्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
अहं प्रमुक्तिश्चरकोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

इति गारुडे २३६ अध्यायः ॥ ॥

क्षेत्रज्ञाधिकृतं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्वाणि कर्मा नार्हन्ति बोकृष्णम् ॥”

अन्यमेधयज्ञस्याग्निं वाजपेयशतानि च ।

इति गारुडे २३६ अध्यायः ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणव्ययम् ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणाश्च न । सप्तमी ॥
समाधिरयमहाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्मेणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥
अज्ञेयजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्मो अहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेदहिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पद्माभिनाम् ॥
सर्वाण्येवामिधीयन्ते पद्मातानि कौस्तुभे ।
एवं सर्वं हि हिंसायां धर्माधर्ममिधीयते ॥
यद्भूतहितमख्यं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सर्वं ज्ञातुं प्रियं ज्ञातुं न ज्ञातुं सख्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नातुं न ज्ञातुं एव धर्मेः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्याद्याश्च बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानापहरणमस्तेयं धर्मेसाधनम् ।
कर्मेणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
सर्वञ्च मेधुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमिवाहुस्तं प्रयत्नेन वर्जयेत् ।
द्विधा शौचं शृङ्खलाभ्यां वाक्यं भावादधान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मननश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकार्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तश्रुततन्त्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
मुनिखला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममण्डपं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तत्रोद्यमः ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रीयते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाख्यः ॥
सूक्तोक्तं ब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे सर्वहरिमन्त्रमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविक्षृतम् ॥
सर्गात्मिकं केशराजे सूर्यसोमायिमण्डलम् ।
अयिमण्डलमध्यस्थो वासुदेवस्तुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त आम् ॥
धारणीयुच्यते सेयं धार्यते यन्मनोमये ।
प्राङ्माथा हृदये चासु तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यसङ्घट्टम् ।
किञ्चित्स्मात् परस्मिन् धारणादेशकीर्तिताः ॥
अहं ब्रह्मत्वस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्यादेकलक्षणवर्जितः ॥”

इति गारुडे २३६ अध्यायः ॥ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिमिश्रियते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्त्योऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो आस्थातुमेतन्मे मन उतसहते भग्नम् ॥
निष्कामकर्मभुक्तानं सर्वं मोक्षस्य कीर्तितम् ।
श्लोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यमः स्वधर्मविर्धनः प्रतिबन्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्णा वा साहचर्या क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपापभिः ।
पुमर्थलाभायोयः सन् लभते दुःखसन्तानम् ॥
दुःखं स्वभावतो दुःखं सर्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं व्याप्यं शोकमोहादिकं वरा ॥
अनादिभवसन्ताननिर्गच्छं दुःखकारणम् ।
दुःखजं शोकमोहादि केनोपायेन ह्यीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराह देवं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”

एतद्व्याः श्रीभगवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
यणोक्तारामगीताश्वमेधिकप्रवर्त्तके ब्राह्मणगीता-
मुगीते देवीभागवतोक्तभगवतगीता शिवगीता
इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
शास्त्राणां वा सारो यच्च इति वा । सुत्तर्यं संसे-
पेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
सारार्थो गीतो यच्च इति तात्पर्यार्थः ।) अर्जुनं
प्रति श्रीकृष्णोक्तसुत्तरार्थाद्याङ्गादियोगः । यथा, ---

श्रीभगवानुवाच ।

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं सुत्तर्यं सर्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मज्ञानः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वाद्विचक्षणम् ॥
करणत्वाच्च नोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यमः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसारभिसमन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
योवादीनि न पश्यन्ति स्वं समात्मानमात्मना ॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
खानासु मनसा रक्षीतुं यदा सन्त्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते आत्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां स्यात् पापस्य कर्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महद्भूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमयं पुंष्वं तथा ।
प्रसंख्याय परावप्तौ विमुक्तो बन्धनेभवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्त्वभिनिवेश्य च ।
मनश्चेवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाख्यः ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धीं बुद्धिश्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विहादशेभ्यः स्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः पद्विंशमनुपश्यति ।
नवह्वारमिदं मेहं विस्मर्य पञ्चसाधकम् ॥

गीर्वाणः

गुग्गुलुः

गुच्छः

अक्षकारणरूपेण वटस्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् च पश्यति ॥
ममाधारमकांक्षे तु पूर्वमेवावधारयेत् ।
सुसुप्तः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिष्पत्तेः ॥
विलापयेत् क्षिप्तचित्तं चेज्जं परिशेषयेत् ।
पश्चीकृतेश्चो भूतेभ्यः अस्मादिदितिरिक्तकम् ॥
यथा नदो घटो भित्तो नास्ति तत्कार्यतस्तथा ।
पश्चीकृतानि भूतानि अपश्चीकृतभूततः ॥
समष्टिचित्तरेकेण शिष्टं कृष्णशरीरकम् ।
अपश्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं चितिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च मेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खिन् विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्सुषुप्तादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्जितः प्रत्यगात्मा वै तत्तत्तत्तत्तत् ॥
नित्यशुद्धबुद्धस्तत् सत्त्वं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थो शिष्टो तत्ताकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं हगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्हन्म् ।
अयमात्मा ब्रह्मण्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्त्वज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्वप्रमाणेषु सर्वगम् ॥
योऽसावहं पुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽयमुक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६
अध्यायः ॥

गीर्वाणः, श्री, (गी गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा,
कुमारः ३ । ४० ।

“श्रुताशरीरीतिरपि चोऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरी बभूव ॥”

आर्याभट्टोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥
(अस्मा लक्ष्यं यथा इन्द्रोमज्जर्था माजा-
हते । ७ । [गीर्वाणः ॥”)

“आर्याप्रथमाहं समं यस्याः पराहंभीरिता
गीर्वाणः, पुं, (गीर्वाणी वाक्कायं प्राञ्जमित्यर्थः रथ
इव यस्य ।) इह्यति । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गीर्वाणः, जि, (गीर्वाणो स इति । गृ गि स्तुर्वा +
क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्वाणः, श्री, (गृ + क्तिन् । अस्मादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वत् तेन नत्वम् ततो रेफात् खत्वम् ।) गिज्जम् ।
इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्वाणश्च-
दर्शनात् ॥

गीर्दीवी, श्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागघिष्ठा-
हृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गीर्वाणः, श्री, (गीर्वाणोऽस्मिन् विस्तृता च
लता ।) महाश्रुतीति । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणः, पुं, (गीर्वाणो वायोऽहं यस्य ।
अर्थवाक्यतयास्तथात्वम् । अन्तःस्वरकार-
णप्राये तु गिरं यशते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः
प्रियत्वादिति । वन याचनायाम् + “कर्म-
” ३ । २ । १ । इत्यम् । “पूर्वप्रदात्

संज्ञावामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति ज्ञानम् ।)
देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । १५ । ३२ ।

“यत् सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुकार्यानुदर्शना ।
हित्वा त्रिविधं जन्मगीर्वाणाः काम-
रूपिणः ॥”)

गीर्वाणः, पुं, (गीर्वाणः प्रियं कुसुमं
पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणः, पुं, (गिरां पतिः । अश्वरादीनामिति
रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३११ । इति

यः । सुग्धबोधमते “अपि वा ।” इति छन्दस्य
पाक्षिको विधिः ।) इह्यति । इत्यमरः ।
१ । १ । २४ ॥ पक्षितः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य रूपान्तरे गीर्वाणः, गीर्वाणः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥

गु, इ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-
अकं-अनिट् ।) इ, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, शि ओ विहोतुसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति
अगुवीत् । ओ, गुहः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुग् +
क्लिप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुहति रक्षतीति ।
गुह + “इगुपधस्येति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । उलयोरैक्यात् उत्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुह्यतेऽनेनेति । गुग् शब्दे + क्लिप् ।
गुक् रोगस्तस्मात् गुहतीति । गुह रक्षणे +
बाहुलकात् कुः । उलयोरैक्यात् उत्य लत्वम् ।)
रक्तशोभाज्जनकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगामस्थानतश्च । स तु गोमृजोद्भवः । यथा,—
“गोरोचनाया मज्जत्याः संजाताः सर्वकामिकाः ।

गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमृजाच्छुभदर्शनः ॥”
इति बह्विपुराणे वैद्यवधर्मे मुहूर्तनामाध्यायः ॥

अस्य निर्वासः सुगन्धिद्रवम् । तत्पर्यायः ।
कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥

इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७
कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलुः ९ । इति भरतः ॥

जटाशुः १० कालनिर्वासः ११ देवधूपः १२
सर्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्गवा १५ ।

इति रत्नमाला ॥ यवनविष्टः १६ भवामीष्टः १७
निष्ठाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः

२१ शिवः २२ शास्त्रवः २३ दुर्गः २४ बातुप्रः
२५ महिषाक्षकः २६ देवैष्टः २७ महदिष्टः २८

रक्षोहा २९ रुच्यगन्धकः ३० दिक्कम् ३१ ।
अस्य गुणाः कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

कफमारुतकासप्रमथोदरकोदशोफार्शोनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीप-
नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठ-
नाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वम् । इति

राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रुच-
त्वम् । पाके कटुत्वम् । भक्ष्यस्वाभावकारित्वम् ।
वृथ्यत्वम् । स्रग्म्यत्वम् । खर्द्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् ।

बलकारित्वम् । अग्नेर्वाग्वातामवातपित्तका-
यन्त्रिगणमानानाशित्वम् ॥ ॥

“माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफक्षितेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ॥”

स तु पञ्चधा युष्मा,—

“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इवपि ।
हिरण्यः पद्मो श्वेतो गुग्गुलीः पञ्चजातयः ॥”

तेषां रूपाणि यथा,—

“भृङ्गाङ्गनसर्वेषु महिषाक्ष इति स्मृतः ।

महानीलस्तु विश्वेयः खगामसमलक्षयः ॥

कुसुदः कुसुदामः स्यात् पद्मो माधुर्यसन्निभः ।

हिरण्यस्यस्तु हेमामः पद्मानां शिङ्गमौरितम् ॥”

एषां प्राक्निविष्टेषु प्रयोगो यथा,—

“महिषाक्षमहानीलो गजेन्द्राणां हितायुधौ ।

हयानां कुसुदः पद्मः कृष्णारोग्यकारौ परौ ॥

विश्वेयश्च मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।

कदाचित्महिषाक्षस्तु मतः कौष्ठमृगामपि ॥”

नूतनगुग्गुली रूपं यथा,—

“स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्कजम्बूलोपमः ।

नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धियस्तु पिच्छिलः ॥”

पुरातनस्य रूपं यथा ।

“पुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रलतवर्णकः ।

पुराणः स तु विश्वेयो गुग्गुलुर्जीर्वाणतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अस्य स्थानविशेषे जम्बादिकथनम् । यथा,—

“जायन्ते पुरपादपा मरुसुवि शीतोऽहं सन्नापिताः
शीतार्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सृजन्ति ते

पञ्चधा ।

हेमामं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं

भृङ्गामं कुसुदयुतिश्च विधिना प्राज्ञा परीक्षा

ततः ॥

वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति

क्रियन्ति कोष्ठासलिले पयसः समानाः ।

प्राज्ञाः सुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-

नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णानि ॥”

इति प्रयोगान्तम् ॥

पक्कस्यास्य पूर्ववीर्यत्वं मासचयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुह्यति परिवेष्टते इति । गुह् +
“श्रस्त्रादिभ्यश्च ॥” इति कृष् इति भोज-

राजः । यद्वा, गुह् शब्दे + क्लिप् । गुतं शब्दं
अति नाशयतीति । गुत् + क्त्वा + “आलोलुपसर्गे

कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) क्लवकः ।
पुष्पादिर यलुया इति भाषा । (यथा, गीत-

गोविन्दे । ११ । ११ । [वह्नौम् ॥”)
“अच्छोर्निचिपदङ्गनं अवशयोक्तापिच्छगुच्छा-

क्षम् । तद्व्यादिर गोह्वा इति भाषा ॥ (उद्भिद्-
विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः । १ । ४८ ।

“गुच्छगुच्छान् विविधं तथैव तृणजातयः ।
“अजतश्च यच्च यच्च लतासम्बद्धो भवति न च प्रका-

खानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ॥” इति तट्टीकाय-
कुल्लूकभट्टः ॥) द्वाविंशद्व्यष्टिकहारः । विंश-

गुच्छार्थः

नर हार इति भाषा । कजापः । इति मेदिनी ।
हे । १ । ममरेरभाषा इति भाषा । गुक्ता-
हारः । इति इतिदेवः ।

गुच्छकं, स्त्री, (गुच्छ + संज्ञायाम् कन् ।) यन्त्रि-
यम् । इति भाष्यप्रकाशः ।

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + कार्ये कन् ।) स्तवकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २४ । तत्प्रयोगः । गुच्छकः २
स्तवः १ गुच्छभीषणः ४ गुच्छः ५ । इति राज-
निर्घण्टः । गुत्तः ६ गुत्तकः ७ । इत्यमर-
टीकायां भरतः । रीटाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः । स्तार्थे कप्रत्ययात् गुच्छप्रत्ययार्थोऽप्ययम् ।

गुच्छकविशः, पुं, (गुच्छवत् कविशानि मञ्जरीं
जय ।) रागीधानम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जपत्रे यस्य ।)
करञ्जविशेषः । तत्प्रयोगः । स्निग्धरुचः २
गुच्छपुष्पकः ३ वन्द्यो ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६
दन्तधावनः ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातानिकण्डूविष-
धिकाङ्गुलस्यार्थत्वगुदोद्गनाशित्वम् ॥ इति राज-
निर्घण्टः ।

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता
इव प्रलानि यस्याः । कम् टाप् अत इत्वम् ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छमजः, पुं, (गुच्छीभूतानि मज्जाणि यस्य ।)
तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)
समच्छद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (अशोक-
वृक्षः । अस्या पर्याया यथा,—

“हेमपुष्पश्चोक्तश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायाम् कन् ।)
रीटाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ।

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी ।
शिखण्डीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)
रीटाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति
राजनिर्घण्टः । (राजादनप्रच्छेदस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ।)

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अमिदमनी । काकमाषी ।
निष्पावी । झाचा । कदली । इति राज-
निर्घण्टः ।

गुच्छवधा, स्त्री, (गुच्छेन वधते इति । वन्ध +
वाङ्मुलकात् रक् । ततटाप् ।) गुच्छाणावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छमलिका, स्त्री, (गुच्छाजति मलमस्याः ।
कम् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) गुच्छाभिनी-
वृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गुच्छार्हः, पुं, (गुच्छस्य हार्तिशद्वयविकहारस्य
अर्थः । यामार्हवत् समासः ।) चतुर्विंशति-
वटिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

गुञ्जनं

(गुञ्जनिर्देशादेवाख्यं तथालम् । जीवनिर्ज्ञे तु
“पुष्पार्होऽर्थं चयेऽंशके ।” इत्यमरटीकाः योऽश-
वटिकहारो नीलक इति तु सुधीभिर्विभावम् ॥)

गुञ्जालः, पुं, (गुञ्जेन यजति पर्याप्नोतीति ।
यज पर्याप्तौ + यच् ।) मूढत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

गुञ्जोदकम्, पुं, (गुञ्जाङ्गो गुञ्जसंज्ञकः कन्दः ।)
गुञ्जकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुञ्जी, स्त्री, (गुञ्ज + जातौ ङीष् ।) गुञ्जकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । गोजति । कूजन-
मयस्तृणम् । इति दुर्गादासः ।

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, कर्मणि गुञ्जते ।
कूजनमयस्तृणम् । गुञ्जति भ्रमरः कूजे । इति
दुर्गादासः ।

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
(कृटां)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुञ्जति अगु-
जौ तु जुगो ज । इति दुर्गादासः ।

गुञ्जरी, स्त्री, (गुञ्जरदेशवासिनी प्रिया ।
गुञ्जर + अङ् + स्त्रियां ङीष् । एषोदरात्
रणोपे वृद्धभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“स्यामा सुकेषी मलयदुर्माणा
मृदूलसतपल्लवतल्पयाता ।

श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्नीतुखाह्निगुञ्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटो गौडो वङ्गारी च गुञ्जरी देशिरेव च ।
पूर्वाङ्गे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्वाङ्गेऽपि गीयते । (इयं पुनर्भरव-
रागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य ।
अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“यक्षाश्रयास-रुचमा सम्पूर्णा गुञ्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह भिन्निता ॥”

“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ॥” इत्यत्र “सप्तमी
मूर्च्छनैतस्याम् ॥” इति कचित् पाठः । सोमे-
चरमते इयं पञ्चमस्त्रीना वाङ्वा । इत्यत्र

केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
प्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्—

“लोभाज्जोहाव वे केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुञ्जरी तस्य दोषं हनोतीति कथ्यते ॥”

गुञ्जः, पुं, गुञ्जनि भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-
करणे घञ् । गुञ्जः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गुञ्जस्तु, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । ज + क्तिप्
तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, स्त्री, (गुञ्जि कूजने + भावे ल्युट् ।) गु-
नञ्जनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं सख्यः वटपदानां मनोहरम् ।)

गुटिका

गुट्ठा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुञ्जि + यच् । अस्याः
पञ्चपलगुच्छे शब्दवाङ्मुल्यात्तथालम् ।) जता-
विशेषः । कुञ्च इति भाषा । तत्प्रयोगः ।

काकचिन्ची २ कज्जला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
साङ्गुठा ४ रक्तिका ५ काकचिन्चिका ६ काका-
दनी ७ काकतिक्ता ८ काकचिन्चिका ९ शिख-
ण्डिनी १० । इति रत्नमाणा । चूडामणिः ११

चौम्या १२ शिखण्डिनी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५
शीतपाकी १६ उषटा १७ कज्जचूडिका १८
रक्ता १९ काकोजी २० भिन्नभूषणा २१ वन्धा २२

श्यामलचूडा २३ काकचिन्चिका २४ । अस्या
बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । कुष्ठवृक्षनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

अस्याः शिफागुणः । वानिकारि-
त्वम् । मूलविषनाशित्वम् । वक्षकर्मणि चेत
प्रशक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ (इयं तु
चेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भाष्यप्रकाशे ।

“चेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भाष्यप्रकाशे ।
“चेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भाष्यप्रकाशे ।

गुट्ठाहयन्तु, केषं स्यात् वातपित्तज्वरामघम् ॥
सुखशोथश्चमन्वासहस्यामदविनाशनम् ।

नेत्रामयहरं दृष्टं वक्ष्यं कक्ष्मरं हरेत् ॥
कमीकृत्तुमकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

चेतगुट्ठा तु अभिचारकर्मणि प्रशक्ता । यथा,
नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।

“जपित्वा सितगुट्ठानां कुडयं कुलिकोदये ॥”
इत्यादि ॥

गुट्ठाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थेन भोक्त-
व्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया स्तोता वहिर्ध्वेव मनोरमाः ।
गुट्ठाफलसमाकाराः स्वभावादेव धोषिताः ॥”

चतुर्थवपरिमाणम् । इति इति भाषा । (यथा,—
“यवोऽष्टसर्वपैः प्रोक्तो गुट्ठा स्यात्तत्तद्वयम् ॥”

इति शाङ्गधरेऽष्टसर्वपैः प्रथमेऽध्याये ।)
चतुर्धावपरिमाणम् । इति शुभङ्करः । गोधूम-
इयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति

शब्दायते इति । कर्तरि अच् ।) पटहः ।
(गुञ्जनमिति । गुञ्जि + भावे अच् ।) कल-

ज्जनिः । इति मेदिनी । (गुञ्जते भ्रमरादिभि-
र्भेदपादिभिर्वा यच्च + अधिकरणे अच् घञ् वा ।)

महिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा ।
इति त्रिकाशेषः ॥

गुट्टिका, स्त्री, (गुट्ठा एव । स्तार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) गुट्ठा । त्रयवपरिमाणम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । (गुट्ठाशब्दे विषरक्तमस्या ज्ञातव्यम् ।)

गुट्टितं, स्त्री, (गुट्ठा + भावे क्तः ।) गुट्टनम् । यथा,
“न गुट्टितं तत्र अहार यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १६ ॥

गुट्टिका, स्त्री, (गुट्टिरेव । गुट्टि + स्तार्थे कन् ।)
वटिका । गुञ्जि इति वटि इति च भाषा ॥

यथा, “गुट्टिकापातादिना यञ्जनम् ॥” इति
दायभागः ॥

उगुः

गुठ, इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सर्क-सेट् ।) इच्छी । इ क, गुठयति अञ्जु
गुठत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड, इ क वेष्टे । रञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-परं-सर्क-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क,
गुठयति । अनेकार्थवाच्यार्णकरणीयः । गुठ-
यति हिङ्गुलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गुड, शि रञ्जे । आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां)-परं-सर्क-सेट् ।) शि, गुडति
अगुडोत् । इति दुर्गादासः ॥

गुडः, पुं, (गवते अयत्तशब्दं करोतीति । गु ड
शब्द + “क्रादिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ११४ ।
इति डः स च कित् ।) गोलः । इति सप्तमाहः ।

इति मेदिनी । डे । १० ॥ आसः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्-
पाकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ । तस्य पर्यायः ।

इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५
द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९
शिशुप्रियः १० सितदिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसकायः १४ गण्डोलः १५
मधुवीजकः १६ । इति वैद्यकम् ॥ गण्डोलम् १७
गुलः १८ स्वादुल्लवः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वादुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । वातनाशित्वम् ।

सूत्रशोधनत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफ-
क्षमिवलप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् ।
आरत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्त-

रक्ते अहित्वम् । जीर्णश्च रसायनः ॥ पुरा-
तनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनानिनिर्दोषपाक-
प्रमेहश्रमनाशित्वम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विष्णो-

घतो ज्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद-
त्वम् । सन्तापशान्तिप्रदत्वम् । विषमत्रामय-
शोधनत्वम् । अपिजननत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वाद-

तरत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नबल-
कारित्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यायनालरसपाकभवगुडगुणाः । आरत्वम् । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कफघातनाशित्वम् । पित्त-
प्रदत्वम् । सततनिषेवणेन कष्टतिक्तुल्लजनन-

त्वम् । जनन इत्यत्र श्रमन इति कश्चित् पाठः ।
असविदाहदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“इक्षी रसो यः संपक्वो जायते लोष्टवद्गुः ।

स गुडो गौडदेशे तु मन्स्यच्छेव गुडो मतः ॥
अग्राण्यमाशु विनिहन्ति सदादंकेन
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।
शुद्धा समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयशयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो सूत्रशोधनः ।

नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्षमिकरो गुडः ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो सूत्रशोधनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशरीरिकापहः ॥

गुडत्व

अथे कासे चतस्रीणि पाण्डुरोगेऽहनि चये ।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥

गुदामये कामलशोधने
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।

वाते सपित्ताहनि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥

कासे शोफे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः ।
योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो नयः ॥

लामसीये पवनकृपिते आसण्डर्षातुराणां
अध्वान्तश्रममदविषे सूत्रलक्ष्माशरीरिणाम् ।

जीर्णः कामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
हृणादाहक्षयकधिरगे सर्वरोगान्निहन्ति ॥”

इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ * ॥

गुडकः, पुं, (गुडेन पकः । गुड + बाहुलकात् कः ।
यद्वा, गुडेन कायतीति । के + कः ।) गुडद्वारा
पक्वोपधविशेषः । अस्य पूर्णतैजः यण्मास

पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड इव ।
स्वार्थे कन् । गोलकृतिः । यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ८ ।

“तमुष्णश्लेष्मगुडका सायुधा सपरन्धवा ॥”
“अश्लेष्मगुडका वर्तुलीकृताः पाषाणाः ।” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥

गुडकरी, स्त्री, (गुडं गुडवत्सुमिष्टं सुतिसुखकर-
मित्यर्थः करोतीति । गुड + कृ + “कृषी हेतु-
ताच्छील्यागुलान्येषु ।” ३ । २ । १०० । इति टः
स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

गुडची, स्त्री, (चि + कृप् निपातनाद्दोषत्वे साधुः ।
गुडवत् चो चयनं करितोरसो यस्या इत्यर्थः ।
अमृतोद्भवत्वादवास्यास्तथात्वम् ।) गुडची ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा
अन्यद्विवरणश्च गुडचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडहर्ण, स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा हर्णम् ।)
इत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडविणं, स्त्री, (गुडप्रधानं हर्णम् । निपातनात्
साधु ।) गुडहर्णम् । इत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक, [च] स्त्री, (गुडइव मधुरा त्वगस्य ।)
स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सूतक-
टम् २ भृङ्गम् ३ त्वकपत्रम् ४ वराङ्गकम् ५
त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ हृदम् ९
सुरभिवल्ललम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तकटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३४ । त्वक् १३ पत्रम् १४ इति
तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफगुक्रमवातनाशि-

त्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
लघुत्वम् । उष्णत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
हृत्त्वम् । पित्तहृत्कारित्वम् । अरुचिकण्डु-

हृद्वस्तिवातार्शःक्षमिणीनसरीरोगनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

गुडत्वचं, स्त्री, (गुडवत् मधुरं त्वचम् ।) गुड-
त्वक् । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अयित्री इति भाषा ॥

गुडका

गुडदार, स्त्री, गुडप्रधानं गुडकारणं वा दाह-
लण्डकः ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनुः, स्त्री, (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः कृता
धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा,—

“गुडधेनुविधानस्य यद्वपमिह यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥

लक्ष्माजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्धसिद्धुवि ।
गोमधेनानुलितायां दर्भमास्तीर्य सर्वतः ॥

लपणेनाजिनं तद्वत् वतसस्य परिकल्पयेत् ।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्गुसुदीच्याश्च सवत्सकाम् ॥

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः ।
बहुभारेण वा कार्या भारार्था मध्यमा स्मृता ॥

अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
चतुर्थीशेन वत्सः स्यात् गृहविशानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ सदा तौ तु सितकृष्णाम्भरावतौ ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धसुक्तापलेक्षकौ ॥

सितकृष्णशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रगुडकण्टकौ तु सितचामररोमकौ ।

विदमभ्युगलतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
चौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्नीलकतारकौ ।

इत्येवं रचयित्वा तु धूपक्षौपैः समर्चयेत् ॥
सर्वानां धेनूनामेवं विधानं श्रेयम् । इति प्राची-
नैरिखण्डम् ॥

गुडपुष्पाः, पुं, (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य ।) मधूक-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुडफलः, पुं, (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) पीलु-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुडबीजः, पुं, (गुडवत् मधुरं यद्वा, गुडं वर्तुला-
कृति बीजं यस्य ।) मखरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडभा, स्त्री, (गुडवत् भाति शोभते इति । भा +
कः । स्त्रियां टाप् ।) यायनालशर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गुडमलः, पुं, (गुडवत् सुमिष्टं मलं यस्य ।)
अल्पमारिषशाकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुडलं, स्त्री, (गुडं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति ।
ला + कः ।) गौडी मदिरा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री, (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा ।
तत्पर्यायः । पिप्पटा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

“विदारो विफलान् भीष शङ्खादीन् गुडशर्करा ॥”)

गुडशिशुः, पुं, (गुड इव रक्तवर्णः शिशुश्चाविशेषः ।)
रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुड्रा, स्त्री, (गुड + स्त्रियां टाप् ।) कुडीवृक्षः ।

गुडिका । इति मेदिनी ॥ उशीरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडका, स्त्री, (गुडयति सङ्कोचयति जङ्गीकरोति
देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुडः तं
आकायति प्रकाशयतीति । गुडां आलस्यं जाया-

वस्थां कायति वा । गुड + आ + कै + कः स्त्रियां
टाप् ।) निद्रा । इति गुडाकेशशब्दचतुष्टयी श्रीधर-

गुडूची

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुकरनसर-
स्वतिः ॥)
गुडाकेशः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
ईशः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इति-
याणि वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
न्द्रियो वा ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । २४ ।
“एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । ॥”)
गुडाशयः, पुं, (आश्रयेति स्मिति । आशयो वास-
स्थानम् । ततो गुडस्त्वैव मधुररसस्य आशयः ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन्
टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृद्धद्वटिका ।
यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
“वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरमेतत् ।”
“चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपागमम् ।
वानपित्तकफोदके जिह्वेकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठ्याध्याये ॥)
गुडूची, स्त्री, (गुडूची + निपातनादुत्पत्तिः ।)
गुडूची । इति द्विरूपकोषः ॥
गुडूची, स्त्री, लताविशेषः । गुलच इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३
सन्तिका ४ अन्तता ५ जीवन्तिका ६ सोम-
वल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥
गुडूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-
लक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अन्तवल्ली १३
ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरक्षता १७
मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्गवा १९ अन्तलता २०
रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलता २३
भिक्षुप्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६
नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चक्रहासा २९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तवल्ली ३० सुधा ३१
जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणा ३४
वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्मिता ३७ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्नादुपाकित्वम् ।
रसायनत्वम् । संघ्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
रौघत्रयाभट्टदाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठ-
वातास्रज्वरक्षमिवमिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ गुडत्वम् । वीर्यहातत्वम् । भ्रम-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य
गुणाः । आमोयत्वम् । सख्येणरहरत्वम् । लघु-
त्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्नादुपाकित्वम् ।
रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
संघ्राहित्वम् । त्रिदोषलक्षणादाहमेहवाता-
स्रकामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ हृत्पुष्पाया वातनाशित्वम् । गुड-
पुष्पायाः पित्तनाशित्वम् । मधुपुष्पायाः कफ-
नाशित्वम् । शरत्पुष्पाया उष्णवातास्र-
नाशित्वम् । शुष्कपुष्पाया आमवातनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

गुणः

अस्या उत्पत्तिर्वैषा,—
“अथ लङ्घिरो नाम्ना रावको राक्षसाधिपः ।
रामपत्नी बलात् सीतां जहार मदनानुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बलं वागरसेन्येन जघान रणमूर्धनि ॥
इति तस्मिन् सुरारातो रावणे बलमिति ।
देवराजः सहस्राणः परितुष्टोऽपि रावणे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिन्ध्यान्तद्विभिः ॥
ततो येन च देशेन कपिगात्रात् परिच्युताः ।
प्रीयन्विन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
“गुडूचीकायकल्काभ्यां सप्रयस्कं घृतं भूतम् ।
इति वार्तं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते वातरक्ताधिकारे ॥)
गुडेरः, पुं, (गुडिति रक्तनीति गुड रसायाम् +
“पतिकटिकुटिगडि गुडिंशभ्य एरक् ।” उणां ।
१ । ५८ । इति एरक् । रक्तकः । इति व्युत्पत्ति-
लभ्योऽर्थः ।) आसः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादितः ॥
गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) आसः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
गुडोद्गवा, स्त्री, (गुडावुद्गवो यस्याः । यद्वा, उद्गव-
त्स्यादिति उद्गवः । गुड उद्गवो उत्पत्त्याययो
यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा-परं-सकं-सट् ।) इ स्त्री । नृहन्वोपधः ।
गुणयति । इति दुर्गादासः ॥
गुणः, पुं, (गुणयते मन्त्रते मन्त्रणादिभिर्भिचोयते
राजभिरिति शेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्-
प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्वयथा । सन्धिः १
विग्रहः २ यागम् ३ आसनम् ४ हेमम् ५
आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धिश्च विग्रहश्चैव यागमासनमेव च ।
इन्द्रोभावं संश्रयश्च षड्गुणाश्चित्तयेत् सदा ॥”
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-
पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकस्तु तत्रैव ।
७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुरा-
कर्षणरज्जुः । छिन्ना इति भाषा । (यथा,
रघुवंशे । ६ । ५४ ।
“अथ नभस्य इव विदग्धायुधं
कनकपिङ्गलजिह्वगुणमनुतम् ।
धनुरधिष्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”)
तत्पर्यायः । मौर्वी २ व्या ३ शिङ्गिनी ४
शिङ्गारा ५ व्यावा ६ पतञ्जिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः ।
(यथाह कश्चित् ।
“गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णजुम्भो यथा रूपे निमज्जति ॥”
सूत्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।

गुणः

“काशीगुण इव पतितः स्थितैकरजः फली
स्फुरति ॥”)
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणाक्तौ-
र्थकः परः पुरुष एक इहास्य भवेत् ।
स्थित्यादये हरिर्विरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयसि तत्र खलु सत्त्वतमोर्नृणां स्युः ॥”)
मुक्तलम्बररक्तपीतादिः । प्रच्युतः । स तु
श्रीर्ग्यादिः रसगन्धादिषु । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”
इति सुधनोपधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
“यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाधेयतीत्यर्थः ।
अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा
श्यामता पूर्वमन्त्रादिफलसुपगच्छति पश्चात्
पक्षदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते
भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्नादिफले वा
श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते
स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्पत्तेरपगव-
त्सपगङ्गाकुचनप्रसारणगमनानि पक्षैव कर्मा-
णीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं
सक्रियं भवति तदा कर्मे सत्त्वे निविशते यदा
द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्मे सत्त्वादपैति
पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-
क्रिया दृश्यते तथा पश्यादिषु च दृश्यते अतः
कर्मेणो गुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-
श्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्ष्ण्डल्य-
पात्रेषु रक्तागुणः स हि वस्त्रसंयोगादिना
निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया आधेत ।
इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य
इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादित्युक्तः । ततश्च
गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकार-
द्वयदर्शनतया कर्मेणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-
तम् कर्मेत्वं सत्त्वेनैव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि
द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि स्येति धर्मा वर्तन्ते ।
यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते
ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तका-
दिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततो-
ऽपैति । पृथग्जातिषु पश्यादिषु च दृश्यते एवं
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वाच्च अस्तु
पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।
सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स
सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)
विशेषाधानहेतुः सिद्धौ वस्तुधर्मः । मुक्तादयो
हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः ज्ञानागवादिभ्यो
आवर्त्यन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वापकतत्त्वस्येदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः
तद्वयथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

गुणिका

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुणत्वम् १८ प्रवचनम् १९ क्लेशः २० संस्कारः २१ धर्मेः २२ अधर्मेः २३ शब्दः २४ इति भाषापरिच्छेदः ॥ (साहित्यकायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीभाविलासोमाधुम्यंभीर्धैर्यतेजसी । ललितौदार्यमिन्द्रो जल्लभाः पौरुषागुणाः ॥ एतेषां विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अप्रधानम् । शब्दः । इन्द्रियम् । ज्ञानम् । वटी । इति मेदिनी ॥ १० ॥ भीमसेनः । तनुः । दोषान्वयविशेषम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (अज्ञानम् । यथा, मनुः । ३ । २२६ ।

“गुणां च रूपशकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सत्यक् भूमावेव समाहितः ॥” “गुणान् अज्ञानानि अज्ञापेत्तथाप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ आहतिः । यथा, महाभारते ।

“आहारो हि गुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां ऋतुर्गुणाः । वङ्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥” आकरणीयसंज्ञाविशेषः । यथा । इन्द्रोऽरणे-इगुः । अस्यार्थः । इ उ क ह ळ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति सुम्भबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,— ये रसस्वाङ्गिनो धर्माः श्रौण्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्रेयः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थयुक्तिरदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्योऽजःप्रसादाख्यायस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुयथा,—

केचिदन्तर्भवन्तोऽपि दोषत्यागात् परे श्रिताः ।

अग्रे भवन्ति दोषत्वं कुञ्चिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्मृत्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आकर्षयतीति । गुण + क्तृल् ।) पूरकाङ्गविशेषः । यथा, गुणयान्धमङ्गं गुणकेन हन्यात् । इति जीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं अज्ञानादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । क + क्तृल् । विराटनगरे ह्य-वेशेन रूपकारित्वग्रहणात् पाकशालकत्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य रूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४ । २१—४ ।

भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लभो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ रूपानस्य कारिष्यामि कुशलोऽस्मि भवानसि ।

गुणवा

लतपूर्वाणि धैरस्य अज्ञानानि सुप्रसिद्धिः ॥

तानप्यभिमविष्यामि प्रीतिं सङ्गमयसङ्गम् ।

आहारिष्यामि दाह्यानि विन्यासादहोऽपि च ॥

तन्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ।

अमानुषानि कुर्माणां तानि कर्माणि भारत ॥

राज्ञस्तस्य परिप्रेक्षा मंथने मां यथा वृषम् ।

भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथैव च ॥”

पाञ्चके गुणकारके च चि ।

गुणकः, चि, (गुणं जानातीति । गुण + क् + क्तृल् ।)

गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-

शीलस्य गुणिनि परितोषः ।

अलिरेति वनात् कमलं

न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युट्टः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनः पुनरास्मिन् यतीति ।

गुणन् क आम्नेङ्ने + “गयासमन्यो युच् ॥”

३ । १ । २० । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत

इत्यच् ।) कृतम् । श्रुत्याङ्गम् । पाठनिश्चयः ।

इति मेदिनी ॥ के २८५ । (शास्त्रादीनां पुनः

पुनरुपश्लेषम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुः परिचयस्यैव वक्तुं गुणनिकैव सा ॥”

माला । इत्यामन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द-

लहरीयां । ३ ।

“हरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जलजलधौ निमग्नानां द्रष्टा सुररिपुवराहस्य भवती ॥”

गुणनी, स्त्री, (गणयते पुनः पुनरुपश्लेष्यतेऽनेन ।

गुण + क् + क्तृल् + डीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-

पर्यायः । भविनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्-

शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुणयते पुनः पुनरुपश्लेष्यतेऽनेन

इति । गुण आम्नेङ्ने + करणे अनीयर् ।)

शास्त्रादाभ्यासः । इति हारावली । १५० ।

(कर्मणि अनीयर् । गुणितये चि ॥)

गुणभंशः, पुं, (गुणस्य भंशो विनाशः ।) गुणनाशः ।

तत्पर्यायः । पर्यायनिका २ । इति हारावली ॥

२१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्मिताः पटाः

लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे +

कृत् । स्त्रियां डीप् कन् टापि पूर्व्वङ्गस्य ।)

वस्त्रनिर्मितग्रहम् । तत्पर्यायः । केशिका २ पट-

कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र ।

ली + कृत् + डीप् ।) गुणलयनिका । इति

हारावली ॥

गुणवान्, [न्] पुं, चि, (गुणो विद्यतेऽस्य । गुण +

भन्तुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्-

शेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, “राता द्यानु-

गुणवान्नरः स्यात् नरे परेऽप्युपकारकता ।

इति कोडीपरीपः ॥ (पुं, यदुर्वशीय सुनामस्य

दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

“गुणवदपि पुत्रश्च गुणवन्तमशीलनत् ॥”

गुणीम्

स्त्रियां डीप् । तस्य सुनामस्य इतिता । यथा, तत्रैव । १५६ ।

“वक्त्रनामस्य तनयः सुनामो नाम विभुतः ।

बुद्धिद्वयश्च वृषति । तस्य रूपगुणान्वितम् ।

एकचन्द्रवती नाभा गुणवत्तय चापरा ॥”

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते ।

१२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुहपापघनाग्निनी ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५६ ।

“गूढरूपा गुणवती गुह्यो गौरववर्द्धिनी ॥”

अश्वरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये ।

“अलम्बुवा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥”

गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरुणीस्थरूपा इव

इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणवन्धनस्तम्भः ।

मास्तुल इति भाषा । तत्पर्यायः । रूपकः २ ।

इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधार-

स्थानम् ।) नक्षत्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धि-

विशेषः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ सकलगुण-

धारकः ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सङ्घातस्तवः सन्धस्याः । “अर्ध-

आदिभ्योऽल् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।

स्त्रियां टाप् ।) दूर्वा । मांसरोहिणी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्या-

त्वात्त्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।

“गजहा दैवहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥”)

गुणयुक्ते चि । यथा,—

“तपस्यभिरतस्याय तस्य पुत्रो गुणाकरः ।

सत्यवान् नाम देवर्षे ! मगसा सन्ततो मया ॥”

इति वनपर्वणि सर्वाज्ञीव्रतकथा ॥

गुणितः, चि, (गुणयते क् । गुण आम्नेङ्ने + क्त ।)

पूरितः । तत्पर्यायः । आहतः २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश-

संख्या षड्विंशतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणो-

ऽस्य जातः । तारकादिभ्य इत्यच् ।) पिच्छितः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ऽप्या विद्यतेऽस्य । गुण +

इनिः ।) घट्टः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (गुणास्ते

तु दाक्षिण्यदादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टे

चि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति

कठिनी ससम्भ्रमादयस्य । तैनाम्ना यदि सुतिनी

वद बन्धा कौड्यी नाम ॥ इति चित्तोपदेशः ॥

गुणीभूतः, चि, (अगुणो गुणीभूतः । गुण + भू +

क्तः । अभूत तद्भावे चि ।) अप्रधानोभूतः ।

यथा । लतपूर्व्वोऽकटमित्यत्र समासनिविष्टत्वाद्-

गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया शोक्ता । इति

सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । २ ।

१५ । ११ ।

“सर्व्वैरपि गुणैर्भूतो निर्द्वैर्भ्यः किं करिष्यति ।

गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥”)

गुणीभू

गुणीभूतयज्ञः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं यज्ञं यज्ञना प्रकथितम् ।) काव्यविशेषः । यथा,—
“यतादृशि गुणीभूतयज्ञं यज्ञं तु मध्यमम् ॥”
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।

“अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यविहङ्गमस्फुटम् ।
सन्निगद्युत्प्राधान्ये काकाक्षिप्रमसुन्दरम् ।
यज्ञमेवं गुणीभूतयज्ञस्याष्टौ भेदा मताः ॥”
अगूढं यथा ।

स्फुटतया वाच्यप्रधानमिति अपराङ्गम् । यथा
अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थोभूतस्य
यज्ञं रसादि अतुरगणरूपं वा ॥ ॥

वाच्यविहङ्गं यथा ।

आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीय-
मानानुपपत्तिनिरासकं यज्ञम् ॥ ॥

अस्फुटं यथा ।

विदग्धैरपि ज्ञेयगन्धं सन्निगद्युत्प्राधान्यं यथा
प्राधान्यमत्र रसादियज्ञकत्वेन तथा च प्रती-
तस्य रसादेर्यज्ञकं किं वाच्यं किं वा यज्ञमित्यौ-
त्तरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

अत्रापि रसादियज्ञकत्वेनैव प्राधान्यं यज्ञस्य
निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥

काकाक्षिप्रं यथा ।

आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥
असुन्दरं यथा ।

“रसादियज्ञने वाच्यसुखनिरौत्तकं यज्ञम् ।”
इति काव्यप्रकाशः ॥

(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
यदुक्तं तदुपधा । ४ । १ ।

“काव्यं अग्निगुणीभूतयज्ञश्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यतिशयिणि यज्ञे अग्निस्तत् काव्यसुत्तमम् ॥”
तत्रैव च । ४ । १६ ।

“अपरन्तु गुणीभूतयज्ञं वाच्यदनुत्तमे यज्ञे ।
“अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च
सम्भवति ॥” ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्र-
श्चेत्याद्याष्टौ भेदाश्च इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि-
यज्ञं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरदाहर-
णानि प्रदर्शयति । यथा,—

“अयं च रसनोत्कर्षो धीमत्समविमर्शनः ।
नाभ्युदयचनस्यार्थो जीवीविसंसनः करः ॥
अत्र अङ्गारः कदम्बस्याङ्गम् ।

“मानोत्तारं प्रख्यतिनीमशुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यवागररवोन्नतकर्मतापः ।
हा । हा । कथं नु भवती रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिनीकः ॥
अच्यौतुस्यत्राससन्निर्बन्धतस्य कदम्बस्य राज-
विषयतावज्जभावः ।

अनस्थाने भ्रान्तं जनकमगलज्जान्तिवधिया
वचो वेदेहीति प्रतिपदसुदृष्टं प्रलपितम् ।
अता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयां रामत्वं कुशलवस्तुता न लघिमता ॥”
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव

२२५

गुणीभू

रामत्वमवगम्यते । अन्तर्गतं तु साहचर्यैतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कृत्यता तद्गोपनमपा-
कृतम् । तेन वाच्यं साहचर्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाङ्गता नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा,—

मध्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य अधिरं न पिबाम्युरक्तः ।
सचूययामि मदया न सुयोधनोक्तं
सन्धिं करोतु भवता वृत्तिः पथेन ॥

अत्र ‘मध्याम्येवेत्यादि’ अङ्गं वाच्यस्य निविधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।

दीपयन् रोदसीरन्मधेयं ज्वलति सज्जतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेद्युत्वारोपणरूपो यज्ञः । प्रता-
पस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । ‘हरस्तु किञ्चित्
परितुष्टोऽद्यापि’ विलोचनयापारचुम्बनाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।

जाज्ञगातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्याय वो मित्रमन्या दुर्मनायते ॥

अत्र परशुरामो रजःकुलक्षयं करिष्यतीति
यज्ञस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

सन्धी सज्जसहृदं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
आज्ञापदीनवृत्तौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अत्र अज्ञापदीनाख्ये वृत्तौ दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रश्नोपायः अङ्गं युत्पन्नानामपि कटिब-
स्फुटम् ।

अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशना ।
अहं व्रतवती स्त्रैरमुक्तेन किमतः परम् ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि प्राक्यसुनेस्तिर्यक् योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यप्रधान इत्य
गूढम् ।

वागीरकुहुहुङ्गीयसउगिकोलाहलं
सुगन्तीय ।

घरकम्बवाञ्जाहार बहूय सीधन्ति अङ्गारं ॥”
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्तायुधं प्रविष्टः इति

यज्ञात् ‘सीधन्त्यङ्गानि’ इति वाच्यस्य चमत्-
कारः सङ्गद्यसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादियु उपमाटलङ्कारो यज्ञः
च गुणीभूतयज्ञ एव । काव्यस्य दीपकादि-
सुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं अग्नि
हता ।

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो अनेमत्तः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य
विपर्ययः । यथा,—

इष्टा केशवगोपरागस्तथा किञ्चित् दृष्टं मया
तिनाज स्तनितानि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसं ?

एकस्य विषयेषु खिन्नमनसां सर्ववज्जानां गति-
गोप्येवं गदितः सलेशमवतानोक्ते हरिवंशिरम् ॥”
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
अङ्गार्थानां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयाव-
भासः । सलेशमिति पदस्य परिहाराणि अग्निरेव ।

गुण्डः

किञ्च यत्र वस्त्रलङ्काररसादिस्वपयज्ञानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतयज्ञोऽपि अनिरूप्यताम् ।
घत्ते रसादितातुपयोजोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।

यत्रोक्तादानां प्रमदाजनाना-
मभंलिहः श्लोममयीमयूखैः ।
सन्ध्यान्तमं प्राप्नुवता मकाक्षे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं यद्यत ॥

इत्यादी रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुभावे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतातुपयविवक्षितेऽपि तैरे
गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्तसगोत्र-
कविपण्डितसुखश्रीचण्डिदासपादेः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्माददृष्टायां
गुणप्रधानभावभावमासस्तावसाधुभूयते काला-
न्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवत्ययमौ न
काव्यपदेषु आहन्तुमीशस्तस्यास्मादमाजा
यत्तत्वादिति ॥”

गुणेश्वरः, पुं (गुणेश्वरतुभिरौश्वरः अष्टः पूज्य इत्यर्थः ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-

त्वम् ।) चित्रकूटपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणप्रतीतिं च ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगि-
गुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा श्रान्तदानादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः
नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षणं
प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः
रामायणे । १ । २५ । १६ ।

“स्वभावजैर्गुणैर्द्विजैः कामजैर्बहुलैर्धृतः ।
भूयस्त्व गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥”
अतिशयः । तत्पर्यायः । परभागः २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

गुणोत्कीर्णनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्णनं कथ-
नम् ।) यद्वा गुणैर्गुणस्वरूपकवाक्यैरुत्कीर्णनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-
प्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमञ्जोपलक्षणम् ॥

गुण्डितः, चि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) गुण्डितः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ आवृतः ।

रुचितः । घृज्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । २२ । ८ ।

“तत्र युद्धेन मे कार्यं न प्राप्नोमि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पौमुगुण्डितम् ॥”

गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) दृढभेदः । यस्य
कन्दः कश्चिद् । तत्पर्यायः । काण्डगुण्डः २
दीर्घकाण्डः ३ चिकोष्कः ४ हृच्चगुण्डः ५ अस्ति-
पत्रः ६ नीलपत्रः ७ विधारकः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्यसतरोऽधिकगणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिचा

गुडिकाः, पुं, (गुड + संज्ञार्थं कन् । गुडि + क्वल् वा ।) मलिनः । धनी । कलौकितः । कङ्कपाणम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुडिकन्दः, पुं, (गुड इत्याख्याया प्रसिद्धः कन्दः । गुडानां कन्द इति केचित् ।) कण्ठेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडारोचनिका, स्त्री, (गुडारोचि रोचना हरिद्रा इव । तत् इवार्थं कन् टाप् काप् अत् इत्यच् ।) वृक्षविशेषः । कमलागुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । काम्बिककः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नामाला ॥

गुडाला, स्त्री, (गुडाल + टाप् । यद्वा गुडां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्थिर्धा टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवन्ना ३ जलाशया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडासिनी, स्त्री, (गुड इत्याख्याया आस्ते वर्जिते इति । आस् + णिनिः । गुडा सती आस्ते इत्येके ।) हृत्तमः । तत्पर्यायः । गुडाला २ गुडाला ३ गुच्छमलिका ४ चिपिटः ५ हृत्तमः ६ यवासो ७ एणुला ८ विहरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्ताह्वयसन्धयधुप्रणशोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिकाः, पुं, स्त्री, (गुडोऽस्यस्येति । “अत इतिटनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुडकः । तद्वृक्षादिचूर्णम् । गुडा इति भाषा । यद्वा अन्नमन्त्रकथायाम् ।

“गुडिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृह्णाङ्गनम्” गुडिचा, स्त्री, (गुडिभिर्गुडिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा मीयते उपमीयते इति । चि + चर्चार्थे कः तत्ताप् । गुडिचा इत्याख्याया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुडान्ते अवगुडान्ते ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुडि वेष्टने इति भासोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं युत्पत्तिस्तु गुडिचाविवरणदर्शनेरेवबोध्यम् । श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रघारोहणानन्तरवासाधर्मकप्रविशेषः । यथा,—

“मण्डपे वासयेद्देवान् गुडिचास्थे मनोहरे । चारुचक्रातपे चारुमालाचामरभूषिते ॥ रत्नसम्भ्रमये स्वर्णवदिकीपस्तुतान्तरे । प्राचीरवलयावीते सुधाखेपसमुज्ज्वले ॥ साधुसोमानघटिते चतुर्हारीपशोभिते । जैलोक्याङ्गधरयुते महावेद्या महाक्रतोः ॥ प्रादुर्भावा महाशस्य यात्राभूदावर्णनाः ॥ तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,— “विन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्तहानि जगद्देवः । निष्ठेत् पुरा स्वयं राक्षं वरमेतत् समादिशत् ॥ तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् । सन्वतीर्षानि तस्मिन् स्थास्यन्ति मयि निष्ठति ॥ तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थं तीर्थोपपावने ।

गुदकी

सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुडिचामण्डपे स्थितम् ॥ मासं रामं सुमनाश्च मम वायुयुग्माग्रुः ॥” तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् । “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् । अज्ञानतिमिराव्योऽपि येन भास्यत्पदं भजेत् ॥ सर्वपापहरः शान्ता पूज्यत्वात् सर्वदेवतैः । गुडिचाख्यापि सा याचा ब्रह्मतेजोऽवगुच्छनात् ॥”

गुडितः, त्रि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) धूलि-गुडकेनैव स्थितः । तत्पर्यायः । स्थितः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८६ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्वाः, पुं, (गुत्स + एषोदरादित्वात् साधुः ।) गवैयुका । इति रत्नामाला ॥

गुत्तकं, स्त्री, (गुत्त + संज्ञार्थं कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । एषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नामाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुधते हृत्तमपुष्पादिभिः परिवेष्टितेऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + “उन्दिगुध-कुविभ्यश्च” उणा । ३ । ६८ । इति कर्मणि सः कश्च ।) स्तवकः । स्तवः । (हारादौ तु गुधते परिवेष्टिते कण्ठवजःस्थलादिकमनेन ।) हार्ति-शृङ्गयष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । स । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थं कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थिपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकौभूतानि पुष्पाणि यस्य यच्च वा ।) समच्छन्दः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋधोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्हयति वर्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्जिह्वतिथिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुदः, इ खेलनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आर्त्त-अर्क-सेट् ।) इ, मोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, स्त्री, (मोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपान-संश्लेषवायुः अनेन । गुद + “इगुपधति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलव्यागहारम् । तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुदम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

“अवनिहीवतो र्मादृङ्गावोद्यौ ह्रिदयेतपः । अवमृजयतो मेढ्रमवशब्दयतो गुदम् ॥”)

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलहारस्त्वर्थः यद्वा गुदं कील इव ।) अग्रोऽरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कृष्णस्थाने ४६ अध्याये ।

“आनाहमेदो गुदकीलहृक्का-आसापहः शोफितपित्तश्च ॥”)

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थं कन् ।) गुदकीलः । इति जलायुधः ॥

गुदाक्षु

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रह-वत् प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलहारमाधि-कृत्य आश्रित्यस्थानं गृह्णाति धारयतीति ग्रह + अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेम-चन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भगं भ्रंशतेऽस्मादिति वा ।) मलहारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रवाहनातिशाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । कृच्छदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥” इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा,— “गुदभ्रंशे गुदं स्निग्धं क्षेदेनाक्तं प्रवेशयेत् । प्रविष्टं रोधयेद्युक्तादुग्नसन्निधौ चर्मणा ॥ पश्चिन्त्याः कोमलं पर्जन्यः स्वादेच्छकैरान्वितम् । शतभिन्निधौ निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ भूषकाणां वसाभिन्ना गुदभ्रंशे प्रलेपनम् । सुस्निग्धविकारमासेनाथवा खेदयेद्गुदम् ॥ वृक्षान्दानलपाङ्गिरीविस्वपाठाधवाग्रजम् । तस्मैण शीलयेत् पायुं भ्रंशाशोऽनलदीपनम् ॥ भूषकान् दशमूलान् गृह्णीयादुभयं समम् । तयोः कायेन कल्केन पचेत्तेन यथोदितम् ॥ अभ्यङ्गात्तस्य तेनस्य गुदभ्रंशो विनश्यति । विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥”

इति भूषकतेजम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यदा गुदां निरस्येत तदा कुर्यात् क्रियाभिमानम् । सङ्घर्षावलागाच्च रसो ग्राह्यो हृतं पयः ॥ पक्वा हृतेन लेपः स्यात् तस्य चर्दं प्रशस्यते । अरणीपक्षवकायो वाप्यं लोहं सचन्दनम् ॥

ग्रीवपथं वङ्गिदृष्टं सङ्घसा नरस्य निन्वाप्य काञ्चिकमथो विदधौ तद्वत् । सौख्यं सान्ध्यगुदसंयनकं प्रशस्तं संवेद्यमध्यगुदतो हृदयन्धनं स्यात् ॥”

इति गुदभ्रंशः ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्य चिकित्सा । “गुदनिःसरणे भूले पागमन्स्य सर्पिणः । प्रशस्यते निरामाणा मथवाप्यनुवासनम् ॥ चाङ्गिरी कोलधन्वनामरचारसंयुतम् । हृतसुतकाथतं धयं गुदभ्रंशरुचापहम् ॥” इति चाङ्गिरीहृतम् ॥

“सक्तवपिप्यलीभूतं सखीविकृदाङ्गिमम् । पयमन्त्रं हृतं युक्ता सधान्याजान्निचिकम् ॥ दशमूलोपसिद्धं वा सविस्वमनुवासनम् । शताङ्गा शटी चित्तेर्वा वक्ष्या चिकित्सा वा ॥ सख्यभ्रंशगुदे पूर्वं खण्डसेदौ प्रयोजयेत् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

गुदाक्षुरः, पुं, (गुदं अक्षुरः प्ररोह इव गुदमधि-कृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वगिरित्यर्थः ।) अग्रो-रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ । (“गुदाक्षुरा वङ्गनिनाः” इति वाग्भटे निदान-स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

गुग्गुलुः

गुग्गु, इ क कुन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट्-इति ।) पञ्चमखरी । इत्यवर्गं तृतीयोपधः । कुन्ने मिथ्योक्तिः । इ क, गुग्गु-यति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुग्गु इत्यने-नेवेष्टिहो इदमुपधो वेदेयकारणमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, ग रवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) ग, गुग्गुति । कुगोध । इति दुर्गा-दासः ॥

गुग्गु, उ क्रीड । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सकं-सेट् ।) उ, ग्रीधते । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) य, गुग्गुति । कुगोध । इति दुर्गा-दासः ॥

गुग्गु, नि, (गुग्गुति सञ्जतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्त-तीत्यर्थः इति । गुग्गुय वेष्टने "सुवेरादयः ।" उर्णा । १ । ६१ । इति श्रुतः ।) रक्तकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगुग्गुतिः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गुग्गुति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दह्यते मर्ह्यतेऽसौ । इत् + शिच् + कर्मणि अच् ।) मर्ह्यलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुग्गुः, पुं, (गुग्गु + अच् ।) शरत्त्वम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ वृत्तविशेषः । गोदपठे इति देशान्तराभ्याम् । तत्पर्यायः । पटरकः २ अक्षः ३ यद्वेराङ्गलकः ४ । अस्य गुग्गुः । कयायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-मूत्रलक्षणाशित्वम् । स्तन्यमुक्तं रजोमज्जशोधन-त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("गुग्गुान् दग्धा कृतं भस्म हरितान् मनःशिला । उपदंशविषपाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥")

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥

गुग्गुमूला, स्त्री, (गुग्गुस्य मूलमिव मूलमस्य ।) शरकाष्टकम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुग्गु, स्त्री, (गुग्गु + टाप् ।) भद्रसुस्तकः । प्रियङ्गु-वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ श्रुता । इति भावप्रकाशः ॥

("वेत्तन्तरारणिककूटवृक्षप्रभमेद-गोकणकेतुकटसहाचरवाणकाशाः ।

वृक्षादीनलक्ष्णशब्दयुक्तगुग्गु भक्तकमोरटकरगटकरम्पार्थाः ॥")

इति वाभटे खचस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तसंश्रमनीयवर्गान्तगतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुशन्दनद्वीवरोधरीरमञ्जिष्ठा पयस्या-विदारौषतावरीगुग्गुशैवालकङ्गारकुसुमोत्पल-कदलीकन्दलीदूर्वास्त्र्वाप्रभृतीनि काकोल्यादि-न्यौषधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्त-संश्रमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते खचस्थाने ६६ अध्याये ॥

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २६ । ५४ ।

"यद्वपीडाह्वरा गुग्गु गरुनी गानवत्सला ॥")

गुग्गुलः, पुं, (गुग्गु नीङ्निर्माणार्थं लज्जादिकं आलेपति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।)

गुप्तग

जीवजीवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुग्गुलीयपि पाठः ॥

गुप्त, श यन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । श, गुम्फति मालां मालिकः । कुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप्त, ऊ रञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) आयन्तात्तादुभयपदमिति योपदेवः । गोपायति गोपायते । अरे तु आयास्याप्राप्ति-पक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । कुगोप गोक्षप-धरामिवोर्ध्वमिति रञ्जुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोपयति । इति दुर्गादासः ॥

गुप्त, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप्त, उ गोपनकुत्सयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सकं-सेट् ।) गोपनमपङ्गवः । उ, कङ्कलभगनुकारश्च किं गोपसे । अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा । निष्ठा । सा कुगुप्ता प्रचक्रेच्छन् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप्त, य इर आकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) आकुलत्वं आकुलीभावस्तुत्करणञ्च । य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति मा वृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतु-र्भुजः । इर, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादिवात् नित्यं उ इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥ गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाननानिति । गुप् रञ्जये + "गुपादिभ्यः कित् ।" उर्णा । १ । ५६ । इति इलच् कित् ।) राजा । इत्युणादिकोवः ॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्मणि क्तः ।) कतरणम् । तत्पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञाणम् ३ रक्षितम् ४ अविताम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १०८ ।

"यदाशौचं शुद्धमभ्यस्ये-

भारद्वाजनात्तच्छ्रेय गुप्तम् ॥")

कतगोपनम् । तत्पर्यायः । गृहम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"आहारनिहारविहारयोगाः

सुसंयता धर्मेविदा तु कार्याः ।

वाग्गुप्तिकायेणि तपस्तथैव

धनायुनी गुप्तमे तु कार्ये ॥")

"हेनो भस्मकमभ्वं द्विगुणितं लौहास्तयः पारदा चत्वारो नियतान् वङ्गयुगलचैकीकृतं मर्ह्येत । सुक्ता विदमयो रसेन समता गोक्षुरवासेषुणा सर्वे वन्धकरीवकेण मुह्यं गुप्तं पयैन् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेनसारसंयधे रसायनाधिकारे ॥ सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैद्यशब्दाणां पञ्चतिविधेः पुं । यथा, इत्युणादितत्त्वम् ॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैद्यशब्दयोः ।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संयता अन्धैरलक्षिता गति-गमनं चेष्टादिवी यस्या ।) चरः । इति शब्द-रत्नावली ॥

गुम्फितः

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंयतः सन् स्वयं विष्णु-रपि सर्वैर्बर्हमाच्छाद्य नरकप्रेष्य चरतीत्यर्थः ।) वलदेवः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (कर्मधारय-समासे तु राज्ञां गुप्तचरः । गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुप्तखेदः, पुं, (गुप्तः गुह्यभावेन स्थितः खेदः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्गीकृतश्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लज्जाम् । मैथुनगोपनम् । सा च विधा । वृत्तसुरतगोपना १ वनिव्यमाद्यसुरतगोपना २ वृत्तवनिव्यमाद्यसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्यानम् । कारा-गारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।

"चिरमतिरसलौख्यादुवचनं लम्बितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकपाटः वटपदानां सरोजे

सरभस इव गुप्तिस्तोदमकैः करोति ॥")

रचणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, सतुः । १ । ६४ ।

"तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्तपस्तप्तादितोऽखजत् । ह्यथकथादिवाद्याय सर्वस्यास्य न गुप्तये ॥")

भूतर्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतार्थं किते-रुत्खननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्वा ॥ सम्बरणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।

"वृहन्नशिप्रिलासालं गुप्तावपि मनोचरम् ॥" अहलीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसार-धृतगौतमीये ।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा । तथाभित्तो विमलीकरणाध्यायनं पुनः ।

तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैतां मन्त्रसंज्ञिताः ॥")

गुफ, प श यन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । प श, गुम्फति मालां मालिकः । कुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफितः, त्रि, (गुप् + कर्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ययितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) यन्त्रम् । (यथा, रावणकृतप्रियताण्डवे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरचरन्मधुप्रक्षिकामनोहरम् ॥"

तथाच आर्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमकणितसुखे खलि ! निगिरन्ती गिरां गुम्फम् ॥")

वाद्योरलङ्कारः । इति मेदिनी । फ । २ । यमश्च । इति शब्दरत्नावली ॥ गोप इति भाषा ॥

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्मणि क्तः ।) ययितः । इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥ (यदुक्तम् ।

"प्रयत्नगुम्फितमाला यतस्तेन निराक्षता ॥")

गुरुः

गुरु, ई य उ व धे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-सर्क-सेट् ।)
 गुरु, उ ई शि उदाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
 आत्म-अर्क-सेट् ।) इत्सी । उ शि, गुरते
 अगुरिष्ट । ई, गुराः । इति दुर्गादासः ॥
 गुरुर्ग, ग्री, (गुरु + भावे लुट् ।) उदायः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अथ रूपान्तरे गुरुं
 गोरुर्ग इति भरतः ॥
 गुरुः, पुं (यणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि
 इत्यादिदेवैः इति । यदुवा गीर्णते स्तयते देव-
 गन्धर्वमनुष्यादिभिः । गृ + “लघोरच । ” उर्गा ।
 १ । २४ । इति उतु ।) इहस्यति । (यथा,
 देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।
 “इत्याशास्त्रं गुरुं शक्नो दूतं वक्तुं विचक्षणः ॥”)
 निधिकादित्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥
 (यथा, मनुः । २ । १४२ ।
 “निधिकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 सम्भावयति चास्त्रेण स विप्रो गुरुव्यते ॥”)
 निधिको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादे-
 र्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादि-
 गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य
 वर्णनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
 “अभिप्रेतमपुत्रश्च सज्जहं कितवन्तथा ।
 क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
 सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं भस्मेष्टु वर्णयेत् ।
 गुरुमन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलमुद्धौ सदा शुभम् ॥”
 अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।
 “श्वित्री चैव गलतुद्धौ नेत्ररोगी च वामनः ।
 कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
 ह्रीनाङ्गः कपटी रोगी बजाशी बहुजल्पकः ।
 एतैर्देवैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 गुरुवर्गो यथा, —
 “उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामही ॥
 बन्धुर्ज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्त्र्येते गुरुवः स्मृताः ।
 मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धार्त्रो च गुरुवः स्त्रीषु ।
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्रतो द्विजाः ॥
 अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
 नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विषदेमात्मकारणात् ।
 जीवितार्थमपि हेवाद्गुरुभिन्नव भाषणम् ॥
 उदितोऽपि गुरोरन्येर्गुरुदेवी पतत्यधः ।
 गुरुणाश्चैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
 तेषामाद्याश्रयः श्रेष्ठार्त्तार्थमाता सुपूजिता ।
 यो भावयति या स्मृते येन विद्योपदिश्यते ॥
 ज्येष्ठभ्राता च मर्ता च पश्चैते गुरुवः स्मृताः ।
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
 पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ।
 यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ॥
 तावत् सर्वं परित्यज्य पुनः स्थातुं परायणः ।

गुरुः

पिता भ्राता च संप्रीतो स्थाता पुत्रगुरुर्गैरपि ॥
 स पुनः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
 नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
 तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
 तयोर्निर्णयं धियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥
 न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममर्थं समाश्रयेत् ।
 वर्णयित्वा सुक्तिफलं निवर्त्त नैमित्तिकं तथा ॥
 धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यागन्धफलप्रदः ।
 सम्यगाराध्य वक्तारं विष्टुस्तदनुश्रया ।
 शिष्यो विद्याफलं सुहृत् प्रेत्य चाप्याश्रयेदपि ॥
 यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं शृणोऽवमन्यते ।
 तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरव्यस्यति ॥
 पुंसा वर्त्मनिविष्टेन पूज्यो भक्त्वा तु सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्मिन्पुकाराद्धि गौरवम् ॥
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्नानं प्राणान् संन्यजन्ति हि ।
 तेषामथाक्षयं लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
 मातुलान् च पित्र्यान् च श्वशुरान् च गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥”
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य परीक्षा यथा ।
 “सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 निवर्त्तनैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः सुचिः ॥
 अप्रज्वल्येयुनपरः पितृदेवाश्चैव रतः ।
 गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
 दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
 परदारेषु विमुखो दृष्टसङ्कल्पको द्विजः ॥
 अन्येषु वैदिकगुरुर्गैर्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।
 एतैरेव गुरुर्गुरुः पुरोधाः स्यान्महीशुजाम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 शिष्यकृतपापं गुरुं क्षुण्ति यथा ।
 “मन्त्रिपापश्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
 तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि क्षुण्ति ॥
 प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि
 तद्वाक्यमनादृत्य पापश्चेदाचरति तदा तत् पापं
 गुरौ न आप्नोतीत्यर्थः ॥
 वर्णाश्रमाणां सर्वेषामाचारः सङ्गतिप्रदः ।
 गुरुस्त्विवारमाचारं बोधयेत् कुलनाथिकं ॥
 न गृह्णाति हि शिष्यश्चेतदा पापं गुरोर्न हि ।
 इति कुलार्णववचनात् । इति शिवाचर्यनञ्जिका ॥
 मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।
 “गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य चारकः ।
 उकारो विष्णुरयत्कृत्तयात्मा गुरुः परः ॥
 शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः सुहृद्वेशवान् ।
 शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः सुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
 आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविप्रारदः ।
 निग्रहाशुभे शक्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥
 उद्धर्तुं चैव संहर्तुं समर्थो ब्राह्मणीतमः ।
 तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुव्यते ॥” * ॥
 देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।
 “मध्यदेशकुरुक्षेत्रेणमातृकोट्युक्तसम्भवाः ।
 अन्तर्देशप्रतिष्ठाना आरव्याश्च गुरुतमाः ॥
 गौडाः प्राज्ञोद्भवाः सौरा मगधाः केरणाक्षपा ।

गुरुः

कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरुवः सप्त मध्यमाः ॥
 कर्णाटनर्महारेवाकच्छात्रीरौद्रबासथा ।
 कालिङ्गाश्च कलसाश्च काञ्चोलाश्चाधमा मताः ॥
 वैष्णवे वैष्णवो व्याघ्रः शैवे शैवश्च शक्तिर्न ।
 शैवः प्राक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 “गुरुरभिर्हिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राध्यागतो गुरुः ॥”
 इति चायकम् ॥
 कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विभाषः ।
 दीर्घः । इति शब्दरत्नवली ॥ (यणाति उपदि-
 शति वेदान् । गृ + “लघोरच । ” उर्गा । १ । २४ ।
 इति उतु । वेदाध्यापयिताचार्यः । यथा,
 मनुः । ३ । ११ ।
 “वटचिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ जैवेदिकं व्रतम् ।
 तद्वैदिकं पादिकं वा यज्जगन्तिकमेव वा ॥”
 यणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय-
 इत्यर्थः । यथा, मनुः । ३ । १४६ ।
 “अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
 तमपीह गुरुं विद्याश्रुतीपक्रियया तथा ॥”
 गीर्णते स्तयतेऽसौ ज्ञानतपोऽद्वयत्वात् । ज्ञान-
 प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-
 तमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १६० ।
 “मातुलान् च पित्र्यान् च श्वशुरान् च गुरुन् ॥”
 “भूयिष्ठाः खलु गुरुव इत्युपकृत्य ज्ञानद्वयतपो-
 दृष्टयोरपि चारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तयोश्च
 कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।”
 इति टीकाकृतं कुलकभट्टः । यणाति उपनीय-
 सन्धोपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति ।
 उपनेता सन्धोपासनाद्युपदेष्टा च । यथा,
 मनुः । २ । ६६ ।
 “उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येऽन्यैश्चमाहितः ।
 आचारमधिकार्यश्च सन्धोपासनमेव च ॥”
 पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
 “गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।”
 राजचक्रवर्त्ती सम्राट् । यथा, रघुः । २ । ६८ ।
 “गुरुर्नृपाणां गुरुवे निवेद्य ।”
 गिरति अज्ञानमनार्थाभिरूपेणाविद्यां नाश-
 यतीत्यर्थः । गीर्णते स्तयते जीवनिकरैरिति वा ।
 गुरु वा उतु । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १४६ । ६५ ।
 “आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥”
 शिवः । तत्रैव । १७ । १६० ।
 “सहस्रमूर्त्ता देवैः सर्वदेवमयो गुरुः ।”
 जज्ञा । माननीयः । यकैव शोकेनेतयोदहा-
 चरणां यथा, काशीखण्डे । ६४ । ७१ ।
 “विभक्तं सङ्गजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः ।
 शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विभगुरोरपि ॥”
 विभगुरोर्गङ्गायोरपिगुरुर्मननीयः पूज्यो वा इति
 तद्वीका ।
 उपदेष्टु अर्थे यथा सुश्रुतसङ्ग्रहाने द्वितीयाध्यायं
 “अथ वत्स ! तदेतदर्थं यथा तथैवाचार्य

सुखदम्

मया प्रोच्यमानम् । अथ मुच्ये कृतोत्तरावज्ञाया-
याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाक्षे शिष्याव यथा-
शक्तिं गुरुवरपदिशेत् । एवं पादं श्लोकं वा ते च
पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणागुसम्भेया एव-
मेकैकशो वदयेदात्मनापाशुपठेत् । तत्रैव चतुर्थे
“शास्त्रं गुरुमुखोन्नीतमादायोपास्य चासक्तः ।
यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽर्थे तु तत्कराः ॥”
गुरुः, जि, (जीर्णते स्तूपते महत्त्वात् । ग + ज्यो-
रञ् ” छया । १।२४। इति छत्) महान् । (यथा
अन्वये । ४।५। ६। “इदं मे अर्थः । नियते पावका
मिनते गुरुं भारं न मम ।”) दुर्जरः । अलघुः ।
इति मेदिनी ॥ २।२५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१६६
“प्राप्तो बन्धनमप्यर्थं गुरुश्वगस्तावत् त्वया मे
कृतः ।” पराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२८।
“सोतसाहस्रशक्तिस्त्वमो ह्यथाह्वं लघुगुरुम् ।”
भारायमाणः । यथा, रघुः । १२।१०२।
“अथ मदगुरुपदैर्लोकपालद्विपानाम् ।”
अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपदैः
भारायमाणपदैः अलिप्तदैः ।” इति टीका-
लक्ष्मिनाथः । अतिशयः । यथा, मेघदूते । १।१।
“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रभतः
प्रापिनास्तं गमितमहिमा वव्रभोग्येन भक्तुः ॥”
गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्यर्थं यत्नः ।)
इतिह । पारम्यर्थ्योपदेशः । इति हलायुधः ॥
गुरुजः, पुं, (गुरुन् पराक्रान्तानपि यज्ञान्
राक्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
टक् ।) गौरववर्धनः । इति राजनिर्घण्टः ।
गुरुहन्तरि जि ॥
गुरुदण्डकः, पुं, (गुरुं दुर्जरवत्सादिकं वदति
चोरयति हरतीति यादत् । गुरुं गुरुतां दुर्जरतां
वदतीत्येकं वटदण्डे + णल् ततः पृथोदरात्
रलोपे लाघुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाङ्ग-
शेषः ॥
गुरुतत्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्योपाध्याया-
दंवा तत्पं श्रय्यां पत्नीमिति यावत् : गच्छति इति
गम् + कः ।) विमालगन्ता । यथा,—
“गुरुतत्पगः सुरापञ्च वक्रसंस्थित विप्रहा ।
महापालकिनस्ते संसर्गो नैव पञ्चमः ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथा, मनुः । ६।२५५।
“ब्रह्महा च सुरापञ्च स्त्रीषी च गुरुतत्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ग्न्या महापालकिनो नराः ॥”
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
फलं यथा, तत्रैव । ११।४६।
“ब्रह्महा क्षयरोमिव दौर्धर्म्यं गुरुतत्पगः ।”)
गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालायापी-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“एक एव गुरुयैव गुरुतालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना ॥” इति सङ्गीतदामोदरः
गुरुत्वं, स्त्री, (गुरोर्भावः । “त्यतस्तौ” इति
त्वप्रत्ययस्ततः त्वार्त्तं स्त्रीवमिति स्त्रीत्वम् । ।
महत्त्वम् । गुरुता । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १।

गुज्जरी

“अध्यास्योऽहौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रव्यत्वम् ।”)
अजस्रता । यथा, —
“अतीक्ष्णं गुरुत्वं स्यात् एधिषादिद्वये तु तत् ।
अनिक्षि तदनिक्षं स्यात् निक्षि निक्षसुदाहृतम् ॥
तदेधासमवायि स्यात् पतनाच्च तु कर्मणि ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(आधिक्यम् । यथा, रघुः । २ । १८ ।
“एधिर्गुरुत्वाद्बपुषो नरेन्द्रः ।” बपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तहीकायाम् ।
पुण्यत्वम् । यथा, तत्त्वेव । १० । ६४ ।
“मेने परार्द्धमात्मामं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ।”)
गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्हन्त्यातिदैवतमस्म्येति ।) पुण्य-
त्वञ्चम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥
गुरुपत्रं, स्त्री, (गुरुपाके दुर्णरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
४ । १० = ॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्णरं पत्रं पत्र-
मस्याः ।) तिग्निङीष्टञः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गरुमर्हलः, पुं, (गरुः मर्हल इति नित्यकर्म-
धारयः ।) जिह्विमवाद्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुरुरत्नं, स्त्री, (गुरु गौरवान्वितं न्यत्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्ते गुरौ सुक्तेवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे ।
“नवग्रहदोषशान्ते धार्याणि नवरत्नानि ।
वदूर्यं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च नृगलाङ्गने ॥
आवनेयेऽपि मागिक्यं यक्षरागं प्रशाङ्कजे ।
गुरौ सुक्ता भृगौ वचं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥”
इति ॥
मणीष्वस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा, —
“वक्षस्तुक्ताश्चमगधः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अधिचन्द्रनीलवरवैदूर्याश्च पुष्यरागाश्च ॥”)
गुरुवर्चोन्नः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताभिमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषलं हन्ति इति
हन् + टक् ।) लिम्पाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पातिलेडु । इति भाषा ॥
गुरुहा, [न] पुं, (गुरुं हन्ति इति । हन् + क्तिप् ।)
गुरुहः । तत्पठ्यायः । नरकीलकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥ गुरुहन्तरि चि ।
गुर्णरः, पुं, (गुर् शुक्लतताङ्गनं वधोद्यमादिकं
वा लुण्णयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लण्णोति श्रेयम् ।)
गुण्णराट्देशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुर्णरी, स्त्री, (गु + लिच् + अच् । गुरिति शुक्-
लतताङ्गनादिकं लण्णीयेत्यञ्च इति अधिकरणे
अप् । गुर्णरः देशः सख प्रियेति डीच् । यद्वा
गुर्णरदेशः प्रियोऽस्या इति अञ्च डीप् च ।
गुर्णरदेशवासिनी अतो गुर्णरीति केचिन् ।)

गुर्विणी

रागिणीविशेषः । इति ज्ञानायुधः ॥ इयं तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये । १६ ।
“भैरवी गुर्जररी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्माली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या गानवेलागिर्नयो यथा, तत्रैव । २० ।
“विलावली च मङ्गारी वङ्गारी सोमगुर्जररी ।”
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
“भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते ।”
इति सोमेश्वरमतम् । जगन्मन्ते तु । इयमेव
मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
“मङ्गारी देशकारी च भूपाली गुर्जररी तथा ।
टङ्का च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥”
इयं पुनरागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्ववधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
“ललिता गुर्जररी देशी वराङ्गी रामकृतया ।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥”
गुर्ज क निकेतने । कूर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-पर-अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क गुर्दयति । निकेतनं निवासः ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्ज उ कूर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः । उ गुर्दते । कूर्हः क्रीडा । इति दुर्गादासः ॥
गुर्व ई उदये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
सकं-सेट् ईरित् । अकमित्येके । खङ्गादेस्तो-
लनार्थकस्य गुर्वन्धातोः सकन्मैकत्वमकन्मैकत्वम्
वेतत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम् ।) इ स्त्री । गूः
गुरौ गुरः । ई गूर्णः । गुर्वन्ति पतिः खङ्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्विणी, स्त्री, (गर्वन्ति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गर्वगतौ “गर्वे-
रत उच्च ।” उर्णा । २ । ५४ । इति उतु इनन्
च गौरादित्वात् ङीष् । गर्वयति सुञ्चतीत्येके ।
यद्वा गुरुगुंभारयुक्तो गर्भोऽस्थस्याः अपत्य-
धारणात्पत्यत्वम् । गुरु + “ग्रीष्मादिभ्यश्च ।” ५ ।
२ । ११६ । इति इनिः ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । २० ।
“वन्धकीपद्मशरभशूलकागुर्विणीस्तनात् ।
प्रज्ञा कृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥”
यथाऽस्याः पथापथ्यनिवसः ।
यद्यन् कामधते सा च तत्तद्व्याहृष्टवद्वरः ।
वर्ज्येद्विद्वत्प्राप्तानि विदाहीनि गुरुणि च ॥
अन्धानि सोऽप्यक्षीराणि गुर्विणीनां विवर्जयेत् ।
श्रुतिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोन्मत्तपलायुश्च सन्धयो गुर्विणीस्तथा ।
शूरणानि प्रदेयानि गौसानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्विणीनां सदा भिषक् ।
आयामं मैथुनं दोषं शौचं चक्रमन्तथा ॥
वर्जयेद्गुर्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥”
इति हारीते तृतीयस्थाने ८८ चत्वारिंशोऽध्याये ॥

गुल्म

गुल्मी, स्त्री, (गुर्भारयुक्ती गर्भोऽस्याः । गुर्भ + डीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३।२०३ ॥
 (“नहि बन्धा विजायति गुल्मीप्रसववेदनाम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥)

गुर्भवती । (गुरोः पत्नीति गुर्भ + डीप् ।)
 गौरवयुक्ता । (गुर्भ + वोतो गुर्भवयनात् ।)
 ४।१।४४ । इति विभाषायां डीप् । यथा ।
 अग्न्यगुर्वग्नस्तवकेन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमा-
 वगम्यते । इति भाष्यः ॥ (गुर्भारविशिष्टा ।
 यथा, महाभारते । ३।२२।३७ ।

“ततः शालं गदां गुर्वीमविध्यन् महाहवे ।
 द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥”
 गायत्री । यथा,—

देवीभागवते । १२।६।४२ ।

“गुहावासा गुणवती गुहपापप्रणाशिनी ।
 गुर्वी गुणवती गुहा गोप्रिया गुणरूपिणी ॥”

गुलः, पुं, (गुल् + लयोरैकाग्रकारस्य लत्वम् ।)
 ऐश्वर्यः । गुल्ः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलचक्रन्दः, पुं, (गुलचस्य लताविशेषस्य कन्द-
 इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवत्त्वं अस्ति अच् +
 अण् । ततः प्रकन्द्यादित्वाद्गोपे गुलचः ताडयः
 क्रन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गुच्छाङ्गकन्दः २
 बलाङ्गकन्दः ३ निचयिटका ४ । अस्य गुणाः ।
 मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । दृढप्रदत्वम् । तर्प-
 णत्वम् । दाहनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला, स्त्री, (गुलः गुल् इव रसोऽस्य इति अर्थ-
 आदिभ्योऽच् ततश्चाप् ।) कुडीरुचः । इति
 मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुल्ः शुद्धवर्णलज्जतिर्विषमयस्फोटा-
 ज्जतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्थ आदिभ्यो-
 ऽच् ततो डीप् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त
 इति ज्ञातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुल् + छ + घृणोदरात् साधुः ।) गुच्छः ।
 क्षवकः । इति जिकाच्छेषः ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुल्गति गोलाकारेण वेद्यतीति
 गुल् + छिप् गुल् तं तदाकारं उच्छति आदत्ते
 उपार्जयति वा । उच्छि “कर्मण्यण्” ३।२।१ ।
 इति अण् । ततो ङस्यलत्वे साधुः ।) गुच्छः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१६२ ॥

गुलुच्छकः, पुं, (गुलुच्छ + कार्ये कन् ।) गुच्छः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मः, पुं, (गल् + “कलिगलिभ्यां पगस्योच्” ।
 उर्गा । ५।२६ । इति फक् अकारस्योत्पत्तिः ।)
 पादग्रन्थिः । तत्पर्यायः । सुटिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।७२ ॥ परग्रन्थिः ३ सुटिकाः
 ४ सुगटकाः ५ सुगटः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७६ ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ६।२३।१२ ।

“समावेती करो ग्रादी गुल्मी चावन्ती मम ॥”)

गुल्मः, पुं, (गुल्गति वेद्यति गुल्गति वेद्यति वा, गुल् +
 करणे बाहुलकात् मक् लयोरैकाग्रत्वात् ङस्यलत्वे
 साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

गुल्म

“दुष्टा वातादयोऽन्ये मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पचया गुल्मं कोष्ठान्तर्गच्छन्तिपचयम् ॥”
 तस्य पचयिषं स्थानं यान्ते हृत्ताभिवक्तावः ।
 हृत्ताभ्योरन्तरे यन्तिः सचारी यदि वाचलः ॥
 उत्तचयापचयवान् स गुल्म इति कौर्मितः ।
 स यस्मैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोष्णितैः ॥
 पुरवासा तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥”
 तस्य पूर्ववत्त्वं यथा,—

“उद्गारबाहुल्यपुरीषवन्-
 त्प्रोक्षमलान्कविज्ञानानि ।
 आटोपश्चाभानमपक्तिशक्ति-
 रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥” ॥

तस्य सामान्यरूपम् ।

“अरुचिः कृच्छ्रविषूत्रवातताम्रविज्ञानम् ।
 आनाहस्योर्ध्वावातश्च बर्ध्मगुल्मेषु लक्ष्येत् ॥” ॥
 वातिकस्य निदानं यथा,—

“रुक्षात्पानं विषमातिमात्रं
 विषेष्टं वेगविनिग्रहश्च ।
 श्लोकोऽभिवातोऽतिमलमयश्च
 निरजता चानिलगुल्महेतुः ॥” ॥

वातिकस्य रूपम् । यथा,—

“यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
 विह्वानसङ्गं गलवत्प्रोषम् ।
 श्यावावर्णत्वं शिशिरस्वरश्च
 हृत्कुलिपाशं सशिरोरुजश्च ॥
 करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकीर्णं
 मुक्ते नृदत्तं समुपैति यश्च ।
 वातात् स गुल्मो न च तत्र रूपं
 कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥” ॥

पैतिकस्य निदानं यथा,—

“कटुश्चतीक्ष्णोष्णविदारुश्च-
 क्रोधातिमद्वाकं हुताश्रसेवा ।
 आमाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं
 पैतिकस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” ॥

पैतिकस्य रूपं यथा,—

“क्षरः पिपासा वदनाङ्गरागः
 मूलं महज्जीर्णैति भोजने च ।
 स्वेदो विदाहो ब्रणवश्च गुल्माः
 अर्शांसहः पैतिकगुल्मरूपम् ॥” ॥

श्लेष्मिकस्य निदानम् ।

“श्लैतं गुरु श्लेष्ममपेष्टनश्च
 संपूरणं प्रक्षपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
 सर्वेषु दुष्टो निचयात्मकश्च ॥” ॥

श्लेष्मिकस्य रूपम् ।

“क्षैमित्यश्लैतस्वरमात्रसाद-
 र्ज्वासाकासाश्चगौरवाणि ।
 श्लैतं रुग्ण्या कठिनोत्तमत्वं
 गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥” ॥

हृन्मस्य रूपं यथा,—

“निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मो
 द्विदोषो दोषवजावलश्च ।

गुल्म

आमिसनिज्ञानपरोक्ष गुल्मी-
 स्त्रीणादिश्लेष्मिकवक्त्रार्थम् ॥” ॥

त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—

“महादन्तं दाहपरोक्षमक्षवद्
 वनोत्तं श्लेष्मिदाहदाहयम् ।
 मग्नः शरीराभिवलापहारिणं
 त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥” ॥

अथ स्त्रीणां रक्तगुल्मनिदानं यथा,—

“नवप्रसूताहितभोजना या
 या चामगर्भं विच्छेदती वा ।
 वायुर्हि तस्याः परिग्रह्य रक्तं
 करोति गुल्मं सख्यं सदाहम् ॥” ॥

स्त्रीणां रक्तगुल्मलक्षणं यथा,—

“पैतिकस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
 विशेषणं चाप्यपरं निबोध ।
 यः स्यादते प्रिक्तित एव नाङ्गे-
 चिरात् समूलः समगर्भलिङ्गः ॥
 शरीरधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
 मासं यतीति दग्धं चिकित्स्यः ।

स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
 अन्यस्त्वग्नभयो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाश्च जायते ॥

अपासाधनलक्षणं यथा,—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
 क्षतमूलः शिरान्तो यदा कुर्म इवोन्नतः ॥
 दीर्घावधिचक्ष्णसासक्तश्चक्षुर्दरितस्वरैः ।
 लघ्वान्द्राप्रतिश्रयायैष्यति न स सिध्यति ॥
 गृहीत्वा सत्वरं चासक्त्यतीतवारपीकृतम् ।
 हृत्ताभिवक्त्रपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
 चासः मूलं पिपासात्रयिदो यन्निघ्नता ।
 जायते दुर्लभतश्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥”

इति भाष्यकरः ॥ ॥

तत्चिकित्सा यथा,—

“वातारितैलेन पयोयुतेन
 पण्यासमेतेन विरेचनं हि ।

संखेदनं क्षिप्रमतिप्रशस्तं

प्रभञ्जनकोषकते तु गुल्मे ॥

स्त्रिंशत्काकुलसञ्चितः क्षारः केतकसम्भवः ।
 पीतस्त्रिंशेन शमयेदुगुल्मं पचनसम्भवम् ॥
 तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुकुटान् कौश्वर्यकान् ।
 सर्पिः शार्ङ्गं प्रवक्त्राश्च वातगुल्मं प्रयोजयेत् ॥ ॥
 पित्तगुल्मं त्रिदोषं पातयं चिकित्सानुना ।
 विरेकाय चित्तायुक्तं कम्पितं वा समाचिकम् ॥”
 चिकित्सानुना चिकित्साकायेन । कम्पितं कम्पिता
 इति लोके ।

“अभयां दाहया खादेत् पित्तगुल्मी गुर्गेन वा ॥
 योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्मस्तपश्चरेत् ॥
 अपरेण वलासने मुक्तिरुक्तेः शर्म भवेत् ॥” ॥
 हिङ्गुयन्त्रिकघ्राण्यजीरकवचाश्वाधिपाठाश्टौ-
 दृष्टान् कवचचयं चिकित्सकं क्षारद्वयं दाह्यम् ।
 पण्यापीक्षरेतसाश्चक्षुषाजाप्यस्तदभिः कृतं
 पूर्वं भावितमेतदाहकरैः खादन्तीन्पूरयैः ॥
 गुल्माभानगुदादुरान् यश्चिकीदावर्तव्यं शौ गद

प्रभाधानमरोराक्षरिदुर्लभकूटवारोच-
कान् ।

ऊर्ध्वस्वामतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्यमहीलिकां
प्रयच्छीलिकथा सहाय्यहरेत् प्राक्पीतसुध्या-
धुना ॥

सुतकुक्षिर्लघुसकटीकठराकरेण
वक्षिस्तनीप्रललेह च पार्श्वकोष्ठ ।
मूलानि बाधयति वातवलासवानि
हिङ्गाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥”

हिङ्गादिचूर्णम् ॥ ३ ॥

“धौमायुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकं निदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे निदोषो विधिर्हितः ॥
श्वरपुङ्खस्य लवणं पण्यान्ध्र्यं समं द्वयम् ।
प्राणप्रमाणमजीवाक्षौ गुल्मसमापहम् ॥
कर्णिका प्राणमाणा स्यात्तावदेव गुहं भवेत् ।
उभयोर्मेटिकां खादेद्गुल्मामपविनाशिवीम् ॥
पलाशवल्गोश्चिखरिचिचार्कतिलनालकाः ।
यवजः कर्णिका सैति चारा चट्टी प्रकीर्णिताः ॥
गुल्ममूलहराः चारा चर्मीमंश्च च पाचनाः ॥”

चाराटकम् ॥ ३ ॥

“साधुर्न सैन्धवं काचं यवचारः सुवर्चलम् ।
टङ्क्यं कर्णिकाचारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वन्दीचौरैरविचौरैरातये भाषयेत् चण्डम् ।
विद्येदेकपत्रेण वङ्गा भाङ्गपुटे पचेत् ॥
तत्तुल्यं चूर्णयेत् पश्चात् चामरं त्रिफलां
तथा ।

यवानी चौरको वङ्गिचूर्णमेवाश्च कारयेत् ॥
सर्वचूर्णसमं चारं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्क्युगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे मूत्रे तथाजीर्णे शोथे सर्वोदरेषु च ।
मन्दे वङ्गाद्वहर्त्तं त्रीणि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलेः कोष्ठीर्हितं पित्तेऽधिके हृतेः ।
गोनखेय कपाधिके काष्ठिकेन निदोषके ॥
वक्त्रचार इति ख्यानः प्रोक्तः पूर्वं कथम्भुवा ।
सैवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णमवान् गदान् ॥”

वक्त्रचारः ॥ ३ ॥

“सुवर्चिका टङ्कमिता प्राणमानार्द्रिकापि च ।
उभे सुक्ष्मौत युगपद्गुल्मामपविनाशये ॥
सुवर्चिका खोरा इति लोके ।

“मुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कभाषां सुवेष्टयेत् ।
गुह्येन प्राणमानेन ताङ्गिसेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांशं सर्वाङ्गं गोहृताश्वितम् ।
गिलेत् घोषाभयास्त्रिषुख्यचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका चिउकुं वारी इति लोके ॥ ३ ॥

“वङ्गूरं खलकं मत्स्यं शुष्काशकानि वेष्टनम् ।
न खादेशुलकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वेष्टनानां निवेद्येऽपि मासकुलत्पयोर्मासनिधिः ।
इति सुसुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भाष्यप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आग्नेय उवाच ।

“अथयुत्पीपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिकः ।

मन्दापिना हि जठरे जायते गुल्मवद् दृश्याम् ॥
जठरं मर्जते यदा विवसाभिश्च दृश्यते ।

तोदो वपुश्च मूलश्च वातगुल्मं विनिर्दिष्टम् ॥
शोषोऽरतिः सपीतलं मन्दचरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्तं गुल्मं तत् पित्तवन्धनम् ॥
शोषो जायते जठरात् तन्नालस्यं वशीतकम् ।
मन्दापिर्विषविषयश्च गुल्मं तत् क्षीयवन्धनम् ॥
मोहो विषमता जायमरतिस्तुतिपिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैव गुल्मं तत् कण्ठपैतिकम् ॥
निद्रालस्यश्च दाहश्च शोषात् मूलश्च सञ्चरम् ।
वैषम्यमरतिर्जायं विषयस्य विकलाकृता ॥
तथातीसारमूत्रांश्च च खवाङ्गलायवेपथु ।
आसीऽरश्चिरीज्यंश्च गुल्मं तत्सात्रिपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोक्तं हृदं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तुप्रतिक्रियाम् ॥
यत्तत्चिकित्सितश्चैव कथितश्चोपचारकम् ।
तद्गुह्योहा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्षते श्रद्धा सान्प्रतम् ।
खेहं रक्ष्यन्तेव पाचनं शोधनानि च ॥
संश्रमनं विरेकश्च वक्षि-खेह-निरुहणम् ।
अथे पानश्च चूर्णानि गुल्मोपचरकक्रिया ॥
मुष्ठीमूर्त्ता पञ्चमूलं लघुराक्षा च दाह च ।
काथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाधिना ।
इतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धस्तत्तार्थं ततः ॥
तत्तुल्यं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
खेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च रुच्यं हितम् ॥
दिनत्रयश्च कर्णश्च कथयाम्यत्र कोविदः ।
मुष्ठी सौवर्चलं क्षीरे हे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काष्ठिकं प्राणमेतेषां रुच्यं गुल्मप्राप्तये ।
गुल्मचिकित्सिते चारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

चारं पलाशार्जुनमूरकस्य
चारं तथा वै सहयावमूकम् ।
सौवर्चलं सिन्धुभोद्विदश्च
साधुर्न चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिक्वाथ विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पण्यामिमुष्ठी रजनीसुराङ्गं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सङ्गजीरके हे
वङ्गयन्त्रिका हिङ्गुयुतश्च चूर्णम् ।
चारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्वान्ध्रपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्वाणि विह्वलिकानां
मन्दापिमुलानि भगन्दराणाम् ।
जीहोदरागाहमथो विषयं
विनाशयो रोगचयं नराणाम् ॥”

चारं पलाशार्जुनमूरकस्य
चारं तथा वै सहयावमूकम् ।

सौवर्चलं सिन्धुभोद्विदश्च
साधुर्न चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिक्वाथ विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पण्यामिमुष्ठी रजनीसुराङ्गं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सङ्गजीरके हे
वङ्गयन्त्रिका हिङ्गुयुतश्च चूर्णम् ।
चारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्वान्ध्रपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्वाणि विह्वलिकानां
मन्दापिमुलानि भगन्दराणाम् ।
जीहोदरागाहमथो विषयं
विनाशयो रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विवक्ष्यम् ॥ ३ ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

“नागरं क्रिमिजित् पण्या चिहृता चिगुकायुतम् ।
चूर्णं गुह्यजितं देवं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्तो च भागमेकश्च द्वौ भागौ च जरीतकी ।

चिहृतायाश्चिभागः स्यात् शुष्काश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यगुह्येन तु ।
वटकं मन्थयेत् प्रातस्तस्मिन्परिणमं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ ३ ॥

“प्रिमेदेरकतेनश्च सर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय खेहमेतत् सुखावहम् ॥
आरगवधं प्रवालानि तथैवार्गवधानि च ।
विभाक्षीरकतेनेन तत्पत्रेणैव वेष्टयेत् ॥
कहमेन प्रणिप्याथ आकारेण निधापयेत् ।
सुस्निग्धमर्जितं ताच्च मन्थयेत् शर्कराश्विताम् ॥
विरेकं पैतिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ॥”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ ३ ॥

“त्रिफला सुरसा मुष्ठी चूर्णं क्षत्वा विभावयेत् ।
कुहोक्षीरेण वारकं गुह्येन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः खेहगुल्मश्च सर्वोदरविनाशनम् ।
मुष्ठी सौवर्चलं पण्या विह्वलश्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां कुहोक्षीरेण भावितः ।
गुह्येन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्वगुल्मोऽत्र प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

मुक्तिचारनिशाविशालकक्षी स्यात् मुरकं
पालाशं दहनार्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुङ्गा-
खकम् ।

दग्धाचारविपाचितं परिश्रुतं हिङ्गुचिकट्फिलनं
गुल्मानाहविषयमूलहरणं सर्वोदराग्नौ हितम् ॥

इति चारपानम् ॥ ३ ॥

“अजमोदा शठो दन्तो विह्वलं मुक्तिमुष्ण ।
त्रिफला चिचकश्चैव मुष्ठी कर्कटद्विफला ॥
चिहृता च सुराङ्गा च पुष्करं टङ्कहारकम् ।
तथाखवेतसश्चैव तिलिकीकश्च चिचिलिः ॥
समन्तु मातुशुङ्गेन विभावमेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं हृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मश्च समूलमुदरनथा ॥”

इत्यजमोदादि ॥ ३ ॥

हिङ्गुपल्लविकचौरकयुग्मं

चिचकभागिककुष्ठविह्वलम् ।

तुम्बरपुष्कर-विन्धसुराङ्गं

चारयुतं लवणानि च पञ्च ॥

वातिकगुल्मविनाशनश्चेत्तुः

मूलकस्य च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ ३ ॥

“विदारी क्षीरशुक्ला च पण्या विन्धौघं मधु ।
खेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मज्जावलीढश्च पित्तगुल्मनिवारकम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ ३ ॥

“चिकटुत्रिफलाचिचकटङ्कटङ्कलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकायेन वा पीतम् ॥
खेहगुल्मविनाशाय हितश्चेत्तत् सुखावहम् ।
कीचश्च कट्फलं विन्धा कुष्ठं चिचकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं खवेज्यं संयुतम् ।

गुरुपुत्र

साधितं दाधिकं नाम गुल्मकृतं मूत्रमूलजित् ॥

लवावाप्तिसम्पन्नार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

“ताम्रं न मुखे दत्त्वा गुह्याकं भक्षयेद् यदि ।
तावन्नास्तीति याति यावद् गङ्गादर्शनम् ॥”
गुह्यं, क न संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभं-सकं-वेत् ।) इत्युक्ती । क, अगृहीत् अघु-
क्षत् । न, गृह्णति गृह्णते । गुह्यो योऽस्ति
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुह्यः, पुं, (गृह्णति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह्य + “इगुपञ्चत्प्रोक्तिरः कः ।”
३।१।२५ । इति कः । नामनिवृत्तौ तु गुह्या
आवासत्वेनाख्यस्येति अच् । एतयोर्द्युतपत्ति-
इययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

“रुद्रस्युः ततः प्राहुर्गुह्यं गुणवताम्बरम् ।”

इत्युपक्रम्य ।

“अद्यैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति वृथायाः सञ्जतो दिशः ॥”
इत्यन्तेन महात्मा कार्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः
प्रार्थितः । ततो नामनिवृत्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

“दिव्यं शरवणं प्राप्य बहुधैर्यमुत्तमदर्शनः ।

ददधुः क्षतिकास्तनुं बालाकैस्तद्वृत्तुतिम् ॥

स्मृतवान् स्मृतत्वाच्चपि गुह्यावासाहुर्गोभवन् ॥”

कार्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ चोटकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु

शङ्खवैरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।

“तत्र राजा गुह्यो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।

निषादराज्यो बलवान् स्थपतिर्चेति विभ्रतः ॥”

गृह्णते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।

गुह्य + कः । विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।

१४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्मा विकर्मा गृह्णो गुह्यः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७१ । ६० ।

“यास्तस्मिन् गुह्यावासी गुह्यो भानी तरङ्गवित् ॥”

कायस्थानां प्रवृत्तिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ

कुण्डीपिकायाम् ।

“अथ गुह्यकुलीश्वरो दशरथाभिधानो महान्

कुलाम्बुजमधुवतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥”

गुह्यवल्ली, स्त्री, (गुह्यस्य कार्तिकेयस्य प्रिया या

वल्ली तस्य जन्मस्थितिस्तावताम् ।) मार्ग-

श्रीर्देवासीयगुह्यवल्ली । यथा, भविष्ये ।

“येन मार्गेश्वरे मासि वल्ली भरतसप्तमः ।

पुण्या पापहरा घन्या शिवा शान्ता गुह्यप्रिया ॥”

शुक्लेयं गुह्यवल्ली । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुह्या, स्त्री (गुह्य + कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-

लता । गर्भः । प्रसूतादेर्गङ्गरम् । इति मेदिनी ।

३ । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।

“किञ्चिन्मया रामसुग्रीवौ जन्मतस्तौ गुह्यां

तदा ॥”

शिवस्य पञ्चायः । विलम्बं २ शिलासन्धिः ३ देव-

खातम् ४ गङ्गरम् ५ । शालपर्वतः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (इत्यमरः । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

“तस्मादिदं गुह्याह्वयम् ॥” गृप्ता ह्यह्वयान-
ह्वयपदार्थाः अस्यां गृह्णतेऽस्यामात्मा इति वा ।

गुह्य + भिदादिद्वादिभिरक्षिप्त्वा टाप् च ।

उडिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

“अखीरणीयान् महतो महीयान्

आत्मा गुह्यायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥”

गुह्याश्रयः, पुं, (गुह्यासु गिरिगङ्गरादिषु शीते

अवतिष्ठते इति । शीत् न शयने + “अधिकरणी

शीतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।) आश्रयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुह्याश्रयित्वादेवास्त्य

तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“सिंह्याश्रयका ऋक्षतरङ्गद्विपिनस्तथा ।

बभ्रुजम्बुकमाङ्गरा इत्याद्याः स्युर्गुह्याश्रयाः ॥”

गुह्यायां हृदये वृद्धौ वा शीते विराजते इत्यर्थः ।)

विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । “सर्व-

भूतगुह्याश्रयः ।” यथा च । [शयः ।

“तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुह्या-

अन्तर्धे ऋषेः सद्यो यद्येहानीशनिर्मिता ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, सुखकोपनिषदि । ० । १ । ८ ।

“सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

गुह्याश्रया निहिताः सप्त सप्त ।”

गुह्याश्रयिनि चि ॥)

गुह्यं, स्त्री, (गृह्णते उपादिभिराच्छन्नं भवतीति ।

गृह्णतेऽस्मिन्निति वा । गुह्य + बाहुलकात् णन् ।)

वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुह्यं, स्त्री, (गृह्णते पादपादिभिराच्छन्नं भव-

तीति । गुह्य + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणां ।

१ । ५६ । इति इलच् । गुह्यनिधेयार्थे किञ्च ।)

वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुह्यः, पुं, (गृह्णते लौकादिर्मलादिकं विलोपयन्

खड्गगादयस्त्रिणापादयतीति । धातूनामनेका-

र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह्य + “ल्लोरादयः ।”

उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरकप्रत्ययः ।)

लौकिकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गृह्णते रक्ष-

तीति ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादि-

वृत्तिः ॥

गुह्यं, स्त्री, (गुह्यां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तर

स्थानं लब्धमर्हतीति यावत् । गुह्या + “तद-

र्हति ।” ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह्य + कर्मणि

अविधिके ।) उपस्थाः । स तु भगं लिङ्गश्च ।

(भगार्थे यदुक्तम् ।

“कामार्गः पुरुषो ह्यत्र सुखयेद् गुह्यमादतः ॥”

रहस्ये चि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् ।

तत्प्रत्ययः । विविक्तः २ विषयः ३ हन्तः ४

निःशलाकः ५ रहः ६ उपाङ्ग ७ गूढम् ८

उपहरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-

वद्गीतायाम् । ६ । २ ।

“राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदं तत्तमम् ॥”

तथा च, देवीभागति । १ । ३ । ३७ ।

“पुराणगुह्यं सकलं जनेन

गुरोः प्रसादात् कदाचानपि च ॥”

गुह्यः, पुं, (गुह्यां वस्त्रादिर्मलमर्हतीति । गुह्या +

“दन्तादिभ्यो घत् ।” ५ । १ । ६६ । इति यत् ।)

कमठः । दन्तः । इति मेदिनी । घे । १६ ॥

(गृह्णितुमर्हति योभ्यो भवति उपनिषद् वेदा-

त्वात् यद्वा गुह्यायां वृद्धौ हृदयाकाशे वस्तु-

मर्हति ध्यानावाप्तौति यावत् ।) विष्णुः ।

इति तस्य सङ्ख्यनाममध्ये पठितः ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।

“गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रमदाधरः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।

“यस्यः पादस्रजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥”

गुह्यानि गृह्णति गुह्यान् प्रकटीकरोतीति । गुह्य-

शान्तिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे ।

७ । १०३ । ८ ।

“अध्वर्यवो धर्मिणः सिद्धिदाना

आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥”

उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।

३ । ४३ ।

“गुह्याः प्रियमणाः सप्त वेदिया ये च मानुषाः ॥”

स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा,

देवीभागति । १२ । ६ । ४२ ।

“गुह्यो गुणवतो गुह्या गोपया गुह्याविनी ॥”

गोपनीये चि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।

“सगुह्योऽन्यस्त्रिहृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥”

“प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ॥” इति कुल्लूक-

भट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गृह्णति निधिं धनविशेषं रक्षतीति ।

गुह्य + क्तुञ् । एवोदरादिवाद्युपमागमे साधुः ।)

देवयोगिविशेषः । स तु कुबेरादुत्तरः निधि-

रक्षको माण्डिभद्रादिधनमेव । इत्यमरभरतौ ॥

(काव्योत्पत्त्यादिभेदेनैव तु बहुधोदाह्रियते

तथाच आङ्गिर्नोक्तम् ।

“निधिं रक्षन्ति ये यच्चास्ति स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ॥”

गुह्यं कुतश्चित् कायति शब्दाद्यते प्रकाशयति

वा । के + कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य ।

“शंसिदुहिगुह्योर्वेति” काशिकोक्तेः क्यप् वा ।

यद्वा गुह्यात् छटिं चिकीर्षाः परब्रह्मणः लघ्वस्य

गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तं

ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे । ५ । ६० ।

“आविर्भवत्तु लघ्वस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।

पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलश्च गणैः सह ।

आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ॥”

यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

“तव दिवं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।

सिद्धचारणगन्धर्वा यथगुह्यकपञ्चमाः ॥”

तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्ध्वं गन्धर्वलोकादधः ।

येन येन कर्मणा एतल्लोकप्राप्तिसुवृत्ते ।

“ततो गच्छन्न्दर्शाये हृष्टपुष्टकानैवृतम् ।

पिच्छिच्छिलैः स्तूलवक्त्रैर्मणमभीरनिखनैः ॥

लोकेरभ्युदितं लोके अस्मिन्नास्ते लोमशैः ।
गयी कथयत केमीको लोकाः पुण्यतः सतः ॥
गयाचतुः ।

गुहकानामर्थं लोकास्ते वै गुहकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपायै विज्ञानि गुहवन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गमा चनाद्याश्च मूलप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्ताः क्रोधादुपाविनिर्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारश्च संक्रान्तादि न पर्व च ।
नाथकैश्च न धर्मैश्च विदन्ते सदासुखाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्थन्ते तद्वचः स्मृतम् ॥
सन्निभाभी क्षत्राणि तेन पुण्येन गुहकाः ।
सुजते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमनुतोभयाः ॥”
इति काशीखण्डे शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने
विष्णुगणसंवादः ॥ (प्रकाशविशेषः । तस्य
पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाक-
शास्त्र ।

“समितां सर्पिणा भृशं चित्तावासादिसम्भूताम् ।
यत्ना कवकपूर्वमरीचपरिवासिताम् ॥
लिप्ताभ्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य हृते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पके गुहकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुहास्तत्रैव । यथा,—

“गुहको हृदयो हृदो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकतु सरः ॥”
गुहकेश्वरः, पुं, (गुहकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
रित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।

“यः पुमान् स कुवेरश्च धनेभ्यो गुहकेश्वरः ॥”
गुहगुरुः, पुं, (गुहः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्ती
अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गुहदीपकः, पुं, (गुह्येन गुहस्थस्योतिषा दीप-
यति प्रकाशयतीति । स्वयं गुहः सन् दीपय-
तीत्येके । दीप् + एण् ।) खट्वीतः । इति शब्द-
चक्रिका ॥

गुहनिष्पन्नः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्य-
क्षिप्तादित्यर्थः निष्पन्न्यते निर्गम्यते इति ।)
मृजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुहपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य
इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुहबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुहभाषितं, स्त्री, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
मन्तः । इति जटाधरः ॥ गुहवाक्यम् ॥

गू, व्यो शि विद्वद्भ्यौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-अनिट् ।) व्यो, गून् । शि, गुवति
अगुधीतु । विट्छलिर्द्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

गू, पुं, गुः । विष्ठा । गूघातोः कर्मणि क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (गूह्यपात्रेन ईहात् । गम् +
ङ् । मलोप इत्येके ॥)

गूढं, स्त्री, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
इति मदिनी । ६ । १ ॥

गूढः, वि, (गुह + कर्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः ।
इत्यमरमदिनीकरी । (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ३८ ।
“शक्तिरस्यैवरी काचित् सन्वस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारुह्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥”)

गूढः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + ङः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिता-
चरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।

“यदे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहस्तुतो मतः ॥”)

गूढनीडः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्यः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीडः कुलायोऽस्य ।) खड्गनपक्षी । इति
शब्दमाला ॥

गूढपक्षः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पक्षेण योऽसौ ।
गूढं पक्षमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्गोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढपथः, पुं, (गूढः पथ्या गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५ ॥
गुप्तपथश्च ॥

गूढपातः, [ह] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ +
णिजन्तात् क्तिप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य एवो-
दरादिवाहलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥

गूढपादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये हे शने दे च विज्ञाती ।”
इत्यागमः ।

आच्छादितपादं वि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषान्ततलप्रस्य विज्ञेय्यं करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सन्तो चर्मावृतेव भूः ॥”)

गूढप्रवृक्षः, पुं, (गूढः गुप्तः प्रवृक्षः छद्मवैश्या राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । १० । १३ ॥

गूढपुष्पकः, पुं, (गूढः समाच्छन्न इव पुष्पैर्वर्णितसौ
इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढफलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवो-
न्तरमार्गः । सुहृद् इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥

गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवर्षाः, [व] पुं, (गूढं वर्षाऽस्य ।) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवल्गिका, स्त्री, (गूढा वल्गिका वल्ली यस्य ।)
अङ्गोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढसाक्षी, [न] वि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्पिणा प्रार्थयित्वा अर्पितः तादृशः साक्षी ।)
योऽर्थेना गूढतया प्रार्थयित्वा अर्पितः सः ।
परियादौ गोपने राखिया आवासीर कथा
यादौ मुनादयोऽपि सैव साक्षी इति भाषा ॥

तथा च नारदः ।
“अर्पिणा प्रार्थयित्वा अर्पितः तादृशः साक्षी ।
यः आचरेत् तथा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ॥

गूढाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मानेनैवाङ्गानि अन्तःप्रविशयति इति तात्-
पर्यायः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढाङ्गिः, पुं, (गूढः संवृतः शब्देनाहतोऽङ्गि-
चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) हादृशविषपुत्रमध्ये
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ६ । १७० ।

“उत्पद्यते यदे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स यदे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादस्य तत्पुत्रः ॥”

अस्यार्थः । “यस्य यदेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुत्रविशेषाच्चातोऽसाविति न ज्ञायते
स यदे अप्रकाशस्तत्पुत्रस्तस्य पुत्रः स्यात् यतो-
यायां भार्यायां जातः ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥

(अयं हि वस्तुदायकारी । यथाह मनुः । ६ । १४६ ।
“यौरसः लेजलश्चैव दत्तः क्षत्रिय एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपि विद्वच्च दयादा वाच्यवाच्य वट् ॥”)

गूढं, स्त्री पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमन-
ख्यतीति वा । गुह शब्दे गुहि विद्योत्तमर्गे या
+ “तिथपृष्ठ गघयूथ प्रोषाः ।” उणा । २ । १० ।
इति यक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । १० ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (श्रीरौरादिमन्त्रेऽपि
कर्णगयादिशब्ददर्शनात् ॥)

गूढलक्तः, पुं, (गूढे विष्ठायां रक्तः अतुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः ।
गूढे शालिक इति भाषा । तत्पठ्यायः । शर-
मल्लः २ सुदचूडः ३ सालिकः ४ । इति शब्द-
चक्रिका ॥

गून्, वि, (गूयते पुरीषमुत्कृष्यते क इति ।
गु शि विद्योत्तमर्गे + क्तः । “दुग्धोदीर्घश्चेति ।”
नल्वं दीर्घश्च ।) क्तपुरीषोत्तमर्गः । तत्पठ्यायः ।
हमः २ । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥

गूर, ड क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुरा-
आत्मं सकं सेट् ।) दीर्घा । ड क, भयेषु नो
गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।

“भयेषु नोद्गूरयतेऽलमाहवे-
ऽयुक्तोऽपि यो नोद्गूरते स्वधर्मवित् ॥”)

गूर, ई य ड वधे । गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घा । तथा च ।

“दीपिपूरिजनिगिरिधूरयः
काश्रिवाश्रिपदिशूरितूरयः ।
धूरिजूरिदिदिवातिः क्षिप्रि-
अरिमुध्यतिमनो दिवादिषु ॥

इति रघोद्वेतायां चक्रेवरः ।” इति दुर्गादासः ॥

गूरणं, स्त्री, (गूर क ड उद्यमे + भावे लुट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । १ । २ । ११ ॥

गुप्तः

गुह्यं, क निरुक्तम् । गुह्यं । इति कविकल्पद्रुमः ।
(परा-पर-अर्क-सेट् ।) क, गुह्यति । इति
दुर्गादासः ।

गुह्यं, क गुह्यं । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्क-आर्क-
अर्क-सेट् ।) क, गुह्यति । इति दुर्गादासः ।

गुवाकः, पुं, (गुवति पुरीषसुखजन्यत्वेन यद्वा
गुवति बहुलभक्षणेन सुखविभवात् पुरीषवदु-
त्कृष्टीति । गुप्ति विद्योत्सर्गो + "पिनाका-
इयच् ।" उणा । ४ । १५ । इति आकः । कुटा-
दिवाङ्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ।

गुवणा, स्त्री, (भूययतीति । निपातनात् भकारस्य
गत्वम् ।) भयूरचक्रकः । भयूरपिच्छकम् ।
इति शब्दचक्रिका ।

गु, सेके । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्क-पर-सर्क-
सेट् ।) गरति तर्क मेघः । इति दुर्गादासः ।

गुण, भूमी । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्क-पर-अर्क-
सेट् ।) सप्तमस्वरौ गर्णति । इति दुर्गादासः ।
(यथा, पूर्वोपात्तादृक् । ४ ।

"गर्णति मेघः । न यच्छति तोयं

चातकपक्षी आकुलितोऽहम् ।

देवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं जाह्नवं न जलपातः ॥")

गुण, द भूमी । इति कविकल्पद्रुमः । (अर्क-पर-
अर्क-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । इ, गुणति । इति
दुर्गादासः । (अनिरुद्ध कथनमिति मत्वा
केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति ॥)

गुणनं, स्त्री, (गुणति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्राण-
नाशकत्वादिति । अजि भूमी + कर्मणि कृट् ।)
विवदिग्धपक्षीर्णासम् । इति मेदिनी । ने । ५८ ॥
(गुणति रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते
इति ।) कुलविशेषः । सलगम इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । शिखिबलम् २ यवनेष्टम् ३ वस्तु-
नम् ४ यन्त्रिकम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७
डिङ्गीरमोदकम् ८ । अस्थ गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातरोगगुणनाशित्वम् । दध्य-
त्वम् । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । दुर्गन्धत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

गुणनः, पुं, (गुणति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति ।
अजि + कृट् ।) रसोनकः । रसुन् इति भाषा ।
इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ रक्तजगुनः । इति
राजनिर्घण्टः । (अस्थ अभक्ष्यजीयत्वसुक्तं यथा,
मर्गौ । ५ । १६—२० ।

"कृष्णाकं विडुराह च लघुजं पामकुक्कुटम् ।

पलाङ्गं गुणनञ्चैव मत्वा जग्मा पतेहिजः ॥

अमन्त्रेतां विडुर्जग्मा शब्दं वान्तपनचरेत् ।

यतिचान्द्रावर्णं वापि शेषैर्मयवेदेहः ॥")

गुकीवः, पुं, दृष्टगुणः । वडु शेषाल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । लोपाकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५७ ॥ (युक्तीवोऽपि पाठः ॥)

गुप्तः, पुं, (गुह्यति लिङ्गत्वेनेति । गुह्य अभि-
जाङ्गायाम् + "गुह्यप्रयोगेर्कौ च ।" उणा ।

गुप्रा

३ । ६८ । इति सः य च कित् दकारान्तादेशश्च ।
कन्दर्पः । इत्युणादिकोः । (चि, कृतः ।
यथा, कन्दर्पः । ७ । ८० । ५ ।

"गुप्तो राजा वरचक्षक सत् दिविप्रेक्षम् ।"

"गुप्तः कृतः ।" इति भाष्यम् ॥)

गुप, इत् य उ लिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
पर-सर्क-सेट् कृषिट् ।) इत्, गुपत् अभिजातु ।
अस्तात् पुषादिवात् मित्रं इ इत्यन्ते । य, गुपति
धनं बुधः । उ, मन्त्रिणा यथा । इति दुर्गादासः ।
गुपुः, पुं, (गुह्यत्वेनास्मादृवा इति । गुह्य इत्
लिङ्गायाम् + "पृभिदियधिगुह्यिष्ठिभिरुपिभ्यः ।"
उणा । १ । २१ । इति कुः ।) कामदेवः ।
इत्युणादिकोः । (गुह्यति अभिजातुतीति
वियङ्गे वाच्यलिङ्गत्वात् ।) अभिजातुकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरिति ।

गुपुः, पुं, (गुप + बाहुलकात् कृः ।) बुद्धिः । अपा-
नम् । कुतुसितम् । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
रिति ।

गुपुः, चि, (गुह्यति कामयति लिङ्गति वा धनमिति
शेषः । गुप + चक्षिगुह्यिष्ठिभिरुपिभ्यः कृः ।" ३ ।
२ । १४० । इति कुः ।) बुधः । इत्यमरः ।
३ । २ । २१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २० ।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेभ्यः ।।
अप्यायुवा वा कार्त्तुं ये चास्ये गुणगुपवः ॥"
कथितं गुप्तोऽपि पाठः ॥)

गुपुता, स्त्री, (गुप्तोभावः इति तल् ।) बुधता ।
तत्पर्यायः । रागः = सङ्गः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

गुपुः, पुं, (गुह्यति अभिजातुति मांसजीति ।
"सुखधानं गुह्यधः क्रतुः ।" उणा । २ । २४ ।
इति क्रतुः ।) पक्षिविशेषः । गुपिनी गुपुनी
इति च भाषा । तत्पर्यायः । दाक्षायः २ वज्र-
तुल्यः ३ दूरदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, महाभारते । ६ । १ । ३१ ।

"गुपुः संपतते शीघ्रं जनयन् भयसुतमम् ॥"

इह लोके लोभवशात् यस्तु देवनाक्षखलं हरति
स पापात्मा परं योऽपि चोपजीवति । यथाह
मनुः । ११ । २६ ।

"देवस्य बाणखलं वा लोभेनोपहिजन्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके योऽपि चोपजीवति ॥")

गुपुस्त्री, स्त्री, (गुपस्य गल इवाकारोऽख्यस्याः
इति । "अर्धं आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ ।
इत्यच् । ततो ङीष् ।) कुलिकटुः । इति राज-
माला । कालिकाकटा इति भाषा । (यथा,
सुश्रुति सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।

"करमर्धजिकटकसेरीयकशतावरीगुपुस्त्री इति
कण्टकवृक्षः ॥") कोणिकटुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

गुपुस्त्री, स्त्री, (गुपस्य पक्षमिव पक्षपदार्थः
पक्षमस्याः । गुप इव सूक्ष्मवर्णं पक्षमस्या इत्येके ।)
सूक्ष्मपादः । इति राजनिर्घण्टः ।

गुपराजः, पुं, (गुपः राजा इत्युपमितधर्मावः ।

गुपुसी

गुपानी राजेति वा । "राजाहः सखिभ्यश्च ।"
५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) कटाग्रपक्षी ।
यथा,—

"भूयः कनकपुष्पायै रक्षो वायैरन्ध्रिणोः ।

निर्भिमेह सुतीक्ष्णप्रेमं धराजं शिलाशिलैः ॥"

इति रामायणम् ॥

गुपुसी, स्त्री, (गुह्यति मांसमभिकाङ्क्षति कततं इति
गुप + क्तृ ।) गुप्तो मांसजीवुषो मनुष्यः तं ह्यति
पीडयति नाशयति वा । सो + कः ङीष् ।)
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"स्निग्धपूष्णोऽवकटौष्ठकाग्रपुष्पापहं क्रमात् ।

गुपुसी क्षाम्भवत् तोदैर्गुह्यति ह्यन्ते सुहृः ॥

वाताङ्गातकपाष्णौ वा विशेषा द्विविधा पुनः ।

वातजायां भवेत्तोदो देहस्थातीववक्रता ॥

जाग्रदुदोऽवस्थीनां स्फुरणं क्षामता भ्रष्टम् ।

वातक्षोदवायानु गौरवं वक्षिमाह्वम् ॥

तन्ना सुखप्रसेकाय भक्तदेवस्यैव च ॥"

गुपुसीवातात् केवलात् स्निग्धादिपर्यन्तं क्षामवत्
तोदैर्गुह्यति । क्रमात् दृष्टिक्रमात् । तेन यथा
यथा वर्तते तथा तथा स्निग्धादीन्याक्रामति
नात्र यद्वक्ष्ये निर्देशक्रमनियमः । तथा सुहृः
क्षामते स्निग्धादिषु शिराकर्म्यं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
अथ तस्याधिकृत्या ।

"गुपस्यानु नरं सम्बन्धं रेकेन वसनेन वा ।
शाखा निरामं दौर्भाग्यं वस्त्रभिः सप्तपाचरेत् ॥
नादौ वस्त्रविधिं कुर्याद्वायव्यं न गुह्यति ।
जेहो निरर्थकः स स्यादक्षय्येन हुतो यथा ॥ ३ ॥
तेलमेरुखं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेत्तरः ।

मासमेकं प्रयोगोऽयं गुपस्यानु यथापहः ॥ १ ॥

तेन हृतं चाप्रेकमातुल्य-

रसं सप्तजं सप्तजं पिबेत्त ।

कटुवटुविकमूलगुह्य-

गुपसुहावर्णहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

निष्कृष्टैरुक्षीकानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटौष्ठौ गुपस्यां परमौषधम् ॥ ३ ॥

गुपुस्त्रीलं विषयं दृष्ट्वा कण्टकारिका ।

कषायो वचकोपितः पीतो दृष्टव्यवस्तिजम् ॥

गुपुसीलं हरेत्तलं चिरकालावुपवि च ॥"

वचकं सौवर्णम् ॥ ४ ॥

"गोमूत्रैरुक्षतेलाभ्यां कषायार्थं पिबेत्तरः ।

दीर्घकालोत्थितां हन्ति गुपुसी कषवातजाम् ॥ ५ ॥

विंहास्यदन्तीकृतमाजकानां

पिबेत् कषायं दृष्ट-तेलमिमम् ।

यो गुपुसीलगतः प्रसुप्तः

स शीघ्रगः स्याद्दि किमपि चिन्तम् ॥ ६ ॥

दृष्टमिन्तरौः चारो वारिणा परिपेषितः ।

स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमक्षायामपि गुपुसीम् ॥ ७ ॥

शेषालिकादलैः कषायो वक्षिभिरिपाचितः ।

दुन्दारगुपुसीरोगं पीतमात्रः प्रशाशयेत् ॥"

शेषालिकानिर्गुह्यो ॥ ८ ॥

"राजायास्तु पल्लवैर्कं पक्ष कर्णाणि गुग्गुलीः ।

वर्षिणा वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गुपुसीहरीम् ॥"

इति राज्ञागुग्गुलुः ॥ ६ ॥

“राज्ञागुग्गुलुः पञ्चदेवदा-
विकण्ठकैरकपुनर्भवानाम् ।
काथं विनेत्राग्रपुष्पमिषं
अङ्गोरुपुष्पकपात्रं मूली ॥”

इति राज्ञासप्तकाथः ॥ १० ॥

“पञ्चाविभोतामलकौफलाणां
घृतं कमेध द्विगुणमिहम् ।
प्रक्षेपेन युक्तं च प्रलङ्घयानां
श्रीये जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं कथितं कथायां
भास्वे पचेत्तत् पुनरेव लीहे ।
अम्लनि वज्जेरवताये दद्यात्
दद्यात्तु संशयं प्रलङ्घयानां ॥
विद्वज्जदन्तीविषलागुग्गुली-
लाभ्याविहङ्गाग्रकोषयानि ।
यथेष्टेष्टस्य नरस्य श्रीये
हिमालयपानानि च भोजनानि ॥
निवेद्यमाद्यो विनिहन्ति रोगान्
च गृध्रीं नृपतनयप्रतापम् ।
श्रीहानस्तुभ्यं अठराणि गुग्गुलं
पाण्डुलकण्ठविभातरत्तम् ॥
पञ्चादिको गुग्गुलुः पुनरेव नाभ्या
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
जलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुम्भानुरगेन तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्व्यर्जं तथा पुष्टिकरी विवन्नः ।
अतस्तु सन्धानकरी विशेषा-
दोगेयुः शस्तः सकलेषु तन्त्रैः ॥”

इति पञ्चादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“रक्तवातसंतुष्टान् दोषान् द्रव्यं महामतिः ।
कम्बूरजागुग्गुलुं तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रीति विजानीयात् तेन नोक्तं लक्षणम् ॥”
“गृध्रावरी वसे द्वे च पिप्पली पुष्कराक्षयम् ।
चूर्णमेरुक्षतैरेन गृध्रीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमाभवाते प्रकीर्तितम् ।
तद्वन्न धोजनीयं च गृध्रीणां निवारणम् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने जयोविशेषध्याये ॥
“पार्थिवं प्रलङ्घयानां या कण्ठरा मावताहिता ।
सकप्युत्क्षेपं नियन्ताति गृध्रीं तां प्रचक्षते ॥”
इति कामटे निदानस्थाने पञ्चदशेध्याये ॥
“पार्थिवं प्रलङ्घयानां कण्ठरा या निलाहिता ।
सकप्योः क्षेपं नियन्तायाद् गृध्रीति हि सा
स्यता ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेध्याये ॥

चिकित्सालाया यथा,—

“गृध्रीविनाशोऽङ्गोरुपुष्पः स्रजपङ्कजवातकण्डक-
पादराजपादराजवातकवाधिर्यमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देश्यं शिरास्रवं कुम्भा-

दन्वकाववातुकाह्वातवाधिर्यचिकित्सितवा-
धित ॥” इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ मे
अध्याये ॥

गृध्राणी, ज्ञी, (यत्र हव प्रवृत्तयेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादिवात् डीच् ।
संज्ञायां यत्तम् ।) धूमपत्राह्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृध्री, ज्ञी, (यज्ञाति सज्जनमिति । यज्ञ न उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् एवोदरादिवात् वाधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्यायः । सज्जनप्र-
सूतिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ११ । ६३ । ३३ ।

“प्रद्वीहीनां प्रीवराभाच्च तावदग्रा गृध्री धेनवः
सुव्रताश्च ॥”

यथा च ।

“एवम् एव स्थिरादीनि जले पक्केकविश्रुतिम् ।
रसे तस्मिन् पसेत् सर्पिर्गृध्रीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराहिमावकाकोली खयं गुग्गुलुमर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्केनैव स्थातु कण्ठाग्रकं मधुत् ।
हृङ्गलीयं विशेषेण सप्तपातहरं परम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंघे उन्मादाधिकारे ॥
सज्जनप्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥ वराहक्रान्ता । इत्यमरः । १२ । ४ । १५ ॥
वदरह्वयः । इति मेदिनी । ८ । १२ ॥ काशरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृध्र, तु का ड गृध्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-आत्म-सक-सेट् ।) सप्तमस्त्री । का ड,
गृध्रयते । गृध्री गृध्रयम् । इति दुर्गादासः ॥

गृध्रं, ज्ञी, (गृह्णाति घान्यादिकं जीवनायं यस्मि-
न्निति । गृह् + “गृहे कः ।” १ । १ । ४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।

“चतुर्थे मासि कर्मणं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ॥”

अङ्गुर्वादिवादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्तते । तत्र बहुवचनान्ता एव । यथा,—

“गृह्णाः पुंसि च भूमेऽव ।” इत्यमरः ॥ अत-
एव मनी । ४ । २५० ।

“शय्यां गृह्णात् कृष्णान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥”)

तत्पर्यायः । गृह्णम् २ उदवसितम् ३ वैश्व ४
सद्य ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्रम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृह्णाः १३ निकायः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । १२ । २ । ४-५ ॥ पश्यम् २१ आदनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गृहः २६
निकेतः २७ शाला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ लहरः ३९ गर्गः ४० हन्त्रीम् ४१
अस्तम् ४२ दुरीष् ४३ नीलम् ४४ दुर्गाः ४५

सवरालि ४६ अमा ४७ दमे ४८ क्षितिः ४९
योगिः ५० शरङ्गम् ५१ वस्त्रम् ५२ हर्षिः ५३
हर्षिः ५४ छाया ५५ शर्मा ५६ अजम् ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

यथ गृह्णारम्भकालः ।

“वैशाखमावकावाद्मार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशक्ता गृह्णारम्भे पत्नीपुत्रसन्निहिताः ॥
मुक्तापसे भवेत् सौख्यं लक्षापसे भवेद्भयम् ।
आदिश्रमभवनं सन्ने पाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्णां च वर्षेष्टु गृहम् ।
अष्टरात्रं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमाक्षं विवर्धयेत् ।
नवम्यादि तथा दान्यां यावत्क्षुत्तचतुर्दशीम् ॥
वज्रयावातमूत्रे च अतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृह्णारम्भं न कारयेत् ॥
आदिश्रमयरोहिणी जगन्मोहिनी च निक्षी-
तरा
रेवत्याय मवाशुराधरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरहिते
तित्थौ
विद्युत्क्षतदिने वदन्ति तुनयो वैष्णविकायां
शुभम् ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्वैष्णवि क्षतिकाद्यै-

वक्ष्येपुत्राभिधानानि शोकाः ।

शुभोर्भयं राजभयं च ननुः

सुखं प्रवासं च नव प्रमेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिङ्गलीरलजे

मेघे चटे भुवि कान्तसुदीर्घचक्रम् ।

कन्याभसे मिथुनके भुवमर्चलाभी

ज्योतिर्बिन्दः कलसर्पिर्हृषेत्तु वृद्धिम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।

“ज्येष्ठापुनर्वसुवर्जं गृह्णारम्भोदितं यत् ।
तत् सर्वं चित्तयेष्टप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्वसुशतभिषाज्येष्ठाज्यो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविशुवातश्रवणमूलाधनिष्ठास्तु च ।
कन्याकुम्भदृवालिर्जिह्मिपुनर्वसुर्द्वारेर्के शुभे-
मुक्तेष्वेष्टज्योतिरश्मिदिवसे वैश्वप्रवेशः शुभः ॥
ललायतो द्विजवराहय पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पजलोपशोभम् ।
दन्ता हिरण्यवसनश्च तथा द्विजेष्वो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेषम् ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृह्णारम्भे समयशुद्धिस्तथा विषयकप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—

“ज्येष्ठे आश्रमवाप्नोति यो नव कारयेद्गृहम् ।

वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे ननु तथैव च ॥

आवाह्ये श्रवणरत्नानि पशुव्यमवाप्नुयात् ।

आयये मित्रलाभान् ज्ञानिं भाद्रपदे तथा ॥

युद्धक्षेत्राग्निं मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।

धनद्विं मार्गशीर्षे पौषे तक्षरतो भयम् ॥

माघे चाभिभयं विद्यालक्ष्मीरुद्धि चालगुने ॥”
 गृहसंस्थापने मेघादिराशिगतशुभाशुभं यथा
 तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
 “गृहसंस्थापनं कुर्ये मेघस्य शुभदं भवेत् ।
 दृगस्य धनद्विष्टः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
 कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहं नृत्तविवर्द्धनम् ।
 कन्या रोगं तुला सौख्यं दृष्टिके धनधान्यकम् ॥
 काभ्मूके च महाहानिर्मकरे स्फोटनागम् ।
 कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्फुटप्रभयावहम् ॥
 चापमीनवृत्तकन्यामासा दीपवहाः स्फुटाः ।
 ज्येष्ठोर्ध्वमाधिसिंहास्थाः सौरमाने तु शोभनम् ॥
 मासे तपस्वे तपसि माघे नभसि त्विषे ।
 जर्मे च गृहनिर्माणं पुष्टपौत्रधनप्रदम् ॥
 निविष्टेष्वपि कालेषु स्नानुकृते शुभे दिने ।
 दृगदाहगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
 पाषाणिद्वारिगृहानि निम्नमासे न कारयेत् ।
 निम्नमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
 गोचरादकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
 दद्यात् चान्तदेशादीनां विचारश्चात्र कर्त्तव्यः ॥
 गुरुशुक्रबले विघ्नान् कुर्येभूमिजयोस्तथा ।
 राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्वशः ॥
 गृहारम्भं प्रकुर्वीत वर्णनाथबले सति ।
 सर्वेषामपि वर्णानां कुर्येचन्द्रबलं स्फुटम् ॥”
 गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १ मे अध्याये ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकान्त्या ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः ॥
 सुगन्धा ब्राह्मणी भूमौ रक्तगन्धा तु क्षत्रिणी ।
 मधुगन्धा भवेद्देव्या मद्यगन्धा च मूत्रिणी ॥
 मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया मता ।
 अन्धा वैश्या भवेद्भूमिस्तिका मृदा प्रकीर्तिता ॥”
 अथ भूमिभेदे प्रलानि यथा तत्रैव ।
 “सुवर्णगन्धा सुरवा धनधान्यसुखवहा ।
 व्यथये बल्यपला स्रुतः कार्यं परीक्षयम् ॥
 चतुरस्रा महाधन्वा द्विपाभा धनदायिनी ।
 सिंहाभा सदगुणान् पुत्रान् दृषाभा पशुद्विदा ॥
 हस्ता सदृशदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
 त्रिशूलरूपा वीराणास्तुतपत्तधनसौख्यदा ॥
 लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
 पद्मोत्तिर् प्रकुर्वते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
 त्रिकोणशकटाकारा कर्पवजनसन्निभा ।
 क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्महानिकरी स्फुटा ॥
 सुरवा वंशहा कर्पमङ्कलाभा भयावहा ।
 नैऋत्या खराशुकारा च नृत्तदाऽजगरान्विता ॥
 क्षिपिटा पीरुवेर्हीना सुरवाभा तथैव च ।
 काकोलकनिभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
 सर्पाभा पुष्टपौत्रिणी वंशभा वंशहानिदा ।
 शूकरोद्गजसदृशी घनुःपरशुरूपिणी ।
 कुचिस्तान् मलिनान् स्रग्धान् ब्रह्मज्ञानं जनयेत्
 सुतान् ॥
 लकलासशवाकारा नृत्तपुष्टधनार्तिदाम् ।
 दुर्गन्धा पापिनी दुष्टप्रजा भूमिं परित्यजेत् ॥
 मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।

सुतार्थदा तथाप्युक्त्वा सुरेशदिक्रमवा मही ॥”
 अथद्विवरगन्तु तत्रैव विस्तरशीलं दृष्टव्यम् ॥३॥
 गृहकर्मणि वर्णकाहान्याह यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “सौरिष्टोद्गव दार गृहेषु न निवेशयेत् ।
 क्षताधिवासं विहगैरगिलाजलीकृतम् ॥
 गजेविमलम् तथा विदुर्निर्वातपीकृतम् ।
 चैत्यदेवालयोत्पत्तं वज्रभयं क्षतशान्कम् ॥
 देवादिप्रतिष्ठितं दारुणीपनिम्बिभीतकान् ।
 काण्टकिनोऽसारतस्तन् वर्जयेद् गृहकर्मणि ॥
 वटाश्वत्थौ च निर्गर्ह्यौ कोविदारांसिधैव च ।
 मलकं शाखलीक्षैव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥” ॥३॥
 गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति । नाम । (गृह्यते
 स्वीक्रियते धर्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली । तथा च स्फुटिः ।
 “न गृहं गृहमिच्छाद्गृह्यते गृहसुच्यते ।
 तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समन्वते ॥”
 गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्त-
 पादादिरहितत्वादेवान्निर्हितकरचरणकच्छप-
 वत् प्रतीयमानत्वादेव तथात्वम् ।) पंचमशिला ।
 तत्पण्यायः । पंचमः २ पंचमीपट्टः ३ गृहाष्टाशः
 इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्यैव । गृहपालित-
 तथा कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
 चास्यास्तथात्वम् ।) दृतकुमारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्याः पण्याया यथा,—
 “कुमारी गृहकन्या च कन्या दृतकुमारिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
 कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।) पक्षि-
 विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
 प्रासादकुट्टः २ भिक्षीकण्टः ३ पारावतः ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
 रस्य ज्ञातया ॥)
 गृहकर्ता, पुं, (गृहं वासायं दृग्गादिरहितवेष्ट
 करोतीति । गृह + कृ + क्तृ ।) धूसरोऽति-
 सृष्टमृच्छकः । तत्पण्यायः । धान्यभक्षणः २
 समः ३ भोरः ४ सविद्धिः ५ कणप्रियः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
 गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 क्तृ ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चराभी इति
 भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
 “प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
 सञ्चकारस्य सम्पत्तिः सोपानगृहकारकः ॥”
 गृहकारी, [नृ] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 क्तृ ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति
 भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ॥२॥६६ ।
 “वको भवति हृत्वाभिं गृहकारी क्षुपस्करम् ॥”)
 गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधैव ।) ज्येष्ठी ।
 जेठौ टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
 पत्नी २ सुवली ३ विश्वम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुच-
 मतस्थः ६ पत्निका ७ गृहगोधिका ८ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोतिका ९ मातृका १०

भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ६६३ ॥
 गृहगोधिका, स्त्री, (सुभा गोधा अन्वार्थे कः । कापि
 अत इत् टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरैव ।)
 ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा,
 दृष्टतुर्वाहतायाम् । ८६ । ३७ ।
 “श्रिवा श्रामा रणा कुक्षुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
 शूकरौ परपुष्टा च पुत्रमानश्च वामतः ॥”
 यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
 “भार्गवश्चवानरमकरमङ्ककप्राकमत्स्यगोधा-
 श्चमूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्यादकीटा-
 स्तथाग्रे दंष्ट्रा गन्धविवाः ॥”)
 गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकैव ।
 निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ६६३ ॥
 गृहगौ, स्त्री, (गृहे गौयते क्रियते इति । गौ + क्रिप्,
 संज्ञार्था क्त्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
 गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः
 तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥
 पिङ्गा दाक्षीणा इति च भाषा ॥
 गृहदमः, पुं, (गृहमिव दमः ।) मेढ्रद्विष्टः ।
 इति रत्नमाला ॥
 गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति ।
 नश् + शिप् + लृ ।) कपोतः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
 प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)
 गृहनीङ्, पुं, (गृहे नीङ् कुलायोऽस्य ।) चटकः ।
 इति हारावली । ८६ ॥
 गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा,
 अथर्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
 “भर्गस्तं हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
 पत्नीत्वमसि धर्मैर्गार्हं गृहपतिस्तव ॥”)
 सचौ । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्मः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 १२ । ६ ।
 “अग्निनामिः समिध्यते कविर्गृहपतिर्भुवा ॥”)
 स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्वस्य ।” ४।१
 ३४ । इति वा नात्तादेशे गृहपती गृहपतिरिति
 रूपद्वयम् । गृहस्थामिनी ॥
 गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
 कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृह-
 बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
 गृहबलिभुक्, [ज] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि-
 भक्ष्यमयं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्तिप् ।) चटकः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६३ ॥ वकः । काकः ।
 इति केचित् ॥
 गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः ।
 वैश्वभूः । इति हज्जायुधः ॥ (अस्याः लक्षणा-
 दिकं गृहशब्दे दृष्टव्यम् ॥)

गृहमन्त्रः, पुं, (गृहे मन्त्रिरिति) प्रदीपः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमात्रिका, स्त्री, (गृहे मन्त्रेति श्रुति गुप्तभावेन
तिष्ठतीति । मन् + “अन्त्युत्पत्ति” ॥ ११११३३ ॥
इति शब्दः । ततश्चापि । कापि अत इत्यन्तः ।
चर्मपट्टी । इति त्रिकाश्रयः ॥ चामयिका
इति भाषा ॥

गृहमन्त्रः, पुं, (गृहे मन्त्र इव । मन्त्रा, गृहस्थितो
मन्त्रः पश्यः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ३१३४५ ॥
गृहमेधी, [न] पुं, (गृहेदरिर्मध्ये सङ्गच्छते
इति । गृह + मेध सङ्गमे + “सुप्यजाताविति ।”
३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ३१ ।

“वेदविद्याव्रतज्ञातान् ओजिष्यान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्वयकथेन विपरीतांश्च वर्णयेत् ॥”)
गृहमेधिनो, स्त्री (गृहं मेधते पुनरिति शास्त्रोक्तदान-
दद्यादन्विषयादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः । गृह + मेध
+ णिनिः । ततो ङीप् ।) वाल्मीकी इति । इति
महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन + णिर्वा ङीप् ।)
गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयायः, पुं, (गृह गृह्यते । गृह्यते इति । गृह +
“सुदन्तिवृत्तिगृह्यभ्य आयाः ।” उगा । ३ ।
६६ । इति आम् । ततः “अयामन्तेति ।” ६।४।
५५ । इति षौरवादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-
कोषः ॥

गृहयाजुः, पुं, (गृह्यते गृह्यातीति । गृह + “सुद-
गृह्यतिद्विगिन्नातन्वाद्यङ्गाभ्य आजुच् ।” ३ ।
२ । १५८ । इति आजुच् । “अयामन्तेति ।”
६ । ४ । ५५ । इति षौरवादेशः ।) गृहीता ।
गृह्यशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका
आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारा-
वली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, (“न गृहं गृहमिदं गृहस्थो गृह-
स्थते ।” अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-
रमते इति । गृह + स्था + “सुपि स्थः ।” ११२।४।
इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्यायः ।
षोडशाश्रमी २ गृहमेधी ३ ज्ञातकः ४ गृही ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६
सञ्जी ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयायः ८
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिश्रुतिः ॥ गृहा-
धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति
जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हपत्यजलाकाः ॥
यः कश्चिद्दृष्टो लोकेशिमागमः संप्रकीर्तितः ।
तस्यापि नमनं श्रेयः कीर्तिरेवा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितव्रतः ।
जातौ शुश्रूषिष्यादां समावर्त्तते वेदवित् ॥
स्वदारविदतो निजं श्रिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

पञ्चभिश्च महापद्भिः सहधानो वसेद्विह ॥
देवतातिथिश्रिष्टाशी गिरतो वेदकर्मसु ।
इत्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वामङ्गचपल इति श्रुत्य गोचरः ॥
निजं यक्षोपवीती स्नात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा श्रिष्टश्च संविद्यते ॥
जितश्रीश्रीदरो मैत्रः श्रिष्टाचारसमन्वितः ।
वैद्यवीं ज्ञारथेदुयदिं सौदकश्च कमलमुखम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि वक्त्रगुणं दृष्टिमाचरेत् ॥
जीवि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानाम् जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे युद्धाश्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि जीवि कर्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्वीत नित्यं कर्मसु धर्मेवित् ।
दानो मैत्रः समायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्तयन् मुनिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संश्रितव्रतः ॥”
इत्यान्वमेधकपर्व ॥

“सर्वेषामाश्रमाणां देविध्यन्तु चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपुङ्गवाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवदेतान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुल्याणको ज्ञेयो नैष्ठिको भरणान्तिकः ॥
अमयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
नृणां जीवगुणालय तज्ज्ञा भार्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौनिकः ॥”
इति गारुड ४६ अध्यायः ॥

बाहुल्यान्तु तत्रैव ५०।५१ । अध्याययोर्दृष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहस्थाश्रमधर्मो यथा,—
“चतुर्थमायुषो भागसुखित्वादां गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं क्षतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्विष्टोऽथ भूतानामपन्नोऽपि वा पुनः ।
या दृष्टिर्ज्ञाता समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
याचामात्रप्रसिद्धार्थं स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अज्ञेयेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंख्यम् ॥
क्षतान्क्षताभ्याञ्जीवेत् क्षतेन प्रवृत्तेन वा ।
सत्यावृताभ्यामपि वा न श्रुतस्य कदाचन ॥
क्षतसुखं शिजं श्रेयममृतं स्यादयान्तितम् ।
क्षतान् याचितं भैरं प्रवृत्तं कर्मणं क्षुद्रम् ॥
सत्यावृतान् वाशिष्यं तेन चैवापि जीयते ।
सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात् परिवर्त्तयेत् ॥”

इत्यादि भागवे ४ अध्यायः ॥
गृहस्थः, स्त्री, (गृहस्थ गृहावलम्बनार्था स्त्रिया ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) गृहस्थम् । इत्य-
मरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृहानि धानादिकं इति । गृह + “गृहे
कः ।” ११११३४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा,
मनुः । ४ । २५० ।

“श्रुत्या गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मण्योन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं प्राकृष्वेव न निरुदेत् ॥”
गृहानो धर्माचरणाच्च इति । गृह + कः ।)
दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ निजवक्त्रवच-
नान्मोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि
क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥
(गृहमागते, चि । यथा, हितोपदेशे ।
“नाहं गृहागतं हस्मि ॥”)

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः ।
इति हलायुधः ॥

गृहान्, स्त्री, (गृहे पर्युषितामादिना प्रकृतीकृत
मन्त्रम् ।) काञ्चिकम् । इति त्रिकाश्रयः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहस्थपमयनं विदितेऽस्य इति
ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा
आरामः ।) गृहसमीपे क्षन्निमवनम् । तत्-
पर्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रका-
शते इति । गृहालि + कौ + कः । ततश्चापि ।)
ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावगृहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति ।
अव + गृह् + करणे क्वाट् । ततो ङीप् ।) देहली ।
इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया
इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव आयायुक्तस्थाने आश्रिते
इति । आ + शी + आच् । ततः णिर्वा टाप् ।)
ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाह्य
इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न] पुं, (गृहस्थितोऽश्मा अश्रम-
निर्मितपेषयाश्रिताविशेषः ।) पेषणशिला । इति
शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्थाभिवमस्यस्याः । इति
इनिः ङीप् च ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७६ । (यथा, रघुः । ८ । ६७ ।

“गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियश्रिया ललिते कलाविधौ ।
कुरुयाविसुखेन नृणा-
हरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥”

गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽस्यस्या इति इनिः
ङीप् च । गृहकर्मकुशला स्त्री । यथा, प्रक-
रणायां चतुर्थाङ्के ।

“मुश्रवस् गुरुन् क्रुध प्रियसखीदृष्टिं सपत्नीजनं
भर्तुर्विप्रलतापि रोषणतया मास्त्र प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजनं भोगेष्वनुत्सर्कितो
यान्तेव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्था
धयः ॥”

गृही, [न] पुं, (गृहा दारा विदितेऽस्य इति इनिः ।)
गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६ ।
“गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्त्रितः ।
कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥”)

ग

यहीतं, जि, (यह + कर्मणि क्तः) स्त्रीकृतम् ।
 प्राप्तम् । ज्ञातम् । ज्ञतम् । यथा, हितोपदेशे ॥१॥
 “अजरामरवत् प्राप्नो विद्यामयं च चिन्तयेत् ।
 यहीत इव केषु चक्षुना धर्ममाचरेत् ॥”
 यहीतदिक, [य] जि, (यहीता आश्रिता दिक्
 चक्षुः प्रहर्तुर्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरो-
 हितः । इति शैमचन्द्रः । १ । ४६६ ॥
 यहीलिका, स्त्री, (यही वलते चलतीति । यह + वल
 + क्तु । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तिन वस्य
 उलम् ।) व्येष्टी । इति शैमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥
 यत्नं, स्त्री, (यस्यते आक्रम्यते अर्थ-आदिभ्यो रोगै-
 रिति । यह + “पदास्त्रैरिवाद्यापद्ये च ।”
 ३ । १ । ११६ । इति ऋप् ।) गुदम् । (यस्यते
 नयस्यते सामवेदादुक्तानि कर्मविधानान्यत्र
 इति । यह + ऋप् ।) कात्यायनग भिलादित-
 त्तत्त्वमभिदः । इति मेदिनी । २ । १६ ॥ तत्र तु
 गोभिलादित्तत्त्वमवेदादुक्तकर्मकाङ्क्षनिर्णयः ॥
 यहा, पुं, (यस्यते मानवेनेति । यह + “पदास्त्रैरि-
 वाद्यापद्ये च ।” ३ । १ । ११६ । इति ऋप् ।
 पञ्जरादिबन्धनेन परस्त्रीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।)
 यहासक्तत्वादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥
 (अग्निः । यथा, मनी । ३ । ८४ ।
 “वैश्वदेवस्य विष्णुस्य इन्द्रोऽथै विधिपूर्वकम् ।
 आभ्यः कुर्व्याहेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्र-
 चम् ॥”)
 यहा, जि, (यस्यते आभ्यादिभिरिति । यह + ऋप् ।)
 अस्मेरो । अस्ततः । पद्यः । इति विश्व-
 मेदिनी । (यथा, भारविः । २ । ५ ।
 “ननु वक्तृविशेषनिष्ठहा
 गुणयुक्ता वचने विपश्चितः ॥”
 यहि भव इति यत् । यहीतुपप्रवस्तु ॥)
 यहाकः, जि, (यहा + स्वार्थे अनुकम्पायां वा क्तु ।)
 अस्ततः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । ११६ ॥
 यहाकः, पुं, (यहा + स्वार्थे अनुकम्पायां वा क्तु ।)
 यहासक्तपक्षिणादिः । तत्पर्यायः । डिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥
 यहा, स्त्री, (यस्यते कृष्येति । यह + ऋप् + टाप् ।)
 शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
 ग, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्वयः ॥
 (चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् ।
 क ड, गारयते कृष्यमर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ग, मि श्रद्धे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (अर्-परं-
 सक-सेट् ।) श्रद्ध इह यत्कवाक्यम् । मि, गुणाति
 वाक्यं लोकः । गौर्लः गौर्लिः । इति दुर्गादासः ॥
 ग, श निगरये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (तुदी-परं-
 सक-सेट् ।) निगरयं भक्षणम् । श, गिरत्यत्र
 लोकः । देवात्ततो विगणितो गणितो वक्तेन
 इति तु अस्मात् लङोः कभावे इति भावे
 कप्रत्यये ऋदिरणामिति इरि वक्तव्यादरेभ्य
 लकारे गिज इति स्थिते लेः लङास्थाने इति कौ
 कर्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गैरुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + उः । गो गन्ता । ग
 इन्दुरिवेति गैरुः एवोदरादिवात्, इत्य उक्ते
 साधुः ।) गैरुकः । इति भरतो द्विकल्पकोषः ॥
 (गैरुपि च दृश्यते ॥)
 गैरुकः, पुं, (गैरुदिवेद्यतः इवे प्रतिज्ञताविति-
 कन् । अत्र गैरुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः ।
 इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गैरु इति गैरु ।
 इति च भाषा ॥
 गैरुकः, पुं, (गैरुकः ततः एवोदरादिवात् दीर्घः ।
 अत्र गैरुकोऽपि पाठः ।) गैरुकः । इति जटा
 धरः ॥
 गैरु, ऋ उ उ गतौ । चावे । इति कविकल्प-
 द्वयः ॥ (अर्-आत्म-सक-सेट् ॥)
 गैरु, ऋ ऋ गतिचालयोः । (अर्-आत्म-सक-सेट् ।)
 उ, गैरुते । ऋ, अजिगैरुत् । इति दुर्गादासः ॥
 गैरु, स्त्री, (गै + “अथो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति
 यत् । “इदृयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
 ईत्वम् । ततो गुणश्च । गौतम् । इति मेदिनी ।
 गै । २० ॥ (यथा, मावे । २ । ७२ ।
 “वर्गैः कतिपयेरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
 अनन्ता वाक्पुण्याहो गेयस्वेव विचिन्ता ॥”)
 गैरु, जि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गतयः ।
 गायनः । इति मेदिनी । गै । २० ॥ (यथा हरि-
 वंशे हरिवंशपर्वणि । ५० । ४१ ।
 “इमे त्वां त्वयः सप्त सहिता सुमिच्छन्ते ।
 सुवर्णि देवदियाभिर्गेयाभिर्गेभिर्भ्रज्जवा ॥”)
 गैरु, ऋ उ सेवने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (अर्-
 आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगैरुत् । उ, गैरुते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 गैरु, ऋ उ अन्वेये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (अर्-
 आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगैरुत् । उ, गैरुते ।
 जिगैरु । अन्वेयोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥
 गैरु, पुं, (गायतीति । गै + “इहो गादाभ्यां
 किङ्गा ।” इत्युणादिकोषटीकाकारकृत्वात् इणः ।)
 रङ्गोपजीवी । सामगानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥
 गैरु, पुं, (गायतीति । गै गाने + “गादाभ्या-
 मिणुच् ।” उणा । ३ । १६ । इति इणुच् ।)
 गायनः । गटः । इति मेदिनी । गै । ११ ॥
 सामगानकर्ता च ॥
 गैरु, स्त्री, (गो गन्त्वर्थे गणेशश्च । गेन गन्त्वर्थेण
 गणेशेन वा ईह्यते कान्यते इति । ग + ईह +
 कर्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्त्वर्थे गणेशो वा
 ईहः ईहितो यस्मिन् ।) यहम् । इत्यमरः ।
 २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “हयानि भूमिददकं वाक् चतुर्थी च कृता ।
 यतान्यपि सतां गैरु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥”)
 गैरु, [न] जि, (गैरुमस्यस्येति । गैरु + इनिः ।)
 यही ॥ (स्त्रियां डीप् । यह्यी । यथा, आर्या-
 वमस्य । १६६ । [भागम् ॥”)
 “गैरुय्याः श्रद्धन्ती गौचक्षुजितापराधतो
 गैरुनर्ही, [न] पुं, (गैरु नर्हीति गच्छतीति ।
 गैरु + नर्ह + जिनिः । अजुक् समासः । अस्म्य यह

यव गच्छन् नाम्ना अतस्तथात्वम् ।) कापुषः ।
 तत्पर्यायः । गैरुनर्हः २ पिच्छीनर्हः ३ ।
 इति शैमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥
 गैरुनर्हः, पुं, (गैरु एव नर्हः । अजुक् समासः ।
 अन्वच नर्हत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) यहिनर्ही ।
 इति शैमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥
 गै, गाने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (अर्-परं-सक-
 अणिट् ।) गौतं गायति गायनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 गैरिकं, स्त्री, (गिरौ भवमिति आभ्यामादिवात्
 टन् ।) खर्गम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरि-
 माटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तधातुः २
 गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्ग-
 धातुः ६ गिरिन्द्वयम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनालक्तम् = गवेधुकम् ८ प्रत्यक्षा १० गिरि-
 न्द्वय ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहित-
 न्द्वयिका १२ गिरिजम् १३ । पीतगैरिकस्य
 पर्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ खर्ग-
 गैरिकम् ३ । इति राजमाला ॥ खर्गधातुः ४ सुर-
 क्तकः ५ सन्धाभम् ६ वभुधातुः ७ शिला-
 धातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
 त्वम् । कषायत्वम् । त्रयरोपलब्धम् । विस्फोटा-
 श्रोत्रिदाहनाशित्वम् । खर्गवर्णादिकं शुभम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्मलत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
 सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगैरिकस्यैव ततो रक्ततरं हि तत् ॥
 गैरिकाद्वितयं क्षिप्तं मधुरगुणं हिमम् ।
 चक्षुष्यं दाहपित्तसकपिक्काविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमस्ति पुष्य-
 रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकटुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादि-
 त्वाद् डीप् ।) लाङ्गलिकीटुः । इति राजमाला ॥
 (लाङ्गलिकीटुश्चेत्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 विवलाङ्गला इति भाषा ॥
 गैरेयं, स्त्री, (गिरौ भवमिति । गिरि + टक् ।)
 शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ (यथास्य
 पर्यायाः ।
 “शिलाजत्वमिजतु न शैलनिर्यास इत्यपि ।
 गैरेयमस्मिन्नापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥ गिरिजाते जि ॥
 गोकुलकः, पुं, (गोः एयिष्याः कथक इव ।)
 गोकुलकटुः । (अस्य पर्याया यथा,—
 “गोकुलः कुरकोऽपि स्नातुं चिकण्टः स्नातु-
 कथकः ।
 गोकुलको गोकुलको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्गा चर्दङ्गा च तथा स्यादित्युगमिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोपबन्धनं

क्यपुटः । गवां खुरम् । इति विमचन्द्रः ।
 गोकुरैः क्यपुटीकृतः । इति विमचन्द्रः । विम-
 चन्द्रकृतः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गोकर्णः, पुं. (गोः कर्ण इव । तत्तुल्यापरिमाण-
 वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । य तु
 जगन्मित्राद्युक्तविष्णुताड्युक्तम् । (गोः कर्णाविष-
 कर्णो वक्ष्य ।) अगमेदः । इत्यमरः । २।५।१० ।
 (यथा च अगमेदराधने । २ । २३ ।
 “मुनिविनियोगमिलनप्रकटप्रवृत्ताद्वलाणि
 वर्णीषि ।
 गोकर्णतर्जकोऽयं तर्जोमुपकण्ठकश्चिह्नम् ।”
 अथ भावगुणा यथा,—
 “गोकर्णभावं भद्रं क्षिप्रं चतु कफापहम् ।
 विपाके भद्रं चरामि रक्तमित्तविनाशनम् ।”
 इति सुश्रुते कण्ठस्थाने ६४ अध्यायः ।)
 अथमरः । (गोकुरैव कर्णो वक्ष्य ।) सर्वमेदः ।
 (गोरिव कर्णो वक्ष्य ।) गवदेवताविशेषः ।
 इति मेदिनी । खे । ४४ । तीर्थविशेषः । यथा,
 भागवते ।
 “ततोऽभिन्नं भगवान् केरुकांस्तु विमर्तकान् ।
 गोकर्णान् शिवसेवं वासिधं यव हूणदेः ।”
 (पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६० ।
 “केदारपीठे वन्द्योक्ता देवीवक्त्रागैरायिनी ।
 मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ।”)
 गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः । “पाक-
 कर्णपर्य्युष्यकमलबालोत्तरपदाच ।” ४।१ ।
 ६४ । इति डीव् ।) नर्मालता । इत्यमरः ।
 २।४।८४ । (विदितिरुता नर्मालाश्च ज्ञातया ।)
 गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
 कृ + “रघुपञ्चाशोकिरः कः ।” ३।१ । १४५ ।
 इति कः । ततश्चाप् गोकिरा । तथा सती
 अटतीति । अट् + णल् । ततश्चाप् अत इत्यच् ।)
 कारिकापक्षी । इति विमचन्द्रः ।
 गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
 अटतीति । अट् गतौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३।२।१ ।
 इत्यच् । गौरादित्वात् डीव् ।) कारिकापक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 गोकिलः, पुं. (गोः पृथिव्याः कौल इव । निपा-
 तनात् कूलः ।) सुव्रजम् । व्रजम् । इति
 विमचन्द्रः ।
 गोकौलः, पुं. (गोः पृथिव्याः कौल इव ।) सुव्रजम् ।
 व्रजम् । इति चारावली । २५५ ।
 गोकुलं, स्त्री, (गोः कुलम् ।) गोवन्दः । तत्तु-
 ल्यार्थः । गोधनम् २ गवां व्रजः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ५८ । (यथा, रामायणे । २ । ६ । १७६ ।
 “गोकुलाङ्गुलीरायाः समवाया विदूरतः ।
 अवसत् तत्र तारणिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥”)
 गोकुलम् । यथा, तिथ्यादित्ये ।
 “गोकुले कन्दुशालायां तैल्यन्तेसुवन्द्योः ।
 अमीसांस्त्राणि शैवानि खीवृ बालामुरैश्च ॥”
 मधुरैकदेशे जीवन्दस्य वावस्यागम् । यथा,—
 “काचेन व्रजता तात । गोकुले रामकीर्तनी ।

गोपबन्धुः

“जातुभ्यां चह प्राजिन्ना रिङ्गमासी विजइतुः ।”
इति श्रीभागवतम् ॥
(अथ प्रदेशे महादेशो गोपीनर इत्याख्या
प्रसिद्धो विराजते । बहुलं महाविष्णुचरितम्
शिवशतनामस्तोत्रम्,—
“गोकुलो गोपिनीपूज्यो गोपीनर इतीरितः ॥”
पुं, जनामख्यातः पञ्चितविधैः । अमनु जम-
दशशतपरिमितशकान्कमनुसरद्वारम् एव
मिथिलादेशान्तर्वर्तिनि ‘मगरीकी’ संज्ञकप्रामे
विद्यामिथिलीतान्तरप्रक्षिप्तात् जातः इति
मैथिलाः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
ग्रन्थास्ते । १ दीप्तिविद्योतः (शिरोमणि-
टीका) । २ व्याख्येयान्तकम् । ३ पदवाच्य-
रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्व-
निरासः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका ।
७ रसमञ्जरीः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् ।
९ शिवशतकम् ॥)
गोकुलिकः, जि, (गोर्गेजस्य कुलं चञ्चलभावः
प्रखरदृष्टिचातुर्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
“अत इतिठनी ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
केकरः । (पङ्कप्रसिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
त्वात् जङ्ग इव ।) पङ्कसममुपेक्षकः । इति
मेदिनी । के । १८६ ॥
गोमन्तं, जी, (गोभिः जतम् उच्यरितम् । ज +
भावे क्तः । कङ्कितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
शते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
इति शब्दचक्रिका ॥
गोसुरः, पुं, (सुरति विलिखतीति । सुर विले-
खने + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततो गोः पृथिव्याः सुरः अन्धविशेष
इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) सुद्र-
सुपविशेषः । स तु सुद्रहज्जैर्देन द्विविधः ।
गोसुरि इति गोसुर इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । जिकण्टः २ खलखण्डाटः ३ गोकण्टः ४
जिकण्टकः ५ जिपुटः ६ कण्टकफणः ७ सुरः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गोसुरकः ९ पलङ्गवा १०
इक्षुगन्धा ११ अर्दङ्का १२ खादुकण्टकः १३
गोकण्टकः १४ वनखण्डाटः १५ । इत्यमरः ।
२।४।६—६६ ॥ सुरकः १६ भस्मकण्टः १७
इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरङ्गः १९
अर्दङ्कः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ खाल-
दङ्कः २३ वङ्गः २४ गोसुरः २५ जिकटः २६
जिकः २७ इसुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । शङ्काघ्नरीमेहविदाह-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टो गुणो-
त्तरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादुत्वम् ।
वक्षिशोषनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टित्वम् ।
आपकावाधोव्रयनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । उष्णत्वम् ॥ तण्डूक-
गुणाः । तिक्तत्वम् । हृष्यत्वम् । कौतोविशोषन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

गोपबन्धः

गोचुरः, पुं. (गोचुर + कार्थ कन् ।) गोचुरः ।
इत्यमरः । १।३।२७ ॥ (यस्य दयाया यथा, —
“गोचुरः सुरकोशेति खान् चिकलः काङ्-
कच्छकः ।
गोकल्लको गोचुरको कनककाष्ठ इत्यपि ।
पञ्चदश चरंदा च तथा ख्यादिसुगन्धिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तो प्रथमे भागे ।
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने इह विधि-
रध्याये ॥
“गुप्तापलं गोचुरकाच वीजं
तपोचटां गोपयसा विपाच्य ।
खनाचतं शर्करया च युक्तं
प्रीत्या करो ब्रूयति सम्यक्पदम् ॥”)
गोचुरः, पुं. (चुरति विणिज्जतीति । चुरः अच्-
विशेषः । गोः पृथिव्याः चुर इव ।) गोचुर-
इत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां चुरन्म् ।)
गवां प्राप्ते स्त्री ।
गोचुरिः, पुं. (गवां चुरिरिव ।) गोचुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गोचरिः, स्त्री, (गौर्गृहिः गौरेव गृहिरित्यर्थः ।
जात्या समासे परनिपातः ।) सङ्गन्प्रकृता
गौः । इति केचित् ॥
गोगोचुरं, स्त्री, (गोर्दिलम् । गो + चित्ते गोबुधम् ।)
गोबुधम् । (“पशुभ्यः खानद्विषट्के गोचगोबुग-
वङ्गवम् ॥” इति सुगन्बोधकम् ॥)
गोगोचं, स्त्री, (गोः खानम् । गो + खाने गोचच् ।)
गोखानम् । इति सुगन्बोधकादित्यम् ॥
गोचरिः, पुं. (गोनिःकृती चरित्तिरिव ।) करीवः ।
(गोर्गन्धिर्वाङ्मुखात् एकत्र यन्त्रनं यच्च ।)
गोचम् । (गोर्गन्धिरिव ।) गोनिङ्कौवधिः ।
इति मेदिनी । छे । १६ ॥
गोचरः, पुं. (गौर्गन्धितःकौ । गो + चन् + सम्प्रदाने
ञलविभूजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
पाणिनिः ॥ (गां चन्ति । चन् + कः ।) गोचा-
तके चि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“गोचरवद्विहितः कल्पश्चाप्रायश्चित्तमपि वा ॥”
गोचरं, स्त्री, (गोः पृथिव्या इतमिव द्रव्यादिपौषक-
त्वात् ।) इष्टिः । इति चिकित्सोः ॥ (गोर्जातं
इतम् ।) गद्यइतश्च ॥
गोचरः, पुं. (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् ।
गो + चर + “गोचरसञ्चरवृत्तव्यञ्जनापकनिग-
माच्च ।” ३ । ३ । ११६ । इति निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
स्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ (यथा
भावापरिच्छेदे “वाक्यस्य गोचरो गन्धः ॥” * ॥
गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरसंख्यानम् । इति
सिद्धान्तकौतुदी । यथा च भारविः । ४ । १० ।
“उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुल्लवेर्न गाम् ॥”
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचाद्यच् ।
इन्द्रियव्यञ्जनीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
“असंख्यं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ॥”

गोचरः

देशः । यथा, वे. रामायणे । २ । ५ । ५ ।
 “अत्रवीतु प्राञ्जलिर्भूता युद्धो महानगोचरः ॥”
 “गहनं वनं गोचरो देशो यस्तु सः ॥” इति
 तट्टीकात्मकभाष्यम् ।) जन्मराश्वयज्यया-
 क्रान्तराशीर्वा ब्रह्मा । यथा,—
 “गोचरे वा विजने वा ये यद्वादिष्टवक्ताः ।
 पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्तुः शुभावहाः ॥”
 अपि च ।
 “अष्टवर्गशुभेः श्रीमान् कर्म कुम्भात्मकचरैः ।
 गोचरस्थेऽप्यप्राप्तो तदप्राप्तौ तु वैधगेः ॥”
 गोचरशुद्धिर्वा,—
 “केतूपग्रवभौमसम्पत्तयः बहुविधस्याः शुभा-
 चक्राकारावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
 जीवः सप्तमपक्षिपक्षमयतो युग्मेऽपि सोमात्मनः
 युक्तः बहुदशमपक्षमयतो सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥”
 इति दीपिका ।
 (अथ यद्वाद्या गोचरगतफलम् । यथा,—
 बुधस्य गोचरफलम् ।
 “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुम्भाद्वितीये
 भयम् ।
 बुधस्य भियमातनोति द्विपुके मानस्यं
 यच्छति ॥
 देशं प्रचमगः करोति रिपुहृद बहुधैर्यं च व्रजे ।
 पीडामदमगः करोति नितरां कान्तिचयं
 धर्मेगः ॥
 जन्मद्विजन्मकालु कर्मगो
 विनाद्विजन्मकालुः स्थितः ।
 मन्त्राश्वयज्यो मन्त्रापदं
 यच्छति अथगता दिवाकरः ॥”
 चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
 “जन्मार्थं दिशति विमगुम्भितनाशं द्वितीये
 दृष्टादृष्टं सङ्गमवने नैवरोगं चतुर्थे ।
 कार्यार्थं तनयसङ्गो विनात्मनश्च बहु
 दुर्मे त्रयं युक्तवित्तं न्युत्सङ्गोऽथ न्युत्सुम् ॥
 वृषभस्य कुर्वते नवमः शशी
 दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
 विविधमायगतः कुर्वते धनं
 अयगतस्तु दनं सधनस्यम् ॥”
 मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
 “प्रथमसङ्गः शौकीकृतुः करोत्यरिर्न भयं
 चपयति धनं विनास्थाने तृतीयगतेऽर्धे ।
 अरिभयकरः पातालेऽहन् क्षीयति च पञ्चमः
 रिपुसङ्गतो धनं वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
 जनयति मरुतः शत्रुवाधा घराजो
 दिशति च नवमस्यो कार्यपीडामतीव ।
 शुभस्य दशमस्यो लाभगो भूरिनामं
 अयमवगतोऽसौ आध्वन्यार्थनाशान् ॥”
 बुधस्य गोचरफलम् ।
 “बुधः प्रथमधामगो दिशति नवमार्थं धनं
 वधं रिपुभयान्तं सङ्गमस्यतुर्थेऽर्धे ।
 अनिर्हृतिरुभवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
 करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

गोचर्म

अष्टमे प्राप्नुते धनकर्म-
 र्धनगोऽतिमहतीं तदुपौकाम् ।
 कर्मजः शुभमवापगतोऽर्थे
 द्वादशे भवति वित्तविवाहः ॥”
 गुरोर्गोचरफलम् ।
 “मयं जन्मार्थं जन्मवति धनगोऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 तृतीयेऽर्धे दिशति च चतुर्थेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 शुभं पुनस्तान्तेऽनुभवति च कुम्भाद्वितीये
 बुधस्य पूर्वा धनविषयनाशश्च निधने ॥
 धर्मगता धनद्विजः स्थातु
 ग्रीतिहरो दशमेऽमरपूषः ।
 स्थानधनानि ददाति च चाये
 द्वादशमस्तुमानसपीडाम् ॥”
 युक्तस्य गोचरफलम् ।
 “जन्मार्थं दिशति धनगोऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 द्विजन्मगः शुभकरो धनदत्तुर्थे ।
 स्थातु पुनस्तान्तेऽनुभवति च कुम्भाद्वितीये
 शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 जनयति विविधान्नराणि धर्मं
 न शुभकरो दशमस्थितस्तु युक्तः ।
 धनविषयकारस्तु लाभसंज्ञो
 अयमवनेऽपि धनागमं करोति ॥”
 शनेर्गोचरफलम् ।
 “वित्तार्थं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
 क्षितार्थं द्वितीये रिपुहृद नक्तं वित्तलाभं
 तृतीये ।
 पाताले शत्रुद्विं सुतभवगतः पुनस्तान्ते-
 नाशं
 बहुस्थानेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 तमार्तिः ॥
 शरीरपीडा निधनेऽर्धे धर्मं
 धनार्थं कर्मणि रौर्ध्वस्यम् ।
 उपानयगो विनात्मनश्च न्युत्सुम्
 शनिर्दशातीक्ष्णवदत् सुदृष्टः ॥”
 राहोर्गोचरफलम् ।
 “जन्मार्थं दिशति धनगोऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
 अर्थार्थं रिपुभयं बहुकार्यहानिं
 रोगप्रवासमरणादिभयं करोति ॥”
 केतोर्गोचरफलम् ।
 “एकादशविदशमगते नराणां
 सम्मानभोगरूपमानसुखार्थदाता ।
 व्याघ्राकाराश्च पुण्याः प्रमदाश्च विना
 सौख्योदयं दिशति पुण्यस्य च केतुः ॥”
 अथतुल्यं यद्वाद्येऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 गोचर्म, [न] जी, (गोचर्म) गवां त्वक् ।
 कर्मविशेषे तदावनविधिर्यथा,—
 “मेवासनन्तु वज्राधर्मालसौ व्याघ्रचर्म च ।
 शान्ता नगाजिनं शूलं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म च ॥
 गोचर्मसम्पत्ते देवि । समये वाजिचर्म च ॥”
 इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 परिमाणविशेषः । यथा,—

गोचिका

“यत् किञ्चित् कुर्वते पार्थ शान्तोऽशान्तोऽपि वा
 अपि गोचर्मात्रेण भूमिर्भूतः शुभति ॥”
 गोचर्मात्रेण च दृष्टव्यं किञ्चित् । यथा,—
 “सप्तमस्य दशमेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धेऽर्धे
 दश तान्येव गोचर्मा दत्ता धर्मे महीयते ॥”
 इति मिताचरार्थं आचाराध्यायः ॥
 गोचालः, पु, (गो भूमिं द्वादशतीति । द्वाद + चिच्
 + अल् । एवोदरादित्वात् धातुः ।) कुलाहल-
 दृष्टः । इति रत्नमाला । जीकशिमा इति
 भाषा ।
 गोचर्ज, जी, (गवि जातं जन्मम् ।) गोचर्मम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गायत्री १०० अध्याये ।
 “गोचर्मेव पूरेण कर्मसाधो विनश्यति ॥”)
 गोचा, जी, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन्
 + “जन्मजननकर्ममगमो विट् ।” १ । २ । ६० ।
 इति विट् । “विट्बोहिति ।” ६ । ४ । ४१ ।
 इति आत्वच् ।) जीकोमिकादृष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गोचागरिकं, जी, (गोष्ठे दक्षिणैव जागरः अग्रमा-
 दोऽस्यस्य उद् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी ।
 के । २२७ ॥
 गोचागरिकः, पु, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रह-
 रीव । अथवत्कृष्णकान्तित्वाद्दृष्टं तथात्वम् ।)
 कष्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥
 गोचापयो, जी, (गोचं दुर्गं तद्वत् व्यापक्यति
 युक्तवर्णो भवतीति । आ + यञि + अच् ।)
 गौरादित्वाद् उद् ।) दुर्गविहीनः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 गोचिका, जी, (गोर्धिवे ।) सुपविशिवः ।
 गोचिकाजता इति दारिद्र्याश्रय इति च भाषा ।
 तत्पञ्चायः । दारिका २ । दत्तमरः । २ । ४ ।
 ११६ ॥ दारिका २ । इति भरतः ॥ दारि-
 पत्रिका ४ । इति रत्नमाला । खरपत्री ५
 वातोना ६ अधोमुखा ७ अन्तर्मुखिका ८
 अन्तःपुत्री ९ दूर्वा १० गोचिका ११ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
 “गोचिका गोचिका गोभी दारिका खरपत्रिणी ।
 गोचिका वातना शीता ग्राहिणी कपपित्तुत् ।
 हृदा प्रमेहकासास्रवणरहरी लघुः ।
 कोमला तुवरी तिक्ता खादुपाकरका श्लेता ॥”
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीत-
 लत्वम् । पित्तसन्निविष्टविघातिनाशित्वम् । व्र-
 संरोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
 अवहारो यत्र तद्वयथा,—
 “सोमवल्कोऽन्तर्ध्वं गोचिका हंसपदापि ।
 रत्नयौ गैरिकं सेधो नखदन्तविषाणश्च ॥”
 इति वैद्यकचक्रपादिसंयुक्ते विषाधिकारे ॥)
 गवेधुका । इति रत्नमाला । गङ्गमङ्ग इति
 भाषा ।
 गोचिका, जी, (गोर्धिवे गोचिका कार्यं
 कर्त्तुं । अत इत्यच् ।) गोचिका जता । इति
 शब्दरत्नावली ॥

गोतम

गोतः, पुं. (गोतः इव । एवोदरादित्यात् साधुः ।)
 गोतः । च तु नामौ प्रवृत्तौ यदुक्तः । इति
 लिङ्गादिर्व्यङ्गीकारात् भरतः ।
 गोकुलः, पुं. (गो सुवं तुल्यति चर्हतीति । गो +
 तुल्य + कः । एवोदरादित्यात् साधुः ।) श्रीर-
 द्धः । इति मेदिनी । वे । १२ । तरुण इति
 ख्यातः ।
 गोकुला, स्त्री. (गोकुल + क्तिच् टाप् ।) गवा-
 दनी । इति मेदिनी । वे । १२ । गोसूत इति
 ख्याता गोमा इति राजगोसूत इति च ख्याता
 इत्येकः । इति भरतः । तत्पर्यायः । पिपा २
 गवाक्षी । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । गो-
 त्विका । इति राजमाता ।
 गोकुलिका, स्त्री. (गोकुल + क्तिच् कन् + क्तिच्
 टाप् अत इत्यच् ।) गोकुला । इति राजमाता ।
 गोक्षी, स्त्री. (शब्दादिगुणाद् जातः गोयः निपा-
 तनादुकारश्च गुणः । गोक्षब्दात् आनपने-
 र्थे “जानपदकुक्षीमीति ।” ४ । १ । ४२ ।
 इति डी० ।) शब्दादिगुणादुकारविशेषः ।
 इति सुगन्धोपमः । गुण इति भाषा । गोक्षी-
 परिभाषम् । इति वैद्यकरिभाषा । (यथा,
 सुसुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।
 “चिकित्सनकुक्षीद्वारा चर्मगोय्या नृगस्य वा ।
 प्रवेशयेद्वा खन्धक्तं चाल्मकीनोपनाहितम् ।”
 “सूर्याभ्यासं भवेद्गोक्षी वाक्षी गोक्षी च सा
 ख्यता ।
 भावट्टाचविक्रानि कुक्षयः प्रत्यमाहुकम् ।
 राशिगोक्षी खारिकीति यथोक्तं चतुर्मुखाः ।”
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम् ।
 “गोक्षी सूर्येण विद्यात् खारि भारीन्तयेव च ।
 हार्तिशतं विजानीयात् वाहं सूर्याणि बुद्धिमान् ।”
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरक्योक्तम् ।)
 छिन्नवस्त्रम् । तत्पर्यायः । शानी २ । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । ४३३ ।
 गोतः, पुं. (गोः अक्ष इव ।) नामौ वृद्धमांस-
 गुदकः । इति लिङ्गादिर्व्यङ्गीकारः । १ । ५ ।
 १८ । गौड इति भाषा । पामरजातिः ।
 वृद्धनाभियुक्ते चि । इति मेदिनी । जे । ११ ।
 अक्ष रूपान्तरं गोतः गौडः । इत्यमरटीका ।
 गोतमः, पुं. (गोभिर्भक्तं तमो यस्य । एवोदरादि-
 त्यात् साधुः । एतन्निवृत्तिर्यथा, महाभारते ।
 १३ । ६३ । ६५ ।
 “गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात् ।
 गोभिस्तमो मम अस्ते जातमात्रस्य दृष्टतः ।
 विद्धि मां गोतमं लोके यातुधानि निबोध माम् ।”
 गौतमसुनिः । च तु जङ्गपुत्रः । इति मया-
 माहात्म्ये वायुपुराणम् ।
 गोतमान्वयः, पुं. (गोतमोऽन्वयी वंशप्रवर्तको यस्य ।)
 शास्त्रसुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
 गोतलजः, पुं. (प्रशस्ती गौः “प्रशंसावचनेच ।”
 २ । १ । ६६ । इति कर्मधारयः ।) उत्तमगौः ।
 गोसु मध्ये तलजः प्रशस्तः इति वा अनुपपत्तिः ।

गोत्र

गोत्रः

गोत्रं, स्त्री. गवति शब्दपति पूर्वपुत्रान् यत् ।
 इति भरतः । (पु + “पुत्रवृत्तौतीति ।” उक्ता ।
 ४ । १६६ । इति जः ।) तत्पर्यायः । सन्ततिः
 २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६
 वंशः ७ अन्वयः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः ।
 २ । ७ । १ । आख्या । (यथा, कुमारः । ४ । ८ ।
 “अरवि अरमेखलागुणे-
 वत गोत्रसन्ततिस्तु वन्धनम् ।”)
 सन्तानवृत्तयोः । कावचम् । श्वेत्तम् । वस्त्रं ।
 इति मेदिनी । रे । २६ । इत्यम् । इति हेम-
 चन्द्रः । र्वचः । इति । इति शब्दचक्रिका ।
 वितम् । इति विश्वः । ७ । “वंशपरम्पराप्रसिद्धं
 आदिपुत्रवं प्राञ्जल्यम् ।
 चास्मिन्नेवैवोत्पत्तिरितिदिगोत्रं मुद्रस्याति-
 दिष्टातिदिष्टगोत्रम् ।” इत्याहृतत्तम् । चास्मिन्-
 वेष्टमूलाणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतये-
 तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चास्मि-
 पुराणी वर्गसङ्करोपाख्याने ।
 “चास्मिन्नेष्टमूलाणां गोत्रं प्रवरदिकम् ।
 तथान्वयव्यवहाराणां येषां विप्राश्च याजकाः ।”
 गोत्राणि तु चतुर्विंशतिः तथा च मनुः ।
 “शास्त्रित्यः काश्यपश्चैव वातस्यः सावर्गकस्तथा ।
 भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ।
 कल्किश्चापि वैश्वः सत्याजिश्च वशिष्ठकौ ।
 विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ।
 वृत्तकौशिकमौन्यौ चालम्बानः पराशरः ।
 सौपायनस्तथापि च वासुकी रोहितस्तथा ।
 वेयाजपत्यश्चैव नामदस्यस्तथापरः ।
 चतुर्विंशतिर्वे गोत्रा कथिताः पूर्वपक्षितेः ।”
 तथा च मनुः ।
 “जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्राणिगौतमाः ।
 वशिष्ठकाश्यपागस्तथा मुनयो गोत्रकारिणः ।
 एतेषां याज्यपत्न्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ।”
 एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।
 “सौकालीनकमीहल्यौ पराशरहस्तयो ।
 काश्यपो विश्वकौशिकौ कात्यायनाज्ये-
 कायकाः ।
 सत्याज्येः साङ्गितश्च कौशिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
 आङ्गिरस इति ख्यातः अनादिकाख्यसंज्ञितः ।
 अयजैमिनिहस्ताः शास्त्रित्यो वातस्य
 एव च ।
 सावर्ग्यालम्बानवेयाजपत्यश्च वृत्तकौशिकः ।
 शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
 मुनयः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः ।
 एतेषां याज्यपत्न्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ।”
 सर्वे सत्त्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिका-
 वृत्तधनस्यसत्तधर्मप्रदीपः । (मेघः । इति
 निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ३ ।
 “त्वं गोत्रमङ्गिरोऽभ्योऽभ्योरपोताज्ये शत-
 दुरेय गातुवित् ।”)
 गोत्रः, पुं. (गां एधिर्वी जायते रक्षतीति । गो + जे
 + “आतोऽनुपसर्गं कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)

गोदार

पर्वतः । इत्यमरः । २ । १ । १६ । (यथा, मातृगते ।
 २ । ६ । ६ ।
 “नाथो नन्दरीनाम् गोत्राणामस्ति चर्हतिः ।”
 गोत्रः, चि. (गोत्रे जायते इति । गोत्र + कन् +
 चः ।) गोत्रोत्पन्नः । चतुर्धनानामस्ति चर्हति-
 तमागोदकभावात् पञ्चाद्वति । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् । (यथा, काश्यपः । २ । १३८ ।
 “पञ्चो दुहितरश्चैव पितरौ आतरक्षता ।
 तनुस्तो गोत्रो यन्तुः शिष्यः सन्तानवारिणः ।”
 गोत्रभित्, [दृ] पुं. (गोत्रं पर्वतं भिनतीति ।
 “चतुर्द्विधादि ।” १ । २ । ६१ । इति क्रिप् ।
 तत्तुगागमः ।) इत्यम् । इत्यमरः । २ । १ । ४५ ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १० । २ ।
 “यो गोत्रमिदं वन्द्यो हरिः ।
 स इन्द्र पित्रं अभिष्टं चित्वा ।”
 यथा च भट्टी । १ । ३ ।
 “लहासं गोत्रमिदं वन्द्यो हरिः ।”)
 गोत्रहन्, पुं. (गोत्रहन्तः पर्वतजानी हन्तः ।)
 धन्यहन्तः । इति भावप्रकाशः ।
 “धन्यहन्तु धनुर्वी गोत्रहन्तः सुतेजः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गोत्रा, स्त्री. (गाः यन्तु सन्तान् श्रीवानित्यर्थः
 जायते इति । जे + कः । क्तिच् टाप् च ।)
 एधिर्वी । (गां सन्तः । “इतिचकायच ।”
 ४ । २ । ५१ । इति जः । टाप् च ।) गोत्रहन्तः ।
 इति मेदिनी । रे । २६ । (गायत्रीखरूपा
 महादेवी । यथा, देवीभागवते । १५ । ४ । ४१ ।
 “गन्धर्वी गङ्गरी गोत्रा गिरिशा गङ्गा गङ्गी ।”
 गोदः, पुं. (गा इन्द्रियाणि दातुमि शोचयतीति ।
 गो + दे + कः ।) मलकजः । मलकजम् ।
 इति हेमचन्द्रः । (गाः ददातीति । दा + कः ।)
 गोदातरि चि । इति सुगन्धोपमः । (यथा,
 मनुः । ४ । २३१ ।
 “वासोदक्षन्त्रसालोक्षमन्त्रिसालोक्षमन्त्रः ।
 अनङ्गुः श्रियं पुष्टं गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ।”)
 गोदन्तः, स्त्री. (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।)
 हवितालम् । इति राजनिर्घण्टः । (हरिताल-
 शब्देऽस्य गुणादयो बोध्यताः ।)
 गोदा, स्त्री. (गां जलं खर्गं वा ददाति जानेनेति ।
 गो + दा + कः । क्तिच् टाप् ।) गोदावरी
 नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० । (गायत्री-
 खरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ ।
 ६ । ४३ ।
 “गन्धार्पहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ।”
 गाः ददातीति । दा + क्रिप् । गोदातरि चि ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
 “गोदा इक्ष्वतो मरः ।”
 “गोदाश्चरिन्नियव्यवहारप्रदः ।” इति दया-
 नन्दभाष्यम् ।)
 गोदारब्धः, स्त्री. (गौर्भूमिर्दायतेऽनेनेति । गो + दृ
 + यिच् + करणी लुट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । १४ । कुहालः । इति हेमचन्द्रः । १४ । ५६ ।

गोविं:

गोविं:

गोधिका, स्त्री, (गुधातीति । गुध् + क्तुल । डाय.
अत इत्थम् ।) गोधा । इत्यमरः । १।१।५२ ॥
गोषाय इति भाषा ॥

गोधिकाश्वजः, पुं, (गोधिकाया आश्वजः ।) अश्व-
गोधिका । गोधाश्विस्तुत्याकारकोटरश्वजस्तु-
विशेषः तोष्ठी इति ख्यात इति भर्गो । इति
सारसुन्दरी । तत्पर्यायः । गौश्वरः २ ।
गौधारः ३ गौधियः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

(सर्पाद्गोधाद्यास्तपन्ने जन्तुविशेषे इति
गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

गोविनी, स्त्री, (गोपः क्रीडाभिदः सोऽस्य स्त्रियाः
इति इनिः ङीप् च ।) लक्षिका । वा तु
दृष्टतीमन्दः । इति राजनिर्घटः ।

गोधुक्, [इ]त्ति, (मां दोग्भीति। गो + दुह् + “सतुसु
द्विषदुहदुहयुक्कत्वादि।” ३। २। ३१। इति
जिप्।) गोदोग्भा। इति आकारवम् ॥ (‘यथा,

“उप ऋये सुवृषां धिनुमेतां

सहस्रो गोधुगुत दोहवेनाम् ॥”)
गोधुमः, पुं, (गुध + “गुधेक्ष्मः ।” उणा॥ ५। २।

इति कामः । निपातनात् वृत्तः ।) गोधूमः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
गोधूमः, पुं, (गुध्वात् वेष्टाते तन्मादिभिः । गुध् +

“गुधेक्ष्मः ।” उवा । ५ । २ । इति ऊमः ।)
नागरङ्गः । व्योषधीविशेषः । ग्रीष्मिन्दः । इति
मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥

शेषस्य पर्यायः । बहुसुखः २ अपूपः ३ श्वेत-
भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषणीयः ६ दसानः ७
सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

“यवगोधूमजं सर्वं पथसकैव विक्रियाः ॥”)
 अथ गुणाः । शिथिलत्वम् । मधुरत्वम् । वात-
 पित्तदाहनाशित्वम् । रुचित्वम् । श्लेष्ममद्वल-

सन्निवीर्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृंहणत्वम् । जीवनक्षितत्वम् । श्रूतत्वम् । भय-
 सम्पानस्यैर्ष्यकारित्वम् । सारकत्वम् । इति

राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्ष्यं
गुणाश्च ।
“गोधूमः सप्तगोऽपि स्यात् त्रिभिधः ख च

महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाद्विंशत् समागतः ॥
महागोधूमः चक्षुः गोधूमा इति लोके

मधुली तु ततः किञ्चिदप्या वा मध्यदेशजा ।
निःश्रूको दीर्घगोधूमः कचिन्नन्दीसुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गरुः ।

कममुक्तप्रदो बन्धुः शिग्धः सन्धानज्ञत्वरः ॥
जीवनी हृदयो वरायो ब्रह्मो ह्यथः शिरस्वज्ञत् ।
कमप्रदो नदीनो न स मयाकः ।

पुराणव्यवसायः सौवर्णाक्षमूलभागिति ।
वाग्भटेन वसन्ते यक्षीतत्वात् ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोमूढः

गोमूढमूर्खः, स्त्री, (गोमूढस्य मूर्खम् ।) मूर्खोक्त-
गोमूढः । मयरा इति भाषा । यथा,—
“मुष्कगोमूढमूर्खेन लिखितपुष्पाद्य रोदिकाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

गोमूढमयम्भ, स्त्री, (सम्भवत्कालादिति सम्भव उत्-
पत्तिरित्यात्मम् । गोमूढः सम्भवोऽस्य ।) यौवीरम् ।
काञ्चिकमैदः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोमूढसारः, पुं, गोमूढस्य सारभागः । पालो
इति भाषा । तत्कुर्याद्विधिर्यथा । “निस्तु-
गोमूढं उद्वृज्यते कञ्चिकित्वा सन्धाकाले कृतिका
दिपात्रे जले मयं कारयित्वा परदिने प्रभाते
उपरिस्थानं क्रमेण दूरीकृत्य गोमूढसारं रौद्रे
मुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ॥” इति पाक-
राजेन्द्रः ।

गोमूढी, स्त्री, (गां घूमयतीति । घूमि + अच् ।
गौरादित्वाद् डीष् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः । (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं
सूयम् ॥)

गोमूढलिः, स्त्री, (गवां क्षुरोत्थिता धूलिर्घ-
काले ।) कालविशेषः । गोमूढलिकालस्तु त्रिविधः ।
यथा, यौग्ये अर्द्धाक्षरधिकालः । हेमन्तशि-
रयोर्द्वेनाप्राप्तपिच्छीकृततरविकालः । वर्षाशरद्-
वसन्तवसन्ततरविकालः । यथा,—

“गोमूढलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहा-
दिषु ॥
हेमन्तं शिशिरे प्रयाति ऋतुतां पिच्छीकृते
भास्करे ।

यौग्येऽर्द्धाक्षरमिते वसन्तसमये भागौ गतेऽर्द्धाक्षर-
सूर्ये चास्तुप्रागते च निधत्तं वर्षाशरत्-
काशयोः ॥”
इति दीपिका ॥

गोमूढः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धयती गवौ ।
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोमूढः, पुं, (गोमूढं धातुनामनेकार्थत्वात् रज-
तीति । शुब् + बाहुलकादंरक् ।) गोमा । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

गोमूढी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । गम् + अच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) सारसपक्षिणी । इति
हारावली ॥

गोमूढः, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नर्हते खनात्वा आस्था-
यते इत्यर्थः । गृह् + अप् ।) मुस्तकम् । इति
मेदिनी । दे । २८ ॥

गोमूढः, पुं, (गवि जले नर्हति कुञ्जतीति । गो +
नर्ह + “नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ॥” ३ ।
१ । १३४ । इति पचादित्वाच् ।) सारस-
पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भि-
नर्हतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १४ । १२ ।

“कङ्कटदङ्कगवकसि-
शिविकफणिकारकोकजाभीराः ।
आकरधैमावन्तक-
दण्डपुरगोमूढैरलकाः ॥”

२५०

गोपः

गोमूढस्य देशस्य राजा । “तदावेरपि ।” २ ।
४ । ६२ । इत्यम् । गोमूढराजः । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

“काञ्चीरेकः स गोमूढो वैजयन्ताद्रकुलया ।
दिश्या केनासङ्गाविन्ना प्रतापी यद्युपास्यते ॥”
गोमूढीयः, पुं, (गोमूढे देशे भवः । गोमूढ + “एङ्
प्राचां देशे ॥” १ । १ । ७५ । इति एङ्संज्ञ-
त्वात् ङः ।) पतञ्जलिसूत्रिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१५ । (अथ गोमूढदेशीकृतत्वात् तथा-
त्वम् । तद्देशभवे, नि ॥)

गोमसः, पुं, (गौरिव नासिका यस्य । “अन् नासि-
कायाः संज्ञायां नसं नास्यङ् ॥” ५ । ४ ।
१२८ । इति अन् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः ।
बोडा इति ख्यात इत्यम् । इति भरतः । तत्-
पर्यायः । लिखितः ० । इत्यमरः । १ । ८ । ४४ ॥
गोनासः ३ घोमसः ४ । इति हेमचन्द्रः । मङ्गली-
बोद्धः ५ । इति विक्रमादित्यः । बोद्धः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्धाध्याये ।

“मिलिन्दको गोमसो दृष्टगोमसः प्रसूरी ॥”
वैकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अग्रजान् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, स्त्री, (गोनासा इव आकृतिर्यस्य ।
गोमसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैकान्तमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोनासा इव नासा यस्य ।) गोमस-
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्कन्दः, पुं, (गोनिष्कन्दते चरतीति । नि +
स्कन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्कन्दः । “लृट्-
विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ॥” इति
न्यायान् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जनात् कफपित्ताद्विषादितरसात्
पाति रज्जतीति । गो + पा + “आतोऽनुपसर्गो
कः ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां
गोर्जातिं पाति रज्जतीति । गो + पा + कः ।)
जातिविशेषः । गोपाला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४
वज्रवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मणिवन्तां तन्त्रवायात् गोपजातेषु सम्भवः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
“आधाङ्गाङ्गनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-
खानकान् ।

आलग्नाहाराद्वृत्तीन्त्यां च वनचारिणः ॥”
गोडाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रज्जतीति ।
पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुव्यामस्याधिकृतः ।
इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रज्जतीति ।
पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २४१ ।
“गोपः क्षीरश्चतो यस्तु स दुष्पादश्चतो वराम् ।
गोखास्यमुमते भूतः सा स्यात् प्राची भूते भूतिः ॥”

गोपद

गन्धर्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १६ । १४६ ।
“नारदस्तु गोपः प्रभया स्वर्गवर्चसः ।

एते गन्धर्वराजानो भरतस्याप्यतो जयुः ॥”
गोपः, नि, (गोपाकृति रज्जतीति । गुप् + रज्जती
गुप + आच + “आयाद्य आर्द्धधातुके वा ।”

३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रज्जकः । उप-
कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अग-
वेदे । १० । ६१ । १० । “द्विर्वर्त्तसो य उप गोप-
मागुरदक्षिणासो अयुता दुदुचम् ॥”)

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-
व्यामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य
गोपस्य वैद्यास्य कन्यैव हितकारित्वात् ।) शारिदी
यधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।)
आभीरसुता ॥ (यथा,—

“युवतीर्गोपकन्याश्च राक्षी संकाल्य कालवित् ।
कैशारकं मानयन् वै सङ्ग ताभिर्ममोद ह ॥”
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपचोयटा, स्त्री, (गोपप्रिया चोयटा वदरीविशेषः ।)
हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसङ्घ-
सङ्घपल्लवः । शेषाङ्गल इति भाषा ॥ यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।

(“वदरीसङ्घाकारो दृष्टः सङ्घपल्लो भवेत् ।
अटयामेव सा चोयटा गोपचोयडिति चोच्यते ॥”)
विकङ्कतदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोवृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पञ्चानां
जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्यामो गोचर्मवसनो हरिः ॥”
गां पृथ्वीं जगदिद्वर्धः प्राति पालयतीति ।
गो + पा + कतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोमा ज्ञानगन्धः पुरातनः ॥”
गोपेन्द्रमन्दनलङ्काः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
“अमाशुबालि कर्मेणापि पश्यामस्तव गोपते ॥”

असुरमैदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
“गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताङ्गभौ ॥”
गवां रक्षणीनां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
भागवते । १ । १२ । १० ।

“परिभ्रमन्तमुक्ताभां भ्रामयन्तं गर्दां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्रग्दद्या जीहारमिव गोपतिः ॥”

गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां क्षीर-
मेयाणां पतिः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ तं ।
१०७ ॥ (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ६८ । ११५ ।

“शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा इतपरिभ्रुता हरिद्राः ॥”)

अथभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोपदलः, पुं, (गोपदं गोपदस्य आसयोऽयं स्थानं
लाति यज्जातीति । गोपद + ला + कः ।) शुषकः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

गोपा

गोपनं, स्त्री, (गुप् + भावे लुट् ।) अपहृवः ।
(यथा, महाभारतान्तर्गते । ४ । ७६ ।

“गोपनाङ्गीयते सखं न गुप्तिरवृत्तं विना ।

तस्मात् प्रकाशतः कुर्वीत कौलिकः कुलसाध-
नम् ॥”)

कुतस्यम् । रक्षा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपुरे । ३४ ।

“अधिकं समाप्तसरः प्रथितो भुवनेषु गोपन-
रसोत्तकः ॥”)

आकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पदुमे गुप-
धात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तेजपाल इति भाषा ॥

गोपनीयं, स्त्री, (गुप् + ञनीयर् ।) गोप्यम् ।
गोपितव्यम् । यथा,—

“स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।”
इति नाडीप्रकाशः ॥

गोपबध्, स्त्री, (गोपस्य बधूरिव प्रियत्वात् ।
गोपान् बध्नाति स्वगुणैर्न इति वा । बन्ध + बाहु-

लकात् कन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥

गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।

“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपबध्नुगायति कान्चिदुदञ्चितपञ्चम-

रागम् ॥”)

गोपभद्रं, स्त्री, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपाद्वारणकजातिभिः पूज्यत्वा-
दस्यास्तथात्वम् ।) काशरीरुचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्यञ्च ।) गम्भारीरुचः । इति राजमाला ॥

गोपरत्नः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रत्नं
रत्नम् । गोपः अन्धन्तरगुप्तो रत्नो यस्यैव वा ।)
बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः ।
टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मेधारयः ।)
वल्ग्वी । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
प्रख्याया यथा,—

“गोपवल्ली कराणां च सुगन्धा भद्रवल्ग्वी ।
गोपौभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।

“गोपवल्गुदके सिद्धं स्यादन्यद्विगुणं द्रुतम् ॥”
श्रीमालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३१ इति कः । स्त्रियां टाप् ।)

श्रीमालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥
(गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्रति-

विषये वासरूपन्यायेन “आतो मनिन्कनिप्-
नियञ्च ।” ३ । २ । ७४ । इति चेन्न विच
अदन्तत्वाभावादाय विधेरभावे गोपा गोरक्षा-
कर्त्री । गोपा विन्धावदिति सुगन्धोद्य-
त्वाकरणम् ॥)

गोपालः

गोपालस्त्री, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृह्णति । गुप्
अ रक्षणे + बाहुलकात् नवट् वलोपसतो ङीप्

च ।) वङ्गभी । गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।
सुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

गृहचक्रा वङ्गभी तच्छादनाय वक्रोक्त्य यत्
काष्ठं दीयते सा वङ्गभी चतुर्विकारादिचक्रा

तच्छादनाय वक्रोक्त्य यत् काष्ठं दीयते सा ।
इति मयुः ॥ पटलाधीर्षपञ्जरम् । इति भट्टः ॥

कर्त्तृकाविष्कम्भिराह इत्यर्थः । वक्रोभूतं चरक-
काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, माघे । ३ । ४६ ।

“गोपालीषु जगन्मास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिर्णा कलापैः ।

हरिणमिष्यामलयाभिरामै-
र्गृहाणि नीधेरिव यत्र रेजुः ॥”)

गोपायिनं, त्रि, (गुप् अ रक्षणे । गोपायते मा
इति । गोपाय + कर्मणि क्तः । “आयादय आहु-

धातुके वा ।” ३ । १ । ३१ इति आयागमञ्च ।)

रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । २०६ ॥ (भावे क्तः
रक्षकम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल +
“कर्मेययञ्” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) गवां

पालकः । वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
“गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्तयः ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डे आसं प्रति श्रीलष्णा-
वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो

+ पाल + ञल् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं
वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः लष्णाः । इति

मेदिनी । के । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
“अथाद्वाकोपनीलाम्बुजचरितरत्नाम्बीज-

नेत्रोऽम्बुजस्यो
बालो जङ्घाकटीरस्यलकनितरयत्किङ्किणीको
मुकुन्दः ।

दीर्घां ह्रियङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्व-
वन्द्यो

गोगोपीगोपवीतो करुणखिलसत्कण्ठभूष-
चिरं वः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीयास उवाच ।

“ततोऽहममुं वृष्टः पुलकोत्पलविग्रहः ।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्ध्यां मधुसूदनम् ॥

यत्तत् सख्यं परं जह्य जगद्योनिर्गन्तुपतिः ।
वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुर्व नाथ मेऽसु तत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नक्षत्रेण पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।
यद्वोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥

भामेकं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषश्च तथेश्वरम् ।
वर्त्ममेकं धनस्यैकं श्रीसमेकं कुतोभयम् ॥

शून्यमेकं भावमेकं धर्मार्थमथापरे ।
देवमेकं देवमेकं गृहमेकं मनः परे ॥

बुद्धिमेकं कालमेकं शिवमेकं सदाशिवम् ।

गोपालि

अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ॥

सद्भावं धिक्प्रियाङ्गीर्न सन्निदानन्दविग्रहम् ।
मन्मायामोहितधियः कर्मकायेषु बध्निताः ॥

कोऽपि वेद पुमान् लोके मदगुह्यभाजनः ।
पञ्चाक्ष्य दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपिनम् ॥

ततोऽप्यहमहं भूप । वार्त्तं बालाम्बुदप्रभम् ।
गोपकन्यादृतं गोपं हसन्तं गोपालकैः ॥

कदम्बलमासीनं पीतवासवसमद्रुतम् ।
वर्गं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमल्लितम् ॥

कोकिलममरादावमनोभवमनोहरम् ।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्द्रीवरदण्डप्रभम् ॥

गोवर्द्धनं तथापश्यं लक्ष्मणमकरोद्धतम् ।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥

दृष्ट्वा विष्टुष्टो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् ।
गोपालमवलोक्य हृत्पुष्टिं वेद्युनादितम् ॥

ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवचः स्वयम् ।
यदिदं मे त्वया वृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ॥

निष्कलं निष्कलं शान्तं सन्निदानन्दविग्रहम् ।
पूर्वं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥

इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारककारणम् ।
सख्यं चापि परानन्दचिद्वचनं शान्तं शिवम् ॥

निर्वां मे मधुरीं विद्धि वर्गं वृन्दावनं तथा ।
यत्तुर्गा गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ॥

ममावतारो निखोऽयमत्र मा संशयं लघाः ।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्पदः ॥

मयि सर्वमिदं विभं भाति मायाविभूषितम् ॥”
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥

द्वादशगोपालाश्चेतन्वशब्दे द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पदुं जीवजातमित्यर्थः पाल
यति रक्षतीति । गो + पालि + ञल् ।) शिवः ।

इति चिकित्साशेषः ॥ श्रीलक्ष्मः । यथा,—

“दाता फलानामभिवर्द्धितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एवः ।

क्रमदीपिका ॥

गोपालशब्दात् स्वार्थे कं गोरक्षकञ्च ॥ (यद्वा,
गवां पालकः रक्षकः । पालि + ञल् । यथा,

महाभारते । ३ । २३६ । ६ ।

“अथ संस्मर्यां हत्वा लक्षयित्वा त्रिहायकान् ।
वृत्तो गोपालकैः प्रीतो अहर्गत् कुन्तनन्दनः ॥”

चक्रमहासेनकृपतेः पुत्रयोरन्वतरः । यथा,
कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।

“जातौ द्वौ तनवौ चक्रमहासेनस्य भूपतेः ।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥”)

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फल
विशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोपालकांकरौ गुह्यभा

इति च हिन्दो भाषा ॥ तत्पठ्यायः । यथा २,
गोपकर्कटिका ३ शुद्धिर्वाकः ४ शुद्धफला ५

गोपाली ६ शुद्धचिर्भटा ७ । अस्या गुणाः ।
शीतत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तशूलज्वरप्रसारी

मेहदाहघ्नोष्णनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी ।

“पालकान्तात् न ।” ४ । १ । ४८ । इत्यस्य

गोपी

वातिं इति न डीप् अतएपि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति सुगबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानी प्रिया । गोपाल + जातौ डीप् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां डीप् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दाष्टावक्रमाह-विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।

“अथु जाता च गोपाली दृष्टव्यमालिका तथा ॥”

गोपादमी, स्त्री, (गोपप्रिया अदमी । प्राक-प्राथिवादिवत् समासः ।) कार्तिकमुखादमी । यथा,—

“मुखादमी कार्तिके तु स्मृता गोपादमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोऽभूद्रोपः पूर्वमेव वत्सयः ॥ तत्र कुर्व्यात् गवां पूर्णा गोप्यात् गोपदक्षिणम् । गवायुगमनं कार्यं सन्धानं कामानभीक्षता ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् इत्त्वम् ।) गोपी । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-
नखिलदेहिनामनारायणकः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुप् + रक्षणे + क्तु । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः डीप् चा) श्यामालता । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पद्माचारिणी पूज-नीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।

“नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गा । ज्ञाक्षणी मूढकन्या च तथा गोपालकन्या ॥”
अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

“आत्मानं गोपयेत् या च सर्वदा प्रसुप्तकटे । सर्ववर्णोद्भवा स्या गोपिनी सा प्रकीर्तिता ॥”

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + रक्षणे + “मिथिलादयश्च ॥” उणा । १ । ४८ । इति इलच् निपातनात् किदभावः ।) गोप्रा । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । “पुंयोगादाख्या-याम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति डीप्) गोपपत्नी । दृष्टावनस्यगोपीनी स्वरूपं यथा,—

“गोप्यस्तु श्रुतयो स्त्रियाः स्त्राधिना गोपकन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥” ॥ तत्र ब्रजवाला यथा,—

पूजैरसा रसमन्तरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकलोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमाविनी मद-यन्त्री रङ्गविङ्गला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-कुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-कल्ली अजास्या रतोत्सुका रतिर्वन्ध्या रति-चिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ ॥

गोपुच्छः

श्रुतिगद्या यथा,—

उन्नीता रसगीता कलगीता कलस्तरा कल-कण्ठिता विपक्षी कलपदा बहुमता बहुकर्म-सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-योगतमा निप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ ॥

श्रुतिगद्या यथा,—

उत्पलपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्णा बहुप्रदा रत्नरेखा मखिणीवा अपर्णा सुपर्णा मता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुदभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ ॥

गोपवाला यथा —

चक्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-वती चन्द्रानना चन्दरेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा सुहृकाञ्चनचन्द्रिभा मालती यथी वासन्ती नवमलिका मली नवमल्ली गोपालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुसुमती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रत्ना उर्वशी सुरेखा स्वर्-रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालवल्गुम् ॥ अस्या विवरणं जगन्नाथे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + क्तु + गौरादिनात् डीप् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

“इच्छाया निवादिन्यस्तस्य गोपुर्गुणोदयम् । आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्थशः ॥” प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीयं, स्त्री, (गोपायति रक्षति भवन्त्यना-दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् + क्तु + गौरादिनात् डीप् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

“इच्छाया निवादिन्यस्तस्य गोपुर्गुणोदयम् । आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्थशः ॥” प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीयं, पुं, (गुप्यते रक्षते इति । गुप् + “निश्चिथगोपीयावगाथाः ॥” उणा । २ । ६ ।

इति भावे धक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षकम् । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

“प्रति त्वं चारुमन्त्रं गोपीयाय प्रकृत्यसे । मरुद्भिरय आ गच्छ ॥”
“गोपीयाय पृथिवीन्द्रयादीनां रक्षकाय ॥” इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति युतपत्त्या । गो + पा + क्तु । निपा-तनात् इत्वम् । पक्षितः । राजा । इति कश्चित् ॥

गोपेशः

“शार्दूलमृगसंघट्टं चिन्तयेर्भीमवर्णैर्बलम् ।
अक्षवानरगोपुच्छैर्मांसांश्च निर्वहितम् ॥”

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलश्च ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६५ । ३५ ।

“गोपुच्छस्य वल्लीकगोपवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥”

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वचं तद्वदितकठिनमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) खल्लेला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, स्त्री, (गोः शिबहृमस्य पुटिकं आच्छा-दनयुक्तं यद्गम् ।) शिबहृमस्य मक्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, स्त्री, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् + बाहुलकात् उरश्च । यद्वा गाः पिपत्तीति । पृ-पालनपूरणयोः + “नृलविभुजादिभ्य उपसंख्यान-म् ॥” इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरं पटक् इति भावा ॥ तत्पर्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-मरः । २ । ३ । १६ । दुर्गपुरद्वारम् । इत्यर्थः ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । २०८ । ४१ ।

“द्विपक्षगवद्वृक्षैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।

गुप्तमभयप्रस्थे गोपुरेऽन्तरोपमैः ॥” ॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपत्तिं पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कौवर्त्ती-सुक्तम् । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ (वैद्यक-शास्त्रप्रणीता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । “अथ खलु भगवन्तममरवरणवि-गतापरिहृतं आश्रमस्यं काशिराजं दिवोदानं घन्वन्तरिमौपधेनववैतरकौरभमौक्लावत कर वीर्यगोपुररक्षितस्तुतप्रभृतय ऊचुः ॥”)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपत्तीति । पृ पूर्णौ + “नृलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” इति कः ॥ ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुन्दुरकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गोपुरीय, स्त्री, (गोः पुरीयम् विहा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्यगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्द्विति सर्व-व्यवस्थया विराजते । इदि परमैश्वर्यं + “ऋजेन्द्रेति ॥” उणा । २ । २६ । इति रत्नप्रत्य-येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-चन्द्रः । २ । १३० ॥ (श्रीलङ्काः । इति भागवतम् ।

गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।

“गोपेन्द्रस्यात्मजे ऋते नन्दगोपकुलोद्भवे ॥”

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति गोपा-राजानस्त्वामीशः सर्ववृत्तानिवावरणादिति भावः । ग्रामराण्यादयं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सत्त्वासेव निर्व्यामलभताऽतीतस्य राजसु श्रेष्ठ-त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाश्वतसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्य-

गोम

गोपालानामीशः । नन्दबोधः । यथा,—
“रामकृष्णभुमयतो गोपेशं परितः परे ॥”

इति सुगन्धबोधम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोता, [ग] चि. (गोपायति रक्षतीति । गुपू च
रक्षणी + “गुणलुप्तौ ।” ३ । १ । १३३ । इति
लृच् ।) रक्षकः । यथा,—

“विप्राणां भयार्थं मध्वरविधौ गोमा गुरो-
राक्षया ।”

इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥

(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।

“ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥”

गोपायति सर्वान्नि यद्वा आत्मानं गोपायति
न्यमायथा संवृणोतीति युनपत्वा विष्णौ पुं ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“गोहितो गोपतिर्गोमा वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥”
श्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुरुविद्या गौर्गोम्री गगनगामिनी ॥”

गोप्यः, पुं, (गोप्यति रक्षतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे +
“कृह्लोर्ग्यत् ।” ३ । १ । १२४ । इति ग्यत् ।)

दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्रः ।
रक्षणीये चि । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।

“सहदेवं समीपस्थं निजमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि वृषतिः सर्ववस्थो विद्यामुपते ।”

गोप्यतेऽन्वार्ति । गुपू च गोपने + कर्मणि
ग्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—

“आयुर्वित्तं गृह्यच्छिद्रं मन्त्रमैधुनमेव नम् ।
अपमानन्तप्रो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥”

इति पुराणम् ॥

गोपीसहस्रहृच्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमावि-
भक्ते बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।
इत्यमरः । १० । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।)
बन्धकाविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ नापिते ॥”
“तथा च नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विश्वेभ्यो हिलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावदुद्देश्योदात्तस्तथा ॥

न पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीयः ॥” इति मिताचरा ॥

गोप्रकाशः, स्त्री, (प्रशक्ता गौर्गोपातिः । “प्रशंसा-
वचनेश्च ।” २ । १ । ६६ । इति परनिपातः ।

प्रकाशशब्दस्य नियतलिङ्गतया स्त्रीत्वम् ।)
श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभक्षोरः, पुं, (गवि जले भक्षोरः अतिवाचालः ।)
जलकुक्षुभपक्षी । इति चिकीष्णशेषः ॥

गोम, त् क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-पर-सक-सेट् ।) अजुगोमनोमयेन स्थानं
चेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमन्तः

गोमन्तिका, स्त्री, (गोमन्तिकटस्था गोप्रिया वा
मन्तिका ।) दंष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ डांश्च
इति भाषा ॥

गोमन्तिका, स्त्री, (प्रशक्ता गौर्गोपातिः ।
“प्रशंसावचनेश्च ।” २ । १ । ६६ । इति निवृ-
त्तसमासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति
हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्या-
मिति । भूवि “तदस्यास्तीति ।” ५ । २ । ६४ ।

मत्तुप् । “उगितश्च ।” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।)
खनामख्याता नदी । तत्पर्यायः । वाग्निहोत्रे २ ।
इति वैमर्शः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ७ ।

“गोमती धृतपापाश्च चन्दनाश्च महानदीम् ॥”
अस्यास्तीरे महादेवस्त्याग्यकस्त्यां विराजते ।

यदक्तं महाजिह्वेश्वरतले शिवशतनामस्तोत्रे ।
“अग्निको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
“गोमती गुरुविद्या गौर्गोम्री गगनगामिनी ॥”

पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपञ्चते
वर्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”
वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—

“पञ्चगव्येन गोवती मासैकेन विमुच्यति ।
गोमतीश्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्व आतातपः ॥

(गोविशष्टायाम् ॥)
गोमन्तः, पुं, पञ्चतविशेषः । इति जटाधरः ॥

(अयं हि सञ्चपञ्चतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं
हरिवंशे । ६५ । ६३ ।

“ततश्च्युता गमिष्यामः सञ्चस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकद्वन्द्वविभूषितम् ॥”

अत्र पञ्चते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।
यदक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”
अयं हि द्वितीयमेतद्विवरं महान् पञ्चतः । अस्य

वर्णनं यथा, हरिवंशे । ६६ । ४—७७ ।
“ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।

गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं चिदृशा इव ॥
लताचारुविचित्रश्च नानाद्रुमविभूषितम् ।

गन्धगुरुपिण्डाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥
द्विरेफगगसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपावपम् ।

सत्तर्जङ्गानिघर्षितैर्नादितं मेघनादिभिः ॥
गगनालयप्रशिखरं जलदासकृपादपम् ।

मन्त्रद्विपविषाणाग्रपरिहृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कुञ्जिह्वाखण्डजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।

दरीप्रपाताम्बुरवैश्वानरं शाङ्खलपङ्कजैः ॥
नीलाश्लक्ष्म्यकृतैर्बहुवर्णं यथा घनम् ।

घातुर्विषावदिष्वाङ्गं साधुप्रसवभूषितम् ॥
कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्मनोनामिव कामगम् ।

उच्छ्रितं हविशालाग्रं सखलाभ्यपरिखम् ॥
सकाननदरीप्रख्यं श्वेताभगणभूषितम् ।

पद्मसाम्रातकाभ्रवैभवं सख्यन्धनचन्दनैः ॥

गोमयं

तमालैलावनयुतं भरिचक्षुषसङ्कलम् ।
प्रिप्यलीवस्त्रिकलिलं चित्रमिन्द्रपादपैः ॥

इमैः सर्वरसानाश्च सर्वतः प्रतिशोभितम् ।
प्रांशुशालवनेभ्यस्तं बहुचित्रवनेर्धृतम् ॥

सर्वनिष्कार्जुनवर्णं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिमालेश्च तमालेश्च पुष्पागैश्चोपशोभितम् ॥

जलेषु जलजैश्च तं स्थलेषु स्थलजैरेपि ।
पङ्कजैर्भुवजैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥

जम्बूजम्बूजघाटं कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकवङ्गुलं विस्मृतिन्दुकाशोभितम् ॥

कूटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं जगसङ्घातशोभितम् ॥

सिंहचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तारान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्निधमशुकीर्णशिलातलम् ।

सिंहशार्ङ्गसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥

सूतं विदग्धगन्धर्वैरक्षरोभिरलङ्कितम् ।
वनस्यतीर्णं दिवानां पुष्पैश्चैव चोपशोभितम् ॥

शक्रवज्रप्रहाराणामनभिर्जं कदाचन ।
दावादिभयनिर्मुक्तं महाबातभयोन्मत्तम् ॥

प्रपातप्रभवभिश्च सरिद्धिदपशोभितम् ।
जलशैवलशङ्खगणैश्चैव जम्बूजमिव श्रिया ॥

स्वर्णोभिर्दण्डगुहाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।
पार्श्वैर्दण्डकान्तावेर्मैरैव विभूषितम् ॥

पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः ।
सङ्कितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ॥

सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेजवकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥

ओषधीर्दीपप्रशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्लम्बोद्देशैः क्षिप्रैरैव भूषितम् ॥

श्रुतेन सुविशालेन शिरसात्पुच्छितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षं गाह्यन्तमिव स्थितम् ॥”

श्रीलण्णो बलरामेश सह जरासन्धभयात् अत्र
पञ्चते पलायमानः स्थितः । ततो मदमत्तैर्बहु-

संख्याकराजभिरतगन्धितो जरासन्धः कृष्णं
सार्द्धं युयुत्सुरचागच्छेमं गोमन्तपञ्चतं दग्धं

प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ६८ अध्याये विस्त-
रशो द्रष्टव्या ॥३॥ गवां स्वामिसहस्रह ॥ (तत्र

गोमन्तश्च प्रथमाविभक्तैर्बहुवचनप्रयोगः ॥)
गोमयं, स्त्री, पुं, (गोः पुरीषम् । “गोश्च पुरीषे ।”

४ । ३ । १५५ । इति मयट् ।) गवां गूधम् ।
गोवर इति भाषा । तत्पर्यायः । गोविट् २

इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ जगलम् ३ गोह्रस्वम् ४
गोशङ्कत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६

गोविट् ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—

“शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्णविष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥

असत्पुरीषस्थानेन जनः पूयेत सर्वदा ।
श्रुता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमाशुषाः ॥

ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते क्षयं प्रभुः ।
एवं भवति विभुर्लोकान्धारयतेति च ॥” ॥

गोमांसं

तत्र लक्ष्मी वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।

“अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शक्तान्मे निवस त्वं पुन्यसेतवि नः शुभे ।”

श्रीरुवाच ।

“दिष्टा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मां सुखप्रदाः ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥

(लक्ष्मणान्नपने अस्मिन् भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।
११ । २१२ ।

“गोमयं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्नपनं स्मृतम् ॥”

“अत्यन्तकीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्तायाः प्रकृताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥”

इति चिन्तामणिधृतस्तुतिवचनम् ॥

गोमयं सर्वतीर्थमर्थं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
यसुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदु-
क्तम्,—

“गोमयं यमुना साक्षात् गोमयं गर्भदा शुभा ।
गङ्गा चौरान् यासी वै किं पवित्रमतः परम् ॥” (॥)
गवात्मके ज्ञी ॥

गोमयच्छत्रं, ज्ञी, (गोमयात् जातं छत्रं छत्रा-
कारं शिलीश्वमित्यर्थः ।) करकम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ जौडकृता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, ज्ञी, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
जाता छत्रिका शिलीश्वमित्यर्थः ।) गोमय-
च्छत्रम् । तत्पर्यायः । हिलीरम् २ शिलीश्व-
कम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीश्वम् ४ ।
यथा, “उच्छिलीश्वमिवार्भकाः ॥” इति श्रीभाग-
वतम् ॥

गोमयप्रियं, ज्ञी, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
त्वेन यस्य ।) भूतलम् । इति इक्ष्माला ॥ गन्ध-
खड्ग इति भाषा ॥

गोमयोस्या, ज्ञी, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् +
स्या + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । १ । ३ ।
इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
कीटविशेषः । तत्पर्यायः । गर्हभी २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयाङ्गवः, पुं, (उद्भववशादिति उद्भवः गोमय-
उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शोनालु इति भाषा ॥

गोमांसं, ज्ञी, (गवां मांसम् ।) गवां पिष्टितम् ।
तद्वत्प्रणयश्चित्तं यथा । “सुमन्तुः । गोमांस-
मन्त्रे प्राजापत्यधरत् । इदमज्ञानतः सङ्गद-
भक्षणविधयम् । यथाह पराशरः ।

अगम्यागमनं चैव मद्यगोमांसमन्त्रे ।

शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात्तर्ही गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे तत्तर्ही कुर्यादुज्जाह्वयभोजनम् ।

अनदुत्सर्जितां गांश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।

गामयं कुञ्जरीश्वो च सर्वं पञ्चनखं तथा ।

गोमीनः

कथादं कुक्षुटं याम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतद्विरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रमते पञ्च-

दशधनवः । पुनरुपनयनम् । यथा, त्रिणुः । वि-
वराहयामकुक्षुटनरगोमांसमन्त्रे सर्वेष्वेव
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्यात् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“गवां केवलवातेषु पीनसे विधमन्वरे ।

युष्मकासमात्यमिमांसकयज्ञितश्च यत् ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“आसकासप्रतिश्यायविधमन्वरनाशनम् ।

अमात्यमिहितं गवां पवित्रमणिनापहम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

अथत् गोशब्दे ‘गौः इत्यत्र’ द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा,
हठयोगः दीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।

“गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पवित्रमरवारुणीम् ।

कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलवातकाः ॥

गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।

गोमांसमन्त्रं तत् महापातकनाशनम् ॥”

गोमान्, [त] चि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा
सन्तीति । “तदस्यास्तीति ।” ५ । २ । ६४ । मतुप् ।)
बहुनां गवां स्त्री । तत्पर्यायः । गवोन्मरः २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।

“यनावपत् सविता क्षुरेण

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

तेन अक्षणो वपते दमस्य

गोमांसव्रतानयमस्तु प्रजावान् ॥”

गोमायुः, पुं, (गौं विकृतां वाचं मिनातीति ।
कुमि अ + क्वापेष्टुण् ।) श्रमानः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६७ । २३ ।

“ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहं

गोमायुश्चैर्याहरदधिहोत्रे ॥”

अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं श्रमालशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥) गन्धर्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
गोपितं सान्तकीवोऽयम् ॥

गोमी, [न] चि, (गौरस्थस्य । “ज्योत्स्ना-
तमिस्राद्विष्णोर्जैस्त्रिभूति ।” ५ । २ । ११४ ।
इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । ५० ।

“यद्विष्णोः पुंश्च वत्सनां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोदां क्लृप्तमार्वाभम् ॥”

गौबीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।

इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्यस्येति ।
“ज्योत्स्नातमिस्रैः ।” ५ । २ । ११४ । इति
मिनिः ।) श्रमालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
बुद्धिभ्रष्टश्चिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
विशेषः । यथा, मत्स्यकृते ।

गोमूत्रं

“अथ देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसमेहान् निबोध मे ।
न दद्यात् तित्तकमठं पशुशृङ्गिण्यमेव च ॥

गोमीनं चक्रशृङ्गं वङ्गालं राघवन्तथा ॥”

गोमुखं, ज्ञी, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।)
कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।)
वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थं पुलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, गीतायाम् । १ । १२ ।

“ततः शृङ्गाश्च भैरवश्च पञ्चवानकगोमुखाः ।

सहस्रेवाभ्यहृन्मत्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”

तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।

“आह्वयन् गोमुखांश्च विह्विमांश्च महा-
स्त्रिगान् ॥”

लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
माथे । ६ । ४८ ।

“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लिप्तेषु भाषा यद्वद्वह्नीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरव

सुधाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”

चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिधविशेष इति
भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २० ।

“सर्वे दक्षिणगुणं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणोऽपि तथा सद्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥”

अपमालागोपनार्थं वस्त्रनिमित्ततन्त्रं यथा,—
“चतुर्विंशद्गुणमितं पट्टवस्त्रादिमन्त्रम् ।

निम्नायाष्टाङ्गलिमुखं श्रीवां तत् वङ्गद्वाराङ्गुलम् ॥

श्रीयं गोमुखयन्त्रं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

तन्मुखे स्थापयेन्मालां श्रीवामधगतः करः ॥

प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रियं ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

अपि च साध्यातन्त्रे ।
“गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजावत् ॥”

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) गङ्गः ।
यन्त्रविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
(मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । १०० ।

“बहुशो मातये । त्वञ्च तव पुत्रश्च गोमुखः ॥”

वत्सराजमन्त्रपुस्तकविशेषः । स पुनः वत्सराज-
सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
सागरे । २३ । ५७ ।

“तन्त्रे निर्वोदितास्तस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः ॥”

गोमुखी, ज्ञी, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाङ्गनापतने गोमुखा-
कारगुह्या । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राष्ट्रेशस्य-

नदीविशेषः । गोमुङ्ग इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, ज्ञी, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोजलम् २ गोऽम्नः ३

गोनिघ्नः ४ गोद्रवः ५ । (लक्ष्मणान्नपने
गोमूत्रमन्त्रविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।

“गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्नपनं स्मृतम् ॥”

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोमेदः

लघुत्वम् । कफवातत्वगदोयनाशित्वम् । पित्त-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मेध्यत्वम् । मतिप्रद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । चार-
त्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदरानाहकण्डू-
सुखरोगकिलासवातामबलिरक्तकुशकासवास-
श्लेष्मिकामलापाङ्गुतिसारमूत्रज्वरोधक्षमिणीत-
प्रीहवर्णगृहनाशित्वम् । पूरणात् कर्णशूल-
नाशित्वम् । सर्वमन्त्रेषु गुणाधिकत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

(“तीक्ष्णक्षोणं चारमेव कषायं)

मेध्यं कृष्णाश्लेष्महाप्यस्थिभञ्ज ।

तन्माङ्गल्यं रक्तपित्तप्रभेदि

भूषणकण्डाहुरोगक्षुब्धम् ॥

कण्डूकिलासगदशूलसुखाक्षिरोगान्

गुल्मातिसार-मूत्रदामय-मूत्रज्वरोधान् ।

काशं सङ्कुलजठरक्रिमिरोगजालं

गोमूत्रमेकमपि पीतमद्यो निहन्ति ॥”

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये चारीतनोक्तम् ॥

“गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सचारत्वाम्बवातलम् ।

लघुमिद्रीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्यापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गणं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चसत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

गां सर्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा यतस्या मूत्रं

नर्मदानदीप्तेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।

“गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।

गङ्गा चौरान् यानां वै किं पवित्रमतः परम् ॥”

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाक्षितिरस्या

अस्तीति । गोमूत्र + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ ।

११५ । इति ठन् टाप् । न ।) लघुविशेषः । ताम्बु,

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तवर्णा २ क्षेत्रजा ३

लघुभूमिजा ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्ण-

त्वम् । गादृग्ध दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति

ठन् ।) चित्रकाव्यविशेषः । यथा,—

“गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करश्चित्रवेदिनः ॥”

तस्या भेदाः । पादगोमूत्रिका । अर्धगोमूत्रिका ।

ओकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा,

किरातार्जुनीये । १५ । १२ ।

“नासुरीयं नयानागो धरसंस्थो हि राजसः ।

नासुरीयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥”

“वर्णानामेकरूपत्वं यद्वेकान्तरमर्हयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात् ।

घोडशक्तीशब्दे अर्धद्वयं क्रमेण विलिख्येकान्तर-

विनियमेन वाचने ओकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्जलमिव मेदयति जह्वतीति । मिदृ +

पचाद्यच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स तु नवरत्नान्तर्गत-विशेषः । यथा,—

गोमेद

“रत्नं गारुडतं पुष्पं रागो माञ्जिष्णमेव च ।

इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विदुमर्चेति रत्नाण्युक्तानि वै नव ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य परीक्षागुणादिकश्च गोमेदकशब्दे दृष्ट-

वम् ॥ कक्रोलः । इति चारावली । २६१ ॥ द्वीप-

विशेषः । तन्नामनिर्वाक्यथा,—

“गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूजोसदोदतः ।

याज्योऽभूद्रुद्रिकास्यानामौतथ्यानां मनोः कुले ॥

स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भगवन् गुरुन् ।

वमे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम् ॥

यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना सुनेः ।

तन्मेदसा मही हृन्ना गोमेदः स ततोऽभवत् ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥

अथ द्वीपस्य वर्णचलभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।

२ । ४ । ६—७ ।

“मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्णपर्वताः ।

समेव तेषां नामानि श्रद्धांशुः सुनिसत्तमाः ॥

गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभितथा ।

सोमकः सुमनाश्चैव वैभालश्चैव सप्तमः ॥”

गोमेदकं, स्त्री, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः ।

काकोलम् । पञ्चकम् इति मेदिनी । के ।

१८६ ॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) खनाम-

स्थातमणिः । तत्पर्यायः । गोमेदः २ राहु-

रत्नम् ३ तमोमणिः ४ खर्भानवः ५ पिङ्ग-

स्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अणुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।

पाचनत्वम् । धारणे पापनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

“हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमस्त्रिसम्भवः ।

स्वच्छकान्तिमर्कः स्निग्धो वर्णाज्जो दीप्तिमानपि ॥

बलक्षः पिङ्गरो धन्यो गोमेद इति कौत्सितः ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाशते ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते ।

आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥

ह्याया चतुर्विधा न्येता रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाटाः सितवर्णरूपः

स्निग्धो नृदुर्वातिमहापुराणः ।

स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं

करोति लघ्नीं धनधान्यवृद्धिम् ॥

लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः

स्निग्धोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं

सम्पत्तिभोगावलवीर्यराशेः ॥

ये दोषा चौरके ज्ञेयास्ते गोमेदमन्वावपि ।

परीक्षा वद्वतः कार्या शाने वा रत्नकोविदेः ॥

स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

शुद्धस्य गोमेदमण्यस्तु मूल्यं

सुवर्णलो हेतुगमाङ्कुरके ।

अन्ये तथा विदुमतुल्यमूल्यं

तथापरे चामरतुल्यमाहुः ॥

गोरक्ष

चतुर्विधा नामेवान्तु धारणं परिसम्मतम् ॥”

इति भोजराजस्तयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कतक-गोमेदक-विषपत्रि-शैवालमूल-वज्राणि

सुक्तामणिश्चेति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५

अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।)

दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेधः, पुं, (मेधहिंसायम् + भावे घञ् । गवां मेधो

हिंसा यच्च ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोपशुः

मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात् । तस्य लक्षणं सप्त-

शफलनवशफलभयशङ्खलकाश्लक्षित्वादि

दोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सर्वोऽपि ह्यग-

पशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोक-

प्राप्तिः । तस्य च कलौ निषिद्धो यथा,—

“अन्धालम्बो गवालम्बः सव्यासः पलपैटकम् ।

देवराज सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥”

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम् ॥

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति । रक्ष + “कर्मण्यण् ।”

३ । २ । १ । इत्यण् ।) ऋषभनामौषधम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः । गोरक्षके चि । इति

मेदिनी । वे । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १०२ ।

(गोरक्षकान् बाणिकिकांस्तथा कारुकुक्षी-

लवान् ॥” खनामस्थातो योगिविशेषः । अयं

हठविद्यायां प्राप्तेर्न्ययः । सिद्धपुरुषः । यथा हठ

योगप्रदीपिकायाम् । १ । ५ ।

“श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रश्रावराजम्भैरवाः ।

चौरङ्गीमीनगोरक्षविक्रपाद्यविकेशाश्च ॥”

एतदपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां

वर्तन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणा-

ध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति ॥

शिवोपासकानां ‘कण् फट्’ इत्याख्ययोगिनां

गुरुगोरक्षनाथ एव धर्मप्रयोजकः । अस्मि शैव-

योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत-

प्रवर्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरक्षश्चासौ

आदिनाथस्य पीतो महिम्नाथस्य पुत्र आसी-

इति तद्देशीयैर्नाथायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्क्षौ

कर्कटी ।) चिभिन्दा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बू, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः ।) गोधूमः ।

गोरक्षतण्डुला । इति विश्वः ॥ घोटाफलः ।

इति जटाधरः ॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला ।) शुद्र-

लताविशेषः । गोरक्षचाउलिया इति भाषा ।

तत्पर्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भसा ४

ब्रह्मगवेधुका ५ खरवल्गरिका ६ विषदेवा ७ ।

इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षत्यस्मिन्निति

अप् । गोरक्षः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी ।

गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रक्षो

यस्याः ।) शुद्धसूपविशेषः । तत्पर्यायः ।

गोरक्षी २ तान्द्रुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्नी ५
अन्धता ६ जीया ७ अन्धतस्त्रीवनी ८ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । रसा-
यित्वम् । हिमत्वम् । सम्भवप्रकारित्वम् । रस-
विह्वलगुणप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षी, स्त्री, (गो रक्षति पालयति इति । “कर्म-
ण्यम् ।” ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ङीप् ।)
सूक्ष्मपविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्तु-
पथ्यायः । सर्पदक्षी २ दीर्घदक्षी ३ सुदक्षिका ४
चिचला ५ गन्धवहुला ६ गोपाली ७ पञ्च-
पक्षिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तविस्फोटवान्धतो-
सारज्वरदोषनाशित्वम् । गोरक्षदुग्धा । कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षः, पुं, (गवा वाचा रक्षुर्मुगविशेष इव ।)
पक्षिभेदः । लम्बकः । बन्दी । इति मेदिनी ।
के । ८५ ॥ कश्चित् पुस्तके लम्बकस्याने लम्बकोऽपि
पाठः ॥

गोरक्षः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।)
दुग्धद्विहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षः, स्त्री, (गुर + भावे णुट् ।) गुरवम् ।
(गुर्यते गन्धते फलमनेनेति । गुर + करणे णुट् ।)
उदामः । इत्यमरटीका ॥

गोरक्षः, पुं, (गवा रवः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २२ । ७ ।

“प्राप्तकामा जनपदाः सम्प्रत्ययगोरक्षाः ।

विचरन्ति महीपाला यान्त्रार्थं विनिगीषवः ॥”

“विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिच्छकाः ।

गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

गोरसजं, स्त्री, (गोरसान् जायते इति । गोरस + जन्
+ “अन्येष्वपि ङङ्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
ङ ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोराटी, स्त्री, (गो मनुष्यवद्वाचं रटतीति ।
रट् + “कर्मण्यम् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
ततो ङीप् ।) शारिकापक्षी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वस्य । ततो निपातनात् साधुः । गोरा-
टिका इत्यपि ङङ्यते ।) शारिकापक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + एयोदरात् साधुः ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरुतं, स्त्री, (गो रुतं रवः अयते यावता पथेति
शेषः । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्यस्य इत्यच्
इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।)
क्रोशह्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

(गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां
शब्दमात्रे । तत्तु कालादिभेदेन स्वाभिर-
पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा,
हं रुतं रुतायाम् । ६२ । १—३ ।

“मावो दीनाः पार्थिवस्याग्निवाय
पादेभूमिं कुङ्कुमवन्ध रोगान् ।
न्यु कुम्भन्वपूण्यायतायः
पद्भूमौ तास्तस्करानावगन्धः ॥
आकारखे क्रोशति वेदनयो
भयाय राक्षी हवमः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
सादाय दृष्टिं सरमालजैर्वा ॥
आगच्छन्तो वेष्टन बन्धारवेण
संसेवन्तो गोष्ठहृद्वै गवां गाः ।
आर्द्राङ्गो वा च्छरोमयः प्रकृष्टा
धन्या गावः सुर्महियोऽपि चैवम् ॥”

गोरोचं, स्त्री, (गोभिः तेजोभिरव्यते दीप्यते इति ।
रच् + अच् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलब्धि-
नानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-
धादियोगेनेत्यर्थः । रच् + णिच् + अच् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।)
खगामस्यातपीतवर्णद्रव्यम् । तत्तु गोमस्तकस्य-
शुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।

विशोषयेद्वस्तिगतं समुद्रं

वृक्षं सपितं पवनः कर्पं वा ।

यदा तदास्तर्यपजायते च

क्रमेण पित्तं चैव रोचना गोः ॥”

तत्पथ्यायः । रुचिः २ श्रीभा ३ रुचिरा ४
श्रीभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
मङ्गला १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
गौतमी १४ गद्या १५ चन्दनीया १६ काञ्चनी १७
मेधा १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धा २२ रोचना २३ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वय-
मङ्गलकान्तकारित्वम् । विषालघ्नीयहोष्माद-
गर्भसावयतासनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रुच्यत्वम् । पवित्रताशङ्कारहितकारित्वम् ।
लम्बिकुशलाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जन-
मोहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कुमारे । ७ । १५ ।

“विश्वस्तयुक्ताशुरुच्यरुद्रं

गोरोचनापक्षविभक्तमस्याः ।”

“क्रमेण पित्तं चैव रोचना गोः ।”

इति माधवकृतसन्निधिचयस्याश्रयधिकारे ॥

गोर्दं, स्त्री, (गुर् + “अन्दादयश्च ।” उणा । ४ । ८८ ।
इति ह्रस्वप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मस्ति-
ष्कम् । मस्तकस्थपित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥
(मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

गोलं, स्त्री, (गुङ् + भावे णच् ङङ्य लत्वं च ।)
मङ्गलम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २३ । ४१ । [स्थथा ॥”)

“प्रिचविता सुवो गोलं पत्रैः यावान् खर्ष-

गोलः, पुं, (गुङ् + भावे णच् ङङ्य लत्वं च ।)
लत्वं च ।) खर्षवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
हयः । इति रत्नमाला ॥ जारात् विधवायाः

सुतः । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । २२२ ।

“अवकीर्णं कुङ्कुमोलं कुनली श्यावदन्तकः ॥”)

गोलः । इति जटाधरः ॥ भूगोलः खगोलश्च ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । ४१ ।

“सूर्यास्तगोलयोर्मध्ये गोचः स्युः पञ्च
विंशतिः ॥”)

यथा, शिद्धान्तशिरोमयी । [त्वम् ॥”

“गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं श्रद्धा
एकराशौ वक्ष्ये हयोगः । यथा, प्रश्नकौस्तुभम् ।
“यद्वाणामेकस्मिन् यदि भवति वस्ती निवसति-
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते ।
भवेत्तोको रक्षः परिहरति पुत्रश्च जननी वृषाणां
नाशः स्यात् खलति वसुधा मुष्यति नदी ॥”

एकराशौ सप्तयहयोगश्च । यथा, मयूरचित्रके ।
“सप्तयहा यदैकस्या गोलयोगस्तदा भवेत् ।

दुर्भिक्षं दाहपीडा च तस्मिन् कावे वृषचयः ॥”
अपि च । [संख्याख्याः ।

“एकादियहोपेतैस्तत्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्तमूलकेदारपाशदामाखवीनाः स्युः ॥
दुःखितदरिद्रघातुकलविचारदुःशीलपशुप-

निपुणानाम् ॥

जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्वे एवैते ॥”
इति दीपिका ॥

गोलकं, स्त्री, (गुङ् + णच् । स्वार्थे कन् च । ण्वल्
इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।

“यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ॥”

गोलकः, पुं, (गुङ् + णच् । ततः स्वार्थे कन् । ङङ्य
लत्वं च । ण्वल् इत्येके ।) ऋते भर्त्सरि जारजः ।
इत्यमरः ॥ राक्षेर ह्येवे इति भावा । (यथा,
मनुः । ३ । १५६ ।

“शूद्राग्रिषो गुरुश्चैव वागदुष्टः कुङ्कुमोलकौ ॥”)

अलिङ्गरः । गुङ् । पिङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धरसः । इति रत्नमाला ॥ कलायः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यातः ॥

गोला, स्त्री, (गो एष्टीं सर्वं जगदित्यर्थः खशक्ति-
यापकतया लाति प्रलयकाले खस्मिन् लाति
शक्नोति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनपथं
जलरूपशरीरयापकतया लाति ।) गोदावरी ।
(गां वाचं लाति । ला + क्तिप् ।) मखी ।
कुनटी । पञ्चाङ्गनम् । मङ्गलम् । अलिङ्गरः ।
बालक्रीडनकाष्ठम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गलः, पुं, (गोलाङ्गलवक्त्राङ्गलमस्य ।)
वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।

“निरुजो निर्गन्धश्चैव सम्प्रवर्णपौरुषान् ।

गोलाङ्गलास्तथैवार्त्तां द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥”

तत्पथ्यायः । कपित्थास्यः २ दधिशीलः ३
नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लव्णवानरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलासः, पुं, (गां एष्टीं भूमिमित्यर्थः लासयति
उल्लासयति विभूषयति इति यावत् ।) गोमय-
श्रृङ्गिका । शिलीशूम् । इति चारावली । २५ ॥

गोलोकं

गोलोकः, पुं, (गाः लोकोऽव इति । लिङ् + कः । गोभि-
लिङ्गते इति घञर्थे क इति कञित् ।) चण्डा
पाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीङ्, पुं, (गोभिलिङ्गते स्म इति कः ।)
चण्डापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, स्त्री, (गौर्व्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधागात् लोव-
त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ज्ञानज्ञान-
तन्त्राभिरित्यर्थः लोच्यते इति । लुक् + घञ् ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तत्त्वे ।

“वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यदपं गोलोकं धाम तदपं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
सुहृत्सत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लभिमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यते भुजा ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महात्मनो यत्रैव परमेश्वरिः ॥
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतैश्च ।
बीजकोषस्य वाच्यं तु वेदितं तोयमखलम् ॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरीदसागरम् ।
धन्वस्य ज्योतिषाकारं कौटिल्यसमप्रभम् ॥
बलयाकाररूपेण सुशुभं तोयमखलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्वास्तथैव भान्ति सुन्दरिः ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्वा स्तयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्वयक्षनागादिभूषाणां भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासिनः सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्वन्ति चतुर्भुजैश्च वेधसा ।
मालवाद्याश्च वक्रागा वटत्रिंशद्भागिनी तथा ॥
वेदगानेन भासन्ती नृत्तिमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मङ्गारेण सदायज्ञं वसन्तेन तथा पुनः ।।
हिन्दोलेन यक्षुःपाठं सदा कुर्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटिनेव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा श्रिये ।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश ।
सुरारैर्मुररीगानात् सर्वस्तालः प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्वन्ति सुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवलिङ्गानि तत्र सन्ततम् ।
नानाकृतप्रसूतेन भूषितं सुररीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्ती सुररीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥
येन श्रद्धेन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागस्यैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
यवमानन्दसंयुक्ता महाविश्वविलासिनी ।
बामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

गोलोमि

(एतस्य धाम्नी नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि-
कञ्च ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तरशो विवृतं यथा, —

“नित्यं भूतलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लज्जकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणेर्गोपीनामावृतं सदा ।
सुदृश्यं वर्तुलाकारं यथैव चन्द्रमखलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्ध्वं नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कौटियोजनम् ॥
गोमोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमखलमखितम् ॥
दृष्ट्वावनवनाच्छन्नं विरजावेदितं सुने ।।
शतशृङ्गं शतशृङ्गेः सुदीप्तं दीपमीधितम् ॥
लज्जकोटिपरिमितं राशमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनाम्बितम् ।
कौस्तुभेन्द्रं मणिना निर्माणकलसोज्ज्वलैः ॥
होरासारविनिर्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मणीन्द्रसारनिर्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राट्टिराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूलारत्ननिर्मिते ।
नानाचित्रविचित्राट्टि वसन्तमीश्वरं वरम् ॥”

गोलोकः, पुं, (लोच्यतेऽसौ इति लोकः गोभि-
स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मखण्डपञ्चांति-
मैयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम ।
यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ॥

“निराधारञ्च वैकुण्ठो ब्रह्माख्यानो परो वरः ।
ततपरश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कौटियोजनात् ॥
ऊर्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लज्जप्राकारयुक्तञ्च नद्या विरजया युतः ।
वेदिनी रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानञ्च यस्यैकं शृङ्गसुलज्ज्वलम् ।
शतकोटियोजनञ्च शैल उच्छ्रित उव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रसूते च लज्जयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमखलः ॥
अमृत्यारत्ननिर्माणो वर्तुलकञ्चविभक्तः ।
पारिजातवनेनैव पूष्यतेन च वेदितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतैश्च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पूष्यतेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रत्नितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तञ्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तञ्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकगृहसंस्थानं वर्णनं वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रजेन्धरः ॥”

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सक्तस्थाः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे कं
पूर्वैश्च । इत्येके ।) मृदुस्वपविशेषः । गोधूमा
इति पाथरी इति च भाषा । तत्पुष्पाक्षः ।
गोधूमीर गोजाश्च क्रोष्टुकपुष्पिकाश्च गोसम्भवाश्च

गोवर्ध

प्रस्तरिणी । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । निदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । मूल-
रोगासदीवनाशित्वम् । पाहित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोलोमिवत् लोमाकारं पक्ष-
मस्याः ।) श्वेतद्रुमा । (यवहारो यथा, —
“पुराणसर्पिलं पुनं द्विङ्गु-सिद्धार्थकं यथा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥”
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे वदितमेध्याये)
यथा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (यवहारोऽस्य
यथा, संज्ञास्थायपनगणे ।

“द्विङ्गुकैटयारिमेदा-वन्ता-चोरक-वयःस्था गो-
लोमी-जटिला-पलङ्कवाशोकरोहिण्य इति दशै-
मानि संज्ञास्थायपनानि भवन्ति ॥” इति चरकं
सूत्रस्थाने चतुर्थेध्याये ।) वेश्या । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी, [न] पुं, (गोवत्सं अस्ति भक्षयति ।
अद् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवधः, पुं, (गोवधो हननम् ।) गोहत्या । स च
उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अ. ।
“गोवधोऽपान्यसंयान्यपारदायात्मविक्रयाः ॥
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवदनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां बन्धते प्रशस्यते
इति कर्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥
(प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरेत्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

गोवरं, स्त्री, (गोर्व्यो निःसृतत्वाद् वरं श्रेष्ठं
माननीयमित्यर्थः । गोषु ब्रियते । वृ + बाहु-
लकात् चः इत्येकं ।) गोखुरक्षुण्णगोहस्य युष्क-
गोमयचूर्णम् । यथा, —
“गोष्ठान्तगोखुरक्षुण्णं युष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादि-
दानेन इति । वृध् + णिच् + लुः । यद्वा गावो
वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + लुट् अधिकरणे ।
पर्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं
भूमिं वा वर्द्धयति । वृध् + णिच् कर्त्तरि लुः ।
स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्य पर्वतः । इति जटा-
धरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा, —

“अनादिहरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।”
इति पाण्डे पातालखण्डे आसं प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकाण्डादियथा, —
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्युतश्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्णोऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
युक्तप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्चाञ्च वैष्णवैः ॥”
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ॥”

इति कञित् पाठः

तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रा-
धान्येन च स्थातमप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिन
निर्णयः । तदाह देवलः ।

“प्रतिपददर्शनयोगे क्रीडनं गवां मतम् ।
परविद्वान् यः कुर्यात् पुनरारधनमयः ॥”
निर्णयान्ततु पुराणान्तरवचनम् ।
“या कृत्वा प्रतिपन्नित्या तत्र गाः पूजयेत्तुम् ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः ॥”
ततः प्रातर्गोवर्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सन्ध्या निविडम् । तद्-
वधा,—
“नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देवनाशाय जायते ॥”
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निविध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र राजौ हृष्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥”
तद्दृश्यसम्भावनं निर्णयान्तते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्निकविस्तृक्तसूक्त्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
बृहस्पतातात्पर्येण ।
“द्वितीया त्रिस्तुतूनां चैत प्रतिपद्यापराह्निकी ।
अग्राधानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥”
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्णचतुर्थोभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुक्तसूक्त्यापिनौ द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तृत्त-
रेव प्रतिपत्तश्च गृहीता । तदेव पुराण
समुच्चये ।
“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा साहजिक्यामिका ।
द्वितीयाष्टमितादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥”
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत्तु परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
“यथा द्वादशभिर्मासैर्मामो वृद्धो मलिनः ।
तथैवाष्टोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिनः ॥
यथा मलिनः पूर्णो मासो देवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयान्तमतम् ॥ किन्तु । यजुर्गोविन्दाय न
पूर्वव मन्तुं शक्यते । तद्दर्शनापि देवतादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्धनपूजाविधिः । पाशु तत्रैव ।
“मधुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिरथा ॥
मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदर्शनम् ।
वेणवं धाम सप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥”
पूजामन्तः ।
“गोवर्धन ! धराधार ! गोकुलचाणकारकः ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥”
गोपूजामन्तः । स्कान्दे तत्रैव ।
“लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
वृत्तं वहति यन्मार्गं यमपार्श्वं अपोहत् ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥”
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
“क्रीडापयेद्वावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरक्षिप्रवृत्तिवादानात् ॥”

पाशे च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूया क्रीडनं वारणमथा ॥”
तस्माद्वाग्राश्च तत्रैव ।
“एवं गोवर्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्धनमस्त्रो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्तिककण्ठे १६
विलासः ॥ (पुराणोक्तमस्त्रे भगवता शङ्करा-
चार्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्यासम्प्रदायीप्रभृतियज्यकार आ-
चार्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतस्मिन्-
समर्थगोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्यासम्प्रदायम् । ७०२ ।
“हरिचरणार्जुनममलं कविवरद्वयं बुद्धिमान्
सततम् ।
अक्रतायांसम्प्रदायीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥”
तत्रैव टीकासुखबन्ध्याभ्यन्तरे । यथा,—
“गोवर्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
अचार्यदीपनमनन्तममलतीनाम् ।”
“गोवर्धनाचार्यसमयस्त्वद्यापि सन्त्यहं न ज्ञायते
परस्परं गीतगोविन्दकर्तृजयदेवात् प्राचीनस्त-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे ‘शङ्कारोत्तरसत्-
प्रभेयचरणैराचार्यगोवर्धनसङ्घौ कोटपि न
विश्रुतः’ इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वज्रालसेनस्यनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
‘गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि सप्तमौ लक्षणस्य च ॥’
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभाग्रहणोपरि
शिलायामुक्तौण आसीत् । तस्माद् गोवर्धन-
जयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्ति किञ्चित् ॥”
गोवर्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । ४ + अच् ।
गोवर्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
“गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालये ।
गोवर्धनधरः श्रीमान् विंशश्च ब्रजमेव ह ॥”)
गोवशा, स्त्री (वशा बन्धा गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) बन्धा गौः । इति कलाप-
याकरणम् ॥
गोविट्, [ण] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
धम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + “अनुपसर्गास्तिमिति ।” ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य “गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।” इति
वात्तिकोक्ता शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
“किं नो रात्रेण गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥”)
एतस्य शास्त्रान्तरीयवृत्तपत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्वणि । ७५ । ३३—३५ ।

“अथ प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ।।
तस्मात् काश्चनेः पूर्वोर्द्विषस्य पयसो वटैः ॥
शभिरद्याभिषिष्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्वां स्तोष्यन्ति सुवि शान्ध-
तम् ॥”
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्वाक्यैर्विदिते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
“गोभिरेव यतो वेदो गोविन्दः समुदाहृतः ॥”
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूत्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्वविभागे ध्यानप्रक-
रणि । ७—८ ।
“तद् द्योषुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवक्त्रभः कः का स्वाहेति ॥ तातुवाच
आश्रयः पापकर्षणी गोभूमिवेदविदितो विदितो
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तस्माद्या चेति ।”
एतस्माच्च भारतादिमतेन अनुपत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
“गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विद्योभितजलाविलम् ॥”
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमगाह्यो जयनाज्जिह्वस्यति ।
शान्तत्वादनन्तस्य गोविन्दो वेदनाह्वयम् ॥”
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७४ अध्याये ।
“युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिक्षया ॥”
विन्दतीति विन्दः पालकः, स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोवन्ध्वानां विन्दः ।) गवाध्वजः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
हृहस्यतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्रमशङ्करजये । ५ । १०१ ।
“तस्योपदर्शितवत्तच्छरणौ गुहायां
हारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्कराचार्यः ।
आचार इत्युपदेशे स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्धर्तृनाम् ॥”
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म-
विवरणं बौधायनधर्मसूत्रभाष्यश्च प्रणीतमिति
अयमेव ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यप्रत्यो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५ म पटले ।
“बौद्धानाश्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥”
पञ्चावस्थशिखजातीनां गुरुर्भट्टः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मैतदर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
“तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।।
क्रियायोगे हिवा राजौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयन् भद्रं ते ततः कर्म प्रज्ञास्यति ॥
 शुभाशुभपरित्यागी जीर्णो निःशेषकर्मणि ।
 लयमाश्रयति गोविन्दं तद्वज्र परमं महत् ॥”
 तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
 “ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते स्मृते ।
 संकीर्तयन्ति गोविन्दं ते वक्ष्याम्याः सुदूरतः ॥”
 इति च वज्रपुराणे यमाशुशासननामाध्यायः ॥
 (अस्य ध्यानं यथा,—
 “कृष्णो वरकान्तिमिन्दुवदनं वज्रावतंसप्रियं
 शैवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
 गोपीनां नयनोत्पलाञ्छिततनुं गोगोपसङ्घातृतं
 गोविन्दं कलवेष्टुवादनपरं दिवाङ्गभूषं भजे ॥”)
 गोविन्दहृद्देशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतयं या हृद्देशी
 गोविन्दारम्भा हृद्देशी वा । गोविन्दप्रिया
 हृद्देशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लहृद्देशी । यथा,—
 “फाल्गुने हृद्देशी शुक्ला या पुण्यस्थे संयुता ।
 गोविन्दहृद्देशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिया ॥
 तस्यासुप्रोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
 लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स
 कृतः ॥”
 तन्माहात्म्यं ब्रह्मपुराणे श्री गणेशमाहात्म्ये
 संवादे ।
 “फाल्गुनामलपक्षे तु पुण्यर्णे हृद्देशी यदि ।
 गोविन्दहृद्देशी नाम महापातकनाशिनी ॥
 तस्यासुप्रोष्य विधिवन्तरः संकीर्णकल्मषः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
 आमर्हकी हृद्देशीति लोके स्थातयेमेव हि ।
 यत्र आमर्हकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
 तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-
 प्रसङ्गे ।
 “फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो वृष ।
 आमर्हक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं वृणाम् ॥”
 प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेश्वरसंवादे ।
 “फाल्गुनस्य सिते पक्षे शकादश्यासुर्पोषितः ।
 ज्ञात्वा नर्या तद्वागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
 गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
 जीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः ससृज्यतः ॥
 आमर्हद्देवदेवानां तेन सामर्हकी स्मृता ।
 शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेवते सुरसन्तमैः ॥
 देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ पेष्णवः स्मृतः ।
 तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षसलेऽथवा शिवा ॥
 पूज्या पुण्यैः शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरैः ।
 करकं जलपूर्णं कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
 हविष्यान्नं कर्त्तव्यं दीपः काय्यो विधानतः ।
 एवं जागरणं कार्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
 सुथन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
 देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दरे ॥”
 इति श्रीहरिभक्तविलासे १४ विलासः ॥
 गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शृङ्गत् ।) गोमयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोवृन्दं, स्त्री, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसङ्घः ।
 इति हलायुधः ॥

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्विन्दारक इव पूज्य इति शेषः ।
 “वृन्दारकनागकुञ्जरेः पूज्यमागम् ॥” २।१।६९ ।
 इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे आघादेराक्षति-
 गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वक्ष्यमिति
 वार्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।
 गोवृषः, पुं, (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थः वर्धति सिञ्चति
 रेतः । वृ + “इगुपधिति ।” ३।१।१५५ ।
 इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः । ८ । १५० ।
 “कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेषश्च ॥”
 “कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमन्वादि ॥”
 इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 गोशृङ्ग, स्त्री, (गवां शृङ्गत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८० ।
 “उदकुम्भं सुमंगसो गोशृङ्गत् नृत्तिका कुशान् ॥”
 पथ्यागोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गोमयं जगलं गोविदं गोहृत्तं तच्च गोशृङ्गत् ॥”)
 गोशाला, स्त्री, (गवां शाला “विभाषा सेनेति ।”
 २।४।२५ । इति विभाषया स्त्रीत्वम् ।)
 गोशृङ्गम् । इति लिङ्गादिसंज्ञे अमरः ॥
 गोशाला इति भाषा ॥ (गोशालायां जालः ।
 “स्थानान्तगोशालाखरशालाञ्च ।” ४।३।३५ ।
 जानार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति
 नपुंसकत्वे इत्यत्वम् । गोशृङ्गाति चि ॥)
 गोशीर्ष, स्त्री, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यते
 यस्य ऋषभपञ्चने कदेशजातानां चन्दनभेदानां
 शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
 “गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं
 कालतान्त्र्यामिश्रवर्णमुतपलगत्वि अतिसुरभि
 श्रोतलनया सदैव संप्रेष्यितम् ॥” इति भरतः ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
 “गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकङ्गाभिः सन्निभम् ॥”
 यवद्विषयं यस्मिन्लघुयथा,—
 “मोतसर्गं वदनादयस्य स्वेदः प्रचवन्ते भृशम् ।
 लेपञ्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
 इति चरक इन्द्रियस्थाने ४८ मेऽध्याये ॥)
 गवां मस्तकश्च ॥
 गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते
 इति । कौ + कः ।) द्रोणपुष्पोऽष्टकः । इति रत्न-
 माला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ॥)
 गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागो-
 रस्य । स्वगामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः । यथा,
 महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
 “निगादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरन्तथा ।”
 अत्रैव पर्वते अरत्निमात्रा मन्देहा नाम राजसा
 नियसिन्नि । ते हि देवराजमन्देहेणाभिप्रप्ताः
 सन्तः सूर्यादये जले पतन्ति राजन्यां पुनरुत्-
 पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामयणे । ४ ।
 ४० । ४० — ४४ ।
 “तस्यथाभूकं दिवं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
 तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राजसाः ॥

अरत्निमात्रा लक्ष्मणे नानाख्या भवावहाः ।
 ते पतन्ति जले घोराः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥
 अभिप्रप्ता मन्देहेण निशायास्तुतपतन्ति च ॥”)
 वन्दूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोवि-
 षाणे स्त्री ॥
 गोवृद्धगवं, स्त्री, (गवां वृद्धकम् । “प्रभुभ्यः स्थान-
 द्विवृद्धके गोवृद्धगवश्च ॥” इति सुग्वबोध-
 सूत्रान् ।) गोवृद्धकम् । इति सुग्वबोधव्याक-
 रणम् ॥
 गोष्ट, उ संघाते । इति कविकल्पदमः (भ्रा-
 त्राणां- सक्तं-संघः ।) सङ्घातो राशीकरणम् ।
 उ, गोष्टे घातं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 गोष्ठं, स्त्री, (गावस्तिष्ठन्त्यश्च इति । स्था + “सुपि
 स्थः ।” ३।२।४ । इति कः । घञर्थे कः ।
 इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥
 इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
 “सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्येव गोपतिम् ।
 इष्टा संग्रामयज्ञेन रामबाणमहान्मसा ॥”)
 प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे प्रशुवाचक-
 शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं
 इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीशब्दे । यथा,
 मनुः । ३ । २५४ ।
 “पित्रोः स्मृतिमिच्छेव वाच्यं गोष्ठे तु सुसुतम् ।
 सम्यग्मित्रमभ्युदये देवे कथितमित्यपि ॥”
 “गोष्ठे गोष्ठीशब्दे ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 गोष्ठश्च, चि, (गोष्ठे च्वा । “अचतुरविचतुरेति ॥”
 ५ । ४ । ३७ । समासे अच । षष्ठीतत्पुरुष
 समासे तु गोष्ठश्च इत्येव स्यात् ।) स्वयहाङ्गने
 धितो यः परान् वेष्टि सः । इति जटाधरः ॥
 गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी ।
 गोष्ठं विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ
 भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-
 पुरःसरं वत्सपत्वं विहाय गोपत्यस्वीकरणात्
 तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्तिकशुक्ला-
 ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
 “शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
 तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूज्यो वत्सपः ॥
 तत्र कुर्याद्गवां पूजां गोपासं गोः प्रदक्षिणम् ।
 गवानुगमनं कुर्यात् सर्वान् कामानभीषता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तविलासे १६ विलासः ॥
 “भीमपराक्रमे कार्तिकशुक्लपञ्चमधिकृत्य ।
 गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोपासं गोः प्रदक्षि-
 णम् ॥
 गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविसृक्तये ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यश्च ।
 गो + स्था + कः । स्थिधां ङीप् ।) सभा । तस्या
 लक्षणविशेषः ।
 “शकाङ्गा कथिता गोष्ठी कैशिकीष्टसिंयुता ।
 सम्भोगरमवट् पञ्च सप्त वा योचिदन्विता ॥
 प्राकृतेर्नवभिः पुंभिरेवभिर्वाप्यलङ्कृता ।
 गन्धवर्षसन्धिभ्यां ह्रीना प्राकृतसम्भवा ॥

गोष्ठीप

वाद्यादौरभिता नैव कर्मयोगं विवक्ष्यते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यच्च । गो + स्था +
चक्षणे कः । ततः “अस्माभ्यगोभूमीति ।” = ।
३ । ६७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति
मेदिनी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
“यवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहा-
रिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-
स्तिष्ठन्ति ॥”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
“विषं गोष्ठी हरिद्रस्य वृद्धस्य तदणी विषम् ॥”
(यथा च राजेन्द्रकर्मपुरे । ४७ ।

“कृत्वा त्रेणापुलिमलवलीपल्लवमासगोष्ठीं
दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिमाथपाथः पिबन्ति ॥”)

गोष्ठीपतिः, पुं, (प्रातीति पतिः । गोष्ठाः पोष्य-
वर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः ।
सभापतिः ।

अथ वाच्यगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [इति
“नागाशास्त्रविशारदै रसिकता सनकायसम्भो-
निर्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलशैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयामन्दिता
गत्वाभीष्टसुपैति यदुगुणिजनी गोष्ठी हि सा
चोच्यते ॥”

यवम्भता गोष्ठी तस्याः पतिः । अयि च ।
“कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्वे यस्यान्तं भुञ्जते सुहृः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”

तद्वयथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमनसुपा-
दारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्यः २ तदंशे
गन्धर्वरायः ३ बन्धवंशे सुभराजखानवंशः ४
चतुर्वंशे अन्नन्तभट्टाचार्यः ५ इति प्राचीनाः
आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा —

“भीतिशः कुलकर्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
धर्मान्वितः
कार्याकार्यविलोकनेः कुलभृतां सम्मानदानो-
द्यतः ।

पोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सम्भौलिकानां
तथा
सदंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-
पतिः ॥”

अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।

“आर्द्रा द्वादशपर्यये समभवदानेन गोष्ठीपतिः
सत्कोर्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः
क्षती । १ ।

संजातस्तदनन्तरं सुखधरा गणेश च पर्यायके
स्नेह्यातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा
दानतः ॥ २ ॥

पर्याये च चतुर्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्तिधरा-
मण्डले ॥ ३ ॥

नागावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्तिः क्षिता-
वासीत् पञ्चदशे तदात्मजक्षती श्रीकृष्णविश्वास-
खास् ॥ ४ ॥

३६७

गोष्ठीप

ततः घोडशे पर्यये दानकालः

कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुतः पर्याये सूर्यवाजि-

क्षपानाथगणेशेऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥

ततः पर्याये द्वादशे तत्सुतः

समाहूय भूयोर्विस्तार्यत्रजो यः ।

सदा सत्कथालापसंलापतोषः

कुलीनौषधपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥

आसीत् किङ्करसेननामसुक्षती यो मौलिकैका-
यणीः

पर्याये परिपूजितार्थनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सदृसोऽपिपतिपालवृक्षतनयापाणिग्रहेणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

प्राथमः ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्येण यो
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः
यके ।

यत्रात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहादागतः
सोऽप्यासीद् सुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

सस्तुतिः ॥ ९ ॥

पर्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः
क्षती ।

धन्यो गण्यसुपुण्यदत्तकतनूतस्य च श्रीमतः ।
दानैः कर्ण इवातिर्धैर्यपयसा रत्नाकरचा-
परः ॥ १० ॥

द्वाविंशे किल पर्यायेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-

संयुक्तात्

स्वस्त्रेवास्यसुपुण्यदत्तकतनूतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो गवक्षणाभूपतिवरः सम्भौलिकाटिः

क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मध्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां क्षतीयोद्भवान्
बह्व्यातृनपि तावतोऽथ गणना बह्वक्रमाना-
दरात् ।

सदृगोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुली-
नान् समा-

हृयात्र प्रहतांस्तथाच सहजान् पूज्यास्तथा

कीमलान् ॥

वित्तैर्वागन्तैर्नैतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशकं
पर्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाक्रादावितः श्रियुतः ।

गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः व्यापति
जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाचना-

द्व्युतिः ॥ १२ ॥

इति दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थकुलान्तर्यकारिका ॥
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा —

“विप्रभ्यः प्रियभोऽवस्तुवसनं कृत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः खर्गानि रत्नानि
च ।

गावो नाव उदारमन्दिररुचौ वायस्य दत्ताः
सदा

साधुव्रतान्कुटुम्बसङ्गुणगणाः संप्रीयिता येन च ॥

गोसवः

गौडप्यापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः
क्षती

नागाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-
पटुः ।

तस्मात् प्राप गवं तुरङ्गकनकच्छत्रं रत्नं धनं
मोऽभूत् सनविनायको बहुगुणैरम्बुगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्वेषु भास्करः श्रेष्ठ इतिरतः ।

गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥
इति भरतमलिकज्जतकुलपञ्जिका ॥

गोष्यदं, क्षी, (गोः पदम् । यद्वा गावः पशुस्ते
गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्यदं सेवितासंविन-
प्रमाणीषु ।” ६ । १ । १४५ । इति तुट् सव्य
षत्वच् ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । ६७ ।

“भीष्मद्रोणाणां वं तीर्त्वा कर्णपालानसम्भवम् ।
मा निमज्जन्व सगणः शाल्यमासाद्य गोष्यदम् ॥”)

तथा विन्धो मेदिनी च ।

“गोष्यदं गोपदन्धमे गवाश्च गतिगोचरे ॥”

(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्थिति नाशयतीति । सो य
नाशने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ६ ।
इति कः ।) वोलः । उधःकालः । इति मेदिनी ।
से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्ये इति । चक्षि डल उक्तौ
+ “चक्षिङः ख्याच् ।” २ । ४ । ५४ । इति
ख्याच् ततः “समिख्यः ।” ३ । २ । ७ । इति
कः । यद्वा, गवां संख्या बह्वो गाव इत्यर्थः
विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।
प्रत्ययकाले हि गावो गोङ्गमनाय निर्गच्छ-
न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्यकिरणं तत्र
सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्ययः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसङ्घः, पुं, (गोः सङ्घस्तुल्यः । गोसङ्घा-
कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् । दा +
अच् ।) गोदानकर्त्ता । इति आकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरेव सम्भयो लोमादिरूपा
कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूया । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् ।
गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते चि ॥

गोसर्गः, पुं, (सर्वां सर्गां वरुणसकाय मोहनं
यद्वा गवां सूर्यकिरणानां सर्गां विवर्धितः
यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गं चार्द्धरात्रे च तथा मध्यमन्दिनेषु च ॥”)

गोसवः, पुं, (गौः स्रवते पौष्यते हिंस्यते यच्च ।
सु नू प्रीडायाम् + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।)
इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

गोस्वामी

“यजेत वाचमेधेन स्मर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिह्विजिह्वी वा अहस्तामिह्वी वा ॥”)
गोसशशः, पुं, (गोस एव शशः शशतुल्यः इति
गोवलीवर्ह्यायेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमर-
टीकायां रायसुजुटः ॥
गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते
यत्र । अर्घ आदित्वादय गौरादित्वात् डीष् ।)
मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गाक्षाने
सहस्रगोदानफलम् । यथा, यासः ।
“अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि मृमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् क्षानमावेण जाह्नवी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
गोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल-
मारभ्य क्षानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वा क्षानात्
गोसहस्रदानफलम् । यथा यासः ।
“मिनीबाली कुह्वर्यापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् क्षानं यन्मौनिना क्षतम् ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हार-
भेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स त् चत्-
र्यष्टिकः । चतुस्त्रिंशद्व्यष्टिक इति केचित् ।
इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचम् ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
“सुश्रुतं गोस्तनाकारं संचभृतगुणोद्भवम् ॥”)
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । डीष्-
भावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
“स्नाङ्गाक्षोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥” ४ । १ ।
५४ । इति डीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ ।
४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा सधुरसापि च ।
शङ्खीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता ॥”
वृथा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपि-
त्तनु ॥
गोस्तनी सुनक्ता इति ।” इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना
यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्य-
तमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
“प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ॥”
गोस्तनीति पाठोऽपि वर्तते ॥)
गोस्थानं, स्त्री, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
“सागलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानमकुलम् ॥”)
गोस्थानकं, स्त्री, (गोस्थान + स्वार्थे कन् ।)
गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम् ।
गोस्वाम्यमुमते भृत्यः सा स्यात् पालोभृते
भतिः ॥”)
स्वर्गस्य भुवो वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्र-

गोहालि

याणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।)
यथा । “श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया क्षीरति-
मङ्गरी ॥” इत्यनन्तरंहिता ॥
गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः ।
तन्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्यावाच ।
“विप्रहत्याश्च गोहत्यां किंविद्यामातिदेशिकीम् ।
का वा गुणामगम्या वा को वा सन्धाविहीनकः ॥
इतिषां लक्षणं सर्वे वद वेदविदां वर । ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्वन् पितृन् यो निवारयेत् ।
यति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
दृष्टेर्गान्ताङ्गयन् मृगो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
इति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृष्टवाहकम् ।
भोजयेद्दृष्टवाहकं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृधलीपतिं याजयेद् यो मुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नी यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेषधीताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो मुङ्क्तेऽन्नं गन्धपादेन श्रेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सुख्योऽद्ये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीराक्षश्च यो मुङ्क्ते योनिजीवी च जाक्षणः ।
यस्त्रिसन्धाविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पत्न्येकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न संवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभक्षेण च लण्यो वा भेदवृत्तिं करोति या ।
कटका ताडयेत् कान्तं मा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति प्रास्यमेव च ।
तद्वागे च तद्वह्नी वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्धलोभादयाक्षानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके देवो यत्रात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मृगो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवास्मान्नलं जलम् ।
नैवेद्यं पुण्यमक्षश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शशस्त्रास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवर्ह्यो गुरुहृषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुणं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भामासमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न दत्ताद्याश्रयं कोपात् प्रणनाय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥”
इति अश्ववैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
गोहन्त्रं, स्त्री, (हृद विष्ठायागे + क्तः । हन्त्रम् ।
गोहन्त्रं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥
गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारि-
त्वात् ।) विष्वक्वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति
भाषा । यथा, गारुडे १६० अध्याये ।
“पोतं गोहालियामूलं तिलदध्याव्यसंयुतम् ।
निवह्मन् कथितं प्रवर्तयति शङ्कर ! ॥”

गौः

गोहितः, पुं, (गोतु हितः ।) घोषलता । विष्वः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥
(गोभूमेभारवतरणे स्नेह्या शरीरयष्ट्यं
कुर्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं
कृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“गोहितो गोपतिर्गोमा वृषभाख्यो वृषप्रियः ॥”)
गोहिरं, स्त्री, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) पाद-
मूलम् । इति जेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
गोह्यं, त्रि, (गुह्यन् संवरणे + “शंसिद्गुह्यगुह्यो
वा ।” इति काशिकोक्तेः क्वभावपक्षे शयत् ।)
गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिध्याकर-
णम् ॥
गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । गम् +
“गमेर्होः ।” उणा । २ । ६७ । इति डोः । यद्वा,
गच्छत्यनेनेति करणी डोः । वृषस्य दानसाधन-
त्वात् स्त्रीगत्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् ।
वस्तुतत्त्वयं रूप एव शब्दः । यदुक्तम् ।
“रूपा गवाहयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पञ्चवाद्या मनीषिभिः ॥”)
स्वनामख्यातपशुः । गर इति माषा ॥ पुंगोः
पर्यायः अनङ्गान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीगोः
पर्यायः । माह्वी २ सौरभेयी ३ उखा ४
माता ५ शङ्खिणी ६ अर्जुनी ७ अग्र्या ८
रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माह्वी १० इत्या ११
धनुः १२ अग्रा १३ दोग्धी १४ भद्रा १५ भूरि-
मह्वी १६ अनङ्गुही १७ कन्याणी १८ पावनी १९
गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ निलि-
नादिः २३ सुरभी २४ अनङ्गुही २५ द्विडा २६
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बह्वला २८
मह्वी २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥
उस्रिया ३१ अह्वी ३२ अदितिः ३३ इला ३४
अगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणार्थिकं यथा,
वृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
“पराशरः प्राह वृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्तः
सन्धास्तथाप्यागमतोऽभिधास्य ॥
साक्षाविलक्षणाख्यो नृपकनयनाश्च न शुभदा
गावः ।
प्रचलन्निपिटविषाणाः करटाः खरसङ्घावर्गाः ॥
दृग्सप्तचतुर्दन्धः प्रलम्बसुखानना विनतपृष्ठाः ।
हृस्वस्युलगीना यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतिशुभिरतिहृह-
स्त्रिर्वा ।
अतिककुदाः कृषादेहा नेहा क्षीनाधिकाश्च ॥
वृषभोऽर्धं स्थलातिनम्बुशयः शिराततक्रोडः ।
स्थलशिराचितगच्छस्थानं मेहते यश्च ॥
माष्णाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो
द्विजस्येष्टः ।

गौः

क्षयोऽतलुभिः; अचनो ययस्य चातकरः ।
स्थलशकृन्मिश्रः; सितोदरः; लघ्वारवर्णः ।
यच्चजातोऽपि त्वान्यो ययविनाशायही दुषभः ।
प्रामकपुष्पचिताङ्गो भस्मरुणसन्निभो विज्ञा-
लायः ।

विप्राशामपि न शुभं करोति दुषभः परियहीतः ।
ये चोदरानि प्रादान् पद्मादिव योजिताः लघ-
योवाः ।

कातरनयना हीनाः दृष्टतश्च ते न भारवहाः ।
मृदुसंज्ञताम्बोहास्तुस्विजस्ताम्बतालुनिष्ठाः ।
तनुहृत्लोचनवयाः सुकुलयः सारजङ्गाश्च ।
आताम्बसंज्ञतसुरा यदोरस्ता दृष्टककुद-
युक्ताः ।

स्निग्धश्चक्षुस्तुल्यग्रीवमाणस्तान्तुशृङ्गाः ।
तनुभृशुग्वालधयो रक्तान्तविलोचना मही-
च्छाताः ।

सिंहस्तम्बास्तम्बकम्बलाः पूजिताः सुगताः ।
वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनकुहो जङ्गाभिश्चैककनिभाभिः ।
वैदूर्यमल्लिका वृद्धुदेक्षणाः स्थलनेत्रचम्पायाः ।
प्राण्यभिरस्फुटिताभिः शृङ्गाः सर्वेऽपि भार-
वहाः ।

प्रायोद्देशे सवलिर्मान्धारसुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।

कमलोत्पलजायाभः सुवालधिर्वाणितुल्यजवः ।
लम्बैर्वृणैर्मोदरश्च सङ्क्रामवृण्वाक्रोडः ।
श्रेयो भाराध्वसहो जवेऽन्तुल्यश्च शृङ्गाफलः ।
सितवर्णः पिङ्गाश्चस्तम्बविषाणिलयो महा-
वक्रः ।

हंसो नाम शुभफलो ययस्य विवर्धनः प्रोक्तः ।
भृशुग्वालधिरातान्त्रवङ्गुणी रक्तदङ्कककुश्री च ।
कल्पाय च स्वामिनमचिरात्कुर्वते प्रति लघ्वाः ।
यो वासितैकचरणो यद्येष्टवर्णश्च सोऽपि शृङ्ग-
फलः ।

मिश्रफलोऽपि याज्ञो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
रस्ति ॥” * ॥

गोरीङ्गनभेदेन शुभाशुभसुक्तं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—

“गौ दीनाः पार्थिवस्याग्निवाय
पार्थिवं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
नः । कुर्वन्त्यशुपूर्णायासायः
यत्तु भोतास्तस्करानारवन्त्यः ।
आरणी क्रोशति चेदनर्थो
भयं य रात्री दुषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मलिकाभि-
स्तांशु दृष्टिं सरमात्मजैर्वा ।
आगच्छन्त्यो वेदस वन्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठद्वये गवां गाः ।
आर्द्राङ्गो वा दृष्टरोमुखः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योपि चैवम् ॥” * ॥

गोर्मङ्गलत्वादियथा, देवनः ।

“लोकैस्त्रिभुवनं मङ्गलान्यष्टौ जायन्ते गौर्हताश्विनः ।

६६८
गौः

हिरण्यं सर्पिरादित्य चाप्यो राजा तथाहमः ॥
एताभि सततं प्रक्षिप्तमस्मिन्नेव यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थविहितैर्गुणैः तद्वैतुतया ग्राह्या-
दपि ॥ * ॥ गोप्रकाशे ब्रह्मपुराणम् ।

“सदा गावः प्रज्ज्यास्तु मन्त्रेणाग्नेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः शौरमेधीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणदेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।

“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तहीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत नृते मन्त्रेण वर्णयेत् ।
यावदाप्राति तज्जन् तावज्जन्त्रेण युज्यते ॥”
विष्णुः ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
बहुङ्गमेतन्मङ्गलं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
बहुङ्गं बटप्रकारम् । इति युहितत्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्धन-
त्वम् । हृद्यत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रद-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः । अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वम् ॥ * ॥ तद्गन्धगुणाः ।
पण्यत्वम् । अत्यन्तरस्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रदाङ्गुष्ठिर्वीर्यवृद्धिकारित्वम् ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ।

“गव्यं पवित्रं च रसायनञ्च
पण्यञ्च द्रव्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
विदोषकमोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । आहित्वम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ।
“अन्त्रस्त्रादुरसं याहि गुरुणां वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्तादि-शोफजित् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्गन्धफेनगुणाः ।

“गवान् क्षीरफेनं वा तस्मै सहितम्लया ।
पक्वान् भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तत्सवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रक्षिसुलकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संयादकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसन्वाङ्गमूल-
कामग्रमसर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥

तद्दृष्टगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्तुतिबल-
मेधापुष्टिमिष्टिभुक्तवपुःस्थैर्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मामपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वम् ॥ (तथा च ।

“विपाके मधुरं द्रव्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलजन्त्रेण गव्यं सर्पिर्गोतमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अहमेऽध्याये ॥ * ॥

गौः

“गवां प्रज्ज्यासि क्षीरं गुरु विटभिर्दुर्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते कर्म्ये यामं याभाहमेव वा ॥
समुत्तार्ये पयो याज्ञं तत् पथ्यं दीपनं जम्बु ।
विवत्साबालवत्सार्णं पयो दोषसमीरितम् ॥
शृङ्गं वत्सेकवर्णाया धवलीकृष्णयोरापि ।
इत्यादा मासपर्णादा कर्हद्वयौ च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं श्रुतं वाश्रुतमेव वा ।
गवां सितार्णं वातघ्नं लघ्वार्णं पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णाणां चीनं हृत्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गौ] पुं, (गन्धते कर्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्ममूलककर्मफलैर्वैस्मिन् । गम्
+ “गमेडोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अघि-
कारणे डोः ।) स्वर्गः । (गन्धते ज्ञायन्ते
विषया येन यज्ञा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्तरि वा डोः । किरणसम्पर्केण विना चास्तुव-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।

“त्रयोदशहीपवर्ती गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितार्थैकः प्रवर्तसे ॥” * ॥
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १२ ॥ (गन्धते पुण्यवद्भि-
र्वैस्मिन् । अघिकारणे डोः । इत्यापूर्णादिवकाम-
कर्मभिः पुण्यवताश्चल्लोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चक्रः । इति विश्वः । (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्तौतेजसेति जानाति
सर्वमिति वा । कर्तरि डोः ।) कर्म्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥ अश्वभ-
गामौवधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गौ] स्त्री, (गन्धते विषयज्ञानं यथा । गम्
+ “गमेडोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्तरि
डोः ।) वाणः । दिक् । (गन्धते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यथा । करणे डोः ।) वाक् । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।

“इत्यध्यापात्रागुमितवयस्य
रघोवदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥

गन्धते प्रच्यतेऽस्यामिति । अघिकारणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।

“दुहोच्च गां स यज्ञाय श्रद्धाय भक्षवा दिवम् ।
सम्पदविनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनजयम् ॥” * ॥
अले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
अले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, दृष्टावन्ममके । २ ।

“स्वमिव सृजं गवि श्रेष्ठं
सुपधाय स्वपिति यो मुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्मिपङ्का च सेवितः समकरया ॥”)

माता । इत्येकादशकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदोहिन्स्य ब्रह्मदत्तस्य भात्या । यथा, भाग-
वते । ६ । २१ । २५ ।

“स कौर्त्तरी शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

गौडी

स गौडी गवि भार्यायां विष्णुक्तेनमधात् सुतम् ॥
 “गवि सरस्वती भार्यायाम् ॥” इति कश्चित्
 व्याख्ये ॥)
 गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गच्छति ज्ञायते चार्थसुख-
 मनेन । गम् + “गमेर्ङाः ।” उणां । २ । ६३ ।
 इति करवी ङोः । त्वचि जातत्वादेवास्त्व तथा-
 त्वम् ।) लोम । (गच्छति निजदेशमिति ।
 कर्त्तरि ङोः । निजप्रवणादेवास्त्व तथात्वम् ।)
 जलम् । इत्यमरटीकायां भावुदीक्षितः ॥
 गौजिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्वद्गोतुं
 शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि-
 माणायां अङ्गुलं विद्यते अस्त्व । गुञ्जा + ठक् ।)
 खर्वकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ७ ।
 “गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राधा
 पुरी ।
 भूरिभेदिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः
 पिता ॥”)
 तद्देशस्य पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
 चीमा यथा, शक्तिसङ्गमतत्वे सप्तमपटले ।
 “वङ्गदेशं समारभ्य सुवनेशान्तर्गं शिवे ।।
 गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ॥”
 (देशोऽयं दृष्टव्यं हितायां कूर्मेविभागे पूर्वस्था-
 सुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
 “अयं पूर्वस्थाम् ॥” इत्युक्ता
 “उदयगिरि भद्रगौडक-
 प्रीक्षोत्कलकाशिमेलनाम्बुः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥)
 पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे ।
 “सारस्वताः काण्वकुजा गौडमैथिलिकौतलाः ।
 पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
 (गुडस्य विकारः । गुड + ञञ् । गुडजाते
 आसवे स्त्री च । अस्त्व गुणा यथा,—
 “कृष्टमृजश्लक्ष्णं गौडस्तर्पण-दीपनः ॥”
 इति कृत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 “श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचक्रकैः ।
 लिप्तेऽपिष्टोऽमिल-कफ-ग्रीहपाक्ष्दरापहः ॥”
 इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
 गौडवास्तुकः, पुं, (गौडं गौडदेशे जातः गौडदेश-
 वासिप्रियो वा वास्तुकः शाकविशेषः ।) चिल्ली-
 शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्दे
 २स्य विषया ज्ञेयाः ॥)
 गौडिकं, स्त्री, (गौडं गुडविकारस्तत् कारणत्वेना-
 द्यस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
 इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा, “पेष्टिकगौडिक-
 माध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति
 प्रायश्चित्तविशेके देवलः ॥ गुडनिष्पन्नस्ये चि ॥
 (पुं, गुडे साधुः । “गुडादिभ्यश्च ॥” ४ । ४ । २०३ ।
 इति ठञ् । इच्छुः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 गौडी, स्त्री, (गुडस्य विकारः गुडविकारेण
 सम्पादिता इत्यर्थः । गुड + ञञ् । स्थियां

३७०

गौणवा

डीप् ।) गुडादिहता सुरा । गुडेर मद् इति
 भाषा ॥ (यथा, महुः । ११ । ६४ ।
 “गौडी पेटी च माध्वी च विज्ञेया विविधा
 सुरा ॥”)
 तत्पर्यायः । वात्सकी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
 रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तकलकान्तिहृति-
 कारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ।
 “गौडी कषाया मधुरास्त्रीता
 सन्दीपनी मूलकजापहन्नी ।
 हृता विदोषं शमयत्यर्शोर्णं
 पाण्डामयार्शः च सन् निहन्ति ॥”)
 राशिगौविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां
 प्रिया ।) कावरीतिविशेषः । यथा,—
 “ओजःप्रसादमाधुर्यं गुणवितयभेदतः ।
 गौडवेदेर्भाषाला रीतयः परिकीर्तिताः ॥”
 इति कावचञ्जिका ॥
 (यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । ४ ।
 “ओजःप्रकाशकेर्वर्णैर्वन्ध आङ्ग्वरः पुनः ।
 समासबहुला गौडी—” ॥)
 उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
 “नचङ्गुलभमितचङ्गुलदाभिघात-
 सङ्गितोरुगुलस्य सुयोधनस्य ।
 पुरुषोत्तमस्याह ।
 बहुतरसमासयुक्ता समहाप्राणासुरा च
 गौडीया ।
 रीतिरनुपासमहिमपरतन्वास्तीभवकाया च ॥”)
 गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः
 प्रतिबोधितः । गौणी + ञञ् ।) गौणीवृत्ति-
 बोधितः । यथा, “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो
 गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तदयोगात्
 गौणः ।” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-
 लङ्कारः ॥ (अस्तुत्ये चि । यथा, महाभारते ।
 १० । ३४१ । ६ ।
 “यङ्गुनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।
 गौणानि तत्र नामानि कर्मेजानि च कानि-
 चित् ॥”)
 गौणकालः, पुं, (गौणोऽसुखः कालः ।) सुख
 कालकर्त्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
 “यदुवागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत् ।
 गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥
 यदुवेति पञ्चान्तरं प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
 आगामिक्रियायां सुखकालस्यापि गौणकाल-
 त्वम् । तेन कार्यं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-
 कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ॥” इति भलमास
 तत्त्वम् ॥
 गौणवाङ्मयः, पुं, (गौणोऽप्रधानवाङ्मयश्चन्द्रसमन्वि-
 तमासः ।) लक्ष्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
 यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

गौणी

“गौणवाङ्मय भावता सुखवाङ्मयेण आवबता ॥
 अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
 “वाङ्मोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
 गौणः लक्ष्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त इतिरितः ॥”
 गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता ।
 गुण + ञञ् + स्थियां ङीप् ।) अशीतिप्रकार-
 लक्षणागतलक्षणाविशेषः । यथा,—
 “सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
 सादृश्यात् मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ॥”
 (“ताः पूर्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृ-
 श्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र
 शुद्धानां ‘स्वतो धावति’ इत्यादीन्मुदाहरणानि
 ज्ञेयानि । रुद्रावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी
 यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ अत्र
 तैलशब्दस्ति लभ्यते इत्यर्थं सुखाद्यैस्तदाद्यैव
 सार्थपादिके द्वेयु वर्तते । प्रयोजने यथा, राज-
 कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु ‘एते राजकुमारा
 गच्छन्ति ।’ रुद्रावुपादानलक्षणा साध्यवसाना
 गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि’ प्रयो-
 जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ रुद्रौ
 लक्ष्यलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा
 गौडेकः कौटुकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा,
 ‘गौर्वाहीकः ।’ रुद्रौ लक्ष्यलक्षणा साध्यवसाना
 गौणी यथा, ‘राजा कण्टकं शोधयति ।’ प्रयो-
 जने यथा, ‘गौर्धल्पति ।’
 ‘अत्र केचिदाहुः गोशब्दचारिको गुणा आद्य-
 मान्वाद्यो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाही-
 कार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गो-
 शब्दस्यागहीतसङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुम-
 सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमानबोधनाच्च । अभि-
 धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुक्त्याना-
 भावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्यो
 नाभिधीयते किन्तु सार्थसङ्चारिगुणसामान्येन
 वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न
 मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रती-
 यते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षि-
 ताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न
 प्रथमः । वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् । न
 द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्दे-
 २न्ये प्रवेष्टासम्भवात् । शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्दे-
 नैव प्रपूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दा-
 द्वाहीकार्यो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य
 सामानाधिकरण्यमसम्भवं स्यात् । तस्मादत्र
 गोशब्दात्सुखया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहास्य-
 मलभमानोऽनुत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं
 लक्षयति । वाहीकस्यानुत्वादित्ययबोधनं प्रयो-
 जनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते ।
 पूर्वा तु उपचाराभिधानात् शुद्धा । उपचारो
 हि नामात्यन्तं विसर्जितयोः सादृश्यातिशय-
 महिम्ना भेदप्रतीतिसाम्यमात्रम् । यथा
 अग्निमानवकयोः सुक्ष्मपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-
 प्रतीतिः । तस्मादिवमादिह शुद्धैव लक्षणा ॥”

गौतमी

३७१

गौरः

गौरस

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥ अथ च सर्वं
लक्षणाग्रये दृष्टव्यम् ॥
गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषिर्गोत्राप्रत्ययमिति ।
“ऋष्यन्वकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।)
मुनिविशेषः । स तु श्रुतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
शास्त्रवशाज्जन्तुः शुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
शास्त्रमुनिः २ शास्त्रविद्वज्ज्ञः ३ सर्वार्थसिद्धः ४
श्रीहोदधिः ५ अर्कवन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ स्त्रियुक्ते च श्वेतकेतुः ८
धर्मकेतुः १० महासुनिः ११ पञ्चशानः १२
सर्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहु-
जम् १६ चिन्मूर्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शक्रः १९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अथ हि गौतमीपुत्रत्वे
प्रमाणं यथा, कलितविकारे १५ अध्याये ।
“ते सान्तर्वर्त्तिर्मृगयन्ते । सान्तर्वर्त्तिर्मृगयमाणा
न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परि-
देवमाना महीतले परिवर्तते स्म राजानं
शुद्धोदनमेवाह । लिप्तं मां महाराज ! पुच्छे
सङ्गिनीं कुतश्चेति ॥” वैवस्वतमन्त्रनरे सप्त-
र्वीकामन्त्रतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।
“अचिर्विश्वो भगवान् कथमप्य महाशुचिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवान् कथीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सान्पतं दिवि ॥”
अथमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदशास्त्रो-
न्मूत्र । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
“अचिरकोनविंशेऽय गौतमस्तु ततः परम् ॥”
कुत्सकुलजहतराष्ट्रपाकुसुतानामाचार्यः क्षपः ।
गौतमस्योत्पत्तत्वादेवास्त्व तयात्वम् । यथा,
हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
“अथस्वप्नं शरत्काले मिथुनं समपश्यत ।
क्षपया तच्च जग्राह शान्तमुर्मगयाङ्गतः ॥
क्षपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च क्षपी
तथा ।
एते शारदताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥”
सुनिर्भेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता ।
यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—८ ।
“आसन् पूर्वयुगे राजन् । सुनयो भ्रातरक्षयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव चित्तादित्यसमिभाः ।
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा अक्षवादिनः ।
तिष्ठान् तपसा प्रीतो नियमेन हमेव च ॥
अभवद्गौतमी नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥”
श्यावरविषयेः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥
गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः ।
यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू +
अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण्
ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥
मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
“गौतमीं कंसघाताच्च यशोदानन्दवर्द्धनीम् ॥”
राजवीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदा-

वरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २ । ७०
“यो नदीं गौतमीं रक्षां गिरिं प्रप्येति चाह्नेदम् ॥”
तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
“पश्चिमाद्रिसमुद्रात् गौतमी पुच्छभावात् ।
अस्याः प्रीतं जलं वापि कथं वातविकारकम् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं चन्द्रोदयविकारकम् ।
पुण्या पर्यस्मिन्नि वैवा प्रकीर्ता च वरानना ॥
मोक्षा गोवर्द्धनी चास्या गौतम्याशुगता इमाः ।
आसां जलं चर्तं नातिवातज्ज्वलविकारकम् ॥”
गौरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गौत-
मस्यापत्यं स्त्री । गौतमस्यंश्वीयशरद्वतः कन्या-
त्वादस्यास्तथात्वम् । क्षपी । सा तु प्रोक्तस्य
भार्या अन्वत्यान्वो भ्राता च । यथा, महा-
भारते । १ । १३१ । २३ ।
“अलभतु गौतमी पुत्रमन्वत्यामानमेव च ॥”
गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४० ।
“गौतमीगामिनी गाथा गन्धर्वाधरः सविता ॥”
गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “आरगुदी-
चाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरक ।)
गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा
इति स्थातः ॥
गौधियः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “सुष्मादिभ्यश्च ।”
४ । १ । १२६ । इति ट्क् ।) गोधिकात्मजः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौधिरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “गोधाया
ट्क् ।” ४ । १ । १२६ । इति ट्क् ।) गोधि-
कात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौरं, स्त्री, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्य-
मने + हलच्चेति घञ् । ततः स्त्रीर्थां णम् । यद्वा,
गवते इति । गुड शब्दे + “ऋसेच्चेति ।” उणां ।
२ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्म-
केशरशब्देऽस्य विवृतिर्याग्रेया ॥) कुङ्कुमम् ।
सर्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरः, पुं, (गवते अयत्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे
+ “ऋसेच्चेति ।” उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन
निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्पः ।
“गौरस्तु सर्पः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्वपस्तु रसं पाके कटुक्षिपः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रघोहरो जयेत् कर्णं कुष्ठ-कोष्ठलमिषहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ घवहणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गौरो इति भाषा ।
तद्वर्णकरगौरवर्धं यथा,—
“कुशाखनालचारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्त्रानलेन हि ॥
माहिषिण्य पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उज्ज्वलं कुण्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥”
इति मार्कण्डे १६४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ ।
“तस्यादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥”
यथा च रघुः । २ । ३५ ।
“केलासगौरं वृषभाकराक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतप्लवम् ।
अवेहि मां किङ्करमरुतर्षः
कुम्भोदरं नाम निजुम्भमिषम् ॥”
श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तर्वहिता ॥ (ऋग-
विशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
“स्मरोऽन्वोऽन्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशक्ताः चतः । इत्यु पञ्चमस्यान् प्रभूम् ॥”
गौरः, त्रि, विभुः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥
गौरचन्द्रः, पुं, (गौरैश्च तप्तसिम्बवर्णेन चन्द्रेण
आकाशयतीति । चदि आकाशं + चिच् + रन् ।)
श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
“लण्णश्चैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदाहि मे ॥”
इत्यनन्तर्वहिता ॥
गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।)
शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कलाङ्गा ४
कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८
सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अथ गुणाः ।
हिमत्वम् । सचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधु-
रत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिविषाभाननाशित्वम् ।
चक्षुर्हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरत्वक, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वम् यस्य ।)
इक्षुदीप्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरवं, स्त्री, (गौरवं साधनत्वेनाख्यम् । “अश्वं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । ० । १२७ । इत्यच् ।) अश्व-
त्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भावं ।
गुर + “रगन्ताश्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १६१ ।
इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति सुम्बोधम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६३ । १८ ।
“शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
“सुश्राव तैम्यः प्रभवादिहृतं
स्वविप्रमे गौरवमादधानम् ॥”
आदरः । यथा, कुमारः । ३ । १ ।
“प्रयोगनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेयु ॥”
गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्ज्ञातमस्तेति तार-
कादित्यादित् ।) अर्थः । तत्पर्यायः । आर्य-
मित्रः २ । इति चिकाङ्कशेषः ॥
गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।)
भद्रकहलविशेषः । इति जटाधरः ॥
गौरसर्पः, पुं, (गौराक्षी सर्वपक्षेति कर्म-
धारयः ।) श्वेतसर्पः । (यथा,—
“रघोऽन्नः सर्वपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्पः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तत्पर्यायः । अनदाः २ सिद्धार्थः ३ भुतनाशनः ४

कटुलेहः ५ यद्वज्रः ६ कच्छपः ७ राजिका-
फलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रचोमः ११
कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्ध-
साधनः १४ सितसर्पपः १५ अस्थ गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तपित्त-
त्वग्दोषविषभूतप्रक्षणाशित्वम् । हृद्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कफरक्तः कच्छपकोष्ठहृन्मिनाशित्वम् । रक्त-
पित्ताग्निवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (परि-
माणविशेषः । यथा, महाः । ८ । १३३ ।

“असरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिप्तेका परिमाणतः ।
ता राजसधपल्लिखस्ते त्रयो गौरसधपाः ॥”

गौरसुवर्णं, स्त्री, (गौरः शुभः अतएव तु शुभनो-
वर्णं यस्य ।) प्रज्जशाकविशेषः । तन् चित्र-
कुट्टदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २
सुगन्धकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ इस्वम् ६
गन्धशाकम् ७ कटुप्रज्जालम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९
अस्थ गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वर-
दाहहृत्पित्तान्तरिक्तप्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर-
शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विमुक्तार्थपरत्वे टाप् ।)
गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तमकाचनवर्णं अङ्गं कलेवरं
वक्ष्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
“गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं लताङ्गलिः ।
नन्दगोपसुतश्चैव नमस्त्वामि गदाग्रजम् ॥”
इति ब्रजजामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥

अपि च कल्याणामणे ।

“गौराङ्गी नादगम्भीरः स्वनामन्दतलालवः ॥”

गौराङ्गेकः, पुं, (गौरवर्णं आङ्गेक इव ।) स्यावर-
विशमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

गौराखः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आखं सुखं यस्य ।)
कल्याणानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्यैव । गौरी + स्वार्थे कन् ।
इत्त्वम् ।) अष्टवर्षाया कन्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर +
नाङ्कुलकादित्त्वम् ।) श्वेतसर्पः । लौहपूर्वम् ।
इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरौ, स्त्री, (गौर + “विज्ञौरादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
४१ । इति ङीष् ।) प्राञ्चती । (यथा, रघुः ।
२ । २६ ।

“गौरीगुरोगङ्गरमाविवेश ॥”

पार्श्वती किञ्च गौरीरुत्तरा पीठस्थाने काम्यकुञ्ज-
विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । १५८ ।

“गौरी प्रोक्ता काम्यकुञ्जे रम्भा तु मलयपर्वणे ॥”
असम्प्रातरजःकन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-
कन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।

“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥”
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।

“स्त्रीणां सप्तसं गौरीणां सुवर्णानां सुवर्णसाम् ॥”

हरिदा । दाहहरिदा । गोरीचणा । प्रियङ्गु-
रुचः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २५ ।

“वसुं सुवर्णां गौरीं च किम्पुनां सहिरण्य-
वीम् ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”
वतसभार्या । इति मेदिनी । रे । २८—२९ ॥

सर्व्यवशीयप्रसेननिशानभार्या । यथा,—
“लेभे प्रसेननिशान्यां गौरीं नाम पतिप्रताम् ।
अभिप्रास्ता तु सा भर्वा नदी वै बाहुदाभवत् ॥”

इति हरिवंशः ॥

वृद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुहा ।
श्वेतदूर्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली ।

आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं

यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुख-
लक्ष्मीः ।

राङ्गी दाडिमबीजं दधती कीरानने गौरी ॥”
(केवाचित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी ।

यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
“तोङ्गी खाम्बावती गौरी गुणक्री कङ्कभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥”

केवाचित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं
तत्रैव रागाध्याये । १४ ।

“मालाञ्जी त्रिवङ्गी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाञ्चाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रा-
वधिः ॥)

गौरीजं, स्त्री, (गौर्या जायते इति । जन् + ङः ।)
अम्भकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीपुत्रः, पुं, (गौर्याः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
इति हलायुधः ॥

गौरीपुण्यः, पुं, (गौरीप्रियं पुण्यमस्य ।) प्रियङ्गु-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीललितं, स्त्री, (गौरीव हरिदेव ललितम् ।
पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गौरतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुप्रवी-
मित्यर्थः गच्छतीति । “गच्छन्तौ परदारा-
दिभ्यः ।” ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति
ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रक-
रणे धर्मशास्त्रम् ॥

गौलिकः, पुं, (गुह्ये साधुः । गुह्य + ठक् । इत्य-
लत्वम् ।) सुष्ककठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौल्यं, स्त्री, (गुह्यस्य भावः । गुह्य + ल्यप् । इत्य-
लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौशतिकः, चि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत +
“एकगोपूर्वात् ठञ् नितम् ॥” ५ । २ । १२८ ।
इति ठञ् ।) गोशतसामी । इति आकरवम् ॥

याहार एक शतमय आदि इति भाषा ॥

गौहीर्णं, स्त्री, (पूर्वं भूतं गोहम् । गोह +
“गोहात् खञ् भूतपूर्वे ।” ५ । २ । १८ । इति
खञ् ।) भूतपूर्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । ३ ।
१ । १३ ॥ पूर्वैर गोह इति भाषा ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । २१ ।

“तासुवाच स गोहीने वने स्त्रीपुंसभीषणी ॥”
यथ, इ ड जैस्य । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्तं-व्यक्तं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । जैस्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, कर्मणि
ग्रन्थाते । ड, ग्रन्थते काङ् कुटिलं स्यादित्यर्थः ।
ग्रन्थते लता वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ग्रथितं, चि, (ग्रथ्यते स इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः ।
ततो न लोपः ।) कृतग्रन्थनम् । गौथा इति
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थितम् २ इत्यम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा,
रघुः । ८ । ३४ ।

“कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्नजमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥”

आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ति ।
१०६ ॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भा-क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः ।
दर्भे ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग,
ग्रन्थाति मालां मालिकः । ग्रन्थिसुग्रथयितुं हृद-
येष्टः । इति भाषे चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे ञच् ।) गुम्फः ।
ग्रन्थना । धनम् । (ग्रन्थते विरच्यते इति । ग्रन्थ
+ कर्मणि ञच् ।) शास्त्रम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८० ।

“ग्रन्थग्रन्थं तदा चक्रे सुनिर्गुणं कुतूहलात् ॥”
ह्रास्विप्रहर्षनिमित्तिः । अशुष्टुपृष्ठन्दः श्लोकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थकला, [च] चि, ग्रन्थं करोतीति । क + लृच्-
प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रज्ञः ॥

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।)
लेखस्थानम् । इति त्रिकाश्रयः ॥

ग्रन्थनं, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे लुट् ।) गुम्फनम् ।
ग्रन्थना । तत्पर्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३
गुम्फः ४ अग्रन्थम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे ञच् । लिप्तां टाप् ।)
ग्रन्थनम् । इति सुश्रवोद्यम् ॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + “लज्जिकथ्यङ्गानि-
वसिवनिसनिधनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।” उणां । ४ ।
१३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।)

वंशादिस्थिः । गौटि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पर्व २ परः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

काकसन्धिः ४ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
“दशोरिव सुन्दरिः मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥”)

भद्रमुष्मा । हितावली । पिङ्गायुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अम्बोन्माध्यासः । भाषापाशः ।
यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

ग्रन्थः

“भिद्यते हृदयमन्त्रिनिष्ठान्ते सर्वसंशयाः ॥”
कौटिल्यम् । ग्रन्थपर्यवस्यः । (यथा, चरके
कनस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

“मनःशिरा त्वक्कुटजात् सज्जतः
सज्जोमयः सैकगजः करजः ।
ग्रन्थिभ्यो भौजः करवीरशूलं
शूर्पानि साध्यानि तुषोदकेन ॥”

बन्धनम् । सज्जोमयः । इति मेदिनी । शी । ६ ।
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

“वातादयो मांसमक्षक्प्रदुष्टाः
सन्धूय मेदाश्च तथा शिराश्च ।
हृत्तोन्नतं विपथितान् प्रोथं
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”

तस्य वातिकरूपं यथा,—

“आयन्त्यते उग्रानि तुद्यते च
प्रभ्रंशते मथ्यति भिद्यते च ।
कृत्वा नृदुर्वैस्तिरिवाततश्च
भिन्नः सवेद्याभिलजेऽसमश्च ॥”

पैत्तिकरूपं यथा,—

“इहृद्यते धूयति धुयते च
पापयते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पितात्
भिन्नः सवेदुष्यमतीव चासम् ॥”

जैद्यकरूपं यथा,—

“शीतो विवर्णोऽल्पवर्णोऽतिकरुः
धावाणवतुर्हृन्नीपप्रभः ।
शिराभिहृष्टश्च कफप्रकोपा-
द्विन्नः सवेच्छुक्लचनश्च पूयम् ॥”

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसासगामलाः ।
हृत्तोन्नतं यं श्वयं सयग्र्यधनात् स्मृतः ।
दोषासमांसमेदोऽस्य शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोऽमेदाश्वितोऽसितः ॥
अनात् स्यान्नान्तरगतिरकलाहानिहृद्भिमान् ।
नृदुर्वैस्तिरिवानहो विभिन्नोऽच्छसवत्यक्षक् ।
पितात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पथ्यते हृतम् ।
भिन्नोऽसतुष्यं सवति श्रेष्ठ्या नीरजो चनः ॥
शीतः सवर्णः कळमान् पक्वः पूयं सवेदुष्यम् ।
दोषैर्दुष्टैश्च ग्रन्थिभैर्वैष्णुर्हृत्तु जन्तुः ॥
शिरामांसश्च सञ्चित्य सञ्जापः पित्तलक्ष्यः ।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिभावहेतुः ॥
स्निग्धं मज्जानं कठिनं शिराणहं कफालतिम् ।
प्रहृष्टं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसिऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुर्वते ग्रन्थिं श्वयं स्निग्धं नृदुं चलम् ।
श्रेष्ठतुल्याकृतिं देहचयद्विचयोदयम् ॥
स विभिन्नो चनं मेदस्ताश्चाधितसितं सवेतु ।
अस्त्रिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नताननतन्तु यत् ॥
खोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सञ्जसामोऽवगाहनरत् ।
थायामाहा प्रतानस्य शिराजालं सशोथितम् ॥
वायुः सन्धीय सङ्कोच बलीकृत्य विशोष्य च ।
निष्पूरं नीरजं ग्रन्थिं कुर्वते च शिराश्रयः ॥
अरुद्वेच्छमात्रे वा श्वयि सर्वरसाग्निः ।

३७३

ग्रन्थः

वार्ते वा चरकहिते गार्गेऽस्माभिहितेऽथवा ॥
वातासमकुतं दुष्टं संश्लेष्य ग्रन्थितं ब्रह्मम् ।
कुर्व्यात् सदाहः कळमान् ब्रह्मग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषासमेदोना न तु कळमकराचलाः ।
मर्मैककण्ठोदरस्याच— ॥”

इति वाभटेनीतस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥

तस्य चिकित्सा यथा,—

“स्त्रिणिकाशतकसारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्जुनम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भैरवेन
विष्कास्य तं शङ्खचिकित्सकीन ।
जात्यादिपक्वेन हृतेन वैद्यो
ब्रह्मेण चान्येन च सचिकित्सितुः ॥”

ग्रन्थीरुद्धय पञ्चातु ग्रन्थोक्तं क्रममाचरेत् ।

शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शङ्खं प्रयुज्यते ॥

अन्ये आचार्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥

(“ग्रन्थिभ्यो कर्मणा यथासं शोफवत् क्रिया ।

हृत्तुपीचिकित्साप्रीकणादिभ्यः सर्पिणा ॥

क्षेत्र्येच्छुडिकामश्च तीक्ष्णैः मुहुर्य लेपनम् ।

संस्तेय बहुशो ग्रन्थिं विन्दुदीयात् पुनः पुनः ॥

एव वाति विश्लेषण क्रमः पित्तासये पुनः ।

जलौकसो द्विजं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥

तथाप्यपक्वं क्षिप्तेन स्थिते रक्तेऽभिना दहेत् ।

साध्यशेषं सशेषो हि पुनराध्यायते भुवम् ॥

मांसत्रयोऽवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तमैः फालादिभिश्च तम् ॥

प्रवृत्त्यासितदिग्धेन च्छनं हिरण्यवाससा ।

ग्रन्थेन पाटयित्वा वा दहेन्नेदसि कुरुते ॥

शिराग्रन्थौ नवे येयं तैलं साहचर्यतया ।

उपनाहोऽनिलहरेर्वैष्णिककर्मेश्वराद्यधः ॥

अङ्गेकदेशेऽनिलादिभिः स्यात्

स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।

ग्रन्थिर्महान्मांसमवच्छनन्ति-

मेदोभवः क्षिण्यतमचलश्च ॥

तं शोषितं स्वेदितमशकाढेः

साङ्गुहदक्षैर्विजयेदपक्वम् ।

विपाक्य चोद्धृत्य भिषक् सकीर्णं

ग्रन्थेन दग्धा ब्रह्मचिकित्सितुः ॥

अदग्ध ईधत् परिशोषितश्च

प्रयाति भूयोऽपि श्रुनेर्विहृष्टम् ।

तस्मादश्वेः कुशलेः समन्ता-

च्छेद्यो भवेद्दोष्य शरीरदेशान् ॥

शोषे कृते पाकवशेन शीर्येत्

ततः सतोऽथः प्रसरेद्विषयः ।

उपमव तं प्रतिवारयेच्छः

स्वेर्मेवनेः पूर्वतरेऽप्योक्तैः ॥

ततः क्रमेणास्य अथाविधानं

ब्रह्मं ब्रह्मश्चरया चिकित्सितुः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १० अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—

“ग्रन्थिभ्यो कर्मणा यथासं शोफवत् क्रिया ।

हृत्तुपीचिकित्साप्रीकणादिभ्यः सर्पिणा ॥

ग्रन्थः

रक्षेद्वल्लभापि नरस्य निजं
तन्मद्यितं आधिनर्त निजनि ॥
तेनं पिबेत् सर्पिरथो हृयं वा
दत्त्वा वसां वा निहतं विदध्यात् ।

अपेहि वातादश्वमूलसिद्धं

वैद्यश्चतुःक्षेपमथो हृयं वा ॥

हिंसाथ रोहिण्यनृताश्च भार्गो

श्रीनाकविष्वागुरुक्ष्मागन्धाः ।

गोजी च पिष्टा सह तालपत्रा

ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रसेपः ॥

खेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्व्या-

तथा प्रविह्वानपरिच्छेपात् ।

विदार्य वा प्रक्रमपोष्य पूयं

प्रक्षाल्य विष्कार्कनरेन्नतोयैः ॥

तिलैः सपञ्चाङ्गुलपक्वमिश्रैः

संशोषयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।

मुहं ब्रह्म वायुपरोपयेत्-

क्षेत्रेण राक्षा सवर्णान्वितेन ॥

विहृष्टयटीमधुकाशताभिः

सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन ।

जलौकसः पित्तक्षते हितास्तु

क्षीरोदकाभ्यां परिचैचनश्च ॥

काकोलिवर्मैश्च च श्रौतजानि

पिबेत् कवायाश्च सशर्कराणि ।

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि

चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ।

मधुकलजम्बुर्जुनवैतसारं

त्वग्भिः प्रहाहानवचारयेत् ।

सशर्करैर्वा हृण्मूत्रकण्ठै-

र्हिष्ठादभीक्ष्णं मुचुक्षुन्धैर्वा ॥

विदार्य वा प्रक्रमपोष्य पूयं

घावेत् कवायेण वनस्पतीनाम् ॥

तिलैः सघटीमधुक्षेर्विशोध्य

सर्पिः प्रयोष्य मधुरैर्विपक्वम् ॥

हृतेषु दोषेषु यथाशुपूर्वगा

ग्रन्थौ भिषक् क्षेप्यसुस्थिते तु ।

स्त्रिणस्य विष्कापनमेव कुर्व्या-

दङ्गुहलोहोपसवेद्यदक्षैः ॥

विकङ्कतारग्वधकाकण्ठनी

काकादनी तापसहस्रमूलैः ।

आलेपयेत् पिच्छफलाकीर्भागी

करञ्जकालामदनैश्च विह्वान् ॥

अमर्मजातं शममप्रयात-

मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ।

दहेत् स्थिते वाद्यनि सिद्धकर्मा

सद्यः सतोक्तश्च विधिं विदध्यात् ॥

वा मांसकण्ठः कठिना हृहृक-

स्ताम्बे योष्यश्च विधिर्विधिः ।

शस्त्रेण थापाय सुपक्वमाशु

प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कवायैः ॥

संशोषयेत् सश्च विशोषयेत्

क्षारीतरेः क्षीरघृतप्रमादैः ।

ग्रन्थिप

मुहे च तैलं त्ववधारणीयं
विहङ्गपाठारजनीविपकम् ॥
मेदः ससुखे तिलककृद्विभं
एतौपरिहृष्टाद्विगुणं पटान्तम् ।
हुताश्रतमेन सुहुः प्रमृष्टा-
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रक्षिप्य दान्नीमथ काचया वा
प्रतप्रया स्वेदमस्य कार्यम् ।
निपात्य वा शृङ्खलमोक्ष मेदो-
दहेत् सुपक्वत्वयवा विदार्यम् ॥
प्रक्षाल्य सज्जेत तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्षिकादीर्हरितानभिभैः ।
ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
कारोत्तरेरेवमभिप्रक्षोध्य ॥”

इति सुमुते चिकित्सितस्थानेष्टादशेऽध्याये ॥
ग्रन्थिकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलसुवर्णं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । रे । ६ ॥
ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्वभिः कायतीति ।
ग्रन्थि + कै + कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटि-
लीन कायतीति । कै + कः । यद्वा ग्रन्थः
पञ्जिकास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा, महा
भारते । १४ । ७० । ७ ।
“तत्र मन्त्रा नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
क्षतमागवसङ्गाश्चायसुवर्णं जगार्हणम् ॥”)
वह्निदेवास्त्रपाकवः । इति मेदिनी । कै । ८१ ॥
(नकुलञ्च । इयमास्त्रा तु यदानेन हृष्टरूपिणा
विराटयष्टे वासः क्षतस्त्रदेव जाता । यथा,
महाभारते । ४ । ११ । २ ।

नकुल उवाच ।

“अश्वत्थो भविष्यामि विराटवृषतेरहम् ।
सर्वथा ज्ञानधम्मनः कुशलः परिरचये ।
ग्रन्थिको नाम नास्माहं कर्मेतत् सुप्रियं मम ॥”
ग्रन्थितं, जि, (ग्रन्थयते स इति । ग्रन्थि + क्तः ।)
ग्रन्थितम् । इत्यमरः । १ । १ । ८६ ॥
ग्रन्थिदन्ता, स्त्री, (ग्रन्थिर्दन्तेषु पत्रेषु यस्याः ।)
मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिदूर्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्वा । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णं, स्त्री, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थि-
प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः ।
गौडियाला इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शुक्रम् ९
वर्षिपुष्पम् ३ सौण्डेयम् ४ कुङ्कुमम् ५ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३२ ॥ वर्षिपुष्पम् ६ वर्षी ७
पुष्पम् ८ वर्षम् ९ शुक्रवर्षम् १० । इति तट्टीका ॥
सौण्डेयकम् ११ कुङ्कुमम् १२ गुण्यकम् १३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशीर्णकम् १४ खाराम-
गुण्यकम् १५ वर्षिः १६ शुक्रपुष्पम् १७ शुक्र-
वर्षम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९

ग्रन्थिलः

काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२
तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् ।
लघुत्वम् । कफघातविषघ्नासकक्षरौगन्धनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य छेदनगुणः ।
रक्तताण्ड्योराक्षयवन्नाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्वं तत्प्रचुराणि पर्णा-
न्यस्य ।) शीरकनामगन्धद्रवम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + टाप् ।) जतुकान्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरक-
वृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मत्पुं । ग्रन्थि-
मत् पर्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लङ्कुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमान्, [त] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्ति वा ।
ग्रन्थि + मत्पुं ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाड-
भाङ्गा इति हाडजोडा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अस्थिसंहारी २ वञ्चाङ्गी ३ अस्थि-
शकला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मजमिदुर्गम-
नाशित्वम् । अस्थियोक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारक-
त्वम् । अन्नरोगपित्तकारित्वम् । रक्तत्वम् ।
खादुत्वम् । लघुत्वम् । वृध्यत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राज-
वल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रव्याः ॥
(ग्रन्थियुक्ते, जि । यथा, कुमारः । ३ । ४६ ।
“कण्डप्रभासङ्गविशेषनीलां
लघात्वत्तं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥”)
ग्रन्थिमूलं, स्त्री, (ग्रन्थिमूले यस्य ।) यङ्गनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिलं, स्त्री, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि + “सिधा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्पली-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “सिधादिभ्यश्च ।”
५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विकटवृक्षः ।
वैदधि इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“विकटवृक्षः सुवादतो ग्रन्थिलः स्नादुकरवृक्षः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी आश्रमादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७, ७७ ॥ तक्षु-
लीयशाकम् । हितावली । पिप्पलाः । शीरक
नामगन्धद्रवम् । विकटवृक्षवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते जि । इति मेदिनी । कै । ८५ ॥

ग्रहः

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
“रोषेयैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि
कटिभोऽपि ।
जघुतामनीयतायं सदाः स्वेदेन वंश इव ॥”)
ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल + टाप् ।) भद्रमुक्ता ।
(भद्रमुक्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)
मालादूर्वा । गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिवर्णी, [न] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्णैः वर्णित इति ।
वृक्ष वृक्षी + णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिवरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परलत-
कुटिलतां कार्यजटिलतां वा विमोदयतीत्यर्थः ।
ग्रन्थि + वृ + अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति
शिकाङ्कशेषः ॥
ग्रन्थीकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि +
कै + कः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति हिरण्यकौशः ॥
ग्रस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यासं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, ग्रसित्वा
ग्रस्वा । ड, ग्रसते । हिमोऽग्रमासु ग्रसते ।
इति माघः । इति दुर्गादासः ॥
ग्रस, कि ग्रसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—
पञ्चे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि,
ग्रसयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्ण-
चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥
ग्रसं, जि, (ग्रसते स इति । ग्रस + क्तः । “यस्य
विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति इङभावः ।)
क्षुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् ।
(यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राशो नातिवर्धनी रूपं ग्रस्तस्यांशुमती यथा ॥”)
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (आक्रा-
न्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामयापि वा ॥”)
ग्रह, ग ज ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कुरां-
उभं-सकं-सेट् ।) ग ज, ग्रह्णाति ग्रह्णीते । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रह, उ कि व्यादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-पञ्चे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) ज, अग्रहीत्
अग्रानीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । एव क्रादि-
रेव मन्यते तच्चाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गा-
दासः ॥
ग्रहः, पुं, (ग्रह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा,
ग्रह्णाति फलदाहत्वेन जीवानिति । ग्रह् +
“विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पञ्च
अच् ।) सूर्यादिनवः । यथा । रविमोममङ्गल-
बुधशुक्रशनिशुक्रशनिराहुर्केतवः । (यदुक्तम्,—
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥”
“लोकानन्वीन् खरान् धातून् सुनीन् द्वीपान्
ग्रहानपि ।
समिधः सप्त सङ्गाराः सप्तजिह्वा हविर्भुजः ॥”

ग्रहः

रत्नमेव यथास्मात् यत् समस्ततत्तं तत् वराह-
मतामुसारेखितवधेयम् । एतेन राहुकीर्त्यैव
सर्वे नाद्रिवन्ते इति कथितम् ॥) तेषामष्टधा
गतिर्यथा । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
मन्दा ४ अन्तरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
तरा ८ इति षोडशम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
तत्र सर्वेषु ध्यानम् ।

“सुख्यं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्मसङ्काश्यं पूर्वोन्नतं सप्तमवाङ्गुलम् ॥
शिवाधिदेवतं सुख्यं वज्रप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
सोमस्य ध्यानम् ।

“वासुदेवं वैद्यमात्रेयं वृक्षमात्रं धिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं समदेतरम् ॥
दशानं श्वेतपद्मस्य विस्मिन्मोमाधिदेवतम् ।
जलप्रद्युम्निदेवस्य सुख्यास्यमात्रदेवतम् ॥” *
मङ्गलस्य ध्यानम् ।

“आवर्ण्यं सुख्यं रक्तं मेघस्य चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमात्रवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदिताभिमुखं देवं तद्वद्वरं समाकुर्यात् ॥
स्वन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
बुधस्य ध्यानम् ।

“भागधं द्वादशाङ्गुलत्रयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ॥
सुख्यास्यं सिंहासने पीतवस्त्रं तथाकुर्यात् ।
नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
हस्तस्य ध्यानम् ।

“द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य वङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्य चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवदकरकादकमात्रयेत् ।
ब्रह्माधिदेवं सुख्यास्यमिन्द्रप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
शुक्रस्य ध्यानम् ।

“शुक्रं भोजकटं विप्रं भागवत्स्य नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्यमात्रयेत् सुख्यास्यं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाश्ववरकरकादकमात्रयेत् सिताम्बरम् ।
शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शशीप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
शनिर्ध्यानम् ।

“सौराष्ट्रं काश्यपं शुभ्रं सुख्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
सुख्यास्यं सप्तमवाङ्गुलं सौरं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्वरं शूलधनुर्धरं समाकुर्यात् ।
यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
राहोर्ध्यानम् ।

“राहुं मलयजं शुभ्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
सुख्यास्यं सप्तमवाङ्गुलं ध्यात्वा तथाकुर्यात् ॥
चतुर्बाहुं खड्गवराशूलचर्मकरमथा ।
कालाधिदेवं सुख्यास्यं सर्पप्रद्युम्निदेवतम् ॥” *
केतुर्ध्यानम् ।

“कौशङ्गीपं केतुगणं जैमिनीयं वङ्गुलम् ।
शुभ्रं सप्तमवाङ्गुलं दक्षिणोन्नतम् ॥
सुख्यास्यं धनुर्वसनं वरदं मर्दिनं तथा ।
विश्वगुमाधिदेवस्य ब्रह्मप्रद्युम्निदेवतम् ॥”
इति अष्टवरागतम् ॥

ग्रहः

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिषु यथा,
“पूर्वं सुमन्दायास्तु ब्रह्मकीर्त्यै पञ्चमे ।
महाश्वेतं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मकीर्त्यैव यथा ॥
तदा तत्पात्रये शैले शीकर्योऽपि व्यवस्थितः ।
त्रिभोवा वाम तस्यास्ति नदी पूर्वदिशि स्थिता ॥
कापीतं करणं पञ्चादयस्य कुक्षद्वयं स्थितम् ।
कापीतकुक्षे विधिवत् काला करणकुक्षके ॥
तत्पात्रणं समाकुर्यात् संपूज्य च दिवाकरम् ।
सहदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सुख्यरक्षिसमुद्भूतः कापीतः करणान्वितः ।
पुण्यतीर्थः महाधीरं पापं कापीतः मे हरः ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण काला कापीतपुष्करे ।
करणं समुपसृज्य तत्तत्तुल्ये रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मकीर्त्यै चतुर्धनं देवतायाः सुचेस्ततः ॥
रक्षयेति चतुर्थानं देवतायाः सुचेस्ततः ॥
अङ्गुलीमिदं प्रोक्तमादितास्यातिकामदम् ॥
ध्यानं यथा,—

“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमन्तुतिः ।
सप्तान्धः सप्तारण्यं दिभुजो भास्करः सदा ॥
वत्सलं मङ्गलं चास्य अष्टपञ्चसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठादङ्गुलीनाम् कृदादीनां तथा च वटं ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्तं उपान्यो वक्ष्यसंयुतः ।
सर्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥
हृत्स्मिन् शिखावर्णनेचास्योदरपृष्ठतः ।
वाक्त्रोः पादयोर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतश्चोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्तितः ॥
विसर्जनं तथैवास्यां विद्याया दलशक्तयः ।
निर्मालाद्युपयन्त्रो मातराद्यास्तु पार्श्वयः ॥
बीजमुत्तरतस्तस्य पूर्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सरोजमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी येन ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥
“पूर्वं वासुगिरेः शैलचन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशकूटं चन्द्रमङ्गलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यान्तु विन्दुस्थामङ्गलकृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पञ्चतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चान्धभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुक्षद्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
सर्गाद्वभृत्तच्छत्रः कामाख्यासवने यदा ।
तदा तत्रप्रियवङ्गातनिःसृतास्तीयराशयः ॥
तैस्तोयैर्जासवः कुक्षमकरोदिन्द्रचक्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिकोपरि ॥
चन्द्ररक्षिसमुद्भूतचन्द्रकुक्षं महीदधे ।
सुधाश्रवणं साक्षात् त्वं चन्द्रकलुषं हरः ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण धः काला चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समाकुर्यात् पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

ग्रहः

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्ता याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशानो वैभवंधितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्णयो वरदः शशी ॥२॥
पूर्वस्यां कर्पटाख्यातु शैलाच्च इति स्मृतः ।
यः पूर्वभागप्राप्तोऽभूद्विष्णुदेव्या अवस्थितः ॥
पीठस्य बाह्यावस्तु चर्मात् मन्त्रत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं पद्मा राजन् ॥ यक्षेष्टया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्रोक्तापदं कश्चित् ।
रूपं मन्त्रं च सुख्यास्यं चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषां मन्त्रं रूपं द्रष्टुं मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिर्मात्रं गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेघरघो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमात्रातुल्योपनः ।
खड्गगर्भमगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ ४ ॥
स्वर्गगौरः पीतवासाः स्वर्गपङ्कजसंस्थितः ।
माला कमण्डलुं दक्षं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुमन्त्रं चिन्तयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्वदेवगणैर्निर्वाणं नन्दमानं मनीहरम् ॥ ५ ॥
शुक्रवस्त्रं शुक्रवस्त्रं शङ्खनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकं च वराभये ॥
क्रमाद्विष्णुवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥ ६ ॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो यधवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्केस्तुतः सदा ॥ ७ ॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्तितम् ॥ मं ।
दुर्गाया नैत्रबीजस्य यत्तु मन्त्राक्षरं शुभम् ।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मेनं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
विन्दुसंयुतश्चापि पूर्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारश्चादिरन्तरम् ॥
प्राक्तवर्गादक्षरन्तु विन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्वकामफलप्रदम् ॥ १० ॥
प्राक्तवर्गादक्षरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
आद्यामन्त्रस्वरपेतं तद्वेन्दुद्विचयुतम् ।
शनेश्वरस्य मन्त्रोऽयं सर्वदीपविनाशनः ॥ ११ ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा ।
तेन सर्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्तितः ॥
शान्तिके पौष्टिके हृद्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहाभिसन्तु ।
पूजयेत् सर्वदा धीरो भूतिकामो मङ्गलमतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गगर्भधरस्तथा ।
सिंहासनगतः स्यात्तो राहुधोरैः प्रपञ्चते ॥ १२ ॥
धनुर्वर्गो विशालाक्षः पुष्करपरी चतुर्भुजः ।
खड्गगर्भमगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः ॥ १३ ॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितायुभौ ॥
मन्त्रोऽयमङ्गुलोमेन राहोः कैतोर्विलोमतः ।
आद्याक्षरं विन्दुमङ्गलं मन्त्रसंयुक्तं तथेतयोः ॥ १४ ॥
एवं चित्रे ज्ञेयवरे पूजयित्वा वषट्कारम् ।
अभीष्टान् लभते कामाक्षरः शान्तिं तथोपमा ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वेदभेदे ग्रन्थादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

अग्नेदिनाम्	यजुर्भेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ ज्योतिर्य रजसा । १।३५।२	आ ज्योतिर्य रजसा । वा. ३३।४३	उदु त्वं जातवेदसम् १।१।१।११*
सोमस्य	आ प्यायस्य समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा अक्षयमम् । वा. ६।४०	सन्ते पर्षाधि । वा. १२।१११†
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्धा दिवः । वा. १५।२०	अग्निर्मूर्धा दिवः १।१।१।१।७
बुधस्य	अग्ने विवस्वतु १।४४।१	उदुध्यस्याग्ने । वा. १५।५४	अग्ने विवस्वतु १।१।१।४।६
हृदयस्य	हृदयस्यति परि दीया १०।१०३।४	हृदयस्यति अतियदर्थः । वा. २६।३३	हृदयस्यति परि दीया २।६।१२।११‡
शुक्रस्य	शुक्रं ते अयन्तु ६।५५।१	अस्मात् परिश्रुतः । वा. १६।७५	शुक्रं ते अयन्तु १।१।२।१।३
शनिश्चरस्य	शनो देवीरभीष्टये १०।६।४	शनो देवीरभीष्टये । वा. ३६।१२	शनो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३
राक्षोः	कया नक्षिजः ४।३१।१	काकात् काकात् । वा. १३।२०	कया नक्षिजः १।२।२।३।५
केतोः	केतुं जलमकेतवे १।६।३	केतुं जलमकेतवे । वा. २६।३७	केतुं जलमकेतवे २।६।११२।३
सूर्यादिदेवैश्चरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	आमर्कं यजामहे । वा. ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७
सोमाग्निदेवो- मायाः	गौरीमिमांश १।१६।४।४।१	श्रीयते जप्योच । वा. ३१।२२	आपो हि डा २।६।२।१०।१
कुजाग्निदेव- स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदस्कन्दः प्रथमम् । वा. २६।२२	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१
बुधाग्निदेवश्चरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा. ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६
जीवाग्निदेव- ब्रह्मणः	त्वमित् वप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा. २३।२२	त्वमित् वप्रथाः १।१।१।४।८
शुक्राग्निदेवैश्चरस्य	इमं वो विवन्तः १।७।१०	सजोवा इमः । वा. ७।३७	इममित् देवतातये १।३।२।१।७
शनिग्निदेवयमस्य	यमाय कोमं सुनुत १०।११४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्तते । वा. ३८।६	आयं गौः पृत्रिः २।६।१११।११
राक्षग्निदेव- कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १२३।१	कार्जिरसि वसुदस्य । वा. ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।३।१।३।६
केल्वग्निदेव- चित्रगुप्तस्य	उवो वार्ज हि १।४८।११	चित्रावसो खल्लि । वा. ३।१८	चित्र इच्छिष्योः १।१।२।२।२।
सूर्यप्रत्यधि- दैवयोः	अग्निं दूतं दृषीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरीषधे । वा. २२।१७	अग्निं दूतं दृषीमहे १।१।१।१।३
सोमप्रत्यधि- देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि डा । वा. ११।५०	उदुत्तमं वरय पाशम् । वा. १२।१२२ शनो देवीरभीष्टये । वा. ३६।१३
कुजप्रत्यधि- देवस्यतिः	स्योना पृथिवि १।२२।१३	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१	पृथिव्यनारीचम् । तेः आः ७।७।३ भूमे मातर्निधेहि १२।१।६।३
बुधप्रत्यधि- देवविष्णोः	वहस्यशीर्षा पुषवः १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा. ५।१५	वहस्यशीर्षा पुषवः । वा. ३१।१
जीवप्रत्यधि- देवैश्चरस्य	इन्द्रायेन्दो मवजते ६।६४।२२	इन्द्र आर्षा नेता । वा. १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६
शुक्रप्रत्यधि- क्षेत्रप्रथाः	उत्तापये सुमगे १०।१४५।२	अदितो राक्षसि । वा. १।३०	यकाटका तपसे । आः ३।१०।१२
शनिप्रत्यधि- देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।२०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२०
राहुप्रत्यधि- देवसर्पाणाम्	आयं गौः पृत्रिः १०।१८३।१	नमोऽस्तु सूर्येभ्यः । वा. १३।६	तयेन्निद्रावमम् १।३।२।३।८
केतुप्रत्यधि- देववज्रस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् १।५।२।१।२
			ये दिशामर्कदेशेभ्यः ४।४०।८

माडाभराणि प्रदर्शयन्ते—

* यजुर्होमसि १।३।२।४।४

† सोमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ हृदयस्य हि १।१।२।४।८

(ग्रहणे अग्न्यग्नौ अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहणं निश्चिन्तय" ॥ ३ । ३ । ५८ । इति अम् ।) अग्न्यग्नौ । निश्चिन्तयः । (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ४४५ ।

"महति स्त्रीं निश्चितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुधाः ।

प्रकृतदधि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टयो दयितः ॥"

"दुष्टो ग्रह आग्नेयो यस्य पक्षे दुष्टत्वात् ग्रह-चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । २५ ।

"स्त्रीहरैरनुचरादुद विभ्यस्तुत-यादयश्चावयततामतिकारणे ॥")

रखीदमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणं बालग्रहशब्दे प्र-

त्याजि ॥४॥) वैदिकेयः । (यथा, रघुः । १० । २८ ।

"सन्ध्याभक्तप्रसन्नस्य विराधो नाम राक्षसः । अतिहृन्मार्गमाहृत्य रामस्तेन्दोरिव ग्रहः ॥")

उपरागः । स तु चन्द्रसूर्ययोरेव ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्वे ।

"भक्षिपादान्तरे राक्षोः केतोऽन्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"

ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहग्रहणेऽपि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । २ । ३ । ३ ।

"चतुर्दशग्रहस्य मातृस्यमादां प्रकीर्तितम् । तथा ग्रहसङ्गन्तु मार्कण्डेयं महाहृतम् ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ३० ।

"चन्द्रः सूर्यः ग्रहः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥")

ग्रहकलोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्यादेः कलोलः विमर्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, स्त्री, (ग्रहणे इति । ग्रह + भावे लुट् ।) स्त्रीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।

"नक्षत्रैर्ग्रहणं तस्य धनुर्वलीकनेऽपि वा ॥" आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।

"स हस्तमन्त्रललाकपक्षकैः अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लितेर्धवावदृग्ग्रहणं वाङ्मयं नदीमुखेनेव ससुदमाविशत् ॥")

वस्त्री । उपरागः । इति मेदिनी । शी ४५ ॥ (ग्रहणं विग्रहाः येन । ग्रह + करणे लुट् ।)

इन्धनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः । अथ सूर्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

"भक्षिपादान्तरे राक्षोः केतोऽन्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥

यस्मिन्नुक्ते रविसंज्ञास्तुर्दशमतः शशी । पूर्णिमाप्रतिपत्तयौ राहुणा ग्रह्यते शशी ।

संज्ञापक्षे तृतीयायां मासर्धे यदि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्यो राहुणा ग्रह्यते रविः ॥" ॥

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोरेवनाच्छादनाच्छादन-कारणं यथा,—

"रविभौमनवांशे तु निरभं याज्ञमादिशितु ।

बुधवैरिनवांशे तु मलिनं चन्द्रवर्णम् ॥ गुरोरंशकमावाह्य दृश्यते स्वकाङ्क्षकः ।

शशिशुक्रनवांशे तु प्रादुर्भावे ग्रहणम् । अन्धवायुतभूतो तौ दृश्येते हारितामरी ॥" ॥

राहोर्वैरिनिशेषे शुभाशुभं यथा, (ग्रहणं सं-

तायाम् । ५ । ५३-५८ ।)

"अन्ते सेमसुभिर्षं ब्राह्मणपीकाश्च निर्दिष्टाश्चै ।

अग्निभग्नमनलवर्णं पीडा च हुताग्रहतीनाम् ॥ हारिते रोगोत्पत्त्या ग्रहणामोतितश्च विध्वंसः ।

कपिले श्रीभग्नसखीहविर्षं सोऽथ दुर्भिक्षम् ॥ अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं दृश्यो विहगपीका ।

धूम्राग्ने सेमसुभिर्षमादिशेऽन्धदृष्टिश्च ॥ कापीतायनकपिले श्यामाग्ने सुद्वयं निर्दिष्टम् ।

कापीतः शूद्राणां आधिकारः क्षाण्वर्णश्च ॥ विमलकमलपीताभो वैद्वज्जंघरी भवेत् सुभि-

चाय ।

साक्षिभ्यश्चमिभ्यं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥ दूष्काकाण्डप्रामे हारिरे वापि निर्दिष्टम् नरकम् ।

अग्रनिभयसम्यदायौ पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥ तद्दर्शननिवेधो यथा,—

"सप्राणजन्मशेषेषु चतुर्थे दृश्ये तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्वाद्राहुदर्शनम् ॥

जन्ममे जन्मराशौ च मृच्छादमगते तयोः । चतुर्थे दृष्टौ चन्द्रे न कुर्वाद्राहुदर्शनम् ॥

यासदर्शनमात्रेण चार्थं हानिर्मेहद्वयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

विप्रत्करप्रत्यरिर्षं चित्तेशु वैनाशिकर्षेयु कृतं हि कर्म ।

सर्वं कृणां निष्कलमेव यस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"

तत्र कर्मण्यं कर्म यथा,—

"एकरात्रमप्येव राहुं दृष्ट्वा त्वयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च ज्ञानं आहुं विधानतः ॥

आदित्यकिरणैः पूर्णं पुनः पूतश्च वस्त्रिणा । जलं व्याध्यातुरः ज्ञायात् ग्रहणेष्वप्युष्णवारिणा ॥

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं आससमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तीर्थं ग्रहणे नात्र संशयः ॥

सर्वस्वेनापि कर्मण्यं आहुं वै राहुदर्शने । अकुञ्चागस्तु तत् आहुं पक्वे गौरिव सीदति ॥

आपद्मनमौ तीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । व्यामआहुं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे ज्ञानं आहुदाननपादिकम् । कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

सतीर्थैर्कैविधुगासे तन्मुदामनप्रमथोः । मलरीक्षां प्रकुञ्चाणो मासकादीन् न शोधयेत् ॥

चन्द्रग्रहचन्द्रवारं सूर्ये सूर्यग्रहस्य । चूडामगिर्यं योगसन्धाननफलं स्मृतम् ॥

अथवायुप्रकारेण पुरश्चरणमिच्छते ॥ ग्रहणैर्कैस्य सेन्दोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥

नदीं ससुप्रगामिन्वा नाभिमानोदके स्थितः ।

यद्वा पुण्योदके ज्ञात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥ ग्रहणादिविमोक्षान्नं जपेन्नरं समाहितः ॥

अनन्तरं दृष्टांश्च क्रमाद्भोमादिकं चरेत् ॥ तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्भास्करतर्पणम् ॥

ततो मन्त्रप्रसिद्धार्थं शुभं संपूज्य तोषयेत् ॥ एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यादेवता च प्रसीदति ।

कृतके कृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । ज्ञानमात्रेण कर्मण्यं दानआहुदिविजितम् ॥" ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तुष्टान्निश्च यथा,—

"यस्मिंश्चिज्जन्मनश्च ग्रहणे ग्रहिभास्करी । तज्जातानां भवेत् पीका मे नराः शान्ति-

वर्जिताः ॥

ग्रहणग्रहपरिपोषितनाडीनक्षत्रदोषग्रस-

नाय ।

ग्रह ग्रहपुण्यैः ज्ञायात् मणिनीलसङ्गमो-

शरीरैः ॥"

नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदृष्ट्योऽप्युद्भाद्य-त्रयोविंशत्युपपञ्चितयः ॥

"ताम्रपाचं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गन्धर्वपिंषा । भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपौषितः ॥

एतज्जन्मोपरि निश्चितं ग्रहं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाद्यादिदोषग्रहणैः द्विजस्य दोषाकरग्रहणे ॥ तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—

"चन्द्रस्य यदि वा भागोऽयस्मिन्नहनि भार्गव ! । ग्रहणम् भवेत्तत्र तत्पूर्वार्धं भोजनक्रियाम् ॥

नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तुतपामते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाञ्जीयात्तावदेव तु ॥

सुतिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत ज्ञानं कृत्वा परेऽहनि । सूर्यग्रहे तु नाञ्जीयात् पूर्वं व्यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु व्यामस्त्रीन् बालदृष्टातुरेक्षिना ॥ चण्डं न कीर्त्तयेद्बन्धुनराशौ राक्षोश्च कृतके ॥"

तत्राशौचं यथा,—

"सर्वेषामेव वर्णानां कृतकं राहुदर्शने । ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत प्रथमतः विवर्जयेत् ॥

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् । तयोः सन्ध्यातिमात्रेण उपसृष्ट्य क्रियाक्रमः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः, एधिबीक्षायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य

रविं यदाच्छादयति तत् व्यासाख्यम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्न गतिरुपेक्ष्यरूपो व्यासः ॥ * ॥

अथ ग्रहणसम्भावना । व्यामवस्थावसान-

समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेखोः स्फुटराश्यादिभस्तुल्यः किंवा दृष्टभागान्तरितो

भवति तदा सूर्यग्रहणम् । पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेखोः स्फुटराश्या-

दिभस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य ग्रहणा-

प्रकारो यथा । अभावस्था शेषग्रहे पूर्वमा-

वसाने च सूर्यसिद्धांतोक्तगणितगतौ यथा-

सम्भवराश्यादिसौ रविचन्द्री कर्मन्वी । मध्य-
राहुराश्यादिभिर्भुक्तः स्फुटराश्यादिसौ रविच-
कार्यः । अस्मिन् राहुयुक्तरवौ वङ्गाश्रयिके सति
वङ्गाश्रीन् लब्धा जिघ्रता पूरितः सन् यदि
नवतिभागाधिको भवति तदाश्रीष्टमश्रुता-
शेषो हीनः कार्यः । अत्रश्रीष्टादौ द्विःश्राप्य
एकस्मात् द्वाभ्यां कृताश्रुतापरी युक्तः सन्
शरी भवति । राहुचन्द्रीयौ सति मेघादिराशि-
घटके सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिघटके
सति याव्यसंज्ञकः स्यात् ॥ १० ॥ चन्द्रराहुमान-
ज्ञानम् । पञ्चविंशतिजलाधिकनवत्युत्तरचतुष्टय-
कलामितमध्यचन्द्रसुक्तिः ॥ ७८० ॥ १५ । वा च
स्फुटकर्मण्य किञ्चित् कलादिभिर्भूनाधिका वा
भवति । तस्याः स्फुटेन्दुसुक्ताः सक्ताश्रात् द्वा-
चत्वारिंशदधिकश्रुतेन १४२ हरयाज्ञम् चन्द्रस्य
मानं स्यात् । पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां
हरयाज्ञम् राहुमानं भवति ॥ ११ ॥

अथ चन्द्रग्रहणम् ।

राहुचन्द्रयोर्मानं मिलितं शरं हीनकरणात्
यदवशिष्टं तत् यावो भवेत् शरे मूले सति
राहुचन्द्रयोर्मिलितं मानद्वयं यावो भवेत् ।
शरं २धिकं यावो न स्यात् ॥ १२ ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा । बङ्-
गुणितयासाङ्गात् चतुर्भिश्चतयासाङ्गेन लब्धं
दृष्टादिकं स्थितिदृष्टादेरङ्गं भवति । तत् पौर्ण-
मासीयदृष्टादितु हीनं सत् सार्धकालः । युक्तं
सत् सुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदृष्टादि-
कालः स्यात् ॥ १३ ॥

चन्द्रमण्डलस्य अक्षादिदिग्ज्ञानम् ।

पूर्वोक्तशरे याव्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य
अधिकोऽथ अर्धं नैर्ऋतकोणे सुक्तश्च स्यात् ।
शरे सौम्ये सति ईशानकोणे अर्धः वायुकोणे
मोक्षः । इति चन्द्रग्रहणम् ॥ १४ ॥

सूर्यग्रहणे अर्धो यथा । स्वदेशविमुक्ताया
द्विः श्राप्या । एकस्याः बङ्गदृष्टान्त्या युक्ता
सती भागादियान्याचः स्यात् ॥ १५ ॥ सूर्य-
ग्रहणोपयोगिनतमाह । दिनाहर्मावस्ययो-
र्दृष्टादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं
स्यात् ॥ १६ ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा ।

द्विगुणनतसमसङ्गकखण्डो यावुः खण्डान्तर-
गुणितश्रुतात् घटिलव्ययुक्तः सन् स्फुटलम्बनं
अंशादिकं भवति ॥ १७ ॥ सूर्यग्रहणे फलं यथा ।
दिनपूर्वपरार्द्धक्रमेण बङ्गगुणितनतयुक्तलम्बन-
सहितस्फुटरवौ वङ्गाश्रयिके वङ्गाश्रीन् लब्धा
जिघ्रता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति
तदा अश्रीत्युत्तरश्रुतात् हीनः कार्यः । त्रिगु-
णितदृष्टलम्बः खण्डो भागः खण्डान्तरगुणित-
शेषात् दृष्टलम्बयुक्तः सन् फलं भवति ॥ १८ ॥

सूर्यग्रहणे नतिर्यथा । अक्षफलयोग्येणो नतिः
स्यात् वङ्गाश्रयिणे अक्षफलान्तरनतिः सा फले
अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याव्या
भवति ॥ १९ ॥ सूर्यग्रहणे शरो यथा । मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्दिगुणितलम्बनखण्डात्
नवत्युत्तरादिभिर्दिग्पूर्वोक्तै रहितः दिनपरार्द्धे
सहितः कार्यः एतादृशसंस्कृतरवौ वङ्गाश्रयिके
वङ्गाश्रीन् लब्धा दृष्टादि चन्द्रग्रहणोक्तवत्
शरः कार्यः । यत्र स्फुटशरः लम्बयोः
शरान्तोर्विकानुप्यतायां नद्या सङ्ग युक्तो दिग्वि-
भेदे रहितः कार्यः अन्तरे कार्ये सति यदधिकं
तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ २० ॥ सूर्य-
मानं यथा । दशागुणयाष्टविपलाधिकोनववि-
कलामितरविमध्यसुक्तिः । ५६ । ८ । १० । वा च
स्फुटकर्मण्य किञ्चित् कलादिभिर्भूनाधिका वा
भवति । तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरवितुक्तैर्दिग्ज्ञाता
लब्धं रविमानं स्यात् ॥ २१ ॥

अथ सूर्यग्रहणम् ।

पूर्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण
हीनं सन् यावो भवेत् ॥ २२ ॥ सूर्यग्रहणस्या-
रम्भादिकालज्ञानम् । चतुर्गुणितयासाङ्गात्
द्विगुणयासाङ्गेन लब्धं दृष्टादिकं स्थितिनाडि-
कार्द्धं भवति । तदभावस्याया दृष्टादितु हीनं
सार्धकालः युक्तं सुक्तिकालः स्यात् ॥ २३ ॥

अक्षादिदिग्ज्ञानम् । शरे याव्ये सति अर्क-
मण्डलस्य नैर्ऋतकोणे अर्धोऽधिकोणे मोक्षः
स्यात् । सौम्ये शरे सति वायुकोणे अर्धं
ईशानकोणे सुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-
दृष्टादि स्यात् ॥ २४ ॥ दिवाराकोः परार्द्धे यदि
ग्रहणं भवति तदा अभावस्यापौर्णमास्यो-
र्दृष्टादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्यः ॥ शणितान-
कालात् हीनातिरिक्ते कावे यदि ग्रहणं स्यात्

तत् जीतपातिकं भवेत् ॥ २५ ॥ ग्रहणे मण्डलस्य
सामान्यवर्णं यथा । विम्वस्य वेवर्णं अंशुहानि-
स्तमोदतिः खण्डनमण्यता वा मुक्तावगण्यामल-
पीतनिचैः पटादौः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ २६ ॥

अपम्वर्णं ग्रहणं इतिवसनान्तिकारि स्यात्
तदा दिग्दृष्ट विरूपाः स्युः ॥ २७ ॥ यासाङ्गुलि-
मानज्ञानम् । दशागुणितयासाङ्गात् मानद्वया-
ङ्गेन लब्धं चन्द्रसूर्ययोर्मासस्य गताङ्गुलायं
भवति । सूर्यस्य चाङ्गुलमपि यानोऽदृष्टयो
भवति । चन्द्रस्य माहाङ्गुलः सुदर्शः यदि बौद्ध-
शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्वग्रासः ॥ २८ ॥

ग्रहणे मण्डलवर्णं यथा । अल्पे ग्रहणे धूम्रं
समग्रे कपिलं अर्द्धे लज्जामम् । इति सूर्य-
ग्रहणम् । इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-
ग्रहणाधिकारो यथा,—

“साहार्नि घटसङ्ख्याणि योजनानि विवस्वतः ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाश्रीत्या चतुःश्रतम् ॥
स्फुटलम्बन्या गुणितौ मध्यस्योदृष्टौ स्फुटौ ।
रवेः खभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोदृष्टः ॥
शशाङ्ककचागुणितो भाजितो वार्ककचया ।
विष्कम्भचक्रकचायां तिथ्याभा मासुलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुसुक्तिर्भासगुणिता मध्योदृता ।
लब्धं खची भङ्गीवासस्फुटार्कचव्यान्तरम् ॥

मध्यैववासगुणितं मध्यार्कवासभाजितम् ।
विशोध्य लब्धं खच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्ववत् ॥
भानोर्भाङ्गे मङ्गीच्याया तत्तुल्यैर्कसमेष्टिं वा ।
शशाङ्कपाते यद्वर्णं किमङ्गाभाधिकोवके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ ।
सूर्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भाङ्गे भागादिकौ समौ ॥
गतस्य पूर्वनाडीनां क्षणिकेनोनसंयुतौ ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकौ ॥ २९ ॥

ह्रादिको भास्करस्येन्दुः स्यो नववङ्गवत् ।
भृङ्गायां प्रादुस्तुखचक्रो विशदस्तु भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविशेषं ह्रादयश्चादकमानयोः ।
योगाह्वात् प्रोक्तं यच्चैवं तावच्छर्मां सदुच्यते ॥
यद्व्याङ्गमधिके तस्मिन् सकलं भूगमन्यथा ।
योगाह्वादधिके न स्याद्विधेये यावत्सम्भवः ॥

यावत्स्यादकसंयोगविभोगौ दजितौ पृथक् ।
विशेषवर्माहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यासुमे पदे ॥
वष्टा संगुण्य सूर्येन्दोर्भूतान्तरविभाजिते ।
स्यातां स्थितिविमर्दाङ्गं नाडिकादिफले तयोः ॥
स्थित्यङ्गनाडिकाभ्यस्ता गतवः यदि भाजिताः ।
लिप्तादि प्रपञ्चे शोधं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥

तद्विशेषैः स्थितिदकं विमर्दाङ्गं तथासक्तम् ।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिकलं चक्रम् ॥
स्फुटतिचक्रवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् ।
स्थित्यङ्गनाडिकाहीने यावो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्दाङ्गनाडिकाहीनसंयुते ।
निमीलनोन्मीलनाभ्ये भवेतां सकलग्रहणे ॥

इदनाडीविहीनेन स्थित्यङ्गेनार्कचन्द्रयोः ।
सुखान्तरं समाह्वय्यात् वष्टाभ्याः कोटिलिप्तिकाः ॥
भानोर्गर्धे कोटिलिप्ता मध्यस्थिद्वयसङ्गुणाः ।
स्फुटस्थित्यङ्गवल्माकाः स्फुटाः कोटिकलाः सुप्रताः ॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेभूतं अवस्तु तत् ।
मानयोगाहृतः प्रोक्तं यावत्तात्कालिको भवेत् ॥

मध्यग्रहणतत्त्वोद्भिन्ननाडीविशोध्यन्तु ।
स्थित्यङ्गानौचिकाक्षेवं प्राक्क्षेपं तु मौक्तिके ॥
प्राङ्ग्यादकयोगाह्वात्कोध्याः खण्डलिप्तिकाः ।
तद्वर्गात् प्रोक्तं तत्कालविशेषस्य हतिव्यदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः स्युः स्थित्यङ्गनाडिता कृताः ।
मध्यं लिप्तास्तनाभ्यः स्थितिबद्ध यावत्तात्कालिकाः ॥

नतव्याप्तव्याभ्यस्ता त्रिच्युता तस्य कार्यकम् ।
वलनांशाः सौम्यव्याभ्याः पूर्वापरकपालयोः ॥
राशिचययुताद्व्याह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः ।
भेदेऽन्तराब्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोमनं दिनमध्यं दिनाहर्मां फलेन तु ।
क्षिप्त्याद्विधेयमानानि तावन्नामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥
अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

“मध्यलमसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः ।
अक्षोदक्षभक्रान्तिसाभ्ये नावन्तेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावन्तिसम्भवः ।
लम्बनस्यापि पूर्वोक्तदिग्दृष्टा तथोच्यते ॥
लब्धं पञ्चाननाडीनां कुप्यात् खेरद्वयासुभिः ।
तज्ज्यान्तयापक्रमस्याशी लम्बन्यासोदमाभिध्या ॥

ग्रहणी

पाश्वर्षीस्य हृदयो वाममूर्ध्नि स्थितः ।
 हृत्पीडाकाशं दौर्बल्यं वैरक्तं परिकर्मिका ।
 रुद्धिः सर्वरसानाश्च भगवः सदनं तथा ॥
 जीर्णं जीर्णं च धानं भुक्ते स्वाद्यासुपैति च ।
 स वातगुल्माहमोग्नीहाशङ्की च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुक्लं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः रुधिरं चैव भासकावाहितोऽग्निनात् ॥
 ऐतिकास्य तस्य निदानरूपे ।
 “कङ्कणीयं विदाद्यान्वसारादौः पित्तसुख्यम् ।
 आप्रावयन्त्यनलं कर्णं तन्मिवानलम् ॥
 सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्वथी द्रवम् ।
 पूतान्मोक्षारहृत्कण्ठदाहावचित्कुर्यात् ॥”
 श्लेष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
 “गुन्धतिक्लमप्रतीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमाचस्य च सप्राङ्मन्यमिं कृपितः कफः ॥
 तस्यान्नं पथ्यते दुःखं हृत्तापश्च ह्यरोचकाः ।
 व्यास्योपदेहमाधुर्यकासहीवणपीनसाः ॥
 हृदयं मण्यते ख्यानसुदरं क्षिभितं गुरु ।
 दुष्टो मधुर उन्नारः सदनं स्त्रीव्यहर्षणम् ॥
 भिन्नामन्त्रेणैव हृत्कुरुवर्चः प्रवर्तनम् ।
 अलशस्यापि दौर्बल्यमालस्यश्च कपात्मके ॥
 पृथग्वातादिनिर्दिष्टं हेतुकिङ्कसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्दिष्टेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥”
 तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
 “क्षिप्रैरसाध्यग्रहणीविकारो
 यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
 वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
 हत्वा तनुं नो विनिवर्तते च ॥”
 इति माधवकरः ॥
 तस्य चिकित्सा यथा, मारुते १७४ अध्याये ।
 “चिकित्साय ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
 चिचकक्राथकत्काभ्यां ग्रहणीर्न श्रुतं हविः ॥”
 हरिरुवाच ।
 “मरीचं शङ्खवेरश्च कुटजत्वचमेव च ।
 पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कलतशेखरः ॥”
 इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
 “अङ्गीटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तक्षुलवारिणा ।
 सर्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतपः ॥
 मरीचशुष्कीकुटजत्वचपूर्णं तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीयाधिनाशनम् ॥”
 इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * * *
 अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
 “ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घने ह्रीं पनीयेच्च सदातीसारमेवजेः ॥
 दीप्यं सामं निरामश्च विद्यादजातिसारवत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
 ध्यादिपटुलघुसं पक्वकोलाहिभिर्धृतम् ।
 दीपनानि च तक्रश्च ग्रहण्यां योजयेद्विषम् ॥
 कपित्थविष्णुचाङ्गेरीतक्रदाङ्गिमसाधितौ ।
 यवागुः पाचयत्वामं शक्तुं सर्वैरप्यहमि ॥”
 सर्वैरप्यति घनीकरोति ॥ * * *
 अथ तन्मम् । तत्र मोदशिशुयाः ।

“गन्धं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु दधिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं क्षिणं पुष्टिक्तं प्रवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गन्धं गुण्याधिकम् ॥”
अथ महिवीदधिगुणाः ।
“माहिवं दधि सुक्षिणं श्लेष्मलं वातपित्तशुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यष्टि दृढ्यं गुण्यमदूषणम् ॥”
अथ ह्यातीदधिगुणाः ।
“आनं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दीपनवापहम् ।
शस्यते चासकावाशः-स्यकाशैव दीपनम् ॥”
उत्तमं ग्राहिकां मध्ये श्रेष्ठं द्रव्यम् ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
“तक्रं चोलमथितोदधितुत्तक्रमभेदतः ।
सुमुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्णां परिकीर्तितम् ॥
चसरं निष्कलं चोलं मथितम्बचरोदकम् ।
तक्रं पादजनं प्रोक्तमुदधिसाहचरारिकम् ॥
वातपित्तहरं चोलं मथितं कफपित्तशुत् ।
उदधितुत्तक्रं बल्यं अममं परमं मतम् ॥”
अथ तक्रस्य गुणाः ।
“तक्रं ग्राहि कवायान्मं मधुरं दीपनं लघु ।
बीज्योष्णं बलदं दृढ्यं प्रीत्यं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यदौ तद्रूपं तक्रमादिष्टम् ।
ग्रहण्यादिमतं तक्रं प्रथं संग्राहि लाजवात् ॥
वातघ्नमन्धसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वदिदं हि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपकम् ॥
कषायोष्णविकारित्वाम्रीक्षाच्चैव कफे हितम् ॥”
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतचतस्रस्तक्रस्य गुणाः
“सुतुद्धृतचत तक्रं प्रथं लघु विप्रैवतः ।
स्तोकोद्धृतचतं तस्मान्नुर दृढ्यं कषापहम् ॥
अनुद्धृतचतं चान्नं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
अथ दोषविप्रैश्च तक्रविशेषाः ।
“वातेऽन्धसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सप्रकारम् ।
पित्ततक्रं कफे चापि चारजिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं चोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यश्रोतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥”
अथामपकतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हनि कण्ठे करोति च ।
पौनसन्धासकासादौ पक्रमेव विशिष्यते ॥”
अथ तक्रस्य निषेधः ।
“नेव तक्रं चते दद्यात्प्रोक्षकाणे न दुग्धे ।
न मूष्णाभ्रमर्ददेषु न रोमे रक्तपैलिके ॥”
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
“न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणामन्धतं सुखाय
तथा नराणां सुवि तक्रमाहुः ॥”
“सुग्रयं रवं तक्रं घान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् मधुयूषमिति कीर्तितम् ॥”
रवं लघु ग्राहि मांसमवरधम् । इति मधुयूषम् ॥
“कथं गन्धमहं परदत्तुमे कुर्याच्छुभां कञ्जजी-
रार्थं ज्वयतश्च पञ्चजवर्णं चार्द्धं कथं पृथक् ।
श्रेष्ठं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं चर्माहं भग्नान्वितं

ग्रहणी

दद्यात् वातिविषां पेयाम्ने वाक्कां सनागराम् ।
 पात्रेतिवारविहितं वारितं सुरादि च ॥
 ग्रहणीदोषिणां तज्जं दीपनमाह जायवात् ।
 पथं मधुरपाकितान् च पित्तप्रवृत्तम् ॥
 कषायोष्णविकाशितान् च कषे हितम् ।
 वातिष्ठाह्वयकाकृतात् सद्यस्कमविदाह तत् ॥”
 “जीवाणामशरीरस्य दीपनं ज्ञेयं युतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तेमधुरकैर्युतम् ॥
 ज्ञेयोऽन्तर्गतवैयुक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 ज्ञेयमेव परं विद्याद्बुद्ध्यापनदीपनम् ॥
 नाकं ज्ञेयमिहस्य ग्रामायानं सुगुणम् ।
 योऽप्याभिलातु कषे जीवे वर्यः पक्वमपि शयम् ॥
 सुखेद्वयद्वौषधयुतं च पिनेद्वयशो दृतम् ।
 तेन आमाशयमासीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
 समानी दीपयन्नाभिमन्त्रेः सन्धुको हि सः ।
 पुरीषं यच्च लक्ष्णेन कठिनत्वाद्भुतचित् ॥
 स दृतं जलवैयुक्तं नरोऽन्नावयहं पिबेत् ।
 रौक्साभ्यन्तरेणैव कपिस्त्रेण वा दीपनैः पिबेत् ॥
 चारुचूर्णाधवारिष्ठान् मन्त्रे ज्ञेयातिपाततः ।
 उदावर्तात् प्रयोक्तव्या निरुद्धज्वरस्तयः ॥
 दोषातिवृद्ध्या मन्त्रेऽप्यौ संयुद्धोऽविविचरेत् ।
 वातिस्तुक्तस्य मन्त्रेऽप्यौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
 आग्नीपवावचामन्त्रे यवाया पायवेद्वृतम् ।
 आत्रावपीडितं वर्यं दीपनं हंजयच्च तत् ॥
 दीर्घकालप्रवृत्तात् चामजीवज्ज्ञातारान् ।
 प्रवृत्तानां रसेः वाक्त्रेभोजयेत् पिशिताशिनान् ॥
 लघूष्णकटुधोषितादीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
 मांसीपचित्तमात्रात् परश्च वलवर्धनम् ॥
 ज्ञेयावसुरारिष्टपूर्णाकायहिताग्रैः ।
 सन्धुक्प्रयुक्तैर्देहस्य वलमयेच वर्धते ॥
 दीपो यथेव स्याच्छुच वाक्त्रोऽभिः सारदारभिः ।
 सज्जेर्जायते तद्वदाहारेः कोष्ठकोऽनलः ॥
 न भोजनेन कायापिर्दोष्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वज्रिरूपो वातीन्धवान्वितः ॥
 यदा जीवे कषे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृत्तं वर्धयन्नासिं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
 इति वामदे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
 अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
 “दुष्यति ग्रहणी जलोरोमिसादनहेतुभिः ।
 अतिवारे निरुक्तेऽपि मन्त्रैर्यरहितैः शिनः ॥
 भूयः सन्धुचितो वज्रियैर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
 तस्मात् कार्यः परीहारश्चतीसारे विरक्तिवत् ॥
 यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्विषतः प्राकृतस्थथा ।
 बद्धी पित्तधरा गाम या कक्षा परिकीर्णिता ॥
 पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्णिता ।
 ग्रहण्या वलमभिर्हि स चापि ग्रहणीभितः ॥
 तस्मात् सन्धुचिते वज्रौ ग्रहणी सन्धुदुष्यति ।
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्ने सदानलस्यदृष्टमाः ॥
 वलचयोऽरुचिः कासः कर्णयुक्ताश्चक्षुजनम् ।
 अथ जाते भवेज्जन्तुः शूलपादकरः क्षणः ॥
 पञ्चमस्त्रीत्यदृष्टं हि चरारोचकदाहवम् ।
 उद्विरेक्षुततित्ताग्रलोक्षममगन्धकम् ॥

ग्रहणी

प्रसेकतुल्यवैरस्य तमकावचपीडितः ।
 वाताच्छुकाधिकैः पाशुवत्पाशैर्दरमलकैः ॥
 पित्तात् सदाहैर्गुहमिः कषातिभिश्चिकित्सकैः ।
 दोषवर्णनस्यैकद्विचयमनयनाननैः ॥
 द्रुतपाण्डुरगुल्फार्शः प्रोक्षार्शौ च मानवः ।
 यथा दोषोऽन्यस्य विरुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
 पेयादिं वितरेत् सन्धुग् दीपनोद्योप्रसम्भृतम् ।
 तनः पाचनसंघादि दीपनोद्योगजन्यम् ॥
 पिबेत् प्रातः सुरारिष्टकैश्चक्षुस्तुल्यभूमिः ।
 तज्जं वाच तज्जं वा केवलं हितमुच्यते ॥
 हामिगुल्फोदराशीर्ग्रीः क्रियाश्चावाचारयेत् ।
 चूर्णं हिङ्गादिकश्चाप दृतं वा जीवनाशनम् ॥
 कल्केन मगधादेश्च चाङ्गीरीसरसेन वा ।
 चतुर्गुणीन दद्यात् च दृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
 सन्ध्या दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
 चरारोचकविरोधाच्च साधयेत्सैचिकित्सितैः ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ग्रहणीरोगः, [ज] जी, (ग्रहण्येव रक्) । ग्रहणी-
 रोगः । तत्पूर्यायः । प्रवाहिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।५५ ॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
 ग्रहणीहर्त्र, जी, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच्) ।
 लवङ्गम् । इति शब्दचक्रिका ॥ (ग्रहणी-
 हारके चि) ॥
 ग्रहदमः, पुं, (ग्रहाणो ह्रमः हृजविशेषः) । शाक-
 हृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + क्तुल । ततो
 ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुखेच ॥
 ग्रहनाशः, पुं, (ग्रहाति रुद्धि मलमिति शेषः ।
 कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाश-
 यति । नश् + शिच् + अच् ।) हृजविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञातियान इति भाषा ॥
 ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति ।
 नश् + शिच् + श्रुः ।) ग्रहनाशहृजः । इति
 शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥
 ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमि-
 रिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्य-
 मिति बोध्यम्) । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सुखेच । (यथा,
 महाभारते । १२।१६।५५ । [रिव ॥”)
 “तस्य विस्तीर्यते राण्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-
 र्गर्कहृजः । इत्यमरः । १।१।३० ॥ (शिवः ।
 यथा, महाभारते । १३।१७।३७ ।
 “चक्रः सुखेः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”
 ग्रहस्थामी । यथा, महाभारते । १३।५५।११७ ।
 “मम सज्जमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्वहं ।
 जीशि पूज्याशुपत्यानि मम तानि न संशयः ॥”)
 ग्रहपुत्रः, पुं, (ग्रहान् अन्त्यान् सर्वान् पुण्याति
 स्ततेजसेत्यर्थः ।) सुखेच । इति हेमचन्द्रः ॥
 ग्रहभीतिवित्तु, [द] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति ।
 वि + कृप् ।) चोङ्गानामग्रमन्त्रम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहया

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहाणुद्दिश्य वा यो यागः ।)
 ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकर्त्तृ मलमासादा
 वपि कर्मफलं प्रीतिकर्त्तु शुद्धकावे । तस्य
 प्रयोगो यथा । यजमानः हस्तक्षानादिः गोमयी-
 पलिते देशे कुशावने उपविष्ट उद्दहसुरो
 ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य
 श्वेतसर्पेण विष्णकरागुत्वाद्यं सगणा-
 धिपतोऽग्रमाहकापूजावसोद्गाराद्विष्णुमाह्वानि
 कृत्वा स्वयं करकासामर्थ्यं ब्राह्मणान् उच्ययात् ।
 ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे वितस्तिष्ठत्यविसृतायां
 वितस्सुष्कृतायां उद्दहवार्मा, पैद्या रक्त-
 चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सुख्यं आग्नेयां श्वेत-
 मर्हचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां चिकोणं रक्तं
 मङ्गलं ऐशान्यां प्रीतं ध्रुवाकारं सुखं उत्तरस्यां
 प्रीतं पद्माकारं सुखं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं
 युक्तं प्रतीच्यां ह्यमं सर्पाकारं शनिं नैर्ऋत्यां
 ह्यमं मकराकारं राहुं वायव्यां बुधवर्णान्
 खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वयंशुक्लविघ्ना-
 ऽभिस्यापनादिप्रक्षाल्यापनपर्वणं कर्त्तुं कृत्वा
 ग्रहग्रन्थे लिखिततन्त्राद्वानेन मन्त्रेण ग्रहाणा-
 वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् ।
 गन्धे विशेषः सुखेय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेत-
 चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय वरुणं गुरवे
 समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्चैतचन्दन-
 कुङ्कुमवरुणानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराव
 कस्तूरीं राहवे पद्माकाङ्ठं केतुभ्यश्च पद्माकाङ्ठं
 दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय
 वरुणं मङ्गलाय देवदारु बुधाय हतमिश्रित-
 देवदारु हृदयतये दद्यात् शुक्रायागुरुं शनै
 चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो
 मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽधिदेवता-
 प्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो वर्त्तिं दद्यात् ।
 सुखेय गुडैर्दनं सोमाय हतपायसं मङ्गलाय
 पक्ववचूर्णात्मकं वावकं बुधाय चौरात्रं गुरवे
 दध्योदनं शुक्राय हतैर्दनं शनैश्चराय धर्वात्म-
 तक्षुलात्मकं क्षयरं राहवे क्वागमांसं केतुभ्यः
 अजाचीरसाधिताजकथैरक्तमिश्रितयवतिल-
 तक्षुलरूपं चित्रैर्दनम् । ततश्चरुं अपयेत् ।
 ततः कुशस्थिकां समाप्य रथादीनां चरुहोमं
 कुर्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशति-
 मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रि-
 ताभिः कुर्यादीनां तत्तत्समिद्धिर्होमं कुर्यात् ।
 समिधस्तु ।
 “अर्कः पलाशः क्षदिरश्चपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दून्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
 तत उपरीष्य कर्त्तुं समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
 दक्षिणास्तु ।
 “धेनुः शङ्खजयान्द्रुान् हेम वासो हयस्तथा ।
 ह्य्यागौरायसम्भोज यथा वै दक्षिणाः स्तुताः ॥”
 (सस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महाभारतान्वायतके ।
 “शान्तौ पुरी महेष्टानि । तथा क्रूरेऽपि कर्मणि ।
 ग्रहयागं प्रकुर्वन्तो वाञ्छितायैवमाप्नुयात् ॥”

दायणी:

कणान्दालनखलनी विजयते द्वा गङ्गा मयोः॥

ग्रामी

स्त्रीः, पुं, (स्वायति स्वातिं प्राप्नोति स्वयपत्ने
इति भावः। स्त्री + “स्वानुदिभ्यां स्त्रीः।” डङा।

घट

२।६४। इति श्रीः १) चक्रः । (यथा, चक्रमे-
वेदसंहितायाम् । १।१५। २।
“स्त्रीरितः प्रपतिष्यति य गन्तुनो न प्रियति ॥”)
कर्पूरः । इत्यमरः । २।२। १४॥

घ

घ, चकारः । स तु यजनचतुर्थवर्गः । अष्टो-
चारमन्त्राणां कथः । इति आचरणम् ॥ (एतत्
सुगन्धोद्यमम् । यथा, “अथा ह क ख ग
घ डा कण्ठाः ।” पाणिनीये तु एव कण्ठो
जिह्वागुलीयम् । यथा, “अङ्गुलविसर्जनीयानां
कण्ठः ॥” इत्युक्ता पुनः शिष्यायाम् ।
“जिह्वागुले तु कुः प्रोक्तो हन्थोष्ठो वः स्तुतो
बुधैः ॥”)

अस्य अक्षरं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“चकारं चक्षणायाङ्गि । चतुष्कोणात्मकं सदा ।
प्रचदेवमयं वर्णमन्त्रादित्सन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्वगं सर्वज्ञं शान्तं चकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
अष्टोत्पत्तिगोर्व्यं द्रष्टव्यम् । यज्ञाचरेस्तस्य
लेखनप्रकारादियथा,—

“अष्टिरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
कुञ्चलीरूपमाख्याय ततोऽधोगत्वा दक्षतः ॥
अत ऊर्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः ।
ब्रह्मसंस्तुतिर्देवि । माचाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“मातृगोपुत्रवर्णाभां वक्षुर्मा रक्तलोचनाम् ।
सुक्ताम्बरपरीधानां सुक्तामाख्याभिभूषिताम् ॥
सदा स्मरन्मुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं द्रष्टव्यम् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्वगं सर्वज्ञं शान्तं चकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।

“घः खड्गो धुर्धुरो घटो घटोऽष्टाक्षिपुरात्मकः ।
वायुः शिवोक्तमः सत्त्वा किञ्चिच्छी चोरनायकः ॥
मरीचिर्नवगुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
तन्मोहरा ज्वालकालं मन्त्रेशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या बह्वर्ता कामाख्यमनघामयः ॥”

घः, पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति चर्व-
रादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट घटायां च
+ बाहुलकात् घः ।) घटा । चर्वरशब्दः । इति
मेदिनी । घे । १॥

घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठावर्गद्वितीयोपधः । घग्घति ।
इति दुर्गादासः ॥

घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रा-परं-अकं-अकं-सेट् ।) क, घाट-
कति कवाटं द्वारि जनः संघोद्ययतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

घटः

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं भ्रा-परं-अकं-सेट् ।) क, भावे चट्टाति ।
कि, घटयति चट्टति । द्युतिर्हीनिः । द्युत्यर्थत्वेन
पाणिनापुरादिभिः सिद्धे कि चरन्मयीन्तरेऽपि
पाणिनापुरादिनाथम् । तथाच,—

“क्रियापाणिनामाकातुं प्रविष्टोऽर्थः प्रद्विष्टः ।
प्रयोगतोऽर्थे मन्त्राणां अनेकार्था हि घातकः ॥”
इति धोपदेवः ॥

प्रविष्टार्थं कथयितुं धातूनां प्रविष्टोऽर्थः प्र-
द्विष्टः । किन्तु भ्रष्टाकविप्रभोजं दृष्टान्तेऽप्यर्था
मन्त्राः हि यस्मात् घातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः । तेन हिंसाशुद्धोः पठितस्यापि भ्रष्टतेः
कथयार्थत्वे न मे क्रिया भ्रष्टति किञ्चिदीष्टत-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थः । एवं दीप्तिपठित-
स्यापि तर्कघातोर्वितर्कयार्थत्वे तर्कयत्यर्थगुणं
सुधीरिन्द्रादिः । इति दुर्गादासः ॥

घट, व ड म सेट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-अकं-सेट् ।) घ, घटा । घ, घटते
यदितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो
अथो नाघटन् घटतामियादिति तु घटते घटः
प्रचादित्वाद् । ततो घट इवाचरतीति कौ
साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१२।२६ ।

“घटेत सन्धारितु यो गुणीषु
लघोर्न तं सृजति चक्षलापि ॥”)

घटः, पुं, (घटते ऋदादिसङ्घातैः जलादिवज्ज्वाय
इत्यर्थः । घट + प्रचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः ।
२।६। ३०॥ (यथा, भट्टः । ८। ३१६ ।

“यस्तु रज्जुं घटं कुपादरेऽस्मिन्नाच यः प्रपाम् ।
स दहं प्राप्नुयान्नाथं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेदः । (घटश्चवारिवत् निचलत्वात्तथात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इत्यमरः । (अत्रात्रितिसाहस्रा-
त्तथात्वम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७॥
कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।]

“सिंहं वा यदि गोघटे गतमरः सर्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“चतुर्भिराङ्गैर्द्रोणः कलशो नवगुणैर्द्रोणैः ।
उज्ज्वलश्च घटो राशिरङ्गैर्द्रोणैर्ययसंज्ञितः ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
“कंसचतुर्गुणो द्रोणः अर्जुनो नवगुणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उज्ज्वलमेव च ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
“दशद्वयो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे कात्यायनः ॥
(भोगावस्थामेदः । यथा, हटथीशमदीपिकायाम् ।
४। ६६ ।

“आरम्भाच्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
तिष्ठतिः सर्वयोगेषु स्थावरायाश्चतुष्टयम् ॥”
इत्यद्वैत्यायां किं स्थावराश्च तत्रैव । ४। ७२-७३ ।

घटयो

“द्वितीयायां घटोक्त्य पाठुमिति मध्यमः ।
इत्याचमो भवेद्द्वितीयो घातो देवसंस्तुता ॥
विष्णुयज्ञोक्ततो मेदात् परमावच्छेदकः ।
अतिमूर्खो विमर्हश्च भेरीप्रवृत्तया भवेत् ॥”

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।
घट् + क्तिप् + घञ् ।) कुकाचार्यः । तस्या-
सुप्रसङ्गम् । यथा,—

“तं चाक्षानसंघर्षं कुकांतु बाधकोत्तमः ।
तथाप्यसृष्ट्यगमकं सर्वदा तं परित्यजेत् ॥
द्विषताः क्षणिकास्तु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि । सर्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं नास्त्वयं देवि । संघर्षं यत्नतश्चरेत् ॥”
इति शाङ्खानन्दतरङ्गिण्यां बौद्धप्रोक्तासि महेश-
महिम्नोक्तवचनम् ॥ ३॥ योजकः । तत्प्रयोगः ।
चाक्षरः २ । इति भिकाशशेषः ॥ तस्य अन्तर्गतं
यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“घातको भावकश्चैव योजकश्चाप्रकृत्या ।
दूषकस्तावकश्चैव दृष्टेते घटकाः स्तुताः ॥”
अथ च ।

“के नो विदन्ति पुत्रया पुत्रघातपूज्या-
स्तुतीतये कुलभ्रतां परिचर्तनं वा ।
अत्यन्तकृष्णमपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥”
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति
भूरप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थहिता-
दिकं साधयतीत्यर्थः । योजकं, वि । यथाह
भर्तृहरिः । २। ६६ ।

“ते ते सत्पुत्रयाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
वाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधिन
ये ।
ते वै मातुषरात्तसाः परहितं येः स्वार्थतो हन्त्यते
ये च त्रान्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥”

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं निर्धोक्तता
दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।)
कुट्टनी । तत्पर्यायः । कुट्टिनी २ इत्या ३ रत-
ताली ४ गलेरुका ५ । इति भिकाशशेषः ॥

घटना, स्त्री, (घट + क्तिप् + घञ् टाप् च ।) संघातो-
करणम् । सम्बन्धीकरणम् । यथा, “करिणी घटना
घटा ।” इत्यमरः । २। ८। १०७॥ योजना ।
मेजनम् । यथा, “अघटनघटनापटीयसी
माया ।” इति मायाजलम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४। ३६५ ।

“शक्तिः काठ्यपरीक्षितास्ति महता खेरं
द्विहान्धहो
यन्नाहात्मप्रवेशेन धानि घटनां कार्याणि
निर्वेक्यम् ॥”

घटयोजि, पुं, (घटः कुम्भः योजिः कारकं सत्-
प्रतिष्ठापनम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति
हज्जायुवः ॥

घटी

घटकारः, पुं, (घटे राजते इति । यद्वा घटेन
नृदादिघटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।)
कुम्भः । इति शारदाणी ।

घटा, स्त्री, (घट + भावे प्रत्याहृतत्वात् च ।)
करिणी घटना । इतिना युद्धादिवैजयं वंवासी
करयम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ । (यथा,
कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।

“तुल्यतुरगप्राताः सुखस्याभेरिबोर्धः ।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेह दलशो ययुः ।”
घटनम् । गोष्ठी । समा । इति मेदिनी । टे । १३ ।
समूहः । यथाह श्रीहर्षः ।

“यद्गारघटाहृद्विभक्तवद्विगलतुल्यप्रया ।”
घटालावः, स्त्री, (घटाकारा लावः ।) कुम्भ-
तुली । इति राजनिर्घण्टः ।

घटिक, स्त्री, (घटेन साहसं विद्यते इति ठन् ।)
नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका । (घटेन तर-
तीति । “नौड्यपठन् ।” ४ । ४ । ७ । इति ठन् ।
घटेन तरणशीले नि । पुंसि तु । घटिं कायति
वाहयति घटीवादेन समवं प्रापयतीति । के +
कः । पूर्वसङ्ख्यः । घटीवाहकः ।)

घटिका, स्त्री, (पादस्थायी यन्त्रिघटः घटना
विद्यते इति । घट + ठन् ।) पादयन्त्रिः ।
इति शब्दरत्नावली । (घटयति निदिशति
निरूपयति वा कालावधिप्रश्नं लोकयान्नासम्मा-
दनाय । घट + क्तिच् + क्तल + टाप् अत
इत्थः ।) तुङ्गः । इति जटाधरः । यथा,
ज्योतिर्विहाभरते ।

“गुण्यचराणामुदितं च घट्या
पलं पलानां घटिका किलैका ।”

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः । “अत्र घटिका
सुहृन् आह्वयिष्यकालानुरोधान् ।”) दण्डः ।
घड़ी इति भाषा । यथा, --

“तत्तसौ घटिकाः प्रातरवशीत्य उच्यते ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(घट + क्तलार्थं क्तु टाप् अत इत्थः । सुद
घटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।

“यता हसन्ति च नृदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

तस्मादरेण कुलशीलपता सदैव
वार्यः प्रशानघटिका इव वर्जनीयाः ।”)

घटी, स्त्री, (घटे इति घटः । घट + अच् । ततः
संज्ञायाम् जातौ वा डीप् । यद्वा, घटः काल-
मानज्ञापकः सङ्ख्यः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्यस्या
मित्यच् नतो गौरादित्वात् डीम् ।) दण्डः । इति
भूरिप्रयोगः । घड़ी इति भाषा । (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“गुण्यचरैः शिष्टमितैरसुखैः

वृद्धिः पलं तैर्घटिका खण्डिः

स्याद् वा घटी घटिरहः सरामैः ।”

अर्थार्थं डीप् ।) सुदघटः । इति सुम्भ-
बोधम् । (यथा, मार्कण्डेय । १२ । २२ ।

“घटीयन्तेषु जैवान्यो बह्वीये यथा घटी ।”)

घटीय

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । क + “कर्म-
यणञ् ।” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) यद्वा, अघटं
घटं करोति यः । कुलालः । इति सुम्भबोधम् ।

घटीयन्, स्त्री, (घटाः यन्म ।) कृपाञ्जली-
तोलनार्थरञ्जुसहितघटः । जलतोला कल इति
भाषा । तत्पर्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः ।
२ । १० । २७ । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।

“तामेव तत्र चक्राणि घटीयन्ताणि चान्यतः ।”
घटी सुदघटस्तदधस्तनाङ्गाकारं यन्म । यद्वा
घटाः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्म । काल-
परिमाणज्ञापको यन्मविशेषः । घड़ी इति
स्थातः । सूर्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि
बहुविधान्युक्तानि । तत्र शङ्खयष्टादिकं दिवा-
कालमानज्ञापकमुक्तवान् । घटीयन्त्रादिकम्

अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं
सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्णं प्रदर्शितम् ।
यथा, --
“अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमतकारियन्त्रैर्वा सर्वोप-
जीवं कालं स्वयं साधयेदिति कालसाधन
सुपरमं हरति ।”

“नीययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ।
ससुचरेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं साधयेत् ।”
इति सूर्यसिद्धान्तः ।

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, --
“जलयन्त्रं तत् कपालं कपालाणं जलयन्त्रं
वक्ष्यमाणं तदाहं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्वातुका-
यन्त्रप्रश्नभिः साधयेत् घटीयन्त्रं मयूरनरवानरैः ।
मयूरान् जलयन्त्रयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्ख-
काव्यं क्षयापलं पुष्पादिहं वानरयन्त्रं स्वयं-
वह्निं निरपेक्षमैतैः ससुचरेणुगर्भैः सुचमहिता-
रेणवो धूलयो गर्भे मये येषां तैः स्वप्रयोगाः
घटिसंख्या नृद्वटिका मयूरनरवा मवान
घटिकान्तरेण स्वतः गव निःसरन्तीति लोक-
प्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्रा-
कारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्ते-
तादृशं यन्त्रं वातुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-
र्मयूरादियन्त्रैर्मयूरानुक्तयन्त्रैर्वातुकायन्त्रेण चैति
मिद्व्यर्थः । चकारान्वययन्त्रकपालादौ रित्यनेन
समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक्
स्वयं प्रसाधयेत् । प्रकरणेन सूत्र्यन्त्रातिशयत्वेने-
त्यर्थः । जार्मीयादित्यर्थः । ॥ ॥ ननु मयूरादि-
स्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्याभीक्ष्ण्यतनुसाधन
प्रकारा बहवो दुर्गमाश्च समीच्याह ।”

“पारदाराम्बुसुत्राणि सुखतैलजलानि च ।
बीजानि पांशवस्त्रेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ।”
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, --

“तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

“तसु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमैतैः प्रयोगाः
प्रकर्षस्य योष्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमनसिद्धः ।
एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसुत्राणीति
पारदद्रव्या अपाराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
ननु काष्ठजसमचक्रे समसुविराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

घटीय

किञ्चिद्वक्त्रा योष्याः सुधिरस्याहं एषक् तासाम् ।
रसपूर्वै तच्चक्रे द्वाधाराचस्थितं स्वयं भवति ।
अमु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधन-
प्रयोगः । सुखं शिल्पनैपुण्यम् । तैलजलानि
तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः एषक्
प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।
उत्कीर्णनेमिसमवा परितो मन्देन संलयम् ।
तदुपरि तालदलादं हत्वा सुधिरै रसं क्षिपेत्
तावत् ।

यावदसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नाग्नौ यानि ।
पिहितचिद्रं तदतश्चक्रे भवतिस्वयं जलालम् ।
ताम्बादिमयस्याङ्गुष्ठाक्षपनलस्याम्बुपूर्णस्य ।
एकं कृच्छ्रजलान्तर्जितं यमयं तद्योमुखं च वदः ।
युगपन्मुक्तं येन कं नलेन कुक्काहृतिः पतति ।
नेम्ना बद्धा घटिकाचक्रे जलयन्त्रवत् तथा
धायम् ।

नलकप्रसृतसलिलं पतति यथा तदुघटीमध्ये ।
भवति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समालम्बम् ।
चक्रपुत्रं तदुदकं कुक्के याति प्रणालिकया ।
बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांशवो धूलि-
प्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिप्रश्नात् प्रयो-
गेषु सुगमतरा इत्यर्थः । इत्थं भा असाधारणत्वेन
मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिशब्दं
स्वयंवहार्ता प्राप्नुय्यापतः । इयं स्वयंवहविद्या
समुद्रान्तर्निवासिजनैः किरङ्गाख्यैः सम्यग-
भ्यस्तेति । कुक्कविद्यात्वाच्च विस्तारानुद्योग
इति संक्षेपः । ॥ ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह ।
“ताम्बापात्रमधश्चिद्रं यस्तं कुक्केऽमलाम्बासि ।
घटिमन्त्र्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ।”
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, --

“यत् ताम्बाघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे द्विद्रं
यस्य तत् । अमलाम्बासि निर्मलं जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशं कुक्के इहदुभाक्के यस्तं धारितं
सत् अहोरात्रे वाचवाहोरात्रे घटिः घटिवार-
मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अथश्चिद्रमार्गं
जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-
कपालकं कपालमेव कपालकं घटस्वरूपानां
कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताङ्गाकारं यन्त्रं
घटीयन्त्रं स्फुटं सृज्यम् । तदुघटनम् ।

सुखस्य दिग्भविर्दिहं पलेयैत्
घटकुलोचं द्विगुणायतासाम् ।
तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्यं
पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ।
संज्ञाप्रमाणव्यतिरिक्ता या
हेतुः प्रलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विहं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्यते नादिकयाम्भुभिस्तत् ।
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ, --

“घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्बी तले
दृष्टुं शक्या ।
युनिश्च निमज्जनमित्रा भक्तं युनिश्च घटीमानम् ।”
“अत्र दशभिः सुखस्य मरैरित्यादि यदुघटी-

“यत् ताम्बाघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे द्विद्रं
यस्य तत् । अमलाम्बासि निर्मलं जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशं कुक्के इहदुभाक्के यस्तं धारितं
सत् अहोरात्रे वाचवाहोरात्रे घटिः घटिवार-
मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अथश्चिद्रमार्गं
जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-
कपालकं कपालमेव कपालकं घटस्वरूपानां
कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताङ्गाकारं यन्त्रं
घटीयन्त्रं स्फुटं सृज्यम् । तदुघटनम् ।

सुखस्य दिग्भविर्दिहं पलेयैत्
घटकुलोचं द्विगुणायतासाम् ।
तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्यं
पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ।
संज्ञाप्रमाणव्यतिरिक्ता या
हेतुः प्रलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विहं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्यते नादिकयाम्भुभिस्तत् ।
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ, --

“घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्बी तले
दृष्टुं शक्या ।
युनिश्च निमज्जनमित्रा भक्तं युनिश्च घटीमानम् ।”
“अत्र दशभिः सुखस्य मरैरित्यादि यदुघटी-

“यत् ताम्बाघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे द्विद्रं
यस्य तत् । अमलाम्बासि निर्मलं जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशं कुक्के इहदुभाक्के यस्तं धारितं
सत् अहोरात्रे वाचवाहोरात्रे घटिः घटिवार-
मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अथश्चिद्रमार्गं
जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-
कपालकं कपालमेव कपालकं घटस्वरूपानां
कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताङ्गाकारं यन्त्रं
घटीयन्त्रं स्फुटं सृज्यम् । तदुघटनम् ।

सुखस्य दिग्भविर्दिहं पलेयैत्
घटकुलोचं द्विगुणायतासाम् ।
तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्यं
पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ।
संज्ञाप्रमाणव्यतिरिक्ता या
हेतुः प्रलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विहं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्यते नादिकयाम्भुभिस्तत् ।
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ, --

“घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्बी तले
दृष्टुं शक्या ।
युनिश्च निमज्जनमित्रा भक्तं युनिश्च घटीमानम् ।”
“अत्र दशभिः सुखस्य मरैरित्यादि यदुघटी-

“यत् ताम्बाघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे द्विद्रं
यस्य तत् । अमलाम्बासि निर्मलं जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशं कुक्के इहदुभाक्के यस्तं धारितं
सत् अहोरात्रे वाचवाहोरात्रे घटिः घटिवार-
मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अथश्चिद्रमार्गं
जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-
कपालकं कपालमेव कपालकं घटस्वरूपानां
कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताङ्गाकारं यन्त्रं
घटीयन्त्रं स्फुटं सृज्यम् । तदुघटनम् ।

सुखस्य दिग्भविर्दिहं पलेयैत्
घटकुलोचं द्विगुणायतासाम् ।
तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्यं
पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ।
संज्ञाप्रमाणव्यतिरिक्ता या
हेतुः प्रलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विहं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्यते नादिकयाम्भुभिस्तत् ।
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ, --

“घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्बी तले
दृष्टुं शक्या ।
युनिश्च निमज्जनमित्रा भक्तं युनिश्च घटीमानम् ।”
“अत्र दशभिः सुखस्य मरैरित्यादि यदुघटी-

घटोत्

लक्षणं केचित् ततः सद्युक्तिभूयं दुर्वर्तं चेत्तद्व-
पेक्षितम् । इदममात्राकारमुपरि पात्रं घटो-
संज्ञमप्रीक्षितम् । सुनिश्चिन्मन्त्रनक्षत्राया यदि
घटिर्निश्चिन्तानि प्राप्नोष्यन्ति तन्मन्त्रे तदे-
केन निमज्जनेन किमिति शैराशिकम् ।” इति
घटोपनिषत् ॥ अस्यानि काशमानयन्नादि तु
यन्त्रप्रभेदे ब्रह्मणि ॥

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उद्भूतः कपोलः ।)
राक्षसविशेषः । स तु हिङ्गिराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अथ
नामनिर्दिष्टा सञ्ज्ञा विविधरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।
“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिङ्गिराक्षसी तदा ।
भीमसेनसुपादाय सोढुमाचक्रमे ततः ॥
शैलशृङ्गे रथेषु देवतायतनेषु च ।
नृगपतिविपुलेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥
कृत्वा च रूपं परमं सत्त्वाभरणभूषिता ।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव नन्दुर्गेषु पुष्पितह्रमवाधुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलपुतेषु च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यलिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितह्रमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रपुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
मागरस्य प्रदेशेषु सखिहिमचितेषु च ॥
पक्ष्मणेषु च रथेषु तथैवोपवनेषु च ।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतशालुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्वसुपलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥
विभ्रन्ती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मगोजवा ॥
प्रजङ्घे राक्षसीपुत्रं भीमसेनात् महाबलम् ।
विरूपाक्षं महाबलं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
भीमनादं सुताम्बीडं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महासुखम् ॥
महाजवं महाकार्यं महाभायमरिन्दमम् ।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वहपिच्छिकम् ॥
अमासुषं मातुषं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्मानु बभूवातीव राक्षसान् ॥
बाहोऽपि यौवनं प्राप्नो मातुषेषु विश्राम्यते ।
सत्त्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रजङ्घ्य विकचः पादावगच्छात् स पितुःसदा ।
मातुषं परमेष्वाससौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रथमावत ।
अन्नवीर्येण नामास्य घटोत्कच इति ख च ॥”
अथै हि कुक्ष्येनयुक्ते कर्णनिष्ठैकपुरुष-
धातिन्या वासवदत्तया शङ्खा आहतो
यत्तच्च । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।
४८—६३ ।

घटोत्

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्वं एव
कर्त्तुं इहा घोररूपं मायाम् ।
शङ्खा रथो जहि कर्त्तव्यं तूर्णं
नक्षत्रमते कुरवो धार्तराजाः ॥
करिष्यतः क्षिप्रं नो भीमपाथी
तपन्मनसं जहि पापं निशीथि ।
यो नः संयामाद्घोररूपाद्विमुच्येत
स नः पार्थान् सबलान् धोषयेत् ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शङ्खा वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्वं एवेन्द्रकक्षा
रात्रियुद्धे कर्त्तुं । नेयुः सद्योधाः ॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
इहा राक्षसास्त्वामागं वलच ।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दधे शक्तिमोक्षाय कर्त्तुः ॥
स वै क्रद्धः सिंह इवात्ममयीं
नामर्षयन् प्रतिघातं रथे तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसत्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षुम् ॥
यादौ राजन् ! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता पालगुनस्य ।
यां वै प्रादात् कृतपुत्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुक्कुलाभ्यां निनाय ॥
तां वै शक्तिं जेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्थेव रात्रिम् ।
ज्योः स्वसारं ज्वलितामिवोक्तां
वैकर्तनः प्राहिज्योद्राक्षसाय ॥
तामुत्तमां परकायावहन्तीं
इहा सौतेष्माकुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीमं रथो विप्रद्रुवाव राजन् !
कृत्वात्मानं विन्धतुल्यप्रमाणम् ॥
इहा शक्तिं कर्त्तव्याहन्तरस्यां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र ! ।
वयुर्वातास्तुमुखाश्चापि राजन् !
सनिर्घाता चाशनिर्गो जगाम ॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशार्था
नक्षत्राणामन्तराण्यविश्रान्ती ॥
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मातुषे राक्षसे च ।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिर्वाह्यानिर्वातः शक्रशङ्खा ॥
इदं शङ्खाचिवमाश्रयं रूपं
चकारासौ कर्त्तुं शङ्खुत्तयाय ।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भ्रममर्मा
बभौ राजन् ! शैलमेवप्रकाशः ॥
ततोऽन्तरीक्षादपतत्तत्तासुः
स राक्षसेन्द्रो सुवि भिन्नदेहः ।
अवाक् शिराक्षमगाधो विजिह्वो
घटोत्कचो महादायाय रूपम् ॥

घटोत्

स तद्वर्षं भैरवं भीमकर्मा
भीमं कृत्वा भैरवेभिः यथात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोययत् स्त्रेण देहेन राक्षसम् ॥
ततो भिन्नाः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भैरवैश्च शङ्खा सुरणाञ्जनाश्च ।
दग्धा मायां निहतं राक्षसच
इहा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः कुक्षमिः पूष्यमानो
यथा शक्रो वज्रवधे मरुद्भिः ।
अन्वाहृष्टव पुत्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं खसैन्यम् ॥”

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटात्
उद्भवतीति । उत् + भू + अच्) अमरस्यसुनिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १६६ ॥
घट्ट, क चात्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
परं-अकं कचित् सकच-सिट् ।) टड्वयान्तः ।
चालचलनम् । क, चट्टयति मेघो वायुना । इति
दुर्गादासः ॥
घट्ट, ड चात्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-
अकं कचित् सकच-सिट् ।) टड्वयान्तः । ड,
घट्टते । इति दुर्गादासः ॥
घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + “हलच्” ।
३ । ३ । २२१ । इति जन् ।) नद्यादौ ज्ञाना-
वर्धं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिप्रत्यये अमर
भरती ॥ घट्ट इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात् इति
ख्यातो वा । तत्प्रकार्यः । तीर्थः २ । अव-
तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ॥
घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति । घट्टा + गै + कः टाप् च ।) नदीभेदः ।
यथा,—

“मलापहा भोमरथी च घट्टगा
यथा च लङ्गा जलसाध्वतागुह्यैः ।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
मथं लघु स्वादुतरं सुकान्तिम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपश्येन
मुक्तादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + ङिनिः ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स
तु वैश्यायां रजकाज्जातः । इति विवादाद्यव-
सेतुः ॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्ट + “न्यासयन्त्योयुष्” । ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिविद्विष्यतेति
वाच्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या युष् टाप् च ।)
चलना । (आङ् पूर्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माथे । १ । १० ।

“रथद्विराघट्टनया नभस्ततः
पृथग्विभ्रमश्रुतिमण्डलैः खरैः ॥”

इति । इति हेमचन्द्रः ॥

घण्टा

घण्ट, द न उ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभ-अर्क-सेट । उदित्वात् ऋवेट् ।) द न,
घञीति घञ्ते । उ, घञित्वा चत्वा । इति
दुर्गादायः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) खनामखातयज्ञन-
विशेषः । मत्स्यघण्टगुणः । वनरन्विकारित्वम् ।
वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + क्तवाचं कन् ।) क्षुपविशेषः ।
घेण्टकोय इति भाषा । अय्य मूलगुणाः । कव-
नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ घण्टककोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिभावे
वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि
दीप्ती + अच् ततटाप् ।) काव्यनिर्मितवाद्य-
विशेषः । यथा, स्तुतिः ।

“सर्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥”

“शब्दो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न न भागवतः कलौ ॥”

इति पञ्चपुराणे पानालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यासुक्तं स्कान्दे श्रीमन्न-
गारदत्तवादे यथा,—

“जानात्तन्त्रिकाकावे घण्टानादं करोति यः ।

पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

वर्षकोटिचक्राणि वर्षकोटिशतानि च ।

वसते देवलोके तु अक्षरोगणसेवितः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।

वाहनात्मनी पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥

वादिचनिन्दैस्त्वय्यगीतमञ्जलनिःस्वनैः ।

यः स्थापयति भोविन्द जीवन्मुक्तो भवेद्भि सः ॥

वादिवाणामभावे तु पूजाकावे हि सर्वदा ।

घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वज्रभा ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

मन्त्रन्तरसहस्राणि मन्त्रन्तरशतानि च ।

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥” ॥

तथा, विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रज्ञादत्तवादे ।

“श्रद्धा देहिन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यासुक्तमम् ।

प्रज्ञाद ! त्वत्समो नास्ति मङ्गलो भुवनत्रये ॥

मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।

अर्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि देवज ! ॥

वेनतेयाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि ।

ममाम्ने स्थापयेद्वयस्तु देहे तस्य वसान्यहम् ॥

यस्तु वादयते घण्टां वेनतेयेन चिह्निताम् ।

धूपे नीराजने स्नाने पूजाकावे विकीर्णम् ॥

ममाम्ने प्रत्यहं वत्स ! प्रत्यहं लभते फलम् ।

मखायुतं गौरतश्च चान्द्रायणशतौद्भवम् ॥

विधवाह्यकृता पूजा सफलं जायते दृश्याम् ।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वर्गं ममम् ॥

नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।

वाहनात् कुरुते नाशं जम्बूद्वीपस्य च ॥

गरुडनाङ्किता घण्टा दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।

प्रीतिं करोमि देहिन्द्र ! त्वया प्राप्य यथाधनः ॥

घण्टाप

दृष्ट्वाहं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् ।
सुखं च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते ॥
स्वकरोष प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्चनकावे तु पर्णं कोऽप्येव कलौ ॥”
अथ च ।

“घण्टादृष्ट्वा शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥

सचक्रघण्टानादन्तु नृत्तुकावे श्रद्धाति यः ।
पापकोटिमुत्तस्यपि नश्वन्ति यमकिङ्कराः ॥

सर्वे दीवाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानां सुवीर्याणां पितृभ्यामुत्तमो भवेत् ॥

अभावे वेनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥

गृहे यस्य भवेद्भिन्नं घण्टा नामारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नापि विदुस्तसमुद्भवम् ॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्कश्च पुरतो हरैः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिन्द्रः ॥”

“अतो भगवतः प्रीते घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संन्यासा वैष्णवैर्यज्ञाचक्रेणोपरि मङ्किता ॥

गीतं दृष्ट्वा पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ऽ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिहणः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अतिवला । नामवला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अतिवला नामवला घण्टापाटलि-
शब्देष्वासां विवृति र्घञाययं ज्ञातया ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते खकुसुमेति ।
घटि + अच् टाप् ।) घण्टा तथा घण्टेति

आख्येयार्थः कायतीति । घण्टा + क्त + कः ।)

घण्टापाटलिहणः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य ।) शिव-
गणविशेषः । घेण्टु इति स्थातः । यथा,—

“घण्टाकर्णां गणः श्रीमान् शिवस्यातीवल्लभः ॥”

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“स्नेहे भासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोम्याय क्षुहीनं संक्रान्त्या तत्र कारयेत् ॥”

पूजामन्त्रो यथा,—

“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वथाधिपनाशन ॥
विस्मोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थलदेविशेषः । यथा, काशीस्थले ।
३३ । १७५ ।)

“इयं हि चित्रघण्टा श्री घण्टाकर्णस्वरूपं हृदः ॥”

घण्टापयः, पुं, (घण्टानां उपलब्धत्वात् घण्टादि-
वादिवाणां पयः । “अक्षपूरयः पयामान्वहे ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलब्धितानां

हस्तादीनां पयः । इति भरतः ॥ यामादौ

प्रधानमार्गः । यथा,—

“दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापयः स्तुतः ॥”

इति चायनम् ।

तत्पर्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं

घण्टिका

यदि पुरवन्ति स्थातदा उपनिष्करमिति
स्थातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति
कर्मधारयः ।) दृक्विशेषः । घण्टापाटल इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोलिकः २ भाटलः ६

मोचः ४ सुष्कः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

गोलिकः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति लङ्गीका ॥

चारुः ६ कालसुष्कः १० । इति रत्नमाला ॥

पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ ।

इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १७

कालास्थाली १८ काचस्थाली १९ । इति भाव-

प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ सुष्क-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टावीर्यं, स्त्री, (घण्टे व नीलमस्य ।) जघ-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः प्रकण्ठेऽप्यु-
यस्याः । यद्वा, प्रकण्ठे पण्डे घण्टे व रतीति ।

रल ध्वनौ + अच् ।) दृक्विशेषः । अन्कन्या

इति वनश्रुत इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

श्रुणुषिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

श्रुणुष्यी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति प्रयाप्नोति
शब्देनेत्यर्थः । अल पर्याप्तौ + “कर्मण्यश्च ।”

३ । २ । १ । इत्यञ् स्त्रियां ङीप् च । यद्वा

घण्टा आली सञ्चरती यस्याः शब्दसाह-

स्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ भिडा इति भाषा ॥ (घण्टानां

आली अली ।) घण्टाअली च ॥

घण्टाशब्दं, स्त्री, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो
यस्य ।) काव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अण्कार्थं कन् ततटाप्
अत इच् । घण्टिका सुदघण्टा तद्वत् आलति-

रस्यस्याः । अण् आदित्वाच् ।) लम्बिका ।

तालवृक्षमणिजा । इति राजनिर्घण्टो हेम-

चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अय्य स लक्षणा-

चिकित्सितं यथा,—

“तिलपिच्छलगौल्यादिसेवनातिद्ववादि ।

नयोदन्तेन कण्ठो जायते घण्टिकागदः ॥

जिह्वामूले कण्ठस्थौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।

तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥

शिरोयथा रुचिस्तन्ना तथास्यजडता भवेत् ।

तर्ज्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तमण्डिका ॥

परिरुतं तथा रक्तं तदा विष्कापनं हितम् ।

वचाश्च मरिचं लण्णाचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥

मर्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन यन्निर्विलीयते ।

धातुनागरजीवतवचान्मयोधशुक्काः ॥

जायः खंदो घण्टिकाया सुखे गण्डधारणम् ।

गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥”

इति घण्टिकारोगः ॥

इति चारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचकारि-
तमेऽध्याये ॥

घनः

चण्डिनीवीर्यं, स्त्री, (चण्डिनीय वीर्यं यस्य ।)
जघमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चण्डुः, पुं, (चण्डयति दीपयति इति । चण्डि दीप्तौ
+ "तन्नादेवः ।" इति उणादिकोषट्टीकाधृत-
सूत्रेण उः ।) गजचण्डा । प्रतापः । इत्युणादि-
कोषः ॥
चण्डेश्वरः, पुं, (चण्डानां चण्डाकर्मादिगणविशेषाणां
इश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
पुत्रः । ब्रह्मदाता च । चण्डु इति भाषा ॥ यथा,
"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां चण्डेश्वरी मज्जान् ।
ब्रह्मदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव च ॥"
इति महावैवर्णपुराणम् ॥
चण्डः, पुं, (चण्डिति शब्दं कुर्वन् इत्येते उज्जीयते
इति । ङी ऋगोक्तौ + बाहुलकात् ङः ।) भ्रमरः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
घनं, स्त्री, (हन्यते तापयते चतु इति । हन् +
"क्तो घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
देश्च ।) काष्ठताकादिकं वाद्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । ४ ॥ काष्ठतालः करताल इति
ख्यातः आदिना काह्लादयः । इति सार-
सुन्दरी । मध्यमहृत्त्वम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
घनः, पुं, (घनयति दीपयते इति । घन दीप्तौ + ञच् ।)
मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
"ततः क्षेपणैरिह्यं हृद्वा रज्ज्वालोक्तिम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपीपमतान् घनान् ॥"
सुक्ता । ओषः । दाट्टः । विस्तारः । (हन्यते
वध्यतेनेन । हन् + "क्तो घनः ।" ३ । ३ ।
७७ । इति अप् घनादेश्च ।) लौहसुन्दरः ।
इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १२८ । १ ।
"धनुर्पास्य सवाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव सुट्टिभिः ॥")
शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्गजयस्य पूरकम् । यथा,
"समस्त्रिधातश्च घनः प्रदिष्टः
स्याद्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
आदित्रिजिह्वस्तत आदिघर्ग-
स्यान्त्याहृतोऽथादिघनश्च सर्वम् ॥"
इति लीलावती ॥
(वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटासुक्ता विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")
घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-
देश्च ।) निविडः । तत्पर्यायः । निरन्तरः २
सान्नः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६१ ।
"स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः
प्रतिपक्ष्य वचो विसर्ज्य सुनिम् ।
तद्वक्ष्यपदं हृदि शोकघने
प्रतिपातमिवाभिकमस्य गुरोः ॥")
हृद्गः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।
११ । ११८ ।

घनम्

"यद्यन्तार विवरं शिलाघने
ताडकोरधि च रामसायकः ॥")
पूर्वः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्त्रिदापूर्वते शोभ जलधाराघनैर्वर्धनैः ॥")
समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरन्तराशः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।
"किं गाक्षीवस्मुरगुधनास्फालनमरपाणि-
नांसीलीलावटनविलसन् मेखलौ खयवाची ॥")
घनकवः, पुं, (घनस्य मेघस्य कव इव ।) करका ।
इति चिकित्सकशेषः ॥
घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा
कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
घनगोलकः, पुं, (घनस्य गोलार्धमेघस्य गोलः ।
स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कौ +
"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।
शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संहि-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥
मिथ्यायन सौम्य रूपा इति भाषा ॥
घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्नो जम्बालः इति
कर्मेधारयः ।) पुलुकः । इति चिकित्सकशेषः ॥
घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः
प्रस्फुरणमिदं ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति
पर्याप्तोतीति । अल पर्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
पक्षी । इति जटाधरः ॥
घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं
तोलयति कर्तुं सुखीभवतीत्यर्थः । तुल उच्चाने +
अच् ।) चानकपक्षी । इति चिकित्सकशेषः ॥
घनदूमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविडो ह्रमो
वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाग्रस्थान
मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)
धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।)
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
घनपाण्डुः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः ।
पाण्डु इव । मेघध्वनिश्रवणेन उज्ज्वलतयास्य
तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥
घनफलः, पुं, (घनानि बहुलपत्रत्वात् निविडानि
फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
घनमूलं, स्त्री, (घनस्य सजातीयाङ्गजयपूरकस्य
मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्गजयस्या-
द्याङ्गः । यथा । गवधनस्य मूलं वयं इत्यादि ॥
करणसूत्रं यथा,—
"आद्यं घनस्यागमथाघने हे
पुनस्तथान्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्कथं पदमस्य कृत्वा
विज्ञा तदाद्यं विभजेत् कलन्तु ॥
पंक्ता न्यसेत्तत्कृतमन्यनिर्भी
विर्भी क्षेपेत्तत्प्रथमात् कलस्य ।

घना

घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्ता भवेदेवमतः पुनश्च ॥"
इति लीलावती ॥
घनमूलः, पुं, (घनं हृद्गं मूलमस्य ।) मोरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
घनरसः, पुं, (घनः सान्नो रसः ।) सान्ननिर्घासः ।
(घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य
रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । प्रीतिपथी । सन्ध-
विह्वरः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्षीव-
लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषः ।
"घनरसमन्त्रं क्षीरं हृतमन्त्रतं जीवन् सुवनम् ॥"
घनवज्रिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वज्रिका कृता
इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥
घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली कृता ।)
अन्ततस्रवा कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य वल्ली इति विग्रहे विद्युत् ॥)
घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।)
नरकमेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥
घनवासः, पुं, (घनक्षीकृताः वातो गन्धो यस्य ।)
कुशाङ्कः । इति हारावली । ६७ ॥
घनवाहनः, पुं, (घन इव सुभं वाहनं यस्य । सुभ-
ववाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥
घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-
वर्णः ।) निविडकण्यवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।
योगकृद्भिर्यं शब्दः श्रीरामकण्ठयोगोपधकः ।
इति केचित् तत्र पुं । यथा, महाभारते ।
"अये राम ! घनश्याम ! सुन्नामि सुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शीर्गेन पुनर्द्रव्यामि ते सुखम् ॥"
"समानकर्णविन्धस्त्वस्मिन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाब्धं घनश्यामं शीवतुसमीनकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभः सारो
यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४७ अध्याये ।
"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिधा-
स्ता सवमाव्रवसनाः सह संविशेयुः ॥"
यथाच महाभारतपतिस्तोत्रे । ६ ।
"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः अयन्ता
मनः ॥"
घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त-
पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षमेदः ।
(घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥
घनस्कन्धः, पुं, (घनो हृद्गः स्कन्धो यस्य ।) कोशास्त्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
घनस्वनः, पुं, (घनो मुक्ता तद्वत् सुहृन् अर्नि-
प्राकृतितीति । अर्न चतु प्राणने + अच् ।) तक्षु-
लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥
घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र-
जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानी मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः ।

तत् स्रष्टमान्निधयैरहृविकासमासात् ॥")

घर्मरु

खदस्य विकारः । तस्य घर्षः यथा,—

४२

विकाशश्रेयः ॥

वातः

वसः, पुं, (वसति भक्षयति अन्धकारम् । वस + रक् ।) दिग्म् । हिंसे चि । इति मेदिनी । रो १०॥
 (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
 “रात्रिचक्षी सुमित्रोधावुकीकनमिमीकने ।
 तूष्णीमावमनोरात्र्ये दव दृष्टिलयाविमीकने ।”
 वा, स्त्री, (हन् + वः । इत्य वत्वम् । टाप् च ।)
 काष्ठी । वातः । इति मेदिनी । घे । १॥
 वाटः, पुं, (घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेव देहे इत्यर्थः ।
 घट् + करणे घञ् ।) वाटा । इति शब्दरत्ना-
 वली । (वाटा अस्यास्तीति । “अर्घ्य आदिभ्यो-
 २च् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् । वाटाविशिष्टे,
 चि । इति यतुपत्तिलभ्योऽर्थः ।)
 वाटा, स्त्री, (वाटा विद्यतेऽस्मिन् इति वाटः ततः
 टाप् ।) ग्रीवापञ्चाङ्गागः । वाङ् इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । अवटुः २ । लकाटिका १ । इत्य-
 मरः । शिरःपञ्चातुखिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वाटः ५ । लकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ।
 वाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (“दोवास्तु दुष्टास्त्य एवमन्ता
 संघीष वाटां सुवर्जां सुतीव्राम् ।”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुसुतिनोक्तम् ।)
 वाटिका, स्त्री, (वाटा + स्त्री कन् । टाप् अत
 इत्यच् ।) वाटा । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा,
 पञ्चतन्त्रे मङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । “अथ
 कूपमासाद्वारचट्टवाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना
 स्नातयं गीतः ।”)
 वाण्टिकः, पुं, (वण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।)
 यो बहुभिर्मलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो
 देवताद्यर्थे वण्टावातेन शंसति स आवाण्टिकः ।
 इति स्वामी । इति सारसुन्दरी । (यदुक्तम् ।
 “राज्ञः प्रशोधनसमये वण्टाशिल्पास्तु वाण्टिकाः ।”)
 तत्पर्यायः । वाटिकः २ । इति भरतः ।
 चाक्रिकः १ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७॥ अन्यच्च ।
 “मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
 चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुञ्चयन् ।
 वण्टावाटस्त्वावका ये वाण्टिका वण्टिकाश्च ते ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 धुस्तरवृक्षः । इति हारावली । १०७॥
 वातः, पुं, (हन् + करणभावाद् घञ् । “हन्तो-
 ऽचिस्त्वलोः ।” ७ । ३ । ३२ । इति हन्तो-
 कारोऽन्तादेशः । “हो हन्तोर्निमित्तम् ।” ७ । ३ ।
 ५४ । इति कुल्लूकः । काष्ठः । प्रहारः ।
 इति मेदिनी । ते । १७॥ (यथा, गोः रामा-
 यणे । ६ । ८८ । २४ ।
 “मृष्टिभिः पाण्डिवातेष्व बाहुषातेष्व प्रोभने ।
 घोरैर्बाहुप्रहारैश्च नयनाश्चनयोद्धनेः ।”)
 अङ्गुष्ठपूरणम् । यथा । “समन्त्रिवातश्च वनः
 प्रदिष्टः ।” इति लीलावती । (वधः । कथा-
 पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
 “यदि शत्रुमपि प्राप्तं विनश्यतमकुतोभयम् ।
 यो हन्यान् तस्य भार्यं स्थाप्यतश्चाप्यथात-
 मम् ।”

वातः

वृक्षणम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
 “यामवाति हिताभङ्गे पथि मोषाभिर्दग्धने ।”
 “यामवाति यामवृक्षणे तस्करादिभिः ।” इति
 कुल्लूकभट्टः । अथावुत्खातः हानिर्वा । यथा,
 याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
 “माधानटौ तु महिषी प्रत्यवातस्य कारिणी ।”
 भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ ।
 सङ्गीवककथायाम् । “प्रोवाच भो, शेषभागे
 अयुक्तं मया पापेन ज्ञातं सङ्गीवकं आपादयता
 यस्माद् विनासघातादन्यथास्ति पापतरम् ।”)
 वातकः, चि, (हन्तीति । हन् + क्तुञ् । क्ति-
 तात्तादेशे क्तुत्वम् ।) हननकर्ता । यथा,—
 “गौरीमाधवयोर्मता राधिका शिवसन्निधौ ।
 इत्युः कुमुदहना च स्वयं कमलवातकः ।”
 इति विदग्धसुखमङ्गलम् ।
 (तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
 “संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेतिवातकाः ।”)
 वातनं, स्त्री, (हन् + शिच् + भावे लुट् ।) हन-
 नम् । वधः । यज्ञार्थप्रसूयः । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
 “यसुवद्वाननं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।”)
 वातनः, चि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि
 लुट् । स्त्री क्तिच् ।) वधकर्ता । इति सिद्धान्त-
 कीमुवास्तुणादिहन्तः । (कौञ्चितु यत्स्य प्रामा-
 दिकत्वमुक्तम् । “हन्तोर्वादान्तयोर्धत्वत्वे ।”
 ५ । ४२॥ इत्यादिद्वयेण हन्तोर्निमित्तं आद्यन्त-
 योर्धत्वत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभि-
 चिन्त्यम् ।)
 वातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिवन्धनम् । इत्यु-
 णादिकोषः । प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे
 उणादिवृत्तिः ।
 वातिपक्षी, [न] पुं, (वातिः वातकः पक्षीति कर्म-
 धारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६॥
 वातुकः, चि, (हन्तीति । हन् + “लघयतपदस्या-
 भूट्यहङ्कमगममध्य उक्तम् ।” ३ । २ । १५४ ।
 इति उक्तम् ।) हिंसः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४७॥ (यथा, अथर्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
 “ततः किशोरा स्त्रियन्ते वत्साश्च वातुको वृकः ।”)
 वायं, चि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः ।
 हन् + श्यत् ।) हननयोग्यम् । इति आकाङ्-
 खम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । “ततो
 मम सुखवात्याः सज्जाताः ।”) [हेमचन्द्रः ।
 वारः, पुं, (वृ संचने + घञ् ।) संचनम् । इति
 घातिकाः, पुं, (घृतेन निवृत्तः । इति ठञ् ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । (घृतसंयुक्ते चि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५॥ “अन्यस्य घातिका-
 भोजनं दत्तम् ।”)
 वासः, पुं, (वस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । वसु +
 कर्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयलणविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वषसम् २ । इत्यमरः । ५ । ५ । ६७॥
 ववसः ३ । अवसः ४ । इति भरतः । यवाणम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५१॥

धुखव

वाधिः, पुं, (वसति भक्षयति वृक्षमिति । वस +
 “जनिवसिभ्यामिञ् ।” उणा ४ । ११० इति
 इण् ।) अग्निः । इति चिकित्साशेषः । (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेभ्यस्तु ।”)
 “यस्य पपी यस्य चार्त्ति जघास सन्मा ता ते अपि
 धिष्ण, इ उ यज्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
 आत्मं सकं-सेट् ।) इ, धिष्णति । उ, धिष्णते ।
 लोधिष्णति । इति दुर्गादासः ।
 धु, उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-आत्मं-
 अकं-अनिट् ।) उ, ध्वति । इति दुर्गादासः ।
 धुः, पुं, (धुह् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् धुः ।)
 ध्वनिः । इति जटाधरः ।
 धुट, उ ल् परिवर्त्त । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
 आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्या-
 गमनं विनिमयो वा । उ, धोटते नदी । ल, अघु-
 टन् । इति दुर्गादासः । (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
 “यस्य आघोटते दक्षो नाहतायैः कुतश्चन ।”)
 धुट, धि प्रतिहती । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 परं-सकं-सेट् ।) धि, धुटति अघुटौत् प्र-
 गूरः । लुघोट । इति दुर्गादासः ।
 धुटः, पुं, (धुट् प्रतिहती + संज्ञायां अच् ।) चरण-
 यन्त्रिः । इति हेमचन्द्रः । [कोवः ।
 धुटिः, स्त्री, (धुट् + इण् ।) गुल्फः । इति हिक्क-
 धुटिकः, पुं, (धुट् + ठञ् ।) गुल्फः । इति हेम-
 चन्द्रः । [मरः । २ । ६ । ७२॥
 धुटिका, स्त्री, (धुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
 धुटौ, स्त्री, (धुट् + इण् । “लटिकारान्तादस्तिनः ।”
 इति डीय् ।) गुल्फः । इति हिक्कपकोषः ।
 धुङ्, धि आघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 परं-सकं-सेट् ।) धि, धुङ्ति अघुङ्तीत् । इति
 दुर्गादासः ।
 धुण, उ अमये । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-आत्मं-
 सकं-सेट् ।) उ, धोणते । इति दुर्गादासः ।
 धुण, इ उ यज्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, धुणति । उ, धुणते
 लोधिष्णति । इति दुर्गादासः ।
 धुण, प्र अमये । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-
 अकं-सेट् ।) प्र, धुणति बोधिता । इति दुर्गादासः ।
 धुणः, पुं, (धुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठान्धनरेभ्याम्-
 तीति । धुण अमये + “इयुपधशाप्रीकिरः कः ।”
 ३ । १ । १७५ । इति कः ।) काष्ठकर्मिः । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । “धुणोपहत-
 काष्ठवेद्युनलनालीयुष्कालावुमुखेभ्यस्तु ।”)
 तत्पर्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादि-
 संयज्जटीकायां भरतः । काष्ठलेखकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ।
 धुणवल्गमा, स्त्री, (धुणः वल्गमो यस्याः । धुणस्य
 वल्गमा वा ।) अनिविधा । इति भावप्रकाशः ।
 (यवहारोऽस्या यम तदुपधा,—
 “कुटलकृष्णं तार्क्ष्यं मानिकं धुणवल्गमान् ।
 पिबेत्तच्छुणतोयेन—”
 इति वामदे पिबितुसाखानेऽष्टमेऽध्याये ।)

हृतः

हृतिः, पुं, (अवर्ति दीप्यते इति । हृ + "हृति-
हृतिपाठवद्वहृतम् । वलकारित्वम् । शृणा
वपुषो विषगन्धकारित्वम् ॥ * ॥ हृतिगौहृत-
गुणाः । कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विटम्बित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकरत्वम् ॥ * ॥ अन्धाहृतगुणाः । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषदमिदीप-
नत्वम् । वाक्पादत्वम् । मृच्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वम् ॥ * ॥ गर्दभीहृतगुणाः । अभिषलकारि-
त्वम् । मृच्छादीपकपनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् ॥ * ॥ उद्गी-
हृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुष्ठमिविषवातकफगुल्मोदर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोषनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ नारीहृतगुणाः ।
चक्षुर्हितरक्तिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्वाभयविष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमेहनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ दुग्धभवहृत-
गुणाः । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तादाहसमदन्तार्क्षमा-
निलनाशित्वम् ॥ * ॥ स्तनदधिजतं तदेव
हृद्येयवीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रक्तिकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
हृद्यत्वम् । विशेषाज्वरनाशित्वम् ॥ * ॥ वर्षा-
दूर्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः । जिदीपनमृच्छा-
विषोन्मादापसारतिभिरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ मदशिरःकर्णादिज्वररोगभ्रान्तिनाशि-
त्वम् । व्रणस्य शोषनत्वम् । रोपणत्वम् । आयु-
वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्यकार्मस्तुतिवर्णकारि-
त्वम् । बाले तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् ।
पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिश्यायाम-
कासजोर्ण्वरसंज्ञरोगनाशित्वम् । श्रृङ्खलम् ।
धातुसाध्यकारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।
"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्धस्थितम् हृतम् ।
लाज्जारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेन्नामं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"
कांस्थपाके दृष्टदिनस्थितं हृतं त्वान्यम् । इति
राजवल्लभः ॥ औषधघटितपञ्चहृतस्य पूर्णवीर्यं
यन्मासपर्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("शक्तं धीस्तुतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालदृष्टप्रजाकान्ति-सौकुमार्यस्वार्थिनाम् ॥
चतुर्णीषरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
ज्वहानासुतमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्भुतं कर्मसहस्रकृतम् ॥"
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"विपाके मधुरं दृढं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुषं बलजन्मोर्ध्वं गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥"
इति गद्यहृतम् ॥
"आमं सन्दीपनीयं चक्षुषं बलवर्धनम् ।
काष्ठं श्वासे चवेर्धःसु लघुपाके कफापहम् ॥"
इत्याजहृतम् ॥

हृतः

हृतः

"वातपित्तसमं सर्वं सुशीतं माद्विषं हृतम् ।
मधुरं गुह विटम्बि सवत्सवगुणात्मकम् ॥"
इति माद्विषहृतम् ॥
"औद् कटु हृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥"
इत्युद्गीहृतम् ॥
"पाके लघाविकं सर्पिः सर्वरोगविषापहम् ।
हृदि करोति चास्याश्च वाक्पादोदरकरापहम् ॥"
इत्याविकं हृतम् ॥
"हृदि करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुषं दीपनश्चाग्नेर्वातदीपनिवारणम् ।
हृदि करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तं विषापहम् ॥"
इत्युद्गीहृतम् ॥
"कफेऽग्निने योगिदोषे शोषे पित्तेषु तद्वितम् ।
साक्षात् स्त्रीणाञ्च चक्षुषं सर्पिः स्यादन्तर्दीपनम् ॥"
इति नारीहृतगुणाः ॥
"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् प्रयसो हृतम् ॥"
इति स्त्रीरोगहृतम् ॥
"दीपपहं वह्निसन्धुक्तगन्धं
मृच्छाहृत्कोन्मादकर्णाग्निमूले ।
शोफाश्लोकोर्गोनिदोषे व्रणेषु
शक्तं सर्पिर्गोर्धमेव शृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्धस्थितं हृतम् ।
यथा यथा जरी याति गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"
इति जीर्णहृतगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽध्याये ॥
"स्तुतिवृद्धाग्निशुक्रौजःकफमेदोविषहर्तम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्वरोगोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकधोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्भुतं कर्मसहस्रकृतम् ॥
मदापसारन्मृच्छाश्लोकोन्मादगरज्वरान् ।
योगिकर्णशिरःशूलं हृतं जीर्णमपोहति ॥"
इति चरके सूक्तस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"विशेषतः पुराणं हृतं तत् प्रायश्चित्तवक् ।
जिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्विषमोक्षकम् ॥
गुणकर्मोधिकं स्थानादास्त्रादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्धस्थितं हृतम् ॥
लाज्जारसनिभं शीतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ।
मेधं विरेचनेष्वशुं प्रपुराणमतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्दृशवर्धस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमयाघातं तद्वि सर्वग्रहापहम् ॥
अपसारयन्मृच्छाद्वतां शक्तं विशेषतः ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥
"हृतं सौम्यं शीतवीर्यं नृदुमधुरमस्वाभि-
क्षेपनसुदावर्तोन्मादापसारन्मृच्छाज्वरानाहवात-
पित्तप्रशसनमग्निदीपनं स्तुतिमतिमेधाकार्म-
स्त्रलावण्यसौकुमार्यजलोत्पलकरं आयुष्यं
दृढं मेधं वयःस्थापनं गुह चक्षुष्यं शोभाभि-
वर्धनं पापालक्ष्मीप्रशसनं विषहरं रक्षोघ्नम् ॥
विपाके मधुरं, शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमयं बल्यं गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं हृतं दीपनीयं चक्षुषं बलवर्धनम् ।

काष्ठे चास्ते चापि पथं पाके च तल्लघु ।
मधुरं रक्तपित्तं शुद्धपाके कपावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माद्विषं घृतम् ।
औषधं कटुरसं पाके शीघ्रक्रियविशेषम् ।
दीपनं कषवातनं कुष्ठशूलोदरापहम् ।
पाके कषाधिकं सर्पिणं च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽधिके योनिदोषे शोथे कण्ठे च तद्विषम् ।
पाके लघ्वक्ष्णीयं कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बहुवृक्षं विद्यादेकधर्मं घृतम् ।
वृक्षधर्मयः स्त्रीयान् सर्पिः स्थादन्तोपमम् ।
हृदि करोति देहाग्नौर्जघ्नायकं विशापहम् ।
कषायं बहुविधं तिलकमधिकं लघु ।
हृदि कारेण्यं सर्पिः सफकृद्विषकमीन् ॥”

शीरहतं पुनः संयाहि रक्तपित्तमन्धच्छा-
प्रशमनं नेत्ररोगहितम् । सर्पिर्महस्तु मधुरः सरो
योनिभोचाक्षिशिरसां मूलप्रो वलिनस्याधि-
प्रपूरणीयुपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विपाकं त्रिदोषापहं मृच्छामेदीन्माद उदर-
ज्वरमरशोकापसारयोनिभोचाक्षिशिरःमूलप्रं
दीपनं वलिनस्याधिप्रपूरणीयुपदिश्यते । भवन्ति
चात्र ।

“पुराणं तिमिरावापनीनसज्जरकासनुत् ।

मृच्छाकुष्ठविषोन्मादप्रहापसारनाशनम् ॥

यक्षादशशतैव वत्सरानुवितं घृतम् ।

रक्तोन्नं कुम्भसर्पिः स्थात् परतस्तु महाघृतम् ॥

पेयं महाघृतं भूतेः ककषं पवनाधिकैः ।

बल्यं यविवं मेध्यं विशिवातिमिरापहम् ॥

सर्वभूतहरणं घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते कृत्तव्याने ४५ अध्याये ॥ ॥

जी. सलिलम् । इति मेदिनी । तै । १७ ॥

घृतः, त्रि, (जघर्षि दीप्यते घरति सिञ्चतीति
वा । घृ + “अङ्गिहसिन्धः क्तः ।” उणा । ३ ।
८६ । क्तः ।) दीपः । सेचकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घृतकरजः, पुं, (घृतमिव करजः । घृतवदस-
बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करजमेदः । घिया-
करमुषा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २
घृतपर्णकः ३ क्षिप्रपत्रः ४ तपस्वी ५ विधारिः ६
विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातघ्नसर्वत्वग्दीपविषयप्रणाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतवदसेन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । यक्षपाल्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः । (यथास्याः पर्यायाः ।
“कुमारी यक्षकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—

“कुमारी मेदिनी शीता तिलानेत्रा रसायनी ।

मधुरा हृङ्गणी बल्या हृष्या वातविषघ्नतु ॥

गुल्मनीहृद्यलघ्विषकफज्वरहरौ हरतु ।

यन्मृद्विषोदपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवदसेन कुमारी
सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । यष्टे पाणित-
तया तथात्वम् ।) सनामख्यातगुल्मः । घिज्ज-
मारी इति भाषा । तत्पर्यायः । कुमारी २
तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ खलेख्वा ७ खटुः ८
कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अमरा १२
कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ अङ्ग्रेया १५ विपु-
लाश्रवा १६ अश्वनी १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिसवा २१ सुकण्टका २२
खलदला २३ यक्षकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
क्षिप्तत्वम् । तिक्तत्वम् । मृद्वस्त्वम् । कफपित्त-
कासविषनासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रक्षित-
त्वम् । मधुरत्वम् । हृङ्गत्वम् । शुक्लबलकारि-
त्वम् । वातगुल्मनीहृद्यलघ्विषकफज्वरमृद्विष-
विस्फोटपित्तरक्तत्वगामयानाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकणः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविना-
शकपक्वततैलादीनां कणो विधिः ।) रोग-
नाशकनागौषधिपक्वततैलादिवर्गः । यथा ।

धन्वन्तरिवचाच ।

“घृततैलादि वक्ष्यामि श्रद्धां सुश्रुत । रोगघ्नतु ।

शुक्रपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥

अभया गुडुची चैव अटलवकवाकुची ।

यत्तेरक्षसमेर्भागे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकायां रसप्रस्थं चौरप्रस्थसमन्वितम् ।

यतद्व्याघ्रीष्टं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ १ ॥

त्रिफलाचित्रकवल्गुनिर्गुलीनिम्बवासकाः ।

पुनर्नवा गुडुची च हृङ्गणी च शतावरी ॥

यत्तेष्टं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ २ ॥

बलाघ्नतकषाये तु तैलस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥

कल्केर्भृगुकमज्जिष्ठाचन्दनोत्पलपञ्चकैः ।

सुश्रीलापिप्लीकुष्ठत्वग्गोलायुक्केशरैः ॥

गन्धाधमजीवनीयैश्च क्षीमाङ्कसमाश्रितम् ।

यतन्मृद्विना पक्वं स्थापयेद्वज्रते शुभम् ॥

सर्ववातविकारास्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रशमयेद्वलात् राजवल्लभम् ॥ ३ ॥

शतावरीरसप्रस्थं शीरप्रस्थं तथैव च ।

घृतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

यतैः कर्षसमैः कल्केऽक्षौलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कुञ्जवामनपङ्कजां वधिरयङ्गकुलिनाम् ।

वायुना भयमाज्जागां ये च सौदामि मैथुने ॥

जराजर्जरगात्राणामाशानमुखशोषिणाम् ।

त्वक्ताण्डापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ॥

सर्वास्ति नाशयन्त्याशु तैलैव स्याद्व्याङ्गकम् ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुद्रैर्नम् ॥ ४ ॥

पृथक् तैलं घृतं कुम्भात् समक्षौरीयधैः पृथक् ।

शतावण्यां गुडूच्या वा चित्रकौ रोचनायुतः ॥

निर्मुक्ता वा प्रसारण्याः कण्टकायां रसा-

दिभिः ॥

वर्णा वानजया वापि वाक्केन फलजिकैः ।

आस्या चैरङ्गकेनापि भङ्गराजेन सुखिना ॥

मृद्वल्या दशमूलेन खदिरैश्च वटादिभिः ।

वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोगघ्नतु ॥

घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः ।

लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभं रोगघ्नतु ॥ ५ ॥

चित्रकर्काश्विहतामलत्रयमारकम् ।

सुधाश्च बालागणिकासप्रपर्णसुवर्चिकाम् ॥

ज्योतिष्मतीश्च संभृज्य तैलं क्षीरो विपाचयेत् ।

यतन्निखन्दनं तैलं भृशं दद्याद्गन्धरे ॥

शोधनं रोचनञ्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।

चित्रकादां महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥

अजमोदा ससिन्दूरा हरितानं निघ्राहयम् ।

चारुद्वयं फेनयुतमाद्रकं सरलोहवम् ।

इन्द्रवाक्पथ्यामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ॥

यभिः सर्वपत्रं तैलमजम्वैश्च योजितम् ।

मृद्विना पचेदंतदक्षीरेण संयुतम् ॥

अजमोदादिकं तैलं गङ्गमालां यपोहति ।

विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशेषयेत् ॥

रोपणं नृदुभावश्च तैलेनाग्नेन कारयेत् ।

अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगघ्नतु ॥ ७ ॥

रत्नादिमहापुराणे गाढके १७० अध्याये ॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं

यस्य । घृताकुल्या अजिवर्हनादेव तथात्वम् ।)

आमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य ।

कपः ।) घृतकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्यते इति । पुरौ ड य

पूर्ता + कर्मणि अप् । प्रपुरेष्टपाथत्वादेवास्य

तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाश्च राजवल्लभः ।

“मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवग्राह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयस्यते ॥

घृतपूरो गुर्वृष्यः कफलघ्नकर्मसदः ।

रक्तपित्तहरो कुट्टः स्वादुः पित्तहरोऽमिदः ॥”

तत्पर्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ चार्णिकः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाक-

प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामयी ।

“क्षीरेण मर्दितां चूर्णं गोधूमानां सुगालितम् ।

विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाक्षेऽथ सितान्वितम् ॥

घृतपूरोऽयसुहिदः कर्पूरमरिचाश्रितः ॥”

नारिकेलजो यथा,—

“समिता मर्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकैः ।

अवग्राह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ॥”

दुग्धजो यथा,—

“पाकपिच्छीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ।

घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् सुखसर्पिषि ॥”

शालिभवो यथा,—

“सुशालिपिष्टं दुग्धञ्च कथितं वक्ष्यगालितम् ।

खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”

कषेरभवो यथा,—

“कषेरचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिच्छीकृतं पयः ।

निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥”

आत्मनो यथा,—

“पञ्चाक्षरं इति तत्रैव रचयन्मनमिच्छति ।
मुह्यन्मनसा योऽपि हतपूरो यद्विचाराः ।
चौरमात्रं चक्षुर्न हि चक्षुः पूर्वं ततः स्मृतम् ।
योचिते यो विधेयोऽत्र तदास्माकमर्थवर्धितः ॥
हतपूरो मुह्यन्मनसा विचारानिनायकः ।
यदा प्राक्प्रदो यथाः सुखोऽविग्रहीतमः ॥
प्रकाटकसुखानामप्येवं स्थातुं हतपूरकः ।
विचारं यस्तु संयोज्यं तद्गुणानपि चाचरेत् ॥”

हतपूरकः, पुं, (हतेन पूर्वं इव कायतीति । कै + कः ।) करञ्जद्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हतमङ्गलिका, स्त्री, (हतस्य मङ्गलं नष्टम् ।
तदिव विन्यासः अस्या अस्या वा अस्तीति ।
हतमङ्गल + “अतः इतिठौ ।” ५ । २ ।
११५ । इति ठन् ।) हंसपदीद्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

हतमङ्गल, स्त्री, (हतमङ्गलत् विन्यासोऽवस्थाः ।
“अर्थं आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
वायसोनीद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मातङ्ग-
हाता इति भाषा ॥

हतवरः, पुं, (हतमेव वरं वाङ्मनात् प्रधानं यच्च ।)
हतपूरः । इति हेमचन्द्रः । १ । ६४ ॥

हता, स्त्री, (हतवत् विन्यासोऽवस्थाः । “अर्थं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
हतमङ्गल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हताची, स्त्री, (हतेन चान्तेन अस्ति तस्मिं गच्छ-
तीति । अनुच् + क्तिप् । नलोपे क्तिप् डीप् ।
सञ्ज्ञा मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां
क्षयतमयहतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसि-
द्धम् । अक्षरविशेषः । इति जलायुधः ॥ (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ६ । १०१ ।)

“हताचीप्रसूता जन्तुं नष्टुञ्चाक्षरोगयाः ॥”
गायत्रीखरूपा महादेवी । यथा, द्वितीयाग-
वते । १२ । ६ । ४६ ।

“यनारिमङ्गला चूर्णा हताची यनवेगिनी ॥”
हताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, खूलेला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हताङ्गः, पुं, (हतस्य आङ्गा आङ्गा यस्तु । यद्वा,
हतेन आङ्गयते सङ्गतिं स्वगन्धेन इति । आ + ङे + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हतेली, स्त्री, (हते इति तद्गुणाय तच्च स्वपि-
तीति । इल सङ्गि + अच् । गारादित्वात् डीप् ।)
कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्-
पर्यायः । पिङ्गकपिशार । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७३ ॥

हतोदः, पुं, (हतमिव स्नातुं आकृत्या शुभं वा उदकं
यस्तु । उदकस्योदादेशः ।) हतसस्तुभः । यथा,
“यवं हुरोदाहृष्टसिद्धिगुणः समानेन हतोदेन
यथा पूर्वंः शुभद्वीपः ॥” इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥
हम, उ चर्चते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा + परं-
सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) उ, चर्चिता
हृष्टा । चर्चति चर्चन् ऋकः । इति दुर्गादासः ॥

हृष्टः, जि, (हृ + कर्मेणि क्तः ।) चर्चितः । यथा
इति भाषा ॥ यथा । हृष्टो मलयजी मन्त्रः ।
इति मुद्रितत्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ ।
“घातुका चर्चितमन्त्रा हृष्टपातकमन्त्राः ॥”)

हृष्टिः, स्त्री, (हृष्टतेऽसौ । हृ + कर्मेणि क्तिप् ।)
वाराही । चामर आतु इति भाषा ॥ इत्य-
मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (हृ + भावे क्तिप् ।)
चर्चयम् । खड्गी । अपराजिता । (चर्चतीति ।
हृ + कर्मेणि क्तिप् ।) अकरे पुं, । इति
मेदिनी । टे । १३ ॥

हृष्टिजा, स्त्री, (हृष्टिं चर्चयं जातीति । जा + कः ।)
चित्रपर्णिका । पृथ्विपर्णी । इति इक्ष्माणा ॥
वृष्टिः, पुं स्त्री, (चर्चति इति । वृष्ट सं + चर्च +
“कृषिचर्चिण्यतीति ।” उणा । ४ । ५६ । इति
क्रिप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) अकरः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृष्टिः ॥ (भावे +
क्तिप् । चर्चयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
“प्रवः शर्चय वृष्टये ।” “वृष्टये शर्चयवर्च-
युक्ताव ।” इति भाष्यम् ॥)

घेचुलिका, स्त्री, कौचादनम् । इति रत्नमाला ॥
घेचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कौचादनं घेचुलिका ॥”)

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्तते इति । घुट पर-
वर्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति ।
घुट परिवर्तने + क्तुल् ।) यशुविशेषः । घोडा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पीतिः २ तुरगः ३
तुरङ्गः ४ अन्यः ५ तुरङ्गमः ६ वाली ७ वाहः ८
अर्वा ९ गन्धर्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२
सन्निः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥
घोटः १४ पीति १५ पीथिः १६ । इति
भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ घीती १९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुत्रभोजी २० धाराटः २१
जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५
श्रीभाता २६ अन्ततसोदरः २७ । सुत्रसूक् २८
शालिहोत्रः २९ लक्ष्म्यपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ ।
इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३
चामरी ३४ देवी ३५ शालिहोत्री ३६ मरु-
द्रयः ३७ वाजस्वत्यः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-
शफः ४० किन्धी ४१ जलाम् ४२ विमानकः ४३ ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अथः ४४ वङ्गः ४५
दक्षिणा ४६ दक्षिणावा ४७ एतवः ४८ एतशः ४९
पैङ्गः ५० दीर्गहः ५१ उच्चैःश्रवणः ५२ आशुः ५३
प्रधः ५४ अश्वः ५५ मांसव्यः ५६ अश्वययः ५७
श्वेनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१
जान्यायाम् ६२ हंसायः ६३ । इति वेद-
निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इत्यस्य १ रोहितः
अयः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४
अजाः पूषः ५ पृथ्वी मरुताम् ६ अश्वयो
गावः उवसाम् ७ श्वावाः सवितुः ८ विश्वरूपा
हृष्टयतेः ९ निवृत्तो वायोः १० । इति दशा-

दिष्टोपयोगनामि । इति च वेदनिघण्टौ १
अध्यायः ॥ अथ मांसयुगाः । उच्यते । वात-
नाशित्वम् । लघुगुणत्वम् । अतिवेगनात् पित्त-
दाहप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिकप-
नकारित्वम् । हंशयत्वम् । चक्षुर्चितत्वम् ।
मधुरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अथाचपरीणा ।

“सप्तधा वालिनः पूर्वं संजाता क्षीमचारिणः ।
गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रजो यश्चमथाच्छिवत् ।
ततः प्रभृति निष्पन्नास्तुरङ्गा चरन्ती मताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीषांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वालिनो भूमौ जायन्ते देशसंख्यातः ॥
तालिताः खुरशालाश्च तुषाराक्षीतमा हयाः ।
गोशिकाणाञ्च केकायाः मौढाहाराञ्च मध्यमाः ॥
ताङ्गणा उत्तमाश्चाञ्च वालमूलाञ्च मध्यमाः ।
गवराः साध्यवासाञ्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्णिताः ।
वालिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चाप्ये तुरगा जगजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा श्रेयाः क्षत्रिया वक्षिणम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैष्णवा जगजाः शूद्रजातयः ।
पुण्यगन्धिर्भवेद्भिप्रः क्षत्रियोऽगुण्यगन्धिकः ॥
धृतगन्धो भवेद्देश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सचक्षुः विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
कोणभावो भवेद्देश्यः शूद्रो निःस्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्वे जयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गान् न स्पृशन्ति नरेन्दराः ॥”

इत्युत्पत्तिः ॥ ७ ॥

अथाकुल्याङ्गविभागः ।

“सप्तविंशत्कुलिभिर्मूर्खमानं विधीयते ।
कर्णौ चक्षुःकुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताङ्गं स्कन्धः संपरिकीर्णितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंश तथा कटी ॥
इति खण्डं तथा निम्बं प्रतिपुष्कं ह्याधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणम् तथाङ्गौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं श्रोतं चत्वारिंशत् प्रमाणम् ॥
मणिबन्धव्यधेव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अश्लीलकुलिकाः पादा दोर्षा विंशतिप्रका मताः ॥”

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ ७ ॥

अथ वयोविभागः ।

“दन्तेषु यज्जनं यज्जतेन वयो वयःक्रमः ॥”
नद्वयथा,—
“कालिका हरिणी युक्ता कात्या मलिकया सह ॥
शशो मुवलकश्चैव दन्तानीं चलता तथा ।
इत्यष्टौ यज्जनान्याहुरधेयां लक्ष्यं श्रेष्ठम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्णिताः ।
यच्चभिश्च षड्विधेव जायन्ते त्वय कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्वा भवेत्तु हि ।
तथाश्वा सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्वकालिकाः ।

घोटकः

नवमे त्वय ताः सर्वा अपीताः सम्भवन्ति च ॥
कैचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सन्धक् यावत् संवत्सराख्यः ।
ततः सप्तदशाह्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मल्लिकार्भा वदन्त्येवां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शक्ताभासाः सन्धक्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
अयोर्विश्रात् परे वर्षे दशना सुवला मताः ।
वर्षविंशत् परतो दन्ताः स्थानाक्षन्ममाभ्युः ॥
यावद्वर्षत्रयं पञ्चाशत्पतन्ति समावधे ।
द्वाविंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्वाणमाभ्युयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते श्वेताः पार्थिवैस्तस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि ललाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते प्राणपुटे ललाटे

कफश्च वाणिप्रवरस्य बोध्यः ॥

ओष्ठे च मणिकन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघुतमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादौ धो यश्च स्यात् मितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजाह्वैः प्रियसन्मनः ।
सुखे चन्द्रकसम्भूतः पञ्चलम्बूलालुतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकार्थः सुपूजितः ।
सन्धक्ते ह्ययो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधाह्वैः श्वामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुखो मुखं तथा ।
महंजास्तु सिता यस्य तन्मिदादृष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे चक्रकक्ष ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रकीर्णः कल्याणकारकः ॥
त्रिमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्मिन्तुष्टतरा वर्णा दृष्टिं यान्ति श्वनैः श्वनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहुन् हयान् ॥”

अथायत्तगुणाः ।

“रोम्णां भूमिदराष्ट्रितरावर्णं इति गद्यते ।
यद्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रं ललाटग्रं शङ्खं कण्ठं च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते श्वेतास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य आवर्त्तो द्वितीयस्तु कुक्कुदरः ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो ह्योत्तमः ॥
गण्डावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिपमंश्रितः ।
कर्णस्थले यदावर्णः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुर्भां तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्णः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्णः एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्तो स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोम्णां दृष्टिकवत् स्थानं शुक्तिरत्नमिधीयते ।
यन्नावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहः ॥”

अथ दोषाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्वाण्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्वाण्यो सुवर्ली नास्तीति कुलनाशनः ॥
इर्लक्ष्मवाजिनं जज्ञा यदीच्छेः श्वान्तीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याग्यः सर्ववाणिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन हृदायते च प्रधानतः ॥
विद्वहिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते ह्ययसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमः स प्रकीर्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्णः प्रदृश्यते ॥
चर्चणी स ह्यस्याख्यः कुरुते श्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनचयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्तः स नृत्यं कुरुते विभोः ।
क्षीरं जागृगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्णनीयो महौमुजा ।
त्रिबलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
एष्टवंशे यदावर्णः एकः संपरिलस्यते ।
धूमकेतुरिति स्यात्तः स त्वाण्यो दूरतो वृषैः ॥
गुप्ते पुच्छे बली यस्य भवन्नावर्त्तकाख्यः ।
स ललाटस्तु रूपेण वर्णनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोऽङ्घ्रिं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्षत्तुः ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्णनीयस्तुरङ्गमः ॥
क्षीनदन्तोऽधिकक्षेत्रे कराली क्षणतालुकः ।
सुवर्ली च तथा षडङ्गी षडङ्गे चातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थो तु शेषाणां लक्षणं श्रयः ।
त्रयः पादाः सिता यस्य क्षणक्षेत्रोऽभिजायते ॥
त्रयो बाध्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
श्वली नाम पापोऽयं दूरं त्वाण्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दृशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्तुरत्र न संशयः ॥
क्षणतालुर्ह्यथो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु क्षणतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते नृलकान्ते च शङ्खवक्त्रस्थे यदि ।
स शङ्गी कुरुते नाशं गार्हस्थ्यं च कुलस्य च ॥
एकाग्रोऽजातकाख्यश्चीनाखोऽभ्यधिकाख्यः ।
चण्डी च कम्पली चैव षडङ्गे पापकृत्तमाः ॥”

अथारिष्टम् ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्तं स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भ्रमस्तुर्द्विवाधिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्तं त्रिभिर्मासैर्वपुः त्रयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमाधिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र परिते मासद्वयमथवा ।
रक्ते नृत्यस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विनिश्चके ॥
पञ्चभिर्मासवर्णे च षड्भिर्वर्षसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकामे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्रामे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णामे वत्सरेण हिमदुर्तौ ॥
यस्य आसो भविष्याः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासघटकं स जीवति ॥
जिह्वाये पिङ्गा वस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घोटकः

सुखं करोति रक्तमा मासघटकं स जीवति ॥
कर्णयोः दन्तजं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दृशमासाम् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्रामे यस्य वातादितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिनेः ॥
यस्यैकं लोचनं क्षीनं द्वितीयं रक्तवर्णम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥”

एतानि अरिष्टानि रक्तदोषाणि ।
“स्मृतिज्ञा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वज्रिजाः ।
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निश्रागमे ॥
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रवर्त्तन्ति तदाश्वान् जन्ति क्षत्तव्यः ॥”

अथ हयक्रियाकालः ।

“स्ववर्णगुरुपार्श्वस्थेषु भीमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगीदयेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्थेण बुद्ध्या
न शनिरविक्रान्तां वासरे नोपतारे ॥”

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
नैचलति कटिदेशः श्वसने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदृष्टावपातः
स खलु तुरगघाता पुण्यते पार्थिवैः ॥

मेरुः स्थिरौ यस्य चलो च पादौ

त्रिकोन्नतं संज्ञतमासनम् ।

स वाणिवाहः प्रथितः पृथिवां

शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे सुखे चोष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थले हन्याद्वाङ्गं चोष्मागंगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्तं जातुद्वयं तथा ।
सर्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्माद्विरीक्ष्य कर्तव्यं हयं दण्डनिपातनम् ॥”

अथ धावनविधिः ।

“इत्थैश्चतुर्विंशतिभिर्हस्तैश्च उदाहृतः ।
अश्वोर्निमेषगान्धर्वौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ॥
मात्राघोडप्रकेनाश्वो यो धावति श्वः शतम् ।
तसुप्तसौतमं विद्याद्वायुवेगं मन्त्राजवम् ॥
विश्रब्धा मध्यमो ज्ञेयो क्षुतोऽन्ये चाधमा मताः ।
नमस्याश्वयुजं मासि नैवाश्वान् वाहयेत्तपः ॥
व्यामिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनम् ।
कार्येण महता वापि योष्यो मासि तु कार्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
वाले दृष्टं क्षणं रमं दत्तक्षिप्तं दृष्टक्षिप्तम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च मुखिणीश्च न वाहयेत् ॥”

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“द्वाप्तप्रतिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्वेषामाशु रक्तं यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणार्थं द्वाराण्यदौ वदाम्यहम् ।
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कण्ठे लोचनयोः संधौ च सुखे तथा ।

घोटकः

अथ योरथ पादेयु पार्श्वयोः मयोरपि ।
यतः कर्म सुविद्येयं वाजिनो भिवगुत्तमैः ।
अथो सप्तदशाब्दाहुः सिराहाराणि वाजिनः ॥
येन रक्तं कृतं सदाः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेद्रे कक्षानि चैव प्रचकी ।
गुदे पुच्छेऽथ वक्षो च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चोष्ठे नेत्रयोः मयोरपि ॥
कर्णचूले भ्रमणौ गच्छे रक्षितं भावयेद्विषक् ।
सौम्यतमानपणेन त्वाण्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”

तद्वयथा,—
“पलं प्रतं सुखे त्वाण्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
प्रताहं नेत्रदेशाच्च मेद्रेऽप्युत्तमैश्च य ॥
गच्छयोरथ योश्चैव भावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राङ्मुखश्चाङ्गविचक्षणः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वैते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”

अथ ऋतुचर्या ।
“न प्राप्नो वाङ्मयेदन्धाम् प्राट्टकात् कथञ्चन ।
यदीच्छेदन्धतन्त्रस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कुपोदकं कटुकतेलनिवातगेहं
प्रस्तं पलाङ्गलवणं दिवसान्तरं ॥
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्यहानि-
र्मुक्तौ बलैर्बिरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडहृतं पयः प्रशस्तं
शरदि चित्ताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
सधुर्मय जलं सरोवरोत्थं
हृतपुतनीलसुकुटकाच्च भोण्याः ॥
हेमन्तकाले हृततेलमाघा
निर्वातमंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शमेः शनैर्वाङ्मयकर्म कुप्याद्-
यवांश्च पक्का वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिश्निरे तैलपलाङ्कं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भाजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथान्वतस्वरूपाः ॥

यस्य हता यवा भोज्ये शिश्निरे सप्तपस्थिते ।
अल्लत्वापि क्रियाः सर्वाः स ह्ययः सुखमश्नुते ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाह्य हयान्
हृतं तैलं प्रस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादसौ सलवणमथो वाङ्मयविधि-
र्भूषं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्भयवरः ॥
वसन्तसमये योऽन्धः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रगच्छेत् सालस्थं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे हृतं जतनमोक्षधर्मेशान्ति-
सुखाय बन्धनविमर्दनशीततोयम् ।
दूर्वा ढगं लघु च कोमलमन्धदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”

भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
क्षिप्वाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलजितम्भारवचा
राजाहर्षो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

घोटकः

नामेरारथ देहस्तु द्विधा पूर्वापरक्रमात् ।
पूर्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय ह्यवस्थिताः ॥
अधःकाले स्थिता रक्ता अधमत्प्रकाशकाः ।
मुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”

वात्स्यस्तु ।
“अश्वादिजातिभेदेन हयजातिचतुर्विधा ।”
तद्वयथा,—
“ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुक्लाङ्गाः सद्यश्चन्द्रमुखभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशश्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संरुष्टाः बहुतरभोजिनो वलाङ्गाः ।
अश्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु हृतगन्धयोऽपि ये वा
शेक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया वृषवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये लवणाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताङ्गनैरपीमे ।
श्रीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वैश्यहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥”

एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सासुदायिकम् ॥
“लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्वाण्यो हयाधमः ॥”

अन्यत्र तु ।
“सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
हयाः ॥
ये सुहृवर्गा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरोऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोधाः
कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमौ वलाङ्गाः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये लवणवर्णास्तु रोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्बलाः सर्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”

पराशरसंहितायान्तु ।
“पृथिव्यव्युत्तिजः खैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उल्लङ्घ्यैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
ये स्थूलाः अमसहदेहकूपभाज-
श्चाङ्गान्ता बहुतरभोजनाच्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भीमास्ते घनगुरुधरसरास्तु ॥
ये शृङ्गास्तु बुद्धाः अमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सख्यप्रा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोऽपवेगाः
शुक्ला भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सुक्ता दिनात् क्रोधप्रतं वज्रान्ति ।
ते तेजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिश्रन्ति ॥
एको यदा तेजससंज्ञकोऽन्धः
किं कार्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
युद्धं यदा क्षौरकखण्डमेकं
किं कार्यमन्यैर्मणिभिर्विचिचैः ॥
उत्तमृत्वे वाजिवरा वज्रान्ति
कुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टार्थं वाङ्मयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्यात्तु वयं वा युक्तान्तिम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मथ्ययत्तदा ॥
दद्यात्तान्त्रपलं वापि अभावे सर्वकर्मणः ॥”

एवमन्यत्रापि ।
“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्वयथाक्रमम् ।
अश्वादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।”

इति हयपरीक्षा ॥ ॥
इति भोजराजज्ञतयुक्तिकल्पतरुः ॥
“येन ज्ञानवता हिमालयतस्त्वायास्तु
विक्रीडितम्
यः ज्ञातो हिमपुष्पवातशिश्निरे गङ्गाजले पावनं ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयुज्यजनिर्नानाविधैर्हृषितैः
पायाहः स तुरङ्गधोवतनयः श्रीशालिहोत्रो
सुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो सुधिर्रो
सुपतिः ।
भीमार्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिप्राकृतपञ्चजाः ॥
दृष्ट्वा सन्धुनकुलः प्राञ्जं लङ्कं च शालि-
होत्रीयम् ।
व्रते शास्त्रार्थमन्यथाकृतं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णमावर्तदन्ता
लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो गच्छं पिच्छमाण्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वल्ये ॥
सपक्वा वाजिनः सर्वे सङ्गाता धीमचारिणः ।
गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्यग्ज्ञानसङ्गान्वाहनोचितान् ।
प्रकः प्रीवाचु पार्श्वस्थं शालिहोत्रं सुनीधरम् ॥
नास्त्यसाध्यं तुने ! किञ्चिद्भवतो सुवचनये ।
तस्मादायुः कुरुष्व त्वं वाङ्मयार्हान् हयोत्तमान् ॥

घोटकः

ये च मे युद्धकार्येषु प्रवृत्तिर्यस्य सदा ।
 अश्वस्य वारुणीयैश्च दानवैर्वैजयन्तरेः ।
 ईदिकायं वसुधैव कुटुम्बकम् पञ्चदशैः अधातदा ।
 वाजिनो शक्रवाक्येन शासितो नो महासुनिः ।
 विजयपञ्चासु ते सर्वे गत्वा तन्वविमनुजम् ।
 दीनाः सुदुःखसम्पन्ना वधिरैश्च परिभुताः ।
 भगवन् । किं निमित्तं नः पञ्चदशैः कृतव्या ।
 अपराधविहीनानां नेदमिच्छन्ति पण्डिताः ।
 तस्माद्विनिर्भयं प्राह । सर्वे वा मिह वाजिनाम् ।
 यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च सुनिपुणम् ।
 अधातौ क्षपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
 दन्तादेषान् कृतं सर्वं भवतां पक्षपातनम् ।
 तस्माद्दः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
 पुष्टीरन्वा यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये ।
 ययं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
 तथा भूमिपूतनाश्च गौरवेण समन्विताः ।
 यो राजा भवतां पुष्टिं क्षत्रपानादिभिः सदा ।
 करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ।
 न च त्वस्यति तं लक्ष्मीः कदाचिन्मयलक्षणा ।
 अपि सर्वैर्गुणैर्होतुं बहुश्रुतभिरावृतम् ।
 तथा चैव विद्यास्थामि परमं च चिकित्सितम् ।
 पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ।
 तस्माद्विद्वत् भूजोक्तं पातालञ्च तथापरे ।
 स्वर्गं चान्ये मदादेशादुपेयं शान्तिर्भवेद् भुवम् ।
 सर्वं विद्वन्वा तान् सर्वान् शान्तिहोत्रसुरङ्गमान् ।
 चक्रे ह्यदृष्टसाध्वी तदर्थं संविता सुधीः ।
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाङ्मा जातासुरङ्गमाः ।
 ततश्चिकित्सितं तेषां शान्तिहोत्रप्रभावितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते प्रथो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयास्तथापरे ।
 चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
 ताजिकाः खरशाखाश्च उत्तराक्षोत्तमा हयाः ।
 गोजिकाणाञ्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
 भास्कराक्षोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
 गोकराः श्रावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
 अन्यदेशीहवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
 वाजिनो जलजाः केचिद्विजातास्तथापरे ॥
 समीरप्रभवाश्चान्ये जलकण्ठगजास्तथा ।
 जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वृद्धिसम्भवाः ॥
 समीरप्रभवा वैश्या एणोलकाश्च शूद्रजाः ।
 विवेकी सद्युयो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
 दुष्टभायस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
 ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥
 उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दक्षेन ताडितः ।
 पुण्यगन्धः सदा विप्रः लक्ष्म्योऽगुरुगन्धकः ॥
 दूतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
 विप्राहो वाजिनः सर्वे क्षत्रियो भूपतिः सदा ॥
 द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
 केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्वेष्वपि वाहनोचितताः ॥
 तदर्थं भूतले यस्याश्चाजिहोत्रेण निर्मिताः ।

घोटकः

भास्कराः क्षेमज्ञेयैश्च सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
 क्षत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या विस्तार्यन्ते सदा ।
 शूद्राश्चाप्येव लोकेषु ज्ञातव्यं वाजिनः सदा ॥
 आरोहेत् सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छान्वर्ती भियम् ।
 सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
 सदैव निद्रावश्रगा निद्राच्छेदेऽस्य सम्भवः ।
 जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भयानके ॥
 प्रमुखाः कथयन्त्याः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 स्वस्वामिनो निजैश्चैस्तेऽस्मिन्नेयं विपक्षकैः ॥
 यः सन्नद्धो हयो रात्रिभ्यं सर्वं करोति च ।
 खुरायेण लिखन् भूमिं च शंसति रणे जयम् ॥
 यः करोत्यसन्नन्त्रं पुरीषश्चाशुमीक्ष्यम् ।
 स शंसति पराभूतिं यच्चैवं वर्णते हयः ॥
 निरामिषं निशीथे यो जागर्ति कृपतेऽहयः ।
 स शंसति हतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रधाणकम् ॥
 यदा बाधिं विना वाजी आसन्नजति दुर्मनाः ।
 अश्रुपातञ्च कुर्वते तदा भर्त्सरशोभनम् ॥
 पुलकाकितपुष्पा ये जायन्ते भूपतेऽहयाः ।
 निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निद्रागमे ॥
 शरटं रजयेद्यज्ञात् प्रविशन्तं हयालये ।
 यदीच्छेच्छान्वर्ती इति तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
 स्पुल्लिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च बहिजाः ।
 परश्चक्रागमाश्वी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
 अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
 मधुजालं प्रकुर्वन्ति तदन्तान् जनि कृतकशः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
 उपायेभ्यश्च सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
 तिलहोमस्तथा कार्थो जपश्च शतरुदियः ॥
 मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
 सर्वपापविनाशाय वाजिनाश्च विदुहये ॥
 सरघां रजयेद् यज्ञात् प्रविशन्तीं हयालये ।
 यदीच्छेच्छान्वर्ती इति तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
 इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते जात्याधिकारे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्वेषां वाजिनां भुवम् ।
 तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदेणांतागनेकधा ॥
 सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
 नीलः लण्ठोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्वेततमः स्मृतः ॥
 प्रहार्हो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
 तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्वेताः क्रमेण च ॥
 श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
 हरिदासदृशः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥
 पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूष्यायसन्निभः ।
 लण्ठो जम्बूकाकारः शाल्वः समुदासुतः ॥
 पीताभः श्वेतपादो यस्तथा च्यात् सितलोचनः ।
 चक्रवाकः स विज्ञेयो राजाहो वाजिसत्तमः ॥
 सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्नेषककर्णकः ।
 स वाजी वाजिमेघार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
 सुखे चन्द्रकंसवीतो जम्बूफलसमाकृतः ।
 श्वेतपादः स विज्ञेयो मङ्गिकाश्वः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
 भवन्ति यस्य स त्वाण्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे पुष्कं वयो सुखं तथा ।
 सर्वनाश सितो यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
 भक्षामं वाजिनं जज्ञात् सुदूरेण नराधिपः ।
 यदि बाष्कति कल्याणं बाष्कश्च श्रीसमुद्भवम् ॥
 यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
 पुष्पारणः स परिव्याघ्रः सर्ववाजिभयावहः ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्राश्च मध्वतः ।
 कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकृत् सः ॥
 विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
 लङ्कागीलस्य मिश्रत्वमेकं सुखा सुदूरतः ॥
 यस्त्योतुह्यतरो वर्णा इति याति श्वेतैः श्वेतैः ।
 नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
 यस्याधमेन वर्णं ह्यावते च प्रधानजः ।
 विद्विहं गच्छता सोऽप्य करोति हयसंघयम् ॥
 इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते वर्णो नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्णाः ।

“आवर्णा विप्रतिः प्रोक्ताः शान्तिहोत्रमहात्मना ।
 गात्रस्थानविभागेन तेषां शक्तिर्मयोच्यते ॥
 ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
 पादे एष्टे मखीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
 स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे चिके तथा ।
 आद्यान्धोदशावर्णा विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
 नासिकायां ललाटग्रे शङ्के कण्ठे च मस्तके ।
 आवर्णां जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
 इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
 गामौ कुक्षौ च पार्श्वौ मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 ललाटे यस्य आवर्णा द्वितीयस्य स जिह्वकः ।
 मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
 एष्टवर्णे तथावर्णां यस्त्यैकः संप्रजायते ।
 स करोत्यश्वसंवासान् स्वामिनः स्वयंसंज्ञकः ॥
 कक्षायां जायतेऽपि च चिबली पुच्छसन्निधौ ।
 पुच्छं गुह्ये बलावष्टावावर्णा अधमा हये ॥
 त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्णा अधरोत्तराः ।
 त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिपण्डितैः परः ॥
 श्वमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
 त्रयावर्णाः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरं ॥
 ललाटे युगलावर्तो सन्मार्को संप्रकीर्त्तितौ ।
 वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रद्विकरौ परौ ॥
 उपर्युपरि यस्य स्युरावर्ता अजिके जयः ।
 निःश्वेतिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रद्विकरः परः ॥
 श्वकोऽथवा कपोलस्यो यस्यावर्तः प्रहस्यते ।
 वर्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
 कपोलाभ्यान्तथावर्तो विद्येते वाजिनो यदि ।
 तावन्निवावति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
 गङ्गावर्ता भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
 स करोति महासौख्यं स्वामिनः श्रवसंज्ञकः ॥
 तद्वह्नामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
 इन्दकाश्चाश्वभौ श्वस्तौ वृषराज्यविद्विहौ ॥
 कर्णध्वजे यदावत्संज्ञकश्चैव तथापरः ।

घोटकः

विजयाख्यादुभौ श्रेयो युद्धकाये जयप्रदौ ।
नासाभ्यो यदावर्तं यको वा यदि वा जयः ।
चक्रवर्ती च विजयो बाजी भूपालपूजितः ।
कच्छे यस्य महावर्तं यकोऽन्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विजयेष्विन्नितार्थविद्विद्विदः ।
कृत्स्नं पार्श्वं यदावर्तः स भवेत् पञ्चलक्षणः ।
कीदृति विधिवत् पद्मे स्वामिनः सततं सुखम् ।
मुक्ताख्यौ तातुकान्तस्मादावर्तौ कीर्तिद्विदौ ।
जयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ।
यदावर्तौ भवेद्यस्य कक्षातो वाजिनो यदा ।
स रथी न्युत्तमाप्नोति हौ च स्वामिविनाशनौ ।
जातुदेशे यदावर्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं कृते स्वभर्तुः श्रेष्ठसंयुतम् ।
बाजी मेघतलावर्तौ वर्जनीयो महीसुखम् ।
स करोति हरेर्नामं परचारसमुद्भवम् ।
त्रिवलिस्थो यदावर्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिश्रयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ।
पुष्कदेशे यदावर्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्वाण्यो दूरतो दृष्टेः ।
गुह्ये पुष्के बलौ यस्य भवन्त्यावर्तकाक्षयः ।
स ज्ञातान्तरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ।
अथ ऊर्ध्वं यदा बाजी सन्धुतं न क्षुरेत् कचित् ।
यमदूतः स विजयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ।
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली लज्जताशुक्रः ।
सुग्रीवी च तथा शङ्खी वक्षते स्वामिचातकाः ।
यकाक्षजालकेकाख्यौ हीनाङ्गोऽधिककाङ्गकः ।
परित्याज्यः स काष्ठाङ्गिरन्विष्य परमं यशः ।
चण्डी वदनको वाली शङ्खी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापलक्षमाः ।
चण्डी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंक्षयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शङ्खी राट्टविनाशनः ।
घटपदाभौ भवेद्यस्य कक्षातातुर्न दुष्यति ।
शङ्खपादसुखो यस्तु आवर्तः कुतस्तिरैरपि ।
न दुष्यति यदावर्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽन्वचिकित्सिते
आवर्ताध्यायचतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भिर् प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अन्धस्तु तनुभिर्दन्तैः कीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणो प्राज्ञेर्दृष्टमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्तिताः ।
हौ ख्याता हौ च न ख्याता मूर्खोपरि यथाक्रमम् ॥
तनुभिर्वैतुसरैर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथान्धः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्तं प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
नवमे त्रयस्य रक्षा प्रीतत्वं ग्रन्थयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् प्रीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामध्यसंश्रयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्द्वैतं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सन्धुक् यावत् संप्रतस्तराक्षयः ।
ततः समदशादूर्ध्वं यावद्द्वैतं विंशतिः ।

घोटकः

मन्त्रिकाभारदाक्षेवां यावद्द्वैतं पुनः ।
तस्माद्दूतं प्राप्तास्त्वावर्तवर्तं पुनः ।
प्रकल्प्य च समामन्त्र्य पश्चात् पातः समाजयम् ॥
द्वाविंशत्युत्तरैरेव बाजी निर्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रैक परमाशुभिः ।
अन्वागमेव सर्वेषां दन्ता द्वाष्ट्र कीर्तिताः ।
कालिका शारिणी मुक्ता काचा वाप्यथ मन्त्रिका ॥
शङ्खोदूतलक्षणैरेव दन्तानाञ्चक्षणं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेव अङ्गनसंयजः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्वेषांमिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुवःसंख्या वाजिपोषणतन्त्रैः ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽन्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घरूपविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेभ्यः यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्वल्पमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सन्धुक् स्त्रीकबालसमन्वितम् ॥
येषां दृढं सुवर्णं स्याद्विपुलं जगवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्यं भवेन्निर्धनं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
लिङ्गधरोमा सुदृढा च सुखूला विपुला कटी ।
प्रथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मासला वक्राक्षक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णा लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरसंनिभतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्षसः ॥
सम्प्रविंशप्रमाणेन सुखमन्त्रस्य शस्यते ।
कर्णौ वक्रकुली प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताष्टाः स्क्न्धाः सन्धुक् प्रकी-
र्तिताः ।

एष्टवंशचतुर्विंशः सम्प्रविंशा तथा कटी ॥
अतिस्त्रुण्यं तथा निम्नं पुष्कं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणं तथास्तौ चतुरङ्गलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्विंशं दृढं षोडशङ्गलम् ।
कटिकक्षान्तवर्णोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिवन्धुहं चैव खुराश्च चतुरङ्गलाः ।
अशीत्यङ्गुल उल्लेखो दैर्घ्यं च द्वाधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥
दीर्घाणि चत्वारि तयोर्मतानि
चत्वारि रक्तानि च कृष्णकाणि ।
कृष्णानि चत्वार्यथ चायनानि
भूयश्च चत्वार्यथ मन्त्रकाणि ॥
द्वाविंशत् क्रमशोऽप्याङ्गुलं शयानि सुनीचराः ।
तावद्द्वैतं कीर्तयिष्यामि वाजिनाञ्च एष्टकं
एष्टकं ॥

आस्यं शृङ्गौ केष्टलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोमते शायपुटे जलाटे
शपाश्च तज्जशाश्चरणी वदन्ति ॥
ओडी च जिह्वाप्यथ तातुकश्च
मेघं सुरतं शुभदं जयस्य ।

घोटकः

जघनि वन्धाश्चरणीषु कीडं
ओजाणि सर्वाणि तथैव पुष्कम् ॥
कर्णाक्षरं कर्णसमन्वितश्च
वर्णं तथा दृष्टतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं सुखं कन्धराजाशुनी च
पार्श्वं सप्तैः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षाक्षरं चोदरमध्यमश्च
निष्ठा कटी तानि सयाशुकाणि ।
वक्षःप्रफोक्तजननस्थानं
चतुष्कमेतत् एष्टकं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽन्वचिकित्सिते सर्वोपयव-
प्रमाणी नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्वेषां गुणो वेगप्रयोऽधिकः ।
अन्वानां शस्यते तज्जशैरन्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्यसंश्रयम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अन्वानां वाहनं प्रथमं काशुरागश्च मोक्षयम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाक्प्रमाणास्तुरङ्गमाः ॥
रुद्रमन्त्रविदां ओष्ठं रुद्रे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
रुद्रेण तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रुपावर्तगतच्छायासखवर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाङ्गन्यतरः स्वरः ।
स्वराङ्गन्यतरं सर्वं सर्वं सखि प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं माहदोषेण पिहदोषेण जायता ।
दीर्घत्वं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तैः प्रथमं विभूषणं
जपाङ्गनायाः लघुता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलीपञ्जीविनः ॥
आकर्षणिव गां वर्मानिव खुरौ पञ्चाङ्गसुदृष्टिव
स्त्रीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशौ वायुं समन्त्रनिव ।
साङ्गारप्रकरणं स्पृष्टन्निव मर्ह्यं ह्यायाममर्गनिव
चक्षुषामरवीण्यमगवदनः श्रीमान् ह्यो धारयति ॥
अलक्षितगतागतैर्गदगद्वा कटाक्षैरिव
तथाशुनयशीतलेः प्रलयकीलिकोमैरिव ।
सुदृप्तमन्दणोत्तरैर्गदगद्वासुरोर्जैरिव
त्वदीयतुरगेरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
श्रीवा क्रौञ्चविभा विभाति च समा पादाश्च
सुज्ञोपमाः ॥

वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्धारणप्रेक्षितं
शङ्खश्रीचन्द्रमेन्दुदुर्भिक्षनयाभेतुल्यखनः ॥
वक्त्रं यो हरिणाधिपप्रतिनिभो यात्रोपमो
वाहुभिः
आवर्तैश्चशुभैः प्रधानकुलजाः सुखिगवर्ण-
प्रभाः ।
उद्वाचाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वसैः
सुगन्धैश्च ये

घोटकः

धन्यास्ते अयराव्यविस्तसुखदाः संवाहका
भूपतेः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते वेगवर्णनो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
अथ आरोग्यमम् ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि ह्यारोग्यमस्तमम् ।
येन विश्रान्तमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चक्षुःश्रवणस्पर्शः कर्णमधोऽक्षदृष्टिः
न चक्षति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हृदयहृदयगतिः स्थानदृष्टावपातो
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेभ्यः ॥
यो निर्वहं हृदयसुखलक्षणः क्रोधानलेर्वर्जितः
सत्येकस्थिरवृद्धिमध्यमततुः शास्त्रस्यतत्त्वज्ञः ।
काले दृष्टनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वमे लक्षणसंयुतो हृदयसहो रात्र्याधिपः पूज्यते ॥
ऊरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संयुतमासनम् ।
स वाजिबाहूः कथितः पृथिव्या
श्रेष्ठा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलौत्साही हृष्टः सर्वज्ञसौख्यः ।
जितश्रीतातपालस्यो जितायसो जितासनः ॥
हृदयकालबलप्राणजवक्त्राभाध्ययोगवित् ।
ग्रान्तोपचारसारसो रणक्रीडासु दौक्षितः ॥
वाजिनां हृदयस्य स्थाने दृष्टनिपातवित् ।
दृष्टाश्चदमने हृष्टः सर्वज्ञोऽसहः सुखिः ॥
यासौवधापानोपे परवहावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्ववित् ॥
रोगं विजुहते यश्च वृत्ता वाधाविचारवित् ।
धनुःकुलाविशक्तिः सोऽथवाहः प्रकीर्तितः ॥
वक्त्रे स्तब्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सकृद्यौ च ताडयेत् ।
उन्मार्गो यदि भयरोऽसौ हृष्टः खलति हृषते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुहयं तथा ।
सर्वथा प्राप्तदृष्टस्य दृष्टमेकं निपातयेत् ॥
हृदये स्तब्धसुहृदं खलति जघनान्तरम् ।
भीते वक्त्रे स्थलं हृदयादृष्टस्योन्मार्गागमनम् ॥
अस्थाने ताडितो वाजी वृत्तं दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्वृत्तिं ते दोषा यावन्तोवलयौ हयः ॥
दृष्टेनाभिभवेद्वाहापदोऽदृष्टद्वयज्जितान् ।
दृष्टो हि साधनं तीव्रं पदं दृष्टात् प्रजायते ॥
तुलावदुद्धृता वलगा नायका गतिरभिजाता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्तव्या नियमाकुचिता सधरा ॥
कटिं सप्तैव प्रैथिष्याद्वाहमानस्य ताडयेत् ।
सद्यः प्रखलति गात्रं तत्र दृष्टं प्रदापयेत् ॥
अकालदृष्टपाताश्च लकालयद्दमोऽप्यथा ।
अकालहिंसावाताश्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भौषणः ।
लघुपहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
कुलश्रीलवलोपितः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका घृता चान्दा चतुरास्या तृतीयका ।
वेगवन्धितुषो न धारावेगगतिकेया ॥
अधरागार्थवेपथ्यं चक्षुःश्रवणं त्रिकोणम् ।

घोटकः

नित्यमुद्यतदृष्टस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न श्रयोति न पश्यति ।
सर्वकर्माक्षमो वाजी तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते आरोग्यमं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥
अथ अतुल्यम् ।
कर्मसंध्यासु नित्यानां सुष्ठानं सुनिर्वर्तितम् ।
धनुःरुष्टादशे योक्त्रं वाजिनां मङ्गलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेन्नयं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।
तद्वृत्तिं मङ्गलेयौन्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
अनुवृत्तावृत्ता च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रसुनिर्गोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगितासं कृतः संयहो मया ॥
तीक्ष्णस्वकेन सुदितो ह्यभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दृष्टैस्तदा मन्दः क्रमात् वहाभिताडनेः ॥
तीक्ष्णाश्चभद्रमन्दानां प्रधानो जग उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविध्यो विजानता ॥
अवाहिता यिनश्यन्ति सर्वकर्माक्षमा हयाः ।
हृष्टा याधिपरोताङ्गा आयन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
वलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
क्रुद्धादेकान्तरे योगश्चातियोगो हि दोषवन् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्कतो बुधैः ।
हृदयवाहनवेद्यानी नरैरेः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सप्तैवस्यमाणास्त्रयोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां आयामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताभिश्च सुशीलश्च आयामेनोपजायते ॥
सत्त्वार्थं विनयो प्रीतो निर्विस्तापवर्जितः ।
पेदवित्सादिचित्तश्च उत्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिश्चायावत्शीलसमन्वितम् ।
गन्धर्वगन्धर्वोत्कृष्टसारपुच्छविभूषितम् ॥
गवं विषं समारुह्य देवतांश्च हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽथ वसुधराम् ॥
जगः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जगभेदः स उच्यते ॥
योदरेऽरुष्टसङ्कोचकुलं परिकीर्तितम् ।
हस्तश्च तेऽगुर्विष्टैः कार्मुकं तेऽगुर्विष्टैः ॥
अङ्गोर्निमेषणैः काला अष्टलव्यजरे तथा ।
मात्रा जया प्रमाणे च पूर्वप्रोक्ता तपोधनेः ॥
मात्रापोडशकनाम्नो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्चसुक्तं पिद्याद्वायुर्वगं महाजवम् ॥
यथोक्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरश्रप्रधिकां वृद्धिं मात्राणां लक्षणं वृष्टाः ॥
नभस्यश्चयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वक्त्राभिसदृशं पित्तं श्रमात् कृष्यति वाजिनाम् ।
कार्येणैवमहान् किञ्चित् युज्यो नभसि कार्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
शैत्यथात् अथं गात्रं न योष्ये वाहयेहयम् ।
वालो वृद्धः क्षणो रोमी दन्तस्त्रयो महावली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्विणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांडुसमन्विताम् ॥

घोटकः

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्नाश्चैव सुकठिनां पाषाणोदकगर्भिकाम् ॥
लङ्काकलसमायुक्ता रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेदश्वं क्रोशकोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुष्टिश्च चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावत् ॥
गुरुविस्त्रग्गात्रश्च क्षिप्तश्चासी च कल्पते ।
दुर्मेना रङ्गविण्मूत्रः सर्वकर्माक्षमो हयः ॥
गूढमेष्टोत्तमयोवो रक्तमेष्टो गुरुक्रमः ।
सुस्तुगावृत्तसुष्कास्थस्यायां प्राप्य विवर्तते ॥
तर्जनेर्हृदयमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सुहृर्विनमते एकं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिभ्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।
नावतारितपथ्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सुक्तपुच्छाग्रवन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।
मर्दयित्वास्य गात्राणि पांडुमध्ये विवर्तयेत् ॥
खानपानावगाहश्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्वं क्रमेण कर्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि श्लीतोऽप्योदकपानतः ॥
रक्तपित्तहरं हयं प्रतिपानं गृहोदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वातपित्तघ्नं हयं वक्ष्यतमं ततः ।
सर्वरोगहरोऽध्वानां मधु जाङ्गलको रक्षः ॥
स्वच्छाक्तश्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरहोवान् अमभाराध्वसंश्रवान् ॥
धर्मार्थिकामा विजयो यशःश्री-
श्रीभासुखं जातिजनेश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
वृषस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यघकाले च दिनं निरीक्ष्य
वाङ्मि द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
कृत्वं ज्वजं चामरदर्पणश्च
रुष्टश्च दद्यात् तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शृङ्गाभुदवेदवाक्यं
पुरायाहमाङ्गकाशिवस्य गीतम् ।
हृदं निमित्तं भवति खननं
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याद्विघातेन मर्षी निहन्ति
हृदन्ति ये स्वामिसुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तयिकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरं वृषायाम् ॥
विच्छेददीनस्वरगङ्गा ये
अश्रुज्जता भिन्नपुरीषश्चक्राः ।
अनल्पमाना दिनक्रान्तिरोध्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं यास्य वदन्ति दीनाः
सयत्नं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यसनादीन् परिवर्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्षुः ॥
विना निमित्तं रसयन्तभीक्ष्णं
आङ्गुष्ठिता आपितमक्षिकाङ्गाः ॥

घोटकः

ध्यायन्ति प्रातश्च न चीद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे शृणुषाम् ॥
शोकं शीलं भयं लज्जामानस्यं चैवमादिशु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्याणवारणे ॥
स्वायत्कण्टकहृत्तैश्च सुधासदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं ध्रुवम् ॥
वावरीलूकमाचारतरुशृङ्खलोचनाः ।
गतिर्वा असुरैस्तुल्या खलमेतुशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठवर्णनासाश्च लज्जलक्ष्मीनाधिकहिजाः ।
विच्छिन्नप्रोथगच्छा ये भुङ्कुटीचित्रमेहनाः ॥
यते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलान्चसहस्रवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वस्तुं शृणुष्व न साहस्रैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमिच्छेत् चान्ये लक्ष्यमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्ष्यमेतेषां तनेदं दुष्करं विदुः ॥
अद्यापिरतिसंक्षेपादतिश्यामिष्व विस्तरात् ।
सुनीनामेकवाक्यत्वाद् न्यायः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिह्यास्यरस्यानगतिः कुलम् ।
पुष्पं पुष्पकनामानि दोषं वा ज्वलन्त्यम् ॥
एवं लक्ष्यसंयुक्तं दृश्यते शूरहृत्तये ।
लक्ष्येन विहीना ये निर्हन्ताः स्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्ष्यैः शुभनिन्दितैः ।
तंगाश्च न कृतोऽस्माभिर्हयलक्ष्यविचारः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितवृद्धयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं कृता इमे जन्मः ॥
चलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥
कामात् कौपाक्ष्यान्मोहादपार्थिवं मदाश्रयात् ।
पर्याणारोहदोषाश्च दुष्यन्तेऽस्या निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणं हयरोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादिपञ्चप्रधान-
मित्यं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टाधिकितुसिते वाहन-
ध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषास्तदा वाणी प्राप्नोतिव महामयान् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नं रक्तं चैवं विचक्षणैः ।
आधादसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृतज्ञः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिष्ठादौ च वर्जीकृतः ॥
सावये प्रथमासाद्य वक्ष्येत् सुदृढो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाणी प्रस्थमभ्राति कर्हिचित् ॥
रक्तानु सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चासपुटः स्नेहादौः प्रस्थमपि चेत् ॥
संप्राप्य स्नेहमौरचाद्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा प्रस्थं रक्तोऽभ्राति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ।
धातूनामपि सर्वेषां श्रेयश्चिह्नं विचक्षणैः ।

घोटकः

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीयते हयः ॥
तदा कङ्कलिमासाद्य कथं सततं वपुः ।
ह्यायां वाक्कृति यत्नेन विशेषेण ज्ञेयाश्रयम् ॥
सुहृदीकृति पानीयमाहारश्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाभ्यन्तरीकृतं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुर्कं गुडम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरीगः संप्रपद्यते ॥
पित्ताह्नगदूषितो वाणी यदि चाश्रयि सुचति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वश्च सद्यो न्यक्षमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
स्नेहारक्तप्रकोपेण यदा सम्पीयते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेत्त्रिजं कासते च सुहृर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नान्साहं कुरुते कचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पाणिं न चासनम् ।
नासाग्रेण लिपेत्तोयं वरिह्वमेव वाक्कृति ॥
तस्यापि शोधयित्वाह्नगदूषिताच्छुष्या युतं गुडम् ।
सर्वं रक्तं ततः शुद्धा निःश्रेयं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः स्नेहारक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकङ्कलस्य तथोदरे ॥
तदा न्यक्षमवाप्नोति यथासाध्यन्तरे ध्रुवम् ॥
शुष्यगन्धता गोक्षुरकं चनश्च
इत्याभाववाहिकुयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिष्टः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
नोवेदन्नाति शुष्यगन्धं सैन्यं नश्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुलिङ्गये हयस्तीव्रं सुहृः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्थते स्यात् कुर्वते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञायं रक्तन्देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्द्याह्नाह्नतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिश्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गं सर्वदोषविवर्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्ठस्थानने ।
तदा तस्य भवेन्नृत्युर्यदि नात्राति चामिषम् ॥
अशक्तश्च युगन्धमा माह्वेण निप्रागमे ।
सन्निपातैश्च रक्तेन यदा सम्पीयते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्यापिमन्दत्वं वस्तौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनश्चैव वक्त्राङ्गानामिमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावदोषस्य निर्वाणं स्तोकोदकज्ञताशनः ।
कचिदुष्णं कचिच्छीतं कचिद्वैषजसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्त्वज्ञैर्वारि कार्यं न कुच्यते ।
सपथ्या चान्दता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्त्वज्ञादेव विधातुक्पितं प्वरम् ।
शिरैवं शीफलश्चैव वेतसश्चैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दामित्वं सदोषाणां कुरुते भक्षसादृशम् ।
मधुकं मधुजालश्च माधुर्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरैवं क्षुद्रकं लाक्षां काथयित्वा त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तत्राश्रमायाति तमः स्वर्गोदये यथा ।

घोटकः

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सङ्गः शोण्या तदा न्यक्षमैमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः कचित् ॥
स निर्व्याणमवाप्नोति त्रिभिर्मर्सेरसंश्रयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाक्षमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकसाद् यस्य वाजिनः ।
लङ्घ्य जीवते मासं स वाजी नात्र संश्रयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सन्निर्ह्यं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मर्सेस्तयारक्तस्तुभिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्गोलवर्णैश्च वृद्धिर्भोजसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जलुकोपमः ।
एकदशभिर्द्विर्वाभो वत्सरेण हिमश्रुतिः ॥
यस्य चासो भवेदुष्णः शरीरं पुनकाकृतम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासवृद्धकं स जीवति ॥
ग्रीवाये पिष्टिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताङ्गं मासवृद्धकं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ।
दशमासान् समामाद्य पित्ताक्षीं न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वाताहितस्य तु ।
मासत्रयश्च लङ्घ्येयः सन्निः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः शरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्ताहितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाश्च सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
बहुवर्णं चने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तेभवेन्नृत्युः सप्तरात्रादसंश्रयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तवर्जितम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताङ्गो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काशे नीरद्वर्जितः ।
हयस्य जीवितं तावद्वाजिनं दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्या उक्ता या कीर्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीतविश्रीयुतस्य च ।
आर्त्ताऽपि ताडितोऽर्थयं तिथेर्विह्वो यदापि वा ॥
अमाक्षराश्च बन्धादुवा गात्रे वा वित्तमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टाधिकितुसिते धातु-
परीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्या ।

हासप्रतिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं अवस्थितम् ॥
तासां निम्नोचिनाथाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येयाति कुतसितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अङ्गयोरथ पादेषु पादयोः कभयोरपि ॥
कालं वक्ष्ये विज्ञाय वाजिनां भिन्नगुणमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेऽन्तेषु प्रक्षलतः ॥
अन्ये सप्तदश प्राङ्गुः शिराहाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यदेतत् सुखण्यमपि वर्जयेत् ॥
एवं शूरदि पः सन्धक् पुष्टिं नयति वाजिनम् ।

घोटकः

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्वाप्तार्थं तच्च विध्यति ।
 ततो वैमल्यमासाद्य निवाते निबध्नुयम् ।
 मासीत्यं यवसम्पत्त्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ।
 हृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्द्विचक्षणः ।
 बाह्येन शरीरैर्नित्यं सर्वदोषप्रशान्तये ।
 ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
 प्रकाशकप्रमाणेन यावद्द्विजसप्तकम् ।
 यवोत्थं यवसम्पत्त्यादेकविंशत्यङ्गानि च ।
 यवाभावेऽथ चयकान् दद्याद्दार्द्रतरान् सदा ।
 तदभावे मसुराञ्च शुष्कादीस्तैलसंयुतान् ।
 यवसं चापि तद्वैयं गीरोगो जायते हयः ।
 औषधानाञ्च सर्वेषां जायतां नस्यकर्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ।
 प्रज्वतानां यथा मेहरायुधानाञ्च वचकम् ।
 तथा चर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ।
 देवतानीं यथा विष्णुर्ज्वा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ।
 यथोदितः सङ्घर्षाशुभिः शेषं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ।
 उपचारक्रियाः सञ्जाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्ध्वमोष्णेन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
 यस्य दत्ता यवा भोक्ष्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अकृतापि कृता सञ्जा पञ्चर्तुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्ध्वमोष्णेन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
 गीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ।
 पञ्चर्तुजनिता वायु क्रिया अस्ता तुरङ्गमे ।
 अतीतास्ते विजानीयादयवमोष्यविधजिनाः ।
 एवं रक्तविमुक्तानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
 दद्याद्भोजनसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ।
 दिनं जिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
 ततः सुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्विदोः कृमात् ।
 ततो नयटणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
 परां पुष्टिमवाप्नोति गीरोगश्च प्रजायते ।
 न प्रायो बाह्येदृशं प्रादुर्दृष्टकाले कथञ्चन ।
 य इच्छेद्वाजिनस्तस्य बाह्यं दृष्टमासिकम् ।
 कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदामने ।
 अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वान्तिस्थानवन्धनम् ।
 एकाहान्तरितं दद्यात्तैलवणञ्च विचक्षणः ।
 पञ्चदशप्रमाणेन सुखत्रापिरिमुद्धये ।
 सुखरोगमवाप्नोति नारम्बादिविवर्जितः ।
 दृष्टान्मोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तैलमा तथ्यते हयः ।
 अशुद्धोदकजान् प्राप्तात् प्राप्नोति शतशः परान् ।
 नवोदकप्रधानेन बलहीनञ्च जायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रादुर्दृष्टकाल उपस्थिते ।
 अनेन विधिना प्राप्नोति वाजिनः परिपोषयेत् ।
 ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
 शस्तं चारोदनं सप्तपलाधपरिसंख्याया ।
 दुग्धं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रजायते ।
 तथाप्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ।
 पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
 गीलवर्णमुक्तञ्च हृतं प्राप्तेन संयुतम् ।
 बाह्यं च प्रयत्नेन सुखस्यमपि वर्जयेत् ॥

घोटकः

परीक्षामौ यथा वैद्यः श्रेष्ठश्च न प्रतिक्रिया ।
 हयवीरस्य तद्वच्च परीक्षा यवमन्त्रणे ।
 यथा सांघात्रिकः पारं गलोचैः सख्यतां प्रजेत् ।
 तद्वच्च यवाशोसीयाः शुद्धेद्वा हयोत्तमाः ।
 अल्पेनापि हि हिद्रेण यथा नश्यति गौः ।
 सख्येनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ।
 एवं ज्ञात्वा विद्वन्नेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
 प्राप्तासीरा विज्ञेयं शिशिरे समुपस्थिते ।
 शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकार्णं च वाजिनाम् ।
 प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्वेषां विनाशनाः ।
 यवाश्रान्ति यवानामु शुष्काञ्च स्वेच्छया सदा ।
 न तस्य जायते रोगः कदापि च यवाप्रभाक् ।
 न च मूलं न च भासो न च ग्रीवा न च कर्मः ।
 न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिघातवः ।
 योग्योऽप्रार्थं वाह्यानां प्रधानो यव इध्यते ।
 यवाभावेऽथ चयका धान्यमन्यतमं परम् ।
 यवाभावेऽथवा दद्यात्तुक्तांस्तैलसंयुतान् ।
 भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमवोष्यताम् ।
 सुकुम्भोजनाङ्गानां पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
 उत्साहं परमं घृते स च रोगैर्विमुच्यते ।
 अप्राप्तौ च सुकुम्भानां सुखा देया मनीषिभिः ।
 सतैलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सख्यविवर्जिनीम् ।
 एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चकाहारना ह्येव ।
 नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ।
 नान्यद्विदितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधैः ।
 भजनाय यनस्तस्य दानोक्तं नृपमुत्तमम् ।
 अस्माभ्युपे प्रदातव्यं हृतं वा यदि वा पयः ।
 शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्टार्थं वाजिनां सदा ।
 यस्याश्चः शस्यमश्रान्ति सदा लवणमिश्रितम् ।
 किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भ्रूयतेः ।
 शस्त्राभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
 दिवानिशमरग्यं च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ।
 ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यत्तरास्तथा ।
 तथा सर्वप्रयत्नेन मुक्तान् मन्थारगृहं वने ।
 आरोग्यार्थं सुपुष्टार्थं सुतसाहार्थं विशेषतः ।
 वित्तशयस्य रक्तार्थं हृद्गेदोगं प्रयत्नतः ।
 वसन्तसमये प्राप्ते बाह्येन सततं हयम् ।
 सजिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ।
 सर्वत्र सम्भवं भोक्ष्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
 न दोषकारणं प्रोक्तं सन्तारं लवणमश्रतः ।
 वसन्तसमये योऽश्चः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रज्वलेत् मालस्यं जायते वपुः ।
 ततो मन्दापि नाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वसन्ति बाह्येहयम् ।
 ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूष्याभोष्यं प्रशस्यते ।
 वाजिनामिह सर्वेषां वर्मतापोपशान्तये ।
 हृतपानं विशेषेण सुष्कायासु निबन्धनम् ।
 रक्तसावे च मांसेषु पार्श्वं वा हृतसंयुतम् ।
 दूष्याभावे प्रदातव्यं तुरगाय हृतान्वितम् ।
 कृत्वाकाशस्यमध्यायं सर्वदोषोपशान्तये ।
 एवं स्वेच्छमयं सख्यगुपचारं करोति वः ।
 हयस्य तु यद्वा निवृत्तं तस्य बह्वन्ति वाजिनः ॥

घोटकः

गीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकरोन्तुवाहसंयुताः ।
 तर्पिता भूमिपेरन्वा भूमिमार्गक्रियाचमाः ।
 इति श्रीनकुलकृतेऽर्वाचिकित्सिते ऋतु-
 पर्यायाध्याय एकादशः ॥
 अथ नस्यः ।
 कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्धवः ।
 नस्यः संनाशयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्द्वये ।
 पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
 कृत्वाकाशरमध्यायं वाजिनां श्लेष्माश्रयम् ।
 चलितालवणं नस्ये सदा रोगविनाशकम् ।
 भिता चन्दनतोषानि साक्तुकाख्यानि वाजिनाम् ।
 नस्यकर्मणि युक्तानि नाङ्गीवातप्रशान्तये ।
 नटुकोरार्द्रकं साह्यं वचाचारविमिश्रितम् ।
 नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशकम् ।
 शर्करां माचिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ।
 नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
 वचा चोग्रागकं कूटं शुष्की च कासमर्दिका ।
 युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत् ।
 गुडची कौसुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ।
 नस्ये दत्ता वराहानां शिशिरे सुखदा कृता ।
 अपामार्गं महानस्यं सर्वरोगविनाशकम् ।
 केवलं कटुतैलं वा गोक्ष्वे पाचितञ्च नृपः ।
 मैथुनाद्विक्तसन्धीनां शीतोदककरं विदुः ।
 कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमुखलवणमन्त्रकम् ।
 मधुगुणकरं प्राप्तिं सर्वदोषनिवारणम् ।
 अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च क्रागलम् ।
 सुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्धवम् ।
 लघुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
 दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ।
 नस्यं पर्युषितैस्तोषैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः ।
 अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
 पिप्पलीमिश्रतोषेण ससितासिलेन च ।
 नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ।
 नस्यं स्निग्धं तथा रुच्यं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
 चतुर्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावपरिकीर्तितम् ।
 देयं वाताधिके स्निग्धं रुच्यं तिक्तं कफाधिके ।
 मधुरं चैव पिप्पाटो तुरङ्गे समयोचितम् ।
 द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तप्तस्यसुच्यते ।
 पादोनं मध्यमं तत्र बहुविंशत्यां तथाधमम् ।
 नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
 नस्यदानात् हृतं तस्य विनाशस्तुपगच्छति ।
 दाहिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूष्याङ्कुरास्तथा ।
 शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं पुष्टं न जायते ।
 घातकी गोक्षुरं रोषं कुसुमं सिन्धुवारकम् ।
 शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशकम् ।
 घातकी गण्डकी चैव गोक्ष्वे लवणं तथा ।
 नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः क्षुध्योदये यथा ।
 शुष्की हृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
 बालदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ।
 माचिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
 नस्योऽयं वारिणा सदाः पित्तनाशकरः परः ।
 गुडची शुष्की सुक्ता च तगरं सितसर्वपाः ।

घोटकः

सन्निपाते सपिण्डेभ्यं नश्यः स्थाण्णीवरचक्रः ॥
अभया पुच्छिणी धात्री एका लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नखोऽर्थं शिमकादकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कषाधिक्ये नश्यं कप्रेः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते नखाधि-
काराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिच्छः ।

“कटुका च जयन्ती च आमरी सुरसा घनाः ।
पञ्चाशतमयः पिच्छो वाजिनामयमिष्टकत् ॥
एता शतावरी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिच्छः पित्तयुक्तं हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिच्छोऽयमुक्तो बह्विप्रदीपकः ॥
कौकोलं केतकी त्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो हतयुतः पिच्छः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसिनं संयुक्तं पाषाणं हतव्रतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिच्छोऽर्थं बलवर्धनः ॥
बला मद्यं दधि चौरं भक्ष्यं सुरगो भवेत् ।
अतिदृढोऽपि कृष्णोऽपि यथा बटुसप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी वीजपूरकः ।
पिच्छो दत्तो वराभ्यानां तेजोवृद्धिकरः स्तनः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोषगुडान्विता ।
दत्ता पिच्छविधानेन वाजिनां सुखवर्द्धिता ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चिचकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिच्छ आर्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः क्षिप्वाः सङ्घताः चारभाविताः ।
पिच्छे दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्वपाः ।
अन्धवेतसमन्थानां पिच्छोऽर्थं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दून्वापल्लवसंमिश्रः पिच्छोऽर्थं ब्रीहनाशनः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिच्छोऽर्थं ज्ञयने शूलो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोषं सकर्पूरं गुडा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिच्छोऽर्थं करोति लघुतां हृये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लघुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेघमांसञ्च पिच्छो दत्तो जयेच्छूलम् ॥
अश्वीरं पलिनीपत्रं त्वचा किङ्गकमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिच्छोऽर्थं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोषमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिच्छमेतद्धि बालकोपप्रणाशनम् ॥
आरुणालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिच्छे दत्तो हृये दद्या निङ्गलान् पितृभितम् ॥
मुत्रपूगं वचामिश्रं तथा सक्करसान्वितम् ।
पिच्छे दत्तो निङ्गलान् कृमिसर्वं प्रणोद्धवम् ॥
खुट्टीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभाषितम् ।
पिच्छोऽर्थं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्वान् ॥
लमित्रान् ॥
विता दुग्धं सकर्पूरमेतया पत्रसंयुतम् ।
अभिदाहार्तिर्युक्तानां पिच्छोऽर्थं वाजिनां हृतः ॥
वीणासक्कप्रतप्तानामारुणाकं परिश्रुतम् ।

घोटकः

सहस्रिहन्ति पिच्छेन वाजिनां दुःखकारकम् ॥
हृदिवाताहृतानाञ्च वाजिनां पुष्टिनामतः ।
पिच्छः क्षतः सतैलेन लघुनेन पलेन च ॥
महाहृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कपनाशकरः प्रोक्तः पिच्छोऽर्थं सुखदः स्तनः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्थाण्णीपूरकः ।
गुडं प्रशमयन्वायु वाजिनां हृदयोद्धवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चैत्रवारुणी ।
अतिश्यावं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उबुम्बरफलं मांसं प्रौढं माक्षिकं दधि ।
हृयस्य चातिदृढस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुञ्च सन्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिच्छः सप्तेः सुखप्रदः ॥
तकं कर्पूरचूर्णञ्च शिबं सौवर्षलान्वितम् ।
पिच्छोऽर्थं वस्तिरुधे वाजिनः संप्रकीर्तितः ॥
सौवर्षलं हरित्रा च पिप्पली चन्द्रवारुणी ।
मूत्रलक्ष्णे परीक्षन्ति पिच्छोऽर्थं तुरगस्य हि ॥
पिच्छोरसक्तवः चौरं भक्षतकफलं वृषम् ।
रक्तजले तु पिच्छोऽर्थं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिकं क्षतः पिच्छः करोति रुधिरलयम् ॥
हरिद्राह्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतेजकम् ।
पिच्छकं श्रुतियुक्तानां सदाभ्यानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिच्छोऽर्थं वाजिनः शुभः ॥
ब्रह्मेः क्षामिभरतयथं सदा वाजी प्रपीयते ।
तदा पिच्छः प्रदातव्यः स्थूलैरक्षदलेरनम् ॥
कर्पूरशर्कराजोषं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिययाः प्रशंसन्ति पिच्छोऽर्थं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च आमरं चक्रकिंमुकम् ।
मांसहृदौ प्रशंसन्ति पिच्छोऽर्थं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूनिकाचारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीडाभिभूतस्य पिच्छोऽर्थस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते पिच्छा-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पशुकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पशुकर्णलञ्च निम्बहृयसमन्वितम् ॥
हृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्रविशतिकं विटुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसहतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्वाणि पूर्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्ववाजिनम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्ववातविनाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं कायापेक्षं प्रदीपनम् ॥
बीजलक्षरं अथापार्श्वं ब्रीहशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुमं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाक्षिणं सितलोषञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
हृतञ्च पाचयेत् पात्रादभिघातान्वितो हृयः ॥
जायते सर्वशुद्धाङ्गो महाप्रायेण संश्रयः ।
आरुणाकं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं हृतम् ॥

घोटकः

एतैः पक्वं हृतं सन्धक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राह्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
कायवेदवनीतेन त्रिगुणैव हृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ दानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कक्षतिर्निःशयं याति तथोदरभया रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नश्यं गुरुगुण एव च ॥
भङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विस्वमातस्यकं लोषं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा हृतं वाजी संप्राप्यार्तिर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते घृता-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ कायः ।

“पूर्वकालं समभागानि काचयेत् रूपवारिका ।
ततोऽष्टांशं समादाय लोयस्य कथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम कुरुहृदं सर्ववाजिनम् ।
कायाभिं बर्जयन्वायु बीरोगस्य प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपचाणि केशरं लवणं रुहा ।
शताङ्का शाखाली धात्री जपुर्वं पलिनी तथा ॥
काचयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुष्टौ विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्वयस्य च ॥
प्रकरोति नदा नाशं पित्तव्यागन्धुकस्य च ।
रुक्विण्णदिनं धावच्छालिहोत्रमसं यथा ॥
मुषरी हरीतकी पाठा आक्षी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राह्वयसंयुक्ता हरितानं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽर्थं कायो हन्याद्विराजिकम् ।
सन्निपातमश्वेक्ष्य पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भक्षतकविभीतकम् ।
शङ्खपुष्पं रुहा चारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासारस्य सप्तहृदः कायोऽर्थं त्रिफलालकः ।
उत्साहवर्धकः सद्यस्तथा कायाभिदीपकः ॥
कुमारी शाखाली पाठा मङ्गिष्ठा चैत्रवारुणी ।
काकोली समभागेन काचयेत् समभागतः ॥
पलहृयप्रमात्रेण ततः पीतेन वाजिना ।
मोहमेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं काचं सौवर्षलयुताभया ।
काचयेदहमंशेन तन्मानाज्यायते हृयः ॥
प्रदीप्तामिस्तु तेजस्वी सर्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च क्षिप्रो रोगविवर्जितः ॥
संशालिका रुहानीले वेष्टुका सिन्धुवारिका ।
एतैः काचः क्षतः सन्धक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुतुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्वपाः ।
उशीरं पुष्करं आक्षी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
कायोऽर्थं सुखिचूर्णेन घावितलोषनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गायां सर्वदेव सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते काचा-
ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ वितम् ।

“बाह्यी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
लमिल्लेदविनाशाय कायो नित्यं रुहाहरः ॥
अश्वगन्धा हृतं चौरं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन हृदिहोऽयमगदो विषनाशनः ।

घोटकः

एषक एषविभागन कर्मणः साम्यतः परम् ॥
 त्रिविधं कौर्णितं चैव त्रिविधं ततः परम् ।
 त्रिविधं कौर्णितं प्राप्ते विवक्षितविषयैः ॥
 स्यावरं कर्तुं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
 त्रिविधं योगनं प्रोक्तं त्रिविधं त्रिविधम् ॥
 यदा स्थिरं समन्तानि कदाचिन्मुरगोत्तमाः ।
 तदा कार्यं विधानमद्वैतस्य प्रयोजनम् ॥
 केशरं पद्मनालस्य सौपर्ण्यं वदरीकनम् ॥
 तन्मित्रं हृद्ये दत्तं सर्वथा विवक्षितम् ॥
 सौपर्ण्यं सिन्धुवारस्य भागवती जटा तथा ।
 विधानं प्राप्य संमित्रं हृद्ये स्थादायुधी हयः ॥
 अन्धगन्धा रक्षा रक्षा दृढमित्रा प्रयोजिता ।
 विवक्षां नयन्तां जङ्गमं हृद्यगात्रतः ॥
 नृणं चन्दनद्वयस्य भावचर्यपरिहृतम् ।
 जङ्गमस्य विवक्ष्यामु प्रकरोति च संचयम् ॥
 तन्मित्रं केशरसंयुक्तं विधं सद्यो नवाभकम् ।
 हृद्यस्य जङ्गमं नाशं विवक्षयति तत्तत्तयात् ॥
 सौपर्ण्यं विवक्षकौली पिष्टा मदीन भाविता ।
 जङ्गमं गात्रतः हृत्तं विधं नयति तत्तत्तयात् ॥
 रक्षा कङ्कालिकाभ्रं सौपर्ण्यं दृढमित्रतः ॥
 विवक्षां करोत्यां नयन्तां वाजिनाम् ॥
 कौस्तुभं केशरं लाक्षा माचिका नाकुली तथा ।
 त्रिविधं विवक्ष्यामु प्रकरोति च संचयम् ॥
 चम्पकं मालतीमूलस्य मन्त्रकरसं तथा ।
 अन्धगन्धा नाशयन्तां विधं जङ्गममाश्रितम् ॥
 इति श्रीमकुलकृतं चरित्रकृतं विवक्षयोगा-
 ध्यायः षोडशः ॥

अथ अन्धगन्धाधिधिः ।

“नृपवैष्णवसमभगे शुभदिने तु कारयेद्द्वयागारम् ।
 पूज्यभिर्यं प्रयत्नादुक्तैः सवर्षं प्रतिष्ठाप्य ॥
 सुशुभं भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलप्रविधानात् ।
 तस्मिन् शालां चित्वा दशहस्तसमुष्कृतां दत्तां
 कुर्यात् ॥
 खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुष्कृतं
 कुर्यात् ॥
 संस्थाप्य दशभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
 अत ऊर्ध्वं हुताभिः प्रवेशयेद्वाजिनो यथा-
 योग्यम् ।
 कुशलेस्तरुकोर्द्वेस्तरुजुलेः स्थानपालेभ्यः ॥
 हतमङ्गलसंस्कारा बन्धवास्तेभ्य चोत्तराभि-
 मुखाः ।
 नात्वायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभि-
 मुखम् ॥
 वैद्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ।
 कार्यावर्कन स्रजेण माचिकाणां निवारणम् ॥
 गन्धमालैर्गुणैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
 सविशेषं त्वष्टपीतौ हुताभिः पूरयेद्दिङ्मान् ॥
 स्वच्छिद्रं नातिवर्षं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
 स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोमिकां न वै ॥
 कोष्ठी कुक्षी चरौ यक्षी परस्परं दूषयति चारैः ।
 तिथिवारे केशांश्च खरांश्च प्रशन्ति दीर्घान् ॥
 अन्धगन्धां प्रविषेद्वरिदया वरिदया मङ्गलाय ॥

घोटकः

सुपविश्यान् दशभेर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥

इति श्रीमकुलकृतं चरित्रकृतं चरित्राणां-
 विधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधि-
 गम्यते ॥

अथ यज्ञनामजलानि ।

“हृद्यन्ते यानि निष्ठाणि यज्ञदोषेण वाजिनाम् ।
 तानि सन्ध्यां प्रवक्ष्यामि यज्ञनामानि यानि तु ॥
 लोहिताक्षी विष्णुपाक्षी हरिवंजिस्तथैव च ।
 सकाशी चैव विष्णुपाक्षी सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
 सुसंस्थितस्य कौवेरो वैशाखस्य नृदुग्धः ।
 ऊर्ध्वं च दास्यन्ते च वृद्धिर्दो वरुणस्य ॥
 हृद्यन्ते च सोमस्य तथा स्रज्यस्योऽपरः ।
 एते प्रोक्ता यज्ञाः सर्वे दास्यन्ते मुनिव्रतमैः ॥
 एते हृद्याः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्वदा ।
 चिह्नं सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
 कम्पते पूर्वकायेन स्वल्पपानाशनस्य यः ।
 पञ्चाङ्गानां सकम्पस्य स्विटं हरिपीडितः ॥
 भवन्ति विन्द्वो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
 हरिताक्षस्योऽक्षौ वासहेषौ च जायते ॥
 प्रसिद्धगुरुगान्धर्वस्य चक्षुषः सुमङ्गलम् ॥
 मीलतोऽमीलता चाक्षणा सभावातिशयेन च ॥
 विष्णुपाक्षस्योऽक्षौ तु कम्पः खेदस्य जायते ।
 उत्थितः सङ्काशो यस्तु स्रज्जा पतति भूतले ॥
 स्वस्वाक्षौ मुच्यते केशेस्तथा बालैः खरैरपि ।
 यल्लस्यस्योऽक्षौ स्रज्जाशिरोधरः ॥
 अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्यन्ते यच्च लङ्घति ।
 मूलपश्चिमपादस्य तस्य काशियज्ञं वदेत् ॥
 सङ्काशो कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
 प्रोथते सतनश्चैव सङ्काशस्योऽक्षौ ॥
 खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यच्च तिष्ठति ।
 कौवेरस्य हस्तस्य तं विद्यात् कर्तुं जीवितम् ॥
 ज्ञेयते सततं यस्तु पञ्चादात्मनमीजते ।
 सुसंस्थितस्य हविः स विश्वे यो मनीषिभिः ॥
 स्वस्वेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः ।
 गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखस्य हस्ते वितम् ॥
 यीवां चैव तथा जिह्वा परिवर्त्ता सुहृद्मुहुः ।
 जृम्भते पूर्वकायेन शीतोष्णाक्षौ विशोचनः ॥
 नोहि लोहिताक्षः पृष्ठे केशया पाणिनापि वा ।
 तं वै दीर्घस्वरस्य हृद्यं परिचर्जयेत् ॥
 श्यामं जिह्वासुखं यस्य नृदृष्टिस्तु निर्भवेत् ।
 ऊर्ध्वस्य हस्तस्य दीर्घं तस्य दीनस्य निर्दिष्टम् ॥
 तावुजिह्वं च नेत्रं च दृष्ट्वा मेढुमेव च ।
 खाद्यं रूपस्य यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
 तस्य खेदपरीतस्य वृद्धिमान् वरुणस्यैः ।
 हतं दीर्घं महाधोरं स्वस्वाङ्गस्य विनिर्दिष्टम् ॥
 ज्ञेयते सततं यस्तु स्रज्जरोमा तुरङ्गमः ।
 स्वस्वाक्षौ जृम्भतेऽर्धं तस्यापि सलिलस्य ॥
 सुविस्फुरितस्रज्जाङ्गः सलिलं निष्कलस्थितः ।
 ज्ञेयते विस्तरं वाजी वरुणस्योऽक्षौ ॥
 सुहृन्नावस्थितस्योऽक्षौ जानुभ्यां योऽप्यङ्गतिः ।
 मुखपाकस्य यस्यान्ते तं विद्यादुदकस्यम् ॥
 उद्वर्त्तितस्यः स्वस्वस्य संयुज्जितस्य च यः ॥

घोषटा

कम्पमानस्य यो वाजी स रविग्रहपीडितः ॥
 स्वस्वपीवो न जानाति कथावार्तं सुदुर्मनाः ॥
 जलस्य हृद्योऽक्षौ वामपार्श्वेन निष्कलः ॥
 मूनाक्षिकूटो रक्ताक्षः क्षयः स्वलति यो मुहुः ।
 हृद्यस्य हृद्योऽक्षौ नैव जीवति तादृशः ॥
 कम्पते पूर्वकायेन स्वल्पपानाशनस्य यः ।
 श्रुतिं प्रसाधे गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ॥
 रक्ताक्षः मूलकक्षस्य कम्पमानस्य चास्युक् ।
 धेनवीप्राङ्मुखे दक्षः स्वयं यद्येव सः ॥
 उदकं तत्समीपे वा प्रायो यच्छाति दास्यः ।
 तुरङ्गं सत्त्वहीनस्य वृद्धिर्दो वरुणस्य ॥
 यज्ञभूमिचिताचैव मूलस्यैव मूलस्यैव ॥
 लोहिताक्षो रोषाद् यज्ञा यच्छाति वाजिनः ॥
 श्वविधेर्निदानेस्तु यज्ञदोषं विनिर्दिष्टम् ।
 वातपित्तकफानां निदानैर्वाधिमार्दिष्टम् ॥
 रक्ताकारेण रोगस्य निवृत्तिं वा ज्ञेयं यदा ।
 तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदास्यः ॥
 यज्ञदोषेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
 अधोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्व्यं च प्रयोजयेत् ॥
 अन्धगन्धाधिधानाय चर्चं सम्मान्य पायकम् ।
 जुहुयाद्दृष्टव्यं युक्तं शुचिः खात्वा सुपूजितः ॥
 शान्तिं च कारयेत् कर्म बलिचामि प्रयोजयेत् ।
 यज्ञदोषेषु सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥
 देवद्विजप्रजितगुरुद्विजान् यत्नो नमि ।
 तीर्थयेद्गोत्रं नैर्दनिर्वस्वगोकाक्षनादिभिः ॥
 राज्ञौ शालासमीपं तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
 मत्स्यमासे च पक्षाग्नेः क्षयः पायसादिभिः ॥
 धिरार्चं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमपि वा ।
 गीराजनविधिं कृत्वा नयेदन्वात् पृथक् पृथक् ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयहस्तकृतं चरित्राणां यज्ञ-
 यज्ञोत्तमिकृतं सप्तदशाध्यायसमोऽध्यायः ॥
 घोटिका, खो, (घोटते परिवर्त्तते कदादिगुणे-
 रिति । घुट् + णुन् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
 उच्यते । तत्पण्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३ ।
 चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । मधुरत्वम् । वातव्रणकफकुष्ठस्रज्ययु-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घोणा, खो, (घोणते यच्छाति वस्तुगन्धम् । घुण् +
 ण् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे णच् वा ।)
 नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
 “दीर्घघोणं महोरक्तं विकटोद्धृष्टपिच्छिकम् ॥”
 “घोणायां ह्ये” इति सुश्रुते शारीरस्थाने
 पञ्चमाध्याये ॥) अन्धनाचिका । तत्पण्यायः ।
 प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा,
 अन्धवेद्यके । २ । ७ ।
 “नासाच्छिद्राक्षिभ्यो तु घोणाश्चः ससुदास्यतः ।
 घोणापार्श्वगतौ गच्छौ क्षीरिके च ततः परम् ॥”)
 घोषी, [नृ] घृ, (प्रशस्ता घोषा अस्वस्य इति ।
 “घोषादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११० । इति इनिः ।)
 श्रुकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
 घोषटा, खो, (घुण्यते यच्छाति भक्षणायेति । घुण्
 + णाङ्गुकात् टः ।) उच्यते । शिवाङ्गुल

घोष

इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । बह्वः २ गोप-
घोषा २ श्रृंगालकोलिः ३ कपिकोलिः ५ ।
इति काचित् रत्नमाला ॥ इति कोलिः ६ बह्वी-
च्छदा ७ कर्कशः । इति रत्नकोषः ॥ पूगहस्तः ।
इति मेदिनी । टे । १४॥ (यथा, उत्तरस्थाने
विंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

“घोषाफलत्वम्वयं सनाथं
बुक्कस्य पत्रं वनिताप्रयत्नम् ।
कुम्भकदुग्धान्वितं यथा कल्लो
वर्तोलतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥”)

घोषः, पुं, (घोषयः + एधोऽरादित्वात् साधुः ।)
घोषयः । तिङितुसस्यः । इति हिमचन्द्रः । ४ ।
१६२ ॥ (कचित् नृहंन्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, स्त्री, (ह्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + “हन्ते
रच् घुरच् ॥” उणा । ५ । ६४ । इति अच्
धातोर्बुदादेशः ।) विष्णुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसन्निभसौभव-
तीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति
रुद्ररूपेण इति । हन् वधे + “हन्तेरच् घुर-
च् ॥” उणा । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्बुदा-
देशः ।) शिवः । भयानके चि । इति हिम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [यथातु ।
“बहून् वर्धमानान् घोरामरकान् भाष्य तत्-
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥”)

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)
उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे
चि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

“मार्गमागो वने सौता राक्षसं सन्दर्शय ।
कथं नाम रूपेण विज्ञातं घोरदर्शनम् ॥”)

घोरपुष्पः, स्त्री, काश्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोरबुध्यमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो
यस्य ।) श्रृंगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोरराशो, [न] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं
करोतीति । रस शब्दे + शिनिः ।) श्रृंगालः ।
इति हिमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसन्निभसौभव-
तीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“वृष्टारवप्रिया घोराऽधौघविभ्रंसकारिणी ॥”
रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,

तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

“मन्दा मन्दाकिनी ध्वाञ्ची घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः समघा वृषः ॥

मन्दा भुवेषु विज्ञेया न्दौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाञ्ची विजानीयादुषे घोरा प्रकीर्तिता ॥”)

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।
“करालवदना घोरां सुक्तेशीं चतुर्भुजाम् ॥”)

घोलं, स्त्री, (घुञ्जते आलोच्यते यत् । घुट + अच् ।
एधोऽरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मयितं
दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

घोषका

“यत्तु सक्तेऽहमजलं मयितं घोषकायते ॥”)
तत्पण्यायः । इच्छाहतम् २ कालवेधम् ३ अरि-
टम् ४ गोरसः ५ चक्रम् ६ मलिनम् ७
केवलम् ८ भयसम्भिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

“तत्र सुदृष्टिर्वापितं पादाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं मङ्गवेतनं कङ्करं तत् प्रकीर्तितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तत्राशब्दे वदन्ताः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पण्यायः । घोषिका
२ घोषिः ३ कलशः ४ सुवकाशुका ५ । घेज-
जाताया अस्या गुणाः । जपकलम् । घनिकारि-
लम् । अन्तलम् । वातकफनाशिलम् ॥ आराम-
घोलिकायुगाः । अन्तलम् । रुच्यलम् । यथालम् ।
वायुनाशिलम् । पित्तश्लेष्माकारिलम् ॥ कृष्णाया
जीर्णज्वरनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, स्त्री, (घोषति शब्दायते इति । घुव विशब्देने
+ अच् ।) काश्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषति शब्दायन्ते गावो यजिनः ।
घुविर विशब्देने + “हन्च ॥” १ । १ । १२१ ।
इति वच् ।) आभीरपक्षी । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
“हैयङ्गवीरमादाय घोषह्वानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गं शास्त्रिणाम् ॥”
घोषति शब्दायते इति । घुव + कर्त्तरि अच् ।)

गोपालः । (घुव + भावे वच् ।) धनिः ।
(यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

“तत्र सुक्ता पुनः किञ्चित् तृण्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत् यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकामः ॥”)

घोषकलता । काश्यम् । मेघशब्दः । इति
मेदिनी । वि । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (वयोऽवारणवास्तुप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं

शिक्षायाम् । २० ।
“संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥”)

कायस्थादीनां प्रकृतिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-
कायाम् ।

“वसुवर्षे च सुखौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूर्वकौ ।
घोषे च समाख्यातवस्तुभुञ्जमहाजतौ ॥”)

घोषकः, पुं, (घोष यव । घोष + संज्ञायाम् कन् ।)
घोषालता । तत्पण्यायः । घामार्गवः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकालतिः ३ आदानो

४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घोषकालः ९ । इति

जटाधरः ॥ महाश्चेत् इति घोषातकी ॥ १० ॥
पीतघोषायाः पण्यायः । घामार्गवः १ पीत-
घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-

जाली ५ शृङ्गः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।
इति च जटाधरः ॥ ११ ॥ अतघोषायाः पण्यायः ।

घोषातकी १ नन्दकी २ जालिनी ३ जलवेधकः
४ अतपुष्या ५ आलतिच्छा ६ ज्योत्स्ना ७

इति रत्नमाला ॥

घोषकालतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलताया आलति-
रिवाकालतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषा

घोषका, स्त्री, (घुविर विशब्देने + “संज्ञायाम्
घुच् ॥” १ । १ । १०७ । इति घुच् ।) अघो-
शब्दः । लोकविज्ञापनाद्योक्तैः शब्दितम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

“शब्दं भवतु ज्ञेयं पुरे पठ्यघोषकाम् ॥”)
तत्पण्यायः । उच्चैर्घुटम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२५ ।

निघुटम् ३ सुटघोषकम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घोषयिन्, पुं, (घोषयतीति । घुच् + क्तिच् + बाहु-
लकात् रज्जुच् ।) नाक्षत्रः । जीकिलः । बन्दी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष +
मतुप् मल्लच् । क्तिष्वा ङीप् ।) घोषा । इति

हिमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । १ ।
“स बभूव श्वेते राजा सुखिन्नेकान्ततत्परः ।
सदा सिधे नृगयां गीतां घोषवतीं च ताम् ।
हतां वासुकिना पूर्वं नक्तं दिनमवाहयत् ॥”

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।
“अष्टौ घोषवती तस्य कष्टे गीतमुत्तिष्ठथा ॥”)

शब्दविशिष्टे चि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२५ । ११ ।

“त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवाक्च वलाचकः ॥”)
घोषा, स्त्री, (घोषन्ते भुङ्क्तेरी यथा । घुव +
क्तिच् + वच् ।) मधुरिकौषधिः । मीरी इति

भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे
१६ अध्याये ।

“घोषाफलं सैन्धवश्च तज्जितार्थः पतेश्च ॥”)
कर्कोटपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गा ।

यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।
“श्रावतुष्टिकरी घोषा चनामन्दा चनप्रिया ॥”

गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४४ ।

“हृदिमन्त्रमयी घोषा चनसम्पातदायिनी ॥”)
घोषातकी, स्त्री, अतघोषा । इति रत्नमाला ॥

(पण्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“घोषातकी नन्दकी स्थाज्जालिनी जलवेधनः ।
अतपुष्या जलच्छा ज्योत्स्नाकोषातकी

कचित् ॥”)
घा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घा-
परं-चक्रं-अणित् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति

दुर्गादायः ॥

घाञ्, स्त्री, (जिघ्रत्यनेनेति । घा + करणे गुाट् ।
यद्वा, घा + क्तः “घुद्विदोऽन्वाप्तेति ॥” ८ । २ ।
५६ । इति निघातस्य नो वः ।) नाचिका । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।

“ब्राह्मकान्तमधुगन्धकर्व्विणीः
यानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥”)

न्यायमते घाञ्चिन्त्यप्राज्ञगन्धवादि । (घा +
भावे गुाट् । आत्राणम् । यथा, देवीभागवते ।
१ । २४ । २४ ।

“आजिनिङ्ग सुकुर्वाञ्च नृद्धिं तस्य चकार च ॥”)
घाते चि । इति मेदिनी । घौ । ११ ॥

प्रातिः

प्रातिपर्ययः, पुं, (प्रातिपर्ययविशेषं तर्पयतीति ।
 तृप् + सुः ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ।
 (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
 “प्रातिपर्ययमभ्येत्य न नरं न ग्रहयेत् ॥”)
 प्रातिदुःखः, स्त्री, (प्रातिदुःखं ददातीति ।
 दा + कः । क्तिष्ठां ठाप् ।) हिक्कणी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 प्रातिः, वि, (प्रा + क्तः । “हृद्विदेति ।” ८ । २ ।
 ५६ । इति याज्ञिकी नञ्भावः ।) यहीत-
 मन्त्रपुरादिः । प्राति कर्त्तव्या इति कौंका इति
 च भावा । तत्पठ्यायः । प्रातिः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६० ॥ शिङ्गितः २ । इति जटाधर-
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
 “प्रातिजगत्तु मवाप्तासमवधूतमवधूतम् ।
 दूषितं केचनोद्वेगं कृतप्रसवेन मुच्यते ॥”)
 प्रातिः, स्त्री, (निवृत्तयया । प्रा + क्तृन् क्तिष्ठां ।
 नाविका । इति शब्दचक्रिका ॥ (भावे क्तिष्ठां ।
 आवाहम् । यथा, मनुः । ११ । ६० ।
 “प्रातिजगत्तु मवाप्तासमवधूतमवधूतम् ॥”)

उ, उकारः । स तु यज्ञमयमयः । अन्त्योच्चारण-
 स्थानं सनासिककण्ठः । इति आकरणम् ॥
 (“निष्ठाकण्ठे तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
 “अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥”
 इति च शिष्योक्तेस्तथात्वम् ॥)
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “उकारं परमेशानि । स्वयं परमब्रह्मणी ।
 सर्वदेवमयं सर्वं त्रिगुणं लीलजोचने ॥
 पञ्चप्राक्तमयं सर्वं उकारं प्रथमान्वहम् ॥”
 अपि च ।
 “ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुचिता ततः ।
 अधोगता कुण्डली तु माया शक्तिसंरूपिणी ॥
 रेखाचयेषु त्रयोविधावः सन्ति देवताः ॥
 ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
 “धूम्रवर्णा महाघोरां ललाज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
 पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिराम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दद्यात्तु जपेत् ॥”

उ

तस्य नामानि यथा,—

“उः शङ्खी भैरवश्चण्डी विन्दुतंसः शिशुप्रियः ।
 एकलक्षो दत्तनखः स्वर्परो विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः श्रिताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
 विद्यतु ।
 मन्त्रशक्तिश्च मदनी विघ्नेशी चालनायकः ॥
 एकनेत्रो मञ्जानन्दो दुर्द्धरश्चक्रमा धतिः ।
 शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मर्यादुकौ ॥”
 इति नामात्मन्त्राणि ॥
 (मालकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलायेषु
 न्यस्यता ॥)
 उः, पुं, (उच्यते यज्ञ इत्येति । उ + बाहुलकात्
 उः ।) विषयः । विषयसृष्टा । इति मेदिनी ।
 उः १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा,
 स्तुतिपञ्चाशत् ।
 “उच्यते ! उल्लिखिते ! उकारवर्णरूपिणि ॥”)
 उ, उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-
 अक-अनिट् ।) उ, उच्यते । इति दुर्गादासः ॥

च, चकारः । च तु चञ्जनवद्वयोः । (द्वितीयवर्ग-
स्थावयवर्गः) । अन्त्योच्चारणस्थानं तात्तु । इति
आकारवर्गम् । (यदुक्तं चिन्तामणौसुताम् । “रघु-
यशानां तात्तु ।” इति । तथा च शिष्टायाम् ।
“कञ्जगवहाविपुयशालकाया ओष्ठवावुपू ।”)
वङ्गाचरैरस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रे ।
“चवर्गं शब्दं सुयोग्यं ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुल्लोचनितं देवि ! स्वयं परमकुल्लो ।
सततं कुल्लोचयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणालोकं सदा ।
विशक्तिवहितं वर्णं विविक्तवहितं प्रिये ।”
अपि च ।
“वाचाञ्जवर्णनाकार कर्तुः क्रमतो गतः ।
रेखाचयेषु चन्नामिदं स्तिष्ठति निरुधः ।
शक्तिर्भावा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ।”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
“तुषारकुम्भपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा वोढुश्रवणीयां वराभयकरां पराम् ।
मुकुटवज्रावृतकटिं मुकुटवज्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रत्नामयवाहुवसनिताम् ।
एवं ध्यात्वा चकारान् तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ।”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रे ।
“चः पुष्करो हृत्वा वाणी चाल्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्ममुखधरो भूत्वा मणिवाचारसन्निभः ।
शकृत्पो रश्मिः कूर्मश्चासुष्मा दीर्घबालकः ।
वामबाहुर्मूलमाया चतुर्भुजस्तपिणी ।
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्तयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवसेतुगो रश्मिको वृषः ।
देवी केतुमुखेष्वात्मा कौमारी पूर्वज्ज्ञानगुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च मूलावती ।”
(मातृकान्यासे वामबाहुमुखे एवास्ति न्यस्यताम्)
च, च (चणति चिन्तीतीति वा । चण शब्दे चिन्तन
चिन्ता वा + “अन्त्योच्चारणं दृश्यते ।” ३ । २ ।
१०१ । इति चः ।) अन्त्योच्चारणः । यत्र एकस्य
प्राधान्येनापरस्य गौण्येनाख्यानं सोऽन्त्योच्चारणः ।
यथा । भो वटो ! भिन्नामट गाञ्जनय । भिन्ना-
मटनमव प्रधानं तत् कुन्वाणी यदि गां पश्यसि
तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिन्नामेवाटिति ।
समाहारस्तिरोहितावयवमेदः इतरेतर उज्जिता-
वयवमेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति छत्रं विधाय
चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय
समाहारे अनभिधक्तावयवत्वात् एकवचनम् ।
इतरेतरयोगे संख्यमानप्रधानत्वात् द्विवच-
नम् । यथा । “पाणिपादं अन्धवलीवर्हं अक्ष-
मस्य विट्पूजाः । अन्धवयोधाविति परेऽक्तम् ।
समुच्चितः समुच्चयः प्राधान्येन कश्चित् क्रिया-
विधयेऽनेकस्य चीयमात्रता । यथा । घर्वाश्च
खदिराश्च द्विविधा इति भरतः । समाहारः ।
अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः । १२ । ८६ ।
“इह चासुत्र वा कार्त्तं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्तयेत्”)

पदान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“सर्वोऽपि शोभते तावत् समार्या वक्ष्येदितः ।
तावच्च शोभते सर्वो यावत् किञ्चिन् न भावते ।”
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
“शान्तिमिदमाश्रमपरं स्फुरति च बाहुः कुतः
वक्ष्येदितः ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वेषु ।”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २० । १६ ।
“तेन चकोरितौ तौ तु राक्षसौ च महाबली ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यशस्विनं करिष्यतः ।”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । चै । १२ । चैतुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
चः, पुं. (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे +
“अन्त्योच्चारणं दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
चः ।) चक्रेशः । (चिन्तीति स्वाङ्गाणि चक्रोचय-
तीति । चि + चः ।) कच्छपः । (चोयते उप-
चीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिभारभ्ये-
त्यर्थः ।) चक्रः । (चिन्तीति सञ्चिन्तीति पर-
घनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी । चै ।
१ । निर्वर्त्तते दुर्गते च चि । इति शब्दरत्ना-
वली ।
चक्र, इ भान्तौ । सौचो धातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चक्रुरः
रथे । इति दुर्गादासः ।
चक्र, अ इ म प्रतिधाते । छत्रौ । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्रां-उभं-आत्मश्च-सकं-अकश्च-सेट् ।)
अ, चकति चकते खलः साधुम् । इ, चकते
जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-
दासः ।
चकास, अ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदां-परं-अकं-सेट् ।) अ, अचोचकासत् अच-
चकासत् । अनेकस्वरान् सन्ध्यावविकल्पः । अ,
चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ।
चकितं, चि, (चक्र भान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा, कलाविनासे । २ । ८ ।
“इत्था दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-
गुह्यं लब्ध्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरघ्नाभिः ।
क्षी, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः ।
तत्त्वज्ञं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
“कुतोऽपि दयितस्थाये चकितं भयसम्भमः ।”
“प्रियाये चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
(क्षी, कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“भात् समतमगैरच्छेदे स्थादिह चकितम् ।”)
चकोरः, पुं क्षी, (चकते चक्रकिरणेन दृष्ट्यतीति ।
चक्र छत्रौ + “कटिचक्रिभ्यामोरन् ।” उणां ।
१ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
“सारसेऽक्षवाके चकोरेर्वल्लगुज्जितम् ।”)
तत्पर्यायः । चक्रिकापायी २ कौस्तुभजीवनः ३
अस्य भासगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“चटकं शीतलं सद्यं दृष्टं कापिप्लवामिधम् ।
तद्वचकोरं मासं दृष्ट्वा च वलपुष्टिदम् ।”
(“वातसेयाधिको सद्यः शीतलः मुकुटवर्णः ।
अक्षरीं हन्ति विप्रदो वल्लक्ष्मीसलक्षणः ।
चकोरः मुकुटशरी च समदोषा गुणागुणैः ।”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशीध्याये ।
अस्य चिह्नगुणा यथा, चरके छत्रस्थाने २७ अः ।
“वार्त्तारक्षकोराणां दद्यात्तां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरक्षानि च हितानि च ।
रेतःपीथेषु कासेषु हृदयेषु चेतिसु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो वलकराणि च ।”)
चकोरकः, पुं क्षी, (चकोर एव । चकोर +
कार्थे कन् ।) चकोरपत्नी । इत्यमरः । १२ । ४ । ३५ ।
चक्र, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरी-परं-
सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तिः
पीडनम् । क, चकयति अचं मूरः । इति दुर्गा-
दासः ।
चक्रं, क्षी, (क्रियतेऽनेनेति । क + अर्त्थे कः ।
लगादीनामिति द्वित्वः ।) व्रजः । सन्तः ।
सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाक्रा इति भाषा । (यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
“यथा स्त्रीकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्येण विना देवं न सिध्यति ।”)
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् ।
कुमारैर चाक्र इति भाषा । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १४६ ।
“वृद्धचक्रसंयोगात् कुम्भकारी यथा चटम् ।
करोति दृक्कृतकाले गृहं वा यदकारकः ।”)
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
“आधोरणानां गजसन्निपाति
शिरांश्च चक्रैर्निधितैः चुरागैः ।”)
जलावर्तः । इति मेदिनी । भगवतः सुदर्शन-
चक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ६ ।
“ततो भगवता तस्य शिरश्चिह्नमजङ्कतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽन्तर्मोजसा ।”)
तस्य भगवन्मन्दरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभाग-
वते । ३ । १ । २३ ।
“अन्यानि चैव द्विजदेवदेवैः
क्षतानि नानाधतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुखाङ्कितमन्दिराणि
यदर्शनात् क्षणमशुस्तराणि ।”
“द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च क्षतानि अङ्गमङ्गं प्रति
वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुखं चक्रं
संभाङ्गानि मूर्धन्यश्चमकुम्भेषु चिह्नितानि
मन्दिराणि तेषु तानि नानाविधानि विष्णो-
रायतनानि स्तेनाणि तीर्थानि च व्यासिधे ।
येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीलङ्का-
क्षरणं भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
“द्वादशारण्य वटकोणं वल्लग्नयसंयुतम् ।
न्यक्रं स्यादक्षिणायनः शङ्खश्च श्रीधरः स्तुतः ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।

यामनालम् । इति चिकित्साधिवः । तगरपुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अहविशेषः । (यस्य
लक्षणं यथा,—

“अथारं वर्तुजाकारं चक्षुःचक्रं जिनादिकम् ।
दृक्चतुष्टयं वाक्चो कर्णचक्षुः चतुर्दिशम् ।
पूर्वदृष्टाग्रतोऽन्यस्य दिनमात्रं भवत्यलम् ।
प्रवेशे निर्गमे चैव जीणि जीणि प्रदक्षिणे ।
शशिवर्णादकं मध्ये तद्वाक्चो भातुसंज्ञकम् ।
तृतीयं राहुवर्णं केतुर्दृक्चतुष्टये ।
चन्द्रार्धे विजयो लाभः सूर्यार्धे मध्यमं फलम् ।
राहुधिष्ण्यादके विघ्नं ऋतुः केतुचतुष्टये ।
यवसुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् ।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥”
एतच्चक्रं भगवता द्रोणाचार्येण अभिमन्यु-
वधायैवाभिकल्पितम् । तच्च चक्षुःमध्ये निर्माण-
प्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह ।
“चक्रयुक्तो महाराज । आचार्येणाभिकल्पितः ।
तच्च प्रकीर्णमाः सर्वे राजानो विनिवेष्टिताः ।
अवस्थानेषु विन्यासाः कुमारः सूर्यवर्चसः ।
संज्ञातो राजपुत्राणां सर्वे वामभवत्तदा ।
हताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविलसत्प्रजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै चैवमालिनः ।
चन्द्रनागुददिग्भाङ्गाः सन्निवः सन्निवः ।
सहिताः पर्यधावन्त कार्णिकं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दृशसहस्राणि बभूवुर्दृग्धन्विनाम् ।
पौर्णं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम् ।
अन्वोन्मसमदुःखास्ते अन्वोन्मसमसाहसाः ।
अन्वोन्मं सार्द्धमाणाश्चाप्यन्वोन्मस्य हिते रताः ।
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये यवस्थितः ।
कर्णदुःशासनस्तपैर्हतो राजा महारथेः ।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छाभिर्भङ्गितः ।
चामरवज्रनाक्षैर्पैरुदयन्निव भास्करः ।
प्रसूते तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिहृत्य श्रीमान् मेरुविचक्षणः ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुतास्तव महाराज ! त्रिशुक्तिदशसन्निभाः ।
गान्धारराजः कितवः प्रक्षो भूरिश्वास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य चराजस्त महारथाः ।
ततः प्रवहते युद्धं तुल्यं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषाञ्च ऋतुं कृत्वा निवर्तनम् ॥”
इति महाभारते । ७ । ३३ । १३-२४ ॥
तैल्यन्तम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (यथा,
आर्यासमग्रत्वात् । ५६० । [कारणम्] ॥
“क्षेममयान् पीडयतः किं चक्रं नापि तैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः । यथा, गोलाध्याये ।
“चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ अष्टाष्टकलादिकाधारम् ।
घात्री जिह्वा आधारात् कल्पा भाङ्गेऽत्र स्वाङ्के ॥
तन्मध्ये स्रग्धारां चिमाकां भित्तुस्त्रिभुजं घात्र्यम् ।
भूमेऽवततभागास्तत्राक्षयया भुक्तः ॥ [जम् ।
तत्स्वाङ्कान्तश्च गता उन्नतनवसंयुक्तीकृतं दुर्द-
द्युदलोन्नतांशभक्तं नाथः स्थलाः परैः प्रोक्ताः ॥”

घातुमयं दौर्धमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्मेषां
अष्टकलादिकाधारः शिथिलः कार्यः । चक्रमध्ये
स्रग्धरां सुधिरमाधारात् सुधिरपगामिनी लम्ब-
वदूर्ध्वरेखा कार्या । तन्मध्येतोऽन्या त्रिभुजरेखा
चात्र कार्य्या । तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क-
यित्वाधारात् जिह्वा इति नवतिभागान्तरे त्रिभु-
जरेखा तत्परिधिसम्याते घात्री चितिः कल्पा ।
भाङ्गेऽन्तरं अष्टरेखानेभिसम्याते स्वाङ्कं कल्पा ।
सुधिरं स्रग्धरां प्रलाका प्रदातया । वा चात्र-
संज्ञा । तच्चक्रमकार्णभित्तुस्त्रिभुजं यथा भवति
तथाधारे घात्र्यम् । तथा धृतेऽन्यस्य छाया
परिधौ यच्च लगति तत्कुञ्जचिह्नयोरन्तरे ये
आंशास्ते रवेः सन्निभाः । ये छायास्वाङ्कयो-
रन्तरे ते नत्तांशा ज्ञेयाः । यवमयं नत्तांशांश-
ज्ञानमेव भवति । अतोऽन्येषां टिका अप्या-
नीताः । तद्वया, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यान्दि-
नोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वाभुपातः कृतः ।
यदि मध्यान्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाथो लभ्यन्ते
तर्हिभिः किमियेषं स्थला चटिकाः स्युः । अथ
वेधेन यद्विज्ञानमाह ।

“पैत्रर्चपुष्पांस्तमवाकाना-
न्वचक्षुः नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽन्येषु भवेत्तरी वा
तथात्र यत् सुधिया प्रघात्र्यम् ।
नेमिस्थदृष्टाक्षगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्याश्च यो गताराम् ।
नेम्यङ्कयोरन्युत्थोस्तु मर्धं
येऽंशाः स्थिता भवुवकी युतस्तेः ॥
प्रत्यक्षस्थिते भेष पुरःस्थिते ते
ज्ञानो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥”

तच्च यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वाऽन्येषामुत्त-
रार्णो मध्ये भङ्गितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात्
तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्यायोरेकतरं
स्थानमङ्कयेत् । ततोऽन्यं दृष्टतो वा दृष्टिं चाल-
यित्वा यद्दं विधेत् । यद्दः प्रायोऽन्यगतो
दृश्यते । अक्षमूलस्य यद्दस्य चान्तरं शरी-
यहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यच्च लयं दृश्यते
तत् स्थानमप्यङ्कम् । अथ भगवद्वाक्योर्मध्ये
येऽंशास्तेर्भुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा
यद्वात् पश्चिमस्यं नक्षत्रम् । यदा पूर्वस्यं
नक्षत्रं तदा भुवो ज्ञेयः स्फुटग्रहो भवति ।
अथवाक्पश्चरं नक्षत्रं रोहिण्यादं ततोऽदूरे-
ऽन्तरे यदा यद्दस्तदा तावच्च विदुषा प्रोक्तवद्-
यद्विज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्य-
वटचक्राणि यथा । मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आशा-
खम् ६ । तद्वया,—
“मूलाधारे चिकीर्षास्ते दृष्टाज्ञानक्रियास्तके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गं कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तद्ूर्ध्वं कामवीजं कलशान्नीकुनादकम् ।
तद्ूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली अक्षविग्रहा ॥
तद्वाक्चो चैववर्णां वसवर्णचतुर्दलम् ।

हतचैवसमप्रभं पद्मं तच्च विभावयेत् ॥
तद्ूर्ध्वं मिसमप्रभं वट्टं शीरकप्रभम् ।
बाहिलान्तवर्ध्मेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलाधारवट्टकार्णं मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वग्रन्थेन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तद्ूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेवाभं विदुः दाम्बं बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्विन्नतपद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दर्शयितुं चादिष्ठानाचरान्वितम् ॥
शिखेनाधिष्ठितं पद्मं विन्वालीकैककारणम् ।
तद्ूर्ध्वं नाहतं पद्मसुखादादित्यसन्निभम् ॥
कादिष्ठानाचरैरर्कपञ्चैश्च समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये वाक्लिङ्गं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥
ग्रन्थसमयं ग्रन्थोऽनाहतस्य दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मणिभिः परिकीर्तितम् ॥
आनन्दसदनं तत् पुत्रवाधिष्ठितं परम् ।
तद्ूर्ध्वं विदुः दाम्बं दलवोदप्रभम् ॥
स्वरेः वोदप्रकोर्युक्तं धन्ववर्णमहाप्रभम् ।
विदुः तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विदुः पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादुतम् ।
आशाचक्रं तद्ूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आशाचक्रमयं तच्च शरीराश्रितं कीर्तितम् ।
केलासाख्यं तद्ूर्ध्वं तु बोधनीयं तद्ूर्ध्वतः ॥
यच्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रतः ॥”
मन्त्रोद्धारार्थवटचक्राणि यथा । कुलाकुल-
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक्ष-
यचक्रम् ४ अक्षद्वयचक्रम् ५ अक्षिचक्र-
चक्रम् ६ । तद्वया,—
“कुलाकुलस्य भवं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशजिप्रयः क्रमात् ॥
पञ्चजलाः पञ्चरीषा विद्वन्ताः सन्निवसन्वाः ।
कादयः पञ्चशः वज्रल सज्जानाः प्रकीर्तिताः ॥
तथा च ।
अ आ इ क च ट त प य वाः मावताः ।
र ई ऐ ख छ ठ ड ध र णाः आयेयाः ।
उ ऊ औ ग ज ङ ण ल णाः पार्थिवाः ।
व ऋ औ ष ञ ट थ भ व सा वाख्याः ।
क ल्वा ङ ङ ल न म ण ञाः नाभसाः ॥
साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् ।
यदोक्तभूतदेवतं जानीयात् सकुलं हि तत् ॥
भौमस्य वाख्यं मित्रमायेयस्यापि मावतम् ।
मावतं पार्थिवानाञ्च शत्रुरायेयसम्भसाम् ॥
नाभसं सन्धिमित्रं स्याद्विद्वद्वं नैव प्रीलयेत् ॥”

अथ राशिचक्रम् ।

“रेखाङ्क्यं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्येतो याम्यकुर्वरेमहात् ।
एकैकमीशाननशास्त्रे तु
हुताश्रवायोर्विलिखिततोऽर्थात् ॥
वेदादिबहिर्गुमलश्रवणाक्षिसंख्यात्
पञ्चयुवाञ्चप्रपञ्चचतुष्टयाणां ।
मेवादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णां
कन्यागतान् प्रविलिखेद्य आदिष्वर्थात् ॥

तेन च आ ई मेः । उ क ऋ हः ।
 नह ऋ मिथुनम् । ए रे कर्कटः । ओ औ
 सिंहः । अं अः श व स ह ण आः कन्या ।
 कर्गस्तुला । चर्गो वृश्चिकः । टर्गो धनुः ।
 तर्गो मकरः । पर्वः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराशीनामस्तुलं मन् भवेत् ।
 राशीनां शुद्धता यथा भवेत् शुभं भवति ययम् ।
 खराशीनामस्तुलं गणनीयं विचक्षणैः ।
 यदा तु खराशीनामस्तुलं तदा साधकानामाद्यन्तर-
 समन्वितं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ॥ ३ ॥

अथ नक्षत्रचक्रम् ।

“अथा अश्विनी देवतः । इ भरणी मातुषः ।
 ई उ क कृत्तिका राक्षसः । ऋ ऋ ऋ ऋ
 रोहिणी मातुषः । ए मृगशिरा देवः । रे
 आर्द्रा मातुषः । ओ औ पुनर्वसु देवः । क
 पुष्यो देवः । ल ग अश्लेषा राक्षसः । व उ
 मकरा राक्षसः । च पूर्वफल्गुनी मातुषः ।
 ह ण उत्तरफल्गुनी मातुषः । भा ण हस्ता
 देवः । ट ठ चित्रा राक्षसः । ड स्वाती देवः ।
 ढ ण विशाखा राक्षसः । त थ द अनुराधा
 देवः । न ण्येठा राक्षसः । न प क मूला-
 राक्षसः । व पूर्वाषाढा मातुषः । भ उत्तरा-
 षाढा मातुषः । म अश्लेषा देवः । य र धनिष्ठा
 राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व-
 भाद्रपदा मातुषः । ष ष ह उत्तरभाद्रपदा
 मातुषः । अं अः ल ऋ रेवती देवः । तथा च ।
 “अश्विनीदेवमेव विनिश्चितारकाः पुनः ।
 वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ॥
 उत्तराहस्त्रिणां रेखां कुम्भाचतुर्थीम् ।
 दश रेखाः पश्चिमायाः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ॥
 अकारादिहकारान्तां द्विचक्रवद्विन्दकान् ।
 भूमिनेत्रचक्रांश्च अक्षेणान् खगौ प्रिये ॥
 द्विभूनेत्रचक्रांश्च कुम्भेनैवाभिचक्रकान् ।
 मघादिष्येष्टपर्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
 वद्विभूमिचक्रांश्च युग्मेनैववद्विकान् ।
 वेदेन मेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥
 पूर्वोत्तराचयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
 इमानि मातुषाण्याकुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
 ज्येष्ठाश्रतभिषाभलाधनिष्ठाश्चैववद्विकान् ।
 चित्रामघाविशाखाः सुक्लारा राक्षसदेवताः ॥
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अनुराधा मृगशिरः अश्लेषा देवतारकाः ॥
 खजाली परमा प्रीतिमध्दमा भिन्नजातिषु ।
 रक्षोमातुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
 जन्म सन्ध्यापत् क्षेमः प्रहरिः साधको वधः ।
 मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
 जन्मपञ्चसप्तानि वर्णनीयानि नक्षत्राणि ।
 खनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । खनक्षत्राणां
 खनामाद्यन्तरसमन्वितं नक्षत्राणां गणनीयम् ॥ ३ ॥

अथाकथयचक्रम् ।

“चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
 पुनश्चतुष्प्रं तन्नामि लिखेद्भीमान् क्रमेण तु ॥

रन्ध्रपिचक्रवर्णनयुगाकौटिल्य
 अलङ्कारोक्तयस्तुल्यमौक्तिकम् ।
 पातालपञ्चदशवद्विभिर्मातुषोऽपि
 वर्णान् लिखेत् लिपिभक्तान् क्रमशस्तु भीमान् ॥
 नामाद्यन्तरमादय साधकान्नादिमाद्यन्तम् ।
 चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
 पुनः कोष्ठगकोष्ठे चतुर्तो नाभ्य आदितः ।
 सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात्तया मनी-
 षिभिः ॥
 सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहीमतः ।
 सुसिद्धो यद्विमानेन रिपुर्मूर्त्तं निजन्तति ॥” ॥

अथाकथयचक्रम् ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरिचयं कुर्व्यात्
 तन्मध्येतो यान्यकुर्वेदेदम् ।
 मघेश्वरकोष्ठपतिक्रमेण
 तिर्यक् तथा वायुहस्ताशनेन ॥
 आकारादिहकारान्तां जीवहीनान् लिखे-
 ततः ।
 तथा ऋ ऋ वर्णद्वयं ऋ ऋ तद्वि जीव प्रचक्षते ॥
 एकैकक्रमतो लेख्यान् मेधादिसु वृक्षान्तकान् ।
 गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
 मेधादितश्च मीनान् गणयेत् क्रमशः सुधीः ।
 जपुः खनामतो मनी साधकान्नादिमाद्यन्तम् ॥
 सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः ।
 नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः वद्विचक्रमर्कम् ॥
 सुसिद्धस्त्रिचक्रैकं वद्वे वेदाद्विद्वे रिपुः ।
 एतत्ते कथितं देवि । अकथमादिकस्तुतमम् ॥
 तारासुद्विर्वेद्यानां कोष्ठसुद्धिः शिष्यश्च च ।
 राशिसुद्धिश्चैवपुनः च गोपालोक्तकथम् स्मृतः ॥”

अथ जगन्निचक्रम् ।

“कोष्ठान्कादशान्येव वेदेन पूरितानि च ।
 अकारादिहकारान्तां लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्वविन् ॥
 प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु इन्द्रदीर्घक्रमेण तु ।
 द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ॥
 शेषेष्केकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः ॥
 दौ दौ खरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
 शेषान् खरान् षट्सु षड्क्रमेणम् ।
 कादीन् दशेषान् विनिश्चितोऽर्था-
 नेकैकमेकादशसु धिकेयु ॥
 षट्कालकालवियद्विससुद्रवेद-
 खाकाशग्रन्थदहनाः खलु साध्यवर्णाः ॥
 युग्मदिपञ्चवियद्विससुद्रवेद-
 योमादिवेदश्रिणः खलु साधकाणां ॥
 नामाद्यन्तरमादकटवाद्गणसुस्तुष्टेयं
 ज्ञात्वोभयोरधिकशेषद्वयं धनं स्वात् ॥
 मन्त्रो यदाधिकाः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
 समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् जगन्नाथिके ॥
 गूढे सत्तु विजानीयात्साक्षात्कृत्यं विवर्णयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विनिश्चयं यद्विपतिरूपेण संक्रमं यत्
 करोति

यस्मिन्तु तद्वयं मरयमयकरं गूढमस्त्रिपि-
 दयात् ।
 तत् पञ्चादारभ्य विविधमयकरं गूढमस्त्रिपि-
 तामः
 सत्त्वं स्यात् गूढमध्ये भवति च निघर्तं विनि-
 वामक्रमेण ॥”

केतुचक्रं यथा,—

“कच्छे हृदि चिमयुगे क्रतुमानलामी
 षट्पञ्चमं चयकरं वनदं करे चिः ।
 वामे चतुर्भुजं वनं पदयोस्तथाष्टौ
 केशो भयश्च नितराभिह केतुचक्रम् ॥” ॥

अथिचक्रं यथा,—

“अथाथिचक्रं वक्ष्यामि विभक्तप्रत्यक्षयोः ।
 ऊर्ध्वं रेखाद्वयं लेखां तिर्यक् च पञ्चरेखिकाः ॥
 खानदारसुखं चक्रमद्विचक्रतिकोष्ठकम् ।
 तत्र प्रीत्यान्वितान्यर्ककलिकामचभाष्यभम् ॥
 उत्तराफल्गुनी लेखा पूर्णपञ्चमी भवतकम् ।
 अश्विनीकोष्ठपादौ शतमं ज्ञात्वावर्णभम् ॥
 पुष्यं हस्तं समासेखं द्वितीयां पदुक्तिमास्थितम् ।
 अभिजिह्विष्यवस्तुं सौम्यं रीतं पुनर्वसुम् ॥
 चित्रभञ्ज हस्तोपायां पदुक्ती धिक्कास्य सप्तकम् ।
 विष्वक् तोयमं खला ज्येष्ठाभेचविशाखभम् ॥
 स्वाती पदुक्ती चतुर्थ्यां कर्त्तव्यं पञ्चगाहति ।
 द्वारप्राखे मघा याव्ये द्वारखा कृत्तिका ततः ॥
 अश्वीशपूर्वाषाढादिचक्रपञ्चचतुष्टयम् ।
 रेवती पूर्वभाद्रपदीर्भाणि शेषाणि भाष्यतः ॥
 उदयादिगता नाथो भद्राः षट्पञ्चमिष्यके ।
 दिनेन्द्रसक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचक्रमाः ॥
 चन्द्रवत्साधयेत् सत्त्वं चन्द्रस्यैवकालिकम् ।
 चन्द्र चक्षे यदाकीर्त्तं तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
 भातु चक्षे स्थिती ती चेत्तदा श्रुत्यं न संशयः ।
 खसमे दितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विषय्ये ॥
 स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चक्षे क्रमशस्तुतम् ।
 पुष्टे चक्षे भवेन्मन्त्रा सीधे चक्षेऽस्त्यको निधिः ॥
 हेमतारश्च तान्नारं रत्नं कांक्ष्यं तथा जपु ।
 नागं चक्षे विजानीयात्तान्नारद्विचक्रे चित्ते ॥
 मिथैर्मिथं भवेत्तद्वयं गूढ्यं हृदि विवर्जितम् ॥
 हेमतारश्च तान्नारं पाषाणं चक्षेऽस्त्यवसम् ।
 सूर्यादिरुहगे चक्षे द्रव्यमाहं प्रजायते ॥
 सुक्तराश्यांशमानेन भूमानं परिकल्पयेत् ।
 वीचे द्विजं परे वीचे जलसंख्यो भवेन्नधिः ॥
 खोचखो तूर्द्धगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च ।
 परमोक्षे भवेत्तुल्ये भित्तिसम्बन्धसंक्रमे ॥
 अथिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यच्च चक्षो यद्वान्वितः ॥” ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

“द्वितीया दशमी वद्वी कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 विषमाक्षकुलाः सन्त्याः शेषाश्च तिथयः कुलाः ॥
 रविखन्धो गुरुः सौरिखन्धारोऽजाकुला मताः ।
 भौमशुक्रौ कुलाखौ च बुधवारः कुलाकुलैः ॥
 वरुणाद्राभिधम्बुलं कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 कुलानि समधिष्ठायां शेषमायकुलानि च ॥
 तिथौ वारे च नक्षत्रे अक्षुब्धे याचिनी अयः ।

चक्रं

कुलाख्ये स्थायिनी नृनं कल्पितैव कुलाकुले ॥

अथ कुलचक्रम् ॥

“कुलमाकारं लिखेत्तत्र तिर्यगेक्ष्यामहेदितम् ॥
क्रमादूर्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरमं क्रमात् ॥
आहुभानि लिखेत्तत्र दिक्षुः पूर्वं इति क्रमात् ॥
यस्य राशिक्रमो लेख्यो दिक्षुः पूर्वं इति दिक्षा ॥
दिक्ते दिक्ता भवेद्यथा पूर्वं पूर्वा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ॥

“अथातः कल्पयन्त्याम कोटचक्रमिहाद्या ॥
कोकोटिः कुरुते यत्र भूरिसेनपराजयम् ॥
प्रथमो नक्षत्रः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ॥
तृतीयो ग्रामकोटक चतुर्थस्तत्र गङ्गाः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ॥
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
नवमे वाधयेत् खड्गं जलस्य दशमो नक्षत्रम् ॥
ग्रामदुर्गोऽसिदाहश्च प्रवेशं गङ्गां तथा ॥
पञ्चमे स्थानमेव भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्य कवियोगश्च विषमे स्थायिनायिनी ॥
अतिदुर्गं कालकर्म चक्रावर्णश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्णश्च पद्माख्यो यक्षमेव शाब्देरम् ॥
एतन्नामाहकं ज्ञेयं वर्गाहकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ष्या वर्गनामस्थिता नराः ॥
योजयेत् तेषां वर्गं तद्गर्गास्तस्य भङ्गाः ॥
अ गङ्गाः क माज्जरश्च सिंहश्च शुनीसुतः ॥
त सर्पश्च प व्याख्यश्च गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्गनामस्थिता नराः ॥
तद्गर्गे ते रणे व्याख्या न कर्तव्या गङ्गाधिपाः ॥
अवगात् पञ्चमे स्थाने खड्गभङ्गश्च जायते ॥
अवर्गाहकं ज्ञेयं पूर्वाहणदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेत्तदादी चतुरस्रं त्रिनाडिकम् ॥
कृतिकादीनि धियागानि साभिजिन्ति न्यसेदुधः ॥
वह्निःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वह्निर्वह्निः ॥
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
यदिहर्षादशभान्यत्र प्राकारे तारकाहकम् ॥
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृतिकापुष्यसर्पश्च मघास्यातिविश्रायमे ॥
अशुराधाभिजिह्वानुर्धनिष्ठान्धिमया वह्निः ॥
अक्षा पुनर्वसुभायं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ॥
शरभं रेवती चैव प्राकारे तारकाहकम् ॥
मृगशिरा उत्तरा हस्तं मूलमाषाढपूर्वकम् ॥
पूर्वा उत्तरा तथा मघा मध्ये अक्षाहकं विदुः ॥
पूर्वं रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढा च वासुदे ॥
उत्तरं चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृतिकादां मघाद्यश्च मैत्रादां वासवाहकम् ॥
अभिजि जीमि प्रवेशे च भाजि हार्दश्च निर्गमे ॥
कृतिकादिहयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ॥
दुर्गमादृगणनश्चात्र गृह्येज्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टतं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ॥
अर्द्धचन्द्रं वर्तुलश्च गोस्तनं घनुराकृतिः ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ॥
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिप्रक्रमे ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धियागमखलम् ॥

चक्रं

वाङ्मये मध्यमे चैव यक्षस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कते यत्ने हस्तिदुर्गं सैनिकम् ॥
ऊर्ध्वदृष्टौ च भौमाक्षौ केकरी बुधभागवौ ॥
समदृष्टौ च जीवेन्द्र शनिराहू कृधोदृष्टौ ॥
गाढीमध्ये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्मैश्चक्रैश्च पराक्रमविषयया ॥
यातुर्भे कालगाढीस्ये नक्षत्रमध्यपदे स्थिते ॥
चौर्यक्षयोपलापाश्च रौद्रनाथां पुरयश्च ॥
क्रूरा गर्भे पुरं हस्ति प्राकारे खड्गकारकाः ॥
वह्निःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गादा नाच संशयः ॥
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वह्निः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ॥
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाङ्गो भवेद्दुर्गं विना युद्धेन गृह्यते ॥
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यगृहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गायाति वेष्टकाः ॥
मध्यगाढीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वह्निरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्तो वह्निः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ॥
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा अवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्रेनापि सिध्यति ॥
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापयहा यदि ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ॥
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखड्गश्च पुरभेदो न जायते ॥
स्तम्भान्तरगता यस्य यहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेद्युक्तस्य कोटस्य न नाशो विनामे कश्चित् ॥
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनेश्वराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ॥
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरगृहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गङ्गाधिपाः ॥
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनगृहाः ॥
रिपुष्यं जयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ॥
प्रकारस्था गृहाः क्रूरा वह्निर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खड्गपातो दिने दिने ॥
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्या यत्र कुर्वन्ति संश्रामस्तत्र दारुणम् ॥
गणान्तरयभूपाताः सामन्ता मखलेश्वराः ॥
कुर्वन्ति च भटा युद्धसुभयोरपि सैन्ययोः ॥
विचार्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं स्मरोदयी ॥
प्रवेशधियागं चन्द्रं जीवपक्षार्थसंस्थिते ॥
निर्गमे कविरणं दुर्गे कर्मण्यं वेष्टकेऽपि ॥
कर्मण्यं कविपुङ्गव राज्ञौ सुप्ते वह्निर्जने ॥
प्रवेशनिर्गमायुक्तौ सैन्योत्तमयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ॥
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् रुद्धयोः पूर्वसैन्ययोः ॥
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भागवे वक्रगांमिनि ॥
बुधे वक्रगती चैव भङ्गोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जात्वर्कशनेश्वरी ॥
क्रूरो वक्रो प्रवेशार्थे पुरमध्ये स्थितो यदा ॥
तदा कोटविनाशश्च कोटस्यो वाह्यभूतः ॥

चक्रं

प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे सौम्यविषयः ॥

दुर्गिचं नक्षत्रभङ्गौ च वह्निः सौम्यस्य जायते ॥
निर्गमार्थे वह्निःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् ॥
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्य पुरस्य च ॥
पुरमे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ॥
दुर्गं व्याप्ता तदा काले दुर्गस्यः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं व्याप्तं विपर्ययात् ॥
भिद्येभिर्न विजानीयात् कोटचक्रं न संशयः ॥
दुर्गसैन्यं तथैवोचं प्राकारे मध्यभागगम् ॥
नीचस्य वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
कोटे कोटाधिपे नीचो विपरीतौ भौमभास्करौ ॥
समस्यौ च पुरे सर्वे उच्चस्यौ निष्कलौ च तौ ॥
प्राकारं वेष्टकं हस्ति उच्चस्यौ राहुकर्मजौ ॥
प्राकारस्यौ वह्निःसैन्यं नीचस्यौ तौ च निष्कलौ ॥
चित्तेऽर्कपुष्ते तु रवौ गुरावश्चित्तेऽपि च ॥
वक्रिता नैव शक्ताः स्युर्विधातुं कोटभेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुचक्रः पञ्चतः सर्वतः सदा ॥
तिर्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नाच संशयः ॥
ऊर्ध्वदृष्टिपदे कुव्यात् टिङ्गनीयकवाहनम् ॥
समे च साधयेत् खड्गं रत्नपातमधोमुखे ॥
कोटभं मुखपुच्छस्यं राहोर्ध्वदि गलादिके ॥
कोटश्च भङ्ग्यते क्षिप्रं पूर्वोक्तविधिना चिरात् ॥
दुर्गमध्यगते सूर्ये जलशोषः प्रजायते ॥
चक्रं भङ्गः कुजे दाहो बुधे वृहिवला नराः ॥
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्य सुभिन्नं प्रचुरं जलम् ॥
चलन्ति नराः युद्धे नक्षत्रोर्गौ शनैश्चरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो मङ्गद्वयम् ॥
कतौ मध्यगते तत्र विवादः स्याद्गङ्गाधिपे ॥
सौरिश्च वाक्पतश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ॥
यस्यां तथा स कोटस्तु भङ्ग्यते नाच संशयः ॥
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते यजे ॥
उपयजसमायोगाद्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिखराः पञ्च पूर्वाशादिचतुष्टये ॥
अध्यान्ताः सव्यमाकेक्षा अध्यान्ताः खड्ग-

कारकाः ॥

दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य वाली वास्तमितोऽपि वा ॥
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गे सिध्यति नान्यथा ॥”

इति कोटचक्रम् ॥

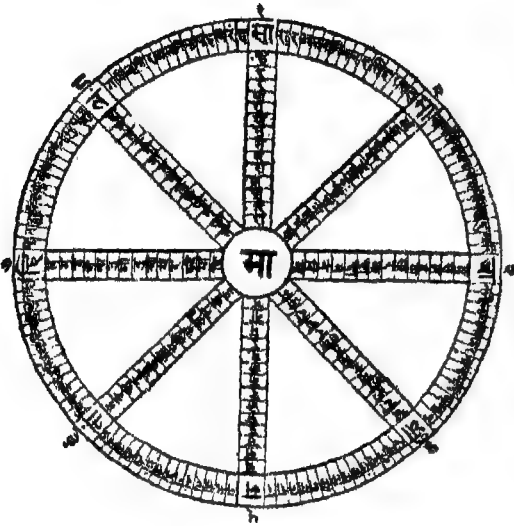
इति समधान्तम् ॥॥॥ चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे
द्रव्यानि ॥ (चक्रकायविशेषः) ॥ शब्दान्तर-
भेदः ॥ अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन
चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविध-
शोकाकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारि-
विधायिभिर्यथैवमेवेन उपचारत्वात् शब्दा-
लङ्कारत्वम् ॥ उदाहरणं यथा, कात्यालङ्कारे ॥
५। ६-१३ ॥

“मारारिप्रक्रामेभसुखैरासारं हृषा ॥
सारारवस्तवा निम्नं तदतिहरण्यमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसम्भवा ॥
मान्याय सीमारामाणां शंभे दिश्यादुमादिना ॥
मायाविनं मञ्जाहावा रसायातं लसकुजा ॥
जाननीना यथा सारवाचं महिषमावधीः ॥

चक्रकु

मामभीदा शरण्यासुतसदेवाकप्रदा च धीः ।
धीरा प्रवित्रा वक्रावाक्रावीडा भातरारम ।
माननापरुवं लोकादेवीं वदय वदम ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ।
मा सुवो राजय खासंलोककूटेशदेवताम् ।
तां शिवावींशितां विद्वाधाकितां हि क्षुतां
सुहि ॥
माहिवास्त्रे रक्षेभ्या नु सा नु नानेवमव हि ।
हिमातहादिवासं च नं कल्पिनसुपश्रुतम् ।
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तसुदयतम् ।
तङ्गयित्वा शिरस्यस्थ निपाताहनि रंजसा ॥”

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः ।

चक्रः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम् । क + वाहुलकात्
कः ततो निपातनान् द्वित्वे साधुः ।) चक्रवाक-
पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥
चक्रकः, वि, (चक्र इव कायति प्रकाशति इति । कै +
कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्ष्यं यथा । सापेक्ष-
गीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम् ।
अपेक्षा च ज्ञानौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । एतद्वटज्ञानं यद्येतद्वटज्ञान-
जन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्वटज्ञानजन्य-
ज्ञानमिदं स्यात् । द्वितीया यथा । चटोऽयं
यद्येतद्वटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्वटजन्य-
जन्यमिदं स्यात् । तृतीया यथा । चटोऽयं
यद्येतद्वटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत
इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु
“स्वयहसापेक्षयहकत्वं आत्माश्रयः स्वयहसापेक्ष-
यहसापेक्षयहकत्वं अन्योन्याश्रयः स्वयहसापेक्ष-
यहसापेक्षयहसापेक्षयहकत्वम् चक्रकम् ॥”)
चक्रकारकं, स्त्री, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः
वक्रनखाकृत्या इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्रा-
कृतिसिखादिकं करोतीति । क + कृन् ।) व्याघ्र-
नखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौघधीलतादृश-
भेदस्य कुल्या इव ।) चित्रपङ्क्तिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्र-
पङ्क्तिः काश्चिद् शेषमस्या विवरणम् ॥)

चक्रपा

चक्रगणः, पुं, (चक्रेण चक्राख्याया गण्यते शब्दोक्तिः ।
यद्वा चक्रे चक्राकृतिसिखाधौ गण इव । गण
इव दहरोगमर्हक इत्यर्थः ।) चक्रमर्हकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रगण्डः, पुं, (चक्रमिव वर्तुलाकारो गण्डः ।)
वर्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरश्रशब्दार्थ-
हेमचन्द्रः ॥ गोलकालिष इति गोलकालिष
इति च भाषा ॥
चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्ति
वा ।) अश्लोकदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चक्रजीवकः, पुं, (चक्रमेव कुम्भाद्युत्पादनयन्त्र-
विशेषेण जीवतीति । जीव + कृन् ।) कुम्भ-
कारः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिसिखायां यस्य चक्रमिव
दंष्ट्रा यस्मिन् वा ।) मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।)
दन्तीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्तीबीजं, स्त्री, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जय-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् ।) चक्रं
सुदर्शनं गच्छं ज्ञाद्वारादिनखलजितमखम् ।
तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।)
विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“विगाहितुं श्रीमहिमागुरुपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
चक्रं यथा तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ५५ । ७० ।
“अङ्गिरःप्रसुखास्त्रेव तथा मकरार्थोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
ग्रामजालिनि वि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५५ । ७६ ।
“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा रुपाः ॥”)
चक्रगणः, पुं, (चक्रमिव गणः नखाकृत्यंशविशेषो-
ऽस्यस्य इति । “अर्थ आदिभ्योच्” इत्यच् ।)
आघ्नगणनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रनामा, [न] पुं, (चक्रं सरस्वानिर्मितमधु
चक्रं तन्नामैव नामास्य ।) मासिकधातुः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखा-
दिकं नयतीति । नी + कृन् ।) आघ्नगणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके वि ॥)
चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दहरोगः
तच्च अटति तं नृदातीत्यर्थः ।) चक्रमर्हक-
दृशः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रपरिवाधः, पुं, (चक्रं दहरोगं परिविध्यतीति ।
परि + वाध + अच् ।) आरग्वधदृशः । इति
वैद्यकम् ॥
चक्रपङ्क्तिः, स्त्री, (चक्राकारं पङ्क्तिमस्या इति ।
जातौ संज्ञायां वा डीप् ।) चक्रकुल्याकृता ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनं गच्छं पाणौ यस्य ।
अधिकरणचक्रुकीहसमाधः ।) विष्णुः । इत्य-

चक्रम

मरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरथोत्तर-
शतनामकोत्तमे ।
“वैकुण्ठवायुतो रामश्चक्रपाणिर्घोऽखनः ॥”)
चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवाख्यः ।) रथः ।
(चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥
चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रमेव विष्णुचक्रमेव खनिता
पुष्करिणी ।) मणिकार्थिका । इति काशीखण्डम् ॥
चक्रफलं, स्त्री, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।)
अख्यविशेषः । तत्पर्यायः । अङ्गुलम् २ । इति
जिह्वाकशेषः ॥
चक्रवाक्यः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य वाक्यः वक्तुः ।)
सूत्र्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रवृत्, [वृ] पुं, (चक्रं विभर्तीति । वृ +
क्लिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।
“चक्रवृद्विजयेष्टादिकेष्टवे गानभूषिते ॥”)
चक्रमेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिधुनं भिनक्ति
पृथक् करोतीति । भिद् + क्तिन् ।) ततो डीप् ।
निशाया हि चक्रवाकयोर्विधोचनं भवतीति
लोकप्रसिद्धम् ।) राजिः । इति जिह्वाकशेषः ॥
चक्रमखली, [न] पुं, (चक्राकारेण घनमखलं
तदस्यस्य इति इति ।) अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रमर्हः, पुं, (चक्रं चक्राकारदहरोगं नृदातीति ।
नृद + “कर्मण्यल्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यल् ।)
सुपविशेषः । चाकुलिया इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गुलः २ अङ्गुलः ३ गजाख्यः ४
मेवाक्यः ५ अङ्गुली ६ आवर्तकः ७ चक्र-
गजः ८ चक्रौ ९ पुमाटः १० पुमाटः ११ विम-
र्हकः १२ दह्रः १३ तर्ज्यटः १४ चक्राकः १५
मुकनाशनः १६ डङ्गीजः १७ प्रपुमाटः १८
खर्जुङ्गः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
मर्हकः २० पुमाटः २१ उरयाख्यः २२ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १२७ ॥ प्रपुमाटः २३ प्रपुमाटः २४
उरयाख्यः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मेदीवातकफकृच्छ्रदह-
पामादिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुत्वम् । स्नादुत्वम् । रुचत्वम् । पित्तवास-
लमिनाशित्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । तत्
फलगुणः । उष्णताकुष्ठकृच्छ्रदहप्रधानिगुल्म-
कासलमिन्वासनाशित्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्यायाश्च यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“चक्रमर्हः प्रपुमाटो दह्रो मेवलोचनः ।
पद्माटः स्नादेङ्गगजचक्रौ पुमाट इत्यपि ॥
चक्रमर्हो लघुः स्नादू कृच्छ्रः पित्तानिलापहः ।
कृच्छ्रो हिमः कफवासकुष्ठदहक्रिमीन् हरति ॥
हन्त्युष्णतृफलं कुष्ठकृच्छ्रदहविषानिलान् ।
गुल्मकासक्रिमिन्वासनाशनं कटुकं स्नुतम् ॥”)
चक्रमर्हकः, पुं, (चक्रं दहरोगविशेषं नृदातीति ।
नृद + कृन् ।) चक्रमर्हः । इत्यमरः । २ । ४
१४७ ॥ (स्त्रियानु कापि अत इत्यच् ।

चक्रवा

राजमाहविशेषः। यथा, राजतरङ्गिणी। ४। २१३।
 “कलितादित्यभूर्भुवःस्तथा चक्रमर्हिका ॥”)
 चक्रयानं, स्त्री, (चक्रेण चक्रितं यानम्।)
 रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटादयः ॥
 चक्ररत्नं, पुं, (चक्रवद्दृष्टो रत्नं दन्तोऽस्तीति।)
 मूकः। इति चिकाण्डशेषः ॥
 चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं दन्तौ मण्डला-
 कारे कुण्डली वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं
 आरोग्यवचनमित्यर्थः, यस्याः।) गुह्यनी। इति
 रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति युत्पत्त्या।
 रथे विष्णौ च पुं ॥)
 चक्रलताम्बः, पुं, (चक्र + रत्नं। चक्रः लक्षणकः।
 लताम्बः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते
 चक्राकारेण वर्तते इति यावत्। ला + कः। तत्-
 टाप्।) उष्णटा। इत्यमरः। २। ४। १६० ॥
 चक्रवर्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्तते इति।
 वृत् + विनिः।) जनीनामगन्धर्व्यम्। इत्य-
 मरः। २। ४। १५३ ॥ अलक्तकः। जटामासी।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्तते
 अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अश्वेषूत्तर-
 नयाधिष्ठितं सेनावृत्तं वर्तयितुं श्रीलमस्या
 इति। सर्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु
 वर्तते वा। येष्वेश्वरी। यथा, कथासरित्-
 सागरे। १०। ११४।
 “एवं बालीऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्तिनी ॥”)
 चक्रवर्ती, [वृ] पुं, (चक्रं पञ्चाकारशुभचिह्नं
 करे वर्तते यस्य। वृत् + विनिः। यद्वा चक्रं
 पृथ्वीचक्रं तेन वर्तते इति। वृत् + विनिः।)
 समुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरेश्वरः। तत्पर्यायः।
 सार्वभौमः। २। इत्यमरः। २। ८। २ ॥ (यथा,
 प्रकुलनायां १ म अक्के।
 “जम्ब सस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव।
 पुत्रमेवं गुह्योपेतं चक्रवर्तिनमामुह ॥”)
 वास्तुकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः। यथा,
 गीतगोविन्दे। १। २।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसङ्गा
 पञ्चावतीचरणचारणचक्रवर्ती ॥”
 “चारणचक्रवर्ती नर्तकश्रेष्ठः।” इति तट्टी-
 कायां चेतन्यादासः। यद्वा पञ्चावती महालक्ष्मीः
 राधा तस्याचरणचारणे परिचर्यायां यच्चक्रं
 मण्डलं तत्र वर्तते इति युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्र-
 दाविशेषः ॥)
 चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्याया उच्यतेऽसौ।
 वक् + कर्मणि वच्। ततो “अङ्गादीनाम् ॥”
 ७। १। ५३। इति कुलम्।) पक्षिविशेषः।
 चक्राचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते।
 १। ६६। ५६।
 “धृतराष्ट्री तु हंसाश्च कलहंसाश्च सर्वशः।
 चक्रवाकाश्च भद्रं ते जनयामास ह्येव तु ॥”)

चक्रवृ

तत्पर्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गादय-
 नामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥ भूरि-
 प्रेमा ५ इन्द्रचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८
 कामी ९ रात्रिविशेषगामी १० रामावलोनी-
 पमः ११ कासुकः १२। अस्य मांसगुणाः।
 लघुत्वम्। जिम्बत्वम्। वलप्रदत्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
 “चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्धुमुचारिणः ॥”)
 चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं
 यस्य।) क्रियारोहः। पर्यन्तः। शिखातकः।
 इति मेदिनी। टि। ६२ ॥
 चक्रवाहं, स्त्री, (चक्रवद् वाहते वेष्टयतीति। वाह
 + अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पर्यन्तविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। १८ ॥
 चक्रवालः, पुं, (चक्रवद्वातः। लघुपांशादीनां
 दाय चक्राकारेण व्याप्यति यो वायुरिति यावत्।)
 भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०।
 ७। २०।
 “देवो नाम्ना लघावर्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
 चक्रवालस्तत्पुण्यं जहारासीनमर्भकम् ॥”
 चक्रवालं, स्त्री, (चक्रमिव वाहते वेष्टयतीति।
 वाह + अच्। अस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण
 परिवृतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्-
 समूहः इति माधवी। इति भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६ ॥
 (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
 “हित्वा सृष्टं संवृतिचक्रवालं
 वृत्सिंहपादं भजताकुतोऽभयम् ॥”)
 चक्रवालः, पुं, (चक्रमेव चक्राकारेण वलते लोका-
 लोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल + वाह-
 लकान्।) अस्य पर्यन्तस्य लोकालोकपरि-
 वेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्। लोका-
 लोकपर्यन्तः। इत्यमरः। २। ४। २ ॥ (मनुष्यादीनां
 मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
 “एवं स जग्यो गोपीनां चक्रवालेरुज्जितः।
 शारदीय सत्त्व्यासु निशासु सुसुप्ते सुखी ॥”)
 चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः
 उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धि-
 रूपं धनं दातुमशक्नोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
 दास्यामीतिस्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर
 सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
 “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”
 (तथाच मनुः। ८। १५३।
 “चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च वा ॥”
 “कायिका कायसंयुक्ता मांसयात्रा च कालिका।
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता कथिता कृता ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टसहस्रनामवचनम् ॥)
 चक्रवृद्धः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो-
 वृद्धः रचयथाधिष्ठापितः सेनासमूह इति
 यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना।
 (यतस्तु रचयत्यन्वयादिचक्रवृद्धे द्रष्टव्यः ॥

चक्राङ्गः

कृष्टोऽयमभिमुखधेयुना भगवता द्रोणाचार्य-
 व्याभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। १३।
 १२-२३।
 “चक्रवृद्धो महाराज। आपार्यव्याभिकल्पितः।
 तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
 अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सर्व्ववर्षवः।
 सङ्घातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
 कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविस्तारज्जवाः।
 रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
 सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
 चन्द्रनागुददिग्धाङ्गाः सगर्व्विनः कृष्णवासवः ॥
 सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ण्यं प्रति युयुत्सवः।
 तेषां दृशसहस्राणि यभूवृद्धं धृष्टनिनाम् ॥
 पौलं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
 अन्योन्यसमङ्गः स्यात् अन्योन्यसमसाहसाः ॥
 अन्योन्यं सङ्गमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हृति रताः।
 दुर्योधनस्तु राजेक्ष्मणः सैन्यमध्ये यवस्थितः ॥
 कर्णदुःशासनहृत्पैवृत्तो राजा महारथैः।
 देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतश्चक्राभिसंवृतः ॥
 चामरवज्रनाम्नेपैवदयन्निव भास्करः।
 प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनाथकः ॥
 सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
 सिन्धुराजस्त पार्श्वस्था अश्वत्थामप्ररोगमाः ॥
 सुनास्तव महाराज। जिह्वादिदृशस्तभिभाः।
 गान्धारराजः कितवः शूलो भूरिवास्तथा।
 पार्श्वतः सिन्धुराजस्त वराजन्त महारथाः ॥”)
 चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्या
 मन्त्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुह्या। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी
 यत्र।) अजश्रेणीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
 चक्रसंज्ञं, स्त्री, (चक्रमेव वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते
 इति। सं + ज्ञा + कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा
 यस्य इति वा।) वज्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकाममर्मादिजन्म-
 विषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा
 संवृणोति संश्रमयतीति। सं + वृ + अच्।)
 सुहृभेदः। तत्पर्यायः। हेरम्बः २ हेरकः ३
 देवः ४ वक्त्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिधरः
 ७ वक्त्रटीकः ८। इति चिकाण्डशेषः ॥
 चक्रा, स्त्री, (चक् लभौ + रक्। तत्तटाप्।) नागर-
 सुस्ता। कर्कटश्रेणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रमेव चक्राकारेण अङ्गुलि गच्छती-
 त्यर्थः। अङ्गि गतौ + अच् ततो ङीष्।) हंसी।
 इति शब्दरत्नावली ॥ चक्राङ्गी च पाठः ॥
 चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रमेव चक्राकारेण अङ्गुलि
 गच्छतीति। अङ्ग + अच्) हंसः। इत्यमरः।
 २। ५। २३ ॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। २१।
 “इदमनुःस चक्राङ्गा वक्त्रः काकं विहङ्गमाः ॥”-
 चक्रमङ्गमस्येति युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (चक्र)
 वाकः। यथा, मनुः। ५। १२२।
 “कलविहङ्गं त्रयं हंसं चक्राङ्गं पार्श्वकुटम् ॥”)

चक्रो

चक्रः

चक्रुः

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रविभाजकमध्यस्थाः इति ।
“अर्धं आदिभ्योऽङ्” ५।२।१२७। इत्यन्
तत्तदाप् ।) सुदर्शना कता । इति राजमाणा ।
चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + आत्मी डीङ् ।) कटु-
रोहिणी । इति मेदिनी । गे । १५ ॥ (अस्याः
पर्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कटौ तु कटुका तिल्ला लघ्वमेदा कटुम्भरा ।
अशोका मनुष्यप्रकटा चक्राङ्गी प्रकुलादनी ॥
मनुष्यपिता काकवहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”)
हंसी । इति शब्दरत्नावली । चिकमोषिका ।
इति चिकित्साशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । उषधर्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशङ्खी । इति राजमाणा ।
चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्तताजालं शास्त्रसम्बद्धं
आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवेद्यः ।
धर्मः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
चक्रावः, चि, (चक्रे कर्मोदिकं इति । ल + कान्
प्रत्ययः । ततो धातौ अभास्ते क्तम् ।)
लतवान् । कर्मवाच्ये लतः । भाववाच्ये लौ
लतम् । इति सुबोधवाक्यकरणं तट्टीका च ॥
चक्राधिवासी, [नृ] पुं, (चक्रं लभौ + रन् । चक्रं
लभिनजनकं अधिवाचयतीति । अधि + वस् +
णिच् + णिनिः ।) नागरज्जटवः । इति
चिकित्साशेषः ॥
चक्रावर्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्तः ।) घूर्णनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्राङ्कः, पुं, (चक्र इत्याका संज्ञा यस्य ।)
चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-
पक्षविशेषः । यथा, भागवते । ३।१०।२४ ।
“हंससारसचक्राङ्काकोलकादयः स्वगाः ॥”
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
“चक्राङ्कोऽतिकषायमुज्ज्वलनो दृष्योऽतिरुच्यो-
न्मुदुः ॥”)
चक्रिः, पुं, (करोतीति । ल + “आहममहजननः
किञ्चिन्नो लिट् च” ३।२।१७१। इति किञ् ।
स च लिङ् वत् ।) कर्मा । इति सुबोधम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १।६।२ ।
“चक्रिं विन्वानि चक्रये ।”
“चक्रये पुरुषार्थकरणाशीलाय ॥” इति दया-
नन्दलतभाष्यम् ॥)
चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवर्तुणाकारो विद्यते
अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) कातु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४।३७६ ।
“अयोभयघनादायि ऋतुचक्रिकया समम् ॥”)
चक्रो, [नृ] पुं, (चक्रं सुदर्शनाजं मनस्सत्वा-
त्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इतिः ।)
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १२।१४८।१२० ।
“अरीक्षः कुण्डली चक्रो विक्रम्यार्णवप्रवाहः ॥”
चक्रं आमचक्रं आमचक्रं इत्यर्थः अधिकारि-
तयाख्या इति इतिः ।) यामजाजिकः ।
(चक्रं चक्राकारविष्णुविशेषोऽप्यस्य ।) चक्र-
वाकः । (चक्रं वटादिनिम्नोत्थकारयन्त्रविशेषः ।

सोऽप्यस्य इति ।) कुलानः । (चक्रं यथा अस्स्यस्य
इति ।) चक्रैः । चक्रकः । इति विश्वमेदिनी ॥
अजः । तैलिकमैः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्हः ।
तिमिश्रः । आलम्बः । काकः । खरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कुलान्तैलिकराजचक्रवर्ण-
दर्थे प्रमाणं यथा आख्यासमग्रानाम् । ५६२ ।
“अहमयान् पीडयतः किं चक्रोऽपि तैल-
कारस्य ।
आलयति पार्थिवानपि यः स कुलानः परं
चक्रो ॥”)
चक्रविष्टिः चि ॥ (चक्रयुक्तस्यादियानाकृष्टः ।
यथाह मनुः । २।१२८ । [क्रियाः ॥”
“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः
“चक्रिणः चक्रयुक्तस्यादियानाकृष्टस्य ॥”
इति तट्टीकायां कुलकभट्टः ॥”)
चक्रोधान्, [तृ] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवदुर्व-
चक्रोवदिति ।” ८।१२२ । चक्रशब्दस्य चक्रो-
भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्हभः ।
इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
चक्रुः, पुं, (करोतीति । ल + “कुर्मन्” उणा
१।२२ । इति कुः ।) कर्मा । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी
अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्र, ल ड वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्ध-
आलं-सकं-सट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च
इति केषित् ।) ल ड, आचष्टे धर्मं धीरः ।
तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राचः । इकार उच्चा-
रणार्थ इति केषित् । ह्रस्वसि गुणागमार्थ इति
केषित् । वेदेषूच्चारणार्थ इति केषित् । अत्र
बह्वस्तु तृतीयस्वरो अमकारितः किन्तु चतुर्थ-
स्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिधेयार्थः तेन
वर्णनार्थे आनकसानादिशयोरप्राप्तौ आचष्टे
वर्णनमिच्छाहुः । इति दुर्गादासः ॥
चक्रणं, स्त्री, (चक्रते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-
पानेन सह वा । चक्र + क्युट् । यद्वा, चक्र्यते
भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्र + क्युट् निपातनात्
कान्तागमञ्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रवम् । इति
हेमचन्द्रः । १।५।७१ ॥ (चक्र + भावे लुट् ।)
कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।२।५ ।
“सृग्वीतं वरिहिरासुवग्दृष्टं मनीषिणः ।
यत्रावतस्य चक्रणम् ॥”)
चक्राः, [स्] पुं, दृष्टव्यतिः । इति चिकित्साशेषः ।
उपाध्यायः । इत्युणादिकोवः ॥ (स्त्री, दर्श-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । १।७।३ ।
“इहो दीर्घाय चक्रणं आ कर्ष्यं रोहयद्वि ।
वि गोभिरत्रैरयत् ॥”)
चक्रुः, [स्] स्त्री, (चष्टे प्रशङ्कनेनेति । चक्र +
“चष्टेः शिच” उणा । २।१२० । इति
उषिः स च शित् । शित्वात् आजादिशभावः ।)

दर्शनेनियम् । तस्य यासं उद्भूतकर्मम् । तद्दृ-
श्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संज्ञा ४ विभागः ५
संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ खेदः ९
द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योम्यवृत्ति-
क्रिया १२ योम्यवृत्तिजातिः १३ योम्यवृत्तिवत्त-
वायः १४ अस्तिनिवृत्तकारिकाः आलोकः
उद्भूतकर्म मङ्गलम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्याधिष्ठात्री देवता कथ्यः । इति श्रीभाग-
वतम् । तत्पर्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३
नेत्रम् ४ ईश्वरम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ ।
इत्यमरः । २।६।६२ ॥ अक्षयम् ९ दर्शनम्
१० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विनोचनम् १२ दृष्टा १३
वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ वैषदीपः १६ देव-
दीपः १७ दृष्टिः १८ दृष्टी १९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ७ ॥ यथा, कर्मलोचने ।
“पाणिभ्यां न सुशेषसुचक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न अश्लेषकपाणिना ॥”
मेघदूतगीतः । इति राजमाणा ।
चक्षुर्वहनं, स्त्री, (चक्षुःस्थितिवहननेनेति ।
वह + श्वाट् । चक्षुष्योतिरुद्दिष्टकारित्वादेव तथा-
त्वम् ।) मेघदूतगीतः । इति राजमाणा ।
चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं
यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १।८।७ ॥
(यथा, नैषधे । १।२८ ।
“इति स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति कृदा तदात्मनः ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“आङ्क्षाशीविषः सर्पो द्विजकोऽर्धः सरौक्ष्यः ।
चक्षुःश्रवा इन्द्रशूको गृध्रपातु पन्नगोरगाः ॥”)
चक्षुष्यं, स्त्री, (चक्षुषे लोचनय इति । चक्षुस्
+ “शरीरावयवात् यत्” ५।१।६ । इति
यत् ।) प्रपौखरीकम् । अस्य पर्याया यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“प्रपौखरीकं चक्षुष्यं शीतं सौप्यपुखरी ॥”
सौवीराञ्जनम् । खर्भरीतुत्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । “शरीरावयवात्
यत्” ५।१।६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः ।
पुखरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥
श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-
ञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्षुष्यः, चि, (चक्षुषे हितः । चक्षुस् + यत् ।)
प्रियदर्शनः । इति कटाधरः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३।४६५ ।
“धिया भाग्यानुगामिभ्यां सेटमानो न वाचितम् ।
अभूत् सर्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्तनः ॥”
चक्षुजः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८।५७ ।
“चक्षुष्यः खलु महताभ्यरेणजङ्गः ॥”
“चक्षुषि भवचक्षुष्यः प्रियोऽजिजञ्च ॥” इति तट्टी-
कायां मञ्जिनाथः ॥ चक्षुर्हितः । इति मेदिनी ।
ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सप्तस्थाने २० अध्याये ।

चञ्चलः

“दक्षिणो मासतः श्रेष्ठश्चञ्चलो नलवर्धनः ॥”)
 चञ्चुष्ठा, स्त्री, (चञ्चु + टाप् ।) कुलत्थिका ।
 सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजशङ्खी ।
 अरस्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चञ्च, नञ् घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ञां-परं-
 सकं-सेट् ।) च, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥
 चञ्चुरं, स्त्री, (चञ्चति लृट्प्रोक्तनेन । चञ्च + उरच् ।
 इदित्वात् ।) यानमात्रम् । तत्पर्यायः ।
 घोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चञ्चुरः, पुं, (चञ्चते लृट्प्रोक्तनेन । चञ्च + उरच् ।
 इदित्वात् ।) रथः । इत्यः । इति मेदिनी ।
 रे । १५३ ॥
 चञ्चुर्मयं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा क्ताम्यतीति ।
 चञ्चु + भावे क्युट् ।) पुनः पुनश्चमणम् । (यथा,
 भागवते । ३ । २१ । ५० ।
 “नूनं चञ्चुर्मयं देव ! सर्ता संरक्षणाय ते ।
 वधाय चासता यत्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥”)
 अतिशयभ्रमणम् । इति आकरणम् ॥ (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
 “स्थानासनं चञ्चुर्मयं यानयानातिभाषणम् ॥”)
 अनतिदेहपीडाकारकचञ्चुर्मयस्य गुणाः । आयु-
 र्वैलमेधादीनियमुद्धिकारित्वम् । सदोपायवृत्त-
 पादचञ्चुर्मयदोषाः । अनादोषत्वम् । अनायुध-
 त्वम् । इति यद्विनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 चञ्चः, वि, शोभनः । इत्यः । इति मेदिनी । गे । ७ ॥
 (पुं, राजमन्त्रविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 “अन्तरङ्गाय चञ्चाद्या येऽभूयस्तत्र मन्त्रिणः ।
 तेऽस्त्रोवदासितन्त्राणां नृपैः श्रद्धास्त्वितैरपि ॥”)
 चञ्चिका, स्त्री, (चि + बाहुलकात् उः । चञ् उ-
 चीयमानं अकृत्वत् फलं अस्याः ततो निपा-
 तनात् साधुः ।) मलजलाविशेषः । चिचिडा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वैष्णवः २ अंत-
 राजी ३ इह तुल्यः । अस्या गुणः । पटोल-
 गुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोधिगो-
 हितत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 चञ्चुपुटः, पुं, (चञ्चत् गुरुलघूनां लयविप्रवासां
 पुटं इन्द्रं यज् ।) तालप्रभेदः । यथा,—
 “ताले चञ्चुपुटे स्वेयं गुरुलघूनां लघु व्रतम् ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 चञ्चुपुटोऽपि कुञ्चचित् पाठः ॥
 चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चते पुनः पुनरतिशयेन
 वा चरति भाव्यतीति । चञ्च + यङ् लुक् ततो
 टक् टित्वात् ङीप् च ।) अमरी । यथा,—
 “करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् ।
 खरी वरी करीति चेन्न चञ्चरीति चञ्चरी ॥”
 इत्यङ्कटः ॥
 चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनः पुनरिति “कर्फ-
 रीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति यङ्
 लुगन्तन साधुः ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चञ्चलं, वि, (चञ्चं गतिं कर्ततीति । ला + कः ।)
 अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
 “एवं वृत्तान् पालयन्ती शोभमानौ महावनम् ।

चञ्चुः

चञ्चुर्धनौ रमणी कश्चिद्विरावि चञ्चुर्धनौ ॥”)
 तत्पर्यायः । चञ्चनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४
 चञ्चम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८
 पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ ।
 १७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥
 वायौ पुं । इति मेदिनी । से । ६० ॥
 चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला + कः टाप् च ।
 यद्वा चञ्चलं चाञ्चलं अस्थिराः इति अच् ।)
 लघ्नीः । विद्युत् । इति मेदिनी । से । ६० ॥
 पिप्पली । इति शब्दचञ्चिका । (वर्णवृत्त-
 विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 “तूर्यतालपणि राजमेकहारनायकेन ।
 चामरध्वजेन चापि मङ्कितं सुवर्णकेन ।
 वर्णितं तिसृन्दरेण पद्मशेकपिङ्गलेन ।
 चञ्चला चकोरचारुलोचनं सुमङ्गलेन ॥”)
 चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप् ।) नलनिर्मिता ।
 चाप इति भाषा । (चञ्चैव मनुष्यः । इति
 इवार्थे कन् ततः “लुम्भयुधे ।” ५ । ३ । ६८ ।
 इति कनो लुप् ।) लङ्निर्मितपूरुषः । इति
 मेदिनी । ये । ५ ॥
 चञ्चुः, पुं, (चञ्च + बाहुलकात् उः ।) गोना-
 डीचः । स तु नाडीचशकः । एरकटचः ।
 इति मेदिनी । ये । ५ ॥ नृगः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ रत्नैरुचः । सुदचञ्चुटचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्ताति गृह्णाति भक्ष्यमग्रा ।)
 पक्षिणामोष्ठः । पाखिर टोंट् इति भाषा ।
 (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे
 “आतन्नातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न
 यत्तेऽस्मिन् पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः प्रयो-
 बिन्दवः ॥”)
 तत्पर्यायः । चोटिः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
 चञ्चुः ३ चोटि ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ लुपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्च-
 शाकविशेषः । तत्पर्यायः । विजला २ चञ्चुः ३
 कलभौ ४ चौरपञ्चिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपञ्चः ७
 सुशकः ८ चैत्रसम्भवः ९ अस्या गुणाः । मधु-
 रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन-
 त्वम् । गुल्मीदरविबन्धाघ्नोऽग्न्यह्वनीनाशित्वम् ॥
 “विचञ्चञ्चुञ्चिकुकी च दीर्घपञ्चा सतिक्तिका ।
 चञ्चुः शीता सरा रुचा स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।
 घातुपुटकरी वल्गा मेधा पिप्पलिका स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 गुल्मीदररोगविघ्नत्वम् । दोषकण्डूखर्जुलघ्नीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवहारोऽस्य यथा,
 “आमे परिणते अस्तु दिवन्ममति सार्थते ।
 समूलपिच्छमस्यास्यं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥
 तं नलकानां यथेय वदराणामपि वा ।
 उपोदकायाः सौरियया यथाश्वा वास्तुकस्य वा ॥
 सुवर्धलायाश्चोन्वा शाकीनावणुजस्य वा ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने द्रष्टव्येऽध्याये ॥)

चटकः

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
 चञ्चुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
 चञ्चुपञ्चः, पुं, (चञ्चुकारं पञ्चमस्य) चञ्चुशकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं विभर्त्तति । भृ +
 क्तिप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चञ्चुमान्, [तु] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्यस्येति । निघ-
 योगे मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ॥
 चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति ।
 चञ्च गती + बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशी-
 खण्डे । १० । ४६ ।
 “विज्ञातास्त्रिलयास्वार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः ।
 कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेन्दरम् ॥”)
 चञ्चुक्षिः, पुं, (चञ्चुः क्षिप्रिव यस्य ।) कार-
 णवपक्षी । तत्पर्यायः । सुयहः २ पीततुल्यः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । मदनः ४ चञ्चुक्षिचकः ५ ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
 चञ्चुक्षिचकः, पुं, स्त्री, (चञ्चुक्षि + स्वार्थे कन् यङ् ।
 चञ्चुः क्षिप्रिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुक्षि-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
 चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
 इत्यस्य “अप्राजिजातेऽक्षरज्ज्वादीनामुप-
 संख्यानम् ।” इति वार्तिकोक्ता ऊङ् ।) चञ्चुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (ञां परं सकं-
 सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥
 चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 चटकः, पुं, (चटति भिगति घात्यादिकं चञ्चुपुटेनेति ।
 चट भेदे + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । २ । १३४ ।
 इति पञ्चादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षि-
 विशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । १ । ४ । ८ ।
 “वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
 यासच्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥”)
 तत्पर्यायः । कलविह्वः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥
 चिचट्टः ३ यङ्गनीडः ४ वृषायणः ५ । इति
 हारावली ॥ कासुकः ६ नीलकण्ठकः ७ काल-
 कण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥
 कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्मांस-
 गुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वम् ।
 तद्विचारण्यचटकं तत् कथं लघु पथ्यम् ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“चटकाः श्रेष्ठाः किम्बा वातघ्नाः शुक्रलाः
 परम् ।
 “गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 “चटका मधुराः किम्बा वर्तशुक्रविवर्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मासतस्य च ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

चटुला

चटकका, स्त्री, (चटका + कार्थे कन् । “उदी-
चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।” ७ । १ । ४६ ।
इति पत्नी इदादेशाभावः ।) चटका । इति
सुगन्धोद्योक्तम् ।

चटका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी ।
(चटकस्य चटकाया वा स्त्रीपत्यम् । चटका +
ऐरक् । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तच्च टाव-
न्तात् तद्धिते लुप्ते “लुक् तद्धितवृत्तिः” १ । २ । ४६ ।
इति टापो लुक्ति प्रुनः अजायतटाप् । च च
जातिलक्षणादीयो बाधकः ।) चटकस्त्रीपत्यम् ।
चटी इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १८॥
पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-
वर्ती ॥ ग्रामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकाशिरः, [स्] स्त्री, (चटकायाः शिर इव ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चटिका, स्त्री, (चटका + कार्थे कन् । “उदी-
चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।” ७ । १ । ४६ ।
इति इदादेशः ।) चटका । इति सुगन्धोद्यो-
क्तम् ।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाश-
यतीत्यर्थः । चट + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पली-
मूलम् । (चटति भिनत्ति ध्यान्वादिकं स्वचचु-
पुटेनेति ।) चटका । इति जलाशुद्धः ॥

चटिकाशिरः, [स्] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्न्याः
मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥

चटिकाशिरः, पुं, (“सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।”
इत्युक्तेः एषोदरादित्वात् सलोपः ।) पिप्पली-
मूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“यश्चिकं पिप्पलीमूलं यश्चिकं चटिकाशिरः ॥”)

चटः, पुं, (चटति शोकसन्तापान्दिकं भिनत्तीति ।
चट भेदे + “लगादाह्यश्च ।” उणां । १ । ३७ ।
इति क्तः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे ।
४ । ६ ।

“ह्यायं निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥”)

उद्गमः । व्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी ।
टे । १४ ॥ प्रियभाषणे स्त्रीवलङ्गीरपि । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति । चट + बाहुलकादुलच् ।
यद्वा, चटु + “सिन्धादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ ।
इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“वासातिमाचचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचैरितानि ॥”)

सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

चटुला, स्त्री, (चटुल + “अजायतटाप् ।” ४ ।
१ । ४ । इति टाप् ।) विद्वत् । इति जटाधरः ॥
(गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ४७ ।

“चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाख्यविभूषिता ॥”)

चणका

चटुकोजः, त्रि, (चटुलश्चणकः लोकाश्च । अति-
चञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे बाधुः ।)

चटुकोजः । सुचञ्चलः । इति हारावली । २१६ ॥

चण, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) इ क, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, इ ड रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्-
अकं-सेट् ।) इ, कर्माणि चणति । ड, चणते ।
इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-अकं-सेट् ।) मि, चणयति चाण-
यति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिभ्यनिना शब्दा-
यते इति । चण शब्दे + कन् ।) सुनिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (चणयते दौघते इति ।
चण दाने + कन् ।) शब्दविशेषः । चणा पुट
कोला इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । हरि-
मन्यकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १८॥ हरि-
मन्यजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्यः ५
सुगन्धः ६ लण्यचक्षुकः ७ बालभोष्यः ८ वाजि-
भक्ष्यः ९ कचुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । मेहवान्धज्वरपित्तनाशित्वम् । दीप-
नत्वम् । वर्णबलरक्षाधानकारित्वम् ॥ ॥ आमस्य
तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्त-
पणत्वम् । दाहलृणाग्निरोषोषनाशित्वम् । गौल्य-
त्वम् । कषायत्वम् । इषत्कफवीर्यकारित्वम् ॥ ॥
भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।
रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लघुत्वम् ।
स्वेदशैत्यहरत्वम् ॥ ॥ तस्य यूषस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकार-
नानोर्द्धकासक्षमपीनसनाशित्वम् । बलदीपन-
त्वम् ॥ ॥ प्रातस्तस्त्रज्जलपानगुणाः । चन्द्रमरी-
चिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टि-
प्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तपणत्वम् ।
मञ्जुलत्वम् । मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचन-
त्वम् ॥ ॥ स्विस्य तस्य गुणः । पित्तकफ-
नाशित्वम् ॥ ॥ तत्स्वरूपः शोभकरः ॥ ॥
तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्लभत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । अम्लत्वम् । विष्टम्भजनक-
त्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

चणकात्मकः, पुं, (चणकस्य सुनिविशेषस्य आत्मकः ।)
वात्स्याघनसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ॥

चणकात्मकं, स्त्री, (चणकजातमन्त्रम् । ततः कार्थे
कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् ।
दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणाशुरसत्वम् ।
रुच्यत्वम् । मृलाजीर्णविवर्धनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चण्डक

चणकात्मकः, [स्] स्त्री, (चणकात्मकस्य चणक-
लवणस्य चार् जलम् ।) चण्डकलवणचणक-
पञ्चशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चण्डमः, पुं, (चण्डचणक इव हुमो वृजः ।) चण्ड-
गोचुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चण्डीहुमोऽपि पाठः ॥

चण्डपत्नी, स्त्री, (चण्डचणकस्य पञ्चमिव पर्व
यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) इदमतीवृजः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चण्डिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्वसं ददातीति ।
चण दाने + कन् । टाप् अत इत्वच् ।) त्व-
विशेषः । तत्पर्यायः । गोदुग्धा २ सुमीना ३
क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजे-
वृध्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वम् । त्वयैः
पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, स्त्री, (चण्डते इति । चण्डि + पचाद्यच् ।)
तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अन्तरमं ददाती-
त्यर्थः । चण + “अमन्तात् कः ।” उणां । १ । ११४ ।
इति कः ।) तिलिकीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति ।
चण्डि + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति
मेदिनी । के । ११ ॥ (अयं हि शुभासुरसैन्यानीः ।
कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुभाय
कथितवान् । ततः शुभायै भगवत्यानयनाय गतो-
ऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चासुखया निहतः ।
यतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणी द्रष्टव्यम् । कानि-
केयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

“शिशुः शीघ्रः शुचिचण्डो दीप्तवर्णः शुभाजनः ॥”)

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति । चण्डि + प्रचा-
द्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ । ११३२ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

“चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्रग्राः ॥”)

तीक्ष्णताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

“दहन्मिव तीक्ष्णां चण्डवायुसमीरितम् ॥”)

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।)
उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डो कोपना नायिका ।)
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकास्त-
र्गसनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चासुख्या चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥”)

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गातुसयपद्धतौ ।
“चण्डनायिकां नीलवर्णां षोडशभुजां ।
कपालं खेटकं चण्डां दर्पणश्च धनुर्ध्वजम् ॥
पाशश्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन विभ्रतीम् ॥
सुदृगरं मूलवक्त्रं खड्गमुखं तथाकुशम् ।
शरं चक्रं शङ्खाकाशं दक्षिणेन च विभ्रतीम् ॥”

चण्डनदिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अष्टिष्ठा-
तयास्थस्याः । चण्डरुद्र + “अत इतिङी ॥”

चतुर्

अथो कोकान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
 अथर्वं पूर्वमतः कृत्वा दक्षिणे द्धरितं वलम् ॥
 पार्थ ! पश्चमतः पीतसुतरे श्यामलं वलम् ।
 राज्ञो वामे गजं कुर्यात् तस्मादन्धं ततस्तरिम् ॥
 कुर्यात् कौन्तेय । पुरतो युद्धे पक्षिचतुष्टयम् ।
 कोणे नौका द्वितीयेऽथ तृतीये तु गजो वसेत् ॥
 तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थितैः ॥
 पश्चमेन वटी राज्ञा चतुष्कोणेव कुक्षरः ॥
 त्रिकण्यं तु चतुर्थम् पार्थ ! नौकाङ्गमेन तु ॥
 कोष्ठमेकं विस्मृत्वाथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

चतुर

अथ एव वटी याति बलं हन्त्ययकोशगतम् ।
 यथेष्टं कुम्भरो याति चतुर्हिंसु महीपतिः ।
 तिर्यक् तुरङ्गमो याति जङ्घाधिया चिकीरुक्तम् ।
 कोणकोष्ठद्वयं जङ्घा वज्रमौका युधिष्ठिरः ।
 सिंहासनं चतुराङ्गी वृषाङ्गदन्तु वटपदम् ।
 काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाङ्गदप्रकारकम् ।
 घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिरः ।
 राजा गङ्गा हयश्चापि तज्ज्ञा घातं निहन्ति च ।
 आत्मनः स्वर्णं रक्षेत् सराजा बलमुत्तमम् ।
 अश्वस्वारयया पार्थः । हन्तव्यं बलवत्तमम् ।
 नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
 इत्याधिकमन्वस्य ॥
 मतङ्गजस्य गर्भेण राजा क्रोडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सन्धवलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेयः । कुम्भरम् ॥
 सिंहासनं चतुराङ्गी यदवस्थानतो भवेत् ।
 सन्धैवैर्गोत्रैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
 अश्वनाजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिरः ।
 तदा सिंहासनं तस्य भग्यते वृषसत्तमः ।
 राजा च वृषति हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा ।
 द्विगुणं वाहयेत् पश्यमन्वयैकगुणं भवेत् ॥
 द्विगुणं पश्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
 भिन्नसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
 तदा सिंहासनं नाम सर्वं जयति तद्वलम् ॥
 यदा सिंहासनं कर्तुं राजा वृषपदाश्रितः ।
 तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
 विद्यमाने वृषे यच्च सक्तीये च वृषत्रयम् ।
 प्राप्नोति च तदा तस्य चतुराङ्गी यदा भवेत् ॥
 वृषेणैव वृषं हत्वा चतुराङ्गी यदा भवेत् ।
 द्विगुणं वाहयेत् पश्यमन्वयैकगुणं भवेत् ॥
 स्वपदस्य यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
 चतुरङ्गे तदा भूपः । वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
 यदा सिंहासनं काले चतुराङ्गी समुत्थिता ।
 चतुराङ्गी भवत्येव न तु सिंहासनं वृषः ॥
 अर्जुनं वीर्यं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि-
 कागत् परराजवधे शौर्याधिक्यनिष्कण्टकत्व-
 दर्शनात् । क्रीडायामपि तथा जल्पति ॥ * ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
 परेण संकृतश्चैको बलेनाप्यपहृष्यते ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्वकरे परः ।
 तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
 वृषाङ्गदं यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिरः ।
 घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
 कोणं राजपदं तज्ज्ञा वटिकार्त्तं यदा व्रजेत् ।
 वटी मयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च वटः ॥
 यदि तस्य भवेत् पार्थः । चतुराङ्गी च वटपदम् ।
 तदापि च चतुराङ्गी भवत्येव न संशयः ॥
 पदानिः वटपदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
 वटपदं न भवेत्तस्य अश्वशः श्वस्य पार्थिव ॥
 सप्तमे कोष्ठकं या स्याद्वटिका दक्षकेन वै ।
 तदाश्वोऽपि हन्तव्यं सुखाय दुर्जनं बलम् ॥
 त्रिवटिकस्य कौन्तेयः । पुत्रस्य कदाचन ।
 वटपदं न भवत्येव इति गीतमभाषितम् ॥

चतुरा

नौकेका वटिका यस्य विद्यते खेलेने यदि ।
 गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
 गाढावाद्यापदं राजपदं कोणपदं च तत् ।
 हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
 वदन्ति राज्ञाः सर्वे तस्य न को जघानयौ ।
 पार्थिते पञ्चमे राज्ञि न्यतवन्वाच वटपदे ॥
 अशौचं स्यात्तदा राजनः । अलिखा चालितं
 पदम् ॥
 द्विराङ्गना गतौ तस्माद्वन्वात् परबलं जयौ ॥
 सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भग्यते ॥
 उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टये ।
 नौकाचतुष्टयं यच्च क्रियते यस्य नौकया ॥
 नौकाचतुष्टयं तत्र वृहन्नौकेति भग्यते ।
 न कुर्यादेकदा राजन् । गजस्थाभिमुखं गजम् ॥
 यदि कुर्वति धर्मज्ञः । पापयन्तो भविष्यति ।
 स्थानाभावे यदा पार्थः । हस्तिनं हस्तिस्मृत्तम् ॥
 कश्चित् तदा राज्ञि गीतमभाषितम् ।
 प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥
 चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।)
 घोटिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ-
 पदानयः सन्धस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।)
 चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ७३ । २० ।
 “प्रेमयिष्ये तवाश्रयं वाहिनो चतुरङ्गिणीम् ॥”)
 चतुरङ्गलः, पुं, (चतस्रः अङ्गलवः परिमाणमस्य ।
 समासं अच् ।) आरग्वधवृत्तः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सृजस्थाने
 ४४ अध्याये ।
 “विरेचनानि सर्वाणि विशेषाश्चतुरङ्गलान् ॥”)
 चतुरङ्गलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
 “स चतुरङ्गलमेवोभयतोऽस्त उपगृह्णति ॥”)
 चतुरङ्गं, स्त्री, (चतुर्णां अङ्गानां समाहारः ।)
 चतुर्विधान्द्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
 “अन्धवेतसश्चाग्निहृहज्जम्बीरानि चैः ।
 चतुरङ्गं हि पञ्चान्नं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”
 चतुरङ्गः, त्रि, (चतस्रोऽङ्गवोऽस्य । “सुप्रातस्तु-
 सुदिवेति ॥” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन
 निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
 “चतुरङ्गं त्रिकोणं वा तर्जुनं चाङ्गचन्द्रकम् ।
 कर्मयमासुपूर्वेषु ब्राह्मणादिषु मञ्जलम् ॥”
 इत्याहिकतत्त्वे बौधायनः ॥
 लयाचतुर्थाष्टमलयम् । इति दौपिका ॥
 चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि सुखानि
 यस्य ।) अज्ञा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य
 चतुराननत्वे कारणं यथा,—
 “तस्यां स चाभ्योक्तवृत्तिकाया-
 मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
 परिक्रमन् योजि निवृत्तमेव-
 चत्वारि जेभेऽनुदिशं सुखानि ॥”

चतुर्थी

इति श्रीभागवते । १ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
 “इतरतापश्रुतानि यथेच्छया
 वितर तानि सन्ने चतुराङ्गम् ।
 अरसिके तु रद्वस्यनिवेदनं
 शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

चतुर्लक्षं, स्त्री, (चतुर्णां ऊर्ध्वानां समाहारः ।)
 पिप्पलीसूतसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
 “त्रावणं सकण्ठान्नं कथितं चतुर्लक्षम् ।
 योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्लक्ष्ये ॥”
 चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कण्ठपः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्र-
 माणां बर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां
 गतिराशयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ८५ ।
 “चतुर्भिर्चतुर्णां चतुर्गुणं चतुर्गतिः ॥”)
 चतुर्थः, त्रि, चतुर्थी पूरणः । (“तस्य पूरणे षट् ।”
 ५ । २ । ४८ । इति षट् । ततः “षट्कतिपय-
 चतुरां युक् ।” ५ । २ । ५१ । इति युक् ।)
 चतुर्थसंख्यापूरणः । इति सुश्रुतबोधम् ॥ चौटा
 इत्यादि भावाः ॥
 चतुर्थीशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः ।
 तत्पर्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थीश-
 खाभिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
 “तृतीयस्तृतीयोऽंशश्चतुर्थीशाश्च पाद्विः ॥”)
 चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक-
 परिभाषा ॥
 चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे
 षट् ।” ५ । २ । ४८ । इति षट् । ततः “षट्
 कतिपयचतुरां युक् ।” ५ । २ । ४१ । इति
 युक् । ततश्चत्वात् डीप् ।) तिथिविशेषः । सा
 तु चन्द्रस्य चतुर्थिकलाक्रियास्था । इति स्मृतिः ॥
 (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता व्याख्या । “युग्माभि-
 क्षतभूतानि ॥” इति युग्मवचनात् तथा,—
 “एकादशद्वितीयाष्टौ अमावास्या चतुर्थिका ।
 उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषां संयुताः ॥”
 इत्यभिपुराणवचनाच्च ॥
 भविष्ये,—
 “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण अस्तयादपि चाश्वया ॥’
 यत्,—
 ‘चतुर्थीसंयुता कात्या तृतीया च चतुर्थिका ।
 तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित् ॥’
 इति अश्ववेत्तेवचनं पञ्चमीयुतानिधेयकं तद-
 विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता
 निधेयकत्वे कश्चिदित्युपपत्तिः सन्धैव पञ्चमी-
 युताया गृह्यता । सारस्वत्यादिप्रदीपमाह ।
 ‘अयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
 प्रदीपेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् ।
 सारस्वतो गायपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥’
 प्रदीपशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति चेमादिः ।

रात्रिपर इति निर्णयान्ततद् भोजदेवः ।
 'युक्तपक्षे चतुर्थ्यां सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
 मिथ्याभिप्रायं कुर्वते न पश्यन्तश्च तं ततः ।'
 चतुर्थी दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
 पक्षस्या दर्शने तु न दोषः । अतः,—
 'पञ्चाननगते भागौ पक्षयोरभयोरपि ।
 चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेचितयः कदाचन ॥'
 देवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
 "सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
 सुक्रमारक ! मा रोदीस्त्वहं ह्येव स्वमन्त्रकः ॥"
 अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पयं आपारात्
 स्वमन्त्रकोपात्प्राप्तं श्रुतम् । माघमासस्य
 शुक्लचतुर्थी गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
 त्तरे माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य,—
 "चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं सुपूजिता ।
 सौभाग्यमनुजं कुर्यात्पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ।)

तत्र जातस्य फलं यथा, कोट्योपदीये ।
 "स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
 हताभिलाषी क्षमया समेतः ।
 विवादशीलो विजयी विवादे
 भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"
 चतुर्हन्तः, पुं, (चत्वारो हन्ता यस्य ।) शैरावत-
 हन्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ । (स्वनाम-
 खातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्हन्तो
 नाम महागजो यथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")
 चतुर्हन्तः, [न] त्रि, चतुरधिका दश । चौह इति
 भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नेवधे । १ । ४ ।
 "अधीतिबोधोपाचरणप्रचारणै-
 र्दशाक्षतसः प्रणयनपाधिभिः ।
 चतुर्हन्तं कृतवान् कृतः स्वयं
 न वेद्मि विद्यासु चतुर्हन्तस्यम् ॥"
 चतुर्हन्तानां पूरणः । "तस्य पूरणे षट् ।" ५ । २ ।
 ४८ । इति षट् ।) पूरणार्थं अकारान्तोऽयं
 शब्दः ॥ (यथा, चैः रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
 "चतुर्हन्ते हि सम्पूर्णं वर्षेऽहनि रघूत्तमः ।
 न दृश्यामि यदि त्वानु प्रवेक्ष्यामि कृताशनम् ॥")
 तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४
 सुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
 चतुर्हन्ती, स्त्री, (चतुर्हन्त + टिप्तात् ङीप् ।)
 तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्हन्तकला-
 क्रियाकलापा । तत्पर्यायः । भूता २ । इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्व्यामायुता
 ग्राह्या युग्मात् क्षया पूर्व्यायुता ।
 "क्षयापक्षेऽस्मी चैव क्षयापक्षे चतुर्हन्ती ।
 पूर्वविद्धेव कर्माणां परविद्धा न कुञ्चित् ।
 उपवासादिकार्येषु एव धर्मैः सनातनः ॥"
 इति निगमवचनात् अपराक्षयापि तु शुक्ल-
 चतुर्हन्तपि पूर्वविद्धा ग्राह्या
 'चतुर्हन्ती तु कर्माणां यद्योदया युता विभो ।।
 मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराक्षिकी ।

दर्शविद्धा न कर्माणां राकाविद्धा तथा सुमे ।'
 इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति प्रचरोक्तेः
 शिवव्रतविषयम् । यद्योदयां दिवातनमुत्त-
 चतुर्हन्तानामेव तु पञ्चपुराणम् ।
 'एकादशहन्ती वही उमे पक्षे चतुर्हन्ती ।
 अमावास्या द्वितीया च उपोष्याः स्युः परा-
 म्विताः ॥'

एतद्विषय एव ।
 'श्रिवा घोरा तथा प्रेतास्त्रावित्री च चतुर्हन्ती ।
 कुङ्कुमैव कर्माणां कुङ्कमेव हि पारयम् ॥'
 इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
 तत्र जातस्य फलं यथा, कोट्योपदीये ।
 "विहङ्गशीलः पुरुषः सरोव-
 र्चौरः कठोरः परवचकच ।
 पराभोक्ता परदारचित्त-
 चतुर्हन्ती चेत् जननस्य काले ॥"

माचविशेषे तत्र कर्माणि यथा । ज्योतिषाणां
 चतुर्हन्ती स्त्रीकर्मकलाविज्ञादिदेवतापूजा
 सामिपूजा च ॥ भाद्रपदचतुर्हन्ती अन्न-
 पूजा चतुर्हन्तपिष्टकमन्त्रणं चोरकवन्धनम् ॥
 कार्तिककलाचतुर्हन्ती चतुर्हन्तपिष्टकमन्त्रणं चतु-
 र्हन्तपिष्टकमन्त्रणं यमपर्वणम् ॥ अग्रहायणशुक्ल-
 चतुर्हन्ती गौरीपूजा पाशाणाकारपिष्टकमन्त्र-
 णम् ॥ माघशुक्लपक्षे रतन्यासचतुर्हन्ती काली-
 पूजाशोदये स्नानम् ॥ फाल्गुनशुक्लपक्षे शिव-
 रात्र्याश्चतुर्हन्त्यामपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
 शुक्लपक्षे मदनचतुर्हन्ती मदनपञ्चमवेन काम-
 देवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्हन्तः, स्त्री, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोष्यते उत्तुल्य
 नीयते उच्यते इति यावत् । दोल + कर्मणि
 चच् । यद्वा, चतुर्भिर्दोष्यते पलक्षितं दोलं
 दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामखातयान-
 विशेषः । यथा,—

"राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
 चतुर्भिर्वहते यत् चतुर्हन्तं तदुच्यते ॥
 भोजस्तु ।
 चतुर्भिर्वाहकैर्दोष्यते यद्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
 स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्हन्तमनुत्तमम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्विधानां भूपानां चतुर्हन्ताः प्रकाशिताः ॥
 त्रिहस्तसम्भितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
 हस्तद्वयोमतः प्रोक्तचतुर्हन्तो जयाख्याया ॥
 चतुर्हन्तायतो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तद्वयथा ।
 चतुर्हन्तः समस्थानः कल्याणस्तद्वयतः ॥
 पञ्चहन्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
 तावद्वयोमतो वीरश्चतुर्हन्त उदाहृतः ॥
 आयामपरिणाह्याश्च चतुर्हन्तमितो हि यः ।
 चतुर्हन्तो ह्ययं सिंहस्तद्वयोमतः शुभः ॥
 सर्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सङ्ख्यदिक्षापि निष्कदिः ।
 आद्यः समरवर्षासु परः कलिघनायये ॥
 सर्वेषामेव काष्ठानां दहः स्यादवधारणः ।
 चन्द्रमेवैव घटना सर्वेषामुपयुज्यते ॥

लीलार्थं सर्ववर्षेषु कर्मां सर्वधातुम् ।
 कुम्भश्च पद्मकोयल गिरिर्धिति यथाक्रमम् ॥
 ज्येष्ठानां महीनाणां चतुर्हन्तेषु विन्यसेत् ॥
 दर्पणार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी युको गजः ।
 अश्वः सिंहश्च तस्याग्ने आदितादिदशोत्तरान् ॥
 मणिनियमस्तु दृष्टवत् ॥
 रक्तः शुक्लश्च पीतश्च क्षयाश्चिन्तयावणः ।
 नीलः कपिल इत्युक्तः पलाकानान्तरं संयुजः ॥
 चतुर्हन्तः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
 सुक्तास्तवकैर्दशभिर्भुक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।
 चामरद्वन्द्वैर्दशभिर्दिग्गजिर्गं चतुर्हन्तः ॥
 चासपत्नस्य पुष्पक्षेत्रं सर्वोपरि परिगृहेत् ।
 यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्हन्तो महीभुजाम् ॥
 क्षाम्भस्मादरहितो निष्कदिस्तचतुर्हन्तः भागं
 पूर्वेषु ॥
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सङ्ख्यश्चापि निष्कः ।
 ध्वजान् वज्रं च स्यान्ति वज्रगोविन्दविशेषः ॥
 तेषां मानान्तरं चत्वारः सामिहस्तैकसम्भिताः ।
 कोणेषु पञ्चादये च हस्तद्वयोमतो ध्वजौ ॥
 सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
 मणिचामरकुम्भानां खड्गमादीनां विनिश्चयः ॥
 चतुर्हन्तध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
 निर्धने च चतुर्हन्ते मानमन्यतमं श्रेष्ठम् ॥
 आयामपरिणाह्याश्च चतुर्हन्तमितो हि यः ।
 विजयो नाम विज्ञातचतुर्हन्तो महीभुजाम् ॥
 विजयो मङ्गलो भयो वितत्येकैकदण्डितः ।
 त्रिविधानां महीनाणां यानत्रयसुदाहृतम् ॥
 अष्टाभिरुच्यते यस्तु अष्टदोलस्तुष्टान्ति च ।
 सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिख्यनिर्मितम् ॥
 भोजस्तु ।
 अष्टाभिर्वाहकैर्दोष्यते यद्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
 स्तम्भैस्तु दशभिर्द्वयोमतो महीभुजाम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलः प्रकाशिताः ॥
 यद्भिर्दोष्यते यस्तु चतुर्हन्तं तदुच्यते ॥
 चतुर्हन्तोमतो राक्षामष्टदोलं जयं विदुः ॥
 आयामपरिणाह्याश्च पञ्चहन्तमितो हि यः ।
 कल्याणार्द्धोददोलोऽयं चतुर्हन्तमितो मतिः ॥
 सप्तहन्तायतः कार्ये प्रवरं पञ्चहस्तकः ।
 पञ्चहन्तोमतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
 आयामपरिणाह्याश्चामष्टहन्तमितो हि यः ।
 सिंहनामाष्टदोलोऽयं विशेषः यद्भिः सुजोमतः ॥
 सर्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सङ्ख्यदिक्षापि निष्कदिः ।
 काष्ठपञ्चघटादीनां मङ्गीनां चामरस्य च ॥
 चतुर्हन्तवद्वयो नियमोऽप्योऽपि स्मरिभः ।
 पूर्ववन्निष्कदेसां ध्वजमानमिहोच्यते ॥
 दशध्वजास्तु चादौ सामिहस्तद्वयोमतः ।
 पञ्चादये ध्वजौ राक्षश्चतुर्हन्तमितो मतौ ॥
 मणिचामरपञ्चाङ्गां निगम्यो निगम्यताकवत् ।
 निर्धनश्चाष्टदोलो यः शिखिकेसि स गद्यते ॥
 मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
 इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं ब्राह्मणोऽप्यविशतिदोषादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं विगुणं सार्द्धं विगुणितं युक्तमेतेशाम् ॥
विशतिदोषात् परतो भोगमते सम्भवेदयानम् ।
यानं बहुवचनं बहुवचनमेतन्महा वै व्यासः ॥
भविष्योत्तरपि ।
यदुक्तं हेतुं यानं तेन मानेन यो ह्यपः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयोगिकयानस्यः क्षेममाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो ह्मादयवाज्ञानादयानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विदा यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाधितः ।
नाप्रधाने निर्ययोऽस्ति तस्मिन्नुक्तं मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्धा, च, (चतुःप्रकारमिति । “धाच्प्रकारे ।”
इति सुगंधोपनिषद् धाच् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
“मनोबुद्धिरङ्गारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते मेदो दृष्ट्या लक्ष्यरूपया ॥”)
चतुर्भिर्ज, क्ली, (चतुर्णां बीजाणां समाहारः ।)
मेधिका चन्द्रभूरं कालाजाली यवानिका एत-
च्चतुर्थं मिलितम् । तच्चूर्णनिदमन्तगुणः ।
पवनामघातीर्गन्धलाभानपार्थम्यलक्षितयथा-
नाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥
चतुर्भेदं, क्ली, (चत्वारि भेदाणि यत्र हन्ते । यद्वा,
चतुर्णां धर्माधिकाममोक्षसंज्ञकानां भेदाणां
श्रेयसां समाहारः ।) सबलधर्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्धनाधिकशक्ति
धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।
“स चेन्महारुद्रश्च यः चतुर्भेदतरुण्यया ।
पुत्रात् पुत्रयतरुस्थं मा पुत्रमनुत्तमया ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ७ । ५ ।
“विष्णोर्ब्रह्मोऽप्यविशतिदोषादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं विगुणं सार्द्धं विगुणितं युक्तमेतेशाम् ॥
विशतिदोषात् परतो भोगमते सम्भवेदयानम् ।
यानं बहुवचनं बहुवचनमेतन्महा वै व्यासः ॥
भविष्योत्तरपि ।
यदुक्तं हेतुं यानं तेन मानेन यो ह्यपः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयोगिकयानस्यः क्षेममाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो ह्मादयवाज्ञानादयानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विदा यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाधितः ।
नाप्रधाने निर्ययोऽस्ति तस्मिन्नुक्तं मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्धा, च, (चतुःप्रकारमिति । “धाच्प्रकारे ।”
इति सुगंधोपनिषद् धाच् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
“मनोबुद्धिरङ्गारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते मेदो दृष्ट्या लक्ष्यरूपया ॥”)
चतुर्भिर्ज, क्ली, (चतुर्णां बीजाणां समाहारः ।)
मेधिका चन्द्रभूरं कालाजाली यवानिका एत-
च्चतुर्थं मिलितम् । तच्चूर्णनिदमन्तगुणः ।
पवनामघातीर्गन्धलाभानपार्थम्यलक्षितयथा-
नाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥
चतुर्भेदं, क्ली, (चत्वारि भेदाणि यत्र हन्ते । यद्वा,
चतुर्णां धर्माधिकाममोक्षसंज्ञकानां भेदाणां
श्रेयसां समाहारः ।) सबलधर्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्धनाधिकशक्ति
धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।
“स चेन्महारुद्रश्च यः चतुर्भेदतरुण्यया ।
पुत्रात् पुत्रयतरुस्थं मा पुत्रमनुत्तमया ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ७ । ५ ।
“विष्णोर्ब्रह्मोऽप्यविशतिदोषादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं विगुणं सार्द्धं विगुणितं युक्तमेतेशाम् ॥
विशतिदोषात् परतो भोगमते सम्भवेदयानम् ।
यानं बहुवचनं बहुवचनमेतन्महा वै व्यासः ॥
भविष्योत्तरपि ।
यदुक्तं हेतुं यानं तेन मानेन यो ह्यपः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयोगिकयानस्यः क्षेममाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो ह्मादयवाज्ञानादयानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विदा यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाधितः ।
नाप्रधाने निर्ययोऽस्ति तस्मिन्नुक्तं मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

चतुर्भुजो रसो नाम महेष्टेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृत्तमिन्द्राश्रित्यथा ॥”
इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उष्णादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ४७ ।
“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥”
चतुर्भुजविशिष्ट, चि । यथा, देवीभागवते । १ ।
१५ । ५६ ।
“तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शशचक्रगदापद्मवरायुधधरा श्रिया ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा
चत्वारो वेदाश्चत्वारि सुखानीवास्त्य ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्भुजं फलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्भुगः ।
चतुर्भुजमयो लोकस्वतः सर्वं चतुर्भुखात् ॥”
“सर्वं चतुर्भुखात् चतुर्भुखरूपिणश्चतः जात-
मिति श्रेयः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“चतुर्भुखो महालिङ्गश्चानलिङ्गस्तथैव च ॥”)
चौवधविशेषः । यथा,—
“रसगन्धकलीहार्मं समं कृताङ्गं हेम च ।
सर्वं खल्लतले जिप्सा कन्यारसमिहर्तितम् ॥
ररुणपत्रैरावेष्टा धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत्र उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसहितम् ।
तद्वयथापिबन् सर्वदेहबलीपलितनाशनम् ॥
चयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तया ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
गूलं चासश्च हिक्काश्च मन्दाग्निं चाश्वपित्तकम् ।
ब्रणान् सर्वान्ग्राह्यान् विसर्पं विद्रुधन्तया ॥
अपस्मारग्रहोष्मादान् सर्वांश्चासि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृत्तमिन्द्राश्रित्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुषं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्भुखेन देवेन लज्जात्रयेण सहितम् ॥”
इति प्रयोगान्ते चतुर्भुखरसः ॥
(चौवधान्तरं यथा,—
“नृतं नृतं नृतं स्वर्गं ह्यभ्यां तुक्ता मनःशिला ।
विमर्हितश्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तट्टीकं वस्त्रतो बद्धा जलयेत्पयस्ततः ।
अतसीफलकल्केन दोषायस्ते अहं प्रचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्थदन्तरोगनुत् ॥”
इति चतुर्भुखो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ॥)
चतुर्भुगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति
व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि
यत्र इति विषये चतुर्भुगविशिष्ट, चि । यथा,
रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्भुजं फलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्भुगः ॥”
“चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताः
चतुर्भुगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य वस्तुतस्तु
चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि सुखानीवास्त्य ।)
ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥
चतुर्भुगः, पुं, (चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षानां वर्गः
सम्पन्नः ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्भुजं फलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्भुगः ॥”)
चतुर्विदः, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति ।
यद्वा । ७ । ६ । ३२ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्ति-
कोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेदः । चतु-
र्विदस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद एव चातु-
र्वेदः ।”) चतुर्वेदेना । अस्य कृपाण्तराणि ।
चतुर्वेदः । चातुर्वेदः । चातुर्वेदः । इति
याकरणम् ॥
चतुलः, चि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चतुष्कं, क्ली, (चत्वारो वयवा यस्य वा कन् ।
चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।
“पानमन्ताः स्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गयी ॥”
यहविशेषः । यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“चतुष्कपूषप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥”)
यष्टिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(युस्ति तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २८८ ।
“अथ पात्नीहरिण्याऽभूच्चतुष्कः कोटकातुलः ॥”)
चतुष्क्री, क्ली, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मण्डहरी ।
मण्डार इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति
मेदिनी । फे । ८७ ॥
चतुर्थ्यं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजानकम् ॥
(चतःसंख्या । यथा, कुमारः । ७ । १२ ।
“तस्मात् प्रदेशाच्च धितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुर्थ्येन ॥”
चत्वारो वयवा यस्य । “संख्याया अवयवे
तयम् ॥” ५ । २ । ४२ । इति तथम् । ततो
रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृतं “इत्थात्तादौ
तद्धितं ॥” ८ । ३ । १०१ । इति वत्वम् ।) चतु-
रवयवे चि । इति सुगंधोपनिषद् । (यथा,
मनुः । ८ । १३० ।
“वधेनापि यदा खेतादिप्रवृत्तौ न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुज्येत चतुर्थ्यम् ॥”
यथाच, कुमारः । २ । १७ ।
“प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुर्थी ॥”)
चतुर्थ्यं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहारः । “तद्वि-
तार्थित ॥” २ । १ । ५१ । इति समासः ।
“कृत्पूरब्धः पथामानश्चै ॥” ५ । ४ । ७४ । इति
अः । “इदुदुपधस्येति ॥” ८ । ३ । ४१ । इति
वत्वम् । यद्वा, चत्वारः पन्थानो यत्र इति ।)
एकत्र मिलितपथचतुर्थ्यम् । चौमाता पथ इति
भाषा ॥ सत्पथैः । अङ्गाटकम् २ । इत्य-

चतुष्पा

मरः । २ । १ । १० ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
 “नृद्विज्ञानं देवतं विप्रं दत्तं मधु चतुष्पदम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥”)
 चतुष्पदः, पुं, (चत्वारः पद्यानि ब्रह्मचर्यादय
 आश्रमा यस्य । “कृत्पूर्विति ।” ५ । ४ । ७४ ।
 इति ऋः ।) आश्रमः । इति मेदिनी ।
 ये २० ॥
 चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः ।
 (यथा, इहत्संहितायाम् । २१ । १० ।
 “तरवश्च निरुपलङ्घ्या गुरुचतुष्पदा वृष्टाः ॥”)
 करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र
 जातस्य फलं यथा, कौस्तुभप्रदीपे ।
 “चतुष्पदभयो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
 स्वल्पवितः श्रीगणेशचतुष्पादधनान्वितः ॥”
 “मेघदूतचिह्नराशयः मकरपूर्वाह्णं धनुः पराह्णं च ॥”
 इति दीपिका ॥
 (चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते ।
 १ । ६० । ११ ।
 “चतुष्पदं द्विपदं चपि सर्वमेवं भूता गर्भभूता
 भवन्ति ॥”
 व्याधनिवारणोपायाः । यथा, —
 “वैद्यो व्याधुपस्थस्तु भवजं परिचारकः ।
 एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मेसाधनहेतवः ॥
 गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिमण्येन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
 वैद्यश्चैवास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्युपायकाः ।
 उद्दृग्गालहोत्रवस्त्राणो यथाध्वयुं विनाञ्जरे ॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकसारवेदातुरान् सदा ।
 त्रयं प्रतिरैष्टौर्न कर्णधार इवात्मसि ॥
 तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृढकर्मा स्वयं कृती ।
 लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् अवसाधौ विप्रारहः ।
 सत्यधर्मेपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
 आयुश्चान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मवानपि ।
 आसिको वैद्यवाक्यस्यो व्याधितः पाद उच्यते ॥
 प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तीहनि चोद्धृतम् ।
 युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धर्वरसास्त्वितम् ॥
 दोषघ्नमस्त्रानिकरमविकारि विपर्यये ।
 समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
 क्षिप्रधौलुगुशुब्धलवान् युक्तो व्याधितरक्षणी ।
 वैद्यवाक्यज्ञद्वयान्तः पादः परिचरः स्तुतः ॥”
 इति सुश्रुते कृत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥
 चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । “संख्यास-
 पूर्वेण्य ।” ५ । ४ । १४० । इति अन्तर्लोपे ।
 “पादोऽन्तरस्याम् ॥” ४ । १ । ८ । इति ङीप् ।
 “पादः पत् ।” ६ । ४ । १२० । इति पदादेशः ।
 पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति
 भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । १ खण्डके ।
 “पद्यं चतुष्पदी तत्र दृष्टं जातिरिति द्विधा ॥”)
 चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिन्न-
 तीति । पाटि + अण् + ञिच् डीप् ।) नदी ।
 इति शब्दमाला ॥

चत्वारः

चतुष्पाटी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा ।
 छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाटी इति भाषा ॥
 इति लोके प्रसिद्धिः ॥
 चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो वृक्षा यस्य ।)
 विष्णुः । इति शारावली । ६ ॥ (चतुर्ध्वज-
 विशिष्टे, त्रि ।)
 चतुस्समं, स्त्री, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरी-
 कुङ्कुमाणां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भि-
 र्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।)
 मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा,
 सुखबोधे ।
 “लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमाजी च चतुस्समम् ।
 आममूलविवन्धनं पाचनं मेदि घोषशुभम् ॥”
 अम्यच ।
 “जातीफलं जिह्वापुष्पसमन्वितम्
 जीरञ्च टङ्गयुतं चरकेण चोक्तम् ।
 चूर्णानि माचिकसितासहितानि लौढा
 आमातिसारमखिलं गुहं हन्ति शूलम् ॥”
 चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिंश
 इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १६२ । १८ ।
 “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्द्यो
 वैक्तीरन्धस्य स्वाधितः ममेति ॥”)
 चतुस्त्रिंशज्जातस्रः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति ।)
 ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । १६ । इति कः ।
 बहुभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
 चतुराजी, स्त्री, (चतुर्भिर्द्वैः राजते दीप्यते
 इति । राज् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
 इति अण् । ञिच् डीप् ।) चतुरङ्गक्रीडा-
 विशेषः । इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥
 चत्वरं, स्त्री, (चत्वारो स्त्रीक्रियते इति । चत् + “कृ
 गृ शृ वृ चतिभ्यः ऋच् ।” उणा । २ । १२१ ।
 इति ऋच् ।) स्थूलम् । होमार्थपरिष्कृता
 भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
 उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतुष्टयां
 रथानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
 यथा, महाभारते । १ । १५ । २० ।
 “अतुरथासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
 बलं बभूव रावेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥”
 नानाजनपदेश्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ
 इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
 “कृत्वा तौ चणकान् पिष्टान् यद्वाता जलकुम्भि-
 काम् ।
 अतिष्ठं चत्वरं गत्वा ह्यायायां नगराह्वयः ॥”)
 चत्वारः, त्रि, (चतुरश्रश्च प्रथमाविभक्तेर्बहु-
 वचनेन सिद्धेक्षयात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि
 इति भाषा ॥ इति याकरणम् ॥ तद्वाचकानि ।
 वेदः १ ब्रह्मसूत्रम् २ वेदः ३ सप्तमः ४ हरिवाङ्मूः ५
 खर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९
 युगम् १० आश्रमम् ११ दत्तपादः १२ । इति
 कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चन्दनः

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाण-
 मस्याः । “पङ्क्तिविंशतीति ।” ५ । १ । ५६ ।
 इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः ।
 इति ज्योतिषम् ॥ चत्त्रिंश इति भाषा ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १ । ६० ।
 “तेभ्योऽभयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”)
 चत्वालः, पुं, (चत्वारि प्रार्थयते स्त्रीक्रियते होमायेति ।
 चत् + “आचतिष्ठजेरिति ।” वालच् न वृद्धिः ।)
 होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । जे । ८६ ॥
 गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
 चद, ए च याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 उभं-ङ्ङिकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । च, चदति
 चदते । इति दुर्गादासः ॥
 चद, इ ऋादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्मणि चन्दते । ऋादी
 हर्षः । इति दुर्गादासः ॥
 चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति ।
 चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य
 लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्परम् । सुगन्धः ।
 इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
 चन, घञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥
 चन, म हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥
 चन, व्य अवाकल्यम् । अकान् आम् । यथा ।
 किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ (“किञ्चः क्कानात्
 चित्तचनौ ।” इति कृत्रेण ।) प्रत्ययोर्यं विभ-
 क्त्यन्तकिमुशब्दादुत्तरे भवति । इति सुप्रबोधम् ॥
 चन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् । उडिष्वात् ऋावेट् ।) उ, चञ्चित्वा
 चक्षा । इति गीतिः । इति दुर्गादासः ॥
 चन्दः, पुं, (चन्दयति आक्रादयति यद्वा चन्दति
 दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + प्रचाद्यच् ।)
 चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्थः ॥
 चन्दकः, पुं, (चन्दयति आक्रादयति लोकानिति ।
 चदि ऋादे + णिच् + “ण्वलट्चौ ।” ३ । १ । २३३ ।
 इति ण्वल् ।) मत्स्यविशेषः । चांदा इति
 भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अन्न-
 भिक्षास्त्वित्त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि
 पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्थास्तीति ॥)
 चन्दनः, पुं, स्त्री, (चन्दयति आक्रादयतीति । चदि
 आक्रादे + णिच् + ल्युः ।) खनामस्त्रातट्टणः ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
 “चन्दनांस्तिलकांश्च तागशोकान् सिन्धुवारकान् ॥”
 तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
 “विना मलयमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति ॥”)
 तत्पण्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रशीः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महा-
 र्जम् ६ चेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिल-
 पत्रम् ९ मङ्गलम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्ध-
 राजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीत-
 लम् १५ गन्धाजम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाच-

नम् १८ प्रीतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपत्रिकाः २० चन्दन्युतिः २१ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ भद्राश्रयम् २२ हितम् २३ हिमम्
 २४ । इति रत्नमाला ॥ पटोरः २५ वर्णकः २६
 भद्राश्रयः २७ सेयः २८ रौद्रिणः २९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ यावत् ३० प्रीतसारः ३१ ।
 इति वटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वादे कियतकषाय-
 त्वम् । पित्तभक्षिणमिस्वरक्रिमिहृषासन्ताप-
 ग्रान्तिकारित्वम् । वृष्यत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् ।
 शरीरकामिष्टद्विकारित्वम् । लेपने कामवृद्धि-
 कारित्वम् । अग्निमौर्यदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आक्रान्त-
 त्वम् । लघुत्वम् । अमशीर्षरोगविशेषनाश-
 नाशित्वम् ॥ * ॥ अष्टचन्दनलक्षणं यथा,—
 “स्नादे तिलं कपि पीतं हृदे रक्तं तनी सितम् ।
 अन्धकोटरसंयुक्तं चन्दनं अष्टसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

चानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०५ ॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आक्रान्त्यते अस्मादेनेन वा
 इति । चदि क्रादे + शिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली ।
 इति मेदिनी । ने । ४१ ॥

चन्दनगोपी, क्ली, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धा-
 दिना रक्षतीति । गुप् + अच् । ततो डीप् ।
 यङ्गा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।)
 शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधनुः, क्ली, (चन्दनेन अङ्किता धनुः । मध्य
 पदलोपिकर्मधारयः ।) पतिपुत्रवन्ततन्त्र्यु-
 हे प्रसक्तोत्तुष्टचन्दनाङ्कितसवत्सर्गः । तन्प्रमाण-
 प्रयोगौ लिखीते ।

“नन्वा शिवं चन्दनचर्चितया

धनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।

रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य

तनोति वाचस्पतिरग्राबुद्धिः ॥

अथ चन्दनधनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
 जीवद्भर्ता तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि ।
 सवत्समाङ्किता धनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते याग्रतस्तथोः ।
 हृवं न चोत्तुष्टेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
 तथा कर्म्मप्रदेशिन्यां ब्राह्मणसर्वस्वे च हला-
 युधृष्टानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ।
 चन्दनेनाङ्किता धनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
 तथा जातुकर्मः ।

धनं चन्दनमालिष्य धो दद्यान्नाह्वयेनैव ।

यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥

तथा ब्रह्मिष्ठः ।

न युक्तश्च दृष्टोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति ।

चन्दनेनाङ्किता धनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यश्चतुस्तसस्तुतः ।

वर्त्तुलः शोभनः स्तूलः कर्णयो धेनुमौलिकः ॥

विस्वस्य वज्रलक्ष्येव कर्णौ यूपः प्रशस्त्यते ।

अभावे वारुणोनापि यूपं कुर्याद्विधानतः ॥

दृष्टोत्सर्गं तु दृष्टमौलिकः ।

तस्यो रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।

आयार्जिता एवै जाता देया सा औन्नियाय
 गौः ॥

नदीतीरे घने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।

ब्रीहिलेने कुण्डलेने राजह्वारे चतुर्थ्यथे ॥

यद्यु वचनेषु दृष्टोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुसर्ग-
 विधोर्युगपदुपसंहारदर्शनात् दृष्टोत्सर्गस्थाने
 प्रधानतया चन्दनधेनुसर्गः प्रतीयते । अतो-
 रस्य दृष्टोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं
 लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत आसिनाश्चैव
 सर्वदा । अहम्भेकादशे प्राप्ते पार्वत्यन्तु विधी-
 यते ॥ इति आह्वयविकहृष्टोत्सर्गोपचने त्रिदश-
 सन्नासिना एकोद्दिष्टनिषेधपार्वत्यन्तुविधोर्युग-
 पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वत्यन्तु ।
 यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतदृष्टं न
 चोत्तुष्टेदिति निषेधचन्दनधेनुसर्गविधिभ्यां
 प्रेतमात्राधिकृतसामान्यदृष्टोत्सर्गविधवगतफल-
 भावनाकरणीभूतदृष्टकर्मकत्यागमनूय तत्कर्म्मो-
 भूतदृष्टमपचाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
 र्नाघवादवगम्यते । यस्यागं सामान्यविधव-
 गतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गो-
 दोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोह-
 गुणविधेयः । नानामेवैपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य
 द्वादशां तत्र त्रयोदश्यान्तु पागणमित्यत्र एका-
 दशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि-
 वच्च । अन्यथा धेनुसर्गस्य पृथक्कर्मत्वं फल-
 भावना तत्करुणनियोज्यानां पृथक्कल्पने
 गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैय-
 र्थ्यं स्यात् । ततश्च करुणैक्यात् फलैक्यमिति ।
 चन्दनधेनुसर्गोऽपि प्रेतत्वविरुक्तिपूर्वकसर्ग-
 प्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्यापापप्रण-
 मस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्यम् । तथा
 जातुकर्मवचनस्यापापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-
 पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिप्रियाणामेव जैमि-
 न्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिप्रोक्तत्वे लाघ-
 वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति
 काव्यायनवचनस्यापापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्-
 पर्यदर्शनाच्च । अत्र यदापि पतिपुत्रवतीत्यत्र
 पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेष्योभूतकर्मत्वयिभरणान्वयि-
 त्वेन न विशेषणत्वं किन्तुपलक्षणत्वमेव ततश्च
 काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्क
 तद्वत्सामादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप-
 पद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्तुरग्रत इत्याभ्यां
 मरणकालिकी पतिपुत्रवत्तावगम्यते । गवां
 गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराङ्मुख्येन धेनुत-
 सर्गकालिकीति । नचापुष्यिता खता काचित्
 तस्या धेनुविगर्हिता । इति कपिलवचने
 अपुष्यितायाः पुत्रकर्तृकधेनुसर्गनिषेधस्या-
 प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनुसर्गनिषेध-
 प्रामो तद्वद्व्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-

वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया
 पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
 अपुष्यतेति कपिलाह्वस्य प्रसक्तिपूर्वकतार्थं
 पतिपुत्रवत् निवृत्तरजस्काया धेनुसर्गनिषे-
 धार्थत्वात् गत्वा सत्तां लक्षणाया व्रीकाभावात् ।
 प्रतिधोगिवत्त्वंसंप्रागभावयोरपि अव्यक्ताभाव-
 विरोधित्वमते तु अजातपुष्यस्त्रीपरत्वं वा भवतु
 तथात्वमपि तस्या धेनुविगर्हितेति अप्रसक्त-
 र्थापि अपुष्यताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्या-
 चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरेवत्यने
 पौण्ड्रशेषेण किन्नेन प्रतिपद्यथ यो निशीत्य-
 प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्त-
 पक्षके रेवत्यन्तपादयोगविश्वस्तुतिपरा । यथा
 वा वेदगाने यो गिरा गिरेति त्रयात् स आत्मान-
 मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा अव-
 गिरेदिति विधिः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं
 श्रावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं
 प्रवर्तते अपि तर्हीतरत स्तोतुमिति । स्तुतौ हि
 अप्रसिद्धगुणोपादोषप्रशोषाद्यः । न चात्र काव्य-
 स्तैव कार्मिक्यादिदृष्टोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं
 विधीयते इति वाच्यम् । तस्मात्परत्वे माना-
 भावात् । प्रत्युत स्त्रियत इति वर्त्तमानार्थक-
 विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रसीतोप-
 स्थितेच्च । ये तु बन्नीनामेकपत्नीनामेका चेत्
 पुत्रिणी भवेत् । सर्वज्ञास्तेन पुत्रेण प्राज्ञ पुत्र-
 वतीस्त्रीभूरिति मनुना पुत्रवतीत्याभिधानादेव
 पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति
 नुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्रवतीति पदस्याखण्ड-
 तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तदव्यवृत्तापत्तेः ॥ * ॥
 ननु दृष्टोत्सर्गवधो वधो दृष्टः स्याद्विनिगा द्विजाः ।
 दृष्टोत्सर्गं तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीर्गोर्विशिष्यते ॥
 इति भविष्यसंवादाह्वेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या
 दृष्टोत्सर्गं दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु
 प्रधानकर्म्मन्तरं गौरवात् । न च दक्षिणाया
 व्यङ्ग्येन फलासङ्गतिः । यस्य पर्यमयी जुष्ट-
 भवति न स पापशोकं ऋणोतीतिवत्तदुपपत्ते-
 रिति चेत् न । दृष्टोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दना-
 ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणात्तरात्वायेन प्रकरणा-
 न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । दृष्टोत्सर्गस्थानीय-
 त्वेनावर्त्तमानप्रतिष्ठाचारात् । धेनुदानयुगनह-
 दृष्टोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतः । कपिलपञ्चरात्रे
 चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां दृष्टरूप-
 दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।

पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ॥

चन्दनेनाङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥

तथा ।

जीवद्भर्ता तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि ।

सवत्समाङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥

साध्वो पतिव्रता नारी स्त्रियते याग्रतस्तथोः ।

दृष्टं नैवोत्तुष्टेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

नृतपुत्रा च या नारी संयुक्तीता तु या भवेत् ।
तस्या धेनुर्न दातव्या दृषोत्सर्गं विधीयते ॥
अपुत्रिता नृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता ।
दद्याद्देव्यं सुतो अथः कनिष्ठो दृषोत्सर्गजेत् ॥
इयोः सोदरयोरेको भवेत् अथः प्रधानतः ।
अयायां ह्यौ सुतो अथौ चतुर्णां च त्रयः स्मृताः ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो अथः प्रकीर्तिताः ।
अथैतेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमश्चर्मां खुरैः कथैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम् ।
कांस्योदरीं तावदृष्टां चण्डाचारमभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्त्तव्योदभयोरपि ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्गांके यावदाङ्गुलसंभवम् ।
न चोत्सर्गं दृषस्यात्र वत्सतयैवित्तस्य च ॥
दृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च ।
मा नक्षोकेति मन्त्रेण दत्ते दद्यान्वसीति च ॥
धेनोश्च सक्पिदेशे तु विश्रुतां समालिखेत् ।
वामभागे विशेषोऽयं दत्ते चक्रं समालिखेत् ॥
तत्रान्यद्वर्णयेद्विद्वानाचार्यस्तु विधानवित् ।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
मूलं बड़ङ्गुलं कार्यं दत्ते वामे यथाविधि ।
पूजाप्राप्तिसुखी धेनुं यजमानोत्तरासुखः ॥
मस्तकादिक्रमैरेव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥ * ॥
शिरसि ओं नमः । ललाटे ओं
दृगभञ्जनाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनौ-
कुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओं शशिभास्करा-
भ्यां नमः । जिह्वायां ओं सरस्वत्यै
नमः । हन्तेषु ओं वसुभ्यां नमः । ओष्ठयोः
ओं सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओं नील-
कण्ठाय नमः । हृदि ओं स्कन्दाय नमः ।
रोमजूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः । दक्षिणपार्श्वे
ओं कुम्भराय नमः । वामपार्श्वे ओं वरु-
णाय नमः । रोमानेषु ओं रश्मिभ्यो नमः ।
ऊरुषु ओं धर्माय नमः । जङ्घासु ओम्
अघर्माय नमः । ओगितटे ओं पित्रभ्यो
नमः । खुरमर्धे ओं गन्धर्वभ्यो नमः ।
खुराये ओम् अप्सरीभ्यो नमः । लाङ्गुले ओं
द्वादशाहिरभ्यो नमः । ग्रीवये ओं महालक्ष्म्यो
नमः । गोमूत्रे ओं गङ्गायै नमः । पयोधरेषु
ओं चतुःसागराय नमः ।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्नमः समाहितः ।
ओंम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणो विष्णोर्लक्ष्मीश्च या
स्मृता ।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देव्यवस्थिता
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पार्थ अपोहतु ॥
ओं देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओं सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा ।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

यद्दीनार्थं पादौ उतखजेसामलङ्कितम् ।
दीयते आचार्यायैवाचार्याय महात्मने ॥
एवंविशेषां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
पुच्छं यद्दीनार्थं पित्रादीन् दृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याचालयेत् किञ्चिदाचार्याय च दक्षिणाम् ।
दृषोत्सर्गं ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्भ्रातृणाञ्चैव वस्त्रमाचार्यादिभिस्ततः ।
कांस्यपार्थं वस्त्रयुग्मं सुवर्णं च विशेषतः ॥
आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा ।
आगतान् पूजयेद्भ्रातृणां यथाशक्ति विधानतः ॥
दोग्ध्रीं कृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादश्यां प्रेतायाः वस्त्रासे चाब्धिके तथा ।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्वा चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम् ।
अयने विषुवेऽथवा युगादापूर्णिमासु च ।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेद्यादिना आद्यश्राद्ध-
कर्त्तव्यनिवृत्तमोत्सर्गकालस्य परपरकालो
गौणः । न वा सर्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः
त्रिपक्षादौ श्रिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः
त्रिपक्षादौ निवृत्तबोधकाभावात् । वस्तुतः
आद्यश्राद्धे दृषोत्सर्गस्य निवृत्तं त्रिपक्षादौ
काव्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अशोचान्ताद्वितीय-
दिनपरम् । अशोचान्ताद्वितीयोऽर्ह्याद्यैक-
वाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतित-
त्वेन एकादश्यादौ श्रियमाणत्वे दृषोत्सर्गमपि
न कुर्व्यात् । आद्यश्राद्धदिने दृषोत्सर्गकरणे
त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि दृषोत्सर्गस्यावश्य-
प्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्य-
सकृत्कृतस्य निवृत्तं कल्पम् ॥ एवं धेनुदान-
स्यापि । अतएव पूर्वसंवत्सरं मलमासपातेऽपि
प्रागङ्गतत्वे कार्यं एव इति नवीना जगुः ।
एककर्तृकानेकदृषोत्सर्गापि श्रिष्टाचार एक-
दिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः
काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विश्रुत-
इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात्
कथमावृत्तिः सकृत्कृतं कृतः श्राद्धार्थ इति
न्यायात् । न चेकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च ।
अत्रायं विशेषः । काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं
भूयः कार्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव । किञ्च ।
संक्रान्त्यादिनैमित्तिकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात् ।
मेवं तत्र पित्रादिप्रधानफलस्य सत्त्वेन
परितार्थ इति ॥ * ॥ अशोक्तानि सर्वार्थानि
वचनानि तिथ्येगधिकरणन्यायमूलानि । तथा
हि तिथ्येगधिकरणं नियमकृत्तुवार्थं देवताना-
मधिकार इति यागमात्रं उक्तम् । तत्र
चेतवः तिरश्चां विश्रुतान्तःकरणविरहात्
पद्मोः प्रचरणविरहात् आर्यथायां अन्धविधिर-
म्भकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्ग-
यागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वद्व

स्वपितुः पित्राद्येषु अधिकारो न विद्यते । इति
ह्युद्गोपरिशिष्टे अदिज्याताद्यनर्गसुक्ता
जीवत्पितृकस्वेतामर्गान्तेतर इति कात्यायन-
सूत्रे च जीवत्पितृकस्य पित्रतर्पणनिषेधात्
दृषोत्सर्गं तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पण-
विरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये दृषोत्सर्गानधि-
कारः । अतएव हैतुनिर्णयेऽपि । अनृचितस्त्रिणां
करणीभूतगर्वाधेन यागवद्दृषोत्सर्गस्य बाध-
उक्तो वाच्यस्तिमिमेव । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु
प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेष-
विधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्म-
मास्युपनयनाङ्गस्यैववपनवच्च । अयन्तु सामान्य-
श्राद्धोपजीवित्वेन निषेधः पर्याप्त एव । स तु
यदि पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं कुर्व्यादित्येव
मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् ।
यदि च जीवत्पितृकभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्व्यात्
इत्येव मात्रस्तदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि
वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो दृषोत्स-
र्गं कुर्व्यादितं विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्र-
वत्यास्तदुभयरहिततायाञ्च जीवत्पितृकपौत्रा-
दिना दृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव
प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मान् सप्तदाय-
वचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं
कुर्व्यात् । तथा जीवत्पितृकभिन्नो दृषोत्सर्गं
कुर्व्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव
सिध्यति । प्रमाणवद्गौरवस्य सन्धाङ्गीकृतत्वात् ।
दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्ववत् । अथ-
वोक्तदेवतादिवचने अथैतेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं
विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपण्यालोचनया
कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिल-
प्रतिप्रकृतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो
जनो दृषोत्सर्गं कुर्व्यात् । इति सामान्यत-
एव दृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या अथ-
पुत्र एव चन्दनाङ्किताधेनुस्तुत्तरेति विधिश्च
सिध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्वं
एव तेन तदन्यद्वत्पितृकं वा दृषोत्सर्गः
कार्यः । कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं
पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रकृत-
कनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि दृषोत्सर्गः
कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तुतस्तु पतिपुत्र-
वत्या दृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृक-
त्वेनानधिकार एव हैतुः न तु स्त्रियाः पति-
सत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा । नृतपुत्रेत्यादिमाशुक्तकापिल-
वचने पतिसत्त्वं कनिष्ठपुत्रसत्त्वं च दृषोत्सर्गा-
वगतेः । तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्वं एवानधिकारोक्ता
तन्मरणे दृषोत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभय-
कत्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्-
पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्र-
सत्त्वयोर्निर्वाहहेतुकल्पनानौचित्यात् तयो-
न्यायनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पति-
पुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यस्तु जीवत्पितृकृत्योत्सर्गनिधे
पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः
पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तविद्वद्व्योत्सर्गाभावमा-
गित्वायुवादः। पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य द्योत्-
सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरु-
पितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्यग्धिकरणन्याय-
प्राप्तं जीवत्पितृकस्य द्योत्सर्गकर्तृत्वाभाव-
मनूय सपत्निकाया द्योत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कित-
धेनुत्सर्ग एव विधीयते। एतेन द्योत्सर्गकर्तार-
कपिलप्रतिप्रसूतसपत्निकाद्योत्सर्गकृतमित-
कनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकैतत्तत्विशेषणं सपत्नि-
काया द्योत्सर्गस्थाने चैव पुत्रस्यैव चन्दना-
ङ्कितधेनुत्सर्गमन्त्रश्च लभ्यते। अतो जीवत्-
पितृकस्य कान्यद्व्योत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा
पितरि जीवति पितामहाद्व्योत्सर्गश्च न
कार्यः। एवं सपत्निकाया अपि पुत्रस्य कर्म
योग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा द्योत्-
सर्गः कार्य एवेति स्थितम्। इदं तु रत्ना-
करहज्जयुधाचार्येण ह्यमणिविद्याभूषणपुष्कर-
महादेवमहाचार्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां
पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। कश्चिद्देशे
क्षान्तमहाचार्यस्यापि सम्मलपद्धतिर्दृश्यते।
अतएवात्र विशेषादर्शनामनाचारोऽनाचार-
एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव।
स्तुतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूर्णे
सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्राप्युपजाहोमादङ्गु-
विशेषमन्त्रस्तोत्रैः। कापिलकल्पेन द्योत्सर्ग-
धर्म्मतिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥॥ सम्प्रति
पितारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा।
गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदकज्वनं देशं
गोमयेनोपलिप्य कृतनिवृत्तिय आचान्तः कुश-
हस्तो द्विवाचाः प्राङ्मुखः ओं तद्विष्णोः परमं
पदं इति विष्णुं स्तुत्वा नत्वा च उदङ्मुखः ओं
तत् सद्विष्णुर्वायं कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्र-
मादाय विशेषानुपदेशात् सुखचान्द्रमामो-
ल्लेखेन अग्रामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अश्वौ-
चान्ताद्वितीयेऽङ्घ्रि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः
अमुकायाः प्रेतलोकाविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमन-
कामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्माङ्गं करि-
ष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तत्फलमैशान्या
क्षिपेत्। ततः स्वस्वरीत्या सकृत्सकृत् पठेत्।
ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं
ब्रह्माणसुपवेश्य तत्समीपं आसनमानीय प्राङ्-
मुखो यजमानः प्राङ्गतिः ओं साधुभवानासां
इति वदेत्। ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनं
दत्त्वा ब्रह्मा तदामने उपविशति। ततः कर्त्ता
ओम् अर्धधियामी भवन्तं इति वदेत्। ओम्
अर्धयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पात्मक-
वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तद्विष्णुं जानु अङ्गु-
ली ओम् अग्रामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अश्वौ-

चान्ताद्वितीयेऽङ्घ्रि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्री-
अमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनु-
दानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धा-
दिभिरभ्यर्च्यार्हं दृष्टे इति ब्रह्माणं दृष्टुयात्।
ओं द्योत्सर्गीति प्रतिवचनम्। ओं यथाविहितं
ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओं यथाज्ञानं करवाणीति
प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कर-
वायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणयेति वदेत्। स्वयं
होमासामर्थ्यं होतारं दृष्टुयात्। तत्र होमकर्म्म-
करणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य-
मपि। आचार्यान्तराभावे ब्रह्मोपाचार्यत्वेनापि
वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्यकर्म्मकरणयेति
विशेषः। एवं प्राशुक्तवत् सदस्यवरणमपि।
हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्वत्र
ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्तुष्टाङ्घ्रिवाचनं कृत्वा
चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविर्वाचय-
त्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्यात्। ततो
यजमानो होता वा गायत्र्या गोमन्त्रं ओं गन्ध-
हारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना
दुग्धं ओं दधिक्वा इत्यादिना दधि ओं तेजो-
धवीत्यादिना हृतं ओं देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवन्निनोऽब्जाहुभ्यां पूणा हस्ताभ्यामाददे इति
कुशोदकच शोधयित्वा गायत्र्या सर्वमेकीकृत्य
तेन वेदोभभुष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गर्गशं
ग्रहान् विष्णुच संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं
स्थण्डिलं शर्कराङ्गाराभ्यङ्गं शतुर्वापरहितं
पूर्वोत्तरद्वयं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र
स्वयं होतृविधिनामं संस्थाप्य स्वस्वयं होतृ
द्योत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखः
धेनुममसमीपं नीत्वा ओं मा नस्तोत्रं तनय
मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वयु रीरिषः।
वीराभ्या नो रुद्रभाभिर्नोऽवधोर्हविष्मन्तः सद-
मित्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धर्मावामसक्-
थिनि षडङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्।
वीराभ्या न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो
वीरानिति मन्त्रभाग पाठः। ततः ओं द्यो-
त्सर्गि भातुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः
स्वहे शुम्। इति मन्त्रेण दक्षसकृथिनि पञ्चाङ्गुलं
आरुह्येन चक्रं तथेवाचार्यो लिखेत्। आसि-
मवसरं अमेरुतरं सवत्सधेनुमौजिकं यूप-
मारीपयेत्। ततः स्वस्वयं होतृविधिना दृष्टं
वहेन्नुं स्थापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय
गन्धचन्दनपुष्पाङ्गनसिन्दूरगोरोचनाद्रवैः स्वयं-
गृह्णाभ्यां कृत्वा संपूज्य वस्त्रं कांस्यकोट्टेन
ताम्रपट्टेन घट्टाचामराभ्याश्च यथायोग्यं तथा
कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याश्च धेनुं भूषयित्वा
पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वयं होतृआयमन्त्रान्
आवधित्वा च प्राङ्मुखः धेनुं शुक्लवाससा यूप-
वर्धनीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनो-
र्मलकादिर्कमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि
ओं ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे दृष्टमञ्जनाय
नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः

शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। हस्तेषु
वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नील-
कण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः।
दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे
रश्मिभ्यः। ऊरुषु धर्म्माय। जङ्घासु अघर्म्माय।
अङ्गीतटे पित्रभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्वेभ्यः।
खुराग्रेषु अश्वरोभ्यः। लाङ्गुले हृद्दशादिदेवेभ्यः।
गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु
चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मी वा
स्तुता।

रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देव्य-

वस्थिता।

धेनुरूपेण सा देवी मम पार्श्वे यथोद्भूता॥

ओं देहस्या या च रुद्राणी प्रकुरस्य सदा

प्रिया।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥

ओं सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु॥

ततः ओम् आचार्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं
सम्पदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं ओं
रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओं चन्दना-
ङ्कितसवत्सधेनुं नमः इत्यनेन पाद्याद्याचम-
नीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मण-
हस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत्
सदशानुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ व-
सुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अश्वौचान्ता-
द्वितीयेऽङ्घ्रि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः
प्रेतलोकाविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं इति
सालङ्कारं चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवताकां
अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्माणे आचार्य-
ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं
दद्यात्। ततः सम्पदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा
ओमित्युक्ता प्रतिगृह्य स्वकीयुक्ता च सावित्रीं
पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्।
यथाशास्त्रं कामस्तुतिश्च पठेत्। यथा साम-
वेदे। ओं क इदं कक्षा अदात् कामः कामाया-
दात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः
समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामै-
तत्ते॥ यजुर्वेदे तु। ओं द्यौश्चा परिददात्
पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कक्षा अदात्
कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रति-
ग्रहीता कामैतत्तत् तव कामश्रतात् मुनजामहे॥
ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओं दृष्टिरसि
द्यौश्चा परिददात् पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु।
इदमधिकम्। ततो यजमानः ओं अद्येत्यादि
कृते तत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानक-
र्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं दृष्टं तन्मन्त्रं वा
विष्णुदेवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्माणे
आचार्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्या-
चार्याय दद्यात्। आचार्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

चन्द्रः

स्वस्तीति वदेत् । ततो वृषोत्सर्गवर्गमन्त्रोच्चेन स्वस्वस्त्योक्तव्यादिशेषं कर्त्तुं समापयेत् । ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वचन-
माख्यादिभिः पूजयेत् । सामगच्छेदिदानीं ब्रह्म-
होवाचार्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां
वृषोत्सर्गवद्दद्यात् । अन्यदेही तु स्वस्वस्त्योक्त-
रीत्या यथास्मान् दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात् ।
अत्रस्तु यजुर्जैदिवत् सर्वं कुर्यात् । किन्तु मन्त्र-
पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । होनानायादीन् च
वक्ष्यामादौस्तोत्रयेदिति ॥ इति श्रीचक्रशेखर-
वाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितः चन्द्रनाङ्कतथेनु-
दानसविधिमयोगः समाप्तः ॥

चन्द्रनपुष्पं, स्त्री, (चन्द्रनमिव सुगन्धं पुष्पं यस्य ।)
जवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनशारिवा, स्त्री, (चन्द्रनगोपी शारिवा ।
शारिकापार्थिवदिवत् समासः ।) शारिवाविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनसारः, पुं, (चन्द्रनस्यैव सारो यस्य ।) वच-
चारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रना, स्त्री, (चन्द्रयति आकादयति स्वगन्धा-
दिनेति । चदि ङादे + णिच् + युच् । णिच्
टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीविशेषः । सा तु मधुखाख्यान्नगरसमीपे
प्रसिद्धा ॥

चन्द्रनाचलः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
अचलः । चन्द्रनाकरः पर्वत इत्यर्थः ।) मलय-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

चन्द्रनाद्रिः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
अद्रिः पर्वतः ।) मलयपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रनी, स्त्री, (चन्द्रयति आकादयति जलादिदाने-
नेत्यर्थः । चन्द्रन + डीप्) नदीविशेषः । इति
मेदिनी । ने । ६० ॥ (यथा, गोः रामायणे ।
४ । ४० । २० ।

“चक्षुरां कृतिताश्चैव चन्द्रनीं चापगां तथा ॥”
चन्द्रनीया, स्त्री, (चन्द्रयते दीप्यते नया । चदि +
करणे अनीयर् ।) गोरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रिः, पुं, (चन्द्रानि वृक्षानि लोका येन ।
चदि ङादे + “इधिमदीदि ।” उणां । १ । ५१ ।
इति किरच् ।) चन्द्रः । वृक्षः । इति मेदिनी ।
रे । १५२ ॥

चन्द्रं, स्त्री, (चन्द्रति दीप्यते इति । चदि +
“स्माथितश्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
स्वर्गम् । सुक्रमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त-
विशेषः । यथा, वृत्तग्रन्थे ।

“द्विजवरगणयुगसुप्रधाय परिकलय कर-
मधनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर ।
अणिश्रुपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति श्रुत
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥”)

चन्द्रः, पुं, (चन्द्रयति आकादयति चन्द्रति दीप्यते
इति वा । चन्द्र + “स्माथितश्चीति ।” उणां ।

चन्द्रः

२ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । चां
इति माया । तत्पर्यायः । हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३
इन्द्रः ४ कुमुदकान्तवः ५ विष्णुः ६ सुधीः ७
शुभांशुः ८ औषधीशः ९ निशापतिः १० अजः ११
जैवाक्षकः १२ सोमः १३ ज्यौः १४ नगमाङ्कः १५
कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ प्रशधरः १८
नक्षत्रेशः १९ चक्राकरः २० । इत्यमरः ।
१ । १ । १४—१४४ दोवाकरः २१ निशीथिनी-
नाथः २२ शम्भरीशः २३ श्याङ्कः २४ शीत-
रक्षिः २५ । इति यज्जानरम् । सप्तमनवनीतः
२६ सारसः २७ अतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः
२९ उकुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२
अमतिः ३३ चन्द्रिः ३४ चिन्ताटीरः ३५ पञ्च-
धरः ३६ अजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९
रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पञ्चलः ४२
सिन्धुजम्बा ४३ दशान्वः ४४ हरचूडामणिः ४५
माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ । इति
जटाधरः ॥ नगनाङ्कनः ४९ दर्शविपत् ५०
छायावर्गधरः ५१ यज्जनेमिः ५२ दासायणी-
पतिः ५३ ज्यौसहनः ५४ सुधाकरः ५५
सुधाधरः ५६ शीतभातः ५७ तमोहरः ५८
तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१
द्विजपतिः ६२ विश्वा ६३ अन्तर्दीधितिः ६४
हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः
६७ तमोशत ६८ श्यातिलकः ६९ कुमुदशः ७०
चीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३
यामिनीपतिः ७४ सिधः ७५ नृगपिप्रः ७६
सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पञ्चजम्बा ७९
चन्द्रः ८० अश्विनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२
शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४ । इति शम्भरता-
वली ॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६
सुधाङ्कः ८७ परिशः ८८ वलचगुः ८९ तुङ्गी-
पतिः ९० यज्जनाम्यतिः ९१ पर्वधिः ९२ जेडुः
९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः
९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशवाजी ९८ अत-
वाजी ९९ अन्तकः १०० कौस्तुभपतिः १०१
कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः
१०४ औषधीपतिः १०५ कलान्त १०६ प्रश-
भत १०७ श्याभत १०८ छायाभत १०९ अत्रि-
हृग्नः ११० निशारजम् १११ निशाकरः ११२
अन्तः ११३ अतद्युतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १६ ॥ * तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्वचिर्नाम महातपाः ।
सृष्टुकामः प्रजा वत्स । तपस्तेपे सुदुस्तरम् ॥
चीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमौयिवत् ॥
नेत्राभ्यां तस्य सुखाव दृश्या द्यौतयद्दिशः ।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दृष्ट देशो दधुर्दिशः ॥
संग्रह्येव महाराज ! नैव ताः समश्रुतवन् ।
यदा न धारणे प्रकृतास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ॥
तनस्ताभिः सञ्चैवासी निपपात वस्तुन्वराम् ।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

चन्द्रः

रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
स तेन रथस्तुल्येन चागराणां वस्तुन्वराम् ॥
चिःसप्तल्लो दुहितोऽकारयन् प्रदक्षिणम् ।
तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥
तेनौषधः ससृङ्गता याभिः सन्धार्यते जगत् ।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् ॥”
तस्य चीणत्वपूर्वत्वयोः कालो यथा,—
“कृष्णाष्टमीदिनादूर्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम् ।
तावत् कालं प्रशी चीणः पूर्वोक्तचोपरि कृतः ॥”

इत्यभिपुराणे ज्योतिःशास्त्रम् ॥
तस्य चयद्विहकारणं यथा, पाशे स्वर्गस्वर्गे ।
“अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः ।
रोहिण्यामेव सततं बह्विमा रराम ह ॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमनुवन् ।
अस्माकं कामदक्षात ! जामाता तव रोहिणीम् ।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः । ॥
तन् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भणस्य भोः ।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितुन्मैम मानद ॥
जगद्दे तद्वचो नैव सोमः सप्रम रोहिणीम् ।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह ॥
प्रश्राप ते न भविता क्षपणं महचोऽतिमः ।
यज्जम्बा च परियस्ती भव त्वं चीकरेतकः ॥
अथ क्षयमिति तस्मिन् सर्व्वास्ताः संहिताः क्षियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः चीयते नः पतिः पितः । ॥
न वयं तेन वर्णामो विना सुखनिराकृताः ॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः श्रापो मे नान्यथा भवेत् ।
मासमध्ये पञ्चमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै ॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पञ्चमेकं अवस्थया ।
एवं श्रापं वरश्चैव ददावस्मै अवस्थया ॥
तथैव राजते योनिं क्षयदृष्टी दधद्भिः ॥”
स च गौरवर्णः वायुकीर्णस्त्रीवैष्णवातिसत्त्वगुण-
कर्कटराश्रिगगश्रीरोनक्षत्ररौप्यवणरसस्तुता-
गैरिकादिधातुसर्पागममधिपतिः । आर्द्रभूमि-
चारी तपस्वी अपराङ्गकाये प्रबलः श्रेष्ठप्रकृतिः
म्यलो युवा शुभग्रहः शुभाभश्च । इति ताजक-
जातकादयः ॥ अर्द्धाङ्गः प्रशी पापः । इति
समयान्तम् ॥ * कर्पूरम् । स्वर्गम् । (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४१ । १२ । [वचनरयः])
“उतनः सुतोत्मा जीराभो होता मन्द्रः शृङ्ग-
जलम् । काम्पिष्ठः । इति मेदिनी । रे ३१ । द्वीप-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ विसर्गः । इति
तन्त्रम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु वर्द्धचन्द्रकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नरजतम् । तत्तु श्रेष्ठस्तुता-
फलम् । (योगोक्तं दानाङ्गी । यथा, वृद्धयोग-
प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।
“बहुपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ॥”
“चन्द्रेण चन्द्रनाथेयया ॥” इति तट्टीका ॥ भूमध्य-
भागस्यसोममण्डलम् । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
“चन्द्रात् सवति यः सारः स स्यादमरवाक्यी ॥”
“चन्द्रात्तुर्वीरन्तर्धामभागस्थान् सोमान् ॥”
तट्टीका ॥)
आकादजनकद्रव्ये चि । इति भरतसूतयाङ्किः ॥

चन्द्रका

चन्द्रकं, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै + कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) वर्धनैवम् । मयूरपुष्कर चोद इति भाषा । तत्पर्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ । “चन्द्रकचामयूरश्लिखककमलजलललित-केशम् ॥”)

मखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मतस्यविशेषः । चोदा माह इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । सधुरत्वम् । बलवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । चलत्पूर्णमा २ चन्द्रचक्षला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मखलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

“यं चन्द्रकैर्मदलस्य महानदीनां
नेत्राभिर्यं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥”

“चन्द्रकैश्चक्राकारैर्मल्लैर्महानदीनाम् ।” इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥ चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चक्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि + अच् टाप् च ।) द्रगङ्गवाद्यम् । वाचामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः । तद्वयथा,—

“पूषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
जहदुः सौम्या भरौचिश्च तथा चैवाशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनौ नेति कृत्वा सम्पूर्णमखला ।
तद्विधैवान्धता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥”
आसी प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिष्विन्द्रप्रत्येकस्वरयुक्त-
नमीऽन्तनक्षत्रप्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्मोक्षा कला यथा,
“अन्धता भानदा पूषा मुष्टिस्तुष्टी रतिर्हतिः ।
शशिनौ चन्द्रिका कामिण्योत्तिका श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥

पूर्णापूर्णान्धताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसी प्रयोजनं कलावतीदीप्तादौ पूजनम् ॥”
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरः । १ । ३६ ।

“स च हृत्तमखस्तेन नाशिनो मन्त्रुना मया ।
ततो जाता हिमाद्रिस्त्वमखश्चन्द्रकला यथा ॥”)

चन्द्रकान्तं, स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कम्पीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभ्येष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्तीति वा ।) मखिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्द्रकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ संज्ञोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

चन्द्रकू

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्पणं रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥”)

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्-
दाह्यहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् ।
स्वच्छत्वम् ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तभक्ष्णीपित्तसहदाहकासमहाद्य-
रोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य
कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, स्त्री, चक्रविशेषः । यथा,—
“चन्द्रकालानलं चक्रं योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्हिंस्रं त्रिभूलान् मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्वात्रिभूलमध्यस्थं दिनं चलादि लिखते ।
त्रिभूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिभूलके ॥
वह्निस्त्रिभूले नामर्धे मध्यमं वह्निरष्टके ।
सोमलाभजयपञ्चा नामर्धे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्गनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् ॥”

इति समयान्तम् ॥

चन्द्रकौ, पुं, स्त्री, (चन्द्रकौ विद्यतेऽत्रेति अच् ।
चन्द्रक । टाप् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कण्डः चन्द्ररश्मिर्नाम्नितः
कण्डो वा । चन्द्राधिपत्यकः कण्ड इत्यर्थः ।)
कामरूपम्यसरोवरविशेषः । (यथा, कालिका
पुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याय ।
“चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकण्ड ! महोदधे ! ॥”)

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्वतः । यद्वा, चन्द्रः
कूटे ऋते यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणा-
देवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।
यथा,—

“पूर्वे वायुगिरेः शैलेश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसङ्काशस्तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥

द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु त्रिद्विधम्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥

अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निग्रापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिर्भिर्युतः ॥

तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाक्षयं सरः ।
तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥

स्वर्गादवभृत्तश्चन्द्रः कामाख्यासंवेने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥

तैस्तोयैर्वासवः कुण्डमकरोद्दिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुरयतमस्थानं स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥

चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकण्ड ! महोदधे ! ।
सुधासवण ! साक्षाद ! त्वं चन्द्र ! कर्तुं हर ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण सुखाय चन्द्रपार्थास ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

अविच्छेदा सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परं चन्द्रभवनं भिक्षा याति परं पदम् ॥

तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासंवेने रतः ॥

चन्द्रप्र

अश्वभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः ।

केचित्तु विदग्धिप्रार्थो सततं वर्णते नरः ॥

चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ॥

प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥

चन्द्रकण्डजले ज्ञात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।

आराध्य शक्रं लोकेषु महाफलमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्र-
वदाक्रादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राज-
विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।

“नवगन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नायुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौन्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राख्येऽभिधेयति ॥”)

चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलक-
स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।)
दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेना-
स्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचक्षला, स्त्री, (चन्द्र इव चलच्चलस्यचन्द्रवत्
चक्षला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्याः ।) अग्नि-
न्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुण्या, स्त्री, (चन्द्र इव पुण्यमस्याः ।) श्वेत-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) वृत्ताह-
द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ८७ ॥ (चन्द्र-
प्रभाविशिष्टं, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२०।८८

“चन्द्रप्रभं श्वेतमप्यातपत्रं
सौवर्णसगर्भाजते श्वेतमाङ्गे ॥”)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुण-
वत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
औगधविशेषः यथा, सुखबोधे ।

“क्षमिरिपुदहनयोधविफलाभरदारचयभू-
गिम्बम् ।

मागधिसूतं सुतं सशटीवचामाक्षिकश्च ॥
लवणक्षारनिघ्रायुगकुसुमरुगणकणातिविषाः ।

कर्पाशकान्धेव समानि कुर्म्यात्
पलायकं चाङ्गसज्जतोर्विदध्यात् ।

निष्यञ्चशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहजस्तयेव ॥

सिनाचतुष्कं पलमत्र वंशा
निकुम्भकुम्भात्रिहृगन्धियुक्तम् ।

चन्द्रप्रभेयं शुङ्गिका प्रयोष्या
चापार्थासि निर्वाणयते ध्वजेव ॥

भगन्दरं पाण्डुरकामलाच्च
गिर्नटवह्नेः कुरुते च दीप्तिम् ।

चन्द्रमा

हन्त्यासयाम् पितृकपानिकीत्या-
म्राकीगते मन्मते गये च ।

यन्मन्मदे विवचिराजयन्मन्म-
मेदे मन्मते प्रवसे च योन्मा ।

मुक्तये चन्द्रारिन्मन्मते
मुक्तये चन्द्रारिन्मन्मते च ।

भक्त्यै पूर्वं सततं प्रयोन्मा
तन्मापुपानं त्वय मस्तुमानम् ।

आजो रसो आज्ञाजो रसो वा
प्रयोन्मा शीतलजानुपानम् ।

यत्नेन नागसुरगो जयेन
हृष्टा सुपयो; अयमे वराहः ।

वलीपलितनिर्मूलो हृष्टोऽपि तद्व्यायते ।
न पानमोष्ये परिहार्यमस्ति

न शीतवातातपमैयुनेह ।
शब्दं समभ्यर्च्य क्षतप्रसादे-

नामा गुणी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
“क्षतप्रसादं कौहं नागं वृद्धं वमं वमम् ।

एतावीर्यं जवज्जन्म जातीयोवपलन्मसा ।
मधुकं मधुयष्टी च घात्री च समप्रकर्षा ।

कर्पूरं खादिरं सारं श्रुताह्वा कष्टकारिका ।
अन्नेवेतसतुल्यांशमन्मलोवीदवेदिनम् ।

भावयेन्मैवद्विष्टा च नागवल्गा दिनं दिनम् ।
वटिकां वदरीख्याभां नाम्ना चन्द्रमर्मा पराम् ।

भक्तयेत्तीव्रमेहार्तः सर्वमेहकुलान्तकम् ।
घात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाहतायुतम् ।

सखीद्रं पाययेच्छातु सर्वमेहप्रशान्तये ॥”
इति चन्द्रप्रभावटी ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
चन्द्रभागः, पुं, (भज् + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-

विभागो यच्च इति ।) पर्यंतविशेषः । यथा,—
अथ जपुः ।

“चन्द्रभागा कथं सिन्धुसुखोत्पन्ना महागिरौ ।
कीडक् सरस्वतिप्रेक्ष । हृष्टोहितसंश्रकम् ॥

कथं स पर्यंतश्रेष्ठचन्द्रभागाऽयोरभवत् ।
चन्द्रभागाऽयौ कक्षाद्वयी जाता उघोदका ॥

एतन्नः श्रोत्र्यमाख्यानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्दिनसप्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥

हिमवत्गिरिसंस्तुतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्दिन्द्रधवलो गिरिः ॥

तस्मिन् गिरौ पुरा वेधश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभक्त्यै कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥

पितृव्यं तथा तस्य तिथिर्दृष्ट्यात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥

विभक्त्यै चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्यंतसप्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”

इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्यंतविशेषः स
उत्पत्तिस्थानस्यैवास्त्वस्याः । “अर्थ आदिभ्यो-

चन्द्रमाः

२५ ।” ५ । २ । १२७ । इत्यत्र तत्तदाम् । चन्द्र-
भागात् पर्यंतविशेषात् जाता इति वा ।)

यदीविशेषः । इत्यमरः । १ । २० । २४ ॥ तत्-
पर्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति

शब्दरत्नावली । वा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा ।
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“यच्च देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तच्च जाता देवसन्दी शीताह्वा वचनान्विधिः ॥

आपयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयेन्मैमोहरेः ।
चन्द्रं पयुर्जसावन्मात् सर्वं ते त्रिदिवीकसः ॥

तदा शीतानलं चन्द्रक्षानयोगाच्च सान्ततम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् हृष्टोहितसंश्रकम् ॥

तद्विद्वत् तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विद्वत् साधु तन्मनम् ॥

तद्दर्शनान्नान्तस्मादुत्थिता कण्ठकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विविक्तमे स्वयं ततः ॥

भाष्यार्थे सान्तरक्तानु जयाह ब्रह्मसम्पत्तेः ।
तच्चैवाधिकृतं तोयं गदाप्रेक्ष निश्यापतिः ॥

निर्मित्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् सान्तजलं भित्त्वा हृष्टोहितसंश्रकम् ॥

कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु वा ।
सागरोऽपि तदा भाष्यं चन्द्रभागां महानदीम् ॥

तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं श्रकम् ।
एवं तस्मिन् ससुतपन्ना चन्द्रभागाऽयौ नदी ॥

चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलम् । दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य
पर्यंतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्यंतसञ्ज्ञातत्वात्तया-

त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । २० ॥
इत्यञ् । अञ्च न वृद्धिः । ततः “वङ्गादिभ्यञ्च ।”

४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्यैव मुक्ता भूतिः सत्यत्
कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् मुक्तादीभि-

तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः ।
श्राकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविम्बम् ।
चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३२ । ४८

“तस्याच्च विमलं वक्रं सुदलं सुगुणैर्युतम् ।
अथा राक्षसिणस्तुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमागन्धं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं साहस्येन माति परिमातीति ।

मा + “चन्ने मो ङितु ।” उक्ता । ४ । २२८ ।
इति अशिः स च ङितु । चन्द्रं दणतं अण्डतश्च

तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
भारादिवत्तुपादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

चन्द्रवं

मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६८ ।
“एकोपि कोपि सेखो यः खीरं खीरं पुनर्नवम् ।

अमुदियः करोतिव ख्यं चन्द्रमसं यथा ॥”)
चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शिखरे यस्य ।)

शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारः ।
५ । ८६ ।

“अथ प्रभृत्यवन्ताहि । तयास्मि दासः
क्षीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलि ॥”)

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाङ्मयी । इति भैरव्यरत्नावली ॥

चाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैरव्यरत्नावल्यां
कुहाधिकारे ।

“गुडुची चन्द्ररेखा च खोमराट् चक्रमर्द्धकम् ॥”
वाङ्मयीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेखः, पुं, (चन्द्र आकाशको रेखध्वजः ।)
काञ्चनचौरः । इति विक्रान्तध्वजः ॥

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाङ्मयी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अश्वरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ८ । ७ ।
“उन्मेशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ॥”

हृन्दोविशेषः । यथा, हृन्दोमञ्जल्याम् ।
“क्षौ मो यौ चन्द्रवेता सप्ताष्टकौ चन्द्ररेखा ॥”)

चन्द्रलोहकं, स्त्री, (चन्द्र इव शुभं लोहकं धातु-
द्रवम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्वयायः ।) चन्द्र-
सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पृथः अग्निः तस्य

पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां
इत्याद्यां भाष्यायां पुनरुवाः स प्रतिष्ठानगरे

इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्ती आसीत् ।
तस्योर्व्वेशां वट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्व्वेष्टः ।

तस्य पुत्रो नहुवस्तस्य ययातिश्चक्रवर्ती । तस्य
हे भार्य्ये हवपर्व्वेशो दानवराजस्य सुता

शर्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-
यान्यां ययातिर्हो पुत्रौ यदुस्तुल्यसुच । शर्मि-

ष्ठायौ जयः पुत्राः दुष्टाः अष्टाः पूयञ्च । तच्च
यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञादेनं क्षतवन्तः

पित्रा शप्ताः । अष्टपुत्रं यदुं शप्ताप तच्च वंशे-
राजचक्रवर्ती माभूत् । तुल्यसुदुष्टान् शप्ताप

युष्माकं वंश्या वेदवाह्या अष्टा भविष्यन्ति ।
पूरुषस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्मे कृत्वा पितु-

रतिप्रिय आसीत् । ययातिः समदण्डसमये
कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्तिनं क्षतवान् ।

यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं
दत्तवान् । तथा दक्षवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-

मायां तुल्यसवे, उत्तरस्यां अजवे, सर्वान् पूरो-
दधीनां चक्रे । यदुरतीवधर्मेऽशीनस्तद्वंशे ह्यापद

युगस्यान्ते श्रीलङ्कावतीर्षः । तच्चरितं सर्व-
शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदीवैश उच्यते ।

यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य दृष्टिनिवान्
तस्य आशिः तस्य उग्रहूः तस्य चित्ररथः

तस्य शशविम्बः तस्य दृष्टुकीर्तिः दृष्टुजयः दृष्टु-
दानः दृष्टुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । दृष्टु-

अवसः तमः तस्य उग्रताः तस्य शितायुः तस्य
रक्तकवचः तस्य व्यामवः तस्य विदर्भः तस्य
क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्टिः तस्य निवृष्टिः
तस्य दशार्धः तस्य योमः तस्य निवृतः तस्य
विजतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य
शकुनिः तस्य करन्तिः तस्य देवमतः तस्य
देवसेनः तस्य मधुः तस्य कुववधः तस्य अनु-
रथः तस्य पुरद्वीजः तस्य अंगुः तस्य सख्युतः
तस्य वृष्णिः देवावृषः अन्वकः महाभुजः इति
चत्वारः पुत्राः । तेषु वृष्णिः अन्वकः तस्य सुमित्रः
तस्य अन्वमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य
विदूरथः तस्य मूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः
तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढः तस्य
मूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान्
श्रीलक्ष्मः ॥३॥ यदातिपुत्रस्य पुरोरतिविस्तीर्णो
वंश उच्यते । पुरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य
प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनसुः तस्य चारु-
पदः तस्य सुतुः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः
तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राक्षः तस्य ऋचेयुः
तस्य रत्नितारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः
(सुरोधः) तस्य दुश्शन्तचक्रवर्ती । तस्य शकुन्त-
लायां भार्यायां भरतचक्रवर्ती आसीत् । यस्तय-
स्त्रिंशच्छतमन्त्रधेयान् कृतवान् पञ्चाशदाज-
क्यान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत्
बहुनि भनरजादीनि हतवान् सप्तविंशतिसहस्र-
वत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्य पुत्रो
चित्रथः तस्य मन्तुः तस्य वृहन्तुजः तस्य हस्ती
येन हस्तिनापुरं निर्मितम् । तस्य अजमीढः
तस्य ऋक्षः तस्य सखरणः तस्य सूर्यकन्यायां
तमर्थां कुवः तस्य जङ्घुः तस्य सुरथः तस्य विदू-
रथः तस्य सार्वभौमः तस्य जयन्सेनः तस्य
राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋक्षः तस्य
दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः
वाङ्मीक इति जयः पुत्राः । तत्र देवापिः कलाप-
यामे योगी भूत्वा वर्तते । स कलौ चन्द्रवंशे तुमे
कलेरने पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भाषयिष्यति ॥४॥
तत्र शान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्ती तस्य
गङ्गायां भीष्मः पुत्रो जातः स परमधर्मात्मा
महावीरः येन पितुर्दाशकन्यायां विवाहार्थं पित्र-
राज्यं त्यक्तम् । यः स्वस्य विवाहं कृत्वा ऊर्ध्व-
रेता जातः । शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ
जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च । सत्यवत्यां
कन्याकाले पराशरात् आसौ जातः । पुनर्भुने-
वरात् आसज्जन्मानन्तरं सा कन्या रूपमाभवत् ।
चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे सखवत्याया आसः धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च
जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्यस्य गान्धार्थी
भार्यायां दुर्व्योधनव्येष्टं पुत्रशतं बभूव । पाण्डो-
र्द्वैभार्ये कुन्ती माद्री च । ऋगीभूतस्य सुनेः शपा-
न्मेषुनरहितस्य पाण्डोराशया कुन्ती धर्मदा-
युधिष्ठिरं पवनाङ्गीमं इन्द्रादर्जुनं जनयामास ।
माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन-

यामास । युधिष्ठिरस्य राजसूयवाजी । अर्जु-
नस्य सुभद्रायां भार्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्त-
रायां भार्यायां परिचितः । युधिष्ठिरादनन्तरं
कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्ती । तस्य
जनमेजयः तस्य शतानीकः तस्य सहस्रानीकः
तस्य अश्वमेधजः तस्य अश्वीमज्जः तस्य नेमि-
चक्रः स हस्तिनागरे नद्यादृते कौशाम्बां
पुण्यां राजासीत् । तस्य उत्तः तस्य चित्ररथः
तस्य सुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः
तस्य सुनीयः तस्य वृचक्षः तस्य सुखीनलः तस्य
परिमवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य वृष-
जयः तस्य दूर्वः तस्य तिमिः तस्य वृहद्रथः
तस्य सुनासः तस्य शतानीकः तस्य दुर्दमनः
तस्य महीनरः तस्य दक्षपाणिः तस्य निमिः
तस्य जेमकः । एतत्पर्यन्तमस्य वंशस्य
शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं स्थिताः ॥५॥
सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ
बहुकालं स्थिताः । अतस्ते वर्ग्यन्ते । तत्र
युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो
मगधेषु राजासीत् । तस्य भार्गारिः तस्य
श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः
तस्य सुनञ्जः तस्य वृहन्सेनः तस्य कर्म-
जित् तस्य श्रुतश्रव्यः तस्य विप्रः तस्य सुचिः
तस्य जेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्मसूत्रः तस्य
समः तस्य वृहन्सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुवलः
तस्य सुनीयः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित्
तस्य पुरञ्जयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥६॥ ततः पुरञ्जयस्य
मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं
राजानं कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर-
दोमदृष्टा जाताः । प्रद्योतपुत्रः पालकः तस्य
विशाखयुपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः ।
एते पञ्च अष्टविंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा
आसन् ॥७॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः
तस्य काकवर्णः तस्य जेमधर्मा तस्य जेजुसः
तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दम्भकः
तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः
एते दश वृषाः धृतराष्ट्रशतवर्षं वत्सरान्
भूमिपाला आसन् ॥८॥ महानन्दिस्ततो नन्दः
शूद्रायां ससुतपन्नः राजासीत् तस्य सुभाल्याद्या
अष्टौ पुत्रा आसन् । ते श्रुतयन्सरान् राज्यं
कृतवन्तः । चाणक्यनामा कश्चिद्भ्रातृभ्यः नन्दं
तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृत-
वान् । कलौ नन्दान्तः क्षत्रियवंशः । इति
श्रीभागवतं महाभारतम् ॥

चन्द्रवल्ली, श्री, (यदि आक्रादे + रक् । चन्द्रा
आनन्ददायिका वल्ली । सुधातुल्यमधुसावित्रा-
नघालम् । चन्द्रस्य वल्ली जना इति केचित् ।)
सोमवल्ली । सोमलता इति खाना । वल्ली
शाकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चन्द्रवल्ली, श्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली ।)
प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमलता च ॥ (सोमलताग्रन्थे गुणादयोऽस्या
शेषाः ॥)

चन्द्रवाला, श्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संश्रयोति
खगक्षेत्रे इति । वल संवरणे + अण् । ततश्चापि ।)
खलेला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्यायो
ऽस्या यथा, —

“एता खूला च बहुला वृष्णीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभो विहङ्गमः ।)
वकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं, स्त्री, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम् ।
यद्वा, चन्द्रस्य द्वांसदृष्टिर्भां कृतं यद्व्रतं तत् ।)
चान्द्रायणम् । इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं
चान्द्रायणग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति ।
शाल + अच् । ततश्चापि ।) ज्योत्स्ना । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते आचते इति ।
उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्राचादो-
परिग्रहम् । तत्पर्यायः । शिरोग्रहम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वङ्गभी ४
कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । ४० ।

“तस्यायमन्तर्हितसौधभागः

प्रसक्तसङ्गीतनन्दल्लोचनः ।

वियदुगतः पुष्पकचन्द्रशालाः

चक्षुः प्रतिशुभ्रमुखराः करोति ॥”)

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति ।
शाल + ण्वल् । टापि अत इत्वम् । यद्वा, चन्द्र-
शाला + स्वार्थे कन् ।) वङ्गभी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रशूरं, स्त्री, कलविशेषः । हस्तिम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चन्द्रिका २ चर्महन्त्री ३ पशुमेहन-
कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ ।
अस्य गुणाः । हिकावातश्लेष्मातिसारिणी हित-
त्वम् । अस्त्वान्तरीयदेधित्वम् । वलपुष्टिविच-
र्जनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य । यद्वा,
चदि आक्रादे + रक् । चन्द्रः आक्रादः स्वान-
न्दानुभवरूपपरमात्मन्योतिः शेखरे कलाटोर्ध्व-
भागे यस्य । स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधि-
वर्णितानां योगीन्द्रपुत्रयाणामपि कलाटदेशे
सत्यज्ञानान्ध्याहतसेतोः परब्रह्मणः स्वाभासक-
न्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वान् अन्येष्वपि
चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वगुरोर्महादेवा-
दन्वजं पूर्णतमयोगसिद्धिप्रसिद्धेः । किञ्च महे-
श्वरादिशब्दवत् स्फुटिशक्तिनोऽपि सर्वयोगीन्द्र
गुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य
समन्वयतेति पूर्वाचार्योपादाः ॥) शिवः । इत्य-
मरः । १२ । १३२ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ५८ ।

“यदा बुधैः सर्वगतस्त्वस्यसे

न वैगुचि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

चन्द्रशेखर

इति सप्तश्लोकाख्यं चन्द्रशेखरं ।
रघुसुपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”

चन्द्रयुक्तः शेखरः प्रहङ्गं यत् ।) पञ्चतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महाशक्तिचरितम् ।
“शम्भुनायचक्रनायचक्रशेखरं प्रवृत्ते ॥”)
चक्रलक्षणे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चक्रले दण्डबाहुर्भैरवचन्द्रशेखरः ।
यत्कल्पा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”

इति तन्त्रचूडामयी ॥१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्कराजपुत्रः । यथा,—
“अथ काले क्षतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्मे ज्ञात्वेव मातुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाकुटाक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितस्तत्सुता जाता ततः पूषाऽयोऽभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौष्पः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो हृषीकेशो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रश्चो राजाभूत् पौष्पः वृषभध्वजसत्तमः ।
शिवे वयसि सन्प्राप्तिं भार्याभिस्तुष्टिभिः सह ॥
पौष्पः परमया भक्त्या ब्रह्मणं पर्यतोवयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकप्रितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वंदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि वृषभे ॥ प्रदास्यामि यथेक्षितम् ॥
यदिह तव जायानां तत्तद्वास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्प उवाच ।

हिरण्यगर्भापुत्रोऽहं पुत्रार्थं त्वासुपासये ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्रो मे भवेत्तत्तत्संयुतः ॥
एतदर्थं सभाष्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्रस्तथा कुर्वे जगत्पते ॥
पुत्राप्नो नरकात् पुत्रच्छायते पितरं प्रसूम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् । त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।

प्रहङ्ग पौष्प ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलीकृष्टः ।
तदहं ते वदान्द्वय भार्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृह्णाण त्वं मया दत्तं वृषोत्तम ! ॥
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभावते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् । भार्याभिस्तुष्टिभिः सह ॥
ततस्ते लक्ष्योपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यदुं समारभे भक्त्या परमया युतः ॥
गिराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृष्टवतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चायतः ॥
पुत्रार्थं धूपदीपाद्यैर्वृषभध्वजमनर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्पस्य वृषभेः सन्धक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह वृषभं महादेवो हसन्निव ॥

चन्द्रशेखर

उपासते किमर्थं मां तस्मै वद दशमि ते ॥
पौष्प उवाच ।

अपुत्रोऽहं पुत्रकामः पूजयामि वृषभध्वज ! ॥
यथाहं पुत्रवान् वे स्यां वृषभध्वज । तथा कुर्वे ॥
इति संवत्सदमाणा भार्याभिः सह हर्षितः ।
प्रसन्न्य स्तुतिपूर्वकं भक्तिनम्रात्मनः ॥
ततः पुत्रार्थं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हसी हसन् दं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषभे शिवा ।
भोजयेताः स्वजायास्यं प्रहृष्टः सुखमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्तान्ति च गर्भास्तु भार्यास्ते युगपद्रूप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसन्नो योवित्तां तव ।
भविष्यति वृषभे ॥ ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे श्रीर्ध्वं भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्या भविष्यति ।
ततः स्वच्छत्रं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ।
तस्य श्रीर्ध्वं चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ॥
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्त्र्यं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्त्र्यं देवः प्रविवेश वृषभध्वजः ॥
तत्तच्छात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्पस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषभध्वजम् ।
ततः समुत्थिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्तितम् ॥
तत् फलं वृषभे ॥ गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सन्मूर्तेर्गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
स्वच्छत्रं पृथक् राजा यथा भर्गेण भावितम् ।
तच्च स्वच्छत्रं पौष्पो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिच्छं चकारासु तत्र पुत्रो जजायत ।
तस्य श्रीर्ध्वं तदा राजन् सहजेन्द्रकुला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा श्रुतकाले कला विधोः ।
तं सर्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहशिरः विशालालासं दीर्घायतसुखं तदा ।
हृष्टा पौष्पोऽथ भार्याभिस्तुष्टिभिः सह संसुदम् ।
लेभे हरिद्रः सत्कोवं प्राप्यैव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राणा ब्राह्मणेः स्त्र्यः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था चन्द्रमसः समः ।
वर्धे स महाभागः प्रहङ्गं चात्यरुग्धतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिस्रणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो लिख्योस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्ये प्रहरणे शास्त्रे श्रीले च तत्तुल्यः ॥
नाम्नोऽभूत्पुत्रशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिविष्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
इत्युक्त्वा कवर्च्यं सर्वराजगुणैर्युतम् ।

चन्द्रशेखर

तिष्ठतिः सह भार्याभिर्मन्त्रं पौष्पो विवेश ह ॥
दृष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्वी क्षितिं वशे चक्रीऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
साल्मभौमो हृषो भूत्वा राजभिः परिधेवितः ॥
अमरैरिव देवेभ्यो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्पसुतो भूत्वा ब्रह्मकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्ताङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे ।
दृष्टवतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुत्रयः त्रिवेणीसन्निकर्षवन्धपाङ्कज्यामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्तमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्तते । अयं
नागाशास्त्रवेत्ता विशिष्टतो ज्योतिषशास्त्रेण
लक्षप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संज्ञिता बह्वी
पन्था अस्मद्देशेऽपि प्रचरन्ति ॥ ॥)
योऽब्रह्मपुत्रकालगतनवमध्वकः । तद्विवरणं
ध्रुवकण्ठे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“जनविश्रुतिवर्णाङ्गः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्द्रके ताले भवेत् खड्गारवीरयोः ॥”
इति बङ्गोत्तदामोदरः ॥

(वटिकौषधविशेषः ।

“सूतो गन्धदृग्गः सोलगाः स्था-
देतैस्तुल्या शर्वेरा मत्स्यपितैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्गो देयः शङ्खवेरस्य वारा ॥
सन्धक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हृन्ताकाटं पथमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये ऋद्धिं वारिप्रयोगः ॥”

इति उदकमञ्जरीरसः ॥

“अत्रैव शर्करां त्वक्का शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”

इति चन्द्रशेखरो रसः ॥

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यत्स्य ।)

कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)

सुन्देला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुक्रो हासः प्रभा

यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्यैव शुक्रो हासो दीप्ति-
यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
ग. ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) शुक्ची ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाक्रादकरो हासो

यस्याः इति । मायस्त्रीरूपा भगवती । यथा,

देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।

“चन्द्रहासा चारुदात्री चक्री चन्द्रहासिनी ॥”

हृत्ती । तस्याः पर्याया यथा,—

“सुदाया सुदभगटायां हृत्तीति निगद्यते ।

अत्रेता सुदा चन्द्रहासा लक्षणा ज्ञेयदूतिका ॥

चन्द्रिका

गर्भेहा चन्द्रभा चन्नी चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 चन्ना, स्त्री. (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
 णिच् + रक् । णिच् टाप् ।) एका । वितानम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ गुङ्गुची । इति कैचित् ॥
 चन्नातपः, पुं. (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति
 क्षायादनेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादन-
 विशेषः । चादोया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्ना ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रक्षिः ।)
 ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा,
 कादम्बर्यम् । "चन्नातपमिव रसनातपेतम् ॥")
 चन्नापीडः, पुं. (चन्द्रः आपीडो श्रेष्ठो यद्वा
 आपीडः शिरोभूयकं यस्य ।) शिवः । इति
 त्रिकाशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
 "राजचूडामणिः श्रीमच्चन्नापीडस्ततोऽभवत् ।
 योद्धितेभ्यस्त्रिणा कौर्त्तया कलेः पीडाचकार यः ॥"
 कादम्बर्योक्तिर्नित्ययकविशेषः । स तु राजस्तारा-
 पीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्बर्यम् । १३७ ।
 "अतिक्रान्ते च वल्लीजागरे प्राप्ते दृष्टमेहनि
 पुण्ये सुहृते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मण-
 सात् ज्ञत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमखलचन्द्रः
 स्वप्ने मुखकमलमाविष्टम् उदः' इति स्वप्नाश्रुप-
 मेव राजा सुनोचन्नापीड इति नाम चकार ।"
 अयं हि एकदा नद्यायां गच्छन् किन्नरमिधुन-
 मनुभावन् हिमालयप्रशस्त्रमधिरक्तं अञ्जोद
 सरीवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थं महाश्वेतां
 गन्धर्वकुमारौमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व-
 वृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्वलोकं गत
 वान् । तत्र गत एव गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य
 कादम्बरौ नाम कन्यां ददृशुः । इष्ट्वा च
 तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽनिकटेन
 तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसङ्घचरं वैशम्पायनं
 स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकलयन् पित्राहूतः
 स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पा-
 यनायनाय गतोऽसौ त्रिरवन्धोर्वैशम्पायनस्य
 न्यलुवात्ताभाकलयन् ह्रिन्नतरविभूतले पतित्वा
 महाश्वेतासन्निकर्षं एव विदीर्णदृष्ट्यो गतासु-
 रासीत् । ततो देवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ
 पुनर्जीवितश्च कादम्बरौ परिकीर्तवान् । इत्येवा-
 तीवचर्यजनिका कथा कादम्बर्यग्रन्थे एव
 विशेषतो विज्ञेया ॥)
 चन्नावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानु-
 कन्या ब्रजे श्रीकृष्णस्य निताप्रिया राधातुल्या ।
 यथा, उज्ज्वलनीलमयी ।
 "राधाचन्नावलीतुल्याः प्रोक्ता निताप्रिया ब्रजे ।
 कृष्णवनितासौन्दर्यवेदग्भादिगुणाश्रयाः ॥"
 चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनाभ्युपगताः ।
 "अत इतिठनी ।" ५ । २ । ११५ । इति ठ्ण् ।)
 ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा,
 दधुः । १६ । १६ ।)

चन्द्रोद

"अन्वसुक्तं सुरतभ्रमापहं
 मेघसुक्तविशदां च चन्द्रिकाम् ॥")
 खलौला । चन्द्रकमलस्य । चन्द्रभागावली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कसोटा । मल्लिका ।
 श्वेतकण्टकारी । मेथिका । कण्ठौला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रमूरम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (पीठस्य देवीविशेषः । सा तु हरिचन्द्रे विरा-
 जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
 "सङ्गादवेकवीरा तु हरिचन्द्रे तु चन्द्रिका ॥"
 हृन्दोविशेषः । तल्लतनं यथा, हृन्दोमञ्जरीम् ।
 "नमस्ततुगुभिरञ्जिकाभ्यर्चुभिः ॥"
 वासपुष्पा । अस्याः पर्याया यथा,—
 "चन्द्रिका चर्महल्ली च पद्ममेहनकारिका ।
 नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 चन्द्रिकाद्रावः, पुं. (चन्द्रिका द्रावो द्रव्यं यस्य ।)
 चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिकापायी, [नृ] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां
 पिबतीति । पा + णिच् ।) चकोरपत्नी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिकामूर्ज, स्त्री, (चन्द्रिका इव मुञ्जं अम्बु-
 जम् ।) वितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रिलः, पुं. (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + वाह-
 लकान् । अद्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः ।
 वास्तुकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
 चन्नी, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
 णिच् + रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्नेटा, स्त्री, (चन्द्रः इहः प्रियो यस्याः ।
 निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलनी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे
 चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यदिने सार्धप्रहरद्वय-
 आपिनी या तिथिस्तुतिथ्यनुसारेण भवति ।
 तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
 "गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
 सोमो राजा गच्छन् हन्ति सुरभीपूजकास्तथा ॥
 तदुदयसम्भावनं निर्णयान्ते निर्णेतम् ।
 प्रतिपद्यापराह्निकविसृङ्कर्त्तव्यापिनी द्वितीयायां
 चन्द्रदर्शनं सम्भायते । तदुक्तमग्राधानविषये
 वृहद्भासातपेन ।
 द्वितीया विसृङ्कर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।
 अग्राधानं चतुर्दशी परतः सोमदर्शनादिति ॥
 अपराह्णं पञ्चधाविभक्तस्याह्णचतुर्थी भागः ।
 तत्र यत्र प्रतिपदि वसुङ्कर्त्तव्यापिनी द्वितीया
 तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ॥" इति श्रीहरि-
 भक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्र-
 खण्डादिरक्षितचन्द्राक्षतेरातपो यत्र ।) चन्ना-
 तपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४५ ॥
 स तु मकरध्वजाखरसिन्दूरम् । यथा,—
 "पलं न्दु खर्दणं रसेन्द्रं
 प्रकाशकं चोदुश्च गन्धकस्य ।

चपलः

श्रीशैः सुकार्पावभवेः प्रकृतेः
 सर्वं विमर्गाय कुमारिकादिः ॥
 तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
 न्यतुर्कपटैकादिवसचयश्च ।
 पचेत् क्रमाद्यौ सितकाष्ठयन्त्रे
 ततो रजः पल्लवरागरन्ध्रम् ॥
 निश्चयं चेतस्य पलं पलावि
 चत्वारि कर्पूररजस्येव ।
 जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
 कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
 चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माघो
 सुक्तोऽदिवल्लीदलमध्यवर्ती ।
 मदोन्मदानां प्रमदाश्रुतानां
 गन्धाधिकतं ज्ञपयन्काष्ठे ॥
 इतं चनीभूतमतीव दुग्धं
 न्दुनि मांसानि समस्तकानि ।
 माषान्निपिडानि भवन्ति पञ्चा-
 न्यान्महायौग्यपराणि चाप ॥ * ॥
 वलीपलितनाग्रनस्तुभृता वयःस्तम्भनः
 समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
 गृहेषु रसराक्ष्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
 स पञ्चशरदर्पितो नगहृष्टा भवेद्दुर्लभः ॥"
 इति सारकौस्तुभौ सुखबोधश्च ॥
 चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आकाशे + भावे रक् ।
 चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यान्मन्त्रस्य उदयो यस्याः ।
 नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
 "हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
 विभीतकस्य मष्ठा च शङ्खनाभिसैनः शिला ॥
 सर्वमेतत् समं ज्ञत्वा ह्वासीचीरेण पीयथेत् ।
 नाशयेत्तिमिरं कक्षं पटलाभ्युदानं च ॥
 अधिकानि च मांसानि यच्च राजौ न पश्यति ।
 अपि द्विवर्षिकं पुष्पं मासैर्नैकेन साधयेत् ।
 वर्णिचन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥")
 चन्द्रोपलः, पुं. (चन्द्रप्रभोदभास्विन उपलः प्रस्तरः ।)
 चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥
 चप, सान्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 सकं-सेट् ।) सान्धेः प्रियवचनं उपश्रमो वा ।
 चप्रति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥
 चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) कल्कचूर्णोत्तरणम् । क म,
 चपयति तच्छुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥
 चपटः, पुं. (चप + चपर्थे कः । चपः सान्धेना
 चूर्णोत्तरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट
 + पचाद्यच् । ततः शकन्नादिवत् साधुः ।)
 चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड इति भाषा ॥
 चपलं, स्त्री, (चपं सान्धेनां जाति प्राप्नोतीति ।
 ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । १ । इति
 कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
 चपिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चपलः, पुं, (चोपति मन्त्रं मन्त्रं गच्छतीति । चुप
 मन्त्रायां गतौ + "चुपेरचोपधायाः ।" उकां ।
 १ । १११ । इति कलः घातोऽकारस्य अकारा-

चपेटः

देशः १) पारदः । (अस्य पर्याया यथा,—
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः स्तुतः शिवालयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चविक-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
“पूर्वसुक्ताः शुक्रविद्या चविका ये समासतः ।
नामनक्षत्रभेदयन्त्रैरष्टादश निबोध तान् ॥”
“कुलिङ्गञ्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥”
एतस्य दृष्टनेन यत्नश्च भवति तदुपशमनाय
च यदौघं तदयथा तत्रैव,—
“चपलेन भयेच्छर्द्दिसं च सख्यं लणाय ।
सभद्रकाहां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिप्तेत् ॥”)
चपलः, चि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
+ कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चपलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
“विचरति परितः लब्धो राज्ञायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दृष्टदिव्यविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेघः ॥”)
दोषमनिश्चित्य वधवन्नादेः कर्त्ता । तत्पर्यायः ।
चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माधे । ६ । १६ ।
“निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजम् तथा ।
दिवसात्ययात्तदपि सुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥”
“चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥” इति
तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥) विदुः । (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १६६ ।
“किं पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्जितदेशः नर-
भ्राताः ॥”)
पुञ्जली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली मागधी लण्णा वेदेही चपला कला ।
उपजुल्लोषणा शोष्णी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जिह्वा । इति शब्दचक्रिका ॥ विजया । महिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्याहृन्दोविशेषः ।
तल्लज्जं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
“उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्थौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥”)
चपेटः, पुं, (चप + चर्त्त कः । चपः सान्त्वना
चूर्णीकरणं वा तस्मै श्रुति गच्छतीति । इट
गती + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चङ् इति
चापङ् इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चमरि

चपेटौ, स्त्री, भाद्रमुल्लवल्ली । यथा, भाद्रमुल्लवल्ली
अचयलप्राप्तिकामः ज्ञानादिकं कुर्यात् ।
सन्तानकामा जलसमीपे बहौ पूजयेत् । बहौ
नमः इति अरण्यवल्लीपूजावत् । चापङ्गवल्ली-
यम् । इति लक्षचक्रिकायाख्या ॥ * ॥ अथ च ।
“प्रहृष्टा द्वादशे मासि सम्यग्यापयतुहये ।
सुते जाते तथा बहौ बहौ द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी बहौ चैत्रे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी श्रिया आवये लुङ्गनी मता ॥
भाद्रे चपेटौ विख्याता दुर्गास्थान्युजे तथा ।
नाथाख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोक्षपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽष्टोका प्रकीर्तिता ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्यानवल्ली इति कंचित् ॥
चम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
सकं सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) चमति । उ,
चमिन्वा चाम्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) न, चमोति ।
र वैदिकः । उ, चमिन्वा चाम्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । क्त + अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +
क्त + भावे चण् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
दृग्गणः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायस्त्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
वित्वज्ञानेन हेतुन्तरागुसम्भाने मनोभाषार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरं । २२ । २५७ ।
“एवं सकलजगत्तयद्दयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्यराः पदवीम् ॥”)
चमरं, स्त्री, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अच्
न ङिङ् ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + “अर्त्ति-
कमिभ्रमिचमोति ।” उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौ । तत्पर्यायः । अजनी २
वन्धः ३ धेनुगः ४ बालधिप्रियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २६ । ३ ।
“चमराः स्मरान्नेव ये चान्ये वनचारिणः ॥”)
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकटः । स तु विशेष्यभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे स्त्री च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्यस्य । “अत
इतिठनौ ॥” ५।२।१५। इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कोविदारचमरिकः कुडालो युगपन्नकः ।
कुडालीताम्रपुष्पश्च सन्नकः सख्यकेशरी ॥”)

चम्यः

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारः । १ । १२ ।
“यस्यार्घ्यवृत्तं गिरिराजशब्दं
कुञ्जलि बालेननेचमर्यः ॥”)
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, स्त्री, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चसु भक्षणे + “अथवि-
चमोति ।” उणां । ३ । ११७ । इति अरच् ।)
यन्त्रापानभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
इति भाषा ॥ (एतन्मन्त्रादिकमुक्तं यथा,—
“चमसां तु वक्ष्यामि दृष्ट्याः स्युस्तुरङ्गुलाः ।
चङ्गुलस्तु भवेत् स्त्रियो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः स्रज्ज्वागं विलासमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तेषां दृष्टेः लक्षणम् ॥
होतुर्मङ्गल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातयाश्च अग्निः स्याद् घातमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्त्रवतः स्यादुत्तोरो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरणे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विद्यहीतकः ॥
अच्छावाकस्य राज्ञाव आभीष्टस्य मयस्वकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्मणि ।
पलाशाद्वा वटाद्वावृक्षाद्वा चमसाः स्मृताः ॥”)
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + अरच् ।)
पर्यटः । पिष्टभेदः । लङ्ङुकः । इत्यण्यपालः ॥
(अथभेदस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
“कविर्हविरन्तरिचः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ हर्मिलचमसः करभाजनः ॥
एते मागवतधर्मदर्शना नव महाभागवताः ॥”)
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुहृमस्तरादिपिष्टम् । कालरचितं यक्षपाच-
मित्यर्थः । इति लिङ्गादिसंज्ञटीकायां भरतः ॥
“चूर्णं यच्छक्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।”
इति भावप्रकाशः ॥
चमः, स्त्री, (चमति भक्षयति भक्षन् नाशयतीत्यर्थः ।
चम + “लक्षिचमितनीति ।” उणां । १।८०। इति
ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
“प्रशैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यः महर्षिर्चमम् ॥”)
सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । ससुदायेन
७२६० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकरी ॥
चमरः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + “खर्जिपिङ्गा-
दिव्य करोलक्षौ ।” उणां । ४।६०। इति ऊरः ।
पृषोदरादित्वात् अत उल्लङ्घ ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माधे । १।८ ।
“चकाशतं चारुचमरचर्मणा
कुथेन नागिन्मिवैववाहनम् ॥”)
चम्यः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमात्रा ॥

चम्पक

चम्पकं, स्त्री, (चम्पयति सद्गम्यं गच्छतीति । चम्प + क्तृन् ।) कदलीफलविशेषः । चांपा कला इति भावा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽगो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (चांक्षशास्त्रोक्तसिद्धिमेदः । यथा,— “आयेन स्त्र्यं परीक्षितमप्यर्थं तावत् अहधते यावद्गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिभिः सह न संवादते । अतः सुहृदां गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिणां संवाद-कानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकसुच्यते ॥”)

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गम्यादिकं गच्छतीति । चम्प + क्तृन् ।) वृक्षविशेषः । चांपा इति भावा । तत्पर्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्गपुष्पः ४ शीतल-च्छदः ५ सुभगः ६ भद्रमोहो ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्गः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूघ्न-नाशित्वम् । गुणादगो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवायत्वम् । मधुरत्वम् । विष-क्षमिच्छकफवातासपित्तनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशावयवम् ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कौरकः ।) चम्पककौरकः । तत्पर्यायः । गन्धफलो २ बहु-गन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-स्तथात्वम् ।) ज्येष्ठशुक्लचतुर्दशी । यथा, ज्येष्ठ-माससुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।

“चतुर्दशाच्च सुक्तायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् । अयुतेर्वा सहस्रेर्वा श्रुतेर्वा परमेश्वरि ॥

पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्भरती । हृदयेन पित्रेण न भूयो जायते भुवि ॥

त्रिमञ्जुसैचम्पकैश्च सहस्रं कुङ्कुमाभिः ।

चयवदिव्वरान् हन्ति कृत्वा प्रोक्षाणि यानि च ॥

चम्पकचतुर्दशी स्थाता पूजयेद्वा सदाशिवम् । दशजन्मकृतं पापमर्धनादेव नश्यति ॥”

अथ च ।

“चतुर्दशाच्च सुक्तायां ज्येष्ठे मासि महेश्वरम् । चम्पकैः पूजयेत् भक्ता शिवलोकमवाप्नुयात् ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातले ११ पटलः ॥

अपि च ।

“ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुण्ये चम्पकसम्भवेः ।

अर्चयित्वा महादेवं रत्नलोके महीयते ॥”

इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नास्मा प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पीप

(चांपा कला । इति भावा ॥ शुभादिकं चम्पक-शब्दे वृत्तम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रम्भारबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतियुक्तातीति । आ + ला + मितच्चादित्वात् लुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् उन्नतीति । उन्मी-क्षेदने + अच् । एषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यमेदः । चांदकुडा । इति भावा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोवः, पुं, (चम्पचम्पक इव कोवो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । “अर्घ्यं आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १०७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ६।८।१ । “हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।

चम्पा पुरी.....”)

कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४० ॥ चम्पावती ५ चम्पा पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयम् अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।

“वज्रास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥”

तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।

“प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरघाईल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥

पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलाह्वनः । दुष्यंघिनस्यानुमते तवापि विहितं तथा ॥”

इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थानदी-विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एष पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पचम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + लुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदास्थया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मत्स्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पा, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तक्ष-सर्जं यथा,—

“गद्यपद्यमयी वाणी चम्परित्यभिधीयते ॥”

इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्थो पुं भूजि ॥

चरः

चर, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आर्त्तं-सकं-सेट् ।) उ, चयते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + “एरच्” १ । २ । ६६ । इति कर्मणि अच् ।) वध्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमन्त्रवद्धम् । यद्वा-

परि प्राकारो निरूप्यते सः । पसार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

दुर्गमगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपवर्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्यशास्त्रम् । स्नातसमृतम्हा

वर्धं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ समुद्रः । (यथा माये । १ । १ ।

“चयस्त्रिधाभित्यवधारितं पुरा ॥”) समाह्वतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।

“श्रीलादभ्युक्ष्यवता चयादालकश्रीभिना ॥”) पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दीर्घार्त्तं सचयप्रकोप-प्रशमादियु प्रकाशविशेषः । तद्यथा,—

“ग्रीष्मे सञ्जीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥

हेमन्ते चीयते स्निग्धा वसन्ते च प्रकुप्यति । प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्काले कफः । “चयकोपशमान् दोषा विहाराहारमेवनेः ।

समानेयान्मृत्कालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरंशोक्तम् ॥ श्लोकः । यथा,—

“कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मांकभस्माभिः । चयः श्वाभ्यति गच्छस्य प्रकोपः स्फुटति इतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे ब्रह्मश्रीयाधिकारे ॥) चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । अस्-शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्मेमिति

हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्चः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचा-

रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय आभ्यर्त्ततीति । चर + अच् ।) राक्षसः । शुभा-

शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा समोपनं निवृत्तः पुरुषः । परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्ता । तत्पर्यायः ।

यथाह्वयः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ अशः ६ गङ्गपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कसः १० गुप्त-गतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटा-

धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवर्गिणादिवेशेन निवृ-स्थायिनि चरे । पञ्च खदेशपरदेशभ्रमणशीले इत्यर्थे । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य कश्चन यथा,—

चरकः

“विषस्नानिष तेजोभिर्नभस्नानिष वेगतः ।
राजा चरेर्जगत् सर्वं प्राप्नुयात्लोकसम्पत्तेः ॥
तर्कजित्तः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
ज्ञेयाभाससङ्गो दक्षः सर्वेषु भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कात्यायनीं प्रतिपत्तिमान् ।
वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालक्षी मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यापि युक्तीन् समर्थांश्च शुद्धचेतसः ॥
अक्रुद्धश्च तथाशुभान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
प्राक्किञ्चनस्तपसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्ताह्वयान् बहुज्ञैश्च चरणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वदेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तदुक्तं कार्यमारभेत् ॥
तस्मान्नाजा प्रयुक्तीन् चरान् बहुसखान् वदन् ।
नीरेलोवासनाः कुक्कास्तद्विधा ये च कारवः ॥
भिक्षुक्यचारणा दास्यो भालाकार्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्तां निर्दरेपुरजित्ताम् ॥
प्रकाशप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयत्तुर्द्विष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अज्ञातमहः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
रे, ३० ॥ खड्गनपत्नी । इति शब्दमाला ॥
कर्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघकर्कटतुला-
मकरलम्पानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-
विभूतिमित्रं चलमटनं खलितनियममपि चरमे ।
इति दौपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“चरलमे चरंशे वा स्थापनश्च विसर्जनम् ॥”
जङ्गमे, जि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
“तस्य सर्वान् भूतानि स्थावरानि चराणि च ॥”
तथाच चरके छत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“चरः शरीरावयवाः सभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानुचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥”)

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः ।
इत्युणादिकोषः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चरति गच्छति वेत्ति विद्वेद्यकादीनि सर्व-
शास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा
चर इव महोत्सवं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे
कन् ।) सुनिविष्टः । तत्तुल्यतन्मात्रकमर्थः ।
तयोस्तत्पुत्तिर्ब्रथा,—

“यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा श्रेष्ठश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथान्तर्गतं सन्ध्यायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
एकदा स महीदृष्टं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकां गदयन्तान् अथवा परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु अथान् नियमार्णश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तचिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।

चरणा

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्व्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमकरो ॥
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्याशो येन अंशो रक्षां हतः ।
आज्येयस्य सुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
सुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्मं सर्वं खकम् ।
तेषां तस्माच्चि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना यथोऽर्थं चरकः कृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति वृक्षतीव विचरतीर्थः । चर +
वाहुलकात् अटच् ।) खड्गनपत्नी । इति शब्द-
माला ॥

चरणं, क्ली. (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।

“यवानुकामं चरणं जिनाके चिद्वे दिवः ॥”)

भक्त्यम् । (यथा, मनुः । २ । १२६ ।

अज्ञात्वा भैश्च चरणमसमिधश्च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतचरेत् ॥”)

आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । १२६ । ६ ।

“अधरसां गन्धर्वाणां नृगाणां चरणे चरन् ॥”)

चरणः, पुं क्ली, बहुषादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । १ ।

“न एच्छेच्चरणं गोमं न च विद्यां शूलं न च ।

अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मनुजव्रीत् ॥”

अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—

“सकदाख्यातनिर्याह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥”

“चरणशब्दो वैदिकदेशवाची कठारिरूपः ॥” इति

सुखबोधटीकाकृद्गुर्गादिसः ॥) मूलम् । गोचम् ।

इति मेदिनी । गो, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युट् ।

चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्-
पर्यायः । पादः २ पात् ३ अङ्गुलिः ४ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पादः ६ आक्रमः ७ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः = चलनः ६

क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ पदम् ११

पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।

६ । २७७ ।

“अङ्गुलीयस्थिभेदस्य च्छेदेयत् प्रथमे यदे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥”

श्लोकचतुर्थभागः । यथा, वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।

“शेषं माथास्त्रिभिः षड्भिश्चरौशोपलक्षिताः ॥”)

चरणयन्त्रिः, पुं, (चरणस्य यन्त्रिः ।) गुल्फः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणयुहं, क्ली. (चरणानां वेदशाखानां अष्टौ-

त्रयः ।) वेदशासविरचितपतुर्वेदविवरणशास्त्रम् ।

तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणयुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो

यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कुक्कुटः शकवाकुः स्यात् कलयश्चरणयुधः ।

ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादीं शिखण्डिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरिता

चरणाख्ये, जि । यथा, रामायणे । १ । ५ । ३५ ।

“तुल्यपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥”)

चरमः, जि, (चरतीति । “चरेषु ।” उणां ५ ।

६८ । इति अमरः ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।

“उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥”)

चरमध्याह्नत्, पुं, (अं विभर्तीति । अट् + क्तिप् ।

ततः चरमश्चासौ ध्याह्नश्चेति कर्मधारयः ।)

अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाटच् अचलः

पञ्चतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म-

धारयः ।) अस्तापञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-

चलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।

इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः । १ । ५७ ।

“एवं स जाग्रदुत्सृज्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

सङ्गीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥”)

आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् ।

यथा, देवीमाहात्म्ये । *

“तथा विद्वन्मते विष्वं जगदेतच्चराचरम् ॥”

चराचरः, जि, (चरञ्चलं आचरो व्यवहार-

चेष्टादिकं तौ विद्यतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-

मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥

इष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्पकं पुं । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः

स्यावरः । चरेण सह अचरः । स्यावरजङ्गमः ।

यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।

“सुखोभाभ्योऽन्यमासाद्य यस्मिंश्चोकाश्चराचराः ॥”)

चरिः, पुं, (चर + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ ।

इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । १ ।

“कथितो वंशविस्तारो भवता सोमच्छर्मयोः ।

राज्ञाश्चोभयवंशानां चरितं परमाद्भुतम् ॥”)

तद्विधिवं यथा, उज्ज्वलगीजमयी ।

“अनुभावाच्च लीला चेतुश्चते चरितं द्विधा ।

अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्गासराख्याः

वाचिकाख्याश्च । लीला स्थावराविक्रीडा रास-

कन्दकखेलान्ता चारुक्रीडा प्रकीर्णिता । तावद्वं

वेद्युवादनं गोदोहः पर्वतोद्धारो गोवृत्तिगमना-

दिका ॥” (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।

“वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा ॥”

वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्मणि क्तः । कृतम् । आच-

रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।

“श्रुत्वा पूर्वं काव्यवीर्यं देवर्षेणारदाहविः ।

लोकादस्मिन् भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥”)

चरितार्थः, जि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं

येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-

सम्भवे । २ । ७ ।

“पुराणस्य कर्त्तव्यस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”

चरिचं, स्त्री, (चर + “अभिलक्ष्यस्वस्वचर इचः” १।२।१८४। इति इचः।) स्वभावः। तत्पण्यायः। चरितम् २ चारिचम् ३ चरीचम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे। ४।८३।

“अपित्थं श्रीलगुमानां चरिचं कुलयोषिताम् ॥”)

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र + टाप्।) तिन्त्रिङी-उच्चाः। इति शब्दरत्नावली ॥

चरिणः, त्रि, (चरतीति। चर + “अलङ्घति।” ३।२।१३६। इति इङ्यच्।) जङ्गमः। इत्य-भरः। ३।१।७४ ॥ (यथा, भागवते। ७।६।४०।

“प्रथं विकारो गुण इन्द्रियाणि

विराट् सराट् स्यात् चरिणु भूयः ॥”)

चरीचं, स्त्री, (चरिच + एयोदरादिवाहीर्षत्वम्।) चरिचम्। इति शब्दरत्नावली ॥

चरः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्यन्ते भक्ष्यते अग्र्यादिभिर्देवैरिति वा चरन्ति होमादिकमन्त्रादिके। चर + “भृष्टशीति।” उणां १।७। इति उः।) ह्याप्तम्। तत्प-पाकभाक्त्वम्। इति मेदिनी। रे, ३२ ॥

“ततश्च संस्कृते वङ्गौ गोचीरेण चरं पचैत् ॥”

इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा। अनेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीत्ये तदुपरि प्रचालितं वारुणसूखलं सुपलं वैश्ववक्ष सर्पं वारुण-चमसस्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य ग्रीहीन् यवान् वा सर्पं निधाय चमसस्यजलेन ओं वाक्सी-स्यतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुक्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुक्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वत्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि द्विसूणी इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत्। ततः काष्ठपात्रेण चरुस्याख्या वा ओं वाक्सीस्यतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भुक्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं भुक्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं स्वत्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्व-पामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उडूखले स्थापयेत् द्विसूणीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुवर्णेनावहृत्य सर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रचालयेत्। ततश्चरु-स्याख्याममन्त्रकं लतोत्तराय पवित्रं निक्षिप्य प्रचालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तीकं स्तीकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडु-म्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अये उभ-यतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेघगं दक्षिणावर्त्तेन आसयित्वा तथा पचैत् यथान्त-रङ्गणा सम्यक् प्राकी भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्प्राकी भूते मध्ये घृतसुवे दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमव-तार्य्य अग्नेरुत्तरतः क्षुशीपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये घृतसुवे दद्यात्। इति भवदेवभट्टः ॥

चरुचयः, पुं, (चरोर्त्रय इव।) चित्रापूर्वः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्ताह पिटा इति भाष्यम् ॥

चर्च, क इङ्समे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरी-परं-सकं-सेट्।) इङ्समः अध्ययनम्। क, चर्चयति वेदं विप्रः। इति दुर्गादासः ॥

चर्च, श उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। श, चर्चती चर्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ-फलक्यं श्रवणानामादीपोरिति शुभो विभाषा वेदेनृचारणभेदश्च। इति दुर्गादासः ॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् डीष्।) गीतभेदः। चर्चरी गीत-भेदे च केप्रभित्करशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्ष-क्रीडति सुभूतिः। कापटिकानां सादरवचनं तौथैविकर्षेत्त्यन्ते। वसन्तसमयक्रीडेत्येके। इत्य-भरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक्। तत्प-ण्यायः। चर्चटी २। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम्। १ अङ्के। “अये। मधुरमभि-हृत्यमानन्ददृष्टज्ञागुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणासुचरति चर्चरीध्वनिः ॥” एतदुदा-हरणं यथा, विक्रमोद्देश्याम्। ४ अङ्के। अगन्तरे चर्चरीत्युक्ता,—

“गन्धोष्णादितमधुरगीते-

वादिमानैः परश्चनृत्यैः।

प्रसरितपवनोद्देक्षितपञ्चयनिकरः

सुललितविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥”

वर्णवृत्तविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ। “हारयुक्तमुवर्णकङ्कणपाणिश्रवणविराजिता पादनृपरसङ्गता सुपथोधरद्वयभूषिता। शोभिता वलयेन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव जेतमि चाकसीति सुसङ्गता ॥”

चर्चरीकः, पुं, (चर्च + “फर्फरीकादयश्च।” उणां ४।२०। इति ईकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः।) मन्त्राकालः। जेश्वरिन्दासः। शाकः। इति मेदिनी। के, १८७ ॥

चर्चा, स्त्री, (चर्चाते विचार्यन्ते वेदवेदान्तादि-तत्त्वशास्त्रैरसौ इति। चर्च + णिच् + अङ्।) दुर्गा। चिन्ता। चार्चिचम्। इति मेदिनी। चे, ४ ॥ विचारणा। इत्यभरः। १।५।२ ॥ (चर्च + भावे अङ्।) लेपनम्। यथा, कुण्डोमङ्ग-र्याम्। १५।४।

“अगमदक्षतचर्चा पीतकौशेयवासाः ॥”

गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभाग-वते। १२।६। ४६।

“ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥”)

चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + स्त्री कम्। कापि अत इत्वम्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा। इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः। तदपनोदनं तुधारपानीयं यथा,—

“तौषारं लघुशीतलं अमहरं पित्तार्निशानि-
प्रदं
दोषाणां शमनं अजार्निहणं सन्नामघ्नं परम्।

कुष्ठशीपदचर्चिका विषहरं पामाविसर्पौपर्चं
क्षौणानां क्षतशोषिणी हितकरं संसेयते
मानवेः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
(चर्चा वेदादिविचारणा वेत्ति इति। उन्।
वेदादधीतरि, त्रि ॥)

चर्चितं, त्रि, (चर्च + कर्मणि क्तः। चर्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा।) चन्दनादिना कृतलेपनम्। तत्पण्यायः। इत्यम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४०। “चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥”)

चर्चाः, त्रि, (चर्चाते इति। चृत हिंसायाम् + “अटुपधाश्चापि चृतेः। ३।१।११०। इति गण्यत्।) हननीयः। इति पाणिनिशाकरोचम् ॥

चर्पटः, पुं, (चुप् + अटन्।) स्तारः। विपुलः। चर्पटः। पर्पटः। इति मेदिनी। के, ४१ ॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप्।) माप्रमुक्तावल्ली। चापङ्गावल्ली इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चर्पटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + डीष्।) पीली। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्च, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (च्वा-परं-सकं-सेट्।) चर्चति। इति दुर्गादासः ॥

चर्भटः, पुं, (चर् + क्तिप्। भटति भरति स्वशरीर-दानेनेति। भट् + अच्। ततः कर्मधारयः।) इवर्त्तः। इति हलानुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + डीष्।) चर्चरी। हर्ष-क्रीडावाक्। इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म, स्त्री, (चर्मे साधनतयास्थस्य अच्।) फलकः। इत्यभरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः। ७।१६२।

“स्यन्दनाथैः समे युध्दोद्गूप्ते नौहिपैस्तथा।
वृक्षगुल्मादृते चापैरसिचम्भायुधैः स्थले ॥”)

चर्म, [नृ] स्त्री, (चर् + “सर्वधातुभ्यो मनिन्।” उणां ४।२।५। इति मनिन्।) इन्द्रियविशेषः।

चाम इति भाषा ॥ तत्पण्यायः। त्वक् २ अष्टधरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टधरा १०। इति भरतधृतसर्वधरः ॥ (यथा, भागवते। १।६।१६। “निर्भिमानस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलो-
रविप्रभत् ॥”)

शरीरावरकं शस्त्रम्। टाल इति भाषा ॥ तत्प-ण्यायः। फलकः २ फलम् ३। इत्यभरः। २। ८। ६० ॥ परम् ४ चर्मम् ५। इति भरतः ॥ ॥ तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ।

“शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवमेतत् ॥
शरीरावरकस्य च सधुता दृढता तथा।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणसंयुतः ॥
स्वल्पता गुरुता चैव श्रुता सुखमेद्यता।
विरुद्धवर्त्यता चेति चर्मणां दोषसंग्रहः ॥

चितो रक्तसंज्ञा पीतः कृष्ण इत्यभिप्रेक्षितः ।
 ब्रह्मादिकातिमिदं चर्मणा वर्णनिकयः ।
 चिचवर्णस्तु सर्वेषां चर्मदेवोपपद्यते ॥ १० ॥
 ब्रह्मचारिभार्य्याचारचर्म । इत्यमरः । २।७।
 ४७ ॥ (यथा, मनुः । २।१२१ ।
 “कार्यरौरवकाष्ठानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः ॥”)
 चर्मकथा, स्त्री, (चर्मणः कथा । चर्म कथयतीति ।
 कथ् + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
 द्रवम् । केचित्तु चामारकथा इति ख्याता
 इत्याहुः । इति भरतः । तत्पठ्यायः । चर्मणा २
 विमला ३ चातला ४ भूरिपेना ५ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्मकसा ७ । इति
 भरतः । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“चर्मकथायाः कर्त्तुं विष्वक्चर्मं कर्त्तुं काक-
 पदमस्य ।
 ज्ञत्वा कुर्यात् कटभीं कटकोटयजाप्रधमनम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशोऽध्याये ।)
 चर्मकसा, स्त्री, (चर्मणः कसा ।) चर्मकथा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ।
 चर्मकारः, पुं, (चर्म चर्मनिर्मितद्रव्यादिकं
 करोतीति । कृ + कर्मण्यङ् ॥ ३।२।१ । इति
 व्यङ् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति
 सुप्ति इति च भाषा । स तु चक्षाक्षीतीवरा-
 ज्ञातः । इति पराशरपद्धतिः । तत्पठ्यायः । पादु-
 का २ । इत्यमरः । २।१।७ । पादुका ३ चर्मारः ४ ।
 इति तट्टीका । चर्मजत् ५ पादुकाकारः ६ ।
 इति हलायुधः । चर्मरः ७ कुरटः ८ । इति
 त्रिकाक्षप्रश्नः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
 “कारावरो निषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥”)
 चर्मकारी, स्त्री, (चर्मे करोति वर्द्धयति उत्कर्षं
 करोतीति यावत् । कृ + अच् । चर्म किरतीति
 चर्मे + कृ + अण्यधिके । ततो ङीष् ।) चर्म-
 कर्षावधिः । इति मेदिनी । २, २६१ ॥
 चर्मकीलः, पुं, (चर्म कीलतीति । कील + अच् ।
 चर्मणि शुक्लचर्मणि कील इवेति वा ।)
 शुक्लरोगविशेषः । चालीश इति चारिस् इति
 च भाषा । तस्य निदानं यथा,—
 “यानो गुह्यता स्त्रीणां करोत्यर्थस्त्वचोवहिः ।
 कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलस्तु तद्भिदुः ।
 बालेन तोदयाम्यं पितादधितरत्तता ।
 स्त्रीणां स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सचर्यता ॥”
 इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अश्वो-
 रोगाधिकारे द्रुतम् । अतोऽस्य चिकित्सा
 अश्वरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
 “चर्मकीलं जलुमर्षिं मयकान् तिलकालकान् ।
 उत्तमस्य शस्त्रेण दहेत् चारामिभ्यामशेषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 चर्मजत्, पुं, (चर्म करोति चर्मचटितपादुका-
 दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म + ज + क्तिप् ।)
 चर्मकारः । इति हलायुधः । (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [योगिनीम् ॥”)
 “चर्मजत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेपीप-

चर्मचटका, स्त्री, (चर्मणा चटकेव ।) निशाचर-
 मणिविशेषः । चामृषिका इति भाषा । तत्-
 पठ्यायः । जलुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति
 वैभवचक्रः । जलुका ४ यजमानिका ५ जलुको ६
 अजिनपत्रिका ७ चार्मिः ८ चर्मचटी ९ । इति
 शब्दरत्नावली । चर्मपत्रा १० । इति जटा-
 धरः । चर्मचटिका ११ । इति केचित् ।
 चर्मचटो, स्त्री, (चर्मणा चटोव । यद्वा, चर्म
 चटति भिन्नतीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म-
 चटका । इति शब्दरत्नावली ।
 चर्मचित्रकं, स्त्री, (चर्मणि चित्रकं चित्रित-
 मिदं चर्मे । चर्म चित्रयतीति वा । चित्र +
 क्तुल् ।) चेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्मजं, स्त्री, (चर्मणो चर्मणि वा जायते । जन +
 ङः ।) रोम । कधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्मजती, स्त्री, (चर्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनाख्यस्याः
 इति मनुष्यं मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु
 कुम्भेलखण्डादेशे चम्बल् इति ख्याता ॥
 कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (यासीन् किल
 पुरा रत्नदेवनामा (शशविष्णुनामा वा) कश्चित्
 राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गाव-
 स्तेषां चर्ममलितरसक्रीडादिभ्यो जातेयं नदीति
 पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ५४ ।
 “चर्मणां प्रसूतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
 मेघान्मवावनाज्जाता नदी चर्मजती शुभा ॥”)
 चर्मदण्डः, पुं, (चर्मभिचर्मणा वा निर्मितो
 दण्डः ।) कथा । इति वैभवचक्रः । पादुक्
 इति भाषा ।
 (“चर्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरस्य च तम् ॥”
 इति महाभारतशान्तिपर्वणि ।)
 चर्मदूधिका, स्त्री, (चर्म दूषयति दोषयति वा ।
 दुष् + णिच् + क्तुल् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
 कोलरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्मतरङ्गः, पुं, (चर्मणां चर्मभिर्वा तरङ्ग इव ।)
 वलिः । त्यक्तसङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्मदमः, पुं, (चर्माक्षतित्वकलमयो दमः ।)
 भूर्जदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्मपत्रा, स्त्री, (चर्ममयं पत्रं पत्रद्वयं यस्याः ।)
 चर्मचटी । इति जटाधरः ।
 चर्मपादुका, स्त्री, (चर्मनिर्मिता चर्ममयी वा
 पादुका ।) उपानत् । चामकार कुता इति
 भाषा । यथा । “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण
 चर्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ॥” इति भव-
 देवभट्टः । अस्या युष्माः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ।
 चर्मपुटः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पाजम् ।
 चर्मपुटकः, पक्षे स्वार्थे कन् । चर्ममयं पुट-
 मय इति कप् इत्येके ।) चर्मनिर्मितपाज-
 विशेषः । कुपा इति भाषा । यथा । इति चर्म-
 पुटकः । इति चर्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ।
 इति पुत्तिकृष्णचट्टीकायां भरतः । तत्पठ्यायः ।
 इतिः खलचर्ममयीति वैभवचक्रः ।

चर्मप्रमिदिका, स्त्री, (चर्म प्रभिनयतीति । प्र +
 भिद + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।) चर्म-
 प्रमिदनाक्षम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥
 पोड इति भाषा ।
 चर्मप्रसेवकः, पुं, (चर्मणा प्रसीयते इति । सिञ्चु
 तमुसन्ताने + “संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १०६ ।
 इति कर्मणि क्तुल् बाहुलकात् रुन् वा ।)
 चर्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 चर्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्मप्रसेवक + टाप् अत
 इत्वम् ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्मं निर्मित-
 यन्त्रम् । भाती इति कौता इति च भाषा ॥
 तत्पठ्यायः । मन्त्रा २ । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥
 चर्मसुखा, स्त्री, (चर्मणः जीवरहितदेहस्थे-
 त्वार्थः सुखमस्ति हस्तेऽस्या इति । क्षिप्रशिरो-
 धारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति वैर-
 चन्द्रः । २ । १२० ॥ (चक्रसुखा । इत्यपि
 कश्चित् पाठः ।)
 चर्मरङ्गा, स्त्री, (चर्मणे रङ्गो यस्याः ।) आवर्त-
 कीलता । इति राजनिर्घण्टः । (देशविशेषः, पुं ।
 स च देशः कूर्मेविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
 उक्तः । यथा, दृढवर्त्तहितायाम् । १४ । २३ ।
 “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।” इत्युपक्रम्य,—
 “वेणुमती फल्गुसुका
 गुरुहा मरुक्चर्मरङ्गाख्याः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥)
 चर्मरुः, पुं, (चर्म रचयतीति । रच + बाहु-
 लकात् रुः ।) चर्मकारः । इति त्रिकाक्षप्रश्नः ।
 चर्मसम्भवा, स्त्री, (चर्मणि सम्भव उत्पत्ति-
 र्यस्याः ।) हला । इति चारावली । ६७ ॥
 चर्मसारः, पुं, (चर्मणः सारः । शुक्तद्वयोश्चो
 रसस्य त्वद्वयं जायमानत्वात् तथात्वम् ।)
 रसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 चर्माभ्रः, पुं, (चर्मणोऽभ्रः जलम् । सर्वं सान्ना
 अदन्ताच्च ।” इति न्यायादत्र अकारान्तः ।
 कश्चित् स्त्रीवि सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 चर्मारः, पुं, (चर्म चर्मक्रियां कच्छतीति ।
 च गतौ + “कर्मण्यङ् ॥” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।)
 चर्मकारः । इति जटाधरः ।
 चर्मो, [न] पुं, (चर्म शरीरावरकं शब्दविशेषो-
 ऽस्यस्य । चर्म + इति ।) चर्मधारिणीहा ।
 जाली इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । फलक-
 पाणिः २ । (यथा, महाभारते । १।२७।११ ।
 “ह्यमं हृद्वनं तरुणं चर्मिणासुतमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मनुर्न वर्हते ॥”
 चर्म त्वक् अक्षयस्येति ।) भूर्जदण्डः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने ११ अः । “चर्मिद्वचगिरिकाविका-
 शीतशिवनिचुलदादिमाजकर्महरिद्रचराजोद-
 नगोपधोऽटाविककृतेषु वा यवाक्षविकाराश्च
 सेवेत ॥”) भङ्गरिटिः । मोचा । इति शब्द-
 रत्नावली ।

चर्वी, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमचालुपवर्गे।" ३।१।१००। इति यत्। स्थिया टाप्।) ईर्ष्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्ष्येते गुरोः प्राप्नो-पावनया ज्ञायते ईर्ष्या वा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र प्रतिनां या स्थिति-रवस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६। "चर्व्यायां जयसुतुखटं पाक्षवस्यानुगच्छतः॥") गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति सुगन्धो-धटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२। "आर्चां महर्षिचर्व्यायां त्वत्कृतमया तनुम्॥" सेवा। यथा, श्रीः रामायणे। २।२६।१५। "वनवासस्य भूरस्य मम चर्वा हि रोचते॥" जि, अशुद्धेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः। ११। "वृद्धिर्नृणां चर्व्यं गुरौ चैवेदिकं व्रतम्॥") चर्व, कि भजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे आ-परं-सकं-सेट्।) कि, चर्वयति चर्वति तच्छूलं बालकः। इति दुर्गादासः॥ चर्वणं, स्त्री, (चर्व + भावे लुट्।) दन्तैश्चर्-नम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चर्वान इति भाषा॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमे-ध्याये। "चर्वणं गिलनश्चापि कामितं चासितं तथा॥") चर्वा, [न] पुं, तलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥ चर्वितं, चि, (चर्वते स्म इति। चर्व + कर्मणि क्तः।) कृतचर्वणम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०। "अदान्तगोभिर्विश्रुतां तमिस्रं पुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम्॥") चर्वितपात्रकं, स्त्री, (चर्वितानां तावलादीनां त्रागपात्रम्। तलः स्वार्थे कन्।) चर्वितताव-लादित्रागपात्रम्। प्रौढान इति भाषा॥ यथा, राजलीलायां पातालखण्डे। "तावलां दर्पणं प्रातपात्रं चर्वितपात्रकम्॥" चर्वि, चि, (चर्वते दन्तैश्चर्गति इति। चर्व + कर्मणि क्तः।) चर्वणीयम्। यथा,— "वटकोटिं भाषयामास भोजयामास निवशः। चूर्णपेयलेखचर्विरतिष्ठति दिने दिने॥" इति अक्षयवर्त्ते प्रकृतखण्डम्॥ चर्वणिः, पुं, (चर्वतीति। जय + "लघेरादेश चः।" यी-उणा। २।१०३। इति अग्निः आदेश चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते। "स चर्वणीनामुदगाच्छुचौ मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥" मनुष्यजातिः। यथा,— "अर्घ्यं मातृका पत्नी तथोर्ध्वमयः सुताः। यत्र वै मातृवी जातिर्वैद्यया चोपकल्पिता॥" इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्वण्यः कृताकृतज्ञानवन्तः। पञ्चलिकर्मेत्वेन निषण्ण-दाडुताः। यत्र येयु आत्माशुसन्धानविशिष्टेन

मातृवी जातिचोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामाहति॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (यत्र उणादिरुपलक्षणोन्वय-दत्तेन तु "लघेरादेश चः।" इति पठित्वा चर्वणिर्वैद्यकीति व्याख्यातम्॥) चल, क अतो। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। दम्भवकारादि-रयमिति दुर्गादासः। अतिरिक्त पो-चम्। इति दुर्गादासः॥ चल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आ-परं-सकं-सेट्।) क, चालः चलः। मिश्रणे इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मातृवन् भावनाः पठन्ति तद्वेयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छीक्ये श्रुतः श्रानः। मिश्रणे। पूर्वोक्तान्वयः। चलघातुः कम्पने मातृवन्ः स्यादित्यर्थः। म, चलयति जतां वायुः। चलयन् अङ्गुलचलनकानि रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञन्तात् चालं करोतीति औ श्रुचन्तम्। इति दुर्गादासः॥ चल, प्र विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-अकं-सेट्।) प्र, चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥ चलं, चि, (चलति गच्छतीति। चल + पचाद्यच्।) चचलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५। "ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविड्वा बलाकिनी॥" पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टा-दशाक्षरवृत्तभेदः। यथा, वृत्तरत्नाकरे। "भौ नृणौ भौ चचलमिदमुदितं युगेर्मनिभिः स्वरैः॥") चलः, पुं, (चल + पचाद्यच्।) कम्पः। तद्वृत्तं चि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६। "महाकेतुर्महाघातुर्नेकसाधुचरचलः॥" विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१८।६२। "वीरहा विषमः शूयो हताशीरचलचलः॥" "वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥ चलचक्षुः, पुं, (चला चचला चचुरक्षः।) चकोर-पक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५॥ चलत्पूर्णमा, स्त्री, (चलन्ती पुर्णिमा तदाश्रयी-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यार्थः।) चन्द्रकमन्तुस्यः। इति सिकाकशेषः॥ चलदङ्गः, पुं, (चलत् चचलं अङ्गं यस्य।) ममू-विशेषः। शैल्ला इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिधामित्वम्। वाते हितम्। रोचन-त्वम्। इति राजवल्लभः॥ चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमन्तुस्यः। इति जटाधरः॥ चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अन्धत्यट्टकः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अन्ध शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, स्त्री, (चल + भावे लुट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते। १।१७।१६। "चलनञ् चिना कार्यं न भवेदिति मे मतिः॥") कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २।१७४। "हाडुपायाविह प्रौक्तौ विमुक्तौ प्रचुर्दधने। हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥") कम्प, चि। इति मेदिनी। ने, ६१॥ चलनः, पुं, (चलननेन इति। चल + कर्त्तृ लुट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटा-धरः॥ चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञार्थं कन्।) चला-तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥ चलनी, स्त्री, (चलन + डीप्।) वारीभेदः। कग-बन्धनी। वल्लवधरौ। इति हेमचन्द्रः॥ चाचरा इति भाषा॥ चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य।) अन्धत्य-ट्टकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे। "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेयते किं चलपत्रपञ्चम्। नचैहिषेयादितरश्च देभ्य-स्तस्यास्तु कम्पस्तु कृतो भयेन॥") चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च। नेकजावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, १५॥ मित्रकः। इति राजमाला॥ चलाचलः, चि, (चलतीति चल + अच्।) चरि-चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्तिकस्य आशयः सिद्धिः।) चचलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किराताचूर्णनीये। ११।३०। "चलाम्॥") "कम्पिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चला-काके पुं, इति राजनिर्घण्टः॥ चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वानरीगः। इति राजनिर्घण्टः॥ चलितं, चि, (चल + कर्त्तरि क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम्। ५।३६५। "तयोर्विलासयन्ति चलितापाङ्गविभ्रमैः॥") गतम्। चल ज गताविति दर्शनात्॥ (यथा, गोः रामायणे। ३।५७।२३। "अधिरुद्रं गजारीह यथास्याचलितो गजः॥") चलुः, पुं, (चल + उन्।) गच्छः। इति हेम-चन्द्रः। ३।२६२॥ चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। कै + कः।) पक्षिः। भावभेदः। इति मेदिनी। कै, ८६॥ चविः, स्त्री, (चर्वते इति। चर्व + इन्।) पृषो-दरादित्वात् रजोपे साधुः।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥ चविकं, स्त्री, (चवि + संज्ञार्थं कन्।) चविका। इति भरतधृतकदम्बः॥ चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन्।) वृद्धविशेषः। अइ इति भाषा॥ तत्पर्यायः। चवम् २। इत्यमरः। २।४।८४॥ चवा ३ चविकम् ४

चषी ५ । इति भरतः ॥ चषिः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तैजोवती ७ कोला = नाकुली ८
उचका १० चषकम् ११ चषिरः १२ मन्व-
नाकुली १३ वली १४ कोलवली १५ कोलम् १६
कुटिलसमकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
वली १९ लकरः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे २६ अध्याये ।

“सारिवाहयद्यप्यत्राचविकारकचषनेः ॥”)

अस्या युधाः । कटुत्वम् । उच्चत्वम् । लघुत्वम् ।
दीपनत्वम् । दीपनत्वम् । जलद्रव्यकासवास-
मूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-
कत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चषी, ज्ञी, (चषि + “बडादिभ्यश्च ।” ४।१।४५ ।

इति ङीष् ।) चषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६।१५१ ।

“सर्ववर्मा चषीहस्तः प्रतिष्ठां तां सुदस्तराम् ।

पश्यन् साधुशयः सर्वं सभायां प्रशंसतम् ॥”)

चष्यं, ज्ञी, (चष्यते इति । चष्य + ण्यत् । एषो-

दरादिनात् रलोपे साधुः ।) चषिका । इत्यमरः ।

२।४।६ ॥ (यथा, सुश्रुते सूचस्थाने ४४ अध्याये ।

“चष्यन्तीनां निषणा सर्पिर्मांसरसान्मुभिः ॥”)

चषकं, ज्ञी, (चष्येव । सार्धे कम् ।) चषिका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

चषजा, ज्ञी, (चष्यमिव जायते इति । जन +

जः ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विहतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चषफलं, ज्ञी, (चष्यमिव फलं यस्य ।) गज-

पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चषा, ज्ञी, (चष्य + टाप् ।) चषिका । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

४१ अध्याये ।

“सर्पिमधुभ्यां त्रिकटुं प्रलिङ्गा-

चषाविहङ्गोपहितं स्यात् ॥”)

चषा । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-

सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, च भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-उभं-

सकं-सेट् ।) च, चषति चषते । इति दुर्गा-

दासः ॥

चषकः, पुं, ज्ञी, (चषति भक्षयति पिवत्यनेनेत्यर्थः ।

चष + “कुन् शिल्पिषं ह्यधोरपूर्वस्यापि ।” उणां ।

२ । १२ । इति कुन् ।) भक्षयानपाचम् । तत्-

पर्यायः । भक्षकः २ खरकः ३ अनुतर्पणम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४।१०२४ ॥ * ॥

अथ चषकोद्देशः ।

“यत् पानपाचं भूपाणां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः ।

कानकं राजतश्चैव स्नाटिकं काचमेव च ॥

वृत्तं सराहदिकीयं चतुर्णां पृथिवीसुखम् ।

इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः ॥

खसुष्टिसम्मतं रत्नेषु त्र्यम्बकैः समन्वितम् ।

मार्तिकं वाचं प्राज्ञं वा सर्वेषां सुपश्यते ॥

काष्ठं वातुर्गं शैलं चाङ्गनादि महीसुखम् ।
वदन्त्यतोवपादादि पाचं पृथ्वीसुखं भवेत् ॥”

एवं तत्रापि नियम इति भोजनं निश्चयः । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापाचम् । मधु । भक्ष-
प्रभेदः । इति मेदिनी । के, = ६ ॥

चषतिः, पुं, (चष भञ्जे वधि वा + भावे ण्यति ।)
भक्षयम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुदाहरितः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + “सानसि-
वर्णसीति ।” उणां । ४।१०७ । इति आल
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वृषकटकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १८ ॥ यक्षसमाभिमुखं यमु-

वन्मनादर्थं यक्षभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते च यूपः

तस्य शिरसि वज्रयाकृतिकर्मकाकृतित्वा यः

काष्ठविकारः सः । यूपस्यैव विहितलोहवलयश्च ।

इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुखानम् । इति

संक्षिप्तवारे उदाहरितः ॥

चष, शाब्दे । प्रतारय इति यावत् । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) चषति ।

इति दुर्गादासः ॥

चष, तु क शाब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-सकं-सेट् ।) चषयति खलः । इति

दुर्गादासः ॥

चष, क म शाब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-सकं-सेट् ।) क म, चषयति खलः । साधुं

प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, ज्ञी, उज्ज्वलता । चकचक् इति भाषा ।

यथा, न हि लोकासिद्धसामर्थ्ये प्रातिभासिक-

रजतोत्पादिका किन्तु विलसन्त्येव तथा हि ।

काचादिशेषदूषितलोचनस्य पुरोवर्षिप्रत्यक्षयो-

गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-

दन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदाङ्गपरिभाषा ॥

चाकचिचा, ज्ञी, श्वेतवृद्धा । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण सम्प्रेक्ष्य यन्त्रविशेषेण वा

चरतीति । चक्र + “चरति ।” ४।४।८ ।

इति टक् ।) बहुभिर्मिलिता यः सौति सः ।

तत्पर्यायः । चाष्टकार्यकः २ । इत्यमरः ।

२ । ८ । १७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१६५ ।

“पिपुणावृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एषामग्रं न भोक्तव्यं सोमविकथिष्यस्तथा ॥”)

तैलकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः ।

इति महाभारते राजघर्षः ॥ गाढाधोयान्

इति भाषा ॥

चाचुर्गं, ज्ञी, (चाचुषा निर्वृतम् । चाचुष् + “तेन

निर्वृतम् ।” ५।१।७६ । इत्यण् ।) प्रत्यक्ष-

विशेषः । तत्तु चाचुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । इत्य-

चाचुर्गं प्रति चाचुःसंयोगः कारकम् । इत्य-

समवेतचाचुर्गं प्रति चाचुःसंयुक्तसमवायः । इत्य-

समवेतसमवेतचाचुर्गं प्रति चाचुःसंयुक्तसमवेत-

समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।

“इत्यन्यस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।

इत्येव समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु यद्यः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५६—६० ॥

(चाचुषा यच्छते इति । चाचुष् + चञ् । चाचु-
ष्याश्चक्यादि । चाचुर्गमि, चि ॥)

चाचुषः, पुं, (चाचुषः ब्रह्मणो लोचनात् ज्ञातः ।

चाचुष् + चञ् । एतन्निवृत्तिर्नया, मार्कण्डेये ।

७६।२ ।

“अन्यजन्तानि जालोऽथौ चाचुषः परमेष्ठिनः ।

चाचुषत्वमतस्तस्य अन्यन्यस्मिन्नि विष्णुः ॥”)

ब्रह्मणुः । अस्मिन्मन्त्रे अजितशर्मको विष्णो-

रवतारः । मन्त्रम इन्द्रः । आप्यादयो देवाः ।

हव्यं क्षत्रीरकादयः सप्तर्षयः । पुष्यपुष्यस्तुत्या-

दयो मनुष्याः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अथ

अन्यद्विवरणं मन्त्रतरंगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चौयते इति । चि + ङः । चमङ्गं

यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां राय-

सुङ्कटः ॥

चाङ्गेरी, ज्ञी, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + ञ् ।

ततो ङीष् ।) अङ्गकोमिका । इत्यमरः । १०।११४० ॥

(“यद्यस्य शोर्विकारनी सान्ना वातकये हिता ।

उज्जा कयायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥”

इति सुश्रुते सूचस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः । यथा,—

“गुरुलघुः भुतश्चैव भवेत्चाचपुटाभिधिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाचल्यं, ज्ञी, (चाचलस्य भावः । चाचल + ञ् ।)

चाचलता । चापल्यम् । यथा,—

“चचल्यरहिता ज्ञीः पुत्रपौत्रावधिस्थिरा ॥”

इति जगन्मङ्गलास्त्रकवचम् ॥

चाटः, पुं, (चव्यते भिद्यते यस्मात् । चट + चञ् ।

यद्वा चटति भिगति भिग्रादिकम् । चट + ञ् ।)

चौरः । इति मिताक्षरा । प्रतारकः । यथा,—

“चाटतस्करदुर्वृतमहासाहसिकादिभिः ।

पीयमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥

चाटाः प्रतारकाः विप्रास्त्य ये परधनमपहरन्ति ।

प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-

कितवाहयः । सद्यो बलं सहसा बलेन जलं

साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन

वर्धन्त इति महासाहसिकाः प्रसङ्गापहारिणः ।

आदिशब्दान्मौलिककुहकहतयः । एतैः पीय-

माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था

गणका लेखकाश्च तैः पीयमाना विशेषतो

रक्षेत् । तेषां राजवत्समताया अतिमायावितया

च दुर्निवारत्वात् ॥” इति मिताक्षरायां व्याचारा-

ध्यायः ॥

चाटकेरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-

मिति । “चटकाया ऐरक् ।” ४।१।१२८ ।

इत्यैरक्प्रत्ययः । “चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग-

विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि ।” इति वार्त्ति-

कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटार

ह्वा इति भाषा ॥

चाणक्य

चातुरः

चातुर्थ

चाटुः, पुं, स्त्री, (चटति भिनति मनस्वीवामोद-
वाचनेनेति। चट + “इवनीति।” उणा १।१।
इति मुञ्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्यायः। चटुः २
प्रियप्रायम् ३। इति वैयाचक्रः ॥ स्फुटवादी।
इति संक्षिप्तधारे उणादिहतिः ॥ मिथ्याप्रिय-
वाक्यम्। इति महाभारतम्। खीप्रामदिया
कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे।
२।१२।

“प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुश्चेत्तदुक्तम् ॥”

चाटुवादी चि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
१।२१३।

“उपनिषो च संयुक्तं पुटकैश्चाटुसीतुक्तैः ॥”

चाटुपटुः, पुं, (चाटुपटुः निपुणः।) भक्तः।
इति हारावली ॥ भाषा इति भाषा ॥

(“पाकवानां पण्डितोऽसौ चासचाटुपटुः कविः ॥
इति नेवधम् ॥”)

चाटुलीलः, चि, (चाटुरेव लील इति कर्मधारयः।
चाटुश्च लील इत्येकं।) चटुलीलः। इति हारा-
वली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + एवोदरात् वाचुः।)
चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटुक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटुना-
मुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीर्णं, चि, (चणकानां भवनं क्षेत्रं वा।
“धान्यानां भवने क्षेत्रे खण् ॥” ५।२।१।
इति खण्।) चणकीरुपतिप्रयोग्यत्वेनम्। इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम् ॥ “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ॥” ४।१।१०५। इति यञ्।)
मुनिविशेषः। तत्पर्यायः। नोमिणः २ अंशुलः
३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजस्य मि-
चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौ-
रसात् शौरिकारपक्षीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिषेचयन् तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार।
एतद्विवरणं सुमाराजस्य विष्णुपुराणभागवता-
दिषु विधेयतो दर्शनीयम्। इत्यत्र कश्चित्त-
मैशोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे।
५।१२१—२३।

“स चाणक्यो द्विजः क्षात्रिण गत्वा लब्धामसाधयन्।
तद्वपशाद्योगनन्दोऽयं दाहञ्चरमवाप सः ॥
समने दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं ससुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तं च शकटाक्षेण तत्सुतम्।
पूर्वमन्दसुते लब्ध्वा चन्द्रगुप्ते निवेष्टिता ॥”
चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) यथ्यविशेषे, स्त्री।
यथा, तत्रैव।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं चारसंयजम् ॥”

चाणक्यमूलकं, स्त्री, (चाणक्यमेव चाणक्यं तद्व-
म्भूतमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलक-
प्रभेदः। चाणक्यमूलैति स्थातम्। तत्पर्यायः।
वाक्यम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महा-

कथम् ५ कौटिल्यम् ६ मत्तसम्भवम् ७ प्राणाक-
कटुकम् ८ मिथम् ९। अस्स गुणाः। उणादम्।
कटुकम्। कश्चिकारितम्। दीपनत्वम्। कफ-
वातक्षमिगुल्मानाशकत्वम्। पाचकत्वम्। गुण-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मन्त्रविशेषः। यथा,—
“ततः क्रोधातिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्दुष्टे लज्जस्य सुमहाबलम् ॥”
इति महाभारते हरिवंशम् ॥

(तथाच, भागवते। १०।४४।
“भगवद्गात्रनिष्पातेर्वैष्णविष्येऽभिहुरैः।
चाणूरो भण्यमानाङ्गो मुहुर्लान्निमवाप ह ॥”)
चाणूरखरः, पुं, (चाणूरं खरयतीति। खरि +
ख्यः।) शूलकाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-
सुरस्य नाशकत्वात् हरिवंशे ८६ अध्याये
व्रथम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सत्तममिति। “पति-
चण्डिभ्यामालञ् ॥” उणा १।११७। इति
आलञ्। यद्वा, चण्डाल + “कुलादिभ्योऽण्”
यद्वा चण्डाल इवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः।
इत्यमरः। २।१०।१२६ ॥ (यथा, मनुः। ४।७६।
“न मंसंसं पतितेन चाण्डालेन पुनश्चैः ॥”
कर्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-
लत्वम्। यथा, महाभारते। १२।७५।

“आह्वयका देवका नत्तत्रयामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥”

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकस्य नाख्यस्याः।
इति ठन्।) चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।)
चण्डालवैद्या। इत्यमरः। २।१०।३२।
चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यण् ॥ (चण्डालेन लभेति
कुलादिभ्योऽण्।) चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, चि ॥

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् डीप्।)
लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चातते याचते जलममुदमिति। चात
याचने + क्तुल्।) स्नानामन्त्रातपक्षी। तत्
पर्यायः। स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तोककः ५। इत्यमरः।
२।५।१२७ ॥ शारङ्गः ६। इति भरतः ॥ (यथा,
मेघदूते। ६।

“वामञ्चायं रुदति मधुरं चातकस्ते सगर्जः ॥”
तर्कासंगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्त-
पित्तनाशित्वम्। अमिकारित्वम्। इति राज-
वल्लभः ॥

चातकानन्दः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति।
आ + नन्द + क्तिप् + क्तुः।) वर्षाकालः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिर्द्वैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-
रित्यर्थः गृह्यते इति। चतुर + क्तुः।) यद्वा चतुर
एव। स्वार्थे क्तुः। चक्रगङ्गः। इति मेदिनी ॥
गोलवालिश इति भाषा ॥

चातुरः, चि, (चतुर + स्वार्थे क्तुः।) नेत्रगोचरः।
चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। रे, १५३ ॥

चातुरकः, चि, (चातुर + स्वार्थे कन्।) चातुरः।
इति वैयाचक्रः ॥

चातुराश्रमं, स्त्री, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म
इति। “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च।”
५।१।१०४। इति यञ्।) ब्रह्मचर्याश्रम-
वानप्रस्थभिक्षुक्याश्रमचतुष्टयानां कर्मणि। इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते। १२।४६।१२।
“चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रममेव च।
राजधर्माच्च निखिलान् एष्टेन प्रथिवीपते ॥”
चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे क्तुः। चतुरा-
श्रममात्रम् ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं
वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः ॥

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्यै “तस्मैदम् ॥” ४।३।१२०।
इत्यण्। ततो डीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति
अण् घित्वात् डीप् ततो यलोपः।) दास्यम्।
चतुरता। इति मेदिनी ॥ [चातुरी ॥]

“या लोकहयसाधनी तनुभृता सा चातुरी
इत्युद्धटः ॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभाग-
वते। १२।६।४७।

“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च कृतप्रदा ॥”
चातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे
अण्।) गुडत्वगोलापचनार्गकेशरूपचतुष्टयम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाच्च।
“त्वगोलापचकैस्तुल्यै स्निग्धगन्धि, त्रिजातकम्।
मार्गकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥

तद्वयं रेचनं कृत्वा तीक्ष्णोष्णसुखगन्धश्च।
लघुपित्तामिक्तद्वयं कफघातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भव इति। चतुर्थे
+ क्तुः।) प्रतिचतुर्थदिनभवञ्चरः। तस्य

मन्त्रोऽयं यथा, ओं जम्भनि स्तम्भनि विमो-
हय सर्वथाधीन् वचोण पट्। इति।

पुण्यमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वा च न स्पृशेत्।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र। अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पसैव च ककुत्सम्।
सर्वज्वराणां धूपोऽयं हरिः चातुर्थकस्य च ॥”
इति गारुड १८७ अध्यायः ॥

(अस्य सलज्जणचिकित्सादीनि यथा,—
“चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दास्यो विषमज्वरः ॥

श्लेष्मः सर्वघातूनां बलवर्त्तामिनाशनः।
ज्वरोऽयं विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः ॥

कृपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैव स्वकालतः।
शीतदाहकरस्तीव्रक्षिकालश्चातुर्वर्त्तते ॥

स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्ध्वं कायस्य यद्वाति यः पूर्व्यं सोऽनिलात्मकः।

पूर्व्यं यद्वातघः कायं श्लेष्मपूर्वज्वरश्च सः।
ज्वराणां श्लेष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।

एवं विज्ञाय सदैवः कृत्वाऽतत्र प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो रसगतो रक्तश्चैकाहिकस्तथा ॥

अथीं व्रतसमाप्ती च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्यदागारिह्यस्य लेखं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्याय सकलमध्यर्था प्रसादा च पुनः पुनः ।
शेषं शशीरतीर्थे च स्त्रीकृत्यादेकैवैः सह ॥
गीतहृद्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्नातयमानयेत् ॥
प्रभोर्नारायणं स्तुत्वा विस्मृत्य वत वैष्णवान् ।
निवेद्य स्नातने देवं शयीत मुनि तं करम् ॥
एवञ्च कुर्वन्तो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अथवा प्रभवेद्दःस्मनाहृष्टश्च जायते ॥

तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्य सप्तम्यां न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय ज्ञानाहृष्टदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।

यो देवप्रयत्नं पार्थ ! अनुमोदय समाचरेत् ।
जलान् वापि जलस्य च हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासि १५ विलासः ॥
चातुर्वर्ग्यं, ज्ञी, (चत्वारो वर्गाः । “चतुर्वर्गादीनां
स्वाये उपसंख्यानम् ॥” इति अण् ।) ब्राह्मण-
चत्वारिंशद्वर्गः । इति हेमचन्द्रः । १।४७२ ॥
(यथा, मनुः । १२ । १ ।

“चातुर्वर्ग्यं ज्ञतुर्लोभतुक्तो धर्मेऽन्यथा ॥”)
चतुर्वर्ग्यधर्मे च ॥

चातुर्वेदः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्वेदः ।
त एव । “चतुर्वेदस्योभयपदद्विच ॥” इति
अण् ।) चातुर्विदः । चतुर्वेदेष्वा । इति
आकरणम् ॥

चात्वालं, ज्ञी पुं, (चतते याचते इति । चत +
“आचतिष्ठजेरालच्चाणालीयचः ॥” उणां
१ । ११५ । इति वालच् ।) गर्गः । अयि-
होत्रोपकरणम् । इति संज्ञितकारे उणादित्तिः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ । १ । ३ । ८ ।
“योनिर्देवश्च चात्वालम् ॥”)

चान्नं, ज्ञी, (चन्नस्य इदम् । चन्न + अण् ।
यद्वा, चन्नाय चन्नलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्ना-
यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्नः, पुं, (चन्नस्यायम् । “तस्येदम् ॥” ४।३।१२० ।
इत्यण् ।) चन्नकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।
४।३३३ ॥ चान्नमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्नकं, ज्ञी, (चान्नं आर्द्रकमिव कायतीति ।
कै + कः ।) मुच्छी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्नाख्यं, ज्ञी, (चान्नमित्याख्या संज्ञा यस्य ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्नभागा, ज्ञी, (चान्नचन्नसम्बन्धी भागो यस्याम्)
चन्नभागावदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्नमसं, ज्ञी, (चन्नमासन्नोऽधिष्ठातृदेवता
यस्य । चन्नमस् + अण् ।) ऋगग्निरोनसचम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्नमसचन्नस्य
इदम् । चन्नमस् + “तस्येदम् ॥” ४।३।१२० ।
इत्यण् ।) चन्नमससम्बन्धिनि नि । (यथा,
महाभारते । १२ । २५० । २० ।

“सर्वतः सुखमनेति वपुश्चान्नमसं यथा ॥”)

चान्नमसायनः, पुं, (चन्नमसोऽपत्यं पुमान् । चन्न-
मस् + कः ।) वृषयश्च । इति इलायुषः ॥
(“तिकादिभ्यः णिन् ॥” ४।१।१५५ । इति
णिन् ।) चान्नमसायनिश्च ॥

चान्नमासः, पुं, (चान्नचन्नसम्बन्धी मासः ।) चन्न-
सम्बन्धिमासः । स तु गौयसुखमेदेन द्विविधः ।
तत्राद्यः सख्यप्रतिपदादिपौर्णमास्यः । द्वितीयः
सुखप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यजिज्ञृप्तिप्या-
त्मकमासश्च ॥ तत्र सुखचान्ने कर्माणि ।
आम्बिकभावाद्वाभावादिषण्डीकरणान्तभा-
वानि चान्नायणप्राजापत्यादिब्रह्मदानकर्मे-
नित्यज्ञानं यद्यप्युत्तरिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-
तिथिविहितकर्मे । गौयचान्ने अष्टकादिपौर्णमा-
स्याहं वासुकीज्ञानं जन्मतिथिज्ञानं जन्मा-
हृत्याद्युपवासः दुर्गातुलवादिप्रतिनियतपूजा ।
सामान्यजिज्ञृप्तिप्यात्मकमासेन मासिकादिमास-
गणना । इति स्मृतिः ॥

चान्नायणं, ज्ञी, (चान्नस्य चन्नलोकस्य अयनं
प्राप्तिर्न्येसात् । “धर्मार्थं यच्चरेदेतच्चन्नस्येति
संलोकताम् ॥” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव
तथात्वम् । यद्वा चन्नः अन्ततानन्दमयपुरुषः
अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र
व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पूर्यायः । इन्-
व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्विधं
पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-
चान्नायणम् ३ शिशुचान्नायणम् ४ । यथा,—
“एकैकं वासयेत् पिङ्गं लघ्णं शुक्लं च वङ्गयेत् ।
उपसृष्टं स्निग्धवर्णमेतच्चान्नायणं स्मृतम् ॥”
“एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ॥” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

“एवमेव विधिं ज्ञतुर्लमाचरेद्यवमधमे ।
सुखपद्यादिनियतचरं चान्नायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समशीयात् पिङ्गान् मध्वन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्नायणं चरेत् ॥
चतुरः प्रातरशीयात् पिङ्गान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽष्टमिते सूर्ये शिशुचान्नायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥

तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
“तपिपिङ्गाचरेद्दुष्टा शुक्ले शिख्यसंभितान् ।
एकैकं वासयेत् लघ्णं पिङ्गं चान्नायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिङ्गानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासैर्गोपयुज्जीत चान्नायणमथापरम् ॥
कुर्यान्निवर्णं खानं पिङ्गं चान्नायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिङ्गान् गृध्रया चाभि-
मन्त्रयेत् ॥

अनादिदेव सर्वेषु मुद्रिचान्नायणं च ।
धर्मार्थं यच्चरेदेतत् चन्नस्येति संलोकताम् ॥
लक्ष्मणलक्ष्मीकामस्तु महतीं भियमभुते ॥”
अपि च ।
“एकैकं वङ्गयेत् पिङ्गं शुक्ले लघ्णं च वासयेत् ।
उपसृष्टं स्निग्धं विपरीतावमर्दनम् ॥”
इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्नी, ज्ञी, चेतकण्टकारी । (चन्नस्य इयम् ।
चन्न + “तस्येदम् ॥” ४।३।१२० । इत्यण्
स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्नसम्बन्धिनि नि । यथा, माघे । २ । २ ।
“गुरुकाशाशुभां विष्णुचान्नीमभिनभः भियम् ॥”)
चापं, ज्ञी पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः ।
“अवयवे च प्रायसीधविष्टस्यैः ॥” ४।३।१५५ ।
इत्यण् ।) वधुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
(यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवीक्ष्युः ॥”
इतश्चेन्नाहः । यथा, विद्वान्तश्चिरोमयी ।

“दलीकृतं चक्रसुप्रान्ति चापं
कोदकखण्डं खलु तूर्यगोणम् ॥”

नवमराशिः । यथा, दृष्टुर्लङ्घितायाम् । ४२।१० ।
“चापगते ऽङ्गीयात् कुङ्कुमप्रवालकाचानि ॥”)

चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्राभूताकृतिः
पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाधरः ॥

चापलं, ज्ञी, (चपलस्य भावः कर्मे वा युवादिता-
दय् ।) अगवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२०६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।

“मातृसम्यदेवरागादेचापलमगवस्थितिः ॥”
(यथा, रघुः । १ । ६ ।

“तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचीदितः ॥”)

चापल्यं, ज्ञी, (चपलस्य भावः कर्मे वा । ब्राह्मणा-
दितात् अण् ।) चपलता । चाचल्यम् । यथा,
“परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।

परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्णयेत् ॥”
इति चाणक्ये । १० ॥

चामरं, ज्ञी पुं, (चमरी नृगविशेषस्तस्या इदम् ।
चमरी + अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्मित-
खण्डम् । चौरौ । इति भाषा ॥ तत्पूर्यायः ।
प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ॥
वालयजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभसः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६६ ।

“गुच्छे रागो यस्येवमादरो
रतिः सुखेऽपि च यस्य भूपतिः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपजाभरणं वृषभियम् ॥”)

अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् । मत्सि-
कादिषोडशत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ८ ॥
अथ चामरोद्देशः ।

“इत्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
हीरेखालकृतो राज्ञी भयमानसुखप्रदः ॥
बलेचामरदेर्घाद्वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिश्चलः स्थिरः ॥
वितस्येकैकसंहृष्टा दिनेशादिदिशां भुवाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं चैदेशानां महीभुजाम् ॥
योजयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्म्मणि ।
खलजं जाङ्गलो राज्ञा अग्नौ जलजं वहेत् ॥
हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदूर्यं नीलञ्च च ।
मखिर्बलिषु बोक्तव्यो वज्रादीनां यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

चामर

मुक्ती रक्तोऽथ पीतञ्च नानावर्णं यथाक्रमम् ।
चामरो राजकेशस्य न कामाग्नस्य भूपतेः ॥
न भयमानतो नूनं चामरं गुणमावहेत् ॥

अथ चामरपरीक्षा ।

खलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
मेरी हिमालये विन्ध्यं कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तमिरौ चैव गन्धमादनपर्वते ।
श्वमेतेषु शैलेषु याचमर्थो भवन्ति हि ॥
तासां पातस्य जायेत चामरेऽभिरा सुवि ॥
आपीताः कनकादिना हिमगिरेः शुभायता

विन्ध्याः

कैलासाद्विताः विता मलयजाः मुक्तास्तथा
पिङ्गजाः ।

चारुता उदयोद्भवचामरजा आनीलमुक्तामिवः
लज्जाः केचन गन्धमादनभवाः प्राकुत्सि-
चामराः ॥

अन्येषु प्रायशः लज्जाचामराः सम्भवन्ति हि ।
अक्षय्यवित्पुत्रजातयस्ताश्चतुर्विधाः ॥

चमर्थः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहाः ।

दीर्घवालाः सुलवः क्षिप्वाङ्गाश्चापि कोमलाः ।

विरलास्तुपर्व्याश्चमर्थीं ब्रह्मजातयः ।

विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥

दीर्घवालाः सुगुरवः कर्कराशा भृशं घनाः ।

विज्ञेयाः खलपर्व्याश्चमर्थीं वैश्रजातयः ॥

संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेद्विदम् ।

खर्ववालाः सुलवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥

चमर्थस्तुपर्व्याणो विज्ञेयाः मूत्रजातयः ।

संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥

दीर्घता लघुता चैव खच्छता घनता तथा ।

गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥

खर्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनजङ्गता ।

दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥

दीर्घं दीर्घापुराप्रोति कथौ भीतिविनाशनम् ।

खर्वे स्वाङ्गनकीर्तिञ्च घने ह्युः स्थिरसम्पदः ॥

खर्वं खर्व्यायुवद्विष्टं गुरुगुरुभयप्रदः ।

वैवर्ण्यं रोगशोकौ च मलिनं नलुमादिशेत् ॥

इति खलजम् ॥ ॥

अथ जलजम् ।

“लवणेऽसुरासर्पिर्दधितोययोऽम्बु ।

यथोत्तरं गुणवहाश्चमर्थः सप्त सप्तसु ॥

पुष्पाणि तासां लताणि जन्तुभिर्मेकरादिभिः ।

कदाचिदुपलभ्येत तत्पीरे पुण्यशालिभिः ॥

लवणाभिससृङ्गतं पीतं गुरु तथा लघु ।

वह्नी क्षिप्तञ्च बालञ्चेत् क्षिप्वाङ्गटपटायते ॥

इत्युत्प्लवङ्गं तान्नं चामरं विमलं लघु ।

मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् अजति चामरे ॥

सुराविजातं कलुषं कर्पूरं गुरुकर्कशम् ।

तद्वन्मेवैव माशन्ति अपि हृत्वा मतङ्गजाः ॥

सर्पिःखिन्नुभवं क्षिप्तं चेतोपीतं घनं लघु ।

वायुरोगाः प्रशान्तिन्ति तस्य वीजनवायुना ॥

अलक्षितद्वयं पाकु दीर्घं लघु घनं महत् ।

अस्य वातेन नश्येत् लघ्वा नश्येत् मदी भ्रमः ॥

चामुण्डा

नारिदं नेतयस्तस्य यस्मिन् चामरं यतिः ।

चौरोदसम्भवं चेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥

अस्य चामरराजस्य विशेषो गुणविस्तरः ।

नात्येन तपसा लब्धो देवानामपि जायते ॥

द्विषतेऽभ्यन्तरे चिन्मोर्नामैः सम्पत्तिनीलुपैः ।

यथा पूर्ववद्भवेत् जातिदीवगुणादिकम् ॥ ॥

खलजे जलजे चैव भाष्येतद्विशेषम् ॥

खलजं सुखदह्यं हि दाहे भिवमिवायते ॥

जलजं वक्षिदुर्दहं महान्नं घूमसुत्रिरेत् ॥

चामराणां सप्तद्विधमिष्येत् कण्ठगुह्यम् ॥

यत् विन्ध्य यो घने च राजा सुखमनुते ॥ ॥

जलजं चामरं राजा यो घने जाङ्गलेभ्यः ।

तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लज्जोरागुच नश्यति ॥

अनपाधीचरो राजा यो वहेत् खलजं तथा ।

तस्यैतानि विनश्यन्ति लज्जोरागुयेशो वनम् ॥

नानं वक्ष्ये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।

संस्कारो वायुकायने मन्दरसज्जिलादिभिः ।

तदुत्प्लवङ्गलतापातं लज्जिमलं विपद्यते ॥

इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोज-

राजस्तुतिस्तुतिस्तुतिस्तुतिः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः ।

काशः । आम्बः । केतकः । इति मेदिनी । पे. ३१ ॥

चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् ।

चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः ।

इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पाधोऽप्यञ्च ॥

चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।)

चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।)

चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, [नृ] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्यस्य ।

इति इनिः ।) चोटकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

चामीकरं, स्त्री, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र

भवमिष्यत् ।) खर्वम् । (यथा, शिवपुराणे

वायुसंहितायाम् । २ । १२ ।

“इह्युर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।

मुह्यचामीकरप्रखं सर्वभरणभूषितम् ॥”)

घुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

चामुण्डा, स्त्री, (महासंयामे चक्षुस्तुच्छास्त्रौ द्वौ

शुक्लानि शुभसेनाध्यक्षौ अनया शब्दा निहतौ

अतः परितुष्टया भगवता कौशिक्या अस्या-

चामुकेति संज्ञा रजिता । एतत् सर्वेषु वक्ष्य-

मायासु प्रवृत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति

जटाधरः ॥ मातृकामेदः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ तत्पर्यायः । चर्मिका २ चर्मस्तुका ३

माप्कारकर्मिका ४ कर्ममोटी ५ महागन्धा ६

भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्या ध्यानं यथा,—

“काली करालवदना विविक्लान्ताक्षिपाशिनी ।

विषिक्तखड्गाङ्गधरा नरमाणाविभूषणा ॥

द्वीपिचर्मपरीधाना मुष्कमांसतिभैरवा ।

अतिविस्तरवदना जिह्वालज्जनीभैरवा ॥

निमग्नारक्तवचना नादापूरितदिङ्मुखा ॥”

चाय

अस्याचातुकेति नामकारणं यथा,—

“यस्याचक्षुश्च सुखश्च यदीत्या तत्तुपरमता ।

चातुकेति ततो लोके स्थाता ईषि । भविष्यति ॥”

इति चण्डी ॥

अस्यास्तनादिकं यथा,—

“देवा ललाटनिष्क्रान्ताया कालीति च विद्युता ।

तस्यास्तनं प्रवक्ष्यामि कामदं श्रद्धा भैरव ॥

समाप्तिवहितो दन्तः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।

वक्ष्ये रात्रिनिद्राविविद्धसहितो मादिरैव च ॥

कालीतन्ममिति प्रोक्तं धर्मकामार्थदायकम् ।

एतन्मूर्तिं प्रवक्ष्यामि वतुसकायमनाः श्रद्धा ॥

नीजोत्पन्नदन्तश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।

खड्गाङ्गं चन्द्रहासञ्च विधत्ते दक्षिणे करे ॥

वामे चर्म कपालञ्च कर्णाधोभासतः पुनः ।

दधती मुकुटमाणा चन्द्रचर्मधराभरा ॥

लज्जाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।

जीवजिह्वा निम्नरक्तवचना नादभैरवा ॥

कवचवाचना पीनविस्तरमवधानका ।

यथा ताराङ्गया देवी चातुकेति च कथ्यते ॥

एतस्या योगिनी चाद्यौ पूजयेद्विष्णवेदपि ।

त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री चण्डी विधातृका ॥

कराला मूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्तिताः ।

यथातिकामदा देवी जायन्तानिकरौ वरा ॥

एतस्याः सहस्री काचित् कामदा न हि विद्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

चाम्पिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततटाप् । चम्पे-

वेति चाम्प्या । ततोऽस्यर्थे इलच् टाप् च ।)

नदी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

चाम्प्येयः, पुं, (चम्प्यायां नद्यां भव इति टक् ।)

चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“चाम्प्येयचम्पकः प्रोक्तो हेमपुण्यञ्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागकेशरः । (यथा,—

“नागपुण्यः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।

चाम्प्येयो नागकिङ्कलः कथितः काञ्चनाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।

“चाम्प्येयो जासटोवज्रधरो वल्लापराधिपः ॥”

विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

१३ । ४ । ५७ ।

“आराणिर्नापिकश्चैव चाम्प्येयोज्जयनी तथा ॥”

स्त्री, सुवर्णं । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।

“मणिमाण्डिक्य-चाम्प्येयदुक्तेभाष्यगोधनम् ॥”)

चाम्प्येयकं, स्त्री, (चाम्प्येय इव कायतीति । के + कः ।

स्वार्थे कन् वा ।) किङ्कलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाम्प्यं, स्त्री, (चम्प्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्मणि

शब्दः ।) भक्ष्यम् । इति आकरणम् ॥

चाय, क्त्वा न निशामे । अर्थे । इति कविकण्ठहमः ॥

(आ-उभं-सकं-सेट् ।) क्त्वा, अचपायत् । अ.

चायति चायते । निशाम इति चायुवज्ञानम् ।

तं पर्वतीयाः धिमदाश्चाधारे । इति माधः ।

इति दुर्गादासः ॥

चारः

चारं, स्त्री, (चर्यते भक्ष्यते कोपदेवादिप्रश-
दिति । चर + कर्मणि चम् ।) लज्जिमविधम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गृध्रपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ५५ अध्याये ।

“लघिदुर्गं च वागिण्यं खड्गानां करसाधनम् ।
आदानं स्त्रीयकरयोर्व्यन्धनं गजवाजिनोः ॥
मूयवप्रसूखानाञ्च योजनं सततं जनेः ।

प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चारमम् ॥
एतदृष्टास्तु वर्गेषु चारान् सन्धय प्रयोजयेत् ।
कार्याकार्यविभासाय चारवर्णाधिकारिणाम् ॥
अष्टौ चारान् नियुज्यादादृष्टवर्गेषु पार्थिवः ।

दृष्टव्येषु युज्येत क्रमतः दृष्टुं तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोपे बलं तथा ।
दुर्गं च सप्तमं श्रेयं राण्याङ्गं युद्धभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चारवर्गे चारं नास्ति योजयेत् ।

तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
मुहान्तेष्वेव पुनश्च अकूपपादौ महानसे ।
शून्यासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ॥

आदौ दृष्टुं चेत्तेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात् प्रकाशं जानीयान् तत्तु चारैर्भिरुपयेत् ॥
निरूप्य सत्प्रतीकारमवश्यं हितव्यमरेत् ।

यथानियोगमतेषां यो यो यथान्यथा चरेत् ॥
ज्ञात्वा तत्र वृषचारैर्दृष्टयेद्वा नियोजयेत् ।
चारीस्तु मन्त्रिणा साङ्गं रहस्ये संस्थितो वृषः ॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।

संपुञ्जे चाप मुहान्ते वे तु चारा महानसे ॥
नियुक्तास्तान् मध्याह्ने पृच्छेत् यच्चापि मन्त्रिणा
गतान् चारान् स्वयं पश्येत् वृषतिर्मन्त्रिणा विना ॥

अन्याञ्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
नैकवैश्वर्यचारो नैको नोत्साहवर्जितः ॥
संस्तुतो न हि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ।

सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ॥
न वित्तविभवेर्हानो न भार्यापुत्रवर्जितः ।
कार्यचारो वृषतिना मृततत्त्वविनिर्णये ॥

अनेकवैश्वर्यहयचर्म भार्यासुतेर्युतम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ॥
हृष्टभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यसम् ।

अध्वितित्तु स्वयं राजा हविमात्रसमेक्षथा ॥
वक्तृपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तानियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीरान् वृद्धान् नियो-
जयेत् ॥

वक्रान् पक्षान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्परः ।
मुहान्तदारि युज्यायात् स्त्रियो वृद्धा मनी-
षिणीः ॥”

यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
“वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ।”
(कापटिकपुराणम् । यथा, मनुः । ७।१८३।

चारणः

“उपयुक्तास्तद्वैव चारान् मन्त्रगविधाय च ॥”
“चारान् च कापटिकादीन् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।

“निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनीं सुपस्थिता ।”

“निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमः प्रचाराः ॥” इति तट्टीकायां रामा-
यणे । वागिण्यादिव्यवहारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।

“भूतेर्वागिण्यचारश्च पुनः सेतेत च द्विजान् ॥”
सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।

“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।”
“चारेण रजःसञ्चारेण ॥” इति टीकाकल्लोल-
कण्ठः ॥

चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + क्तिच् +
कृन् ।) अन्नादः पालकः । सञ्चारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।

“इयं नृते भातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली ।
न चाहमाशां कुर्यां ते पापः प्रच्छन्नचारकः ॥”
बन्धः । इति मेदिनी । के, ८७ । पियालवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २।५।३८ । [चारकैः ॥”

“त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैतुसि तीर्थानि
चरन्शीले, वि । यथा, कथासरित्सागरे । १३।६५ ।
“गुप्तं विरचितं नाम भञ्जन्तः पुरचारिकान् ॥”

चारटिका, स्त्री, (चर + क्तिच् + “प्रकादिभ्यो-
ऽटन् ।” ४ । ८१ । उणां । इति अटन् ततः
संज्ञायां कन् कापि अत इत्वच् ।) नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + क्तिच् + “प्रकादिभ्योऽटन् ।”
इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति वृत्तगोतादि-
विद्यां तत्त्वव्यकीर्तिं वा । चर + क्तिच् + कृन् ।)
नटविशेषः । तत्पण्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।

“चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाक्षिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीक्षन्तमा गतिः ॥”
“चारणाः नटादयः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

गन्धर्वविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः श्रुतयोजनान् ।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”

इति पाक्षी पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।

“गन्धर्वविद्याधरचारणाधरः
स्वरः श्रुतीरसुरानीकवीर्यः ॥”

चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
“अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुराज्ञैव दंष्ट्रिणाम् ॥”

चारी

चारभट्टः, पुं, (चारेण चरेण भट्टः । यद्वा, चारे
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भट्टः ।) वीरः । इति
हेमचन्द्रः । ३।२८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः । १।१८१ ।

“कञ्चुमति कुलपुरुषो वेपथ्याधरपञ्चवं मनीषमपि ।
चारभट्टचौरचैटकनटविटनिहोवनशरावम् ॥”

चारवायुः, पुं, (चारेण कथ्यन्तीदमतिभेदेन प्रेरितो
यो वायुः ।) निदाघनवायुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति खगुणमिति । चर +
क्तिच् + क्तिनिः ङीष् च ।) कस्योदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चारिचं, स्त्री, (चरिचमेव इति । स्वार्थे अण् ।)
चरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०९ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५८ । ६ ।

“कुलाक्रोशकरं लोके धिक् । ते चारिचमीदृशम् ॥”
मरुद्गणानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६।५४।
“जयोनश्चाद्भुतिश्चैव चारिचं बहुपद्मगम् ॥”

चरतीति । “चरेर्वृत्ते ।” ४ । १७२ । उणां ।
इति खिचम् । वृत्तान्तम् ॥

चारिचा, स्त्री, (चारिचं अन्धस्वभावो विद्यते-
ऽस्या इति । अच् टाप् ।) तिलिङ्गीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो वा
व्यवस्थामिति । “अर्धआदिभ्योऽच् ॥” ५।२।२७।
इत्यच् । ततो ङीष् ।) वृत्ताङ्गविशेषः । यथा,—

“न हि चारी विना वृत्ते वृत्तस्याङ्गं प्रवर्तते ।
शङ्कारादिरसानास्तु भावोद्दीपनकारिका ॥
माधुर्योद्भूतैना निव्यं चारी चादगतिर्मेता ॥”

अन्ये तु ।
“एकपादप्रचारी यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते ॥

करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्भा मण्डलं समुदाहृतम् ॥
समनखा नृपूरविहता तिर्यग्मुखी सबला च ।

कातरा च कुवीरा च विशिष्टा रथचक्रिका ॥
पार्थिवरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।
पराविवतला चोदताङ्कितायुद्धमण्डला ॥

लम्बक्रीडिका हरिणत्रासिका चोदरेचिका ।
तलोद्भृता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च ॥
लङ्कितजङ्घा सङ्कृतिता स्यादथ मद्दालसा ।

उत्कुञ्चितानितिर्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता ॥
गङ्गविश्रुतिर्भोमचार्ये इत्याख्याता मनीषिभिः ॥”
अन्ये तु ।

“समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्वङ्गिकापि च ।
विद्याया ताङ्किता बद्धा यङ्का क्रीडिता तथा ॥
ऊरुवृत्ता हन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा ।

अन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमञ्जिता ॥
उच्छन्दिता च विज्ञेयाचार्यैः शोडश भूमिगाः ॥”
इति भूमिचारी ॥ ॥

आकाशचारी यथा,—
“चारीआकाशगा वस्ये विज्ञेया त्वचरी तथा ।
अङ्किताङ्किता अमरी पुरःक्षेपा च छचिका ॥

चारुधा

चारुधाः

चि

अपक्षेपा जङ्गमर्ता विद्या च हरिवंशता ।
ककषज्जङ्गमोक्षिता च जङ्गा जङ्गनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता अभरिका दक्षपार्श्वेति मोक्ष ॥”
अथ तु ।

“विभ्रान्तातिक्रान्ताप्रक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्ध्वानुर्ध्वानुपादादुत्तरा नूपुरपादिका ॥
सुजङ्गभासिका क्षिप्ताविद्या ताला च क्वचिका ।
विद्युत्क्रान्ता अभरिका दक्षपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः मोक्षशैव निरूपिताः ॥”
एतास्त्रैव भूमिचारीष्वप्यन्तरमेदोरस्ति तिर्यक्-
चारी ऊर्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊर्ध्वनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लज्जाहारो जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
लज्जाहारं तथाप्यत्र मुक्ता तां न समाचरेत् ।
शुद्धपादस्य विद्यासचारी सैवाभिधीयते ॥
प्रहङ्गारादिरसानानु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्यं भूममा नित्यं कृततालव्याम्बिता ॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सचारी भवेत् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारौलक्षणम् ॥

चारः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “दृ-
चनिजनिचरति” उणा १ । ३ । इति जुञ् ।)
वृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे चि ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१० । ६ । [मधिवचनजातम् ॥”

“इति चटुलचाटुपटुचारसुरवैरियो राधिका-
श्रीलक्ष्म्यस्य रत्निकर्णगर्भसम्भूतपुत्राख्यमन्यतमः ।
यथा, हरिवंशे ॥ ११० । ३६ ।

“चारश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताचारमतीं तथा ॥”

चारकः, पुं, (चार + संज्ञायां कन् ।) शरधीचम् ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । रक्त-
पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
अटुत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

चारकेशरा, स्त्री, (चारुणि केशराणि अस्याः ।)
नागरसुक्ता । तदङ्गीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वर्त्तमानः-
करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे ॥ १६० । ६ ।

“चारुभद्रचारुगर्भः सुदर्शो हम् एव च ॥”

चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
चारुणा ईश्वरेण लक्ष्येन गुप्तः पालितः ।)
श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरिवंशे ॥ १६० । ६ ।

“सुषेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”

चारुदेयाः, पुं, रत्निकर्णयां श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा,
हरिवंशे ॥ १६० । ५ ।

“द्वितीयचारुदेयाश्च वृष्णसिंहो महारथः ॥”

चारुधारा, स्त्री, (चारुणां मनोहरपदार्थानां
धारा इव, जैलोकासुन्दरत्वेनास्मात्तत्त्वात् ।
चारुणां धारा नीतिशैवहारो यस्याः वा ।)
ग्रन्थी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
अस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, स्त्री, (चारु नाकं यस्य कम् ।)
रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं यत्र अस्याः ।)
प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यभाषाणिवा
इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
वेद्यम् ॥)

चारुपर्णा, स्त्री, (चारु मनोज्ञं कर्णं अस्याः ।)
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुबाहुः, पुं, (चारु बाहु यस्य ।) श्रीलक्ष्म-
पुत्रः । यथा, हरिवंशे ॥ १६० । ६ ।

“चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुविन्दः, पुं, (चारुं चारुतां विन्दतीति ।
विदि + अच् ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे ॥ १६० । ६ ।

“सुषेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्यं अस्या
अस्तीति । मतुप् ततो डीप् ।) रत्निकर्णयां
श्रीलक्ष्म्यस्य कन्या । यथा, हरिवंशे ॥ १६० । ६ ।

“चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचनेऽस्याः ।) हरिणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे चि ॥)

चारुवर्हना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
वर्हयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध् + णिच् +
युच् । कर्त्तरि ल्युट्वा ततश्चाप् ।) गारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप
वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुशिला, स्त्री, (चारु चारुणी शिला इति नित्य-
कर्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुचिह्नं, स्त्री, (चार्चिकेव । स्वार्थे ण्यच् ।)
चन्द्रनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥

तत्पर्यायः । चर्चा २ स्यासकः ३ । इत्यमरः ॥
चर्चिणम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।

“स्यासकः स्यासकश्चर्चा चर्चिणश्च तत्तुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां कृतादिसु निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

चारुर्मे, पुं, (चर्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म
+ अच् ।) चर्मच्छादितरथः । इति भरतः ॥
चर्मच्छादयत्वे चि ॥

चारुर्मणः, स्त्री, (चर्मणां समूहः इति । भिन्ना-
दिभ्योऽङ् ।) ४ । २ । ३८ । इत्यङ् ।) चर्म-
समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चारुर्मिणः, स्त्री, (चर्मिणां चर्मधारिणां समूहः ।
इति अच् ।) चर्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

चारुर्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
चिन्ताकार्यकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
ततः एषोदरादित्वात् बाधुः ।) तार्किकविशेषः ।
तत्पर्यायः । वार्त्तवाक्यः २ नास्तिकाः ३ लौकाय-
तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ च च आकाश-
भिन्नभूततत्तुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमायमिति
चारुर्वाकः । इति आथर्वसंहः ॥ (यथा च

सर्वदर्शनसंख्ये । “अथ कथं प्रमेयवरस्य निःप्रय-
सपदत्वमभिधीयते वृहस्पतिमतानुसारिणा
नास्तिकाशिरोमणिना चार्चिकेन दूरोत्सारित-
त्वात् वृहस्पदे हि चार्चिकस्य चैष्टितम् ॥”)
दुर्व्योघनसङ्गराजविशेषः । (यथा, महा-
भारते ॥ १२ । ३८ । २२—२३ ।

“निःप्रस्ये च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणवृद्धा चार्चिकी राजसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्व्योघनसङ्गा भिक्षुरूपेण संवृतः ।

साचः शिखी त्रिदह्नी च हृष्टो विगतसाध्वसः ॥”

चारुर्वा, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् डीप् ।)
कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । प्रोमना । इति
मेदिनी । वे, ६ । दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

चालः, पुं, (चालयति ह्रादयतीति । चल + णिच्
+ अच् लो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
नेति । चल + णिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-
ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्यायः । पिटम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ इतिः ४ । इत्य-
मरः ॥ २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ह्रादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-
चूडपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयेव । चल + णिच् ।)
अङ्गुष्ठदुर्गुरह्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चालनं, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कर्मप्रदीपे ।

“सुद्रष्टिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्तुतः ॥”
भावे लुट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते ॥ ३ ।
२६ । ३७ ।

“चालनं यद्दहनं प्राप्तिर्नेत्यसं द्रव्यशब्दयोः ॥”

चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
करणे ल्युट् डीप् च ।) स्वनामख्यातशुष्यादि-
चालनपात्रम् । तत्पर्यायः । तितउः २ । इत्य-
मरः ॥ २ । ६ । २६ ॥ चालनम् ३ बहुविक्रिया ४ ।
इति भरतः ॥ पाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥

चायः, पुं, (चाययति भक्षयति कषादिकमिति । चय
+ स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चयति भक्षते-
२ लौ मांसाश्रितिरिति । चय् + कर्मणि घञ् ।)
स्वर्णचातकः । खोणाचडा इति ख्यातः । नील-
कण्ठ इति कचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्यायः । किक्कीदिधिः २ नीलाङ्गः ३
पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चायः, पुं, (चाय + एषोदरात् खलम् ।) चाय-
पत्नी । इत्युः । इति मेदिनी । से, ३ ॥

चि, न चित्वाम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-उभं-हिकं-अनिट् ।) न, चयति चयते

धनं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

चि, न च चित्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
उभं-हिकं-अनिट् ।) चित्तिचयनं राशीकरण-
मिति यावत् । न च, चिनोति चिनुते । इति
दुर्गादासः ॥

चिकित्

चि, क मि चिकित्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-दिक-सेट् ।) क मि, चययति चाय-
यति । समते तु चययति चापयतीत्यपि ।
इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति ।
कित् + "गुप्तिञ्चिदृभ्यः सन् ।" ३।१।५ । इति
स्मार्थे सन् + क्तुल ।) चिकित्सकर्त्ता । (यथा,
मनुः । ६ । २८४ ।

"चिकित्सकानां सर्वेषां भिष्या प्रचरतां दमः ॥"
तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदकारः ३
भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।

"आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
आयुर्वेदज्ञगुणोपेत एव वैदो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् आधि-
प्रतीकारे + "गुप्तिञ्चिदृभ्यः सन् ।" ३।१।५ ।
इति स्मार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रती-
कारः । तत्पर्यायः । चक्रप्रतिक्रिया २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपकुर्या ३
नियमः ५ वेदनानिघा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८
ग्रामः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १०
प्रतीकारः ११ भिषग्नितम् १२ । इति राज-
माणा ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सा विधा यथा, वैद्यके ।
"आसुरी मातुषी देवी चिकित्सा सा विधा
मता ।

सुतप्रधाना देवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मातुषी बहुसा श्रेया जपहोमादिस्कृता ।
कलौ चाक्षयवले लोके मातुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—

"वाभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे घातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्विघ्नां मतम् ॥
या क्षुदीर्णं श्रमयति नाभ्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यसुदीरयेत् ॥"
चिकित्साविध्यपदेशो यथा,— [गदः ।

"जातमात्रचिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽप्यतया
वह्निश्रुविषैस्तुल्यः स्वर्णोऽपि विकरोऽसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पञ्चान्ज्ञानपूर्वम् समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न औषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्व्यादुवधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रक्षां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्व्यात् चिकित्सितम् ॥
श्रीते श्रीतप्रतीकारस्तुल्यं चोष्णनिवारणम् ।
तत्रा कुर्व्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकारणं न चाप-
येत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकारणे प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च स्वाध्यायपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्वां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्थां शान्तविगाथां न क्रियासङ्करो मतः ॥"
चिकित्साफलं यथा,—
"कचिदर्थः कचिन्मौली कचिद्वर्म्मः कचिदुपश्रः ।

चिकुरः

कर्म्माभ्यासः कचिचेति चिकित्सा नास्ति
नियमता ॥* ॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
"रोगी दूतो भिषगदीर्घमायुर्ब्रह्मचर्यं सेवकः ।
सदीर्घं चिकित्सायामिच्छद्भ्यानि युधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, स्त्री, (कित् + स्मार्थे सन् ततो भावे
क्तः ।) चिकित्सा । इति राजमाणा ॥ (यथा,
सुश्रुते छत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥"
"श्रीं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्ति-
पत्न्यां अस्य यथा, वैद्यकरत्नामालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग-
वितम् ॥"

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् ।
अस्य पर्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रथमं प्रकृतिस्थापनं द्वितीयम् ॥
विद्याज्ञेयजनामानि भेषजं द्विविधं तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थं यथावान् विकाराणां यदी-
वधम् ॥"

यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
"एतत् संक्षिप्तं ब्रह्मसापञ्चचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥"
ज्ञतप्रतीकारे चि ॥

चिकित्, चि, (नि नता नासिकास्थस्य । "इगच्
प्रिटच् चिकाचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति
इगच् प्रकृतेचिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः ।
इति कैचित् ॥

चिकित्, पुं, (चि + बाहुलकात् इलच् कुक्
च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्तुमिच्छा इति ।) धातोः कर्म्मणः
समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ।
इति धातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष-
ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।
कर्तुमिच्छा । इति सुखबोधम् ॥ करिवार
वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १० । २४ ।
"हस्तौ रुरुहतस्तस्य नाशकर्मचिकीर्षया ॥")

चिकीर्षुः, चि, (चिकीर्षतीति । क्त + सन् +
"सनाशंसभिच् उः ।" ३ । २ । १६८ । इति
उः ।) कर्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति
आकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यक्षरशब्दं कुरतीति । कुर-
शब्दे + "इगुपधञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।
"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च
या ॥")

चर्पः । (अयं हि रेरावतकुलजातस्य सुमुखस्य
पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
"एतस्य हि पिता नामचिकुरो नाम मातये ॥
न चिरात् वेनतेयेन पञ्चलसुपपादितः ॥"
पर्वतः । पश्चिमेऽ । दक्षिणेश्वरः । यद्वधुः ।
तरणः । इति मेदिनी । २, १५५ ॥

चिकुरः

चिकुरः, चि, (चि + कुर + कः ।) चपलः । स
तु दोषमनिच्छित् वधमन्यनादिः कर्त्ता । इत्यमरः ।
३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, -(चिकुराणां केशानां पक्षः
सम्बन्धः ।) केशसम्बन्धः । केशसमुदयः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः
सम्बन्धः ।) केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः सम्बन्धः ।)
केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरः, पुं, (चिकुर + निपातनात् दीर्घः ।)
केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक, क अर्त्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सके-सेट् ।) कोपयः । हृत्तीयस्वरभण्डः ।
अर्त्तः पीडनम् । क, चिकयति श्चुं भूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चिक, पुं, (चिक इत्यक्षरशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । चिक् + के + कः ।) कुक्षुन्दरिः ।
इति चिकाक्षप्रेशः ॥ (नि नता नासिकास्थ-
स्थिति । "इगच् प्रिटचित्ति ।" ५ । २ । ३३ ।
इत्यस्य वार्त्ति "कप्रत्ययचिकादेशो च वक्तव्यः ।"
इति कप्रत्ययो नैचिकादेशश्च । नतनासिके,
चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चिकण्यं, चि, (चिच्यते प्रायते इति । चित् +
"चित्तेः कणः कञ् ।" उणां । ४ । १७६ ।
इति कर्म्मणि कणः कञ् आन्तादेशः । बाहुलकाद-
गुणः ।) क्षिप्रवृत्तनादि (क्षिप्रत्वमन्वयत्वादि-
गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ चिकणा
इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ ।
१८४ । ३४ ।

"कठिनचिकण्यः शृङ्गः पिच्छलो मृदु-
दारुणः ॥")

चिकण्यः, पुं, (चिकण्यं क्षिप्रगुणं विद्यतेऽस्य ।
अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फलं स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु चिविधो मन्दचिकण्यः खरचिकण्यः ॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने वृक्षध्याये ॥)

चिकणा, स्त्री, (चिकण्यं मन्वन्तता विद्यतेऽस्याः ।
अर्श्यादित्वाच् । ततश्चात् ।) उत्तमा गौः ।
तत्पर्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकणी, स्त्री, (चिकण्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकसः, पुं, (चिकयति पीडयति चूर्णकारिण-
मिति । चिक् + अच् ।) यधचूर्णम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिका, स्त्री, (चिकयति पीडयति भोक्तारमिति ।
चिक् + अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकुरः, पुं, (चिक् इत्यक्षरशब्देन अटतीति । अट
गतौ + अच् ।) शकम्बादिवत् अलोपः ।) मत्स्य-
विशेषः । शर्माचिकुरी इति मोक्षचिकुरी
इति च भाषा । तत्पर्यायः । महाशृङ्गः २ ।

चित

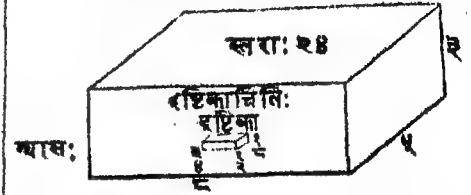
इति हारावली । १०७ ॥ अथ गुणाः । गुण-
त्वम् । आहितम् । मधुरत्वम् । वलवर्धनत्वम् ।
मेदःपित्तासनाशित्वम् । पृथक्त्वम् । रोचनत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (ऊवा-
पानविधौ भक्ष्यनिवेद्योऽस्य यथा,—
“प्रातः पाणीयपाने मज्जकमिगच्छितं ब्रह्मेतच्च
नात्मात् ।
मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविद्वत्कं पिष्टकं
चिह्नदम् ॥”
इति वैद्यक-कृतचर्याध्यायम् ॥)
चिह्नटी, क्षी, (चिह्न + आत्मी डीप् ।) मत्त-
विशेषः । सुवाचिह्नटी इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । पृथक्त्वम् । वातनाशित्वम् ।
क्षेपकारित्वम् । गुणत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिह्नकः, पुं, (चिह्न + एषोऽरादित्वात् टस्य डत्वे
साधुः ।) चिह्नदमतस्यः । इति शब्दभाषा ॥
(विवरणमस्य चिह्नदशब्द आख्यातम् ॥)
चिचिह्नः, पुं, फलविशेषः । चिचिह्ना इति चिचिह्ना
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चेतराजिः २
सुदीर्घः १ गृहज्जलकः ४ । अथ गुणाः । वात-
पित्ताशित्वम् । पृथक्त्वम् । वलवर्धकारित्वम् ।
श्रोत्रिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किचिद्गुण-
हीनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते
प्रथमे स्थाने-दृश्येऽध्याये ।
“चिचिह्नी वातपित्तत्रो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
श्रोत्रिणोऽतिहितः किचिद्गुणैर्गूनः पटोलतः ॥”)
चिह्ना, क्षी, (चिं चयर्न चिनोतीति । चि +
अन्धेभ्योऽपीति डः ।) निन्तिडीह्वः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—
“चिह्नादलरसश्चाशु पथ्यं दध्नीर्न हितम् ॥”
इति वैद्यकभैषज्यधन्वनिरुपेय्ये गुल्माधिकारे ॥)
चिह्नी, क्षी, (चिह्न + गौरादित्वात् डीप् ।)
गुल्मा । इति केचित् ॥
चिह्नाक्षं, क्षी, (चिह्ना तिन्तिडी तडत् अक्षं
यच ।) अक्षशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्नासारः, पुं, (चिह्नायास्तिन्तिद्याः सार इव
सारोऽन्नं यच ।) अक्षशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चिह्नोटकः, पुं, (चिह्नेव अटतीति । अट +
ष्णु । एषोऽरात् साधुः ।) ह्रस्वविशेषः ।
चैश्को इति चैश्का इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गुलीयः २ । इति राजभाषा ॥
चिह्नाटकोऽपि प्रातः ॥
चिट, प्रेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) सेटति भृत्वं क्षामी । इति दुर्गादासः ॥
चिट, क प्रेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-
सकं-सेट् ॥)
चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् ।
ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्त्रयेः च चेत-
सीति ज्ञानाशुषः । चितेत रामस्तु जच्छम् ।
इति दुर्गादासः ॥

चितिः

चित, इ क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, चित्तवति विष्णं स्तुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥
चित, क ड ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
आत्वं-सकं-सेट् ।) क ड, चेतयते । राजवल्लभ-
चेतयन्ति च । इति भट्टी गणकतानिवात्ममिति
रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते तत्तत्तत् करोतीति
नौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
चित्, क्षी, (चित् संज्ञाने + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥
(यथा, भागवते । १ । ७ । २ ।
“ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्तावस्थाविकारिणः ।
लीलाया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः
क्रियाः ॥”)
चित्, ख, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
काचित् इत्यादि । (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्य-
निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । “किमः
क्षणाचिन्तनौ ।” इति तुम्हबोधवाकरवप्रणीता
पुण्यपादबोधदेवाचार्यः ॥)
चितः, चि, (चि + कर्मणि क्तः ।) ह्रस्वः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (क्षतचयनः । सञ्चितः ।
“इह वै कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमसुत्र
पुण्यचितः क्षीयते ।” इति श्रुतेः ॥)
चिता, क्षी, (क्षीयते यमशानाधिरस्या यद्वा
क्षीयते उक्षीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्मणे इति ।
चि + अधिकरणे वा कर्मणि क्तञ्जतटाप् ।) श्रवदाहाधारपुली । तत्पर्यायः । चित्वा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ काष्ठमटी ३ चैत्यम् ४
चिताचूडकम् ५ चित्यम् ६ । इति चिकाक्ष-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
३ । २१६ । १७ ।
“चित्तायेदद्वयहन्तार्यं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्तते ॥”)
संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥
चिताचूडकं, क्षी, (चितैव चूडकम् ।) चिता ।
इति चिकाक्षशेषः ॥
चितिः, क्षी, (क्षीयतेऽस्यामधिरिति । चि + अधि-
करणे क्तः ।) चिता । (यथा, भागवते । ४ । २८ । ५० ।
“चितं हारमयीं चित्वा तस्यां पलुः कलेवरम् ॥”)
सम्बद्धः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,
“चितिश्चेतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः
स्तुता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्वे महा वा प्रकृति-
मैता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
भित्तिशोऽिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्गविशेषः । यथा,
चितौ करकञ्चनं साङ्केतिकम् ।
“उच्छ्रयेण युज्यते चितेः किल
क्षेत्रसम्भवपणं घनं भवेत् ।
इति काधनसूत्रे घने चिते-
रिकापरिमितञ्च लभ्यते ॥
इदकोच्छ्रयङ्गुच्छ्रितचितेः
सुः क्षराच्च इवर्षा चितेरभि ॥

चित्तस

उदाहरणम् ।
अष्टाष्टाङ्गुलं दैर्घ्यं विकारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिक्षाङ्गुला यस्यामिकासाक्षितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकाराष्टकं
दैर्घ्यं यस्यां विकारोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिकासा
सङ्ख्या च वा ब्रूहि कतिक्षराच्च ॥

इति कायाः घनहस्तमानम् ३४ चितेः क्षेत्र-

फलम् ४० । उच्छ्रयेण युज्यते चिते घनफलम् १२० ।
जम्बा इति कासङ्ख्या २५६० । क्षरासङ्ख्या २४ ।
एवं पादाक्षय्येऽपि । इति चित्तियवहारः ॥
इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । २२ । ६ ।

“चित्तयस्तत्र कर्मणा गान्तरिक्षगता यतः ॥”)
चितिका, क्षी, (चितिः काक्षीमेदः सा इव काय-
तीति । कै + कः ।) कटिद्वन्द्वला । इति हारा-
वली । २२४ ॥

चित्तं, क्षी, (चित्तवनेनेति । चित् + करणी क्तः ।) अनु-
सन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वैदान्तः ॥
“यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं खान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तत्तद्ददात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिजनक्यं प्रोक्तं यथार्थं प्रकृतिः परा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । “अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
नितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।” इति
श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चिच्छक्तेः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रं
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” तथा च सुखकोप-
निषदि । ३ । १ । ६ ।

“एषोऽग्निरात्मा चेतसा वेदितव्यो
* यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विमुक्ते विभवक्षेप आत्मा ॥”)

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
चित्तप्रसन्नता, क्षी, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविभ्रवः, पुं, (चित्तस्य विभ्रवो विपर्ययः ।)
उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥
चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।)
उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्माद-
शब्दे विवृतिरस्य श्रेया ॥)

चित्तवस्तुमतिः, क्षी, (चित्तस्य वस्तुमतिः वस्तु-
मयं उक्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्रः

चित्राभोगः, पुं. (चित्रस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् चित्रये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्रोन्नतिः, स्त्री, (चित्रस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्रं, स्त्री, (च्रीयते इति । चि + “चित्राचि-चित्रे च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, कषप्रत्ययेन पति तुगागमः ।) चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तच्चाति चि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ ।

“चित्रमाख्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभयत् ॥”)

चित्रः, पुं, (च्रीयतेऽसौ इति । चि + “चित्राचि-चित्रे च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः ।) अग्निः । इति सुश्वेदोऽर्थः ॥

चित्रा, स्त्री, (च्रीयतेऽभिरस्या प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । कषप् वा ।) चित्रा । इत्यमरः । २ । १२ । ११७ ॥

चित्र, त् क क्तविकेचनी । लेखोऽनुते । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरा-पर-सक-सेट्) चित्रिके-चणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, स्त्री, (चित्रयतीति । चित्र + कर्मणि क्प् । यद्वा, च्रीयते इति । “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उणां ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । “उत्तमाधमभावेन वर्णने प्रट्चित्रवत् ॥”) अङ्कितम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । “चित्रं संक्रोडमानास्ताः क्रोडिर्गैर्विविधैस्तथा ॥”) कर्त्तरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८ “निसर्गचित्रो जलसूक्ष्मपद्मया ॥”) तद्वत्कृते चि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अल-ङ्कारविशेषः । यथा,—

“सचित्रं यत्र वर्णाणां खड्गगत्यालतितेजुता ।” सन्निवेशविशेषेण यत्र अस्ता वर्णाः खड्गगुरज-पद्माकारसुहासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥

अष्टिसंज्ञकबोडशाक्षरावृत्तिश्चन्द्रोभेदः । तल-क्षयं यथा, हन्दोमञ्जय्याम् ।

“चित्रसंज्ञमौरितं समानिकापदद्वयम् ।” उदाहरणं यथा,—

“विह्वलनाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यसुह-यक्षवीरनाङ्गसङ्गजालसुगन्धकयटकाङ्ग ।।

त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यकर्मपाद ! देव ! वन्द्यपुष्पचित्रकेश ! त्वां करामि गोपवेश ! ॥”)

आकाशः । कुलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (आकाश्यान्विते, चि । यथा, महाभारते । १ । १ । १ ।

“चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवसुस्तपस्विनः ॥”)

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति निखतीत्यर्थः । चित्र + णिप् + क्प् । यद्वा च्रीयन्ते उपच्रीयन्ते प्रेतलोका येन । चि

चित्रक

+ “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उणां । ४ । १६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“उकोदराय चित्राय चित्रगुमाय वै नमः ॥” कर्त्तरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्प-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“तच्छास्त्रं लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥” धृतराष्ट्र-पुत्रमेव । यथा, तथैव । १ । ११७ । ४ ।

“चित्रोपचित्रौ चित्राचित्राचित्रः शरासनः ॥” शरकटचः । अग्निकटचः । चित्रकटचः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकं, स्त्री, (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्र-मिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । कै, ८८ ॥ (उच्चविशेषः । यथा, गान्धर्वे । १८७ अध्याये ।

“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥”)

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

व्याघ्रमेव । चित्रावर्ष इति भाषा । तत्-पर्यायः । चित्रकायः २ उपपद्याघ्रः ३ ऋगा-न्तकः ४ मूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७

उच्चविशेषः । चित्रा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाक्षीकटुः ५

शिरसी ६ जगालुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३

वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाक्षी १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ मूरः २० । अस्य गुणाः । अमिसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-

कफानिवातोदराग्नीयक्षणीलमिककुनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ पाकेऽभितुल्यत्वम् । कुष्ठ-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थ-

चिन्तामणिधृतवचनम् । “चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।

रूक्षोष्णो गृह्णीकुष्ठशोथार्शः क्षमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वाताग्नीः क्षीणपित्तहृत् ।

विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्हविमर्हितम् ॥ तप्ततेले मवाङ्गीकं पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥

बोधधिविशेषः । यथा, सुश्रुते स्तब्धस्थाने ३६ अध्याये ।

“पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥” शरकटचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कृन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(सुचक्रन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

सुचक्रन्दः चित्ररश्मिचित्रकः प्रतिविण्णकः ॥”)

अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तासविषनाशित्वञ्च ॥

चित्रकच्छः, पुं, (चित्रः चित्रितः कच्छोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतित्याख्याता ॥

चित्रकमलः, पुं, (चित्राचसौ कमलश्चेति ।) कमलविशेषः । दुलिता मालिनी इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे ।

“कृथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकमले पुंसि वक्षिषि ॥”

चित्रगु

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + टः ।) वर्णसङ्करणातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥

य तु मृदागर्भे विषकर्मोरसजातः । इति ब्रह्म-वैवर्तेपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । रङ्गाजीवः २ ।

इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गाजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्र-कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्या-

सप्तशत्याम् । ३४५ । “चित्रकरतुलिकेव त्वां सा प्रतिभिति भावयति ॥”)

चित्रकर्मा, [नृ] पुं, (चित्रं कर्मास्य ।) त्रिनिश-रुचः । इति शब्दचक्रिका ॥ बहुव्रीहौ आचम्य-कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

चित्रव्याघ्रः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + “कर्म-गण्यत् ॥” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) चित्रकरः ।

(यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० । “संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ॥”)

अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपञ्चतौ । “स्यपतेरपि गान्धर्व्या चित्रकारो यजायत ॥”

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा

रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागश्चेत्यभरद्वाजाश्रमात् सार्ध-

योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्या-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामा-

यणे । २ । ६२ । १० — १२ । “भरतार्जुनौ येन योजनेनैव जने वने ।

चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्हरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।

पुण्यतटमसंख्यता रम्यपुण्यतकानना ॥ अगन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् ।

तयोः पयैर्कूटी तात ! तत्र ती वसतो भुवम् ॥”)

अधुना बुधेलखण्डाख्यदेशे कामुता इति स्थानः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः ।

अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते ।

७ । ३० । ७० । “चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥”

तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे । “चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्वते ॥”)

चित्रकृत, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) त्रिनिशरुचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥

(चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोल क्रोडदेशो यस्य ।) अङ्गनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, स्त्री, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप्त रक्षयि + भावे क्तः । चित्राणां जीवकतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चित्रज

रक्ष्यं यस्मात् । यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्मस्य
रक्ष्यं यत् ।) चतुर्दशप्रमाणगतयमः । तस्य
लेखकः । इति मेदिनी । ते, १८८ ॥ तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“अक्षपादाग्रतः शून्यमसीधौ द्वौ बभूवतुः ।
एकौ मसीधः सन्धास्यः सन्धाणीकृत्यज्जिह्वात् ॥
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूतताम्रहः ।
वगतेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सुदा ॥
सन्धाणीकृत्यज्जिह्वा पण्डितस्य प्रसादतः ।
वरं याचितवान् भक्ता त्रिलोकाधिपतिं, गुरो ॥
तपया कुर्व मां नाथ । त्वमेव वगता मम ।
शूरगापि वरो हतो राज्यं सुक्ता पुनर्भवान् ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुल्फाग्रया मसीधः स राज्यभोगी द्विकाशनात् ॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधाकृतो बभूव च ।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चिवाङ्गद इति त्रयः ॥
स्वर्गे सत्यं च पातलो राजते चिरसुतमः ।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्याविप्रतः ॥
पुत्रान् याचितवान्नेव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
यमान्तिष्ठो बभूवापि स्वर्गार्थाधोविवेचकः ॥
चिरं शुभाशुभं कर्मे विविच्य श्रमनान्तिके ।
यद्देतुं सकलानां तदेवाभोजयद्यमः ॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तिर्निराकारं कायस्य शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः) वाक्य-
विशेषः । तल्लक्षणादिर्यथा,—

“प्रेक्ष्य सुकृदा लोके गुरोरोवाभिजुम्भितः ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कृष्टतान्त्रिमः ॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम् ।
विजल्पो जल्पसंजल्पावजल्पोऽभिजल्पितम् ॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्तितः ।
एव भमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः ॥
असङ्गभावविचित्रो चमत्कृतिसुदृष्टरः ।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते ॥
तत्र प्रजल्पः ।

अस्येष्ट्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रेयस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्तितः ॥
यथा,—

मधुप ! कितववन्धो ! मा सृष्टाङ्गं सपन्थाः
अक्षविषुलितमाणाकुङ्कुमभ्रमभ्रभिरः ।
वहन्तु मधुपतिस्तन्नानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विह्वलं यस्य दूतस्वमीढक् ॥ १ ॥

अथ परिजल्पितम् ।

प्रभोर्निर्दयताश्लाघापलादुपमादनात् ।
स्त्रविचयतायक्तिर्भङ्गा स्यात् परिजल्पितम् ॥

यथा,—

सकृदधरसुधां स्त्री मोहिनीं प्राययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्प्रेक्षान् भवाङ्क ।
परिचरति कथं तत्पदादप्यं तु पद्मा
अपि यत् हृतचेता क्षुत्तमशोकजल्पः ॥ २ ॥

अथ विजल्पः ।

अक्षयाख्यया गूढमानसुद्राक्षराक्षया ।

चित्रज

अथविचित्रकटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥

यथा,—

किमिह बहु वदस्व ! गायसि त्वं यदुना-
मधिपतिर्मेगृह्यामामयती नः पुराणम् ।
विजयसखचक्षीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
अपितकुचवज्रको कलायलीलमिष्टाः ॥ ३ ॥

अथोच्यते ।

हरेः कुहकताख्यानं गर्वगर्भितयेष्यया ।
साख्यश्च तदाक्षेपो धीरेऽवजल्प ईर्यते ॥

यथा,—

दिवि भुवि च रसायां काः क्षियस्तदुदुरापाः
कपटचिरहासभूविजुम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपासी यस्य भूतिर्भ्यं का
अपि च कृपणपक्षे क्षुत्तमशोकप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अथ संजल्पः ।

सोऽनुकृष्या गहनया कथायाचेपमुद्रया ।
तस्याक्षततत्ताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ॥
यथा,—

विह्वल शिरसि पादं वेद्याङ्गं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तैर्यथैव दौर्त्यैर्भुङ्क्तात् ।
सङ्गत इह विह्वलापत्यपत्यनलोका
अखलदत्ततचेताः किन्तु सन्धेयमस्मिन् ॥ ५ ॥

अथ अवजल्पः ।

हरो काटिन्धकामित्वधौतादासक्ययोग्यता ।
यत्र सैष्यं भियंवोक्ता सोऽवजल्पः कर्ता मतः ॥
यथा,—

नृगयुरिव कपीर्न विद्यधे लुब्धधर्मा
स्थियमजलतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमन्त्रावेष्टयद्वाङ्मुद्रय-
स्तदलमसितसखैर्दृष्टयजस्तत्कथार्थः ॥ ६ ॥

अथाभिजल्पितम् ।

भङ्गा त्वागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात् ।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम् ॥

यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रु-
सकृददन्विधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सर्पाद एहकुटुम्बं दीनसुतस्य धीरा
बहव इव विह्वला भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ ७ ॥

अथ आजल्पः ।

अक्षेपं तस्यार्नैदत्तत्वं निर्दिष्टाद्यत्र कीर्तितम् ।
भङ्गान्यसुखदत्तत्वं स आजल्प उदीरितः ॥

यथा,—

वयस्वतमिव निष्काशाकृतं अद्धानाः
कुलिकवतमिवाक्षाः कलावन्धो हरिण्यः ।
ददभुरसकृदेतत्प्रसङ्गप्रतीति-
स्मरजसुपमस्मिन् ! भयतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥

अथ प्रतिजल्पः ।

इत्यजङ्गमभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्गर्ह्यशुद्धतम् ।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥

यथा,—

“प्रियसख ! पुनरागाः प्रियसा प्रेषितः किं
वरय किमशुभं मानवीयोऽसि मेऽङ्ग ! ।

चित्रप

नयसि कथमिहास्मान् इत्यजङ्गमपार्श्वं
सततसुरसि सौम्य ! शीघ्रः साकमाक्षे ॥ ९ ॥

अथ सुजल्पः ।

यत्रार्जवात् सगाभीर्यं सदैवं सहचापलम् ।
सोऽनुकृष्य हरिः पृष्ठः स सुजल्पो निगद्यते ॥
यथा,—

अपि वत ! मधुपुण्यामार्गपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पित्रगेहान् ! सौम्यवन्धुः गोपान् ।
अपिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृहीते
सुखमशुभसुखं नृहृद्ग्राह्यतु कदा नृः ॥ १० ॥

इत्यजङ्गमनीलमयौ स्थायिभावः ॥

चित्रतल्लुङ्गं, स्त्री, (चित्रो विचित्रस्तल्लुङ्गो यस्य)
विह्वलम् । इति रत्नमाला ॥

चित्रतल्लुङ्गा, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तल्लुङ्गो
यस्याः) विह्वलम् । इत्यमरः । १ । ४ । १०६ ॥

(यथास्याः पर्यायाः ।

“पुंसि स्त्रीषु विह्वलः स्यात् कृमिषो जन्तुनाशनः ।
तल्लुङ्गश्च तथा वैज्रममोषा चित्रतल्लुङ्गा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चित्रतल्लुङ्गं, [च] पुं, (चित्रा विचित्रा तल्लुङ्ग
यस्य) भूर्जतल्लुङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डको यस्य ।
इति कम् ।) ओलतल्लुङ्गः । इति रत्नमाला ॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीवतीति । दिव् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवाकणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोहरे नेत्रे यस्याः ।)
सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य ।)
तित्तिरिपक्षी । इति जटाधरः ॥

चित्रपञ्चिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पञ्चाणि
पर्णाणि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) कपित्थ-
पर्णादृष्टः । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपक्षी, स्त्री, (चित्राणि पञ्चाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः ।) गोधा-
पदीलता । इति शब्दमाला ॥ कन्दोमेदः ।
इति कन्दोमञ्जरी ॥ अक्ष्य लक्षणादि कन्दः शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा
इति विग्रहे विचित्रपदयुक्तं चि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३१ । १ ।

“वस्तु चित्रपदं स्रज्ज्ञां याज्ञसेनि ! तया वचः ।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिवपन्तु प्रभाससे ॥”

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि पञ्चाणि
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चित्रपर्णीभेदः ।
तत्पर्यायः । दीर्घा २ शृङ्गाजवित्रा ३ चित्रपर्णी ४
सिंहपर्णिका ५ दीर्घपञ्चा ६ अतिगुह्या ७
हृष्टिना ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथ्वीपर्णी । इत्यमरः ॥

चित्र

२।४।६२॥ कर्मस्फोटकता । चलपिप्ली ।
 मोक्षपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथास्थाः पर्यायाः ।
 “मञ्जिष्ठा विकला जिह्वी काला योजनपर्यापि ।
 तान्द्रवल्ली चित्रपर्णी काष्ठीरी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 चित्रपादा, स्त्री, (चित्रा पादौ यस्याः ।) सारिका-
 पक्षी । इति हारावली । ८६ ॥
 चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुष्क-
 कानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रपुष्पः, पुं, (चित्रः पुष्पो यस्य ।) शरः । इति
 चिकित्साशेषः ॥
 चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः ।
 क्षिप्या डीप् ।) अम्बुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरत्नमालाशब्देऽस्या ज्ञेयम् ॥)
 चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।)
 कलविह्वपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥
 चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति-
 विद्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चित्तल
 इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादु-
 त्वम् । क्षिप्तत्वम् । दृढत्वम् । बलप्रदत्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥
 चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्र-
 फलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।)
 चिर्मिटा । ऋग्वेदाः । लिङ्गिनी । महेन्द्र-
 वायनी । पार्ताकी । कण्टकारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलद इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ महो-
 क्तः ४ । इति शुद्धरत्नावली ॥
 चित्रभातुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रक्षयो
 यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । २।३।१४२ ।
 “चित्रभातुः सुरेश्च अनलत्वं विभावसो ॥”)
 सूर्यः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ चित्रकट्टः ।
 अकट्टः । वृद्धिर्वाक इति अकाराच्च इति
 चामरदर्शनात् । भैरवः । इति शुद्धरत्नावली ॥
 (वर्धविशेषः । यथा, दृढवर्धितायाम् । ८।३५ ।
 “श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
 यच्चित्रभातुं कथयन्ति वर्धम् ॥”)
 चित्रमेघना, स्त्री, (चित्रं मेघनं यस्याः ।) काको-
 द्धमरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।)
 मयूरः । इति चिकित्साशेषः ॥
 चित्रवीथी, [न] पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति ।
 युध + णिनिः ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धवीथी,
 चि । यथा, महाभारते । १।१।१८६ ।
 “यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
 निदर्शयन् समरे चित्रवीथी ॥”)
 चित्ररयः, पुं, (चित्रो रयो यस्य ।) सूर्यः ।
 गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । घे, २८ ॥ शिवस्य

चित्रव

पर्यायः । गन्धर्वराजः २ अङ्गारपर्यः ३ कुवेर-
 बलः ४ दम्बरयः ५ । (यथा, महाभारते । १ ।
 १७१ । १७—१८ ।
 गन्धर्व उवाच ।
 “जितोऽहं पूर्वकं नाम सुधान्यङ्गारपर्यताम् ।
 न च भ्राथे बलेनाङ्ग । न नाका जनसंसदि ॥
 साध्विमं लब्ध्वांल्लभं योऽहं दिवाकाधारिकम् ।
 गान्धर्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्जुनम् ॥
 अस्याधिना विचित्रोऽयं दम्भो मे रथ उत्तमः ।
 योऽहं चित्ररथो भूत्वा नाका दम्बरयोऽभवम् ॥”
 स तु सुनितायां दक्षकन्यायां कश्यपौरसा-
 ज्ञातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥
 चित्रलः, पुं, (चित्रमाख्यं जातीति । ला + कः ।)
 कर्मरवर्णः । तद्वति चि । इति शुद्धरत्नावली ॥
 चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रला, स्त्री (चित्रल + “अजादतटाप् ।” ४ ।
 १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीटयः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः ।
 चित्रं लेखयतीति वा । लिख + “कर्मण्यङ् ।”
 ४ । २ । १ । इत्यङ् । चित्रलेखनदक्षतयास्या-
 स्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा ऊषायाः
 सखी कुम्भाकस्य कन्या । यथा, हरिवंशे ।
 १७४ । ७४—७५ ।
 “उवाच सतीशैव कुम्भाकतनया सखीम् ।
 कुशला ते विशालाणि । सर्वथा सन्धिविग्रे ॥
 अमराचित्रलेखा वै चित्रं विद्यायतां सखि ॥”
 यथा, श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
 “बाहस्य मनो कुम्भाकचित्रलेखा च तत्सुता ।
 सख्यपृच्छत् सखीन्मवां कौतूहलसमन्विता ॥”
 (अस्याचित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे ।
 १७४ । ८०—८८ ।
 “चित्रलेखाऽब्रवीत्कुम्भाकस्य हर्षयती प्रभैः ॥”
 “देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोऽरगरक्षसाम् ।
 ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
 यथा प्रधानतः सर्वानालिखित्याम्यहं सखि ॥
 मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
 सप्ररात्रेण ते भोक्तुः दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
 ततो विज्ञाय पटुस्तं भक्तारं प्रतिलप्यसे ॥
 सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया ।
 क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
 ततः कुशलहस्तात्वा यथा लेखं समन्ततः ।
 द्रुक्ता सप्ररात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥
 चित्रपटुगतान् सुखानानयामास प्रीभवा ॥”
 इत्योविशेषः । इति कुन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-
 रणं कुन्दः शुद्धे द्रष्टव्यम् ॥
 चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।)
 सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥
 चित्रवदानः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति
 पर्याप्नोतीति । आ + वल + अच् ।) पार्थीव-
 मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रसे

चित्रवर्णिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वर्णवर्णता । सा
 इव कायतीति । कै + कः ।) वदानमत्स्यः ।
 इति वैमर्चनः । ४ । ४१२ ॥
 चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता
 यस्याः ।) ऋग्वेदाः । महेन्द्रवायनी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रवीर्यः, पुं, (चित्रमाख्यजनकं वीर्यमस्य ।)
 रत्नैरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चित्रशिखण्डिनः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो
 मुनेर्जायते इति । जन + डः ।) दृढव्यतिः ।
 इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
 चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गि-
 रसः प्रसूतः वन्ततिः ।) दृढव्यतिः । इति
 हलायुधः ॥
 चित्रशिखण्डी, [न] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा
 अस्थस्य । “अत इतिठगौ ।” ५ । २ । ११५ ।
 इति इतिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
 यथाह भरतः ।
 “मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 वशिष्ठश्चेति सप्तैते त्रियाचित्रशिखण्डिनः ॥”
 (यथाच, महाभारते । १२ । ३५ । २६—२८ ।
 “ये हि ते ऋषयः स्वाताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
 तैरेकमतिभिर्मत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
 वेदेष्टुभिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
 आस्यैः सप्तभिरङ्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम् ॥
 मरीचिरङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥”)
 चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः ।)
 मालुघानसर्पः । इति शुद्धरत्नावली ॥
 चित्रसेनः, पुं, वक्ष्याद्वक्ष्यमसीशाखकायस्य चित्र-
 गुमादिजितयान्तगतमूर्धन्यविशेषः । स तु मर्त्य-
 लोकविवेचकः । यथा,—
 “चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ।
 जप्ता सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य भर्ततः ॥
 राधं चकार छद्मयुक्तचित्राङ्गद अधो गतः ॥”
 इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
 (चित्रा सेना यस्य । गन्धर्वविशेषः । यथा,
 महाभारते । २ । १० । २५ ।
 “चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
 एते चान्ये च गन्धर्वा घनेश्वरसुपासते ॥”
 इतरादृष्टविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । ५७ । “तेषां इतरादृष्ट्य पुत्राणां चत्वारः
 प्रधाना वभूवुः । दुर्योधनो दुःशासनो विकर्ण-
 चित्रसेनश्चेति ॥” पूर्ववर्णीयस्य परिक्रितः पुत्रा-
 णामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५९ ।
 “परिक्रितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
 कलसेनोपसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥”
 शुम्भरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 १६१ । ४३ ।
 “चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वक्सेनजितस्तथा ॥”
 नरियन्तपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १६ ।
 “चित्रसेनो नरियन्तात् दक्षस्य सुतोऽभवत् ॥”)

चिन्ता

आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्मितिः ६ । इति शुद्ध-
रत्नावली ॥ चिन्मिया ७ । इति इमभः ॥ (यथाह
कश्चित् ।

चिपिटः

“चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिन्ता दहति निर्जोर्वचिन्ता हि जीवितमथा ॥”
दर्शनमभोगयोः प्रकारभावना । इति रस-
मञ्जरी ॥ (वाच्यभित्तिरिभावविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १७० । [कृत ॥])
“ध्यानं चिन्ता चित्तानाम्निः मूर्धन्यास्तप-
चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्वकामप्रदो मणि-
रिव । प्राकपार्थिवदिवत् समानः । यद्वा,
चिन्तया ध्यानधारणादिना भवति व्याकृत्यते
इति । मण+इत् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य । चिन्ता-
शीलत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।) बहुविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टः ।
“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ॥”
व्याख्यानमणिः । तथा च ।
“यथा चिन्तामणिं सृष्ट्वा लौक्यं काचनता भजेत् ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डम् ॥
(अन्वविशेषः । यथा, नकुलकताम्यचिकित्-
सिते । ४ । १६ ।
“कस्ते यस्य महावर्ण एकोऽन्यस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विद्वेद्यचिन्तितार्थविवर्द्धिदः ॥”
चिन्ताविशेषः, [न] स्त्री, (चिन्तायां मन्त्रणादेर्विभ्र-
मश्चम् ।) मन्त्रणादृष्टम् । तत्पर्यायः । दाब्-
टम् २ । इति हारावली । १६८ ॥
चिन्ताङ्गी, स्त्री, (तिन्तिङी । एधोदरादित्वात्
तस्य चत्वम् ।) तिन्तिङी । इति द्विकपकोषः ॥
इति कश्चित् ॥
चिन्तितं, त्रि, (चिन्ति+कर्त्तव्य क्तः ।) कृत-
चिन्तनम् । यथा,—
“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गच्छितं तदिहाम्युपैति ॥”
इत्युद्धटः ॥
कर्त्तरि स्ते चिन्तायुक्तः । भावे स्ते चिन्ता ॥
चिन्तितः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् इट् च ।)
चिन्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिन्तः, पुं, शब्दविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिन्ता इति भाषा ॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्त्य
ज्ञातयः ॥)
चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि+वाङ्मूलात्
पिटच् स च क्ति ।) भस्त्रद्रव्यविशेषः । चिङ्गा ।
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । एयुकः २ । इति
शेखरचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥
चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुदत्वम् ।
जिघत्सुत्वम् । हृङ्गत्वम् । कपवर्द्धकत्वम् ॥ चौर-
युक्तस्य तस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । मलमेदकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
हृङ्गत्वम् । दृढत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

चिपः

“शालयः सतुषा चार्त्ता भृष्टा चस्तुटितास्ततः ।
कुङ्किताचिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः एयुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याचिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य भक्षणविधिविधौ यथा,—
“द्विःस्त्रिभयं एयुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्तन्मश्रुं विप्रार्त्ता भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यं यतीनाञ्च विधवाभक्ष्यचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य । “इन्चपिटच्-
चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच्
प्रकृतेश्चिरादेश्च । नतनासिके चि । यथा,
विश्वकर्म्मप्रकाशे । १३ । २ ।
“दिशवत्तुं चिपिटश्चैव यज्जर्णं सुरजननया ॥”
इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५ म श्लोके ।
“तुङ्गहीनञ्च चिपिटं यज्जर्णार्थदर्शनम् ॥”
चिपिटाकारसुखादौ च । यथा, काशीखण्डे ।
३७ । १४ ।
“यक्तो ह्यस्वच चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥”
“चिपिटः चिपिटकाकारः ॥” इति तट्टीका ॥
चिपिटकः, पुं, (चिपिट+कार्त्त कन् ।) चिपिटः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नत-
नासिका ॥)
चिपिटा, स्त्री, गुह्यादिबीजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति ।
चिपिट+टाप् । चिपिटशक्तिः । यथा, काशी-
खण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटाभिर्भवेद्दासी ॥”)
चिपुटः, पुं, (चिपिट+एधोदरादित्वात् साधुः ।)
चिपिटकः । इति भरतहस्तब्रह्मकोषः ॥
चिप्यः, पुं, (चिक्रति प्रौढयति अकुलिमिति । चिक्र
+अच् । निपातनात् कस्याने प्यागमे साधुः ।)
नमरोगविशेषः । व्याकुलहाडा इति भाषा ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“नखमांसमधिराद्य वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
करोति दाहमापौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशत् ॥”
अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।
“अभिघातान् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽवितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विधानतः ॥”
अथ तयोश्चिकित्सा ।
“चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् ।
गतोष्णमधेनसु सेचयेदुष्णवारिणा ।
शस्त्रीणापि यथायोग्यमुच्छिद्य सावयेत्ततः ॥
प्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत् चिचक्षणः ।
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे क्ष्वायसेऽभयम् ॥
घृष्टा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ।
काष्ठमर्थाः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥
अङ्गुलीवेधकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ।
सोष्णविद्रविकल्पेन कुनखं समुपाचरेत् ॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्गुलीन प्रशाम्यति ।
कुनखश्चेतदा श्लेष्मः सलिले प्रवर्ततेऽपि च ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४४० भागः ॥
(चन्द्रान्तरमस्य यथा,—

चिराटी

“कुर्यात् पित्तानि पाकं नखमांसं सङ्गच्छरम् ।
चिप्यमजस्रोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम् ॥
चिकित्साय यथा,—
“चिप्यं शुद्धा जितोष्णान् साधयेच्छकर्मणा ॥”
इत्युत्तरस्थाने हाचिंशोऽध्याये वाभटेन चोक्तम् ॥
चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्-
वाक्यानीति । चि+वाङ्मूलात् मिक् ।) मुक-
पक्षी । इति शब्दमाणा ॥
चिमिकः, पुं, (चिमि+कार्त्त कन् ।) मुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चिरं, अ, (चि+वाङ्मूलात् रक् ।) दीर्घ-
कालः । तत्पर्यायः । चिराय चिररात्राय च
चिरस्य च । इत्यमरः ॥ चिरेण च । चिरात् च ।
चिरे च । इति भरतः ॥ चिरतः च । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
“नैकः प्रपठेत्तरध्यानं न चिरं पठेत् वसेत् ॥)
चिरकारी, [न] चि, (चिरं व्याप्य करोतीति ।
क्ष+णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६४ । ३ ।
“चिरकारी हि मेघावी नापराधति कर्मसु ॥”)
गौतमस्य पुत्रभेदः । अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं
महाभारते । १२ । २६५ । ४-५ ।
“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः ।
चिरेण सर्वकार्याणि विन्यस्यान् प्रपद्यते ॥
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थाचिरं जायतु चिरं स्वप्न ।
चिरं कार्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते ॥”)
चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्मधारयः ।)
दीर्घकालः । तत्पर्यायः । दीर्घरात्रम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरक्रियः, चि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।)
चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्यायः । दीर्घ-
कृत् । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव+खुल् ।)
जीवकृत् । इति जटाधरः ॥
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव+
णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति मेदिनी ॥
जीवकृत् । शास्त्रालिङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अश्वत्थामा । बलिः ।
आसः । हनूमान् । विभीषणः । ह्यः । परशु-
रामः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बहुकालजीविनि
चि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१ । ३६ ।
“अथ राज्ञो बभूवैव हृष्टस्य चिरजीविनः ॥”)
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव
+णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति शेख-
रचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥ जीवकृत् । शास्त्रालि-
ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरजीविनि चि ॥
चिराटी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति
पिष्टगृहादिति । अट+अच् । “ययसि प्रथमे ।”
४ । १ । २० । इति डीप् । ततः एधोदरात्
साधुः ।) खवासिनी । ऊढा अङ्गुष्ठा वा पिष्ट-

मेहस्थिता कन्या । द्वितीयवयाः स्त्री । या च युवती । इति भरतहृतसंज्ञः हेमचन्द्रः ॥
चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः) तिक्तः । १) दृष्टविशेषः । चिरता इति भाषा । तत्पर्यायः । चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य-तिक्तकः ४ चिराततिक्तः ५ भूमिन्ः ६ चिरा-तकः ७ सुतिक्तकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भूमिन्शब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
चिरकः, जि, (चिर+“चिरपक्षपरास्त्रिको वक्तव्यः” ४।३।२३ । कृष्णस्य वार्तिकोक्त्या ज्ञप्रत्ययः ।) पुरातनः । चिरकालोत्पन्नः । इति जटाधरः ॥
चिरन्तनः, जि, (चिरं भव इति । “सार्वचिर-मिति” ४।३।२३ । इति टुल् तुट् च । निपा-तनात् साधुः ।) पुरातनः । इत्यमरः ॥ ३।१।७७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १।१।८० । “अयमस्माकं चिर-न्तनो मत्स्यपुत्रो दमनकोऽद्यात्तप्रवेशः” ॥ पुं, सुनिविशेषः । यथा, विद्वान्तकौसुद्याम् ४।३।१०५ । इत्यस्य वार्तिके । “ब्राह्मणेषु पुरा-णेन चिरन्तनेन सुनिना ॥”)
चिरपात्री, [नृ] पुं, (चिरेण पात्रोऽस्यस्य । पात्र+इनिः ।) कथितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिरपुत्रः, पुं, (चिराणि पुत्राणि यस्य ।) वक्तुल-हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिरम्, य, (चि+रसक् ।) चिरार्थम् । दीर्घ-कालार्थम् । तत्पर्यायः । चिराय २ चिर-रात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।१।६८ ॥ (यथा, रघौ ३।६२ । “तथापि शृङ्गयवहारनिष्ठुरे निपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः”)
चिरमेही, [नृ] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति । मिह+णिनिः ।) गर्हभः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।३।२२ ॥
चिरमन्त्रः, पुं, (चिरं भणति क्रौञ्चतीति । चिरं+भण+अच् ।) चिह्नः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिररात्रं, स्त्री, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे ।) दीर्घकालः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १।१।१६८ । १ ।
“चिररात्रोक्षिताः स्नेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥”)
चिररात्राय, य, (चिररात्रं अयते इति । अय+“कर्मेणयम्” ३।१।१ । इत्यण् ।) दीर्घकालः । इत्यमरः ॥ ३।३।१९ ॥ (यथा, मनुः १।२।२६ । “हविर्यश्चिररात्राय यजानन्त्याय कल्पते । पित्र्यो विधिवद्भूतं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥”)
चिरविष्यः, पुं, (चिरं विनति आच्छादयति प्र-कण्टकादिभिरिति । विल आच्छादने+वः ।) करञ्जवृक्षः । इत्यमरः ॥ २।३।४७ ॥ (यथा,— “चिरविष्योऽपिको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतश्चक्राङ्गनां पुरीषाणि च दास्यम् ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने वट्विंशिध्याये ॥)
चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा ।) चिर-प्रसूता गवी । केलेन् गाह इति भाषा । तत्-पर्यायः । वक्ष्यन्ती २ । इत्यमरः ॥ २।६।७१ ॥

चिरस्यायी, [नृ] जि, (चिरं तिष्ठतीति । स्या+णिनिः ।) वक्तुकालस्याया ॥
चिरस्य, य, (चिरमस्यते इति । अस्य+यत् । शक्यादित्वात् साधुः ।) दीर्घकालः । इत्य-मरः ॥ ३।३।११ ॥ (यथा, हरिवंशे १।२६।२३ । “चिरस्य खलु क्षयिणं वंशतोऽस्मि महात्मना ॥”)
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट+क्वल्-कापि अत इत्यच् ।) श्वेतपुनर्गवा । इति रज-माणा ॥ माताङ्गी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके । “गोमूत्रमुद्वृक्ष्य पुरातनस्य यज्ञायसक्तानि चिराटिकायाः ॥”
चिरात्, य, (चिरं अततीति । अत्+क्रिप्) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६।१।६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४।३।७८ । “भो भगिनीसुत ! किमितिचिराद्दोषि ॥”)
चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अति । अद्+क्रिप् ।) गवङ्कः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिरातिक्तः, पुं, (चिरं अतिक्तः ।) चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
चिराय, य, (चिरं अयति । अय+अण् ।) दीर्घ-कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६।१।६८ ॥ (यथा, महाभारते १।३।६४ । १० ।
“पुरा धर्म्मो वर्त्तते मेह यावत् तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥”)
चिरायुः, [सु] पुं, (चिरमायुर्यस्य ।) देवता । इति त्रिकाण्शेषः ॥ चिरजीविनि जि । यथा, “भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुः ॥” इत्यामरः ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे ५।३४ । “यदि विस्तारविक्रीर्णं तद्भवेत् चिरायुषम् ॥”)
चिरि, र न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-वर्क-सेट् ।) रेफोपधः । र वैदिकः । न, चिरिगोति । इति दुर्गादासः ॥
चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् । चि+रिक् ।) मुकपक्षी । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चिरिगटी, स्त्री, (चिरगटी+एवोदरात् साधुः ।) ऊट्टा अङ्गूठा वा पितृशृङ्गस्थिता कन्या । तत्-पर्यायः । स्ववासिनी । इत्यमरः ॥ २।६।६८ ॥
चिरगटी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥
द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥
चिरिविष्यः, पुं, (चिरविष्यः । एवोदरादित्वात् साधुः ।) चिरविष्यः । करञ्जवृक्षः । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥
चिरु, स्त्री, (चिन् चयने+क्रिप् । चि चयनं यद्गुणमित्यर्थः रातीति । रा+अगवाहयश्चेति कुः । बाहुसन्निवन्ममाश्रितेव यद्गुणक्रियासम्-वात् तथात्वम् ।) बाहुसन्निः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
चिरे, य, चिरम् । इत्यमरटीकायां राय-सुक्रुटः ॥
चिरेण, य, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः ५।६४ ।

“भावावबोधकालुषा दयितेव राक्षी निद्रा चिरेण नयनाभितुली वभूव ॥”)
चिर्मटी, स्त्री, (चिरेण भठतीति । भट+अच् ।) गौरादित्वात् डीष् । एवोदरादित्वात् साधुः ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।२।५५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १।१।६७ । “अहो अविषिकोऽजम्पतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरन्चिर्मटीभक्ष्यं करोति ॥”)
चिर्मिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिर्मिडा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा । तत्-पर्यायः । सुचित्रा २ चित्रफला ३ क्षेत्र-चिर्मिटा ४ पाक्षुफला ५ मध्या ६ रोचन-फला ७ चिर्मिटिका ८ कर्कचिर्मिटा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिर्मिटम् १० धेनुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । गुह्यत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । अतु-ष्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । विटम्भित्वम् ॥ पक्षाया अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तजत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ गौल्यत्वम् । दीपनत्वम् ॥ बालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किञ्चिदन्-त्वम् । मुष्कायास्तस्या गुणाः । श्लेष्मवातादधि-जायनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कश्चित् पुलिङ्गेपि दृश्यते ॥)
चिल, श्र वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श्र, चिलति वक्षं लोकः परिहृतातीत्यर्थः । चिलिता । इति दुर्गादासः ॥
चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील-सङ्कोचे+क्वल् । ततटापि अत इत्यम् । रस्य लत्वे साधुः ।) कच्छीभेदः । खद्योतः । विद्युत् । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति । चिरि+चि+मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेषः । बालियागडक इति ख्यातः । इच्छाक इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । जलमीनः २ । इत्य-मरः ॥ १।१।१० । १८ ॥ तलमीनः ३ चिल्ली-चिमिः ४ चिल्लीचिमः ५ चिलिचिमः ६ चेलि-चिमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलि-चिमिः ११ कवलः १२ विलोटकः १३ । इति भरतहृतकोषान्तरम् ॥ चेल्लो इति ख्यातो मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशि-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिल्ल, श्रेष्ठिको । द्वावस्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-वर्क-सेट् ।) इक्ष्वी लङ्गयान्तः । चिल्लति चेचिल्लति । इति दुर्गादासः ॥
चिल्लः, पुं, (चिल्लति द्वावभावेन उड्गुयते इति । चिल्ल+अच् ।) पक्षिविशेषः । चिल्ल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आतापी २ । इत्यमरः ॥ २।५।२१ ॥ शकुनिः ३ आतापी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ खम्भान्तः ५ कच्छनीडकः चिर-जम्बः ७ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, विष्णु-धर्मोत्तरे ।

“युधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्वेन एव च ।
चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डुर एव च ॥”
क्रिमे चक्षुषी अस्त्व । “क्रिमे चक्षुषी अस्त्व ।
चक्षुषी अस्त्व ।” ५ । २ । १३ । इत्यस्य वार्ति
इति चिलादेशो लघ्वयश्च ।) क्रिमेचक्षुः ।
क्रिमेचक्षुः चि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥
चिह्नका, स्त्री, (चिह्न इव कायतीति । कै + कः ।)
क्रिह्निका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिह्नभक्ष्या, स्त्री, (चिह्नस्य भक्ष्या भक्षणीया ।)
हृद्विनासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नभा, पुं, (प्रसङ्गं हारकत्वात् चिह्न इव आभा-
तीति । आ + भा + कः ।) प्रसङ्गचौरः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ हातर्हं चङ् इति गौटिकाटा
इति च भाषा ॥
चिह्नी, स्त्री, (चिह्नति हारं करोति चिह्नतेऽनेन
वा । चिह्न + इन् । ततो वा ङीष् ।) लोघः ।
प्रसङ्गाकमेदः । तत्पर्यायः । चिह्निका २ कुली ३
अग्रजोहिता ४ हृदुपर्वी ५ चारदला ६ चार-
पचा ७ वास्तुकी ८ मङ्गला ९ गौडवास्तुकः १० ।
(यथा, सुश्रुते खड्ग्याने ४६ अध्याये ।
“सतीनो वास्तुकश्च चिह्नी मूलकपोतिकाः ।
मङ्गलपर्वी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । चारत्वम् ।
हृदुपर्वीमेव हृदुपर्वीणां श्रित्वम् । प्रथमम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“तच्चिह्नी तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥”
इति हारीत प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
क्रिह्निका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिह्नि, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
यञ्छे + “सर्जधातुश्च इन् ।” उणा ४।११७ ।
इति इन् । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) चिबुकम् ।
इति जटाधरः ॥
चिह्निटः, पुं, (चिह्निटः निपातनात् पठ्य वः ।)
चिह्निटः । इत्यमरटीका ॥
चिह्निका, स्त्री, क्षुद्रक्षुद्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तदला २ क्षुद्रक्षुद्रो ३ मधुमालपत्रिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
ज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चिह्नुः, पुं, (चीयते आदराद्यर्थं गृह्यतेऽसौ । चीव
+ “नङ्गयादयश्च ।” उणा १।३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥
चिह्नुकं, स्त्री, (चिह्नु + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
लौकिकम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ६० ॥ युंति इति दाङि इति च भाषा ॥
(यथा, ऋतयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
“उत्तमा चिह्नुकं वक्ष्यन्त्याप्य पवनं शनैः ॥”)
चिह्नुकः, पुं, (चिह्नुव कायतीति । कै + कः ।)
संयुक्तवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्नु, लक्षणे । (अदन्तपुरा-परं-सकं-सेट् ।)
सौचक्षुरादिरिति उक्ताः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

चिह्नु, स्त्री, (चिह्नतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे + करणे
चञ् ।) चिह्नति येन तत् । चिह्ना इति दाम् इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाङ्कनम् ४ लक्ष्मणम् ५ लिङ्गम् ६ । इत्य-
मरः । १।११७ ॥ लक्ष्मणः = । इति भरतः ॥
अभिधानम् ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवतं । ४ । १५ । ६ ।
“वैश्वस्य दक्षिणे हस्ते हृद्विनासिनी चिह्नुं गदाभृतः ।
पादयोरवरविन्दश्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥”)
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥
चिह्नकारी, [न] चि, (चिह्नं करोतीति । क +
णिनिः ।) धोरदर्शनः । विधात्री । इति विश्वः ॥
चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ + णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) प्रामाजता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नितः, चि, चिह्न + कर्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । लक्षितः । (यथा मनुः । १०।५५ ।
“दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नितान् राजशासनैः ॥”)
चीक, किमर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे
भा-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्शनं स्पर्शः । तथा च । चन्द्रावतीनरङ्गा-
दांशीकयन्ति च यद्वपुर्गतिं हलायुधः । वायवः
स्तृणन्तीत्यर्थः । भङ्गमल्लस्तु मर्शेण इति मूर्धन्य-
वमध्यं पठित्वा स्वार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥
चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीडागन्ध इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दासगन्धा २ गन्ध-
बधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारी ७ मङ्गला ८ कपटिनी ९ ग्रहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनं, स्त्री, (चिनोति कौत्सादिकमिति । चि +
वाङ्लुकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥
चीनः, पुं, (चीयते सञ्जीयते एषलत्वादिदोषो
यत्र । चि + वाङ्लुकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
“काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपास्तु पाञ्चमे ।
भोटासदेशो देवप्र । मानसेशाश्च दक्षिणे ।
मानसेशाह्च पूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति शक्तिसङ्ग्रहमतत्त्वम् ॥
(तद्देशवासिभ्य तद्गुणेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते । १२।२६।६ । [भभवत् ॥”)
“स किरातेषु चीनेषु हतः प्राग्व्योतिषो-
व्यंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलाय १ माङ्कः ।
“चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवार्तं जीयमानस्य ॥”)
ग्रीहमेदः । तनुः । नृगविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥
चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन + स्वार्थे कन् ।)
घातविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
काककङ्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २१ ।

“प्रियङ्गवो क्षादाराश्च कोरदूयाः सचीनकाः ॥”
अस्य गुणाः । शोथकत्वम् । वायुवर्धकत्वम् ।
पित्तघ्नेशनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ कङ्कनीय चीनकपूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिभ्य बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
“सुखानङ्गाश्च वादोश्च निषघान् पुण्ड्रचीनकान् ॥”)
चीनकपूरः, पुं, (चीननामकः कपूरः ।) कपूर-
विशेषः । चीनकपूर इति देशान्तरीयभाषा ॥
तत्पर्यायः । चीनकः २ क्षत्रिमः ३ धवलः ४
पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकपूरजः ८ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
इवच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्वम् ।
मेध्यत्वम् । पावनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनजं, स्त्री, (चीने चीनदेशे जायते इति । जन
+ ङः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलौहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीनपिष्टं, स्त्री, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं कृत-
पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
“चीनपिष्टमयो लोकक्षारकैकमयी च भूः ॥”)
चीनवङ्गं, स्त्री, (चीनभव वङ्गम् ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अक
+ अच् ।) कपूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा,
भावप्रकाशे ।
“चीनाकसंज्ञः कपूरः कफक्षयकरः स्फुटः ।
कुष्ठकण्डूबमिहिरस्तथा तिक्तसंज्ञकः ॥”
चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । ततः
एषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । राज-
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाजा ५
कुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् ।
शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । क्षिप्तदत्वम् । हृदयत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चीम, ऋ ङ कथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्म-सकं-सेट् ।) कथ्यः प्रशंसा । ऋ, अचि-
चीमत् । ङ, चीमते गुणिनं गुणैः । ओष्ठ्यव-
कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
चीय, ऋ अ सं ह्रस्वादानयोः । (भा-उभं-सकं-
सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् । ण,
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥
चीरं, स्त्री, (चिनोति आह्वयति हृत्वं कटिदेशा-
दिकं वा । चि + “शुचिचिमीनां दीर्घश्च ।”
उणा २ । २५ । इति कन् दीर्घश्च ।) हृत्स्व-
त्वम् । (यथा, रामायणे । ५ । ११ । २२ ।
“प्रागेव तु महावृद्धिः सौमित्रिर्भाह्वतुसलः ।
पूर्व्वजस्याशुयाचार्यं हमचीरैरलङ्कृतः ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति निष्ठादि-
संयहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १२।२।५।

चीवरं

चुकः

चुच्य

“चीराणि किं पथि न शक्ति दिशन्ति भिक्षा
नेवाङ्गिपाः परन्ततः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥”
गोस्तनः । वक्षमेदः । (यथा, मनुः ११.११.११।
“चीरवासा द्विषोऽरव्ये चरेद्वक्षश्चक्षोऽवतम् ॥”)
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
“सुहृद्वत्पञ्चरोभूता बहुपक्षत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेणुस्तत्र महावने ॥”)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरकः, पुं, (चीर + वंश्यायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थ-
कानि चीरशब्दाद्योऽप्यत्र ॥)
चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टाप् अत इत्वच् ।) चक्षुःशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पत्रमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहृतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)
चीरिः, स्त्री, (चि + बाहुलकान् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्राशुक्लम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । कै + कः ।) भिक्षुः । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जाल-
च्छदः पत्रं यस्याः ।) पालशुशकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
चीरी, स्त्री, (चीरि + “छादिकारादिति ।”
वा डीष् ।) कच्छाटिका । भिक्षुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
चीरकं, स्त्री, (ची इति कृत्वा रौति । र + क्तिप् ।
चीरमिच्छीयतः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चैत्र इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
चीरं, त्रि, (चर + नक् । एषोदरात् साधुः ।) श्लीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चीर्यपयः, पुं, (चीर्यं विदीर्यं पयमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
चीलिका, स्त्री, (चीरिका + रस्य लले साधुः ।)
चीरिका । भिक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
चीलिका, स्त्री, (चीलिका + एषोदरात् साधुः ।
चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष + चञ् । ततः
एषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) भिक्षुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चीव, ऋ न यङ्ग्ये । संवृत्तौ । इति कविकल्प-
हमः ॥ (भां उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अञ्चिचीवत् ।
ञ, चीवति चीवते वक्ष्यन्तं भिक्षुः । श्रद्धाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पहमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
चीवरं, स्त्री, (चीयते तन्मुवन्तानेति । चि +
“चित्तरश्मत्तरीवरेति ।” उणां । ३ । १ ।

इति चरच् । निपातनात् घातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिक्षुवक्ष्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६१ । १२ ।
“अनपिरनिकेतच्छायागोचरको मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं वावसावदिच्छेत् चीवरम् ॥”)
चीवरी, [न] पुं, (चीवरं अयच्छेति । इतिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक, क अर्थो । इति कविकल्पहमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अग्निः पीडनम् । क, चुकयति श्चञ् मूरः ।
इति दुर्गादासः ॥
चुकारः, पुं, (चुक + भावे अच् । चुकं पीडनं
आराति सन्धक् ददातीति । सिंहादश्रवणेन
भीरुणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ + रा +
कः ।) सिंहादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुकं, स्त्री, (चकते लृट्यत्यनेन इति । चक + “चकि-
रन्ध्रश्चोपधायाः ।” उणां । २ । १४ । इति
रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिन्तिङ्गीकम् २
वृत्तान्तम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ चुक-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महान्तम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १२ ॥) पञ्चशकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । चुकवास्तकम् २ लिङ्ग-
चम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलान्तम् ५ अम्ल-
शकाखम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका = ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्ययीवत्पित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
“चुक्रिया स्यात्तु पचाम्ना रोचनी श्रतवेधनी ।
चुका तन्मतरा स्वाह्वी वातघ्नी कफपित्तघ्नी ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“चुक्रमत्यन्तमुष्णञ् दीपनं पाचनं परम् ।
भूलगुल्मविवन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिहृणास्यवेरस्य हृत्तुपीडावह्निमान्यहृत् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिहृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रमेदः । तत्पर्यायः । सहस्रवेधम् २
रसान्तम् ३ चुकवेधकम् ४ शाकान्तमेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका = । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
“यन्मन्त्रादिशुचौ भाके सगुह्यचौत्रकाञ्जिकम् ।
घान्धाराशौ विराजस्यं मुक्तं चुकं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुह्यमभ्यारणाजमस्तु क्रमादिह ॥”
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
“विनष्टे संज्ञितो यस्तु तन्चुक्रमभिधीयते ॥”
इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
चुकः, पुं, (चकते लृट्यत्यनेनेति । चक + रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवैतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, स्त्री, (चुक + वंश्यायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुकापालञ्ज इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुष्णरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुणत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुकार्ये स्वार्थे कन् ॥)
चुक्रफलं, स्त्री, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल + अच् ।) वृत्तान्तम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृत्तान्तशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
चुक्रा, स्त्री, (चुकः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्वच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरुज् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“चुक्रा तन्मतरा स्वाह्वी वातघ्नी कफपित्तघ्नी ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अम्लिका चुक्रिकान्नी च चुक्रा दन्तशुद्धापि च ।
अम्ला च विचिका चिच्चा तिन्तिङ्गीका च
तिन्तिङ्गी ॥”)
चुक्रान्तं, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदन्तोऽत्र
इति वा ।) वृत्तान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृत्तान्तशब्दे विहृतिरस्य ज्ञेया ॥)
चुक्रान्ता, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिच्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । टन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशुद्धाश्मलोणिका ।
अम्लमलकस्तु श्वरी कुशली चान्तपञ्चकः ॥”)
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालञ्ज
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“चुक्रिका स्यात्तु पचाम्ना रोचनी श्रतवेधनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिङ्गी । तत्पर्याया यथा, तत्रैव ।
“अम्लिका चुक्रिकान्नी च चुक्रा दन्तशुद्धापि च ॥
अम्ला च विचिका चिच्चा तिन्तिङ्गीका च
तिन्तिङ्गी ॥”)
चुचुकं, स्त्री, (चुचु इत्ययस्तुशब्देन कायति पान-
काये इति । कै + कः ।) कुचायम् । तत्-
पर्यायः । चूचुकम् २ चुचुकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवराश्रुकाः ।
गुह्याः पुलिन्दाः श्वराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥”)
चुचूः, पुं, सुनिघस्यशकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुचूकं, स्त्री, (चुचुक + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चुच्य, ई अमिषवे । इति कविकल्पहमः ॥ (भां-परं-
अकं-सकञ्-सेट् ।) ताक्षयवर्माद्योपधः । पञ्च-

मस्त्री । ई, पुनः । यद्वाप्योऽप्यमिच्छे ।
अभिपद्यः ज्ञानं मन्थनं पीडनं सन्धानम् ।
इति दुर्गादासः ॥
पुनः, पुं, कुक्कुन्दरिः । इति हारावली । ८३ ॥
(सङ्करणातिविशेषः । यथा, मनुः । १० । ४८ ।
“मेदान्पुनश्चमन्नामारयमपुनश्चमन्म् ॥”
“पुनश्चमन्नेवेदेकवन्दिच्छिषोर्जाज्ञयेन जातौ
वौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥ आकरयोक्तप्रत्ययविशेषः । स
तु प्रसिद्धार्थे भवति । यथा, विद्याया विन्नो
विद्यापुनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्त्री,
उद्भिन्नविशेषः । चैवुना इति लोके । नाङ्गीच-
वत् । अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—
“विष्वा चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ।
पुनः श्रौता सरा तस्या स्नाह्नी दीपत्रयापहा ।
धातुपट्टिकरी वस्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य खण्डे प्रथमे भागे ॥
“सुवर्चलाया पुनोर्वा लोभिकाया रसेरपि ॥”
इति वामदे चिकित्ससास्थाने नवमेऽध्याये ॥
पुनुरी, स्त्री, (पुनुरिव रातीति । रा + कः ।
स्त्रियां ङीप् ।) तिङ्निङ्गीत्युत्तम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ काङ्क्षीतिर खेला इति भाषा ॥
पुनुरी, स्त्री, (पुनुरी । इत्य लत्वम् ।) तिङ्नि-
ङ्गीकाश्चिभिर्दूतक्रीडा । इति हारावली । ६२ ॥
पुन, तुच्छने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । तुच्छनमन्थीभावः ।
चोटति नदी यीष्ने । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ तुच्छने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । तुच्छनमन्थीभावः ।
इ, पुन्यते नद्या यीष्ने । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ क छिदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । इ क, पुन्य
यति घान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
पुन, क शि छिदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
तुदां-च-परं-सकं-सेट् ।) क, चोटयति । शि,
चुटति अचुटीत् । इति दुर्गादासः ॥
पुन, क तुच्छने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) टङ्गयान्तः । पञ्चमस्त्री ।
एकटकार इति रामः । तुच्छनमन्थीभावः ।
क, पुन्यति नदी यीष्ने । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ तौष्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
परं-अकं-सेट् ।) इ, पुन्यते । तौष्णमन्थी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ क छिदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, पुन्यति । इति दुर्गा-
दासः ॥
पुन, इ क रोषे । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क,
पुन्यति । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ उ रोषे । (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ,
पुन्यते । उ, पुन्यते । इति दुर्गादासः ॥
पुन, क्तौ । ह्रावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
परं-सकं-अकं-सेट् ।) टवर्गलृतीयोपधः ।

किपि संयोगान्तलोपे पुनः । कातन्नादौ ह्राव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते । अमी ह्रावाः क्रियाः
प्रङ्गारभावजाः । इत्यमरः । भाव एवाल्प-
संलक्ष्यविकारो ह्राव इत्यने । इति साहित्य-
दर्पणम् । पुन्यति कान्तायवा कान्तः । इति
दुर्गादासः ॥
पुन, शि छिदि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) शि, पुन्यति अचुटीत् पुनोर्वा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुन्या, स्त्री, (पुन्यातेऽसाविति । पुन्यतेदे + घञ् ।
ऋतिकाखनेन जायमानत्वात्तयात्वम् ।) कूपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुन्या, स्त्री, कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपकूपम् ।
कूप समीपे स्वल्पजलाधारः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुन, इर जरे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
सकं-सेट् । अकं-इति केचित् ।) इर, अस्तन
अलोतीत् । इर इह आसेचनम् । चोतति घ्नं
वह्नी यन्वा आसिञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
पुनः, पुं, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्यात् ।
चुन + घञर्थे कः ।) गुदहारम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पुनः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणितादि-
र्यस्यात् । चुन + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उर्णा
३।१९७ । इति इन् ।) गुदहारम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पुन, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) रुदि प्रेरण । क, चोदयति वाणं
चापः । इति दुर्गादासः ॥
पुनड, क्तौ । ह्रावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) तवर्गलृतीयोपधः ।
किपि संयोगान्तलोपे पुनः । कातन्नादौ ह्राव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते । अमी ह्रावाः क्रियाः
प्रङ्गारभावजाः । इत्यमरः । भाव एवाल्प-
संलक्ष्यविकारो ह्राव इत्यने । इति साहित्य-
दर्पणम् । पुन्यति कान्तायवा कान्तः । इति
दुर्गादासः ॥
पुन्या, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः
नायकादीनि । पुन + कः । निपातनात् पुना-
गमः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) कुङ्कुनी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
पुन, पुनर्गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) चोपति खञ्जः । चोपति दुष्टं राजा ।
इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
पुन, इ कि पुन्यने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
पञ्चे भ्रां परं-सकं-सेट् ।) पुन्यनं सुखसंयोगः ।
इ, पुन्यते । कि, पुन्यति पुन्यति कान्ताधरं
कामी । प्रियामुखं किमुपयुक्तुम् ॥ इति
यतीद्वारे आत्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥
पुन, स्त्री, (पुन्यतेऽनेनात्र वा । पुन पुन्यने
+ “ऋञ्जेनायेति ।” उर्णा । २ । २८ । इति
रप्रथयो नकारलोपश्च ।) वदनम् । इत्यु-
यादिकोवः ॥

पुनकः, पुं, (पुन्यति आकर्वति लौहमिति ।
पुन + क्तुल् ।) कान्तलोहमेदः । तत्पर्यायः ।
कान्तपाषाणः । २ अथस्कान्तः ३ लोहकार्यकः ४ ।
अस्य गुणाः । खेनत्वम् । श्रौतत्वम् । मेदी-
विषगरापहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (विश्वो-
रस्य कान्तलोहशब्दे शेषः ॥) घटस्थोर्वाव-
लम्बनम् । इति मेदिनी । के, ८६ ॥
पुनकः, त्रि, (पुन्यतीति । पुन + क्तुल् । पुन्यन-
परः । घूर्णः । बहुवच्यैकदेशश्च । इति मेदिनी ।
के, ८६ ॥
पुननं, स्त्री, (पुन इ कि पुन्यने + भावे “क्युट् ।)
सुखसंयोगः । पुना इति भाषा ॥ तस्य
स्थानानि यथा, कामशास्त्रे ॥
“सुखे क्षने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि ।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कण्ठोरभगवद्भुज ।
पुननस्थानमित्युक्तं विश्वेयं कासुकेरिह ॥”
पुन, कि स्तोये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पञ्चे-
भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चोरयति चोरति
घ्नं चौरः । इति दुर्गादासः ॥
पुना, स्त्री, (पुन + बाहुलकात् कः । स्त्रियां ङाप् ।)
चौर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पुनरी, स्त्री, (पुन + कः । स्त्रियां ङीप् ।) उप-
कूपम् । कूपसमीपस्याल्पजलाधारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
पुनकं, स्त्री, (चोलयतीति । चुन + बाहुलकात्
उक्तम् ।) माघमञ्जनजलम् । यथा । माघ-
मञ्जनजलमाचामं तच्चुलकमिति महोपनिषत् ॥
पुनकः, पुं, (चोलयति उन्नतौ भवतीति । चुन
उन्नतौ + बाहुलकान् उक्तम् ।) वनपङ्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रवृत्तिः । भाष्यप्रमेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥
पुनकी, [व] पुं, (पुनक उन्नतिविवदतेऽस्य ।
चुलक + इति ।) शिशुमारकृतिमनुस्वः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, वामदे सूत्रस्थाने । ६।५८ ।
“पुनकी नक्रमकरशिशुमारतिमिच्छिलाः ।
राजीचिचिमादाश्च मांसमिच्छाचुरदधा ॥”)
पुन्य, लोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलृतीयमध्यः । पञ्चमस्त्री-
द्वयौ । ओष्ठवर्गशेषोपधः । पुन्यति । यगादौ
पुन्यति इत्यादि । न तु नकारजावशुस्वार-
पञ्चमाविति स्वरचामप्रकृतित्वे यगादौ तल्लोप
इति वाच्यम् । तर्हि नोपधस्यैव पठितुमुचित-
त्वान् । एवं सति अङ्गादीनां न प्रकृतित्वेऽपि
उमध्यापाठः कथमिति चेत् । ते तु कस्यचित्कृते
उमध्या एवेति ज्ञापनाय उमध्याः पठिताः । न
च तर्हि इदित् पाठेऽपीदमिहिरिति वाच्यम् ।
किपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे पुन्यन् पुन्य
लोपे पुन्यम् इति भिदात् । एवं चम्बज । इति
दुर्गादासः ॥
पुन्य, पुं, (पुन्यति इति पुन्यमिति वा ।
पुन्य + भावे घञ् ।) वासजालनम् । इति
जटाधरः ॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चक्षुषा भवतीति ।
चुलुम्प + कृष् । क्तिप् टाप् ।) हारी । इति
त्रिकाशेषः ॥

चुलुम्पी, [न] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चक्षुषता
इत्यर्थः । चोऽस्मात्प्रोति । इति ।) शिशु-
माराकृतिमत्स्थः । उत्पन्नमत्स्थः । इति
कश्चित् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुल, हावकती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-अर्क-सेट् ।) यक्षमखरी लङ्गयान्तः । यको-
ऽर्थः । चुलन्ति चावनयमाच सद्य प्रियेति
इत्यायुधः । इति दुर्गादासः ॥

चुलः, पुं, क्षिप्रचक्षुः । (क्षिमे चक्षुवी अख्य ।
“चुल च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
क्षिप्तस्य चुलदेशी लप्रत्ययश्च ।) तदयुक्ते-
ति । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

चुलकी, स्त्री, (चुलति हावभावेन क्रीडतीति ।
चुल + कृष् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशु-
मारः । कुलीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी
शब्दरत्नावली च ॥

चुलिः, स्त्री, (चुलिंते प्रज्वाल्यते अधिरच ।
चुल + “संघातुश्च इत् ।” उणा । ४ । ११७ ।
इति इत् । यद्वा, चुल्यते प्रीयते अधिर्यच ।
चुद् + बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमभि-
ख्यानम् । चुला इति आखा इति च भाषा ॥
तत्पुण्यायः । अङ्गान्तम् २ उङ्गान्तम् ३ अधि-
अयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
अङ्गान्तम् ६ उङ्गान्तम् ७ उङ्गारम् = चुली ६
आन्तिका १० । इति तट्टीका ॥ उङ्गानिः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चुली, स्त्री, (चुलि + “लदिकारादन्तिनः ।” ४ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा वा ङीष् ।)
चिता । उङ्गान्तम् । इति मेदिनी । के, १७ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चकुना गृहस्थस्य चुली पञ्चयुपस्करः ।
कङ्कनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥”)
चुलं, स्त्री पुं, चुलम् । तत्तु मसिपिण्डकविशेषः ॥
स्थालीभट्टमांसम् । पनसादिफलस्यासारभागः ।
इति लिङ्गादिसंघट्टीकार्या भरतः ॥ भीता
इति श्वातः ॥

चूचुकी, स्त्री पुं, (चूच्यते पीयते इति । चूच पाने +
बाहुलकात् उक् । वस्य चत्वश्च ।) चूचुकम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । २६ । १३ ।

“स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे ममचूचुकौ ॥”)
चूडकः, पुं, (चूडति अख्योभवतीति । चूड +
कृष् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) कूपः ।
इति त्रिकाशेषः ॥

चूडा, स्त्री, (चोणयति मस्तकादुपरि उन्नता
भवतीति । चुल क् उन्नतौ + भिदादित्वाद्ङ ततो
दीर्घस्तोत्रस्य ङत्वे साधुः ।) मयूरशिखा ।
शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पुण्यायः ।
शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥

केशपाशौ ३ । जूटिका ४ जूटिका ५ । यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।

“शिखा चूडा केशपाशौ जूटिका जूटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यस्थचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥”

वङ्गभी । बाहुभूयसम् । इति मेदिनी । के, १३ ॥
अयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“अस्ताचलचूडालम्बिनि भगवति चन्द्रमणि ॥”)
कूपः । इति त्रिकाशेषः ॥ दशसंस्कारान्त-

गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूडा काया यथा-
कुलमिति मलमासतन्त्रम् ॥ (यथाच,—

“अयुष्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशरीतरे ।
अर्कन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभादते ॥

रिक्तादर्शाष्टमीवष्टीप्रतिपद्वर्जिते सिते ॥”
इति संस्कारतन्त्रधृतन्योतिषवचनम् ॥

अस्य विशेषविवरणं चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चूडाकरणं, स्त्री, (चूडायाः करणं कर्मे ।)

दशसंस्कारान्तगतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो
यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे

चूडाकरणं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातः
क्षतज्जनः क्षतवृद्धिश्राद्धः पिता सख्यनामान-

मर्षि संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशिकां
समाप्याग्नेदक्षिणत एकविंशतिदर्भपिण्डलीः सप्त-

सप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण देवयित्वा उष्णो-
दकसहितं कांक्षपात्रं ताम्रनिर्मितसुरं तदभावे

दर्पणं वा लौहसुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत्
अथेक्षतरणे वृषगोमयं तिलतण्डुलमाघसिद्धञ्च

क्षुरं अग्नेः पूर्वतो मिश्रितग्रीह्यवतिलमाव-
पूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण

कुमारमाच्छाद्य कोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो
भर्तृन्नामपार्श्वे उत्तरायणे कुशेषु प्रादुस्तुखी

उपविशति । ततः पिता प्रकृतकम्पारम्भे
प्रादेशप्रमाणं घृताक्तां समिधं तूष्णीमनौ

हुत्वा यस्तसमस्तमहायाज्ञतिहोमं कुर्यात् ।
प्रजापतिर्हविर्वायस्त्री हन्तेऽभिदेवता महा-

याज्ञतिहोमे विनियोगः । ओं भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हविर्वायस्त्री हन्ते वायुदेवता महा-

याज्ञतिहोमे विनियोगः । ओं भुवः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हविर्वायस्त्री हन्ते सूर्यो देवता महा-

याज्ञतिहोमे विनियोगः । ओं स्वः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हविर्वायस्त्री हन्ते प्रजापतिर्देवता

यस्तसमस्तमहायाज्ञतिहोमे विनियोगः । ओं
भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्रादु-

स्तुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः सुरपाणिं
नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति ।

प्रजापतिर्हविः सविता देवता चूडाकरणे
विनियोगः । ओम् आयममातुं सविता सुरेण ।

तत्र उष्णोदकसहितं कांक्षपात्रं पश्यन् वायुं
मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिर्हविर्वायु-

देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओं उग्रोऽग्नौ
वाय उदकेनेधि । ततः कांक्षपात्रस्थितोष्णो-

दकेन दक्षिणहस्तग्रहीतेन दक्षिणकपुष्पिकाभ-
नेन मन्त्रेण क्षेदयति । कपुष्पिकाशब्देन दक्षिणो-

त्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभि-
मुखोच्छेदश्च उच्यते । ततः प्रजापतिर्हविर्वायो

देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओम् आय
उदन्तु जीवसे । ततस्ताम्रसुरं तदभावे दर्पणं

वा पश्यन् जपति । प्रजापतिर्हविर्वायदेवता
चूडाकरणे विनियोगः । ओं विष्णोर्दक्षोऽसि ।

ततः कुशवृक्षसप्तदर्भपिण्डलीगृहीत्वा क्षिप्र-
दक्षिणकपुष्पिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण ऊर्ध्वमूला

निधत्वा । प्रजापतिर्हविर्वायदेवता चूडा-
करणे विनियोगः । ओम् ओषधे जायसेनम् ।

ततो वामहस्तग्रहीतकुशपिण्डलीसहित-
कपुष्पिकादेशे सप्तदक्षिणहस्तग्रहीतताम्रसुरं

दर्पणं वा अग्नेन मन्त्रेण निधत्वा । प्रजापति-
र्हविः सधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः ।

ओं सधिते मेनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो
यथा न भवति तथा ताम्रसुरं दर्पणं वा तत्रैव

कपुष्पिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजा-
पतिर्हविः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः ।

ओं येन पूषा दृहस्यतेर्वायोऽग्निश्च चावपसेन
ते वयमि जज्ञमः जीवातवे जीवनाय दीर्घायु-

द्वाय वलाय ववसे । तूष्णीं वारुह्यम् । ततो
लौहसुरेण दक्षिणकपुष्पिकादेशस्य केशं क्षिप्त्वा

दर्भपिण्डलीसहितकेशस्य बालमिचविधृत-
पात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्यात् । ततः

कपुष्पलदेशस्य कांक्षपात्रस्थितोष्णोदकेन
दक्षिणहस्तग्रहीतेन पूर्ववदेव आप उदन्तु

जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्षेदनं ओं विष्णोर्दक्षो-
ऽसि इत्यनेन ताम्रसुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं

ओम् ओषधे जायसेनम् इत्यनेन कपुष्पलदेशे
ऊर्ध्वमूलदर्भपिण्डलीनिधानं ओं सधिते मेनं

हिंसीरित्यनेन ताम्रसुरस्य दर्पणस्य वा कपु-
ष्पलदेशे निधानं ओं येन पूषा दृहस्यतेरित्य-
नेन पूष्णाभिसुखं ताम्रसुरप्रेरणं लौहसुरेण

कपुष्पलदेशस्य केशं क्षिप्त्वा दर्भपिण्डलीसहित-
केशस्य बालमिचविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि

निधानं कुर्यात् । कपुष्पलशब्देन पश्चिमतः
शिखास्थानादधः शिरसो नापितकोडाभि-

मुखोच्छेदोऽभिधीयते । तर्पेण वामकपुष्पिका-
त्रावनाद्विच्छेदनपूर्वकं वृषगोमयोपरिदेशे

निधानान्तं पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । ततः कुमा-
रस्य शिरः पाणिभ्यामुपर्युक्तं जपति । प्रजा-

पतिर्हविर्वायस्त्री हन्ते जमदग्निः कश्यपस्य अग्रायुषं अग्नयस्य

अग्रायुषं यद्वेवानां अग्रायुषं ततोऽस्तु अग्रायुषम् ।
ततोऽमेक्षतरदेशं नीत्वा पुण्याद्वलद्वृतो नापितः

कुमारं सुखयति । सर्वमेव केशं वृषगोमयो-
परि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः

पूर्ववत् यस्तसमस्तमहायाज्ञतिहोमं हुत्वा
तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमिधपक्षिपान्तप्रकृतं

कर्मे समाप्य उदीच्यं शाखायनहोमादिवाम-
देवमानान्तं कर्मे निर्वृत्त्य कर्मेकारयिष्ठमाज्ञा-

काय दक्षिणां दद्यात् । लघुरधान्यवतिल-
भावशरावान् नापिताय दद्यात् । इति चूर्ण-
करणं समाप्तम् ॥” इति भवदेवभट्टः ॥

चूर्णामणिः, पुं, (चूर्णं शिरोभूयणं सुकुटकिरीटा-
दिकम् । तच्च स्थितो मणिः । शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) शिरोरत्नम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ११६ । ३८ ।

“ततश्चूर्णामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥”
चूर्णायामयभागे मणिरिव यस्य ।) काकचिन्ता-
प्रकम् । इति मेदिनी । शी, ६४ ॥ योगविशेषः ।
(स तु यज्जगताये एव भवति ।) यथा गारुडः ।
“सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूर्णामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्रुतम् ।
अन्यस्तादृश्ययात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुभासुभगनाविशेषः । तस्य विवरणं गारुड-
पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ वज्र-
देवीयपण्डितानामुपाधिष्व ॥

चूर्णार्क, स्त्री, (चूर्णाय अग्रभागे अन्धो यस्य ।)
हृत्पात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णार्क, स्त्री, (चूर्णं अस्थस्य । “प्राणिस्थादातो
लज्जन्तरस्याम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति लच् ।)
मस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूर्णायुक्ते
त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१० । ७ । ३७ ।

“चूर्णालाः कर्णिकाराश्च प्रकृष्टाः पिठरोदराः ॥”
चूर्णाला, स्त्री, (चूर्णं शिखा अस्थस्याः । “प्राणि-
स्थादातो लज्जन्तरस्याम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति
लच् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) उच्छटावणम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ अतगुञ्जा । नागर-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णवान्, [तृ] (चूर्णं अस्थस्य । चूर्ण + मतुप् ।
मस्य वत्वम् ।) चूर्णविश्रुतः । इति चूर्णाला-
शब्दार्थे मेदिनी । शी, ६० ॥

चूर्ण, क सक्रोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) तालवर्गादादिः । वृष्ट-
स्त्री । क, चूर्णयति चक्षुः सकृच्चितं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्तः, पुं, (चूर्णते पीयते इति । चूर् + कर्मणि
क्तः । एवोदरादित्वात् वलोपः । रसालत्वा-
देवात् तथालम् ।) आन्वहृष्टः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ७ । १७ ।

“परिचुम्बति संविश्य भ्रमरचूतमञ्जरीम् ।
नवसङ्गमसङ्कष्टः कामी प्रणयिनीमिव ॥”

चूर्तति चरति शीघ्रतादिकमस्मादिति । चूर्त-
चरणे + बाहुलकात् चणर्थे कः दीर्घश्च ।) गुद-
हारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अत इत्यपि पाठः ॥

चूर्तकः, पुं, (चूर्त एव । चूर्त + स्वार्थे कम् ।)
आन्नः । कूपकः । इति मेदिनी । शी, ६० ॥

चूर्, ई ड य दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
न्नासं सकं-सेट् ।) दीर्घः । ड य, चूर्णयति वज्र-
रिन्दनम् । ई, चूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, क पेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) प्रवृत्तरी । पेयचूर्णकरणम् ।
क, चूर्णयति शिला । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, स्त्री, (चूर्णयते पिब्यते यत् । चूर्ण + कर्मणि
घञ् ।) सम्प्रेषणं जातरजः । तस्य लक्ष्यं
यथा,—

“अथान्यथुष्णं यदुदकं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत् स्याच्चूर्णं रजः सोदस्तन्नात्रा कर्षस्मिता ॥
चूर्णं गुडः समो देयः प्रकीरता द्विगुणा मता ।
चूर्णं भूर्जितं द्विगु देयं नोतस्तेदकस्रवेत् ॥
लिङ्गचूर्णं प्रवेः सर्व्वेभ्योऽपि द्विगुणोक्तैः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं प्रवेः ॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् ।
पित्तवातकफासक्तं जिह्वेकपलमाहरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

चूर्णविषयस्य पूर्णवीर्यं पञ्चत्रयपयेन तिष्ठति ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“कर्तव्यस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्व्वशः ।
द्रवशुक्ला स लेट्यः पातयच्च चतुर्द्रवः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते ज्वराधिकारे ॥
आवीर इति ख्यातम् । (यथा, मेघदूते । ७० ।

“अर्चिस्तु ज्ञानभित्तुखगतात् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
हीम्नदानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसुष्टिः ॥”)

पट्टरसाजोद इत्यर्थः । इति भरतः ॥ गन्ध-
गुडा इति ख्यातम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पण्यायः । वासयोगः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥

वासयुक्तिः ३ । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ गन्ध-
युक्तिः ४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ पट्टयुक्तिः ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कुङ्कुमादिरजः । यथा,
रघुः । ४ । ५४ ।

“अलकेषु चमरेषु चूर्णं प्रतिनिधीकृतः ॥”)
चूर्णः, पुं, (चूर्णयते सम्प्रेष्यते इति । चूर्ण +
कर्मणि घञ् ।) सम्प्रेषणं जातरजः । चूर्
इति गुंङा इति फाकि इति च भाषा ॥ तत्-
पण्यायः । चोदः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

चूर्णम् ३ रजः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ११८ । १ ।

“कन्याश्चन्दनचूर्णं च लाजैर्भाल्लेख्य सर्व्वशः ।
अवाकिरञ्जन्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥”)
धूलिः । सारविशेषः । इति मेदिनी । ने, १२ ॥

चूर्ण इति भाषा ॥ (यथा,—
“पर्णानि शीर्णवर्णानि शीघ्रन्नाकर्णलोचने ।।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णमन्निभमानने ॥”)
शेषस्य गुणः । वातश्लेष्मदीनाशित्वम् ॥ शब्द-
चूर्णस्य गुणाः । कटुत्वम् । सारत्वम् । उष्ण-
त्वम् । क्षमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चूर्णकं, स्त्री, (चूर्ण इव कायतीति । चूर्ण + कै +
कः ।) गद्यविशेषः । यथा,—
“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा भवति ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायश्चतस्रिप्रभेदतः ॥
अकटोराचरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।
तत्तु वेदभरतीति गद्यं चतस्रं भवेत् ॥

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासात् डङ्गाचरम् ।
उत्तेकदेशसम्बन्धाद्भुतगमि पुनः स्रुतम् ॥

चूर्णकं यथा । स हि जयानामेव जगतां गतिः
परमपुरुषः पुरुषोत्तमो ह्रस्वानवभरेण भक्तु-
राङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रदयस्तस्या भार-
भवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणाश्रितो यदुर्ध्वे
अवततार ।” इति ह्येवमञ्जरी ॥ (कचित् हस्तकं
इत्यपि दृश्यते ॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायते प्रकाशते इति । कै +
कः ।) सक्तः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (घटिकाः ।
यथा, सुश्रुते कृत्तस्थाने ४६ अध्याये । “वटिक-
काङ्कुकसुकुम्हकपीतकप्रमोदककाकनकासन-
पुष्पकमहावटिकचूर्णकङ्कुरवकैदारकप्रभृतयः
घटिकाः ॥”) स्वार्थे कै चूर्णशब्दाप्योऽप्यत्र ॥

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं सारविशेषं करोतीति ।
चूर्ण + कृ + “कर्मण्यस्य ॥” ३ । २ । १ इत्यञ् ।)
वर्णशङ्करजातिविशेषः । चूर्णरी इति भाषा ॥

स नटकन्यायां पुष्पकाङ्कातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तदुत्तमः कुन्तलः ।
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अलकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६६ ॥

चूर्णखण्डं, स्त्री, (चूर्णाय यत् खण्डम् ।) कर्करम् ।
इति हारावली । २०८ ॥ कौकर इति सुटिं
इति च भाषा ॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य । एकदेशि-
समासः । पारदजन्यतया शवास्य तथालम् ।)
द्विङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णशकाङ्कः, पुं, (चूर्णं इव शुभः शाकलमङ्गले
सादृश्येन गच्छतीति । अङ्क गतौ + अच् ।)
गौरसुवर्णशकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपङ्क्ति-
तानां तर्कमिति । चूर्ण + “सर्व्वेषां तुभ्य इन् ।”
उणां । ४ । ११७ । इति इन् । यङ्गा, “छणि-
पृथिपाणीति ।” उणां । ४ । ५२ । इति इः ।)

पातञ्जलशाकरणम् । महाभाष्यम् । कपर्देकः ।
इति निङ्गादिसंयुक्तटीकायां भरतः ॥ अत-
संख्यककर्पदेकाः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुभादित्तिः ॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः सोदोऽस्यास्तीति । चूर्ण +
“अत इतिटनी ।” ५ । २ । ११५ । इति टन् ।)
सक्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चूर्णिकतु, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति । कृ +
क्तिम् ।) भाष्यकारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः + “लटिकारादक्तिनः ।” ४ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा डीष् ।)
कपर्देकः । इति मेदिनी । शी, १२ । गदी-
विशेषः । सा राणाघाट्वाख्यामसमीपे तिष्ठति ॥

चूर्णः, पुं, (चोलेयति पुनः पुनः छिदेऽपि उत्तिष्ठ-
तीति । चुल उल्लङ्घी + “इगुपधसेति ।” ३ ।
१ । १३५ । इति कः । निपातनात् दीर्घः ।
यङ्गा, चूर्णते इति । चूर् + कः । रस्य लत्वम् ।)

केटः । यथा । "सुक्तकेट्याश्च चूलिनः ।" इति
लिङ्गपुराणम् ।
चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल + कर्त्तृ कम् ।)
केटः । यथा, मत्स्यपुराणे ॥ पटले ।
"यद्येते चूलको विप्रो ज्ञेयश्चेन्न रणकारिणः ।
प्राजापत्यह्वयं कुर्व्यात् भूयः कुर्व्यात् भगवतः ॥
सशिरसं निर्वपेत् केटं धृतिं ज्ञान्वावसाधिना ।
अन्यजैस्तु शिखावर्णं मूर्धैरयाहुनिह्वयम् ॥"
चूला, स्त्री, (चूला + कर्त्तृ लङ्म् ।) चन्द्रशाला ।
ग्रहोपरिग्रहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूला च ॥
चूलिका, स्त्री, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाका-
रेण उन्नयति उत्तुपादयतीत्यर्थः । चूल + कर्त्तृ +
लुङ् ।) एवोदरात् दीर्घत्वे अत इत् + वाङ् ।
हृतभृदगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूणी
इति भाषा ॥
चूलिका, स्त्री, (चोलयति समिहितचर्ममांस-
राशिं उन्नयतीति । चूल + लुङ् + कापि अत
इत् + वाङ् । एवोदरात् दीर्घत्वे वाङ् ।) इति कर्त्तृ-
लङ्म् । इत्यमरः । २ । ८ । २० ॥ नाटकाङ्गविशेषः ।
इति मेदिनी । के, ६० ॥
चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) दीर्घा चूषत्यान् लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥
चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृथमासिनादृष्टतां
नीयते इति । चूष + घञर्थे कः ।) कल्या । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४२ ॥ काकद्वी इति भाषा ॥
चूत्, किं सन्दोषने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे आ-परं-सकं-सेट् ।) किं, चर्त्तयति । इति
दुर्गादासः ॥
चूत्, श्रु चिंसे । प्रत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श्रु, चूतति चर्त्तिता ।
प्रत्ये प्रत्ययम् । इति दुर्गादासः ॥
चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परमेव + अच् ।)
दासः । इति शैमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६ । १०७ ।
"एतत्स्य सुखाच्छुत्वा राजचेटस्य दुर्मेनाः ॥"
सतु शङ्कारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । १४६ ।
"शङ्कारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्तुः ॥"
चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट् +
लुङ् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥"
उपपत्तिनायकमेव । तस्य लक्ष्यं सम्मान-
चतुरः । इति रत्नमञ्जरी ॥
चेटिका, स्त्री, (चेटी + कर्त्तृ कम् टाप् अत
इत् + पूर्वङ्ङक्षः ।) यद्वा चिट् लुङ् टाप् अत
इत् + वाङ् । दासी । इति हिक्कपकोषः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ५१ ।
"अङ्गीकुर्वन् स तन्मृदुचेटिकाभिः प्रवेष्टितः ॥"
चेटी, स्त्री, (चेट + डीप् ।) दासी । इति शैम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेम्णाञ्जलिं वञ्चय वञ्चयान्नापि सर्वशः ॥"

चेटः, पुं, (चेटति परमेवत्वं करोतीति । चिट् +
अच् । टस्य इत् + वाङ् ।) दासः । इत्यमर-
टीकायां रमानायः ॥
चेटिका, स्त्री, (चेटति इति । चिट् + लुङ् । टस्य
इत् + वाङ् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥
चेटिका, स्त्री, (चेटक + टाप् । कापि अत इत् + वाङ् ।)
दासी । इति हिक्कपकोषः ॥
चेट्टी, स्त्री, (चेट् + डीप् ।) दासी । इत्यमर-
टीका ॥
चेत्, च, (चित् + विच् ।) यदि । इत्यमरः ।
१ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
"अथाव्यवहारकं सत्वमिति चेदव्यवहारम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुमिष्टमेव हि तद्वेत् ॥"
पञ्चान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
"सत्त्वचेदुगुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद-
योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं
हि चेत् ।
प्राक्तोयं यदि दर्शनं भवति चेदाद्याय मोक्षसि
चेत्
स्वात्मज्ञा अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्थाने
जयः सर्वदा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)
चेतः, [म्] स्त्री, (चेतत्वेनेन इति । चित् +
करणीऽसुम् ।) चितम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
"आभ्यां निर्विचिकित्सोर्धे चेतसः स्थापितस्य
एकतान्त्यमेतद्धि निर्दिष्टासनमुच्यते ॥"
चेतकी, स्त्री, (चेतयते उज्ज्वलयति ज्ञानेन्द्रिय-
बलादीनि । चित् + लुङ् । गौरादित्वात् डीप् ।)
हरीतकी । इत्यमरः । १० । ४ । ५६ ॥ हिमाचलभवा
त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्वरोगनाशिनी
गन्धयुक्तद्रव्यकरणी प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराङ्गत्वात्तस्या ।
वङ्गकुला हिता प्रोक्ता मुक्ता चैकाकुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा लघ्वा समाख्याता रचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्वन्ति पशुपक्षाद्या नराणां कोऽत्र विखयः ।
चेतकीं यावद्विहृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्विगति रोगीस्तु प्रभावात्ताव संशयः ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतकीश्लोकम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात विन्मूर्धेदिनां शक्रस्य पिबतोऽन्तम् ।
ततो दिवा ससुतपत्ता सप्तजातिहरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथा कायस्या पूतनाऽन्तता ।
हैमवत्यथवा चापि चेतकी श्रेयसी श्रिया ॥
वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चान्ताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथायाः सप्तजातयः ।
असावृष्टता विजया वृष्टा सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनाश्चिमती लघ्वा कथिता मांसजान्ता ।

पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती खर्ववर्जिनी ॥
चिरेखा चेतकी श्रेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्वरोगिण्य रोहिणी त्रयरोहिणी ॥
प्रलेप पूतना योन्वा शोषनार्थेऽन्तता हिता ।
अक्षिरोगिभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता चेतता लघ्वा च वर्जताः ॥
वङ्गकुलायता मुक्ता लघ्वात्वेकाकुला स्मृता ।
काचिदाखादमान्य काचिदुगन्धेन मेदयेत् ॥
काचित् अर्धेन वृष्ट्यान्वा चतुर्धा मेदयेत्किंवा ।
चेतकी पादपञ्चावातुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिन्वन्ते तत्तुल्यादेव पशुपक्षिगणादयः ।
चेतकी तु वृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनाः ॥
तावद्विगति रोगीस्तु प्रभावात्ताव संशयः ।
न धार्यं सुकुमारानीं लक्षणां भेजन्तिवा ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥"
जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्वं इति । चित् +
कर्त्तरि ल्युट् ।) आत्मा । इति शैमचन्द्रः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
"चेतना चेतनमिदा कूटस्थान्तता न हि ।
किन्तु बहुलमाभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥"
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्य-
मरः । १ । ४ । १० ॥
("रथादीं नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठति ।
न वृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चेतन्यं विद्यतेऽस्य इति । "अर्थादि-
भ्योऽच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) प्राणयुक्ते चि ।
इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्ता हि प्रकृतिप्रपञ्चाश्चेतनाचेतनेषु ॥"
चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीक्रियादिस्फुरणं
वर्धयतीत्यर्थः । ल + क् । ततो डीप् ।) हरी-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽभया इति । चित् + चाने
"न्यासश्चेति ।" चुच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्य-
मरः । १० । ५ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १४ ।
"प्रधानकालाश्रयधर्मसंग्रहे
शरीर एव प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
"एव विभुः परमानन्दोऽपि शरीरे विभवकारां
बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति
टीकाज्ञानिः ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभि-
मासे भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका
मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १६ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं चङ्गान्तश्चेतना धृतिः ॥"
तस्यामभिषक्तोन्निवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डे-
ऽग्निरात्मचेतन्याभासरसविद्धा चेतना इति
शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति
श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानवृत्तिकायां प्रमाणा-
साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञाना-
ख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च ।
यद्वा चेतनायै हिता इति ऋः ।) ऋद्धिनामौ-
घधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेदिः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । जैपुरः २
काहलः ३ चैद्यः ४ । (अयं देशस्तु आर्येणां
दिशि युक्तिमतीनदीतीरे स्थितः । यथा, इह तु-
रहितायाम् । १४ । ८ ।
“श्रीलोकविदर्भवत्साम्यचेदिकाचोर्हकथाच ॥”
महेशस्य पुं भूम्नि । इति चैमचन्द्रः ॥
चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा ।)
उपरिचरवसुः । यथा,—
“इन्द्रप्रोक्षे चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहश्च सः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ॥”
इति महाभारतम् ॥
(शिशुपालः । यथा, महाभारते । २ । ४० । १५ ।
“इति तस्य वचः श्रुत्वा तत्तच्छेदिपतिं त्रुपः ।
भीष्मं कृष्णाक्षरा वाचः आवयामास भारतम् ॥”)
चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति । “राजाह-
सस्त्रिभ्यटच् ।” इति टच् ।) शिशुपालः ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
४० । १२ ।
“विमुक्ता चास्य दुर्मुखैर्दुर्द्विर्दुष्टिताम्बर ! ।
चेदिराजस्य कौन्तेय ! सर्वेषां महाहिताम् ॥”)
उपरिचरवसुः । स तु चन्द्रवंशीयकतिराज-
पुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चैदिराज्यं
गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो
बभूव । एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त-
मपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञाः कर्त्तव्या-
स्तनीतं पशुना तत ऋषयस्तं श्रेष्ठमवतां यथा-
शास्त्रमनुष्ठा देवानां यज्ञपातः क्षतस्तस्मादधो
गच्छ इत्यभिप्रेतः स ततस्तत्रान् भूविदरे गतः ।
श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं नाट्यीयाद्वादी गृह-
भित्तौ घृतधारादानं विहितम् । इति महा-
भारतम् ॥
चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिपु राजते इति । राज +
क्तिप् । यद्वा चेदिपु राट् ।) शिशुपालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४० । ११ ।
“स वै पश्येद्यथा धर्मं न तथा चेदिराट्पुत्रम् ॥”
उपरिचरवसुः । दमघोषश्च । इति पुराणम् ॥
चेत्री, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
चेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-अकं-सकं-सेट्-ऋट् ।) ऋ, अचि-
चेलत् । इति दुर्गादासः ॥
चेलं, स्त्री, (चेल्यते विलस्यते तन्तुभिरिति । चेल
चाले + कर्मणि घञ् । यद्वा चिल्यते परिधीयते
यत् इति । चिल + कर्मणि घञ् ।) घञम् ।
(यथा, मनुः । ११ । १६६ ।
“चेलचर्मामिवाग्राश्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥”
अधमे चि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
चेलानः, पुं, (चेल + आनच् ।) फललताविशेषः ।
चेलना इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षप्रमा-
णकः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य फलस्य

गुणाः । गुल्लम् । विष्टम्भितम् । मधुरत्वम् ।
कफवायुकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वरं आलाति । आ +
ला + “कर्मण्यगम् ॥” १ । २ । इत्यगम् ।) फललता-
विशेषः । तत्पर्यायः । चित्रफलः २ सुखाशः ३
राजतेमिधः ४ लतापनसः ५ नाटान्नः ६ सेटुः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयते कौ इति ।
चिल + इन् । स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।) पट्टवस्त्र-
विशेषः । चेलिरकापट्ट इति भाषा । यथा,—
“संयं कृष्णस्य वनिता पीतश्राटीपरिच्छदा ।
रक्तचेलिकया च्छन्ना श्रान्तकुम्भघनस्तनी ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धित्वं गच्छति इति । चेल
+ उकः ।) बुद्धिभूषणः । तत्पर्यायः ।
आमोहरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४
गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चेल्, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) लङ्घयन्तः । ऋ, अचि-
चेल्त् । अस्य ऋद्वयस्य कुटतेः कुटादिपाठ-
वर्धनफलः वेदेत्कारगमभेदार्थो वा । अयं कौञ्चम
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
चेष्ट, उ ईष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आतं-
अकं-सेट् ।) ईष्टो व्यापारः । इ, चेष्टते पठितुं
शिक्षः । इति दुर्गादासः ॥
चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति । चेष्ट + क्तुल् ।) रति-
बन्धविशेषः । यथा, स्मरटीकायाम् ।
“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत् ।
कान्तः क्रोडे स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको
मतः ॥”
चेष्टाकर्त्तरि चि ॥
चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट + भावे अट् टाप् च ।) कायिक
व्यापारः । इति सुम्भकोष्टीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ७ । ६७ ।
“व्याकारमिज्जितं चेष्टां भूत्येव च चिकीर्षितम् ।”
“प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे
भावस्योक्तप्रायत्नान् चेष्टयाश्च यत्रवानात्मा-
यत्तुमीयते ॥” इति सिद्धान्तसूक्तवली । ५५ ॥)
चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः कष्टाद्विपर्ययस्य नाशो
निवृत्तिरत्र ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेष्टितं, स्त्री, (चेष्ट + भावे क्तः ।) मतिः । चेष्टा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलकैव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व ।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥”)
चेतन्यं, स्त्री, (चेतन एवेति । स्वार्थे भावे वा ष्यच् ।)
प्रकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चेतना ॥ (यथा,
“चेतन्यं परमाण्वं प्रधानस्यापि नेष्यते ।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तारं दृश्यते चेतनाश्रये ॥
नेष्यते वैशेषिकैः साक्षेक्षेति शेषः ॥” इति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८१ ।
“मनश्चेतनयुक्तोऽसौ नाडीसायुश्चिरायुतः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वद्भासकृतिमानपि ॥”)

चेतन्यः, पुं, (चेतन एव । स्वार्थे ष्यच् ।) भगवद्-
तारविशेषः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“श्रुत्वा तु कलिघर्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुखदनम् ॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्मपालनम् ।
भक्तिमार्गस्थितिः कक्षातद्दक्ष जगद्गुरो ॥
श्रीभवाद्युवाच ।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह ।
शचीर्गर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न प्रकाशं वहिर्मुखे ।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम् ॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखैः ।
ज्ञास्यन्ति मङ्गलियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः ॥
ज्ञायावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः ।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः ॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः ।
धर्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तेऽहम् ॥
काले नष्टं भक्तिप्रदं स्थापयिष्याम्यहं पुनः ।
ज्ञायाचेतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः ॥
शचीसुतः प्रसुगौरो नामानि भक्तिदानि मे ।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तवत्पिणः ॥
धर्मसंस्थापनं काले कुर्वन्तु ते ममाश्रया ।
ज्ञायावतारकाले ये मङ्गलास्तान् श्वस्य क्रमात् ॥
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः ।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति ॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः ।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनप्रियपण्डितः ॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासश्चपण्डितः ।
कमलाकरप्रियलादः पूर्वस्थातो महाबलः ॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः ॥
पुरुषोत्तमो वैश्यकुले स्तोकलयाः प्रियो मम ।
अर्जुनः पूर्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः ॥
पूर्वप्रियो लवङ्गो मे ज्ञायाख्यः स कलौ युगे ।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व श्रीमधुमङ्गलः ॥
सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीलज्जलायुधः ।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मङ्गलरचनी ॥
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिन्न पुरुषाः ।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुत्रवा भुवि ॥
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः ।
नीताम्बरश्चक्रवर्त्तौ गर्गः ख्यातो सुनिः पुरा ॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः ।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः ॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः ।
हृन्दा देवी प्राणसखी श्रीतुङ्गन्धः कलौ युगे ॥
चन्द्रावली प्राणसुखा कविराजः सदाशिवः ।
कतिता या सखी सुखा जगदानन्दपण्डितः ॥
विष्णुाया या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः ।
वनमाली कविराजः श्रीविष्णुाया सखी मम ॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी वा मम प्रिया ॥
प्रबोधानन्दविद्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया ।
श्रीलरावगोस्वामी ज्ञानकाखा जता प्रिया ॥

चैतन्यः

गोस्वामी श्रीकृष्णभक्तं दृष्ट्वा तया प्रिया ।
काशिमिश्रः शशिशेखरः रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीराममञ्जरी प्रिया ।
श्रीनगोपालभट्टः श्री-अनन्तमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो जगन्मञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टश्च प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूतो कजावती प्रिया श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूतो जीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुदेवाभिधो दूतो समानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्या सा मत्प्रियेन्द्रमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीनारायणदासश्च धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरी ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च ब्रह्मपत्नी मम प्रिया ।
आचार्यः श्रीजगन्नाथ श्रीचैतन्यप्रियाशभाक् ॥
पण्डितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः ।
श्रीलंगोपीनाथसिंहोद्गुरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तदुसुनिर्विकर्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्वभौमो हृदयतिः ।
प्रिया इन्द्रसखी या मे मकरध्वजविभूतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचक्रस्तः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकाद्यः ॥
काशिमिश्रस्तु कुजा स्यादामानन्दोऽर्जुनः सखा ।
प्रतापब्रह्मः श्यातोऽसावित्र्युक्तो मङ्गोपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दिवनचारिणी ।
शिली च राधिका दासी मा इति श्यातिसंयुता ॥
आचार्यगोपीनाथश्च रत्नावली मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी श्यातु सख्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भायुमती सख्यराजो रामानन्दः कलावती ।
अयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा ॥
आचार्यरत्नचक्रः स्याद्द्वारासो हृन्दावनः स्मृतः ।
मुकन्दो आसपुत्रो भट्टो ब्रह्म ईरितः ॥
शिवानन्दोऽर्जुन इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्वासा सुनिवर्त्यतः ॥
आचार्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो ब्रजे श्याता हृदयानन्द एव च ॥
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्मसंस्थापने कर्तौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मङ्गलं पुनन्ति सुवर्णवयम् ।
मङ्गलदाया ये भव्या नास्ति तेषां समः कश्चित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तीति तं देवदेवेशं नेदुर्लभमयस्त्रदा ॥
जगुर्गन्धर्वप्रवरास्तुभ्युपसृज्यास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यचक्रवर्त्तये सप्त-
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ अपि च ।
“यः सत्ये सितवर्णमादधसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
चेतायां मखरुक् मखाश्च उचितोऽभूत्तत्त्वार्थं
दधत् ।

चैतन्यः

यः ग्रामं दधदासु वर्षकमर्मु ग्रामो युगे द्वापरे
द्योऽयं गौरनिष्ठमिमांशति कलषव्यामावतारं कर्तौ ॥
निव्यानन्दो भक्तूपो ब्रजे यः श्रीहृन्दावः ।
भक्तावतार आचार्योऽहेतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरमण्डोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांचैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्र-
दायविशेषस्य प्रवर्तकस्तत्सम्प्रदायेऽप्युपाख्यो ह-
रेवत्वेनासौ परियहीतश्च । असौ एव हृन्दावन-
रमण-श्रीकृष्णस्य पूर्वावतार इति केचित्तु, परैस्तु
ग्रामाधिक्यव्यवचनादर्शनात् तत्र मन्यते अत-
एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो
दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४००) सभाधिकचतुर्दश-
शतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां त्रिपौ
शुक्रवारे प्रदोषसमये नवहीपास्त्रयगर्भ्यां प्रादु-
र्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति वैदिकीयपरमो
जातः । एतदुपलक्षितं गङ्गाक्षानार्थं बहवो
लोका नानादिगदेशादगम्य तत्र मिलिताः ।
तदा अस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुसुद-
बान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकी-
र्तनप्रवर्तितभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्वपर्वता-
दुदियाय । भवन्ति हि शुभकचकानि महता-
माविभूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक्
शैत्यसौगन्धमान्वादिगुणगणाढ्यो मलयसमी-
रणः प्रसन्नानि च साधु जनमर्गांसि समभवन् ।
अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहृद्वनिवासी
आसीत् । कदाचित् गङ्गाक्षानार्थमेव नवहीप-
भागस्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर-
शर्मणः शचीनाम्नी कन्यां परिणीतवान् ।
ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे
त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य
दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्वजो विश्वरूपो
नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स
तु धौवन एव ज्ञानवेदाभ्यासशरदो दारपरि-
ग्रहमगङ्गाकुर्वन् पारिव्राज्यधर्मं समाचरत् ।

अयं चैतन्यदेवस्य जातकर्मार्हसंस्कारे यथा-
कालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीला-
म्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर
इति गान्धेनमाबुद्धाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः
पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसार-
स्थितिदीर्घजीवनकामगया निमग्न इत्याश्रया
प्रौरवाचिनस्तु असामान्यरूपजावयत्यतया परम-
समादरेण गौर इत्याश्रया च आकृतवन्तः ।
परं धर्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शास्त्र-
सिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रसुरिति
चैतन्यदेव इति च आस्था प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ति काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागर-
पारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महा-
महोपाध्यायं गङ्गादासशर्मायमुपाध्यायत्वे-
नाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्वशास्त्रार्थ-
तत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राप्त्यर्थमवगम्य

चैतन्यः

तदा सर्वे एवैव देवांश्चक्षुःश्रुतममन्यन्त । अथ
कदाचिदयं गङ्गाक्षानार्थं गत्वा तत्र ब्रह्मा-
चार्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां वन्द्यो नाम
कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । ब्रह्मा-
चार्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै
सम्पददे । विवाहानन्तरमेवासौ ह्याचान-
ध्यायितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो
दिग्विजयिनः पण्डिता नवहीपभागस्य अथ
तर्कजालैः समाच्छन्ना भयदर्पाश्च सन्तः प्रति-
निवृत्ताः । असावपि दिग्विजयीयथा पूर्वादि-
स्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन्
सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले
अस्य पूर्वपत्नी कालधर्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु
तस्या विरहेण आकुलितोऽपि मातुरगुरोर्धनेनैव
पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियागर्भां कन्यां
द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्वगुणविभू-
षितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणा-
देवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गै-
र्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापया-
मास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया
गयातीर्थं गत्वा भक्तचक्रादमखीः श्रीमदीश्वरपुरि-
नाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामानन्द-
दीक्षां लब्ध्वात्मानं लतलतार्थं सत्त्वा च स्वदेशं
प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डपुराचारौ
दस्युप्रवरौ जगद् माधार चेति प्रसिद्धौ ब्रह्म-
वन्तु अन्यथा कुष्ठादिबाधपीडितान् महा-
पातकिनः कथय्या हरिनामदीक्षादानेन
संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजि-
प्रभृतीन् वैष्णवधैर्य्यः समष्टिना दमयामास ।
ततः प्रभृत्वेवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्मं
प्रचारयितुमिच्छन् निव्यानन्दाद्वैताचार्या-
दिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन्
बहुनेव जनान् प्रेमोक्तान्तकरोत् । अथ(१४११)
एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायण-
संक्रान्त्या संसारमायां परित्यज्य काटोद्याश्र-
यामे केशवभारतिसकाशात् सन्ध्यासधर्मं समा-
चरन् । अथ नीलाचलभागस्य श्रीजगन्नाथदेवं
दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादिभ्यस्तु सभापण्डितं वेदान्त-
शास्त्रपारदर्शिनं सार्वभौमं विचारेण पराजित्य
वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदा-
वरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सैद्य-
निर्ययेधर्मात्तापैरात्मानं लतलतवदमन्यत ।
ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाशी-विष्णुकाशी-विमल-
प्रभृतीन् बहुन् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेम-
रसेन ज्ञावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः ।
तत्रैवासौ ‘लण्डकन्यान्त’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णव-
ग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचल-
भागस्य काशीश्वरनाम्नः कल्याणदभक्तप्रधानस्य
भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ-
देवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय, प्रेमोन्मादप्रकापादिभिर्भक्तिलक्षणां
दर्शयामास । अथ गच्छति काले हृन्दावनं

जिगमिषुर्वर्गेणैव यथा ब्रजन् स्वभावसारस्त्रेण
याघादीनामि हिंस्रजन्तून् भक्तिप्रभृता भादयित्वा
उन्मादनमुपतस्थे । तच्च स्वभक्तवृन्दादृत एवासौ
गीपीवल्लभश्रीलयास्य विहारस्थानादिकमवलोक्य
मधुरासुहिष्णु प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात्
प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यव-
नान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः ।
तच्च कियत्कालमुविता स्वधर्मं प्रचार्य च
पुनर्नौकाचलमाणगाम । अत्रस्थ एवासौ
स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं
भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना-
तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्ते-
र्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभि-
गम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिजन्यैरन्वित
आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलिपुगे
हरिसंकीर्तनस्य माहात्म्यादिकं आवयित्वा
अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीय-
त्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके
मानवकार्यं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥
चैत्रं, ज्यौ पुं, (चित्रस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ ।
३ । १२० । इत्यण् ।) आद्यतनम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं
देवकुलसदृशं ज्ञायतनं सचित्रमपित्यमपी-
त्याहुः । देवायतनमात्रम् । अर्धा देवकुलम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३ । १२ ।
"यत्र यूपो मयिमया चैत्राद्यापि हिरण्मयाः ॥")
चित्रा । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चैत्रः, पुं, (चैत्रे देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति ।
चैत्र + अण् ।) बृहः । विष्णुः । उद्देश्यशतः ।
इति मेदिनी भरतश्च ॥ शेषस्य पर्यायः । देव-
ततः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ४० ।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्राश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥"
चैत्रशः पुंसः । यथा, भागवते । ३ । २६ । ६० ।
"अष्टद्वारस्तयोदप्रचित्तं चैत्रस्ततोऽभवत् ॥"
चैत्रहः, पुं, (चैत्र एव हवृषः ।) अन्वत्यहः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अन्वत्यहशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥)
चैत्रसुखः, पुं, (चैत्रं चित्तिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः
सुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चैत्रहृद्यः, पुं, (चैत्रस्तदाख्या प्रसिद्धो वृक्षः ।)
अन्वत्यहः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भगुः ।
६ । २६४ ।
"चतुष्पथाश्चैत्रहृद्याः समासाः प्रेक्ष्यानि च ॥"
चैत्रं, ज्यौ, (च्रीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तर-
मनेनेति । चि + बाहुलकात् करणे कन् । ततः
स्वार्थे अण् ।) न्यतम् । देवकुलम् । इति
मेदिनी । रे, ३७ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यज्ञ-
स्थानम् । यथा, महाभारते । १ । १०६ । १३ ।
"भीष्मोय धर्मतो राजन् ! सर्वतः परिरक्षिते ।
बभूव रमणीयञ्च चैत्रयूपशताङ्कितः ॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्यादौ साधुः । चित्र
+ अण् ।) बृहभिक्षुकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
वर्षपर्यन्तविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥
(यथा, हारावल्याम् ।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुश्च च ।
चैत्रः कर्णो च ध्वजो च सप्तेते वर्षपर्यन्तः ॥"
चित्रार्थो भवः । चित्रा + अण् ।) चित्रा-
गर्भणो बुधपुत्रः । स चतुर्द्वीपाधिपतिः सुरथ-
राजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
(चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासो यज्ञसः । चित्रा +
"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।"
४ । २ । २३ । इति पक्षे अण् ।) मासमेदः ।
स तु सौरचान्द्रमन्देन द्विविधः । तच्च मौन-
राशिस्थरविकः सौरः मौनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तरात् । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ चैत्री ४ कालादिकः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"सत्कर्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्यान्मधुराश्रमभोगी ।
सत्सङ्गयुक्तो हिनन्दवभक्तो
भवेन्नरुणो मधुमासजन्मा ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(चैत्रलयां तु वारुणश्रीकाशमी-श्रीराम-
नवमी-मदनचयोदशी-मदनचर्दशीप्रभृतीनि ।
एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे ब्रह्मम् ॥)
तत्र शिवव्रतं कर्तव्यम् । यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्चयेत् शुक्लं व्रती ।
करोति नर्तनं भक्त्या वेजपाणिर्दिवानिशम् ॥
मासं वायुर्द्विमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमासं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
अधुनास्य सन्धास इति गाजन् इति च भाषा ॥
चैत्रकः, पुं, (चैत्र + एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्र-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चैत्रयं, ज्यौ, (चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृतम् ।
"तेन निर्वृतम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।)
कुवेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्वनिर्मि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६० ।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराण्यरन्यानपरो विदर्भान् ॥"
इदं पौठस्थानानामन्यतमं । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥"
पुं, कुरुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६४ । ४६ ।
"अविचिंतमभिज्जन्तं तथा चैत्ररथं सुनिम् ।
जगमेजयश्च विज्ञातं पुनर्जात्याशुसुभम् ॥"
चैत्रावली, ज्यौ, (चैत्रं चैत्रमासं आ सन्ध्याक्षपेय
वरयत्नमिजयतीति । आ + वर + लिच् + अण् ।
स्त्रियां ङीप् । रस्य कलम् ।) चैत्री पूर्वमा ।

तत्पर्यायः । मधुतसवः २ सुवसनः ३ काममहः ४
वासन्तो ५ कर्द्वेनी ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यते-
ऽस्मिन् । "विभाषा फाल्गुनीति ।" ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
चैत्री, [न] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी
विद्यतेऽस्मिन् । ग्रीष्मादित्यादिभिः ।) चैत्रमासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रा + इण् ।) चैत्रि-
रिति च पाठः ॥
चैद्यः, पुं, (चैदीनां जनपदानां राजा । चैदि +
अण् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषसुतः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ३८ ।
"तथा विप्रकृतचैद्यो रक्षिणो हरता हरे ॥"
चैदिराजसुतः । इति पुराणम् ॥) तद्देशीये पुं
भूनि । इति त्रिकाण्शेषः ॥
चोचः, चि, (खायते उच्यते गीयते इत्यर्थः ।
च + कर्मणि चण् । ततः एभोदरात् साधुः ।)
गीतः । सुचिः । (यथा, भगुः । ३ । २०७ ।
"अवकाशेषु चोचेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति हस्तेन पितरः सदा ॥"
इत्यः । (यथा, महाभारते । १२ । ७० । ८ ।
"अनौर्गुप्तदारः स्यान्नोक्तः स्याद्वृक्षो नृपः ॥"
तीक्ष्णः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥
चोचं, ज्यौ, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य ।
"अर्घ्यं चोचोचम् ।" ५ । २ । २७७ । इत्यण् ।)
गुह्यत्वक । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (यथा,
स्वप्नाचौरकचोचपन्नतगरस्यौघियजातीरसाः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ ।
तेजपात इति ख्यातम् । इति केचित् ॥ (अस्य
पर्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रञ्च वराणं स्याद्भुङ्क्ते चोचन्तथोत्कटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उपसुक्तफलावशिष्टम् । चोचा इति ख्यातम् ॥
तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् ।
इति सारसुन्दरी ॥ नारिकेलम् । इति खामी ॥
वल्कलम् । चर्म । इति घरणी ॥
चोचकं, ज्यौ, (चोच + स्वार्थे कन् । यद्वा, चोचैन
त्वचा कायतीति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
चोटी, ज्यौ, घाटी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३६ ॥
चोङ्कः, पुं, (पुङ्क्ति संवृणोति शरीरमिति । पुङ्
क + वरणे + अण् ।) प्रावरणम् । देशविशेषः ।
इति मेदिनी । ऊँ, १३ ॥
चोदना, ज्यौ, (चोदते प्रवर्तयतेऽनयेति । चुद
क् चुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना कश्चोऽर्थो धर्म इति
जैमिनिस्त्वम् ॥ एकोऽष्टादिवृद्धादौ ज्ञास-
वृद्धादि चोदना । इति स्मृतिः ॥
चोदनायुङ्कः, पुं, (चोदनायां प्रेरणया युज्यते उत्-
चिष्यते इति । युङ्क + "रघुपथमेति ।" ३ । १

चोरकः

११५। इति कः। क्रीडनकाये कन्दकायां ऊर्ध्व-
क्षेपप्रविष्टतयास्त तयात्वम्। कन्दकः। इति
त्रिकाण्शेषः॥

चोर्धः, क्री, (चोर्धयति प्रेरयति चितं रसविशेषे
अनेनेति। चुट् + शिच् + यत्।) अद्भुतम्।
प्रयः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४३। ३४।

“सद्यं ध्यानं समाधानं चोर्धं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथासंयममेव च॥”)

चोदः, चि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। “अर्धं
लब्धवच्च॥” ३। ३। १६६। इति यत्।)
चोदनाईः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये,
२३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।

“नीवारणवेकुदशाकटितः

सुसंयता चाभिकायेषु चोदः।

वने वसन्तिधिवप्रमतो

धुरन्धरः पुण्यलक्ष्म तापसः॥”)

चोपनं, क्री, (चुप मन्दगमने + भावे व्युट्।) शनै-
र्गमनम्॥

चोरः, पुं, (चोरयतीति। चुर + शिच् + यच्-
दाच्।) स्त्रियकर्ता। तत्पर्यायः। चौरः २ दस्युः ३
तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिनचः ६ क्षीणः ७
येकागारिकः ८ स्त्रियः ९ प्रच्छन्नजनः १०
मोचकः ११ पाटकरः १२ पराक्लेशी १३
कुम्भिलः १४ खनकः १५ शक्तिवर्धः १६
खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरः
पुण्यः १८। इति त्रिकाण्शेषः॥ लपुः १९
तक्का २० रिम्भा २१ रिपुः २२ रिक्का २३
विहायाः २४ तायुः २५ वगर्गुः २६ कुरक्षित २७
मूवीवान् २८ मलिनचः २९ अद्यशः ३०
हकः ३१। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥
(यथा, देवीभागवते १। १६। ६।

“चोरेषु चौरवृद्धिस्तु साधुवृद्धिस्तु तापसे।
स्मरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं वृष॥”)

लघुशब्दो। इति क्रमचक्रिकाष्टतद्वचनः॥
गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः।
इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-
तीति। कै + कः।) वृक्षा। इति रत्न-
माळा॥ पिङ्गु इति भाषा। (चोर + स्तार्थं
कन्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। तत्पर्यायः।
शक्तिः २ खड्गः ३ दुष्यजः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६
चमलः ७ कितवः ८ धूर्तः ९ पटुः १० नीचः ११
निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४
चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ यन्त्रिलः १८
सुप्रियः १९ पर्यचोरकः २० यन्त्रिपर्यः २१
यन्त्रिदलः २२ यन्त्रिपञ्चः २३। (यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने ६ अध्याये।

“चोरको वरुणः कुष्ठं सर्वगन्धा सर्वमृता॥”)

अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्त-
त्वम्। वातकफनासासुखदजाजीर्णक्षिप्तदोष-
नाशित्वम्। इति राजनिघण्टुः॥

चोलयडु

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी + स्तार्थं संज्ञायां
वा कन् टाप् पूर्वस्यच।) चोरपुष्पी। इति
शब्दरत्नावली॥ (“शक्तिनी चोरपुष्पिका।”
इति वेदकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि-
पुष्पमस्याः। “पाककर्षणमेति॥” ४। १। ६४।
इति ङीष्।) द्रव्यविशेषः। चोला इति चोर-
कुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्यायः।
शक्तिनी २ कैशिकी ३। इत्यमरः १२। ४। २६॥
चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(चोरा ५। इति शब्दचक्रिका॥)

चोरकायुः, स्त्री, (चोरस्य कायुरिव।) काक-
नासानता। तस्करकायुरिति राजनिघण्टु-
दशनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्यैव गन्धो-
रस्यस्य। अच् ततटाप्।) चोरपुष्पी। इति
शब्दचक्रिका॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोहादि-
त्वात् ङन्।) चौरिका। चौर्यम्। इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति सत्तुक्कयति स्त्रीणां वचः-
प्रदेशे इति। चुल उन्नतौ + अच्।) कञ्चुलिका।
काञ्चुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलह-
र्याम्। ६६। तम्॥)

“निर्जां नीणां वागी निचुलयति चोलेन निभ-
तत्पर्यायः। कुपितकः २। इत्यमरः १२। ६। १९८॥
कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कुचुली ४ कुचु-
लिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल
इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ
इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुपरः
कफोष्णिर्गन्धु च तद्वह्यमस्यते चिप्यते अत्र
कुपांसः चणमनीभादित्वाद्रूपः ततः स्तार्थं
कः। इति भरतः॥ *॥ देशविशेषः। इति
शब्दरत्नावली॥ अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥
असुधारिवेदयागार्थकारिणश्चैवविशेषः। स तु
पूर्वं चित्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्मनाथं
वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, स्त्री, (चोलयति व्याख्यायतीति। चुल +
शिच् + अच् + स्तार्थं कन्। यद्वा चोल इव
कायति इति। कै + कः।) वल्कलम्। इति
शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै + कः।)
वाणधारः। कवचम्। इति हारावली १२६७॥
(देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १६। ६५।
“उक्तवृत्तमाना कावेरी तेन संमर्दकारिणा।
चोलकेचरकौर्णिक काशुर्ध्वं ययतुः समम्॥”)

चोलकी, [न] पुं, (चोलकमिवाख्यस्य इति
इति।) कटीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्वः। इति
मेदिनी। ने, १८४॥

चोलकुकाः, पुं, (चोलस्य अङ्कु इव शकन्वादि-
त्वात् साधुः।) शिरीषेष्टः। इति त्रिकाण-
शेषः॥

चौलक

चौलः, पुं, (चौयते इति। चि + लः। ततः उव-
दाहे + अच्। चचावौ उवचते।) पार्श्व-
ज्वाला॥ यथा,—

“हृच्छूलपीडनयुतं प्रवेगेन पिता-

तद्दाहचौलवहुलं सकपप्रसेकम्।

संश्लातकं बहुदहनं बहुभिन्नं विदात्

वैगुण्यमोहजकृताभिरघापरञ्च॥

चौलः पार्श्वस्थिताग्निव सन्नामः॥” इति भाव-
प्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।

“यो गले चोवस्तुपादयति सुखवैश्रव्यं जनयति
भक्तवर्चं चापादयति हर्षञ्च तत्तः॥”)

चौलः, पुं, (चन्दयति आह्वयति। चदि + लः।
ततः क्कन्दति आक्रमते शत्रून् कुनाति आह्र-
वति वा। क्कन्दि क्कु वा + लः। ततः एवोदरा-
दोले साधुः।) विन्धुवारदेशीयान्धः। इति
त्रिकाण्शेषः॥

चौलं, चि, (चौल इव इति। स्तार्थं अच्।) मनो-
ग्रम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं, (चौर एव प्रज्ञादिभ्योऽङ्। यद्वा
चुरा शौलमस्य। “इति हृन्नादिभ्योऽङ्॥” ४। ४।

६२। इति ङः।) चौरः। इत्यमरः १२। १०। २३॥
(यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।

“चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥”
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।

“किरातीं चौरवसर्गं चौरसेनानमस्कृतम्॥”
कविभेदः।

“कविरमरः कविरमरः कविचौरो मयूरकः॥”
इत्युद्भटः॥)

चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ६७॥ (चोर-
पुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धद्रव्य-
विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्यं भावो वा। “हृन्-
मनोहादिभ्यश्च॥” ५। १। १३३। इति वृष्।

टापि व्यत इत्वम्।) चौर्यम्। इत्यमरः १२।
१०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।

“चौरिकावृत्तमायाभिर्धर्मेणापैति पादशः॥”)
चौरी, स्त्री, (चौर + ङीष्।) चौर्यम्। इति

शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः।
यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।

“चक्रिका चन्द्रधानी च चौरी चौरा च
चक्रिका॥”)

चौर्यं, स्त्री, (चोरस्य कर्म भावो वा। “गुण-
वचनाद् ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥” ५। १।

१२४। इति ङ्।) चौरधर्मः। चोरी इति
चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्यायः। स्त्रियम् २

स्त्रियम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः १२। १०। २५॥
चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चौरिका ६।

इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ६। २७६।
“सन्धिं हित्वा तु ये चौर्यं राज्ञी कुर्वन्ति तस्कराः।

तेषां हित्वा वृषो हस्तौ तीक्ष्णमुखे विवेकयेत्॥”)
चौलकर्म, [न] स्त्री, (चूडाया इदम्। “तस्यै-
दम्॥” ४। ३। १२०। इत्यङ् कस्य सात्वत्।

ततश्चौलमेव कर्मे इति कर्मधारयः ।) चूडा-
कर्मे । इति स्मृतिः ॥

चौलुब्धः, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । "गर्गा-
दिभ्यो घञ् ।" ४।१।१०५। इति घञ् ।)

राजविभेदः । इति हेमचन्द्रः । १।७१२ ॥

चु, क् च्वासे । च्चने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-अकं-सक-सिट् ।) अन्तःस्थाद्यो-
पधः । क्, आचयति । इति दुर्गादासः ॥

चु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ, आवति ।
इति दुर्गादासः ॥

चुत्, इत् चरणी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-चकं-सिट् । कचित् अकच ।) अन्तःस्थादि-
युक्तः । इत्, अच्युतत् अच्योतीत् । चर इह
आसिचनम् । च्योतति इत् वङ्गी यन्वा । आसिच
तोत्यधेः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः ।
६।२८ ।

"सीतां निर्वीर्यं चोभिन्ने । राजसावारतां भुवम् ।
इदं प्रीणितमभ्यर्चं सन्पहारोच्युततयोः ॥"
"अच्युतत् गलितमकर्मकोऽव ।" इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरती ॥)

च्युतं, चि, (च्युते क् इति । च्यु + कर्मणि क्तः ।
यद्वा च्युत + घञर्थे कः ।) चरितम् । यथा,—
"पिबन्तं तन्मुखाभ्यो ज्युतं हरिकयान्तम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

(स्खलितम् । यथा, रघुः । ११।२५ ।

"सम्भमोऽभयवर्धोऽकर्मणा
क्षतिर्जा च्युतविक्रान्तसुचाम् ॥")

च्युतिः, स्त्री, (च्यते प्रीणितादिकमस्या इति ।
च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः ।
१।६०६ ॥ गुदहारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(च्यु + भावे क्तिन् ।) चरणम् । यथा,—
"कृत्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
धैर्यच्युतिं के मम घन्तिनोऽम्बे ॥"

इति कुमारसम्भवे । ३।१० ॥

च्युपः, पुं, (च्यवन्ते भावलोऽनेन इति । च्यु + "च्युवः
क्विप् ।" उणां । १।२४ । इति पः स च कित्
च्युप्रासुरत्र भावणार्थं वर्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
सुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिह्रस्विः ॥

च्युस, क् च्वागौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सिट् ।) कचित् पुस्तके च्वासे । अन्तः-
स्थादियुक्तः । क्, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥
च्योसं, स्त्री, (च्युत + एषोऽरादित्वादौल्ले साधुः ।)
च्योतम् । इत्यादिचरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौतः, चि, (च्यते इति । "जनिदाच्युतिः ।"
उणां । ४।१०४ । इति ङच् ।) गमनकर्ता ।
अच्छजः । च्यौतपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुखादिह्रस्विः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

ह्र

ह्र, ह्रकारः । स तु अङ्गनसम्भवः । चवर्गद्वितीय-
वर्गश्च । (वङ्गाचरेः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्णादभोगता रेखा कुञ्चिता कुञ्चली ततः ।
पुनश्चाभोगता तासु सन्ति जम्भेप्रविण्णवः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ३॥

अस्योच्चारणस्थानं तासु । इति व्याकरणम् ॥
("इचुयप्रानान्तासु ।" इति खजकारेणोक्तम् ।
"कञ्चगावहाविचुयप्रान्तालया ओष्ठानावुप ॥"
इति शिवायन्यः ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
"विचर्गस्तानुगः सोऽप्रा शं चवर्गश्च यन्तथा ।"
अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे
खरस्पर्शनादिति स्तोकगम्भीरसंस्पर्शादिति च
यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विचरूपः ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजानु जिलोचनान् ।
पीताम्बरधरां नितां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ह्रकारं नु तन्मन्त्रं द्रष्टुं वा जपेत् ॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"ह्रकारं परमाचर्यै स्वयं परमकुञ्चली ।
सततं कुञ्चलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युत्तरकारं ह्रकारं प्रणमान्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

"ह्रस्वन्दनं सुप्रमृणा च पशुः पशुपतिर्भूतिः ।
निर्मलं तरलं वङ्गिर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च उषणी द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विन्दतः स्थितिप्रवृत्तः ॥"

ह्रं, चि, (ह्रायते परिस्क्रियते यत् इति । ह्रो +
कर्मणि घञर्थे कः ।) निर्मलम् । इति मेदिनी ।
ह्रै, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ह्रः, पुं, (ह्रो + भावे ङः घञर्थे को वा ।) ह्रैदनम् ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥

ह्रगः, पुं स्त्री, (ह्रं यज्ञादौ ह्रैदनं गच्छति प्राप्नो-
तीति । गम + ङः ।) ह्रागः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१२७५ ॥

ह्रग्यं, स्त्री पुं, (ह्रद + ङः । ह्रः तस्मै अद्ये-
श्वाद्यायेत्यर्थः गण्यते इति । गण्य + कर्मणि
अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२७३ ॥

ह्रगलं, स्त्री, (ह्राति क्षिणति ह्रायते वा । ह्रो +
ह्रैदने + "ह्रो गुम् ह्रस्वश्च ।" उणां । १।११३ ।
इति कलच् प्रत्ययः घातोर्गुणागमो ह्रस्वश्च ।)
नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ह्रै, १ ॥

ह्रगलः, पुं स्त्री, (ह्रायते ह्रिदये देवोपहाराय
इति । ह्रो + कलच् गुणागमो ह्रस्वश्च ।) ह्रागः ।
इति मेदिनी । ह्रै, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४४ ।
"नाति प्रीतो गुरुः क्षिण्यो मन्त्रपितृकथः स्मृतः ।
ह्रगलस्त्रभिष्यद्भी तेषां पीनचनार्जनः ॥")

ह्रगलकः, पुं स्त्री, (ह्रगल + स्वार्थे कन् ।) ह्रागः ।
इत्यमरः । २।६।७६ ॥

ह्रगला, स्त्री, (ह्रगलस्तदाकारोऽस्यस्य ह्रगलवत्
त्वक् पिबत्येऽस्येति वा । "अर्शआदिभ्योऽच् ।"
५।२।१२७ । इति अच् टाप् च ।) ह्र-
दारकट्टः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥
(यवहारोऽस्या यथा, "चुचूपृथिकातस्वी-
जीवन्तीविम्वीतिकान्द्वीभजातकञ्चगलान्जी-
वन्तादनीकञ्जीशास्त्रलीशेभुवनस्यतिप्रसवप्रणक-
र्तुदारकोविदारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते खज-
स्थाने ४६ अध्याये ॥)

ह्रगलाङ्घ्री, स्त्री, (ह्रगलवदङ्घ्रिर्भूमिमस्याः । ततो
ङीष् ।) ह्रगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

ह्रगलाङ्गी, स्त्री, (ह्रगलवदङ्गं अङ्गं यस्याः ।)
ह्रगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
(पुंसि तु पीठस्यावभेदे । यथा, देवीभागवते ।
७।१०।७३ ।

"ह्रगलङ्गे प्रचञ्छा तु चञ्चिकाऽमरकट्टे ॥")

ह्रगलान्निका, स्त्री, (ह्रगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टापि
पूर्वङ्गः ।) ह्रगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
ह्रगलान्त्री, स्त्री, (ह्रगलवदन्त्रं यस्याः ।) उह्वदारक-
ट्टः । इत्यमरः । २।४।१२७७ ॥ ह्रकः । इति
राजनिर्वण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते खजस्थाने । ३८
अध्याये । "श्यामामहाश्यामात्रिहृन्नीशक्षिणी-
तिखककम्पिलकरस्यकक्रसुकपुत्रयोगीगपाक्षी-
राजहृत्करज्जयगुञ्जीसप्तलाङ्गलान्त्री-
सुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥")

ह्रगली, स्त्री, (ह्रगल + जातित्वात् ङीष् ।) ह्राग-
माता । उह्वदारकट्टः । इति विश्वः ॥

ह्रटा, स्त्री, (ह्रो + अटन् क्तिच् ।) दीप्तिः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।१२८ ।

"प्रतापांश्च ह्रटाकूटेः पटवासमधर्मेभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ॥")
सम्पदः । यथा, भाष्ये । १।४७ ॥

"सटाह्रटाभिन्नघनेन विभक्ता
ह्रसिंहसैह्यीमतनुं तनुन्वया ।"

(सटाह्रटाभिः केशरसम्पदः ।" इति मल्लिनाथः ॥)

ह्रटाफलः, पुं, (ह्रटा इव परस्परसंस्पर्शानि फलानि
यस्य ।) गुवाकट्टः । इति भिकाण्डशेषः ॥
(पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ह्रटाभा, स्त्री, (ह्रटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा +
क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् ।
इति हारावली । ५८ ॥

ह्र(ज)सं, स्त्री, (ह्रादयत्ननेनातपादिकमिति । ह्रद
+ जिच् + "सर्वधातुभ्यः ङ्ङ् ।" उणां । ४ ।
१५८ । इति ङ्ङ् निजोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रहृदि-
निवारणार्थावरणविशेषः । ह्राति इति भाषा ॥
तत्पूर्यायः । आतपचम् २ । इत्यमरः । २।५।१२९ ॥

ह्रायामिचम् ३ पटोटनम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आतपवारणम् ५ । राजह्रस्वं यथा,—
"आतपचञ्च राजस्तु वृषकस्य धितस्तु तत् ।"

पुष्करोत्तमयो भवत्यनं राजाचनं तु यत् ।

इति जटाधरः ।

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“कृत् कनकदण्डे तु रागद्वयसुदाहृतम् ।

रूपलक्ष्य भवेत्तत्तु यच्छब्दं दृष्टिवीक्षणम् ।”

तस्य गुणाः । कृत्प्रातपवृत्तिवायुविमनाशितम् ।

वर्षदृष्टिकारितम् । गुप्तावरणमङ्गलकारि-

त्यश्च । इति राजवल्गवः ॥ ३ ॥ तस्योत्पत्ति-

र्यथा । एकदा ज्यैष्ठ्यामे जमदग्निमुनिर्षुवि

वायान् सन्ध्याय सन्ध्याय प्रचिक्षेप तत्पत्नी

रेणुका तान् वायानापीयानीय तस्मै प्रादात् ।

सा मध्याह्नकाखे रौद्रेण पीडिता कृच्छ्राया-

मवलम्बा किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय ।

अधिक्षदा कुहस्तामाह किं चिरैवागता । सा

आह स्वयंतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ

तेन कृच्छ्रायामासिन् स्थित्वा तस्मात् चिरायै-

तत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा सुनिराह स्वयं स्वयंमन्त्रा-

नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा षड्वि वायान्

सन्ध्याय स्वयंभित्तुसोऽतिष्ठत् । स्वयंस्वं दृष्ट्वा

भीतो द्विजकूपेण आगत्य आह स्वयंभित्तुसोऽति-

भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्माणि क्रियन्ते कथ-

मेनं हनिष्यति एवं माकावोक्षणापि सुनिः

श्रमं न जगाम । अथ स्वयंः शिरश्चाख्यं कृत्

निर्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रवृत्तिरुत्तत् सोके

प्रचरिष्यति व्रतादितु च अस्मा दानं महाफलं

स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ ३ ॥ तस्य दानफलं यथा,—

“कृत् हि भरतमेष्टु । यः प्रदद्यात् द्विजातये ।

शुभं शतशलाकं वै स प्रीत्य सुखमेवते ।

स शक्रलोके वसति पूष्यभानो द्विजातिभिः ।

अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतवर्भ ।”

इति महाभारते दानधर्मेः ॥

अथ कृत्तयुक्तिः ।

“विशेषश्चाथ सामान्यं कृत्तस्य द्विविधा भिदा ।

राश्वत्तुर्न विशेषार्थं सामान्यश्चाप्युच्यते ॥

तत्र विशेषश्चोद्देशः ।

सदृशश्चाथ निर्दुर्लभं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

सदृशं तत्र विशेषं वारणाकुचनात्मकम् ॥

दृष्टः कष्टः शलाकाश्च रज्ज्वन्मूलश्च कीलकः ।

वङ्गभिरैतेः सुसन्दिग्धैश्चलमिहभिधीयते ॥

दिगद्वटचतुर्हस्तदौर्घो दृष्टो युगज्जमात् ।

यङ्वायवेदनयनवित्तया कन्द उच्यते ॥

शतान्यश्रीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशदयुगज्जमात् ।

शलाकाः षट्पञ्चवेदजिह्वसैः सम्मिताः क्रमात् ॥

नवभिस्तनुभिः स्रुचं स्रुचैस्तु नवभिर्गणः ।

गुणैस्तु नवभिः प्राशो दक्षिणैर्नवभिर्भवेत् ॥

नवाष्टसप्तवट्शंखैरक्षिभी रज्जवः क्रमात् ।

यस्य शलाकादिगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥

भाशुदिग्गवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।

वङ्गां नक्षत्रानुदितं तत्राश्वमेव भूतये ॥

पादोनं युवराजस्य अन्येषां तु तद्वत्तः ॥

एतेन राज्ञो दृष्टो दृष्टः युवराजस्य तत्

अन्येषामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दृष्टकर्म्यौ

तथा शलाका अपि शुद्धवृक्षाः ।

रज्जुश्च रक्ता वसवश्च रत्नं

कृत्तप्रसादं वृत्तेर्निरुक्तिः ॥

प्रसादमिति प्रसादादर्थम् ।

नीलो दृष्टश्च वसवश्च शिरःकुम्भास्तु कानकाः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विद्वतम् ॥

चाङ्गनौ दृष्टकर्म्यौ येतु शुभे रज्जुवासकी ।

कृत्तं मनोहरं राज्ञो खड्गकुम्भोपशोभितम् ॥

शुक्रानि रज्जुवाससि स्रुचं कुम्भस्योपरि ।

इदं कनकदण्डाख्यं कृत्तं स्रुचार्थेसाधकम् ॥

दृष्टकर्म्यशलाकाश्च शुद्धस्वर्गेन निर्मिताः ।

कीलकं खड्गेषटितमशुक्ते रज्जुवाससी ॥

कुम्भादिरथ हंसादिचामरादिर्यथाक्रमम् ।

कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रज्जयेत् ॥

द्वात्रिंशत्कीलकौ माणा द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्वोपरि ब्रह्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥

दृष्टान्तं कुवविन्दोश्च पद्मरागाश्च विन्यसेत् ।

स्वामिभक्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥

इत्ययं नवदृष्टाख्यश्चक्रराजो महीसुखाम् ।

अभिविके विवासे च यद्वाद्यां प्रीतिवर्धनः ॥

पताका नवदृष्टायै राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।

अयं दिग्विजयी नाम कृत्तराजो महीसुखाम् ॥”

इति भोजराजस्ततयुक्तिकल्पतरुः ॥

कृत्तः, पुं, (कृत् + कृत् + कृत् + कृत्) मन्त्रेण

यत्नेन च वपाकारकृतः । कृत्तारियाविष ।

कृत्तनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । अतिच्छन्नः २ कटुः १ । इति रत्न-

माणा ॥ भूतलक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्तकः, पुं, (कृत्तमिव कायति इति । कै + कः ।)

मत्स्यरज्जुपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-

च्छन्नः । राज्ञा कुलेखाङ्गा इति भाषा ॥ इति

रत्नमाणा ॥ ईश्वरमहविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कृत्तगुच्छः, पुं, (कृत्तमिव गुच्छी यस्य ।) गुच्छ-

लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्तचक्रं, स्त्री, (कृत्ताकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः ।

यथा, समयाश्रिते कृत्तचक्रम् ।

“अग्निनीमचन्द्रजातं चक्रं कृत्तचक्रात्मकम् ।

प्रतीचीमधरेखाया ईशानान्नं हयाधिपः ॥

आग्नेयान्नं नराधीशो नैऋतान्नं मजाधिपः ।

एषां कृत्तविभागेन ज्ञातव्यश्च शुभाशुभम् ॥

अन्यस्य राज्ञो नामस्य यत्र कृत्तं ततः फलम् ।

चामरं कलसं बीजा कृत्तं दृष्टः पतद्वयः ॥

आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्तिताः ।

यत्र कृत्तं स्थितः सौरिर्मङ्गं तस्य विनिर्दिष्टम् ॥

चामरे चक्रता वायोरनादृष्टिः प्रजायते ।

दुर्मिच्छश्च भवेत् घोरं प्रजापीडनं न संशयः ॥

कलसस्य भवेद्दुष्टं भङ्गो पातादिकं ध्रुवम् ।

बीजाख्योनामीपुण्येय पद्मराज्ञी विनश्यति ॥

चक्रचक्रो भवेदाज्ञा भयभीता च मेदिनी ।

यदा कृत्तचक्रे सौरिश्चक्रे दृष्टे पतद्वयः ॥

तदा तस्य भवेद्दुष्टश्चक्रस्यास्य न संशयः ।

आसनस्य भवेदाज्ञा आसनस्ये प्रमेधरे ॥

युवराजस्यः कीले कर्मणं रज्जुसंस्थितिः ।

सौम्ययुक्तोऽतिचारकाः शनिवक्तव्यो न हि ॥

वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति सः ।

शनिराहुकुजादिना यदा जीवेन्मृत्युताः ॥

उत्तराधीश्वराङ्गो वै निश्चितं कृत्तमङ्गदाः ।

क्रूरं चतुष्टयस्यैव बुधचन्द्रश्च संयुतम् ॥

पूर्वश्चक्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रैश्च संयुतं कृत्तं दक्षिणे शस्त्रभङ्गदम् ॥

एवमन्येयु राण्येयु नामर्चात् फलमादिष्टम् ।

यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमश्चैव युवराजश्च च रविचक्रौ बले समौ ।

यथा ज्ञानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥

एतेऽप्यष्टौ यद्वाङ्मते परचक्रेण भङ्गदाः ।

रूपनामर्चगो राज्ञः केतुर्वा यत्र संस्थितः ॥

कृत्तमङ्गो भवेत्तस्य विवदानेन भूपतेः ।

जगदावाहकं यात्री दुष्टश्चक्रश्चवाहनम् ॥

विषहश्च खलेद्राजा कृत्तस्यै क्रूरस्येचरे ।

ज्ञात्वेव शान्तिकं कुप्यात् यद्वाद्यां जायते

शुभम् ॥”

कृत्तधारः, चि, (कृत्तं धरतीति । कृ + “कर्त्त-

ययञ् ।” १ । २ । १ । इत्यण् ।) कृत्तधारः ।

कृत्तधार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कृत्ता-

कारः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । ४२८ ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । १ । ६० । “स्वपक्षे च यथा, जननी

देवी कञ्चुकी मालिकाः शय्यापालकाः स्वध्या-

धश्चः सौवत्सरिकाः भिन्नक् जलवाहकाः ताम्बूल-

वाहकाः आचार्याः अङ्गरजकाः स्थानचिन्तकाः

कृत्तधारः विलासिनी च ॥”)

कृत्तपक्षः, स्त्री, (कृत्तमिव पक्षमस्य ।) खलपक्षम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृत्तपक्षः, पुं, (कृत्तमिव विस्तृतं पक्षमस्य ।)

भूर्जपक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (भूर्जशब्दे विवृति-

रस्य ज्ञानया ।) मानकचुः । इति केचित् ॥

सप्तपर्णपक्षः । इति च केचित् ॥

कृत्तमङ्गः, पुं, (कृत्तस्यैव दक्षितुः स्वामिन इत्यथः

भङ्गो यत्र ।) वैधयम् । स्वातन्त्र्यम् । रूपनाशः ।

इति मेदिनी । मे, ५६ ॥

कृत्ता, स्त्री, (कृत्तमिव आकृतिर्विदग्धेऽस्याः ।

अश्रुत्वादिवाह्यं ततश्चाप । यद्वा, कृदिति

आकृष्टादयति स्तोत्रपतिस्थानमिति । कृद् +

“सन्वेष्टातुभ्यः कृन् ।” उणा । ४ । १५८ । इति

कृन् । ततः विलसत्तस्य ङीबोऽनित्यत्वात् टाप् ।)

मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कृत्तुम्बुव ।

घन्या इति भाषा ॥ (यथा,—

“सुसप्तपटकोदीयकृत्ताख्योऽग्रीरचन्दने ।

अतः प्रीतं जलं दद्यात् कृत्ताह्वरशालये ॥

कृत्ता घान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीमुद्रम् । इति मेदिनी । रे, १८ ॥ कौं कृकृता

इति भाषा ॥ मुञ्जिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(निवृत्तसन्तापान्तर्गतसंसायनीधधिविशेषः । तस्य

कर्म:

वशः । इत्यमरः । १।१।८८ ॥ अभिलाषः । इति
भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रहसि
चि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
कृन्दः, [च्] लो, (चन्दयति व्याख्यायति
चन्दतेऽनेन वा । चदि व्याख्यादे + “चन्देरा-
देशे हः ।” उर्णा । ४ । २१८ । इति असुन्
चस्य कृन् ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
“आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रयवच्छन्दसामिव ॥”)
खेराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते ।
१२ । २०१ । १२ ।
“कामात्मकान्छन्सि कर्मयोगा
रभिसिमुक्तः परमश्रुवीत ॥”)
पदम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्स लक्ष्यं
यथाह गङ्गादासः ।
“यत्तं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरन्स्थानं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिक्षृतीयवद्वयस्य पादसुस्थौ द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
श्यामर्यः । अक्षरस्थानं अक्षरगणनया परि-
भाषं वृत्तमुच्यते । मात्राज्ञता मात्रागणनया
निर्णीता जातिर्जातिचिह्निका भवति । समं
समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः
द्वितीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन
पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्ष्यचतुष्पादम् ॥
(तच्च समवृत्तान् उक्थादिसंज्ञामेदेन षड्-
विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं कण्ठोमञ्जयां ।
“आरभ्येकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादेक्यादिसंज्ञं स्थाप्यैकैक्यादिवर्द्धितं गतम् ॥
उक्थाद्युक्था तथा मन्था प्रतिष्ठान्था सप्त-
विंशतिः ।
गायत्र्याष्टागनुष्टुप् च दृष्टौ पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शर्करौ चातिपूर्णा स्थादष्टादशौ तथा दृष्टौ ॥
वृत्तिश्चातिवृत्तिश्चैव क्षतिः प्रक्षतिराक्षतिः ।
विक्षतिः संस्कृतिश्चैव तथातिक्षतिसत्क्षतिः ॥”
कण्ठोल्लङ्घोपयोगिगद्यास्तु दृष्ट । यदुक्तं तत्रैव,
“अथरक्षजेभूगैलन्तिरेभिर्दृष्टभिरक्षरेः ।
समस्तं वाङ्मयं चाप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
मन्त्रिगुरुक्षिणेषु च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिजघुर्ध्वः ।
ओ गुरुमध्यगती रत्नमध्यः
खोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संख्यायं दृश्यते यथा ॥”
म १००, न ॥॥, भ १॥, य १००, ज १०॥,
र १००, स ॥०, त १०॥, ग ०, ल १)
कण्ठस्तु जनाविधम् । तस्य धन्याः कण्ठो-
विचिंतिपिङ्गलकण्ठोमञ्जरीदत्तरत्नाकरश्रुत-
बोधादयः सन्ति तेषु कण्ठोमञ्जरीयुक्तलक्ष्यो-
दाहरणादीनि लिखन्ते ॥

इदमटिक्कटशौखी सुजगन्निमुभता यासीत् ।
सुररिपुदक्षिते नागे व्रजजनसुखदा बभूव ॥

कृन्दसं वृत्तिवर्णाभि ।	कृन्दसं जन्मवर्णाभि ।	कृन्दसासुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः २११,२२२,११२	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्तीतवचा । चित्रपदाभो गन्दसुतचार गनर्ग सौरमुखः ॥ तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना सुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वतुसचारकचपलः सदैव तां हरिः ॥
सुजङ्गसङ्गता	सजरेभुजङ्गसङ्गता ११२,१२१,२१२	
हलसुखी भद्रिका	राजसाविह हलसुखी २१२,१११,११२ भद्रिका भवति रो नरी २१२,१११,२१२	
दशाचरा वृत्तिः । पद्विः । रक्मवती	रक्मवती सा यच्च भमसङ्गाः २११,२२२,११२,२	कायमनोवाक्यैः परिमुह्येयस्य सदा कंशद्विषि भक्तिः । राज्यपदे हर्षमालिरुदारा रक्मवती विप्रः खलु तस्य ॥
रूपवती कश्चित् । चम्पकमाला इति कापि ।		
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगच्छता २२२,२११,११२,२	पीत्वा मत्ता मधु मधुपानी कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीयन्तीर्जजगरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥ त्वरितगतिर्जजयुवतिस्तरणिमुताविप्रिनगता । सुररिपुणा रतिगुण्या परिरमिता प्रमदमिता ॥ तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी विलासतः । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनीं मनोरमा ॥
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च जजगतेः १११,१२१,१११,२	
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्ननोरमा १११,२१२,१२१,२	
सुहविराट् पञ्चमम् मयूरसारिणी उपस्थिता दीपकमाला हंसी	मसौ जगौ सुहविराट् इदं मतम् २२२,११२,१२१,२ नौ यगौ चेति पञ्चवनाभेदम् २२२,१११,१२२,२ रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् २१२,१२१,२१२,२ तो नौ गुरुयोग्यसुपस्थिता २२१,१२१,१२१,२ दीपकमाला भूमौ मत्ता जगौ २११,२२२,१२१,२ ज्ञेया हंसी मभनगयुता २२२,२११,१११,२	
एकादशाचरा वृत्तिः । चिष्टम् । इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः २२१,२२१,१२१,२,२	गोष्ठे गिरिं सञ्चकरोष धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्रा हतियुक्तवृष्टौ । यो गोक्षुण्णं गोपकुलश्च सुख्यं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणचटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्भुजप्रस्तारभेदादायन्त्यौ त्वक्ता चतुर्दशप्रकारा भवन्ति । सुसुखी	उपेन्द्रवज्रा जनजास्तौ गौ १२१,२२१,१२१,२,२ अनन्तरोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्धास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिद्विदमेव नाम ॥ नवजजगैर्गदिता सुसुखी १११,१२१,१२१,२	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्भिभूषणानां कुरितं वपुस्ते । स्तरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरबुद्धे मणिमयप्रसम् ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः । वातोन्मी	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकेः २२२,२२१,२२१,२,२ वातोन्मीयं गदिता भौ तगौ गः २२२,२११,२२१,२,२	तरणिमुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरसुदस्य सुखं सुमुखो हरिमवलोक्य चतुस्त्र चिरम् ॥ अहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममधेयं कृते । सुतिं दत्ते सज्जदोपास्यमाना पुंसां अज्ञाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥ धाता नृभिः जगमप्युद्युतस्य श्रेणी नान्तां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् कुरितं हन्ति पुंसां वातोन्मीपोतमिवाभ्योधिमध्ये ॥
अमरविलसिता अमरविलसितमिति केचित् । अशुक्ला	मो गो नौ गो अमरविलसिता २२२,२,१११,१११,२	सुम्भे ! मानं परिहर न चिरात्तादृश्यन्ते सफलयतु हरिः । पुलावक्त्रो अमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥ वक्त्रववेशा सुररिपुर्नर्तिर्गोपन्धगाक्षीकृततरतिपूर्तिः । वाञ्छितसिद्धेः प्रयतिपरस्य स्यादशुक्ला जगति न कस्य ॥ राधिका दधिविलोडनस्थिता जगदेषु निगदैर्योद्धता । यासुर्न तटनिज्जुल्लमञ्जसा सा जगाम सलिलाङ्गतिच्छलात् ॥ यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वक्त्रवीजविलासविलोः । तस्य नूनममराजयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥
रथोद्धता	रात् परैर्नरजगै रथोद्धता २१२,१११,२१२,१,२	
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुण्या च २१२,१११,२११,२,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणः ।	छन्दसां दृष्ट्यानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भञ्जितयात्री २११, २११, २११, २, २	देव ! सदोधकदम्बतलस्य ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कच्छतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि चक्षमेत्यति योगम् ॥ रङ्गे खड्ग मल्लकलाकुशलञ्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥ यस्य कीर्तिरिन्द्रकुन्दचन्दनश्रेष्ठश्रेणीकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगन्धमधुरतम् ॥
मोटनकम्	स्यामोटनकं तज्जगत्तगौ २२१, १२१, १२१, १, २	
श्रेणी	श्रेण्युदीरिता रणौ रणौ गुरुः २१२, १२१, २१२, १, २	
श्रेणिका इति कचित् ।		
श्रीः	वाणरसेः स्यात् भतनगौः श्रीः २११, २२१, १११, २, २	
वृत्ता	ननसगगुरुचिता वृत्ता १११, १११, ११२, २, २	
भद्रिका	ननरजगुरुभिन्ना भद्रिका १११, १११, २१२, १, २	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ २११, २२१, १११, २, २	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तादृ गकारौ १२१, ११२, २२१, २, २	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाक्षगौ ११२, ११२, ११२, १, २	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता नगौ रगौ गः १११, १११, २१२, २, २	
अनवसिता	अनवसिता गौ भगौ गुरुन्ते १११, ११२, २११, २, २	
विभङ्गमाला	विभङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः २२१, २२१, २२१, २, २	
सान्प्रपदम्	सान्प्रपदं स्याद्वतनगलेच्च २११, २२१, १११, २, १	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुन्ते १२१, ११२, २२१, २, २	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः २१२, १११, २११, ११२	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जगतामनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुर सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥ विलासवंशस्थविलं सुखानिलैः प्रपूयं यः पञ्चमरागसुहृन् । ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनी जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥ देखेन्द्रवंशासिरुदीर्णदोधितः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वर्यं ते कंसचाणूरसुखा मखड्विषः ॥ यदीयहलतो विलोका विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥ सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं इदं जीवनं लिप्समानः । मया केषितः कालियेत्यं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं इतं सागराय ॥ यमुनातटमभ्युतकेलिकला- लसद्दृष्टिसरोरुहसङ्गरुचिम् । सुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि मेच्छसि जम्ब निजं सफलम् ॥ इन्द्रनीलोपलेनेव या निमित्ता शातकुम्भदवालङ्कृता शोभते । नयमेवच्छविः पीतवासा हरे- मूर्तिरास्तां ममैवोरसि सखिणी ॥ अद्यैवमर्थं त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनेकं लज्जामय्यर्क्षे भक्त्या । तवाशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भातः ! सम्पसाराधना वैश्वदेवी ॥
वंशस्थविलम्	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ १२१, २२१, १२१, २१२	
वंशस्थानितमिति कापि ।		
इन्द्रवंशा	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता २२१, २२१, १२१, २१२	
वंशस्थविलेन्द्रवंशचरणोभयघटिता- चतुर्त्वं प्रक्षारीयाद्यन्तर्गतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति ।		
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः १२१, ११२, १२१, ११२	
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्वकारैः १२२, १२२, १२२, १२२	
तोटकम्	वद तोटकमभिसकारयुतम् ११२, ११२, ११२, ११२	
सखिणी	कीर्तितेषा चतुरेफिका सखिणी २१२, २१२, २१२, २१२	
वैश्वदेवी	वाणान्धैश्चिन्ता वैश्वदेवी ममौ यौ २२२, २२२, १२२, १२२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां सुदाहरणानि ।
प्रमिताचरा	प्रमिताचरा सजससैः कथिता ॥२, १२१, ११२, ११३	अन्तस्त्य श्रीकरमिवोन्निरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता । प्रमिताचरा सुररिपोर्भण्डित- व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥ तरणिजापुलिने नववस्त्रवी- परिषदा सङ्घ केलिकुतूहलात् । इतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वदे ॥ बलिदमनविधौ बभौ मङ्गला पदजलरुद्धि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजझङ्गिभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥ विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितागोपीमहितचरित्रा । सुररिपुष्पनिर्मुखरितवङ्गा चिरमवताङ्गस्तरलवतंसा ॥ स्फुटसुवमामकरन्दमनोमं व्रजललनानयनातिनिपौतम् । तव सुखतामरसं सुरप्रचो ! हृदयतङ्गागधिकाधि ममास्तु ॥ इह कलयापुत्रकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमललसितचारुविम्बमा मलिरपि सुम्बति मालतीं सुहृः ॥ प्रहामरमौली रत्नोपलकल्मे जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रमयन्ती ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोक्लेदे जलधरमाला नया । भयाकारा दिनकरपुष्पीकूले क्रीलीलोला हरितसुरयात् सा वः ॥
इतविलम्बितम्	इतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥१, २११, २११, २१२	
मन्दाकिनी	नगररघटिता तु मन्दाकिनी ॥१, १११, २१२, २१३	
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ १२२, १११, १२२	
तामरसम्	इह वद तामरसं नजना यः ॥१, १२१, १२१, १२२	
मालती यसुनेति ज्ञापि ।	भवति नजावय मालती जरौ ॥१, १२१, १२१, २१२	
मणिमाला अस्याः धङ् वणैर्येतिः ।	न्यौ न्यौ मणिमाला द्वित्रा गृहवक्त्रैः २२१, १२२, २२१, १२२	
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः सौ जलधरमालाअन्येः २२२, २११, ११२, २२२	
पुटः प्रसूदितवदना प्रमेति मल्लिनाथः । गौरीति कौसुदीकारः । प्रियंवदा ललिता उज्ज्वला नवमालिका ललना	वसुयुगविरतिर्नौ न्यौ पुटोऽयम् ॥१, १११, २२२, १२२ प्रसूदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥१, १११, २१२, २१२ सुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥१, २११, १२१, २१२ घोरैरभाणि ललिता तभौ जरौ २२१, २११, १२१, २१२ ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ॥१, १११, २११, २१२ इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥१, १२१, २११, १२२ पञ्चसुनि भूमौ सात् मयुता ललना २११, २२२, ११२, ११२	
ललितम् इतपदम् विद्याधारः	ललितमभिहितं नौ न्यौ नामतः ॥१, १११, २२२, २१२ इतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥१, २११, १११, १२२ सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् २२२, २२२, २२२, २२२	
पञ्चामरम् सारङ्गम् मौक्तिकदाम	लघुगुर्वदन्ति पञ्चामरम् ॥२१२, २१२, २१२ सारङ्गं च समक्षैश्चकारैस्तु २२१, २२१, २२१, २२१ समस्तजमौरय मौक्तिकदाम ॥२१, १२१, १२१, १२१,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां दाहरणानि ।
मोटकम् तरलनयनम् त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः । अतिजगती । प्रहर्विणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	मोटकनाम समस्तममीरय २११,२११,२११,२११ वरिणधु तरलनयनमिह ॥११॥१११॥ त्रयोदशभिर्ननरगाः प्रहर्विणीयम् २२२,१११,१२१,२१२,२	गोपीनामधरसुधारसस्य धाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगङ्गनेच । आचर्यैरपि रतिविभमेमुरारेः संवारे मतिरभवत् प्रहर्विणीह ॥ पुनातु वो हरिरतिरासविभमी परिभ्रमम् व्रजवचिराङ्गनाम्तरे । समीरगोक्षितलतामन्तराजगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥ लीलावृत्तमन्तमयूरध्वनिकान्तं वृत्तमीपांमोदिप्रयोदानिलरन्ध्रम् । कामक्रीडाललमना गोपवधभिः कंसध्वंसी निर्जनहृन्दावनमोप ॥ जयति दितिजरिपुताडवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचङ्गी पद्मस्रवच्चिजितभोगमशिक्रीः ॥ अन्तर्तोन्मिषीतलकरेण लालय- स्तुकांतिचोरितविलोचनो हरे ।। नियतं कलानिघिरसीति वल्लयी सुदमच्युते यधित मङ्गुभाविणी ॥ शरदन्तरुचचन्द्रिकाचालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रमसाङ्गवीभिः समं त्रिदिव्यवृत्तिभिः कीदृषि देवो यथा ॥ यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकच्छनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनजः ॥ प्रथिता न्दया चटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिनये विलासिनी । सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥ शुरुभुजवीर्यभरं हरिं महान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । सुधितन्दगेन्द्रमुखं न्दगा उपेत्य क गु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
वचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जमौ सजौ गिति वचिरा चतुर्गृहेः १२१,२११,११२,१२१,२	
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदरन्ध्रमृतौ यसगा मत्तमयूरः २२२,२२१,१२२,११२,२	
चङ्गी	नयुगलसयुगलगौरिति चङ्गी ॥११॥१११,११२,११२,२	
मङ्गुभाविणी सुगन्धिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मङ्गुभाविणी ११२,१२१,११२,१२१,२	
चन्द्रिका उत्पलिनोति कापि । विदुदिति क्षमेति च कापि । सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः । कलहंसः सिंहनादः कापि ।	जनततगुरुभिश्चन्द्रिकाचतुर्भिः ॥११॥१११,२२१,२२१,२ सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ११२,१२१,११२,११२,२	
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ११२,१२१,११२,१२१,२	
न्दगेन्द्रमुखम्	भवति न्दगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ॥११॥१२१,१२१,२१२,२	
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः १२२,२२२,२१२,२१२,२	
चन्द्ररेखा कङ्ककम् न्दगेन्द्रमुखम् उपस्थितम्	नसरयुगगेच्छन्दरेखतुल्योकेः ॥११॥११२,२१२,२१२,२ इदं कङ्ककं यच्च येभ्यश्चतुर्भ्यो गः १२२,१२२,१२२,१२२,२ भवति न्दगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ॥११॥१२१,१२१,२१२,२ उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् १२१,११२,२२१,११२,२	
मङ्गुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मङ्गुहासिनी १२१,२२१,११२,१२१,२	
गन्दिनी	इह गन्दिनी सजसवैर्गुरुतुल्यैः ११२,१२१,११२,११२,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासु द्वाहयानि ।
कुटजगतिः । प्रभावती । चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करौ । असम्बाधा प्रबभिनैवभिच्च यतिः । वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो- हता कापि । सिंहोमता इति सुनिकाश्रयः । उड्धिणी इति सुनिसैतवः ॥ अपराजिता सप्तभिर्यतिः । प्रहरणकलिका सप्तभिर्यतिः । वासन्ती लोला अष्टाः सप्तभिर्यतिः । नान्दीसुखी अष्टाः सप्तभिर्यतिः । इन्दुवदना नदी सप्तभिर्यतिः । लक्ष्मीः सुपवित्रम् मध्यचामा कुटिलम् प्रमदा	कुटजगतिर्नौ सप्तर्षु भूतौ गुरुः III, I, 2, 2, 2, 2, 2 यस्यां प्रिये ! प्रथमकमन्दरद्वयं तुर्थं तथा गुरु नवमं दृष्टान्तिमम् । सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगमहेः सा लक्ष्यतामन्दतरति ! प्रभावती ॥ मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा 2, 2, 2, 2, III, III, 2, 2 त्रेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः 2, 2, 2, 2, I, 2, 2, 2 नगरसल्लुगेः स्वरैरपराजिता III, III, 2, 2, 2, 2, 2 ननभनलगति प्रहरणकलिका III, III, 2, 2, 2, 2, 2 मातो नो मो गौ यद् गहिता वासन्तीयम् 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 द्विःसप्तच्छिदि लोला मसौ स्मौ गौ चरणे चेत् 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 स्वरभिद् यदि नौ तौ च नान्दीसुखी गौ III, III, 2, 2, 2, 2, 2 इन्दुवदना भजसनेः सगुरुयुगेः 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 ननतजगुरुगेः सप्रयतिर्नदी स्यात् III, III, 2, 2, 2, 2, 2 लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तभौ गुरुयुगम् 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 त्रिनगगति वसुयति सुपवित्रम् III, III, III, 2, 2, 2 मध्यचामा युगदशविरमा स्मौ न्यौ गौ 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2 ननभजला गुरुश्च भवति प्रमदा III, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2	वीर्यायौ येन क्षलति रणरसात् क्षिप्ते देहेन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधनां वाधौ प्रश्नमद्यतु स कंसारिः ॥ फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या लीलापरं प्रिककुलं कलमच्च दौति । वात्सेय गुणसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरां विधिना हताः स्मः ॥ यदनवधिसुखप्रतापलतासदा यदुनिचयचन्द्रः परैरपराजिता । यजयत समरे समस्तरिपुङ्गवं स जयति जगतां गतिर्गौरवध्वजः ॥ अथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनमवा तव धनुषि तता । विह्वलिपदि मे शरणमिह ततो मधुमद्यनगुणस्तरयमविरतम् ॥ आन्यदृष्ट्वा निभर्ममधुरालापोज्जीतेः श्रीखण्डादिरक्तपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्वस्त्रोक्तासैः कंसारातौ वृत्ति सङ्ग्री वासन्तीयम् ॥ सुगन्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला जैलोकाद्गतस्तपो गोविन्दोऽनिदुरापः । तद्वन्द्यावनकुञ्जं गुञ्जदृष्ट्वा सनाथे श्रीनाथेन समेता खण्डन्दं कुरु केलिम् ॥ सरसखगङ्गालापनान्दीसुखीयं लहरिभुजकता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासत्तिमासाद्य किन्ने प्रगुदितद्वया भागुजा वृत्ततीह ॥

सूच्यं प्रतिभाषाभिः ।	सूच्यं अक्षरवर्णः ।	सूच्यं अक्षरवर्णः ।
मङ्गरी पञ्चमे नवमे च यतिः । कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः । सुकेसरम् चक्रौरः चक्रपदम् वासन्ती	सञ्जया यत्नौ गिति श्रयश्चैर्मङ्गरी ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६ नञ्भञ्जौगुञ्च वसुवट् कुमारी ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६ नरनरेलौगौ च रचितं सुकेसरम् ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६ न्यौ न्यौ न्यौ चेदिह भवति च चक्रौरः २२२, २२१, ॥१, ॥२, ॥३ चक्रपदमिह भवन्नल्लुगुभिः २१, ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६ वासन्तीयं खादिह सञ्जु मती न्यौ गौ चैतु २२२, २२१, ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
पञ्चदशाक्षरा हतिः । अतिप्रकीर्तः । शशिकला	गुणनिधनमञ्जुल्लुगुभिः शशिकला ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
सक्त अक्षराः वङ्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सजिगमपि च रसनव-रचितयतिः ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
मञ्जुगुणिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुगुणितिरिति मञ्जुगुणिकरः ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमययुतियं मालिनी भोगिलोकेः ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
जीलाखिलः	एकान्वनौ विद्युन्माणापादौ सेलीलाखिलः २२२, २२२, २, २, २२२, २२२, २	
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नञ्भञ्जौगुञ्चैर्मवेत् ॥१, ॥२, ॥३, ॥४, ॥५, ॥६	
तूष्कम्	तूष्कं समानिकापद्वयं विनालिमम् २, १, २, १, २, १, २, १, २	
चन्द्रवेला सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	न्यौ न्यौ न्यौ चेद्वेतां सप्तमे चन्द्रवेला २२२, २१२, २२२, १२२, १२२,	
विष्वा	विष्वा सामन्तव्यवर्तते चक्रौ मा यकारौ २२२, २२२, २२२, १२२, १२२	
		मलयजतिलकसमुदितशशिकला ब्रजयुवतिलकसदृशकमनगता । सरसिजनयनकुन्दसलिलनिधिं अतयुत विततरभवपरितरलम् ॥ अयि सञ्जयि । अचरतरगुणमयी अदिमवसतिरनपगतपरिमला । अशिव निवस विलसदनुपमरसा सुसुखि । सुदितदुज्ज्वलनकुन्दे ॥ नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमञ्जुगुणिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥ अममदत्तचर्चा पीतकौशेयवाला अचिरशिखिशिखलावहधम्मिलपाशा । अञ्जुगुणितमंशे वंशसुतजायवन्ती धृतमधुरिपुकीला मालिनी पातु राधा ॥ पायासो मोविन्दः कालिन्दीकूलक्षौचीचके रासोलासक्रीडनोपीभिः सार्द्धं जीलाखिलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते सौरक्रीडाभिर्लोकौ यद्देवानामौघः सर्वेभ्यः खिलनोभिः ॥ विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदैर्मधुकदै रससिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् ब्रजयुवतिभिर्विहरति स सुगन्धो हरिः ॥ सा सुवर्णकेतकं विकाशि भङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्वहेमतूष्कम् । राधिका वितर्क भाषवाद्य भाषि भाषवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधिः ॥ विन्देदे ते सुरारे । पाकुपकाशा जगन्नाथी ज्वालाधायं दुर्ज्जं न भोजते विभ्रती सा । राधाभोदस्य गर्भे लीला यथा चन्द्रवेला किञ्चार्ता त्वां स्मरन्ती घृते भवं जीवयोगम् ॥ गोयाली जीलालोका यदत् कालिन्दाजालान्ते खिलकलाहारा वन्यसखसङ्गर्हचरा । कंसारातेर्मूर्तिस्त्रिहृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः खर्गो मोक्षो वाक्साहिदते तन्न जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
प्रमदकम्	भवति नञौ भञौ रसहितौ प्रमदकम् III, 121, 211, 121, 212	विदुमासुदाधरोष्ठोभिर्विष्णुवाद्यकृष्ट- वक्त्रवीजनाङ्गसङ्गजातसुगन्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलम्बपादसेव ! पुण्यपुष्पचिकेष्ट ! संस्मरामि गोवधेश ! ॥ धो हरिश्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किन्त्वह चित्रमेव यदस्त्रिलम्पकृतवान् कंसनिदेशदृष्ट्यद्वयभगवत्तिलसितम् ॥ दुर्जयदुजयेयौदुष्टाशुतचकिता यदुभयपरिचक्षाता याता साध्यसविगमम् । दीयति द्वि यन्माला स्निग्धं नन्दनविपिने गच्छत शरणं लब्धं तं भीता भवरिपुतः ॥ सुरदुम्नलम्बपे विचित्ररत्ननिर्मिते लसहितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवत्तवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाश्रुतं भजामि तम् ॥ विभ्रष्टस्त्राणितचिकुरा धीताधरपुटा न्यायतुपत्रावलिकुचतटोच्छ्वासीर्मितरजा । राधावर्धं मदनललितान्दोलनसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रोत्तिचटुलम् ॥ स्फुरतु ममाननेत्य ननु वाक् ! नीतिरन्ध्रं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कविलम् । भवत्तलराशिपारकरञ्जसमं सुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्मरन्ति स्तवनि निवृत्तम् ॥ सुजोतुलपः शून्ये चक्रवलयभङ्गारयुक्ती सुधा पादध्यासः प्रकाटितसुजाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रेकस्माद्दृष्टि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वक्त्रवीजानाम् ॥
रक्षा पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः । कामक्रीडा	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला 112, 121, 111, 111, 122 माः पञ्च स्त्रियस्यां वा कामक्रीडांश्च ज्ञेया 222, 222, 222, 222, 222 नञभञरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् III, 121, 211, 121, 212 चन्द्रकान्ताभिधारा रौ मूसौ यो विरमः खराष्टौ 212, 212, 222, 112, 122 ननतभरलतादृशरूपमालिनी 111, 111, 221, 211, 212 नटवभास्वमेतदुदितं सजसा सयौ चेतु 112, 121 112, 112, 122 कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जम्भराः 112, 121, 121 211, 212 सगणैः शिवकर्मितैर्गदिता नलिनी 112, 112, 112, 112, 112, शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः 211, 121, 112, 111, 212	
सुखेलकम्		
चन्द्रकान्ता सप्तभिर्दशभिश्च यतिः । उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः । जम्भः		
मानसहंसः		
नलिनी		
निशिपालकम्		
वीङ्गशास्त्रा वृत्तिः । अष्टिः । निचम्	चित्रसंज्ञमीरितं समालिका पदद्वयम् 2, 1, 212, 121, 2, 1, 212, 121 अजिनगैः खराङ्गस्त्वभगवत्तिलसितम् 211, 212, 111, 111, 111, 2 भात् समतनगैरदृक्कन्दे स्यादह चकिता 211, 112, 222, 221, 111, 2	
नटवभगवत्तिलसितम् गजतुरगवत्तिलसितमिति श्रुत्वा । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।		
चकिता अष्टा अष्टमे यतिः ।		
पञ्चचामरम्	प्रमालिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् 121, 212, 1, 2, 121, 212, 1, 2	
मदनललित चतुर्थे वहे च यतिः ।	मौ गो मौ गो मदनललित वेदैः वदतुभिः 222, 211, 111, 222, 111, 2	
वाणिनी	नञभञरैर्यदा भवति वाणिनी मयुक्तेः 111, 121, 211, 121, 212, 2	
प्रवरललितम्	यमौ नः सौ गच्छ प्रवरललितं नाम वृत्तम् 122, 222, 111, 112, 212, 2	

हृत्स्वां वृत्तिनामानि ।	हृत्स्वां लक्षणगणाः ।	हृत्स्वास्तुदाहरणानि ।
अचलपतिः	विगुणितवसुजसुभिरचलपतिरिह IIIIII,IIIIII	तरविदुहिहृततटवचिरतरवसति- रमरसुनिसुखजनविहितवृत्तिरिह । मधुरिपुरभिनवजनधरवचिततु- रचलपतिरदयति सुखतिहृदि खलु ॥ अमरमयूरमानसमुदे प्रयोदधनि- मंरुचरतं सुरारिसुजगेनसन्नासने । धरविभरावतारविधिहृदिमाधुरः स जयति कंसरङ्गसुवि सिंहनादो हरेः ॥
गवहवतम्	गवहवतं नगौ भजतमा यदा खलुसदा III,II,II,II,II,II,II	
धीरलजिता	संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरलजिता II,II,II,II,II,II,II	
अचलपतिः	पञ्चभकारयुताऽचलपतिर्यदि चान्यगुरुः II,II,II,II,II,II,II	
मणिकल्पलता	नजरभमेन मेन च स्थाव्यमणिकल्पलता III,II,II,II,II,II,II	
रूपम्	यस्मिन् खलौ गा रालन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वरयुवतिः	भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अष्टाष्टिः ।		
शिशिरिणी	रसेवैश्विक्ता यमनसभला गः शिशिरिणी II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	करादस्य भवे ननु शिशिरिणी वृत्त्यति शिशो- र्विणीनाः साः सख्यं नियतमवधेयं तदखिलैः । इति चक्षुषोपासुचितनिष्ठतालापजनितं स्मितं विभ्रदेवो जगद्वसु गोवर्द्धनधरः ॥ दुरन्तदुष्टोन्मत्तप्रकरदुःखदुःखीभरं जहार निजलीलाया यदुक्तेऽवतीर्णाय यः । स सख्यं जगतीर्गातर्हतिरभारमस्मादृष्टां हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्त्वोषितः ॥ नूतनवैश्वप्रपतितं रजनिजलजवं पश्य सुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् । एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुहितो वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिष ॥ प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीयितालिङ्गनाद्यै- र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वक्ष्यतामेति बाला । एवं शिखावचनमुधया राधिकायाः सखीनां प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥ यधित स विधिर्नैवं नीत्वा भुवं हरिणीमकाद- ब्रजवन्द्यं सन्दोहस्योक्तसमयनश्रियम् । यद्यमनिष्टं हृत्वाश्रमां सुरारिकलेवरे यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षे विलोचनविलोचनम् ॥ ब्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं मधुमयनं प्रणज्जनवाङ्मस्तकल्पतश्चम् । विभ्रमभिगौति कोऽपि सुकती सुदितेन हृदा वचिरपदावलीषटितनर्हटकेन कविः ॥ लसदवलीक्षणं मधुरभाषणमोदकरं मधुसमयागमे वरचकेलिभिरुत्तसितम् । अलिलजितद्युतिं रश्मिस्तावनकीकिलकं ननु कलयामि तं खल ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥
वृद्धि	जसौ जसयला वसुधैवयतिश्च वृद्धी गुरुः II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वृद्धि	दिङ्मुनि वंशप्रपतितं भरनभनजगैः II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वृद्धि	मन्दाक्रान्तामुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् II,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वृद्धि	नसमरसला गः वृद्धवेदेह्यैहरिणी मता III,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वृद्धि	यदि भवती नगौ भजलला गुरु नर्हटकम् III,II,II,II,II,II,II,II,II,II	
वृद्धि	हयवृत्तुसागरैर्यतिवृत्तं यदि कीकिलकम् III,II,II,II,II,II,II,II,II,II	

कृष्णार्क वृत्तिनामाभि ।	कृष्णार्क लघुवृत्तनामाभि ।	कृष्णार्क सदाहरणाभि ।
हारिणी अस्याचतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदार्कैर्मममयला गच्छेत्तदा हारिणी २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	यस्या निम्ने सुतिष्ठुवलये श्रीशक्तिनी लोचने रामः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाप्सारसारङ्गनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरपिरा रम्भाङ्गरागच्छटा सा कंसारेरणि न कथं राधा भगोहारिणी ॥ भाराक्रान्ता मम तदुरियं गौरीकविधारणात् कथं वत्ते समजलकथं तथा परिसुचति । इत्यादयन् जयति अक्षदक्षनाकुलवक्ष्णी- संक्षेपोऽयं स्मरविनचितं विनोदय गुरुं हरिः ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मममयला गुरुः सुतिष्ठुवलयः २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	
हरिः	रसयुगल्ययुग्मौ नौ लौ लौ हि यदा हरिः १११,१११,२२२,२२२,१२२,१,२	
क्रान्ता	भवेत् क्रान्ता युगल्ययुग्मौ नौ लौ लौ १२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः । अतिशायिनी	ससजा भगवा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा १२२,१२२,१२२,२११,१२२,२,२ ससजैरतिशायिनी मता भगपरैर्गुणभ्याम् १२२,१२२,१२२,२११,१२२,२,२	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लवुच १२२,२२२,१२२,२२२,१२२,२,२	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । वृत्तिः । कुसुमितलतावेजिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतलक्षणेः कुसुमितलतावेजिता मृतौ नयौ यौ २२२,२२२,१११,१२२,१२२,१२२	क्रीडतु कालिन्दीललितलहरीपारिभिर्द्विधावे- र्वातेः खेजद्विः कुसुमितलता वेजिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगौतैः किसलयकरोलाचितोलाखलक्ष्मीं तन्नामा चेतो रभवतरलं चक्रपादेष्वकार ॥ तरलिसुतातरङ्गपवनैः सजीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृष्णोत्तलम् । सुरहरिचित्रचैटिकलाकलापसंस्मारकं चितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय हृदयवन्म् ॥
मन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरैरेभिश्च मन्मथान्तिका त्राधिकदशभिस्सारका दशवत्स- भिर्लसा इति कुचापि । नाराचम्	नमभनरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हृयेर्नन्दनम् १११,१२२,२११,१२२,२२२,२,२	दिनकरतनयानटीकानने चारुसचारिणी अवयनिकटलक्ष्मणेक्षया लक्ष्म ! राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेधातिहृष्टेन तद्विह मदनविभ्रमोद्भूतान्तिकापद्यतुल हनम् ॥ शङ्केसुक्षिप्तु जगति नमहृष्टां सारकपं यदाची- दाक्षणेर्दं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा कथापि । नेताहक् चेतु कथसुदृष्टिसुतामन्तरेणाप्युत्तल प्रीतं तस्यां नयनयुग्ममभूच्चित्रलेखासुतायाम् ॥ हत्वा कंसद्वगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं वक्त्रे चित्तिभारकारिणु सुरारातिव्यतिहरम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवर्ति चैतोन्मथरकं अथो वः स तनोत्पारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति कश्चित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा २२२,२११,१११,१२२,१२२,२,२	
शार्दूलललितम् द्वादशे चरयन्ते च यतिः ।	मः को जः सतसा दिनेशस्तुभिः शार्दूलललि- तम् २२२,१२२,१२२,१२२,२२२,१२२	
हरिचतुष्टयम् हरिचतुष्टयेति कुचापि । अचयतिः	मातु सो नौ भरसंयुतौ करिबाख्येहरिचतुष्टयम् २२२,१२२,१२२,१२२,२११,२२२ पञ्चभकारयुताचयतिर्यदि चान्यसरचित्ता २११,२११,२११,२११,२११,२११	
सुधा	सुधा तर्कैर्कर्मभवति ननुभिर्यो मो वस्तवाः १२२,२२२,१११,१२२,२२२,१२२	
चित्रलेखा	वर्णाभैर्मममयला ममो कीर्तिता चित्रलेखेयम् २२२,१११,१११,२२२,२२२,२२२	

II 120

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसेः षड्भिलोकेयमनसज्जा गुरुमकरन्दिका १२२, २२२, १११, ११२, १२१, १२१, २	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयाप्तावाधनयना त्वां ध्यायन्ती निजुञ्जे परमतरुचं हृद्योत्थपुलका । व्यानन्दाश्रुप्रतापी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्तिं तत्पुङ्गवामा ननु नरकरिपी । राधा मम सखी ॥
मणिमञ्जरी	इगान्धेः स्यात् यमनयनजगाः कीर्तिता मणि- मञ्जरी १२२, २११, १११ १२२, १२१, १२१, २	करतालचञ्चलकङ्कयस्वगमिश्रयोगेन मनीरमा रमणीयवेद्यानिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनपार चामरगीतिका ॥
समुद्रतता	गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गङ्गेतु समुद्रतता १२१, ११२, १२१, ११२, २२१, २११, २	चिञ्चलतलीलया निसर्गारण्यदेहकूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्यदा कलाकुतूहलेन । यः समं ब्रजाङ्गनाजनेः सुराङ्गनाभिः सुखं समेय विष्णुरत्नलास चित्तपद्मकोषवट्पदः स मे सदास्तु ॥
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । लतिः । सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	येथा सप्तान्वयड्भिर्मरमनययुता भौ गः सुवदना २२२, २१२, २११, १११, १२२, २११, १, २	सयीयशोक्तीकृतसरसिजयुगला मध्येनन्वा पल्लव्या तयोर्द्वे राजतरलकिशलयान्निष्ठसुखिप्रवासा । लसन्नुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाक्षिताया महाशोभा मौलौ मिलदलपटलेः कथ्य । सा कापि वह्नी ॥
गीतिका	सज्जा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ११२, १२१, १२१, २११, २१२, ११२, १, २	
वृत्तम्	वृत्तमीदृशस्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुलघुञ्च २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २, १	
श्रीभा बहु चयोदशे अक्षरे च यतिः ।	रसान्धः श्रीभा नयुगगलतरा मेघविस्फू- र्जिता चेत् १२२, २२२, १११, १११, २, २१२, २१२, २	
सुवृष्णा	ख्याता पूर्वैः सुवृष्णा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुञ्च २२२, २१२, २११, १११, २२१, २२१, २, २	
मन्त्रेभिविक्रीडितम् अयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगान्धयोदशयतिर्मन्त्रेभिविक्री- डितम् ११२, २११, २१२ १११, २२२, १२२, १, २	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रलतिः । सम्भरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	जम्भैर्यानी चयेण त्रिसुनियनियुता सम्भरा कीर्तितयम् २२२, २१२, २११, १११, १२२, १२२, १२२	
सरसी	नजभजजा जरौ यदि तदा मदिता सरसी कवीश्वरेः १११, १२१, २११, १२१, १२१, १२१, २१२	
डाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आलतिः । हंसौ अष्टमे डाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नाचत्वारो गो गो वसुधुवनयतिरिति भवति हंसौ २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, १११, २, २	
मदिरा	सप्तभकारयुतेकगुरुर्गदितेयसुदारतरा मदिरा २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११, २	
		साहं कार्त्तिकेकार्त्तिकेसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्तो कामक्रीडाकृतस्कीतप्रमदसरभसमलपु रसजी । कालिन्दीये पद्मारय्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते । पश्य खेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसौ ॥ माधवमासि विकसरकेधरपुष्पलसन्मदिरासुदिते- भृङ्गकुलेकपसीतवने वनमालिनमालि । कलानिलयम् । कुञ्जयहोदरपलवकात्पततत्पमनक्षमनोजरसं र्त्तं भज माधविका कडुनर्तकयासुनवातलतोपगमा ॥

छन्दो वृत्तिनामानि ।	छन्दो लक्षणगणाः ।	छन्दोसुदाहरणानि ।
भक्तम्	जौ नरवा रनावधगुरुदिगर्कविरमं हि भक्तमिदम् २११, २१२, १११, २१२, १११, २१२, १११, २	*
कालित्वम्	कालित्वं सुजगन्नेत्र भावितमेतन्नेत्रं मसरक्त- जनगुभिः २२२, ११२, २१२, ११२, २२१, १२१, १११, २	
महासम्भरा	सकता नसौ ररौ गः पणितुरगहयेः स्यान्महा सम्भराख्या ११२, १२१, २२१, १११, ११२, २१२, २१२, २	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विस्तृतिः । अद्रितनया अचलजितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितय- मद्रितनया १११, १२१, २११, १२१, २११, १२१, २११, १, २	स्वरतरणौर्ध्वपावकशिखापतङ्गनिभममहप्रदगुणो जलधिसुताविलासवसतिः सती गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरक्षराचरधरोऽवतीर्ण इह हि चितिवलयेऽस्मि कंसप्रमनस्तवेति तमवोचद्वितनया ॥ सुगन्धोन्मीलकताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्थान्दत्तप्रदमरुतनयनसुगलसरसिजम् । रासीलासक्रीडतुक्कन्नजयुवतिवलयरचितसुजरसं सान्नागन्दं वन्दारण्ये स्मरत हरिमनचरणपरिचयम् ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीडा इति कश्चित् ॥	मत्ताक्रीडं वस्त्रिजाश्रायति मयुगगयुगमनुलु- गुभिः २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, २	
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलसुनिनोक्ता सदयतो भसता जलभगाः ११२, ११२, २११, ११२, २२१, १२१, १, २११, २	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्तृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः ॥	भूतसुनीनेयतिरिह भतनाः सुभौ भनयाच्च यदि भवति तन्वी २११, २२१, १११, ११२, २११, २११, १११, १२२	माधव सुधैर्मधुकरविरतैः कोकिलकूजितमलयसमोदैः कम्पसुपेता मलयजसज्जितैः प्रावणतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्ध्विरचितश्रयना देहजसंस्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा सुहृदतिप्रसन्नं ध्यानकये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- सुनीम्भतं किल २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलसुक्तमिदं कविभिः ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिस्तृतिः । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाक्षेदिशुश्रवसुसुनि- यति मनुलघुगैः २११, २२२, ११२, २११, १११, १११, १११, २	क्रौञ्चपदालीप्सविततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रीविलासा मधुसुदितमधुपरवरभसकरो । केनविलासप्रोष्णलहरासा ललितलहरिभरपुलकितसुतशुः पश्य हरैःसौ कस्य न चेत्तो चरति तरलगतिरहिम- किरणज ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । उत्स्तृतिः । सुजङ्गविजृम्भनम् अष्टमे जनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः ।	वस्त्रीशास्त्रेऽपेक्षितं ममतननयुग रसलगै- भूजङ्गविजृम्भनम् २२२, २२२, २२१, १११, १११, १११, २१२, ११२, १, २	श्लोदक्षमयसुत्पादप्रकटविकटनटनभरो रण्यत्करतालक- ञ्चारप्रेक्षकृदावहः श्रुततरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारधृत् । चख्यमागच्छीभिर्भक्त्या सुकुलितकरकमलयुगं कृतसुति- रसुरतः पायाद्विन्दन् कालिन्दीद्वरुतनिजवसतिद्वन्द्वजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो नाः षड् समगिति यदि नभरसरसहर- यतिपुतमपवाहाणम् २२२, १११, १११, १११, १११, १११, १११, ११२, २, २	

कन्दार्थ इतिनामानि ।	कन्दार्थ कथ्यव्यवस्थाः ।	कन्दार्थानुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा इतिः । अर्थः	प्रतिचरविविधद्वारेषाः स्फुरन्तीर्ध्वजवाजकीमत- जीलाकरीहामप्रकाश्यः प्रतिचरव्यं चकृद्विप्रपातस्य रत्नार्थः । III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	अथ जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- पुतानन नारायण त्रिदशगणगुरो सरारे सकुन्दासुरारे कृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । महकुममन लण्य वैकुण्ठ गोविन्द विन्ध्यमरोपेन्द्र चक्रायुधा- धोवज्र श्रीनिधि बलिदमन वृत्तिह शरीरे । भवाम्नीभिर्बोरायसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारेः कवीष्ठागुरोधात्रिभूतेः प्रसिद्धी विमुद्धो- रपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
अष्टात्रिंशदक्षरा इतिः । अर्थः अष्टोक्तमञ्जरी	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२ कोष्ठाया रत्नौ क्रमेण संनिविश्ययत्तुद्वारभौः कविः स दण्डकः स्फुरतो जयत्यष्टोक्तमञ्जरी २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१	अर्कोवर्द्धवादीनामपुद्गदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥
वट्त्रिंशदक्षरा इतिः । आलः	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा इतिः । जीवतः	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा इतिः । जीलाकरः	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा इतिः । उहामः सिंहविक्रान्तः	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२ नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीष्ठागुरोधा- तदा यत्र वक्ष्यन्त एवोदपरो दण्डकः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा III, III, १, २२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा इतिः । शङ्कः इत्यादयः । इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥॥॥	III, III, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
अष्टाद्विंशदक्षरा इतिः । उपचिन्मम् ११ । ११ इतिः ।	विषमे यदि सौ स्वजगत् एते भौ युजि भाद- गुरुकावुपचिन्मम् । हिरावृत्तग श्लोकः पूरयितव्यः ॥२, ॥२, ॥२, १, २ २११, २११, २११, २, २	सुरवेरिवपुस्तशुतां सुदं हेमनिर्भासुकचन्दनलिप्तम् । मगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरेवपचिन्मम् ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दीधकमेव हि वेगवती स्थात् ॥२, ॥२, ॥२, २ २११, २११, २११, २, २	अथ वेगवती वज्ररामा केशववर्णशरवैरतिसुग्धा । रभस्यात्त गुरुन् मययन्ती केलिनिक्कुञ्जहाय जगाम ॥
वेगवती १० । ११ इतिः ।		
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः ।	ओजे तपरी जरी गुरुचेत् मूखौ जगौ ग भद्र- विराड् भवेदनीजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।१२ वृत्तिः ।	२२१, १२१, २१२, २ २२२, ११२, १२१, २, २ असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्वा ११।११ वृत्तिः ।	११२, १२१, ११२, २ २११, २१२, १११, २ २ अतौ जगौ गो विषमे समे सेतु तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः ।	१२१, २२१, १२१, २, २ २२१, २२१, १२१, २, २ आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे अतावनोजे जगुरु गुरुचेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिणभृता ११।१२ वृत्तिः ।	२२१, २२१, १२१, २, २ १२१, २२१, १२१, २, २ अयुजि प्रथमेन विवर्णितं इतविज्वितकं हरिणभृता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	११, २११, २११, २१२ १११, २११, २११, २१२	स्फुटफेनचया हरिणभृता वलिमनोजितटा नरणेः सुभा । कलहंसकुलारवधालिनौ विहरतो हरति सा हरमेनः ॥
अपरवक्तुम् ११।१२ वृत्तिः ।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्तुमिदं नजौ जरी	
प्रथमे तृतीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे इतमध्या ११।१२ वृत्तिः ।	१११, १११, २१२, १, २ १११, १२१, १२१, २१२ भञ्जयमोजगनं गुरुणी चेद् युजि च नजौ अयुक्तौ इतमध्या	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्तुमवेत्त माधवम् । नमयुवतिगणेः समं स्थिता व्रजवनिता हतचित्तविभ्रमाः ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः ।	२११, २११, २११, २, २ १११, १२१, १२१, १२२ विषमे ससवा यद्वा गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौस्तुभौ १२।१२ वृत्तिः ।	११२, ११२, १२१, २, २ ११२, २११, २१२, १२२ अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तद्वा कौस्तुभौ	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पिताया १२।१३ वृत्तिः ।	१११, १११, २११, २११ १११, १११, २१२, २१२ अयुजि नयुगरेफनो यकारो युजि च नजौ अरगाश्च पुष्पिताया	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जवमती १२।१३ वृत्तिः ।	१११, १११, २१२, १२२ १११, १२१, १२१, २१२, २ स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरी जरी गुरुर्ज्ज्वात् परा मतीयम्	करकिसलयशोभया विभाङ्गी कुचक्षलभारविभक्तवैद्ययतिः । स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया व्रजयुवतिव्रतती हरैर्मुदंभ्रतः ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मङ्गुलीरभम् १२।१३ वृत्तिः ।	२१२, १२१, २१२, १२२ १२१, २१२, १२१, २१२, २ यदि विषमे भवतो नजौ जरी सजयाः समे तु जगौ मङ्गुलीरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	१११, १११, १२१, २१२ ११२, १२१, १२२, १२१, २	

हृन्दासं वृत्तिनामानि ।	हृन्दासं लक्षणगणाः ।	हृन्दासमुदाहरणानि ।
<p>सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।</p> <p>प्रथमे तृतीये पादे च द्वितीये चतुर्थे पादे च द्वयद्वयमवृत्तानि समाप्तानि ॥ १० ॥</p> <p>अथ विषमवृत्तानि । उक्तम्</p> <p>प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १२</p> <p>अन्यविधीकृता</p> <p>प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये ११ चतुर्थे १२</p> <p>सौरभम्</p> <p>प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १२</p> <p>ललितम्</p> <p>प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १२ चतुर्थे १२</p> <p>वक्रम्</p> <p>प्रथमे पादे ७ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८</p> <p>पञ्चावक्रम्</p> <p>प्रथमे पादे ७ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८</p>	<p>अथुकोर्यदि वी जगौ शुभोः समराः जगौ यदि सुन्दरी तदा</p> <p>॥२,॥२,॥२,२ ॥२,२॥,२॥,१,२</p> <p>प्रथमे सजौ यदि सलौ च गसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भगभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भव- तीत्यसुज्ञता ॥</p> <p>॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२</p> <p>प्रथमे सजौ यदि सलौ च गसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भगभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीत्यसुज्ञता ॥</p> <p>॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,॥२,१,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२</p> <p>अथसुज्ञता सदृशमेव मदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्यथितं कथयन्ति सौरभक- मेतदीदृशम् ॥</p> <p>॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२</p> <p>नयुगं सकारयुगलस्य भवति चरखे तृतीयके । तदुदितसुखमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोक्तम् ।</p> <p>॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ ॥१,॥१,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२</p> <p>वक्रं युग्मार्थं मगौ स्यातामर्थोऽथुष्टुभिः ख्यातम् ।</p> <p>२२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२</p> <p>शुभोचतुर्थतो जेन पञ्चावक्रं प्रकीर्तितम् ।</p> <p>२२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२</p>	<p>यद्वोचद्वेक सुन्दरी परितः केहमयेन चक्षुषा । अपि कंसहरस्य दुर्मेघं वचननहिदधीत प्रियं यम् ॥</p> <p>विललास गोपरमणीय तरणितनयाप्रभीकृता । ललानयनचकोरयुगे दधती सुधाशुकिरणोन्मिविभ्रमम् ॥</p> <p>अथ वासवस्य वचनेन कचिरवदनकिलोचनम् । लालितरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनद्वयः ॥ इति भारवावृत्तताभेदः । १० । १ ॥</p> <p>परिभूतपुष्पशतपत्रवनविहृतगन्धविभ्रमा । कस्य हृत्तुम हरतीह हरे सखपद्मसौरभकला तवाङ्गना ॥</p> <p>अथसुन्दरी समुदयेन सुदितमनसा सा पीयते । हिमकरगलितमिवागस्तकं ललितं सुरारिसुखचक्र- विद्युतम् ॥</p> <p>वक्राभोषं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फलम् । वक्रवीणा सुरारातेष्टोत्तुङ्गं जहारोच्चैः ॥</p> <p>रासकेलिसहस्रास्य ललस्य मधुवासरे । आसीन्नोपमगाकीर्णा पथ्या कलमधुसुतिः ॥</p>

सूत्रस्य वृत्तिनामानि ।	सूत्रस्य लक्षणगणाः ।	सूत्रस्य सहायकानि ।
अनुष्टुप	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठ्य पादानां प्रेष्यनिग्रहो मतः ॥ प्रयोगे प्राधिकं प्राहुः कोऽप्येतद्वल्लक्षणम् । लोकोऽनुष्टुपिति आतं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठ्य पादानां प्रेष्यनिग्रहो मतः ॥
प्रथमे चरये ८	२१२१२२१	
द्वितीये ८	२१२१२१२	
तृतीये ८	११२२१२२२	
चतुर्थे ८	२२१११२१२	
इति वृत्तमष्टानि समाप्तानि ॥३॥		
अथ मात्रावृत्तानि । आर्या अर्थात् गद्या	लघ्वेतत् सप्तमया गोपिता भवति नेष्ट विग्रहे नः । बहो लक्ष न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमाख्यायाः ॥ बहे द्वितीयलात् परके नृणे सुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्यादिष्ट भवति बहो नः ॥	लघ्वः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराकृतो न दृष्टे । लक्षमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदाया ॥
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२१११२१२१२१२	
तृतीये १२	११११२१२११	
चतुर्थे १५	१२१२२१२२२	
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२२११२१११११२२	
तृतीये १२	२११२११२२	
चतुर्थे १५	२२११११२२२	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।		
पद्या	[पद्या । प्रथमगद्यव्यवहितिर्लघोर्बभौः प्रकीर्तिता	
प्रथमे पादे १२	१११२११२२	
द्वितीये १८	२११२१२१२२२	
तृतीये १२	१११२१११२	
चतुर्थे १५	२२११२१२२२	
विपुला	संज्ञा गद्यत्रयमादिहं प्रकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्ती पङ्क्त्यनामो विपुलामिति समाख्याति ॥	पुंसां कलिकालव्यालवृत्तानां नास्त्युपहृतिरव्यापि । वीर्यविपुला मुखे चैत् स्याद्गोविन्दोऽख्यमन्त्रकला ॥ अथ द्वितीयचरणान्तलघोर्गुं रत्नम् । पूर्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रा यतिः ॥
प्रथमे पादे १८	२२११२२२११२२	
द्वितीये १२	२१११२२२२	
तृतीये १४	२१११२१२२२	
चतुर्थे १६	२२२१२११२	
चपला	द्वयोर्द्वितीयतुर्थ्यो गद्यौ जकारौ तु वञ्च चपला सा ।	चपला न चैत् कदाचिद्गद्यां भवेद्वक्तिभावना लक्ष्ये । धर्मार्थकाममोक्षासदा करुणा न सन्देहः ॥
प्रथमे पादे १२	११२१२१२२	
द्वितीये १८	१२१२१२१२२२	
तृतीये १२	२२१२१२२	
चतुर्थे १५	१२१२१२२२२	
मुखचपला	आद्यं दर्श समस्तं भोजित लक्ष्य चपलागतं यस्याः । प्रेमः पूर्वजलक्ष्या मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	नन्दसुत ! वञ्चकस्यं हृद् न ते प्रेम गच्छ तत्रैव । यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥ अथ द्वितीयपदान्तलघोर्गुं रत्नम् ॥
प्रथमे पादे १२	२१११२१२२	
द्वितीये १८	१२१२१२१२२२	
तृतीये १२	२१११२२२	
चतुर्थे १५	२११२२११११३	

हन्धसां वृत्तिनामानि ।	हन्धसां लक्षणमन्त्राः ।	हन्धसां सुदाहरणानि ।
अवनचमका	प्राक्प्रतिपादितमहर्षे प्रथमे प्रथमेतरे च चप- कायाः । लक्ष्म्याश्चमेत योक्ता विमुह्यधीभिर्जवनचमका ॥ २२२२॥१२ २॥११२१२॥१२२ २२१२१२२ १२१२॥११२२२ आर्याप्रथमाहर्षमं मत्स्या अपराहर्षमाह तां गीतिम् । २॥१२२२२ २॥१२॥१२१२॥२ २२२२२२ १२१२२१२२२२ आर्यापराहर्षतुल्ये दलह्वये प्राहुः पगीतिम् । ॥१२१२२२ २२२२१२२२ २२॥११२२ २॥२२१२२२२ आर्याप्रकलह्वये विपरीति पुनरिहोदगीतिः । २२१२१२॥ २२२२१२२२ २२२२२२ २॥२२१२१२॥२ आर्याप्राग्दलमन्त्रेधिकगुरु ताडगपराहर्ष- मार्यागीतिः । २२२१॥१२ १२१२१२१२॥२२ २२२२२२ २२२२१२॥१२२२ हर्षाशुस्तिमितहृशः प्रमोदरोमाश्चकचुकाश्चितदेहाः । आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्ब्रह्मम् ॥ लघुगुरुविषमैयत्नप्रप्रसारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति ॥	लक्ष्म्याः अङ्गारपट्टयौवनमदचक्षुः सुकलितान्नः । आसीद्मजाङ्गनागं मनोहरो अवनचमकाणाम् ॥ केशवर्धशीगीतिर्लोकमनोहरिवह्निहारिणी जयति । गोपीमानयत्येस्मिन्मोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तकधोर्गुणत्वम् ॥ नवगोपसुन्दरीणां रासोक्तासु मुरारातिम् । अस्फारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीडशां गीतिम् ॥ नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्कृतिर्भक्त्या । अर्चयामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरङ्गिः ॥ हर्षाशुस्तिमितहृशः प्रमोदरोमाश्चकचुकाश्चितदेहाः । आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्ब्रह्मम् ॥ लघुगुरुविषमैयत्नप्रप्रसारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति ॥
प्रथमे चरये १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १५ गीतिः प्रथमे चरये १२ द्वितीये १८ तृतीये १२ चतुर्थे १८ उपगीतिः प्रथमे चरये १२ द्वितीये १५ तृतीये १२ चतुर्थे १५ उद्गीतिः प्रथमे चरये १२ द्वितीये १५ तृतीये १२ चतुर्थे १८ आर्यागीतिः प्रथमे चरये १२ द्वितीये २० तृतीये १२ चतुर्थे २० पुनर्वाहं विंशत्याचतुर्विंशत्या वा मात्राणां पराहर्षे योऽष्टमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लक्ष्म्यं प्राप्य आर्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥ वैतालियम् । अपरवक्तृभित्तके । प्रथमे चरये १४ द्वितीये १६ तृतीये १४ चतुर्थे १६ अप्यहन्धसकम् प्रथमे चरये १६ द्वितीये १८ तृतीये १६ चतुर्थे १८ इतदेतालीयमेदः ॥	प्रथमे चरये १४ द्वितीये १६ तृतीये १४ चतुर्थे १६ अप्यहन्धसकम् प्रथमे चरये १६ द्वितीये १८ तृतीये १६ चतुर्थे १८ इतदेतालीयमेदः ॥	हर्षाशुस्तिमितहृशः प्रमोदरोमाश्चकचुकाश्चितदेहाः । आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्ब्रह्मम् ॥ लघुगुरुविषमैयत्नप्रप्रसारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति ॥ पुनर्वर्णमन्त्रेन चर्चितं तव यत्तिवति राधिके कुचम् । मुदमातसुतेऽत्र यत्किमं तद्देतालीयं फलं हरेः ॥ लघुगुरुवर्णमन्त्रेणापि बहुधा भवति ॥ आतन्त्राणं सुरारिकान्ताख्यौपहन्धसकं सुदा विनोदम् । कंच यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥

ह्रस्वां वृत्तिनामादि ।	ह्रस्वां लक्षणगणाः ।	ह्रस्वास्तदाहरणानि ।
पञ्चभटिका	प्रतिपद्यमकितषोडशमात्रा नवमगुणव्यविभू- वितमात्रा । पञ्चभटिकापुनरत्र विवेकः कापि न मध्य- गुणगण एकः ॥	तरुणवत्साक्षिहृत्कृत्यलतरपञ्चभटिकाकटिबन्धः । मौलिनयनश्लिखचन्द्रकटुन्दः कालियशिरसि जननी मुकुन्दः ॥ इयं प्रतिपद्यमकितषोडशमात्रा लघुगुणव्यवयेनापि बहुधा । अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघी भवति ॥
प्रथमे चरये १६ द्वितीये १६ तृतीये १६ चतुर्थे १६	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	मार्द्रोहद्विपठन मुक्ति ज्ञानिषो काशु गोपाल । ह्रस्वावचनकुञ्ज चलिषो कमलरसाल ॥ अस्यार्थः । चे मातः । दोहद्विकापाठं श्रुत्वा लक्ष्मी गोपालो हस्तिना कमपि रसालं चलितः कुञ्ज ह्रस्वावचन- कुञ्जे ह्रस्वावचन्य निविडुनिकुञ्जे । मार्द्र इति कचित् पाठः तन्मतेन राधिकाया दोहद्विकापाठं श्रुत्वा ॥ गुणलघुव्यवयेन बहुधा भवति ॥
दोहद्विका	मात्रा जयोदशकं यदि पूर्वं लघुकविराभि । पञ्चादेकादशकानु दोहद्विका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरये १६ द्वितीये १६ तृतीये ११ चतुर्थे ११	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	
अस्या अस्या मात्रा लघी अप- भङ्गभावया प्रचारः ॥ इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥॥॥		

हरिः

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूलिं पित्तं वमेत् सदाहम् ॥”

तस्याः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—

“तन्नास्यमाधुर्यकप्रसक्त-
सन्तोषनिद्रावर्धिमौरवारः ।
क्षिप्तं घनं खादु कषाह्निमुहं
सलोमहर्षोऽल्परक्तं वमेत् ॥”

तस्यास्त्रिदोषजाया रूपं यथा,—

“शूलविपाकावधिदाहहृद्या-
न्नासप्रमोहप्रवणप्रसक्तम् ।
हृदिस्त्रिदोषालवणान्मौल-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां कृणां स्यात् ॥”

असाध्याया लक्षणं यथा,—

“विट्स्नेहदन्तुवहानि वायुः
स्रोतांसि संवध्य यदीहमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं सन्नद्धं नरस्य कोष्ठान् ॥
विष्णुत्रयोक्तसुसमगन्धर्वं
हृदन्नासकासार्तिवृत्तं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छेदेदुदुहमिहातिवेगा-
तयार्हितान्नाशु विनाशमेति ॥”

आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—

“वीभत्सजा दौर्द्धदनामजा तु
असाक्षजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा प्रक्षमी ताच्च विभावयेच्च
दोषोच्छेदेयैव यद्योक्तमाहौ ॥”

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—

“शूलकुलासवकुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
जीवांस्य था च्छेदितप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचक्रिकां तां प्रवर्द्धसाध्यां
साध्याश्चिकित्सैस्त्रिपद्रवाश्च ॥”

तस्या उपद्रवा यथा,—

“कासः आसो अरौ हिका हृणा वैचित्रा-
मेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव सेवाच्छेदपद्रवाः ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।

“अन्धगन्धामया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
श्रीतं पीत्वाथ पानीयं सर्वच्छेदनिवारणम् ।
गुडूचीपत्रकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मजरच्छेददाहहृद्यान्नममिहत् ॥”

अपिच ।

“विस्मृन्नास्य समधु गुडूचीक्षयितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां हृदि वै नाश संश्रयः ॥
पीता दून्वा च्छेदितं पिष्टा तक्षुजवारिणा ॥”

इति च गारुडे १८८ अध्यायः ॥३॥

अथ हर्दिक्षितुषा ।

“आमाश्रयोत्प्लेशभवा हि सर्व-
श्छेदो मता कङ्कनमेव तस्यात् ।

हरिका

विधीयते भावतर्जा विना तु
संशोधनं वा कषपित्तहारि ॥”

अथ हर्दिशब्दः ।

“हन्त्यात् चोरोदकं पीतं हर्दिं पवनसम्भवाम् ।

सुहामलकयुषो वा कषपित्तः सर्वेश्वरः ॥

चोरोदकं नाशितस्य चोरोदकोदकम् ।

गुडूचीत्रिफलाग्निसपटोलैः क्षयितं जलम् ।

पिबेत् मधुयुतं तेन हर्दिर्नश्यति पित्तजा ॥

हरीतकीनां चूर्णं तु लिङ्गान्नाशिकसंयुतम् ।

अधोमार्गोक्षते दोषे हर्दिः शीतं निवर्तते ॥

विडङ्गत्रिफलाविन्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।

विडङ्गप्रवमुष्ठीनां चूर्णं वा कषणां वमिम् ॥

अथ केवर्त्तौतुक्तं गुडतन्त्री इति लोके ।

पिष्टा घावीफलं लालान् शर्कराञ्च पलोक्षितान् ।

रत्ना मधुपलञ्चापि कुङ्कुमं खलितस्य च ॥

वाससा गालितं पीतं हन्ति हर्दिं त्रिदोषजाम् ।

गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥

दुर्निवारामपि हर्दिं त्रिदोषजनतां वनात् ॥

यलानवङ्गजकेशरकोकमन्ना-

लान्नाप्रियङ्गुचनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि माक्षिकसितासहितादि लीढा

हर्दिं निहन्ति कषमाकसपित्तजाताम् ॥

इति रत्नादिचूर्णम् ॥

अन्धवत्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।

तच्छर्लं पानमात्रेण हर्दिं जयति दुर्जयाम् ॥

यथा त्रिकटुधाण्याकजीरकाणां रजो लिङ्गम् ।

मधुना नाशयेच्छेदमसिच त्रिदोषजाम् ॥

विस्त्वत्यो गुडूच्या वा काथः सौद्रेण संयुतः ।

हर्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां तथा ॥

आन्नास्थिविस्त्रनिर्यहः पीतः समधुशर्करः ।

निहन्त्याच्छेदोत्तीसारं वैश्वानर इयाहुतिम् ॥

निर्यहः काथः ।

जम्बान्नपलवङ्गनं लाजरजःसंयुतं श्रीयम् ।

श्रमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं दृवार्नि-

सुग्राम् ॥

वीभत्सजां चूततमेरिष्ठेर्दौर्द्धदनां फलेः ।

लङ्गनेरामजां हर्दिं जयेत् सत्तेज रसात्मजाम् ॥

क्षमिद्रोगवङ्गन्याह्मिं क्षमिसुहृद्वाम् ।

तत्र तत्र यथा दोषं क्षिप्य कुर्याच्चिकित्सकः ॥

इति हर्दिप्रकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥

हर्दिः, [स्] स्त्री, (हर्दयति हर्दयति इति वा ।

हर्द वमने + “अर्षिमुचिदुहपिच्छादिहर्दिभ्य

इतिः ।” उणां । २ । १०० । इति इतिः ।)

वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरकं

चिकित्ससास्थाने २३ अध्याये ।

“तदमिवेशस्य वषो निश्वस्य

पीतो भिषक्कमेष्ठ इदं जगाद ।

हर्दौ विषाकीह पुरोदितानि

क्षितारतस्तानि निबोध सन्धक् ॥”)

हर्दिका, स्त्री, (हर्दि + कर्त्तृ कम् । क्षियां टाप् । यद्वा,

हर्दियतीति । हर्दि + क्तुल् । टाप् । अत इत्यच् ।)

हर्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिः

हर्दिकारिपुः, पुं, (हर्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)

सुदेना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हर्दिजः, पुं, (हर्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बहृत्तः ।

इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं श्रेयम् ॥)

हर्ल, स्त्री, (हर् + टादिङ्गात् कलच् । यद्वा, हल +

अच् ।) खलितम् । शाक्यम् । इति मेदिनी ।

ले, १७॥ (यथा, मनुः । ८ । ४८ ।

“धर्मेण व्यवहारेण च्छेनेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेद्दणं पक्षमेन वलेन च ॥”

आजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।

“सा वै महालसा पुत्रं बालसुत्तानप्रायिणम् ।

उल्लापनच्छेनेनाह ददमानमविस्तरम् ॥”

तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण

कथनम् । यथा, अक्षपादकवे । ५० ।

“वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छेनम् ॥”

“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः

कल्पः अर्थान्तरकल्पमेति यावत् तदुपपत्त्या

युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विधातो

दूषणं तच्छेनमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याविषयाद्य-

कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-

पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेष्ये संसर्गे वा । यथा,

नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवत्सादित्यत्र नव-

संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । प्रमेयं

धर्मेत्वादित्यत्र पुण्यत्वाद्यर्थकल्पनया भागासिद्धा-

भिधानम् । वद्धिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे

अभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्कुलं

सामान्यच्छेनसुपचारच्छेनञ्च ॥” “हर्लं नाम

परिश्रुतमर्थाभासमपार्थक्यं वाग्वस्तुमात्रमेव ।

तद्विविधं वाक्कुलं सामान्यच्छेनञ्च । तत्र वाक्-

कुलं नाम यथा कश्चिद्व्याप्तं नवतन्त्रोऽर्थं

भिवगिति भिवग् व्याप्तं नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-

ऽहमिति । परो व्याप्तं नाहं अवीमि नव

तन्त्राणि तवेति अथत् नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति

भिवग् व्याप्तं न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-

प्रताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्ववाक्कुलम् ।

सामान्यच्छेनं नाम यथा, आधिप्रशमनायौषध-

मित्युक्ते परो व्याप्तं सत् सत्प्रशमनायेति भवा-

नाह सत्तुरोगः सद्दोषधं यद्विच सत्प्रशमनाय

भवति सत्कासः सत्तुष्यः सत्सामान्यात् कासस्ते

क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-

कुलम् ॥” इति चरकं विमानस्थाने अहमे

अध्याये ॥)

हर्लिः, स्त्री, (हर्दं हृदयतां जालीति । ला +

वाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्ल इति भाषा ॥

हर्ली, स्त्री, (हर्दं हृदयतां जालीति । ला + किः ।

ततः हर्दिकारादिति वा डौक् ।) वीरत् ।

सन्तानः । वत्कलम् । कुसुमविशेषः । इति

मेदिनी । ले, १८॥

हर्विः, स्त्री, (हृति स्रव्यं करोति यद्वा

हृति क्षिपति दूरीकरोति मालिन्यादिकुपेय-

मिति । ह्यो + “लट्टृष्टि च्छविष्यविकीदिभि ।”

ह्रागः

उर्णा । ४।५६। इति किन् प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) प्रोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।११९७।
(यथा, मेघदूतः । २५ ।
“भर्तुः कण्ठश्चिरिति गच्छेः सादरं दीप्तिमात्रः ॥”)
ह्रस्व, न वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (अ-उभ-
सक-सट् ।) न, ह्रस्वति ह्रस्वते । अयं कौशिक
मन्थते । इति दुर्गादासः ।
ह्रा, ह्री, (ह्रद् + ङः टाप् च ।) आच्छादनम् ।
इति मेदिनी । ह्र, १ ॥
ह्राः, पुं, (ह्राद्यते मातृपञ्चाभ्यामसौ । ह्रद् + “स्व-
धातुभ्योरुत्तम् ॥” उर्णा । ४।१८८। इति अस्तुम् ततः
एवोदरात् साधुः ।) प्रायकः । इत्येकाचरसोवः ॥
ह्रागः, पुं, ह्री, (ह्रायते ह्रिद्यते देववलये इति ।
ह्री + “ह्रापृच्छिभ्यः कित् ॥” उर्णा । १।१२४।
इति मन् ।) पशुविशेषः । तत्पुण्यायः ।
वल्गः २ ह्रगलकः ३ अजः ४ सुभः ५ । इत्य-
मरः । २।६। ७६ ॥ ह्रगः ६ ह्रगलः ७
ह्रागलः ८ तमः ९ क्षमः १० सुभः ११ । इति
तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः
१४ परमभोजनः १५ लज्जकार्यः १६ मेनादः १७
बुद्धः १८ अस्त्रायुः १९ शिवाप्रियः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अयुक्तः २१ मेघः २२ पशुः
२३ पयस्त्रयः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । सन्निवलयुष्टि-
दाहत्वम् । निर्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-
साम्यकारित्वम् । हृद्यगत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
नृदुत्वम् । अगमिष्यदित्वम् । नातृणात्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ॥ ॥ ह्रागपीतमांसगुणाः । लघु-
त्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वम् ॥ लघु-
चारिह्रागस्य मांसगुणः । ईयत्तुत्वम् । बल-
दाहत्वम् ॥ तन्मांसगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । नाडीविघातिनीहोदरकफघ्नास-
गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“ह्रागलो वर्करश्चागो वक्तोऽज्जलकः सुभः ।
ह्रागमांसं लघु स्निग्धं खादुपाकं विदोषयुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् खादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रक्तं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककाष्ठेष्वप्यौ प्रोषे हितमस्यैव दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
कृत्वां ज्वरहरं शैतं सुखादु बलदं भक्षम् ॥
मांसं निष्कासिताश्वस्य ह्रागस्य कफजघ्नुः ।
सीतः शुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तशुत् ॥
वृद्धस्य वातजं रूक्षं तथा याधिन्तस्य च ।
कर्कशविचारत्र ह्रागसुखं रक्षिप्रदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितृणां हृत्तिकरत्वात् आह्राव देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १।२५८ ।
“मातृस्य हारिणकौरभश्चाङ्गनाह्रागपार्वतैः ॥”
ह्रागमांसं पितृणां वयसावान् वावत्तुः ।

ह्रागः

यथाह मनुः । ३।२६६ ।
“वयसावान् ह्रागमांसिन पार्वतेन च सप्त वै ॥”
भोजराजिन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता ।
यथा,—
“नक्षत्राणां विभेदेन नराणां गुणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तुचयं बलौ ।
ये ह्यस्याः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिस्तु ह्यस्यास्ते सन्मार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातिः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादयवाशानाद्बलिमन्त्रं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥”
एतस्य पशोरुल्लेखार्थादिकं विशेषतो वृद्धत्वं हि-
तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
“ह्रागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्तं ।
घन्याः स्याद्या वेष्टानि
सन्ध्याः सन्ध्याः सन्ध्याः ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
अष्टनिभलक्षणलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवद्वलम्बते यः
कच्छेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलक-
हृन्मत्तमा द्विभिमणयो ये ॥
तुष्टाः सर्वे शुभदाः
सर्वसिताः सर्वक्रयादेहाश्च ।
अर्द्धसिताः सितार्हा
घन्याः कपिलाहंलक्षणाश्च ॥
विचरति यथास्यामे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धेन वा टिकिका यस्य ॥
स एवतकच्छशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रहृक् शुक्तः ।
लघाचरणः सितो वा
लघो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः लघाङ्गः श्वेतो
मध्ये लघोऽन भवति पङ्केन ।
यो वा चरति सप्रज्ञं
मन्दश्च स शोभनश्चागः ॥
अश्वशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाङ्कुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभलक्षणागः
श्लोकश्चाप्यत्र गौराक्तः ॥
कुङ्कुमः कुटिलश्चैव जटिलो वामनक्षपा ।
ते चत्वारः अयः पुत्रा नालक्ष्यीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशक्ताः खरतुल्यानादाः ॥
प्रदीपपुष्पाः कुलखा विवर्णाः ।
निलसकण्या द्विपमसकाः च
भवन्ति ये चाधितताशुलिङ्गाः ॥

ह्रागला

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
सुखाश्च ये ताम्रविलोचनश्च ।
ते पूजिता वेष्टानसु मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः अयश्च ॥”
ह्रागलः, पुं, (ह्राग एव । स्वार्थे अण् ।) करो-
वायिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुंटेर आशुल
इति भाषा ॥
ह्रागभोजी, [न] पुं, ह्री, (ह्रागं सुदुस्ते भक्षय-
तीति । सुज् + ङिनिः ।) वृकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ह्रागभक्षकी, जि ॥
ह्रागरथः, पुं, (ह्रागः रथो वाहनमस्य ।) अयिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१६३ ॥
ह्रागलः, पुं, ह्री, (ह्रागल एव इति प्रज्ञादण् ।)
ह्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३।११७ ।
“बहुवृद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलीतकटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता आसक्तं ह्रागलादिव ॥”
ह्रागलस्य गोत्रापत्यं युमान् इति । ह्रागल +
“ विकर्णशुक्लह्रागलाद्वत्सभरहाजानिषु ।”
४।२।११७। इति अण् । आच्येय ऋषिभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
ह्रागलकः, पुं, (ह्रागल इव कायतीति । कै + कः ।)
मत्स्यविशेषः । यथा,—
“श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशुक्लकं ह्रागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठः किल तस्य एष्टे
कण्ठः सुपयो रक्षिदो बलप्रदः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्वार्थे कन् ।) ह्रागलश्च ॥
ह्रागलाद्यं, ह्री, (ह्रागल आद्यः प्रधानो यश्च ।)
ह्रागलादिवृतम् । तच्च वातरोगस्यैवधम् । यथा,
“आजं चर्मणिनिर्मुक्तं तत्तत्तद्वृत्तनादिकम् ।
पञ्चमूलैश्चैवैव अलक्षणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण हृतप्रस्थं विपचयेत् ।
जीवनीयैः सयद्यष्टैः क्षीरैश्चैव शतावरी ॥
ह्रागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारशुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्घ्नैः श्लोकमिहने ॥
अङ्गनादपङ्कनां खड्गैः शुभसिक्कजयोः ।
अपतानेऽपतन्ते च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्ह्यतुलां पञ्चमूलहृन्नाजमांसयोः ।
निःकाय्य सलिलद्रोणे काये पादावशेषिते ॥”
इति खल्यह्रागलाद्यं हृतम् ॥ ॥ ॥
हृतारम्भं मन्त्रः ।
“ह्रीं कालि वञ्चश्चरि असुक्तस्य फलसिद्धं देहि
रुद्रवचनेन खाद्या ।
आपथित्वा ह्रागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिवगेनसुपालभेत् ॥
ह्रागमारणमन्त्रः ।
ह्रीं ह्रीं ह्रीं गौं गयपतये खाद्या ।
ह्रागमांसतुलां यत्न दशमूल्याः पर्णं शतम् ।
अपमन्त्रापकशतं वाथालकशतं तथा ॥
हृताङ्कं प्रचेतोयैश्चतुर्भागावधितैः ।

चीरं कीदृशं दद्यात् शतावसा रथं तथा ॥
तान्नापाने हृदि चैव शनैश्च विधिना पचेत् ॥
अस्यौषधस्य कल्याणं प्रत्येकं मुक्तिसम्पत्तम् ॥
जीवन्ती मधुकं मायाकाकोल्यौ नीलतुतपकम् ॥
सुखं सचन्द्रं राक्षा पवित्रीद्वयशरिरे ॥
मेदे हे च तथा कुङ्कुमं जीवकर्मभक्ती शटी ॥
दाहार्द्रं प्रियङ्गुं जिवला वतं तालीप्रपञ्चकौ ॥
रक्षापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ॥
मञ्जिष्ठा दाहिकं दाह रेणुकं शैलवायुकम् ॥
विषुङ्गं चीरकचैव वैद्ययिवा विविचयेत् ॥
वल्गुपूते च शरीते च शर्कराप्रत्ययं युतम् ॥
निघापयेत् खिग्वभाके आर्द्रं वा भाजने शुभे ॥
अस्यौषधस्य विषुङ्गं प्रकृतं वीर्यमतः परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गन्धनायकम् ॥
पिबेत् प्राञ्जितं तस्य आर्द्रं वीर्याशु-
पावतः ॥

सर्वपातविकारैश्च अपकारे विशेषतः ।
उन्मादे पचयति च आभ्यासं कोष्ठनिषेधे ॥
कर्मरोगे शिरोरोगे वाधिर्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च ग्रन्थिनां कोष्ठारे चाक्षिपातके ॥
पार्श्वशूलं च कुक्ष्ये वाङ्मात्रमाहितं तथा ।
वातकण्ठकृमिगन्धवलाहके सपङ्कजे ॥
कोष्ठशोर्मे तथा स्त्रोत्रे कुक्षे चाभ्यासि मिश्रिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोर्ध्वे ॥
आनादेऽर्शोविकारेषु चातुर्धकञ्चरेऽपि च ।
हृत्पुण्ड्रे तथा शोषे क्षीये चैवाववाहके ॥
दन्तापतानके भग्ने दाहे चाक्षिपके तथा ।
जीर्णवरे विषे कुष्ठे श्लेष्मेऽस्त्रो मदावधे ॥
आद्यवातेऽभिमाने च वातरक्तगदेषु च ।
रक्षाङ्गारोगिणि चैव तथा सर्वाङ्गारोगिणि ॥
हस्तकान्धे शिरःकान्धे जिह्वाकान्धे जङ्घे भग्ने ।
क्षीर्णान्धे नट्युक्ते मुक्तान्धे सरथे तथा ॥
क्षीर्णा वाताक्षपाते च पटले चाक्षिप्यन्धने ।
रक्षाङ्गारान्धने चैव सर्वाङ्गारान्धने तथा ॥
नगादिपतिते वाते क्षीरामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च घनसन्नापकम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वस्थिताः ॥
मातृपक्षाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विमुञ्चति ।
प्रक्षीयवज्रमसंख्यं न वर्तमानमसम् ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रसुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति ककान् रोगान् हतं परमदुर्लभम् ॥

रसायनं बहुवर्णप्रदं
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावकेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुधं पुनश्च करोति ॥
क्षीर्णां शतं मञ्जुति वातिरेकं
न नाति हर्षं करिष्यः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रप्रदं करोति
शतायुधं कामसमं वणिजम् ॥
अहदुष्टं नाम तु क्षामनाथं
विनिर्मितं वातनिवहकम् ॥

शिवं शुभं रोमभवापहृत्
चकार हारीतमुनिर्विशिष्टः ॥

अगालवर्हिणः पाके पुनर्वा तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी हारी बोधैहीनाः क्षमावतः ॥
भाषितं काशिराजेन क्षाममेव नृपुञ्जकम् ॥
हृतम् १६ शेर । जायार्थं क्षाममांशपत्रम् १०० ।
पाकार्यजनं शं ६४ । शेरः शं १६ । विष्णादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेरः
शं १६ । अन्धमन्था १०० पत्रम् । जलं शं ६४ ।
शेरः शं १६ । वाक्पातकं १०० पत्रम् ।
जलं शं ६४ । शेरः शं १६ । हृत्पुण्ड्रे शं १६ ।
प्रतमलीरथः शं १६ । कल्याणं जीवन्मा-
दीनां चीरकपर्यन्तानां कल्याणवर्णां प्रं तो ४ ।
वल्गुपूते शरीते शर्करा शं २ । इति हृत्पुण्ड्रेक्षामनाथं
हृतम् । इति भैरवश्चरणावली ॥
("क्षाममांशं तुलाहं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोषत्रोमे पचेद्भीमान् वायुत् स्यादंशुशेषितम् ॥
तैलप्रसङ्गयश्चैव शीरश्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समुक्तं वला राक्षा च शैलजम् ॥
मांसीखाहमेतालीशनाशुकावकवायुकम् ।
एषक् एषक् समादाय सर्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोघनाक्षा च प्रत्येकं कुङ्कुमावितम् ।
आपकश्च जलश्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
क्षामनाथमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वक्ष्यो तथाभ्यङ्गे भोष्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्वेष्वरगदं हन्ति सन्निभस्याखिलनाथा ॥")
इति क्षामनाथं तैलम् ॥

इति वैद्यकज्ञेयमानिकायां वातरोगाधिकारे ॥
क्षामनाथिका, क्षी, (क्षामनाथी + संज्ञायाम् कन् ।
टापि पूर्वसङ्ख्यः ।) दृढहारकटुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षामनाथी, क्षी, (क्षामं अन्नयतीति बाहु-
लकात् रक् ततो ङीष् ।) टुकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षामवाहनः, पुं, (क्षामेन आत्मानं वाहनयतीति ।
वह + क्तिप् + लुङ् ।) यद्वा, क्षामो वाहनमस्य ।
अभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षामिका, क्षी, (क्षामी + स्वार्थे कन् । ततः टापि
पूर्वसङ्ख्यः ।) क्षामी । इति हेमचन्द्रः ॥ ४१३४१ ॥
क्षामी, क्षी, (क्षायते ह्रियते देवोपहारायेति ।
हो + "ह्रापूखङिभ्यः क्तिप् ।" उभ्यां ॥ ११२४४ ।
इति गण् क्षामः ततः क्षियां जातौ ङीष् ।)
क्षाममाला । वक्ष्ये इति पोटौ इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अथा २ पञ्चमिनी ३ भौषः ४
मेष्ठा ५ मवेक्षनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षामिका ७ मञ्जा ८ सर्वभक्ष्या ९ गवक्षनी १० ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुषुम्णा ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सञ्जा १२ सुखविशुद्धिना १३ । इति
शब्दरत्नावली । तद्गुणगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । आहृत्यम् । दीपनत्वम् । रक्त-
पित्तविकारशयकावनाशित्वम् । यथा, राज-
निर्घण्टे ।

"अनां जम्बुकायनागनाप्रयनिवेवता ।
नाथपुपानात् आयामात् सर्वथाधिकारं पयः ॥"
कषायत्वम् । जम्बुत्वम् । अतीक्षारक्षरनाशित्व-
त्वं । यथा, भावप्रकाशे ।
"क्षामं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो जम्बु ।
रक्तपित्तातिवारणं शयकावन्तरापहम् ॥
अनानामक्षकायनात् कटुतिक्तादिभक्ष्यात् ।
लोकापुपानादुषायात् सर्वरोगापहं पयः ॥"
तद्गुणगुणाः । उत्तमत्वम् । आहृत्यम् । जम्बु-
त्वम् । दीपनयापहत्वम् । शयकावनाशः शय-
काशयः शयत्वम् । दीपनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कषयवातेनोषधुर्नामनाशकाव-
नाशित्वम् । उष्णत्वम् । वक्ष्यत्वम् । पाचनत्वम् ॥
तन्मवनीतगुणाः । जम्बुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । विदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । वक्ष्यत्वम् । यथा इति ॥ तन्मवनी-
तगुणाः । शयकावनेनामयकपनाशित्वम् ।
वक्ष्यत्वम् । परमदीपनत्वम् । तद्गुणगुणाः ।
चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्धनत्वम् । कात-
नाशकपनाशित्वम् । राजवक्ष्यत्वं शक्तत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षातः, क्षि, (क्षो + क्तः । "शाक्षीरन्ध्रतरस्याम् ।"
७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)
क्षिप्तः । दुर्बलः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । १०३ ॥

क्षानं, क्षी, वरटीक्ष्वसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
अचक्रिमिरीगरक्तपित्तनाशित्वम् । सुवक्ष्यम् ।
इति राजवल्लभः ॥

("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति ह्रजकाकारं तन्म क्षानं मधु स्मृतम् ॥"
क्षानं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं सुव ।
खादुपाकं क्षिमिचिररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
अमलघ्नो हविषकृतं तर्पणं गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसङ्ख्ये द्वितीये भागे ॥)

क्षा(त्)नः, पुं, (क्षन् गुरोर्दोषास्त्रासावरणं लक्ष्मील-
मस्येति । "क्ष्वादिभ्यो नः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति नः ।) शिष्यः । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भुभुजा दानशौक्येन पैत्रिके स्थलिके क्षतः ।
क्षात्रागामार्थदेष्टानां तेन विद्याविर्णा मठः ॥")

क्षात्रकं, क्षी, (क्षात्र + स्वार्थे कन् ।) क्षानं मधु ।
यथा, राजनिर्घण्टे ।
"क्ष्वाकारान्तु पटलं करवाः पीतपिप्लावाः ।
ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु क्ष्वात्रकमीरितम् ।
अचमेहजमिषश्च विद्याक्षात्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।

"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति ह्रजकाकारं तन्म क्षानं मधु स्मृतम् ॥
क्षानं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं सुव ।
खादुपाकं क्षिमिचिररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
अमलघ्नो हविषकृतं तर्पणं गुणाधिकम् ॥"
क्षात्रगणः, पुं, (क्षात्रो गण इव ।) पदाद्यधित् ।
विभक्त्यन्तस्य श्लोकपरद्वयस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

ह्याया

(अल्पप्रमाणः ।) इति ह्यायावली ।
२१६ ।

ह्यायदर्शनं, जी, (ह्यायं वरटीकृतसकलं मधु
तदिव दृश्यते इति । दृष्ट + कर्मणि ल्युट् ।)
देयज्ञवीर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ह्यायाया
दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनम् ॥

ह्यायं, जी, (ह्यायते यजमानेनेति । ह्य + लिच् +
करणे षन् । ह्यायतीति । ह्य + लिच् + अच्
वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ ह्यात इति
चात इति च भाषा ॥

ह्यायनं, जी, (ह्येति षंभूती + लिच् + करणे
ल्युट् ।) ह्यनम् । अन्तर्धानम् । (कर्तरि ल्युट् ।)
पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।)
आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।
“नियमप्राप्तैरासक्तैर्गर्गैरौत्सवमर्हत् ॥
ह्यादनायं प्रकीर्त्यै च कष्टकेलुयसङ्कटेः ॥ ”)

ह्यादनः, पुं, (ह्यादयति आहूयति पत्तादिभिरिति ।
ह्यादि + क्युट् ।) नीलाञ्जानदण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ह्यादितः, जि, (ह्यायते कीति । ह्य + “वा दान्त-
यान्तीति । ” ७।२।२७ । इङागमात् साधुः ।)
ह्यनः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,
“वनतरवनहृन्नेह्यादितौ पुष्पवन्तौ ॥ ”

इत्युङ्गटः ॥

ह्यान्दः, पुं, (ह्यन्दो वेदं अधीति वेत्ति वा ।
ह्यन्द् + “तदधीते तद्धेद । ” ४।२।५८ ।
इत्यण् ।) वेदाधीता । इत्यमरः । २।७।६ ॥
(ह्यन्द् एवेति । स्तार्थे अण् । वेदः ।

“मन्ये त्वां विषये वाचां जातमन्यच्च ह्यान्दसात् ॥ ”
इति भागवते । १ । ४ । ११ ॥

जि, ह्यन्दो आख्यानस्तत्र भवः । “ह्यन्दो
यद्गौ । ” ४ । १ । ७१ । इत्यण् । वेदभयः ॥
ह्यन्दोऽयम् । “तस्मैदम् । ” इत्यण् । वेदसम्बन्धी ।
क्षियान् लोप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

“ह्यान्दसीभिरुदारभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥ ”

ह्यान्दोग्यं, जी, (ह्यन्दोगार्तां अर्च्यः आख्यायो वा ।
ह्यन्दोग + “ह्यन्दोगैक्यिकयाश्चिकवक्त्रं गटान्
भजः । ” ४ । १ । १२६ । इति भजः ।) साम-
वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा,
मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

“येतरेयश्च ह्यान्दोग्यं दृष्टद्वारयकस्तथा ॥ ”)

ह्याया, जी, (ह्याति ह्यनति कर्मादेः प्रकाशं नाश-
यतीत्यर्थः । ह्यो + “माच्छाससिद्धयो यः । ”
उर्णा । ४ । १०६ । इति यस्ततटाम् च ।)
रौद्रमूयम् । तत्प्रथमः । भाषावृत्ता २
श्यामा ३ अतः ४ भीरुः ५ अनातपः ६
आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । श्रुतत्वम् ।
दाहयमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्म-
नाशिवम् । मेघच्छायागुणः । अममममच्छा-
यनापनाशिवम् । इति राजवज्रभः ॥ ॥
ह्यायाविशेषे दीपो यथा,—

ह्याया

“दीपस्तुतातुक्ताया ह्यनकीर्णमहादिकम् ।
अनमार्णाररेक्ष्य इति पुण्यं पुरातनम् ॥ ”
इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

(लक्ष्मीदेनास्या अरिहकारितं यथा,—
“श्रोतृकायामातपे दीपे सलिकादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विहता यस्य ह्यायाप्रेतक्षयैव सः ॥
हिमा भिमाकुला ह्याया जीना वायविकापि
वा ।

नरा तन्वी हिवा ह्याया विशिरा विस्तृता च या ॥
एताद्यान्याश्च याः कश्चित् प्रतिह्याया विग-
र्हिताः ।

सर्वा सुनर्पता श्रेया नवीलक्ष्यनिमित्तताः ॥
संस्थानेन प्रमाखेन वर्णेन प्रभया तथा ।
ह्याया विवर्तते यस्य क्षत्रेऽपि प्रेत एव सः ॥ ”

“ह्यादीनां पञ्चपञ्चानां ह्याया विविधलक्षणाः ।
नाभवी निर्मेता नीला सक्केहा सप्रमेव च ॥
रुक्ता श्यावास्वा वा तु वायवी वा ह्यतप्रभा ।

विमुहुरक्तात्वायेथी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
मुहुरेदुर्गविमला सुक्षिप्ता चाभासी मता ।
क्षिरा क्षिप्ता चना ह्यक्षा श्यामा चेता च
पार्थिवी ॥

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्षेपाय महतीऽपि वा ॥
स्यान्नेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥

तासां याः स्युर्विकासिन्धुः क्षिप्ताश्च विपुलाश्च
याः ।

ताः शुभा रुक्ममणिनाः संचिप्राश्चासुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति ह्याया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ता लक्ष्यते ह्याया भाः प्रहृष्टा प्रकाशते ॥
नाह्यायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिद्व्यभि तु ।

हृत्वां शुभासुभोत्पत्तिं काले ह्यायाः प्रभा-
श्रिताः ॥ ”

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेयोक्तम् ॥
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७६ ।
“मयि तेज इति ह्यायां स्त्रीं दृष्ट्वाभ्युगतां जपेत् ॥ ”)

सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिष्ठतिः । (यथा मत्स्य-
पुराणे । ११ । ५ ।

“नारीमुत्पादयामास खड्गरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीखरूपेण नाम्ना ह्यायेति भामिनी तदा ॥ ”)

पालनम् । उत्कीर्णः । कान्तिः । (यथा, मेघ-
दूते । ११ ।

“वेणीभूतप्रतपुसलिला तामभीतस्य सिन्धुः
पाण्डुह्यायातटदृष्टतर्भंशभिः शीर्षपदैः ॥ ”)
सञ्ज्ञोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥
काव्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ साङ्ग्रहम् । यथा,—
“अङ्गादङ्गैर्लघुं जम्भा आत्राय शिष्युर्हर्षिनि ।
वज्रादिभिरजङ्गुष्य पुच्छह्यायावहं सुतम् ॥

पुच्छह्याया पुच्छसाङ्ग्रहम् ॥ ” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
(ऊनविशेषाचरत्तिविशेषः । इति ह्यन्दोमञ्जरी ॥
अस्य लक्षणादिकं ह्यन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

ह्यायापु

ह्यायाकरः, जि, (करोतीति । कृ + अच् । ह्यायायाः
करः । ह्यायी करोतीति वा ।) ह्यघघारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ह्यातावरदार इति भाषा ॥

ह्यायासनयः, पुं, (ह्यायायाः सूर्यपत्न्यासनयः
पुत्रः ।) शनिः । इति ज्ञानाद्युधः ॥

ह्यायातकः, पुं, (ह्यायाप्रदः ह्यायाप्रधानो वा तदः ।
श्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) क्षिर-
ह्यायदण्डः । इति चिकाक्षशेषः ॥ (अस्य लक्ष्यं
यदाह कश्चित् ।

“पूर्वाक्षे च पराक्षे च तजं यस्य न सुच्यति ।
अत्यन्तशीतलह्याया स ह्यायातकश्च्यते ॥ ”
यथा, मेघदूते । १ ।

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमतः
श्रापेनाक्तंगमितमहिमा बर्षभोगेन भर्तुः ।
यदाक्षके जनकतनयाक्षानपुण्योदकेषु
क्षिप्ताह्यायातकस्य वसतिं रामगिर्यान्मेषु ॥ ”)

ह्यायातजः, पुं, (ह्यायायाः सूर्यपत्न्या आत्मज-
सनयः ।) शनिग्रहः । इति चिकाक्ष-
शेषः ॥

ह्यायापयः, पुं, (ह्याया मेघह्याया तदभ्यन्तरः
पत्न्याः । ह्यायायुक्तः पत्न्या इत्येके ।) देवपयः ।
आकाशः । इति चिकाक्षशेषः ॥

ह्यायापुरुषः, पुं, (ह्यायायां दृष्टः पुरुषः प्रवृत्ता-
हतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्त्रीयह्यायारूप
पुरुषः । यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद ! ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्मोचनं कथम् ॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् कृष्णोपायेन तद्दृष्ट ।
श्रुतानि साधनानीह ! मयानेकानि भूरिशः ॥

तथापि तानि मनुजैरशक्यान्त्यवबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वप्नायुषो भुवम् ॥
अनेकवर्षसाधोऽस्मिन् योगाभ्यासे कृशक्तयः ॥

शिव उवाच ।

साधु देवि ! त्वया दृष्टं लोकानां हितकाव्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वाधारयं खलु ॥
गोपनीयं प्रथमेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तिवृत्तयः शैवकाय सुचिंतसे ॥

पापिने क्रूरचैटाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्वयदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिवे ! ।
सह्यायापुरुषं पश्येन्नगने मुहमानसः ॥

तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्विनिश्च्यति ।
महापातकसङ्घे च तत्समोऽप्यपातकेः ॥
विमुच्यते यदाहर्न तूजराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च वप्यासे तस्मिन् दृष्टे भवेद्भुवम् ॥

देवुवाच ।

अतश्चायां कथं पश्येन्नगने भूतलस्थिताम् ।
वप्यासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।

निरञ्जं गगनं देवि ! यदा भवति निर्मलम् ।
तदा ह्यायासुखो भूत्वा निजजलं प्रयती धिया ॥

काव्यालु

संस्थायाः कश्चात्मा लोके च गुरुत्वात्कर्ममेव वै ।
सन्मुखं गगनं पश्येन्निरिनेयसत्येकधीः ।
मुहुर्यदिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्भुतं परीक्षयेत् ।
बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारी भवेद् भुवम् ।
कक्षपिद्भास्यतः पश्येद्यदि विम्बोऽविम्बोऽप्यरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविम्बासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्बन्धं पूजयित्वा पश्येत्स्थायां समाहितः ।
तथा वक्ष्यामप्येकं ननु क्लृप्तं न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् वक्ष्यासाध्यन्तरे ऋतिः ।
यदा पादौ न दृश्येते भार्याहानिर्न संशयः ।
न दृश्येति यदा पाखी ज्ञातुर्हानिर्न संशयः ।
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्बन्धं गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन क्षतं प्राप्तावासेनैव संश्रुतिः ।
वधा वा कृतस्वमीयस्यो लक्षं ननु क्षयं जपेत् ।
यो न भक्तो हविष्याग्नी सतवाग् यतमानसः ।
ननु क्षयैव सन्देहो ह्यप्यथा ननु नृणां हतिः ।
यदा तु भक्तिं पश्येत् पश्यरपीडा भवेत्तदा ।
तस्य शान्तिं प्रकृष्येत् शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदेवैव भवति भुवम् ।
मध्यच्छिन्नं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद्देवि ! ज्ञानवान् भवति भुवम् ।
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादात्कहायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ।
संस्थायादर्शनं देवि ! कसौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः स्वमाप्नोति ज्ञानस्यापि सुनिर्मलम् ॥”
इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे
स्थायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ ॥
“ओम् अस्य श्रीस्थायापुरुषग्रन्थमन्त्रस्य ब्रह्मर्य-
हङ्गगायत्री इन्द्रः स्थायादेवी देवताः हां
बीजं स्वाहा शक्तिः प्रह्व इति कौलिकं सर्व-
सिद्धिसम्पन्नसिद्धार्थं अपि विनियोगः । इति-
त्वादिवङ्गम्यातः ॥ मायया मायया कौं कौं
ह्रीं माया शिवविचारार्था नवयः ओं ह्रीं अं
गां सरस्वति ओं नमो भगवते भूतशरीर-
मात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय ओं आं ह्रीं
मैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
पादाभावे च पुत्रं वा वाङ्मावे च वाग्वचम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्वभावे कुलक्षयम् ॥
विशौर्गे विधृते धृते कुम्भे धूमे च विष्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते चोरं कण्ठे च परास्तुखे ॥
संपूर्णं च सुखे लब्धे क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
ह्रीं रक्ते जये शीते उष्णे न्यतुर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
ननु क्षयं जपेत् शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
वक्ष्यासे मरणं तस्य शीर्षोक्षपचये विदुः ॥
अथ ननु क्षययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रथममालिख्य तन्मध्ये साधनामकम् ।
बह्विष्टदं प्रथं यास्तान् वसुधक्के ॥
विलेखितं सहकारं केशरेषु सुप्रोभितम् ।
सहचिन्मरुतं स्थातुं शीर्षोक्षरकं लिखितम् ॥
ह्यारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारं च वाचयम् ।

शाय्याय्य

पाथेयस्य सतुष्कोर्णं चक्रं चतुर्भुजं भवेत् ।
 चक्रादिसर्वरीमादिदाहप्रान्तिकारं परम् ।
 चतुर्भुजं महाचक्रं सर्वरक्षाकारं शृणुम् ॥”
 अथ ध्यानम् ।
 “सन्ध्याकारादिष्विषोचनं किततुल्यं पञ्चद्वयान्तः-
 स्थितं
 सुत्रापाशचक्राच्चक्रविक्रमसुत्रपाणिं हिमो-
 प्रभम् ।
 कोटीरेन्दुगलतुल्यमाहुततनुं चारादिभूषोष्णं
 कान्धवा विष्वक्मोहनं पञ्चपतिं चतुर्भुजं
 भाषयेत् ॥ ॥
 नत्वा तातशुभं शिर्षं मन्त्रपतिं मन्त्रं कथेत्
 सर्वदा ।
 खे लक्षेत् सततं विष्णोकनकवर्णं शुक्रं रघौ ।
 प्रत्यक्षम् ॥
 खे विष्णोकनकमन्त्रम् ।
 ओं ह्रीं भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे
 दर्शय सर्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं षट् खाद्या-
 यः पश्येत् सर्वम् ॥ आत्ममात्मानं सर्वमद्वयम्
 न तेन किञ्चिद्द्वयातयं ज्ञातयं वावशिष्यते ॥”
 इति योगप्रदीपिकायां ह्यायापुत्रकोपदेशो-
 नाम षष्ठः पटलः ॥
 आयाचवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
 अथ ह्यायाचवहारे करग्रहणं वृत्तम् ।
 “ह्याययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
 र्योगविज्ञेयभक्ता रसाद्रीधयः ।
 सैकलब्धेः पदत्रयं कर्णान्तरं
 भान्तरेद्योगयुक्तं दत्ते स्तः प्रभे ॥
 उदाहरणम् ।
 नन्दचक्रैर्मितं ह्याययोरन्तरं
 कर्णयोरन्तरं विन्दतुष्यं ययोः ।
 ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्तासौ
 वाक्तमयक्तयुक्तं हि मन्योऽखिलम् ॥
 व्यासः

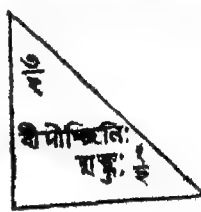
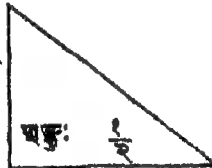
$$\frac{५}{२} \quad \text{ह्याया} \frac{४५}{२}$$

 ह्यायान्तरम् । १८ । कर्णान्तरम् । १३ । अथयो-
 र्योगान्तरेण । १८२ । भक्ता रसाद्रीधयः । ५०६
 लब्धम् । ३ । सैकल्यास्तः । ४ । कुलम् । २
 अनेन कर्णान्तरम् । १३ । युजितम् । २६
 द्विष्यम् । २६ । भान्तरेण । १८ । कनयुते

$$५ । ४५ । तदर्धे लब्धे ह्याये \frac{५}{२} \frac{४५}{२} तनुजलो$$

 योगपदमिहादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२} \frac{५१}{२}$

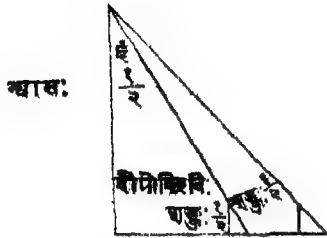
सायनायक

छायाग्नरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 शकुः प्रदीपतलप्रकुतजान्तर-
 म्हाया भवेन्नरदीपशिखीच्छत्रभक्तः ।
 उदाहरणम् ।
 शकुप्रदीपान्तरभूजिह्वसा
 दीपोच्छ्रितः बाह्वकरत्रया चेतु ।
 शकुकोदाकाकुजसम्भितस्य
 तस्य प्रमा स्यात् जियती वदाशु ॥

 भूः १ छाया $\frac{१}{२}$ शकुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपप्रकुतजान्तरम् १
 अणयोर्बातः $\frac{१}{२}$ विनरदीपशिखीच्छत्र ॥ १ ॥ भक्तौ
 ज्ञानानि छायाकुजानि । १२ ।
 अथ दीपोच्छ्रितानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 छायावृत्ते तु नरदीपतलान्तर-
 शकु भवेन्नरवृत्ते खणु दीपकौच्छ्रम् ।
 उदाहरणम् ।
 प्रदीपशकुन्तरभूजिह्वसा
 छायाकुजैः शोकाशभिः समा चेतु ।
 दीपोच्छ्रितः स्यात् जियती वदाशु
 प्रदीपशकुन्तरसुखता मे ॥

 भूः १ छाया $\frac{२}{१}$
 शकुः १२ । छायाकुजानि १६ । शकु-
 प्रदीपान्तरहस्ताः १३ । लब्धं दीपकौच्छ्रम्
 हस्ताः $\frac{११}{४}$
 प्रदीपशकुन्तरभूजानानयनाय करणसूत्रं
 वृत्तार्द्धम् ।
 विशकुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
 शकुवृत्ता दीपनरान्तरं स्यात् ॥
 उदाहरणम् । पूर्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$
 शकुकुजानि १२ । छाया १६ । लब्धः
 शकुप्रदीपान्तरहस्ताः १३ ।
 छायाप्रदीपान्तरदीपौच्छ्रानयनाय करणसूत्रं
 वृत्तार्द्धम् ।
 छायाप्रदीपान्तरसंगुणाभा
 छायाप्रमाणांतरहस्ताः १३ ।

भूयकुचातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखीचरमेवम् ॥
चैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
यातं खमेदैरिखीव विभक्तम् ॥

उदाहरणम् ।

प्रज्ञोर्भाकमिताकुलस्य सुमते। इहा किकाटाकुला
ह्यायाभिमुखे करद्वयमिते कलस्य देशे पुनः ।
नख्योर्भाकमिताकुला यदि तदा ह्यायाप्रदीपान्तरं
दीपौचर्य कियद्दद यववृत्तिं ह्यायाभिधां वेतुसि
येतु ॥

$$\text{भूः } \frac{1}{2} \text{ हा } \frac{1}{2} \text{ भूः } २ \text{ हा } \frac{1}{2}$$

अथ ह्यायायोरन्तरमनुशासनम् । ५२ ।
ह्याये च । ८ । १२ । अन्तरोदाया । ८ । दय-
मनेन । ५२ । सुखिता । ४१७ । ह्यायाप्रमाणा-
न्तरेण । ४ । भक्ता कर्त्तुं भूमावम् । १०४ ।
इदं प्रथमह्यायायदीपतलयोरन्तरमिच्छते ।
एवं द्वितीयह्यायायमावम् । १५६ । भूयकुचातः
प्रभया विभक्त इति जातसुभवतोऽपि दीपौचर्यं
सममेव ज्ञेयाः $\frac{1}{2}$ ।

एवमित्यत्र ह्यायायवहारे चैराशिककल्पनया-
नयनं वर्तते तद्वयथा । प्रथमह्यायातो द्वितीय-
ह्याया । १२ । यावताधिका तावता ह्याया-
वधेन यदि ह्यायायान्तरतुल्याभूत्तस्य तदा
ह्याया किमिति एवं ज्ञयक् पृथक् ह्याया-
प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं
चैराशिकं यदि ह्यायातुषे भुजे प्रज्ञः कोटि-
ज्ञादा भूतुषे भुजे किमिति लब्धं दीपकौचर-
सुभवतोऽपि तुल्यमेव । एवं प्रचाराशिकादिक-
मखिलं चैराशिककल्पनयेव सिद्धं यथा भग-
वता श्रीनारायणेन जननमरणलोप्रापहारिणा
निखिलजगज्जगन्मैकबीजेन सकलसुवनभावेन
गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः खमेदैरिदं जग-
द्भागं तथेदमखिलं गणितजातं चैराशिकेन
यातं यदेवं तद्वचुभिः किमिच्छाशङ्काह ।
यत्किञ्चिदगुणभागद्वारविधिना बीजेऽथ वा
मथ्यते

तत् चैराशिकमेव निमेषधियामेवावगम्यं
विज्ञाय ।

एतद्वयद्वयधासदादिद्वयधीधीद्विद्वयधा प्रथे-
काद्देशान् लुगमान् विद्याय दक्षिणं ज्ञातेः
प्रकीर्णदिकम् ॥”

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितार्था लीलावत्यां
ह्यायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

ह्यायाभूत, पुं, (ह्याया ह्यायाकल्पनलाभनं यद्वा
ह्यायां शीतलकानि विभक्तौति । ह्य + क्तिप् ।)
चक्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

ह्यायामित्रं, स्त्री, (ह्याया ह्यायाकारेण मित्र-
मित्र ह्यायाया मित्रमिति वा ।) ह्यचम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ह्यायाभ्रमधरः, पुं, (ह्याया ह्यायाकल्प एव भ्रमणं
धरतीति । ह्य + धृच् । ह्यायाभ्रमस्य धरो वा ।)
चक्रः । इति निरुक्तशेषः ॥

ह्यायासुतः, पुं, (ह्यायायाः सुतप्रसूताः सुतः पुत्रः ।)
शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥

हिः, पुं, (ह्यति हिनति कौर्त्तगादिकं नाशयती-
त्यर्थः । ह्यो + बाहुलकात् किः ।) गर्हा ।
इत्येकाचरकोषः ॥

हिकनी, स्त्री, (हिक इत्ययत्तसुतशब्दं कनय-
नया । कन् + करणे अच् ततो डीच् ।) कृ-
पिशेषः । हिकनी इति नाकहिकनी इति
ह्याचोटी इति च भाषा । तत्पर्यायः । अ-
व-
ज्ञत् २ तित्ता ३ हिकिका ४ बाणदुःखदा ५ ।
अज्ञा गुहाः । कटुत्वम् । अच्यत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । उष्णत्वम् । वक्षिपितकारित्वम् । वात-
रक्तकुष्ठकमिवानकफनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

हिक्रा, स्त्री, (हिक्रित्ययत्तशब्देन कायतीति ।
क्रे + कः । ततटाप् ।) सुतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हिक्र इति हिन्दौ भाषा ॥ (यथा,
गारुडं ज्योतिषज्ञे ६० अध्याये ।

“हिक्राया लक्ष्मणं वल्लिं लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आयेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नेर्हते शोकसन्तापौ मिदालक्ष्येव पश्चिमे ।
अत्रं प्राप्नोति वायये उत्तरे कलहो भवेत् ।
इशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं हिक्राफलाफलम् ॥”)

हिक्रिका, स्त्री, (हिक्रा ज्ञातं साधनेनास्त्यस्याः ।
बाहुलकात् टन् ।) हिक्रनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

हिदनकर्त्ता ॥

हित्, [द] नि, (हिनतीति । हिद् + क्तिप् ।)
हितं, नि, (हायते स्मेति । ह्यो + क्तः । “शास्त्रो-
दन्तरस्याम् ॥” ७।४।११ । इतीः ।) हितम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १ । १०६ ॥

हितः, पुं, (हिद् + क्तिप् ।) कारणद्वयः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ हिदश्च ॥

हितरः, नि, (हिनतीति । हिद् + “हितर-
च्छब्देति ॥” उवा । ३ । १ । इति करणं प्रत्य-
येन निपातनात् बाहुः ।) हिदश्चन्द्रः । पूर्तः ।
वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

हिद, इर व ज यौ हिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(उवा-उम-सक-अनिट्) हिदो द्विधाकरणम् ।
इर, अच् हिदत् अच्चेतुषीत् । घ ज, हिनति
हिनो दावेण लृणं कोकः । औ, हिन । इति
दुर्गादायः ।

हिदकं, स्त्री, (हिनतीति । हिद् + क्तुः ।) वचम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

हिदा, स्त्री, (हिद् + “निदुभिदाद्यद्” ३ ।
४ । १०४ । इत्यङ् ततटाप् ।) हिदनम् । इति
सुम्नकोषम् ॥

हिरिः, स्त्री, (हिरितेभ्यश्च इति । हिद् + “कृमपु-
कुटिभिदिहिरिभ्यश्च ॥” उवा । ४ । १४२ ।
इति इः अच् कित् ।) कुटारः । इत्युणादिकोषः ॥
हिरिः, पुं, (हिनतीति । हिद् + “हविमदि-
सुहिरिदिहिरिदीति ॥” उवा । १ । ५१ । इति
किरणः ।) करवाकः । परचयः । पावकः ।
रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

हिदुरः, पुं, (हिनतीति । हिद् + “विदिभिदि-
न्दिदेः कुरच् ॥” १।२।१६२ । इति कुरच् ।)
हिदनमयम् । पूर्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे,
१५६ ॥ (अयं हिमे, नि । यथा, इत्युः । १।६।६२।
“अलक्ष्यते न हिदुरोऽपि चारः ॥”)

हिर, त् क मेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-पर-कक-सेट्) । मेद् इह इत्युकारकम् ।
हिरयति हिमापयति भावं पातयः । इति
दुर्गादायः ॥

हिमं, स्त्री, (हियते भिद्यते वत् । हिदिरो
हिमे + “स्त्राधितचिवचीति ॥” उवा । २।१६।
इति रक् ।) भेदः । हिंदा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कुहरम् २ सुधिरम् ३ विवरम् ४
विनम् ५ निर्वचनम् ६ रोकम् ७ रज्जुम् ८
अधम् ९ वपा १० सुविः ११ । इत्यमरः ।
१ । ८ । २ ॥ अथम् १२ सुवी १३ । इति
लङ्गीका ॥ (यथा, महाभारते । १।२२।५३ ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । हिमवतस्तुतमर्चयेत् ।
पृथिवीं यच्च वै हिमं पूर्वमासीत् कुर्वितरः ॥”)
दूषयम् । इति मेदिनी । रे, १८० ॥ (यथा,
महाभारते । २ । १२ । २६ ।

“बहुवित्रश्च वृषते । क्रतुरेव स्तुतो महान् ।
हिमाप्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञात्राजकराचराः ॥”
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥
तथादृढमस्थानम् । “हिमाप्यमष्टमं स्थान-
मिति ॥” इति ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥

हिमवेदेही, स्त्री, (हिमप्रधाना वेदेही पिप्पली ।)
गजपिप्पली । इति राजनिर्वण्डः ॥

हिमालः, [र], पुं, (हिममन्त्रमर्थो यश्च ।)
गजः । इति राजनिर्वण्डः ॥

हिमाफलं, स्त्री, (हिमं दूषयमाचलतीति । आ +
चल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्वण्डः ॥

हितितः, नि, (हितं + क्तः ।) कतच्छिद्रः ।
तत्पर्यायः । वेधितः २ विद्रः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥

हिमं, नि, (हियते क इति । हिद् + क्तः ।)
कतच्छिद्रम् । हिंदा इति काटा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । हातम् २ लूकम् ३ जलम् ४
दातम् ५ दितम् ६ हितम् ७ हकत्वम् ८ । इत्य-
मरः । ३।१।१०६ ॥ लट् ६ हादितम् १० । इति
जटाधरः ॥ हिदितम् ११ अक्षितम् १२ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्वाक्ये । ६० । ११ ।

विष्णुनाम

ईंकारश्च ततो देवि ! चक्रकोटिचमप्रभम् ।
सुखदुःखाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
आह्वानं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम् ।
ऊकारश्च ततो वाच्यं विन्दुलाब्धितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम् ।
आह्वानं मध्यमायाश्च विन्दुसैतदनन्तरम् ॥
भार्गो ह्रादशिकां देवीं विन्दुसैश्च ततः परम् ।
पाशायेति वसुधायां प्रवदेत् कवचाय च ॥
आह्वानं विन्दुसैस्तकं तर्जनीं तदनन्तरम् ।
औङ्कारश्च ततो देवि ! चाक्षुर्धं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय आह्वानमङ्गुले करयोर्द्वयोः ।
अकारश्च विशर्गान् सुरचारश्चयुतम् ॥
असुरचारयसंयुक्तं अस्त्रायैति ततः परम् ।
अक्षररसमायुक्तं विन्दुसैत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि ऋद्धिं शिखायाश्च कवचे नेत्रमङ्गले ।
यावद्वत्तं चतुर्दिक्षु विदित् च वचनात्मम् ॥”
विशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम् ।
“उच्येत् प्रथमं पूर्वमाकारं विन्दुसंयुतम् ।”
इत्यादिवाक्यात् काराङ्गेषु प्रणवसम्बन्धितो
न्यासः । ततो मूलेन मन्त्रादिपादपर्यन्तं
पादादिमन्त्रकपर्यन्तं दारवयं न्यसेत् ॥ ॐ ॥
ततो ध्यानम् ।
“स्वामी गौरजं ध्यायेदहं विकल्पितं सितम् ।
तत्पद्मकोवमध्ये तु मङ्गलं चक्ररोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्दुकवन्निभम् ।
रजःसत्तमोरेखायोनिसम्प्लवङ्गितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं कर्मकोटिचमप्रभाम् ।
हृत्प्रमत्तां करे वामे धारयन्तीं क्षमस्तकम् ॥
प्रसारितसुखीं देवीं लेलिहानाग्रनिष्ठिकाम् ।
पिबन्तीं रौघिरीं चारीं निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाश्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
दक्षिणे च करे कर्जोः सुखमाजाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाधोरां प्रत्नालीढपदे स्थिताम् ।
अस्त्रिमाजाधरां देवीं नागयन्त्रोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाश्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
सदा षोडशवर्षायां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्व्रतिमनोभवौ ।
जाकिनीवर्जनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगणोच्छ्रजस्तकधारापाणं प्रकुर्वन्तीम् ।
वर्जनीं लोहितां खीणां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ।
कपालकर्तृकाङ्क्षां वामदक्षिणयोगतः ।
नागयन्त्रोपवीताद्यां स्वकलेजोमयीमिव ॥
प्रत्नालीढपदां दिवा नानासङ्काशभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षां यामस्त्रिमाजाविभूषिताम् ॥
जाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पवृक्षान्जलीपमाम् ।
विद्युज्जटां त्रिगुणायै दन्तपङ्क्तिवज्राकिनीम् ॥
सङ्काकराजवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
महादेवीं महाधोरां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाशिकीं सुखमाजाविभूषिताम् ।
कपालकर्तृकाङ्क्षां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगणोच्छ्रजस्तकधारापाणं प्रकुर्वन्तीम् ।
करस्थितकपालेव भीषणीवालिभीषणाम् ॥”

हिन्दुम

आभ्यां विषयमावां तां आयेहवीं विचक्षणः ।”
ध्यानस्यावच्छेदकमात्रं । तत्र ।

“पञ्चकण्ठिकाभिरुमध्यात्वा वस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्चित्वा देवीं पिबति शोणितम् ॥”
पिबन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।

तथा च ।

“समस्तान् सख्यैरं रक्तधाराभिपूरितम् ।
लज्जितं महाभीमं धृतं वाममुखे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।

तत्रैव ।

“सितं कुर्याद्दत्तं पूर्वमाख्येयं रक्तवर्णकम् ।
यान्त्रं कण्ठगतं पीतं मुक्तं रक्तं धिताधितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकीं तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चण्डरोचिवः ॥
रजःसन्ततमीरेका रक्ता मुक्तासिता क्रमात् ।
मायायुक्तं ततो न्यस्य वक्रचरवमन्वितम् ॥
वाक्च तस्य च चक्रस्य कुर्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः लज्जं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारवमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”

इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥

यथा वा ।

“त्रिकोणं विन्दुसिंहादौ तन्मध्ये मण्डलचयम् ।
तन्मध्ये विन्दुसिंहयोनिं द्वारवयसमन्वितम् ॥
वह्निरुदरं पद्मं भूविम्बितयं पुनः ।
कूर्चबीजं लिखित्वा त्रिकोणे षट् वमन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्व्याख्येयं यन्त्रम् ।

तथाच ।

“अपरं प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठ देवि । यथाक्रमम् ।
सनाभी नीरजं आयेहभानुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणवितयसंज्ञितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं ह्रिममन्त्रां करेद्वयतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामङ्गित्रीयवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
श्रेष्ठमेतद्व्यतीनां यद्वास्यानां निश्चयम् ॥”

यथा,—

“अन्तरे खड्गरोरस्य बाभिलीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां कृष्णां बालचक्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगन्धानां गुणवितयवेष्टिताम् ।
कलातीलां गुणातीलां सुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छ-
स्यामर्गं कुर्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-
क्तये । प्रकृतये । कूर्माय । अजन्माय । पृथिव्यै ।
शीरचतुर्त्राय । रजनीपाय । कण्डहृत्त्राय । तदधः ।
सर्गसिंहासनाय । अग्न्यन्धकाराय । सन्नि-
व्राताय । सर्वतन्त्रात्मकप्रदाय । सं सत्ताय ।
रं रजसं । तं तमसं । आं आत्मने । अं अन्त-
रात्मने । मं परमात्मने । ह्रीं आनात्मने नमः ।
सुखे रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।

यत्किं कूर्मस्तु नागराजमतः परम् ।

यत्किं पूजयेन्नमविद्वरः ।

रजः सर्वं तमससा ।

पूज्य शक्तिपूर्वा समाचरेदिति ॥

हिन्दुम

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि
एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि
मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं षट्
स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाचयेत् । सर्व-
सिद्धिर्वाप्नीये सर्वसिद्धिदाकिनीये वज्रवैरोच-
नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य इह
तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधिं इह सन्निधाय
इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं कौं हं वः इत्यनेन प्राण-
प्रतिष्ठा कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना वक्रङ्गं विन्दुस्य यथाशक्ति
पूर्वां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरो-
चनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं
बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय
मारय करालिके हूं षट् स्वाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देव्या दक्षिणे ओं वर्णिन्यै नमः । वामे
ओं जाकिन्यै नमः । ततो देव्यै वक्रङ्गं
संपूज्य दक्षिणे ओं शङ्खनिधये नमः । वामे
ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वोददिक्षु तर्पणीं
लज्जां मायां वागीशं पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्म-
विष्णुशिवेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुण्याङ्गलिं
दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशास्त्रवायु
मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना वक्रङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु
पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काक्ष्यै नमः एवं वर्णिन्यै
जाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै
संहारिण्यै सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—

“एका नामाभिधां कालीं वर्णिनीं जाकिनीं तथा ।
भैरवीं महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्ष्यै सपिङ्गाक्ष्यै ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्वादिर्कं दत्त्वा पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जावीजं समुच्चरन् ॥”

पद्ममध्ये हूं हूं षट् नमः स्वाहा नमः ।
देव्या दक्षिणे सन्नाटकुन्दसे नमः । देव्या
उत्तरे सर्ववर्ज्यो नमः । पुनर्दक्षिणे ओं बीज-
शक्तिभ्यां नमः । पञ्चम्येषु पूर्वादिक्रमेण माक्ष्यै
मादेव्यै कौमाक्ष्यै वेण्व्यै वाराक्ष्यै इन्द्राक्ष्यै
चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम्
करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।

“पूर्वद्वारे करालाय विकरालाय दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालाय महाकरालाय उत्तरे ॥”

ततो धपादिविस्मर्णानां कर्म समापयेत् ।
विस्मर्णे त्वं विधिः । संहारतुलां प्रदर्श-
यज्जलावारोप्य वामबाह्यापुत्रेण ।

योनिमुद्रासमायुक्तां प्रदीपकलिकोष्णताम् ।
लज्जापदे विधुमिव क्रमेण चीयतां मतान् ॥

इमं सर्वं समुच्चार्य चण्डरक्षौ निवेष्टयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अथ चण्डरक्षं चण्ड-

हिन्दुम

जपः । विद्वद्विद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिदत्ते तु
भैरवीये ।

“रात्री बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मधुरैर्निम्बफल्गैः ॥
मन्त्रस्तु ।

उत्तरेत् प्रणवं पूर्वम् सर्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाक्च सर्वसिद्धिप्रदे ततः ।
जाकिनीये ततो वाक्च देवीनाम ततः परम् ।
यक्षिणीये ततो वाक्च इमं बलिमनन्तरम् ॥
यक्ष यक्ष ततः प्रोक्त्वा मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मां च ततः षट्स्वाहाया धृतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।

भुवनेश्वरी कामवीजं कूर्चबीजं च वामभवं ।
भुवनेश्वरी कूर्चबीजं वामभवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं षट् स्वाहा ततः परम् ॥
अथ पूजाप्रयोगस्यासंपूर्णादिकं बोद्धव्यं
कार्यम् ॥ * ॥

कृतेऽस्मात्मादनं लक्ष्मीर्नामभवं कूर्चमेव च ।
अस्यान्ता हिममस्तथा महाविद्या प्रकीर्तिता ॥
अस्यापि सङ्गो विद्या जगत्स्यपि न विद्यते ।
वक्रवर्णीयं मनुः साक्षात्प्राप्तो नाम संशयः ॥
अस्या ध्यानमहं वक्तुं श्रमं कमलानने ।
प्रखालीपदां सदैव दधतीं ह्रिं शिरः

कर्तुं कां
दिव्यं स्नां स्नानवन्धोनिस्तुधाधारां पिबन्तीं
सुता ।

नागावहशिरोमणिं निनयनां कुटुम्बकालङ्कृतां
रत्नासक्तमनोभवोपरिदृष्टां ध्यायेन्जवासनि-

भाम् ॥
इत्थे चातिविता विस्तृतचक्ररा कर्त्री तथा
खर्परं

जस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नागापि वा
वर्णिनी ।

देव्यान्निष्ठकवन्धतः पतद्विधारां पिबन्ती सुता
नागावहशिरोमणिर्ननुविदा ध्याया कदा
वासुरैः ॥

वामे लज्जातनुक्षयेव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रखालीपदा कवन्धविमलज्जं पिबन्ती सुता ।
सेवा या प्रणये समस्तसुखं भोक्तुं जमा तामसी
शक्तिः सापि परातुपरा भगवती नाणा परा

जाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्वं बोद्धव्यं कार्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।

तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं षट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्वं बोद्धव्यं ॥ * ॥
विद्युत्क्षयवृत्तं विन्दुभासवृत्तं ततः प्रिये ।
एकाक्षरी महाविद्या वैखान्ध्याकारिणी ।
दधं दीर्घं ककारः ॥
ठठान्ना महाविद्या वैखान्ध्याकारिणी ।
ताराश्रिता भवतिरा चतुर्वर्गकप्रदा ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
 वचनैरीचनीये च पूर्ववृत्तं सप्तदशः ।
 तारादीनां महाविद्या कर्मतेजोपहारिणी ।
 त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्वर्गप्रदा ।
 ध्यानपूजादिकं सर्वं बोद्धव्यं समाचरेत् ॥१॥
 एतान् बोद्धव्यविद्याप्रदायमाह ।
 तथा सर्वप्रयत्नेन कर्माणि कृत्वा च बोद्धव्यं ।
 लक्ष्मीप्राप्तिकां चैव सर्वसम्पदाधिनीम् ।
 लक्ष्म्या लक्ष्मीभूतानामेव विद्याकर्षिणी परा ।
 कूर्वाद्या सर्वसम्पत्तां महासातकपाणिनीम् ।
 वाग्भवाद्या यदा देवी वागीश्वरप्रदायिनी ।
 यदा तु बोद्धव्यविद्या देया समदशाचरी ।
 श्रीलोकपुटिता सा तु कर्माहङ्कारिणी यदा ।
 लक्ष्म्या पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ।
 कूर्वाद्या पुटिता सर्वसम्पत्तां पापहारिणी ।
 वाग्भवाद्या यदा देवी वागीश्वरप्रदायिनी ।
 चतुर्विधं विद्यया प्रिये । समदशाचरी ।
 ताराद्या बोद्धव्यं चान्तरं भवेत् समदशाचरी ।
 यदा विद्या महाविद्या मुक्तिमुक्तिनरो यदा ।
 कमला भुवनेश्वरी कूर्वादीनां चरच्छरी ।
 वचनैरीचनीये च पूर्ववृत्तं चोचरेत् ।
 षट् साक्षा च महाविद्या वसुचक्राचरी परा ।
 ताराद्यैर्कोनविंशत्या महाविद्यासम्पत्तिनी ।
 एते विद्योत्तमे देवि । मुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥२॥
 लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्वा रत्नचक्राचरी भवेत् ।
 चतुर्विधं च महाविद्या चतुर्वर्गप्रदा ।
 प्रलवाद्या यदा चैव भोगमोक्षकरी यदा ॥३॥
 विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 हस्तेष्वङ्गुलीनां वाग्वीजं प्रणवं ततः ।
 वचनैरीचनीये च षट् साक्षा च तथापरा ।
 चतुर्विधं चैव चतुर्वर्गप्रदा ।
 यदा विद्या महाविद्या लक्ष्म्यमृतपुत्रिणाशिनी ॥४॥
 तन्त्रान्तरे ।
 रमा कामसूत्रा लक्ष्म्या वाग्भवं वचनैः पदम् ।
 रोचनीये लक्ष्म्याङ्गुलीनां साक्षावमन्त्रितम् ॥
 इयं सा बोद्धव्यं प्रोक्ता सर्वकामप्रदा ।
 कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ।
 आसां कविर्भैरवोऽङ्गं नास्तीति क्रोधभूयति ।
 यन्मात् हन्ते देवता च हिममक्षा प्रकीर्तिता ।
 यद्विद्वद्भावात्स्वरेणैव प्रलवाद्यैः सुन्दरि ।
 सङ्गमाद्येन वृत्तान्तादि वङ्गानि प्रकल्पयेत् ।
 गारिहोत्रादिकृत्वासां ताः सुविद्याः सुरासुरैः ।
 सकलेषु च वर्ज्येण सकलेष्वामयेषु च ॥
 अन्त्रिमेषु च वर्ज्येण मुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
 प्रलवाद्या च वा विद्या मूढादी न कमीरिताः ।
 अस्माकं विश्वेश्वरं यो विन्देत् सप्तपञ्चमेतु ।
 साक्षिणी वा भक्त्येव साक्षिणीभिः प्रकायते ।
 यतिहोत्रा पुत्रहोत्रा यथा सात् विद्वद्विषयी ।
 इति ते कथितं तत्त्वं रत्नसमन्वितं प्रिये ॥

अतिशयैतदङ्गं मन्त्रा दात्रीति ते प्रिये ।
 एतान् विद्यापूजादिकं बोद्धव्यं चतुर्वर्गम् ॥१॥
 नाम्नी मुद्गरविन्दं तदुपरि कमलं मङ्गलं चक-
 रन्तोः
 संसारलोकसारं विमुक्तवचनं प्रम-
 कामोपपाद्याम् ।
 तस्मिन् मन्त्रे विद्योक्ते चित्तवत्पुत्रा हिममक्षा
 प्रशस्तां
 तां वन्दे शक्ररूपां विजितमङ्गलं योगिनीं
 योगयुताम् ॥”
 इति हिममक्षाप्रकरणम् । इति तत्त्वसारः ।
 हिममक्षा, पुं. (हिमोऽपि रोहतीति । वृद्ध +
 “रगुपधमेति ।” १. १. १२५. इति कः ।)
 तिलकटकाः । इति राजनिर्घण्टः ।
 हिममक्षा, स्त्री, (हिमे सत्यपि रोहतीति । वृद्ध
 + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची । इत्य-
 मरः । २. ४. २२. (यथाख्याः पर्यायाः ।
 “वत्सादौ हिममक्षा मधुपर्कवत्तामरा ।
 कुक्कुटान्तवल्ली च गुडूची चक्रजयन्ता ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 स्वर्गकेतकी । शक्रकी । इति राजनिर्घण्टः ।
 हिमविशिका, स्त्री, (हिमो विच्छिन्नो येषो यस्याः ।
 संशयां कन् । तत्तदपि अत इत्यम् ।) पाठा ।
 इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥
 हिमा, स्त्री, (हिदतेऽस्ती । हिद + क्त । “अजा-
 दित्वात् टाप् ॥” ४. १. १४. इति टाप् ।) गुडूची । (यथा,
 भावप्रकाशस्य पूर्ववत्प्रथमे भागे ।
 “गुडूची मधुपर्कं स्यादन्तवत्तवल्ली ।
 हिमा हिममक्षा हिमोद्भवा वत्सादौति च ॥”
 हिदते कुलात् पञ्चिष्यति इति ।) पुञ्जी ।
 इति विश्वः ।
 हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमा विभिन्ना सत्यपि उद्भवति
 पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यङ्मा,
 हिमे हिदतेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
 गुडूची । इति राजनिर्घण्टः । (गुडूचीशब्देऽस्या
 विवृतिर्ज्ञेया)
 हिमिहिकः, पुं, (चिजिवा वसनसङ्कल्पतया
 हिक्ते अनामियते इति । हिक् अनादरे +
 अच् । एवोदरादित्वात् चस्य हः ।) पाताल-
 गङ्गकणः । इति भावप्रकाशः ।
 कुकुन्दरी, स्त्री, (कुकुमिन्वत्तप्यो दीप्यति
 निर्गन्धस्याः । दृ + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा
 ४. १. २०. इति इन् । ततः कदिकारादिति
 ङीष् ।) अशुविशेषः । कुं चा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । गन्धरूपा २. इति शैमचक्रः । ४ ।
 १६०. विष्कः २ वैष्णवकुलः ४ पुष्टवः ५ गन्ध-
 चक्रिकाः ६ इति चिकित्सकः । गन्धचक्रिका ७ ।
 इति कुक्कुणः । राजपुञ्जी = प्रतिपञ्जिका ८
 सुमन्त्रिका १० गन्धमुञ्जिनी ११ मुञ्जि-
 चक्रिका १२ इति राजनिर्घण्टः । गन्धरूपाः १३
 गन्धरूपाः १४ कुङ्कुः १५ । इति चारावली ।
 (कुकुन्दरिः १६ इति मार्कण्डेयपुराणम् १५. १११)

“अभ्युपगच्छेत् विप्रं गन्धमर्का कुङ्कुमात् ।
 कुङ्कुमा विपकम् अजातैकवर्णं शुभम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनेयस्य गन्धमार्काधिकारे ॥
 कुट, क थि हिदे । इति कविकल्पद्रुमः । (कुट-
 तुदां च-सक-सेट् ।) क, ह्रीटवति । थि,
 कुटति । अकुटीत् । इति दुर्गादासः ।
 कुनं, स्त्री, (कुट + कन् । एवोदरादित्वात् उजम् ।)
 प्रतीकरथम् । राक्षः । इति संक्षिप्तसार
 उणादिरिति ।
 कुप, प्र औ कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 पर-सक-अविट् ।) थ, कुपति । औ, ह्रीमा ।
 इति दुर्गादासः ।
 कुपः, पुं, (कुप + कर्षे कः ।) कुपः । कर्षणम् ।
 इति मेदिनी ३. ४. ४. अथवाः । गुडम् ।
 इति विश्वः ।
 कुर, हिदे । इति कविकल्पद्रुमः । (औ-पर-
 सक-सेट् । ह्रीरति । अकुटीत् ।)
 कुर, थि लीपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर-
 सक-सेट् ।) थि, कुरति, अकुटीत् कुङ्कोर ।
 लोपश्चेदः । इति दुर्गादासः ।
 कुरा, स्त्री, (कुरति रङ्गयति नाशयति दुर्मन्त्रा-
 दिकमिति वा । कुर + कः टाप् च ।) कुरा ।
 चूर्णम् । इति चारावली । १२५ ॥
 कुरिका, स्त्री, (कुरति हिजनीति । कुर + कुन् ।
 यङ्मा, कुरी + कर्षे कन् । पूर्ववत्प्रथमे ।)
 अश्वविशेषः । कुरी इति आता । तत्पर्यायः ।
 शक्ती २ अक्षिपुत्री ३ अक्षिपुत्रिका ४ । इत्य-
 मरः । २. ५. ६२ ॥ कुरी ५ । इति भरतः ॥
 कुरी ६ कुरी ७ लपञ्जिका ८ वैष्णवकी ९ ।
 इति शैमचक्रः ॥ कुरिका १० । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे २५. १४८ ।
 “तावत् कियमपश्यन्तां हिन्ता कुरिकाया सुदुः ।
 खादन्ती तस्य मांसानि पुनः मूलाग्रवर्जिनः ॥”)
 कुरितं, जि, (कुर + क्तः ।) कथितम् । इति
 जटाधरः । (रङ्गितम् । यथा, भावे १. १२२ ।
 “परस्परं कुरितामलकं च
 तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
 हिमच ॥
 कुरी, स्त्री, (कुरति हिजनीति । कुर हिदे +
 “रगुपधमेति ।” १. १. १२५. इति क ।
 ततो ङीष् ।) कुरिका । इति भरतः ॥
 कुरिकापञ्जी, स्त्री, (कुरिका रवपञ्जादि यस्याः ।
 क्षियां ङीष् ।) स्त्रेता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरी, स्त्री, (कुरी + एवोदरादित्वात् दीर्घः ।)
 कुरिका । इति शैमचक्रः । १. ४४८ ॥
 कुर, कि सन्धीपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 पञ्चे औ-पर-सक-सेट् ।) सन्धीपी दीर्घी-
 करणम् । कि, कुर्याति कुर्याति दीर्घं लोपः ।
 इति दुर्गादासः ।
 कुर, उ न ध इर वेने । त्विधि । वमने । इति
 कविकल्पद्रुमः । (औ-पर-सक-सेट् । उदित्वात्
 ङीष् ।) उ, कुरित्वा कृत्वा । न ध, कृषति

हृन्ते । इदं, अदृष्टं अदृष्टं । हेदनं
निगीषेष्टावधारयति युतिनीकामतः । इति
केचित् । समते तु कौकुनमेव अथवा त्वयो
नष्टमनयेकं स्यात् । निषि दीप्ती । इति दुर्गा-
दासः ।

हेकः, जि, (जति इववासादिमुखं हिनति नाश-
यतीति । हो य जनी + बाहुलकात् हेकम् ।)
यहावत्तपचिन्तयौ । तत्पञ्चमः । यहाकः २ ।
इत्यमरः । २।४।४२ ॥ नागरः । इति मेदिनी ।
कं, २४ ॥ (ग्रन्थालङ्कारविशेषः, पुं । स तु अतु-
प्राप्तमेदः । तत्तत्तत्तं यथा, वाचिन्तयपेक्षे ॥ २०॥
“हेको वज्रजगत्तुल्य वज्रतुल्यमनेकधा ॥”
तदुदाहरणं यथा, तत्तत्तत्तं, — [अमरान् ।
“कादाय वज्रजगत्तुल्यमनेकधा यदे पदे
अवमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥”
अथ शब्दावन्तीति संतुष्टयोः कावेरीवारीव-
संयुक्तयोः पावनः पवन इति वज्रनां वज्रनानां
वज्रदाहतिः । हेको विदग्धस्तुप्रयोन्यात्वादेव
हेकाशुप्रायः ॥”)

हेकोक्तिः, जौ, (हेकानां विदग्धानां उक्तिः ।)
वक्रोक्तिः । इति जटाधरः । (विशेषस्तु वक्रोक्ति-
शब्दे ज्ञेयः ॥)

हेद, तु क हेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
पुरा-पर-वर्क-सिट् ।) अचिन्तयेत् । इति
दुर्गादासः ।

हेदः, पुं, (हिद + भावे वच् ।) हेदनम् । इति
हेमचन्द्रः । १ । २६ ॥ (यथा, कुमारः ॥ २॥ ४२ ।
“तिनामरवज्रहस्तैः सहमानप्रसवाः ।
अभिज्ञान्हेदपातानां जित्यन्ते मन्दमन्दाः ॥”
नाशः । अप्रमत्तः । यथा, शाकुन्तले २४ अङ्के ।
“मेदन्हेदस्तोदरं जलं मवतुस्तुत्यानयोमं वपुः
वत्तानामपि जयते विजयतिमन्त्रितं
भयक्रोधयोः ॥” * ॥

हिदते इति । हिद + कर्मणि वच् ।) खड्गम् ।
इति त्रिकाश्रयः । (यथा, कुमारः ॥ १ । ४ ।

“वलाहकश्चेदिवभक्ताराग-
मकाशवन्तग्रासिव धातुमन्ताम् ॥”)

हेदनं, जौ, (हिद + भावे क्युट् ।) अक्षय द्विधा
करकम् । तत्पञ्चमः । वसुन्तम् २ । इत्यमरः ।
१ । २ । ७ ॥ कर्तव्यम् १ कल्पनम् ४ हेदः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः ॥ ११ । १४२ ।
“फलदानानु कृपायां हेदने अप्यन्वकशतम् ॥”
नाशः । अप्रमोदनम् । यथा, महाभारते ।
१ । १८५ । २४ ।

“मूलैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यस्रन् हृतम् ।
सवत्कुमारं धर्मज्ञं संश्रयन्हेदवाय वै ॥” * ॥
मेदः । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥

(हिनतीति । हिद + क्युट् ।) हेदके, जि । यथा,
महाभारते । २ । ५४ । २ ।

“प्रच्छन्ने वा अकाशी वा योगो योगिनि प्रवर्षति ।
तद्वै शब्दं शब्दविदा न शब्दं हेदनं खलतम् ॥”
तथाच तत्तत्तत्तं । १ । २१ । १ ।

“जलनार्कप्रभं चोदं हेदनं योमहारिकम् ।
चोदक्यं तद्वर्णं वर्णं देवैः सुनिर्मितम् ॥”)

हेदनीयः, पुं, (हेदितुं योग्यः । हेद + “अर्ध-
कृतकच” ॥ १।१।६६ । इति अनीयर् ।)
कतकचः । इति राजनिर्घण्टः । (कतकचश्चे
गुणायोऽस्य वाक्याताः ।) हेदो, जि । (यथा,
सुश्रुते । १ । २७ ।

“अनुपुञ्जित शब्दानि हेदनीयसुखानि च ॥”
हेदिः, जि, (हिनतीति । हिद + “कृपिपि-
वतीति ॥” उर्णा ४ । ११८ । इति इत् ।)
हेदनकर्ता । इत्युदादिकोवः ।

हेदितं, जि, (हेद तु क हेदे + क्त ।) हिनम् ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, काशीखण्डे ॥ २६ । ६२ ।
“हेदिताखिलपापीषा हृष्टास्त्री हृष्टहारिणी ॥”)

हेमकः, पुं, (हेतु अदने + बाहुलकात् अकम्
अत एवच ।) पिठहीनः । इत्युदादिहतिः ।
१ । १२८ ॥ हेमका इति भाषा ।

हेलुः, पुं, योमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ।
हो, य जनी । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-
वर्क-अनिट् ।) जनिन्देदः । य, जति धान्यं
लोकः । इति दुर्गादासः ।

होटिका, जौ, (हटति यशस्विनकारिणां मायां
हिनतीति । हुट् + क्युल । टापि अत इतच ।)
तत्तत्तत्तुल्यलङ्घनिः । यथा, “होटिकाभि-
दंष्ट्रादिगवन्तं जला भूतमुद्धिं कुर्यात् ॥” इति
तन्त्रसारः ।

होटौ [तु] पुं, (हटति नीचजातितया खली-
भवतीति । हुट् + क्यिनिः ।) केवर्नः । इति
त्रिकाश्रयः ।

होरवः, जौ, (हुर + भावे क्यट् ।) परित्यागः ।
इति त्रिकाश्रयः । होडन इति हिन्दी
भाषा ।

होलङ्गः, पुं, (हुरतीति । हुर + बाहुलकात्
अङ्गच् । ततो रस्य लत्वम् ।) मातुलङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली । टावालेव इति भाषा ।

हु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-आत्म-
वर्क-सिट् ।) ड, क्यते । इति दुर्गादासः ।

—

ज

ज, जकारः । स अङ्गनाटमवर्गः । चवर्गस्तृतीय-
वर्गश्च । अस्थोच्चारणस्थानं ताणु । इति आक-
रकम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । “इषु
यशःनां ताणु ॥” तथाच शिवायाम् ।

“कच्छाववाविषुयशालायां ओष्ठवायु ॥”
अस्थोत्पत्तिर्यथा, प्रयच्छारे ।

“विमर्गस्तानुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च मन्त्रा ॥”
(वज्राक्षरेण) अथ केवर्गप्रकारो यथा, वर्णो-
द्धारतन्त्रे ।

“जडांशः कुक्षिता रेखा ताड्य कश्चेष्टवर्षितः ।
नाम्देवी कमला निजा द्विधा भाषा प्रकी-
र्तिता ॥”

अथ अक्षरं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“जकारं परमेशानि । वा अक्षरं मध्यमवर्गी ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाश्च यदा विमुक्तवर्णतम् ॥

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राक्तमयं यदा ।
विशक्तिरहितं वर्णं विविक्तवर्णितं श्रिये ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमन्त्राः प्रवक्ष्यामि अक्षय कसमानने ।
नामान्धारचङ्गुलैर्भुजैर्दक्षभिर्युताम् ॥

रक्तचन्द्रनदिगङ्गाङ्गी विविचाम्बरधारिणीम् ।
बिलोचनं जगद्गङ्गां वरदां सत्त्ववृत्तजाम् ॥

एवं ध्यात्वा जगत्कर्मा तन्मर्गं हृष्टा अपेत् ॥”
तस्य पर्याया यथा,—

“जः श्रयो वानरः मूणी भोगश्च विजया क्षिरा ।
जलदेवो जयो जेता घातकी सुशुक्ली विभुः ॥

जम्बोदरी खतिः शाला सुप्रभा कर्णुकाधरा ।
दीर्घबाहू दक्षिणैर्बो नन्दी तैजाः सुराधिपः ॥

जवनी वेगितो बामो मानवाक्षः यदात्मकः ।
जुम्हावतीन्दरो वेगी जामोरो महविजलः ॥”

इति नागात्मकम् ।
(धातुपाठेऽनुवन्तविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“जो ज्वालाद्यो निरयत्तट्टः चायुर्ज्ज्वलम-
युतः ॥”

हृदःशास्त्रोक्तमध्यगुर्गर्गविशेषः । (१० ।)
वदुक्तं हृदोमञ्जर्याम् ।

“जो गुह्यमध्यगतो रत्नमध्यः ॥” इति ।)

जः, पुं, (जयति जायते वा । जि जन् वा +
“अन्धोऽपि दृश्यते ॥” १ । २ । १०१ । इति
जः ।) जलुञ्जयः । जनिः । तातमात्रम् ।

जनाईनः । इति मेदिनी । जे, १ ॥ विजम् ।
भुक्तिः । तेजः । पिशाचः । इति शब्दरत्ना-
वली । वेगः । इत्येकाक्षरकोवः ।

जः, जि, (जयति विपद्यमिति । जि + कः ।)
जेता । वेगितः । इति शब्दरत्नावली ।

जकुटं, जौ, (जं जातं सत् कुटति वक्रोभवतीति ।
कुट् कौटिख्ये + “इषुपधश्चेति ॥” १।१।१५ । इति
कः ।) वार्ताकुपुष्पम् । इति मेदिनी । जे, ४३ ॥

जकुटः, पुं, (जो जातः सत् कुटतीति । कुट्
+ कः ।) मलयपर्वतः । कुकुरः । इति मेदिनी ।
जे, ४३ ॥

जच, इ म ड दाने । मती । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा-आत्म-वर्क-सिट् ।) इ, जङ्गते । न मध्य-
पाठे वेवेदविज्ञे इषुवन्तो वेदेवचारकमेवार्थः ।

म, अजङ्गि अजङ्गि जङ्गं जङ्गं जाङ्गं जाङ्गं
अजुवन्तवलादनुपमाया अपि दीर्घः । समते तु
अथ दीर्घविधिवर्षा नाप्यते । ड, जङ्गते ।

इति दुर्गादासः ।

जच, अ जु व भस्ते । हासि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अदी-पर-अन्धे वर्क-जासे-अकच-सिट् ।)
केचित्तु विष्णुपुराणे यमराजकोत्पत्तिप्रसङ्गे

वक्ष्यतामिति यैश्चकं वै नै यथास्तु यथावदिति
मन्त्रार्थकैश्च यच्चशब्दमुदाहरादितमनः-
खादिं मन्त्रान् । तत्र अमरटीकायां अर्ध-

जच, अ जु व भस्ते । हासि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अदी-पर-अन्धे वर्क-जासे-अकच-सिट् ।)
केचित्तु विष्णुपुराणे यमराजकोत्पत्तिप्रसङ्गे

वक्ष्यतामिति यैश्चकं वै नै यथास्तु यथावदिति
मन्त्रार्थकैश्च यच्चशब्दमुदाहरादितमनः-
खादिं मन्त्रान् । तत्र अमरटीकायां अर्ध-

जच, अ जु व भस्ते । हासि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अदी-पर-अन्धे वर्क-जासे-अकच-सिट् ।)
केचित्तु विष्णुपुराणे यमराजकोत्पत्तिप्रसङ्गे

वक्ष्यतामिति यैश्चकं वै नै यथास्तु यथावदिति
मन्त्रार्थकैश्च यच्चशब्दमुदाहरादितमनः-
खादिं मन्त्रान् । तत्र अमरटीकायां अर्ध-

जच, अ जु व भस्ते । हासि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (अदी-पर-अन्धे वर्क-जासे-अकच-सिट् ।)
केचित्तु विष्णुपुराणे यमराजकोत्पत्तिप्रसङ्गे

जगती

जकारस्तामः। यमकारस्तामः। इत्युक्ता
वर्णादिर्न निर्णीतः। य, जगति। इति
जगति। इति दुर्गाशतः।
जगत्, जी, (जगत् + भावे क्तुः।) जगत्तम्।
इति जगत्तम्। १। २०८।
जगत्, पु, (जगति भगवति शरीरं नाशयती-
त्यर्थः। जगत् + नाशयतीति भन्।) जगत्। इत्य-
मरटीका। (केचित्तु तु “जगत्तुल्यवृत्तिः”
१। १३६। उक्तदिक्पक्षे यच्च पूजायामिति
धातोर्मन्त्रप्रत्ययनिर्देशात् जगत्तः। यमकारादिरिति
मन्त्रते।)
जगत्, [ग] पु, (जगति भगवति शरीरं
नाशयतीत्यर्थः। जगत् + “वर्जयतीत्यर्थे भन्ति”
उक्ता। १। १३६। इति मन्त्रः।) जगत्तम्।
इत्यमरटीकायां भरतः।
जगत्तुल्यः, [व] पु, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव
प्रकाशकत्वात्।) जगत्तुल्यः। इति जगत्तुल्यः।
२। १२८। (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
“इति काशीप्रभावो जगत्तुल्यमोदुतः।
तत्त्वाद्वाद्यथात्मनः काशीपुण्यां यथास्थितः”)
जगत्, जी, (गच्छतीति। गम + “कुतिगमिषुषो
तोनां ह्वे च।” १। २। १३८। इत्यस्य वार्ति
इति त्रिपि क्विप् च “गमः जी।” ६। ४। ४४०।
इति मन्त्रे तुक्।) जगत्तुल्यः। तत्पञ्चायः।
जगती २ खोक्तः। १। १३८। इति तट्टीका।
(यथा, मनुः। १। ५२।
“यथा स देवो जागर्ति तदेवं वेदते जगत्।
यथा क्षपिति शान्तास्तदा सर्वं निर्मीकति”
गच्छति इत्यस्मिन् वातीति।) वायुः। पु। (गच्छ-
त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा,
महाभारते। १२। १७। १५२।
“विस्तृतां सुततेजां श्रीमान् जीवन्तो जगत्”)
जगत्तुल्यः। इति मेदिनी। तै, १०८।
जगत्कर्ता, [क] पु, (जगतीति। क + क्तुः।
ततो जगतः कर्ता कारकः।) जगत्। इति
जगत्तुल्यः। २। १२६।
जगत्प्राणः, पु, (जगतां विश्वस्यजीवानां प्राणो
जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। २५।
जगत्साक्षी, [ग] पु, (जगतां भुवनानां साक्षी
कर्मद्रष्टा।) जगत्तुल्यः। इति जगत्तुल्यः। २। १२८।
जगती, जी, (गच्छति कार्यत्वात् गच्छा भवतीति।
गम + “वर्तमाने एवदृष्टव्यं गच्छवत्”
उक्ता। २। ८८। इति अतिप्रत्ययेन निपा-
तनात् वायुः। ततः शब्दतुल्यात्वात् “उत्तित्”
४। १। ६। इति डीप्।) भुवनम्। (यथा,
रामायणे। २। ६६। १२।
“सन्निभं वातरं शुक्लं चक्षुषं पतितं भुवि।
उपतस्थान् जगतीं तमसेव समावृताम्”)
एवम्। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २३।
“तमायानं ततो देवी सर्वदेवजनेश्वरम्।
जगतां पातयामास भिन्ना मूलेन वक्षति”)

४८७

जगद्धा

जगः। इत्योविशेषः। इति मेदिनी। तै, १०८।
(वा यद्वाद्यथाचरा इति। यथा, इत्यो-
मन्त्रार्थः।) तथेति।
“विष्णुश्च जगती चैव तथातिजगती मता”
जगद्धा उदाहरणादीनि इत्युक्तं। इत्युक्तं।
जगद्धा। इति जगद्धा।
जगद्धा, जी, (जगतामन्ता माता।) दुर्गा।
यथाच कश्चित्।
“जगद्धा जगद्धाया शारदीया महीतुल्यः”
“जगद्धापदद्वन्द्वमापदां यथासाधनम्”
इति मूलपाणिः।
अपि च जगद्धावैवर्ते प्रकृतिकर्त्तुः १२ अध्याये।
“विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गातिनामिनीम्।
प्रकृतिं जगद्धायां यतिपुत्रवतीं च”
जगद्धा, जी, (जगतां जगद्धा जगती। ततः
कार्यं कम्। टापि अत इत्यम्।) दुर्गा। यथा,
“कटिस्थितिर्विनाशानां विधात्री जगद्धा।
अहं सर्वान्तरस्या च संसारार्थवन्तारिणी”
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः।
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
“कामं कुलं च वधमयं ममेव मात-
रुः। तं न मे मरणं जगद्धावैव”)
जगद्धा, पु, (जगतामाधारः आश्रयः।)
वायुः। इति शब्दचक्रिका। जगद्धा, यथा,
“कालो हि जगद्धा” इति स्मृतिः।
जगद्धा, पु, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, पाण्डे उत्तर-
खण्डे। १११ अध्याये।
“सर्वान्तर्यामी जगद्धाश्चान्तरमर्जुनः प्रभुः”
विधाता। यथा, कुमारः। २। ६६।
“जगद्धानिरयोनिश्च जगद्धा निरन्तरः”
जगद्धादिरनादिश्च जगद्धा निरन्तरः”
जगद्धातपकृतविशेषः। स च व्यायशास्त्र-
टीकाद्व्याख्यावादिष्वप्युच्यते अस्मिन् जगद्धायां
नवद्वीपः।)
जगद्धा, जी, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मन्त्रा-
देवी। इति शब्दरत्नावली।
जगद्धा, जी, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गा-
विशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा,
निगमकथ्यसारज्ञानसारस्वते पञ्चे दुर्गाकण्डे।
श्रीशिव उवाच।
“प्रसीद जगतां मातर्जगद्धाकारिणि।।
आतएव महेशानि। तवाहं शरणागतः।
तथा यत् कथितं पूर्वं तत् सर्वं भुतं मया।
जगद्धायां महादुर्गां चतुर्वर्गैकप्रदा।
तस्याः पूजाविधिदिनं कालं तव प्रकाशितम्।
तदेव कथयेयानि। ओतुमिच्छामि शान्तम्”
श्रीशिव उवाच।
कथयामि महेशान। साधनाभ्युपकारम्।
तस्याः पूजाविधिदिनं समयं भावमेतत्।
वार्तिके शुक्लपक्षे च वा दुर्गावर्गमीति तिथिः।
वा प्रशक्ता महादेव। महादुर्गाप्रपूजने।

जगद्धा

प्रातश्च वाक्त्रिकी पूजा मध्याह्ने रात्रौ मता।
साधनां तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्तिता।
अथवादिभिर्देवैः। इति वैकाकिनी मता।
अथवात्तु संप्रवक्ष्यामि शब्दम् परमेस्वर।
सम्प्रवक्ष्यामि पूजाकाजमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दृष्टव्या विवर्णयेत्।
पूजापरेऽपि देवेश। तत्राप्यत्र विवर्णयेत्।
योधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता।
श्रीशिव उवाच।
त्रिदिव्यायापिनी वा तु यदि स्थापयामी तिथिः।
त्रिकांशे त्रिविधा पूजा कथं देवा जगद्धा।
कथयस्व महेशानि। इति मे सर्वयो हृदि।
श्रीशिव उवाच।
सा प्रातर्वापिनी यथा वासरे नवमी तिथिः।
त्रिदिव्यां पूजयेत्तत्र वासरे जगद्धाकाम्।
तुहूर्तवापिनी चापि तत्र वाद्या महेश्वर।।
एककाले विधा पूजा साधको नैव कारयेत्।
इति ते कथितं वत्स। किमन्यत् ओतुमिच्छामि।
कथयिष्यामि तद्गन्धर्व तव प्रीत्या प्रीतिवत्।
श्रीपावन्तुवाच।
“दृष्टव्यां वलिदानम् निबिडं जगद्धा।
कथं त्रिकांशं पूजा वा सम्पद्येत् परमेस्वर।
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमात्रेण यच्च पूजाविधिर्भवेत्।
निबिडं वलिदानम् दृष्टव्यां तत्र सुन्दरि।
नवमीदिनमात्रेण पूजाविधिर्दोषितः।
दृष्टव्यां वलिदानम् निबिडं नात्र पार्यति।
ज्ञानान्तसारे पूर्णं पूजाप्रकारं उक्ताः।
“तुहूर्तवापिनी चापि प्रातश्चैव नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्यं त्रिदिव्यां परवर्षिणि।
त्रिकांशं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन”
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टवर्गप्रतिपद्ये।
“कुम्भराशिगते चर्त्तु नवमां कार्त्तिकस्य च।
उपस्थर्द्धोदितो भासुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्।
पुष्पारोग्यजनं लेभे लोकसाक्षितमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मेकामार्थमोक्षदाम्”
शक्तिसङ्गमतम्।
“कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवमां जगद्धावरीम्।
त्रिकांशमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्।
निर्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धायां विधातः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विवर्णयेत्।
एवं ज्ञत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुष्पपौषधने चर्त्तुसंयुतास्य भवेत् पुरी”
तन्त्रान्तरे।
“कुम्भधारे युगाद्यायां नवमां जगद्धावरीम्।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्”
तन्त्रान्तरे।
“त्रिकांशं पूजयेद्दुर्गां पक्षेनैकाक्षरेण च।
नागारक्षत्रिधनेन गीतवाद्यपुरःसरम्।
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवमां विवर्णयेत्।
ज्ञत्वेन साधकमेवो जनेन्द्राणामकष्टकम्”

योगिनीतन्त्रे ।

“कार्तिकेयमयस्ये तु नवम्यां विद्येतः ।
प्रमत्तान् जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमाजया ॥”
आगमतत्त्वसारे ।

“कार्तिकेयमयस्ये तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ देवनाथिनी ॥”
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।

“कार्तिकेयस्य तु जेतायां पंचमेष्टनि ।
विषयां पूजयेद्देवीं दुर्गां सन्तुष्टये ॥” ॥
कुजिकातन्त्रे ।

“कार्तिकेयस्य तु नवम्यां जगद्धात्रिका ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥” ॥
दुर्गाकण्ठे विद्योत्पत्तिः ।

“कार्तिकेयस्य तुष्टौ भौमवासरे जगद्धात्रिका ।
सर्वदेवहितायां तुष्टौ जगद्धात्रिका च ॥
आविर्भासी जगद्धात्री युगादौ परमेश्वरी ॥”
व्रतकालविवेकहृतचरणम् ।

“कार्तिकेयस्य तुष्टौ भौमवासरे जगद्धात्रिका ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहदुर्गे निवेदुवीम् ॥” ॥
स्तुतिः ।

“युगाद्या सर्वदृष्टिं सप्तमीं पार्वतीप्रिया ।
रवेरव्ययमौल्यं न तत्र तिथियुग्मता ॥” ॥
सप्तम्यात्तत्त्वम् ।

“कार्तिकेयमयस्ये तु युगाद्या नवमीं स्मृता ।
पूर्णाक्षसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥” ॥
भविष्यपुराणसप्तम्यात्तत्त्वम् ।

“कार्तिकेयस्य तु युगाद्या नवमीं स्मृता ।
पूर्णाक्षसमये काष्ठाक्षिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्यात् पिच्छनिर्गन्धकृतम् ॥”
स्तुतिचामरे ।

“कार्तिकेयस्य युगाद्यायामृद्धिकामोर्ध्वयेदुमान् ॥”
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ ॥ ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“भगवन् । प्राणायामेण । सर्वतत्त्वविशारदः ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिश्चिकित्सा ।
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्व्यतः ।
तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् । कृपया परमेश्वर ।
यदि न ज्ञायते देव । विसृजामि तदा तदुम् ॥”

श्रीशिव उवाच ।

ब्रह्म पार्वति । वक्ष्यामि रहस्यं परमाहुतम् ।
यत् श्रुत्वा जगत्ते देवि । सौभाग्यं सुखसुखम् ॥
पुरा पुरन्दरसुखाः स्नेहरत्नाभिमानिनः ।
प्राहुः किमोचरोऽस्मादस्तिरिक्तः सुरासि ।
अथ दुर्गा जगन्माता त्वया चैतन्मन्त्रप्रिया ।
एतेषां धर्मसूत्राभिज्ञादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चितं ज्योतीरूपं दद्यात्तवम् ।
तेषामाविर्भूतां जगद्धात्रीं जगन्माता ।
कोटिकर्मप्रतीकांश्च चक्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं प्रज्वलितं सर्वलोकभयहारी ।
तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुञ्जीकृतः ।
किमेतन्न विनिश्चेत् प्रकृतो जगद्भवः सुराः ॥

वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाहुतम् ॥
विष्णोर्हि मन्त्रहीनः । मातरिणा दिष्टः पतिः ॥
ततो वायुर्दुर्गां तत्र गतस्तेजोऽनितः ततः ।
तमनिकसुपायात् प्राङ् लोकोभयी ततः ॥
वत्तवान् कल्पमायातो वीर्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदात्तुं शक्नोति सर्वं पृथिवीतलसम्भवं ॥
इति प्रपुङ्गवान् वायुः सर्वं तत्रैव तिष्ठति ।
आदात्तुं शक्नोति त्वयमिति निद्वीं वाचसे द्रवम् ॥
वायुः सर्वप्रयत्नेन आदात्तुं तत् समोऽभवत् ।
ततो देवाः प्रादुरासि भौता उद्दिष्टमानसाः ॥
अथे । एतद्विष्णोर्हि किमेतत् कर्म चाहुतम् ।
इत्युक्तो देवताह्वैरभिस्तेजोऽनितः गतः ॥
अमरा जातवेदा वा तेजो वागितुप्रवाच तम् ।
य प्रोक्तवानधिरासि सर्वदाश्चक्रप्रकृतः ॥
इहेतत्तत्त्वमन्यमिति तस्मै द्रव्यं ददौ ।
असिः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् समोऽभवत् ॥
ततो नियते वद्विर्भूता सोऽप्यजपावितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुस्तमम् ॥
इत्येवेचरी नूनं स्तोत्रायामो नेचरा वयम् ।
इति निश्चितं सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरीम् ॥
प्रादुर्देवगवाः सर्वे लम्बीया नेचरा वयम् ।
इष्टरत्नाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
अनुमर्दसि तत् सर्वं कृपया जगद्धात्रिके ।
तव रूपं सुमोघं यन्मङ्गलं सर्वमङ्गलम् ॥
तद्दुर्गां वयमिच्छामो देहि दर्शनं तत्तमम् ॥
इत्युक्तानां सुदुर्गायामाविर्भासी विष्णोर्हि ।
तेजस्तन्नाहितं तस्मिन् चमत्कारकवेधरे ।
जगन्तोपरि सुखोरा सर्वलोकहारभूतिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रत्नाकरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशी देहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचक्राभा देवविंसुनिषेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्माता ॥
ततस्तं तुष्टुर्देवा जगद्धात्रीं मदेचरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं निदृष्ट्वा तमे ॥
तत्रैवानुहिता देवी महादुर्गा जगन्माता ।
इति ते कथितं भद्रे । विद्योत्पत्तिं सुदुर्गाम् ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ ॥

श्रीशिव उवाच ।

“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये श्रद्धां हरवक्त्रम् ।
यस्य प्रसादमात्रेण सुखं भवत्यनन्तम् ॥
यान्तवर्षं समुद्रं वामकं विभूषितम् ।
इन्द्रविजयमायुक्तं वीर्यं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्भुजं प्राङ् साक्षात्प्राप्तकृपाप्रदम् ।
एकाचरीसमा नास्ति विद्या तिस्रवने प्रिये ॥
दुर्गायां वा जपेद्दिवा तस्मै वद्विद्वद्वरी ।
जप्यायां वा जपेद्दिवा सकृन् वा जपेत् सुधीः ॥
वद्वीर्यश्रुतां वापि साक्षात्तां वा जपेत् पुनः ।
जप्यायां वा जपेद्दिवा चतुर्भुजकामये ॥
वाग्भवायां जपेद्वापि श्रद्धायां जपेत् पुनः ।
कामवीणादिकां वापि पञ्चम्यां वा जपेत् पुनः ॥
अचरी विविधा विद्या कविता जगद्धात्र्या ।
विना गन्धर्विणा मुग्धैर्विना शीमपुराचरैः ॥

प्राणाधामं विना देवि । जपमात्रेण विहिता ।
मन्त्राणां च विहिता । नारदः परिकीर्तितः ॥
गायत्री हृद आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्भुजं प्राङ् दुर्गा सर्ववक्त्रं च स्थिता ॥
दीर्घशरसमायुक्तनिषीकाणि धारयति ।
निष्पेदात्मनो देहे हृदवादिह शङ्करि ॥
पूर्ववक्त्राय कर्णं पूर्ववत् कर्णं चाचरेत् ।
कालीवदाचरेद्दिवा जपेद्दिवा मन्त्रविश्रम् ॥
जपेद्दिवा जपेद्दिवा । पुरन्दरसुखीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्ता दुर्गां दुर्गेतिनाथिनीम् ॥
आनमस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रद्धां जगद्धात्रि ।
विद्वत्कथाधिकं कदा नाप्यङ्गारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्करप्रसन्नवक्त्रं लोचनं कृतयामिताम् ।
रत्नवक्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्लुप्तगैः सेविता भवत्सुन्दरीम् ।
विष्णोर्वक्त्रोपेतनाभिनामककाञ्चिनीम् ॥
रजनीपे महादेवीं विद्वत्कथामन्त्रितम् ॥
प्रपुङ्गवमनाकदां ध्यायेत्तां भवगिहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूज्यं पूज्यं चरेत् ॥
यन्मन्त्राः प्रवक्ष्यामि श्रद्धां हरवक्त्रम् ॥
चिकित्सावितयवादी वैदिकविद्वत्तनतः ॥
अष्टपञ्चं ततो निष्ठा विरेकाचरितं ततः ।
वक्त्रभूषणं युक्तं विनिश्चेद्विधानतः ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं जगद्धात्रिकां प्रिया ।
प्रभायाः शक्त्या पूज्या गन्धार्घ्यैर्वक्तोक्तम् ॥
प्रभा माया जवा कृष्णा विमुक्ता गन्धिनी पुनः ।
सुप्रभा विष्णवा सर्वविहिता नव शक्त्याः ॥
हीमाद्याः पूजयेत्तां रत्नचन्द्रनूतनैः ।
शङ्करप्रसन्नवक्त्रं देवा वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्ता रत्नचन्द्रनूतनैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्यात् पूज्यां नमनन्नि ।
अङ्गावतिः पुनः पूज्या पञ्चकोटि मातरः ।
नवाद्यायुधं युक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ ॥

श्रीशिव उवाच ।

“पूजा त्रिपिबिधेय चतुर्भुजकामये ।
कर्तव्या वा तु दुर्गायास्तां श्रद्धां शुभानने ॥
अष्टवक्त्रं चतुर्भुजां नवम्यां वापि यतः ।
यः पूजयेत्तद्दुर्गां सोऽभीष्टकामाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्यामयां वा रविवक्त्रस्य तथा ।
शनिभौमहिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्यं जगत्तु भवम् ।
शनिभौमहिने चैव यदि स्थादृशं तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुष्पजीवधनप्रदा ।
सोमवारं ध्यात्वा वाक्सा भवान्मन्त्रं चरेत् ॥
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदिना चैव पार्वति ।
चतुर्भुजारचारे च रोहिणीचंद्रता यदि ॥
युग्मेष्टयां तथा काली यदि स्थात् परमेश्वरि ।
एव पूजा महादेवाः कर्तव्या सर्वविद्धये ॥
मधुमासे विष्णोर्वा वैष्णवविधये ॥

पौर्वाभासा तथा चैव जगत्प्राय महेन्द्रि ।
मिथुनेन द्वितीयायां भावने हारद्विदिने ।
भावे मास्यविताहर्ता आश्विने मुक्तपञ्चमे ।
जम्बामेव चाष्टमा नवम्या च विविधतः ।
जम्बायां कार्तिने चैव नवम्यां मुक्तपञ्चमे ।
नक्तं मार्गशिरे भूते पौर्वाहर्ता पितृतरि ।
भावे च वितपञ्चमां वाजपुण्यां च सुरेश्वरि ।
इह हारद्विमास्य तिथिमेतासु धाम्नेतीम् ।
मूकयेत् परया भस्त्रा यथाविभवविहारेः ।
राजराजेश्वरी भूत्वा वसितुं कल्यायुतं दिवि ।
पुत्रपौत्रवन्धुनामभिप्रो आपते ऽपिरात् ।
जन्ते देवीपुरं वाति सुखा भोगान् यथेष्टि-
तान् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विष्णवाय ! महेश्वर ! ।
सुता तव सुखाम्भोजादुदुर्गापूजा महायया ।
केन वा पूजिता देवी कथं वा किञ्च विध्यति ।
केन प्रकाशिता नमिस्तु सर्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्द्वे दुर्गा रामेय पूजिता ।
अवधौनायकं राम इव भावि प्रपूजनात् ।
तेन लोकाच्चरित्वाणि दुर्गायाः प्रारोतुचक्षुः ।
एवमारारुह्य देवेशीभिर्जनिदुरावकमजः ।
अमरत् कार्तिने यो वे दुर्गामेव समर्चयन् ।
जम्बायां कार्तिने भावि तारकासुरनाशकः ।
कुम्भराशिगते चक्रे नवम्यां कार्मिकक्षय ।
अवस्थार्होदितो भातुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ।
पुनरोन्मयवर्ं केन लोकाच्चरित्वाण्येव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदान् ।
एवं मार्गशिरे भावि हवराशिगते विधौ ।
चतुर्दश्यां निशायान् चक्रः संपूज्य धाम्नेतीम् ।
महापापाहितलोऽसौ राक्षीश्वलमवाप च ।
तेन मार्गशिरे भावि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रजमेवमिन्द्रोऽसौ केने दुर्गां समर्चयन् ।
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं वदन् च महेन्द्रि ! ।
देवत्वं सर्वदेवानामभवच्छक्तिकाशेनात् ।
भूतं भवं भविष्यं यत् स्यावराशि चराणि च ।
सर्वं दुर्गाप्रभावेण खलभोगमवाप्नुयुः ।
विना दुर्गां महेन्द्राणि ! न किञ्चिदपि वर्जते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षिपेय तवायतः ।
महादुर्गाजगद्वाचीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ प्रपञ्चः ॥

(वररक्षती । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।

“जगद्वाचीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।

स्तोत्रे प्रपूज्य शिरसा ब्रह्मयोगिं वररक्षतीम् ॥”)

जगद्वयः, पुं, (जगतां वर्णं यज्जातु ।) वायुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्वयोनिः, पुं, (जगतां योगिनस्तुपतिस्थानम् ।)

शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारती । ७ । २०० । ११ ।

“जगद्वयोनिं जगद्वयोर्णं कथितं जगतो गतिम् ॥”)

विष्णुः । इति तत्र जगद्वयनाम । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १२ । १२ ।

“ते सर्वे जगद्वयोनिमवादिनिधनं हरिम् ॥”

केचित्तु हरिविशिष्टं कल्पयन्ति ॥

ब्रह्मा । (यथा, कुमार । २ । ६ ।

“जगद्वयोनिरयोनिः जगद्वयो निरन्तरः ॥”)

एषिणां ली । इति शब्दचक्रिका ॥

जगद्वाचा, स्त्री, (जगति वदति वारयतीति ।

वह + वाच् । अवादितात् टाप् ।) एषिणी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्वाद्यः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंशः अखिल-

कार्यनाश इत्यर्थः यजिन् ।) गुणानः । इति

हकायुषः । (प्रलयकाशे च अखिलकार्य-

मूल्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२-५३ ।

“यदा क्षपिति प्राणात्मा तदा सर्वं निमीकति ॥

तस्मिन् क्षपिति तु सर्वं कर्मोत्थानः शरीरिणः ।

सकर्मणो निर्वर्तन्ते मनुजं जगानिच्छति ॥

युगमत्र प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं क्षपिति विवृतः ॥”)

जगद्वायः, पुं, (जगतां वाय ईश्वरः ।) विष्णुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।

“देवदेव ! जगद्वाय ! भूतभयमवतुप्रभो ! ।

तपश्चरसि कक्षात्वं किं ध्यायसि जगद्देव ! ॥”)

पुत्रवोत्तमश्चैवम् । यथा,

तुल्य जयुः ।

“पुत्रवोत्तमाखं सुमहत् चैवं परमपावनम् ।

ब्रह्मलोकं दारकतुः श्रीशो मातुवलीलया ॥

दशनाम्बुक्तिदः वाचात् सर्वतोर्ध्वफलप्रदः ।

तन्मो विस्तारतो ब्रूहि तत् चैवं केन निमित्तम् ॥

ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षात्पारायणः प्रभुः ।

कथं दावमयस्त्राक्षिन्नास्ते परमपूजकः ॥

जैमिनियुवाच ।

एतत् शिववरचाख्यं वपुर्मतं महात्मनः ।

खयं वपुश्चात्तु मन्त्रास्ते सनात्वास्त्रापरितं हि तत् ॥

यथा चातुर्दिगं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।

समर्चितुमिहायानि देवेशं न तथान्यतः ॥

अहो ! तत् परमं चैवं विस्तृतं दृश्योजनेः ।

तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बाणुकाचितम् ॥

नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।

एकं जननिवायव्याः सुदूरात् परिभाषितम् ॥”

ब्रह्माखं प्रति विष्णुवाक्यम् ।

“सागरलोतरे तीरे महावत्यास्तु दक्षिणे ।

च प्रदेशः एषिणां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥

एकाग्रकान्नाद्वारवृत्तिर्लोदधितौरुभः ।

महात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः ॥

सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्वतः ।

एषिणां मोहितं स्नानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥

सुरासुराणां दुर्जेवं भाषयाच्छादितं मम ।

सर्वकृत्परिपूज्यस्तस्य तिष्ठामि देवदत् ॥

अद्वयदेव नाकान् चैवं मे पुत्रवोत्तमम् ।

नीलाग्रिन्दरमुनि कल्पवृक्षोत्पन्नतः ॥

वायव्यां दिशि यत् कुलं रोहिणं नाम विदुस्तम् ॥

ततीरे निवसन्तो मां पश्यन्तस्मिन्नुवाच ॥

तदन्वया शीघ्रपापा मम वायुममामुदः ॥

ब्रतैश्च तीर्थैश्च च यज्ञदानयोः

पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।

अहर्निवावाक्यमते च सर्वं

निमेषवाचात् त्वत्तु चाश्चमेधिकम् ॥

जैमिनियुवाच ।

उदकारैः समागम्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ।

कारलोदकसम्पूज्यं तस्मिन् कुलं निमज्जितः ॥

त्रिकोणं भाष्यं शीघ्ररज्ज्वान्तिं जपाभिधम् ।

काकदेहं वस्तुतस्तु सुदुर्लभं सुदुः पितृ ।

शृङ्खलजगदापायिकास्तु मार्गे अवस्थितः ॥”

यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।

“पञ्चभोगिभिरं चैवं वस्तुज्ञानमवस्थितम् ।

त्रिकोणं तीर्थराजस्य तदभ्युपै सुनिर्मलम् ॥

सुवर्णवाणुकाकोकं शीघ्रमेतद्विभितम् ।

योऽसौ विष्णेश्वरो देवः साक्षात्पारायणकः ॥

संयन्त्र विषयार्थं सप्तमहत्तमाश्रितः ।

उपासितुं जगत्प्रायं चतुःपदुत्तमः प्रभुः ॥

यमेव इति स्मृतो यमसंयमनाशनः ।

यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कीदृशितुल्यं लभेत् ॥

श्रीमा प्रतीचो शिवस्य शृङ्गाकारस्य जडैर्नि ।

शृङ्गाय नीलकण्ठः स्थादितुं शीघ्रं सुदुर्लभम् ॥

परमं पावनं चैवं वाचात्पारायणस्य वै ।

शृङ्खलोत्तरभागस्तु वस्तुमोदकसंयुतः ॥

यत्सन्ध्यात् वस्तुमोऽथ तीर्थराजसमागतः ।

यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो हृदिपर्यं गतः ॥

तथैवं मरणात् चैवं विष्णुकाणां हितुस्तिरम् ।

चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं यमः श्रोत्रात् पञ्चमम् ॥

तच्छिरो दुष्यन् यज्जन् ब्रह्माखं परित्यजेत् ।

तन्नागतो यदा ब्रह्मकपालं परितुल्यवान् ॥

कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्णसंस्थितम् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरुतं भवमोचनम् ॥

तृतीयावर्णसीमार्थां शक्तिं मे विमलाक्ष्मणम् ।

जानीहि धर्मराज ! तं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥

नाभिदेशे स्थितं श्रोतुं कथं कुलं वटो पितुः ।

कपालमोचनं वायव्यां शीघ्रं प्रतिष्ठिता ॥

मध्यं शृङ्खलं जानीयात् सुशुभं चक्रपाशिका ।

तां दृष्ट्वा प्रपूजयेत्तु भोगान् शोऽत्राति प्राप-

तान् ॥

विष्णुराजस्य सलिलात् पावण्यत्वं वटस्य वै ।

कीदृशितुल्यं यथायं मरुतान्मुक्तिप्रदो मतः ॥

अनर्घोऽसौ त्रिधं पुण्या वाक्काशे निदधेरपि ।

अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वोत्तमाकाशधारिणः ॥

सामाख्या शिवपाणल विमला चान्तरा स्थिता ।

वाचाद्वज्रखलुपोऽसौ हृदिहो दक्षिणे विभोः ॥

अनर्घोऽसौ दक्षिणार्धे शृङ्खलोऽसौ प्रकाशिताः ।

उपैत्य तपसा पूर्वमेव सर्वमेव भाविता ॥

पञ्चार्थं वा मया कष्टा मौरी तस्याय भाषिणी ।

सर्वोत्तमवस्तुनिर्गुणी मे विनिर्गता ॥

तदा दृष्ट्वा मया भवे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।

अनर्घोऽसौ दक्ष मम परितस्तं जगत्पतिभिः ॥

जगन्मा

साय तिरुति मतप्रोक्षा अष्टमा दिक्षु संस्थिता ।
मङ्गला वटवृक्षे तु पश्चिमे विमला तथा ।
शृङ्गस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।
अर्द्धाग्रणी तथा कक्षा कुवेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्देविकस्यां पूर्वस्यां मरीचिका ।
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् सख्यस्या ववस्थिता ।
रामायणाष्टमा भेदं दृष्ट्वा वज्रोऽपि शृङ्गुरः ।
आत्मानमष्टमा भित्त्वा उवासी परमेश्वरम् ।
कपालभोजनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तथेशानं विष्णुं नीलकण्ठकम् ।
वटवृक्षे वटेश्वरं लिङ्गान्वष्टौ मण्डितुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा कृत्वा पूजयित्वा विसृज्यते ॥”
तत्र जगन्नाथस्याभिर्भावकारणम् ।

जैमिनिदवाच ।

“इत्यनुक्तं वृषतेः क्षेत्रे श्रीपुरोधोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥
एकीर्णं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः ॥
सहस्रं वृषयेष्वस्य यथावद्विधिनोदितम् ।
कृत्वा सप्तदिनात् पूर्वं वा रात्रिरभवद्विजाः ॥
तस्यास्तुरीयप्रसारे ध्यायतो विष्णुमख्यम् ।
ध्याने तस्मिन् दृष्ट्वांशौ महाभागवशात्पुः ॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्मितम् ।
तन्मध्ये दृष्ट्वा देवं शृङ्गचक्रगदाधरम् ॥
नीलनीलतल्लङ्कां वनमाकाशविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अग्नानं घनबीधरम् ॥
हस्तलाङ्गुलशृङ्गाजस्तुरङ्गाङ्गुलतटपम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्ष्याम् ॥
वराभयाकाङ्क्षां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
दृष्ट्वा प्रसादनगां कावल्यामुच्चिपुष्पिकाम् ॥
विलासमयं दृष्ट्वा पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
बाणपार्श्वे स्थितं चक्रं सर्वज्ञानमयं विभोः ॥
ततः प्रवृत्ते कृत्वा वृषतेर्वाजिमेधिका ।
शृङ्गेः क्षीरेर्विषदग्भिवर्णैः क्रमस्तुष्टुलेः ॥
दक्षिणे तटभूदेष्टे विष्णेश्वरसमीपतः ।
नियुक्ताः सेवका राजा सख्यभूमसुस्थिताः ॥
अवेष्टमन्तो वृषतिं कृताञ्जलिपुट्टा द्विजाः ।
देव ! इहो महादृष्टस्तटभूमौ महोदधेः ॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रात्तकालोत्पन्नवल्गुलकः ।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्वत्र शृङ्गचक्राङ्गितः जवन् ॥
न दृष्टपूर्वं दृष्टोऽयमुत्तमसुख्यनिर्भाशुना ।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमजवीतु ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तद्वर्णं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच वृषसत्तमम् ॥
उपस्थितस्तु ते भाग्यं क्षप्ते यद्दृष्टवान् पुरा ।
श्वेतद्वीपे विष्णुर्निर्दृष्टो यो विष्णुरख्यः ॥
तदङ्गुललितं लोम तत्त्वसुपपद्यते ।
तद्वाग्यवशः सर्वलोकानां वयनातिथिः ॥
भविष्यति महाराज ! सर्वकलमनाश्रयः ।
समाप्यावभृथकारं तटानीं खरितां पतेः ॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् ।
महावेद्यां स्थापयान्न यमोर्षं तद्वत्पिबन् ॥
विशारदोऽस्य सुदा वृत्तौ तौ च नारदभूषणौ ।

जगन्मा

सुखमहौ ततो वातो यथावौ भगवान् हुमः ॥
पुनः पुनः प्रगल्भेन हवांश्चुनयन्तो वृषः ।
द्विजैराचारयामास तत्र कञ्जोल्लोहितम् ॥
जगन्मासेपनं दिवं महावेदीं विनिश्चतुः ।
वचसा नारदक्षेनं पूजयामास पार्थिवः ॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं सुनिश्चतमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्वैद्ययति कः पुनः ॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अश्वरीरा ततो वायो मुखाव चान्तरीक्षतः ॥
अपीरुषयो भगवान् सङ्घिचारपणे स्थितः ।
सुगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
प्रच्छासतां दिवान्नेव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शृङ्गपाणिस्तु वृद्धकी ॥
यममन्तः प्रवेश्येव द्वारं वभन्तु यमतः ।
सङ्घिवाद्यानि कुर्वन्तु यावत्तु घटना भवेत् ॥
श्रुतस्तदुटनाशब्दो वाधिव्याम्वलदायकः ।
नरकं वसतिश्चेव कुर्व्यात् सन्ताननाशनम् ॥
गान्तः प्रवेशनं कुर्व्यात् पश्येत् कदाचन ।
नियुक्ताः प्रपश्येन्नेमाद्यो राक्षसाश्चैव हि ॥
द्रष्टुमापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्तं यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तत्रायातस्तु वृद्धकी ।
प्रोवाच वृषतिं सोऽयं सन्ने दृष्टास्तु यावत्तथा ॥
ता एवाहं घटिष्यामि दासका दिव्यरूपिणा ।
इत्युक्तान्तेर्द्वौ वेद्यां दृष्टवर्हकिरूपकम् ॥
वचनार्थं मनुष्याणां वाचाभारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा ॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च ।
निर्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्भूमिः स भगवान् यथा पूर्वं मयोदितः ।
दिवांसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शृङ्गचक्रगदापुञ्जसङ्गाङ्गुलनाह्नः ।
सर्वं नृजलचक्राङ्गं धारयन् पद्मगात्रतः ॥
कञ्चीकृतफलासप्तसुकुटोन्मूलकुण्डलः ।
सुभद्रा चारुवदना वराकाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीः प्रादुर्भाभवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनस्तु यन्त्रकं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपं तुरीयकम् ॥
निर्वृत्तौ भगवद्रूपं चतुर्धा दिव्यरूपिणी ॥
लोकानामुपकाराय पुनराज्ञान्तरीक्षगा ।
पटेराच्छाद्य सुदृढं वृषते ! प्रतिमास्विमाः ॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयास्तु वर्णकैश्चक्रमेधया ।
अमर्हत्स्वरूपेण दृष्टाः प्रापाय चैतवः ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन यद्विन्यासवल्गुलैः ।
शिल्पिभिः कर्मकुशलैर्दृष्टमाच्छादयामतः ॥
वर्णं वर्णं च संस्थाप्या पूर्वसंस्कारभोजनात् ।
अतः वल्गुलसेपन्तु स तु दिवांसिंहासनतः ॥
प्रमादादयदि तं सेपमपनीयेत कञ्चन ।
दुर्भिक्षं भरकं रात्रौ सन्ततिष्यात्त जीयते ॥
नेतिवयावया राजन् ! कदाचिदपवादयाः ।
मनुष्येभ्य च राजेभ्य ! इहाः क्षुभंयहेतवः ॥
तस्मात् सुचिन्ता द्रष्टव्या वङ्गुलपवित्रेपिताः ।

जगन्मा

नीलाश्री वाक्यदृष्टस्तु वायवां शतहस्ततः ॥
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्राचार्दं सुदृढाग्रतम् ।
उत्तरे वरविंशस्य सख्यकारसुस्थितम् ॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैव विनिश्चयः ।
पुरा स्थितः पद्मेतिऽस्मिन् बोध्यर्हयति माधवम् ॥
नाम्ना विन्नावसुर्नाम श्वरो वैष्णवीतमः ।
तस्य सन्ततिरेवास्तु सेपनस्थानकर्मणि ॥
नियुक्तां महाराज ! भविष्यत्कृतवत्तु च ।
ततः स वृषतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशारदान् ॥
सत्कारैर्दानमानैश्च बोधयामास नारदम् ।
दिने दिने सुवटितः प्राचार्दो वटवे द्विजाः ॥
परितः पूर्वमागस्तु मुक्तपक्षे यथा शशी ॥
नारद उवाच ।
प्रवर्धं बहु राजेन्द्र ! स्थिता चास्मिन् चिरं सुवि ।
आराधय जगन्नाथसुपचारैर्नैहोत्सवेः ।
पितामहं द्रष्टुमाप्नो जन्ता चेदन्तिकं विभोः ॥
उपदेष्टुमिह बोध्यस्व याचास्तास्ता मञ्जोत्सवाः ।
उभौ तौ दिव्यानेन जगत्सुखं निभूतौ ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं श्रीमन्नलमभयम् ॥
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् दृष्ट्वा जगतां वृषः ॥
अमन्वत द्विजमेधाः वाचाहासमयं हरिम् ।
श्रुतैः श्रुतैर्देवी भूमः प्रयत्नात् कृताञ्जलिः ॥
क्षुब्धं प्रविपतन् भूमौ वाञ्छवल्गुलितं व्रजन् ।
जानन्नपि हि तत् कार्यं मावयद्रूपसत्तमम् ॥
उवाच परमप्रीतं रत्नलुब्धं पितामहः ।
किमर्थमागतोऽस्य तद् ब्रूहि हृदयस्थितम् ॥
रत्नलुब्ध उवाच ।
आनिर्जन्म भगवान् भूतभयभयतृप्तम् ।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यामि च प्रभो ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सन्भारद्विमतम् ।
करिष्यसि महाभाग ! तापदेव त्रान्नाश्वरम् ॥
इत्युक्तोऽपि कृतात्मा दृष्ट्वा वाक्सीं श्रियं
द्विजाः ।
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चाशुभोदितः ॥
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कृष्टमानसः ।
दृष्टवत् प्रयत्नामासी चनरोमाश्वकचुकः ॥
ततः क्रमात् सख्यदृष्टे जिमानार्थं प्रजापतेः ।
सर्वार्हसंश्रुतेः स्वन्वेत्तुसमार्गं समन्ततः ॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं विः परीत्य पितामहः ।
आनन्दसिन्धुसंमयः करोमाश्ववपुः स्वयम् ॥
समुत्तस्यौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्वयनः स्वयम् ।
अभिनिर्गारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्वाङ्मयेस्तथा ॥
प्रासादद्वारि रमिते रत्नस्तम्भेऽयं मङ्गले ।
वासयित्वाभिवेकाय सन्मुखार्धमङ्गले ॥
सुवाचिते रत्नकुम्भेऽर्धवार्धमसंभ्रतैः ।
युक्ताभ्यां क्षीपुत्तयोर्भिवर्कं पितामहः ॥
चकार भगवान् लोकसंघदार्थं द्वितीयतमः ।
ततोऽभ्यर्चयत्तान् देवान् गन्धमाक्षोपशीभितान् ॥
नीराजयित्वा विधिवत् स सर्वं लोकभाजनः ।
रत्नविंहासने रथे स्थापयामास मन्त्रतः ॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं कृत्वा तस्य कृदनुजम् ।

व्यासमुनिं भक्तरोषं सहस्रं प्रकजाप ह ।
 वैशाखस्वामये पक्षे चट्वर्यो पुण्ययोगतः ।
 कृता प्रतिष्ठा भी विद्याः शोभन्ते सुखवासरे ॥”
 तन्महाप्रसादमाहात्म्यं भया,—
 “ननु नृ निरोजयेत्तत्र कोकान् जैषर्गिकादुत ।
 कौमिकवयवहारोभ्यं पचति मीः स्वयं दुपम् ।
 सुदन्तं नारायणो निखं तथा यत् शरीरवान् ॥
 जन्मतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं कर्तुं शक्यते ॥
 भयस्यान्नाद्यमानास्मिन्नादुरितनाशनम् ॥
 आत्रायाज्जानतं पापं दर्शनादुद्धृष्टं तथा ।
 व्यासादादनाकृतं पापं भावयन्त्य अपीहति ॥
 स्वर्शनात् जन्मतं पापं मिथ्याभायं तथा विद्याः ॥
 माते जेपाहृष्टं पापं शरीरं वै न र्छयः ॥

महाप्रविष्टं हि हरेर्निवेदितं
निधोजयेद्दयः पिष्टदेवकर्मसु ।

हृष्यन्ति तस्मै पितरः सुरास

प्रयान्ति लोकां मधुसूदनस्य ॥

जातः परं हि वनस्थि ह्यथकवेद्य भो हिनाः ।।
 नराणां ह्यपमाख्याय तद्वृत्तिं दिवौकसः ।
 विद्यापयगतं तद्धि निम्नोक्तं यतिसादयः ।
 क्लृप्तिं चैव दुष्टं हि यथा विदुस्तथैव तत् ।
 निन्दन्ति ये तद्वत्तं कृपाः प्रकृतमागिनः ।
 स्वयं ह्यकस्मिन्नेव सङ्गते नापराधिनः ।
 येषामत्र न ह्यकस्मिन्नेव सङ्गते नापराधिनः ।
 कुम्भीपाके मन्त्रादौरे पञ्चमं तेजसादयि ।
 चिरकालमपि संशुद्धं गीतं वा कूरदेशतः ।
 यथा तथोपयुक्तं तत् सर्वपापान्नोदनम् ।
 नैवेद्यान् जगद्गुरुर्गात्रं वारि समं ह्वयम् ।
 कृत्स्नश्च न चित्ताभिर्मन्त्राद्वनाद्यनम् ॥”

इत्यसुबालस्यस्यम् ॥ * ॥

स च कलेर्दृष्टसहस्रवर्गपर्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति ।
यथा,—

“शाकश्रामो हरेर्मानिगमाद्यश्च भारतम् ।
कवेर्हृदयसङ्गान्मो ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”

इति नक्षत्रवर्णनं प्रकृतिखण्डम् ॥

(सनातनधर्मात् बह्विधयः प्रकृताः प्रकृतविशेषः । अयं हि तैत्तिरीयब्रह्मणः । अथ पिता परम-
भट्ट इति स्थातः । अथैव प्रकृतराजममन्त्रायो
दिक्षीप्रभोः प्राहजहान्-अष्टसुनोर्यवनस्य
दाराप्राहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन
जगदभरणकाये दाराप्राहस्यैव यथोक्तं
कृतम् । अपिच भामिनीविज्ञासमाप्तौ “दिक्षी-
वत्तमपाणिपङ्कवत्के नीतं नवीनं वयः” इत्यु-
क्तम् । दाराप्राहस्य १५५१ शकाष्टीकप्रकाश-
द्वयप्रतशकाब्दप्रथमं जीवित आसीत् । अतः
प्रकृतराजममन्त्रायोऽयं तातुकारजिक इत्येवा-
यातम् । अनेन प्रकृतराजमदवी प्राह-
जहान्सम्प्राप्तौ दिक्षीप्रभोः प्रामेति तत्कृतादा-
सप्रविकासनामकयज्ञादेवाम्भते यथा,—

“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोप-
कारपरम्पराधीनमानसेन असिदिगुद्वयवर्धनद्व-
यव्यवसायमेकविद्याविद्योत्तमानाकारैः कवि-

भिरपाशनाग्निमन्त्रेण तत्तुभ्योऽज्ञातकामिकायेन
 कुम्भतिलकवासाकर्मणाऽह्नितायेदद्वयमाग्रेषिणीक
 नाथ कतुहरीपितृस्तुतर्कद्वयज्वालाभायेन अग्नि-
 मन्त्रेण नन्वावासावखानमन्त्रादेन आभुर-
 कुम्भस्तुत्रेण वा राघवस्तुत्रेणादिष्टेन आग्निभौम-
 कीशराष्ट्रकानृपवाहधिमन्त्रपञ्चिन्तराजपदवीवि-
 राजितेन तेनैककुम्भावर्तसेन पञ्चिन्तनमन्त्रायेना-
 वधविजासास्त्रोयमास्त्राधिकार निरनीयत । सेय-
 मनुग्रहेण सङ्गद्वयानामह्निस्तुत्ताधिता भव-
 तातु ॥”

एतत्प्रकृतविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति । तेषु अष्टावधि ज्ञातास्तेति, रसगङ्गाधरः १, वसुनाथवर्णनचम्पूः २, रतिमन्त्रयनाटकम् ३, वसु-
मतीपरिखण्डनाटकम् ४, जगदाभरनकाव्यम् ५, प्राणाभरनकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राण-
नारायणमहोदयस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (वसुनाथस्तुति-
रूपोऽयं ग्रन्थः) ८, तुषारलहरी (सूर्यस्तव-
रूपोऽयं ग्रन्थः) ९, कवचालहरी (विष्णु-
लहरी वा) १०, ज्योतीलहरी ११, भामिनी-
विलासः १२, मनोरमाङ्गचमर्दिनी १३, अम्ब-
वाटीकाव्यम् १४, आश्रयविलासः १५ ॥ ॥ ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः । अयं हि विवाहभङ्गार्थवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका । रुद्रदेवस्तु सतुःपठितमवयसि पूज्यसहस्रार्जुनययां सप्ततायां ऋतायां संसारविरक्तः काशीवास-सुखमभितप्तन् चिरसुखं नित्यानन्दपुरनिवा-सिनं ज्योतिर्विद्याविधारं सुप्रसिद्धं चक्रशेखर-वाचस्पतिमभिगन्ध स्वीयान्तमदृष्टाफलाफलं पृष्टवान् । चक्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलयागु-सारतत्त्वमेव यति सुप्रसिद्धपुत्रतामरूपं शुभ-फलमवगन्ध वासुदेवान्धः कस्यचिद् विप्रवर-स्याम्बिकानाभ्यां कन्यासुहाय्यामास । रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चक्रशेखरस्य वाक्याद-म्बिकां परिणीय सत्पुत्रप्राप्तिकामी काशीमभि-गन्ध विष्णुचरसुहृद्भ्यैकविंशतिपुरचरणं ज्ञात-वान् । चरमपुरचरणद्वयोः शमिन्ध्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्रतामरूपः प्रकटयताः पुनः स्वस्थानं निवेष्टीप्रदेशं प्रत्याह्वय गाईस्यगर्भाशुरक्तो बभूव । अथ गच्छति काले पतिप्ररायणाम्बिका गर्भसुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) चौराश्विनस्य देवीपक्षीयपक्ष्म्यां पुनरन्तं जग-न्नाथं प्रकृतयती । रुद्रदेवस्तु वनजातपुत्रस्य ज्ञात-संस्कारादिकं विधाय राज्ञुसारतो रामराम इति नाम जके परं कुमारस्य मातामहो वासु-देवः अस्मिन्नेव समये कौजगन्नाथसंज्ञात् तीर्थ-स्थानात् प्रत्याह्वय दौहित्रसुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याकाशे नमस्योजयत् । ततः प्रभुत्वेवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अथनु बाह्यावस्थायामतीव्यवस्थप्रकृति-
ईदानीमपि कृतिशक्तिपक्षपादितादिगुण-

निकरेण वङ्गनां वितरं प्रियपात्रमासीत् ।
 अयं प्रथमतः पितृवत्तिष्ठाने आकरयन्मधोव
 ततो ज्येष्ठतांस्तस्य न्यायलङ्कारोपमासकस्य भव-
 देवस्य समीपे काङ्क्षित्यादिकमधीतवान् । ततो
 भयदेवस्य परलोकमागमनकरं कामाक्षपुरनि-
 वासिनं रत्नदेवविद्यावाचकस्य अध्यापकत्वेन
 कीर्तय दर्शनश्राव्यादिभिन्नया कामं याचया-
 मास । अथ एतादृशी प्रसूरास्त्युतिशक्तिरासीत्
 यद्वधीतस्यापि भिन्नदेशीयभावायाः निबद्धस्य
 मन्त्रस्य द्विधिमवाञ्चि एकवारमात्रमाकर्ष्यैवायं
 अन्तर्गम्य अध्यानात् इव आवर्तयितुं समर्थः ।
 एतादृशीमेवाशक्तिरेवैव अल्पसमयेन बहु-
 शास्त्रपारवाचिनमकरोत् ।

यच्छदशवर्षसमय एवासी त्रीपरीनाथीं तुजच्छा
कन्यासुपनीतवान् । विवाहात् परमेवाय षष्ठ-
तातो भवद्देव, परकीर्णं गतः । माता तु पूर्वमेव
काणधर्मेतुभगता पिता च चतुर्विंशतिवयस्क-
मेनमवनीक्यैव दृष्ट कीर्णं लब्धवान् । पित्रिविभा-
गन्तरमेवायं ह्यजानन्नाप्रयितं प्रवृत्त आसीत् ।

अथ कदाचित् बह्वंभानांप्रपतिर्महाराज-
 ण्जिजीवचक्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमव-
 गम्य राजसभामधिरोहयितुं निमग्नयामास ।
 जगन्नाथस्तु राजप्रसादतुल्यं राजसभां
 प्रविष्ट्य तर्कजालेन तन्त्रस्थान् पण्डितान् जित-
 वान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धि-
 शक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशिष्टैः परीक्षितुं
 पथि दृष्ट्वा सममवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितु-
 मादिदेश । जगन्नाथस्तु कृपतिर्मनोऽभिप्रायमव-
 गम्य निवेद्यीप्रदेशात् बह्वंभानप्रत्येकं यावत्
 पथि स्थितानां प्रत्येकपादपद्मन्दिराणामपि
 दृष्टानां कथयामास । राजा तु स्वकर्मचारिभि-
 रेतद्दृष्टान्तस्य याथार्थ्यसुपगम्य तातिशयेना-
 नन्दितो बभूव ।

एकदा सुशिवावाहाणप्रदेशकृपतिर्धनस्य
मन्त्री बन्धुमारोहस्य पाण्डित्यमवाप्य (नवाच)
महोपतिसमीपमेवमानयामास । कृपतिस्तु बहु-
विधेर्दुःखहर्त्रैरेव बन्धितुमभिनयाम परं जग-
न्नाथः स्वीयबुद्धिप्राख्यैव कृपतिकृतप्रज्ञानां
सदुत्तरं दत्त्वा तं समोष्य च तस्माद् बहु-
कार्यप्रदां भूय्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगणशुद्धारतो यवनराजानां
वैभवविवरणां गतः इराजराजानां सौभाग्य-
समयः सप्तपागतश्च । तदा इराजश्रुतय-
क्षदाजीमनप्रनारङ्गनाथं विचारकायं सौ-
कर्याय जगसायतर्कप्रधानं समाहूय यव-
हारोपयोगिनं प्रत्यभक्तं प्रणीतुमादिदेश । जग-
सायसु तवीनश्रुतिभिस्तथादिष्टः “विषादभङ्गा-
नौषसु-” नामकं प्रथं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विवर्तितमवयवि सङ्घर्षार्म्भणी प्रौढरी
नहुपुत्रयौत्तादिकं संरक्ष्य प्रारब्धोक्तं गता । अस्य
की पुत्रौ तिस्रः कान्याश्चामहम् । पुत्रयोर्वनप्रसाम-
साध्यमौम यत्र ज्येष्ठः प्रतिभाशाली नृपशास्त्र-

अग्निः

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमग्निमावस्थायी इह-
प्रपीणादितुल्यमवलीक्य अतिदुर्लभमेतादृशं
संसारसुखमनुभव्य शक्यनरपतेः १७२६ वत्सरे
(१२१४वर्षाब्दे) आग्निमहाप्रदीपकतीर्थायां
गङ्गातीरे प्राञ्चान् तज्जान। ज्योः प्राञ्चाल-
पर्यन्तमेवास्तेष्वग्निशेषेष्वपि न जातम्। गङ्गा-
तीरं गतेन सुप्रसूतासुता चतुर्प्राञ्चाले जतः
शोको यथा,—
“केचिद् ब्रह्म निराकारं वराकारं केचन।
वयम् दीर्घयोगेन नीराकारसुपाकहे ॥” इति ॥
जगत्, पुं, (जगता विश्वस्यजीवजातेन जगति
इति। जगत् + जम् + वाङ्मनात् कुः। यदा,
हु + क्तिप् एवौ। हु वेवर्न स्तुतिरित्यर्थः जगति
विश्वसंस्तुते हुः स्तुतिर्पठ्य। सर्वजीवस्तुतत्वा-
देवास्तुतत्वात् ॥) अग्निः। जगुः। इति विश्वः
शब्दरत्नावली च ॥ जगदुरपि पाठः ॥
जगरः, पुं, (जगति संघामेतेति। जाय +
अप्। एवोदरादिवात् साधुः।) कवचः। इति
शेखरः। १। ४३० ॥
जगलः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति।
गल चरते + घञ् तुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्वक-
त्वात् “दीर्घोऽक्षितः ॥” ७। ४। २३। इति न दीर्घः।
यदा, जम् + घः। जः जातः जम् गलति निर्गच्छ-
तीति। गल + अच्।) सुराकल्मसम्। मेया
इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः। मेदकः २। इत्य-
मरः। २। १०। ४२ ॥ (यथा, शाङ्गधरे मध्य-
खण्डे दशमेऽध्याये।
“तद्वदो जगको ज्यो मेदको जगताहुनः ॥”)
मदनद्वयः पितृमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—
“भूतप्रवाहिकाटोपकषवाताश्रयां हितः।
जगको आहिकृच्छोऽयः शोषघ्नो भुक्तपाचनः ॥”
इति चरके छत्रस्थाने तप्तविशेषध्याये ॥
“आयुष्यो जगलः पक्ता कृच्छकृच्छकषोषघ्नः।
सुष्ठुः प्रवाहिकाटोपकुर्गामानिशोषघ्नः ॥”
इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
धूर्ते जि। इति मेदिनी। ये, ६१ ॥ कवचः।
रत्नयोरेवात् ॥ गोमये, स्त्री। इति रत्नमाका ॥
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“गोमयं जगलं गोविट् गोहमं तच्च गोशतम् ॥”)
जग्वं, वि, (अद्यति क इति। अद् भक्षणे + क्तः।
“अदो जग्वर्जमिति किति ॥” २। ४। १६।
इति जग्वर्जदेशः। इकार उच्चारणार्थः।)
भुक्तम्। इत्यमरः। १। २। १११ ॥
“क्षिप्तं चर्न कुटजवल्कलमजम् जग्वम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिष्यधृतीकाराधिकारे ॥
जग्विः, स्त्री, (अद् भक्षणे + क्तिप्। “अदो जग्वि-
र्जमिति किति ॥” २। ४। १६। इति जग्वर्ज-
देशः।) वज्रभोजनम्। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥
भक्ष्यम्। इति शेखरः ॥ (यथा, मनी।
२। ११५।
“अदन्ता तु य इत्येवः पूर्वं सुष्ठुत्वेऽविषयः।
अ सुष्ठुत्वे न जायति अद्यतेऽभिमानः ॥”)

जघन्यः

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो गतीति। गम +
“आहगमहनवनः किकिनी णिट् च ॥” १। २।
१७१। इत्यस्य “भाषायां आहगमहनमिजनि-
नमिभ्यः ॥” इति वार्तिकोक्ता किकिर्णच ॥)
वायुः। इति केषितु ॥
जघनं, स्त्री, (जघते इति। जघ् + “हन्तेः शरीरा-
वयवे हे च ॥” उर्वा। ५। ३२। इति अच्
हित्वा ॥ “आभावाच्च ॥” ७। ३। ५५। इति
कुलम्।) स्त्रीकक्षाः पुरोभागः। (यथा,
माघे। ५। २६।
“नाभिर्द्वैः परियहीतरयाणि यच्च
स्त्रीयां हृदयजघनसुनिवारितानि ॥”)
कटिः। इति मेदिनी। मे, ६७ ॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। ६। ८२।
“भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विक्षितौ तदा।
शरीरं सन्धयता तच्च जघने परमाहुते ॥”)
जघनरूपको, पुं, (जघनरूप इव कायतः इति।
के + कः।) कुञ्जन्दौ। इति जलायुषः ॥
दिवचवान्तोऽर्थ शब्दः ॥
जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।)
काकोदुम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ६१ ॥
जघन्याः, वि, (कुटितं जघते निज्यते इति। जघ् +
यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशाब्द-
मिति जुगतोऽनुनासिकान्त्येति न जुक्। यदा,
जघनमिव। “प्रास्त्रादिभ्यो यत् ॥” ५। ३।
१०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-
पाणिनिष्यधे केहाधिकारे।
“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिर्द्वौ च मध्यमे।
जघनस्य पलार्द्धेन केहाधौषधे च ॥”)
गर्हितः। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १३।
“तत्र द्यूतमभवन्तो जघनं
तस्मिन् जिताः प्रजिताश्च सर्वे ॥” ॥
जघने कटिदेशे भवम्। दिगादिवात् यत्।)
मेहमे, स्त्री। इति मेदिनी। ये, ८३ ॥ पुं, मूत्रः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा,
मनी। ८। ३६६।
“उत्तमां शिवमानसु जघन्यो वधमर्हति ॥”
“हीनजातिवत्सहजातीयां कन्यामिच्छन्ती-
मनिच्छन्ती वा गच्छन् जातपेययाऽङ्गच्छेद-
मारणात्मकं वधमर्हति ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ एहभागः। यथा, रामा-
यणे। २। १०४। २६।
“ततो जघनं सहितैः खमक्षिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सेनिकैः।
जनेन धर्मैश्चतस्रेण धर्मैवा-
हमोपविष्टो भरतस्तदायजम् ॥”
“जघनं जघनभागं एहभागमाधितः यम् ॥”
इति तट्टीकायां रामायणः ॥ ७। राजायुधर-
विधेयः। यथा, इहत्सर्वहितायाम्। ६६। ११,
११—१४।
“पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुजोऽपरो मण्डककोऽथ वामी ॥”)

जङ्घा

पूर्वोक्तभूपादुपरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः इत्यत्र जङ्घाशब्दः ॥
“मानवस्यैव तु जङ्घनानामा-
ख्येऽस्तुत्यस्यैवः सुगन्धिः।
मुक्त्यैव वारः प्रियुषः कविश्च
रुच्यश्च विः सुखकाराङ्गुलीकः ॥
क्रूरो धनी क्षुण्णमतिः प्रवीत-
स्त्वान्मन्त्रिः स्वात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्गुलिर्लक्ष्यशक्तिमाश्र-
यन्महाद्वय जङ्घनानामा ॥”)
जङ्घनः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति।
जघ् + “जघन्यां जने क्तः ॥” १। २। ६७।
इति क्तः।) मूत्रः। कनिष्ठे, वि ॥ इति मेदिनी ॥
ये, ३२ ॥ (यथा, महाभारते। १। ५५। १६।
“एकादशस्तथा त्रयो द्वादशो विष्णुवचनैः।
जङ्घनजस्तु सर्वेषामादिमानां सुखाधिकः ॥”)
जङ्गिः, पुं, (जघते इति। जघ् + “आहगम-
हनेति ॥” १। २। १७१। इति किम् हित्वा ॥)
हननयोग्यात्मम्। इति संक्षिप्तवारः ॥ (यथा,
कावेदे। ६। ६१। २०।
“अत्रिर्मजममिषिर्वा कलिर्जानं दिवे दिवे ॥”)
जङ्गुः, वि, (हनतीति। हन वधे + “कुर्ध्वच् ॥”
उर्वा। १। २३। चकारात् हनोरपि कुर्ध्वच् ॥)
हन्ता। हननकर्ता। इत्युदाहरिकोषः ॥
जङ्गमः, वि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम् + यद् +
अच्।) अस्यावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत्-
पठ्यायः। चरिणुः २ चरः ३ जघः ४ इङ्गः ५
चराचरः ६। इत्यमरः। १। १। ७४ ॥ (यथा,
रघो। २। ४४।
“मान्यः व मे स्वावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रसन्नवारहेतुः ॥”
“शोषयस्तान्दृष्टिषिः स्वावरा जङ्गमाश्च ॥”
“जङ्गमास्तपि चतुर्भिश्च जरायुवाक्यखेद-
जोक्षिणाः। तत्र पशु-मनुष्य-आलारयो जरा-
युजाः। खग-सर्प-सरोक्ष-प्रभृतयोऽङ्गजाः।
क्षमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः खेदजाः। इङ्ग-
गोपमच्छकधतथ उक्षिणाः ॥” इति सुश्रुते
छत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा
कुटी यजमिव ॥) इजम्। इति चिकित्साशेषः ॥
जङ्गलं, वि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति।
गल + यद् + अच्। एवोदरादिवात् साधुः।)
निर्वादिदेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ निर्जन-
स्थानम्। पिथिते, स्त्री। इति मेदिनी। ते, ६३ ॥
जङ्गाकः, पुं, (जङ्गं कुटिकमतिं अजति प्राप्नो-
तीति। अज + “कर्म्मव्यञ्ज ॥” १। २। १६ इत्यञ् ॥)
दोषविशेषः। जाङ्गाश्च इति भाषा ॥ तत्-
पठ्यायः। आकिः २ मङ्गारः ३ शैवुः ४
चक्षरः ५। इति जटाधरः ॥
जङ्गलं, स्त्री, विषम्। इति चिकित्साशेषः ॥
जङ्गा, स्त्री, (जङ्गमते कुटिकं गच्छतीति। जघ्
वधे गती च यद् तुगन्तात् + “अन्त्येभ्योऽपीति ॥”)

जटः ।) गुणकोटोपाख्यानभागः । जाट इति
भवा । तत्पुण्यायः । प्रकृता २ । इत्यमरः ।
टडा २ टडम् ३ टडिका ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १२ ।
“शत्रुनिमज्जता याज्ञो जटार्मा प्रयतिवता ॥”)
जटार्माः, पुं, (जटा तत्पुण्यायतिरेव आकरो
निधिः जीविकाविमोहधनस्योत्पत्तिः । सोऽप्य-
स्येति । जटार्मा + “अत इतिठनी ॥” ५ । २ ।
११५ । इति ठ् ।) भावकः । तत्पुण्यायः ।
जाडिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ । जाक-
जनी ३ । इति शब्दरत्नावली ।
जटार्मा, स्त्री, (जायतेऽनेनेति । जै + करणे
लुट् । जायं कर्म । ततो जटार्माऽजायमिति ।)
जटार्मावतः । तत्पुण्यायः । मनुष्यम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
जटार्मा, वि, (प्रकृता वेगवतीत्यर्थः जटार्मा-
स्येति । जटार्मा + “सिधादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ८० । इति
लङ् । जटार्मावेनेव वेगस्य जननराज्यात्मम् ।)
अतिवेगवान् । तत्पुण्यायः । अविश्वः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७३ । (यथा, काशीखण्डे
गङ्गामाहात्रे । २८ । ६४ ।
“जाकुलीन्वा जगन्माता जट्या जटाल-
वीचिका ॥”)
हरिश्च । एवः । कुरङ्गः । जट्यः । एवतः ।
जट्युः । शम्बरः । राजीवः । सुखी । (यथा,—
“एवहरिश्चकुरङ्गकराजजलतमालशरभ-
नदेन्द्रावतवाचकवरजगमाहाकाप्रभृतयो
जटाला जटाः कथाया मधुरा जवयो वासमित-
हराकील्या जट्यः वसिष्ठोद्यमाश्च ॥” इति
सुश्रुते सप्तस्थाने ४६ अध्यायः ।)
एवं मांसगुणाः ।
“जटालाः प्रायशः सर्वे पित्तज्वरहराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि जवयो बलवर्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ।
जटार्मार्ज, स्त्री, (जटार्माः मूलं रोगविशेषः ।)
जटार्मवेदना । तत्पुण्यायं यथा,—
“हरीतकी शङ्खवेरं देवदाह च चन्दनम् ।
जाययेच्छागुणेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जटार्मूलम्वल्लभां सपराजं तु नाशयेत् ॥”
इति गारुड १८० अध्यायः ।
जट, पुंवि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-अकं-
सेट् ।) जटति । पुंवि योषने । इति दुर्गादासः ।
जट, इ पुंवि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
अकं-सेट् ।) इ, जटति । पुंवि योषने । इति
दुर्गादासः ।
जटपूकः, वि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति ।
जप + क् + “जपजपदृशी षट् ॥” ३ । २ । ६६ ।
इति जकः ।) पुनःपुनर्यपकर्ता । इति सुग-
मोद्यम् ।
जट, संज्ञा । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-
अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं जवः
स्पर्शित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संजवा भवतीति ।
जट् + क् ।) जटा, जायते प्राप्नुमतीति ।
जट् + “जनेदम् जीपञ्च ॥” उक्ता । ५ । १० ।
इति ठ् । अन्त्यलोपञ्च ।) जतिनां शिखा ।
जवकचः । तत्पुण्यायः । जटा २ । इत्य-
मरः । जटिः जटोऽ जटः ५ जटकम् ६ जटम् ७
कौटीरम् ८ जटकम् ९ जटम् १० । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ । १२२ । २ ।
“नीलाः प्रज्ज्वाला जटाः सुगन्धा
हिरवदरन्मुपयिताः सुदीर्घाः ॥”)
मूलम् । यथा,—
“यदि न वसुहरानि यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसती हृदि यतोऽस्तुतककमणिः ॥”
इति श्रीभागवते सुतिसर्गे ८० अध्यायः ।
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ । जटजटा ।
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
“काण्डिकं पद्मकच मधुकं नागरं जटाम् ॥”)
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः । कपिकण्डुः ।
इति रत्नमाला । (वेदपाठविशेषः । यथा,—
“जटा माता शिखा सेखा जपो रघो
रघुः ।)
जटौ विलतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वकं महर्षिभिः ॥”)
जटाजूटः, पुं, (जटार्मा जूटः सङ्ग्रहः ।) जटा-
सङ्ग्रहः । यथा, महाभारते ।
“जटाजूटयन्त्रं ब्रह्मपति रव्यां परिहृष्टः ॥”
शिवजटा च ।
जटाज्वालाः, पुं, (जटैव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः ।
इति हारावली । २४ ।
जटाटङ्गः, पुं, (जटा टङ्ग इवास्त्र ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति । जट् + बाहु
जकादीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + क् । जटार्मा
धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । १३ । १० । १२६ ।
“जिनेनच विषयाज्ञो मयिनिही जटाधरः ॥”)
बुद्धमेव । इति त्रिकाण्डशेषः । पर्याय-
नामार्थकोशाख्याभिधानतत्कारणम् । (स्कन्द-
स्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ५८ ।
“परिश्रुतः कोकवदः जगदीशो जटाधरः ॥”
देशविशेषः । स तु दक्षिणात्यप्रदेशः । यथा,
बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
“अथ दक्षिणेन ॥” इत्युक्ता,—
“क्रौञ्चहोपजटाधरकावेर्यो रिवककच ॥”
इत्युक्तवान् ।
जटाधारिणि, वि । यथा, रामायणे । २ । ६ । १५ ।
“जटाधरौ तौ इमचीरवायसौ
महाबली कुञ्जरवन्द्योपमा ॥”)
जटार्मांसी, स्त्री, (जटा जटाजतिं मन्ते इति ।
मन् + “मनेदीर्घेच ॥” उक्ता । ३ । ६४ । इति को
टीशेषः ।) सुमन्त्रजतिविशेषः । तत्पुण्यायः ।

जटम् २, जटिवी २, पेनी ४ मांसी ५ जटजटाद
जटो ७ किरातिनी ८ जटिका ९ जीमशा
१० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला । अत-
जटा १२ । इति भावप्रकाशः । पेनी १३
जटादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेयिनी
१७ जटा १८ पिंका १९ मांशिनी २० जटाला
२१ जट्या २२ मेवी २३ तामसी २४ जक-
वर्तिनी २५ माता २६ जटजटा २७ जगनी
२८ जटावती २९ जगमका ३० जटार्मांसी
३१ मिंवी ३२ मिचिः ३३ मिची ३४ मिचिका
३५ मिचिः ३६ । इति शब्दरत्नावली । अस्या
गुणाः । सुरभिजम् । कषायजम् । कटुजम् ।
प्रीतजम् । कषयतदाहपित्तनाशितम् । कानि-
मोदकारिजम् । इति राजनिर्घण्टः । तिलजम् ।
मेधजम् । वनप्रदम् । श्लाघ्यम् । निदोषा-
वीर्यज्जुहवाशितम् । इति भावप्रकाशः । अनु-
लेपनेन अरक्तचतानाशितम् । इति राज-
वल्लभः ।
जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । जा + जग-
यादितात्पुञ्जः ।) जटायुः जटं कृतमायुर्वैद्यः ।)
जटायुः जटायुः । स तु अरक्तपुत्रः स्यात्तिर-
जुः दहरधराजवतः वीताहरसममे राव-
तीन जतः । इति रामायणम् । (यथा, न
महाभारते । १ । २०८ । १—३ ।
“सखा दहरधरावीर जटायुरवसावतः ।
यधराजो महावीरः स्यात्तिर्वैद्यो वीरः ।
स ददर्श तदा वीता रावकाङ्गगतां कुवाम् ।
सक्तोऽप्यभ्यवदत् पक्षी रावकं राक्षसेन्दरम् ॥
अथैनमजवीर्यो सुखं सुखं मेधिलीम् ।
शिवमात्रे मयि कर्तुं हरिश्चकि निशाचर ॥
नहि मे मोक्षसे जीवन् यदि नोतुल्यसे वधम् ।
उल्लेखं राक्षसेनं तं चक्रेतं वल्लभं मेधम् ॥”
“स वधमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्गमाहाय चिच्छेद हृत्तौ तस्य पतयिष्यः ॥
निहत्य यधराजं स भिन्नाभिशिखरोपमम् ।
जटमाचक्रमे वीतां यन्वीलाङ्गेन राक्षसः ॥”)
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ।
“गुग्गुलुदेवधूपञ्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
कुम्भोजखण्डकं जीवे महिषाचः पण्डितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“जटायुः कानिर्मयाचः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
जान्मोऽप्ययम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
“अदवस्य भार्या श्येनो तु वीर्यवान् महाबली ।
स्य्याति जनवामास वीर्यवन्तं जटायुम् ॥”)
जटालः, पुं, (जटालस्येति । जटाल + “सिधादि-
भ्यश्च ॥” ५ । २ । ८० । इति लङ् ।) कर्पूरः ।
वटः । सुष्कः । गुग्गुलुः । इति राज-
निर्घण्टः । जटायुते, वि । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, हरिवंशे । १०० । २२ ।
“वीरिणः शिखिनाथो जटायोर्द्विरोवजः ॥”)

जटाशा, स्त्री, (जटाशयस्या इति । जटा + "विधा-
दिभ्यः । ५ । २ । ८७ । इति जट् । ततो
जटाशित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राज-
निर्घण्टः । (विपरकमस्या जटामांसीशब्दे
जातयम् ।)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् ।
मत्तु वः स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति
राजनिर्घण्टः ।

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) वज्रजटा । मन्व-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ।

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं वंजना भवतीति ।
जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ ।
इति इन् ।) जटहयः । इति शब्दरत्नावली ।
जटा । वज्रजटः । इत्युदात्तकोषः ।

जटिकः, पुं, (जटा अस्त्वस्येति । जटा + "लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० ।
इति इलच् ।) विंशः । इति शब्दचम्पिका ।
(ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलचानघीधानं दुर्बलं कितवन्तया ।"
"जटिको ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लुक-
भट्टः ।) जटावृत्ते, वि । इति मेदिनी । जे, ८२४ ।
(यथा, कुमारः । ५ । २० ।

" विवेक कश्चित्तिलस्तपोवर्ग
शरीरवदः प्रथमाश्रमो यथा ।")

जटिका, स्त्री, (जटिल + अजटित्वात् टाप् ।)
जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४४ ।

("जटामांसी भूतजटा जटिका च तपस्विनी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पिप्पली । इति मेदिनी । वचा । उज्जटा । इति
रत्नमाणा । इमनकट्टयः । इति राजनिर्घण्टः ।
राधिकाशम्भुः । यथा, गीरगणोद्देशे ।

"जटिका राधिकाशम्भुः कार्यतोऽविशदेव तम् ।"
(जटिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १८७ । १४ ।
"अयते हि पुराणेषु जटिका नाम गौतमी ।
जटोन्मथ्याचितवती सप्त धर्मेभ्यस्तामरा ।")

जटी, स्त्री, (जटि + "जटिकारादिति ।" ४ । १ । ४५ ।
इत्यस्य चार्तिकोक्ता वा ङीप् ।) पर्कटीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली । जटामांसी । इति
रत्नमाणा ।

जटी [न], पुं, (जटा अस्त्वस्येति । जटा + इति ।)
जटहयः । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ । (यथा,—
"असौ जटी पर्करी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
स्कन्धस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ५८ ।

"व्याजाजिह्वः करणश्च शिवकीर्णो जटी हरिः ।"
जटाविशिष्टे, वि । (यथा, महाभारते । ७ । ५० । ४३ ।
"ततो हरो जटी व्याजुर्निशाचरपतिः शिवः ।")

जटुकः, पुं, (जटति देहे वंजतो भवतीति । जट
वंजतो + बाहुलकाहुलच् ।) जटुकम् । जटुक
इति भाषा । तत्पण्यायः । काजकः २ पिशुः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ।

जटरं, वि, (जटति एकजीभवतीति । जट +
बाहुलकाहः षान्तादेशश्च । यद्वा, जनयते
इति । जन + "जनेररुह च ।" उणां । ५ । ३८ ।
इति अरः षान्तादेशः ।) वट्टम् । कठिनम् ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, शान्ति-
शतके । ४ । १३ ।

"इदानीं मन्त्राणां जटरकमठपुष्टवतिना
मनीषितस्तु किं अक्षनिविमुक्तैव च प्रयसि ।")

जटरः, पुं स्त्री, (चायते गर्भो मर्जं वा अक्षिमिति ।
जन + "जनेररुह च ।" उणां । ५ । ३८ । इति
अरः षान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ।
(यथा, हितोपदेशे । २ । ४४ ।

"पुष्टतः संवेदेकं जटरेखं कुताशनम् ।
स्वामिन् सर्वभावेन परलोकममायया ।"
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्मेविभागे आमेष्वादिशि
वर्तते । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १४ । ८ ।

"आमेष्वादिशि कोशलकलिज्वल्लो
पवज्जजटराङ्गाः ।"

तथाच महाभारते । ६ । ६ । ४२ ।

"अत जडं जनपदान् निषोष गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—

"जटराः कुजुराश्चैव सदृशार्णाश्च भारत ।"
इत्युक्तवान् ।

पञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जटरदेवकटौ मेखं पूर्व्याणादशयोजनसदृश-
सुदगायतौ द्विसहस्रपुतुङ्गौ भवतः ।"

उदररोगविशेषः ।
"राजो जल वलीनाशो जटरे जटरेषु तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये धामटेनोक्तम् ।
एतत्सम्प्रदायिण्या, सुश्रुते निदानस्थाने
७ अध्याये ।

"कोष्ठादुपसर्जितवदस्यारो
निःस्वत्तु दुष्टोऽनिलवेगमुक्षः ।
तस्यः समुद्रस्य श्वनेः समन्ता-
द्विवर्त्तमानो जटरं करोति ।")

जटरकुत्, पुं, (कुदतीति । कुट् + क्तिप् । ततः
यङीतत्पुरुषः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्त्य
तथात्वम् ।) आरग्वधट्टयः । इति शब्द-
चम्पिका ।

जटरामयः, पुं, (जटरस्य आमयो रोगः ।)
जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

(अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा,—
"कपित्थमध्वं लीढा तु सखोयसौत्रशर्करम् ।
कटुपर्णं मधुयुक्तं वा मुच्यते जटरामयात् ।"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ।)

जडं, स्त्री, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल +
अच् । जलयोरैक्यात् जल्ल इत्वम् ।) जलम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (जलति जनी-
भवतीति ।) लोचकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अक्षैतवपदार्थाणां स्वरूपम् । यदुक्तं ग्रन्-
थेभ्यः । ६ । १२७ ।

"अपिहालवटादीनां यत्तु स्वरूपं जडं हि तनुम् ।")

जडः, वि, (जलति बुद्धिशक्तिमाप्नादयतीति ।
जल आप्तादने + अच् ।) विमयस्यः ।
(शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।

"परान्द्रुम् हर्षजकेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रकाशितम् ।"

"हर्षजकेन हर्षशिष्टिरेव ।" इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ।) मूकः । (यथा, मनी । २ । १२० ।

"नापुष्टः कस्यचिद्भूयात् यन्माययेन पुष्टतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवक्त्रोऽप्यचरेत् ।"

वधिरः । यथा, तत्रैव । ६ । २०१ ।
"उन्मत्तजडवक्त्राश्च ये च केचिन्निरिभियाः ।"

तथा तत्रैव । ८ । ३६४ ।

"अन्धो जडः प्रीतवर्णो सप्तधा व्यधिरश्च ।"

"अन्धो वधिरः यङ्गुः सन्ध्यावसतिवर्षः ।" इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।) अप्रज्ञः । इति
मेदिनी । जे, १४४ । (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्
१ अङ्के ।

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु
कान्तिप्रदः

शङ्कराकरसः स्वयं नु मदनो माधो नु पुण्याकरः ।
वेदाभ्यासजः कथं नु विषयव्याहतकौतुहलो

निर्मातुं प्रभवन्ननोदरमिदं रूपं पुराणी
सुनिः ।"

निष्कन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।

"जडोद्धतस्त्राण्णकवीक्षणेन
वचं सुतुल्यमिव वक्ष्यामिः ।"

मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ । [अमस्मितः
अथ तं स्वनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुह्यरा-
अभिषङ्गजडं विजिज्ञवान्
इति श्रियेण किलान्वबोधयत् ।")

जडक्रियः, वि, (जडस्य मोहितस्यैव क्रिया कार्यं
यस्य ।) दीर्घसूत्री । चिरक्रियः । इति जला-
युघः ।

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।)
जाड्यम् । तत्पण्यायः । लोमिहम् २ शीतलम् ३
अपाटवम् ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
रघुः । ६ । ४६ ।

"अनयदासनरज्जुपरिचयि
सुजलतां जडतामवकाजः ।"

इयं हि अभिचारिभावविशेषः । अस्या जडत्वं
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।

"जगतिपतिर्जडता स्याद्विद्वान्निष्ठदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमित्तमयननिरीक्ष्यतुष्टीभावादयस्तज ।")
विरहदुःखेन जीवनमावस्थितिः । इति रस-
मञ्जरी ।

जडा, स्त्री, (जडयति तत्करोतीति विजकात्
अच् ततटाप् ।) मूकशिखी । इत्यमरः ।
भूनामजली । इति रत्नमाणा ।

जडिमा, [न] पुं, (जडस्य भावः । "वर्षेहृष्टारिभ्यः
अच् च ।" ५ । २ । १२३ । इति इमणि ।)

जडता । तस्य जडत्वं यथा,—

"इदानीन्तपरिज्ञानं यच्च अज्ञेयजडतरम् ।

अनुष्टुप

दशममन्त्रभाष्ये अत्रिभाष्येऽभिधीयते ॥

अनुष्टुपः कवीकृतः ॥

अनुष्टुपः, पुं, (अनुष्टुपः अष्टोपरादिनां षष्ठः अष्टमः) ॥
देशिकवर्णितः ॥ इति शेषः ॥

अनु, स्त्री, (आयते इत्यादिभ्य इति) जन + "अलि-
पाटिनमिममिन्नमिति" ॥ उर्ध्वा २। १६।
इति उः सोऽनादेशः ॥ इत्यनिर्यासविशेषः ॥
अनु इति का इति अ भाषा ॥ तत्पठ्यायः ॥
राधा २ काया २ कायः ३ अन्तः ५ हुमा-
मयः ६। इत्यमरः १। २। १५५॥ इत्या ७। इति
इमः ॥ कौटुका = क्रिमिना ८ अनुका १०
अनुका ११ गवायिका १२। इति रत्नमाला ॥
अनुकम् १३ यावकः १४ अन्तः १५ रक्तः १६।
इति शब्दरत्नावली ॥ यत्नका १७ क्षमिः १८
वरवर्णिनी १९। इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते १। १४७। १५।

"जिह्वानुच्छेदकवर्णितं यद्विज्ञेयमिति ॥")

अनुकं, स्त्री, (अनु इव कायतीति) के + कः ॥
हिङ्। (अनु इव। कार्यं कम्) ॥ काया।
इति मेदिनी ॥ के, ६१ ॥

अनुका, स्त्री, (अनु इव आह्वया कायतीति) ॥
के + "आतोऽनुपद्वये कः" १। २। ३। इति
कः ॥ जनीनामगन्धद्रवम् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ चर्मचटिका ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंघेऽप्युपकाराधिकारे ॥
"अनुकाश्रयता तद्वर्णितं वस्तुमभिः ॥
अपकारहरो वेपो नृजविह्वार्यशिशुभिः ॥")
पर्यटी ॥ इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः ॥ ता-
तु मानवे प्रसिद्धा ॥ तस्याः पर्यायाः ॥ अनु-
कारी २ जननी ३ चक्रवर्तिनी ४ तिर्यक्पला ५
निशाया ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका = राज-
हत्या ८ जनेष्टा १० अपिकच्छुपलोपमा ११
रत्ननी १२ स्यावली १३ अमरी १४ जया-
वलिता १५ विष्णुलिका १६ जयावहा १७
यत्निकर्मा १८ सुवर्चिका १९ तत्त्वली २०
दीर्घपला २१ ॥ अस्या गुणाः ॥ शिथिलम् ॥
तिक्तम् ॥ रक्तपित्तकफदाहकृच्छ्राविघ्नाशि-
त्तम् ॥ कषिकारितम् ॥ दीपनम् ॥ इति राज-
निर्वहणः ॥ अनुकापि पाठः ॥ निशायाकृच्छ-
रुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाया रुहयश्च न
पाठः ॥ (जाया। तत्पठ्याया यथा,—

"कौटुका क्रिमिना लाया अनुका च गवायिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अनुकारी, स्त्री, (अनु करोतीति) अनु + कृ +
"कर्त्तव्यम्" १। २। १। इत्यञ् ततः कियौ
डीप् ॥ अनुकायता ॥ इति राजनिर्वहणः ॥
(गुणद्वयोऽस्या अनुकाशब्दे आख्याताः ॥)

अनुकृत, स्त्री, (अनु करोति अनुपादयतीति) ॥
कृ + कृप् ॥ अतोः कृदिति का ॥ जनीनाम-
गन्धद्रवम् ॥ इत्यमरः १। २। ३। १५५॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

"पर्यटी रत्नना कृष्णा अनुका जननी जनी ॥

अनुष्टुप

अनुष्टुप

अनुष्टुपाभिर्लक्षणी अनुष्टुपकवर्णिनी ॥

इति भावप्रकाशः पूर्वकके प्रथमे भागे ॥
अनुष्टुपा, स्त्री, (अनु इव कृष्णा) ॥ पर्यटी ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अनुवी, स्त्री, (अनु इव वयसि जन्माकारेण प्राप-
यति संश्लिष्टमिति) ॥ नी + कृप् ॥ अस्याः
संज्ञेनां प्रत्ययः अनुष्टुपपञ्चमः ॥ चर्म-
चटिका ॥ इति शिकाश्रयः ॥

अनुपुत्रकः, पुं, (अनुपुत्रितः पुत्र इव) ॥ इत्यर्थे
कम् ॥ पाशकगुटिका ॥ नयः ॥ इति शिकाश्र-
यः ॥

अनुमन्त्रि, पुं, सुमरीगविशेषः ॥ (अनु इति
भाषा ॥) तस्य निहारं यथा,—

"वसन्तुवसन्मन्त्रं मन्त्रं कपलकम् ॥
मन्त्रं जप्य चैकैर्वा जप्यो अनुमन्त्रि चः ॥"
इति माधवकरः ॥

तत्त्विकता यथा—

"चर्मकीर्णं अनुमन्त्रं मन्त्रकान् तिलकालकान् ॥
उत्तुल्लं शब्देन हरेत् चारानिभ्यामश्वेतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

अनुरसः, पुं, (अनुरो रसः) ॥ अजक्तकः ॥
इति राजनिर्वहणः ॥ (विहतिरस्याजक्तकशब्दे
ज्ञातया ॥)

अनुका, स्त्री, (अनुका निपातनात् दीर्घः) ॥
जनीनामगन्धद्रवम् ॥ इत्यमरः १। २। ३। १५५॥
चर्मचटिका ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अनु, स्त्री, (आयते बाहुरस्यात्) ॥ अनु + "अनु-
ह्यम्" ॥ उर्ध्वा ४। १०२। इति वनकारस्य
तकारश्च ॥ इत्यमरः १। २। ३। १५५॥
मायुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ३। १७। २२।

"तैः स विद्वो महाबाहुः प्रयुक्तः समरे स्थितः ॥
अनुदेशे भृशं वीरो जवालीदम्ये तदा ॥")

अनुकं, स्त्री, (अनु इव। कार्यं कम्) ॥ अनु ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अनुकृष्णं, स्त्री, (अनुकृष्णमश्वम्) ॥ शिजाजतु ॥
इति राजनिर्वहणः ॥

अनु, ई म य ड जनी ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-अर्क-सेट्) ॥ ई, जातः ॥ म,
जनयति ॥ य ड, आयते जनयति ॥ अनिर्वहणः ॥
प्रादुर्भावे इति प्राश्नः ॥ प्रादुर्भावः स्फुटीभावः ॥
प्राकाशे प्रादुराविः स्फादिकमरः ॥ बीजा-
दङ्करो जायते पञ्चकाशादिमेव प्रकाशते
इत्यर्थः ॥ प्रादुर्भावीऽनुपुत्रितिरिति केचित् ॥
चटो जायते ॥ इति दुर्गादासः ॥

अनु, म लि र जनी ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥
(का-पर-अर्क-सेट्) ॥ म, जनयति ॥ लि, जनयति ॥
रवैरिणः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अनु, पुं, (आयते इति) ॥ अनु + कृप् ॥ अतोः ॥
(यथा, महाभारते १। १४६। ६।

"अथ प्रवाते सुसुवे निशि सुप्ते जने तथा ॥
तदुपादीपयन् भीमः शैले वन पुरीषणः ॥")

अनुष्टुप

महर्षीकाह्वयिकः ॥ नामरः ॥ इति मेदिनी ॥
के, ६१ ॥ (अनुष्टुपः ॥ अवादेन इति शब्द-
दर्शनात् ॥)

अनुकः, पुं, (अनुयतीति) ॥ अनु + कृप् + कृप् ॥

पिता ॥ राजनिर्वहणः ॥ अनु मिथिजाभिपतिः ॥
इति मेदिनी ॥ के, ६० ॥ इत्याह्वयपुत्रो
विभिर्ब्रह्मं कृत्वा यज्ञं ज्ञातवान् ब्रह्मसदृ-
शश्चक्षानमागच्छ राजानं आह्वयामास राजा
तदा विप्रित आसीत् ॥ सुमित्रो ब्रूयात् त्वं
विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिप्रशय ॥ ततः,—

"इहा विदेहं राजानमवयः स्वम् इव तै ॥
तच्च ते वाजयामासुर्वापदीर्घा मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरुचमृषिपुङ्गवः ॥
वस्त्रेमांश्वे च तन्मेष पूष्यमानं सुकुमुदुः ॥
अवयोऽपि मन्त्राणां भिन्निदेहं समन्त्रिरे ॥
अरविमस्य देहात् सन्मानवापि चक्षिरे ॥
मन्त्रो मेमन्त्राणां पुनश्चैतोर्निमेषदा ॥
अरक्षी मय्यमानार्थं प्रादुर्मतो वतच वः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकीऽभवत् ॥
विदेहश्चाभवद्यस्यान्नाह्वाता स महातमाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोचन्ते सर्वे तद्वंशजा वृषाः ॥
एवं विदेहराजसु पूर्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिनाम मन्त्रावीर्यो येन का मिथिजाभवत् ॥"
इति रामायणम् ॥

(नृविशेषः) ॥ अनु इव वैद्यकशब्देऽभ्युपगम्य
प्रकीर्ता ॥ यथा, नृचरैर्वर्ते १। १६। १६।
"चकार जनको योगी वैद्यकशब्देऽभ्युपगम्य ॥"
शम्भुराजसु पुत्रविशेषः ॥ यथा, हरिवंशे १। १६। १६।

"श्रुत्वा तु शम्भुराज्ञां सुतांश्च शम्भुराज ॥
सम्रद्धा निर्ययुर्हृदाः प्रत्युपवचकांश्च ॥"
इत्युपक्रम्याह ॥

"क्षेत्रकन्धोऽतिसेनश्च क्षेत्रको जनकस्ततः ॥"
उत्पादके, वि ॥ (यथा, नृचरैर्वर्ते १। १६। १६।
"जनकः सर्वरोमाणां दुर्जो राक्षसो ज्वरः ॥")

अनुकतनया, स्त्री, (अनुकस्य विदेहपुत्रेऽनया ॥)
सीता ॥ इति रामायणम् ॥ (यथा, भैषज्ये १। १।

"यन्मन्त्रे अनुकतनयाज्ञानपुत्रोऽदिकृष्ट
जिह्वं ख्यातवत्तु वसतिं रामगिर्याममेव ॥")
अनुकनन्दिनी, स्त्री, (अनुकस्य नन्दिनी) ॥ सीता ॥
इति रामायणम् ॥

अनुकसुता, स्त्री, (अनुकस्य सुता) ॥ सीता ॥
इति रामायणम् ॥

अनुकात्मजा, स्त्री, (अनुकस्य आत्मजा) ॥ सीता ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा च कश्चित् ॥

"युष्मत्तुल्ये खल्वनमज्जनापि ॥
शिरो मदीयं यदि वातु वातु ॥
अनादि नूनं अनुकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशानना ॥")

अनुकारी, [नृ] पुं, (अनादि किरति आह्वा-
यति खल्वनेति) ॥ अनु + आह्वाने + कृप् ॥
अजक्तकः ॥ इति राजनिर्वहणः ॥

जननी

जनकम्, पुं, (जननी गच्छतीति । "ममम् ।"
३ । २ । ४३ । अच् सुमागमम् ।) चाकान् ।
इत्यमरः । २ । १० । १६ । (यथा, माथे । १५ । १५ ।

"अवधीजनकम् इवेव
यदि हतव्यो ह्यं ननु ।
स्वार्थमनुचितपुराति न
प्रतिमानानु नितरां श्रुतिचिताम् ।")

जनता, स्त्री, (जनानां जनकः । जन + "याम-
जनवन्धुव्यस्तम् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।)
जनसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ । (यथा,
रघो । ११ । ८२ ।

"तापुभावपि परस्परस्थितौ
वर्तमानपरिशीलनेनसौ ।
पश्यति स जनता दिनाद्ये
पार्थिवौ श्रद्धिदिवकराविव ।" ॥

जनस्य भावः ।) जनस्य ।

जननं, स्त्री, (जन्यतेऽस्तिमिति । जन + अधिकरयि
क्युट् ।) वंशः । (जन + भावे क्युट् ।) जनः ।
इति मेदिनी । ने, ६६ । (यथा, महाभारत-
तन्त्रे । ३ । ५० ।

"जननमरणभीतिर्भांश्च सञ्चितस्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीदृ ।"

उत्पत्तिः । यथा, कुमारः । १ । ४२ ।

"अन्धोऽन्धोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूषणभूषः ।"

पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन +
यिच् + कर्तरि क्युः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ११४ ।

"जननी जनजन्मादिर्भीमी भीमपराक्रमः ।"

"जनान् जनयन् जननः ।" इति तद्भाष्यम् ।

जनयतीति । जनि + क्युः । उत्पादके, वि ।
यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३५ ।

"एकत्र चिरवासी हि न प्रीतिजननी भवेत् ।"

जननिः, स्त्री, (जनयति प्राणसुखमिति । जन +
यिच् + बाहुलकात् जनिः ।) जनीनामगन्ध-
द्रवम् । इति शब्दरत्नावली ।

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादिभिः ।
कदिकारादिति वा डीप् । यद्वा, लङ्ल्युटो
बहुलमिति क्युट् टित्वात् डीप् ।) माता ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३६ ।

"निरतिशयं गरिमायं

तेज जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।

यत् कमपि वदति गर्भं

महतामपि यो गुरुर्भवति ।")

दद्या । इति मेदिनी । ने, ६६ । जनीनाम-
गन्धद्रवम् । (पर्याया यथा,—

"पर्यटो रञ्जना लज्जा जनुका जननी जनी ।

जनुक्याभिसंस्पर्शा जनुकजकवर्तिनी ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
चर्मचटो । इति शब्दरत्नावली । यूपिका ।
इति शब्दचक्रिका । कटुका । मञ्जिहा । अज-
ककः । जटामोरी । इति राजनिर्घण्टः ।

जनमे

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकाश्च पदं व्यापयन्मानं
यज । जनः पदं वस्तु वक्ष्येति वा ।) देशः ।
(यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।

"जनेदेकं कुलकार्यं यामकार्यं कुलं लभेत् ।
यामं जनपदकार्यं व्याकार्यं पृथिवीं लभेत् ।"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्वणि ८ अध्याये
कथितानि अतस्तत्रैव विधितो द्रष्टव्यः ।)

जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ।

जनपदादः, पुं, (जनेऽ लोकेऽ प्रवादीऽपवादः ।)
लोकापवादः । तत्पञ्चायः । कौलीनम् २
विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति शैमचन्द्रः ।
। २ । ८४ । (यथा, महाभारते । २ । ७२ । १६ ।

"जनप्रवादान् सुबहून् द्रव्यज्ञानि नराधिपः ।
द्विधा च धर्मसंयोगात् पार्थो व्यूतमियात्
पुनः ।")

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् ।
शोभाजनद्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (लोक-
प्रिये, वि ।)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् रजयति प्रतापैः
कम्ययतीति । रज्ज् कम्पने + यिच् + "रजेः
खण्डः ।" ३ । २ । २८ । इति खण्डः ततो सुमागमः ।)
परीक्षितराजपुत्रः । तत्पञ्चायः । राजर्षिः २
पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।

"पौरजानपदा लोकाश्चकुलं वृषतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्ष्यसंयुतम् ।"

जन्मेजय इति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते । तन्नि-
वृत्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ।

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् ।
तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधा-
मर्षात् सर्पसंघं चकार । अजैवावौ जरत्-
कारपुत्रेण आसीत्तेन प्रार्थितः सर्पसंघात्
विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-
वान् । वृत्तान्तस्त्रयः क्रमशः प्रदर्शिते । यथा,
राजावल्या । परिच्छेदे ।

"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान्नीतिभीतिः ।

पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाङ्घे ।

कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम् ।

नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ।

हयमेघस्तत्तत्रैव समारोहं बहुविस्तारैः ।

ब्रह्महत्याभयतश्च यागैः कालकृते तदा ।

तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः ।

वैशम्पायनतो वेदस्यासिद्धिश्चात्तपोनिधेः ।

श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः ।

चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं मुनिर्जनम् ।

श्रुतानीकं सुतं राज्यं संस्थाप्यैव दिवं गतः ।"

सोमश्रवणद्वयमसौ पौरहिताय वृत्तवान् ।

तत्कथा यथा, महाभारते । १ । ३१ । २० ।

"जनमेजयः पारिक्षितः सद्य आहमिः कुरु-
क्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य आतरक्षयः श्रुत-
सेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तस्यज-
सुपासीनेनागच्छत् वारमेयः । स जनमेजयस्य

जनमे

आहभिरभिहतो रोक्ष्यमावो मातुः समीप-
मुपागच्छत् । तं माता रोक्ष्यमावस्तुवाच किं
रोहिणि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्त्वा
मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य आहभिरभिहतो-
ऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच कर्तुं त्वया तन्वा-
पराहं केनास्यभिहत इति । स तां पुनस्तुवाच
नापराध्यामि किञ्चिन्नाविष्टे हृद्वीनि नावलिह
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता वरमा पुनरुक्त्वाऽर्ता
तत् सत्रमुपागच्छदुष्यञ्च स जनमेजयः सद्य
आहभिरर्षीं स्वसुपास्ते । स तथा कुहया
तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्याति नावे-
क्षते हृद्वीनि नावलेटि किमर्थमभिहत इति ।
न किञ्चिदुक्तवन्नास्ते वा तास्तुवाच यस्मादय-
मभिहतोऽनपकारी तस्मादहङ्गनां भयमाग-
मीत्यतीति । जनमेजय एवमुक्त्वा देवमुन्वा
वरमया भृशं संभ्रान्तो विमलश्चासीत् । स
तस्मिन् खञ्जे सम्राट् जालिनपुरं प्रत्येव पुरो-
हितमनुकूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत्
यो मे पापक्षया श्रमयेदिति । स कदाचि-
न्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कश्चिञ्चित्
स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्वि-
रासाचक्रे सुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः
पुत्र आसीत् सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्र-
मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहिताय
वन्दे । स नमस्कृत्य तन्वद्विस्तुवाच भगवन्मयं तव
पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्तः
प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय । पुत्रोऽयं मम
सर्वाङ्गातो महातपस्वी क्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-
वीर्यसम्भूतो मच्छक्रपातवद्यास्त्राः कुक्षौ
जातः । समर्प्योऽयं भवतः सन्नाः पापक्षयाः
श्रमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेक-
सुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिदुपास्यः कश्चिदर्थ-
मभियाचेतं तस्मै यदाद्यं यद्वैतद्वत्तद्वै ततो
नयस्त्रैमिति । तेनैवमुक्त्वा जनमेजयस्यं प्रत्यु-
वाच भगवन्कृत्या भविष्यतीति ॥ ॥

अस्य सर्पसंघविबरणकथा यथा देवीभागवते ।
२ । ११ । ४६—६० ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ।

नेत्राभ्यामश्रुपातश्च चकारातीवदुःखितः ॥

धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृषामानकरस्य वै ।

पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः यन्नगपौहितः ॥

अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः ।

हत्वा सर्पानसन्निह्यो दीप्यमाने विभावसौ ॥

आहूय मन्त्रिणः सन्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।

कुर्वन्तु यज्ञसम्भारं यथाहं मन्त्रिसत्तमाः । ॥

गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।

कुर्वन्तु मन्त्रयं स्रग्धाः श्रुतस्तन्मं मनोहरम् ॥

वेदी यज्ञस्य कर्तव्या ममाह सचिवाः खड्ग ।

तदङ्गत्वे विधेयो वै सर्वसंघः सुविस्तरः ॥

तद्यज्ञस्तु यमुस्तत्र होतोत्तमो महाशक्तिः ।

श्रीव्रमाचूयतां विप्राः सर्वज्ञा वेदपारगाः ॥

मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूषवाज्यैर्विचक्रवाः ।

जनस्था

यज्ञस्य सर्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विष्णुताम् ।
 इहैव वर्तमाने तु सर्वाणि तन्त्राणि सन्तः ।
 इहैव प्रति भवार्थोऽहं चाहि मामिति जानवीत् ॥
 भवभीतं समाप्तास्य खासने सन्निवेश्य च ।
 दशवभयमन्त्रार्थं निमेषो भव पन्नम् ॥
 तमिन्द्रशरयं ज्ञात्वा सुनिर्हताभयं तथा ।
 उत्तङ्गोऽहवदुहिताः सैव ज्ञात्वा निमन्त्रयन् ॥
 स्मृतस्तदा तन्त्रकेय याथावरजुकीहवः ।
 आसीको नाम धर्मात्मा जरतुकावसुतो सुनिः ।
 तन्नागस्य सुनिर्वाणस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
 राजा तमर्थायामाच हृष्टा वाचं सुप्रसन्नम् ॥”
 जनविभी, स्त्री, (जनपिड + डीप् ।) माता । इत्य-
 मरः । २ । ६ । २६ । (यथा, इत्युः । १० । ६० ।
 “केकेयास्तमयो जज्ञे भरतो नाम श्रौतवान् ।
 जनविभीमजज्ञे यः प्रभय इव भियम् ॥”)
 जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोक-
 वादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
 “यदीवाहस्यो भवति वितथो वापि संहतां
 तथापुत्रैर्वाजा हरति महिमानं जनरवः ॥”
 जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोक-
 परितुलनम् । यथा,—
 “अयं च हि महर्लोकः स्वर्लोकान् परमाहुतः ।
 कल्यायुधो वसन्त्यत्र तपसा धृतकल्पाः ॥
 इत्थं कथा कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ।।
 अथाहुन विमानतत्पन्नलोकं निनाय तान् ॥
 निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 सन्त्यनाद्या योगीन्नाः सर्वे ते ब्रह्मरतसः ॥
 अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यस्य गुरुब्रह्मचारिणः ।
 सर्वे ह्यविनिर्मुक्तास्ते धसन्त्यत्र निमैलाः ॥
 महर्लोकः चित्तरुद्धमेककोटिप्रमाणतः ।
 कोटिद्वयेति संख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
 जनवज्रभः, पुं, (जनानां लोकानां वज्रभः प्रियः ।)
 श्वेतरोहितद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोक-
 प्रिये, वि ॥
 जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽप्रवादः ।) जन-
 प्रवादः । इति ज्ञानाधुधः ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४१६ ।
 “भक्तप्रवर्धेऽपि गिरिषि स्नेहमयी त्वमुचितेन
 सुभगाधि ।
 मोक्षस्वधि जनवादे यदीवधिप्रस्यदुहितेति ॥”)
 जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्य-
 मख्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्यायः । किंव-
 दन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६० ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
 “पुत्रां दर्शय सुन्दरि ! सुखेन्दुमीव स्यामभासकः ।
 आधाजित इति कृपा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)
 जनस्थानं, स्त्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्ड-
 कारयम् । इति अष्टाधरः । दण्डकारय-
 समीपस्थानविशेषः । यथा । इत्याहुराजपुत्रो
 दण्डः सुक्राचार्यकन्यामरणां बलाजुहीत्वा
 मैयुनं हतवान् च सुनिस्तु श्रुत्वा राजानं

जगद्

प्रज्ञाप । यथा,—
 “समराजेश राजासी सद्यस्त्वजगद्गणः ।
 पापकर्मसमाचारो वषं याचति दुर्मतिः ॥
 सर्वसत्त्वानि यागोह जज्ञमानि क्षिराणि च ।
 सर्वेषां पापवर्जकः श्वयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
 दण्डस्य विषयो यावत् यावत् सवनमाश्रमम् ।
 पापभूतमिवाकस्मात् समराजाहविष्यति ॥
 इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तदाशमनिवाकिनम् ।
 जनं जनपदस्थाने स्वीयतामिवावोचत ॥
 समाहासकावाहृतः च चापि ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य दण्डस्य विषयो विन्याशैलस्य वायुश्च ॥
 तदाग्रहत काकुत्स्थ ! दण्डकारयसुच्यते ।
 तपस्विनः स्थिता यत्र तत्पन्नस्थानसुच्यते ॥”
 इति रामायणम् ॥
 (यत्र रावणस्य खरदूषकप्रभृतीनि सैन्या-
 न्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
 “तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासीनि ।
 विष्कपिता शूर्यनखा राजसी कामरूपिणी ॥”
 “जनस्थानं नाम दण्डकारयस्य रावणवर्जनिवेश-
 स्थानम् ॥” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
 जगा, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
 अङ् ।) उत्पत्तिः । इति सुम्भोधम् ॥
 जगान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः ।
 इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ।
 जनान्तिकम्, स्त्री, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “विपत्ताककरेणान्यामपवाच्यान्तरा कथाम् ।
 अन्योन्वामन्त्रयं यत् स्यान्नान्ते तत्पन्नान्ति-
 कम् ॥”
 एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव
 अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् ।
 जनसमीपम् ॥)
 जगद्गणः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 तन्नामभुजत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जन-
 नाहोऽसुरान् अर्हतिवान् जगद्गणः । अर्हण
 वधे अर्हकच नन्दादित्वादनः । किंवा जनै-
 र्लोकेरर्हति याच्यते पुत्रवार्थानसौ जगद्गणः ।
 अर्हं यातनागतियाचने कर्मणि जनट् । किंवा
 जनं जनः भावे चण् । जनं जन्म अर्हयति
 इति भक्तस्य सुक्तिदत्त्वादिति जगद्गणः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हति हररूपेण
 संहारकत्वादिति जगद्गणः । किंवा जनयति
 उत्पदायति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्तृत्वा-
 दिति जनः जनेर्भावात् पचाद्यन् । अर्हति
 इति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति
 अर्हणः जनस्यासौ अर्हणश्चेति जगद्गणः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हति गच्छति प्राप्नोति
 रक्षार्थं पालकत्वादिति जगद्गणः ॥” इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ ३॥ गयायां तस्य हस्ते
 जीवितस्य पिङ्गदावविधिर्यथा,—
 “जगद्गणो मङ्गलूटे तस्य हस्ते तु पिङ्गदः ।
 आत्मनोऽप्यथवाग्येवां यथैव तिलैर्विना ॥

जनितं

जीवता दधिसंमिधं सर्वे ते विष्णुकीकगाः ॥
 यस्तु पिङ्गो मया दत्तस्तव हस्ते जगद्गणः ॥
 यस्तुहि हस्ततया देयस्तस्मिन् पिङ्गो हस्ते धर्मो ॥
 एव पिङ्गो मया दत्तस्तव हस्ते जगद्गणः ॥
 अन्तकाले गते मया तया देयो गयाश्रिते ।
 जगद्गणः ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पिङ्गमोक्षदः ॥
 पिङ्गपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पिङ्गकृपिणि ।
 गयायां पिङ्गकृपेण स्वयमेव जगद्गणः ॥
 तं दृष्ट्वा पुङ्गरीकायं सुच्यते च जगद्गणाय ।
 नमस्ते पुङ्गरीकाय । जगद्गणविमोचन ! ॥
 लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पिङ्गमोक्षप्रदो भव ।
 वामजानु च सत्याय जत्वा भीमो जगद्गणम् ॥
 आर्हं सपिङ्गकं ज्ञात्वा आहर्भिरक्षलोकभाक् ।
 पिङ्गभिः बह्व धर्मात्मा कुलानाञ्च प्रतेन च ॥
 श्रितायां अन्तरूपेण अन्तावन्तात्मना स्थितः ।
 लक्ष्मीशो विबुधैः साहं तस्माद्देवमयी श्रिता ॥”
 इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकण्ठे गया-
 माहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ ३॥ शालग्रामशिला-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “सद्यश्चक्राजगद्गणं जगद्गणमिहो नमः ।
 उपेक्षं गदिरं साविप्रशङ्क । नमोऽस्तु ते ॥”
 इति पाद्मे पानाखण्डे १० अध्यायः ॥
 “आरोम्यं भास्करादिकेष्टनमिच्छेत्सुताग्रनात् ।
 शान्तं शङ्करादिकेष्टनमिच्छेत्सुताग्रनात् ॥”
 इति कर्मलोकचम् ॥
 जगद्गणः, पुं, (जनान्नाति भववतीति । अग्र +
 ल्युः ।) दण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जगद्गणः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मङ्गलः ।
 इत्यमरः । २ । २ । ६० ॥
 जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिवति-
 भ्यामिण् ।” उर्वा ४ । १०६ । इति इङ् ।
 जनिवथोश्चेति हृद्विनिधेः ।) उत्पत्तिः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । २०८ । ४० ।
 “वसन्तीवधोश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
 बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्त्वव ॥”
 जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी ।
 माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुख-
 मन्येति । करणे इण् ।) जनीनामगणद्वयम् ।
 इत्यमरटीकायां राघसुवृत्तः ॥
 जनिका, स्त्री, (जायते वंशी यस्यामिति जनिः ।
 ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कुषा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
 जनितं, वि, (जग्यते स्मिति । जन + शिच् + क्तः ।)
 उत्पत्तिदत्तम् । यथा,—
 “सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
 वासेन यस्तु जनितां सुरभी रक्षणीः ॥”
 इति नैषधम् ॥
 (यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
 “अतोऽहं कामवामित्वां नहि त्वं जनितो मया ।
 रूपतो वीज्य ! पद्मलो वीरामि हृदि
 दुर्मला ॥”)

जनुः

जनिता [ज] पुं, (जन्वतीति । जन + क्तिप् + क्तृ । “जनिता मन्त्रे ।” १।४।५१ । इति निपातनात् खिलोपः ।) पिता । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, ऋग्वेदे । १।१२६ । ११ ।

“अथा हि नरा जनिता श्रीजगद्गो
रक्षोहर्षं त्वा श्रीजगद्गो ॥”

अपितृ लौकिकेऽपि इत्यन्ते । यथा, यजुर्वेदे । १।१८ ।

“अथार्थी श्रीजगद्गोऽर्थं जगद्गोमपि देवते ।

जनितामपि त्वाया निःश्वं गच्छति दूरतः ॥”

जनिनी, स्त्री, (जनिह + क्तिप् + डीप् ।) माता ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋग्वेदे । १।४८ । २ ।

“तं ते माता परि योषा जनिनी

मन्त्रः पितुर्वेदं आविशदधे ॥”

यथाच शब्दरत्नावलीविश्वकोषे ८ ।

“या कृते जन्मजातं जलमपि सदा सन्निधा-
नेन पुंसो

यते या जलजोनामरमचरमिदं भूतये भूत-
जातम् ।

धार्यो ज्योतीं जनिनीं प्रहतिमविवर्ति विन्ध-
शक्तिं विधार्यो

विद्योर्विन्धामस्तां विपुलशुभमर्थी प्राजनायां
प्रमौमि ॥”

जनिह, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + “जनि-
दायुर्हितः ।” उक्ता ४।१०४ । इति इत्यम् ।)

पिता । इत्युणादिकोषः ।

जनिता, स्त्री, (जायतेऽस्याः । जन + इत्यम् ।
अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ।

जनिनीजिका, स्त्री, (जन्वा उत्पत्त्या जीजिका ।)
महानीली । इति राजनिर्घण्टः । (महानीली-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

जनिमा, [न] पुं, (जन्यते इति । जन + “जनि-
हृद्भ्यामिभनिन् ।” उक्ता ४।१४८ । इति
इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ।

जनी, स्त्री, (जायते सन्निधिर्यस्यामिति । जन +
“जनिचतिभ्यामिभ् ।” उक्ता ४।१२६ । इतीष्
जनिवध्योऽनेति वृद्धिनिघ्नः । ततः कृदिकारा-
दिति डीप् ।) धीमन्तिनी । बधूः (जन + भावे
इष् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया,
करणे इष् ।) श्रीवर्धनीभित् । इति मेदिनी ।
ने, ६ । शेषस्य पर्यायः । जनुका २ रजनी ३
जनुकात् ४ चक्रवर्तिनी ५ संक्षर्पा ६ । इत्य-
मरः । १।४ । १५३ । जनुका ७ जनिः ८
जनिनी ९ । इति भरतः । राजनिर्घण्टोक्तशुभ-
पर्यायौ जनुकाशब्दे प्रकृतौ ।

जनुः [ख] स्त्री, (जन्वते इति । जन + “जने-
दधिः ।” उक्ता १।१२६ । इति उधिः ।)
जन्म । इत्यमरः । १।४।३० । (यथा,
ऋग्वेदे । ४।१७ । २० ।

“तं राजा जनुषां धेनुके अधिजगो
माहिमं यज्जहि ॥”

जनुः, स्त्री, (जन्वते इति । जनीभ्यां जनी +
वाचुक्तात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ।

जनुः

जनुः, स्त्री, (जनु + क्तिप् + क्तृ ।) जन्म । इति
शब्दरत्नावली ।

जनेहः, पुं, (जनानामिहः प्रियः ।) सुहृद्वचः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

जनेटा, स्त्री, (जनानामिहा प्रिया ।) जनुका ।
वृद्धिनाभीवधिः । जालीपुष्पम् । हरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ।

जनीदाहरणं, स्त्री, (जनीदाहरयते कथ्यते इति ।
उत् + आ + ह + कर्त्तव्यि क्यट् ।) यज्ञः । इति
धनञ्जयः ।

जनीः, पुं, (जनानवति रक्षतीति । जन्व + क्तिप् ।
“ज्योः मृदुशुभाधिके च ।” १।४।१६ ।

इति कट् ततो वृद्धिः ।) जनुवचनः । इति
सुगर्भोचम् ।

जनुः, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + “कमि-
मनिजनीति ।” उक्ता १।७२ । इति तुः ।)
प्राची । इत्यमरः । १।४।३० । (यथा,
मनौ । ४।२४० ।

“एकः प्रजायते जनुरेक एव प्रकीयते ।
एकोऽनुसृष्टो हस्तमेक एव च दुष्कृतम् ॥”

मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः । यथा,
ऋग्वेदे । १।६४ । ५ ।

“विश्रां गोपा अस्व चरन्ति जन्तवो
द्विपच यदत चतुर्वदन्तुभिः ॥”

सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । अस्व विवरण-
तुक्तं यथा, महाभारते । ३।१२७—१२८
अध्यायोः ।

“युधिष्ठिरास्त्रीभृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन् । सहश्रीनामभूतदा ॥
स वै यज्ञेन महता तासु पुत्रं महौपतिः ।
कश्चिन्नासाद्यामास कावेन महता ह्यपि ॥

कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यज्ञतः ।
जनुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशतं समजायत ॥

तं जातं मातरः स्रग्वाः परिवार्य समासते ।
सतनं एततः स्रग्वा कामभोगान् विश्राम्यते ॥

ततः पिपीलिका जनुं कदाचिददृशत् स्फिचि ।
स दृष्टो यनदमार्दं तेन दुःखेन वालकः ॥

ततस्ता मातरः स्रग्वाः प्राक्षोशन् अश्रुदुःखिताः ।
प्रावार्य जनुं सहिताः स शब्दस्तुतुणोऽभवत् ॥

तमार्त्तनादं सहसा मुग्धाव स महौपतिः ।
अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहस्रिजा ॥

ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै जन्ता यथावत्समाचक्षते सुतं प्रति ॥

वरमागः स चोत्थाय सोमकः सह स्रग्भिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्रासयदरिन्दमः ॥

सात्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कम्पान्तःपुराभृपः ।
ऋत्विजा सहितो राजन् । सहामात्य उपा-
विशत् ॥

सोमक उवाच ।

धिगन्धिहेकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
निष्ठातुरावाङ्मतां शोकं यदेकपुत्रता ॥

इदं भार्याशतं नष्टम् । परीक्षकश्च प्रभो ॥

जनुमः

पुत्रार्थिना मया चोदं न तस्यां विद्यते मया ।

एकः सचचिदुत्पन्नः पुत्रो जनुवर्धं मया ।

अतमानासु सर्वांसु किमु दुःखमतः परम् ॥

यद्यप्य समतीतं मे सभायं ह्यिच्छोत्तमः ।

आतां प्राणाः समायत्ता मम चाजैकपुत्रके ॥

स्यात् कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

महता जनुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्नोषि तत् कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमकः ॥

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

ज्ञातमेवेति तद्विद्धि भगवन् । प्रजवीतु मे ॥

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जनुना राजंस्वं मया वितते जतौ ।

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्पिरेण ते ॥

यथायां ह्ययमानायां धूममात्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ।

तस्यामेव तु ते जनुर्भविता पुनरात्मनः ।

उत्तरे चास्य सौवर्णं लज्जा पार्श्वे भविष्यति ॥

ततः स याजयामास सोमकं तेन जनुना ।

मातरस्तु वजात् पुत्रमपाकारुः क्षपान्विताः ॥

हा हताः स्मृति वाद्यन्धस्त्रीशशोकसमाहताः ।

रुदन्तः कथञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥

सद्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स कर्षति ।

कुररीणामिवात्तानां समाक्षय्य तु तं सुतम् ॥

विशस्य चैनं विधिना यपामस्य कुहाव चः ।

यथायां ह्ययमानायां गन्धमात्राय मातरः ॥

आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुगन्धनम् ॥

सर्वाश्च गर्भान्जलभंस्तस्ताः परमाङ्गनाः ॥

ततो दृष्टु मासेषु सोमकस्य विश्राम्यतेः ।

अथ पुत्रशतं पूर्यं तासु सर्वांसु भारतः ॥

अनुष्णैः समभवत् जनिज्यामेव पार्थिव ॥

स तासामिह एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥

तच्च लक्ष्यमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्वे उत्तरे ।

तस्मिन् पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥”

जनुकम्बुः, पुं, (जनुश्चेतनाविशिष्टः कम्बुरिव ।)

हमिश्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।

जनुका, स्त्री, (जनुभिः कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः । अजादित्वात्-टाप् ।) नाडीजिह्वुः ।

जाजा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—

“जनुका जलजम्बा च तथा प्रावरकम्बकम् ॥
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥

जनुजं, स्त्री, (जन्तुं जमीन् हन्तीति । जन +
“जमनुष्यकर्तुके च ।” १।२।५३ । इति
टक् ।) विजङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे
योनिकन्दविक्रित्युपायान् ।

“पौरिकान्नास्ति जनुजं रजन्मज्जनकटङ्गाः ॥”
द्विजु । इति रत्नमाळा ।

जनुजः, पुं, (जन्तुं जमीन् हन्तीति । जन +
टक् ।) नीलपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

जन्म, स्त्री, (जन्म + टिप्पण् डीप् ।) विड-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
जन्मप्राप्तम्, स्त्री, (जन्मन् क्रिमीन् नाशयतीति ।
नष्ट + शिच् + क्तः ।) यद्वा, जन्मना नाशयन्
विनाशो यस्मादिति ।) विड् । इति राज-
निर्घण्टः ।
जन्मपादम्, पुं, (जन्मप्रदायः पादयः ।) कौशान्त-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ।
जन्मपणः, पुं, (जन्मः कौटाः पणे मस्य ।)
उडुमरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ । (पय्यायो-
ऽस्य यथा,—
“उडुमरो जन्मपणो यद्वाङ्गो देमपुनकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
जन्ममारी, स्त्री, (जन्मन् क्रिमीन् मारयतीति । जन्म
+ मार + शिच् + क्तः ।) इति राजनिर्घण्टः ।
जन्मना, स्त्री, (जन्मन् कौटान् जाति आददा-
तीति । जा + क्तः ।) काशहन्त्रम् । इति चिकित्सा-
शेषः ।
जन्महन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन् + हन् शिवा
डीप् । ततो जन्मना हन्त्री नाशिका ।) विड-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
जन्म, [न] स्त्री, (जायते इति । जन + “सर्वधातुभ्यो
मनिन् ।” उणा । ४ । १४४ । इति मनिन् ।)
उत्पत्तिः । आद्यस्यसम्भवः । इति तिथि-
तत्त्वभाष्यप्रकरणे व्याख्यातम् । तथा च ।
“जन्मस्तत्त्वयोगस्य सत्ययोगो जनिर्मेता ।”
इति सामान्यतत्त्वसाधने शिरोमणिप्रतोटय-
नाचार्यकारिका ॥ तत्पण्यायः । जनुः २ जन-
नम् ३ जनिः ४ उडुमरः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ।
जन्मन् ६ जनी ७ । इति भरतः । प्रभवः ८
भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनः १२ प्रज-
ननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ ।
इति जटाधरः । तच्च शुभाशुभकर्मणा भवति ।
यथा, जन्मवैभवे प्रकृतिसखे ।
“शुभाशुभशुभाशुभ कर्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्वत्र नाम्ना सुकृते जनाः ॥” ॥
तस्य क्रमो यथा,—
“क्षती विकारा भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं घटे रक्तसमन्वितः ॥
अन्धज्ज्वाले सुकृता योनिर्भवति योनिताम् ।
क्षुद्रं शुक्रमलो योनी नैति गर्भाशयं धृनेः ॥
क्षुद्रावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफाहता ।
भवेत्तदा विप्रेयसं नैव तस्यां प्रजायते ॥
क्षुद्रावपि यदा शुक्रं निर्दोषं योनिर्वाह्यतम् ।
तदा तद्वायुना क्षुद्रं क्षीरक्षेत्रे कर्ता प्रजेतु ॥
विविक्तं मानवं स्त्रीयां वीर्यं प्राप्तं रजस्रस्य ।
सुक्तमात्रोऽपि नरकात् क्षुद्रावपि प्रपद्यते ॥
विवर्गकावे शुक्रस्य जीवः करद्वयसंघतः ।
हृत्वा प्रविशति योनिं कर्मभिः क्षीरियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेककालेकादात् जन्म भवेत् ।
पञ्चरात्रे कर्मनं बुद्ध्याकारतां प्रजेतु ॥

बुद्ध्याः पञ्चरात्रे कर्मनं भवेत्ततः ।
विश्वामित्रेनैव यो रक्तमावृता हृत्वा ।
वीर्यक्षेत्रे कदाः वेद्याः पञ्चरात्रेतिरक्ततः ।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चरात्रे जायते पुनः ।
योवा शिरश्च कर्णश्च पुष्टवर्णश्चोदरम् ।
पाणिपदं तथा घातं कटिमात्रं तथैव च ।
मासद्वयेन सर्वान्ति जन्मप्रः जन्मवन्ति हि ।
विभिन्नाः प्रजायन्ते सर्वान्नाशुरसन्धयः ।
मासेषु भूतैरुक्तः प्रजायन्ते यथाकृतम् ।
क्षीर्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्वयः ।
सुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि प्रथमे ।
वष्टे वलस्य यमस्य मल्लोकाश्च सम्भवः ।
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च गङ्गाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिरः स्रग्मासाभ्यन्तरे च ।
पायुर्मेढ्रस्यपञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि चतुर्थे ।
मनसु चेतनायुक्तौ नाडीकायुधिराकृतः ।
चतुर्थे चतुर्थे चैव तस्यां चतुर्थिमात्रम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गवर्ण्यः शिरःक्षेत्रसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्जायतेन च ।
नवमे दशमे मासि प्रवर्तेः कतिमायतेः ।
निःसार्यते वाक् इव जन्मनिर्घण्टे सन्धरः ।
मनसश्चक्षुस्तत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विस्तारितेन पापात्मा हि प्रजायते ।
पुष्टयं समासाद्य यदा वदति मासतः ।
तदा प्रकृते पापिष्ठान् वदन् कर्मवह्निष्कृतान् ।
माहुरतोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वैजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
अथ च ।
“विषमार्थां तिथौ चित्तं कुर्याद्दीनसु कथकाम् ।
समायां पुनर्वसुं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेत्तारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये माहुरत्पं रेतोऽधिक्ये तु पैटकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्गते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्हा ननुधापि वा ॥
ततो ह्यौनाधिक्यसङ्गुलवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुलकाका विस्तारान्धाश्च योनयः ॥”
तथा च चारकनिकायाम् ।
“गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्निपीकने ।
संक्रुद्धां तस्य जठराभ्यायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीवाखण्डश्च शुक्राविताननः ।
प्राणापत्येन वातेन मीषामानाक्षिकन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रवर्तेः कतिमायतेः ।
क्षुद्राभिजातिमायाति जठराभ्यामुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समाकन्दति मोहिनी ।
तथा विमोहितात्मायौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
उडुमात्रस्य चोद्वयः पञ्चरात्रे जायते ।
तेन ज्वरेण महता महाभोजः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव हिक्काः कण्टकैरिव दारितः ।
पूतिप्रवाहप्रसृतिर्यदस्यां क्रिमिको यथा ॥
उडुबुधुर्वापरोत्तराः कृत्स्नित्वेति वा रटम् ।
विष्णुभक्त्यादाय गतज्ञानः समाकरोत् ॥

कण्टकैरिव चाश्रुतः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः ।
ज्ञानपात्रादिकाहारमयाप्रोति परेच्छया ॥
अमुषिः संसारे कण्टकोटदंष्ट्रादिभिरुक्ता ।
मन्त्रमात्रोऽपि नैवेद्यां समर्थो विनिवारयि ॥
केन कन्धनवह्नीऽहं कारयं किमकारयम् ।
किं कार्यं किमकार्यं वा किं कार्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽर्थः कश्च वै तर्कः कश्चिन् वा वर्तते कथम् ।
किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं शुभदीवयत् ॥
संक्रुद्धस्य कृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
इतिः संजायते तूर्णं जन्मोत्सन्नैव जन्मनि ॥
रक्तो ज्वरश्च कोकोऽयमकार्यं सम्भवति ॥
देही देहं परित्यज्य नैकज्ञानमपीच्छति ॥
तस्मात् कौटोऽपि जन्मनां सुमार्गे जायते भ्रष्टम् ।
न चात्मानं विजायति न परं न च देवतम् ॥
न ह्यपीति परं अथः सति पञ्चवि मेचते ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुधमानो बुधेरपि ॥
संसारे क्रियते तेन रासलोमवशादुनः ॥”

इति बुधलोचः ॥

जन्म, स्त्री, (जायते इति । जन् + क्तुलकारत्
मन् ।) उत्पत्तिः । “जन्मन्तं ज्ञानीति सप्रत्यये
जन्म मदनश्च । जन्ममदनमयोक्तुवादाविति
सुकुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कण्टहरिपुमभिमिति
ज्योतिषे ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसैव-
नेन हि जन्माभावात् तयात्वम् ।) विष्णुः ।
इति चिकित्साशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + “आतो
ऽनुपसर्गे कः ।” १ । २ । १ । इति कः ।)
पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त, [न] स्त्री, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्तं पन्थाः ।)
योनिः । इति चिकित्साशेषः ॥

जन्मान्तरं, स्त्री, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः ।
इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । भावान्तरम् २
प्रेत ३ असुप्त ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ पर्जन्ये ।

“नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥”
अथ जन्म । मयूरखण्डादिवत् समासः ।
पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।

“वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥”

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः शीतलोत्पत्तेरष्टमी
तिथिः ।) भाद्रपदाष्टमी । सा च शीतलास्य
जन्मतिथिः । सा तु सुखसाधनेन आवकस्य
जन्माष्टमी गौतमाक्षेण भाद्रपदा । तच्च
शीतलास्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अथ भाद्रपदे मासि जन्माष्टम्यां कनौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः जन्मोऽसौ देवकीसुतः ॥”
विष्णुपुराणे महाभाष्यां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
“प्रादृष्टकावे च नभसि जन्माष्टम्यां महाविशि ।
उत्पत्स्यामि नृवन्मासु प्रसूतिं त्वमवाचयसि ॥
आपद्ये वा नभस्य वा रोहिणीवद्विज्जाष्टमी ।
यदा ज्ञानो नरेर्जन्मा सा जन्मनी प्रकीर्तिता ॥”

जन्माष्ट

अभिपूराणे ।

“रोहिणीसहिता ज्ञाया मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्र्याः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्याच्च जागरम् ॥
अविद्यायाश्च सर्वाणां जातो देवकीनन्दनः ॥”
इति सप्तम्यवधि जन्मभवककल्पमेवादधिकृतम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
“उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत् पुत्रसंयुक्ता प्राजापत्यौषयुता ।
अपि नवम्येतिरपि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥”
पद्मपुराणे ।
“प्रेतयोगिगतानाम् प्रेतत्वं नाशितम् तैः ।
येः कृता आवक्ष्ये मासि चाष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्धुंधवारेण सोमेनापि विप्रैः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु सुक्तिदा ॥”
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
“एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तम्यज्जन्मात् पापान्मुच्यते वाच संशयः ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।
“मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं ज्ञानपूजनेः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कीटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिमो वारिमासं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयायाश्च कृतं तेन श्रुताश्च नात्र संशयः ॥”
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
“आवर्गोऽवर्गो पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा बाली भवति कानने ॥”
स्कान्दे ।
“न करोति यदा विष्णोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वधमापनः सङ्गते नारकीं ययाम् ॥”
भविष्ये ।
“तुष्टार्थं देवकीसुनोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्वन् नरकं याति धावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
“पार्थ ! सहिवसे प्राप्ते इत्यधायनपूर्वकम् ।
उपवासस्य नियमं यक्षीयाद्वक्तिभावतः ॥
वासुदेवं सप्तद्विष्टं सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि ज्ञायाष्टम्यां नमस्यहम् ॥
अथ ज्ञायाष्टमीं देवीं नमस्कृत्यरोहिणीम् ।
अर्चयित्वोपवासेन भोष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यत्रोविन्द ! वियोजिजम् ।
तस्मै सुखसु मां चाहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्वयस्यया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुनरोत्तम ! ॥”
गृहसुप्रकरणम् ।
“तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काष्ठादिभिर्निर्मिता ।
पत्रपत्रकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपत्निनी ॥
माञ्चापि बालकं सुप्तं द्रुक्ता गीरदक्षविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरं स्थितम् ॥

जन्माष्ट

यश्रीदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्याका ।
बलभद्रसुता यन्त्री दक्षो गगैस्तुर्भुजः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाद्यैः पत्तैः ।
स्थापिते स्थापयेद्देवीं सचम्रा रोहिणीनाथा ॥
देवकीं वसुदेवश्च यश्रीदां नन्दमेव च ।
चक्षिकां बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे नवमीधारां मातयेद्गुरुद्वर्षिणा ।
ततो ब्रह्मपत्रं बह्वी नामादेः करणं भक्तम् ॥
कर्त्तव्यं तत्सन्नामाज्ञौ प्रभाति नवमीदिने ।
यथा भक्त तथा कार्यो भगवता मञ्जोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तैभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाञ्च वाचांसि कुसुमानि च ॥
यद्युदिततमं लोके ज्ञायो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवो वसुदेवादौजयन् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवचास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देवा देव्या समुद्धोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गला धर्मेनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्रसन्तानमारोग्यधनधान्यार्द्धिमदृष्टहम् ।
सम्यक्योग्यापि यः कुर्यात् काञ्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥”
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
“ज्ञायाष्टम्यान् रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरिः ॥”
व्रतपारम्पर्योः कालनियमः । एकदिने जयन्ती-
लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चैतदा पर-
दिने । जयन्तीलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् ।
उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने तद-
लाभे तु निशोद्यसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने
निशोद्यसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।
उपवासपरदिने तिथिगच्छयोरवसाने पार-
णम् । यदा महानिशायाः पूर्वमेकतरस्याव-
सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-
सुभयस्थितिक्षदा उत्सवान्ते पारणम् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
“जन्माष्टमीं पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
फलवधे तु विप्रैः । सप्तम्यां चाष्टमीं ज्ञेयम् ॥
सुराया विष्णुना सृष्टं गङ्गात्मः कलसं यथा ।
विना कल्लेय कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सकृदापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
यच्च वज्रपुराणादौ प्रोक्तं विद्वाष्टमीव्रतम् ।
अवैक्यवपदं तच्च कृतं वा देवमायया ॥”
पारणकालो यथा,—
“यद्वा तिथ्यर्चयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थागमग्रन्थानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवन्जन्मसङ्कोत्सवदिने शुभे ।
भास्कोत्सवान्ते कुर्मन्ति वैकवा व्रतपारणम् ॥”

जन्माष्ट

तद्भुतकथा यथा,—

“एकदा श्रीकृष्णाचार्यं वशिष्ठम्विस्तृतम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयाचमनः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे पक्ष्यां जातो जनार्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाशुभे ॥
कथं वा भगवान् जातः शृङ्गचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्मात्जातो जनार्दनः ।
एधियां त्रिदिवं त्वत्का भवति कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुधरा स्थासीत् कंसराक्षसतन्त्ररा ।
स्वाधिकारप्रभतेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती जल्पिता चापि बधौ वक्षितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो हृदयजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ ! इति तस्मै निवेदितम् ।
वासुधारां प्रवर्त्तन्तीं विवर्णांमपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्वैर्हृदयेऽरुह्यतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं यथा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्मणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः स्रज्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुना सह ।
रेखरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्तामदात्मभूः ॥
चोरोदं यच्च वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समावृत्तः हररत्निकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देवदृष्टेर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्घ्याभिर्भगविदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्ते ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिङ्कल्मपीतनिर्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिप्राय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मस्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय ज्ञायाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तैभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः ।
देवा नमस्तुताः सर्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्माद्वैष्णवमागमः ।
कथयामि सुरभेष्ट ! तदर्थं लोकतारक ॥
श्रुतिदत्तवरीश्वरः कंसराजो दुरासदः ।
बसुधा ताडिता तेन प्रदावासेन सृष्टिना ॥
परं दत्त्वा पुरापुराण्यो मायया स प्रवर्त्तितः ।
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भविता तव ॥
तस्मात्तच्छ्रयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लाभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः पतिम् ।
पार्वन्तीं देहि देवेश ! अहम् स्थित्यागमिष्यति ॥
उमया रमया सार्द्धं शृङ्गचक्रगदाधरः ।
उद्दिष्टा मधुरां चक्रे प्रधाय कंसवाधनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यश्रीदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाङ्गी जगन्नीचना ॥
नव मांसि च विष्णोश्च कुक्षौ नवदिवाधिकात् ।
भामे मास्यसिते पक्षे चाष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

जन्माष्ट

जन्मः

जपः

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी धनचोरिता ।
धूमयोगी तद्विदुषो वारि वदेति सर्वदा ॥
तस्यां जातो जन्माष्टः कंसारिर्नृपदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदेवक्यम् ।
रम्यं यत्पुत्रं प्राप्तं प्रह्लादकनकावरम् ॥
तदा क्रन्दितामारेभे दृष्ट्वा चानकदुःखिभिः ।
तत्रैव माधवभूयैवो देवकीमांसाधरा ॥
पुत्रं दत्त्वा यशोदायै कथां तस्याः समाधत् ।
कंसानुरभमाणं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं मञ्चं विप्रेभ्यः । सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ॥
पुत्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समाधत् ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि समायां न हविष्यति ।
तस्या वचः समाकथ्यं वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अहं कुमारमादाय वैराटाभिसुखं ययौ ।
यसुना जलसंपूर्णां तत्पथे भयवर्षिनी ॥
अतिशोका मञ्जारीया सुतीक्ष्णोन्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तप्तटे स्थित्वा यसुनामवलोकयत् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्तो विलोकयन्तनीभवंत् ।
किं करोमि कं गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमयं गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सावन् माधवा वञ्चितः पिता ॥
जन्माष्टं तटे स्थित्वा यसुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्ट्वा पुनः सापि लीला जालुवहाभवत् ॥
ततः शोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोडे कृत्वा सुतं खैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यसुनाजले ।
मायां कृत्वा जन्माष्टो जङ्गलात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्यजालीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितामारेभे भागे चात्वा करं ददम् ॥
विधिना वैदिता स्रजं दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
आहि मां जगतां नाथ । पुत्रं देहि सुरोत्तम ॥
जनकं क्रन्दितां दृष्ट्वा कंसारिः लपया विभुः ।
जलक्रीडां समाचर्य पितुरङ्गेऽवसत् पुनः ॥
पथा तेन द्विजमेधो मतवाज्जन्मन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समाधत् ॥
सुतामङ्गे तथा शोऽपि यशोदानकदुःखिभिः ।
निजामारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्थं तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्ववदाहतः ।
देवकी च प्रहृष्टेति वार्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहृष्टो दूतः सुतं दृष्टितरङ्ग वा ।
आगत्य कंसकृतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
वलादङ्गात् समाकृत्वा देवकीवसुदेवयोः ।
कंसकृतो यशोदा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि यशोदाभूददुरासदः ।
मुहकाचनवर्णाभां पूर्वोन्मिभयाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विह्वल्यन्तीं विदुषुस्तुरितलोचनम् ।
आदिदेशासुरमेधो वध नीत्वा शिखोपरि ॥
आद्यां स्रजसुरास्ते तु निष्पेदुं तां प्रवर्षिताः ।
विह्वलपधरा गौरी जगाम शङ्करानिकम् ॥
अनरीक्षे कथं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
तां हन्तुं शोऽपि जातः पूर्वप्रचुरं संश्रयः ॥

तथातिष्ठजन्माष्टः कंसारिः सुरस्रजकृतः ।
क्रोडित्वा कानभावेन कंसवर्षे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमाधेयं तं कंसं कंसान जगदीश्वरः ।
एतस्य कथितं राजन् । जन्मजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् । या च गौरी हरिर्व्रतम् ।
प्राप्तिमाधेयं सतुजमिह कोऽपि यदेषितम् ॥
अनकाये हरिः कानं दुर्लभं गमिष्यति ।
एकेनेवोपवासनं कर्तुं कुरुनन्दन ॥
समजन्मकृतात् पापान्मुच्यते काच संश्रयः ।
वत्सरहादये चैव यत् पुण्यं सतुपार्जितम् ॥
विपन्नं तद्वेत् सर्वं पुरा वासिन भाषितम् ।
न मर्त्यं सुखं तेषां नराणां न च योवितम् ॥
जयन्ती न कृता येन जागरादिसम्विता ।
आनयेते तु विज्ञेया जयन्तीविमुक्ता नराः ॥
योवितं न सन्देहः सखीकानं तव कुवते ॥”
इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे
श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥
जन्मी [न] पुं, (जन्म अस्त्यस्येति । जन्मन् +
“जीष्वादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
प्राची । इत्यमरः । १ । ४ । १० । (यथा,
भारविः । ११ । १० ।
“जन्मनोऽस्य स्थितिं विद्वान् जन्मीभिष
चलाचलाम् ।
भवाङ्गास्तं वधीत् न्यायं न्यायाधारा हि
साधवः ॥”)
जन्मेजयः, पुं, (जनान् प्रजन्तुं एजयति कस्यय-
तीति । एज + णिच् + “एज्” खण् ।” १ । २ । २८ ।
इति खण् ततो सुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे
प्रकल्पादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निवृत्तिर्यथा देवी-
भागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
“जन्मनेवातिमुह्येन प्रजनेजितवान् यतः ।
एजृक् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः ॥”)
जन्मं, स्त्री, (जन्मते इति । जनि + “तकिप्रसि-
चतियतिजनिभ्यो यङाच्च ।” इति वार्ति-
कोक्ता यत् ।) दृष्टः । परीवादः । संश्रयः ।
इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, द्रष्टुः । ४ । १०७ ।
“तत्र जन्मं रघोर्घोरं पार्वतीयेर्गोरेभूत् ॥”)
जन्मः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + “भञ्ज-
मेवेति ।” १ । ४ । ६८ । इति कर्नेरि यत् ।)
जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । ११ । १० । ५६ ।
“उच्यतेऽजं महातेजा जन्मो विजयकालवित् ॥”
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
“निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्मं विह्वलं जनार्दनम् ॥”
जन्मस्य जन्मः । जन + “मतजनहजादिति ।”
४ । ४ । ६० । इति यत् । जनजन्मः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।)
जन्मः, जि, (जन्मते इति । जन् + णिच् + कर्मेणि
यत् ।) उत्पत्त्यः । यथा,—
“जनकस्य सभावी हि जन्मं तिष्ठति निश्चितम् ।

यथा श्रीकृष्णपादाङ्गं कालीयवधसमकं ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मसंस्कृतम् ॥
“जन्मानां जनकः कालो जगतामाययो मतः ॥”
इति च भाषापरिच्छेदे ५५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधुं वहति प्रापयति वा ।
संज्ञायामिति साधुः ।) नवीनाजातिः । नवीना-
भ्यः । वरस्य खिन्नः । यत् तु जन्माष्टव्रतः ।
इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।)
जनयितः । इति आकारणम् ॥
जन्मा, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ययत् यत् वा ।
माहनुक्यादेवास्यास्तथात्वम् ।) माहनुक्या ।
इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, द्रष्टुः । ४ । १०७ ।
“अथाङ्गराजादवसायं जन्म-
यांहीति जन्मामवदत् कुमारौ ॥”)
जनीः । इति शिमचक्रः ॥
जन्मः, पुं, (जायते इति । जन + “यजिमानि
शुनिदसिजनिभ्यो युच् ।” उखां १ । २० । इति
युच् ।) प्राची । अग्निः । धाता । इति मेदिनी ।
ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे ।
१२३ । ४६ ।
“अन्तया द्वितीयोऽयं जन्मर्हि मम सर्वथा ॥”)
जपः, कृदुच्चारं वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां परं-सकं-सिट् ।) जिहोडादिषांपार-
रहितं प्रव्याधयोश्चिन्तनं कृदुच्चारः । जपति
मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥
जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + “यधजपो-
रनुपसर्गः ।” १ । १ । ६१ । इति भावे जप् ।)
विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधयेया,—
“नोऽर्चयन् संकुप्येत् रजः कुर्यादतन्त्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विधिद्यो दशभिर्मुनेः ।
उपांगुः स्वाकृतगुणः साहसो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भस्तु यत् ज्ञानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयस्तु यद्दण्डं सर्वं तदपन्नं स्मृतम् ॥
सुक्ताफलेर्विदुमेव रुद्राक्षैः स्मृतिर्केन वा ।
गणना सर्वथा कार्या सव्यगकृतिपर्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं श्रुतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरुच्यते भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संश्रयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जप्यजनितं श्रुतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या जपि दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्त्रयासीनो दर्भपूदकपाणिना ।
प्रादुस्तुखो वर्णयेत् मालां सहस्रं श्रुतमेव वा ॥”
इत्याद्ये वशिष्ठपुराणे निव्याङ्गकज्ञानविधि-
नामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
“मनः संकल्प विषयाङ्गनार्थमतमानसः ।
न हृतं न विकल्प्य जपेन्मूर्तिरूपवृत्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपायुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरमेकीं वर्यस्वरपदाक्षिकाम् ॥
उच्यते दर्भसुहृद्गण मानसः स जपः स्मृतः ।
जिहोडीं चाक्षयेत् किञ्चिद्व्रतमतमानसः ॥

किञ्चिच्छब्दयोगः स्थादुपायः च अपः स्मृतः ।
मन्त्रसुचार्येणाद्या वाचिकः च अपः स्मृतः ॥
उच्चैर्नपाद्विशिष्टः स्थादुपायसुदृष्टिर्भवेत् ।
जिह्वाजपः प्रतगुणः साहसो मानवः स्मृतः ।
जिह्वाजपः च विप्रैः केवलं जिह्वाया वुधैः ॥”
तत्र वर्ण्यं यथा,—

“विष्णुमोक्षयोगादियुक्तः कर्म करोति च ।
अपाचेनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ॥
मलिनान्मरुतैश्चादितुल्यदौर्गन्ध्यं युतः ।
यो अपेनं दृष्ट्वाश्च स्वेता शुक्तिरस्थिता ॥
आलस्यं जन्मकं निर्मा युतं निह्नीवनं भयम् ।
नीचाङ्गवर्णं कोपं अपकाशे विवर्जयेत् ॥”

अथ करमाणाजपविधयो यथा,—
“तर्जनी मध्यमाङ्गमा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुलिपर्यन्तो मध्यमा चेकपर्यन्ता ॥
पर्यङ्गं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामान्मलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्जनीमूलपर्यन्तं दृष्ट्वाप्यसु संजपेत् ।
अनामान्मलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
एतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।

“अनामिकावर्यं पर्यं कनिष्ठाद्विपर्यन्ता ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यन्तं ॥
तर्जनीये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापजित् ।
अनामान्मलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविषये पुनः ।

“अनामान्मध्यमायाश्च मूलायाश्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्जनीयाश्च पर्यं सुरेश्वरि ॥
अनामान्मध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिण्यक्रमेणैव जपेत्तिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठान्मलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥

“अङ्गुलीनां त्रियुक्तीति किञ्चिदाहुषिते तले ।
अङ्गुलीनां त्रियोगाश्च हिन्दे च खवते जपः ॥
अङ्गुल्ये च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पर्यसन्निधु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधितुल्यं यो जपेत्तज्जपं यतः ।
शुक्लानि दाक्षणाक्षेण तज्जपेत् सर्वथा वुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् जप्त्वा कराङ्गुलीः ।
आम्हाद्य वासवा हस्ती दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
अपसंख्यायां निविहन्त्यं यथा,—

“नास्त्येहैकपर्यन्तो न चायैर्न च युष्मकैः ।
न चन्द्रेर्भूतिकाया अपसंख्याश्च कारयेत् ॥”
तत्र विहितव्रतं यथा,—

“लाक्षाङ्गुलीदक्षिणूरं गोमयश्च करोष्वकम् ।
शुभनिर्णाय वटिकां अपसंख्यान् कारयेत् ॥”
अथ वर्णमाणाजपविधयो यथा,—

“सविष्टं वर्णसुचार्यं पञ्चाङ्गं अपिद्वयः ।
प्रादक्षिकारानां विद्वत्तुक्तं विमर्श च ॥

वर्णमाणा जमास्ताता अङ्गुलीमविलीमतः ।
पञ्चाङ्गलिपिभिर्माणा विहिता वर्णकर्मसु ॥
अकारादिचकारानां वर्णमाणा प्रकीर्तिता ॥
चार्यं मेवतुल्यं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ॥
अथवा सर्वमन्त्राणां जपः सर्ववन्द्यः ॥”
तत्र वर्णं यथा,—

“जपविष्टो दिग्बन्धोऽस्त्रिजयश्च वर्णं लभेत् ।
सर्वेषामेव यज्जपानां जायतेऽसौ महापुनः ॥
अपेन देवता गितं ज्ञयमाना प्रवीरति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च

प्राप्स्यतीम् ॥

यत्परमः पिशाचाश्च यज्ञाः सर्पाश्च भीरवाः ।
जापिनं गोपसर्पेण भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्मवशाः स्युः प्रदिष्टानि तपोधि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कर्ता नार्हन्ति योद्धरीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्येतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपायः साहसो मानवः स्मृतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, ज्ञी, (जप चतुष्टय + भावे क्युट् ।) जपः ।
इत्यमरटीका । (यथा, महाभारते १२।
१६६ । ७ ।

“संन्यास एव वेदानो वर्जने जपनं प्रति ॥”)

जपपरायणः, जि, (जप एव परमयत्न आश्रयो
यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—

“शिवरात्रिर्नतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं यज्ञाचार्यं महेश्वर ! ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, ज्ञी, (जपान्ति तान्त्रिका अत्रयेति । जप +
अप् ततष्टाप् ।) जपापुष्पदृष्टः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्यायगुणाः ।

“ओङ्पुष्पं जपा चाय त्रिसन्धा सावना सितम् ।
जपा संन्यासिणी केश्या त्रिसन्धा कफवातजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(विशेषश्चास्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जम, जमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) जमनं मेधुजम् । जमति युवा ।
इति दुर्गादासः ॥

जम, इ जमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) जमनं मेधुजम् । इ, जम्भते ।
इति दुर्गादासः ॥

जम, इ क गधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-अकं-सेट् ।) गधीति अनाभूतगर्भं ला-
स्यीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति
दुर्गादासः ॥

जम, इ ड जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आलं-अकं-सेट् ।)
इ, जम्भते । इ, जम्भते । प्रदूषकात् तुज-
गाङ्गानां सुखेय कामः प्रतिलम्बतीव । इति
गणकतान्त्रिकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आलं-अकं-सेट् ।) जम्भो गात्रशैथिल्यमिति
गोविन्दभट्टः । उ, जम्भति कोकः । उक् जम्भो-

ऽचीकृष्येव तुक् आत्मनेपदप्रकरणे खञ्जविभान-
धामर्थात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) उदितात् ज्ञावेत् । उ, जम्भिता
जाम्भवा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, ख, पत्नी । इति जम्भतीशब्दटीकायां भरत-
हृतनामप्रपञ्चः ॥

जम्भौ, जि, (यसौ एकत्र बह्वचरौ जम्भौ जायते
इति । जम + उ । एवोदरादिवात् यस्य कः ।)

यमजौ । इति द्विक्रमकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतमद्यग्नौः प्रज्वलित
इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः ।

एवोदरादिवात् यस्य कः ।) यमदग्नितुनिः । इति
द्विक्रमकोषः ॥ स तु भृगुर्वशीर्यव ज्यौकसुनिपुञ्चः

परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
जम्भविपर्यायिकं महाभारते वनपर्वणि ११५-

११६ अध्याययोर्दृष्टव्यम् ॥ असौ च सार्वभौमो मन्व-
न्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥ ७६ । ६-१० ।

“अजिह्वैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाहृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥

तथैव पुनो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)

जमनं, ज्ञी, (जम भवे + भावे क्युट् ।) जेमनम् ।
भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्भती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादि-
गण्ये पादात् जायाशब्दस्य जम्भानो निपातते ।)

जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जम्बु अद्भुत + बाहुलकाद्वाल्गुम् ।
यद्वा, जम्बु + भावे जम् । जम्बं आलातीति ।

ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
(यथा, श्रीकण्वचरिते । २ । १० ।

“अवदजम्बालगवेषणाय

ज्ञातोऽयमाणां जम्बुसैरिमाणाम् ।

जम्बुजवादिर्जरनिर्जरिण्यां

संजायते अर्थमनोरथलम् ॥”)

शैवालः । इति मेदिनी । खे, ६१ ॥ केतक-
दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्यस्या इति ।
जम्बाल + इनिः ।) गद्दी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् इत्यः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्भते भक्ष्यते इति । जम्भु भवे
+ “जम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईरन्

प्रत्ययेन बाहुः ।) पञ्चदशविधः । जम्बीर
इति खेडु इति च भाषा । तत्पर्यायः । दन्त-

शतः २ जम्भाः ३ जम्बीराः ४ जम्भकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ दोष-

नकः ७ शोषो ८ जाचारिः ९ दन्तहर्षकः १०
जम्बीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३ ।

इति शब्दरत्नावली । देवतः १४ वल्लभोष्ठी १५
दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

जयसुखी

वायव्यप्रियवृक्षैर्दुर्लभाद्विहङ्गकृत्तमवागमान-
कारणीरदाद्यः पर्यता मेरोर्मूलदेशे प्ररित उप-
कृताः । मेरोः पूर्वदिशि उत्तरस्यामदाद्य-
बोवनदीर्षी उत्तरदेशेकठमर्त्यती तिष्ठतः । तौ

द्विविधसंयोजनविधायी एवं द्विविधसंयोज-
नोन्वी। जेरो, पश्चिमायान्दिशि पवनमारि-
माची पर्वतौ उत्तरस्यां खटारप्रयोजनवतीर्षी
द्विविधसंयोजनविधायी द्विविधसंयोजनोन्वी।

एवं दृष्टिगत्यादिभिः कौलाकरपन्तौ प्रथम्यन्तौ
 पूर्वस्यामटादृशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजन-
 विस्तारी द्विसहस्रयोजनौ । एवमुत्तरस्यां
 विशङ्गमकरपन्तौ पूर्वस्यामटादृशयोजनदीर्घौ

[illegible]

रघुतनवर्षाणि ते देवकन्या अयुतशक्तिवज-
विशिष्टाः वज्रवहृदयरीराः सर्वदा मोघयुक्ताः
वन्ति । सेव्य देवप्रलयः वनाम्नाः वल्कीर्णाः जामा-
स्यामेव सर्वे विहरन्ति । गवतः सर्वे भगवा-

सारायकास्तत्तुपुत्रवानामिमुपजाय सखर्णि-
भेदेनाद्यापि सन्निरुद्धो भवति ॥ ३ ॥ इत्या-
हते तु वर्षे भगवान् शिवश्चक्रे चपपुत्रवः भवानी
प्रधानार्णवसहस्रेः स्त्रीगणैः परिहृतः नारा-

यद्यप्यस्य सङ्घर्षकालं प्राप्तिं ध्यायेत् सन्निधाय
स्तुतवाप्नोति ॥ ३ ॥ भद्राब्दे वर्षे सङ्घर्षमतिभद्र-
भावा नाम धर्मेयुतः सत्सङ्घस्यतः पुत्रा भग-
वतो ह्यध्यायीभिधानां कृतिं परमकथाधिना

सन्निधाय्य स्तुवन्ति ॥ ३ ॥ हरिर्वच भगवान्नर-
हरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैवज्ञानवक्त्रजतीर्थ-
स्वरूपः तदर्घ्यपुङ्गवैः सञ्ज्ञान्यभक्त्योगिनी-
प्राप्ते ॥ ३ ॥ केतुमाने भगवान् कामदेवस्वरू-

मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन यन्मा देवी
संवत्सरस्य द्वात्रिंश प्रजापतेर्द्विद्वत्भिरुपेता
अष्ट; स तदुभयभिरुपेता उपासते ॥ १॥ हिर-

तद्भववत्प्राप्तिं प्रकृतमयाधिप्रतिरूपमा तद्भवपुरुषैः
 सह जपोक्ते ॥ * ॥ उत्तरकृत्यर्थे भगवान्
 वराहरूपी व्यासो तं भूमिसाङ्गवपुरुषैः सह-
 कृतमित्यभिप्राययोगोपास्ते ॥ * ॥ क्रिष्णस्य वर्षे

भगवान् दाशरथी रामकृष्णयोः संतत्पर-
 यत्निकर्माभिरतः परमभागवतो हनुमान् अवि-
 हतभक्तिसङ्घर्षपुरवैश्रपाक्षो ॥ * ॥ भारते वर्षे
 भगवान्मरवादायकाश्च आत्मज्ञानिनामनुग्रहा-

प्रादुक्तमप्या च्यवत्कमतिस्त्रयश्चरति । तन्मूर्तिं
 तारदः कर्णाश्चमद्युक्ताभिर्भारतवर्षोद्यधजाभिः
 सह भगवद्भुजावोपवर्णनं पञ्चरात्रं ज्ञातये-
 कपदेष्टुमाद्यः । प्ररम्भस्तिभक्तिन खेवते । * ।

भारतेऽप्यस्मिन् वयं कश्चिच्छां मय्यः स्मिन् ।
मया, मय्यः, मय्यः मय्यः मय्यः मय्यः ।

जम्बू

जम्बूः कूटकः कोकः सङ्गः देवगिरिः जम्बू-
नकः श्रीशैलः मन्दिरः चारिधारः विन्ध्यः मुक्ति-
मान् जम्बूगिरिः पारिषातः शोणः चिन्मूटः
गोवर्धनः रैवतकः कङ्कभः नीलः कोकः गीतुखः
रत्नकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह-
स्रः श्रेताः । ॥ तेषां वितम्बप्रभवा नद्यो
सर्वस्थाताः । यथा, चम्पवशा तावपणी अव-
टोदा कृतमाणा वैशाखी जाम्बेरी यक्षा पय-
स्वती शर्करावर्ता तुङ्गभवा जम्बूविष्वा भीमरथी
गोदावरी जिम्बिन्वा पयोक्षी तापी रेवा सुरसा
नर्मदा चम्बेस्वती महानदी वेदस्वतिः नवि-
कुल्या जिन्वाभा मङ्गकी वाग्मती कौशिकी
मन्दाकिनी यमुना सरस्वती इष्टवती गोमती
सरयुः शोषवती सुषोमा शतद्रुः चम्पभावा
मयद्रुवा पितस्ता अविनी विष्वा इति महा-
नद्यः । जम्बूः शोणश्च नदी । ॥ अस्मिन्
वर्षे जम्बूजम्बुभिः पुत्रैः युक्तजातस्तथावर्षेन
क्षारजन कर्मणा दिक्मातुवनारकगतयो
भवन्ति । ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः
सन्ति सगराक्षरैश्चासिष्यै इमां महतीं परितो
निलनद्विषयकाक्ष्यताः । तद्वयवा, स्वर्गप्रस्थः
चम्पप्रस्थः चामर्तनः रम्यकः मन्दहरिणः
पाचनन्यः सिङ्गः लङ्का इति । इति श्रीभाग-
वते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४
अध्याये मातुखे ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः ।
स तु भूयुद्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयाह-
भागे द्वीपवटकाश्च सप्तसमुद्रस्य च विदेशः ।
इति चिह्नान्नाशिरोमणिः ॥

जम्बुः, पुं, (जम्बुं जम्बु वलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवचः । केतकवचः । इति विश्वः । (यथा,
सुसुते । १ । १६ ।

“जम्बुमन्थः सकलको प्रसिद्धो जम्बुलक्षया ॥”

जम्बुवनजं, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति ।

जन् + कः ।) जेतजवापुष्पम् । यथा,—

“पारिभ्रं पाटला च वज्रकं गिरिशालिनी ।

तिलकं जम्बुवनकं पीतकं तगरन्वपि ॥

एतानि हि प्रप्रक्षानि कुसुमान्यनुताचने ॥”

इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्बुते भक्षते इति । जम्बु अद्ने

+ “अद्नेद्वन्मूजमिति ।” उणा १ । ८५ ।

इति जूः ।) नागदम्भी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषविशेषः । नाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सुरभिपत्ता २ नीलपत्ता ३ श्यामपत्ता ४ महा-

स्वत्वा ५ राजार्हा ६ राजपत्ता ७ शुकप्रिया ८

मोदमोदिनी ९ । तत्पर्यायगुणाः । जम्बूवल्गुम् ।

मधुरत्वम् । अमपित्ताहककाभिःशोषकभि-

शोषासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विट-

भित्तम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ गुडत्वम् । स्नायुत्वम् । शीत-

कत्वम् । अमिर्षदूषणत्वम् । कृष्णत्वम् । वात-

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा इहत्त-

जम्बू

सुद्रमेदेन विविधा । तत्र इहत्ताः पर्यायः ।
महाजम्बूः १ महापत्ता २ राजजम्बूः ३ इहत्त-
पत्ता ४ । इति राजमाला ॥ पर्यायः ५ मन्दः ६
महापत्ता ७ सुरभिपत्ता ८ । तत्पर्यायगुणाः ।
विटभित्तम् । गुडत्वम् । रोचनत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ सुद्रावाः पर्यायः । कृष्ण-
लक्षणा १ शीतपत्ता २ मध्यमा ३ । व-
जम्बुपर्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २
नारदी ३ शीतपत्ता ४ । इति राजमाला ॥
स्वप्नपत्ता ५ जलजम्बुका ६ । तत्पर्यायगुणाः ।
पाचित्वम् । कृष्णत्वम् । कर्मपित्ताहकाह-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्पर्याय-
पर्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः ।
१२ । ४ । १८ ॥ (खनामन्वाता नदी । यथा,
मातुखे । १२० । ६० ।

“मेरोः पार्श्वत् प्रभवति इहत्तकप्रभो महान् ।
जम्बूश्च नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्मृतम् ॥”

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृष्ठादरादित्वात्
होचः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः ।

अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)

जम्बुवचः । केतकवचः । इति मेदिनी । वै, ६४ ॥

(यथा, हरिवंशे । ६६ । १६ ।

“जम्बु जम्बुलक्षणां जम्बुकम्बुलभूषितम् ॥”

वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति

नीलकण्ठः ॥

जम्बुलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरम्यो-

परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कथा-

वरयोर्मन्त्रचक्रिका । इत्युदाहृतत्वम् । (यथा,

हरिवंशे । १२६ । २२ ।

“आशीर्भर्तृहृदित्वा च देवर्षिः लवणमन्त्रवीत् ।

अनिवृत्त्य दीर्घाश्वो विवाहः क्रियतां विभो ।।

जम्बुलमालिकां द्रष्टुं अह्ना हि मम जायते ॥”

“जम्बुलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां

मालिका श्रेणी ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्बुः, पुं, (जम्बुते जम्बुते इति । जम्बि ग्राह-

विनामे + पचाद्यच् । “रघिषमीरचि ॥” ७ । १

६१ । इति शुभः ।) दैत्यभेदः । (इह एवं विवृत-

वान् । अपरो दैत्यविशेषः । विद्युरेन जघान ।

यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।

“असुरश्च महेष्वासो जम्बु इहभिविश्रुतः ।

यज्ञशोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥

एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मनुकद्वयम् ॥”

प्रजाद्वयुक्तायामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।

“प्रजादस्य जघः पुत्रा विह्वलानाश्च महाबलाः ।

विरोचनश्च जम्बुश्च कुलजम्बुतेति विभ्रताः ॥”

राजसविशेषः । स तु रावणस्यासुरः । यथा,

महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

जम्बू

“यम्बुः पूतनी जम्बुः खरः शोषवशी हरिः ॥”

जम्बुते भक्षतीति । जम्बु + खरश्चि वच् ।)

इत्यतः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । २ ।

“हर्मं जम्बुसुतं पिव ।” “जम्बुसुतं हर्मैरभि-

युतम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥ जम्बुते भक्षते

ऽसौ इति कर्मणि वच् ।) जम्बीरः । (यथा,—

“स्त्राज्जम्बीरो दन्तशूटो जम्बुजम्बीरजम्बुजाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जम्बु + भावे वच् ।) भक्षजम्बु । इति मेदिनी ।

मि, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“इति ते कथयन्ति सा त्रासका जम्बुसाधकाः ॥”

अंशः । इहः । तूयः । इति विश्वः ॥

जम्बुकः, पुं, (जम्बु एव । कार्ये कम् ।) जम्बीरः ।

इति शब्दचक्रिका ॥ (खनामन्वातो दुर्गविशेषः ।

यथा, महाभारते । २ । ११ । ७ ।

“ततश्चर्मस्वतीपूर्वे जम्बुकस्यात्मनं हृषम् ।

इदं वायुदेवेन श्रितं पूर्वैरेदिना ॥” ॥

जम्बुतीति जम्बुजम्बु + कम् । कासुके,
वि ॥)

जम्बुका, स्त्री, (जम्बु एव । कार्ये कम् ।) जम्बीरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बुगः, पुं, (जम्बाय भक्षयाम गच्छति भक्ष-

तीति । गम् + कः ।) अतिशयभक्षयश्रीलत्वात्

तथात्वम् ।) राजसविशेषः । यथा,—

“देवा यथास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरन्तीन्तुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्वाश्च सरयो जम्बुगाः खगाः ॥

विद्याधरा जनाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापैर्धर्मे रताश्च ये ॥

तेषामाप्यायमायेतद्द्वीपे सज्जितं मया ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वहृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्बुहिट्, [वृ] पुं, (जम्बुं तदाख्याया प्रसिद्ध-

मसुरं हिटीति । हिट् + क्तिप् ।) जम्बुस्य हिट्

इति वा ।) इहः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः ।

इति महाभारतम् ॥)

जम्बुमिरी, [वृ] पुं, (जम्बुं मिरुं शीघ्रमस्य ।

भिद् + “सुप्यजातो विजिज्ञास्तीत्यौ ।” १ । २ । ७८ ।

इति निनिः ।) इहः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्बुरः, पुं, (जम्बुं भक्षयवर्चं राति ददातीति ।

जम्बु + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्द-

चक्रिका ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः ।

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“स्त्राज्जम्बीरो दन्तशूटो जम्बुजम्बीरजम्बुजाः ॥”

नुहदेवविशेषः । इति मेदिनी । वै, ६४ ॥

जम्बुजा, स्त्री, (जम्बुं भक्षयं जाति आहृता-

तीति । जा + कः ।) राजकीविशेषः । यथा,—

“समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्बुजा नाम राजसी ।

तस्याः करयमार्गेण विश्रब्धा गर्भिणी भवेत् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्गीकः ॥

जम्बा, स्त्री, (जम्बाते इति । जम्बि जम्बायाम् +

भावे च; ततः क्तिप् टाप् ।) जम्बीरा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

जयन्ती, पुं, (जयन्तीति शक्तिः शक्तः ।)
रत्नः । यथा, “जयन्तीरत्नोत्तमः” इत्यमर-
नेवधम् । वक्रिः । यजम् । इति विष्णुः ।
(विष्णुः । इति महाभारतम् ।)

जयन्ती, [य] पुं, (जयन्तीति जयमानायाश्चिह्नं
नाशयतीति । जयि क नाशि + कितिः ।)
जयन्तीरः । इति शब्दचम्पिका ।

जयन्तीरः, पुं, (जयन्तीति जयिहृदयं भवति इति ।
जय + “जयन्तीरायम्” इति ईरच् । ततो
“रविजयन्तीरवि” ७ । १ । ६१ । इति दुम् ।)
जयन्तीरः । इत्यमरः । १ । ४ । ७६ । मय-
वकः । इति तट्टीकायां भरतः । *

जयः, पुं, (जि जये + “एरच्” १ । १ । ५६ ।
इत्यच् ।) शत्रुपराजुखीकरयम् । जित् इति
भावा । तत्पण्यायः । विजयः २ जयवम् ३ ।
इत्यमरः । २ । १ । १० । (यथा, मनुः । ७ । ४४ ।
“इन्द्रियाणां जये जीवं जयति हि विजयिष्ठम् ।
जितेन्द्रियो हि जयतीति वक्ष्ये व्यापयितुं प्रजाः”)
जयिमन्त्रः । (जयतीति । जि + पचाद्यच् ।)

जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ।
(एतन्नाम तु विराटयुगे हृष्टप्रवाससमये जातम् ।
यथा, महाभारते । ४ । ५ । २४ ।)

“जयो जयन्ते विजयो जयतस्तेनो जयद्वयः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः”)
विजयनन्दनराजः । स तु इन्द्राकुर्वणोद्भवः ।
इति जैमिन्यः । १ । १५८ । श्रीनारायण-
पार्वदः । यथा,—

“यतौ हौ पार्वदी मलयं जयो विजय एव च ।
कर्णोत्तम मां यद्वो वक्रकातामतिक्रमम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १६ । २ ।

(सर्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसार-
मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ ।
१४६ । ६७ ।)

“नयो जयः सखसन्धो दाशार्हः सात्वती पतिः”
नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । १६ ।
“विराजा धारयन्तेव सुवाहूर्मुखरो जयः”
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।

“जयो जिह्मः कुपयन् दानवो
हरन्तुरेते दृष्ट दानवाधिपम् ॥”

दृष्टममन्त्रनीय-व्यविशेषः । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । २१—२२ ।

“दृष्टमो महाबाहोर्विषमोक्तो मनुः”
“हविष्मान् सुकृतः सखो जयो भर्तृकादा
द्विजाः ॥”

सुवर्णशीयस्य वल्लरूपस्य पुत्रविशेषः । यथा,
तत्त्वैव ४ । १३ । १२ ।

“सुवीचीवेत्तरखीका भार्याकृत वक्रात्मजान् ।
पुण्यार्षी तिम्रकीतुश्च द्रवर्जं वसुं जयम् ॥”
विष्णुमित्रपुत्रविशेषः । (यथा, तत्त्वैव । ६ ।
१६ । १६ ।)

“एव यः कुशिका वीरो देवराजसमन्वितः ।
जयन्ते चोत्कृष्टादीतजयक्रतुमदायः ॥”

जयन्तीर्जयन्तीर्जातः पुत्रवर्यः पुत्रविशेषः । यथा,
तत्त्वैव । ६ । १५ । ११ ।

“ऐतच्छ्रुत्वा श्रीमद्भीमार्जुनं वक्रात्मजात्तया हयम् ।
आतुः सुतायुः सखायं रथीयं विजयो जयः”
राजनिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १२४ ।
“तस्मां राजवन्तः युष्माकं वा प्रकर्षयौभवाः ।
वर्मं देवसतं तात । प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥”
इत्युपक्रमश्च ।

“जयो विजय वेद्यश्च दुष्मन्तः सख्यो जयः”
इतराङ्गपुत्राणामन्वतमः । यथा, तत्त्वैव । १ ।
६१ । ११७ ।

“जयः सख्यतत्त्वैव पुत्रमित्रश्च भारतः ॥”
सख्यस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
२६ । २ ।

“सख्यस्य जयः पुत्रो विजयस्य चात्मजः”
सख्यस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
१७ । १६ । [जयः ॥]

“कुशात् प्रतिः चात्तद्वत् सख्यस्य सुतो
दौष्टन्मर्मयोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्त्वैव । ६ ।
२१ । ११ ।

“वितपस्य सुतात् मनोहृत्सुखी जयस्ततः”
युधामन्युः । यथा, तत्त्वैव । ६ । २४ । १४ ।
“युधामन्युः सात्विकिर्जयस्तस्य कुशस्ततः”

भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मोद्देशाख्याणि शिवधर्मश्च भारतः ॥

कार्णवीच पञ्चमी वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराक्ष धर्मा राजेन्द्र । मानवीका महीपते ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।
वत्सरविशेषः । तत्पत्तं यथा,—

“क्षत्तियाश्च तथा वैश्याः गृह्णाश्च गटनर्तकाः ।
पीडितास्तो वरारोहे ! जये सर्वे न संशयः ॥”

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यज ।)
पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली । (जयस्य
कोलाहलः ।) जयजनिश्च ।

जयज्जा, स्त्री, (जयघोषिका ज्जा । विजय-
काये एव यादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य-
विशेषः । इति लोकाप्रसिद्धा । जयज्जा इति
भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्रः । इति
हिमवन्तः । २ । ८६ ।

जयर्ष, स्त्री, (जीयतेर्जनेति । जि + कर्णे क्युट् ।)
तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, मार्क । १० । २६ ।

“सकल्पं हिन्दुस्यं वक्रयि-
स्तुरङ्गियो जयनयुजश्च वाजिनः ।
सुरायुजः सख्यमपि कुर्वतो हयाः
पुनः पुनस्तद्विजितान्तकम् ॥” * ।

भाषि क्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ये, ६७ ।

जयनी, स्त्री, (जयन + क्तिन् डीप् ।) इन्द्र-
कन्या । इति शब्दरत्नावली ।

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि + “तृभूवङ्-
वङीति” उक्ती १ । १२८ । इति ऋच् ।)

इन्द्रपुत्रः । तत्पण्यायः । पाकशास्त्रविः २ ।
इत्यमरः । १ । १ । ४६ । ऐभिः ३ । इति
मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रथी । १ । २६ ।)

“उमाहवाङ्गी शरज्जन्मा यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।
तथा हयः सा च सुतेन भागवती
नन्दतुल्यवद्वेगेन तत्त्वमौ ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । ६८ ।
“सर्को वाजवनः शङ्खो जयन्तः सर्वविष्णवी ॥”

“अतिशयेनारीन् जयते जयतिशुरिति वा
जयन्तः” इति तज्जायम् ।) शिवः । (यथा,
मातुली । ५ । १० ।)

“वाजिनश्च जयन्तश्च पिनाकी आपराधिता ।
इति वक्राः जमास्ता दयादशमन्त्रिणः ॥”
चक्रः । इति जिह्वाकशेषः । भीमः । इति
मेदिनी । ते, ११० । (एतन्नाम तु हृष्टना
विराटयुगवासकायै जातम् । यथा, महा-
भारते । ४ । ५ । २४ ।)

“जयो जयन्तो विजयो जयतस्तेनो जयद्वयः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥”
महत्सर्गमर्जनातो धर्मपुत्रविशेषः । अयं हि
उपेन्द्र इत्याख्याया प्रसिद्धः । यथा, भागवते ।
६ । ६ । ८ ।

“महत्सर्गं जयन्तश्च महत्सर्गं वभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवाश्च उपेन्द्र इति च विदुः ॥”
राज्ञो दृष्टरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । ७ । २—३ ।

“अद्यै वभूवूर्वरस्य तस्यामाया यशस्विनः ।
युच्यन्वापुरकाश्च राजलक्ष्ये निवृणुः ॥
हृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराङ्गो राहुर्गर्भः ।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाटमोर्ध्ववित् ॥”

यन्त्रतविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७० । १४ ।
“ततश्च पर्वताः सप्त कैशवं सप्तपर्वताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ।
महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥”

ज्योतिर्बोक्तयाजिकयोगविशेषः । यथा,—
“यश्च स्वीचगतश्चन्द्रो जपादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगीश्वरं शत्रुयक्षविनाशकम् ॥”
योद्धाशत्रुवक्रान्तमर्तपुत्रविशेषः । तस्य जयजं
यथा,—

“आदिताये जयन्तः स्यात् शङ्कररचसंयुतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपद आधुर्बुद्धिकरः परः ॥”
इति वङ्गीतदामोदरः ॥

जयज्जिका, स्त्री, (जयन्तीश्च जायतीति । कै +
कः । ततो ह्रस्वो नियातनात् ।) हरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः । (दुर्गायाः शङ्खीविशेषः ।
यथा, काण्डीश्वरः । ४७ । ४६ ।)

“यथा जया च विजया यथा चैव जयज्जिका ॥”
जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि + “तृभूवङ्गीति”
उक्ती १ । १२८ । इति ऋच् । ततो गौरा-

जयप

जया

जयाय

दित्वात् जी० । गौरी । (यथा, कलिकापुराणे ।
“जयन्ती मङ्गला काली भक्तकाली कपाक्षिणी ।
दुर्गा शिवा यमा धात्री साक्षा कथा यमो-
ऽस्तु ते ॥”)

इन्द्रपुत्री । प्रताका । इति मेदिनी । ति, १०८ ।
वृक्षविशेषः । तत्प्रमाणः । यथा २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । १२।१।६५ ।
यथा ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ अम्ब-
मला १० विजान्ता ११ अमरशक्तिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।

“कदली दाक्षिणी धानं हरिता धानकं कपु ।
विजोऽष्टौकी जयन्ती च विजयो नवपञ्चिकाः ॥”)
अम्बः, गुणाः । मन्दमन्त्रयुक्तम् । तिष्ठत्वं ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । क्षमिभूतनाशित्वम् ।
कण्डविद्योवनत्वम् । तस्य जया रवायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यत्तन्नामस्य गुणाः ।
मरदोवनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“अतश्च जयन्ती नमं पितं प्रीतश्च गन्धपञ्चसेव ।
निधं निहन्ति निवतं रविवारे वैजयाद्याः ॥”)

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यष्टौ कुसाधिकारे ॥
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्काण्डम् ।
“जयं पुण्यं च कुर्वते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीवहिता जया माघे च आवर्तौऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं कलयापि यथा भवेत् ।
जयन्ती नाम वा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”

(इन्द्रशीविशेषः । यथा, मङ्गलवैवर्ते ।
“उज्ज्वली वज्रुली च विजया पञ्चवर्हिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती प्रायमाशिनी ।
इन्द्राष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हि जः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्वयथा,—

“विषं माहान्धगन्धा च वचातालीपञ्चकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्बवेक्ष तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ववत्कार्या जयन्तीयोगवाहिका ॥”

इति जयन्ती वटी ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

जयपर्व, जी, (जयस्य चक्रं पञ्चम् ।) अन्धमेधीय-
यज्ञघोडकमयासे ब्रह्मा निपिः । तद्वयथा,—
“जेलोकनिजयौ रामो राजबालकः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाकिशेरी तस्यायं प्रोक्षितः प्रभुः ॥
प्राणितो लक्ष्मणेनैव तुल्यचक्रविजितः ।
संपूज्य च परितोष्यः सर्वैरिति च संस्कृतम् ॥”

इति ब्राह्मिष्ठरामायणम् ॥

विवाहविषयकजयपर्वकल्पितः । चिकुरि इति
इन्द्राष्टौ भावाः । यथा, जयहारतन्त्रे ।
“यद्वृत्तं जयहारानु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्षिप्रवधारजोपेतं जयपक्षेऽखिलं निश्चितम् ॥
पूर्वोत्तरक्षिप्रानुर्वर्तिन्येवार्थं यथा वृत्तः ।
प्रदक्षान्निभिरेवैवं जयपर्वं तदुच्यते ॥”

जयपाशः, पुं, (जयं पाशयतीति । पाणि-
“कौशिकम् ॥” १।२।१ । इत्यम् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपाशः । इति शब्दरत्नावली ॥ इत्य-

विशेषः । जमान्गोटा इति भावाः । तत्-
प्रमाणः । चारकः २ रेचकः ३ तिन्त्रिकीपञ्चकम् ४
दलीवीचम् ५ मलद्रावि ६ जीकरेचनम् ७ कुम्भी-
वीचम् ८ कुम्भीवीचम् ९ चण्डावीचम् १०
चण्डनीवीचम् ११ निज्जम्भावीचम् १२
शोधनीवीचम् १३ चण्डनीवीचम् १४ । अस्त-
यथाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्षमिकपाशमण्डरामयनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुष्पकः, पुं, (जयेन विजयेन पुष्प इव काय-
तोति । कै + कः । पुस्ततुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

जयमङ्गलः, पुं, (जय यत्र मङ्गलं यच्च । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाद्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्पविशेषः । यथा,—
“चतुर्विंशतिवर्णाङ्गिः कथितो जयमङ्गलः ।
अङ्गारवीरयोरेव तासौ पाचपुटे च सः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ज्वरज्यौषधविशेषः । यथा,—
“हिङ्गूलसम्भवं कृतं गन्धकं टङ्गुलं तथा ।
ताम्बं चङ्गं मालिकञ्च सेध्वं मरिचं तथा ॥
समं सर्वं समाकुल्य हिङ्गुलं सर्वभक्तकम् ।
तद्वर्धं कान्तलौहञ्च स्युष्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।

इतन् सर्वं विचूय्याथ भावयेत् कनकद्रवेः ।
श्रेष्ठादीहलैश्चापि दशमूलरसेन च ।
किराततिलककायेक्षिचारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्या गुह्याद्वयमिता वटी ॥
अनुपातं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमरुविषं हन्ति बाध्यासाध्यमथापि वा ।
सुयगरोपायं विविधानु समस्तान् विषमज्वरान् ॥

मेदीगर्तं मांसगतमस्थिमज्जगर्तं तथा ।
अकर्णगर्तं महाघोरं वहिष्यञ्च विशेषतः ॥
नावादेशोद्भवश्चैव ज्वरं मुक्तगन्तं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनान् ॥

जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिवर्हणः ॥”

इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।

इति भैषज्यरत्नावली ॥

जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संघामे वा जयं वह-
तीति । वह + यिनिः । ततो ङीप् ।)

ग्रन्थी । इन्द्राष्टौ । इति हेमचन्द्रः । १।२६ ॥

जया, स्त्री, (जीवतेऽनया । जि + “इरच्” ।
इति करणे अच् ततश्चाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।

“काव्यायि मङ्गभागे करालि निजये जये ॥”)
अस्यां युत्पत्तिर्वा, —

“जयः कल्याणवचनो ज्ञाकारी राक्षवाचकः ।
जयं ददाति वा निजं वा जया परिकीर्तिता ॥
इति मङ्गलवैवर्ते जीववाचकसङ्गम् ॥

जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ।
“जयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥”
तिथिविशेषः । सा तु इतीयाष्टमीजयोदशः ।
(यथा, ज्योतिषे ।

“मन्दा मन्दा जया रिक्ता पूर्वा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
इन्द्राष्टौविशेषः । यथा, मङ्गलवैवर्ते ।

“जया च विजया चैव जयन्ती प्रायमाशिनी ।
इन्द्राष्टौऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हि जः ॥”
इतीयाष्टमी । दुर्गावल्ली । इति मेदिनी । ति, २४॥
(यथा, काशीकाण्डे । ४७ । ४६ ।

“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”
देवी भगवती तु वराहशैले प्रोक्तकाले जया-जयन्ती
विराजते । यथा, देवीभाष्ये । ७।१०।१२ ।

“वराहशैले तु जया क्रमसा कललाकवे ॥”
विजया । (यथा, रत्नप्रदीपे ज्योतीर्णवर्जित-
वायाम् ।

“चारुभयं सुतमन्वी नक्षत्रोत्तमिहं शुभम् ।
सर्वेषु जया जया भटा तद्वर्धं विष्णुका वटा ॥”)
इन्द्राष्टौः । नीलपुष्पा । अक्षिमङ्गलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अभिमत्यो जयः स स्थास्त्रीपत्नीं पञ्चकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”)
यन्त्राकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(ज्वरज्यौषधविशेषः । यथा,—
“विषं चिकटु कं सुप्तं हरिता निजपञ्चकम् ।
चिकटुमरुतं चूर्णं हागकृत्तेः समं समम् ॥

चक्रकाभा वटी कार्या स्वास्त्रयायोगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाद्य जीरेः प्रित्तज्वरापहा ।
सुहामलकयुक्तेय प्रथं देवं वृतं विना ॥

जयन्ती वा जया वाद्य विषमज्वरमुद्दहतेः ।
सर्वज्वरं मधुकोवेर्वा नृचैव शीतकम् ॥
चन्दनस्य कवायेय रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाद्य माघिकेय च कालजित् ॥

जयन्ती वा जया वाद्य गोक्षेत्रेय युतां पिबेत् ।
जम्बायु काकसं कुष्ठं सुवेपेन च तद्वृतम् ॥
त्रिनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तीयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य मेहं हन्ति सुराक्षयम् ॥

जयन्ती वा जया वाद्य मधुना सर्वमेहशुत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य शुकेः कोष्णजनेः प्रिवेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्दुग्धं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाद्य शुक्ला सर्वभग्नहरम् ॥

जयन्ती वा जया वाद्य तर्केय यक्षकीप्रशुत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य शङ्खीनावेर्निशाम्बयुत् ॥
जयन्ती वा जया वाद्य शुद्धा सन्धेन चाक्षयम् ॥
आवर्धं सर्वदोषोत्थं मांसहृद्भिर्वा नाशयेत् ॥”

इति जामाजयन्ती वटी ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह +
अच् ।) भगवन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयायया, स्त्री, (जयमाययतीति । आ + यि +
अच् ।) जयवीर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरतः

जयाज्ञा, स्त्री, (जयस्व याज्ञा याज्ञा याज्ञा यज्ञाः ।) भद्रवर्णीकः । इति राज-निर्घण्टः ।

जयी, [न] वि, (जितुं शीलमस्य । जि+“जि-इतिविश्रीति ।” ३ । २ । १५७ । इति इति ।)

जययुक्तः । विजयी । यथा,—

“जगति जयिनी यक्ष विप्रिज्ञाः ।”

इति मज्झिमः सौवम् ।

(यथा, ज इयी । ३ । ३४ ।

“पौरुषपानेवमाक्रामंस्त्रिंशान् जनपदान् जयी । प्राप तापीवनश्राममुपकथं मन्त्रोदयेः ।”)

जयः, वि, जितुं शक्यः । (“शक्ति लिङ् ।” ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । शुभः ।

“जयजयौ श्रवार्थे ।” ३ । १ । ८१ । इति ।

यान्तादेशः ।) जयकरवयोः । इत्यमरः ।

२ । ८ । ७४ । (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।

“सोऽयं मनुजलोकः पुत्रेभ्यो जयो जाम्येन कथ्येता ।”)

जरतः, वि, (जीर्णत्वमेति । जृ वयोदानौ+उष्ठा १ । १०२ । कृत्वे वाहुलकात् जृशमोर-प्यठः इत्युष्णदसोत्तरतः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । उ, १३ । (यथा, भाषे । ४ । ६६ ।

“अयमतिजरतः प्रकामगुर्वी-

रजसुविकल्पियोधरोपरहः ।”)

जीर्णः । इति हेमचन्द्रः । (उड्डः । यथा, भागवते । ३ । १ । २५ ।

“स बह्वृदयस्तस्मिन्भक्तिं कलभाविधि ।

निरीक्षमास्तस्मिन्नां सुतदे जरतो भद्रम् ।”

परिणतः । यथा, भाषे । ११ । १४ ।

“हिमवत्तिरयस्मिन्ना राजते रज्यमाने-
जर्तकमलकन्दश्चेद्गौरैर्मयूखैः ।”)

जरायां पुं । इति विश्वः ।

जरती, स्त्री, (जृ+वाहुलकात् अङ् । ततो गौरादित्वात् ङीप् ।) लब्धविशेषः । तत्-पर्यायः । गम्भीरिका २ सुनाका ३ जया-जया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-त्वम् । सारकत्वम् । दाहकत्वोपनाशित्वम् । रस्यत्वम् । प्रमूनी दुग्धदाहत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ।

जरत्, स्त्री, (जरयतीति । जृ+विच्+लुः ।) हिङ् । कुष्ठौघवी । जीर्ण, वि । इति शब्द-रत्नावली । (श्वेतजीरकः । पर्याया यथा,—

“अजाजी जरत् दीर्घा भागधी जीरकं सितम् ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

जरतः, पुं, (जरयतीति । जृ+विच्+लुः ।)

जीरकः । (यथा,—

“जीरको जरको जाकी कया श्वरदीर्घजीरकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

लब्धजीरकः । जीवर्णजलपक्वम् । इति शब्द-रत्नावली । कासमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

जरतुका

जरता, स्त्री, (जरत+टाप् ।) लब्धजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, कर्मदे । १० । ३७६ ।

“भद्रं जीवन्तो जरतामश्रीमहि ।”)

जरतुदमः, पुं, (जरतो जीर्णः दुमः ।) अन्व-कर्मद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

जरतः, वि, (जीर्णतीति । ज+अङ् ।) जीर्णः । इति वृत्तिप्रकारे उणादिवृत्तिः ।

जरतु, वि, (जृ+अङ्) उड्डः । इत्यमरः । २ । ३ । ४२ ।

पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ।

जरतुकाः, पुं, सुनिविशेयः । तत्पर्यायः । याथा-वरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । (एतन्निवृत्ति-पर्यायः, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।

“जरेति अयमाहुर्वै दारुणं कारुण्यमितम् ।

शरीरं काव तस्यासीत्तु स धीमाश्रयैः श्रवैः ।

अपधामास तीव्रेण तपस्यत उच्यते ।

जरतुकाररिति ब्रह्मन् । वासुकिर्भगिनी तथा ।”

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते । २ । १२ । ६-८ ।

“जरतुकारमुनिः शान्तो न चकार गृहाममम् ।

तेन हृष्टा वने गर्ते जलमानाः स्वपूर्वजाः ।

ततस्तमाहुः कुरु प्रतदारान् यथा च नः स्यात् परमा हि तप्तः ।

सर्वे प्रजामः खलु दुःस्वस्ता वयं सदाचारयुते सुते वै ।

स तावुवाचाय लभे सनामा-

मयाचितां चातिवद्वातुगाश्च ।

तदा गृहारम्भमहं करोमि

जवीमि तथ्यं मम पूर्वजा वै ।

इत्युक्त्वा तान् जरतुकार्गतस्त्रीषां प्रति द्विजः ।”

अथ माताभिप्रप्तौ वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरतुकारमेवमर्पयामास । तदुपस्था-

तत्वेव । २ । १२ । ३५—४५ ।

“वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः श्रुत्वा ।

वर्गं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम् ।

सनामां तां सुनिष्ठांवा जरतुकारवचां तम् ।

अग्रियं मे यदा कुर्वीतदा तां सन्तप्याम्यहम् ।

वाग्वचनं तादृशं कृत्वा सुनिष्ठांवा तां स्वयम् ।

इत्वा च वासुकिः कामं भवन् स्वं जगाम ह ।

कृत्वा पर्यकुटीं मुष्मा जरतुकारमंहायने ।

तथा स ह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ।”

एकदा भोजनं कृत्वा सुभोऽसौ सुनिवसतः ।

भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता परवर्णिनी ।

न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते । कथञ्चन ।

इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ।

रविरस्तगिरिं प्रापः सन्ध्याकाल उपस्थिते ।

किं करोमि न मे शान्तिरुपयेन्ना बोधितः पुनः ।

धर्मलोपमभाङ्गीता जरतुकाररविमयतु ।

बोधितुं प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकाजो हयां व्रजेत् ।

धर्मनाशाहरं तामास्तथापि मरणं ब्रुवम् ।

धर्मनाशनिर्वाणो हि जरकाय भवेत् पुनः ।

इति सन्ध्यायां वा बाला सं सुनिं प्रत्यबोधयत् ।

सन्ध्याकाजोऽपि सन्ध्यात् उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुमत ।

उत्थितोऽसौ सुनिः कोपात्तामुवाच ब्रह्मण्यहम् ।

जरा

जरा आह्वयं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ।

वैपमानाजवीहावमिच्छता सुनिता तदा ।

आजा इत्था वदयं तत् कथं स्वादमितमम् ।”

सुनिः प्राह जरतुकां तदस्तीति निराकुलः ।”

अस्य पुनः आसीकनामा सुनिप्रवरः । योऽसौ

जनमेजयं गत्वा सर्पसजात् निवारयामास ।

जरतुकावसुनेर्विशेषविवरकम् । महाभारते

आदिपर्वणि ४४—४८ अध्यायेषु ब्रह्मम् ।)

जरतुकाः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।

“सुनिः प्राह जरतुकां तदस्तीति निराकुलः ।”)

जरतुकाप्रिया, स्त्री, (जरतुकारोः स्वनाम-ख्यातस्य सुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति

शब्दरत्नावली ।

जरती, स्त्री, (जरतु+“उगितञ् ।” ४ । १ । ६ ।

इति ङीप् ।) उड्डा । इति राजनिर्घण्टः ।

जरतवः, पुं, (जर+आसौ गौर्मेति । “गौरतद्धित-लुकि ।” ५ । ४ । १२ । इति ङ् ।) जीर्ण-

द्वयः । तत्पर्यायः । उड्डाणः २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६१ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।

“अज्ञानं पीरुषं वा नीः किं तवापि सुभोऽवया ।

जरतवः समन्नाति देवाह्वयगतं ह्वयम् ।”

जरन् जीयमानो गौर्ववस्तुपो धर्मैः । धर्मैरुप-

जीर्णद्वयः । यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ६८ ।

“नेतस्तेह यथास्माकं शब्दश्चास्मै जरतवः ।

अलसः क्षुत्परो नृखस्तेन यौवायुना सह ।”)

ग्रन्थपञ्चविधः । यथा,—

“अज्ञातकुलश्रीलस्य वातो देवो न कस्यचित् ।

मात्सरस्य हि दोषेण हतो यथो जरतवः ।”

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ।

जरन्, पुं, (जरतीति । जृ+अङ् ।) उड्डः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

(“वान्तमाने जरतु पितं शूलमानु यपोऽति ।”

इति माधवव्रततन्त्रनिबन्धे शूलाधिकारे ।)

जरताः, पुं, (जीर्णतीति । ज+“जृविश्रिभ्यां

भक् ।” उष्ठा । ३ । १०६ । इति भक् ।) मज्झिमः ।

उड्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जरवानः, पुं, (जीर्णति जरायस्तो भवतीति ।

जृ वयोदानौ+“कृन्त्यवान् जृ जृभ्याम् ।”

उष्ठा । २ । ८६ । इति अश्वानम् ।) मनुष्यः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुतादिवृत्तिः ।

जरा, स्त्री, (जीर्णत्वयथा । जृ+“विद्भिदादि-

भ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । “कृद्भ्यो-

ऽङि गुणः ।” ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।)

वयःक्षतवयसांवाद्यवयसांमेदः । वार्द्धक्यम् ।

“जीर्णत्वयथा जरा जृ व वयोदानौ वितात् ङः

ङङोर्ङिति गुणः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ।

तत्पर्यायः । विस्वरा २ । इत्यमरः । २ । ३ । ४१ ।

सा तु कालकथा । यथा,—

“कालकथा जरा वाचात् लोकां नाभिगच्छति ।

खकारं जगद्भित्तुः क्षयाय यवनेभ्यः ।”

इति श्रीभागवतम् ।

इवां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिः स्युः ।
 ननु कन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्याका ।
 जरा च आह्वयः सार्द्धं प्रसूतमिति भूतजम् ॥
 एते सोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
 पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैजयन्तिविभोरगाः ॥
 चक्षुर्जलश्च आयासः पादावसौलसिवचम् ।
 कर्णयोर्मूर्ध्नि तैलञ्च जरायाधिविवाहकम् ॥
 वसन्ते भ्रमणं वक्षिसेवां स्वप्नां करोति यः ।
 बालाश्च सेवते काष्ठे जरा तं नोपगच्छति ॥
 खातश्रीतोदककायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
 नोपधाति जरा तच्च निदायेऽनिलसिवचम् ॥
 प्रादुष्युष्णोदककायी चतुर्थे न सेवते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 शरद्रीर्धनं न गच्छति भ्रमणञ्च वचनयेत् ।
 खातकायी समाहारी जरा तं नोपतिहति ॥
 खातकायी च हेमन्ते काष्ठे वक्षिं निधिवते ।
 सुसक्ते नवाग्रसुखाश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिशिरेऽभुजवाङ्मनसोऽप्यन्यथा सेवते ।
 य इवोष्णोदककायी जरा तं नोपगच्छति ॥
 सज्योमानं नवाग्रञ्च बालाश्चो जीरभोजनम् ।
 हतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 भुङ्क्ते सदृशं सुतकाष्ठे लब्धायाम् प्रीयते जलम् ।
 निधं भुङ्क्ते च तावत्तं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि हेयज्वलीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
 निधं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
 मुष्कमांसं स्त्रियं दृष्ट्वा बालाकन्यद्वयं दधि ।
 संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा आह्वयः सद्यः ॥
 राज्ञो ये दधि सेवन्ते पुंस्त्रीश्च रजस्रजम् ।
 तादृशैति जरा हृष्टा आह्वयः सद्यः सुन्दरिः ॥
 रजस्रजा च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
 मूत्राजकपल्ली या जतुहीना च या सति ॥
 यो हि तावामसभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
 तेन पापेन सार्द्धं वा जरा तनुपगच्छति ॥
 पापानां याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं भुवम् ।
 पापं याधिजरावीर्यं विप्रवीजञ्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते याधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते दैव्यं दुःखं शोको भवद्भरः ॥
 तस्मात् पापं महावैरं दोषवीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सज्यो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 खड्गमाचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
 प्रतीपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थगिसेवकम् ।
 रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैजयन्तिविभोरगाः ॥
 यताम् जरा न सेवेत याधिर्यञ्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काष्ठे सर्वं यद्विध्यति ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूक्तम् ॥ १.१६.१३-१५ ॥
 जराया औषधं यथा, गारुडः १६६ अध्याये ।
 “पलायश्चर्यो समधु गथाध्यामलकान्वितम् ।
 सविद्वज्जं पीतमार्चं नरं कुश्यामलकामतिम् ॥
 मार्कसेनं महादेवं । जरामरयवर्जितः ।
 यनाश्रुवीजं सद्यतं तिलमध्वनिर्तं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं सन्नः । जरां नयति संशयम् ॥”

अपिच ।

“अस्थीकृतं भङ्गदाजस्य चूर्णं
 तिलार्द्रकं चामलकाह्वयञ्च ।
 सप्तकैरं भक्षयते गुह्येनां
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥

अथः पश्येत्तमनसहितो मत्तमातङ्गगामी
 मृदो वागी भवद्वरहितो दूरप्रस्थादुसारी ।
 नीलकुर्तुगो भवति पलितो नीलजीवतकेष्टो
 जीर्णा रक्षाः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥
 इति भैरव्यरत्नावल्यां भङ्गराजादिचूर्णम् ॥
 (“कौटं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्य तत् शब्दम् ॥
 जघनमध्यप्रवरं वयस्यविधिसुच्यते ।
 अथ प्रवयसां मुक्तं प्रायशः ज्ञायते कृताम् ॥
 रसादीनां संशयाच्च तथैवावश्यसेवनात् ।
 बलवीर्यश्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिचयात् ॥
 परिचयादायुर्व्याप्यनाहारात् अमात् जमात् ।
 जरासम्भवं कौटं इत्येतेर्हनुमिर्नृणाम् ॥
 जायते तेन वीर्यं चोद्यतेऽपि सुदुर्लभः ।
 विवर्णं विवर्णो दीनः क्षिप्रं याधिमयायुते ॥
 एतज्जरा सम्भवं हि ॥”

“जरासम्भवे कौटं चयने चैव कारयेत् ।
 खेदस्वेदोपपन्नस्य सज्जं शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसर्पिर्द्वयोऽपि वस्तुयैव यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाच्च तयोर्भेदस्तुच्यते ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने जिघ्रिष्याये ॥८॥
 “या च भार्या विरूपाक्षी कथं कलहप्रिया ।
 वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥”
 इति चायनम् ॥८॥

क्षीरिकाण्डः । इति शब्दचक्रिका । राजसी-
 विप्रयः । यथा, श्रीभागवते ।

“अन्यस्यामपि भार्यायां शक्ये हे दृष्टव्यात् ।
 ते मात्रा बहिरुत्पद्ये जराया चाभिचान्विते ॥”

जरातुरः, जि, (जराया आतुरः ।) जीर्णः ।
 जरारोगयुक्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 नैवधे । १.१२५ ।

“मदंशपुला जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तथोरेश जनस्तमह्य-
 मृदो विधे । त्वं कुरुता रुद्धि न ॥”

जरापुटः, पुं, (जराया राजस्या पुटः ।) जरा-
 सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
 इति हेमचन्द्रः । २.१४१ ॥ जराभयशीले, जि ॥

जरायुजः, पुं, (जराया राजस्या अपत्यम् । जरा
 + बाहुलकात् जिः । तत्प्राप्तजीवस्यात् तथा-
 त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

जरायुः, पुं, (जरायैतीति । जरा + इय् + “किञ्च-
 रयाः श्रियाः ।” उणां १.४१ । इति जुञ् ।)

येन वेदितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
 वेदनचर्मा । औष्ण्येन इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 गर्भाशयः २ उल्लम् ३ कलशः ४ । इत्यमरः ।
 २.१६.१८ ॥

“या तु चर्माकृतिः कस्या जरायुः सा निगद्यते ॥
 इति महाभारतवर्ते भगवतीगीता ॥

अपिचारद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरायुजः, जि, (जरायौ जायते इति । जन् +
 ङः ।) गर्भाशयजातः । च तु दृग्वादिः ।
 इत्यमरः । १.१.१५० ॥

“या तु चर्माकृतिः कस्या जरायुः सा निगद्यते ।
 शुक्रप्रोक्तयोर्वीर्यमसंज्ञिन् संजायते यतः ।
 तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रीक्षी जरायुजः ॥”
 इति महाभारतवर्ते भगवतीगीता ॥

जरासन्धः, पुं, (जराया तदाख्याया प्रविष्टया
 राजस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमस्य ।)
 चक्रवर्तीधराजविशेषः । च तु दृष्टव्यराज-
 पुत्रः । कंसचक्रुरः इन्द्रयुधे भीमसं हतवान् ।
 कस्य नामकरणं यथा,—

“अन्यस्यामपि भार्यायां शक्ये हे दृष्टव्यात् ।
 ते मात्रा बहिरुत्पद्ये जराया चाभिचान्विते ॥
 जीव जीवेति त्रीन्कृत्वा जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥

तत्पण्यायः । बार्हस्पत्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं महाभारते समापन्नम् १.७
 अध्याये तथा ननुविवरणं तत्रैव २.४ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यातुर-
 स्यावतारः । यथा, महाभारते । १.१७.४८ ।

“विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्भानवर्धनः ।
 जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजवर्मनः ॥”
 भूतराष्ट्रपुत्रनामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १.११.७१ ।

“दृष्टव्यो जरासन्धः सद्यसन्धः सदःसुवाक् ॥”
 जरासन्धवित्, पुं, (जयतीति । जि + क्तिप् । ततो
 जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

जरी, [ज] जि, (जरासन्धेति । जरा + इनिः ।)
 उडः । इति हेमचन्द्रः । १.४४ ॥

जक्यं, कौ, (जीयतीति । जु + “जृज्जृज्या-
 ण्यम् ।” उणां २.१६ । इति कण् ।)
 मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जर्च, प्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्चती जर्चनी ।
 गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठयणस्तु प्रच-
 न्तानां चादीपौरिति तुगो विभागा वेदेषुचारक-
 भेदश्च । भर्त्सस्तर्ज्ज्वनम् । इति दुर्गादासः ॥

जर्च, प्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्चती जर्चनी ।
 भर्त्सस्तर्ज्ज्वनम् । इति दुर्गादासः ॥

जर्ज, प्र वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्जती जर्जनी ।
 भर्त्सस्तर्ज्ज्वनम् । इति दुर्गादासः ॥

जर्जरः, पुं, (जर्जति खगुणेनापरात् निवृत्तीति ।
 जर्ज + बाहुलकात् क्यः ।) श्लेष्मजः । (जर्जति
 प्रसृज्ज् तर्ज्जयतीति ।) श्लेष्मजः । (जर्जति
 निवृत्तीति इति । कर्मेणि बहुवचनान्तरः ।)

अरातुरे, वि। इति मेदिनी। रे, १५७।
(जीर्णे। यथा, अष्टाभारत। १। ११। १५।
“अथ जलं रसवत्वात् आविह्वनयनावरम्।
भूतस्य आभयामास वाक्येदत्तवाच ॥”
विदीर्णे। यथा, भाषे। ४। २२।

“जला भूतमातस्येभ्युग्मो

अग्निं पश्यन्ति जलं रात्रिर्भीरीवाः ॥”

जलं रीकः, वि, (जलंति जीर्णं भवतीति। जलं
+ “रिक् रीकादन्व” उदा। ४। २०। इति
रेकनृपत्ययेन साधुः।) बहुविधमन्वम्। जरा-
तुरः। इति मेदिनी। के, १८२॥

जलं, श्रु, भर्तुषे। उत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(तुर्दा-पर-सर्क-सेट्।) श्रु, जलंती जलंती।
भर्तुषस्तर्जन्मम्। इति दुर्गादासः।

जलं, पुं, (जीर्णंति जीर्णो भवतीति। जलं + “कृवृ-
जृविभ्रणोति” उदा। १। १०। इति नन्।)

जलः। इत्यः। इति मेदिनी। शी, १३॥ जीर्णे,
वि। इति जैमिन्मन्त्रः।

जलः, पुं, (जायते जलादिति। जल + बाहुलकात्
तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। जलौ। इति
संक्षिप्तसारे उद्यादित्तिः॥ (अथ जलं तुरित्येव
पाठो भवितुं युक्तः॥)

जलिनः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः।
जैमिन्मन्त्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। २५।

“अमाकाण्डे जीवारा जलिनः धगवेधुकाः।
तथा वेधुयवाः प्रोक्तास्तान् मर्कटकांस्तुते ॥”)

जलुः, पुं, (जायते जलादिति। जल + “जल्लु-
रः” उदा। ५। ४६। इति तुः रेफाजान्ता-
देशः।) योनिः। जलौ। इत्युदादिकोवः॥

जलत्, भर्तुषे। इति। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भा-पर-सर्क-सेट्।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गादो-
पधः। जलुं सति। भर्तुषे भर्तुषस्तर्जन्मम्। इति
दुर्गादासः॥

जलिनः, पुं, अरण्यातिलः। इति राजनिर्घण्टः॥
जल, क पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुर्दा-
पर-सर्क-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क,
जालयति चन्द्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥

जल, ज घान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
पर-सर्क-सेट्। अर्क इति कैचित्।) ज, जालः
जलः। धीयते जनेनेति घानं तस्य भावः घान्यं
जीवनोपयोगिनिष्ठा। जलति लोकान् जलम्।
धीयतीत्यर्थः। धीयते आच्छादयति जनेनेति
घानं तस्य भावः घान्यं आच्छादनक्रिया।
अलति जातेन मनुष्यान् जालिका इति वा।
गोविन्दभट्टस्तु घनस्य भावः घान्यं जलद्विः।
जलति घनी सज्जः स्थादित्यर्थ इत्याह। इति
दुर्गादासः॥

जलं, स्त्री, गोकलनम्। जलैरम्। इति मेदिनी।
के, १८॥ (यथा, भावभूतांशे अरोचकाधि-
कारे।

“जलं सज्जयायुर्वज्जलैरम्” इति ॥ ॥

जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति

भूत्यादीमिति वा। जल + घानाद्यम्।) पानी-
यम्। पञ्चभूतानामेतन्मूलविशेषः। अथ प्रकीर्णः।
कथं इत्यर्थं प्रत्यययोगित्वम्। इदं शुद्धरस-
विशिष्टम्। अथ गुणानुसृतम्। यथा,—
कार्यः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुणत्वम् ११ रूपम् १२
रसः १३ स्पर्शः १४। अथ वर्गः युक्तः रसो
मधुरः स्पर्शः शीतलः। स्पर्शः द्रवत्वं आभा-
विकगुणः। परमाणुजनं नित्यम्। साधव-
जनं अनित्यम्। अनित्यजनं त्रिविधं यथा।
देशं अधोनिजम् १ दक्षिणं रसनम् २ विषयः
सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ ॥

तत्त्वोत्पत्तिर्यथा,—

“रूपमात्रादिकुलोत्पत्तिरसो देवचोदितात्।
रसमात्रमभूतस्मादभ्युज्ज्वारस्यहः ॥” ॥

तस्य जलत्वं यथा,—

“जिह्वं पिबन्तं त्रिभिः प्राणनाप्यायनोदनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमन्वसो वृत्तयस्त्वमाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥ ॥

“अयं श्रेष्ठं तथा जेदो द्रवत्वं स्पर्शसौम्यता।
जिह्वाविस्तम्भश्चापि भीमानां अपर्यं तथा ॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यातं प्रचक्षते।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तज्जाघ्रिदेवतम् ॥”

इत्याश्वमेधिकपर्व ॥ ॥

तत्पर्यायः। आपः २ क्षीणिज्जवद्वचनानां-
४यम्। वाः ३ वारि ४ सजिलम् ५ कमलम् ६
पयः ७ क्षीणालम् ८ अमृतम् ९ जीवन्म १०
सुवनम् ११ वनम् १२ कवन्म १३ उदकम् १४
पायः १५ पुष्करम् १६ सर्वतोमुखम् १७ अम्भः
१८ अर्कः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२
नीरम् २३ अम्भ २४ समरम् २५ मेघपुष्पम् २६
वनरसः २७। इत्यमरः। १। १०। ३॥ आपः २८
स्नानजोषोऽयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जङ्गम्
३१ कम ३२ अम्भम् ३३ कपलम् ३४ उदम् ३५
दकम् ३६ नारम् ३७ शम्बरम् ३८ अवन्मपुष्पम्
३९ वनरसम् ४० वृत्तम् ४१। इति भरतः॥

पीपलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५
सर्वरम् ४६ वरम् ४७ लघीटम् ४८ चक्रोरसम् ४९
सदनम् ५० कर्जुरम् ५१ खोम ५२ सखः ५३
सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७।
इति जटाधरः॥ कम्बलम् ५८ स्तम्भम् ५९ सख-
लम् ६० जलपीपम् ६१ वरम् ६२ वृत्तम् ६३
कर्जुम् ६४ कोमलम् ६५ खोमम् ६६। इति
शब्दरत्नावली ॥ ॥ तस्य गुणाः। रंयत् कवाय-
लम्। मधुरत्वम्। शीतलम्। शीतलत्वम्।
लघ्वानाशिलम्। अचक्षुरसत्वम्। शरीरेन्द्रिय-
तर्पणत्वम् ॥ ॥ सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अस्वाद-
रसत्वम्। सुशीतत्वम्। तर्पणाशिलत्वम् ॥ ॥
सखस्य तस्य गुणाः। जलुत्वम्। वृद्धत्वम्।
गुणवत्त्वम् ॥ ॥ पर्यशेषानकर्मयुक्तजन-
गुणाः। पिच्छिलत्वम्। अभिषलम्। क्षिप्त-

त्वम्। विषवत्त्वम्। विरसत्वम्। सखत्वम्।
दुर्गन्धित्वम्। अक्षितकारित्वम् ॥ ॥ दिवा-
कर्मकिरकराजिचक्ररक्षिणुचकनगुणाः। अक्ष-
त्वम्। अनभिषलित्वम्। शरीरानुसुख-
त्वम् ॥ ॥ साधारणजनगुणाः। वृद्धत्वम्।
शीपनत्वम्। मधुरत्वम्। जलुत्वम् ॥ ॥ वषां-
कालीनजनगुणाः। गुणत्वम्। अभिषलित्वम्।
मधुरत्वम्। सारकत्वम् ॥ ॥ शरीरकालीन-
जनगुणाः। अनभिषलित्वम्। जलुत्वम् ॥ ॥
जैमिनिकजनगुणाः। क्षिप्तत्वम्। वृद्धत्वम्।
वृद्धत्वम्। क्षितकारित्वम्। गुणत्वम् ॥ ॥
शैशिरजनगुणः। कषवातनाशित्वम्। जैम-
निकात् क्षिप्तजनगुण ॥ ॥ वासनिक-
जनगुणाः। कषापत्वम्। मधुरत्वम्। वृद्ध-
त्वम्। वृद्धत्वम् ॥ ॥ वैद्यकजनगुणः।
अनभिषलित्वम् ॥ ॥ शीतलजनगुणाः।
मदन्त्याश्चरिपित्तजनरसमज्जमलवादाहमदा-
त्यविषनाशित्वम् ॥ ॥ पचनाक्षतधारापान-
जनगुणाः। विटलित्वम्। दुर्जरत्वम् ॥ ॥
यत् अन्तर्वायुशीतलं तत् श्वेतशीतं तस्य गुणः।
जिह्वेनावशित्वम् ॥ ॥ जलस्य विज्ञाकरण-
प्रकारः। जैमिने शिष्टिरे पादशरीरं वस्त्रं
पादक्षितं श्रीशरीरकालयोरङ्गवैशिष्ट्यं वषां-
खटावशेषितम्। दिवाविहं जनं रानी गुण
राजिषिहं दिवागुण ॥ ॥ पुष्पसुवासितमुक्त-
वल्कपूतनूतनशुभ्राण्यक्षजनगुणः। मङ्गलरक्षि-
कारित्वम् ॥ ॥ अजीर्णे जलमीषधं जीर्णे
बलप्रदं आहारकाये आयुर्जनं सुक्तामोपरि
राजौ न पियम् ॥ ॥ राजिषिषे जलपानगुणाः।
कासनासातीक्ष्णरज्ज्वरमयुक्तटीकोटङ्गुलभा-
घात-उदरार्धः श्वेतयुगलशिरःकण्ठनासाचक्षु-
रोगवातपित्तकफक्षयजोगनाशित्वम् ॥ ॥
मेघमूत्रराजिषिषे नाशिकारन्ध्रं जलपान-
गुणाः। पुष्टिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वली-
पलितसर्वरोगनाशित्वम् ॥ ॥

“जलचतुर्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं वृथाः।
धारश्च कारकश्चैव सौवर्गं जैमिन्यापि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

लघिताय रीगिगीपि जलं देयं यथा,—
“पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायतं हि जीवन्म।
तस्मात् सर्वास्त्रवस्थासु न कश्चिद्धारि वाक्यते ॥
अस्तेनापि विना जलुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासारः सन्नात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
लघितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुच्यति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेदेभ्यः समम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

“पादेन वटसुखाप्य भाजने पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाष्यं सुरया समम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

तस्य दानमाहङ्गं यथा,—

“अने इति नरीयेह प्राणा दत्ता भवन्मुत।
प्राणदानाद्वि परमं न दानमिह विद्यते ॥

अथ नापि प्रभवति पानीयान् कुतस्तमः ।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्तते ।
 अन्नीवभ्यो महाप्रायः । वीरवच जलीयवाः ।
 यतः प्रागभूता प्रागाः सम्भवन्ति विद्याभ्यते ।
 तस्मात् पानीयदानादैनं परं विद्यते कश्चित् ।
 तच्च दद्यान्नरो निजं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 धनं यथास्वमायुष्यं जलदानमिच्छीयते ।
 शत्रून्चाप्यधि क्रीन्तेय । सदा तिष्ठति तोयदः ।
 सर्वकामानवाप्नोति कौर्त्तिवैवैश्च शान्तिमीम् ।
 प्रेतानान्यमवाप्ति पानीयं प्रसूयते ।
 तोयदो मनुजश्चाथ । अर्गं गन्तुं महादुते ।
 अथयान् समवाप्नोति लोकानिवायवीर्यवान् ।
 इति महाभारते दानधर्मः ॥ १० ॥
 “एकहस्तो धृतं तोयमभयं सर्वसम्मतम् ।
 इति जलवेवर्त्ते जलसूक्तम् ॥ ११ ॥
 “उद्धृतं वामहस्तेन यतोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तुल्यं स्वात्मसुराहं प्रजापतिः ॥”
 इति मनुः ॥

तस्य वेदीक्षपण्यायाः । अर्गः १ चोदः २ जघः ३
 नभः ४ अम्भः ५ कवचम् ६ सलिलम् ७ वाः ८
 वनम् ९ हतम् १० मनु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम्
 १३ चौरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७
 जम्भ १८ हृक् १९ वसुम् २० तुयम् २१ वर्यम्
 २२ सुक्ष्मम् २३ घटम् २४ सुरा २५ अर-
 विन्दानि २६ अस्मत् २७ जामि २८ आयु-
 धानि २९ जपः ३० अहिः ३१ अजरम् ३२
 मोतः ३३ हस्तिः ३४ रजसः ३५ उदकम् ३६
 मयः ३७ रवः ३८ भेषजम् ३९ सङ्घः ४० शवः
 ४१ यज्ञः ४२ जीवः ४३ सुखम् ४४ जघम् ४५
 आचयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९
 सुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ मज्जत् ५३
 योमः ५४ यज्ञः ५५ महः ५६ सर्गिकम् ५७
 स्वतीक्ष्णम् ५८ सतीक्ष्णम् ५९ गहनम् ६० गभी-
 रम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अम्भम् ६४ हविः
 ६५ सद्यः ६६ सदनम् ६७ अतम् ६८ योनिः ६९
 अतस्त्रयोनिः ७० सद्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः
 ७३ सत् ७४ पूर्यम् ७५ सर्वम् ७६ अक्षितम्
 ७७ वरिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१
 पवित्रम् ८२ अक्षतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५
 म्भः ८६ सर्गाः ८७ शजरम् ८८ अम्भम् ८९
 वपुः ९० अम्भु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ क्षपीटम्
 ९४ मुक्तम् ९५ तैजः ९६ स्वप्ता ९७ नारि ९८
 जलम् ९९ जलावम् १०० । इदमिच्छेत्प्रत-
 मुदकनामानि । इति वेदनिर्णयौ १ अध्यायः ॥ १॥
 अथ गुणाः ।
 पानीयं धमनाशनं क्लमहरं भ्रूणपिपासापहं
 तन्त्राच्छर्दिनाशनं वक्त्रहरं निद्राहरं तपैशम् ।
 हृद्यं शुभरवं क्षौणीयमकं निजं हितं शीतलं
 लघुच्छं रसकारणं निगदितं प्रीयवन्नीवनम् ॥”
 अथ तस्य भेदाः ।
 “पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
 दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराणं करवाभनम् ॥

तौवारज तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
 तत्र धारस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “धाराभिः पतितं तीर्थं यदीतं स्त्रीतवासवा ।
 शिलायां वा सुघायां वा धौतायां पतितं यत् ।
 सौवर्गं राजते तावत् स्त्राटिके काचनिर्मिते ।
 भाजने न्यप्यये चापि स्थापितं धारसूचते ॥
 धारनीरं चिदीवन्नमनिर्द्धारसं जलम् ।
 सौम्यं रसायनं वक्ष्यं तर्पणं जादिनीवनम् ॥
 पाचनं मतिज्ञान्कर्त्तृत्वादाहममममान् ।
 हृद्यां हरति तत्पथं विशेषात् प्रादुर्भि स्तुतम् ॥”
 अथ धाराणलस्य भेदाः ।
 “धाराणलस्य द्विविधं गाङ्गासामुद्रभेदतः ॥”
 तत्रगाङ्गासामुद्रयोर्लक्षणं गुणाच्च ।
 “याकाशगङ्गासम्पत्तिं जलमादाय दिग्गवाः ।
 मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गमाचयुषे मासि प्रायो वर्तति वारिदः ।
 सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमने पात्रे राजते न्यप्ययेऽपि वा ।
 प्रात्यमं येन संसिक्तं भरेदक्षेदिवर्गवत् ॥
 तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं त्र्यं सामुद्रमन्यथा ।
 तत्तु सत्तारलवणं मुक्तदृष्टिनापहम् ॥
 विमलं दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गार्हितम् ।
 सामुद्रं त्वाग्निने मासि गुणैर्गाङ्गावदादिषु ॥
 यतोऽगस्त्यस्य दिव्यं रदयात् सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विषं स्वादु मुक्तं स्याददोषजम् ॥”
 अतएवाह ।
 “पुष्कारविमवातेन नागानां योमचारिकाम् ।
 वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याग्निनं विना ॥”
 अयानार्त्तवजलगुणाः ।
 “अनार्त्तं प्रसूयन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
 तन्निरीषाय सर्वैर्वा देहिनां परिकीर्तितम् ॥”
 अनार्त्तं प्रीणादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
 अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “दिव्यायुधिसंयोगात् संहताः स्वात् पतन्ति याः ।
 पाषाणखण्डवशापक्ताः कारकोऽन्तोपमाः ॥
 करकाजं जलं क्लृप्तं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
 दास्यं शीतलं सान्नं पित्तहृत्कफवातहतम् ॥”
 अथ तौवारजलस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “अपि नद्याः समुद्रान्ते वहिरापश्च तद्गवाः ।
 घृमावयवनिर्मुक्तास्तुवाराख्यास्तु ताः स्तुताः ॥”
 अपि नद्याः समुद्रान्ते वहिः । नदीमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं वहिरास्ते । तद्गवाः वहिभवाः ।
 घृमावयवनिर्मुक्ताः घृमाशरहिताः आपस्तुवा-
 राख्याः । तुष इति लोके तुष इति च ।
 “अप्याः प्राणिनां प्रायो भूतहाणान्तु ताहिताः ।
 तुवारान्ते हिमं क्लृप्तं स्याद्वातलमपितलम् ॥
 कपोलस्तम्भकश्चादिमेदोग्गादियोगशुत् ॥”
 अथ हेमजलस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “हिमवच्छिखरादिभ्यो ब्रवीभूयाभिवर्तते ।
 यतदेव हिमं हेमं जलमाहुर्मेगीभिः ॥
 हिमान् शीतं पित्तघ्नं गुरु वातनिवर्त्तनम् ॥”
 हेमं जलं शुद्धं जलम् । अथ तु ।

“शौर्वाणलमूमेरित-
 मम्भु समुद्रस्य यदुचनीयतम् ।
 पवनानीतसुदीर्घां
 तद्धिममिति कथ्यते सुनिभिः ॥
 हिमं शुद्धं इति लोके ।
 हिमन् शीतलं क्लृप्तं दास्यं क्लृप्तमिच्छति ।
 न तदुच्यते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥” ॥
 अथ भौमं जलं तद्भेदाच्च ।
 “भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं ब्रूयैः ।
 जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं तृतीयात् ॥”
 तेषां लक्षणानि गुणाच्च ।
 “अप्योदकोऽप्युच्यते पित्तरक्तामयान्वितः ।
 शालयो जाङ्गलो देशस्तत्राजं जाङ्गलं जलम् ॥
 बहुवायुहृत्कश्च वातघ्नेशामयान्वितः ।
 देशोऽनूप इति श्वात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
 निमग्निसु यो देशः स हि साधारणः स्तुतः ।
 तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्तुतम् ॥
 जाङ्गलं खलितं क्लृप्तं लवणं लघु तत्तु ।
 वह्निहृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते वह्निम् ॥
 आनूपं वायुभिरान्वितं स्वादु लिङ्गं चर्तं गुरु ।
 साधारणं मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
 तर्पणं रोचनं हृद्यादाहदोषत्रयघ्नम् ॥”
 अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
 गुणाच्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कौर्त्तितम् ।
 नादेयसुदकं क्लृप्तं वातलं लघु दीपनम् ॥
 अम्भमिच्छन्ति विशदं कटुकं कफपित्तशुत् ।
 नद्याः शीतवहा कथ्यः सर्वे याचामलोदकाः ॥
 गुर्वाः शैवालसंज्ञा मन्दगाः क्लृप्ताश्च याः ।
 नदीसरस्तङ्गागस्तो जूपप्रसवणादिने ॥
 उदके देशभेदेन गुणान् दोषाश्च लक्षयेत् ॥”
 अप्यौद्धिदस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “विदायं भूमिं निज्जां यन्महाया धारया जवेत् ।
 ततोयमौद्धिदं नाम वदन्तीति मन्त्रैः ॥
 औद्धिदं वारि पित्तघ्नमविदाहृतिशीतलम् ।
 प्रीयन् मधुरं वक्ष्यमीयद्वातकरं लघु ॥”
 अथ नैर्भरस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “शैलवातुसुवहारिप्रवाहो निर्भरौ भरः ।
 स तु प्रसवणश्चापि तत्राजं नैर्भरं जलम् ॥
 नैर्भरं वसिष्ठनीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥”
 अथ सारसस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “नद्याः शैलादिबहाया यच्च संसुज्य तिष्ठति ।
 तत् सरो जलजम्भनं तदम्भः सारसं स्तुतम् ॥
 सारसं खलितं वक्ष्यं हृद्यान् मधुरं लघु ।
 रोचनं तुषरं क्लृप्तं वह्निज्जमलं वितम् ॥”
 अथ तद्गाङ्गस्य लक्षणं गुणाच्च ।
 “प्रशस्तभूमिभागस्तो बहुसंवत्सरोचितः ।
 जलाशयस्तङ्गाः स्थाताङ्गमं तज्जलं स्तुतम् ॥
 ताङ्गासुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
 वातलं वह्निघ्नमम्भकपित्तलमापहम् ॥”
 अथ वायस्य लक्षणं गुणाच्च ।

“पावायेदिकामिन्वा वज्रमुपा हृदयतर ।
सद्योपाया भवेद्वापी तज्जलं वाप्यसुखते ।
वाप्यं वारि यदि चारं पित्तजलं कथयतस्तु ।
तदेव मिष्टं कथयतु वातपित्तहरं भवेत् ॥”
अथ कौपस्य जलस्य गुणाश्च ।
“भूमौ खालोऽप्यविहारो मन्मथो मन्मथकालिः ।
वज्रोऽनङ्गः च कूपः खानदन्तः कौप्यसुखते ।
कौप्यं यथो यदि खादु विदीयन् हिमं कथु ।
तत् चारं कथयतस्तु दीपनं कथयतु परम् ॥”
अथ कौपस्य जलस्य गुणाश्च ।
“शिलाकीर्यं स्वर्णं चूर्णं नीलाञ्जनमोरकम् ।
ततापितावर्णं चूर्णं कौप्यमिन्वाभिधीयते ।
अश्वादिभिरवहं यत्तु कौप्यमिति चापरे ।
तत्रत्यसुदृक् कौप्यं सुनिभिः समुदाहृतम् ।
कौप्यं कथयतु नीरं स्वर्णं कथयतु कथु ।
मधुरं पित्तमुद्वहं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥”
अथ पाण्डुस्य जलस्य गुणाश्च ।
“अस्त्रं हरः पञ्चलं स्यात् यत्तु चन्द्रार्धे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाण्डुजम् ।
पाण्डुलं वार्यमिन्वा सुखं खादु विदीयतु ॥”
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्यादिनिकटे भूमिन्वा भवेद्वाप्यकामयो ।
उद्वायते तुतो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ।
विकिरं शीतलं स्वर्णं निर्होयं जलु तत् स्मृतम् ।
तुवरं खादु पित्तं चारं तत् पित्तलं मनाक् ॥”
अथ कैदारस्य जलस्य गुणाश्च ।
“कैदारं जलमुद्विष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यमिन्वा मधुरं सुखं दीपयतु ॥”
अथ उदिकस्य जलस्य गुणाश्च ।
“वार्धिकं तद्वर्धुष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
जिराजसुवितं तत्तु प्रसन्नमष्टतोपमम् ॥”
अथ हेमन्तादिकाविविधेषु विहितो जल-
विशेषः ।
“हेमन्ते सारसं तोयं ताड्यां वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ।
वसन्तयोऽश्वयोः कौप्यं वाप्यं वा वैश्वरं जलम् ।
व श्वेयं वारि नादेयं वसन्तयोऽश्वयोर्वेषेः ।
वियवह्नवृक्षाणां प्रवात्यैर्दूर्ध्वितं यतः ।
औक्षिदं वान्तरीयं वा कौप्यं वा प्राद्वि स्मृतम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरेऽर्जुष्टं निशि शीतकराशुभिः ।
श्वेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दीपयथापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्होयमान्तरीक्षजलोपमम् ।
वक्ष्यं रसायनं मेथ्यं शीतं जलु सुधावमम् ॥”
रविकरेऽर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिप-
माप्तये शीतकराशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं
समस्तदिपमाप्तये । अथ च ।
“शरदि स्निग्धसुदपादगन्धस्नाखिलं हितम् ॥”
उक्तसुसुतम् ।
“पौत्रे वारि करोतातं माषे तत्तु तडागजम् ।
प्राणशुने कूपसम्भवं सेवे कौप्यं हितं मतम् ।
वैशाखे वैश्वरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौक्षिदम् ।

आवापे शक्यते कौप्यं भावयेदियमेव च ।
भावे कौप्यं यत्तुः प्रशस्यमाने कौप्यमेव च ।
कारिणी सार्गशीर्षे च जलभाजं प्रशस्यते ॥”
अथ जलस्य अङ्गविकारः ।
“भौमाणामन्मथो भावो यत्तुं प्रातरिष्यते ।
शीतलं निर्मलजलं यत्तुं शीतं मन्मथं सुखः ॥”
अथ जलस्य प्राये विधिः ।
“अस्त्रमुपाया विपश्यतेऽन-
मन्मुपायाश्च व श्वेयं दीपः ।
तस्मादरो वद्विविधं नाय
सुखं सुखं विपश्यते ॥”
अथ शीतलजलपात्रस्य विधयः ।
“अस्त्रमुपाया विपश्यते विपे रक्ते मदाखये ।
अस्त्रे अस्त्रे विपश्यते तस्मै वस्यो तथा ।
जलं रक्तपिनी च शीतमन्मथः प्रशस्यते ॥”
अथ तन्निवेद्यः ।
“पार्श्वे प्रतिश्राये वातदोगे गलपये ।
आधाने स्तिमिते कोष्ठे सदाः सुद्धौ नवचरे ।
अस्त्रमुपाया विपश्यते विपे रक्ते मदाखये ।
विद्यायां कोष्ठपाने च शीतलं परिवर्जयेत् ॥”
अथ जलपात्रस्य विधयः ।
“अस्त्रमुपाया प्रतिश्राये मन्मथोऽप्यौ नये ।
सुखप्रसेके जठरे क्लृप्ते नेत्रामये चरे ।
अथ च मधुमेधे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥”
अथ जलपात्रस्यावश्यकता ।
“जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्वं तज्जलम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुद्धो न कश्चित् वारि वार्यते ॥”
हारीतम् ।
“लघ्ना गरीयसी घोरा सदाः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्द्विष्टं लघ्नायां पानीयं प्राणधारणम् ॥”
लघ्नितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् वित-
ति ।
अतः सर्वस्ववस्थासु न कश्चित् वारि वारयेत् ॥”
अथ प्रशस्तं जलम् ।
“अगन्धमन्मथरसं सुशीतं तर्पणाश्रमम् ।
अच्छं जलु च हृदयं तोयं गुणवदुच्यते ॥”
अथ निन्दितं जलम् ।
“पिच्छिलं कृमिणं कृमिणं पण्यं शैवालकर्मैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥”
कलुषं कृमिमन्मथोपमं नीलीलकादिभिः ।
दुर्दृशजमसंख्यं सौरचान्नमसाशुभिः ।
अनार्तवं वार्धिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
आपन्नं परिहर्तव्यं सर्वदोषप्रकोपकम् ॥”
तत्तु कुर्यात् खानपानार्थां तद्व्याधानोद-
हरान् ।
कासादिमान्वाभिष्यन्दि क्लृप्तादिकांस्तथा ॥”
अथ दुष्टजलस्य निर्होयकरणीपायः ।
“निन्दितं चापि पानीयं कथितं कुर्यात्पितम् ।
सुवर्णं रत्नं नीरं पावायं शिकता नदम् ॥”
अथ संताप्य निर्वाप्य सप्रभा चापितं तथा ।
कर्मद्वारादिदुष्प्रागपादकादिस्वाधितम् ।
सुविधाजप्रदवापेः सुमन्मथविनिर्जितम् ।

अच्छं कनकसुतायोः सुद्धं स्वाहोवर्णितम् ॥
पण्यं कनकसुतायोः सुद्धं स्वाहोवर्णितम् ॥
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादन्मथप्रदायम् ॥”
अथ पीतस्य जलस्य प्राकारविधिः ।
“आमं कर्तुं नीर्यति आममात्रं
तद्वर्णमात्रं शतशीतलम् ।
तद्वर्णमात्रं तु श्वेयं कथयं
यत्तुः प्रदाकोऽवधिरेव उक्तः ॥”
इति भावप्रकाशे वारिधर्मः ॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
“उत्पायेऽनीशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते प्राचे श्रीलङ्कासुपवेशयेत् ॥”
निर्वाणैर्विधनाम्भोजं वापं कन्यासुपायम् च ।
देवं विहायने नीला गन्धादिभिरचारयेत् ॥
नीराण्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादशानु विधिविधं राज्ञौ तोयस्यमर्चयेत् ॥”
तस्माद्वातां यथा, गार्ग्ये ।
“स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये तान्ने वा क्लृप्तेऽपि वा ।
तोयस्य गोर्ध्वमेद्व्या प्राणयामसमुद्भवम् ॥”
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
प्रतिमो च महाभागस्तस्य पुण्यमननकम् ॥
यावद्दराधरो लोके यावन्नन्दिवाकरौ ।
तावत्तस्य कृते कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारकी ॥
तस्मान्मेष्टे सदा भूप ! तोयस्य पूजयेद्भरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्वावदाहृतसंज्ञकम् ॥
कृतेः सुशीतलेस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
सुचिशुक्रमते काले येऽर्चयेद्यन्ति कैशवम् ॥
जलस्य विविधैः पुष्पैर्मन्थते यमघातनात् ॥
जलसदा यतो विष्णुर्जलप्रायी जलप्रियः ।
तस्माद्भीष्टे विशेषेण जलस्य पूजयेद्भरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा प्राणयामसमुद्भवम् ।
योऽर्चयेन्महाभक्त्या च भजेत् कुलपावनः ॥
कर्किराश्रिते कुर्ये मिथुनस्य विशेषतः ।
येनाश्रितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये मञ्जीपते ॥
द्वादशानु विशेषेण जलस्य जलप्रायम् ॥
योऽर्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं सुवि ॥
प्राचे गन्धादिकं कृत्वा यः स्निग्धसुद्वज्जम् ।
द्वादशानु पूजयेद्वाजी सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
किञ्च ।
“चनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्य वै जगद्भरम् ।
ये नरा भूपतिमेष्ट ! तेषां वै नरकं भवम् ॥”
“तथैवास्तुत्तममे कालिन्दादीं विधेयतः ।
तस्यादेयं गवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
जलः, जि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा
ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) अङ्कः ।
इति मेदिनी । जे, १२५ (यथा, काशीखण्डे । २६। ३६।
“जायविध्वंसनकरी जगद्भ्यो निर्जनादिना ॥”
“जलानां जङ्गनामज्ञानानामिच्छाः । आश्रितेव
कलुषितेन अस्मृतेवेति वा ।” इति तट्टीका ॥
जलकण्टकः, झु, (जले जातः कण्टकः । कण्टका-
विततादेवास्तु तथात्वम् ।) झङ्गाटः । पानी-

जलक्री

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः शुभ-
रिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः ।
इति हारावली । ७७ ॥
जलकरङ्गः, पुं, (जलपूर्णः करङ्गः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) नारिकेलपत्रम् । (जले करङ्गः
अशस्त्रनारिकेलपत्रास्त्र इव ।) पद्मम् । शङ्खः ।
जलकता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
जलकच्छः, पुं, (जलस्य कच्छ इव ।) जम्बालः ।
इति हारावली । २०५ ॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।)
पक्षिविशेषः । पानीकौक इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । दाहकः २ कालकण्टकः ३ । अस्य
मांसगुणाः । क्षिप्तं गुच्छं हिमं दृष्यं मांसं
जलपक्षिणाम् वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलकाङ्गः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्गति अभिलक्षतीति ।
जल + काङ्ग + “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकाङ्गी, [न] पुं स्त्री, (जलं काङ्गति अभि-
लक्षतीति । काङ्ग + णिनिः ।) हस्ती । इति
हारावली । १४ ॥ जलजिह्वाविनि, त्रि ॥
जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्यमपथो
बन्ध यस्य इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य
तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥
जलकासुकः, पुं, (जलस्य कासुकः अभिलासुकः ।)
कुटुम्बिनीहन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकासुका ॥”)
जलकिराटः, पुं, (जले किरः नूकर इव अटति
गच्छतीति । अट + अच् ।) यादः । इति
हारावली । ७७ ॥
जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां
जातिस्वात् ङीम् ।) गङ्गाचिकी । इति हारा-
वली । ८६ ॥
जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव ।)
जलचरपक्षिविशेषः । कोङ्कापाखी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कोयटिः २ शिखरी ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव ।)
शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विवृतिर्विधेया ॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्तः ।
पुष्करिणी । इति मेदिनी । पी, २४ ॥
जलकूर्मः, पुं, (जले कूर्म इव । ज्वनसमये कूर्म-
स्यैव दृग्गतादस्य तथात्वम् ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् ।
इति हारावली । १०६ ॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।)
नद्यादीं वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादि-
रूपक्रीडा । तत्पर्यायः । करपाशम् २

जलज

खाद्युची ३ करपत्रिका ४ । इति हारा-
वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ६६ ।
“सहिता धातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥”)
जलगुह्यः, पुं, (जलस्य गुह्य इव ।) जलान्नः ।
कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे,
६० ॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + ङः ।
ततो सुम् ।) महाकालः । लताविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं यामान्तजलभूमिं गच्छ-
तीति । जल + गम् + “गमञ्” ॥ ३ । २ । ४० ।
इति खच् सुम् च । यामान्तवासिन्वादेवास्य
तथात्वम् ।) जलङ्गमः । चाकालः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलचारी, [न] पुं, (जले चरतीति । चर +
णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-
चरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
“दृष्टुः सहिता रथं तद्गमं योजनायतम् ।
शरारिहंसजुरेराकोर्यं जलचारिभिः ॥”)
जलजं, स्त्री, (जले जायते इति । जल + जः ।)
पद्मम् । (यथा, कुमारः । २ । ३० ।
“वाचस्पतिरुवाचेऽहं प्राञ्जलिर्जलजासन् ॥”)
शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६१ ।
“ततः प्रियोपात्तरसंघोरौष्ठे
निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥”)
जोहारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलजः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + ङः ।)
मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६१ । २२ ।
“स तादृशः सिंहवलो दृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मनो यथा ॥”)
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । एषां
मांसगुणाः । गुह्यत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ हिमजलहन्तः । शैवलः ।
वागीरहन्तः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीन-
कुम्भराशयः मकरशङ्खश्च । इति दीपिका ॥
जलजातं, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
“जलजेः प्राणिभिः कीर्णं जलजेर्भक्षितं गुह्येः ।
जलजेः कुसुमैश्चिन्तां जलजेर्हरितोदकाम् ॥”)
जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राण्यः ।
तत्पर्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥
जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः । ततः संज्ञायां
कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥
जलजम्, [न] स्त्री, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (शावरकन्दके, पुं ।
तद्वयथा,—
“जलका जलजम्वा च तथा शावरकन्दकम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वामदेवोक्तम् ॥)

जलध

जलधम्बुका, स्त्री, (जलप्रधाना धम्बुका शुभ-
जन्मः ।) सुमण्डलः । इति भावप्रकाशः ॥
भूइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥
जलजिह्वः, पुं, (जला खाद्यहृत्वांसमर्था जिह्वा
यस्य । जस्य जः ।) नङ्कः । इति हारावली । ७६ ॥
जलजिम्बः, पुं, (जले जिम्ब इव ।) शम्बूकः ।
इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + संज्ञायां कन् ।)
इक्षीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
जलतापी, [न] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशवती-
वेति । तप + णिनिः ।) इक्षीशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधसज्जितं तलति आश्रय-
त्वेन गच्छतीति । तल + अच् ।) इक्षीश-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलतित्तिका, स्त्री, (खण्डा तित्ता तित्तिका ।
खण्डार्थे कन् । जलप्रधाना तित्तिका ।)
शूलकीहन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलवा, स्त्री, (जलात् जायते इति । जे + कः ।)
कृत्तम् । इति हारावली । ४० ॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, मेघदूते । १३ ।
“मार्गे तावत् प्रदृष्टुं कथयतस्त्वत्प्रयाणादुत्तरं
सन्देशं मे तद्वत् जलदः श्रोयसि श्रोत्रपेयम् ॥”)
सुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा,—
“अन्धता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चकल-
जलदचलम् ।
इत्यशीतं मधुसूक्तं निवारयति स्तिकातकम् ॥”
इति वेदकचक्रपाणिन्यस्य स्तिकातिकाधिकारे ॥
शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
“वर्षाणि तेषु कौरव्य । जप्तोक्तानि मनीषिभिः ।
महामेघमहाकाशो जलदः कुतदोत्तरः ।
जलधरो महारजः । सुकुमार इति स्मृतः ॥”)
जलदागमः, पुं, (जलदानं मेघार्थं आगम
आगमनं यच् ।) वर्षाकालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
“भद्रं ततं ततं मौनं कौकिलैर्जलदागमे ।
दहुरा यत्र वस्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
जलदाशनः, पुं, (आश्रये भक्ष्यते इति । आश +
कर्मणि श्यच् ।) जलदानं मेघानामग्रन्तः ।
मेघाः शालपर्णं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः ।) शाल-
हन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३५ । १८ ।
“नभो जलधरेर्हर्षेण साक्षात्तज्जलदांशुमा ॥”)
सुस्तकम् । इत्यमरः । १।१५ । ७, २ । ४ । १५६ ॥
जलधः । इति हेमचन्द्रः । त्रिजलहन्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधि

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल + धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३।३।२६। इति किं ।) सप्तमः । (यथा, आर्याशतश्रवाम् । ४८० ।

“या इतिहासमस्मान्दक्षिणी दक्षिण-मितरस्याम् । जलधिरिव सप्तमस्यो न वेत्योः सप्तमस्य-रधि ।”) इति श्रुतिः ।

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं सप्तमं गच्छतीति । गम + चः । छिन्ता टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४।१४६ ।

जलधिया, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन् + “सप्तम्यां जनेर्धः ।” इति ङः ।) जलधौः । इति जिकाकशेषः ।

जलधेयः, स्त्री, (जलकल्पिता धेयः ।) द्वावर्ध-कल्पिमधेयः । यथा,—

होतोवाच ।

“जलधेयं प्रकल्पामि पुण्येऽत्र विधिपूर्वकम् ।

गोचरमेवाभं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ।

तत्र मध्ये च राजेन्द्र । पूर्णकुम्भस्तु विन्यसेत् ।

जलपूर्णसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुणचन्दनैः ।

वाञ्छितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।

वत्सं तथापरं कल्प्यं हृतेन परिपूरितम् ।

वर्धनीकं महाराज ! प्रजपुष्यैः समन्वितम् ।

हृन्मातुरेवपस्त्रीयं अगदामैश्च विभूषितम् ।

पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।

मोक्षीसुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवासुकम् ।

आमलसर्वपाञ्चैताः सर्वधान्यानि पार्थिव ! ।

चतुर्दिक्षुपि प्रक्षाल्य चत्वार्येव प्रकल्पयेत् ।

एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।

तृतीयं मधुमयं चतुर्थं शर्करावृतम् ।

सुवर्णं सुखचक्षुषि खड्गं लज्जामुक्तञ्च च ।

प्रक्षाल्यपञ्चमवर्णं सुक्ताप्रलम्बयेद्यथा ।

तान्द्रष्टुं कांक्षसीदो दम्भेरोमसमन्विताम् ।

पुच्छं सुवमयं कृत्वा लज्जाभरणवष्टिकाम् ।

कम्बते पुष्पमालाञ्च गुह्यास्यां सुक्तिदलिकाम् ।

जिह्वां शर्करया कृत्वा मधनीतेन च स्ननम् ।

इक्षुपादान् राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।

लज्जाजिनोपरि ख्याप्य पञ्चैराच्छादितान् ताम् ।

गन्धपुष्पैः समन्वय्य विप्राय विनिवेदयेत् ।

एवं धेनुं तदा दत्त्वा प्राञ्चये वेदपारगे ।

साधुविप्राय राजेन्द्र ! ओजिवायाहितानये ।

तपोदृष्टे वयोदृष्टे दातव्या च कुटुम्बिने ।

यो ददाति नरो राजन् ! यः प्रक्षति प्रक्षोति च ।

प्रतियुक्ताति यो विप्रः सर्वे सुखानि पातकात् ।

ब्रह्महा पित्रहा नीत्रः सुरापो गुरुतल्पगः ।

विमुक्तः सर्वपापैश्च विमुक्तोर्कं च गच्छति ।

योऽन्धमेधेन यजति समाप्तवरदक्षिणः ।

जलधेयञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ।

जलाहारस्तेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेयदः ।

५२३

जलध्व

जलध्वः, पुं, (जलध्वेन यः प्रयोजितमाश्रितः ।

आह्वोऽपि धिराजं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।

अथ सीरवहा नद्यो मनुपायसकर्ममाः ।

अथ चाक्षरणी शीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।

हाता च हापकश्चैव प्रतिपाद्यो च यो हिजः ।

तं सर्वे प्रापन्तिर्मुक्ता विमुक्तोक्तश्च प्राप्नुयुः ।”

इति वाराहे जलधेयुमाहात्म्यनामाध्यायः ।

जलजकुलः, पुं, (जले जकुल इव ।) जलजन्तु-विशेषः । बाङ्गिषा इति उद्द्विजाल इति च भाषा । तत्प्रयोगः । उदः २ जलमाकारः ३ जलाशुः ४ जलप्रवः ५ । इति त्रिकाकशेषः ।

जलविह्वलः ६ नीराशुः ७ । इति हारावली ।

। ७६ । पानीयजकुलः = वसी ८ । इति हेमचन्द्रः ।

जलनिधिः, पुं, (जलानि निर्धीयन्तेऽस्मिन्निति ।

धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३।३।२६। इति किं ।) जलानां निधिरिति वा ।) सप्तमः ।

इत्यमरः । १।१०।२० । (यथा, आर्याशतश्रवाम् । ४१४ ।

“सरित इव यस्य गेहि सुखानि

विशालगोचरा नार्यः ।

नाराखेव च लप्यति जलनिधिलहरीषु

जल इव ।”

अतः संख्या समुद्रवाप्तित्वात् । यथा, सतुल्य-सुक्तावस्थाम् ।

“वारे श्रोतकरं तिथौ जलनिधिं

मेधमिच योगे हयम् ।” इति ।)

जलनिर्गमः, पुं, (गम + “यदृढनिश्चिगमश्च ।”

३।३।५८ । इति भावे अप् ।) जलानां निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारयह-भित्तादियु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ।

देवकुलप्राकारादियु जलनिःसरणद्वारम् । इति

सर्वाङ्गम् । तत्प्रयोगः । अमः २ । इत्यमरः ।

१।१०।७ । वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति खामी ।

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील + तत्

करोतीति शिच् + ततः “कर्मण्यङ् ।” ३।२।१ ।

इत्यङ् । ततो ङीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः ।

१।१०।३८ । (शैवालशब्देऽस्या विवृति-द्रष्टव्या ।)

जलनरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रयुतामुजलं धरतीति ।

जल + ध + बाहुलकात् खच् सुम् च ।) असुर-विशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं

पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनः पुनः पञ्च इन्द्रः क गतः ।

स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वक्ष्येण जवान ।

ततो वक्रतेजसा प्रजन्वात । तत इन्द्रो भीतस्तं

प्रणम्य तुष्टाव वदन्तु इन्द्रदाहार्थं तपसं भाल-

नेत्रस्यवर्द्धं दृष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षि-

पत् ततः स बालरूपो भूत्वा बरोद तस्य रोम्ब-

शब्देन समलोका वधिरौलताक्षकुला ब्रह्मा

विक्रान्तस्त्रागागतं तं बालं समुद्रकोटिं दृष्ट्वा तं

पञ्च नारदाय पुनः समुद्रसं प्रणम्योवाच मम

जलपि

पुनः अस्मिन् जातकर्मादि कुल दत्तुमा ब्रह्मा

कोटिं ददौ च बालस्य अस्मिन् दधारं अस्मिन्

धुनतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमममत् ब्रह्मा

समुद्रमुवाच यस्मादेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं

जलं हृतं तस्मादयं जलनरनामा अयुनेन सर्व-

प्राणवेत्ता सर्वं विना सर्वभूतापभ्यञ्च भवि-

ष्यति इत्युक्त्वा मुक्तामयं तमासुरराज्यं यावे-

श्रयत् च कालनेमिसुतां दृष्ट्वा मुपये । इति

प्राचीनरखणम् ।

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति

हेमचन्द्रः । २।१०२ । (अस्य जलपतित्वकथा

यथा, आशीखण्डे । १२ । ८८—८५ ।

“ततस्तं तवयः पृष्ट्वा पितरं प्रकिपत् च ।

अगाम तूर्णं तपसे क्षीमहाराजस्य पुरीम् ।

तत्र तप्ता तपो चोदं जिह्वं संस्थाप्य प्राणवम् ।

पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः प्राणानिश्चलः ।

आविरोक्षीन्महादेवस्तुष्टस्तपसा ततः ।

उवाच काहेन ! अहिर्न ददामि वरोत्तमम् ।

काहेभिरवाच ।

यदि नाथ ! प्रवसोऽपि भक्तानामनुकम्पक ! ।

सर्वानामाधिपत्यं मे दैक्ष्यां यादृशमपि ।

इति श्रुत्वा महेश्वरः सर्वचिन्तितः प्रभुः ।

अभ्यविचिन्त तं तत्र वासनी परमे पदे ।

रत्नानामभिजातानामभ्योनां सरितामपि ।

सरसां पल्लवानाञ्च वायुमुक्षोतसां पुनः ।

जलाशयानां सर्वेषां प्रतीक्याश्चापि वै दिशः ।

अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः ।”)

सप्तमः । अय्यतिरिच्यमरदर्शनात् ।

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पत्नि-

विशेषः । तत्प्रयोगः । कोपी २ जलकपीतः ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ।

जलपित्तं, स्त्री, (जलानां पित्तमिव ।) क्षान्तिः ।

इति शब्दरत्नावली ।

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पली-

विशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी

इति हिन्दी भाषा । तत्प्रयोगः । महाराष्ट्री

२ शारदी ३ तोयवल्ली ४ मत्स्यादनी ५

मत्स्यगन्धा ६ काङ्गली ७ शकुलादनी = अवि-

ज्वाला ८ पिचपत्री ९ प्राणदा ११ लज्जशीता

१२ बहुश्रिता १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् ।

ब्रह्मकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः । तत्प्रयोगगुणाः ।

“जलपिप्पल्यभिज्ञता शारदी शकुलादनी ।

मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा काङ्गलीऽपि कीर्तिता ।

जलपिप्पलिका ज्वरा चक्षुष्या मुक्ता कषुः ।

संघाह्वी हिमा कृत्वा रक्तदाहजवापहा ।

कटुपाका रसा चक्षा कषाया वृद्धिर्वर्जनी ।”

इति भावप्रकाशः ।

(“गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुल्यः प्रज्वरिका ।

तीक्ष्णोऽप्यकटुश्चापि कषवातहराणि च ।”

इति चरके कृत्रयाने सप्तविंशोऽध्याये ।)

जलम

जलपृष्ठा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति । जल + पृष्ठः ।) प्रेक्षात्मः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रायः, स्त्री, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यच्च ।) जलबहुलस्थानम् । अन्नपदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यच्च ।) चातकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुल्यः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रवः, पुं, (जले प्रवते इति । प्रु + अच् ।) जलनकुलः । इति शारावली ॥ ७६ ॥

जलपक्षः, स्त्री, (जलजातं पक्षम् ।) शङ्खाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

जलवन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवन्वृत्तौ निर्वन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध + अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलवन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध + क्तुल् ।) जलमध्यगं क्षीतोमेदकरं दादशिलादि । तत्-पर्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलवातकः, पुं, (जलेन वलयति जीवयति स्वाश्रित-वृत्तादीनि । वल जीवने + गिच् + क्तुल् ।) विन्ध्यप्रवर्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

जलवालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७१ ॥

जलबुद्बुदः, स्त्री, (जलस्य बुद्बुदम् ।) जलबिम्बम् । यथा, मुद्रितल्लघुतवचनम् ।

“माधुर्ये कदलीस्तम्भिनः सारे सारमार्गम् । यः करोति स वै मृदो जलबुद्बुदवन्निभे ॥”

जलजस्त्री, स्त्री, (जले जस्त्रीव ।) हिलमोषी । इति शारावली ॥ १८० ॥

जलभूः, पुं, (भवत्त्वमिति । भू + अपादाने क्तिप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूयत्-प्रतिस्थानमस्य ।) कण्टम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलमयिका, स्त्री, (जलजाता मयिका ।) वारि-क्षमिः । इति विकारशेषः ॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) अतुल्यरङ्ग-पत्नी । इति शारावली ॥ ८८ ॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुक-वृक्षप्रभेदः । जलमधुया इति भाषा । तत्-पर्यायः । मङ्गल्यः २ दीर्घपक्षकः ३ मधुपुष्पः ४ चौदपियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकास्थः ८ अस्थ गुणः । मधुदलम् । जलवान्निगाशि-त्वम् । मुक्कवलकारित्वम् । शीतत्वम् । रसा-यनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अथ मधुया वनमधुया ।

“मधुकी गुहपुष्पः स्यात् मधुदली मधुवनः । वानप्रस्थो मधुदली जलजोऽथ मधूलकः ॥ मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुहं हं हम् । वनमुक्ककरं प्रोक्तं वानपिस्तविनाशनम् ॥ ७ ॥ वनं शीतं गुहं खादु मुक्ककं वानपित्तमुत् ।

जलस

अद्वयं हनि त्रयासदाश्चासत्तत्त्वान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

जलमभिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मयति परि-भ्रमतीति । मस परियासे + इच् ।) चण्डीभूत-मेवस्य जलाकारेण परिरम्भनात् तत्त्वान् ।) मेघः । इति शारावली ॥ १८० ॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमयः ।) प्रवाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नदीमा इति भाषा ॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति विकार-शेषः ॥

जलसुकः, [च] पुं, (जलं सुचतीति । सुच् + क्तिप् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । १३७ ॥ (यथा, मेघदूते । ७१ ।

“शङ्खाद्युदा इव जलसुचस्वाङ्ग्या यच्च जाले-धूमोद्गारावुल्लसितनिपुणा अर्जरा निव्यतनि ॥” जलमोचके, जि । यथा, इहत्वंशितायाम् । १६ । २ ।

“तीक्ष्णं तपत्यदितिः शिशिरेऽपि काले नात्यमुदा जलसुचोऽचलस्रजिकाशाः ॥”

जलमूर्तिः, पुं, (जलं मूर्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तत्त्वार्थमूर्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जलमूर्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्तिः चण्डीभूता-कृतिः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमोदः, स्त्री, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गुणप्रदानेनेत्यर्थः । सुद् + गिच् + अल् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलयन्त्रयम्, स्त्री, (जलयन्त्रमिव कृतं यन्त्रम् ।) जलमध्यगतयन्त्रम् । जलटुङ्गि इति कोया-रार घर इति च भाषा । तत्पर्यायः । सप्तद-यन्त्रम् २ । इति विकारशेषः ॥ जलयन्त्रनिके-तनम् ३ । इति शारावली ॥ जलयन्त्रमन्दि-रम् ४ । यथा—

“कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ॥”

इति कालिदासः ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले सरसि रङ्ग इव ।) वक-पत्नी । इति शारावली ॥ १८३ ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रङ्गुरिव ।) दात्यहपत्नी । इति हलायुधः ॥

जलरञ्जः, पुं, (जले रजति अमुरक्तो भवतीति । रञ्ज अमुरागे + अच् ।) वकपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८० ॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरञ्जः, पुं, (जलस्य रञ्ज इव भयजनकत्वात् ।) जलावर्णः । पर्योरेणः । तुल्यजम् । इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरञ्जः, पुं, (जलजातो रञ्जः । जलप्रधानो रञ्जो वा ।) जलजम् । इति शारावली ॥ ७५ ॥

जलरटः, [च] पुं, (जले रोहतीति । रट् + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥

जलवि

जलरङ्गः, स्त्री, (जले रोहतीति । रङ्ग + “रङ्गय-ञ्ति ।” ३ । २ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलरङ्गं मुमुमे कुरुं पुनर्जन्तवैस्त्वया ॥”)

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य ।) मुम्भर्ष्या-इत्य तत्त्वान् ।) मकरः । इति विकारशेषः ॥ जलरता, स्त्री, (जले ततेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति शारावली ॥ २०५ ॥

जलवरणः, पुं, (जलं रसस्तुप्रधानो वरण्यो वसनाः ।) जलवसनाच्छन्नः । पाणीवसन इति भाषा । तत्पर्यायः । मीयः २ । इति शारावली ॥ १४२ ॥

जलपञ्चकः, पुं, (जलस्य पञ्चक इव ।) कुम्भिका । इति शारावली ॥ ११२ । यानर इति भाषा ॥

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधावा वा वल्ली ।) शङ्खाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः क्राक इव लब्ध-वर्गत्वात् ।) मद्गुपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ पानीकौडि इति भाषा ॥

जलवासः, स्त्री, (जलेन वासो गन्तो यच्च ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस + गिच् + अल् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । यथा, महाभारते । १२ । २६० । ५ ।

“स चिन्तायमास मुनिर्जनवासे कदाचन ॥”

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, वि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ ।

“स कदाचित् महातेजा जलवासे महीपते ! चचार लोकान् विप्रभिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥”

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह + “कर्म-यण्य ॥” ३ । २ । १ । इत्यच् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, भारविः । १२ । २१

“सावित्रिलजिलवाहर्षं

सदिसुवानिव विन्ध्यमोजसा ॥”

जलवाहकः, जि । यथा, महाभारते । २ । ७१ । २० ।

“जलवाहास्तथा मेधा बायवस्तनयिलवः ॥”)

जलविज्ञानः, पुं, (जले विज्ञान इव ।) जलनकुलः । इति शारावली ॥ ७६ ॥

जलविन्द्या, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति । जन + डः ।) यावनालीप्रकरा । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलविलः, पुं, (जलप्रधानो विल इव ।) कर्कटः । पञ्चरङ्गः । जलचलरम् । इति मेदिनी । वि, ५८ ॥ चातरचल इति भाषा ॥

जलविषयः, स्त्री, (जलप्रधानं विषयम् ।) तुला-संज्ञानिः । तत्पर्यायः । आग्निनिर्घृतम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविषयः । यथा,—

“भावं शिरे यमुलपञ्चदेरं

वशश्चतुर्मे बहुविषयतामः ।

अव्यय

भोगः करे वटपदयोस्तु वटके
भीतिर्वासा आहिम्वस्य चके ।
यस्मिन्नेव वसेद्वायुसकात् संगमयेदुपुषः ॥”
इति तमसावतम् ॥

अलङ्घिकः, पुं, (जले लङ्घिक इव ।) पिङ्गट-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलङ्घितः, पुं, (अलङ्घाती वेतसः ।) चावीर-
हस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्याया
मुक्ताः ॥

“निज्जलकः परिखाद्यो नादेयो अलङ्घितः ।
अलङ्घो वेतसः शीतः कुट्टुद्वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अलङ्घ्यः, पुं, (अलं विध्यतीति । अल + अच् ।)
कङ्कचोदमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलङ्घ्यालः, पुं, (अलङ्घ्यतो आलो हिंजलम् ।)
अलङ्घर्यः । इत्यमरः । १।८।५ ॥ क्रूर-
कर्मो अलङ्घनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलङ्घ्यः, पुं, (जले शीते । शी + अच् ।) पुंसोति
यो वा । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २।१२८ ॥

अलङ्घयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शीते इति ।
शी + लुच् ।) विष्णुः । इति जलायुधः ॥

अलङ्घायो, [न] पुं, (जले शीते इति । शी +
किञि ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“अलमध्वे वराहश्च पावके अलङ्घायिनम् ॥”
अलङ्घुक्तिः, स्त्री, (अलङ्घरी मुक्तिः ।) श्रमकः ।
इत्यमरः । १।१०।२३ ॥ श्रमक इति अल-
ङ्घीयी इति च भावाः । तत्पर्यायः । वारि-
मुक्तिः २ लमिमुक्तिः ३ लुप्रमुक्तिका ४ श्रमका ५
नरमुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयमुक्तिका ८ ।
तस्या गुणाः । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । दीपन-
त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
पाननत्वम् । यक्षदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलङ्घुकं, स्त्री, (जले मूकं कृप्यायमिव ।) शैवालम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२३३ ॥ (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा,—
“अलङ्घुकः स्वयं गुप्ता रजनीं दृष्टीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

अलङ्घुकरः, पुं, (जले अलङ्घ्य वा मूकर इव ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४।४१५ ॥

अलङ्घर्षिणी, स्त्री, (जले क्षर्षति मण्डलीति । लघ् +
शिञि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः ।
४।२७० ॥

अलङ्घर्षिः, पुं, (जले क्षर्षिरिव । अभिधानात्
पुंसम् ।) कङ्कचोदमत्स्यः । खड्गाटः । शिशु-
मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । शी,
२० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अलङ्घ्यार्ण, स्त्री, (अलङ्घ्य सन्मनम् ।) मन्नादि-
द्वारा अलङ्घयित्वा रसम् । तन्मन्नी यथा,—
“ओम् नमो भगवते अर्णं सन्मन्य सन्मन्य संस-
मंयके कर्के कचर ।
अलङ्घ्यमनमनोऽयं अर्णं सन्मन्यते शिव ॥”
इति भावके १७६ अध्यायः ॥

अलङ्घि

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (अलङ्घ्यमवनिद्या
तुर्वाधेन विदिताधीत । अतएवायं देवायन-
वृत्तस्य संक्षेपः तत्र सुभाषः । इतस्तु कथा
महाभारते शक्यपर्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

अलङ्घ्या, स्त्री, (जले अलङ्घ्यपुल्लप्रदेशे तिष्ठतीति ।
लङ्घ + कः । शिवां टाप् ।) मङ्कटूमा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अलङ्घयिते, वि । यथा, भाग-
वते । ३।२७।१२ ।
“यथा अलङ्घ्य आभासो अलङ्घ्योवावृत्तः ।
आभासेन तथा कुर्यात् अलङ्घ्येन इति श्रुतः ॥”)

अलङ्घ्य, स्त्री, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-
लकात् कः ।) कल्पकलयकग्रहम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अलङ्घ्यः, पुं, (अलङ्घां हास इव मुक्तात् ।)
समुद्रप्रेतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलङ्घा, स्त्री, (जले आकाशति प्रकाशते इति ।
आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अलङ्घी, स्त्री, (अलमङ्घ्योति याप्नोति करण-
तयेति । अल + अच् ।) जलपिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलङ्घ्यः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलङ्घ्यलं, स्त्री, (अलमङ्घति याप्नोतीति । अल +
बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अलङ्घनः
वल्गुमान इव । अभिधानात् कौवलम् ।)
शैवालम् । खतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी ।
ले, १५४ ॥

अलङ्घटनः, पुं, (जले व्यटति भ्रमतीति । व्यट +
लुच् ।) कङ्कमची । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥
(विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

अलङ्घनी, स्त्री, (जले व्यटति भ्रमतीति । व्यट +
लुच् । शिवां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी ।
ने, १८४ ॥

अलङ्घटकः, पुं, (जले व्यङ्गते इतस्ततो भ्रम-
तीति । व्यङ्ग गतौ + लुच् ।) एवोदरादिवात
टस्य टः । नगराजः । इति हारावली । ७७ ॥

अलङ्घर्क, स्त्री, (जले व्यङ्गमिव कायतीति ।
कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अलङ्घिका, स्त्री, (अलमेव आत्मा यस्याः । कम्
ततः टाप् अत इत्वम् ।) जलौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलङ्घारः, पुं, (अलङ्घ्य आधारः ।) अलङ्घयः ।
इत्यमरः । १।१०।२५ ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३।१४४ ।
“आलाशमेकं हि यथा जटादियु एयम् भवेत् ।
तथास्मिन्कोऽप्यनेकसु अलङ्घादेभिर्वायुमान् ॥”)

अलङ्घिदेवतः, पुं, (अलङ्घ्याधिदेवतं अभिष्ठात्री
देवता ।) वरुणः । इति जलायुधः ॥ (अलं
अधिदेवतं वरुणः ।) पूजावादान्तर्गते, स्त्री ।
इति ज्योतिषम् ॥

अलङ्घ

अलङ्घिका, स्त्री, (अलङ्घ्य अभिष्ठात्री मरता इव ।
मोक्षदेहि अलङ्घारकादस्यास्तत्त्वानाम् ।) ज्ञेयः ।
इति हारावली । ७१ ॥ अलङ्घिका इति
कचित् पाठः ॥

अलङ्घुका, स्त्री, (अलङ्घ्यादुरस्याः । कम् । एवो-
दरादिवात सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, समुद्रे । १।१२ ।
“अथ अलङ्घुकाः वरुणो । अलङ्घ्याभाशु-
रिति अलङ्घुकाः ॥” अस्या अलङ्घिदेवतं
जलौकः शब्दे द्रष्टव्यम् । “अलङ्घिदेवं अलङ्घुता
तदुच्यते,—
“नस्याङ्गनाभङ्गनपावधुर्म
तथावपीकं कवलग्रहम् ।
संशोधनचोभयतः प्रयुक्ता-
मृतं हरेषापि अलङ्घुकाभिः ॥”
इति समुद्रे कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

अलङ्घः, पुं, (जलेन आर्णः विस्तः ।) आर्ण-
वल्गुम् । इति हारावली । १८६ ॥ (अलङ्घिते,
वि । यथा, मेघदूते । ५५ ।
“तच्च स्कन्दं नियतवसतिं पुण्यमेचीकतात्मा
पुण्यामारेः अपयतु भवान् ओमगङ्गाजलार्णः ॥”)

अलङ्घी, स्त्री, (जलेन आर्णः विस्तः ।) आर्ण-
वल्गुम् । इति हेमचन्द्रः । १।१४३ ॥ (आर्ण-
तालवृत्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“ध्रुविर्वा तालवृत्तं स्वादुत्केयचञ्चलम् तत् ।
जलेनार्णं अलङ्घी स्यात्— ॥”)

अलङ्घ्यः, पुं, (अलङ्घ्युरोर्ध्वः समुद्रो यत्र
कावे ।) वर्धकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अलङ्घ्युरोर्ध्वः ।) अलङ्घ्युत्रम् ॥

अलङ्घुः, पुं, (अलङ्घात् आङ्घुः । शक्यपार्थिवस्य
वमासः ।) पानीयाङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलङ्घुकं, स्त्री, (अलङ्घुरिव कायति प्रकाशते
इति । कै + कः ।) मङ्कशब्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलङ्घुका, स्त्री, (जले अलङ्घति मण्डलीति । अल
गतौ + बाहुलकात् लकः ।) जलौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलङ्घौका, स्त्री, (जले आलोक्षते दृश्यते इति ।
आ + लोक् दृष्टि + कर्मणि णच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अलङ्घवर्णः, पुं, (अलङ्घ्य आवर्णः सन्मनः ।) अल-
ङ्घुलः । अलङ्घसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

अलङ्घयं, स्त्री, (जले अलङ्घ्यपुल्लप्रदेशे आश्रिते
इति । आ + शी + अच् ।) उग्रवीरम् । इत्य-
मरः । २।४।१६४ ॥ जलमङ्गलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अलङ्घायिनि, वि । यथा,
महाभारते । ३।१४३ । ५४ ।
“ततः सन्मन्युपाक्रामन् सुवह्निं महापतिं च ।
रुद्रवानरसिंहौ च महिषौ च अलङ्घयान् ॥”)

अलङ्घयः, पुं, (अलङ्घ्य आधारः ।)
अलङ्घारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः ।
१।१०।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४।१९६ ।

“न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महाविधिः ।
न वाचोभिः सहाजसं वाविद्याति जलाशये॥”
जलं आश्रिते तिष्ठत्यत्र । आ + शी + “पुञ्जि
संज्ञायाम् चः प्रायेण॥” ३।३।११८८ । इति
चः ।) समुद्रः । इति हिमचन्द्रः ॥ अङ्गाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आश्रिते उद्भव-
तीति । आ + शी + अच् । क्तिष्ठां टाप् ।)
गुह्यालयादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाशयः, पुं, (जले जलप्रपुरप्रदेशे आश्रय उ-
त्पत्तिस्थानं यस्य ।) दृष्टगुह्यलयाः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो
यस्याः ।) गूलीलयाः । बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलाश्रीका, स्त्री, (जलेनाश्रीला संज्ञता ।) पुष्क-
रिणी । इति जारावली । ४२ ॥

जलाश्रयं, स्त्री, (जले आश्रयः आश्रयं यस्य ।) उ-
त्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः ।
जल + “अत इतिठनौ” ५।२।१२५ । इति ठन्
क्तिष्ठां टाप् ।) जलोकाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल + बाहुलकात्
उक्तः ।) जलोकाः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलुका, स्त्री, (जलुका । पृथोदरादित्वात् दीर्घः ।)
जलोकाः । इति हिमचन्द्रः । ४।२७० ॥ (यथा,
देवीभागवते । १।१५।१८८ ।

“जलमेव सदा नारी सधिरं पिबतीति वै ।
मन्त्रस्य न विज्ञानाति मोहितो भावनेदितेः॥”)

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
३।२।१६ । इति टः । “तत्पुरुषे कति बहु-
लम् ।” ६।३।१४ । इत्युक् ।) जलचर-
पक्षी । स तु हंसमद्गुणकादिः । तस्य मांस-
गुणाः । गुदत्वम् । उष्णत्वम् । लिम्बत्वम् । मधु-
रत्वम् । बाहुनाश्लिष्यम् । मुक्तकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, वि । यथा, महा-
भारते । १।२९७।११ ।

“स तमादास कौन्तेयो विस्मरन् जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्वीर्येण बलिनां वरः॥”)
जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रपुर-
स्थानम् । इ + क्षिप् । तच्च शीते उद्भवतीति ।
शी + अच् । क्तिष्ठां टाप् ।) हस्तिमुखा-
शृङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजालं, स्त्री, (जले जलसमुत्पन्नम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः ।) वरुणः ।
महोदधिः । जम्बलः । इति मेदिनी । रे, १५८॥
जलेज्वनः, पुं, (जलाश्वेन इत्यनेन यस्य ।) वाङ्-
वायिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जलेरहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रह-
+ कः । “तत्पुरुषे कतीति ।” अणुक् ।)
कुटुम्बिनीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्वे वाहते जलमय-
ब्रह्मस्य लभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रपञ्चे +
अच् ।) जातिविशेषः । कुर्वर इति भाषा ॥
यथा, पाद्म पातालखण्डे ।

“जलेवाहानथापुत्रं बहूस्तत्र शयीजयतु ।
तत् कृत्वा परमं यत्रमापुराभरन् न तत् ॥”

जलेशयः, पुं, (जले शीते इति । शी + अच् ।
“तत्पुरुषे कतीति ।” अणुक् ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥ (कारकतोषशाधित्वात् विष्णुः ।
यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।

“भमोऽक्षनन्तपतये अक्षयाम महाक्षमे ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८८ ।
“तुम्बीयो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेश्वरः ॥”

जलाशायिनि, वि ।)
जलेचरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।२९६।३१ ।

“तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिशुभं जलेचरम् ।
तत्पुं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥”
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च ॥

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । पृथो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलोकाः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

जलोक्तासः, पुं, (जलानां उक्तासः ।) जलाशयं
परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम् । इति
कण्टकटः ॥ समधिकजलस्योपायेर्निष्कासनम् ।
इति स्वामी ॥ जलाशयपक्षे पुष्करिण्यादावुपायेन-
जलनिष्कासनम् । इति सर्वस्वम् ॥ सेतुभङ्गादि-
भयेन जलाशयादुपायेर्जलवहिकरणम् ।

इत्यर्थः ॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः
सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥
तत्प्रायेयः । परीवाहः २ । इत्यमरः । १।१०।१०० ॥

जलोदरं, स्त्री, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।)
जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—

“यः क्षेपपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्मो विरक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिबेष्णुर्लं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्निः ॥

क्षेपपीतलिमेव्यथापि तेषु
एकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।

क्षिप्रं महत्तत् परिहृतनाभि-
समाततं पूर्णमिवावुना च ॥

यथा इतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि एकोदरगतम् ॥

जलमेवोदरं सर्वं प्रायः लक्ष्मणं मतम् ।
बलिनसदृशताम् यत्तत्तत्तं नचोत्थितम् ॥”

इति माधवकरः ॥
(यस्यां सकारजलस्यैकचित्कृतं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।

आग्नेय उवाच ।
“विभवाश्रयोपविष्टात् पीततोयादवापि वा ।
अमाज्ज्वालनिष्कान्तादतिथायामतोऽपि वा ॥

पीतल्लहरेमेव च तस्मात्प्रातः जलोदरम् ।
उदरं सजसं वक्ष्ये सद्योऽपमतिवर्हितम् ॥

अथयुः पादयोः शीथो जलोदरस्य सजसम् ।
विरेकं वमनं कुर्वन्तु पाचनार्थं च कारयेत् ॥

कारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशान्तिरिति ।
तस्मात्तानिर्वर्त्तनीभागे बन्धेधित्वाकुलहृदम् ॥

जलनाडीबाहुमस्य कुक्ष्यपक्षे च वेदयेत् ।
एरुजलनलस्य तत्र संचारयेद्बुधः ॥

अन्तर्गतं जलं वायं ततः संचारयेद्दुहत्तम् ।
यदा न धरते तत्र तदा दाहः प्रशस्यते ॥

कणा कर्त्तव्यं परिष्काय कृतं दीपं चतुर्गुणम् ।
मुष्णी विवा स्रमं पार्थ पानमालेपनं हितम् ॥

प्रशक्तमे भिषक् श्रेष्ठो विद्यातिनेव कारयेत् ।
दुष्करं शक्तमेव न कुर्वेत् स्रमं तत्र तु ॥

अक्रियायां बुधो जलुः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादेवप्रकर्षयमीश्वरं चाधिकारिका ॥” ॥

जलोद्भा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) जलु-
नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालाशुभारिवा ।
शिखली छोपर इति च यस्य ख्यातिः ।

यथास्याः पर्यायाः ।
“शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भा ।
कालाशुभारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुह्यालयादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोदगी, स्त्री, (जले उदगी सर्पिणीव ।)
जलोकाः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जलोक्तः, स्त्री, (जले ओक्तो वाचस्थानं यासाम् ।)
जलोकाः । वातबहुपचनान्तोऽयं शब्दः । इत्य-
मरः । १।१०।१२२ ॥

जलोक्तः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओक्तो वाचस्थानं
तदवस्थेति । अष्टादशित्वाद्च् ।) जलोकाः ।
इत्यमरटीकायां राघवकुटः ॥ अकारान्तोऽयम् ॥

जलोकाः, [च] स्त्री, (जलमेव ओक्तो वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलोकाः । इति भरतः ॥ (यदुक्तम् ।
“यस्माति साधुरपरस्य शुभं न दोषं
दीधान्वितो गुह्यगुह्यं परिहाय दोषम् ।
बालसनात् पिबति दुग्धममक्षम्विहरय
त्यक्ता पयो सधिरमेव न किं जलोकाः ॥”
जलवासिनि, वि । यथा, महाभारते । १३ ।
५० । १० ।

“जलोक्तां च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरकसस्या यथा,—

“इपाज्ज-वाज-व्यावर-भीर-कुर्वन्-नारीसुकु-
मारायामनुग्रहार्थं परमसुकुमारीऽयं शीखि-
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलोक्तः । तत्र
वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथावच्छेदं शङ्ख-
जलोकाकाशुभिरवसेचयेत् क्षिप्रशीतकृपायात्
सन्नाशि सन्नाश ॥”

“उष्णं समुद्रं क्षिप्रं सर्वां शङ्खं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपशुद्धे तु हितं तदवसेचनम् ॥
शीताधिवासा मधुरा जलोका नारिकेलवा ।

जलौकाः

तस्मात् पिपीपये तु हिता वा जलौक्ये ।
जलायुक्तं त्वं तौल्यं परिशीलितम् ।
तस्मात् पिपीपये तु हिता तदवस्थेने ।
“अथ जलायुका मन्थनी । जलमासामाधुरिति
जलायुका जलमासामेक इति जलौक्यः ।
ता इदं, तासां सविताः वट् तावत् एव
निर्मिताः । तत्र सविताः जला कर्तुरा जल-
महा इन्द्रायुधा वासुधिका गोचरका चेति ।
ताज्जमन्थनीयानां पृथुधिराः जलाः । धूमि-
मन्थयदावता हिमोमतकुचिः कर्तुरा ।
रोमशा महासाध्या जलसुखलमहा । इन्द्रा-
युधवर्द्धराभिभिज्जना इन्द्रायुधा । देवदक्षित-
पीतिका विचित्रपुष्पाक्षविज्जना वासुधिका ।
मोहवन्धवधोभागे विज्जनाक्षतिरसुखी
गोचरनेति । ताभिर्द्वे पुरवे दंष्ट्रे चवयु-
रतिमार्चं कर्तुमर्हन्ति । स्वरोदाहर्हिर्मेदः
सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महाभरतः
यावाप्यननस्यकर्मादिपयोन्मः । इन्द्रायुधा-
दृष्टमभाधमिमेताः सविताः सचिकित्सिता
आख्याताः ।

अथ निर्मिताः । कपिला पिङ्गला प्रकुसुखो
श्रविका पुष्करौकसुखी सावरिका चेति ।
तत्र मनःशिला रज्जिताभ्यामिव पोर्वाभ्यां एते
क्षिप्रसुखवर्णा कपिला । क्षिप्रजला वृत्तकाया
पिङ्गामुगा च पिङ्गला । वल्लभा श्रीप्रपायिनी
दीर्घतीक्ष्णसुखी प्रकुसुखी श्रविकाक्षतिवर्णा-
निरुगन्धरा च श्रविका । सुखवर्णा पुष्करौक-
सुखवर्णा पुष्करौकसुखी । क्षिप्रमहाप्रवर्णा-
छादशाङ्गलप्रमाणा सावरिका सा च पन्थे ।
इमेता अविषा आख्याताः । तासां वचन-
पाक्षसङ्गमोत्तनादीनि चेत्यादि । तेषु महा-
शरीरा जलवन्धः प्रीतिपायिभ्यो महाशना
निर्मिताश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविद्यमन्त्र-
कौटदुर्दृष्टपुत्रीयकोवजाताः कलुषेभ्यः सु-
च सविताः । पशोत्पलनलिङ्गसुखीगन्धिका-
कुवलयपुष्करौकशेषाक्षकोवजाता विमलेषु
अन्धः सु च निर्मिताः ॥”

“क्षेत्रेषु विचरन्तेः सज्जितेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्गीर्णपरिणयो न च पक्षेधयाः सुखाः ॥”
“अथेतां नवे महति घटे सरसकागोदकपङ्क-
मावाप्य निदध्यात् । मन्थार्थं चावाप्तमहरे-
च्छेदं वल्लभमौदकांश्च कर्तुमर्हन्ति । तत्र मन्थार्थं
हृद्यमौदकानि च पन्थानि । इन्द्रायुधा-
आन्यज्जं भव्यं च दद्यात् समराणां सप्र-
राणां च दमनं संक्रामयेत् ॥”

“स्यूलमध्याः परिक्षिताः पृथ्वी मन्थविधिताः ।
अप्राक्षिण्योऽप्यपायिभ्यः सविताश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्याक्षितसुपथेयं संवेद्य
वा विद्वत् सास्य तमवकाशं जलोमयपुण्यैर्य-
स्यः स्यात् । यहीताश्च ताः कर्षणरजनी-
कलकोदकप्रदिग्गमाः सज्जितसरकमधो सुहृत्-
क्षिता विगतजला ज्ञात्वा ताभी रोमं याव-

जलः

वेत् । कल्पद्रुमादिपिपुडोलावच्छादी जला-
मुखमपाहवाययज्जन्ते श्रीरविर्गं श्रीवित-
विर्गं वा दद्यात्सर्वमदादि वा कुर्वीत जलो-
मपि न यहीतास्तस्यां यावदेव । यदा च
निविशति त्वं सुखदामनं जलोमयं च स्यूलं
तदा जानीयाद् यहीतीति यज्जन्तीयावच्छा-
नच्छादी यावदेव दीपयेत् । दंष्ट्रे सुदक-
प्रादुर्भावेर्वाणीवाच्छुभियमावत् इति सुह-
माददानामभनयेत् । अथ शोषितमन्थन न
तच्छेत्सुखमस्याः सैन्यवर्षेनावकिरेत् । अथ
पतितं तच्छुलककनप्रदिग्गमाभी तैल-जलवा-
न्यक्तसुखी वामदक्षाकुडुकाङ्गीभ्यां यहीत-
पुष्पां दक्षिणदक्षाकुडुकाङ्गीभ्यां शनैः शनै-
रदुलोमायुमान्धेदासुखाङ्गामयेतावद् यावत्
जलमवाप्तलिङ्गानीति । सन्ध्यावाता सज्जित-
सरकमधो भोक्तुकामा वती चरेत् । या
हीति न चेतं वा पुष्पां तां पुनः सन्ध्या-
वामयेत् । पुष्पां वा याधिरवाध इन्द्रमदो
नाम भवति । अथ सुवातां पूर्ववत् सज्जि-
दध्यात् शोषितस्य च योगायोगानवेष्य जलौको
ब्रह्मायुधनावयवेष्वेकोताभिरक्षिप्रं परिवेष-
येद्भीति वा ब्रह्मं कथावमधुर-सिन्धुश्रीतेषु
प्रदंष्ट्रेः प्रदिग्गदिति ॥

“चेत्त्राणि यज्जन्तं जातीयः पोषणं सावधारणम् ।
जलौकसाश्च यो वेति तत् साध्यान् स जयेद्भान् ॥”
इति सज्जितानि जयोदशाध्याये सुश्रुतेर्गोक्तम् ॥

जलौका, जौ, (जलमेव ज्योत्स्नं वर्त्तमानं
यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जौक इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥ जलका ४ जलाका ५
जलौकाः ६ जलोरगो ७ जलायुका ८ जलिका ९
जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जला-
लोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ ।
इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ ।
इति रायसुबुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्-
धिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जल-
जीवनी २२ इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३
वेणिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसर्पिः २६
जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९
जलिका ३० जलासुका ३१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“क्षिरा-विशालतुल्येषु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवमाहं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥”
अस्या विवरणमन्त्रं सविस्तरं जलौकःशब्दे
आख्यातम् ॥)

जल, वाणि । इति कविकव्यहसः । (स्त्री-पर-
सर्क-सेट् ।) अन्तःशब्दतीव्रपथः । जल्पति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१०६ । १२ ।

“नारिं जिह्वा पित्तान्नो न च जल्पति दुर्बलः ॥”
जलः, पुं, (जलं वाणि + जल् ।) विजिगीषोः
जया । परमतस्तत्त्वपूर्वकं समतलवस्थापनम् ।

जलमः

इति जटाधरो गीतमन्त्रः । (“यचीलोपयन्-
मलजातिविषयस्यावसाधनोपायको जलमः ॥”
इति आचक्षुषम् । १ । ४२ ॥

“य वादो द्विविधः संप्रतिज्ज जल्यो पित्तका च ।
तत्र यथाक्षितबीजवर्णं जल्यः ॥”

“यथेकस्य पथः पुनर्मदोऽहीति नाक्षीकपर-
तो च कपलं कल्य हेतुभिः क्षापयतस्तत्परप-
सुहावयतः एवः जल्यः ॥” इति चरकं विमान-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ जया । (यथा, भाग-
वते । १ । ७ । १७ ।

“इति धियां वक्तुमिच्छिजल्यः

च वाक्क्षयिवायुतमिच्छतः ॥”

जल्यमं, जौ, (जल्य + भावे क्युट् ।) जल्यम् ।

यथा,—

“किं मिथ्या श्रुतजल्यमेव कर्तत रे वल्ल रामं
वद ॥”

इत्युद्भटः । (जल्यतीति । जल्य + क्त्वादिङ्गात्
क्युट् । कथके, त्रि ।)

जल्यकः, जि, (जल्यतीति । जल्य + “जल्यभि-
कुडुगुण्टवः वाकम् ॥” ३ । २ । १५५ । इति
वाकम् ।) बहुकृतिभाषी । तत्पर्यायः ।
वाचालः २ वाचाटः ३ बहुकृतिवाक् ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (क्षिप्रं विज्ञातुं जौप् ।
यथा, भट्टिः । ७ । १६ ।

“जल्यकौभिः सहासीनः क्षीभिः प्रजविना
जया ॥”

जल्यतं, जि, (जल्यति क इति । जल्य + क्तः ।
उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १४६ । “भो भो गोरम्भ !
सद्यमेतत् यत् त्वया जल्यतम् । किं देवी
दन्तिनेन समालिङ्गिता ॥”) कथने, जौ ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १४२ ।

“वा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्यतमेतत् ॥”
जलः, पुं, (जलमिति । जु वेगगतौ + “जदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति कप् ।) वेगः ।
(यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

“यस्य बाहूचक्षुः तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्मुखि सोमः क्रोधि नृजुः सनातनः ॥”
वेगवति, जि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, जौ, (जु वेगगतौ + भावे क्युट् ।) वेगः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जवनः, पुं, (जु + “जुचङ्कमेति ॥” ३ । २ । ५० ।
इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्तान्नः । देश-
विशेषः । इडनाग इति पारस्यभाषा । इति
हिमचन्द्रः ॥ श्रीकारी नद्यः । घोटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जेन्हातिविशेषः । एव पूर्वं
जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजिनास्य
सर्वशिशोस्तुल्यं सर्वधर्मवर्धकृतत्वं चकार ।
इति हरिवंशः ॥ (कन्दस्य सैनिकविशेषः
यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ७२ ।

“अथ नामाणि चाप्येतां धेनुं कन्दस्य
वेजिकाः ॥”

इत्युपक्रम्याह ।

“लोहाजवको जवनः कुम्भजव कुम्भकः ॥”

वेगयुक्ते च । इति मेदिनी । जे, १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १६ ।

“अपायाजवनैरन्धैः शाल्वानप्रपीकितः ॥”

जवनान्, स्त्री, (जवनाय अकृति पर्यायोक्तीति । अल + अच् ।) जलविशेषः । जवार इति भाषा ।

अस्य गुणाः । खादुलम् । शीतलम् । वायुकारि-
लम् । कफपित्तनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्यस्याः ।

जवन + उच् । टाप् च ।) अवघातकवस्त्रम् ।

कानात् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिसीरा-
तिरस्कारिणी ३ । इत्यमरः । २ । ११२० ॥ यव-

निका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति

तट्टीका । अन्तस्तट्टः ७ पटी = चिन्ता ८ काष्-
पटः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

भाषा । ४ । ५४ ।

“समीरशिरः शिरःसु वसती

सती जवनिका निकाभसुखिनाम् ॥”

जवनी, स्त्री, (जयते आच्छाद्यतेऽनया । जु +

करणे ल्युट् । छिद्यो ङीप् ।) अपटी । कानात्

इति भाषा ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।

“श्रीकाप्रसरः प्रथमं तदशु च रत्नभाषपुल्लवेद्यम् ।

जवनीविनिर्गमादशु वटीव दयिता मनो

हरति ॥”

ओवधीभिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जवनजातिस्त्री ।

यथाह ।

“जवनी नवनीतकोमलाङ्गी

प्रयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥”

वेगशीला । यथा, अन्धे । १ । ५१ । २ ।

“इत्तं द्वासासम्भवो मद्भ्युतं

श्रुतकृतं जवनी कृतदाहकृतम् ॥”

जवचं, स्त्री, (जुषते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभि-

रिति । जु + बाहुलकात् कर्मणि अचच् ।)

चासः । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जयते रक्तवर्जितं गच्छतीति । जु

गतौ + अच् । तत्पठाम् ।) सनामखातपुष्प-

वृक्षः । तत्पर्यायः । ओष्ठपुष्पम् २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७६ ॥ जया ३ ओष्ठपुष्पा ४

रक्तपुष्पी ५ अर्धप्रिया ६ रामपुष्पी ७ प्रतिका-

हरिवल्लभा ८ । (यथा, भाषा । ६ । ४६ ।

“अमुर्वर्गं वनराजिवधूसुखे

वहलरागजवाधरपावलि ॥”

अस्या गुणाः । कटुलम् । उष्णलम् । इन्द्र

कुम्भविनाशकारिलम् । विच्छेदिकं जन्तुजनकलम् ।

सूर्याराधनसाधनलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलमूलकमनरजनकारिलम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(यस्मिन्नियं अवस्थितं तद्वया,—

“सकाङ्गिकं जवापुष्पं शृङ्गं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दूष्यामिच्छ संप्राप्तं वनिता त्वार्थं जनेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपायिष्यधे योगिन्यापदधिकारे ॥

जवारि, स्त्री, सुगन्धिवृक्षविदः । तत्पर्यायः । गन्ध-

राजम् २ कश्मिम् ३ जगवन्जम् ४ सख-

गन्धम् ५ गन्धाजम् ६ क्षिपम् ७ साक्षाजि-

कईमम् ८ सुगन्धैर्जनित्यासम् ९ कटुमोदम् १० ।

अस्य जलजम् । नीरजलम् । क्षिपलम् ।

इत्युपि जलम् । सुगन्धलम् । आतवे नक्षत्रा-

मोदलम् । राज्ञो योमलम् । अस्य गुणाः ।

सौमन्तिकलम् । क्षिपलम् । उष्णलम् । सुखा-

वहलम् । वाते हितलम् । राज्ञो मोदना-

कारकारकलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिक-

घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिप्रय-

वेगयुक्ते, चि ॥

जवापुष्पं, स्त्री, (जवायाः जनामखातपुष्पस्य

पुष्पम् । यद्वा, जवेन पुष्पम् ।) ओष्ठपुष्पम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [नृ] चि, (जवो तेजः सोऽस्यास्तीति ।

जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । १ ।

१५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“समकालमिष्टं क्षिप्रमानीयाद्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येत् तत् सुखिमाप्नुयात् ॥”

पुं, उद्भूः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जय, न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-उभं-

सकं-सेट् ।) ज, जयति जयते । परस्मैपदौ-

त्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

जस, इ क रश्चो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-

परं-सकं-सेट् ।) इ क, जसयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

जस, उ इ र् य मोले । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-परं-सकं-सेट् । उदिक्तात् ऋवेट् ।)

उ, जसित्वा जस्या । इ, अजसत् अजासौ ।

अस्मात् पुषादित्वात् निष्ठां ङ इत्यन्ते । य,

जस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जसयति । इति

दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते सुच्यते हन्यते वाऽनेनेति ।

जस + “जसिस्सहोवरिन् ॥” उर्गा । २ । ७६ ।

इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोवः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओ जह

लि त्वागे + “जहातेर्दे च ।” उर्गा । २ । १४४ ।

इति कृन् द्वित्वम् ।) कालः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ त्यागकर्तरि, चि । इत्युणादिकोवः ॥

वाजः । निर्मोहः । निर्मोहः । इति संक्षिप्तशारे

उणादिवृत्तिः ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् प्रः ।)

सुक्षितिका । इति शब्दरत्नावली ॥ सुक्षिरी

इति भाषा ॥

जहानकः, पुं, प्रजयः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उच्

द्वित्वम् ।) अपत्यम् । यथा । “इति जहापुत्रः

आश्रयशयनाटनकावादिषु सख जगजहुना

जोहापुत्रहृदयः आसौत् ।” इति श्रीभागवते

पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ ॥

“रथेव जतोऽपुत्रहो आसक्तिर्जन । जगजहुना

जगापन्नेन सख । जोहापुत्रहं हृदयं येन ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + “जहातेर्दे अन्त-

लोपश्च ।” उर्गा । १ । १६ । इति दुः शिल्प-

मन्तलोपश्च ।) विष्णुः । राजविभेदः । स

चन्द्रवंशोद्भवकुवराजपुत्रः । यज्ञागमनकावे येन

गङ्गा पीता पुनर्भूमीरथप्रार्थनेन जहं भिक्षा

वह्निर्निर्गमिता तेन सा जाह्वीति ज्ञाता ।

इति रामायणम् ॥

जहुतनया, स्त्री, (जहुतीसनया ।) गङ्गा । इत्य-

मरः । १ । १० । ११ ॥

जहुसममी, स्त्री, (जहुः सममी । अस्यां तिथौ

जहुसुनिना हि गङ्गा पीता पुनश्चक्ता अतो-

ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्नाम-

कारणं यथा वाराहे नारदाभरीवसंवादे ।

“वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्वी जहुना पुरा ।

क्रोधान् पीता पुनश्चक्ता कण्ठरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥

तस्यां समर्पयेद्देवीं गङ्गां सुवनमेखलाम् ।

ज्ञात्वा सन्ध्याविधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥

तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् भक्तान् यथाविधि ।

साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं मतपातकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ ध्यातव्यः ॥

अपि च उत्तरकामाख्यातकी ११ पटले ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जहुपुत्रिकाम् ।

प्रपूजयेत् सुखायार्थं स्वर्गमोक्षकाप्तये ॥”

जहुसुता, स्त्री, (जहुः सुता ।) गङ्गा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ८८ ।

“अहं गङ्गा जहुसुता महविगणसेविता ॥”

जा, स्त्री, (जायते सम्मन्विनी या । जन + बाहु-

लकात् ङः ।) याता । भर्तुर्भातपत्नी । इत्येका-

चरकोषः ॥

जागरः, पुं स्त्री, (जाग्र जागरणे + भावे जन् ।

“जाग्रोऽविचीति ।” ७ । १ । ८५ । इति

शुखः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६० ।

“प्रोक्षति तवापराधं सार्गं मर्हयति विदुषिं

हरति ।

स्वस्त्याभिहितं प्रपद्यान् जागरदीर्घं निद्रा

सुभम् ॥”

जागर्ति जीवति संध्यामस्त्युत्थेनेति । आस +

करणे जन् ।) कषये, पुं । इति तट्टीका ॥

जागरणं, स्त्री, (जाग्र + भावे ल्युट् ।) निद्रा-

भावः । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

जागर्था २ जागरा ३ जागरः ४ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ जाग्रिया ५ जागर्तिः ६ । इत्यमर-

टीका ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२६ । १२ ।

“रात्रिजागरयात् आत्माः सौषुप्तिः समतीक्ष-

ताम् ॥”

आद्यत्

जागरिता, [ज] चि, (जागर्तीति । जाग्र +
हृत् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
जागरी, [र] चि, (जागरी जागरणमकथयति ।
जागर + “अत इतिठनी ।” ५ । २ । १२५ । इति
इतिः ।) जागरकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥
जागरकः, चि, (जागर्तीति । जाग्र + “जाग-
रकः ।” ३ । २ । १२५ । इति जकः ।) जाग-
रणशीलः । जागरणकर्ता । तत्पर्यायः । जाग-
रिता ० । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥ (यथा, रघुः । १० । २४ ।
“अजस्रं युद्धतो जलमिरीषस्य हतद्विधः ।
खपतो जागरकस्य पाथार्थं वेद कस्तथ ॥”
कर्तव्यपालनाद्यर्थं अग्रमन्तः । यथा, रघुः ।
१४ । ८५ ।

“निरुद्धं शोकं स्वयमेव धौमान्
वशात्प्रमादेक्ष्यमाणरुक्कः ॥”)

जागर्तिः, स्त्री, (जाग्र + भावे क्तिम् ।) जागरणम् ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 जागर्त्या, स्त्री, (जाग्र + “जागर्त्सरकारो वा ।”
 ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यक् ।
 “जाग्रोश्चिञीति ।” ७ । ३ । ८५ । इति
 गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२ ॥
 जागृङ्, स्त्री, (जागृङ्ते तदाख्यया प्रसिद्धे देशे
 भवमित्यम् ।) कुङ्कुमम् । इति निरुक्तप्रयोगः ॥
 (देशविशेषः । यथा, माथै । २० । ३ ।

“अभिषेदमगाद्रथोऽपि शौर-
रत्नं जागुङ्कुक्कुमाभिताम्नेः ॥”

जागुडोऽभिजनोऽस्येवम् । तद्देष्टुं वासिनि, त्रि,
यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।

“आगुडान् रामटान् सुखान् स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान् ॥”)

जाय, न तु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अर्धा-पर-अर्क-सेट् ।) च, जायति । तु,
 जागर्ति । द्विष्टो निरोक्षमाणस्य नास्ति जाग-
 रतो भवमिति पञ्चादित्वादिनि जागर इवाचर-
 त्तौलि कौ प्रचलन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

जाग्रविः, पुं. (जागर्ति सारिस्त्ररूपतयेति । जाग्र +
 “अश्रुस्तुजाग्रन्धः किन् ।” उर्गा । ४ । ५४ ।
 इति किन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १६५ ॥ (यथा, अग्नेदे । ५ । ११ । १ ।
 “अगस्त्य गोपा अजनिष्ट जाग्रविरागिः ॥”
 जागर्ति प्रजानां शुभाशुभकार्येदर्शनार्थमिति ।
 वृषतिः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)

जायतु, चि, (जागतीति । जागृ + श्रृणु ।) जाग-
रमाविशिष्टः । यथा,—

“गङ्गा तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाशूटाक्षजामुपशि-
स्तुञ्जतुप्तकतिभीतिसम्भृतसमसुकारस्फुरत्-
सम्भवा ॥”

इति काथचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।

“एवं स जायतु स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चावयः ॥”)

नामः

नामिया, स्त्री, (जाय + "नामने" कारी वा ।)
 रति प्रचे ज्ञातनी दिवादेशः ।) नामरथम् ।
 इत्यमरटीकायां राघवकुटः ॥

जावनी, स्त्री, (जवन्स्य समीपम् । जवन +
 शैविर्कोट् । ततः स्थिती डीप् ।) ऊरुः ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, मनुः । १०।१०८ ।
 “सुप्रान्तजातमभ्यागाद्विश्रामिजः नृजावनीम् ।
 सकालहस्तादाय धर्माधर्मविपश्चकः ॥”
 विश्रामिजस्य जावनीहरणकथा महाभारते
 प्रालिप्यति १४१ अध्याये दृष्ट्वा ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम्।
जाङ्गल + जङ्ग ।) मांसम् । इति हिमचन्द्रः ॥

भाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + ल्यप् ।)
 कपिजङ्गलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥
 निम्बारिदंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
 लक्षणं यथा,—

“सत्पौर्णमासी यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
न ज्ञेयो जाग्रतो देशः बहुधात्यादिर्नयुतः ॥”
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—

“आकाशश्च उच्चैश्च स्वल्पपानीयपादयः ।
शमीकरीरविस्वार्कपीतुकर्कशुसङ्कुलः ॥

हरिणं वाचं पृषतमो कर्णखरसकुलः ।
सुम्बादुपलवान् दंष्ट्री वातलो जाङ्गलः ॥”

(“खगपकयविशालाः पर्वताः कण्टकाकाराः
दिशि दिशि जगत्प्राया भूरुहाः प्राङ्गपर्याः ।
अतिस्वरविग्रहः पशुभ्यः शुक्लभूमिः
सरसरसविह्वलः कूपकाम्भः प्रकवः ॥
तदनुविरसशस्याहारणो गीमशुष्यः
प्रभवति रसमीलं रुचभावश्च मन्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशयनं न चैव
भवति रुधिरपिणं कोपमाशु ह्युपैत ॥”

इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम्
रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । वनस्पदेशात्
विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम्
लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम्
वह्निक्कफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावः
प्रकाशः ॥ अङ्गलदेशीयवञ्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
 “हरिमौगकुरङ्गार्थपतन्यकुशम्बराः ।

राजावोऽपि च सुखी सैवाद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ।
हरिणस्तान्नवर्णैः स्यादङ्गः कृष्णः प्रकीर्तितः ।
धुरङ्ग इषस्तान्नः स्याद्धरिणा कृतिको महान् ॥
कृष्णो नीलाङ्गको लोके स रोत इति कीर्तितः ।
पृथक्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणा तु किञ्चिदल्पकः ॥
अङ्गुवङ्गुविषाणोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।
राजावस्तु षट्गो ज्ञेयो राज्ञीभिः परितो वृतः ॥
यो नृगः शङ्खध्वजैः स्यात् स सुखीति निगद्यते ॥”

तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कृच्छ्रत्वम् ।
 कषायत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यात्वम् । हृद्यत्वम् ।
 रुष्यात्वम् । दीपणत्वम् । दीपहरत्वम् । मृकत्व-
 मिक्निग्नत्वग्नद्वार्हि तवाधिर्यासिपिच्छर्हिप्रमेह

जाल

सुखरोगश्रीप्रदगलगन्धवायुनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ १० ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गली जाङ्गलभवः सर्पादिभ्यां-
तयास्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इण् ।)
यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ।

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + बन् । ततो
ङीप् ।) मूलशब्दी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥
(अथास्याः पर्यायाः ।

“कपिकुसुमगुप्ता हस्ता प्रोक्ता च मर्कटी ।
 कजरा कजरा कज्जा दुष्पशा मातृवायसी ॥
 जाङ्गली मूकशिखी च वैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

आङ्गुलं, की, (अङ्गुलमेव । स्वार्थे अङ् ।)
विषम् । आबिलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाकुलिः, पुं, (जकुलं विद्यं व्यवहार्यतया विद्यते-
त्येति । जकुल + जाकुलकात् इज् ।) विव-
वेद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सायणेति भाषा ॥

जाकुलिकः, पुं. (जाकुलो द्विवचनान्नः सर्वादि-
गन्तव्यस्थिति । जाकुल + टन् ।) आत्मा-
गच्छी । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जाङ्गलस्य इयम् । “तस्मैदम् ।”
४।३।१२०। इत्यङ् । ततो ङीप् ।) विष-
विद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्विनः, पु, (जङ्गामिष्वतीति । जङ्गा +
 “पर्यादिभ्यस्त्” ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा,
 जङ्गामिष्वतीति । “वेतनादिभ्यो ञिषति ।”

४।४।१२। इति टण् ।) उक्त्वाः । श्रीकारी-
टण् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी ।
धावकादिः । तत्पुम्याञ्च । जङ्घाकारिकाः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्त्यङ्गाविधिः,
त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तकल्पतरौ ।
“जाङ्गलस्या जाङ्गिकाश्च स्थाने राजसा

मताः ॥”)
 जाज्वल्यमानः, चि. (भृशं ज्वलतीति । ज्वल +
 यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, नक्षत्रे ।

“जायवत्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवावरात्॥”
जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जातीति । जा
+ बाहुलकात् किः ।) वृत्तविशेषः । इति

जङ्गादिव्यं ग्रहे व्यसरः ॥
 जायते, कौ, (जङ्गल्य भावः । जङ्ग + क्यञ् ।)
 जङ्गता । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ । (यथा,

पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
 “विना ज्ञानानुभूतिं न कथं सिद्धुं प्रपद्यते ॥”
 मूर्खम् । इति हर्मसचक्रः ॥

जायारिः, पुं, (जायस्थ अरिः प्रभुः । भक्त्यन
जायदोषानगाकरसात् तथात्वम् ।) जयारिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आतं, स्त्री, (जन+कर्त्तरि त्तः।) यत्तम् ।
सम्बन्धः । (यथा, भट्टिः । ३ । २३ ।
“अन्यादुर्गतिं ह्यवधितुं सविद्या-

क्षिप्रवयसोऽध्वरपात्रजातम् ॥”

जातरू

भावे कः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविधिषु, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।

“जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च कोकोऽस्मिन् मन्त्रयाः प्रास्त्यैदिभिः ।
मातृतुल्यपुत्रो जातस्तनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥”
उत्पत्तेरिति । इति मेदिनी । ते. १६ । (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।

“कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
काश्चिन् चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडये केवलम् ॥”
जातकं, ज्ञी, (जातं जन्म तदधिकृत्य ज्ञतो यन्त्रः
इत्यर्थः ततः स्तार्थं कन् । यद्वा, जातेन शिशो-
र्जन्मना जायतीति । के + कः ।) जातवाल
कस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः ।
जातकदीपिका १ जानकाष्टकम् २ जातक-
तरङ्गिणी ३ जातककौस्तुभे ४ जातकरत्ना-
करः ५ जातकसारः ६ जातकार्यवः ७ जातक-
चक्रिका ८ लघुजातकम् ९ दृष्टजातकम् १०
इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारणी । भिक्षुः । (जात + स्तार्थं
कन् ।) जाते, जि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, ज्ञी, (जातस्य जाते जति वा यत्
कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः ।
तस्य क्रमो यथा । पुत्रे जाते पिता नाभिं मा
हन्तत स्ननञ्च मा दत्त इत्यभिधाय जलस्नानः
जलहृदि स्नातः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा
कुमार्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन
वा अनाहतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्ता-
नाभिकाङ्कुष्ठार्थां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य
जिह्वां माष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा
मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां माष्टि । ततः
पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव
कुमारस्य जिह्वां माष्टि । ततो नाभिं हन्तत
स्ननञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । ज्ञानं पुनः
पिता न कुर्व्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद्
लभे + अस्तुन् । जातं वेदो धर्मं यस्मात् ।)
अभिः । (अस्तु निरुक्तिरक्ता यथा, महाभारते
२ । ११ । ४१ ।

“पावमातु पावकश्चासि बहनाह्वयवाहनः ।
वेदाश्चैवर्धं जाता वै जातवेदास्ततो हसि ॥”
चित्रकवचः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

(जाते जाते सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया
विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्वाणि
कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने +
अस्तुन् । अन्तर्यामी परमेश्वरः । यथा, भाग-
वते । ५ । ७ । १४ । “यो परो रजः सवितु
र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेहं जगाम ॥” “जातं
वेदो धर्मं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः ॥”
इति श्रीभागवतटीकाज्ञात श्रीधरस्वामी ॥

जातरूपं, ज्ञी, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।)
स्वर्णम् । (यथा, भागवते । १ । १५ । २८ ।

जातिः

“पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥”
धुस्तुरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पत्तरूपे,
त्रि । यथा, मेघधे । १ । १२६ ।

“न जातरूपं हृदजातरूपता
द्विषत्य हृदयमिति श्रुत्वा श्रुतः ॥”

जातापवा, स्त्री, (जातमपजन्मभ्याः ।) प्रकृता ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन् + अघि-
करणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन् + भावे क्तिन् ।)
जन्म । व्यञ्जानिका । आमलकी । कामान्धम् ।
तत्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । इत्यः ।
जातीपत्रम् । माकती । इति मेदिनी । ते,
१६ । (अस्याः पर्याया यथा,—
“जातिर्जाती च सुमना माकती राजपुत्रिका ।
सेतिका हृदगन्धा च वा पीता स्वर्णजातिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काम्यजः । इति विश्वः ॥ गोत्रादिः । तस्य
लक्षणं यथा, सुगन्धोपि ।

“आह्नतियज्ञना जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
सहस्राण्यातनिर्याह्ना गोत्रञ्च चरयोः सह ॥”
अस्याथः । “आक्रियते यन्त्यतेऽन्येति आह्नतिः
संस्थानं आह्नत्या यज्ञस्य ज्ञानं यस्याः सा
आह्नतियज्ञना जातिराह्नतियज्ञना भवति
संस्थानयज्ञा इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोत्तमहंसा-
दीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यवहारा मनुष्यत्व-
गोत्तमत्वहंसत्वादजातिः । एवं ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्म-
णत्वादजातित्वं नायातमिति लक्षणांतरमाह
लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्वाणि
लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरपत्यानां द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु
अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य
संस्थानेन हंसत्वं यज्जितुं न शक्यते इति हंस-
स्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वोक्तस्य
दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व-
लिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
लक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयो-
र्लक्षणयोर्विशेषणमाह सहस्राण्यातनिर्याह्नाति
अज्ञदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन
ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो
हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन
हंसत्वं यज्जितुं शक्यत्वं एवेति पूर्वोक्तस्य न
दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्-
प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न
स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्य-
प्रकृतः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्ग-
भाजित्वात् संस्थानयज्ञत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां
जातित्वानुपपत्तौ द्वितीयलक्षणमाह गोत्रकृति ।
पुनर्पौत्रप्रवृत्तिकमपत्तं गोत्रमिति पूर्वोक्तार्थ-

जातिवै

परिभाषितं गोत्रमिति गार्गीवास्त्री-
त्वादिति । चतुर्थलक्षणमाह चरयोः सहेति चर-
यश्च जातिरित्यर्थः । चरयश्चरयो वेदेकदेशभाषी
कटादिरूपः स च अध्ययनक्रियासमन्वयेन प्रह-
सत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः
तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरयोः सहेत्युक्तं गार्ग्या-
दिनां विलासीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा भजन्यु
गार्गी, भार्या सस्यास्त्री गार्गीभार्या इत्यादौ
गोत्राककोटिख्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी
चास्त्री भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः । इति
इर्गादासः ॥

“सामान्यं द्विविधं प्रीतं परस्परपरमेव च ।
द्रव्यादिककठिणेषु सत्ता परतयोच्यते ॥
परमिमा तु वा जातिः सैवापरतयोच्यते ।
आपकत्वात् परापि स्यात् आषाढादपरापि च ॥
द्रव्यादिकजातिषु परापरतयोच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८-६ ॥

तल्लक्षणम् “नित्यत्वं सत्त्वनेकसमवेतत्वम् ॥”
इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

जातिकोशं, ज्ञी, (जातेः कोशमिवेति ।) जाती-
फलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोशं, ज्ञी, (जातेः कोशमिव ।) जाती-
फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
(जघिनी इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जाती-
फलानामावरणदलं अवच्छिन्नम् । तद्वयथा वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभरसे ।
“कपूरं जातिकोशं सज्जनमिभकयातेजपचलवङ्गं
मांसो ताकीश्वोचै गजकुसुमगदं घातकी
चेति तुल्यम् ।

यथा धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्व-
श्चायं द्विप्राग-
मेजाजातीफलस्य चित्ततलविधिनाशुद्धगन्धस्य
कोलम् ॥”

जातिकोशजातीफलयोरेकस्मिन्निषेधे ससुखेवा-
दनेव जघिनीति लोकप्रसिद्धम् । औषधस्य
सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥

जातिकोशं, स्त्री, (जातिकोशमस्या अस्तीति ।
“अश्व-आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
ततो ङीप् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
जातिफलं, ज्ञी, (जात्याख्यं फलमिति ।) जाती-
फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभंशकरं, ज्ञी, (जातेभंशं करोतीति । ज +
टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,
मनुः । ११ । ६७ ।

“ब्राह्मणस्य राजः क्षत्र्याजातिरवैयमदयोः ।
ऐशं पुंसि च मेयुष्यं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥”
“ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अत्रेयं
लघुनपुत्रीवादि ऐशं कुटिलत्वं वक्रता ।” इति
कुल्लकभट्टः ॥

जातिवैरं, ज्ञी, (जात्या स्वभावतो वैरं प्रचल्यते ।)
स्वभाविकप्रवृत्त्यम् । तत्पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १

जातीय

यथा जीवन्मयि युगलकोः । वासुजन् २ यथा
कीरवमाकवानाम् । वाग्जन् ३ यथा ब्रोक-
हृदयोः । कायजन् ४ यद्विकनज्जल्योः । अप-
राधजन् ५ यथा पूजनीयकदयोः । इति
महाभारतम् ।

जातिवारं, क्री, (जात्या सम्भावतः चारोऽत्र ।)
जातीयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीयक-
शब्देऽस्य विवृतिर्मेधा ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तृच् । ततो वा डीप् ।) जाती-
पुण्यम् । जनेली इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः
सुरभिगन्वा २ सुमनाः ३ सुरधिया ४ चेतकी ५
सुकुमारा ६ सन्धापुष्पी ७ मनोहरा ८ राज-
पुत्री ९ मनोज्ञा १० मासती ११ तैलभाषिणी १२
जनेदा १३ कुलगन्वा १४ । (यस्यैवा हि
सर्वपुण्येषु श्रेष्ठतमम् । यथा, “पुण्येषु जाती
नगरेषु काशी ।” इति उद्भटः ॥) अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाक-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् ।
तुवरत्वम् । जलुदोषशरीरोऽपि दन्तरोमविवकुष्ठ
त्रयरक्तदोषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
तत्कुटुम्बलस्य गुणः । नेत्ररोगघ्नविस्फोटकुष्ठ-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्री, (जातीत्याख्याया कोशमिव फल-
मिति यावत् ।) जातीयकम् । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ३०७ ॥ (कश्चित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा, सुश्रुते स्रजस्थाने ४६ अध्याये ।

“जातीकोशोऽथ कर्पूरं आतोकटुकयोः फलम् ।
कलीजकं तवङ्गश्च तिस्रं कटुककायजम् ॥”)

जातीकोषं, क्री, (जातीत्याख्याया कोममिव
फलम् ।) जातीयकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीयक्री, स्त्री, (जातीयकमिवाख्यस्यामिति ।
“अश्व्यादिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।
ततो डीप् ।) जातीयफलकम् । जैत्री इति
भाषा । तत्पर्यायः । जातिकोषी २ सुमनः-
पत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५
जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त्र-
वैद्यजननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जघ्-
नत्वम् । स्नातुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिर्वर्धकारि-
त्वम् । कफकासवमिन्नासतृष्णाविघनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

जातीयकं, क्री, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्ध-
फलविशेषः । जायफल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । १६ । १२२ ॥
जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥
जातिशखम् ५ शाकूकम् ६ मालतीफलम् ७
मञ्जसारम् ८ जातिवारम् ९ प्रपुटम् १०
सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३
कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोष-
कम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
दृष्टवृक्षितायाम् । १६ । १० ।

जातीयः

“जातीयनागुरवनामिषायाश्चन्दनं च शृंगोः ॥”
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । कण्ठामयानिवातातीसारमेहनाशि-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपकत्वम् । जघ्णत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
रोचनत्वम् । माहिलम् । स्मरहितत्वम् । श्लेष्मा-
निलसुखपैरस्यमलदौर्गन्धज्याताज्जमिकावमि-
न्नासशोषपीनसङ्कुटुम्बनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तृष्णामूलनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जाती भवः । “इहाण्डः ।”
४ । २ । ११४ । इति ङः । जातिभयः । यथा,
कषायरितुसागरे । २३ । ४८ ।

“प्राग्जन्मभित्तजातीयाः परिहृत्वा कन्यकाः ॥”
तद्विषयप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति ।
यथा । तार्किकजातीया । इति सुम्भबोध-
मतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर्)

जातीरसं, क्री, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।)
गोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, य, (जन + क्तुच् । एषोदरात् साधुः ।)
कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६४ ।

“न जातु कामः कामानासुपभोगेन ग्राम्यति ।
हविषा लब्धवर्त्तेव भूय यवाभिवर्द्धते ॥”)

सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।

“को जातु परभावां हि नारीं चालौमिव
स्थिताम् ।

वासयेत एषे जानन् स्त्रीणां दोषो महालयः ॥”)
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥”

(“जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-
इति सुम्भबोधसाकरणम् ॥)

जातुकं, क्री, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः
कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-
चक्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं
सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्ये-
त्तेके ।) जातुधानः । राजसः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।

(“जातुधानाः पिशाचाश्च कुशाका भैरवा-
दयः ॥”

जातुधं, त्रि, (जातुधो विकारः । “त्रयुजतुधोः
युक् ।” ४ । ३ । १३८ । इति अयं युक् च ।)
जातुविकारः । जातुनिर्मितम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।

“अथप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जातुधाभरणस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥”)

जातोद्यः, पुं, (जातच्चात्तो उच्चा चेति । जातः
प्राप्तस्यावस्थः उच्चा इत्यर्थः । “अचतुरेति ।”
५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्-
पन्न उच्चा । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ उत्-
पन्नो दृढस्वभावः । प्राप्तवशीवर्हभाव उच्चा ।
इति भरतः ॥

जापनं

जापः, त्रि, (जाती भवः इति यत् ।) कुलीनः ।
श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ६ ।

“सजातानधितिष्ठामि नक्षत्राकीर्णवज्रमाः ॥”
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३३ । १२२ ।

“अतीव स जायते जातिमधो
महामणिर्जात इव प्रसन्नः ॥”)

जाप्यः, त्रि, (जात्या जप्यमेव अर्थः ।) जप्यायः ।
यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ जीवपतितौ जाप्यवधिरौ तथा ।
उज्ज्वलजङ्गकाश्च ये च केचिन्निरिन्दिताः ॥”

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इत्येतत्प्रयोगस्तु
प्राकृतकङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः ।
इति प्राकृतकङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिकाविपल्यायस्य
स्त्रीत्यञ् डीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
“प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेव भरतवर्धन ।।

रक्षसा जानकी तस्य कृता भार्या वनीयसा ॥”)

जानपदः, पुं, (जानेन जप्त्वा पद्यते इति जप् ।)
जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।

“देवं चौराकृतं त्रयं राज्ञा जानपदाय तु ।

अदहि समवाप्नोति किञ्चिदं यस्य तस्य तत् ॥”

जनपद इव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति

मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति

“उन्वादिभ्योऽण् । ४ । १ । ८६ । इत्यण् । देशभवे,
त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

“जातिजानपदान् धर्मान् अस्त्रीधर्माश्च
धर्मेवितु ॥”)

जातु, स्त्री, (जायते इति । जन् “दृक्निजनिचरि-
चटिभ्यो जुक् ।” उणा १ । ३ । इति जुक् ।)
ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हँटु इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।

“तस्य जातु हरी भीमो जज्ञे चैनमरत्रिना ॥”)

तत्पर्यायः । ऊरुपद्मं २ अक्षीवतु ३ अक्षी-
वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे ञच् ।) जपः । इति
जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + णच् ।) जप-
कर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।

“जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।।
किं फलं जपतासुतं क वा तिलान्ति जापकाः ॥”

जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + णच् +
स्वार्थे कम् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महा-
भारते । १२ । १६६ । ४८ ।

“अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥”)

जापनं, स्त्री, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे णट् ।)
निरसनम् । निर्वर्त्तनम् । इति धरणिः ॥ (जपः ।
यथा, सर्वकर्माङ्गितायाम् । २०६ ।

“तुभ्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥”)

जाम्बव

जाबालः, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमानिति । अण् ।) अजाजीवः । इत्यमरः । २ । १० । १२॥
 सतिविशेषः । (यथा, अक्षवेवर्ते । १ । १६ । १२॥
 “जाबालो धावति; पैलः करयोऽगस्त्य एव च ।
 एतं वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश्याधिनाशकाः ॥”
 उपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषदि ।
 “अक्षवेवर्ते जाबालश्चेताश्चो हंस आरविः ।
 दर्शनप्राप्तविशेषः । यथा, रामचन्द्रस्तशाम
 प्रकरणे । [यात् ॥”
 “अथोक्तं कूटजाबालं प्रार्थानं योनिमात्र-
 जाबालः, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमान् इति ।
 इण् ।) सतिविशेषः । यथा, रामायणम् ॥
 “सुयज्ञं वामदेवश्च जाबालिमथ काश्यपम् ।”
 (तथाच अक्षवेवर्ते । २ । १ । ७० ।
 “अथोक्तं भरद्वाजश्चास्त्रीको देवलस्तथा ।
 जैमिनीश्चोऽथ जाबालिर्बहुला सत्यपूजितः ॥”
 जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति ।
 “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) जमदग्न्यपुत्रः । परशुरामः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवभागते । २५ । ४९ ।
 “पित्राज्ञया जामदग्नेन पूर्वं
 द्विजं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ॥”
 जामाता, [ज] पुं, (जायां माति मिमीते-
 मिनीति वा । “नमृनेष्टुल्लपोलपोलभाल-
 जामातिनि ।” उणा । २ । ८६ । इति निपा-
 तनात् जाधुः ।) दुहितृपतिः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३२ । जामाह इति भाषा ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ११६ । २५ ।
 “जामाता त्वभवत्स्य कंसस्तस्मिन् हते युधि ॥”
 सूर्यावर्तः । घवः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥
 जामिः, स्त्री, (जम् + इण् । इन् निपातनात्
 साधुरित्येक ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५७ ।
 “श्रीचरितं जामयो यत्र विनश्यन्त्यासु तत्-
 कुलम् ॥”
 जामी, स्त्री, (जामि + वा डीप् ।) जामिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । ४६ । ७ ।
 “यामीप्रसाजि गेहानि निहन्तानीव हतया ॥”
 जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । “स्त्रीभ्यो
 ङ्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) भागिनयः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जाम्बव, स्त्री, (जम्बाः फलम् । “जम्बा वा ।” ४ ।
 ३ । १६४ । इवेत्यण् तस्य विधानात् न लुक् ।)
 जम्बफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “अथार्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥”
 सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जाम्बवति, पुं ।
 इति शब्दरत्नदः ॥
 जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अण्
 ततो डीप् ।) श्रीकृष्णपत्नी । जाम्बवत्कन्या । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४९ ।

जाधुः

“लेमे जाम्बवती कन्याश्चराजस्य समताम् ॥”
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जम्बोर्वर्णं जाम्बवं तदस्या-
 स्तीति मतुप् मस्य वः । एधोदेरादित्वात् साधुः ।
 जम्बुतुल्यकृष्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कृष्णराजः ।
 स ब्रह्मपुत्रः । यथा, रामायणे ।
 “कृष्णराजस्य पुत्रोऽत्र महापाशः सुदुर्जयः ।
 पिनामहस्तश्चात्र जाम्बवानिति विवृतः ॥”
 (यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।
 “धात्रा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो वृष ।”
 जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्याकारोऽस्यास्याः इति ।)
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जाम्बवान् एधोदेरात् साधुः ।)
 जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 जाम्बवर्द, स्त्री, (जम्बवर्दा भवमिति । अण् ।)
 स्वर्गम् । धृतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्ग-
 विशेषः । यथा “मेरुमन्दरपर्वतश्चजम्बुफलाना-
 मत्युच्चनिपातनविशेषाणां अनस्यिप्रायाणां
 इभकायनिभानां रमेन जम्बुनामनदी इलाहृतं
 वहति तस्या उभयोस्तोऽर्थोर्मस्तिका जम्बु-
 रसनादुर्विध्यमाना वायुसंयोगविपाकेन महा-
 मरलोकाभरणं जाम्बवर्दं नाम स्वर्गं भवति ।”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 जायकं, स्त्री, (जयति अपरं गन्धमिति । जि +
 क्ण्वल् ।) कालौयकम् । कालिया इति स्थानं
 धीतवर्गसुगन्धिकाष्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । २५५ ॥
 जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणात्माऽस्यामिति ।
 जन् + यक् आत्वञ् ।) भार्या । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ८ ।
 “पतिर्भायां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥”
 जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनीपायो
 यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव +
 यच् । जायायाः मङ्गीतनर्पणादिना जीवना-
 दस्य तथात्वम् ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
 जायानुजीवी, [त] पुं, (जायया अनुजीवतीति ।
 अनु + जीव + णिनिः ।) नटः । वक्रपक्षी । इति
 मेदिनी । ने, १५५ ॥ वेष्टापतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दुष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्या-
 पती । मागभातार इति भाषा ॥ नित्यद्विव-
 चनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
 जायो, [त] पुं, (जै + णिनिः । यद्वा, जि +
 णिनिः ।) ध्रुवकभेदः । यथा,—
 “जायीति जाया भ्रुवको द्वाविंशत्यक्षरात्मिनः ।
 सन्निपातक तावेन शब्दारेऽभीष्टो रसे ॥”
 इति ध्वज्यीतशामोदरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
 “अफलं जम्ब तस्याहं मर्त्यं दुर्जानजायिनः ॥”
 जाधुः, पुं, (जयति रोगान् इति । जि + उण् ।)
 औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जय-
 तीति । जयशीले, जि ॥)

जारः

जारः, पुं, (जीर्यति स्थियाः सतीत्यमनेन । जृ +
 करणे घञ् ।) उपपतिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।
 “जारं चैरेवभिवद्म दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥”
 जारयति नाशयति इति । जृ + णिच् + अच् ।
 इणा । यथा, अश्वेदे । १ । ६६ । ४ ।
 “यमोह जातो यमो जनिष्वं जारः कनीनी
 पतिर्जनीनाम् ॥”
 जारजः, त्रि, (जारान् उपपत्तेर्जायते इति । जन् +
 ङः ।) उपपतिजातसन्तानः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ । श्रीकै-
 कुलकमहृष्टतटीकायाम् ।
 “अन्धते जारजः कुलो नृते भर्भरि गोलकः ॥”
 जारणी स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति ।
 जृ + णिच् + ल्युः । ततो डीप् ।) खूलजीरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जृ +
 णिच् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) औषधी-
 विशेषः । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाडी इति
 भाषा ॥
 जारुह्यः, पुं, (जर्ह्यं मासं तद्वर्ज्यतीति । जर्ह्य
 + ञः ।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः । (यथा,
 महाभारते । ३ । २६० । ७० ।
 “ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 दशान्वयेधानाजङ्घे जारुह्यान् स निर्गमान् ॥”
 जालं, स्त्री, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनिति । जल-
 संवरणे + करणे घञ् । यद्वा, जने स्थित्यते
 इति । जल + “शेषि ।” ४ । २ । ६२ । इत्यण् ।)
 स्वनामख्यातकृत्वादिनिमित्तमनुष्ठानादिधारणो-
 पायः । तत्पण्यायः । आनायः २ । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १६६ ॥ जालकम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
 “वशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
 यावर्नतिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रप्रणाशाय ॥”
 गवाक्षः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “प्रासादजाले जलवेगिरन्यां
 रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥”
 जारकः । म तु अस्पृष्टकलिकाकुशाङ्गादि-
 लुप्तफलश्च । दम्भः । सच्छुः । इति मेदिनी ।
 जे, १६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
 “ततो धनुष्कर्षणमदृष्टं
 एकाग्रपथ्येस्तशिरश्चजालम् ॥”
 वंशकोट्यादिनिमित्तकालवद्भवविशेषः । यथा,
 भट्टिः । १ । ८ ।
 “अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
 गवाक्षजालैरभिविद्यतस्यः ॥”
 रङ्गजालम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६० ॥
 जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः सं-
 योजीति । जल संवरणे + णिच् + “नन्दि-
 यहीति ।” ३ । १२३४ । इत्यच् ।) कदम्बवृक्षः ।
 इति मेदिनी । जे, १६ ॥

आलम्ब्य

आलम्ब्य, स्त्री, (जल संवरणे + भावे ण् । आलेन ईश्वरखेय कायति प्रकाशते इति । के + कः । जल + खार्थे क्त्वा वा ।) अस्तुटकलिका । इति भरतः । (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 “तासुत्याय खलनकलिकाप्रोतलेनानिलेन प्रखान्धला सममभिनवैर्जालकैर्मानतीनाम् ॥”
 कुशाब्जादिस्तुपलम् । इति शारदाम्भरी । तत्पण्यायः । शारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । इत्यमरः । कुशायः । आलायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
 “हृदिभृशं विकलति द्वितीयं पटलं गते । मयिकान् मयिकान् केशान् जालकानि च यक्षति ॥”
 खल्लः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
 “बहुं कर्णेश्वरीवरोधि वदने चर्माभला जालकं बन्धे संविनि चैकहस्तयमिताः पञ्चाङ्गला मूर्धजाः ॥”
 वंशलौहादिनिर्मितजालकलितद्रव्यविशेषः । यथा, प्रथमतः । ३ । १७ । ६ ।
 “ततो यदि जालकाश्च जालकं पञ्जरं तथा । बभञ्ज सुवज्रो दीर्गा कपोतीश्च सुमोच ताम् ॥”
 जालकं, स्त्री स्त्री, (जल संवरणे + भावे ण् । आलेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । के + कः ।) मोचकलम् । इति मेदिनी । के, ६२ ॥
 जालकः, पुं, (आलेन वंशलौहादिनिर्मितजालकलितद्रव्यविशेषेण कायतीति । के + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
 जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । क + क्तुन् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्षि, वि ।
 जालकिनी, स्त्री, (जालकं जोमसम्पृक्तदृश्यस्या इति । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । १५ । इति इति-स्तनो ङीप् ।) मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥
 जालगर्भः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा, “विसर्पवत् सर्पति यः श्लोथस्तदुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्भः ॥”
 अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तलतत्वेन सर्वथा पाकाभावस्याशुक्तात् । अयमभिवात इति ख्यातः ॥ ॥ अथ विज्ञातेऽष्टागर्भभिकाजाल-गर्भभानां चिकित्सा ।
 “विज्ञातामिन्द्रहाच गर्भभीं जालगर्भम् । पौष्टिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् । पाके तु रोपयेदाग्नेः प्रकैर्मेधुरमेघैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या द्विप्रवर्धेय कायतीति । के + कः । ततो ङ्ङः ।) दधि-मन्थनभाक्कविशेषः । तत्पण्यायः । कक्षाजाल । इति शब्दरत्नावली ॥
 जालम्बरः, पुं, विगर्भदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽर्थं पीठस्थानानामन्यतमः ।

आलिनी

अथ भगवती विन्मुखीमर्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ७६ ।
 “जालम्बरे विन्मुखी तारा किञ्चिन्मयमेते ॥”
 जालम्बरोऽभिनव इयमिति । अथ ।) तद्देशे ग्रन्थे पुं भूषि । (देशविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
 “पुरा जालम्बरं देशं ममापि परिकल्पनम् । पादाङ्गुष्ठायरेखीयं चक्रं स्रष्टा हरोऽहम् ॥”
 अविशेषः । इति आकरणम् ॥
 जालपात [६] पुं, (जालमिव पातौ यत् ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथाह समर्पः । १४६ ।
 “टिड्मं जालपादश्च कोकिर्न कुकटं तथा ॥”
 जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत् ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३२ ॥
 लोहार सौजोया इति भावा ॥
 जालवर्चुरकः, पुं, (जालाकारो वर्चुरकः । शाक-पाथिवादिवत्समासः ।) वर्चुरक्षविशेषः । तत्पण्यायः । कृष्णाकः २ स्थूलकण्टकः ३ खण्ड-शाखः ४ तनुष्ठायः ५ रम्यकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रुक्षत्वम् । वाताभयकफनाशित्वम् । पित्तादाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जालिकः, पुं, (आलेन जीवतीति । जाल + “वितना-दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यङ्गा, आलेन चरतीति । “प्रपादिभ्यः ङ्” । ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) केवर्तः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ वागुरिकः । आलेन नृगवन्धनकर्ता इत्यमरः । २ । १० । १४४ ॥ मर्कटकः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति आकरणम् ॥)
 जालिका, वि, (आलेन जीवतीति । जाल + ठन् ।) यामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
 जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाहतिरस्ति अस्याः । जाल + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । १५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरि-सारः । (जलमेवेति स्वार्थे ञ् । ततो जालं खलिलं उत्पत्तित्वेनास्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामभ्ररक्षिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
 जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्मवस्तुसम्पृक्तो विद्यतेऽस्यामिति । इतिस्ततो ङीप् ।) चित्र-शाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं आनायसदृशप्रभं विद्यतेऽस्या इति ।) कोष्ठा-तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पण्याया भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी लतवेधना । राजकोष्ठातकी चेति तथोक्ता राजिमत्पला ॥”
 बोधानकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहदोग्गः पीङ्गकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । “तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चाशुतलधातोः प्रमेहिनो दश पीङ्गका

जाङ्गवी

जायन्ते । तद्वया, शराधिका सर्वपिका चन्द्रपिका जालिनी विमता पुष्पिकी मन्दरिका अजली विदारिका विप्रधिका चिति ।
 “जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥”
 जाली, स्त्री, (जालं जालाहतिरस्ति अस्याः अश् ततो गौरादिवात् ङीप् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ जिह्वा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाला, वि, (जालयति दूरीकरोति द्विताहित-ज्ञानमिति । जल + जिल् + बाहुलकात् मः ।) यामरः । (यदुक्तम् ।
 “अथ विप्रान्धतां जालाः खन्धं ते यदि बाधति । न तथा बाधते खन्धं यथा बाधति बाधते ॥”
 क्रूरः । अशमीक्षकारी । इति मेदिनी । मे, १२ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
 “अधि पूज्यं जगति जालाः ।
 लतमिदमपालते गुणैः ।
 हासकरमघटते वितरां
 शिरसीष कङ्कतमर्पतच्छब्दे ॥”
 जाङ्गवी, स्त्री, (जङ्गति सुञ्जति सङ्गन्धादिकमिति । जङ् + ञ् । एपोदरादिवात् सस्य ललम् ।) काजीयनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥
 जाङ्गकः, पुं, चोङ्कः । चोच इति भावा । मार्जारः । खडा । कावळिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विशेष्यकान्तुविशेषः । तत्पण्यायः । गात्रसङ्कोची २ मङ्गली ३ बहुरूपकः ४ काम-रूपी ५ विरूपी ६ विलवानः ७ । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जाङ्गवी, स्त्री, (जङ्गीरपत्यं स्त्री । जङ्गु + अङ् + ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥
 एतन्नामकारणं यथा,—
 “जानुद्वारा पुरा दत्ता जङ्गुः संप्रीय कोपतः । तस्य कन्यास्वरूपा च जाङ्गवी तेन कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलयाजकखण्डम् ॥ * ॥
 तस्यां तिथिविशेषे ज्ञानफलं यथा,—
 “सामान्यदिवसज्ञानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि । पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलज्ञानतः परम् ॥ ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं दशिसंक्रमणी दिने । अमायाश्चापि तत्पुण्यं द्विगुणं दक्षिणाये ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तराधये । चातुर्भासां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥ अक्षयायाश्च तत्पुण्यं नैतदेहिरूपितम् । अर्धस्यपुण्यफलमेतेषु ज्ञानदानकम् ॥ सामान्यदिवसज्ञानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥ मन्त्रनारायां देवेषु । युगाद्यायां तथैव च ॥ साधस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥ ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे । दशहरादशम्याश्च युगाद्यादि समं फलम् ॥ नन्दासमञ्च अक्षय्यां महत्पुण्यं चतुर्गुणम् । ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विसप्तपुण्यं सति ॥ पुण्यं कीदृगुणञ्चैव सामान्यज्ञानतो हि यत् ।

जिघांसुः

चक्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं ततः ।
पुण्येऽप्यहोदये कावे ततः शतगुणं यजम् ।
सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैद्यावर्णा विपर्ययः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
पर-अक-सक-अणिट् ।) जय अतुकार्, खीका-
रश्च । उतुकार्, कर्मेकः । जयति यस्तुमाकृते रश्च-
केल्यः । मखेरसङ्घोरजयत् सुराजयमिति काद-
म्बरी । जयति शत्रुं वली । अनभिघानादस्मात्
तुवन्मोः प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने
तिवन्तीति । किञ्च तुपः स्थाने तातश्च दृश्यते ।
यथा, भावसम्बन्धः कोऽपि जयताङ्गागमोचरः ।
इति दुर्गादासः ॥

जिः, जि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् जिः ।)
जेता । पिशाचै, पुं । इत्येकाचरकोषः ॥

जिगम्, पुं, (गच्छतीति । गम् + "गमेः सन्ध्या" ।
उगां १ । ३१ । इति क्तुः सन्ध्याकाव्यं ।
अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना भर्गोपः ।) प्राण-
वायुः । इत्युवादिर्कोषः ॥

जिगमिवा, खी, (गन्तुमिच्छा । गम् + सन् +
अ । ततटाप् ।) गमनेच्छा । इति आकरणम् ॥

जिगीवा, खी, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ ।
ततटाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते
१ । ७६ । ६ ।

"जिगीवथा ततो देवा वज्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् ॥")

अवसायः । प्रकवः । इति मेदिनी । वि, ३६ ॥

जिघत्सा, खी, (अन्तुमिच्छा । अद् भन्तुगे +
सन् + अः । "लुङ्सनोर्धसङ्" २ । ४ । ३७ ।
इति वक्षः ।) जुघा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, जि, (अन्तुमिच्छुः । अद् + सन् +
"लुङ्सनोर्धसङ्" २ । ४ । ३७ । इति घञ-
कादेशः । ततः "सनाशंसभिज उः" १ । २ ।
१६८ । इति उः ।) जुघितः । इत्यमरः ।
३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, जि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन्
+ सन् + क्तुल ।) हननेच्छुकः । इति आक-
रणम् ॥

जिघांसा, खी, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् +
"अभ्यासाङ्" ७ । १ । ५५ । इति क्तुलम् ।
"अजन्मानगमां सजि" ६ । ४ । १६ । इति
दीर्घः । ततः अप्रत्ययसक्तः (जिघां टाप् ।)
हननेच्छा । इति आकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
११ । २०६ ।

"जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + "सना-
शंसभिज उः" १ । २ । १६८ । इति उः ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६३ । हननेच्छी,
जि । यथा, भट्टः ।

"प्रशान्तचेष्टं हरिम् जिघांसुः ॥"

(यथा, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।

"जिघांसवः क्रोधवशाः सुभौमा
भीमं समन्तात् परिववृत्तयाः ॥")

जितः

जितः, जि, (जिघ्रतीति । जि + गन्धोपादाने +
"यावाभावेऽङ्कः प्रः" ३ । १ । १३७ । इति
प्रः ।) जयकार्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।

"खामी निश्चितैऽप्यक्षयति मनोजितः

सपत्नीजनः ॥"

जिज्जिनी, खी, उच्चपिण्डः । तत्पण्यायः ।
भिज्जिनी २ भिज्जी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमो-
दिनी ५ । (यथा, गारुडे १६४ अध्याये ।

"जिज्जिन्नेरुक्तं यद् भूकप्रिम्बीसमन्वितम् ।

श्रीतोदकश्च तमस्यो नाहुण्योवाचयां हरतु ॥"

यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

"रोधश्चावरकरोधपक्षाश

जिज्जिनी सरसकटफलपुष्पाः ।

कुतुसिताम्बकदली गतश्रीकाः

सेतवासुपरिपेलवमोचाः ॥")

अस्या गुणाः । सपुत्रत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । ब्रह्म-
हृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वम् । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिज्जी, खी, सज्जिता । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

(यथा, भेषज्यरत्नावल्यां कुडचिकित्सायाम् ।

"आयु जिज्जी महातिका विज्ञाना ह्यपि-
पत्रकम् ॥")

जिज्ञासा, खी, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् +
अः । क्तियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।"

इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥

तत्पण्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३
निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, जि, (जिज्ञासास्य जाता । तार-
कादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्मेणि
क्तः ।) ज्ञातजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः ।
यथा, श्रीभागवते १-५ । ४ ।

"जिज्ञासितसंधीतश्च ब्रह्म यत्तु सनातनम् ॥"

"किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया
जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्-
तवर्धः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, जि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + "सना-
शंसभिज उः" १ । २ । १६८ । इति उः ।)

आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभागवतीतार्या ७-१५ ॥

"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरथाप्यौ ज्ञानी च भरतर्षभ ॥"

सामान्यबोधेच्छकश्च ॥

जिज्ञास्यः, जि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् +
कर्मेणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः ।
(विचार्यम् । यथा, भागवते । २ । ६ । १५ ।

"एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।

अन्यथातिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥"

"आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं
विचार्यम् ॥" इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमश्नासीति । जच् ।)

अर्हदुपायकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जिताष्ट

जितः, जि, (जि + कर्मेणि क्तः ।) प्राप्रपदा-
जयः । तत्पण्यायः । पराभूतः २ प्रविभूतः ३
अभिभूतः ४ भयः ५ पराजितः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।

"इमिजितैश्च जयति शत्र्यान् लोकानि-

मान् यज्जी ॥")

जितकाशः, पुं, (जितेन जयोदयेन काश्रते प्रका-
शते इति । काश + इत् ।) हृष्टचित् । इति
भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न] जि, (जितेन जयेन काश्रते
इति । काश + जिनिः ।) जयशुक्तः । तत्-
पण्यायः । जिताश्वः २ । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । १४१ ।

"अनिहन्तं रणे वासो जितकाशी महावज्रैः ।

वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो यक्षतां हन्वतामिति ॥")

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्येन ।) अन्धत्य-
निमित्तदण्डः । तत्पण्यायः । आन्धत्यः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्येन ।) हताश्वतृ-
पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥ जतशत्र-
पराजये, जि ॥

जिताश्वरः, जि, (जिताणि आयत्तीकृतानि अश्व-
राणि येन ।) जताश्वरजयः । वशीभूताश्वरकः ।
इतिमार्जेकाश्वरबोधेन पाठ्यम् । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अभिन्ना रागद्वेषादयो
वाक्कावरकादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।

"अथो महाहर्षः खाभायो जितामित्रः

प्रमोदनः ॥"

जितोऽमित्रः शत्रुर्येन । जतशत्रुपराजये, जि ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।

"अथप्रदाता वैद्यश्च ओजियः सज्जला नदी ।

जितामित्रो वृषो यत्र वलवान् धर्मतत्पदः ॥")

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।)
शत्रुः । इति जिकाश्वशेषः ॥ हताश्वतृपिता ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥ (कुशपुत्रस्या-

विधितः पुष्पाद्यामन्यतमः । यथा, महाभा-
रते । १ । ६५ । ५० ।

"अविधितः परिधिश्च श्रवणाश्च वीर्यवान्,
आदिराजो विराजश्च शिष्यश्च महाबलः ।
उच्चैः श्रवा भङ्गकारी जितारिचाटमः स्फुल्लः ॥")

जितशची, जि ॥

जिताष्टमी, खी, (जिता पुनस्वीमान्यदानेन सर्वोत्त-
कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) गौळाश्विनज्जा-
ष्टमी । खैव जीमताष्टमी । यथा, "आश्विन-
ज्जाष्टम्यां जीमताष्टमपूजा । तच्चाष्टमी
प्रदोषथापिनी याज्ञा । भविष्योत्तरे ।

"इव मास्यसिते पक्षे अष्टमी वा तिथिर्भवेत् ।

पुनस्वीमान्यदा खीकां खाता सा जीवपुष्पिका ॥

शालिवाहनराजस्य पुष्पो जीमताष्टमः ।

जिनः

तस्यां पुनः स भारीभिः पुनःसौभाग्यविधया ।
प्रदीपमये स्त्रीभिः पुनो जीवतवाहनः ।
पुनरिहो विधायाय प्राङ्मुखे चतुरभिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्मोत्तरे ।
“पूर्वेदुरपरेदुर्वा प्रदीपे यत्र चादमी ।
तत्र पुनः सदा स्त्रीमी राजा जीवतवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदीपवापिनी अदमी तन्नेव
व्रतं उभयदिने चैव परदिने जिनस्यवापिनात् ।
उभयदिने प्रदीपवापिनी उदयगामिनी तदुक्तं
निर्वाणतत्त्विकी ।

“जन्मीवतं चादिति श्रुत्या
यवाहमी चाभिनववपुषे ।
तयोदयं वै कुर्वते दिनेश-
सदा भवेन्नीवितपुत्रिका सा ॥” इति ।
अस्माकमस्मां स्त्रीभिर्भोक्तवम् ।
“आभिनववापिताहम्ना याः क्षिप्रान्त्रं हि
भुञ्जते ।
नतवत्का भवेयुसा वैद्यस्य भवेदुदयम् ॥”
इति वचनात् ।

इति वाचस्पतिमिश्रतत्त्वचमत्कारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जित-
काशी । इति श्वेदचक्रः । २ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, वि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
याणि ओजादीनि येन ।) वशीकृतैन्द्रियः ।
तत्पण्यायः । शान्तः २ आन्तः ३ । इति
श्वेदचक्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“कुत्वा स्रष्टा च हृष्टा च भुक्ता ह्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
जितेन्द्रियाहः, पुं, (जितेन्द्रियं आकलयते सङ्गते
इति । आ + ज + कः ।) कामद्विष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्तमः, पुं, (अयमेवमतिशयेन जितुं जयशीलः ।
जितु + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति
ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमम् ॥
जिज्ञा, स्त्री, (जि + “विपुयविनीयजिज्ञासक-
कल्कल्लिप्तः ॥” २ । १ । १२७ । इति कम् ।)
हलिः । इति श्वेदचक्रः । ३ । ५५४ ॥ (सिद्धान्त-
कौस्तुभेति तु पुंलिङ्गान्तेऽर्थं शब्दः ॥)
जित्वरः, वि, (जयतीति । जि + “इयन्शानि-
श्रुतिभ्यः क्त्वरप् ॥” ३ । २ । १६३ । इति क्त्वरप् ।)
जेता । इत्यमरः । २ । ० । ७७ ॥ (यथा,
माघे । २ । ६ ।

“करदीक्षतभूपालो भाद्रभिर्जित्वरेष्ट्याम् ।
विनायकदक्षभूषणरिष्याये तपसः सुतः ॥”)
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति ।
जि + क्त्वरप् । “टिड्ढेति ॥” ४ । १ । १५ ।
इति डीप् ।) काशी । इति त्रिकाश्रयः ॥

जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इय विज् जीति ॥”
उर्णा । ३ । २ । इति नक् ।) अर्जुनः । बुद्धः ।
विष्णुः । इति श्वेदचक्रः । २ । ११० ॥ अति-
रुद्धः । इन्द्रादिकोवः ॥ जित्वरे, वि । इति
मेदिनी । ३, ८ ॥

जिज्ञा

जिज्ञयोभिः, पुं, जम् । इति शब्दरत्नावली ।
जिज्ञयद्वा, [न] स्त्री, (जिज्ञानं यद्वा यज्जम् ।)
जिज्ञयद्वा । तत्पण्यायः । शेषः २ विहारः २ ।
इति श्वेदचक्रः । ४ । ६० ॥

जिज्ञेजः, पुं, (जिज्ञानं इज्जः ।) बुद्धः । इति
हलाह्वयः ॥

जिम, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् । उदिष्वात् ङावेट् ।) उ, जिमिवा
जिम्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-परं-सकं-सेट् ।) रोपोपः । र, वैदिकः ।
न, निरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । इ, जिम्यति । जिमिति
लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवजीवः एवोदरादिवात् साधुः ।)
जीवजीवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिज्रिः, पुं, (जीर्ण्यनेनेति । जव वयोदानौ +
“जीर्ण्यतेः क्तिन् रश्च वः ॥” उर्णा ५ । ४६ ।
इति क्तिन् । इरादिकार्यं रेफश्च वः । बाहु-
लकात् हनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पत्नी ।
इति निहान्तकौस्तुभासुखादिह्रस्वः ॥ (जीर्णे,
वि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ५ । [भरुन् ॥”)

“वि त्वा नरः पुत्रजा सपर्यन्तं पितुर्न जिज्रिर्वै वेदो
जिव, उ संके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् । उदिष्वात् ङा वेट् ।) उ, जेषित्वा
जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिग्युः, पुं (जयतीति । जि जये + “स्त्राजिस्थश्च
गङ्गुः ॥” २ । २ । १३६ । इति गङ्गुः ।) जिग्युः ।
इति श्वेदचक्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमगाहो जयनाज्जिग्युश्च्यते ।
शान्तत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनादगवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयञ्च जिग्युःकामिञ्च जयतामिन्द्रमेदिनी ॥”)
अर्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २२ ।
“अर्जुनं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनः ।
तेन देवमनुजेषु जिग्युर्गामास्त्रि विभुनः ॥”)
भौक्ष्य मनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुव्याघ्र तरङ्गावुप एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिग्युः संक्रान्तस्तथा ॥
तेजस्वी सवल्ग्वैव भौक्ष्यते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि जि । इति मेदिनी । ३, १३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जिज्ञा दिशो जिग्युर्वर्तत रघोहतम् ।
रजो विनामयं राक्षो हन्तमृष्येण मौलिह ॥”)
जिज्ञं, स्त्री, (जिज्ञातीति । जि + “जिज्ञातेः शब्दा-
लोपश्च ॥” उर्णा । १ । १४० । इति मम् ।)
तगरुहः । इति मेदिनी । ३, १३ ॥

जिज्ञा, वि, (जिज्ञाति परिजिज्ञाति सारण्यमिति ।
जि + “जिज्ञातेः शब्दालोपश्च ॥” उर्णा । १ ।

१४० । इति मम् ।) कुटिलाः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०२ । १८ ।

“सक्रोधाभवेजिज्ञासकवायोद्धतकीर्तवाः ॥”)
मन्त्रः । इति मेदिनी । ३, १३ ॥

जिज्ञमः, पुं, (जिज्ञं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
स्यात् तथा गच्छतीति । जिम + कः ।) शर्पः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।

“य जम्वा दुर्ज्ञेमा भार्यो यथाजिज्ञमवैश्वम् ।
मत्तं चक्रे विनाशाय जिज्ञमानो वृत्तमतः ॥”
जिज्ञं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगै, वि । इति
मेदिनी । ३, २५ ॥

जिज्ञमोहनः, पुं, (जिज्ञं कुटिलं यथा तथा लुब्ध-
तीति । लुब्ध + “नन्दिपञ्चोति ॥” २ । १ । १३४ ।
इति ल्यः । यद्वा, जिज्ञस्य कुटिलस्य शर्पस्य
मोहनश्चित्तमोहनः । मन्त्रत्वात् ।) भिक्षुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

जिज्ञशयः, पुं, (जिज्ञं कुटिलं शयं यथात् ।)
खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिज्ञं, स्त्री, (जिज्ञं निपातनात् मन्त्र वक्षिषाहुः ।)
तगरुहम् । इति रत्नमाला ॥

जिज्ञः, पुं स्त्री, (जयते आकलयतेनेति । जे + बाहु-
लकात् उग्रव्ययेन द्वित्वादौचेति बाहुः ।) जिज्ञा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
११२ । ६५ ।

“हिसहस्रेण जिज्ञेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)

जिज्ञलः, वि, (जिज्ञेन जिज्ञया काति आदत्ते
परमयासीति । जिज्ञ + ला + कः ।) लुब्धः ।
लोलुपः । यथा, आहततर्क ।

“याहं लता परभाह्ने भुञ्जते ये च जिज्ञलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुपपिण्डोदकक्रियाः ॥”

जिज्ञा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “शेवा-
यक जिज्ञासीवापुमीषाः ॥” उर्णा । १ । १५४ ।

इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् बाहुः ।)
रसज्ञानेन्द्रियम् । जिज्ञ इति भाषा । तत्-
पण्यायः । रसज्ञा २ रसज्ञा ३ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६२ ॥ रसज्ञा ४ रसनम् ५ जिज्ञः ६ ।
इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुखायवा = रसिका
८ रसाङ्गा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा

११ लोला १२ रसाला १३ रसका १४ ललना
१५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुकुन्दमाला-
याम् । २६ ।

“जिज्ञे! कीर्तय केशवं सुररिपुं येतो! भव जीघरं
पाणिहृन् । समर्चयाच्यतकर्षा ओजहृन् । तं शृणु ।
लयां लोकय लोचनहृन् । हरेर्गङ्गाक्षियुष्मानयं
जिघ्र त्राय । सुकुन्दपादतुलसीं भुञ्जन्माधी-
यजम् ॥”)

अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।

“शाकपचममा रुचा स्फुटिता रसवानिजात् ।
रक्ता ग्लामा भवेत् पिताक्षिप्रायां यवका कफान् ।
परिदग्धा खरकशर्मा लघ्वा दीपजयेदधिके ।
सैव दीपहृवाधिके दीपहितयवकश्या ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

जिह्वारो

“उदरे पयमानागामाभागाहकसारवत् ।
कफशोथितमांसाग्रां सारो जिह्वा प्रजायते ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने ॥ ४० ॥ अध्याये ॥
जिह्वानिलेखनं, क्ली, (जिह्वायां निलेखनं संस्कारः ।)
जिह्वामार्जनम् । निर्वर्ण्यकान् इति भावा ।
जिह्वामार्जनप्रथमम् । निर्वर्ण्यकान् येयादि
इति भावा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं लघुं
स्पर्शकृप्यताम्रलोहनिमित्तं जिह्वामलापकर्षणे
प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रैरस्यजिह्वाभित-
मलनाशितम् । आरोग्यवृत्तिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

“जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्त्तमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं नृदुग्धस्य दशाङ्गुलम् ।
सुखैरस्यदीर्घमन्त्र-शोषकापहरं सुखम् ॥”
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—

“जिह्वानिलेखनाक्तुम्भकान्नादभिधानतः ।
कुपितो हनुमन्लब्धः संसथितानिलो हनू ॥
करोति विहतास्यत्वमयवा संवृतास्यताम् ।
हनुसंसः स तेन स्यात् कल्पाज्ज्वलभाषणम् ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

जिह्वापः, पुं, (जिह्वायां पितृतीति । या + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
कुकुरः । आशः । विज्ञानः । मलूकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ चित्रकथाशः । इति विश्वः ॥
जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वायां मलम् ।) जिह्वा-
स्थितमलम् । तत्पण्यायः । कुलुकम् २ । इति
जिह्वाश्लेषः ॥

जिह्वाम्लीयः, पुं, (जिह्वाम्लो भवः । “जिह्वा-
म्लान्ताकुलोष्णः ।” ४ । १ । ६२ । इति कः ।)
वक्त्राक्षतवर्णः । वीपदेवेनास्य न्न इति संज्ञा
ज्ञता । स तु कल्पपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा
हरि × काश्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति
आकरणम् ॥

“अधोविरक्तयुक्तायामात्रवृद्धयत्पकः ।

जिह्वाम्लीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥”

इति सुप्रद्योतकरणटीका ॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।)
प्रक्षी । इति हारावली ॥ ५६ ॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वायां रोगः ।) सुखरोगा-
न्मार्गतरसनाजातयाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां
निदाननामसंज्ञाः प्राश्नः ।

“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽज्ञासंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वार्या पञ्च कीर्तिताः ॥”
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

जिह्वानिलेखनस्तुटिता प्रसृप्ता

भवेच्च शाकण्डदनप्रकाशा ।

स्तुटितामवाग्निदीर्घा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुभवे । शाकण्डदनप्रकाशा शाकी मय-
भूमिजो दुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ ॥

पित्तजमाह ।

पित्तात् सदाहृदपचीयते च

दीर्घः सरत्तैरपिकण्टकैश्च ।

जीमूतः

जीमूतः

अयं रोगो लोके जलीति ज्ञातः । आक्षीति
वक्त्रभाषा ॥ ॥ कफजमाह ।

कथेन गुर्वो बहलाचिता च
मांसोच्छ्वेदः शास्त्रलिकण्टकाभेः ।

बहला खूला । मांसोच्छ्वेदः मांसजकण्टकैः ॥ ॥
अलासमाह ।

जिह्वातले यः श्वयुः प्रगाढः

सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां वरक् स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥

प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दाहणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन
पित्तम् । अतस्त्रिदोषबोध्यम् । असाध्यत्व-
चास्य ॥ ॥ उपजिह्विकामाह ।

जिह्वायत्पः श्वयुश्च जिह्वा-

सुप्तान्य जातः कफरक्तयोनिः ।

प्रसेककण्टपरिदाहयुक्तः

प्रकथ्यतेऽसापुपजिह्विकेति ॥

जिह्वायत्पः जिह्वायालतिः ॥ ॥ ॥

अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

“जिह्वामलविकाराणां शस्तं शोथितभोजनम् ।
गुडुचोपिप्यलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेयु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिहृष्टे तु निःश्वस्ते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डधनस्यश्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कपोलेषु लिखितेष्वलजः क्षये ।
पिप्यलादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारण ॥
उपजिह्वान् मंलिष्य चारुण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डधनमैश्वेनासुपाचरेत् ॥
शोषवागभयावद्विचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तेष्व पाचयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वानिट् [ह] पुं, (जिह्वायां लेटीति । लिट्
+ क्तिप् ।) कुकुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाश्लेषः, पुं, (जिह्वायां श्लेषमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वासादः, पुं, (जिह्वायां साद आस्वादम् ।)
लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीमूतः, त्रि, (जिह्वाति जीमूतीति । ज्ञा वयो
हानौ + “गत्वर्थेति ।” क्तः । अहिष्येति सम्पू-
सारणम् । हल इति दीर्घः । जादिष्येति
नत्वम् ।) उडः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
(चर्मपुटे । यथा, मनुः । ११ । १३८ ।

“जीमूतार्ककवक्त्रावीनृ पृथग् दद्यात् विशुद्धये ॥”

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि +
“जेर्मुट्चोदात्तः ।” उडां ३ । १ । इति क्तः ।

मृदुगमो घातोदीर्घश्च ।) पर्वतः । (यथा-
मत्स्यपुराणी । १२० । ७५ ।

“जीमूतो द्रावणश्चैव मैत्राकण्डकपर्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः सप्तदं दक्षिणं प्रति ॥” ॥

जीमूतः

जीमूतं जलं नृजयति आश्रयतीति । एषोऽरा-
दित्वात् वायुः । इति पुस्तकसमवेधः । मेघः ।
(यथा, महाभारते । ६ । १८ । ११ ।

“राजानमन्वयुः प्रधातु जीमूता इव वार्त्तिकाः ॥”
सुप्ता । देवताकृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
इन्द्रः । अतिकारः । चोवकजला । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
“धामार्गवमयेयुक्ता जीमूतं जलवेधनम् ॥”
कथं । यथा, महाभारते । ३ । ३ । कर्म-
स्याष्टोत्तरशतनामकीर्तने । २२ ।

“वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनीऽरिहा ॥”
अविशिष्टः । यथा, महाभारते ५ । ११ । २४ ।
“जीमूतस्यात्र विप्रैर्विषयतस्तं महात्मनः ॥”
मलविशेषः । भीमसेनस्तु विराटयज्ञवासकाणे
नियुक्तेनैवं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
४ । १२ । २२ ।

“ततस्तु वृत्रवह्नाशं भीमो मलं समाकथत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र मलं विख्यातविक्रमम् ॥”
स्वनामख्यातो दशार्हस्य भीमः । यथा, हरि-
वंशे । ३० । २५ ।

“दशार्हस्य सुतो योमा योमो जीमूतः
उच्यते ॥”

वपुश्चतुष्टयः । स तु शास्त्रलङ्घीपस्य ईश्वर-
विशेषः । यथा, महाभारते ३६ अध्याये ।

“शास्त्रलङ्घ्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुश्चतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥”
अस्य वर्षस्तु एतन्नामैव विख्यातः । यथा,
तत्रैव,—

“जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ॥”
जनचत्वारिंशदजरुत्तविशेषः । तल्लक्षणा-
दिकं कृत्स्नं प्रष्टव्यम् ॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य ।
अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्वतः । इति
हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मूलायां मूलमिव
मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । अर्धरत्न-
नामकश्चतुर्दशवक्त्रकर्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
“बहुविधपूर्वैर्निबन्धुयास्त्रासज्ज्ञातसंश्रयस्यैतत् ।
जीमूतवाहनवत्तं प्रकरयामपशुतये ध्येयम् ॥
परिभ्रमकुलोद्भूतः जीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेभं विदुषां संश्रयच्छिदे ॥”

शालिवाहनवृत्तस्य पुनः । आश्विनकृष्णा-
दस्यां पुनसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः ।
एतद्विवरणं जितारुमीश्वरे प्रष्टव्यम् ॥ जीमूत-
केतोर्नृपस्य पुनः । यथा, कथासरित्सागरे ।
२२ । २४ ।

“अथ तस्याचिरादेव राज्ञः सुहृन्जायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाज्जा स विदधे पिता ॥”
जीमूतवाही, [न] पुं, (जीमूतं वहति जीमूता-
कारेणात्मानं परित्यामयतीत्यर्थः ।) वह +

जीर्णः

जिनिः । मेघयोनिनादेवाश्च तथात्वम् । धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गती + “जीरी च ।” उणां २ । २३ । इति रक् ईषान्तादेशः ।) जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिह्रस्विः । (विद्यावति, जि । यथा, ऋग्वेदे । १।४।११ । “मनुष्यदेव भीमहि प्रथितं जीर्णं दूतममर्गम् ।” “जीर्णं विद्यावत्तम् ।” इति दयानन्दभाष्यम् ॥) जीरकः, पुं, (जीर + रञ्जायां कन् ।) वणिग्-द्रव्यविशेषः । जीरा इति भावा । तत्पण्यायः । अदकः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः । २।६।३३ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ अजाजिका ९ वड्डिशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-त्वम् । वातगुल्माभानातीसारग्रहणीक्रिमि-नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रचिस्वर-कारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-वर्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । मुलजीरा लवणजीरा कलौजीरा यथा नामानि गुणाश्च । “जीरको जरणीजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः । लवणजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशीघ्रः । कलाजाजी तु सुवर्णी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तण्डोपकुञ्चिका ॥ उपकुञ्ची च कुञ्ची च वड्डजीरक इत्यपि । जारकजितयं कृत्वा कटुकं दीपनं लघु ॥ यन्माहि पित्तलं मेघं गर्भाशयविमुहिलम् । ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं वथं कपापहम् ॥ चक्षुष्यं पवननाशनगुल्माच्छर्द्दगतिसारहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्ण्यतीति । जु + बाहुलकात् रिक् । ईषान्तादेशः । ततः स्त्री कन् ।) वंशपत्रीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णं, स्त्री, (जीर्ण्यति स्तेति । जु घृ वयोहानौ + गत्वर्थेति क्तः । निष्ठास्य गत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा, “तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति ।” इति चरके विमानस्थाने-४४मेऽध्याये ॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्ण्यतनेनेति । जु + करणे क्तः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृष्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥)

जीर्णः, जि, (जीर्ण्यतीति । जु + “गत्वर्थार्कर्मक-प्रिविति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) वड्डः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरा-तनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभाग-वते । १ । २० । १७ ।

५३७

जीर्णः

“तस्याज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवामरम् ॥”) गतवद्भवः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाक-विशिष्टः । ॥ ॥ (यथा, चाणक्ये । ७२ । “जीर्णमग्नं प्रशंसनीयात् भार्याश्च गतयौवनम् । रक्षात् प्रत्यागतं मूर्धं शस्त्रं च यद्दमागतम् ॥”) अथ जीर्णद्रव्याणि । “भारीकेलपलेषु तखुलमथ जीर्णं रसात्ते हितं जम्बीरोत्थरसो हृते वसुचितः सर्पिस्तु मोषा- फले । गोधूमेषु च कर्कटीहिततमा मांसाख्ये काञ्चिकं नारङ्गे गुडमद्यश्च कथितं पिष्टारके कोद्रवः ॥ पिष्टास्ते सलिलं पियालपत्रके पथ्या हित्ता भावणे रुक्मं जीरभवे तु तक्रसुचितं कोष्ठाभु कोलजके । मत्स्ये चूतफलं लवणीयं शमनं मज्जमुपानात्यये तैलं मौक्करके कटुप्रशमनं शेषांस्तु वड्डा जयेत् ॥

पनसं कदलं कदले च हृतं
एतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तखुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलनालबीजयोः
पाचनं य दह तखुलं विदुः ।
ते वदन्ति सुनयोऽथ तखुलान्
जीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिष्ठकौ-
बीजपूरलवणीफलान्यपि ।
वाङ्मूलैश्च फलेन च पाचयेत्
पाकमेति वकुलं स्वभूलतः ॥
मधुक-मालूर-शुपादनानां
पक्वषखर्जूरकपित्तकानाम् ।
पाकाय पथं पिचुमर्द्दीप्यं
हृतेऽपि तत्र प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममावहरिमन्थसतीनसुत्र-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्जूरिकाविशकशेषसितासु शस्तं
शङ्काटके मधुफलेष्वपि भद्रमुक्तम् ॥

पिष्टितपनसयोः स्यादास्त्रभोजेन पाकः
लशरमहितयोषितुजीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहरति तुषाम्बो वेदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूमीफलनागवल्ली-
काञ्चीरजातीफलजातिकोशम् ।
कस्तूरिका सिलकनारिकेल-
जलं पचत्वाशु ससुत्रकेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्पवि-
निष्ठावकज्जुदधिमस्तकस्तु ।
चिन्ताकुलत्पौ तिलतैलयोगात्
जटाङ्गनादस्य निहन्तव्याजम् ॥
कशिरज्जटाटङ्गसालङ्गदी-
खर्जूरखट्वा अपि नागरेण ।
पलाशभस्मात् तथाईको वा
रसो निहन्त्यासमिञ्जुजातम् ॥

जीर्णः

अन्धेन केनाप्यथ शोकेन
कोष्ठाभुना वा हृतमेति पाकम् ।
तिकादितेजसापि काञ्चिकेन
सर्वस्य मज्जा पनसामलवणौ ।
किमपि चित्रं बहुमांसमन्थ-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय युक्तम् ।
इत्युक्तं केवलवद्विपक-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतबीजकच्छ-
कपिष्ठलानां पिष्टितानि अथवा ।
काशस्य रुक्मं परिपीयसुख्यं
सुखीभवन्ना बहुशो न भूतम् ॥
शोचै रसात्ता सुरभीयवस्तु-
मन्धेन कोष्थेन विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिजीरसुपैति पाकम् ॥
वटो विसवारास्तवज्जेन प्लेजी-
शमं पर्यटः शिशुबीजेन वाति ।
कणान्धलो लङ्गुका पूषकादे-
र्विपाको भवेच्छकुलीमखयोश्च ॥
आविज्ञोष्ठा गणकाश्चित्तेजाह-
यावत् नारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
जीर्णन्धेनं पायसो सज्जय्यात्
सासुद्राद्व्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमयौ
तोये क्षिप्तं सप्तलवणैस्तदम्बः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्बो जीर्णं शीघ्रमेव जहाति ॥
पालङ्गिकाकेसुककारवल्ली-
वार्ताकुर्वशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालावुपटोलकानां
सिंहार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
मुष्ठीसतीनस्य च नागरज्ज-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलावनि बहुनि जग्धा ।
चारोदकं जङ्घतरोन्निपीय
भोक्तुं पुनश्चाव्यति तावदेव ॥
विपच्यते मूरणको गुह्येन
तयाजुक्तं तखुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोणं
सुक्तेन तृणं परिपाकमेति ॥
चक्षुकसिहार्थकवास्तुकाणां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ।
शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
नारेण सदासिलनालकेन ॥
व्याम्नातकोदुम्बरपिप्पलीनां
प्लजानि च प्रजवटादिकानाम् ।
स्युः श्रामनं पथुर्वितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्वकेन ॥

जीर्णज्व

ज्वहाजीर्णं रोगिणीं सुत्रचर्म
ज्वहां सुतो हति वैरेचकानाम् ।
माघो भूयात्रिभूतेन पाक-
चिन्ता सुचयन्ता चर्णयोगात् ॥
उद्योत शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मन्त्रेन च चारुगो गुणाय ।
ज्वहेन तीक्ष्णं वमनातिथोगे
सिता हिता स्वादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यास्थितचर्णकेन
संदृष्टे यस्य सुखं नश्यत् ।
तेलेन वा केवलकाङ्गिकेन
सुखाय गन्धधूमसौ विदधान् ॥
शीतोदकं नखज्वरोगहारि
नारीपयश्चाङ्गनरुक्मिनाश ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धानीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
ज्वग्ल मांसं अमलेऽनुकुलं
प्रवातसुप्तिः सुरसावसाने ।
कीरोषणासैन्धवसाधितम्
प्लागाकसुप्तं सुरसातिरेके ॥
अवणपूरयते तिलतेलतः
अवणपूरयमेव सुखं विदुः ।
कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कवलमांसकज्वरं पुनः ॥”

इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णज्वरः, पुं, (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरा-
तनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र
जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यो ह्यादृश्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं
दोषत्रयसङ्घिगुणेभ्य ऊर्ध्वम् ।
गुणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिवगभिरक्तो ज्वर एव जीर्णः ॥” ॥

जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातवलासकमाह ।

“निर्द्धं मन्दज्वरो रूचः शूनः लक्ष्णेयं सिध्यति ।
स्तब्धाङ्गः क्षेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥”
वातवलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वात-
वलासकी । नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी ।
क्षेष्मभूयिष्ठो बहुलक्ष्मेष्मकः ॥ ॥

अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।

“जीर्णज्वरो नरः क्षुब्धोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्वलीयतः ॥
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा ध्वजपथैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्ववत्कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ववत् ॥ ॥

“निदिग्धिकानामरकान्धतानां
काष्ठं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरादोषकासमूल-

नासाभिमान्द्राहितपीनसेषु ॥

हन्मूर्धनानयं प्रायः सार्यं तेनोपयुज्यते ॥”

इति चिकित्सककाण्डः ॥ ॥

“पिप्पलीचूर्णं युक्तवायुश्चोद्बोधवः ।

जीर्णज्वरकफक्ष्मीं पञ्चसक्तस्तोऽथवा ॥

जीर्णज्व

अन्धतायाः कषायस्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडचौखरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफक्ष्मीकासारोपकणाग्रम् ॥
जीर्णज्वरेऽपिमान्ये च प्रस्यति गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णरुचिन्धासहृत्पाकुज्वररोगमुत् ।
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णान्द्रोऽथ भिषकां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
न्धासकासज्वरहरी पाण्डुहोदोदरापहा ।
आमलं चिकनं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः क्षेष्महर्ता दीपनपाचनः ॥”

इति आमलकवादिचूर्णम् ॥ ॥

“द्राक्षाढ्यता शटी शङ्खी सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालम् ॥
उशीरं धान्यकं पशुं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिप्पुमहं च दद्यादाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरादिन्धासकासचययुगाग्रम् ॥”

इति द्राक्षाढ्यदादशाङ्गकाण्डः ॥ ॥

“त्रिद्विगुणं पञ्चद्विगुणं वा सप्तद्विगुणं वा कणाः ।
गन्धर्वादीनां संपिष्टा पिबेद्दृष्टं दिनानि हि ॥
तथैव न्यूनयेदंता एवं विंशतिवासरात् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शान्यति ॥
कासः श्वासोऽपिमान्यश्च कफाधिक्यश्च नश्यति ।
जयादिदृष्टिर्द्विगुणकफहृद्भिः । दुग्धदृष्टिर्द्विगुणमिदं हि ॥

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ ॥

“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातवलासके ।
जीर्णं ज्वरे कफे क्षीणे दाहलक्षणासमन्विते ॥
पयः पीयूषसदृशं तन्मये तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं श्लेष्माधिकारकीर्णितम् ॥
तथा नारायणश्लेले जीर्णज्वरहरं परम् ॥”

इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारुः, पुं, (जीर्णमिव दारुयस्य) दृढदारक-
भेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्यायः ।
जीर्णकङ्का २ सुपुष्पिका ३ अजर ४ खट्वा-
पर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छ-
लत्वम् । कफवातकासामदोयनाशित्वम् । नख-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप्
तत्पठामि अत इत्वम् ।) वंशपत्रौल्लम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं, (जीर्णानि पर्णानि यस्य) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।)
पुरातनपत्र, स्त्री । (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति
विपक्षे पुरातनताम्बूले च । बहुलं वैद्यके ।
“पर्णचले भवेद्वायुः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णे चरेदायुः शिरावुद्धिप्रणाशिनी ॥”)

जीर्णवृक्षः, पुं, (जीर्णोऽवृक्षो वृक्षो मूलमस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवृषकं, स्त्री, (जीर्णो वृषो वृषं यस्य । ततः
कप् ।) परिपलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केयोदस्तुता इति भाषा ॥

जीवः

जीर्णवर्ज, स्त्री, (जीर्णं वर्जं जीरकमिव ।)
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्रं, स्त्री, (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरा-
तनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । पटवस्त्रम् २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २१५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्णयन्नेति । ज + करणे क्तः ।)
खलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री, (जृ + क्तिन् ।) ज्वालिः । जीर्णता ।
इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भयमन्दिरादीनां
उद्धारः संस्कारः ।) भयमन्दिरादेः संस्कारः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।

“यस्य राज्ञस्तु विषये देववेष्टं विशीर्यते ।

तस्य सीदति तद्राज्यं देववेष्टं यथा तथा ॥

कृत्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देववेष्टमग्नि ।

द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र काव्या विचारया ॥”

विष्णुरहस्ये ।

“पतितस्य च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता ।

विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”

अग्निपुराणे ।

“पतितं पतमानम् तथाऽहं स्फुटितं नरः ।

समुद्भूत्य चरेधामं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”

देवीपुराणे ।

“मृलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्छीर्णकारकः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”

हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।

“वापीकूपतडागानां सुरधानां तथानव ।

प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कारां यो नरो सुवि ॥

पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्नृणाञ्च संशयः ।

प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा भन्दिरनिर्मिते ॥

प्रायः श्रीहयश्रीर्षोत्तरशुसारेण वैष्णवेः ।

देवालयप्रतिष्ठा च स्थाता तस्मिन्नेन किम् ॥

श्रीमूर्तिस्यापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।

देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ॥

संस्कार्यं मनुजानाम् समुदायोक्तकर्मणा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

जीर्णिः, पुं, (जीर्ण्यति द्वितीभवत्वेनेति । जृ +
“जृष्टुञ्जाग्रभ्यः क्तिन् ।” उणा ४ । ५४ ।
इति करणे क्तिन् ।) कुठारः । इति सिद्धाप्त-
कौमुद्यामुखादिहृतिः ॥ (जीर्ण्यतीति । कर्त्तरि
क्तिन् ।) शकटम् । कायः । मयुः । इति
संक्षिप्तकारे उणादिहृतिः ॥

जीव, ऋ प्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
व्यकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत् ।
प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवन्मिति । जीव + “हलश्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति ञच् ।) अनुधारणम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ११६ । (यथा, हरिवंशे ।
१०४ । ०३ ।

“त्वमेव चिन्तय सखि ! मोक्षं प्रतिभाति मे ।

सकार्यं सुदृते लोको यथा जीवं लभामहे ॥”)

जीवकः

(जीवतीति । जीव भावे + "इगुपधोति ।"
३ । २ । २५ । इति कः ।) प्राची । (यथा,
भागवते । १ । १३ । ४४ ।

"अहस्तानि सहास्रानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवणम् ॥"
इति । इत्यधिक्यः । (स एव महानिम्बवृक्षः ।
तत्पण्याया यथा,—

"महानिम्बः खलोमेका रज्ज्वो विषमुष्टिकः ।
केशासुष्टिनिम्बकश्च कार्मणो जीव इत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
इत्युक्तिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा,
काशीखण्डे । १७ । ४४ ।

"अस्माकमिहार्चनार्थं जीवभूतीति मे मतः ।
अतो जीव इति स्मृतिं विदुर्लोकितुं यावत् ॥"

कर्णः । इति धरणी । सेचनः । तत्पण्यायः ।
आत्मा २ पुत्रः ३ पुत्रकः ४ अन्तर्यामी ५
ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १५ । २ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तत्र सेचनं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व-
सेचनवृत्तं मासेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं
यथा,—

"कर्मणा जीवरूपस्य सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्मरूपस्य भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सांख्ये तद्वैतुष्यस्य कर्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्मफलं सुखे आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिविम्बस्य देही जीवः स एव च ।
प्राणदेहादिभूदेही स जीवः परिकीर्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ ॥

(तथाच भागवते । १२ । १८ । १७ ।

"जीवं प्रक्षामि वृक्षाणामप्येतन् न विद्यते ॥"
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरवित-
यावच्छिन्नं चैतन्यम् । केषांचिन्मते दर्पणस्थानुव-
प्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिविम्बम् ॥ (जीव-
यति लोकानन्तर्याम्यात्मकरूपेणेति । जीव +
यिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १५ । ६८ ।

"जीवो विनयिता सखी सुकुण्डोऽमितविक्रमः ॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ ।
२८८ । २३ ।

"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वे जनः ॥"
जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे घञ् ।) जीवितम् ।
इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (यथा, भागवते ।
१ । २ । १० ।

"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यच्छेह कर्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुणर्वर्त्तमानुष्ठानद्वारा
कर्मभिर्भ्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न
भवति ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)

जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव
+ यिच् + क्तुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः ।
तत्पण्यायः । कूर्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शङ्खः ४
हस्ताङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः
६ दीर्घायुः ७ प्राणवः ८ जीवः ९ शृङ्गाः १०

प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गलः १४
कूर्चशीर्षकः १५ इक्षिदः १६ आशुमान् १७
जीवदः १८ वलदः १९ । अथ गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । रक्तप्रितामिनामिश्र-
दाहप्वरणाशित्वम् । मुक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वलकारित्वम् । काश्चि-
न्वातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ श्वौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रखोनकश्चत्कन्दौ निःसारौ रुद्रापन्नकौ ॥
जीवकः कूर्चकाकारः क्वभो उवङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारौन्दलम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

प्राणकः । पीतशालः । चपणः । इति मेदिनी ।
के, ६५ ॥

जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति । जीव
+ क्तुल् ।) सेवकः । उह्याशी । जीवी ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।

"जैविश्री नानाशो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥"
अहितुष्टिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥

जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीव-
तीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवजीव + एपो-
दरात् साधुः ।) जीवजीवपत्नी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जीवजीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशय-
तीति । ह्यल्ल्युटौ बहुलमिति बाहुलकात्
खच् ।) चकारपत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । १५५ ॥
(अपरः पश्चिमिणः । विषादिविजितस्यान्नादेः
परौषार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे
सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।

"हंसः प्रखलति ग्लानिर्जीवजीवस्य जायते ।
चकोरस्याग्निरेरागं क्रौञ्चस्य स्यान्नरोदयः ॥"
इत्यधिक्यः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥

जीवतोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः ।)
जीवतुष्टिका । तत्पण्यायः । जीवष्टः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीवतुपतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीवतुपितकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।)
विद्यमानपितकः । यथा,—
"अमाजानं गयाआहं दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवतुपितकः कुर्व्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जीवयः, पुं, (जीवयन्नेनेति । जीव + "शीघ्रपि-
यगमिषञ्जीवि प्राणिभ्योर्यः ।" उणां ३ ।
११३ । इति अथः ।) प्राणः । कर्मः । मयूरः ।
मेघः । घात्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादि-
कोषः ॥

जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति जीवधादि-
सुप्रयोगेणेति । दा + कः ।) वैद्यः । विद्धि ।
इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥

जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा +
त्राच् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनि

जीवघ्न, स्त्री, (जीव शब्द घनमिति ।) गवा-
दिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जीवर्ग, स्त्री, (जीवर्गनेनेति । जीव + कर्णे
ल्युट् ।) इति । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।
"अहस्तानि सहास्रानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवणम् ॥"
"जीवर्गजीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
"यतुनाया इव तस्याः खनिः । मणिर्न जीवर्ग
मन्थे ॥"

जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारकम् । इति
मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, हटयोगप्रदी-
पिकायाम् । २ । ३ ।

"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवणमुच्यते ॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवर्ग इति
जीवणम् ।

किमाचर्य चारभूमी प्राणदा यमकृतिका ॥"
रघुवन्दः ॥)

जैयज्जीवणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्त्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशी-
खण्डे । २६ । ६५ ।

"जीवर्गं जीवनप्राणा जगन्नेष्टा जगन्मयी ॥"

जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव +
कर्त्तरि ल्युट् ।) जीवकौषधम् । वातः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रफलकटुचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वान्
प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + यिच् + कर्त्तरि
ल्युट् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १२२ ।
"वीरहा रक्षयः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥"

शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।

"निर्जो जीवनो मन्त्रः शुभाज्ञौ बहुकर्कशः ॥"

जीवनकं, स्त्री, (जीवतीनेन । जीव + कर्णे ल्युट् ।
ततः स्त्रार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारयम् ।)
यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राण-
सञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥

जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुवपायः ।) वर्ण-
नोपायः । स च दशविधः । यथा,—
"विद्या शिल्पं भक्तिः सेवा मोक्षार्थं विपणिः कृषिः ।
उत्तिर्भयं कुशीलश्च दश जीवनहेतवः ॥"

इति गारुड २१४ अध्यायः ॥

जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + यिच् + युच्
ल्युट् वा ततश्चाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी ।
ने, ६६ ॥

जीवनाघातं, स्त्री, (जीवर्गं आह्वयनेनेति । आ +
हन् + कर्णे घञ् ।) विषम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

जीवनावाधः, पुं, (आवस्यञ्जिन् । आ + वस + घञ् ।
जीवर्गं जलं आवासीत्यर्थः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि, त्रि ॥)

जीवनिजा, स्त्री, (जीव + जन् । टाप् । यद्वा, जीवनी
+ संज्ञार्था कन् इत्यञ्च ।) शरीरकौ । इति राज-

जीवन्ती

निर्धगः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातयः ॥)

जीवनी, स्त्री, (जीवन्तीनेति । जीव + करणे क्यट् डीप् च ।) जीवन्ती । (पर्याया यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता । मङ्गलानामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

काकोली । डोङ्गी । मेदा । मङ्गामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीयं, स्त्री, (जीवतेऽनेन अस्माद्धा । जीव + करणे क्यपादाने वा अनीयर् ।) जलम् ।

इति शैमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, त्रि । यथा, सुसृते । १ । ४५ ।

“गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुण रसायनम् । जीवनीयं यथा वासपित्तत्रं परमं स्मृतम् ॥”

जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामोतधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“अष्टवर्गश्च पर्णिव्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा ।

जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तस्तु पुनस्तथा ॥”

(“जीवन्तो काकोली मेदे हे सुप्रमापसर्गो च । ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाश्च ॥”

इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + क्त्वं + डीप् च ।) सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनीयधं, स्त्री, (जीवनस्य औषधं उपाय-विशेषः ।) येन स्त्रियमाणो जीवति तदौषधम् ।

जीवरक्षाकारि । जीवनीपायः । तत्पर्यायः ।

जीवातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवतेऽनेन वा । जीव + क्त्वं + डीप् च ।) जीवन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + क्त्वं + कन् + टाप् च ।) कापि अत इत्यम् ।) वन्दा । हृषो-परिजातवृक्षः । गुडूची । जीवाश्वशाकः ।

इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + डीप् ।) लताविशेषः ।

जीवद इति जीयाती इति च भाषा । तत्-पर्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुसूता ७ सवा ८ । इति तट्टीका ॥ पय-स्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ सुप्रजीवा १७ यशस्या १८ शङ्खाटी १९ जीवद्वरा २० काञ्जिका २१ प्रशशिम्बिका २२ सुपिङ्गवा २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु-

जीवन्तु

आसा २४ जीवद्वरा २५ सुप्रद्वरी २६ शङ्खा-टाटिका २७ जीवपत्री २८ जीवपुष्पा २९ ।

इति केचित् ॥ (यथा,—

“वरा शाकैषु जीवन्ती सर्वपाण्डवराः परम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-पित्तवायुक्षयदाहश्वरणाशित्वम् ।

क्षयवीर्य-विवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।

बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ आसकासघातु-जयनाशित्वम् । स्वरकारित्वम् । सुराद्वदेशज-स्वर्गवर्गहरीतकी । सा खेहपाके प्रशस्ता

जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—

“जीवन्ती स्वर्गवर्गिनी ॥”

“जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शमी । गुडूची । (पर्याया यथा,—

“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तरवस्त्ररी ।

हिमा स्त्रिमरुहा स्त्रिमोक्षवा यत्नादनौति च ॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुक्षली ।

चक्रलक्षिका धीरा विप्रला च रसायनी ॥ चन्द्रहासी वयम्या च मङ्गली देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वन्दा । इति मेदिनी । त, ११२ ॥ डोङ्गी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्याया यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता । मङ्गलानामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्तः, त्रि, (जीवन्तेव सुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्वारा मायाबन्ध-रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ ।

“जीवन्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः । तथ्यवस्तुतिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥”

तत्त्वज्ञं यथा । “स्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्म-संश्रयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादस्त्रिबन्ध-रहितो ब्रह्मनिष्ठः ।

‘भित्तये हृदयग्रन्थिश्चिदात्मे सक्ते संश्रयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’

इत्यादिश्रुतेः । अयन्तु अयन्तुसमये मांसशोणितमृजपुरीवादि-भाजनेन शरीरेण आन्ध्रमायापटुत्वादिभाज-नेनेन्द्रियग्रामेण अश्रुनायापिमासाशोकमोहादि-भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि सुखमानानि ज्ञाना-विबुधान्वारब्धफलानि च पश्यन्तपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यन्ति । यथा इदमिन्द्रजाल-

जीवव

मिति ज्ञानवान् तद्विन्द्रजालं पश्यन्तपि परमार्थ-मिदमिति न पश्यन्ति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो-ऽकर्ण इव समना असमना इव समागोऽप्राग इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तम् ।

‘सुप्रवक्ष्यामि यो न पश्यति

इयञ्च पश्यन्तपि चादृश्यतः ।

तथापि कुर्वन्तपि निष्क्रियश्च यः

स आत्मविज्ञान्य इतीह निश्चयः ॥” इति ।

अस्य ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानानामेवाहार-विहारादीनां अनुवृत्तिवस्तुभवासनानामेवाशु-वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदु-क्तम् ।

‘बुद्धादितस्तत्त्वस्य यद्येवाचरन् यद्वि । मुनां तत्त्वज्ञाच्चैव को भेदोऽनुचितमन्यते ॥

ब्रह्मविस्वं तथा मुक्ता स आत्मज्ञो न सेतरः ॥” इति । तदानीममानित्वादीषु ज्ञानसाधनान्यद्वैष्टवा-दयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तम् ।

‘उत्तपन्नास्मावबोधस्य हृद्भेदत्वादयो गुणाः । अयन्ततो भवन्तस्य न तु साधनरूपिणः ॥” इति ।

किं बहुना अयं देह्यान्नासाजार्थमिच्छानिच्छा-परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्वारब्ध-फलान्यनुभवन्नः करुणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राप्ति-लीने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्काराणामपि विनाशान् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेद-प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्येवैव समवलीयन्ते वितुक्तश्च वितुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।” इति वेदान्त-सारः ॥

जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणम् पुत्र इव । पुत्र-वद्वर्धनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इक्षुदी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । वृक्षविशेषः ।

इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ जीवापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + क्त्वं + क्त्वं + डीप् च ।) जीवं प्राणं पुष्पमस्याः ।) वृक्ष-जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीजता । वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिरं, स्त्री, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं यद्व-मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवजा, स्त्री, (जीवं उदरस्थकर्मिं जातिं यज्जातिं नाशयतीति । जा + “आतोऽशुपसर्गं कः ।”

३ । २ । १ । इति कः ।) सैहजी । इति राज-निर्घण्टः ॥

जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) जीरकाकोषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवात्मा

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाश्च; शाको वा।) मानवे प्रविष्टशानविशेषः। तत्पण्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ तावपयः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेवकः ८। अथ सुखाः। सुमधुरत्वम्। हृदयत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। वलात्वम्। हृद्यत्वम्। प्रितापहारकत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवमुक्ता, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + क्त्वा। जीवा हितकरी मुक्ता मुधवर्धकता।)

जीरकाकोली, इति राजनिर्घण्टः॥

जीवमेधा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय मेधा।)

जह्निनामीवधम्, इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामदृष्टिद्वयः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधन, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारकम्।) धाम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवस्यः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सते इति। स + क्तिप्।) जीवसोका। जीवतुष्टिका। हेमचन्द्रः। ३। १८४॥ (यथा, महाभारते। १। २००। ७। “जीवस्यो रक्तधर्मः। बहुवैष्णव्यान्विता।

सुभगा भागसन्मत्ता यक्षपत्नी पतिव्रता॥”)

जीवस्थानं, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म। इति जलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + क्त्वा। तत्पण्यायः।) जीवन्तीद्वयः। मौज्जी। (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

“निर्गुण इति नत इति च द्वैवेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।

पञ्च धर्तुर्गुणमूयं निज्जीवं तद्विद्ध्यं सन्ति॥”

“निर्गता जीवा न्या यस्मात् तत्। ‘जीवा न्या शिञ्जिनीत्यपि’ इत्यभिधानात्॥” इति तट्टीका॥ यथा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव + “जीवे-रातुः।” उखा। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनीयधम्। (यथा, काश्याख्ये। २६। ३५।

“जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिर्वर्हिणी॥”

“जीवानां प्राणिनां जीवनीयधरूपा।” इति तट्टीका॥ (जीव + भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।

“दे हस्त दक्षिण। नतस्य शिरोर्ध्वस्य

जीवातवे विष्णुः। नृपसुनौ जपायम्।

रामस्य गजमसि दुर्मेहमभक्षि-
खीलाविनाचनपटोः कथया कुतस्ते॥”)

जीवात्मा, [न] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवचावो आत्मा चेति कर्मधारयः।) देही। तत्पण्यायः। पुनर्मन्वी २ जीवः ३ अस्तमान् ४ वस्तम् ५ देहवत् ६

५११

जीविते

जन्तुः ७ जन्तुः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राची ६ पितृणः १० जन्तो ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १। ४। ३०॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

“यदा कदाचित् जीवात्मा संसरति जन्मभिः।
वानायोगिष्यन्तीशोऽयं प्रीतवीं गतिमाप्नुते॥”

“एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वेः सिद्धे वपुर्यं हि।
जीवात्मा नियतो निजं वसति स्वात्मदूतवान्॥

व देही कथ्यते पापपुण्यदुःखमुखादिभिः।
यामो बहुच मनसा लज्जितैः कर्मवन्धनैः॥

कामक्रोधौ जीभमोहावहङ्गारश्च पञ्चमः।
इष्टेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥

आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥”
इति पूर्वसूक्तं पञ्चमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम्॥

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य ऐक्यस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) ऐक्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त + शिच् + क्तुन्।) जीवनार्थं पति-
चातकः। तत्पण्यायः। शाकुनिकः २। इत्य-
मरः। २। १०। १४॥ जीवनाशकं, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थलमिं आलाति
मुह्यति नाशयतीत्यर्थः। आ + ला + कः।)
सैहिली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीयतेऽनयेति। जीव + “गुरोश्-
चनः।” ३। ३। १०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन्
टापि अत इत्वच्।) जीवनोपायः। तत्पण्यायः।
आजीवः २ वाक्ता ३ इतिः ४ वर्तनम् ५ जीव-
नम् ६। इत्यमरः। २। ६। १२॥ जीवः ७।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।

“अजिज्ञामश्रुतां मुह्यं जीवेद्वाक्चन-
जीविकाम्॥”)

जीवन्ती, इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवितं, स्त्री, (जीव + भावे क्तः।) जीवनम्।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

“त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरन्तर्गतं त्वमङ्के।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबुद्ध्या सुगंधा
तमेव, शान्तमयवा किमिहोत्तरेण॥” *॥

कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः।
१२। ७५।

“कामं जीवितं मे नाथ इति सा विनष्टौ
मुचम्।

प्राज्ञात्वा स्वयमस्थानं जीवितास्तीति
लज्जिता॥”)

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।)
आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं
ब्रह्माः। नाकौशल्यादेन हि जीवानां जीवनज्ञाना-
दस्यास्तथात्वम्।) नाकौ। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राण-
नाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

“राममन्त्रधारेण ताडिता
दुःखेन हृदये निशाचरी।

जुह

मन्त्रवह्निरवन्दनीयता

जीवितेश्वरवर्ति जगाम वा॥”

“जीवितेश्वरस्य अन्तकस्य प्राचीनरस्य च वसतिं
जगाम॥” इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः॥

चन्द्रः। ख्येः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवातुः।
इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि॥ इति
मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न] पुं, (जीवोऽवस्थेति। जीव +
इतिः।) प्राची। यथा, ज्ञानवैवर्ते गणेशखण्डे।

“जीविनां दास्यो रोगः कर्मभोगः सुभासुभः।
भक्तो वैद्यसं निहन्ति लब्धभक्तिरवायमात्॥”

जीवा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव +
यत्।) गोचुरदुग्धा। जीवन्ती। शरीतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंजति। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-पर-
अकं-अनिट्।) रंजो वेगगतिः। जवति घोटकः।
इति दुर्गादासः॥

जु, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-आत्म-
सकं-अनिट्।) उ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-पर-
सकं-सेट्।) इ, कर्मणि जुज्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुधनं, स्त्री, (गुप + आर्धे वन् + क्युट्।) निन्दा।
इति हेमचन्द्रः। २। १५॥ (निन्दाशेषे, त्रि॥ तच्च
“अनुदात्ततच्च ह्रस्वादेः।” ३। २। १४६। इति
युच्॥)

जुगुधा, स्त्री, (गुप निन्दायाम् + वन् + भावे अ-
स्ततटाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १०६।

“दोषेण्यदिभिर्गर्हा जुगुधा विवयोद्भवा॥”)

जुङ्गः, पुं, (जुगि + क्त्वा।) वृद्धदारकः। इत्य-
मरः। २। ४। १३७॥ (यथास्य पर्यायाः।
“जुङ्गस्य गन्धाच्छगलात्प्रावेगौ वृद्धदारकः॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + क्त्वा कन्।) वृद्धदारकद्वयः।
इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप्।) जुङ्गः। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे + कर्मणि क्तः।)
त्यक्तः। इति आकरणम्॥

जुटकं, स्त्री, (जुट् संज्ञतौ + “इगुपधेति।” ३।
१। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।)
जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप्। टापि अत
इत्वच्।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ भुं टौ
इति टिकी। इति च भावा॥ (यथा,
आह्निकतत्त्वधृतप्रकाशवचनम्।

“जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत॥”)

जुङ्, क गोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
पर-अकं-सेट्।) क, जोङयति। गीदः प्रे-
रम्। इति दुर्गादासः॥

जुङ्, प्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पर-अकं-
सेट्।) प्र, जुङति जोङिता। इति दुर्गादासः॥

जुङ्, शि बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) शि, जुङिति अजुङीत् । ताहु-च्छलतापमान् प्रखलेन जुङ्गन्तौ । जुजोङ् । इति दुर्गादासः ॥

जुत, ऋ ड दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-अकं-सेट् ।) ऋ, अजुतोत् । ड, जोतते । इति दुर्गादासः ॥

जुन, प्र गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जुनति जोगिता । इति दुर्गादासः ॥

जुम्, ई वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) जूखी । जूः, जुरौ जुरः । ई, जूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

जुल, क पिथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, जोलयति । पिथि जूर्णोकरणे । इति दुर्गादासः ॥

जुष, कि तर्के । छप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भा-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) कि, जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जुष, प्र ड ई नि सुदि । सेवे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदा-आत्म-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चम-खरौ । प्र ड, जुषते । ई नि, जुषोऽस्ति । सुदि हर्षे । इति दुर्गादासः ॥

जुष्ककः, पुं, (जुष् + कक् । ततः संज्ञायां कन् ।) यूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुष्ट, जौ, (जुष्यते क इति । जुष + क्तः ।) उष्णि-टम् । सेविते, नि । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।

“पुण्यो महाजस्रस्रजुष्टः

सन्तप्यो नाकसदां वरेण्यः ॥”)

जुषः, जि, (जुष् + कर्मणि वधप् ।) सेवः । इति तुग्यबोधम् ॥

जुहुवानः, पुं, (जुह्यते इति । जु + कर्मणि कानप् ।) कविनन्दयः । अग्निः । वृषः । इति संक्षिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जुहुः, जौ, (जुहोत्यनया । इति जु + “जुवः जुवञ्च ॥” उणा । २ । ६० । इति क्तिप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च ।) पलाशकाष्ठनिर्मिताहुंचन्ना-स्तित्यनुपाचम् । जुहोत्यनया जुहुः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । ५ ।

“अग्ने ! मन्त्रया जुहा यजस्र ॥”)

जुहुराणः, पुं, (जुहं रणति इति । “कर्मण्यण् ॥” १ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अज्ययुः । इति विश्वः ॥ चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

जुहुवान्, [त] पुं, (जुहुः पात्रं होमक्रियोद्देश-तयास्त्विति । जुहु + भुत्तुप निपातनात् मस्य वत्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जू, जौ, (जु + “क्तिवृत्तिप्रकृति ।” उणा । २ । ५७ । क्तिप् दीर्घञ्च ।) आकाशः । सरस्वती । पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्वरा-गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । जे, २ ॥

जूटः, पुं, (जूट सङ्गति + अच् निपातनादुत्तागमे साधुः ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः ।

जूटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जूटकं, जौ, (जूट + स्वार्थे कन् ।) केशवन्धः । जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

जूतिः, जौ, (जु वेगे + “कतिथतिजतीति ।” ३ । १ । ६७ । इति क्तिप् निपातनात् दीर्घत्वञ्च ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ६६ ॥ (यथा, अथर्व-वेदे । १३ । २ । १२ ।

“तं समाप्नोति जूतिभिः ॥”)

जूतिका, जौ, (जूता कायतीति । कै + कः । तत टाप् ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जूर, ड य ई ज्यानी । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवी-आत्म-अकं-सकं-च-सेट् ।) दीर्घा । ड य, जूर्यते । ई, जूर्णः । ज्यानिर्गतबहुवचोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर + क्तः । जूर्ण इति आख्या यस्य ।) हृणविशेषः । उक्त इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । सुख्यः २ मूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५ । इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलयः ७ । इति कैचित् ॥

जूर्णाङ्गयः, पुं, (जूर्ण इति आङ्गयः आख्या यस्य ।) देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णः, जौ, (ज्वर + “वीज्याज्वरिभ्यो निः ।” उणा । ४ । ४८ । इति निः । “ज्वरत्वरिति ।” ६ । ४ । २० । इत्यट् च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः । देहः प्रज्ञा । ज्वरः । इति संक्षिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्तिः, जौ, (ज्वर + भावे क्तिन् । “ज्वरत्वर-त्यादिना” उट् च ।) ज्वरः । इत्यमरः । ३ । २ । ६६ ॥

जूय, ज वधं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-सकं-सेट् ।) वृषभरौ । ज, जूयते जूयते । प्रसोपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जूम, जौ, पुं, (यूय + एधोदरात् साधुः ।) यूयम् । सुज्ञादिजाधरसः । इति लिङ्गादिसंज्ञहटोकायां भरतः ॥

जूमणं, जौ, (जूम्यतेनेनेति । जूम + करणे ल्युट् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ साइजुल इति भाषा ॥

जू, व्यकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-अनिट् ।) व्यकारस्तिरस्करणम् । जरति शब्दं मूरः । इति दुर्गादासः ॥

जूम, इ ड जूम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-अकं-सेट् ।) सप्तमखरौ । ड, जूम्यते । ड, जूम्यते । इति दुर्गादासः ॥

जूम, ड ई जूम । गात्रशोधय इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-अकं-सेट् ।) ड, जूम्यते । ई, जूम्यते । इति दुर्गादासः ॥

जूमः, पुं, जौ, (जूम + भावे क्त्वा ।) सुखादिपिकाशः । ह्राद इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । जूमणम् २ जूम ३ जूमिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ जूमा ५ जूमका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“निद्रासंस्थेयं यथेहा तस्य तन्मा त्रितिदिशित् । पीत्येकमनिलोच्छ्वासमहेतुं विवृताननः ॥

यज्ज्वरति सनेचासं स जूम इति संज्ञितः ॥”)

“जूमार्थं समीरयात् ।” इति वैद्यकम् ॥

“सुदुतपतनजूमोऽजीवोत्तिष्ठान्निधनिः । अवप्रमेव कर्तव्यश्चास्यथा तद्वधी भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

जिकाशः । स्मारितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ४ । २८ । “यथाच प्रति-सुकुलजयमधुपावजौराशितसुखरा जूमारम्भ-भरविगलन्करन्ददुर्हिनाः कुसुमसुरभयः ॥”)

जूमणं, जौ, (जूम + भावे ल्युट् ।) जूमः । इत्य-मरः । १ । ७ । १५ ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जूमणं जूमः ॥”)

जूमा, जौ, (जूम + भावे घञ् ततटाप् ।) जूमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १५ । ६१ ।

“तुष्टिः पुष्टिः क्षमा जूमा जूमा तन्मा च

शक्तयः ॥”)

जूमिका, जौ, (जूम + स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च ।) जूमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निद्राविगलान्करणजितरोगविशेषः । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“निद्राया मोहच्छब्दादिगौरवात्तज्जूमिकाः । अङ्गमर्हञ्च तच्चेष्टः क्षमः संवाहनाच्च ॥”

जूम + शिच् + लुक् । टापि अत इत्वम् । जूमकारकोऽस्यविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ५२ ।

“अष्टकंस्ते महासत्त्वा जूमिका वृत्तनाशि-जीम् ॥”)

जूमितं, जौ, (जूम + भावे क्तः ।) विचैतितम् । प्रवृद्धम् । जूमा । ल्युटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ८६ ।

“अहो कि मे तदाश्चर्यमायाज्वरजूमितम् ॥”)

जूमिणां करणम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥

जूमिणी, जौ, (जूम + णिनिः ।) एतापणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एतापणीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

जू, इट् व म य ज्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवी-परं-अकं-अनिट् ।) इट्, अजरत् अजा-रीत् । व, जरा । म, जरयति । य, जीर्यति । ज्यानं गतबहुवचोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जू, मि कि ज्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-चुरापक्षे भा-च-परं-अकं-नेट् ।) मि, जूयति जीर्येः जीर्येः । कि, जारयति जरति । इति दुर्गादासः ॥

जेता, [ज] जि, (जयतीति । जि + ङप् ।) जयप्रीतिः । तत्पण्यायः । जिह्वाः २ जिह्वरः ३ जेवः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५६ ।

“जेतारं लोकवासानां खसुखैरर्चितं नरम् ॥”)

जैनः

ने, यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-व्यक्त-
अभिष्ट ।) आवति । इति दुर्गादासः ॥
जैत्रं, जौ, (रोगजयात् जैष्ठ । तदेव । “प्रज्ञादि-
भ्यश्च ।” ५ । ४ । ६८ । इत्यम् ।) जौत्रधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जैत्रः, जि, (जैत्रैव । जैष्ठ + प्रज्ञादिनादम् ।) जैता ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६४ । (यथा, माथे । १ । ६२ ।
“शरीरिणा जैत्रशरीरं यत्र
निःशङ्कमूढे भकरव्यजेन ॥”)
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयश्रीलो रथो यस्य ।)
जयश्रीलः । इति हलानुधः ॥
जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्वोत्-
कर्तृण वर्तते इति । जि + ङच् । ततः स्त्री-
अच् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयश्रीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जैनः, पुं, (जिन एव । यज्ञा, जिन उपास्य-
देवतास्तेति । जिन् + ञच् ।) जिनोपासकः ।
बौद्धः । इति हलानुधः ॥ (धर्मजैत्र-
शङ्खन् भारमवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु
धर्मेषु जिनधर्मे एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रव-
दन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेता-
म्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु
प्रायश्च आश्रमिणः । अश्रुना नानाशाखास्तु
विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायश्चो-
निर्यत्याः । एतेषां यस्मिन् तत् सर्व्वद्रूपनसंय-
द्वात् प्रदर्शयते । यथा,—
“गन्तुं न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेद-
नीयः प्रमाणपङ्क्तिसम्धास्ते सङ्गावग्राहकस्य
प्रमाणपञ्चकस्य तज्ज्ञानुपलम्भात् तथाचोक्तं
तौतातितैः ।
सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न भवेददेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञमोक्षकः ।
न च तच्चार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्पते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्त्वात्वं विधीयते ।
न चानुवर्दिनं शक्यः पूर्व्वमन्यैर्विधीतः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
लज्जिमेन त्वसत्येन स कथं प्रतिपादयेत् ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽनैः प्रतीयते ।
प्रकल्पेति कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्त्वं तेन तदस्तिता ।
कथं तद्वचनं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादिति ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतास्तु वचनाम्बलवर्जितास्तु ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिदादि प्रश्नेन सम्पत्ति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीषाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्वया नीयपदेन सर्व्वज्ञं यदि ज्ञामवत् ॥
इत्यादि ॥
अथ प्रतिविधीयते अद्वयधायि सङ्गावग्राह-
कस्य प्रमाणपञ्चकस्य तज्ज्ञानुपलम्भादिति तद-

कृतं तत्तद्व्यापदेकस्याहुमरणादेः खड्गावात् ।
 तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
 तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्यय-
 त्वात् बहुयुगलहृदयस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययं सतृप्तत्वासाक्षात्कारि यथा अपगत-
 तिभिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षा-
 त्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थ-
 साक्षात्कारीति । न तावद्विशेषार्थगृह्यस्वभा-
 वत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनावलान्निष्ठिवार्थज्ञा-
 नात् गोप्यताम्ययाहुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं
 सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोपपत्तिश्च । चोदना हि
 भूतं भवन्नं भविष्यन्नं क्षणं स्वयद्विस्तं विप्रसर-
 मित्येवं जातीयकमर्थभगमयतीत्येवजातीयकै-
 रध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिविधविचारणा-
 निबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपत्त्यमानैः
 सकलार्थगृह्यस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् ।
 न चास्मिन्नाद्यप्रतिबन्धकावरणप्रत्ययाहुपपत्तिः
 सन्त्यग्-दर्शनादिप्रयोजकत्वावरणप्रत्ययहेतु-
 भूतस्य सामर्थ्यविशेषस्य प्रतीतत्वात् अन्यथा
 सुद्रयापि ह्रदोपद्रवा विद्राव्याः ।
 नन्वावरणप्रत्यययस्यादर्शिनविवर्धं विज्ञानं विशदं
 मुख्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञ-
 स्यानादितुल्येनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तत्र
 अनादिसुल्लस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः
 सुक्तत्वादितरस्तुक्तत्वं बहुपेक्षया च सुक्तव्यप-
 देशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् ।
 नन्वनादेः सिद्धादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन
 तत्सिद्धिः तथाहि सिद्धादिकं सकलकं कार्य-
 त्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवा-
 सिद्धेः । न च सावयवत्वेन तस्याध्वरमित्यभि-
 धातव्यं यस्यादिदं विकल्पजालमवतरति साव-
 यवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं
 अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविष-
 यत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनेकान्त्यात् ।
 न द्वितीयः सामान्यादौ अभिचारात् । न
 तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्प-
 युगलागलयद्युगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्र-
 वद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं
 वा विवक्षितं हेतुकियते । आदौ गगनादौ
 अभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्य-
 त्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता
 अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतैष्ववयवेषु सम-
 वायस्य साधनीयत्वात् । अन्यप्रमाण्येतदभावि
 वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभा-
 वात् । नापि प्रथमः आत्मादिनानैकान्त्यात्स्य
 सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न
 च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन साव-
 यवबुद्धिविषयत्वसौपरिचारिकमित्येवमं निरवय-
 वत्वे चादित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
 किमेकः कर्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे
 प्रासादादौ अभिचारः स्वपत्यादीनां बहुना

जैनः

प्रसवाद्यां तत्र कर्तृत्वोपलब्धादेनैव सकलजग-
ज्जननोत्पत्तावितरवेवर्था । तदुक्तं वीत-
रागस्तुती ।

कर्तास्ति निश्चो जगतः स चैकः
स सर्वज्ञः सन् सर्वज्ञः स सत्त्वः ।
रमाः कुटियाः कुविद्यमानाः सु-
स्तेषां न येवाममुद्रासकलम् ॥ इति ॥

अन्यथापि ।

कर्ता न तावद्विद् कौटिपि यथेच्छया वा
इष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्यं किमत्र भवतापि च तत्तत्कार्यो-
द्देश्यं च चिन्तनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणमित्यवकाशावरणप्रस-
वार्थं युक्तम् । न चास्योपदेष्टृनराभावात्
सम्बन्धदर्शनाद्विज्ञानाशुपत्तिरिति भगवोयं
पूर्वसर्वज्ञप्रतीतिगमप्रभवत्वादसुव्याप्यार्थज्ञा-
नस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसम्बन्ध-
परम्पराया जीवाकुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-
त्यक्तम् ।

रत्नमयपद्वेदनौयतया प्रतिबुद्धं सम्बन्धदर्शनादि-
चित्तयमर्हत्त्ववचनसङ्ग्रहपरं परमागमसारे प्र-
रूपितं सम्बन्धदर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्ग-
इति । विदुस्तच्च योगदेवेन येन रूपेण जीवा-
दर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपादिते
तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वात्पर-
पर्यायं अज्ञानं सम्बन्धदर्शनं तथा च तत्त्वार्थ-
रूपं तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्बन्धदर्शनमिति ।
अन्यथापि ।

कर्तृत्वोक्ततत्त्वेषु सम्बन्धं अज्ञानमुच्यते ।
जायते तत्त्वसंगेन गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निरुक्तं; आस्था-
नादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन
स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन
स्वभावेन मोक्षसंश्रयरहितत्वेनावगमः सम्बन्ध-
ज्ञानम् । यथोक्तम् ।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योगबोधस्तमन्त्राहुः सम्बन्धज्ञानं मनीषिणः ॥

इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्याय-
केवलानि ज्ञानमिति । अस्त्यार्थः ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति इन्द्रियमनसौपूरकृत्य वाप्यतः
सन् यथायं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति मतिजनितं सत् ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्बन्धदर्शनादिशुभजनितक्षयोपशमनिमित्त-
मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईशानराव-
ज्ञानाचारणक्षयोपशमं सति परमनीगत-
स्वार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः ।
तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं खेवन्ते तपस्विब्रह्म-
ज्ञानमन्यज्ञानसंस्फुटं केवलम् । तत्राद्यं परीक्ष-
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्
विज्ञानं संपराभावि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

जैनः

प्रत्यक्षं परोक्षं द्विधा मेधविनिश्चयवदिति ॥
अन्तर्गमिकभेदेस्तु सविस्तरकाले वागमेव-
गन्तव्यः । संसरणकर्मोच्छिन्नावद्यतस्तु मह-
जानस्य ज्ञानवशः पापगमनकारणक्रियाविवृतिः
समाकुचारिणम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।
सर्वथावद्ययोगानां आगचारिणमुच्यते ।

कीर्तितं तद्विज्ञानादिव्रतभेदेन पञ्चधा ॥

अविज्ञानादुत्पत्तौ यत्र कश्चिदप्यपरिग्रहाः ॥

न यन्ममाद्योगेन जीवितव्यपरोपगमम् ।

चराणां स्थावराणाञ्च तद्विज्ञानव्रतं मतम् ॥

प्रियं पथं वचस्तथं कुरुतं व्रतमुच्यते ।

तत्तथामपि नो तथामप्रियश्चाहितश्च यत् ॥

अनादानमदत्तस्यास्तीत्यव्रतमुदीरितम् ।

वात्याः प्राणा कृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥

द्विधौ हरिककामाणां कृताशुभतकारितैः ।

मनोवाकायतस्थगो ब्रह्माद्यादृष्ट्या मतम् ॥

सर्वभावेषु मूर्च्छायाख्यागः स्यादपरिग्रहः ।

यदसन्त्यपि जायेत मूर्च्छया पित्तविषयः ॥

भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमान् ।

महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यर्थं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यागैर्निरन्तरम् ।

आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् कुरुतं व्रतम् ॥

इत्यादिना ॥

एतानि सम्बन्धदर्शनज्ञानचारिणाणि मिलि-
तानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन-
ज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतत्त्वावच्छीवाजीवाक्ये द्वे तत्त्वे
स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अवोधात्मकस्व-
जीवः । तदुक्तं पञ्चनन्दिना ।

चिदचिद्वै परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वन्तः ॥

हेयं हि कर्तुरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगेकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिष्ठातिं स्त्रीकृत्वाञ्चि ज्ञानदर्शने
उपयोगः स परस्परप्रदेशात् प्रदेशवन्तात्
अन्तर्गमिकभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं
कथञ्च भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुप-
शमनक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मक-
क्षयौपशमिकभावेन कर्मादिवशात् कलुषा-
न्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां
स्वरूपं भवति । यद्वोचदाचकाचार्यः औप-
शमिकक्षयिकौ भावौ मिश्रञ्च जीवस्य क्षय-
मौदधिकपारिणामिकौ चेति । अनुदयप्राप्ति-
रूपे कर्मस्य उपशमं सति जीवस्थोऽप्यमान-
भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां
कुर्वन्ति कतकादिब्रह्मसम्बन्धादयः परिते जलस्य
अच्छता । कर्मस्य क्षयोपशमं सति जायमानो
भावः साधिकः यथा मोक्षः । उभयमात्रा
भावो मिश्रः यथा जलस्य ब्रह्मच्छता । कर्मो-
दये सति भवन् भाव औदधिकः । कर्मोपश-

जैनः

माद्यनपेक्षः सङ्घर्षो भाववैतन्यादिः पारि-
णामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भवत्स्या-
भयस्य वा जीवस्य तत्त्वं अरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तं अरूपसम्बोधने ।

ज्ञानादुभिनो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन ।
ज्ञानं पूर्वापरभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥

इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थाना-
दन्तरस्थेव वास्तवत्वाद्भयानकत्वमप्युक्तमिति
चेतदुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अरूपसम्बोधिं हि
बाधकं प्रमाणं न कीर्तितं समस्तोऽप्यवस्तुव्यव-
स्थात्मकत्वस्य स्थापनादिनो भवेत् सुप्रसिद्धत्वा-
दित्यक्तम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाश-धर्माधर्मे-पुनरास्तिकायभेदात् ।
यतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालव्यवस्थान्वितया स्थिति-
यप्रदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यप-
देशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च
भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः
समनस्काः श्रित्ताक्रियालापयद्वाक्यरूपा संज्ञा
तद्विधुरात्मनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः
असंख्यावरभेदात् तत्र द्वौत्रिधादयः प्रक्रमणो-
लकप्रभृतयश्चतुर्विधास्तथाः एषियमिजोवायुवन-
स्यतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः एषिवी
इष्टकादिः एषिवीकायः एषिवी कायत्वेन येन
युहीता स एषिवीकायकः एषिवी कायत्वेन
यो यहीयति स एषिवीजीवः । यवमवरादि-
व्यपि भेदचतुष्टयं बोध्यम् । तत्र एषियादि
कायत्वेन युहीतवन्तो यहीजन्तश्च स्थावरा
युजन्ते न एषियादिः एषिवीकायादयः तेषां
जीवत्वात् । ते च स्थावराः आशुर्गैर्केन्द्रियाश्च
भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्माधर्माकाशा-
स्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च इत्यस्य
प्रदेशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मे प्रसिद्धौ
आलोकेनाविच्छिन्ने नभवि लोकाकाशप्रदेशेद
नीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थितुपग्रही धर्माधर्मे-
योपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रहृष्टाद्गु-
मेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्युमेयः । अन्यवस्तुप्र-
देशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदा-
काशस्तत्त्वम् । अशरसवर्गवन्तः पुनराः ते च
द्विविधाः अक्षयः क्षन्धाश्च । भोक्तुमशक्ना अक्षयः
द्रव्यकादयः क्षन्धाः । तत्र द्रव्यकादिस्त्वन्-
भेदादस्वादित्यप्यते अस्वादिसंवातात् द्रव्य-
कादित्यप्यते कपिहृद्वंवाताभ्यां स्त्वन्भोक्तिः
अतएव पूरयन्ति गलनीति पुनराः । काल-
स्थानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि
द्रव्यत्वमस्ति तत्त्वज्ञयोगात् तदुक्तं शुभपर्याय-
वद्वयमिति । इत्याश्रया निर्गुणा शुभाः यथा
जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुनरास्य
रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाश-
काशानां यथासम्भवं गतिस्थितवगाहहेतुत्वादि-

सामान्यानि गुणाः । तस्य प्रत्यक्षोक्तकरोक भवन्मुखादः । तद्भावः परिग्रहः पर्याय इति पर्यायः यथा जीवस्य वटादिदानसुखलोभादयः पुत्रलला नृपिण्डवटादयः धर्मादीनां गत्यादिविप्रेषाः अतएव वट इत्यासीति प्रसिद्धिः ।

जैनस्य सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा जीवास्य वन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आत्मवो निरूप्यते । श्रीदारिकादिकाधादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपरवेदनीयमाश्रयः यथा सज्जितवागाहि-द्वारं नद्यासवयं कारयत्वादाश्रय इति निग-द्यते तथा योगप्रणादिकयाकर्माश्रयतीति स योग आश्रयः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वाता-नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगानीतं कर्मे सर्वप्रदेशे गृह्णाति यथा वा निरुप्रायः पिण्डे जले चिप्ते अन्नः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णौ जीवौ योगानीतं कर्मे समन्तादादत्ते । कवति हिनस्वप्नात्मानं कुणतिप्रापन्नादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभमेदात् । तत्रा-हिंसादिः शुभः काययोगः सत्वमितहितभाव-यादिः शुभो वाययोगः । तदेतत्कायमेदप्रभेद-जातं कायवाङ्मनःकर्मेयोगः स आश्रयः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना स्वस्वसन्दर्भेण ससंरन्ममभावि । अपरे त्वेवं मेनिरे आश्रययति पुनर्यं विवेच्येन्निरयप्रवृत्तिराश्रय इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विविधान् सृष्टद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशादोग-वशात्तात्मा स्वयमेकमेवावगाहिनामनन्तान्-प्रदेशानां पुत्रलानां कर्मेवन्मयोग्यानामादान-मुपक्रम्यन् यत् करोति स वन्धः । तदुक्तं सकषा-यत्वाजीवः कर्मेभावयोग्यान् पुत्रलानादत्ते स वन्ध इति । तत्र कषायग्रहणं सर्ववन्धहेतूपलज-कार्यम् । वन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया वन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मादियात् परीपदेशानपेक्षं तत्त्वान्महानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परीपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कापादा-वर्कं बहुनिवासंयमनश्च अविरतिः । पञ्च-समितिशुभिव्युत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायात्माः स्थातुभाववन्ध-हेतवः प्रकृतिप्रदेशवन्धहेतुयोग इति विभागः । वन्धस्तुत्रिंशदुक्तं प्रकृतिस्थितशुभावप्रदे-शास्तु तद्विधय इति यथा निम्नगुहादेस्तत्त्व-मधुरत्वादिसंभावः स्वभाववर्णीयस्य ज्ञान-दर्शनावरणत्वादिप्रमोक्षेदकाभीवरवत् प्र-दीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुवेहनवद्दर्शन-मीहनीयस्य तत्त्वार्थानुष्ठानकारित्वं दुर्धनसङ्ग-वधारिके मीहनीयस्वायंयमहेतुत्वं मद्यमद-

वराहो देहवन्धकर्तृत्वं जलवत् वायो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवह्नीयस्योचनीय-कारित्वं कुम्भकारवह्नीयानीनां विज्ञानिदानम-मन्तरायस्य स्वभावः कीदृशव्यवस्तु । सौम्यं प्रकृतिवन्धोदविधः । प्रत्यक्षकर्मावाकरमेदमूल-प्रकृतिवेदनीयः । तथावीचदुमास्वातिवाचका-चार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमीह-नीयायुनांमगोक्तान्तराया इति तद्देहस्य सम-यज्ञात् पञ्चवाद्याविश्रुतिचतुर्विचलारिंशद्-द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विज्ञानन्दादिभिर्विदुषामिति विस्तरभयान्न प्रस्तू-यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीरायामेता-वन्तमनेहस्य माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-स्तिष्ठनामन्तरायस्य च त्रिंशत्सामग्रीपम-कोटिकोषः परास्थितिरिच्छादुक्तं कालदुर्दान-वत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजा-गोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्व-कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मे-पुत्रलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मेभावपरिणतपुत्रलस्वस्थानामनन्तान्प्रदे-शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशवन्धः । आश्रव-निरोधः संवरः । येनात्मनि प्रविशत् कर्मे प्रति-विध्यते स गुप्तिवन्ध्यादिः संवरः । संसार-कारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहमेदात् । प्राणिपीडापरि-हारेण सत्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभावादि-मेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितस्य हेमचन्द्राचार्यः । लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जगुरन्तार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सञ्ज्वननीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता मिथ्यादीर्घैर्निवृत्तमदूषितम् । सुनिर्गदममादत्ते सेव्यासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः । दृष्टीयास्तित्तिपेह्रायेत् सादानसमितिः स्फुटा ॥ कफस्त्रवमलप्रायेर्निर्जन्तु जगतीतले । यन्नाद्यदुत्पलेत् साधुः शीतसर्गसमितिर्भवेत् ॥ अत एवासवः शीतवी द्वारं संवृणीतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तेः । आसवां भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमाहृती सुदिरन्धरस्याः प्रपञ्चकम् ॥ अर्जितस्य कर्मेयस्तपःप्रवृत्तिभिर्निर्जरं निर्ज-राख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकषार्पं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केष्टो-क्तुषणादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकमेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्मे फलप्रदमेवाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्वन्ती निर्जरा कामादिपाक-येति च सेगीयते । यत् कर्मे तपोवजात् स्वकामनयोद्यावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्मे निर्जरा । वराह ।

संसारबीजभूतानां कर्मेणां जरयादिह । निर्जरा संस्तुता देहा सकामा कामनिर्जरा । स्तुता सकामा यमिनामकामा तन्मदेहिना-मिति ।

मिथ्यादर्शनादीनां वन्धहेतूनां निरोधः अभि-नवकर्माभावात् निर्जराहेतुसमिधानेनाभि-तस्य कर्मेणो निरयनावात्मनिककर्मेमोक्षस्य मोक्षः वन्धहेतुभवहेतुनिर्जरायां कृतककर्मे-विप्रमोक्षनं मोक्ष इति तदनन्तरं गच्छा-लोकान्तात् यथा हस्तदद्यादिसमिपेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वत्तादेहा-संस्कारस्य भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अप-वर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रविधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकानं गमनमुप-पद्यते यथा वा नृत्तिकालेपलतमलादुत्पन्नं जले-ऽधःपतति पुनरपेतनृत्तिकालवन्धुर्गं गच्छति तथा कर्मेरहित आत्मा असङ्गत्वादुर्गं गच्छति वन्धहेदिरखबीजवन्धोर्गतिस्वभावाभाभि-शिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्वविभा-गेनावस्तानं वन्धः परस्परप्राप्तिमार्गं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वात्तन्मदेहातया गति-परिणामाभावाविहं कुलालचक्रवदुत्पन्नतत्वेपा-लादुत्पदेरखबीजवदभिशिखावचेति । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा विवर्तनी चक्रस्येदयो यद्वाः । अद्यापि न निवर्तन्ते तालीकाकाशभागता-इति ।

अन्ये तु गतसमस्तलोभतद्वापनस्यानावरण-ज्ञानस्य सुलोकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्याश्रयत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाध-नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां संहितानि नव पदाणि केषनाङ्गीचक्रः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावाश्रवः संवरो निर्जरणं वन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संवरे प्रवृत्ता वय-मुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं व्यासवतार-यन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चाव-क्तव्य इति तत्त्वज्वमननीयैः प्रत्यपीपदत् । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाङ्मार्थां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवक्तव्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पर्यमो भङ्ग इत्यते । अन्यथावाच्यविवक्षायां षडभङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति । स्याच्छब्दः स्वस्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको-ऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् । वाक्यव्यवहाराद्युक्तोक्तिगम्यं प्रति विवेचयन् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति । यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽर्थं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्प्रमदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वाहः सर्वथेकान्तत्वात् किं दृढतद्विधेः ।
सप्रभङ्गिनयापेक्षो विधादेवविधिवत्तदिति ।
यदि वस्तुस्थितिकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र
सर्वान्तत्वास्तीति न उपादित्वाविज्ञावाभ्यां
कचित् कदा केनचित् प्रवर्तते नित्यतः वा प्राप्ति-
प्राप्त्यधीनत्वहेतुनानुपपत्तये । अनेकान्त-
यस्य तु कथञ्चित् कचित् केनचित् सर्वत्र
ज्ञानोपादाने प्रेक्ष्यतासुपपत्तये । किञ्च वस्तुनः
सत्त्वं स्वभावः अस्वत्त्वं विधादि प्रत्ययं न ताव-
दस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति चटो-
ऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
वीक्ष्यम् । यथोक्तम् ।

चटोऽस्तीति न वस्तुत्वं सन्नेन हि यतो चटः ।
नास्तीत्यपि न वस्तुत्वं विरोधात् सदस्त्वयोः ॥

इत्यादि ॥

तस्यादित्यं वक्तव्यं सद्वस्तुसदस्त्वनित्यत्वनीय-
वादिभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्य-
नित्यत्वनीयमतेनाभिहितानि सदस्त्वादिसमा-
नीति विविधाः तान् प्रति किं वक्तव्यत्वादिस-
म्येवद्वयोमे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिपक्षनसम्भवेन
ते वादिनः सर्वे निमित्ताः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णाधिनिश्चायिनः स्याद्वाहमङ्गी-
कृत्यतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् ।
यद्योच्यते वाक्येः स्याद्वाहमङ्ग्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न वस्तु विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्तनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वाहस्तु श्रुतसुपपन्न इति ॥

अन्योन्यप्रतिपक्षभावाद्-

यथापरे मतस्वरिणः प्रवादाः ।

नयानुसारेणविशेषमिच्छ-

प्रपञ्चमासीत् समयक्षयार्हत इति ॥

जिवदत्तकरिणा जैनं मतमित्युक्तम् ।
वक्तव्योपयोगानुसृत्योर्हान्तामयोः ।
अन्तरायक्षया निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ॥
हिंसा रत्नरती रामवेणौ इतिरतिकरः ।
श्रीको मिथ्यात्वमेतच्छादय रोमा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सत्यक् तत्त्वज्ञानोपदेष्टकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्र्यायस्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ॥
स्याद्वाहस्य प्रमाणि च प्रत्यक्षमनुमति च ।
नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि क्षम वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्यः संवरोऽपि च ।
वस्तो निर्जरत्वं मुक्तिरेषा आख्याधुनोप्यते ॥
सेतमानक्षयो जीवः स्यादजीवस्तद्व्यक्तः ।
सत्कर्मकृत्तुकाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
अस्यः कर्मस्य वस्तो निर्जरत्वाद्जीवोऽयम् ।
अवकर्मकृत्तुकोऽपि धामार्हावच केचन ॥

पुण्यस्य संक्षेपे पापस्यास्ये कियते पुनः ।
जन्मानन्तचतुष्टयस्य लोकात्मकस्य चालनः ।
जीवात्मकस्यो मुक्तिर्निर्वाहतिर्निर्वाहता ॥
सरनोहरवा भैरवस्यो मुक्तिरन्तर्ज्ञानाः ।
चेताम्वराः समाश्रीताः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
मुक्तिताः प्रिच्छिकाहताः पाणिपाचादिम-

वराः ।

जह्वाभिर्नो यदे दातुर्हितीयाः स्तुप्तिनर्घयः ॥
मुहूर्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिग्भ्यः ।
प्राकुरेवामयं मेदो महान् चेताम्वरैः सहति ॥”
इति सर्वदर्शनसंयमि आर्हतदर्शनम् ॥

जैपालः, पुं, (जयपालः एवोदरादिवात् साधुः ।)

जयपालवृद्धः । इति द्विरूपकोवः ॥

जैमिनिः, पुं, सुनिविष्टः । स वैद्व्यासप्रियः

उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत वज्रवारकश्च ।
यथा, पुराणवचनम् ।

“जैमिनिश्च सुमनुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥”

जैवालकः, पुं, (जीवयति जीवविप्रभृतीनीति ।

जीव + विच् + “आलकन्” टडिच् ।) उवा ।

१ । २१ । इति आलकान् ईकारस्य टडिच् ।)

चनः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४. २ ।

६ । १२० । पुनः । इति संक्षिप्तसारे उवादि-

टडिच् ।) मेघजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवालकः, वि, (जीवतीति । जीव + आलकान्

टडिच् ।) दीर्घायुः । (यथा, दण्डकुमार-

चरिते । “जैवालक ! ननु अयं पतिरस्याः

मिथिलायां प्रहारवन्मासीत् ॥”) छशः । इति

मेदिनी । के, १६० ॥

जैसां, लो, (जिह्वस्य कुटिलस्य भावः । जिह्व +

भावे घञ् ।) जिह्वता । कुटिलता । यथा,

मनुः । ११ । ६७ ।

“जैसां पुंसि च मैथुनं जातिभङ्गकरं स्मृतम् ॥”

जोङ्गकं, लो, (जुङ्गति त्यजति सङ्गन्मिति ।

जुगि त्यागे + क्तु । निपातनात् गुणः ।)

अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति आरोचकत्वं परित्यज्यनेनेति ।

जुङ्ग + बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भि-

शयभिलाषः । इति हारावली । २१६ ॥ साधु

इति भाषा ॥

जोटङ्गः, पुं, (जुटेन दङ्गति प्रकाशते इति । अच् ।

एवोदरादिवात् साधुः ।) महादेवः । महा-

व्रती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जोलाणा, स्त्री, देवधाम्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २४४ ॥ (जोलाणा इति कश्चित् पाठः ॥)

जोयं, लो, (जुयं जुयै + भावे घञ् ।) सुखम् ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, कर्मदे । ११२० । १ ।

“का राघवो जातिना वा को वा जोयउमयोः ॥”

“जोय प्रीतिजनके अवहारे ॥” इति दधान्य-

भाष्यम् ॥)

जोयम्, क, (जुय + बाहुलकात् अयम् ।) तूष्णीम् ।

(यथा, महाभारते । २ । ६० । १६ ।

“मेवमित्यजवीर्जैर्न जीवमास्तीति भारत ! ॥”)

सुखम् । इत्यमरः । १ । ३ । २५० ॥

जोया, स्त्री, (जुयते सेवते उपसृज्यते इति ।

जुय + क्तु । किर्या टाप् ।) जोया । इति

शब्दरत्नावली ॥

जोयिका, स्त्री, (जुयते सेवते इति । जुय + क्तु ।

टापि अत इत्यम् ।) जोयिका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

जोयित्, स्त्री, (जुयते उपसृज्यते । जुय + “जुय-

रहित्युविभ्य इतिः ।” उवा । १ । ६६ । इति-

प्रत्ययः । एवोदरादिवात् वक्ष्य जः ।) जोयित् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जोयिता, स्त्री, (जोयित् + हलन्ताद्वा टाप् ।)

जोयित् । इति शब्दरत्नावली ॥

जः, पुं, (जानातीति । ज्ञा + “इशुपञ्चा-

प्रकीरः कः ।” १ । २ । १२५ । इति कः ।)

जज्ञा । जुघः । पञ्कितः । (यथा, चरके सूत्र-

स्थाने ३० अध्याये ।

“पशुः पशूनां दीर्घक्यात् कश्चित् मध्येष्टकायते ।

ससत्तं एकमावाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वद्वो ह्यमध्यस्यः कश्चित् मौख्यैवाधनः ।

स्थापयत्वाप्रमात्मानमामं त्वावाद्य भिद्यते ॥”)

मञ्जीसुतः । इति धरणी ॥

जप, क म जपौ । इति कविकण्ठहमः । (पुरां-

परं-वर्क-सेट् ।) क म, जपयति । जप्ति-

भारताजीकनिष्ठाश्रयतीत्यस्तुतयः । ज्ञान इत्य-

नेनेवेष्टिहौ जपपाटश्रुतिरुभयपदीतिमते

फलवत्कर्त्तृदि परस्मैपदार्थः । इति शात्रुप-

दीपः । वस्तुतस्तु जप्तिपदसंज्ञादेव निष्पादितम् ।

तेन अभिर्दिष्टार्थतया जप्तिरिह ज्ञानम् । अत-

एव प्रकृष्टौ ज्ञ जीवे इत्यत्र अस्मैव समस्तस्य

निष्पादितेन जीवज्ञानेन ज्ञातुमिच्छा प्रति-

पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चजप्तिचेत-

नेत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

जपितः, वि, (जप्यते स्तेति । जप + क्तिच् +

क्तः ।) जपितः । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

जपः, वि, (जप्यते स्तेति । जप + क्तिच् + क्तः ।

“वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति

वाधुः ।) जपितः । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

जप्तिः, स्त्री, (जप्यते ज्ञायते २नमेति । जप +

भावे क्तिच् । इहभावः ।) जप्तिः । इत्यमरः ।

१ । ५ । १२ ॥ (यथा, कथाचरितुत्तमरे ।

२५ । ५७ ।

“ततो दीर्घतपोवाक्वात् वज्राज ह्रीपमाच ताम् ।

तज्जप्ये दाशपतेवस्तुखण्डौपवाणिनः ॥”)

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकण्ठहमः । (पुरां-परं-

वर्क-सेट् ।) प्रेरणमिह निधोऽयम् । क, ज्ञाप-

यति अर्थं ज्ञानी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आशोके । निष्ठाके । तोषके ।

सुती । इति कविकण्ठहमः । (पुरां परं-वर्क-

सेट् ।) क म, जपयति अथपि अथपि अर्थं जप

ज्ञापं ज्ञापम् । आनोको दर्शनप्रेरकम् । विज्ञानं
तिष्ठतीकरम् । तोयम् हुटीकरम् । ज्ञप-
यति शुभं मूरी मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति कर्म
कामिनी विज्ञानं दध्यतीत्यर्थः । ज्ञपयति
अङ्गं कर्मकारः श्रावयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
गुरुं शिष्यास्त्रयतीत्यर्थः । स्तुतिः केचित्त
मन्वते । आनोको ज्ञानप्रेरकमिष्टगुणाव-
रुचिती । अतएव ज्ञमहीनरोऽपि ज्ञानाते-
र्बटादित्वं विभावया मन्वते । तेन ज्ञपयितुं
बोधमिष्टमिष्टमात्रो ज्ञीयमान इति पाणिनीय-
हृत्तो ज्ञापप्रेरकापि हृत्ते अणि ज्ञीयमान इति
प्रविष्टम् । एवं विज्ञपिदेना ज्ञम जीवन्मयी
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ।
ज्ञा, ग बोधे । इति कविकल्पद्रुमः । (ज्ञा-परं-
कर्त-अणिट् ।) ग, ज्ञाति । “सम्भेदं हि
मिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अङ्गुपसर्गात्
प्रवृत्तकर्तृत्वात्तन्नेपयम् । ततोऽङ्गुजज्ञे ज्ञमं
सुतस्य इत्यङ्गुप्रत्ययस्योपसर्गं प्रतिक्रियकत्वेना-
ङ्गुपसर्गात्वात् ।” इति दुर्गादासः ।

ज्ञातं, जि, (ज्ञायते विद्यते क्तेति । ज्ञा + कर्मणि
क्तः ।) ज्ञतज्ञानम् । जाना इति भावा । तत्-
पर्यायः । विदितम् २ वुडम् ३ उषितम् ४
प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८
मनितम् ९ अववितम् १० । इति षट्पादः ।

(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।

“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्वमेतद्धि मेदवा ।”)

ज्ञातव्यं, जि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तण् ।)
ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगन्तव्यम् ।
बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।

“अराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं जनमात्मनः ।”)

मन्तव्यम् । इति आकरम् ।

ज्ञातविज्ञानः, पुं, (ज्ञातो विदितः विज्ञानः
शास्त्रतत्त्वार्थो वेन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-
पर्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः । १२।१५ ।

ज्ञाता, [क] जि, (ज्ञा + तण् ।) ज्ञानशीलः । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ निष्कः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३० । विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ ।

इति शब्दरत्नावली ।

ज्ञातिः, पुं, जानाति किम् कुलस्थितिश्च ज्ञातिः
नान्नीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः । अपि-
च्छादिः । तत्पर्यायः । अगोत्रः २ वात्सवः ३
वन्धुः ४ खः ५ खजनः ६ । इत्यमरः । २।६।३४ ।
अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति विकार-
शेषः । सङ्ख्याः १० समानोदकः ११ । इति

षट्पादः । च चतुर्विधः । सप्तपुरुषपर्यन्तं
अपिचः । तत्तत्पुरुषपर्यन्तं सङ्ख्याः । तत्-
चतुर्पुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्तुति-
पर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं योजनः । इति

शुद्धितत्त्वम् । एषां विशेषस्तत्त्वत्वे द्रष्टव्यः ॥ ३॥

ज्ञातिमोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ।

“यानि यानि च यापानि नृणां हृत्तादिकानि च ।

ज्ञातिमोहस्य यापस्य कर्मां कार्त्तानि बोद्धव्याम् ।”

(ज्ञायते विद्यतेऽकारादिति । ज्ञा + आधादने
क्तिन् ।) पित्तः । इति मेदिनी । तै, २० ।

ज्ञातिम्, जी, (ज्ञातेर्भाजः कर्म वा । ज्ञाति +
“कपिञ्चाष्टोदकम् ।” ५ । १ । १२७ । इति
टक् ।) ज्ञातिजनः । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ।

ज्ञानं, जी, (ज्ञा + भावे ऋट् ।) विविधं
सामान्यं चावधीयः ।

“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्वच विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः ।”

इत्यमरः । १ । ५ । ६ ।

अन्वार्थः । “मोक्षे शिष्ये शास्त्रे च भा धीः

सा ज्ञानं विज्ञानमन्वते यथा विविधप्रवृत्तिः ।

अन्वच षट्पटादौ वा धीः चापि ज्ञानं विज्ञान-

मन्वते एता सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं

विज्ञानञ्च यथाज्ञानानुक्तिरिति सा याचिता

च विज्ञानं तुदा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र

यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्वैद्यगोचरे

इति षट्पदप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो

लोके सर्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मलो

निष्ठविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चिन्तज्ञानं

आकरञ्चज्ञानं षट्पदविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-

ज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिष्यशास्त्रयोर्धौ-

र्ज्ञानतुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं वा तयोर्धौः

सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्ष-

यना धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं कान्यत्र इत्याह

शिष्यशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्य-

आहुतमोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र

षट्पटादिविज्ञानं शिष्यशास्त्रविषये विज्ञान-

मिति केचित् ।” इति भरतः । ३॥ योगशास्त्र-

मते तु ।

“एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सत्यम् ।

आत्मनो चापि नृणां ज्ञानमेतदुत्तमम् ।”

इति मोक्षधर्मः ।

“एकत्वं बुद्धिमान्नेवावस्थानं बुद्धिदृष्टिनिरोध

इति यावत् ।” इति तट्टीका ॥ ३॥

“अमानिन्मदभित्त्वमहिंसाचारान्तराज्यम् ।

आचार्योपासनं शौचं सौम्यमात्मविनियमः ।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युरायाधितुः खरोबाहुदर्शनम् ।

असक्तिरनभिज्जः पुनरदारयहादिषु ।

नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरयमिचारिणी ।

विविक्तदेशसेविलमरतिर्जनसंसर्गः ।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यस्ततोऽन्यथा ।”

सात्त्विकराजसतामसभेदेन तन्निविष्टम् ।

सात्त्विकं यथा,—

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमवबोधयते ।

अविभक्तं विभक्त्यु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।”

राजसं यथा,—

“एषकथेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात् एषमि-

ष्टवान् ।

येति सर्वेभ्यः भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ।”

तामसं यथा,—

“यत्तु ज्ञतुञ्जवदेकस्मिन् कार्ये सत्त्वमवैतुञ्जम् ।

अतत्कार्यवद्विषयं तत्तामसवदुदाहृतम् ।” ३॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥

“सर्वेभ्यः भूतेषु नानाभावात् वस्तुत एवमैकान्

विभक्त्यु एषमिष्टवान् सुखिदुःखिभारिक्पेय

विलस्यमान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं

विद्धि ॥ २॥

एकस्मिन् कार्ये द्वेष्टे प्रतिमादौ वा ज्ञतु-

ञ्जवत् परिपूर्ववत् सत्त्वं यतावानेव आत्मा

रुन्धरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अवेतुनं निक्षप-

यत्तत्त्वं अतत्कार्यवत् परमाचारिकजनमूढं अत-

एवात्तं तुच्छं अक्षयविषयत्वात् अक्षयकत्वाच्च

यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसवदुदाहृतम् ।” ३॥

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

न्यायमते तु ।

“अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।

तच्छून्ये तत्त्वतिर्भा आहप्रमा वा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्ययः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।

आदौ द्वेष्ट आत्मबुद्धिः शब्दादौ प्रीतिमा मतिः ॥

भवेन्निश्चयरूपा वा संशयोऽथ प्रदर्श्यते ।

किं स्मिन्नरो वा स्वात्मैक्यादि बुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा धीक्षुत्प्रकारा तु निर्णयः ॥

च संशयो भवेद्वा धीरेकवाभावभावयोः ।

साधारणादिस्मैत्य ज्ञानं संशयकारकम् ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥”

“गुणः स्वादृशमभिन्नस्तु ज्ञानमन्वते प्रमा ।

अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशिष्यकम् ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पात्वं तदतीन्द्रियमिच्छते ।

तत् प्रमा न प्रमा नापि भयः स्वात्मिर्निर्गलकम् ॥

प्रकारतादिभूतं हि सत्यत्वानवगाहि तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।

“वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानादुद्योगः प्रवर्तते ।

योगश्च यतितो वापि सुच्यते नात्र संशयः ॥”

विष्णुः । यथा महाभारते । १३।१८६।६१ ।

“सर्वदृष्टौ विस्तृतात्मा सर्वज्ञो ज्ञानसुत्तमम् ॥”

“ज्ञानं प्रकटमन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य वाचक-

मिति ज्ञानसुत्तमं ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’

इति श्रुतेः ॥” इति तट्टीकायाम् ।)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यत्नः ।) पूर्व-

जिनः । इति विकारशेषः ।

ज्ञानयोगः, पुं, (वृत्त्यते नृणां यानेति । वृत्त +

कारणे यञ् । ज्ञानमेव योगः ।) नृणां ज्ञान-

प्राप्तुमायुः । यथा,—

“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुकृपो अवस्थितः ।

इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं च कारयेत् ॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
 जानीयात्तद्वैश्वं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
 परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कर्मो जगद्गुरुः ।
 तद्वक्तिमान् भगवतो नास्ति पुनरिह ज्ञायते ॥
 भगवच्छासनात्मनो भगवच्छासनप्रियः ।
 भगवद्वक्तिमाख्याय वत्स ! भगवतो भव ॥
 भगवान् भूतभक्ष्यो भूतादिप्रभवोऽययः ।
 भावेन तं भजस्वैव भवभङ्गकरं हरिम् ॥
 भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेन्नरम् ।
 ततो भगवतो भूत्वा भवन्त्यात् प्रमोक्षसि ॥
 तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
 तदभासपरस्तस्मिन् क्रूर योगं दिवानिशम् ॥
 तत्र यत्नसमर्थत्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
 क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
 इत्यादि बह्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाशु-
 शासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्-
 गीतायां ७ अध्याये ब्रह्मः ॥
 ज्ञानलक्षणा स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।)
 विविधा लौकिकवैकिकवर्णानां गतवैकिक्यः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “विषयी यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ॥”
 इति भाष्यपरिच्छेदे । ६५ ॥
 अर्थः—“तद्विषयश्चापकतद्विषयज्ञानम् । यथा
 पूर्वं घटादिज्ञाने कति पञ्चात् घटादिज्ञानम् ॥”
 ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य
 वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्य नगरगततीर्थ-
 विष्णोः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
 अगस्त्य उवाच ।
 “स्नानं ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद सांख्य-
 तम् ।
 ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तोऽप्ययम् ॥
 स्नानं उवाच ।
 घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु प्रापापनोदिनीम् ।
 ज्ञानवाप्याः सप्तपत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
 अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे तुने ! ।
 प्रातः कृतस्निदीशान्तरं नैरमितस्ततः ॥
 न वर्षन्ति यदाश्नाणि न प्रावर्तन्त निजगाः ।
 जलाभिजातो न यदा ज्ञानपानादिकर्मणि ॥
 चारुसाहस्योदेव यदाक्षीप्नन्तदर्शनम् ।
 एयिष्यो नरसन्तरे वर्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
 निर्व्याजकमलाक्षेपं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
 “सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
 प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
 लक्ष्मिभूतविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
 आशुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
 महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
 ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
 “अस्यैशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वैवाभवत्तदा ।
 आपयामि महालिङ्गं कलशैः प्रीतकैर्जलैः ।
 पञ्चान च त्रिभुजेन दक्षिणाश्रीपञ्चकतः ॥
 कुण्डं प्रपञ्चवेगेन यतो रजवपुर्धरः ।
 एयिष्यो वरुणाभावि निष्कान्तानि तदा तुने ॥

भूप्रमाकाशशुक्लैर्यैरियं वसुधावृता ।
 तेजसैः आपयाचक्रे त्र्यम्बकैर्यदेहिभिः ॥”
 “विश्वभर्तुवमाश्रयैः सुखातिसुखकारिभिः ।
 महावभ्रयसुखानमहानुद्विगिधायिभिः ॥
 सहस्रधारेः कलशैः स ईशानो जटोद्भव ! ।
 सहस्रकलः आपयामास संहृतमानसः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
 तत्तुवाच तद्देशानं चन्द्रं चन्द्रवपुर्धरम् ॥
 तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्मणानेन सुव्रत ! ।
 गुरुजानन्यपूर्व्येण ममातिप्रोत्तिकारिणा ॥
 ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
 अर्देयं न तवास्त्राय महीदामपरायण ! ॥
 ईशान उवाच ।
 यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्मिहं यदि ।
 तदेतदुत्तं तीर्थं तव नास्मासु शङ्कर ! ॥
 विश्वेश्वर उवाच ।
 जिलोत्थायानि तीर्थानि भूतुवः स्वस्थितान्यपि ।
 तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
 शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
 तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं जैलोक्यविभ्रतम् ।
 अस्त्य दृशनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ज्ञानोदतीर्थसंस्मरणान्दभेक्षणं लभेत् ।
 स्यान्नाचमनाभ्यास राजसुखान्दभेधयोः ॥
 फलगुतीर्थं नरः स्नात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
 यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आह्वकर्मणा ॥”
 “ज्ञानरूपोऽहमेवाव द्रवमूर्तिं विधाय च ।
 जाह्नविध्वंसनं कुर्वे कुर्वे ज्ञानोपदेशनम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्त्रैवान्तरधीयत ।
 लतस्तद्विवाहानं सोऽप्यमस्त त्रिभुजभट्ट ॥
 ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राप्य परमोदकम् ।
 अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्लूतिमाप्तवान् ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥
 ज्ञानी, [न] पुं, (ज्ञानमस्यस्येति । ज्ञान +
 “अत इतिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति इति ।)
 देवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, चि । यथा,
 मार्कण्डेय । ८१ । ३६ ।
 “ज्ञानिनो मनुजाः सर्वं किन्तु ते नहि केवलम् ।
 यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपत्तिस्तदादयः ॥”)
 ज्ञानयुक्ते च, चि । इति मेदिनी । ते, ६६ ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “प्रज्ज्वाति यदा कामान् सर्वान् पाथ ! मनो-
 गतान् ।
 आत्मन्वात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विमलभूतः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
 यः सर्वज्ञानभिज्ञो ह्यसत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न वेद तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 यदा संहरते चायं कर्मोऽङ्गानीय सर्वशः ।
 इन्द्रियाण्यौज्यायैः सक्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
 ज्ञानिनापि कर्म कर्तव्यम् । यथा,—
 “सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत !,

कुर्याद्विद्वांसो सक्तश्चिकीर्षुः कर्म संपश्यम् ॥
 न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविषयात्मा कर्ता ह्यमिति मन्यते ॥
 तत्त्ववितु महाबाहो ! शुद्धकर्मविभागधोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सङ्गते ॥”
 ज्ञानिप्रशंसा यथा,—
 “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
 आर्तो भिक्षासुरार्थार्थो ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
 तेषां ज्ञानी गिहयुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽहमर्थमेहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्वे एवेते ज्ञानी त्वास्मै मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवाशुतमां गतिम् ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवाक्सां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥
 ज्ञानेन्द्रिय, स्त्री, (ज्ञायते ऽनेनेति । ज्ञा + कर्त्तृणि क्युट् ।
 ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।)
 बुद्धीन्द्रियम् । तत् बुद्धिधम् । मनः १ नेत्रम् २
 श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति
 श्रीभगवत्तम् ॥
 ज्ञापनं, स्त्री, (ज्ञा + शिच् + भावे क्युट् ।) बोधनम् ।
 इति व्याकरणम् । ज्ञानान इति भावा । (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
 “क्षितिभ्रष्टाक्षिणात्मानां तिर्यक्तुज्ञापनाय चः ।
 पुच्छं महीतलसार्धं पक्षि कौपीनवाससि ॥”)
 ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + शिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् ।
 इति सुग्वबोधम् ॥
 ज्ञेयं, चि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि क्युट् ।)
 ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
 “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यन्ज्ञात्वा न्यस्तमनुते ।
 अनादिसत् परं ब्रह्म न सत्तत्तासदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽपि शिरोमुखम् ।
 सन्ततः श्रुतिमङ्गोक्तं सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभावं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभक्षेव निर्गुणं शुद्धभोक्तृ च ॥
 यद्विरक्तस्य भूतानामचरं परमेश्वरं च ।
 सृष्टात्मा तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तस्य भूतेशु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्ता च तज्ज्ञेयं मक्षिणु प्रभविक्षु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिहितम् ॥
 इति क्षेत्रं तदा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मङ्गलं यत्किञ्चापि महाबाहोपपद्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥
 ज्ञा, गि जरायाम् । इति कविकण्ठहमः ॥ (ज्वा-
 यर्-अक-अनिट् ।) जरा गतवज्ज्योभावाः ।
 गि, जिनाति रुद्धः । जीवः । इति दुर्गादासः ॥
 ज्ञा, स्त्री, (ज्ञा + अर्थे ज्योऽपीति क्तस्तदाप् ।)
 धनुर्गुणः । सत्पथः । मौर्वी २ शिखिनी ३
 गुणः ४ इत्यमरः । १३ । ८५ ॥ शिखिनी ५ जीवा ६

ॐ

ज्येष्ठाममी, [नृ] पुं, (ज्येष्ठाममी ज्येष्ठस्य इति ।
ज्येष्ठम + इति; । ज्येष्ठः ज्येष्ठ ज्येष्ठममी ।)
“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार ज्येष्ठमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमनुकम्पाः ॥”
“यथा वार्यु समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वे जन्तवः ।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वे ज्येष्ठमाः ॥”
इति वचनाच्च गृहस्थायमस्य सर्वज्येष्ठमवतृण्ण-
त्वात् तथात्वम् । १) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्येष्ठो, ज्यो, गृहगोष्ठा । ज्यो इति टिक्टिको
इति च भावा । तत्पठ्यायः । सुवर्णीयः सुवर्णीयः
क्रावमत्स्या ४ गृहगोष्ठिका ५ ज्यो ६ टुक्-
टुकी ७ शृङ्गनशा ८ गृहपिका ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
“निपतति यदि पक्षी दक्षिणाङ्गे नराणां
सज्जनजनविद्योगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणद्वयस्य सर्वसौख्यं ददाति ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
दिग् विशेषे तस्य शब्दयत्नम् ।
“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरनुजा शक्ते हुताग्नि भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्राजये ।
वायव्या वरवज्जगत्सलिलं दिक्षाङ्गना चोत्तरे
प्रेक्षायां मरणं भुवं निगदितं दिक्षु चण्डं जलजने ॥
ज्येष्ठोदते सुतेऽप्येवमनुः केचिच्च कौषिदाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानञ्चयुक्ता पौर्णमासीत्यङ्ग डीप्
च । वा अस्मिन् मासे इति पुनरङ् ।) मास-
विशेषः । ज्येष्ठानञ्चयुक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी
वा यत्र मासे भवति सः । इत्यस्यरविप्रारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्नः । इत्यराश्रित्य-
रविकः सौरः । इति स्मृतिः । तत्पठ्यायः ।
शुकः २ । इत्यमरः १२।४।१६॥ ज्येष्ठः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
“विदेशप्रतिः पुरुषः सुतीव्रः
ज्यमान्वितः स्यात् खलु दीर्घकृत्तः ।
विजिज्ञवृद्धिर्बिद्धुर्वा वरिष्ठो
ज्येष्ठाभिधाने जन्मं हि यस्य ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
ज्येष्ठसामा, [नृ] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः ।
इत्यङ् ।) ज्येष्ठसामा । ज्येष्ठसामवेदाधीता ।
इति मिताक्षरा ॥
ज्येष्ठो, ज्यो, (ज्येष्ठानञ्चयान्विता पौर्णमासीत्यङ्ग
डीप् च ।) ज्येष्ठपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, तिथितत्त्ववृत्तभविष्यपुराणवचनम् ।
“कार्तिकी फाल्गुनी ज्येष्ठी ज्येष्ठी यक्षदक्षी
सिता ।
मन्वन्तरादयस्संता इत्यस्याद्यकारिकाः ॥”)
ज्येष्ठो च ॥
ज्यो, उ नियमे । व्रतादेशे । उपनीतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (ज्यो-ज्यो-ज्यो नियमार्थे-व्रता-
देशादौ तु ज्यो-ज्यो-ज्यो ।) व्रतस्यादेश्यो व्रता-
देशः । उ, ज्योवते याज्ञिको नियमो ह्यदितीयः ।

ज्योतिषं

ज्योतिषं पञ्चमो जगत्प्रत्यक्षप्रतीत्यर्थः ।
ज्योतिषं पुनः विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

ज्योतिः, [स] ज्योतिः, (ज्योतिः दीप्तौ + इतिः । यद्वा,
दुर्गा दीप्तौ + “ज्योतिरिति वाच्यं नः ।” उगी ।
२ । १११ । इति इतिम् इत्यं च नः ।) इतिः ।
नक्षत्रम् । यथा, “ज्योतीन्वाग्निजामेधमश्वस्त-
नाभिर्वीक्षते ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २४ मे-
२४ ध्याये ॥ प्रकाशः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
ज्योतिः, [स] पु, (ज्योतिः इति । ज्योतिः + कर्णे-
रितिः । तुम् + इतिम् वा ।) अग्निः । यथा,—
“तस्यान्तरिक्षे नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं भुवं सृजतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वहते ॥”

इति सुश्रुते आरौरस्थाने चतुर्थे २४ ध्याये ॥
सूर्यः । इति मेदिनी । मे, २२ ॥ मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते
१३ । १४६ । ७६ ।

“सूर्यः सूर्यः प्रतप्तान्दो नन्दिर्ज्योतिर्गोचरः ॥”)
ज्योतिरङ्गः, पु, (ज्योतिषा इङ्गतीति । इति
गती + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरङ्गः, पु, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इति
गती + अच् ।) कीटविशेषः । ज्योतिर्गोचरः
इति भाषा । तत्पर्यायः । खद्योतः २ भ्रान्तो-
न्नेवः ३ तमोमणिः ४ इष्टवन्तुः ५ तमो-
ज्योतिः ६ ज्योतिरङ्गः ७ निमेषकः ८ इति
शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्ज्योत्स्नम् ९ निमेषकः
१० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योतिर्ज्योत्स्नः, ज्योतिः, (ज्योतिर्ज्योत्स्नीरूपं ज्योतिः शरीर-
मस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिर्दिष्टिर्वाचा,—
“ज्योतिः शरीरमित्याहुर्ज्योत्स्नं गगनं तथा ।
ज्योतिषि यद्गगनं ज्योतिर्ज्योत्स्ना ततः सृजता ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
ज्योतिर्ज्योत्स्नः, ज्योतिः, (ज्योतिर्ज्योत्स्नं चक्रम् । ज्योतिर्भिः
संस्त्रावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चक्र-
रूप्यादिप्रह्वनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
“ज्योतिर्ज्योत्स्नं भुवो मानसं प्रोवाच केशवः ।
चातुर्लोकं ज्योतिर्वस्य सारं यन्माय सन्देहः ॥”

इति भवदुर्गापुराणम् ॥
अपि च तिथ्यादित्ये ।

“सप्तविंशतिर्मेज्योतिर्ज्योत्स्नं क्षितिमवायुगम् ।
तद्वर्गो भवेन्नाशिन्येव चरणाङ्कितः ॥”

ज्योतिषं, ज्योतिः, (ज्योतिः सूर्यादीनां यद्वाकां गत्या-
दिकं प्रतिपाद्यतया व्यक्ष्यतीति अच् ।) वेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । तत् यद्वाकादिगणनशास्त्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

“यच्चकन्ममिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता ।
केरलिः प्रकुलश्चैव—”

इति प्रवरमटीका ॥ ३॥

ज्योतिष्कः

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
“अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति बोधितः ।
अभिधेयश्च जगतीं शुभाशुभनिर्णयणम् ॥

इत्याध्ययनसंज्ञानिप्रह्वोक्ताशास्त्रमेवम् ।
प्रयोजनश्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥”
इति नारदीयम् ॥ ३ ॥

अस्याध्ययनं द्विजैः कर्तव्यम् । यथा,—
“सिद्धान्तसंहिताहोराकप्रत्यक्षप्रयोजकम् ।
वेदस्य निम्नेन चतुर्वर्णितः शास्त्रमकल्यणम् ॥
विनैतद्विज्ञानं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदधोतयं प्रयत्नतः ॥”

इति नारदः ॥ ३ ॥
शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—

“कृदाक्षोभाश्च मोहाश्च यो विप्रोऽज्ञानतो-
ऽपि वा ।
शूद्राणां सुपदेशान् दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥”

इति गर्गः ॥ ३ ॥
अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—

“वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः ।
कालानुपूर्व्या विहितताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥

यथा शिक्षा मयूराणां नागानां मन्त्रयो यथा ।
तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं खड्गं संस्थितम् ॥”

इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ ३ ॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—

“एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं वै ।
निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां
बह्वन्द्वं धर्मसुखाख्यं स्यात् ॥”

इति माण्डव्यः ॥ ३ ॥
अस्य ज्ञाने फलं यथा,—

“ज्योतिषं तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥”

इति गर्गः ॥
ज्योतिषिकः, पु, (ज्योतिर्व्योतिः शास्त्रं अधीते इति ।
क्रतूक्यादित्वात् ठक् संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्य-
त्वात् न ङिङ् ।) ज्योतिषिकः । इत्यमरटीका ॥
(यथा, मार्कण्डेये ।

“धर्ममारण्या ज्योतिषिका गौरव्यीषा
गुह्यप्रकाशः ॥”)

ज्योतिषी, ज्योतिः, (ज्योतिरव्ययस्या इति अच् ङीप्
च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिष-
शास्त्रज्ञे, जि ॥

ज्योतिष्कः, पु, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।)
चित्रकट्टः । मेधिकाजीलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य यद्वाहरो यथा, “ज्योतिष्क-
पतनं वा शरीरं खण्डिकां हिङ्गुमिम्
पिबेत् ॥” इति चिकित्सितस्थाने चतुर्थे २४ ध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) मणिकारिकावृक्षः । इति
रत्नमाणा ॥

ज्योत्स्ना

ज्योतिष्काः, पु, (ज्योतिर्भिः कायतीति । कै + कः ।)
चक्रार्कप्रह्वनक्षत्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ॥
बहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः ॥

ज्योतिष्का, ज्योतिः, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः
टाप् च ।) ज्योतिष्मतीकता । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

ज्योतिष्टोमः, पु, (ज्योतींषि विहृदादयः स्तोमा
यस्य । “ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥” ८ । ३ । ३३ । इति
बलम् ।) ऋग्वेदार्कविक्रमार्कव्यवधिष्वेति । तत्र
द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।

“बहुधा निःसृतः कायाज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥”)
ज्योतिष्मती, ज्योतिः, (ज्योतिरव्ययस्या इति । मतुप्
उद्दितात् ङीप् च ।) जन्तुविशेषः । माल-
कङ्कणी इति जन्तुपट्टकरी इति नयापट्टकी
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । पारावताक्षिः २
कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥
पारावतप्रदी ५ नगण्या ६ स्फुटवन्तनी ७ पूति-
तैला ८ इक्षुदी ९ । इति रत्नमाणा ॥ खर्क-
जता १० अग्नप्रभा ११ ज्योतिर्जता १२ सुपि-
ङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६
दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्याः
खण्डाया गुणाः । अतितित्तत्त्वम् । किञ्चित्कट-
त्त्वम् । वातकफापहत्त्वम् । अस्याः खण्डाया
गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञा-
वृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्ण-
त्वम् । ब्रह्मविष्मोदनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ राजिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा, मातुल्ये । १२० । ६५ ।

“सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
अवगाढे सुभयतः सप्तमौ पूर्वपश्चिमौ ॥”

ज्योतिर्मिश्रिते, जि । यथा, रघुः । ६ । २२ ।
“नक्षत्रतारायद्बहुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमखेव राजिः ॥”)

ज्योतीरयः, पु, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्वस्य
ज्योतिष्कस्य रथ इव वा ज्योतिःप्रदार्थानां
खण्डादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।)
भुवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्ना, ज्योतिः, (ज्योतिरव्ययस्यामिति । “ज्योत्स्ना-
तमिसेति ॥” ५ । २ । ११४ । इति निपातनात्
नप्रत्यय उपधासोपच ।) चन्द्रज्योतिः । चादनी
इति द्विन्द्वी भाषा ॥ तत्पर्यायः । चन्द्रिका २
कौमुदी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ चान्दी ४
कामवक्त्रमा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७
शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । २६ ।

“पुराणपूर्वचक्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥”)
ज्योत्स्नायुक्तराशिः । इति मेदिनी । मे, ८ ॥
पठोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या
गुणाः । विदोषप्रमगन्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहप्रदपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ चेतघोषा । इति

उपरः

इत्यमाणा । दुर्गा । यथा,—

“प्रभाप्रसादशीलतात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अभि च ।

“रौद्राये नमो नित्याये गौर्यै धाम्ना नमो नमः ।

ज्योत्स्नायै चन्द्रार्कप्रभायै तुल्ये सततं नमः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । १६ ।

“ज्योत्स्ना समभवत् चापि प्राक्सन्ध्या पाठभि-
धीयते ॥”)

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्या ।) चकोरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नाह्वयः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण इव

इव ।) दीपधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अक्षयस्या इत्यण् डीप्

च ।) सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ङङः ।)

चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति

ख्याता । पटोक्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥

क्षिप्त्वा इति भाषा । रेणुकानाम् गन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते

वेद वा इति ठक् ङङिच् ।) देवज्ञः । इत्य-

मरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्योत्स्ना, वि, (ज्योत्स्नाया अन्वितः । इत्यण् ।)

रौमः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्योत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अक्षयस्या इति

ठक् पूर्वङङिष्ठाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निद्रा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्वचन्द्रचन्द्रिका

अक्षय्याः इत्यण् पूर्वङङिष्ठाप् च ।) पूर्वमा-

युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-

मरटीकायां रायसुकुटः ॥

जि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा परं-

सकं-अजिड् ।) रेफोपधः । अयति शत्रं वली ।

इति दुर्गादासः ॥

जी, मि कि ज्ञाने । गतवहुयथोभाव इति यावत् ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-चुरां पठे भां-परं-

अकं-अजिड् ।) मि, जीणाति जीणः जीणिः ।

कि, आययति अयति । गिकाभ्यामेव पाणिक्-

चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो आदित्यार्थः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-

अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैभवात् । म,

ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर +

करणे घञ् भाषे घञ् वा ।) सञ्ज्ञापूर्वक-

त्वात् ङङ्गभावः ।) ज्वरयम् । खनामख्यात-

रोगः । तत्पण्यायः । जीर्णः २ । इत्यमरः । ३ ।

२ । ६६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगघटः ५

महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७

सन्नापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

उपरः

तस्मिन्पुनरित्येवा,—

“कालासिद्धः कोपेन चिद्विष ज्वरसुखयम् ।

बभूव्याहवाः सर्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥

तं हृष्टा भगवान् लब्धः सर्वस्य वैद्यस्य ज्वरम् ।

तं चिद्विष ज्वरं हन्तुं माहेर्यं रक्तमर्हति ॥” ॥

माहेर्यज्वराकारो यथा,—

“जनकः सर्वरोगाणां दुर्गारो राक्षसो ज्वरः ।

शिवभक्तश्च योगी च स एव विजिताकृतिः ॥

भीमस्त्रियाहस्त्रिशिराः बहुसुखो नवलोचनः ।

भक्तप्रहरणो रौद्रः कालान्तकधर्मोपमः ॥” ॥

तस्य भेदाः ।

“वायुजः पित्तजश्चैव कृष्णजश्च तथैव च ।

ज्वरमेदाश्च विविधास्तुर्ध्वं विदोषजः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ॥

जातिभेदे ज्वरमेदो यथा, हरिश्चन्द्रे ।

श्रीलङ्का उवाच ।

“अशुभ ज्वर । सर्वेष्टं यथा लोके चरिष्यसि ।

सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं मतप्रियं यदि काङ्क्षसि ।

चतुर्व्यादान् भजेकं द्वितीयेन च स्थावरान् ॥

हृत्पीथो यश्च ते भागो मातुषेष्पपत्न्युत्तरे ।

विधाभूतं वपुः क्षत्वा पण्डितु त्वं भव ज्वर ॥

चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते पुत्रम् ।

एकान्ततस्तुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥

मातुषेष्पश्च विदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।

जातिव्यवधानेष्वेषां निवस त्वं अशुभ मे ॥”

अस्यार्थः । “मातुषेष्पं यस्तृतीयो भागः तस्य

चतुर्भागं क्षत्वा एकांशेन पण्डितु वस द्वितीयेन

एकान्ता देवास्तेषु हृत्पीथः खोरकः चतु-

र्थेन मातुषेष्पं वस ॥”

“हृत्पिथं कीटरूपेण तथा वह्नीचपत्रकः ।

पाण्डुपत्रश्च विख्यातः प्रलेप्तातुर्ध्वमेव च ॥”

आतुर्ध्वं निःसारताः ॥

“पण्डितोऽपि हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोत्तरः ।

अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखीर्हृदश्च वर्हिणाम् ।

गौरिकः पञ्चतेजोऽपि मत्प्रसादाद्भविष्यति ।

गोत्रपसारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यति ॥

एवं विविधरूपेण भविष्यति महोत्तरे ।

दर्शनान् सार्धनामेव प्राणिनां वधमेव्यसि ॥

ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्तां विधहिष्यति ॥”

तस्य गारुडोक्तनिदानादित्येवा,—

धन्वन्तरि उवाच ।

“वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्वज्वरविबुधये ।

ज्वरो रोगप्रतिः पाञ्चान्तपुराणोऽष्टाशतकः ॥

क्रोधो दत्ताज्वरध्वंसी रक्तोर्ध्वनयनोऽहम् ।

तत्सन्तापो मोहमयः सन्नापात्मापचारजः ॥”

विविधैर्नामभिः क्रूरो जगतायोगिषु वर्तते ।

पाकलो गजेज्वमितरपो वाजिज्वरकः कुकुरेणु ।

इन्द्रमदो जलदेवेषु नीलिका ज्योतिरोधधिषु

भूधाम्बरौ नाम ॥ ॥

“हृत्तास्यहर्दं कायः सन्धः शीर्षं अग्रादिषु ।

अङ्गेषु शीतपिक्वामाचोदहः कण्ठोऽहम् ॥

उपरः

काये यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बुद्धिरेव वा ।

निदानोक्तानुपपद्यते विपरीतोपपद्यति ॥ ॥

अवशिष्टाविपाकश्च सन्धसालस्यमेव च ।

हृत्तास्यश्च विपाकश्च तन्ना आलस्यमेव च ॥

वक्षिर्विषगैविकाया रीवायामप्रवर्णनम् ।

जालाप्रसेको हृत्तास्यः शुभाशो रक्तं तुल्यम् ॥

यश्च सुदुःखस्य गात्राणां बहुभूतता ।

न विजीर्णा न चास्मानिर्ज्वरसामस्य लक्ष्यम् ॥

शुभानामना मनुष्यश्च गात्राणां ज्वरमार्हवम् ।

दोषप्रवृत्तिरहाशो निरामज्वरलक्ष्यम् ॥ ॥

यथासंलिङ्गं संसर्गो ज्वरसंसर्गोऽपि वा ।

शिरोऽर्धं मुखोऽर्धं वक्षोऽर्धं हृत्तास्य-

कथञ्चास्यशोषादपि पञ्चभेदाः ।

उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा

भ्रम्रातिवाक्त्वं पथनात् सपितात् ॥ ॥

तापहान्यस्तृचमर्धशिरोक-

पीनसश्च सनकासविन्याः ।

शीतजायतिमिरभ्रमितन्नाः

क्षीणातनानितज्वरलिङ्गम् ॥ ॥

शीतस्तम्भस्येदहाह्वयवस्था-

त्वाकासश्चेद्विपितप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्नातिप्रतित्तास्यता च

क्षीयं क्षयं क्षीयपित्तज्वरस्य ॥ ॥

सर्वजो जगतेः सर्वेष्टोऽहोऽहं च सुहृन्सुहृदुः ।

तद्वच्छीतं मन्त्रादिना दिवा जागरणं निशि ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिप्रवृत्तिर्हृत्तास्यमेव ॥

शाम्भुशो कलुषे रक्ते भस्मे क्षुणितपद्मशो ।

अश्विनी पिण्डिकापार्श्वेऽर्धपञ्चाम्बुगम्भः ॥

सखनौ सखी कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुसक्ताङ्गसन्निभा ॥

रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरकोऽतिहृत् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥

हृत्तास्य मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाक्पशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः खरसादः प्रणापिता ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्ना प्रततं कष्टकृजम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं त्रयाञ्च क्षुत्पीनसम् ॥

वायुना कफरुहेन पित्तमन्तः, सुपीडितम् ।

अवायित्वा च सौम्याञ्च वर्हिर्भीमं प्रपद्यते ॥

तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोऽहं ज्वरे ।

दोषे विष्टे नष्टेऽहं सर्वसंपूर्णलक्ष्यः ॥

असाध्यः सोऽन्यथा हृत्तास्यो भवेद्वैकल्योऽपि वा ।

अन्यश्च सन्निपातोऽहो यश्च पित्तं पृथक् स्थितम् ॥

त्वचि कोष्ठं च वा दाहं विदधाति पुरोऽहं वा ।

तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिदुःखरक्तयोः ॥

शीतादौ तत्र पित्तं कफे स्थित्यतिशयिनी ।

शीते शान्तेऽहं नृणां मदस्यता च जायते ॥

दाहादौ पुनरन्ते स्थुस्तन्नास्तेऽवमिकमाः ॥ ॥

आगमुरभिजाताभिजङ्गमाभिचारतः ॥

चतुर्धा तु क्षतच्छेददाहादौरभिघातजः ॥ ॥

अमाश्च तस्मिन् पथः प्रायो रक्तं प्रवृत्तम् ॥

सकथाशोषवैद्यं चरणं क्षुण्णं ज्वरम् ।

उवरः

यद्वादेशीयविषयोभीशोककामजः ।
अभिप्रायद्वयान्मित्र कम्पाप्राप्तोदने ।
ओषधीगन्धजे नृच्छा शिरोरक्तमयुः चयः ॥ १ ॥
विशाम्भोतिनारायणप्रवता दाहकृष्णमः ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरक्तं च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भयोऽर्वादिहो ह्रीनिद्राधीष्टितयः ॥
यद्वादी सन्निपातस्य रूपादी मयतस्तथोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यो तु प्रापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ चोरो तावद्युक्तमौ मती ॥ २ ॥
तथाभिचारिकैर्मैत्रेय्यमाणस्य तप्यते ।
पूर्वमेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटकृष्णमैः ॥
सदाहन्त्यैः संस्तस्य प्रत्यहं वर्धते उवरः ।
इति उवरोऽष्टधा इष्टः समासाद्विधस्तु सः ॥
प्रादीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्हिरास्यः ।
प्राज्ञतो वैज्ञतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्वं प्रादीरे प्रादीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मणे भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रः सन्त्रये पुनः ।
उवरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तः सोमो मलयहः ॥
वह्निरेव वह्निर्ज्योतापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्तिष्ठ वातादौः प्राज्ञतः क्रमात् ॥
वैज्ञतोऽन्तः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राज्ञतोऽनिलात् ।
वर्षासु मावतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो उवरम् ॥
कृष्यात् पित्तश्च शरदि तस्य चातुबलः कफः ।
तत्प्रकृता विस्मयश्च तच्च नानशनाद्वयम् ॥
कफो वसन्त तमपि वातपित्तं भवेद्गु ।
बलवत्स्वल्पदेवेषु उवरः साध्योऽनुपप्रवः ॥
सर्वथा विवृतिज्ञाने प्रागवाध्य उदाहृतः ।
उवरोऽप्रवतीक्ष्णत्वमन्त्राणिभ्युन्नता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः ।
उवरवेगोऽधिका लब्धा प्रजापः असन् भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्रेशः पथ्यमाणस्य लक्षणम् ॥
ओर्लतामविपर्यासात् समराचक्ष लङ्घनात् ॥
उवरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
प्रायश्चः सन्निपातेन भूयसाप्युपहृष्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येदुस्ततीयकचतुर्थकौ ।
धातुम्वज्रशङ्काहृन्तोतसा थापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनू सन्तो तुल्यदृष्ट्यादिवर्जिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्विधेय रसान्विताः ॥
सततं निव्यतिहृन्वा उवरं कुर्युः सुदुःसहम् ।
मलं उवरोऽप्रा धातून् वा स शीघ्रं चपयेत्ततः ॥
सञ्जाकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्रदग्नादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यपिप्रशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
हिगुणा सप्रमी या च नव्येकादशी तथा ।
यथा विदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्धाशुद्धौ उवरः कालं दीर्घमप्यहं वर्धते ।
हृष्टानां आधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अस्थोऽपि दीपो दुष्टादेर्लब्धत्वात्तमसो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषमं यथाहृद्विद्ययावितः ॥
सोऽरिपक्षो उवरं कुर्याद्विमलवयवद्विभाक् ।

उवरः

दीपः प्रवर्धते तेषां खे काले उवरयन् वली ।
निवर्धते पुनश्चैव प्रवर्धनीकवलावतः ।
शीघ्रदीपो उवरः सन्मो रसादिभ्यः क्रीयते ॥
लीनत्वात् कार्यवैवर्धनाद्यादीनादधाति सः ।
आवमविद्वतास्तत्वात् स्रोतसां रसादिनाम् ॥
आयु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्हृषिक जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकायेन सङ्गवान् ।
दीपो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं उवरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सक्तदन्तेतुराश्रितः ।
तस्मिन्नासवहा नाडी भेदोनाडी हृत्तीयके ॥
प्राची पित्ताग्निलाम्बूजिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठाग्निलक्षणात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्मैदो मन्त्रास्तुगन्तरस्थिते ।
मन्त्रास्त्रैरुपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्गाम्यां सपूर्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्जः रूपगते चातुर्थकविपर्ययः ॥
त्रिधा चार्हं उवरयति दिनमेकश्च सृजति ।
बलावतेन दोषाद्यामनुषेष्टादिजन्मनाम् ॥
पञ्चानामविपर्यासात् समराचक्ष लङ्घयेत् ।
उवरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो ब्रूयाच्च दोषाणां दुःखितस्यचतुर्थकः ॥
कृष्यात् कृष्णतरास्येषु दूराददूरतरेषु च ।
दीपो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पचिरेण यत् ॥
याति देहश्च नाशेन सन्नापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्नापो लक्ष्यते उवरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्रोति सङ्गान् स रसादींस्तथा तथा ।
दीपो उवरयति क्रुद्धाशिराचिरतरेण च ॥ ३ ॥
भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीच्यते ।
अङ्कुराय यथा वीजं दीपबीजं भवेत्तथा ॥
वेगं लब्ध्वा विषं यद्वाश्रये नीयते बलम् ।
कृष्यत्वाप्रबलं भूयः काले दीपविधं तथा ॥
यवं उवराः प्रवर्धन्ते विषमाः सततादयः ॥ ४ ॥
उतर्लेशो गौरवं देव्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः आसः सर्वस्मिन्सगे उवरे ।
रक्तनिष्ठोऽवनं लब्धा अदृष्टोस्तु पिङ्गकोदृगमः ॥
दाहरागभ्रममदप्रकापो रक्तसंश्रितः ।
लङ्घनानिष्टवर्षस्कमलहृद्दो भ्रमस्तमः ॥
दौर्बल्यं गात्रवर्षेपो मांसस्य मेदसि स्थिते ।
खेदोऽतिलब्धा वमनं दौर्गन्धं चासद्विद्युता ॥
प्रलापो स्थानिररुचिरस्थिगं तस्थिभेदनम् ।
दीपप्रवृत्तिरुद्धाशः आसाङ्गक्षेपकृष्णम् ॥
अन्तर्हो वह्निःशैलं आसो हिका च मन्त्रगे ।
तमसो दर्शनं मर्मैश्चेदं सख्यमेष्टा ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मुक्तुश्च जायते शुक्रवंशये ।
उत्तरीतरदुःसाध्याः पञ्चाथे तु विपर्यये ॥
प्रलम्बमिव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रकापस्तु सङ्गीतः स्यात् प्रवेपकः ॥
विषं मन्दज्वरो कृष्णः शीतः कृष्णश्च गच्छति ।

उवरः

स्तथाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्गुणलाश्रकः ॥ ५ ॥
हरिद्रामेदवर्माभस्तद्विषयः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम उवरमेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
कफवातौ समौ यच्च ह्रीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिर्नो ॥
उवरः ॥
दिवाकरापीतवले आयामाश्च विशेषिते ।
शरीरे नियतस्थाता उवरः स्यात् पौष्णराशिकः ।
आमाश्रये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्तं क्षयःस्थिते ।
तदाहं शीतलं देहे लब्धं चोष्णं प्रजायते ॥ ६ ॥
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते यवस्थितः ।
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतलं करपादयोः ॥ ७ ॥
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृष्णसौक्ष्ण्ये वाङ्मैत्रेयप्रभः ॥ ८ ॥
विसंज्ञो उवरवेगार्तः सकोष्ठ इव वीक्ष्यते ।
सदीपः ॥ ९ ॥
देहो लघुर्यपगतकाममोहतापः
पाको मुखे करस्यसौहवमयथत्वम् ।
क्षेदः शयः प्रकृतिगामि मनोऽप्रलक्ष्ण
कण्ठश्च शृङ्गि विगतज्वरलक्षणाणि ॥
इत्यादि महापुराणे गात्रके उवरनिर्दानं
समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥
अथ उवरस्य चिकित्सा ।
धन्वन्तरिबवाच ।
“उवरोऽष्टधा पृथक् इन्द्रसंज्ञातागन्तुजः स्मृतः ।
सुप्तपर्पटकोऽशीरचन्दनोदीप्यनागरेः ।
श्वतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १ ॥
नागरं देवकाष्ठश्च धन्वाकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय उवरापहम् ॥ २ ॥
आरग्वधाभयानुस्तित्तयन्त्रिकनिर्मितः ।
कषायः पाचनं सामे स्यूते च उवरे हितः ॥ ३ ॥
मधुकसारस्निग्धवचोषणकणाः समाः ।
शृङ्गं पिप्पलाभसा नखं कुर्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४ ॥
जिह्वहिषालाविषलाकटुकारगन्धैः कृतः ।
सञ्चारो मेदनं काथः पेषः सर्वज्वरपहः ॥ ५ ॥
महौषध्यन्तासुस्तचन्दनोऽशीरधान्यकोः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ६ ॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्रतनुभिः ।
वह्ना वारे रवेर्नूनं उवरं हन्ति हृत्तीयकम् ॥ ७ ॥
शङ्खाया उत्तरे कृते स्फुपक्षस्तपसो नृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मृच्छैकाहिको उवरः ॥ ८ ॥
गुडूच्याः काथकस्तथा विषलाया वृषस्य च ।
नृङ्गोक्षाया बलायाश्च सिद्धाः क्षेदाः उवर-
क्षेदः ॥ ९ ॥
घात्री शिवा कणा वह्निकाथः सर्वज्वरान्तकः १०
उवरातिसारहरयमौषधं प्रवदाम्यथ ।
पृथिव्यां बलाविष्वनाशरोतपलधातुकैः ॥
पाठेन्यधभूषितसुस्तपर्पटकाः स्मृताः ।
जयन्ताममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥ ११ ॥
नागरातिविषातुस्तभूनिम्बान्तवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सान्तातीसारनाशनः ॥ १२ ॥
सुप्तपर्पटकोदीप्यश्लेष्मवैधवर्त पयः ।

शरीरविरोधनामि । न त्वयुवाचनं तस्य हृदय-
जातम् । अत्र लङ्घनं कर्मव्यभिचयः । तथा च
सुश्रुतः ।

“शरीरलाघवकर्तृ यदुक्तं कर्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति श्रेयं हृदयानु पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्मलाघवत् शरीरपोषकमिच्छये ॥१॥
ननु आनन्दस्तिमितेहोरेखादिपूर्णास्तस्युत-
वचनात् सामान्यतो ज्वरिणः यथाश्वरूपं
लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः
इत्यादिपरकवचनाद्भगनादिरूपं लङ्घनं सर्व-
ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वम-
नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।
तथा च सुश्रुतः ।

“कोतुक्लेशे वक्त्रिणे देयं वसनं शैविने ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥”
प्रशिथिलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीक्षे तेन
गदाशये इत्यर्थः ॥ १ ॥

“सर्वज्वरिणो कार्यं सोदावर्तं निरुद्धम् ।
कषाभिपक्षे शिरशि कार्यं कर्तुं विरेचनम् ॥”
अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानियन्त्रणं न
कार्यः । यत आह चरितः ।

“हृत्वा गरीयसी चोरा सद्यः प्राणविनाशिनो ।
तस्मादेवं हृत्वात्मा पाणीयं प्राणधारणम् ॥”
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥ २ ॥
ज्वरिभिर्भक्ष्यतस्तेष्वनं न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवात-
संवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मासतसंवनं
अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनस्या-
वस्थाविशेष एव संयुज्जीतम् ॥ ३ ॥

“लङ्घनाभ्युपगममिच्छा दोषो न पचते ।
तदा तं सुखैरस्यतयारोचकनाशनैः ॥
ज्वरतः पाचने कुट्टेः कषायैः सतुपाचरेत् ॥”
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । आया-
मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-
विशेषे पुनः प्राणपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि
कर्तव्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादि-
श्लोके लङ्घनपदं कर्मव्यभिचयमिति निर्णीतम् ॥
अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।

“लङ्घनेन चयं नीते दोषे सन्नुचितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च सुखेवाख्योपजायते ॥
लङ्घनेन अनशनं दोषे प्रहृष्टे चयं नीते ।
यत आह ।

“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः ॥”
पचतीति । सन्नुचितेऽनले आच्छादकदोषे
संश्लेषे अग्नौ प्रदीपे । यथोक्तसंप्राप्तिसामग्री-
विषयत्वात् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन
लघुत्वम् । सुतु पुनश्चात्र आभते इत्यर्थः ॥ ४ ॥
अथ आह सुश्रुतः ।

“अनवस्थितदोषाभेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरतः दीपनं काष्ठाद्विनाशककारकम् ॥
अनवस्थितदोषाभेः अनवस्थितः स्वस्थानादि-
तस्ततो गतो दोषोऽपि यस्य तस्य ज्वरिणः ।
काष्ठा अनाभिजातः । वृत्तिः लङ्घनेनामपाका-

न्नुत्प्रेषादिनाथे सुखस्य यत् प्रकृतत्वं सैव
वृत्तिः शोभा । वृत्तिः शोभा शोभायासमि-
लाभयोरिति मेदिनीकारः ॥ ५ ॥ संप्रति ज्वरस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“वातज्वरपुरीवाणां विसर्गादुमात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकक्षास्य सुहृौ तन्नाक्रमे गते ॥
खेदे जाते रक्षौ वापि सुतपिपासासहोदये ।
छतं लङ्घनमादेष्टं निर्म्यथे कान्तरात्मनि ॥”
हृदयस्य सुहृद्वरिवरोधः । उद्गारमुद्धिः सधूमा-
ज्ज्वाराभावः । कक्षास्य सुद्धिः कषाद्यभिपक्षम् ।
आस्यमुद्धिः सुखस्य प्रकृतस्वरूपम् । तन्नाक्रमे
तन्मया क्रमः तस्मिन् । तन्ना निद्रावत् ।
क्रमोऽत्र स्थानिः । सुतपिपासासहोदये सुत-
पिपासान्नां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि
मनसि । एतानि लक्षणाति मिलितान्येव सम्पक्-
कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ ६ ॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“कपोतुक्लेशः सङ्कुलासः क्षीवनञ्च सुहृन्मुहुः ।
कक्षास्य हृदयासुद्धिस्तथा स्याद्हीनलङ्घने ॥
कपोतुक्लेशः कपस्य वमनायोपस्थितिः ॥”
सङ्कुलासः हृदयात् कङ्कालनिर्गमः ॥ ७ ॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“पद्मभेदोऽङ्गमर्हस्य कासः शोषो सुखस्य च ।
सुतप्रणाशोऽर्धसृज्जा दौर्बल्यं शोचनेत्रयोः ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्ण्यवर्तवत्तमो हृदि ।
देहाभिवल्लहानिञ्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥
दौर्बल्यं शोचनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्खलितय-
यङ्गवाचामर्धम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।
ऊर्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अत्य-
कारप्रविष्टस्यैव शानम् ॥ ८ ॥ यत्वं रचन्
लङ्घनं कारयेदित्याह ।

“बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
अयमर्थः । एवं ज्वरिणं बलाविरोधिना अनति-
बलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उप-
चरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै
आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाभयमित्यर्थः ॥ ९ ॥
केवाचिदशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।

तद्धि मासतल्लघ्नाच्छुक्लशोषवमनाशितैः ।
न कार्यं गुल्मिणीबालहृद्वृक्षलभीरभिः ॥
न क्षयाभ्युपगमोपपादकामशोकापिरज्वरे ।
तत् अनशनं उल्लस्यमासतयुक्तं ज्वरिणा न
कार्यम् । मासतोऽत्र निरामो बोध्यः । सामे तु
मासते लङ्घनं कार्यमेव । यत आह तन्नास्तरे ।

“अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणी ।
लङ्घनं ग्रामपाकार्यं न तदूर्ध्वं यथा कथं ॥
तदूर्ध्वं ग्रामपाकार्यम् । अतएवोक्तम् ।
कथमिति त्वं धातुं सङ्गते लङ्घनं बहु ।
ग्रामपाकार्यमपि बाहुनं सङ्गते लङ्घनम् ॥ १० ॥
ग्रामस्य लक्षणमाह ।

“आहारस्य रसः कारो यो न पक्वोऽभिधाववात् ।

ग्रामसंज्ञां स जमते बहुधाधिसमाख्यः ॥”
तन्नास्तरे ।

“ग्राममन्नरसं केचित् केचित् मलसम्बन्धम् ।
प्रथमो दोषदुष्टिं वा केचिदार्धं प्रपचते ॥”
अथ च ।

“अपि पक्वमन्नं दुर्गन्धं बहुपिच्छितम् ।
सदनं सर्वमात्राग्रामास इत्यभिप्रायितः ॥
तेनामेव समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा ग्रामस्याश्च सामा इति युजेः खलताः ॥”
अत्र ग्रामस्य वातस्य लक्षणमाह ।

“वायुः सामो विवन्वाभिसादतन्नामल्लङ्घनैः ।
वेदना शोथमिक्षोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीक्यते ॥
विचरेद्दुग्धपञ्चापि यक्ताति कुपितो भृशम् ॥
क्षेडाद्यैर्वृद्धिमाधाति मेघलघुयोदये निश ॥”
विचरेद्दुग्धपञ्चापुरामन्त्रेककालं विचरेत् ।
कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन यक्ता-
ङ्गानीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह ।

“निरामो विशदो कक्षो निर्निर्वन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं क्षिप्तेर्वाति विप्रियतः ॥ १२ ॥
अत्र प्रसङ्गात् ग्रामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवेदन्नं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अक्षीकाकण्डहृदाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥
अक्षीका अमिलकुपी इति लोके ॥ १३ ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“निरामं पीतमाताम्रमनुग्राह्यं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धं वचिहृत्क्षिप्तवर्णमौरितम् ॥
अथ ग्रामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
“आविलसक्तुलक्षणः कण्डदेशेऽवतिष्ठति ।
सामो वलाशो दुर्गन्धसृष्टुधोरभिधातल्लत् ॥
स्थानः संज्ञतः ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
“क्षेद्या निरामो निर्गन्धः केनचान्देवावपि ।
भवेत् स पिच्छितः पाक्वुरास्यैरस्यनाशकत् ॥”
अथ ग्रामस्य वायुसंज्ञमाह ।

“आलस्यतन्नाहृदयाविसुद्धि-
होवापटस्राविलम्वजताभिः ।
गुरुदरतावचितुम्रताभि-
रामान्वितं याधितुदाचरन्ति ॥
ग्रामं जयेन्नङ्गनकोजपेया
लघुत्वस्यपीदनतिक्तयूथैः ।
विक्षेपणखेदनपाचनेश्च
संशोधनेर्कर्ममधस्तथैव ॥

तद्धि मासतल्लघ्नाच्छुद्धिदिकोके लक्ष्यापि निरा-
मेव विवक्षिता तेन निरामल्लघ्नान्वितेन लङ्घनं
न कार्यम् । सामायास्तु लक्ष्यायां लङ्घनं कार्यमेव ।
तथा सुखशोषवमनावपि निरामादेव विवक्षितौ ।
ग्रामशोषे तयोर्लङ्घनं कार्यमेव । गुल्मिणीबाल-
हृदादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्यम् ।
ग्रामैः पुनश्चैरपि लङ्घनं कार्यमेव । यद्यो घातु-
क्षयो रोजवत्त्वात् । वातस्य ज्वरे लङ्घनं न कार्यम् ॥
ज्वरी लङ्घनेऽपि यत्नं विवेदित्याह सुश्रुतः ।

कथितो मोक्षमार्गातिमोक्षस्तु वाक्यान् विसृजति ।
 अतः सर्वसाधकसाधु न कश्चिद्वादि सारयेत् ।
 चारीतम् ।
 इत्या मरीचकी चोरा वयःप्रायविनाशिनी ।
 तस्मादेवं वक्तव्यं वागीशं प्रायकारकम् ।
 अथर्वं वेदमपि अथं चोरी कश्चिद्वादि सारयेत् ।
 प्रियेदुपलब्धं आह सुसुत यव ।
 जीवन् जीविना जीमो अगत् सर्वम् तन्मयम् ।
 अतोऽन्ततया सुखी न कश्चिद्वादि सारयेत् ।
 जीवन् जनम् । कश्चित् सारयेद्वै । तथा च ।
 अरे मेवमपि कोटि मन्देऽन्त्याहरे तथा ।
 अरोचके प्रतिप्रसवे प्रसेके चयथौ चये ।
 प्रसे च मनुमेवे च वागीशं मन्दमाचरेत् ।
 प्रसेके सुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अथं पिवेत् ।
 यत आह ।
 “अतिथीमेव वक्तुं ह्यत्येव प्रयोजितम् ।
 प्रयाति ह्यपिपित्तं अरितस्य विप्रवतः ॥”
 तत्र जलं चोरी शीतलं न पिवेदित्याह सुसुतः ।
 नचन्दरे प्रतिप्रसवे पार्श्वमुखे गत्ययि ।
 सद्यःसुखी तथाप्याने आसी वातकषीहवे ।
 अरुचिपयस्योयुक्तावासकासेह विप्रयौ ।
 दित्वायां केहपाने च शीतं वारि विवर्णयेत् ॥”
 अथ च एव ।
 “सकमानेन शीतेन चरकोयेन वदते ।”
 अथ शीतं जलमकथितं निविहम् । तथा वति
 कथितं पात्रं आयातम् । तत्र कथितस्य पिधि-
 र्गयाच ।
 “काथ्यमानसु निर्वेगं निर्वेगं निर्वेगं यत् ।
 ततोयं कथितं श्रेयं दीप्तं पाचनं जलम् ।
 निर्वेगं श्रेयः । कथितस्य विप्रमाणाह सुसुतः ।
 “वातकेहचरार्णाय हितसुख्यान् हस्यते ।
 दीपनं स्यात् कषण्हेदि वातपित्ताहुजोमनम् ।
 तद्धि भाईवक्तुहोवक्तोत्वां शीतमन्यया ॥”
 वागभट्ट ।
 “हृत्वायां प्राप्तसुख्यान् पिवेद्वातकषण्डरे ।
 तत् कथं विजयं नीत्वा हृत्वामाशु निवर्तयेत् ।
 उदीये चाभिं शोतांति सप्तसुख्य विप्रो-
 धयेत् ।
 वातपित्तकफस्त्रेदशकम्वाधि सारयेत् ॥”
 अथोयोदकस्य कथनं गुणाच ।
 “काथ्यमानसु निर्वेगं निर्वेगं निर्वेगं तथा ।
 अर्हापिष्टं यतोयं तदुयोदकमुच्यते ।
 अवरकायकपन्नासनातपित्ताममेद्वाम् ।
 नाशनं वक्षिर्वापि प्रयसुख्योदकं सदा ॥”
 अथर्तुमेदे जलस्य पाकमेदः ।
 निपादशेषं वक्तुं योषो अरदि शस्यते ।
 हिमेऽर्धशेषं शिशिरे तथा सर्वावसक्तयोः ॥”
 अथ तु ।
 “निदाथे अर्धपादोनं पादश्रीकम् अरदम् ।
 शिशिरे च वक्तुं च हिमे अर्धपादशेषितम् ।
 अरमाश्रावशेषम् वारि सर्वांशु प्रस्यते ।
 इति केचिदुवाः प्राहुर्ज्जटागमदशनात् ॥”

केचित् ।
 “ननुअर्धशेषं वाचिह वेदेयं पित्रु पक्षयोः ।
 एकमात्रावर्धेनं स्यात्तु सर्वादिह कमात् ॥”
 अथ दोषाणां कथोक्तवता क्रियता वा तथा
 अथवा कथनीया ।
 “तत् पादश्रीकं पित्तममर्धश्रीकम् वातशुत् ।
 निपादश्रीकं अर्धश्रीकं संयादपिप्रं जलम् ॥”
 निपादश्रीकस्य तन्मातरे आरोह्यानुवर्धमा ।
 तस्य जलस्य गुणाच ।
 “पादश्रीकम् यतोयमारोह्यान् तदुच्यते ।
 आरोह्यान् सदा यथं कायकायकपापहम् ।
 सद्यो अरदं पादश्रीकं दीपनं पाचनं जलम् ।
 आनाहपाकमुखाश्रीगुलाश्रीयोदरापहम् ॥”
 अथर्तुमेदे जलस्य यथायथं देशभेदः ।
 “हिमन्ते शिशिरे चाम् वारसं वा तदागमम् ।
 वसन्तयोद्योः कौप्यं वायं वा नेर्भरं हितम् ।
 नादेयं वारि नादेयं वसन्तयोद्योः ॥”
 विषयतु पञ्चपुष्पादिदृष्टं निर्भरयोगतः ।
 औद्धिदं चान्तरीक्षं वा कौप्यं प्रादुर्भ च स्तुतम् ।
 अर्धं अरदि नादेयं नीरमंमृदकं परम् ।
 दिवा रविकरेणुत् शीतं शीतकरेभिर्भि ।
 जेयमंमृदकं नाम क्षिणं दीपयामहम् ।
 अन्निभ्यान्नि निर्होषमानरीक्षजलोपमम् ।
 वक्ष्यं रसायनं मेध्यं शीतं जलम् सुधासमम् ॥”
 अथ च ।
 “अरदगस्त्रेदयादक्षिणं वलितं हितम् ।
 उहसुसुतम् ।
 “कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥”
 यथर्तुपक्षमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिवे-
 दित्याह सुसुतः ।
 “दाहातिवारपित्ताहृन्मृच्छामदाविघातिव ।
 मन्त्राष्टके पाकुरोगे हृत्वाहृद्भिमेयु च ॥
 मदापानात् सप्तकृते रोगे पिशोत्यिते तथा ।
 वसिपातसमुत्थे च अतं शीतं प्रशस्यते ॥”
 कथितस्य जलस्य शीतलकरविशेषे गुण-
 विशेषमाह सुसुतः ।
 “अतान् तन्निदीधनं यदन्तर्वासाशीतलम् ।
 अरुचममभिधन्दि हामिहृत् अरदजलम् ॥
 धारापातेन विटम्भि दुर्जरं पयनाहृतम् ।
 अन्तर्वासाशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
 अनापरेऽपि विशिवाः ।
 “दिवा अतं पयो रात्री गुरुतामधिगच्छति ।
 रात्री अतं दिवा पीतं गुरुतामधिगच्छति ॥
 तत् पय्युचितं वद्विगुणम् अर्धं निदीधनम् ।
 गुण्येकपाकं विटम्भि सर्वरोगेषु निहितम् ॥
 अतं शीतं पुनस्तानं तोयं विषयमं भवेत् ।
 निर्व्युहोऽपि तथा शीतः पुनस्तानो विशेषमः ॥”
 रात्री तुयोदकस्य कथयामह ।
 “अरमेनाश्रीशेषं चतुर्थेनाश्रीकं वा ।
 अथवा कथनेनैव विहसुख्योदकं वदेत् ॥”
 तस्य गुणाः ।
 “अर्धश्रीकमदीधनं दीपनं वक्षिणीयम् ॥

वायकायचरदरं पीतसुख्योदकं निधिः ॥”
 अथ च ।
 “भिनति ह्येकवर्णात् भादतं चापकवैति ।
 अजीर्णं अरवत्यान् पीतसुख्योदकं निधिः ॥”
 राजासुख्योदकस्य तन्मेषे पिवेदित्याह ।
 “अथ तदधिपवनं जलम् वक्षिणीयम् ।
 पार्श्वरूपीनसाधानहिक्तामिलकपापहम् ।
 अर्धं हृदवाचमुत्थे सद्यःसुखी नचन्दरे ॥”
 विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिवेदित्याह
 सुसुतः ।
 “अर्धपादश्रीकस्य विषे रक्ते मदाकवे ।
 अममयरीतिह तमके वमथी तथा ।
 वृमीहारेऽपिदग्धे शोषे च सुखकक्षयोः ।
 अर्धमे रक्तमिमे च शीतमन्मः प्रशस्यते ॥”
 शीतमन्मः आममेव न तु कथितम् । कथितम्
 शीतं दाहादिह यदुक्तं तत् सचन्दरेह । विचन्दरेह
 तु दाहादिह्यामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥
 आमादिजनानां अठराधना पाककायविधि-
 माह ।
 “आमं जलं पाकतुपैति आमं
 पक्वं पुनः शीतलमर्धमामम् ।
 पक्वं कटुखण्डं ततोऽर्धकालं
 कालाकथयः शीतजलस्य पाके ॥
 पित्तमदाविषोऽपि तिक्तनैः अतशीतलम् ॥”
 जलं हितमिति शेषः ॥ अर्धं तिक्ताणि बहुकानि
 तेभ्यो निर्धाय योगमाह सुसुतः ।
 “सुस्तपर्यटकोदीचश्चकाराश्रीरचन्दनेः ।
 अतं शीतं जलं दद्यात् हृदवाचमरक्षान्वये ॥”
 हृत्वाच धान्यकम् । यत आह निषण्डी धन-
 न्तरिः । कुसुम्बः खर्शिकारा हृत्वा धान्यं
 वितुसकमिवादि । तदुवाच ।
 “धान्यकं दीपनं रथं पाचनं खादुपाकि च ।
 दीपयत्तदादाहनासकायचरप्रशुदित्यादि ॥”
 अरदतवक्त्रसेनहृदादयः हृत्वास्थाने नागरं
 पठन्ति । तदुवाच,—
 “सुस्तपर्यटकोदीचश्चकाराश्रीरचन्दनेरिति ।
 नागरं कटुकमपि नाच पित्तजनकं मधुरपाकि-
 त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरसुखकं
 इति केचित् । कश्चिदेकदेशेन सप्तदायोऽव-
 गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीक्ष्णं तु
 नागरस्थाने पक्वम् ॥ अतस्य प्रक्रिया ।
 चन्दनेरित्यत्र सचार्थे हृतीया । तेन सुस्ता-
 दिभिः वक्त्रभिरासेरेव चक्षुः सहितं जलं अतं
 जलमेव केवलं यथर्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतजीकृतं
 दद्यात् । तथा च वक्त्रसेवः ।
 यदसु अतशीतासु वक्त्रादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमाणं ततो जलं यादयेत् प्राक्किमेऽमथि ॥
 अस्यायमर्थः । यत् जेतोः । अथु जेतु ।
 अतशीतासु अतसां केवलासेव यथर्तुपक्वाः ।
 शीतासु शीतजीकृताः । वक्त्रादि जलं प्रयु-
 ज्यते । आममेव संशुद्धं जलं स्यात्तैः ततः
 प्रसेप्यत्वात् कर्षमाणं जलं सप्तदितं वक्त्रादि

अथः

प्राप्तिकेभ्यश्च प्रथमायां कथितश्रौतसे जले
क्षेत्रं ग्राहयेत् । अतएव वज्रमभिधातुं वज्र-
पाणीयमिति वज्रमेवादिभिरुक्तम् । अस्मिन्
पक्षे चन्दनं चेतं ग्राह्यं न तु रक्तम् । तत्-
कवायसेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति ।
वज्रपाणीयमिदम् ॥ १ ॥ वज्रपादेः पाने तु
विधातवे प्रक्रिया भिन्ना तामाह वज्रपानः ।
कथंमात्रमिह त्रयं ग्राहयेत् प्राक्तिकेभ्यश्च ।
अहंश्रौतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसम्बधौ ॥
आदिप्रश्नेन युवववाग्विधेयिभक्तानि युक्तानि ॥
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह ।
सुखं त्रयं पानं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।
अहंश्रौतं तद्वै पाने पेयादिसम्बधौ ॥
पानप्रयोगश्च वज्रसुक्तवात् । अस्मिन् पक्षे
चन्दनं रक्तं ग्राह्यम् । कवायसेपयोः प्रायो
युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ २ ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः ।
तत्तु रक्तं हिमं खादुं श्लेष्मिण्यपित्तजित् ।
तिक्तं निवर्तितं वृद्धं ज्वरघ्नविषापहम् ॥
वज्रपादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा
योगा उच्यन्ते । ते यथा,—
श्रीपथोऽन्धगोश्रीरपस्त्यकमधुकजम् ।
पानं पित्तज्वरं हृन्त्याहारिवाद्यं सप्रकर्षम् ॥
अथ श्रीपथोऽपस्त्यकयोः पक्षे ग्राह्ये । मधुकस्य
तु पुण्यम् । अन्यथा ।
हृन्त्यात् सघटीमधुकं तथैवोत्पलपूर्वकम् ।
पानं ज्वरं हिमं किंवा सौतपलं प्रकरायुतम् ॥
हृन्त्यात् पित्तज्वरमिति शेषः । उत्पलमव-
कमममिह्यादि ।
दिवास्त्रापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्त्रात्कपावहः ।
श्रीपथवर्षेण कालेण दिवास्त्रापौ निविह्यते ॥
उचितो हि दिवास्त्रापौ निवर्तितो शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति येनामस्यपतां दिवा ॥ ३ ॥
येषां दिवास्त्रं उचितस्तानाह ।
आयामप्रमदाश्च बाह्वनरतान् क्षान्तान्गती-
सारिणः
मूलान्वासवतनुवापदिगतान् हिकामस्तूपीहि-
तान् ।
श्रीपथान् श्रीगणकान् शिशून् मरुतान् वृद्धा-
नृसाजोर्णिनो
राज्ञौ जामरितान् नरान् निरग्रान् कामं
दिवा स्वापयेत् ॥ ४ ॥
अथ वातिकादिज्वराणां प्राकावधिमाह ।
वातिकाः सप्ररात्रे तु दशरात्रेण पौष्टिकाः ।
शैथिल्यो द्वादशाहिनं ज्वरः पाकस्तुपैति हि ॥
रक्तसामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तुति ।
यत आह सुश्रुतः ।
बहुदीवस्य मन्दायाः सप्ररात्रात् परं ज्वरः ।
लङ्घनाद्यवधिमभिर्बद्धा दीवो न भवति ॥
तदा तं सुखवैरस्यलङ्घारोचकनाशनैः ।
कवायैः पाचनेऽहोर्ज्वरज्ञैः सप्तपाचरेत् ॥ ५ ॥

५५६

अथः

ज्वरस्य तावद्यमध्याह्न्यात्त जीर्णतावधिः ।
आवरात्रात्तद्वयं ज्वरमाहूयन्तीति शेषः ।
द्वादशाहमभिधातुं मध्यं जीर्णं ततः परम् ।
आवरात्रादिति । अत्रायं मन्दाशायम् ।
रात्रिप्रश्नो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तम-
दिवसादस्यात् ज्वरस्तद्वय इत्यर्थः । तथा चोक्तं
तन्नामने ।
ज्वरे क्षतीति वज्रमे जीर्णं रक्तचन्दनं युज्येति ।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरग्ये मनीषिणः ।
अतएव जातुकर्मः । जीर्णस्योदशदिवस इति ॥
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।
वातिके सप्ररात्रे तु दशरात्रेण पौष्टिके ।
शैथिल्ये द्वादशाहिनं ज्वरे युज्यते भेषजम् ॥
सप्ररात्रे इत्यत्र रात्रिप्रश्नो दिवसस्योपलक्षकः ।
अतएवोक्तम् ।
पाययेदातुरं साममीयधं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथ वा दद्यात् निरामं तत्तुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणापुत्रकम् ।
शुद्धोऽपिप्युक्तोऽन्यनामनेः पाचनं श्रुतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
हारीतेनापुत्रकम् ।
यतां क्रियां प्रयुज्येत वज्रान् सप्तमेऽहनि ।
पिबेत् कवायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनौ ॥
यतां क्रियां लङ्घनादिरूपम् । कवायसंयोगात्
कवायेण साधितां पेयामित्यर्थः ॥ खरनदंश-
पुत्रकम् ।
इति षड्भुजिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः ॥ वागभट्टश्च ।
सप्ताहारीयधं केचिदाहुरग्ये दशाहतः ।
लघुमे भोजिते केचिद्देयमामोख्ये न तु ॥
सप्ताहात् सप्ताहमारभेत्त्यर्थः । अथ खव-
लोपे कर्मणि पञ्चमी । अतएव सुश्रुतः ।
दशरात्रात् परं सप्तमेऽहनीत्यमिति निश्चितम् ।
अतएव दशरात्रेण द्वादशाहनेति लङ्घनवता
क्षतीतेत्यर्थः ॥ अन्य परकखेवमाह ।
ज्वरितं वज्रमेतीति लघुजं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कवायं पाययेत् तम् ॥
अस्यायमर्थः । ज्वरितं वज्रमे लङ्घनेन क्षतीते
सप्तमेऽहनि भोजितलघुजं अहमे दिने कवायं
पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।
सप्ररात्रात् परं केचित्कान्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्ररात्रात् परं अहमेऽहनीत्यर्थः । केचि-
त्परकादयः । अक्रहस्तोऽपि ।
सप्ररात्रेण मध्यमे सप्तपातुगता मलाः ।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽहमे दिने ॥
एवं क्षति कवायदाने सप्तमाहप्रयोर्दिवसयो-
गिकस्यः ॥ ६ ॥ तथापि सप्तमाहप्रयोर्दिवस-
कालोचितं युज्यते भेषजमत्र । दीवपाकं दद्यात्
इत्यादिवाह सुश्रुतः ।
“पौष्टिके वा ज्वरे देयमस्य कालमनुव्रियते ।
अपरिज्वरितस्यापि भेषजं दीवपाकतः” इति ।

अथः

अस्यायमर्थः । अथ कालसंज्ञिते पौष्टिके ज्वरे
दीवपाकं दद्यात् भेषजं देयम् । न तु तत्र दश-
रात्रापेक्षा । तथा अपरिज्वरितस्यापि पौष्टिके-
तरनवज्वरस्यस्यपि दीवपाकं दद्यात् भेषजं
देयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ दीवपाकस्य कालमाह सुश्रुतः ।
नदी ज्वरे लघौ देहि प्रचक्षुः मयेतु च ।
पक्षं दीवं विजानीयाज्वरे दीवं कदीवमिति ॥
ज्वरे नदीं कषयीकृति । मयेतु वातपित्तकफ-
ज्वरपुरीषेषु । प्रचक्षुः खमागं चकारिषु । पक्षं
निरामम् । दीवप्रकृतिनेत्यादिकेषां पक्षज-
जम् । दीवपाकं दद्यात् वातपित्तकफाणां प्रकृतिः
ज्वरस्य तदुपमवाद्यां चोपादनम् । तस्या
वैलक्ष्यं वैपरीत्यं तस्मात् दीवपाककार्यं एकैवा
मते ।
सुश्रुतामता लघुलक्षणायां ज्वरमाह्वयम् ।
दीवप्रकृतिबद्धाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दीवप्रकृतिः दीवपाकं खमागं चकारिषु । माधव-
निदाने उक्ताहस्याने अद्याह इति पाठः ॥ ८ ॥
शेषः पञ्चविधः कालो भेषजप्रयोगे वृत्ताम् ।
अत्रातुक्ते प्रभातं स्यात् कवायेषु विधेयतः ॥
सुखभेषजसमन्वितो निविह्यस्तस्यै ज्वरे ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम् ॥
सुखभेषजं कायः तस्य समन्तः पानम् ।
यत आह ।
न कवायं प्रशंसन्ति नराणां तद्वै ज्वरे ।
कवायेणाकुलीभूता दीवा क्षेप्तुं सुदुस्तराः ॥
आकुलीभूताः प्रवृद्धाः खमार्गं परित्यज्य
यतस्ततो गताः । अथ कवायप्रश्नेन कायो
युज्यते ॥ ९ ॥ उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
इदं कायः कवायश्च निर्व्यहः स निगद्यते ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति ॥
तत्र तद्वै ज्वरे भेषजं सुखभेषजं कायरूपम् ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम् । यत आह ।
न तु कल्पनसुहृद्भिः कवायः प्रतिविह्यत इति ।
कल्पनं तोयपेयाद्यवादादिकम् ॥ १० ॥ ननु ।
खरस्य तथा कल्कः कायश्च हिमपायकौ ।
शेषाः कवायाः पक्षेते लघवः सुखयोत्तरम् ॥
इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निविध्यन्ते ।
तत्र ।
यः कवायः कवायः स्यात् स वर्णस्तस्यै ज्वरे ।
इति ।
यः कवायः कवायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-
करयेन अहमभागावशेषकरयेन वा कवाय-
वर्णः कवायस्य स्यात् । स कः कायः । स
तस्य ज्वरे निविह्यः ॥ ११ ॥ कायवाचकस्य कवा-
यस्य लक्षणमाह ।
प्रादृष्टिः कवायः स्वादयः बोद्धव्यगुणात्मका ।
कथितोऽतः वज्रपादि न निविह्यो नवज्वरे ॥
अस्यायमर्थः । यः कायप्रकृतात् बोद्धव्यगुणा-
त्मका कथितः पक्षः अथ च प्रादृष्टिः चतुर्थ-
भागावशेषः स कवायः स्यात् । अतः वज्र-
पादिसंस्कारज्वरे न निविह्यः । अथाकादह-

अथः

पाकाशोक्तकषयाभावेन कषायताभावात् ॥३॥
तद्वत्त्वरे कषायस्य दोषमाह ।

“दोषा दृष्टाः कषायेन क्षमितास्तत्रैव चरे ।
क्षम्यन्ते न विपश्यन्ते कुर्वन्ति विषमञ्चरन् ॥
कषायेन क्षमिताः प्रकृतये निवारिताः ।
यत आह कषायरसमुत्थान् ।

कषायः क्षम्यः प्रीतिः क्षयः पित्तकफादयः ।
इत्यादि ।

क्षम्यन्ते आश्रयान् कुर्वन्ति । न विपश्यन्ते
सुखेन न विपश्यन्ते दुःखं दत्त्वा विजम्बेन विप-
श्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यथा ।

“न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायेः क्षमिता मनाः ।
तिर्यग्निमार्गगा वाति चौरं कुर्वन्तेवञ्चरन् ॥३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तद्वत्त्वरे ।

हृद्रोगं आसमानाहमोहश्च कुरुते भ्रष्टम् ॥”
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव
पेक्षयति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थित-
दोषाणामु तद्वत्त्वरे चरे वमनं वल्लतं हृद्रो-
गादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तद्वत्त्वरे
चरे यत्नाद् वमनं निविहन् ॥ ३ ॥

अवस्थाविशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह ।

“सद्यो मुक्तस्य वा जाति चरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनाहंश्च प्रक्षमिष्याह वाग्भटः ॥”
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनाहंस्ते-
त्यनेन गर्भेयतिलक्षणातिवृद्धादिनिरासः । वाग्-
भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥

“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं जेश्वाहुत्याह्न्याह्नकवितम् ।

न कार्यं गुल्मिणो बालवृद्धदुर्बलभीक्ष्मिः ॥”
अनश्नमिति शेषः । अनेन वचनेन गुल्मिण्या-
दीनामनश्ननिषेधात् चरे सामे पाचनं निरामे
शमनं पथ्यान्नमखादिकाश्च दद्यात् ॥ ३ ॥

पाचनशमनयोर्लक्ष्यमाह ।

“यत् पचन्त्याममाहारं पचैदामरसश्च यत् ।
यदपक्वान् पचैदोषास्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समामोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संतुष्टास्तत् संशमनमुच्यते ॥”

न शोधयति नोद्वाधोमार्गाभ्यां पातयति ।
नोदीरयति न वर्धयति ॥ ३ ॥ तयोः संप्रदानं
कालमाह ।

“पायमेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्टा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन् पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन् पचरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदायेत् ॥”
इत्यभिर्हिततातः ॥ अन्यथा ।

“कृशश्चेवाप्यदोषश्च शमनीयैवपाचरेत् ॥”
ननु ।

“जालाप्रसेको ज्वलासो हृदयागुह्यारोचकौ ।
तज्जालस्याविपाकास्तत्रैरसं गुणमात्रता ॥
ज्वलाशो बहुधनत्वं क्षम्यता वलवान् चरः ।
आमञ्चरस्य क्षिप्वापि न दद्यात्तत्र शेषम् ॥

अथः

मेघनं क्षामदोषस्य भूयो जनयति चरम् ॥”
भूयो बाहुल्येन । अन्यथा ।

“पायमेदोवचरं मोहादामञ्चरे तु यः ।
य ह्यमं लक्ष्यस्यैव कारायेन परावृणोत् ॥”
इति वचनादामञ्चरे मेघजनिषेधात् कथं सामे
चरे पाचनं देयम् । उच्यते निवपन्ने सामे
चरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे मेघनं
निविहन् ॥ तथा च वाग्भटः ।

“सप्ताहात् परतोऽष्टे सामे स्वात् पाचनं चरे ।
निरामे शमनं स्वामे सामे नौषधमाचरेत् ॥”
अतुष्टे निवपन्ने । स्वामे सोपद्रवे ॥ ३ ॥ अथ
सामान्यचरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।

“नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं दृष्टीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं चरितेभ्यो चरापहम् ॥
ध्यामकं रौहिणम् । तदलाभादृशीरं दद्यात् ।
दृष्टीद्वयं दृष्टपला स्रक्फला दृष्टी । जुदा
दृष्टी चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥
कण्टकारीद्वयं शुद्धी ध्यामकं सुरदाय चेति
शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिकाश्च स्र-
ज्वरीषु ॥ ३ ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्माह
सुश्रुतः ।

“अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्वञ्चरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृक्षीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्वञ्चरापहम् ॥
वृक्षीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।

“पुनर्नवः श्वेतमूलो वृक्षीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥”
पाकप्रकारमाह ।

“क्षीरमष्टगुणं दद्यात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पातयं क्षीरपाके ह्यथ पिबिः ॥”
दद्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यथा ।

“उदकाद्गुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं क्षयितं पेयं सर्वञ्चरापहम् ॥
गुडूषीधान्यकारिष्टं पत्रकं रक्तचन्दनम् ।
रुषां क्षायः सुप्रसिद्धः सर्वञ्चरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृत्कासलघ्याह्वाहृत्क्षीरैरेत् ॥”
गुडूषादिकाश्च ॥ ३ ॥ संशोधनं तद्वत्त्वरेणो
निविहं तदाह सुश्रुतः ।

“कृद्भिं कृद्भिं मन्दमोहं भ्रमहृद्भिधमञ्चरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तद्वत्त्वरे ॥”
संशोधनस्य लक्षणमाह ।

“स्थानाहर्निर्गयेदूर्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्यादेवदाजीकलं यथा ॥”
निविहमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देवं यत्
आह ।

“रोगे शोधनमात्रे तु यं विद्यादोषदुर्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्यादोषप्रत्याघनं च ॥”
शोधनमात्रां रोगमाह ।

“सद्योचरे विमोक्षीर्णं मन्दाभाषवचौ तथा ।
क्षम्यरोगे च हृद्रोगे काष्ठे आसे च वामयेत् ॥

अथः

क्षीरञ्चरगरश्चर्हिगुह्यमीशोदरेह च ।
मूले शोधे भ्रवचरते क्षमिदोगे विरेचयेत् ॥”

दोषदुर्बलं दोषैरपचितेदुर्बलं न तु उच-
यादित्यर्थम् । अतएव समीचीनं । अन्यथा ।
“चले दोषे कसौ कोष्ठे नेजेताव वलं दृष्टम् ।
अथापत् दुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥”
कुतो वलं नापेक्षणीयमित्याशङ्क्यामाह ।
तदा तस्यामवस्थायं शोधनं दुर्बलस्यापि दोष-
दुर्बलस्यापि अथापत् भवेत् । कृद्भिंदिवाधि-
कतु न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ वलवतः पुनश्च
पक्षस्य दोषस्य क्षयानश्चितस्य शोधनाविधाने
दोषमाह सुश्रुतः ।

“पक्षोऽप्यानिर्गतो दोषो देहे तिष्ठन्महाव्ययम् ।
विषमं वा चरं कुर्याद्भक्षणयापामेव च ॥”

पक्षः लङ्घनतिलक्षणापानपेयादिभिः । अग्नि-
हृतः अघोमार्गेणाशुतुष्टः । महाव्ययं विषम-
चरं चातुर्यकम् । तस्यैव महाव्ययत्वादिति
गदाधरः । गम्भीरमिति कार्तिकः । महा-
व्ययं महाकटं वा । वलवतापामं वलव्यम् ॥ ३ ॥
संशोधनमाह ।

“आरवधयन्त्रिकसुस्तित्ता-

हरीतकीभिः क्षयितः कषायः ।

सामे समूले कषवातपित्त-

चरे हितो रेचनपाचनञ्च ॥”

आरवध घनवहेरा ॥ अन्यथा ।

“पथ्यारवधतित्तात्रिदामलकैः शृतं तीक्ष्णम् ।
पाचनसारकसुक्तं सुनिभिर्नोर्गञ्चरे सामे ॥”

इति आरोग्यवधकह्वयम् ॥ ३ ॥

“अनन्तां बालकं सुप्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्टा सुस्नाम्बुना कल्कं प्राथयेद्वत्त्वमितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्वञ्चरानयम् ।
विद्ध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥”

अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥ ३ ॥

संशोधनं संशमनञ्च येषां निविहं तानाह ।
“पीताम्बुलं हननीयो जीर्णो मुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदीर्घं यत् संशोधनमश्नेतरत् ॥”

पीताम्बुः पीततित्ताम्बुः । मुक्तः मुक्तवाग्व्यर्थः ।
अत्राध्यवसितादित्वात् कर्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत्
संशमनम् ॥ ३ ॥

“त्रिफला रजनीशुग्मं कण्टकारीशुतं शटी ।
विकटु यन्त्रिकं मूर्च्छा गुडूषी घण्टासकः ॥

कटुका पर्यटो सुप्तं चायमाखा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करन्तश्च मधुयक्षी च वत्सकः ॥

यवानौन्नयवो भागीं शिशुवीचं सुराक्ष्जा ॥
वत्सा त्वक् पक्षकोक्षीरचन्दनातिविद्या नला ॥

शालीपत्रीं पृथिवीं विडुङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चरं पत्रं पटोसजम् ॥

जीवकर्षभकौ चैव जवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुष्करीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥

ताकीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वपूर्णस्य किरारं प्रक्षिपेत् शुधीः ॥

यतत् सुदर्शनं वामं पूर्य दोषत्रयापहम् ॥

उत्तरः

ज्वरं च निखिलान् हन्यामाच कार्या विचारणा ॥
 पृथग् हन्त्यागन्तुं च धातुस्थान् विवर्तयन् ॥
 सतिपातोद्भवश्चापि मानवानपि नाशयेत् ॥
 शीतादीनपि दाह्यादीन् मोहं तन्नाशं हन्यात् ॥
 कासं श्वासश्च पाण्डुश्च हृदोगं कासलासपि ॥
 त्रिकण्डकटीकाशुपार्श्वगुलश्च नाशयेत् ॥
 शीताम्बुना पिबेदतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ॥
 तद्वज्रवराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रयाशनम् ॥”
 पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्यभावे
 कण्टकारीकृतम् । शौराङ्गाभावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभ-
 कथोरलाभे विहारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुष्करौकं श्वेतकमलम् । काकोल्याभावे अश्व-
 मन्थान्दुलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे खर्ज-
 ताली प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीकटा
 देया । इति सुदर्शनचूर्णम् ॥ * ॥
 “शटी निशाह्वयं शुष्की शर पुष्करमूलकम् ।
 शला गुडूची कटुका पर्यटश्च सवासकः ॥
 भार्गी किराततिलश्च दशमूलं तथैव च ।
 काशमेघं पिबेत् कण्डसिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् हतं हन्ति नाच कार्या
 विचारणा ॥”

अनुभूतमनुत्तममेतत् ॥ *
 “हरीतकीचिद्रुद्रहदारकाणां पृथग्भवेत् ।
 पलद्वयं कण्ठा शुष्की गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
 सङ्गदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसंस्तितम् ।
 मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
 कासं श्वासं मलसक्तं वट्टिमार्गं नियच्छति ॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा वडुक्षा
 सचन्दनं लोहितचन्दनश्च ।

लक्ष्मणकं वारि सुरा समुक्ता
 प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥

किराततिलसिंहनासतिल्ला-
 ऋताकण्ठापर्यटकण्टकार्यः ।

विडङ्गविन्धामलकानि वासा-
 रवानिशावाक्यसिन्धुवाराः ॥

शतानि देवानि पृथक् पलाह-
 मानानि सर्वानि च भवेज्जानि ।

कल्कानमीषां विदधीत गव-
 दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन ॥

तेन तिलानाम्बु तुलाशुभानं
 तेनैव कल्केन ग्रन्थैः पचेत् ।

हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
 कुण्याह्वयं वीर्यमतीवपुष्टिम् ॥

विमर्द्दनादाशु परिभ्रमं अमं
 ग्रन्थं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः ।

तथा अषामस्थिसमुद्भवामपि
 प्रहृत्य निद्रां सत्तुपाज्येत् सुखम् ॥”

अरुणा-सङ्गिष्ठा । वारि वासा । रसा राक्षा ।
 इति लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

“लाक्षारससं तैलं तैलाज्जु चतुर्गुणम् ।

उत्तरः

अथगन्धानिशादावकौलीकुष्ठाम्बुचन्दनैः ॥
 समन्वारोहिणीराक्षाशलाकामधुनैः समैः ।
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यङ्गनादिना ॥
 सर्वज्वरक्षयोक्ता रक्षासापसारवातघ्नम् ।
 यत्तराससभूतं गर्भिणीनाञ्च प्रसूते ॥”

मस्तु दधिजलम् । कौली रेणुका । चन्दन-
 मञ्च श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी ।
 इति च लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

“लाक्षा हरिद्रा सङ्गिष्ठा फेनिकं मधुकं बला ।
 लामञ्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलसुतम् ॥

प्रत्येकमेघं वज्रघ्नीः पक्षा तोये चतुर्गुणैः ।
 चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत् ॥

रेणुका पञ्चकक्षैव वाजिगन्धा तथैव च ।
 वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं लवचम् ॥

शतपुष्पा पुष्करौकं मांसी मधुकमेव च ।
 यमिरश्मिर्नैः कल्कैः कपायेणैव पंचितैः ॥

मस्तुसुक्तारनालागामाफाफकमावपेत् ।
 शौराङ्कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति ।
 यपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम् ॥

सप्रलापं सङ्गणञ्च तालुशोषभमान्वितम् ।
 यक्षोपप्लव्ठा धं बाला रणःसंघृष्टिताश्च ये ॥

तेषां कटं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥”
 फेनिलं वदरम् । लामञ्जकसुशीरवत् पीतच्छवि-

लखविशेषः ।
 लामञ्जकं यदा न स्यादशीरं दीयते तदा ।

चम्पकमित्यस्य स्थाने कुचापि गैरिकं इति पाठः ।
 नीलोत्पलस्यालाभे तु कुसुदं देयमिच्छते ।

समापयेत् प्रविपेदितार्थः । चोरकं यन्त्रि-
 पणस्थ भेदः भगिण्डर इति नेपालदेशे भवति ।

तदलाभे यन्त्रिपणं देयम् । पुष्करौकं श्वेतकम-
 लम् । मस्तु दधिजलम् । युक्तं सन्धानभेदः ।

आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादि-
 तैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रक्षाः ।

“छतो गन्धदङ्गणः श्रोत्रणञ्च
 सर्वस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।

भूयो भूयो मर्दयेत्तं चिरात्
 वज्रो देयः शङ्खवरद्वयेण ॥

तापे शीतं वीजनेत्रकभक्तं
 उन्माकादां पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।

अद्रौ चोयं हन्ति सद्यो ज्वरम्
 पित्ताधिक्ये सृष्टिं तोयञ्च दद्यात् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध
 भाग १ सोह्यागश्च भाग १ मरिच भाग १

शर्करा भाग ४ रोहमत्स्यकपित्त भाग १ ।
 अमं प्रतिदिनं सर्वं दिनचर्यं मर्दयेत् । रस-

मिमं रक्तिचर्यमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । व्योदनं
 तर्कं उन्माकफणं भोक्तुं दद्यात् । अजनाद्योः

शीतजलसुपचारं कुर्यात् । उदकमज्जरीरसी वव-
 ज्वरेण ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“अद्यात्तु सर्पं सप्तसप्तद्वयं
 हिङ्गुलगन्धं परिचय्य यामम् ।

उत्तरः

नवज्वरे वज्रयुगं विषय-

मार्द्राभावात् ज्वरधूमकेतुः ॥”

प्रक्रिया । पाराशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसप्तद्व-
 येनसभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन कर्मभेद

रक्तिवाट्कमितमार्द्रकरसेन दिनचर्यं ववज्वरी
 भवेत् । दिनचर्याज्वरज्वरी नश्येत् । इति

ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेनचिन्तामणौ ।

“शुद्धः छतो विधो गन्धः प्रत्येकं प्राणसंमितः ।
 धूर्तवीजं चिष्टायं रक्षात् सर्वेभ्यो हिङ्गुना

भवेत् ॥

हेमाद्रा कारयेदेषां चूर्णं छच्छां प्रयत्नतः ।
 जम्बीरजीरकेर्द्वयचूर्णं गुग्गाहयोन्मितम् ॥

आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति विदोषजम् ।
 ऐकाहिकं द्वाहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥

विषमञ्च ज्वरं हन्याम्व जीर्णञ्च सर्वथा ।
 महाज्वराकुशो नास्ती रसोऽयं सर्वसंमतः ॥”

प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्धगन्धकशुद्धविष प्रत्येकं
 टङ्क १ धतूरवीज टङ्क २ शोकोटङ्क १२ सर्वेषां

चूर्णमतिच्छिन्नं कर्तव्यम् । इति महाज्वरा-
 कुशः ॥ * ॥ सर्वज्वरेषु प्रार्ज्जधरे ।

“एको भागो रक्षात् शुद्धाच्छेद्यः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥

फलानि चेन्मवाक्ययाचतुर्भागमिता अमी ।
 शकञ्च मर्दयेच्चूर्णमिन्मवाक्यकारसैः ॥

मायोन्मिता वटी कृत्वा दद्यात् वटोच्चरे बुधः ।
 क्षिमारसाशुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥”

शैलेयः छद्म इति लोके । शिवाञ्च हरीतकी ।
 आकारकरभः अकारकरहा इति लोके । चतु-

र्भागमिता अमी शैलेयादयः वटु सहदिता
 भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥

प्रार्ज्जधरे ।

“रसं गन्धश्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम् ।
 हन्तीरसेन संपिच्य वटी गुग्गामिता कृता ॥

प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा ।
 एकेन दिवसेनैवा नवज्वरघ्नी भवेत् ॥”

इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“रसो गन्धो विषं शुष्की पिप्पली मरिचानि च ।
 पण्या विभीतकं धात्री हन्तीबीजञ्च शोधितम् ॥

चूर्णमेघां समाधानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
 वटीं मायनिर्भा कुर्यात् भज्येन्नसने ज्वरे ॥”

इति नवज्वरघ्नीवटी । इति नवज्वरे रक्षाः ॥ * ॥
 अथ सामान्यज्वरे रक्षाः ।

“शुद्धं छतं विषं गन्धं धूर्तवीजं विभिः समम् ।
 चतुर्णां हिङ्गुणं व्योषं चूर्णं गुग्गाहयोन्मितम् ॥

आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसेर्युतम् ।
 महाज्वराकुशो नास्ती सर्वज्वरविनाशनः ॥

ऐकाहिकं द्वाहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
 विषमं वा विदोषवा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥”

प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्ध १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्ध-
 गन्धकटङ्क १ धतूरवीजटङ्क १ शोकोटङ्क ४

पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्वेषां चूर्णमति-
 छिन्नं कर्तव्यम् । इति महाज्वराकुशः ॥ * ॥

उचरः

सर्वज्वरेषु सर्वरसप्रयोगः ।
 “सर्वं गन्धं विषयेषु टङ्कणम् मनःशिला ।
 एतानि टङ्कणानि मरिचं त्वटङ्कणम् ।
 कटुकं टङ्कणम् खल्वे चित्ता विचर्यते ।
 रसः स्वादुताप्योऽयं स्वादुसर्वज्वरपदः ॥”
 इति स्वादुताप्यो रसः ॥ ॥
 आसि सर्वज्वरे रसकालादौ ।
 “दासकालं शिलिमीवा रसकालं पृथक् पृथक् ।
 टङ्कणयागुमानेन शरीरा कलकाले ॥
 मर्दयेद्विदिनं कार्या वटी चककमात्राया ।
 मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदले ॥
 खादेद्वटीद्वयं पञ्चं दुग्धभक्तं सधर्करम् ।
 तद्वयं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्वज्वरं पुनः ॥”
 दासकालं दासकाली । शिलिमीवा तुलिया ।
 रसकालं खपरिमा । प्रत्येकं टङ्क १ घत्तूरपत्र-
 ज्वरसेन मर्दयेत् । इति ज्वराकुशः ॥ ॥
 सर्वज्वरेषु ।
 “वागरे कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रं टङ्कणम् ।
 मरिचं सार्धकर्षं स्यात् तावद्गन्धवराटकम् ।
 विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 रसो कुताशनी नास्तीत्यादौ शुक्लामितो ज्वरे ॥”
 इति कुताशनी रसो ज्वरे ॥ ॥
 “सुखजेयलटङ्कणं कटौटङ्कणं भिन्नम् ।
 गैरिकं टङ्कमेकत्र कन्याजीरेण मर्दयेत् ।
 कलायसद्वशी कार्या वटिका तावद् भक्षयेत् ।
 शीतलीन जलनेत्रा वटी जीर्णज्वरपदा ॥”
 इति ज्वरजीवटी ॥

“हिभागतालेन हतञ्च ताम्रं
 रसञ्च गन्धञ्च समीगमायुः ।
 विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
 त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
 विमर्दयित्वा रससेन चूर्णं
 शुष्कैकदशं सितया समेतम् ।
 ज्वराकुशोऽयं रविसुन्दराणो
 ज्वराभिहतज्वरविधानं समस्तान् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विष-
 टङ्क १ द्विगुणलाजकहततावटङ्क २ रोहुमत्स्यक-
 पित्त १ सव एकत्र खले जवचूर्णं होइ मिले
 तव नीविके पातकी खरसकभावना २१ घामे
 मर्दयेवद मात्रा रती एक अनुपात न्नेत-
 शर्करा रती २ खाद । इति सर्वज्वरे रवि-
 सुन्दरो रसः ॥ ॥
 “सुखं सतं तथा गन्धं खल्वे तावद्मर्दयेत् ।
 सतं न हन्यते यावत् किन्तु कण्ठजलवन्नेत् ।
 यदा कण्ठजला स्याता हं हनी पीयेवर्द्धनी ।
 नामाशुपानयोगेन सर्वज्वराधिनिशानि ॥” ॥
 कण्ठजलाविधानं तद्वगुणञ्च रसरत्नप्रदीपे ।
 “जयाप्रसरसेनाय वहुमांशरसेन च ।
 भृङ्गराजसेनापि काकमात्रा रसेन च ।
 रसं संशीघ्रं यत्नेन तत्तुल्यं शोषयेद्भक्तिम् ।
 भृङ्गराजसर्वैः पिष्ट्वा शोषयेद्वर्कराग्निभिः ।
 सप्तधा वा विधा वापि प्रभाकर्यन्तु कारयेत् ॥

उचरः

उचरः

चूर्णयित्वा कर्म तेन रसेन सह मर्दयेत् ।
 नष्टसतं यदा चूर्णं भवेत् कण्ठजलसन्निभम् ।
 निधौ वरदाङ्गारे प्रयोज्यते प्रयत्नतः ॥
 तत्र तं मणिनीविहास्यापि कदाचित् ।
 निःश्लिष्य तदुपमं सतं यत्नं दत्त्वा प्रयोजयेत् ॥
 शीतलान्तात् ततः पश्चात् सप्तगुणं विचर्यते ।
 एवं पिष्ट्वा भवेद्वाधिवातिनी रसपर्वटी ॥
 ज्वरादिवाधिभिर्भातं विषं हृष्टा पुरा हरः ।
 चकार कपया युक्तः सुभावद्रसपर्वटीम् ॥
 रक्तिकासंमिता तावद्दृष्टज्वरकसंयुताम् ।
 शुक्लाहंभट्टिङ्गाणां भक्षयेद्रसपर्वटीम् ॥
 रोगानुरूपभेदेभ्यश्चैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
 पिबेत्तदनुपानीयं शीतलं सुलोकजयम् ॥
 प्रत्यहं वहुयेत्तस्या एकैका रक्तिका भिषक् ।
 नाधिका दृष्टशुक्लातो भक्षयेत्ता कदाचन ॥
 एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
 यवमेताः समग्रीयात्तरो विंशतिवासरान् ॥
 शिवं गुरुं तथा विघ्नान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 अथवा भक्षयेदतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 ज्वरश्च गृहणीत्यापि तथार्तासारमेव च ।
 कामलां पाक्षुरोगश्च मूलजीह्वजलोदरम् ॥
 यवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पृष्टश्च पीर्यवान् ।
 जीवन्मृत्युं सार्धं वलीपलितवर्जितः ॥”
 इति रसपर्वटी ॥ ॥

अथ ज्वरिणे व्यसनदानसमयः । तत्र चरकः ।
 “सुतं सम्भवति पक्षेण रसदीपमलेषु च ।
 काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
 अन्यथा ।
 “आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
 भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
 तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थानदानकालः
 ज्वरस्य पाककालश्च ।
 “वातिकः सप्तरात्रेण दृष्टरात्रेण पित्तिकः ।
 श्लेष्मिको द्वादशरात्रेण ज्वरः पाकमुपैति हि ॥”
 ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनेव रसपाके
 दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना
 ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च
 न भवति ॥ ननु यथा पित्तिको ज्वरो दृष्टरात्रो
 रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा श्लेष्मिको ज्वरो द्वादशरात्रोरात्रेण पाकं
 याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको
 ज्वर सप्तरात्रोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे
 दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव
 दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
 “कफपित्तं द्वे धातू सङ्गते लङ्घनं बहु ।
 आसन्नयादूर्ध्वमपि वायुर्न सङ्गते क्षणम् ॥”
 इति वचनवादात्तसपाके जाति आहारलाभं
 विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति ।
 स आसन्नकारिलाम् आहाराक्षेपकादीन् विकारान्
 संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-
 दिनाभामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा च अन्वन्तरिः ।

उचरः

“ज्वराभिभूतः बहुविधो भवति ।
 विषकादोषः क्षतकण्ठवादिः ।
 यो भेषजं खादति वेदकण्ठो
 निःसंशयं ज्वरपिरातु च रोगात् ॥”
 ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विषकादोषः
 पक्षवातः । क्षतकण्ठवादिः आरिष्यदात् क्षत-
 पक्षजलपाननिमित्ताद्यहवास्यगुणवसनधार-
 वादिः । भेषजमित्यस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
 चरकः ।
 “ज्वरितं बहुवेत्तीति लघुं प्रतिभोजितम् ।
 पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् तमिति ॥”
 ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ बहुवेत्तीति रक्तपक्ष-
 जम् ॥ पित्तज्वरिणं दृष्टावेत्तीति ॥ श्लेष्मज्वरिणं
 द्वादशरात्रेऽतीति ॥ लघुं प्रतिभोजितं ज्वरिणं पाचनं
 शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः च एव ।
 “सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेद्बुधः ॥”
 दिनान्तेऽन्नशब्दोऽन्न मध्यभागी तेन विधा
 विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
 उक्तञ्च वागभटेन ।
 “वयोऽहोरात्रिमुक्तानां तीक्ष्णमध्यादिगाः क्रमा-
 दिति ॥”
 ते वातपित्तश्लेष्माश्च ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-
 दन्वाक् । यत आह ।
 “याममध्ये न भोजनं यामयुग्मं न लक्षयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मादलक्ष्यः ॥” इति ॥
 एतत् सुखपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
 “श्लेष्मज्वरे प्रहृष्टोऽस्मा बलवाननलक्षदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
 तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-
 यादन्यथा । वेगापाये ज्वराभिवर्द्धनांशे । तत्
 भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ ॥
 अत्र विषमज्वरिणोऽन्नं दातुं कालविशेषमाह
 चरकः ।
 “सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लभु भोजयेत् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
 सर्वज्वरेषु सर्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-
 वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापाकं
 विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-
 त्थः ॥ ॥ अथासन्नप्राप्त्यर्थं स्थानमाह ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सदैव सङ्गिर्विजने विधेयाः ॥” इति ॥ ॥
 अत्यलसस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपदेशनप्रकार-
 माह सुश्रुतः ।
 “ज्वरे प्रमेहो भवति स्वक्षीरपि विप्रेक्षिते ।
 निषस्यं भोजयेत्तस्मात्क्षीरं च कारयेत् ॥”
 निषस्यं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
 नीतम् ॥ ॥ अत्रयज्ज्वरसमये प्रथमं ज्वरितेन
 कवलः कर्तव्य इत्याह ।
 “यथा दीपोचितेऽग्नेः कर्मणः कवलस्यहः ।
 अरोचकास्त्वैरस्यमत्पूतिप्रसक्तकृत् ॥
 भृष्टजीरकचूर्णेन चिन्तुजलशुतेन च ।
 जिह्वा दन्तान् सुखस्थानान् वृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

उत्तरः

तुल्ये मलं विगत्यत्वं विरक्तत्वं नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरिचिर्भवेत् ॥
उत्तरितो हितमन्त्रीयादयद्यथास्वादिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यनुज्ञानः श्रीयते भियतेऽपि च ॥
अयमर्थः । यद्यपि अन्नं उत्तरितं हितं भवति
अरिचिर्भवेत् तथापि उत्तरितो हितमेवाश्रीय-
दिति नियमः । यत आह ह्यनुज्ञानः ।
“गुर्वभिव्यक्त्या कालं उत्तरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वासुखाय च ॥
आनन्दस्तिमिते होयैवैवन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघुसमन्वीयात् सविरक्तवन ॥
आनन्दस्तिमिते होयैः अपकैर्दोषैर्वापि इत्यर्थः ॥
ननु हितं यद्यपि कथमस्तिः स्यादत आह ।
सातत्यात् स्वाङ्गभावाच्च पथं द्वेक्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोषयोगात् ।
स्वाङ्गभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्त्रादुतः । पथ-
मप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथम् । कल्पना-
विधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च उत्तरितोऽन्नकालेऽश्रीयतेऽपि द्वितीयो
नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतोः अनुज्ञानः
श्रीयतेऽपकधातुर्भवति ततो भियतेऽपि च ॥
उत्तरिताय हितान्यन्नादीत्याह ।
“रक्तशालादयः शस्ताः पुराणाः बडिकेः सह ।
यवाग्नोदनलाजार्थं उत्तरितानां उत्तरापहाः ॥”
तत्र रक्तशालागुण्याः ।
“रक्तशालाभिरस्तेषां कल्यो वगैर्यन्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मृजलः सख्यः शुक्लस्तुङ्ग उत्तरापहः ॥
विषज्जन्वासाकासदाहनुहृदिपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुण्याः शालयो महदायः ॥”
रक्तशालायां मगधदेशे दाडदस्त्राणी इति प्रसिद्धः ॥
“तुद्गान् मकराक्षकान् कुलत्यान् समकुट-
कान् ।
युवार्थं युववात्स्यानां उत्तरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र तुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“पटोलपत्रं वार्णाकुं कुलकं कारवेल्ककम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोखिन्ना बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं उत्तरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“लावान् कपिञ्जलाभेयान् हरिणान् एवतान्
शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुष्पांश्च तथैव ऋगमातृकान् ॥
मांसार्थं मांसवात्स्यानां उत्तरितानां प्रदापयेत् ।
सारसकौशप्रिलिङ्गसत्या तितिरकुटान् ॥
गुरुत्वान्न शंसन्ति केचिदेवं अवस्थिताः ॥”
तितिरिरिव लघ्वतितिरिः । गौरतितिरिः
कपिञ्जलपदेन पूर्वं गृहीतत्वात् ॥
“उत्तरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरकः ।
तदेतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकाशोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति स्थातो कोकेषु गौरतितिरिः ॥”
इति ॥ * ॥
“निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमर्कं प्रकाञ्चते ।
अद्वैतदन्तर्वाय काञ्चिकं वा पुरातनम् ॥”

५६०

उत्तरः

अथौषधविद्यायाः पेयायाः गुणाश्च ।
“अन्नकाले हितो पेया यथासं पाचनेः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी उत्तराणीनां उत्तरापहा ॥”
यथासं पाचनेः कृता यथादोषं पाचनेः कृता ।
यथा,—
“पञ्चमूल्याः कषायान् पाचनं वातिके उत्तरे ।
सद्योदं पौष्टिके सुस्तकटुकेऽप्ययैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायान् पाचनं कफके उत्तरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याय व्याघ्री दुसर्गगोचुरैः ।
सिंहानि भिषगसांनि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥”
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन
सिंहान्यसांनि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
“शालिपर्णी एन्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोचुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥”
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
“श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्लोनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
त्रिदोषजे उत्तरे देया व्याघ्री दुसर्गगोचुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुसर्गगो यवासः ।
पेयांवा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वप्रोरुणि ।
अदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिङ्गा उत्तरहरीं पिबेत् ॥
विषहृवर्षाः सययां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् ।
सर्पिण्यन्तीं पिबेत् पेयां उत्तरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीवासी च हिक्की च पञ्चमूलीश्रुतां पिबेत् ॥”
यवोऽन्नानम् । अत्र पञ्चमूली दृष्टती लघ्वी च
हितम् । तथा श्रुतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
“पेया भेषजसंयोगाज्जुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमज्जपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्वत्वात् दृष्टप्रमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाच्चावधाय च ॥
उत्तराणीहेतुसात्त्वान्तस्मात्तां पूर्वमाचरेत् ॥”
हेतुसात्त्वान्तान् हेतवो वातपित्तकफालीषां
सात्त्वान्तान् ॥
“यवकोलकुलत्यानां तुङ्गमूलकमुच्यते ।
एकेकं सुष्टिमादाय पचिदृष्टगुणे जले ॥
पञ्चसुष्टिक इत्येव वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासं श्वासं चये उत्तरे ॥”
पञ्चसुष्टिकयवः ॥ * ॥
“रुहमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्ति निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवानौचयसाधितम् ॥
पाययेत् यवागं वा मारुतादनुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवागोश्च कश्चिदपवादमाह ।
“मदादये मदनिम्बे शीघ्रे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्ध्वे रक्तपित्ते च यवागं हितं उत्तरे ॥
दाहच्छर्दार्हितं चासं निरसं हृष्यान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च यस्यान्तरे ।
“दाहच्छर्दार्हितं चासं विरसं हृष्यान्वितम् ।
वर्मेनासं मद्यपश्चापि तोषाकोहितशक्तुकम् ॥

उत्तरः

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ।
उत्तरापहेः फलरसैर्बुक्तमसं हितं कश्चित् ॥ * ॥
सन्तपेयस्त्वप्यहं धन्वन्तरिः ।
“ब्राह्मादाडिमस्य रसोऽदितान्मुसशर्कराम् ।
लाजशक्तं समञ्जसं सन्तपेयसुदाहृतम् ॥
लाजशक्तं ब्राह्मादिजलशर्करामञ्जसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तं गुणाच्च गुणयुज्ये ।
“लाजानां शक्तवः शीघ्रवितायुक्ता विप्रिमतः ।
हृष्टीतीसारलक्ष्मदाहविषमूर्च्छा उत्तरापहाः ॥”
चरकश्च ।
“तत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं लाजशक्ततः ।
उत्तरापहेः फलरसैर्बुक्तं मधुसंयुक्तं ॥”
उत्तराणि फलान्याह चरक एव ।
“ब्राह्मादाडिमस्य रसोऽदितान्मुसशर्कराम् ।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं उत्तरनाशनम् ॥”
पियालमञ्ज पक्कणं न तन्मन्त्रातिशुभत्वात् ।
तर्पणार्हस्य दाहच्छर्दार्हितस्य कश्चित्स्य
शीघ्रस्येत्यर्थः ।
अमोपवासानिलजे हितो निम्ब रसोदनः ॥
रसोऽन्न मांसरसः । तेन चित्तं शोदनो रसो-
दनः । अन्नेन अन्नमभिव्यक्तेन समासः ॥
“सुत्रयुवौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव चित्तया युक्तः शीतपित्तोत्तरे हितः ॥”
स एव सुत्रयुवौदन एव ॥
“हृष्टोऽल्पदोषो यः जीरकफो जीर्णोत्तरान्वितः ।
विषम्बाहृष्टदोषश्च रुचः पित्तानिलोत्तरी ॥
पिपासारः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥”
अन्यश्च ।
“अजादुग्धं गुहोपेतं पातयं उत्तरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥”
तरुणे उत्तरे । अन्यश्च ।
“जीर्णो उत्तरे कफे शीघ्रे शीरे स्यादन्तोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवहन्ति मानवम् ॥” * ॥
अथ उत्तरियो नियममाह ।
“न हिरण्यासं पूर्वाङ्गे नाभिव्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुमायो सुहृीत तरुणोत्तरी ॥
न जातु तर्पयेत् प्राञ्जः सहसा उत्तरकवितम् ।
तेन संश्रमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेत्तुरः ॥” * ॥
अथ उत्तरविमुक्तेः पूर्वमप्यहं ।
“दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविह्वलितश्चिताः ।
कूजनं चाति वेगमग्नमाकृतिरुत्तरमोक्षये ॥”
विह्वलितं मलप्रवृत्तिः । अथ सत्यदादित्यात्
भावे क्षिप् । कूजनं कूजनम् । अतिवेगमग्नं
गात्रस्य । उत्तरसुतो भविष्यत्यामेतज्जन्म भवति ॥
ननु दोषक्षयं विना न आधिनिवृत्तिः । शीघ्रश्च
दोषः कथमेवविधं रूपं करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित् शीघ्रोऽपि दोषः विनाशकाले अग्रक्षिप्तं
दर्शयति । यथा निम्बाज्जवस्यायां दीपो विप्रि-
यात् प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“धातून् प्रकोपमन्दीवो मोक्षकाणि विकीर्यते ।
ततो नरः पचन् कूजन् वमन् क्षिद्यन् वैद्यते ॥”
न वैद्यते अपिदृष्टं स्यात् ।

उपरः

“विशेषेण चरे स्तित्तत्वेन च वातुगे ।
लघुयं मीलकात्ते स्थाद्वयकिन् खेददर्शनम् ॥”
एतद्वादादिकं लघुयं मीलकात्ते एतेष्वेव
चरेह स्थातुः । किञ्च विशेषेण । अन्तर्मेग ।
धातुगे चरे । अन्तर्मेग खेदमात्रं दर्शनं
भवति ॥ * ॥
अथ चरसुक्तस्य लक्षणमाह ।
“देहो लघुयं पतनसमो हतायः
प्राको सुखे करणसीहमवधयन् ।
खेदः चरः प्रकृतिभोगिमोऽनलिधा
कक्षं मूर्ध्नि विमतचरजस्रजानि ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“खेदो लघुयं शिरः कक्षः प्राको सुखस्य च ।
लघुयं चरसुक्तस्य लक्षणम् ॥” * ॥
अथ चरसुक्तस्य नियमाः ।
“आयामश्च अवायश्च ज्ञानं चक्रमयानि च ।
चरसुक्तो न सेवेत यावत्त बलवान् भवेत् ॥”
अन्वयः ।
“आयामश्च अवायश्च प्रवर्तं शिशिरं जलम् ।
चरसुक्तो न सेवेत यावत्त बलवान् भवेत् ॥
अपि चरसुक्तस्य ज्ञानं कुर्व्यात् पुनश्चरम् ।
तस्माच्चरसुक्तोऽपि ज्ञानं विवमिव क्षयेत् ॥
बलवन्नामिवपुर्वा यावत्त प्रकृतिर्भवेत् ।
तावच्चरेण सुक्तोऽपि वर्णनीयानि वर्णयेत् ॥”
अथ वातचरविचारः । तत्र वातचरस्य
विप्रकटसंज्ञितकारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-
माह ।
“वातलाहारयेष्टाभ्यां वायुराभाशयाश्च ।
बहिर्निरस्य कीडाभिं चरसुक्तं स्थात्रसातुगः ॥”
अथ तस्य पूर्वकूपमाह । जृम्भाकार्यं समी-
रणादिति । समीरणात् चरे उत्पद्यते अन्वयः
जृम्भा स्यात् । जृम्भा च अमादिपूर्विका भवति ॥
अथ वातचरस्य लक्षणमाह ।
“वेपथुजिघमो वेगः कक्षोऽस्तुखशोषणम् ।
मिद्राभाशः चवस्तम्भो गात्राणां रौक्षमेव च ॥
शिरोहृन्नात्रतम्यकवेरस्यं बहुचिद्वक्ता ।
मूलाभ्याने जृम्भाश्च भवत्तवित्तं चरे ॥”
एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन
निर्दिष्टानि । अकाराद्वयान्यपि चरकनिदा-
नोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव लोकेन प्रदर्शयते ।
“भवन्ति विविधा वातवेदना स्थाद्वयप्रता ।
पिण्डिकोदेष्टं कर्णखनो वक्रकषायता ॥
कृच्छसादो बहुस्तम्भो विक्षेपः सन्धिजातुनोः ।
मुष्ककासो वमिर्लोमहृत्तर्जः अमभमौ ॥
अरुणं भेजन्नादि हट् प्रलापीयकामिता ॥”
विवमो वेगः शरीरोच्छ्वासविक्रपो चरवेगो
विवमो भवतीत्यर्थः । अथस्तम्भः हिक्काया
अभावः । तथा च वाग्भटः ।
“हर्षो रोमाङ्गदन्तोऽपि वेपथुः चपथोर्जहः ॥” इति ।
चरकोऽपि । लघुयं चरसुक्तं इति । शिरो-
हृन्नात्रतम्यक गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृन्नात्र-
प्रयोगस्तत्र विशेष्य वेदनाबोधार्थः ॥ * ॥

उपरः

उपरः

अथ वातचरचिकित्सा ।
“आमाश्रयस्यो हृत्वाभिं आमो माभान्
पिधायम् ।
विद्याति चरे रोषस्तकाजङ्गनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् आमाश्रयो चरिमात्रस्य वाय-
दादीव्यदर्शनं लङ्गनाभिधाने वातचरविद्यो
लङ्गनविधाने विशेषमाह चरकः ।
“चरिर्न वद्वेत्तीति लघुयं प्रतिभोभितम् ।
पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेद्भिरक् ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
क्षौद्रिके द्वादशात्रेण चरे युञ्जीत भेषजमिति ॥”
ननु ज्ञानं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदं
विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमिच्छाह ।
“दोषाश्चामेव सा शक्तिर्लङ्गने या सहिष्णुता ।
न हि दोषस्ये कश्चित् सोऽप्युक्तोति लङ्गनम् ॥
कक्षपिते द्रवे घातुं सचेति लङ्गनं बहु ।
आमचयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहति क्षयम् ॥” * ॥
भेजन्माह ।
“श्रीफलः सर्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः सुना दृहती कलसी स्थिरा ॥
राक्षा कणा कणामलं कुष्ठं मुष्ठी किरातकः ।
सुस्तान्ता वला बालं द्राक्षा धासः शताङ्गिका ॥
एषां कायो निहन्त्येव प्रभञ्जनहर्तं चरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्वयोगवरः स्मृतः ॥”
श्रीफलो विष्णुः । सर्वतोभद्रा गम्भारी । काम-
दूती पाटला । शोणकः शोनापाट्ठा इति
लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी एभि-
पणी । स्थिरा शातिपणी । बालं मृगशाला ।
धासी यवासः । इति दृष्टान्तादिकायः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
“पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिकं चरे ॥” इति ।
अत्र पञ्चमूली दृष्टपञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
“श्रीपण्यो तर्कारी श्रीफलदुग्दकपाटलान्तेः ।
पाचनसुदितं मातृजनितचरचरिवादिभिः
कथितैः ॥”
इति दृष्टपञ्चमूली कायः ॥ * ॥
“किराताभ्यान्तोदीयदृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपण्योऽकलसीविधैः कायो वातचरपहः ॥”
उदीयं बालकम् । त्रिपण्यो शातिपण्यो ।
कलसी एभिपण्यो । इति किरातादिकायः ॥ * ॥
“गुहून्दीपिप्यलीमूलनागरेः पाचनं श्रतम् ।
वातचरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥”
कालिङ्गं श्रतं येनैव श्रतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
“विष्णुताम्रज्यकसिद्धतोर्ध
मरुचरस्याप्रितः कुतोऽयम् ।
कायोऽथ कुसुमचरद्वेवदार-
सुदौषधैः पाचनमत्र चाह ॥”
जीवधं मुष्ठी । कायः पाचनमिति । वेदाः
प्रमायमिति वत् ।
“पञ्चमूलीनलाराक्षाकुलस्यैः सह पुष्करैः ।

उपरः

कायो हृन्नात्रिः कर्म पञ्चमेऽहं मरुचरम् ॥”
पञ्चमूलीविष्णुद्विः । इति दृष्टपञ्चमूलीदिकायः ॥
* कषारसीनामस्तवस्त्रिविधा-
विहिम्बिकाविष्णुकर्ममिभिः ।
चतुस्तकैरावरितः कषायो
हिताग्निना हन्ति गदाविमोक्षु ॥
चरं मरुदुष्टिस्तुष्टं तथा
बलावज्जाननममृताह ।
कषावरोधं हृदयवरोधं
खेदश्च रोमाश्चिमतमोक्षान् ॥”
इति कषादिकायः ॥ * ॥
“मुहं शङ्करमुक्रमसुतुर्नितं मारारिनारीरव-
क्षावतावदुमापतिस्फुटगजानङ्गारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्वेव भवः शिला च विमला तावत्तथा दृष्टव्यं
मुष्ठी दृष्टमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-
संस्थापकम् ॥
विष्णुदि वस्तुनि शिलीपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वास्तुनि शोभयेत् ॥
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णयत्तदुपामयुगं विमर्श ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः खेदः ।
समीरणाग्नेश्वरान् हरते माचास्त्र मुष्ठीका ॥
आर्द्रकेण सममेव भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं चरम् ।
आसकान्तुखसिकशीतता-
वह्निमान्धविकचींश्च नाशयेत् ॥
नखेनान्वेव हरति शिरोऽर्धं कफवातजम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं लघुयुग्मम् ॥”
कल्पतरुसः ॥ सामान्यचरचिकित्सीतो महा-
चरारुणः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
“विषमहौषधमागधिकोगणा
दुमगिरक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।
क्रमविबद्धितुहलितचर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥”
दुमगिः मारिर्न तान्नं तस्य भागाः पञ्च ।
रक्तकं हिक्कं तस्य भागाः षट् । माचास्त्र
रक्तिकार्द्रम् । त्रिपुरभैरवो रसो चरे ॥ * ॥
“वातक्षेत्रचरे खेदं जङ्गापान्धास्थिभूजिनि ।
पीनसन्नासवाधिर्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
मोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं खेदो चरमपोहति ॥
“खर्परभृष्टपटस्थितकाङ्क्षिकसंस्तवाङ्गुकाखेदः ।
श्रमयति वातकफामयस्तकामूलाङ्गभङ्गा-
दीन् ॥”
वाङ्गुकाखेदः कर्म शिरोहृदयगात्राद्यथायां
जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोदेष्टेन ऊरु-
सादे हृत्तुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
“मातुलुङ्गफलकेशरी धृतः
सिन्धुजम्भमरिचान्वितो सुखि ।
हन्ति वातकफरोममाश्रयं
श्रीधमाशु जङ्गतामरीपकम् ॥”
इति कवतः कर्णोऽस्तुखशोभे ॥ * ॥

उत्तरः

अथ च ।

“शर्करादादिमाषाश्च द्राक्षादादिमयीस्तथा ।

कल्कं विधारयेदाद्ये श्लोषैरेख्यनाशनम् ॥

द्राक्षामलकयोः कल्कं स्रष्टुं वदने शिवेत् ।

तेन हृष्टा सुखस्थान्तः संश्लेषकेन शान्ति ॥

सुरसं जायते वक्त्रं कश्चिर्भवेति भोजने ॥” ॥

निदानाश्लेष निदानमाह ।

“लाघवं लङ्घनं चिन्ता चायामः श्लोकभौक्तव्यः ।

रुभिरेव भवेन्निदानाश्लेषः श्लेषातिवर्धयान् ॥”

अस्य चिकित्सायाह ।

“भृष्टानु चिन्तायाश्च मधुना निशि भक्षयेत् ।

निदानाश्लेषेति सारे च यद्व्याधौ पावकक्षये ॥

गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनाकोटितं लिङ्गम् ।

चिरादपि च संनष्टा निदानमाप्नोति मानवः ॥

वायस्यज्ज्वलं मूलं वा शिरसि काकमाषाश्च ।

विहृतं निदानजनकं सुदुर्मूलं वा श्लेष्मं सगुडम् ॥”

पीतमिति शेषः ॥

“मूलानु काकमाषा बह्वं सुखेन मस्तके नियतम् ।

विदध्याति नटनिद्रो निदानमाश्लेषं सिद्धमिदम् ॥

श्रीलयेन्मन्दिनस्तु शीरमदरसान् दधि ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनं खानमूर्ध्वकथ्याचितर्पणम् ॥”

रसं मांसरसम् ॥

“कान्तावाङ्मताश्चेति नष्टतिलतल्लवता ।

मनोऽनुकूला विषयाः कामं निदानसुखप्रदाः ॥

रसे प्रागे च रूपे च सर्पिर्वृषपयःसु च ।

निद्रां सज्जनयत्यायुः प्रलायुः प्रयोजितः ॥”

रसे मांसरसे ॥

“येष्वं पीतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।

गोधूमतिलमत्तुस्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥”

निदानाश्लेषे ॥ ॥

“दाहं हेमवती कुष्ठशताङ्गादिहृष्टैस्त्वैः ।

लिप्स्येत् कोष्ठीरक्षपिष्टैः मूलाभानयुतोदरम् ॥”

हेमवती श्वेतवचा । दाहवट्कक्षेपः मूलाभा-

नयोः ॥ ॥

“कटुतेजं कषादिहृष्टवचानयुनसाधितम् ।

उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निखनं ययाम् ॥”

तेजं कर्णखने ॥ ॥

“कषासुगन्धिवषया यवाभ्या च समन्विता ।

ताम्बूलसहिता हन्ति मुष्ककासं सुखे हृता ॥”

मुष्ककासे ॥ ॥ अथाश्लेषमाह ।

“अमोपवासानिलजे हितो निजं रसौदनः ।

सुशामलकयूषस्तु बहुविट्काय दीयते ॥”

रसो विहितमांसरसः ॥

“पेयांवा रक्तप्राणीनां वक्षिणार्धशिरोकणि ।

अर्धं द्वाकण्टकारीभ्यां सिद्धां च्वरहरिं पिबेत् ॥

कासी आसी च हिक्की च पञ्चमूलीश्लेष्मा

पिबेत् ॥”

पेयमिति शेषः । इति वातच्वराधिकारः ॥ ॥

अथ पित्तच्वराधिकारः । तत्र पित्तच्वरस्य विप्र-

लटसन्निकटकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“पित्तलाहाराद्यैराध्यां पित्तमाभाश्लेषायम् ।

वह्निर्निरस्य कोष्ठार्धं च्वरकक्ष्याश्लेषाशुभम् ॥”

उत्तरः

पित्तस्य पङ्कत्वात्तेन कोष्ठार्धे रक्ष्या वह्निर्ननु न

शक्यते । यत आह ।

“पित्तं पङ्क कफः पङ्कः पङ्कवो मज्जघातवः ।

वायुना यत्र जीघ्रन्ते तत्र मज्जन्ति मेघवत् ॥”

इति ॥

ततोऽत्र पित्तं वायुसङ्घातं बोद्धव्यम् । यत आह ।

“द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।

एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।

अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पित्ताश्लेषमयोर्दाह

इति । पित्तात् च्वरे उत्पद्यति मेघदाहः स्यात् ।

स च अमादिपूर्वको भवति ॥ ॥

अथ पित्तच्वरस्य लक्षणमाह ।

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राश्लेषं तथा वमिः ।

कण्ठीसुखनासानां पाकः स्नेहश्च जायते ॥

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तथा ।

पीतविषमूत्रनेत्रत्वं पित्तिकं भ्रम एव च ॥”

अतिसारः पित्तस्य सरलात् स्रवः प्रवृत्तिर्न

त्वतीसार एव तस्य च्वरोपद्रवत्वात् । वमिः

यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्यम् ।

प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छा रूपादेरज्ञानम् ।

मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः

चक्रारूपस्यैव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठा-

दयो बोद्धव्याः ॥ ॥ अथ पित्तच्वरस्य चिकित्सा ।

“आमाश्लेषस्थो हत्वापिं सामो मामान् पिधा-

पयन् ।

विदध्याति च्वरं दीपस्तस्मात्तद्वृत्तमाचरेत् ॥”

इति वचनानु सामान्यतो च्वरिमात्रस्य याव-

दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तच्वरिणो

लङ्घनविधाने विधेयमाह सुश्रुतः । पित्तिकं दृष्ट

रात्रेण च्वरे युक्तात भेषजमिति । दशरात्रेण

लङ्घनवता व्यतीतनेत्यर्थः ॥ ॥

किन्तुऽप्येवं तदाह ।

“तिक्तासुक्तायवैः पाठाकटुफलार्था सदोदकम् ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके च्वरे ॥”

इति तिक्तादिकायः ॥ ॥

“पर्यटो वासकस्तित्ता कीरातो धन्वयासकः ।

प्रियङ्गुश्च लतः काय एषां शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्ताश्लेषयुक्तं पित्तच्वरं हरेत् ॥”

इति पर्यटादिकायः ॥ ॥

“द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका क्षतमालकः ।

पर्यटश्च लतः काय एषां पित्तच्वरापहः ॥

सुखशोषप्रलापानार्हाहमूर्च्छाभ्रमप्रशूनः ।

पिपासारक्तपित्ताणां श्रमणो भेदगो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकायः ॥ ॥

“पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तच्वरं दाहं हृष्टां चातिममायिनीम् ॥”

इति पटोलादिकायः ॥ ॥

“गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्यटः ।

पित्तच्वरं हरेत्तुल्यं दाहशोषभ्रमाम्बितम् ॥”

इति गुडूच्यादिकायः ॥ ॥

“एकः पर्यटकः स्नेहः पित्तच्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि शुष्येत च्वरगोशीरवाकैः ॥” ॥

उत्तरः

“ह्रीवेरं च्वरगोशीरवचनपर्यटकमम्बितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारिष्ठदृष्टिच्वरदाहशुत् ॥”

इति ह्रीवेरादिकायः ॥ ॥

“भूमिभ्यातिविषाणोपसृक्तकैकयवाभ्याः ।

बालकं धान्यकं पिष्टं कवायो मातृकाम्बितः ॥

त्रिहृमेदन्वाककाशश्च रक्तपित्तच्वरं हरेत् ॥”

इति भूमिभ्यादिकायः ॥ ॥

“द्राक्षाच्वरनपद्यानि सुस्ता तित्ताम्बितापि च ।

घात्री बालसुशीरश्च कोष्ठीरयवपर्यटाः ॥

पर्यटकं प्रियङ्गुश्च यवायो वासकक्षया ।

मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥

एषां कायो निहन्त्येव च्वरं पित्तच्वरुत्थितम् ।

हृष्टा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥

मूर्च्छां हृष्टिं तथा भ्रमं सुखशोषभ्रमोपकम् ।

कासं वासश्च कुक्षां नाशयेत्तत्र संशयः ॥”

इति मन्नाद्राक्षादिकायः ॥ ॥

“सवितो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतकुल-

कायः ।

पीतः श्रमयत्यचिरादन्तर्दाहं च्वरं पेत्तम् ॥”

इति धान्याककायः ॥ ॥

“चन्दताया हिमः प्रातः सवितः पित्तिकच्वरम् ।

वासयाश्च तथा कासरक्तपित्तच्वरान् जयेत् ॥”

“गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरयश्चलकम् ।

लघु सुक्तं चिह्नाचौ द्राक्षा वासा च पर्यटः ॥

एषां कायो हरत्येव च्वरं पित्तघातं हृतम् ।

वीमद्वमपि प्रातर्निपीतो मधुना चह ॥”

इति गुडूच्यादिकायः ॥ ॥

“पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य ऋदुपलवैः ।

अन्नापिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्त्याहाहयुतं च्वरम् ॥ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरतान्-

कास्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।

शीताम्बुधारा बहुला पतन्ति

निहन्ति दाहं त्वरितं च्वरम् ॥ ॥

पण्यां तेजहत्यौर्निहितं हन्त्याहच्वरापहः ।

कासाश्च कपित्थवीसर्पन्त्रासान् हन्ति वसीरपि ॥

तेजहत्यौर्निहितश्च न ससुखयस्तेन केवलेन

चौद्रेणापि लिङ्गात् ॥ ॥

“काञ्जिकार्द्रपटेनावशुष्कं दाहनाशनम् ।

अथ गेतकसंस्त्रिभूतकीलतवासवा ॥ ॥

द्राक्षामलककाष्ठीन कवलीञ्च हितो मतः ।

पक्वदाहिसमीजैर्वा धानाकक्षेन च जपित् ॥”

धानाच धान्याकम् । इति कवलः ॥ ॥

अथाश्लेषमाह ।

“दाहवन्द्यहितं क्षामं निरसं हृष्टयाम्बितम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं प्रायसेक्षान्तर्पणम् ॥”

क्षान्तर्पणं क्षान्ताश्लेषकम् तर्पणम् । सन्त-

र्पणस्वरूपसंयुक्तं सामान्यच्वरचिकित्सायाम् ॥ ॥

“सुश्रयवीर्यो देयः चित्तया पित्तिके च्वरे ।

हर्मा शुभाभसङ्गाश्च शशाङ्करशीतके ॥

मलयोदकसंविक्ते आध्यात् पित्तच्वरी नरः ॥

हारावकी च्वरगोशीरवाकैः

सुमन्वयुक्ताम्बुधारापित्तानाम् ।

ज्वरः

पित्तविनीर्ना सुपथीधराया-

मांजिह्वायाश्च हरति दाहम् ।

वायुः कर्मजहासिषो जलजगदुदाः शुभाः ।

नार्यन्तश्चपिष्वाक्षी वाहयेयहरा मताः ॥”

इति पित्तज्वराधिकारः ॥ १ ॥

अथ ज्वरज्वराधिकारः । तत्र ज्वरज्वरस्य विप्रलक्षसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“ज्वरज्वराधिकार्या कथं आमाशयायः ।

वह्निर्निरस्य कोष्ठमिं ज्वरज्वरं स्थापयामुगः ॥”

कथं कोष्ठमितेजसो वह्निर्निरस्य पक्वत्वादाशङ्कायां जात्यायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्ववृत्तमाह ।

कथमांसाभिनन्दनमिति । कथात् ज्वरे उत्पत्त्यति आत्मानभिलाषः स्यात् । स च अमादिपूर्वको भवति ॥ १ ॥ अथ ज्वरज्वरस्य लक्षणमाह ।

“सौमित्रं क्षिप्तो वेग आलस्यं मधुरास्त्रता ।

मुक्तमजपुरीषत्वं क्षुब्धक्षुब्धिरयापि च ॥

गौरवं शीतसुखेरो रोमहर्षातिनिद्रता ।

प्रतिष्ठायोऽरुचिः कासः कण्ठोऽस्थोऽति-

मुक्तता ॥

सौमित्रं - अङ्गनामाद्रपटावुच्छिन्नमिव । क्षिप्तो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्मण्यमुत्साहः । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता । क्षुब्धः अङ्गनाम्नता ।

ज्वरः

ज्वरः

गुह्यमूलज्वरहरो दीपनचामपाचनः ॥”

इति पिप्पल्यादिकायः ॥

“सौम्रीपक्ष्म्यावयोगः आसकाचज्वरायः ।

श्रीहानं हानि हिक्काश्च बालानामपि प्रसूते ॥

पिप्पली विषजाश्चापि समभागां ज्वरी निहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि काशी आसी तुल्यौ भवेत् ॥ १ ॥

कटुपत्रं पौष्करं शङ्खी लघ्वा च मधुना सह ।

आसकाचज्वरहरो वेद्योऽयं कथनाग्रजः ॥”

इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ १ ॥

“कटुपत्रं पौष्करं शङ्खी यवानौ कारवी तथा ।

कटुपत्रं च सन्धाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥

आर्द्रकस्य रसेर्निष्ठाञ्जुना वा कथञ्चरी ।

कासश्वासावचिच्छर्दिश्चेष्टानिजनिहृत्तये ॥”

इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ १ ॥

“सिन्धुवारदलकायं कणाटं कण्ठे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले शीघ्रे कर्णे च पिष्टिते पिबेत् ॥

यवानौ पिप्पली वासा तथा खाससवल्कलम् ।

एषां कायं पिबेत् कासे आसे च कण्ठे ज्वरे ॥

वासाञ्जुनास्तकायः सौम्री ज्वरकासहृत् ॥”

इति वासादिकायः ॥ १ ॥

“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।

चित्रकं कटुपत्रं कुष्ठं वसुगन्धिवचा शिवा ॥

कण्टकारी जटा शङ्खी यवानौ पिप्पुर्भृङ्गः ।

एषां कायो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कपात् ॥”

इति मरिचादिकायः ॥

वातज्वराधिकारोक्तकण्ठतुरसोऽपि । ज्वरज्वरे दातव्यस्तस्य कथमाधिहरत्वात् ॥ १ ॥

“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥”

कवण इति शेषः ॥ १ ॥ अथाग्रमाह ।

“सुखयूरीदो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”

इति ज्वरज्वराधिकारः ॥ १ ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र ज्वरज्वरस्य विप्रलक्षसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।

“वातपित्तकरे ज्वरपित्ते आमाशयाग्रये ।

वह्निर्निरस्य कोष्ठमिं रसगे ज्वरकारिणी ॥”

स्यातामिति शेषः ॥ १ ॥

अथ तस्य पूर्ववृत्तमाह ।

“प्राग्ग्रे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”

ज्वर इति शेषः ॥ १ ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।

“लघ्वा मूत्रां भ्रमो दाहो निद्राभाषः शिरो-

रुजा ।

कण्ठाश्लोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥

पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराक्षतिः ॥”

पर्वमेदः पर्वानि भिद्यन् इवेति सन्धिमु अथा ।

अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।

किराततिक्तामन्ता प्राच्यामामलकीं शटीम् ।

निष्काय्य सगुहं कायं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”

इति किरातादिकायः ॥ १ ॥

ज्वरः

“सुखयूरी वरपटो मुखं किराती विषसैवकम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चमहर्षिदे सुभम् ॥”

इति पञ्चमहर्षादिकायः ॥ १ ॥

“निष्कायाश्लोकीराकाशज्वातस्यैव ।

अतमन्तु हरत्वात् वातपित्तभव ज्वरम् ॥”

इति निष्कायादिकायः ॥ १ ॥

“मधुकं वारिवा मासा मधुकं चन्द्रीतुपकम् ।

काशीरपजकं लोभं निष्काया पटुमिह्वरम् ॥

पटुपत्रं चण्डालश्च क्षिपेत् संचूर्णौ वारिणि ।

निशोवितं सिताशौद्राजयुक्तं तत् पिबेत् ।

वातपित्तज्वरं दाहं लघ्वामूत्रावचिम्भमानम् ॥

शमयेद्वक्तपित्तं जीभतमिव भावतः ॥”

अथ मधुकादिद्वयानाम् समुदितं पलपरिमितं संचूर्णौ क्षिपेत् वारिणि वटपत्रपरिमिते ।

मधुकादिर्जिह्वो दाहि ॥ १ ॥

अथाग्रमाह ।

“मुहामनकयूवस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।

महादाहे प्रदातव्यो धूम्रवर्णकसम्भवः ॥”

दाडिमामलकमुहसम्भवी धूम्र उक्त इति वातपैत्तिके ।

“कफपित्तहरा मुहः कारवेकादयस्तथा ।

प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥

दत्तास्तु ज्वरविह्वलभूतोदावर्नकारिणः ॥”

इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ १ ॥

अथ वातज्वरज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्र-

लक्षसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“वातज्वरकरे ज्वरकथावामाशयाग्रये ।

वह्निर्निरस्य कोष्ठमिं रसगौ ज्वरकारिणी ॥”

पूर्ववृत्तमाह ।

“प्राग्ग्रे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥”

तस्य लक्षणमाह ।

“सौमित्रं पर्वणा भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोयश्च प्रतिष्ठायः कासः स्वेदाप्रवर्जनम् ॥

सन्तापे मध्यवेगश्च वातज्वरज्वराक्षतिः ॥”

स्वेदाप्रवर्जनं स्वेदस्य आसम्नताद्वापेन प्रवृत्तिः ।

तथाह दारोतः ।

“शिरोयश्च स्वेदभवश्च कासी

ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ १ ॥

ननु स्वेदः पित्तस्य धर्मेः अतएव पित्तज्वरे

कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्यु-

क्तम् । तस्मात् कथं वातज्वरज्वरे स्वेदस्याति-

प्रवृत्तिः । उच्यते । विजृम्भितविषमसमवायारब्ध-

त्वाद्दोष इति कार्त्तिकः । प्रवृत्तिसमसमवा-

यस्य विजृम्भितविषमसमवायस्य चायमर्थः ।

प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः सम-

वायः कार्यकारणभावः समश्चः प्रवृत्तिसम-

समवायः कारणानुरूपं कार्यमिति यावत् ।

यथा प्रकृतेर्यथास्थितेः युक्तेस्तुभिः समवाय-

कारणैरारब्धः पटः मुक्त एव भवति । तथा

प्रकृतेन केवलेन वातिन पिप्पलेन कफेन वा

जनिता ज्वरो वातादुचिते धर्मेऽवस्यदुपेक्षाधिक-

स्तेमित्यादिभिर्युक्तो भवति । विज्ञातिविषयसम-
वायसु विज्ञाया हेतुभूतया विषयः कारकानु-
रूपः समवायः कार्यस्य कारणोऽसम्भवः । यथा
संयोगाद्विज्ञाताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां
विषयः कारकानुरूपो लोहितो वर्णो जायते ।
तथा योगेन विज्ञाताभ्यां वातश्लेष्माभ्यां हेतु-
भूताभ्यां विषया कारकानुरूपया स्नेहस्थिति-
प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अथ वातश्लेष्माच्चरस्य चिकित्सा ।
“वातश्लेष्माच्चरे देयमौषधं नमोऽहनि ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिचकनागरेः ।
दीपनीयः स्फुटो वर्गो वातश्लेष्माच्चरामहः ॥
कोलमाचोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्फुटम् ।
नीक्ष्योष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातशुत् ॥
गुल्मश्लेष्मोदरानाहमूलं पित्तकोपनम् ॥”
इति पञ्चकोलम् ॥ ३ ॥

“किरातविज्ञान्तवर्जिचिहिका-
कणाकशामूलरसोनसिन्धुकैः ।

क्षतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् समुत्थितम् ॥”

इति किरातादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“पिप्पल्यादिगन्धं कार्यं पिबेद्वातकफज्वरी ।
नातः परं किञ्चिदस्निग्धं ज्वरे भवजस्तप्तम् ॥”
इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिचकनागरः ।
वचा सातिविषा जातौपाठावलकरोक्षुकम् ॥
किराततिक्तको मूत्रा सर्वपा मरिचानि च ।
कटुकत्वं पुष्करं भागीं विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
अर्कमूलं दृढतसिंहौ श्रेयसी सदुरालभा ।
दोष्यकञ्जाजमोदा च रुकनासा संहृष्टका ॥
एतानि समभागानि गण्य एषोऽष्टविंशतिः ।
एषां जाधो निपीतः स्याद्वातश्लेष्माच्चरामहः ॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रसिद्धमपि वेपथुम् ।
प्रलापश्चातितन्त्राश्च रोमहर्षरुचौ तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वेगात्रके ।
पिप्पल्यादिस्नेहाजाधो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥”
इति दृढतपिप्पल्यादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“दशमूलीरसः पीतः कषाण्डः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरक्तश्वासकासके ॥
इति दशमूलीकाथः ॥ ३ ॥

तत्र श्रेयसी राज्ञा वातश्लेष्माच्चरहरत्वात् ॥
“पिप्पलीभिः श्वतं तोयमनभिष्यान् दीपनम् ।
वातश्लेष्माच्चरं हन्ति सेवितं शीघ्रनाशनम् ॥”
इति पिप्पलीकाथः ॥ ३ ॥

“स्फुटकं टङ्गुलं भृष्टं गन्धं शुद्धं समं समम् ।
द्विगुणं सूतकाह्वयं जैपालं तुषवर्जितम् ॥
सैन्धवं मरिचं चिचका लकं चारः शर्करापि च ।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्याज्जम्बीरैर्मेहैर्देहिनम् ॥
कण्ठशेखरनाभायं रसो मुञ्जाह्वयोक्तितः ।
अक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्माच्चरामहः ॥”
एतद्विशेषरो रसो वातश्लेष्माच्चरे शीतज्वरे च ॥
रसप्रदीपः ।

“स्नेहोऽग्ने भृष्टजलस्य चूर्ण-
निपालनं शस्तमिति भुवन्ति ।
जीर्णं शस्तमोक्षवन्तश्च भाषणं
संयुजितं स्नेहज्वरं सुधूलनात् ॥
मरिचं पिप्पली शुष्णौ पय्या लोधकं पौष्करम् ।
भूविजः कटुका कुष्ठं कर्कुरो लिङ्गिका शटी ॥
एतानि समभागानि स्रग्ध्याचूर्णानि कारयेत् ।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं कोतोवत् स्नेहनिर्गमे ॥”
लिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अथ शटी
गन्धपलाशी । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ ३ ॥
“भूविजकारवीतिक्तावचाकटफलनं रजः ।
एषासुद्धूलनं श्रेष्ठं सनातं स्नेहसंसेवे ॥”
इति भूविज्याद्युद्धूलनम् ॥ ३ ॥
पूर्वोक्तो बालुकास्नेहोऽप्यत्र समुचितः ॥ यत
उक्तम् ।
“पीनसन्वासवाधीर्यं जङ्घापाशंस्थिभ्रूलिनि ।
वातश्लेष्माच्चरे स्नेहं कारयेत् तद्विधानवित् ॥ ३ ॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजम्भमरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्थगं
शोषमानु जडतामरोचकम् ॥

इति कवलः ॥”

अथाप्तमाह ।

“महत्या पञ्चमल्यां सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे ॥”

इति वातश्लेष्माच्चराधिकारः ॥ ३ ॥

अथ पित्तकफश्लेष्माच्चराधिकारः । तत्र तस्य
विप्रलक्षसन्निकटकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।

“पित्तश्लेष्माकरेः पित्तकफवामाश्रयाश्रयौ ।
वह्निप्रिरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्वैरुपमाह ।

“ग्रामूर्ध पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।

“लिप्तितक्तास्यता तन्त्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
सुहृद्वाहो सुहृः शीतं पित्तश्लेष्माच्चराक्षतिः ॥”
आस्यस्य तित्तत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन ।
तन्त्रा अङ्गोष्णोलितनक्षत्रम् । मोहो मूर्च्छा ॥ ३ ॥
अथ पित्तश्लेष्माच्चरस्य चिकित्सा ।

“पित्तश्लेष्माच्चरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥
गुडूच्यादिरयं जायः पाचनो दीपनः स्फुटः ।
लघ्वादाहाराचिच्छर्दिपित्तश्लेष्माच्चरामहः ॥”
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“अष्टताकटुकारिष्टपटोलं वगचन्दनम् ।
नागरेन्मयवक्षैतद्वृत्ताहकमीरितम् ॥
कथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्माच्चरामहम् ।
हृत्तासारोचकच्छर्दिहृत्तादाहनिवारणम् ॥”
इति अष्टताहकम् ॥ ३ ॥

“कण्टकायन्तता भागीं विष्णुवदवासकम् ।
भूविजं चन्दनं सुकं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥
विपाथ्य प्रायेत् कार्यं पित्तश्लेष्माच्चरामहम् ।

दाहलघ्वादाचिच्छर्दिहासमूलनिवारणम् ॥”

इति कण्टकायन्तादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“नागरोशीरविज्ञातवाचमोक्षरामुभिः ।
क्षतः कषायो भवेद्वाहो पित्तश्लेष्माच्चरामहः ॥”
इति नागरादिक्वाथः ॥ ३ ॥

“सशर्करामचमाचो कटुकाचोष्णवारिण्या ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जगुः पित्तश्लेष्माच्चरामहम् ॥”
अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः । शर्कराया-
श्चत्वारो माषाः । एवं कार्यं इति चक्रवर्तः ॥
वैद्यवचनद्वारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो-
रेव कार्यः । इति कटुकीकण्टः ॥ ३ ॥

“सपत्रपुष्पवासायाः रसः सौमित्रितायुतः ।
पित्तश्लेष्माच्चरं हन्ति साक्षरिपितं सकामलम् ॥”
अत्र वासाया रसो अर्द्धफलपरिमितो देयः ।
मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्गः प्रवेष्टव्यः ॥ ३ ॥

अथाप्तमाह ।
“कषायः परिपीतसु शङ्खवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्माच्चरवमोदाहककूहरो भवेत् ॥” ३ ॥
अन्यथा ।

“पटोलधान्ययोर्वैवः पित्तश्लेष्माच्चरामहः ॥”
इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ ३ ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निदा-
नादिचिकित्सा सन्निपातज्वरग्रन्थे द्रव्या ॥ ३ ॥
अथाग्निकज्वराधिकारमाह । तत्राग्निक-
ज्वरस्य निदानान्याह ।

“अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिधायतः ।
आगन्तुर्जायते दीर्घैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥”

अभिघातः शस्त्रसुदृढगुणादिभिरभिघ्ननम् ।
अभिषङ्गः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः ।
अभिचारः ज्ञायाद्युत्पादनम् । अभिधायः
प्राप्त्यगुक्तवृद्धसिद्धादिक्रान्तः ग्रामः । तं आगन्तु-
ज्वरं यथास्वं यथादीवलक्षणं दीर्घैर्विभावयेत्
विजानीयात् ॥ ३ ॥ अपराशयपि निदाना-
न्याह ।

“ये भूतविषवायुनिक्षिप्तभङ्गादिसम्भवाः ।
रागद्वेषभयाद्यै च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥”
भयाद्येत्याद्यशब्देन भूतविषवायुनिक्षिप्तभङ्गादयः
संयुज्यन्ते । तेन रागादयोभङ्गादन्ता हेतवो-
ऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः । कार्यकारणयोरभेदोप-
चारात् । एतेन आगन्तुजः स्फुट इत्यत्राप्या-
गन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्जायते दीर्घैरि-
त्यत्र याधवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामिह्यादि
श्लोके दीर्घैर्यथास्वं तं विभावयेदिति वचनेनेव
प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रलक्षकारणत्वं
मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकट-
कारणत्वम् । तथा सति दद्यापमानसंक्रुद्धमे-
त्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याहमत्वविघातो
दोषलक्षणं प्रवेशात् । उच्यते । आगन्तुज्वरस्य
दोषा कारकका न किन्तु पञ्चादशुपनिषतः ॥ ३ ॥
तथा आगन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः ।
आगन्तुर्हि अथापूर्वो जायते पञ्चाक्षिजैर्वा-
रदुवध्यत इति ॥ ३ ॥

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दीप इत्यपेक्षामाह ।
 “कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं जयी मलाः ।
 भूताभिषङ्गात् कुप्यति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”
 कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः
 कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं
 कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूताभिषङ्गादागन्तोः
 जयो भवा होवाः कुप्यति इत्यर्थः । भूत-
 सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं
 समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
 मान्यानि लक्षणाणि येषां ते भूतसामान्य-
 लक्षणाः मलाः ॥ ॥
 अथान्यज्वराणां चैतुर्भेदोक्त्यभिधानाह ।
 “प्राणाश्रयता विवक्षते तयातीसार एव च ।
 भक्ताद्विः पिपासा च तोदश्च सङ्गच्छेया ॥”
 विवक्षते व्यावरजस्रमविवभक्षजते ज्वरे ।
 प्राणः शुक्लाद्रविः लघ्वो वर्णः प्राक्वर्णो वा ।
 अतीसारः व्यावरविषेणैव तस्याधोगमित्यात् ।
 तोदः कृचीश्वरनेत्रेव यथा ॥ ॥
 “ओषधीगन्धके मूर्च्छां शिरोरन्ध्रमधुस्रया ।
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्नालस्रमभोजनम् ॥
 हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिमुच्यति ॥”
 कामजे समीहितकान्तावप्रभिमिमितके ज्वरे ।
 चकारात् वाग्भटोक्तान्यापि लक्षणाणि बोद्ध-
 व्यानि । तानि यथा,—
 “कामादुन्मोहचिह्नां ह्रीनिद्राधोहृत्तिक्षयः ।
 भवात् प्रणायः शोकाच्च भवतु कोपाच्च वेपथुः ॥”
 भवात् भयजे ज्वरे प्रणायः । शोकाच्च चकारेण
 प्रणाय एवाहुर्ज्यते । कोपाच्च कोपादपि
 वेपथुर्भवति ॥ ॥ ननु वेपथुर्जातस्य घर्मेः तत्
 कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत् उक्तम् । क्रोधात्
 पित्तमिति । उच्यते ।
 “एकः प्रकुपितो दीप इतरानपि कोपयेत् ॥”
 इति वचनान् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र
 वेपथुः ॥ ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
 यत् उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वात-
 पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत् उक्तम् ।
 “भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं हवते विषमज्वरम् ॥”
 भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदा
 चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
 “अभिचाराभिप्रायान्वा मोहक्षुब्धा च जायते ।”
 लक्षणा चेति चकारेण हारीताशुवादि वाग्-
 भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्वयथा,—
 “अत्राभिचारिकेभ्यो ह्ययमानस्य तप्यति ।
 पूर्वं मग्नस्यो देहस्यो विष्कोटविभ्रमैः ।
 सदाहन्तुर्लक्ष्यं प्रत्यक्षं वर्तते ज्वर इति ॥”
 अथ तेषां चिकित्सा ।
 “आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लङ्घनम् ॥”
 तथा च वाग्भटः ।
 “शुद्धवातजवागन्तुजीर्णज्वरिणं लङ्घनम् ॥”
 नेष्यते इति श्रेष्ठः । अथवा ।

“लङ्घनं न हित कामशोकविभाप्रहारणे ।
 भयभूतभयमक्रोधाज्ज्वरैश्च कृते ज्वरे ।
 किन्तु रौमायये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
 अभिघातज्वरे युष्मात् क्रियासुखविवर्जितम् ॥
 कषायं मधुरं क्षिप्तं यथादीवमथापि वा ।
 अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिणः ॥
 रक्तावसेकेभ्योश्च तथा सांघरसौदनैः ॥”
 मेधैर्मेधाय हितैः ॥ ॥
 “अथवन्मयमात्रमभ्यङ्गं शस्तुल्लवान् ।
 ज्वराशुपाचरेत् पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥”
 अथस्तादृशं कार्यादिवेधो वा । भण्डुदेभेदादिकः ।
 अंशो दद्यादितः पतनम् ॥ ॥
 “अथभ्रान्तोऽप्यथ्याङ्गं दिवानिद्राश्च कारयेत् ।
 ओषधीगन्धविषजौ विदपित्तप्रवाधनेः ।
 जयेत् कषायैर्मैतिमान् सर्वगन्धकृतेभिर्वक् ॥”
 सर्वगन्धमाह ।
 “चातुर्जातककर्पूरककोलागुलकुङ्कुमम् ।
 लवङ्गसहितश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ ॥
 क्रोधजे पित्तजे कान्धे नाय्याः सङ्काशमेव च ।
 व्याससेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
 हृदयेऽथ शमं याति कामशोकभयज्वराः ।
 कामैरथ मनोमैत्रेयं पित्तत्रैचाप्युपक्रमैः ॥
 सङ्काशैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”
 कामैः कामावेशैः । मनोमैः चिकारादिभि-
 र्भयजनकवचनेभ्यः ॥ ॥
 “कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
 क्षया ।
 चातिलाभ्यासुभाभ्याश्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥”
 चातिलाभ्यासुभाभ्यां मनसि निरुहीताभ्यां काम-
 क्रोधाभ्याम् ॥ ॥
 “भूतविद्याससुहृदेर्वेद्याविश्रुततादृजेः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसाम्बन्धेन मानसम् ॥”
 तादृजे रित्यस्य स्थाने केचित् पूजनेरिति पठन्ति ॥
 “सहदेवाया मूलं विधिना कथं निबद्धमपहरति ।
 एकज्जिचतुर्भिर्दिवसेभ्यस्तज्ज्वरं पुंसाम् ॥
 अभिचाराभिप्रायोत्थो ज्वरो होमादिभिर्जयेत् ।
 दागसंख्ययनातिथेर्बुपातग्रहदृष्टिजौ ॥”
 इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ ॥
 अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
 ज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्यन्तं विषमज्वर-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
 अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
 जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
 अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
 “हरीतकी निम्बपत्रं नागरं चैतद्वोऽनलः ।
 एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलज्वरशान्तये ॥”
 इति हरीतकादि चूर्णम् ॥ ॥
 “अथविमलमाम्बुं पीनसन्धासकाशा-
 युद्धरसुदकादीनामसु ज्वरादशेषान् ।
 जनयति तनुकान्तिं चित्तमेवप्रसादं
 पक्षपरिमितमुष्णीचोदविषः कषायः ॥”
 इति मुष्णीकायः ॥ ॥

“विषं भागद्वयं दम्बकपत्रैः पञ्चभागातः ।
 मरिचं वषभास्य चूर्णं वक्षीय प्रोद्यमेत् ॥
 याम्बुकास्य रसेनास्य कुम्भाकुट्टमभिर्भां पटीम् ।
 वारिणा वटिकासुखं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
 अथ रसो ज्वरे योष्यः कामे दुर्जलज्वरेऽपि च ।
 अजीर्णोपानविष्टमभ्यङ्गं चासकाशयोः ॥”
 इति दुर्जलज्वरस्य रसः ॥ ॥
 “पटोलसुखाक्षतवर्षिकासकं
 सनागरं चाप्यकिराततित्तकम् ।
 कषायमेवां मधुना पिबन्तरो
 निवारयेत् दुर्जलज्वरसुखम् ॥”
 इति पटोलादिकायः ॥ ॥
 “किराततित्तकित्तिदम्बपिप्पली-
 विषुक्कपिष्ठाकटुरोहिणीरचः ।
 निहन्ति तीक्ष्णं मधुनातिसम्ब-
 सुदुस्तरं दुर्जलज्वरं ज्वरम् ॥”
 इति किराततित्तादिचूर्णम् ॥ ॥
 “भोजनादौ नरेभ्यस्तं शुक्लीराज्यमयोत्थितम् ।
 कल्कं तु सङ्घते निर्व्यं नानादेशोद्धनं जलम् ॥
 महाद्रकयवचारौ पीत्वा चोष्णं वारिणा ।
 नानादेशसुतुङ्गतवारिरोधमपोहति ॥” ॥
 अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “वक्तव्यमपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽशुपन्नवः ॥”
 ज्वरस्योपद्रवाणाह ।
 “आसम्भ्रंशविच्छिन्नं हृत्तन्नातीसारविषुक्कः ।
 हिक्काकावाङ्मिदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दृश ॥” ॥
 प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विधेयमाह ।
 “संज्ञातोपद्रवो व्याधिस्थान्धो न स्थाचिकित्-
 सकेः ।
 याधौ शान्तं प्रणश्यन्ति सदाः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥
 अतो व्याधिं जयेद्यत्रात् पूर्वं पञ्चाहुपन्नवम् ।
 भिषग्यः क्षुण्णः सोऽत्र जयेत् पूर्वं सुपन्नवम् ॥
 तेष्वपि प्रचुरेभ्यः प्राङ्गाश्वेदाशुकारिणम् ।
 मूलव्याधिं जयेत् पूर्वं जैयो यो वा भवेद्भली ॥
 अविरोधेन वा कुप्याद्भयोरपि च क्रियाम् ॥”
 तत्र ज्वरे आसस्य चिकित्सा ।
 “सिंहो व्याधौ ताम्रमूली पटोली
 शङ्खी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
 शार्कं शट्टा शैलमङ्गाश्च बीजं
 आसं हृत्पातं सन्निपाते दृशाङ्गः ॥”
 सिंहो वङ्गीकटैया । व्याधौ कटैया । ताम्रमूली
 इरालभा । पद्मा भागी । रोहिणी कटुकी ।
 शैलमङ्गी कोरैया । इति दृशाङ्गी योगः ॥ ॥
 “भागीनिम्बघनाभयान्ततताभूनिम्बवावाविषा-
 चायलीकटुकावपाचिकटुकामोनाकशुद्धमेः ।
 राक्षायासपटोलपाटलिशटीदाब्जविशाला-
 विहृद-
 ब्राह्मीपुष्करविहिकाद्वयविशालाज्यस्यैव-
 हमेः ॥
 काधोऽयं खलु सन्निपातनिबद्धान् ह्रासिंशतं
 पानतो ।
 दुर्जलज्वरं जया विजयते सपानं गदक्षानिव

उवरः

किञ्च न्यासवलासकासगुदसङ्गुद्रोगहिकामर-
न्यासस्तम्भगतमयाहितमया विष्टम्भमहा-
गभिः ॥”

विषा अतीव । प्रकटसः ककुभः । देवहमः देव-
दाहः ॥ इति हार्मिप्रदङ्गकायः ॥ ॥

“मधुना हावाकटफलककटङ्गुभर्ष चूर्णम् ।
न्यासमये मन्त्रोये लीला लोकः सुखी भवति ॥
वयोपलासितापितदाजस्यापेण प्रकटरे दाहः ।
अपहरति न्यासामयमसंशयं भाषितं सुनिभिः ॥”

अथ उवरे कृष्णायाचिकित्सा ।
“आम्रकस्य रसेर्नखं कृष्णायामाचरेन्नरः ।
अङ्गनख प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोयकेः ॥
शीताम्भसाक्षिसकः सुरभिर्धूपः सुमन्विपुष्पच ।
न्दुतालदन्तवातः कोमलकदलीदलधराः ॥”

अथ उवरे अरुचैचिकित्सा ।
“अरुचौ तु अङ्गवेरजरसकैः चान्नेः ससिन्धुजैः
कवलः ।

सिन्धुमातुलुङ्गीफलकोशरधारणं वक्ते ॥”
अन्यथा ।

“अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं चान्यसैन्धवम् ।
धात्रीदासासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”

अथ उवरे हृद्देचिकित्सा ।
“काथो गुङ्गुथाः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्तिं वसनस्य कुर्यात् ।
विश्वशिक्षाणां मधुनावलीला
सचन्दना शकैरयन्विता च ॥”

अथ उवरे लघ्वायाचिकित्सा ।
“हन्ताशुवीजपूरकदाहिसमवदरैः सपुक्रकेन्द्रे ।
लेयो जयति पिपासामय रजतगुटीसुखान्तःस्था ॥
शीतं मयः शौद्रयुतं निप्रीत-
माकल्यमान्वेव तदुद्धमेव ।
तर्पकप्रशमाय वक्ते
दध्याङ्गदशौद्रवटागलाजान् ॥” ॥

अथ उवरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
“लङ्गनमेकं सुक्का न नान्यदस्तीह मेघजं बलिनः ।
ससुदीर्घदोषनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषाः सविन्धाः ।
उवरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वाम्भतावत्सकवारिवाहः ॥”

विश्वम्भरानिम्बो भूजिम्बः ।
“पाठान्तापपेटसुखविन्धा-
किराततक्तैत्रयवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव हृदि न खल्व-
उवरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥” ॥

अथ उवरे विङ्गुप्रहस्य चिकित्सा ।
“विङ्गुप्रह वासजित् कर्मे कुर्यादन्नाशुलीमनम् ।
मजं प्रवर्तयेदासु तीक्ष्णाभिः फलवर्षिभिः ॥
प्रथारखवतिक्ताजिह्वदामनकैः श्वतं तोयम् ।
जीर्णउवरे विङ्गु दद्यादाश्वेन विङ्गुप्रहः
प्राप्येत् ॥”

उवरः

अथ उवरे हिक्यायाचिकित्सा ।

“नीरेण सिन्धुत्वरकोटितकथं
नखेन नूनं विनिहन्ति हिक्याम् ।
मुष्णी हठाद्वा सितया समेता
धूपोऽथवा हिकुसुमद्वयच ॥” ॥

अथ उवरे कासस्य चिकित्सा ।
“कासे कणाकलान्तं कलिदुग्धमर्षं रजः ।
सविन्धमेघं लिङ्गात् मधुना वा हवाप्रकम् ॥”

रजः पर्यटकम् ।
“पुष्करजलकटुचिकिदङ्गीकटफलवासककार-
विकाभिः ।
मधुशुण्ठिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-
रोगहरच ॥” ॥

अथ उवरे दाहस्य चिकित्सा ।
“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
परं उवराविरुद्धं यन्मुखो नाशो उवरो यतः ॥”

अथ सुखसाध्यस्य उवरे लक्षणम् ।
“सन्तापोऽभ्यधिको वाक्प्लुष्ट्यादीनाञ्च माह्वम् ।
बहिर्ज्वरस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”

लघ्वादीनादिश्वेनान्तर्हृदसम्प्राप्ति-अथा-
न्यासा गुर्यान्ते । तेषामाह्वमप्यता । बहि-
र्ज्वरस्य उवरे ।

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौः प्राक्ततः क्रमात् ।
प्राक्ततः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”

सुरभिर्वसन्तः ॥ ॥
अथ कटसाध्यस्य उवरे लक्षणम् ।

“वैलतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राक्ततेष्वनिर्लोडवः ॥”
अन्यः प्राक्ततादन्यः वैलतः ॥ ॥ वर्षादिषु
उवरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।

“वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं उवरम् ।
कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चातुबलः कफः ॥”

तस्य पित्तउवरे चिकित्साभाह ।
“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानश्रनाद्वयम् ॥”

तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।

“कफपित्तं द्वे धातु सहेते लङ्गनं बहु ॥” इति ।
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।

वर्षाशरद्वेभन्ता विसर्गाः कालाक्षचोर्पित्तवला-
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तउवरे अश्रनाद्वयं न । कफो वसन्तं
तमपि वातपित्तं भवेदशु । वसन्ते कफउवरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्गनाद्वयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःश्रुतं न कर्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-श्रीशालादानकालाः
स्तत्रापित्तवलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनैवं उक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानं पित्तश्लेष्मान्नप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
वातपित्तं अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्तव्या । वा चाप्रधाना
निविद्धा विधेया । एवं वैलतेष्वपि प्राधा-

उवरः

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्तव्या । तथा
चोक्तम् ।

“संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाति तथैव च ॥”

संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधानः ।
“अन्तर्हृदोऽधिको लघ्वा प्रकायः स्वसर्गं धमः ।
सम्प्राप्तिमूलमखरो दोषवर्णविनिमयः ॥
अन्तर्ज्वरस्य लिङ्गानि कटसाध्यत्वमेव च ॥”

वर्णविनिमयः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ ॥
अथासाध्यस्य उवरे लक्षणम् ।

“उवरः शीतस्य मूलस्य गम्भीरो देर्धराधिकः ।
असाध्यो बलवान् यच्च केशवीमन्तस्तु उवरः ॥”

देर्धराधिकः बहुराजाशुबन्धो । केशवीमन्तस्तु
प्रभावात् केशेषु वीमन्तं यः करोति ॥ ॥
गम्भीरस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरस्तु उवरो श्रेयो क्षन्तर्हृदिन लक्षणा ।
आनन्दत्वेन चात्थं कासनासोर्जनेन च ॥”

आनन्दत्वेन विबलमनत्वेन ॥ ॥ सामान्य-
उवरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

“उवरेऽपि पूर्वं उवरमध्यतो वा
उवरांततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमाद्साध्यः खलु लङ्गुसाध्यः
सुखेन साध्यो सुनिभिः प्रदिष्टः ॥” ॥

अथारिहमाह । तथारिहस्य लक्षणम् ।
“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिहं स्याद्विष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलस्यः ।
उवरः प्राणान्तकदुष्पञ्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥”

शीघ्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकित्सा-
स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं यो
नाशयति ॥ ॥ अन्यथारिहमाह ।

“विषं ज्ञप्ताम्यते यस्तु श्रेते निपतितोऽपि वा ।
शीताहृतोऽन्तवत्त्वाच्च उवरेऽयं निजयति नरः ॥”

विषं ज्ञः विगतज्ञानः । ताप्यते नरहर्षः । श्रेते
निपतितोऽपि वा अजापिश्रव्य एवार्थः निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थानं समर्थः तथा सन्
श्रेत एव । शीताहृतः बहिः । अन्तवत्त्वाः
अन्तर्हृदवान् ॥ ॥ अन्यथा ।

“यो हृदरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातमूलवान् ।
वक्त्रेण चैवाश्वसिति उवरसं हन्ति मानवम् ॥”

हृदरोमा रोमाश्चवान् । हृदि सङ्घातमूलवान्
सांसिपातिकमूलवान् । वक्त्रेण चैवाश्वसिति
न तु नासिकया ॥ ॥ अन्यथा ।

“हिक्यायासहपायुक्तं हृद् विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोऽस्त्रिणं चीर्णं नरं क्षययति उवरः ॥”

क्षययति समापयतीत्यर्थः ॥ ॥ अन्यथा ।
“हृत्प्रमेनियं चाममरोचकनिर्गोष्ठितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्थं उवरितं परिवर्जयेत् ॥”

हृत्ता प्रभा दीर्घवेगम् । अथवा हृत्ता प्रभा
प्रतिभा विषययज्यशक्तिर्यथा तथाविधावीन्द्रि-
याणि यस्या तं हृत्प्रमेनियम् । चामं क्षीयम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्थं गम्भीरः उत्तमवयः

उज्जरारिः

उपसंहार

इति विष्णुसंहिता: ॥ १ ॥

मूल्य: ₹ १००/-

अद्वैत ॥ अद्वैत ॥ अद्वैत ॥ अद्वैत ॥

लीतते १० दामन् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्मायः । इति वेदविषयटी १ अध्यायः ॥
ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + “जुष्यङ्कन्-
दन्त्यङ्यङ्यङिज्वलन्मुञ्जन्वपतपदः ।” ३ । २ ।
१५० । इति युच् ।) अपिः । (यथा, कला-
विलासे । १ । ४ ।
“यत्र विनयनयनज्वलनज्वालावर्णीयलभ-
इतिः ।
जीवति मानसज्वाला शशिवहनावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥”)
चित्रकवचः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (ज्वल +
भावे ल्युट् ।) इहने, स्त्री ।
ज्वलनाम्ना, [नृ] पुं, (ज्वलनः कुर्येवहीमि-
विशिष्टः अस्मा प्रस्तरमणिः । नित्यकर्मधारयः ।)
कुर्येकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वलितः, जि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीप्तः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
“काञ्चनाङ्गदिनी रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥”)
ज्वलिनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्यस्याः । ज्वल +
इनिः + डीप् ।) कूर्जालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ज्वलः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + “ज्वलितिक-
सन्नेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अपिशिखा । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
“दीप्तो ज्वालेरनेकाभैरसिरेभोऽथ वीर्यवान् ॥”)
दीप्तिविशिष्टे, जि । इति सुगन्धोद्यम् ॥
ज्वाला, स्त्री, दग्धान्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + णः + टाप् ।) अपिशिखा ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
“अभ्युद्यतोऽग्नश्चापि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥”
दाक्षश्च ॥ (सनामस्याता ऋक्षस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
“ऋक्षः खलु तत्तदकुहितरसपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं सतिनारं नामोत्पादयामास ॥”)
ज्वालागर्हभक्तः, पुं, (ज्वालागर्हभ + स्वार्थे कन् ।
ततः एवोदरादित्यात् साधुः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । ज्वलारासभक्तामयः २ ज्वाला-
क्षरगदः ३ गर्हभगदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं ज्वालागर्हभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
अस्य ।) अपिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥
(स्कन्धस्याधुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
“ज्वालाजिह्वः करालश्च श्लिष्टकेशो जटो हरिः ॥”
दानवविशेषः । स तु वलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
“करालो ज्वालाजिह्वश्च शलाङ्गः शूललोचनः ॥”)
ज्वालासुखी, स्त्री, (ज्वालेव सुखं प्रधानं अस्याम् ।
तत्रावस्यप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिर्न शक्यति

देवीयतोऽध्यासयात्मम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उज्ज्वलनामकभैरवश्च । इति पीठमाणा ।
यथाच ।
“ज्वालासुखी महाजिह्वा देव उज्ज्वलभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाथी स्तनं जालम्बरे भज ॥”
इति तन्त्रसूक्तमयी पीठनिर्ययः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
“ज्वालासुखीकर्म वक्षे वा पूज्या मध्यतः
युगे ॥
नित्यायया मदनान्तरा मदमोहापलब्धयिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेश्वरिणि ।
ब्रह्माणी चैव माहेश्वरी कौमार्यौ वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेश्वरी चासुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः ।
ज्वालासुखीकर्म पूज्य विद्यादिहरणं भवेत् ॥”
इति गारुड ज्वालासुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

अ, अकारः । स व्यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थ-
वर्गश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिष्यायाम् । १७ ।
“कण्ठावहाविषयश्लासालया ओष्ठजाद्वयम् ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा श्च चवर्गश्च यन्तया ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“त्रिकोणकुक्षलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तसु तिष्ठन्ति चन्द्रस्यैवमयः प्रिये ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मरूपिणी ।
ऊर्ध्वमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥”
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठं कस्यनाने ।
सन्तप्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिताङ्गीं रक्तमाख्यविभूषिताम् ।
चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“अकारं परमेशानि ! कुक्षली मोक्षरूपिणी ।
रक्तवितुक्तताकारं सदा त्रिगुणसंयुताम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ प्रश्नविंशतु नामानि यथा,—
“ओ अङ्कारी गुह्यो अम्बावायुः सद्यः वक्रव्रतः ।
अनेशो प्राविणी नादः पाश्री जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजेन्नी प्रजुर्दक्षः कर्कशो नादः कुजः ।
दीर्घबाहुजो कपमाकन्दितः सुवचनः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विहटा कुचमकलः ॥

कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपद्मकाः ।
दक्षबाहावृक्षालम् पायात्मा व्यञ्जनः खरः ॥”
इति नामान्तकशास्त्रम् ॥
अ, पुं, (अटति सङ्गीभवतीति । अट सङ्गति +
वाङ्मनात् कः ।) अम्बावातः । अस्यवर्णम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अण्टीशः । सुरगुहः ।
देवराजः । अग्निः । तारवाधुः । इति मेदिनी ।
अ, १ । गटे, जि । इति शब्दरत्नावली ॥
अगम्भायमानः, जि, (अगम्भा इवाचरतीति ।
अगम्भा + “कर्तुः कण्ठ् सलोपश्च ।” ३ । १ । १२१
इति कण्ठ् ततः शानच् ।) चाकपिच्युक्तः ।
अकम्भकिया इति भावा । यथा,—
“मयूरवरगामिनीं सुरदमुहवर्णोत्कटां
रक्तकण्ठितचण्डिकां निशितशक्तिचक्रोद्यताम् ।
प्रभानिकररश्मिभिर्भगम्भगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशुचिर्निर्याशिनीम् ॥”
इति देवीपुराणे सप्तविंश मातृसङ्गनामाध्यायः ॥
अङ्कारः, पुं, (ल + भावे णच् कारः । अमित्यस्य-
शब्दस्य कारः करणं यच्च ।) अमरादिशब्दः ।
यथाह वज्जालसेनः ।
“भारव्यो मधुपैरकारममहो अङ्कारकोला-
हलः ॥”
(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
“शरङ्गोत्साहते दूरं तमसि प्रियसङ्गिणी ।
यन्मार्गा विप्रति ओषे गीतकङ्कारणा सुधा ॥”)
अम्भा, स्त्री, (अमित्यस्यशब्देन अटति वेगेन
वहतीति । अट् + बाहुलकात् कः । तत्तट्ठाय् ।)
अग्निविशेषः । जलकणवर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अम्भानिलः, पुं, (अम्भाअग्निमुक्तीर्निलः ।)
प्रादुर्भूतवायुः । अम्भावातः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अम्भावातः, पुं, (अम्भाअग्निमुक्ती वातः ।)
प्रादुर्भूतवायुः । इति हलायुचः ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिस्तोत्रे ३५ अध्याये ।
“अम्भावातं रक्तदण्डिं वाय्वाश्च हणपातनम् ॥”)
अट, संज्ञतौ । इति कविकण्ठहमः ॥ (आ-परं-
अकं-सेट् ।) अटति केशः । परस्परं लभः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अटिः, पुं, (अटति परस्परं संलग्नो भवतीति ।
अट संज्ञतौ + “संज्ञातुभ्य इत् ।” उक्ता ४ ।
११७ । इति इत् ।) सुप्रहसः । इत्यादिकोषः ॥
अटिति, अ, इतम् । शीघ्रम् । तत्पर्यायः । आक् २
अङ्गुला ३ अङ्गुल ४ अपदि ५ प्राक् ६ मञ्चु ७ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । १२५ ।
“तत्त्वविस्तृतिमात्राभार्यः किन्तु विपर्ययात् ।
विपर्येतुं न कालोऽस्ति अटिति करतः
कथितम् ॥”)
अति, अ, (अटति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां
अति इति विह्वम् ।) अटिति । इति प्राकृत-
भाषायां काव्यप्रकाशः ॥

भविष्यी, स्त्री, (भवो भवत्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भवत्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्यस्याः इति अर्थोऽप्यदिभ्योऽभिक्षुः ।) आसमाता । इति भिक्षुशेषः ॥

भाङ्गुलं, स्त्री, (भाङ्गु इत्ययत्तशब्दोऽयस्याः ।) परयासकारविशेषः । इति भद्रशिक्षः ॥

भाटः, पुं, (भाट + घञ् ।) विजुङ्गः । कालारः । त्रयादीनां मार्गणम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥

भाटकः, पुं, (भाटं लातीति । भा + कः ।) घटापाटनः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

भाटा, स्त्री, (भाट् + भिच् + अच् ततटाप् च ।) भूयामलकी । इत्यमरः ॥ यथीदृशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भाटिका, स्त्री, (भाटा + स्त्री कन् । टापि अत इत्यच् ।) भूयामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भामर्क, स्त्री, (भाम् + ऋल् ।) दग्धिका । इति हारावली । २१४ ॥ भामा इति भाषा ॥

भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा + कः ।) तर्कशालाः । इति शब्दरत्नावली । टेकुयार श्राव इति भाषा ॥

भामरः, पुं, स्त्री, (भामरवादनं शिष्यमस्य । "मङ्गुलभामरवादनमस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अथ ।) भामरिकाः । भामरवादनकर्ता । इति याज्ञिकम् ॥

भामि, स्त्री, अङ्गनविशेषः । भारि इति स्त्राता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।

"आत्मसामर्थ्यं पिष्टं राजिकालवर्णान्वितम् । तदं हिङ्गुयुतं पूतं चोलितं भालिच्यते ॥

भालिचरति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वद्विवोधिनी ॥" (जारिः जालिः इति पाठोऽपि कुञ्चित् दृश्यते) ॥

भाङ्गुः, पुं, (भा इति क्त्वा वाति वायुरजः । वा + हुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

भाङ्गु इति भाषा ॥

भाङ्गुः, पुं, (भाङ्गुरेव । स्त्री कन् ।) वृक्षविशेषः । भाङ्गु इति भाषा । तत्पर्यायः । पिपुलः २

भाङ्गुः ३ भाङ्गुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

भिक्षाकं, स्त्री, (भिक्षि + आकन् । एषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । भिक्षा इति भाषा ।

अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमन्दाभिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

भिक्षिनी, स्त्री, (भिक्षि + भिभिः । एषोदरात् साधुः । डीप् च ।) जिह्वीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

उक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

भिक्षी, स्त्री, (भिक्षि + अच् डीप् । एषोदरात् साधुः ।) जिह्वीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिक्षिमः, पुं, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं क्त्वा भमिति अति वृत्तादीन् दृष्टीकथः । (भम भवे + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दावादिः । इति हारावली ॥ २६८ ॥

भिक्षिरिदा, स्त्री, स्तूपविशेषः । भिक्षिरीटा । इति भाषा । तत्पर्यायः । बला २ पीतपुष्पा ३

भिक्षिरा ४ रोमायवका ५ हता ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । दृढत्वम् । सन्तप्यत्वम् । वल्यत्वम् । महिषीशीरवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिक्षी, स्त्री, (भिक्षा इत्ययत्तशब्दोऽयस्याः । अच् ततो डीप् च ।) भिक्षी । यथा,—

"भिक्षीवायत्तमधुरा कूचनी मधुराक्षतिः ॥" इत्यामरः ॥

भिक्षी, स्त्री, (भिक्षि इति क्त्वा रटतीति । रट् + अच् । डीप् च एषोदरात् साधुः ।) पुष्पविशेषः । भौटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सेरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्डः ३ सेरीयकः ४ भिक्षिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलभिक्ष्याः पर्यायः । वाया १ दासी २ अर्पणलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ वायः ४ अर्पणलः ५ इति तट्टीका ॥

सहचरः ६ नीलकुरण्डकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अदणभिक्ष्याः पर्यायः ।

कुरवकः १ । इत्यमरः । पीतभिक्ष्याः पर्यायः । कुरण्डकः २ सहचरी ३ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहचरः ४ । इति तट्टीका ॥

वीरः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्डकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलवातकफशोफकासवृद्धोष-

नाशित्वम् । कुन्दरुच्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिरिका, स्त्री, (भिरौति अयत्तशब्देन कार्याति शब्दापत्ते इति । कै + कः टाप् च ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

भिरौ, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दोऽयस्याः । अच् डीप् ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

भिक्षिः, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्देन लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

भिक्षिका, स्त्री, (भिर इत्ययत्तशब्दं लिङ्गतीति । लिङ्ग + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गायदीपिकायाम् ।

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

"वयदाश्रयस्तथा मेरीन्दद्वौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रुत्ये वादां देवताराधनेषु च ॥"

उत्तकवाग्भिर्यथितान्तरासा ॥")

आतपदधिः । भर्ती । उद्गर्नानुक्तम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीलीलकण्ठभाषम् । इत्यमरः ॥

भिक्षीकणः, पुं, (भिक्षीवत् कणः । कणशब्दोऽयः ।) यक्षकपोतः । इति भिक्षुशेषः ॥

भिक्षीका, स्त्री, (भिक्षी + संज्ञायां कन् तत टाप् ।) भिक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥

भौरका, स्त्री, (भिर इति क्त्वावत्तं रौतीति । व + शब्दे वाङ्मूलात् कन् टाप् च ।) भिक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

भु, व गत्याम् । (भ्रा-भ्रातृ-सर्क-अनिट् ।) चुड-स्थाने भुड इत्यपि केषित् । व, भवति । इति दुर्गादासः ॥

भुण्डः, पुं, (भण्ट् संज्ञाति + घञि एषोदरात् साधुः ।) सप्तः । अप्रकाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—

"प्रायः प्रह्वारवकुला माभीकमधुरा कटुः । एकैव भुमरिर्लोकं वर्णादिनियमोन्मिता ॥

अतो लघुत्वमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इदं हि शालगं खचं प्रविष्टं नृपरञ्जनम् ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

भुजिः, पुं, कस्तकभेदः । स्त्री, दुष्टदेवश्रुतिः । इति मेदिनी । ये, १४ ॥

भृ, व य गत्याम् । गतवृद्धयोभाव इति यावत् । (दिवा-पर-अर्क-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥

व, भरा । य, भौर्यति । इति दुर्गादासः ॥

भोडः, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भ्यु, व गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-भ्रातृ-सर्क-अनिट् ।)

अ

अ, ञकारः । अ अङ्गनद्वयमवर्गः । चवर्गपञ्चमवर्गश्च । (अयौ तु अर्द्धभावाकारेणोच्चार्यः ।)

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याज्ञिकम् ॥ ३ ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विषर्गस्तालुगः शोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥" इति प्रपञ्चसारः ॥ ३ ॥

(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिका-न्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालु-

मध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारादा-चोदा अल्पप्राणश्च वाद्यप्रयत्नाः । साहकान्वासे-

ऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य शैलनप्रकारो यथा,

"कुण्डलीरूपमास्थाय दक्षतो वामतस्ततः । अङ्गुल्यायोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ॥

तिष्ठन्ति तालु बिम्बासु श्रुत्यैश्वर्यदयाः कदा । कुण्डलीरूपस्या तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥

महाशक्तिरूपया सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ ३ ॥ चतुर्भुजा धूम्रवर्णा कृष्णान्तरविभूषिताम् ।

वाक्तालाकारचतुर्णां चट्टासु कुट्टराजितान् ॥

ट

टङ्कः

टङ्कणी

इन्द्राक्षसुखी निखी वरदा भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपी तन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वरदाहरणम् ॥ ७ ॥

अथ स्वरूपं यथा, कामविशुद्धये ।

“वरा इन्द्रवत्पुङ्गवो नकारं प्रथमं सुन्दरि ।।

रक्तविद्युत्कलाकारं वा कथं परमकुण्डी ।

पञ्चदशमं वर्षं मन्त्रप्राप्त्यर्थं कदा ।

विशक्तिवर्धितं वर्षं निबिडवर्धितं वरा ॥”

तस्य २२ वारविशुद्धिर्नामात्रं यथा,—

“नकारो बोधनी विन्धु कुण्डी मखदो विवत् ।

कौमारी नामविशानी सखाकुलनखो वः ।

प्रवृत्तिप्रवृत्तिता वृद्धिः स्वर्गाला चरैरध्वनिः ।

वर्मैकपादः सुसुखो विरजा चन्द्रेन्दुरी ।

गायनः पुण्यधना च रागात्मा च वराविणी ॥”

इति वानातकशास्त्रम् ।

जः, पुं, मायनः । चरैरध्वनिः । इत्येकाक्षर-

कोषः । कौमारीः । मुक्तः । वाममतिः । इति

मेदिनी । जे, १ । (गणपाठे घातोऽभय-

पदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः)

जिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थं भवति ।

तस्य इकारस्तिष्ठति । घातोऽनुबन्धविशेषः ।

स वर्तमानप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेव-

स्वामी ॥

जान्तः, पुं, (जिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) जि-

प्रत्ययान्तः । यथा, “जिजान्तपिबन्धे” इत्यादि

आत्मनेपदप्रकरणयुक्तम् ॥ स च प्रत्ययः

घातोः शब्दाच्च भवति । यथा, जिः प्रेरणी

इति केः । ज्ञात्याख्याने जिरिति च सुग्वबोध-

याकरणम् ॥ सुग्वबोधयाकरणस्य परिच्छेद-

विशेषः । यथा, इति जान्तमादः ॥

ट

ट, टकारः । स अङ्गनेकादशवर्णः । टवर्गप्रथम

वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं गूढं । इति आक-

रणम् ॥ (अस्योच्चारणे गूढस्थानेन जिह्वामध्यस्थ

स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकाभ्यासेऽस्य

दक्षिणस्तिष्ठति आस्यत्वम् । वज्रतीयवर्णमाणा-

धाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“जडाग्रःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतत्त्वधः ।

तिष्ठन्ति तासु जिह्वासु कृषैरयमवायवः ॥

मात्रा कोणगता चोर्ध्वं तत ऊर्ध्वगता तु सा ।

या जिह्वा परमा शक्तिश्चतुर्ध्वगप्रदायिनी ॥

आनमस्य प्रवक्ष्यामि प्रवक्ष्यन् वरवर्णिनि ।।

भालतीपुण्यवर्णाभां पूर्ववक्त्रनिभेष्वाम् ॥

दृष्ट्वाहुसमाश्रुतां स्वर्गालङ्कारसंयुताम् ।

परमोत्तमदां निखी कदा क्षीरसुखी पराम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपी तन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वरदाहरणम् ॥ ७ ॥

अथ स्वरूपं यथा,—

“टकारं चञ्जलापङ्क्ति । खवं परमकुण्डी ।

कोटिनिष्ठकलाकारं पञ्चदशमं वरा ॥

पञ्चप्रायपुतं वर्षं सुखचयवसन्निभम् ।

विशक्तिवर्धितं वर्षं निबिडवर्धितं वरा ॥”

इति कामविशुद्धयम् ।

तस्य २७ वारविशुद्धिर्नामात्रं यथा,—

“टटङ्कारः जयाजी च धीमवाः खेचरी ध्वनिः ।

सुखन्दो विनया दृष्टी रेखावी वाचनी जयः ॥

दद्याद्वाङ्मार्गचक्रं वरा भूतिः पुनर्भवः ।

दृष्ट्यानिर्घटुषिजा प्रमोदा विमला कटिः ॥

राजा गिरिमेहाद्युर्ध्वान्माता सुसुखी मयत् ॥”

इति वानातकशास्त्रम् ।

टं, स्त्री, (टङ् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ।

टः, पुं, (टङ् + डः ।) वामनः । मादः । निखनः ।

इति मेदिनी । टे, १ ।

टकः, इ क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-

परं-सकं-सेट् ।) इ कः टङ्कयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

टकदेशीयः, पुं, (टकदेशे भव इति छः ।)

वाक्कशपाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कः चारविशेषः गर इव ।

तीव्रगुणत्वात्पञ्चात्मम् ।) टङ्कण्यारः । जेना-

विभ्रमगोचरः । केकराक्षे, जि । इति मेदिनी ।

रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टङ्क + चञ् ।) कोपः । कोषः । अघिः ।

यावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,

अनर्घराचवे । १ । २२ ।

“यः जलदेहं परितस्त दङ्के-

स्तपोमयेर्भाषणसुचकार ॥”)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्भाषककल्पश्चतु-

र्विंशतिरक्तिकाकूपो वा । जङ्गा । इति हेम-

चन्द्रः । १ । ५२२ ॥ दर्पः । इति ज्ञानाद्युषः ॥

टङ्कः, पुं स्त्री, (टङ्क + चञ् अच् वा ।) नील-

कपित्थः । (यथा, सुश्रुते खञ्ज्याने ४६ ।

“शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मातृकलदुगु ॥”)

खनिजम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥

दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति वधाति मनः खेदेनेति ।

टङ्क + क्तुल् । यङ्गा, टङ्कते सध्तेऽनेन मन

इति । चञ् । ततः संज्ञार्था कन् ।) रञ्जतमुद्रा ।

इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी

भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रञ्जकः ।) रूप्या-

ध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-

सारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रञ्जत-

मुद्रायुद्धम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाक-

शाला इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टङ्क वन्धे + क्तुः । पृथोदरात् ऋत्वे

साधुः ।) चारविशेषः । खोहागा इति भाषा ।

(यथा, सुश्रुते खञ्ज्याने ४६ अध्याये ।

“विदचयोऽनिलकरः श्रेष्ठः पित्तकृषणः ।

अग्निदीपिकरकोष्ठदङ्कः चार उच्यते ॥”)

तत्पञ्चमायः । पाचनकः २ भालतीतीरवः ३

कोटिचक्रवः ४ रञ्जोषणः ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कण्यारः ६ रङ्गचारः ७

रञ्जोषणः ८ खोहागा ९ रञ्जः १० सुभगः

११ रङ्गदः १२ वर्तुलम् १३ कनकम् १४

चारम् १५ मणिम् १६ घातुवक्ष्यम् १७ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भालतीतीरवन्धनः १८

जावी १९ प्रायकः २० खोहागुहिकारकः २१ ।

इति भावप्रकाशः ॥ खञ्जोपाचकः २२ । इति

रत्नमाला ॥ अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । कषयावरादिविषकासनाशनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् ।

कृत्स्नत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-

विशेषः । यथा, दृष्टव्यवृत्तितायाम् । १४।१९ ।

“कङ्कटटङ्कण्यवयाधि शिविककविकारकोट्ट्या-

भीराः ॥”)

टङ्गा, स्त्री, (टङ्क + अच् टाप् ।) जङ्गा । इति

मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्गानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्धी-

पयतीति । अन् + जिच् + क्तुल् ।) जङ्गदाव-

टणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्गारः, पुं, (टङ्क वेक्षणं + बाहुलकात् डः । टं

वेक्षणं चित्तस्य विवर्तितं करोतीति । छ +

कर्मण्यङ् ।) विखनः । प्रविद्धः । विवर्जित-

ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा,

काशीखण्डे । २६ । ६६ ।

“टीकितार्थेषुपाताजा टङ्किकैलौऽभिधाटवे ।

टङ्गारवृत्तकलोका टीकनीया मन्त्रातडा ॥”

छ + चञ् । कारः टं इति अथस्तशब्दस्य-

कारः करणं यच्च । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग-

वते । १ । १७ । ६ ।

“अन्तर्यामिणु सुखतो वमन्तो वङ्गिमुख्यम् ।

दृग्गालोककटङ्गारैः प्रवेदुरश्रिवाः श्रिवाः ॥”)

टङ्गारी, स्त्री, (टङ्कं अङ्कतीति । अ + “कर्म-

ण्यङ् ।” १ । २ । १ । इत्यङ् । ततो गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) शुभविशेषः । टङ्गारी इति

भाषा । अथ गुणाः । वातश्लेष्मशोथोदर-

व्याधनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघु-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं स्त्री, (टङ्क + अच् ।) खनिजम् । खङ्ग-

भेदः । जङ्गा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृथोदरात् साधुः ।) टङ्कणः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ खोहागा इति भाषा ।

चतुर्भाषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं स्त्री, (टङ्कण + पृथोदरात् साधुः ।)

टङ्कणः । खोहागा इति भाषा । अथ गुणाः ।

श्लेष्मवायुनाशित्वम् । चाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

उष्णत्वम् । अग्निवर्धकत्वम् । विरक्तत्वम् ।

भेदकत्वम् । वनवर्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टङ्क वन्धे + जिनिः । ततः पृथो-

दरात् ऋत्वे ङीष् च साधुः ।) दृष्टविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टिप्पणः

टङ्करी, स्त्री, (टङ्क इत्ययत्तशब्दं नयतीति ।
नी + कृप् ।) च्छेदी । इति चिकित्साशेषः ।
टङ्करी, स्त्री, (टङ्कमित्ययत्तशब्दं रातीति । रा
+ कृत्तलो डीप् ।) च्छेदावः । लम्पाकायम् ।
पटङ्कवाद्यम् । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥
टङ्कुरः, पुं, (टङ्क इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा +
कः ।) भेदीशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
टङ्क, ज विज्ञापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) ज, टाङ्कः टङ्कः । विज्ञापे विज्ञा-
नीभावः । इति दुर्गादासः ॥
टङ्कनं, स्त्री, (टङ्क + भावे क्युट् ।) विज्ञापः । टङ्का
इति भाषा ॥
टा, स्त्री, (टलति प्रणये भूकम्पादौ वा । टल + ड
टाप् च ।) टुपिवी । इत्येकाक्षरकोषः ॥
टाङ्कुरः, पुं, (टङ्कुर्येदं टाङ्कम् । टङ्क + क्यप् ।
टाङ्कं रातीति । रा + कः ।) नागवीटः । इति
चिकित्साशेषः ॥
टारः, पुं, (टौ टुयौ कृच्छतीति । कृ + क्यप् ।)
कङ्कः । तुरङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
टिक, कृ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्म-सकं-सेट् ।) क, अटिकेत् । ड, टेकते ।
इति दुर्गादासः ॥
टिङ्किभक्तः, पुं, (टिङ्कीत्ययत्तशब्दं भगति । भग
+ डः । ततः छार्थे कन् ।) टिङ्किभपत्नी ।
इत्यमरटीका ॥
टिङ्किभः, पुं, (टिङ्कीत्ययत्तशब्दं भगतीति । भग
+ डः ।) पश्चिमिषेयः । टौटि इति भाषा ।
तत्पञ्चाशः । टौटिभक्तः २ । इति शब्दरत्नावली ।
टिङ्किभक्तः ३ । इत्यमरः । २।५।१५ ॥
टिङ्किभक्तः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः ।
५ । ११ ।
“अनिर्दिष्टाश्चैकशर्पाटिङ्किभश्च विवर्णयेत् ॥”)
अयोदशमखन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः । यथा,
“इतो दिव्यसतिः शत्रुटिङ्किभो नाम दानवः ।
मायूरेण च रूपेण ज्ञातयिष्यति माधवः ॥”
इति मासुके ८७ अध्यायः ॥
(वरुणसभाभारतकदानवानामन्वतमः । अमौ
हि मर्त्यधर्मविवर्णितः । यथा, महाभारते ।
२ । ६ । १५ ।
“टिङ्किभो विटभूतश्च संहारश्चेकतापनः ॥”
इत्युपक्रम्याह ।
“सर्वे लम्बवराः शूराः सर्वे विगततन्त्रवः ॥”)
टिङ्किभक्तः, पुं, (टिङ्किभ + छार्थे कन् ।) टिङ्किभ-
पत्नी । इत्यमरः । २।५।१५ ॥ [प्रकाशः ॥
टिङ्किभिका, स्त्री, अमुशिरीषिका । इति भाषा-
टिङ्किभः, पुं, इत्यविशेषः । टिङ्किभः । इति
हेङ्गुश्री इति च भाषा । तत्पञ्चाशः । रोम-
शयकः २ तिङ्किभः ३ सुनिर्मितः ४ । इति
राजनिर्वण्टः ॥ टिङ्किभः ५ । अस्य गुणाः ।
रुजिकारित्वम् । मेदकत्वम् । पित्तश्लेष्माक्षरी-
वाशित्वम् । सुशीतत्वम् । वातलत्वम् । रुच्य-
त्वम् । मृदुलत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क बुद्धि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, टेपयति । बुद्धि प्रेरये । इति
दुर्गादासः ।
टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति आख्यायतेऽनया । टिप +
करणी क्युट् डीप् च । एषोदरादित्वात् यस्य द्विले
वाधुः ।) टीका । यथा,—
“श्रीमत्ज्ञानं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी ।
भवेति सुनोद्यते क्रियते यद्गुरोः सुतम् ॥”)
टीक, कृ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्म-सकं-सेट् ।) क, अटिटीकत् । ड, टीकते ।
इति दुर्गादासः ॥
टीका, स्त्री, (टीकते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते
ज्ञानया । टीक + घञर्थे कः । टाप् च ।) विव-
रणयः । इति लिङ्गादिशंखे अमरः ॥
टुण्डकः, पुं, श्लोणाकट्टकः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥
लण्डखदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुण्ड
इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । के +
कः ।) पश्चिमिषेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
टुण्डनि इति भाषा । श्लोणाकट्टकः । इति
राजनिर्वण्टः ॥
टुण्डकः, जि, नीचः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । इति
विश्वः ॥
टुण्डका, स्त्री, टङ्गिणीट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
टुणाका, स्त्री, तालजङ्गीट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
टेरकः, जि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्-
पञ्चाशः । वलिरः २ केकरः ३ केदरः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥
डङ्क, ज विज्ञापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, डङ्कः डङ्कः ।
विज्ञापे विज्ञानीभावः । इति दुर्गादासः ॥

ठ

ठ, ठकारः । स यज्ञमङ्गादश्वर्गः टयर्गद्वितीय-
वर्गश्च । (अङ्गमात्राकालेनोच्चार्योऽयं वर्गः ।)
अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति आकरणम् ॥
(अस्योच्चारणे जिह्वाभ्येन मूर्द्धस्थानस्यार्थः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारण्यसघोषा महा-
प्राणश्च वाह्यप्रयत्नः । वज्रवर्णमात्रायाम्)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“वार्ताकुवर्तुलाकारो रेखाप्रक्षिप्तदेवताः ।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्यादयः प्रिये ! ॥
मात्राहीनस्तुर्द्विशिखरकारः परमेष्ठिनि ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि श्रद्धां कर्मलानने ॥
पूर्वपञ्चमर्मा देवीं विकसत्पद्मेन च याम् ॥
सुन्दरीं शोकश्रुतां घर्मेकामार्दमोक्षदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति तन्मोक्षारतनम् ॥ ७ ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतम् ।
“ठकारं चक्षुषापाङ्गि ! कुक्षीं भोक्षुषिणी ।
पीतविद्युत्ताकारं सदा त्रिगुणवर्धुतम् ॥

ड

पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिविधसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥”
तस्य ३१ एकविंशतिनामानि यथा,—
“ठः शून्यो मङ्गरी नीलः पाण्डिनी काङ्गनी
यथा ।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनङ्गी चूर्णकः सुधा ॥
वर्तुलः कुक्षी पद्मिनी चन्द्रमङ्गलः ।
इत्येकानुरभावश्च देवभक्तो दृष्टव्यः ॥
एकपादो विभूतिश्च लज्जाटं सर्वभिक्षकः ।
दृष्टव्यो नलिनी विष्णुस्मैश्वरो यामय्योः शशी ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
ठः, पुं, शिवः । महाज्जलिः । चन्द्रमङ्गलः ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ मङ्गलः । शून्यम् । कीक-
गोचरः । इति मेदिनी । ठे, १ ॥
ठङ्कुरः, पुं, देवता । ठङ्कुर इति ख्यातः । यथा,
“श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठङ्कुरः ॥”
इत्यनन्तरं हिता ॥
ठठं } य, अङ्कुरणशब्दः । ठन् ठन् इति
ठठं } भाषा । यथा, महानाटके । ६६ ।
“रामाभिवेके मदविह्वलायाः
कक्षाक्षुरी हेमवटसदृशयाः ।
सोपानमावह्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठं ठठं हः ॥”
ठेरः, जि, दृष्टः । यथा, जा ठेरं च दृष्टव्यम् ।
इति काव्यप्रकाशे देवरीभाषा ॥

ड

ड, डकारः । स यज्ञमङ्गादश्वर्गः टयर्गद्वितीय-
वर्गश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, शिवायाम् । १७ ।
“स्युर्मूर्द्धा ऋटुरवा दन्वा लतुलसाः स्फुटाः ॥”)
वज्रीयवर्णमात्रायामस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा मधेयत्वाङ्गुलिता तथा ।
लम्पीलाङ्गी भवानी च क्रमशः क्षणं लक्षिता ॥
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्तिताः ।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि श्रद्धां कर्मलानने ॥
जवांसिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ॥
जिनेनी वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतम् ।
“डकारं चक्षुषापाङ्गि ! सदा त्रिगुणवर्धुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ।
चतुर्गुणमयं वर्णं आत्मादितत्त्ववर्धुतम् ॥
पीतविद्युत्ताकारं डकारं प्रथमाम्बुजम् ॥”
तस्य २३ अष्टविंशतिनामानि यथा,—
“डः स्फुटिर्द्वारको नन्दरूपिणी योनिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्कराक्षरविभवो नन्दको अग्निः ॥

इत्युक्तो नटिनी भोमा चिह्नितः एषिनी कती।
वीरमितिः अमा कात्तिवर्गिः काती च
वीरमनु।

इति नामातकशास्त्रम्।

(यथादौ अथ प्रथमोपचारो यत् भोमा।
मनुष्यं इत्यत्राकारटीकायाम्।

“यः भोमा द्वे विद्योर्मा अथकमय न यत्तु
यत्तु इत्यम्।”

उ, पु, (उपते चक्रीयते अन्तर्मा सुदयाकाशे
यः। जी + वाङ्मयात् उः।) शिवः।
(जीयते आकाशमार्गे नभोयुक्तमिति। जी
+ यः।) इत्यः। चायः। इत्येकादशवीयः।
वाङ्मयायः। इति मेदिनी। उ, १४।

उङ्गरी, जी, (उ + अङ्गरीकारिणितभावं
भिरति आश्रयतीति। ग + अङ्। निपातनात्
तुमागमः। कती जीम्।) यक्षविशेषः। तत्तु-
पर्यायः। काङ्गरी २ दीर्घः। २ इत्यदौ ३
उङ्गरी ५ नाममुक्ती ५ तत्तुपर्यायः ५।
अन्तर्मा युगाः। शीतकलम्। रक्षितारितम्।
हाङ्गितारकदीवाश्रयं वाचकपरोधवाश्रितम्।
तत्तुपर्यायम्। शीतकलम्। इति राजनिर्घण्टः।

उङ्गरी, जी, (उङ्गरी एषोदरादित्वादात्तम्।)
उङ्गरीयम्। इति राजनिर्घण्टः।

उम, इ क ड न संज्ञती। इति कविकल्पद्रुमः।
(पुरा-आत्म-उभं च-वर्क-सेट्।) मङ्गल-
वर्गहतीयादिः। इ क ड, उभयते। न, उभ-
यति उभयते। अथमात्मनेपदीत्यर्थः। संज्ञती
राष्ट्रीकरम्। इति दुर्गादायः।

उप, क ड न संज्ञती। इति कविकल्पद्रुमः।
(पुरा-आत्म-उभं च-वर्क-सेट्।) मङ्गल-
वर्गहतीयादिः। क ड, आपयति। न, आपयति
आपयति। पुनःपाठान्नेदृशम्। अथमात्मने-
पदीत्यर्थः। संज्ञती राष्ट्रीकरम्। इति दुर्गा-
दायः।

उव, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-
पर-वर्क-सेट्।) मङ्गलवर्गहतीयादिः। इ क,
उभयति। नोदः प्रेरयम्। इति दुर्गादायः।

उभ, इ क न संज्ञती। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-
उभं-वर्क-सेट्।) मङ्गलवर्गहतीयादिः। इ क,
उभयति उभयते। अथमात्मनेपदीति चेति।
वङ्गो राष्ट्रीकरम्। इति दुर्गादायः।

उमः, पु, (उ + नीचयोनिनात् भोति मातीति। मा
+ कः।) नर्त्यवङ्गजातिविशेषः। जीम इति
भाषा। य चाकाकां वेडात् जातः। इति
नक्षत्रवैवर्तपुराणम्।

उमर, जी, (उ + भावे अप्। मरं पकायनं
जातुवामनेकार्पणात्। उम जातेन मरम्।)
मीमा पकायनम्। तत्तुपर्यायः। अमाचिका २
विभवः २ चिह्नः ३। इति वाराहकी। ४८४।

उमरा, पु, (उम अथेन मरी नतिविद यत्।)
मरकादिभयम्। अथकलम्। इत्यमर-
टीकायां आसी। तत्तुपर्यायः। चिह्नम् २

विभवः २। इत्यमरः। २। २। १३। चिह्नः ३
विभवः ५। उमरः ५। इति भरतः ३। (यथाय
मरः।)

“तत्तुचवीरविशेषः य तु अथः सुदयाकाशः
वीरः।

चिह्नितकलम् प्राचीं प्राकाशो उमर-
मरकाय।”

उमरः, पु, (उमिन्मयतायम् अन्वतीति। उ
+ “उमयायकम्।” उमा १। ३५। इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् चाहुः।) वाद्यविधः।
इत्यमरः। १। ३। ५३। अमाचिकोमिवायम्।
इति भरतः। जीवमथो मुटिकाप्रमाणितः।
इति वाराहकी। (यथा, योग्यारे २ परि-
च्छेदे।

“वाद्यम् उमरं योगी यत्तु अथमे धितः।”
यमकारः। इति त्रिकाश्रयः।

उयन, जी, (जीयते आकाशमार्गे गच्छतीति।
जी + करणे क्युट्।) कर्करथः। (जी उ नभो-
गतौ + भावे क्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ३। २५३।

उज्ज्वल, जी, वंशादिनिर्मितपात्रम्। जाजा इति
भाषा। यथा,—

“विश्रुतं यद्यपि उज्ज्वलं यत्तुयुतम्।
यथोक्तं वीरवीर्यं वीर्यं मनोहरम्।”
इति नक्षत्रवैवर्ते प्रलितकलम्।

उवित्य, पु, काष्ठमयवङ्गः। यथा,—
“उवित्यः काष्ठमयो वङ्गो उवित्यकमो वङ्गः।”
इति सुप्रसन्नकारणे विभक्तिपादः।

(प्रवर्तितवङ्गाश्रयविशेषः। यथा वाहित-
दप्ये। “प्रवर्तितवङ्गाश्रयविशेषो वृद्धि-
वृद्धित्ववित्यादयः।”)

उङ्गः, पु, (इति तापयति सर्वशरीरमिति।
इङ्ग + उग्यादिनात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
चाहुः।) उद्यविशेषः। उङ्गया इति मासार
इति च भाषा। तत्तुपर्यायः। उङ्गयः २
लिङ्गयः २। इत्यमरः। २। ३। ६०। अथ
युगाः। गुह्यम्। विटम्बितम्। चिह्नो-
युक्तमुटिकारितम्। इति राजवल्गवः।

उङ्गः, पु, (उङ्गः। एषोदरादित्वात् दीर्घः।)
उङ्गः। इति शब्दरत्नावली।

जा, जी, (जीयते नभोमार्गे गच्छतीति। जी
+ अथेनपीति कः खियां टाप्।) जाकिनी।
इति मेदिनी। उ, १४।

जाकिनी, जी, (जाय भयदानाय अकति कुटिलं
प्रतीति। अथ वङ्गमती + इति। ततो जीप्।)
काजीगमविशेषः। यथा, नक्षत्रवैवर्ते प्रलितकलम्।

“वाङ्मय जाकिनीयाय विकटानीं चिह्नोदिभिः।”
(जाकानी वङ्गः। “जाकादिभ्य इतिविकलः।”
३। २। ५१। इत्यस्य शार्ङ्गिकीत्या इति।
जाकानी वङ्गः। इति त्रिकाश्रयटीका।)

जाङ्गरी, जी, (उङ्गरी एषोदरादित्वादात्तम्।)
उङ्गरीयम्। इति राजनिर्घण्टः।

जामरः, पु, शिरोतथाकविशेषः। (यथा,
काशीकाशे। २८। ३०।

“कमपुत्रवङ्गका च कामरीतमहाकाशः।”
“जामरी जामरकली यथाचरीमीनक
प्रतिपादको यथो मकारादे सुप्रतिपादकोत्तं
प्रतिपादितं मन्मथं मन्मथरीरं वङ्गाः।”
इति तट्टीका।) य तु वङ्गविधः। तेषां
नामानि जीवकल्याण यथा। जीमकायः
२३, ५३३। शिवजामरः ११, ०००। दुर्गाजामरः
११, ५०२। वाराहजामरः ८, ८०१। अथ-
जामरः ७, १०५। मन्मथजामरः ६, ००५।

इति वाराहकीतम्। उमरः। इत्यमर-
टीकायां भरतः। यमवृत्तः। यथा। भूतानीं
जामरकमन्मथरीरं भूतजामरकमन्मथ-
चने निवन्मकारः। (गर्गः। चाटोपः। यथा,
गीतगोविन्दे। १२। २२।
“मम वधिरे चिह्नरे कुम्भ मानद। मानव-
अथजामरः।
इतिमणिते कलिते कुम्भमानि शिखरि-
शिखरकजामरः।”
कोटचक्रविशेषः। यथा, यमकायः।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाहवा।”
इत्युपक्रमः,—
“यथमो गिरिकोटच वङ्गः कोटच जामरः।”
इत्युक्तवान्।
अथ विशेषविहितः चक्रशब्दे वङ्गाः। *।
चैत्रपाकविशेषः। यथा, प्रयोगवारे।
“मेदा एकोनपञ्चाशत् चैत्रपाकज जीर्णितः।”
इत्युपक्रमः,—
“टङ्गमाखिलया चान्द्राण्यनुच जामरः।”
जालिमः, पु, (दाङ्गिन् एषोदरादित्वात् चाहुः।)
जालिमः। इत्यमरटीकायां भरतः।
जाहलः, पु, जिहुरद्वेषः। इति भूरिमयोगः।
जाहुकः, पु, दाहूपणी। इति जटाश्रयः।
जिहुरः, पु, उङ्गरी। जीपः। खलः। यूनः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली।
जिह्मः, पु, (जिह्मीति शब्दं मातीति। मा +
कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ३। ५३।
जिह्मीति ज्ञातः। इति भरतः। माहेश्वर-
द्वितीति ज्ञातः। इति वाराहकी। (यथा,
महाभारते। ७। १८३। ३३।
“भेरीवाद्यजम् वृद्धा जिह्मीति वङ्गः।”
जिह्म इव ज्ञातितरयसीति। अथ
आदित्वादयः।) ज्ञापकायकः। इति शब्द-
चक्रिका। पानी ज्ञापका इति भाषा।
जिहिरः, पु, (जिहिरः एषोदरादित्वात् वङ्गा
कः।) वृद्धप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः। ३। १३३।
जिहिरमोदकं, जी, (मोदयतीति। मुद् + क्युट्।
जिहिर इव मोदकम्।) यज्ञम्। इति राज-
निर्घण्टः।
जिहिरः, पु, जिहिरः। उ + क्युट् इति भाषा।
(यथा, भावप्रकाशे पूर्ववङ्गं प्रथमभागे।

“डिक्कियो रोमशपको सुनिनिमित्त इत्यपि ।
 डिक्कियो वणिक्कियो पित्तपेयापयः स्तुतः ।
 सुशीतो वातको कश्चो मयकचाक्षरीहरः ॥”)
 डित्यः, पुं, काष्ठमयहन्त्री । यथा, सुपशुआकारके
 विमक्तिपादे ।
 “डित्यः काष्ठमयो हन्त्री वणिक्कयन्मयो कश्चः ॥”
 विशेषणस्य युक्तवचनः । यथा,—
 “आमन्त्रणे युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
 कर्मप्राप्त्यर्थेन च डित्य इत्यभिधीयते ॥”
 इति कलापटीकाव्याख्याकारः ।
 (प्रयवर्धिवर्ध्याशब्दमेदः । यथा, काश्चित्-
 दर्पणे । “प्रयवर्ध्या एकवक्तिपादिनो हरि-
 हरचित्तवित्याद्यः ॥”)
 डिप, इ क ड न संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) नृहृन्मयगै-
 त्तीयादिः । इ क ड, डित्ययते । न, डित्य-
 यति डित्ययते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । संहती
 राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 डिप, क ड न संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) नृहृन्मयगै-
 त्तीयादिः । इ क ड, डेपयते । न, डेपयति डेप-
 यते । पुनः पाठान्ते दुर्गादासः । अयमात्मनेपदी-
 त्त्यर्थः । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 डिप, डि क व इर रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-पुरा-दिवा-च-सकं-सेट् ।) डि, डिपति
 अडिपीत् । क, डेपयति । व, डिपयति । इर
 अडिपत् अडेपीत् । सुदाद्यन्तगैवस्यैव कुटादि-
 त्तमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुषा-
 दितामित्रं उ इत्यर्थः । रुदि प्रेरणे । इति
 दुर्गादासः ॥
 डिव, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) नृहृन्मयगैतत्तीयादिः । इ क,
 डित्ययति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 डिम, इ क न सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-उभं-सकं-सेट् ।) इ क न, डित्ययति
 डित्ययते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्गे
 राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 डिम, डिंते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-
 सकं-सेट् ।) डिक्किमः । जीवघातुरयम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १८८ ॥ (तल्लक्ष्यादिकं बहुलं
 साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
 “मायेन्द्रजालसंयामक्रोधोद्भावादिपेक्षितैः ।
 उपरामे च भूयिष्ठो डिमः स्थातोऽतिरुतः ॥
 अङ्गो रौमरसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रथाः पुनः ।
 पत्वारोऽङ्गा मत्त नैव विज्जम्भकप्रवेशकौ ।
 नायका देवमन्त्रयन्त्ररथोमकीरणाः ।
 भूतप्रेतपिशाचाद्याः ग्रीकशास्त्रसुहृताः ।
 हतयः कौशिकीजीना निर्जिमर्षा च सन्धयः ।
 दौताः सुः पङ्खाः प्राक्काङ्क्षामङ्गार-
 वर्णिताः ॥”)

डिम्, डी, (डिम् + कम् ।) मध्यम् । कालम् ।
 कुप्युषः । इति चारावली । २४३ ॥ डमरः ।
 इत्यमरः । ६ । २ । १४ ॥
 डिम्, पुं, (डिपि नोदे + भावे कम् ।) मय-
 जनिः । अकम् । कुप्युषः । डीहा ।
 विम्वः । इति मेदिनी । डे, ५ ॥ डिम्, इति
 त्रिकृपकोषः ॥
 डिम्माहवः, पुं, (डिम्, वृषतिहीनत्वात् विम्व-
 म्माहवः ।) वृषतिरहितपुङ्गवम् । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६५ ।
 “डिम्माहवहतानाच विद्युता पार्थिवेन च ॥”
 “डिम्माहवो वृषरहितपुङ्गवः तत्र हतानाम् ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
 डिमिका, स्त्री, (डिम्भयति नायकसमीपे नोदय-
 तात्मानमिति । डिम्भ + क्तुल् । टाप् अत
 इत्थम् ।) नायकी । नायिका । शोषक-
 वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 डिम्भः, वि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ-
 + पञ्चाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
 (यथा, रत्नकरजने । १ ।
 “मुभारम्भोऽस्मै महितमतिडिम्भेक्षितश्रवणं ।
 मणिलम्भे रम्भेन सज्जुचक्रम्भे परिचयतम् ॥”)
 नृहृन्मयः । इति मेदिनी । मे, ४ ॥ अथ रूप-
 नरं डिम्भः । इति त्रिकृपकोषः ॥
 डिम्भकः, वि, (डिम्भ एव । डिम्भ + स्वार्थे कम् ।)
 बालकः । इति शब्दरत्नावली । (स्वनामख्यातः
 शास्त्रदेशाधिपतिर्नृप इत्यस्य पुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे भविष्यपर्वणि । ३२ । १८ ।
 “हंको ष्येष्ठो वृषसुतो डिम्भकोननरोऽभवत् ॥”
 अथ विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
 डिम्भचक्रं, स्त्री, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां
 मुभासुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
 “डिम्भचक्रे न्यस्तानि भासुभादिचक्राणि ।
 सुखे जीविष्य इयं स्तुत्यं चैकेन बाहुवृत्तयोः ॥
 रुदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकेन वट् च बाहुनोः ।
 चरन्त्या तथैकेन जम्भार्थपतनात् कलम् ॥
 शीर्षस्य कृन्तनाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टासभोजनम् ।
 स्तुत्यं धनी च बाहुनोऽप्यानन्मयो भवेन्नरः ॥
 पाणिभ्यां तस्मिन् लक्ष्मीर्वाण्यायुच नाभितः ।
 गुह्ये कामो भूमौ जाम्बोरत्नजीवी च प्रादयोः ॥”
 इति खरोदयः ॥
 डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ + टाप् ।) अतिशिशुः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
 डी, ओ ड य गतौ । नभोगतौ । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।)
 ओ, डीनः । ड य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥
 डी, ड नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
 आत्म-अकं-सेट् ।) ड, डयते पश्यी । अस्यापि
 विहायां डीनः । इति कातन्नाथाः । बाहु-
 मारायणिकास्तु इन्विष्ये श्रीदुर्गावन्दनीडो
 यङ्गादकारादिभिरन्तवाङ्मुक्ते कथित इत्याहुः ।
 गोपीचन्द्रोपि । कथितः कथितवान् इत्याहुः-

जहार । समते पु डीत इति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 डीन, स्त्री, (डी नभोगतौ + भावे कः ।) पवि-
 मतिः । इति जटाधरः ॥ तद्वद्वा यथा,—
 “अस्यात् संपन्न मिम्भस्य पञ्चसम्पातसुख्यते ।
 ऊर्ध्वाभोगतिसम्भः सतुदीर्घं प्रचयते ।
 कङ्कणा यन्ममनसुख्यते अतिरिक्तम् ।
 वक्त्रविशतिरसौ मिराः पाताकाभिह दधिताः ॥
 महाडीनं निहायैव पाताकां विविधा गतिः ।
 गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥
 प्रव्याहतिः प्रतिगतिरिति वट्-वचनमिः स्तुताः ।
 तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रयोगे पञ्चविंशतिः ॥”
 तदुपपत्तिः । ऊर्ध्वीनं ऊर्ध्वगमनम् । अवडीनं अवः-
 पतनम् । प्रडीनं पतनविशेषता । डीनं पतन-
 भावम् । विडीनं नीचेऽपतनम् । सङ्गीनं
 सम्यक्पतनम् । तिर्षङ्गीनं तिर्षङ्गपतनम् ।
 विडीनं विविधं पतनम् । परिडीनं सर्वतः
 पतनम् । मराडीनं मराहृत्य गमनम् ।
 सुडीनं सुकुमारपतनम् । ११ अमिडीनं अरभि-
 सुखेन पुनः पुनः पतनम् । १२ महाडीनं सुद-
 पतनेन प्रव्याहतिः । १३ विडीनं भङ्गमाश्रयं वा
 पश्यतः पतनम् । १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् । १५
 अवडीनं अवःपतनम् । १६ प्रडीनं अवःपतने
 वेगवता । १७ अवसङ्गीनं अवःपतने शोभक-
 वता । १८ डीनडीनकं पतनं निर्विशेषं कुतु-
 सितम् । १९ सङ्गीनोर्ध्वीनं शोभनगमनम् । २०
 सङ्गीनोर्ध्वीनं शोभनगमनभावम् । २१ पुनडीनं
 तदेव सामान्यगमनम् । २२ डीवावडीनकं तदे-
 वापः कुतुसितम् । २३ सम्पातं बहुभिः सह
 गमनम् । २४ सतुदीर्घं परस्परसङ्घातं गम-
 नम् । २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तं तस्मात् स्फूर्ति-
 कतादेव केवलं पतनम् । २६ । एतेषु वट्-
 विशतिसंख्यां पतनं एकं डीननामकं विवि-
 शेषं पतनमात्रं सविशेषानि पतनानि पञ्च-
 विंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषानि पञ्च-
 माश्रयतुर्भिविशेष्यैर्विशिष्टानि इति श्रुतं विवि-
 शेषैकमिति एकोत्तरं श्रुतम् । तानि चत्वारि
 विशिष्टानि यथा । गतं गमनभावम् । आगतं
 आगमनम् । प्रतिगतं गतैव पुनरागमनं आग-
 त्वैव पुनर्गमनम् । इति महाभारते । ८ । ४१ । अ. ॥ ४॥
 आगमशास्त्रविशेषः । यथा, सुखभाजातके ।
 “डामरं डमरं डीनं सुतं काकीविलासकम् ।
 सप्तकोटिभङ्गायन्ता मम वक्त्राहनिर्गताः ॥”
 डीनडीनकं, स्त्री, (डी + भावे कः ।) ततः स्वार्थे
 कम् । डीनेन सह डीनकं निर्विशेषं कुतुसितं
 वा पतनम् ।) पवित्रां गतिक्रियाविशेषः ।
 इति जटाधरः । अथ विवरणं डीनशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 डीनावडीनं, स्त्री, (डीनेन सह अवडीनम् ।)
 पवित्रातिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ गतान्तर-
 मिश्रणम् । अथ कुतुसितगमनम् । इति महा-
 भारते कर्मपर्वटीका ॥

दुः, दुः, (दुःमिति क्त्वा कर्त्तुं गच्छतीति । डी +
दुः ।) दुःसमर्थः । इति निष्ठाकर्मणः ।
दुःसमः, दुः, (दुःसुः कर्त्तुं भातीति । दुःसुः दसु-
करवर्णने भाति वा । भा + कः ।) कर्त्तु-
विशेषः । डी + कः इति भावाः । तत्पञ्चमः ।
राजिणः २ इत्यमरः । १ । ५ । दुःसमः २ ।
इति मरतः । नामन्तु ३ दुःसुः ५ । इति
निष्ठाकर्मणः । (यथा, दीवीनामवति । २ । १ । २ =
“एकदा न इने मोरं दुःसुम् करवाभितम् ।
अपमद्वहसुव्यं कर्त्तुं तं कर्त्तुमाययुः ।”)
दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

दुःसुः, दुः, (दुःसुः इति शब्दं भातीति । का +
कः ।) दुःसुःकः । तत्पञ्चमः । सुसुःकः २
शाकुनेकः ३ पिङ्गकः ३ हृत्वाभयो ५ हृ-
त्वावी ६ विशाखाः ७ मयङ्गुरः ८ । इति
राजनिर्वयः ।

प्राक्च वाङ्मयः । माङ्गलाशुभं च द-
वादाशुभं च वाङ्मयः । तन्मोक्षार्थमाका-
शम् ।) तस्य वेङ्गवप्रकारो यथा,—
“जहायःममती रेखा नामदक्षिणतो गता ।
ततः वा कुङ्कुलीकपा विष्णोश्चन्द्रकपिणी ।
महाशक्तिमयी माता आनन्दस्य प्रपत्नी ।
रक्तोत्पलविभा रत्ना रक्तपद्मकोचनम् ।
अष्टादशतुला भीमा महाभोजप्रदायिनीम् ।
एवं भ्राता नृणां तन्मयं दृष्ट्वा जयत् ।”
इति यथोद्धारतन्मम् । ॥

अस्य अर्थं यथा, कामधेनुतन्मम् ।
“उकारं परमाराध्यं या कथं कुङ्कुली परा ।
पञ्चदेवात्मकं यत् पञ्चप्राणमयं वरा ।
वरा त्रियुगसंयुक्तं आत्मादित्यसंयुतम् ।
रक्तविभुजताकारं उकारं प्रथमात्मन्म् ॥”
तस्य २६ वङ्गविभुतिनामानि यथा,—
“ओ उका निर्वयः पूर्वो यज्ञेश्वरदेवरः ।
अहंनारीचरक्षीयमीचरी निशिखी नवः ।
दशमादाहुर्मेतुं विहिरका विनायकः ।
प्रहासा विधिरा अहिर्निर्गुणो निधनो अजिः ।
विशेषः पालिनी लक्ष्मिारिणी क्रोडपुष्पकः ।
एतापुरं जगता न विशाखा श्रीमनोरतिः ॥”
इति नागतन्मशास्त्रम् ।

उ, उ, (उकते उक्तेः शब्देन आह्वयति अवय-
विभुति । उक गतावरणयोः + उः ।) उका ।
(यथा, तन्मम् ।
“ओ उका निर्वयः पूर्वो यज्ञेश्वरदेवरः ॥”)
या । अजातन्मम् । इति मेदिनी । उ, १ ।
निर्गुणः । अजिः । इत्येकादशकोयः ।

उका, उ, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः । उका
इति भावा ।

उका, उ, (उक् इति गभीरशब्देन कायतीति ।
कै + कः टाप् च ।) वाङ्मयविशेषः । उका इति
भावा । तत्पञ्चमः । यशःपटङ्गः २ । इत्य-
मरः । १ । ५ । ६ । विजयमहलः ३ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, अयोध्याप्रस्थानम् । २४-७ ।
“उकामाह्वय मयं विलम्बते करिण इव पिरं
प्रवृत्ताः ॥”)

उकारि, उ, (उकं जयउकावत् गभीरविह्वनादं
अह्वयति समराङ्ग्ये इति । अ + अण् डीप्
च ।) तारिणी । यथा,—
“उकारवा च उकारो उकारवरवा उका ॥”
इति कुलसङ्गावे तारावह्वयनामस्तोत्रम् ।

उल्लि, उ, वाङ्मयविशेषः । यथा, वज्रयामवे
अस्यपूर्वावह्वयनाम कथने ।
“उल्लिवाङ्मयकपा च उकारावरकपिणी ॥”
उल्लि, उ, (उकते आह्वयति शरीरं अनेन ।
उक + अण् । एवोदरात् आले कले च बाधुः ।)
कलकम् । उल्लिपञ्चमयकरीति अस्यदाकलीय-
वह्वयनामविह्वयनात् ।

उली [उ] नि, (उल्लिपञ्चमयकरीति । इतिः ।) उल्लि-
पिङ्गकः । कर्त्तुः । यथा,—

“उल्लिपञ्चमयकरी उकारवर्णकपिणी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।
उमरा, उ, उली । इति वज्रयामः ।
उल्लि, उल्लिपञ्चमयकरी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
परं-वर्ण-सेट् ।) उल्लिपञ्चमयकरी । उ-
लीपञ्चमयकरी । तेषां यमादी तलीये उल्लिप-
इत्यादि । उल्लिपञ्चमयकरी । इति दुर्गादासः ।
उल्लि, उ, (उल्लिपञ्चमयकरी भक्त्येति । उल्लि अ-
वय + इण् ।) गवीश्वरः । तन्मयकरव यथा,—
अवयव प्रति शिवनाम्नम् ।

“अवयवे उल्लिपञ्चमयकरी प्रथितोऽपि प्रातुः
वर्णार्थदुल्लिततया भव दुल्लिपनाम् ।
काशीप्रविष्टमपि को जमती च देवी
तोषं विना तव विनायक ! दुल्लिराज ! ॥”
तन्माहात्म्यं यथा,—

“दुल्लि ! प्रथमं पुरतस्त्वं मादयस्व
यो मां जमस्त्विति पुमानिह काशिवासी ।
तत्कर्मन्मजमभिगम्य पुरादिप्राप्ति
तत्किञ्चिदपि न पुनर्भवतांति येन ॥”
“यः प्रथमं जमति दुल्लिपिनायक ! मां
काशीं प्रगे प्रतिपत्तांतिनपिप्रवृत्तः ।
नो तस्य जातु जमतीतकर्मणि वस्तु
दुष्प्रापमय परच न किञ्च नापि ॥”

“प्रथमं दुल्लिराजोऽपि जम दक्षिणतो मनात् ।
आदुल्लिपञ्चमयकरीः सर्वार्थान् वं प्रवृत्तसि ॥”
तस्य याचाविधानं यथा,—
“माधयुक्तचतुर्थ्यान् गतां व्रतपरायणाः ।
ये तां दुल्लिपञ्चमयकरी तेषां स्मरद्वि-
नाम् ।

विधाय वाग्विकीं याचां चतुर्थीं प्राप्य तापयन् ।
मुक्तां मुक्तिलेखेभ्यः प्राप्तीयाङ्गुलकान् व्रती ॥
कार्थ्या याचा प्रयत्नेन सेवसिद्धिमभीक्षुभिः ।
तस्यां चतुर्थीं तत्प्रीये दुल्लि । सर्वोपवर्गं चतु ।
तां याचां नात्र यः कुर्वन्निविद्य तिलजङ्घु-
कान् ।

उपसर्गसहस्रेषु स हन्तव्यो । ममाश्रया ।
होमं तिलाप्यत्रयेण यः करिष्यति भक्तितः ।
तस्यां चतुर्थीं मन्त्रशक्त्या मन्त्रः प्रसिद्धयति ॥”
इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

उल्लि, उ, (उ उका तदाकारं भातीति । का + कः
एवोदरात् ओले बाधुः । उल्लि उल्लिपञ्चमयकरी ।
एवोदरात् बाधु वा ।) अनामखानवाङ्मयम् ।
यथा,—
“उल्लिपञ्चमयकरी निवा उल्लिपञ्चमयकरी ।
उल्लिपञ्चमयकरी उल्लिपञ्चमयकरी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।

दीक, उ, (उ उका तदाकारं भातीति । का + कः
एवोदरात् ओले बाधुः । उल्लि उल्लिपञ्चमयकरी ।
एवोदरात् बाधु वा ।) अनामखानवाङ्मयम् ।
यथा,—
“उल्लिपञ्चमयकरी निवा उल्लिपञ्चमयकरी ।
उल्लिपञ्चमयकरी उल्लिपञ्चमयकरी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।

दीक, उ, (उ उका तदाकारं भातीति । का + कः
एवोदरात् ओले बाधुः । उल्लि उल्लिपञ्चमयकरी ।
एवोदरात् बाधु वा ।) अनामखानवाङ्मयम् ।
यथा,—
“उल्लिपञ्चमयकरी निवा उल्लिपञ्चमयकरी ।
उल्लिपञ्चमयकरी उल्लिपञ्चमयकरी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।

दीक, उ, (उ उका तदाकारं भातीति । का + कः
एवोदरात् ओले बाधुः । उल्लि उल्लिपञ्चमयकरी ।
एवोदरात् बाधु वा ।) अनामखानवाङ्मयम् ।
यथा,—
“उल्लिपञ्चमयकरी निवा उल्लिपञ्चमयकरी ।
उल्लिपञ्चमयकरी उल्लिपञ्चमयकरी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।

दीक, उ, (उ उका तदाकारं भातीति । का + कः
एवोदरात् ओले बाधुः । उल्लि उल्लिपञ्चमयकरी ।
एवोदरात् बाधु वा ।) अनामखानवाङ्मयम् ।
यथा,—
“उल्लिपञ्चमयकरी निवा उल्लिपञ्चमयकरी ।
उल्लिपञ्चमयकरी उल्लिपञ्चमयकरी ॥”
इति वज्रयामवे अस्यपूर्वावह्वयनामस्तोत्रम् ।

क, लकारः । च खञ्जनपक्षद्वयार्थः । उपमे-
यस्यमवयवम् । (अहंमाकाशयोचोचारकोषः ।)
अस्योच्चारकम् । इति आकारकम् ।
(शिक्षायादिसति तु अस्योच्चारणे निष्ठा-
मधीनम् । अर्थाः नास्तितायनप्रमेयश्च आभ-
नरप्रयत्नः । उच्चारकादयोः अक्षरप्रयत्न-
वाच्यप्रयत्नः । मातृकायाश्चैव ह्यपादा-
न्युत्पत्तेरन्यासक्रिया । अक्षरप्रयत्नमात्रम् ।)
तस्य वेक्षणप्रकारो यथा,—

“कुलकीलमता रेखा मध्यतस्तत ऊहेतः ।
वामादधोमता सेव पुनरुर्ध्वं गता प्रिये । ।
त्रयोद्विष्युक्त्या वा चतुर्ध्वं फलप्रदा ।
ध्यानमस्य लकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् प्रथम् ।
द्विषुर्वा वरदा रेखा भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ।
राजीवकोचनी निम्ना धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं आत्मा लक्ष्म्यं तत्कर्म दृष्ट्वा जपेत् ।”

इति वयोद्वारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य लक्ष्यं यथा,—

“लकारं वरमेषाणि । या खयं परलक्षणी ।
पीतविद्युत्तताकारं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्रोक्तमर्थं द्विवि । सदा निगुणसंयुतम् ।
आत्माहितत्वसंयुक्तं मङ्गलमोक्षप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

“यो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जन्मनः पञ्चिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ।
द्विषुर्वा कोटवी शोकं खट्विर्वोधनी मता ।
चिन्तेनो मानुषी योगिनीपदाङ्गुलीमुखः ।
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्ययः ॥”

इति जानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ख, ट, (खलति मन्त्रति जानात्तन्त्रेण इति । खल-
मती + डः । एवोदरादित्वात् खलम् ।) ज्ञानम् ।
निष्कलः । इत्येकाक्षरकोषः । निष्कलः । च
कुलदेवताविशेषः । भूयम् । शुण्डवर्जितः ।
पाण्डुनिक्षयः । इति मेदिनी । ख, २ ॥

खल, ज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) नञ्ति । ज्ञो मतिः । इति दुर्गादासः ॥
खल, मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) प्रखलति । इति दुर्गादासः ॥

खट, वृद्धार्हस्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
परं-सकं-सकं च-सेट् ।) प्रखटति । कोपदेश-
विधौ वर्णनेऽपि अक्षर परस्य चेह पाठः
केवाक्षिरुदरोधात् । अक्षर वृद्धं साभिगमनार्थम् ।
इति दुर्गादासः ॥

खट, म वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) म, प्रखटयति । वृत्ताविति वृत्त-
रौगादिकप्रसङ्गे रूपम् । अक्षर निकाराह-
वर्णनेऽपि वृत्ते पूर्वे वृत्तमक्षरमर्थमिदार्थम् ।
तेन पूर्वे वृद्धं साभिगमनार्थम् इह तु वृत्ति-
रभिगमनरहितवर्णनमिति । यथा पूर्वम् ॥

खटिककटकभूतिर्नाटमन्त्रेण ज्ञेयः । इति भावः ।
अस्य तु । नाट्येन चैव नटयितव्येति शीर्ष-
मायुरिति सुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

खट, खिटीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) खिटीतिरस्यप्रसङ्गः । नञ्ति
चखटा । इति दुर्गादासः ॥

खट, क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

खभ, ख ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) ख, अनभत् । ड, नभति ।
इति दुर्गादासः ॥

खभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
क्रा-च-परं-सकं-सेट् ।) य, नभति । ग
नभति । इति दुर्गादासः ॥

खम, औ शब्दे । नती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
परं-सकं-नती सकं सकं च अनिट् ।) औ,
नन्ता । प्रख्याप्यो न भाषायाम् । नतिरिह
नमस्कारो नञीभावश्च । नमति गुरुं लोकः ।

नमति चलिनी इत्याः । अमन्त्रेऽप्यस्य अज-
कलहलेत्यादिना केवलस्य वृत्तविकल्पनात्
खोपसर्गस्यैव निम्नं वृत्तः । नमयति नामयति
प्रथमयति । अष्टकमवनाभितं नधिरकायैवापः
कुनः । इत्यादौ अवनमनं अवनामः वन् ततो
अवनमनं करोतीति औ रूपम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

खय, ड गमौ । रन्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

खट, प्रख्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णनेऽपि इह पाठः
केवाक्षिरुदरोधात् । प्रखटति । इति दुर्गादासः ॥

खल, ख नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) ख, नाजः नलः । नजति केशं लोकः
नञ्ति इत्यर्थः । गन्वे इति केषित् । गन्वो-
ऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

खल, क य क नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
परं-सकं वेट्-खरड्-वान् ।) नाथो दर्शना-
भावः । इति प्राक् । शुद्धायनमिति सर्वस्यः ।
क, अनेष्टत् अनष्टत् । य, नञ्ति शङ्खिरो-
भवति इत्यर्थः । क, नञ्ति नञ्ति । इति
दुर्गादासः ॥

खल, ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-
सकं-सकं च-सेट् ।) कृतिरिह कृटिकी-
भावस्तत्करश्च । ड, नञ्ति खलः कृटिकः
स्थादिनाथः । नञ्ति कर्ता नाथः कृटिकाकरोती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खल, य न औ नञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-उभं-सकं-अनिट् ।) य न, नञ्ति
नञ्ति । औ, अनञ् । इति दुर्गादासः ॥

खाय, ख ड आश्रयि । इत्येकैकैः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-सकं-सकं च-सेट् ।)

खि, इ डेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) खि । इ, निञ्ति । इति
दुर्गादासः ॥

खि, य गङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुरा-
परं-सकं-सेट् ।) खि । गङ्गं दुर्गोः । य,
निकति प्राक् खिः दुःखित आनायित्वर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

खि, इ डेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
सकं-सेट् ।) खि । इ, निञ्ति । इति
दुर्गादासः ॥

खोपदेशविधौ वर्णनेऽप्यास्य यावः कस्य
चिरदुरीभात् । ख, अनभत् । ड, नभति ।
इह उपसर्गः । आश्रयिनाथैवायं वनम् ।

खि, इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खि, ख ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सकं-सेट् ।) खोपदेशविधावस्य वर्णने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिरदुरीभात् । ख, अन-
नाभत् । ड, नभति नाथो दवाश्रीरेवार्थ-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

विश, शीघ्र । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-चक-
सक-सैट् ।) शीघ्रे कसामी । मेघति शीघ्रैः । निवि-
शतुः । इति दुर्गादासः ॥
विश, उ शीघ्र । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
चक-सैट् ।) उरिमातु शीघ्रैः । उ, नेविमा
विशुः । इति दुर्गादासः ॥
विश, इ इ च कुम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्-भा-चक-सैट् ।) उ इ, विंशे । इ,
विंशते । इति दुर्गादासः ॥
शी, अ प्रमथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
चक-सैट् ।) शीघ्रदेशपाठो नारिस्तेन
प्रमथत इति अन्वयः । प्रमथति । इयं चमथ ।
प्रमथमिह चमथस्य रूपम् । तथा च । इति
कविकल्पद्रुमः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इति क्रिया-
निर्णयः ॥ अ, नवति नयते प्रां च न गोपः प्रापव-
तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शीज, चर्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-चक-
सक-सैट् ।) चर्मे इह लज्जवर्णभावस्तत्-
चरकम् । नीजति चर्मे तमानस्य । नीजति
चर्मे तन्मनासः । इति दुर्गादासः ॥
शीव, शीघ्रैः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
चक-सैट् ।) शीवति लोकः शूलः श्लाघित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
शु, न क्षुत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-भा-परं-
चक-सैट् ।) न, नीति । इति दुर्गादासः ॥
शुद, न प्र शी प्रेरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुर्-उभं-चक-सैट् ।) न प्र, हुदति हुदते
शूरं बोधः । शी, नीता । इति दुर्गादासः ॥
शु, प्रि क्षपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्-परं-
चक-सैट् ।) शुश्रान्तोऽयमिति वदन्ति । प्रि,
शुवति । अशुवती । इति दुर्गादासः ॥
शेद, न न सन्निधौ । कुतश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभं-चक-सक-सैट् ।) सन्निधिः सन्नि-
धौ । न, अग्निनेदत् । न, नेदति नेदते
दधानं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥
शेव, न इ जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
भा-चक-सैट् ।) न, अग्निनेदत् । इ, नेयते
विनेषे । जने गतिः । इति दुर्गादासः ॥
शते धातवः सभापती इत्यन्वाद्यो शीघ्रदेशेन
जहन्त्यन्वादाः ॥

त, तकारः । अ अङ्गनवोदप्रत्ययः । तवर्गप्रथम-
वर्णम् । (अवर्गमात्राकारोच्चार्यः ।) अस्थो-
न्नादयस्यायं सन्तः । इति आकरग्रन्थः । (अस्थो-
न्नादये इत्यन्वयेन निष्ठास्य अर्थः आभा-
नरप्रथमः । विचारस्याप्येवम् । वाङ्मयमाः ।
माङ्गकायासिद्ध्या वासिक्त्या आसक्तिया
स्यात् । वक्ष्यवर्णमात्रायां तस्य वेक्षणप्रकारो
यथा,—

“आदौ निष्कृतो मन्त्रे कृकलीममवाप वा ।
दद्यात्तममवा निष्ठा नक्षत्रोद्भवपिण्डे ।
आनमका प्रवक्ष्यामि मन्त्रम् अमवापने ॥
चतुर्धा मन्त्राणां मन्त्राभीष्टप्रदायिनीम् ।
सदा चोदयन्तीनां रक्ताभरणां पराम् ।
नामान्तराभूनां वा सर्वविधिप्रदायिनीम् ॥
एवं आत्मा तत्कारणं तन्मन्त्रं दद्यात् चतुर्धा ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अथ अक्षरं यथा, कामधेयतन्त्रम् ।
“तकारं चक्षमापाहि । अयं परमकृष्णः ।
यक्षदेवात्मकं चक्षं यक्षप्राणमयं सदा ।
निश्चितवर्तितं चक्षं आत्मादित्यव्ययम् ।
निश्चितवर्तितं चक्षं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥”
तस्य इह त्रिंशद्भासाणि यथा,—
“तः पूतना हरिः सुष्ठुः शक्ती शक्तिर्जटी भजा ।
नामस्मिन्नामकटौ च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आभादौ तत्तुल्यं कामिका पृष्ठपुष्पकः ।
रत्नकच श्याममुखी वाराही मकरोदयः ॥
सुगतोऽर्जुनसुता सुहृन्नायक क्रोडपुष्पकः ।
मन्त्रो निष्कामस्य चानुराधा च सौरजः ॥
जयन्तिपुणको आनिरनङ्गमदनातुरा ॥”
इति नामातन्त्रशास्त्रम् ॥
तं, शी शी, (त + भावे चः ।) तरकम् । (तरति
भवसागरमनेनेति । त + करणे चः ।) पुण्यम् ।
इति मेदिनी । ते, १ ॥
तः, यु, (तर्हति तन्मति वा हिनस्ति इत्यादिहर-
क्षिण जगति । तर्ह तन्म वा + चः ।) चौरः ।
अन्तम् । पुष्पम् । क्रोडः । श्लेष्मः । इति
मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्ना-
वली । रत्नम् । सुगतः । योयः । गौरविवर्णित-
पुष्पम् । क्रोडपुष्पम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
तक, सङ्गे । हासं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-चक-हासं चक-सैट्) तकाति । इति दुर्गा-
दासः ॥
तक, इ हीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
चक-सैट् ।) हीयते दुःखेन जीवनम् । इ,
तद्गतिरिति दर्शयेत् दुःखेन जीयते इत्यर्थः ।
तद्गतिरिति दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
तकिज, जि, (तक् + “मिथिलादयश्च ॥” उया ।
१ । ५६ । इति इज् च नलोपश्च ।) धूर्तः ।
इत्युयादिकोषः ॥
तकिवा, शी, (तकिज + टाप् ।) शीघ्रम् ।
इत्युयादिकोषः ॥
तक्, जि, (तक् हासमर्हतीति । तक् + यत् ।)
हासः । (तक् सङ्गे + “तकिज् च यति
जगिभ्यो यङाच् ॥” ६ । ४ । ५५ । इत्यस्य
छत्रस्य वागिकोच्चार्यः ।) सङ्गीतः ॥
तक्, शी, (तक्ति सङ्गीतयति दुर्गं पादाभ्यु-
दधिकृतं परिक्रमयतीत्यर्थः । “आयितशीति ॥”
उया । १ । ११ । इति इक् अङ्गुलिमातु कुलं
च ।) पादाभ्युदयश्च । इत्यमरः । १५ । १५६ ॥

तत्प्रत्ययः । शीघ्रवचनम् । शीघ्रम् । शाल-
स्यम् ॥ शीघ्रवचनम् ॥ शीघ्रवचनम् ॥ शीघ्र-
वचनम् ॥ शीघ्रवचनम् ॥ शीघ्रवचनम् ॥
श्वः ११ । इति राक्षसवचनः । तत् प्रत्य-
यम् । तेषां विज्ञानि नामानि सत्यकामि च
यथा,—
“सर्वं निर्जलं शीघ्रं मथितं जलरोदकम् ।
तत्रं यादवकं प्रोक्तुमर्हति वारिकम् ॥
इच्छिका वरहीनं श्लाघ्या प्रहुरवारिका ॥”
तेषां गुणाः ।
“वातमिच्छरं शीघ्रं मथितं जलमितुम् ।
तत्रं याहि कषायात्तं खादुपाकरयं जम् ॥
वीर्योक्तं दीपनं चक्षं प्रीयन् वातनाशनम् ।
यक्षस्यादिमता यक्षं भवेत् चक्षं नाचवात् ॥
किञ्च खातु विपाकितान् च प्रितप्रकोपकम् ।
कषाद्योक्तविनाशितान् च विपाकितान् ॥
न तक्रस्यो कषयते कदाचि-
न तक्रस्योऽपि प्रमथति रोमाः ।
यथा सुराकामकतं सुखाय
तथा नराणां सुखं तक्रमातुः ॥
उद्विक्तं कषयत्तं जम् परं मतम् ।
इच्छिका शीतला कषी मित्यममवाहरी ॥
वाततुल्यं कषयत्तं वा तु दीपनी कषयामिता ॥”
अथोद्भूततत्त्वोद्भूततत्त्वोद्भूततत्त्वानां तक्राणां
गुणाः ।
“समुद्भूतं तत् तत्रं पथं जम् विज्ञेयतः ।
श्रीकोद्भूततत् तक्राणु चक्षं कषायकम् ॥
अमुद्भूततत् तक्राणु चक्षं पुष्टिकषयकम् ॥”
अथ शीघ्रविशेषे आधिविशेषे च तक्र-
विशेषाः ।
“वातेऽन्तं श्लेष्मते तत्रं मुच्छीसेनवस्युतम् ।
पिते खादुचितानुक्तं यक्षोयममवा कषि ॥
हिङ्गुजीरयुतं शीघ्रं सैन्धवेन सुव्युतम् ।
भवेदतीव वातममवाऽतीसारकृतं परम् ॥
सुखं पुष्टिदं चक्षं वक्षिभूतविनाशनम् ।
यक्षजम् तु सङ्गं यादुरोगे सन्निभम् ॥”
अथामपकतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कषं कोष्ठे जनि कषं करोति च ।
पीनसन्नासकासादौ पक्षमेव प्रयुज्यते ॥”
अथ तक्रसंज्ञानिमित्तानि ।
“शीतकाष्ठेऽभिमान्ते च तथा वातामयेषु च ।
अक्षौ क्षोतसां रोधे तत्रं श्लाघ्यतोपमम् ॥
तनु जनि गरुडर्हिप्रसेकाविषमन्त्रान् ।
यादुमेदीयहृदयशोण्यमममममन्त्रान् ॥
मेहं गुल्ममतीवारं भूजहीहोदराक्षयः ।
श्विकोदधतवाधीनं कृकशीयहृदमात्मनः ॥”
अथातक्रविशेषाः ।
“नैव तत्रं यति दद्यान्नीयकावे न दुर्मेवे ।
न चक्षोऽभिमदादेव न रोगे रक्तपैतके ॥”
अथ गणादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।
“यान्युक्तानि दधीष्ये तद्गुणं तक्रमादिषु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तडाका

तड इति भाषा । (यथा, हरिवंशे । ६०।५५ ।
 “कर्त्तव्यमार्गो आसीत् इदंसाख तडाकुमी ।”
 महादेवे, पुं । सर्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
 यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १६ ।
 “नमस्तदाय तडाकः तडाकाभ्यतये नमः ॥”) तटस्थं, स्त्री, अक्षयविशेषः । तस्य अक्षयं यथा, तद्विभवे सति तद्विषयत्वम् । तथाच ।
 “अक्षयं तटस्थं विधानाद्यं स्यात् ।
 अक्षयस्य बोधो यतो कालकाभ्याम् ।
 अक्षये प्रविष्टात् अक्षयप्रविष्टात् ।
 यथा काकवन्तो यथाः खं विषयः ॥”
 इति विद्वान्तकारिका ।
 (तटे तिष्ठतीति । स्या + कः ।) तटस्थिते, वि । (उदासीनः । यथा, नैषधे । १ । ५५ ।
 “क्षिप्वापसे वसुधिमवतुसजलं ।
 वतुप्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
 समोरवज्रादिव नीरभज्जा ।
 मया तटस्थस्तपहतोऽसि ॥”
 समीपस्थः । यथाह वलः ।
 “तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥”) तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक + “कर्मण्यथ” ॥ १ । २ । १ । इत्यञ् ।) तडागः । पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यसूक्तके । ४६ ।
 “प्रादेशमात्रसुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
 पुलकेनाम्नः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥”) तटिनी, स्त्री, (तटमख्यस्या इति । तट + “अत इतिगन्तु” ५ । २ । ११५ । इति इति-कृतो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।१०० । (यथा, आर्याभट्टशब्दाम् । ६८२ ।
 “हत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भूमितच्छक्रेषु नाशये निहितः ।
 पलदक्षवल्कलरहितस्यधान्नरिते तनुर्यत्नः ॥”) तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट + अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७० । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ८६ ।
 “मालयश्च प्रशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥”) तड, इड आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आह-सक-सेट् ।) इ, तडागः । इ, तडते । इति दुर्गादासः ॥
 तड, क त्विणि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-अक-सक च-सेट् ।) क, ताडयति । त्विणि ङीष् । इति दुर्गादासः ॥
 तडागः, पुं, (तडागते आह्वयते कर्मिभिरिति । तड + आगः । एवोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।) तडागः । इति हिक्कपकोषः ॥
 तडाकः, पुं, (तडागते आह्वयते कर्मिभिरिति । तडि आहतौ + “मिनाकादयश्च” । छर्वा ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तडागः । इति शब्दरत्नावली ।
 तडाका, स्त्री, (तडाक + छिद्यो टाप् ।) नदी-वसुधायां तडागः । (तडि आहतौ + मावे

तडागः

आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तवारे उवाचि-इतिः ॥ (प्रभा । रत्नमुक्तावतः । ३ । १५ ।) तडागः, पुं स्त्री, (तड + तडागादयश्च । इति आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तडागः । इति मेदिनी । गे, इड । (तडागते आह्वयते कर्मिभिरिति । तडि आहतौ + कर्मणि आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्यायः । पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ । तडाकः १ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली । तडागः ५ । इति हिक्कपकोषः ॥ शब्दशत-धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्विंशु पञ्चपत्नारिंशद्विंशान्यनतायां सहस्रद्विंशत्यन्यन्यत्वेन तडागः । इति नववर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥ तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्यादुत्तमम् । कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिररहितकाले प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 “अथ राजन्महाबाहो ! तडागादियु यो विधिः ।
 पुराणिभित्तिसंयुक्तं मन्वते राजसत्तमम् ।
 प्राप्य पर्यं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
 पुण्येऽङ्गि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 प्राक्प्रसवणादभस्तडागस्य समीपतः ।
 चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्र समन्ततः ।
 तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ।
 वेद्या उत्तरतो गर्भारजिमात्रा तु मेखला ।
 नवसप्ताथवा पञ्च योगिवक्त्रा कृपात्मजम् ।
 वितस्तिमात्रा योगिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-विस्तृता ।
 सर्वे सहस्रसमात्राः स्युःपञ्चोच्छ्रितमेखलाः ।
 सर्वे च सर्ववर्णाः स्युः पताकाभ्यनसंयुताः ।
 अन्त्योद्वर्णश्च षट्पञ्चाङ्गुलताम्रश्च ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ।
 शुभास्त्राद्य चोत्तारो द्वारपालाक थापरे ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 सर्वजलसम्पूणां मन्त्रविहितेन्रियाः ।
 कुलश्रीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ।
 प्रतिस्तम्भेषु कलसा यज्ञोपस्कराणि च ।
 यजनवासनं शुभं तावत्पार्श्वं सुविस्तरम् ।
 आचार्यः प्रक्षिपेद्गन्धामशुचिर्न विचक्षणः ।
 चारत्रिमात्रो यूपः स्यात् चौरिहस्तविनिर्मितः ।
 यजमानप्रसाधो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ।
 हिमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिः कृत्विजः ।
 कुलजानि च हिमालि केयूरकटकानि च ।
 तथाकुलीपविजाति वासांसि विविधानि च ।
 दद्युः समानि सर्वेभ्योमाचार्ये हिगुणं पुनः ।
 दद्यात्पुण्यनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ।
 सौवर्ण्यं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यकुण्डभौ ।
 तथा कुलीरमङ्कुरा वायसः शिशुमारकः ।
 श्वभासाद्य तत् सर्वं खड्गपार्श्वं विशाम्यते ।
 शुक्लमात्रावरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सर्वोन्मृदकसातः पाठितो वेदपूज्यैः ।

तडागः

यजमानः यजमानः पुण्यपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं द्वारमाधाय प्रविशेद्भागमक्षयम् ।
 ततो मङ्गलशब्देन भिरीकां निखनेन च ।
 रजसा मण्डपं कुर्यात् पञ्चवर्णैः चतुर्विधम् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ।
 वेद्यास्तुपरि तत् कृत्वा अष्टान् पञ्चपतींस्तथा ।
 सन्ध्यावेकहस्तः सर्वान् प्रतिदिशं विचक्षणः ।
 तत् पार्श्वं स्थापयेत्कक्ष्ये वासवं मन्त्रमाश्रितम् ।
 ब्रह्माण्यश्च शिवं विष्णुं तत्त्वेन स्थापयेत्पुनः ।
 विनायकाश्च विन्ध्यस्य कमलामन्त्रिकां ततः ।
 शान्तर्यं सर्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
 पुण्यभक्ष्यफलैर्भुक्तमेवं कृत्वा विवासनम् ।
 कुम्भाच्च रत्नगर्भाच्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 गन्धपुष्पैरजङ्गम द्वारपालान् समन्ततः ।
 षट्पञ्चमिति तान् कुर्यादाचार्यमपि पूजयेत् ।
 षडृचौ पूज्यतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यक्षुर्भिरौ ।
 पश्चिमे सामगौ स्थाप्यादुत्तरैणाप्यक्षयगौ ।
 उदङ्मुखौ दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
 षट्पञ्चमिति तान् कुर्यात् षण्पञ्चमिति साधकम् ।
 उक्तमन्त्रपाठेन तिष्ठन् मन्त्रवापकाः ।
 श्वभासाद्य तान् सर्वान् ययुर्वाचं च मन्त्रवित् ।
 जुहुयादाहूतीर्मेकैराचार्यश्च कश्चिद्वक्त्रया ।
 ऋत्विह्रिश्चैव होतव्यं वाद्यैरेव च मन्त्रतः ।
 वैराजं पौरुषं कृतं पौष्ट्यं चक्रं सुसंज्ञितम् ।
 यैश्च पञ्चनिधनं गायन्ति ऋषिसामगाः ।
 वामदेवं दृष्टुं साम रौरवं सरस्वतरम् ।
 गर्वां व्रतं विकर्ष्य रक्षोन् नरयन्तथा ।
 गायन्ति सामगा राजन् । पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
 अयम्यगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
 जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
 पूर्वोदुरभितो मकरैरेव कृत्वा विवासनम् ।
 गजाश्चरथावल्कीकसंयामरथगोकुलात् ।
 ऋदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ।
 रोचनाश्च सविहाराण्य गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 अपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ।
 ऋत्विं कर्त्तुंमेहामन्त्रैरेव कृत्वा विधानतः ।
 एवं दक्षति रात्र्यायां विधियुक्तेन कर्मणा ॥ * ॥
 ततः प्रभाते विमले संजाते तु गर्वां शतम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वायवा पुनः ।
 पञ्चाशद्वाय षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
 ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लये सुशोभने ।
 वेदशब्देन गान्धर्वेन्द्रोच्च विविधैः पुनः ।
 कनकालङ्कृतं कृत्वा जले गामवतारयेत् ।
 सामगाश्च च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्यते ।
 पात्रीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 तच्च निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्वशः ।
 धृताश्चतुर्भिर्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 महागदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभुजितान् ।
 उत्तराभिमुखो युक्तो जलमध्वे प्रकाशयेत् ।
 आध्वन्येन सुखातः पुनर्मौर्वीक्ष्यैव च ।
 आपो हि हितमन्त्रेण विधेदागव्य मण्डपम् ॥

तखुः

पूजयित्वा सूर्यास्तत्र वर्जितं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसूतम् ॥
चतुर्थीकर्त्तव्यं कर्त्तव्यं देयं तत्रापि शक्तिः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
अतिगन्धस्तु समं दद्यात् मन्त्रं विभजेत् पुनः ।
होमपात्रं च शय्यां च आचार्याय निवेदयेत् ॥
ततः सप्तं विप्रायामथवाष्टतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाचं विंशतिः ॥
एवमेव पुराणीयं तद्वागविभक्त्यते ।
कूपपापीयुः सन्नासु तथा पुष्करिणीयुः च ॥
एव एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्राचादोद्यानभूमिषु ॥
अथगु अतिगन्धस्तु विधिर्दृष्टेन कर्त्तव्यः ।
अल्पेऽप्येकादशितुः कार्यं पितृश्राद्धादौ कृत्वा ॥
तद्वागे कालविशेषे जलस्थितेः कर्त्तव्यं यथा,—
“प्राष्टकावे स्थितं तोयमग्निहोमसमं स्मृतम् ।
शरत्कावे स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हिमन्तशिथिरस्थितम् ।
अन्धमेधसमं प्रादुर्लभसमसमस्थितम् ॥
वीक्ष्येऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलदायकम् ॥
तद्वागकर्त्तव्यं कर्त्तव्यं यथा,—

“एतावन्महाराज । विशेषधर्मान्
करोति योऽर्थोऽन्यथ शुद्धवृद्धिः ।
तथाति ब्रह्मालयमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिवम् ॥”

इति पाद्मे खट्विखम् ॥

तद्वाचातः, पुं, (तटे आवातः । एषोदरात् टस्य
इत्वंम् ।) ऊर्ध्वोक्त्य हस्तिसूत्रावातः । यथा,
“उच्चैः करिकादाक्षेपे तद्वाचातं विदुर्मुधाः ॥”
इति कुमारसम्भवटीका ॥
तदित्, स्त्री, (ताडयत्यभिमितः । तड् आवाते +
“ताडिर्बिभुक् च ।” उर्णा । १ । १०० । इति
इतिप्रत्ययः खेर्लुक् च ।) विदुत् । इत्यमरः । १ । २ ।
६ । (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव विदग्धायुधं
कनकमिष्वतडिदुगुणसंयुतम् ।
धनुर्धन्वमनाधिरमाददे
नरवरो रवरोपितकीश्वरी ॥”)

तदित्वा, [त] पुं, (तदित् विदुदस्यस्येति ।
तदित् + मत्पु । मत्त वः ।) मेघः । सप्तकम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ७, २ । ४ । १५६ । (विदुद-
विशिष्टे, वि । यथा,—

“समुदितमिषयेन तदित्कर्त्तुं
अथयता शरदम्बुदसं हतिम् ॥”

इति किरातार्जुनीये । ५ । ४४ ।)

तखुः, पुं, (तखते इत्यतीति । तख + खुन् ।)
खड्गनपत्नी । केनः । समासप्रायवाक् । मृहदारकः ।
तखन्त्यः । मायावहुलके, वि । इति मेदिनी ।
के, ६८ ।

तखकः, पुं स्त्री, (तख + खुन् ।) परिष्कारः । इति
जिह्वादिभ्यश्च अमरः ॥

तखुः, पुं, शिवहारपात्रविशेषः । इति ब्रह्मसूत्रः ॥

तखुः

तखुरीयः, पुं, कौटमात्रम् । (तखुते भवः ।
तखुल + इः । अख्य रः ।) तखुलीयकम् ।
बन्धरे, वि । इति मेदिनी । के, ६५ ॥

तखुलः, पुं, (तखते आह्वयते इति । तड् आवाते
+ “आनविषयसीति ।” उर्णा । १ । १०० । इति
उलच् । यद्वा, “हन्तुडितनितडिभ्य उलन्
तखल् ।” उर्णा । ५ । ६ । इति उलन् तडादेशश्च ।)
विडङ्गम् । इति मेदिनी । के, ६६ ॥

(“पुंसि स्त्रीषु विडङ्गः स्यात् क्षमिन्ने अन्तमात्रः ।
तखुवाच तथा वेत्तममोवा चित्रतखुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तखुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ।
धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥
चाडल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ५५ ।
“सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां संपत्तिं च विशेषतः ।
तुल्यैरपि परिभृता न प्ररोहन्ति तखुलाः ॥
सुदुर्जरः स्नातुरसो हं हणस्तखुलो नवः ।
सन्धानसन्नेहहरः पुराणस्तखुलः स्तुतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समयेषु तु ।
यदाकारणमावाद्य भोक्तृणां हृन्तोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते खड्गस्थाने ४६ अध्याये ॥)

भृष्टतखुलगुणाः । सुगन्धितम् । कफनाशितम् ।
रूक्षतम् । पित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तखुलपरीक्षा, स्त्री, (तखुलेन परीक्षा ।) नव-
विधविद्यान्तर्गतविशेषः । चालप्रज्ञा इति
भाषा । तद्विधानं यथाह पित्तमहः ।
“सौख्यं तु तखुला देया नाग्यजेति विनिश्चयः ।
तखुलान् कारयेच्छुक्ताच्छालेर्ज्ञानस्य कस्यचित् ॥
खड्गये भानने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
ज्ञानोदकेन संमिश्रान् राज्ञौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राष्टसुखोपोषितं ज्ञातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तखुलान् भक्षयित्वा तु पक्षे निक्षीपयेत्तुष्टिषा ॥
भूयस्तेव तु नाग्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दह्यते यस्य हनुस्तालु च शोभते ॥
गात्रं च कम्पते यस्य नमस्तुभं विनिर्दिशेत् ॥”
ज्ञानोदकेन देवताज्ञानोदकेन । तथा च
काव्यायनः ।

“देवताज्ञानपानीयसंघततखुलभक्षणि ।
शुद्धनिक्षीपनात् शुद्धो निबन्धोऽनुचिरमथा ॥”
शिरोरोपितपत्रकं तखुलान् भक्षयित्वा निक्षी-
पयेत् प्राड्ढवाकः इति । निक्षीपयेदिति श्रुत्यात्
सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्वदिशसाधारण्यं
धर्मेवाहनादिहवनान्तं पूर्ववदिह्वापि कर्त्तव्यम् ॥
शिरोरोपितपत्रकेत्यमन्त्रादि यथा,—

“तद्वाचमभिभुक्तस्य खेडयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य शिरोमतम् ॥
आदित्यचन्द्रायनिकोऽनलं च
यौर्भूमिरापो हृदयं धमच ।
अहश्च रात्रिश्च उने च धन्वो
धर्मो हि जागति नरस्य हतम् ॥”
इति दिव्यतन्त्रम् ॥

“तखुलीयो मेघनादः काखेरस्तखुलेरकः ।
भक्षोरस्तखुलीवीजो विवज्ज्वालयमारिवः ॥
तखुलीयो जघुः शीतो रूक्षः पित्तकफाश्रितः ।
खट्वज्जमलो बभौ दीपनो विषहारकः ॥”
तन्नेदः । जलतखुलीयं शाखे कण्ठमिति प्रविष्टम् ।
“पानीयतखुलीयम् कण्ठं वसुदाहृतम् ।
कण्ठं तित्तकं रक्तपित्तामिजहरं जघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
तखुलीयकः, पुं, (तखुलीय + खार्थे कन् ।) तखु-
लीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः ।
“खादुः पाके तखुलपित्तविषजस्तखुलीयकः ।
हृन्ति वातं विडुष्यन्तं खज्जवातकं हि ततः ॥”)
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखुलीयिका, स्त्री, (तखुलीय + खार्थे कन् कियं
टाप् । कापि अत इत्त्वम् ।) विडङ्गम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तखुलुः, स्त्री, (तखुल + एषोदरात् उल्ले वाधुः ।)
विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तखुलुः

तखुला, स्त्री, (तखते आह्वयते इति । तख +
उलच् ततटाप् ।) महाधमज्ञा । विडङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तखुलाम्, स्त्री, (तखुलस्य अम् ।) तखुलीयकम् ।
विडुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । अष्टाशु २ ।
इति वैद्यकपरिभाषा । तखुलीयम् २ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वैद्यकप्रकाशिकसंघे
पट्टण्यधिकारे ।

“पिबेत् समार्धं तखुलं सखौर्धं तखुलाम्बुना ॥”
तखुली, स्त्री, (तखुल + डीप् ।) धवतिक्ता
कता । शशाकुलीकर्कटी । तखुलीयशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्यास्तखुलीय-
शब्दे ज्ञातया ॥)

तखुलीकः, पुं, (तखुलीय कायतीति । के + कः ।)
तखुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तखुलीयः, पुं, (तखुलाय हितः । तखुल +
“विभावा हविरपूपादिभ्यः ।” ५ । १ । ४ ।
इति हः ।) पत्रशाकविशेषः । सुदिमानटिया
इति चांपानटिया इति च बङ्गभाषा । खवराह
इति अल्पमरुवा इति च हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । अल्पमारिवः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ । तखुलीकः २ तखुलः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भक्षीरः ५ तखुली ६ तखुलीयकः
७ यन्त्रितः ८ बहुवीर्यः ९ मेघनादः १० धन-
स्रवः ११ सुशाकः १२ मय्यशाकः १३ स्फूर्णयुः १४
स्निताकयः १५ वीरः १६ तखुलनामा १७ ।

अस्य गुणाः । शिथिरत्वम् । मधुरत्वम् । विष-
पित्ताहभमनाशित्वम् । रक्तिकारित्वम् । दीप-
नत्वम् । पच्यत्वम् । तखुलगुणाः । हिमत्वम् ।
अर्धः पित्तरक्तविषकाशविनाशित्वम् । आहक-
त्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोथशमनत्वम् ।
रक्षिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड-
ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥
अस्य पर्यायगुणाः ।
“तखुलीयो मेघनादः काखेरस्तखुलेरकः ।
भक्षोरस्तखुलीवीजो विवज्ज्वालयमारिवः ॥
तखुलीयो जघुः शीतो रूक्षः पित्तकफाश्रितः ।
खट्वज्जमलो बभौ दीपनो विषहारकः ॥”
तन्नेदः । जलतखुलीयं शाखे कण्ठमिति प्रविष्टम् ।
“पानीयतखुलीयम् कण्ठं वसुदाहृतम् ।
कण्ठं तित्तकं रक्तपित्तामिजहरं जघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
तखुलीयकः, पुं, (तखुलीय + खार्थे कन् ।) तखु-
लीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः ।
“खादुः पाके तखुलपित्तविषजस्तखुलीयकः ।
हृन्ति वातं विडुष्यन्तं खज्जवातकं हि ततः ॥”)
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखुलीयिका, स्त्री, (तखुलीय + खार्थे कन् कियं
टाप् । कापि अत इत्त्वम् ।) विडङ्गम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तखुलुः, स्त्री, (तखुल + एषोदरात् उल्ले वाधुः ।)
विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ततः

तत्पुनः, पुं, (तत्पुनः + वाङ्मनकात् कार्पे ५।)
 तत्पुनोपधाकः । इति हेमचन्द्रः । ४। १५० ।
 तत्पुनोपधा, स्त्री, (तत्पुनः + तत्पुनोपधाकत्
 उतिरुतीति । उतु + ष्या + कः ।) तत्पुनोपधा ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 तत्पुनोदकं, स्त्री, (तत्पुनः + तत्पुनोदकत्
 उदकम् । तत्पुनोपधाकत् उदकं वा ।) तत्पु-
 नोपधा । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “तत्पुनोदकं दत्ता पर्णं कश्चित्तत्पुनोपधा ।
 भावयित्वा ततो द्यं तत्पुनोदककर्मणि ॥”
 (यस्य पुनः यथा, —
 “तत्पुनोपधाकं यथा महातिचारनाशम् ।
 सुखाद्भूतलक्षणे वृद्धं तत्पुनोदकम् ॥”
 इति चारोते प्रथमे स्थानेऽष्टमोऽध्याये ।)
 तत्पुनोपधा, पुं, (तत्पुनोपधाकत् उतु यथा) किरणः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । वेङ्कटेश इति भाषा ।
 तत्पुनोपधाकः ।
 तत्, य, चेतुः । इत्यमरः । ३। ४। ३ । (यथा,
 रघुः । ३। ४६ ।
 “तद्वत्तमं मयवन् । महाकतो-
 रसं तुरङ्गं प्रतिमोक्षमर्हति ॥”)
 तत्, [६] चि, बुद्धिपरायणः । सेर इति
 भाषा । सर्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, किराताचरिते । ३। २ ।
 “अपि वागधिपस्य दुर्लभं
 वचनमद्विदधीत विस्मयम् ॥”)
 तत्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा, —
 “यो तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मण्यविधः स्तुतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यथाश्च विहिताः पुरा ॥
 तस्मादोभिमुदाहृत्य यद्दानतपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 तद्विद्वन्भिन्नान्यथ फलं यद्गतपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७। २३-२५ ॥
 तत्, स्त्री, (ततोति मनोऽभेदेति । तन + “तनि-
 न्द्रभ्यां क्तिञ्” उणा । ७। ८८ । इति तन् ।)
 वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १। ७। ४ ॥
 ततः, चि, (तन्वते स इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः ।
 (यथा, महाभारते । ४। ५। १ ।
 “यि वीरा बहुनिर्झरास्तत्पुनोपधाकलापिनः ॥”
 आतः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८। २२ ।
 “यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥”
 वायौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥
 ततः, [७] य, (तद् + “यन्त्यास्यत्” ५ ।
 ३। ७ । इति तसिन् । यद्वा, सर्वविभक्तियु-
 तसिन् ।) चेतुः । इत्यमरः । ३। ४। ३ ॥
 (यथा, महाभारते । १२। ४४८ । ७६ ।
 “हीनाः सन्तेन सख्येण ततो वैकारिकाः स्तुताः ॥”
 आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यः । (यथा, मनुः ।
 १२। ८५ ।
 “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्तुतम् ।
 तद्गुणैः सर्वविधानां प्राप्यते श्रुतं ततः ॥”

तत्तु

तत्तुचर्यः । यथा, मनुः । ४। १५ ।
 “न विद्यमानैर्बोधैर्वा नान्यथाभिमतकतः ॥”
 इत्युक्तार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २। ६ ।
 “आराधितो यदि हरिस्तथा ततः किं
 नाराधितो यदि हरिस्तथा ततः किम् ॥”
 कथान्तरम् । आनन्दम् । इति विश्वः । (यथा,
 महाभारते । ४। ५। २ ।
 “तत्तुचर्यं दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् यदाततः ॥”)
 तत्तुचरी, स्त्री, (तत्तु विस्तृतं पञ्चम्यः ।) कदली-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 तत्तु, चि, (तेषां मध्ये निर्धारितो योऽर्थः ।
 तद् + “वा वङ्गनां जातिपरिप्रश्ने उतमच्” ।
 ५। ३। ६३ । इति उतमच् ।) बहुवचने सः ।
 अनेकेषु मध्ये सेर इति भाषा । (यथा,
 ऐतरेयोपनिषदि । ३। १२। १३ ।
 “स एतमेव पुनश्च ब्रह्म तत्तुमप्यद्विदमर्ह-
 मिति ॥”)
 तत्तु, चि, (तयोर्मध्ये निर्धारितो योऽर्थः । तद् +
 “किंयस्यो निर्धारस्य द्वयोरेकस्य उतरच्” ।
 ५। ३। ६२ । इति उतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः ।
 द्वयेर मध्ये सेर इति भाषा ।
 तत्तुच्यं, चि, (तत्तुच्यं भवमिति । तत्तु + “अयथा-
 ताप्” ४। २। १०४ । इत्यस्य “अमेह-
 क्तसिञ्चेभ्य एव ॥” इति वार्तिकोक्तेः लप्
 प्रत्ययः ।) तत्तुच्यम् । तत्तुच्यम् । इति व्याक-
 रणम् । तार इति भाषा ।
 तत्ति, स्त्री, (तत्तु + भावे क्तिन् ।) स्त्री । इति
 हेमचन्द्रः । ६। ५६ । (यथा, विष्णुपादादि-
 केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
 “अस्माकं विस्मयाह्वयस्त्रिजगत्तुनिजगत्प्राथ-
 मीयानि सेर्यं
 दद्यादाद्यानवदा तत्तिरतिरुचिरामङ्गलान्यनु-
 लीनाम् ॥”)
 तत्ति, चि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + क्ति ।)
 तत्परिमाणम् । तत्तुलि इति भाषा । बहु-
 वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ।
 तत्तुकालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्षमान-
 कालः । तत्तुपर्यायः । तदात्मम् । इत्यमरः ।
 २। ८। २६ । (यथा, कथासरित्सागरे । २। ८३ ।
 “वर्षस्य वेष्ट वसुभिः स किलादरेण
 तत्तुकालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥”)
 तत्तुकालधीः, चि, (तस्मिन् काले कार्यकाले
 धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः ।
 उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३। ८ ।
 तत्तुक्रियः, चि, (या क्रिया निवर्तते वेतनशब्दे
 यस्मैति ।) कर्मकारः । वेतनं विना भाववहादि-
 कर्ता । इत्यमरः ।
 तत्तुच्यः, पुं, (स चासौ च्यश्चेति स एव च्यो
 वा ।) यथा । इत्यमरः । ३। ४। ६ । (यथा,
 रघुः । ३। ४६ ।
 “दिशः प्रसिद्धीकृतो वयः सुखाः
 प्रदक्षिणाभिर्हृषिरधिरादरे ॥”

तत्त्वज्ञा

तत्त्वज्ञानं, पुं, (तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं
 भवो हि लोकादुत्पत्त्याव तत्त्वज्ञानम् ॥”)
 तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं । तत्त्व +
 ज्ञानं तुक् च । तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं । यद्वा,
 “तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं ॥” “तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥”
 इति मुनिस्तुतं ब्रह्मणो भावः इति । तत्त्व + ज्ञान ।)
 तत्त्वज्ञानम् । परमात्मा । विवर्तितज्ञानम् । इति
 मेदिनी । ते, ६३ । वाङ्मनः । इति विश्वः । वस्तु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । चेतः । इति भरणिः । ७७ ॥
 तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं यथा । चितिः । १ आपः २
 तेजः ३ मरुतः ४ योमः ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८
 आर्षः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२
 जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ दन्तः १६ पादः १७
 तुल्यम् १८ पायुः १९ जिह्वम् २० प्रकृतिः २१
 मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ इति पुराण-
 तन्त्रे ॥ तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । तत्त्व
 ज्ञानं तत्त्वज्ञानं यथा । तत्त्वज्ञानं १ रसः २ तमः ३ ।
 तत्त्वज्ञानं यथा । तेजः १ आपः २ दृष्टी ३
 आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ आर्षः २
 रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । तत्त्वज्ञानं यथा ।
 चितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५
 परमात्मा ६ । पञ्चविधानि यथा । चितिः २
 आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६
 आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १
 प्रकृतिः २ मङ्गलम् ३ अहङ्कारः ४ नमः ५
 वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ चितिः ९ ।
 एकादशविधानि यथा । ओजम् १ त्वक् २
 चक्षुः ३ श्रोत्रम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७
 उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्गुलिः १० मनः ११ ।
 त्रयोदशविधानि यथा । नमः १ वायुः २ ज्योतिः
 ३ आपः ४ चितिः ५ ओजम् ६ त्वक् ७ चक्षुः
 ८ श्रोत्रम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा
 १२ परमात्मा १३ । षोडशविधानि यथा ।
 नमः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ दृष्टी ५
 शब्दः ६ आर्षः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १०
 ओजम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४
 श्रोत्रम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा ।
 पूर्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-
 विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि सप्तदश १७
 पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः
 २१ सुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः
 २५ । षड्विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि
 पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-
 विधानि यथा । पूर्वोक्तानि षड्विंशतिः २६
 ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥
 तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं ज्ञानम् ।)
 बुद्धिगुणविशेषः । तत्त्वज्ञानम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २। २२५ । यथा, —
 “प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनवद्वान्त-विज्ञाना-
 वयवतर्कनिर्णयवाङ्मन्यवितर्काद्वैवाभिसङ्ग-
 जातिनिष्पन्नज्ञानाणां षोडशपदार्थानां तत्त्व-
 ज्ञानानिःशेषवादिगमः ॥” इति गोतमस्ये । १९ ॥

तत्त्वान्वाचः, पुं, (तत्त्वानां न्यायः ।) विष्णुपूजा-
विषयकन्यासविशेषः । यथा,—
“मादिकान्तानां चार्थानां जीवाद्यैकैकप्रो वदेत् ।
नमः परायेत्युच्चार्य तत्त्वज्ञानात्मने नमः ।
जीवं प्राणं ह्ययं घोडा सन्नाम्नेषु प्रविश्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वचयश्च विन्यसेत् ॥
इत्युत्पीडिततनुर्विद्वद्भीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्वकपरात्परननुपेतम् ।
भूयः पराय च तदाज्ञवमात्मने च
नक्षत्रसुहृदस्तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलत्रयुषि जीवं प्राणमायोऽप्य मध्ये
न्यसेत् मतिमहद्धारं मनश्चेति मन्त्री ।
कसुखहृदयगुणाङ्गिन्मयोऽप्यपूर्व-
गुणमयमय कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्वम् ॥
वागादीन्निबन्धनमात्मनिलये लाकाशपूर्वं मयं
मूर्द्धास्थे हृदये शिरेः परमयोर्हृत्पुच्छरीकं हृदि ॥
शं जीवं हृत्पुच्छरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
हं जीवं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
वं जीवं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
रं जीवं बह्विमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
यं जीवं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवश्च मूर्द्धनि ।
यं जीवमयं पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमयो मुखे ॥
लं जीवं विन्यस्तत्त्वं प्रद्युम्नश्च हृदि न्यसेत् ।
वं जीवं निवृत्तितत्त्वं अनिरुद्धसुपम्पके ॥
लं जीवं सर्वतत्त्वश्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
जीवं जीवं कोपतत्त्वश्च वृत्तिं च सर्वमात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥”
अस्य फलं यथा,—
“तत्त्वन्यासं ततः कुर्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
क्षतेन येन देवस्य रूपतामैव यात्यसौ ॥”
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥
तत्पराः, वि, (सः परीर्यः । यद्वा, तदेव परं सर्वो-
त्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥
(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“एव साक्षाद्देवैर्दो जातो लोकविरचया ।
इयञ्च तत्परा हि कीरुजुजोऽनपाधिनी ॥”)
तत्परायणः, वि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदा-
सक्तः । यथा,—
“शुद्धा भवन्ति अद्वैतान्तराः क्षणपरायणाः ॥”
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥
तत्पराः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तस्यते
वा । तन + क्तिप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)
जुवलयम् । जुष्टनामौबधिः । चौरनाम-
सुगन्धिवयम् । इति धरणिः ॥
तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्रायः । (आ-पर-
अक-सेट् ।) द्वावैतौ धारणोर्ध्वं वर्तते । इति
चाक्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुमन्त्रमात्राक्षजि-
धातुः कुटुम्बस्य धारणोर्ध्वं वर्तते इत्याहुः ।
तत्र धारणे इत्यनेनैवेष्टिहे इदं ह्युक्तं । वेदेय-
धारणभेदायः । इति दुर्गादासः ॥
तत्र, इ धारणे । मोदे । (आ-पर-अक-सेट् ।)
तत्र, इ इत्यवर्गाद्योपधः । तन्त्रीः । इत्यवर्गमन्त्रोपधो-

पधः । इति केचित् । तन्त्रीः । जीवधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
तत्र, इ क ड धारणे । इति कश्चिन्नखण्डम् ॥
(पुरा-आत्म-अक-सेट् ।) आदिमध्योक्तकारः
शिवो रेवयुक्तः । धारणं धरयम् । भाषाभाष्य
विचारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ड, तन्त्रयते
तन्त्रम् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥
तत्र, य, (तस्मिन्निति । तद् + “वभ्रन्वाङ्गम् ।”
५ । १ । २० । इति ञल् ।) तस्मिन् । तन्त्रीः । तद्वा ।
इति आकरयम् ॥ सेकाने इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ११२ ।
“धर्माधी यत्र न स्यातां सुभवा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वमन्वा शुभं बीजमिवोदरे ॥”)
तत्रञः, जि, तत्र भवः । (तद् + “अयथात्ताप् ।”
४ । २ । २० । इत्यस्य “अमेहकृतसिञ्जे एव ।”
इति वार्तिकोक्ता तप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति
सुगन्धोपधाकरणम् ॥ (यथा, कथाचरित-
सागरे । ५ । १८६ ।
“प्राप्तस्यैव च तत्रागो जगोऽरोदीत् पुरो मम ॥”)
तत्रभवान्, [त्] जि, (इतराभ्योऽपि उद्गमने
इति प्रागदोयतोयः प्रथमार्थे ञल् । ततः
सुप्तस्येति समासः ।) आख्याः । इति जटाधरः ॥
तथा, य, (तेन प्रकारेण । तद् + “प्रकारवचने
धात् ।” ५ । १ । २३ । इति यात् । तेन प्रकारे-
णैवार्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
“स तेः पृथक्स्था सन्त्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युपाचार्यं तान् सर्वान् महर्षीन् अयता-
मिति ॥”)
साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । १८० ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे यश्चैव यान्ति संस्थितिम् ॥”)
अभ्युपगमः । पृष्टप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
“सपादलक्षश्च तथा भारतं सुविना क्षतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥”)
निश्चयः । इति मेदिनी । थे. ३६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । २६ ।
“तं वेधा विद्धे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थेकफला गुणाः ॥”)
तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा
तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सर्वं गतं
ज्ञानं यस्य । सुप्तस्येति समासः ।) शुद्धः ।
इत्यमरः । १२ । १ । १३ ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंघे ।
“यथा गतास्ते सुगन्धः शिवो गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥” ॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्वोक्तप्रकारेणा-
गते, वि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७७ । ५ ।
“ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।
जनस्य संप्रवृत्तस्य नलं दृष्ट्वा तथोगतम् ॥”)
तथाच, य, (तथा च, य च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्वो-
क्तापेक्षणीकरणम् । इति संक्षिप्तसारशाकरयम् ॥

(यथा, मनुः । १ । १८६ ।
“तथाच सुतयो वज्रो निमीता विगमेन्मयि ॥”
अथयद्देवेनैव विद्धेः केचित्दयं प्रोक्तं न मन्यते ॥)
तथैव, य, (तथा च एव च ।) तद्देव । सेद
प्रकार इति भाषा । यथा, चाक्रान्ते । ४२ ।
“अस्ति पुत्रो वशि षष्ठ्य भार्या भर्तृकायेव च ॥”
अथयद्देवेनैव विद्धेः केचित्प्रोक्तं न मन्यते ॥)
तथा, जी, (तथा वाहुः । तथा + “तत्र वाहुः ।”
४ । ४ । १८० । इति वत् ।) तत्रम् । (यथा,
मनुः । १ । २०४ ।
“कार्यं वाध्ययवा सङ्गमन्यं वापि तत्राविष्टम् ।
तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दृष्टं कार्याण्यवाचरम् ॥”)
तद्वति जि । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
“अर्जुनगुणास्तस्यान् कीर्तयाम् वराहम् ।।
भूरुचिवात् सुदुर्बुद्धेः । त्वं भर्तृव्यसि मातुलम् ॥”)
तदा, य, (तस्मिन् काले । “तदो दा च ।” ५ ।
३ । १८६ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेद समये इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ५५ ।
“न च खं कुर्वते कर्म तदोद्वेगमिति कर्तितः ॥”)
तदात्वं, जी, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + “तस्य
भावश्चतुर्लौ ।” ५ । १ । ११८ । इति ल ।)
तत्कालः । वर्तमानकालः । इत्यमरः । १२ । ५८६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५८ । १४ ।
“स चोपभोगलोभान्मोहिरयार्थं परन्तप ।।
आपतिश्च तदात्तश्च उभे सदो वनाशयत् ॥”)
तदानीं, [न्] य, (तस्मिन् काले । “तदो
दा च ।” ५ । ३ । १८६ । इति ञकारात्
दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । १२ । ५८६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १२८ । १ ।
“नासदासीसोसदासीसदानीं
वासीद्वज्रो नो योमा परो यत् ॥”)
तदासुखं, जी, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।)
आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥
तद्विन्, [न्] य, (तत् प्रखरकिरयत्नेन प्रतिष्ठं
दिनं दिनाशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।)
प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।)
पूर्वोक्तदिने, जी ॥
तद्वनः, जि, (तदेव अथयेनाहीनं घनं यस्य ।)
क्षपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव
घनमिति विग्रहे पूर्वोक्तघने, जी ॥)
तद्वनः, पुं, (तस्मिन् लक्ष्णे एव वनं यस्य ।)
वागविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ॥
तत्र, उ कि उपकृती । अद्याधाते । शब्दोपतापयोः ।
इति कश्चिन्नखण्डम् ॥ (पुरां पठे आ-पर-अक-
सकं च-सेट् । उदित्वात् ज्ञावेट् ।) उ, तन्निष्ठा
तत्ता । कि, तानयति तनति । उपकृतिवच-
कारः । अद्यातो हिंसावर्णनम् । सुनीतिरिति
गोविन्दभट्टः । उपसर्गादिघञे । द्वैर्घं दीर्घो-
करणम् । वितानयति यः कीर्तिं वितनत्यमल-
यशः । इति हकाशुधः । इति दुर्गादासः ॥

तनुः

तनु, दन्त उ विस्तृता । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तना-उभ-वर्क-सिट । उद्विजात् कवेद् ।)
 दन्त, तनोति तनुते पुनर्न कविः । उ, तनित्वा
 तन्वा । इति दुर्गादायः ।
 तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति ।
 तनु + "वसिष्ठमितिभ्यः कण्" । उणा० १.४.८८ । इति कण् ।) पुनः । इत्यमरः । २.१.२० ।
 २.०० । (यथा, अथर्ववेदः १.१.२१ ।
 "शूद्रावेही मत्तमन्वेत्यतनयस्य च ॥")
 तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तनु + कण् +
 टाप् ।) कथा । इत्यमरः । २.१.२० ।
 (यथा, भागवते १.१.२१ ।
 "स जगदस्य तनयास्तपसेमे ददावतीम् ॥")
 तनयकृत्वरक्ताः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 तनिकः, त्रि, अयमवयवोदितश्चयेन तनुः । (तनु
 + इट् ।) कृत् । इति आकरगम् ।
 तनीयान् [ह] त्रि, अयमेवामतिशयेन तनुः ।
 (तनु + ईयङ् ।) कृत् । इति आकरगम् ।
 तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तनु +
 "अङ्गुलीतृचरीति ।" उणा० १.१.० । इति उः ।)
 शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे १.१.० ।
 "देवाः स्वर्गं परिब्रूय तन्वात् सुनित्तमम् ।
 विचेद्वरवनी कर्णे विष्वाद्या मातुर्वी तनुम् ॥")
 त्वक् । इति मेदिनी । ने, ८ । स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 तनुः, त्रि, (तनु + "अङ्गुलीति ।" उणा० १.१.० ।
 इत्युः ।) कृत् । विरक्तः । (यथा, भट्टः १.१.० ।
 "तनुलोमकेष्टदशना नङ्गुलीतृचरेण विप्रम् ॥")
 कृत् । इति मेदिनी । ने, ८ । (यथा, आर्या-
 षतश्रवणम् । ५.२५ । [मात्रि ! ॥")
 "वितरन्ती रसमन्तर्ममात्रं भावं तनोति तनु-
 तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तनु +
 "अन्तिपूर्वप्रियजितनिधनितपिभ्यो नित्" । उणा०
 २.१.२० । इति उः । ख च नित् ।) शरी-
 रम् । इत्युणादिकोषः ।
 तनुचीरा, पुं, (तनौ चीरं बहुकुलनिर्यासो यस्य ।)
 आन्तातकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला कल्प्या कथा यस्य ।)
 जानवत्तरकटकः । इति राजनिर्घण्टः । (तनो-
 च्छाया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च ।
 तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + "अग्येज्यपि ङङ्गति ।" १.२.१.०१ । इति
 ङङ् ।) पुनः । इति हलायुधः । (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ५.२२ ।
 "आमी देहि सुसिचितोऽपि सङ्घा
 प्रोञ्जन्ति सङ्घान्धवा
 द्योतन्ते न युष्माक्यजन्ति तनुजाः
 समारीभवन्तपदः ।
 भार्या नोत्तमवर्ग्यापि भवति
 नो यान्ति भिजात्रि च
 न्याधारीमिषिमानपि नरान् येषां
 न हि स्थाङ्गम् ॥")

तनू

तनुवा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + क + टाप् ।) कथा । इति शब्दरत्नावली ।
 तनुवं, स्त्री, (तनुं जायते इति । जे + "जातो-
 ङुपवर्गे कः ।" १.२.१ । इति कः ।)
 वर्णः । इत्यमरः । २.१.० । १.४८ ।
 तनुवाचं, स्त्री, (जायतेऽनेनेति । जे + कण् +
 क्युट् । तनोः शरीरस्य वाचम् ।) तनुवम् ।
 इति हलायुधः । (यथा, महाभारते १.१.१०४ ।
 "इदं मे तनुवाचं प्रायश्चान्नयत्तु प्रभुः ॥")
 शरीररक्षणम् ।
 तनुवचा, स्त्री, (तनुः तनौ त्वक् वल्कलमस्याः ।)
 कुद्रामिमयः । इति राजनिर्घण्टः ।
 तनुवचः, पुं, (तनूनि प्रचालि बल्य ।) इन्द्रो-
 दधः । इति राजनिर्घण्टः ।
 तनुभक्षा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भक्षा इव ।
 निम्बासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नासिका ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 तनुवचः, पुं, (तनोर्दृष्ट्य रस इव तनोर्निर्गतो
 रस इति वा ।) वर्णः । इति चारावली १.५.४८ ।
 तनुवट्, [ह] स्त्री, (तनौ शरीरे रोहतीति ।
 रुह + क्तिप् ।) तनूवट् । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 तनुवट्, स्त्री, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति ।
 रुह + "इगुपप्रज्ञाभीकरः कः ।" १.१.१२५ ।
 इति कः ।) तनूवट् । इति शब्दरत्नावली ।
 तनुजः, त्रि, (तन्यते स इति । तनु + उलच् ।)
 विस्तृतः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरहितः ।
 तनुवातः, पुं, (तनुः स्त्रीयो वातः वायुर्यज ।)
 नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५.१.२० ।
 तनुवीजः, पुं, (तनु स्त्रीयं स्वल्पमात्रं वा वीज-
 मस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 तनुवणः, पुं, (तनुः सुदः स्वल्पः व्रणो यज ।)
 बलीकरोगः । इति शब्दरत्नावली ।
 तनुवधारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात्
 तथा सञ्चरतीति । सम् + चर + णिनिः कौप्
 च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ।
 तनूः, स्त्री, (तनु + ऊङ् ।) शरीरम् । इत्य-
 मरः । २.१.४.०१ ।
 तनूकतः, त्रि, (अतनूकतनुरकारि । क + कर्मणि
 क्तः ।) तष्टः । अल्पीकृतः । इत्यमरः । १.१.१८८ ।
 तनूजः, पुं, (तन्याः शरीरात् जायते इति । जन +
 ङङ् ।) पुनः । इति जटाधरः । (यथा, रघुः ।
 ५.५५ ।
 "अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
 प्रियवर्दं मां प्रियदर्शनम् ॥"
 स्त्री, कथा ।)
 तनूजम्, स्त्री, (तन्वा कर्णं कथं पातीति । पा +
 कः ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 तनूजपात्, [ह] पुं, (तनूजम् घृतं असीति । अद् +
 विच् क्तिव्येके । यद्वा, तनू कश्चरीरं न पात
 यतीति । पत + शिच् + क्तिप् । "नन्वाजपात् ।"

तनुयः

१.१.०५ । इति निपातितः ।) कविः ।
 (यथा, कवेदे । १.२८ । १.११ ।
 "तनूजपादुयते भवं आसुरी
 गराग्रं भवति यद्विचरति ॥")
 विचरकः । इत्यमरः । २.१.४.०० ।
 तनूवट्, स्त्री, (तनौ रोहतीति । रुह + कः ।)
 रोम । (यथा, भागवते १.०.८.२२ ।
 "चन्नायुगौरेन्दुरितं तनूवट्-
 विचरन्तुजानीकशर्षं नन्वायुवम् ॥")
 तथाच शिवपुराणे । वायुसंहितायाम् । १.१२४ ।
 "नमस्कृतं तं हृष्टा हृष्टयन्तनूवट् ॥")
 पतनम् । इति मेदिनी । ये, १० ।
 तनूवट्, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति कृत-
 पद्यते । रुह + कः ।) पुनः । नदत् । (यथा,
 हृष्टसंहितायाम् । १.१.१ ।
 "कुलुडकुलुडतनूवट्हाकुलि-
 स्ताञ्जवल्कलखपूजिकाः वितः ॥")
 लोम । इति हेमचन्द्रः ।
 तनूवट्, पुं, (तन्वाः तनौ वा रुह इव ।) यजुः ।
 इति विकारशेषः ।
 तनूच, उ इत् । इति कविकल्पद्रुमः । (स्त्री-परं-
 वर्क-सिट ।) उ, तन्वित्वा तन्वा । इति दुर्गादायः ।
 तनूच, उ घ सङ्कोचि । इति कविकल्पद्रुमः । (स्त्री-
 परं-वर्क-सिट ।) उ, तन्वित्वा तन्वा । घ,
 तनूचि थोम विस्तृतम् । इति दुर्गादायः ।
 तनूच, उ घ सङ्कोचि । इति कविकल्पद्रुमः । (स्त्री-
 परं-वर्क-सिट ।) उ, तन्वित्वा तन्वा । घ, तनूचि
 थोम विस्तृतम् । इति दुर्गादायः ।
 तनुः, पुं, (तन्यते विस्तृतेति इति तनोति वा । तनु
 + "चित्तनिगमीति ।" उणा० १.१.०० । इति
 तुन् ।) सूत्रम् । इत्यमरः । २.१.०.२० । (यथा,
 महाभारते १.२.४७ । २२ ।
 "यस्मिन् नित्यं ततं तनौ हृष्टे कश्चिदतिष्ठति ॥")
 याजः । इति हेमचन्द्रः । सन्ततिः । यथा,—
 "अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
 समाययाद्योर्भवं वैराग्याः कुरुतन्तवे ॥"
 इति श्रीभागवतम् ।
 तनुकः, पुं, (तनुरिव तनुनेव वा जायतीति । कै +
 कः । तनु + संज्ञायां कन् वा ।) तनुभः ।
 सर्वपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (यथा,
 सुमुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । "पिङ्गलस्तनुक-
 पुष्पपाण्डुः वङ्गगोऽधिको वभुकवायः ॥")
 तनुकाष्ठं, स्त्री, (तनुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूष्णी ।
 इति शब्दरत्नावली । तौतेर काष्ठ इति भाषा ।
 तनुकी, स्त्री, (तनुरिव जायतीति । कै + कः कौप्
 च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ।
 तनुकौटः, पुं, (तनूतपादकः कौट इति प्राक-
 पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) कौटकारः ।
 इति जटाधरः । गुटिपोका इति भाषा ।
 तनुकः, पुं, (तनु + बाहुलकात् तुनन् निपातनात्
 यत्वं दन्धनकाराणां शब्देके ।) याजः । इति
 हेमचन्द्रः । वाङ्मर इति भाषा ।

मार्ग

जयोदशसहस्राणि काशीनरपूतजयम् ।

श्रीकव्यं स्यात्तु द्विष्टं योगे कथ्ये च संख्या ।
 वाणसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
 श्लोकानाम् सहास्राणि अष्टाविंशतिसंख्या ।
 श्लोकाश्च भावसंख्यास्तस्मैऽपि च कपिलके ।
 अष्टतयुद्धौ सहास्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ।
 पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथायतः ।
 वीरागमे बहुश्लोकानि शतानि परिसंख्या ।
 सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानाम् यथायतः ।
 पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानाम् सप्तसंख्या ।
 सिद्धसम्पन्नश्लोकानि ऐश्वर्येण यथा पुरा ॥ १ ॥
 कामरः वट्टिधो ज्ञेयः प्रथमो योगकामरः ।
 श्लोकाश्च त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
 त्रिंशद्विंशतिसहस्राणि श्लोकानि येन संख्या ।
 एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवकामरे ।
 श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाविताः ।
 तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
 गुणोत्तराणि दुर्गायाः कामरे कथितानि च ।
 नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
 सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्तिताः ।
 खरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मकामरे ।
 पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ।
 वट्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे कामरोत्तमे ।
 श्लोकाश्च वट्टिसंख्याता ब्रह्मयाज्ञकयोगिना ।
 यामलाः वट्टे च संख्यातास्तन्वावादिनामके ।
 द्वाविंशत् सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्शतानि च ।
 द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्या ।
 सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ।
 तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्या ।
 विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ।
 कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
 पञ्चवट्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ।
 नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
 द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामकोत्तमे ।
 रविसंख्यासहस्राणि अष्टादश्यां तु यामले ।
 तन्मे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ।
 पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता यामकेश्वरे ।
 त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 श्लोका नव्युद्धये तन्मे संख्यातास्तन्वेदिभिः ।
 गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ।
 सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्मे योगार्थवीचमे ।
 दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 मायाख्ये च महातन्मे यथायतः प्रकीर्तिताः ।
 पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 शतार्धसंख्यायां श्लोका दक्षिणान्तर्गततन्मे ।
 दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्मे ।
 कामेश्वर्यास्तन्मवरे सहस्राणि त्रयं महत् ।
 श्लोकानां संख्यायां पात्र तन्मराजे च संख्या ।
 नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
 द्वाविंशति सहस्राणि हरगौरीयां तन्मे ।
 तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्मेऽस्मिन् परि-
 कीर्तिताः ।

अन्यसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्मेदिभिः ।
 अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सहास्रास्तन्मनिर्णये ।
 कुजिकाख्ये महातन्मे श्लोकाश्च दशसंख्या ।
 सहस्राणि तथा सप्तसहास्राणि भगीविभिः ।
 द्वितीये वट्टसहस्राणि तदर्थं च कनिष्ठके ।
 अन्यसंख्यासहस्राणि तथापुत्रशतानि च ।
 तावन्त्या महातन्मे सहास्राणि द्विजोत्तमे ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ।
 कात्यायन्यास्तु तन्मे सहास्राणि भगीविभिः ।
 वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
 प्रहजिरायास्तन्मे च निश्चितानि यथायतः ।
 भूतसहास्राणि तथाहि तन्मे शतानि च ।
 महातन्मराजस्तन्मरे पञ्चश्लोकाश्च कीर्तिताः ।
 गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसहास्राणि ।
 त्रिपुरार्थं च महातन्मे लिखिताः परमर्षिभिः ।
 खरसंख्याः सहसे द्वे द्वे शते सहास्राणि स्मृते ।
 पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातया द्विजातिभिः ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि आद्ये तन्मोत्तमोत्तरे ।
 अष्टसहास्राण्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि तथा वायुशतानि च ।
 द्वाविंशत् तथा श्लोका योगिन्यास्तन्मराजके ।
 द्वितीये वट्टसहस्राणि तथा च त्रिंशतानि च ।
 त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्मे ।
 कर्मेसहास्राणि तन्मे सहास्राण्यत्र च ।
 गवाक्षे तन्मराजेऽस्मिन् श्लोका हि तन्मे सहास्राणि ।
 वर्णसहास्राणि द्वे शते परनिश्चिते ।
 श्लोकास्तथैव सहास्रास्तन्मे नारायणीयके ।
 वेदसहास्राणि तान्येव च शतानि च ।
 श्लोका नवतिसहास्राणि नवश्लोकशतानि च ।
 द्वितीये त्रिसहस्राणि त्रिंशतानि कनिष्ठके ।
 त्रिंशत्श्लोकाश्च सहास्राणि शतशतानि च ।
 वेदिभिः ॥”

उपतन्त्राणि यथा,—
 “श्लोकास्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अमुतानि च एतानि जेमिन्मुक्तानि यानि च ।
 वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गगं एव च ।
 पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो वासुवत्कजो भृगुस्तथा ।
 मुक्तो दृष्ट्यातिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
 एभिः प्रकीर्तान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ।
 न सहास्राणि तान्यत्र तन्मे विद्विक्तेऽहोत्तमभिः ।
 सारात्सारतराण्येव सहास्राणि निबोधत ॥”
 इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतन्त्रविज्ञासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
 “स्तन्त्रतन्त्रं धितुकारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
 नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारोत्तमसुतम् ।
 काकीनारायणीतन्त्रं तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
 वाजातन्त्रं समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ।
 भैरवीचिपुरातन्त्रं यामकेश्वरतन्त्रकम् ।
 कुकुटेश्वरतन्त्रं मातृकातन्त्रमेव च ।
 सप्तकुमारतन्त्रं च विष्णुश्वरतन्त्रकम् ।
 सप्तोदनास्तन्त्रं गौतमीयं च तन्त्रकम् ।
 दृष्टोत्तमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम् ॥

चातुष्कापिज्ञातन्त्रं वाराहीतन्त्रं तथा ।
 सुखमाकाशतन्त्रं योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
 मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं सहास्रभैरवम् ।
 महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
 उन्नतभैरवं तन्त्रं जैतीकसारतन्त्रकम् ।
 विश्वसाराङ्गं तन्त्रं तथा तन्त्रास्तन्त्राभिधम् ।
 महाधितुकारीयतन्त्रं वायवीयं च तन्त्रकम् ।
 मालिनीललितातन्त्रं त्रिशक्तितन्त्रं तथा ।
 राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोक्षसरोत्तरम् ।
 गवाक्षतन्त्रं गान्धर्वं तन्त्रं जैतीकमोक्षम् ।
 हंसमादिश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ।
 कामधेयास्तन्त्रं तन्त्रं वर्णविज्ञासकम् ।
 मायातन्त्रं मन्मथं कुजिकातन्त्रमुत्तमम् ।
 विज्ञानलतिकीं लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥”

“ब्रह्मजामलकश्चादिनामकं ब्रह्मजामलम् ।
 दृष्टजामलकं सिद्धजामलकं कल्पकम् ।
 मनुष्यकृतं कल्पकं कामराजं शिवागमम् ।
 उज्ज्वलं कुलोद्गीर्णमुज्ज्वलं वीरभक्तम् ।
 भूतकामरकं तद्वत् कामरं यच्च कामरम् ।
 कालिकाकुलसन्मन्त्रं कुलसन्मन्त्रमेव च ।
 कुलचूडामणिं दिवं कुलवारं कुलार्थवम् ।
 कुलान्तकुलान्त्यौ तथा कालीकुलार्थवम् ।
 कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ।
 योगिनीकृतं कालीकृतं मातृकार्थवम् ।
 योगिनीजालकुरकं तथा जम्बीकुलार्थवम् ।
 तारार्थं च चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतुःशतीम् ।
 तन्त्रबोधं मण्डोपं सहास्रसारसंज्ञम् ।
 ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
 वट्टविंशतन्त्रकं जन्मनिर्णयं त्रिपुरार्थवम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवान्तम् ।
 मानसोक्तासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ।
 सुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
 कामरजं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ।
 भावचूडामणिग्रन्थं तन्त्रचूडामणिं परम् ।
 दृष्टचूडामन्त्रं तथा श्रीकमलसंज्ञकम् ।
 सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गच्छिष्विमर्शनीम् ।
 मन्त्रसुक्तावलीं तन्त्रकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ।
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्चनचक्रिकाम् ।
 शारदातिलकं ज्ञानार्थं च सारसमुच्चयम् ।
 कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचक्रिकाम् ।
 आशमोत्तरकं तन्त्रसागरं सारसंज्ञम् ।
 देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्थवच ज्ञानदीपिकाम् ।
 तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नम् ।
 तन्त्रप्रदीपं ताराया विज्ञासं विश्वमाह्वयम् ।
 प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥”
 कालतन्त्रम् । वासनाजालम् । यथा, महा-
 भारते । १ । ३ । १४९ ।

“तन्त्रचर्चं विश्वरूपे शुबलौ
 वयस्तन्त्रान् सततं वर्णयन्तौ ॥”
 “तन्त्रं कल्लतन्त्रं पिण्डोपादानविमितादिकार-
 चसहस्रतन्त्रम् ॥” इति दुर्घटाथप्रकाशिन्या

तपः

तपः, उ. न. दासि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
षास्त्र-उभय-सक-वेद ।) उ, तपते । न,
तपति तपते । अथमात्मनेपदीकम् । इति दुर्गा-
दासः ।

तपः, श्री । दक्षेन्द्रयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भा-पर-सक-सक-च-
अभिष्ट । दिवादिपक्षे आत्म ।) एव उप-
तापः । “तपति तनुमात्रि । अद्वयकाम् ।” श्री,
अतापीतु । न उ, तपते श्री ईश्वरः स्वादि-
शब्दः । श्री, अतप । दिवादिपक्षे ऐश्वर्य एव
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

तपः, [उ] श्री, (तपति तापयति वा । तप उप-
तापे + “संघातुभ्योऽभुन् ।” उणा । ४।१८८ ।
इति अस्तु ।) ऐश्वर्यजनकं कर्म । यथा,—
“उमेतिचपका पुष्टि । न त्वं तावत् वपुः ।
सोऽहं क्षणमात्रं तपः कौन्त्येयने ।”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् । ७ ।
तनुफलं यथा,—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाधं हि तपस्तपः ।
इभंगत्वं ह्या लोको बहते सति साधने ।”

इति च तत्रैव तद्वचनम् । ७ ।

अपि च । मरीचिकवाच ।

“नास्त्वस्य तपोऽर्थं यद्यः साध्याय एव च ।
तस्मादपि । यत्नं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ।

वद्विवाच ।

साध्यायतपोर्वर्णे तन्मे निगदितं श्रुत्वा ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
तपसा लीयते पापं मोदते सद्यः देवतैः ।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
तपसा सर्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः कौमार्यं रूपमेव च ।
तपसा लभते सर्वं तथैवाध्ययनेन च ।
तस्मात् स्वधर्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः ।
धर्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परमं च ।”

इत्यादि बह्विपुराणे निष्ठाद्विक्रानविधि-
नामाध्यायः । तपस्या । तत्त्रिविधम् । शारीरं
वाचिकं मानसम् । यथा,—

“दैवद्विगुरुप्राप्तपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अनुवेगकरं वाक्च सत्वं प्रियहितस्य यत् ।
साध्यायान्नसमश्चैव बाह्यं तप उच्यते ॥ २ ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंयुक्तिरिह तपसो मानसमुच्यते ॥३॥
तदपि त्रिविधम् । सात्त्विकं राजसं तामसम्
यथा,—

“अह्या परया तपं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अपलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१॥
अतृकारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तद्विह प्रोक्तं राजसं चणमधुवम् ॥ २ ॥
अद्वयदेवात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्त्रीतृणादनाथं वा ततामसमुदाहृतम् ॥३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । १४—१६ ॥”

तपनः

जनलोकादूर्ध्वलोकाः । यथा,—
“अस्योपरि तपोलोकस्त्रीलोमय उदाहृतः ।
वेराणा मय ते देवा वसेदूर्ध्ववपुजिताः ।
वासुदेवे मनी येवा वासुदेवैर्भित्तक्रियाः ।
तपसा तोष्य तोषिन्मभिलावविचर्षिताः ।
तं तपोलोकमासाद्य वचन्ति विभित्तक्रियाः ।
शिलोन्मृदतयो ये वै दम्भोन्मृदक्रियाः ये ।
येऽहं कुटुम्बं तुल्यः श्रीशैवर्षाद्विभक्तं ये ।
योऽहं पञ्चाभितपसो वर्वासु अक्रियेष्टयाः ।
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सजिह्वे यथाः ।
कुशाग्रनीरविन्मूचं हविता यतयोऽभिवन् ।
वाताशिशोऽतिशुधिताः पादाङ्गुलान्भृशुशुः ।
अहं हता रविद्वन्द्वेकाङ्गुस्थाननिचलाः ।
ये वै दिवानिद्वन्द्वेका मासोऽक्षसाच ये परे ।
मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताच ये ।
अहं तोषपाना ये ये वप्रासोपवासकाः ।
ये च वर्गानिमेया वै वर्षधाराभुतवकाः ।
स्यायुषान्मोषसंप्राप्ता नृगकक्षुत्तिसौख्यदाः ।
अटाटवीकोटरान्तः सतनीकाकजाच ये ।
प्रकृष्टवस्त्रिकाङ्गाश्च कायुनहास्त्रिसन्ध्याः ।
सताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाच ये ।
श्रृङ्गानि च प्रकृष्टानि यदङ्गेषु महीपते ।।
इत्येतैर्निर्मयेभ्यं तु क्रिष्टात्मानस्तपोधनाः ।
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यहृतीभयाः ।”

इति पद्मपुराणम् । ७७ ।

चान्द्रायणादिब्रतम् । धर्मः । इति मेदिनी । से, २४॥
तपः, पुं, (तपति तापयति वा । तप सन्तापे +
पचाद्यच् ।) योश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
(यथा, माथे । १ । ६६ ।

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलज्ज्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रकृतकलतिं दधतः सदर्शवः
पुरेऽस्य वास्तवकुटुम्बितां ययुः ॥”)

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति । क + टः ।)
तपस्वी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली । तपस्या-
कारके, त्रि ।

तपःक्षेपसहः, त्रि, (तपसः क्षेपं सहते इति ।
सह + अच् ।) राज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १४३ ॥

तपःशक्ती, श्री, (तपसः शक्ती ।) काशी । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

तपती, स्त्री, ह्याया नाम सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । सूर्यकन्या । सा पूर्ववशीयन्मरारण-
पुत्रसम्भरगमार्था । इति श्रीभागवतम् । (यथा,
महाभारते । १ । ६४ । ४७ ।

“ततः सम्भरणात् सौरी सुपुत्रे तपती कुबम् ॥”
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये
दृश्यम् ।)

तपनः, पुं, (तपतीति । तप + कर्त्तरि क्तुः ।)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । १ । ६२ ।
“सहस्ररश्मिरादिवस्तपनस्यं गवां पतिः ॥”)
भक्षातकट्यः । अग्रादिदाहताकनरकः ।
योश्च । इति हेमचन्द्रः । तापः । इति धरणिः ।

तपस्त

अर्कः । सुभाभिमन्त्रः । सूर्यकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, आर्या-
भट्टशब्दाम् । २६ ।

“अनवरपक्षे त्रिवे । न यथा यथा इह एव
दृष्टव्यम् ।

आनेव केवलं निश्चि तपनशिरा वाचदे अकति ।”
अभिविधेयः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ११ ।

“ते जातवेदसः सर्वे कात्यायः कुसुमकथा ।
दहनः शीवयश्चैव तपनश्च महावनः ।”

श्रीयां सत्वजे अक्षहारविधेयि, श्री । तत्तत्तयं
यथा साहित्यदर्पणे । २ । ११६ ।

“तपनं प्रियविन्देदे करारिवेष्टीत्यपेक्षितम् ।”
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—

“वासाभुवति भूतके विवृतति तन्मार्गमाकोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्य इतः चामां भुजा-
वहरीम् ।

किञ्च प्रायसमानकाङ्क्षितवती क्षत्रेऽपि ते
सङ्गमं

निर्वा वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्हन्तो विधि-
सामपि ।”)

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरुच्यच्छदो यस्य ।)
आदित्यपञ्चदशः । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनतनया, श्री, (तपनस्तापको बह्विस्तनयो
यस्याः । बह्विगर्भत्वादस्यास्तनयात् ।) शमी-
वृक्षः । (तपनस्य सूर्यस्य तनया ।) यतुना ।
इति राजनिर्घण्टः ।

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्यस्तृप्तिर्यो मणिः ।)
सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनालजा, श्री, (तपनस्य सूर्यस्य आत्मजा
कन्या ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः ।

यतुना च ।

तपनी, श्री, (तपनः सूर्यो जनकतवास्तवस्या इति
अच् । ततो गौरादिवात् ङीम् ।) गोदावरी ।
इति हेमचन्द्रः ।

तपनीयं, श्री, (तप + कर्त्तव्यम् । वक्ष्यी शोधनीय-
यरीचणीयत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्गम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ । (यथा, रघुः । १८ । ४९ ।

“तस्मादधः किञ्चिद्विवाशतीर्णा-
वसंस्युशन्तौ तपनीययोऽहम् ॥”)

तपनीयकं, श्री, (तपनीय + कार्ये कम् ।) सुव-
र्गम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनेष्टं, श्री, (तपनस्य सूर्यस्य इष्टम् । सूर्यप्रिय-
त्वादस्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

तपसः, पुं, (तपतीति । तप + “अत्यविचमि-
तमीति ।” उणा । ३ । ११७ । इति अचच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । पक्षी । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृतिः ।

तपस्तपः, पुं, (तपस्तपस्यां तपति तनूकरोतीति ।
तच्च तनूकरणे + अच् । स्वर्गेशादिप्रेरेणीन
तपस्विनां तपोविक्रयत्वादस्य तथात्वम् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ।

तपस्वि

तपस्यं, स्त्री, (तपसि धीमो भवम् । तपस् + यत् ।)
 कुन्तपुत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपस्वर-
 तीति । तपस् + क्तौ क्यङ् । ततो भावे घञ् ।
 तपस्वरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
 “अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ॥”)
 तपस्यः, पुं, (तपसि धीमो वायुः । तपस् + “तत्र
 वायुः ।” ३।४।८८ । इति यत् ।) फाल्-
 गुणमासः । इत्यमरः । १।४।१५ । (यथा,
 सुश्रुते स्रजस्थाने ६ अध्याये । “तत्र साधारण्यो
 द्वादशमासाः द्विमासिकान्तुं कृत्वा षडृतवो
 भवन्ति । ते शिशिरवसन्तयोश्च वर्षाशरद्धेमन्ताः ।
 तेषां तपस्तपस्वी शिशिरः ॥”) अर्जुनः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७।२४ ।
 “युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽनन्ततपोऽनन्तः ।
 तपोऽतिरक्तस्त्वान्तनी धन्वी परन्तपः ।
 तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”)
 तपस्या, स्त्री, (तपस्वरतीति । “कर्मणो रोमज्य-
 तपोभ्यां वर्जितरोः ।” ३।१।१५ । इति
 क्यङ् । ततः “अ प्रत्ययात् ।” ३।३।१०२ ।
 इति अतनटाप् ।) तपः । तत्पण्यायः ।
 ब्रह्माज्ञानम् २ परित्रय्या ३ नियमस्थितिः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पण्या ५ । इति मेदिनी ॥
 तपस्विनी, स्त्री, जटामासी । इत्यमरः । २।४ ।
 १३४ । (तपस्वितुल्यजटापुक्तत्वादस्यास्तपालम् ।
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नक्तं नन्दिनी पेशी मांसी क्षणजटा जटौ ।
 किरातिनी च जटिला लोमश्या तु तपस्विनी ॥”)
 कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाभाष्य-
 णिका । इति भाष्यप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या
 अस्तीति । तपस् + “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।”
 ५।२।१०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री । (यथा, रामायणे ।
 ३।२।७ ।
 “पत्नी च च महाहृद्वां विद्वां शुद्धां
 तपस्विनीम् ।
 अन्तर्यामि महाभागो सर्वभूतहिते रताम् ॥”
 दौना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।८।४४ ।
 “ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहस्रयुगो गजाङ्गयम् ।
 पितरं सान्द्रयामास गान्धारी च तपस्विनीम् ॥”
 पतिव्रता । यथा, नैषधे । १।१२५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी जरासुरा
 नवप्रकृतिर्नरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमर्ह्य-
 मन्त्रो विधेः । त्वां कथया दण्डि न ॥”
 “वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रकृतिः
 प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि स्तुतो जीवितुमस्म-
 मर्था तर्हि प्रत्यक्षरेण तस्या जीविका भवे-
 दित्यपि निवेद्यति यत्तपस्विनी पतिव्रता मम
 भरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयमाभावात् तस्या
 जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति
 भावः ॥” इति तट्टीका ॥)

तपोध

तपोधः, पुं, (तपस्विप्रियं पञ्चमस्य ।) दम-
 नकट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपस्वी, [नृ] जि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस् +
 “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।” ५।२।१०२ ।
 इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पण्यायः ।
 तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । १।४।४२ ॥
 पारिकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ ।
 १६२ । [स्त्रियः ॥”)
 “न हिंस्याद्वाक्कणान् गात्रं सर्वं चैव तप-
 व्यानुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥
 तपस्वी, [नृ] पुं, (तपस् + अस्त्वर्थे विनिः)
 नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः ।
 तपस्या माह इति भाषा । तत्पण्यायः । तपः-
 करः २ चैटकः ३ चैटः ४ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । २ । १८ ।
 “ऊरुः पुरुः शततुल्यस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥”)
 वृत्तकरज्जटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपाः, [सु] पुं, (तपस्विक्रियेति । तप + अस्तुम् ।)
 श्रीधरः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥
 भावमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी ।
 से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते स्रजस्थाने ६ अध्याये ।
 “तेषां तपस्तपस्वी शिशिरः ॥”)
 तपात्ययः, पुं, (तपस्य धीमो वायुः यत् ।)
 वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा,
 कुमारः । ५ । २३ ।
 “तपात्यये वारिभिरक्षिता नवै-
 र्भुवा सहोद्यानमसुहृद्गम् ॥”)
 तपितं, जि, (तप्यते स्मिति । तप दाङ् + क्तः ।)
 तपम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । २३४ । २८ ।
 “तपितकनकविन्दुपिङ्गलाचो
 दितितनयोऽसुरसेन्ययुद्धनेता ॥”)
 तपुः, [सु] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप +
 “अतिपुवपौति ।” उणा । २ । ११८ । इति
 उजिः ।) अग्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 (श्रवः । इत्युज्जलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च,
 जि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १६ ।
 “तपुर्जम्भ यो अक्षतपुक् ॥”)
 तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
 “यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्नृणाः ।
 तत् सर्वं निर्हृज्म्याशु तपसैव तपोधनाः ॥”)
 दमनकट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
 पण्यायाः ।
 “उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
 गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपञ्चकः ॥”
 इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वस्वच्छे प्रथमे भागे ॥)
 तपोधना, स्त्री, (तपो धीमो वायुः एव धनमिव
 यस्याः ।) सुकीरी । इति मेदिनी ॥ (तपो-
 धने, जि । यथा, महाभारते । ५।१८५।२० ।

तपस्तमा

“यथावायुं वायुमन्त्रा च साधुभूता
 तपोधना ॥”)
 तपोवटः, पुं, ब्रह्मचर्यदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तपः, जि, (तप्यते स्मिति । तपो वन्तापे + क्तः ।)
 तापयुक्तः । तत्पण्यायः । वन्तापितः २ दूनः
 ३ घृतापितः ४ घृपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, वृद्धयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
 “अग्निवतापतप्तानां समाश्रयमग्नौ वृद्धः ॥”)
 तपकुम्भः, पुं, (तपः वन्तापितः कुम्भो यस्य ।)
 नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५।३४-३८ ।
 “अतः परं भीमतरं तपकुम्भं निबोध मे ।
 समन्ततस्तपकुम्भा बह्विष्णाकाशमावृताः ।
 ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततेजायश्चूर्णपूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्मणां यान्तेः दिग्भा कथोत्तमाः ॥
 काव्यन्ते विस्फुटद्गान्धर्वकल्पावकावितः ।
 स्फुटत्कपालनेत्रास्त्रिहृद्यमाना विभीषणैः ॥
 यथैतत्पाप्य सुष्ठु नो पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
 पुनः विमलिसामन्त्रे तैलेनेकां व्रजन्ति च ॥
 द्रवीभूतैः शिरागात्रकायुर्मांसत्वगस्थिभिः ।
 ततो यान्तेनरेराशु दम्बाश्चकृन्वहृताः ॥
 जतावर्ते महातैवे मध्यन्ते पापकर्मिणः ।
 एव ते विस्तरैर्योक्तस्तपकुम्भो मया पितः ॥”)
 तपजम्बूः, पुं स्त्री, (तप्तेन जलदुग्धादिना व्याच-
 रितं जम्बू कटं यस्य । यद्वा, तप्तेनाचरितं
 जम्बूम् ।) व्रतविशेषः । यथा, “पयोद्वृतसुदकं
 वायुतमं प्रतिचण्डं पिबेत् च तपजम्बूः ॥”
 इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा,
 मनुः । ११ । २१५ ।
 “तपजम्बूं चरन् विप्रो जलक्षीरवृत्तानिजान् ।
 प्रतिचण्डं पिबेदुद्यान् वसतुजायो वमाहितः ॥”
 “तपजम्बूं चरन् द्विजातिः अष्टसुखोदकं
 अष्टसुखगोक्षीरं अष्टसुखद्वृतं अष्टसुखबाहुं
 एकवारं खानं कुर्वन् संयतवान् पिबेत् । अत्र
 पराशरोक्तविशेषः ।
 षट्पलान् पिबेदम्भस्त्रिपलान् पयः पिबेत् ।
 पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तजम्बूं विधीयते ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
 तपपावायकृच्छं, स्त्री, (तप्तानां पावायानां कृच्छमिव)
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
 तपवायुकाः, पुं, (तप्ता वायुका यस्य ।) नरक-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तमवायुकामवे,
 जि । यथा, भागवते । ३ । ३० । २२ ।
 “सुतुहृदपरितोऽर्कश्चानकानिलैः
 चतप्यमानः पथि तपवायुके ॥”)
 तपसावकं, स्त्री, (तप्तं सावमितं सुवर्णादिकं
 यत्र काप ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्यथा ।
 पितामहः ।
 “कारयेदायसं पाचं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातम् न्यम्यं वाय मच्छकम् ॥
 मच्छकं सूर्यमच्छकाकारं वर्त्तुनमिति यावत् ।
 पूरयेद्भुततेजाभ्यां चिंशत्या तु पलेसु तत् ।
 सुवर्णमावकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः ॥

तप्तसु

आहुताहुतियोमेन उद्धरेतप्रमातकम् ।
करायं यो न ध्रुवात् विस्फोटो वा न जायते ।
मुहो भवति सर्वेण पितामहवचो वया ॥
कल्याणरमा ॥
सौवर्णे राक्षसे तावन् व्यापरे नृकृष्टेऽपि वा ।
गर्भं हतसुपादाय तद्वै तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णे राक्षसी तावन्मायवीच कुशोपिताम् ।
सलिलेन सङ्गृहीतां वसिष्ठेन च मुद्रिकाम् ॥
अमङ्गीचितरङ्गादेः न वक्ष्येऽर्थोचरे ।
परीक्षेताम्रैर्ध्वेन ध्रुवकारं सधोवकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण चक्षतदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमन्त्रं हतं त्वं यश्चक्रेऽसु ॥
इह पावक ! मार्गं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः क्षातमात्रं वाचसमागतम् ॥
प्राद्वेषेच्छुद्रिकां तावत् हतमध्यगतानया ।
प्रदेशिनी च तस्याय परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः मुहोऽवावन्धयामुचिः ॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाद्यतलकुलमध्यमिता-
हुतियोद्धाहुतमितप्रकारे तथाविधाहुति-
चतुष्टयव्यादे तावन्निष्पटितेऽश्वत्थौ नृकृष्टे वा
चक्राकारे वर्तुले पात्रे लौकिकादृत्तिकाधिक-
मायहृयाधिकमयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८ ।
वैदिकपलदशकमितं हतं एवं तैलच
निक्षिप्य लौकिकाचतुरत्तिकाधिकपञ्चमावक-
वटवटितोलकरूप- ६६ । ४ । ३ । वैदिकविंशति-
पलपरिमितं केवलं गर्भं हतं वा निक्षिप्य
तस्मिन् सुतमे सङ्गृहीतां पञ्चरत्तिकामितं
काचनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् ।
घर्मेनावाहनादिहवनान्तं तुल्योक्तं सदृष्ट्यं
कर्मे कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रमन्त्रं ! हतं त्वं यश्चक्रेऽसु ।
इह पावक ! मार्गं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राद्विवाकः । ततः क्षतोप-
वाचः क्षातमात्रं वाचः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापनं
निधाय,—
ओम् त्वमयं । सर्वभूतायामन्त्रवरधि पावक ॥
वाञ्छिवत् पुण्यपापैभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आनेपञ्चनिक्षेपलतध्रुवक-
श्रव्यात् हतात् मुद्रिकां तर्ज्यन्कुडाम्भां उत्तो-
लयेत् । हततेजाभ्यां वा तप्तमावकमुत्तोलयेत् ।
अदग्धचेतसा मुह इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अभिषन्ता मुद्रा) शरीर-
घात्याभितप्तघातुमयभगवदायुधनिष्ठम् । यथा,
“आवाह्यमुद्राद्वाद्यां हरीं शिशुयिषौ सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्रां च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्जये ।
कुर्वन्मातापङ्गं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्गयेत् ॥३॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुनः परं सम्बन्धवेदनम् ।
यातिब्रह्मनिमित्तं हि बलयादिविभूषणमिति ॥३॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधौ । वायुपुराणे ।

तप्तसु

अभिवेद्यं च सन्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसाक्षीकचिह्नम् ॥
ब्रह्माक्षे ।
क्षत्वा घातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्त्रियां तप्तम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप । धारयेद्देववी वरः ॥
वारहीचक्रधारणे ।
हार्धारणं वटकीं वज्रवज्रचक्रं तु तप्तम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत् क्षत्रियतपः ॥
सौवर्णे च श्रीभगवत्पञ्चवक्त्रादे तप्तमुद्राप्रकारे ।
मन्त्रविशेषेण सर्ववर्णैर्ध्वेन विधिः ।
विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रश्चैव च ॥
पादौ ।
अभिवेद्यं यथा नित्यं वेदस्थाध्यधनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथेवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
क्षिप्य । तथेवोत्तररुद्धे श्रीशिवोमाचम्यादे ।
श्रवणचक्राद्वनं कुर्याद्वाचाक्षयो बाहुभ्रमयोः ।
हुताग्निमेव सन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा श्रवणचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वेव विधिवद्वज्रचक्रं समारभेत् ॥३॥
क्षिप्य । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधुना विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
क्षिप्य ।
न तस्य किञ्चिदश्रीवादिपुं कृतसहस्रियः ।
सर्ववेदविदो वापि सर्वशास्त्रविप्रारदः ॥
अधुना विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
क्षिप्य ।
तप्तेनैवाङ्गुलं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
औतस्मार्तादिसिद्धार्थं मन्त्रसिद्धे तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकाराय चक्रं धार्यं विधानतः ।
वैष्णवस्य सिद्धार्थं भक्तिविद्ये विप्रवतः ॥
क्षिप्य ।
उपवीतादिवह्ण्याः श्रवणचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥३॥
श्रुतयश्च । यो ह वै तज्जोकमौर्ध्वेऽस्मान्नुत्त-
मागोऽभिनाचक्रं धत्ते । अभिवेद्यं सहचारः सह-
भारो नेमिर्मेमिना तप्ततप्तः सायुष्यं सलोक-
तामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्ति वपुर्वाभितप्तं
वर्णं देवानामन्त्रतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विश्रन्ति यद्व्यतयो वीतरागा इति ॥”
चक्रपरिशिष्टे । अतस्तप्तमुद्रातप्तो अभिवेद्योऽनुता-
वह इह हस्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीया-
चक्रायनशाखायाश्च ।
प्रतङ्गिधोरज्जगत्ते सुतमे
जन्मान्मोधिं वर्तते चर्ययीन्द्राः ।
भूते बाहोर्दधतेऽन्धे पुराणा
लिङ्गाव्यन्ते तप्तायुधान्यर्थयन्ते इति ॥
इन्द्रोऽप्यपरिशिष्टे । सङ्गोवाच यश्च वक्ष्येऽस्तु-
पुमानाभिवेद्याय प्रेम्णा हरिम्भजेत् । सुलो-
कमौर्ध्वेऽस्मादयज्जन्मविनाशते इति श्रुतपथी
श्रुतिः ॥

तप्तसु

अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकारे ।
देवायो यश्च वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः सर्वमायम् ॥
विनाशिता मनवो लोकवर्गं
वितन्वते प्राक्कालास्तुहनीति ॥३॥
क्षिप्य । पादौ श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राद्विधौ विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मेभ्यः ।
विष्णुचक्रविहीनस्तु प्रयत्नेन विवर्णयेत् ॥
धारहीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीलक्ष्म्यचक्राद्विहीनयाचः
क्षप्रान्तुल्यः पुत्रयोश्च नारी ।
इष्टा नरसं वृषते । चवावाः
जाता समर्ध्वहरिमङ्ग सदा इति ॥३॥
बहुत्र च वेङ्कटाचार्यपादप्रभृतिभिर्बुधैः ।
श्रुतयः क्षतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पादौ ।
तप्तचक्राद्विधौ इष्टा ये निवृत्ति नराधमाः ।
अवलोका मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अभिपुराणे च । दशरथहस्तपुत्रविप्रविनाये ।
शिलावृद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्मेया ।
किं मया पथि इहस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तन्मन्त्राद्विद्वेदस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्मेविपाकेन पुत्रप्रीको ममेदृशः ॥३॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौवर्णे ।
अमुचिन्वायनाचारः सर्वधर्मेवचिह्नकृतः ।
प्रतप्तचक्रचक्राभ्यामङ्कितः पशुत्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
अन्वेदेशे शुभे वापि चक्राहो यश्च तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम चैवं वस्तुभरे ॥
ब्रह्माक्षे ।
आयुधैर्वैष्णवैः सर्वैस्त्रापितैः क्षतान् यदि ।
चिह्नयेद्देवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पादौ च तत्रैव ।
अभितप्तं पवित्रं धृत्वा तु बाहुभ्रमयोः ।
त्यक्ता यमपुरं शीरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताभितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अभितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुभ्रमयोः ।
अङ्कयित्वा जपमन्त्रं संसारात्क्षोभमाग्भवेत् ॥
अभितप्तेन चक्रेण बाहुभ्रमेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
क्षिप्य ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचक्रविहीनास्तु प्राकृताः पतितः क्षताः ॥
इत्यं निवेद्यवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
सर्वज्ञं यश्च तत् सर्वविध्यभावादितत्परम् ॥३॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारेस्तु पञ्चभिः ।
लक्ष्यमन्त्रेण संपूज्य चक्रश्रद्धां तथा नयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

तप्तसु

असिमभ्यर्च्य मन्त्रेन हुत्वा पाण्याहुतीः कृती ।
चक्रशङ्खगदादीनि प्रक्षालयन् प्रतापयेत् ॥
तप्तमन्त्रैरवावाह्य तावभ्यर्च्य प्रक्षाल्य च ।
गुरुं लघुञ्च सर्वञ्च भक्त्या विज्ञापयेद्विदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्कुरः शरणागतः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीश । धारये ॥ इति ॥
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्वाणितसकल-
रिपुञ्जनाय भगवन्परायणस्य रामोऽहं हृदय-
दुर्जलिताय ।
यस्यैहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय
गम्भीरघोषीरङ्गन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय
विरेखादक्षिणावर्त्तनाय जिप्रशङ्खाय ।
यस्यैहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय जैलोक्यपावित्र्याय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलाचिताय ॥
यस्यैहि खड्गगरज ! त्वं नन्दकाय सुरार्चित ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्ये
कौमोदके गदायै दानवेन्द्रनिहन्त्रिणायै भगवद्-
भङ्गारकवासुदेवलालितायै ।
यस्यैहि त्वं गदे ! देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं त्वं चं कं कं गदायै नमः ॥ सर्वं पद्माय
नमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ * ॥
अथ धारयमन्त्रः ।
सुदर्शन ! महाभान् सर्व्यकोटिसमग्रम् ! ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विद्यान्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! निजभान्धस्तपासकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं चोरसंसारान्धवपातिनमिति ॥
इत्युत्तारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
सुजयोऽक्षरपूर्णाणि लघुशङ्खाणि धारयेत् ॥
कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्वान् वैष्णवः ।
भगवत्पर्ययम् तप्तसुत्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्रादौ रात्रौ नाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभ्येतु पश्चादियु च सम्यगे ॥
किञ्च ।
आयसं विविधतु कृत्वा पश्चाद्युधविधानतः ।
तप्तमन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
कलाटे च गदा धार्या भूर्द्धिं चार्पं शरन्तथा ।
नन्दकश्चैव खड्गश्च शङ्खश्च मुञ्चद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो विष्टयाह्ने सुदर्शनम् ।
सध्ये च शङ्खं विष्टयादिति वक्रविष्टो विष्टुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिष्ठातिप्रथम् । नवप्रश्नपञ्च-
रात्रे ।

तमः

सौवर्च्यं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेघापी धारयेत् विचक्षण इति ॥
एवमेव प्रबोधनार्थं द्वादश्यां भगवत्परैः ।
तप्तसुत्रा हुवं धार्या द्वारकायां विप्रैर्यतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
तप्तरूपकं, ज्ञो, (तप्तं वक्षिणीधितं रूपकं रूप्यम् ।)
सुहरीप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तप्तमूर्त्तिकृत्, ज्ञो, (तप्ता अस्मिन्मयी मूर्त्तिः
लौहप्रतिमनिर्घण्टः । तथाविधं कृत्वं यस्मिन् ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
तप्तसुराङ्गकं, ज्ञो, (तप्तायाः सुरायाः कुलमिव ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
तम, उ इर भ य खेदे । इच्छावाम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-कार्क-सेट् ।) उ,
तमित्वा तान्वा । इर, अतमत् अतमीत् ।
अस्मात् पुत्रादिवात् नित्यं उ इत्यर्थः । भ य,
ताम्यति लोकः उत्तमः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
तमं, ज्ञो, (ताम्यत्यस्मादेन वा । तम+अपा-
दाने करणे वा संज्ञायां घः ।) अन्धकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ पादायम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तमः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम+संज्ञायां घः ।)
तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः ।
इत्यमरः । १।३।१०६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
“भृगुतमवुधजीवैरिति । कितवस्तमस्येति
वराहः ॥” इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज-
्वलदत्तः । ४।१०००॥)
तमः, [स्] ज्ञो, (ताम्यत्यनेनेति । तम+“सर्वं
धातुभ्योऽस्तुन् ।” उणा । ४।१०००॥ इति
अस्तुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
“सर्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितान्तेऽपि परिवर्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा सतयुगं विद्यादाने तपसि यद्वतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्तियंशसि देहिनाम् ।
तदा चेता रजोवृत्तिरिति जानीहि प्रीनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वारस्तत्रजस्तमः ॥
यदा सदाशुतं तन्त्री निद्रार्हिसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥”
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“तमस्त्वज्ञानं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादात्तस्त्वनिद्राभिरक्षिप्रमिति भारत ! ॥
सत्त्वं तुल्ये सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ! ।
ज्ञानमाहृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“अप्रकाशोऽप्रकृतश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्तत्तामि जायन्ते विष्टे कुहजम्भन ! ॥

तमसा

यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमजान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मवर्षिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मृदुयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सान्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु कलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
कर्म्मं गच्छन्ति सत्त्वस्या भध्ये तिसृति राजसाः ।
अधन्यगुणवृत्तस्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४।०१००॥
तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥
अस्य कार्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी ॥
तस्य घर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ भयम् ३
ज्ञानिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७
अनार्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ अमः ९
तन्ना १० । इत्यान्धमेधिकापञ्च ॥ अन्धकारः ।
(यथा, महाभारते । १।१०५।१०॥
“तमसा लोकमाहृत्य नौमतामेव भारत ! ॥”)
तत्पर्यायः । तमसम् २ निशाचरं ३ नीलपद्मम् ४
रजोवलयम् ५ दिवान्तकः ६ विषयवृत्तिः ७ खड्ग-
वृक्षः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरजम् १०
दिगन्तरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
अमरोक्तपर्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ शोकः ।
इति मेदिनी । से, २४॥ पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(राहुः । इति मेदिनी । से, २४॥ यथा, राहुः ।
८।३०॥
“निमिमौल नरोत्तमप्रिया
सुतपत्न्या तमसैव कौसुमी ॥”)
तमङ्गकः, पुं, इन्द्रकोषः । मन्त्रकः । इति हेमचन्द्र-
श्रिकाण्डशेषः ॥
तमतः, वि, (तम+“भृष्टदृष्टियजिपक्षिपक्षमि-
तमीति ।” उणा । ३।११०॥ इति अतच् ।)
हृषितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥
तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा ।)
नरकमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
तमरं, ज्ञो, (तमं रातीति । रा+कः ।)
वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज+अच् ।)
शर्करापिण्डः । ववात इति स्थात इति केचित् ।
तत्पर्यायः । श्राजकः २ । तस्य गुणः । तस्या-
ज्वरदाहरकपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तमसं, ज्ञो, (तम+“अथविचमितमीति ।”
उणा । ३।११७॥ इति अतच् ।) अन्धकारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसः, पुं, (तम+अतच् ।) कूपः । अन्धकारः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसा, ज्ञो, (तमइव जलमस्थस्याः । अच् टाप्
च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१२२।२४।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥”)

तमाल

तमालः, स्त्री, (तमालकः सन्तः ।) अन्ध-
कारकः । इति तमिःशब्दार्थे मेदिनी ।
तमालिनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनि-
डोम् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३८ ।
“अहम्भामलकाद्य तमलिनीमभिहिते ।।
नामोविह्वलितकण्ठ पीयविह्वलितः ।।”
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ।
तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्यामिति । तम + अच्
डाप् ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः । तमाल-
कः । इति शब्दचन्द्रिका ।
तमाः, [व] पुं, रात्रुः । इति मेदिनी । से, २४ ।
तमालं, स्त्री, (तम्यते काङ्क्षते इति । तसु काङ्क्षा-
याम् + “तमिर्विशिष्येति ।” उवा । ११ । १२७ ।
इति काण्व ।) पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तमालः, पुं, (तसु काङ्क्षायाम् + काण्व ।) वृक्ष-
विशेषः । तत्पण्यायः । काण्वकः । २ तापिष्णुः ।
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ । तापिष्णुः ४ । इति
भरतः । नीलतानः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७
काण्वकः ८ महावज्रः ९ । (यथा, भागवते ।
६ । १६ । ३३ ।
“तमालनीलं चित्तदन्तमोक्षा
प्राप्तुमुचिपन्नं गजलोलायाम् ।”
अथ गुहाः । मधुरत्वम् । वन्यत्वम् । वृक्षत्वम् ।
शिथिलत्वम् । गुणत्वम् । कंठपित्तवादाह-
यमशान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
तिलकम् । (यथा, कुङ्कुमीमते । १६ ।
“यस्यामुपवन्वीर्या तमालपत्राणि युवतिवदने च
नखरप्रहाररहितं तन्नीवाद्येभ्यः सुरतकलहेभ्यः”
तमालस्तपिष्णुः । युवतिवदनमक्षे तिलक-
मिति ।) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी ।
ले, ६७ । कण्वकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं स्त्री । इति लिङ्गादि-
संयत्ते अमरभरती ।
तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति ।
कै + कः ।) सुनिवस्यशाकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः । तिलपात इति भाषा ।
तमालकः, पुं, स्त्री, (तमाल इव । स्वार्थे कन् ।)
तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ५० ।
“ततः सरितालाञ्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सन्त्युः कुला भूत्वाय वामनाः ।”
वंशत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
तमालपत्रं, स्त्री, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-
स्तीति । अर्धं आदित्वात् अच् ।) तिलकम् ।
पञ्चकम् । (यथास्य पर्यायाः ।
“पञ्चतमालपत्रम् तथा स्नात पञ्चनामकम्”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ । (तमा-
लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
“तमालपत्रास्तरणासु रज्जु
प्रसीद शब्दभक्तयस्यासीदु ।”)

तमोन्मो

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्तः । तमाल +
कन् ।) तामलिप्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तामलवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ।
तमालिनी, स्त्री, (तमाली तमालवर्णोऽस्यास्या
इति । इतिः ततो डोम् ।) भूम्यामलकी । इति
राजनिर्घण्टः । तामलिप्रदेशः । इति हेम-
चन्द्रः ।
तमाली, स्त्री, (तम + कान् । गौरादिवात्
डोम् ।) तामलवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।
तमिः, स्त्री, (तम्यते न्यायतेच । तम + “तम्य-
धातुश्च इन् ।” उवा । ४ । ११७ । इतीन् ।)
रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
तमिसं, स्त्री, (तमोऽस्य । “ज्योत्स्नातमिसेति ।”
५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा,
तमिसा अस्यास्यत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
“यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवाच कथा वृक्षानि रात्रौ यानि यथायहम् ।
तमिसे तत्र गच्छेत्ता गन्धमास्तन जानते ।”
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ । (नरकविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
“अमङ्गलानाञ्च तमिसस्तुल्यं
विपर्ययः केन तदेव कथयितुम् ।”
तमिसपत्नः, पुं, (तमिसमन्वकारं तत्पञ्चानः
पत्नः ।) लण्यपत्नः । यथा, तमिसपत्नचुटि-
कूटमभितमिति श्रीहर्षः ।
तमिसा, स्त्री, (तमोवृक्षत्वमस्ति अस्याम् ।
“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । लण्य-
पत्नश्चा । इत्यमरः । तमोयुक्तरात्रिमात्रम् ।
इति रायसुक्लटः । दर्शरात्रिः । इति वाच-
स्पतिः । तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ।
(यथा, रघुः । ५ । १३ ।
“सूर्ये तपत्वावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिसा ।”
तमी, स्त्री, (तमिः लटिकारादिति वा डोम् ।)
रात्रिः । (यथा, माघे । ६ । २३ ।
“दृष्टेऽपि भास्करवचाङ्गु न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ।”
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ।
तमोत्रः, पुं, (तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा
हन्तीति । हन् + टक् ।) वृद्धिः । सूर्यः । (यथा,
महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
“स देवशत्रूनि देवराजः
किरीटमाली अयमन्तु समन्तात् ।
यथा तमोऽन्वदितस्तमोत्रः
पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ।”
चन्द्रः । उद्धः । केशवः । शुभ्रः । इति मेदिनी ।
ने, ७१ ।
तमोन्मोतिः, [व] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।)
ज्योतिरिज्जः । इति शब्दरत्नावली ।

तय

तमोवृत्, [व] पुं, (तमोऽन्वकारं वृद्धतीति ।।
वृद्ध + क्तिप् ।) अग्निः । सूर्यः । चन्द्रः । दीपः
इति शब्दरत्नावली । (तमोवाश्रयी, वि । यथा
महाभारते । १३ । १६६ । = ।
“अवसुक्तकाचिर्मे तमोवृद्धमवच्छिन्नी ।
अमन्तु वीर्यभावाच्च कोमन्तु प्रियदर्शनः ।”
तमोवृत्, पुं, (तमोऽन्वकारं वृद्धतीति ।। वृद्ध +
“वृग्प्रथमेति ।” ३ । १ । १२५ । इति कः ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । (अग्निः । चन्द्रः ।
इति विनः । यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
“नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोवृत् दक्षता दमावतुः ।”
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
“ततः स्ववस्तुमंगवानयन्तो अज्जगन्निदम् ।
महाभूतादिहौजाः प्रादुरासीत्तमोवृत् ।”
तमोपद्, पुं, (तमोऽन्वकारं अपहन्तीति । अप +
हन् + “अपे क्लेशतमसोः ।” ३ । २ । ५० ।
इति डः ।) सूर्यः । चन्द्रः । वृद्धिः । अग्निः ।
इति मेदिनी । से, ३० । (अज्ञाननाशके, वि ।
यथा, किराताज्जुनीये । ५ । २२ ।
“आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ।”
तमोभित्, [व] पुं, (तमसिभिरं भिन्नति
ज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् +
क्तिप् ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ।
तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिदिव ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः । गोमेदकमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
तमोलिप्ती, स्त्री, (तमचा लिप्यते इति । लिप +
क्तः निपातनात् डोम् ।) द्वेषविशेषः । तमो-
लुक इति भाषा । तत्पण्यायः । तामलिप्रः २
वेलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । तामलिप्रम् ५ तामलिनी ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः । तामलिप्रम् ७ तमालिनी =
स्तम्भः ८ विष्णुयहम् ९० । इति हेमचन्द्रः ।
तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यज ।) रोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् ।
तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली । (अग्निः । सूर्यः । इति अनुपपत्तिज्यो-
त्यः ।)
तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।
पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३ ।
तम्य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । तम्यति । इति
दुर्गादायः ।
तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।)
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ।
तय, उ गतौ । रज्जे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
ध्यात्म-सकं-सेट् ।) उ, तयते । इति दुर्गा-
दायः ।

तरणिः

तरः, पुं, (तृतरणी + "नदीरप्" ॥ ११५७॥ इति
अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः ॥ ८०८॥
"पणं धानं तरे द्वापं पौत्रयोर्द्वैपणं तरे ॥")
लघाशुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ इत्यः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमी द्विवृत्तामेकीत-
कये" इति सुप्रबोधककात् प्रत्ययनिशेषः ॥)
तरः, [स्] स्त्री, (तृ प्रवनतरणयोः + करणादौ
यथायथं असुन् ।) वलम् । (यथा, रघुः ।
११ । ७७ ॥

"तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यर्थं

तुल्यबाहुतरणा जितस्त्रया ॥")

वेगः । तीरम् । प्रवगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरणः, पुं, (तरण + टवोदरात् उकोपः ।) तरणः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हि-
तायाम् । १२ । ६ ।

यौनकूटेऽक्षरार्थं धातुं लघाज्जागृह्याधितैः ॥)

तरणः, पुं, (तरं चलं मार्गं वा क्षिणोति ।
क्षिणं क्षिणायाम् + भित्तुादित्वात् डुः ।) आच-
विशेषः । नेकके वाच इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । तरणः २ खगादनः ३ तरणुकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १४३ । ४॥
"ततो मातां परां चक्रे देवशुभः प्रतापवान् ।
सिंहान् आह्वानं वराहांश्च तरचूतुश्च वा-
नरान् ॥")

तरणुकः, पुं, (तरण + क्त्वा क्त्वं क्त्वं ।) तरणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति प्रवते इति । तृ + "तरत्यादि-
भ्यश्च" ।) उर्गा । १ । ११६ । इति अङ्गम् ।
वायुना नादादिजलस्य तिर्यग्गुणं प्रवणम् । टेड
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । भङ्गः २ कर्मिः ३
वीथिः ४ । इत्यमरः ॥ कर्मि ५ वीथी ६
विधिः ७ लङ्घनी ८ हली ९ विलिः १० । इति
भरतः ॥ लङ्घिः ११ । इति सारसुन्दरी ॥
जलजला १२ भङ्गिः १३ । इति हारावली ॥
उत्कलिका १४ कर्मिका १५ । इति जटा-
धरः ॥ वल्लम् । हयादीनां ससुतफालः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्यस्या इति ।
तरङ्ग + "अत इतिठगौ" इति इतिः ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १०॥ ३०॥ (यथा, माघः ।
"तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥")

तरण्यं, स्त्री, (तृ + भावे ल्युट् ।) प्रवनपूर्वक-
देशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगम-
नम् । सन्तरणम् । यथा, मोहसुन्दरे । ६ ।

"अथमपि सज्जनसङ्गतिरेका

भवति भवार्थवतरणे नौका ॥"

तरणः, पुं, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + करणी ल्युट् ।)
भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खर्मः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + "अर्त्तिहृ-
षमीति" ।) उर्गा । २ । १०३ । इति अग्निः ।
नौका । (यथा, आर्यावसथश्रवाम् । ६६० ।

तरप

"आमनुष्यावति तरणिकरपि युवाकर्षतरपै-
यम् ॥")

इत्यमरटीका । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति प्रापमनेनेति । तृ + णिः ।)
खर्मः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।

"इत्युक्ता तरणिः कुन्ती तन्मनसा सुजन्मिताम् ।
सुक्ता जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कहृद्यः । इत्यमरः । भेलकः । (यथा, गोप-
देवप्रधानाश्लोकः ।

"सोऽयं आकरण्यार्कवैकतरणिक्यातुर्मन्विना-

मणि-

जयात् नोविदगम्यपन्नेतपविः श्रीवोपदेवः

कविः ॥")

किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठान्-
वाहिनौ । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, स्त्री, (तरणिः खर्मस्तुप्रियं रत्नम् ।)
माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरनी, स्त्री, (तरणिः । करिकारादिति वा डीष् ।)

नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी ।

इति शब्दचम्पिका ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तरणः, पुं, स्त्री, (तरति प्रवत इति । तृ प्रवनतर-
णयोः + बाहुलकात् अण् ।) । वङ्गिणीश्च-
वङ्गकाष्ठादिः । प्रवः । नौका । इति मेदिनी ।

उ, २६ ॥ कुम्भतुम्भीरम्भादिसचरः । इति

शब्दरत्नावली ॥

तरणः, पुं, ईश्वरप्रियः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तरणपादा, स्त्री, (तरणः प्रवनशीलः पादः
प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री, (तरण्यनेनेति । तृ + अण् ।) गौरा-
दित्वात् डीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

(तरण्डा । इति हारावली ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तरन्, [ट्] स्त्री, (तरणनेनेति । तृ + बाहु-
लकादितिः ।) प्रवः । (तरतीति । तृ + कर्त्तरि
अदिः ।) कारणवपची । इति मेदिनी । दे, २६ ॥

तरदी, स्त्री, कण्टकितृचभेदः । तत्पर्यायः ।
तारदी २ तीव्रा ३ खर्वुरा ४ रक्तवीजका ५ ।

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शुक्-
त्वम् । वख्यत्वम् । कषणाश्लेषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तृ + "तभूवृद्धिर्वासीति" ।)
उर्गा । ३ । १२८८ इति अङ्गम् ।) भेलकः । आचारः ।

(तीर्थते इति । + ऋत्तिर्वा अण् ।) असुप्तः ।

इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती, स्त्री, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + अण् ।) ततो
डीष् ।) तपिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, स्त्री, (तृ + भावे अण् ।) तरणरत्नं तस्य
पर्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

नौका भाषा इति भाषा ॥

तरणा

तरणुजं, स्त्री, (तरं तरणं अणुवत् जायते ॥ अणु +
अणुलवचनात् ङः ।) प्रकविशेषः । तर-

णञ इति स्मृतः । यथा, उत्तरकामाख्यातके ।

"ज्येष्ठे मासि महेष्टानि । यौवैमास्त्री विशाहके ।

लघातुरा महाकाशी भवन्ती पिङ्गकाणने ।

तन्माला मङ्गला तस्यै कर्णं दत्तां तरणुजम् ।

तत्पुत्रमभयानुत्तमा वरदा वा वरप्रिया ॥

यो मे दद्यात् पर्णं रत्नं स चिरायुश्चतुर्धनम् ॥"

तरणः, पुं, (तृ + "वृत्तादिभ्यश्चि" ।) उर्गा । १ ।

१०८ । इति कालप्रणयनिका ।) हारः । हार-

मध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ४१ । ६ ।

"प्रकीर्णका विप्रकीर्णका राजान् ।

प्रवातुस्तत्तारणाश्च हाराः ॥")

तलम् । इत्यजयपाठः ॥ (अनपदविशेषः ।

तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महा-

भारते । ८ । ८ । २० । [नपि ॥")

"वत्सान् कलिङ्गान् तरणान्धकावृषिका-

तरणः, जि, (तृ + कलच् ।) चलः । (यथा

नेयधे । ५ । २४ ।

"आः खभावमधुरैरुभावे-

स्वावकैरिततरां तरणाः कः ॥")

पिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । से, ६५ ॥

मध्यमून्यप्रथम् । इति धरणिः । प्रवीभूतञ्च ॥

तरणलोचना, स्त्री, (तरणे चक्षणे लोचने यस्याः ।)

चक्षलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणा, स्त्री, (तृ + कलच् टाप् च ।) यवागूः ।

सुरा । इति मेदिनी । से, ६६ ॥ मधुमक्षिका ।

इति हेमचन्द्रः ॥

तरणितं, जि, (तरणं तारणमस्य जातम् । तरण +

इतच् ।) तरण इवाचरति तारणं करोतीति ।

तरण + क्तिप् + क्तिच् + क्त इति केषित् ।)

जाततारणम् । तत्पर्यायः । प्रेक्षोक्तितम्-२

कुलितम् ३ प्रेक्षितम् ४ हुतम् ५ क्षणितम् ६

कम्पितम् ७ घृतम् ८ वेक्षितम् ९ आन्दोलि-

तम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।

१२ । १५ ।

"आलोलः केशप्राशस्तरणितमलकैः खेदलोकी

कपोली ॥")

तरवारिः, पुं, (तरं समागतविषयवत् वारच-
तीति । वृ + णिच् + इत् ।) खड्गः । तरवार

इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।

"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नैवारिटे च भूमिका ।

अनिर्भ्यावमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानार्थकं युभम् ॥

अभिज्ञे दृश्यते प्राक्च विभिन्नं घटिते तथा ।

यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रपश्यते ॥

गीतगोविन्दे ॥

तैनेव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति मद्यते ॥

अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्त्वङ्गाहाभ्योपकथकम् ।

तस्मैचभिति जानीयात् खड्गे खड्गमविधारदाः ॥

अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुद्धत्वापकथकम् ।

तद्विदुमिति प्राङ्मूर्तिरङ्गादिधारणम् ॥

भूमिरङ्गनसङ्गाशा भारा चाख्य चिता भवेत् ।
 अङ्गनाख्यमिदं प्रायः सर्वदेवोपलभ्यते ॥
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “धारा युष्मा भवेद्यस्य भूमिः कण्ठलसन्निभा ।
 जम्बरजैचितं वापि विद्यात् कण्ठलसन्निभम् ॥२७॥
 मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् ।
 श्रीमन्ममिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
 प्राङ्मधरेऽपि ।
 “निजलक्ष्मी भवेद्यस्य रात्रिर्विदिविधेयितः ।
 मधुरो मधुवर्णः स खड्गो देववक्त्रः ॥
 विशेषाभाज रज्यन्ति सततं मलिकादयः ॥२८॥
 आधीमकोविका यस्य शुभाङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥
 शुभवक्त्रकनाभार्चं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 इदं कुण्डलवक्त्रं प्राह लौहाङ्गं च मुनिः ॥
 अख्य चतस्र बलवान् दाहः समवलीकृतः ॥२९॥
 यदङ्गं मलिकाकारं भूमिर्ध्वजा चतुर्भुजम् ॥
 कोहः सुव्यति चैवात्र मलिकाङ्गं समादिशत् ॥३०॥
 अङ्गं यदा तुवाकारं वा च भूमिः चिताचिता ॥
 तुववक्त्रमिदं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥३१॥
 अङ्गं यवफलाकारं भूमिः जम्बा चिता तथा ॥
 यवाङ्गमिति तं विद्यात्तुल्यं कण्ठलसम्भवं ।
 एव खड्गगाधमस्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
 अङ्गं श्रीहृदप्रक्षालनं भूमिर्ध्वजा चतुर्भुजम् ॥
 तद्भीतिवक्त्रं जानीयात्तुल्यं भयवर्द्धनम् ॥३३॥
 अतकीपलसङ्गाशमङ्गं भूमिः चिताचिता ।
 अतकीवक्त्रमाहुस्तत्तुल्यं शिरसो रक्षा ॥३४॥
 यदा चण्डपञ्जीभमङ्गं भूमिः चिताचिता ।
 खरधारः खरवर्णः सर्वपाङ्गः स दुर्जयः ॥३५॥
 बिम्बाकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः चिताचिता ।
 बिम्बीवक्त्रं तद्विद्यात्तुल्यं प्रलपेतरः ॥
 एतद्भावगतोयेन काशरीगोपनाशनम् ॥३६॥
 अङ्गं तक्षकसङ्गाशं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 तक्षकाङ्गमिदं विद्याद्यशःश्रीवलवर्द्धनम् ।
 एतत्तुल्यं त्रिंशत् त्रिंशत् तक्षकोदकसन्निभम् ॥
 अख्य प्रभावात्तुल्यो भटा हि लभते श्रियम् ॥३७॥
 अङ्गं चेन्नोसुराकारं भूमिराघातनिःसङ्गा ॥
 खड्गगाधमिदं विद्याद्देवार्चं नाम नामतः ॥३८॥
 क्षणा दीर्घाः शिराः जम्बा भूमिर्ध्वजा चिता-
 चिता ॥
 शिराङ्गमिति तं त्रयादेन खड्गगाधं बुधाः ॥३९॥
 शिबलिङ्गाक्षितिकाङ्गे धारा चैव चितायवा ॥
 शिवाङ्गमिति तं त्रयाङ्गपञ्चनिष्ठदम् ॥४०॥
 यदा यावनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
 नखवक्त्रमिदं त्रयात्तुल्यं त्रययुग्मवत् ॥
 एतदामिषसंश्रितं प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
 यादृक्पुष्पोपममङ्गं भूमिर्ध्वजा खराक्षतिः ।
 यादृङ्गमिति जानीयात्तुल्यं शीपनाशनम् ॥
 अख्य अर्धनमात्रेण जीवन्तुल्यं जङ्गलम् ॥४२॥
 यदा मधुवक्त्रमङ्गं भूमिः चिताचिता ।
 मेवाङ्गमिति जानीयात् सर्वान् विजयप्रदम् ।
 एतद्भावगतोयेन नमन्तोऽपि पश्यति ॥४३॥
 अङ्गं केशवर्धनं यस्य भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।

विशङ्कमिति जानीयात्तुल्यं खड्गगाधमङ्गम् ॥४४॥
 निरङ्गं खड्गपलितुपलानं विदुर्ध्वजाः ।
 एतद्भि प्राप्यो लोके दृश्यते द्विजसत्तमः ॥४५॥
 यद्वपुराख्यम् ।
 “निरङ्गा निशिता धारा प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 श्रीवीरवक्त्रमिदं श्रेयं पृथिव्या नातिदुर्लभम् ॥४६॥
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसङ्गा ।
 एव खड्गगाधमस्याण्यो काकाङ्गो भूति-
 मिच्छता ॥४७॥
 यदा कपालमङ्गं दृश्यते अर्धतः खरम् ।
 एतद्भि दुःखजनकं कपालाङ्गं दुष्पश्यते ॥४८॥
 तन्वीपना वलाङ्गा वा सुवर्णाङ्गासिपुलिका ।
 पञ्चवक्त्रमाहुस्तं त्रयादेर्देविदो जनाः ॥
 लौहाङ्गं वैरपि ।
 “सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
 तत् पञ्चवक्त्रं काकस्य सुपर्णसुपर्णवत् ॥४९॥
 तुवरीदलसङ्गाशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 तुवरीवक्त्रमाहुस्तत्तुल्यं शिरसो भ्रमः ॥
 एव खड्गगाधमस्याण्यो यदीच्छेन्जीवनं निजम् ॥
 ५०॥
 विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीपलोपमम् ।
 विम्बीवक्त्रं तद्विद्यात्तुल्यं तित्तुल्यम् ।
 पितृहृदयविकाराणां प्रथमाव प्रयुज्यते ॥५१॥
 प्रियङ्गुसङ्गाशमङ्गं भूमिश्च कपिलाक्षतिः ।
 पलवक्त्रमिदं प्रोक्तं प्राये धूमं वमत्यपि ॥५२॥
 अङ्गं सर्पपुण्याभं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 एतत्तु सर्पपञ्चं स्यात् प्राये वङ्गं वमत्यपि ॥
 अपि कुण्डलिकां याति एतदव्यन्तकोमलम् ।
 एतत्तुप्रसादात् क्षितिपः क्षतुक्षां साधयते महीम् ॥
 ५३॥
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
 नीलीवक्त्रमिदं दृष्टं प्राये वङ्गिप्रियां वसेत् ॥
 एव खड्गगवरो नृणामरिभयनाशनः ॥५४॥
 रक्ताक्षिणो महारक्षा भूमिर्ध्वजा चिताचिता ॥
 रक्ताङ्गमिति जानीयात्तुल्यं विनाशनम् ।
 प्रायेण यस्तु रक्तावा नीलाया वमते शिखाम् ॥
 रक्तवर्णमङ्गं स्वयमेव निजलक्षति ।
 चतेऽख्य रक्तव्ययुक्त्वा दाह्य च जायते ॥५५॥
 अङ्गं वचादलसमं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 वचावक्त्रमिदं श्रेयं तत्तुल्यताद्विनाशनम् ॥
 एव खड्गगवरो राक्षा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
 रवोनादुतमं अङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
 रवोवक्त्रं जानीयात् प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 अख्य भावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्ध्वजा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 सुमनावक्त्रेण तत्तुल्यं नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
 मङ्गिष्ठाक्षदृष्टा दीर्घाक्षगो रेखाः सुविस्तराः ।
 जिह्वीवक्त्रमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
 अङ्गं शमीपञ्चमं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 शमीवक्त्रमिदं श्रेयं शमीवक्त्रसाधनम् ॥
 प्रायेण वमते वङ्गं सङ्गते वङ्गिपीडनम् ॥६०॥
 रोहितवक्त्रसङ्गाशमङ्गं भूमिः चिताचितायपि ।

धूमना गम्भीरखरदुर्लभं धारा तीक्ष्णा चिता
 भवेत्तुल्यम् ॥
 रोहितवक्त्रमिदं वक्त्रं सर्वारिद्विनाशनम् ।
 पङ्क्तिवक्त्रमङ्गं किञ्चिद्विनाशनायते ।
 दत्तं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
 शपरीवक्त्रकाकारमङ्गं भूमिः चिताचिता ।
 प्रोहीवक्त्रमिदं प्रोक्तं स्वयं तरति चारिणि ॥
 एव खड्गगोतमी राक्षा निपञ्चकनाशनः ।
 कदाचित्कथ्यते भाग्यैर्लभ्यते कथ्यते मही ॥६२॥
 अङ्गं मारियवक्त्रं भूमिः खारिद्विनाशनम् ।
 दत्तं मारिवाङ्गः स्यात् पृथिव्या नातिदुर्लभः ॥
 ६३॥
 भङ्गराजस्य पुण्याभमङ्गं भूमिर्ध्वजा ॥
 आघातं सङ्गते नैव एव खड्गगाधमो मतः ॥६४॥
 धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविचित्रता ।
 आघातं सङ्गते चोदं प्राये वङ्गं वमत्यपि ।
 खराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्या नातिदुर्लभ-
 म् ॥६५॥
 निर्मला वमला भूमिर्ध्वजा कदा कदा ।
 मन्दा तीक्ष्णा सवेदारा तद्विद्वजस्य लक्ष्यम् ॥६६॥
 नीलाङ्गनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
 मेवाङ्गमिति जानीयात्तुल्यं शीतं सवत्यपि ॥
 एव खड्गगाधमस्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 भर्तुः प्रतापं शमयेन्नविभवं यथा चनः ॥६७॥
 मन्दा धारा भङ्गं गाढा भूमिरङ्गविचित्रता ।
 पञ्चताङ्गमिदं नाम सर्वदेवोपलभ्यते ॥६८॥
 अङ्गं गुञ्जापलसमं भूमिर्ध्वजा दलोपमा ।
 गुञ्जावक्त्रमिदं पृष्ठं तप्तं भवति चर्चये ॥
 प्राये विन्दुरसङ्गाशं रजो वमति चासङ्गत् ।
 एव खड्गगवरो राक्षा भाग्यदेवोपलभ्यते ॥
 अख्य प्रभावात्तुल्यं यत्र साधयते रूपः ॥६९॥
 अङ्गं तदुग्रराकारं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 धारा तीक्ष्णा वमति च प्राये वङ्गिधमाः
 शिखाः ।
 शरवक्त्रमिदं श्रेयं राक्षा वाञ्छितविद्यये ॥७०॥
 दूष्वाक्षनिभा भूमिर्ध्वजा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 प्रायेण वमते वङ्गं दूष्वाक्षं सुदुर्लभम् ॥७१॥
 अङ्गं विखदलाकारं भूमिर्ध्वजा चिताचिता ।
 विखदलमिदं प्राये जीकपीते वमेच्छते ॥
 एव खड्गगवरो प्रोक्तः शङ्खगुणनाशनः ॥७२॥
 मकरदलसङ्गाशा भूमिरङ्गं मकरवत् ।
 मकराङ्गमिदं प्राये रजो वमति चासङ्गम् ॥७३॥
 शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः चितेतरा ।
 शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभ-
 म् ॥७४॥
 शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्तुल्यमोपमम् ।
 शटीवक्त्रमिदं प्राये लभ्यते गुणवत्तरम् ॥७५॥
 भाग्यारोमसङ्गाशमङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 भाग्यारोममिदं नाथा रोगशोकभयावहम् ।
 एव खड्गगाधमस्याण्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ७६॥
 केतकीपञ्चदशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विद्यात् केतकवचं तत् कारावचनमुद्रवम् ॥ ७७ ॥
लौहप्रदीपस्त ॥

“अङ्गं नदीनामनुनिभं भूमिर्नदीदण्डकृष्टिः ।
 प्राचीन वनमैत्र्युक्तं शिखा मौर्वी भवेत्ततः ॥
 मौर्वीप्राङ्गमिवत्तुल्यं यथाः क्षीर्निबन्धावहम् ॥७८॥
 लिङ्गं तीक्ष्णं खरं मादं प्राची वक्ष्यन्मेतु कथम् ॥
 हिनत्तान्धविषं मौर्वं वञ्चाङ्गमिति तद्वदेत् ॥७९॥
 कलाप्युष्णसदृशमङ्गं भूमिः शिताशिता ।
 कलापवर्चं जातीयान्तु तत्तुल्यते पाक इत्यसि ॥८०॥
 अङ्गं चम्यकपुष्पाभं भूमिः कक्षा तथा शिता ।
 शिखा प्राची वनेच्छीतं तित्तं तस्या जलं भवेत् ॥
 इदं चम्यकवर्चं स्यात् चम्यक विजययद्म् ॥८१॥
 अङ्गं वकादलसमं भूमिः मुक्ता तथेतरा ।
 वकावज्जमिदं श्रियं नानाभावं भवेद्दुहलम् ॥
 इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
 अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदण्डकृष्टिः ।
 वटवज्जमिदं श्रियं खरं खङ्गाधमं कुष्ठैः ।
 इत्यस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सन्मदा ॥८३॥
 वंशनीलीवन्मा भूमिः खरधारा शिताकृतिः ।
 वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशद्विजकरं परम् ॥८४॥
 भूमिः शालदण्डाकारा अङ्गं लघु शिताकृतिम् ।
 शालाङ्ग एव खङ्गः स्यात् पूष्णः सर्वार्थदायकः ।
 अयं प्राची वनेच्छीतं धारा चाप्ययथा भवेत् ॥८५॥
 भूमिः शिताशिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
 ज्येष्ठीवज्जमिदं निम्बं न शृङ्गं वा हितेभ्युभिः ॥

पुराणनालसहस्रमङ्गं भूमिः वितासिता ॥
 जालवज्रमिदं पूष्यं शुक्रसम्पत्तिनाशनम् ।
 यदि श्रायो वमेश्रीकां शिखां वष्टिं वमेष वा ॥
 तदैव दुर्लभः स्वर्गो नाशया भयहेतुकः ॥२७॥
 अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धन्वा तथासिता ॥
 पिपीलिकाङ्ग इत्येष तन्वते कच्छसम्भवः ।
 स्वयं यदि भवेद्भन्वः श्रायो पूष्यतमस्तदा ॥२८॥
 नलपञ्चसभा भूमिरङ्गनातुक्कुम्भोपमम् ।
 नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥

निरङ्गा निम्नजा भूमिर्वृष्टं दृष्टं वसेन्नृणः ।
 दृष्टा धारा भयं स्थला आघातं सहते न च ॥
 रजोवज्रमिदं निम्नं ध्वज्जगती विजयावहम् ॥६०॥
 कुशाक्षबीजसहस्रमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 कुशाक्षवचं जानीयात्तत्सति वेगनिग्रहः ॥६१॥
 अङ्गं दुरोमसदृशं भूमिर्ध्वजा सितासिता ।
 रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्सति पिककोन्नमः ॥६२॥
 भूमिः सुहृद्दत्तसमा अङ्गं तत्तृकयष्टकीपमम् ।
 धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा सुधरा ।
 सुभाङ्गः खल्वग्न इत्येव तत्सति दाहलङ्घ्यभयः ॥
 सुखादिकर्षणाशानां दाहः प्राक्च जायते ।
 अयं यदि च सर्पाणां प्रयासपरि विद्यति ॥
 प्रयाविहारमाप्नोति शर्पो लोटयति शिरः ।
 अस्त्रं शोचनतीयेन कुहुरोगविनाशनम् ॥६३॥
 कर्कशदत्तपृष्ठाभा भूमिरङ्गम् तत्समम् ।
 कर्कशवचं जानीयात्तत्सति दाहनाशनम् ॥६४॥

एव कुरुणाधमद्वयान्धी भित्तया यदि विहितः ।
२४१

रक्तं बहुलपुष्प्यामं भूमिस्तुल्यजलजग्निभा ॥
 वज्रकाङ्गमिदं पूष्यं शशिं सुरभिस्तमवत् ॥
 तन्मासि जगतोमधो बह्वेन न चाध्वते ॥२५॥
 अङ्गं संभिभितं अस्मिन् किञ्चिद्भूतमीक्ष्यते ॥
 अर्धेवा दृष्टिर्न चापि तीक्ष्णधारः खरखरः ॥
 एव कान्तिकवचः स्वादुयन्मादीवीपलभ्यते ॥
 नैमं प्राप्यामि बह्वंशे शेषाच्चिवाद्योऽपि च ॥
 ८६ ॥
 भूमिः सख्या निरङ्गा चिह्नारा तीक्ष्णा वृद्धापि पा
 चाघातं सज्जते घोरां रक्तं सार्धेन यो विधेत् ॥
 शशिं वक्त्रं वसति जुषं वाप्यतिवर्षेणात् ॥
 महिवाङ्गः स वै खलुगः पृथिव्या नातिदुर्लभः ॥
 ८७ ॥

अथ नानिर्भन्ता भूमिः प्ररौरं प्रतिविम्बितम् ।
 घासा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः खड्गाङ्गं तद्विनि-
 र्हिषेत् ॥६८॥
 तस्मिन् यदा भवेद्देखा ऊर्द्धा मत्ताखर्कं तदा ॥६९॥
 अस्मिन्नपि भवेद्देखा रेखा वक्ताभिधन्तु तत् ॥१००॥
 यत्तत्तत्तत्तद्विद्वत् खड्गानां प्रवरं बुधेः ।
 प्रायशी लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् ॥
 इतीदं निखिलं प्रोक्तं वक्ष्यामि लक्ष्यं मया ।
 प्रयत्नेर्लिखितं यत्तत् सर्वेषां हितकाम्यया ॥
 इतः परन्तु लौकानां लक्ष्यं यच्च लक्ष्यते ।
 तस्य दासो भवान्येव प्रतिज्ञेति ज्ञाता मया ॥
 द्विलिङ्गमिष्टमालोक्य मित्राङ्गमिति निर्हिषेत् ।
 सर्वेषामङ्गमालोक्य सर्वान्गमिति निर्हिषेत् ॥”
 इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥१०॥
 खड्गस्य रूपाणि यथा,—

“नीलकलायकुसुमच्छविशङ्खनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र सैन्निहिनान्यङ्गान्यरिष्टानि बहुभ्यपि ।
उच्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या काण्ठकाम्बुदमसौरसकालसर्प-
शङ्कान्वकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य लघामिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अथ नेत्राणि सम्यक्तेषु अरिष्टान्यनुभाति च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥२॥
या प्राद्विषयनवमेकसमानवर्णा
शोभेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्तृर्गुणोन्नतजनस्यकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
सुखा विभाति मणिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति धूममिदं हि रूपं
भर्तृर्गुणोन्नतजनवतिवर्तनाय ॥४॥
त्रिकर्पं मिथितं लब्ध्वा प्राहुरं प्रवदेदुचः ।
निभी रूपैः समेतान् खड्गं त्रिपुरसङ्गतम् ॥

कप्यैषतुर्भिः संयुक्तां चतुरं खड्गसुत्तरम् ॥”

इति श्रीहार्दयस्य ब्रह्मसूत्रोपायः ।
 भाष्यस्तृतीयः । ॥ ॥

“जातिस्तुर्लभ्या प्रोक्ता खड्गमात्रायापुदा सया ।
 सम्यक्प्रति प्रयत्नेन तावत् सख्यस्तुभ्यते ।
 मुक्ताङ्गः मुक्तकर्मसु सुनेत्रः सुखरश्मयः ।
 खड्गकार्यः सुसम्पत्सौख्यधारी महाशुभः ॥
 खड्गं प्राप्यजातिं तं प्राह नामार्जुनी तृतिः ।
 अस्मात्तु भवेच्छीघ्रो बोरः सर्वज्ञगोचरः ॥
 सख्यौ पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च नापते ।
 अहृष्टं निपत्ताकल्मसहंराशिर्विद्विषितम् ।
 मतिगन्तं न सम्भते निर्लेखं कुरुते परम् ।
 तद्व्यादित्यकिरव्यशर्दिनं तस्यै स्मृतः ॥
 दहेत् सर्वं न तु कर्तुं प्रवृत्तस्य हि धारिणः ।
 गायत्र्युच्चारमात्रेण खड्गतां व्रजति स्मृतम् ॥
 एव खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेदनुग्रहम् ।
 अस्मात्प्रसादात् पुत्रपत्निकोकमपि चाधयेत् ॥
 तस्मादेव मनुष्याणां सुखमो न हि भूतये ।
 दहन्ते प्रायशः कर्गे कुशह्वये हिमाजये ॥१॥
 ध्वजवर्षं महावारं तीक्ष्णधारं खरखरम् ।
 सर्वपातसहं सर्वनेत्रवयस्कराकारम् ॥

खड्गं चत्विजगतिं तं जावीयात् खड्गमक्षीविदः ।
 अथ चते भवेद्वाहकृपाणां चरो भयः ॥
 नृत्यं च जायते प्रायो वमेहृदिकयात् नृत्तम् ।
 संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैमैलो तस्य लक्ष्यते ।
 प्रायोऽप्यप्रायो खरता नृत्तिं चात्यन्ततीक्ष्णता ।
 रक्तसर्पगममात्रेण विशेषतरमन्तरम् ॥
 अयं खड्गवरः पूज्यो भगुद्यौरपि कथ्यते ॥२॥
 नीलवर्णः कण्ठवर्णः संस्कारे नैमैलो भवेत् ॥
 प्रायेण खरता चास्य चातुर्थां निष्कन्ति ।
 वैद्यजातिरयं खड्गः चते लङ्काभरणम् ॥
 नात्युत्कृष्टो जातिहीनं सर्वमेवोपपन्नयते ॥३॥
 सजलान्मोदसङ्काशः सूलधरो नृदुस्वरः ॥
 संस्कारे चैव मलिनः प्रायो चापि खरेतरः ।
 मूढजातिरयं खड्गः चते नाख्यामि वैद्यना ॥
 दूरादंघ्रोऽधमस्थाय्यो यदीच्छेदितमात्मनः ।
 प्रायशः सर्वलोकेषु खयमेवोपपन्नयते ॥४॥
 हयोर्लक्ष्यमालोक्य नारणं खड्गमादिशेत् ।
 अयायां लक्ष्येनैव जिजातिं खड्गमादिशेत् ।
 चतुर्थां लक्ष्येनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”

इति कौशावर्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥

अथ चिंशमन्त्राणां लक्षणाणि ।
 “चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्यङ्काङ्के प्रदृश्यते ।
 तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥
 अनेनैकेन खड्गेन कृतञ्चा साधयते महीम् ॥२॥
 प्रकुलपद्मचक्रार्धं नेत्रं प्रदृश्योपमम् ॥
 यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
 अयं खड्गमवरो यत्र तत्रैव कमलाजया ॥२॥
 कर्णां स्तूला यदा रेखा मदाकारा प्रतीयते ।
 मदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिबन्धनम् ॥३॥
 शङ्काकारं यदा नेत्रं खड्गस्यङ्के भिद्यते ।

तरवा

प्रज्ञानेनमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
 समस्तप्रतिभं नेत्रं यच्च भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
 धनुःखड्गं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रसुवर्णं तम् ।
 तस्य सार्धंमात्रेण मन्त्रोऽपि प्रसूतयते ॥
 अयं निशीथे विजने खड्गो भगवानायते ॥६॥
 यन्नेत्रमनुशाकारं तं विद्यादुगुणवत्तरम् ॥
 खड्गमनुशास्त्रेणार्थं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अतस्त्वोपापपरलोके ज्ञायमानविदारकम् ॥७॥
 ह्वाकारं यदा नेत्रं ह्वानेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् स्त्रीष्वोऽपि सार्वभौमो भवेन्नृपः ॥
 दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयात्तद्विचरः ।
 मन्त्रिणरोऽपि सचिवः सचिवो मन्त्रालयः ॥
 मन्त्रालयेऽप्यन्यत्र भवेदत्र न संशयः ॥८॥
 पताकाकृतिनेत्रेणैव सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
 पताकानेत्रमाहुस्तं सर्वार्थे विजयप्रदम् ॥९॥
 नेत्रं वीर्याकृति यदा वीर्यानेत्रसुवर्णं तम् ।
 निशीथे विजने खड्गो वीर्यावत् स्वभाववत् ॥
 अस्य प्रभावात् सर्वेष्टा अपि वदन्ति भवन्ति
 हि ॥१०॥
 मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यानेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् चित्तिपः कर्तृणां साधयते
 महीम् ॥११॥
 शिबजिह्वकृत् नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
 भर्तुः सर्वार्थसंविद्धे शृङ्गा नाशनाय च ॥
 वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्तृष्वोऽयं तथा रथो ॥२॥
 अथ अकारकृत् कलसानीं कलसाणि पति-
 तानि । १३ । १४ । १५ ।
 मूलाकृति यदा नेत्रं मूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
 सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टनिवृत्तिप्रदायकः ॥१६॥
 घ्रादूर्कनेत्रं तं विद्यात् घ्रादूर्ककृतिनेत्रतः ।
 शृङ्गमेवोपिनाशाय सर्वार्थे विजयाय च ॥१७॥
 सिंहकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् स्त्रीष्वोऽपि कर्तृणां साधयते
 महीम् ॥१८॥
 तत् सिंहसन्नेत्रं स्यात् नेत्रं सिंहसन्नेत्रम् ।
 अस्य प्रभावात् चित्तिपः कर्तृणां साधयते
 महीम् ॥१९॥
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अस्य प्रभावात् स्त्रीष्वोऽपि जमते राजसम्पदम् ॥
 २० ॥
 नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोति सुतमम् ॥
 २१ ॥
 मयूराकृतिनेत्रे हे तन्नेत्रमिति निर्दिष्टम् ॥
 अस्य प्रभावात्तुल्यः सर्वपदार्थसिद्धये ॥२२॥
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
 सर्वसम्पदपरेष्वेवं पिबेद्वैदिशिरोरजः ॥२३॥
 ह्वाकारं यदा नेत्रं ह्वानेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अयं रिपुगणं खड्गं सर्वप्रयत्नभेदकम् ॥२४॥
 खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
 तस्य प्रभावात्तुल्यलोकीं वदयेदपि ॥२५॥

तरवा

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रसुवर्णं ॥
 अयं सर्वार्थेण कर्तृणां कर्तृणां साधयत् चित्तिम् ।
 न चैवं पुत्रिका किन्तु जलकण्ठारिष्टं कथम् ॥
 तस्मात्तस्य मनुष्याणामस्यभावेन लभ्यते ॥२६॥
 चामराकृतिनेत्राणां नेत्रमिति निर्दिष्टम् ।
 अस्य प्रभावात्तुल्यः चामरोऽपि तत्त्वतः ॥२७॥
 शकानेकशिल्पे शैलेनेत्रे तन्नेत्रं च कथम् ।
 अपि राक्षसे युद्धे विजये वैरिचक्रे ॥
 शिरोकरोति धरणीं धरणीं पर्यतो यथा ॥२८॥
 पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात्तुल्यः यथाः सर्वार्थे देवताः ॥
 २९ ॥
 भुजङ्गसमं नेत्रं सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
 अयं शत्रुगणं हन्ति यथा भर्तुः भुजङ्गमः ॥३०॥
 सर्वार्थं समवर्णं तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
 सर्वार्थं शान्तिसन्त्योऽपि रिपुनाशे तथापरम् ॥
 द्वयोरेकं एते च तत् पुनर्विविधं भवेत् ।
 एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
 हलमध्यायसंस्थानात् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
 अयं चाप्यफलं श्रेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
 मूले फलं जघनं स्यात् प्राङ् नागार्जुनो सुनिः ।
 एकं हे त्रीणि नेत्राणि नात्र संस्था यतिक्रमः ॥
 एकं धर्मः स्वर्गकामौ हे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
 तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो सुनिः ॥
 द्विनेत्रमिति जानीयात् खड्गं नेत्रयोर्द्वयोः ।
 त्रिनेत्रं त्रिभिर्भूयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
 यद्योत्तरं गुणवत् खड्गमनुशास्त्रसुतम् ।
 दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
 तीव्राणां मङ्गलानां दर्शनं च सुभावहम् ॥
 इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥३॥
 “यथा नेत्रस्य संस्थानं तथा रिष्टस्य लक्ष्यम् ।
 नेत्रेण स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्यायः ॥
 प्रशुक्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनेत्रेण
 निश्चितः ॥”
 अथ त्रिंशदरिष्टाणां लक्षणानि ॥
 “क्षिप्रवद्विषते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
 क्षिप्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवतापहम् ॥१॥
 यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते कथितम् ।
 अयं काकपदारिष्टः सर्वभौमविनाशकः ॥२॥
 रेखाकारं यदारिष्टं वा तिर्यगेव वा ।
 रेखादिमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवतापहम् ॥३॥
 भिन्नमानिकारं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
 भर्तुः कुलं यशो राक्षं नाशना न त्रजेत्
 खड्गम् ॥४॥
 यदा मेकाशिरूपमरिष्टं दृश्यते कथितम् ।
 मेकारिष्टमिदं नाशं सर्वार्थे भयदायकम् ॥
 अरिष्टे सुविकाकारे सुविकारिष्टसुवर्णम् ।
 अयं खड्गमात्रमः कुर्वीत पापः पाताकसङ्ग-
 मम् ॥५॥
 विद्यालक्षणकारो विन्दुरेकोऽतिविदारः ।
 विद्याकारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाश-
 कम् ॥६॥

तरवा

अरिष्टं शकैराकारं यदा अरिष्टं दृश्यते ।
 शकैरारिष्टमेतत् स्यात्तुल्यविनाशकम् ॥७॥
 यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते कथितम् ।
 नीलारिष्टमिदं श्रेयं यशोवर्णविनाशकम् ॥८॥
 अरिष्टे मयूराकारे मयूराकारिष्टसुवर्णम् ।
 भर्तुः कुलं यशो दुर्हिं प्रति प्रीतिश्च नाशयेत् ॥
 ९ ॥
 भृङ्गमात्रमिदं निन्दुरेकोऽतिविदारः यदा ।
 भृङ्गमारिष्ट इत्येव इति कृतिविनाशकः ॥१०॥
 खड्गोऽपि मरिष्टश्चेद्दुर्हिं वा तिर्यगेव वा ।
 खड्गारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशकम् ॥११॥
 अयं खड्गो राक्षसः पशुवो विजये वा ।
 उपर्युपरि पादोऽपि विद्यालक्षणमारिष्टकम् ॥
 तस्य अरिष्टमात्रेण सचिवः स्थानमाचरेत् ॥१२॥
 काकिकारिष्टमिदं तद् द्वीपतिष्ठतिनाशकम् ॥
 १३ ॥
 एकत्र यदि न क्षीय प्रयत्नेनापि संवृतः ।
 दारो नाम महारिष्टं सर्वभौमविनाशकम् ॥
 अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न दृश्यते ॥१४॥
 कपोतपक्षप्रतिममारिष्टश्चेत्तदा कथम् ।
 भर्तुः कुलं यशो विद्यां वक्तुं दुर्हिं नाशयेत् ॥१५॥
 काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
 अनेन भर्तुः सर्वार्थे भङ्ग एवोपजायते ॥१६॥
 अरिष्टे खड्गपरीक्षायां खड्गपरीक्षितसुवर्णम् ।
 भर्तुर्वीर्यो वक्तुं वीर्यं दुर्हिं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥१७॥
 यदा खड्गोऽपि कलं तमं स्यादिव लक्ष्यते ।
 शकलीति च वै खड्गः सर्वभौमविनाशकः ॥१८॥
 कोटीकुण्डलपञ्चकोट्योर्लक्ष्ये पतिते २० । २१ ।
 यस्मिन्निश्वभिवाभाति मध्ये वा दृश्यते कथितम् ।
 जालारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापहम् ॥२२॥
 एकैकरेखा दीर्घाया यदा प्रक्षिपनी भवेत् ।
 सर्पं वाय करेणाथ करारिष्टसुवर्णम् ॥
 अयं हि चित्तिपातनां दृष्टियोऽपि भवेन्न हि ।
 दर्शनादेव नश्यन्ति यशोवर्णविनाशकः ॥२३॥
 अरिष्टे कङ्कपचामे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
 अस्य सर्वार्थमात्रेण नश्यन्त्यायुर्वीर्यो वक्तुम् ॥२४॥
 खड्गपरीक्षितप्रतिमं यदारिष्टम् लक्ष्यते ।
 खड्गपरीक्षितमेतत् स्यात्तुल्यः कुलघनापहम् ॥२५॥
 गोशङ्खाभमरिष्टश्चेत् शङ्खारिष्टं तदुच्यते ।
 अनेन भर्तुर्वीर्यं लक्ष्यो वक्तुं कुलघनापहम् ॥२६॥
 गोपुष्पाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं सर्वप्रतीक्ष्यते ।
 पुष्कारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशकम् ॥२७॥
 खनिवाभमरिष्टश्चेत् खनिवारिष्टसुवर्णम् ।
 मूराकामपि सर्वार्थे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
 अरिष्टं लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टसुवर्णम् ।
 अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूतजा ॥
 अयमायुः मयं हन्ति विद्यां वक्तुं मयेवतः ॥२९॥
 वक्रशारिष्टस्य लक्ष्यं पतितम् ॥३०॥
 इत्यरिष्टानि प्रीतिना नाशनात् प्रयत्नतः ।
 विचार्येतानि मतिमान् खड्गं कोशे निधाययेत् ।
 दिङ्मात्रमिदं सुविदारिष्टमरिष्टाणि हितानिनाम् ।
 अमङ्गलानां मन्त्राणां दर्शनं च सुभावहम् ॥

अदिकमेकमेव स्थाविरिदं शुभायहम् ।
 अन्धोन्मत्तमुत्तं हन्ताद्विषयः हि विषं यथा ।
 एकमारम्भः अन्तर्गतः प्राह नाशयता ।
 यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहर्मेनोपिषः ।
 इति खड्गपरीक्षायासरिताध्यायः षष्ठः ॥६॥
 अथ द्विविधा भूमिः ।
 दिव्यभूमिर्भूमिर्भूमिर्भूमिर्द्विविधा मता ।
 दिव्या दिवि सप्तसुभूता भौमा भूमिसुभूता ।
 तल्लक्षणसंश्लेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
 देवदानवयोर्मध्ये खड्गगच्छिरभूतं पुरा ।
 ते खड्गाः पुण्यक्षेत्रेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ।
 दिव्यलक्षणं यथा,—
 ये खड्गाः स्थूलधारा भ्रष्टमलितलवो निर्मे-
 लाङ्गाः सुनेत्रा
 ये रिताश्चाक्षरपाः सुपिमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
 योगात् ।
 दुर्भेदा दुर्घटाश्च जनिगुणगुरवो यत्तुते दाह-
 पाकौ
 ते दिव्याः कुर्वन्तेभ्यो कुलधनविजयवीर्यशो-
 रद्विमाशु ॥१॥
 अथ भौमलक्षणं दृष्ट्वारोते ।
 पूर्वं मण्डिपेन विषाणि यानि
 शुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः ।
 यस्मिन् प्रदेशे स स खड्गक्षेत्रः
 कालायसामाकरतां जगाम ॥
 पुराणतः खीरसमुद्रमध्या-
 दुत्पाद्य संयुज्य ययुः सुरेन्द्राः ।
 तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव
 शुद्धावसामाकरतां जगाम ॥
 ये विषोत्था भ्रष्टाङ्गाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
 भ्रष्टाङ्गाश्च खराङ्गाश्चोक्तद्विधावभौकराः ॥
 येऽन्धतोत्थाः कर्तुराङ्गा मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च ।
 वलीपतितमालिन्धनरायाधिपिनाशनाः ॥
 यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसीमगधर्विहलभूमिभागे
 नेपालभूमिषु तथाज्जमहीप्रदेशे ।
 खौरादिकेऽन्धतरधन्यमन्त्रोविभागे
 शुद्धावर्षा कतिवराः प्रवदन्ति जम्भ ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसीयाः सुस्निग्धास्त्रीधाराः सदङ्गिनः ।
 लघवः सुखसन्ध्या श्रियाश्चाभेदशालिनः ॥
 भागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
 गुरवो दुःखसन्ध्याः खड्गाश्च यथा विचक्ष्यते ॥
 नेपालदेशप्रभवान् निरङ्गा निम्नलाह ये ।
 श्रेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
 कालिङ्गा गुरवः खड्गा वक्ताङ्गास्तनुवैतवः ।
 खौराङ्गा निर्मेलाः क्षिप्वाः सुवक्ताङ्गा भर्ष-
 खराः ॥
 सिंहलद्वीपजातानां यत्तुर्द्धा भेद उच्यते ।
 केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः क्षिप्वाधारिणः ॥
 केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः ।

एषां रूपेण भिन्नेषु श्रेया हि द्विविधातयः ।
 खामाख्यातु द्विगुणचौहृत् कलिदेशगुणकतः ।
 कलेः शतयुगं भर्षं मन्दाङ्गं सखसखा ।
 यथातु वदितुम् मांस्त्रिनिर्विहृष्टभिर्गणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण क्षयस्तान्तः प्रशस्यते ॥
 दत्तादिकं रत्नसंग्रहोपयोगिकमेव न तु खड्गे
 दृष्टव्यम् ॥ यदाह ।
 आद्यान्तु लौहजातीनां वक्षं खड्गाय युज्यते ।
 तथाच ।
 ये खड्गास्त्रीधारा भ्रष्टमलितगुरवः यद्-
 गुणाङ्गाः सुभेदाः
 केचित् खड्गा निरङ्गाः कति च न समला
 निर्मेलाः केचिदेव ।
 ते भौमाः कुर्वन्तेभ्यो धनविजयवर्षं वरुणगा
 निर्गुणा वा
 ते दुःखं शोकसुखं दधति वलकुलश्रीयशोनाश-
 कास्तैः ॥
 इति खड्गपरीक्षायां भूयध्यायः सप्तमः ॥७॥
 अथाष्टधा ध्वनिः ।
 ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं सूत्रसंग्रहे ।
 तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाटकम् ॥
 तद्वयथा,—
 पूर्वं चत्वारः सुभेदाः परे निम्नास्त्रदास्तथा ।
 विचार्य खड्गमानन्द कर्मणं खड्गकोविदेः ॥
 घोरस्तार इति खगानो द्विविधः खड्गकोविदेः ।
 घोरः स्यात् सुखसन्ध्या तार उच्चाटने मतः ॥
 यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
 हंसध्वनिरयं खड्गः सकलायं प्रसाधनः ॥१॥
 कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो
 सुनिः ॥२॥
 अश्वस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
 टकाशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 टकाध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहन्तः ॥४॥
 काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् शीयशः कुल-
 नाशनः ॥५॥
 तन्मीसरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः ।
 तन्मीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
 खरस्येव ध्वनिरयस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
 शीयशोश्चान्विज्ञानयतेजोविनाशनः ॥७॥
 प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निम्नः खड्ग-
 लक्षणे ॥८॥
 गभीरतारध्वनिता खड्गस्याभुमलक्षणम् ।
 उत्तानमन्धध्वनिता खड्गस्याभुमलक्षणम् ॥
 अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः ।
 अन्धः कुक्कुपो मण्डुको यथा सुवि सुमायनः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः ।
 स निम्नः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्पविर्जितः ॥
 नखेन वाय दक्षेन तथा लौहशलाकया ।
 कोटिं शरीराभिन्ना ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥
 इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥८॥

अथ द्विविधं माषम् ।
 यस्मात् द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
 उत्तमाधममैदेक भेदो हि द्विविधो मतः ॥
 उत्तमं यद्विज्ञातं स्थावराभुमानं प्रकीर्तितम् ॥१॥
 अधमं तच्च यत् खर्वं गुणमानं प्रकीर्तितम् ॥२॥
 तत्पुनश्चिद्विधं प्रोक्तमादिमध्यान्मैदतः ।
 यो सुद्विविधतिसमाधत्ततीव्रधारो
 भर्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि यद्गुलीभिः ।
 मानेन पाटपलिकः स हि खड्गमन्धो
 नातिप्रसक्तमधिकतलप्रदः स्यात् ॥
 यो द्वादशाङ्गनवसुद्विभिरावतः स्यात्
 मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि यत्तुर्धभागः ।
 तावत्पलेः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
 खड्गमाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
 नागार्जुनोऽपि ।
 यावत्तो सुदयो देवो तद्वर्द्धाङ्गलयो यदा ।
 प्रसरे तच्चतुर्धाशमिति वै मानस्तत्तमम् ॥
 यावत्तो सुदयो देवो प्रसरे तन्निमागिकः ।
 पलेस्तद्वर्द्धस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
 यावत्तो सुदयो देवो तुर्धभागः प्रसरे तु तत् ।
 अधमः कीर्तितः खड्गस्तत्तमो बाधिकः
 पलेः ॥
 भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥
 इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥९॥
 भोजस्तु ।
 “दीर्घता जघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
 दुर्भेदता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
 खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
 सुभेदता दुर्घटता खड्गानां दीर्घसंग्रहः ॥
 इति निखिलसुन्दरस्तुतमत्र
 बहुतन्त्रेषु निष्पन्न खड्गग्रन्थः ।
 नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
 स चिरतरां श्रियस्तुष्टिर्तां लभेत् ॥”
 इति शुक्तिकल्पतरुस्तुतखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
 तरखं, खी, (तु + बाहुलकात् अस्वच् ।) मांसम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायन-
 श्रौतसूत्रे ।
 “तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः ॥”
 “तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥
 तरखानं, खी, (तराय अवतरणाव यत् स्थानम् ।
 तरखं स्थानं वा ।) वट्टः । इति जटाधरः ॥
 तरखान्, [तु] चि, (तरो वलं वेगो वा अस्थ-
 स्येति मतुप् । मस्य वः ।) मूरः । वेगी ।
 इति आकरकम् ॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
 “तरङ्गभीवर्जं शब्दं तरखानुयं यव च ।
 अभिमानी प्रवीरश्च जियाः सङ्गन्धनक्षणा ॥”
 तरखी, [तु] चि, (तरो वेगः वलं वाक्पलः ।
 तरखं + “अस्माद्यामेधास्त्री विनिः ।” ५ । २ ।
 १२१ । इति विनिः ।) मूरः । वेगी । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । २७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ६१ ।
 “राहुना च तथा वीमः पुत्रोऽपि युधिष्ठिरः ।

तदः

निगुणमुष्मयोर्देवी भद्रकाली तरुणी ॥”) गतके वायो च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरासुः, पुं, (तराय तराय तरे तरये वा अन्धुरिब अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथालम् ।)
नौकाविशेषः । भङ्ग इति भावा । तत्पर्यायः ।
होवः २ वहनम् ३ वायव्यः ४ वहिजम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तरासुः, पुं, (तराय तरायार्थं अकति पर्याप्नोतीति ।
अस + उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥
तरिः, स्त्री, (तरयनया इति । तृ + “अच इः ।”
उणां । ४ । १५८ । इति इः ।) नौका । इत्य-
मरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१०० । ४८ ।
“सात्रवीहाशक्त्याक्षि धर्मायं वाहये तरिम् ॥”
दृष्टा । वञ्चादिपेटकः । इति जैमिन्तकः ॥
तरिकः, पुं, (तराय तराय इति । तृ + उन् ।)
नवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरये तरय-
निमित्तजदेवमुक्तेऽधिकारीऽस्तास्य । तरय-
मुक्त्ययह्याधिकारी । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ ।
२६६ । [दृष्ट ॥”
“तरिकः स्थलजं मुक्तं यद्वन् दाप्यः पशान्
तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति
शब्दरत्नावली ॥
तरिणी, स्त्री, (तरकरणं जलतलेनास्थस्याः
इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति जैमिन्तकः ॥
तरिता, स्त्री, (तर + इतच् ।) तर्जनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ यज्ञनम् । गौला इति भाषा ।
यथा, कुलाकर्णवत्कम् ।
“वज्रिदा कालकूटश्च तालकूटश्च सुस्तुरम् ।
अहिर्मेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”
तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परि-
चालनात्तथात्वम् ।) अरिजम् । इति हारा-
वली ॥
तरीः, स्त्री, (तरयनया इति । तृ + “अवितृप्त-
तन्निश्च ईः ।” उणां । १ । १५८ । इति ईः ।)
नौका । (यथा, माथे । १ । ७६ ।
“तरीह तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ॥”
गदा । वञ्चादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥
धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शोणी । इति
अटाधरः ॥ दृष्टा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥
तरीवः, पुं, (तृ + “लतभ्यामीषण् ।” उणां । ४ ।
२६ । इति ईषण् ।) शोभनाकारः । मेलः ।
अवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ ससुद्रः । समर्थः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ खर्गः । इति
मेदिनी । खे, ३७ ॥
तरीवी, स्त्री, (तरीव + वञ्जायां ङीप् ।) इन्ध-
कन्या । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥
तदः, पुं, (तरति ससुद्रादिकमनेनेति । तृ +
“अन्धशीतृचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति
उः ।) इक्षुः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ७० ।
“सुनिवनतदृष्ट्या देवा तथा सङ्ग शिशिने ॥”

तद्वणी

तद्वज्रिः, पुं, (तरौ वृक्षे वृक्षवतीति । वृक्ष +
इन् ।) वामगुह्यपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्वणीवर्णः, स्त्री, (तरौर्णोवर्णं नीलवर्णकारणम् ।)
वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तद्वर्णः, स्त्री, (त + “चो रच को वा ।” उणां । १ ।
५४ । इति उन् ।) कुलपुष्पम् । इति मेदिनी ।
खे, ४८ ॥
तद्वजः, पुं, (त + उन् ।) खलजीरकः । इत्यमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वजः, त्रि, (तरति प्रवते प्रमोदस्त्विति इति ।
तृ + चो रच को वा ।” उणां । १ । ५४ । इति
उन् ।) युवा । इति मेदिनी । खे, ४८ ।
(यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
“तद्वजस्तस्य पुत्रोऽभूतिगमतेजा महातपाः ॥”
नतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, कृष्णमञ्जरीम् ।
“तद्वजं सर्वपञ्चाकं नवौदनं पिच्छिणानि
दधौनि ।
खल्ययेन सुन्दरि । आभ्यजनो मिष्टमन्त्राति ॥”
तद्वज्वरः, पुं, (तद्वज्जासौ ज्वरचेति ।) सप्ता-
हावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्तः ।
“आसमराचं तद्वजं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥”
तद्वजदधि, स्त्री, (तद्वजं तद्वजलज्जोक्तं दधीति ।)
पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
“शुष्कं मांसं स्थियो वृद्धा बालार्कस्तद्वजं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि यट् ॥”
इति चारुण्ये । ६४ ॥
तद्वणी, स्त्री, (तद्वज + गौरादित्वात् ङीप् ।)
द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
“ततस्तु तद्वणी ज्ञेया द्वानि शृङ्गान्सरावधि ।
निदाघशरदोर्वाला हिता विधायिनी मता ॥
तद्वणी शीतसमये ॥”
“नित्यन्माला सेवमाना निर्यां वर्हयते वनम् ।
तद्वणी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
“वृद्धोऽपि तद्वणी गत्वा तद्वजलमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूयोभूयः प्रवर्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । युवती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८ । तद्वनी ३ युवतिः ४ । इति
भरतः ॥ यनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७
धनोका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यज्ञकन्या ।
दन्तीवृक्षः । श्रीकानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः ।
संजती इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सहा २
कुमारी ३ गन्धाद्या ४ चारुकेश्वरा ५ अङ्गिद्या ६
रामतद्वणी ७ सुदता ८ बहुपत्रिका ९ अङ्ग-
वल्गभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ ।
यथा, नारदचिह्नपुराणे ।
“चम्पात् पुष्पशतकादशोक्तं पुष्पसुतमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पसुतमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुलकं पुष्पसुतमम् ॥”
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“शतपत्री तद्वज्जुक्ता कथिका चारुकेश्वरा ।
महाकुमारी गन्धाद्या लाघाज्ज्यातिमञ्जला ॥”

तर्क

अस्या गुणाः । शिथिरत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
पित्तदाहज्वररुक्तापाककृच्छ्रादिभिर्हृन्नाशितम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वणीकटाक्षमाजः, पुं, (तद्वणीनां कटाक्षार्थं
माजा यज् ।) तिज्जह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वतुलिका, स्त्री, (तद्वतिता तुलिका चित्रप्रभाका
इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दीपयतीति । तुल स्वि-
+ लुण् । टाप् अत इत्वम् । तृयोदशदिनात्
वाधुः ।) वातुलिः । इति हारावली ॥ वाहुङ्
इति भाषा ॥ तद्वतुलिकापि माटः ॥
तद्वनखः, पुं, (तरौ तरौर्वा नख इव ।) कण्टकः ।
इति हारावली ॥
तद्वतुक, [ज] पुं, (तद्वं वृक्षवती । वृक्ष +
क्रिप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वजगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् वज इव । शक-
पार्थिववत् मध्यप्रदेशोपौ समासः । यद्वा, तद्व
प्रियो वजः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
तद्वरागं, स्त्री, (तरौ रागो रक्तिमाभा यज्जात् ।)
किशलयम् । नूतनपत्रवः । इति हारावली ॥
तद्वराजः, पुं, (तद्वरां राजा अन्धुक्त्वादस्य तथा-
त्वम् । समासे टच् ।) ताजवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सन्धूपुष्पत्वात् खल्लोक्तभोम्यत्वाच्च
पारिजातपुष्पवृक्षः । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ ।
“यदेतदाहृतं सगात् तत् तदर्थं मया विभो ।।
देवोपभोग्यमेतद्वि तद्वराजसमुद्भवम् ॥”
तद्वरहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रह + कः ।
टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वरोहिणी, स्त्री, (तद्वरो रोहतीति । रह +
गिनिः + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वरणी, स्त्री, (तद्वरु वरणीव तद्वरणीव वा ।)
जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वरायी, [न] पुं, (तरौ तद्वकोठरे शाखायां
वा शेते इति । शौ + गिनिः ।) पक्षी । इति
हारावली ॥
तद्वसारः, पुं, (तरौः सारः ।) कर्पूरः । इति
हारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ३५ अध्याये । “तज्जनेजाणि सुवर्णरजत-
ताम्बायोरीतिदन्तशङ्खमखिलतद्वसारमयाणि
अन्त्याणीति ॥” कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
तद्वस्या, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्या + कटाप्
च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तद्वटः, पुं, (तरौः कट इव ।) उत्पलकन्दः ।
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विटम्बित्वम् । शीतल-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्र-
स्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तद्वटविषशालककोशादनकश्रेष्ठकम् ।
अङ्गाटकं कपोथञ्च गुरुविटम्बि शीतलम् ॥”
तर्क, क दीर्घः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) क, तर्कयति । वितर्कयेत्प्ययम् ।
(अच चर्क ।) तर्कयत्ययगुणं सुधीः । इति
दुर्गादायः ॥

तर्जः, पुं, (तर्ज + भावे चण् ।) आकाङ्क्षा । वितर्जः ।
अभिचारशङ्कावितर्जकः । इति भाषापरिचयः ।
(यथा, महाभारते । १ । १८८ । १०५ ।

“मुख्यतर्कं परिचय्य आशयस्य भुक्तिं मुक्तिम् ।”

त च यद्विधिः । यथा । आकाङ्क्षयः १ आलो-
चनयः २ चक्रकः ३ अन्वयः ४ प्रमाण-
वाधितार्थकः ५ । इति जगदीशः । यथा अन्व-
यानि तत्तत्तन्त्रे प्रवृत्तानि । ऊहः । हेतु-
शास्त्रम् । तत्तु मीमांसहि । इति मेदिनी ।
कै, २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।

“आर्थं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

मल्लोक्तानुसन्धत्ते स धर्मो वेद नेतरः ।”

आशयशास्त्रम् । यथा, जैमिनि ।

“यत्कार्यं मधुर्विधिवितपरालोकेन यस्थो-
क्तयः ।”

ज्ञानम् । यथा, महाभारते । १ । १६० । १०८ ।

“तं वै चत्वारिंशं मन्त्रं आतर्जं तर्कचक्षुषा ।”

अर्थवाद इति तर्कोपाध्यायः । यथा, अस्ता-
शर्करा उपपद्यतेति विधिः अयते । तन्नाञ्जन-
वाधनं हतं तैलं वा तन्मध्ये केनास्ता इति
ब्रह्मये तैलो वै हतमित्यर्थवादात् हतेनास्ता
इति निर्णयते । अतस्तर्कोपेक्षादः ।”)

तर्कः, पुं, (तर्क्य आकाङ्क्षया क्रायति प्रकाशते
इति । कै + कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।

“तच्चाशुकीविनो भवान् सञ्जितानतिधीनपि ।
कामैः सन्तर्पयामास जपयामासकानपि ।”

तर्कयतीति । तर्क + ण्युन् । तर्ककारकश्च ।

तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेश्यै विद्या तर्ककमा
वा विद्या वा ।) न्यायविद्या । तत्तुपर्यायः ।
आलोचिकी २ । इत्यमरः । १।६।५ । (यथा,
महाभारते । १३ । ३७ । १२ ।

“आन्विषिकी तर्कविद्यामसुरक्तो निरर्थिकाम् ।

तर्कारी, स्त्री, (तर्कं चक्षतेति । ऋ + कर्म-
स्यञ् ।” १ । २ । १ । इत्यण् । डीप् च ।)

जयन्तीवृत्तः । इत्यमरः । ४ । २ । ६५ ।

(पद्यायोऽस्या यथा, वेदकरजमालायाम् ।

“वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।”

अस्या गुणा यथा,—

“तर्कारी वरुणं खादु सतिक्तं कफवातजित् ।”

इति बामदे स्रजस्थाने षष्ठ्यध्याये ।

अस्याः व्यवहारो यथा,—

“तर्कारी विष्णुशिशुसुरसवत्सकमिषजैः ।

मन्त्रमन्त्रमन्त्रोयं श्रुतस्तुक्तं संवनम् ।”

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशध्याये ।

इयं गणिकारिकापि वाच्यः । तत्तुपर्याया यथा,

“अधिमन्यो जयः स स्वाच्छीपरी गणिकारिका ।

जया जयन्ती तर्कारी नादेश्यो वैजयन्तिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तर्कः, पुं, चक्रमर्दकः । इति रत्नमाणा । तर्क-
लोऽपि पाठः । (चक्रमर्दकस्य विवृति-
वाङ्माला ।)

तर्की, [नृ] वि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कय-
तीति । तर्क + क्तिभिः ।) तर्कविशिष्टः । मीमा-
ंसकः । यथा,—

“जैमिनी हेतुकसर्को नैवक्तो तर्कपाठकः ।

जयन्तामभिः पूर्णं परित्यक्त्याह्वयवरा ।”

इति मनुः । १२ । १११ ।

तर्कुः, स्त्री, (तर्कु + कः । निपातनात् साधुः ।)

सूचनिसौम्यकम् । टेको इति भाषा । तत्तु-
पर्यायः । कपालनामिका २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तर्कुटी ३ खण्डना ४ । इति हारावली ।

(कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाकम् । यथा,

अनर्धरावदे । २ । ६ ।

“शङ्खे सन्पुति धावद्भुदधते तत्तर्कुटङ्गोन्मज्जा

रण्यद्विम्बरण्यटावणधितो देवस्त्वामीश्वरः ।”)

तर्कुटं, स्त्री, (तर्कयति खोतुपादकतया शोभते

इति । तर्क दीप्तौ + बाहुलकात् उटन् ।) कर्क-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काटनाकाटा इति

भाषा ।

तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट + स्त्रियां गौरादित्वात्

डोष् ।) तर्कुः । इति हारावली । २१३ ।

तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः । मध्यपदलोपि-

समासः ।) तर्कुस्थितवृत्तपिण्डः । टेकोर

वाटुल इति भाषा । तत्तुपर्यायः । यर्मिनी २ ।

इति जटाधरः । तर्कुपीठी ३ वस्तुना ४ । इति

हारावली । २१३ ।

तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी खण्डो ऋत्त-

पिण्डः ।) तर्कुपिण्डः । इति हारावली । २१३ ।

तर्कुवासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति । लस-

कान्तौ + सिच् + ण्यल् । तर्कुः सूचनिसौम्य-

यम् तस्या वासकः ।) भक्तोऽलः । इति हारा-

वली । २१३ । खरसा इति भाषा ।

तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः ।) सामकः । इति

त्रिकाण्डशेषः । टेकोर शाण इति भाषा ।

तर्कुः, पुं, (तरसुः एषोदरादित्वात् साधुः ।)

तरसुः । इति शब्दरत्नावली ।

तर्कुः, पुं, यवचारः । इति रत्नमाणा ।

तर्क्यं, भर्तृसने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-

परं-सकं-सेट् ।) तर्क्यति । इति दुर्गादासः ।

तर्क्यं, क ड भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-

आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तर्क्यते । भर्तृस-

सत्तर्क्यम् । तामतर्क्यदम्बरं । इति रत्नप्रयो-

गस्तु तर्क्यं तर्क्यः । तर्क्यं करोतीति औ साध्यः ।

इति दुर्गादासः ।

तर्क्यनं, स्त्री, (तर्क्यं + भावे क्युट् ।) भर्तृसनम् ।

यथा । अधीरायास्तर्क्यनतादृगादि । इति रत्न-

मञ्जरी । (यथाच कुमारे । ६ । ४५ ।

“अमेदिभिः सकम्पोऽर्जुनजिताकुजितर्क्यनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीनामाम्रसादार्थिनः

प्रियाः ।”)

तर्क्यनी, स्त्री, (तर्क्यतेऽनयेति । तर्क्यं भर्तृसने +

करणे क्युट् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) अङ्कुष्ठ-

समीपाङ्गुलिः । तत्तुपर्यायः । प्रदेशिकी २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५१ । वा तु गर्भं कस्य
चतुर्भिर्भासेर्भवति । इति दुर्गादासः । (यथा,
कथाचरितसागरे । १७ । ८८ ।

“तच्छ्रुत्वा चतुर्दं तं वा वचः सोमप्रभा कृषा ।

विजोक्त आसकामाच समाश्वासितर्पणीम् ।”)

तर्पिकः, पुं, (तर्पणकर्त्तृमस्यञ्च । तर्पण + क्तृन् ।)

देशविशेषः । तत्तुपर्यायः । तार्पिकः २ । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २४ ।

तर्पः, पुं, (तर्पयति दद्यादिकं भक्षयतीति । दद्या-

भक्षये + णच् ।) वत्सः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३२६ ।

तर्पकाः, पुं, (तर्पय एव । स्वार्थे कन् ।) सद्योनात-

वत्सः । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ । कोमले

वाहुर इति भाषा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

५ । ४३६ ।

“जानन्तीरा वरां पत्नीं वदद्दारा निपातते ।

आलिङ्गमानां ब्रह्मसिक्तार्थकैरिव हारकैः ।”

नालकः । यथा, अनर्धरावदे । २ । २३ ।

“तुनिविनियोगलूनप्रकृष्टदुष्टाङ्गानि

वर्णी वि ।

गोकर्णतर्पणीः तर्पयत्युपकृतकच्छेदः ।”) (

तर्पिः, पुं, (तरपिः एषोदरादित्वात् लोपः ।)

सूर्यः । इवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तर्परीकं, स्त्री, (नीर्यतेऽनेनेति । तृ + “कर्परीका-

दयश्च ।” उणा । ४ । २० । इति ईकप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) नौका । (तरतीति । कर्पेरि

ईकः ।) पारगे, वि । इति मेदिनी । कै, १६१ ।

तर्पं, हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-परं-सकं-

सेट् ।) तर्पति । इति दुर्गादासः ।

तर्पूः, स्त्री, (तरति ब्रवते इति । तृ + “चो डक् च ।”

उणा । १ । ६१ । इति ङः दुर्गागमश्च ।)

दारुहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर

हाता इति भाषा ।

तर्पणं, स्त्री, (तप प्रीणने + भावे क्युट् ।) हस्तिः ।

प्रीणनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ । (यथा,

कथाचरितसागरे । २६ । २३६ ।

“तच्चाङ्ग्य तरोर्मूले वेतालं वृकलेवरे ।

पूजयित्वाकरोत्तस्य दुर्मांसवलिर्तर्पणम् ।”) (

यज्ञकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । (हृष्यान्ति पितरो

येन । तप + करणे क्युट् ।) देवर्षिपितृमनु-

ष्याणां जलाङ्गुलिदानेन हस्तिमन्यादनम् । यथा,

“एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यास्तर्पयेन्नरः ।

नाभिमात्रे जले स्निग्धा चिन्तयेद्दुर्गमागमः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गच्छन्त्वपोऽङ्गुलिम् ।

भीष्मीङ्गलाङ्गुलीन्द्यादाकाशे दक्षिणे तथा ।

वधित्वा वसनं शुक्लं स्यात् पाक्षीर्गवर्हपि ।

विधिश्रास्तप्रेणं क्षुर्युर्न पात्रे तु कदाचन ।

यदपि क्रूरमांसम् यदप्येधन्तु किञ्चन ।

अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्वमपमङ्गलम् ।

गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सखेन पाणिना ।

प्रक्षिपेद्दक्षिणे नैऋत्या रक्षोपहतयेऽस्तम् ।

अनाधिकम् यदुत्तं पापादयच्च प्रतिपद्यम् ।

दृष्टं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
मुनातु मे तदिहस्तु वरदः सङ्गृह्णाति ॥
सविता च भगवैव सुमयः सनकादयः ॥
आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं जगत् त्वय्यस्मिन्निवृत्तम् ॥
चिपेदपोऽङ्गलोऽङ्गोऽङ्गं कुर्वन् सङ्गेतपेनम् ॥

इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

तर्पणविधेयस्तु गारुड २१६ अध्याये तथा
वङ्गपुराणे निष्ठाङ्गिकान्वविधिनामाध्याये च
प्रकृत्यः ॥ ॥ जीवतृपितृकस्य तर्पणविधेयो
यथा,—

“दशैकानं गयाभाङ्गं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवतृपितृको भूपः कुर्यात्तत्त्वाधमाप्रयात् ॥”

इति काशिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

महायज्ञविधेयः । तत् पितृयज्ञः । पितृणां
कथञ्जलादीनाञ्च विधिना जलामदानेन तृप्ति-
सम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत्
द्विविधं प्रधानं यज्ञश्च । तत्राद्यं यथा,—

‘तर्पणश्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं ज्ञातको द्विजः ।
—देवैश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’

इति शातातपः ॥

विष्वक्मण्डितस्य काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितृकस्तृपितृकपि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।

‘निष्ठां नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं ज्ञानसुच्यते ।
तर्पणस्य भवेत्तस्य अङ्गत्वेन अवस्थितम् ॥’
तर्पणकारणे दीवः । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।

‘नास्ति क्वभावाद्व्यापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देवदधिरे पितरो वै जलार्थिनः ॥’
तस्य निविडस्थानादि यथा । “नेष्टकारचित्ते
स्थाने पितृस्तर्पयेत् ॥” इति श्रद्धालिखितौ ॥

‘यत् सर्व्वाय चोत्पद्यते यथाभोग्यनिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सजितं तात ! सदैव पितृकर्मणि ॥’

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥

तस्य विधानं यथा । ज्ञातव्यार्द्रवासा देवपितृ-
तर्पणसम्भः स एव कुर्यात् परिवर्तितवासाच्चेत्
तीरसुतीर्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो
यथा, मतस्यपुराणे ।

‘तिलोदकाङ्गजिह्वो जलस्यैकीयं वासिभिः ॥
तीर्थे स्थलस्थश्चेत् तर्पणं करोति तदा जलैक-
चरणः आचम्य कुर्यात् तस्य जले च तर्पणमवि-
रुद्धम् । सत्ये तर्पणं दमैश्च कार्यम् । यथा,—

‘प्राग्मेव सुराक्षयेत् मनुष्याश्चैव मध्यतः ।
पितृञ्च दक्षिणायाम् दद्यादिति जलाङ्गलीम् ॥’

इति आग्नेयपुराणम् ॥

अशुचिदेशे तु ।
‘यथाशुचिस्थलं वा स्याद्देवे देवतापितृम् ।
तर्पयेत् यथाकाममशु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥’

इति विष्णुः ॥

‘प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सजितं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उद्धृत्यस्तर्पयेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥’

इति दक्षः ॥

उद्धृतोदके तु ।

‘पात्राद्वा जलमादाय शुभौ पात्राभ्यन्तरे स्थितौ ।
जलपूर्णेऽथवा गर्ते न सत्ये तु विषर्हिषि ॥’

इति हारीतः ॥

‘यत्पुत्रैः प्रविष्टे तिलान् संमिश्रयेन्मले ।
अतोऽन्यथा तु सत्येन तिला ग्राह्या विचक्षते ॥’

इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥

“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षिणस्थितेरात् करात् ।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्नर्पयेत्
पितृन् ॥’

इति नारदः ॥ ॥

देवतर्पणं यथा,—

‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यथास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ॥

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथेवाकाशगामिनः ॥

गिराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सजितं मया ॥’

इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्यम् ।
मनुष्यतर्पणं यथा,—

‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वीर्यः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान् महत्तेनाम्बुना सदा ॥’

इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यहं-
मुखेन कार्यम् । अन्येदिना उद्धृतुखेन
कार्यम् ॥ ॥ तत् ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन
उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम् । ततो दक्षि-
पितृतर्पणं दक्षिणासुखेन प्राचीनावीतिना
सजितजलेन पितृतीर्थेन कार्यम् । ततः पितृ-
तर्पणम् ॥ ॥ भोग्याह्वानं भोग्यतर्पणम् । तस्य
मन्त्रो यथा,—

‘वेद्यान्नप्रदयोगेनाय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्मृतं सजितं भोग्यवन्मन्त्रे ॥’

प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भोग्यः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
व्याभिरद्विहवाप्तोत् पुत्रपौत्रोचिता क्रियाम् ॥’

प्रेतचतुर्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
‘यमाय धर्मेराजाय ऋषये चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

अश्विनराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
हृकोदराय चित्राय चित्रगुहाय वै नमः ॥’

प्रत्येकनामभिस्त्रींस्त्रीनङ्गलीम् दद्यात् ॥ ॥
तिलतर्पणविधेयो यथा,—

‘रविशुक्रदिने चैव द्वादशां आङ्गवासरे ।
सप्तम्यां जम्बदिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥’

इति स्मृतिः ॥

‘संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
आह्ने जम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’

इति मनुष्यपुराणम् ॥

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृह्यीषु च ।
उप्राकर्मणि चोत्सर्गे युगादी ऋतवासरे ॥’

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृह्यीषु च ।
उप्राकर्मणि चोत्सर्गे युगादी ऋतवासरे ॥’

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृह्यीषु च ।
उप्राकर्मणि चोत्सर्गे युगादी ऋतवासरे ॥’

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृह्यीषु च ।
उप्राकर्मणि चोत्सर्गे युगादी ऋतवासरे ॥’

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृह्यीषु च ।
उप्राकर्मणि चोत्सर्गे युगादी ऋतवासरे ॥’

अयं शुक्रादिवारिपि न दीव्यति तर्पणं ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेतै च सर्वदा ॥

इति स्मृतिः ॥

‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निविष्टेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’

इति मरीचिभवनम् ॥ ॥

तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि तिष्ठेत् दमैर्मन्त्रैश्च चाप्यथ ॥’

इति याज्ञवल्क्यः ॥ ॥

अशक्तौ । आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं जगत्पुत्रम् ।
इत्यनेन त्रैस्तर्पयेत् ॥” इत्याह्विततन्त्रम् ॥

काशीखण्डमते तु ।
“आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं देवर्षिपितृमात्रवाः ।
तृप्यन् सर्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मसुवर्णाकादिहस्तु तिलोदकम् ॥” ॥

जम्बाह्वानं तर्पणस्य फलं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाभाङ्गं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहज्जणकखण्डम् ॥

तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप् + करणे क्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) युवकस्य हस्तः । स च श्रेष्ठश्चा-
ह्वः । इति शब्दमाणा । (सर्वजनहृत्प्रि-
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे २६।७२।
“तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”
प्रीतिप्रदे, चि । यथा, सुश्रुते कञ्जस्थाने ४६
अध्याये ।

“सुश्रुतश्चमस्त्रानिहरी पेया वातातुलोजमनी ।
विशेषी तर्पणी हृद्या प्राद्विणी जलवर्हिनी ॥”

तर्पणेऽङ्गः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । इव + उः
निपातनात् साधुः ।) भोग्यः । इति शब्द-
रत्नावली । तर्पणकाङ्क्षिणि, चि ।

तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप् +
णिच् + णिनिः । ततो ङीप् ।) पञ्चचारिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्पे)र्ष, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-
सर्क-सेट् ।) रेणीपथः । तर्पति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तर्पटः, पुं, (तर्पति हतं गच्छतीति । तर्प +
वाङ्मूलात् षट् ।) वत्सरः । इति शब्द-
रत्नावली । चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्पे, [तृ] स्त्री, (तर्पतीति । तृ + “सर्व-
घातुभ्यो मनिम् ॥” उक्ता ४।१४४ । इति
मनिम् ।) युष्माकम् । इत्यमरः । २।७।१६ ॥

तर्पे, पुं, (तृप् पिपासायाम् + भावे घञ् ।) अभि-
लाषः । (यथा, महाभारते । १२।२०४।६ ।
“तर्पेऽहो न भवति पुण्यस्थेऽहं कलमघात् ।
निर्गते तदा तर्पेः पापमलगतं यदा ॥”)
हज्जा । इत्यमरः । २।६।५५ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३।४०० ।
“जयवार्थवपानेन तर्पेत्तुर्वर्षमिषोऽहम् ॥

यत्तुमतापी रिपुस्त्रीणां सनेनाम्नोऽभजन्तुम् ॥”
यथा, वेद्यकचक्रप्रवृत्तिरिति ह्युक्तं विचारः ।
“कामाभ्युदयकरोरुक्तं चन्द्रनीशीरपद्यकम् ।
प्राप्तमभ्युदयकं प्रियतमं जलं पिबेत् ॥”
तीर्थं तेनेति । तत् जलनतरणयोः + “हृत्-
वदिहनीति ॥” उच्यते । १ । १२ । इति चः ।
जलः । (तीर्थं तेनेति इति कर्मणि चः ।) चतुर्गः ।
हृत्प्रादिक्रियः । उच्यते । इति संक्षिप्तसारे
उप्यादिहनिः ॥

तर्पणं, स्त्री, (तृप् + भावे क्त्वाङ् ।) पिपासा ।
इति जटाधरः । (अभिजातः । यथा, भाग-
वते । १ । २५ । ७ ।

“निर्विद्या नितरां भूमन्त्रादिप्रियतमं वातु ।

येन संभाषमाणेन प्रयत्नान्नं तमः प्रभो ! ॥”

तर्पितः, चि, (तर्पयिष्य जातः । तर्प + तारकादि-
त्वात् इतच् ।) हविः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, भागवते । १ । १५ । २० ।

“राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः ।

हृष्टा शयानान् विप्रांस्तान् पयो मन्त्रजनं
स्वयम् ॥”

जाताभिजातः । यथा, रामायणे । २ । १०८ । १ ।

“वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।

अभिपूजाम तं दृष्ट्वा रामदर्शनतर्पितः ॥”

तल, गती । (भा-पर-सक-सेट् ।) शौचधातु-
रथम् । तालिषः । इति दुर्गादासः ॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) कि, तालयति तलति

व्रतम् । संपूर्णं व्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तलं, स्त्री पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठापयाम् +
पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।

(यथाच भाषे । २ । १११ ।

“कृत्वा कृत्विदस्तीर्थेभ्यः प्रविधयः पदम् ।

विदाङ्गुर्वन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः ॥”

“तलं स्वरूपं प्रमादमिति यावत् ॥” इति

तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥ अगूर्हम् । इति मेदिनी ।

ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । १ । ३ । २०१ ॥

यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ज्ञातं तीर्थं प्रपद्यते ॥”

यथा च श्रान्तिशतके । २ । १६ ।

“बासो वस्त्रजमाक्षरः किञ्चलान्योक्त-

स्तस्मात् तलं

भूजानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतीर्थं

हृषाश्रान्तये ॥”

हस्तादीनामुपरिभागः । यथा,—

“तलं प्रवृत्तलीनां याः कक्षरा बाहुपृष्ठतः ।

वाक्त्रोः कर्मक्षयकारी—”

इति माधवकृततन्त्रनिबन्धने वातवाद्यौ ॥

“तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
वचनः यथा भूतलमिति ग्रन्थदासः । तिनाय-
मर्थः, वाक्त्रोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तल आरभ्य हस्त-
तलं लक्ष्यीकरोति ॥” इति विजयरचिततल-
वाक्यान्तम् ॥

तलं, स्त्री, (तलतीति । तल + अच् ।) व्याघात-
वारणा । (यथा,—

“तलः ससुतपितृपदावृत्तये

महोदधौ वृत्तजाकुलिनाः ॥”

इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।

काननम् । कार्यवीचम् । इति मेदिनी । ले,

२१ ॥ गनेः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य

मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२२ ॥ (यथा,

भागवते । ८ । २० । २३ ।

“रसामपटाङ्गितलेऽयं पादयो-

मंश्चो महोदधौ पुनस्तस्य जङ्घयोः ।

प्रतन्त्रियो जातुनि विचित्रते-

स्त्वन्मोक्षं मावतमिन्द्रियेन ॥”

हस्तस्य मध्यमम् । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।

“पृष्ठं तानमुचिर्निखमङ्गिः प्राणानुपसृष्टेत् ।

गान्धाणि चैव सर्वाणि नाभिं पाशितलेन तु ॥”

तलः, पुं, तालट्टकः । चपेटः । (यथा, मार्क-

ण्ड्ये । ६० । १६ ।

“स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।

देवास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”

करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।

१ । २७७ । २४ ।

तलः प्रह्विताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”

तुल्यः । सद्यपाणिना तल्लीघातः । इति मेदिनी ।

ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-

सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२० ।

“तलस्तालः करस्ताली ऊर्ध्वसंहननो महान् ॥”

तलकं, स्त्री, (तलेन गभीरगर्भेन कायनीति ।

कै + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥

तलाणो इति हिन्दी भाषा ॥

तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाशितलेन प्रहारो यस्य ।)

चपेटः । तत्पर्यायः । चर्मा २ । इति हारा-

वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्ड्ये । ६० । १७ ।

“तलप्रहाराभिहतो निपपान महोतले ॥

तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥

तलसारकं, स्त्री, (तले सारो यस्य कप् ।)

घोटकस्यान्नभोजनपाचम् । इति केचित् ॥

घोटकस्य वक्षस्तलवन्धनरक्षणः । तत्पर्यायः ।

वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१२७ ॥

तलकृदर्थं, स्त्री, (तलस्य पादतलस्य कृदयमिव ।)

पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२२ ॥

तला, स्त्री, (तल + क्तिर्या टाप् ।) गोधा ।

व्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

तलापी, स्त्री, (तलमन्वतीति । अन् + क्तिप् ।

क्तिर्या ङीष् ।) नखनिर्मितकटः । इति हारा-

वली । १७७ ॥

तलातलं, स्त्री, (नास्ति तलं यथ्येति व्यतलम् ।

तलापि व्यतलम् । अलन्तानिकतयास्य कृधा-

त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥

तल मयनामा दानवेन्द्रजिपुराधिपतिर्भगवता

जिपुरादिना त्रिकोणाः शं चिकीर्षुषा निदग्ध-
कपुरजयकतुप्रवादात् जलपरी मायाविनामा-
चार्यो महादेवेन परिरक्षितो विमतसुदृश्य-
भवो महीयते ॥” इति श्रीभागवतम् ॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षस्योऽधोभागो वक्षस्तलान-
लेनाख्यस्या इति । तल + ङन् ।) तलवारकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ११७ ॥

तलितं, स्त्री, भट्टमांसम् । यथा,—

“शुद्धमांसविधानेन मांसं खन्धकं प्रसाधितम् ।

पुनस्तद्वान्ये संभटं तलितं प्रोचते पुनः ॥”

अस्य युष्माः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

“तलितं वलमेधाभिमांसीनः शुद्धद्विजितु ।

तर्पणं जलु सुक्षिप्तं रोचनं हृष्टताकरम् ॥”

तलिनं, स्त्री, (तल्यते शयनार्थं गन्त्यतेऽत्र । तल +

“तलिपुलिन्यां च ।” उच्यते । २ । ५१ । इति

इमम् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिनः, चि, (तल + इन् ।) विरलः । कीकः ।

खण्डः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्मेकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

तलिमं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् इमम् ।) कुङ्किमम् ।

तल्पम् । चक्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।

ने, ४४ ॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । त + “नीरञ्च

को वा ।” उच्यते । १ । ५४ । इति उग्नं रस्य

लञ् ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)

तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेचलाः, पुं, (तले अधोभागे ईक्ष्यं हृष्टिरस्य ।)

शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदरो, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्यतयेतिभावः

उदरं यस्याः । वक्रकृत्वोऽपि “नासिकीदरौ ह-

जङ्गादन्तकर्मशृङ्गाश्च ॥” ४ । १ । ५५ । इति

ङीष् । व्याययोर्नञ्जल्लक्षणे निषेधो बाध्यते

पुरस्तादपवादव्यायात् ।) भार्या । इति शब्दार्थ-

कल्पतरुः ॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-

स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तलकं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पं, स्त्री पुं, (तल्यते शयनार्थं गन्त्यतेऽत्र । तल +

“खण्डशिरस्यवाक्यरूपप्रपञ्चतत्त्वाः ।” उच्यते ।

१ । २८ । इति प्रपञ्चयेन निपातनात् साधुः ।)

शय्या । (यथा, मनुः । १ । ३ ।

“सम्बन्धितं तल्पं आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)

अङ्गुलिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,

सम्बन्धितसंहितायाम् । १५८ ।

“प्रिष्टयदारगमे अल्लभायागमे तथा ।

शुरुतल्पप्रतं कुर्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)

तल्पकीटः, पुं, (तल्ये शय्यायां जातः कीटः ।)

कीटविशेषः । हारपोका इति भाषा । यथा,

“जम्बूकं तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्भुवनम् ॥”

इति अङ्गवेवर्ते श्रीलक्ष्मणकवचम् ॥

तस

तत्त्वमं, ज्ञो, (तस्य इवाचरति । तस्य + क्तिप् +
ञ्यच् ।) करिष्यन् । इति भूरिप्रयोगः ॥
एह्यंशस्य मांसम् । इति चारावकी ॥
तसः, ज्ञो, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । जी +
ङः ।) विणम् । इति चिकारशेषः ॥
तसः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । जी + ङः ।)
जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । जे, २२ ॥
तनाञ्चो इति हिन्दीभाषा ॥
तस्यः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथाख्यातं तथा ज्ञतमीति ।
तज् + ञ्यच् ।) प्रशस्तः । इत्यमरः ॥ अयं
अजह्निह्नः समसे उत्तरपदे भवति । यथा
कुमारीतस्यः । इत्यमरटीका ॥
तस्यो, ज्ञो, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा ज्ञतमीति । तस्य
+ ङः ङित्वा ङीप् च ।) तस्यो । इति
मेदिनी । जे, २२ ॥
तस्योदं, ज्ञो, (तु + ञ्यच् । तव चौरमिति निव्य-
कर्मधारयः ।) तोयाचौर इति ख्यातम् । तत्-
पथ्यायः । ययःचौरम् २ ययजम् ३ ययजोद्-
भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । दाहपित्तघ्नकासकफघ्नासदोषनाश-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्योदरी, ज्ञो, (तस्योद + ङीप् ।) मन्थपत्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्यराजः, पुं, (तु + ञ्यच् तस्यः पूज्यः सन् राजते ।
राज + ञ्यच् ।) यवासप्रकर्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यवासप्रकर्षाशब्देऽस्य विवृति-
ज्ञातया ॥)
तस्यराजोद्भवत्वः, पुं, (उद्भवत्वसादिति । उत् +
भू + ञ्यच् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस्यराज
उद्भवोऽस्य । यद्वा, तस्यराजात् उद्भवतीति ।
उद् + भू + ञ्यच् ।) ततः कर्मधारयः । यवास
प्रकर्षाभवत्वः । तत्पथ्यायः । सुधामोदकजः २
खलजोद्भवजः ३ सिद्धमोदकः ४ अन्तसारजः ५
सिद्धत्वः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापघ्ना-
मोहन्त्याभासनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् ।
शीतत्वम् । सदासुमधुरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तविषः, पुं, (तव + “तवेर्जिदुवा ।” उणां ॥ ११८६ ॥
इति टिप्पणम् ।) खर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभसुखादिहतिः ॥
तविषी, ज्ञो, (तविष + कञ्शामा ङीप् ।) नदी ।
देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौस्तुभ-
सुखादिहतिः ॥ (वलम् । यथा, ऋग्वेदे ॥ ११३५॥ ४॥
“सख्यरज्जवि तविषी दधानः ॥”)
तवः, वि, (तव + क्तः । एषोदरात् कलोपे साधुः ।)
तज्ज्ञतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।
तवा, [ऋ] पुं, (तवकार्थं + ळच् एषोदरात्
कलोपे साधुः ।) तवा । कुतार इति भाषा ।
विश्वकर्मा । आदिश्वविशेषः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
तस, इ किं अजह्नी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां-पथे भ्रां-परं-सकं-षट् ।) इ, कर्मणि

ताडकः

तंछति । वि, तंसंयति तंसंति चारो ज्ञनम् ।
इति दुर्गादासः ॥
तस, य उ इर उतुषिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-षट् । उदितात् ऋषिद ।) य,
तस्यति धूमिं वायुः । उ, तसित्वा तस्य ।
इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अतात्
पुत्रादितात् भिन्नं इ इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥
तसरः, पुं, (तसोतीति । तव + “तद्विष्यां कसरम् ।”
उणां ॥ ३५ । इति सरन् किक ।) कसरः ।
कृचवेदनम् । इत्युदादिकोषः ॥ (यथा, वाचस-
नेयर्वाहितायाम् । १६ । २३ ।
“रवं परितुता न रोहितं
नयदुधोरस्तसरं न वेम ॥”)
तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । त् + “दिवाविमिति ।”
३ । २ । २१ । इत्यस्य कृचस्य “किं वत्तद-
बहुषु ज्ञानोपविधानम् ।” इति वार्तिकोक्तैरन् ।
ततः । “तदुद्वहोः करपथोः इति सुट्ठोपौ ।)
चौरः । एकाश्राकः । इति रत्नमाला । मदन-
ट्यः । इति जटाधरः ॥ कर्मः । यथा, रघुः ।
१ । २७ ।
“बाह्या यत् परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”
“तस्करः कर्मचौरयोरिति कोमान्तरम् ।” इति
तट्टीका ॥
तस्करकायः, पुं, (तस्करस्य एकाश्राकस्य काय-
रिव ।) काकनासानता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्करो, ज्ञो, (तद् + क्त + चौरार्थे टः टित्वात्
ङीप् । सुटि इलोपे च साधुः ।) कोपना नारी ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
ताडकः, पुं, (ताडक + एषोदरात् साधुः ।)
ताडकः । इति हिक्कपकोषटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
“तलोदरी तिरोभावा ताडकप्रियवादिनी ॥”)
ताटस्यो, ज्ञो, (तटस्य + भावे ञ्यच् ।) उदा-
सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्योऽन
उदासीनत्वेन इति । तटस्यो निकटस्थः प्रसिद्ध-
पूर्वप्रणय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण-
दासः ॥
ताडः, पुं, (तड् + भावे ञ्यच् ।) ताडनम् ।
शब्दः । सुहिमेयलयादि । इति मेदिनी । क, १४ ॥
पञ्चतः । इति हेमचन्द्रः ॥
ताडका, ज्ञो, राक्षसीविशेषः । सा सुकृतयच-
कन्या मन्त्रवरेण सहस्रहस्तिवलयुता धुसुदेव-
पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे
निहतं पुत्रेण सह अगस्त्यवर्चं धर्मयितुमुद्यमा
तस्य प्रापात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण
निहता । इति रामायणम् ॥
ताडकाफलं, ज्ञो, (तारकेय नक्षत्रमिव फलमस्य ।
रस्य इत्वम् ।) दृढदेना । इति रत्नमाला ॥
ताडकः, पुं, (तालं तालपत्रमिव अङ्गुलिं लक्ष्यते
इति । अङ्गु + ञ्यच् । लस्य इत्वम् । शकन्या-
दितात् साधुः ।) कर्मभूषा । कानतडका इति
भाषा । तत्पथ्यायः । कर्मदर्पणः २ । इति

ताडकः

चिकारशेषः ॥ ताडकः १ । इति हिक्कपकोष-
टीकायां भरतः ॥ कर्मिका ॥ ताडकम् ५ ।
इत्यमरः ॥ ताडकम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
३ । २२० ॥ कर्मसुकरः ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनसाध्याने ।
“ताडकाङ्गमेखलागुणरत्नमञ्जरीरतां प्रापितां
कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं विनिना
भजे ॥”)
ताडनं, ज्ञो, (ताडि + भावे ञ्यच् ।) आघातः ।
यथा, शृङ्गारतिलके । [तपः ॥
“शार्ङ्गं नीरसकाष्ठताडनघ्नं शार्ङ्गः प्रचका-
यथाच, गारुडि ६६ अध्याये ।
“श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्यान्नमोऽपि न कुर्यात् ।
न निन्दाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत् ।
आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विद्वद्गुरुनाचरेत् ॥”
अपि च चायन्ये । १२ ।
“कालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेत् तु जातयेत् ॥”
ताडनी, ज्ञो, (ताडयति नयेति । ताडि + कर्त्तृ
ङ्युट् ङित्वा ङीप् ।) अन्वताडनार्थः । तत्-
पथ्यायः । चर्मवटिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म-
कालिका ५ । इति शब्दमाला ॥
ताडपत्रं, ज्ञो, (तालस्य पत्रमिव । लस्य इत्वम् ।)
ताडकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२० ॥
ताडिः, ज्ञो, (ताडयति पत्रैः श्रोमते इति ।
तड् दीप्तौ + ङित् + इन् ।) दृष्टविशेषः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ॥
ताडो, ज्ञो, (ताडिः कदिकारादिति वा ङीप् ।)
पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकौ ॥ तत्पथ्यायः ।
ताडिः २ ताली ३ तालिः ४ । इति भरतः ॥
ताडियात् इति भाषा ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । २२८ ।
“सुखतमालमञ्जलि शीर्षताडोदलानि च ।
तत्सेनार्थवतीराणि चक्रेऽरिक्कीसुखानि च ॥”)
आभरणविशेषः । इति दुर्गासिंहः ॥
ताडुनः, पुं, (ताडयतीति । तड् + ङित् + ऊल ।)
ताडयिता । इति कल्पिल्लकारे उणादिहतिः ॥
ताडमानः, पुं, (ताडयते अस्मै । ताडि + कर्मणि
शानच् ।) पट्टहादिः । इति चिकारशेषः ॥
ताडनयुक्तं, वि, (यथा, कुमारः । १ । ४५ ।
“अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
ओतुञ्जितमूर्तिरिव ताडमाना ॥”)
ताडनं, ज्ञो, पुं, इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
ताडनेन सुनिना कृतं ताडि दृष्टव्यात् तद-
स्यास्तीति । इति भरतः ॥ तडुना प्रोक्तमिति
खामी ॥
(“पुष्टं ताडनं प्राहुः ऋषिदं ताडयत्येते ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिहृतवचनेन पुष्टम् ॥)
तडविशेषः । उद्धतकृत्स्नम् । इति मेदिनी । वे,
३६ ॥ (यथा, मनुस्मृत्यादि । १ । ११ ।
“प्रचकताकटाटोपे प्रविता येन हिमाचतः ।
भवन्तु विभक्तप्राय भवन्तु चरन्त्याम्बुजाः ॥”)

तात्प

तात्पर्वतानि, पुं, (तात्पर्व शिवशुद्धताये
यक्षाः स कार्यतयाख्यायते। उन् ।) नन्दी।
स शिवशरीरे। इति निष्काशशेषः।
तात्पर्वप्रियः, पुं, (तात्पर्व उद्धतशुद्धं प्रियमस्म।)
शिवः। इति शब्दभाषा।
तात्पि, स्त्री, (तात्पि सुनिना कृतम्। तात् +
पिङ्गलपञ्चमात् इन् ।) पुष्पशास्त्रम्। इत्यमर-
टीकायां भरतः।
तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गीतादिकमिति।
तन + "तुतनिष्ठा दीर्घश्च।" उन् ।। १। ६०।
इति कः दीर्घश्च। अतुदरास्तेति नलोपः।
पिता। इत्यमरः। २। ६। २०। (यथा,
रघुः। ६। ७५।
"हा तातेति कश्चित्तमाकर्ण्यविषय-
स्तस्मान्निष्पन्न वेतसगुणं प्रभवं सः।
शब्दप्रोक्तं प्रेक्ष्य बहुलम्। सुनिपुणं
तापादन्तःश्लेष्म दवासीत् चित्तिपोऽपि।")
अनुकम्पयाः। इति मेदिनी। तै, २१। (यथा,
भागवते। १। १४। १६।
"कश्चित्तेनामयं तात। अदत्तेना विभाषि मे।
अतस्त्वमनोऽवद्यातः किं वा तात। चिरो-
वितः।")
पूर्व, वि, इति शब्दरत्नावली। (यथा, रघौ।
१। ७२। वशिष्ठं प्रति दिक्षीपोतिः।
"तस्मात् सुखे यथा तात। संविधानं तथार्थं।
इत्याहुर्वा नुरापिर्धे त्वधीना हि सिद्धयः।")
तातगुः, पुं, (तातस्य पितुर्दिव गौर्वाचकशब्दो
यच्च। गवान्तजातु गौर्वाचकः।) सुप्रतातः।
पितृयः। जनकस्य हिते, वि। इति मेदिनी।
गै, १६।
तातजनयित्री, स्त्री, (तातस्य जनयित्री च ते।)
मातापितरौ। इत्यमरः। द्विवचनान्तोऽयम्।
तातगुह्यः, वि, (तातस्य पितुस्तुह्यः।) पित्र-
यमः। तत्पण्यायः। मनोजवयः २। इति हेम-
चन्द्रः। ३। १५२। मनोजवः ३ पित्रसन्निभः।
इत्यमरः। तातजः ५ इति मेदिनी।
तातनः, पुं, (तातं मनोजवं यथा तथा वृत्ततीति।
वृत् + बाहुलकात् ञः।) खड्गनयनी। इति
निष्काशशेषः।
तातजः, पुं, (तापं जातीति। जा + कः। पृषोदरादि-
त्वात् पञ्च सः।) रोगः। पाकः। लौघशूटः।
मनोजवः। इति मेदिनी। तै, ६८। तप्तमात्रे,
वि। इत्यजयपालः।
तातिः, पुं, पुष्पः। इति जटाधरः।
तातुकाशिकः, वि, (तनुकाशे भवः। तनुकाश +
"आपदादिपूर्वपदातुकाशानात्।" ४। २।
११६। इत्यस्य वार्तिकोऽस्मात् उन् ।) तनुकाश-
भवः। यथा, मुद्रितले शब्दः।
"ततः आह्वयशब्दौ तु कृष्णदीकादशे तथा।
कर्तुं तातुकाशिकी मुद्रितशुद्धः पुनरेव सः।"
तातुपर्णः, स्त्री, (तत्परस्य भावः। तत्पर +
अन् ।) अभिप्रायः। इति शब्दार्थकल्पतरुः।

तान्त्रिकाः

वस्तुरिच्छा। (यथा, भाष्यपरिच्छेदे। ८४।
"आकाङ्क्षा वस्तुरिच्छा तु तातुपर्णं परिकीर्ति-
तम्।")
तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः। तदात्मन् +
अन् ।) तत्पञ्चकम्। अमरसम्पन्नः। इति
आयशास्त्रम्।
तादृक्, [श्र] वि, स इव दृश्यते स्त्री। (तद् +
इद् + "अदादिभ्यो ङश्चिनालोचने कश्च।" ३।
२। ६०। इति किन्। "या सव्यनाम्।"
६। ३। ६१। इति आत्मम्।) तादृशः।
तादृश मत् इति भाषा। इति सुम्बोधम्।
(यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २७६।
"यादृशैः सेव्यते भव्यैर्वाङ्मयांश्चोपसीवते।
कदाचिन्नाय सन्वेष्टादृशं भवति पूरवः।")
तादृशः, वि, (स इव दृश्यते इति। तद् + इद् +
अदादिभ्यो ङश्चिनालोचने कश्चोऽपि वाच्य इति क्सः।)
तादृक्। इति सुम्बोधम्। (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम्। ४। २४२।
"ततः प्रभृति तादृशयोऽर्थप्रतिपादकः।
परिहासपुरे चक्रे शिरां गुर्वी" सपञ्चिनीम्।)
तादृशः, वि, (स इव दृश्यते इति। तद् +
इद् + "अदादिभ्यो ङश्चिनालोचने कश्चोऽपि वाच्य इति क्सः।)
तादृक्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २७५।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे चने।")
तानं, स्त्री, (तनं तु न विस्तारे + भावे चन् ।)
विस्तारः। आनविषयः। इति शब्दार्थकल्पतरुः।
तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति। तन + चन् ।)
गाताङ्गविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"विस्तार्यन्ते प्रयोगा येर्मूर्च्छनाशेषवन्मयाः।
तानास्तेऽप्युपनयनाश्रुतं सप्तस्वरसमुद्भवाः।
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक्।
ते ह्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च।"
तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः। तनु + "रगन्ताच्च लघु-
पूर्वात्।" ५। १। १३१। इत्यन् ।) गात्रे
तनुता। यथा, उज्ज्वलनीलमणिः।
"तापवत् तनुता गात्रे दौर्लभ्यममयादितु।"
(यथा, आर्यासमप्रशङ्गम्। ३६३।
"परपतिनिर्हयकुण्डलाशोषित शठ। नेर्हया न
कोपेन।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य।")
तानूरः, पुं, (तनु + बाहुलकात् ऊरन् ।) पथर्वा
भ्रमः। आदर्शः। इति भूरिप्रयोगः।
तान्त्रः, वि, (तन + त्रः।) आन्तः। इति
शब्दार्थकल्पतरुः। (यथा, प्रदुष्यविजये। २५३।
"पाज्यं आन्तिनितान्तान्तमनुजं सन्तोषयन्त्या-
ज्जानु
यवाद्यन्तघनच्छेद्विभक्त्यन्ते निरस्तातये।")
तान्त्रिकाः, वि, (तन्त्रं विद्वान्तं अधीते वेद वा।
तन्त्र + "उक्त्यादित्वात् ठक्।) आतविद्वान्तः।
शास्त्रतत्त्वज्ञः। इत्यमरः। २। १। १५। तन्त्रशास्त्र-
वेत्ता तनुसम्बन्धी च। (यथा, भागवते। १। ६। ६।
"अथोऽर्थैर्भिर्वेदिकतान्त्रिकेण।")

तापसः

तापः, पुं, (तप + चन् ।) सन्तापः। (यथा,
भागवते। १। १४। ४८।
"नेदावर्णं तापमिवोक्तुं शक्यः।")
तपश्चम्। इति मेदिनी। तै, ७३। (त्रिविध
दुःखम्। यथा दीर्घभाजवते। १। १। ७।
"दीर्घाद्वर्णं सव्यम्। तापमिवविचिन्तितः।")
तापकः, पुं, (तापयतीति। तप + क्षिप् + क्तृच्।)
अवरः। इति शब्दरत्नावली। तापकर्तारि वि॥
तापकः, पुं, (तपती क्षयकथा तस्या अपर्ण
पुमान्। तपती + यञ्।) अपर्णकः। इति
पुराणम्। (यथा, महाभारते। ५। ४६। २।
"तस्मात्तापकः। यत्किञ्चिद्भूतं मेव दृष्टितम्।
तस्मिन् कर्मणि योक्तव्यं दानात्तापः।
पुरोहिताः।"
तपतीर्षश्रीद्वयकौरवमात्रम्। यथा, तन्त्रेव।
१। १७१। ६६।
"योऽहं त्वयेह विजितः सर्वं तापमवहन्।"
तपत्वा उपाख्यानम्। तपती + चन्। तप-
युपाख्याने, स्त्री। यथा, तन्त्रेव। १। २। ०६।
"तापकमथ वाशिष्ठमौन्याख्यानमुत्तमम्।"
एतदुपाख्यानम् महाभारते आदिपर्वणि १०२
अध्याये दृश्यम्।)
तापकः, पुं, (तापयतीति। तप + क्षिप् + कर्त्तरि
क्युः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः। २। ६।
(यथा, महाभारते। ५। ४६। २।
"मुक्ताद्वक्त्रं प्रभवति कश्च मुक्तेयं वदते।
तच्छृङ्गं ज्योतिर्वा मध्ये तप्तं तपति तापकम्।
योनिनक्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्।")
कामवायः। इति जटाधरः। (यदुक्तं,—
"सन्तोषनोन्मादनी च शोभयन्तापनकथा।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वायाः प्रकीर्तिताः।")
सूर्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः। (स्त्री,
नरकविशेषः। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २२४।
"असिपञ्चनक्षत्रे तापनक्षत्रेऽपि शक्यम्।"
भावे क्युट्। तापकरणम्। यथा, सुश्रुते। १। ४१।
"तद्दृष्टव्यमप्यनारगतापनप्रकाशप्रभाषणकर-
मिति।") तापयितारि, वि॥ (यथा, महा-
भारते। १। १६। २१।
"ततोऽन्तराक्षिततमाचमागतं
महाप्रभं चक्रमभिचतापनम्।")
तापसं, स्त्री, तमापनम्। इति राजनिर्घण्टः।
तैकपात इति भाषा।
तापसः, वि, (तपोऽस्त्वस्तेति। तपस् + "अङ्गच्।"
५। २। १०६। इति अङ्। यद्वा, तपः शील-
मख्यं। "ह्यदादिभ्यो ङः।" ३। ४। ६२।
इति ङः।) तपस्वी। इत्यमरः। २। ७। ४२२।
(यथा, मनुः। ६। २७।
"तापसंमेव विप्रं यथाधिकं भैषमाहरेत्।"
तपःसम्बन्धी। यथा, गोः रामायणे। २। ५२। ५।
"तापसं व्रतमाश्रित्य ततो गृहसुवाच ह।"
पुं, दमनकर्तृकः। वक्तापक्षी। इति राजनिर्घण्टः।
(इत्युपशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ४५।

तापी

“कान्तारसापसेषु च कर्तुः सुविपश्चकः ॥”

“इतिता जातयः खील्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः
परम् ॥”

“कान्तारतापसाविष्णु ब्रह्माद्युपयौ मत्तौ ॥”

तापसतपः, पुं, (तापसप्रियस्तत्त्वतः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इक्षुदीवृक्षे-
वृक्ष विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसद्वम्, पुं, (तापसप्रियो द्वम् ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (प्रयोगो-
वृक्ष यथा,—

“इक्षुदीवृक्षारवृक्षश्च तिलकस्तापसद्वम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ॥)

तापसद्वमर्षिभा, स्त्री, (तापसद्वमस्य सन्निभा
समा ।) गर्भदात्रीरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुदीवृक्षः ।
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतपुष्पोद्धारपुष्प इक्षुदी तापसप्रियः ॥”

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अरुचिजन्यसन्नापं हर-
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।)
अङ्गनविशेषः । यथा,—

“हृते हरिदासंयुक्ता मायायां भर्जयेद्वटीः ।
तच्छुर्लाक्षापि निर्घेतान् सद्यैव परिभर्जयेत् ॥
सिद्धिर्घोषं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पच्येत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गुनि माचया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषां सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥”
अस्या गुणाः ।

“भवेत्तापहरी वत्या वृक्षा श्रेष्ठाणमाचरेत् ।
हं हृषी तपेयी स्यात् गुणैः तत्र गुणाः स्मृताः ॥”

ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥

तापहारिण्यां चि ॥

तापिष्ठाः, पुं, (तापिनं सन्तप्तं हृदति आच्छा-
दयतीति । हृ + आन्वेषणीति डः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १२१ ।
“अच्छोर्निक्षिपद्वज्जनं अवश्योक्तापिष्ठागुच्छा-
यलीम् ॥”

स्त्री, तापिष्ठस्य पुष्पम् । फले लुगिति तद्धित-
लुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति नपुंसकत्वम् ।
तापिष्ठपुष्पम् । यथा, भाष्ये । १ । २२ ।

“प्रपुष्पतापिष्ठनिर्भरभीष्टभिः

सुभैश्च सप्तच्छदर्पाशुपाक्षुभिः ॥”

तापिष्ठा, स्त्री, (तापिनं जयतीति । जि + डः ।)

घातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिष्ठाः, पुं, तापिष्ठाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्यच् ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) तापिनी नदी । सा
पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मातुल्ये । ११३ । २७ ।

तामसः

“तापी पयोधौ निर्विन्धा क्षिप्रा च जवमा
नदी ।

विन्धुपादप्रकृतास्ताः स्वर्णाः शीतजलाः

सुभाः ॥”

इयं सङ्गपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।
३ । ११ ॥

“तापी तापा च गोक्रीमी गोमती शालिता
मही ।

सरस्वती युता नदी वर्मदा पश्चिमाशुगाः ॥

आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफघ्नतथा ।

वातदोषहरं हृद्यं कक्षुक्लविनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यसुगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [नृ] (तापीऽस्यास्तीति । ताप + “अत
इतिठगौ” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)

बुधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, चि ॥

ताप्यं, स्त्री, (तापं हितम् । ताप + यत् ।) घातु-
माक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुल्लिङ्गो-
व्यम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“ताप्यस्य पलत्रितयं हे लोहश्चावशीकायाः ॥”

ताप्यकं, स्त्री, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे
विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्पसंस्कृतं, स्त्री, (ताप्युत्पासंश्चा यस्य । कप् ।)
माक्षिकघातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्वमेनेति । तम + करणे घञ् ।)
भीषणः । दीपः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, स्त्री, (तामं स्नानं दातीति । रा + कः ।)
जलम् । घृतम् । इति भरतधृतकद्रः ॥

तामरसं, स्त्री, (तामरे जले सस्तीति । सस् +
डः । यङ्गा, बाहुलकात् अमेरप्यसप् । तस्य
णिष्पञ्च । घातोस्तुगागमश्च । णित्वात् टङिः ।
इत्युष्णलदतः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,
राजन्मकर्मपुरे । ५४ ।

“जाता तामरसोदरे भगवतो घातुः कृतार्था
स्थितिः ॥”

सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्गम् ।

ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशा-
चरश्चन्द्रोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं ह्रस्व-
शब्दे दृश्यम् ॥)

ताम्रजकी, स्त्री, भून्धामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“कटुकैश्चयवोशीरसिंहौ ताम्रजकीजनैः ॥”

ताम्रजितं, स्त्री, } देशविशेषः । तमसुक् इति
ताम्रजिप्ती, स्त्री, } भावा । तत्पर्यायः । दाम-
जितम् २ ताम्रजिप्ती ३ ताम्रजिनी ४ सप्तपूः ५
विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥
तमोजिप्ती ७ वेलाजलम् ८ तम्राजिका ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, चि, (तम एव । तमस् + स्वार्थे ण्यच् ।)
प्रलसितगुणविशेषः । तद्वन्मा यथा,—

“विषिधा भवति अह्ना देहिनी वा खभावना ।

तामसः

धातुिकी राजकी चैव तामसी चेति तां श्रद्धा ॥

यजन्ते कालिका देवान् यक्षरक्षांश्च राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चाप्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

यातयामं गतरत्नं पूतिपर्युषितश्च यत् ।

उच्छिद्यमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥

विधिहीनमहृष्टाणं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥

अङ्गादेयात्मनो यत् पौष्ट्या क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपाजिभ्यश्च दीयते ।

असतृप्ततमवज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ७ ॥

किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।

“नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

यत्तु ज्ञानवदक्षिणं कार्यं सक्तमचेतुकम् ।

अतस्त्वायवदक्ष्यं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अनुवर्त्तं ययं हिंसामनयेत्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तामसमुच्यते ॥

अयुक्तः प्राकृतकश्चः शटो नैततिकोऽनसः ।

विवादी दीर्घसूची च कर्ता तामस उच्यते ॥

अधर्मं धर्मेमिति वा मन्यते तमसाहता ।

सन्धार्थान् विपरीतान् बुद्धिः सा पापैः तामसी ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विवादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा हृतिः सा तामसी मता ॥

यद्यपि चातुर्वर्त्यं च सुखमोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादीत्यं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनाख्यतेति ।

अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥

उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमनुः ।

अक्षिण्मन्त्रनरे हरिनामा विष्णोरवतारः ।

त्रिशुलनामा इन्द्रः । वैद्यतयो देवाः । ऋषि-
र्धामादयः सप्तर्षयः । वृषातिनरादयो मनु-
सृताः । इति श्रीभागवतम् ॥ ७ ॥ तमोगुण-
युक्ते, चि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।

“लोभः स्वप्नोऽहृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्न-
इतिता ।

याचिण्यता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥”

तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३

उपमनुः ४ जैमिनिः ५ दुर्वासाः ६ ऋकः ७

वृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामस-
शास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिवस्त-
शैवपासुपतादि १ कणादस्तनमनीशपटादि २

बाह्यकपिभगवद्भक्तवैदशाखम् ३ जैमि-
नस्तनिरौत्तरलाखम् ४ तामसपुराणानि यथा ।

मातुल्यम् १ कौर्मम् २ जैजम् ३ शैवम् ४

व्याख्यम् ५ आमेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा ।

गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सातुवम् ३ यमम् ४

शाङ्काम् ५ औशनसम् ६ ॥ राजसतामस-
कर्मणि यथा,—

“यत्तु शैवं देवतं येनमौपदेयं तथाभारम् ।

शक्तं शैवं शास्त्रप्रसं यागहोमादिकं तथा ॥

ताम्रवर्ण

यौरोहित्यं वाचनञ्च देवत्वं नामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ।
असतुप्रतिपक्षं देवि । साङ्ख्यमाभिवारिकम् ।
यशुजीवादिहृत्कर्म प्राप्तकक्षोपपातकम् ।
अतिप्रियं महाप्रापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ।
यत्तद्व्यदपरं कर्त्तुं महेतव्यं वरानने ।।
राजवं ताम्रं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥”

इति ताम्रोत्तरकण्डम् ॥

ताम्रवर्ण, त्रि, (तमसा तमोगुणैश्च निर्वृत्तम् ।
तमस् + ठञ् ।) ताम्रम् । तमोगुणकाम्यम् ॥
ताम्रवी, स्त्री, (तमोऽन्वकारः प्राधान्येन अस्ति
अस्याम् । तमस् + ञच् । स्त्रियां ङीष् ।)
निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्-
न्विनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।

“वात्सिकी राजसी चैव ताम्रवी च तथा परा ।
महातु विविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”
ताम्रिखं, स्त्री, (तमिखं अन्वकारतत्त्वस्थिति ।
तमिख + ञच् ।) अन्वकारमनरकम् । इति
मनुः ॥ परवित्तपत्यकलजापहर्ता यमदूते निर्मा-
त्यते यज । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्वकारमये,
त्रि, यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।

“ताम्रिखं प्रथमं पदं वीतशोकमयो वस ॥”
अन्वकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
“सव्येन विमुक्तेश्चास्मिन्नेव तमभ्ययुः ॥”
ताम्रिखः, पुं, (तमिखं तमोगुणोत्थः क्रोधः
प्रचुरतयाख्यस्येति । अण् ।) भोगेष्टाप्रतिघात
क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
(यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।

“सव्येनैव ताम्रिखमय ताम्रिख आदिहृतम् ॥”
ताम्रलं, स्त्री, (तम + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरो-
ज्यौ ।” उर्गा । ४ । ६० । इति ऊजश्च दुर्गा-
गमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । चारुत्वम् । कषायत्वम् ।
वातलक्षिकपदुःखदोषनाशित्वम् । कामादि-
क्षणीयत्वम् । स्त्रीसम्भावनाभूयत्वम् । इति-
यत्तुपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते
सुक्ते च प्रसक्तम् । इत्याख्यद्वगदे व्याप्यत्वम् ।
खर्गोपि दुर्लभत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकाशनाशित्वम् ।
रुच्यत्वम् । हास्यकारित्वम् ॥ ३ ॥ लघुपर्णस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् ।
हास्यवृत्तकायमलक्षारित्वम् ॥ ३ ॥ शुभपर्णस्य
गुणाः । श्लेष्मातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ॥ ३ ॥
खर्गोदितताम्रलमयगुणाः । मुखरोगनाश-
दोषवातारोचकस्तमलविष्टभक्षान्तिकारित्वम् ॥

धिराजोदिततमूयोजनयोजितताम्रलगुणाः ।
उत्तमत्वम् । रक्षित्वकारित्वम् । निदोषार्ति-
भाषित्वम् ॥ ३ ॥

ताम्रवर्ण

“धिराजोदिततमूयोजनयोजितताम्रलगुणः ।
श्रीरं तमूरोदितताम्रलमयिती तु चित्ताविते ।
अभिधाय सुखे पर्यं पूर्णं आदयति नरः ।
मतिर्भूयो हरिः स्नादने न करते हरिम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

“पर्णमूले वसेद्वाधिः पर्णायै पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्यं हरेदायुः धिरा बुद्धिविनाशिनौ ।
नायुरथे विषं मूले मध्येऽन्यथैव विविता ।
तस्मादस्यैव मूलञ्च मध्यं पर्यायं चूर्णयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमयाधिपूर्गं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्रलसुप्तममिदं रसनायभिम-
र्षणं निग्रासधिकलक्षितपर्यायम् ॥
ताम्रलं न हितं प्रोक्तं श्रीरौरे कृष्णदुर्जले ।
ज्वराख्यशोषपित्तासमदन्तार्क्षीणिरोगिषु ॥
ताम्रलाक्षुपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासता
देहहृद्विष्टदन्तामिश्रोजनवर्णवलययः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

“विना पर्यं सुखे दत्त्वा गुणकं भक्षयेद्यदि ।
तावन्नृचति चक्षालो यावन्नृणां न गच्छति ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ३ ॥

“ताम्रलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रैश्च । गोमांससहस्रं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मसंहिताम् ॥ ३ ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“ताम्रलवल्ली ताम्रली नागिनी नागवल्ली ।
ताम्रलं विप्रदं रथं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वयं तिक्तकटुचारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बलां श्लेष्माख्यदौर्गन्धमलवातश्रमापहम् ॥”
कसुक्कम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्रलकरङ्गः, पुं, (ताम्रलस्य ताम्रलरक्षणाय
वा करङ्गः ।) ताम्रलपात्रम् । पानेर वाटा इति
भाषा । तत्पर्यायः । स्यामी २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्रलदः, त्रि, (ताम्रलं ददातीति । दा + कः ।)
ताम्रलदाता । तत्पर्यायः । वागुलिकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्रलपत्रः, पुं, (ताम्रलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
पिङ्गाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्रलपर्णः,
स्त्री । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“ताम्रलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”
ताम्रलरागः, पुं, (ताम्रलस्य चञ्चितताम्रलस्य
राग इव रागोऽयम् ।) मन्दरः । इति हारा-
वली । १९१ ॥ ताम्रलस्य रङ्गश्च ॥
ताम्रलवल्ली, स्त्री, (ताम्रलस्य वल्ली ततः स्नायै
कन् टापि पूर्ववत्त्वञ्च ।) ताम्रली । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ताम्रलवल्ली, स्त्री, (ताम्रलस्य वल्ली ।) ताम्रल-
जता । पानेर गाह् । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ताम्रली २ नामवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२० ॥ पर्यायता ४ समधिरा ५ सर्पजता ६
नखिवल्ली ७ मुजमलता ८ मण्यपना ९ । इति

ताम्र

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलवल्ली १० पर्यायवल्ली ११
ताम्रलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३
नागवल्ली १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्रली, स्त्री, (ताम्रल + गौरादित्वात् संज्ञायां
वा ङीष् ।) ताम्रलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८९ ।

“ताम्रलीञ्च सङ्गान्नामिनालातिलकयुक्तिभिः ॥”

ताम्रं, स्त्री, (तमस्ये आकाङ्क्षते इति । तसु
काङ्क्षायाम् + “अभितन्धोर्दीर्घश्च ।” उर्गा । २ ।
१६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैलव-
धासुविशेषः । तामा इति तांवा इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । ताम्रकम् २ मुखम् ३ श्लेष्म-
मुखम् ४ हृष्टम् ५ हरिष्टम् ६ उडुम्बरम् ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ श्लेष्म = उडुम्बरम् ८
जौदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ जौदुम्बरम् १२ ।
इति तट्टीका । तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४
अरविन्दम् १५ रविजोहम् १६ रविप्रियम् १७
रक्तम् १८ नेपालिकम् १९ रक्तधातु २० सुनि-
पित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्याङ्गम् २३ जीहि-
तायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्षस्य

तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्त-
त्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्त-
विषत्वमूलपाक्ष्मरगुल्मनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्तत्वम् । सारकत्वम् । रोपय-
त्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोऽन्वरक्तुह-
कासखासञ्चयपौनस्यपित्तशोषलक्ष्मिनाशित्व-
त्वम् । अल्पदृक्त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

परिणाममूलश्लेष्माध्याममूलबहुरोगनाशित्वम् ।
शुद्धिकारित्वम् । बलायुक्तेषु पुष्टितुष्टिकारित्वं
निवृत्तसर्वे वलीपित्तनाशित्वञ्च ॥ ३ ॥ नृद-
वेष्टितमूरकन्दगर्भानिहितगोमयाभिभक्षीकृत-
पञ्चाभ्यस्तद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः ।
वान्तिभ्रान्तिमूलजिमाम्बाक्षपित्तनाशित्वम् ।
यलकारित्वञ्च ॥ ३ ॥ अग्रोधितताम्रदोषाः ।
आयुःशुक्लवलाशित्वम् । रोगवृद्धिश्चैवैवर्णा-
भ्रमकोदनारोगकुष्ठमूलविदाहृन्दाहृन्निचि-
सन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुख-

बोधः ॥ ३ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“शुक्रं यत् कार्शिक्यस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मान् ताम्रं ससुप्तममिदमाहुः पुराविदः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“जपाकुसुमसङ्काशं खिन्नं नृदुं यत् तमम् ।
लोहनागोज्ज्वलितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
लघुलक्ष्मस्तत्तमं चेत्यापि घनावहम् ।
लोहनागयुतचेति शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
तस्य शोधनविधिर्यथा,—

“पतलीकृतपत्राणि ताम्रस्त्रामी प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततत्राणि तैले तत्रै च काङ्गिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च चिन्धा विन्धा ।
इदं ताम्रस्य पञ्चाशीं विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथ तस्य आरण्यविधिर्यथा,—

“कृष्णाणि ताम्रपत्राणि लक्षा संख्येदेदुधुः ।

ताम्ब

वासरजयमन्त्रेन ततः खड्गे विनिःश्रियेत् ॥
यादांशं स्रुतकं दत्त्वा धाममन्त्रेन मर्हयेत् ॥
तत उद्धृत्य प्रकाशितं सेपरेहिगुलीन च ।
गन्धकेनाम्बपट्टेन तस्य कुश्यान् गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गुरीं सपुनर्मेवम् ॥
तत्कलशेन बहिर्गोलं सेपरेहिगुलीनमितम् ॥
धत्वा तन्नोलकं भास्वे शरावेव च रोधयेत् ॥
बाहुकाभिः प्रपूर्णाप विभूतिलवणाभुभिः ॥
दत्त्वा भास्वसुखे सुम्ना तत्तुल्यां विपाचयेत् ॥
क्रमद्वयगणिना सन्धक् यावद्वयामचतुष्टयम् ॥
स्नाङ्गशीतं ससुद्धय मर्हयेच्छुद्धयद्वयैः ॥
यामैकं गोलकं तच्च निःश्रियेच्छुद्धयोदरे ॥
ज्जदा सेपस्तु कर्मणः धर्मतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥
प्राच्यं गणपटे शिप्रं नतं भवति निश्चितम् ॥
वमनश्च विरेकश्च भ्रमं क्रममधारादिम् ॥
विदाचं खेदस्तुकेर्हं न करोति कदाचन ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

मुखनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, नि ॥
("न विषं विषमिदमाहुस्ताम्बश्च विषमुच्यते ।
यकदीयो विषे त्वष्टौ दोषास्तान्ने प्रकीर्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाश्च उतुकेदोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तलन्ताप यते दोषा विधोपमाः ॥
तस्माद्विमुक्तं ताम्बं हि प्राच्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्बप्रकाशितं सेपयेत् ॥
अमो सन्ताप्य निर्गुणोरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
भतान्तरम् ।

गोलकेन पचेद्यामं ताम्बपत्रं हृदादिना ।
मुध्यते नात्र सन्देहो मारणश्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्बप्रोधनम् ॥ ॥

अथ ताम्बमारणम् ।

स्रुतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्ह्यस्तु कन्यया ।
इयोस्तुल्यां ताम्बपत्रं जिप्सा स्याद्व्यां निधापयेत् ।
सन्धक् मूरयणैः साहं प्राच्ये भक्ष निधापयेत् ।
चतुर्धामं पचेत्तुल्यां पात्रपट्टे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्हयं स्नाङ्गशीतं विमर्हयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सन्देहोपु योजयेत् ॥

भतान्तरम् ।

जम्बाभसा सैन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय सुखपत्रम् ।
प्रकायमानं पुटयेत् सुयुक्ता
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥

अन्यतरमतम् ।

मुहं ताम्बदलं विमर्ह्य पटुना चारेण जम्बीरजे
नोरैर्वस्त्रमिहं कुक्षकप्रयवा शिप्रं धमेत् सप्रधा ।
निर्गुण्यभुजिह्वं रसेकालितं दुग्धाभ्यगन्धेन तत्
तुल्येनाथ नतं भवेत् सुपठितं पञ्चाब्दतेन विधा ॥
गुणा यथा,—

वाग्निभान्तिविवर्णितं यवदन्ताकुष्ठानि
पाष्ठाभयं
भूलं मेहुदुदाकुरानिगणदाशुक्तापानैर्जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदन्ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चैत्

ताम्ब

शुक्तः खौद्राभरापकसुधमं पञ्चाशिना वत्स-
रात् ॥

ताम्बसुखं गरुडरं यत्तुलीयोदरापकम् ।
क्रिमिभूतामवातं पञ्चदशशीर्षाद्विपाचितम् ॥
इति ताम्बमारणम् ॥ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ताम्बमारणाधि-
कारे ॥

ताम्बः, पुं, (ताम्बस्यैव वर्णोऽस्यस्य । अच् ।
ताम्बवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुक्षरोगविशेषः ।
इति कर्मेविपाकः ॥ (हीपमेदः । यथा, महा-
भारते । २ । ३१ । ४५ ।

"हीपं ताम्बाज्यस्यैव पक्वंतं रामकं तथा ॥")

ताम्बकं, स्त्री, (ताम्ब + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
ताम्बम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ।

ताम्बकणी, स्त्री, (ताम्बवर्णी कणी यस्याः
क्षिप्या ङीप् ।) अङ्गना नाम पश्चिमदिग्चक्षि-
पत्री । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्बकारः, पुं, (ताम्बं करोति ताम्बधातुभिः
पात्रादिकं निर्मातीति । कृ + क्यच् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तत्पर्यायः । ताम्बकः २
श्रील्लवकः ३ ताम्बकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्बकुट्टकः, पुं, (ताम्बं कुट्टयतीति । कुट्ट + क्तृच् ।)
ताम्बकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्बकूटः, पुं स्त्री, (ताम्बनिर्मितं कूटमिव
ताम्बस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक्
इति भाषा । यथा,—

"सन्निदा कालकूटश्च ताम्बकूटश्च धुस्तुरम् ।
आदिपेणं खर्व्वरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये ॥"

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्बक्रमिः, पुं, (ताम्बवर्णः क्रमिः कीटः ।) इन्द्र-
गोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः चारावली च ॥
ताम्बगर्भं, स्त्री, (ताम्बं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्बपूङ्गुः, पुं स्त्री, (ताम्बा ताम्बवर्णा पूङ्गा
अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।

"अपरंशादिदायादस्ताम्बपूङ्गं भुजेन सः ।
महाकायसुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिना वरम् ॥"

यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेऽपीकम् ।
"ताम्बपूङ्गुस्य मांसिणं पिबेद्वा मद्यसुखमम् ॥"

कुक्कुरहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्बदुग्धा, स्त्री, (ताम्बं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं
रसोऽस्याः ।) मोरचदुग्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ताम्बपट्टं, स्त्री, (ताम्बेण निर्मितं पट्टं पत्रम् ।)
ताम्बनिर्मितसैन्धवपत्रम् । यथा,—

"दत्त्वा भूमिं निर्वर्णं वा क्षुत्वा लेख्यस्तु कारयेत् ।
आगामिभद्रपतिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पठे वा ताम्बपट्टे वा सप्तमोपरिचिह्नितम् ॥"

इति मितान्वरा ॥

ताम्ब

ताम्बपत्रः, पुं, (ताम्बं ताम्बवर्णं पत्रमस्य ।)
जीवपत्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्ब-
निर्मितपत्रे, स्त्री ॥

ताम्बपर्णो, स्त्री, दीर्घिकाभयः । इति भूरिप्रयोगः ॥
नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ५० ।

"ताम्बपर्णी" समेतस्य सुक्ताचारं महीदधिः ॥")

ताम्बपल्लवः, पुं, (ताम्बवर्णं पल्लवमस्य ।)
अश्लोकद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्याया यथा,—

"अश्लोको हिमपुष्पश्च बहुलस्ताम्बपल्लवः ।
कङ्कलिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्बपाकी, [न] पुं, (यच्यते इति । यच + कच्
कुत्वच् । ताम्बः ताम्बवर्णः पाकाः परिष्कृति-
रस्यस्येति । इतिः ।) गर्हभास्वद्रव्यः । इति
रत्नमाणा ॥

ताम्बपादो, स्त्री, (ताम्बो रक्तवर्णः पादो मूल-
देशोऽस्याः ।) हंसपादो । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हंसपादोऽश्वे विहतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्बपुष्पः, पुं, (ताम्बवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"कीविदारश्चमरिः कुङ्कुमो युगपचकः ।
कुङ्कुमो ताम्बपुष्पश्च सनकः सख्यकीशरी ॥")
भूमिचम्पकः । इति शब्दचम्पिका ॥

ताम्बपुष्पिका, स्त्री, (ताम्बवर्णं पुष्पमस्याः । कप्
टापि अत इत्त्वच् ।) रक्तजित् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (रक्तजित्पुष्पे ज्ञातव्यमस्या विव-
रणम् ॥)

ताम्बपुष्पी, स्त्री, (ताम्बवर्णं पुष्पमस्या इति ।
ङीष् ।) घातकी । (अस्याः पर्याया यथा,—

"घातकी घातपुष्पी च ताम्बपुष्पी च कुङ्कुमा ।
सुभिद्या बहुपुष्पो च बहिष्वाला च सा ख्यता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाटकाद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्जाभाः
यथा,—

"पाटलिः पाटला मोघा मधुकूटी पक्षेवहा ।
कण्ठरुता कुर्वराक्षी कालस्याल्लिखलभा ॥
ताम्बपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटका विता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ताम्बपलः, पुं, (ताम्बं ताम्बवर्णं पलमस्य ।)
अश्लोकद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्बपला, स्त्री, (ताम्बं ताम्बवर्णं पलमस्याः ।)
दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । अत्राधिकारे
न्यायचिह्नितुसायाम् ।

"सिंहो यात्री ताम्बपर्णो पटोक्षी ॥")
जम्बापुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा ।
इति रत्नमाणा ॥ खिरा इति भाषा ॥
ताम्बवर्णः, पुं, (ताम्बस्यैव वर्णोऽस्य ।) पक्षि-
पाचद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारत-
वर्णोऽहीपमेदः । यथा, मातुली । ११३ । ८ ।

ताम्बिकाः, पुं, (ताम्बं तत्तुमाकादिनिर्माकं कार्य-
वेनाख्यम् । ताम्ब + कृन् ।) ताम्बकारः । इति
शब्दरत्नावली । ताम्बनिर्मिति, जि । यथा,
कार्पिके ताम्बिके पक्वः । इति भरतः । २। ६। ७७ ।
(यथा, मनुः । ८ । ११६ ।)
“कार्पाण्यन्तु विज्ञेयस्ताम्बिकः कार्पिकः पक्वः ॥”
ताम्बिका, स्त्री, (ताम्बवद्वृण्णाभा अख्यस्या इति
कृन् ततः टाप् ।) गुञ्जा । इति राज-
निर्घण्टः । मानरन्धावाद्याम् । इति भूरि-
प्रयोगः ।
ताम्बी, स्त्री, (ताम्बस्य विकारः । इति आण-
ततो ङीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पण्यायः । मान-
रन्ध्रा २ विकारिका ३ । इति विकारखण्डेयः ।
ताय, ऋ ङ पाणिने । सन्ततो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा-आत्म-सकं-सेट्) सन्ततिर्विकारः ।
ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ।
तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठक् ।)
तार्णिकाभिघट्टदेशः । इति हेमचन्द्रः । १२। ४ ।
तारं, स्त्री, (तार्यते विस्तार्यते इति । तृ + शिच् +
घञ् ।) ऋष्यम् । इति मेदिनी । तं, ४३ ॥
“दधोत्तोर्यं सुशीतं यत्रिमेजं कुन्धसन्निभम् ।
गुरुस्निग्धकुमारश्च तारमुत्तममिष्यते ॥”
अशुद्धस्यान्तस्यास्य गुणा यथा,—
“आयुः शुक्रं वर्णं हन्ति रोगसंघं करोति च ।
अशुद्धचान्तनारं शुद्धमार्यमतो बुधैः ॥”
अस्य भारणं यथा,—
“कण्ठवेधं तारपत्रं दिव्याद्गुणहृद्गुणम् ।
पातयन्ते रसो व्याहो रजतं न्तसुच्यते ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणभारणा-
धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणि-
वटिकायाम् ।)
“हारं सुवर्णं सुन्दतश्च तारम् ॥”
“तारं मौक्तिकम् । तारग्रन्थेनात्र मौक्तिक-
मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ।
गौणसिद्धिभेदः । यथा, “विद्यन्मानस्य दुःखस्य
त्रिधा तु तद्भिधाताख्य इति इमा सुखाख्यसः
सिद्ध्यन्तदुपायतया तिसरा गौणः पञ्चसिद्ध्य-
न्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
यवस्थिताः । तास्मादा अध्यायनादिनक्षत्राः
सिद्ध्यो हेतवः सुखास्तु हेतुमत्तः । विधिवद्-
गुरुसुखारथात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहण-
मध्ययनं प्रथमसिद्धितारमुच्यते ॥” इति तत्त्व-
कौस्तुभे । अन्तिमध्याम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥)
तारः, पुं, मानरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-
मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्यते
उत्तार्यते भयसागरादनेन । तृ + शिच् + घञ् ।
यद्वा तारयति स्त्रीचारणजपादिभिर्लोकान् ।
तृ + शिच् + ञच् । एतन्निरुक्तिर्यथा, काशी-
खण्डे । ७३ अध्याये ।

“तारयेद् बद्ध भवान्मोक्षः क्षणपावस्त-
मात्रवत् ।
तत्तत्कार इति स्थायी यत्नं ब्रह्मात्मलोकधत् ॥”
प्रत्ययः । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महाभक्त्यति-
शोभे । २ ।
“तारणीपरशक्तिर्ब्रह्मवस्तुधातुवाचुर्यं यं विदु-
स्तस्मै स्नातुं प्रवर्तिर्न्याधिपतये यो शक्तिश-
ब्धार्थते ॥”
तन्त्रम् । इति विन्धः ॥ ब्रह्मवीजम् । इति
तन्त्रसारम् ॥ (नक्षत्रम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥ अक्षयशब्दः । इति तन्त्रम् । १।३८ ॥
यथा, तन्त्रमन्त्रटीकायाम् ।
“नृणां सुरसि मन्त्रस्तु द्वाविंशतिविधो ज्ञानिः ।
स एव कण्ठमध्यः स्नातुं तारः शिरसि गीयते ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १।१।४८।१२० ।
“अष्टोक्तारवक्ताः सूरः सौरिर्जनैश्चरः ॥”
राजविविश्वः । यथा महाभारते । १।२८४।८ ।
“युयुधे कण्ठमध्यस्थं तथैवैवजिता सह ।
विरुपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखलवटः ॥”
देवविश्वः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ८ ।
“तारस्तु कोशविस्मरमायसं वायव्यवत् ॥”
महादेवः ।
“काश्यां विन्धेनरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो
ब्रह्मभागे
मुखादक्षेण दक्षे त्रिपद्यमतटिनीतीर-
मुखात्तुभागे ।
मायावीजश्च कर्णे सुरसुनिवसितो ध्यानयुक्तं
वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरसुनिगम्यकैरुच्यते
तारनाम ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
तारः, त्रि, अक्षयशब्दविशिष्टः । इति मेदिनी ।
रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्मलः । इति
धरणिः ॥ (तारं सुक्ताख्यजेति अण् । सुक्ता-
विशिष्टः । यथा, अमरशब्दको । २८ ।
“उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने
घने ॥”
तारकं, स्त्री, (तारेण कर्त्रीनिक्रया कायतीति ।
कै + कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । कै, १०० ॥
तारकं, स्त्री, स्त्री, (तारमेव । स्त्रीर्धे कन् ।)
चक्षुस्तारा । नक्षत्रम् । इति मेदिनी । कै, १०० ॥
तारकः, पुं, (तारयति देवानिति । तृ + शिच् +
ण्यल् ।) द्वादशमन्त्रभारतीयैकशब्दसुरविशेषः ।
यथा,—
“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्वरत्नकान् प्रदत्तः ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवात् मित्रदेवश्च मित्रश्रेष्ठश्च धीर्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्णाक्ष दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोवर्त्तिस्तपोरतिः ।
तपोवृत्तिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥
सुप्रसांशः-सुतपसो हरिता रोहिताक्षया ।
सुरारयो गण्डाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः ॥

तारक

मन्त्रधामा च तन्मन्त्रस्तारको नाम तन्निधुः ।
हरिर्नृपुंसको भूत्वा आतपिष्यति प्रह्वरः ॥

इति तारक ८० अध्याये ॥

(अपरोऽसुरविशेषः । कार्तिकेयः एनं निहत-
वान् । यथा, मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।

“यज्ञो नाम देवोऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरासुहासयामास पुरेभ्यः स मन्त्रावकः ॥

तन्मन्त्रे ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीताश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥

सन्ध्याज्ज्वलं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः प्रियुः ।
तुष्टिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥

ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां प्रियः ।
स्वरेतो वद्विवदने अष्टजन्तुकारणान्तरे ॥

तत्प्रभां वद्विवदने रेतो देवान्तर्पयत् ।
विद्वार्य जठराशयेषां अजीर्णं निर्गतं सुने ॥

प्रतितं तत् सरिहरे ततस्तु प्ररकानने ।
तस्मात्तु स समुद्रतो गुह्यो दिनकरप्रभः ।

स सप्तदिवसो बालो निजमे तारकासुरम् ॥”
अस्य विशेषविवरणस्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य

१५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तृ +
यिच् + ण्वल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के,

६६ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरयो-
पायः । यथा, ऋतयोमप्रदीपिकायाम् । ४।४० ।

“केचिद्भागमजालेन केचित्त्रिममसकुलैः ।
केचित्तर्केण सुहृन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥”

“तारयतीति तारकस्तं तारकं तरयोपायं
नैव जानन्ति ।” इति तट्टीका ॥ महादेवः ।

यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
“गर्भमोसद्विगलान् तारकाय तराय च ।

नमो यज्ञाय यजिने कुताय प्रकुताय च ॥”
जातरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा,

प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
“कथयति भगवान् इष्टान्तकाले

भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥”

स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । यथा, गोः रामा-
यणे । २ । ६७ । २३ ।

“नारीणां तारिकाः काञ्चित् काञ्चित् परम-
वाजिनम् ॥”

तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि + जिप् तुगागमश्च ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ।

१ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मातृस्ये १५६
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तारकब्रह्म, स्त्री, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) वङ्गचरमन्त्रविशेषः । यथा,—

“वङ्गचरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां सुक्तिर्न संशयः ॥

रामाय नम इत्येवमुवाच मन्त्रसुतमम् ।
सन्ध्याः सूर्यश्चैतत् पापिनामपि सुक्तिदम् ॥

इमं मन्त्रं जपन्निजममलक्षं भविष्यति ।
भस्माक्षिधारणादयस्तु सन्ततश्चासुचिस्त्वयि ॥

मङ्गलं तदभूत् सर्वं मन्त्रलोचनारणात् शुभम् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाक्षेण मन्त्रतः ॥

तारणः

भूत्वा काष्ठां विचनार्थो महासागरपारिकः ।
लब्ध्वा सुक्तान् जीवमानान् मातृबादौ परं

पदम् ॥

अथत् किन्ते भयं मन्त्रभावात् प्रापयिष्यति ।
इति सन्दिग्धं मां विष्णुर्विसर्जनं मन्त्रज्ञानम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।

“सुखधर्मनिर्गोण्यान् अर्होदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥

ओ श्रीरामरामरामेतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥

तारका, स्त्री, स्त्री, (तरति तारयति वा । तृ +
यिच् + ण्वल् । टाप् । “तारका ज्योतिषि ।”

७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये । १५।७१ ।

“अप्-विन्द्वो यथास्मिधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।

यथा वा वर्तते धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥”
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥

(यथा, रघुः । ११ । ६६ ।
“चक्षुकोपदहनास्त्रिंशं ततः

सन्धे दृष्टसुदयतारकाम् ॥”
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥

तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्ध्या । तारका +
इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+ “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—

“सिनि निशा दृष्टदि स्फुटदुतपतन्
कण्ठगन्धाधिपतारकितान्तरः ॥”

इति मेघम् ॥

तारणः, पुं, (तारयतीति । तृ + यिच् + ण्वल् ।)
भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्

तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५० ।

“अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्वजनेश्वरः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।

“तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥”
स्त्री, वलिवत्सरेषु अष्टादशवत्सरः । यथा,

ज्योतिषतन्त्रे ।
“अतिदृष्टिं जायेत घाग्नस्याय प्रपीडनम् ।

शस्त्रं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्ति ॥”
तथाच दृष्टव्यं हितायाम् । ८ । ३६ ।

“तारणं तद्वत् भूरिवारिदं
शस्त्रद्विदुदितं पार्थिवम् ॥”

तृ + यिच् + भावे क्कुट् । उकारश्चम् । उच्चा-
रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५३ ।

तारा

“तारकायास्य दुःखस्य प्रसङ्गाय जयाय च ॥”
तरयकारयितरि, त्रि ॥

तारणिः, स्त्री, (तारयतीति । तृ + यिच् +
अनिः ।) गौका । इति शारदायणी । ५६ ॥

तारतकुलः, पुं, (तारं सुक्तेव शुभलकुलो यस्य ।)
धवलधारावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारतन्त्रं, स्त्री, तरतमयोर्भावः । (तरतम +
अण् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—

“निर्हन्तं निधनमेतयोर्द्वयो-

स्तारतन्त्रविधिसुगन्धतया ।

बोधनाय विधिना विनिर्मिता

रेष एव जयवैजयन्तिका ॥”

इत्युद्धटः ॥

तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो
ङीव् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभं पुष्पं यस्य ।)
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारलः, त्रि, (तारल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः ।
इति भरिप्रयोगः ॥

तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।)
घातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तारयुद्धिकरं, स्त्री, (तारस्य रजतस्य युद्धिं करो-
तीति । क् + टः ।) सीसकम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥
तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तृ + यिच् + अच् ।)

नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २११ । २६ ।

“चन्द्रादित्यौ यज्ञास्तारा नक्षत्राणि द्वौ-
कसः ॥”)

यथाच कर्मलोचने ।
“एकतारं नमो दृष्ट्वा कर्तव्यो नारदो मुनिः ।

तावद्भवति चाख्यानो यावद्व्या न पश्यति ॥”
अष्टिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य

पर्यायः । विभिन्नी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥

(यथा, ऋतयोमप्रदीपिकायाम् । ४ । ३६ ।
“तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुत्तमयेदुत्तमौ ॥”)

तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तृ + यिच् +
अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । दृष्टव्यति-

भाष्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ११ । ७५ ।

“ततः कालेन कियता ताराकृतं सुतं शुभम् ॥”
वालिभाष्या । सा सुखयवानरकन्या । इति

रामायणम् । (यथा, महाभारते । १ । २७६ । १८ ।
“हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपान-

नाम् ।
उवाच वचनं वाग्मी तां जानरपतिः पतिः ॥”)

चौडा । सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥
द्वितीया शक्तिः । यथा,—

“लीलया वाक्प्रदा यैत तेन लीलसरस्वती ।
तारकतात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥

उद्यापत्तारिणी यसादुपतारा प्रकीर्तिता ॥”

तारापी

अस्या ध्यानं यथा,—

“प्रयालीपदार्पितविविधवस्तुहोराह्वया परा
खड्गशेखरकंसंखड्गपरशुका कङ्कारबीजोद्भवा ।
खड्गा बीजविशालमिहजलजटाकण्टकनागैर्युता
जायं तस्य कपालके विजयतां हस्तयुता-
स्तयम् ॥”

अपि च ।

“प्रयालीपदार्पितां चोरां सुखमाकाविभूषिताम् ।
खड्गा लज्जोदरीं भीमां व्याघ्रचर्महतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुखाविभूषिताम् ।
चतुर्भुजां जलज्जिह्वा महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकंसं समायुक्तसंयुतसंयुतसंयुतसंयुताम् ।
कपालीमुपसंयुक्तसंयुतसंयुतसंयुतसंयुताम् ॥
पिङ्गोयैकजटां ध्यायेन्मोक्षपात्रोऽप्यभूषिताम् ।
वालाकैर्मण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलज्जितामध्यगतां चोरदंष्ट्रां करालिनीम् ।
खादिशस्त्रैरवदनां खालङ्कारविभूषिताम् ॥
विजयापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥”
अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
“श्यामवर्णां विजयनां हितुषां वरपङ्कजे ।
दधानां बहुवर्णाभिर्वहुस्तुपाभिराहताम् ॥
शक्तिभिः स्तैरवदनां स्तैरभौक्तिकभूषणाम् ।
रत्नपादुकयोर्नक्षत्रपादाभ्युजयुगां भूरेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या बीजं यथा, “ह्रीं श्रीं हूं षट् ॥”)

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः ।) शिवः ।
चन्द्रः । (यथा, राजेन्द्रकर्मपूरे । २७ ।

“शान्तध्यानकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकाल सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्गे
दिवः ॥”)

हृदयतिः । वाजी । सुयीवः । इति पुराणम् ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ८ ।

“व्रजति कुतुहे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिघायके
भवति च नखे दूरं तारापती च हतौजसि ।
जघ्नु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
क्षिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट् ॥”)

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः ।
समासे अ ।) आकाशः । इति हज्जायुधः ॥

(देशविशेषः । यथा, रघुः । १५ । ६० ।

“अङ्गदं चन्द्रकेतुश्च लज्जोऽध्यात्मसम्भवौ ।
शासनान् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥”

“कारापथेश्वरौ ॥” इति वा पाठः ॥)

तारापीडः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीडो
भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सनामस्थातन्त्राप्रीडस्य राज्ञो जाता । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३ ।

“तारापीडोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥”
कादम्बरीकथितनायकविशेषः । यथा, काद-
म्बर्याम् । १०२ पत्रे । “अवतार इव धर्मस्य
प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो
राजा तारापीडोऽभवत् ॥”)

ताराव

ताराभूवा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूवा भूषणं
वस्त्राः ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभाः, पुं, (तारो विमललोऽथ इव । सुखवर्ण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) कर्पूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विवरणस्य कर्पूरशब्दे दृश्यम् ॥)

तारामखलः, पुं, (ताराणां सुस्नानां मखलं यच्च ।)
रेश्मरयहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नक्षत्रमखले, स्त्री ।)

तारारिः, पुं, (तारस्य कृप्यस्य अरिः । यतन्-
संसर्गस्य कृप्यस्य चाकचिन्त्यादिकं विनश्यतीत्य-
नोऽस्य तथात्वम् ।) विटमासिकः । इति शैम-
चन्द्रः । ४ । १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी । सा च
ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिण्यां जाता ।
असौ गिरिजापुत्रा । यथा,—

“इत्याकुवन्धजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।

भोगवत्याङ्गयायान् पुण्यां रिपुनिन्दनः ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुरुसंयुतः ।

तस्य भार्या महाभाग भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥

सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा ।

तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भमभ्युतम् ॥

जलवीर्यसमायुक्तं ककुत्स्थरूपसत्तमात् ।

पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥

निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ।

पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभाष्यया ॥

प्रसन्ना सा त्रिभिर्वर्षां स्वप्ने चाज्वरीदृष्टम् ।

योविजयजसंयुक्ता सार्वभौमस्य भाविनी ॥

नक्षत्रमालया युक्ता पुत्री तव भविष्यति ।

सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभूपाङ्गना ॥

पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काष्ठे विवेश ह ।

सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥

गर्भे दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाण्णतोत्करम् ।

सम्पूर्णं तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥

सा मनोन्मथिनी देवी सुपुत्रे तनयां शुभाम् ।

तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरणागतोत्सोपमां

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत् ।

सहजनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थया ॥

ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्त्रिव सुरापगा ।

तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥

नामाकरोत् पिता काष्ठे यथोक्ते रूपसत्तमः ।

कालक्रमेण सा बाल्यं अतीत्य वरवर्णिनी ॥

मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।

तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥

ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम् ।

माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रहृदौ शुभे दिने ॥

स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः ।

वार्त्तिकान् सुवहून् राजा बहुवभिः क्रमेण वै ॥

तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशप्रधानं प्रति ।

ते राजानस्यथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥

तूर्णमेव समाजमुत्तारावत्याः स्वयंवरम् ।

तत् श्रुत्वा पौष्पतनयचतुरङ्गवर्जितः ॥

ताराव

स्वयंवरं जगामास देवालङ्कारमण्डितः ।

यत्किञ्चनतरे राज्ञः कुमारौ वरवर्णिनी ॥

दृष्ट्वा घाचीं निर्जासम्यक् सम्यग्ज्ञानशालिनीम् ।

स्वयंवरसभां दृष्ट्वा प्राद्विषोत्तमं सदर्शनं प्रति ॥

स्वयंवरसभां गत्वा चावस्थं सुलक्ष्णम् ।

दृष्ट्वा निरुप्य भो भाञ्जि । मङ्गमेव निवेदय ॥

एवं तां प्रेषयित्वा घाचीं वृपतिपुत्रिका ।

सा मनोन्मथिनी यच्च प्राराधयति चण्डिकाम् ॥

तत्र प्रायाण्हाभागा शुभा तारावती तदा ।

तच्च गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाकृपाम् ॥

मातृवेद्याय भावेन न श्रालात्मानमात्मना ।

प्रणमाम महाभक्त्या वाक्यचैतदुवाच ह ॥

प्रणमामि महाभायां योगनिद्रां जगन्मयीम् ।

सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला ।

यदि सत्त्वं जनन्या मे मदर्थं त्वं प्रपूजिता ।

तेन सत्त्वेन सुभगः पतिर्मम वृषोत्तमः ॥

स्वयंवरं भवतु प्रसीद हारवक्त्रमे ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥

मोहयन्ती वृपसुतां यथात्मानं न वेति च ।

अथ प्राह दृष्ट्वा निरिदं सा ककुत्तं वचः ॥

श्रीदेवुवाच ।

पौष्पस्य तनयो घोऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः ।

स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥

तमिन्दुवलयो श्रीर्वै चिह्नितं रूपसत्तमम् ।

वरयस्व रवारीहे पार्वतीव रूपध्वजम् ॥

अथाजगाम सा घाची निरुप्य सदर्शनं पतिम् ।

तारावत्यास्तदाचष्ट दृष्ट्वा वृपसत्तमम् ॥

दृष्ट्वा तामागतां घाचीं प्रवृत्ता वृपतेः सुतरा ।

पद्मच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टव्यया वृपः ॥

सा प्राह घाची वचनात्तव भूपा विलोकिताः ।

चातकपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥”

“वृषी पुनर्मेवासौ सिंहस्कन्धौ दृष्ट्वा दृष्ट्वा ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥

तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तचन्द्रशेखरः ।

स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्ननानेन सुन्दरि ॥

तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम् ।

धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्री जगाद ताम् ॥

मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निदेशय वृषोत्तमम् ।

सावतीये तदा बाप्ययानात्तारावती तदा ॥

धात्र्या चाशुगया युक्ता अचरत् सदसोऽन्तरे ।

सभामध्ये चिरं सा तु विस्तृत्य वरवर्णिनी ॥

भावित्वाप्रियतेर्योग्यश्चण्डिकायाः प्रसादतः ।

तयोः समत्वादेकत्वात्तथा धात्र्या विबोधिता ॥

इति खेदजवर्णाः चण्डिकानिश्चितानना ।

यतिं पूर्वतरं पुत्री राज्ञास्तारावती वती ॥

स्वयं सा पार्वती देवी वने च चन्द्रशेखरम् ।

वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥

तारावती तदा भार्या ककुत्स्थवृपतेः सुताम् ।

संस्कृत्य आपयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः ॥

पार्वत्यश्चकचंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम् ।

करवीरपुरायाश्च प्रथमौ चन्द्रशेखरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तार्क्ष्यः

तारिका, स्त्री, (तारस्तीव्रताया अप्रतीति । तार + "अत इतिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।)
 ताररसः । तारु इति भाषा । यथा,—
 "सन्निदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुसुरम् ।
 अहिर्निन खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
 इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
 (तरणमन्त्रे, स्त्री । यथा, मनुः । ८।४०७ ।
 "गर्भिणी तु हिमासादिस्तथा प्रजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")
 तारिणी स्त्री, (तारयतीति । त + शिच् +
 शिनिः ङीप् च ।) दुहदेवतामिदः । तत्पण्यायः ।
 तारा २ महाश्वीः १ श्वीकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः
 ६ मनोरमा ७ जया ८ अगन्ता ९ शिवा १०
 लोकेन्दुरात्मजा ११ खडूरवासिनी १२ भद्रा
 १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६
 महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्तरा १९
 त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥३॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
 "अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वविद्धिदान् ।
 वेदां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
 कवितां कथंते युद्धामनगलविजृम्भणीम् ।
 पाणिन्यं सर्वशास्त्रेषु धनेधनपतिर्भवेत् ॥
 राजहारे सभायाश्च विवादे व्यवहारके ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति दृष्ट्यतिरिवापरः ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥
 अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ("तारा चोग्रा महोग्रा च वष्पा नीला सरस्वती ।
 कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥"
 इति मन्त्रकोषः ॥
 त्रि, उच्चारकस्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
 "तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ॥"
 तारय्यं, स्त्री, (तारयस्य भावः । तारय + ब्राह्म-
 णादित्वात् अच् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
 "हृद्यकोटिसमं विष्णुं तारय्याङ्गितकोटिषु ॥"
 तारेयः, पुं, (ताराया बालिपुत्रा अपत्यं पुमान् ।)
 तारा + टक् ।) बालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
 "अनुकृपांश्च कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
 करिष्यथैव तारेयस्तेजसी तवगोहृद्दः ॥"
 दृष्ट्यतिपत्तयास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ॥)
 तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीति वा । तर्क +
 टक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्ता ।
 इति व्याकरणम् ॥ स दृष्टिधो यथा । वैशे-
 पिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४
 मौक्तिकः ५ चाण्डालः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, आप्ययदीक्षित-वैराग्यशतके । ६१ ।
 "कोपो मैत्रावरुणेः शार्पो वा तार्किकस्य मुनेः ।
 संक्रान्ते यदि सङ्क्रान्तोरपि मासु शक्र-
 पदम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (दृक्ष एव । तार्क्ष्ये अच् ।) कश्यपः ।
 यथा, श्रीभागवते ।

तार्क्ष्यं

"प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाखादीन् वैदपथगान् ।
 पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥"
 (विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
 "तार्क्ष्यचारिण्येभिश्च गरुडश्चाभितञ्जणः ।
 अरुणश्चारुशिखैश्च वेनतेया अवस्थिताः ॥")
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्य + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 पातालगडहीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यं, स्त्री, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥
 (यथास्य पर्यायाः वैदकरत्नमालायाम् ।
 "तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष्य
 + "गर्गादिभ्यो यच् ।" ४ । १ । १०५ । इति
 यच् ।) अन्धः । सर्पः । गरुडायजः । गरुडः ।
 इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४८ ।
 "वस्तेन तार्क्ष्यात् किं कालियेन
 भणिं विवृष्टं यस्तनौकसा यः ॥"
 तथाच ऋग्वेदे । १ । ८८ । ६ ।
 "स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 स्वस्तिनी दृष्ट्यतिर्दधातु ॥"
 "दृक्षस्य पुत्रो गरुडान् गोक्ष्माकं स्वस्ति अवि-
 नाशं विदधातु ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 "तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु ॥"
 इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ ।
 १६ ॥ दृक्षसुतेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । १८४ । ८ ।
 "जम्बुचारिण्येकोऽथ तार्क्ष्यस्याश्वममञ्जसा ॥"
 तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
 "एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदो वरः ।
 विबुध्य सम्पदसागरां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥"
 शास्त्रदृष्टः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अन्धकर्णदृष्टः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २६८ ॥ (अक्षियविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ५१ । १५ । [सह ॥"
 "बम्बडाः कौकुरास्तार्क्ष्या वक्षपाः पञ्चवेः
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७६ । ७ ।
 "गन्धर्वोऽदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
 पञ्चनविशेषः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते ।
 यद्वा, तार्क्ष्यं पञ्चते जायते इति । जन + टः ।)
 रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तार्क्ष्यञ्जः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः अञ्जे यस्य ।)
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
 तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः
 प्रापकः । स्वमातुर्दासत्वकाले विमालपुत्रसर्पाणां
 वह्नात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पञ्चतः प्रसवोऽस्य ।)
 अन्धकर्णदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यशैलं, स्त्री, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अच् ।)
 रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

तार्क्ष्यः

"विश्वदूतं चक्रमर्हस्य धीम-
 मिच्छदूतं केशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥"
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पञ्चिभः पित्रा । अच्
 ङीप् च ।) वनजताविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तज्जनेनेति । तज प्रतिष्ठापाम् +
 "हजच् ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) हरि-
 तानम् । (अस्या नामानि यथा,—
 "हरितार्क्षं तानमानं मार्कं शैलपञ्चमम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तानकं पातमिर्वाप ॥"
 इति वैदकरत्नसारसंघे जारुणमारुणाधि-
 कारे ॥)
 तार्क्ष्यशपचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा-
 विंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
 (तानस्य विकारः । "तानादिभ्योऽङ् ।" ४ ।
 ३ । १५२ । इत्यस्य तानाङ्गुलि इति तार्क्ष्य-
 कोष्ठा अच् । मनुः । इति चिदान्तकौमुदी ।
 तानस्येदम् । अच् तस्य शुक ।) तानमन्त्रम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
 "शिरोभिः प्रपतद्भिन्नायन्तरीक्षात् महीतलम् ।
 तालेरिव महाराण ! हन्ताङ्गुलिरेव हस्त ॥")
 तानः, पुं, (तज्जनेनेति । तज + "हजच् ।" ३ । ३ । १२२ ।
 इति घञ् ।) दृष्टविशेषः । तत्पण्यायः । तान-
 द्रुमः २ पञ्जी ३ दीर्घसन्धः ४ अजद्रुमः ५ दृष्ट-
 राजः ६ मधुरसः ७ महाद्रुमः ८ दीर्घपादपः ९
 चिरायुः १० तदराजः ११ दीर्घपञ्चः १२ गुच्छ-
 पञ्चः १३ आववहः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लेखपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
 लम् । पित्तदाहश्लेष्मणशित्वम् ॥ ३॥ अस्य
 रसगुणः । कषापित्तदाहश्लेष्मणशित्वम् । मद्-
 कारित्वम् ॥ ३॥ तत्पलगुणाः । शीतलत्वम् ।
 वस्यत्वम् । क्षिप्तत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरु-
 त्वम् । विटम्भित्वम् । वातपित्तश्लेष्मणशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्त-
 श्लेष्मविद्वर्जित्वम् । दुर्जरत्वम् । बहुमूल्यत्वम् ।
 तन्नाभिव्यन्दिमुकदाहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वातक्रिमिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । दृढत्वम् ।
 दृढत्वम् । स्वादुत्वम् । इति राजवज्रमः ॥ ३॥
 तद्दीप्तस्य अर्थात् तानशब्दस्य गुणाः । मृज-
 करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरु-
 त्वम् ॥ ३॥ तदस्थिमण्यगुणाः । मधुरत्वम् ।
 मृजलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् ॥ ३॥
 तानाङ्गुलिगुणाः । पित्तनाशित्वम् । मुकस्तन्य-
 दृढिकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तानजतवृक्षतोयगुणः । अतिशयमदकारित्वम् ।
 तदेवाङ्गीभूतं पित्तवातदोषघ्नम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ कषणमिष्टरत्वम् । दृढत्वम् । वात-
 क्षत्वम् । दुर्जरत्वम् । इति राजवज्रमः ॥ ३॥
 तानप्रकम्पगुणः । रुक्षत्वम् । अतरोगनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥ तानतवृक्ष-
 मण्यगुणाः । किष्किन्दकरत्वम् । जघ्नुत्वम् ।

तालः

अधिकारिकम् । वातपित्तनाशिकम् । सखी-
त्वम् । सधुरत्वम् । चारकत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ७ ॥ तालश्रीदीपिकाः । आहुतम् ।
तिलत्वम् । कयायत्वम् । सजातकुरोगनाश-
त्वम् । वनप्रमाणमुक्तद्विकारित्वम् । इति ।
राजवक्त्रम् ॥ ७ ॥

भीतकालक्रियामात्रम् । अयं कुर इत्यत्र कालं
मेव; इत्यत्र कालं विनमितं इत्यत्र कालं इतं
इत्यत्र कालं सद्यमिति बोधयितुं ईदृशै-
र्होत्रैरुक्त्याकुचन प्रकारादिक्रियाभिर्निमित्तं
मातृव्येति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साङ्गे
इदमियं कालं मेवमिति तावेनाहुत्याद्याकुच-
नादिक्रियामात्रं ताल इति । कालस्य एकद्वि-
त्रिमासाद्युक्ताह्वनियमितस्य क्रियायाः परि-
च्छन्दात्मिकायाः परिच्छेदेषु तुल्यता इति मधुः ॥
कालेन नर्तनमलवादनक्रियायां मानं तालः ।
तारादेककालमेवा विरामकाल इत्यन्ये । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ ७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
गौरीहरयोर्नृत्नेन तापो बभूव । तस्य कार-
णम् । क्रियाकालश्च । हरद्वयस्य तादृशं गौरीया
द्वयस्य काष्ठं इति संज्ञा अर्पितं पुत्रवृत्तस्य
तादृशं नाय्या दृष्टस्य काष्ठमिति नाम ।
तादृशवृत्त्याद्याचरेण काष्ठस्याद्याचरेण च
मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ ७ ॥ तस्य मेधा यथा,—

“चतुष्टयं चतुष्टयः २ षट्पितापुत्रकस्तथा ॥
उद्धृक् ४ सन्निपातः ५ कङ्कणः ६ कोकिलारवः ७ ॥
राजकोलाहलो ८ रङ्गविद्याधर ९ शचीप्रियौ १० ।
पार्वतीलोचनौ ११ राजचूडामणि १२ जय-
त्रियौ १३ ॥

वादकाकुल १४ कन्दर्प १५ गजकूबर १६ दर्पणाः १७ ।
रतिलीलो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंह-
विक्रमः २१ ॥

दीपको २२ सज्जिकामोदी २३ गजलीलश्च २४
चर्चरी २५ ।

कुहली २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टेङ्गिके २९ ॥

रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्ति ३१ वनमालि ३२ चतु-
र्भुजाः ३३ ॥

सिंहनन्दन ३४ गन्दीश ३५ चन्द्रविज ३६ द्विती-
यकाः ३७ ॥

जयमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गयः ४१ ।

रतितालो ४२ वसन्त ४३ जगन्मन्यो ४४ ७४
मायिकः ४५ ॥

कविशेखर ४६ धोयौ च ४७ हरवक्त्र ४८
भैरवौ ४९ ॥

मतप्रत्यागती ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ॥
शरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ श्रीका ५४ निःसार-
रेव च ५५ ।

सुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८
दितालकाः ५९ ॥

तालः

सम्प्रेषण ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संक्षेपतो निगदिता अप्येव कथयं यथा ॥ ७ ॥
अहंभावं इतं शेषमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
हिमाचनं गुरु श्रेयं त्रिमाचनं भुतं मतम् ॥
ताले चतुष्टये श्रेयं गुरुद्वयं लघुः भुतः १ ।
गुरुलघुः भुतश्चैव भवेत्तात्पुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगाजगताश्चैव षट्पितापुत्रके मताः ३ ।
उद्धृक्ते तु गमनाः ४ सन्निपाति गुरुमेतः ५ ॥
चतुर्विधः परिच्छेदस्तानः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्वः खङ्गः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लघुतुष्कं गौरी पूर्वे खङ्गे विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगयास्तु समे श्रेयस्तगौ विषमे भवेत् ॥
खङ्गतुष्कं सयत्नं गुरुविन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्नं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥ ७ ॥
लघुतुष्कं सयत्नं खङ्गं खङ्गं लघुः ।
लघुविन्दुद्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥ ८ ॥
खङ्गं द्वौ भुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघुनि चोच्चि यत्र स्युर्गुरुनि चोच्चि यत्र वै ॥
भुतद्वयं यत्रास्ति सतालः स्याच्छचीप्रियः ॥ १० ॥
खङ्गं गुरुलौ विन्दुर्गौ भुतौ गौ भुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विच्छेदः पार्वतीलोचनाभिधः ॥ ११ ॥
राजचूडामणौ विन्दुलंघं विन्दुर्गौ भुतौ ॥ १२ ॥
रगणौ नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
भुतौ लघुचतुष्कश्च मौ गौ हतयुगं लघुः ।
लघुतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥ १४ ॥
हतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेपि प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः भुतका अपि ।
लघुचराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूबरः ॥ १६ ॥
विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
रतिलौखे विघातयं लघुद्वयं गुरुद्वयम् ॥ १८ ॥
आदौ बोद्धृगुरवो हार्जिंश्लक्षवक्तातः ।
चतुःषष्टिर्नुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके तावे मगयाल्लघुभुतौ भुतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणौ नखगाः खगौ ॥ २१ ॥
भुतौ लघुः भुतश्चैव तावे दीपकनामनि ॥ २२ ॥
तावे स्यात्सज्जिकामोदी लघुद्वयं खङ्गचतुष्टयम् ॥ २३ ॥
लघुतुष्कं विरामान्नं गजलीले प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
अष्टलक्षस्तु चर्चरी विरामान्ने हतौ लघुः ॥ २५ ॥
हतद्वयं भवेत्ताले कुहलीलं लघुद्वयम् ॥ २६ ॥
भवेद्युर्विजयानन्दे लघुद्वयं लघुचयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु हतौ लघौ ततः भुतः ॥ २८ ॥
टेङ्गिका रगणेन स्यादेकैव लतासदं ॥ २९ ॥
भगणौ गभुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्तिसंज्ञके तावे गुरुद्वयं लघुद्वयम् ॥ ३१ ॥
चतुर्भुता लघु द्वौ तु हतौ गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्भुताभिधे तावे यगयाजगन्तरं भुतः ॥ ३३ ॥
भगणः भुतौ लघौ विन्दुद्वयं गौ नः भुतस्तथा ।
लघुः भुतौ हतश्चैव लघुद्वयमथापि च ॥
निःशब्दं लघुतुष्कं तावे स्यात् सिंहनन्दने ॥ ३४ ॥
गौ लघुर्गौ लघुः भुतस्तावे गन्दीश्वरे मताः ॥ ३५ ॥
गौ हतौ नौ भुतद्वयं चतुर्विधं प्रकीर्तितम् ॥ ३६ ॥
हतद्वयं लघुश्चैव तावे स्यात् द्वितीयके ॥ ३७ ॥

तालः

यकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो विन्दुचत्वारश्च भुता अपि ।
विन्दुवो दृष्टवत् तावे गन्धर्वसंज्ञके ॥ ३९ ॥
मकरन्दे हतद्वयं लघुद्वयमयो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुलघुः भुतश्चैव त्रिभिः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥
अथ रतितालस्य कथयं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगणौ मगनस्तथा ॥ ४३ ॥
जगन्मन्यो गुरुश्चैव विरामान्नश्च खङ्गयम् ॥ ४४ ॥
गभुतौ नौ हतौ लघु भुतो मायिकः ॥ ४५ ॥

शेखरे ॥ ४६ ॥

भुतः शून्ये नगौ लघु खङ्गयश्च ततो लघुः ॥
खङ्गतुष्कं विना शब्दं यत्र धोमः स उच्यते ॥ ४७ ॥
हरवक्त्रताले च भुतो नो गौ च खङ्गम् ॥ ४८ ॥
भगणः भुतौ गौ गौ भुतौ लघुश्च भैरव ॥ ४९ ॥
मतप्रत्यागतीताले लोमौ गौ नौ प्रकीर्तितौ ॥ ५० ॥
चतुर्भुतमलताले विरामान्नं हतद्वयम् ।
लघौ गौ नो नगौ गश्च खङ्गं लघुं पुनः ॥ ५१ ॥
नचतुष्कं विना शब्दं तावे भैरवमस्तके ॥ ५२ ॥
शरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च हतद्वयम् ॥ ५३ ॥
एक एव भुतौ यत्र श्रीकातालः स उच्यते ॥ ५४ ॥
हतद्वयं विरामान्नं तावे निःसारके मतम् ॥ ५५ ॥
खङ्गं सविरामान्नं नौ पुनः खङ्गयन्तथा ॥
भुतौ गः खङ्गं गश्च यत्र सुक्तावली तु सा ॥ ५६ ॥
लघौ विन्दुद्वयं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥
खङ्गं सविरामान्नं गुरुः भुतद्वयं लघुः ।
यत्र तावे स विच्छेदो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुश्चैव इत्याह भरतो तुनिः ॥ ५९ ॥
मगणश्च भुताद्यन्तः संप्रेषणकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते तावे शक्तिर्मुक्ततमा इमे ॥ ६१ ॥
अथ प्रस्तारः ।

“गुरुः भुताधोभागे तु गुरुधोभागतो लघुः ।
इतं लघोरधोभागे तुल्यं तुल्यं तु पङ्क्तिता ॥
उक्तता च कला पञ्चादित्यं प्रस्तारणक्रमः ।
सर्वं भुतात् समारभ्य माञ्जानिवहनिर्मितात् ॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ति यावत् सर्वं इतं भवेत् ॥”

अथ तालप्रस्तारे पिङ्गलवक्त्रोद्दिष्टमेव प्रस्ताका-
दयः सन्ति बाहुल्यभयाभोक्ताः ॥ ७ ॥

अथ भुतादिमात्रमिदं तालघातनम् ।

“तावे निघातहस्तः भुतमनुषट्पट्येहातमेकं
संशब्दं

तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनद्विद्विनी दधये-
वृद्धतोऽधः ।

शून्यत्वात् प्रकृतालाविति जगति पुनः सञ्चसिद्धौ
समन्दा-

वित्यं घातयं तत् त्रिकलतगुर्विर्वहयेहर्ल-
कारम् ॥

यको घातः सञ्चन्दो द्विकल इह गुरौ शब्दश्चो-
क्तथायः

सोऽपुनर्घं याति लीलावलयवलयितोत्तान-
चस्ताङ्गुलीभिः ।

किञ्चोच्चैकैकमात्रा सप्तद्वयिनि लघौ घात यको
निनादो

तालः

धातो भावाहंभाजि हस्तपुवि लघोरहंभादेन
धातः ॥

इति तालधातवप्रकारः ॥ ७ ॥

श्रीरङ्गो मणिवन्धकङ्कवधो मुस्तावलीमङ्गनः
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीकारतः ।
साचाण्णोद्यपतिश्चतुर्मुखनतो यो राजपद्मामणिः
सोऽयं तालमयस्तुतेऽपुत्रयवत् संसारपथं हरिः ॥
अपि च ।

मन्दीप्रोऽर्हतुर्मुखेन वनतस्तुष्टविम्बोदयः
कन्दर्पो नलकधरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्तः किञ्च कोकिलारवभयो वाद्यौ जय-
श्रीरङ्गो

तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुणः संसारपाशा-
वलीम् ॥

ख्यातो यः कविचक्रवर्तिपदतो विद्याचमैरचितः
सौमित्रेयमिमं धमन्नुनयथाः खोजीजनत्
श्रीधरः ।

तस्य श्रीलम्भङ्गरस्य भक्तितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्यः क्षवकोच्युतस्तवक्तौ धातस्ततीयः
पटुः ॥ १० ॥

अन्यथा ।

“आदावस्तथा दमो ब्रह्म दन्तचतुर्दशः ।
दशावतारबन्धादि वृत्तनाट्यं ततः परम् ॥
अथास्तालमेदाः । आङ्कः १ दोलः २ ज्योतिः ३
चन्द्रशेखरः ४ गङ्गानम् ५ पञ्चतालः ६ रूप-
कम् ७ समतालः ८ ॥ अथ द्रवतालस्य मेदाः ।
वीरविक्रमः १ विवमचतुर्दशः २ धरगम् ३ वीर-
दृष्टकः ४ मङ्गलः ५ कन्दर्पः ६ डांशपाहिङ्गः ७
ध्रुवचरणम् ८ दृष्टकोवी ९ गजेन्द्रगुरुः १०
छटका ११ । अथ ब्रह्मतालमेदाः । ब्रह्म १ विराम-
ब्रह्म २ घटका ३ समभाजा ४ ॥ अष्टमेकताल-
मेदाः । देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३
गुरुगन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाजः ६ ॥
अथ चतुर्दशतालमेदाः । चिह्नतालः १ चन्द्र-
भाजा २ देवभाजा ३ अष्टज्योतिषा ४ स्वर्ग-
नारः ५ चमाष्टः ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८
काककला ९ कीरशब्दा १० ताळवी ११ हर्ष-
धारिका १२ भावा १३ अर्द्धभाजा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीतः प्रथमः सार आङ्कतालः प्रकीर्तितः १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषशून्यं कलामेदे दोलाख्याश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलामेदे मानमेदं ज्योतिष्य परिकीर्तितम् ३ ॥
चन्द्रशेखरस्तथा युगं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
घटं ताला निभवन्धवे चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥
एकताली भवेच्छेष्टः क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गङ्गानश्च सर्वतो तुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् ।
शेषे युगं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परम्भेकशून्यकम् ।

तालः

शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमिदं वीरविक्रमः १ ॥
युगलतालं तथा शून्यं तत्परं द्रवतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं चतुर्विधं स्तुतम् २ ॥
युगलतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परं ।
शेषेकश्च त्रिशून्यश्च विधमं धरगं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पञ्चात् स वीरदृष्टकः स्तुतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकश्च त्रितालश्च मङ्गलस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं डांशपाहिङ्गस्तुतम् ।
अर्द्धञ्च भवेत् चतुर्दशं संयामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकश्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येव भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालश्च वागमेदे दृष्टकोविका ९ ॥
युगलं युगलं पञ्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युगलशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युगलशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युगलश्च चतुर्दशं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमर्थं
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥
युगलतालं भवेत्तत्तं एकतालश्च तत्परं ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युगलशून्यं तथा परे ।
शेषेकश्च त्रितालेति घटका खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युगं तथा युगं त्रितालश्च तथा परे ।
समभाजा भवत्येवा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यस्तथापरे ।
शेषे चतुर्दशं त्रितालश्च देवसार इतीर्यते १ ॥
हितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालाणि ।
शेषेण द्विशून्यमित्येव देवचाली २ ॥
प्रथममेव युगलतालं तत्पञ्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युगलतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अर्द्धञ्च तथा चतुर्दशं गुरुगन्धर्व इति ४ ॥
आवणस्य यथा धारास्तथा ताली भवेद्गुणः ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः ।
मेघारम्भे यथा किका रूप्यन्ते इन्द्रभाषितः ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं ततः ।
शेषे चतुष्टयं चतुर्दशं त्रिताल इतीर्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युगं तालं प्रवेकतस्तथा २ ॥
शेषे त्रिणी च शून्यानि चन्द्रभाजा भवेत् परा ३ ॥
प्रथमं घटकातालश्च अर्द्धञ्च भवेत् क्रमे ।

तालकं

शेषे युगलं तथा शून्यं देवभाजा च सीर्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अर्द्धञ्च भवेत्तत्तं अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४ ॥
एकतालान्तरयुगलतालान्तरं
शून्यञ्च तत्परमेकतालम् ।
कलामिदा शून्यमिदा समारम्भा
स स्वर्गधारालक्षणवीगतानः ५ ॥
युगलशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्वत्र भाषितम् ६ ॥
नवाब्धे दामिनि प्रीत्यार्ण
तथा सुवम्बदस्तुतालभानम् ।
युगलं चतुर्दशं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालजयश्चैव वसन्तवाग्दृष्टतः ८ ॥
सविरामं इयं तालं युगलतालं तथा परे ।
शेषेकश्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ॥
त्रितालश्च भवेत्तत्तत्तं तत्परं स्वेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चैव कीरशब्दा प्रचक्ष्यते १० ॥
युगलं युगलं तथा युगलं तालमेकं भवेत् क्रमात् ।
शेषशून्यं कलामेदे ताळवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं इयं तालं युगलशून्यश्च तत्परम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्च हर्षधार प्रकीर्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण इयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अर्द्धञ्च भवेत्तत्तं भावाख्यं तालस्तुतम् १३ ॥
अर्द्धञ्च त्रितालश्च इयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धभाजा विरामे सङ्गीतस्तुति सर्वतः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निबन्धाण्य-
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे प्रत्ययम् ॥ ७ ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां संमितम् । करा-
स्थानः । (यथा, मेघदूते । ७६ ।
“तालेः सिन्धुलयस्तुभगेर्नितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुचन्द्रः ॥”)
कांस्थनिर्मितवाद्यभाङ्गम् । त्वरः । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्तालः करस्थानी ऊर्ध्वं हननो महान् ॥”)
तालकं, ताली, (तालमेव । ताल + कार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ ताल-
कस्याशब्दस्य दीवमाह ।
“अमुहं तालमायुर्द्वत्तकपमायतमेष्टकत् ।
तापस्मोटाङ्गसङ्गीर्षं कुरुते तेन शोषयेत् ॥
अथ तालकस्य शोभनविधिः ।
तालकं कथञ्चः क्षत्वा तच्छून्यं काङ्क्षिकी पथेत् ।
दोलाधर्मेण यामैकं ततः कुशाक्षौद्रैर्वैः ॥
तिलतेके प्रचेद्यामं यामश्च त्रिकलाजके ।
एवं बन्धे चतुर्थामं पञ्चं शुभ्रति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
मदनं तालकं मुहं पौनर्भवसेन तु ।
क्षाल्ये विमर्दयेदेवं दिनं पञ्चाङ्गिप्रोमथेत् ॥
ततः पुनर्नवाचारैः स्नात्वा मर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तालम

तत्र तहोवर्क धृत्वा पुनश्चोनेव प्ररयेत् ।
आकृष्टं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्नुत्तरे ।
खालीं पुष्पां समारोप्य क्रमाद्विधिं विवर्धयेत् ।
दिनान्तरमभ्यासि यथावधिं प्रदापयेत् ।
एवं तन्मियते तानं भाषा तुल्यैकरक्षिका ।
अनुपानाभ्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोक्तव्येत् ॥”

अथवा ।

“तालकं हरति रोगान् कुक्ष्यतुल्यरापहम् ।
शोधितं कुर्वति कानिं कीर्त्येति तथाप्युक्तम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

अन्यान्यविधं हरितालमारम्भम् । यथा, वैद्यक-
रसेकसारसंग्रहे नारण्यमारम्भाधिकारे ।

“तालकं कथ्यते ज्ञाना सुमुहं कुक्षिकान्तरे ।

चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोत्सवैः ।

चारीदकेन संपिष्टमृद्धो वायुमूकजम् ।

चूर्णं दत्त्वा निरुध्याय कुशाक्षेण प्रपूरयेत् ।

पुनर्मूर्धं निरुध्याय चतुर्थामं क्रमाभिना ।

परेष्टवं हि तच्चूर्णं कुशादौ परियोक्तव्येत् ॥”

मतान्तरम् ।

“अन्तर्लोनीजलेर्भावं तालं द्वादशयामकम् ।

तथैव निम्ननीरेण तत्तच्चूर्णोदकेन च ।

प्रक्षाल्य शाल्मलीचारेदिगुणैः खातमध्यागम् ।

विधाय कवचीयकं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।

द्वादशप्रहरं पक्वा खाद्विधीतश्च चर्तयेत् ।

खादयेन्नक्तिकामेका कुष्ठशीपदशालये ॥”

इति हरितालमारम्भम् ॥)

(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) द्वार-

यन्तम् । इति चैमचन्द्रः । ४ । ७१ । ताला

इति भाषा । सुवरिका । इति शब्दरत्नावली ।

तालकाभिः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा

इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति चैम-

चन्द्रः । ६ । ६१ । तद्वति, जि ।

तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।

तालक + अण् + डीप् ।) तालसुरा । इति

जिकाण्डशेषः । ताडी इति भाषा ।

तालचीरकं, स्त्री, (तालजातं चीरमिव । ततः

इवार्थे स्वार्थे वा कट् ।) तालखम्भततवीरम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

तालध्वजः, पुं, (ताली ध्वजो यस्य ।) वलदेवः ।

इति हज्जायुधः । (यथा, महाभारते । ६ ।

५४ । १० ।

“नातिदूरं ततो गत्वा नमं तालध्वजो वली ।

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”

यत्नेतविशेषः । यथा, शकुन्तलायाम् । १।१५२।

“शकुन्तलो देवतश्च विद्विषेच” सुतीर्थराट् ।

टङ्कः कपडौ लोहव्यञ्जानध्वजकदम्बको ॥”

तालध्वजा, स्त्री, (तालखालवृक्षो ध्वजविधं

मस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।

“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी विदिबोपमा ॥”

तालनवमी, स्त्री, (तालोपचारा नवमी । शाक-

यार्थिववत् समासः ।) भाद्रपदशुक्लनवमी । यथा,

“मासि भाद्रपदे वा स्वातन्त्र्यमी बहुवेतरा ।

६१३

तालम

तस्यां संपूज्य ते दुर्गामन्त्रमेवमर्चनं कर्मेत् ॥”

इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

एवमेव तालवचनम् ख्याता । (अस्यां नवम्यां

सौभाग्यफलकाङ्क्षीभिः स्त्रीभिर्बध्नाविधानं

नारायणं लक्ष्मीं च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।

तत्कथा यथा,—

“मेघपृष्ठे सुखासीनं कथं कमलमा सङ्ग ।

उवाच मधुरं वाचं क्षितपूर्वम् सुराजिका ।

इदम् मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।

केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥

किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।

तस्मै ब्रूहि सुरमेष्ठ ! नारीणां कारणं व्रतम् ॥

सौभाग्यवाचसाच ।

पूर्वं हि मम भार्ये देव्यभासा च वक्षिष्यी ।

वक्षिष्यी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥

तस्याः कर्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।

केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥

दुःखार्ता शोकसन्तप्ता वदती बहुशो सुहृः ।

क्षित्युत्काशे च सम्यगे व्रजन्ती च तपोवने ॥

अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्निवराश्रमे ।

वदित्वा च विधानेन सर्वं दुःखं व्यवदेयत् ॥

तच्छ्रुत्वा तु सुनिश्चिः प्रोवाच वदती शुभाम् ।

भवे पुत्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥

सत्यभामोवाच ।

दुःखं मे बहुश्रुत्वात् । शरीरं दुर्भगं कथम् ।

कथ्यतां सुनिश्चातुं । स्नामिसौभाग्यकारणम् ॥

सुनिश्चाच ।

भाद्रे मासि सति पक्षे नवमी या तीर्थर्भवेत् ।

तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥

सत्यभामोवाच ।

विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।

तस्मै ब्रूहि सुनिश्चिः ! कारणं किन्तुद्वयताम् ॥

सुनिश्चाच ।

व्याख्ये मङ्गलं कृत्वा वदं तत्र निवेशयेत् ।

तत्र नारायणं लक्ष्मीं मन्त्रपुण्यादिनार्चयेत् ॥

नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।

तालेन पूजयेत् देवीं तालेनेव विनिर्मितम् ॥

तस्यै तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

गन्धमाक्षौः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥

स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साष्टं समाचरेत् ।

एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतिव्रततः ॥

नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।

पुत्रपौत्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥

धनधान्यसम्पत्तिश्च अवैद्यश्च निवृत्तः ।

अमीदृक्कलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥

सम्यग्ये तु व्रते भूते प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ।

विप्राय दद्यात् देवा सुभोग्यश्च विधानतः ॥

एवं कुर्व सदा विप्रैः । इदम् भावस्तुतमम् ॥

तथा चक्षे च वा साध्वी सुनेत्येवमगौरवात् ।

व्रते सम्यग्वर्ता याते कैश्वखासुभागतः ॥

उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।

असौभाग्येन बहुदुःखं तनु ते सर्वं विनश्यत् ॥

तालम

सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।

शचीव पुत्रवृत्तस्य रतीव मदनस्य च ॥

यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव प्रीतने !

इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥

इदं वा कुर्वते साध्वी व्रतं वा सुभगा भवेत् ।

एवं व्रतश्च वा नारी करोति धर्मेतत्परा ॥

तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चकला निष्कला भवेत् ।

जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैद्यश्च सदा पुनः ॥

पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्रपौत्राभिन्ता भवेत् ।

धनधान्यसम्पत्तिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा

समाप्ता ॥ व्रतेऽस्मिन् नवम्यानि दातव्यानि ।

तानि यथा,—

“पिष्टखर्चुरं नातिश्च यथा चैव हरीतकी ।

नारिकेलं तथा पूगं रत्नापकफलतथा ।

तत्र सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलसुतमम् ॥” ॥

तालपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव ।) ताडङ्कः ।

इत्यमरः । २ । ६ । १०३ । तालवृक्षस्य पर्यञ्च ॥

(एतस्य वजनगुणा यथा,—

“तालपत्रमवहः कोट्यो वातस्य शान्तिहृत् ।

निद्राकरः प्रीतिकरः शोभनीगविकारहा ॥

दाहपित्तमम्लानिनाशगो भमशान्तिहृत् ।

मधुरोऽतिममन्नः स्वादांश्वे कफकोपनः ॥”

इति हारीते प्रथमे खाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री + खर्च्ये कन् टाप्

इत्यञ्च ।) सुवली । तालवल्ली । इति राज-

निर्घण्टः । (तालवल्लीशब्देऽस्या विवृति-

ज्ञातव्या ॥)

तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)

मृषिकपत्री । इति मेदिनी । २, २६३ । (यथा,

“गौरी च पिष्टा सङ्ग तालपत्रा

ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

तालपत्रं, स्त्री, (तालः खड्गमुत्तिरिव वर्म-

मस्य ।) सुराणामगन्धद्रवम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।

डीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः । सुरा ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

तालपुष्पकं, स्त्री, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।

कप् ।) प्रपौकरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तालवृत्, पुं, (तालं विभक्तिं ध्वजस्वरूपेति । भ

+ क्विप् ।) वलदेवः । इति जिकाण्डशेषः ॥

तालप्रजनम्, स्त्री, (ताले तालवृक्षे प्रजन्ते इति ।

प्र + जन् + क्विप् ।) तालवृक्षा । यथा,—

“तथा तालप्रजनश्च कर्त्तुं क्षतवकापहम् ॥”

इति राजवल्गवः ॥

तालवृजिका, स्त्री, (तालवल्ली + खर्च्ये कन् टाप्

इत्यञ्च ।) तालवल्ली । इत्यमरः । २।४।१०३ ॥

तालवल्ली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।

डीप् ।) खन्नामखातवृक्षः । तत्पुष्पायः ।

अशीतो २ सुवली ३ ताडी ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७
 गोधापरी = हेमप्रणी ६ भूतानी १० दीर्घ-
 कन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । दृढत्वम् । पुष्टिवलकपप्रदत्वम् ।
 पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहप्रमहणत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्यत्वम् । दृढत्वम् ।
 शुक्लत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । शुद्ध-
 रोगनिजनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 “सुवर्णी च विद्या प्रोक्ता चैता चापरसंज्ञका ।
 चैता खण्डगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
 ज्वरे महाराजवक्ष्याम् ।
 “भावद्वयमितं भागं तालनक्ष्त्रा रसेन च ।
 पिष्टा च वटिका कार्या चतुर्गुणाप्रमाणतः ॥”)
 तालनक्ष्त्रा, [न] पुं, (ताल एव लक्ष्म चिह्नं
 यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१२८ ॥
 तालनक्ष्त्रं, स्त्री, (तालस्य तालपत्रस्य टर्नं कारण-
 तेन अस्ति अस्या । अच् ।) अजनम् । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १५१ । तालपातार पाखा इति
 भाषा ॥ (यदुक्तम्,—
 “परे ब्रह्मणि विद्यते समक्षेर्नियमैरलम् ।
 तालनक्ष्त्रेण किं कार्यं लब्धे मन्यमानसते ॥”)
 तस्य वायुगुणः । विदोषप्रमनत्वम् । लघु-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (सीमविशेषे, पुं ।
 यथा,—
 “एक एव खलु भगवान् सीमः स्थाननामाकृति-
 वीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।”
 “प्रतानवस्ताननक्ष्त्रः करवीरोऽश्वानपि ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥)
 तालनक्ष्त्रं, स्त्री, (तालनक्ष्त्रमेव । स्तार्थं कर्तुं ।)
 अजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥
 तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं
 संज्ञानेन नियमनं यच्च । कप् ।) नटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ तालवेचनकोऽपि पाठः ॥
 तालयं, जि, (तालोर्जातम् । तालु+“शरीरा-
 ययवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालु-
 जातम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, शिष्टा-
 याम् । १७ ।
 “कच्छ्रावहाविषुयशास्तालया ओष्ठजायुषः ॥”)
 तालाक्षा, स्त्री, (तालं तालपत्रं आख्या यस्याः ।)
 सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तालाङ्गः, पुं, (तालस्ताननक्ष्त्रः अङ्गो अङ्गो यस्याः ।)
 बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् ।
 शाकनेदः । महालक्षणसम्पन्नपुष्पः । पुस्त-
 कम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति वृत्ततीति ।
 अव+चर+अच् ।) नटः । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥
 तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतितिष्ठत्यनेति । तल
 प्रतिष्ठायाम्+णिच्+“सर्जधातुश्च इत् ।”
 उणा । ४ । ११७ । इतीत् ।) भूषामलकी ।

इति रत्नमाला ॥ (ताद्यते निश्चयते मतिरन-
 येति । तङ् ताङ्ने+णिच्+करवी इत् । इत्य-
 लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 तालिकाः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल+
 “तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)
 प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्यायः । अपेटः २
 प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति
 हेमचन्द्रः । २ । २२० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ ।
 १३७ ।
 “यथैकेन न हस्तेन तालिकाः सम्युपयते ।
 तथोद्यमपरित्यक्तं न पणं कर्मणः स्मृतम् ॥”)
 लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्यायः । काचनी २
 काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता । तल+ठक् ।
 स्त्रियां टाप् ।) अपेटः । तालनक्ष्त्री । इति
 शब्दरत्नावली ॥ तालवल्ली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तालितं, स्त्री, (ताद्यते यदिति । तङ् ताङ्ने+
 णिच्+क्तः । इत्यलत्वम् ।) वाद्यभाणम् ।
 तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥
 तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ+“इष्टः
 कर्त्तृर्निर्वृत्त्यस्त्येत्तु णित् ।” १ । ३३६ ।
 इत्युणादिकोषटीकादृतसूत्रात् इष्टः णित्वात्
 टङिच् ।) पर्वतः । इत्युणादिकोषः ॥
 ताली, स्त्री, (तालि+लटिकारादिति वा डीष् ।)
 ताड़ी । ताडित्वात् इति भाषा । तामलकी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति
 भाषा ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “बहुपुष्पो जडाध्रुवा ताली भूषामलक्यापि ।
 तामलक्यजटा स्यादप्रजा ज्ञेयामलक्यापि ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालनक्ष्त्री ।
 इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुक्षिका-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्त्रुतिः ॥ ताड़ी
 इति भाषा ॥ (करास्तालनम् । यथा, अम्बा-
 दके । ५ ।
 “यासीभिरात्मतयुताली बलत् प्रियकपालीह
 खेति भय-
 यालीनकुलसितचूलीभरा चरणधूलीलसन्-
 सुनिवरा ॥”)
 तालीपत्रं, स्त्री, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।)
 तालीप्रपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तालीशः, स्त्री, (तालीव श्रुति नाशयति रोगा-
 निति । श्रो नाशे+ञः ।) तालीप्रपत्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तालीप्रपत्रं, स्त्री, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं
 यस्य ।) दृष्टविशेषः । तत्पर्यायः । तालीशम् २
 पञ्चाशम् ३ मुकीदरम् ४ घाचीपत्रम् ५ अर्क-
 वेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिहृदम् ८ नीलम् ९
 नीलाजरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२
 तमाङ्गम् १३ तालीप्रपत्रकम् १४ । अस्या

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफ-
 घातकाक्षिकाक्षयभासच्छर्दिदोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरविगुल्मा-
 भवङ्गिमाह्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 भूषामलकी । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥
 तालु, स्त्री, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तृ+“वीरञ्च
 लः ।” उणा । १ । ५ । इति णञ् रस्य लच् ।)
 शिकेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।
 “सुखतस्मात्तु निर्भिर्भं जिह्वा तथोपजायते ।
 तमो नागारलो जज्ञे जिह्वा श्रीधिगम्यते ॥”
 तैलुया इति टाकरा इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ६१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
 तालूरः, पुं, (तालयतीति । तल+णिच्+वाङ्-
 लकात् ऊरः ।) आवर्तः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । १४२ ॥
 तावकीर्णं, जि, तव इदम् । (युष्मद्+“युष्मदस्मदो-
 रन्त्यतरस्यां खच् ।” ४ । ३ । १ । इति खच् ।
 ततः “तवकममकावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ ।
 इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति आक-
 रणम् ॥ तोमार एह इति भाषा ॥
 तावत्, य, (तत् परिमाणस्य । तद्धिता इति बहु-
 वचनेनाख्येऽहुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन तावत्-
 प्रत्ययः ।) चाक्यम् । अवधिः । मागम् ।
 (यथा, कुमारे । ५ । ६७ ।
 “त्वमेव तावत् परिचिन्तय खयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हन्तः ॥”
 “तावत् इति मानार्थं यावन्मात्रं विचारणीयं
 तावन्मात्रमित्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-
 नाथः ॥ अवधारणम् । इत्यमरः । ३।१२४५ ॥
 (यथा, माघे । २ । ६३ ।
 “इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥”)
 प्रशंसा । पञ्चाक्षरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (तत्परिमाणमस्येति । “यत्तदेतिभ्यः परिमाखे
 षतुप् ।” ५ । २ । ३६ । इति षतुप् प्रत्ययेन
 तत्परिमाखे, जि । यथा, भागवते । १।२६।१२।
 “महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्महेश्वरः ।
 तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मत्तानि मे ॥”)
 तावरं, स्त्री, धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ।
 ताविधः, पुं, (तद्यते गम्यते वतुकस्मिभिरच् । तव
 वौचो घातुः+“तवेर्बिह्वा ।” उणा । १ । ४६ ।
 इति टिप्पणं च णित् ।) खगः । वसुधः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः ॥
 ताविधी, स्त्री, (तद्यति वीर्यार्थं गच्छतीति । तव+
 टिप्पणं च णित् । टिप्पणात् डीप् ।) देवकन्या ।
 नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादि-
 हतिः ॥
 तावीधः, पुं, (ताविध+उपोदरादिवात् दीर्घः ।)
 खगः । अम्बुधिः । काचनम् । इति मेदिनी ।
 वे, २७ ॥

तित्तकः

तावीवी, स्त्री, (ताविवी + एषोदरादित्वात् दीर्घः।) चक्रकथा। इति मेदिनी। तै, १८॥ (इन्द्र-कथा। इति कुचपितृ॥)

ताडुरिः, पुं, टडराशिः। इति दीपिका॥

तित्त, ऋ ४ गन्धाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रा-आत्म-सकं-सेट्।) ऋ, अतित्तकत्। ४, तित्तकै। इति दुर्गादासः॥

तित्त, न. आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्त्री-परं-सकं-सेट्।) न, तित्तोति। इति दुर्गादासः॥

तित्तं, स्त्री, (तेजयतीति। तित्त + बाहुलकात् त्तः।) पर्यटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तित्तः, पुं, (तेजयतीति। तित्त + सामान्यापेक्ष-प्राप्त्यात् चुरादीनां लिङ्भावे गन्धाणां कर्म-केति त्तः।) रसविशेषः। तित्त इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।

“यो गवे चोवसुतपादयति सुखवैश्रवं जम-धति भक्तवचिचापादयति हर्षं च तित्तः॥”) न वायुकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिव-दासः॥ तस्य गुणाः। जलकुष्ठज्वरार्तिकाश-हाहनाशिलम्। रोचनत्वम्। इति राज-निर्घण्टः॥ शीतत्वम्। हृद्यान्वर्द्धापित्तकफ-विघ्नोत्क्षेपशक्तगदनाशिलम्। स्वयमरोचिष्णु-त्वम्। कफक्षय्याश्लेषोद्धनत्वम्। वातलत्वम्। अमिकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। कृच्छ्रत्वम्। जघ्नुत्वम्। अतिपुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःमूल-मन्यास्तम्भप्रमार्जकवृद्धावकाशित्वम्। बलशुक्रव्ययप्रदत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ ३॥

(“तित्ताख्यो वत वातलोऽपि हि दृष्ट्या कुष्ठोऽपि दोषापहः

वीर्यः सर्वव्यापहो भ्रमहरो रज्योऽपि संकेदहन्।

जिह्वास्फोटकनाशनीय भवति स्त्रीयत्वतानां हितो

वक्रोत्तुलानिहरः प्रकटगुणहन्ति निम्बादिकानां रसः॥”

इति हारीति प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

सुगन्धः। इति मेदिनी। तै, २१॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।

“गारातुमन्यकरिसुक्तमदास्तित्तं घृताकुशेन न विहातुमपीच्छताम्॥”

तित्तस्त्रिंशत्तरोऽस्यास्तीति। अर्घ्यं आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दभाषा॥ तित्तसयुक्ते, जि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तित्तकः, पुं, (तित्तेन तित्तरसेन कायतीति। कै + कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतित्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, बामटे चिकित्सितस्थाने। ३। “पित्तकासे तनुकषे चिह्ना मधुरैर्युताम्। सुझगात् विरेकाय युतां घनैश्चण्डि तित्तकैः॥”) छन्नाखदिरः। इति शब्दभाषा॥ इक्षुदीहयः।

तित्तक

इति भावप्रकाशः॥ (तित्तप्रधाने, जि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।

“निम्बश्च तित्तकैः श्रेष्ठः कषायैः खदिरस्तथा॥”) प्रधातुर्गन्धः। यथा चक्रपाणिशेखरे ज्वरा-धिकारे।

“हृद्यते खलिलक्ष्णैर्कां दद्याद्वातकफज्वरे। मद्योऽथै पित्तके वापि शीतलं तित्तकैः प्रथमम्॥”

“सुस्तप्यटकोऽथैरचन्दनोदीच्यनागैः। प्रतप्तोत्तं जलं दद्यात् पिपासाज्वरप्रान्तये॥”

“तित्तकैः प्रतप्तमिति बहुक्तं तदाह सुक्तेत्यादि॥” इति तट्टीका॥)

तित्तकान्दिका, स्त्री, (तित्तरसप्रधानः कन्दो मूलं चोऽख्यस्या इति। तित्तकान्द + टम्।) गन्ध-पत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तका, स्त्री, (तित्तेन रसेन कायतीति। कै + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटु-तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तित्तगन्धिका, स्त्री, (तित्तो गन्धो यस्याः। कप् ततटाप् अत इत्वम्।) वराहक्रान्ता। इति शब्दभाषा॥

तित्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जव तित्ता। राजदन्तादि-त्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्यायः। सुम-रसा २ रसघा ३ विद्वपकटौ ३। इति हारा-वली॥ १०१॥

तित्ततण्डुला, स्त्री, (तित्ततण्डुलोऽन्नः शस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“पिप्पली चपला शौकी वैदेही मागधी कला। ज्योतिषकुल्या मगधी कीला स्यात्तित्ततण्डुला॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तित्ततुम्बी, स्त्री, (तित्ततुम्बी। एषोदरादित्वात् बाधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्ततुम्बी, स्त्री, (तित्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नभाषा॥

तित्तदुग्धा, स्त्री, (तित्तं दुग्धं चौरं यस्याः।) चौरिणी। अजशङ्को। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तघातुः, पुं, (तित्तस्त्रिंशत्तरोऽस्या घातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तपत्रः, पुं, (तित्तानि पत्राणि यस्य।) कर्को-टकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काक-रोक्ष इति भाषा॥

तित्तपर्वा, [न] पुं, (तित्तं पर्यं अज्ययस्य।) दूर्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तित्तपुष्पा, स्त्री, (तित्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तित्तफलः, पुं, (तित्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तफला, स्त्री, (तित्तानि फलानि यस्याः।) अवतिक्तालता। वार्ताकी। बह्मसुजा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिग्मं

तिक्तमद्रकः, पुं, (तिक्तस्त्रिंशत्तरोऽस्या मद्रो हितकारी चेति कर्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तित्तो मरिच इव।) कतक-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिण्या, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्यञ्च।) कटुका। इति रत्नभाषा॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तित्ता सती रोहितीति। वृह + लिङि + ङीप्।) कटुका। इति राज-निर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-र्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तित्ता वल्ली।) कल्याणता। इति रत्नभाषा॥

तिक्तवीणा, स्त्री, (तित्तं वीणमस्याः।) कटु-तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तश्राका, पुं, (तित्तः श्राको यस्य।) खदिर-वृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्याया यथा,—

“वरुणस्तित्तश्राकश्च सेतुवृक्षोऽभ्यां पतिः॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पञ्चसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। कै, १६१॥

तिक्तसारं, स्त्री, (तित्तः सारो निर्यासो यस्य।) दीर्घरोहिण्यकटवृक्षम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तित्तः सारो निर्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नभाषा॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तित्ता, स्त्री, (तित्तस्त्रिंशत्तरोऽस्यस्याः। अच् ततटाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। तै, २२॥ (यथास्याः पर्यायाः।

“कट्टी तु कटुका तित्ता लण्यमेदा कटुभरा। अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शङ्कुजादनी॥ मत्स्यपित्ता काष्ठवहा रोहिणी कटुरोहिणी॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पाठा। इति रत्नभाषा॥ यवतिक्ता कता। यष्ट-सुजा। इति राजनिर्घण्टः॥ हिलमोची। इति भावप्रकाशः॥

तित्ताखा, स्त्री, (तित्तः आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्ताङ्गा, स्त्री, (तित्तं अङ्गं यस्याः।) पाताल-गवदीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तिका, स्त्री, (तित्ता + स्वार्थे कन्। टाप् अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्प-द्रुमः॥ (स्त्री-परं-सकं-सेट्।) न, तित्तोति। आस्कन्दः कोष्णिम मन्थते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, स्त्री, (तेजयति उत्तेजयतीति। तित्त + “युजिर्वजितिर्जा कुञ्च।” उर्गा। १। १४५। इति मक् कवर्गान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, जि। इत्यमरः। १। ४। १५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।

“तिग्मवीर्यविषा स्तेपे दन्द्यूका महावजाः॥” वचम्॥ इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रिय-विशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

तितउः

“ततो ऋदुस्तस्मात् तिग्मास्तिग्मात् दृढद्रवः ॥”
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्व्वस्वः सुतः । यथा,
तत्रैव । ५० । ८४ ।

“उर्व्वो भावो सुतस्तस्य तिग्मास्मा तस्य चात्मनः ।
तिग्मात् दृढद्रवो भावो वसुधामा दृढद्रवात् ॥”
अयं तिमिरिवास्त्रयापि प्रसिद्धः । इति राजा-
वली ॥ अस्य रात्र्यपासनकालादिकं तिमिशब्दे
द्रव्यम् ॥

तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि
यस्य ।) सूर्यः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २ । १३६ ।

“शौभ्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादसम्भवः ॥”
अग्निः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
“इदं वै सद्यः तिग्मांशो वरुणस्य पराधनम् ॥”
तीक्ष्णकिरणं, जि ॥

तिष, न चातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खी-परं-
सकं-सेट् ।) न, तिप्नोति । तिष चाते इति
जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकण्ठमेवोचितम् ।
ततश्च चातनमिति हन्यर्थस्य पाक्षिकपुरादि-
त्वेन हन्तेः स्वार्थं नौ रूपम् । हननमित्यर्थः ।
किञ्च । हिंसनपाठेनैवेति हन्ते चातनपाठो हिंसा-
प्रेरणार्थः स्यात्त चेति काकदन्तान्तेष्ववशिष्टं
जयाजामेव चातनाद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिज, क श्रुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । श्रुतं तीक्ष्णी-
करणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, ड चान्नौ । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आं-आत्मं-सकं-सेट् ।) चान्तिः सङ्गमः ।
ड, तितित्यते दुःखं दीनः । तेजते । तच्च तिवा-
दयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिजिलः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा,
तिज्यते सङ्गते सज्जैरिति । तिज+“गुप्ता-
दिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ५७ । इति इत्थं
च च कित् ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ॥ राजसः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

तिज्जटो, खौ, जिहत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (जिहत्-
शब्दे गुणादिरस्या हातव्यः) ॥

तितउः, पुं, (तन्मन्ते भृष्टयवा अजेति । तन
विस्तारे+“तनोतिर्जडः सन्धश्च ।” उणां । ५ ।
५२ । इति जडः सन्धश्च तेन अभ्यासस्येत्यादि-
कार्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
हेमचन्द्रः । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
७१ । २ ।

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा-
वाचमक्रत ॥”

यथाच,—

“शूर्पवहोयस्तुष्टस्य गुह्यं यज्जनि बाधवः ।
दोषयाही गुह्ययागी अथाधुस्तितउर्जया ॥”

इत्युज्जटः ॥

“सुद्रष्टिद्रवमोपेतं चाकनं तितउं स्तुतम् ॥”

तितिरिः

इत्युत्तरस्य कीवत्वमपि ॥ कृत्तम् । इति उज्ज-
टतः । ५ । ५२ ॥

तितित्ता, खौ, (तिज+स्वार्थे सन्+“अ प्रथ-
यात् ।” ३ । १ । १०२ । इति अ ततद्याम् ।)
चान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परा-
पराधसङ्गमम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २६ ।

“श्रमो दमस्तपः सार्वं तितित्थोपरतिः श्रुतम् ॥”
श्रीतोणादिहृन्सङ्घिष्ठाता । इति वेदान्तसारः ॥
(यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।

“यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्द्या
निरीहया हृन्तितित्तया च ॥”)

तितित्तितः, जि, (तितित्ता सङ्घातास्त्र । “तदस्य
सङ्घातं तारकादिभ्य इत्थं ।” ५ । २ । ३६ ।
इति इत्थं ।) चान्तिः । इति जटायुधः ॥

तितित्तुः, जि, (तितित्तते इति । तिज चमायाम्+
“गुप्तित्तिङ्किङ्गाः सन् ।” ३ । १ । ५ । इति
सन् । ततः तितित्त+“सनाशंसभिच् उः ।”
३ । २ । १६८ । इत्युः ।) चमाशीलः । चान्तिः ।
इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८७ । ६ ।

“अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितित्तुरतितित्तोर्विशिष्टः ॥”

पुरुवंशीयस्य महामनसः पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । २१ ।

“महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ! ।
उशीनरश्च धर्मेज्जं तितित्तुश्च महाबलम् ॥”)

तितित्तमः, पुं, (तित्तीति शब्देन भवतीति । भव+
उः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥
तितित्तं, खौ, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+
बाहुलकात् कः द्वित्वश्च ।) नन्दकम् । नादा इति
भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिष्टम् । इत्य-
जयः ॥

तितिरः, पुं, (तिति इति शब्दं राति ददातीति ।
रा+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) तितिरिपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।

“निलतेषु ततस्तेषु निष्कामानि शिरःस्थ ।
कपिञ्जलास्तितिराश्च कलविङ्गाश्च सङ्गशः ॥”
अस्य गुणाः । यथा,—

“तथैव तितिरो वृथो मेघाम्बिवलवर्द्धनः ।
सर्वदोषहरो बल्यो लावकैः समतागुह्यैः ॥
लघुगौरावमेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तितिरः ।
तृतीयस्तितिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्ष्यैः ॥
सदातलोऽतिबलकृद्घनः किञ्चिद्रसायनः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥

जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।

“वाङ्गीकस्तितिराश्चैव चीलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥”
तितिरिः, पुं, (तत्तीति । त्+“तरीतः सम्पत्तुक्
चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज-
टतपठकत्वात् इः सन्तुकार्थमभ्यासस्य ।
तुगागमश्च ।) पक्षिविशेषः । तितिरि इति

तिथिः

भाषा । तत्पर्यायः । तितिरः, २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तितिरिः, ३ तैतिरः ४ बाह्यधोदरः ५ ।
अस्य मासस्य गुणाः । इत्यमरः । लघुत्वम् ।
वीर्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । निदोषप्रसन्नत्वम् । इति राजा-
निर्घण्टः ॥

“तितिरिः कषायार्थः स्यात् स तु मौरः कपिञ्जलः ।
तितिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्कादोषजयापहः ।
न्यासकावन्वरहरस्तस्मात्तौरोऽधिको गुह्यः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४ । १२ ।

“तितिरिर्याश्वक्काश्च वसुतो लोमहर्षयः ॥”
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नामविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुसुदः कुसुदाश्च तितिरिर्हजिकस्तथा ॥”
तथा च स्कान्दे सङ्गादिलखे । ४ । ५ ।

“तितिरिर्हरिभद्रश्च जम्बुद्वीपजाश्चकः ॥”
तिथः, पुं, (तेजयतीति । तिज+“तिथपृष्ठ-
गुह्ययूथप्रोथाः ।” उणां । २ । १२ । इति
थक्प्रत्ययेन निपातनात् बाहुः ।) अग्निः ।

कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ॥
कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्राहृत्कालः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

तिथिः, खौ पुं, (तनोति विस्तारयति चक्रकला-
मिति । तन्वते चक्रकलयेत वा । तन+बाहु-
लकात् इथिन् नादिकोपश्च । तदुक्तं “तन्वन्ते
कलया यस्मात् तस्मात् तास्त्रिययः स्मृताः ।”
इति । यद्वा, अततीति । अत चातव्यगमने+
“अतन्वङ्गीति ।” उणां । ४ । २ । इथिन् प्रथ-
येन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोपः ।
इति वर्णविवेकः ।) चक्रकलाक्रियारूपा । चक्र-
कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । तस्याः
स्वरूपं यथा,—

“अमादिपौर्णमास्यानां या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः शीघ्रैव वरानने ! ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत्तु एवं द्विती-
यादिकलाक्रियारूपा तृतीयादिः । सा च दृष्टि-
रूपा चेत् शुक्ला चासकृदा चेत् लघ्वा ॥ यथा,
“तत्र पञ्चाशुभौ मासे शुक्लकलाक्रमेण हि ।

चन्द्रदृष्टिकरः शुक्लः लघ्वश्चन्द्रकलात्मकः ॥
पञ्चत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दशान्ताः लघ्वपक्षे ताः पूर्वमास्याश्च शुक्लकलाः ॥
शोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्यधोभावापरम-
सूत्रपातन्यायेन रात्र्येकावच्छेदेन सप्तावस्थान-
युक्ताकर्मकलाश्चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपविधौगेन शुक्लायाः
प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवं शोभि-
लोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्यावस्थानरूपपरम-
विधौगेनान्तरमर्कमण्डलप्रवेशाच्च चन्द्रमण्डलस्य
राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूप-
वन्निकर्षेण लघ्वायास्तत्तिथेरुत्पत्तिरिति ।

तिथिः

यथा,—

अर्काङ्गिनिःसृतः प्राचीं बहुभास्यद्वयः शशी ।
भागेद्वादशभिस्तु स्यात्तिथिश्चाक्रमं दिनम् ॥
त्रिंशद्भक्त्या राशिर्भागे रक्षभिधीयते ।

आदिषाद्विपक्षस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चक्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरिदमभिधीयते ॥३॥
सा देवसत्त्वैः पूर्वाह्णयुता याह्या । एकादशपुष्याना-
तिरिक्तसत्त्वैः सर्वत्र निरन्तराः अपिनी याह्या ॥३॥

अथ प्रतिपत् ।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता याह्या शुक्ला अमा-
वस्यायुता याह्या कृष्णापुष्यासे द्वितीयायुता न
याह्या । अत्र तेजाभ्यङ्गं कुम्भाभ्यङ्गं चौरं च
न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया ।

सा च कृष्णा पूर्वयुता शुक्ला परयुता याह्या ।
आह्नद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता
याह्या जम्भदिने तस्मात् परयुता याह्या । तत्र
द्वितीयाभ्यङ्गं न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया ।

सा च रश्माव्रतेतरदेवकार्येषु चतुर्थीयुता याह्या
रश्माव्रते तु द्वितीयायुता । तत्र मासभ्यङ्गं
पटोलभ्यङ्गं च न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी ।

सा च पञ्चमीयुता याह्या । विनायकव्रते
तृतीयायुता याह्या । मङ्गलवारं शुक्ला चतुर्थी
अथवा । अत्र मूलकभ्यङ्गं चौरं प्रदीपे
अध्ययनं च न कार्यम् । भाद्रमासे चतुर्थ्या
चन्द्री न द्रष्टव्या । प्रसादाद्दृष्टा,—
विंशः प्रसन्नमवधौ सिंहे जाम्बवता हतः ।
सुकुमारकः । मा रोदोस्तत्र स्त्रियः स्वमन्त्रकः ॥
अनन मन्त्रेणाभिर्मन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्वमन्त्रकोपाख्यानं श्रुतम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमी ।

सा च चतुर्थीयुता याह्या अत्र विष्णुं न भोक्त-
व्यम् ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी ।

सा षष्ठीयुता याह्या । स्कन्दवह्नी तु पञ्चमी-
युता याह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्नभ्यङ्गश्च
न कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथ सप्तमी ।

सा षष्ठीयुता याह्या तत्र तालं न भक्षयेत् ।
शुक्रपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा
विजया सप्तमी । माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
करा रथमायुः तस्मात् स रा रथसप्तमी ॥ सा
सन्नादिष्व । तस्यां अध्ययनं न कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाष्टमी ।

सा शुक्ला नवमीयुता याह्या कृष्णा सप्तमीयुता ।
तत्राध्ययनं नारिकेलभक्ष्यं च न कर्तव्यम् ॥
शनिवारं अथवा मङ्गलवारं कृष्णाष्टमी पुष्या-
वरा । इन्द्रकविवारं शुक्लाष्टमी आश्विनः ।
पूर्वाष्टमी पूर्वेतिहा याह्या । अमावस्यायां
अष्टमी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

तिथिच

अथ नवमी ।

सा षाट्मीयुता याह्या । तत्राकाशभक्ष्यं न
कर्तव्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महावन्दा ।
राक्षसभक्ष्यं तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

अथ दशमी ।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता
याह्या । अत्र कलमीभक्ष्यं न कर्तव्यम् ॥ ३ ॥
एकादशीयवस्था श्रीविष्णोः श्रयणयवस्था च
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ ३ ॥ अथ द्वादशी ।
सा च एकादशीयुता याह्या । अत्र पूतिका-
भक्ष्यं न कर्तव्यम् । फालगुणस्य शुक्ला द्वादशी
पुष्यपञ्चयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥ ३ ॥

अथ त्रयोदशी ।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता याह्या ।
अत्र वार्ताकीभक्ष्यं न कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा चतुर्दशीयुता
याह्या । तत्र माघे न भोक्तव्यः । ज्येष्ठकृष्ण-
चतुर्दश्यां प्रदीपे सावित्रीव्रतं कर्तव्यम् । तत्र
यदा चतुर्दशी दिवाभागे दृष्टव्यमात्रसत्त्वे-
ऽपि चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्तव्यम् ।
पूर्वाह्णे तद्विधौऽपि पराह्णे निसर्गवापिस्वे
पराह्णे एव । यदा तु पूर्वार्परयोर्न तथाविधा
तदापि पराह्णे एव । भाद्रे मासि कृष्णा चतु-
र्दशी अचोरा । माघे कृष्णा चतुर्दशी रटन्ती ।
शिवरात्रियवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

अथ पौर्णमासी ।

तत्र मासं न भोक्तव्यम् । सा च चतुर्दशीयुता
याह्या । सा तु मासर्चयुता चेत् तदा महती ।
कार्तिकमासे क्षतिकान्तचतुर्थ्या पौर्णमासी
महाकार्तिकी एवमन्यत्रापि । महाज्येष्ठी-
यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या । कोनागरयवस्था
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ ३ ॥ अथामावस्या ।

अत्र मासं न भोक्तव्यम् । सा प्रतिपद्युता
याह्या । मङ्गलवारं यदि अमावस्या भवेत्
तदा अरयोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां
स्नानं स सङ्गमोदानन्दफलमाप्नुयात् ।
अमावस्यायाश्चयवस्था आह्नशब्दे द्रष्टव्या ।
पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविचार-
यतीपात-अवगन्तव्ययुक्ता भवति तदा अर्द्धो-
दययोगः स्यात् । अयं कोटिचर्यग्रहस्तुल्यः अत्र
तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु-
सन्निभं भवति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथि-
स्तत्त्वं मासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

तिथिचयः, पुं, (तिथीर्णां तिथ्युपकल्पितचक्र-
कलानां चयो यच्च ।) अमानस्यः । इति शब्दार्थ-
कल्पसर्वः । दिनचयः । आह्नशब्दः । यथा,—
“एकस्मिन् रात्रौ त्विदं तिथीर्भागे जितं यदा ।
तदा दिनचयः प्रोक्तश्च साहसिकं भवम् ॥”
अपि च ।

“इति तिथिचयः पुष्यं सप्तम्यु दिनचयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिङ्की

तिथिप्रबोधिः, पुं, (तिथिं प्रबोधयति द्वाकृद्विषय-
कलाकियवेति । प्र + बो + धिप् अमच ।)
चक्रः । इति शब्दचक्रः । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । जदिकारादिति वा डीम्)
तिथिः । इति भरतः । (यथा, महाभारते ।
१३ । ८७ । १८ ।

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आह्नकर्त्तव्यं तिथ्यस्तु प्रशङ्का न तपेतराः ॥”
तिनाशकः, पुं, (तिनिश्च एव । स्वार्थे कम् । एवो-
दरादित्वात् आत्वम् ।) तिनिश्चयः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तिनिश्चः, पुं, (अतिशयेन निशतीति । निश्च
समाधौ + “इगुपधिति ।” ३ । १ । ११५ । इति
कः । यद्वा, अतिक्रान्तो निश्चाः अन्नादय इति
समासः । एवोदरादित्वात् साधुः ।) इत्य-
विशेषः । मधुरादौ तिनाश्च इति ख्यातः ।
जुञ्जित् सार्धे इति ख्यातश्च । तत्पञ्चम्यः ।
स्यन्दनः २ नेमी ३ रघुः ४ अतिसुक्तकः ५
वज्रलः ६ चित्रलः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
चक्रौ = अन्ताङ्गः ८ शकटः १० रथः ११
रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेघी १४ जलधरः १५ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १६ ।

“शक्रकीवदरीविलम्पकाग्रनिश्चलः ॥”
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कष-
रक्तानीसारवातामयनाशित्वम् । आहकत्वम् ।
दाहजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिथिङ्कः, पुं, (तिथ्यते ज्ञायते सुखाद्यनेनेति ।
तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्कीकः । ततः एवो-
दरादित्वात् साधुः ।) चिन्ता । इत्यन्तः ।
इति विश्वः । देवमेदः । इति शब्दचक्रः ॥
तिथिङ्किका, स्त्री, (तिथिङ्की + स्वार्थे कम् । टाप्
पूर्वस्वश्च ।) तिथिङ्की । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तिथिङ्की, स्त्री, (तिथ्यते ज्ञायते सुखाद्यन्तर-
मनेनेति । तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्कीका ।
ततः एवोदरादित्वात् साधुः ।) इत्यविशेषः ।
तेतुल इति भाषा । तत्पञ्चम्यः । चिन्ता २
अन्तिका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिथि-
ङ्किकः ४ तिथिङ्कीकम् ५ तिथिङ्कीका ६
अन्तिका ७ आन्तिका ८ आन्तिका ९ । इति
तङ्कीका ॥ तिथिङ्की १० तिथिङ्किका ११
आन्तिका १२ पुङ्गः १३ पुङ्गा १४ पुङ्गिका १५
अन्ता १६ अन्तिका १७ सुक्ता १८ सुक्ता १९
नारिका २० गुदपञ्चा २१ पिङ्गला २२ यम-
दृतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-
पुङ्गिका २४ सुपुङ्गिका २५ सुतिथिङ्का २६ ।
अस्या आमप्रणस्य गुणाः । अत्यन्तत्वम् । कष-
यित्वादित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त-
नाशित्वम् । अस्याः पङ्कजस्य गुणाः । दीप-
नत्वम् । रचिकारित्वम् । मेदिन्यम् । उष्ण-
त्वम् । कषकातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
विदग्धनाशित्वम् । मधुराश्वत्थम् । पितावासा-

तिन्दुकं

कफदोषप्रकोपणत्वम् । पक्षिपक्षाफलरसगुणाः ।
मधुरान्नत्वम् । रसिप्रदत्वम् । शोफपाककर-
त्वम् । जेपे व्रणदोषनाशित्वम् । अस्याः प्रसव्य-
गुणाः । शोफरक्तदोषवधानाशित्वम् । अस्याः
शुक्लकक्षारस्य गुणः । मूलमन्दाग्निनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“अन्धिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा हृदम् ।
शर्करामरिचोष्णं लवणैश्च सुवासितम् ॥
अन्धिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मिकरं किञ्चित् सुकथं वङ्गबोधकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
हृत्पात्रम् । इति विश्वः ॥
तिन्दिङ्गीकं, स्त्री, (तिन्दिती क्तिद्यते सुखं येन ।
तिम + “कफरीकादयश्च ।” उणां ४ । २० ।
इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
हृत्पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा,
तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे ।
“रम्भाफलं तिन्दिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोग्यानि यथोपन्यानि
विवर्णयेत् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“हृत्पात्रान्तिन्दिङ्गीकश्च चक्रं स्यादन्धकृत्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा,—
“वातापहं तिन्दिङ्गीकमामं पित्तवनाशकम् ।
ग्राह्यं दीपनं कथं सम्पकं कफवातघ्नम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
तिन्दिङ्गीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात्
साधुः ।) तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तिन्दिङ्गीदातम्, स्त्री, (तिन्दिङ्गीभिस्तिन्दिङ्गी-
जान् दीक्षते ईदृशम् ।) चक्षुरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ आर्योचिर खेला इति भाषा ॥
तिन्दिङ्गिका, स्त्री, (तिन्दिङ्गिका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीका ॥
तिन्दिङ्गी, स्त्री, (तिन्दिङ्गी । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दिङ्गीका, स्त्री, (तिन्दिङ्गीका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीका ॥
तिन्दिङ्गः, पुं, टिङ्गिप्रत्ययः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुः, पुं, (तिन्दिमि आद्रोभवतीति । तिम आद्रो
भावे + “न्दगयादयश्च ।” इति कुप्रत्ययेन साधुः ।)
तिन्दुकप्रत्ययः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकं, स्त्री, (तिन्दुरिव कायतीति । के + कः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैदिकपरिभाषा ॥ (यथा,
शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे २ अध्याये ।
“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणि-
मानिका ।
अथः पिबुः पाणितर्कं किञ्चिपाणिश्च तिन्दु-
कम् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“विद्यादौ द्रव्यसौ कर्षं सुवर्णस्यास्यमेव च ।
विद्यापदकेनाथ पिबुम्याशितलन्तथा ॥

तिमिः

तिन्दुकश्च विज्ञानीयात् कवचयद्मेव च ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशोऽध्याये चरकैकोक्तम् ॥)
तिन्दुकः, पुं, स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा
कम् ।) हृत्प्रविशेषः । गाव् इति ख्यातः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्द्रकप्रत्ययः । इति
भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शिति-
सारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः
५ केन्द्रः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९
तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नील-
सारः ११ अतिसूक्तकः १२ स्वर्यकः १३
रामणः १४ स्फूर्जनः १५ आन्दनाह्वयः १६
कालसारः १७ । (यथा, महाभारते । १३ । ४१ । ३ ।
“शालवेणुधवाश्रयतिन्दुकैर्दक्षिणैः ।
अर्जुनारिष्टसंक्रमं स्यन्दने च वशास्त्रालैः ॥”)
अस्य आमफलस्य गुणाः । कवायत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
दुर्जरत्वम् । अग्न्यदत्वम् । गुरुत्वम् । व्रणवात-
नाशित्वम् । पित्तप्रमेहासकारित्वम् । विषद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास-
श्लेष्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं
चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात्
ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात् इत्यः ।)
तिन्दुकी । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्यस्याः ।
तिन्दुक + इनि + डीप् ।) आवर्णकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् डीप् ।)
तिन्दुकी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
“पियालवीजं तिन्दुक्यास्तृणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कालस्कन्धस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च ॥”)
तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकप्रत्ययः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिप, ऊ ऋ ङ चुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-व्यात्-अकं-वेट् ।) ऊ, तेषिष्यते तेष्यते ।
ऋ, अतितपन् । ङ, तेष्यते तितिपे । चुत् चर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥
तिम, क्तेने । आद्रोभाव इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-अकं-सेट् ॥)
तिम, य क्तेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट् ।) य, तिन्दिमि । तितेम । क्तेन-
माद्रोभावः । इति दुर्गादासः ॥
तिमिः, पुं, (तिन्दिमितीति । तिम क्तेने + इन् ।
यद्वा, तास्यति आकाङ्क्षतीति । तसु काङ्क्षा-
याम् + “क्रिमिमिश्रितस्त्वामास इव ।” उणां
४ । २२ । १ । इति इन् अकारस्य इकारा-
देशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० ।

तिमिरं

१६ ॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् वासुदः ।
तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम प्रतयोक्तन-
विस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रघौ ।
१३ । १० ।
“सवत्समादाय नदीमुखान्मः
संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रे-
रुर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥”)
वासुदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजविशेषः । स
तु दूर्ध्वस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २२ । ३२ ।
“वृषभयस्ततो दूर्ध्वस्तिमितस्तस्मान्निष्पत्तिः ॥”
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्तुल्यं वायु-
राज्यं पालयामास । यथा, राजान्वज्याम् ।
१ परिच्छेदे ।
“तिमिं पुत्रं ततो राज्ये अस्य स्वर्गं स्वर्णं गतः ।
सुनिवेदयित्वा नृपं वरुणं नवमासाधिकान् तिमिः ॥
पालयित्वाखिलं राज्यं सुखा भोगमनुत्तमम् ।
पुत्रं दृष्ट्वायं राज्ये सोऽभिषिच्य पत्नं ययौ ॥”)
तिमिकीषः, पुं, (तिमिः कोष इव ।) वासुदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । ग + कः ।
रस्य लः । गिलेऽगिलस्येति सुम् ।) मत्स्य-
विशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२ । ३ ।
“तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैराहतं तथा ॥”
ङ्गीपविशेषः । तद्गीपजातं, त्रि । यथा, महा-
भारते । २ । ३२ । ६६ ।
“तिमिङ्गिलश्च स वृषं वशे कृत्वा महामतिः ॥”)
तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति ।
ग + कः । सुम् च ।) महामत्स्यविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥
तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निष्कलः ।
इति वररिणः ॥ (यथा, पञ्चदशी । २ । ३५ ।
“अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥”)
क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥
तिमिरं, स्त्री, (तिन्दिमितीति । तिम + “इधिमि-
सुदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।)
अन्धकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २८ । १८ ।
“अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति निवृणः ।
भयानि च महान्ध्रज अतो दुःखतरं वनम् ॥”)
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।
“तिमिराख्यः स वै दोषस्तुर्ध्वं पटलं गतः ।
रुग्णं सञ्जतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥”
(अस्य लक्षणानि यथा,—
“दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ।
द्विधेकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्यति ॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते दृष्टवृद्धविपर्ययम् ।
नान्दिकस्यमधःस्थे दूरं नीपरिस्थितम् ॥
पार्श्वे पश्येत् पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमास्यः ।
प्राप्नोति काष्ठतां दीपे हतीपटलाश्रिते ॥
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तश्चैलादतीपसम् ।

तिमिरः

यथा यद्येव रम्यते दृष्टिर्हीयते च क्रमात् ॥
 तथाप्युपेक्षमात्रेण चतुर्थं पटलं गतः ।
 लिङ्गनाशं भवः कुर्वन् द्वाद्वादृष्टिमञ्जवम् ॥
 तत्र घातेन तिमिरे आविष्टमिव पश्यति ।
 चलाविलासनाभासं प्रसन्नचेष्टते सुहृः ॥
 जातानि केद्यान् मशकान् रक्षींश्चोपेक्षते
 ७३ च ।
 काचीभूते दृग्गच्छा पश्यन्नास्त्वमनाधिकम् ॥
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं यद्वद्वपि मन्यते ।
 दृष्टः काचो दृष्टं कुर्वन्मोघमादृतामिव ॥
 स्यादवस्थाभां विस्तीर्णो कृष्णो वा हतदर्शनाम् ।
 सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्छिराः ॥
 दृष्टव्यत्वं विद्वन्मनसोरादृतामिव स्मृतम् ।
 पितृषु तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदोषितम् ॥
 शिखितितिरिपिष्ठाभां प्रायो नीलं पश्यति ।
 काचो दृक्काचनीयभा तादृगेव च पश्यति ॥
 अर्कं भूपरिवेयामिमरीचीकधनुं च ।
 अङ्गनीया निराजोका दृक्छिन्ना लिङ्गनाशः ॥
 दृष्टिः पितृन दृक्काचो वा दृक्का दृक्दर्शना ।
 भवेत् पितृविद्वन्नास्त्रा पीता पीतामदर्शना ॥
 कफेन तिमिरे प्रायः क्षिप्तं न्येत्य पश्यति ।
 शङ्खेन्द्रकुम्भकुम्भैः कुसुदैरिव चापितम् ॥
 काचे तु निष्पन्नेनैव प्रदीपाद्यैरिवापितम् ।
 सिताभा सा च दृष्टिः स्यादलिङ्गनाशं तु लक्ष्यते ॥
 कर्णः कपो दृष्टिगतः क्षिप्तो दर्शननाशनः ।
 विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
 उष्णं सङ्कोचमायाति ह्यायायां परिसर्पति ।
 शङ्खकुन्देन्द्रकुम्भकुम्भटिकोपमशुद्धिमा ॥
 रक्तेन तिमिरे रक्तं समोभूतं पश्यति ।
 काचेन रक्ता लब्धा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
 लिङ्गनाशोऽपि तादृक्दृष्टिनिष्पन्ना हतदर्शना ।
 संसर्गवन्निपातेषु विद्यात् सङ्कोचं लक्षणात् ॥
 तिमिरादीनकक्षाच नैः स्याद्विज्ञातकुलेष्वगम् ॥
 तिमिरे श्रेयोदृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥
 इति बाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “तिमिरं काचतां याति काचोऽध्यास्त्र-
 सुपेक्षया ।
 नेत्ररोगेज्जलो चोदं तिमिरं साधयेद्दृढतम् ॥
 तुलां पचेत् जीवन्महा द्रोक्षोर्पां प्रादृक्षितैः ।
 तत्काये द्विगुणं चोदं हृतप्रस्यं विप्राचयेत् ॥
 प्रमौखरीककाकोली पिप्पली लोप्रसैन्धवैः ।
 शलाका मधुकमाक्षा सितादारुपलचयैः ॥
 कार्ष्णिकैर्निशितं पीतं तिमिरापहरं परम् ॥
 “पटोलेविस्मृत्तुका द्वाद्वादृष्टिपरावृष्टम् ।
 सधन्वयासत्रायन्ती पर्यटं पालिकं पृथक् ॥
 प्रस्यमामलकावाच काचयेन्मन्त्रोऽम्भसि ।
 तदाऽर्कैर्दृष्टपिकैः पिष्टैः प्रस्यं हृतात् पचेत् ॥
 सुस्तभूमिन्मधुकाङ्ककुटजोदीच्यचन्दनैः ।
 सपिप्पलीकैस्तुसपिप्पलीकक्षास्यरोमजित् ॥
 विदधिवरदुष्टाद्विषसर्पापचक्रहृत् ॥
 विशेषाच्छ्रुतिमिरनक्तान्द्रोषास्त्रदाहृत् ॥”

तिमिरः

“विंशद्वागा सुजङ्गल्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
 मुक्ततालकयोर्दीर्घौ वङ्गखैकोऽङ्गनाभयम् ॥
 अश्वत्थीकृतं भातं पक्वं विमलमञ्जवम् ।
 तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
 गोमये दृग्गलरसेऽम्भकाञ्जिके च
 खोस्तम्बे हविषि विषे च माक्षिके च ।
 यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
 तत्तुल्यं गतदुःखं नरस्य चक्षुः ॥”
 “रसेन्द्रसुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाङ्गनम् ।
 ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनाम्भतम् ॥”
 “सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः श्रेष्ठम् ।
 वातेने तिमिरे तत्र दृग्गलाम्भसा हृतम् ॥
 चोद्रे चतुर्गुणे श्लोकाकृत्कपकं पिबेत्ततः ॥”
 “प्रसवे तिमिरे सर्पिर्जोवनोपपन्नचयैः ।
 विप्राचितं प्राययित्वा क्षिप्तं च धयेच्छिराम् ॥
 श्लोकोद्वेगोऽन्तकाचवराकमज्जतं हृतम् ।
 विध्वेच्छिरां पीतकरो दद्याच्चानुवरेचनम् ॥”
 “रुक्तेने पितृवत्सिद्धिः शीतेन्यामं प्रसादयेत् ॥”
 “द्व्यादृष्टीरनिर्यङ्गचर्चितं कण्ठसंभवम् ॥
 तत् हृतं सष्टतं भूयः पचेत् चोदं घनं पिबेत् ।
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वेने तिमिरेऽङ्गनम् ॥”
 “चक्षुरायां सर्वकालं मगुधै-
 र्यत्नः कर्मथो जीविते यावद्विच्छा ।
 यथो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दवानां
 पुमामन्वानां विद्यमानोऽपि विसे ॥”
 इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये बाभटे-
 नोक्तम् ॥
 “श्रीवीरमञ्जनगुल्यन्ताप्यो घातुर्भनःशिला ।
 चक्षुष्यं मधुकं लोहा मलयः पौष्पमञ्जनम् ॥
 सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकञ्चाङ्गनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चर्णं वा वर्त्तन्त्येवमनुत्तमा ॥”
 “द्वदने लवणसर्पस्य निहतं मासमञ्जनम् ।
 ततस्तस्मात् ससुद्धं समुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
 सुभनःचारकैः शृङ्गेरद्वीशैः सैन्धवेन च ।
 एतन्निद्याङ्गनं कार्यं तिमिरमनुत्तमम् ॥”
 इति चरकं चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
 तिमिरः, पुं, (निम्यति क्षिद्यति चक्षुरनेन । तिम +
 “प्रिमदिमुदीति ।” उणां । १।५।२। इति किरच् ।)
 चक्षुरोर्गविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
 चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
 “तिमिराण्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
 रुग्णं सन्नेतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति काचित् ॥
 अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।
 चक्षुर्द्वयो स नक्षत्रावन्तरीये च विद्युतः ॥
 रश्मिलानि च तेषां क्षिप्तिं च पश्यति ।
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
 यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाक्-
 पटलं गतः स तिमिराण्यः । तिमिरदर्शनेन
 तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अथैवादितात् ।
 तस्य लक्षणमाह रुग्णोदीत्यादि । स तिमि-
 राण्यः । सन्नेतः सन्नेत्र । लिङ्गनाश इति
 काचित् तस्मान्ते लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निर-

तिमिरः

क्तिश्च । लिङ्गनाशे चिह्ननाशे चनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
 तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
 अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
 अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीते
 समे त्रिविधमववचनात् । नातिरुद्धे अथौद्रे ।
 चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
 अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
 तेषां च अग्रादेः । क्षिप्तिं च रश्मिबुध-
 दीनि । अस्मिन् प्रौढे नीरसे च चन्द्रादित्यादीन्
 पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
 काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
 दृष्टिरोगाणां सङ्ग्रहानामानि चाह ।
 दृष्ट्याश्रया घट् च घडेव रोगाः ।
 वङ्गलिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
 घातेन पितृन कफेन सर्वे-
 रक्तात् परिष्काय विधिश्च वङ्गः ॥
 दृष्ट्याश्रया घट् च घडेव रोगाः घट् घट् द्वादशे-
 व्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः घट् तान् विदु-
 श्योति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
 तथा नरः पितृविद्वग्दृष्टिः
 कफेन चान्यस्त्वय धूमदर्शी ।
 यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धसंज्ञो
 गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
 पितृविद्वग्दृष्ट्याश्रयः घट् । एवं दृष्ट्याश्रयश्च
 घट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
 तत्र द्वादशौ चाह ।
 तत्रैवाभ्यौ गदौ वङ्गौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
 तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
 वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
 आविलान्धतणाभानि आविष्टानीव मानवः ॥
 आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अयत्त-
 लोहितयुक्तानि । आविष्टानीव कुटिलाणीव ॥ * ॥
 पैतिकमाह ।
 पितृनादित्यखद्योतप्रकाशापतङ्गिदृग्गुणान् ।
 गृह्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं पश्यति ॥
 आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
 शैक्षिकमाह ।
 कफेन पश्येद्रूपाणि क्षिप्तानि च सितानि च ।
 सलिलप्रावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
 सन्निपातजमाह ।
 सन्निपातेन चिह्नाणि विपरीतानि पश्यति ।
 बहुधापि द्विधा वापि सन्वाप्येव समन्ततः ॥
 ह्योनाधिका सान्ध्या वा ज्योतीष्यपि च
 पश्यति ॥
 चिह्नाणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
 विदुष्योति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
 रक्तजमाह ।
 पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
 हरितान्यथ लब्धानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
 परिष्कायजमाह ।
 रक्तेन रुद्धितं पितृं परिष्कायिजमाचरेत् ।
 तेन पीता दिशः पश्येदुदन्तमिव भास्करम् ॥

तिमिरः

विकीर्यमाणान् खद्योतेर्वृक्षास्तेजोसि चैव हि ।
विकीर्यमाणान् थाप्यमाणान् अमरादिभिरिव ।
वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स वङ् विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागादयो मारुततः प्रदिष्टो
ज्वायी च नीलश्च तथैव पिप्तात् ।
कफात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले
रूपविशेषमाह ।

अरुणं मण्डलं वाताच्चक्षुर्न परत्वं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्थ्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देऽपाखरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्यशुक्रो बिन्दुरिवाम्बसः ।
वृद्धमाने तु नयने मण्डलं तद्विस्पर्षति ॥
बहलं स्थूलम् ।

मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे चिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिक्वाथिनि रोगे स्यात् स्नानं नीलमथापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात् दर्शनम् ॥
रक्तजं पित्ताशुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुण-
प्रभं स्थूलकाचस्यैवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन
स्थूलकमेतत्त्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि ।
तत्र परिक्वाथिनि कालान्तरेण दोषक्षयात्
कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अशुक्त-
ज्वादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।

पित्तेन दृष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीयं
पटले गतेनेति बोध्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-
विशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निति वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीताशुगहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥

दोषोऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
लक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्ताम्येव शुक्रानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्यै
तस्मिन् बोध्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलचयं गतो नक्तान्धं करोतीत्याह ।

विष्णु स्मृतौ यः पटलेषु दोषो
नक्तान्धमापादयति प्रसह्य ।

तिमिरः

दिवा स खद्योतशुगहीतदृष्टिः

पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्धस्य
श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गम्यना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।

श्लोकञ्चरायाः सशिरोऽभितापै-
रथाहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रास्तु यः पश्यति सर्वभावात्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्मादिना सन्नापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोध्यः ॥ * ॥
ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महत्त्वापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्धमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा न्यसनोपदृष्टा
सकुच याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रजावगाढा च तमश्चिरोर्गं
गम्भीरकंति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । न्यसनोपदृष्टा वातोपहृता ।
रजावगाढा गम्भीरवेदनाम्विता ॥ * ॥

वाह्यौ पुनर्द्वावपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तस्य शिरोऽभितापात्
श्लेष्मलभिष्यन्दिदर्शनेः सः ॥

वाह्यौ सुश्रुतोक्तहादृशसंश्लेभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि-
ताप्यते येन विषयसुमगन्धवहपवनसर्पणं स
शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दिदर्शनेः
रक्ताभिष्यन्दिङ्गैरिति गदाधरः । सन्निपाता-
भिष्यन्दिङ्गैरिति कार्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।

सुरभिगन्धमेमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मेगुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशश्चनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलभ्यमाणानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥

अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षिविषादमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विषादं ज्योतिर्भूतम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा
विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥

अथ तिमिरचिकित्सा ।

“शुक्रा पाण्डितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्धृदि दीयते ।

तिमिरः

अचिरेणैव तद्हारि तिमिराणि यथोचति ॥ * ॥

शङ्खनाभिर्विभीतस्य पथ्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली भरिचं कुष्ठं वचा चेति समाश्रयम् ॥
ह्यागीचीरेण संपिष्य वटीं कुर्याद्यवोष्णिताम् ।
हरेणुमात्रां संपृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसदृष्टिश्च काचं पटलमज्जुदम् ।
रात्रान्धं वार्षिकं पुण्यं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥”

इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥

कणा सप्तवर्णोष्णा सहस्राञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः क्षिता सितपुनर्गवा सम्भवा ।
रजन्धरवचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलसावरस्फुटिकाशङ्खनाभीन्दवः ॥
इमानि तु विष्णुर्गयेन्निविडवाससा शोधये-
त्तथायसि विमर्दयेत् समधुताम्ररुक्मिणं तत् ।
इदं मुनिभिरीरितं नयनशोषनामाञ्जनं

करोति तिमिरचयं पटलपुष्पनाशं वक्तात् ॥
लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके ।
सरित्पतिकफः सप्तद्रोणः । शिला मनःशिला ।
सावरो लोषः । स्फुटिकाः फट्करी । इन्द्रः
कर्पूरः । नयनशोषं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन-
पटले च ॥ * ॥

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली भरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मेनःशिला ॥
सर्वमेतन् समं कृत्वा गद्यचीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्ठं पटलाशयज्जुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासैर्नैकं न नाशयेत् ।
अधिकानि च मासानि रात्रावन्धत्समेव च ॥

चन्द्रोदया वटी पुण्यं तिमिरे च ॥ * ॥

रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली भरिचानि च ।
विङ्गं भद्रस्तस्य सप्तमी लभया स्मृता ॥
अजान्धजेण संपिष्य ह्यायार्थं शोषयेद्दटौम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रजेण तु पिष्टिकाम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीचीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥

इति चन्द्रप्रभावर्तिः ॥ * ॥

कणा ह्यागयल्लक्ष्मि पक्का तद्रसपेविता ।
अचिराद्वन्ति नक्तान्धं तद्वत् सचौद्रम्वयम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्यं प्रस्यं भृङ्गरजस्य च ।
हृष्यस्य च रसं प्रस्यं शतावर्णाच्च तत्समम् ॥
गुड्या आमलक्याच्च रसं ह्यागीपयक्षया ।
प्रस्यं प्रस्यं समाकृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कणा सिता प्राक्षा विफला नीलसुत-
पलम् ॥

मधुकं चीरकाकोली मधुपर्णी निदिन्धिका ॥
तत्साधुसिद्धं विशाय शुभे भास्त्रे निधापयेत् ।
ऊर्ध्वं पाणमधःपाणं मध्ये पाणं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पात्रादपकर्षति ।
सुरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विभ्रुते तथा ॥
नक्तान्धे तिमिरे काचे बीजिका पटलाज्जुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्ये च यष्मकोपे सुदायके ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषजयुक्तेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाहतम् ॥

भङ्गरजः भङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
 चीरकाकोला अलाभे अन्धगन्धान्तरं गच्छाम् ।
 मधुपर्गश्च जलजं यद्येवमु चक्षुष्यत्वात् । तद-
 लाभे सामान्यं यद्येवमु गच्छां तूल्यगुणत्वात् ॥
 त्रिफलाद्यं दृष्टम् ॥ * ॥
 प्रतमेकं हरीतव्या द्विगुणश्च विभीतकम् ।
 चतुर्गुणं ताम्रलकं द्रवमाकैवयोः समम् ॥
 चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मुहमिना पचेत् ।
 भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुघटिर्निदिधिका ।
 काकोली चीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
 पिप्पली चन्दनं सुस्तं चायमाणाभयोत्पलम् ।
 द्रुतप्रस्थसमं चीरं कल्कैरेतेः शनैः पचेत् ॥
 हृन्त्यान् सतिमिरं काथं नक्तान्धं मुक्रमेव च ।
 तथा सावश्च कक्षश्च श्वययुश्च कषायताम् ॥
 कलुषत्वश्च नेत्रस्य विधर्मपटलान्वितम् ।
 बहुनाशं कितुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
 यस्य चोपहृता दृष्टिः कर्माभिर्भ्यां प्रपद्यतः ।
 तस्यैतद्देवजं प्रोक्तं सुनिभिः परमं हितम् ॥
 मार्जितं दर्पणं यद्दत्तं परां निर्मलतां व्रजेत् ।
 तद्देतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥
 वारिदोषद्वयं चात्र द्रवमाकैवयोस्तुले ।
 काकोलीशुगलालाभे अन्धगन्धान्तरं गच्छाम् ॥
 द्वितीयं त्रिफलाद्यं दृष्टम् ॥ * ॥
 वासाविश्वाम्बतादाव्यौरक्तचन्दनचित्रकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलासुदेः ॥
 निशाकिलङ्गकुटजैः काथः सर्वान्तिरोगहा ।
 वैस्वर्धं प्रीनसं न्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
 वासादिक्वाथः ।
 इति नेत्ररोगाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 किञ्च । गारुडे १८८ अध्याये ।
 “कतकस्य फलं शुद्धं सैखं च त्रयणं वपा ।
 पेनो रसाङ्गनं चौरं विद्वज्जानि मनःश्रिता ॥
 एषां वर्णिहन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
 तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्वकारस्य रिपुः) ।
 कर्म्यः । इति हलायुधः ॥
 तिमिषः, पुं, आभ्यकर्कटी । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 नाटान्नः । इति हारावली । १२६ ॥
 तिमौः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः) ।
 तिमिमत्स्यः । इति द्विरूपकोषः ॥ (तिमि +
 वा डीप् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
 तिरः, [च] अ, (तरति दृष्टिपथमिति । तृ + “सञ्ज-
 घातुभ्योऽसुन् ।” उणा । ४।१८८ । इति असुन् ।
 कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविष्टते इति
 गुणविषये इत् ।) अन्तर्धानम् । (यथा, भाग-
 वते । २ । ६ । ४१ ।
 “यदा तद्देवासतर्कैस्तिरोधीयेत विवृतम् ॥”
 तिर्यगर्थः । इत्यमरः । १ । ४ । २२५ ॥ तिर-
 स्कारः । इति तट्टीकायां खामी ॥
 तिरस्त्री, स्त्री, (तिर्यक्कातिः स्त्रियां डीप् ।)
 पशुपत्यादीनां स्त्री । इति तुम्बवोधम् । भारी
 इति भाषा ॥

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + “नन्दिपञ्चोति ।” ३ । १ । १३४ ।
 इति णिनिः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् उङ्गा-
 भावः । ततो डीप् ।) अवधायकपटः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
 (यथा, कुमारः । १ । १४ ।
 “यत्राशुकाक्षेपविलम्बितानां
 यद्वक्ष्या किम्पुरुषाङ्गनागाम् ।
 दरीयहृद्धारविलम्बित-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)
 तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + क्त + घञ् ।) अना-
 दः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
 ७ । ८ ।
 “अमाशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
 यदा तदा चिदात्माहममङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥”)
 तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + णिनिः डीप् ।) तिरस्करिणी ।
 इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + क्त + क्तः ।) अना-
 दतः । जततिरस्कारः । यथा,—
 “अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्बुध्नौ ।
 अर्थान्तरं संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
 “यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं भूङ्गनि द्विधा ।
 अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते ॥”)
 तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “कृत्तः श्र-
 च ।” ३ । ६ । १०० । इति भावे श्रः ।) अना-
 दः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
 (यथा, माघे । १ । ३६ ।
 “हरे ! हिरण्यक्षपुरःसरासुर-
 द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥”)
 तिरिटिः, पुं, इच्छुगन्धः । इति शब्दमाला ॥
 तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य शुणाः । मधु-
 रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
 सर्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरौटं, स्त्री, (तीर्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तृ +
 “कृतृक्षपथ्यः कौटन् ।” उणा । ४।१८४ । इति
 कौटन् ।) किरौटम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तिरौटः, पुं, (तृ + कौटन् ।) लोभः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अश्वरोगा-
 धिकारे ।
 “समङ्गोत्पलमोचाहतिरौटतिलचन्दनैः ॥”)
 तिरोधानं, स्त्री, (तिरस् + घा + भावे ण्युट् ।)
 अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
 “सिद्धान् विद्याधराञ्चैव तिरोधानेन
 सोऽदृष्टवत् ॥”)
 तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + घा + क्तः ।) अन्त-
 र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

“अतीतानागतानर्थान् विप्रकृततिरोहिताम् ॥”)
 आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
 तिर्यक्, [च] अ, वक्रम् । तत्पुण्यायः । साचि २
 तिरः ३ । इत्यमरः । १ । १ । ३४ । (यथा,
 रामायणे । २ । २३ । ४ ।
 “तिर्यग्गुणं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
 तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिर्यक्कोताः, [सु] पुं, (तिर्यक् वक्रं कोत
 आहारासञ्चारी यस्य । भुक्तानस्य तिर्यक्तया
 उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपत्यादिः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
 “तस्याभिधायतः सर्गं तिर्यक्कोताभ्यवर्तत ।
 यस्मात् तिर्यक्प्रवृत्तः स तिर्यक्कोतास्ततः
 स्मृतः ॥”)
 स वक्रकोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
 यथा,—
 “तिर्यक्कोतमष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
 तेषां लक्षणं यथा,—
 “अविदो भूरितमसो ब्राह्मणा हृदयेदिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
 “तिर्यक्कोतमष्टमः । अविदः अज्ञानादि-
 ज्ञानमूढाः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
 निष्ठाः । ब्राह्मणा ज्ञानेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
 हृदि अवेदिनः दीर्घासुखान्धमूढाः ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
 यथा,—
 “गौरको महिषः लघाः भूकरो गवयो वरः ।
 द्विशपाः पशवश्चमे अविरुक्षश्च सप्तमः ॥
 खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकशपाः सप्तः श्वश्रु पञ्चनखान् पशून् ॥
 आ श्वगालो हको व्याघ्रो मार्जारः शश-
 शल्यकौ ।
 सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥
 कङ्कद्वधवकश्येनभासभक्तकवर्हिणः ।
 हंससारसचक्राडकाकौलकादयः खगाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
 “गवादय उद्यान्ता द्विशपा द्विखरा नव ।
 खरादयश्चमर्यन्ता एकशपाः षट् । आदयो
 गोघान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
 सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
 खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य यद्गीता एवमष्टा-
 विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्यक्-
 प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥
 तिर्यग्यानाः, पुं, (तिर्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य) ।
 कुलीरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 तिर्यङ्, [च] पुं, (तिर्यगश्चतीति । अन् +
 क्तिप् । “तिरस्तिर्यगोपि ।” ६ । ३ । ६४ । इति
 तिरिः ।) विद्वज्जादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
 “पापानि तु नरः क्षत्वा तिर्यग् जायेत
 भारत ! ॥”

तिलः

यथाच मनुः । ५ । ४० ।

“ओषधः पशवी वृक्षास्तिथ्यश्च पक्षिणस्तथा”

“तिथ्यश्च कुम्भादयः ।” इति तट्टीकायां कुम्भक-
भट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०० ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।

“तिथ्यश्च मासुर्वैवापि यो ज्ञातं संस्पृशेत् कुम्भैः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥”

वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिथ्यञ्ची, ञ्ची, (तिथ्यश्च + ञ्छिञी ङीप् ।)

तिरञ्ची । ञ्छीपशुपण्यादिः । इति सुश्रुतबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
नक-सेट् ।) वृञ्ची । तिलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, क प्र क्तिङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
तुदां च-परं-अकं सेट् ।) क्तिङ् क्तिङ्गीभावे ।

क, तिलयति । प्र, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति
दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति क्तिङ्गति तैलेन पूर्यो भवतीति ।

तिल + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । २५ । इति कः ।)

ञ्जनामख्यातशब्दम् । तत्पर्यायः । होम-

घान्यम् २ पवित्रः ३ पिष्टतर्पणः ४ पापघ्नः ५

पूतघान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ञ्छेह-

फलः ७ ञ्छेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः ।

इसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवर-

त्वम् । गुह्यत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।

जिह्वत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् ।

बल्यत्वम् । केशहितत्वम् । हिमस्पृशत्वम् ।

त्वच्यत्वम् । स्नान्यत्वम् । व्रणो हितत्वम् । दन्त्य-

त्वम् । अल्पश्लेष्मकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वात-

घ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वर्णकारित्वम् ॥ * ॥

“लघ्वाः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणः श्लेष्माः क्लिष्टाश्च

तिलाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । भावप्रकाशः ।

“लघ्वामेहतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।

अभ्यो ह्येतन्मृदाः प्रोक्तास्तज्ज्ञे रक्तादयस्तिलाः ॥”

तत्तैलगुणाः । अलङ्कारत्वम् । केश्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।

सीक्ष्यत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तु-

खर्जुब्रणकण्टितनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् ।

वस्त्रभ्यङ्गपापनस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहविधौ

यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।

अथान्यमपि मातङ्गतिललोहैश्च वर्जयेत् ॥”

तिलदाने फलमाह विष्णुः ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षचरुतमम् ॥”

तथा मञ्जुसारते ।

“कल्युस्तथाय यो विप्रः क्षातः शुक्लेन वाससा ।

तिलपाचं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

शुद्धितत्त्वे ।

“प्रेतसुहृदश्च यो दद्यात् हेमगर्भास्तिनामृगम् ।

तिलकः

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोक्षते ॥”

सप्तमीं नवमीं पञ्चकालश्च तज्ज्ञा तिलतैलेना-

ङ्गानि विन्दन्त्य ज्ञानं कर्तव्यम् । यथा, मार्क-

ण्डेये ।

“सर्वकालं तिलैः ज्ञानं पुण्यं चासौऽनघीष्मणुः ।

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीं चैव पञ्चकालश्च वर्जयेत् ॥”

तिथितत्त्वे ज्ञानतिथितत्त्वे ।

“तिलोद्भूतौ तिलकायौ तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलमुक् तिलवापी च षट्तिनी नावसीदति ॥”

रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भण्येत् । यथा,

काशीखण्डे ।

“सर्वेषु तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥”

तिलैस्तर्पणविधेयस्तत्प्रतिप्रसवादिकश्च तर्पण-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—

“देवगुरुप्रसादेन जिज्ञासे मे सरस्वती ।

तेनाहं हृप ज्ञानानि भासुमत्यास्तिलं यथा ॥”

इति कालिदासः ॥

(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यादस्य तथात्वम् ।

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।

“तिलं तिलं तं कृत्वा च चिचिपुर्दिक्षु सर्वतः ।

नगरान्निर्गतैः सैवैर्हन्मनाः पदे पदे ॥”

तिलकं, ङी, (तिलति क्तिङ्गतीति । तिल +

“कृन् श्रिण्वसञ्चयोः ।” इति कृन् ।) ङीम् ।

लघ्वावर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

सौवर्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।)

पुण्यवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । विशेषकः २

मुखमखनकः ३ पुण्यकः ४ पुण्यः ५ स्थिर-

पुण्यी ६ द्विगुहः ७ द्वागुहः ८ त्र्युगुहः ९

तदुगुहकटाक्षकामः १० वामन्तमुन्दरः ११

दुग्धरुहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुमागः १४

रेंटकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुरकः

१६ श्रीमान् १७ पुण्यः १८ हृत्पुण्यकः १९ ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।

“न खलु शोभयति स वनस्थली

न तिलकस्तिलकः प्रमदाभिव ॥”

अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-

नाशित्वम् । बलपुष्टिभेदः कारित्वम् । ज्वरत्वम् ।

लघुत्वम् । तपस्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषलमिश्रोफण्यरक्तदोषनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्तार्थे

कृन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्यायः । तिल-

कालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ कालकः ३

पिण्डः ४ जङ्गलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरु-

वकः । इति रत्नमाला ॥ अश्वमेदः । रोग-

भेदः । इति मेदिनी । के, १०० ॥ शेषस्य

निदानलक्षणे यथा,—

“लघ्वाणि तिलमात्राणि नीतजानि समानि च ।

वातपित्तकफोष्णैकात् तान् विद्यात्तिलकाल-

कान् ॥”

इति माधवकरः ॥

तिलकः

प्रधाने च । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ भुवक-

मेदः । यथा,—

“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गितिलको भुवको भवेत् ।

इष्टञ्चतुष्टे तावे रसे वीरेऽहुतेऽपि वा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

तिलकः, पुं ङी, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति ।

के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिहादशाङ्ग-

कर्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् २

पित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिष्टेव यस्याः

श्रियं त्रिलोकौतिलकः स एव ॥”

अथ हादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तर-

खण्डे ।

“ललाटे केशवं ध्यायेन्मारायणमयोदरे ।

वक्षःस्थले माधवमु गोविन्दं कण्ठजूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कृष्णो बाहौ च मधुसूदनम् ।

त्रिविक्रमं कन्दरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥

श्रीधरं वामबाहौ तु हृत्कोशेऽक्षय कन्दरे ।

पृष्ठे तु पद्मनाभश्च कर्णा दामोदरं न्यसेत् ॥

तत्प्रक्षालनतोयम् वासुदेवेति कर्तव्यम् ॥”

किञ्च ।

“ऊर्ध्वपुच्छं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं कृतम् ।

ललाटादिक्रमेणैव धारणम् विधीयते ॥ इति ।

एवं न्यासं समाचर्य सन्मृदायानुसारतः ।

न्यसेत् किरीटमन्त्रश्च मूर्ध्नि सर्वार्थसिद्धये ॥”

अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूर-

धारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बर-

धरश्रीवत्साङ्गितवक्षःस्थलश्रीभूमि-सहितस्वात्म-

न्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो

नमः ।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

तस्य धारणप्रकारो यथा,—

“हादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।

ज्ञानान्ते वैष्णवः कुर्व्यात् प्रत्येकं लघ्वाणामभिः ॥

वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽग्रे शङ्खचिह्नितम् ।

तथैव दक्षिणे कुर्व्यादरेषकाङ्कितं सुने ॥ * ॥

ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

वामबाहौ वासुदेवं सद्ये दामोदरन्तथा ॥

नाभौ नारायणश्चैव माधवं हृदये तथा ।

गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ॥

विष्णुं सद्ये कर्णस्थले दक्षिणे मधुसूदनम् ।

शिरोमध्ये कृष्णकेशं पद्मनाभश्च पृष्ठतः ॥

हरेर्हादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।

यः कुर्व्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥ * ॥

ये कण्ठलभतुलसीभवकाङ्गमाला

ये हादशाङ्गहरिनामस्तोत्रपुष्पाः ।

ये लघ्वाभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमासु पवित्रयन्ति ॥ * ॥

तिलकमूर्ध्वपुष्पाङ्गं मध्यच्छिन्नं हि नारद ! ।

यदि कुर्व्याललाटे तद्विशेषं हरिमन्दिरम् ॥

आनासान्मलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुने ।

हरिपादाक्षतं नासान्मलमारभ्य यत्नतः ॥

तिलकः

हरिमन्दिरं च सर्वं तदावावर्तनीयम् ।
 श्रीराधावल्लभं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
 यौगलं तत् विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
 यद्वर्णं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
 तन्मध्यप्रोतरेखं श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
 श्रीरामोपासनाय तिलकं तद्वर्णकम् ।
 भक्त्यर्थे सविष्टं स्थापयति विप्रः । मनोहरम् ॥
 हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
 उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
 ऊर्ध्वपुष्पं द्विजः कुर्यात् सविद्यायां तथैव च ।
 वैष्णवानां तथा विप्रः । भूपादेर्मन्त्रालयम् ॥
 अष्टिदन्तपुष्पं च कुर्यात् जनाधमाः ।
 तेषां जलाटे चतुर्त्तं मुनः । पादौ न च श्रयः ॥
 इहा भावे विजातीयमष्टिदन्तपुष्पकम् ।
 कार्णः कृष्णस्त्विति जला वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
 जलाटदन्ति जला वसेद्भावे महेन्दरः ।
 मध्ये विष्णुसंस्थितं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
 वर्तुलं तिर्यगष्टिदन्तं त्र्यं दीर्घं तत् न तु ।
 ब्रह्मण्यष्टिदन्तं तिलकं यत्तिर्यकम् ॥
 अतिचयदिकुञ्जनिमूलसुन्दराक्षतम् ।
 त्रिपुष्पमर्धचन्द्रं तिलकं यत्तिर्यकम् ॥
 प्रमाणान्तर्गुणस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
 आकाशान्नलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
 मृदस्यैकाङ्गलं प्रोक्तमायत्तं इङ्गुलं विशि ।
 क्षत्रिये चाङ्गुलं तद्वद्वाक्छेत् चतुरङ्गुलम् ॥
 नासिकायाश्चिभागो को भागो मानेन यो भवेत् ।
 भुवोर्मीध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
 जलचारी सहस्रं च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 कुर्याद्यद्वर्णं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
 वैष्णवा विप्रः । भूपाक्षेत् वैष्णवमृदमन्त्रालयम् ॥
 यद्वर्णं विष्टयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
 नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत् ।
 यत्तत्सुलसीमाला सन्ध्याया हरिमन्दिरम् ॥
 मध्यष्टिदन्तं न कुर्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
 अपरं तत्तत्तुल्यं भवेत्तारः । नान्यथा ॥ * ॥
 हस्ताकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
 मध्यष्टिदन्तं तत् प्राङ्मुखं पुष्पं मनोहरम् ॥
 अधोमुखान्नलिकाकारं तिलकसुलभम् ।
 मध्यष्टिदन्तं युग्मरेखमर्धपुष्पं प्रकीर्तितम् ॥ * ॥
 तीर्थन्दुष्यकाष्ठं विष्णो मलयसम्भवम् ।
 अथवातुलसीमूलस्तिका गोव्यदस्य च ॥
 जाङ्गलीमूलानिमूलसुलसीकाष्ठमेव च ।
 कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
 गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुख गोमयम् ।
 घात्रीमूलस्य मृदन्तो हरिद्रा गोयहस्य च ॥
 क्षान्तान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणां तथैव च ।
 एतानि तिलकाभ्याहुः सन्ध्यादिस्वर्णकर्मसु ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गङ्गातुलसीमूलस्तिका मलयोद्भवम् ।
 अधोमुखं सर्वलभं रजो मृदोव्यदस्य च ॥
 यन्मूलमूलमृदोपीचन्दनं तीर्थस्तिका ।
 कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवास्तुलस्तिका ॥

तिलकी

गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुखचन्दनम् ।
 वल्लीकस्तिका गन्धः यद्गन्धं हरिचन्दनम् ॥
 गन्धकाष्ठं महागन्धो घुसुनातीरस्तिका ।
 गुरुपादरजोवारिणी साध्विज्जुलोजले ॥
 जला प्रतिदिनं क्षान्तमेतैर्गन्धैरुदादिभिः ।
 चारु यत्तिलकं प्राञ्चं तस्मात्ता वैष्णवैर्भुजम् ॥ * ॥
 कार्णं नैमित्तिकं निम्नं यत्किञ्चित् कर्म नारदः ।
 वर्णाश्रमाणां तस्मात्क्षि क्षान्तान्ते तिलकं विना ॥
 कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैत्रं न तत्पणम् ।
 ✓ क्षान्तं सन्ध्या पश्यन्तान् पैत्रं होमादि कर्म यः ।
 विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तिलकं भवेत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “श्रीव्यादर्शे जले वापि यो विदधात् प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वपुष्पं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
 इति पाद्मी पातालखण्डम् ॥ * ॥
 “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुष्पकम् ।
 विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुष्पं विधारयेत् ॥”
 इति नागोजीमठहृतसंस्कृता ॥
 तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल-+ “अलावृ-
 तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंस्थानम् ॥” ५।२।
 २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कटच् ॥) तिलचूर्णम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः आकरणाच्च ॥
 तिलका, स्त्री, (तिलस्तिनवीजकोष इव काय-
 तीति । कै+कः ।) हारमेदः । इति जटा-
 धरः ॥ (वटचरपादे कन्दोभेदे । शब्दार्थ-
 चिन्तामणिधृतमल्लनगादिकं यथा,—
 “सगणहितयं भवतीह यदा ।
 रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
 उदाहरणम् ।
 “वनमालिकया सकलानि । यथा ।
 पुनरिति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)
 तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।)
 शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
 तिलचयानि यथा,—
 “लघ्यानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 वानपिस्तकफोद्रीकास्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
 समानि अगुह्यतानि । अयं तिल इति लोके
 प्रसिद्धः । तत्तिलकित्वा यथा,—
 “चर्मकीलं जतुर्माणं मशकान् तिलकालकान् ।
 उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चाराग्निभ्यामग्रेतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
 तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) जलाटम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलकिट्टं, स्त्री, (तिलस्य किट्टं मूलम् ।) तिल-
 मूलम् । (खट्व इति भाषा ॥) तत्पर्यायः ।
 पिणयाकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । स्तप-
 नत्वम् । रुक्षत्वम् । विष्टिभावम् । दृष्टिदूषण-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तिलकी, [नृ] त्रि, (तिलकमध्यस्थेति । तिलक+
 इति ।) तिलकयुक्तः । यथा । प्रिखी तिलकी
 कर्म कुर्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलधे

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलचित्र-
 युक्तानि पत्राणि यस्य । कम् ।) तैलकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलचूर्णं, स्त्री, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
 तिलः । तत्पर्यायः । तिलकम् २ पल्लवम् ३
 पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कष-
 यत्वम् । पित्तास्रवणपुष्टिदत्तम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
 “तत्तिलान् शुद्धयित्वा तिलचूर्णं न ब्राह्मणं
 भोजयिष्यामि ॥”)
 तिलतण्डुलकं, स्त्री, (तिलस्य तण्डुल इव संक्षेपेण
 कायतीति । कै+कः । तिलतण्डुलवत् इष्ट-
 संक्षेपणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति
 शब्दमाणा ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य
 शस्यच्च ॥)
 तिलतैलं, स्त्री, (तिलस्य तैलः । तिल+ “कै-
 तैलच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 तैलच् ।) तिलकैः । तिलैः तैलम् । इति
 आकरणाच्च ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 सर्वेभ्यस्त्वैतैस्तैलैस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥”)
 अस्य गुणाः । तिलशब्दे ब्रह्मणः । (अपरे
 गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
 “तत्तु ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
 कषायानुरसं स्वादु खल्लामुष्णं कषायि च ॥
 पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
 अल्पं रुचिकरं मेघं कण्ठकुष्ठविकारशुत् ॥
 हृद्यं अमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्जघाः ।
 छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे च्युते भग्नेऽभिदाहके ॥
 वाताभिर्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
 विधे आलश्रीनसर्प्यं संकाभ्यङ्गावगाहने ॥
 पाने वस्त्रौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
 तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्वरोगनिवारणम् ॥”
 “तथा क्विन्नभिन्नविङ्गोत्पिष्टयुतमधितयत-
 पिष्टितभस्फुटितसाराभिदम्भविज्जिह्वारि-
 ताभिहतदुर्भेदमृगशालविद्वदभ्रतिष्ठु च यदि-
 धेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
 तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अन्नपानविधौ चापि प्रयोक्तव्यं वानशालाधे ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाक-
 पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्मिता धेनुः ।
 यथा,—
 “विधानं तिलधेनोत्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ।
 सुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृण्व नराधिप ॥
 षोडशादमयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 दत्तुद्वयमयाः पादा दन्ताः पुण्यमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा शुद्धमयी तथा ।
 स्थिनी कृष्णाग्निधेनुं वासोभिर्वास्तां शुभाम् ॥
 रुज्ज्वलं वासितां कृत्वा पश्यन्समन्विताम् ।
 सर्वार्थप्रसूमायुक्तां सन्तपूमान् दामयेत् ॥
 अन्नं मे चायतां सद्यः पानं सप्रदसास्तथा ।
 कामं सन्ध्यापयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम् ॥

तिलोत्त

तिथ्यः

तीक्ष्णक

यज्ञानि त्वां देवि ! भस्मा कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
कुटुम्बकामं कुर्वतां तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेयं वृषोत्तमः ॥
सर्वकामसमाप्तिं कुर्वते नात्र संशयः ॥

इति पाद्मे खट्विल्लम् ॥

तिलपर्णी, ज्ञी, (तिलस्येव पर्णमस्य ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं सुवचन्दनम् ।

तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”

तिलस्य पर्णम् ।) तिलवृक्षपत्रम् ॥

तिलपर्णी, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप्
च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
“विचारं दृष्ट्वा वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥”
इति वाभटे कृत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पाक-
कर्णेति डीष् । तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या
इति अच् डीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्त-
चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“विचक्रितिलपर्णी च कपशोफहरो लघुः ॥”

नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ६ । १३२ ॥

तिलपिण्डः, ज्ञी, (तिलस्य पिण्डकम् । एषोदरादि
ज्वात् साधुः ।) तिलपिण्डकम् । इति केचित् ॥
तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिण्डः, पुं, (निष्कलक्षितः । तिल + “तिला-
निष्कलात् पिण्डपेजौ ॥” ४ । २ । १६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या पिण्डः ।) निष्कलतिलवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलपेजः, पुं, (निष्कलक्षितः । “तिलान्निष्कलात्
पिण्डपेजौ ॥” ४ । २ । २६ । अस्य वार्तिकोक्त्या
पेजः ।) निष्कलतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलास्तितवत् चित्रितो मयूरः ।
शाकपार्थिववत् समाचः ।) मयूरविशेषः । तत्-
पर्यायः । सुश्रुतः २ । इति त्रिकाश्रयः ॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलखेडः, पुं, (तिलस्य खेडः ।) तिलतैलम् ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलाङ्गितदनः, पुं, (तिलवदङ्गितानि दलानि
यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्ता, स्त्री, (तिलवत्तुल्यं सुवचापत्तं वीज-
मस्याः ।) लवणजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलितुसः, पुं, गोनससर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५५ ॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणाः सर्वरक्षा-
नामंशैरुत्तमाः ।) सर्वरक्षा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १७ ।

“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विभिन्निता ।

तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥”

तिलोद्गर्न, ज्ञी, (तिलमिश्रितं ज्योदनम् ।) ज्योतः ।

इति शारावली । १६६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६६ । १० ।

“तत्तिलोद्गर्नं भुक्त्वा पुनः पुनरधःधिराः ॥”

तिलोद्गर्नमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्यं, ज्ञी, (तिलानां भवर्णं ज्ञेयं वा । तिल +
“विभावा तिलमात्रोमाभङ्गाद्यर्थः ।” ५ । २ ।
४ । इति यत् ।) तिलज्ञेयम् । तत्पर्यायः ।
तैलीनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७॥ (तिलाय
इतिम् । “खल्यवमासतिलवृक्षस्य ॥” ५ ।
१ । ७ । इति यत् । तिलहिते, त्रि ॥)

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । इत्थी । तिलति ।
इति दुर्गादासः ॥

तिल्यः, पुं, (तिलतीति । तिल + “उल्गादयश्च ।”
उणा । ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) लोभः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥
श्वेतलोभः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त-
लोभः । इति स्वामी ॥

तिल्वकः, पुं, (तिल्व + स्वार्थे कन् ।) लोभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“तिल्वकस्तु भर्ता लोभो दृष्टुपत्रक्षिरीटकः ॥”
अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—

“तस्य मूलत्वचं मुष्कामन्तस्त्रैस्फलवर्जिताम् ।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ ज्योतयेत्ततः ॥
लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।

भागं तं दृष्टमूलस्य पुनः कषायेन भावयेत् ॥

मुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत् ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

दधितक्रसुरामखण्डैश्चैवैरसौधुना ॥

रसेनामलकानां वा ततः पाशितलं पिबेत् ॥”

“तिल्वकस्य कषायेण दृष्टमूलः सुभाविताम् ।
मात्रां कम्पिलकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
चतुरङ्गलकलेन खेडोऽप्यः कार्य एव च ॥”

“तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।

सष्टतः साधितो खेडः स च ऊर्ध्वं विरचनम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिष्ठन्, पुं, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दीहाय ।
“गावो हि रात्रिप्रथमनाङ्किकायामतीतायां
विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुहन्ते ॥” इति जय-
मङ्गलः । “तिष्ठद्गुप्रभर्तौ च ।” २ । १ ।
१७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्ध्याकालः ।
यथा, भट्टः । ४ । १४ ।

“आतिष्ठन् जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥”

तिथ्यः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति । तुष + क्त्वा । निपा-
तनात् साधुः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः ।
१ । १२२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ८७ ।

“यदा ख्येयश्च चक्रश्च तथा तिथ्यदृष्टस्ततो ।

एकराशौ समेष्वपि प्रवृत्त्यति तदा ज्ञतम् ॥”

तिथ्यः पुष्यनक्षत्रं पौषमास्यामस्यस्येति ।

अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलियुगम् । इति मेदिनी । ये, २८॥ (अथ स्त्रीवे-

रपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४१ ।

“यत्नानि भारते वर्षे युगाणि भरतर्षभ ॥

ज्ञतं जेता ह्यपरश्च तिथ्यश्च कुर्वह्वनः ॥”

तिथ्यकः, पुं, (तिथ्य एव । स्वार्थे कन् ।) पौष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिथ्यपुष्या, स्त्री, (तिथ्ये पौषे पुष्यमस्याः ।)
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिथ्यफला, स्त्री, (तिथ्ये पौषमासे फलमस्याः ।)
आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (विव-
रयमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तिथ्या, स्त्री, (तिथ्यः पौषमासः उत्तुपत्तिकाल-
त्वेनास्यस्या इति । अच् टाप् च ।) आम-
लकी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्याया
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धात्री कर्षफला तिथ्या वयस्यामलकी शिवा ॥”

तिहा, [न] पुं, याधिः । श्रीहिः । धनुः ।
सद्भावः । इति संक्षिप्तसारे उद्यादिहतिः ॥

तीक्ष्णं, ज्ञी, (तेजयति तेज्यतिनेन वा । तिल
निष्ठाने + “तिलेर्दीर्घश्च ॥” उणा । ३ । १८ ।
इति क्त्वः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । लौहम् ।
(यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“ज्वालायसं काललोहं रक्तं तत्तीक्ष्णमप्यथा ॥”

सुहृम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥ मरयम् ।

शस्त्रम् । शीघ्रम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

सासुद्रजवयम् । सुष्ककः । इति मेदिनी । शी, १५ ॥

चयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मरकम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ तीक्ष्णवस्तुनि यथा ।

प्रतिभा १ शीरकम् २ कटाक्षः ३ दुग्धाक्षम् ४

नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७ । इति कवि-

कल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिल + क्त्वः दीर्घश्च ।) यवचारः ।
इति मेदिनी । शी, १५ ॥ (पर्याया यथा,—
“यावश्रुको यवचारो यवश्रुको यवायजः ।
चारस्तोक्षस्तोक्षारवो यवो यवनालजः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्वेतजुष्टः । कुम्भरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णगणो यथा । अथैवा आर्द्रा षोडश मूला ।
इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्णः, त्रि, (तिल + क्त्वः दीर्घश्च ।) तिष्ठः ।
(उयः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।

“तीक्ष्णश्चैव चतुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-
पतिः ॥”

असक्तः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ ।
३६ । “नमस्तीक्ष्णगवे चायुधिने ॥”

“तीक्ष्णा असक्ता इवो नाद्या यस्य स तीक्ष्णो-
स्त्वस्यैव नमः ॥” इति महीधरः ॥ आत्मव्याप्ति ।

इति मेदिनी । शी, १५ ॥ निराकृत्यः । सुबुद्धिः

इति धरणी । योगी । इत्यजयपालः ॥

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + चञ्चार्य कन् ।) सुष्ककः ।
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य ।)
धुस्तूरः । इति जटाधरः ॥ वृक्षः । इत्युदी-

करैरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्ण

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।)
कञ्जारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेऽधोऽस्य ।)
पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णकर्मा, [न] जि, (तीक्ष्णं कर्मास्य ।)
तीक्ष्णकर्मा । तत्पर्यायः । आयःशूलिकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बू-
रुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कम-
नीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः ।
यथा,—
“प्रीते दिक्करवाचिण्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया त्वेका योग्यतारा प्रकीर्तिता ॥
पुरा ललितकान्तास्या वा श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं रूपम् ॥
ज्ज्वा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपश्च तस्याः प्राक् प्रतिपादि-
तम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्णयं मण्डपूष्पकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य निष्ठान्विति पदं ततः ॥
मण्डलस्यासमन्तोर्ध्वं तीक्ष्णायाः परिकीर्तिताः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्गराः ॥
गणाश्चैतान्कान्ता द्वारपालाः प्रकीर्तिताः ।
एतास्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्थादित्तु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वज्रिजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेवां प्रकीर्तितम् ॥
प्राचीपकरखादीनां स्थानभ्यासस्य सन्ततः ।
सर्वसुतरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिनः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ॥
हे भगवत्येकजटे विद्युश्चे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्मन्त्राः प्रयोदयात् ॥
यथा तु तीक्ष्णार गौयत्री पीठदेयाः प्रकीर्तिता ।
निर्माणाधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माता तु ऋग्यजुर्धोक्ता तन्नामसम्भवापि वा ।
विशेष एव देयास्तु पूजने परिकीर्तिताः ॥
उपचारादिकं कृत्यं बलिदानं अपादिकम् ।
सर्वेषु पूर्ववदुपास्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ।
मोदको नारिकेलश्च मांसं व्यञ्जनमेष्वपि च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्तिताः ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।)
शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी ।
इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमनामगन्धद्रवम् । इति
जटाधरः ॥
तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य ।) “शेषात्
विभावा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कपः ॥ शोभा-
ञ्जनद्रव्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥

तीक्ष्णाय

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्णं उग्रो गन्धो यस्याः ।)
श्वेतवचा । कञ्जारी । राजिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—
“राजीतु राजिका तीक्ष्णगन्धा कुञ्जिकासुरी ।
यवः सुताभिजनकः समिक्ततुल्यसर्वपः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
यथा । इति मेदिनी । घे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४
अध्याये ।
“उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विदुषं
केतुं निबन्धं चावपीडं करञ्जम् ॥”)
सुषोमा । इति रत्नमाला ॥
तीक्ष्णतक्षुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तक्षुला यस्याः ।)
पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“पिप्पली मागंधी कृष्णा वेदेही चपला कणा ।
उपकुल्योयथा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
तक्षुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तीक्ष्णतेजः, स्त्री, (तीक्ष्णस्य तेजः केहो यस्य ।)
सर्जरसः । खुहीचीरम् । सुरा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) यावः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बू-
रुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णपुष्पं, स्त्री, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) जव-
जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जवज्जशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातयाः ।)
तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बूरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिथुः । कुल-
ञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिथुशब्दे विवृति-
रस्य ज्ञातया ।)
तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवचारः ।
इति रत्नमाला ॥
तीक्ष्णशूलः, पुं, (तीक्ष्णः शूलोऽस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥
तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।)
शिग्रपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकण्डा
लिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकण्डूः ।
महाज्योतिष्वती । अथान्नपर्वणी । इति जटा-
धरः ॥
तीक्ष्णायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णश्च
तत् आयसश्चेति ।) लोहविशेषः । तीक्षा इति
इशपात इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । लोहमृ-
शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिच्छा ५ पिच्छायसम् ६
शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीक्ष्णम् १०
खड्गम् ११ सुकितम् १२ अयः १३ विजा-
यसम् १४ चीनजम् १५ । अथ गुणाः । रुच-

तीर्थ

त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफ-
प्रमेहपाकभूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुक-
लोहाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
चारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे भुजाधिकारे
त्रिफलाजीवे ॥
“तीक्ष्णायस्यसंयुक्तं त्रिफला चक्रेस्तमम् ।
क्षीरेण पाथयेद्भीमान् सदाः भूलनिवारणम् ॥”)
तीक्ष्णः, य केदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्वि-
परं-अकं-सेट् ।) य, तीक्ष्णति तित्तीम् । केदने-
माद्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥
तीर, तृ क कर्मणां समाप्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणामिति
खट्वायः । अतित्तीरत् ब्रतं लोकः समापित-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तीरं, स्त्री, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति ।
तीर + अच् ।) नदीकुलम् । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
गङ्गातीरं यथा,—
“साहस्रहस्तशतं भावतु गर्भतस्तीरसुच्यते ।
भारतवर्षवतुर्दृष्ट्या यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदस्यतीरसुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
श्रायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।)
जपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः ।
तीरहोतु इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निष्कविः २
विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीरितं, स्त्री, (तीर कर्मणां समाप्ति + भावे क्तः ।)
कर्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥
तीर्थः, जि, (तृ जवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।
उत्तीर्णः । (यथा, वज्रपुराणे कन्यादाननामा-
ध्याये ।
“तीर्थत्वं सर्वदेविभ्यः परं सर्गमवाप्नुयि ॥”)
अभिभूतः । भुतः । (तृ + कर्मणि क्तः ।) कतो-
तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १८२ ।
“सर्वा तीर्णौ प्रजुमधे च तेन
तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥”)
तीर्थपदो, तानुल्लो । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तीर्थं, स्त्री, (तरति पापादिकं यस्मात् । तृ +
“पातुतुदिवन्तीति ।” उणा । २ । ७ । इति
यक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य ज्ञाने
पुण्यत्वं यथा,—
“नदीदेवनिस्रवातेषु तडागेषु सरःसु च ।
ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवखेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयसुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
इत्यादौ वज्रपुराणे ज्ञानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
जलसमीपस्थारत्निमाचक्ष्यानम् । यथा, आदिश-
पुराणे ।
“अरत्निमात्रं जलं तत्का कुण्याक्षौचमनुवृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुभिर्भवेत् ॥

तीर्थ

सस्मिन् देये शीघ्रं कर्तव्यं यस्माद्वरतिमात्रव-
हितं जलं तत् स्नानमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ ॥
विप्रचरन्त्योस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ ॥ विप्रदक्षिणकार्यस्य तीर्थवास-
स्थानत्वं यथा । पराशरः ।
“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्त्तव्यं वसन्ति मनुजव्रवीत् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—
“अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वस्थाङ्गुलीर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुल्युत्थोः पञ्चमूलेऽङ्गुल्युत्थं ब्राह्मणम् ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा च, मार्कण्डेये । ३४ । १०३—१०६ ।
“कुर्यात् कर्त्तव्यं तीर्थेन स्नानं स्नानं यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्याद् ब्राह्मणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुलीोत्तरतो रेखा पाथीर्या दक्षिणस्य तु ।
एतद्ब्राह्मणमिति स्नातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्यङ्गुल्योत्तरतः पञ्च तीर्थसुदाहृतम् ।
पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नास्तीसुखादृते ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा देवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कार्यं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थेर्देवानां पित्रभिः सह ।
सदा कार्याणि कुर्वीत नान्यतीर्थेन कर्त्तव्यम् ॥
ब्राह्मणाचमनं शस्त्रं पित्रां पञ्चैव सर्वदा ।
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नास्तीसुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पित्रोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”)
तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् । मानसम् ।
स्वावरम् ॥ ॥ तथा च ।

“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव मुह्यन्ति मलिनो जनाः ॥

अगस्तिरुवाच ।

अथ तीर्थानि गदतो मानसानि ममानये । ।
येषु सन्धक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सर्वं तीर्थं चमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रयनिपटः ।
सर्वभूतदया तीर्थं सर्वजार्णवमेव च ॥
दावं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थसुखते ।
जलार्णव्यं वरं तीर्थं तीर्थं प्रियवादिता ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थसुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तस्तीर्थं विमुह्यन्तिनसः परा ।
एतत्तु कथितं देवि । मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं श्रद्धा ।
यथा शरीरस्योद्देशः केचित्स्थितमाः स्मृताः ।
तथा दृष्टिवाह्योद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
पश्चिमाङ्गुलीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च निवृत्तः ।
उभयेष्वपि यः क्वाति स याति परमां गतिम् ॥”
तीर्थगमने दोषो यथा,—

“अधुपेक्ष्य विराज्जान् तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काचनं भाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

तीर्थ

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अपिरोमादिभिर्देहेरिडा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः अह्वानः समाहितः ।
क्षतपापो विमुञ्चते किं पुनः शुद्धकर्म्मजम् ॥
तिथ्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेषे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायश्च विन्दति ॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मण्येव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमनुते ॥
प्रतियहादपावृतः सन्त्यो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमनुते ॥
अदात्मिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गेयः स तीर्थफलमनुते ॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी हृदयतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमनुते ॥
अयह्वानः पापात्मा नास्तिकोऽपि संप्रयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चेत न तीर्थफलभागिनः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं यदे खे ।
क्षतोपवासः सुचिरप्रसन्नः
संपूजयद्भक्तिमन्त्रो गच्छेत् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्
धीमान् प्रोणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥
एवं श्रुत्वेतस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ ॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पित्रमाहविद्योगतः ।
कचानां वपनं कुर्यात् तथा न विकचो भवेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥ ॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
दृष्टिमाहं प्रकुर्वीत बहुसपिःसमन्वितम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ ॥

“ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्दयानेन यो नरः ।
निष्कलं तस्य तस्तीर्थं तस्मादुद्यानं विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥ ॥

“संवत्सरं हिमासोऽनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
सुखनक्षोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥ ॥

तीर्थगमनान्तरविधानं यथा,—

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेऽप्यन्तर्धौ भोष्य एव हि ।
सक्तुभिः पिच्छदानश्च चरणा पायसेन च ॥
कर्त्तव्यमपि भिदुं प्रियकाकेन मुद्रेण च ।
आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं आह्वय्य तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यदहि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽङ्गः पूर्ववासरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽहि आह्वयो भवेत् ॥

तीर्थ

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो सुखनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यानि सुखनतो यतः ॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

“सुखनक्षोपवासश्च सर्वस्तीर्थेऽप्ययं विधिः ।
वर्जयित्वा गद्यां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥”

इति स्कान्दम् ॥ ॥

“धोऽङ्गुलिं स जमते यः परार्थेन गच्छति ।
अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति पैटीगसिः ॥

“स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् शार्तीस्तीर्थं नरोत्तमः ।
अन्यथापहृरन्त्ये वलानीर्धमं यत्नम् ॥”

इति स्कान्दम् ॥

“मातरं पितरं जयां आतरं सुहृदं गुरुम् ।
यसुहिष्य निमज्जेत अष्टभागं जमेत सः ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥

कर्त्तव्यं तीर्थानां दृष्टिर्वा स्थितिकाको यथा,—
“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।

गङ्गा शपेन कलया स्वयं तस्यै हरः पदे ॥
पञ्चाङ्गरीरयानीता महीं भागीरथी शुभा ।
समाजगाम कलया वाणी शपेन नारद ॥
पश्चाजगाम कलया सा च पञ्चावती नदी ।
भारतं भारती शपात् स्वयं तस्यै हरः पदे ॥
कलेः पञ्चसहस्रं वर्षं स्थित्वा च भारते ।
जम्बुद्वीपं सरिद्वीपं विहाय श्रीहरः पदम् ॥
यानि सर्वानि तीर्थानि काशीं हन्दावनं विना ।
यास्तानि ताभिः सार्द्धं वैकुण्ठमाश्रया हरः ॥”
तीर्थप्रतिपदे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुतश्चिद् हरः पदे ।
वाराणस्यां वदन्त्यां गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिहारे च केदारे सीमे वदरपाचने ॥

सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये हन्दावने वने ।
गोदावल्याञ्च कौशिक्याञ्चिवेण्याञ्च हिमालये ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिष्ठाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतियद्वा कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ ॥

यानादिना गमने दोषो यथा,—
“पुण्यार्हं हरते याने तदहं ह्यचपादुके ।
तदहं तेजसांसाध्यां सर्वं हरति मैथुने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

युगमेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पादौ ।
“कृते तु पुष्करं तीर्थं जेतार्य नैमिषन्तथा ।
हृपरे तु कुतश्चिन्नं कलौ गङ्गां समाचरेत् ॥”
तीर्थसंस्था यथा,—

“तिस्रः कोट्योऽङ्गकोटी च तीर्थानां वायुरवधीत् ।
दिवि सुथन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाद्वि ॥”
अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा ।
पुष्करम् । तत्तु ब्रह्मणः स्नानं तीर्थराजेति नाम्ना
स्नातं तत्र त्रिसन्ध्यां दशकोटितीर्थान्यायानि ।
तस्य फलं अन्वमेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनम् ॥ अम्-

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तत्कृतिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र चिराजो-पवासेन वाजपेयतुल्यं फलं प्राकाशारेण कौमार-लोकप्राप्तिश्च ॥ धर्मारण्यम् ५ तत्तु कन्याश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययाति-प्रतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति ज्ञानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापति-स्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दशकस्य गायपत्यञ्च भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पितृदेव-तर्पणात् अग्निहोमतुल्यं फलम् ॥ दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्येण अग्निहोमतुल्यं फलं त्रिदिव-प्राप्तिश्च ॥ चर्मयुती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिहोमफलम् ॥ हिमवतस्तुतार्ज्वरः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकराजवासेन गोसहस्रदान-फलम् ॥ पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन चतुस-शतकपिलादानफलम् ॥ प्रभासः १४ तत्र हुता-ग्रस्तस्तिष्ठति तत्र ज्ञानेन अग्निहोमातिराजयोः फलम् ॥ सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र ज्ञानेन गोसहस्रदानफलं चिराजोपवासेन पितृदेवतर्प-णेन च अश्वमेधफलम् ॥ वरदानम् १६ यत्र विष्णुदे-दुर्वाससा वरो दत्तः तत्र ज्ञानेन गोसहस्र-दानफलम् ॥ द्वारवर्षा पिङ्गारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मविहङ्गयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति ज्ञानेन बहु-सुवर्णयज्ञफलम् ॥ सतुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र ज्ञानेन पितृदेवतर्पणेन च वरलोकप्राप्तिः ॥ त्रिमतीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र ज्ञानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनाच्चैवाभ्यां सर्व-पापनाशः ॥ वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्व-मेधफलं ज्ञानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सिन्धू-तमम् २१ तत्र ज्ञानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ॥ यदुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ कुमारिकाश्रमतीर्थम् २३ तत्र ज्ञानेन विमलत्वं भवति ॥ पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् ॥ भौमा-स्थानम् २५ तत्र ज्ञात्वा नदी देवीपूजो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते ॥ गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नद्या गोसहस्रदानफलम् ॥ विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजत-मत्स्था दृश्यन्ते तत्र ज्ञानपानाभ्यां वाजपेय-फलम् ॥ वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाज-पेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च ॥ काशीरे वितस्तास्थं तत्तदनगसदनम् २९ तत्र ज्ञानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ ग्रामपरा ३० तत्र सार्य-सन्ध्यायां ज्ञानेन सप्ताक्षिपे चरनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् ॥ रुद्रासदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् ॥ मणिमान् पर्वतः ३२ तत्र चिराजोपवासेन ज्योतिहोम-फलम् ॥ देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र ज्ञानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चर-

निवेदनेन च सर्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च ॥ देविकायां वरतीर्थे तत्र ज्ञानात् सिद्धिप्राप्तिः ॥ एवं देविकायां यजनवाजपेयवाजपेयवास-संज्ञकानि तीर्थानि तेषु ज्ञानात् मरुत्तमय-विनाशः ॥ दीर्घसचम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसच-फलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च ॥ विन-ग्रनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थं एवं शिरोहोदे नागोहोदे च दृश्यति चमसे ज्ञानात् वाजपेयफलं नागोहोदे ज्ञानात् नागलोकप्राप्तिः ॥ शृङ्गपानतीर्थम् ३६ तत्र ज्ञानात् शिववहीभिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च ॥ कुमार-कोटी ३७ तत्र ज्ञानेन पितृदेवपूजनेन च गवा-मययगफलप्राप्तिः ॥ रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटि-कर्तव्यो मिलिता अष्टमये रुद्रं द्रष्टव्यमीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटि-सूर्ययोर्भवत् ॥ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धारश्च ॥ सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जना-हर्नस्तिष्ठति तत्र ज्ञानात् बहुसुवर्णयागफल-प्राप्तिः ॥ सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्र-दानफलप्राप्तिः ॥ जुवक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्वपापक्षयः ततो मचक्रकुडारपातस्य वम-स्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ विष्णुस्थानं ४२ तत्र ज्ञानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्नि-होमातिराजयागफलप्राप्तिः ॥ एधिबीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् ॥ शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशान्वमेधिके ज्ञानात् गोसहस्रदानफलम् ॥ सर्पिर्हृत् ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्नि-होमफलं नागलोकप्राप्तिश्च ॥ अवर्णकडारपालः ४७ तत्रेकराजवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे ज्ञानात् अश्वमेध-फलम् ॥ अश्वतीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः ॥ वराह-तीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र ज्ञानात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ॥ जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे ज्ञानात् राजसूयफलप्राप्तिः ॥ एक-हंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ लतश्रीचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफल-प्राप्तिः ॥ सुज्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रेकराजवासात् गायपत्यप्राप्तिः तत्रैव विश्रा-जालीयसीदर्शनात् सर्वकामप्राप्तिः ॥ जाम-दस्याङ्गनपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र ज्ञानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् ॥ रामहृदः ५६ यत्र रामेण ज्ञात-सुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च हृदाः कृताः तेषु ज्ञानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्ण-यज्ञफलप्राप्तिश्च ॥ वंशमूलकम् ५७ तत्र ज्ञानात् खड्गलोद्धारम् ॥ कायशोधनम् ५८ तत्र ज्ञानात् देहमुद्दिः ॥ लोकोद्धारः ५९ तत्र ज्ञानात् खकीयलोकोद्धारः ॥ श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः ॥ कपिलातीर्थम् ६१ तत्र ज्ञान-देवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् ॥ सूर्यतीर्थम् ६२ तत्र ज्ञानोपवासपितृपूजनेरग्नि-होमफलं देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गवां भवनम् ६३

तत्राभिवर्धनं गोसहस्रदानफलम् ॥ शङ्खिनी-तीर्थम् ६४ तत्र ज्ञानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः ॥ ब्रह्मावर्णः ६५ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र ज्ञानपितृदेवपूजनेरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च ॥ जम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे ज्ञानात् सर्व-रोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र ज्ञानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ धीत-वनम् ६८ तत्र केशाभ्युच्चयेन पवित्रता ॥ श्वान-लोमापहः ६९ तत्र ज्ञानात् परमगतिप्राप्तिः ॥ दशान्वमेधिकम् ७० तत्र ज्ञानात् निखलगति-प्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र आधपीडिताः लज्जान्धगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र ज्ञानात् सर्वपापसुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृदेवेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटि-ब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ मन्त्रीकुम्भरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे ज्ञानात् सर्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च ॥ सर-कम् ७५ तत्र हवध्वजप्रणामेन सर्वकामशिव-लोकयोः प्राप्तिः ॥ इलासदम् ७६ तत्र ज्ञान-देवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफल-प्राप्तिश्च ॥ किन्दानम् ७७ तत्र ज्ञानादप्रमेय-दानफलम् ॥ किञ्जल्पम् ७८ तत्र ज्ञानात् अप्र-मेयपफलम् ॥ अनाजक्षतीर्थम् ७९ तत्तु नारदस्थानं तत्र प्राणव्यागात् अमुत्तमलोक-प्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र ज्ञानशूल-पाणिपूजनाभ्यां सर्वपापसुक्तिः परमपद-प्राप्तिश्च ॥ फलक्रीतीर्थम् ८१ फलक्रीडे देवा-क्षपकरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व-तीर्थानि मिश्रितानि तत्र ज्ञानात् सर्वतीर्थ-ज्ञानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र ज्ञानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीहृदयतीर्थसङ्गमः ८४ तत्र ज्ञानात् सर्व-पापसुक्तिः ॥ किन्दसकूपः ८५ तत्र तिलप्रक्ष-दानात् जलत्रयसुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च ॥ वेदीतीर्थम् ८६ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-प्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः ॥ रुद्रधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे ज्ञानात् वामनपूजनाच्च सर्वपाप-सुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वतीक्षीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र ज्ञानात् स्वर्गवसतिः ॥ नेमिकुञ्जम् ९० तस्मिन् ज्ञानात् हयमेधफल-प्राप्तिः ॥ कन्यातीर्थम् ९१ तत्र ज्ञानात् ज्योति-होमफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र ज्ञानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र ज्ञानात् सोमयागफल-प्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र ज्ञान-जपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औग्रनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्धं कार्तिकेयस्य सन्निधानम् ॥ कपाल-मोचनम् ९६ तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः ॥ अश्वितीर्थम् ९७ तत्र ज्ञानात् वज्रिलोकप्राप्तिः

कुलीङ्गरणम् । विश्वामित्रतीर्थम् ६८ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । ब्रह्मयोगिः ६९ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोकवासः । पृथुदकम् १०० तत्
कार्त्तिकेयस्थानं तत्राभिवेकात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः । मधुसूक्तम्
१०१ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥
सरस्वत्यस्तनासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास-
ज्ञानात् ब्रह्मज्ञानप्राप्तिः । अवकीर्णम्
१०३ तत् दर्भिसुनिर्मितं दर्भेणा चत्वारः
समुद्रा आनीताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ।
शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र
ज्ञानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्र-
गुणौ भवेत् ॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिवेक-
पितृदेवपूजनाभ्यां सर्वपापनाशः अग्निहोमफल-
प्राप्तिश्च । विमोचनम् १०७ तत्र ज्ञानात् सर्व-
प्रतिग्रहकृतपापनाशः । पञ्चवटतीर्थम् १०८
तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
तेजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैन्यापद्ये कार्त्ति-
केयोऽभिविक्तः । कुवतीर्थम् ११० तत्र ज्ञानात्
रुद्रलोकप्राप्तिः । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम-
नात् स्वर्गलोकान्निहोमफलप्राप्तिः । अजरकम्
११२ तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः । अस्थिपुरम्
११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ।
गङ्गाहृदकूपः ११४ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः । आणुवटतीर्थम् ११५ तत्र ज्ञानेक-
रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः । वदरीपाचनम्
११६ तत् वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवास-
वदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोक-
प्राप्तिश्च । इन्द्रभागम् ११७ तत्रात्रोपवास-
वासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः । आदित्याश्रमः ११८
तत्र ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । सोमतीर्थम्
११९ तत्र ज्ञानात् सोमलोकप्राप्तिः । कन्या-
श्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या-
श्रतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च । दधीचतीर्थम्
१२१ तत्र ज्ञानात् वाजपेयफलप्राप्तिः । सन्नि-
हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्वान्नि-
तीर्थान्यायाति एवं सूर्यग्रहणे ज्ञानात् शता-
श्वमेधफलप्राप्तिः ज्ञानदानाभ्यां स्वर्गलोक-
प्राप्तिश्च । तत्रामावस्यायां सूर्यग्रहणे ज्ञान-
आहाराभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः । ज्ञान-
मात्रात् सर्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥
गङ्गाहृदः १२३ तत्र ज्ञानात् राजसूयान्श्वमेध-
फलप्राप्तिः । कुवलीचम् १२४ तत् तरन्तुकार-
नुकयोः एवं रामहृदमचक्रुकयोरन्तरं यत्न-
स्यमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः ॥ धर्म-
तीर्थम् १२५ तत्र ज्ञानादासप्तमकुलीङ्गरणम् ॥
कारापचनम् १२६ तत्र ज्ञानात् अग्निहोम-
फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सौगण्डिकवनम् १२७
यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यक्षमायाति तद्वन-
प्रवेशमात्रेण सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मसरस्वती
१२८ तत्र ज्ञानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल-
प्राप्तिः । ईशानाधुवितम् १२९ तत्र शाक-

अरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासश्राकाहाराभ्यां
ह्मादश्वमेधश्राकाहारफलप्राप्तिः । सर्वार्थारम्भम्
१३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्व-
मेधफलमाश्रययोः प्राप्तिः । धूमावती १३१
तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कामप्राप्तिः । धूमा-
वती दक्षिणार्द्धे रघुवर्णः १३२ तत्रारोहणेन
महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः । धारा १३३
तत्र ज्ञानात् श्लोकनाशः । गङ्गाद्वारम् १३४
तत्र कोटितीर्थं ज्ञानात् पुष्करीकयागफल-
प्राप्तिः कुलीङ्गरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिश्च । सप्तगङ्गम् १३५ विगङ्गम् १३६
सप्तवर्णः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य-
लोकप्राप्तिः । गङ्गायस्तनासङ्गमः १३८ तत्र
ज्ञानात् दशान्श्वमेधफलप्राप्तिः कुलीङ्गरणञ्च ।
कनखलः १३९ तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां
वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः ॥ कपिला-
वटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । कपिलनागराजः १४१ तत्राभिवेकात्
कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः । ललितिका १४२
सा श्रान्तनुतीर्थं तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ॥
सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्वपापविशुद्धिः
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । रुद्रावर्णः १४४ तत्र ज्ञानात्
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
भद्रकर्णहृदः १४६ तत्र आनशङ्करपूजनाभ्यां
दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । कुलाश्रकम्
१४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः । अश्वती-
वटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः कुलीङ्गरणञ्च । सातपथकम् १४९ तत्र
त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलीङ्गर-
णञ्च ॥ ब्रह्मावर्णः १५० तत्र गमनात् अग्नि-
होमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । यमुनाप्रभवः १५१
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः ॥
दर्वारिकमण्डपम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेध-
फलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च । सिन्धुप्रभवः १५३
तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥
अर्यवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
स्वर्गयोः प्राप्तिः ॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि-
कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्ववर्णानां
हिजलप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां ज्ञानेकमासवास-
श्राकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः ॥ भङ्गतुङ्गम्
१५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ वीर-
प्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्वपापप्रणाशः ॥
सन्धा सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र ज्ञानात् यत्र
तत्रैव विद्याप्राप्तिः ॥ महाश्रमः १५९ तत्रैक-
कालत्रिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः ॥ महालयः
१६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात्
आत्मना सङ्केतविश्रुतिपुण्योद्धारः तत्रैव मह-
ेश्वरदर्शनात् सर्वपापप्रणशभययोर्विनाशः बहु-
सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च ॥ नेतसीका १६१ तत्र
गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च ॥
सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः ॥

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
नैमिवम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात्
सर्वपापनाशः ज्ञानात् गवामययागफलप्राप्तिः
सप्तकुलीङ्गारः उपवासेन प्राणत्यागात् स्वर्ग-
प्राप्तिश्च ॥ गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासञ्च ॥
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सारस्वत-
लोकवासः ॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि-
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गोप्रचारतीर्थम् १६८
तत् सरयूतीरं तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः
देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गोमत्या रामतीर्थम् १६९
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपाव-
नञ्च । साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राज-
सूयान्श्वमेधफलप्राप्तिः । राजसूयम् १७१ तत्र
ज्ञानात् कुवेरवदभ्रातृप्राप्तिः । मन्थिनागः
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
एवं तत् समीपे निवृत्तकर्मकरणात् सर्वविषभक्ष-
नाशः एकरात्रवासात् सर्वपापनाशञ्च । गीतम-
वनम् १७३ तत्र अश्वक्याहृदे ज्ञानात् परम-
गतिप्राप्तिः । श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात्
श्रीप्राप्तिः । उदपाणम् १७५ तत्राभिवेकात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । जनकराजकूपः १७६
तत्राभिवेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ विनयनम्
१७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ।
विश्रुत्या १७८ सा सर्वतीर्थलोकज्ञवा तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनञ्च ॥
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोक-
वासः । कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिधिविता
तत्र गमनात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः । विश्रुत्या
नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निहोमफलं देव-
लोकं चिरवासञ्च । माहेश्वरी १८२ तत्र गम-
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलीङ्गरणञ्च ।
दिवीकः पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गति-
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च । रामपदम् १८४
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । माहेश्वरपदम्
१८५ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थ-
कोटी तत्र ज्ञानात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः ।
नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णु-
लोकगमनञ्च । तत्रैव उदपाणं यत्र चत्वारः
समुद्राः सन्निहिताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासञ्च ॥ जातिसारः १८७
तत्र ज्ञानात् जातिसारलप्राप्तिः । वटेश्वरपुरम्
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन
च वाञ्छितकामप्राप्तिः । वामनतीर्थम् १८९
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोक-
प्राप्तिश्च । तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेव-
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । चम्पकारयम्
१९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात्
अग्निहोमफलप्राप्तिः । तत्र देवा सह विधे-

अरक्षितति तस्य दर्शनात् मित्रावकथनोक्त-
वासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १८२ तत्राहारजयात्
मनुजोक्तप्राप्तिः तत्राहदानफलप्राप्तिः भवति ॥
निष्पीरा नदी १८३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ निष्पीरासङ्गमे
अश्वदानेन ब्रह्मलोकगमनम् ॥ तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिवेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १८४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणम् ॥ कौशिकसुनिहदः १८५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्वतीर्थवर-
हदः १८६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशः ॥ वीराश्रमः १८७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥
अभिधारा १८८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ पितामहसरः १८९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णु निष्ठतः तत्रा-
भिवेकात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ॥ तत्रैव कुमार-
धारा तत्र ज्ञानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरौशिवसरम् २०० तत्रा-
रोह्यात् शुद्धता तत्र कुलं ज्ञानपितृदेवाभ्यां
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ ताम्बा-
ख्या २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शक्रलोकगमनम् ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिकारणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्वपापसुक्तिः ॥ उर्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कोकासुखम् २०७ तत्र ज्ञानात् जातिसार-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्वपापनाशः स्वर्गगमनम् ॥ ऋषभद्वीपः २०९
तत्र क्रौञ्चनिष्ठदन्तसेवनान् सरस्वत्यां ज्ञानात्
विमाने विराजः ॥ औदालकतीर्थम् २१०
तत्राभिवेकात् सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
प्राप्तिः ॥ रविद्यतीर्थम् २१४ तत्र ज्ञानात्
विद्याप्राप्तिः ॥ लौहिलम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः ॥ करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् दृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥
कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ गङ्गा-
सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-
फलप्राप्तिः ॥ गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्वकामप्राप्तिः ॥ वैत-
रथी २२० तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवह्नीभिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलसङ्कुलपावनम् ॥ शोणयोती-
रधीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदा-

प्रभवः २२५ वंशशुक्लः २२६ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पुष्पवती २२८
तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ वहरिकम् २२९ तत्र
ज्ञानात् दीर्घायुद्वयप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ महेन्द्र-
पर्वतः २३० तत्र रामतीर्थं ज्ञानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः ॥ मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
ज्ञानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः ॥ श्रीपर्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे ज्ञानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिः तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवहृदे ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनम् ॥ पाण्डुरदेशे ऋषभपर्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ॥
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासात् दशाश्वमेधतुल्यफलज्ञानपत्यप्राप्तिः ॥
हादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च ॥ तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पत्ता अन्नान्नस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
सम्भवेवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः ॥ वेण्वा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनम् ॥ वेण्वासङ्गमः २४० तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ वरदासङ्गमः २४१ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनम् ॥ कुशप्रवनम् २४३ तत्र ज्ञानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः ॥ देवहृदः २४४
लण्डवेण्वासमुद्रववनम् २४५ ज्योतिर्माचङ्गदः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ देवहृदे ज्ञानात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ॥ ज्योतिर्माचङ्गदे ज्ञानात् जाति-
स्मरणम् ॥ पयोणी नदी २४८ तत्र ज्ञानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्यार्थात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः ॥ शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
रूपारिकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र ज्ञानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥ सप्तगोदावरम् २५३
तत्र ज्ञानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनम् ॥
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सदाः पाप-
नाशः मासवासात् खज्जलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनम् ॥ मेघाविकम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निहोमफलस्य त्रिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालझरपर्वतः २५७ तत्र देवहृदे ज्ञानात्
सर्वलोकप्राप्तिः ॥ त्रिभूटपर्वतः २५८ तत्र

महाकिर्त्या ज्ञानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिनामम् ॥ भर्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्वकाम-
प्राप्तिः ॥ कोटितीर्थं ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवह्नीभिः ॥ तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र ज्ञानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः ॥ शङ्खवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गासुतीर्थः तत्र ज्ञानात् सर्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सुम्नावटः २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण-
पत्यप्राप्तिः ॥ तत्तीर्थं जाङ्गवौज्ञानात् सर्वपाप-
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यमिकुण्डानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनत्कुमारसुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णासिद्धक्रतुगन्धर्वाश्चरस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च नर्त्तनमन्त्राः ब्रह्माद्युपासते ॥ स सर्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः ॥ तस्य नामसङ्कीर्तनश्रवण-
नृत्तिकालभनेः सर्वपापनाशः तत्र ज्ञानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयान्धमेधफलप्राप्तिः तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
धेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

“अयोध्या मधुरा माया काशी काशी

अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्वन्ति ये नृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेयुः कुञ्चितम् ॥”

इति पादो भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । जैत्रम् । उपायः । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।

“वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संश्रमम् ॥”

“तीर्थेन उपायेन ।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ अवतरः । यथा, भागवते । ३ । १६ । ४ ।

“स तदा लब्धतीर्थोऽपि न ववाधे निरायुधम् ।
मानयन् स न्दधे घर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकीपयन् ॥”

नारीरजः । अवतारः । ऋषिमुखात् । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।

“अकर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नान् सन्नुपव्यमनो यथा ॥”

पात्रम् । (यथा, मनुः । ४ । १३० ।

“दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं नृपकथयानां प्रदाने कोऽतिथिः स्मृतः ॥”

उपाध्यायः । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १८ ।

“शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥”

“तीर्थतो गुरुतः ।” इति नीलकण्ठः ॥

मन्त्री । इति मेदिनी । ये, = ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यादशराष्ट्रसम्पत् । यथा, महाभारते ।

२ । ५ । ३८ ।

“कश्चिदष्टादशान्येषु सपत्नी दश पञ्च च ।

अभिधिभिरुविद्याते र्वत्सि तीर्थानि चारकैः ॥”

“तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्वाष्टय याव्यवगाह्य

तीर्थया

तीव्रः

तुगाची

राजा कृतकृत्यो भवति । तानि चोक्तानि नीति-
शास्त्रे यथा,—

‘मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्निष्कृतया ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसंयत्ततया ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृतया ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालश्च पञ्चमः ॥
योद्धा दुर्गपालश्च तथा राजान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यहोदशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च ।
पापहन्ता दीनविज्ञातान्त्रोन्मत्तरेण्यपि ॥
मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥’
इत्येतां तीर्थशब्दवाच्यत्वम् ॥ हलायुधः ।
योगो जलावतारे च मन्त्रादयदादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेन्यपि ॥”

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जीनिः । दर्शनम् । धृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुण्यकालः ।
इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । १२ । १४ ।

“हिरण्यं गां मर्चो ग्रामान् हस्त्यन्वान् वृषतिर्वरान् ।
प्रादात् स्वप्नश्च विप्रेभ्यः प्रजातैर्यैः स तीर्थवित् ॥”
पुं. सञ्ज्ञासिन्नासुपाधिविशेषः । यथा, प्राग-
तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।

“निर्वर्णासङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
ज्जायात्तत्त्वाधर्मावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥”

तीर्थकरः, पुं. (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”

“चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यामयानाश्च प्रणीता
प्रवृत्ता चेति तीर्थकरः ॥” इति तट्टायम् ॥

तीर्थज्ञः, पुं. (तीर्थं करोतीति । कृ + क्तिप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धेरणिः ॥

तीर्थकरः, पुं. (तीर्थं करोतीति । कृ + ख सुम् च ।)
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥

तीर्थयात्रा, स्त्री. (तीर्थं यात्रा गमनम् ।) तीर्थ-
गमनम् । तट्टिध्वनिधेयौ यथा,—

जटय ऊचुः ।

“कर्त्तव्या तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं हिजे ।
ओतं न एतदिच्छामो वद वज्रमतान् सुने ॥

इत उवाच ।

एतन् श्रुत्वा ततः सतः पुराणो सुनिवृत्तमः ।
प्रोवाच तान् सुनिश्चिन्तान् स्वधर्मं शृणुतानघाः ॥

यत्राधिकारे च गते हिजेन्काः

सञ्जसनाग्रे क्षितिपोऽथ वैश्यः ।

शुश्रूषणायां बलवीर्यहीनः

श्रद्धस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः ॥

सुसुचुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रेः

कार्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

स्वयं यतो गुरुणा सन्निभुक्तः ॥

नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य

मनोविभिक्षीर्थगतिर्निषिद्धा ।

मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः

सुतो न कुप्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥

गङ्गाजलेनाहुर्दिनं मनुष्यो

गृहोभयेनापि सदा सुनीन्द्राः ।

जातीह सन्त्यक् यदि भावमुद्वः

फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत् ॥

सर्वान् तीर्थानि हि यानि तानि

स्वर्गोन्तरोक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम् ।

तुलानि सन्त्यक् सुनयोऽभिहोत्रे

सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य ॥

यस्येह यत्तदधिकारितास्ति

गृहेऽन्वहं दानवतो सुनीन्द्राः ।

संजुह्वतः कल्कविवर्णितस्य

तीर्थं गतिः पूर्वतरेर्निषिद्धा ॥”

इति वट्टिपुराणे १ अध्यायः ॥

तीर्थराजी, स्त्री. (तीर्थानां राज्ञी श्रेणिरिव ।

यद्वा, तीर्थपुराजने शोभते इति । राज + इन् ।

ततो वा डोप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीर्थवाकः, पुं. (तीर्थस्थे वाको वचनमस्य ।

उत्तमाङ्गस्थित्वा प्रशंसनोद्यत्वादस्य तथात्वम् ।)

केशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥

तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री. (तीर्थं चट्टादिजल-

प्राप्तस्थानं सेवते इति । सेव + णिनिः ।) वक्-

प्रज्ञो । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, चि ॥

तीव्र, स्त्री. इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-

अकं-सिट् ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥

तीवरः, पुं. (तीव्यते इति । तृ ज्वनतरणयोः +

“ह्रित्वरच्छत्वरेति ।” उणां ३ । १ । इति

ज्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) ससुद्रः ।

(तीरयति कर्मसमाप्तं करोतीति । तीर +

ज्वरच् । गुणाभावी रेफलोपश्च । इत्युज्जल-

दत्तः ।) यावः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

वर्णसङ्करजातिविशेषः । तद्योर इति भाषा ।

स तु राजपुत्रस्त्रियां चक्षियाज्जातः । इति

ब्रह्मवैवर्तम् ॥ चूर्णकभाष्यायां पुण्यकाज्जातः ।

इति पराशरपद्धतिः ॥

तीवरी, स्त्री. (तीवर + णिच्वात् डोप् ।) याव-

प्रज्ञो । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

तीव्रं, स्त्री. (तीव्रं स्त्री + बाहुलकात् रक् ।

तिज निशाने + बाहुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।

जकारश्च वकारः । इत्युज्जलदत्तः । २ । २८ ॥

अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।

तीक्ष्णम् अपु । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रः, चि. (तिज + बाहुलकात् रन् ।) दीर्घत्वाद-

कश्च । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघुः । ६ । ६५ ।

“तान् हत्वा गजकुलवद्धतीव्रवैरान्

काकुत्स्थः कुटिलगखायलमसुक्तान् ॥”)

कटुः । इत्युणादिकोषः ॥ (दुःसहः । यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६६१ ।

“हन्त विरहः समन्ताज्जयति दुर्वारतीव्र-
संवेगः ॥”

तीक्ष्णम् । यथा, तत्रैव । १५२ ।

“कृतकस्वाप मदीयन्वासञ्जनिदत्तकर्म ! किं तीव्रैः ।
विध्वंसि मां निश्चासैः स्मरः शरैः शब्दवेधैव ॥”)

शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

तीव्रकण्डः, पुं. (तीव्रः कण्डो यस्मात् । अस्य
भक्षणेन हि कण्डदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम् ।)

शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रगन्धा, स्त्री. (तीव्रः कटुगन्धो यस्याः ।)

यवाग्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रज्वाला, स्त्री. (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाला-

यति उत्तेजयति सेविनमिति । ज्वल + णिच् +

अच् टाप् च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीव्रवेदना, स्त्री. (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)

यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १० । ३॥

तीव्रा, स्त्री. (तीव्र + टाप् ।) कटुरोहिणी ।

गण्डदून्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा-

ज्योतिष्मती । तरदीहचः । तुलसी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

तु, ज वृत्तौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (अर्धा-परं-अकं-सकं च-सिट् ।) अ,

तौति तयोति । इति दुर्गादासः ॥

तु, य, पादपूरणम् । (यथा, मनुः । ११ । २०७ ।

“अवगूयं त्वन्द्रेष्टं सङ्गममभिहतं च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ सतुचयः ।

(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“उद्वयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।

ज्जात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन

सुधृति ॥”)

प्रक्षान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनिग्रहः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

तुक्, [ज्] पुं. (तुज्जाते जीयतेऽनेनेति । तुज

प्रार्थ + क्तिप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुगाचीरी, स्त्री. (तुगाचीरी + टवोदरादित्वात्

गस्य कः ।) तुगाचीरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२० ॥

तुगा, स्त्री. (तुज + बाहुलकात् चः क्तिच् ।) वंश-

लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।

त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैष्णवी ॥”)

तुगाचीरी, स्त्री. (तुगा सा शय चीरी ।) वंश-

लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना-

भेदः । अस्या गुणाः । चयन्वासकासनाशि-

त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काश-

रोगाधिकारे ।

“हिगुणा च तुगाचीरी सिता सर्वेष्वर्तुगुणा ॥”)

तुङ्गः, पुं, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) पुत्राग्रहणः ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुत्राग्रो रत्तकेशरः ॥”)

पर्वतः । बुधपक्षः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥

नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां

उच्चराशिः । यथा,—

“सूर्याद्युच्चान् क्रियत्युच्चगच्छीकुलीरान्धयुक्ते
दिवस्त्रीन्द्रियतिथिशरान् सप्तविंशच्च विंशान् ।
अंशानेतान् वदति जवनचान्धतुङ्गान् सतुङ्गा-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिका ॥

“आदित्यमेव दृष्टमे शशाङ्के

कन्यागते स्ते च गुरौ कुलीरे ।

मीने च शुके मकरे मन्थीजे

शूनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥”

इति समयान्तम् ॥ ॥

अथ तुङ्गस्यार्थफलम् ।

“तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
देवात् पश्यति सीरपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।

विशेषः प्रथितो विमर्दितरिपुः सौम्यीशमाग्यो

यदा

आपाणाश्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे

यदा ॥

तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि ब्रह्मादनृद्युतौ

प्रख्यातौऽदिविमर्दकोऽगदन्तू राजेश्वरो रूप-

वान् ।

आपाणाश्चितपादपद्मयुगलो वा घर्म्मशीलो

महान्

सौ न्येरेव युतोऽथवा प्रथितमेर्द्धे त्रिकोणेऽपि

च ॥

यदि भवति ऋगस्यो भूमिपुत्रस्तदा वै

न दिनकरमयखादृभरश्मिर्नरेन्द्रः ।

अगदन्तुरभीतः शत्रुदर्पापहारी

प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥

कन्यास्यः शशाङ्कस्य तनयस्त्रिंशत्केः

संयुतो

दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा

भूपतिः ।

यात्रायां तुरगोद्भूतकरिणां यातेर्मन्थी कम्पते

सप्ताभ्रहृदणीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-

ऽपि च ॥

तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो

राजा भवेद्विजयमानभूतिः ।

गजाश्वनीकानरपूर्णाक्ष्मीः

पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणेऽपि ॥

तुङ्गे भूयौ शुभसंयुतप्रयुते च दृष्टे

देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।

भूपाधिपो भवति कीर्तिकरप्रधानो

दीर्घायुस्त्वसुखसुगन्धगुणे त्रिकोणे ॥

तुङ्गे शूनौ मित्रखगेन दृष्टे

प्रचक्रदक्षो वृषतिप्रधानः ।

व दृश्यते दिग्गमने च धूर्वो

त्रिकोणेऽपि नरेन्द्रभूतिः ॥

भवति धरणिपातो नीचभूतिः प्रतापी

हयगजधनपूर्णां जातिवर्गे विरक्तः ।

कुटिलमतिरनीतो भूरिभाकारयुक्त-

स्तमसि मिथुनसंख्ये जायते मानवेन्द्रः ॥

ऋगपतिवृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ

भवति विपुलतल्ली राजराजाधिपो वा ।

हयगजनरनौकामखितः सार्वभौमो

वृषतिरमरपुण्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥

अरिनिधनययतुङ्गे कीर्तितमेतत् फलं व्यर्थम् ।

केन्द्रत्रिकोणे जाते वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥”

इति कोष्ठोपदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) उग्रः ।

प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघुः । ६ । ३ ।

“शिलाविभङ्गैर्द्वेगाराजशाव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाकरोह ॥”

प्रचुरः । यथा, तथैव । ४ । ७० ।

“तेषां सदृशभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥”)

किञ्चलके क्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।) पुत्राग्र-

हणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-

तीर्थविशेषे, क्षी । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।

४६-५४ ।

“तुङ्गकारण्यमासाद्य वृक्षचारी जितेन्द्रियः ।

वेदानध्यापयत् तत्र सुनीन् सारस्वतः पुरा ॥

तत्र वेदेषु नटेषु सुनेरङ्गिरसः सुतः ।

अधीणामुत्तरीयेषु रूपविष्टो यथासुखम् ॥

अङ्कोकरेण यथान्यायं सन्धगुचारितेन च ।

येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत् सर्वं समुपस्थितम् ॥

अथयस्तत्र देवाश्च वरगोऽग्निः प्रजापतिः ।

हरिर्नारायणस्तत्र महर्देवस्तथैव च ॥

पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।

भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥

ततः स चक्रो भगवानुधीणां विधिवत्तदा ।

सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

आप्यभागेन तज्जामिं तर्पयित्वा यथाविधि ।

देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥

तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तमः ।।

पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥

तत्र भासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।

ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजम् । कुलक्षेत्रं समुद्धरेत् ॥”)

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदीतु-

कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्मला च ।)

नदीविशेषः । सा दक्षिणी प्रसिद्धा । (यथा,

मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।

“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाक्का कावेरी चैव तु ।

दक्षिणापथनद्यस्ताः सङ्गपादाङ्गिनिःसृता ॥”)

तस्या जलस्य गुणाः । क्षिप्तत्वम् । निर्मल-
त्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कक्षुपित्तान्नादाह-
त्वम् । प्रायःसात्मात्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्धुचानि शेखराणि ऋङ्गाणि
यस्य ।) पर्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“शमी शकुपला तुङ्गा केशहस्ती शिवा फला ।

मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्पिका

स्तुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तदाज्ञाति-

रस्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । डीप् ।) महाशता-

वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् डीप् ।) हरिद्रा ।

वर्चरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः

पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“वर्चरी तुवरी तुङ्गी श्वरपुष्पाजगन्धिका ।

पर्णाशस्तत्र लक्षांस्तु कटिलककुठेरकौ ॥”

रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [न] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन

अस्थस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थ-

गृहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशाघाः पतिः ।) चन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।)

शिवः । लणाः । स्वर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +

“छोऽदिकचिभ्यां सुतुभ्यास्तु कित् पौपुडोः सञ्च ॥”

२ । ३३ । उणादिकोपटीकाधृतसूत्रानु कः स

च कित् ।) पुलकजम् । इत्युणादिकोषः ॥

भुवि इति भाषा ॥

तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्तिप् ।) तेन तं वा व्यतीति ।

को + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

शीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।

७ । ७ । ४५ ।

“किमेतेरात्मनस्तुच्छैः सह देवेन नन्दरैः ॥”)

अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥

तुच्छहः, पुं, (तुच्छो ह्यीनो हर्षवृचः ।) शरख-

ट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छघान्यकं, क्ली, (तुच्छं घान्यम् । अल्पार्थं

कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगृहा

इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुष्टा । नीली-

वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मेणा । गुज-

राट्देशीया रजाक्षी । अस्याः पर्याया यथा,

“सूक्ष्मोपकुक्षिका तुच्छा कीरङ्गी द्राविड्यी

गुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, द्विसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-परं-

सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, इ प्राप्तिः । वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ,
तुल्यति । प्राप्ति जीवन्तम् । हिंसायाच्चायामिति
कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, इ क भावार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-सकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ।
इ क, तुल्यति । भा दीप्तिः । यद्वा यो नि-
तनहिंसावकदानानि । इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, शि कलपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) शि, तुल्यति अतुल्यं नीचः
परस्परं वचसा । तुल्योऽ । इति दुर्गादासः ॥
तुल्यः, पुं, (तुल्यति नाशयति द्रव्यजातमिति ।
तुल्य + बाहुलकात् उभः ।) उद्धृतः । इति
त्रिकाशेषः ॥
तुल्य, इ ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुल्यति ।
ड, तुल्यते । वधो निष्पीडनमिति रमानाथः ।
तुल्यते पात्रं पिकः । इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, ऋ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ऋ, अतुल्यतु ।
वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । लोडित
मल्ली मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, शि मेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) शि, तुल्यति अतुल्यं तु तुल्योऽ ।
उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी उद्धृतान्तः । नादरेः
अनादरेः । तुल्यति । फलाभावात् ऋदनुबन्धः ।
इति दुर्गादासः ॥
तुल्य, शि जैश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जैश्वर्यमिह कुटिलीकरणम् । शि,
तुल्यति लब्धं वायुः । लोभिता । इति दुर्गादासः ॥
तुल्यः, पुं, (तुल्यति सङ्कोचयतीति । तुल्य जैश्वर्य +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति
इन् ।) कृत्विः । तुल्यतः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥ (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
“तुल्यस्तुत्रक व्यापीनस्तुलिकः कच्छकस्तथा ।
शुक्लैरकः कान्तलको नन्दितस्तथा नन्दकः ॥
तुल्यी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिस्रो ग्राही हिमो वृषो ब्रह्मकुलसप्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुल्यं, स्त्री, (तुल्यते निष्पीडयति व्यभिन्तरस्य-
द्रव्यमिति । तुल्य + प्रसादच् ।) सुखम् ।
इत्यमरः । २ । १ । ८८ ॥ (चक्षुः । यथा,
देवीभागवते । २ । १ । २६ ।
“आमिषं स तु विज्ञाय श्रीवसन्धवत् खगम् ।
तुल्ययुद्धमथाकाशे ताडुमौ समचक्रतः ॥”
पुं महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१५ । १५ ।
“नमस्तुल्याय तुल्याय नमस्तुल्यतुल्याय च ॥”
राजसविशेषः । यथा, जहाभारते । १२८४ । ६ ।
“तुल्येन च नलस्तत्र प्रदुष्टः पनसेन च ॥”)

तुल्यकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुल्यकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुल्यम् । प्रशंसायां कन् ।
तदीर्घे ईरयति वा तुल्यप्रतीभाधारणात् ।
ईर + कर्मण्यण् । स्त्रियां ङीष् ।) विम्विका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तिलाकुषा इति
भाषा ॥
तुल्यः, पुं, (तुल्यते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्य-
मिति । तुल्य + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां
४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः ।
इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
तुल्यिका, स्त्री, (तुल्यिरेव । तुल्यि + स्वार्थे कन्
टाप् च ।) नाभिः । विम्विका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“तुल्यिका चापिचिह्नकालापत्तिनिवारणी ॥”
इति हारीति प्रथमे स्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥)
तुल्यिकेरी, स्त्री, कार्पासी । विम्विका । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्यायाः यथा,
“तुल्यी रक्तफला विम्वी तुल्यिकेरी च विम्विका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्या रूपान्तराणि । तुल्यिकेरिका तुल्यि-
केरिः तुल्यिकेरी तुल्यिकेशी । इत्यमरटीका ॥
तुल्यिकेशी, स्त्री, विम्विका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुल्यिभः, वि, (तुल्यिर्वृद्धा नाभिरस्य । “तुल्यि-
वर्तेभः ।” ५ । १० । १४० । इति भः । “सङ्ख्योपधो-
र्यं तुल्यिः ।” इति माधवः ।) वृद्धनाभिः ।
वृद्धनाभिपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
तुल्यिलः, स्त्री, (तुल्यिरस्यस्येति । सिद्धादित्वात्
इलच् ।) वृद्धनाभिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
तुल्यरः । इत्युणादिकोषः ॥
तुल्य, तु क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) आदौ पञ्चमस्वरः शेषो
दन्तपरायणयुक्तस्कारः । तुल्ययति तुल्यपयति ।
स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥
तुल्यं, स्त्री, (तुल्यति प्रीडयत्यनेन । तुल्य + “पातृ-
तुदेति ।” उणां २ । ७ । इति थक् । यद्वा,
तुल्य व्याख्याने + अच् ।) स्वर्परीतुल्यम् ।
उपधातुभेदः । तुलिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गीताज्ञानम् २ हरिताम्यम् ३ तुल्य-
कम् ४ मयूरयोवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अम्ब-
तोद्भवम् ७ मयूरतुल्यम् ८ शिखिकण्ठम् ९
नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्यज्ञानम्
११ शिखिगीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूर-
कम् १४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ तूतकम् १५
वृषातुल्यम् १६ वृषातमम् १७ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । श्वित्रनेत्रामयनाशित्वम् ।
सर्वविषहोषप्रभनत्वम् । वान्तकारकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चारत्वम् । निम्नैकत्वम् ।
लघुत्वम् । भेदकत्वम् । क्षमिकण्डुककषयनाश-
ित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“तुल्यं वितुन्नकं चापि शिखिगीवं मयूरकम् ।

तुल्यं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रं तद्वैतु ॥
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वैतुताम्रगुणश्च तत् ।
तुल्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ॥
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तघ्नम् ॥
विषाघ्नकुष्ठकण्ठं स्वर्परं चापि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
“ओतोर्विहासमं तुल्यं सचौद्रं टङ्गणाङ्गि युक् ।
त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभान्तिविचर्चितम् ॥”
अन्यथा ।
“गन्धकेन समं तुल्यं तुल्यार्हेनाह्वयामकम् ।
वान्तिभान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धं विनिर्दि-
शेत् ॥”
शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
“तुल्यं सकटुकचारं कषायं विशदं लघु ।
लेखनं भेदं चक्षुष्यं कण्ठक्षिप्तविषाघ्नम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायां चारणमारणाधि-
कारे ॥)
रसाञ्जनम् । आवा । इत्युणादिकोषः ॥ अघिः ।
इति वंशिप्रसारे उणादिहृत्तिः ॥ अघौ पुं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
तुल्यकं, स्त्री, (तुल्यमेव । स्वार्थे कन् ।) तुल्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“तुल्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तघ्नम् ।
विषाघ्नकुष्ठकण्ठं स्वर्परं चापि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुल्यः, स्त्री, (तुल्य + टाप् ।) नीलीवृत्तः । तुल्यैला ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तुल्यान्नं, स्त्री, (तुल्ययति तुल्यति वा । तुल्य +
अच् । तुल्यश्च तदञ्जनश्चेति कर्मधारयः ।)
उपधातुविशेषः । तुल्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
तुल्य, अ प्र औ यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ प्र, तुल्यति तुल्यते ।
औ, तीता । अथ इह चान्तस्य रूपम् ।
तुल्यो गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ विष्णु-
तुल्यः । इति दुर्गादासः ॥
तुल्यं, स्त्री, (तुल्यतीति । तुल्य + “अन्दादयश्च ।”
उणां ४ । ६८ । इति इन् तुदेर्नुमच इत्युक्तेर्नुम-
तनो हस्य लोपः ।) उदरम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७७ ॥
तुल्यकूपिका, स्त्री, (तुल्यः कूपः कूपिका । तुल्यस्य
उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २ । ७० ॥
तुल्यकूपी, स्त्री, (तुल्यस्य उदरस्य कूपी तुल्यकूप
इव ।) नाभिः । इति त्रिकाशेषः ॥
तुल्यपरिमाणः, वि, (तुल्यतुल्यं परिमाणीति ।
परि + ऋज + अच् ।) तुल्यपरिमाणः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (अतसादृश्यं तुल्य-
परिमाणं एव ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । पां
३ । २ । ५ ॥)

तुम्बपरिच्छेदः, चि, (तुम्बसुदरं परिमार्ष्टि ।
परि + षञ् + “तुम्बप्रोक्तयोः परिच्छेदोः”
३।२।५। इत्यञ् । “आलस्यसुखाहरणयो-
रिति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या कः ।)

अलसः । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥

तुम्बः, स्त्री, (तुम्ब + इन् बाहुलकात् तुम्ब च ।)
उद्गमः । इति श्वेतचक्रः । ३।१६८ ॥ गन्धर्व-
विशेषे, पुं । इति जटाधरः ।

तुम्बः, स्त्री, (तुम्ब + इन् बाहुलकात् तुम्ब च ।)
नाभिः । इति त्रिकाण्शेषः ।

तुम्बिकः, चि, (अतिशयितं तुम्बसुदरमख्यस्य ।
“तुम्बादिभ्य इलञ् ।” ५।२।११७। इति
चकारात् ङन् ।) विशालजठरो जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्बसुदरं आश्रयविनाशक्याः ।
तुम्ब + ङन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

तुम्बिनः, चि, तुम्बिनः । इति भरतस्य द्विक्रम-
कोपः ॥

तुम्बिभः, चि, (तुम्बिर्द्वा नाभिरख्यस्येति । तुम्बि-
+ “तुम्बिर्जिवटभैः” ५।२।१३६। इति
भः ।) तुम्बिनः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुम्बिनः, चि, (तुम्बं विशालजठरमख्यस्येति ।
तुम्ब + “तुम्बादिभ्य इलञ् ।” ५।२।११७।
इतीजङ् ।) विशालजठरो जनः । तुम्बे इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिच्छिलः २ इहत्-
कृत्तिः ३ तुम्बिकः ४ तुम्बिभः ५ तुम्बी ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तुम्बिलपला, स्त्री, (तुम्बिलवत् पलमस्याः ।)
जपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + वा ङीष् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तुम्बी, [नृ] चि, (तुम्बं विशालजठरमख्यस्येति ।
“तुम्बादिभ्य इलञ् ।” ५।२।११७। इति
चकारात् इनिः ।) तुम्बिनः । इति शब्द-
रत्नावली अमरश्च ॥

तुम्बः, पुं, (तुम्बते इति । तुम्ब + क्तः ।) गन्दी-
वृक्षः । तुम्ब इति भाषा । इत्यमरः । २।४।
१२७ ॥ चि, अशितः । (यथा, रामायणे ।
२।१४।२३ ।

“स तुम्ब इव तीक्ष्णोऽप्रतीक्ष्य ज्योत्समः ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥”
हिमे । द्विपालते च ॥)

तुम्बवायः, पुं, (तुम्बं हिमं वयतीति । वे + “आवा-
मञ्च” ३।२।२। इत्यञ् ।) सौमिकः ।
इत्यमरः । २।१०।६ । इरजी इति भाषा ।
(यथा, मनुः । ४।२१४ ।

“शैलप्रतुम्बवायान् कतप्रस्थानमेव च ॥”)

तुम्ब, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

तुम्प, श्र वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-सकं-अकं च-सेट् ।) श्र, तुपति तुतुम्प ।

तुप प श्र तुम्प श्र क्लेशे वधे इत्येताभ्यामेव
तुम्पति तुपतीति विद्वां तुम्प वधे इत्यस्य
भ्रातृ पाठश्च वेदे प्रथमस्य श्रान्तस्य चोच्चा-
रणमेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

तुम्प, श्र वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-अकं-अकं च-सेट् ।) श्र, तुपति
तुतुम्प । इति दुर्गादासः ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ॥

तुप, इ क अर्हणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ क, तुम्प-
यति । अर्हणं वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुप, प श्र क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ॥

तुप, प श्र क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ॥

तुप, इ क अर्हणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ क, तुम्प-
यति । अर्हणं वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुप, प श्र क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श्र, तुम्पति
तुतोप । इति दुर्गादासः ॥

तुप, इ क अर्हणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-
स्वरौ । इ, तुम्पाते । कि, तुम्पयति तुम्पति ।
अर्हो वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुम्, ल ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ल, अतुम्भत् । ङ, तोम्भते ।
इति दुर्गादासः ॥

तुम्, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुम्पति । ग,
तुम्पाति । तुतोम्भ । इति दुर्गादासः ॥

तुम्भरः, पुं स्त्री, (तुम्भः । रल्य लः ।) तुम्भः ॥
इत्यमरटीकायां रायसुवृट् ॥ (अत्रियजाति-
विशेषः । यथा, मातृस्ये । ११३।५३ ।

“तुम्भरास्तुम्भराश्चैव पञ्चमा नैषधैः सह ॥”)

तुम्भलः, स्त्री, (तु सौम्यो धातुः + बाहुलकात्
सुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णसुलम् । इत्य-
मरमेदिनीकरी ॥ परस्परसम्बन्धो रणसंघट्टः ।
इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८ ।

“तन्नाभूत्तुम्भलं सुहृदं देवदानवसैन्ययोः ॥”)

तुम्भलः, पुं, (तु + बाहुलकात् सुलक् ।) कलि-
वृक्षः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ बाहुल्यो
रणः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (पञ्चके उये
सङ्कुलमात्रे च चि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४।५४१ ।

“एकस्य कलस्यकन्देः सैन्यस्यान्यस्य गर्जितैः ।
सरितरङ्गबोधैश्च बभूवुस्तुम्भला दिशः ॥”)

तम्बा, महाभारते । १।५३।१२ ।

“ववौ गन्धर्वस्तुम्भो दक्षतामनिष्ठं तदा ॥”)

तुम्भः, पुं स्त्री, (तुम्पति नाशयत्यत्रिमिति ।
तुम्ब अर्हणे + ङङ् ।) अलावुः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (अलावोः शुष्कत्वञ् ।
यथा, हरिवंशे । ६४।५ ।

“सशिकृतुम्बकरकौ गोपवैकुण्ठवाहकौ ॥”)

तुम्बकः, पुं, (तुम्पति अर्धचिमिति । तुम्ब + ङङ् ।)
अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजालावुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब + टाप् ।) अलावुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अम्याष्टके । ७ ।

“कुम्भावतीसमविद्धमा गलेन वक्तुम्भाभवीक-
सविधा

शं बाहुलेयशशिविन्नाभिरामसुखसंवाधित-
क्षमभरा ॥”)

गधी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्पति नाशयत्यत्रिमिति । तुम्बि-
अर्हणे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उर्वा ३।१२७ ।
इतीजङ् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥

(अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्हणे + ङङ् । टाप् अत
इत्वम् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्पति नाशयत्यत्रिमिति ।
तुम्ब + ङिनिः ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + क्त्विकारादिति वा ङीष् ।)
अलावुः । इत्यमरः । २।४।१५६ ॥ (यथा,
शान्तिश्रुतके । ३।१६ ।

“अरे चेतोमीन । अमरमधुना दौर्बल्यजले
त्यज त्वं स्रग्ध्वं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् ।
तनूजालीजालं क्षणयुगलतुम्बीफलसुगमं
मनोभूः कैवर्षः क्षिपति परितस्मां प्रति
सङ्घः ॥”)

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला ।
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तक्षेपघ्नं गुरु ॥
हृद्यं रक्षिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविषड्विधम् ॥”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥)

कुलिकटलः । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पः, स्त्री, (तुम्बगः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) लता-
मुञ्जम् । अलावुपुष्पम् । इति हारावली ॥ २०२ ॥

तुम्बुकं, स्त्री, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः ।) अलावु-
फलम् । इति शङ्खचक्रः ॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः ।) अलावुः ।
इति भरतहृतशङ्खचक्रः ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा + क्तः ।
ङीप् । एवोदरादित्वादुत्तम् ।) कुक्कुरी । अम्या-
कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

तुम्बुर, स्त्री, कुसुम्बुर । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, वैदके ।

“तुम्बुरश्चक्रवर्त्तककन्दकं कटुरीहिणी ॥”)

अस्य तैलगुणाः ।

“तुम्बुरस्यं करञ्जोत्थं ज्योतिष्कालुहवन्तया ।
अशङ्कुरङ्गमिष्टेषुशुक्रमेदोऽनिकापहम् ॥”)

इति हारावती प्रथमे स्थाने नवमे २ध्याये ॥

तुम्बुरः, पुं स्त्री, गन्धर्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१२३।१५।
“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागागतश्च तुम्बुरः ॥”
तपस्विविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६।६।
“अर्चिर्ग्रास्त्वन्वृक्षैव भारिश्च वदता वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसाश्रिताः ॥”)
अष्टद्विपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फलवृक्ष-
विशेषः । तत्फलान् आभ्रमुखं मरीचवत् । तत्
पर्यायः । मूलजः २ । इति रत्नमाणा ॥
सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सातुजः ६ द्विजः
७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १०
महासुनिः ११ स्फुटजः १२ सुगन्धिः १३ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफघातमूलगुल्मीदराभ्रान्क्रिमि-
नाशित्वम् । वृद्धिदीपनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तद्दृष्टव्यपर्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
“तुम्बुरः सौरजः सौरः वनजः सातुजोऽप्यस्यः ।
तुम्बुरं प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु ॥
रुच्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघुं विद्वद्भिः च ।
वातघ्नोऽपानिकर्णोऽग्निरोरगगुरुतालमीन् ॥
कुष्ठमूलारसिन्वासनीहलक्ष्णाणि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तुर, लि र वेगे । इति कायकल्पद्वयः ॥ (का-
परं अकं-सेट् ।) इत्यौ । लि, तुलोति । र,
वेदिकः । वेगः प्रीतिगमनम् । अदिदिवर्ण-
धातुभ्यः शपो विधानेनैव सिद्धे अदादेः शपं
विधाय लङ्कृत्करणं निष्ठायां भावादिटो वोटुङो-
ऽन्त्यत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः । तेन
तोडितं तुरितमिति । तन्मते रुदरपि रोहितं
रुदितमिति स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

तुरः, चि, (तुलोति वेगेन गच्छतीति । तुर +
कः ।) वेगवान् । इति तुरगशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।५६।१६।
“इमे तुरं मघतो रामयन्तीमे सहः सहस्र
आ नमन्ति ॥”
“तुरं कर्मेतु क्षिप्रवन्तम् ।” इति सायनः ॥
क्षिप्रस्त्रीकारो । यथा, ऋग्वेदे । ८।२६।४।
“उपस्तोमानुरस्य वृष्टयः अये ॥”
“तुरस्य क्षिप्रं स्त्रीचं कुर्वन्तः ।”
इति सायनः ॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे + भावे षण्यर्थः कः । तुरेक
वेगेन गच्छतीति । गम + अण्येष्वापीति ङः ।)
क्षिप्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे, इ =
(यथा, रघुः । ६।५१।
“ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्वभाषि तुरगस्य रक्षिता ॥”)
तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः ।) अन्धगन्धा । इति रत्नमाणा ॥ (अन्ध-
गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)
तुरगवज्रचयकं, स्त्री, (तुरगस्यैव वज्रचयम् ।
ततः सार्थं कम् ।) अभावादङ्गनात्मानः । इति
त्रिकाशेषः ॥

तुरगलीलकाः, पुं, (तुरगस्यैव लीला यस्य ततः
कम् ।) तालप्रमेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
“हृतङ्गं विरामानं लघुस्तुरगलीलके ॥”

तुरगी [न] चि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेना-
ख्यस्येति । तुरग + इनिः ।) अन्धारोहः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्यस्याः । अण्
आदिङ्वात् अण् मतो गौरादिङ्वात् ङीष् ।)
अन्धगन्धा । इति मेदिनी । गे, इ = अन्धस्त्री ।
इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेय वेगेन गच्छतीति । तुर +
गम् + “गमे सुपि वाच्यः ।” ३।२।३८।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खच् । “खच्च ङिङ्वा
वाच्यः ।” इति ङित् । “अरुङ्गिर्हिति ।” ६।
३।६७। इति सुम् ।) घोटकः । इत्यमरः ।
२।८।४३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३१४।
“नृगा नृगेः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गे ॥”)
चिप्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति । कै + कः ।)
घोषकालतिः । इति रत्नमाणा ॥ इक्षिघोषा
इति ख्यातः ॥

तुरङ्गदेवगी, स्त्री, (द्विष भावे क्यट् । तुरङ्गेन
सह देव्यां श्रुता यस्य । ततो ङीप् ।) घोट-
केन सह सभावेवैरभावादेवास्यास्तथात्वम् ।)
माहिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषगी
तुरङ्गदेविणी इत्यपि च कुञ्चिद् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।)
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेय वेगेन गच्छतीति । गम
+ खच् + मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २।
८।४३ ॥ (यथा, रघुः । ७।४७।
“तुरङ्गमस्कन्धनिवस्यदेहं
प्रत्याचसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥”)
तुरङ्गवक्त्रः, पुं, (तुरङ्गस्यैव वक्त्रं वदनं यस्य ।)
किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्यैव वदनं यस्य ।) किन्नरः ।
इत्यमरः । १।२।७४ ॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः ।) अन्धनाशक-
त्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाणा ॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्यस्य
फलादौ । तुरङ्ग + टन् ।) देवदालीजता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तदगन्धोऽस्यस्याः । अण् ।
गौरादिङ्वात् ङीष् ।) अन्धगन्धा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ घोटिकाङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायकः, चि, (तुरेय वेगेन अयम्-यव । “पूर्व-
पदात् सञ्ज्ञायामगः ।” ८।४१६। इति शास्त्रम् ।)
परायकः । इत्यमरटीकायां कामी । (स्त्री,
मञ्जुविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४।८।१।२।

“तुरायकं वैशाखपञ्चम्याम् । वैशख्य वा ॥”
यथा, महाभारते । १३।१०३।१५।

तुरायकं हि व्रतमप्यङ्ग-
मकोधनोऽकारवं चिंशतोऽभ्याम् ॥”)

तुरावाट्, [च] पुं, (तुरं वेगवन्तं वाहयति
अभिभवतीति । सङ् + खिच् + क्तिप् । “खिच्-
वाङ् सः ।” ८।३।५६। इति षत्वम् ।
अन्धोऽमपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः । १।१।४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् ।
तुरावाड् ॥ (यथा, देवीभागवते । १।१।६३।
“तुरावाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥”)
तुरिः, स्त्री, (तुलोति इतं गच्छतीति । तुर +
इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री, (तुरि + लुङ्कारादिति वा ङीष् ।)
तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मितोपकरणविशेषः । तत्-
पर्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४
तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४४३।
“मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवक्त्रमेति
गर्भेयम् ।
अस्त्रिय केन तत्काले स्तुरीव वसनैर्विस्तृताम् ॥”)
तुरीयं, स्त्री, (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्यावस्थित-
त्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
“अज्ञानतदुपहितचेतन्ययोराधारभूतं अतुप-
हितचेतनम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्ना-
काशयोर्जलजलाश्रयतद्वत्प्रतिविम्बाकाशयोर्वा
आधारभूताशुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुप-
हितचेतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चेतन्यं
तत्तुरीयमित्युच्यते । ज्ञानं शिवमज्ञेयं चतुर्थं
मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।” इति वेदान्तसारः ॥
(शुक्रयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्भिर्दिष्टः । यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि । ३
“तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजानामाजिका ॥”)
तुरीयः, चि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर् + “चतुर-
मध्यतावाद्यन्तरलोपश्च ।” ५।२।५१।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङः ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १।१६।८।
“जायतु स्तम्भसुप्रसिद्धं तव राजन् । भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं शुभः ॥”
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६।
४।६।
“तस्मै स्तुरीयमध पोषधिल
देव त्वष्टावै रराणः स्युः ॥”)
तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयचतुर्थो वर्णः ।) भूजः ।
इति हज्जायुधः ॥

तुरव्यः, पुं, गन्धर्वप्रमेदः । शिकारश्च इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । यवनः २ धूमः ३ धूम-
वर्णः ४ सुगन्धकः ५ सिङ्गकः ६ सिङ्गवारः ७
पीतवारः ८ कपिः ९ पिङ्गाकः १० कपिजः
११ कल्कः १२ पिङ्गितः १३ पिङ्गितेजकः १४
करेकरः १५ हचिमकः १६ लेपनः १७ विङ्गः

तुलसी

१८ कपिचक्रः १९ बावतः २० तैलाक्षः २१ पिच्छिकः २२ जावः २३ बावतः २४ । इति शब्दरत्नावली ॥३॥ अथ गुणाः । सुरभिलम् । तिक्तलम् । कटुलम् । क्षिप्तलम् । कुष्ठकपि-
पितामहरीलम् । अथान्तरात्तराभिनाशिलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ "अथ शिलाखः ।
सिद्धकस्तु तुल्यः । स्यादुद्यतोऽपवनदेशः ।
कपितैलम् सः स्नातस्तथा च कपिनामकः ॥
सिद्धकः कटुकः स्वादुः क्षिप्तोऽथः मुक्तकान्ति-
लम् ।

वृष्यः ककूलेदकुष्ठज्वरदाहपद्मापहः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ शोधनविधिर्यथा,—

"तुलसी मधुना भाव्यः काष्ठीरक्षापि सर्पिणा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिषंयधे वातरोगाधिकारे ॥
क्षेत्रजालिविधेयः । इति मेदिनी । के, १०२ ॥
तुल्य इति भावा । देशविशेषः । तुल्य-
क्षान् इति पारस्य भावा । तत्पर्यायः ।
प्राशिः २ । इति हिमचक्रः । ४ । २५ ॥
श्रीवासट्टणः । इति विष्णुः । (घोटकविशेषः ।
यथा, अथवैद्यके । ६ । ११ ।

"तुल्यः कीर्तितो वाजी स्तुल्यकस्तुल्य यः ॥"

तुल्यः, कि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर + "चतुरम्-
यतावाद्यन्तरलोपः ॥" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपः ।) चतुर्थः । इति
मुग्धबोधम् । (यथा, भागवते । ७ । ६ । १२ ।

"योगेन मीलितद्वगालनिपीतनिद्र-

स्तुर्मे स्थितो न तु तमो न गुणाश्च युक्ते ॥"

तुल्य, ई, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट् ।) इत्सी । तुः तुरी तुरः । ई,
तुल्यः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यसुः, पुं, यथातिराजपुत्रः । (अयं हि देव-
यानीगर्भसम्भूतः । प्रापयस्तस्य पितुर्ययातेजरां
नासौ गृहीतवान् ।) यथा,—

यथातिरुवाच ।

"यत्वं मे हृदयाज्जातो वयः सं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजासमुद्भूतं तुल्यसो ! तव यास्यति ॥
संकीर्णचारधर्मेषु प्रतिजोमचरेषु च ।
पिशिताग्रिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यति ॥
शुद्धदारप्रयुक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
प्रशुभर्मेषु नैवेद्य पापेषु च भविष्यति ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि, उज्ज्वलः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भा-परं-सकं-सेट् ।) उज्ज्वलः परि-
माणम् । कि, लोचयति तोलति काचनं नखिकं ।
त्वदीयं सौन्दर्यं तुल्यनगिरिकर्मा । तुल्यितुमिति
प्रकुरोक्तम् । तुल्यं करोति इति नौ साधम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तुल्यारिणी, स्त्री, (तुल्येन वेगेन चरतीति । छ +
शानि + ङीप् ।) हयम् । इति शब्दमात्रा ॥
तुल्यी, स्त्री, (तुल्यं सादृश्यं स्याति नाशयतीति ।
सो + कः । गौरादित्वात् ङीप् । सर्वोत्तमत्वा-

द्वैत

तुलसी

देव सादृश्याभावादस्वास्वभावम् । यदुक्तं ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिलखे । १५ । १५ ।

"नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलसीं दातुमशक्ताः ।
तेन नास्मा च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥"
अस्या अस्या निरुक्तिरुक्ता दृष्टव्यमपराधी ॥६॥
"तकारो मरणं प्रोक्तं तदुद्योगः स्थादुकारतः ।
नृता लसति सेवेनं तुलसीक्षेत्रे गीयते ॥"

खनामस्वातृणः । तत्पर्यायः । सुभगा २
तीव्रा १ पावनी ४ विष्णुवक्त्रभा ५ सुरेष्वा ६
सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुग्धभिः ९ सुरभिः १०
बहुपत्नी ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपित-
राक्षसी १४ आमा १५ गौरी १६ विदशमञ्जरी १७
भूतप्री १८ भूतपत्नी १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यायः २० दृष्ट्वा २१ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वेणवी २४ पुण्या २५
पयिवा २६ माधवी २७ अन्ता २८ पञ्चपुण्या २९
सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१ । इति भरत-
वृत्तमधुमित्रः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३
सुवहा ३४ गन्धा ३५ तुलभा ३६ बहु-
मञ्जरी ३७ देवदुग्धभिः ३८ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ३३ ॥ सुदयतुलस्याः पर्यायः ।
खरपत्रः १ जम्बीरः २ पञ्चपुण्यः ३ फणिज्-
नकः ४ अल्पपत्रः ५ समीरकः ६ । इति रत्न-
माला ॥ मरुवकः ७ प्रत्यपुण्यः ८ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७६ ॥ ३३ ॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः ।
सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज्-
नकः ४ गन्धफणिज्जः ५ सुगन्धः ६ देव-
दुग्धभिः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्यायाः । इति
लोकचवहारः ॥ ३३ ॥ विस्वगन्धतुलस्याः पर्यायः ।
वैकुण्ठकः १ विस्वगन्धः २ अल्पमानकः ३ ॥ ३३ ॥
श्वेततुलस्याः पर्यायः । अर्जकः १ श्वेतपर्णासः २
गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अस्मानकः ५ तीक्ष्णः ६
तीक्ष्णगन्धः ७ तितार्जकः ८ ॥ ३३ ॥ लघुतुलस्याः
पर्यायः । लघुपर्णाकः १ लघुवर्णः २ कालमानः ३
कालकः ४ कालपर्णा ५ सुरभिः ६ मानकः ७
कालमानकः ८ ॥ ३३ ॥ वर्चरीतुलस्याः पर्यायः ।
सुरभिः १ तुलसीदेया २ सुरसा ३ अपित-
राक्षसी ४ । इति रत्नमाला ॥ वर्चरी ५
कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुण्या ८ अजगन्धिका ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ ३३ ॥ सामान्यतुलस्या गुणाः ।
कटुलम् । तिक्तलम् । उष्णलम् । सुरभिलम् ।
श्रेष्ठवातजन्तुभूतक्षमिवाग्निनाशिलम् । रक्षि-
कारिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाहपित्त-
कारिलम् । दीपनलम् । कुष्ठक्ष्माक्षयार्थ-
रुद्राशिलम् । मुक्ता लघ्वा च तुलसी गुणो-
त्तुल्या । इति भावप्रकाशः ॥ ३३ ॥ अस्या उत्त-
पतिर्यथा । गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीलण्ण-
प्रिया श्रीलण्णेन सह अस्याः श्रीङ्गा दृष्ट्वा राधा
प्रश्रपत्वं मानवीं योनिं याचि । तच्छ्रुत्वा सा
खिन्ना । गोविन्दस्तावदाच त्वं भारद्वाज तपस्त्रमा
ममार्थं नारायणं लभिष्यसि । सा पृथिव्यां
समीपजरापमर्गा माधव्यां कार्तिकीपूर्णां

तुलसी

मायां जाता नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलसीं
दातुमशक्तास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नास्मा
स्नाता । सा तपस्तप्तुं वनं गता । तदानीं राधा-
प्रायात् सुहामगोपानी दानवीं योनिं प्राप्य
शङ्खचूडनाया स्नातः । योऽपि नक्षत्रो वरात्
सर्वव्याधयः प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः
वक्षीयनाश्री भविष्यति तदा मरिच्यसीति ब्रह्मा
तनुक्तवान् । च तुलसीसुवाह देवानामभिकारं
नष्टार । देवाः ब्रह्मसमीं गताः । ब्रह्मा तैः
सार्द्धं शिवजीकं गतवान् । शिवस्तेः सार्द्धं
वैकुण्ठं गतवान् । नारायणो ब्रह्मावसुवाच
मम मूर्धं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तव गच्छतु
अहं च शङ्खचूडकपेय तत्पत्न्याः सतीत्वभङ्गं
करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स
शिवेन सह युद्धे नियुक्तसदानीं नारायणस्त-
पत्नीं तद्विषयं धर्षितवान् । पश्चात् सा नारायणं
श्रुत्वा प्रश्रपत्वं पावणी भव ब्रह्माक्षरे
आत्मानं विकारिष्यसि इत्युक्त्वा तत्परिण पपात
रुरोद च । तदा नारायणस्तानुवाच त्वमिदं
शरीरं त्वत्का रमाचङ्गशी भव मया सह लोके
इयं तदुर्गच्छकी नदी भवतु तव केशवसह-
स्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व-
मभूत् । एतद्विवरणं ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे
१५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो इत्यम् ॥ ३३ ॥
पद्मपुराणमते जलस्वरपत्नीदृष्ट्वाभावगदय-
नेन विष्णुर्गन्धः । तस्मिन्नेव वारणार्थं देवा महा-
देवशरण्यङ्गताः महादेवस्तावदाच मायामारा-
धय । ते मायां तुष्टुः माया तानुवाच अहं रजः-
सत्त्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीलक्ष्मणैश्च तिष्ठामि ।
ता युष्माकं कार्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्त्वासां
समीपमागत्य प्रणेतुः तास्त्रीभ्यो धीनानि दृ-
वाक्यानि जगदुच्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-
मानि धीनानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तस्मिन्नेभ्य-
स्त्वयो वृक्षा अभवन् घाची मानती तुलसी च
घाची स्वर्धाश्रभूता मानती लक्ष्मीश्रभूता तुलसी
गौर्ध्याश्रभूता ॥ ३३ ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा ।

ब्रह्मोवाच ।

"तुलस्याः श्रेष्ठ माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् ।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्तं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनाह्वयः ।
पूजनीयो महद्भिश्च कौमलेस्तुलसीदेवः ॥
दृष्ट्वा च दृष्ट्वा तथा ध्याता कार्त्तिके नमिसार्चिता ।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् ॥
अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता हिजसतमः ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गुह्ये ॥
रोपिता तुलसी यावत् क्षुब्धते क्षलक्षितम् ।
तावद्युगसहस्राणि ततोति सुकृतं हरिः ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्वरये तुने ।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं ददति ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्धते वसुधातले ।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्वपुण्यं सर्वपथेयं यत् फलम् ।

तुलसी

तुलसीस्तद्वर्णनं पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याम् भूतप्रामांश्चतुर्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता ज्ञाया यत्र भवेन्नुने ।
तत्र आहं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै सुने ।
तन् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे हि जनेष्ट ! तुलसीतल्लक्षिका ।
तत्रैव गोपसर्पिणि भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीलक्षिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन जेतुं शक्नोति सुतः पापशतैरपि ॥
तुलसीलक्षिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं च प्रति नीतस्य कलिर्मुनिरोत्तमः ॥
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेभ्यः स लभेद्देवाय पदम् ॥
तुलसीकाननमेव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नमोदायास्तु गङ्गाकानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्तत्र स्तुतम् ॥
रोपयान् पालयान् सेवादृश्यान् चर्षणाद्युपायान् ।
तुलसी दहते पापं वाह्मनः कायसंचितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्भ्यः कुर्याद्हरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गायाः सरितस्तथा ।
बासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विसृजति ।
यमो न वीक्षितुं शक्नोति युक्तः पापशतैरपि ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

“यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तित्ति हि जलसत्तमः ।
तत्रैव विदग्धाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
केशवः पञ्चमधेयुः पञ्चाग्नेयः प्रजापतिः ।
पञ्चवृन्ते शिवस्तित्ति तुलस्याः सर्वदेव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चाम्पा देवपञ्चास्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
दन्त्रीऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्तमी ॥
आदितादिगङ्गाः सर्वे विश्वदेवाश्च सर्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाक्षरसत्तथा ।
तुलसीपञ्चमाभिद्य सर्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्तित्ति हज्जलातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिन्तित्ति तत्पुण्याहरिः ॥
योश्चकाले हि जनेष्ट ! सुगन्धैः शीतलेर्जलेः ।
तुलसीसिचनं लला नरो निर्माणाभाप्रयात् ॥
चन्द्रातपं वा ह्रस्वं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स सुतः सर्वपातकैः ॥
वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्घ्रिस्तुलसीं जनः ।
सिचयेत् सोऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति निश्चयः ॥
कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य वैश्वानि विप्रर्षे । लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयेस्तुलसीमूले यः कुर्यादनुलेपनम् ।
सम्भार्जनश्च कुर्वते तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

६३६

तुलसी

रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जेमिने ! ।
तावत्कल्पसङ्ख्यायि मोदते ब्रह्मणा सह ॥
यद्भक्तैर्कर्म कुरुते मनुजः पृथिव्या-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति हि जनेष्ट !
पद्मेऽक्षोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं सुखे शिरसि कर्णयोः ।
तदुक्ताले हि जनेष्ट ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥
इति पाद्मो क्रियायोगसारः ॥ ॥

“स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीजितः ।
तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्तिके सति ॥
तुलसीतोयकाशिकां तदुक्ताले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
चिकानं तुलसीपत्रं सुहृं पर्युषितं सति ।
आहो व्रते वा दानं वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥
भूतानां तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धं तुलसीपत्रं चालनादप्यकर्मणि ॥” ॥

तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—
“पूर्वमायाममायाश्च द्वादश्यां रविकर्मणे ।
तेलाभ्यङ्गं च ज्ञातं मध्यह्ने निश्चिन्तय्योः ॥
अशौचेऽमुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्तयन्ति ते हिन्दुनि हरेः ॥
शिरः” ॥ ॥

तुलसीसर्पनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याश्रयणे च
दाया यथा,—
“तुलसीं स्पर्शकरे लला स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालखण्डाय यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याश्रयणं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावद्विनाशस्तुर्दश ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥

तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
“मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिन्तामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव त्वमिं चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
अयमोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ॥
ललातलिरिमाञ्जलान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शनेः शनैस्तथाकारेणैव ते तुलसीदलम् ।
यथा न कल्पते शाखा तुलस्या हि जलसत्तमः ॥
यत्राणां चयने विप्र ! भयशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि यथा विष्णोर्हृदये तुलसीपतेः ॥”
इति पाद्मो क्रियायोगसारः ॥ ॥

तुलसीकाष्ठमालाभावात् यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्माणा मालां यजन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽन्धमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥

तुलसी

“सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसमुद्भवा ।
धार्था मित्रं प्रयत्नेन त्वेदं ज्ञातव्यं लक्ष्मणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसंसृजवा ।
चिद्धार्यमात्मनो माला पुरा ज्ञाप्येन दर्शिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति
गणेशवाक्यम् ।
“पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्वदेवानां लक्ष्मणश्च च विशेषतः ।
पूजा विसृजिता नृणां मम त्वाभ्या च सर्वदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“वृन्दा वृन्दावर्गे विभूतजितां विभूतपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीं तुलसीं लक्ष्मीं वनीम् ॥
एतन्नामाष्टकं चेतुः सोऽनं नानार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताच्च संपूज्य सोऽन्धमेधफलं लभेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥

महादेवाय तस्याः पञ्चदानफलं यथा,—
“गयाश्चाह्वयं दातुः पितृणां परितोषदम् ।
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते पुराणे १० अध्यायः ॥ ॥

तस्यास्तन्मन्त्राश्च हरिहरपूजने सुक्तिप्रदत्तं
पाद्मो देवदूतविकृण्णसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्भ्यः कुर्याद्हरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलासे ७ विलासः ॥ ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
“वाजिदन्तकपनेश्च पुष्पांश्चैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पञ्चैरर्चयेच्छ्रीविग्रहये ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ॥

अथ तुलसीगृहविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्मात्त्वा तुलसीं कृत्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्त्वं तत् सर्वं निष्कलं भवेत् ॥”
तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
“तुलस्यस्तजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वद्भक्तसम्भवेः पञ्चैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ! ॥”
गारुडे च ।
“मोक्षेकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
सुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाशिका ।
पञ्चाङ्ग्यैकैकशो न्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥”
तन्माहात्म्यश्च स्कान्दे ।
“मन्त्रेणानेव यः कुर्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजन् वासुदेवस्य लक्ष्मीकोटिफलं लभेत् ॥”
किञ्च ।
“शालयामशिलाचार्थं प्रत्यहं तलसीं चित्ती ।

तुलसी

तुलसीं ये विचिन्तयन्ति धन्यास्तैः करपङ्कजाः ॥
इति ॥ १ ॥

“संक्रान्त्यादौ निविडोऽपि तुलस्यवन्दनः स्वतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु हृद्दश्यामेव नेष्यते ॥” ॥
अथ तुलस्यवन्दनविधिकाङ्क्षः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“न हिन्द्यात् तुलसीं विप्रा हृद्दश्यां वैष्णवः
कचित् ॥”

गावर्धे ।

“भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं हृद्दशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्तयितुं धर्मेवित् ॥”
पादो च ।

श्रीकृष्णसत्त्वाध्यायीयकार्तिकमाहात्म्ये ।

“हृद्दशीं तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
अतएवोक्तम् ।

“देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधान्तथा ।
इन्द्रजये न दुष्येत गवार्थं तु ढगस्त च ॥

एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादयथा सम्यग्दत्तं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासि ७ विलासः ॥ १ ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यद्योक्तं पञ्चरात्रे वै जज्ञणा भाषितं पुरा ॥
आराधयेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वयङ्देहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्वमेव ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्तव्यं गुरुमुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋतेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मङ्गलं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणाञ्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारंगान् ।
जज्ञा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वहेनीकलसं यजेत् ।
मङ्गलं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्गं स्थापयेद्हरिम् ॥
कृत्वा रोप्य च तुलसीं लम्बे त्वस्तमिते रवी ।
वासः श्रुतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वधेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपङ्कजे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्रहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्यो वेदिकाकुण्डे कुङ्कुमाञ्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोक्तमैः ।
कर्तव्यञ्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । जिविक्रमाय । वाम-
नाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । प्रद्युम्नाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्यु-
ताय । अनन्ताय । मदिने । चक्रिणे । विष्णु-
क-

५२७

तुला

सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्दनाय । सुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥

यजमानः सप्तमीको हव्ये ये शोचन्वाग्वाः ।
प्रदक्षिणाञ्च कर्मणाञ्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसी ।
शतकुम्भं जपेत् सक्तं धावमानो विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसक्तं तथैव च ।
जीवसक्तं पुनर्जना तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
शुक्लभस्त्ररिनिर्घोषैर्भरौतूयस्य निखनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्थो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पञ्चादभिकविधिततः ।
ब्राह्मणे हव्यं दद्यादाचार्यं परिधाय च ॥
गो पटञ्च तथा श्रय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।
अस्तिगन्धो दापयेद्ब्रह्माचार्येण दद्याच्च दक्षि-
णाम् ॥

एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् ।
आजम्भोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु संवयेच प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तं विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाऽप्यम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥

प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णु यामले ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासि २० विलासः ॥
तुलसीदेवा, स्त्री, (तुलसीं देहि तुल्यगन्धत्वात्
सङ्गते इति । द्विच + अण् । तत्तटाप् ।)
वल्ग्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वल्ग्वरीशब्देऽस्या
गुणादिकं ज्ञेयम्)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उक्त्वाने भिदा-
दाङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात् गुणा-
भावः ।) साहचर्यम् । (यथा, रघुः १८।१५ ।

“नभसा निभतेऽनुना तुला-
सुदितार्केण समारोह तत् ॥”)

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।

“सहस्रपि दृष्ट्वा पुनर्वं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।

हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)

गृहाणां हारवन्धाय पीठिका । पलप्रतप्तम् ।
(यथा, अमरकोशे । २ । ६ । ८७ ।

“तुला स्त्रियां पलप्रतप्तं भारः स्यात् विंशति-
स्तुला ॥”)

भास्वम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेघादि-
हृद्दशराश्रमर्गतसप्तमराशिः । तत्प्रयोगः ।
युक्ः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषमादह्वयखाती-
सप्तदायवृत्तिविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तद्विष्ठाहदेवता तुलाधारिपुत्रवः । अस्याः
शिरस उदयः नानावर्ण उष्णस्वभावः । सा
पश्चिमदिक्क्षामिनी वायुराशिः क्षिप्र-
विष्णुना निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना
अल्पश्लोकसङ्गा मृदवर्णा समानाङ्गा च । तच्च

तुला

जातस्य पलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःस्वितः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राक्षिते तन्माशि-
फलम् ।

“हृद्यतुरङ्गगजकयविक्रयो
द्विजसुरार्चनदानमनाः पुमान् ।

प्रशान्तिं तौलिगते बहुदारभा-
विभवसन्धितन्निजतपिक्रमः ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलयं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दृश्यकुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रभे देशे वर्त्तमानोपविशायनांशे घटविंशत्
पलाधिकपञ्चदशङ्काः । इति ज्योतिषम् ॥ तच्च
जातफलम् ।

“तुलालम् पुमान् जातः सुधीः सत्कर्मतत्परः ।
विद्वान् सर्वकलाविशो घनाङ्गो जनपूजितः ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥ १ ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।

“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य कुताशनः ।

वैश्यस्य खलिलं देयं शूद्रस्य विधमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विधवर्णं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्मृता ॥” ॥

अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यक्षिणं हव्यं धूप-
वस्त्रपुष्पैर्गन्धैश्च लोकपालेभ्यः प्रणम्य

पण्डितैः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋष्यी तुला कार्या

तच्च त्रिषु स्थानेषु बलयानि दातव्यानि । तच्च

षडङ्गुली स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयवधानेन

दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्ट-

धारककीलकायस्तम्भयोरुपरि अन्तद्वयच्छेदं

मध्यनिवेशितलौहाङ्गुशपट्टकं निधाय तत्पट्ट-

कस्य मध्यस्थिताङ्गुशेन तुलामध्यबलयस्थलौहं

संगुह्यताम् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरित्येकं

तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-

काभ्यां शिख्यद्वयरेणुवन्दनं कुर्यात् । तुलायाः

पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्षदिशोऽक्षोरगस्तम्भौ तुलातो

दशाङ्गुलीच्छायौ कार्यौ तोरणयोरुपरिखञ्च-

संनद्धौ नन्दनयायधोमुखौ घटमस्तकपुष्पिनाव-

वलम्बौ कार्यौ । तुलादण्डः पूर्वपश्चिमयोर्धार्थः ।

पूर्वशिक्ष्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्णारं

तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न ब्रवतं

तदा तुला ममा ज्ञेया ॥ १ ॥ अथैतत्प्रयोगः ।

लतोपवासः लतस्नानादिः प्राङ् विवाको ब्राह्मणः

कार्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभि-

युक्तं तोलयित्वावतार्यं घर्मेवावाहनादिकं

कुर्यात् । ॐ तत् सद्ब्रह्मकार्यं ब्राह्मणव्ययं

गन्धादिना पूजयित्वा तान् खस्तिपुण्याहर्द्विं

प्रत्येकं जिह्वाद्यधित्वा दिवाङ्गमृतहोमार्थं ब्रह्म-

चतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाटादिभिरभ्यर्च्य

हृद्यमान् । अशक्तावेकं ब्रह्माभ्यर्च्यैकं ऋत्वि-

जञ्च । ततस्तुलां सप्तमीको अजालङ्कृतां भूमौ

निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राङ् विवाकः पुण्या-

स्तमादाय ॐ भूर्भुवः स्वस्त्युवाच ।

एहोहि भगवन्मन्त्रं दिव्यं क्षान्तिम् समाविश्र ।

तुला

सहितो लोकपालश्च वस्त्रादिभूषणैः ॥
 इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य इदमर्थं ॐ धर्माय
 नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्का-
 चमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटक-
 भूषणान्तं दत्त्वा तथैवार्घ्यादिभूषणान्तं प्रणवादि-
 नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्वस्था इत्याय दक्षिणस्यां
 यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय
 आग्नेयाय वायवे नैर्ऋत्यां निर्ऋतये वायवाय वायवे
 ऐशान्या ईशानाय । इत्यस्य दक्षिणपार्श्वे अष्ट-
 वस्तुभ्यः प्रक्षेपं नामभिः । तत्र धवाय ध्रुवाय
 सोमाय आपाव अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय
 प्रभासाय । इत्येष्टानयोर्मध्ये तथा द्वादशादि-
 श्चेभ्यः तत्र धावे अयंमुखे मित्राय वरुणाय
 अंशवे भगाय इत्याय विष्वक्ते पूर्वा पश्चिमाय
 त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश-
 वस्तुभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय
 अजेकपदे अहिब्रह्माय प्रिनाकिने अपराजिताय
 भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यम-
 रत्नसोमं तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मणे माहेत्यर्थे
 कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये माहेत्यर्थे चामुखायै
 निर्ऋतसरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमवह्नयः
 तत्र अश्वनाय अश्वनाय वायवे अनिलाय मातृ-
 ताय प्राणाय प्राणेशाय जौवाय घटोत्तरभागे
 दुर्गायै पाद्यादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्माय गन्ध-
 पुष्पधूपदीपनैवेद्यान् पूर्ववदत्त्वा इत्यादिदुर्गा-
 न्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चतुर्दिक्षु चतुर्भि-
 र्ऋत्विग्भिश्चतुरोऽमीन् अशक्तावेकस्मिन्ने-
 कस्मिन् प्राङ्निवाकः स्योक्तविधिना संस्थाप्य
 प्रणवपुटिता सञ्चाकृतिका गायत्रीं स्वाहाना-
 मुच्चार्य धृतेन पायसैव समिद्धिम्लिताभिरष्टो-
 त्रशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् ।
 ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनान्तं देवपूजां
 विधाय शीघ्रं कृतोपवासं आर्द्रवासनं पश्चिम-
 शिख्ये कृत्वा दृष्ट्वा पूर्वशिख्ये कृत्वा उत्तोल्य
 घटोपरि जलदानेन साध्यमवगन्ध अवतारयेत् ।
 ततः प्राङ्निवाकः तद्दिनकृत्तलमस्या विष्णोर्द-
 द्वादशैर्मुखा पङ्क्तिद्वयेन समसंख्याकरेण
 आदित्यचन्द्रावनिनीललक्ष
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये
 धर्मोऽपि जानाति नरस्य हृत्तम् ॥
 इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थ-
 करणकरणरूपमिदमस्मै हस्तमिदमस्मै हस्तम-
 मया न गृहीतमित्यादिरुपां प्रतिज्ञां निपिपत्रं
 बिलिख्य तत् पत्रं शीघ्रं शिरोगतं जुह्यात् ।
 ततः प्राङ्निवाको घटमामन्त्रयेद्देभिः ।
 त्वं घटो ब्रह्मणा स्रष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 प्रकाराह्वन्मूर्तिस्त्वं टकारात् कृटिलं नरम् ॥
 धृतो धारयति यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ।
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृताणि च ॥
 त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्नानि मानवाः ।
 अवहाराभिश्चक्षीर्यं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥

तुलापु

तदेनं संश्रयादस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसि ॥
 तुलाधारकश्च नियमेदेनेन । [वाचिष्ठः ।
 “ब्रह्मणा ये स्तुता लोका ये लोकाः कूट-
 तुलाधारस्तु ते लोकास्तुतां धारयती ऋषा ॥”
 शीघ्रस्तु तुलामभिमन्त्रयेदेनेन ।
 त्वं तुले ! सत्त्वधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
 तत् सत्त्वं वद कल्याणि ! संश्रयात्मा विमोचय ॥
 यदस्मिन् पापलब्ध्यातस्ततो मां त्वमघो नय ।
 मुहुश्चेन्नमयोर्हं मां सर्वं वेत्सि कृताकृतम् ॥
 ततः प्राङ्निवाकः पूर्वाननं तं पूर्ववद्वटमारो-
 पयेत् । आरोपितं मां कान्ते पक्षस्थाने पर्या-
 काशे देशे स्नाश्वीः कान्तं वत्सं दत्तं पूर्णं चतु-
 मत्वा रात्रौ चेत् । स्तुतत्तमः प्राटंश्चेतश्चेतो
 राहुः क्रूरः प्राद्यात्तस्माद्भान्ते हर्मस्थाने शय्यै-
 कान्तं कर्तव्या इत्यस्य पञ्चधा पाठकालस्तत्र
 मुह्यश्चक्षुष्याय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान-
 दद्याद्दूर्हावस्थाने मुहुः । अधोऽवस्थाने त्वमुहुः ।
 समावस्थाने व्यल्पदोषः । चन्द्रेऽपि पुनः परीक्षा
 देया । कक्षकीलकशिख्यपादाद्यादीनां दृष्ट-
 कारणव्यतिरेकेण ह्येदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादि-
 श्येत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन् दक्षिणादिभि-
 स्तोषयेत् ॥ इति द्रिष्टव्यम् ॥
 तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां मादृश्यं कोटयति इति ।
 कूट + इत् ।) नपुंसकः । (यथा, भाष्ये । १२।४४।
 “लीलाचलतस्त्रीचरणारुणोत्पल-
 स्त्रलपुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”
 तुलया मानेन कूटतीति । कूट कौटिल्ये +
 इत् ।) मानभेदः ॥ अर्बुदः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३२६ ॥
 तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + कृदिकारादिति वा
 ङीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव ।)
 तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥
 तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला +
 धृ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 तुलाराशिः । बणिजि, जि । इति मेदिनी । रे,
 २६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनाम-
 न्ध्यातो बणिग्धर्मा पुनर्विशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । ७६० । ८ ।
 “तुलाधारो बणिग्धर्मा वाराणस्यां महायथाः ।
 सोऽप्येवं गार्हते वस्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ! ॥”
 तुलापुरुषदानं, स्त्री, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
 भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला-
 पुरुषविधिना दानम् ।) बौद्धमहादानान्तर्गत-
 दानविशेषः । यथा,—
 “आद्यान् सर्वदानानां तुलापुरुषसंश्रितम् ॥”
 तस्य कालो यथा,—
 “लोकाणि यानि मुह्यानि महादानानि बौद्धाः ।
 तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
 अयमे विधुवे चैव अतीपाति दिनचये ॥
 युगादिपूरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।

तुलापु

संक्राव्यां पौर्णमास्यां द्वादशीव्यवकाशे च ।
 यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्भूतदर्शने ।
 ब्रह्मब्राह्मणलाभो वा महा वा यत्र जायते ॥”
 तस्य देशो यथा,—
 “तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च ।
 एष्टे वाच बने वापि तस्मात् कश्चिरेऽप्यवा ॥
 महादानानि देयानि संसारभयभीरवणा ॥”
 अथ विधानं यथा,—
 “पुरायां तिथिमथावाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 मन्त्रं रचयेद्ब्रह्मणो बौद्धस्य द्वादश वा करान् ॥
 मन्त्रं कारयेद्ब्रह्मणोऽनुभवासनं वृषः ।
 समहस्ता भवेद्देवी मध्ये पञ्चकराच वा ॥
 तन्मध्ये तीर्यं कुर्यात् सारदासमयं शुभम् ।
 जुह्यात् कृष्णानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥”
 तुलारोपणप्रस्तावे ।
 “रक्षिभिस्त्रोरणाये तु बन्धयेच्च विधानतः ।
 सुमेखलायोनिसमायुतानि
 संपूर्णकुम्भानि सञ्चासनाणि ।
 सुताम्रकुण्डल्यसंयुतानि
 सयज्ञपात्राणि सङ्गज्जुवाणि ॥
 हस्तप्रमाणानि तिलाण्यपूर-
 पुष्पोपहारानि सुशीभनानि ।
 पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
 यद्वादिदेवैश्चरपूजनाय ॥
 अर्घ्यार्चनं ब्रह्मशिवायुतानां
 तत्रैव कार्यं फलवन्महात्मैः ।
 ब्रह्मशिवायुतानां प्रतिमासु पूजा कार्या इत-
 रेषां स्थूलैः कार्या ।
 लोकेष्टवर्णाः परितः प्रताका-
 मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात् ॥
 द्वारेषु कार्याणि च तोरणाणि
 चत्वार्यपि चौरवनस्थानीनाम् ।
 द्वारेषु कुम्भद्वयमथ कार्यं
 सगन्धधूपान्तररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
 यत्पूर्वं सारदासमयं जुह्यादित्युक्तं तत्स्येदानी-
 ममुष्ठानमाह ।
 बालेकूटीचन्दनदेवदार-
 श्रीपर्णिवस्त्रप्रियकाञ्चनोत्तमम् ।
 सत्सङ्घं हस्तयुगावखान्तं
 कृत्वा ढङ्गं पञ्चकरोक्ष्णं तत् ॥
 तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
 दधोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
 चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
 अन्तरान् तयोर्हस्तौ भवेदध्यङ्गमेव च ॥
 समानजातिश्च तुलावल्गुः
 जैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
 जैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्मितवायुदेवास्त-
 नेति बौद्धम् ।
 देर्ध्वेण वा हस्तचतुष्टयं स्यात्
 पूर्वोत्तमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥
 सुवर्णपद्माभरणा च कार्या
 सुलोहपाशद्वयद्वन्द्वलाभिः ।

तुलापु

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माण्डविकेपनाट्या ।
चक्रं लिखितारिजगमभयुक्तं
नागारणोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकक्षोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकप्रोभम् ॥

इति तुलाभिर्माण्डविकम् ॥ ॥

अथ द्विजा वैदविदश्च कार्याः
सुवामवेशाभ्ययप्रीत्युक्ताः ।
विधानदद्याः पटवोऽयुक्ता
वे चायंदेशप्रभवा द्विजिजाः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्थदेश-
समस्तवः प्रीत्युक्ताभिरूपः ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदत्तः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्वार्थं ज्ञेयदेविदौ यथाक्ता
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च प्रोक्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पञ्चा-
दर्थ्यं गायत्र्युत्तरतश्च कार्यौ ॥
विनायकादियज्ञलोकपाल-
वन्द्यकादित्यमरत्नानाम् ।
अस्त्राच्युतेष्टानवनक्षत्रीणां
स्वमन्त्रतो होमस्तुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्चयेत्तोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरर्चयेत्तुलामानयुक्तः ॥

इत्यावाह्यं सुरान्द्रादित्यगम्भीरं हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हेमानि कृत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतो दिशम् ॥
उपोविनास्ततः सर्वं हस्तैर्वमधिवसनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाक्त्रणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन आपितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
मुक्तामाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
सन्धीभूता जगद्धात्रा निर्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्वसत्त्वानि तथा भूतशक्तानि च ।
धर्माधर्मज्ञानं मध्ये स्थापितानि जगद्धिते ॥
त्वं तुलैः सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
न एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मात्तमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञकः ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मान्मातुं संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथावाह्यं कृत्वाधिवासं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामाह्वयेद्वयः ॥
सखद्वयगम्भीरः कवची सञ्जाभरणभूषितः ।
धर्मेराजमथादाय हेमं सूर्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां गद्गदुद्दिष्टामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे असेयुर्जिह्वपुङ्गवाः ॥

तुलापु

वा स्थाप्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिस्त्वस्यरेचरः ॥
चक्रमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते सान्धीभूतानां सान्धीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्वं सहस्रावरणकमम् ॥
सर्वभूतात्मभूतस्यो नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्ण्य गुरवे पूर्वमङ्गं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुशास्त्रं तथाच्येधोरपि दापयेत् ।
दीनानायविश्रुतादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गुरुं हेमं संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्गुणवर्धं यस्माच्छोकवाधिकरं वृक्षम् ॥
प्रीतिं परस्मीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाकायसम्भवेः ॥
यावद्वातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्णाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मातुष्यमाश्रय कदाचित् कालपर्यये ।
धनधान्यसङ्गो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पित्रगणान् दश पूर्वान् दद्यापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभागजायते नरः ।
जन्मप्रवृत्तिं यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुजती यः प्रयच्छति ॥
तावद्दशप्रमाणेन निर्मलः स्वर्गभागभवेत् ।
अनन्तरं भवेद्वाजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुली वा सर्वबाधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा सुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्धसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य कर्ष्यसा सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते सुतमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रौप्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽध्वरः शतसंकीर्णं विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रजस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुष्यमाप्नुयात् ।
हृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तेजस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद् द्विजा-

तये ॥

अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुश्चानपि जायते ।
अमरः सर्वसौभाग्यं सर्वान् कामान् मनुष्यदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिज्ञाकाधिपस्थाने प्रतिमन्त्रन्तं वसेन् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽध्वरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिन्लोके महीयते ॥

तुवर

कर्मसयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमहिराजितपादपीठः ।
अहान्वितो भवति यश्च सङ्गस्यारी
दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्निवृत्तः
कालाक्षरे क्षरति वाचयतीह लोके ।
यो वा श्रव्योति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वाचपुत्रं परदेवपुत्रम् ॥”

इति वानसागरः ॥

तुलावीचं, स्त्री, (तुलायास्तोत्रनक्षत्रं वीचं मूलम् ।
यद्वा, तुलायै परिमाणाया वीचम् ।) गुञ्जा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुलिः । रस्य जः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥ तुलिका । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति साहस्यं गच्छतीति ।
तुल + बाहुलकात् इकम् । स च कित् ।) खड्ग-
निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तुलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः ।
डीप् । एषो ङुस् ।) शास्त्रलिः । इति रत्नमाला ॥
तुलिफला, स्त्री, (तुलि तुलयुक्तं फलं यस्याः । एषो-
दरादित्वात् ङुस् ।) शास्त्रलिः । इति रत्न-
माला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य जः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥

तुलाः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्मेति” ।
४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) साहस्ययुक्तः । तम-
पर्यायः । समः २ सङ्घः ३ सङ्घः ४ सङ्घः ५
साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
सधर्मेः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।

“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अहोरात्र्यहरं भूयं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्यास्तुल्यवाचका यथा । निभः १
सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ भूतः ६ रूपः ७
कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्वविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।

“गन्धर्वराजो बलवास्तुल्यनामाभ्यवात्सदा ॥”)
तुल्यपानं, स्त्री, (तुल्यैरास्मीयजनेः सह पानम् ।)
आस्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाये कृतं
पानम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥

तुवरः, पुं स्त्री, (तवति द्विजस्तु रोगान्निज ।
तु + बाहुलकात् ऋचप्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-
रसः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ त्रि, कषाययुक्तः ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“नातिसान्द्रत्वं तत्रं स्वाह्वनं तुवरं रसे ॥”)
वस्युहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनाजः, पुं, (तुवरः कषायो यावनाजः ।)
धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । तुवरः २ कषाय-

तुषय

यावनाः ३ रक्तयावनाः ४ लोहितकुस्तुभ-
घान्यम् ५ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विरेचकत्वम् । संघाहित्वम् । वातघ्नमन-
त्वम् । विदाहित्वम् । शोषकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्यस्याः ।
तुवर + ठन् ।) सुराङ्गनन्दिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । १२१ ॥ (तुवर्येव । तुवरौ + स्वार्थे
कन् इत्त्वम् ।) आढकी । इति भरतः ॥
तुवरी, स्त्री, (तुवर + विष्वात् डीष् ।) आढकी ।
(यथा, वैद्यकरजमालायाम् ।

“आढकी तुवरी स्या ॥”

वन्वरी तुलसी । तत्पर्यायाश्च यथा,—

“वन्वरी तुवरी तुलसी खरपुष्पाजगन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सौराङ्गनन्दिका । तत्पर्यायः । ऋतु २ सौराङ्गो
ऋतुका ४ आसङ्गः ५ मसी ६ सुराङ्गना ७
ऋतालकम् ८ काली ९ नन्दिका १० सुर-
नन्दिका ११ सुखा १२ काशी १३ सुजाता १४
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
आहित्वम् । हृदिपित्तज्वरानाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“तुवरी आहिनी शीता लज्जी कफविघासजिन् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोटलमिप्रयुत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तुवरीश्लिम्, पुं, (तुवरी आढकीव श्लिम् ।
तुवरीवदशत्वात् तथात्वम् । यद्वा, तुवर्या इव
श्लिम्ना फलत्वक् यस्य ।) चक्रमहकटुचः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

तुविः, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाणा ॥ (बहु-
शब्दार्थः । इति निघण्टुः । ३ । १२ ॥ “तवत-
वृद्धार्थः सौजो धातुः । ‘अच इः’ उगां
४ । १३० ॥ इति इः । वृद्धिर्हि बहुः । ” इति
तट्टीका ॥ “उच । तुवि । पुन । भूरि । शचत् ।
विचम् । परीक्षसा । आकशिः । शतम् । सच-
सम् । सलितम् । कुविदिति द्वादश बहु
नामानि ॥” इति निघण्टुः । ३ । १२ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ३ । २० ।

“तुविकृभिर्जुधावान् ॥”

तुष, छ य स्त्री णि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-अर्क-अनिट् ।) छ, अतुपत् । य,
तुष्यति । औ, लोट । णि, तुष्टोऽस्ति । इति
दुर्गादायः ॥

तुषः, पुं, (तुष + “इगुपधयेति । ” ३ । १ । १२५ ।
इति कः ।) घान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रो-
दये द्वितीयाह्ने ।

“जीह्वीन् जिह्वासति सितोत्तमतल्लुलाटान्
को नाम मोक्षुषकणोपहितान् हितार्थी ॥”

विभीतकटुचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥

तुषपङ्, पुं, (तुष्य गृह्यते इति । पङ् + कर्मणि
अप् ।) अग्निः । इति जिकारशेषः ॥

तुषितः

तुषवारः, पुं, (तुषं सरति अतुसरतीति । ऋ +
अच् । तुषपुष्पाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य
तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाणा ॥

तुषानलः, पुं, (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तन्-
पर्यायः । कुङ्कुलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
(यथा, धूर्तसमागमे ।

“तुषानलकणप्रायाश्च भूरेखवः ॥”

तुषारः, पुं, (तुष्यत्यनेन श्रुत्यादिरिति । तुष तुष्टौ
+ “तुषारादयश्च । ” उगां ३ । १२६ । इति
आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतु-
संहारे । ४ । १ ।

“यिलीनपङ्कः प्रपततुषारो

हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ! ॥”

तौघारलक्ष्यगुणाश्च यथा,—

“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तुद्वेषाः ।

धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्र-
पर्यन्ते वह्निरास्ते तद्वद्वाः । वह्निभवा धूमा-
वयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिताः । आपस्तुषा-
राख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च ।
अप्याः प्राणिनां प्रायः भ्रूवहाणामु न हिताः ।
तुषारान् हिमं रूचं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोऽस्तम्भकच्छामिमेहगण्डादिरोगमुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

देशभेदः । (तद्देशोद्भवे, पुं भूषि । यथा,
मातुल्ये । १२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्णान् कारान् पङ्कवान् पारदान्
श्रकान् ॥”

श्रीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१ ॥

(यथा, माघे । १ । १५ ।

“न यावदेतावुदपश्यदित्यौ

जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ॥”

कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतले, जि ।

यथा, नैमिषे । ३ । ६३ ।

“अपां हि तन्माय न वारिधारा

स्नातुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥”

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ + बाहुलकात्
कितच् । यद्वा, तुष + क्तिप् । तुट् सन्तोयो
ऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देव-
गणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १०० ॥ ते
यट्जिघत् स्मृताः । इति भरतः ॥ केषांचिन्नते
द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभक्तनामानः ।
यथा,—

“माणापाजसमागाश्च उदानो ब्याज एव च ।

चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा ।

द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्मारोच्येऽन्तरे ॥”

इति सारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

“पूर्वमन्वन्तरे येष्टा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।

तुषिता नाम तेऽन्योन्यसुखैवस्वतेऽन्तरे ॥

उपस्थितेऽतियशसञ्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

यमवाधीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥

तुष्टिः

आगच्छत इतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रक्यामस्ततः अयो भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
मारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।

अयंमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥
विद्वान् सविता चैव भिन्नो वरुण एव च ।
अंशो भगञ्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुराः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥”
तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । १-४ ।

“तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
इन्द्रो धाता भगवश्चा भिन्नोऽथ वरुणो यमः ।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च ॥”
तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिच्छतिः ।
दधः कविर्विभुः स्वाहा सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् सायन्मन्वान्तरे ॥”
तुष्टी, स्त्री, (तुषादुत्तीर्यतीति । उट् + स्वा +
कः ।) तुष्टोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुष्टोदकं, स्त्री, (तुषादुत्थितमुदकम् ।) काञ्चि-
कम् । इति चारावली । ११५ ॥ काञ्चिक-
भेदः । अस्य लक्षणं यथा,—

“तुष्टोदकं यवैरामैः सतुपैः शकलीकृतैः ॥”

यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥

अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पाक्षु-
क्षिमिगद्वस्त्रिभूतनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।

“तुष्टोदकं वातहरं प्रभेदि

प्रकोपयदक्तपित्तं सहेव ।

विपाचनं स्याज्ज्वरान् क्षमिन्न-

मजीर्यहन्त कटुकं विपाके ॥”

इति चारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

तुष्टः, जि, (तुष + कर्त्तरि क्तः ।) लोवप्राप्तः ।
यथा, पुराणे ।

“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत् ॥”

(यथाच हितोपदेशे ।

“सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥”

तुष्टिः, स्त्री, (तुष + भावे क्तिन् ।) तोषः । (यथा,
मनुः । २ । ६ । [दाम् ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्वि-
आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”

अधिगतार्थादन्यत्र तुष्टत्वबुद्धिः । इति चण्डी-
टीकायां नामोच्चीभिः ॥ (सा च नवविधा ।
इति सांख्याचार्याः ॥ तथाचीकृतम् ।

“आध्यात्मिकव्यवहारः प्रज्ञासुपादानकाल-

माध्याह्नाः ।

वाङ्माविषयीपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥”

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या

धर्मैस्स पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये । ५० । १६ । ११ ॥

तूय

“प्रसूत्याश्च तथा दक्षतस्त्री विप्रतिस्तथा ।
सर्वज्ञे कन्याकासाश्च सन्ध्यानामानि मे श्रुतम् ॥
अह्ना जप्तीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्तयो-

दश्री ॥

प्रकार्यं प्रतिजपाच्च धर्म्मो दातायस्त्रीः प्रभुः ॥”
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
“तुष्टिः पुष्टिः चमा जप्ता जप्ता तन्मा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥”)

तुष्टुः, पुं, (तुष्ट + बाहुलकात् तुक् ।) कर्म-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष्ट, भाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥

तुष्ट, पुं, (तुष्टः । एवोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुष्टः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुष्टं, स्त्री, धूलिः । इति लिङ्गादिसंयत्ते वृक्षशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुष्ट, इत् अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) इत्, अतुष्टत् अतोहीत् ।
अर्हन्मिद्ध वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुष्टिनं, स्त्री, (तोष्टति अर्हति तुष्टतेऽनेनेति वा ।
तुष्ट + “वेपितुस्तोष्टस्त्वञ्च ॥” उर्गा । २ । ५२ ।
इति इत्तु गुण्ये लते इत्त्वञ्च ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।

“वा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीज्ज्वल ।
विरहेण पाण्डित्यं नीता तुष्टिनेन दूर्ज्व ॥”
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।

“किं चन्दनैः सकर्परेस्तुष्टिनेः शीतलैश्च किम् ।
सर्वं ते मित्रगात्रस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
शीतले, त्रि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।

“प्रसरतु प्ररत्नियामा जगन्ति घवलयतु धाम
तुष्टिनाथोः ।

पञ्जरचकोरिकायां कश्चिकाकल्पोऽपि न
विशेषः ॥”)

तुष्टिनाथतेजं, स्त्री, (तुष्टिनाथोः कर्पूरस्य तेजम् ।)
कर्पूरतेजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुष्ट, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुष्टत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तुष्ट, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) इत्थवर्गाद्यादिः । क, तुष्टयति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुष्ट, क ड पूरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तुष्टयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तुष्ट, त् क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घो नञ्ङन्योपधः ।
अतुष्टयतु । इति दुर्गादासः ॥

तूर

तूरः, पुं, स्त्री, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर +
पूरये घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूरीरः ३ निमङ्गः ४ दण्डिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूरी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ११ ।
“तूरखड्गधरः शूरो बह्मगोष्ठाङ्गुलिजवान् ॥”)

तूरकं, स्त्री, (तूरयति सङ्कुचितं भवति समा-
निकापद्वयमिति । तूर + क्तुल् ।) कन्दो-
विशेषः । यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।
“तूरकं समानिकापद्वयं विनानिमम् ॥”

तूरी, स्त्री, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर +
कर्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
“तूरीमुखोद्धृतशरेण विशीर्षपटुक्ति ॥”
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।

“अथो वा वेदना याति वर्षोन्मत्ताश्रयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थां सा तूरीत्युपदिश्यते ॥”)

तूरी, [नृ] पुं, (तूरवराकृतिरस्यस्येति । तूर +
इतिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“तूरी तुमक आपीनस्तुलिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कामलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥”
गुणाश्चास्य यथा,—
“तूरी रक्तः कटुः पाके कवायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो दृढो ज्वणकुष्ठकपित्त-
जित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तूरयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्यायः ।
१८ । ३५ ।
“आरुह्य भगवान् विष्णुर्गङ्गं पक्षिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्रौ गदौ खड्गौ शङ्खौ तूरी तलत्र-
वान् ॥”)

तूरीकः, पुं, (तूरी तूर इव कायतीति । के +
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूरीरः, पुं, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर +
बाहुलकात् ईरन् ।) तूरः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
“तस्य पाप्यो धनुष्किन्वा तूरीरान् समिद्धव्यञ्च ।
त्वरमाणी द्विषन्त्या सर्वमस्मेखताडयत् ॥”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि ङ्यते । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
५१ ।

“तूरीरागयथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूषि च ॥”
तूरकं, स्त्री, तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुतिना
इति भावा ॥ (तुल्यशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)

तूरः, पुं, (तुदतीति । तुद अचने + “दगुप्रधिति ।”
३ । १ । ११५ । इति कः । एवोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ड ई हिंसं । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ड,
तूर्यते । ई, तूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तूर्य

तूरं, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर + घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं बाणविशेषकदाकृतिः पुण्यादौ
अस्त्वस्येति । तूर + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्यं, स्त्री, (तूर सम्भूते + क्तः । पक्षे इहभावः ।
“ज्वरत्वेति ।” ६ । ४ । २० । इत्युट् । “रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
“तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराधराम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गसूर्यमासीदुत्तमतः ॥”)
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्यः, पुं, (तूरते तूर्यं वा । तूर + “बहिस्त्रिभु-
युह्यन्ताह्वारिभ्यो नित् ।” उर्गा । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मज्जम् । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ तूरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ ङीकः । मज्जः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिरितिः ॥ (क्षिप्ते, त्रि । इति निबन्धः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
“मायान् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्ण्यचरति
प्रजानम् ॥”
“तूर्ण्यस्वरमायः ।” इति सायनः ॥)

तूर्यं, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर + यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । ४४ ।
“स तूर्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्त्रिणैः ।
हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजनाड-
यम् ॥”)

तूर्यखण्डः, पुं, (तूर्यस्य खण्ड इव ।) द्रव्यवाद्यम् ।
इति चारावली । २२२ ॥ (कश्चित् तूर्यगङ्गोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ड पूरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । क ड, तूलयति । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । निष्कर्षे इह दयता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काश्चनं बन्धकम् । इति
दुर्गादासः ॥ (कश्चित् तूल किं निष्कर्षे इति
पाठोऽपि ङ्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, स्त्री, (तूलयते पूरयति सर्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरये + कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ये, २५ ॥ अन्धत्वाकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूल इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
तूदः २ जम्बकाक्षम् ३ दाक्षणीयः ४ पूषकः ५
महादाय ६ सुपुष्पम् ७ सुकृपम् ८ नीलहन्त-
कम् ९ क्रसुकः १० विप्रकाशम् ११ मन्दसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूयः १३ । तत्पञ्चजन-
गुणाः । गुलत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुल-
त्वम् । सारकत्वम् । अजत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

राख्यत्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । दृढत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलं, स्त्री पुं, (तूल्यते इत्यतया परिच्छिद्यते इति ।
तूल + कर्मणि घञ् । यद्वा, तूलयते खल्वोऽपि
बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + “इगुपधेति ।” कः ।)
कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥)
तत्पण्यायः । पिपुः २ । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥
पिपुलः ३ पिपुतूलः ४ तूलपिपुः ५ । इत्यमर-
टीका । पिपुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।
“विपरीतं यदा देवं हृणं वक्षसमं भवेत् ।
विधिञ्चेत् सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥”)
तूलकं, स्त्री, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति
हैमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥
तूलकाम्बुकं, स्त्री, (तूलाय तूलस्फोटनाय काम्बुक-
मिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धनुस्वर इति
भाषा । तत्पण्यायः । पिपुलम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।)
तूलकाम्बुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्मिता नालिका नाली ।)
पिप्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पौडज इति
भाषा ॥
तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्मिता नाली ।) तूल-
नालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
तूलपिपुः, पुं, (तूलप्रधानः पिपुस्तूलहृत् ।)
तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूलहृत्, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा हृत् ।)
शास्त्राली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलशकैरा, स्त्री, (तूलस्य शकैरेव ।) कार्पास-
वीजम् । इति शब्दमाला ॥
तूलसेचनं, स्त्री, (तूलस्य सेचनम् ।) छत्रकर्शनम् ।
इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥
तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल +
ञच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्त्तुं + “इगुप-
धात् कित् ।” उणा । ४ । ११६ । इति इन् स च
कित् ।) खनामस्यात्तच्चिकरोपकरणम् । इति
विद्वान्तकौस्तुभसुखादिशक्तिः ॥
तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव । स्वार्थे कन् ।) चित्र-
करोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा,
कुमार । १ । ३२ ॥
“उज्जीलितं तूलिकयेय चित्रं
सुख्यं शुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥”)
तत्पण्यायः । ईविका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
तुलिः ३ तुली ४ ईविका ५ इविका ६ । वीर-
यादिशलाका । इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं
सुवर्णं ज्ञातुं यन्निजिप्यते तज्जैत्यन्ये । आवर्त्तित-
सुवर्णं द्रवाकारं यच्च निक्षिप्यते तच्चेति केचित् ।
इति भरतः ॥ (तूलमस्यस्या इति । तूल +
ठन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के,

१०२ ॥ मोषक् इति भाषा । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २६ । ७८ ।
“प्रविष्टं चान्तः सन्नपपयेद्देव्यस्तूलिकी ।
पटावगुच्छिततनुं शय्यायां काञ्चिदैवतम् ॥”
तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।
“कञ्चुकं तूलगर्भं च तूलिकां रूपवीतकाम् ॥”)
वार्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्यस्याः । तूल + इनिः ।
डीप् ।) लज्जामाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रालिहृत्, इति भावप्रकाशः ॥ (तद्वयथा,
“ताम्बूलं कटुसैलसुखाभवनं तूलीपटी तूलिनी ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिराद्यान्तरे ॥)
तूलफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।)
शास्त्रालिः । इति रत्नमाला ॥
तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् लट्कारा-
दिति वा डीप् ।) नीली । वार्त्तिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, —
“उज्ज्वलतूलिषिलासं सुललितशयनं प्राणि-
नामाभिरामम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हैमन्तलये ॥)
तूवरः, पुं, (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात् वरच्
दीर्घश्च ।) कालं अजातशत्रो गौः । नेडा गरु
इति भाषा । अश्वशृपुत्रवः । इत्यमरः । ३।३।
१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषव्यञ्जन-
त्यक्तः । कथायरसः । इति मेदिनी । व, १६४ ॥
तूवरिका, स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व
ह्रस्वश्च ।) तूवरिका । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
तूवरी, स्त्री, (तूवर + णिङ्गात् डीप् ।) व्याफूकी ।
सौराष्ट्रदेशिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-यकं
सेट् ।) यल्लखरी । तूषन्ति कुलदेवताः । इति
दुर्गादासः ॥
तूष्णीं, [म्] य, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १४७ ।
“यत्किञ्चिद्दृशवर्णाङ्गं सन्निधौ प्रेक्षते धनैः ।
सुख्यमानं परैस्तूष्णीं न स तत्तत्सुमहति ॥”)
तूष्णींशीलः, त्रि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य ।) मौनी । तत्पण्यायः । तूष्णीकः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
तूष्णीकः, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य । “शीले को
मलोपश्च ।” ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
कः मलोपश्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २३ ।
“आसीनमपि तूष्णीकमभुरण्यन्तितं प्रजाः ॥”)
तूष्णीका, [म्] य, (तूष्णीम् + अकचप्रकरणे
“तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।” इति वार्त्तिकोक्ता
काम् । मित्रादस्याद्वयः परः ।) मौनम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । ६ ॥
तूष्णं, स्त्री, (तुस शब्दे + बाहुलकात् तुसेरपि तन्
दीर्घश्च । इत्यण्युल्लङ्घनः । ३ । ८६ ।) धूलिः ।

(“तूस्तानि विनिहन्ति विस्तृतयति पञ्चानं
धातः ।” इति सुधनोद्यम् ॥) जटा । इति
मेदिनी । त्रि, २२ ॥ पापम् । छप्पम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
तृण, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
सकं-सेट् ।) सप्रमखरी । तृणति । इत्यां गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
तृखं, स्त्री, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृट्, [य्] स्त्री, (तृण + णिप् ।) इच्छा । तृण्या ।
(यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
“तृणाः प्रचञ्छातपतापिता भृष्टा
तृषा मृहत्या परिसुष्कतानवः ॥”)
कामकन्या । इति मेदिनी । वी, १३ ॥
तृण, द न उ भस्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तर्गा-
उभं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) द न, तृणोति
तर्गोति तृणते तर्गते । उ, तर्गित्वा तृणा । इति
दुर्गादासः ॥
तृणं, स्त्री, (तृणयते भक्ष्यते गवादिभिरिति । तृण +
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, तृण
हिंसायाम् + “तृष्टेः क्तो हलोपश्च ।” उणा । ५।८
इति कप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नडादि ।
चिनाखड इति न्यातम् । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । अर्जुनम् २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ त्रिगम् ३ खटम् ४ खेडम् ५
हरितम् ६ ताखडम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ । [गम् ।
“जातस्य नदीकुले तस्य तृणस्यापि जलं कल्या-
यत् सलिलमण्णनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥”)
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा, —
“तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यं महादाने यत् पुण्यं हरिसंघे ॥
सर्वत्रतोपवासेषु सर्वेष्वेव तपःसु च ।
सुयः पर्यटने यत् सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ॥
यत् पुण्यं सर्वयज्ञेषु दीक्षायाश्च लभेत्ततः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु शङ्खनिक्षिप्ततृणकाष्ठा-
हरणे दोषा यथा, —
“अग्निचौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः ।
संग्रहे तृणकाष्ठानां क्षते वस्त्रादिपञ्चके ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
(गन्धद्रव्यविशेषः । रामकपूर इति भाषा ॥
अस्य पर्याया यथा, —
“कुलयाश्च सुगन्धश्च तृणं शीतं सुशीतलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तृणकुङ्कुमं, स्त्री, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) सुगन्ध-
द्रव्यभेदः । तत्पण्यायः । तृणाखट् २ गन्धि ३
तृणशीतलम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६
तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९ । अस्य
शुभाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतशोष-
कक्षूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वम् । परमभास्व-
रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृतीय

तृतीय

तृतीय

हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) हृत्कुटी-
रहितम् । तत्पर्यायः । कायमानम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हृत्कुटीः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
हृत्कुटीः, पुं, (हृत्कुटी कुटी इव ।) तुल्यो । इति
शब्दमात्रा ॥
हृत्कुटीः, पुं, (हृत्कुटी कुटी इव ।) वंशः । इति
हारावली ॥ १०८ ॥
हृत्कुटीः, पुं, (हृत्कुटी + स्वार्थे कन् ।) वंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी गोधिव क्षुद्रत्वात् ।)
चित्रकोणः । लक्षणः । इति मेदिनी । घे,
४६ ॥ हृत्कुटीका । इति केचित् ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी यत्किञ्चिद्विषयस्य ।)
स्वर्णजीवनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, [नृ] पुं, (हृत् कुटीरिति । यच् +
निनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मणिर्विशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ कापुर-
दाना इति भाषा । तत्पर्यायः । मृकापूङ्गुः २
हृत्कुटीः ३ । इति हारावली ॥
हृत्कुटी, [नृ] वि, (हृत् कुटी भस्मं यस्य ।
“जम्भा सुहरितहृत्कुटीभ्यः” ५।४।२०५।
इति निपातनात् साधुः ।) हृत्कुटीः । (हृत्-
मिव जम्भो दन्तो यस्य ।) हृत्कुटीदन्तयुक्तः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
हृत्कुटी, स्त्री, धनुः । (हृत्कुटी भावः । हृत् +
भावे तल् ।) हृत्कुटीम् । इति मेदिनी । ते,
११३ ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) हृत्कुटी इव
वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी ।
खर्जूरः । खर्जूरौ । नारिकेलः । हिमालः ।
एषां निधिसंज्ञाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
मोहलत्वम् । बलकारित्वम् । हृत्कुटीम् । हृत्कुटी-
सन्तापनाश्रित्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी धान्यम् ।) धान्य-
विशेषः । उडिधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी ध्वज इव दीर्घत्वात् ।)
वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी पत्रमस्यस्याः ।
ठन् टाप् च ।) हृत्कुटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी पत्रमस्यस्याः । डीष् ।)
गुह्यश्रिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी पुष्पमिव ।) हृत्कुटी-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी पुष्पमस्याः । डीष् ।)
सिन्दूरपुष्पीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी पूलः संवृत्तिर्येष । ततो
गौरादित्वात् डीष् ।) हृत्कुटीरिति तत्पर्यायः । तया-
लम् ।) चक्षुः । इति हारावली ॥ १६६ ॥
चक्षु इति भाषा ॥

हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी मणिः ।) हृत्कुटी ।
इति हारावली ॥ २१६ ॥
हृत्कुटी, पुं, लमकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जामिन् इति भाषा ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी राजते प्रोभते इति । राज
+ क्त्वा ।) हृत्कुटी राजा वा समासे टच् ।)
तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा,
आर्षाचमश्रुत्वाम् । ५६७ ।) [लम्बम् ।
“श्रीः श्रीपतेन राण्यं हृत्कुटीराज्यसाम्यतो
कुचयोः सम्बन्धं स्यात् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम्”]
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी वल्गुजा ।) वल्गुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी वीजमिव वीजमस्य ।)
श्यामाकः । इति रत्नमात्रा ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी उत्तमः ।)
श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी शीतं शीतलम् ।) कृ-
तम् । गन्धहृत्कुटीम् । इति रत्नमात्रा ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी शीता शीतला ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी मूलम् ।) मल्लिका ।
केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥
(एतद्गुणा यथा,—
“नीपं सभागवं प्रीति हृत्कुटी विककृतम् ।
प्राचीनामलकश्चैव दोषघ्नश्च हृत्कुटी च ॥”
इति चरके छत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
हृत्कुटी, वि ।
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी घटं पदा यस्य ।)
वरोकः । इति हारावली ॥ २१७ ॥ बोलता
इति भाषा ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी सारी यस्याः । असा-
रत्वात् तयात्वम् ।) कदली । इति हारा-
वली ॥ १०५ ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।)
कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) हृत्कुटी-
युक्ताङ्गलिका । अङ्गलिकोपरि हृत्कुटीरिति
यत्पर्यायः । मयटः २ । इति हारा-
वली ॥ २२३ ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) मन्था-
नकहृत्कुटीम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) श्राकपार्थिववत्
समासः ।) हृत्कुटीरिति । तत्पर्यायः । वत-
सलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी अङ्गुली ।) अङ्गुली ।
हृत्कुटीरिति तत्पर्यायः । लक्षणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी आङ्गुली पुष्टत्वात् ।) पर्वत-
हृत्कुटीम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी अङ्गुली ।) लवणहृत्कुटीम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हृत्कुटी, [ज] पुं, (हृत्कुटी अङ्गुली इव रक्तवर्ण-
त्वात् ।) हृत्कुटीम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी इन्दुरिव ।) वल्गुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी उत्तमः ।) उत्तमहृत्कुटीम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, पुं, (हृत्कुटी सङ्घ उद्भवतीति । उत् +
भू + क्त्वा ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्कुटी, [स] स्त्री, (हृत्कुटीरिति कुटी वसति-
स्थानम् ।) कायमानम् । हृत्कुटीरिति तत्पर्यायः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खकुटी चर इति
भाषा ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटीरिति कुटी ।) हृत्कुटी-
बालुकाङ्गुलीरिति शब्दचक्रिका ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (हृत्कुटी सम्बन्धः । “पाशादिभ्यो
यः” ४।२।४६ । इति यः ।) हृत्कुटीः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥
हृत्कुटी, वि, (अद्यापि पूरणः । वि + “जेः सम्प-
सारणश्च” ५।२।५५ । इति तीयः सम्प-
सारणश्च ।) अद्यापि पूरणः । इति आकर-
णम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः ।
२ । ३५ ।
“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः ।
प्रथमेऽहो हृत्कुटी वा कर्मस्य श्रुतिचोदनात् ॥”)
हृत्कुटीप्रकृतिः, स्त्री, हृत्कुटी प्रकृतिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
हृत्कुटी, स्त्री, (अद्यापि पूरणः । वि + “जेः
सम्पसारणश्च” ५।२।५५ । इति तीयः
सम्पसारणश्च । तत्पर्यायः ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रमण्डलस्य हृत्कुटीकलाक्रियाकृपा तत्-
क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
“सकलगुणशरीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सम्बन्धोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यपादी
भवति निखिलविदो यत्कृतीयाप्रकृतः ॥”
इति कौटिलीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयहृत्कुटी । यथा,
श्रुतिः ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र । शुक्लपक्षे हृत्कुटी ।
अक्षयसा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणी-
युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं सप्तदाहृतम् ॥”
भवित्ये ।
या शुक्ला कृष्णाहृत्कुटी । वैशाखे मासि वै तिथिः ।
हृत्कुटी साक्षया लोके गीर्वाणेरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुत्रो वीरः लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजमन्त्रम् । हेममालिनः
सम्बन्धः ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यः पश्यति हृत्कुटीयां कथं चन्दनचर्चितम् ।

तप

वैशाखस्य चिते पक्षे स यावत्तुतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।

“वैशाखस्य चिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनेरतिशोभनेः ॥”
महापुराणम् ।

“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगचारववान् कृतम् ॥
जज्ञल्लोकाभिपयगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्ष्णो यवेर्होमो यवेर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान् ।

पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ॥
भगीरथश्च कृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
जानं दानं तपः आहुं जपहोमादिकश्च यत् ॥
अह्वया क्रियते तत्र तदानन्ताय कल्पते ॥
अज्ञानन्त्यफलश्रुतेः पूर्ववचने नञ्चयोगः फला-
तिशयार्थः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

प्राज्ञं श्रीवराहधरणीसंवादे ।
“जेतायुगं तृतीयायां युक्तायां मासि माघवे ।
प्रवृत्तश्च ज्योतिष्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्तिताः ॥
अथवा सोऽयं लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
जाने दानेऽर्चने आहुं जपे पूर्ववत्तर्पणे ॥
येऽर्चयन्ति यवेर्विष्णुं आहुं कुर्वन्ति यज्ञतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलास १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृतं, त्रि, (तृतीयं कथयं कृतम् । “लभो
द्वितीयतृतीयशब्दबीजात् कृतौ ॥” ५।४।५५ इति
आप् ।) वारज्यलटलेजम् । इत्यमरः । १२।६।६॥

तिनवार चाव देवोया ज्ञेय इति भाषा ॥

तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-
पूरणाय ॥” ६।३।१८ इति न पुंस्त्वः ।)
नपुंसकम् । इत्यमरः । २।६।३६ ॥

तद, हिंसे । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) तर्हति । इति
दुर्गादासः ॥

तद, उ अ घ इर । अनादरे । हिंसे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
कावेट् ।) उ, तर्हत्वा लृङ् । अ घ, लृङ्गति
लृङ् । इर, अलृङ्गत् अलृङ्गत् । इति दुर्गादासः ॥

तृप्, प्र प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्रीयनमिह प्रीतीभावः । प्र,
लृप्ति लृप्ति वा लाभाल्लोकः । तलृप् । इति
दुर्गादासः ॥

तृप्, प्र प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्र, लृप्ति लृप्ति । तलृप् ।
इति दुर्गादासः ॥

तृप्, उ अ घ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । ऊ, अलृङ्गीत्
अलृङ्गीत् । प्र, लृप्ति । इति दुर्गादासः ॥

तृप्, कि सन्धीयने । प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति
तर्पति । योऽभिजयं तर्पयतीति हज्जावुषः ।
इति दुर्गादासः ॥

तपः

तप, न प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-परं-
सकं-सेट् ।) प्रीयनं प्रीतीकरणम् । न, लृप्ति
पितरं पुनः । ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तप, प प्र प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, लृप्ति ततर्प । इति
दुर्गादासः ॥

तप, भि लृ य ऊ प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-सकं-सेट् ।) भि, लृप्ति । ऊ,
अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति ।
विषयविधानात् पक्षे टांविस्तेन अलृप्ति ।
अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति ।
तर्पयति तर्पयति । प्रीयनमिह प्रीतीभावः
प्रीतीकरणम् । सन्धीयने लृप्ति मधुनि पिव-
न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितृनतासौत्पत्तस्तोये-
रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

तपत्, पुं, (लृप्ति प्रीयतीति । तृप् + “संज्ञ-
तृप्पदेहत् ॥” उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) चम् । इत्युणादिकोषः ॥
लृप्ति । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
(प्रीययति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
“लृप्तिस्त्वोमपिबद्धित्वा सुतं यथावशात् ॥”

“तप प्रीयने तुदादः । आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वाच्चमभावः लृप्ति इन् ॥” इति सायनः ॥
तृपला, स्त्री, (तृपयतीति । तृप् प्रीयने + “कल-
स्तृपश्च ॥” उणां १ । १०६ । इति कलः । तत-
टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिपला ।
इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥ (क्षिप्तप्रहा-
रिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६७ । ८ ।
“प्रहंसास्तृपलं मन्थुमच्छामादस्तं तृपगणाः
अयासुः ॥”

“तृपलशब्दः क्षिप्तवाची । तदुक्तं यास्केन ।
तृपलप्रभम्भा क्षिप्तप्रहारोति । क्षिप्तप्रहारिणं
मन्थुम् ॥” इति सायनः ॥)

तृप्, त्रि, (तृप् प्रीयने + क्त ।) तृप्तिवृत्तः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, नैषधे ।
३ । ६३ ।

“सुहृन्मन्मोगितान्ततुटे
न नैषधं कार्यमिहं निगाढम् ।
अप्रां हि तृपय न वारिधारा
स्वाहुः सुगन्धिः स्वदते सुवारा ॥”)

तृप्, स्त्री, (तृप् प्रीयने + भावे क्तिन् ।) भक्त-
गादिनाकाङ्क्षाविष्टः । तत्पठ्यायः । सौहि-
ल्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
प्रीयनम् ४ आसितभवनम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १ । २० ।
“श्रुतान्ध्यानि सन्ध्या । तन्मन्त्राणि स्वतानि च ।
नैव तर्पि ब्रह्मामोऽहं सुधापानेऽभरा यथा ॥”)

तृप्, पुं, (लृप्तिप्रयनेति । तृप् + “क्तायितच्चीति ॥”
उणां २ । १३ । इति रक् ।) तृप्ति । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे
उणादित्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २ । ५ ।

तृषितः

“न यं सुको न दुराशीर्न तृषा उरयचक्षम् ।
अपसृक्षते सुहार्दम् ॥” “तृषाक्षर्पका अग्ने
चरुपुरोडाशादयश्च यमिन् नानासृक्षते न
न प्रीययन्ति अपि तु प्रीययन्त्येव तमिन् स्तुमः
इति शेषः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

तृप्, प प्र प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, तृप्ति ततर्प । इति
दुर्गादासः ॥

तृपला, स्त्री, (तृप्ति प्रीयतीति । तृप् + “कल-
स्तृपश्च ॥” उणां १ । १०६ । इति चकारात्
लृप्तिरपि कलः ।) त्रिपला । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

तृप्, पुं, (तृप्ति प्रीयतीति । तृप् क्लेशे +
“खर्णादिभ्य ऊः ॥” १ । ४६६ । इत्युणादिकोष-
टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।)
सर्पलातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृप्, इर य तृप्ति वि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर, अलृप्ति । अलृ-
प्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति । अलृप्ति ।
य, तृप्ति । भि, तृप्ति । तृप् । आकाङ्क्षा ।
तथा च । इच्छाकाङ्क्षा सृष्टिहा तृप् बाष्ठा
लिप्ता मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुप-
स्थितमप्यहीदजः पितुरास्ते न भोगतृष्णयैति
रघुः । तृप्ति धनं लोकः । तृप्ति पिपासाया-
मिति प्राश्नः । तृप्ति तीर्थं प्राण्यः । इति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष + क्तिप् पक्षे टाप् ।) तृषा ।
(अस्याः निवारणोपायो यथा,—

“काष्ठमर्थं पशुकोशीरं प्राप्तामधुकचन्दनम् ।

बालकं शर्करायुक्तं काथं पितृनृषापहम् ॥

वटदमो रोध्रमिता च चन्दनं

सदाङ्गं तच्छुद्धावनेन ।

पितृं सुग्रीतेन जलेन वापि

पीतञ्च पितृत्वं तृषापहम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥
भुक्तोद्भवायास्तृषाया हेतुर्धया,—

“क्षिणं तथात्वं लवणञ्च भुक्तं
गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥”

इति वैद्यकमाधवकरकृतसंज्ञविनिश्चये तृष्णाधि-
कारे ॥ इच्छा । (यथा, हितोपदेशे । १ । २६६ ।

“लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषायां दुःखमाप्नोति परचेह च मानवः ॥”)

कामकन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ काङ्क्ष-
लिकील्लः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभूः, स्त्री, (तृषाया भूतत्पत्तिस्थानम् ।)
क्षोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहं, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन + क्तः ।)
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन + क्तः +
टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषितः, त्रि, (तृप् तृषा वा सञ्जाताश्च । तारका-
दित्वात् इत् ।) तृषायुक्तः । तत्पठ्यायः ।

तर्धितः २ सट्ट ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
 “हृदितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥”
 भावे क्तः ।) टण्यायाम्, स्त्री ।
 हृदितोत्तरा, स्त्री, (हृदितः उत्तरी यस्याः ।)
 अग्रनपणौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टण्याक्, [ज्] चि. (हृष्यति आकाङ्क्षतीति । हृष् + “स्वपिठमोर्नजिङ् ।” ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) शुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥
 (हृदितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
 “असिचक्षुस्तुर्व गीतमाय टण्याये ॥”)
 टण्या, स्त्री. (हृष् + “हृषिश्रिदिभ्यः कित् ।”
 उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अना-
 त्नीयस्त्रीकारेष्वा । इति चण्डीटीकायां नागोजी-
 भट्टः ॥ सा लिङ्गा । (यथा, रघुः । ८ । २ ।
 “तदुपस्थितमग्रहीदजः
 पितुराह्वेति न भोगटण्याया ॥”)
 पानेष्वा । इति मेदिनी । शी, १६ ॥ तत्-
 पर्यायः । उदया २ पिपासा ३ हट्ट ४ तर्धः ५
 इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ टण्या ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तर्धणम् ७ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥
 रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
 “वातात् पित्तात् कफात् टण्या सर्पिपातात्
 त्रयस्ययात् ।
 घट्टी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्तं तु कारणम् ॥
 सञ्जासु तत् प्रकीर्णो हि सौम्यधातुप्रशोधयत् ।
 सर्वदेहे भ्रमात् कम्पतामलहाहमोक्षकत् ॥
 जिह्वाग्लगलस्त्रोमतालुनोयवहाः शिराः ।
 संशोष्य टण्या जायन्ते तासां सामान्यलक्ष-
 णम् ॥ ३ ॥
 मुखशोषो जलाहपरिदग्धः स्वरक्षयः ।
 कण्ठोर्ध्वज्ज्वाकाकंश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्षमः ॥
 प्रलापश्च त्विभ्रंशो गृह्ण्योक्तोक्तधामयाः ।
 मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
 गन्धाश्चानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्रावलक्षणाः ।
 शीताम्बुफेनट्टिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
 रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
 कफं रण्डि कुपितस्त्रोयवाह्यु मावतः ॥
 स्रोतःसु स कफस्त्रेण पक्ववच्छेद्यते ततः ।
 शूकरिवापितः कण्ठो निद्रामधुरवक्रता ॥
 आत्मनः शिरसो जायं स्तेमित्यच्छेदोरोचकाः ।
 आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्वलक्षणः ॥
 आमोद्भवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
 उष्णक्रान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तथा ॥
 टण्या योर्ध्वं गतं कोष्ठं क्षुभ्यात् पित्तजैव सा ।
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः क्षे-
 पाकजा ॥
 स्निग्धकटुलवणभोजनेन कफोद्भवा ।
 टण्यारसचयोक्तेन लक्षणेन चयात्मिका ॥
 शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
 या टण्या जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥”
 इति गारुडे टण्यानिदानम् १५८ अध्यायः ॥ ३ ॥

तदीयं यथा,—
 “त्रिफलापिप्पलीपूर्णा भक्षितं मधुना युतम् ।
 भोजनारौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥”
 इति तत्रैव १२४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च । “अथ टण्याधिकारः । तत्र टण्याया
 निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।
 भयश्रमाभ्यां वलसङ्कयाद्वा
 ऊर्ध्वं पित्तं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
 पित्तं सवातं कुपितं गरायां
 तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
 स्रोतःस्वर्पा वाह्येषु दूषितेषु
 दीर्घेह हट्टं सम्भवतीह जनोः ।
 तिस्रः स्मृतास्ताः चतुर्था
 चयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
 सुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
 निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥
 गरायां पित्तं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं
 सवातं पित्तविवर्द्धनैः कटुन्मोघादिभिः कुपि-
 तम् । भयश्रमाभ्यां वलसङ्कयादुपवासादेश्च
 वातः कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् तालु-
 प्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालु-
 न्येव दूषिते टण्या भवति । किन्तु जलवाहि-
 स्रोतःस्वर्पा । अत आह । स्रोतःस्वितादि ।
 नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे
 स्रोतसौ सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेक-
 प्रतानयोगात्तद्दोषः । अपां वाह्येषु स्रोतः-
 स्थिति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः
 रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्रमेण
 च । संशोष्य गृणां देहे कुरुतस्तृणामतिवर्णौ
 पित्तानिजावर्ति ॥ सङ्ग्रामाह । तिस्र इत्यादि ॥
 टण्यायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
 सततं यः पिबेत्तोयं न हस्तिमधिगच्छति ।
 सुहृः काङ्क्षति तोयकु तं टण्यार्हितमादिशेत् ॥
 वातजाया लक्षणमाह ।
 क्षामास्थिता मारुतसम्भवार्था
 तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
 स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं
 शीताभिरङ्गिश्च विट्टमेति ॥
 शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो
 रसाम्बुवाहधमनीनिरोधः ॥ ३ ॥ पित्तजामाह ।
 मूर्च्छास्त्रिदोषविलापदाहा
 रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
 शीताभिनन्दा सुखतिक्तता च
 पित्तात्मिकायां परिधूपनश्च ॥
 विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च
 शोषः । शीताभिनन्दा शीतेष्वा । परिधूपनं
 कण्ठाहूमनिर्गम इव ॥
 कफजामाह ।
 वाय्वावरोधात् कफसंघटेभ्यौ
 टण्या वलासेन भवेन्नरस्य ।
 निद्राशुक्लं मधुरास्यता च
 तथार्हितः सुश्रुति चातिमात्रम् ॥

अभ्यौ जठराभ्यौ । कफसंघटे स्वकारणकुपितेन
 कफेनोपरिष्ठादाच्छादिते । वाय्वावरोधात् अभ्ये-
 रवावरोधात् । अवरोहानलोष्णाम्बुवहस्रोतः-
 शोषणात् वलासेन कफेन नरस्य टण्या भवेत् ।
 तथा टण्याया अर्हितः पीडितः । सुश्रुति जग्री
 भवति ॥ ३ ॥
 चतुर्णामाह ।
 चतस्र रक्ताशोषितनिर्गमाभ्यां
 टण्या चतुर्थी चतुर्णा मता तु ।
 चतस्र शब्दादिचतस्रस्तस्य । रक् पीडा ॥ ३ ॥
 चयजामाह ।
 रसचयाद्या चयसम्भवा सा
 तथाभिभूतस्तु निशदिनेषु ।
 मेपीयतेभ्यः स सुखं न याति
 तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
 रसचयोक्तानि च लक्षणाणि
 तस्यामपेक्षेण भिद्यन्वावस्येत् ।
 रसचयलक्षणाणि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसचये
 हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता टण्या चेति ।
 अवस्येत् जानीयात् ॥ ३ ॥
 आमजामाह ।
 त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
 हृत्फलनिष्ठोवनसादकर्त्री ॥ ३ ॥
 सुक्तोद्भवामाह ।
 स्निग्धं तथान्नं लवणश्च सुक्तं
 गुर्वन्तमेवाशु हर्षां करोति ।
 लवणश्चेति चकारात् कटु च ॥ ३ ॥
 उपसर्गजामाह ।
 तीक्ष्णस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
 भवति खलु सोपसर्गात् टण्या सा शोषिणी कष्टा ॥
 शोषिणी धातुशोषिणी ॥ ३ ॥
 उपसर्गागाह ।
 ज्वरो मोहः क्षयः आसौ वाधिर्यं कास एव च ।
 बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सन्निधौ तदुपद्रवाः ॥ ३ ॥
 तदुपद्रवाया अरिहृत्क्ष्वाह ।
 ज्वरमोहक्षयकासश्चासाद्युपहृष्टदेहानाम् ।
 सञ्जास्तुतिप्रसक्ता रोगलक्षणानि वभिप्रसक्तानाम् ॥
 घोरोपद्रवयुक्तास्तृणा मरणाय विज्ञेयाः ।
 आदिशब्दादतीसारादीनां यद्वयम् । अति-
 प्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव-
 सुखशोषादियुताः ॥ ३ ॥
 अथ टण्यायाश्चिकित्सा ।
 वातप्रमत्तपानं गृह्णन् धीतश्च वातटण्यायाम् ।
 टण्यायां पवनोत्थायां सगुहं दधि प्रस्यते ।
 स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्तटण्यापचं परम् ॥ ३ ॥
 सुक्ष्मपण्डितकोटीचक्राख्योपशोचनैः ।
 श्रुतं शीतं जलं दद्यात् हृद्दाहज्वरप्रान्तये ॥
 हृत्वा धान्याकम् । कश्चिद्वाचीश्च दद्यात् ।
 चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातिटण्याहरत्वात् ।
 श्रुतमर्जुपक्रमत्र कर्णैश्चम् । इति पङ्कजपानम् ॥ १ ॥
 लाजोदकं मधुयुतं शीतं शुद्धविमर्हितम् ।
 काशरौशर्करायुक्तं पिबेत् टण्यार्हितो नरः ॥ २ ॥

आस्तरणमाद्र्वासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्तिरिति दाहस्योपशान्तिरिति हि
नियतम् ॥ ३ ॥
गीतगीतुरसदीरयदीमधुमधुनपलेः ।
नियतं नासिकापीतेकृष्णा शान्तिरिति दाहस्य ॥ ४ ॥
वैद्यदां जनयत्यास्ये सन्ध्याति सुखे जलम् ।
लवणादाहप्रशमनं मधुगण्डप्रधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्रीमशोषे मूर्च्छनि दापयेत् ।
केसरं मातुलुङ्गस्य घृतसौम्यवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाहिकं वदरं लोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्टा मूर्च्छनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकृष्टाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्दामयेच्चापि तेन लवणा प्रशान्तिरिति ॥ ८ ॥
प्रातः सशर्करं पेये हिमो घान्याकनम्भवः ।
जयेत् लवणा तथा दाहं भवेत् सोतोविशो-
धनम् ॥ ९ ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाञ्च वटरोहकम् ।
रतनस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
लवणा प्रवृद्धां हृत्पेया सुखशोषञ्च दाहणम् ॥ १० ॥
चतोद्वर्गं रत्ननिवारणेन
जयेत् क्षतानामखण्डञ्च प्रातः ॥ ११ ॥
चयोत्थितां दीरजलं निहत्या-
न्मोहकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्वर्गं विस्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ॥ १३ ॥
गुर्वज्जामुस्त्रिखनेर्ज्येष्ठ
क्षयं विना सर्वलताञ्च लवणम् ॥
उज्जिखनेः लेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥
जिह्वेद्रे भुक्ते वा लवणा स्यान्तां गुडामुना
शमयेत् ।
अतिरोगदुर्बलानां लवणां शमयेद्गन्धामिहारा
पथः ॥
पयोऽथ दुग्धम् ॥ १५ ॥
ज्वरार्द्रदाहज्वरमयभृशकषिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्तं मदाख्ये ॥ १६ ॥
सात्वताग्नपाग्नभैक्ष्यैस्तृष्णा तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि चाधिः प्रक्षयश्चित्त-
सिक्तम् ॥ १७ ॥ * ॥
लवणं पूर्वाभयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
लवितो मोहमायाति मोहान् प्राणान् विमुच्यति ।
नस्मान् सर्वास्ववस्थासु न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
अस्तेनापि विना जलः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावान् पिपासार्तः क्षणान् प्राणैर्विमुच्यते ॥
इति लवणाधिकारः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्त्राः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—
“शोधनं शमनं निद्रां क्षानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःसिरषोद्गोद्गो दीपदग्धरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विषेपी लाजप्रक्षवः ।
अन्नमखो घनरसाः शर्करा वागयाद्वौ ॥
मृष्टैर्मृष्टैर्मृष्टैर्वा चणकैर्वा कृतो रसः ।
रम्भापुष्यं तैलकृष्णं दाक्षार्पणं टपस्त्रवाः ॥

कपित्थं कोलमन्त्रीका कुष्माण्डकस्तुपोदिका ।
खर्करं दाहिकं धात्री कर्कटी नलदास्य च ॥
ज्वरीरं करमर्दञ्च वीजपूरं गवां पयः ।
मधुकपुष्यं व्रीहिरं तिलानि मधुराणि च ॥
जालतानाम् शीतान् पयः पेटीप्रपाणकम् ।
माक्षिकं सरसं तोयं शताका नागकेसरम् ॥
गलाजानोफलं पथ्या कुस्तुम्बु च टङ्गणम् ।
घनसारो गन्धसारः कौस्तुभे शिशिरानिलः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाङ्गो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमानुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत्प्रातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा,—
“क्षेहाङ्गनस्त्रेदग्धमपान-
द्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्वज्जमलं लवणं कषायं
कटु स्थितं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
रतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
लवणातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियन्ते लवणाधिकारे ॥
लवणाजयः, पुं. (लवणाया विजयलिप्तायाः जयो
नाशो यच्च ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
लवणाजयसुखस्येव कलां नाहंति वोढुमीम् ॥”
लवणायाः पिपासायाः जयः ।) पिपासा-
नाशश्च ॥
लवणारिः, पुं. (लवणायाः पिपासायाः अरिः
शत्रुः ।) परितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लव, ध ज श हिमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रघु-
तुरां च-परं-सकं-वेत् ।) सप्तमस्वरौ । ध,
लणेति । (यथा, भङ्गिः ।
“लणेत् रामः सह लक्षणेन ॥”)
ज, अतर्हीत् अलक्षत् । श, लक्षति । इति
दुर्गादासः ॥
तृ, तरे । अभिभवे । ज्ञायाम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं भ्रुती अकं-सेट् ।) तरः ।
अवनपूर्वकदेशान्तरगमनम् । भ्रुतिर्भ्रजना-
भावः । तरति नदीं भेलया पातयः । तरति
सकलदुःखं वामनं भावयेद्दयः । तरति शुष्क-
काष्ठं जले भजति नेतव्यः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, य, लया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी ।
यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
“तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”)
तेजः, [स्] जी, (तेजयति तेज्यतेनेन वा ।
तिज निशाने-“सर्वधातुभ्योऽनुन् ।” उणां ।
४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,
माधे । २ । ६२ ।
“अन्यदुष्कृत्तं सखमन्यच्छास्त्रनियन्तम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तमिरयोः कृतः ॥”)
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
“तस्मात्तु न महावीर्यादुर्भागवाद्दुष्टदुर्मेदान् ।
तेजोवीर्यवर्धनं यान् शिखरं दुपदात्मजः ॥”)

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
“ न श्रेयः सततं तेजो न निखं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात ! विजानीहि ह्यमेतदसंशयम् ॥”)
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, रघुः ।
“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरजेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो षड्निष्प्रातमेष्टम् ॥”
“तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायु-
रदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं पुनं
योनिमभिप्रतिपद्यते संलब्ध्यते चानेवेन ॥”
“तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावस्थातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाश-
धातुप्रायः कृष्णश्चामं तोयाकाशधातुप्रायो
गौरश्चामम् ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेज-
स्तत् खल्वेव तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र-
सिद्धान्तात् ॥”
“यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः ।”
इति तट्टीका ॥
शरीरादिमन्मनपदार्थविशेषः । तद्वया,—
“तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पञ्चमानानां धातूना-
मभिनिर्वृत्तमन्तरस्यं क्षेपजातं वसास्त्रं स्त्रीणां
विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्यमृद्ध-
ल्यरोमतीतृसाहृष्टस्थितिपक्वकान्तिदीप्तयो
भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतलृक्षविह्वलवैग-
विधातव्यवायव्याधामन्याधिकर्षणैश्च विक्रियते ॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
लिट् । (देहजकान्तिः । यथा, बाणसंनय-
संहितायाम् । १ । ३१ ।
“तेजोऽसि शुक्रमस्यन्दतमसि ।
धामनामसि प्रियं देवानामनाष्ट्रं देवयजन-
मसि ॥”
“हे आण्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतु-
त्वासेजस्त्वम् ॥” इति महीधरः ॥) नवनीतम् ।
अग्निः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्णम् ।
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस-
हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४ ।
“अधिक्षेपापमानादः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणाख्येऽप्यसहनं तत्तेजः ससुदाहृतम् ॥”
पञ्चमहाभूतान्तर्गततीयमहाभूतम् । यथा,—
“लतीयं ज्योतिरिवाह्वस्यसुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं मुख्यत्वाधिदैवतम् ॥”
इत्याद्यमेधकपर्व ॥
अस्य धर्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रत्यक्ष-
योगित्वम् ३ ॥ अस्य गुणाः । सारः १ संज्ञा २
परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६
परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः १०
वेगः ११ ॥ अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य अष्टौ
उणाः । रूपं शुक्रभास्वरम् । इदं द्विधा ।
परमाणुस्वरूपं नित्यम् । सावयवमनित्यम् ।
अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

तेजप

भाषापरिच्छेदः । (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४३ ।

“ओजस्तेजो युतिघरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥”
शिवः । यथा, तन्त्रे । १३ । १७ । ५२ ।

“तेजोऽपहारो बलहा सुदितोऽर्थोऽजितो-
ऽवरः ॥”

द्विसप्ततिसाध्यमीलिककायस्थानामन्यतमः । तत्र
अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“खामः ओमो धर वैष्णो
वीरस्तेजश्चार्धव आशः ॥”

तेजःफलः, पुं, (तेजसे वजाय तेजःप्रदं वा फल-
मस्य ।) वृत्तविशेषः । तेजफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । बहुफलः २ शास्त्रालीफलः ३
स्तवफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ट-
हजः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातघ्ना-
रुचिनाशित्वम् । बालरक्षाकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अस्मिमिति । तिज + णिच्
+ लुः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥
सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।
“न कश्चिर्भर्तापि दिव्यैर्नामिष्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
स्थाने । २४ अध्याये ।

“तिरामुखविविक्तत्वं त्वक्षस्यामेव तेजनम् ॥”

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुः
संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन काय-
तीति । के + कः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥
तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्त्ति । इत्यमरः ।
२ । ४ । २३ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“तेजनी पितुनी देवा तित्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुः श्रेणी मधुरसा मूर्त्तिर्निर्दहनीति च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

पर्यायान्तरं यथा,—

“मूर्त्ति मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीतुपर्यपि ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती ।
अस्या पर्यायाः यथा,—

“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अप् ।
तेजं पत्रमस्य ।) खगोलस्थानवृत्तः । तज इति
तेजपात इति च भाषा । तत्पर्यायः । गन्ध-
जातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । अस्य गुणाः । कफवायुशोणल्लासारुचि-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्त-
पर्यायास्तु कपत्रशब्दे द्रव्याः ॥ तस्य नाम-
गुणाः ।

“त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्दृष्टं चोषं तथोत्कटम् ॥

तेजोव

त्वचं जघ्णं कटुकं भ्रातृ निक्तञ्च कृत्तकम् ॥
पित्तञ्च कफवातञ्च कष्टामासिनाशनम् ॥
हृत्क्षिरोगवाताशः क्षमिषीमसमुत्कटम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावका-
निति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।)
कपिलजलपानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करः, जि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ +
टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् +
विनिः स्त्रियां ङीष् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्द-
रत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तेजयत्कल इति च । तत्पर्याया
यथा,—

“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ॥”

अस्या गुणा यथा,—

“तेजस्विनी कफवासकाशास्यामयवातहृत् ।

मातृगुणा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजस्वी, [न] जि, (तेजोऽस्यस्येति । विनिः ।)
तेजोयुक्तः । यथा,—

“महातपसो तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुवती ।

युष्मद्विधोक्तं शास्त्रञ्च पठित्वाप्यथ पण्डितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डम् ॥

(इन्द्रस्य युक्तविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । १६८ । २६ ।

“शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥”

तेजितः, जि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णोक्तः ।
शाखान इति भाषा । तत्पर्यायः । निशितः २
च्युतः ३ शाखितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
शान्तः ५ शाखादिमार्जितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ द्युतः ७ निशितः ८ शितः ९
शान्तः १० । इति णट्टाधरः ॥

तेजोयान्, [स्] जि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् +
इयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—

“अज्ञानी पुरुषः शस्त्रजडितश्च स्वकर्मणा ।

तेजोयसां न दोषाय वक्त्रेः सर्वभुजो यथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डम् ॥

तेजोमन्त्रः, पुं, (तेजो मन्त्रातीति । मन्त्र + कर्म-
ण्यङ् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं
यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—

“अशरीरं विग्रहवद्विग्रहवदतीन्द्रियम् ।

यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति । तेजस् +
मत्पृ मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति
तेजयत्कल इति च भाषा । तस्याः पर्यायगुणाः ।
“तेजस्विनी तेजवती तेजोष्ठा तेजनी तथा ।

तेजस्विनी कफवासकाशास्यामयवातहृत् ॥

तेजसं

पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्मसंह ३८ अध्याये ।
“महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।

वा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासमा ॥”

तेजोवृत्तः, पुं, (तेजोयुक्तो वृत्तः । असुप्रतपादकात्वा-
दस्य तथात्वम् ।) सुनामिमन्त्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तेज, व्य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सैर
निमित्ते इति भाषा ॥

तेजः, पुं, (ते गौरी न शिवो यज ।) गानाङ्ग-
विशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।

ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥

तेन माङ्गलिकञ्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”

तेज, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ,
तेपते वृत्तः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रोभावे + भावे घञ् ।) आर्द्रो-
भाषः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे लुट् ।) आर्द्रोकरणम् ।
अङ्गनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + लुट् + ङीप् ।)
चुलीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-अक-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ,
अनितेपत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुके-
नित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेयते दीयते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीडा-
याम् + अधिकरणे लुट् ।) केलिकाननम् ।
(भावे लुट् ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
“तेवनेन वनं गत्वा नदीतीर्त्ता बह्वृकाः ॥”

तेव्हा, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + घ्यञ् ।)
तीक्ष्णता । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ५ ।

“श्रीयमाशुक्रियाशास्त्रनेव्हामस्त्रेदेवपू ॥”

कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।

“तदेतां विष्टजानायां जलधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तेव्हा मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥”

क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।

“देवं दम्भश्च मावश्च क्रोधं तेव्हाऽप्यर्चयेत् ॥”

“मातृसर्वं धर्माश्रुताहामिमानकोपक्रौंयाणि-
त्वजेत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तेजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + “तस्य
विकारः ।” ४ । ३ । १३४ । इत्यङ् ।) घृतम् ।

इति स्मृतिः । घातुद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

(यथा, मनुः । ५ । १११ ।

“तेजसानां मजीनाश्च सर्वस्याश्रमस्य च ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १०३ ।

“तेजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपाम्यतिः ।

तैत्तिरी

अभिधत्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ! ॥

तेजःसम्बन्धिनि, जि। यथा, रघुः। ११। ४३।

“तेजसस्य धनुषः प्रवृत्तये

तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”)

तेजसः, पुं, (तेजसो विकारः। तेजस् + अण्।)

सहस्रशरीरव्यष्टापक्षितचेतनम्। यथा,—

“गतव्याष्टापक्षितं चेतनं तेजसो भवति तेजो-

मयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्त-

सारः ॥ (तेजसाहकारविशेषः। यथा, भाग-

वते। २। ५। २४।

“सोऽहकार इति प्रोक्तो विकृतेन समभूतिघा।

यैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेति यद्विदा ॥”

घोटकविशेषः। तल्लक्षणादिकं यथा, भोज-

राजस्ततयुक्तिकल्पतरौ।

“यं क्रोधशीला भ्रष्टवेगयुक्ता

मुक्ता दिनात् क्रोधशतं व्रजन्ति।

ते तेजसाः पुण्यवर्ता प्रदंशे

भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”

मुमतिपुत्रः। यथा, ब्रह्माणे ३६ अध्याये।

“तेजसस्तनुस्तस्यापि प्रजापतिरभिजिज्मत् ॥”)

तेजसावर्तनी, स्त्री, (आवर्ततेऽव। व्या + वृत् +

ल्यट् स्त्रियां ङीप्। तेजमानां धातुद्वयानां

सुवर्णादीनां आवर्तनी।) स्रवा। इत्यमरः।

२। १०। ३३ ॥ तेजसगलान् स्रवी इति भाषा ॥

तैत्तिरं, स्त्री, वयादिकादष्टाकरणास्तर्गतचतुर्थकर-

णम्। तच्च जातफलं यथा,—

“कलास्तु दक्षो जलनाभिलाषी

सुखसिंसन्मर्जितकामदेवः।

वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-

श्चैतिलाखं करणं प्रकृतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तैत्तिरं, पुं, गणकः। इति मेदिनी। ने, ६६ ॥

तैत्तिरं, स्त्री, (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः।

तित्तिरि + “अमुदात्तादेरन्” ४। २। ४४।

इति अण्।) तित्तिरिगणः। इत्यमरः। २।

६। ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे। २। १००। ६३।

“वायो मैत्रेयपूर्णाश्च भ्रष्टमांसचयेवृताः।

प्रतप्तैः पेटैरेषेव मार्गमायूरतैत्तिरैः ॥”)

तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर यव। स्वार्थे अण्।)

तित्तिरिपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी

स्तम्भासाशनाद्यादृशं स्तनं जनयेत् तद्वयथा,

“नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥

तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्वेदीय-

शाखामधीते वेत्ति वा। कण्। ततः स्वार्थे

कन्।) तैत्तिरीयी। यजुर्वेदीयशाखाविशेष-

वेत्ता ॥ (उपनिषद्भिषे, की। तत्तु लक्ष्ययजु-

र्वेदान्तगतम्। इति सुक्तिकोपनिषत् ॥)

तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिया प्रोक्ता। कण्।)

यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः। यथा,—

“देवरातसुतः सोऽपि हृदिवा यजुषा गयम्।

ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गयान् ॥

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोपतया ददृः।

तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति। नम + ङः। ततः

स्वार्थे अण्। स्थियां गौरादिवात् ङीप्।)

क्षुपविशेषः। तत्पर्यायः। तैरणः २ तैरः ३

कुनीली ४ रागदः ५। अस्य गुणाः। शिशिर-

रत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणनाशित्वम्। अरुण-

रङ्गदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलं, स्त्री, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्त्यस्येति। अच्।)

सिक्ककः। इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्-

सदृशस्य वा विकारः। तिल + “तस्य विकारः।”

४। ३। १३४। इत्यण्।) तिलादिजातस्नेहः।

यथा, भावप्रकाशे।

“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलमुदाहृतम् ॥”

तत्पर्यायः। स्नक्तणम् २ स्नेहः ३ अभ्य-

ञ्जनम् ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ५२ ॥ अस्य

गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। त्वयत्वम्।

उष्णत्वम्। अवायित्वम्। पित्तकारित्वम्। बहु-

विनष्टत्वम्। यक्षावर्जकत्वम्। सर्वयात-

विकारनाशित्वम्। मेघामिबलवर्द्धनत्वम्।

“नास्ति तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुता-

ग्रहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपुरातनतैलस्य गुणः। महद्गुणत्वम्।

किञ्चिद्व्यङ्गीनत्वम्। द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य

सर्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य

गुणः। शरीरबलकारित्वम्। शिरासुखरोम-

क्षुपधमनीनाङ्गीद्वारा वृत्तिकारित्वम्। नित्यं

मस्तके अधिकतैलदानगुणाः। शिरःशूल-

खालित्वपातित्वनाशित्वम्। केशशूलस्य दृढता-

कारित्वम्। केशश्यापतनघनताक्षुण्णतादीर्घता-

कारित्वम्। इन्द्रियप्रसन्नतामिश्रवृत्तिकारित्वम् ॥

नित्यं कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः। मन्वाहनु-

संग्रहोच्चैःश्रुतिवाधिर्यकर्णवातजरोमाजनक-

त्वम् ॥ महने तैलस्य गुणाः। छतादृष्टगुणगुण-

त्वम् ॥ इति राजवल्लभाटः ॥ * ॥

“प्रातःस्नाने व्रते आह्ने द्वादश्यां यज्ञो तथा।

मदलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं धिर्वर्जयेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

“छतश्च सार्धं तैलं यत्तैलं पुष्पयासितम्।

अदृष्टं पक्वतैलश्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यम् ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥ * ॥

वारविशेषे तैलयहणफलं यथा,—

रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्तिलाभः कुजे ऋतुः बुधे

पुत्राभिः गुरौ अर्थहानिः शुके शोकः शनौ

दीर्घायुः ॥ * ॥

अथ निषिद्धदिने तैलयहणदोषशान्त्यर्थदेय-

द्रव्यनिघमः। रवौ पुष्यं गुरौ दूष्वा कुजे भूमिः

शुके गोमयम्। अस्य प्रमाणं यथा,—

“अर्कं नूनं दहति दृढं कीर्तिलाभश्च सोमे

भीमे ऋतुर्भवति नित्यं चन्द्रजे पुत्रलाभः।

तैलं

अर्थशान्तिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्त-

स्तेलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्यजे दीर्घमायुः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—

“सन्नापः कीर्तिरव्यायुर्धनं निधनमेव च।

आरोग्यं सर्वकामाभिरभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥

उपोषितस्य प्रतिनः क्षतकेशस्य नापितैः।

तावत् श्रीक्षिण्डति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तैलवर्गः। तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम्।

“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलमुदाहृतम्।

तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥”*

अथ तिलतैलगुणाः।

“तिलतैलं गुरु स्थैर्यं बलवर्णकरं परम्।

हृत्थं धिकांशं विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥

सूत्र्यं कवायाशुरसं तिलं वातकफापहम्।

वीर्यगोष्णं हिमं सार्धं हृंहणं रक्तपित्तहृत् ॥

लेखनं बहुविधमन्त्रत्वगामाश्रयशोधनम्।

दीपनं बुद्धिदं मेध्यं अवायि व्रणमेहहृत् ॥

श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्।

त्वचं केशश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥

द्विभ्रमिभ्युत्प्रेतपिष्टमथितश्चतुर्पिष्टिते।

भ्रमस्फुटितविह्वलमिदं विविधद्वारिते ॥

तथाभिहतनिर्भुमृष्टगत्याद्यादिविस्तते।

वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नष्टे कर्णाक्षिपूरणे ॥

संकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥”*

ननु हृंहणलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्य-

मित्याह।

“रूक्षादिदुष्टपधनः क्षीतः सक्नोचयेद्यदा।

रसेऽसम्यग्वहन् काशं कुर्यान्नक्तादवर्द्धनम् ॥

तेषु प्रवेष्टुं सरता सौम्यप्रसिद्धत्वमाह्वयः।

तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन हृंहणम् ॥

अवायसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वमेहसः शयः।

शनेः प्रकुचते तैलं तेन लेखनभीरितम् ॥

इतं गुरीषं वप्राति स्खलितं तत् प्रवर्जयेत्।

आहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम् ॥

छतमन्दात् परं पक्वं ह्रीनवीर्यं प्रजायते।

तैलं पक्वमपक्वं वा निरस्थायि गुणाधिकम् ॥”*

अथ सरिषवराइतैलगुणाः।

“दीपनं सार्धं तैलं कटुपाकरसं लघु।

लेखनं सार्धं वीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृद्धकम्।

कफमेदोऽनिलाशोभं शिरःकर्णमयापहम्।

कण्ठकोठलमिन्ध्वज्जुष्टदुष्टव्रणप्रणात् ॥

तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्त्रचक्षुःक्षतम्।

राजिकयोः क्षयाराद आरक्षाराद्वयोः ॥”*

अथ तोरीतैलगुणाः।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु आहि कफासजित्।

वह्निक्षद्विषहृत् कण्ठकुष्ठकोठलमिप्रणुत् ॥

मेदोदोषापहश्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥ * ॥

अथ तिसीतैलगुणाः।

“अससीतैलमाधेयं क्षिग्धोष्णं कफपित्तहृत्।

कटुपाकमचक्षुष्यं बलं वातहरं गुरु ॥

मनकमस्तः स्नादु ग्राहि त्वग्दीवकृतं व्रतम् ।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरये ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥३॥
अथ वररत्नतैलगुणाः ।

कुसुमतेलमन्त्रं स्नादुष्यं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्धामहितं वक्ष्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥४॥
अथ स्नातृसर्वीजतैलगुणाः ।

तैलं स्नातृसर्वीजानां वक्ष्यं वृक्षं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफक्षणीतं स्नादुपाकरसञ्च तत् ॥५॥
अथ वररत्नतैलगुणाः ।

शरकतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृक्षं त्वक्षं वयःस्नापि मेघाकान्तिवलयप्रदम् ॥
कषायानुरसं स्रष्टुं योनिशुक्रविशोधनम् ।

विषं स्नादु रसे पाने वृत्तिस्तं कटुकं सरम् ॥
विवभञ्जरकृद्गोगण्डगुग्गादिमूलकृतम् ।
हृत्ति वातोदरानाहगुग्गाष्टौजाकटीयकान् ॥

वातशोणितविद्वन्मन्त्रप्रयोगामविशधीन् ।
आमवातगलेनस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरुकोहेकेशरी ॥६॥
अथ रालतैलगुणाः ।

तैलं सञ्चरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाजमिह्वरं वातश्लेष्माभयापहम् ॥७॥
अथ सर्वतैलगुणाः ।

तैलं स्वयोनिरुगुल्लङ्घामभटेनाखिलं मतम् ।
अतः प्रेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनित्वम् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥८॥

अथ पुराणतैलगुणाः ।
“यामं कल्लकषायवीर्यमखिलं चर्णञ्च पञ्चचयं
वष्मावान् वृत्तमोदकौ सहगुडौ मासचयं
गुग्गुलीः ।
सिद्धानां रसमन्त्रानां सुविपुलं वीर्यन्तु वर्षचयं
किञ्चिन्नम्रविवर्जितं गुग्गुपरं तैलं पुराणं
महत् ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, ज्ञी, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थं कन् ।)
अल्पपरिमाणतैलम् । इति आकरणम् ॥
तैलकन्दः, पुं, (तैलग्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः ।
तत्पर्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदण्डः ३
करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचिन्नपत्रकः ५ । अस्य
गुणाः । लोहद्रावित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातापसारविशोधनाशित्वम् । रसस्य बन्ध-
कारित्वम् । खेहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । क+“कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्कर-
जातिविशेषः । कञ्ज इति भाषा । स कोटक-
क्षीगर्भं कुम्भकाराणां । इति ब्रह्मवैवर्ते
ब्रह्मसूक्तम् ॥ तत्पर्यायः । धूसरः २ चाक्रिकः
३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ५८२ ।

“अहमयाद् प्रीडयतः किं चक्रेवापि तैल-
कारस्य ।

चालयति पार्श्विवापि यः स कुलाजः परं
चक्री ॥”

याचाकालेऽस्य दर्शनममङ्गलकचकम् । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“दृष्ट्वांमङ्गलं राजा पुरो वर्तन्ति वर्तन्ति ॥”

“कुम्भकारं तैलकारं चाधं सर्पोपवीविनम् ॥”
तैलकिङ्, ज्ञी, (तैलस्य किङ् मलम् ।) तैल-
मलम् । खलि इति स्थातम् । तत्पर्यायः ।
पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्लजः ४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । गौरवत्वम् । कषवात-
प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिप्रतवचनम् ।
“श्रीशैलानु समारभ्य चोलेशान्ध्याभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्परः ॥”)

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
वत् तैलपागादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठप्रथम-
मन्त्रनार्थतैलपूर्णाकाष्ठदिनिर्मितपात्रविशेषः ।
तन्नावस्थितिगुणाः । वातरोगश्याकुष्ठरोगपङ्क-
वाधिर्यमिन्नगदृग्दग्धमृज्जस्त्वपृष्ठप्रक्षित-
प्रवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतनक्षयवधिर-
भवकृज्जस्त्वर्वास्त्ररोगेषु शस्तवम् । इति राज-
वल्लभः ॥

तैलपर्णकं, ज्ञी, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य ।
कप ।) ग्रन्थिपर्णकः । इति भावप्रकाशः ॥
तैलपर्णकं, ज्ञी, (तैलयुक्तं पर्णमस्यस्य । यद्वा,
तिलपर्णकं वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति ।
ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २ । १ । ११ ॥

चन्दनविशेषः । तत् तिलपर्णकवृक्षजातं धवणं
सुग्रीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्याया यथा,
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्दनद्विच सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
“कहन्वाञ्चैव भयाच्च दाहिमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥”)

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । “तत्र
जातः ।” ४ । ३ । २५ । इत्यञ् ततो ङीप् ।)
चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“तैलपर्णी दधित्याख्याः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टकरलद्रवौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सिद्धकः । इति मेदिनी । स्त्री, ८६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने + “आतो
ऽनुपसर्गे काः ।” ३ । २ । ३ । इति काः ।) तैल-
पायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा + अनुत् ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तैलापोका
इति आरशुला इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैल-

चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलायुका ५ खला-
धारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १०४ । १११ ।

“युष्ते पारावता धन्याः युक्ताश्च सङ्गसारिकाः ।
यदेव्येते च पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥”
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
पिपीलिकामिदः । तत्पर्यायः । उदया २
कपिजाङ्गिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं, (तैलग्रधानं फलं यस्य ।) इक्षुदी ।
विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाषिणी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करो-
तीति । भू + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जाती-
गुण्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाजी, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो
गौरादित्वात् ङीप् ।) वर्णिः । इति शब्दमाला ॥
तैलम्याता, स्त्री, (तिलपातोऽस्या वर्तते । “यत्रः
सास्यावृत्तियेति चः ।” ४ । २ । ५८ । इति
चः । “अनेतिलस्य पाते चै ।” ६ । ३ । ७१ ।
इति सुम् ।) खधा । तिलपातोऽस्या खधायां
धा । इति जिह्वादिसंयष्टे अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, ज्ञी, (तैलं साधयति निष्यादयति
सुगन्धीकरोतीति । साध + णिच् + क्युः ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
याकुलम् ४ ककोलकम् ५ कोवफलम् ६ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । खण्ड-
त्वान् तथात्वम् ।) हणमणिः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३४ ॥

तैलागुरु, ज्ञी, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहा-
गुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटो, स्त्री, (तैलेन तैलग्रदानेन अटति दूरी-
भवतीति । अट गतौ + अच् + गौरादित्वात्
ङीप् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४ । २८१ ॥

तैलामुका, स्त्री, (तैलं अमुं जलमिव पेषं यस्याः ।
कप । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥
तैलकः, पुं, (तैलं पश्यत्वेनास्यस्य । तैल + ठन् ।)
तैलकारः । इति आकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्-
क्तयत्वसुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
“समुद्रयायी वन्द्यो च तैलकः कूटकारकः ॥”)

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा
अस्यस्येति । तैल + इनि + ङीप् ।) कीटभेदः ।
तत्पर्यायः । तैलकीटः २ वडिन्धा ३ दह-
नाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्तिः ।
इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनिस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य
वा शाला यद्वम् ।) यन्मयद्वम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६३ ॥ बाणधर इति भाषा ॥

तैली, [न] पुं, (तैलं निष्यादत्वेन पश्यत्वेन
वाच्यस्येति । तैल + इनिः ।) तैलकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिन, जि ॥

तैत्तिरीयं, स्त्री, (तिलानां भवनं चैवम् । तिल+
“विभावा तिलमावेति ।” ५।२।४। इति
यच् खन् ।) तिलचैवम् । इत्यमरः । २।६।७।
(यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।

“तिलोद्भवोचितं यत् तिलं तैत्तिरीयमिति ॥”
तैवः, पुं, (तैवो तिल्यनचयुक्ता पौर्णमासी
अस्तिप्रति । तैवो + “सास्त्रिन् पौर्णमासीति ।”
४।२।२१। इत्यण् ।) पौर्णमासः । इत्य-
मरः । १।४।१५। (तिल्यनचयुक्ता पौर्णमासी,
त्रि । “तैवमहः । तैवो रात्रिः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

तैवो, स्त्री, (तिल्यनचयुक्ता । “सन्धि-
वेलाद्यनुनचयुक्ता ॥” ४।३।१। इत्यण् ।
“तिल्यपुण्यधोर्नचयुक्ता यलोप इति वाच्यम् ।”
इति यलोपः । डीप् ।) पुण्यनचयुक्ता पौर्ण-
मासी । इति सुगन्धोधम् ॥

तौकं, स्त्री, (तौति पूरयति यद्धमिति । तु पूर्यते
+ बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुण्यो दुहितृ
च । इत्यमरः । २।६।२०। (यथा, ऋग्वेदे ।
१।६४।१४।

“तौकं पुण्येन तनयं शतं हिमाः ॥”

शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७।

“तौकेन जीवहरणं यदुल्लिखितं
लोमासिकस्य च पदा शकटोऽपहतः ॥”

तौकं, स्त्री, कर्ममलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः ।
इत्यण्यपानः ॥

तौकः, पुं, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति
लोका अनेनेति । तक् + बाहुलकात् मः
ओलच् ।) हरिद्वयः । अपत्ययः । इत्य-
मरः । २।६।१६। (“यवास्तोक्ताः भृष्ट-
नीहयो लाजाः ।” इति बालसनेयसंहितायां
महीधरः । १६।११। कश्चित् स्त्रीवलिङ्गोऽयम् ।
यथा, बालसनेयसंहितायाम् । १६।१३।

“दीक्षायै रूपश्चर्याणि प्रायणीयस्य
तौकानि ॥”

पञ्चवाद्यकुरः । यथा,—

“पञ्चपुण्यमलकायामलवल्कलदासभिः ।

गन्धनिर्यासभस्मास्त्रितोक्ताः कामान् वितन्वते ॥”
इति श्रीभागवते । १०।२२।२५ ॥

“निर्यासो घनरसः तौक्याः पञ्चवाद्यकुराः ।”

इति तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादकण्डः । इति कण्डो-
मञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणदिकानु कण्डः शब्दे
वृत्तम् ॥)

तोड, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भर्-
परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनुलोपितु । नादरो-
ऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोयं, स्त्री, (तुयते ताप्यतेनेनेति । तुद + “दाक्षी-
शसयुजस्तुदेति ।” ३।२।१०२। इति
श्रुत् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति
ख्यातः । तनुपर्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३
गजस्य तोदनदण्डः । तनुपर्यायः । वैजुक्तम् २ ।

इत्यमरः । २।८।४१ ॥ वैजुक्तम् ३ । इति
भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २।४०।४१ ।

“न हि तत्पुत्रवधायो दुःखं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्तेनैव इव द्विपः ॥”

तोदः, पुं, (तुद यथे + भावे घञ् ।) यथा ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।२८।६ ।

“तोदं ऋषिभिरगादसुमध्याद्-
याहाहतः सकरेण्यथैव ॥”

तुदतीति । तुद + अच् । पीडादायके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।११ ।

“यासि कुत्सेन सरयमवस्यस्तोदो वातस्य
हय्योरीशानः ॥”

“तोदस्तोदकः ।” इति सायनः ॥)

तोदनं, स्त्री, (तुयतेनेनेति । तुद + करणे क्कुट् ।)
तोदनम् । इत्यमरः । २।६।१२ ॥ (तुद +
भावे क्कुट् ।) यथा, इति मेदिनी । ने, ७३ ॥

(यथा, सुश्रुते । १।२२ ।
“तोदनमेदनताडनक्रीडनायमनमन्यनेत्यादि ॥”

वृत्तविशेषः । यथा, तज्जैव । १।४६ ।
“चौरवृत्तफलनाम्बराणादनतोदनतिन्दकवकुल-
धन्वनाश्मन्तकाश्चकणं प्रवृत्तकगाङ्गक्री-
पुष्करवर्त्तविष्वविम्बीप्रभृतीनि ॥”

तोमरः, पुं स्त्री, (तुम्यति हिनक्षीति । तुम्य +
बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्जलदन्ते-
नोक्तम् । ३।१३१।) अस्त्रविशेषः । श्रावली
इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रान्वला २ । इत्य-
मरः । २।८।६३ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
५।५।२६ ।

“गदाभिः पट्टशैः मूलैश्चक्रेण शक्तितोमरैः ॥”
हस्तसैन्यशलाहकः । इति महाभारतटीका ॥

रायवौश इति भाषा ॥ (अस्य आख्यादिक-
सुक्तं वैशम्पायनेन तद्वयथा,—

“तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः
सुपुष्कवान् ।

हस्तत्रयोमताङ्गश्च रक्तवर्णश्चक्रगः ॥”
श्राङ्गधरेण तु,—

“प्रवृत्त शीर्षदंशः स्यात्तोमरस्यायसस्तथा ॥”
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्याणि यथा,—

“उद्धातं विनियुक्तं च धनश्चेति तत्तत्तत्तम् ।
चलितं शस्त्रतत्तत्तः कथयन्ति नराधिपाः ॥”

अधिपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्याणि यथा,
“दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तमम् ।
ऋजुपसेयुषा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥”

जनपदविशेषः । यथा, मातुल्ये । १२०।५७ ।
“तोमरान् श्रावयन्ती च हंसमार्गान्

समूहकान् ॥”
नवाक्षरकण्डोविशेषः, स्त्री । शब्दार्थचिन्ता-
मणिधृतं तल्लक्षणदिकं यथा,—

“प्रथमं सकं विनिधाय
जगज्जयश्च निधाय ।

कुब तोमरं सुखकारि
प्रतिराजवक्रविहारि ॥”

उदाहरणम्,—
“सखि ! मादके मधुमासि
ब्रज सखरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ॥”

उदाहरणम्,—

“सखि ! मादके मधुमासि

ब्रज सखरं किमिहासि ।

सहते न किं विहरामि

किमु पावकं प्रविशामि ॥”

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ + अच् ।
यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अयिः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर + संज्ञार्था कन् ।
स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वच् ।) तुषारिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, स्त्री, (“तवतेर्बृहिकर्मणः + ‘अत्रादयश्च ।’
उठा ४।१०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो
वृत्तः । वर्द्धते वर्धासु । ‘तुदति तोयम्’ इति
चौरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपा-
तनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र
आवरणार्थः ।” इति निघण्टुनिबन्धने देव-
राजयज्वा । १।१२।६२ ।) जलम् । इत्य-
मरः । १।१०।४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
१।६।२६ ।

“तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ॥”
पूर्वापादानचक्रम् । जलदेवतत्वात्स्य तथा-
त्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति ।
कम् + अण् ।) परिधायः । जलवेतसः । इति
जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयलक्ष्मं, स्त्री, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत्
लक्ष्मं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः ।
इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
“नूनलक्ष्मं स्मृतं नूनतोयलक्ष्मं जलेन तु ॥”

तोयजिह्मा, पुं, (तोयस्य जलस्य जिह्मा इव ।)
घनापलः । इति हारावली । ५८ ॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, महाविष्णुसत्तले । ४।५३ ।

“यदा सौखी स्वल्पफला तोयदाः स्तोत्रवर्धिनः
असन्मृकफलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ॥”

सुस्तकम् । वृते, स्त्री । इति मेदिनी । दे, ३० ॥
जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्ति-
पर्वणि ।

“तोयदो मनुजयात्रां स्वर्गं गत्वा महादुति ! ।
अश्वयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुः ॥”

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । धृ + अच् ।
तोयस्य धरो वा ।) मेघः । सुस्ता । सुनिधे-
श्वकशाकः । इति मेदिनी । रं, २६५ ॥ (जल-
धारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।१० ।

“सुचन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसाधुषु ।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घवाः ॥”

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्ते च । धा + “कर्म-
ण्यधिकरणे च ।” ३।३।६३ । इति किः ।
आतो जोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् ॥
(यथा, सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३७ ।
“समन्तात् मेरुमध्यात् तुल्यभागेषु तोयधिः ॥”

तोरणः

तोयधिप्रियं, स्त्री, (प्रीयातीति । प्री + "इगु-
पथति ।" ३।१।२५। इति कः । तोयधिः प्रियो
यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचक्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्ते । नि +
धा + किः । तोयानां निधिर्वा ।) ससुप्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः १।१।१।
"पूर्वापरौ तोयनिधी वगाश्च
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।)
काण्डका इति स्नातजलजघ्नाकभेदः । तनु-
पर्यायः । काण्डली २ भारदी ३ शकुनादनी
४ । इत्यमरः १।२।४।११२ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि
यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् +
णिच् + ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्त्रं फल-
योगेन जलस्य निर्मलत्वं भवतीति तथालम् ।)
कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, स्त्री, (तोयप्रसादनस्य तोय-
प्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति
रत्नमाला ॥

तोयप्रज्ञा, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।)
इन्द्रावः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता-
सन्ततिर्यस्याः ।) कारवेक्षः । इति रत्न-
माला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाक-
पार्थिवदिबन् समासः ।) जलशुक्तिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तोयस्रक्कः, पुं, (तोयं जलवर्षणं स्रजयति रवे-
त्येति । स्रज् + कृन् ।) भेकः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं
अधिवसतीति । अधि + वस + णिनिः । यद्वा,
तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्येति ।
इतिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

तोयादिवासिनीपि पाठः ॥ (पाटलावृक्षेऽस्या
विभूतिर्जातया ।)

तोरणं, स्त्री, (तोलयति उत्तमयति मस्तकमिति ।
तुल + ल्युः । लस्य रः ।) कम्बरा । कण्ठी ।
इति हारावली १७४ ॥

तोरणः, पुं स्त्री, (तुतोर्नि त्वरया गच्छत्यनेनेति ।
तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) बहिर्हारम् ।
इत्यमरः १।२।३।१६ ॥ (यथा, कुमारः
७।३।

"भासो जलतुकाश्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासः ॥")

जलहाराहाराहारम् । इति कौकटादयः ॥
हाराये निष्ठातस्तम्भयोदपरिनिवहं गानापञ्च-
रत्नादिमयं धनुराकारं यज्जस्यं तत् तोरण-
मिति बहवः ॥ उपरिसमादियुक्तस्तम्भादिद्वय-
निर्मितपुरादिबहिर्हारम् । इति शाङ्गः ॥

तौर्य वि

वन्धनमालेति स्नातं इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा,
मञ्जाभारते १३।१७।११७।
"तोरणस्नारयो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तौलं, स्त्री पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल +
कर्म्मणि चण् ।) तौलकम् । यथा,—
"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदनोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः क्षत्वा प्रायश्चित्तीयते धुम् ॥"
इत्यागमः ॥

तौलकं, स्त्री पुं, (तौलमेव + स्तार्थे कन् ।) श्राव-
ह्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्ति-
परिमाणम् । तत्तु चोदशमासकः यस्त्वतिरक्ति-
परिमाणश्च । तौला इति भरि इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कोलम् २ दण्डम् ३ वटकम् ४
कर्षाङ्गम् ५ । इति वैद्यकपारभाषा । कर्षम् ६ ।
इति लौलावली ॥ (यथा, वैद्यकरसंस्कारसंयदे
ज्वराधिकारे वृहत्संस्कारान्तके ।
"रसं गन्धं तौलकञ्च जातीकोषपले तथा ।"
"किराततिलकं बालं तौलकञ्च समाहरेत् ॥")

तौलः, पुं, (तुल्य सन्तोषि + भावे चण् ।) तुष्टिः ।
इति धरणिः ॥ (यथा,—
"देवश्च परमं तौलं जगाम च सहोमया ॥"
इति हरिवंशे १७३।१३ ॥
स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुलितानां देवानामन्यतमः ।
यथा, भागवते ४।१।७ ।
"तौलः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृशसतिः ।
इभः कविर्विभुः स्वाङ्गः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुष्टिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौलिकः, पुं, धनुराशः । इति दौपिका ॥ (यथा,
दौपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजितमकुलीरलेयपाद्येयक-
कौपीण्याः ।
तौलिक आकोकेरो कुद्रोगाश्चान्धं चेत्यम् ॥")

तौलितकं, स्त्री, (तुलातेन निवृत्तम् । तुलात् +
"तेन निवृत्तम् ।" ५।१।७६ । इति ठक् ।)
तुलातभट्टकतशास्त्रम् । यथा,—
"नैवाद्यावि गुरोर्मतं न विदितं तौलितकं
दृश्यम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न श्रान्तिकगिरां वाचस्पतेः का
कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः १।२।३ ॥

तौलिकं, स्त्री, तुला । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौलिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्यं, स्त्री, (तूर्यं सुरजादौ भवम् । तूर्य + ञच् ।)
तूर्यं सुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तौर्यजिकं, स्त्री, (जयोऽंशा यस्य तत् । जि +
"संख्याया अतिश्रद्धन्तायाः कन् ।" ५।१।२२ ।
इति कन् । तौर्योपलक्षितं त्रिकम् ।) वृक्ष-
गीतवादिमिदं ससुप्तं त्रयं गान्यम् । इत्य-
मरः १।१।७।१० ॥ गठसमन्धि वृक्षगीत-
वाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

तौलिकि

(यथा, मनुः १।७।४७ ।
"जगथाक्षो दिवास्त्रः परिवादः स्त्रियो मरः ।
तौर्यजिकं वृक्षाद्या च कामजो दृशको गच्छः ॥")

विष्णुयज्ञे गीतवाद्यवृक्षफलं यथा,—
"गायनं वै प्रकुर्वन्ति मम कर्मपरायणाः ।
तेषां यद्यत् फलं भूमे । प्रकुर्वन् गच्छतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराग्र्येव गीयमाने यशस्विनि ।
तावद्दर्शयन्त्याणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्ववेदविदा वरः ।
निधं पश्यति वै वक्षपाणिं देवं न संशयः ॥
मङ्गलक्षणे जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।
सर्वकर्मगुणश्रेष्ठस्तथापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रसुक्तः सर्वसंसारान्धम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि । कौस्तुभश्चैव द्वादशीम् ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्वसङ्गात् प्रसुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
यतस्ते कथितं देवि । गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुधरे ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यक्तकालप्रयोगेन सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यद्वक्ष्या ।
कुवेरभवनाद्भवः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
श्रय्यादितानसम्पातेर्मम लोकाय गच्छति ॥
वृक्षमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
मनुजा येन गच्छन्ति क्षिप्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्द्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्द्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि । मम कर्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुमथे स्थितः ॥
मङ्गलक्षणे जायेत संसारपरिमोचितः ॥
यस्तु जागरतो निधं गीतवादेन नर्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्वकर्मसमायुक्तो रक्षिता वै महीपतिः ।
मङ्गलक्षणे जायेत मम कर्मपरायणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, स्त्री, (तुला इव । स्तार्थे ञच् । स्तार्थिका
अपि प्रत्ययाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य
निवर्तन्ते इत्युक्तेरस्य स्त्रीत्वम् ।) तुला । तुला-
राशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि
+ ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥
(तुलानिर्वृत्ते, जि । यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १३ अध्याये ।
"शतं शतं तुलायान् सङ्घसं दृष्टतौलिके ॥")

तौलिकिका, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका
+ ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्यायः । रङ्गा-
जीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः १।३।
५५५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

त्यत्

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+“तस्ये-
दम्।” ४।३।१२०। इत्यम्।) तुषारणतम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। १।४५।
“धारं कारं तौषारं हैममिति ॥”)

त्यक्तं, चि, (त्यज्यते स्मिति। त्यज्+क्तः।)
क्षतत्यागम्। सत्पण्यायः। क्षीनम् २ विधु-
तम् ३ ससृज्भित्तम् ४ धूतम् ५ उन्मूल्यम् ६।
इत्यमरः। ३।१।१०७॥ विनाक्षतम् ७
विरहितम् ८ निर्वृद्धम् ९। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, रामायणे। २।३७।२।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन्। बने बन्धन जीवतः।
किं कार्यमनुयाज्येण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥”)

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-अनिट्।) औ, अत्याक्षीत्। हानि-
वर्जनम्। त्यजति दुष्टलोकं जनः। इति दुर्गा-
दासः ॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज्+भावे क्वाट्।) त्यागः।
वर्जनम् ॥

त्यज्, [ट्] चि, (त्यजति संसर्गमिति। त्यज्+
“त्यजितनियन्त्रिभ्यो ङित्।” उणां १।१३१।
इति आदिः स च ङित्।) तज्। सेट् इति
भावा। अस्य पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः
स्या। सर्वनामशब्दोऽयम्। इति व्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे। १।६३।४।
“त्वं ह त्वदिन्द्र सोदीः सखा वृजं यद्विष्णु
वृषकर्मभूमाः ॥”)

त्यज्, [ट्] क्ली, (त्यज्+“त्यजितनीति।” उणां।
१।१३१। इति आदिः स च ङित्।) वायुः।
आकाशः। यथा,—

“सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसदं
सत्तास्य योनिं निहितं सत्ता।
सत्तास्य सत्यव्रतसत्यनेनं
सत्यात्मकं त्वी श्रवणं प्रपन्नाः ॥”

इति भागवते। १०।२।२६॥

“सत्यव्रतमिति। सत्यं व्रतं सकृत्पुण्यं यस्तु तम्।
सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्।
त्रिसदं त्रिविधं कालेषु कृतेः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सत्यं अथभिचारेण वर्तमानम्।
तदेवाहुः सत्तास्य योनिमिति। सत्त्वदेन
एधिचपुतेर्जाति त्वत्त्वदेन वायुकाशौ एवं
सत्त्वस्य सत्ता भूतपञ्चकम्। ‘तत् सत्तामिथा-
चक्षते।’ इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्।
अनेन कृतेः पूर्वं वर्तमानतीक्षा। तथा सत्ता
तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्धामितया स्थितम्।
अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्त्वसत्तम्। तथा
सत्तास्य सत्यं तस्यैव सत्तास्य सत्यं पारमार्थिकं
नाशेऽप्यवशिष्टमात्ररूपम्। अनेन प्रकृतेऽप्य-
वधिष्वे न सत्यत्वं दर्शितम्। एवं त्रिसदत्त्व-
सुपपादितम्। तथा सत्त्वसत्यनेनं ज्ञातं कुरुता
वाणी सत्यं समदर्शनम्। तथा भगवता व्याख्या
मानत्वात्। सत्यं समदर्शनम्। ज्ञातं
कुरुता वाणी कविभिः परिकीर्तिता इति।

तयोर्निजं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति
यावत्। एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वी वयं
श्रवणं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ्।) दानम्। इत्यमरः।
२।७।२६॥ (यथा, रघुः। १।७।
“त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मित-
भाषिणाम् ॥”)

वर्जनम्। इति मेदिनी। गे, ८। (यथा,
मनुः। ८।३८६।
“न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्याग-
मर्हति ॥”)

विवेकिपुरुषः। इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व-
कर्मफलविवर्जनम्। यथा,—
“काम्यानां कर्मणां न्यासं सद्भासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्तथागं विचक्षणाः ॥
त्याग्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याग्यमिति चापरे ॥
निश्चयं श्रुत्वा मे तच्च त्यागे भरतसत्तम ॥
त्यागे हि पुरुषस्यापि विविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याग्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतावपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्मक्षानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सद्भासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहासस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेशजयान त्यजेत्।
स लब्ध्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥
सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८।२-६॥
(चि, दाता। यथा, ऋग्वेदे। ४।२४।३।
“मिथो यत्तप्रागनुभयासो अग्नन् नरः स्तोकस्य
तनयस्य सातौ ॥”
“उभयास उभये वयमानाः स्तोतारश्च त्यागं
त्यागकर्तारं दातारमिन्नं अग्नन् उपगच्छन्ति ॥”
इति सायनः ॥)

त्यागिन्, चि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययत्वादि-
मपु।) त्यक्तः। त्यागेन निवृत्तः। इति आका-
रणम् ॥

त्यागी, [ङ्] चि, (त्यजतीति। त्यज्+“सम्य-
चाशुबधाड्यमेति ॥” ३।२।१४२। इति
विनुष्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।२५६।
“त्यागिनि मूरे विदुषि च संसर्गसर्विर्जने गुणौ
भवति ॥”)

मूरः। इति मेदिनी। ने, ७१॥ वर्जनशीलः।
यथा,—
“यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”
इति भगवद्गीता। १८।११।
कर्मफलत्यागवान्। यथा,—
“न ह्येष्टाङ्गशतं कर्म कुशलेनाशुभज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्तसंशयः ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यधीयतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १८।१०-११॥

त्याग्यः, चि, (त्यज्यते इति। त्यज्+कर्मणि
शब्दः। “त्यजेच्च ॥” इति ७।३।६६। इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या न कुलम्।) त्यागयोग्यः। वर्ज-
नीयः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
“तीरे प्रतियहस्याप्यहस्याप्यो धर्मस्य विजयः ॥”
(यथा च देवीभागवते। १।११।५६।
“नारामय्यशुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ।
अशुरक्ता कथं त्याग्या धर्मसो न्यायतस्तथा ॥”)

अक, इ ड गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट्।) इत्यवर्गादिः। इ, अङ्गते।
ड, अङ्गते। इति दुर्गादासः ॥
अग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट्।) इ, अङ्गते। इति दुर्गादासः ॥
अङ्गः, पुं स्त्री, (अङ्गति शोभादिकं गच्छतीति।
अङ्ग+अच्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अद, इ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-सेट्।) इत्यवर्गाद्यादिः। इ, अङ्गते
तच्चन्दः। इति दुर्गादासः ॥
अप, ऊ व मि ड ङिथि। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-अकं-वेट्।) ऊ, अत्रापिष्ट अजम्।
व, अपा। मि, अपयति चापयति। ड, अपते।
द्विचि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः ॥

अपा, स्त्री पुं, (अप्यते इति। अप+“विह्विहा-
दिभ्योऽह्।” ३।३।१०४। इत्यह्। तत-
टाप्।) लज्जा। इत्यमरः। १।७।२३॥
(यथा, रत्नावल्याम्।
“नीचं वर्षवरेमेतुष्यगणनाभावाद्दयास्य अपा-
मन्तः कश्चिकश्चुकस्य विप्रति जासादयं
वामनः ॥”
अपते अनया अस्याः वा। करिष्य अपादाने
वा अह्।) कुलटा। इति मेदिनी। पे, ७॥
कुलम्। कीर्तिः। इति शब्दरत्नावली ॥

अपाकः, पुं, (अपते कज्जते इति। अप+“आकः
खलादेः।” १।२१६। इति उणादिकोष-
टीकादृतस्यवात् आकः।) ज्वलविशेषः।
इत्युणादिकोषः ॥

अपारणा, स्त्री, (अपायां रश्चिब। लज्जाहीन-
त्वादेव तथात्वम्।) वेष्टा। इति अट्टाधरः ॥
अपिहः, चि, (अयमेवामतिशयेन तृषः। तृष+
“अतिप्रायने तमनिष्ठनौ।” ५।३।५५।
इति इहम्। “प्रियस्थिरेति।” ६।४।१५७।
इति तृषस्य अप-आदेशः।) अतिज्वलितः।
इति सुश्रुतशेषः ॥

अपीयान्, [ङ्] चि, (अयमनघोरतिशयेन तृषः।
तृष+“द्विवचनविभक्त्योपपदे तरुणीयसुनौ।”
५।३।५७। इति ईयसुन्। “प्रियस्थिरेति।”
६।४।१०७। इति तृषस्य अश-आदेशः।)
अपिहः। इति व्याकरणम् ॥

तपुसी

अपु. स्त्री, (अपते अपिस्पर्शेन लज्जते इव । अप + “अपिस्पर्शश्चिप्रीतिः” उणां । १।११ । इति उः ।) वीर्यकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी ।
पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।८५ ।
“कैवल्यभूषणसंयोजनोचितो
यदि मणिकण्ड्युषि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चाप्युपशोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥”)
अपुः, [स] स्त्री, (अपते वङ्गं प्राप्य लज्जते इव ।
अप + “उत् स्यात्तपादेः स तु कित्” १।१४६० ।
इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ग्रहभाव-
प्रकाशे ।
“भौमे अपुः शनौ लौहं राहावश्यानि कीर्ण-
येत् ॥”
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
अपुकर्कटी, स्त्री, (अपुवत् शुभा कर्कटी ।)
अपुयी । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपुटी, स्त्री, छन्दोला । इति रत्नमाला ॥
अपुलं, स्त्री, (अपते वङ्गिस्पर्शेन लज्जते इव ।
अप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति
भरतहस्तद्विरूपकोषः ॥
अपुपं, स्त्री, (अप + बाहुलकादुपः ।) रङ्गम् ।
इति भरतहस्तद्विरूपकोषः ॥ अपुमीफलम् ।
शसा इति भाषा । तत्पण्यायः । कण्टकिफलम्
२ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तल्लघुफल-
गुणाः । नीलत्वम् । वलतृद्धभ्रमराहपितरक्त-
पित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । तत्पक्व-
फलगुणाः । अस्त्वत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् ।
कफवातनाशित्वम् । तद्भृत्फलगुणाः । स्रव-
लत्वम् । शीतत्वम् । रुक्षत्वम् । पिप्पासलक्ष-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्य-
गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्बित्वम् ।
शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रुक्षत्वम् । अति-
सूक्ष्मत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अपुयी, स्त्री, (अपुव + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४।२५५ ॥ (यथा,
“पटोलकैर्वाकपुष्पलावः ॥”
इति हारीते प्रथमेशाने दशमेऽध्याये ॥)
इत्यस्यान्तोऽपि पाठः ॥
अपुसं, स्त्री, (अपते वङ्गयोगेन लज्जते इव । अप
+ बाहुलकात् उस् ।) रङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
“बालं सुनीलं अपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफज्वलीगमकं वातकफापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अपुसी, स्त्री, (अपुस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मञ्जुवाराही । कर्कटी । कताविशेषः । शसा
इति शीरा इति च भाषा । तत्पण्यायः ।
शीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ अपुकर्कटी ४ बहु-
फला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकी-
कता ८ सुधावासा ९ । अस्याः पलस्य गुणाः ।

अपुषः

अपुषत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् ।
अमपित्तविदाहार्निवाग्निनाशित्वम् । बहुभ्रव-
त्वम् । काण्डालुरित्वाच्च कण्डालुरपि पाठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या खवहारी यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
“अपुसीसूक्ष्मकल्म वा सचौत्रं तक्षुलाभुना ।
पिबेदससमं कल्मं यद्येवमधुमेव वा ॥”)
अपुषं, स्त्री, (अपुषं निपातनान् दस्य तः ।)
अपुषम् । अनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरत-
हस्तवित्याविनोदः ॥ पातला दह इति भाषा ॥
अपुषं, स्त्री, (अपुषवयवा यस्य । अपु + “संख्याया
अवयवे तयप्” ५।२।४२ । इति तयप् ।
“द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्वा” ५।२।४३ ।
इति तयस्यायत् ।) अपुषवयवम् । इति सुश्र-
वोषम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
२।७६ ।
“अकारचाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुष्टत्वं भूर्भुवःस्वरितोति च ॥”)
अपुषं, पुं, (तरतीति । त् + “तरतेङिः” उणां
५।६६ । इति ङिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति
भाषा । त्रिष्वस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् ।
अस्य स्त्रीलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपे तिस्रः स्त्रीणि ।
इति याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अयिः २ सुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४
शिवचक्षुः ५ गुणः ६ श्रीवारेखा ७ कालिदास-
कायम् ८ बलिः ९ सन्धा १० पुरम् ११ पुष्क-
रम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ क्वरपादः १५ ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, चि ।
इत्यमरः ॥
“तिस्रो भार्या त्रिशालाश्च त्रयो भव्याश्च बान्धवाः ।
भुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
अपुषी, स्त्री, (अपु + “टिङ्गि” ४।१।१५ ।
इति ङीष् ।) अक्षसामयजुर्वेदा एतत्तितयम् ।
इत्यमरः । १।६।३ ॥ (यथा, मनुः । ७।४३ ॥
“अविद्येभ्यश्चर्यो विद्यात् दक्षनीतिश्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीश्चात्मविदां वार्त्ताभ्याम्
लोकतः ॥”)
पुरन्धरी । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
“अग्नयजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
अपुषीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधनी ॥”
इति देवीपुराणी ४५ अध्यायः ॥
अपुषीतुः, पुं, (अपुषी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य ।
“अपुषा विद्याया भगवन्तं अपुषीमयं सर्व्यमात्मनं
यजन्ते” इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ ।
अस्य तथात्वम् ।) कर्ष्यः । इति जलायुधः ॥
अपुषीधर्मः, पुं, (अपुषा वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।)
अग्नयजुःसामां विधानम् । त्रिवेदोक्तधर्मः ।
इत्यमरः । १।६।३ ॥ (यथा, महाभारते ।
३।१५०।३२ ।
“सा चैवमैकता न स्यात्तयोधर्मेन ते सुवि ॥”)
अपुषीसुखः, पुं, (अपुषी वेदा सुखे यस्य ।) ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।४।७५ ॥
अपुषदश, [न] त्रि, (अपुषिका दश इति कर्म-
धारयः । “अपुषयः” ६।३।४८ । इति
अयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तैर इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ६।१२६ ।
“इहौ स दश धर्माश्च कथ्यमाण अपुषदश ॥”)
तत्संख्यायुक्तम् । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः ।
ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥
अपुषदशः, त्रि, (अपुषदशाणां पूरणः । “तस्य
पूरणे षट्” ५।२।४८ । इति षट् ।)
अपुषदशाणां पूरणः । इति याकरणम् ॥ तैरद
इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे । १।७७।२० ।
“अपुषदशोऽयं दिवसः पितुर्वृतस्य ते विभो ।।
सावशेषास्त्रिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥”)
अपुषदशी, स्त्री, (अपुषदश + टित्वात् ङीष् ।)
तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य अपुषदशकलाक्रिया-
रूपा अपुषदशकलाक्रियावर्धमानकला रूपा वा ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तच्च ज्ञातस्य फलं यथा,
“रूपास्त्रिः सात्त्विकभावहीनः
सुखो च वाङ्मय जननीप्रियश्च ।
मदालसः शिष्यगुणैकवेत्ता
अपुषदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥”
इति कीर्तीप्रदीपः ॥
इयं धर्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥
अपुष, क धनौ । यद्दे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-अकं-सेट् ।) एतदाद्यान्वहारी रेफ-
युक्ताद्याः । क, आसयति ऋगं आधः वधति
युक्ताति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
अपुष, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भ्रा-परं-अकं-सेट् ।) इ, अस्त्वते । कि,
अंसयति अंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
अपुष, ई ण भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिङ्निष्ठः ।) ई,
अस्तः । ण, अस्तुः तजस्तुः । अस्तति । इति
दुर्गादासः ॥
अपुष, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिङ्निष्ठः ।) य,
अस्यति । ई, अस्तः । इति दुर्गादासः ॥
अपुषं, स्त्री, (अस्यति विभेद्यस्मिन् इति । अपु-
भये + चार्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अपुषः, त्रि, (असतीति । अपु भये + पचाद्यच् ।)
लङ्गमः । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ (यथा,
महाभारते । २२।६।१६ ।
“अजुः प्रणिहितो गच्छंस्तस्यस्वावरजर्जकः ॥”)
अपुषरः, पुं, (असन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राच्च
वेद्यन्यनेनेति । अपु + बाहुलकात् अपरन् ।)
तत्तवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः । ३।२।२४ ॥
तपुषः ३ । इति भरतः ॥

अपुषः

असरेणः, स्त्री, स्वयंभायाविशेषः । इति त्रिका-
शेषः ॥

असरेणः, पुं, (असञ्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।)
त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते
स्वयंभिरग्रे दृश्यते । तत्पर्यायः । अंसी २ ।
यथा, वेद्यकपरिभाषायाम् ।

“जातान्तरगते स्वयंकरे अंसी विलोक्यते ।

असरेणुस्तु विज्ञेयत्रिंशता परमाणुभिः ॥”

(इत्युक्तकथात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“परमाणुद्वयेनाणुस्ररेणुस्तु ते त्रयः ॥”

तथाच मनुः । ८ । १३२ ।

“जातान्तरगते भानौ यत् कृष्णं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तु प्रमाणायां असरेणुं प्रचक्षते ॥”

असुरः, पुं, (असृतीति । अस भये + उरच् ।)

भीरकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

अस्तः, त्रि, (अस भये + क्तः ।) भीतः । इति
अटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।५।२६।

“प्रत्यक्षायां विस्तृतायां सुक्ता कोटिलघोचरा ।
शब्दः समभवद्द्वोरस्तेन अस्ताः सुरास्तदा ॥”

श्रीधरे, स्त्री । यथा,—

“सविरामं जितान्त्रय एकं गृह्यन्तथापरे ।

श्रीधरे त्रस्तं जितान्त्रय देवसार इतीर्यते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अकुः, त्रि, (असृतीति । अस भये + “असि-
यधिष्ठिविधिः क्तः ।” ३ । २ । १४० । इति

कुः ।) आसशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥

(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।

“भीतीं सौमित्रिणा त्वक्ता सप्रीचीं अकुमेकि-
काम् ।

विद्यायामस्त काकुत्स्थः त्वये जेमं सुदुर्लभम् ॥”

आ, ड पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-अनिट् ।) चै ड पालन इत्यत्र

कौण्डिन्दादौ आ पठ्यते । इति क्रमदीप्तरः ॥

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

आणं, स्त्री, (चै + भावे ल्युट् स्त्री वा । इदविदेति
पद्ये नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा, आकुलले

१ अङ्के ।

“आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तमनागसि ॥”

आयते इति कर्त्तरि ल्युः । रक्षिता । यथा,

महाभारते । १ । २३ । १८ ।

“त्वं प्रभाक्षमभिप्रेतं त्वं नञ्जायमनुत्तमम् ॥”

तथाच रघौ । १५ । ३ ।

“अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजहुः स्वतेजसा ।

आद्याभावे हि प्रापास्त्याः कुर्वन्ति तपसो

ययम् ॥”

आयतेनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । अस्त्रम् ।

यथा, महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।

“दंष्ट्रिता विविधैश्चाणैर्विचित्राद्युधपाणयः ॥”

आयमाणाजला । रक्षिते, त्रि । इति मेदिनी ।

श्री, १४ ॥

आया, स्त्री, (आयते पालयतीति । चै + ल्युः ।

टाप् ।) आयमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतं, त्रि, (चै + क्तः इदविदेति नञ्भावात् ।)
रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।

“जैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन

आतं त्वया समरमूर्धनि तेऽपि हत्वा ।

नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-

मस्मात्सुखदसुरारिभवमस्मे ॥”

भावे क्तः ।) रक्षणी, स्त्री ॥

आपुषं, त्रि, (अपुषेण निर्वृत्तम् । अपुष + “तेन
निर्वृत्तम् ॥” ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) अपुष-

निर्मितम् । इति आकरणम् ॥ (अपुणो विकारः ।

“अपुणतुनोः पुक् ।” ४ । ३ । १३८ । इत्यण्

पुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

आयन्ती, स्त्री, (चै + सम्प्रदादित्वात् क्रिप् । आ-
आणं आयतीति । इ गतौ + शब्दः । यद्वा, चै

ड पालने + कश्चित् आत्मानेपदौ घातुरपि पर-

स्तेपदमिहतीति आयात् शब्दः । “उगितश्च ।”

इति ङीप् ।) आयमाणा जला । इत्यमरः । २ ।

४ । १५० ॥ (यथा,—

“आयन्ती तु वरा तिल्ला सरा पितकपापहा ।

अवरङ्गदोगमुत्पार्श्वेभममूलविषप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

आयकचर्चो च ॥

आयमाणं, त्रि, (आयते इति । चै + कस्मैणि
शानच् ।) रक्षमाणम् । इति आकरणम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ४ । १ ।

“त्वष्टा मे देयं वचः पर्जन्यो मन्त्रमस्यतिः ।

पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्गु पातु नो दुष्टरं आयमाणं

सहः ॥”)

आयमाणा, स्त्री, (आयते इति । चै + शानच् ।)

जला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्यायः ।

वार्षिकम् २ आयन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्य-

मरः । १०।३।१०५ ॥ जलत्रा ५ आयमाणा ६

बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १०

अशुजा ११ माङ्गल्याङ्गा १२ देववता १३

पालिनी १४ भयनाश्विनी १५ अवनी १६

रौचणी १७ आणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति राज-

माला ॥ अस्य गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् ।

गुल्मज्वरकफास्रममृतृणाक्षयक्षानिविषक्कृदि-

विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—

“पटोलं पिपुमर्हच्च दार्ढ्यं कटुकारीहृद्यौम् ।

वज्राङ्गा आयमाणाश्च दद्याद्भीषर्षशाकये ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशोऽध्याये ॥)

आसः, पुं, (अस + भावे णच् ।) भयम् । इत्यमरः ।

१।७।२१ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।

“प्रवयचक्षितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-

हितस्तम्भः ।

आसतरणो गृहीतः सहासरभयं प्रियः कच्छे ॥”

मण्डोदरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

आसदायी, [न] त्रि, (आसं भयं ददातीति ।
दा + णिनिः ।) भयदाता । तत्पर्यायः । अङ्कुरः

२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत् + “तस्य पूरये ङट् ।” ५ ।

२ । ४८ । इति ङट् ।) त्रिंशतः पूरयः । इति

आकरणम् ॥ (यथा, तिष्यादितत्त्वे ।

“त्रिंशोऽश्वस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”)

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशत्सङ्ख्यः । सङ्ख्यार्थे ङक-

प्रत्ययः । इति सुप्रशयाकरणम् ॥ (त्रिंशता

श्रीतः । त्रिंशत् + “विंशतिविंशद्वा ङङुम-

संज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ । इति असंज्ञायां

ङङुम् । त्रिंशत्संख्यकप्रत्यये श्रीतः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशतः परिमाणमस्य । “पङ्क्ति-

त्रिंशदिति ॥” ५ । १ । ५६ । इति निपातनात्

साधुः ।) संख्याविशेषः । त्रिंश इति भाषा ।

एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्भ्ये त्रिंशतौ ।

त्रिंशतो बहुल्ये त्रिंशतः । इति आकरणम् ॥

(यथा, मनुः । १ । २२ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कणाः ।

त्रिंशत्कणा सुवृत्तः स्यादष्टोराजन्तु तावतः ॥”)

त्रिंशत्पत्रं, स्त्री, (त्रिंशत्संख्यकाभि पञ्चाशि

दलानि यस्य ।) कुसुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, स्त्री, (त्रयाणां सङ्घः । “संख्यायाः संज्ञा-

सङ्घस्यजाध्ययनम् ॥” ५ । १ । ५८ । इति कन् ।)

पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा,

भाष्ये । १२ । १० ।

“नस्या गृहीतोऽपि ध्रुवन्निषागयो-

र्युगं सस्रुत्कारविवर्त्तितत्रिकः ॥”)

त्रयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (यथा,

मनुः । ७ । ५१ ।

“दक्षस्य पातनश्चैव वाक्पातार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥”)

त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबोधे ।

गुरुचोसारचंयुक्तात्रिकत्रयसमन्वयात् ।

वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरत्वयः ॥”

(तृतीयेन रूपेण यद्गणं यस्य । तृतीय +

“तावतिथं पण्डितमिति लुक् ॥” ५ । २ । ७७ ।

इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयके,

त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।

“द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं समम् ।

मासस्य दृढं गृहीयात् वर्णानामसुपूर्वेषु ॥”)

त्रिककुतु, [द] पुं, (त्रीणि ककुत्-सहशानि ध्वज-

तुल्याणि दृढाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्वतः ।

इत्यमरः । २।३।२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ।

३ । १ । ३ । १२ । “यच्च वा इन्द्रो वृक्षमहं-

स्तस्य यदस्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥”

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।

३४२ । ६० ।

“तथेवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।

त्रिककुत्सेव विख्यातः शरीरस्य प्रमापयात् ॥”

त्रिकायः

दशरात्राध्ययविशेषः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।

“त्रिककुट्टा एव यन्मो यद्दशरात्रः ककुत्तपञ्च-
दशः ककुदेकविंशः ककुत्तयस्त्रिंशो य एव
विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां
भवति ॥”

त्रिकटः, पुं, (चीन् वातपित्तद्वेष्टदोषान् कटति
नाशयतीति । कट + अच् ।) मोक्षुरकः । इति
शब्दरत्नावली ।

त्रिकटः, स्त्री, (त्रयाणां कटूनां मुष्णीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः) मिश्रितमुष्णीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः । तत्पञ्चायः । त्रयणम् २ योषम् ३ । इत्यमरः ।
२ । १० । १२२ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ ।
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । आसकासत्वगामय-
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः क्षीपदपीनसनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“विशोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते ।

कटुत्रयम् त्रिकटु त्रयणं योषसुच्यते ॥

त्रयणं दीपनं हन्ति आसकासत्वगामयान् ।

गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः क्षीपदपीनसनाशित्वम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

त्रिकण्डं, स्त्री, (त्रयाणां कण्डानां दृढत्वमिदमनी-
दृश्यारूपाणां समाहारः) मिश्रितदृढत्वमि-
दमनीदृश्यारूपयत्नम् । तत्पञ्चायः । कण्ड-
कारीत्रयम् २ कण्डकत्रयम् ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकण्डः, पुं, (त्रीणि कण्डानि कण्डकानि यस्य)
मोक्षुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुप्तद्वयः ।
इति शब्दचन्द्रिका । तैकांटातिज इति भाषा ।
मत्स्यभेदः । टेहरा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
पित्तकफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिकण्डकः ।

त्रिपुटः कण्डकफलः शर्दूया गोक्षुरः क्षुरः ॥”

त्रिकण्डकः, पुं, (त्रीणि कण्डकानि यस्य) लघु-
गर्भमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोक्षुरक-
द्वयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (यथा,—
“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिक-
ण्डकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्यो यस्याः । “संख्यायाः
संज्ञासङ्ख्याध्ययनेषु च ॥” ५ । १ । ५८ । इति
कम् । तत्तथाप् ।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः ।
भूमिचकूपपट्टम् । इत्यमरः ॥ कूपस्य समीपे
रक्षुधारार्थं त्रिखिदायनम् । इति स्नामी ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-
दैविकदुःखत्रयं व्यति गच्छत्यस्मादिति । व्य-
गती + अपादाने घञ् । यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-
मयति वेत्तीति । अय + अच् ।) बुद्धः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

त्रिकूटः

त्रिकार्धिकं, स्त्री, (त्रयांश्चित्तम् कार्धिकम् ।
त्रयाणां कार्दिकायां समाहारः ।) मिलित-
नागरातिविशालसुखायत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकालः, पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीतभवि-
ष्यत्कालविवरणं जानातीति । त्रा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ॥” १ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्वज्ञे, त्रि ॥
(यथा, दृढत्वसंहितायाम् । १७ । १ ।

“युद्धं यथा यथा वा भविष्यदादिस्मृते त्रिका-
लज्ञेः ॥”)

त्रिकालदर्शी, [नृ] पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीत-
भविष्यदूर्पं पश्यतीति । दृश् + शिन्ति ।) ऋषिः ।
इति हलायुधः ॥ भूतभविष्यदूर्पमागवत्तरि, त्रि ॥
(यथा, दृढत्वसंहितायाम् । २१ । ४ ।

“प्रध्वंसिन्यपि कावे त्रिकालदर्शीं कलौ
भवति ॥”)

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विद् +
क्षिप् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥

त्रिकूटं, स्त्री, (त्रिकूटः पर्वतः उत्पत्तिस्थानत्वे-
नास्यस्येति अर्थे आदिवाद्यच् ।) तन्मूलवणम् ।
सासुद्रनवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य)
पर्वतविशेषः । यस्यापरि लङ्का । (यथा, रामा-
यणे । ५ । २ । १ ।

“स ठागरमनाष्टमतिक्रम्य महाबलः ।

त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः सख्यो ददर्श ह ॥”)

तत्पञ्चायः । त्रिककुत् २ । इत्यमरः । १० । १२ ॥

सुवेणः ३ त्रिकूटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशृङ्गः ५ । त्रिकूटकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयम् पौटस्थानागामन्यतमः । अत्र

भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा,

देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।

“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”)

क्षीरोदसमुद्रतोरणपर्वतः । यथा,—

“सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नामः पर्वतः ।

मुनः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करदुतः ॥

क्षीरोदजलबीजा यो धौतामलशिखातलः ।

उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः ॥

आसुरीभिः परिहृतः श्रीमान् प्रसवणाकुलः ।

गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपद्मगैः ॥

विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतेस्तु तपस्विभिः ।

नगङ्गीपिगजेन्द्रैश्च वृषगात्रो विराजते ॥

पुमाङ्गैः कर्णिकारैश्च विष्णुमलकपाटलैः ।

चतुर्भुजकदम्बैश्च चन्द्रनागुरचम्पकैः ॥

शालेक्षालैस्तमालैश्च शरलार्जुनपिप्पलैः ।

तथान्यैर्विविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलङ्कृतः ॥

नानाधातुजितैः शृङ्गैः प्रसवद्भिः समन्ततः ।

शोभितो वरिष्ठप्रख्यैस्त्रिभिर्ज्यैश्च साधुभिः ॥

नृगैः शाखानृगैः शिंहेर्मानृगैश्च सहस्रभैः ।

जीवङ्गीवकसंयुटैश्चकोरशिखिनादितैः ॥

तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः ।

त्रिखट्टी

नानापुष्पमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् ॥

द्वितीयं रात्रतं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः ।

पाण्डुरानुद्वर्णकां तुषारचयसन्निभम् ॥

वस्त्रेन नीलवैदूर्यप्रतिजोभिर्भासयन् दिशः ।

तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गसुतमम् ॥

न तत् क्षतव्रताः पश्यन्ति न वृष्टं वा न नास्तिकाः ।

नातप्रतपसो लोके ये च पापक्षतो जनाः ॥

तस्य साधुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् ।

कारकवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥

गजो ह्यचलसंकाशो महाक्षलितलोचनः ।

हृषितः पातुकाभोऽवावतीर्णश्च तन्मूलम् ॥

स लीनः पङ्कजवने दूयमध्यगतश्चरन् ।

यद्दीप्तस्तेन रौद्रेण योऽद्वैतायत्नकर्त्तरि ॥

गुरुद्वयो जगन्नाथो लोकाधारसमीधनः ।

यादृश्यसं गजेन्द्रं तं तत्र पादं जलाग्रयात् ॥

उज्ज्वलाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।

स्थलस्थं दारयामास पादं चक्रेण भाषवः ॥

मोक्षयामास नागैर्न पापिभ्यः शरणागतम् ॥”

इति वामनपुराणम् ॥

(चोटकविशेषः । यथा, नकुलक्षतान्त्रिकित्-
सिते । ४ । ६ ।

“त्रयो यस्य जलाटस्था आवर्ता अधरोत्तराः ।

त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिदृष्टिकरः परः ॥”)

त्रिकूटलवणं, स्त्री, (त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् ।)

द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकोणं, स्त्री, (त्रयः कोणा यस्य ।) योनिः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपीठ-
विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।

“करतोयां समारभ्य यावद्विक्रवांसिनी ।

श्रतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)

लयात् नवपञ्चमलये । इति दीपिका ॥ (त्रिभुज-
सौत्रभेदः । इति लीलावती ॥) चक्षुः, त्रि ।

त्रिकोणवस्तूनि यथा । हजः १ शिवचक्षुः =

कामाख्या २ बह्मिष्ठलम् ४ एकारः ५ वचम्

६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि = योनिः ८ । इति

कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, स्त्री, (त्रिकोणं त्रयसं फलं यस्य ।)

शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

त्रिचारं, स्त्री, (त्रयाणां चाराणां समाहारः ।)

चारत्रयम् । मिलितसर्जिकाचारयवचार-
टङ्कणचारानि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

वैद्यकरसेन्द्रसारसंयचे चारणमारणाधिकारे ।

“सर्जिका टङ्कणचैव यवचार उदाहृतः ॥”)

त्रिचुरः, पुं, (त्रीणि चुराणीवायानि यस्य ।)

कोकिलाचक्षुः । इति रत्नमाला । कुलेखारा

इति भाषा ॥

त्रिखं, स्त्री, त्रयणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिखट्टं, स्त्री, त्रिखणां खट्टानां समाहारः । खट्टा-
त्रयम् । इत्यमरः । १ । ५ । ४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (त्रिखणां खट्टानां समाहारः ।

“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) त्रिख-
ट्टम् । इत्यमरः । १ । ५ । ४१ ॥

त्रिगुणा

त्रिगुणः, पुं, (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणो वर्गः ।) त्रिवर्गः । धर्मार्थकामाः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, किराताकुनीये । १ । ११ ।

“गुणानुरागादिव सख्यभीषिषा-
स वाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ॥”)

त्रिगर्भः, पुं, (त्रयो गर्भा यत्र ।) देशविशेषः । लाहोराख्यदेशैकभागः । तत्प्रथमः । जाल-
न्धरः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशो-
ऽयं कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १४ । २५ ।

“उत्तरतः कैलासः” इत्यप्रकम्,—

“त्रिगर्भसुरगाननाम्बसुखाः ॥”

इत्युक्तवान् ॥

तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (यथा, महाभारते । २ ।
०७ । १८ ।

“ततस्त्रिगर्भाः कौन्तेय दार्व्याः कोकनदास्तथा ।
क्षत्रिया बहवो राजसुपावर्जस्त सन्ध्याः ॥”)

गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥

त्रिगर्भकः, पुं, (त्रिगर्भं यत्र । स्वार्थे कन् ।)

त्रिगर्भदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगर्भा, स्त्री, (त्रयो गर्भा यस्याः ।) घुर्घुरिका ।
(त्रयो बहवो गर्भा इव योनिद्वाराणि यस्याः ।)

कासुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्भिकः, पुं, (त्रयो गर्भाः सन्ति यत्र । त्रिगर्भ-
+ बहुलवचनात् ङन् ।) त्रिगर्भदेशः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं, स्त्री, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
समाहारः ।) सत्त्वरजस्तमसि । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ (प्रधानः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ०८ ।

“यः परं रहसः साक्षात्त्रिगुणास्तीवर्संज्ञितात् ॥”

“रहसः सूक्ष्मात् त्रिगुणान् प्रधानात् जीव-
संज्ञितात् प्रवृत्त्या परम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥ (त्रयाणां पुराणे गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥
(यथा, मनुः । १ । १५ ।

“महान्तमेव चात्मानं सर्वानि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पश्येन्नियामि च ॥”
त्रयो गुणा आदृतयो यस्य । त्रिभिर्गुणिते ।
यथा, रघुः । २ । २५ ।

“सप्त अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पदैस्त्रिभिर्जनिर्बद्धो रागादित्रिपदाय वा ।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥”
(तथाच देवीभागवते । १२ । ६ । ६५ ।

“त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीसुलसी तद्व्यापकः ॥”
खनामख्यातो बीजमेदः । इति तन्त्रसारः ॥

त्रिगुणाकृतं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण-
+ कृतम् । “संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।” ५ ।
४ । ५६ । इति ङाच् ।) वारत्रयकृतञ्चैवम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिणाचि

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः ।) राक्षसी-
विशेषः । यथा,—

“सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्टा सन्तर्जितां तदा ।
राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥”
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः ॥ ३३ ॥

वित्तवृत्तः । यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले ।

“अणुं देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् ।

पञ्च ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरधर्षिणि ! ॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।

विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥

ब्रह्मविष्णुशिवाः पञ्चे वृत्तश्च शक्तिरूपिणी ।

वृत्तमूर्ते तु वक्ष्यं स्यात् पञ्च ब्रह्म त्विदं प्रिये ॥

एकश्च त्रिजटापञ्चर्षेरं वा हरिमर्षयेत् ।

कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥”

अन्यत् वित्तवृत्तं द्रष्टव्यम् ॥ (भागवती । सा च

गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७० ।

“त्रिजटा तिसिरी ढङ्गा त्रिविधा तरुणालतिः ॥”)

त्रिजातकं, स्त्री, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्य-
रूपम् । ततः स्वार्थे कन् ।) मिलिततुल्य-
त्वगेषापञ्चाभि । यथा,—

“एलादित्रिभिर्द्विषं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।

चातुर्जातं सनागन्तु द्वयं वातकफापहम् ॥”

अपि च ।

“त्वगेषापञ्चकेस्तुल्योऽस्ति सुगन्धि त्रिजातकम् ।

नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणपर्याया यथा,—

“त्वगेषापञ्चकेस्तुल्योऽस्ति सुगन्धि त्रिजातकम् ।

सह्यं रेषनं रूपं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवत् ।

लघुपित्तामिहृद्भक्ष्यं कफवानविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

त्रिजं, स्त्री, (त्रिजं + एषोऽदरादित्वात् साधुः ।)

त्रिजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, त्रिज-
शब्दयुत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ५ । ८ ।

“रेषकारसंयुक्तमयुत्पत्तं शब्दान्तरमस्ति ।

‘उत्पत्तिप्रतिगुणपत्रप्रायविहगः सौम्यस्वनः

पूजितः ।

इति वराहः ॥”)

त्रिजता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु जता । “पूर्वपदात्

संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति ङत्वम् ।)

घनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।

१६ । ६१ ।

“खगुलेराप्रपलप्राप्तिराजस्य गनिका इव ।

कासुका इव नालीकांस्त्रिजताः सहसासुचम् ॥”

त्रिजस्य भावः । त्रिज + तल् ।) त्रिजत्वञ्च ।

(त्रिषु स्थानेषु जति, त्रि । यथा, रामायणे ।

६ । २० । २८ ।

“भित्तसुष्टिपरिध्वस्तं त्रिजतं रत्नरञ्जितम् ।

नाथपातान्तरे रामः पतितं पुरुषर्षभम् ।

शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥”)

त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिजलचिन्तितो नाचिकेतोऽभि-
यन् । पूर्वपदादिति ङत्वम् ।) यजुर्जैदेक-

त्रिदशः

देशो यन्त्रः । तद्देशाध्यायी । (यथा, मनुः ।
३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चामिहिसुपर्णः सङ्गृह्णन् ॥”

“त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागस्तद्वत्तत् तद्-
योगात् पुरवोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥” इति तट्टी-

कायां कुल्लुकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः ।

यथा, महाभारते १२ । ३६८ । ४ ।

“पञ्चाम्ये ! त्रिणाचिकेत ! सङ्गृह्णन्निधान ॥”)

त्रितयं, स्त्री, त्रयो त्रयो त्रयो त्रयो समाहारः ।

तत्तत्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि +

“संख्याया अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४२ ।

इति तयप् ।) त्रयम् । इति याकरणम् ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।

“धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।

यत्तत्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥”

त्रिप्राकारे, त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४६ ।

“त्रितयीमपि तां सुक्ता परस्परविरोधिनीम् ।

अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥”)

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गलगोबालवेष्टना-
दर्थोऽन्यसम्बन्धं अख्यस्येति । अर्धश्चादित्वा-

दच् ।) समग्रासाश्रमः । यथा,—

“यस्तस्यतयत्रयः प्रपञ्चेन्द्रियसारथिः ।

ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डसुपर्णोऽवति ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यत्त्रिदण्डे,

स्त्री । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । १५५ ।

“समाङ्गस्यास्य रात्र्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठतः ।

अन्यान्त्रयगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥”

कायवाङ्मनोदण्डत्रये । यथा, मनुः । १२ । ११ ।

“त्रिदण्डमेतस्मिन्निष्य सञ्जन्तं मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य नतः सिद्धिं नियच्छति ॥

“सत्त्वमात्रा शरीरश्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।

लोकास्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

त्रिदण्डी, [त्रि] पुं, (त्रिदण्डमख्यस्येति । इतिः ।)

त्रिदण्डधारियतिः । (यथा, महाभारते । १० ।

३२० । ८ ।

“तथा जगदिदं तत्त्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।

तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥”)

कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥

(यथा, मनुः । १२ । १० ।

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।

यस्येते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डोऽस्ति स उच्यते ॥”)

यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पञ्चाणि
यस्याः ।) गोधाप्रदी जता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः । कापि
अत इत्वम् ।) चर्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः, पुं, (त्रयोऽथा यौवनाख्या दशा यस्य ।
त्रिदशस्यात्र त्रिभागवत् त्रयोऽर्थकता । यद्वा,

तिस्रो जन्मसंख्याविनाशाख्याः न तु मत्तर्गनामिव

त्रिदिवः

हृदिपरिणाममयाः दशा यस्याः यद्वा, चीन् तापान् दृष्टिं वाश्रयतीति । इत्युच्यते + मन्त्रविशुद्धादित्वात् कः एवोदरादित्वात् न-लोपः । यद्वा, अधिकास्त्रिरादित्वाच्च दश परिमाणमस्य । समासे च्च् । शाकयार्थि-वादिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७॥ (यथा, महाभारते । ३।५।१६। “न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ।” ते च अर्का इकादश १२ रुद्रा एकादश १२ वसवोऽष्टौ = त्रिदेवैर्द्वौ द्वौ २ वसुदेवेन जय-स्त्रिंशत् ३३ । त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १।१।१३।२९।

“ततः स कौवरो राजा विहृत्य

त्रिदशानि शत्रूः ॥”)

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) खर्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। १४७॥

त्रिदशमङ्गरी, स्त्री, (त्रिदशमिया मङ्गरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीपत्रेऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां व्यायुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशलजः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) खर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, महाभारते । १।७६।६६।

“गुरोव्यसकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशलजम् ॥”)

सुमेधपर्वतः । इति हज्जायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासी यस्त्वस्थानम् ।) खर्गः । इति हज्जायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अष्ट-नम् । इति हज्जायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवाना-मेश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—

“सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुष्टभिर्भक्ता ।

तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।७२।

“तपस्वी तीर्थतीर्थार्थं च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”)

त्रिदिनसृक्, [सृ] पुं, (त्रिदिनं चान्नदिनत्रयं सृजतीति । सृज् + कृप् ।) अष्टमसृक् । यथा, “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृजति यच्च तद्-भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनसृक् दिनत्रयसृक् ना-दृष्टः ।” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुशिव दीवत्यथेति । दिव + “हलश्च ।” ३।२।१२९। इति घञ् ।) संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीवन्तीति दिवाः । इत्युपपद्यते कः । अयः सत्त्वरजस्तमो-रूपाः दिवाः श्रीकृष्ण विनासका इत्यर्थः अयः । “तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । अथर्वे कविधानं इति-

त्रिधातुः

विधये संज्ञाशब्दस्य पूरकार्थत्वं त्रिभागवत् ।”

इति त्रिमुपासकवटीकायां भक्तिभाष्यः । १। ३६।) खर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, मनुः । ६।२५३।

“रक्षणादार्थ्यदत्तानां कण्ठकानाञ्च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”)

स्त्री, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीमेदः । इति मेदिनी । वि, ३७॥

(यथा, मत्स्यपुराणे । ११३।६१।

“त्रिभामा ऋषिकुल्या च इन्दुदा त्रिदिवा-चला ॥”)

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।)

देवः । इत्यमरः । १।१।७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवावुद्भवा यस्याः ।)

खल्लेका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । खर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति युतुपत्तिरन्वोऽर्थः ॥)

त्रिदिव, [वृ] पुं, (तिस्रः दृष्टौ नेत्राणि यस्य ।)

शिवः । इति हेमचन्द्रः । २।११०॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।)

दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३।२।६८। इति डः ।)

त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—

“चिरञ्जये वातकफोत्पत्तौ वा

त्रिदोषजे वा दृष्टमूलमिन्द्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोष्यः

मुह्यार्थिने वा त्रिदोषा विमिश्रः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(“दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं च्वरं प्राणायामहारकम् ।

तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्तितम् ॥

न कुर्व्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।

कफो वातो बलीयांसु सद्यो हन्ति रज्जातुरम् ॥

लङ्घनं वमनं वारि स्त्रीषणं स्यात्त्रिदोषजे ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥

लङ्घनञ्च सप्तद्विष्टं ज्ञात्वा दोषबलावलम् ।

कफं विशेषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥

पित्तसंशमनं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।

शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, अ, (त्रि + “संज्ञाया विधार्थं धा ।” ५। ३।४२। इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति

सुखबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणि ।

“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्दनः ।

त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥”

(यथा, महाभारते । १३।१४१।७८।

“धर्मोऽर्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।

कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥”)

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पा-तीति । धा + तुम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्-शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-जये, स्त्री ॥

त्रिनेत्र

त्रिभामा, [नृ] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः ।

(यथा, सुकुन्दमालायाम् । ११।

“हृत्पातोये मदनपवनोद्भूतमोहोर्मिभावे

दारावर्ते सहजतनययाहचङ्गाकुले च ।

संस्मारास्ते महति जनघौ मण्यतां नस्त्रिभामम् !

पादाङ्गोले वरह ! भवतो भक्तिनामे प्रसीद ॥”)

शिवः । अग्निः । नव्यः । इति शब्दार्थकल्प-तटः ॥ (दशमहापरस्य व्यासः । यथा, देवी-

भागवते । १।३।२८।

“स्वारस्तसु नवमे त्रिभामा दृष्टमे तथा ॥”)

धामत्रये, स्त्री स्त्री च ॥ (स्त्री, खर्गः । यथा, मातवते । ३।२४।२०।

“हंसो हंसेन यानेन त्रिभाम परमं ययौ ॥”

“त्रिभाम तृतीयं धाम खर्गः तस्य परां काष्ठां

सखलोकम् ॥” इति तट्टीकायां खामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिभौ धारा यस्य । ततः स्मार्थं

संज्ञार्था वा कन् ।) गुह्यतृणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।)

धारकत्रये, स्त्री ॥

त्रिधारकुली, स्त्री, (त्रिभु भागेषु धारा बस्याः ।

सा श्व कुली ।) कुलीविशेषः । तत्पण्यायः ।

त्रासः २ धाराकुली ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चक्षुर्याभिहृत्पाणि नय-नानि यस्य । “सुभ्रादिषु च ।” ८।४।३६।

इति त्रिधातु न गत्वम् ।) शिवः । इति हज्जा-युधः ॥ (यथा, महाभारते । १४।८।२७।

“त्रिपुरत्रं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥”)

नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।

“सुभ्रामोचगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च

हस्ताम्बुजे-

त्रिभार्या विप्रदप्रभां त्रिनयनां वारादेवता-

माश्रये ॥”)

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः ।) टाप ।

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“प्रसिद्धा चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।

नयं सन्मार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥”

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः ।

यथा, नैयथे । १।६।

“दिगीशहृन्दाशविभूतिरीशिता

दिशां स कामप्रवरावरोधिनीम् ।

दधार शास्त्राणि दृष्टं हृषाधिकां

निजत्रिनेत्रावतरत्नकोधिकाम् ॥”

तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणि ।

“ततः साध्यगयानीशस्त्रिनेत्रानष्टजत् पुनः ।

कोटयश्चतुराशीतिर्षारामरवर्जिताः ॥

वामः हज्जमर्मर्गोत्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः ।

नैवेविधा भवेत् स्त्रिर्हज्जमर्मरवर्जिता ॥”

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः ।) शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति

त्रिकाण्शेषः ॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय-युक्ता च ॥

त्रिपताकं, स्त्री, (त्रिस्तः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ॥ ११४ ॥ (त्रिस्तः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक-लक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

“त्रिपताककरेणान्यानपवायान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रं यत् स्याज्जनानो तज्जनानि-कम् ॥”

“यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्धं सञ्जाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं लब्ध्वाभ्येन सह यज्जन्तः तत्तज्जनानिकम् ॥”

त्रिपञ्च, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यत्र ।) दल-त्रययुक्तविक्षपञ्चम् । यथा,—

विष्णुसंवाच ।

“कर्तुमेषं हरो ज्ञेयः पञ्चं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपञ्चं त्रिपञ्चदलमित्यतः ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे विष्णुपञ्चमाहात्म्ये ११ अध्यायः ॥

त्रिपञ्चः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यस्य ।) विष्णुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चत्रये, स्त्री ॥

त्रिपञ्चकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

(त्रयाणां पञ्चाणां समाहारः । ततः कन् । तुल्यत्वादि पञ्चत्रये, स्त्री । यथा, देवीपुराणी ।

“तुलसीकुन्दमातरपञ्चायणाङ्गुलिपञ्चकम् ॥”

त्रिपथं, स्त्री, (त्रयाणां पथां समाहारः । “ऋक्-पूरिति” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् । तस्मात्वा पथ इति भाषा । तत्पण्यायः ।

त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

“मूल्यागारे हस्तशाने वा निर्जने वा चतुर्थये । त्रिपथाञ्जीहमस्त्रान्त्रिपथे वा भञ्जति ॥

स भवेत् सन्निहिताः सन्निवेदविदा वरः ॥”

इति शुभसाधनतन्त्रम् ॥

(त्रिस्तूपां नाडीनां पञ्चाः । इति विग्रहे कपाल-कुहरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् । सा भवेत् खेचरी मुद्रा योगचक्रं तदुच्यते ॥”

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्यापातालमार्गे गच्छतीति । गम + ङः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामा-यणे । १ । ४३ । ६ ।

“गङ्गा त्रिपथगा नाम दिवा भागीरथीति च । जीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा

कृता ॥”

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा नलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्मावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,—

“गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपदपि ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(त्रयः पादाश्चर्यानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

“ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्तो महाभाङ्गुलतयोऽथवा । त्रिपदा चैव सावित्री विशेषं ब्रह्मणो सुखम् ॥”

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततश्चापः ।) अर्धार्धधातु-निर्मितत्रिपादयुक्तग्रन्थाधारः । इति तन्त्र-सारः ॥ (“तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शब्दं स्थापयेत् ॥” इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । ङीप् पद्मावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-गात्रवन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥ (हस्ति-पादवन्तम् । इति बादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।

“नास्रसत् करिणां यैव त्रिपदीक्ष्तिदिनामपि ॥”

त्रिपादयुक्ता । पदत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्चन्द्रोविशेषः । यथा,—

“यज्जन्तिकांता यदि यमकांता ह्रादश्च परिणतमात्रा ।

किन्नरगीतिः तदिति निवीतिः स्याद्द्विसमाचरगात्रा ॥”

स्यपादान्त उदाहृतः ।

“येषा सङ्गीतकं नित्यं निवीतिः किन्नरास्त्रिका । सैव स्यात् प्राक्तने गाने त्रिपदीति परिच्युता ॥”

इति काव्योदयः ॥

(त्रिपु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७६ ।

“त्रैलोक्यलक्ष्मोऽस्त्रिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥”

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) कन्द-विशेषः । तत्पण्यायः । बृहत्पञ्चा २ छिन्न-यन्त्रिका ३ कन्दालुः ४ कन्दवङ्गुला ५ आम्ब-वल्ली ६ विनाकृष्टा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्वासकावविध-ब्रह्मविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।) शालपर्णी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

“यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका । शाकङ्गुल च रुचश्च प्रायो विदुष्य जीर्यति ।

मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च मेहनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

वनकार्पासी । त्रिपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपातु, [टु] पुं, (त्रयः पादा अस्याः । “संज्ञा सुपूर्वस्य” ५ । ४ । १४० । इति पादस्थान-लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाश्रयः ॥ (विदादि-मते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ४ ।

“त्रिपादूर्ध्व उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहामवत् पुनः ॥”

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात भूत्वा बलिस्काशात् सर्वं राज्यादिकं दृष्टीतमानित्य-तोऽस्य तद्यात्मम् । तथाच भागवते । ८ । २० । ३४ ।

“चित्तिं पदेकेन बलेर्विचक्रमे

नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥

पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपुटं

न वै तृतीयाय तदीयमक्षपि ।

उदकमस्याङ्गिरूपमर्थुर्मथ्यो

महर्जनाभ्यां तपसः परं मतः ॥”

ज्वरः । यथा,—

“विद्राविते भूतगण्ये ज्वरस्तु त्रिपुटारास्त्रिपातु ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादा नलानि यस्याः । कप् ततश्चापि अत इत्वम् ।) हंसपदीवृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,—

“हंसपादी हंसपदी कौटमाता त्रिपादिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

त्रिपुटं, स्त्री, (त्रिपुटानां देवानां पुटं वाच-स्यागम् । एषोदरादित्वात् ट्प्रत्ययस्य ङीप् ।

यद्वा, मर्त्यापातालपञ्चवा तृतीयं पुटपम् सुवगम् । तृतीयं त्रिपुटस्य त्रिभागवत् पूरणा-र्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।

“तत् त्रिपुटपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं बरोचत ॥”

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपुटपसत्, [टु] पुं, (त्रिपुटं स्वर्गं लीदतीति । सट् + त्रिप् ।) देवता । इति हलानुधः ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः । तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः ।

तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥

इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेचरी इति भाषा ॥ अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—

“त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।

त्रिपुटो मधुरस्त्रिपुटवरो रुच्यो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो व्याहृक् शीतलस्तथा ।

किन्तु खञ्जलपङ्कलकारी वातातिकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“अन्यानि चैव शस्त्रानि कौलस्यान्युधितानि च । मकरास्त्रिपुटा वक्ष्याः कलायाद्याश्च बन्धिताः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृक्षयो यस्याः ।) मल्लिका । सुषोला । त्रिपुट । इति मेदिनी । के, ४५ ॥ कर्णस्फोटः । सुषोला । रक्तत्रिपुट ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

“ऋषिः सम्मोहनशब्दो गायत्री देवता पुनः । त्रिपुटाश्चा द्विस्तैस्त्रैर्वैश्वदेवैरङ्गानि षट् क्रमात् ॥”

अस्या रूपं यथा,—

“पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।

रत्नविंदासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ॥

अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निधस्त्रां देयतां करेत् ।

त्रिपुरं

चार्यं पाशाङ्गसर्वविद्यायुक्तं पुण्यवाक्यान्
संविभागां करसरविज्ञे रत्नमौलिं चित्रेणाम् ।
हेमाङ्गाभां कुचमरुतां रत्नमञ्जीरकाशी-
मैवेयाद्यैर्विजिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्रलकरककसुप्तकान् ।
वहन्तोभिः कुचांर्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
कन्दगाढतवर्विण्या पञ्चनीं साधकं दृष्ट्वा ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [३] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽव्य-
स्येति । त्रिपुट + इति ।) हरकटचः । इति
शब्दमाणा ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) चिह्नता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ज्ञातज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “द्विगोः ।” इति ङीष् ।
ज्ञातज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।

“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
ज्ञातज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”
त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
हरकटः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुङ्गु, स्त्री, (त्रयाणां पुङ्गाणां इत्युपसर्गा-
राणां समाहारः ।) भस्मादित्तकपालस्थ-
तिर्ध्वगरेखत्रयम् । यथा,—
“विना भस्मत्रिपुङ्गुं विना रुद्राक्षमाजया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मन्त्रादि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुङ्गुकम् ॥”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

ब्रह्माक्षपुराणे ।
“ऊर्ध्वपुङ्गुं नृदा कुर्व्यात् त्रिपुङ्गुं भस्मना वदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्व्यात् चन्द्रेण यदृच्छया ॥
ऊर्ध्वपुङ्गुं द्विजः कुर्व्यात् चाग्निवच्च त्रिपुङ्गुकम् ।
अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्त्तुलं मूढयोनिजः ॥”
इत्याह्निकाचारतन्त्रम् ॥

“शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक्त्रिपुङ्गुकम् ।
विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुङ्गुं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टसूक्तसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
“यथा वपुर्मनुष्याणां त्रिपुङ्गुं विना स्थितम् ।
अज्ञानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यरुक्मणैः ॥”
“त्रिपुङ्गुं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भस्मा धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा नृत्वा न कुर्वन्ति त्रिपुङ्गुकम् ॥”)

त्रिपुङ्गुकं, स्त्री, (त्रिपुङ्गुमेव । स्वार्थे कः ।)
त्रिपुङ्गुम् । यथा,—

“वक्त्रा ललाटगात्राख्यो भस्मरेखात्रिपुङ्गुकम् ॥”
इति हारावली । १२ ॥

त्रिपुरं, स्त्री, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्वि-
तार्थेति समासः । पाञ्चादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।)
मयदानवनिर्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महा-
भारते । ३ । ४१ । ३८ ।

६५८

त्रिपुर

“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं वदा ।
तदैतद्वर्त्मनिर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्यं मयं शरत्तमाययुः । स गमनागमने
अदृष्ट्या दुर्मितर्कपरिच्छेदा हेमो रौप्यायसीति
तिस्रः पुरो निर्मायतेभ्यो दहौ ते असुरास्ताभिः
पुरीभिरलक्षिताः पूर्ववैरमनुस्मरन्तः सेचरान्
जीन् लोकान् नाशवाचक्रुस्ततः सेचरा जीका
हरं उपासाचक्रिरे । हरो मा भैरेति सुरानु-
चार्यं धनुर्वि शरं सन्धाय पुरेषु वसुचतुः । तैः
शरैः सृष्टाः पुरीकसोऽसुरा असवः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितसिंहान्तरसकूपैरुत्थियत् सिंहसुरा-
क्षत्रसं धुङ्गा दृष्टशरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा
विष्णुर्गोत्रिणा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविष्ट्वा
रसकूपान्तरं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यवेद्यन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः
शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं
अधात् । ततः शम्भुः सप्तहो रथमास्थाय
शरन्वज्जुति सन्धाय मध्याह्नकाक्षे त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति
विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।

“आरुह्य स रथं दिशं सर्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थायाः प्रहरतां वरः ॥”
त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह + ह्युः ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामार्गां
दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।
तन्त्रादि यथा,—

“वैष्णवा मन्त्रसूक्त्येषु त्रिपुरायास्ततः श्वश्रु ।
तस्यास्तु सर्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्त्वादां वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्नेदितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विचक्रं वाग्भवं तथा ॥
आदां तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाचरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् वष्टं परिकीर्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवादास्तु अष्टमं परिकीर्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजचैत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवादां द्वितीयश्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवादास्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्तितं मन्त्रं शेषतश्चैव पुरं महत् ॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं श्वश्रुचैकमनाश्विदम् ।
प्रान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्बहिर्वाग्भवंसंज्ञितः ॥
आदां त्रिपुरभैरवा वीजमादां प्रकीर्तितम् ।
उपान्तश्च तदादिश्च अङ्गनादां दृषावकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दित्युक्तश्चेत्तत् द्वितीयकम् ।
उपान्तश्च तदादिश्च वाङ्मः शेषस्वरस्तथा ॥

त्रिपुरा

समाभिर्विद्वत्सहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तन्त्रं विजानाति यो नरो भुवि भूमणिः ॥
सिंहविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्त्रयो महान् ॥
एतच्चतुर्दश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोच्चलाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराक्षेते प्रकीर्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राख्यामाद्यमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवक्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वे खण्डबाधो विभक्तीं पुष्पकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरच दधतीं तथा ।
सहस्रख्यैस्त्रिंशद्वां चित्रेणां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्पुङ्गुस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
क्षितप्रभितवदनां सर्वाङ्गलङ्कारसंयुताम् ॥
तिष्ठभिर्मुक्तमाजालभिः शिरोवच्चःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघर्षनयनां रक्तदन्तच्छद्वयाम् ।
चिन्तयेद्भरद्वां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलाहृतयो
यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पदृष्ट-
विशेषः । त्रिपुरमल्लिका इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । श्लेषज्ञा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामार्गां पुराणि पुरतो
ददातीति । पुराव्ययगमने अत्र अयदाने + “इगु-
पद्यतेति ।” ३ । १ । २५ । इति कः । ततटाप् ।)
देवीविशेषः । तन्त्राध्यानादिकं यथा,—

“श्वश्रुतं त्रिपुरास्मृतैः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रान् पूज्यन्तुत्तरतन्त्रके ॥
युवयोरिष्टयोः सन्धक् क्रमान् प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजन्तु कामरश्चेति तन्त्रयम् ॥
सर्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
जीन् यस्मात् पुरतो ददात् इमां ध्याता महेन्द्रही ॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकी-
र्तितम् ॥

तेनैव स्नापनं कुर्व्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकीर्णं मन्त्रं चास्यास्त्रिपुरान्तु चिरेखकम् ॥
मन्त्रान्त्राचरं चैवं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च दृष्टये ॥
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् त्रिपुरा मता ॥
दहनं त्रयं लला आदां नृत्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्त्ताय दृष्टये तां नृत्तिं श्वश्रु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुङ्गुसङ्काशां चित्रेणान्तु चतुर्भुजाम् ।
वामोर्ध्वे पुण्यकोदण्डं हृत्वाधः पुष्पकं तथा ॥
दक्षिणोर्ध्वे पञ्चबाणानक्षमाणां दद्यात्तथा ।
चतुर्णां कुण्डपानान्तु एष्टेऽन्त्रं कुण्डपान्तरम् ॥
निधाय तस्य एष्टे तु समपादेन संस्थिताम् ।
अटान्टाङ्गचक्रैस्तु समावह्यशिरोरुहाम् ॥
नमो त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम् ।
सर्वाङ्गलङ्कारसम्पन्नां सर्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सर्वद्विविधसन्देहां सर्वलक्षणसंयुताम् ।
श्वश्रु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधास्नानञ्च चिन्तयेत् ॥

विविक्त

तैर्लीङ्गैः कारयेन्नामसङ्कलितसङ्गताम् ॥

एषु खराः स्मृताः सौम्याः स्याताः सौराः

शुभोदयाः ।

आग्नेया आपकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः ॥

खराः षोडश विख्याताः स्यातां पञ्चविंशतिः ।

आपका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ॥

साष्टं सङ्ख्यं संजय सङ्घा तां कुह्यास्ततः ।

तस्यां सन्नातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्याया ॥

निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामभिधौक्तवर्त्मना ।

आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः ॥

अभिषिष्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।

इयं सुद्रा सुद्ररोगविषण्वरविनाशिनौ ॥

आलक्ष्यैरन्धगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।

युक्ते विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेष्वरः ॥

मन्त्रनिष्ठिकरौ युंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।

धारयन्मनुजो निर्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः सङ्ग्रहः ।) धर्म-
कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १८१ । ३ ।

“यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नार्तं स मनुजः सन्त्यक्तं जिवर्गं परिरक्षितुम् ॥”

जिफला । चिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये ।

“भागान् दृष्टवान् विपक्षेद्विधिवो

इत्या जिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥”)

दृष्टिस्थानजयाः । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ६६ ।

“जिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः श्रद्धा ।
तयः स्थानञ्च दृष्ट्वा जिवर्गः परमस्तथा ॥”)

सत्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥
सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिवर्गकं, स्त्री, (त्रयो यस्याः सत्यवयवाद् यस्य ।
कम् ।) गोक्षुरकः । जिफला । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४४ ।

“जिवर्गकत्राघण्युक्तमेतद्

गुह्यं लिख्यादनन्तं चर्यम् ॥”)

चिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्म-
णादिवर्णजये, ग्रामरक्तपीतात्मके वर्णजये च ॥)

जिवर्जिका, स्त्री, (त्रीणि वर्जाणि त्रयो यस्याः सा
जिवर्जा । ततः स्वार्थं कन् । टाप् अत इत्त्वञ् ।)

जिहायणी । जिवर्गा गौः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३३८ ॥

जिवर्जः, स्त्री, (त्रिगुणिता बलिस्तुक्तरङ्गः) जठरा-
वयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८७ ।

“रेन्द्रेणास्यास्तथा मध्यं जातं जिवलिसंयुतम् ॥”

लङ्कारादिति पक्षे ङीप् जिवलोत्पत्तिः । यथा,
“जिवलीवलयोपेताम् ॥”

इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

जिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति
आप्नोतीति । वि + क्रम + अच् । यङ्ङा, जिप्

लोकेषु बलिवचनार्थं भूमीमुखेण क्रमः पाद-

विहृत

आसो यस्य ।) विहृतः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।

“आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मस्त्विविक्रमः ॥”

“अथो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।

‘त्रीणि पदानि विचक्रमे’ इति श्रुतेः ।

‘त्रिरित्येवं अथो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः ।

विक्रामस्तु ततः सर्वास्त्रिविक्रमोऽसि जगद्गणः ॥’

इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

जिविहृतं, स्त्री, (हृतीयं विहृतं भुवनम् ।) जिवि-

हृतम् । खर्गः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।

“विहृतं त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविहृते ॥”)

जिभुवनञ्च ॥

जिविहृतपद्मं, [दृ] पुं, (जिविहृते खर्गे सीद-

तीति । सद् + जिप् ।) जिविहृतपद्मं । (देवः ।)

इति हज्जायुधः ॥

जिवीजः, पुं, (त्रीणि जीणि वीजाणि यस्य ।)

ग्रामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिवृत, स्त्री, (जीनवयवान् दृष्टोतीति । दृ +

जिप् तुक् च ।) जताविशेषः । तेजकी इति

भाषा । तत्पर्यायः । सन्नातुभूतिः २ सुवहा ३

जिपुटा ४ जिवृता ५ जिमळी ६ रेचनी ७ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सुवहा ८ सरसा ९

सरसा १० जिपुटी ११ रोचनी १२ । इति

जिवृता सामान्ये मुक्तजिवृतायामिति केचित् ।

इति भरतः ॥ मालविका १३ मखरी १४

ग्रामा १५ अर्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुवेणी

१८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेधी २० काली २१

जिवेला २२ जिवृत्तिका २३ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥

जग्यायाः पर्यायः । ग्रामा १ पालिन्दी २

सुधेनिका ३ काला ४ मखरविदला ५ अर्ध-

चन्द्रा ६ कालमेधिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेशिका ९ । इति

भरतः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । जिवृत १ वृकाची

२ सुवहा ३ जिमळी ४ जिपुटा ५ ॥ अर-

णायाः पर्यायः । आघादनी १ कुटरणा २

निःक्षता ३ जिवृता ४ अरुणा ५ । इति राज-

माला ॥ सामान्यजिवृतागुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । लामिञ्जैर्गोदरात्किञ्चककुत्रणाशि-

त्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अरुणवर्णजिवृदगुणाः । स्वादु-

त्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापह-

त्वञ्च ॥ अस्यास्वात्पात्तरगुणा विज्ञेया जिवृता

सिता । इति राजवल्लभः ॥

श्वेतजिवृदगुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् ।

उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्त-

ज्वरक्षुण्णपित्तशोथोदरापहत्वञ्च ॥ जगजिवृता-

गुणाः । श्वेताङ्गीगुणत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विरे-

चनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभानिकच्छोत्कर्षण-

विशङ्कुः

कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (जिभिर्भुक्ते,
जि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ६ ।

“जं त्री चक्रा जिवृतो रयस्य ॥”

यथा च मनुः । २ । ४२ ।

“मौञ्जी जिवृतु समा अक्ष्णा कार्या विशङ्कु
मेखला ॥”)

जिवृतकरणं, स्त्री, (जिवृतस्त्रायवयवस्य करणं

मिथीकरणम् ।) जिवृतपतेजसां मिथीकरणम् ।

यथा, “तेजोजलक्षितयः प्रत्येकं द्विधा विभज्य

शक्यस्तेषां क्षेत्रयोरर्थाङ्गं प्राप्नुते ॥” इति

मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

जिवृतपणी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशयित्वा दृष्टोति

प्राप्नोतीति जिवृतु जिवृदोषघ्नम् । जिवृतु पणं

यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे जिवृतिरस्या

सौरा ॥)

जिवृता, स्त्री, (जिभिरवयवैर्वृता ।) जिवृतु ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

“जिभल्ली जिवृता ग्रामा सुरभा कोटरा तथा ।

सन्नातुभूतिः सुवहा शब्देः पर्यायवाचकैः ॥”

“त्रावणं जिफला हिङ्गु कार्ष्णिकं जिवृतापणम् ।

सौवर्णकाङ्ककर्षश्च पलाङ्गश्चास्त्रवेतसाम् ॥

तत्पर्यं शर्करातुल्यं मद्योन्मत्तं वा पिबेत् ।

गुल्मपाशात्त्रिभुजं सिद्धं जीर्णं सादाहसौदनम् ॥”

“तुल्यान्वं जिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं हृतम् ।

मूलं ग्रामाजिवृतयोः पक्षेदामलकैः सह ।

जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

जिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेणयः वारिप्रवाहा

वियुक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः ।

यत्र गङ्गाया यमुनासरस्वतीर्वियोगः । सा

दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा,—

“प्रयुक्तस्य ज्वात् याव्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।

तद्वक्षिणप्रयागसु गङ्गातो यमुना गता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

इयं सुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥

(अत्र गङ्गाया यमुनासरस्वतीः सङ्गमात् ॥)

हठयोगोक्तेऽपि जगलासु युष्माकूपपरिभाषिका-

नदीजयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपि-

कायाम् । ३ । २४ ।

“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।

जिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः ॥”

इदमन्वाद्वा ङीविति जिवेणरपि पाठः ॥)

जिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवधर्माभावात् अस्याः ।)

जिवृतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कूनि अतिक्रमाणि यस्य ।)

सर्ववैशेष्यराजविशेषः । स तु दद्यात्कुर्वंशोऽव-

ष्टपुराणपुत्रः । (अस्य नामनिर्वाहार्थं यथा, हरि-

वंशे । १३ । १६ ।

“एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दद्यात् महापुत्राः ।

जिशङ्कुरिति होवाच जिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥”)

विशिखः

एव विशिखमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं
यजेयं विशिख एतदश्वमिच्छामि ततो राजा
तस्य पुत्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-
भूयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परिश्रमस्तदाहं
गुरुसुपासिष्ये विशिखपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमनु-
वैशिष्टो भगवान् अश्वमिच्छति यत् प्राह तद-
स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यदुमन्यां गतिं
ममिच्छामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं श्रेयः
अच्छाकालो भविष्यति । ततस्तस्यां राक्षसमती-
नार्यां स चाच्छाकालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण-
माययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयप्रणयेन याजयामास
तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो
विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया
बाध्यात् प्रवृत्तिं यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं ब्रज
तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तु-
वाच विशिखो । त्वं भूमौ पत ततोऽवाकशिराः
पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रस्तुवाच विश्व-
मित्रस्तिष्ठति तस्यैवा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान्तं
सप्तर्षीन् ऋष्यापरं नक्षत्रचक्रं सप्तसुपचक्रमे
देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिभ्यश्चरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं
नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-
रोहणं प्रतिज्ञाय कथममृतं करिष्यामि अतो
यावन्नोकाः स्यास्यन्ति तावदमृतिं नक्षत्राय-
जैव तिष्ठन्तु विश्वकुर्याद्यवाकशिरास्तिष्ठतु । इति
रामायणम् ॥ ॥ विद्वान् । शूलभः । इति
मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ खटोतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
“अजैकपात्र कापाली विश्वकुरजितः शिवः ॥”)
विश्वकुलः, पुं, (विश्वकुलोर्जायते इति । जन + कुः ।)
हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥
विश्वकुयाजी, [न] पुं, (विश्वकुं स्वयं वशीयराज-
विशेषं याजयतीति । यज + गिच् + क्तिनिः ।)
विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥
विश्वरगः, पुं, (त्रीणि विश्वान्यस्येति ।) त्रिनः ।
इति विकाराष्ट्रशेषः ॥
विश्वकर्मा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाक-
पार्थिवादित्वात् समाचः ।) मिलितगुडोत्पन्ना
हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) वृत्तार्हन्माहविशेषः । सा
बहुमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
विश्वारूपयः, पुं, (विश्वारूपं त्रिदलं पञ्चमख ।)
विश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्विखं, स्त्री, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिमूलम् ।
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा यस्य ।) राक्षस-
विशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-
नरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
“सद्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त जययज्ञामसैऽन्तरे ॥”

विशृङ्गी

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ ।
४२ । ११ ।
“विशिखां भुजुटीचास्य दृष्टुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥”)
विशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्वस्येति
इति । विशिखि दलं अस्याः ।) माताकाण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विशिखाः, [स] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि
यस्येति ।) कुपेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥
श्वरः । यथा,—
“विशिखास्ते प्रसन्नोऽहं येतु ते मञ्जुराद्वयम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१०५ । ६ ।
“अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्धे च राक्षसाः ।
विशिखाश्चातिकायश्च देवान्कनगरान्तकौ ॥”)
खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
रघुवंशे । १२ । ४७ ।
“तं शरैः प्रतिजग्राह खरविशिखसौ च सः ॥”
सनामन्त्रातस्त्वष्टुः प्रजापतेः पुत्रः । यथा,
महाभारते । ५ । ६ । २ ।
“त्वष्टा प्रजापतिर्होसीह्वयेष्टो महातपाः ।
सपुत्रं वै विशिरसमिन्द्रोऽहोत् किलाह्वयत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।
“वातापिरिक्षणश्चैव विशिराश्च तथा विभो ॥”
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि, । यथा, तत्रैव । २३ ।
१४७ । ५४ ।
“विशिखास्तस्य देवस्य प्रातःकृन्ममयो इमः ।
अजस्तयोन्धो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥”)
विश्वीयकं, स्त्री, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।)
त्रिमूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
त्रिमूलं, स्त्री, (त्रीणि मूलानि इव अस्याणि यस्य ।)
अश्वविशेषः । तत्प्रायः । विशिखम् २ । इति
मेदिनी । खे, ६ ॥ मूलम् ३ विश्वीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १० । १४६ ।
“चक्राणि परिधाञ्चैव त्रिमूलानि परन्धवान् ॥”)
त्रिमूली, [न] पुं, (त्रिमूलमस्त्रमस्यस्येति ।
त्रिमूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
“त्रासोऽभेदास्त्रिमूली च वृषकैतुर्मेहावजः ॥”
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठखण्डः ॥
(त्रिमूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा,
हरिवंशे । १६४ । ११ ।
“त्रिमूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥”)
त्रिष्टङ्गः, पुं, (त्रीणि ष्टङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूट-
पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माण्डे ।
६६ । १२ ।
“त्रिष्टङ्गो जलधिश्चैव पर्वतापुत्तरौ वरौ ॥”)
त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेय ह्रीनखिष्टङ्गसदृश-
रिति चारसमुच्चयः ॥
त्रिष्टङ्गी, [न] पुं, (त्रीणि ष्टङ्गाणीव सन्वस्येति ।
त्रिष्टङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति
शब्दार्थकण्ठतटः ॥

त्रिसीत्यं

त्रिष्टुप्, [म्] स्त्री, (त्रिष्टु स्थानेषु स्तुभ्यते जङ्गी-
क्रियते इति । स्तुभ जङ्गीकरणे + क्तिप् । वक्तव्यम् ।)
हृन्मोविशेषः । इति हृन्मोमञ्जरी ॥ (यथा,
वाक्सनेयसंहितायाम् । ६ । ३३ ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभस्तद्वयतास्तुम्भे-
यम् ॥”)
अस्य विवरणं हृन्मोमञ्जरीं प्रत्यक्षम् ।
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ ।
१२ । २६ ।
“तस्योष्णिगासीलौमथो गायत्री च तत्रो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् क्षुतोऽनुष्टुप् जगत्स्थः प्रजा-
पतेः ॥
मन्वायाः पङ्क्तिस्तुपसा दृष्टी प्राणतोऽभ-
वत् ॥”
त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।)
पुष्पविशेषः । तत्प्रायः । सान्धकुसुमा २
सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्धकुसुमा ५
काला ६ सुकुमारा ७ सन्धिका ८ । सा
त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ अक्षिता ३ ॥
अस्या गुणाः । कफकासहरत्नम् । रज्यत्वम् ।
त्रिदोषप्रमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रिदोषां सन्धानां समाहारः ।
आवन्तोवेति पानिकी जीवता ।) पूष्पाङ्ग-
मध्याह्नपरारक्तकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्धिः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
“सातिथ्यं पुष्करे येन त्रिसन्धिं कुरुतन्दन ! ।
आदित्या वसवो ब्रह्माः साध्याश्च समरद्गणाः ।
गन्धर्वाश्चरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥”)
त्रिसन्ध्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्धिं याप्रीतीति ।
वि + आप् + क्तिनि + ङीप् ।) त्रिसन्धघटकी-
भूतयावत्क्षणयापिनी तिथिः । यथा,—
“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरत्नमन्त्रश्च हरिवासरत् ॥”
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यापिनेन नियमाभि-
धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तथोर्ध्वमसांमुखोरपवादकं तदपवादकम् । इति
तट्टीका ॥
त्रिमर्म, स्त्री, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि
समानि यत्र ।) समन्वयम् । समहरीतकीनागर-
गुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः स्वीयते इति । ङ + अप् ।)
क्षश्वरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥
त्रिसवर्गं, स्त्री, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-
हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
त्रिसवनकायी, [न] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले
स्नातीति । स्ना + क्तिनिः ।) त्रिकालकायी ।
इति स्मृतिः ॥
त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।)
त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसीत्यं, स्त्री, (त्रिवारं सीतया सहितम् । “नौ-
वयोधर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यतु ।) वार-
जयकृष्टचैत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिसुगन्धि, स्त्री, (त्रयोद्यां सुगन्धिद्रव्यानां समाहारः ।) त्रिजातकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, अमरवेदके । १२ । ७६ ।

“त्वमेलापवसंधोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
भाग्यैस्वरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥”)

त्रिसुपर्णः, पुं, बहुमानां वेदभागः । तद्वत्तत्त्वं ।
तद्योगान् पुनर्योऽपि त्रिसुपर्णः । इति मनु-
टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८५ ।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिस्त्रिसुपर्णः बहुलवित् ॥”)
त्रिस्रोताः, [सु] स्त्री, (त्रौणि स्रोतांसि यस्याः ।
यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्षपातालेषु स्रोतांसि
यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।

“अकुरुनिष्ठातमिवोहसुखे-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥”)

नदीभेदः । इति मेदिनी । से. ५४ ॥

त्रिहृत्वां, त्रि, (त्रिवारं ह्रस्वेन कृष्टम् । ह्रस्व +
“मतजनहृत्वात् करणजल्पकषेष् ॥” ४।४।६७।
इति यत् ।) वारचयकृष्टत्वेनम् । तत्पर्यायः ।
त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्वम् ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः । “दाम-
हायनान्ताम् ॥” ४।१।२७। इति ङीष् ।
“त्रिचतुर्था हायनस्य ॥” इति ऋत्वम् ।)
त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ६ । १३ ।
“वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्षा
राजीव एतयो नवनीतएतयोऽरुणाः पिशङ्गाः
सारङ्गः ॥”) द्रौपदी । यथा,—

“क्षते युगे वेदवती त्रैतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदीत्याया तेन कृष्णा त्रिहायणी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(त्रिवत्सरे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
२३६ । ६ ।

“अथ संस्मरन्तीं हत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् ।
उतो गोपालकैः प्रीतो अहरत् कुरुनन्दनः ॥”)

त्रुट, क ड } छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
त्रुट, य शि } (चुरा-आत्म-दिवां तुदां-परं-अवयव-
द्विधाभावमात्रे अकं-क्षेदनात् सक्तं-सेट् ।)
ङी दन्त्यवर्गप्रथमादी । क ड, जोटयते । य,
चुचति जोटयति । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटा-
दित्वमिति । दिवादिपक्षे न कुटादित्वम् । शि,
चुटति अचुटीत् । शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि ।
यथा, कुण्डभूमिधनुःकठोरनिन्द इति महा-
नाटकम् । मयूखनखरचुटतिमिरकुम्भकुम्भ-
स्थले । कचिङ्गनीभावेऽपि यथा । आद्युच्यते
यदि वक्ष्यन्त्यति वासस्तदा अचने इत्युद्धटः ।
इति दुर्गादासः ॥

त्रुटिः, स्त्री, (चुचते इति । चुट् + “इयुमघात्
कित् ॥” उभा । ४।२।८ इति इन् सञ्च कित् ।)
सुद्रेका । (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
“उत्कारिकां सर्पिषि नागराद्यां
पक्षा सन्तुष्टुटिकीलपक्षैः ॥”

अस्याः पण्याद्यो यथा,—

“वयस्या तीक्ष्णगन्धा च खलौका त्रिपुटा
त्रुटिः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अल्पम् । संशयः । काजभेदः । स च कृष्णा-
चरचतुर्भाग्यवृत्तात्मकः । इत्यमरः । ३।३।३७॥
अणुव्यात्मकः । इति तट्टीकायां खामी ॥
यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।

“अणुद्वौ परमाणु स्यात् असरेणुस्यः स्मृतः ।
आलाकेरुप्रवगतः खमेवाणुपतन्नात् ।
असरेणुस्त्रिकं सुदुक्ते यः कालः सा त्रुटिः
स्मृता ॥”)

त्रुटिबीजः, पुं, (त्रुटिरूपं बीजमस्य ।) कणुः ।
इति शब्दमाला ॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि + “लटिकारादक्तिनः ॥” इति
वा ङीष् ।) त्रुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रुण, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) चुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुण, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) चुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुण, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) चोपति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुण, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) चोपति । इति दुर्गादासः ॥

त्रेता, स्त्री, (त्रैतु भेदान् एति प्राप्नोतीति । यद्वा,
त्रित्वमिता । एयोऽरादित्वात् साधुः । एतस्मि-
न्निर्वायथा, हरिवंशे । २०५ । ५ ।

“त्रिधा प्रकीर्तो ज्वलनो मुनिभिर्विद्वद्वारगैः ।
अतस्त्रैतात्ममापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः ॥”
इति श्यामिः गार्हपत्यः आश्ववर्गीयः एकोऽपि
इदमभिप्रेयम् । इत्यमरः । १२।७।२०॥ (यथा,
हरिवंशे । २६ । ४५-४६ ।

“मथित्वामिं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः ।
इद्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्त्रैषो सलोकताम् ॥

गन्धर्वैर्भ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताभिं समकारयत् ।
एकोऽपिः पूर्वमेवासीदित्यस्त्रैतात्मकारयत् ॥”)

द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा,—

“त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण विंशत्सहस्राधिकेन च ।
चतुर्थ्युगं परिमितं नरमाणक्रमेण च ॥

द्विचत्वारिंशल्लक्षं परिमितं वसवतिसहस्रकम् ।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्विः प्रकीर्तितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डम् ॥ ७ ॥
तस्य धर्मा यथा,—

“त्रेतायुगे समायाति धर्मः पादोजतां गतः ।
अल्पकेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दया-
श्रयाः ॥

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुजिनः सुश्रुततपः ॥
यज्ञा भूमिसृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिपद्यन्तिवृत्ताश्च सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता निव्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

काशवर्षो तद्विष्णोश्च श्रियः सर्वाः पतिव्रताः ।
वसुधारा च शस्याद्या पुत्राश्च पितृसेविनः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसंहारः ॥

त्रेतायुगं, स्त्री, (त्रैतेव युगम् ।) द्वितीययुगम् ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

“कार्तिकमुक्तावध्यां सोमवारे त्रेतायुगीतपत्तिः ।
तत्र अवतारचयम् । वामनपरशुरामभीराम-
चन्द्राः । पुण्यं त्रिपादम् । पापमेकपादम् ।
पुष्करनामकं तीर्थम् । चाभिको ब्राह्मणः ।
अस्थिगताः प्राणाः । चतुर्दशहस्तपरिमितो
मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । अव-
हार्यं रौप्यपात्रम् । तद्युगाब्दाः १२६६००० ।

तत्र राजानः स्रग्विंशतीयबाहुकसगरांशुमदस-
मञ्जसद्विभीषभगीरथाजदशरथभीरामचक्रकुशी-

लवा एते चक्रवर्तिनः । तत्तत्तत्तम् ।
दानधर्म्मरता निव्यं तपस्या तीर्थदर्शनम् ।

अभिहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः ॥
तत्र तारकवज्रनाम ।

रामनारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥”

इति सुद्राकृतपञ्चिकातः संहतीतम् ॥
त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा
तिथिः ।) त्रेतायुगारम्भतिथिः । सा च

कार्तिकमुक्तावध्या । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

त्रेधा, वा, (त्रिप्रकारम् । “संख्याया विधायै धा ॥”
५ । ३ । ४२ । इति धा । “एधाच् ॥” ५ । ३ ।
४६ । इति धा इत्येतस्य एधाच् ।) त्रिधा ॥
इति सुम्बोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।२।१७।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समृद्धहमस्य पांसुरे ॥”)

त्रे, ड पाकने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सकं-अणिट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । ड, आयते ।

चक्षिंस्त्राहीत्यादौ आहीति आयते आ विष्-
पञ्चात् आ इवाचरतीति कौ साध्यम् । केचिद्-
दादौ च पठ्यते । इति जमदीश्वरः । इति
दुर्गादासः ॥

त्रेगुण्यं, स्त्री, (त्रिगुणानां भावः कर्म वा ।
त्रिगुण + अण् ।) त्रिगुणधर्मः । सत्वरजस्त-
मस्त्वम् । यथा,—

“त्रेगुण्यविषया वेदा निष्त्रेगुण्यो भवान्कुन ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

त्रेयसौगन्धमान्धम् । यथा,—

“त्रेगुण्यलजिते आरमसजितपवीजिते ॥”
इति शिवरात्रिब्रतकथा ॥

त्रिभिः पूरयच्च ॥

त्रेधं, वा, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । ततः “द्विचोश्च
घसृज् ॥” ५।३।४५। इति धा इत्यस्य घसृज् ।)

त्रिधा । इति सुम्बोधम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३२ । ३२ ।
“सर्वमेव हृतेनैके देवेनैके वदन्त्यत ।
पुंसः प्रयत्नार्थं किञ्चित् त्रेधमेतन्निरुच्यते ॥”)

चोटी

चैपुरः, पुं, (चिपुर एव। स्वार्थे अण्।) चिपुर-
देशः। तत्पर्यायः। काङ्कः २ चैदाः ३ चैदिः
४। इति चैमचक्रः। ४। २२। (देशोऽयं
कामरूपस्य श्रीमहाप्रदेशः। यथा, कामाख्या-
तन्त्रे।
“कालेश्वरं चेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम्।
कामरूपमभिधो देशो गणेशगिरिर्हृदि॥”
कालेश्वरं चेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतं यावत्॥
चिपुरस्य राजा। यथा, महाभारते। २। ३१। ५८।
“मातृसुतस्ततः प्रायाहिजयी दक्षिणां दिशम्।
चैपुरं स्वपथे कृत्वा राजानममितीकृतम्।
निजपाद महाबाहुस्तस्या पौरवेश्वरम्॥”
तद्देशवातिनि, पुंभूम्नि। यथा, मातुल्ये।
१। ३। ५३।
“स्तोत्रलाः कौसलाश्चैपुरा वैदिशास्तथा॥”
चिपुराधिकितासुरभेदे। यथा, हरिवंशे।
१२६। ५४।

“येनोद्धताचैपुरा मायिनो वे
दन्वा चोरेण वितयान्ताः शरेण॥”)
चैलोक्यं, स्त्री, (चिलोकी एव। चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे अण्।) चिलोकी। यथा, मार्कण्डेये।
“चैलोक्यमेतद्विस्तृतं रिपुनाशनेन
जातं त्वया समस्तहर्त्रेण तेऽपि हत्वा॥”

चैलोक्यविजया, स्त्री, (चैलोक्यस्य विजयो यस्याः।
एतस्याः सेवनेन हि चैलोक्यमधीनमिव प्रति-
भातीति ज्ञानात् तथात्वम्।) भङ्गा। इति
शब्दचक्रिका॥ भाट्ट इति ख्याता॥

चैविद्याः, पुं, (चैवेद्यलुर्बेदसामवेदरूपास्त्रिस्रो
विद्या यस्मैति चैविद्यास्ततः स्वाये अण्। यद्वा,
तिस्रो विद्या अधीते वेद वा। “तदर्धीते तदेद॥”
४। २। ५६। इति अण्।) चैवेदज्ञः। चैविद्या-
वेत्ता। यथा। मनुः। १२। १११।

“चैविद्यो चेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः।
अथवात्रमिणः पूर्वं परिषत् स्थाप्यश्रवरा॥”
(व्रतविशेषे, स्त्री। यथा, मनुः। २। २८।
“स्वाध्यायेन व्रतेर्होमैश्चैविद्येनेष्यया सुतेः।
महायज्ञे च यज्ञे च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः॥”
“चैविद्याख्येन च व्रतेन॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, वि। यथा,
भागवते। ६। २। २४।

“धर्मं भागवतं शुद्धं चैवेद्यं गुणाययम्॥”
“चैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाययं समदूतानां
धर्मम्॥” इति तट्टीकायां स्वामी॥

चोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हणायुधः॥
चोटिः, स्त्री, (चोटति भिद्यतेऽनेनेति। चोटि +
“अच् इः।” उणां। ४। १३८। इति इः।)
चण्डुः। कटफलम्। पक्षी। मीनभेदः। इति
मेदिनी। टे, १८॥

चोटिहस्तः, पुं, (चोटिहस्तश्चैव एव ग्रहणसाधनं
यस्य।) पक्षी। इति शब्दचक्रिका॥

चोटी, स्त्री, (चोटि + कटिकारादिति वा ङीष्।)
चोटिः। इति शब्दरत्नावली॥

ईईध

वयम्बकः

चोर्ब, स्त्री, (चायते शिख्यते नियम्यतेऽनेनेति।
चै पाजने + “अशिञ्जामिश्च इचोचौ।” उणां।
४। १७२। इति उचः।) गवादिताडनदण्डः।
पौचनी इति ख्यातः। तत्पर्यायः। प्राजन्तम् २
तोदनम् ३ प्रययन्तम् ४। गणस्य तोदनदण्डः।
तत्पर्यायः। वेणुकम् २ वेणुकम् ३ दण्डमर-
भरतौ॥ अण्डम्। इति चिह्नान्तकौस्तुभ-
सुगादिहृतिः॥ आरूपक्रिया। आधिभेदः।
इति चंक्षिप्रसारे उवादिहृतिः॥

चौक, ऋ इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आलं-सकं-सेट्।) चतुर्दशखरी। रेफमध्यः।
ऋ, अतुञ्जीकृतु। इ, औकते। इति दुर्गादायः॥
चण्डः, पुं, (चौचि अचौचि नेचाचि यस्य।
ततः समावाप्तवप्रत्ययः।) शिवः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३।
१०६। ११।

“आससाद् महात्मानं चण्डं चिपुरमहानम्॥”
देवविशेषः। यथा, भागवते। ७। २। ४।
“भो भो दानवदेतेया हिमवन्चण्डः शम्बरः॥
शतबाहो! हयग्रीव! नसुचि! पाक! इक्ष्वाक॥”
नेत्रत्रयविशिष्टे, वि। यथा, महाभारते। २।
४३। १।

“चेदिराजकुले जातश्चाय एव चतुर्भुजः॥”
चण्डरः, पुं, (चौचि अचराणि यन्।) घटकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चौचि अकारोकार-
मकारात्मकानि अचराणि यन्। प्रणवादी,
वि। यथा, मनुः। ११। २६६।

“आद्यं यत्तत्तदं जज्ञ चयौ यस्मिन् प्रतिष्ठिता।
स गुणोऽन्यच्छिद्वहोरे यस्तं वेद स वेदवित्॥”
हृन्दोभेदे, स्त्री। यथा, वाजसनेयसंहिता
याम्। ६। ३१।

“विष्णुश्चाक्षरेण चोत्तोकानुदणयतामुल्लेखम्॥”
“विष्णुश्चाक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन हृन्दवा तान्
ताडयाम् मनुष्यामुल्लेखमधिकं जयेयम्॥” इति
वेददीपे महीधरः॥

चण्डदं, स्त्री, (चिभिरङ्गैरुच्यते गम्यते इति।
चण्ड + अट् + अण्। शक्यादित्वादणोपः।)
शिख्यभेदः। घौताङ्गनी। इति मेदिनी। टे, ४४॥
चण्डटः, पुं, (चिभिरङ्गैरुच्यते। अट् + अण्।)
घौताङ्गनी। शिख्यभेदः। ईश्वरः। इति चैम-
चक्रः॥

चण्डनं, स्त्री, (चयानां अङ्गानां समाहारः।)
अङ्गनत्रयम्। यथा, कालाङ्गनं पुष्पाङ्गनं रसा-
ङ्गनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डगा, स्त्री, (चिबु अण्डसु मार्गेषु गच्छतीति।
गम + ङः।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चण्डकः, पुं, (चौचि चण्डरूपमिच्छन्त्याणि अण्ड-
कानि नेचाणि यस्य। शिवः। इत्यमरः। १।
१। ३५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १२।
“चण्डकं यजामहे सुमन्त्रं पुष्टिवर्धनम्॥”
“चयानां जज्ञविष्णुराजानामम्बकः पितरः॥” इति
ऋग्वेदभाष्ये सायनः।) एकादशरत्नाणामन्य-

वयम्बकः

तमः। यथा, मातुल्ये। ५। २६—३०।
“अनेकापादह्रिप्रभो विष्णुपाक्षोऽयं देवतः।
हरश्च बहुरूपश्च अण्डकश्च सुरेश्वरः॥
साधिवश्च अयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते वक्त्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥”)
शिवांश्च चण्डेश्वरनामकपौष्पराजपुत्रः। यथा,
“एवं तिरुक्कामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः।
अतस्त्वम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिह्वोस्तुब्धो बभूव ह॥
बले वीर्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्तमः।
नामोऽभूत्प्रशादून्। नो वा भूमौ भविष्यति॥
अभिविद्याय तं राजा कुमारं वनवन्तरम्।
दृष्टपक्षैकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्यतम्॥
तिरुभिः सह भाव्याभिर्बन्धं पौष्पो विवेश ह॥
हृष्टोचितक्रियां कर्तुं राजा परमधाम्भिकः॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः।
सर्वं क्षितिं वप्रे चक्रेऽमात्यैः स चण्डेश्वरः॥
सर्वभौमो वृषो भूत्वा राजभिः परिवेषितः।
अमरैरिव देवैश्चो विजहार अिया युतः॥
एवं पौष्पसुतो भूत्वा चण्डकः प्राप्य निवृत्तिम्।
जन्मावर्त्ताजये रण्ये करवीराज्ये पुरे॥
इमं हृतीनीदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥

अण्डन् चण्डेश्वरश्चन्द्रे व्रतयम्॥

चण्डकसखः, पुं, (चण्डकस्य महादेवस्य सखा
बन्धुः। “राजाहःसखिभ्यट्।” ५। ४। ६१।
इति टप्।) कुबेरः। इत्यमरः। १। १। ७१॥

चण्डका, स्त्री, (चौचि चण्डरूपमिच्छन्त्याणि
अण्डकानि नेचाणि यस्याः।) दुर्गा। यथा,—
“सोमसूर्यागनाक्षीणि यस्या नेचाणि अण्डिका।
तेन सा चण्डका देवी सुनिभिः परिकीर्तिता॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

चण्डचर्चः, पुं, (चण्डं चान्द्रदिनचयं स्पृशतीति।
स्पृश + पचाद्यच्।) चिदिनसूक्। तिथिचय-
चर्चयुक्तमण्डः। इति ज्योतिषम्॥

चण्डसृष्टं, स्त्री, (चण्डं स्पृशतीति। स्पृश +
“इगुपधञेति।” ३। १। १३५। इति कः।)
चण्डसृष्टः। तथा च वशिष्ठः।

“एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितयं यदा।
तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम्॥
फलमिति वैदिककर्मपरम्॥

अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भागुलङ्घिते
मासि।

चक्रिणि सुप्ते कुर्मामो माङ्गल्यं विवाहश्च॥
इति भीमपराक्रमः॥

दिनपाते दिनचये।

चण्डसृष्टं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः क्षतिभिर्विधेयः॥
विवाहयाज्ञाशुभपुष्टिकर्मे
सर्वं न कार्यं चिदिनसृष्टे तु॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

त्वक्

त्वक्पत्रं, स्त्री, (त्वग्नि पत्रायस्य ।) गुडत्वक् । इत्यमरः । २।४।१३४ ॥ त्वक्पत्रम् । इति क्वचित् । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । उतकटम् २ अङ्गम् ३ त्वक् ४ चोचम् ५ वराङ्गम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते । २।२।९०।१८ । “चन्द्रनागुरुसुखाणि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥” यथा, सुश्रुते । १ । ४४ । “रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचोष्णकम् ॥”) त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् डीप् ।) हिक्कुपत्री । तत्पठ्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्प्रीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पठ्या ७ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पं, स्त्री, (त्वक्पुष्पेणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्प + स्त्री कन् पूर्व-बुद्धः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुली इति भाषा ॥ त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् डीप् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥ त्वच्, त्वचोयाच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राह्यस्नेहो गृह्यजम् । त्वन् त्वचने इति प्राचः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥ त्वच, ज कार्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-वेट् ।) ज, त्वचि व्यति त्वचति । कार्ये कृषीकरणम् । त्वचति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥ त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः । १०।३७ । “चण्डालात् प्राणुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहार-वान् ॥” वंशस्य त्वगपि । चैवाङ्गि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ । “अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुर्विन्दुजलौकामिजारनखगोषीशोफालिका-श्चाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥”) गुडत्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रोणवृत्तः । रन्वर्वशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तन्त्रावांश इति भाषा ॥ यथा, माचः । ४ । ६१ । “त्वक्सारस्त्वपरिपूरितस्त्वगीति-रस्मिन्सौ नृदितपद्मलरत्नकाङ्कः ॥”) त्वक्सारमेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिगतीति । भिद् + णिनिः + डीप् ।) क्षुद्रचक्षुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारी वंश उत्पत्तिकारण-त्वेनाख्यस्याः अच् ततश्चाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥) त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) गारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वचं

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एल-बाहुकगामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥ त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ।) त्वगङ्गुरः, पुं, (त्वचश्चर्मणः अङ्गुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृथोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥ त्वगन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) गारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्नं, स्त्री, (त्वचः जायते इति । जन् + ङः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वगदोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वगजात-रोगः । तस्यैवधं यथा,— “मन्दोष्णलोघ्नोरास्त्वचं कनकस्य च । तिनोद्धर्तितदेहस्य चरदुर्गोष्णप्रसारिकाम् ॥ त्वदोषश्चैव सेकश्च चर्मदोषश्च नश्यति ॥” इति गारुडं १६४ अध्यायः ॥ स तु महारोगः । यथा, “महारोगिणः पाप-रोगादकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वद-दोषो राजयन्त्या आसो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽक्षरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।” इति मुहूर्ततन्त्रम् ॥ त्वगदोषापहा, स्त्री, (त्वगदोषं रोगविशेषं अप-हन्तीति । हन् + ङः ।) वाकुची । इति राज-निर्घण्टः ॥ त्वगदोषारिः, पुं, (त्वगदोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् सथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वच्, श्र दृढ्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । इत्यवगांदादिः । श्र, त्वचती त्वचन्ती । वृत्तिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥ त्वचं, स्त्री, (प्रशस्ता त्वगस्यस्यति । अर्श आदि-त्वात् अच् ।) वृत्तविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये । “सोमवल्गुमृता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥”) तत्पठ्यायः । त्वक् २ वत्कलम् ३ अङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंह-लम् ८ वन्धम् ९ सुरसम् १० कामवल्गुम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वन-प्रियम् १५ गटपणम् १६ गन्धवल्गुम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्राम-शमनत्वम् । कण्डूश्लेष्मिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वत्कलम् । चर्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ । “श्रीवत्साङ्गोऽरविन्दश्च ऊर्ध्वरोमा नृदुल्लवः ॥” कचुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महा-भारते । १२ । २४६ । ११ ।

त्वरा

“विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवीरगः ॥” गुडत्वक् । इति धरणिः ॥ त्वचा, स्त्री, (त्वच् + पक्षे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्वशरीरमिति अच् ततश्चाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्वचापत्रं, स्त्री, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वचान् । त्वचन् + इष्ठन् । “विन्मत्तोर्लुक् ॥” ५ । ३ । ६४ । इति मत्तुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वनिश्चिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । “हलदन्तान् सप्रस्थाः कंश्चायाम् ॥” ६ । ३ । ६ । इति सप्रस्था अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्रस्था अलुक् ।) लुदेजा । इति चारावली ६०४ ॥ त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन् + “तनोतेरनश्च वः ।” उगां २ । ६३ । इति चकारात् क्तिप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मदुद्गच्छस्य पञ्चन्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याक-रणम् ॥ तोमा हरते इति भाषा ॥ त्वन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वचि त्वा त्वक्ता । इति गीतिः । इति दुर्गादासः ॥ त्वन्च, उ ध सकृच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + ङः । “प्रत्य-योत्तरपद्योश्च ।” ७ । २ । ६८ । इति सप-थ्यन्तस्य लादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० । “अतोऽयमन्धः कपिलाशुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥”) त्वर, त्रि य म ड ल्यङे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-अकं-सेट् ।) त्रि, त्वरितः तूर्णो-न्ति । वा क्वामकृषत्वरसंघुषास्त्रिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेष्वाकारणमेधाधमेतद्गुणवन्मन्ये मन्थन्ते । य, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । ल्यङ् इह श्रीधर्मशुक्लानम् । नाहुनेतुमबलाः स तत्परे । इति दुर्गादासः ॥ त्वरणं, स्त्री, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युट् । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ११ । ८ । ७८ । “आस्त्रेयश्च वास्त्रेयश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ॥”) त्वरा, स्त्री, (त्वर + भामिति । त्वर + “घटाक्षयः भितः ।” इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पठ्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः । २।२६६ ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । २७६ । २७ । “असकृत्वं मया पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । सुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥”)

त्वष्टा

त्वष्टिः, ऋषी, (त्वष्टमिति । त्वष्ट + भावे इन् ।)
त्वष्टा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वष्टितं, ऋषी, (त्वष्ट + क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वष्टते
स्मेति । त्वष्ट + गत्यार्थकर्मकस्तेति कर्त्तरि क्तः ।
यद्वा, त्वष्टा सञ्जातास्तु । त्वष्टा + त्वष्टादित्वात्
इतच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।

“वक्रन्तराययुक्तस्य घर्मेस्य त्वष्टिता गतिः ॥”)
त्वष्टितोदितं, त्रि, (त्वष्टितं शीघ्रं यथा तथा
उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्-
पर्यायः । निरुक्तम् २ । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥
त्वष्टः, त्रि, (त्वष्टते तन्मक्रियते स्मेति । त्वष्ट तन्-
करणे + क्तः ।) तन्मूकतः । चाँचा ह्योला इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः ।
३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेति दीप्यतीति । त्विष
दीप्तौ + “नमृनेहृत्वष्टोचि” उणां । २ । ६६ ।
इति ळच् इतोऽत्वच् ।) आदित्वविशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
“अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता सुवनेश्वराः ।
ये राजन्नामतस्तस्मै कौर्त्तयिष्यामि भारत ।
घाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्संश्रय एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्ताया ।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥”
यते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा
आसन् वैवस्वतोऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः ।
इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१-१३२ ॥
तथा मातुल्ये च । ६ । ३-५ ॥ त्वष्टति तन्-
करोति काष्ठादिकं शिल्पकार्यत्वात् । तच् +
ऴच् ।) विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥
(यथा, माघे । ३ । ३५ ।

“त्वष्टुः सदाभ्यासयज्ञीतशिल्प-
विज्ञानसम्यक्प्रसवस्य स्त्रीमा ॥”

अयम् माघमासं सूर्यरथपरिष्ममगाधिकारिणा-
मन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
“त्वष्टाद्यजमदमिच्छ कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापितोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”
विश्वकर्मेभ्यः पुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १५ । १२२ ।
“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तीर्षा नामानि मे शृणु ।
अजेकापाद्विर्ध्रधृत्वा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”
प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।
“त्वष्टा प्रजापतिर्ज्ञासीत् देवमेष्टो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसिमन्त्रोद्वात् किंकाण्यजत् ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । १०३ ।
“घाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्च त्वष्टा ध्रुवो घोरः ॥”
वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
अस्य पर्यायः । काष्ठतटशब्दे उत्पत्तिश्च सूत्र-
धारशब्दे द्रव्या । (इन्द्रः । इति ऋग्वेद-
भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः ।
इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्विष

त्वाचप्रत्ययं, ऋषी, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्ययम् ।)
सर्वाज्ञानम् । द्रव्यादेः सर्वाज्ञाना बोधः ।
यथा, “अयं ज्ञानमात्रे त्वक्षुणःसंयोगस्य यदि
कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकास्ते त्वाच-
प्रत्ययं स्यात् ॥” इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वाष्टी, ऋषी, दुर्गा । यथा,—
“तुष्ट तुष्टौ स्त्रुतो घातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
हृजन्तेषां प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्टुः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अच् ।) वृत्रा-
सुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । ५ । ४ ।
“उद्यमेन हतस्त्वाष्टो नमुचिर्बल एव च ॥”
विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
“हृतः पुरोहितस्त्वाष्टो महेकायानुष्टुते ॥”
त्वष्टसम्बन्धिनः, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८५ ।
“ततोऽष्टं त्वाष्टमादाय चित्तैः प्रति दान-
वान् ॥”

तथा, भागवते । ६ । १४ । ७७ ।
“अपयित्वा चरुं त्वाष्टं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥”
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अच् । चित्रा-
नक्षत्रम् । यथा, दृष्टसंहितायाम् । ७ । ११ ।
“घोरा अवगच्छाष्टं वसुदेवं वाक्यश्चैव ॥”
त्वाष्टी, ऋषी, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः ।
त्वष्टु + अच् + डीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्बन्धकर्मणोऽपत्यं ऋषी ।)
संज्ञानामख्येपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
“त्वाष्टी तु सवितुर्भाष्या वड्वा रूपधारिणी ।
अख्यत महाभागा सान्तरिसेऽन्वितावुभौ ॥”
रथिका । सुन्दरथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [वृ] ऋषी, (त्विष दीप्तौ + सम्पदादित्वात्
क्रिप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ ।
२० । २ ।
“अपश्यं हारकाश्चाष्टं महाराज ! हतत्विषम् ॥”
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।

“तयस्त्रिषामित्यवधारितं पुर-
स्ततः शरीरोति विभावितान्निम् ॥”
वाक् । इति मेदिनी । घे, १३ ॥ अपसायः ।
जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
“तव त्विषो जनिमन् जत दीरेजदभूमिर्भियसा
सस्य मन्धोः ॥”
“हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये
जनिमन् जन्मनि सति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
त्विष, ऋषी न भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
उभं-दाने-सकं-अन्यत्र अकं-अनिट् ।) ऋषी,
अत्विषत् । अ, त्वेति त्विषते । भासो दीप्तिः ।
अवाप्तिवासे दाने च त्विषौ न अनुवर्तते । ऋषी,
अवात्विषत् । अ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो
निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

व

विषा, ऋषी, (त्विष + वृजन्तात् वा टाप् ।)
दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

विषाम्यतिः, पुं, (त्विषां प्रभाषां पतिः । वष्टा
अनुक् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥
त्विषिः, ऋषी, (त्विष दीप्तौ + “इगुपधात् कित् ॥”
उणां । ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।)
किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।

“उत्तेव यूथा परियसरावीदधि

त्विषीरधित सूर्यस्य ॥”)

तुसर, वृजगती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-अकं-सकं च-सिट् ।) दन्तवर्गाद्यस्याधो-
दन्तसकारः । तुसरति घूर्तः ह्येन गच्छती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।
८ । ६ । ८ ।

“यस्या खपन्ती तुसरति यस्या दिशति
आयतीम् ॥”)

तुसरः, पुं, (तुसरति कौटिल्यं गच्छतीति । तुसर
+ “भृज्यीतृचरितुसरीति ॥” उणां । १ । ७ ।
इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६० ॥ तत्पर्यायः । सुष्टिः २ तालतलः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २४३ ।

“ज्योत्स्नाभिभारसमुत्तितवेष्टे ! आकोव-
मल्लिकोत्तंसे ! ।

विश्वसि मनो निशितेव सरस्य कुसुदत्तसक-
रिका ॥”

धर्मः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।

“मा मां पद्येन रपसा विदत्तुसरः ।”

“तथा तुसरश्चङ्गामी जिह्वगः सर्प इत्यर्थः
मां पद्येन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्मा ।
शब्देन मा विदत् मा जानातु ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥)

व

व, वकारः । स अङ्गनसप्तदशवर्णः । तवर्ग-
द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति आकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
“सुर्मूर्ध्निवा ऋटुरसा दन्त्या लतुलसाः स्त्रुताः ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“वकारं चञ्जलापाङ्गि ! कुङ्कुलीमोचकपिङ्गी ।
त्रिशक्तिचक्षितं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणान्मकं सदा ।
अरुणादित्यसङ्काशं वकारं प्रथमाव्यहम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—

“कुञ्चिता कुङ्कुली भूत्वा वामादतिगतस्ततः ।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाघोदक्षतो गतो ॥
ऊर्ध्वं ऋग्व्यायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
वागी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

अस्य ध्यानादि यथा,—

“नीलवर्णीं त्रिनयनीं बहुसुतीं वरदां पराम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा यकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तद्व्यादित्वसङ्गार्थं यकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यः शिवरामी महायन्त्रिपञ्चिकाक्षो भवानकः ।
शिली शिरविजो ह्यक्षी भद्रकाली शिलोन्मयः ॥
ह्रस्वो बुद्धिबिम्बार्णो च दक्षनाशाधिपोऽमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामनाशुरतोऽनलः ॥
लोलौजस्वयिनी शुभः शरच्चक्रविदारकः ॥”

इति नामान्तप्रशास्त्रम् ॥

यं, ली, रक्षयम् । मङ्गलम् । साधनम् । इति
मेदिनी । ये, १ ॥

यः, पुं, (युङ् संवृत्तौ + कः ।) पञ्चतः । भय-
रक्षकः । इति मेदिनी । ये, १ ॥ याधिभेदः ।
भयनिहन् । भयघ्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

युङ्, शि संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, युङ्ति । अयुङ्तीत्
तुयोङ् । इति दुर्गादासः ॥

युत्कारः, पुं, (ल + भावे वच् । युदित्यक्त-
शब्दस्य कारः कारणं यच् ।) निहोवनत्यागा-
नुकरणशब्दः ॥

युन्म, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । यूः पुरौ पुरः ।
ई, यूः । इति दुर्गादासः ॥

युन्मन्त्रं, ली, जननम् । युन्मन्त्रातोर्भावे अगटि
(लुटि) निष्पन्नम् ॥

यूय, य, निहोवनत्यागाशुकरणशब्दः । यथा,—
यूयुक्ताय वमद्भिरभ्रमजनेरिति स्तुतिस्तथा-
न्यतम् ॥

येथे, य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥

योङ्गं, ली, संवरणम् । इति युङ्घातोर्भावेऽनट्
प्रत्ययः (लुट्) ॥

द, दकारः । स अङ्गनाशादश्वर्णः तवर्गलृतीय-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति चारक-
रचम् ॥ (यथा, शिञ्जायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्ध्नि ऋटुरवा दन्ता लतुलसाः
स्युताः ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—

“दकारं शब्दं चान्द्रि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
निशक्तिसहितं देवि ! निविहसहितं सदा ।
आत्मादित्यवर्चयुक्तं स्वयं परमकुण्डी ॥
रक्तविद्युत्ताकारं दकारं हृदि भाजय ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—

“ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शब्दं पान्तेति । ।
चतुर्भुजा पीतवर्णा नवयौवनसंस्थिताम् ।
अनेकरजचटितहारनूपुरशोभिताम् ।
एवं ध्यात्वा दकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे ।
“दोऽभीशो धातकिर्धाता दाता इत्तं कलकलम् ।
दीनं दानं दानं भक्तिराजवनी धरा ॥
सुयुक्ता योगिनी सदाः कुण्डली नामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्गना नात्रिककली ॥
स्वस्तिकः कुटिलाक्षरः लङ्गनामा जितेन्द्रियः ।
धर्महृदामदेवश्च क्षमा बहुसुचक्ष्मा ॥
हरिद्रापुरमन्त्रो च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः ॥”

दं, ली, (ददाति आगन्धमिति । दा + बाहुल-
कात् कः ।) भार्या । द्योकाचरकोषः ॥

दः, पुं, (दै म शुद्धौ वा दा दाने + बाहुलकात्
कः ।) अचलः । दत्तः । दाता । इति मेदिनी
दे, १ ॥ (दो ऋदे + कः ।) खण्डनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १६ । ११४ ।

“दाददोदुहदुहारी दादादोदुदरी ददोः ।
दुहादं दददे दुहे ददादद ददोऽददः ॥”

“दद्यते इति दादोदानम् । दददाने कर्मणि घञ् ।
दादं ददातीति दाददो दानप्रदः ।” इत्यादौ
मङ्गनायलतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥

दंशः, पुं, (दशतीति । दंश दंशने + पचाद्यच् ।)
कौटविशेषः । दंश इति भावा । तत्पण्यायः ।
वनमक्षिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भस्मराक्षिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः
७ । इति हारावली ॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९
क्षुद्रिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनुः । १ । ४५ ।

“स्वेदं दंशमशकं यकामक्षिकमत्कुण्डम् ।
उद्वेगलोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥”
दशतीव शरीरमिति ।) वर्मे । (यथा, भाग
वते । ३ । १८ । ६ ।

“पराशुवक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काचनचिदंशम् ॥”

दश + भावे जच् ।) दंशनम् । इति मेदिनी ।
शे, ७ ॥

(“सुमता जायते दंशे लघ्वश्चातिशयवत्सह्यः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दन्तः । इति हिमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ खण्ड-
नम् । (दन्तचतम् । यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५११ ।

“वर्णवृत्तिर्न ललाटे न कुजितमङ्गं न चाधरे
दंशः ।

उत्पन्नमहारि वारि च न कृदुत्तपायचतु-
रेख ॥”)

दोषः । मर्म । सर्पक्षतम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
“सर्वैरेषादितः सर्पैः शास्त्रादृष्ट्य देहिनः ।
दंशस्योपरिवर्धनीयादरिष्टाश्चतुरङ्गणे ॥

श्रोतवर्मास्तवस्काणां ऋदुनाभ्यतमेव च ।

न जच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ११६ ।

“कोऽभीदहर्मासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः ॥”

अयं भृगुभार्यामपहरन् तच्छापात् मांस-
शोणितश्री कौटो जातः । ततः कदाचित्
गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपाकयितुः कार्यस्य
ऊरुदेशं निर्भयं शोणितं पीतवान् । ततः
परशुरामेणायं श्वापात् निर्मोचितः ॥ एतद्-
विवरणं तु तत्रैवाध्याये प्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति । दन्श + क्तुल् ।) दंशः ।
इति हारावली । १२६ ॥ (वृषविशेषः । स तु
कम्पनादेशाधिपतिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१७८ ।

“दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र वक्राधि ।

विद्वतो विमलाटायी निपद्य निहतः खड्गे ॥”)

दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, ली, (दशतीव शरीरमिति । दश +
क्युः ।) वर्मे । (यथा, महाभारते । ३ । २६८ । १८ ।

“संनक्षत्रं सन्म एवेककल्पा
महानि चाकृषि च दंशनानि ॥”

दन्श + भावे क्युट् ।) दन्तादिना खण्डनम् ।
इति हिमचन्द्रः ॥ कामकान् कुलपुटान् इति
भावा । (यथा, महाभारते । ८ । ८१ । १४ ।

“दंशनश्चाहिभिः कृष्णैर्दाहश्च जनुवेधनि ॥”)

दंशभौकः, पुं, ली, (दंशात् वनमक्षिकातः भौक-
भयश्रीकः ।) मज्जिवः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्वयं मूलमस्य ।) शिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिशुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्मे सङ्गातोऽस्य परिहित
त्वादिति । दंश + तारकादित्वात् इतच् ।)

वर्मितः । (यथा, महाभारते । २ । २६ । २ ।

“महता बलचक्रे परराद्यावमर्हिवा ।
हस्यन्तरपूर्येण दंशितेन प्रतापवान् ॥”

दंश्यते इति । दन्श + क्तिच् + भावे क्तः ।)
दष्टः । इति हिमचन्द्रः ॥ (भासमानः । यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपाशं सुयज्ञश्चैव कक्षैतद्वशुत्तमम् ॥”

“दंशिता भासमानाः ॥” इति नीलकण्ठः ॥

दंशी, ली, (सुद्रो दंशः । स्वस्वार्थे ङीष् । यद्वा,
दशतीति । दंश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

क्षुद्रदंशः । इत्यमरः । २ । ५ । २७ । श्रोत-
दाश इति भावा ॥

दंष्ट्रा, ली, (दश्यतेऽनयेति । दन्श + “दाक्षी-
शसेति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे ङ् ।
यद्वा, “सर्वधातुभ्यङ् ।” उणां ४ । १५८ ।
इति ङ् । गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य
मातात् कृता ङीवोऽनित्यत्वात् टाप् ।) दन्त-

दक्षः

मिश्रः । तत्पण्यायः । दादा २ । इति हिम-
चन्द्रः । ३ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१ । २ ।

“यस्यासीयत शृङ्खलीनि जलधिः पृष्ठे

जगन्मण्डलम् ।

दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे
रोदसी ॥”)

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विशतेऽस्याः । दंष्ट्रा +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)

दाष्टिका । इति हिमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [नृ] पु स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्वस्येति ।
दंष्ट्रा + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति

इतिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ३३ । २३ ।

“विजानि दंष्ट्रिणः सर्वे सान्नि जगमज्जिणः ।
त्वजन्मकङ्कयाद्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥”)

दंष्ट्राविशिष्टे, वि । यथा,—

“दंष्ट्रिभिः शङ्खभिर्वापि हता न्नेच्छेच्च

तस्करैः ।

ये स्वाम्यर्थे हता यानि राजन् । स्वर्गं न संशयः ॥”
इति मुहूर्ततन्त्रे अग्निपुराणम् ॥

दक्ष, स्त्री, (उदक + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, उ स्त्र्यदे । दृढौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-सकं-सेट् ।) स्त्र्यद इह शीघ्रकर-

णम् । उ, दक्षते घनसुदयोगी । शीघ्रसुतृपाद-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये
अकर्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । ११२ ।

“तमिन्ना शतमिहासि दक्षसे ॥”

“दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

दक्ष, य म ड हनर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-सकं-सेट् ।) म, अदक्षि अदादि ।

दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । मातुवन्मन्त्रा-
दनुपधयोरपि दीर्घः । अमते तु दीर्घविधि-
रुपधां नापेक्षते । य, दक्षा । समस्मात् सरो-
रित्थनेनेवेष्टसिद्धेऽस्य बाधुवन्मन्त्रपर्यन्तपटा-
दिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुवादायः । उ,
दक्षते । हनर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादासः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते ऋषिप्रह्वये समर्थो भवतीति ।
दक्ष + अच् ।) प्रजापतिवर्षः । स ब्रह्मणो

दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनेन
प्रजा जाताः । यथा,—

“शरीरानय वक्ष्यामि मातृङ्गीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठादक्षिणादक्षः प्रजापतिरजायत ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥

“यथा वसर्गं चैवादी तथैव श्रद्धस्त द्विजाः ।।
यदा तु ह्यजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ॥

न हृदिमगमकोक्तादा मैथुनयोगतः ।

दक्षः पुनश्चक्ष्वाणि पाञ्चजन्यामजीजनत् ॥”

इति च तथैव । ५ । ३—४ ॥

दक्षः

अस्य भार्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रकृतिः । अस्य
बोधशक्त्याः यथा, अङ्का १ मैत्री २ दक्षा ३

शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ अजतिः
८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्तिः ११ तितिक्षा १२

ह्रीः १३ स्वाहा १४ सधा १५ सती १६ ।
तस्य विसहस्रपुत्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय-

जन्मनि दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा बहुमन्त्रनरे
प्रजावृष्टिचकार । स असिक्तां पत्नीं वष्टिं

कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।
धर्माय दक्षः । कश्यपाय समदक्षः । चक्राय

सप्तविंशतिः । क्षत्राय च । भूताय च ।
अङ्गिरसे च । इति श्रीभागवतम् ॥ ३ ॥

तान्नचूडः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७
अध्याये ।

“धार्मराष्ट्रचकीराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाश्च यानि स्युरङ्गानि च हितानि च ॥”)

मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे ।
४ । ६७ ।

“कणादो गौतमः कणः पाणिनिः शाकटायनः ।
अन्यश्चकार यद्वत्त्वा दक्षः कात्यायनः खयम् ॥”

अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“पराशरस्यासशस्त्रलिखिता दक्षगोतमी ।
शानातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)

हरद्वयः । हमभेदः । वष्टिः । इति विश्वः ॥
महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ११३ ।
“इतिमान् मतिमान् दक्षः सन्ततश्च युगाधिपः ॥”

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । १११ ।

“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिर्वा वरः ॥”
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ८ । “दक्ष

शोभेत् चकारात् दृढौ । दक्ष गतिहिंसनयोः ।
दक्षतिदन्तसाहायः । इति स्कन्दसामी । अस्तु न ।

शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंस्यन्ते वा नेन
शत्रवः प्रोत्साह्यतो वा भवति शत्रुविजये ॥

“दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्त-
मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥” इति तट्टी-

कायां देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ६ ।
“स दक्षायां दक्षपतिर्बभूव ॥”

“सोऽभिर्दक्षायां सर्वेषां बलानां दक्षपति-
र्बलाधिपतिर्बभूव ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

गरुडस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । १२ ।

“मेघद्वत् कुसुदो दक्षः सर्पाणां सोमभोजनः ॥”
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ अस्य

पर्यायः चतुरश्रश्चे द्रष्टव्यः । (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ३६ ।

“सा भार्या या गृष्टे दक्षा सा भार्या या प्रजा-
वती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
यतिव्रता ॥”

दक्षा

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।

“दृष्टती इव कनवे रोदसी

गिरी जीता मनुष्यो न दक्षः ॥”

प्रह्वः । यथा, तथैव । १ । १५ । ६ ।

“युवं दक्षं वृत्तव्रत मिषावरण दूढभम् ॥”

“दक्षं प्रह्वम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

दक्षिणः । अपसवम् । यथा, महानिर्वाण्ये ।
३ । ४४ ।

“प्राणाधामं ततः कुर्यान् मूलेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याश्च दक्षदक्षस्य पार्श्वेति ॥”)

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः

सुता । ताः पञ्चाशत्सहस्रकाः । तासां नामानि
यथा,—

“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा अगुह्या सधा
तथा ।

प्रोतिः जमा च संभूतिः सप्ततिश्च अदन्वती ॥
कीर्तिर्लज्जोर्धृतिर्मधा पुष्टिः अङ्का क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा इति ॥
अरुन्धाती वसुधामी जवा भागुर्मेदस्वती ।

सङ्कल्पा च सुकृता च साधा विन्धा च नामतः ॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।

सिंहिका सुरसा कद्विंशता सुरभिः स्वसा ॥
क्रांधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्तिताः ।

पञ्चाशत् सिद्धयोगिन्यः सर्वलोकोक्त्य मातरः ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा वष्टिं कन्या
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १२-१४ ।

“ततस्तेषु विनष्टेषु वष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैदियाणां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥

प्रादात् स दक्ष धर्माय कश्यपाय ज्योदक्ष ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥

हे चैव अगुपुत्राय हे क्षत्राय च धीमते ।
हे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ॥

श्रद्धुध्वं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ॥”
एतासां नामानि तथैव द्रष्टव्यानि ॥)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति ।
जन + “पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ८२ । इति

डः ।) दुर्गा । इति हिमचन्द्रः ॥ (अग्निव्यादि-
नक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अग्निव्यादिदक्ष-
कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हिमचन्द्रः ॥

(दक्षजायाः सखाः पतिः इति विग्रहे शिवः ॥)

दक्षसावर्णिः, पुं, नवममनुः । अस्मिन् मन्त्रनरे
नवमनामा भगवद्वतारः । श्रुतनामा इन्द्रः ।

पारमरौचिगर्भाया देवाः । कृतिमहाद्याः सप्त-
र्षयः । भूकृतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भवि-
ष्यान्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशेष-

विहृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ६४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था
भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) पृथिवी ।

इति मेदिनी । धे, १५ ॥

दक्षिणः

दक्षिणः, पुं, (दक्षिणः दक्षिणः)
असं नार्थं करोतीति । अ + जिप् तुगागमः ।
शिवः । इति दक्षिणः ।

दक्षिणः, पुं, (दक्षिणे कार्येण समर्थो भवतीति ।
दक्ष + "दक्षिणः दक्षिणः" आद्यः । उणा
३।६५। इति आद्यः । गङ्गाः । यथाः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहितिः । (दक्ष
द्वौ + आद्यः । जि, वङ्कः । यथा, जगदे ।
१।६१।३ ।

"मुचिद्वमवि प्रियो न मित्रो

दक्षिणो अयमेवावि सोम ।" ।

"त्वमयमेवासाभिर्हृष्टमानः स्वयं इव दक्षि-
णोऽसि सर्वेषां वङ्गकोऽसि ।" इति सायनः ।
पूजनीयः । यथा, तत्रैव । ७।१।२ ।

"दक्षिणो यो दक्षिणः नित्यः ।"

"योऽभिर्हृष्टे यदे दक्षिणः पूजनीयो हविभिः
समर्पणीयो वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।
दक्षिणः, जि, (दक्षिणे इति । दक्ष द्वौ + "द-
क्षिणमिन्नम् ।" उणा । २।५०। इति
इन्नम् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः ।
यथा, रघुः । ४।८ ।

"स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदक्षतया मनः ।
आदे नातिश्रुतीषो नभस्त्राणिव दक्षिणः ।"
दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५।६२ ।
"दक्षिणेन चतुर्भ्यः पुरश्चरैश्च निर्हरेत् ।"
चरणः । (यथा, महाभारतः । ४।५।२७ ।
"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाचयत्
प्रभुः ।")

परच्छन्दाशुवर्तो । आरामः । इति मेदिनी
शे, ५० ।
("दक्षिणः सरलाचामपरच्छन्दाशुवर्तिषु ।
वाचवदक्षिणावाटीयश्चदानप्रतिष्ठयोः ।"
इति विश्ववचनात् । शे, ४५ ।)

दक्षः । अपसवम् । इति हेमचन्द्रः । आहिन
इति भाषा । (यथा, मनुः । २।६३ ।
"उद्धृते दक्षिणे प्राणाशुपधीभ्युत्थते द्विजः ।"
दक्षिणहस्ताप्रदाने दोषो यथा,—
"दक्षहस्ताप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु ।
ततो भवेद्धस्ताङ्गीनो मानवश्च ततः शुचिः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिल्लङ्घम् । * ।
दक्षिणहस्ते प्रतिपद्यो यथा,—
"अकारतुष्टवरु प्राप्नो प्रविणं शक्तुमोदकम् ।
यक्षीयादक्षिणे हस्ते तदन्ते खसि कीर्तयेत् ।"
इत्यादित्यपुराणम् ।
(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १।१४।१३ ।
"प्रस्ताः कुर्वन्ति मां सर्वं दक्षिणं पशुषोऽपरे ।
वाह्यं पुनश्च वा । जज्ञये हृदतो मम ।"
पुं, अतुष्टानायकान्तमर्तनायकविशेषः । तस्य
जज्ञयम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४० ।
"यस्य त्वनेकमहिजासु समरागो दक्षिणः
क्षयितः ।")
यथा च "सकलनायिकाविषयसमसहजाशुराराः ।

दक्षिणा

अस्योदाहरणं यथा,—

"अन्नः पुरे स्फुरति पशुद्वारां वृद्ध-
मपिद्वयं कथय कृष्ण निवेद्यमामि ।
इत्याकलय नयनाम्बुद्वे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमभ्युतेन ।"
इति दक्षमञ्जरी । * ।
(तत्तत्कृत्वाचारविधिषु, जौ । यथा, कुलाचये
५ खण्डे ।
"सर्वेभ्योऽन्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवाद्भुतमं श्रेवं श्रेवाहन्तिभुतमम् ।
दक्षिणाद्भुतमं वामं वामात् सिद्धान्तभुतमम् ।
सिद्धान्ताद्भुतमं कौलं कौलात् परतरं न हि ।")
दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला का-
लिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—
"ऊर्ध्वं वामे क्षपाणं करकमलतले क्षिप्रतुल्यं
तथाधो
दक्षे चाभीवरश्च चिजगदचहरे दक्षिणे कालिके
च ।" इति तन्त्रसारः ।
दक्षिणतः, य, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामत-
सृप् ।" ५।२।२८ । इति अतसृप् ।) दक्षिणस्यां
दिशि । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । (यथा,
मनुः । ३।६१ ।
"पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत वसिं सर्व्वात्मभूतये ।
पितृभ्यो वसिष्ठेभ्यस्तु सर्वे दक्षिणतो हरेत् ।"
दक्षिण + तसिन् । दक्षिणभागे । यथा, महा-
निष्ठातन्त्रे । ३।४८ ।
"पुनर्दक्षिणतः कुर्व्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते ।"
दक्षिणतारं, जौ, दक्षिणतोरम् । यथा, "दिक्-
प्रभेदभ्यस्तोरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं
दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।" इति
सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ।
दक्षिणपूर्णा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशो-
ऽन्तरालम् । " दिङ्नामान्तराले ।" २ ।
२।२६ । इति समासः ।) पूर्व्वदक्षिणकोणः ।
इति आकरणम् । (यथा, भागवते । ६।१६।२२ ।
"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां द्वयं दक्षिणतो यदुम् ।"
तद्विभागशे, जि । यथा, आश्वलायनश्रु-
तये । ४।२।११ ।
"दक्षिणपूर्व्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति ।"
दक्षिणस्याः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) सारथिः । इत्यमरः । २।८।६० ।
दक्षिणस्थिते, जि ।
दक्षिणा, स्त्री, (दक्षिणे इति । दक्ष द्वौ + "दक्षि-
णमिन्नम् ।" उणा । २।५० । इति इन्नम् ।
ततष्ठाप् ।) दक्षिणदिक् । तत्प्रयोगः । अवाचो
२ ग्रामनी २ यामी ४ वेवस्तो ५ । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, कुमारे । ३।२५ ।
"दिक् दक्षिणा गन्धर्व्वं सुखेन
यक्षीकनिष्वासमिवोत्ससर्ज ।")
दक्षिणवायुगुणाः । यद्वरस्युक्तम् । अशुद्धि-
तम् । वलवर्द्धनम् । रक्तपित्तप्रशमनम् । सौख्य-
कान्तिमतिप्रदम् । प्रस्यनाशित्वम् । विदा-

दक्षिणा

हितम् । असमायतकोपवत्तम् । मङ्गयदादि-
कीटानां जनकत्वम् । इति ब्रह्मगुणः । * ।
अस्या दिशोऽधिपतयः इवकन्यामकरराशयः ।
इति श्रुतिवत् । यज्ञादिविधिदानम् । इति
मेदिनी । प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः । यज्ञादि-
सम्पादकतदन्तर्निहितदानम् । सा यज्ञप्रणी
श्रीलक्ष्म्यदक्षिणाश्रभूता । यथा,—
"कार्तिकीपूर्णिमायास्तु राशे राधामहोत्सवे ।
आविर्भूता दक्षिणायास्तु लक्ष्म्यस्तु तेन दक्षिणा ।"
दक्षिणाया अदाने तस्या हविर्धया,—
"यज्ञो दक्षिणाया साहं पुत्रेभ्य च प्रवेन च ।
कर्मिणां जलदाता मेधेयं वेदविदो विदुः ।
लक्षा कर्म च तस्यैव तूयं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं तुने ।"
कर्त्ता कर्मणि पूर्णे च तत्तत्तयं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद्वाक्येभ्यश्च दैवनामानतोऽथ वा ।
सुहृते समतीते तु द्विगुणा सा भवेत्तुभ्यम् ।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् प्रतगुणा च सा ।
त्रिरात्रे तद्द्विगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानां वर्द्धते ।
संवत्सरे व्यतीते तु सा षिकोटीगुणा भवेत् ।
कर्म तद्व्ययमानानां सर्व्वे निष्कलं भवेत् ।
च च ब्रह्मस्वामिहारी न कर्त्ताहोऽमुचिर्नरः ।
हरिदो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
तद्व्यहदाद्याति लक्ष्मीश्च श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
पितरो नैव यक्षन्ति तद्वत् आहृतर्पणम् ।
एवं सुराश्च तत्पूर्णां तद्वत्तामभिराहुतिम् । * ।
दाता न दीयते दानं यक्षीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्चिन्नरन्त्यथा घटः ।
नार्पयेद्यजमानश्चेद्यापितारश्च दक्षिणाम् ।
भवेद्ब्रह्मस्वामिहारी कर्मपातं ब्रह्मेद्भुवम् ।
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ।
ततो भवेत् स चाखालो व्याधियुक्तो हरिद्रवः ।
पातयेत् पुत्रवान् सप्त पूर्णाश्च सप्तजन्मनः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिल्लङ्घम् । * ।
नायिकाविशेषः । यथा,—
"या गौरवं भयं प्रेम सङ्गारं पूर्व्वनायके ।
न सुखतन्मयस्तेऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः ।"
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ।
(य, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा ।
"दक्षिणादाप् ।" ५।३।३६ । इति आश्व ।
दक्षिणस्यां दिशि ।)

दक्षिणाभिः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽभिः ।)
यज्ञाधिविशेषः । इत्यमरः । २।७।१६ । दक्षि-
णस्या दिशोऽभिर्दक्षिणाभिः । इति भरतः ।
अस्य नामकरणम् । यथा,—
"दत्तासु दक्षिणासादौ ढमिर्भूता यतोऽभरात् ।
नयसे दक्षिणाभागं दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ।"
इति पराशरपुराणम् ।
दक्षिणाश्वलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽश्वलः पर्व्वतः ।)
मलयपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४।६५ ।

दक्षिणा

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
 “स्वधर्मेनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् ।
 स एव दक्षिणाचारः शिष्यो भूत्वा शिष्यां यजेत् ॥”
 इत्याचारभेदतत्त्वम् ॥
 (यतश्चाचारोक्तकर्मादिकं वामाचारवत् कठोर-
 तरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणा-
 चारतत्त्वे ।
 “दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म तच्छुद्धैदिकम् ॥”
 दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य ।
 शिष्टाचारविशिष्टः, त्रि । यथा, महाभारते ।
 ४ । ५ । २७ ।
 “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
 प्रभुः ॥”)
 दक्षिणात्, अ, (वसन्त्यागतो रमणीयं वा । दक्षि-
 णस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा
 दिक् इति । “उत्तराधरदक्षिणादातिः ।” ५ ।
 ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 दक्षिणापयजन्मा, [नृ] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां
 दिशि यः पय्याः तत्र यजन् यस्य ।) जाति-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १० । २० । ४२-४५ ।
 “दक्षिणापयजन्मानः सर्वे गरवरात्मकाः ।
 गुहाः पुलिन्दाः श्वराः पुसुका मद्रकैः सह ॥
 उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
 यौनकाज्जोगाम्बाराः किराता वर्जरेः सह ॥
 एते पापकृतस्तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 स्वपाकवलगृह्णानां सधर्माणो भराधपः ॥
 नैते क्षतयुगे तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 जेताप्रभृति वृद्धन्ते ते जना भरतर्षभ ॥”
 दक्षिणासुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 सुखं यस्य ।) दक्षिणदिशुः सुखः । यथा,—
 “अमाज्जानं गद्यामाहं दक्षिणासुखभोजनम् ।
 न जीवत्पितृकः कुम्यात् क्षते च पितृहा भवेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 दक्षिणायनं, स्त्री, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 दक्षिणे गते वा व्ययनम् ।) सूर्यस्य दक्षिणा-
 गतिः । सा आषाढादिषट्पु मासेषु भवति ।
 इत्यमरः ॥ * ॥ यथा,—
 “कर्कटवस्थिते भागौ दक्षिणायनमुच्यते ।
 उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
 अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
 राशिं कर्कटकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ॥”
 इति विष्णुपुराणोक्ताष्टादाश्वयनपरिग्रहः
 सौरण ।
 दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्ताद्यनपरिग्रहः ।
 इति ॥
 द्धगर्भं ज्ञानितः, पूर्वं पञ्चासारादिनाम्नरे ।
 एकवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
 षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्याद्यनं रवेः ।
 यमं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥
 युतक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यायं रवेर्ध्रुवम् ॥

दक्षिणी

कर्कसंक्रमणी तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
 अयनांशक्रमेणैव विद्युवारम्भं तथा ॥”
 इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तत्र जातस्य कर्त्तव्यं यथा,—
 “यान्यायने यस्य भवेत् प्रवृत्तिः
 शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
 चतुष्पदाऽऽऽः लविमानहंयु-
 न्वाचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
 कर्कटसंक्रान्तिः । यथा,—
 “ऋगर्कटसंक्रान्ती हे तूदग्दक्षिणायने ।
 विद्युवती तुलामेवे गोलमध्ये तथापराः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 व्ययनचक्रं यथा,—
 “चक्रं चारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमन्वेत्
 करोति यस्मिन्मृते तद्वत् मरणभयकरं शूलमूले
 निदध्यात् ।
 तत्पञ्चादारमूले विविधभयकरं शूलपार्श्व-
 २र्थलाभः
 सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमतं विद्धि
 वामक्रमेण ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 (“त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादिवयोः काल-
 विभागकरत्वाद्यने हे भवतो दक्षिणायनरश्च ।
 नयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धमन्तास्तेषु भगवाना-
 प्यायते सोमोऽन्विलवणमधुराश्च रसा वलवन्तो
 भवन्तुत्तररश्च सर्वप्राणिनां वलमभिवर्द्धते ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 दक्षिणाः, [सु] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे व्ययन-
 मस्य ।) आधिक्यकर्तृकदक्षिणाङ्गप्रवृत्तिरुदगः ।
 इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥
 दक्षिणाहं, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । अहं +
 “अहः ।” ३ । २ । १२ । इत्यप् ।) दक्षिणा-
 योग्यः । ऋज्वाशये दक्षिणामर्हति यः । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः
 ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥
 दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति ।
 आ + ट् + क्त्वा । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वृत्तिकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दक्षिणाप्रापतिः, पुं, (दक्षिणाप्राया दक्षिणस्या
 दिशः आधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । ६८ ॥
 दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा +
 “कङ्कुरदक्षिणाहं च ।” ५ । १ । ६६ । इति
 ऋः ।) दक्षिणाहं । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।
 (यथा, हरिवंशे । ४८ । ७६ ।
 “क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयेर्हंजातिभिः ।
 दक्षिणाक्षोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्वसन्निभः ॥”
 तथाच अथर्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
 “यश्चतुर्दक्षिणीयो वासतेथो भवति य
 एवं वेद ॥”)

दग्धर

दक्षिणीन, अ, (दक्षिण + “एनबन्धनरक्षामदूरे
 २पञ्चस्थाः ।” ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।)
 दक्षिणदिशि । इति रायसुकुटः ॥ दक्षिणभागे ।
 (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—
 “दक्षिणीन हरिं दन्तो गोविन्दमतिनेश्वरः ।
 येनेशं हरिरीशस्वं तेनेशमभितोऽर्चकाः ॥”
 इति सुम्भबोधम् ॥
 (कश्चित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा,
 महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
 “दक्षिणीन सरस्वत्या दधन्वत्युत्तरेण च ।
 ये वसन्ति कुवलेन ते वसन्ति क्षिप्रिष्ठे ॥”)
 दक्षिणीर्मा, [नृ] पुं, (दक्षिणे ईर्म्भं व्रजं यस्य ।
 “दक्षिणीर्मा सुम्भयोगे ।” ५ । ४ । १२६ । इति
 अनिच् ।) आधशराघातात् दक्षिणाङ्गवण-
 युक्तदग्धः । तत्पर्यायः । दक्षिणानः २ । इत्य-
 मरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।
 “ऋगयुमिष ऋगोऽथ दक्षिणीर्मा
 दिशमिव दक्षवर्ती मराशुदन्यम् ॥”)
 दक्षिण्यः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । “कङ्कुर-
 दक्षिणाहं च ।” ५ । १ । ६६ । इति चक्रा-
 रात् यत् ।) दक्षिणाहं । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥
 (यथा, भट्टिः । २ । २६ ।
 “दक्षिण्यदिष्टौ क्षतमार्त्तकीनै-
 क्षदुयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पतु ॥”)
 दग्धं, स्त्री, कर्तव्यम् । इति रत्नमाला ॥
 दग्धः, त्रि, (दग्धते क् इति । दग्ध + क्तः ।)
 भस्मीकृतः । पीडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रुष्टः २ क्रुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८६ ।
 “चौरैर्हृतं जलेनोद्गमयित्वा दग्धमेव वा ।
 न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥”)
 “पञ्चाणामामिषं पर्यम् ।
 गोर्वर्ज्यमामिषं चौरं फले जम्बीरमामिषम् ।
 आमिषं रक्तप्राकञ्च सर्वञ्च दग्धमामिषम् ॥”
 इति कर्मलौचनम् ॥
 (ज्ञानम् । यथा, अमरशतके । २४ ।
 “ब्रह्मायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं
 जायते ॥”
 चन्द्राश्रितराशिभूजकपादिभाषिकग्रहम् । यथा,
 ज्योतिषतत्त्वे ।
 “ऋगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलान्तौ ।
 पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ सप्तम्यां चापयन्त्रमे ॥
 नवम्यां सिंहकोटाख्यायेकादश्यां गुरोर्गृहे ।
 दधमीनौ ज्योतिर्दग्धा दग्धसंज्ञास्त्वमी यथाः ।
 दग्धस्यपि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति ॥”)
 दग्धकाका, पुं, (दग्ध इव लघुवर्षः काकः ।)
 प्रोक्षकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥
 दग्धरश्चः, पुं, (दग्धो रश्मिः ।) चिचरथ-
 मन्वर्धः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १७१ । ६६ ।
 “अस्यापिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
 शोऽहं चिचरथो भूत्वा ज्ञाना दग्धरथोऽभवम् ॥”)

दृग्दृष्टः, यु, (दृग्दृष्टि रोहतीति । दृष्ट + कः ।) तिङ्कृतशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

दृग्दृष्टा, स्त्री, (दृग्दृष्टि रोहतीति । दृष्ट + कः टाप् ।) दृग्दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

दृग्भा, स्त्री, (दृग्भाते क दृग्भा । दृष्ट + कः । तत्तटाप् ।) स्त्रियाकर्तादिक् । इति मेदिनी ।

रे, ७ । दृष्टविशेषः । कुवद इति ख्यातः ।

तत्पण्यायः । दृग्दृष्टा २ दृष्टिका ३ स्थले-दृष्टा ४ रोमश ५ कर्कशदृष्टा ६ भस्मरोह ७ सुदृष्टिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।

कषायत्वम् । उष्णत्वम् । क्षणवातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतस्त्राणदीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । ७ ।

मासदृग्भा यद्यः,—सौरचैकपौषयोर्द्वितीया एवं ज्येष्ठपौषयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढाश्विनयोरेष्टमी भाद्रपदश्रावणयोर्दशमी कार्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

“द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषजम्भयोः ।

मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्याभिद्युनकेष्टमी ।

दशमी वृश्चिके किंहे द्वादशी मकरे तुषे ।

अभिर्घातो न जीवेत यदि शक्रसमी भवेत् ।”

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्येष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढे शुक्लाष्टमी आश्विने कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णा

दशमी कार्तिके शुक्ला द्वादशी अश्लेषायां कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी

फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—

“मेघे दिनेशे वृषगे ऋगे

यूके धनुःस्त्रे कलसे च शुक्ला ।

कुलीरकन्याजिह्वाग्रास्थमीन-

वृषेषु कृष्णास्त्रिययः प्रदग्धाः ॥”

दिनदृग्भा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एका-

दशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृश्चिके षष्ठी शुके पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

“मासा रक्षा दिशो रामाः षट्पक्षसुनयस्तथा ।

दृष्टान्ते तिथयः सप्त सख्याद्वैः सप्तसप्तभिः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।

दृष्टिका, स्त्री, (कुतुसिता दृग्भा । “कुतुसिते ।”

५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दृग्भातम् । षोडश भात इति भाषा । चांशी इति ख्याता इति

कंचिदिति भरतः । तत्पण्यायः । भिस्विटा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ । भिस्विटा ३ भिस्विटा ४

भिस्विटा ५ भिस्विका ६ । इति तट्टीकासार-सुन्दरी । दृग्दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

दृग्दृष्टका, स्त्री, (दृग्भा दृष्टका ।) आत्मकम् । इति हारावली । २ । ४ ।

दृष्ट, इ ख्याते । अनेने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-परं-सकं-सेट् ।) दृ, दृष्टति । अवनं दृष्टवम् । इति दुर्गादासः ।

दृष्ट, व घातने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वी-परं-सकं-सेट् ।) न, दृष्टोति । दृष्ट घाते ।

इति जीमराः पठन्ति । तेन तदर्थककल्पनमेवी-

चितम् । ततश्च घातनमिति कल्पयन्त्या पाणिन-

पुरादिनेन खार्ये नौ रूपं कल्पनमित्यर्थः । किञ्च

हिंसनपाठेनैवेष्टिहे घातनपाठो हिंसाप्रेर-

णार्थः ख्यात इति काकदन्ताब्जवद्विषयं यथायामेव कातकाद्यवभतत्वात् । इति दुर्गा-

दासः । दृष्ट, व क तत्प्राप्ति । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-

पुरा-परं-सकं-सेट् ।) तत्प्राप्तस्तद्वत्प्राप्तम् । क, दृष्टयति दृष्टापयति अपराधिनं राजा ।

इति दुर्गादासः । दृष्टः, यु स्त्री, (दृष्टयति अनेनेति । दृष्ट + चण् ।

यङ्गा, दान्यत्वमेनेति । दम् + “नमन्तात् कः ।”

उर्णा १ । ११३ । इति कः ।) लघुकः । इत्य-

मरः । १ । १ । ४१ । (यथा, इदमोग्रदी-

पिकायाम् । १ । ११ ।

“यथा दृष्टहतः सर्पो दृष्टाकारः प्रजायते ॥”

तस्य धारयगुणाः । स्वगतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शुक्लविषयत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्म-

त्वम् । भयप्रत्ययः । इति राजवल्लभः । (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेर्नोक्तम् ।

“पुनः सरीसृपशालेविवाशिव्यो भयापहम् ।

अमन्त्रजनदोषज्ञं स्वयिरे च प्रशस्यते ।

सत्त्वोत्साहवत्सलस्यैर्धैर्यवीर्यविवर्द्धनम् ।

अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दृष्टधारयम् ॥”)

शरणागतसंज्ञायां भूतानामप्यहिंसनम् । कर्हिर्वादि च यद्गानं दृष्टमित्यभिधीयते ॥

इति मोक्षचर्माः । (दृष्टाकारत्वात् हृत्पादीनामङ्गविशेषः । यथा,

इहत्संज्ञितायाम् । ७३ । ४६ ।

“सुवराजपतिपत्न्याः सेनापतिदृष्टनायका-

नाम् । दृष्टोऽर्थमप्यहस्तः समप्यहस्तार्हवित्सारः ॥”

“अन्वेवाश्च नराणां श्रीतातपवारयन्तु चतुर-

सम् । समवृत्तदृष्टयुक्तं हृत्सं कार्यं तु विप्रायाम् ॥”

नामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।

“अथध्वजस्तप्रमितोऽस्य दृष्टो हृत्सोऽथवारजिसमोऽथवायः । काष्ठाभ्यामात् काष्ठाभ्यामात् रजैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् । वष्टातपत्राङ्गुश्वेषचाम-

वर्धमेदेन तत्प्रमाणादिकृतम् । यथा, मग्नौ । २ । ४५-४७ ।

“नास्त्वयो वैष्णवाणां च त्वयो वदस्वदिरौ ।

प्रेमवौद्वन्द्यौ वैष्णो दृष्टान्तं चर्मेतः ॥

केशान्तिको नास्त्वयस्व दृष्टः कार्यः प्रमाणातः ।

ललाटस्थितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः ॥

नृपवत्सु तु सर्वे स्युरव्याः सौम्यदर्शनाः ।

अनुवेगकरा नृणां सत्त्वो नास्मिद्विषाः ॥”

कावनिष्पेक्षालीनं स्थानविशेषं, स्त्री । यथा, आर्येयसुर्वेदे ।

“तिर्यग्भूतो भवेद्भामो दृष्टिकेऽपि भवेद्भुजः ।

गुल्फौ पार्श्वयुद्धौ चैव स्त्रियौ पञ्चाङ्गुलान्तरी ॥

स्थानं दृष्टं भवेदेतत् दृष्टाङ्गुलमाधतम् ॥”

दृष्टः, यु, (दृष्टयत्परार्धमनेनेति । दृष्ट + चण् ।

यङ्गा, दान्यत्वमेनेति । दम् + “नमन्तात् कः ।”

राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवी-

भागवते । १ । १७ । १ ।

“विना दृष्टं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।

धर्मे न वर्तते लोको दृष्टश्चैव भवेद् यदि ॥”

स च विविधः । वधः अर्थयद्दृष्टं जन्म-

साङ्गनादृष्टः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । तत्-

पण्यायः । साहसम् २ दम् ३ । इत्यमरः । २ ।

८ । २१ । (दृष्ट + भावे चण् । दमनम् । (यथा,

मनुः । १२ । १० ।

“वाग्दृष्टोऽथ मनोदृष्टः कायदृष्टस्तथैव च ॥”

दृष्ट इवाचरतीति । दृष्ट + क्तिप् । ततो भावे

चण् ।) ऊर्ध्वस्यतिः । दृष्टाङ्ग इति भाषा ।

इति सारसुन्दरी । दृष्टभेदः । (अस्य जन्म-

भेदादिकं यथा, अभिपुराणे २४१ अध्याये ।

“मङ्गलासंहतौ भागौ दृष्टास्ते बहुधा षड्गु ।

भेदः । इति विमर्शः ॥ दण्डाङ्कुराण्युत्तः । इति
रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
“पृथक्काम्यरीषश्च दण्डश्चेति सुताक्षयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यसुतमम् ॥”
क्रोधहन्तुरसुरस्याग्निनावतीर्णः स्वनामख्यात-
रूपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४६ ।
“क्रोधहन्ति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीत्पतिः क्षितौ ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १५ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्हरो धनुर्वेदो दण्डो हर्मयिता हर्मः ॥”
महादेवः । यथा तज्जैव । १० । २८४ । १६ ।
“शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचौरपटाय च ॥”)
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
“वटपत्रं पात्रनिर्माणं गभीरं चतुरङ्गलम् ।
स्वर्णमात्रैः क्षतश्चित्रं कुक्षे चतुरङ्गलैः ॥
यावज्जलज्जतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥”
इति जलवैवर्ते प्रकृतिसंज्ञम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोद्यमे लक्ष्मणमतिदण्डं निपातने ॥
“कौटमास्ये दण्डा यथा,—
लोभात्क्रोधाद्दयात्वेनात्मानं कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाज्ञानभावाच्च सास्यं वितयत्युच्यते ॥
यथासम्यक्तमे स्थाने यः सास्यमवृत्तं धदेत् ।
तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
लोभात् सङ्घर्षं दण्डास्तु मोहात् पूर्वजन्तु साह-
सम् ।
भयाद्दौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात् चतुर्गुणं परम् ।
अज्ञानात् हे शत्रे पूर्णं चाश्रित्याक्षतमेव तु ॥
यतानाहुः कौटसास्यं प्रोक्तान् दण्डात्मनोविभिः ।
अस्मैत्याश्रितचारार्थमधर्म्मनिधनाय च ॥
कौटसास्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वगान् धार्म्मिको
वृषः ।
प्रवासयेद्दण्डधित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दण्डस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रियु वर्णेषु यानि स्युरजतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं दण्डन्यथैव च ॥
अनुवन्तं परित्राय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्म्मदण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्म्मदण्डं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं परचापि तस्मात्सु परिवर्जयेत् ॥
आदण्डान् दण्डयन्नाजा दण्डाच्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौष्ठापथ्यनियमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ॥
छतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा खेतास्त्रिहृत् न शक्नुयात् ॥
तदैव सर्वमेवेनत् प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पण्यानां हे शत्रे सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सङ्घर्षश्चैव शीतलः ॥
अथैव देये प्रतिज्ञाति पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरमुप्रासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्मृपो दण्डं स्वयं वक्ष्यति पणान् ॥
अकन्येति च यः कन्यां नृयाद्देविष्य मानवः ।
स शतं त्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्त्रभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि तेजैः परिवृते ग्रामास्तीर्थेषु वा पुनः ।
स पातः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिस्त्रीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य दण्डस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासितुविनिर्णयः ॥
सामन्तास्त्रैभूपा ज्ञयुः सेतौ विवदतां वृणाम् ।
सर्वे एषक् एषग्दण्डा राजा मध्यमसाहसम् ॥
यहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भौषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतो हर्मः ॥ * ॥
वाकपातयो दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यहं शतं हे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिप्रसने ।
वैश्य स्यादहंपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको हर्मः ॥
समवर्णं द्विजातीनां द्वादशैव यतिक्रमे ।
वाद्दण्डवचनीयसु तदैव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातिर्यजुस्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेपोऽथोभयः शङ्कुर्जलमास्ये दण्डाङ्गुलः ॥
धर्म्मपदं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तन्मसासं चयेत्तेलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशश्च जातिश्च कर्म्मशरीरमेव च ।
वितर्पेन ब्रुवन् दर्पादाप्यः स्याद्विशतं हर्मम् ॥
काणं वाप्यथवा खड्गमन्यं वापि तथापिधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आचारयन् शतं दाप्यः पत्न्यां चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्या विज्ञानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये खेव मध्यमः ॥
विदूशूयोरवमेव खजातिं प्रतिसत्ततः ।
हेदवर्ष्णं प्रणयन् दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याजेन् श्रेष्ठमन्त्रजः ।
क्षेत्र्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरमुप्रासनम् ॥
पाणिसुहृदस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपन्तु पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेषुर्नृपश्च दण्डस्यापकृष्टजः ।
कन्यां क्षताङ्गो निर्व्यास्यः स्निग्धं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिहीवतो दर्पात् द्वावोहौ हेदवेनृपः ।
अवमूचयतो भेदमवप्रार्द्धयतो गुरुम् ॥

केशिषु यक्षतो हस्तो हेदवेदविचारयन् ।
पादयोर्दण्डिकायान् पीडायां वृषणीषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्डो कोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसमेता तु वक्षिष्कान् प्रवात्यक्षयिभेदकः ॥
वगच्छतीनां सर्वेषां सुप्रभोगो यथा यथा ।
तथा तथा हर्मः कार्या हिंसायामिति धारणा ॥
समुद्यानां पशूनाञ्च दुःस्वाय प्रकृति सति ।
यथा यथा महद्दण्डं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥
अज्ञानां पीडनायाञ्च प्रायश्चित्तयोगितयोक्तया ।
समुत्थानार्थं दाप्यः सर्वे दण्डमथापि वा ॥
इत्यादि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तद्विंशतो दण्डाच्च तत्समम् ॥
चर्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोहमयेषु च ।
सत्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पकपत्रेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्याभिन्न एव च ।
दण्डातिवर्त्तनायाहुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥
क्षिप्तनास्ये भिन्नयुगे तिष्ठेकं प्रतिसुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य नक्षभङ्गे तथैव च ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्मौक्त्येव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न हर्षं मशुरब्रवीत् ॥
यन्त्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेदण्डो हिंसायां द्विशतं हर्मम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदात्मः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्याः प्राजकेनापि सर्वे दण्डाः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्रागभ्यस्तञ्च दण्डो विचारितः ॥
मगुयमारण्यं क्षिप्रं चौरवृत्तकिल्बिषी भवेत् ।
प्रागभ्यस्तसु महत्सुखं गोगजोवृहदादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो हर्मः ।
पञ्चाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु नृमपक्षिषु ॥
गर्दभाजविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमावकः ।
माषकस्तु भवेदण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्तायाः स्युरज्जा वेगुदलेन वा ॥
एतस्तु शरीरस्य मोक्षमाङ्गं कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
चौरस्य दण्डविधयेथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्वरेक्षिन्त्याश्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्साव तस्य तस्मिन् समाहरेत ॥
घान्यं दण्डभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वधम् ॥
तथाधरिमयेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशत्तस्यभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं शल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
सुस्थानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शास्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोसु ब्राह्मणसंस्थासु क्षूरिकायाञ्च भेदेन ।
पशूनां हरणे चैव सदाः कार्याऽर्द्धपादिकः ॥
सूत्रकर्मासक्तिष्वानां भीमस्य गुहस्य च ।

दण्डः चौरस्य तक्रस्य पाणोयस्य कृणस्य च ।
 वेणुवेदकभाङ्गानां कवयानामन्येष च ।
 नृपयानाश्च हरिश्च नदी भक्षण एव च ।
 मत्स्यानां पक्षिणाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यथाभ्यात् पशुचम्बवम् ।
 अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामीदृशस्य च ।
 पञ्चाङ्गानाञ्च सर्वेषां तन्मन्त्रादिगुणो दमः ।
 पुष्पेषु हरिते धान्ये शुक्लवर्णीनगेषु च ।
 अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृण्वतः ।
 परिपूतेषु धान्येषु प्राकृण्वतपलेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ।
 स्यात् साहसं तन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् क्षतम् ।
 निरन्वयं भवेत् क्षेयं क्षुब्धाप्रययते च यत् ।
 यक्ष्णैतान्युपकृष्टानि इत्यादि स्त्रीनयेधरः ।
 तमादां दण्डयेद्वाजा यथाभिं चौरयेद्वृद्धात् ।
 येन येन यथाज्ञेन स्त्रीनो वृद्ध विवेचते ।
 तत्तदेव हरितस्य प्रव्यादेशाय पार्थिवः ॥”॥
 परदारहरणे दण्डा यथा,—
 परदाराभिर्मर्षेण प्रवृत्तान् नृपक्षीपतिः ।
 उद्वेजनकरैर्हस्तेष्विह्वित्वा प्रवासयेत् ।
 परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
 पूर्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ।
 परस्त्रियं योऽभिवेदत् तौर्धरेण्ये वनेऽपि वा ।
 नदीनामपि संभेदे स संयज्ञकमाप्नुयात् ।
 उपचारक्रिया केलिः अप्रार्थो भूषणवाससाम् ।
 सहस्रद्रासनश्चैव सर्वं संयज्ञं तथा ।
 स्त्रियं अपुष्टेर्दृष्टे यः क्षुद्रो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्त्रियास्तुमते सर्वं संयज्ञं स्मृतम् ।
 अप्राज्ञः संयज्ञे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
 न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिवहः समाचरेत् ।
 निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ।
 नैव चारणदारेषु विधिर्नास्तोपजीविषु ।
 सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च ।
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
 योऽकामा दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
 सकामा दूषयस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयादरः ।
 कन्यां भजन्तीस्तुल्यं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
 जघन्यं सेवमानान् संयतां वासयेद्वृद्धे ।
 उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
 शुल्कं ददात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
 अभिषक्त तु यः कन्यां कुर्यादर्पणं मानवः ।
 तस्याश्रु कर्त्ता अङ्गुल्यो दण्डश्चाहति षट्शतम् ।
 सकामा दूषयस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतम् दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ।
 कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
 युष्कश्च द्विगुणं दद्याच्छिष्याश्चैवाप्नुयाद्दण्डः ।
 या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौख्य-
 मर्हति ।
 अङ्गुलोरेव च ऋद्धं खरेणोद्गहनं तथा ।
 भर्तारं जङ्घयेद्वा तु स्त्री स्नातिगुणदर्पिता ।
 तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ।
 पुमांसं दाहयेत् पार्थं प्रयने तप्त आयसे ।

अथादण्डस्य काष्ठानि तत्र दक्षितं पापकृत् ।
 संवत्सराभिप्रासस्य दण्डस्य द्विगुणो दमः ।
 ब्राह्मणा सह संवासे चाख्याया तावदेव तु ।
 शूद्रो गुप्तगुप्तं वा द्वेजातं वर्ज्यमावसन् ।
 अगुप्तमङ्गं सर्वस्वेगुप्तं सर्वेण क्षीयते ।
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
 सहस्रं क्षत्रियो दण्डो मौख्यं नृपेण चार्हति ।
 ब्राह्मणो यदागुप्तान् गच्छेत्तौ वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन् सप्तसिखम् ।
 उभारपि तु तावैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विभ्रतौ शूद्रवदण्डो दम्भ्यो वा कटाघिना ।
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां वलाङ्गनम् ।
 श्रुतानि पञ्च दण्डाः स्याद्विच्छन्त्या सह सङ्गतः ।
 मौख्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 दत्तरेवान् वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।
 वैश्यश्चेत् क्षत्रिया गुप्तां वैश्यं वा क्षत्रियो
 व्रजेत् ।
 यो ब्राह्मणमगुप्तायां तावभौ दण्डमर्हति ।
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः ।
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ।
 नृपेण मौख्यं दण्डेन क्षत्रियो दण्डमेव वा ।
 अगुप्ते क्षत्रियावैश्यं शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 श्रुतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रसंख्य-
 न्यस्यम् ॥ * ॥
 नृजिजं यद्यजेद्यान्यो याज्यवर्तिकं त्यजेद्-
 यदि ।
 शतं कर्मण्यदृष्टं तयोर्दण्डः शतं शतम् ।
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ।
 त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डः श्रुतानि षट् ॥”
 इति मनुः ॥ * ॥
 दण्डस्य फलं यथा, युक्तिरूपतः ।
 “दण्डः संवत्सरे धर्मे तथैवार्थं विधानतः ।
 कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ।
 राजदण्डभयास्त्रीकाः पापाः पार्थ न कुर्वन्ते ।
 यमदण्डभयादेकं परलोकभयात्तथा ।
 दण्डश्चैव भवेत्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
 शूले मत्स्यानि वा यच्चन् दुर्जनान् वलव-
 ताराः ॥
 अपराहेषु भूपालो दण्डं कुर्याद्व्यथाविधि ।
 अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किस्त्रियी ।
 विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्डा न भूयता ।
 दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिन्नेः सह ।
 विपक्षवचनादयो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
 विपक्षवचनादण्डः स्वाभिर्न नरकं नयेत् ॥”
 दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै +
 कः ।) श्लोकविशेषः । कन्दोर्भेदः । इत्यमर-
 टीकासारसन्दरी । अस्य विवरणं कन्दः-
 शब्दे द्रष्टव्यम् । (इत्यो दण्डः । “इत्ये” ५ ।
 ३ । ८६ । इति कन् । सुदण्डगुहः । शीटा
 इति भाषा ॥ पुं, इत्याङ्गुपुत्रः । यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४ ।

“सुवत्सु मनोर्जसि इत्याङ्गुर्भाषतः सुतः ।
 तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विष्णुचिन्मिदण्डकाः ॥”
 एतन्मृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारस्थानमिति स्थातम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
 “रामस्तु पुनरालम्ब्य नागरस्य जनस्य च ।
 तत्रायमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविशेत् ॥”
 दण्डकम्, पुं, (दण्डवत् कन्दो नृजं यस्य । कम् ।)
 धरणीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टाप् ।)
 जनस्थानम् । दण्डकारणम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६० । ६६ ।
 “मम सप्ता मतिः कीर्ते । नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
 वसिष्ठाभीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥”)
 दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
 अशुभसूचकत्वाच्च तथात्वम् ।) श्लोककाकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डतापमाना टका ।) वाद्य-
 विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
 भाषा । तत्पञ्चायः । नाली २ षटी ३ याम-
 नाली ४ यमेरुका ५ यामधीयः ६ । इति
 विकारशेषः ॥ दम्भमः ७ दुर्गभिः ८ दुर्गः ९
 गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दण्डतान्त्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना तान्त्री तान्त्र-
 निर्मितवाद्यम् ।) तान्त्रीवाद्यम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
 धम् धारणे + पञ्चात्यन्ति शिषुक् । इत्युज्ज्वल-
 दत्तः । २ । २२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
 “वसदण्डकतं दण्डं भुक्ता दण्डधराधिपः ।
 अकाङ्क्षदण्डस्य ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, दण्डः । ६ । १६ ।
 “वज्रनिवृद्धमर्षप्रतिष्ठं तं
 अमनुजं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
 जि, लघुङ्गधारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २३ । ४३ ।
 “श्वमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
 चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४ । २ । २२ ।
 “अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)
 दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । ध + “कर्मण्यण्” ।
 ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
 गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
 “उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिण्याद्याश्च केरजाः ।
 दण्डधाराश्च सास्रवा रत्नान्युपहरन्ते ते ॥”)
 प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे. २६६ ॥ (सनाम-
 स्थातृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
 स्थाप्येन जातः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४७ ।
 “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वयः परिकीर्तितः ।
 दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्ननुजेधरः ॥”
 दत्तराष्ट्रपुत्राद्यनेकतमः । यथा, तत्रैव दत्त-
 राष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
 “निषङ्गी कवर्षी पाश्री दण्डधारो धनुर्धरः ॥”)

त्रि, दण्डधरः । (शासकः । यथा, राज
नरद्विज्याम् । ४ । १०६ ।

“दण्डधारे जयि आप । दितिमेतां प्रशासति ।
को वैरक्षिहयो; पारममावावसीदति ॥”

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नय-
तीति । नी + क्तृन् ।) सेनानीः । स चतुरङ्ग-
बलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३८६ ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६६ ।

“कन्दर्पे कोटभृशानां भिन्नानां सङ्गहोदते ।

कुब्धान् राजपुरीं राजा वदन् दण्डनायकम् ॥”

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा, दण्डो
नीयतेऽनयेति । नी + कर्म्मणि कर्त्तव्ये वा क्तिन् ।)
अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५ । तन्
चायक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । इति भरतः ।

तस्य निवृत्तिर्यथा,—

“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।

दण्डनीतिरिति ख्याता चीको कानतिवर्षेते ॥

तच्च ब्रह्मसूतशतसहस्राध्यायपरिमितम् ।

तद्वयथा,—

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतचक्रे सुबुद्धिजम् ।

यच्च धर्मेस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्धितः ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयम्भुवा ।

चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथगुणः ॥

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सर्वं रजस्तमः ।

स्थानं वृद्धिः स्वयमेव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।

सहायाः कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥

अयो चान्वीचिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ॥

दण्डनीतिश्च विपुला विदास्तच्च निदर्शिताः ॥

अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्ष्मणम् ।

चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥

सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।

उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तिकेन समुदाहृता ॥

मन्त्रश्च वर्णितः कृतकस्तथा भेदार्थ एव च ।

विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धोश्च यत् फलम् ॥

सन्धिश्च विविधाभिख्यो ह्रीनो मध्यस्तथोत्तमः ।

भयं सत्कारविताख्यं कार्त्तिकेन परिवर्णितम् ॥

याज्ञाकाशश्च सत्वारश्चैवर्गस्य च विस्तरः ।

विजयो धर्मेयुक्तश्च तथार्थविजयश्च च ॥

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्तिकेन वर्णितः ।

लक्ष्यं पञ्चवर्गस्य च विविधश्चात्र वर्णितम् ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।

प्रकाशोऽष्टविधस्तच्च युक्तश्च बहुविस्तरः ॥

रथा नागा हयाश्चैव मादासाश्चैव पाण्डव ! ।

विद्विर्नवचराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥

अङ्गान्येतानि कौरव ! प्रकाशानि वलस्य च ।

जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चैवयोगा विवादयः ॥

अर्थे चाभ्यवहार्ये वायुपांशुस्त्रिविधः स्मृतः ।

अरिभिश्चसुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥

कृत्यो मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणाश्च च ।

आत्मरक्षणमाश्वासः कर्माणां चान्वेषणम् ॥

कल्पना विविधाश्चापि दुर्नागरपञ्चिनाम् ।

युद्धाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥

उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपञ्चायनम् ।

प्रकाशां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! ॥

वलस्यसननिर्युक्तं तथैव वलस्यर्षभम् ।

पीडा चापदकालश्च पणिशानश्च पाण्डव ! ॥

तथा खानविधानश्च योगसञ्चार एव च ।

चौरैराटविकीर्णोऽयः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥

अग्निदेरसदेखैव प्रतिरूपककारकैः ।

अग्निसुखोपजापेन वीरवधैर्देहेन च ॥

दूषणेन च नागानां आशङ्कानजनेन च ।

आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥

समाङ्गस्य च राज्यस्य हासदह्नी समङ्गसम् ।

दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।

अरिमध्यस्थभिचाणां सम्बन्धं चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥

अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव वलीयसाम् ।

यवहारः सुखद्वयश्च तथा कण्टकशोधनम् ॥

अमो वायामयोगश्च आगो द्रव्यस्य संग्रहः ॥

अभ्युत्थानाश्च भरतं भूतानाञ्चासवेक्षणम् ।

अर्थस्य काले दानश्च यस्मिन् चाप्रसङ्गिता ॥

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च च ।

कारणश्च त्रिवर्गस्य युद्धदोषास्तथैव च ॥

दुष्टेक्षितश्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।

शुद्धितलश्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्णनम् ॥

अलक्ष्यलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।

प्रदानश्च विद्वदस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥

विसर्गोऽर्थस्य धर्मेर्धर्मं कामश्चेतुकमुच्यते ।

चतुर्थं यस्यनावाते तच्चैवावातुवर्णितम् ॥

क्रोधजानि तथोग्राहि कामजानि तथैव च ।

दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! यस्यनान्यत्र चैव च ॥

जगयात्तास्तथा पार्श्वं स्थित्यश्च भरतर्षभ ! ।

कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥

वाक्पाठस्य तथोग्रत्वं दण्डपाठस्यमेव च ।

निर्यहोऽध्यात्मनस्वागमर्थदूषणमेव च ॥

यत्नाणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः ।

अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भङ्गनम् ।

चेत्यदमावमर्दश्च रोधः कर्मान्तनाशनम् ॥

उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।

पनवानकशङ्कानां भरीबाञ्च युधिष्ठिर ! ॥

उपार्जनश्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि वट् ।

लब्धस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनम् ॥

विद्वद्भिरैकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।

मङ्गलालभनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥

आहारयोजनश्चैव निजमास्तिक्त्वमेव च ।

एकेन च पथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥

उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वोधिकरथोऽन्य ॥

इतिभरतशार्ङ्ग ! निजश्चैवान्वेषणम् ।

अदण्डत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ॥

अनुजीविष्यजातिभ्यो युष्मिभ्यश्च समुद्रवः ।

रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥

मङ्गलस्या च या चिन्ता राजन् ! हादश-

राजिका ॥

हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।

देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ॥

धर्मेष्टार्थश्च कामश्च मोक्षश्चावातुवर्णितः ।

उपायश्चात्र लिप्ता च विविधा भूरिदर्शितः ॥

अलक्ष्यलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ॥

दूषणं स्रोतसाश्चैव वर्णितश्च स्थिरात्मवान् ॥

यैर्येऽपयैर्लोकास्तु न चलेदायंवर्धनः ।

तत् सर्वं राजशार्ङ्ग ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम् ॥

एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः ।

देवानुवाच संकष्टः सर्वान् शक्रपुरोगमान् ॥

उपकाराय कोकस्य चित्रगंक्षामनाय च ।

नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥

दण्डेन सहिता स्तेषा लोकरक्षयकारिका ।

निर्यहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥”

इति महाभारते राजधर्मेः ॥

दुर्गा । यथा,—

“नयानयमतालोके विकल्पनितयामना ।

दण्डनाहमनाहापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो

नीचः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ।

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य ।) यमः ।

(यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।

“प्ररीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।

तत्सुदृशतासिमाहेदं दण्डपाणिर्मवोदतम् ॥”

काशीस्थशिवगणविशेषः । स पूर्णभद्रश्चपुत्रः

हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां

दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा,—

“भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हृदौ

हरो वराणां निकरं तदा मुदा ।

चेचस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो

भवायुना दण्डधरो वराक्षमम् ॥

स्थिरस्वमदादि दुरात्मदण्डकः

सुपातकः पुण्यकृताश्च मनुप्रियः ।

त्वं दण्डपाणिर्भव कामतोऽधुना

सर्वान् गन्तान् प्राधि ममाक्षयोत्कटान् ॥”

“लतुसातुक्तश्चैवरेऽथ यक्षराट्

कक्षामनाराध्य सुसुक्तिभागजनः ।

सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्

ततः समक्षौ मम भक्त आदरात् ॥

महत्कियुक्तोऽपि विना त्वदीयां

भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् ।

गणेषु देवेषु हि मानवेषु

तदयमान्यो भव दण्डपाणिः ॥”

इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः ।

(सनामख्यातश्चन्द्रवर्णीयगुपविशेषः । यथा,

मातुल्ये । ५० । ८७ ।

“वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥”

अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं राज्यं

चकार । यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।

“चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिकाः ।

बुभुक्षे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महावतः ॥”

दण्डाजि

दण्डधरे, जि। यथा, महाभारते। १।१३।१८।
 “भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवानकः।
 प्रविशेत् महासेनां भक्तः सागरं यथा ॥”
 दण्डपाठ्यं, स्त्री, (दण्डेन यत् पाठ्यं पठ्यता।
 दण्डातेनेनेति दण्डो देहलोभेन यत् पाठ्यं
 विद्वत्पाठ्यमिति मिताचरा।) राज्ञा वस-
 न्तसन्तर्गतवसनविशेषः। इति हेमचन्द्रः।
 ३।४०६॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवाद-
 विशेषः। तत्तु तादृगादि। इति मनुटीकायां
 कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः। ८।२७८।
 “अत ऊह्य प्रवक्ष्यामि दण्डपाठ्यनिर्णयम् ॥”)
 दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति। पालि
 + अण्।) अङ्गशफरमत्स्यः। दांडिका इति
 भाषा। इति हारावली। १८०॥ (दण्डेन
 पालयतीति। पालि + अण्।) द्वारपालः॥
 दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति। के +
 कः।) शकुलमत्स्यः। इति हारावली।
 १८६॥
 दण्डनालभिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य।) हस्ती।
 इति शब्दरत्नावली॥
 दण्डभट्ट, पुं, (दण्डं यजमानमणार्थं लगुडादिकं
 विभक्त्यति। षट् + क्तिप् तुगागमश्च।) कुम्भ-
 कारः। इति त्रिकाण्शेषः॥ (दण्डं दमनं
 विभक्त्यति।) दण्डधारके, जि॥
 दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा
 प्रयाणम्।) दिविजयः। संयानम्। वर-
 यात्रा। इति मेदिनी। २।२६५॥
 दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति। यम + अण्।)
 यमः। दिनम्। अगस्त्यः। इति मेदिनी। मे,
 ६०॥
 दण्डरी, स्त्री, उद्गरीकलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दण्डवादी, [नृ] पुं, (दण्डेन वदतीति। वद +
 णिनिः।) दण्डतः। द्वारपालः। इति हारा-
 वली। १२८॥ दण्डवत्तरि, जि॥
 दण्डवासी, [नृ] पुं, (दण्डेन वसतीति। वस +
 णिनिः।) द्वारपालः। इति त्रिकाण्शेषः॥
 दण्डग्रामाभिधत्तजनः। इति जटाधरः॥
 दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कम्भाति
 निबध्नाति यच्च। वि + क्कम्भ + अधिकरणे
 घञ्। घेः क्कम्भातेर्निधिमिति घञम्।) यज-
 क्तम्भादौ आकर्षणार्थं दण्डा दण्डो निबध्नाते
 यः। घोलमव्योवा खुंटी इति भाषा। तत्तु-
 पर्यायः। कुठरः२। इत्यमरः। २।६।७४॥
 दण्डवृत्तकः, पुं, (पञ्चविहीनत्वात् दण्ड इव वृत्तः।
 ततः स्वर्यं कन्।) कुहूँ। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 दण्डहस्तं, स्त्री, (दण्ड इव हस्तो दण्डरूपो
 यस्तु।) तमरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दण्डाजिनं, स्त्री, शास्त्रम्। इति शब्दार्थकल्प-
 तवः॥ (कपटिकां बहिर्दृष्ट्यादिकं यतीनां
 दण्डाजिनवत् आर्यालिङ्गत्वेन प्रतीयमानत्वात्
 तदार्थाजिनमच्यते। दण्डश्च अजिनश्च द्वयोः

६७७

दण्डी

समाहारः। यतीनां दण्डं वगचर्म च। यथा,
 देवीभागवते। १।१८।११।
 “दण्डाजिनकला चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
 तथैव रात्र्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य मानवा ॥”
 दण्डादिक, य, (दण्डेन दण्डेन प्रकृत्य प्रवृत्तं युक्तम्।
 “इत् कर्मयतिहारे” ५।४।१२७।
 इति इत्।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूप-
 युक्तम्। इति व्याकरणम्॥ लाटालाटि इति
 भाषा॥
 दण्डारः, पुं, (दण्डं कच्छतीति। षट् + अण्।)
 घाहनम्। मतहस्ती। शरयन्त्रकम्। कुम्भ-
 कारस्य चक्रम्। इति मेदिनी। रे, १६८॥
 दण्डाहतं, स्त्री, (दण्डेन व्याहतम्।) घोलम्।
 इत्यमरः। २।६।५४॥ (दण्डेन ताडिते, जि॥)
 दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽव्यस्येति। दण्ड + “अत इनि-
 ठनौ” ५।२।११५। इति ठन्।) दण्ड-
 धारकः। छड़िवरदार इति आसावरदार इति
 च भाषा। मत्स्यविशेषः। डानिकणा माह
 इति भाषा। अस्थ्य गुणाः। कफवायुपित्त-
 नाशित्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राज-
 वल्लभः॥ (दण्डादतरि नियामके, जि। यथा,
 महाभारते। ६।११।२६।
 “न तस्य राजा राजेन्द्र। न दण्डो न च दण्डिकः।
 स्वधर्मयोगैव धर्मज्ञः। ते रक्षन्ति परस्परम् ॥”)
 दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्यस्याः। दण्ड +
 ठन् + टाप्।) द्वारविशेषः। इति जटाधरः॥
 दण्डुः। यथा, अङ्गुल्यात्कर्षे दण्डिकां हिनति।
 इति सुप्रशयाकरणम्॥ दण्डिका रज्जुरिति
 तट्टीकाकारः॥
 दण्डितः, जि, (दण्डः सज्जानोऽस्येति। दण्ड +
 “नदस्य सज्जानं तारकादिभ्य इतच्” ५।२।२६।
 इति इतच्।) ललदण्डः। तत्पर्यायः।
 दापितः२ साधितः३। इति त्रिप्रचन्द्रः॥
 दण्डी, [नृ] पुं, (दण्डोऽव्यस्येति। दण्ड + “अत
 इनिठनौ” ५।२।११५। इति इनिः।)
 जिनविशेषः। इति त्रिकाण्शेषः॥ (स तु कवी-
 नामन्वतमः काव्यादृष्टशकुमारचरितादियन्त्र-
 प्रकीर्ता। शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम्। यथा,
 शङ्करविजये। १५।१४०।
 “स काव्याभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
 विबुधान् नागमभूरदण्डिसुखान्।
 शिथिलीकृतदुर्मन्त्राभिमानान्
 निजभाष्यश्रवणोत्तुङ्गकांक्षकार ॥”)
 यथा, कालिदासः।
 “जाते जगति वाङ्मयीने कविरित्त्वभिधीयते।
 कवी इति ततो वासं कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”
 दमनकण्टकः। इति राजनिर्घण्टः॥ यमः।
 (यथा, महाभारते। १।१८०।१७०।
 “तं दण्डमादाय रिपुप्रमाथी
 दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥”)
 द्वाःस्थः। यत्तुर्थाश्रमी। (अस्य अवहारादिकं
 यदुक्तं मन्त्रौ। ६।४१-५८।

दण्डी

“आभारोदभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपस्थितो सुनिः।
 सप्तपोद्ग्रेषु कामेषु निरपेक्षः परिश्रमेत् ॥
 एक एव चरेन्नित्यं विद्वार्थमवहायवान्।
 सिद्धिमेकस्य संपद्यन्न जहाति न ह्यीयते ॥
 अनभिरनिकेतः स्थाद् ग्राममभ्यार्थमाश्रयेत्।
 उपेक्षकोऽसङ्गुको सुनिर्भावसमाहितः ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमवहायता।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्ष्यम् ॥
 नाभिनन्देत भरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्वेषं भूतको यथा ॥
 हृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं पिबेष्णनम्।
 सत्यपूर्ता वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
 अतिवादांसिनिक्षेत नावमन्येत कश्चन।
 न चेम् देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 क्रुध्यन् न प्रतिक्रुध्यैदाकुरुः कुशलं वदेत्।
 सप्तद्वारावकीर्णाश्च न वाचमवृत्ता वदेत् ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेद्दिह ॥
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नष्टसाङ्गविद्यया।
 नाहृष्टासनवाहभ्यां भिक्षां लिखेत् कर्हिचित् ॥
 न तापघ्नेर्जाक्रमेष्वा वयोभिरपि वा नृभिः।
 आकीर्णं भिक्षुकैश्चात्यैरामारुतपञ्चमेत् ॥
 कृष्णप्रवेशनखग्रन्थुः प्राची दण्डी कुलम्भवान्।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्परीक्षयन् ॥
 अतैलसानि पात्राणि तस्य द्युनिर्घ्रसानि च।
 तेषामङ्गिः कृतं शौचं चमसानामिवाधरे ॥
 अलातुं दासपात्रञ्च नृगम्य वैदलन्तथा।
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्थायन्मुवोऽवधीत् ॥
 एककालचरं द्वैतं न प्रसज्येत विसरे।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
 विधूमे सन्नसुखे यद्द्वारे शुक्तयन्त्रं।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिचरेत् ॥
 अलाभे न विषादो स्यात्लाभे चैव न हर्षयेत्।
 प्राणवाचिकमात्रः स्थात् माचासङ्गाहिर्निर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेनैव सर्वशः।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥”
 दण्डग्रहणादेव दण्डी। भार्यादिषु विद्यमानेषु
 दण्डग्रहणेन प्रत्यवाधो जायते। यदुक्तं महा-
 निर्वाणतन्त्रे १३ पटले।
 “स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेस्वरि।
 सर्वं हि विफलं तस्य यः कुर्याद्दण्डधारकम् ॥
 विद्यते पितरौ देवि। यः कुर्याद्दण्डधारकम्।
 सप्तासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
 विद्यते बालभविन यस्य कान्ता सुतस्तथा।
 सप्तासंधारकं तस्य दृष्टा हि परमेस्वरि ॥
 सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥”
 अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्यसम्प्र-
 दायान्तर्गता अतस्तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनेनैव
 परमो धर्मः। एते तु सुखिनः प्रायशः परि-
 हितरञ्जितवक्त्रा यद्राक्षमालाधारिकश्च।
 दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्यन्तं भिक्षापण्यटनादिकं
 विधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसात्ममाश्र-

येयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काशी
एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
“मुक्तो विरूपो विजितो दक्षी कुक्षी विजुष्यः ॥”
योगाचार्यविशेषः । यथा, शिवपुराणी वायु-
संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीलक्षा उवाच ।

“युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्येभ्यः तु ।
अवताराणि श्रद्धया शिष्याश्च भगवन् । वद ॥”

उपमन्युवाच ।

“महाकालश्च शूली च दक्षी सुखी च एव च ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
“निषङ्गी कवची दक्षी दण्डधारी धनुर्महः ॥”
दक्षीत्यत्र पाशीति केचित् ॥ दक्षयुक्ते च ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७४ ।

“दक्षी सुखी कुक्षी चौरौ धृताक्तो मेखलीकृतः ॥”
दक्षोत्पलं, क्षी, (दक्षयुक्तसुतपलमिव ।) दक्ष-
विशेषः । डानिपोला इति डानकुनि इति च
भावा । अस्य गुणाः । जयन्सारकासनाशि-
त्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत् पीतरक्तश्चेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य
पर्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सङ्घदेवी ४
सङ्घा ५ । रक्तस्य पर्यायः । विषदेवा १ ।
श्चेतस्य । दक्षोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दक्षोत्पला, क्षी, (दक्षोत्पल + टाप् ।) श्वेत-
पुष्पदक्षोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दक्षः, चि, (दक्षते इति । दक्ष + कर्मणि गणत् ।
यद्वा, दक्षमर्हतीति । दक्ष + “दक्षादिभ्यो यत्”
५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दक्षनीयः । दक्षि-
तवः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।
“यक्षोक्ष्णश्च स्वर्कं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंश्रितम् ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तत स दक्षो भूयती भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । दक्षार्हः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ५५ ।

“स्थितौ दक्षयतो दक्षान् परिशीतुः प्रसृतये ॥”
दत्, पुं, दत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहु-
वचने दत्तः ॥

दत्तं, चि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) दत्तितम् ।
क्षतदानम् । तत्पर्यायः । विष्टम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।

“सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनि-
श्रितस्तनस्तावदभिव्यवीविशत् ॥”

दा + भावे क्तः ।) दाने, क्षी । तत् सप्तविधं
यथा,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
पण्यस्त्र्यं भूतिस्तुष्ट्या कौहात् प्रत्युपकारतः ।
क्षीमुक्त्वातुप्रदार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तानु भयक्रोधशोकापेक्षकगन्तैः ।
तथोत्क्रोशपरीहारयत्नासङ्कलयोगतः ॥

बालसङ्क्रान्तस्त्रान्तमसोऽन्तपापवर्जितम् ।
कर्ता ममेदं कर्म्मति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादवज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निसिंहनन्दनः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः ।
अपरः जनिधर्वश्रोतृपक्षो हृषविशेषः । यथा,
महाभारते । १० । २६६ । १५ ।

“आयुर्मतङ्गो दत्तश्च हृषदो मातुस्य एव च ॥”
यद्वंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।

“राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे धीर्यवतराः ।
दत्तादिदत्तौ बलिनौ पानवः श्वेतवाहनः ॥”
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शर्मादेवश्च विप्रस्य वर्म्मा जाता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुल-
दीपिकायाम् ।

“गौर्दक्षौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिलता मौलिका
ये हि सिद्धा
स्ते दत्ताः सनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”
भगवदवतारविशेषः । स अचिपुत्रः दत्ताचार्य इति
नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

“कुक्षः सङ्घोऽऽनीनः क्षीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तौ धनयाहिस्तुताः स्मृताः ॥”
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।

“दत्तः क्षीत उपक्षीत उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥”
दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य
अशौचव्यवस्था । यथा, “सापिण्डस्य पुत्रोकरणे
तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तत्परणा-
दिनिमित्तं सपिण्डाणां दशरात्रमेव निर्विवादम् ।
इति अन्नभक्षकदत्तकदीधितिः ॥ * ॥
औरसपुत्रेण सह तस्य समभागित्वम् । यथा,—
“दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्तौरसो भवेत् ।
पितृव्यस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शूद्रविधयम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध-
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“दत्तान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥”
तत्परिग्रहस्य प्रकारो यथा,—
“शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेऽप्यु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिशङ्कीयाद्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषाम् ।
क्षी पुत्रं न दद्यात् प्रतिशङ्कीयाद्वा अन्यथा-
ज्ञानाद्गर्भः ॥

पुत्रं प्रतिशङ्कीयात् बन्धनाद्वा राजनि निषेद्य
निषेधस्य मध्ये आहूतिभिर्भूत्वा प्रतिशङ्कीया-
दिति ।” इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोवधनप्राप्ति-
र्यथा,—

“गोवधकथे जनयितुर्न हरेदन्तिमः सुतः ।
गोवधकथानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चाभ्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्ध्वं पञ्चमाङ्गुली दत्ताद्याः सुता वृष ।
यद्दीप्ता पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत् ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्वादशव्यायणदत्त-
कश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीतव्यमेव
दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्वादशव्यायणस्तु जनकप्रति-
ग्रहीतव्यामावधोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयो-
रपि पुत्रः ।” इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्षी, (दत्तस्य आप्रदानं ग्रहण-
मस्थस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अष्टादश-
विवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुन-
राहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।
“दत्ता द्रव्यमसम्भग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम अवधारपदं हि तत् ॥”
“असम्भगविविहितमार्गेण ॥” इति मिताक्षरा ॥

दत्तात्मा, [न] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र-
विशेषः । यथा,—

“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।” इति कात्यायनः ॥ अस्य
विवरणम् । “दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृ-
विहीनस्ताभ्यां त्वक्तो वातवाहं पुत्रो भवामीति
स्वयं दत्तत्वमुपगतः ।” इति मिताक्षरा । १० । ३४ ॥
(विषदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१३ । ६२ । ३४ ।

“सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥”
दत्तानपकर्म्म, [न] क्षी, (दत्तस्य अनपकर्म्म
आदानं यच्च ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥
दत्तिः, क्षी, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुयन्तोऽप्य निवापदन्तिभिः ॥”
दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + टक् ।)
दत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दद, ड दाने । धृती । इति कविकण्ठदुमः ॥ (भां-
आत्म-सक-सिट् ।) ड, ददते । इति दुर्गा-
दासः ॥

ददर्ग, क्षी, (दद + भावे कृट् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ददुः, पुं, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (ददाति कच्छमिति । दद + बाहुल-
कात् डः । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्यनेनेति ।
दरिद्रा + ष्यग्यादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः । इत्यु-
क्तादत्तः । १ । ६२ ।) रोगविशेषः । दाद

दहः

इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि । दहः २
दहः ३ दहः ४ । इति भरतहृन्मन्त्रः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“सकलरागपिङ्गं दहमन्त्रसुतम् ॥”

इति माधवकरः ।

नखीगधम् यथा,—
“विद्वज्जगताकुलनिशान्तिस्तुतसर्वपैः ।
मन्त्राण्यपि यो लेपोऽयं दहकुलविनाशनः ।
प्रपञ्चादस्य बीजानि घाची सर्परसः कुही ।
मौवीरपि दहनामेतद्वृत्तं परम् ॥
आरगवधस्य पञ्चाणि आरनालेन धेयेत् ।
दहकिङ्किमकुलानि हन्ति सिद्धान्तमेव च ॥”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥ * ॥

“गुरुश्च विपलाभास्तथा भागद्वयं शिव ।
सोमराजस्य बीजानां जगत् पञ्चा न दहयत् ॥
अन्धनक्तं सगोमृतं कथितं लवणान्वितम् ।
कांस्यहृत् खरं लेपात् कुलदहविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दून्वा गोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दहं पामानं वै गरं तथा ॥”

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥

“मरीचं चिह्नं कुलं हरितालं मनःप्रिया ।
देवदारु हरिद्रं च कुलं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च अर्कचौरं शक्तपलम् ।
एषाञ्च कान्तिकी भागो विषस्याह्वयं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेजस्य गोमूत्रेऽहगुणे पचेत् ।
नृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनेर्दहविना पचेत् ॥
पात्रा विचर्चिता चैव दहविस्फोटकाणि च ।
अभ्यङ्गेन प्रयोज्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥”

इति न गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ दहचिकित्सा ।
“कुलकमिन्द्रो दहो निशासैन्धवसर्वपाः ।
अन्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दहकुलनिहृदनः ॥
दून्वाभयासैन्धवचक्रमर्ह-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
चिभिः प्रलेपैरपि बहुकुलानि
दहञ्च कुलञ्च विनाशयन्ति ॥”

कुठेरकः ममरी इति लोके ।
लोके गण्डिलकास्या सिद्धार्थकञ्च कुहीनीरम् ।
जयमिति समभागं स्यादेवा द्विगुणस्तु दहः ॥
अष्टगुणे गीतक्रो तानि प्रलतानि संदध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्ध्वं सम्यक् निषेधयेत्तानि ॥
वन्योपलेन वृद्धा दहमात्रेपथेत्तन ।
सप्ताहाक्षीपोऽयं दहकुलमवशं विनाशयति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“लाक्षाकुलं सर्पपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्घोषं चक्रमर्हस्य बीजम् ।
लवैकस्यं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दहयुक्तो मूलकाङ्क्षीयुक्तः ॥
सिन्धुदभूतं चक्रमर्हस्य बीज-
मिन्द्रतं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ।
पिष्टो लेपोऽयं पिष्ट्यादसिन्ध
दहनूर्णं नाशयत्येव योगः ॥

६७८

दधि

हेमचौरी वाञ्छिवातः शिरीषो
निम्बः सर्पार्थं वत्सकः वाजकर्म्यः ।
शीघ्रं तीव्रं नाशयन्तीह दहः
आनालेपोऽयं चर्चयेत्तु प्रयुक्ताः ॥”

इति च सुप्रति चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥
दहकाः पुं, (दहरेव । स्वार्थे कन् ।) दहरोगः ।

इति शब्दरत्नावली ।

दहः, पुं, (दहं दहरोगं हन्तीति । हन + टक् ।)

चक्रमर्हकः । इत्यमरः । २।४।१४७ ॥ (यथा,

भावप्रकाशे सुप्रकुलचिकित्सायाम् ।

“वाङ्मौ चोप दहः पिष्टुमर्हो हरीतकी ॥”

अस्य गुणा यथा,—

“दहप्रपञ्चं दोषप्रमथं वातकफापहम् ।

कण्टकासलमिन्धवासदहकुलप्रणालय ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

दहः, जि, (दहरस्थस्येति । दह + “लोमादि-
पामादिपिष्ठादिभ्यः शनेलजः ।” ५।२।१०० ।

इति नः ।) दहरोगी । इत्यमरः । २।४।५६ ॥

दहनाश्रिणी, स्त्री, (दहं नाशयतीति । नश् +
णिच् + णिनिः । डीप् ।) तैलनीकीटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दहरोगी, [नृ] जि, (दहरोगोऽस्थस्येति । दह-
रोग + इनिः ।) दहरोगविश्रुतः । देव्या इति
भाषा । तत्पर्यायः । दहः, २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ५६ ॥

दहः, पुं, (दहिराति दुर्गं कृत्वज्जमनेनेति । दहिरा +
“दहिराते र्गलोपञ्च ।” उणां १ । ६२ । इति
ऊः रकारेकाराकाराणां लोपञ्च ।) दहः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

दहः, पुं, (दहं हन्तीति । हन + टक् ।) दहः ।
इति शब्दरत्नावली ।

दहः, जि, (दहरस्थस्येति । दह + पामादित्वात्
नः ।) दहः । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

दह, द दहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
सकं-सेट् ।) ड, दधते । दहे दानष्टयोः ।
आदध्यादन्धकारे इतिमतिप्रयिनीमिति मयूर-
महोक्तम् । गणलतानित्यात् अस्थैव दीपयत्तुपद-
साध्यत्वमिति रमानायः । वस्तुतस्तु कु घाञ्चि
घारणे इत्यस्थैव र्था साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दधि, स्त्री, (दधातीति । धा + “भाषायां घाञ्च-
ष्टगमिजनिमिभ्यः ।” ३ । २ । १७१ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या किः स च लिङ्वत् ।) श्रीवासः ।
वसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरोत्तरा-
वस्थाभावः । दह इति भाषा । तत्पर्यायः ।
चौरजम् २ मङ्गलम् ३ विरलम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पयस्त्रयम् ५ । घनेतरत् दधि
द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । अन्धत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातदोषशमनत्वम् । संघाहित्वम् ।
ज्वरापहत्वम् । बलत्वम् । शोफकफासौंश-
शमनत्वम् । वृद्धिप्रान्तिकारित्वम् । कासन्ध-
पीनसविषमज्वरश्रीतज्वरहितत्वम् । रक्तोक्ते-
मुक्तवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उवा-

दधि

त्वम् । दीपनत्वम् । क्षिग्धत्वम् । कषायागुरव-
त्वम् । पाकेऽन्धत्वम् । पित्तमेदःप्रदत्वम् । ज्वर-
क्षयप्रतिष्ठायातीसारवचिकार्श्वेषु शक्तत्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥ स्वादुत्वम् । कृद्यत्वम् ।
रोचनत्वम् । मङ्गलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः । दधत्वम् । क्षिग्धत्वम् ।
उत्तमगुणत्वम् । पित्तानिन्नापहत्वम् । सर्व-
धात्वघ्नत्ववर्धनत्वञ्च ॥ * ॥

निःसारदुग्धदधिगुणाः । संघाहित्वम् । शीतल-
त्वम् । वातलत्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् ।
दीपनत्वम् । दधत्वम् । अह्वयीरोगनाशित्वञ्च ॥ * ॥
बहुदधिगुणाः । सुक्षिग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
नातिपित्तकरत्वञ्च ॥ * ॥

शर्करासहितदधिगुणाः । श्लेष्मत्वम् । कृष्णा-
पित्तमहाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥

गुडयुक्तदधिगुणाः । वातनाशित्वम् । दृढत्वम् ।
वृंहणत्वम् । तर्पणत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥

वातजलघ्नानाशित्वम् । इति चक्रदत्तः ॥ * ॥
राक्षी दधिसेवने विशेषो यथा, राक्षी दधि न
भुञ्जीत किन्तु सद्यतशर्करं ससुत्ररूपं सक्षीं
उष्णं सामलकं भुञ्जीत । रक्तपित्तकफोन्निष्ठ
विकारेषु च अन्धहृताश्रितमपि दधि न हितम् ॥
अतुविशेषे विधिनिषेधौ । हेमन्तशिशिरवर्षासु
दधि शर्कराशरद्वयीभावसन्नेषु प्रायशो विगर्हि-
तम् ॥ * ॥

अविधिना दधिमन्ने दोषः । ज्वराद्वक्पित्त-
वीर्यपेकुलपाकुलभ्रमकामलारोगप्राप्तिः ॥ * ॥

अथ गोदधिगुणाः । विशेषस्वादुत्वम् । बल-
त्वम् । रक्षिप्रदत्वम् । पवित्रत्वम् । दीपनत्वम् ।
क्षिग्धत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । वायुनाशित्वम् ।
अग्नेदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च ॥ * ॥

माहिषदधिगुणाः । सुक्षिग्धत्वम् । श्लेष्मलत्वम् ।
वातपित्तनाशित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । अभि-
व्यन्दित्वम् । गुरुत्वम् । रक्तकफदूषणत्वञ्च ॥ * ॥

ह्यागीदधिगुणाः । उत्तमत्वम् । घाहित्वम् ।
जिदीवनाशित्वम् । आसकासाधः । सयकार्श्वेषु
शक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

आविकदधिगुणाः । दुर्गमकफयाधिप्रकोपन-
त्वम् । अन्धोदधिगुणाः । वातनाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च ॥ * ॥

अौदुकदधिगुणाः । चारत्वम् । अत्यन्धत्वम् ।
कटुपाकित्वञ्च ॥ * ॥

हस्तिनीदधिगुणाः । वीर्योष्णत्वम् । कषाय-
त्वम् । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥

माशुषदधिगुणाः । मधुरत्वम् । बलत्वम् ।
क्षिग्धत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ दधिमैदाः ।

“आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वादुश्च ततः परम् ।
अन्धचतुर्थमन्धं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥” * ॥

मन्दादीनां लघुगानि गुणाश्च ।

“मन्दं दुग्धवदधत्तरसं किञ्चिदुच्यं भवेत् ।

दधि

मन्दं स्यात् छटविष्णुचं दोषत्रयविदाहृतम् ॥
यत् सन्ध्यां घनतां यातं यत्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाह्वस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिविषयेः ॥
यत्निरोद्धितमाधुर्यं यत्तान्त्र्यं तदन्तकम् ।
अन्तःक्षु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविषहणम् ॥
तदत्यन्तं दन्तरोमघर्षकखादिदाहहतम् ।
अत्यन्तं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“लवणमधुरसर्पिःशर्करासुक्रधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदन्त्रं नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नादात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतद्राजिकाचूर्णमिह
कफहरमनिलघ्नं वृद्धिसन्धुक्तलघु ।
तुष्टिनिशि शिरःकाले सेवित्वातिप्रथं
रचयति तनुदाहं कान्तिसत्त्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरभीषदन्तं वाहितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“दधि यत् स्वादु तन्मदःकफाभिव्यन्दकारणम् ।
दध्यन्तमतिवदन्तदूषणं कफपित्तलघु ॥
विदाहि छटविष्णुचं मन्दजातं त्रिदोषहतम् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भ वातलम् ॥
प्रीनसे चातिसारे च प्रीनके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रजक्ते च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अतुमेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
“शारदं दधिगुणं रक्तपित्तविषहणम् ।
शोफं दृष्णां ज्वरं मूलं करोति विषमज्वरम् ॥
इति शारददधिगुणाः ॥ * ॥
गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफलघ्नवर्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पूष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥
इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
शैशिरं सघनञ्चान्नं मधुरं गुरु श्व च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ॥
इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥
वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदन्तं कफात्मकम् ।
बलवृद्धीयञ्च प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ॥
इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
लघु चान्नं भवेदग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तलघु ।
शोषभ्रमपिपासालहधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥
इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥
वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
शोषवातभ्रमान् जहन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥
इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥
“हिक्काश्वासनीहाशानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ज्येष्ठां लवणिकं विष्टिर्हितम् ॥
इति दधिभोजनविधिः ॥” * ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
“रोचनं दीपनं वृष्यं खेदनं कणवर्धनम् ।
पाकेश्वरसुखं वातघ्नं मज्जलं वृष्यं दधि ॥
प्रीनसे चातिसारे च प्रीनके विषमज्वरे ।

दधिका

अरुचौ मूत्रजक्ते च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥
“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ॥”

इति चरके मूलस्थाने २७ अध्याये ॥

“दधि तु मधुरमन्तमन्तश्चेति तत्कषायानुरसं
स्निग्धसुखं प्रीनसविषमज्वरातिसारादोषक-
मूत्रजक्ताकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माज्जलञ्च ॥
महाभिव्यन्दि मधुरं कफमेरोविषहणम् ।
कफपित्तलघ्नं स्यादत्यन्तं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि छटविष्णुचं मन्दजातं त्रिदोषहतम् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गन्धं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्गन्धनाशकामेसु हितमन्तः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिषम् ।
विपाके कटु सत्तारं गुरु भेद्योद्धिकं दधि ॥
वातमर्शंसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्गन्धनाशकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिव्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मव दधि वातलम् ॥
रूक्षसुखं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च नत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं वृष्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमयं दोषघ्नं दधि नार्था गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्त्तविवर्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गन्धादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेधु सर्वेषु गन्धमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफघ्नं स्निग्धं वृष्यं न च पित्तलघु ॥
ज्वरान्नाशकभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिशुद्धम् ।
श्रुतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवदधि तत् श्रुतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वन्वितवर्धनम् ।
दधः सरो गुरुवृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वृद्धेर्विधमन्त्रापि कफशुक्रविषहणः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भ वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शारदग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि मर्हितम् ॥
हैमन्ते शिशिरे चैव वर्त्तसु दधि शस्यते ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

धारणकर्तारि, त्रि । इति सुश्रुतबोधम् ॥
दधिकूर्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्चिका ।) अर्हो-
दकोष्णदुग्धे दध्यन्तसंयोगात् जाता । इति
केचित् । उष्णदुग्धे दध्यन्तसंयोगात् जाता
इत्यन्ते । हेना इति भाषा । अस्या गुणाः ।
वातनाशित्वम् । माहिषम् । रूक्षत्वम् ।
दुर्गन्धलघु । इति राजवल्लभः ॥ (प्रथमोऽध्यायः
यथा,—
“दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्वात्तदधिकूर्चिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालाव्यासम् ॥)
दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विजोडयतीति ।
दधि + चण + चिच् + चण् । लस्य् रत्वम् ।)
दधिमयनदकः । तत्प्रयोगः । वैष्णवः २
सक्राटः ३ करचर्पणः ४ । इति हारावली ॥ २४॥

दधिम

दधिर्जं, स्त्री, (दधौ जायते इति । जन + “पच-
व्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति कः ।
नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्यः, पुं, (दधिवर्णं द्रवस्निग्धत्वमिति । स्य
+ “सुपित्यः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कपित्यः । इत्यमरः
२ । ४ । २१ ॥ (यथा,—

“तद्दधित्यविष्णुचं जन्ममधौः प्रपञ्चयेत् ॥”

इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

“दधित्यविष्णुचाङ्गेरी तक्रदाहिमवाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाच्यशक्तिका ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दधित्याणः, पुं, (दधित्यं व्याख्याति कपित्यद्रव्य-
अनुकरोतीति । व्या + व्या + कः ।) शरत्त-
द्रवः । इति राजमाला ॥ लीवान् इति भाषा ।

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थं
दध्यादिनिर्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणि ।
“दधिधेनोर्महाराज ! विधानं ब्रह्म साम्प्रतम्
अनुतिष्ठे महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥

गोचर्ममात्रे तु पुनः पुण्यप्रकरशोभिते ।

कुशैरास्तीर्य वसुधां लव्याजिनकुशोत्तराम् ॥

दधिकृष्णं सुसंस्थाप्य कदा घ्राण्यचयोपरि ।

चतुर्थीशेन वत्सस्तु सौवर्णसुखमखिलम् ॥

व्याख्याय वक्ष्युमेन पुण्यगन्धैस्तु पूजिताम् ।

ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुत्ताय धीमते ॥

क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।

पुच्छदंशोपपिष्टस्तु सुद्रिकाकर्माचारकैः ॥

पादुकोपावज्जौ कृत्वा हत्वा मन्त्रमनुसरन्तु ।

दधिक्राव्तिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥

एवं दधिमयां धेनुं दत्त्वा राजर्षिचतस्रः ।

यकाहारो दिनं तिष्ठेद्वा च नृपनन्दन ! ॥

यजमानो वसेदाजन् चिराच्च द्विजोत्तम ! ॥

दीयमानां प्रपञ्चन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥

यच्च क्षीरवहा नद्यो यच्च पायसकर्मदाः ।

सुनय नवयः सिन्धुस्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥

य इदं भावयेद्ब्रह्मा ब्रह्मयाहापि मानवः ।

क्षीरमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव शुभं पुष्पमस्याः ।
कप । टापि अत इत्वम् ।) अतिमराजिता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातिवत्तात्
ङीष् ।) कोलश्रिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभो द्रवः फले यस्य ।)
कपित्यद्रव्यः । इत्यमरः २ । ४ । २१ ॥

दधिमज्जः, पुं, (दधः मज्जः ।) मज्जु । इति रत्न-
माला ॥ मान् इति भाषा ॥

दधिमज्जोदः, पुं, (दधिमज्ज इव उदकं यज ।
उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा,
भागवते ५ । १ । ३३ ।

“क्षीरोदक्षुरसोदसरोदधतोदक्षीरोददधिमज्जोद-
शुद्धोदाः सप्त जलधयः ॥”)

दध्मः

दधिसुखः पुं, (दधिवत् सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । स सुग्रीवश्चतुरः तस्य मधुवनपाल-
कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २२२ । ७ । [वान् ॥]
“श्रीमान् दधिसुखो नाम हरिश्चन्द्रोऽति वीर्य-
जागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
“सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिच्छकः ॥”
अथानु हर्षो करार्या सर्पाद्यामन्यतमः । इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये ॥)
दधिशोभः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दधिस(श)क्तवः, पुं, दधुपविक्ताः सक्तवः । करम्भः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ ददृहातु इति भाषा ॥
निवृत्तवृत्तचान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १०४ । ६१ ।
“न प्राप्नोति कवर्गं विद्वान्प्राप्नोति यत्नं रात्रिषु ।
दधिसक्तं न मुञ्चति त्वयामासं वर्जयेत् ॥”)
दधिसारं, स्त्री, (दध्मः सारम् ।) नवनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
दधिक्षेपः, पुं, (दध्मः क्षेपः ।) दधिवरः । तत्-
पर्यायः । सरः २ दधुत्तरगम् ३ कद्वरम् ४ ।
इति रत्नमाणा ॥
दधिक्षेदः, पुं, (दध्मः क्षेद इव ।) धौलम् । इति
जटाधरः ॥
दधीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
“दधीचस्यास्थितो वक्त्रं क्षतं दानवच्छेदम् ॥”)
दधीचिः, पुं, सुनिविशेषः । स अथर्वसुनेरौरसात्
कर्मकन्यायां शान्तिनाम्नां जातः । दध-
वधार्थं देवैरस्यास्या वक्त्रं निर्मितम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं विदग्रद्विवः ।
तस्मात् यत्नादधिभेदो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तेऽधिष्यन् दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सद्यसा देवैर्याचितो सुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवभ्यो दधीचिः सुमनाच्छदा ।
प्राणायामं ततः क्षत्वा देहं व्यक्ता सुभास्वरान् ॥
सर्वलोकान् जयान् प्राप्नो वेभ्यो नावर्जनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरयो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिशानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिभूतचक्रं परिधा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्मा सुराणाम् परिचाद्यायुधानि च ॥”
इति वज्रपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
दधीचस्थि, स्त्री, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । क्षीर-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दधक् [व] जि, (दध्मोतीति । दध्म प्रागल्भ्ये +
“अतिगृह्णति ।” ३ । २ । ५६ । इति क्तिन्
ङित्वादिकश्च निपात्यते ।) दृष्टः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६६ । ३ ।
“रातश्चयस्य सुदृतिं दधक्स्तोमैर्भगमये ॥”)
दध्मः, पुं, (दध्मं जीवन्मः पापपुण्यफलफलं
ददातीति । दध्म दाने + बाहुलकात् नः ।)
यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तः

दध्याकरः, पुं, (दध्मः आकर इव ।) दधिसुत्रः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् सुभतां आनयतीति ।
आ + नी + क्तिप् ।) सुदध्मः । इति रत्नमाणा ॥
सुदध्मगुणश्च इति भाषा । दध्याकर इति
केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति
हिन्दो भाषा ॥
दधुत्तरं, स्त्री, (दध्मः उत्तरं शिवजातम् ।) दधि-
क्षेपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे ।
७८ । ६२ ।
“मयसः सर्पिषश्चैव दधो दधुत्तरश्च च ।
यथाकामं प्रधानाय भोष्यादियथायथा च ॥”)
दधुत्तरगं, स्त्री, (दध्म उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-
तीति । गम + कः ।) दधिक्षेपः । इति रत्न-
माणा ॥
दधुदः, पुं, (दधिवदृक्कं यस्य । उत्तरपदस्य च
इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसुत्रः । इति जटा-
धरः ॥
दधुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दधकन्या दानवमाता
च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे
६ अध्याये ।
“कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विन्ता तद्वत् तान्ना क्रोधवशा दरा ।
कहर्विन्ता मुनिस्तद्वत्तासां पुत्रास्त्रिबोधतः ॥”
“दनुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विभङ्गां शत्रुनिक्षेपे तथा शत्रुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मैवर्वाण्येव दरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्यः शतहृदः ॥
दन्तजित् सत्यजिह्वश्च वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महानाहुर्वज्राक्षरस्तथा ॥
अशिलोमा पुलोमा च विश्ववीर्यो महासुरः ।
स्वर्भातुर्वज्रपद्मा च खमाद्या दनोः सुताः ॥”
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कवन्-
स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
“अयोर्मा मध्यमं पुत्रं दन्तं नामा च दानवम् ॥”)
दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + कः ।) असुरः ।
इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । ४० ।
“तत्रैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥”)
दनुजद्विष्ट, [व] पुं, (दनुजानां असुरानां द्विष्ट
शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष्ट + क्तिप् ।)
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, जि ।
यथा, प्रयोगरत्नमाणायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
“नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विष्टे ॥”)
दनुजदुः, पुं, (दनोः दुःपुत्रः ।) असुरः । इति
जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दन्त + “हसिष्ठमिति ।” उक्ता ।
३ । ८६ । इति तन् ।) अदिकटकः । कुञ्जः ।
इति मेदिनी । त, २३ ॥ शैवशब्दम् । इति

दन्तः

विकाकशेषः ॥ चर्मवशाद्यनास्थि । दांत इति
भाषा । गर्भस्थस्य वक्षे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-
र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । रदनः २
दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । १ । ६ । ६१ ॥ द्विजः ५
खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्पुण्य-
कारकौषधं यथा,—
हरिदवाच ।
“हरितालं यवचारं पचाज्जं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं जात्रा पक्तेलेन पैययेत् ॥
हरितकीकवायेन नष्टा दन्ताश्च प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुगन्धिताः पुंसः श्वेता वज्र । न संशयः ॥”
इति गार्ग्ये १८३ अध्यायः ॥ * ॥
“शङ्खमामलकौषधं घातकाः कुसुमानि च ।
पिष्टा तत् पयसा सर्वां वज्रां धारयेन्मुखे ॥
क्षिप्वाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥”
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
“मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्मिणा नीलजीवितम् ।
दन्तकौट्यधा नष्टेदन्तासुरविमर्दनम् ॥”
इति च गार्ग्ये १८३ अध्यायः ॥ * ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मविन्ता ।
“जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विह्वयात् प्रथमे तु मासे ।
अन्तां द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुतास्ते
वक्षे सुखी पङ्क्तिस्तत्पुङ्क्तिः ।
ततोऽधिकः स्यात् वलवान् दुःखान्ते
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे ऋतुञ्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्रनिकान् सत्वा सुगन्धैर्गन्धकेस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि क्षापयेत् सुखपुण्यकैः ॥
ज्ञानं संक्रमयस्वाधः शम्भोर्दशनमनतः ।
होमं विप्राश्चैवैवममुमे दन्तदर्शने ॥”
इति श्रौतिसाधनम् ॥
रतिक्रीडायां तस्यावातस्थानानि यथा,—
“जनयोग्ययोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्षयः कामिनीनां सुखावधः ॥”
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
“श्लेष्मिन् दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
दुर्गन्धोनि सल्लघानि प्रक्षेदीनि नष्टानि च ॥
दन्तमांसानि श्लेष्मिन्ने पचन्ति च परस्परम् ।
श्रीतादो नाम स आधिः कफश्लेष्मितसम्भवः ॥१॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य अयधुर्जायते महान् ।
दन्तपुष्पटको नाम स आधिः कफरक्तजः ॥ २॥
अवन्ति पूयवधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवधः स विज्ञेयो दुष्टश्लेष्मितसम्भवः ॥ ३॥
अयधुर्दन्तभ्रूयेषु कणावान् कफरक्तजः ।
काजाखायो स विज्ञेयः श्लेष्मिरो नाम नायतः ॥
कङ्कमान् श्लेष्मिरो गदः इति च पाठः ॥ ४॥

दन्तका

दन्ताच्छलानि वेद्येभ्यस्तानि चाप्यवदीयते ।
 दन्तमांसानि पच्यन्ते सुखं च परितुद्यते ॥
 यस्मिन् स सर्वज्ञो याधिर्महाश्रौशिरसंजितः ॥५॥
 दन्तमांसानि श्रीयन्ते यस्मिन् स्त्रीवति चाप्यष्टकं ।
 पित्ताष्टककपञ्चो याधिर्ज्ञेयः पितरो हि सः ॥६॥
 वेद्ये दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताच्छलानि च ।
 अभ्याहताः प्रसवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
 आध्यायन्ते स्तुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशो नाम पितरक्तलतो गदः ॥७॥
 दृष्टे दन्तमांसि च रक्तो जायते महान् ।
 भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भोऽभिघातनः ॥८॥
 मासतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवह्णं सर्वोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
 ग्रनेः ग्रनेः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
 करालान् विलतान् दन्तान् करालो न स
 सिध्यति ॥ १० ॥
 हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कपलतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥
 दन्तमूलगता नाशः पञ्च ज्ञया यथेरिताः ।
 दीर्घमाश्लिष्व रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
 दाननो नाम स याधिः सदागतिनिमित्तनः ॥ १२ ॥
 लण्डाच्छिद्रश्चलाः बाधो ससरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥ १३ ॥
 वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तमङ्गश्च जायते ।
 कफवातजतो याधिः स भङ्गनकसंज्ञितः ॥ १४ ॥
 शीतरुक्षप्रवातान्वाश्रानामसहा द्विजाः ।
 पित्तमासतकोपिन दन्तद्वयः स नामतः ॥ १५ ॥
 (दन्तमांसैर्मलस्रावेवाङ्गान्त्रः श्रययुगलः ।
 सदाहयक्षवेद्विभ्रः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥)
 मज्जो दन्तगतो यस्तु कफमासतशोषितः ।
 शर्करैव खरसार्था सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
 कपाशेध्विव दीर्घतुस्तु दन्तानां सैव शर्करा ।
 कपालिकेति प्रथिता सदा दन्तविनाशिनी ॥ १७ ॥
 योऽखण्डिष्वेव पित्तेन दम्भो दन्तस्त्वपेक्षतः ।
 श्यावतो गौतता वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ १८ ॥
 इति माधवकरः ॥
 दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्वत-
 शृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १०० ॥ (दन्तः । इति श्रुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥ जि,
 दन्तेषु प्रथितः । दन्त + “स्वाङ्गंभ्यः प्रथिते ।
 ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)
 दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृ + क्युः ।)
 जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दन्तकाष्ठं, स्त्री, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
 विककृतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधाव-
 नार्थकाष्ठम् । तद्यथा गरसिंहपुराणे ।
 “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वं कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
 महाभारते ।
 “तित्तं कपायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
 क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्ष्येदन्तधावनम् ॥”

दन्तधा

निविद्धकाष्ठानि यथा,—
 “गुवाकतानिहन्तालास्तथा ताड्यी च केतकी ।
 खर्जूरनारिकेलौ च समेतैः ढगराजकाः ॥
 ढगराजशिरापत्रैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चाखालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥”
 तस्य सौख्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः ।
 “कनिष्ठयसमं सौख्यं सकृच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भुत्वा च यतवाक् भक्ष्येदन्तधावनम् ॥”
 मरीचिः ।
 “द्वादशाङ्गुलान् विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां मृदागान् वङ्गुलम् ॥
 चतुरङ्गुलमात्रेण नारीणां विधिरुच्यते ।
 अन्तरप्रभवाणाञ्च वङ्गुलसुराहृतम् ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 दन्तकाष्ठकं, स्त्री, (इत्थं काष्ठं काष्ठकम् । दन्त-
 धावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुत्यवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताच्छादयन्नेनेति । कृद संवरणे
 + शिच् + “युसि संज्ञार्या घः प्रायेण ।” ॥ १।१।
 ११८ । इति घः । “छादेर्षेऽङुप्रसर्गस्य ।” ६ ।
 ४।६६ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हज्जायुधः ॥
 (यथा, ऋतुर्न हारे हेमन्तवर्गनायाम् । १२ ।
 “दन्तच्छदेदन्तविधातश्चक्षुः
 क्षनेष्वप्ययत्नतमभिलेखैः ।
 संक्षयते निहयमङ्गनानां
 रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥”)
 दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
 सादृश्यं यच्च । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा ।
 दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थानम् ।) विष्णो ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दन्तधावनं, स्त्री, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त-
 मार्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
 काष्ठम् । यथा, गारुडे २।१४ अध्याये ।
 “उवःकाशे तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
 ततः खानं प्रकुञ्चीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 सुखे पशुविते निधं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्ष्येदन्तधावनम् ॥
 कदम्बवल्खखदिरकरवीरवटार्जुनाः ।
 तगरं दहती जातिकरञ्जाकान्तिसुक्ताकाः ॥
 जम्बूमवूकापामार्गशिरौषोऽङ्गुलराशनाः ।
 क्षीरकण्टकिट्टाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
 कटुतिक्तकषायाश्च घनारोग्यसुखप्रदाः ।
 पचाण्यं सुक्ता च शुचीं देशे व्याप्ता तदाचमेत् ॥
 अमावास्यां तथा वज्रां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
 वर्जयेदन्तकाष्ठान् तथैवाकेश्य वासरे ॥
 अभावं दन्तकाष्ठस्य निविद्धायां तथा तिथौ ।
 अयां द्वादशगण्डूषेः कुञ्चीत सुखशोधनम् ॥”
 दन्तशुद्धिः । तस्य विधयेष्वा,—
 “प्रातर्भुङ्क्ता च नृहयं कषायकटुतिक्तकम् ।
 भक्ष्येदन्तधवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥” ॥
 तस्य काष्ठानि यथा,—
 “केऽप्यत्र करवीरान्नकरञ्जवज्जलाश्रनान् ।

दन्तधा

दन्तकाष्ठार्थमर्थं तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ॥
 खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
 तिलिङ्गी वीशुष्टकश्च आम्बुनिम्बौ तथैव च ॥
 अपामार्गश्च विष्णश्च अर्कश्चोङ्गुलस्तथा ।
 एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥” ॥
 तस्य निविद्धकाष्ठानि यथा,—
 “गुवाकतानिहन्तालाखर्जूरैः केतकीयुतेः ।
 नारिकेलेन ताड्या च न कुर्याद्दन्तधावनम् ॥” ॥
 तस्य दिग्भेदेन सुभासुभक्तं यथा,—
 “नृहयः स्याद्विष्णोस्त्येन पश्चिमाश्वेन चामयः ।
 पूर्वमाश्वेनोत्तराश्वेन सन्धयो दन्तधावनात् ॥” ॥
 तस्य तिथिविशेषे निविधौ यथा,—
 “प्रतिपदार्धवृत्तौ नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥” ॥
 दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुःसिचनं यथा,—
 “दन्तान्धर्मधो वृष्टा प्रातः सिञ्चेत् लोचने ।
 तोयपूर्णसुखस्तेन दृष्टिरासु प्रसीदति ॥” ॥
 रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा,—
 “वर्हिती कण्ठमूली च दन्तरोगौ नवज्वरी ।
 शोथी कासी च मूर्च्छार्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज-
 येत् ॥” ॥
 तस्य गुणा यथा,—
 “निहन्ति वक्तवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
 आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 “जतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ।
 जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ॥
 दक्षिणाभिसुखो भूत्वा पश्चिमाभिसुखस्तथा ।
 न दन्तधावनं कुर्यात् कुर्याच्चक्षारकी भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाभ्याश्च वृद्धाङ्गुलेन च द्विजः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्जण्या न कदाचन ॥
 अश्वत्थवटविष्णानां धाव्याः काष्ठिकया युधः ।
 न दन्तधावनं कुर्यात्तथेक्षुरसस्य च ॥
 निवृत्तक्रियाफलं प्रेक्षुस्वरया दन्तधावनम् ।
 प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्योदयविवर्जितं ॥
 सूर्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 निवृत्तक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥
 यः खानसमये कुर्यात् केमिने ! दन्तधावनम् ।
 निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरवधः ॥
 दन्तस्य धावनं कुर्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः ।
 तस्य पुण्यं न यच्छन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
 खानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तावज्ज्ञेयः स चखालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥
 भगवत्युदिते सूर्ये यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तद्दन्तकाष्ठं पितरो मुक्ता गच्छन्ति दुःखिनः ॥
 उपवासदिने विप्र ! पितृआहृदिने तथा ।
 न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनक्षत्ररः ॥
 प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
 कुर्याद्वादश विप्रे ! कलशानि जलेर्धधः ॥
 उपवासे पितृआहृदि विधिनात्रेन केमिने ! ।
 दन्तधावनक्षत्रार्कः संपूर्णं जमते फलम् ॥”
 इति पाश्चि ज्ञियायोगसारः ॥

दन्तरो

दन्तधावनः, पुं. (धावयत्यनेनेति । धावि + क्युट् ।
दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः । वज्रुलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, स्त्री, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुच्छ-
कम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे ।
७ । २३ ।

“कर्णावच्छातामलदन्तपत्रं
माता तदीयं सुखमुन्नमय ॥”)

दन्तपत्रकं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दन्तं यस्य ।
कम् ।) कुच्छपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतक-
फलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं फलमस्य ।) कत-
कम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुभ्रं फलमस्य ।) कपित्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः ।
टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तवर्हितो भागः । श्राकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) गजायभागः । गजस्य
मुखतः स्तम्भपर्यन्तो योऽयं भागः स दन्त-
वर्हितः । इत्यमरभरती ॥

दन्तमलं, स्त्री, (दन्तलयां दन्तस्य वा मलम् ।)
दन्तलज्जोदः । तत्पर्यायः । पुष्पिका २ । इति
हारावली । १६५ ॥

दन्तमलिका, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं मलमस्याः ।
कम् + टाप् अत इत्वच् ।) दन्तीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः ।
तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
“काकजङ्घाश्रियुखले सुखेन विधृते शिव ।।
चञ्चिता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर ।”
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तका-
न्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
अपि च गारुडे १६८ अध्याये ।

“शुक्लमूलकशुक्लीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दाह्य श्रियु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवसारं सासुद्रं खैर्यवं तथा ।
भुजयन्त्रि विडं सुतं मधु मुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तेजमेभिर्विपक्तयं कर्णशूलापहं परम् ।
वाधिर्यं कर्णनादश्च पूयसावश्च दाहयः ।
पूरणादस्य तेजस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कजतशेखर ।।
चारतेजमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥”
अथ च ।

“तेजं क्षात्तारवं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्रव्यैः पक्षमितैरैः कायेष्वपि चतुर्गुणैः ॥
लोधकटफलमङ्गुष्ठपद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्द्रीतुपलयट्टाङ्गैस्तैर्जं वदने धृतम् ॥
दाशनं दन्तचालश्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।

दन्तश

श्रीतादं पूतिवज्रश्च विरुषं विरसास्यताम् ॥
हृत्वादाशु गदानेतान् कुर्व्यादन्तानपि स्मिरान् ।
लाघादिकमिदं तेन दन्तरोगेण पूजितम् ॥
इति लाघादं तेजम् ।

अयेहिस्वायस्योः स्निग्धमवर्णं क्षमिदन्तकम् ।
तथा च पीतेऽन्तर्गैः क्षेप्यगच्छयधारणैः ॥
भद्रदास्यादिवर्षाभूषणैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
क्षमिदन्तापहं कोष्ठां हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥
उद्वृत्तीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकायः ।
गच्छवस्तैलयुतः क्षमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
गोली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचूर्य दशनविधृतं दशनक्षमिपातनं प्राहुः ॥
क्षेप्यानां कवलाः कोष्ठाः सर्पिषश्चैव तस्य च ।
निर्वृष्टाश्चानिनाशानां दन्तहर्षममर्दनाः ॥
चैव तस्य सर्पिषः विवृता पक्षस्य सर्पिषः कवल
इत्यर्थः ।

क्षेपिकोऽथ हितो धूमो नस्यं क्षेपिकमेव च ।
पेया रसयवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाहृतम् ॥
शिरोवस्त्रिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अथ दन्तहर्षे ।

अष्टिद्रदन्तमूलानि शर्करासुहरेऽङ्गिष्क ।
लाघाचूर्णैर्मधुयुतेस्तप्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चाथ कुर्व्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका क्षुत्तमा तत्राग्नेया क्रिया हिता ॥
अथ दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ।

फलाभ्यन्तानि श्रीताम् रुचात्रं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, स्त्री, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवा-
वरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।

“अपि लदावर्णितवारिसम्भृतं
प्रबालमासामशुबन्धिवोरुधान् ।
चिरोष्णितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥”)

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः
स्मार्थं कन् ।) दाहिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव स्थानिजनकत्वात् ।)
दन्तशटः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव स्थानिकारक-
त्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्मेरङ्गकः ।
नागरङ्गकः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“शेरावतं दन्तशटमङ्गं शोणितपिण्डतम् ॥”
अथ । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा ।) चाङ्गेरी । इति
मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशटाम्बुकाङ्गुलिका ॥”
चुक्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्ताव

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोग-
विशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । प्राचुरि
इति भाषा ॥ (तस्य जलघ्नं यथाह माधवकरः ।

“मनी दन्तगतो यस्तु कफमावृतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा वा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥”
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
“शर्करेव स्थिरीभूतो मनी दन्तस्य यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥”
तस्यौषधम् यथा,—

“गोरक्षककर्टीमूलं पिष्टं वास्वीदकीव च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥”

इति गारुडे १६० अध्यायः ॥
दन्तशायः, पुं, (दन्तानां शाय इव । चिक्षयता-
जनकत्वात् ।) निष्पुङ्गवम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मिथि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माफ्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवधनवद्-
वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥
यथा,—

“त्रिफलानिष्यद्यङ्गुलं कटुकारम्भैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥”

इति गारुडे १०४ अध्यायः ॥
दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्त-
रोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य जलघ्नं

यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
“दशनाः शीतसुण्यश्च सहजोऽश्मन् न च ।
यस्य तं दन्तहर्षं वाधिं विद्यात् समीरणात् ॥”
दन्तस्थानिः । यथा,—

“यस्य वै स्नातमाचस्य हृद्यं पीयते भ्रष्टम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥
दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + क्तुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + क्तुः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ + हन् +
अच् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशना-
घातः । (यथा, गणेशप्रधाने ।

“दन्ताघातविदारितारिखधिरैः सिन्दूरशोभा-
करम् ॥”)

रतिज्जीवायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
दन्ताम्बुदं, स्त्री, पुं, (दन्तस्य अम्बुदमिव ।) दन्त-
रोगभेदः । तत्पर्यायः । दन्तमूलम् २ दन्त-
शोफः ३ द्विजत्रयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त इव आयुधं यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्याप्नोतीति ।
अल + लुल् । टाप् अत इत्वम् ।) वल्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ अस्य ।
दन्त + “दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।” ५।२।११३।

दन्तीवी

इति वल्लभः । “वले ।” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लभकम् । ७ । १०६ । “सिंहः प्रबलमतिस्तुलमपि दन्तावलं हनुमा-क्रमति ॥”)

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-इत्थञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मुखेऽस्यस्याः । दन्त + इनि + डीप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्ती, स्त्री, (दान्यव्यनयेति । दन् + “हसि-स्यगिन्वेति ।” उणा । ३ । ८६ । इति तन् । ततो गौरादित्वात् डीप् ।) सनामग्रातवृक्षः । तत्-पर्यायः । शीघ्रा २ ख्येनचटा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ कृष्णा ९ रेचनी १० अमुकुला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ शरङ्ग-फला १६ तदुष्णी १७ शरङ्गपत्रिका १८ अगु-मेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उकुम्बर-दन्ता २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ निकुम्भः २३ । दन्तिका २४ प्रत्यक्षपर्णी २५ उदुम्बरपर्णी २६ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । उष्णत्वम् । शूलामलगदीवाग्नीश्वराग्नी-श्वरप्रशोधनत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ अष्टौलिकाभानगुल्मीदरनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अथ कषुदन्ती । “कषुदन्ती विशल्या च स्वादुदुम्बरपर्यपि । अथैरङ्गफला शीघ्रा ख्येनचटा घुणप्रिया ॥ वाराहार्जुनौ च कथिता निकुम्भश्च मङ्गलकः ॥” अथ वृहदन्ती ।

“शरङ्गपत्रविठपा द्रवन्ती सम्भरी वृषा । चिकोपचित्रा न्यग्रोधी प्रत्यक्षपर्णाख्यकर्मणि ॥”

दन्तीद्वयं सरं पाके रवे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराभ्यशूलासककङ्कुठविदाहनुत् ॥ तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तासकफप्रोषोदरकिमीन् ॥ लघुदन्तीफलगुणाः ।

क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः । प्रोतकं लघुविषैश्चगरशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दन्ती, [न] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्थेति । दन्त + इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४५ । “मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ॥” स्त्रियां डीप् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५२ । “जेहक्षन्तिर्जिगीषा समरः प्राणयथावधिः करि-णाम् । न विततुते कमर्णं दन्तिनि । तव यौवनोद्देहः ॥”)

दन्तीवीजं, स्त्री, (दन्त्या इव बीजमस्य ।) जय-प्रासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्श

दन्शुरः, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति । “दन्त उन्नत उरश्च ।” ५ । २ । १०६ । इति उरश्च ।) उन्नतदन्तः । देतो इति भाषा ॥

“कदाचिद्दन्शुरो मुखः कदाचिन्नोमशः सुखी । कदाचिन् सुन्दरौ दुःखी कदाचिच्चक्षणावती ॥” इति सासुद्रकम् ॥

उन्नतानतः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दन्शुरश्चरः, पुं, (दन्शुर उन्नतानतश्चरौ यस्य ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः । सोऽस्यस्येति । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वागप्रस्थाविशेषः । दन्तमात्रेण ह्निता यो भक्षति सः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ । “अश्वमकुटो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥”)

दन्त्यः, त्रि, (दन्त्यो भवः । दन्त + “शरीरावय-वाञ्च ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दन्तीवृक्षः । इति आकरगम् ॥ (यथा, शिवायाम् । १७ । “सुर्मूर्धन्या ऋटुरवा दन्त्या लतुलसाः स्फुटाः ॥” दन्तभ्योऽहितः । “शरीरावयवाद्यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् । दन्तहितजनकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । “दन्त्योऽभिमेधाजननोऽल्पमृज-स्तन्त्योऽप्य केऽयोऽनिलहा गुरुञ्च ॥”)

दन्शूकः, पुं, (गर्हितं दन्शतीति । दन्श + यङ् + “यञञपदशां यङः ।” ३ । २ । १६६ । इति ककः ।) सर्पः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “चक्षुःश्रवा दन्शूको गूढपात् पन्नगोरगाः ॥”) राक्षसः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥ (हिंसे, त्रि । यथा, भट्टिः । १ । २६ । “इयमिति रघुसिंहे दन्शूकान् जिघांसौ घनुररिभिरसहं सुष्टिपीडं दधाने ॥”)

दन्भ, उ न दम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-परं-अकं-सिट् । उदित्वात् ङावेट् ।) दम्भः परवचनहेतुव्यापारः । उ, दम्भित्वा दम्भा । न, दम्भोति खलज्जलवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

दन्भ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-व्यातं-सकं-सिट् ।) क ड, दम्भयते । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दन्श, औ दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अदाङ्गीत । दशति विभक्तं युक्तप्रावकः । दंशनमित्यनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशात् अणटि नकारलोप इत्याहुः । अतएव दशनो दन्तः । नाहिर्दंशयते कश्चि-द्विदया गरुडाख्यया । इति हज्जायुधः । भट्ट-मल्लमते दंशनमिह सप्ताहः । तेन अदंशयन्-वहितशौर्यदंशनास्तनूरयं गय इति छिन्नाभू-भृतः । इति भाषः । तन्ः कवचवृत्ताच्छुक्ति-त्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः । वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दम्

दम्, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सिट् ।) इ क, दम्भयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दम्, क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सिट् ।) क, दम्भयति । इति दुर्गादासः ॥

दम्भं, त्रि, (दम्भोतीति । दन्भ दम्भे + “स्याधि-तच्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, निघण्टुः । ३ । २ । “ऋहन् । वृक्षः । निघृण्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । क्षधु । वल्लकः । दम्भम् । अभकः । क्षुल्लकः । अल्प इत्येकादशवृक्षनामानि ॥” यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । २ । “असि दम्भस्य चिदृष्टयः ॥”)

समुद्रे, पुं । इत्युणादिकोषः ॥

दम्, भ य उ इर् दमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अकं-सकञ्-सिट् । उदित्वात् ङावेट् ।) भ य, दान्यति । उ, दम्भित्वा दान्ता । इर्, अदमत् अदमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निङ् उ इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । दान्यति मुनिः । शम इतिपदस्य अग्रन्त्यापि सम्भवे शान्ती-करणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दम्भित्वापरि-सङ्घातान् । इति दुर्गादासः ॥

दम्, पुं, (दमनमिति । दम् + भावे घञ् । “नो-दातोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ । इति ङङा-भावः ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥

दम्भस्य लक्षणं यथा,—

“दमनादृक्नाश्चैव तस्मादृक् विद्वन्मुखाः । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दम्भश्चरति निर्भयः । प्रजास्तत्र न सुखानि नेता चेत् साधु प्रश्रयति ॥” इति मत्स्यपुराणम् ॥

(यथा, मनुः । ८ । १६२ । “निक्षेपस्यापह्नोरं तत्समं दापयेत् दमम् ॥”)

तपःक्षेत्रसङ्घाता । तत्पर्यायः । दान्तिः २ दमथः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ दमनम् । तत्तु वाङ्मनियनियहः । इति वेदान्तसारः ॥

विषयाङ्ग्राहकस्य मनसो यथेष्टविनियोगयोऽभ्यता । इति कैचित् ॥ दमस्य लक्षणं यथा,—

“कुतचित्तात् कर्मेणो विप्र । यच्च चित्तनिवारकम् । स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः ॥” इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

(यथा, मनुः । ६ । ६२ । “इतिः क्षमा दम्भोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनियहः । धीर्विद्या सखमक्रोधो दम्भकं धर्मेणक्षयम् ॥”)

कर्हमः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ (यङ्गम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ७५ । ५ । “अप्ते यक्षि खं दमम् ॥”)

महर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । २६ । ५ । “विश्वामित्रः स्थूलशिराः सम्भर्तः प्रमतिर्दमः ॥”)

मरुतस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ६ । “मरुतस्य दमः पुत्रस्तस्यासीन्नावर्द्धनः ॥”)

मरुतस्य पौत्रः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । यथा तत्रैव । १३४ । १—५ ।

दमनः

“यं स राजा धर्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा ।
मरुततनयो विप्र ! विज्ञातवत्तपोऽयम् ॥”
“नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः ।
शक्रश्चैव वरं तस्य दयाशीलं सुनेरिव ।
बाभ्रवामिष्यतेनायां स जज्ञे तस्य भूततः ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महाययाः ।
सद्यथाहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
दमश्रीलक्ष भविता यतश्चायं वृषात्मजः ।
ततस्त्रिकालविज्ञायः स हि तस्य पुरोहितः ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तस्तस्य तु ।
स दमो राजपुत्रस्तु धनुर्वेदमशेषतः ।
जगद्दे नरराजस्य सकाशाद्ब्रह्मपदं ॥”
अस्य विशेषविवरणं तु तत्रैवाध्याये विशेषतो
दृश्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“कन्यारत्नं कुमारं च जीह्वदारात् महाययाः ।
दमयन्ती दमं दानं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । १५ ।
“धनुर्वेदो धनुर्वेदो दानो दमयिता दमः ॥”
दमकः, कि, (दमयतीति । दम + शिच् + क्तृन् ।)
दमनकर्ता । इति आकरयन् ॥ (यथा मनुः ।
३ । १६२ ।
“क्षितिगोऽथोद्दमको नक्षत्रैश्च जीवति ॥”
दमघोषः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स विदि-
देशपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ।
(यथा, भागवते । ६ । २४ । ३६ ।
“दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवणमयजीव ॥”
दमघोषस्तुतः, पुं, (दमघोषस्तुतः ।) शिशु-
पालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दमयः, पुं, (दत्त उपशमे + “बाहुजकात् दृष्टमि-
दमिष्यच्च ॥” ३ । ११४ । इति अयः । इत्युच्चा-
दत्तः ।) दमः । दम्कः । इत्युच्चादिकोऽयः ॥
दमनं, क्री, (दम + भावे क्कुट् ।) दम्कः । यथा,
“अत्युत्कृष्टस्य दमनमुचितस्य श्रुतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसख्ये ॥
दमनः, पुं, (दाम्प्यतीति । दम + क्तृन् ।) पुष्प-
विशेषः । होवा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पुष्पचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“दमनस्तु वरक्षितो हृद्यो दम्कः सुगन्धकः ।
यह्वादिमकुटाक्षकैककूपिदोषयित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वीरः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नि-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“तमभ्यच्छत् ब्रह्मविर्दमनो नाम भारत ।
तं स भीमः प्रजाकामस्योद्यमास वन्देवित् ॥”
अस्य भीमस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ ।
५३ । ६ ।
“कन्यारत्नं कुमारं च जीह्वदारात् महाययाः ।
दमयन्ती दमं दानं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३४ ।
“मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगीतमः ॥”

दमन

“आधिकारात् प्रमादयन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं
यस्य वैवस्वतादिष्टपेक्ष स दमनः ॥” इति
तद्वाक्ये शङ्कराचार्यः ॥ महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १६६ ।
“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा चेतपिङ्गकः ॥”
दमनकाः, पुं, (दमन एव । आर्ये क्तृन् ।) दम्क-
विशेषः । होवा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दमनः २ दानः ३ गन्धोत्कटा ४ सुनिः ५
जटिका ६ दम्की ७ पाक्षुरागः ८ ब्रह्मजटिका ९
पुष्करिकाः १० तापसपत्नी ११ पत्नी १२ पवि-
त्रकाः १३ देवशेखरः १४ कुक्षपत्रः १५ विनीतः १६
तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुनि-
पुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म-
जटो २१ कुक्षपुत्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठरोषहृन्निदोषविष-
विस्फोटविकारहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यत्वम् । हृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । अहृद्य-
क्षेदकक्षूनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (क्री,
यह्वादिमकुटोविशेषः । यथा, चिन्तामणिहृत-
वचनम् ।
“हिगुणगणमिह वितुं हि ।
दमनकमिति गदति मुचि हि ॥”
एकादशाक्षरश्चन्द्रोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
“हिगुणवर्गयुगमममं तदनु च कलय कर-
तकम् ।
प्रतिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
कृतितम् ॥”
दमनकारोपयोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोप-
कार्यं य उत्सवः ।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थ-
महापूजाकृतोत्सवः । यथा, —
“चैत्रस्य शुक्लद्वादशी दमनारोपयोत्सवम् ।
विदधान्तद्विधिवैधायनाद्युक्तोऽत्र निश्च्यते ॥
मधोः सितैकादश्याश्च प्रातःकालं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्नानं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामक्षीशोकनाथन ।
श्रीकार्तिं हर मे निजमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेम्यामि त्वत्पूजार्थं त्वां त्वत्प्रीतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य गत्वा च यज्ञीयाहमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याग्निः प्रपूज्य च ।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिबोधेन सहभावयेत् ॥३॥
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
तृणस्थाने यस्तुतुल्य सन्त्येतोभद्रमन्त्रकम् ।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्हृदयपतेः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ आनिधं कुर्वते नमः ॥ इति
यत्नीयं कामदेवस्य तथा भक्तशरीरकम् ।
अनङ्गं मन्त्रयन्तं वचनसङ्गमेव च ॥
स्नानं तथेष्टपापस्य पुण्यवाक्यं पूजयेत् ।
प्रागादिविष्णु रत्नाङ्गं विधिवद्दमने कृमात् ॥

दमय

अष्टोत्तरशतं कामगाथयन्ना चाभिमन्त्र्य तत् ।
इत्या पुण्याङ्गलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम् ।
नमोऽस्तु पुण्यवाक्याय जगदाज्ञादकारिणे ।
मन्त्राय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आभिमन्त्रितोऽपि देवेश ! पुराणपुत्रवोत्तम ! ।
प्रातःकालं पूजयिष्यामि आनिधं कुर्वते नमः ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।
सन्ध्या सन्ध्या विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्यमामन्त्र्य देवेश ! इत्या पुण्याङ्गलिं पुनः ।
गीतश्रुत्वादिना रात्रौ कुम्भाज्जागरणं कृदा ॥३॥
अथ दमनकार्पणविधिः ।
प्रातःकालादि निर्वर्तय निजपूजां विधाय च ।
दमनारोपकार्पणं महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिरुध्य च ।
चण्डादिवाद्यबोधेन श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
देवदेव जगन्नाथ वाङ्मनार्थप्रदायक ! ।
कृतकान् पूरय मे त्वया कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव यद्वाच्यं मदनुग्रहात् ।
इमां सावत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मातां गन्धादीनि समर्प्य च ।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं मार्घ्यैर्ददम् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्त्रारकुलमादिभिः ।
इयं सावत्सरी पूजा तवास्तु गवक्ष्मज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं वततं हृदि ।
तद्दहामनकीं मातां पूजां च हृदये वक्षेत्वादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ शुभं संपूज्य भक्तितः ।
संपूज्य ब्राह्मणान् श्रद्धा भूज्जीत सङ्गं वन्दुभिः ॥
पारणादि न लभ्येत द्वादशी चटिकापि नैव ।
तदा जयोदशी यास्या पवित्रा दमनार्थके ॥
न कृत्वा दमनारोपः स्नात्वापि विप्रतो यदि ।
वैशाखा आरब्धे मासि कर्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सन्ध्यावत्सवः । यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घ्यैर्वेद्यैर्मालाैर्दमनकोद्भवैः ।
सहोमं पूजयेद्देवं सन्धानं कामानवाप्नुयात् ॥
सन्ध्यातीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलासे १४ विष्णुः ॥
दमनी, स्त्री, (दम्बतेऽपिरवया । दम + क्कुट् ।
छिद्यो ङीप् ।) अपिदमनीहृत्सः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
मिति । दम + शिच् + शब्द + ङीप् ।) भद्र-
मङ्गिका । इति शब्दमात्रा ॥ नगराजपत्नी ।
या विदमंदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महा-
भारते । ३ । ५३ । ५-६ ।
“तथैवासीद्दिर्भेदु भीमो भीमपराक्रमः ।
मूरः सन्ध्यायुग्मेवैतः प्रजाकामः स पापजः ॥
स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मविर्दमनो नाम भारत ।
तं स भीमः प्रजाकामस्योद्यमास वन्देवित् ॥

दशमः

महिषा सह राजेन्द्र ! वत्कारेण सुवर्णसम् ।
तस्मै प्रथमो हमनः सभाय्याय वरं ददौ ।
कथारत्नं कुमारान् च जीवद्वारान् महायशसाः ।
हमयन्तीं हम् दानं हमनश्च सुवर्णसम् ।
उपपन्नान् गुह्यैः सर्व्वर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
हमयन्ती तु कृपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकीषु यशः प्राप सुमध्वमा ॥”
अस्या विशेषविवरणानु समेवाध्यायमारभ्य
विस्तरशो ब्रह्मम् ॥)
हमितः, जि, (हन्यते अ इति । हम् + त्तः ।
“वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
पञ्चे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६७ । ५१ ।
“यथेयं हरिदम्नोदा भवेच्छिवजलाश्रया ।
ब्रजोपमोम्या च यथा नागे वै हमिते मया ॥”)
केशवहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-
केशवहः । इति सुभूतिः ॥
हमी, [न्] जि, (हमोऽस्यास्तीति । हम् + इनिः ।)
हमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, ली । तत्प्रव-
र्तक-अभिभेदे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ८२ ।
७१—७४ ।
“प्रदक्षिणसुपादृत्य गच्छति भरतर्षभ ! ।
तीर्थं कुरुवरमेष्ट ! जिषु लोकीषु विवृतम् ॥
हमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र ज्ञात्वा रथित्वा च वरं देवगणैर्ब्रूतम् ।
अन्मप्रवर्तति यत् प्रापं तत् ज्ञातस्य प्रवर्तते ॥
हमी चात्र नरमेष्ट ! सर्व्वदैवैरभिदुतः ।
तत्र कज्जना नरमेष्ट ! हयमेधमवाप्नुयात् ॥”
हमीत्यत्र द्वितीति कश्चित् पाठः ॥)
हसुवाः, [सु] पुं, (हस्यतीति । अन्तर्भूतव्यर्थात्
हमघातोः + “हमेकनसिः ।” उणा । ४ । २१४ ।
इति उनसिः ।) अभिः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ।
मुक्ताचार्यः । इत्युवादिक्वोः ॥
हम्नाः, [सु] पुं, (हसनम् + अन्येषामपि वृज्यते
इति पञ्चे दीर्घः । यद्वा, हमेकनसिरिति पठित्वा
जनसिप्रत्ययः ।) अभिः । इति शुब्दरत्नावली ॥
(जि, हमनीयः । यथा, जन्मदे । १ । १४१ । ११ ।
“अस्मि रथिं न स्मर्यं हम्नसं भगं हर्षं न
यत्पुत्रासि धर्षसिम् ॥”
दानमनाः । दानान्वितः । यथा, तन्त्रे । ५ । ४ । ५ ।
“सुखो हम्ना अतिथिदुरीयो हम् नो बह-
सुपयाहि विद्वान् ॥”)
हम्यती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजहम्नादिगणे
पाठात् जायाया हम्नायो वा निपात्यते ।)
भाय्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा,
मनुः । १ । ११६ ।
सुक्तवत्स्यश्च विप्रैश्च स्त्रीषु भर्तृषु चैव हि ।
सुस्त्रीयातां ततः पश्चादवशिष्टान् हम्यती ॥”)
हम्, पुं, (हन्यते इति । हम् हम् + वच् ।)
कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
“सुगुप्तस्यापि हम्स्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”

ཕུག་པོ་

दयासुः

अयम् अयम्मात् नृनामर्मे संजातः । यथा,
भागवते । ४ । ८ । २ ।
“नृवाधर्मस्य भार्याषीदम् मायाश्च शत्रुश्च ॥
असुत मिथुनं तत्तु निष्कृतिर्नष्टेऽप्रजाः ॥”
कल्कम् । शाटोपाहृतिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
“आत्मसम्भाविता स्तब्धा धनमानमहाम्बिताः ।
यजन्ते नाम यज्ञेते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥”
धर्माशुत्साहः । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
“नास्ति क्वं वेदनिन्द्याश्च देवतानाश्च कुतश्चनम् ।
द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेऽप्युपाश्च वर्जयेत् ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७ । ७८ ।
“दम्भो हृदम्भो वैदम्भो वज्रो वशकरः कलिः ॥”
दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे अस्तुन् । दम्भसि
प्रेरके अलति पर्याप्नोतीति । अल + इन् ।)
वक्त्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥
दम्भः, पुं, (दम्भ्यते इति । दम् + यत् ।) वत्स-
तरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६२ ॥ अनङ्गान् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
“शकटं दम्भसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
दमनीये, जि ॥
दय, जि उ ग्रहणे । गतौ । यधि । दाने । अयने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सक-सेट् ।)
अयनं पालनम् । जि, दयितोऽस्ति । उ, दयते
दीनं दयाशुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अय
कर्मणि ङलो । इति दुर्गादासः ॥
दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अम् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ॥
दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । तट्टाप ।) कल्याण ।
अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
“यत्नादपि परलेशं हर्तुं वा हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरयेष्ठ ! वा दया परिकीर्णिता ॥”
अपि च मतुल्यपुराणि ।
“आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्तते सततं हृष्टः क्रिया शेषा दया स्युता ॥” ॥
“परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे हृष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्णितव्यं हि द्यैवा परिकीर्णिता ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १५ । ६० ।
“अहो मेधा सधा साहा सुधा निद्रा दया
मतिः ।
“संशिताः सर्वतः पार्श्वे महादेवाः पृथक्
पृथक् ॥”)
दयाकूर्यः, पुं, (दयायां कूर्यः प्रीत्यमिव प्रधानम् ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
दयाशुः, जि, (दयते इति । दय + “अृष्टिहृतीति ।”
३ । २ । १५८ । इति आशुष् ।) दयायुक्तः ।
तत्पर्यायः । कारुणिकः २ लपाशुः ३ स्वरतः
४ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।
“दयाशुमनसस्य पुं पुराणमजरं विदुः ॥”)

दरबिः

दयितं नि, (दयते स्मेति । दय + क्तः ।) प्रियम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५३ । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । २८८ ।
 “इहमहहप्रार्थं दयितं कृत्वा प्रकाशितम्बनया ।
 हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्यावद्वितम्बनया ॥”
 यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
 “दयितजनविप्रयोगी विप्रविद्योगश्च केन सङ्गाः
 स्युः ।
 यदि सुमहौघवक्त्रयो वयस्यजनसङ्गमी न
 स्यात् ॥”)
 दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटा-
 धरः ॥
 दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्या । इति
 इत्यायुषः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
 “निवर्त्त राजा दयिता दयायु-
 क्तां सौरभ्यीं सुरभिर्यशोभिः ॥”)
 दर, वा, (दीर्यते इति । दृ + ञप् ।) ईषदर्यः ।
 इति मेदिनी । २, ४७ । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ३०० ।
 “दरतरलेऽन्विषि वचसि दरोमते तव मुखे च
 दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः करोऽधुना पिकधनु-
 वापि ॥”
 “अन्विषि नेत्रे ईषकचले सति । तवेधदुर्मिते
 वचसि मुखे च निश्चिह्नसितवति सति ।” इति
 तट्टीका ॥)
 दरं, स्त्री, शङ्कः । यथा । विष्णुं बद्धे दरकमल-
 कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥
 दरः, पुं स्त्री, (दीर्यते वचोऽनेन । दृ + “पञ्चदृ-
 निश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति ञप् ।)
 भयम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
 “दरनिद्राद्यस्यापि क्षारस्य शिख्येन निर्गता-
 रुग्मे ।
 सुग्मे ! तव हृदिरसावर्जुनयन्त्रेधुरिव हन्ति ॥”)
 गर्भः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शङ्कः ।
 यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
 “च उक्ताशेषे धवलोदरो दरो-
 ऽप्युदक्रमस्याधरशोभशोभिमा ।
 दाभायमानः कारकज्जसंपुटे
 यथाजघण्डे कलहंस उतखनः ॥”)
 कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (स्त्रियां ङीप् । यथा, कतुसंहारे । १ । २५ ।
 “अनति प्रवर्गविह्वः पम्बतानीं दरीषु
 स्फुटति पटुनिगादः मुष्कर्वश्रस्त्रलीषु ॥”)
 दरकण्डिका, स्त्री, (दर ईषतु कण्डो यस्याः
 कम् । टाप् अत इत्तम् ।) प्रतावरी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + “ह्रस्वातिरप्यनिः ।” २ ।
 १०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनिः ।) जूल-
 भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 जूलहङ्कः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ जूल-
 तङ्गुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरत्. [दृ] स्त्री, (दृणातीति । दृ चिदारब्ध + "यदभसोदरिः ।" उर्णा । १ । १२६ । इति आदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्वतः । इति मेदिनी । दे, १० ॥ अक्षेणातिः । इति लिङ्गादिर्वचने अमरः । (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।

"दरत्तरङ्गाभिपद्योः केशरिवराहयोः । हिमवद्विन्ध्ययोरासीदायावर्त इवान्तरे ॥" इत् । तीरम् । इति चिह्नान्तकौमुद्यासुखादि-इतिः ।

दरदं, स्त्री, (दर ईदत्त दायति शुध्यतीति । दे + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः । (कश्चित् पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । अथ पर्वण्यो यथा, — "रक्तं मर्कटशीर्षे हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"

इति वैद्यकरजमालायाम् ।

पण्यायान्तरं यथा,—

"हिङ्गुलन्दरदं क्षेप्तं चित्राङ्गसूत्रपादम् । दरदक्षिविधः प्रोक्तश्चर्मैरः शुक्रतुल्यकः । हंसपादस्मृतीयः स्यादगुणवाहुत्तरोत्तरम् । चर्मैरः शुक्रवर्णः स्यात् सपीतः शुक्रतुल्यकः । जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । "दरदं तक्षुल्लं कृत्वा ऋतुपात्रके चिह्नितम् । भागं जम्बीररसैश्चाङ्गैश्च वा रसे बहुधा । ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गैश्च रसेन परिभुतम् । कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरिकटिनीष्ठम् । चारु शरावं तत्र त्रिंशद्द्वारं जलं देयं उष्णं देयं तथैव तदूर्ध्वपातनेन निर्मलं शिवजः ॥"

"हिङ्गुले हिङ्गुलुयाति दरदः शुक्रतुल्यकः । रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो देव्यरक्तकः । अन्धवर्गदेवैः पिष्टा दरदो माहिषेय च । दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥ अन्यथा ।

मेघीदुग्धेन दरदमन्धवर्गैर्विभावितम् ।

सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति विज्ञितम् ॥

अन्यमतम् ।

दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्देवैः ।

सप्तवारमजास्रजैर्भाविता शुद्धिमेति हि ॥"

इति वैद्यकरसेनसारसंज्ञके आर्यभट्टाचार्याधि-कारे ॥

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देश-विशेषः । भयम् । अक्षेणातिमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयत्तु पूर्वं चित्रित आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-त्वादिकं प्राप्तः । बहुलं मनी । १० । ४१-४४ ।

"शनैस्तु क्रियालोपादिनाः अक्षिपजातयः । दृष्टान्तं मता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

पौकृक्काश्चैव विज्ञाः कालोपा जवनाः शक्ताः । पारदा पञ्चवास्वीनाः किराता दरदाः खण्डाः ॥"

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (तत्तत्कालोत्पत्तेरपि सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, जि, (दरो भयमस्य वज्रातः । दर + तारकादिवात् इतच् ।) भीतः । इति हिम-चन्द्रः । १ । २६ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गन्धतीति । दरिद्रा + अच् ।) विषेणः । तत्पर्वण्यः । निम्नः २ दुर्विधः १ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । ४६ ॥ कौकटः १ दुःखः ७ । इति जटाधरः ॥ अस्मिन्तः ८ । इति दागधर्मे । तस्य कारणं यथा,—

"अनुपोष्य भिराजति तीर्थाङ्गनभिगन्ध च ।

अदन्ता हिमधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥"

इति पाशे भूखण्डम् ॥

"दरिद्रो यत्नसमुत्तः क्षपण्यो योऽजितेन्द्रियः ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च तु दुर्गन्धाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गन्धितरक्षिणीभावः । च तु, उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्राति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, जि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + क्तृच् ।) दरिद्रः । इति सुगन्धोपम् ॥

दरिद्रितः, जि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दरिद्रायुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] जि, (दरिद्रा + ङच् ।) दरि-द्रायकः । दरिद्राघातोः कर्त्तरि लृट्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, स्त्री, (दरो भयं तत्पन्नकं उदरं यस्य । प्रायशः सन्ध्यासक्तत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकसुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उद्यादि-छन्दटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । १६ ।

"आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं

क्रीडन्त्यसुखिन् सततं दरोदरम् ॥"

दहुरः, पुं, पर्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।

"मलयं दहुरश्चैव ततः खेदुदो निजः ॥"

कश्चित् दहुरोऽपि पाठः ।) ईषद्वयभाजने, जि । इति मेदिनी । दे, १६६ ॥

दहुराजः, पुं, अज्ञानविशेषः । तत्पर्वण्यः । मीना-ज्जीवः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरीकं, स्त्री, (दारयतीव कर्त्री । दृ + लिच् + "मर्मेरीकादयश्च ।" उर्णा । ४ । २० । इति ईकनृप्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युद्यादि-कोषः ॥

दहुरीकाः, पुं, (दारयतीव कर्त्री इति । दृ + लिच् + "मर्मेरीकादयश्च ।" उर्णा । ४ । २० ।

इति ईकनृप्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यमेदः ।

मेकः । इति संक्षिप्तसारे उद्यादिहतिः ॥

दहुरं, स्त्री, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (दृणाति कर्त्री शब्देनेति । दृ + "मङ्गुरदहुरौ ।" उर्णा । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—

"मर्मं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दहुरा यच्च वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥" इत्युद्भटः ।)

मेघः । वाद्यभास्मिदः । पर्वतविशेषः । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।

"स निर्दिश्य यथाकारं तदेव्यालीनचन्द्रौ । जनाविव दिग्दृष्टाः शैवी मलयदहुरौ ॥"

राजस्यः । इति संक्षिप्तसारे उद्यादिहतिः ॥ (अन्नकघातुमेदः । यथा, भावप्रकाशे ।

"पिनाकं दहुरं नाम वचनेति तत्तुर्विधम् ॥"

"दहुरं खनिनिष्पन्नं कुर्वते दहुरध्वनिम् ।

गोकान् वहुशः कलासं स्थान्मृत्युप्रदायकः ॥"

दहुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा अहुराति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । तत-द्याम् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्राति दुर्गन्धकृमनेनेति । दरिद्रा + "दरिद्राति योऽलोपः ।" उर्णा । १ । ६० । इति क्तः ।

रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दहुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उः । योऽलोपश्च ।) दहुरोगः । इत्युद्यादिकोषः ॥

दहुरः, पुं, (दहुरं कृतीति । दहृ + कृन् + टक् ।) चक्रमर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुर्यः, जि, (दहुरस्यास्तीति । दहृ + "लोमादि-पामादिपिच्छलादिव्यः श्रनेलचः ।" ५ । २ । १०० ।

इति पामादिषु पाठात् नः । ततो व्यत्थः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + क्तः । योऽलोपश्च ।) दहुरोगः । इत्युद्यादिकोषः ॥

दहुर्यः, जि, (दहुरस्यास्तीति । दहृ + नः ।) दह-रोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरोगी, [नृ] जि, (दहुरोगोऽस्यास्तीति । दहृ-रोग + इनिः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे चच् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कक्षुरौ ।

इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उद्या । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्वण्यः । गर्भः २ अह-ङ्कारः ३ अवलिपता ४ अभिमानः ५ ममता ६

मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्वयः ९ । इति हिम-चन्द्रः । २ । २३१ ॥ ७ ॥

"अहङ्कारश्च गर्भोऽपि पापबीजममङ्गलम् ।

ब्रह्माण्डे च सर्वेषां गर्भपर्यन्तमुत्पत्तिः ॥

येन येन भवेत्तुर्गो ब्रह्माण्डे परातुपरे ।

विज्ञाय सर्वं सर्वतोऽपि तेषां ब्रह्माहमेव च ॥

सुदायां महताश्चैव येषां गर्भो भवेत्तु प्रिये ।

सर्वविघ्नमहं तेषां कर्णीभूतं करोमि च ॥

चकार दर्पभङ्गश्च महाविघ्नोः पुरा विसृजः ।

ब्रह्मणश्च तथा विघ्नोः प्रेषस्य च शिवस्य च ॥

धर्मेण च यमस्यापि शान्तस्य चन्द्रस्ययोः ।

गुरुस्य च वक्त्रेण गुरोर्दूमाससक्तया ॥

दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

दर्भः

सुराखामसुराखा भवतः कामप्रकृतयोः ।
कल्पस्थान्मुनस्यापि राजस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरकस्य च ।
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च सुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ।
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकार्या राधाया अन्येवामपि का कथा ।
हत्वा दर्पश्च सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणब्रह्मसूक्तम् ॥

दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति ।
इप हर्षमोहनयोः + यिच् + क्तुन् ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणं, स्त्री, (दर्पयति सम्दीपयतीति । इप् +
यिच् + क्तुः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे
क्युट् ।) सम्दीपनम् । इति इपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं, स्त्री, (दर्पयति सम्दीपयतीति । इप् +
यिच् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
क्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्षि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५
दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बितम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, चाणक्ये । १०६ ।

“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा प्राज्ञं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥”
अथ गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशि-
त्वम् । इति राजवल्गवः ॥ पुं, प्रत्येतमेदः । नद-
विशेषः । यथा,—

औज्ज्वल उवाच ।

“ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम प्रत्येतः ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ति मध्यभागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः ।
यस्मिन्नीहादिकं क्लृप्तं स्वर्णं याति तत्तन्मातु ।
यस्मात्तिदूरे क्ववति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमालिप्रभवो निजं लौहित्यसदृशः पले ।
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वदेवमखैर्हरिः ।
सर्वतीर्थोदकैः सत्यं आपयामास तं सुतम् ॥
तस्य ज्ञानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनार्थं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
नस्मिन् ज्ञात्वा नद्वरे योऽर्चयेदर्पणाचले ।
कुवेरं प्रतिपत्तिष्यां कार्तिके शुक्लपक्षतः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारा-
रम्भः । तत्पर्यायः । मउद्वसटिः २ । इति
जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (इच्छाति विदारयतीति । “दृष्टिभ्यां
भः ।” उर्वा ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपल्लवम् । इति रत्न-
माला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“कुशो दर्भस्यार्थः कश्चिः कश्चयो वज्रभूषणः ।
ततोऽर्थो दीर्घपञ्चः स्थात् सुरपञ्चस्यैव च ॥

ईदम्

दर्भप

दर्भद्वयं विदोषं मधुरानुवरं हिमम् ।

नृजलच्छास्त्ररील्लयावस्तिवकप्रदराखनित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः क्षिप्वाः समा-
हिताः ।

गोकार्यमावास्तु कुशाः सक्तक्षिप्वाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूष्काशामाकमेव च ।
काशाः कुशा नक्तजाश्च तथाप्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौक्षाश्च शाङ्गलाश्चैव वट्दर्भाः परिकीर्तिताः ॥
सपिञ्जलाः सायाः तीक्ष्णरोमशा इति वक्त-
व्यानां विशेषणम् । शाङ्गला इति सर्वेषां वि-
शेषणम् । तेन तेषामभावे शूकलक्षणशरीर्यवक्तव्य-
नक्षत्रवर्णं सर्वलक्षणानीति गोभिलेन तद्वृत्ति-
रिक्तवक्तव्यानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि
मूलपुष्पमग्न्यस्तानि येन हव्यानां सन्ति तानि
शूकलक्ष्यानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गो-
कार्यमिता विस्तृताङ्गुलानामिकापरिमाणाः ।
रत्नप्रमाणाः शृङ्गा वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा नूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वर्णप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
यद्यि दर्भाक्षितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासन्नपिच्छेषु वट्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिच्छार्थं ये क्षृता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।
नृबोष्णैर्मलिनैश्च न्यागक्षेपां विधीयते ॥
धृतेः कृते च विष्मन्ने न्यागक्षेपां विधीयते ।
धृतेरित्युपलक्षणेन हृतीया धृतेर्दर्भपक्षितेन
पुरविद्य ॥

नीवीमये च ये दर्भा ब्रह्मक्षेत्रे च ये हृताः ।
यविर्वास्तान् विजानीयाद्वयथा कायस्तथा
कुशाः ॥

आचम्य प्रयतो निजं यविषेक्ष द्विजोत्तमः ।
नोष्णैरनु भवेत्तान् सुसुषेयं विवर्जयेत् ॥
कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवट्कक्षयमाह रत्नाकरे यत्संयुजः ।
ऊर्ध्वकेशो भवेद्दृक्का जम्बकेषु विहरः ।
दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विहरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।

सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेदितम् ।
ऊंकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र यच्चभिरिति कर्म्मोपदेशिण्यां
पाठः । दर्भसंस्थाविशेषाभिधानं हृद्भोगेतर-
परम् ।

यज्ञपास्तुनि तुष्ट्याश्च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंस्था न विहिता विहरास्तरक्षिण्यपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयपञ्चनात् ॥ इति आह-
तत्वम् ॥

दर्भटं, स्त्री, (इच्छते निष्कृतव्यति निरुच्यते इति ।
इम यज्जमे + वाहुलकात् षट् ।) निष्कृत-
यज्ञम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपञ्चः, पुं, (दर्भस्य कुशस्यैव पञ्चानि यज्ञः ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भिक

दर्भिकयः, पुं, (दर्भे आचम्यते चर्हते वट्प्रत्ययात् ।
आ + क्ते + यच् ।) सुष्ठुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सुष्ठुशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्भः, पुं, (इच्छाति विदारयतीति । इ + “कृगृहृ-
भ्यो वः ।” उर्वा १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः ।
हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैरता हरदा दर्भाः भूरा वैयामकास्तथा ।
अधोमुखरा दुर्भिभागाः पारदाः सङ्घ बाह्विकेः ॥”
क्षिर्या टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । २२ ।

“उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजनिर्घण्टाः ।
वृगा हामी नवा दर्भा पञ्चमी च त्रयङ्गुली ॥”

दर्भरीकः, पुं, (दृ विहारे + “वर्षरीकादयश्च ।”
उर्वा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
नात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्भटः, पुं, (दर्भाय हिंसायै षट्तीति । षट् +
यच् । शकन्वादिनात् षणोपः ।) दण्डवाही ।
इति हारावली । १२८ ॥

दर्भिः, स्त्री, (इच्छाति विदारयत्यनेनेति । इ +
“दृदृभ्यां विन् ।” उर्वा । ४ । ५३ । इति विन् ।)
अङ्गनादिदारकः । ज्ञाता इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कश्चिः २ खजाका ३ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ३४ ॥ दर्भो ४ कम्बी ५ खजाकजः ६ ।
प्रजा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्भिकः, पुं, (दर्भि + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
पुंल्लम् ।) दर्भो । इति द्विकल्पकोषः ॥

दर्भिका, स्त्री, (दर्भि + स्वार्थे कन् + टाप् ।)
दाभिका । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
खजाका । इति द्विकल्पकोषः ॥ कल्पलम् । यथा,
“सौवीरं जाम्बवं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्भिका मेघनीलश्च अङ्गनानि भवन्ति वट् ॥”
तत्तत्तन्म यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“सर्वहृपन्तु सौवीरं जाम्बवं प्रस्तरं तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तेजसम् ॥
हृदा निष्पाद्य चेतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रकम् ॥
हृततेजादियोगेन ताञ्जारी दीपवद्भिना ।
यदस्त्रं जायते तु दर्भिका परिकीर्तिता ॥

दर्भो, स्त्री, (दर्भि + वा ङीष् ।) दर्भिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् ।
२ । ३७ ।

“आजोय चतुरो वेदान् धर्मेष्टाञ्चापि सर्वदा ।
योऽर्चयन्न न जानाति दर्भो पाकारसं यथा ॥”

दर्भोत्तरः, पुं, (दर्भो यथा करोतीति क् + “कृणो
येतुताच्छील्यानुलोभ्येयु ।” ३ । २ । २० । इति टः ।
वडा, दर्भो प्रजा कर दवाश्च ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थाध्याये ।

“दर्भोत्तरा मङ्गलिनो राजिमन्तश्च पञ्चमाः ।
तेषु दर्भोत्तरा यथा विप्रतिः वट् च पञ्चमाः ॥”

“रथाङ्गलाङ्गलक्ष्मस्तिकाङ्गुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥”
तत्र दर्वीकरभेदा यथा,—

“दर्वीकराः लण्यसर्पे महालण्यः लण्योदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो वनाश्वकी महासर्पः शङ्ख-
याली लोहितालो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः
कज्जदः पक्षो महापक्षो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुष्क-
रीको भुङ्गुटीसुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो
गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा चण-
गर्ह आशीविष इति ॥”

एतद्विषयनितलक्षणादिकं यथा,—

“तत्र दर्वीकरविषयः स्वदनयननखदशनमृज-
पुरीषदंशलण्यत्वं रौष्यं शिरसो गौरवं सन्धि-
वेदना कटीपृष्ठयोवादीर्घलक्षं जम्भयं वेपथुः
स्तरावसादो घुर्धुरको जङ्गता मुष्कोहारः कास-
श्वासौ हिका वायोऋङ्गमनं मूलोद्वेदनं लण्णा
लालास्रावः किनागमनं श्वेतोदरोधस्तास्ताश्च
वातवेदना भवन्ति ॥” दर्वीकरदष्टानां विष-
यगादिकमाह यथा,—

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति ।
तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति
तन् प्रदृष्टं लण्यतामुपैति तेन कार्पापिपीलिका-
परिसर्पणमिव चाङ्गं भवति । द्वितीये मांसं
दूषयति तेनात्यर्थं लण्यता शोको गन्धयश्चाङ्गे
भवन्ति तृतीये भेदो दूषयति तेन दंशज्वरः
शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्महणश्च । चतुर्थे कोष्ठमनु-
प्राविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्ना
प्रसक्तस्त्वविशेषा भवन्ति । पञ्चमे अस्थीन्धनु-
प्रविशति प्राणमग्निश्च दूषयति तेन पञ्चभेदो
हिक्रादाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रवि-
शति मज्जणीश्चात्यर्थं दूषयति । तेन गात्राणां
गौरवमत्तिसारो कृत्तपीडा मूर्च्छा च भवति ।
सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति ध्यानश्चात्यर्थं कोपयति ।
कफश्च सङ्गम्योतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्ति
प्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वचेष्टाविधातो
लालाखेदयोरतिप्रवृत्तिश्चासनिरोधश्च भवति ॥”

अथ दर्वीकरदष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव ।
“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरन् ।
द्वितीये मधुसर्पिभ्यां पाययेत्ताम्रं भिषक् ॥
तस्य कर्माङ्गने युज्यात् तृतीये विषनाशने ।
वातं चतुर्थे पूर्वाङ्गां यवागमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमवष्टयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागमथापि कीर्तितम् ॥
सप्तमे त्ववपीडेन शीरस्तीक्ष्णं शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मर्द्धि च ॥
कुण्यात् काकपदं चर्म साष्टग्वा पिशितं
क्षिपेत् ॥”

खळाकाकारके, त्रि ।

दर्शः, पुं, (दृश्यते उपपद्योभावापन्नसमस्तजपात-
न्यायेन राशेकांशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्र-
सूर्यौ यत्र । दृश् + अधिकरणे घञ् ।) अमा-
वस्या । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

“अथोऽर्थं चन्द्रसूर्यौ तु दर्शनादर्शं उच्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

(अर्थं शिनीवालां विधादपङ्गां तस्मात् जातः ।
यथा, भागवते । ६ । २८ । ३ ।

“धातुः कुङ्कुः शिनीवाली राका चाशुमतिस्तथा ।
चार्य दर्शमथ प्रातः पूर्वमासमनुक्रमात् ॥”
दृश् + भावे घञ् ।) अथलोकनम् । इति
मेदिनी । श्लो, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४४ । ४५ ।

“दुर्दर्शाः केचिदाभाति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चाग्रे दर्शनादेव मानवाः ॥”
पञ्चान्ततयागविशेषः । स यागवयात्मकः ।
यथा । “आग्नेयाष्टकपालैर्दध्नेऽपयोयागा-
न्धयोऽमावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः
कौक्षपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च ॥” इति मत्स्य-
मासतत्त्वम् ॥

दर्शकः, पुं, (दर्शयति कृपादिसमीपगमनपथमिति ।
दृश् + णिच् + क्तुल् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ (जातिविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ६ । ५३ । [स्तथा ॥”

“काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गात्राया दर्शका-
च्च, दर्शयिता । (यथा, कुमारे । ६ । ५२ ।
“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥”
प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (प्रका-
शकः । यथा, हितोपदेशे । १ । १२ ।

“अनेकसंशयोच्छेदि परीक्षायेस्य दर्शकम् ।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्य एव सः ॥”
दृश् + क्तुल् । दृष्टा । यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्याद्विद्वतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाय्यं सपत्न्यं नित्योद्दिश्यः समाचरेत् ॥”

दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति । दृश् +
“भृष्टदृशीति ॥” उक्ता । ३ । ११० । इति
अतच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुवादिहतिः ॥ (दर्शनीये, त्रि । यथा,
अष्टादे । १ । १४४ । ७ ।

“यो विन्दतः प्रत्यङ्मुखः दर्शतो रणः संहृष्टौ
पितु मा इव क्षयः ॥”

दर्शनं, क्री, (दृश्यते नेनेति । दृश् + करणे लृट् ।)
नयनम् । स्मरणम् । बुद्धिः । धर्मे । उपलब्धिः ।
दण्डः । (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति ।)
शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७३ ॥ शास्त्रम्
बहुविधम् । वैशेषिकन्यायमीमांसासाङ्ख्यपात-
ञ्जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्
विचार्य कणादगोब्रह्मभैमिनिकपिलपतञ्जलि-
वेद्यासाख्यैर्मुनिषट्केः कृतानि ॥ इत्या । इत्य-
जयः ॥ वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाक्षुष-
ज्ञानम् । देखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
निर्व्व्ययनम् २ निश्चयनम् ३ आलोकनम् ४ ईश-
यम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ निभा-
लनम् ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । ३४ ।

“आकृत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥”
पुण्यदर्शनानि यथा,—

नन्द उवाच ।

“वेद्याच्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सुब्राह्मणानी तीर्थानी वैद्यावानाश्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानी भवेन्नरः ॥
सूर्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा ।
सञ्जासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्त्या गवाश्च वल्लीनां गुरुणाश्च विशेषतः ।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानामथैव च ॥
मुक्तानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनामान्तथैव च ।
हंसानाञ्च मयूराणां चावानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च ।

पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मञ्जीनाञ्च विशेषतः ।
सुक्तानां ह्रीरकाणाञ्च मार्गिकानां महाशयम् ॥
तुलसीमुक्तपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।
फलानि मुक्तधान्यानि हृतं दधि मधुनि च ॥
पूर्व्वज्जम्भश्च लालाश्च राजेन्द्र दर्पणं जलम् ।
मालाश्च मुक्तपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् ।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवचटं सुगन्धिपवनं तथा ।
शङ्खश्च दुर्द्धभिं दृष्ट्वा सदाः पुण्यं लभेन्नरः ॥
मुक्तपद्मस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा ।
कलूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द ! पुण्यं लभेन्नरः ॥
पताकामन्त्रयवटं तत्र देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशचलकम् ।
गङ्गातटं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुधनकम् ।
लिङ्गदूर्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं ससुद्रं लण्यसारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभत नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दूधं गोघृतं गोक्षुण्डोदम् ।
पञ्चशस्यान्वितं क्षेपं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां चन्द्रोदपरिमलाम् ।
सुवेशकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेद्यां क्षेमद्वारीं गन्धं सद्ब्रह्मचरतत्त्वजम् ॥
सिद्धान्तं परमात्मञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्भुवम् ॥
कार्तिकीपूर्णिमायाश्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिधं मासि सिते शुभे ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखलनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्मिणाश्च त्रिचनयस्य दर्शनम् ।
क्षत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखलनम् ॥
जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां विस्वमाधवम् ।
प्रणम्य पूर्वां कृत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥
उपोष्य ब्रजभूमौ च भाङ्गीरे मालतीवने ।
संपूज्य राधां माक्षेव करोति जन्मखलनम् ॥

पौषे मासि श्रृङ्गाराचौ यच्च तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादशीं ज्ञात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च प्रपूजयेत् ।
पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे सुखं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिशारगये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे ज्ञात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
संपूज्य दृष्ट्वा मासेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं सुसुक्ते वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
होलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मन्थर्यं मासेव मधुखदने ।
संपूज्य नत्वा भक्त्या करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थश्च जगन्नाथं यो द्रष्टुमिच्छति कलौ नरः ।
संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्या प्रयागे ज्ञानमाचरेत् ।
संपूज्य नत्वा मासेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्तिकपूर्णिमायाश्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूर्णां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याश्च मां नयेत् शनैः ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
रामेश्वरं सैतुवन्धे आषाढीपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
हौननाथं दिनकरं लोलाकं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
लपिकोष्ठे सुवसने कलविष्णे सुगङ्गरे ।
विस्त्यन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ॥
पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
बिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसिन्धौ ।
समुपोष्य दधिप्राशनं मां दृष्ट्वा सुक्तिमाप्नुयात् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्शनीयः, चि, (दृश्यते इति । दृष्ट्वा + अनीयर् ।)
मनोः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १५ । ३०

“अङ्गुल्यायां दृष्ट्वा देवीं पटान्तरेण सा ।
ततः स कृन्तनीभूतो दर्शनीयनखो वृषः ॥”)
दर्शनयोग्यः । इति आकरणम् ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ४ । ४० ।

“शूरीऽसि हतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।
यस्मिन् कुत्रे त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्त्यते ॥”)
दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शयामावास्याया इव
यामिनी राज्ञिः ।) तमिसा । अन्यकारराज्ञिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शयामिनी
इति विग्रहे । अमवास्याराज्ञिश्च ॥)

दर्शयिता, [क] चि, (दर्शयतीति । दृष्ट्वा +
णिच् + “युल्लङ्घो ।” ३ । १ । १३३ । इति
लङ् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।

“प्रसादये त्वामनुजप्रभाव !

त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥”)

प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [दृ] पुं, (दर्शे अभावस्यायां विपत्
प्रणाशोऽदर्शनं यस्य ।) चक्रः । इति हारा-
वली । १३ ॥

दर्शितः, चि, (दृष्ट्वा + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रक-
टितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २८६ ।

“दर्शितयमुनोच्छ्रावे भूविभ्रमभाजि वलति तव
नयने ।

क्षिप्रहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥”)

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, दलयति गात्रं बाणः । इति
दुर्गादासः ॥

दल, मि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यष्टौ कुलज्वा-
भृतः । इति सुरारिः । दलयति । भेदो विहा-
रणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्षिप्रहलोर्गा-
भावे विकसने चायम् । श्रीमद्वाचववाकुदण्ड-
विदलत्कोदण्डचक्रध्वनिरिति महानाटकम् ।
दरविदलितमल्लीवलिचक्षुत्परागेति जयदेवः ।
इति दुर्गादासः ॥

दलं, स्त्री, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः ।
खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २६६ ।

“भाष्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्य रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥”)

शस्त्रीच्छेदः । अपद्रवम् । पत्रम् । इति मेदिनी ।
ले, २६ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।

“दृष्ट्वा तटिनि । तरङ्गेर्धमितच्छक्रेषु नाशये
निहितः ।

फलदलपल्लवरहितस्त्वयानारीक्षे तरुस्यक्त ॥”)

चनम् । इति शब्दरत्नावली । तमालपत्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥

(पुं, दक्षाकुलीनपत्रपरिचिन्नाभराशः पुत्रः ।
स च मङ्गकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महा-
भारते । ३ । १६२ । ४४ ।

“अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमाराक्षय-
स्तस्य राज्ञः सम्भूतः शूलो दलो बलवति ॥”

ल्लविशेषः । तत्पर्याया यथा,—

“वातपीतः पलाशः स्थाहानप्रस्थश्च किंशुकः ।

राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णां दलोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

दलकोषः, पुं, (दलाद्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु
कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥

दलनिर्माकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्क-
लम् । तदेव निर्माक इवास्त्व ।) भूर्जवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे
ल्युट् । डीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

डेली इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल +
कर्त्तरि ल्युः डीप् च ।) मेदकर्त्तरि, चि । यथा,—
“सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रय-
चायिणी

भूयाद्दः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोला-
सिनी ॥”

इति विहङ्गोदतरङ्गिणी ॥

दलयः, पुं, (दल्यते अस्मी दल्यते अनेन वा ।
दल + “उधिक्षुटिदलिकटिखनिभ्यः कप् ।”
उणा । ३ । १४३ । इति कप् ।) खण्डम् ।
शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं यूयं पातीति ।
पा + कः । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पञ्चानीव पुष्पाण्यस्याः ।)
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
विवरणं वक्ष्ये ॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्यस्या इति । सार +
इनिः । डीप् च । दले पक्षे सारिणी ।) केतुकः ।
इति रत्नमाला ॥

दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली । ६१ ॥

दलकसा, स्त्री, (दलस्य कसा ज्ञातुः ।) पत्र-
शिरा । तत्पर्यायः । माट्टिः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६० ॥

दलाटकः, पुं, (दलेराटक इव ।) खर्यं जात-
तिलः । एन्नी । मेरिकम् । फेनः । खातकम् ।
नागकेशरः । मङ्गतरः । इति मेदिनी । के,
१८२ ॥ कुन्दः । करिकर्यः । शरीरः । वात्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दलाटा, पुं, (दलेन भेदेन आटाः ।) पङ्ककव्यटः ।
इति जिह्वाखण्डः ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामलं, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मरुवकवृक्षः ।
दमनवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदन-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाखं, स्त्री, (दलेयु अखो रसो यस्य ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति । दल + “सर्वधातुभ्य
इन् ।” उणा । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति डेली इति च
भाषा ॥

दलिकं, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् +
संज्ञार्या कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १८८ ॥

दलितं, चि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-
दित्वात् इतच् । प्रपुङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६४ ॥ (दल + क्त ।) खण्डितम् । यथा,—
दलिताञ्जनमेघपुष्पित्यादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।

“दलितकुचनखाङ्गमङ्गपालीं

रचय ममाङ्गसुपेय पीवरोरु ॥”

विशिष्टम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।

“दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति यष्टपत्नी
कुपिते ॥”)

दश

दशेगन्धिः, पुं, (दशे गन्धो यस्य समासान्त इत् । सप्तम्या अशुक् च ।) सप्तमर्णद्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशभः, पुं, (दशति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दश + “इदतिभ्यां भः ।” उणा । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । सुनिभेदः । इत्यु-
खादिकोवः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुखादिवृत्तिः ॥

दश्लिः, पुं, (दशति विदारयति अक्षुरानिति । दश + “दश्लिः ।” उणा । ३ । १४७ । इति शिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (इत्यने
अनेनेति ।) वचम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुखादिवृत्तिः ॥

दश, इ क ङे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं सेट् ।) इ, इत्ययति । ङो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥

दशः, पुं, (दशति प्रीडयतीति । दृ + अच् ।)
वनम् । वनायिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥
(यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।

“दृष्ट्वा मता निर्वृतिमद्य सर्वे
गजा दवानां इव गाश्चमभः ॥”)

अयिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (दृ
उपतापे + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
उपतापः । इति केचित् ॥

दशयुः, पुं, (दशयमिति । दृ दु उपतापे + “दितो-
२युच् ।” ३ । ३ । ८६ । इति भावे अयुच् ।) परि-
तापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
२६ । ८६ ।

“दुरोदरप्री द्वावर्चिर्द्वैवद्वयैकशेषविधिः ।
हीनसन्तापश्चमनी दात्री दशयुर्वैरिणी ॥”
दूयतेनेनेति । करणे अयुच् ।) चक्षुरादि-
दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दशायिः, पुं, (दशानां वनानां अयिः । यद्वा, दश
एवायिः ।) दशानलः । इति द्विरूपकोवः ॥
(यथा, मेघदूते । ५५ ।

“तच्छेड्यायौ सरति सवलस्कन्धसंघट्टनका-
वार्धतोष्का चयितचमरी बालभारो दशायिः ॥”)

दशितः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन दूर इति । दूर +
इङ् । “स्थलदूरयुवेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति
रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः ।
अत्यन्तदूरवर्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

दशियान्, [स्] त्रि, (इदमनयो रतिशयेन दूरम् ।
दूर + ईयसुन् । स्थलदूरेत्यादिना साधुः ।)
सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।

“कोऽस्मिन् दशोपासमपीन्द्रविभं
न वेद चूडामणिमिन्द्रमौलेः ।
पातालधामानभमि प्रहृष्टं
न वाङ्मव सुन्दरि ! वेद को वा ॥”)

दश, इ क त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । त्रिषि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

दशमी

दश, इ क ङ दशे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आकं-सकं-सेट् ।) इ क ङ, दंशयति ।
दशे दंशनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [नृ] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्धि
+ बाहुलकात् कनिम् । “दन्ध दंशने । न
लोपः ।” इत्यञ्जलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
विशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते ।
३ । १२४ । १७ ।

“दशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दशा दशाह्याः ॥”)

दशवाचकानि यथा । इत्साकुलिः १ ग्रन्थुबाहुः
२ रावणमस्तकम् ३ लम्बाधरः ४ दिक ५
विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राचः ८ पंक्तिः ९ ।
इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ।
तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।

“दशपूर्वैरयं यमाख्याया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥”)

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति ।
जि + जिप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ७ । २३ ।

“अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इन्द्राकुर्वंश्च अवतीर्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्कतम् ॥”

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १० ।

“दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राजसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपरा-
क्रमः ॥”)

एकादशमन्वन्तरीयदशममकेन्द्रशुविशेषः ।
यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्ववगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुर्गुणः ॥
चक्षुर्वह्ना दृष्टायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
हविर्वाच हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चेवागितेनाश्च ऋषयः सप्त कीर्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्मायकश्च यस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेकश्च वै वृषः ।
दशयोवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपौ घातयिष्यति ॥”

इति गरुडे ८७ अध्यायः ॥

(अक्षुरविशेषः । यथा महाभारते । २ । ६ । १४ ।
“दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः ॥”
दशघोषस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
११६ । २२ ।

दशव

“दशघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिनीं वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोयद्विधो
बली ॥”)

दशतिः, स्त्री, (दशाद्वया दश । निपातनान्
साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्मः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।

“कालेन महता क्षुरकाणां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! हे चाख्ये विनता तथा ॥”
“यथा नव दशाद्वया नवतिस्तथा दश दशा-
द्वया दशतिः शतमिदं यः । दश दशतीर्दश-
शतानीत्यर्थः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + “संख्याया
विधायि धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दश
प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
६ । १५२ ।

“सर्वं वा रिक्थजातस्य दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्मं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्मे-
विन् ॥”)

दशर्णं, स्त्री, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्ध +
करणे ल्युट् । दहदश्येति निर्देशात् कचिद-
किञ्चपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं ।
इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, स्त्री, (दश्यतेनेनेति । दन्ध +
ल्युट् । दहदश्येति निर्देशात् अच् अकिञ्चपि न-
लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
सर्वर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”)

दशनवासः, [स] स्त्री, (दशनानां वास इव आच्छा-
दकत्वान् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

दशनाज्जा, स्त्री, (दशनः आज्जा यस्याः ।
एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दाज्जात् अस्त्व तया-
त्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निम्बासः । (दशनेन उच्छिष्टः ।)
अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-
त्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१४७ ॥

दशपुरं, स्त्री, (दश दिशः पिपतीति । पृ +
कः ।) केवलीमुक्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४१ ॥ (दश पुरो यत्र । “अक्षपूरम्
पथामानये ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।)
देशभेदः । स मालवदेशैककण्ठः । पुरभेदः ।
इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते ।
४६ ।

“कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीयुवामात्मविभं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधून्जकीतूष्णानाम् ॥”)

दशपूरम्, स्त्री, (दश दिशः पूरयतीति । पूर +
अन् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशवलः, पुं, (दशसु दिष्टु बलं यस्य । यद्वा,
“दानश्रीलक्ष्मावीर्यध्यानप्रज्ञा बलानि च ।

दशह

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

ततश्चाप ।) ज्येष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः ।

“ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी कृता ।
तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानश्चैव विशेषतः ॥
यां काचित् स्मरितं प्राप्य दद्याद्भस्मिजोदकम् ।
सुच्यते दशभिः पापैः समहापातकोपमैः ॥
अथ केवलदशम्यां नदीमात्रे दभंकरजकतिल-
तर्पणाङ्गकक्षानादशविधपापक्षयः फलम् ।
यथा दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदश्वरसाक्ष ब्रह्म-
वैवर्तेऽपि स्मरितुपदं जाह्नवीपरम् । अथवा
नानाविधिः स्यात् । यां काचित्स्मरितं तु जाह्नवी-
स्तावकम् । अथवा कुल्याजानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात् । भस्मजिह्वे जाह्नवीतिपदश्रव-
णात् । गङ्गामघिलत्वा जाह्नवे ।
‘शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तमः ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृता ॥’
अथ केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् ।
भविष्ये ।

‘ज्येष्ठशुक्लदशम्यात् हस्तयोगिन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ॥’
दशपापानीति दशजन्मकतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगिनः ।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा कृता ॥’
अथ दशजन्मतदशविधपापक्षयः फलम् ।
‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधात् प्रकथ्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकयतनः ॥’
इति न्यायेन हस्तान्तरगङ्गात्पुण्यविश्लेष-
दशमीविधेर्यस्मिन्नहनि तस्मात्तत्र ज्ञानम् ।
उभयदिने तु तस्मात् परदिन एव । अत्रापि
पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुलवारसामि तत्रापि ज्ञानं
वारस्योभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथा-
विधक्षानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेण ज्ञातव्यम् । शङ्कः ।

‘ज्येष्ठे मासि सितसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्तरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोके ।
पापान्तर्या हरति च तथैवा दशैवाहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेघायुतस्य ॥’
भौमवारहस्तान्तरगुप्तदशम्यां गङ्गाजाना-
दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेघायुतजम्बुपुण्य-
समपुण्यं फलम् । राजमार्गस्थे वास्मीकिः ।
‘अदत्तानामुपादानं त्रिसं चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कापिकं त्रिविधं कृतम् ॥
पारवक्ष्यमवृत्तश्चैव पैशुन्यचारपि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाक्पथं स्यात्तुर्विधम् ॥
परत्रयैवभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
एतानि दश पापानि प्रथमं यान्तु जाह्नवि ! ।
ज्ञातव्यं मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे ! ॥
विष्णुपादार्धचमूते गङ्गे ! त्रिपथगामिनि ! ।
अर्धमवतीतिविश्रुते मार्गे मे हर जाह्नवि ! ॥’

अथ मन्त्रेण प्रकृतपूर्वकार्येणेतानि सामान्य-
ज्ञानमन्त्रान्ते मन्त्रजनसादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म-
समिपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाह ॥ ॥
‘त्रिसापैशुन्यादिमेदमाह कामधेनौ देवलः ।
‘कायकेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्तयति देवात् वा त्रिंसेति समासतः ॥
यश्चायं ज्ञातुर्लब्ध्याः प्रशस्ता नृगपणिकः ।
भक्त्यानाथैव कृतायंमगम्यो ज्ञाचरत् पुरा ॥’
यद्यपि परवचनमपवादः पैशुन्यमकृतं कृत्वा-
लापो निहुरवचनमिति वाक्यानि षट् । परेषां
देशजातिकुलविद्याशिल्परूपकृताचारपरिष्क-
दशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परवचम् ।
‘यश्चायं क्रोधसन्तापजाससंजननं वचः ।
परवचं तच्च विज्ञेयं यश्चायं तथाविधम् ॥
चक्षुश्चक्षिति क्षुप्रानं चक्षानं ज्ञातुमिति च ।
प्रशंसानिन्दनं देवात् परवचनं विशिष्यते ॥’ ॥
तेषामेव परवचनानां परोक्षसुदाहरणमप-
वादः ॥ ॥
गुरुपतिवन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपवातायं
दोषोपास्यानं पैशुन्यम् ॥ ॥
अकृतं त्रिविधं असत्यमसंवादेति ॥ ॥
‘देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्मदासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥ ॥
गुत्याङ्गामेधसंज्ञानां वचनं निहुरं विदुः ।
यदन्वहा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिभुजाश्रयम् ॥ ॥
इत्येवं बहुविकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह नास्तु वा क्रूरमनसं प्रतिपद्यते ॥’
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । तथाप्यत्र
चतुर्विधवद्विषयोरविरोधः । समस्तत्वासमस्तत्व-
भेदानादरेण पाठव्यापवादयोरेक्यात् निहुरस्य
परवचनभावात् । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः
पर्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिधानमपहर-
णार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ अपि च ।
“अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं
हेमाद्रौ वाक्ये ।
“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृतेति ॥
वाराहेऽपि ।
‘दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाहस्तर्षे च हरिहरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा कृतेति ॥ ॥
स्त्राब्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधधस्तयोः ।
यतीपाते गरानन्दे कन्यापक्षे हृषी रवौ ॥
दशयोगे नरः स्त्राब्दा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’ इति ।
अथ बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च
यज्ञैव योगवाङ्मयं सैव याज्ञा । योगाधिक्ये
प्रजाधिक्यात् ॥ ॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न
तु युते ।

‘दशहरासु वीतकर्तव्यतुर्नपि शुभादिषु ।
इति हेमाद्रौ ज्येष्ठशुक्लदशमीः ॥ ॥

तथा स्त्राब्दे ।
‘यां काचित् स्मरितं प्राप्य दद्यादर्थं तिलोदकम् ।
सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥’
अथ विशेषः काशीखण्डे ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशान्धमेधिके ज्ञात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥
एवं सर्वपात तिथिषु क्रमज्ज्ञायो नरोत्तमः ।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्मावसुतुष्टयेत् ॥’
तथा ।
‘लिङ्गं दशान्धमेधिकं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मास्मिन्तेः पापैश्चप्यते नात्र संशयः ॥’
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।
‘निशार्था जागरं कृत्वा सप्तोष्य च भक्तितः ।
पुण्येर्गन्धै नैवेद्यैः फलेषु दशसङ्क्रया ॥
तथा दीपैश्च ताम्रैः पूजयेत् शङ्खयान्वितः ।
ज्ञात्वा भक्त्वा तु जाह्नवां दशकल्पो विधानतः ॥
दशप्रवृत्तिलङ्घ्यां तिलान् सर्पिश्च वै जले ।
शक्तुपिष्ठान् गुरुपिष्ठान् दद्याच्च दशसङ्क्रया ॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना कृष्येण वा तथा ।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणोम् ॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदनामि नृदापि वा ।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिट्रेण वै सुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात् पूजां विशेषतः ।
नारायणं महेश्वरं ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
भगीरथश्च वृषतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः स्वस्वक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविभ्य एव च ।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्क्रयागवीक्षथा ॥’
प्रस्थाः षोडशप्रस्थानि । पलन्तु । सुष्टिमात्रं पलं
कृतमिति महाशर्वा उक्तम् ।
‘मन्त्रकल्पमन्त्रकमकरादिजलेचरान् ।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्गेण रजतेन वा ॥
तदनामि पिट्रमयान्धर्वा कुसुमादिभिः ।
गङ्गायां प्रतिपदाज्यदीपश्चैव प्रवाहयेत् ॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।
इति मन्त्रान्तु यो मन्त्रो दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं लभेत् ॥ ॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः ।
‘नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥
स्त्राब्दान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशत्यक्षरौ मनुः ।
पूजा दानं जपो ह्योमस्तेनैव मनुना कृतः ॥’ इति
अथ गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्ये ।
‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्मृतः ।
यः पठेत् दशकत्वस्तु दरिद्रो वापि वाचसः ॥

दशह

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । इति
स्तोत्रं प्रतिपदादिदशमीपर्यन्तदिनद्विसंज्ञया
पठनीयमिति श्रुताः । अथ सर्वोऽपि विस्तरः
स्तोत्रादिषु भट्टकृतविष्णुलीसितोरवधेयः ।
विस्तरभीतिस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्वन्तः
फलसक्तं काशीस्थम् ।

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तप्राप्त्यविवर्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ।
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’
इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेष-
ण पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्यापक्षे हरे रवौ ।
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिथिलिङ्गमनुत्तममिति ॥’
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-
लक्षम् ॥ किञ्च ।

“अथ हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्येष्ठके सिते ।
दशपापहरायाश्च अदत्तादानकल्याणम् ।
विबुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पादध्यातयेभ्यस्तपस्यसम्पन्नं भाग्यम् ।
परद्रव्याभिधानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
यतदश्याचवाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥”

इति गारुड २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।
“ज्येष्ठे दशहरायास्तु विष्णोरिष्टं रूपं । श्रद्धा ।
येन वा विधिना कार्या सैष्टिर्विष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रत्यहं पार्थिवः कुर्व्यात् प्रतिमां काश्चनीं हरेः ।
अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलासमीपम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्स्थाः कुर्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृतं ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्वोक्तविधिना तथा ।
सर्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संकृते बह्वीं कुङ्कुमध्वे स्थितो द्विजः ।
आन्येः सहस्रं कुङ्कुमाक्षुतोर्गं हरेः कृते ॥
संपूज्य वासुदेवस्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
रूपस्थानुमते तान् प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलीं द्वौ क्षुद्रा दक्षिणपार्श्विना ।
प्राग्प्रतिष्ठां कुर्वन्त तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायास्तु प्रतिष्ठार्थां प्राणानां रूपसत्तमः ।
विष्णोः प्राण्यास्तां प्रतिमामायास्तं नियतं स्वयम् ॥
प्राख्येययागतेषु स्थादेवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठार्थां प्राण्यानां प्रतिमास्तु च ।
यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्गादीनां न विद्युता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिवः ।
प्राग्प्रतिष्ठा कर्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णं तु सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला ।
अन्यञ्च शुद्धरूपं स्यात् प्राग्प्रस्थानन्दते सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राणां प्रतिष्ठामाचरेत्तरेः ॥
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शम्भुं मन्त्रयितुं ।

दशा

एभिर्मेतैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्मै देवत्वसङ्गायै स्थापेति यक्षुश्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राग्प्रतिष्ठां सर्वेषां प्रतिमास्तु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्व्यादात्मन्यपि च मन्त्रयितुं ।
प्राग्प्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अस्मिन् प्राग्प्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादिति ।
न कश्चित् बुधः कुर्व्यात् कृत्वा न्यक्षुमवाभ्रयात् ॥
विष्णोरिष्टमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः ।
तस्यामेव तु पूर्वायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायास्तु कालेष्टं पार्थिवो हरेः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति निर्भिन्नोऽपि च
जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, क्षी, (दशतीव । दश + मूलविभुजादि-
त्वात् कः । जपजभदहदशेति निर्देशात् अकि-
त्यपि नलोपः । यद्वा, दशते इति । गुरोर्लोपः ।
ततश्चाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ११३८१ ।
“व्यापदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु
विषमासु ।

उपलब्ध तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्त्रे ॥”)
दीपवर्तिः । (यथा, कुमारे । ४ । ३० ।

“अहमस्य दशेव पश्य मा-

मविषह्यसनेन धूमिताम् ॥”)

वक्ष्यान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी ।
श्री, = ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३४ ।

“वसनस्य दशा यास्या मूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”)
चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश
दशा यथा,—

गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४
पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्यम् ७ जरा =
प्राणरोधः ८ नाशः ९० । इति मोक्षधर्म-
टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,

“चक्ररागस्तदनु मनसः नङ्गनिर्भाषना च
यादृष्टिः स्थापदशु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।
निद्राक्षेदस्तदशु तदुता निष्पत्तं ततोऽन-
न्नादौ नष्टां तदशु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥”
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कलौ नराणां यद्योक्तायुवः स्वयंदादयश्च-
भोग्याद्यभागविशेषः । तत्र नाचविकी दशा
यथा,—

“षट् स्वयंस्य दशा ज्ञेयाः प्रशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥
शनेश्वरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भगोरप्येकविंशतिः ॥” * ॥

जन्मकालीनगन्तव्यविशेषवर्णितयज्ञाणां दशा-
नियमो यथा,—

“कृतिकादित्रये स्वर्गः प्रशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रये शरीरार्गः पूर्णचतुष्टये ।
घनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥

दशा

सर्वोपपन्नवभौमाकिंदश्यातिकटका कृत्याम् ।
गुरुचक्रमनुकान्तां यथेष्टितफलप्रदाः ॥”
दशपलन्तु ।

“उद्दिष्टचित्तपरिच्छेदितवित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
संसोभितं स्वजनबन्धुविधोगदः स्वै-
र्भाजोर्द्वा भवति कटकारी नराणाम् ॥ १ ॥
सौख्यं विभर्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्तिप्रतापबलवीर्यशुभाश्रितम् ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चक्रो ददाति घनकाश्चनभूमिसंघम् ॥ २ ॥
प्राज्ञाभिघातवधबन्धनरेत्रपीडां
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च यदे करोति ।
चौरादिदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्तिप्रतापघनहा च दशा कुण्डल ॥ ३ ॥

दिश्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदत्वं
लीलाविनासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोबहुभिः
क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्यहावि-
र्मानसंयुक्तप्रियसुखवर्णिविहीनः ।
मेजे च वैरमभिवाह्यति वैरयुक्तः
कटासु पापददशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं यद्दं विनयसंयममानद्वि-
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धनार्थकामसुखभोगवहूपयोगं
यावद्दृष्टव्यसिद्धिदशा पुत्रवो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्ध्या विहीनमतिनाशविधोगदः स्व-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविवाहविहीनम् ।
सन्नापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्द्वा भवति जीवजसंशयश्च ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभाविपुङ्गवः प्रमदाविनासः
भेतातपश्चतुष्टयपूजितदेशलाभः ।
हृदयवलाभधनपूर्वमनोरथञ्च
श्रीक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥

रवेरन्तर्द्वा मासाः ४ तस्य फलम् ।
उद्दिष्टचित्तपरिच्छेदितवित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धनभयानि चैव
भागोर्द्वा प्रकुर्वते स्वसु राजपीडाम् ॥ ९ ॥
शोमस्य मासाः १० फलम् ।
गदसङ्कटसंज्ञां स्वैच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुर्वते रजनीनाथो भागोरन्तर्द्वा गतः ॥ १० ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् ।
सर्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति घनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् ।
आधिः शत्रुभयं निबन्धं सर्वेगात्रे विचर्षिका ।
नष्टान्तं सर्वकार्याणि भागोरन्तर्गते बुधे ॥ १२ ॥
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् ।
सन्नापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
शौरिः करोति वैकल्यं भागोरन्तर्द्वा गतः ॥ १३ ॥

दशा

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
 धर्मार्थकाममौल्यानि ददाति विबुधाश्चितः ।
 कुलादिद्याधिहन्ता च भागोः पाकदशागतः ॥६॥
 राहोर्मासाः ८ फलम् ।
 अशुभाशुभं द्वेयं आधिभीतिसुतस्थयाम् ।
 कुर्वते विंशिकाकृन् रविपाकदशा गतः ॥ ७ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
 कोष्ठमीवाधिरोगमन्तरान् मूलादिदाहयाम् ।
 शोकं करोति भृशजः कर्णस्थान्तर्दशा गतः ॥८॥
 एवं वर्षाः ६ ॥ ९ ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
 तस्थोवास्तर्दशावर्षा २ मासः १ फलम् ।
 कुर्वाद्भिभूतिवरवाहनमातपत्र-
 सेमप्रतापवज्रवीर्यसमन्वितानि ।
 भित्ताप्रपाणप्रयनासनभोजनानि
 चान्नी दशा प्रचुरकाश्वभूमिदात्री ॥
 कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
 पित्तशोणितपीडाश्च चौरादीनां भयन्तया ।
 मङ्गलः कुर्वते नित्यं विधोरन्तर्दशा गतः ॥
 बुधस्य वर्षा २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
 सर्वत्र प्रयत्नाभश्च गजान्धगोधनानि च ।
 नन्दनः कुर्वते सौख्यं विधोरन्तर्दशागतः ॥
 शनेर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
 बन्धुक्लेशं वृषाद्धीतिं चयनं शोकसन्धम् ।
 विनाशं कुर्वते सौरिचन्द्रस्थान्तर्दशागतः ॥
 गुरोर्वर्षा २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
 दानसौख्यानि सन्भोगं वञ्चालङ्कारभूषणम् ।
 कुर्वते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशागतः ।
 राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
 वह्निशुभं दुःखं शोकं बन्धुघनक्षयम् ।
 कुर्वते राहुरवर्षं नन्दपाकदशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ मासाः ११ फलम् ।
 सेवते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्जते ।
 सुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः १० फलम् ।
 ऐश्वर्यं बहुसौख्यं व्याचिनाशमरिचयम् ।
 वृषतेजो रविः कुर्वाद्भिधोः पाकदशागतः ॥
 एवं वर्षाः १५ ॥ १० ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८
 तस्थान्तर्दशामासाः ७ दिनानि १२० फलम् ।
 क्रूराभिघातवधवन्धनमथानि धत्ते
 चिन्ताज्वरं विकलभ्रूयश्चाश्रमम् ।
 चौराधिभीतिघनहानिनरेन्द्रपीडाः
 कुर्वाद्भिनाशनिघनश्च दशा कुजस्य ॥
 बुधस्य वर्षः १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
 परमेश्वर्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
 करोति श्रीमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्दशागतः ॥
 शनेर्मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
 रिपुचौराधिभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
 महाजनहन्तो द्वेयः कुजस्थान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
 पुष्पधूपासवञ्चादौर्देवमाश्रयपूजनम् ।
 वृषतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्थान्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।

दशा

आत्मकार्यार्थसुखं बन्धचौरादिदाहयाम् ।
 कुर्वते विंशिकापुत्रो भौमस्थान्तर्दशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
 घनद्विं सुखादीन् नानावधं वरक्षिणः ।
 प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्थान्तर्गते शनौ ॥
 रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
 नानारत्नश्च सौख्यं भूमिजाभमथापि वा ।
 वृषपूजामवाप्नोति कुजस्थान्तर्गते रवौ ॥
 सोमस्य वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 घननाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
 लोकानन्तमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
 एवं वर्षाः ८ ॥ १० ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७
 तस्थान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।
 दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदलं
 लीलाविजयसवरभोगसुखोदयश्च ।
 नानाप्रकारविभवममकीर्णद्विं
 क्षिप्रं वृजेद्विषदशा प्रवलाश्च सिद्धिम् ॥
 शनेर्वर्षः १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
 वातश्लेष्मता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
 विदेशगमनश्चैव बुधस्थान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षा २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
 व्याधिप्रचयभयलक्ष्मी घनादौ वृषवत्तमः ।
 लभेद्भार्यां सुपुत्रश्च बुधस्थान्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
 बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् ।
 करोति बहुदुःखानि बुधस्थान्तर्गतेक्षमः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
 घनादौ बन्धुपुत्रश्च धर्मवधश्च धनागमम् ।
 कुर्वते दानवाचार्यो बुधपाकदशागतः ॥
 रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
 श्रिया परमया युक्तो गजवाजिघनान्वितः ।
 प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशागतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ । ४ । १० । फलम् ।
 कण्टकादिप्रवेशश्च शङ्खिभ्यो भयमेव च ।
 निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशागतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
 कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
 माहेयः कुर्वते शोकं बुधस्थान्तर्दशागतः ॥
 एवं वर्षाः १७ ॥ १० ॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १०
 अस्थान्तर्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।
 मिथ्यापवादवधवन्धनिराश्रयत्वं
 चौरादिभूपतिमुजङ्गमभीतिसुपाम् ।
 आशान्निराश्रमश्च चान्दन्कार्यहानिं
 पङ्कोदशा प्रकुर्वते तित्यं नरायाम् ॥
 गुरोर्वर्षः १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
 देवतागुरतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
 तुङ्गसौख्यसमायुक्तं पङ्कोरन्तर्गतो गुरुः ॥
 राहोर्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 वृषाद्धं ज्वरं चौरं दुःखं प्राणसंश्रयम् ।
 घनक्षयश्च कुर्वते शनेरन्तर्गतेक्षमः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
 सुहृद्वन्धुघनेः पूर्णो भार्यावित्तसमन्वितः ।

दशा

सर्वं सुखं लभते चौरस्थान्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
 परदारभिमग्नं करोति स्मरदीक्षितिः ।
 जीवनस्य च खन्धं शनेरन्तर्दशागतः ॥
 सोमस्य वर्षः १ । ४ । २० । फलम् ।
 क्षीनाशं कुक्षिरोगश्च कफपित्तगदं शरी ।
 बन्धुदेवश्च कुर्वते पङ्कोरन्तर्दशागतः ॥
 कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
 देहक्षौण्णं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
 घननाशश्च कुर्वते शनेरन्तर्दशागतः ॥
 बुधस्य वर्षः १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
 आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
 करोति त्वादरं लोकं शनेरन्तर्दशागतः ॥
 एवं वर्षाः १० ॥ १० ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६
 तस्थोवास्तर्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।
 राण्याच्छादं तनयवित्तविजयभोगान्
 पर्याप्तसौख्यघनधान्यसमाश्रयश्च ।
 विद्याप्रसादवररत्नसुखाद्यभोग-
 सिद्धिं दशा सरगुरोः कुर्वते प्रियत्वम् ॥
 राहोर्वर्षा २ । १ । १० । फलम् ।
 बन्धुह्वं नृवावादं स्थानभ्यं निराश्रयम् ।
 कलहं कारयेद्गुरुं गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
 कलहं बन्धुभिः शार्ङ्गं वित्तनाशं मनःक्षितिम् ।
 क्षीवियोगश्च कुर्वते जीवस्थान्तर्गतेः सितः ॥
 रवेर्वर्षः १ । दिनानि २० । फलम् ।
 बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवत्तमम् ।
 कुर्वते भास्करः शान्तं गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ । ७ । २० । फलम् ।
 भोगादौ बहुभार्यः श्यादिपुरोगविचर्चितः ।
 वृषतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
 तीक्ष्णरोधो रिपोद्विंता गजवद्धीमर्धनः ।
 सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुर्जे चान्तर्गते गुरोः ॥
 बुधस्य वर्षा २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
 सुस्योऽसुस्यः सुखी दुःखी शत्रुद्विः पुनः पुनः ।
 देवार्चनपरो नित्यं जीवस्थान्तर्गते बुधे ॥
 शनेर्वर्षः १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
 वैश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्धितः ।
 लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
 एवं वर्षाः १६ ॥ १० ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
 १२ । तस्थान्तर्दशावर्षः १ । ४ । फलम् ।
 भार्यादिदूषण-निदानविवादवन्ध-
 शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च ।
 अप्राप्तसौख्यघनकाश्वनदीनदेहो
 राहोर्दशा भवति जीवनसंश्रयाय ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ । मासाः ४ । फलम् ।
 शिरारोगं कुदेहश्च कुर्वाद्भार्याश्च चक्षुलाम् ।
 बान्धवैः कलहो वित्तं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
 रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
 शिरारोगभयं चौरं नृधं शोकश्च दानम् ।
 वृहदभिमयं कुर्वाद्गुरोरन्तर्गतो रविः ॥

दशा

सोमस्य वर्षः १ । ८ । फलम् ।
स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्षेपमतर्थं राहोरन्तर्गते विधुः ॥
कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
विषप्रस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दातव्यं भयम् ।
पातस्यान्तगतः कुर्यान्नराणां भूमिगन्धनः ॥
वधस्य वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
स्वरसुदयसंप्रीडां कलहं स्वजनैः सह ।
भत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे वधः ॥
शनेर्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत् बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षा २ । १ । १० । फलम् ।
आधिदुःखभयैस्थितौ देवजास्रगपूजकः ।
कार्यसिद्धिर्भवेदृष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
शवं वर्षाः १२ ॥ ॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।
मन्त्रप्रचारवचिरप्रमदाविलास-
सम्मानदानद्रुपपूजनकोषलाभान् ।
हस्यश्चयानपरिपूर्णां मनोरथञ्च
श्रीक्री दशा दधति निश्चतराजलक्ष्मीम् ॥
रवैर्वर्षः १ । फलम् ।
देहस्त्रीव्रजणाक्रान्तस्त्रीव्रतापी स्वराश्वितः ।
त्यक्तः स्त्रादुबान्धवैः सर्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षा २ । ११ । फलम् ।
सम्माननाशो रोगश्च कार्येनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
उत्साही धनधान्याऽऽऽः कस्यश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिनाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
वधस्य वर्षाः १ । ३ । २० । फलम् ।
सर्वत्र लभते खीरञ्च मानसञ्चयभूषणम् ।
भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते वुधे ॥
शनेर्वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते ।
चौराद्विषस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौराद्विषश्च लभ्यते ॥
राहोर्वर्षा २ । ४ । फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्रादौर्वन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
शरीरं दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गतस्तमः ॥
शवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ ॥
अथ प्रत्यन्तर्दशाः ।
ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा वदितव्यं पुत्रं भवेत् ।
पुत्राणि गणयन्हीमान् रथादेः क्रमतो यथा ॥
रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च वाणाः शशिनौ तथाङ्गाः ।
शनादृतुर्दिक् च बृहस्पति स्था-
त्राहौ तुरङ्गा भृगुजै च रुद्राः ॥
ग्रहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहतान् ।
स्नातृलब्धं विजानीयात् प्रत्यन्तर्ग्रहवासरान् ॥

दशार्गः

इति प्रत्ययदर्शा ॥” इति व्योतिसूत्रम् ॥ ७ ॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
“सद्ये लघुदशा चैव चैतायी हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥”
इति समयान्तरम् ॥ ७ ॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ नाक्षिकी
४ सङ्क्रान्ता ५ त्रिंशोत्तरा ६ विंशोत्तरा ७
पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति
आंतरात्रम् ॥
दशाकर्षः, पुं. (दशया वर्षेणा व्याकर्षति तैनादिक-
मिति । व्या + कृत् + अच् ।) प्रदीपः । इति
चैमचन्द्रः । ३ । ३४१ ॥
दशाकर्षा, [न] पुं, (दशया व्याकर्षतीति । दशा +
कृत् + क्तिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥
दशाकुलं, स्त्री, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि
फलत्वगुपरि मन्थस्येति । अच् ।) खञ्जूरम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परि-
माणमस्येति तद्वित्तायार्थद्विगोः ठञ् तस्य लुक्
समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते,
त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
“नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वन्तः ।
निःक्षेपोऽयमयः शङ्कुर्वलप्रास्ये दशाङ्गुलः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । ६० । १ ।
“सहस्रश्रीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥”
“विश्वतः सलन्तो वृत्वा परिवेष्टा दशाङ्गुलं दशा-
ङ्गुलपरिमितं दशमत्यतिष्ठत् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)
दशाननः, पुं. (दश आननानि वदनानि यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आन-
नानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि, स्त्री । यथा,
“युष्मत् कृते खञ्जनगञ्जनार्थ !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
लूनानि नृणं जनकात्मनार्थं
दशाननेनापि दशाननानि ॥”
इत्युद्धतः ॥)
दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे चञ् आनो
जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां
अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दम्भीदृष्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
दशाग्रहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गै-
र्वाग्रोतीति । व्या + रुह + कः ।) कैवलिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दशाङ्गः, पुं, (दश अङ्गानि दुर्गभूमयो जलाधारा
वा यच्च । “सद्येधत्यूत्स ।” ८ । ४ । ६५ । इत्यस्य
“प्रवृत्तसगरकम्बलधसनाद्दशानाख्ये ॥” इति
वार्त्तिकोक्ता दृष्टिः ।) देशविशेषः । स विश्व-
पञ्चतस्य पूर्वोदक्षिणस्यां दिशि वर्तते । (यथा,
दृष्टुर्साक्षितायाम् । १४ । १० ।
“किष्किन्धकगटकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-
दशाङ्गाः ॥”

दशाय

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अयम् । तद्देश-
वासिनि तन्नपतौ च मि । यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २५ ।
“पूर्वमागच्छतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नारसिंहेन कौरवाणां यशोन्मता ॥”
दश अर्णानि वर्णानि यय । दशाक्षरमम-
विशेषः । यथा, गोतमीयतन्त्रे । २ अध्याये ।
“दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्तराजः परात्परः ॥
खुम्बीजस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते ॥”
नदीविशेषे, खी । इति शुद्धार्थकल्पतरुः ॥
दशार्हः, पुं, (दशसु दानादिवलेषु अर्हः ।)
बुद्धः । यद्देशः । (क्रोटृवर्णौयराजपुत्रविशेषः ।
यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
“हृदस्य अक्षरे मूराक्षयः परमधाम्निकाः ।
आवन्तश्च दशार्हश्च वली विषहरश्च यः ॥”
तद्देशस्य, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १६ । २० ।
“तमर्चितं सर्वदशार्हपूगे-
राष्ट्रीविश्वामित्रवल्गनप्रकाशम् ॥”)
दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,—
मत्स्यः १ कूर्मः २ वराहः ३ कृसिंहः ४ वामनः ५
जामदग्न्याः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० ।
इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
“धर्मान्नाशायकस्याशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
यश्च वर्णयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य अज्ञा ह्यासीत् पुरोहितः ।
युगाख्यायाश्च तुभ्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
संभूतः स सप्तदशानि हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रमो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु जेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेण तु पुरोधसा ॥
एतास्त्रिः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः ।
मातुष्याः सप्त यन्त्रे तु शापकास्तान्नबोधत ॥
जेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदशान् जेतायां सम्भूव ह ।
मान्वाता चक्रवर्ती तु तस्यैतथ्यः पुरःसरः ॥
एकोनविंश्यां जेतायां सर्वज्ञज्ञानकृद्भिः ।
जामदग्न्यास्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे द्वापरे विद्यारथाविंशे पराशरात् ।
वेदथासस्तथा जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्मेयवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेस्तथः ॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे स्त्रीये सन्ध्याश्रिते भविष्यति ॥
कल्की विष्णुपुत्रा नाम पाराशर्यपुरःसरः ।
दशमो भायसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाब्धः, पुं, (दश आब्धा रथे यस्य ।) चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, यजुष्यगतस्य सोम-
ध्याने ।

“दशाब्धं श्वेतपद्मस्य विपिन्योमाधिदैवतम् ।

जलप्रत्यधिदैवस्य सूर्याश्वमाकरोत्तथा ॥”

इत्याकोर्दशमपुत्रः । यथा, महाभारते । १३ ।

२ । ६ ।

“दशमस्तस्य पुत्रोऽभूद् दशाब्धो नाम भारत ॥”)

दशाब्धः, पुं, (दश आब्धानि वदनानि यस्य ।)

रावणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
रञ्जने । ५ ।

“अकलियुगमखन्धमत्र कृत्यं

अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी ।

मम रक्षिरिह लज्जान्नायजेन

प्रभवति शस्त्रे दशाब्धमर्हनेन ॥”)

दशाब्धजित्, पुं, (दशाब्धं जयतीति । दशाब्ध +
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

दशैश्वर्यः, पुं, (दशा वर्तिका इत्यनं काष्ठमिव
यस्य ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशैरः, पुं, (दशतीति । दश + “पतिकठिकृति-
गङ्गुकिङ्शिभ्य एरक् ।” उणा । १ । ५६ ।

इति एरक् ।) शिखः । इत्युणादिकोषः ॥

दशैरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति । दश +
एरक् । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्य, पुं
भूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६ । १६ । [कान् ॥”)

“आवन्त्यान् दाक्षिणात्याश्च पार्श्वतीथान् दशैर-
दशैरकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति । दश +
बाहुलकान् एरक् ततः स्त्रार्थे कन् ।) मरु-
देशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

दस, इ क भास । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भास
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दस, इ ड क डशा । दंश । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आत्सं-सकं-सेट् ।) दशिरिति पश्यतेरौ-
णादिकप्रत्यये रूपम् । इ ड क, दंसयते प्रलं
शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः । भट्टमल्लमते दंश
इह सनाहः । इति दुर्गादासः ॥

दस, य उ इर् उत्तुक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिशं परं-सकं-सेट् । उदिक्तात् ऋषेड् ।)
य, दस्यति धूलं वायुः । उ, दसित्वा दक्षा ।
इर्, अदसत् अदासीत् । अस्मात् पुषादित्वात्
निधं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

दसाः, पुं, (दस्यति उत्तुक्षिपति दक्षिणादि-
मिति । दस + “दधियुधीन्दिदसिष्येति ।” उणा ।
१ । १४४ । इति सक ।) यजमानः । चौरः ।
हुताग्रः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (चि, उपक्षेपकः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । ४ ।

“पुरुषि दसो नि रिणाति कर्मैराप्नोषते वज्र
आ पिभावा ॥”

“दस उपक्षपयितायमभिः ।” इति तद्वाच्यं
सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ३ ।

“तं मेघेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपजुवते दस-
मारीः ॥”

“दसं दर्शनीयं तमपिमारीगच्छन्त्यः ।” इति
तद्वाच्यं सायनः ॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्मान् नाशयतीति । दस +
“यजिमनिगुन्दिदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा । ३ ।

२० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।)

चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४३ ।

“विक्रोशन्त्यो यस्य राक्षसिभ्यो दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभ्यस्य नतः स न तु जीवति ॥”)

रिपुः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । १० ।

“यः श्रद्धते नाशुददाति श्रद्धां यो दस्योर्हन्ता-
स जनास इन्द्रः ॥”

“दस्योरपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥” इति
तद्वाच्यं सायनः ॥ महासाहसिकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव । ६ । ४० । २ ।

“हताग्नीदस्य कर्त्ता चेत्तं दस्युर्हणा ॥”

“दस्युर्हणा दस्युनामसुराणां रहणा ॥” इति
तद्वाच्यं सायनः ॥ कर्मवञ्जिते, चि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २४ । ८ ।

“न वीज्ये नमते न स्मिराय न श्रद्धते दस्यु-
ज्जाय सवान् ॥”

“श्रद्धते उत्सहमानाय दस्युज्जाय कर्म-
वञ्जितेः प्रेरिताय ।” इति तद्वाच्यं सायनः ॥)

दसं, क्री, (दंसयते ह्यादीन् दशतीति । दसि
दंशे + “स्फायितश्चिचिश्चकीति ।” उणा । २ ।
१३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिरिति ॥

दसः, पुं, (दस्यति उत्तुक्षिपति पाशुनिति । दस
उत्तुक्षेपे + “स्फायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ ।
इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिप-
तीति ।) अश्विनौसुतः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ ।

“नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनौसुतौ ॥”

दर्शनीये, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ७ ।

“इन्द्राविण्णं पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दसा
अठरं पृथेयाम् ॥”

“दसा हे दर्शनीयाविन्द्राविण्ण ॥” इति तद्वाच्यं
सायनः ॥)

दसौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति । दस +
“स्फायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति
रक् ।) अश्विनौ । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥
द्विवचनान्तोऽर्थं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“दद्यादधीत्य दसौ वितनुतः संहितां स्त्रीयाम् ।

सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविद्वद्ये घन्याम् ॥

“देवासुररण देवा देवैर्ये सद्यताः हताः ।

अद्यतास्तौ हताः सद्यो दसाभ्यामभुतं मज्जत ॥

वज्रिणोऽभूजुजस्तम्भः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।
सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥”)

दसदेवता, स्त्री, (दसौ अश्विनौ अधिष्ठातृ-
देवते यस्याः ।) अश्विनौनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२ ॥

दससः, स्त्री, (दसौ अश्विनौ सृते इति । सृ प्रसवे
+ क्तिप् ।) संज्ञा । सा सूर्यपत्नी अश्विनी-
कुमारमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दह, औ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-अजिट् ।) औ, अधासीत् । दाहो भस्मी-
करणम् । दहत्यभिः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥

दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क,
दंशयति । इति दुर्गादासः ॥

दहनं, क्री, (दहौ दाहे + भावे क्णट् ।) दाहः ।
भस्मीकरणम् । पीडन इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ८ । २० ।

“इतरो दहने स्वकर्माणां

वहत्ये ज्ञानमयेन वज्रिना ॥”)

दहनः, पुं, (दहतीति । दह दाहे + क्तुः ।)
अभिः । (यथा, आर्यावपश्रव्याम् । ३०४ ।

“धूमैरशु निपातय दह शिखया दहन ! मलि-
नयाङ्गारैः ।

जागरयिष्यति दुर्गतमृद्विष्णौ त्वां तदपि
शिशिरनिशि ॥”

हतीयसंज्ञा । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ८५ ।

“स्वययाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ॥”

हृत्तिकागन्धस्य अधिष्ठातृदेवतात् हृत्तिका-
नक्षत्रम् । यथा, ज्योतिष्तत्त्वे ।

“दहनविधिप्रताप्या मैत्रभं सौम्यवारे ॥”)

चित्रकः । भस्मातकः । दुहतेति, चि । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दहते कामाग्निना इति ।

दह + क्णट् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३ ।

“दहनोऽप्येवमथैव कपाली च महाद्युतिः ।

स्याग्न्यर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥”

स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा तत्रैव । ६ । ४५ । ३३ ।

“दहति दहनश्चैव प्रचण्डो वीर्यसम्मतौ ।

अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च दहौ स्कन्दाय धीमते ॥”

दाहकमात्रे, चि । यथा, भागवते । ८ । ७ । २१ ।

“जाहि नः शरणापमंस्त्रैलोक्यदहनाद्विवात् ॥”)

दहनकेतनं, क्री, (दहनस्य केतनं ध्वज इव ।)
धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया ।) स्नाह ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दहनागुरु, क्री, (दहनाय अगुरु ।) दाहागुरु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनारातिः, पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः ।)
जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनीयः, चि, (दहते इति । दह + कर्मणि
अनीयर् ।) दाह्यः । दहनाद्यैः ॥

दहनोपकः, पुं, (दहनाय वहुतुपादनाय य
उपलः प्रस्तरखण्डः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

दाक्षाय

दहरं, स्त्री, (दह + वाहुलकान् अरः ।) स्रव्यम् ।
यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।

“उदरमुपासते यः कथिर्वर्त्मसु कूर्पदृशः ।

परिसरपङ्क्तिं हृदयमारुण्यो दहरम् ॥”

“आरुण्यस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं स्रव्य-
मेवोपासते ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहरः, पुं, (दहति गृहद्रव्यनाशनेन सन्नापय-
तीति । दह + अरः ।) स्त्रिका । खलपम् ।
भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दहः, पुं, (दहतीति । दह + “स्फायितञ्जीति ।”
उणां २ । १३ । इति रक् ।) अपिः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः ।
इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वरुणः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् ।
यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।

“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दहनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दहतः ॥”

“दहतः हृदयाकाशात् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ अठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । ३६ ।

“गुलस्थोऽजनयन् पद्मामगस्थश्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दहामिर्विश्रवाश्च गृह्णातपाः ॥”

“दहामिः अठरामिः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं सकं-
अनिट् ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् ।
अस्यैव यच्चादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-
उभं सकं अनिट् ।) डु, टत्रिमम् । ञ लि,
ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लूनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं सकं अनिट् ।) ल, दाति । लूनिश्चेदः ।
केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पिप्वादा-
संज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते ।
स्वमते तु पिप्वाभावादासंज्ञायां दीयते इत्येव ।
इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री, (दा + क्षिप् ।) शोधनम् । दानम् ।
क्षेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी ।
दे, १ ॥

दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति । दा + “कदाधा-
वार्तिकलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः)
यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षकं, स्त्री, (दक्ष + कुञ् ।) दक्षार्ण सम्बन्धः ।
इत्यमरटीकायां रायसुङ्कटः ॥ (दाक्षीणां विषयो-
देशः । दक्षि + “राक्षस्यादिभ्यो वृञ् ।” ४ ।
२ । ५३ । इति वृञ् । दाक्षीर्विषये । इति
आक्षरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष +
फिप् । गौरादित्वात् ङीष् ।) आश्विन्यादयो
रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः । इत्यमरः । १ ।
३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । ङी, ६६ ॥
रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष-
कन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

दाक्षिण्यं

“बुद्धिलब्धा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्वयो-
दशी ।

पञ्चार्धे प्रतिजगद् धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”

अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।

“अयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥”

कद्रुः । विमता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।

“जन्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।

कद्रुश्च विमता चैव दाक्षायणी विहायसा ॥”

“दक्षश्च तेषामारुण्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः ।

तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः सवासवाः ॥

वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदिष्टा मरुतस्तथा ।

सापि दक्षाय सुग्रीणी गौरी दत्ताथ ब्रह्मणा ॥

दुहित्वे पुरा याहि रुद्रेणोदा महात्मना ।

सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा वृषोत्तमा ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

दक्षीणः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां आश्विन्यादि-
नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + क्तुः ।
दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हला-
युधः ॥

दाक्षाय्यः, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे ञ् ।)
ग्रहः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्या, स्त्री, (दाक्षीणां कन्या । “संज्ञाय-
कन्योऽशीनरेषु ।” २ । ४ । २० । इति उशी-
नरत्वाभावान् न स्त्रीयता ।) वाङ्मयीन्यास-
संज्ञा । इति नृपसकलज्जमयहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः, वि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
भवः । दक्षिणा + “दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक ।”
४ । २ । ६८ । इति त्यक् ।) दक्षिणादेशोद्भवः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३६ । ३ ।

“प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीची-
वासिनः ॥”)

नाम्निकतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, स्त्री, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण +
घञ् ।) अनुकूलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
१३ ॥ (सरलता । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६० । १ ।
“सौभाग्यं दाक्षिण्यमेलुपदिष्टं हरेण तरुणी-
नाम् ।

वामार्द्धमेव देवाः स्वपुःश्रित्य निवेशयता ॥”
परच्छन्दानुवर्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।

“तस्य दाक्षिण्यरूपेण नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासां दध्वरस्त्रेव दक्षिणा ॥”)

भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
“बालान् वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
प्रमशानभैरवीं देवीं सुयतारां तथैव च ॥”

अपि च ।

“अधीन् देवान् पितृन् चैव मनुष्यान् भूतसंघयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्भुजैर्गणानि परिशीलयन् ॥

विधिवत् ज्ञानदानाभ्यां कुर्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यम् तदाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥”
इति कालिकापुराणी ७७ अध्यायः ॥
दाक्षिणाहं, वि । इत्यमरः । १ । १५ ॥ (दक्षिणे
भवम् । दक्षिण + घञ् । दक्षिणभवे । दक्षिण-
दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२८२ ।
“दाक्षिण्यात् अदिमानं दधत् सा भानुमेन-
मवमंस्थाः ॥”)
दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“दाक्षीपुत्रस्य तन्ने भ्रुवमयमभवत् कीर्ण्यधीतो
कपोतः ॥”)
दाक्षीयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं प्रमान् । दाक्षी +
“स्त्रीभ्यो ङक् ।” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)
पाणिनिसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥
दाक्ष्यं, स्त्री, (दक्षस्य भावः कर्म वा । दक्ष +
घञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे
णाप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८२० ।
“दानं दाक्ष्यं श्रुतं शीर्ष्यं ह्यः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीधृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताश्रुते ॥”)
दाङ्कः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्य द्रव्यं विनृणी-
करोतीति । दल + णिच् + क्तुल् । लस्य ङः ।)
दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दाङ्गिमः, वि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः ।
भावप्रत्ययान्तादिमप्युल्लेखोक्तम् ।) शला ।
इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षाविशेषः । (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
“दाङ्गिमेनारिकेलेश्च माधवीमखपाटतम् ॥”)
तनुपथ्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥
पिण्डपुण्याः ३ दाङ्गिभ्यः ४ पञ्चरक्त ५ स्वाङ्गलः ६
पिण्डीरः ७ फलश्राङ्गवः ८ युक्त्वल्लभः ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुण्याः १० । इति रत्नमाला ॥
दाङ्गिमोसारः ११ कुङ्किमः १२ फलसाङ्गवः १३
मृद्वन्यवमधोऽपि । रक्तपीनः १४ सुफलः १५
दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८
राचनः १९ मणिबीजः २० कल्लफलः २१
वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य
गुणाः । मधुरास्त्वम् । कषायत्वम् । कासवात-
कफप्रमपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीप-
नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् ।
रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृदयत्वम् ।
अस्त्वम् । आसारुचिहृदयाकाशित्वम् । कण्ठ-
शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरश्चाङ्गमेव च ।
मधुरं तत्तु त्रिदोषप्रमल्लं वातकफापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“तनुफलं त्रिविधं खादु खाद्वल्लं केवलान्धकम् ।

दाङ्गिमः

विधिवत् ज्ञानदानाभ्यां कुर्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यम् तदाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥”
इति कालिकापुराणी ७७ अध्यायः ॥
दाक्षिणाहं, वि । इत्यमरः । १ । १५ ॥ (दक्षिणे
भवम् । दक्षिण + घञ् । दक्षिणभवे । दक्षिण-
दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२८२ ।
“दाक्षिण्यात् अदिमानं दधत् सा भानुमेन-
मवमंस्थाः ॥”)
दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“दाक्षीपुत्रस्य तन्ने भ्रुवमयमभवत् कीर्ण्यधीतो
कपोतः ॥”)
दाक्षीयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं प्रमान् । दाक्षी +
“स्त्रीभ्यो ङक् ।” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)
पाणिनिसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥
दाक्ष्यं, स्त्री, (दक्षस्य भावः कर्म वा । दक्ष +
घञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे
णाप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८२० ।
“दानं दाक्ष्यं श्रुतं शीर्ष्यं ह्यः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीधृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताश्रुते ॥”)
दाङ्कः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्य द्रव्यं विनृणी-
करोतीति । दल + णिच् + क्तुल् । लस्य ङः ।)
दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दाङ्गिमः, वि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः ।
भावप्रत्ययान्तादिमप्युल्लेखोक्तम् ।) शला ।
इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षाविशेषः । (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
“दाङ्गिमेनारिकेलेश्च माधवीमखपाटतम् ॥”)
तनुपथ्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥
पिण्डपुण्याः ३ दाङ्गिभ्यः ४ पञ्चरक्त ५ स्वाङ्गलः ६
पिण्डीरः ७ फलश्राङ्गवः ८ युक्त्वल्लभः ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुण्याः १० । इति रत्नमाला ॥
दाङ्गिमोसारः ११ कुङ्किमः १२ फलसाङ्गवः १३
मृद्वन्यवमधोऽपि । रक्तपीनः १४ सुफलः १५
दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८
राचनः १९ मणिबीजः २० कल्लफलः २१
वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य
गुणाः । मधुरास्त्वम् । कषायत्वम् । कासवात-
कफप्रमपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीप-
नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् ।
रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृदयत्वम् ।
अस्त्वम् । आसारुचिहृदयाकाशित्वम् । कण्ठ-
शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरश्चाङ्गमेव च ।
मधुरं तत्तु त्रिदोषप्रमल्लं वातकफापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“तनुफलं त्रिविधं खादु खाद्वल्लं केवलान्धकम् ।

ननु स्वाद् त्रिदोषं तद्दाहज्वरनाशनम् ॥
 कृतकण्ठसुखरोमघ्नं तर्पणं शुक्लं लघु ।
 कषायानुरसं ग्राहि क्षिप्तं मेदोबलापहम् ॥
 स्वादुक्लं दीपनं रसं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
 अम्लं पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दाहिमपुष्पकः, पुं, (दाहिमस्य पुष्पमिव पुष्पं
 यस्य । कन् ।) रोहितकटुः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ४६ ॥ रोहिडा इति ख्यातः ॥ (अस्य प्रमाया
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रोही रोहितकः श्रीहृश्वदाहिमपुष्पकः ॥”)

दाहिमप्रियः, पुं, (दाहिमफलं प्रियं यस्य ।)
 सुकपची । इति शब्दरत्नावली ॥

दाहिमभक्षकः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि +
 क्तः । भक्ष्यो भक्षकः । दाहिमस्य भक्षकः ।)
 कौरपची । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाहिम-
 भक्षके, जि ॥)

दाहिमोसारः, पुं, (दाहिमो दाहिमोश्च सरति
 प्राप्नोतीति । दाहिमो + ख + अण् ।) दाहिमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

दाहिमः, पुं, दाहिमः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 (दाहिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातयः ॥)

दाहा, स्त्री, (देप शोधने, दा दाने वा + क्तिप् । दे
 शब्दे दानाय वा टौकते इति । टौक + क्तः ।)
 दन्तविशेषः । तत्पर्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ प्रार्थना । समूहः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाहिका, स्त्री, (दाहाये केशसमूहाय प्रभवतीति ।
 ठक् ततथाप् ।) सुखावयवविशेषः । दाहि
 इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २०३ ।

“पादयोर्दाहिकायाश्च ग्रीवायां दृश्यन्ते च ॥”

“दाहिकायां श्लेष्मिणि ॥” इति तट्टीकायां
 कुल्लकभट्टः ॥ दाहा + स्वार्थे कप् कापि अत
 इत्यच् ।) दंष्टिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दाहज्वरनाशकः, त्रि, (दाहज्वरनाशनं दानेन
 वा अर्थान्निच्छतीति । दाहज्वरनाशक + “अयः-
 शुल्लदाहज्वरनाश्यां ठक्ठञौ ।” ५ । २ । ७६ । इति
 ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवन + क्तः)
 क्षिप्रम् । इत्यमरः । ३ । ११२०३ ॥ (देप् शोधने
 कर्त्तरि क्तः ।) सुहम् ॥

दाता, [क] त्रि, (ददातीति । दा दाने +
 “खल्लृच्ची ।” ३ । ११२३३ । इति लृच् ।) दान-
 कर्त्ता । तत्पर्यायः । दारुः २ सुचिरः ३ ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । २ ।

“कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं

दाता वसु सुहुरादाशुभे भूत ॥”)

दातृहः, पुं स्त्री, (दातृ लवने + क्तिप् । दातिं मारणं
 ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो
 अवखण्डने क्तिप् । दातिं वहत्यतीति । वह + क
 + कट् । इत्युहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः
 “देविका शिंशपादित्यवाहदीर्घसञ्जयसामात ॥”

७ । १ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाडक
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कालकच्छकः २ ।

दातृमरः । १० । ५ । २१ ॥ दातृहः ३ दातृहः ४
 कालकच्छः ५ मासङ्गः ६ श्रितिकच्छः ७ कचा-
 टुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमदगुः ९ ।

इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।

“सारसं रज्जुनाशश्च दातृहं शुक्लसारिके ॥”
 (अस्य गुणा यथा,—

“दातृहो मरुतश्च नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः
 श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
 इति हारीते प्रथमेऽध्याये ॥)

“प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
 इति वदति दातृहः को वा को वा क वा क वा ॥”
 इत्युहटः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः ।
 इति मेदिनी । चे, १७ ॥ मेघः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

दातृहः, पुं, स्त्री, (दित्तौह + स्वार्थे अण् ।
 देविकाशिंशपादित्यवाहना आत्वम् ।) दातृहः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

दानं, स्त्री, (दाति दानि वानेनेति । दो अवखण्डने
 दा लवने वा + “दाहोऽशसति ।” ३ । २ । १८० ।

इति दृन् । दाहिशब्दस्योति जन् वा ।)
 अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काश्या
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । लवचम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ७ ।

“सशूर्पपिटकाः सर्वे सदाचाक्षुश्लोमराः ॥”
 भावे चन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । ६ ।

“तद् वा दात्रं महिकोर्त्तनम् ॥”

“तदात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा,
 याजुसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।

“सोमस्य दात्रमसि ॥”)

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + लृच् + डीप् ।)
 दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । १० । ८६ । तस्याः सहस्रनामकौर्त्तने ।
 “दीनसन्तापशमनी दात्री दधुवैरिणी ॥”)

दातृ, पुं, (ददातीति । दा + “जमिदायुमिति ।”
 उर्गा ५ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञ-
 कर्म्म । इत्युज्जलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दधा वा संस्कृतं दधा चरति
 दधि + “चरति ।” ४ । ४ । ८० । इति ठक् । (दधा
 उपपिक्तम् । “यज्ञनैरुपसिक्ते ।” ४ । ४ । २६ ।
 इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औपधविशेषे, स्त्री । यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।

“बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधितुर्गणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महतं प्रोह्यमृजितम् ॥”)

दान, न आर्जये । इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्त्री-उभं-सकं सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव

आर्जवं ऋजुकरणम् । न, दीदांसति दीदां-
 सते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजु-
 भावः इति विद्वान्निवासः । दीदांसति साधुः ।
 ऋजुः स्यादित्यर्थः । इति दानति दानते । इति
 वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः ।
 इति दुर्गादासः ॥

दानं, स्त्री, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधनं
 भावादौ लुट् ।) गजमदः । (यथा, माघे ।
 ५ । ३७ ।

“दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरुद्रे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥”

“दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ॥” इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । इति
 नम् । शब्दः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृत्त-

कोटरकोटनमधु । अस्य गुणाः । रुचत्वम् ।
 दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥ देवनागनादिसम्पदानकद्रव्यमो-

चनम् । तत्पर्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३
 उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विमोक्षणम् ६ वितर-
 णम् ७ सार्जनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १०

निर्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंशतिः १३ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । २६ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्-
 शेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रयणम् १७

दत्तिः १८ अंशती १९ उत्सर्गः २० अति-
 सर्जनम् २१ सार्जनः २२ विसर्गः २३ लयनम् २४
 प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं चाख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥

सम्पदानस्त्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
 दाता प्रतियच्छीता च श्रद्धादेयश्च धर्मयुक् ।
 देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

मनसा पात्रसुहृद्व्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
 विद्यते सागरस्यास्ती दानस्यास्ती न विद्यते ॥
 परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।

गोत्रजन्मभक्त्या दद्यात् तद्भावेऽस्य वस्तुषु ॥
 यदा तु न सकुलाः स्यान्त च सम्बन्धित्वाः ।
 दद्यात् स्वजातिशिष्यभक्तदमाधेऽप्यु निःक्षि-
 पेत् ॥

जात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
 वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
 शर्का गां दधगुदं दद्यात् दध दद्याच्च गोशरीरे ।

शतं सहस्रगुदं दद्यात् सहस्रं बहुगोधनम् ।
 यासादहमपि यासमर्थिभ्यः किञ्च दीयते ।
 दच्छातु रूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अपराधमज्ञेयं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 खल्यं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
 विक्रयश्चैव दानश्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
 आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रयश्च न च ।
 अन्यथा न प्रवर्त्तते इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
 यज्ञो दानं तपो जापं श्राद्धं च सरपूजनम् ।

दानं

यद्गङ्गायां कृतं सर्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
 शिवस्य विष्णोरमेव सन्निधौ दत्तमन्ययम् ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
 तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
 यद्ययम् दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्मवद्गङ्गा यदुर्मदानं प्रचक्षते ॥
 सहस्रगुणितं दानं भवेत्तत् युगादिषु ।
 कर्मश्राद्धादिकश्चैव तथा मन्त्रमन्त्रादिषु ॥*॥
 आहारं भैक्ष्यं निदां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
 कर्म चाध्ययनश्चैव तथा दानप्रतियहौ ॥*॥
 तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
 देवलोके भ्रुवं वासो देवसायुष्यमेव च ॥*॥
 गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
 सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदहंकम् ॥
 आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।
 दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मवातकम् ॥
 योऽसद्गङ्गाः प्रतिगृह्णापि पुनः सद्गङ्गाः प्रयच्छति ।
 आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥*॥
 यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
 तेषां देवतसुखाय कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 उत्कृष्टं नूनमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
 योऽर्चयति प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकश्च विपर्यये ॥”

इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
 सात्त्विकं यथा,—
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 राजसं यथा,—
 “यत् प्रत्युपकारार्थं फलसुहिष्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
 तामसं यथा,—

“आदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

“इत्थं गामगङ्गाहं मणिसुक्तादिकाश्चनम् ।
 परोक्षं हरते यस्तु पञ्चाहानं प्रयच्छति ॥
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
 अनेन कर्मणा युक्ताः पश्यन्ते नरकेऽधमाः ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥

नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तत्तत्तुल्यं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं कान्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
 चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदागोतमोत्तमम् ॥
 अहम्यहमि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुहिष्य फलन्तु स्याद्वाङ्मनाय च नित्यकम् ॥
 यत् पापोपशान्तये दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
 अपत्यविजयेऽर्थ्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानन्तु कान्यमाख्यातमभिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
 उदीश्वरप्रीयणार्थं ब्रह्मवित्तु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा धर्मेयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥”
 इति कूर्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—

“गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्गदानं सुरार्चनम् ।
 कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाण्डपशान्तये ॥
 महापापेषु सर्वेषु तदहं सुखदीपके ।
 अथवापि षडहंशान् कल्पं व्याधिवलावलात् ॥
 कुर्यात् सर्वं कृतं कर्मे कुष्ठरोगोपशान्तये ।
 गोभूहिरण्यदानञ्च तथा मिष्टान्नभोजनम् ॥
 चतुर्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।
 कदाचिदपि सिध्येत व्याधुषञ्च वलक्रिया ॥
 मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
 अशोभ्यस्त्रदानेन चासात् कासाहिसुच्यते ॥
 ज्वरेऽश्वरपूजा च रुद्धाण्यं समाचरेत् ।
 मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भमातुरे ॥
 अग्निहोमचाग्निमान्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
 मेहाशरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
 बहुभोजनदानेन शूलरोगाहिसुच्यते ।
 घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशान्यति ॥
 चतुर्विधेन दानेन साध्यः स्याद् यक्ष्मीगदः ।
 सुवर्णदानात् कुनखी श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
 रौप्यदानाच्चित्रकृष्टं साध्यं वापि प्रहृष्यते ।
 सिन्धुले चप्रदानञ्च वज्रे लोहदानकम् ॥
 सुखत्रणे ददेद्भागं गोदानं बहुभुजके ।
 नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
 तैलदानं कण्ठरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
 उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे लतारोगे च देवदः ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 दानकर्म, ङी, (दानमेव कर्म ।) दानक्रिया ।
 तत्पण्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३
 राति ४ रासति ५ पृणति ६ पृणाति ७
 शिञ्जति ८ तुञ्जति ९ महतः १० । इति दश
 दानकर्मणिः । इति देवनिषण्डी ३ अध्यायः ॥
 दानधर्मः, पुं, (दानार्थो धर्मः दानरूपो धर्मो
 वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
 ब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 अर्पणानुचिते पात्रे अह्नया प्रतिपादनम् ॥
 दानन्तु कथितं तज्जैर्भक्तिसुक्तिफलप्रदम् ।
 न्यायेनोपाज्येद्विस्तं दानभोगफलञ्च तत् ॥
 अथापनं यालनञ्च घृतमाहुः प्रतिग्रहम् ।
 कुसीदं हविनाशिन्यं च तत्रुत्तरीय चार्जयेत् ॥
 यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं कान्यं विमलं दानमौचितम् ॥
 अहम्यहमि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुहिष्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
 कम् ॥

यत् पापोपशान्तये च दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
 अपत्यविजयेऽर्थ्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानं तत् कान्यमाख्यातमभिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
 ईश्वरप्रीयणार्थं ब्रह्मवित्तु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
 दत्तुभिः सन्नतां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
 ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
 भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
 दद्यादहरहस्तान् अह्नया ब्रह्मचारिणे ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥
 वैशाखां पौर्णमास्यान् ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।
 उपोष्याभ्यर्चयेद्विद्वान् मधुना तिलज्वालेः ॥
 गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
 प्रीयतां धर्मेराजेति यथा मनसि वर्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्तुल्यादेव नश्यति ॥
 कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
 कृतात्मसुदुष्कृन् च वैशाखाञ्च विशेषतः ।
 निर्दिश्य धर्मेराजाय विप्रेभ्यो सुच्यते भयात् ॥
 द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुसुप्तोप्याघप्रणशृणोम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥
 यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्यत्राज्ञो गाय तोषिताः

सुराः ॥

सन्ततिकामः सततं पूजयेद्देव पुरन्दरम् ।
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिष्ठायात् ॥
 आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
 कर्मेणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्देव विनायकम् ॥
 भोगकामो हि शशिनं धनकामः समोरणम् ।
 सुसुप्तः सर्वसंसारान् प्रयत्नेनार्चयेद्धरिम् ॥
 अकामः सर्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
 वारिदन्तप्रिमाप्नोति सुखमन्यथममदः ॥
 तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षस्तुतमम् ।
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
 यक्षदोऽग्न्याणि वैष्णानि रूप्यदो रूपसुतमम् ।
 वासोदक्षत्रसालोक्यमन्त्रिसालोक्यमन्त्रदः ॥
 अन्नकुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ।
 यानशय्याग्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शान्तं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शान्तम् ।
 वेदयितुस्तु ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
 गवां घासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्यनानां प्रदानेन दीप्ताभिर्जायते नरः ॥
 औषधं स्नेहमाहारं रोगिण्यो रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
 असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
 तीक्ष्णातपश्च तरति कृमोपानतप्रदानतः ॥
 यद्युद्विष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाप्तयमिच्छता ॥
 अयने विद्युवे चैव यक्ष्ये चन्द्रस्ययोः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
 दानधर्मेनात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ॥
 स्वर्गायुर्भक्तिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
 दीयमानस्तु यो मोहात् गोविप्रासिंसुरेषु च ।
 निवारयति प्रापात्मा तिर्यग्योनिं ब्रजेन्दुरः ॥

दानवः

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
 अथमाद्युः प्रियेण ब्रह्महा व तु गर्हितः ॥”
 इति गारुडि दानवधर्मनाम ५१ अध्यायः ॥३॥
 अन्यत् महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥
 दानपतिः, पुं, (दाने पतिः भेदः ।) सततदाता ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
 ११६ । २२ ।
 “जातो दानपतिः पुत्रस्यया मूरस्तथापरः ॥”
 अक्षरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ७८ । ८४ ।
 “गच्छ दानपति ! क्षिप्रं ताविज्ञानयितुं ब्रजात् ।
 नन्दगोपश्च गोपांश्च करदानं मम शासनात् ॥”
 दैत्यमेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
 “सहस्रपादः सुतुलः लयाच्चैव महासुरः ।
 रथोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”
 दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानवन्धनम् ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
 तदनन्तफलं विद्धि अवस्थाचितये नृप । ॥
 तमोहतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
 नृप ! दानस्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु ॥
 ईदमिदमन्तर्ध्वं दत्तार्थं चार्थकारणात् ।
 यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाह्ये तु तदनुते ॥
 वैश्वदेवविहीनश्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
 यद्दानं दीयते तस्मै दृढकाले तदनुते ॥
 तथा जन्मानि चत्वारि तथा दानानि षोडश ।
 तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 अयुस्सह्य तथा जन्म धर्मवाङ्मा नराः सदा ।
 परपात्रं सदान्नानि परतापरताश्च ये ॥
 देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सरोवतः ।
 दत्त्वायुर्कीर्तनाच्चैव वेदाभिमतव्यामिने ॥
 अन्ययोपार्जितं दानं अर्थं ब्रह्महृते तथा ।
 गुरवेऽनुवक्तुं च स्तनाय पतिताय च ॥
 क्षतप्रायं च यद्दानं सर्वदा ब्रह्मविद्धि ।
 याचकाय च सर्वस्य हृदयाः पतये तथा ॥
 परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
 दद्यान्नि तु रात्रौ च । तथा दानानि षोडश ॥”
 इत्याद्ये वङ्गपुराणे दानावस्थानिर्ययनामा-
 ध्यायः ॥
 दानवः, पुं, (दानोपपत्त्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।”
 ४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्य-
 मरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १ । १० ।
 “नि मायिनो दानवस्त माया
 अपादयत् पपिवाप्तस्तस्य ॥”
 स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकवर्ष-
 संख्यकस्येष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा,
 द्विहर्षा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४
 विभावसुः ५ अयोमुखः ६ प्रकुशिराः ७
 खर्भाशुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११
 लघुपद्मा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्र-
 कीशः १५ विष्णुपाशः १६ विप्रचिन्तिः १७
 दुर्धन्यः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महा-

दानवि

भारते चत्वारिंशत्तुहोः पुत्रा उक्ताः । यथा,
 तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
 “चत्वारिंशत्तुहोः पुत्राः स्थाताः सर्वत्र भारत ॥
 तेषां प्रथमो राजा विप्रचिन्तिर्मातृशयः ॥
 शम्भरो ननुनिश्चैव पुत्रोमा चेतिविश्रुतः ।
 अखिलोमा च केशी च दुर्धन्यश्चैव दानवः ॥”
 इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
 दानवध्वः, पुं, (दाने ध्व इव ।) वैश्वः । इति पुरा-
 णम् ॥ (वैश्वजातिको गान्धर्वो देवश्च अश्व-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्थात् चक्षुः वज्रधं स्मृतम् ।
 वैश्या वै दानवश्चाश्च कर्मवशा यवीयसः ॥”
 दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्य-
 मरः । १ । १ । १६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ८० ।
 “दर्शितानेकजुतुका दुष्टदुर्णयदुःखहृत् ।
 दैत्यहृदुरितनी च दानवारिपदाज्जा ॥”
 “दानवारिपदाज्जा विष्णुपादार्थसम्भूतेति
 स्मृतैः ।” इति मट्टिका । दानमेव वारि इति
 विग्रहे गणमदण्डे, क्ली ॥)
 दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधा-
 नम् । यथा,—
 “अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे श्रुतं सुव्रताः ।
 अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठान्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
 ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽभितः ।
 गोभूधान्द्विरग्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
 विद्यातपोभ्यां ह्यनेन न तु ग्राह्यः प्रतियहः ।
 गृह्यन् प्रदातारमघो नयत्यात्मानमेव च ॥
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
 याचितेनापि दातव्यं ब्रह्मापूतस्तु शक्तितः ॥
 हेमश्मङ्गी शूद्रे रौप्येः सुश्रीला वज्रसंयुता ।
 सकांस्थपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
 दशसौवर्णिकं शृङ्गं शूद्रं सप्तपलैः क्षतम् ।
 पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कीर्तितम् ॥
 स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
 तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्जितम् ॥
 दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्भितान् ।
 कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
 यावद्भूतस्य द्वौ पादौ सुखं योग्यां प्रदश्यते ।
 तावन्नरैः पृथिवी श्रेया यावद्भर्तुं न सुचति ॥
 यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां वधुं वाधेनुमेव वा ।
 अरोगामपरिहृष्टा दाता स्वर्गं मश्नीयते ॥
 आन्नसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।
 पादशौचं द्विजोऽष्टिहोमार्जनं गोप्रदानम् ॥
 द्विजाय यदभीष्टम् दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
 भूदीपाश्चात्रवक्त्राभक्षितसर्पिःप्रतिभयान् ॥
 यद्दद्यात्स्वर्गमात्मायागलघुव्रतं जलम् ।
 शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
 ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
 वेदार्थयज्ञश्राद्धाणि धर्मश्राद्धाणि चैव हि ।
 कस्मिनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 एतन्मूर्ध्नि जगत् यस्मादददत्तं पूर्वमीश्वरः ।

दासः

तस्मात् सर्वप्रवर्त्तेन कार्थो वेदार्थसंयहः ॥
 इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
 लोकायतं कुतर्कश्च प्राप्तं न च्छेद्भाषितम् ।
 न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदघो नयति द्विजम् ॥
 समर्थो यो न यस्मीवात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
 कुशाः शार्ङ्गं पयो गन्धाः प्रह्लादोऽयं न वारि च ।
 अथापिताक्षतं पाण्डुमपि दुष्कृतकर्मणः ॥
 अन्यच्च कुलटावगृहपतिभ्यो द्विवस्तथा ।
 देवातिथ्यर्चनक्षते पितृभ्यश्चैव च ।
 सर्वतः प्रतियह्नीयादादादप्यर्चयेत् च ॥”
 इति गारुडि ६८ अध्यायः ॥
 दानशीलः, जि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा,
 दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता ।
 तत्पूर्यायः । वदाम्यः २ वदाम्यः ३ । इति चैम-
 न्नः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
 १२२ । ५ ।
 “यत्फलं दानशीलस्य समाशीलस्य यत्फलम् ।
 यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥”
 दानशीलः, जि, (दानेऽपि शीलः अतिदक्षः ।
 “सप्तमी शीलैः ।” २ । १ । ४० । इति समाधः ।)
 बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा,
 माघे । १४ । ४६ ।
 “निर्गुणोऽपि विसृज्यो न भूपते-
 दानशीलमनसः पुरोऽभवत् ॥”
 दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोडश-
 सङ्गाकषोडशः । यथा,—
 “यः कश्चित् कुरुते देवि ! यश्चैव दानसागरम् ।
 दधोत्सर्गं महादानं यत्कश्चित् पृथिवीतले ।
 पुरश्चरन् तथा क्षीमं यः कुर्व्याद्विधिवोधितम् ।
 सर्वं तस्य तथा देवि ! श्रीगुरोरर्चनं विना ॥”
 इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे
 देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥
 दानीयः, जि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने +
 “लाल्यलुटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११६ । इति
 सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति सुम्भ-
 बोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
 “सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो
 लयः ॥”
 दातुः, जि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां लुः ।”
 उणा । ३ । ३२ । इति लुः ।) दाता । विक्रान्तः ।
 इति मेदिनी । ने, १० । शर्मे । वायुः । इति
 संहितासारे उणादिरुक्तिः ॥ (पुं, दानवः ।
 यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
 “ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं च
 जनास इन्द्रः ॥”
 दीयते इति कर्मणि लुः । देयः । यथा, ऋग्-
 वेदे । ८ । २५ । ६ ।
 “सं या दानूनि येमधुर्दिवाः पार्थिवीरिवः ॥”
 दाता, जि, (दान्यतीति । दम + कर्तरि क्तः ।)
 तपःक्षेत्रसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
 “कृत्स्नक्षेत्रसहस्रशुदान्तः सुक्ताम्बरः सुचिः ॥”

हामन

हमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “तथेवाश्वतरियाश्च दान्तानां वातरंजसाम् ॥”
 दन्तेन निर्जितम् । दन्त + “तेन निर्जितम् ।”
 ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्मितम् ।
 यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “यचिरेरासनेस्त्रीणां काचनेर्दारवैरपि ।
 अश्वसारमयेर्दानोः स्नास्तीर्णैः सोत्तरश्चरैः ॥”
 दाता । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
 पुं, दमनकवृत्तः । शिञ्जितवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
 “तस्मै प्रसन्नो दमनः सभायां वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारीं च जीतुद्वारां महायशः ॥
 दमयन्तोर्दमं दानं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
 स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ४५ ।
 “विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥”
 दान्तिः, स्त्री, (दम + क्तिन् । “अशुनासिकस्येति ।”
 ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्षेत्रसहि-
 छाता । तत्पर्यायः । दमयुः २ दमः ३ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
 दापितः, चि, (दाप्यते क्त इति । दा + णिप् +
 कर्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ४ । १ । ४० ॥
 धनादिना आयाचीकृतः । इति भरतः ॥ धृती
 इति स्थातं यस्ये दत्तं स इति रमानाथः ॥
 दक्षितः । इति विद्याविनोदः ॥ शोधितद्रव्यम् ।
 इति नयनानन्दः ॥ दापित इति पाठोऽपि ।
 इति कालिङ्गपुराणसौमौ ॥
 दाम, [न] स्त्री स्त्री, (दीयते इति । दा दाने
 दो अवखण्डने वा + “सञ्घातुभ्यो मनिन् ।”
 उणा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यच्चैकस्मिन्
 बहुप्रयत्नयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाडनि
 इति दो का इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 सन्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥
 रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ८ । ३१ ।
 “गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
 या ते दशाशुक्लिलाङ्गनसम्भ्रमाक्षम् ।
 वक्त्रं निलीय भयभावनघासितस्य
 सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति ॥”
 माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
 “कणमलवुविलम्बिप्रिच्छदान्कः
 शिखरशिखाः शिखिशेखरानसुय ॥”
 दातरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
 “यः शम्भस्तुविश्रम ते रायो दामा मतीनाम् ॥”
 “रायो धनस्य दामा दाता भवति ।” इति
 तद्वाच्ये सायनः ॥
 दामनपञ्च, [न] स्त्री, (दमनो दमनवृत्तस्ये-
 दमित्यण्प्रत्यये दामनं तद्भङ्गनसम्बन्धि पञ्च
 वस्तिन् ।) दमनभङ्गनतिथिः । सा चैवशुक्लपतु-
 र्द्विती । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाम्भिकः

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन् + स्त्री प्रज्ञा-
 दित्वात् अण् । “अन् ।” ६ । ४ । १६७ । इति
 प्रकृतिभावः । “दिङ्ङिति ।” ४ । १ । १५ । इति
 ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पशु-
 रज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ६५ । २४ ।
 “कौलेरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥”)
 दामलिपं, स्त्री, तमोलिपदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४५ ॥
 दामा, स्त्री, (दामन् + “डाबुभाभ्यामन्यतर-
 स्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति पञ्चे ङाप् ।)
 दाम । इति भरतः ॥
 दामाचनं, स्त्री, (दामाचलम् । एषोदरादित्वात्
 लस्य नः ।) अन्धादेः पादबन्धनरज्जुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ७ ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दान्तः अचलमिव ।) एक-
 शफाङ्गु बन्धः । अन्धादिपादबन्धनरज्जुः । इति
 चारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
 “ससुः सरोवपरिष्कारकवायंमाणा
 दामाचलखलितलोपदं तुरङ्गाः ॥”)
 दामोदरः, पुं, (“दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा
 मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । ‘दाम्ना-
 दामोदरं विदुः ।’ इति भगवद्भचनात् । यशो-
 दया दामोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
 ‘दामानि लोकनामानि तानि यस्तोदरान्तरे ।
 तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥’
 इति वा । ” इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥
 ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
 “देवानां स्वप्रकाशत्वान् दमादामोदरो विभुः ॥”)
 विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु-
 रुदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते ।
 १ । १६० । १६ ।
 “दामोदरो भ्रातरसुखवीर्यं
 हृत्वायुधं वाक्मसिदं बभाषे ॥”
 यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतो-
 २स्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३ । १४, २६ ।
 “दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुदूखले ।
 यदिशक्तोऽसि गच्छेति तत्तुक्ता कर्म साकरोत् ॥”
 “स च तेनैव नाम्ना तु कृणो वै दामबन्धनात् ।
 गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥”)
 भूतार्हद्विषयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
 (शालग्रामस्तूर्तिविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा, पञ्च-
 पुराणे ।
 “स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मश्चो भवेत्तु सः ।
 चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥”
 अथ अन्यद्विवरणम् शालग्रामशब्दे द्रष्ट-
 वम् ॥ काश्मीरस्य वृषविशेषः । यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
 “गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुसज्जित्ये गते ।
 श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुखरभृत चित्तिम् ॥”)
 दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दर्भेन चरतीति । दर्भ +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) वक-

दायभा

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, चि ॥
 (यथा, मनुः । १ । १५६ ।
 “पापरोग्यभिश्चक्ष दाम्भिको रसविक्रयी ॥”)
 दाय, ऋ ड दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 तृभ्रातृ-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । ड, दायते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने + ञच् । “आतो
 युक्चिञ्छतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।)
 यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ ।
 ५१ । १ ।
 “दायन्तु विविधं तस्मै प्रशु मे गदतोऽनघ ।।
 यशार्थं राजभिर्दत्तं मज्जान्तं धनसञ्चयम् ॥”)
 कन्यादानकाणे कामाद्यादिभ्यो व्रतभिन्नादौ
 ब्राह्मणादिभ्यश्च यदुद्रयं दीयते तत् । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ७८ ॥ सोक्तुर्लभायणम् । विभक्त्य-
 पितृद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १६४ ।
 “औरसो विभजन् दायं पित्रा पञ्चममेव वा ॥”
 विभागार्हधनमात्रम् । यथा, तन्त्रे । ६ । ७७ ।
 “संवत्सरं प्रतीक्षित द्विघन्तो योयितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरान्तेनां दायं कृत्वा न संवसेत् ॥”
 दा दाने + भावे ञच् ।) दानम् । इति मेदिनी ।
 ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
 “अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु धिक्त्रयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥”)
 स्थानम् । (दो द्वेदे + ञच् ।) खण्डनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददा-
 तीति । दा + “घ्राङ्ग्रथिति ।” ३ । १ । १४१ ।
 इति गः । दातरि, चि । इति आकरणात् ॥)
 दायकः, चि, (ददातीति । दा + णुल् ।) दाता ।
 यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसानन्द-
 सिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १६३ ।
 ३३ ।
 “तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥”)
 दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रेण
 सम्बन्धिधनविभागः । पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धा-
 धीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्यं स्वत्वं तत्र निरूपो
 दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्यैव
 भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमना-
 प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव-
 स्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनम् । अथवा
 विंशतिभ्यो भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र चैकं
 दासीगवादिदिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्-
 कालविशेषवद्गनदोहनफलेन स्वत्वं व्यन्यते ॥
 अथ दायधिकारक्रमे पुंघनाधिकारिणः ।
 तत्रादौ न्यतधने औरसपुत्रस्याधिकारः । तद-
 भावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य । न्यत-
 पितृकपौत्रन्यतपितामहकप्रपौत्रयोः । पुत्रेण
 सह तुल्यधिकारः । ययामभावे पत्नी घनाय-
 कारिणी । तत्रायं विशेषः पत्नी धनं भुञ्जीत

दायभा

तच्च पैतामहं पित्रर्जितं साधारणघनोपघाते-
नार्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाव्यम् ।
किन्तु तत्पार्जनकस्य द्वावंशौ अन्यघामेकैकांशः
साधारणघनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं एवं
साधारणघनानुपघातेनार्जितविद्याधनं पितृ-
पितृयादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्याप्राप्ति-
काले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्जित्यलब्धं
एतान्यविभाव्यानि । विद्याधनं तु समविद्या-
धिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो
भ्रातुः कुटुम्बसपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरावा-
साभ्यां विभक्तिं तदा तद्विद्यार्जितधने मूलं स्थापि
अपरभ्रातुरंशितम् । स्वकुलात् पित्रादितो

दायभा

लब्धविद्यार्जितधने तु सर्वेषां स्वर्गाभिलाषाम-
शिवम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्र-
सुपन्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यं इति
पणितं तच्च भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं
तत् । अध्यापितशिक्षादयस्त्वम् । अतिक्रम-
करणेन यजमानादित्यादिरूपं लब्धं धनम् ।
यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रज्ञे कृते तच्च सम्यगुक्त-
रेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति
तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपन-
यति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यत्त्वम् । वादिनोः कुत्रचिद्वा-
दविषयसन्देहे न्यायकरणाधमगतयोः सम्यग्-
रूपेण यत्त्वम् । शास्त्रादितु स्वज्ञानं प्रकाशय-
प्रतिग्रहादिना यत्त्वम् । तथात्यर्थवादाद्वा-
विचारे वा परं निर्जितं यत्त्वम् । एकस्मिन्
देये वस्तुनि बहुनां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन
प्रकृतं वेदमधीत्य यत्त्वम् । चित्रकरसुवर्ण-
कारादिभिः शिल्पिभिर्मालादधिकं यत्त्वम् ।
दूतैर्नापि परं निर्जितं यत्त्वम् । एतानि
अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन कृतं यदि दाय्यादा-
नामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुप-
घातेन इतरस्यापारनेरपेक्षेण च धनसुहृदति
तदा तद्धनसुहृदकर्तुरेव । भूमिस्तु यदि अन्ये-
कृता एकनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा
अवशिष्टभागत्रयं अन्येः सह समं विभजेत् ।
अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारण-
धनानुपघातेनापारस्यापारनेरपेक्षेण येन यद-
र्जितं तदजकस्यैव न तु तदविभाज्यमितरेः ।
किन्तु विदालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागे-
वाभिहितः । अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अन्वादि-
वाहनं लङ्घुकादिकूपवापादिगतं पित्रादि-
सम्पत्तिजनं दासीयतिरिक्ता स्त्री गोप्रचारः
रथ्या एतानि नाव्यधनवृद्धिभाज्यानि किन्तु स्व-
यापारेण तदुपहृतीतयं एवं स्वस्वयापारोपयुक्त-
श्रयणभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद-
गृहीतं तत्तस्यैव । पुत्रकन्येभ्योऽपि यत्किञ्चित्
पणितेन तदन्तर्गतस्वांशतुल्यद्वयान्तरं सत्यमेव
वा दत्त्वा गृहीतयं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्त-
द्रव्यं नाशिल्पिनां तत्रापि पुस्तकवद्गवस्था ।
पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्या-
नादिकं कृतं तस्य न विभागः यदपरेणापि
वास्तवतरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संवृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरु-
प्यते ।
पितृभ्रातृपितृयागामन्यतरेण सह विभक्तः सन्
पुनरन्योन्येच्छया पूर्वैकतविभागमपेक्ष्य यत्तव
धनं तत्त्वम धनं यत्त्वम तत्तवापीति व्यवस्थया
एकवृष्टिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संवृष्ट-
विभागः । अथ आतुर्या अन्येषां तुल्यसम्पत्तिनां
वा संसर्गसंसर्गिण्यां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं
वृत्तसंसर्गिधनेधिकारः । तदभावे तथाविधा

दायभा

संसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह
संवृष्ट एव पुत्रान्तरसुतपात्रा नृत्तकदा विभाग-
नन्तरजात एव तद्वनाधिकारी न पूर्वविभक्तः
एवं पूर्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तवत्त्वमिति शिवम् ।
यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संवृष्टः सन् पिता
मृतः तदा तद्धनं संवृष्टविभक्तजाभ्यां समं
विभाज्यं यथा धने तथार्थेऽपि । यद्विज्ञात-
गर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्वर्गजातो
विभक्तद्रव्याद्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्त्रांशं गृही-
यात् न तु विभक्तयेन सह पितृद्रव्येऽशिवम् ॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।
यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्त्रीपार्जितधने पितुरि-
च्छैव नियामिका । पितामहधने तु मातरनो-
नित्तिसहस्रता तदिच्छा नियामिका । स्त्रीप-
र्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति
कस्येतिदधिकं कस्येतिनृत्तं दातुमर्हति । पैता-
महधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा
पुत्रेभ्य एकैकांशं दद्यात् । किन्तु पैतामहमणि-
सुक्ताप्रवाणादिषु पितुः स्वाच्छव्यं भूमिनिबन्ध-
द्विपदान्तमेव स्वाच्छव्यम् । स्त्रीपार्जितधनविभागे
पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि
ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्तं सति अर्द्धं
देयम् । पुत्रकर्तृकविभागे तु विमातुरंशा-
भावः ॥ * ॥ भूदस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया
परिणीतस्त्रीजानपुत्रेण सह तुल्याधिकारी नृते
पितरि तदंशाद्धाधिकारी । तथाविधभावभावे
दौहित्रे चासति पितुः सर्वधनाधिकारी सति
दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि
नृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न
घर्मेऽयः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्वन्ति
तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी । विमातुरं-
शाभावः किन्तु सा यासाच्छादनादिना भर्तृया ।
एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाज्यमाने पिता-
महः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन
दत्तकादीनां विभागे औरसस्य वंशित्वं
सर्ववृत्तकादेरेकैकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रा-
देर्धनिनः श्रुतं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य
करणीयः । उत्तमर्गेच्छया विभज्य वा तद्व्यं
परिशोधनीयम् । एकेन भ्रात्रादिना बहुपौत्र-
तया यथाधिकं भुक्तं तच्च न विभुक्तांशो
विभागमध्ये प्रवेशनीयः । किन्तु भुक्तावशिष्टस्य
विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्यः ॥ * ॥ असंस्कृत-
भ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्तव्यः ।
विभागकावे केनचिद्भुक्तस्य पश्चात् प्राप्तस्य
समभागः कर्तव्यः । भ्रातादिना कृताशास्त्रीय-
विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्यः ॥ * ॥

अथ विदेशगतस्य विभागः ।
विभक्ततादृश्यां देशान्तरगतस्य चिरकाला-
वन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सम्पत्तेरपि
मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्वकं क्रमा-
गतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं

दारव्य

एषा व्यवस्था विदेशान्तरविधिविधी देशस्थविषये
तु धनिनस्तुर्धपर्यन्त एव तद्वनविभागार्हता ।
साधारणधनेऽपि स्त्रीप्रादानं कर्तव्यम् । इति
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंयहः ॥ * ॥

“देशस्थ जातेः संवृष्ट्य धर्मो ग्रामस्थ यो नृगुः ।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः ।) दायभागः ।
यथा । “किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं
किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम् ।” इति
जीवतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति । आ + दा + “आत-
चोपसर्गः ।” १।१।१६ । इति कः । दायस्य
आदः आहकः ।) सपिण्डः । पुत्रः । इत्यमरः ।
१।१।२० ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । २ ।
“पुरुषा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान् मम दाय्यादौ हता येन जरा मम ॥”)
दायादी, स्त्री, (दायं अतीति । अद् + अच् ।
स्त्रियां ङीष् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दायितः, स्त्री, (दाय दाने + यिच् + क्तः ।) दापितः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृव्य-
मिति । दृ + यिच् + क्तुन् ।) पुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः । १५ । २० ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । १ ।
“कस्येते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्षसा कृपतश्चैव सहशा मे मतास्तव ॥”)
वानकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २५ । १६ ।
“शर्मिष्ठा मातरश्चैव तथा चक्षुश्च दारकाः ॥”)
दारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ आश्व-
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, वि, (दारयतीति । दृ + यिच् + क्तुन् ।)
भेदकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,—
“अश्वेवदुर्गामकरोद्गदारकं
करोति वृद्धं सहस्रैव दारकम् ॥”

इति वैदिकचक्रप्राणिसंयहोऽर्थोऽधिकारे ॥”)
दारकर्म, स्त्री, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म ।) विवाहः ।
इति चिकारुषेयः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
१४ । २६ ।

“दारकर्म ततो यासः शुक्रस्य प्रथमचिन्तयत् ॥”)
दारव्य, स्त्री, (दारयति नाशयति जनकसमने-
नेति । दृ + यिच् + करणे क्युट् ।) कतकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दृ + यिच् + भावे क्युट् ।)
विदारव्यम् । यथा, “दारुदारव्यपयैः” समाहृतम् ।
इति लीलावती ॥ (व्रणादिस्फोटनसम्पादक
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
“चिरविस्त्रोऽसिको दन्ती चिकको हयमारकः ।
कपोतशृङ्गकङ्कानां पुरीषाणि च दारव्यम् ॥
दारव्यस्याणि वा यानि चारी वा दारव्यं परम् ॥”
दारयतीति । दृ + यिच् + कर्त्तरि क्युः । विदा-
रके, वि । यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १७ ।
“समाधत्त श्रितं वाक्यं गिरीशमपि दारव्यम् ॥”)

दारी

दारदः, पुं, (दारदे देशविशेषे भवः । दारद + अण् ।) दारददेशीयविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ दारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति दारावली । ५६ ॥
 दारवलिप्तकः, पुं, (दारेण चञ्चावातजन्यविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । भुज् + लिप् ।) वक्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दाराः, पुं, (दारयन्ति आलम्बयन्ति । दृ + “दार-चारौ कर्त्तरि णिङ्गुक् च ।” ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् णिङ्गुक् च ।) भार्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ । “आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं वततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥”)
 दारा, स्त्री, (दारयति द्यातिवन्धूनि । दृ + णिच् + अच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ । “अप्येकामात्मनो दारां दृष्ट्वा स्वल्पमहो यतः ॥”)
 दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दृ + णिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दारिका, स्त्री, (दारक + टाप् अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंश । ४१ । १५६ । “अरिष्टं त्वभं केशिं पूतनां दैत्यहारिकाम् ॥”)
 दारितः, त्रि, (दार्यते स्मिति । दृ + णिच् + क्तः ।) कृतदारयः । तत्पर्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । ४६ । “अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना । जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये । “ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥”)
 दारिद्र्यं, स्त्री, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र + अण् ।) दरिद्रता । यथा,—
 “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां वृषः ।”
 इति नैषधे । १ । १५ ॥
 (यथा, ऋष्यकटिके १ अङ्के । “दारिद्र्यान्तराङ्गा मरणं मम रोचते न दारि-द्र्यम् । अल्पकेशं मरणं दारिद्र्यामनन्तकं दुःखम् ॥”)
 निर्यकारान्तोऽयम् ॥
 दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दृ + णिच् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११८ । इति इन् । छदिकरादिति पक्षे ङीष् ।) सुद्ररोग-विशेषः । विनाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
 “परिक्लमशीलस्य वायुरत्यर्थरुचयेः । पादयोः कुरुते दारौ सर्वां तलसंश्रिताम् ॥”
 अचिकित्सा यथा,—
 “पाददाम्नी शिरां प्राञ्चो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् । खेदखेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥ मधुश्चैव चाम्पाष्टतैः चारविमिश्रितैः ॥

दारुण

दारी यवचारः । सर्वाङ्गविकृत्यवयोर्ध्वं मधुघृतभूतेः । निर्मेद्य कटुतेजास्तं हितं पादप्रमाणेन । मधुसिक्चकगैरिकघृतगुग्गुमहिषाश्च-साल-निर्यासेः । गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः विद्वः ॥ मधुसिक्चक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु । द्वितीयं गैरिकं मेरु इति लोके । सालनिर्यास रालः । उष्णतकस्य बीजेन मासकचारवारिण्या । विपकं कटुतेजसु हृन्वाहारौ न संशयः ॥ इति धनुरतैलम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 दारु, स्त्री, पुं, (दीर्यते इति । दृ + “दृसनजनीति ।” उणां । १ । ३ । इति णुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ । “शृणुं तैलं घृतमेव जतु दारुणि चैव हि । तस्मिन् वेश्मनि सर्वानि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥”)
 दारु, स्त्री, (दृ + णुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुति उत्तरतन्त्रे । १७ । “दारुपञ्चकमुष्णीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥” अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “सुरदारु दक्षिणं सुराङ्गं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)
 पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
 दारुः, त्रि, (दृ + णुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ । “इन्द्रस्यैव प्र तवसस्तृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्षि ॥” “दारुं पुरी मेत्तारं वन्दे ।” इति तत्र सायनः ॥)
 दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दारुकं, स्त्री, (दारु + स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुकः, पुं, श्रीलङ्कासारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । २ । २८ । “दारुकेण च कृतेन संहितो देवकीसुतः ॥” योगाचार्यविशेषः । स तु महादेवस्य अव-तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहि-तायाम् । २ । १० । ४ । “जटाभाली चाङ्गहासो दारुको नाङ्गली तथा ॥”)
 दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुत्तल इति भाषा । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्तिका ७ कुण्डली ८ दारुगर्भा ९ । इति दारावली । ७१ ॥
 दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीङ्गागमगन्धयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-मयस्त्री । इति दारावली । ७१ ॥

दारुमु

दारुणः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन + ङः ।) महर्षिः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये । “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुणमेव वा ॥”)
 दारुणः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + “कृष्ट दारिभ्य उणन् ।” उणां ३ । ५३ । इति उणन्- । चिचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १४६ । ७४ “सुधन्वा खड्गपरशुर्हार्दयो द्रविणप्रदः ॥” “सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खड्गकत्वात्) दारुणः ।” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २७ । “हाहाकारो महानासीत् सम्पूजाराध दारुणः । उत्पपात ततः सिंहो वृषस्थोपरि दारुणः ॥” कठोरः । यथा, तन्त्रे । १ । ४ । ५२ । “दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम् ॥”)
 दारुणकं, स्त्री, (दारुणवत् कायतीति । कै + कः ।) मल्लकजातसुद्ररोगविशेषः । लोके रूखी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह । “दारुणा कच्छरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायति । मासतश्चेन्नकोपेन विद्याहारकान् तत् ॥ दारुणा कर्कशा ॥”
 तस्य चिकित्सा यथा,—
 “कार्थो दारुणके ऋद्धिं प्रलेपो मधुसंयुतः । पियालबीजमधुककुष्ठमात्रैः ससैन्धवैः ॥ आम्बबीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् माचया समम् । दुग्धेन पिष्टं तस्मैपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥ दुग्धेन स्वाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । गुञ्जाफलैः शतं तैलं भङ्गराजरसेन च ॥ कच्छदारुणकृतं कुष्ठकपालयाघिनाशनम् ॥” इति गुञ्जातैलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अथ भङ्गराजतैलम् । “भङ्गराजनिफलोत्पलशारि ङ्गोहपुरीषसमन्वितकारि । तैलमिदं पच दारुणहारि कुष्ठिकेशघनस्थितकारि ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे सुद्ररोगाधिकारे ॥)
 दारुनिशा, स्त्री, (दारुवहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
 “दाब्दीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगानुत् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपक्षे प्रथमे भागे ॥)
 दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपुत्तिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्तिका ।) दारुका । इति दारावली । ७१ ॥
 दारुसुखाक्या, स्त्री, (दारुसुखमाक्यते अहंते इति । आ + क् + अच् ।) गोघा । इति राज-निर्घण्टः ॥

दाबिंका

दाबिसिता, स्त्री, (दाबिणि सिता शर्करेव ।) त्वक् । दाबिणि इति भाषा । तन्नामगुणाः । “त्वक्खाडी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दाबिसिता मता ।

उक्ता दाबिसिता खाडी तिला चानिजपित्तहृत् । सुरभिः सुक्रला बला सुखशोषहृत्प्रापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दाबस्त्री, स्त्री, (दाबमयी स्त्री ।) दाबका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाबहरिद्रा, स्त्री, (दाबप्रधाना हरिद्रा ।) खनामखातदृश्यविशेषः । तत्पण्यायः । पीतद्रुः २ काण्येयकः ३ हरिद्रुः ४ दाब्वी ५ पचम्यचा ३ पचम्यनी ७ । इत्यमरः । १२।४।१०२ ॥ पीतिका ८ पीतदाब ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटकुटेरी १२ पचम्यचा १३ पीता १४ दाब-निशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दाब-पीता १८ कर्कटिनी १९ दाब २० निशा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्र्यम्बेहककुविषर्पत्वत्रोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तशोथ-नाशित्वम् । विश्लेषकफाभिव्यन्दनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

दाबहस्तकः, पुं, (हस्त इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रतिष्ठितौ” ५।१।६६। इति कन् । दाबयो हस्तकः ।) काठनिर्मितहस्तः । काठेर हाता इति भाषा । तत्पण्यायः । तर्हः २ । इत्यमरः । ६।२।३४ ॥

दाबैसवः, त्रि, (दीर्घसव भवः । दीर्घसव + अण् । “देविकाशिश्रपेति” ७।१।१। इति आद्यच् आत् ।) दीर्घसवयोगे भवः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

दाटि, स्त्री, (दट्ठस्य भावः । दट्ठ + “वर्णदट्ठादिभ्यः ञ्” च ।) ५।१।२२३। इति ञ् । दट्ठता । (यथा, पञ्चदशमान् । ६।१०४।

“वाक्यान्वयि यथाप्रज्ञं दाटिगोदाहरणि हि ॥”)

दाट्टरं, स्त्री, दक्षिणावर्तशङ्खः । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दहुरधर्मश्च ॥

दाब्वटं, स्त्री, चिन्ताविश्रामः । इति हारावली ॥ १२६० ॥

दाब्विः, पुं, (दाब्वन् कठिनमण्डं यस्य ।) मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥

दाब्विघाटः, पुं, (दाब्व काष्ठं आहन्तीति । आ + हन् + “दारावाहजोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्” १।२।४६। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण् टश्चात्तादेशः ।) शतपञ्चकपची । इत्यमरः । २।५।१७ ॥ काठठोकरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १०।७।१८।

“दाब्विघाटसुखाद्यापि चान्वक्ताभारत ॥”)

दाब्विघाटपची, पुं, (दाब्वि आघातो यस्मात् ।) दाब्विघाटपची । इति शब्दरत्नावली ॥

दाब्विका, स्त्री, (दारयतीति । दृ + उक्तादिवात् साधुः । दाब्वी दाब्वहरिद्राविकारः । ततः

दाबिमः

स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्य च ।) कायोद्भव-तुल्यम् । गोविक्ता । इत्यमरः । २।४।११६ ॥

दाब्विपत्रिका, स्त्री, (दाब्विः पत्रमिव पत्र-मस्याः । दाब्विपत्रा ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्यच् ।) गोविक्ता । इति रत्नमाला ॥

दाब्वी, स्त्री, (दारयति । दृ + “उक्तादयश्च” उणा ४।६७। इति निपातनात् साधुः ।) दाब्वहरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।

“कटकुटेरी दाब्वी स्यात्तथा दाब्विमेति च । खाता दाब्वहरिद्रा च पचम्यनी च पचम्यचा ॥” अस्या गुणा यथा,—

“दाब्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्थरोगशुभ्र ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ॥ गोविक्ता । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु । हरिद्रा । इति विश्वः ॥

दाब्वीकायोद्भव, स्त्री, (दाब्वी दाब्वहरिद्रायाः कायोद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ लज्जिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥ दार्यदः, त्रि, (द्वयदि पित्तः । द्वयद् + “शेषे” ४।२।६२। इत्यण् ।) द्वयद्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दाब्वं, स्त्री, (द्वेभ्यः सञ्चितम् । दण् + अण् । यदुक्तम्,—

“संसुख्य पतितं पुण्यात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् । मधुरान्नकषायश्च तद्दाब्वं मधु कीर्तितम् ॥” यथमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनील-दलाकारस्य त्रिमलिकोत्पन्नं दृक्कोटरान्तर-भवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-त्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाब्वः, पुं, (द्वे जातम् । दण् + अण् ।) कोद्वः । इति जेमचन्द्रः ॥

दाब्ववः, पुं, आब्वरविषभेदः । इति जेमचन्द्रः । ४।२६६ ॥

दाब्वी, स्त्री, (द्वयते स्थूलमतिभिरिति । दण् + चण् + टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दाब्विका, स्त्री, (दाब्वेव । स्वार्थे कन् टाप् अत इत्यच् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दाब्विमः, पुं, (दाब्विमः । इत्य कः ।) दाब्विमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दाब्वी, स्त्री, (दाब्वते इति । दण् + णिच् + इनु । छदिकारादिति ङीष् ।) देवदाली कता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाब्विभ्यः, पुं, (दण्भस्य सुनेर्गोत्रापत्यम् । “मर्गा-दिभ्यो यण्” ४।१।१०५। इति यण् ।) सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १०।१११। “वको दाब्विभ्यः स्थूलशिराः कृष्णदोषायनः शुक्रः ॥”)

दाब्विः, पुं, (दाब्वयति असुरानिति । दण् + णिच् + बाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाब्वर

दाब्वः, पुं, (दुनोति उपतापयतीति । दु + “दुन्धो-रनुपसर्गे” ३।१।१४२। इति ङः ।) वनम् । (यथा, महाभारते । १।२२।४।

“इदमिन्द्रः सदा दाब्वं खाकर्वं परिरक्षति ॥”) वनवह्निः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥ (यथा, महाभारते । ३।६६।१।

“उत्सृज्य दमयन्ती तु गतो राजा विश्रापते । इदं दाब्वं दक्षिणं महान्तं गच्छने वने ॥”) अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ उप-तापः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

दाब्विभिः, पुं, (दाब्वोद्भवोऽग्निः । शाकपार्थिवदि-वत्समासः ।) वनोद्भवभिः । तत्पण्यायः ।

दाब्विभिः, पुं, (दाब्वानलः । इति शब्दरत्नावली ॥

दाब्वः, पुं, (दाब्वः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥

(यथा, महाभारते । १।१५५।१५। “दाब्विभिधमसह्यं चक्रतुः पार्थिवं रणः ॥”)

दाब्वानलः, पुं, (दाब्वोद्भवः अनलः । दाब्व एवानलो वा ।) दाब्विभिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६।६६।

“यद्दाब्वानलतप्तस्य सुधाददमिमन्ने ॥”)

दाब्विकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । “देविका-शिश्रपेति” ७।१।१। इति आद्यच् आत् ।) देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥

दाब्व, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । ऋ, अद-दाब्वत् । क ङ, दाब्वयते । इति दुर्गादासः ॥

दाब्व, ऋ ण दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाब्वत् । ण, दाब्वति दाब्वते । इति दुर्गादासः ॥

दाब्व, ऋ र ङिं वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । ऋ, दाब्वोति । र वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

दाब्वः, पुं, (दाब्वते दीयते भवति त्र्यम्बकौ । दाब्व दाने + सम्प्रदाने ञ् ।) ऋतुः । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥ (दशति द्विनक्षि मनु-स्थानिति । इनुश्च + “दंशेच” उणा ५।११।

इति टः नस्य आच् । धीवरः । यथा, देवी-भागवते । २।१।३६।

“मनुस्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत । विवर्द्धमाना दाब्वस्य गृहे सा वासवी शुभा ॥”)

दाब्वपुरं, स्त्री, (दाब्वान् केवलीन् पिपर्ति पालय-तीति । पू + कः । “उदोऽपूर्वस्य” ७।१।

१०२। इति उलम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटी-कायां खामी ॥

दाब्वरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमिति पितापुत्रकल्पसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महानाटके ।

“प्रदीयतां दाब्वरथाय मेधिली ॥”)

दाब्वरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २।५३। “अजौगणदाब्वरथं न वाक्यम् ॥”)

दाब्वरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । “अत इन्” ४।१।६५। इतीन् ।) श्रीरामः ।

दासः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।४५।११।
“यथा यथा दाशरधिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रजतयो रामं प्रतिमकामयन् ॥”)
दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-
मर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२।१४६।६०।
“विजयो जयः सख्यसन्धौ दाशार्हः सात्वता
पतिः ॥”)

दशार्हदेशजम् ॥

दाशिरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-
कात् वन् ।) दाता । इति ञटाधरः ॥
दाश्वान्, [व] त्रि, (दाश्व दाने + “दाश्वान् सा-
जान् मीढाञ्च ॥” ६।१।२२। इति कसुप्रत्ययेन
निपातनात् बाहुः ।) दत्तवान् । इति सुगन्धो-
धम् ॥ (यथा, रघुः । १४।७१।
“तस्मै सुनिर्दोहदतिज्ञदशौ
दाश्वान् सुपुत्राश्विमिथुवाच ॥”)

दास, ऋ अ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋ-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । अ, दासति
दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-परं-
सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्यतीति । इति
दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दासतीति । दासि + “दंसेट्ठनौ न
आत् ॥” उणां ५।१०। इति टः नकारस्य
नाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे । २।१२।४।
“यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥”)

अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-
मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
“गौडिष्ठौ कौर्त्तिमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिका
ये हि सिद्धा-
न्ते इत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

ज्ञातात्मा । धौवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥
दानपाजम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-
प्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—
“शूर्मानं ब्राह्मणस्यस्यात् वर्मानं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

इत्युद्गाहस्तम् ॥ * ॥

दास्यते दौयते भूतिमत्त्यादिकं यस्यै सः । चा-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । अतः २ दासेरः
३ दासियः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ निबोध्यः ७
किङ्करः ८ प्रेयः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः
११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेयः १२
प्रेषः १२ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्मा
१५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८
सेवकः १९ अभिचरः २० अङ्गुगः २१ । स
पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अमाकालभृतस्तद्दाहितः स्वामिना च यः ॥
भोक्षितो महतश्चर्यात् शुद्धे प्राप्तः पथे जितः ।

दासीव

तवाहमिषुपगतः प्रवृत्त्यावसितः ज्ञतः ॥
भक्तदासश्च विशेषतयेव वङ्गवाञ्छतः ।
विक्रिता चात्मनः श्राद्धी दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”
अथार्थः । गृहजातो दास्यानुत्पन्नः । दाया-
दुपागतः क्रमागतः । अमाकालभृतः दुर्भिक्ष-
पोषितः । स्वामिना आहितो वस्त्रकीर्तनः ।
भोक्षितः अन्नभोजनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-
मिषुपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन
दत्तकपुत्रः । प्रवृत्त्यावसितः सञ्चाराभ्युदयः । ज्ञतः
केनचित्समिप्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं
दास इति ज्ञतसमयः । भक्तदासः सुभिद्येऽपि
भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वङ्गवाञ्छतः वङ्गवा दासी
तत्त्वोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकण्ठतर्का-
लङ्कारकृतकर्मव्ययः ॥ तस्य कर्म यथा,—
“कर्मापि द्विविधं श्रेयसमुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृता स्मृतम् ॥
गृहहारायुचिस्थानरण्यावस्कारशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्य शोचिष्टविष्णुजपहोत्राभ्यङ्गम् ॥
अशुभं कर्म विशेषं शुभमन्यतः परम् ॥”

इति मिताचारायां नारदः ॥

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्वेषां किङ्करोः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।)
सख्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, स्त्री, (दासान् धीवरान् पूरयतीति ।
पूर + “कर्मयण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
कैवर्तीसुक्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति ।
दास दाने + ण्वल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास +
अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) भुजिष्या । इति
मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्यायः । कर्मकरौ २ ।
इति सुगन्धोधम् ॥ दासपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे
अस्याः पर्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । २० । ७२ ।

“न गता च वक्षस्तत्र प्रेया संप्रेषिता तथा ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां धर्माश्रतः शुभः ॥”)
काकजङ्गा । गौलान्मानः । गौलकिण्टी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतकिण्टी । इति रत्नमाला ॥
वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) शूद्र-
पत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ३१ ।

“सुरसा तमसां दासी सामान्या वरणामसीम् ॥”)
दासीघटः, पुं, (दासीपादेनघट्यो घटः । मध्य-
पदलोपिसमासः ।) नववर्णा महापातकिनः
परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनिवृत्तदक्षिणा-
भिसुखदासीपादनिःक्षेप्यजनपूर्वकजनसः । तदनु-
ष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।

“प्रतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्वेषैर्वह्निः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विगुरुसन्निधौ ॥

दाहः

दासीघटमर्पा पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरमशौचं बान्धवैः सह ॥
निर्वर्त्तेश्च तस्मात् सन्भावयसहासने ।
दायादस्य प्रदानश्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”
“प्रतितस्येति । महापातकिनो जीवन् एव प्रेत-
स्योदकक्रिया वक्ष्यमाशरीत्या सपिण्डैः समानो-
दकेन यामाहृदिर्गत्वा ज्ञातृत्विगुरुसन्निधानं
रिक्तायां नववर्णां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥
दासीति । सपिण्डसमानोदकनिवृत्ता दासी
उदकपूर्णे घटे प्रेतवदिति दक्षिणाभिसुखीभूय
पादेन क्षिपेत् । यथा स निवृत्को भवति तदनु-
ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौच-
माचरेयुः ॥ निर्वर्त्तश्चित्ति । तस्मात् प्रति-
तात् सपिण्डादीनां सन्भावयमेकासनोपवेशनञ्च
तस्मै ऋक्षप्रदानं चावत्सरिकादौ निम-
ज्ज्यादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निर्वर्त्त-
रन् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

दासीसभं, स्त्री, (दासीनां सभा । “अशाला
च ।” २ । ४ । २४ । इति कौवलम् ।) दास्याः
सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासियः, पुं, (दास + आर्धे ट्क् ।) दासः । इत्य-
मरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासीनु-
पत्ने, त्रि ॥

दासीयी, स्त्री, (दासिय + क्तिया ङीप् ।) सख्यवती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१०० । ४६ ।

“समीक्ष्य राजा दासीयीं कामयामास श्रान्तनुः ॥”)
दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ट्क् ।) दासः ।
इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उद्दः ।
दासिकापत्ने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उद्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माथे । ५ । ६६ ।
“दासेरकः सपदि संवलितं निवादे-
र्विप्रं पुरा पतमरादिव निर्जगार ॥”)

दासीसुतः । इति हारावली । २४८ ॥ (जति-
भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।

“दशार्थकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥”)
दास्यं, स्त्री, दासस्य भावः । (दास + अच् ।)

दासत्वम् । यथा,—
“अश्विनं वन्दनं सन्नजपः सेवनमेव च ।
सरसं कीर्त्तनं शब्दगुणश्रवणमीक्षितम् ॥
निवेदनं सख्यं दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाघातोः कर्मणि स्यमान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति
आकरणम् ॥ “अपि च ऊनविश्रुतिदास्यमान-
पिण्डस्थानानि यथा ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-
करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६० । २३ ।

“तदभावे च श्रुतिः कारयेत् खकुटुम्भना ।

दाहः

तच्चातीयेनैरेः सन्त्यक्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥”
अथ श्रवदाहविधिर्यथा,—

“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः ज्ञात्वा अन्नं कृत्वा
स्थापयेत् । ततो गतप्राणं स्थापयित्वा वाससा
सञ्च शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकृपायां भूमौ दक्षि-
णाशिरसं स्थापयेत् । ततो वृतेनाभ्यष्य,
ॐ गद्यादीनि च तोर्यानि ये च पुराणाः श्रुति-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रं च गङ्गां च यमुनां च सरिद्धराम् ॥
कौशिकीं चन्द्रभागां च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशं गङ्गायां सरयुं पनसां तथा ॥
वेणवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्थापयेत् । वस्त्रान्तरं
परिधाय उपवीतसुत्तरीयं दत्त्वा चन्दना-
दिनोपलिप्य कर्मावासिकानेचहृयसुखात्मकेषु
सप्तच्छिन्द्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्या-
दिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-
च्छाद्य बहेयुः । बह्वनकाले आमपात्रस्य तद-
न्नाहं वस्त्राहं त्यजेत् अहं पिण्डार्थमवशेषयेत् ।
ततोऽभिदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-
न्नाहं तिलसहितं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतया उत्त-
रजेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
पातितवामजातुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ
अपहता सुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षि-
णाशरेखां कुर्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्य ॐ
एहि प्रत सौम्य गन्धर्वैः पथिभिः पूज्यैर्भि-
र्देवैश्च भविष्ये भद्रं रयिच नः सर्ववीरं
नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यासुकगोत्र प्रेता-
सुकदेवश्मैत्रवने निज इत्यनेन जयेत् । ॐ
अद्यासुकगोत्र प्रेतासुकदेवश्मैत्रवने तत्तत्सुप-
तिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् । पिण्ड-
पात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनंजनं तूर्णां
गन्धादिदानं सामगतेरेषान् नावाहनमिति
विशेषः । ततः पुत्रादिः ज्ञात्वा चितां रक्षयित्वा
तत्र दारुचयं कुर्यात् । तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं
दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं असेत् ।
नार्थास्तत्तानदेहत्वं सामगतेरेषां उत्तराशिर-
स्त्वम् । ततो देवाश्चापि सखाः सर्वे हुताशनं
गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वायं
गृहीत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानतावाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चलमागतम् ॥
वस्त्रांघ्रिभस्मायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिशान् लोकान् च गच्छतु ॥
इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासुखः
शिरःस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहे नरमित्येव पाठः
न नारीमित्यहः । ततो दाहे वृत्ते प्रादेश-
प्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चितामिं सप्त-
वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक-

दाहकः

क्रमेण चितामौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण क्रचा-
दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं वक्तुं पठित्वा
चितास्थवल्गुहारापरि सप्तप्रहारा देयाः तमधि-
मपश्यद्विन्वाभावर्त्तनं ज्ञातुं नदीं गन्तव्या ।
नमं श्रवं न दहेत् श्रवसन्निवन्वादि सप्तशान-
वासिचाङ्गाकादिभ्यो दद्यात् । स्तिकां रज-
स्वलां च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपत्रगणं जल-
पूशं कृष्णं आपोहिष्टीयवामदेखादिभिरभिमन्त्र्य
स्थापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं
निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः
कार्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः
प्रयोगदानाभिर्ज्ञं स्थानकारिकं प्रार्थयेयुः । उदकं
करिष्याम इति तेन च कुरुक्ष्वं मा चैवं पुन-
रित्युक्तवर्षे प्रेते कुरुक्ष्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे
एते वृक्षपुरःसरमवतरणं जले । ततः परिहित-
वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो
दक्षिणासुखाः ॐ अपनः श्रोतुचदयमित्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोच्य
एकवस्त्राः सप्तत्रिंशोऽन्वयाचम्य दक्षिणा-
सुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतमसुक-
देवश्मैत्राणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः
यजुर्वेदिनाम् असुकगोत्रं प्रेतासुकदेवश्मैत्र-
वने तिलोदकं हृष्यस्वति एकाङ्गलिदानमाव-
श्यकं अङ्गलित्रयदाने फलातिशयः । ततः पुनः
ज्ञात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्यम् ।
ततः साङ्गले उपविश्य,
मातुष्यं कदलीस्तम्भनिःसारं सारमार्गम् ।
यः करोति स संमृष्टो जलपुङ्गवस्तम्भे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थोस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्ती वसुमती नाशसुदधिर्देवतानि च ।
प्रेतप्रस्थः कयं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्रेष्ठान्शु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्न-
पत्राणि दत्तेः खण्डयित्वा शमीं पापं शमय-
त्विति शमीं सृष्ट्वा अश्वेव स्थिरो भूयासं इत्य-
श्मानं पदा सृष्ट्वा अग्निर्नः शर्मे यच्छतु इति
अग्निं सृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा ह्योगि-
ति मन्त्रेण द्वावपि सृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्पं
पांशु सृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेयुः । दिवा
चैहाहसदा रात्रौ आमप्रवेशः रात्रौ चैतदा
दिवसे । अशक्तौ ब्राह्मणादुमर्त्तं गृहीत्वा काल-
प्रतीक्ष्य विना प्रवेशयन् ॥ इति मुहूर्तचक्रम् ॥
दाहकः, पुं, (दाहतीति । दह + कृत् ।) चिपकः ।
रक्तचिपकः । इति राजनिर्घण्टः । दाह-
कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ॥ २॥ २५॥
“क्षेत्रे वृक्षवनग्रामविहीतखलदाहकाः ।
राजपद्मभिगामी च दग्धयास्तु कटाभिना ॥”
उज्जयिणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“काष्ठिकं दधितेजस्तु वक्षीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं वक्ष्यं सन्तर्प्य परम् ॥”)

दिक्

दाहध्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ध्वरः ।) गात्रव्यासा-
युक्तध्वररोगः । तस्यैवधम् । यथा,—
“पीतं वृश्चिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहध्वरश्च परमेधरः ॥”

इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

दाहनं, स्त्री, (दह + शिच् + भावे लृट् ।) भस्मी-
करणप्रेरणम् । दाहकरण इति भाषा ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकखे ॥ १॥ ६२॥

“कलौ कलुषमुष्केभ्यो दाहनायामिच्छिपिणी ॥”)

दाहध्वरः, पुं, (दाहार्थं क्षिपते गन्धर्वादिभिरिति ।
ह + अप् ।) श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाहध्वरणं, स्त्री, (दाहस्य ध्वरणं यस्मात् ।)
वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दाहागुरु, स्त्री, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनागुरु २ दाह-
काष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६
वनवल्गुम् ७ । अस्थिगुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । केशवर्धनत्वम् । वर्यत्वम् । केशदीपना-
शित्वम् । सततसौगन्ध्यविकारकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दिक्, [श्र] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या ।
दिश + “अतिगृह्णति ।” ३ । २ । ५६ ।
इति क्तिन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्वपश्चिमदक्षि-
णोत्तरादिरूपा । तत्पर्यायः । ककुम् २ काष्ठा
३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥
निदेशिनी ६ दिशा ७ ककुमः ८ हरितः ९
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्ठाः ४
काष्ठाः ५ योमः ६ ककुमः ७ हरितः ८
इत्यर्धौ दिशामाणि । इति वेदनिघण्टौ १
अध्यायः ॥ अस्या कुत्पत्तिर्यथा,—

“कृत्वैवमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्येत यथा सा दिगिति स्मृता ॥”
तस्या वायोर्गुणाः ।

“विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदीवकतु ।
सर्वभूनिन्दको हन्ता सत्योत्पातपुरःसरः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सा दशधा यथा । पूर्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा
३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७
रेशानी ८ ऊर्ध्वम् ९ अधः १० ॥ * ॥ तासां
उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“श्वश्रु राजन्नवहितः प्रजापाल ! कथामिहाम् ।
यथा दिशः ससुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! ॥
ब्रह्मणः खजतः खडिमादिसर्गं ससृज्यते ।
चिन्ताभूम्भजती को मे प्रजाः खडा धरिष्यति ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं व्रजत्वह ।
प्रादुर्भूयुः श्रोत्रेभ्यो दृष्ट कन्या महाप्रभाः ॥
पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।
ऊर्ध्वाध एव यमुखाः कन्या ह्यासंस्तदा वृष ! ॥
तासां मध्ये चतसस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः पञ्चम्यो महाभागा गाम्भीर्येण समन्विताः ॥

दिक्करि

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकलमम् ।
अवकाशम् नो देहि देवदेव प्रजापते । ॥
यच्च तिष्ठामहे सर्वं भर्तुभिः सहिताः सुखम् ।
प्रत्यक्षं महाभाग ! देहि नोऽवकाशम्भव ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्मास्मत्तत् सुश्रोतुः शतकोटिप्रवृत्तरम् ।
तस्यान्ते स्नेह्या तुष्टा उच्यतां मा विलम्बय ॥
भर्तुः च वः प्रयच्छामि ब्रह्मा रूपस्त्रिनोऽनघाः ।
यथेष्टं गन्तव्यं देष्टो यस्या यो रोचतेऽमुना ॥
एवमुक्त्वा च ताः सर्वं यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥

ब्रह्मा तु लोकपालास्तु ताः कन्याः पुनराकलयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्ध्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेष्टाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्ध्वं स्वधमधिष्ठाय शेषायाधोऽवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिर्यं प्रादात् दिशोऽपुनः ।
दशमीं भर्तृनाम्नस्तु ऊर्ध्वान्मोदनः प्रभुः ॥
ततः प्रवर्तत ताः देवः सन्प्राद्याः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥३॥

न्यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परमसहस्र-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीर्हेतुत्वम् । निर-
लम्बम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिय-
द्वेषभाक्तम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।

“वमबद्रथयोगानां दिग्यं सम्यकीर्तिता ॥”)
दिक्, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वि-
तत्वात् । क + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
२२ अध्याये ।

“दिक्करस्तद्वत् प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”)

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + णिनिः + ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवश्यं रतः ॥
दिक्करस्तद्वत् प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्प्रयुजिता देवी तस्मादिक्करवासिनी ॥”

इति कलिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + कै +
कः । तत्तदाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“अस्ति ताटकश्रेते तु सरो मानससन्निभम् ।
यच्च साक्षं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुर्वते नरशार्ङ्ग ! सर्वपङ्कजशोभते ।
तस्य पद्मान्ध्रपूर्वभागेभ्यश्च सरिच्चयम् ॥

दिग्गज

अवतीर्णं प्रयागेव दक्षिणं वागमं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाकणा ॥
दिग्गजचोत्रं वाता तेन दिक्करिका कृता ॥”

इति कलिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + ङीप् ।) युवती । इति
हिमचन्द्रः । १ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशो पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।
तद्यथा । प्राच्याधिपो रविः । अधिकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतीत्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—

“सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सौहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अण् ।) पूर्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वज्रिः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैऋतकोणे निर्ऋतः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुतः ।
उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।

“यत्राच्यन्ति विधिना दिक्पालादीन् कर्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदं विधिं भागवतं शुक्लम् ॥”

दिक्मूलं, स्त्री, (दिशि मूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—

पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः ।
तथा च ।

“शुक्रादिद्वन्द्वे न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्द्योच्च दिने न शुक्रककुभं यास्यां गुरौ न
ब्रजेत् ।

शूलानीति विलङ्घ्य यानि मनुजा ये वित-
काभाशया
भटाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शुक्रेण तुल्या
अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

केवाचिन्मते ।

„—बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।

ईशाने ज्वलने चैव नैऋते मारुते तथा ।

न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”

इति सुखबोधः ॥

दिग्गवरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्घ-
त्वात् तयात्वम् ।) शिवः । सपथः । (स तु
जेनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । २२ ।

“दिग्गवरा मध्वमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।

चैतन्यव्याप्तिर्दृष्टेरान्ध्रामश्रुतैरपि ॥”)

तमः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नमो, चि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।

“एकाकी गृहसन्तः पाणिपात्रो दिग्गवरः ।
सोऽपि संवाक्यते लोकं तद्व्याप्य पश्य कौतुकम् ॥”)

दितिजः

दिग्गवरी, स्त्री, (दिग्गवर + ङीप् ।) दुर्गा ।

दिग्गवरस्य पत्नी । इति कुलाचलः ॥ नमो, चि ।

इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।

“महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्गवरीम् ॥”)

दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्गजस्त्री । यथा,—

“ऐरावतः पुच्छरीको वामनः कुसुमोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥”

इत्यमरः । १ । १ । ४ ॥

इते क्रमेण पूर्वाद्यादिदिशां हस्तिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिक्षते लिप्यते च विधादिना इति ।

दिह + क्तः ।) विधाक्तवान् । तत्पठ्यायः ।

लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,

राभायणे । २ । ३० । २६ ।

“सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥”)

जोहः । अग्निः । इति हिमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।

इत्यन्यपालः ॥

दिग्धः, चि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।

घे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सचन्दनोष्णीरन्ध्रालदिग्धः

श्रीकाजिनागाद् द्युमिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)

शिवः । इति हिमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“मणिकर्ता गणपतिदिग्वासाः काम एव च ॥”)

नमो, चि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“आत्मातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”)

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्कृतलोकानां विजयः ।)

विदया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्कर-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकारे दिह इति क्त्वा कायति

शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्तुङ्गजिह्वः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिनं, चि, (दीयते कृति । हो अवलम्बने + क्तः

“दातस्यतीति ॥” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)

द्विजम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दुः काला इनायुः सिंहिका
तथा ॥”)

इयं कश्यपपत्नी च । (हो + भावे क्तिन् ।)

खल्वनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषः,

पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, चि ।

यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।

“राये च नः स्वपथाय देव दितिं च राखा-
दितिसुख्य ॥”

“दितिं दातारं च राख देहि ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +

ङः ।) दैत्यः । इति हिमचन्द्रः । २ । १५२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।

“ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकश्च

जेता दिपूनां प्रवरः सुराणाम् ॥”)

दाहः

तज्जातीयैर्नरैः सन्धक्दीक्षायाः सकलाः क्रियाः ॥”
अथ श्रवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः ज्ञात्वा अन्नं ज्ञात्वा
स्थापयेत् । ततो गतप्राणं स्थापयित्वा वाससा
सचं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षि-
णाशिरसं स्थापयेत् । ततो हस्तेनाभ्यष्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रं च गङ्गां च यमुनां च सरिद्धराम् ॥
कौशिकीं चन्द्रभागां च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशां गङ्गां च सरयुं पनसां तथा ॥
वेणवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः कागरास्तथा ॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्थापयेत् । वस्त्रान्तरं
परिधाय उपवीतसत्तरीयश्च दत्त्वा चन्दना-
दिनोपलिप्य कर्गनासिकानेत्रहृदयसुखात्मकेषु
सप्तश्लिष्टेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तद्भावे कास्या-
दिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-
च्छाद्य बहेयुः । वह्निकाष्ठे आमपाचस्यं तद-
न्नाहं वस्त्राहं त्यजेत् अहं पिण्डार्थमवशेषयेत् ।
ततोऽभिदाना पुत्रादिचित्ताभूमौ गत्वा तद-
न्नाहं तिलसहितं पिण्डदानेनिकर्तव्यतया उत्-
त्यजेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
पातितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ
अपहता सुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षि-
णाशरेखां कुर्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्थं ॐ
एहि प्रत सौम्यं गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वैरेभि-
र्देह्यस्तभ्यं द्विविधं भद्रं रयिच नः सर्ववीरं
नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यासुकगोत्र प्रेता-
सुकदेवशस्मिन्नघने निच इत्यनेन जपेत् । ॐ
अद्यासुकगोत्र प्रेतासुकदेवशस्मिन्नेतत्तेऽस्तसुप-
तिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् । पिण्ड-
पात्रप्रक्षालनजन्येन तदुपरि प्रत्यवनेजनं तूष्णीं
गत्यादिदानं सामगतेरेषान्ता नावाहनमिति
विशेषः । ततः पुत्रादिः ज्ञात्वा चितां रचयित्वा
तत्र दाहचयं कुर्यात् । तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं
दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं असेत् ।
नास्तीक्ष्णतानदेहत्वं सामगतेरयो उत्तराशिर-
स्त्वम् । ततो देवाद्याग्निसुखाः सर्वे हुताशनं
गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वापि
गृहीत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानतावाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चव्रतमागतम् ॥
वस्त्रांश्चर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् च गच्छतु ॥
इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासुखः
शिरःस्थानं दद्यात् । स्त्रीदाहे गरमिकेव पाठः
न नारीमिदं ॥ ततो दाहे हस्ते प्रादेश-
प्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चितायि सप्त-
वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक-

दाहकः

क्रमेण चितामौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण कृत्वा-
दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सज्जत् पठित्वा
चितास्यज्वलदाहपरि सप्तपहारा देयाः तमपि-
मपश्यद्विज्जामावर्त्तनं कर्तुं नदीं गन्तव्या ।
नमं श्रवं न दहेत् श्रवसन्निववल्कादि स्तम्भान-
वानिषाच्छाणादिभ्यो दद्यात् । स्तिकां रज-
सलाञ्छ वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्यं जल-
पूर्णकुम्भं आपोहिष्टीयवामदेखादिभिरभिमन्त्र्य
स्थापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं
निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः
कार्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः
प्रयोगदानाभिर्ज्ञं ज्ञानकादिकं प्रार्थयेयुः । उदकं
करिष्याम इति तेन च कुरुष्व मा चैवं पुन-
रित्यश्रुतवर्षे प्रेते कुरुष्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे
दत्ते हृत्पुनः सरमवतरणं जपे । ततः परिहित-
वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो
दक्षिणासुखाः ॐ आपनः शोमुचदयमित्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोच्य
एकवल्काः सप्तत्रिंशद्योऽन्याचम्य दक्षिणा-
सुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतमसुक-
देवशस्मिन् तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः
यजुर्वेदिनान् असुकगोत्र प्रेतासुकदेवशस्मिन्ने-
तत्ते तिलोदकं लप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमाव-
श्यकं अञ्जलिचयदाने फलातिशयः । ततः पुनः
ज्ञात्वा जलाद्रुत्थानं बालपुरःसरं कार्यम् ।
ततः साङ्गो उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गम् ।
यः करोति स संश्लो जलपुङ्गवसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कस्मैभिः स्मृशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशसुदधिदेवताणि च ।
जेनप्रत्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्रेष्ठान्शु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुहूर्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्न-
पत्राणि दत्तोः खण्डयित्वा शमीं पापं शमय-
त्विति शमीं सृष्ट्वा अर्घ्यं स्थिरो भूयासं इत्य-
श्वानं पदा सृष्ट्वा अग्निर्गः शस्मै यच्छतु इति
अग्निं सृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा स्तोमि-
तिमन्त्रेण द्वावपि सृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्प
पाञ्च सृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विप्रैः । दिवा
वेदाहस्तदा रात्रौ यामप्रवेशः रात्रौ चैतदा
दिवसे । अशस्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा काल-
प्रतीक्ष्य विना प्रवेष्टव्यम् ॥ इति श्रुतित्वम् ॥
दाहकः, पुं, (दाहतीति । दाह + कृत् ।) चित्रकः ।
रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाह-
कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ॥ २॥ २८५ ॥
“चैववैश्वनयामविधीतखण्डाहकः ।
राजपद्मभिगामी च दग्धयास्तु कटादिना ॥”
उष्णगुणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“काष्ठिकं दधितैस्तु वस्त्रोपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रश्रेष्ठिं वस्त्रं सन्तर्पणं परम् ॥”)

दिक्

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः ।) गात्रज्वाला-
युक्तज्वररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“धीतं वृषिकमूलान् पथ्यधितजलेन वै ।
सार्धं विनाशयेद्दाहज्वरश्च परमेष्ठिनः ॥”

इति मारुते १६३ अध्यायः ॥

दाहनं, स्त्री, (दाह + शिच् + भावे ल्युट् ।) भस्मी-
करणप्रेरणम् । दाहकरण इति भाषा ॥ (यष्टे,
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ १॥ ६२ ॥

“कणौ कलुषमुक्तेभ्यो दाहनायाचिह्नपिणौ ॥”)

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं श्रियते गम्यतेऽस्मिन्निति ।
ह + अप् ।) स्तम्भानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाहहरणं, स्त्री, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।)
वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दाहागुरु, स्त्री, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनागुरु २ दाह-
काष्ठम् ३ धृपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६
वनवल्कलम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । केशवर्द्धनत्वम् । वर्यत्वम् । केशदोषना-
शित्वम् । सततसौगन्धविस्तारकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दिक्, [श्रु] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या ।
दिश + “कृत्विग्दृशिति ।” ३ । २ । ५६ ।

इति क्तिन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्वपश्चिमदक्षि-
णोत्तरादिरूपा । तत्पर्यायः । ककुम् २ काष्ठा
३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः ॥ १॥ १८ ॥
निदेशिनी ६ दिशा ७ ककुम्भः ८ हरितः ९
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्ठाः ४
काष्ठाः ५ शोमः ६ ककुम्भः ७ हरितः ८
इत्यष्टौ दिशामानि । इति वेदनिघण्टौ १
अध्यायः ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“कृत्वेवमवधिं तस्मादिदं पूर्वं च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्येत यथा सा दिगिति स्मृता ॥”
तस्या वायोर्गुणाः ।

“विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् ।
सर्वैर्भुजिन्दको हन्ता क्षात्रोत्पातपुरःसरः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सा दशधा यथा । पूर्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा
३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७
ऐशानी ८ ऊर्ध्वम् ९ अधः १० ॥ * ॥ तासां
उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“अग्रे राजन्नर्वाहतः प्रजापालः कथामिषाम् ।
यथा दिशः ससुतपत्ताः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपतिः ॥
ब्रह्मणः खजतः खट्वादिर्गर्गं ससुतयति ।

चिन्ताभूम्भहती को मे प्रजाः खट्वा परिधायि ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं ब्रजतिह ।

प्रादुर्भूतः श्रोत्रेभ्यो दश कथा महाप्रभाः ॥
पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।

ऊर्ध्वाध एव समुखाः कथा क्षासंस्तदा वृषः ॥
तासां मध्ये चतसस्तु कथाः परमश्रीभगाः ।

याः पश्यन्तो महाभागा गाम्भीर्येण समस्विताः ॥

दिक्करी

ता कपुः प्रणयादेवं प्रणापतिमकल्पयन् ।
अवकाशस्तु नो देहि देवदेव प्रणापति ! ॥
यच्च तिष्ठामहे सर्वं भर्तुभिः सहिताः सुखम् ।
प्रत्यक्ष महाभाग ! देहि नोऽथक्तसम्भव ॥
ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माण्डमेतत् सृज्योग्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्यान्ते खेच्छया तुष्टा उच्छता मा विलम्बय ॥
भर्तुः च वः प्रयच्छामि हृष्टा रूपस्त्रिनोऽनघाः ।
यद्येदं गन्धर्वा देशो यस्या यो रोचतेऽपुनः ॥
एवमुक्त्वा ताः सर्वा यद्येदं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥

हृष्टा तु लोकपालास्तु ताः कन्याः पुनराकृत्यन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामित्राय स प्रादादयमेत्यां यमाय च ।
निकर्ताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेवाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोऽवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दृष्ट्वा भर्तुर्नाम्नस्तु ऊर्ध्वगान्धोदनः प्रभुः ॥
ततः प्रवृत्तिं ताः देवः सन्प्रादात् पर-

कीर्तिताः ॥

इति वराहपुराणम् ॥३॥

न्यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परममहत्त्व-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । निवृ-
त्तम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादियप-
देशभाक्तम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुश्रुते । १ । ४३ ।

“वसनद्रव्ययोगानां दिग्यं सम्यकीकृता ॥”
दिक्ः, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वि-
तत्वात् । कृ + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धनकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।

“दिक्करस्तद्वयः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”)

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + निनिः + डीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवशे रतः ॥
दिक्करस्तद्वयः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्प्रधुविता देवी तस्मादिक्करवासिनी ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्याये ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सक्ता-
श्चात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + कै +
कः । ततश्चाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“अस्ति ताटकश्रेष्ठे तु सरो मानससन्निभम् ।
यच्च साहं शैलपुत्रा जलश्रीर्वा सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्ङ्ग ! स्वर्गपङ्कजशोभिते ।
तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागेऽथ सन्निभम् ॥

दिग्गम्ब

अवतीर्थं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाकृता ॥
दिग्गजस्यैवैवञ्चानाता तेन दिक्करिका कृता ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्याये ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + डीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।
तद्यथा । प्राच्याधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतीच्याधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—

“कर्म्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यश्चिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अण् ।) पूर्वादिदिशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वज्रः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैऋतकोणे निकर्तः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुतः ।
उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अगस्त्यः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।

“यच्चाद्येयं विधिना दिक्पालादींस्तु कर्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदं विधिं भागवतं शुक्रम् ॥”

दिक्शूलं, स्त्री, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विषय-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—

पश्चिमायां शुक्ररवौ । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां हस्तसतिः ।
तथा च ।

“शुक्रादिद्यदिने न वारुणादिशं न चोक्ते चोत्तरां
मन्द्येऽपि दिने न शुक्रककुम्भं वास्यां गुरौ न
ब्रजेत् ।

शूलानीति विलङ्घ्य यानि मनुजा ये वित-

लाभाशया

भट्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुला
अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंख्यः ॥

केयाचिन्मते ।

„—कौथे गुरौ दक्षिणाम् ।

ईशाने ज्वलने चैव नैऋते मारुते तथा ।

न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीक्षां रविशुक्रयोः ॥”

इति सुखबोधः ॥

दिग्गम्बरः, पुं, (दिगेव गम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्घ-
त्वात् तयात्वम् ।) शिवः । अथवाः । (स तु
जेनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।

“दिग्गम्बरा मन्त्रमन्त्रमाहुरापादमस्तकम् ।

चैतन्यव्याप्तिसंज्ञेऽनन्तान्तराश्रितैरपि ॥”)

तमः । इति मेदिनी । २, २६७ (नये, वि ।

यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४४ ।

“एकाकी गृहसन्तप्तः प्राणिपानी दिग्गम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोकं दृष्ट्वाया पश्य कौतुकम् ॥”)

दितिजः

दिग्गम्बरी, स्त्री, (दिग्गम्बर + डीप् ।) दुर्गा ।
दिग्गम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्कवः ॥ नये, वि ।
इत्यमरः । ३ । १ । १६६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
“महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्गम्बरीम् ॥”)

दिग्गम्बः, पुं, (दिशो गम्बः ।) दिग्गच्छी । यथा,—
“ऐरावतः पुच्छरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गम्बः ॥”
इत्यमरः । ३ । १ । १४८ ॥

इति क्रमेण पूर्वादादिदिशां चक्षिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिश्यते लिप्यते स्त विधादिना इति ।
दिह + क्तः ।) विधातृवाक्यः । तत्पर्यायः ।
लिप्यकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३० । २३ ।

“सा विहा बहुभिर्वाक्यै दिग्धैरिव गणाङ्गना ॥”)

क्षेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
इत्यन्यपालः ॥

दिग्धः, वि, (दिह + क्तः ।) लिप्यः । इति मेदिनी ।
धि, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सचन्द्रोऽशीरन्ध्रालदिग्धः

श्रीकामिनागाद् तुनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । २३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”
नये, वि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“आत्मातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”
दिविजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)

विदाया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्कर-
दिविजयः पाण्डवदिविजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाये दिङ् इति क्त्वा कायति
शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्तुङ्गहिम्नः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, वि, (दीयते स्मेति । हो अवस्त्रकने + क्तः
“दातिस्यतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)

द्विजम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दुः काला दनायुः सिंहाका
तथा ॥”)

इयं कश्यपपत्नी च । (हो + भावे क्तिम् ।)
खल्वनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषे,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (वातरि, वि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।

“राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्त्रा-
दितिसुख्य ॥”

“दितिं दातारं च रास्त्र देहि ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
कः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।

“ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्कक्षं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥”)

दिधिषुः

दितिसुतः, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः ।
१ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १५ ।

“दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ॥”

दित्यः, पुं, (दितौ भवः । दिति + यत् ।) दैत्यः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (हिदनाहं धान्यादौ,
ज्ञौ । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । १० ।

“दित्यवाह्यो विराट् कृन्दः ॥”

“दोऽवखण्डने क्षिप्तप्रथयः । दितिं खण्डन-
मर्हति दित्यं धान्यं वदति दित्यवाट् ॥” इति
तद्गाथे महीधरः ॥

दिद्युत्, जि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत् + “द्युति-
गामिजुहोतीनां च ।” ३ । २ । १७८ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या क्षिपि द्वित्वे “द्युतिस्त्रायोः
सम्प्रसारणम् ॥” ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य
सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति सुग-
बोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १३ । ७ ।
“यथासमा अजगो दिद्युतो दिवः ।”

“असमा विषमा जगत्प्रकारा दिद्युतः दीप्तीर-
जनः अजनयः ॥” इति तद्गाथे सायनः ॥
वचम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ६६ । ७ ।

“अस्तुर्न दिद्युत्क्षिप्तप्रतीका ॥”

दिधिवायः, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा +
“दिधिवायः ॥” उणां ३ । ६७ । इति आयः
धातोर्द्विर्लङ् इत्वं युक् च ।) आरोपितबन्धुः ॥
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादिहतिः ॥ (धारके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।

“मित्र इव यो दिधिवायो भूदेव आदेवे जने
जातवेदाः ॥”

“दिधिवायो धारयिता भूत ॥” इति तद्गाथे
सायनः ॥ उज्ज्वलदन्तस्तु “दिधिवायः ॥” इति
उणादिरुचं कल्पयित्वा दधिपूर्वात् स्यतेरायः
घत्वञ्च इति आख्याय दधिवायो घृतम् इत्युक्त-
वान् ॥)

दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यतीति । सो + बाहुल-
कात् कुः । यद्वा, दिधिषूं आत्मन इच्छतीति ।
सुप् आत्मनः क्त्वा । क्षिप् । बाहुलकात् कृत् ॥)
द्विरुदापतिः । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ (गर्मा-
घानकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।

“हृत्कथाभस्य दिधिषोस्तवेदं प्रत्युर्जनितमभि
सं वभूय ॥”

“दिधिषोर्गर्भस्य निघातुः ॥” इति तद्गाथे
सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । १५ ।

“ब्राह्मणो वीर्यं दिधिषुं पु रुषादेन भक्षितम् ।
श्रोत्रव्यात्मानसुखीशमप्रपत् कुपिता सती ॥”

“दिधिषुं मर्माघानकर्तारम् ॥” इति श्रीधरः ॥

दिरुदायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।

“अन्वासो न ये व्येष्टास आश्रवो दिधिषवो न
रथ्यः सुदानवः ॥”

“तथा दिधिषवो न वरुणा धारका इव ॥”
इति तद्गाथे सायनः ॥)

दिनक

दिधिषुः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्यं
इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति व्यजतीति । दा वा सो +
“अन्द्दन्फूजस्यति ॥” उणां १ । १ । ६५ । इति
कूपप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरुदा । वारह्व्यविवा-
हिता स्त्री । तत्पर्यायः । दिधीनः २ पुनर्भूः ३
दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहि-
हितायां कनिष्ठायां सद्यो अविवाहिता व्येष्टा
भगिनी । यथा, उद्वाहन्त्ये ।

“व्येष्टायां विद्यमानायां कन्यायासुक्ष्मतेऽनुजा ।
सा चाग्नेदिधिषूश्चैषा पूर्वा च दिधिषूः सुता ॥”

(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
“दधन्तं धनयसस्य धीतिमादिदयो दिधिष्वो
विभृताः ॥”)

दिधिष्वपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरुदा तस्याः पतिः
स्वामी । द्विरुदापतिः । (यथा, मनुः । १ । २७३ ।
“भातुर्न तस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्यो दिधिष्वपतिः ॥”)

दिनं, स्त्री, (द्यति खण्डयति महाकालमिति ।
दी छेदे + “बहुलमन्यत्रापि ॥” उणां २ । ४६ ।
इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्पर्यायः ।

घसः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्य-
मरः । १ । ४ । २४ ॥ भास्वरः ६ दिवा ७ । इति राज-
निघण्टुः ॥ वारः ८ अंशकः ९ दु १० अंशकम्
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ ।
“दिनेषु गच्छतस्तु नितान्तपीवरं
तदीयमालीनसुखं क्षनद्वयम् ॥”)

तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदशालकम् । पिष्टमाने
गोत्रात्ममासालकम् । देवास्तुरमाने वन्धरा-
त्मकम् । ब्रह्ममाने दिशद्विसहस्रयुगात्मकम् ।

मनुष्यमाने जज्ञाणो दिनस्य संख्या ८०,०००,
००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौर-
सावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधम् । यथा,—

सावनं दक्षाः षष्टिरहः खलयखगुणांशाद्या-
स्तदेनं भवेत् ॥ १ ।

उदयादोदयाद्भागोर्भौमसावनवासराः । २ ।
तिथिनेकेन दिवसश्चाक्रमाने प्रकीर्तितः । ३ ।

आयुर्द्वये स्युतं प्राचीर्गोत्रं षष्टिनादिकम् ॥ ४ ॥
जीमन्तवाहनमते तु सूर्यकिरणवच्छिन्नचतु-
र्यमयुक्तम् ॥

दिनं, स्त्री, (दो छेदे + इनच् ।) सूर्यकिरणा-
वच्छिन्नकालः । तद्वैदिकपर्यायः । वस्तोः १
दुः २ भाद्रः ३ वासरम् ४ खसरान् ५ प्रंसः ६
घर्मः ७ हणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवे-
दिवे ११ दविदवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि ।

इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ सिंह-
कन्यातुलाट्टिककज्जम्भीरनलयाणि । यथा,—

“अजगोपतिपुष्पं च कर्कधन्विष्ठगास्तथा ।
निशासंज्ञाः सुताश्चेते श्रेयाश्चाव्ये दिनात्मकाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकरः, पुं, (करोतीति । क् + अच् । दिनस्य
करः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।

दिम्य

“दिनकरपरितापात् क्षीयतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुक्षैर्वीचमाणा वनान्ताः ॥”)

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्यस्य आत्मजा ।)
यमुना । इति जलायुधः ॥

दिनकेशरः, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अम्बकारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] स्त्री, (दिनस्य ज्योतिः ।)
आतपः । इति राजनिघण्टुः ॥

दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः ।
दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रखीः, पुं, (दिनं प्रखयतीति । प्र + खी +
क्षिप् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्के-
हणः । सूर्यपर्यायत्वात् ॥)

दिनवल्, पुं, (दिने वलं यस्य ।) पञ्चमवस्त्रसम्प-
माद्यमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥
(सूर्यगुरुसुक्रग्रहाः । इति दृष्टान्तात्मकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १८ ।
“दिनमणिमखलमखन ! भवखण्डन !
सुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हरे ! ॥”

अर्कहृत्तः । सूर्यपर्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मूलकमिव ।
दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्वाम्निः ।
उदयानलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांशः, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्राक्कमध्याह्ना-
पराह्णसायाह्नादिः । इति राजनिघण्टुः ॥

दिनादिः, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिवाव-
सानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । १ ।

“दिनान्तरस्थोऽभ्युपशान्तमन्त्रयो
निदाघकालः ससुपागतः प्रिये ! ॥”)

दिनान्तकः, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अम्ब-
कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, स्त्री, (दिनस्य अवसानं यत्र ।)
दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा,
रघुः । २ । ४५ ।

“दिनावसानोत्सुकवालवत्सा
विखण्यतां धेनुरियं मर्ह्ये ॥”)

दिनिका, स्त्री, (दिनं कृत्यहेतुतया अख्ययति ।
दिन + ठन् ।) एकदिनकृतकर्मप्रत्ययम् । इति
शब्दमाला ॥

दिनम्, क ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
न्त्यात्वं संक-सेट् ।) क ङ, दिम्ययति । सङ्घातो
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सक-सेट् ।) इ क, दिम्ययति । नोदः प्रेर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्य, ञ क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
उभं-सक-सेट् ।) ओष्ठजन्यश्लेषोपधः । ह्रस्वो-
पधः ।

दिव

खरी । अ क, दिव्ययति दिव्ययते । सङ्गातो राशीकरणम् । एवः कैचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

दिलीपः, पुं, सूर्यवंशीयराजविशेषः । सूर्यवंशे दिलीपनामासौ हौ ह्यौ जातौ एकः अंशुमतः पुत्रः भगीरथपिता अपरः दशरथप्रपितामहश्च । इति रामायणम् । (यथा च हरिवंशे । १५ । १२-१४, २३-२५ ।

“सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवान् ।

दिलीपस्तनयस्तस्य खड्गाङ्ग इति विद्युतः ।

येन स्वर्गादिहागत्य सुहृत्तं प्राप्य जीवितम् ।

अयोधुसन्विता लोका बुद्ध्या सखेन चानघ ॥

दिलीपस्य तु दायादौ महाराजो भगीरथः ।

यः स गङ्गा सरिच्छेदामवातारयत प्रभुः ॥”

“अनभिजस्य धर्मात्मा विद्वान् इतिदहोभवत् ।

दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ।

दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नामाभवत् सुतः ।

अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबलः ॥

अवस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोभवत् ।

रामो दशरथात् जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशः ॥”

दिलीपराट्, [ज] पुं, (दिलीप एव राट् राजा ।)

दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिलीरं, स्त्री, शिलीमुखम् । इति चारावली । २५ ॥

दिव, इ प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) इ, दिव्यते । प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । दिव्यति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

दिव, क अर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, देवयति । अर्द्धे दह पीडनमिति मैत्रेयः । यातनं गमनं वेति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दिव, क उ परिकूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) क उ, परिदेवयते कश्चित्तस्य राट् न दुःखितः । इति ज्ञानाद्युधः । इति दुर्गादासः ॥

दिव, य उ जिगीषेष्कथोः । पणौ । द्युतौ । क्रीडायाम् । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट् । उद्दिष्टात् ङावेट् ।) य, दीयति । उ, देवित्वा तुत्वा । दीयमानं श्रितान् बाणान् । इति भट्टौ ताच्छील्यो शत्रुः शानः । पणिर्यवहारः स्तुतिश्च । यवहारस्तु क्रयविक्रयकृपः । द्युतावेवाकर्मकः । क्रीडायाम् दीयतेः करणस्य नित्यं कर्मत्वम् । तत्र द्युतीयाविभक्तिरेव विभाष्यते । इति साम्प्रदायिकम् । तेन अद्या दीयन्ते ह्यजेण इति कर्मणि प्रत्ययः स्यात् । अद्येदीयते ह्यजेणिति भावे प्रत्ययो न स्यात् अद्येदीयति ह्यजेण शुद्धरित्याप्यप्राप्तस्य कर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । तेनादुद्यम्यद्रामं ऋगेण ऋगलोचना । इति भट्टौ तु तेनेतिकरणं दृढाविवेकं न तु दीयतेः । तेनाकर्मकत्वात् राममित्यप्राप्तकर्तुः कर्मत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दिवकी

दिवं, स्त्री, (दीयन्त्यस्मिन्निति । दिव्य क्रीडायाम् + चणर्थे अघिकरखी कः ।) स्वर्गः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ३ । १० ।

“गच्छ वीर ! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ ॥

महि शक्रं दिवं गत्वा निःशङ्कः सुरसन्निधौ ॥”

आकाशम् । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ वनम् ।

दिव । इति हेमचन्द्रः । १२ । ५२ ॥

दिवसः, पुं, स्त्री, (दीयन्त्यस्मिन्निति । दिव + “दिवः कित् ।” उणा । ३ । १२१ । इति अथच् स च कित् ।) दिनम् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २७८ ।

“प्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।

श्रीश्लेषेण नलिण्या जीवन्मन्योऽस्तं तस्याः ॥”

दिवसकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । दिव-

सस्य करः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ११ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६३८ ।

“सुन्दरसखी दिवसकरविभे तुङ्गिणांशुरेखिव ॥”

दिवसमुखं, स्त्री, (दिवसस्य मुखम् ।) प्रभातम् ।

इति ज्ञानाद्युधः ॥

दिवस्यति, पुं, (दिवः पतिः । अनुक्तसमासः ।)

इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२ । ६ ।

“इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्यते ॥”

दिवस्ययिष्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च । “दिवसश्च पृथिव्याम् ।” ६ । ३ । ३० । इति दिवो दिवसादंशः ।)

रोदसी । स्वर्गभूम्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥

दिवसनाम्नोऽयम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । २३ ।

“तं देवा बुभे रजसः सुदंसं दिवस्ययिष्यो-

ररतिं योरिरं ॥”

दिव, अ, दिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ११ । ४४ ।

“सखा त्वा सुहृन्तश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥”

दिव, [न] पुं, (दिव्यत्वास्मिन्निति । दिव + “कनिन् युष्टवोति ।” उणा । १ । १५६ । इति सूत्रे

“बहुलवचनात् केवलादपि कनिन् ।” इति

उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन् ।) दिनम् । इत्युणादि-

कोषः ॥

दिवकरः, पुं, (दिवा दिनं करोतीति । क +

“दिवविभक्ति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।)

सूर्यः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । १८ ।

“उदितश्च तदा भागुक्तया दृष्टो दिवाकरः ॥”

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ काकः । पुष्पविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवकीर्तिः, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्तिर्यस्य ।

राजौ क्षीरकर्मनिवेधात् ।) नापितः । चण्डालः ।

(“राजौ न विचरंस्तुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।

दिव चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥”

१० । ५४ । इति मनुस्मृत्यात् अस्य दिवाचर-

त्वात् तथात्वम् ॥ यथा, मनुः । ५ । ८५ ।

“दिवकीर्तिस्तद्वशाच्च पतितं स्तुतिकल्पया ।

श्रवन्तस्तु अस्मिन्नेव सृष्टा कानेन शुध्यति ॥”

तथाच काशीखण्डे । ७८ । ८७ ।

दिविष

“दीक्षितो वा दिवाकीर्तिः पण्डितो वाप्य-

पण्डितः ।

तुल्यो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्षि-

काम् ॥”

उलूकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

दिवीटनः, पुं, (दिवा अटतीति । अट गतौ +

ख्युः ।) काकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

(चाण्डालः । “दिवीचरेयुः कार्यार्थं चिह्निता

राजशासनैः ॥” १० । ५४ । इति मनुशासनात् ॥)

दिवीतनः, त्रि, (दिवा भवः । दिवा + “सायं

चिरं प्राप्ते प्रगेयमेव्यष्टादशौ तुट् च ।” ४ । ३ ।

२३ । इति टुः तुट् च ।) दिनभवः । यथा,

भट्टिः । ५ । ६५ ।

“सायन्तनीं तिथिप्रख्यः पङ्कजायां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्था सदातन्वा ज्ञेययन्तौ सुचि-

क्षिता ॥”

दिवीम्बः, पुं, (दिवा दिवसे अम्बः ।) पंचकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७५ ।

“यत् मयूरजं सकोकिलचक्रवाकशुककारखव-

हारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु

तस्य दिवाम्बस्य करालवक्रस्याभिषेकः क्रियते

नेतत् मम मतम् ॥”) दिनान्ते, त्रि । यथा,—

“दिवीम्बाः प्राणिनः केचिद्राजावन्मासथापरे ।

केचिद्दिवा तथा राज्ञी प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥”

इति चण्डी ॥

दिवीम्बा, स्त्री, (दिवा दिवसे अम्बा ।) बल्लगुला

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिवीम्बकी, स्त्री, (दिवा अम्बकी दृष्टान्तक्रिया-

वर्जिता ।) कुङ्कुन्दरी । इति पुराणम् ॥

दिवीभीतः, पुं, (दिवा दिवसे भीतः ।) उलूकः ।

कुसुमाकरः । चौरः । इति मेदिनी । ते, १६७ ॥

(दिवसभीते, त्रि । यथा, कुमारः । १ । २२ ।

“दिवीकराद्रक्षति यो सुहासु

कीर्णं दिवाभीतमिवात्मकारम् ॥”)

दिवीभीतिः, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भव यस्य ।)

पंचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिवीमणिः, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव ।)

सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिवीमध्यं, स्त्री, (दिवा दिवसस्य मध्यम् ।)

मध्याह्नः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ५३ ॥

दिवीस्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा

यस्याः ।) बल्लगुला पक्षी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

दिविः, पुं, (दीयतीति । दिव्य क्रीडायाम् +

“इगुपधात् कित् ।” उणा । ४ । ११६ । इति इन्

स च कित् ।) चावपक्षी । इति शब्दमाणा ॥

दिविजः, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति । दिवि +

जन् + ङः । “प्रादृष्टशरतुकाजिद्विं जे ।” ६ ।

३ । १५ । इति सप्तम्या अनुक् ।) स्वर्गोधः ।

इति संक्षिप्तसारः ॥

दिविवत्, [द्व] पुं, (दिवि स्त्रीदतीति । सदृ +

किप् । सप्तम्या अनुक् । यत्त्वच् ।) देवः ।

दिवीकाः

इत्यमरः ११।१।७ (यथा, गीतगोविन्दे ॥६॥११।
 “साम्प्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वन्द्वैरमन्दाहरा-
 दानन्दैर्मकुटैर्नौलमणिभिः सन्दर्शितेन्द्री-
 वरम् ॥”
 स्वर्गवासिनि, त्रि। यथा, अथर्ववेदे १२।८।१००।
 “स्वधा पितृभ्यो दिविष्यताः ॥”
 दिविष्यः, त्रि। (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति। स्था + कः।
 अणुक्। “अन्वायगोभृमीति।” = ३।६७।
 इति वल्लभम्।) स्वर्गस्थः। इति संज्ञितसारः॥
 (यथा, महाभारते ॥११००॥२४।
 “ततो हतारिः सगर्गं सुखं वे
 प्रशाधि कृत्स्नं चिदिवं दिविष्यः ॥”
 कश्चित् व्यस्ततयत्वापि दृश्यते। यथा, भाग-
 वते ॥११२३॥२२।
 “नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशंस्त्रिः परीत्य
 विवेश वज्रं ध्यायती भर्तृपादम् ॥”)
 दिवी, स्त्री, (दिव + इत्। छदिकारादिति वा
 डीप्।) उपजिज्ञिकाकीटः। इति हारा-
 वली। १६०॥
 दिवोकाः, [स्] पुं, (द्यौः स्वर्गं आकाशो वा
 ओको यस्य।) देवः। चानकः। इति मेदिनी।
 से, ५४॥
 दिवोदासः, पुं, (दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्मै।)
 काशीराजः। स चक्रवर्तीयभीमरथराजपुत्रः।
 इति पद्मपुराणम् ॥
 (“अधीत्य चायुषो वेदमन्त्राद्वन्तरिः पुरा।
 आगत्य पृथिवीं काश्याज्जातो बाहुजवेश्मनि ॥
 नान्ना तु सोऽभवत् स्थातो दिवोदास इति
 क्षितौ ॥”
 “यत्स। वाराणसीं गच्छत्वं विन्ध्यवरवल्गुभाम् ॥
 तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
 बाहुजः।
 स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदावरः ॥”
 “अथ धन्वन्तरिं सर्वं वानप्रस्थाश्रमे स्थितम्।
 भगवन्तं सुरवेडं सुनिर्भङ्गुभिः स्तुतम् ॥
 काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयाव्विताः।
 स्वागतञ्च इति साह दिवोदासो यप्रोषणः ॥
 कुशलं परिपप्रच्छ तथामग्नकारञ्चम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “अथ खलु भगवन्तममरवरद्विगणवरिष्ठत-
 माश्रमस्य काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरि-
 मौपधेनववैतरणौरभ्यपूज्यतावतकरवीर्यगोपुर-
 रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 दिवोद्गवा, स्त्री, (दिवे वने उद्गवो यस्याः।)
 यथा। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दिवे स्वर्गे
 उद्गवो यस्य।) दिविजाति, त्रि ॥
 दिवौकाः, [स्] पुं, (दिवे स्वर्गं आकाशो वा
 ओको यस्य।) देवः। इत्यमरः ११।१।७॥
 (यथा, महाभारते ॥११००॥२११।
 “दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य वराधिपः।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाणिमेघञ्च विन्दति ॥”)

दिव्यः

चातकः। इति मेदिनी। से, ५४॥ स्वर्ग-
 चासिनि, त्रि। यथा, महाभारते ॥११६॥६।
 “सा तु विविक्षतवपुषः कश्मलाभिहताद्रुपः।
 दृष्ट्वा पथि गच्छन्ती वल्लभं देवान् दिवौकसः ॥”
 दिव्यं, स्त्री, (दिवे वने भवम्। दिव + यत्।)
 लवङ्गम्। इति मेदिनी। ये, ३१॥ हरिचन्द-
 नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अथपः। तद्देवा
 यथा, दिव्यतन्त्रे ब्रह्मसूतिः।
 “घटोऽभिवदकश्चैव विषं कोषञ्च पञ्चमम्।
 ऋक्षं तक्षुणाः प्रोक्ताः सप्तमं सप्तमायकम् ॥
 अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं धर्मेजं स्मृतम्।
 दिव्यान्वेतानि सर्वानि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”
 यथा विवरणं तत्तच्छब्दे केवाचित् परीक्षाशब्दे
 च द्रष्टव्यम् ॥३॥ गङ्गाजलस्यार्धपूर्वकश्चपयस्तत्र
 मिथ्याकथने दीवञ्च यथा,—
 “ब्रह्मणो वचनं अत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिर्नावरः।
 गङ्गातोयं करे लब्ध्वा स्त्रीकारञ्च चकार सः ॥
 गङ्गातोयसुपस्थं मिथ्या यदि वदेन्नरः।
 स याति कालस्तत्र यावद्दे ब्रह्मणो वयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥३॥
 गङ्गाजलादित्यर्धपूर्वकश्चपथे दोषो यथा।
 “तथा गङ्गोदकं तान्त्रं गोमयं गोरजस्तथा।
 सखं वा यदि वासत्वं यदि दिव्यं करोति यः ॥
 कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये।
 उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ॥
 तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्याप्रमृक्करयोनिषु।
 दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा यथा ॥
 गायत्रीरहितस्यापि नरकचोत्तरोत्तरम् ॥”
 इति गायत्रीतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥
 दिव्यः, त्रि, (दिवि भवः। यत्।) मनोज्ञः। दिवि
 भवः। इति मेदिनी। ये, ३१॥ (यथा, विष्णु-
 पुराणे ॥१६।१०४।
 “दिव्यमात्मवर्धरा ज्ञाता भूषणभूषिता।
 पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वचःस्थलं हरेः ॥”)
 दिव्यः, पुं, (दिवे वने भवः। दिव + यत्।) यवः।
 गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ भावविशेषः।
 यथा,—
 “शृणु भावचयं देवि! दिव्यवीरपशुकृमात्।
 दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरशोद्धतमानसः ॥
 सत्यमेवाहं परमं दिव्यभावविनिर्णयः।
 अज्ञानापरमं च वीरभाव इतीरितम् ॥
 मत्तं मनुष्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च।
 अज्ञानसाधनं भद्रं चित्तासाधनमेव च ॥
 एतन्ने कश्चित् सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये!।
 दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकासे सुलोचने ॥”
 इति काशीविलासतन्त्रम् ॥
 गायकभेदः। यथा,—
 “यत्तु तावां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन
 गाननया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसङ्ख्यं भेदा
 भवन्ति। दिव्या इन्द्रायदायः। अदिव्या
 मालादायः। दिव्यादिव्या द्वौपदादय इति
 वदन्ति तत्र तत्र अवस्थामेदेनैव नाधिकारवां

दिव्यश्च

भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे अगन्तनाधिका-
 नामिव नायकानामप्यानन्वं स्यात्। तथा हि
 इन्द्रादयो दिव्याः। अदिव्या माधवादयः।
 दिव्यादिव्या अर्चुनादयः ॥” इति रसमञ्जरी ॥
 (सात्वतस्य पुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते।
 ६।२४।६।
 “भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्टिर्देवावृधोऽन्वकः।
 सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजञ्च मारिव ॥”)
 दिव्यकुलं, स्त्री, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वान्द्युतलं कुल-
 मिति कर्मधारयः।) कामरूपे चोभकग्रैल-
 पूर्वभागस्यपुष्करिणीविशेषः। यथा,—
 “तद्दक्षिणे महाशैलेः चोभको नाम नामतः।
 तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी अवस्थिता ॥
 पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिरूपयिणी।
 एकञ्च पञ्चभिर्दुर्गायोनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ॥
 स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा।
 तच्छैलपूर्वभागात् कान्ता नाम महानदी ॥
 दक्षिणं सागरं याति प्रथमा चोत्तरस्रवा।
 दिव्यकुलं महाकुलं तच्छैलोपत्यकां गता।
 संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत्।
 दिव्यकुले नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् ॥
 सः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते ॥”
 इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥
 दिव्यगन्धं, स्त्री, (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य।)
 लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य-
 विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 दिव्यगन्धः, पुं, (दिव्यः गन्धो यस्य।) गन्धकः।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृति-
 र्विज्ञेया ॥)
 दिव्यगन्धा, स्त्री, (दिव्यो गन्धोऽस्याः।) स्थूलेका।
 महाचञ्चशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 दिव्यगायनः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः।)
 गन्धर्वः। स्वर्गागायकः। इति शब्दरत्नावली ॥
 दिव्यचक्षुः, [स्] त्रि, (दिव्यमनौकिकं चक्षुर्यस्य।)
 ज्ञानचक्षुः। यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे।
 “नमस्तुभ्यं विष्णवाय। नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥”
 स्त्री, ज्ञानात्मकचक्षुः। यथा,—
 “न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनेव खचक्षुषा।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् ११।८॥ “अतो
 दिव्यमनौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ॥”
 इति सङ्गीतायाम् श्रीधरस्वामी ॥ ३॥ (दिव्यं
 स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः।) स्वर्गीयचक्षुः।
 सुन्दरलोचनम्। उपचक्षुः। चक्षुमा इति
 भाषा। इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं, दिव्यं मनोज्ञं
 चक्षुर्यस्य। यद्वा, दिव्यं चक्षुर्ज्ञानिनेयं यस्मात्।
 कर्मनामस्य सूत्रवर्णनदृष्टमवलोचनेऽदस्य
 सर्व्वकसंहरणपरिज्ञानात् तथात्वम्।) सर्व्वकः।
 इति शब्दमात्रा ॥ सुगन्धभेदः। त्रि, (दिव्ये
 आकाशभूते चक्षुषी यस्य।) अन्धः। (दिव्ये
 सुन्दरे चक्षुषी यस्य।) सुलोचनः। इति
 मेदिनी। से, ६८॥

दिशसा

दिशर्तेजाः, [व] स्त्री, (दिशं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः । अस्याः सेवनेन दिशतेजोवर्ततेज-
आघातकत्वात् तथात्वम् ।) प्राची । इति राज-
निर्घण्टः । (दिशं तेजो यस्याः । अर्वाकिकतेजस्ये-
ति ।)

दिशदोहदं, त्रि, (दिशं स्वर्गीयं दोहदम् अभि-
लाषो यच्च ।) उपधाक्षितम् । देवदेयवस्तु ।
इति त्रिकाण्डशेषः । यथा, चारावली । २१ ॥

“वहीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य विद्वदे ।

उपधाक्षितकं दिशदोहदं तद्विद्वद्वाः ।

दिशपञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानां अन्तानां तत्तुल्य-
स्यादुगुणवद्भूतानां समाहारः पञ्चान्तम् ।
दिशं पञ्चान्तमिति कर्मधारयः ।) मिलित-
मवाप्यगवाधगवाधोत्तरीरमाचिकशर्करारूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

दिशपुष्पः, पुं, (दिशं मनोरमं पुष्पं यस्य ।) कर-
वीरः । इति राजनिर्घण्टः ।

दिशपुष्पा, स्त्री, (दिशानि मनोमानि पुष्पा-
यस्याः ।) महाप्रोक्षा । इति राजनिर्घण्टः ।

दिशपुष्पिका, स्त्री, (दिशपुष्प + संज्ञायां क्त्वा टाप्
अत इत्वञ्च ।) लोहितवर्णाकंदृष्टः । इति
रत्नमाला ।

दिशयसुता, स्त्री, (दिशा यसुता तत्तुल्यफल-
प्रदत्वात् ।) कामरूपे दमनिवाया नद्याः पूर्व-
भागीत्यवरिद्विषेः । यथा,—

“तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव फलदायिनी ।

माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।

तथा दमनिकायाश्च परं निर्वाणमाप्नुयात् ।

ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा ॥

महती दिशयसुता यसुनावत् फलप्रदा ।

दक्षिणादिसमुद्रता दक्षिणोदधिगामिनी ॥

तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नु-
यात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ।

दिशरत्नं, स्त्री, (दिशं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायक-
त्वाद्भौतिकं रत्नम् ।) चिन्तामणिः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ।

दिशरथः, पुं, (दिशः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा
रथः ।) ओमयानम् । देवविमानः । इति
शब्दरत्नावली ।

दिशरसः, पुं, (दिशो रस इति निवृत्त्यर्थधारयः ।)
मारदः । इति राजनिर्घण्टः ।

दिशलता, स्त्री, (दिशा वनभवा लता ।) शृङ्गा-
लता । इति राजनिर्घण्टः ।

दिशवस्त्रः, पुं, (दिशं वस्त्रमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) शृङ्गशोभा । इति शब्दरत्नावली ॥
(दिशं सुन्दरं वस्त्रमस्य ।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते,

त्रि । (दिशं सुन्दरं वस्त्रम् ।) स्त्री, सुन्दर-

वस्त्रम् । (दिवि भवम् । यत् । दिशं वस्त्रमिति
कर्मधारयः ।) दिविभववस्त्रम् ।

दिशवारः, पुं, (दिशो मनोवः सारो यस्य ।)
प्राञ्चदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

दिश

दिशा, स्त्री, (दिवि भवा । मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात्
दिव्येतिवर्थः ।) घात्री । इति मेदिनी । ये.
३१ ॥ अस्या कर्कोटकी । प्रतावरी । महामेदा ।
प्राची । स्थूलजीरकः । जेतदूर्वा । जरीतकी ।
पुरा । इति राजनिर्घण्टः ।

दिशा, स्त्री, (दिवि भवा । यत् । ततटाप् ।)
नायिकाभेदः । (या च इन्द्राग्यादिः ।)

दिशादिशः, पुं, (दिशः स्वर्गीयः अदिशञ्च ।)
नायकभेदः । (य च अर्जुनादिः ।)

दिशादिश्या, स्त्री, (दिश्या अदिश्या च ।)
नायिकाभेदः । अस्याः प्रमाणं दिश्याशब्दे
द्रष्टव्यम् । उपदेवीविशेषः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ।

दिशोदकं, स्त्री, (दिशमान्तरीक्षसुदकम् ।)
आकाशजलम् । तत्पर्यायः । खवारि २ आकाश-
जलम् ३ वयोमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५ ।

अस्य गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् ।
पथ्यत्वम् । परमरसत्वम् । अमिदत्वम् ।

छायाभ्रमेहापहारकत्वम् । पात्रापेक्षिगुण-
त्वञ्च । अगार्ववस्य तस्य गुणः । सर्वेषां देहिनां

त्रिदोषजनकत्वम् । सद्योभूमिष्ठस्य तस्य गुणः ।
कषुत्वम् । दोषदायकत्वञ्च । चिरस्थितस्य

गुणाः । लघुत्वम् । स्फुटत्वम् । पथ्यत्वम् ।
खादुत्वम् । सुखावहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

दिवोपपादकः, त्रि, (दिवि भवः । दिव +
“दुष्प्रागपागुदकप्रतीचो यत् ।” ४।२।१०१ इति

यत् । उपपद्यते इति । उप + पद + “लघ-
पतपदस्योति ।” ४।२।५४ इति उकञ् । ततो

दिश्यासौ उपपादकश्चेति ।) देवता । इत्य-
मरः । ३।१।५० ॥ (“मातृपित्रादिदृष्टकारण-

निरपेक्षा अदृष्टसदृशतेभ्यो जाता ये देवास्ते
दिवोपपादका उच्यन्ते ।” इति शब्दार्थ-

चिन्तामणिः ।)

दिशौघः, पुं, (दिशानां स्वर्गीयगुणानामोघः सन्निहो
यच्च ।) गुरुविशेषः । यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे ।

“महादेवो महाकालश्चिपुरश्चैव भैरवः ।

दिशौघा गुरयः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते ॥”
अपि च ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वोक्षो वयोमक्षो नीलकण्ठो वृषभजः ॥

दिशौघान् सिद्धिदान् वत्स ! शृणुस्वावहितो
मुदा ॥”

अपि च ।
“शृणु वत्स ! महादेव । गुरुन् दुर्गामनङ्गवान् ।

परमात्मा परानन्दः परमेष्ठो शुभोदयः ॥
कण्ठः कालः कलानाथो दिशौघा भैरवा-

दिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

दिश, स्त्री न श बोधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तदा-उभं-सकं-अनिट् ।) स्त्री, अदिशत् ।

न श, दिशति दिशते । ओञ् इति उच्यते
समवायने इत्यस्य अलि रूपम् । धातूनाम-

दिह

नेकार्थत्वादोच इह दानमाशायनं वा । दिदेश
कौतुकाय समस्तमेवेति रघुः । कथनेऽप्ययम् ।
धर्मं दिशति देशिकः । इति दुर्गादासः ॥

दिशा, स्त्री, (दिश् + टाप् ।) दिक् । इति व्याकर-
णम् ॥ (यथा महाभारते । ४।५३।१६ ।

“अथ मध्ये यथाकैश्च रक्षयस्तिष्ठन्तेजसः ।

दिशासु च तथा राजन् ! न संख्याताः शरा-
स्तदा ॥”)

दिशाः, [व] स्त्री, (दिशतीति । दिश् + बाहु-
लकात् कसुन् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां
मधुरानाथः ॥

दिशं, त्रि, (दिशि भवमिति । दिश् + “दिगादिभ्यो
यत्” ४।३।५४ इति यत् ।) दिग्भववस्तु ।

इत्यमरः । १।३।२ ॥

दिष्टं, स्त्री, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति ।
दिश् + “क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ।” ३।३।१०४।

इति क्तः ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १।४।२८ ॥

(यथा, महाभारते । १४।५३।१६ ।

“ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ।

न दिष्टमत्यतिक्रान्तं श्रुत्वा बुद्ध्या कलेन वा ॥”

दिश + कर्मणि क्तः ।) उपदिष्टे, त्रि । इति
त्रिकाण्डशेषः । (कथिते च । यथा, भट्टी । २।३२ ।

“गाधेयदिष्टं विरलं रत्नं

रामोऽपि मायाचनमश्नुचुः ॥”)

दिष्टः, पुं, (दिशतीति । दिश् + संज्ञायां क्तः ।)
कालः । इत्यमरः । १।४।११ ॥ (वैवस्वतमनोः

पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८।१६।२ ।

“नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥”
दातृहरिदा । इति शब्दमाला ॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यच्च ।)
मरणम् । इत्यमरः । २।८।१६ ॥ (यथा, महा-

भारते । १।५।२७ ।

“मोक्षयित्वा तु भुजगान् सर्पसंज्ञाविजोत्तमः ।
जगाम काले घर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥”)

दिष्टः, स्त्री, (दिश् + क्तिन् संज्ञायां क्तिच्त्वा ।)
हर्षः । परिमाणम् । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

दिष्टा, य, (दिशतीति सम्यग्दादित्वात् भावे क्तिम्
दिशम् । देशनं स्थायति । स्था + क्तिप् । टुत्वम् ।

संज्ञापूर्वकत्वात् जश्त्वञ्च न । यद्वा, दिशतीति ।

दिश् + “अत्रादिभ्यश्चेति ।” यक्प्रत्ययेन साधुः ।)

आनन्दः । इत्यमरः । ३।४।१० ॥ भाष्येन । यथा,—
“दिष्टाब्ध ! ते कुक्षिगतः परः पुमान् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

दिष्णुः, त्रि, (ददातीति । दा + बाहुलकात् गिष्णु ।)
दाता । इत्युणादिकोषः ॥

दिह, न न औ लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-उभं-अकं-सकं-च-अनिट् ।) दिह उप-

चये इति प्राश्नः । उपचयो दृष्टिस्तुकरश्च ।

न न, दिग् दिग् दिग् दिग् प्रतिदिनमुपचितः
स्यादित्यर्थः । दिग् सौधं सुधया लेपकः ।

उपचितं करोतीत्यर्थः । औ, अधिष्ठत् इति
दुर्गादासः ॥

दी, ओ इ य जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-अक-सेट् ।) ओ, दीनः । इ य, दीयते ।
इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, इ मौखी । दृष्टायाम् । ह्योर्ध्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-अक-ह्योर्ध्वे अक-सकं
च-सेट् ।) मौखी सुखितमस्तकीभावः । दृष्ट्या
यजनम् । ह्योर्ध्वो नियमवतादेशोपनीतयः ।
इ, दीक्षते वटुर्मुखितमस्तकः स्यादित्यर्थः ।
दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको
नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं
व्रतसुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्रः उप-
नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञ-
विशेषः । तत्प्रयोगायः । सौमिको २ । इति
शैम्यनः ॥ १३४८७ ॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष + भावे च । स्त्रियां टाप् ।)
यजनम् । पूजनम् । इत्यण्यपाकः ॥ व्रतसंयहः ।
इति शैम्यनः ॥ १३४८७ ॥ गुह्यसुखात् स्नेहदेव-
मन्त्रग्रहणम् । (एतद्विबक्तिर्यथा, गौतमीय-
तन्त्रे ॥ ७१२ ॥

“इदानीं दिव्या तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः ।
तेन दीक्षेति विज्ञाता मुनिभिस्तत्पारगैः ॥”
यथाच,—

“दीयते ज्ञानमन्त्रं दीयते पापसन्ततिः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्पारगैः ॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्य मन्त्रयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्पारगैः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“पितुर्मेनं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सौदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाभितस्य च ॥”
सद्गमाम्ने ।

“न पत्नी दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् पुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि प्रतिज्ञा पत्नी स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्त्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा जगेश्वरिभिर्यथाम् ।

“यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वगवाचिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न
कुर्व्यतीति वचनात् ॥ ॥ शक्तियाम्ने ।

“तीर्थचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
निश्चिन्तो यतिः स्नातो गुरुः स्याद्भौतिको-
ऽपि च ॥”

सिद्धयाम्ने ।
“यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! ।
तदेव तान् दीक्षेत तस्मात् शुभविचारयम् ॥”
गणेश्वरिभिर्यथाम् ।

“प्रसादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षा समाचरेत् ।
प्रायःक्षिप्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥”

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि ।
प्रायश्चित्तान् अयुतवाविभीजयः । सर्वत्र तथा
दर्शनात् । तथा च शब्दः ।

“दृष्टसाहस्रजनेन सर्वकल्याणनाशिनी ।”
श्रीकृष्णेऽपि ।
“मनुर्विन्द्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

निर्वीर्यश्च पितुर्मेनं शैवे शास्त्रे न दृश्यते ॥
इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे
शास्त्रादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात् । यद्वा
शास्त्रे तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रति-
पादनात् । तथा च ।

“एतत्सुखतसहस्रानेकजन्मप्रभावे-
र्भवति यदि मनुष्यो गुह्यधीनश्चिराय ।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥” इति ॥
महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दीयः । तथा
च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।

“साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे कथयानिधिः ॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान् ॥”
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां श्रौतके प्रति-
पासवाक्यम् ॥ ॥ योगिनीतन्त्रे ।

“निर्वीर्यश्च पितुर्मेनं तथा मातामहस्य च ।
स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥”
यत् ।

“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्जिता ।
क्षिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चादगुणा
श्रुता ॥”

इदम् गुरोर्वापासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी-
तन्त्रे ।

“स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्व्यात्पुरुषेण नम् ।”
मातुरित्युपासितेऽदृष्टुं अगुपासिते शुभफलद-
मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनी-
तन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यताबलात् ॥
दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति
कुलार्णवे ।

“विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराश्रया ।
नाधिकारः स्त्रो नाया भार्याया भर्तुराश्रया ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“स्वप्रलब्धं तु कलसे गुरोः प्राणं निषेधयेत् ।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा मन्त्रं शुभम् ॥
ततः शुद्धिमाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
इदम् सङ्गुरोर्भावे तत्समो तस्मादेव गृह्णीयात्
स्त्रे तु नियमो न हीति नारदवचनात् ॥ ॥
तथा विद्याधराचार्यधृतजाबालवचनम् ।

“मध्यदेशकुरुक्षेत्रेणानाटकोद्भवसम्भवाः ।
अन्तर्ज्येष्ठपितृणां आवागन्त्या गुरुतमाः ॥”

गौडाः शास्त्रोद्भवाः सौरा भागधाः किरलो-
स्तथा ।

कीर्त्तनाच्च दृष्टार्थश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्मदारवाक्यातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः ॥ ॥ ॥

तथा ।
“वेद्यावे वैष्णवी याज्ञः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा
निरूप्यते ।

“दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्य सङ्-
क्षयम् ।

तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्पारगैः ॥”
मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गलामते ।

“भवनं विश्वविज्ञानं ज्ञानं संसारवन्धनात् ।
यतः करोति संविद्धे मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥”
अन्यत्र ।

“मननात्प्रायते यस्मात्तस्मान्नमः प्रकीर्तितः ॥”
सर्वश्रमेषु दीक्षायां आपद्यकत्वम् । तथा च ।
“दीक्षान्तं जपं सर्वं दीक्षान्तं परं तपः ।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति भिद्ये ! तेषां शिक्षायास्तु प्रकीर्णवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सङ्गतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरये रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्व्याच्च तान्त्रिकात् ॥
यस्ये इहा तु मन्त्रं वै यो मृच्छाति नराधमः ।
मन्त्रकारसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥
नादीक्षितस्य कार्यं स्थापयोभिर्भियमव्रतेः ।
न तीर्थगमनेनापि न च शादीरयन्मयैः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“अदीक्षितानां मर्त्यानां दीपं शृणु वरानने ! ।
अन्नं विहासमं तस्य जलं नृचसमं स्मृतम् ॥
तत्कृतं तस्य वा आहं सर्वं यति श्रुधोमतम् ॥”
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।
“प्रमदात् न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मेनं मन्त्रं चाजपसंस्कृतम् ॥
महाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं दद्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोमतम् ॥”
श्रुतिरपि । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो
यदि जानीयात् स ऋतोऽधो गच्छति ॥” इति ॥ ॥
विशेषमाह वाराहोद्ये ।

“गोपालस्य मधुर्दयो मधेशस्यापि पादसे ।
तत्पत्राश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
यथा दीक्षाधिकादीत्यादन्त्या पापभाग्यभवेत् ॥”
इति ॥ ॥ गोविन्दवृन्दावने ।

“अदीक्षितस्य मरये प्रेतत्वं न च श्रुतिः ॥”
नवरत्नेश्वरे ।
“सर्वसाधमपि दीक्षायां मुक्तिः फलमसंख्यतम् ।
अविरोधात् भवन्त्येव प्रायश्चित्तानि भक्तयः ॥”

दीक्षा

तथा,—

“स्थिरलभं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
द्विःसभावगतं लभं शक्तिमन्त्रे प्रशस्तम् ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।

“त्रिविधायगताः पापः शुभाः केन्द्रजिकोद्यगाः ।
दीक्षायाम् शुभाः सर्वे बन्धुखाः सर्वनाशकाः ॥”
अथ पञ्चनियमः ।

“शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णपक्षमाहिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः ॥”
रत्नावल्याम् ।

“बह्वी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्दशी ।
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी ॥
वैशाखे चाक्षय्या चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ॥
शतानि देवपर्वणि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासश्च परीक्षयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणाच्चैव शङ्करेण च भाषितम् ॥”
अन्यच्च मतम् ।

“चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी ॥
श्रावणेकादशी भाद्रे रोहिणीसहस्रतारमी ।
आश्विने च महापुण्या महाहृन्मयभीष्टदा ॥
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
बह्वी चतुर्दशी पौषे माघेकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता बह्वी चेति कालविनिर्णयः ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! ॥
मन्वन्तरासु सर्वासु महापूजादिने तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्यष्टमी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षायज्ञकर्मणि ॥”
इत्यादिवचनात् चतुर्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम् ।
चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।
“निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषतो महादेवि । दीक्षायज्ञकर्मणि ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लम्बादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥”
अथ चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।

“न कुर्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसी ।
न कुर्याद्वैष्णवीं ताम् यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥”
एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम् ।

“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
इति गौतमीयात् ।

“सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ।”
इति योगिनीहृदयाच्च ॥ * ॥

दीक्षा

तारादौ तु विशेषो यथा,—

“दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रासुरारतः ।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लभे शुभे चक्षी ॥
पूर्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिभ्युते ।
अथवा अशुराधारां रेवत्यां वा प्रशस्तते ॥
जानीयाच्छोभनकालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्तिके च विशेषतः ॥”
यामले ।

“श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दीर्गं च यो मनुः ।
सूर्यस्योपग्रहे लब्धो वृक्षां सुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्दशी ।
सप्तमी रविवारे च सूर्यपर्वणतैः समा ॥”
कुलार्चवे ।

“सप्तमी रविवारे च सोमे दशैक्ये च ।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च दृष्टयतौ ॥
देवपर्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत् ॥”
यामले ।

“पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोचयेत् ॥”
विष्णुयामले ।

“देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
कृता तासु बुधेर्दीक्षा सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
तत्रापि शारदी दूर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासस्तर्दीप्त शोधयेत् ॥”
तथा ।

“बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोचयेत् ॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
लभे वायव्यबालमे यत्र स्यान्तिथिरष्टमी ॥
गुरोराज्ञातुरुपेण दीक्षा कार्या विशेषतः ॥”
समयाचारतन्त्रे ।

“युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”
तथा,—

“श्रद्धाणाङ्गुय गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
तदा लम्बादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे शुभावहाः ॥”
सारसंयष्टे योगिनीतन्त्रे च ।

“ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ॥
चङ्गले च मतङ्गे च तथा कन्याग्रमेव च ।
न गङ्गीयाततो दीक्षां तीर्थेभ्यस्तैषु पार्यति ॥”
बाराहोतन्त्रे ।

“शुक्रोक्तो यदि वा बृहो गुर्वादिस्तौ भवेद्यदि ।
मेघवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते ॥” * ॥
महाविद्यासु सर्वासु कालादिविचारो नास्ति ।
तदुक्तं सुखमाणातन्त्रे ।

“कालादिशोधनं नास्ति न चाभिचादिदूषणम् ।
अत्र मासानिर्णयो मासाशब्दे द्रष्टव्यः । पुर-
श्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । कलावतीदीक्षा कला-
वतीशब्दे द्रष्टव्या ।

दीक्षा

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।

“भवानींशु बदा मध्ये ऐशान्यामशुतं यजेत् ।
आसेयां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गङ्गनायकम् ।
वायवां तपनक्षेत्रे पूजाक्रम उदाहृतः ।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजेत् ॥
आसेयां गङ्गनाथश्च नैर्ऋत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाश्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥
शङ्करश्च यदा मध्ये ऐशान्यामशुतं यजेत् ।
आसेयां तपनक्षेत्रे नैर्ऋत्यां गङ्गनायकम् ॥
वायवां पार्वतीश्चैव अगमोक्षप्रदायिनीम् ।
आदित्यश्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् ।
आसेयां गङ्गनाथश्च नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् ॥
वायव्यामम्बिकां देवीं खर्गसाधनभूमिकाम् ॥
गङ्गनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आसेयामीश्वरश्चैव नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥
वायव्यामीश्वरीश्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।
स्वस्थानवर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ॥”
तथा च गणेशविमर्शिन्याम् ।

“शम्भौ मध्यगते हरौ नहरभूदेष्टो हरौ शङ्करे
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाभिकाः
स्थापिताः ।
देशां विष्णुहरैकहन्तरवयो लब्धोदरेऽनेचरे
नार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा अस्तास्तु ते
ज्ञानिदाः ॥”

रामार्चनचक्रिकायां गौतमीये च ।
“यदा तु मध्ये गोविन्दं आसेयां गङ्गनायकम् ।
नैर्ऋत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्चयेन्निवाम् ॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलप्रदाये ॥” इति ।
यदङ्गदेवतायाः पूजने आसेयादौ गणेशादि-
पूजनसुक्तं तन्नामगोपालविषयमिति केचित् ।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एतेषां
पूजनसु गौतमीये ।

“गन्धादिभिरयाभ्यर्च्य षडङ्गार्चनमेव च ।
विंशलत्वा जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत् ॥” * ॥
अङ्गदेवतापूजाकालसु पीठपूजानन्तरम् ।
तथा च सन्ततकुमारतन्त्रे ।
“पीठस्थार्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आकानं निजसुत्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम् ॥”

यत्तु देवे पुण्याङ्गलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्चयेत् ।
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
“एकपीठे पृथक्पूजां विना यत्नं करोति यः ।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात् ॥”
एवञ्च ।

“आवाह्य देवतामन्यामर्चयंस्त्वन्मदेवताम् ।
उभाभ्यां लभते शार्पं मन्त्रो तरुणदुर्मेतिः ॥”
तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥
सर्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।
तथा च,
“सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति दातव्यम् ॥”
प्रामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

दीक्षान्तः

तथा च ब्रह्मयामने ।

“अमासा भैरवीताराष्ट्रमस्तासु भैरवे ।
मङ्गलोपे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्वास्तु षट्कर्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षादपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥”
तत्त्वसारे ।

“उपविद्यासु सर्वास्तु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥”

अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।

“सुहृत् सर्वतोभेदे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्वोषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवाङ्गनं कृत्वा हुनेदोत्तरं शतम् ॥”
प्रश्नपल्लवमिति । पनसान्नान्धत्यवदवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।

“पनसान्नं तथाच त्वं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं सुनिभिल्लववेदिभिः ॥”
नवरत्नमिति ।

“सुक्तामात्रिण्यवैदूर्यं गोमेदान् वज्रविह्वलम् ।
पद्मरागं मरकतं नीलश्वेति यथाक्रमम् ॥”
निबन्धे ।

“शिर्यं कलकृतं वेदासुपाजिसुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः श्राविकुम्भजलेक्षया ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।

“अथ सन्धाद्येभ्यस्तं वस्त्रं शिरसि धारयन् ।
समोऽन्धित्यस्तान् दद्यात् ततः शिष्योऽन्धयेद्-
गुरुम् ॥”

यद्वा दीक्षान्तरम् । शङ्खमभ्यर्च्य साक्षतं तदम्बु-
नादष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।

“तत्राप्यष्टकः कश्चिदेकमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिञ्चाष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायार्ष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥”
इति सङ्क्षेपदीक्षा ।

उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।

“चन्द्रस्येग्रहे तीर्थे सिद्धलोके शिवालये ।
मन्त्रभात्रकप्रथमस्तपदेशः स उच्यते ॥”
विश्वसारे ।

“महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्मया उपदेशः कलौ युगे ॥”

इति लक्ष्मणानन्दस्ततस्तत्त्वसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः
अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवश्यः । इत्यमरः ।
२।७।२७ “प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः
समापको योऽपरो यज्ञो अन्तत्वादिसोऽप्यन्तार्थं
प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽ-
वश्य उच्यते । अवश्यं विभक्तिं पोषयतीति
नाम्नीति यक् । यज्ञावशेषे आने चावश्यः ।
यज्ञावशेषे आनं यत् तदेवावश्यं विदुरिति
विकाशशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवश्यं विवेकपूत-
मिति रघुः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ।

दीदिधिः

दीक्षितः, वि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा
सङ्क्रान्ता अस्तीति । तारकादिवात् इत् ।)
सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोम-
वति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ “स व्रती
सोमपानवति अन्धरे वनमानः सन् दीक्षित
उच्यते । अन्ध्रप्राप्यपचारात् । दीक्ष मौख्ये-
न्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।”
इति तट्टीकायां भरतः ॥ ३॥ गुरुसुखाद-
गृहीतमन्त्रः । यथा,—

“अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये । तेषां शिखायास्तत्रवीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सन्नतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥ ३॥

काम्यजनगरस्थयज्ञस्तनामकब्राह्मणः । यथा,
“आसीत् काम्यजनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञस्तान्धो यज्ञविद्याविशारदाः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कौर्त्तिभाजनः ॥
अभियुग्रयन्तरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धर्वलकावर्गनं
नाम १३ अध्यायः ॥ ३॥ (स्त्रीलतदीक्षः । यथा,
महाभारते । २।७३।१ ।

“ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्मुत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥”
दीक्षिता, [क] पुं, (दीक्ष + “सुददीपदीक्षच्च ।”
३।२।१५३ इति युचं वाधिका शीनार्थे ङच् ।)
सोमयाजी । इति केचित् । दीक्षाविशिष्टः ।
दीक्षधातोः कर्त्तरि ङङ्प्रत्ययेन निबन्धः ॥

दीक्षितायनो, स्त्री, (दीक्षितः स्त्रनामख्यातब्राह्मण
एव अयम् गतिर्यस्याः । स्त्रियां ङित्वात् ङीप् ।)
काम्यजनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी ।

यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
“महापतिव्रतां सन्धक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि । कुचासि क ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किमनेन क सा मम मुभोर्मिका ।
अङ्गोऽहर्नकाखे या त्वया मेऽङ्गुलिका लता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाप तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”

दीदिधिः, पुं स्त्री, (दिधन्वनेनेति । दिव + “दिवो
ङ्गे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणा । ४।५५ । इति
किन् अभासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः ।
२।६।४ “(दिव्यतीति किन् ।) दृष्टव्यतौ,
पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ (खर्गे भक्षे च ।
इत्युगारिहृतौ उज्ज्वलदन्तः ॥)

दीदिधिः, वि, (दिव् + किन् ।) उदितः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पुनपुनर्दातकः । यथा, अग्-
वेदे । १।१।८ ।

“राजन्तमध्वराणां गोपायतस्य दीदिधिम् ॥”
“दीदिधिं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ।)

दीपः

दीधितिः, स्त्री, (दीधीति दीप्यते इति । दीधी +
संज्ञायां क्तिच् । इट् । “अथवादीनाम् ॥” इति
वार्त्तिकमुक्तात् “दीधर्गयोर्दीधीष्योः ॥” १।४।५३
इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः ।
१।४।५३ (यथा, रघुः । ३।२२ ।

“गुणोऽहं हृदि हरिदम्बदीधिति-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

दीधी, र ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (अदा-आत्म-अक-सेट् ।) दीर्घमध्यः ।
र वेदिकः । ङ लु, दीधीति । च, अदीधयुः । बहुलं
ब्रह्मणीति परस्मैपदं अनुसुसिद्धेति अन् उम्
गुरुस्यव्यामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीर्ग, स्त्री, (दीप्यते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठा-
तस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—

“कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शृङ्गम् ।
महोरगं गतं जिह्वं दीर्गं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीर्ग, वि, (दीप्यते स्म इति । अो दीद् चये +
“गद्यर्थाकर्मकेति ॥” ३।४।७२ इति कर्त्तरि
क्तः । “ओदितश्च ।” ८।२।४५ । इति निष्ठा-
तस्य नः । यद्वा, दी + “इङ्गविष्णिदीधुव्य-
विभ्यो नक् ।” उणा । १।२ । इति नक् ।)
हरिद्रः । इत्यमरः । ३।१।४६ (यथा,
मनौ । ६।२३८ ।

“चरेयुः एषिर्वी दीनाः सर्वधर्म्मवहिष्कृताः ॥”
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ (दुःखितः ।
यथा, रघुः । २।२५ ।

“सप्त अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव
दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) सुधिकस्त्री । इति
मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीप्यते इति । दी + “दीडो ङुट् च ।”
उणा । ३।१४० । इति आरन् ङुट् च । ।
स्वर्णभूषा । सुद्रा । इत्युगारिकोषः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रं ३।१३६ ।

“अथ प्रातर्थावदेव पश्यति तावदीनारमेकं
शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्य-
मरः । ३।३।१४३ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति
तट्टीकाधारसुन्दरी ॥ सन्ध्याव्यवहारार्थं मान-
वस्तु । औक्तिकः । ज्ञातिश्रद्धातिकापरिमितं
काश्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य च दीपने । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) दीपनसुष्णुली-
भातः । ई, दीपः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः ।
अ, अदीदिपत् अदीदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परश्चेति ।
दीप् दीपि वा + “इगुपञ्चाप्रीकिरः कः ।” ३।
१।३५५ इति कः ।) वर्त्तमानव्यवहारिणि ।
तत्पर्यायः । प्रदीपः २ क्रीडाशः ३ दीपकः
४ कण्ठलक्षणः ५ शिखातटः ६ गृहमणिः ७

दीपः

ज्योत्स्नाद्वयः ८ दशैश्वर्यः ९ दीपातिलकः १०
दीपास्यः ११ नयनोत्सवः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । २५६ ।
“वारिदस्तुमिमांशोति सुखमद्यममदः ।
तिलप्रदं प्रजामिष्टां दीपदक्षयुक्तमम् ॥”)
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
“वृत्तं तैजसं दीपार्थं स्नेहान्यन्यानि वर्जयेत् ।”
इत्यादौ वङ्गपुराणे आह्वितपोनामाध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“पुरश्चरणकृत्यश्च दीपं प्रदक्षिणं भैरवः ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तोमसः स्मृतः ॥
चतुर्भुजप्रदो दीपस्तस्मादीपैर्यजेत् श्रिये ॥”
इत्युपक्रम्य,—
“वृत्तप्रदीपः प्रथमस्तिलनेलोद्भवस्ततः ।
सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजन्माद्युज्ज्वलैव प्रदीपाः सम कीर्तिताः ।
पद्मसूत्रमवा दभंगभङ्गमवाधवा ॥
शुक्ला वादरी वापि फलकोवोद्भवाधवा ।
वर्तिका दीपस्तज्जेषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥*॥
तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
लण्डजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपदृष्ट्याश्च कर्मवास्तेजसाद्यैश्च भैरवः ।
वृत्तैषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्वसङ्गा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्मादयथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेवे अग्नेभ्योऽपि न भैरवः ॥
कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुतुज्ज्वलः ।
स तावतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्तिसंज्ञे पात्रेऽभ्ये सुदर्शने ।
नक्षत्रे वृत्तकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति स्थानो ह्योषवद्भुक्तु स स्मृतः ॥
नेत्राङ्गादकरः खर्चिर्हरतापविवर्जितः ।
सुशिक्षः शब्दरहितो निर्धमो नातिवृत्तकः ॥
दक्षिणावर्तवर्तस्तु प्रदीपः श्रीविष्टव्ये ।
दीपदृष्ट्यति पात्रे शुद्धज्जेषुप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्तवर्ता तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्रः सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृत्तेन वर्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।
विहीनः पात्रतेजाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥
शाणं वा वादरं वाक्च जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तान् नो दद्यात् वर्तिकाथं साधकः ॥
उपादद्यान्मूलमेव सततं श्रीविष्टव्ये ॥*॥
कोषकं रोमजं वस्त्रं वर्तिकाथं न चाददेत् ।
न मिश्रीकृत्य दद्यात् दीपं स्नेहान् वृत्तादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसामन्वास्थिनिर्यासेः स्नेहः प्राणयुक्तसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुप्यात् कृत्वा पक्वे विष्टेदिति ।
अस्थिपात्रेऽथवा गणे दुर्गन्माद्यपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदानयो विष्टुः श्रीविष्टव्ये ।
नैव निर्व्यापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥

दीपः

सततं जलस्योपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरिश्चानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्ता भवेदन्वः काणो निर्व्यापको भवेत् ।
उद्दीपदीपप्रतिमः काष्ठकाष्ठसमुद्भवः ॥
विश्वभ्योद्भवमेवाथ दीपाभाभे निविद्येत् ।
उत्सुकं नैव दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सुजेत् ॥
प्रसन्नार्थं तु तं दद्यादुपचाराद्विःकृतम् ।
एवं वा कथितो दीपो घृण्यश्च प्रशस्तं सुतौ ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
आह्वे वक्ष्यवर्तियुक्तदीपनिधयो यथा,—
“दीपं वर्जितं वक्ष्यवर्ता प्रत्यक्षं तैलमेव च ।”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
“प्रद्यु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके च हरि-
प्रियः ।
यस्य अवयवमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ध्वं दीपदानतः ॥
वृत्तेन दीपकं यस्तु तिलतेलेन वा पुनः ।
ज्वालयेत्सुनिश्चाहूतः ! अन्धमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवायतः ॥
तावदुगर्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् सुनि-
सत्तमः ।
यावत् कार्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावदुगर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावत् ज्वालते दीपः कार्तिके केशवायतः ॥
अयतेऽत्रापि पिष्टभिर्गाथा गीता महासुने ।
भविष्यन्ति कुलोऽस्माकं कदाचित् सुता सुवि ॥
कार्तिके दीपदानेनैव तीर्थययानि केशवम् ।
अपि नक्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः ।
दीपदानं कार्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिम् ॥
गयायां पिष्टदानेन कृतं न प्रोक्षणं सुतेः ।
येऽत्रापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरिः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।
कार्तिके तेर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकाद्भुता वयम् ॥
मन्महीनं क्रियाहीनं सुहिहीनं जनाह्वनः ।
व्रतं संपूयतां यातु कार्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेज्जने ! ।
मधुसूदनस्तुष्टार्थं कार्तिके सुनिपुङ्गवः ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
“दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पाशुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
कारिष्यत्युपवासान् सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतेलसंपूर्णान् दीपान् सहस्रतैलकान् ॥
सर्वपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवैः ।
दीपप्रदानान्नरकानन्वतामिस्रसंज्ञकान् ।
तीर्त्वा सभार्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः ॥”
इति वामनपुराणम् ॥

दीपकं

दीपं सृष्ट्वा वैधर्म्यकरणे दीपो यथा,—
“दीपं सृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ।
तच्छृणुष्व महाभागे ! कथं मानं मयानये ॥
जायते वष्टिवर्षाणि कुक्षौ माक्षपरिभुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र खमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म मम ज्ञेयं नरो यदि ।
मङ्गलमेव जायेत मुञ्चे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनादुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कथं चाण्डालयोनितु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी ।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्दे तरन्ति मनुजा भुवि ।
सुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म पथे स्थितः ॥
गतस्ते कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु ।
संसारशोधनश्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥*॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्यापये दीपो यथा,—
“दीपनिर्व्यापयात् पुंसः कुशाक्षच्छेदनात् स्थियः ।
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्भुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्यापये दीपो यथा,—
नैव निर्व्यापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्ता भवेदन्वः काणो निर्व्यापको भवेत् ॥”
इत्येकादशीतन्त्रे कालिकापुराणम् ॥
कार्तिककृत्यचतुर्दश्यां मरकतिवृत्तये दीपदानं
यथा,—
“नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूय देवताः ।”
इति तिथितत्त्ववृत्तलिङ्गपुराणम् ॥*॥
पृथिवी दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
“सर्वसङ्गा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यपादघातश्च दीपतापस्तथैव च ॥”
इत्येकादशीतत्त्ववृत्तकालिकापुराणम् ॥
दीपकं, कौ, (दीपयतीति । दीप् + णिच् + क्तुल ।)
वाक्यालङ्कारः । दीप्तिकारकं, चि । इति मेदिनी ।
के, १०४ ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान् निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत् ॥
यथा, माघे ।
बलाबलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रसाध्यते तेन जगज्जगदीश्वरा ।
सती च योषितु प्रकृतिश्च निजला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेऽपि ॥”
इति साहित्यदर्पणे १०।६७॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम् ।
“जातिक्रियाशुद्धद्वयवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्तिना सर्ववाक्यार्थो दीपकमवेत् ॥”
यथा,—
अमङ्गलमरकङ्गारपुष्पौकिलकलध्वनिः ।
मन्दपद्मनवातोऽपि हरन्ति हृदयं वृषाम् ॥”

दीपनं

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + क्तृन् ।) यमानौ । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-
न्नास्य यमानौशब्दे स्त्रियाः ।) लोचमस्तकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

“विश्ववैश्वानि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य षण्मासोति मानवः ॥”
येन पक्षिणाद्ये पक्षिणो गृह्यन्ते च । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति शिकरा इति
च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते
षड्भाग्य द्वितीयरागः । सूर्येनेत्राग्निगतः । अस्य
जातिः सन्ध्या । गृह्यन्तु गृह्यन्तु । गान-
समयस्तु योऽर्थो मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा ।
वर्गो रक्तः । वस्त्रं पाटजवर्णम् । गलभूषणं
हृदयकृतामाख्यम् । मस्तहस्त्याङ्गोऽयम् । बहु-
स्त्रीपरिवृतः । कस्यचिन्मते । लज्जया दीप-
निम्बापक्येनाम्बकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी
रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशौ १
कामोद् २ गट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी
५ । पुत्राश्चाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २
कलिङ्गः वा कलिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा
कुसुमः ५ रामः ६ लङ्गुलः ७ हिमालः ८ ।
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १
गौरा २ गौळ ३ गुञ्जरी ४ वदायी ५ ।
तन्मते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ गट-
नारायणः ३ विहागराः ४ किरोदसः ५
रहनमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाटकः ७
अडाहुः वा आडाना ८ । इति तत्त्वतो-
हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंयोजकः ॥ (तालविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“भूतो लघुः भूतश्चैव तासौ दीपकनामनि ॥”
दीपकिङ्क, स्त्री, (दीपस्य किङ्कम् ।) दीपजात-
कञ्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।)
दीपवर्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पण्यायः ।
तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ ।
इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं
करोति स्थिरौकरोतीति । खोर् गत्याघातं +
णिच् + अच् । गौरादित्वादित् डीष् ।) दीप-
कूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं स्त्री, (दीपस्य ध्वज इव ।) कञ्ज-
लम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, स्त्री, (दीपयति बह्विमिति । दीप + णिच्
+ क्तृन् ।) तगरञ्जलम् । इति रत्नमाला ॥
कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कार-
विशेषः । यथा, शारदातिजके ।

“मन्त्राणां दृश कथ्यन्ते संस्कारा विहितायिनः ।
जननं जीवनं पञ्चाङ्गाङ्गं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तपयं दीपनं मुनिर्देशेता मन्त्रसंस्काराः ॥”
“तारमाधारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥”

दीपशि

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + क्तृन् ।) मयूर-
शिखा । (दीप + णिच् + क्तृन् ।) शशिचक्राकः ।
इति शब्दचक्रिका ॥ काचमहः । पलाङ्गुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, चि ॥ (यथा,
अनुसंहारे । १ । १ ।

“सुवासितं हर्षतनं मनोरमं
प्रियासुखोच्छासविकल्पितं मधु ।
सुतन्त्रिणीतं मदनस्य दीपनं
मुच्यै निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥”

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप +
णिच् + क्तृन् । स्त्रियां ङीप् ।) मेधिका ।
(अस्याः पर्यायाः यथा,—

“मेधिका मिथिनी मेधिर्दीपनी बहुपञ्चिका ।
बोधिनी गन्धवीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वह्नरी चक्रिका मन्था मित्रपुष्पा च केरवी ।
कुञ्चिका बहुपञ्ची च पीतवीजा मुनिच्छदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप +
णिच् + क्तृन् ।) यवानी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, चि । (यथा सुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मवं दधि वातलम् ॥”
औषधवर्गविशेषः । यथा,—

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिचकनागरम् ।
दीपनीयः स्त्रुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपप्रण्यः, पुं, (दीप इव पुण्यं यस्य ।) चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्यस्या
इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां
नदीविशेषः । यथा,—
और्ध्व उवाच ।

“शान्मती कथिता या तु नदी मतस्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
एषा च हिमवज्जाता हिन्दन्ती दीपवतमः ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती भूता ॥
दीपवत्याः पूर्वतस्तु शङ्काटो नाम पर्वतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपा-
धारः । पिलसुज् इति देलुका इति च भाषा ।

तत्पण्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२० । १ ।

“यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमनस्य करोति दीप्यन् ।
तथैव पञ्चैन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ॥”

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन
अस्यस्याः । अच् । टाप् ।) कञ्जलम् । इति

दीपिका

शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-
ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६० ।

“सञ्चारिणी दीपशिखेव राज्ञी
यं यं यत्तोयाय पतिंवरा सा ॥”

दीपशङ्कला, स्त्री, (दीपानां शङ्कलेव ।) दीपाली ।
इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) मौन-
चान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-
पुराणम् ।

“येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्ने चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः श्रद्धा देवमहेषु च ।
रक्षापरायणशान्त्यै नदीपर्वतसानुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपा-
न्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ॥” इति
ब्राह्मवैवर्तम् ॥ ३ ॥ तत्र कर्त्तव्या यथा,—

“प्रदीपसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवमहेष्वपि ॥
चतुर्थ्यां श्रद्धानेषु नदीपर्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिचिप्ते प्रदीपे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वाहौ विभज्य च वसुधि-
तान् ॥

अलङ्कृतं भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र ग्रामापूर्णाप्रमाणं यथा,—
“दीपान्विता पाञ्चण्याव स्मृता काल्यर्चनाय च ।
महानिधि द्वितीयं स्यात् पूर्वोदुर्ध्वानामयोः ॥
महानिधि आप्रानामयोः पूर्वोदुर्ध्वे द्वितीयं
काल्यर्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पाञ्चण्यं द्वितीयं
काल्यर्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्यार्थः ।”
इति स्मृतिसारसंग्रहधृतबौद्धमैत्रेयकर्मम् ॥ ३ ॥
अपरञ्च ।

“दीपोत्सवश्चतुर्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुङ्कुः ।
तस्यां या तामसौ राज्ञिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करा ॥”
इति कालीकुलसङ्घातः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रीणी ।) दीप-
माला । तत्पण्यायः । दीपशङ्कला २ । इति
हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यच्च ।)
दीपान्वितामावास्या । तत्पण्यायः । यक्ष-
रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति यद्वादी-
निति । दीप + णिच् + क्तृन् । टाप् अत
इत्यम् ।) महिम्नापनीयस्त्रीनिवासस्तलज्योति-
र्यन्त्रविशेषः । यथा, अस्मिन् गतवति मिहिरेऽति-
मलिनदीवाकुले च गोविभवे । उद्वाद्यादिषु
मुह्यन्त्यर्थार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्विज्ञा भुवन-
चक्रजातकशुद्धादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

दीप्ताक्षः

विशेषः । वा हिक्कोलरागस्य पत्नी । अस्या ध्यानं यथा,—

“प्रदीपकाले यद्दसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्तादगमाववन्ता ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किं दीपिकेयम् ॥”

तस्या गानकालः सायाह्नः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः । ६।७०।

“ स ललितकुसुमप्रवालश्रया
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनायाम् ॥”)

प्रकाशिकायाम्, जि ।
दीपिता, [जि] जि, (दीपयतीति । दीप + जिच् +
लृच् ।) दीपिकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

दीप्तं, क्री, (दीपी दीप्ता + क्तः । “ श्रीदितो
निष्ठायाम् ॥” ७।२।१८। इति नेट् ।)
स्वर्गम् । हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्ग-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

दीप्तः, पुं, (दीप + क्तः ।) निष्कः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

“ प्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
घनिःसरेह्रम इवेह वायुः ।
नासा प्रदीप्ते च यस्य जलो-
र्वाधस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥”

अस्य प्रतिविधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।
“ दीप्ते रोगे प्रैतिकं संविधानं
कुर्व्यात् सर्वं स्वादु यच्छैतलम् ॥”)

दीप्तः, जि, (दीप + क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,
हृद्विशेषः । १६८ । ३ ।

“ ततः शकुनयो दीप्ता ऋगाश्च करभाषिणः ।
दीप्तायां दिशि भावलो भयमावेदयन्ति मे ॥”)

दीप्तकं, क्री, (दीप्तमेव । स्वार्थे कन् ।) स्वर्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तजिह्वा, क्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः ।)
उल्कासुखी श्रगाळी । इति ज्ञारावली । ७६ ॥
(प्रदीप्तजिह्वे, जि । यथा, महाभारते । १।
२२६ । ३७ ।

“ दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”)

दीप्तपिङ्गलः, पुं, (दीप्तः पिङ्गलश्च । दीप्तं स्वर्गं
तद्वत् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीप्तरसः, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किञ्चु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीप्तलोचनः, पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य ।)
विह्वलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तलोहं, क्री, (दीप्तं लोहमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ता, क्री, (दीप्त + टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य ।) विह्वलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीप्तनेत्रे, जि ।

दीपप्रकः

यथा, महाभारते । १।२२६ । ३७ ।

“ दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”)
दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्तः अक्षिर्जठराभिर्यस्य ।)

अगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीप्तो बहिः ।
यथा, भट्टिः । २ । २ ।

“ सधूमदीप्ताक्षिरुचीनि रेजु-
स्माञ्जोत्पज्जान्ताकुलवटपदानि ॥”)

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, जि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१।२० ।

“ साक्षात्तोऽल्पतया वापि दीप्तामेकतया च ॥”)

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीप्तं भावितमङ्गमस्य ।) मयूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दीप्तिः, स्त्री, (दीप + क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-
पर्यायः । प्रभा २ वक् ३ रुचिः ४ लिट् ५ भा ६
भाः ७ ह्रविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० शोचिः
११ । इत्यमरः । १।४।१४ ॥ बाणवेगस्य तीव्रता ।
स्त्रिया अयत्नजगुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१३ ॥

“ कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३१ ।
“ कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥”)

लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिकः, पुं, (दीप्ता कायतीति । कै + कः ।)
दुग्धपायावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तोपलः, पुं, (दीप्तः सूर्यकिरणसम्यक्तां ज्वलितः
उपलः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।
दीप + “ तस्मै हितम् ॥” ५।१।४। इति
अपूर्वादिवात् पक्षे यत् ।) यमानी । (अस्य
पर्यायो यथा,—

“ यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-
रिति । दीप + “ तव साधुः ।” ४।४।६८ ।
इति यत् ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति
ख्याता । इत्यमरः । २।४।१११ ॥

दीप्यकं, क्री, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।
दीप + यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) अजमोदा ।
यमानी । (यथा भावप्रकाशे प्लुद्रोगाधिकारे ।
“ सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च फलं पृथक् ॥”)
वर्हिचूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पर्याया यथा,—
“ यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोचमल्लकः । इति भरतधृतरभसः ॥ (अज-
मोदा । तत्पर्यायो यथा,—

“ अजमोदा खराश्वा च मायुरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमल्लका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

दीर्घकृ

दीर्घः, जि, (दीप्यते इति । दीप + “ नमिक्कन्ति-
रन्त्यजसकमङ्गितदीपो रः ।” ३।२।१६७ ।
इति रः ।) दीर्घविशिष्टः । इति आकरणम् ।

(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।
“ कश्चित् कश्चित्ताप्योतिर्दीर्घदीपप्रकाशितम् ॥”)

दीर्घमाणः, जि, (दीप्यते इति । हा + कर्मणि
प्रानच् ।) वर्षमानदानसम्बन्धिवस्तु । इति
याकरणम् । यथा, ज्ञानचिन्तामणौ ।

“ विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा न्यस्तुतने ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीर्घमाणं न द्रव्यति ॥”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ।

दीर्घं, जि, (दृग्भातीति । दृ विदारणे + बाहुल-
कात् घङ् ।) आयतम् । इत्यमरः । १।१।६६ ।
(यथा मेघदूते । १०३ ।

“ दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्तो
सङ्कल्पेन विप्रति विधिना वैरिणा रुह-
मार्गः ॥”)

दीर्घः, पुं, (दृ + बाहुलकात् घङ् ।) जटाशाल-
वृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ ताक्ष्योऽथ कर्कः कुशिको बल्यो दीर्घो जटा-
हमः ॥”)

इत्यमरः । इति रत्नमाला ॥ रामश्वरः । उद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमश्वस्रमाहमराश्वः ।
यथा । दृष्टिककन्याश्वगपतिर्वाणिजो दीर्घाः ।
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्वयथा ।
आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ । गुरुवर्णः । इति
व्याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—

“ एकमात्रो भवेद्गुणो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु त्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चाहंमात्रकम् ॥”)

दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कर्णति निव्यकर्णधारयः ।)
गौरजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य ।) वल्बुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्ठोऽस्य । कप् ।)
वकपर्वी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दकं, क्री, (दीर्घः कन्दो यस्य । कप् ।)
मल्लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मल्लकशब्दे-
ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक + टाप् अत
इत्यच् ।) सुवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकन्दरः, पुं, (दीर्घः कन्दरो यस्य ।) वकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाक्षः, पुं, (दीर्घः काक्षो यस्य ।) गुण्डलश्चम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाक्षा, स्त्री, (दीर्घः काक्षोऽस्याः ।) पातान-
गङ्गुरीक्षता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादको यत्र ।)
अङ्गोष्ठश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील + स्वार्थे कन् ।) अङ्गोष्ठ-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घकूरकं, क्री, (दीर्घं कूरकमग्रम् ।) राजाग्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घद

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्मस्य ।)
 भङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः ।
 यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
 “एकविलोचनमूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”
 दीर्घाः केशा यस्य ।) आयतकचे, वि० ॥ (स्त्रियां
 वा डीप् खाङ्गत्वात् । यथा, महाभारते । १२८ ।
 “विष्णोः शिवायैवा गजपतिगमना दीर्घकेशी
 समथा ॥”)
 दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः
 संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वच् ।) दीर्घको-
 षिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि
 अत इत्वच् ।) भिन्नायिका । भिन्ना इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । दुर्गमा २ । इत्यमरः ।
 १ । १० । २५ ॥
 दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयतस्थानग्रहा गतिः
 प्राद्विद्येपो यस्य ।) उट्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घगन्धिः, पुं, (दीर्घो गन्धिः पञ्चास्य ।) गज-
 पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य गज-
 पिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)
 दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उट्टः । इति
 हेमचन्द्रः । १४ । २६ ॥ नीलकौशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 १४ । २३ ।
 “एकविलोचनमूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”
 दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । ठन् ।)
 उट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गति-
 शीलः ।) भङ्गानमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घा जङ्गास्य ।) वकः । इति
 त्रिकाशशेषः ॥ उट्टः । इति जटाधरः ॥ आ-
 यतजानुश्ले, वि० ॥
 दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गरुडश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
 स्त्रियां टाप् । राजसीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । २८८ । ४४ ।
 “हृषीं चरुं जलाटाचीं दीर्घजिह्वा-
 मलिङ्गिकाम् ॥”)
 दीर्घतरः, पुं, (दीर्घासौ तरुश्चेति कर्मधारयः ।)
 तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घतिमिषः । अभिधानात्
 स्त्रीत्वम् ।) कर्कटो । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घतुङ्गा, स्त्री, (दीर्घं तुङ्गं यस्याः ।) कुकु-
 म्बरी । इति कोशान्तरम् ॥
 दीर्घलङ्गः, पुं, (दीर्घं लङ्गमिति नित्यकर्मधारयः ।
 अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पालवाहः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काष्ठावच्छेदेन ।)
 शरद्वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घप

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) शरद्वृ-
 क्षः । इति जटाधरः ॥
 दीर्घदक्षी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् डीष् ।)
 गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घदर्शी, [न] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति ।
 शिनिः ।) पक्षितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
 यधः । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्गकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शकं, वि० ॥ (यथा, महा-
 भारते । २ । ४८ । ४३ ।
 “स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥”)
 दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घ-
 दर्शी । इति हलायुधः ॥
 दीर्घदः, पुं, (दीर्घासौ द्रुश्चेति कर्मधारयः ।)
 तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दीर्घदमः, पुं, (दीर्घो दम इति नित्यकर्मधारयः ।)
 शाखालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शङ्खः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालं, स्त्री, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहि-
 ण्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) उत्तगुहः ।
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्मधारयः ।)
 ऋतुः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा,
 भाकञ्जये । ७ । १३ ।
 “सोऽयं मन्त्रकर्मकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
 शरैर्विभिन्नसन्धाङ्गो दीर्घनिद्रा प्रवेक्ष्यति ॥”)
 दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) लता-
 फलविशेषः । धुं दुल इति भाषा । अस्य
 गुणाः । शिग्रधत्वम् । कटुत्वम् । विटस्मिन्त्वम् ।
 गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् ।
 मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाशः ।
 विष्णुकन्दः । हरिदमः । कुन्दरः । तालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कुपौलुः । इति भावप्रकाशः ॥
 (इच्छुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “कान्तारक्ष्णपसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षुचिपत्रकः ।
 नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकत् ॥”)
 दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।)
 रक्तजुनः । शरद्वृक्षः । हिमजलः । वेतसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ जलजमधुकः । इति जटाधरः ॥
 लजुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इच्छु-
 भेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “क्षुचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
 वातलाः कफपित्तज्ञाः सकषायया विदाहिनः ॥”)
 दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपर्णिका ।
 चाकुलियामेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
 खण्डे प्रथमे भागे ।
 “शालिपर्णो स्थिरा सौम्या त्रिपर्णो धीरवी गुह्य ।
 विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपर्णाश्चमत्पि ॥”)
 वृक्षजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा ।

दीर्घमू

केतकी । जोड़ीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चिन्तापरपर्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भाव-
 प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “चिन्ता चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा तत्तत्तत्ता ॥”)
 दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप्
 अत इत्वच् ।) श्वेतवशा । एतज्जुमारी । शाल-
 पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् डीष् ।)
 पलाशीकता । महाचक्षुशाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात्
 डीष् ।) एन्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एन्नि-
 पर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शृगवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छेदं, स्त्री । तद्वति,
 वि० ॥
 दीर्घपानः, पुं, (दीर्घो पादावस्य । समासे अन्त्य-
 लोपः ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घपादः, पुं, (दीर्घो पादौ यस्य । समासान्त-
 विधेरनित्यत्वात् अन्तलोपाभावश्च ।) कङ्क-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥
 दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घासौ पादपश्चेति नित्य-
 कर्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ८ ॥
 दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरवधवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “आरवधो राजवृक्षः सम्याकश्चतुर्गुणः ।
 आरवेतो आधिघातः क्षतमालः सुवर्णकः ॥
 कणिकारो दीर्घफलः स्त्र्याङ्गः स्त्र्याभूषणः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्य-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या-
 गस्त्यशब्दे व्याख्याताः ॥)
 दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।)
 कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घवाला, स्त्री, (दीर्घः वालो यस्याः ।) चमरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयवापी
 मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति
 त्रिकाशशेषः ॥
 दीर्घमूलं, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लामण्णकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता ।
 चिखान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलकं, स्त्री, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।)
 मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः । टाप् ।)
 श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
 “प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुष्पागरक्तचन्दनकुचन्दन-

दीर्घ

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकसोतोऽञ्जनपद्मकेसर-
योजनवस्त्रो दीर्घमूला चेति ॥”)
दीर्घमूली, स्त्री, (दीर्घं मूलमस्याः । डीप् ।) दुरा-
लभा । इति शब्दमाला ॥
दीर्घरदः, पुं, (दीर्घो रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥
दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घरात्रं, स्त्री, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र ।
अर्ध आदिस्मात् अच् ।) चिरकालम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ राजिर्ध्वेति
विग्रहे । “सर्वकदेशसञ्जातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।”
इति सुगन्धोद्युक्तात् वः । पुंस्त्वमभिधानात् ।)
दीर्घा निशा च ॥
दीर्घरोमा, [न] पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भङ्गकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूताना-
मन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ॥१४॥
“तस्याग्रे समपदान् भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घमुखो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)
दीर्घरोहिण्यकं, स्त्री, (दीर्घं रोहिण्यम् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) कर्णभेदः । सुगन्धिल्ल-
विशेषः । वङ् रोहिण्य इति भाषा । तत्पण्यायः ।
हृत्काण्डम् २ हृत्काण्डम् ३ यच्छेदम् ४ दीर्घ-
नालम् ५ तिलसारम् ६ आस्य गुणाः । तिल-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतघ्न-
विघ्नाशिलम् । ब्रह्मक्षतविरोपणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आयते ढण्डजने कुले च ॥
दीर्घवक्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्रं मुखं यस्य ।) हस्ती ।
इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)
दीर्घवच्छिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥
दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी ।
भातालगवङ्गौ । पनाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
आयता लता च ॥
दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्लोणाक-
वृन्तः । इत्यमरः ॥२॥ ४॥ ५७॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।
“श्लोणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृत्तो मुनिहमः ।
दीर्घवृन्तश्च कङ्कणा भङ्गकटुवृत्तोऽरुणः ॥”)
दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थे कन् ।)
श्लोणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्लोणाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोणाकशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्र-
चर्मिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) रत्नापणी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दीर्घा

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शण्डवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शाण्डवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्य ।) कापि
अत इत्वम् ।) नीलाम्बीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घशिल्पिकः, पुं, (दीर्घा शिल्पिर्वस्य । कप् ।)
क्षवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशूककं, स्त्री, (दीर्घं शूकं यस्य । कप् ।) राजा-
न्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घसकथं, त्रि, (दीर्घं सकथिनी यस्य । “बहु-
ब्रीहौ सकथ्यणोः स्त्राङ्गात् यच् ।” ५ । ४ ।
११३ । इति यच् ।) दीर्घाकः । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसकथि, स्त्री, (दीर्घं सकथिनी यस्य । स्त्राङ्गादि-
त्युक्तेरच् न यच् ।) शूकटम् । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसत्रं, स्त्री, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।)
यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।
“कलिमागतमाश्राय स्त्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां कृत्वा हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ ।
“ततो गच्छत राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्तं दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दमम् ।
राजसूयान्धमेधाभ्यां कलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरत-
मेधुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्या-
रम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ॥१॥ १२७॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सत्त्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्तु वृषतः कर्मेहानिधुनं भवेत् ॥
रागं हवे च कामे च द्राहि पापे च कर्म्मणि ।
अप्रियं चैव कर्म्मस्य दीर्घसूत्रश्च प्रस्यते ॥”
इति मनुस्मृत्यपुराणम् ॥
(आयततनुकम् । यथा, माघे । १० । ६१ ।
“मेखलागुणविलम्बमसूया
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्तौ, स्त्री ॥
दीर्घसूत्रो, [न] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य
कर्म्मरम्भोऽस्य स्यति । दीर्घसूत्र + इनिः ।)
दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीता-
याम् । १८ । २८ ।
“यथादी दीर्घसूत्रो न कर्ता तामस उच्यते ॥”)
दीर्घसूत्रः, पुं, (दीर्घः सूत्रो यस्य ।) तालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) पुत्रपत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“पुत्रपत्नीं पृथक्पत्नीं लाङ्गुलीं क्रौडपुष्पिकां ।
धामनिः कलश्री तन्वी गूढा क्रौडकमेखला ॥

दु

दीर्घा शृगालविद्या वा श्रीपत्नीं सिंहपुष्पिका ।
दीर्घपत्नी त्वत्सुहृदा पुमिना चित्रपथिका ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
दीर्घाध्वजः, त्रि, (दीर्घमध्वजं गच्छतीति । गम +
उङ् ।) लेखहारः । धाउङिधा इति भाषा ।
उङ्, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥
दीर्घायुः, [स] पुं, (दीर्घं आयुर्वस्य ।) श्राव्यालि-
वृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः ।
चिरजीविनः, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
“दीर्घायुवः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा ॥”)
“तत्र महापाणि-पाद पार्श्वेष्टुक्तनामदशन-
वदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोऽङ्गुलसमन्वित-
बाहुं विस्तीर्णं भूस्तनान्तरीष्कं हृत्पद्ममेतदुप-
गम्भीरसन्धस्वरनाभिमनुजैर्वहन्तस्तुपचितमहा-
रोमशकणं पञ्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मृदाशु-
पूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाक्ष विशुष्यमाण-
हृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ॥”
“गण्डतन्त्रिसिरास्त्राहुः संज्ञताङ्गः स्थिरैर्नयः ।
उत्तरोत्तरसुखेभ्यो यः स दीर्घायुश्च्यते ॥
गर्भात् प्रमत्त्यरोगो यः शनैः समुपसीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्ताश्वम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घो आयुधो इव दम्भो
यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधं जीवनं यस्य ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घासकः, पुं, (दीर्घं अस्मकं इव ।) श्वेतमन्दा-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घेव । दीर्घा + संज्ञायां कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) त्रिशतधनुःपरिमितजला-
शयः । दीर्घि इति भाषा । तत्पण्यायः । बापी २ ।
इत्यमरः ॥१॥ ०१२८॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
“वनेरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोधाति दीर्घिकाणाम् ॥”)
तन्त्रलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । चारुत्वम् ।
पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । हिङ्गुपत्रौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिञ्चारुः, पुं, (दीर्घा इञ्चारुः ।) डङ्गरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिः, त्रि, (दृ विदारे + क्तः ।) विदारितः ।
(यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंज्ञतम् ।
यत्न दीर्घं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गतं ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । श्वे, १६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ३ । ७६ ।
“एको दीर्घो हारयति सेनां समहतीमपि ।
तां दीर्घामनु दीर्घेन योधाः शूरतरा अपि ॥”)
दीर्घिः, पुं, किर्कोदिवः । इति शब्दमाला ॥
दु, गर्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सर्क-
अनिट् ।) दधाति । इति दुर्गादासः ॥

दुःखं

दुः, ट् ओ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्री-परं-सकं-अकं च-प्रणिट् ।) ट्, द्रव्यः ।
ओ, दूनः । न, दूनोति । उपताप इहोपतप्ती-
भावः उपतप्तीकरणश्च । मन्त्रेण दूनोमीति
जयदेवः । वर्णप्रकर्षे सति कर्त्तिकारं दूनोति
निर्गन्धतया क्व चेतः । इति कालिदासः ।
इति दुर्गादासः ॥

दुः, [र] अ, निषेधः । दुःखम् । निष्ठा । आव-
क्षेपणम् । इति दुर्गादासपुत्रपुरोधसमतदेवः ॥

दुः, [स्] अ, दुःखभावनम् । कोपः । इति दुर्गा-
दासपुत्रमेदिनी ॥

दुःकृन्, पुं (दुर्दुःखं तच्छनकं कूलं रोधो यस्मात् ।
एतदुत्पत्त्या तटस्थ विप्रत्वात् अस्य तथात्वम् ।)
चोरनामगन्धर्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःख, त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अहन्त चुरा-परं-सकं-सेट् ।) विसर्गमध्यः ।
“काले तद्विज्ञताजाले घनपीनपयोधरे ।

कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते ॥”
इति विष्णुचक्रम् । अस्यार्थः । तद्विज्ञतासम्बद्ध-
वति घनस्थलमेघे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो
बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे खे बाले
सर्वगुणोपेतः कान्तः प्रतिदुःखेन लभ्यते । दुःख-
यति दुःखापयति । नृहन्धवमध्यः । इति केचित् ।
तत्कृतितुःखकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दुःखं, स्त्री, (दुर् दुष्टं खनतीति । खन + ङः ।
यङ्गा, दुःखयतीति । दुःख + पचाद्यच् ।)
संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः । यथा,
भावप्रकाशे अर्शो रोगाधिकारे ।

“भकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवेः ॥”
“दुःखे रोगैः ।” इति तट्टीका ॥) मनोघर्म्म-
विशेषः । न्यायमते आत्मगुणभेदः । तत् अघर्म्म-
जन्यं सचेतसां प्रतिकूलम् । इति भाषापरि-
च्छेदः ॥ तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा ३ यथा ४
अमानस्यम् ५ प्रकृतिकम् ६ कष्टम् ७ क्लृप्तम् ८
आभीलम् ९ । इत्यमरः । ११२०३३ । अर्त्तिः १०
आर्त्तिः ११ पीडनम् १२ अवाधा १३ बाध-
नम् १४ आमानस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विवा-
धनम् १७ पीडितम् १८ विहेठनम् १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥

“सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम् ।
मया दत्तञ्च तत्त्वञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥”
इति ज्ञानवैवर्त्त श्रीलक्षणम्मखण्डम् ॥ * ॥

(दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदान्तु
त्रिविधम् । यदुक्तं तत्त्वकौस्तुभम् । “दुःख-
त्रयाभिघातात् ।” इति ।

“दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च । तच्च
आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं
वातपित्तश्लेष्माणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं
कामक्रोधलोभमोहभयैर्वाविनादविषयाविशेषा-
दर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदात्मरोपायसाध्यत्वा-
दाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं

दुःखदो

हेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च । तच्च आधि-
भौतिकं मानुषप्रभृत्पक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् ।
आधिदैविकं यत्पराश्रमविनाशकयद्वावैश-
निबन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
परिणामभेदो न प्रक्यते प्रत्याख्यातम् । तस्मिन्
दुःखचिकित्साः करणवर्तिना चैतनाश्रयः प्रति-
कूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता
प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुवक्तुः ॥”

“दुःखमेवं प्रवक्ष्यामि तच्छृण्वन् वस्तुधरे ! ।
उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
अहङ्कारहतो नित्यं नरो मोक्षेन चारुतः ।
ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
सर्वाश्री सर्वाविक्रता नमस्कारविर्वाञ्छितः ।
ये न मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
सर्वाभ्राणि तु सिद्धानि पाकमेदन्तु कारयेत् ।
अवैश्वदेवं नरोऽन्नानि तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम् ।
अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
असन्नुदस्तु वैश्वे परदारोभिमर्हकः ।
परोपतापो मन्दात्मा तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
अकृत्वायुज्यं कर्म गृहे संवसते नरः ।
नृत्तकालवशं प्राप्तस्तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
हृत्स्थश्चरययानानि गच्छमानानि पश्यति ।
न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
अग्रान्ति पिश्रितं केचित् दृष्टशालिसमन्वितम् ।
मुष्कान् केचिदहन्ति तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
वरचञ्चलानां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः ॥
केचित् लब्धेषु शरन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
विद्वान् कृतौ गुणक्षयं सर्वश्लाघ्यविशारदः ।
केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्जिताः ।
हरिदौ जायते दाता तत्र दुःखतरङ्गु किम् ॥
पुरुषस्य द्वयं भार्यं तयोरेकां प्रशंसयेत् ।
एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
लब्ध्वा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् ।
मात्रेण न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावान् च यो वर्णाः सुमध्यमे ! ।
पापकर्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरङ्गु किम् ॥
एतन् कथितं भद्रे ! दुःखकर्म विनिश्चयम् ।
सर्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृच्छति ॥”
इति पराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,—
पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ आधिः ३ मानश्रुतिः
४ प्रज्ञः ५ कुभार्या ६ नैःखम् ७ कुग्रामवासः ८
कुसामिसेवनम् ९ ननुकन्या १० दृक्त्वम् ११
परश्रवणः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्याह्वयम्
१४ कुष्ठत्वः १५ दुर्जनकरकलाविः १६ । इति
कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
१ । ४ । २६ । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६६ ।
“सुसुखान् च दुःखान् च न शीता न च धर्मदा ॥”
दुःखदाया, स्त्री, (दुःखेन दुह्यते इति । दुह +
“कृञ्छीर्यते ।” १ । ४ । १२४ । इति ग्यत् ।)

दुःस्पर्शः

दुर्दोहगवी । तत्पर्यायः । करटा २ । इति
चैमनम् । ४ । ३२५ ॥

दुःखिता, त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादि-
त्वादित्य ।) यङ्गा, दुःखधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।
दुःखी । (यथा, मनी । ६ । २८८ ।

“बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
दुःखिता यच्च दृष्टेरन् विहताः पापकारिणः ॥”
भावे क्ते, दुःखम् । तच्च स्त्री ॥

दुःखी, [न] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इति ।)
दुःखान्वितः । दुःखितः । यथा,—

“दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः ।
आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
त्यक्तात्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैर्विभक्तः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवी नित्यदुःखिताः ॥”
इति बह्मपुराणे शिवरूपाख्याननामाध्यायः ॥

दुःखमम्, य, (दुर्दृष्टं समं यत्र । “निष्ठदृष्टप्रभृतीनि
च ।” इत्यययीभावः । “सुविनिर्भूयः सुपि ।”
८ । ३ । ८८ । इति घत्वम् ।) निष्क्रीयम् ।
तत्पर्यायः । निःश्रमम् २ गह्यम् ३ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १४ ॥

दुःखमम्, त्रि, (दुःखम् । बाहुलकात् धत्वा-
भावः ।) अश्रमसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ । दुः + सह +
अच् । टाप् च ।) नागदमनी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दुःसह्ये, त्रि । यथा, रघुः । ११ । २० ।

“राममन्त्रयशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निघ्राचरी ।
गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता
जीपितेश्वसति जगाम सा ॥”

दुःसाधी, [न] पुं, (दुर्दृष्टं कर्म साधयतीति । दुः +
साधि + णिनि ।) दौवारिकः । इति शब्द-
रत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
साध + ग्यत् ।) दुःखनिष्पाद्यः । दुःखेन साध्यते
निष्पाद्यते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
“ततो दुर्गन्धो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥”)

दुःस्यः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) दुर्गतः । नृत्त्वः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
इति मेदिनी । ये, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१६ । ३४ ।

“त्वां दुःस्थानपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुषु रश्मिभिरदङ्गम् ॥”
सुखः । इति शब्दार्थकण्ठतरुः ॥

दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पर्श्यते इति । दुः + स्पृश् +
“इवद्-सुष्ठु कृष्णाङ्गस्पर्शेषु खलु ।” १ । ३ । २६ ।
इति कर्मणि खल् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ ।
६१ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“यासौ यवाणो दुःस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा ॥”
इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
लताकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्पर्शार्थे,
त्रि । इति मेदिनी । से, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १७ । ५ ।

दुग्धम्

“रसौ वायुः सुदःसर्पः पूतकारान्तरयन् सुहृः ।
उन्मूलयन्नगपत्नीन् वायान्नीको रचयन्नः ॥”
दुःसर्पा, स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश् +
खल् + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली ।
कण्टकारी । (अस्याः पण्याया यथा,—
“कण्टकारी तु दुःसर्पां शुद्धा यात्री निदिधिका ।
कण्टालिका कण्टिकिनी धावनी दृष्टनी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तक प्रथमे भागे ॥)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः, पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि +
अच् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४५१ ॥
दुकूलं, स्त्री, (दुष्टं कूलति आकृष्यतीति । कूल +
“दुगुपध्वाप्रोक्तिरः कः ।” ३।१।२३५ । इति
कः । पृषोदरान् साधुः । यडा, दु + “खलिपि-
आदिभ्य उरोलोचौ ।” उगा । ४।६० । इति
कलच् । धातोः कृक् च ।) लौमवस्त्रम् । (यथा,
रघौ । ७।१६ ।

“दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निश्वसन् विनीतेरवरोधरत्नेः ॥”

सन्ध्यावस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥

दुग्गलम्, स्त्री, (दुक्कलं पृषोदरान् कस्य गः ।) दुक्क-
लम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४४३ ॥
दुग्धम्, स्त्री, (दुह्यते स्मृति । दुह + कर्मणि क्तः ।)
स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति
भाषा । तत्पर्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३
उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् = । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वाद-
रसत्वम् । क्षिग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातु-
वर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्म-
लत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पितृकादृष्ट-
गुणगुरुत्वम् ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् ।
रक्तपित्तरोगघातनाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ * ॥
क्षीरगोदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मल-
वत्त्वामिकाशित्वम् । रक्तपित्तविकारनाशकास-
सर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ मेघीदुग्धगुणाः ।
गुरुत्वम् । स्वादत्वम् । क्षिग्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ माहिधुदुग्धगुणाः ।
अतिक्षिग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निना-
शित्वम् ॥ * ॥ उद्धीदुग्धगुणाः । कण्टत्वम् ।
उष्णत्वम् । शीथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥
अश्वीदुग्धगुणाः । सलवणत्वम् । मधुरास्कर-
त्वम् । खटुत्वम् ॥ * ॥ हस्तिनौदुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायागुरसत्वम् ।
गुरुत्वम् ॥ * ॥ मानुजदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । शरीररक्षितकारित्वम् । दृढत्वम् ।
दृष्टिजनकत्वम् ॥ * ॥ प्रत्यक्षकाले गोदुग्धपान-
गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वम् ।
तस्मात् स्वर्यादयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा
उत्तार्य प्रयो गच्छाम् । तत्पर्यं दीपनं जघ्नु ॥ *
विवृतवाजवत्सानां पयः दीपनम् । एक-

दुग्धम्

वर्णवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धश्च प्रश-
स्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्तकमाधमभक्तकोहं अज-
गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ प्रथं
विनदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुष्ण-
रत्वम् ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्ण-
दित्वम् । गुरुत्वम् ॥ * ॥ अतोयं कफवात-
नाशनम् । अतश्चीतं पित्तनाशनम् । घारोष्ण-
दुग्धं अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व-
मपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सलवणदुग्धं विग्रथितं
नष्ट इति स्त्रातं दुग्धश्च त्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान-
गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ * ॥
“शाकाश्वपलपिण्याककुलखलवणामिषैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥”
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्विधक्षीरगुणः ।

“कठ्याविकं प्रथमतः अतोयां
क्षीरं लज्जानां अतश्चीतमाहुः ।

दोहान्तश्चीतं माहिधीपयस्यं

गयन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

वृष्यं दृढं हणममिवर्द्धनकरं पूर्वाङ्गपीतं पयो
मध्याङ्गं बलदायकं रतिकरं कृष्णस्य विच्छेदनम् ।
बाल्यं वर्द्धकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं बाल्ये
राक्षी क्षीरमनेकदोषशमनं सैव ततः सर्वदा ॥

क्षीरं मुहूर्त्तचित्तयोधिनं य-

दतप्रमेतद्विकृतिं प्रयाति ।

यस्मान्नु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं

विधोषमं स्यादुषितं दृष्टानाम् ॥

जीर्णान्वरे कपे क्षीरे क्षीरं स्यादन्ततोपमम् ।
तदेव तन्मये पीतं विषयहन्ति मानुषम् ॥

क्षीरकायगुणः ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय

यत्रादयदावन्तितमुत्तमं तत् ।

सर्वामयज्ञं बलपुष्टिकारि

वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अथ पूर्वाङ्गकाले स्यादपराङ्गं तु माहिधम् ।

क्षीरं सशर्करं पथं यद्वा सात्म्यं सर्वदा ॥

क्षीरं न सुक्लीतं कदाप्यतमं

तमस्रं नेतलवणेन सार्द्धम् ।

पितृसन्धानकमाधमशु-
क्रोशातकीकन्दपलादिके च ॥

तथा च,

मत्स्यमांसगृहसुखश्लेकैः

कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।

शाकजाम्बवर्चादसेवितं

मारयत्यधुमाशु सर्पवत् ॥ * ॥

क्षिग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।

क्षीरमिदं कुरुते मन्दं मन्दायं नष्टमेव च ॥

निवृत्तीन्नाशिनो सैव सुपक्वं माहिधं पयः ।

पुष्यनि धातवः सर्वे बलपुष्टिवर्द्धनम् ॥

क्षीरं गवाजकादमधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।

रुच्यं पित्तदाहं करोति रक्तमयं कुरुते ॥ * ॥

दुग्धम्

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं त्रिदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यमवयसी रसायनसुक्तमिदं दुर्धनं तु दृढा-
नाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुब्बिणीनाश्च यत् पयः ।
तद्वाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषहतं तन्म-
दुग्धान् शीतलं खादु वृष्यं वर्द्धकरं गुरु ।
वातपित्तापहं वृष्यं दृढं बलवर्द्धनम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।
“दुग्धं सुमधुरं क्षिग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्मं सर्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं दृढं बल्यं मेध्यं बालीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सत्विकारि रसायनम् ॥
विरेकवान्निवल्लीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।
जीर्णान्वरे मनोरोगे शोषमन्त्राभिसेव च ॥
यक्ष्मणां पाण्डुरोगे च दाहे हवि दृढामये ।
मूलोदावर्णगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥
रक्तपित्तातिसारं च योनिरोगे अग्ने क्रमे ।
गर्भसावे च सततं हितं सुनिवरेः स्मृतम् ॥
बालदृढचक्षुशीणाः क्षुद्रावायुक्षणाश्च ये ।
तन्मयः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविहतिर्यथा,—

“यद् यदाहारजातं रसं क्षीरशिरादुगमम् ।
सरं जलञ्च सुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वक्षौ पित्तेन सह स्फूर्ध्वितम् ।
पच्यमानं शिराप्रानं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रकम् ॥
तेन क्षीरमिति स्थातमसितोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्वभूतानां जीवनं बलजन्यतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः प्रपञ्च पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सन्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमोयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्ट्वा महाचार्यः प्रावाच सुनिपुण्वरः ।
अति हृद्यप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ॥
सिताक्षिग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
क्षीरनाथः कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥
बन्धानां क्षीरनाथसु वातेन परिपूरिताः ।
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादात्मवशाधिकं यतः ॥
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह क्षयते ।
तेन स्त्रीषु विशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सदाः प्रसूतायां जायते श्लेष्मिकं पयः ।
तेन काष्ठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
पयश्चाविहृतं नाय्या बलहृदोषनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

(कतृत्वम् । तत्पर्यायाश्च यथा,—

“कतृत्वं ध्यामकं दुग्धम् ॥” इति च वैद्यकरत्र-

मासायाम् ॥

दुग्धवी

दुग्धः, त्रि, (दुह + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी ।
ये, = ॥ लतदीहः । (यथा, हरिवंशे । २ । २५ ।
“तेनेयं गौर्महाराज ! दुग्धा श्रव्याणि भारत ! ”
दुह + भावे क्तः ।) दोहने, स्त्री ।

दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्यस्या
इति । दुग्धकूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः ।
यथा,—

“तच्छुल्लचूर्णविमिश्रितमक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दुग्धकूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ तां कौरितमध्यां जनययसा पूर्णगर्भाञ्च ।
शुद्धकमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्ववदनाञ्च ।
अग्निपाकुखण्डपाके सपयेत् कर्पूरवासिते
कुशलेः ॥”

अस्या गुणाः ।

“अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा ।
वृद्धा शीता गुर्वीं शुक्रकरीं तर्पणीं कथा ।
विदधाति कायपुष्टिं हृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।

दुग्धतालीयं, स्त्री, (दुग्धस्य तालाय प्रतिहाये
इति । दुग्धताल + क्तः ।) दुग्धात्मम् । क्षीर-
फेनः । इति मेदिनी । ये, १३३ ॥ दुग्धायम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दुग्धपाचनं, स्त्री, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच +
अधिकरणे क्णट् । दुग्धस्य पाचनं मात्रम् ।)
दुग्धपाकपाचम् । तत्पर्यायः । वचकम् २ ।
इति हारावली । २२० ॥

दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं क्षीरं पाषाण इव कठिनं
यस्य ।) वृक्षविशेषः । शिरगोला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाक्षा ३
क्षीरी ४ गामेदसन्निभः ५ वज्राभः ६ दौमिकः ७
दुग्धी ८ क्षीरक्षवः ९ । अस्य गुणाः । रस्यत्वम् ।
इयदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तद्विग्नशूलकासाधान-
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं पुच्छं मूलदेशो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः ।
दुग्धयेया इति ख्याता । तत्पर्यायः । सेव-
काक्षुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) क्षीर-
हिष्णीरः । तत्पर्यायः । शार्करः २ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धफिनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रः फेनो यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । पयःफेनो २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४
लूतारिः ५ व्रणकैतुसी ६ गोलापयर्णी ७ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् ।
विषद्रवणाश्रित्वम् । रस्यत्वम् । युक्ता रसाशन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं बीजं यस्याः ।)
यावनालादल्लतातप्तखल्लपिपिटः । अस्या
गुणाः । समधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । धीर्यपुष्टि-
दायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुन्दुभिः

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभ्रं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो
यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुग्धाक्षितनया, स्त्री, (दुग्धाक्षेः क्षीरक्षतस्य
तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाक्षा, [न] पुं, (दुग्धं क्षीरं अक्षा प्रसार
इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्यातो बहुलतया विद्यते
यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः ।
दुग्धी इति दुग्धाक्षीर इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । स्वादुपर्णी २ क्षीरावी ३ क्षीरिणी ४
दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीराक्षिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
रूक्षत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादु-
क्षीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोप-
सर्गाकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विदग्भि-
त्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठलमिनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ वृक्षमेदः । गन्धिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । उत्तमा २ दुग्धपला ३ उत्तम-
फलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापायामार्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं क्षीरं बहुलतया अस्यस्या
इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात्
ङीष् ।) क्षीरावी । इति मेदिनी । ये, = ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्त्यपि ॥”)
दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुष्कः, पुं, (दु उपतापे + भावे क्तिप् तुक् च ।
दुत् उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति ।
श्रक + पचाद्यच् ।) सुरागामगन्धद्रव्यम् । विहा-
राद्यवकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दुङ्गिः, स्त्री, (दुङ्गिः + लङ् क्तः ।) दुङ्गिः । कच्छपी ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

दुङ्गुकः, त्रि, दुष्टचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुङ्गुभः, पुं, (मोडति मज्जतीति । हुङ् मज्जने +

“उभः कित् कुकिद्रङ्भ्यां कन्शुनौ रलोपच ॥”
१ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
उभः श्वन् रलोपच ।) दुङ्गुभसर्पः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १५ । ३० ।
“शरमोनां महारौद्रां प्रासशम्भुयदुङ्गुभाम् ।”
“शोणितौघवह्नां घोरां मोघिः प्रावर्णयमहीम् ॥”)

दुडमः, पुं, (दुर् दुष्टो हम् ।) एषोदरादित्वात्
रलोपः ।) हरित्पलाक्षुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ ।
१४८ ॥

दुन्दमः, पुं, (दुन्द इत्ययस्यशब्देन मनसि शब्दा-
यते इति । मय शब्दे + क्तः ।) दुन्दुभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दुङ्गः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुङ्गभि-
वाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दुङ्गभिः, पुं, (दुङ्ग इत्ययस्यशब्देन भातीति ।
भा + बाहुलकात् किः ।) वृद्धङ्का । तत्-

दुराचा

पर्यायः । भिरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ ।
७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
“आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुसुलः स्वनः ॥”)
वरुणः । दैत्यमेदः । इति मेदिनी । भि, १६ ।
(दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।

“अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ।”
“शक्रकण्ठो विदारश्च गवेष्टो दुन्दुभिक्षया ॥”)

रक्षामेदः । वाद्यमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुङ्कुर-
वंशीयस्य अश्वकस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २४ । २० ।

“अश्वकादुङ्गुभिक्षादविद्योतः पुनर्वसुः ॥”
क्रौञ्चहीपाधिपतेर्द्वैतिमतः पुत्राणामन्यतमः ।
क्रौञ्चहीपस्य दैत्यमेदश्च । यथा, ब्रह्माब्दे ३६
अध्याये ।

“सुनिश्च दुङ्गुभिश्चैव सुता द्रुतिमतस्तु वै ।
तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चहीपाश्रयाः स्मृताः ॥”

“सुनेस्तु सुनिर्देशो वै दुङ्गुमेदुङ्गुभिः स्मृतः ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२९ । १२३ ।
“स एव दुङ्गुभिर्नाम श्यामपञ्चतस्रिभिः ।

शब्दन्तवः पुरा तस्मिन् दुङ्गुभिस्ताडितः
सुरैः ॥”

असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ६ । ४ ।
“मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुङ्गुभिः सुतः ।
तेन तस्य महर्षेः बलिनः क्षीकृतं पुरा ॥”)

दुङ्गुभिः, स्त्री, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ ।
३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो
वित्ति इति ख्यातः । इति केचित् ॥ अक्षविन्दु-
जिकट्टयम् । इति रभसः ॥ विन्दुवित्तचतुर्व्याख्य-
स्वर्णशङ्कादिमयद्रुतीपकरणं पाशटो इति
ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

दुङ्गुमारः, पुं, धुङ्गुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुरदृष्टं, स्त्री, (दुर्दृष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति
कुतितन्त्रे ॥

दुरधः, पुं, (दुर्दुष्टोऽध्या । “उपसर्गादध्वनः ।”
५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपयः । इत्य-
मरः । २ । १ । १६ ॥

दुरभियहः, पुं, (दुर्दुःखेन आभिसृज्येन गृह्यतेऽसौ
इति । दुर + अभि + यञ् + खल् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + यञ्
+ कर्मणि खल् ।) दुःखयाह्ये, त्रि ॥

दुरभियहा, स्त्री, (दुरभियह + टाप् ।) कपि-
कच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुराकः, पुं, (दुनोतीति । दु न उपतापे + “आकः ।
खलादेः स तु कित् ॥” १ । २१६ । इति उणादि-
कोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) क्लेशमेदः । इत्युणादिकोषः ॥

दुराचारः, पुं, (आचर्यते इति भावे घञ् ।
दुर्दृष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) विरुद्धा-
चरत्वम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।

“प्राप्ते कलियुगे घृणे नराः पुण्यविवर्जिताः ।
दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः ॥”

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति,
त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १।११।१६।
“महापातकयुक्तस्य दुराचारीतिगर्हितः ॥”)
दुराधर्षः, पुं, (दुरात् यन्निष्कारिराक्षसादीन्
आधर्षयति दुरीकरोतीति । धृष् + अच् ।) गौर-
वर्धपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३।१४६।२२।
“अनुत्तमो दुराधर्षः कृतघ्नः कतिरात्मानम् ॥”
“देव्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ॥”
इति तन्नाम्ने शङ्करः ॥ दुःखेन आ ईषदपि
धर्षयितुमशक्यः इति । धृष् + “ईषदुःसु-
ज्विति । ३।३।१२६। इति खल ।) अधर्ष-
णीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६।१६।
३२।
“भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिषोपमानम् ।
प्रचकर्ष महासेन्यं दुराधर्षो भद्रामनाः ॥”)
दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + क्त्या टाप् ।) कुटु-
म्बिनीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुरादहः, पुं, (दुःखेन आदह्यते इति । दुर् +
आ + दह + कर्त्तृणि कः ।) विषलः ।
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखा-
रोहणीये, त्रि । यथा, महाभारते । ३।
१४७।६१।
“त वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रवृत्तिं पुनर्वर्धनम् ।
अतः परमगन्तोऽयं प्रवृत्तः सुदुरादहः ॥”)
दुरादहा, स्त्री, (दुरादह + टाप् ।) खर्जुरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति ।
रुह + कर्मणि खल् ।) शरटः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । ४।५।१४।
“इयं कूटे मनुज्येन्द्र ! गङ्गे मज्जती प्रसी ।
भीमशाला दुरारोहा अशानस्य समीपतः ॥”)
दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शास्त्रालि-
ङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीवहरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते सज्जते कृष्यते
वासौ । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् ।
आगमविधेरनित्यत्वात् न शुभम् ।) खनामन्त्राल-
कण्टकयुक्तस्तद्वत्प्रविशः । स यवासप्रभेदः ।
हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पर्यायः । दुरालभा २
धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ कक्षुरा ५ दुस्यर्षा ६
धन्वी ७ धन्वयवासकः ८ प्रबोधनी ९ सुष्मा
दका १० विरुपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा
१३ दुःप्रवर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यासः
१५ यवासः १६ दुस्यर्षः १७ कुनाशकः १८
रोहिणी १९ अमला २० समुद्राणां २१ । इत्य-
मरः । २।४।६२ ॥ गान्धारी २२ काषाया
२३ । इति भावप्रकाशः ॥ धनुर्थासः २४ युवधः
२५ कक्षुरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक-
ण्टकः २७ । इति जटाधरः ॥ (पञ्चसुखी २८।
इति शब्दचन्द्रिका ॥) अस्या गुणाः । सार-

दत्वम् । अरक्कहिंशेषपित्तविषसर्पवेदनानाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । सारत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् ।
वातगुल्मप्रमेहनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरक्ता दुरालभा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।८८।
“दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीर्घतोया दुरालभा ॥”)
दुरालभनीये, त्रि ॥
दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् +
आ + लभ + खल् + शुभम् च ।) दुरालभा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।
६८।३१।
“तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालभाः सक-
ण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥”)
दुरालापः, पुं, (दुर्दृष्ट आलापः इति प्रादिसमासः ।
गालिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् +
आ + सद + “ईषदुःसुज्विति ।” ३।३।१२६।
इति खल ।) इष्यायः । यथा,—
“दुरासदो दुर्विषहो भूतानां स बभूव ह ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा च, देवीभागवते । १।१०।३२।
“धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥”
(दुप्यवेशः । यथा, भावे । १६।१०।
“वनजालनिभे दुरासदाः
परितो नागकदम्बकैश्च ।
नगरं भवन्तु बोधयः
परिकीर्णा वनजैर्भृगादिभिः ॥”)
दुरितं, स्त्री, (दुःख भावं + क्तः । दुष्टमितं गमनं
नरकादिदुर्गतिप्राप्तिप्रसङ्गात् ।) पापम् । इत्य-
मरः । १।४।२३ ॥ (यथा, रघौ । ८।२।
“दुरितैरपि कर्तुं मात्सवत्
प्रयतन्ते शृपसन्वो हि यत् ॥”)
तद्वति, त्रि ॥
दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यथा इति ।
दम + कर्त्तृणि खल् ।) शमी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (दम + जुः ।) पापनाशनी च ॥
दुरिच्छतु, पुं, (दुरिच्छम् अभिचारपद्मं करोतीति ।
दुरिच्छ + क्त + क्तिप् तुगागमश्च ।) अभिचार-
कर्ता । तस्य नरकं यथा,—
“दुर्विचिन्तितुं हेष्टा रजद्रुप्रयिता च यः ।
स याति क्षमिभवे वै क्षमोश्च न दुरिच्छतु ॥”
इति विष्णुपुराणे । २।६।१४ ॥
“दुरिच्छतु अभिचारकर्ता ॥” इति तट्टीका ॥
दुरिच्छः, त्रि (दुर् + दृश्नु ।) अतिमन्दः । अयम-
नवीरवी वा अतिशयं दुः निन्दितः । इति
आकरणम् ॥
दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दृष्टा ईषणा इच्छाभिप्रायसम् ।
प्रादिसमासः ।) श्रापः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥

दुर्दृष्टः, त्रि, (दुःखेन कुरुते इति । दुर् + कृ +
कर्मणि खल् ।) दुर्विषयः । यथा,—
“काचप्रकाशस्य दुर्दृष्टपङ्क्तौ-
र्गदाधरो व्याकरोति प्रयत्नात् ॥”
इति ब्रह्माधरभट्टाचार्यकृतकाचप्रकाशटीका ॥
दुरोदरः, स्त्री, (दुर्दृष्टमासमन्तादुदरं यस्य । दुष्ट-
सुदरमस्य वा । एषोदरादित्वात् साधुः ।) द्यूत-
भेदः । पाशकक्रीडा । इत्यमरः । १।१।१०१ ॥
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकाध्यायम् । २६।
“अर्थं किं तनुषे दुरोदरमिदं न स्थापयेयं तव ॥”)
दुरोदरः, पुं, (दुष्टं आ समस्तात् उदरं यस्य ।)
द्यूतकृत् । (यथा, महाभारते । २।५६।६।
“दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना हताराण्येन राज्ञा ॥”)
पणः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥
दुर्गं, स्त्री, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् + गम +
“दुदुरोदधिकरणे ।” ३।२।४८। इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या चः ।) पर्वतादिभिर्दुर्गमं पुरम् ।
इत्यमरः । २।८।१७ ॥ गङ्गा इति कञ्जा इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कीदृम् २ । यथा,—
“स्त्रुत्वाचारो राजधानी कीदृदुर्गे पुनः सजे ॥”
इति त्रिमचन्द्रः ॥
“अथ कीदृो राजधानी राजधानकमित्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
“पुरं दुर्गमधिष्ठानं कीदृोऽस्त्री राजधान्यत्रि ॥”
इति जटाधरः ॥
तत्तु बहुविधम् । यथा,—
“तत्र दुर्गं रूपः कुर्यात् वस्त्रामेकतमं बुधः ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥
वाल्मीकिदुर्गं गिरिदुर्गं पार्थिव ।
सर्वेषाञ्चैव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं परितोषितं वप्राङ्गलकसंयुतम् ।
शतश्रीयन्तस्तुल्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥”
इति मानस्ये १६१ अध्यायः ॥
राजस्तुत्करणावशकत्वं तच्छुभाशुभकथनञ्च
यथा,—
“दुर्गास्तु सततं कुर्यात् प्राकाराङ्गलतोरयैः ।
दूषितामगराद्राजा दुर्गे दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
दुर्गे बलं वृषाणां नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको बोधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शतं दश सहस्राणि तस्मान् दुर्गं प्रशस्यते ।
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
अरण्यावनदुर्गं च शैलजं परितोषवम् ।
दुर्गे कार्यं वृषतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
दुर्गे कुर्वन् पुरं कुर्यात् त्रिकोणं धनुर्गच्छति ॥
वर्तुलं वा चतुष्कोणं नात्यथा नगरं चरेत् ।
अद्विष्टादिति दुर्गं सततं कुलनरक्षणम् ॥
यथा राजसराञ्च लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
बभूवः पुरी शोणितार्थं तेनो दुर्गे प्रतिष्ठितम् ।
यत्कृतं अजनाकारमतो अष्टयिषो बलिः ॥
सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ।
दिवि यद्वसते राजस्तत्र अष्टं भविष्यति ॥

दुर्गन्धः

यथायोध्यायं भूपः। पुरमिवाङ्गुलमूषणम् ।
 धनुराकृति तच्चापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेदुर्गां दिक्पालीश्वरं द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयान् ॥
 अतो दुर्गं वृषः कुर्यात् सततं जयवृद्धये ॥”
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
 (शैलभेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
 “यज दुर्गायै शैलं शिवस्यास्ते महत्तरम् ॥”)
 दुर्गः, पुं, असुरभेदः । यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति
 नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १६४ । ६ ।
 “विन्धवासिनीं दुर्गतीं रक्षदुर्गां रणप्रियाम् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”)
 गुगमलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते
 अचेति । दुर् + गन् + अधिकरणे कः ।) दुर्गमे,
 त्रि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥
 दुर्गकारकं, स्त्री, (निजज्ञानवेष्टनेन दुर्गं करोमीति ।
 क्त + “वद्वल्लक्ष्मी” ३ । १ । ३३ । इति गवुल् ।)
 वृक्षविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥
 दुर्गतः, त्रि, (दुर् + दुर्गस्था गच्छति स्मिति । दुर् +
 गम् + “गच्छार्थकर्मकञिधिति” ३ । ४ । ७२ ।
 इति कर्त्तरि क्तः ।) हरिः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४६ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् १०८६ ।
 “दुर्गमशङ्खि तनये कश्यपाद्री प्रियतमे च
 रागमयी ।
 सुधा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)
 दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्लेशदायिनी गतिः ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ३ । १० । ६८ ।
 “कृत्वा यज्ञं विधानेन हत्वा पुण्यं मखार्चितम् ।
 ससुहृन् महाराज ! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
 दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । त, ११५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
 “कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
 नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥”)
 दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नष्ट +
 शिच् + शिनिः + ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिऋक्षश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डोदरखण्डम् ॥
 दुर्गन्धं, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्चल-
 जवणम् । इति वैमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तन्-
 पण्यायः । प्रतिगन्धः २ । इत्यमरः । ११५ । १२ ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
 “सुगन्धं धत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
 यो वा गन्धाद्वा ज्ञानाति गतासुं तं विनिर्दि-
 शत् ॥”)
 आम्बुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलाण्डुः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दृष्टो गन्धो यज्ज ।)
 दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।

दुर्गा

“अथाजगाम स्वरितो धर्मशास्त्रालरूपधृक् ।
 दुर्गन्धो विहृतो कृत्तः धर्मशुलो दुर्गुरो वृषी ॥”)
 दुर्गन्धो, [न] त्रि, (दुर्गन्धोऽव्यस्येति । दुर्गन्ध
 + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
 “अश्विनायुक्तं क्षात्रयुतं मंसिप्रोद्यतलेपनम् ।
 चर्मवर्णं दुर्गन्धं पूर्णं चक्षुरौषयोः ॥”)
 दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्पार्थं पुष्पं यस्याः । जाति-
 त्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । केशपुष्टा इति
 ख्याता । तत्पण्यायः । मानसी २ बालाची ३
 केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दुर्गमः, त्रि, (दुर्दुःखेन गम्यते इति । दुर् + गम
 + “ईषदुःसुष्ठु लङ्छालङ्कार्येषु खल्” ३ ।
 ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन
 गमनीयस्यानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
 “पार्थतः कथं भवन्तं गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
 दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४ । ८६५ ।
 “नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६६ ।
 विष्णुसहस्रनामकीर्तने ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
 असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४४ ।
 “तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”
 स्त्री, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ८२ । ३० । ।
 “राजायं नाहुषत्तात दुर्गमे पाणिमयश्चीत् ॥”)
 दुर्गेलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादि
 लङ्घतेऽनेनेति । लङ्घि + कर्णे ल्युट् ।) उदुः ।
 इति वैमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 दुर्गसंचरः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं गद्यादिपरपारं
 संचर्यतेऽनेनेति । सन् + चर + पुंसीति घः ।)
 संक्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ सौको
 इति भाषा ॥
 दुर्गसंचारः, पुं, (दुर्गं गद्यादिपरदुर्गमस्थानं
 संचर्यते गम्यतेऽनेनेति । सन् + चर + चञ् ।)
 दुर्गसंचरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम +
 अन्धञापि ङ्यते । इति कः । दुर्दुःखेन गम्यते-
 ऽस्यामिति । दुर् + गम + “सुदुरोरधिकरणे” ।
 ३ । २ । ४८ ॥ इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कः । तत्तदाप् ।)
 गौरी । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ इक्ष्मापची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवी-
 भागवते । ३ । २६ । ४३ ।
 “नववर्षा भवेदुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ॥”
 अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
 “दुःखदारिद्र्याप्राय संग्रामे विजयाय च ।
 क्रूरप्रजुषिताप्रायं तथोद्यमसिद्धये ॥
 दुर्गां पूजयेद्भक्ता परलोकसुखाय च ॥”

दुर्गा

अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
 “दुर्गां प्रायति भक्तं या सदा दुर्गातिनाशिनी ।
 दुर्ज्ञेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥”)
 हिमालयकन्या । सा शिवभाष्या गणेशकार्ति-
 कयोर्माता च । तत्पण्यायः ।
 उमा २ कन्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ जैम-
 वती ६ ईश्वरी ७ शिवा ८ भवानी ९ सदाश्री १०
 चण्डी ११ सर्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्वती
 १४ गङ्गानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ इत्य-
 मरः । ११ । १३ ॥ प्रारदा १८ चण्डी १९ चण्ड-
 वती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा
 २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६
 वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिङ्गी
 ३० ईश्वरी ३१ कोकुरी ३२ वल्ली ३३ माधवी
 ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७
 रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० आमरी ४१
 दक्षकन्या ४२ महिषमर्दिनी ४३ चैरम्बजननी
 ४४ सावित्री ४५ लक्ष्मिपङ्कजा ४६ वृषाकपायी
 ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्तिकेयप्रभः
 ५० आद्या ५१ निद्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी
 ५४ कालिकी ५५ राज्ञी ५६ तामसी ५७
 भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामाया ६०
 मूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुभभातिनी ६३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीः ६४ पञ्चतराजतनया
 ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति
 कविकल्पलता ॥ सखा ६८ भगवती ६९ ईशाना
 ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवाणी
 ७३ हरवल्लभा ७४ जयचण्डा ७५ चासुका ७६
 विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामाया ७९
 महासुधा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कन्या
 ८३ लम्बा ८४ मानदात्री ८५ महालम्बा ८६
 मानिनी ८७ चार्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशाना ९०
 वज्रेशी ९१ अमरी ९२ भूया ९३ पालशुनी
 ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी
 ९८ अम्बिका ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१
 चर्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ गन्दा
 १०५ धरिनिशी १०६ मातृका १०७ विद्वानन्द-
 स्वरूपिणी १०८ मन्त्रिणी १०९ महादेवी ११०
 विद्वारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३
 नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ जयतारा
 ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९
 राजराजेश्वरी १२० सुवर्णेशी १२१ स्वरिता
 १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४
 धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ चिपुरा १२७
 खालासुखी १२८ वगलासुखी १२९ सिद्धविद्या
 १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभगा
 १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६
 गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अङ्गलवासिनी
 १३९ अङ्गुष्ठासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा
 १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५
 अवीरा १४६ पङ्क्तितालयवासिनी १४७ मण्डिता
 १४८ संवत्सरा १४९ कल्याणिका १५० वलि-

दुर्गा

प्रिया १५१ सुसुता १५२ कामिनी १५३ काम-
रूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६
पद्ममा १५७ वृन्दावनसरूपिणी १५८ अयोध्या-
रूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना
१६१ जगन्नाथसरूपिणी १६२ कर्तव्यवसना १६३
त्रियामा १६४ जमलार्जुनी १६५ यामिनी १६६
यशोदा १६७ आदवी १६८ जगती १६९ लज्जा-
जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२
लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५
तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८
आङ्गवी १७९ गङ्गाकी १८० ध्या १८१ जृम्भणी
१८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी
१८५ अंशका १८६ पञ्चिका १८७ पवित्रिका
१८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१
वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४
गिरीश १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७
कमला १९८ कामता १९९ शान्ता २०० कुला
२०१ वेदमाता २०२ कर्मदा २०३ सन्ध्या २०४
त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेशी २०६ दक्षयज्ञ-
विनाशिनी २०७ जगन्ना २०८ धर्मेश्वरी २०९
चक्रेश्वरी २१० खड्गना २११ विदग्धा २१२
कुलिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतु-
र्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा
२१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्ता २२२
दूती २२३ । इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः ॥
अथ दुर्गानां चतुर्पत्तिर्यथा,—
“दुर्गे देवे महाविघ्ने भवन्त्ये कुकर्मणि ।
शोकं दुःखं च नरके धमदम्बे च जन्मनि ॥
महाभयं तिरोगे चाप्याशब्दो हन्तवाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“देवताशायं वचनो द्वाकारः परिकीर्तितः ।
उकारो विघ्नाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफो योगप्रवचनो गन्ध पापप्रवाचकः ।
भयप्रवचनवचनवाकारः परिकीर्तितः ॥
सुख्युक्तिप्रवणाद्यस्या एते नष्टानि निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिरिष्टा परिकीर्तिता ॥
दुर्गेति देववचनोऽप्याकारो नाशवाचकः ।
दुर्गे नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश पुरा तेन बुधेर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥” * ॥
अस्याः स्वरूपं यथा, गन्धं प्रति श्रीलक्ष्मणावच्यम् ।
“आद्या नारायणी शक्तिः खड्गस्थित्यन्तकारिणी ।
करोमि च यथा खड्गं यथा ब्रह्मादिदेवताः ॥
यथा जयति विन्ध्यं यथा खड्गः प्रजायते ।
यथा विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा ॥
यथा निद्रा च सुतृप्तिस्तृष्णा अज्ञा च मा हृतिः ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिलज्जाधिदेवता हि सा ॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती ।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च चोरोदे दक्षकन्या सती च सा ॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या देवदुर्गतिनाशिनी ।
सर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा शक्रादीनां यष्टे यष्टे ॥

दुर्गा

सा बागी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता ।
वह्नी सा दाहिकाशक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्वरे ॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रकृतिशक्तिश्च धारणा च घरासु सा ॥
ब्राह्मण्यशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा ।
तपस्विनी तपस्या सा यष्टिणी यष्टदेवता ॥
शक्तिशक्तिश्च सुक्तानां माया सासारिकस्य सा ।
मङ्गलानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
हृषीकेशा राव्यलक्ष्मीश्च बणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे सासारसिन्धुनां त्रयी दुस्तरतारिणी ॥
सत्सु सद्वर्तिरूपा च मेघाशक्तिस्वरूपिणी ।
आस्थाशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दाहशक्तिश्च दाहयु ॥
चक्रादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥”
अपि च, शङ्करं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
आहं निहत्वा देव्याश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तस्मिन्त्या पुरा त्वत्ता सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मूर्तिमेदतः ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याश्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदासः शपतो देवात् दृषभासुसुताधुना ॥
धर्मपत्नी च लक्ष्मस्य पुण्ये वृन्दावने वने ॥” * ॥
अपरश्च, लक्ष्मं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“एकाहं राधिकाकृपा गोलोके रासमण्डले ।
रासमण्डलं गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो ! ॥
परिपूर्णतमाहं च तव वक्षःस्थलस्थिता ।
तवाश्रया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाश्रया ।
सावित्री वेदमाताहं कल्या विधिसन्निधौ ॥
तेजःसु सर्वदेवानां पुरा सत्यं तवाश्रया ।
अधिष्ठानं जनं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम् ॥
मुष्माद्यश्च देव्याश्च निहताश्चावलीलया ।
दुर्गे निहत्वा दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्वा रक्तबीजश्च रक्तबीजयिनाशिनी ।
तवाश्रया दक्षकन्या सती सत्यसरूपिणी ॥
योगेन त्वत्ता देहश्च शैलजाहं तवाश्रया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
लक्ष्मप्राणाधिकाहं प्राणाधिष्ठातृदेवता ।
महद्भिष्योश्च रासे स्वे जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाश्रया पद्मबाहं पद्मप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलांशुयाहं देवप्रज्ञो यष्टे यष्टे ॥” * ॥
अथ तस्याः पूजाप्रकाशः ।
“प्रथमे पूजिता सा च लक्ष्मेः परमात्मना ।
वृन्दावने च खड्गादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकोटभर्मीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा ॥
अष्टश्रया महेन्द्रेण शम्भोर्वाससः पुरा ।

दुर्गा

चतुर्थे पूजिता देवी भक्ता भगवती सदा ॥
तदा सुनीलेः सिद्धिर्देवैश्च मनुमानवैः ।
पूजिता सर्वविघ्नेषु वसुध सर्वतः सदा ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सुने ! ॥
सर्वे देवा ददुस्तस्यै शस्याणि भूषणानि च ॥
दुर्गाद्यश्च देव्याश्च निहता दुर्गाया तया ।
दत्तं स्वाराण्यं देवभ्यो वरश्च यदभीक्षितम् ॥
कालान्तरे पूजिता सा सुरधेन महात्मना ।
राज्ञा मेघसशिष्येण नृगम्याश्च सरित्तटे ॥
मेवादिभिश्च महिषैः लक्ष्मसारैश्च गङ्गाकैः ।
ह्नागोर्मीनैश्च कुशाक्षैः पक्षिभिर्वलिभिर्मृगैः ॥
वेदोक्तानि च दत्तं वसुधपचाराणि मोक्षदा ॥
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
राजा ज्ञत्वा परीक्षारं वरं प्राप यथेक्षितम् ।
सुक्तिं सम्पाप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च सायुजेनः पुटाङ्गलिः ।
विससर्ज नृगम्यानीनां गभीरे निर्मले जले ॥
नृगम्याः लक्ष्मय्याः इष्ट्वा जलघौतां नराधिपः ।
करोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्वत्ता देहश्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
ज्ञत्वा जगाम गोलोके दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यश्च पूज्यो निष्कण्टकं बली ।
भोगश्च बुभुजे भूपः पटिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्यां स्ववालं संन्यस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
मनुजैर्भूव सावर्णिस्तप्ता च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! समासेन यथागमम् ।
दुर्गास्थानं सुनिश्चेत् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
अथ दुर्गापूजाविधिः ।
“शरतकाले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ॥
तां तिथिचयमासाद्य कुर्याद्ब्रह्मा विधानतः ॥
चतुःकर्ममयी स्नपनपूजनवालिदानहोमरूपा सा च प्रतिवर्षं कर्त्तव्या ।
‘हिंशरीरे चरे चैव लम्बे केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातयं स्थापनश्च विसर्जनम् ॥
यो मोहादधवालस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्वाप्यथ भैरव ! ॥
कुत्वा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति वै ॥
वीक्षा अकरणे प्रत्यवायश्रुतेः सा पूजा निह्ना
विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतेः काम्या च ।
यथा,—
‘ल्लेवं परमासापुर्नवृत्तिं चिदिवैकशः ।
एवमन्यैरपि सदा देवाः कार्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमनुनां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
काम्यतया पूजने लते प्रसङ्गाभिन्नपूजासिद्धिः ।
सत्तद्ब्रह्मनात् लक्ष्मणवन्द्यादिप्रतिप्रदादिष्वष्टादि-
सम्पत्त्यादिमहादृष्ट्यादिकेवलमहाहमीकेवलमहा-
नवमीपूजाकृपाः कल्पा उन्नेयाः । तदनन्तर-
मशौचमपि न प्रतिबन्धकम् ॥ * ॥ सा पूजा
त्रिविधा । यथा,—
‘शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परितोयते ।

दुर्गा

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति विश्रुतिः ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्येनैवेत्येव निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्पात्रं पुराणादिषु कीर्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्त्रया ।
देवीस्तुक्तजपश्चैव यज्ञो वक्षिषु तर्पणम् ॥
राजसी वलिदानेनैव नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।
सुरामांसाद्युपाहारैरेकपयज्ञैर्विना तु वा ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानां च सन्मता ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरप्येव सेवकैः ॥
यत् नानाश्रेण्यगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।
स्वयं वायुम्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ॥
अर्चकस्तु तपोयोगादर्शनस्यातिशयनात् ।
आभिरुप्याच्च विष्णोर्नाम देवः साविध्यमश्नुति ॥

अथ नवम्यादिकल्पः ।

‘इवे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
न्येष्टानक्षत्रयुक्तायां वष्ट्यां विस्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां नृजयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वभावाद्युत्तराश्व्यां पूजाहोमाद्युपवसनम् ।
उत्तरेण नवम्यां वलिभिः पूजयेच्छिवम् ॥
अवधीन दशम्यां प्रक्षिपत्य विसर्जयेत् ॥
प्रतिवर्षं कन्यार्के कर्तव्यत्वाद्युपपत्तेः सिंहाकेऽपि
बोधनं तुलार्केऽपि स्थापनादिकं क्रियते चान्द्र-
ज्यात्वात् कन्यार्के मलमासे न तद्दर्शयते यदि
पूर्वमास्यं तदा मलमासेऽपि पूजादेवी-
माहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्तव्यमेव ।
‘यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वक्षिष्यप्रपञ्चः ।
तावच्च पञ्चिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥’
तत्र ज्ञाननवम्यां देवज्जालेन पूर्वाह्णे बोधनम् ।
उभयदिने पूर्वाह्णे नवमीनामं पूर्वादिने आर्द्राशु-
रोधे तु पूर्वाह्णे विना दिवाभावे शुक्लादरं
विनापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्वाह्णे नव-
म्यार्द्राक्षेत्रे पूर्वादिने बोधनं शुक्लात् ।
‘कन्यादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देव्या राक्षसां शुभप्रदः ॥’
बोधनमन्त्रो यथा,—

‘इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीयुक्ते बोधयामि त्वां यावत् पूर्वां करोम्यहम् ॥
ये रावणस्य वधार्थाय रामस्याशुमहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देवास्तपि क्षतः पुरा ॥
अहमप्याग्निने तद्बुद्धबोधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्तेयापि च सम्बोध्य प्राप्तं राक्षसं सुराजये ॥

तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि

विभूतिराज्यप्रतिपातहेतोः ॥

यथैव रामेण हतो दशास्य-

स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

वष्टीबोधने तु अहमप्याग्निने वष्ट्यां सायाह्णे
बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्पः ।

‘आग्निने शुक्लपक्षे तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिकक्षेत्रे वावच्च नवमी भवेत् ॥’
प्रतिपदादितत्तत्तिथिषु ज्ञात्वा माह भविष्ये ।

दुर्गा

‘केशवस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
पङ्कजोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणश्च तृतीयायां सिन्दूराकृतकं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यां तिलकं नेत्रमङ्गनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागश्च शक्ताणामङ्गराणि च ॥
वष्ट्यां विलसतौ बोधं सायं सन्धासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ॥
उपोष्यमध्याह्न्यामष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
नवम्यामुपचक्रायास्तद्देवाभ्यर्चनं दिवा ॥
पूजा च वलिदानञ्च तद्वन्धासुः प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां श्रावरोत्सवैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीयते नरः ॥
स्कन्धवत् पालयेत्तस्तु देवीं सर्वपापहि स्थितम् ।
पुनश्चरधनद्वर्णां संख्या तस्य न विद्यते ।
शुक्लेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत् ॥’

अथ वष्ट्यादिकल्पः ।

‘बोधयेद्दिव्यशाखायां वष्ट्यां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां विलसशाखान्तामाह्वय प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाश्व्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरश्च स्वयं कुर्यात् वलिदानं महाभिनि ॥
प्रभूतवलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यां कुर्याद्दे श्रावरोत्सवैः ।
धूलिकर्हमविच्छेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानेन भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्याच्च दशमीदिने ॥ * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये वष्ट्यां सायं बोधनं यथा,
‘वष्ट्यां विलसतौ बोधं सायंसन्धासु कारयेत् ॥’
वष्ट्यां बोधनामन्त्रकरणेऽपि पञ्चीप्रवेशपूर्वदिने
सायं वष्टीनामं शकादेवोभयकरणं यदा तु पूर्वे-
दिने सायं वष्टीनामः परदिने सायं विना वष्टी-
नामस्तदा पूर्वोद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्र-
णम् । यदा तूभयदिने सायं वष्टीनामस्तदा परे-
ऽह्नि वष्ट्यां बोधनम् । उभयदिने सायं वष्ट्या-
भावे पूर्वाह्णेऽपि वष्ट्यां बोधनम् । आमन्त्रण-
मन्त्रस्तु ।

‘मेरुमन्दरकेलासहिमवच्छिखरे शिरौ ।
जातः श्रीफलस्तत्त्वमस्मिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
नेतयोऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं वष्ट्यां कर्तव्यं पार्वत्या अघिवासनम् ।
वष्ट्याभावेऽपि कर्तव्यं सप्तम्यामपि नारद ॥ * ॥

अथ सप्तम्यादिकल्पः ।

‘आग्निने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनचये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्तव्या मम मानवैः ॥
विशेषं तत्र पञ्चामि शत्रु पुत्रक ! मन्त्रतम् ।
सप्तम्यां पञ्चिकापूजा रक्षादिनवभिर्वृता ॥
महोमयी च नर्त्तनं पुत्रायुर्धनदृढयै ।
अष्टमी वा महापुण्या तिथिः प्रीतिकरी मम ॥
कुर्यात्तत्र महाकानं पञ्चमययुतैस्तथा ।
गायत्रीभिः कथायैश्च गन्धार्घ्यैस्तैर्धवारिभिः ॥

दुर्गा

ओषधीभिश्च सर्वाभिर्भुङ्गारैः कलशैस्तथा
पुष्परत्नादितीर्थैश्च मन्त्रैर्मन्त्रयकैस्तथा ॥
गीतवादिनान्त्रेण आपयेन्नाच भक्तितः ।
पूजा सदुपहारैश्च नैवेद्यैश्च मनोहरैः ॥
विश्वपञ्चैर्धृताक्षैश्च तिलधान्यादिसंयुतैः ।
सुहृदाञ्जलिते वष्टौ तस्य पुण्यफलं श्रुतम् ॥
संसारे बानि सौख्यानि कान्त्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्दशः पुत्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
जन्मते मत्प्रसादेन कल्पे मम पुरं व्रजेत् ।
वलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाञ्छयेत् ।
शुद्धं च विपुलान् भोगान् क्लेशवपुर् व्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां नृजयुक्तायां केवलायां वा पूर्वाह्णे
पञ्चीप्रवेश उभयत्र पूर्वाह्णे सप्तमीनामं परत्र
‘शुभाद्या वर्षदृष्टिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’
पूर्वाह्णे नवपञ्चिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं चक्षीप्रवेशे
शुभा ।

मध्याह्णे जनपीडनक्षयकरी संयामचोरावहा
खाद्याह्णे वधवन्धनानि कलहं सर्पक्षतं सर्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विश्रुति गृहं पञ्चिका
श्रीफलाद्या

राक्षः सप्ताङ्गराण्यं जगत्सुखमखिलं हर्त्तन
नृजाशुरोधात् ।
तस्मात् सूर्योदयस्यां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य
देवीं
भूपासो वेशयेत्तं सकलजनहितं राक्षसक
विहाय ॥

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं मङ्गलस्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च विशिखे खड्गे जलस्याच्चापि पूजयेत् ॥
ज्ञात्वा यथाविधि विधौतकरानवाङ्मुराचम्य
सन्ध्यामलाम्बरयज्ञस्तत्रः प्रागाननो धनदस्त्रि-
दशोऽथवापि ब्रह्मसरो गगनपतिश्च गुरुश्च नत्वा ।
‘कन्यासंख्ये रवावीशे मुक्ताश्व्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्हे तु महाविभवविस्तारैः ॥
पूजां समारमेहेवा नक्षत्रे वाक्येऽपि वा ।
पशुघातञ्च कर्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥’
उक्तवचने पशुघातञ्च कर्तव्य इति श्रुतेः ।
‘अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवम् ॥’
इति कालिकापुराणाच्च ॥

‘अष्टम्यां वलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्दुःखम् ।
इति देवीपुराणीयं सन्धिपूजावलिदानपरम् ॥
तत्पूजाया उभयतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य
नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानस्तु
कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।
‘अष्टमीनवमीसम्पत् तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र ! योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाश्व्यां पुत्रवास समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतीना व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

दुर्गा

मन्त्रेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्ड्रीं प्रचण्डाक्षति-
चाटन्यासुपवाससंयतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।

नागापाशुकमन्त्रमांसवधिरैः कृत्वा नवम्यां
वर्जिं

नक्त्यं यवयं तिथिश्च दशमीं संप्राप्य संवेषयेत् ॥
भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथाद्वयगामिन्यां सख्यास्ताः कारयेद्बुधः ॥
अन्वोदयकाजीनवटिकामात्रतिथौ सन्ध्यापूज-
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम् ।

‘सन्ध्यां कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचारास्तदा दातुं प्रवेतान् वितरन्तदा ॥
गन्धं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तद्भावे च भक्तितः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥
अथ प्रातःपदं पूज्याक्षपरम् ।

‘व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा त्रासद्विवशातिथेः ॥
अष्टन्यासुपवासः पुत्रपतो गृहस्थस्य निषिद्धः ।
यथा कालिकापुराणम् ।

‘उपवासं महाष्टन्यां पुत्रवाप्त्यै समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां वलिदानं कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमश्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥
अथ नवम्यां होमश्रुतेः पूजावाद्यायुगाष्टन्यां
पूजाहोमाद्युपोषणं रति श्रुतेश्च उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः प्रारब्धः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ ॥

अथाष्टन्यादिकेवलमष्टमी केवलमष्टानवमी-
कल्पा यथा,—

‘भद्रकालीं पठे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टन्यां नियतस्ततः ॥
‘उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥’
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

‘यस्मिन्कल्याणघाटन्यां नवम्यां वाय साधकः ।
पूजयेद्भरदां देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥’

इति कालिकापुराणम् ॥ ॥

दुर्गाया ध्यानं यथा,—

‘जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेऽङ्गुलतपोखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णैश्वर्यदशाननाम् ॥
अतस्तौपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सख्याभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदण्डनां तद्वत् पीनोत्तमपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
जङ्गलाग्रतसंश्रयं दण्डाङ्गुलसमन्विताम् ।
त्रिभुक्तं दक्षिणे पाशौ खड्गं चक्रं क्रमादयः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
खेटकं पूर्वापक्षे पाशमङ्गुलमेव च ॥
चण्डी वा परशुं वापि नामतः सन्निवेशयेत् ।
अथस्ताम्बहिर्बं तद्वद्विशिष्टं प्रदर्शयेत् ॥

दुर्गा

शिरश्चोदीकृतं तद्वद्भानवं खड्गपाणिनम् ।
हृदि शूलेन निभिन्नं निर्घण्डविभूषितम् ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गं रक्तविस्फुरितेन्दुयम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुक्तुटीभौषणाननम् ॥
सपाश्वामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ।
वमद्विधिरवक्तुश्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ॥
शङ्खचक्रकरीं देवीं देवदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ।
स्तुतमानश्च तदुपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्वकधोदशोपचारा-
दिना बलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं
पूजयेत् ॥ ॥

अथ दशमीकृतम् ।

‘संपूज्य प्रेषयं कुर्याद्दशम्यां शाबरोत्सवैः ।
देवीयात्राकाले विस्मयनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् ।
‘भक्त्या पितृप्रदीपाद्यैस्तान्त्र्यादिप्रसवैः ।
ओषधीभिश्च मेधाभिः सर्वैर्भोगैश्चैव ॥
नवम्यां प्रवेकाले तु यात्राकाले विप्रैश्चतः ।
यः कुर्यात् अष्टम्या वीरः । देव्या नौराजनं नरः ॥
शङ्खभेर्यादिनिगदेऽप्यशब्दे च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीरः । देव्यै नौराजनं कृतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके महीयते ॥ ॥
तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—
‘आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं अपराजितम् ॥’
तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा,—
‘दशमीं यः समुत्तमं प्रस्थानं कुरुते श्रुतः ।
तस्य संवत्सरं राज्यं न कापि विजयी भवेत् ॥
स्वयमश्वत्थौ खड्गादिपात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
‘कार्यवशात्स्वयमगमे भूभक्तैः कंचिदाहुरा-
चाय्याः ।
हृत्पाशुपादमिह वैजयिकं निर्गमे कुर्यात् ॥ ॥
खड्गदर्शनफलार्थिना,—
‘हस्तागते तु मित्रे यथा दिशा खड्गं यान्तं
रूपः पश्येत् ।
तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्विशुष्येति ॥
कृत्वा नौराजनं राजा वल्लभो यथाबलम् ।
श्रीमनं खड्गं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अङ्गेषु गोष्ठे गजवाचिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिप्रादुर्बलः ।
भक्त्याश्रितैश्च खलोमतुषेभ्यः द्रष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरौटः ॥
अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवमात्मनः पूजयेत् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोपधीयते ॥’

दुर्गा

अथ विसर्जनम् ।

‘नीयानैर्नरघनैर्वा भीता भगवतीं शिवाम् ।
स्रोतोन्तरे प्रक्षिपेयुः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।
तस्य कृष्टा भगवतीं शपं दद्यात् सुदारुणम् ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गाष्टोत्तमम् ॥

विसर्जनमन्त्रो यथा,—

“दुर्गे देवि जगन्नातः ! स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
संवत्सरकृतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्बसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा शुभा ।
पुत्राशुर्धनदृष्टार्थं स्थापितासि जले मया ॥” ॥
विसर्जनानन्तरं गृहमागत्य आच्छिन्नावधारकं
कृत्वा घटस्थजलेन अभिर्भूयैयंमानमभि-
विष्टेत् । यथा,—

“ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्यते देवा यजन्तस्त्वमेष्टे उप-
प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्रायुर्भवास्तथा ॥
ॐ सुरास्त्रामभिर्विष्णु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा संहितो श्रेष्ठो दिक्पाताः पान्तु ते सदा ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्दृष्टिर्मैधा पुष्टिः अह्ना चमा मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
एतास्त्वामभिर्विष्णु धर्मपालाः सुसंयताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भीमो बुधजीविसतार्कजाः ॥
गृह्णास्वामभिर्विष्णु राहुः केतुश्च तपिताः ।
जययो सुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽञ्जरा नागा देव्याश्चाक्षरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वैश्चास्त्रि राजानो बाहूनानि च ॥
अविधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा इराः ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिर्विष्णु धर्मकामार्थसिंहं ॥”

इति दृष्टव्यं त्रैलोक्यपुराणपद्धतिः ॥ ॥

अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।

“तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः पञ्चमस्वरसंयुतः ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्थः वक्षिस्तस्यापरि स्थितः ॥
द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्पत्तेर्ज्ञानस्य च महोदय ॥
नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।
कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥
निस्तारणीयं विश्वं नामसंस्मरणं प्रिये ! ॥
परदाररतोऽपि स्थात् परद्रव्यापहारकः ।
सोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्थादतिपातकी ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं युव्यङ्गनागमः ।
एतैर्भ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः ॥”

इति सप्तमामलः ॥

“दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मनुष्यम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि ! जीवन्मुक्तः स मानवः ॥
महीतृपाति महारोगे महाविपदि वङ्गटे ।
महादुःखे महाशोके महाभयसमुत्थिते ॥

दुर्जयः

यः करेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
स जीवन्मोको देवेभ्यः । नीलकण्ठसमवाप्नुयात् ॥”
इति सुखमाजातनम् ।
दुर्गाध्यक्षः, पुं, (दुर्गेत्यध्याक्षः ।) दुर्गरक्षकः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“अनाहार्यश्च मूरश्च तथा प्राज्ञः कुजोन्नतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्तुतो राक्षसद्वयतः सर्वकर्मसु ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गायाः पूजोपलक्षिता नवमी ।)
कार्तिकशुक्लनवमी । सा चैतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजा कर्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
“कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
प्रगल्भाश्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दोषमालया ॥
तन्नामरे ।
‘त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनेकाक्षरेण च ।
नामानविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्तिकस्य चिते पक्षे नवम्याश्च विशेषतः ।
हृत्वेन साधकभेदो लभेद्वाञ्छितफलम् ॥’
कुलिकातन्त्रे ।
‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥’
शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे ।
‘कार्तिकस्य चिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककार्त्तं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निम्नाय प्रतिमां शक्त्वा जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विचर्जयेत् ॥
गवं कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्रपौत्रधनैर्नम्यं संयुतास्य भवेत् पुरी ॥
दासदासीगणैर्दुक्तो मुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
विशेषतो वसुधुना नवमीं प्राप्य साधकः ।
पूजयित्वा ऋणार्थी तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥’
भविष्ये ।
‘मासेष्वनुभूयेत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
दुर्गाङ्कः, पुं, (दुर्गाया आङ्का आख्या आङ्का
यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्धौधः, पुं, (दुर्दुष्टः धौधो निगदो यस्य ।) भल्लकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, जि ॥
दुर्जनः, त्रि, (दुर्दुष्टो जनः । “जगतिप्रादयः ।”
२ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
२४—२५ ।
“दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वया हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यायालङ्कृतोऽपि सः ।
मन्त्रिणा भूषितः सर्पः किमर्थं न भयङ्करः ॥”)
दुर्जयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल् ।)
कार्तवीर्यराजवंशोद्भवाजगत्पुत्रः । इति कूर्म-
पुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।
“समावर्त्ता निरुतात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥”

दुर्दिनं

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।२२ ।
“असिनोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे । १।२६।३० ।
“तं दृष्ट्वा निःसृतं पूर्वं राक्षसा अपि निःसृताः ।
दुर्जयः कालकाव्यश्च परुषः कालिकासुखः ॥”
त्रि, दुर्जयः । (यथा, देवीभागवते । ५।८।२२ ।
“वरदानेन धातुः स दुर्जयो मधुकन्दनः ॥”)
दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दुष्टेन जीयतेतीति । दुर् + जृ +
अङ् । तत्तद्याप् ।) ज्योतिष्मती जता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४६ ।
“स्नातु पाकरश्च शार्कं दुर्जरं हरिमन्थनम् ॥”
दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
“दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिस्तपनाति वै ॥”)
दुर्जातं, स्त्री, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
समासः ।) असनम् । (यथा, रघुः । १३।७२ ।
“दुर्जातवन्धुरयन्त्रहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एव समरेषु पुरः प्रहर्ता ॥”)
असनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असन्यग-
जाते, त्रि । इति मेदिनी । त्रि, ११४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
“दौष्कृत्येयस्यानादो दुर्जातः शूक उग्रसेतुः ॥”)
दुर्दान्तः, पुं, (दुर्दुष्टेन दान्तो दमितः ।) कलहः ।
वत्सलरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ते, त्रि ।
(यथा, माथे । १२ । २२ ।
“दुर्दान्तस्तुभ्य निरस्तसादिनं
सहासहाकारमजोकयन्जनः ॥”)
दुर्दिनं, स्त्री, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छादिनम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१६७ । १८ ।
“तुल्यं दुर्दिनं चासीत् सविद्युत्सन्निधितम् ।
तदुर्दिनतनं भित्त्वा नारदः प्रत्यहप्यत ॥”
घनान्वकारः । यथा, कुमारः । ६ । ४३ ।
“यच्चौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिमाणां दुर्दिनेष्वभिवारिकाः ॥”)
वृष्टिः । यथाह वाङ्मनः ।
“घनान्वकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः ॥”
(यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
“द्विषां विशङ्गा काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सम्पन्नलक्षात् इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥”
कुतश्चित्तिनम् ।)
“सुदिनं दुर्दिनं चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म तपसां सार्धं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वखण्डम् ॥
“यद्युत्तकथाणापरसपीयूषवर्जितम् ।
तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छादं न दुर्दिनम् ॥”
इत्युद्भटः ॥
(दुर्दिनं यथैः घनान्वकारो वा अस्त्वस्येति ।
अच् । वर्षयुक्ते घनान्वकारविशिष्टे च, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
“सम्प्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नमः ॥”
तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
“जीमते च दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ॥”)

दुर्धर्षा

दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्तुषिपति आसिकना-
मिति । दोलि + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन
बाहुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥
दुर्मिता, स्त्री, जताविशेषः । इति जटाधरः ॥
दुर्हमः, पुं, (दुर्दुष्टो हमः ।) हरित्पलाशुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दुर्धर्षा, पुं, (दुर्दुष्टेन धियते इति । दुर् + धृ +
“ईधदुःसुप्तं कृष्णालाकार्येण खलम् ॥” २ । ३ ।
१२६ । इति खल् ।) नरकविशेषः । ऋषभो-
बधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भञ्जा-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य
सनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३।१६ ।
“दुर्धरं दुर्मुखोभौ शरैर्निर्ध्वं यमस्यम् ॥”
(धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ ।
१६३ । ३० ।
“नास्त्यन्त महेष्वासाः सोदर्याः पञ्च भारत ! ।
दुर्धर्षो दुःसहश्च दुर्मेदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसनाहासं प्रतीपस्तुपाद्रवम् ॥”
शम्भरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
१६२ । १८ ।
“दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमहानः ।
एतैः परिहृतोऽमात्यैर्बुध्न्युतः प्रस्थितो रथे ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
“दर्पहा दर्पदो हतो दुर्धरोऽथापराजितः ॥”
“न शक्त्वा धारणा यस्य प्रविधानादिषु
सर्वोपाधिभिर्निर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादादतः
किञ्चिदुःखेन धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
नात् तस्मात् दुर्धरः ।
‘क्षिप्रोऽधिकतरस्तेवामयस्यासक्तचेतसाम् ।
अयक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥’
इति भगवद्भक्तनात् ॥” इति तद्वाक्ये शङ्करः ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
“सुसुप्तो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
“एषियादीनि धारकायन्त्रेण धारयितुमशक्य-
त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धरः ।
दुःखेन ध्यानसमये सुसुप्तिर्बुद्धयेन धार्यते
इति दुर्धरः ॥” इति तद्वाक्यम् ॥ एतेन सुतपति
भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विकृतिः सहस्रनाम-
पूर्तिश्च जाता ।) दुःखधार्थ्ये, त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
“अथात्रवीर्यहातमानं भारद्वाजो महारथम् ।
एहायोदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
अस्त्रं ब्रह्मशूरो नाम सप्रयोगनिर्वर्तनम् ॥”
दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७।११७।६ ।
“निर्जित्य दुर्धरं शोखं सपदाशुगमाहवे ।
हार्दिकं योषवयंश्च प्राप्तं मन्ये घनश्रयम् ॥”)
दुर्धर्षा, स्त्री, (दुर्दुष्टेन धृष्यतेऽसौ । दुर् +
धृ + खल् ।) नागदमनी । कथ्यारीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
“विन्दाशुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुर्धर्षयः ॥”)

दुर्नाम

दुःखधर्मबीजे, चि । (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
 “सुनामा नाम दुर्वर्षो द्वितीयो चेमप्यर्जुनः ॥
 दुर्जयः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।
 “ततः प्रीतमना प्रीतो सुहृत्तादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥”)
 दुर्दुष्टः, पुं, (दोषयुति उत्तुष्टयति युष्मादिक-
 मिति । दुष्ट क उत्तुष्टये + वाङ्मुलकात् कूट-
 प्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना युक्त-
 वाक्यममन्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ।
 दुर्नाम, [नृ] स्त्री, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अशो-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४५ ।
 “दृष्ट्वा कथपित्तं लघु वातक्षयापहम् ।
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमयेः प्रदीपनम् ॥”
 पित्तजलेद्वययोरनयोर्दुर्धर्षा, —
 “कदम्बलजवर्णोष्णानि पिदाहीनि मुखे च ।
 सेवनानिलतोयेन अमाङ्ग्यामपीदृश्या ।
 यान्त्रायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥
 अथायामातस्य श्रीलादलं
 श्रीताङ्गाभ्यामृतसंसेवनाच्च ।
 गौश्यान्नाभ्यातेलसन्निष्कृतं
 दुर्नामा सङ्गायते स्नेहदोषात् ॥”
 इति चारोते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
 चिकित्सास्थाने यथा, —
 “ओषाण्यस्यैव विदुः कृतिनाभयानां
 चर्षं शुद्धं संहितम् सदोपयोग्यम् ।
 दुर्नामकुष्ठगरुडोषशङ्खजिवन्ता-
 नमेवैवत्यवलतां क्रिमिपाकृताच्च ॥”
 इति ओषाद्यचर्यम् ॥
 पचेद्धारिचतुर्गोक्षे कण्डूकार्थकृताश्रुतम् ।
 तत्राभिचिजलायोषपूतकलकजिङ्गकेः ॥
 स काष्ठस्यैव विदुः सिद्धं दुर्नाममेव हतम् ।
 हतं चिञ्चलं नाम बोधिसत्त्वेन भावितम् ॥
 इति चिञ्चलं हतम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणि संयुक्ते अशोऽधिकारे ॥
 “अक्षिप्तं शौर्यं कर्त्तुं प्रकाशो पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतेजसवर्णं दुर्नामविनिवृत्तये ॥”
 “चूर्णीकृताः षोडश शूरस्य
 भागास्ततोर्द्ध्वेन च चित्रकस्य ।
 महौषधाद्दुर्धौ मरिचस्य चैको
 गुह्येन दुर्नामजयाय पिबेत् ॥”
 इति शूरस्यपिबेत् ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 “मायशूरस्यभक्तानिदुर्ध्वनीसमन्वितम् ।
 त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम् ॥
 इति मायाद्यं लौहम् ॥”
 इति वैद्यकरसेनसारसंयुक्ते अशोऽधिकारे ॥
 “सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपहृताः ।
 तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्तते ॥
 ततो आनेन सङ्गम्य ज्योतिर्मूद्राणि देहिषाम् ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

दुर्भिच

दुर्नामकं, स्त्री, (दुर्नाम + स्वार्थे संज्ञार्था वा कम् ।)
 अशोऽरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । १४४ ॥ (यथा, —
 “सनागरावृक्षारवृक्षदारकं
 गुह्येन यो मोदकमनुदारकम् ।
 अश्वेदुर्नामकरोमदारकं
 करोति दृढं सङ्घर्षेण दारकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणि संयुक्ते अशोऽधिकारे ॥)
 दुर्नामा, [नृ] पुं, स्त्री, (दुर्निश्चितं नाम यस्य ।)
 दीर्घकोषिका । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ भिक्षुक्
 इति भाषा ॥
 दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम अशोऽरोगस्य अरिः शत्रुः ।)
 शूरस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्नामी, स्त्री, (दुर्निश्चितं नाम यस्याः । स्त्रीप ।)
 दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥
 दुर्भेदा, चि, (दुर्निश्चितं बलं यस्य ।) लघुः । तत्-
 पर्यायः । अमासः २ ह्रातः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४४ ॥ आनः ४ श्रातः ५ श्रितः ६ अचलः
 ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ६ । ५६ ।
 “सबलो जयमाप्नोति देवाज्ययति दुर्भेदाः ॥”
 श्रिधिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।
 “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्भेदाश-
 स्तमित्यवोचद् वरतनुशिष्यः ॥”
 दुर्भेदा । यथा, मनुः । ३ । १५२ ।
 “अटिलश्चानधीयानं दुर्भेदां कितवन्तथा ।
 याजयन्ति च ये पूर्वास्तांश्च आह्वेन भोजयेत् ॥”
 दुर्भेदा, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।)
 अनुश्रित्रीषिका । इति भावप्रकाशः ॥
 दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भागं यस्याः ।) पति
 र्दुर्हरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरक्ता ३
 निस्त्रा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । २६ ।
 “शोचत्यनुकलासाधो दुर्भगेवोक्ततासती ॥”
 भाग्यहीने, चि । यथा, महाभारते । १ । १० । ७७ ।
 “कर्मभिः स्रुतेः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥”
 दुर्भिचं, स्त्री, (भिक्षाया व्यभावः ।) भिक्षाया
 अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा,
 “दुर्भिचमस्यं सख्यं चिराय ।” इत्युद्धटः ॥
 भिक्षायाः प्रायो निष्कलमिच्छत्ययीभावसमासः ।
 यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिकं
 न जायते तद्देशे तदा याच्यमानप्रयालाभात्
 दुर्भिचं जातमिति व्यवहियते सद्भिरिति । तत्-
 कारकवर्षाणि यथा, —
 “राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिचं तस्मै रूपपीडनम् ।
 आर्योपाद्विष्यं चोर् प्रमाप्यति वरानने ॥ १३ ॥
 दुर्भिचं जायते चोर् सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
 अनादृष्टिः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥
 कश्चिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमङ्गलः ।
 दुर्भिचं सर्वरीर्षे अपहारो विषयः ॥ ३४ ॥
 दुर्भिचं जायते सर्वा मेदिनी दुष्कृति प्रिये ! ।
 अवे श्रवणि तोषाणि पीडिता मानवा सुवि ॥ ३५ ॥

दुर्मरा

दुर्भिचं जायते चोर् घातौघघिप्रपीडनम् ।
 अनेन च समाख्याता नाच कार्या विचारयाम् ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिचं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माणि । दुर्भिचं नर्मेदातटे ॥ ५१ ॥
 दुर्भिचं मध्यमं प्रोक्तं अपहारो न वर्तते ।
 भवेद्देशे मध्यमा दृष्टिर्भूतौ ससुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 दुर्भिचं मरणं चोर् घातौघघिप्रपीडनम् ।
 पापरीगो भवेद्देवि । रक्ताक्षोऽमरवन्दिनि ॥ ५८ ॥
 रोगो मरणदुर्भिचं विरोधोपद्रवाङ्गलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥ ५९ ॥
 मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिचं चये सङ्गीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मानवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिचं जायते चोर् चये संवत्सरे प्रिये ॥ ६० ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वप्रवृत्तिवर्णनार्थतत्त्वविशेष-
 फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥
 अङ्गुतेऽपि दुर्भिचं भवति यथा, —
 “मासास्थिनी समादाय क्षणानादुपद्रवायसाः ।
 आ प्रयागोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
 विकिरन्ति यद्वाहौ च प्रशान्तं वा मही भवेत् ।
 चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
 संयामश्च महाघोरी दुर्भिचं मरकन्तया ।
 अङ्गुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ॥
 अकाळे फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 “तत्राशौचिभिश्चापहणे दोषाभाव इति दार-
 लताप्रभृतयः ॥ कौर्मि ।
 सदाःशौचं समाख्यातं दुर्भिचं चाप्यपद्रवे ।
 जिह्माहवे हतानाश्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ॥
 सदाःशौचं समाख्यातं श्रापादिमरुते तथा ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च गार्हपत्ये २२६ अध्याये ।
 “दुर्भिचयुक्तरात्रे च न्तके स्रुतकीर्ति वा ।
 नियमाच्च न दुष्कृति दानधर्मरतास्तथा ॥
 दीक्षिताश्चाभिधिक्षाच्च व्रततीर्थपरास्तथा ।
 दीक्षाकाले विवाहादौ देवदोषा निमग्निते ॥
 पूर्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं न्तस्रुतके ॥”
 दुर्भेदा, [सु] चि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) चिन्ता-
 दियान्कुलचितः । तत्पर्यायः । विमनाः २
 अन्तर्भेदाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (यथा,
 भागवते । १ । ६ । १६ ।
 “रूपं भगवतो यत्तत्तमः कान्तं मुचापहम् ।
 अपश्यन् सङ्घसोत्तमो वैक्लवाद्भुम्भेना इव ॥”
 श्रुतापर्यायम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुष्टं
 मनः इति विग्रहे । दुर्दृष्टि, स्त्री । यथा,
 रामायणे । २ । ३१ । २० ।
 “यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राक्षसतमम् ।
 प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्जन् च विशेषतः ॥”
 दुर्मरा, स्त्री, (नृ + भावे ण्य । दुर्दुष्टेन मर
 णवृत्त्याः । क्षिप्तायामपि पुनस्तत्पत्तेरक्षा-
 कयात्वम् ।) दुर्भा । इति जटाधरः ॥ अत-
 दुर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्धोष

दुर्धोषः, पुं, (दुर्निन्दितं सुखं यस्य ।) वागर-
विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
“अयुतेन दुतश्चैव सहस्रेण शूतेन च ।
ततो यूपयतिर्वीरो दुर्धोषो नाम वागरः ॥”)
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ११४ ।
“कुहरः पुण्यदंष्ट्र दुर्धोषः सुसुखस्तथा ॥”)
अन्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २३ । १६ ।
“दुर्धरं दुर्धोषोभौ शूरेर्निन्दे यमक्षयम् ॥”
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । १९ । ४ । २१ ।
“संयामजिर्धुर्धोषश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तथैव । ११ । १७ । ३१ ।
“दुर्धोषो दुर्धोषश्च दुष्कर्मः कर्म एव च ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
“रक्षःपतिस्तद्वक्तोऽपि निजुम्भजुम्भ-
घृष्णाच दुर्धोषसुरान्नरान्नकादीन् ॥”
अश्वविशेषः । इति जम्बुपुराणम् । गजपते-
र्गजानामन्यतमः । यथा, महाभारतपति-
स्तोत्रे । ११ ।
“घट्कोष्ठाश्विषु वटसु वङ्गजसुखाः पाशा-
कुशाभीरवान्-
विभागाः प्रमोदासखाः पृथुमहाशोणाश्मसु-
त्विवः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुखौ तं चाभितो
दुर्धोषः
प्रक्षात्पार्श्वगतोऽस्य विद्व इति यो यो विद्व-
कर्तेति च ॥”
वर्णविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वप्रवृत्तभविष्य-
पुराणवचनम् ।
“तुषधान्ययौ देवि ! सर्वशस्यमहार्चता ।
यवहाराच्च नष्टानि दुर्धोषे दुर्धोषाः प्रजाः ॥”)
दुर्धोषः, जि, (दुर्दुःखजनकं सुखं सुखनिःसृत-
वचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्यायः ।
सुखरः २ अश्वस्तुखः ३ । इत्यमरः । ३ । ११ । ३६ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे ।
१२ । ५२ ।
“यत्र वसन्तकस्यापि रूपं दगुरदुर्धोषम् ॥”)
दुर्धोषः, स्त्री, (दुर्दुःस्थितं नृत्यम् । प्रादिषमासः ।)
महार्चम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ।
दुर्धोषाः, जि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-
र्यस्य । “नित्यमसिच प्रणामेधयोः ।” ५ । ४ ।
१२२ । इति असिच ।) मन्दमेधाः । इति
आकरणम् । (यथा, महाभारते । ३ । १० । २६ ।
“न किञ्चिदुक्ता दुर्धोषास्तस्यौ किञ्चिदवाह-
मुखः ॥”)
दुर्धोषः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-
स्तुली । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्धोषनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध् +
“भाषायां शासियुधीति ।” युच् ।) खनाम-
ख्यातकुर्वन्भवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रज्येष्ठ-

७३३

दुर्धर्ष

पुत्रः कुवपाकवयुहे भीमेन हतः । तत्पर्यायः ।
कुवराट् २ गान्धारेयः ३ सुबोधनः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (अर्थं कलेरंशेन पृथिव्या-
भवतीर्षः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८८ ।
“कलेरंशस्तु संजज्ञे सुवि दुर्धोषनो वृषः ।
दुर्धुर्दुर्मितश्चैव कुख्यामयश्चकरः ।
जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपुत्रवः ।
यः सर्वं धातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥”)
दुर्धर्मः, जि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ् +
“ईषद् + सुञिति ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।)
दुष्प्रापः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ यथा,—
“दुर्धर्मं प्राकृतं वाक्यं दुर्धर्मः चैवमकृतं सुतः ।
दुर्धर्मा सङ्गो भार्या दुर्धर्मः स्वजनः प्रियः ॥”
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ।
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्धर्मा ।
हरिहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
इति कूर्मपुराणम् ।
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ।
दुर्धर्मः, पुं, (दुर् + लभ् + खल् ।) कचुरः । इति
मेदिनी । मे, १६ ॥ कचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४ । ६६ ।
“दुर्धर्मो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
“दुर्धर्मतया दुर्धर्मः ।
‘लज्जाम्बरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां लीखपापानां लज्जभक्तिः प्रणयते ।’
इति वचनात् भक्ष्या लब्ध इति भगवद्भक्तनाम् ।
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्धर्मा, स्त्री, (दुर्धर्म + टाप् ।) अतकष्टकारी ।
दुरात्मना । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्धर्म्, ई वधि । इति कविकण्ठहमः । (भां-परं-सकं-
सेट् । इन्द्रिजात् लिङाध्यामनिट् ।) पञ्चम-
स्वरी । दूः दुरी डरः । ई, दूयः । इति दुर्गा-
दासः ।
दुर्धर्चं, जि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् +
खल् ।) दुःखकथम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
“अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनमिदं दधीत विस्मयम् ॥”
दुर्धर्चः, [स्] स्त्री, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-
वाक्यम् । यथा,—
“असङ्गं दुर्वचो ज्ञातेर्मैवान्तरितरौद्रवत् ॥”
इत्युद्भटः ।
(दुष्टवक्त्रि, जि)
दुर्धर्गे, स्त्री, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयेत्यर्थः वर्णं
यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, माथे । ४ । २८ ।
“दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”)
रत्नवाणुकम् । इति मेदिनी । खे, ५२ ॥ मन्द-
वर्णं, जि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
“योगैर्धमेव दुर्धर्गे भावयिष्यन्ति साधवः ॥”)
दुर्धर्गेकं, स्त्री, (दुर्धर्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
रजतम् । इति हेमचन्द्रः ।

दुर्धृत्

दुर्धृक्, [च] जि, (दुर्दृष्टा वाक् यस्य ।) कङ्कदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । १७ । ५ ।
“दुर्धृन्नीः सर्व्वा दुर्धृन्वस्ता अस्मन्नाशया-
मसि ॥”)
दुर्दृष्टा वाक् । (दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
“अतीव जल्पन् दुर्धृन्वो भवतीह विद्विष्टकः ॥”)
दुर्धृदः, पुं, (दुर्दृष्टो वारः ।) स्तुतिपूर्वकदुर्धृन्वम् ।
इति जटाधरः । निन्दितवाक्यम् ।
दुर्धृन्वाः, [स्] पुं, (दुर्दृष्टं निगूढमित्यर्थः वाच इव
धर्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-
नम् ।
“निगूढनिश्चयं धम्मं यं तं दुर्धृन्वसर्वं विदुः ॥”)
सुनिविष्टः । स अत्रिस्तुतिपुत्रः शङ्कराश-
जातः । इति श्रीभागवतम् । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २ ।
“दुर्धृन्वाः शङ्करस्याश्वचारपृथिवीमिमाम् ॥”)
तत्पर्यायः । कुशारणिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तस्य भार्या और्वसुनिकत्या कन्दली ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकल्पखण्डम् । (महा-
देवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । ६२ ।
तस्य सहस्रनामकीर्तने ।
“माताप्रसादो दुर्धृन्वाः सर्वसाधुनिविष्टः ॥”
दुर्निन्दितं वाक्ये वक्ष्यं यस्य ।) मन्दवक्त्रयुक्ते,
जि ॥ (यथा, कण्वेदे । ७ । १ । १६ ।
“मा नो अग्नेर्वीरते परा दा दुर्वाससेऽमतये
मा नो अग्ने ॥”)
दुर्धृन्धः, जि, (दुर्दृष्टा विद्या यस्य ।) हरिजः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी ।
धे, ३१ ॥ खलः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
“प्राञ्जोऽन्वेषु सुखेषु विदमानेषु दुर्धृन्धाः ।
बुद्धिमात्वीरिणो प्राप्य निरयान् प्रवदन्ति ते ॥”)
दुर्धृन्वीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दृष्टं
विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी +
क्तः ।) अविनीतान्धः । तत्पर्यायः । शूकलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे,
जि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
“कुपुञ्जोऽपि भवेत् पुंसो हृदयानन्दकारकः ।
दुर्धृन्वीतः कुपुञ्जोऽपि मूर्खोऽपि यवनौ
खलः ॥”)
दुर्धृत्तः, जि, (दुर्दृष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः ।
यथा,—
“दुर्धृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीघ्रम् ॥”
इति चण्डी ।
दुश्चरित्रे, स्त्री । (यथा, महाभारते । १ । ११०० ।
“दुर्धृत्तं धार्तराष्ट्राणास्तुक्तवान् भगवानुधिः ॥”)
दुर्धृत्तु, [द] जि, (दुर्दृष्टं हृदयं यस्य । “सुहृ-
दुर्धृदौ मित्राभिप्रायोः ॥” ५ । ४ । ५० । इति निपा-
तनात् हृदयस्य हृदभावः ।) शङ्खः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

दुष्करं

“मित्राणां सुपकाराय दुर्द्धर्दा नाशनाय च ॥”
 दुर्द्धर्त्ते, जि। (यथा, महाभारते। १। ३। १५। १५।
 “अश्वसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्द्धर्दः।
 यमौ यदेनौ हृदयं पतितौ नावदीर्यते ॥”)
 दुर्द्धर्दः, जि। (दुर्द्धर्दं हृदयं यस्य। अश्वत्थुत्वेन न
 हृद्भावः।) दुर्द्धर्तः करणः। इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 दुर्ल, क उतलेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं-सेट्।) क, दोलयति धूर्तिं वायुः।
 इति दुर्गादायः ॥
 दुर्लः, पुं, (दोलतीति। दुर्ल + “इमुपधात् कित्।”
 उणां ४। १। १६। इति रु।) मुनिविशेषः।
 कमलाम् स्त्री। इति मेदिनी। से, २६ ॥
 दुर्ली, स्त्री, (दुर्ल + रु। वा डीप्।) दुर्लः। इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 दुश्चरः, पुं, (दुर्दुःखेन चरतीति। दुर् + चर +
 ञच्।) शम्भूकः। इति हारावली। १। १२ ॥
 भङ्गकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चर्यते
 इति। खण्।) दुर्गमे, जि। (यथा, रामायणे।
 ३। २६। ७।
 “प्रविष्टो सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकं वनम् ॥”
 दुश्चरणीये, जि। यथा, महाभारते। १२।
 २३। ६।
 “त्वच्चराद्य विधिं पार्थ। दुश्चरं दुर्द्धर्त्तेनिये ॥”)
 दुष्कर्मा, [न] पुं, (दुष्टं कर्म यस्य।) अप्रावृत्त-
 मेष्टः। “यथा, दुष्कर्मा गुरुतत्त्वगः।” इति
 स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः। द्विनयकः २ चक्रः ३
 शिपिविष्टः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। १। ११८ ॥
 कीटरीगः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुष्कितं, स्त्री, जयात् ङतीयलमम्। यथा,—
 “खं मेवूरणमासादं मदनमे यामिचमस्तदुने
 वूनचापि सुहृदुश्चै तु ह्रिदुकिं पातालमम्भोऽपि
 च।
 दुष्कितं सहजे वदन्ति सुनयो रिपुषं ततो ह्यदृष्टे
 षट्कोणं रिपुमन्दिरे नवममे अग्राद्यं त्रिकोणं
 पुनः ॥”
 इति दीपिका ॥
 दुष्प्रवणः, पुं, (दुर्दुःखेन अवनं बहुकालानन्तरं
 पतनं यस्य। दुर्दुष्टप्रवणः शिष्यो यस्य। शिष्येन
 अभिभूतत्वात् स्यात्त्वम्। यद्वा, दुर्दुःखेन अयते
 इति। अङ्गु गती + “ह्रस्वसि गत्यर्थः ॥” ३।
 ३। १२६। इति युष्।) इन्द्रः। इत्यमरः। १।
 १। ४७० ॥ (अविचाल्ये, जि। यथा, अग-
 वेदे। १०। १०३। २।
 “युत्कारेण दुष्प्रवणेन धृष्टना ॥”)
 दुष्, ईर् य औ वैकृते। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-परं-अकं-अगिट्।) वैकृतमयुद्धीभावः ॥
 इर, अदुषत् अदुषत्। अस्मात् पुषादित्वाभित्त्वं
 ङ इत्यन्ते। य, दुष्यति लोकः पापान्। औ,
 दोषा। इति दुर्गादायः ॥
 दुष्करं, स्त्री, (दुर्दुःखेन क्रियते इति। क + खण्।)
 आकाशम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे

दुष्टः

खण्।) दुःखेन करणम्। (कर्मणि खण्।)
 दुष्टेय क्रिययाये, जि। इति सुगबोधम् ॥
 (यथा, देवीभागवते। ५। १। ३।
 “वने गत्वा तपस्तपं वासुदेवेन दुष्करम्।
 विष्णोर्भावतारेण शिवस्थाराधनं कृतम् ॥”)
 दुष्कर्म, [न] स्त्री, (दुष्टं कर्म।) पापम्। यथा,
 “दुष्कर्मणा नृणां रोगा यानि चैव क्रमाच्छ्रमम्।
 जपेः सुरार्चनेहोमेदानेस्तेषां शमो भवेत् ॥”
 इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥
 (निन्दितकर्म ॥) दुष्टं कर्म अयेति विग्रहे।
 दुष्कर्मकारके, जि। यथा, महाभारते। ५।
 १३२। २०।
 “ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥”)
 दुष्कुलीनः, पुं, चोरनामगन्धद्रवम्। इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः। दुष्कुल + पक्षे खः।
 दुष्कुलोद्भवे, जि। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (यथा, महाभारते। ५। ३६। ४६।
 “दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादा यो न लङ्घयेत् ॥”)
 दुष्कृतं, स्त्री, (दुष्टं कृतम्।) पापम्। इत्यमरः।
 १। ४। २३ ॥ तत्तु तत्कर्तुर्मरणानन्तरं तेन
 सह गच्छति। यथा,—
 “यद्दार्ढ्या निवर्तन्ते अशानादपि बान्धवाः।
 सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 तस्माद्विप्रे समासाद्य देवाद्या पीरयाद्य।
 दद्यात् सन्धक् द्विजातिभ्यः कीर्तनानि च कार-
 येत् ॥”
 इति बह्विपुराणे यमाशुशासननामाध्यायः ॥
 (दुष्टकृते, जि। यथा, महाभारते। ६। ४३। २०।
 “युष्माकश्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा।
 यत्तु पापं बहुतस्माकं यतः सो नक्षरात्तसाः ॥”)
 दुष्क्रीतं, जि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति। दुर् +
 क्री + क्तः।) महार्घम्। यथा,—
 “क्रीत्वा मल्लेन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयौ।
 विकृतुः प्रतिदयन्तु तस्मिन्नेवाद्वावित्ततम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
 दुष्खं, स्त्री, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति। खन
 + ङः। “इणः घः।” ८। ३। ३६। इति
 विसर्गस्थ घः।) दुःखम्। इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 दुष्खदिरः, पुं, (दुष्टः खदिर इति प्रादिसमाखः।)
 खदिरवृक्षभेदः। तत्पर्यायः। कामोजी २।
 कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरणः ५ पञ्चतरुः
 ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९
 क्षुद्रखदिरः १०। अस्थ गुणाः। कटुत्वम्।
 उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रक्तवर्णोऽप्यदोषकच्छूनि
 विषवीसर्पस्वरकृद्धोऽन्नाद्भूतनाशित्वञ्च। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुष्टं, स्त्री, (दुष् + क्तः।) कुष्ठम्। इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुष्ठ इति ख्यातम् ॥
 दुष्टः, जि, (दुष्यतीति + दुष् + कर्त्तरि क्तः।)
 दुर्जनः। अधमः। इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
 भारते। १। २३। ११।

दुष्मन्तः

“महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
 स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु।
 यथाच शौकाच महाप्रनाच
 पौराच दुष्टाच पलाच वज्राः ॥”
 दुष्टवः, पुं, (दुष्टो वृष इति कर्मधारयः।) शक्तो
 २५ भुव्वहः। गङ्गा गह इति भाषा। तत्-
 पर्यायः। गलिः २। इति हेमचन्द्रः। ४। १२६ ॥
 दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति क योनिदोषेति। दुष् +
 क्त + टाप्।) पुंश्चली। इति शब्दरत्नावली ॥
 दुष्ट, य, (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति + दुर् + ख्या +
 “अपदुःसुष्ठु खः।” उणां। १। २६। इति कुः।
 “सुषमादिषु च।” ८। ३। ६८ ॥ इति सुषमादि-
 तात् कत्वम्।) निन्दा। इत्यमरः। ३। ४। १६।
 दुष्टः, जि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति + दुर् + ख्या +
 क्तः कत्वञ्च।) अविनीतः। इत्युणादिकोषः ॥
 दुष्यन्, पुं, (दुष्टानि पञ्चानि यस्य।) चोरनाम-
 गन्धद्रवम्। इत्यमरः। २। ४। २८ ॥
 दुष्प्रवर्णी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रवृष्यते इति। प्र +
 वृष + कर्मणि क्णुट् ङिर्वा ङीप्। यद्वा, भाषायां
 दुष्प्रवर्तीति युष्।) वार्ताकी। इत्यमरः।
 २। ४। ११४ ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। यथा,
 महाभारते। १। ६७। ६४।
 “विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्धः सुबाहुर्दुष्प्रवर्णः ॥”
 दुःखेन धर्षणीये, जि। यथा, रामायणे।
 ३। २८। ६।
 “प्रविश्य चाभिप्रेतं तन्महिं दुष्प्रवर्णम्।
 तथेत्युक्तामप्यप्यं प्रविशेति निवेदितम् ॥”)
 दुष्प्रवर्णा, स्त्री, (दुःखेन प्रवृष्यते इति। प्र + वृष
 + ञच् + टाप्।) दुर्लभा। खर्जुरी। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। यथा,
 महाभारते। ६। ६१। २५।
 “उयो भीमरथो भीमो वीरवाहुरजोऽनुपः।
 दुर्मुखो दुष्प्रवर्णश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”
 (दुःखेन पराभवनीये, जि। यथा, महाभारते।
 ५। १५१। ४६।
 “सारवद्वनमस्ताकं दुष्प्रवर्धं दुरासदम् ॥”)
 दुष्प्रवर्णी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन प्रवृष्यते
 इति। प्र + आभीक्ष्ये ङिनिः।) दुष्प्रवर्णी।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कण्टकारी। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वृहती। इति भावप्रकाशः ॥
 दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविश्यते इति। प्र +
 विष् + कर्मणि ञच्। टाप् च।) कन्यारी-
 वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुष्प्रवेशनीये,
 जि। यथा, रामायणे। ३। ६। २।
 “कुशपौरपरिचितं ब्राह्मणं लक्ष्मणं समावृतम्।
 दुष्प्रवेशं दुराणस्थं सख्यमखलवर्धनम् ॥”)
 दुष्मन्तः, पुं, (दुष् दोषवर्ती मन्यते शुक्लकामिति।
 दुष् + मन् + क्तः। निपातनात् वायुः।) चन्द्र-
 वंशीयराजविशेषः। स ऐतिपुत्रः। तस्य पुत्री
 भरतराजचक्रवर्ती। प्रज्ञी शुक्लकामा। इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते। १। ६८। ३।
 “पौरवानां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीरवान्।

दुहितः

एविद्याचतुरन्ताया गोमा भरतसत्तम ! ॥
विवरयमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।
दुख्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुःख्यः, पुं, (दुःखेन व्यासते इति । दुः + खृ +
कर्मणि खल् । विस्तरश्च वा लोपः ।) दुराजभा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“यासो यवासो दुःख्यो धर्मवासः कुनाशकः ।
दुराजभा दुराजभा सप्तद्वान्ता च रोदिनी ॥
गाथारी कक्कुरान्ता कथाया हरविद्यया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुःख्यप्रसे, चि ॥

दुःख्यः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + ख्या +
कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (दुःख्यते, चि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
“वतिर्वचस्ये कलधर्ममन्त्रे
अहोऽहं देवकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्दुःख्या वसुधा तथोषे
वेनेव भारोऽति गुरुनं तस्य ॥”)

दुह, इदं अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
पर-सर्क-सेट् ।) इदं, अदुहन् अर्होहीत् । अर्हने-
मिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल भ औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्ह-
उभं-सर्क-अजिट् ।) धुक् रोहनम् । तच्च
अस्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । अ ल,
दोषि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य
गुणैरुपप्लुता वक्ष्यमानस्य वक्ष्मि मेदिनीति
किराते वक्ष्मीति कर्मणो विद्यमानतया कर्म-
कर्तृत्वाभावात् क्लृप्तमित्येके । दुहादेरप्रधान-
कर्मविषये कर्मकर्तृत्वे प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्नि-
वारः । इति कुलचक्रः ॥ स्वमते तु अतएवा-
नयोर्ऽपि ऽवचमिति वचनात् पचदुहोः कर्मणि
विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोषि विवाहादिकाले
धनादिकमास्तस्य दृष्टातीति । यद्वा, दोषि गा
इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोरोहनभार-
स्थितेस्तथात्वम् । दुह + “नमनेष्टुष्टुष्टोऽ
पाठभ्राष्ट्रकामाष्ट्रमाष्ट्रपिष्टदुष्टिह ॥” उणा ।
२ । ६६ । इति ङच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादान-
पात्रापात्रं यथा,—

“कृत्वा परीक्षां कामस्य दृष्टीति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय दृष्ट्वायाश्चानि तथा ॥
हरिद्राय च मृदाय योगिने कुतुसिताय च ।
अश्वत्थकोमपुत्राय चाश्वत्थदुर्मखाय च ॥
चापलायाश्चहीनाय चान्धाय वधिराय च ।
जङ्घाय चैव मृत्त्राय ज्जीवतुल्याय पापिने ॥
अश्वत्थ्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
श्रान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥” ॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
“यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा घनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥

दूढमः

कन्यासुचपुत्रीयश्च तच्च भवति पातकी ।
लमिभिर्दक्षितः काकोयीवरिणाश्चतुर्दश ॥
यतश्च व्याधयोर्वा च स लमेकल निश्चितम् ।
विक्रीकौते मांसभारं बहुलैव दिवानिशम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखणम् ॥

कन्यादानफलं यथा,—
“दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदशाय पवित्राय चाग्रतियहशालिने ॥
सन्ध्यायश्चवेदपाठकारिणि सत्यवादिने ।
असौ प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
विस्वम्वाकारिणि सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदशाय च विप्राय दत्ताह्वफलदायिनी ॥
प्रतियहगृहीताय सन्ध्याहीनाय निवशः ।
मर्त्याय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय यालकाय डिजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वायिकफलदा सुता ॥
सर्वसन्ध्यासगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वायुर्ह्वफलदा सुता ॥
पापिने मूढजाताय विप्रकोद्भवाय च ।
दत्ता चाकालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विश्ववापीफलप्रदा ॥
यष्टिर्वचस्यसावि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दरे ॥
दत्ता कन्या सुशीला च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतो मृतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लमेद्वरिदास्यश्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥” ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृगृहगमनसमये
पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्वा-
ससा सह और्वकन्यायाः कन्दला विवाहे ।
“कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुचै तरोद च ।
मृच्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यमेदशोकौघः स्वात्मारामं न सुचति ।
तद्येन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मृच्छिं तां तातविक्रिदाहदन्तो प्रोक्तं यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्यौल्लासकस्य ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुःसुतायाः पतिः । “विभाषा-
स्वरूपयोः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्ते-
रलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारमुद्धरी ॥
दुह्यं, कौ, (दुह्यते इति । दुह + “यतिस्तु शास्त्र-
वृद्धजुषः क्यप् ।” ३ । १ । १०६ । इत्यञ् “शंसि
दुह्यिगुह्यिभ्यो वा ।” इति आशिकोक्तेः क्यप् ।)
रोहनयोग्यम् । रोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ इ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
व्यात्म-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद् इह उप-
तप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूगः । इ य,
दूयते दैव्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं
पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूढमः, चि, (दुःखेन दध्यते इति । दुः + दभ +
खल् । “दुरो दाशनाश्रमध्वेयसुत्तरपदादेः
दुल्लभः ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्येति वार्ति-

दूतः

क्योक्ता ऊर्ध्वं भस्म कृत्वच ।) अवनप्रापः ।
विपद्युक्तः । इति वार्त्तिकप्रसारः ॥ (दुर्दहः ।
यथा, अश्वेदे । १ । १५ । ६ ।

“युवं दहं धृतव्रतमित्रावकथदूढमम् ॥”
“दूढमं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्य-
मित्यर्थः ।” “दूढमं दह भस्मीकरणे दुःखेन
दह्यते इति दुर्दहं ईदृशः सन्निव्यादिनादुर्दह्य-
पदे दग्धः खलु अत्ययो बहुलमित्युक्तारस्य
ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य ङकारो ङका-
रस्य च भकारः ॥” इति तज्ज्ञाप्ते साधनः ॥)

दूकाशः, चि, (दुःखेन दाशयते यः । दुः + दाश +
खल् । “एषोदराणि यथोपदिष्टम् ।” ६ ।
३ । १०६ । इत्यस्य “दुरो दाशनाशेति ।”
वार्त्तिकोक्ता ऊर्ध्वं कृत्वच ।) पीडायुक्तः । इति
सिद्धान्तकौस्तुभे । (यथा, अश्वमेधे । १ । १५ । १ ।
“नमस्ते अश्वमेधे येना दूकाशे अत्यसि ॥”)
दन्त्यवान्तीऽपि ॥

दूगः, चि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुः + ध्ये +
खल् । “दुरो दाशनाश्रमध्वेयसुत्तरपदादेः
दुल्लभः ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
ऊर्ध्वं कृत्वच ।) अधमः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

दूकाशः, चि, (दुःखेन नाशयते ऽसौ । दुः +
नाश + खल् । “दुरो दाशनाशेति ।” ६ । ३ । १०६
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता ऊर्ध्वं कृत्वच ।) दुःखेन
नष्टः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (नाशयितुम-
शक्यः । यथा, अश्वेदे । ६ । ६५ । ११ ।

“यो दूकाशो वसुधता ॥”)

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + “दूत-
निभ्यां दीर्घश्च ।” उणा । ३ । ६० । इति लः
दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्यायः । सन्दिष्ट-
हरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ । सन्दिष्ट-
कथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभावाविशारदः ।
शक्तः क्षेपश्चही वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो वृपतेर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

अपि च ।

“निधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एव दूतो विधीयते ॥”
इति चाणक्ये । १०६ ॥

अन्यच्च ।

“परेक्षितश्च परवाग्विशारथस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतः ॥
दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
इक्षितञ्च तथैव सभ्यं दह्यं सन्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दृष्टः स्तुतिमांशेऽशकान्वित् ।
वपुश्चान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सम्मत्तो भिननेव हि वज्रतान् ।
विश्ववार्धो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

दूतः

दूताख्योऽमात्रगुणेः समैः पादाह्वयितैः ।
विन्द्यायै कार्यवशात् प्रत्यक्षं न करोति यः ।
मितार्थः कार्यमात्रोक्तौ न कुर्यादुत्तरोत्तरम् ।
यद्योक्तवादी सम्प्रसारको लेखहारकः ।
तत्र दूतो वक्तव्यं चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्ताविशेषं भूपाय भट्टिचिन्तयवेषमि ।
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्दिता विनि-
संशयम् ।
पृच्छामात्रोऽपि न ब्रूयात् आमिनः कापि
वैशसम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रसूतेजः श्रीविक्रमौ-
मन्त्रकरवाक्यम् १ शुशुभोभकरपेष्टा २ अश्व-
योयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ४ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
“आतुरोपक्रमार्थं दूतो याति भिषगृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्यं येन संलक्ष्यते गदः ।

खञ्जाभ्यन्तकं वधिरश्च वामनं
स्त्रियश्च कुर्वन् हस्तिच जीर्णम् ।

आन्तं क्षुधातं अमितश्च दीनं
शूलं न वै वेदविदो वदन्ति ॥”

“यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
भिवग्निगर्हीतलश्रीवृत्तश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति क्षीरा
दूता विकारं प्रतिबुध्यन्ति ॥

यः काष्ठक्षीकृतपाशपाणि-
स्तथातुरो दीनवर्चाश्च रोदितः ।

प्रह्लादनेत्रोऽगमनोत्सुकोऽपि
वर्ण्यो राजासौऽनुभकारिभूतः ॥”

“नक्तृदृष्टोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाकुलवादी यो न शक्नो वैद्यकर्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविष्मोक्त्याय सुकृति ।
पादौ प्रसार्य विप्रति मन्त्रके विन्यसेत् करम् ॥
भिनति लोष्टकाष्ठश्च लणं स्फोटयते कश्चित् ।
अथवा स्पृशन् नाश्री स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रा वा कुर्वते यस्तु स दूतोऽरिहकारकः ॥

यः श्वेतवस्त्रावृतपूयपाणिः

सम्पूर्णताम्रमुखः प्रशस्तः ।

द्विजस्तथा भागवकः सुशीलः

प्रज्ञाधिकश्चाकृत्यते सुखाय ॥”

“आगत्योदीचपूर्वामथ वक्तव्यदिशमैशमाश्रित्य
शान्तो
दृष्ट्वा वैद्यं प्रहस्य प्रवदति निपुणं वातिनीचं
न चोक्तम् ।

उत्तिष्ठति प्रसारं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्ता
तनोति

प्राज्ञैः स्थाप्यं प्रकृतं सुखमगदहरं रोगिणां
वैद्यजाभम् ॥

पूर्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा
वदन्ति वैद्यकाभाय रोगिणाश्च सुखावहम् ॥

यथागत्योपविष्टोऽपि शोकं वाप्य सुभावितम् ।

दूनः

वदते शान्तया वाचा वैद्यकाभाय शान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वैद्यकाभं चमं कष्टयति पुनः ।
मलं ददाति पुण्यं वा रोगिणाश्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं राजा शान्तियंश्च दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”

इति चारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

दूतश्री, स्त्री, (दु उपतापे + भावे औशादिकतः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवार्ताहरणा-
दिनेति । दु + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
ज्जलदन्तः । ४।१७६ ।) दूती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।

“प्रतिज्ञतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः सुहृत्सन्तानकामैः ॥”

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्तार्थे कम् । ततटाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १७८ ।

“जम्बुको हुजुयुद्धेन वयं आवाहभूतिना ।

दूतिका परकार्येण चयो दोषाः स्वयं क्षताः ॥”

दूती, स्त्री, (दूतिः । क्षदिकादिति वा डीप् ।)

सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सम्प्रसारिका । तत्-
पर्यायः । सचारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आथेयसप्तशत्याम् । २०० ।

“दयितप्रहृता दूतीमात्मन्य करेण तमसि
गच्छन्ती ।

स्नेद्युतन्दगनाभिर्दूरादगौराङ्गि ! दृष्ट्वासि ॥”

दौत्यलापारपारङ्गमा । तस्याः संघट्टनविरह-
निवेदनादीनि कर्माणि । इति रसमञ्जरी ॥
(तद्देगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।

“दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रजाजिता कारुः शिल्पिन्वाद्याः स्वयं

तथा ॥

कलाकौशलसुतसाक्षो भक्तिश्चित्तश्रुता स्मृतिः ।
मायुष्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथोचित्यादुत्तमाधममध्यामाः ॥”

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । दूत + “दूत-
वर्णिगभ्याश्च ।” ५।१।२२६ । इत्यस्येति वार्त्ति-
कोक्त्या यः । वैदिके तु “दूतस्य भागकर्मणी ।”

४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म । (यथा,
हरिवंशे । १०८ । ४१ ।

“वचनश्च यथास्माभिर्दूते नः क्लृप्तविग्रहे ॥”

तथा च अग्रे । १ । १६१ । १ ।

“किमीयते दूत्यम् ॥” दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।१६ । दूतस्य भावः । इति मेदिनी । ये, ३२९ ॥

दूनः, त्रि, (औ दू य खेदे + क्तः । “औदि-
तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निघातस्य नः ।

यद्वा, दु गती + क्तः । “दुवोर्दीर्घश्च ।” इति

दूर्वा

वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः दीर्घश्च ।) अन्धादिना
आन्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ उपतप्तः ।
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।

“पितेन दूने रक्षणे सितापि

तिक्तायते हंसकुलावतं ॥”

दूरं, त्रि, (दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति । दुर् +
रम् + “दुरीयो लोपश्च ।” उर्वा २ । २० । रक्
घातोर्लोपश्च ।) अग्निकटम् । अश्वनिजलम् ।
तत्पर्यायः । विप्रकटम् २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।

“शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमन्त्रमन्तरम् ।

शरीरं स्वविभजितं कल्याणस्यायिनी गुणाः ॥”

आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परा-
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) यथः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा, भाग-
वते । १ । ११ । ८ ।

“अहो सनाथा भवता स्त यद्वयं

चैषिष्ठपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमस्मितस्त्रिगुणिरौज्यागनं

पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥”

दूरदर्शी, [न] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति ।
दृश् + शिणिः ।) पश्यितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥

यथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरदृक्, [य] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश् +
क्षिप् ।) पश्यितः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरक्षलः, पुं, (दूरे अश्वनिकटे क्लृप्तं यस्य ।) सुश्र-
वणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी, [न] त्रि, (वेधोऽस्य इति । इतिः ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यमेदकः । तत्पर्यायः ।

दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४।३७ ॥

दूरेरितेच्छः, त्रि, (दूरे ईरिते ईप्सये यस्य ।)
केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्ध्वं, स्त्री, (दूरं परित्याज्यम् । दूर + यत् ।) विष्टा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकर-
णाय बाधु इति यत् ।) शर्टी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दूर्वा, स्त्री, (दुर्वते दुर्वते वा । दुर्वं हिंसायाम् +
अच् चच् वा । “उपधायाश्च ।” ८।२।७८ ।

इति दीर्घः । खनामखातवाचः । तत्पर्यायः ।
शतपञ्जिका २ सहस्रवीर्या ३ भार्गवी ४ वृक्षा ५
अनला ६ । इत्यमरः । २।४।५५ ॥ तिलपर्व ७

दुर्मेरा ८ । बहुवीर्या ९ हरिता १० हरि-
ताजी ११ कच्छवृक्षा १२ ॥ मुक्तायाः पर्यायः ।

शतवीर्या १ गच्छाजी २ शुक्लाजकः ३
गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपर्व ५

सितदूर्वा ६ चिता ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धा ८
महावरा ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

185

“तलो वलमिति स्वातं विज्ञाय हृदयमिनाम् ।
 दूषितः सङ्घा भावो धृतराजस्य पाङ्कजम् ॥”
 मैथुनापवादयुक्तः । तत्पर्यायः । अभिप्रस्तः २
 वाच्यः ३ चारितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ११०० ॥
 आचारितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषिता, स्त्री, (दूषित + टाप्) । दूषणप्रप्ता
 कथा । तत्पर्यायः । सखेदा २ धर्षकारिणी ३
 प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषी, स्त्री, (दूषि + “लट्कारादिति” वा डीप्) ।
 दूषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति + दूषि + “कषिदूषि-
 भ्यामीकम्” उणा ४ । १६ । इति । ईकन्
 ततटाप् । दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषीविषं, स्त्री, (दूषयतीति । दूषि + बाहुलकात्
 ईः । ततः कर्मधारयः ।) औषधादिभिरवीर्यं
 विषम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३८० ॥ आदि-
 पदात्तावाविवायुरीदृशीवितविषम् । स्वभावतो
 गुणहीनं विषम् । अस्य गुणः । उदररोग-
 नीहृगुणकुलप्रमेहनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ यथा,—
 “कीर्णं विषमौषधिभिर्हतं वा
 दावाभिवातातपशोहितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”
 इति माधवकरः ॥
 दूष्यं, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + शिच् + “अचो-
 यत्” ॥ १ । १ । ६७ । इति यत् । “दोषो यौ”
 ६ । ४ । ६० । इति उपधाया क्तम् ।)
 वक्ष्यम् । वक्ष्ययम् । इति मेदिनी । ये, ११ ॥
 पूयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । २८८ ॥
 दूष्यः, जि, (दूष् + शिच् + यत् ।) दूषणीयः । इति
 मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १६५ । १० ।
 “स्त्रीरजं दुष्कृताद्यापि विषाददृष्टं पिबेत् ।
 अदूष्या हि स्त्रियो रक्तमाप इत्येव धर्मतः ॥”
 निन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ३१३ ॥
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६ । ६ ।
 “राज्योपघातं कुर्वन्त्या ये पापा राजवल्लभाः ।
 एकेकशः संहता वा दूष्यास्तान् परित्यजेत् ॥”
 दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + शिच् + यत् +
 टाप् ।) इत्तिकस्यरत्नः । काचदडि इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । कथा २ वरजा ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ ४ । २६८ ॥ चूवा ४ । इत्यमरः ॥ २ । ४२२ ॥
 ड, ड प्र आदरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदी-
 आत्म-सर्क-अनिट् ।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः ।
 ड प्र, प्रियते गुरुं लोकः । मानुषकीयमि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 डक्, [ण्] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । डश् + करणे
 णिप् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६४ ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “दृष्टा दम्भं मनसिर्लं जीवयन्ति दृष्टेव याः ।
 विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः शुभो वामलोचनाः ॥”

भावे णिप् ।) दर्शनम् । वृद्धिः । इति मेदिनी ।
 शे, = ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ५ ।
 “तां बाध्यमच्छुद्धशमन्नं सम्भतां
 प्रपन्ननिर्माणाविधिर्यया भवेत् ॥”
 डक्, [ण्] जि, (पश्यतीति । डश् + करणे णिप् ।)
 वीचकः । इति मेदिनी । शे, = ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । २२ । ६ ।
 “यथा सर्वदृष्टं सर्वं आत्मानं येऽस्य चेतवः ॥”
 ज्ञाता । इति शब्दरत्नावली ॥
 डकं, स्त्री, (दीर्यते इति । दृ विदारे + बाहु-
 लकात् कक् इत्यच् ।) हृदिम् । इति
 संक्षिप्तसारे उणादिरुतिः ॥
 डकायः, पुं, डेकायः । इति आतकः ॥
 डकणः, पुं, (दृष्टौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
 “डकणो मशकः शिला सरसिजं वाणो जलौकाः
 मुकः
 सुभांशुर्गणको कुलोत्तमवली पात्रो नभश्चातकः ।
 वादी चक्रचरो वक्रो मधुलिहो जालाटिको
 लम्पटः
 श्रीमद्भोज ! भवन्तु विंशतिरमी त्वदेरिणां
 सेवकाः ॥”
 डकायः, पुं, डेकायः । इति ज्योतिषम् ॥
 डक्प्रसादा, स्त्री, (दृष्टौ नेत्रौ प्रसादयतीति ।
 डश् + प्र + सद् + शिच् + आण् ।) कुलत्या ।
 कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 डक्प्रिया, स्त्री, (दृष्टोर्नेत्रयोः प्रिया ।) शोभा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 डक्श्रुतिः, पुं, (दृष्टौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।)
 सर्पः । इति हज्जायुधः ॥
 डगध्यन्, पुं, (दृष्टोर्नेत्रयोरध्यन्तः अधिष्ठातृदेवः ।)
 सूर्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 डगोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः । यथा,
 “खस्त्रिके चाधःस्त्रिके चान्तःकीलकौ हत्वा
 तयोः प्रोतं ग्रहं दृष्ट्वाङ्गलं कार्यं तत् पूर्व-
 वृत्तभ्यः किञ्चिद्भूतं कार्यं यथा खगोलान्तर्भूमिति
 यदोक्तं द्रव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृष्ट्वाङ्गलम् । यो
 यो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरि परि-
 भास्येदेव विन्यस्य दृष्ट्वाङ्गलादिकं दर्श-
 नीयम् । अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृष्ट्वाङ्गलानि
 रचयेत् । तत्राष्टमं विजिभलस्य तत्र दृक्क्षेप-
 मङ्गलं तस्मिन् खगोले भ्रुवचिह्नयोर्गलिकादयं
 बद्धा तत्रलिकाधारमेव खगोलादृष्टिरङ्गलत्रया-
 न्तरे डगोलं रचयेत् । कथितेः खगोलवृत्ते-
 र्व्यस्यमाग्रेभगोलवृत्तेः क्रान्तिमङ्गलादौर्ध्वो निव-
 द्यते स डगोलः । यतोऽथा कुल्यासमग्रद्वि-
 दाक्षेत्राणि द्विगोलजालानि भगोलवृत्तानि
 खगोलवृत्तमितानि उत्पद्यन्ते गोलवन्दे
 सम्बद्धनोपलब्धत इति डगोलः कृतः ॥” इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 डग्विषः, पुं, (दृष्टि नेत्रे विषं यस्य ।) नागः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३७८ ॥

हृदं, स्त्री, (हृद् हृद्वा + क्तप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) लौहम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
 श्रयः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७६ ॥
 हृदः, जि, (हृद् + क्तः । निपातनात् साधुः ।)
 स्थूलः । अतिश्रयः । प्रभाटः । (यथा, देवी-
 भागवते । १ । ६ । ११ ।
 “तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्मीजं सुमनोहरम् ।
 गृहीतञ्च ततस्तान्धां तस्याभ्यावो हृदः कृतः ॥”
 बलवान् । इति मेदिनी । ट्, २ ॥ कठिनः ।
 इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ४४ ॥
 हृदः, पुं, रूपकभेदः । यथा,—
 “हृदः प्रौढोऽथ खचरो विभवचतुरक्रमः ।
 निशारकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा,—
 “हृदास्थः स्थानसुहृदं ताके च हंसजीलके ।
 चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्तितः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (त्रयोदशमनो रौचस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ८३ ।
 “सुनेत्रः स्रजहृदि च सुतपा निर्भयो हृदः ।
 रौचस्येते मनोः पुत्रा अन्तरं तु त्रयोदशे ॥”
 हृदकण्टकः, पुं, (हृदनि कठिनानि कण्टकानि
 यस्य ।) सुदण्डकण्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धनकाङ्कडा इति भाषा ॥
 हृदकाण्डं, स्त्री, (हृदं काण्डं यस्य ।) दीर्घरोहि-
 वकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदकाण्डः, पुं, (हृदः कठिनः काण्डो यस्य ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदकाण्डा, स्त्री, (हृदः कठिनः काण्डो यस्याः ।)
 पातालगरुडकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदचुरा, स्त्री, (हृदः चुर इवायभागो यस्याः ।
 यद्वा, हृदः चुर इव फलमस्यस्या इति अग्र-
 आदिभ्योऽच् ततटाप् ।) वक्षणा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 हृदगात्रिका, स्त्री, (हृदं गात्रमस्याः । कम् । तत-
 टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यस्त्री । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 हृदगन्धिः, पुं, (हृदो गन्धिर्यस्य ।) वंशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 हृदच्छदं, स्त्री, (हृदच्छदो यस्य ।) दीर्घरोहिणकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदतरुः, पुं, (हृदतरुर्दृष्टः ।) धवतरुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 हृदलब्धः, पुं, (हृदं कठिनं लब्धं यस्य ।) सुञ्ज-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदलब्धा, स्त्री, (हृदं लब्धं यस्याः ।) वक्षणा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृदलक्, [च्] पुं, (हृदा लक् अस्य ।) यावनाल-
 शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृददंशकः, पुं, (हृदं यथा तथा दृश्यतीति । दृश् +
 शक्तुः ।) जलजन्तुविशेषः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

हृत्:

हृत्परीः, पुं, (हृत् प्रचुरं गीर्ं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्पत्रः, पुं, (हृत्पत्रं कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्पत्री, स्त्री, (हृत्पत्रं पत्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्कला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्पादा, स्त्री, (हृत्पादो मूलं यस्याः ।) यव-
 तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्पादी, स्त्री, (हृत्पादः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 हृत्प्रदोः, पुं, (हृत्प्रदोहोऽङ्कुरो यस्य ।) मन्त्र-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रलः, पुं, (हृत्प्रलं पलं यस्य ।) नारिकेल-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रम्वी, स्त्री, (हृत्प्रम्वी यथा तथा वभातीति ।
 वम् + निनिः । ङीष् ।) श्यामालता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 हृत्सुष्टिः, पुं, (हृत्सुष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्ग-
 गार्हः । (हृत्सुष्टिर्धारणात् कठिना सुष्टि-
 र्यस्य ।) लपथे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥
 (हृत्सुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ ।
 “नियुज्यते कन्धरायां शिशुना हृत्सुष्टिना ॥”)
 हृत्सुलः, पुं, (हृत्सुलं यस्य ।) सुल्लवृक्षम् ।
 मन्थानकलवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारि-
 केलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 हृत्प्रज्ञा, स्त्री, (हृत्प्रज्ञः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।)
 स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रता, स्त्री, (हृत्प्रता कठिना लता ।) पाताल-
 गन्धकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रलोमा, [नृ] पुं, (हृत्प्रलोमानि यस्य ।)
 शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्तं,
 त्रि ॥
 हृत्प्रवल्कलः, पुं, (हृत्प्रवल्कलं त्वग्ं यस्य ।) लङ्कुचः ।
 पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रवल्का, स्त्री, (हृत्प्रवल्कं यस्याः ।) अम्बुषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रवीजः, पुं, (हृत्प्रवीजमस्य ।) चक्रमर्दः । वररः ।
 वज्रूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृत्प्रवस्त्रि, त्रि, (हृत्प्रवस्त्रः सवस्त्रियस्य ।) निष्क्रियः ।
 तत्पर्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥
 हृत्प्रचक्रिका, स्त्री, (हृत्प्रमन्त्रयस्या इति । सूत्र +
 ठन् । हृत्पा कठिना चक्रिका चेति कर्मधारयः ।)
 मूर्ध्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हृत्प्रस्कन्धः, पुं, (हृत्प्रस्कन्धो यस्य ।) चौरिका-
 वृक्षः । इति जटाधरः ॥ (हृत्प्रस्कन्धविशिष्टे,
 त्रि ॥)
 हृत्प्रज्ञः, स्त्री, (हृत्प्रज्ञं यस्य । तदितरपदा-
 र्थादस्य कठिनत्वात् तथालम् ।) चौरकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)
 हृत्तः, त्रि, (हृत् + त्तः ।) आहतः । आदरार्थ-
 वभातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हृप

हृता, स्त्री, (द्रियते अस्ति । हृ + कर्मणि क्तः ।
 टाप् । भिषग्भिर्बहुधाधिपयोगेण हृतादरणा-
 दस्याः तथालम् ।) चौरकः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 हृतिः, पुं, (हृतातीति । हृ विदारे + “हृताते-
 र्हृत्त्वम् ।” उणा । ४ । २३ । इति तिः वृत्तम् ।)
 चर्मपुटकः । अस्य पर्यायः । खल्लः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । १० । ६६ ।
 “हृत्त्रियाणां सर्वेषां यदोक्तं चरतीन्निग्रहम् ।
 तेनास्य चरति प्रज्ञा हृतेः पात्रादिवोदकम् ॥”)
 मतस्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
 “सवनसा पीवरीं दत्त्वा हृत्तिकच्छामलकुताम् ।
 वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥”
 “हृत्तिकच्छां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।” इति तट्टी-
 कार्या नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।
 “दिया आपो अभि यदेनमायन्
 हृतिं न युष्मं सरसीं प्रयानम् ॥”)
 हृतिधारकः, पुं, (हृत्तिचर्मपुटकस्तदाकारं धारय-
 तीति । धारि + “णल् लृष्ठी ।” ३ । १ । १३३ ।
 इति णुल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आनन्दी २ मृदि-
 कारावः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हृतिहरिः, पुं, (हृतिं चर्ममयद्रव्यं हरतीति ।
 हृति + हृ + “हरतेर्दित्ताययोः प्रथौ ।” ३ । २ ।
 २५ । इति ह्रन् ।) कुकुरः । इति सुम्बोध्याक
 रणम् ॥
 हृन्, अ, चिंसा । इति सुम्बोधटीकार्या दुर्गा-
 दासः ॥
 हृन्फ, प श्र उतक्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-परं सकं सेट् ।) दन्धवर्गलृतीयोऽदिः ।
 सप्तमस्वरौ । प श्र, ह्रस्वति । श्र, ह्रस्वति चौरं
 राजा क्षिप्तातीत्यर्थः । दहम्प दहर्ष । इति
 दुर्गादासः ॥
 हृन्भूः, स्त्री, (ह्रस्वतीति । हृन्फ + “अन्द्हृन्भू-
 जम्भूकम्भूकपेलकर्मन्दिभिः ।” उणा । १ । ६५ ।
 इति कूपप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् ।
 इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (कवितु हृन्भूरिति
 पाठोऽपि दृश्यते ॥)
 हृन्भूः, पुं, (हृन्फ + कूः । निपातनात् साधुः ।)
 वक्त्रम् । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति र्चिपिप्रसारे
 उणादिरिति ॥
 हृप, कि सन्धीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पक्षे-भा-परं-सकं सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हृप, अ य क इर् हर्षे । गर्भे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा-उभं-अकं-सेट् ।) अ, ह्रस्वो-
 ऽस्ति । य, ह्रस्वति । क, दर्पयति दर्पयति ।
 इर्, अहपत् अदाधीत् अदाधीत् अदर्पत् ।
 इति दुर्गादासः ॥

हृषत्

हृप, श्र वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-
 सकं-सेट् ।) श्र, ह्रस्वति दर्पयति । वाधनं
 विवृतिः । इति दुर्गादासः ॥
 हृप्तः, त्रि, (हृष्यतीति । हृप् + यत्तमाने कर्त्तरि
 क्तः ।) गर्भितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १ । १६२ ।
 “यदाश्वौ कालकौशिकसुते
 पौलोमानो वरुणस्य हृप्तः ।
 देवैरेजेया निर्वृत्तौ तदाश्वौ
 तदा नाश्वौ विजयाय सज्जम् ॥”)
 हृप्तः, त्रि, (हृपति वाधते इति । हृप् + “स्फायि-
 तश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।) हृप्तः ।
 हृष्यादिकोवः ॥ (बलवान् । हृष्यन्नुदत्तः ॥)
 हृष, प श्र उतक्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
 परं-सकं-सेट् ।) प श्र, ह्रस्वति । श्र, ह्रस्वति
 चौरं राजा क्षिप्तातीत्यर्थः । दहर्ष । इति
 दुर्गादासः ॥
 हृष्यः, त्रि, (हृष्यते ग्रथ्यते इति । हृभ + कर्मणि
 क्तः ।) यथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
 (हृभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयाद्य-
 हृभधातुदर्शनात् ॥
 हृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पक्षे-भा-अकं-सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पयति । ई,
 हृष्यः । रमानाद्यस्तु हृ भौ इति आतुङ्ग्यं मत्वा
 दारयति हरति भाययति भययति इत्याह ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हृभ, श्र ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-चुरां पक्षे-भा-सकं-सेट् ।) श्र, ह्रस्वति ।
 ई, हृष्यः । कि, दर्पयति दर्पयति । गुम्फनं ग्रन्थ-
 नम् । इति दुर्गादासः ॥
 हृष्य, अ क ड संघातः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा-उभं-आत्मं च-सकं-सेट् ।) ओङ्ग-
 वर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरौ । अ क, हृष्ययति
 हृष्ययते । ड, हृष्ययते । संघातो राशीकर-
 णम् । एषः कैश्चित् मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 हृम्फः, स्त्री, (ह्रस्वति क्षिप्तातीति । हृन्फ +
 “अन्द्हृम्फज्भृति ।” उणा । १ । ६५ । इति
 कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरिति ॥
 हृम्भूः, स्त्री, (ह्रस्वतीति + हृन्फ + कूः । निपात-
 नात् साधुः ।) हृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादिरिति ॥
 हृष, इर् औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदर्शत् अदाधीत् ।
 औ, मृष्टा । प्रेक्षन्नाश्रुवृक्षानम् । पश्यति चर्त्तं
 लोकः । ततः च दहर्षे च तौ इति अतीतद्वारे
 आत्मनेपदम् । कदा दहर्षेऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे
 भागरथि । स्वं वपुर्दिति गन्धतानित्यत्वात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हृषत्, [हृ] स्त्री, (हृषत् । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
 निष्पेषप्रतिपादम् । इति मेदिनी । हृ, ६२ ॥

दृष्टवती, स्त्री, (दृष्टुं पाषाणोद्वहस्थामिति ।
दृष्टु + मतुप् मस्य च ।) नदीविशेषः । सा
आर्यावर्तस्य पूर्वसीमा । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८२ । ४ ।

“दक्षिणीन सरस्वत्या दृष्टवतीरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटये ॥”
कात्यायनी । इति मेदिनी । तै. १६८ ॥

दृष्टा, स्त्री, (दृष्टु + कर्त्तृकटाप् ।) चक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टाकाङ्क्ष, स्त्री, (दृष्टु दृष्टया वा व्याकाङ्क्षं
अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टान्, स्त्री, (दृष्टयते अनेनेति । दृष्ट + आ-
नच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृष्टानः, पुं, (पश्यतीति । दृष्ट + “युधिबुधिरदृष्टः
किञ्च ।” उणा । २ । ६० । इति आनच् ।
स च कित् ।) आचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥
लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरिति । विरोचनः । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृष्टयते इति । कर्मणि
आनच् । दृष्टमाने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४५ । ८ ।

“दृष्टागो रुक्म उर्विया अद्यौदुर्भयमायुः श्रिये
रुचानः ॥”

दृष्टिः, स्त्री, (दृष्टयतेत्यनेनेति । दृष्ट + इत् । स च
दृष्टी, कित् । वा डीप् ।) चक्षुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, —

“किं सम्भूतं दृष्टिरयोर्द्विजद्वयोस्ते
मध्ये दृष्टौ वक्षसि यत्र दृष्टिः श्रिता मे ॥”

इति भागवते । ५ । २ । १२ ।

सेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलकर्मम् । २ । २५ ।
“तद्भावात् संयोगाभावो हानं तद्दृष्टोः कैव-
ल्याम् ।”

“तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगा-
भावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं
संयोगविगमः । दृष्टेः पुरुषस्य कैवल्यं सुक्तिरिति
चोच्यते ॥” इक्ष्वाकः । यथा, तन्त्रे । २ । २० ।

“दृष्टा दृष्टिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपन्नः ।”
दृष्टिमात्र इति इक्ष्वाकुरेव विशेषेण पराशर-
हेत्यर्थः । इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।

“एषा शुद्धा न तन्मो विदानीर्ह्येव ज्ञाती दृष्टये
नो अस्यात् ॥”

“दृष्टये दर्शनाय” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

दृष्टोपमं, स्त्री, (दृष्टाया मेवस्य उपमा यत्र ।)
श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टं, चि, (दृष्टयते इति । दृष्ट + कर्मणि कप् ।)
दर्शनीयम् । प्रत्ययम् । इति आकरणम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १२० । ५ ।

“एव वै समसोद्भेदो यत्र दृष्ट्या सरस्वती ॥”

काश्याविशेषः, स्त्री । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १ ।

“दृष्टव्यव्यक्तमेवेन पुनः कार्यं द्विधा मतम् ।
दृष्टं तज्जाभिनेयं तत्कृपादोपात्तं रूपकम् ॥”

दृष्टु, [दृ] स्त्री, (दीर्घते असाविति । द +
“दृणातेः सुगृह्यत्वम् ॥” उणा । १ । १३१ । इति
अदिः कृक् इत्यञ्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघ-
दूते । ५७ ।

“तत्र यत्तं दृष्टदि चरन्त्यासमर्हं कुमौलेः
शान्तसिद्धेरुपचितवर्त्तं भक्तिमन्त्रः परीयाः ॥”
निष्येयशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
“मांसं निरस्थि सुस्निग्धं पुनर्दृष्टदि चर्चितम् ॥”
इति सुश्रुते स्त्र्यस्थाने ४६ अः ॥

दृष्टुसारं, स्त्री, (दृष्टः पाषाणस्य सार इव सारो
यत्र ।) सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, स्त्री, (दृष्ट + कर्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रण-
भयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ ईदृशेति, चि ।
यथा, मार्कण्डेये ।

“दृष्टोऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः ॥”

दृष्टरत्नाः, [सु] स्त्री, (दृष्टं रत्नो यस्याः ।) प्राप्त-
रत्नका । तत्पर्यायः । मध्यामा २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टानः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।)
उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।

“हृषियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”
शास्त्रम् । भरतम् । इति मेदिनी । तै. ११५ ॥
(अन्तर्हारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ।

“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ।”
सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमायवच्छेदः । अयमपि
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं
यथा,—

अविदितगुणापि सत्कविभाषितः कर्णेव वसति
मधुघाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृष्टं मालती-
माला ॥”

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृष्ट + कर्त्तृकटाप् ।)
चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । ६८ ।

“दृष्टा दृष्टिमघोददाति कुरुते नाकापमाभा-
विता ॥”

बुद्धिः । (दृष्ट + भावे + क्तित् ।) दर्शनम् ।
इति मेदिनी । टे, १० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।

“दृष्टपूर्वं लिपेत् पादं वक्ष्यपूर्वं जलं पिबेत् ॥”
ग्रन्थायां दृष्टिकथनम् । यथा,

तृतीयगृहे दृष्टमगृहे च शनः पूर्णदृष्टिरन्धोर्वा
पाददृष्टिः । पञ्चमगृहे नवमगृहे च गुरोः पूर्ण-
दृष्टिरन्धोर्वाभर्तुदृष्टिः । चतुर्थगृहे अष्टमगृहे च

कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्धोर्वा त्रिपाददृष्टिः । सप्तम-
गृहे सर्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमगृहे सप्तमे नवमे

द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दृष्टमे च
त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्ध-
दृष्टिः ॥ यथायां दृष्टाभावनिर्णयो यथा,—

स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्टाभावः ।
स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे

चान्धोर्वा दृष्टाभावः ॥ यथा प्रमाणां यथा,—
“तृतीये दृष्टमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।

अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्णिता ॥

चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्णिता ।

सप्तमे परिपूर्णा च षष्ठमे च प्रकल्पयते ॥

तृतीयदृष्टमावर्त्तिः पञ्चमं पूर्णफलप्रदः ।

त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्धाष्टमगान् कुजः ॥

सुतमदनवन्धोर्वा पूर्णदृष्टिः सूरारे-

युगलदृष्टमराधौ दृष्टिमात्राचचार्यः ।

सच्चरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः

स्थितिभवनमुपान्तं नैव दृश्यं हि राहोः ॥

स्वस्थानश्च द्वितीयश्च षष्ठमेकादशस्थथा ।

द्वादशांश्च न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते ग्रहाः ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

दृष्टिस्तु, स्त्री, (दृष्टिं दृष्टिप्रसारं करोतीति । कृ +
किप् तुगागमश्च । अतीवश्रीभया लोकानां

नेत्राकर्षकात्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, चि ॥)

दृष्टिलतं, स्त्री, (दृष्टेर्दर्शनाय कृतमिव । अतीव-
श्रीभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुणयते अभ्यस्यते यत्र ।
गुण्यत् क अभ्यासे + घञ् ।) वाक्यादिशब्दम् ।

इति शब्दमाला ॥

दृष्टिवन्धुः, पुं, (दृष्टेऽन्धुवो बन्धुरिव ।) स्वद्योतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविज्ञेयः, पुं, (दृष्टेर्विज्ञेयः ।) कटाक्षः । इति
हज्जायुधः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) सप्तमस्वरौ हर्षति । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । दृ, डं ह्यति । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्टितः, चि, दृष्टघातोः कर्त्तरि क्तौ निष्पन्नः । दृष्टि-
प्राप्तः ॥

दृ, गि भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-
अकं-सेट् ।) गि, दृणाति दीर्घः दीर्घः । भियि
भये । इति दुर्गादासः ॥

दृ, म भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) म, दृयति । भियि भये । इति दुर्गा-
दासः ॥

दृ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां च-परं-अकं-सेट् ।) य, दीर्घेति । गि,
दृणाति दीर्घः दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ड पाकने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-
सकं-अनिट् ।) ड, दीनान् यो दयते निष्पन्नम् ।
इति हज्जायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, चि, पुनः पुनरतिशयेन वा दीप्यते
यः । (दीप + यङ् + शान्) अतिशय-
दीपिविशिष्टः । इति आकरणम् ॥

देयं, चि, (दा + “अचो यत् ।” ३ । १ । १० ।
इति वत् । “इदयति ।” ६ । ३ । ६५ ॥

देवः

इत् ।) दासवम् । दासीयम् । इति याकारवम् ॥
यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।

“उद्योगिनं पुरुषं हिंसुषेति सख्यौ-
देवेन देवमिति कापुरुषा वदन्ति ॥”

देव, ७४ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्म-अक-सेट् ।) देवमिह क्रीडा । ऋ-
आदिदेवत् । ४, देवते बालः कन्दुकैर्विद्यमिति
हजायुधः । देवमिह रोदनमिति भङ्गमलः ।
इति दुर्गादासः ॥

देव, स्त्री, (दीवत्यनेनेति । दिव + करणे घञ् ।)
इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा,
सुखकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।

“न चक्षुषा यजते नापि वाचा
नायैदेवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-

स्तस्य तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥”

देव, पुं, (दीवति आनन्देन क्रीडतीति । दिव +
अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।

“देवायुषीन् मनुष्यान् पितृन् यज्ञाच्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् यज्ञस्य श्रेष्ठं भवेत् ॥”
नायोक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥
राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।

“सकलभूतलक्षणभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम
शुकः । सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजन-
मिति ज्ञत्वेनमादायास्तस्मादुद्धिता देवपाद-
मलमायान्ता तदयमात्मनोऽयः क्रियतामिति ॥”

मेघः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २५५ । २३ ।

“केने सुकृते क्षुपिते च बीजे

देवे च वर्धयतु कालयुक्तम् ॥”

केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति याचयते ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणाना-
मुपाधिभेदः । यथा, ऋतः ।

“देवपूर्वं नराणां स्यात् शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥”
(ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ६ ।

“ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-

न्मविर्विप्राणां महिषो नृगाणाम् ॥”

“देवानां क्षोत्रकारिणाऽऽत्विजां ब्रह्मा ब्रह्मा-
स्तत्त्विकस्थानीयो भवति ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥) कायस्यादीनां पञ्चतिविशेषः । तस्य
विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (चि, दाता ।
द्योतयित्वा । दीपयित्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । १ ।

“अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥”

“देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थ-
माचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयित्वा द्योतयित्वा
यमपरित्यक्तं भवति ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“उद्भवः चोभयो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥”

“दीवति यः क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति
असुरान् यवहरति सर्वभूतेष्वामृततया द्योतते
क्षुपते स्तुते; सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको-
ऽति मन्त्रवर्णात् ॥” इति तद्वाक्ये शङ्करः ॥

देवकु

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७६ । ८८ ॥

“परमधातुघो देवः अश्वकारी सुबान्धवः ॥”

देवकः, पुं, यद्वर्षादीनां विशेषः । स श्रीकृष्णस्य
मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु
गन्धर्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ६६ ।

“यस्मादीहिवको नाम देवराजसमक्षुतिः ।

स गन्धर्वपतिर्मह्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥”

देवकहर्मः, पुं, (देवप्रियः कर्म इव ।) सुगन्धि-
द्रव्यविशेषः । स श्रीकृष्णशुक्रपूरककुसुमसंमि-
श्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकालाजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कथा ।)

देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठं, स्त्री, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु ।

इति राजमाना ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पर्यायः ।

पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठम् ४ क्षिप्र-
दाहकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कृ + “इगुप-
धञ्ति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्या । यथा,—

“जलिता मातुषौ गौरी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमधमाः ॥”

अस्याः स्वरूपं यथा,—

“अमन्ती गन्धने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा ।

ख्याता देवकिरी स्त्रीका करार्पितसखीकरा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या ।

सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्यायः ।

देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकालाजा ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अद्वितीय-
जाता । यथा,—

“देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।

रोहिणी सुरभिर्देवी अद्वितीर्देवकी ह्यभूत् ॥”

अपि च ।

“कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।

पूर्वपुण्यफलैरेव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवका नन्दनः ।) श्रीकृष्णः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।

८ । २१ ।

“कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दाय च ।

नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥”

क्षत्रिदीकारस्य हस्तेऽपि दृश्यते । यथा, महा-
भारते । २ । २४ । ३१ ।

“नेतिर्घ्नं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥”

देवकीकृतः, पुं, (देवकाः कृतः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।

“तुष्टयं देवकीकृतनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम् ।

कर्तव्यं चित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥”

देवकुदम्बा, स्त्री, महाप्रिया । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगु

देवकुलं, स्त्री, (देवाय कोलतीति । कुलं संज्ञाति +

कः ।) विनासखम् । इति चारावली । १६८ ॥

देउक इति भाषा ॥ (यथा, कथावर्तित-
सागरे । १२ । १२७ ।

“खोष्ठं दारिद्र्यवन्तस्तत्र नारायणागतः ।

निराहारः क्षितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥”

अस्य विवरणं चैतद्विशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

देवकुसुमं, स्त्री, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।)

लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । १५५ ॥

देवखातं, स्त्री, (देवेन खातम् । अन्नविमत्वाद्देव्यं

तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।

“नदीषु देवखातेषु तर्ङ्गाः । सरःसु च ।

जानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणीयं च ॥”

देवखातकं, स्त्री, पुं, (देवखातमेव । स्त्रीर्घे कन् ।)

अन्नविमललाशयः । अपौरुषेयं देवकुल-
मित्यन्ते । इति सुभूतिः ॥ नागादिकुलमन्नविम-
मिति स्वामी ॥ तत्पर्यायः । आखातम् २ ।

इति भरतः ॥ आखातम् । इत्यमरः । १ । १० ।

२७ ॥ देवविनिर्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखातविजं, स्त्री, (देवखातं अन्नविमं विजम् ।

नित्यकर्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः । १२ । ३६ ॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महा-

मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्या । यथा,—

“गान्धारी देवगान्धारी मातृवशी चारवी ।

रामकिमपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरा-

वधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥

देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्वः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥

देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हजायुधः ॥

सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्या वसन्त-

ऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुष्प-

नागध्वनिभाष्या । सङ्गीतदर्पणमते तु गटकल्याण-

भाष्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अथभिरामधन-

श्यामतनुः उत्तुङ्गधीनस्तनी चारककम्पभूषणा

स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकीरनयना सुभङ्गाङ्गी

च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थ-

प्रहरावधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) दृष्टव्यः । इति

पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः ।

यथा, हरिवंशे । २४६ । ८ ।

“अपश्यन् कश्यपं तत्र सुनिं दीप्ततपोनिधिम् ।

आदां देवगुरुं दिव्यं क्षिप्रं चित्तव्यानुभिः ॥”

देवगुहं, स्त्री, (देवानां ख्यातीनां गुहमिव ।)

ख्यातकादीनां ज्योतिर्मण्डलानि । यथा,—

“मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋते ख्यं गहाभयात् ।

तानि देवगुहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

देवता

देवालयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३।१०२।
“अन्ये देवयज्ञे देहमिन्द्रस्य रक्षितुम् ॥”)
देवचक्रित्सकौ, पुं, (देवानां चक्रित्सकौ ।)
अग्निगोकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवच-
नान्तोऽयम् ॥
देवच्छन्दः, पुं, (देवैश्चन्द्यते आकाशस्थे इति ।
छन्द + घञ् ।) हारविशेषः । स शतयष्टिकाः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १५५ ॥ अष्टोत्तरशत-
यष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा,
‘वृहत्संहितायाम् । ८१ । ६२ ।
“शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यश्रीतिरेकयुता ।
अष्टाष्टकोऽष्टहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥”)
देवजम्, स्त्री, (देवैर्यते इति । अद् + क्तः ।
“अदोक्तमिर्लभिकिति ।” २ । ४ । ३६ । इति
जगन्नादेशः ।) देवजम्भकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २५७ ॥
देवजम्भकं, स्त्री, (देवजम्भ + स्वार्थे कन् ।) कन्य-
गम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
देवटः, त्रि, (दिवतीति । दिव + “प्रकादिभ्यो-
ऽटन् ।” उणा । ४ । ८२ । इति अटन् ।)
श्रुणो । इत्युणादिकोषः ॥
देवद्वी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अकृते अतिक्राम-
तीति । अद् + घञ् । प्रकम्पादित्वालोपः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिह्नो । इति
हारावली । ८५ ॥
देवतरः, पुं, (देवानां तरः ।) मन्दारः । पारि-
जातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ चैतवृक्षः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥
देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं
क्रीडां वा तनोति या । तत्पर्यायः । अमरः २
निर्णरः २ देवः ४ विद्वद्वः ५ विबुधः ६ सुरः ७
सुपर्णा ८ सुमनाः ९ त्रिविधः १० दिवोकाः ११
आदितयः १२ दिविगत १३ लेखः १४ अदिति-
नन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋतुः १७ अश्वप्रः १८
अमर्त्यः १९ अमृतान्ताः २० बहिर्मुखः २१
क्रतुशुक् २२ गीर्वाणः २३ दानधारिः २४
वन्दारकः २५ देवतम् २६ । इत्यमरः । १ । १ । ६॥
स्वाहासुक् २७ दनुजद्विट् २८ द्रुपतु २९ सौमत्
३० स्वर्गो ३१ श्रौमः ३२ निलम्बः ३३ सुचि-
रायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा,—
“सदारा विमुधाः सर्वे स्वानां स्वानां गणैः सह ।
जैलोक्ये तत्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
गणदेवता यथा,—
“आदिद्यास्तुविता विष्णुसाध्याभास्वरमारुताः ।
महाराजिकसद्वाक्ष वसवो गणदेवताः ॥
आदिद्या द्वादश प्रोक्तास्तुवितास्त्रिंशदेव हि ।
विष्णुदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्रूपकाः ।
महाराजिकनामानो हे श्रुते विश्वतिष्ठताः ॥

७४२

देवता

वद्वा द्वादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ *
तेषां चत्वारो वर्णा यथा,—
“आदिद्याः चात्त्रियास्तेषां विश्वस्य मरुतस्तथा ।
आग्निगौ च स्रुतौ शूद्रौ तपस्युमे समास्थितौ ॥
स्रुतास्वाङ्गिरसा देवा वाक्षणा इति निश्चयः ।
इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ *
वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
“यश्च यश्च सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
विष्णुर्धनं तच्च तच्च वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
विष्णुकर्सेनं ससनकं सनातनमतः परम् ।
सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
देवषट्कं यथा,—
“गणेशश्च दिनेशश्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
देवषट्कस्य संपूज्य नमस्कृत्य चित्तवृत्तः ॥”
इति जगन्नेवर्त प्रहलितखण्डम् ॥
अपि च ।
“आदिद्यं गणनाथश्च देवी रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्त्रं च कुलदेवताः ॥”
इत्यादिकतन्त्रम् ॥ *
अतिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा,—
“या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।
किन्तु काम्यविशेषेण पूजिता चेददा वृणाम् ॥
विशेषात् सर्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा वृषाः ।
वृषाणां देवं विष्णुर्ज्ञेयश्च पुरन्दरः ॥
विष्णुनामसिरादित्यो ब्रह्मा चैव मिनाकष्टक् ।
देवानां देवं विष्णुर्हानवानां चिभूलभृत् ॥
गन्धर्वाणां तथा सामो यक्षाणामपि कथ्यते ।
विद्याधराणां धामदेवी साध्यानां भगवान् हरिः ॥
रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती ।
ऋषीणां देवं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत् ॥
मनूनां स्यादमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः ।
गृहस्थानाञ्च सर्वे स्रुजंक्षा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
वैखानसामात्मिका स्याद्वर्तनाञ्च महेश्वरः ।
भूतानां भगवान् रुद्रः कृष्णास्त्राणां विनायकः ॥
सर्व्यां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ।
इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ *
सामान्यदेवचक्रनिर्णयं यथा,—
तत्रोक्तमन्त्रानि । उत्तरपण्युत्तरायादोत्तर-
भाद्रपदोद्दिष्टां चित्रादुराधा ऋगग्निरो र्वती
पुष्योऽश्विनी हस्ता शतभिषा अवण्या स्वाती पुन-
र्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्र-
स्तृतीयदशमसप्तमलक्ष्मिकादशस्थः प्रोभनः ॥ अथ
सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः हरिश्चयनात् पूज्य-
माषाढश्च । तत्र ज्येष्ठादि धनिष्ठाशतभिषा-
श्रवणामवापुनर्वसुश्रवणीभरणीकृत्तिकाविशाखा-
भिन्नानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र ज्यमानि
वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्ति । तत्र चन्द्रः

देवद

प्रोभनः । ज्येष्ठादिष्वया हृदयतिः केन्द्रस्थः
प्रोभनः ज्येष्ठादिष्वया शुक्रस्तृतीयवर्षेकादशस्थः
प्रोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
(देव + भावे तल् । देवत्वम् । यथा, जगत्वेदे ।
१० । २४ । ६ ।
“मधुमन्त्रं परायणं मधुमत् पुनरायणम् ।
ता नो देवा देवतया युवं मधुमत्सकृतम् ॥”
“हे देवा देवो ज्योतमानौ ता तौ युवं युवां
नोऽस्मान् मधुमत्तः प्रीतियुक्तान् कृतम् कुरुतम् ।
कनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अग्निमादि-
देवतन्त्रयोगेनेत्यर्थः ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
देवताङ्कः, पुं, (देवो दीप्तस्तान् इति । लङ् लङ् ।)
वृक्षविशेषः । देताङ्का इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीमूतः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ खरागरी
७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देव-
ताङ्को ९ आद्यविषया १० । इति जटोधरः ॥
आद्यः ११ विमलिकः १२ महाच्छदः १३
कदम्बः १४ खुष्काकः १५ देवताङ्कः १६ । इति
रत्नमाला ॥ (देवो चन्द्राको ताडयतीति ।
ताडि + कर्मणि अण् ।) राहुः । अग्निः । इति
मेदिनी । ६, ३६ ॥ घोषकलता । इति विश्वः ॥
देवताङ्कः, पुं, (देवताङ्क + स्वार्थे कन् ।) देव-
ताङ्कः । इति रत्नमाला ॥
देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।) इन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भावः कर्म वा । तस्य
भावस्त्वन्तर्लो ।) ५।१।११६ । इति त्वप्रत्ययः ।
देवभूयम् । देवसायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥
देवस्य भावः कर्म वा । इति संक्षिप्तसारआक-
रणम् ॥
देवदक्षा, स्त्री, (देवात् मेघादङ्कोऽस्याः ।) नाग-
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवदत्तः, पुं, बुद्धावुजः । इति त्रिकाश्वशेषः ।
अर्जुनशप्तः । (यथा, महाभारते । ६।२४।१५ ।
“प्राञ्जन्वं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
यौहून् दृष्ट्वा महाशूरां भीमकर्मा वृकोदरः ॥”)
शरीरवाह्यपञ्चबाहुनर्गतबाहुविशेषः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥ धिन्मन्त्रे देवदत्तः शुद्ध-
स्फटिकसन्निभः । इति सारदातिलकटीका ॥
(देवा रुद्रं देयासुरिति । “किञ्चत्तौ च संज्ञा-
याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति आग्निवि क्तः ।
“दो दहोः ।” ७।४।४६ । इति द्वादशेशः ।)
संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादि संज्ञाशब्दस्य
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमायाति ।
इति दुर्गादासः ॥ (नागसेदः । यथा, भाग-
वते । ५ । २४ । ३१ । “ततोऽधस्तात् पाताले
नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिक-
महाशङ्खश्चैतधनञ्जयधृतराष्ट्रश्चक्रकम्बलाश्च-
तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षाः
निषसन्ति ॥” देवेन दत्तो, त्रि । यथा,
“अश्वमायुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

देवदा

अविनासाधुदमनमहेचम्यगुणान्वितः ॥”

इति कल्किपुराणेऽशुभागवते भविष्ये कल्कि-
वल्कीपनयने २ अध्यायः ॥

देवदत्तायः, पुं, (देवदत्तस्य अयमो ज्योः ।)
ब्रह्मः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (देव शोधने + भावे ल्युट् । देव-
स्यैव दानं मुह्यिष्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
चोयकाक्षतिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

देवदार, स्त्री, (देवानां दार । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।

“वनानि देवदारुणां मेघानामिव वायुराः ॥”
तत्पर्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्र-
दार ४ इक्षिलिम ५ पीतदार ६ दार ७
पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुर-
दार ९ दारकम् १० जिम्बदार ११ अमरदार
१२ शिवदार १३ ग्राम्भवम् १४ भूतहारि १५
भवदार १६ भद्रवत् १७ इन्द्रदार १८ मस्तदार १९
सुरभूतहः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराकम्
२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । रुक्षत्वम् । ज्ञेयानिभूत-
दीघनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विष-
न्वाधानशोथामतन्नाहिकाज्वराक्षप्रमेहपीनस-
क्षेष्वासासकासकक्षसमीरनाशित्वम् । इति भाष-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिहत्वम् ।
आमहोषविषन्वाशः प्रमेहज्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ज्वररुक्ततालक्ष्मीरक्षोधिघ्न-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

देवदारः, पुं, (देवप्रियं दार यन् ।) खनामख्यात-
वृक्षः । स च पार्वतीप्रियः । यथा,—

“अमुं पुरः पश्यसि देवदारं
पुत्रीलतोऽयं वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसा रत्नजः ॥”

इति रघुः । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । के +
कः । टाप् पूर्ववृत्तः ।) महाकालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दाली दहनं
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः ।
घघरवेन इति सोनेया इति च हिन्दीभाषा ।
खखसायतपुष्पवृत्ता । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने ।
४८ अध्याये ।

“कोशातको सप्रजा शङ्खिनी देवदालीकार-
वेलिका चेत्युभयतो भागहराणि ॥”

तत्पर्यायः । जीमूतकः २ कटफला ३ गरा ४
गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कटफला ८
चोरा ९ कदली १० विषदा ११ कर्कटी १२
सारम्भिका १३ वृत्तकीषा १४ आखुविषदा
१५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८

देवद्रो

सुतकारी १९ देवताङ्कः २० ॥ अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाकुक-
दुर्गाम्बासकासकामलाभूतनाशित्वम् । तस्याः
फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लमिषेष्टगुलामूला-
शीवातनाशित्वम् । संसर्गत्वम् ।

“पीता गरा खरसर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताङ्की वृत्तकीषस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरसर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोथपाहताः ॥
नाशयेद्दामनी तिक्ता लयहिकाक्षमिवरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं लमिषेष्टविनाशनम् ॥
संसर्गं गुलामूलममर्शो वातजित् परम् ॥”

देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दास्यतीति वृत्तीति ।
देव + दास् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय
क्रीडाये दासी इव ।) वेष्ट्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीपः, पुं, (देवं दीपिषीलं दीपयति प्रकाश-
यति बुद्धिस्थं करोतीति । दीप् + णिच् + अण् ।
ग्रन्था, देवेषु इन्द्रियेषु दीपः प्रकाशकः ।) लोच-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुग्धभिः, पुं, (देवानां दुग्धभिरिव हर्षजनक-
त्वात् ।) गन्धपर्णासः । स रक्ततुलसी । इति
रत्नमाला ॥ देवानां दुग्धभिवात्यम् ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ती अवसाह-
यन्तीति । दू ४ उपतापे + “क्तिच् कौ च संज्ञा-
याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो
ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीयतीति । दिव् + अच् । देवानां
स्वेष वा देवः ओष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १६० ।

“यदायौयमर्जुनं देवदेवं

किरातरुधं त्राम्बकं तोष्य युद्धे ॥”

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ५ । १८ ।

“स वन्द्यो सन्दिदेशाय देवदेवः सनातनः ॥”
“देवदेवो ब्रह्मति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा,
देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।

“कारणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”
मत्स्यः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
“अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमण्डपमध्यगः ।
वृष्टप्रभावो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”

देवद्रोणी, स्त्री, देवयाजा । इति हारावली ॥ १२६ ॥
(देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्भर्तवचनम् ।
“देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गोष्ठे विपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवप

“देवद्रोणी स्वयम्भक्तिज्ञावस्थानगङ्गरम् ।”

इति रघुनन्दनः ॥

देवद्रोङ्, [च्] त्रि, (देवानश्चति पूजयतीति ।
अच् गतिपूजनयोः + “ह्रस्विगृह्णक् इति ।”
३ । २ । ५६ । इति क्तिन् । “विष्णुर्देवयोश्च
टेरद्रोचतावप्रत्यये ।” ६ । ३ । ६२ । इति
अद्रादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगता ।
इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥

देवघान्, स्त्री, (देवयोगं घान्मिति मध्यलोपी
समासः ।) घान्मविशेषः । देघान इति भाषा ।
ओयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । यव-
नालः २ योनलः ३ जणाङ्गयः ४ जोन्ताला ५
बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥
देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी
समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् ।) यवहारः ।
जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
(दीयति अस्मिन्निति अधिकारणे ल्युट् ।) लीलो-
द्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीयति कर्मे-
नेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।
शोकः । इत्यमरटीकायां मयुरेशः ॥ द्युतम् ।
इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ६ । २२२ ।

“प्रकाशमेतत् तात्पर्यं यद्देवनसमाकृत्यौ ।

तद्योर्नित्यं प्रतिघाते कृपतिर्यत्रवान् भवेत् ॥”

देवनः, पुं, (दीयत्यनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।)
पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दी, [न्] पुं, (देविमन्त्रं नन्दयतीति ।
नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रहारपालः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ६० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण ओष्ठो
नलः ।) नलभेदः । तत्पर्यायः । देवनालः २
महानलः ३ वन्यः ४ नजीकतमः ५ स्थूलनलः ६
स्थूलदण्डः ७ सुरनलः ८ सुरदमः ९ । अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । इधु-
कषायत्वम् । नलादधिकयीयत्वम् । रसकर्मणि
शस्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् टाप् च ।) क्रीडा ।
सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनालः, पुं, (देवो दीपिषीलः ओष्ठो वा नालः ।)
देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३३ ।

“सत्यं भ्रातृं च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।

कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥”

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मन्वाशुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या । (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ६६६ ।

“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मन्वाशुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या । (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ६६६ ।

“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मन्वाशुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या । (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ६६६ ।

देवमा

देवपथः, पुं, (देवानां पन्थाः । “कृत्पूरुषः पन्था-
मानये । ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देवानां
पन्थाः । तत्पर्यायः । छायापथः २ सोमधारा
३ नभःखरित् ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १४८ । २० ।
“दियो देवपथो ह्येव नात्र गच्छन्ति मातुषाः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४५ ।
“ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासनः ।
देवसञ्चस्य यत् पुण्यं तद्वाप्नोति मानवः ॥”)
देवपथं, स्त्री, (देवानां प्रियं पथंमस्य ।) सुर-
पथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्रिकेव प्रियत्वात् ।)
पुत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्री, स्त्री, (देवानां पुत्रीव प्रियत्वात् ।)
पुत्रा । इति जटाधरः ॥
देवपूः, [र] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरा-
वती । इति जटाधरः ॥
देवप्रभः, पुं, (देवानां प्रभुदेवतानां प्रभः ।) प्रह-
नञ्चादिघटितजिह्वासा । तत्पर्यायः । उप-
सृतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥
देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पीतभृङ्गराजः ।
वक्रपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देववला, स्त्री, (देवप्रिया वला ।) सहदेवी ।
आयमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवव्रक्षा, [न] पुं, (देवेषु व्रक्षा इव । देवर्षित्वा-
दस्य तथात्वम् ।) नारदसुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१३ ॥
देवभवनं, स्त्री, (देवानां भवनं गृहमिव । देवानां
आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निक्ते-
तमश्च ॥)
देवभूः, पुं, (देवं देवलं भवति प्राप्नोतीति । भू प्राप्नो
+ क्तिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां
भूनिवासभूमिस्तत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥
देवभूतिः, स्त्री, (देवात् देवलोकात् भूतिस्तत्पत्ति-
र्थस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
(देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवेभ्यम् ॥)
देवभूयं, स्त्री, (देवस्य भावः । भू + “भूयो भावे ।”
३ । १ । १०७ । इति ऋषिः ।) देवत्वम् । देव-
सायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥
देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो-
द्धोतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमा-
वर्णः । इति मेदिनी । ये, ६७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
“आवर्त्तनः शुभफलप्रदमुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भूतस्त्वभागाः ।
अन्धाः प्यधुर्वसुमतीमसिरोचमाना-
स्तर्जं प्रयोधय इवोन्मिभिरापतन्ताः ॥”)
महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवमाता, [ञ] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । ३३ ।

देवया

“कश्चिच्छिवं देवकभोजपुण्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥”
देवमातृमात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३८ ।
“देवपत्नी देवकन्या देवमातर एव च ॥”)
देवमातृकः, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पाद-
नेन पालकात्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्टाभ्यु-
सम्पन्नश्रीहिपातितदेशः । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७८ ।
“कश्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च वृष्टानि च ।
भागशो विनिविष्टानि न क्षिपिर्देवमातृका ॥”)
देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य । कप् ।
संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
देवमासः, पुं, (देवाय भूयस्य क्रीडनाय यो मासः ।
अत्र हि स्मृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य
क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः ।
तत्पर्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥
देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः ॥
देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।)
देवपूजकः । सुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।
“अग्नौ विजानु देवयजो नृ निहन्तः ॥”
देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
“अग्नियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ॥”)
देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् ।
तत्पर्यायः । देवप्रोक्षी २ । इति हारावली ।
१२६ ॥ देवोत्सवादि । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २५ । १२१ ।
“एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे ।
अगादेको महामल्लः स्वातिमान् दक्षिणा-
पथान् ॥”)
देवयानं, स्त्री, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् ।
देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देव-
प्रापनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
“यद्विष्यन्तुशो देवयानं
त्रिमर्तुषा पर्यन्तं नयन्ति ॥”
देवप्रापकम् । यथा, तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।
“प्र मे पन्था देवयाना अहश्च-
ममर्हन्तो वसुभिरिच्छतासः ॥”)
देवयानी, स्त्री, मुक्ताचार्यकन्या । सा ययातिराज-
पत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरा किल
वृहस्पतिपुत्रः कचो देवकार्यार्थं सञ्जीवन-
विद्यार्थं असुरगुरुसुपागमत् । देवयानीयं तं
शुवानं मनोहरावलीक्य तेन सङ्गता भवितुमि-
च्छेत् । कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या
यच्छीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवासौ देवयानी
प्रापवित्यंतं “न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति”
इति प्रश्रयाप । कचस्तु निरपराधोऽपि श्रापान्नतः
क्रुद्धश्च “अधिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं
यच्छीष्यति” इत्येतां शप्तवान् । अयमेवास्या
प्राप्तकन्याया अपि क्षत्त्रियपत्नीति हेतुः ।

देवरः

अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां वल्क-
वैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्त्रीयवल्कप्रह-
णेन वृषपर्वणोऽसुरराजस्य सुतां शम्भिकां
चुक्रोश । शम्भिका तु तदवहमाणा तां क्रूप-
मध्ये प्राक्षिपत् । अथ गच्छति कावे ययाति-
मृगयां गतस्तुवार्तो जलमन्विष्यन् तत्रैव
क्रूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां वृष्टा
तस्या दक्षिणं पाणिं यच्छीत्वा उत्थापयामास ।
अथ देवयानी क्रूपात् सुक्ता पितृसमीप-
मागत्य सर्वं विज्ञापितवती । अथ मुनि क्रोधा-
दसुरराज्यात् गन्तुसद्यते वृषपर्वणासुरराजः
स्त्रीयकन्यां शम्भिकां कन्यासहस्रपरिवृतां परि-
चारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुनां देवयानीं च प्रसा-
दयामास । अथ कदाचित् देवयानी पित्र-
गुह्या नाकुर्वन् ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य तेन
वह विनहार । अस्याः पुत्रौ द्वौ यदुस्तुत्यश्च ।
गच्छति कावे देवयानी राज्ञा सह वनं गत्वा
जीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र वृष्टा वृषी-
रसान् शम्भिकागर्भे जातां च तान् विज्ञाय क्रोध-
परवशा पितृसमीपं प्रक्षिपतवती । मुक्तास्तु वृष्टि-
तरमवमानितां विदित्य राजानं जरया योजया-
मास ॥ एतद्विषयेऽपि विवरणविक्षृतिस्तु महा-
भारते । १ । ७६-८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ॥ ४॥)
देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति ।
या + “उपायादयच्चा” उणां १ । ३८ इति कुः ।)
धार्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । ५ ।
“तदस्य प्रियमभिपाथो अङ्गा नरो यत्र देव-
यवो महन्ति ॥”
“देवयवो देवं द्योतेनस्त्वं भावं विष्णुमात्मन
इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छन्तो ऋतः ॥”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥) लोकायाचिकः । इति
मेदिनी । ये, ८६ ॥ देवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो यस्य
सः । तदयथा, विद्याधराः १ अश्वरथः २ यथाः
राक्षसाः ३ गन्धर्वाः ४ किन्नराः ५ पिशाच
६ गुरुकाः ७ सिद्धाः ८ भूतगणः १० । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । देव
स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । २८ ।
“अन्यथा हि कुवन्नेह । देवयोनिरपापतिः ।
कुशायेणापि कौन्तेय । न प्रष्टव्यो महोदधिः ॥”)
देवरः, पुं, (दीयमानेनेति । दिव्य क्रीडायाम् +
“अर्त्तिकमिभमीति ।” उणां ३ । १३२ । इति
अरः ।) पत्युः कनिष्ठभाता । देवोर इति
भाषा । (“देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते ।”
इति निरुक्तेः । ३ । १५ ॥) तत्पर्यायः । देवा
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ । देवः ३ देवारः ४
देवानः ५ । इति जटाधरः ॥ तुरागावः ६
देवलो ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ५६ ।
“देवराज्ञा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सन्त्यङ्गियुक्तया ।
प्रवेष्टिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥”)
पत्युर्व्येवो भाता तु अश्वरः । इति भरतः ॥

देवतः

देवतः, पुं, (देवानां रथः ।) देवानां विमानः ।
इति हलायुधः ॥ स च पुष्पकादिः ॥
देवराजः, पुं, (देवानां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ।” ५।४।६१। इति टप् ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १।८६।७।
“देवराजसमो ज्ञासौतु ययातिः पृथिवीपतिः ॥”)
सस्य नामानि यथा,—
“इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिलः पवनाग्रजः ।
सहस्राक्षो भगाङ्गुल कथ्यमाण एव च ॥
विजोनाञ्च सुनासीरो मन्त्रवान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो दैत्यहृदनः ॥
वज्रहस्तः कामसखा गौतमीमननाशनः ।
वृत्रहा वासवश्चैव ह्यधीचिदेहभिक्षुकः ॥
जिष्णुश्च वामनश्चाता पुनरुतः परन्दरः ।
शिवस्थितिः शतमखः स्रजामा गोचजिह्विभुः ॥
लेखर्वभो बलारातिर्जम्भिदी सुराग्रयः ।
संक्रन्दनो दुष्प्रवन्तुरावागमेघवाहनः ॥
आखण्डजो हरिहयो नसुविप्राणनाशनः ।
वृत्रहवा वृत्रहैव दैत्यहर्षनरुदनः ॥
मत्तत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जम्भखण्डम् ॥
देवरातः, पुं, (दे + तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः
रक्षितः ।) परिचित् राजा । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ सारसपक्षिप्रियः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २७ । ४७ ।
“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥”
एतन्निवृत्तिर्यथा भागवते । ६ । १६ । ३२ ।
“यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःशेषस्तु भार्गवः ॥”
निमेज्यैष्ठः पुत्रः । यथा, रामायणे । १।६६।८ ।
“देवरात इति ख्यातो निमेज्यैष्ठो महीपतिः ॥”
युधिष्ठिरस्य सभास्यक्षत्रियानामन्यतमः । यथा,
महाभारते । २ । ४ । २६ ।
“चानुरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥”)
देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।)
सुरर्षिः । तद्वयथा । नारदः १ अजिः २ मरीचिः
३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७
ऋगुः ८ वसिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
२१० । २१ ।
“देवर्षिचरितं गार्ग्यः क्षत्राज्यैश्चिकित्सितम् ॥”
तुम्बुरुभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कल्पादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
“देवादिते देवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥”)
देवतः, पुं, (देवं लाति यस्मात्तु निजजीविकार्थ-
मिति । देव + ला आदाने + “आतोऽनुपति ।”
३ । २ । ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं
यो देवान् गृहीतवान् । इत्यमरः । २।१०।११॥
पूजारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी ।
यथा,—

देवत

“देवोपजीवजीवी च देवतश्च प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
“चिकित्सकान् देवतकान् मौसधिकथिष्यस्तथा ।
विप्रयोग च जीवन्तो वण्याः स्युर्ह्येककथयोः ॥”
इति मनुः । ३ । १५१ ॥
“देवतः प्रतिमापरिचारकः वर्णनार्थमेतत्
कर्म कुर्मतोऽयं निषेधः न तु धर्मार्थम् । देवकी-
योपजीवी च नाम्ना देवलोको भवेदिति देवल-
वचनात् ।” इति तट्टीकायां कृष्णकभट्टः ॥ ३ ॥
(दीव्यति आनन्देनेति । दिव + “दृषादिभ्य-
श्चित् ।” छणां १ । १०८ । इति कालच् ।)
धार्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नयोरेक्यात् ।) देवतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मशास्त्रवक्ता सुनि-
विशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स अस्मिन्सुनिपुत्रः
रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णखण्डम् ॥ (अयम् वेदशास्त्रस्य
ग्रन्थः । यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३ ।
“अस्मिन् देवलक्षेत्रे वैष्णवायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥”
प्रत्यक्षस्य ऋषेः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । ११५ ।
“प्रत्यक्षस्य विदः पुत्रं ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ॥”)
देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२।७६।६।
“आज्ञायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणवाङ्माला महापथिकपञ्चमाः ॥”)
देवलता, स्त्री, (देवप्रिया जता ।) नवमल्लिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवलाङ्गलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति ।
देव + लिङ् + क्तच् । देवः लाङ्गलिकः भूको
यस्याः ।) वृद्धिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४।४६।
“तस्मात् सत्त्वा भवन्त्येव देवलोकजयाय वै ॥”)
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
“भूर्लोकोऽथ सुवलोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ।
तपः सत्त्वश्च संप्रैते देवलोकाः प्रकीर्तिताः ॥”)
देववक्रः, स्त्री, (देवानां वक्रम् । तद्वारेणैव
यज्ञादौ ह्यादिभोजनात् तथात्वम् ।) अयिः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां सुखम् ॥
देववर्द्धिकः, पुं, (देवानां वर्द्धकश्च ।) विश्व-
कर्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥
देववज्रम्, पुं, (देवानां वज्रम् प्रियः ।) पुत्राग-
वतः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥
देववृत्तः, पुं, (देवप्रियो वृत्तः ।) सप्तपर्ववृत्तः ।
मन्दारवृत्तः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । घे,
५२ ॥ अथविष्टा देवतवृत्तं पुं द्रष्टव्यः ॥
देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिकृत्वात् योतन-
श्रीलं व्रतं यस्य । यज्ञा, देवस्यैव व्रतं स्थिर-
प्रतिज्ञा यस्य ।) भौषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । २० । १६ ।

देवसे

“विचाङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास बीर्यवान् ।
स्वयं न हतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥”
देवानां व्रतम् ॥
देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः शेखरो यस्य ।)
हमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्त-
कम् ॥
देवश्रुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विश्वातः ।) ईश्वरः ।
शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(युक्तस्य पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
१ । १६ । ४१ ।
“स तस्याङ्गनयामास पुत्राञ्चतुर एव हि ।
कृष्णं गौरप्रभश्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥”)
देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) मूर्त्त्या । इति
राजनिर्घण्टः ।
देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः ।
तत्पर्यायः । सुधर्मा २ । इत्यमरः । १ । १ ।
५१ ॥ सुभा ३ । सुधर्मा [न] ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सुधर्मा ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्यां
सीदतीति । यत् ।) क्रीडासभास्यः । तत्पर्यायः ।
सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामा-
जिकश्च ॥
देवसर्पपः, पुं, (देवप्रियः सर्पपः ।) वृक्षप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । अन्धार्थः २ वदरः ३ रक्तकलकः
४ सुरसर्पपः ५ रुद्रादकः ६ निम्बैरसर्पपः ७
कुरराक्षिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफजन्तुदोषरक्तामयनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह + अच् + टाप् ।
देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौघिः । भिन्नाच्छत्रम् ।
इति विश्वः ॥
देवसान्, य, (देवाय देवं देवाधीनं वा करोतीति ।
देव + सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः ।
देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
“साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असत्पूर्वप्रदक्षभू-
धातुषु परेषु चसान्प्रत्ययो भवति । देवार्थे
पूर्वोक्तधातुषु परेषु चात्प्रत्ययोऽपि । यथा
देवाय देवं करोति देवजाकरोति ।” इति
सुमध्वीषयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । १८७ । ५८ ।
“जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्जघ्मं भूरिदक्षिणः ।
हता वा देवसाङ्गत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्क-
लान् ॥”)
देवसायुष्यं, स्त्री, (देवेन सायुष्यं संमिलनम् ।)
देवत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥
देवस्वप्ना, स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं स्वप्ना ।) मयम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥
देवसंगा, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने,
१८७ ॥ (प्रजापतिः कन्या । इति महाभारतम् ।
३ । २२३ । १४) सा यष्टी । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते-
पुराणे प्रकृतिलेखे । १ । ७१—७४ ।

देवाटः

- “प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारदः ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्णिता ।
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥”
इयं हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य प्रतीति जाता
तद्विवरणं महाभारते ॥१२२३ अध्यायमारभ्य
विस्तरशो ब्रूयम् ॥ देवानां सेना । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२२२ । ५ ।
“देवसेना दानवैर्यो भयं दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्भीष्माश्रित्य च श्रेयः पुरुषो मया ॥”)
देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्त्ति-
केयः । इति शब्दरत्नावली ॥
देवस्त्रं, स्त्री, (देवस्य स्त्रं धनम् ।) देवसत्तायादि-
धनम् । यथा,—
“ब्रह्मस्त्रं गुरोर्द्रव्यं देवस्त्रं हरेत्तु यः ।
कन्यां ददाति मुक्तेन स प्रेतो जायते मृतः ॥”
इति महाभारते पञ्चप्रैतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
“देवस्त्रं ब्राह्मणस्त्रं वा लोभिनोपहिनस्ति यः ।
न पापात्मा परे लोके मृशोच्छिद्येन जीवति ॥”
यज्ञश्रीलघनम् । यथा, मनुः । ११ । २० ।
“यज्ञं यज्ञश्रीलानां देवस्त्रं तद्विदुर्बुधाः ॥”)
देवहृत्, पुं, (हृ + भावे क्तिप् । देवानां हृराजान-
मन्नेनेति ।) वामकर्णः । यथा,
“आपन्नो यवहारोऽत्र चित्रमन्त्रो बभूव नमः ।
पितृहृदयैः कर्णं उत्तरो देवहृत् स्मृतः ॥”
इति श्रीभागवते । ४ । २८ । १२ ॥
(चि, देवानाकथयतीति । हृ + कर्त्तरि क्तिप् ।
देवानां आह्वता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १७ । ६२ ।
“देवहृदयं आ च वक्तुस्तु न हृदयं आ च
वक्तुम् ॥”)
देवा, [न] पुं, (दीव्यत्वेनेति । दिव + “दिवेर्नः”
उणां १ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८५ । ४६ ।
“नान्दरि सन्नास्त्री भव सन्नास्त्री अघि देहसु ॥”
रक्षापतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
देवा, स्त्री, (दिवते २यया । दिव + घञ् । तत-
टाप् ।) पद्मचारिणी । अशनपत्नी । इति
शब्दचम्पिका ॥ (मन्त्रा । अस्याः पर्याया यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“तेजनी प्रिजुनी देवा तिस्रवली पृथक्त्वचा ।
घनुःश्रेणी मधुरसा मन्त्रा निर्देहनीति च ॥”)
देवाजीवः, चि, (देवेन देवप्रतिमासेवनेन
आजीवतीति । आ + जीव + ञ् ।) देवजः ।
इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
देवजीवी, [न] चि, (देवेन आजीवतीति । आ +
जीव + ञिङि ।) देवजः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
देवाटः, पुं, (अट गतौ + भावे ञ् । देवानां
आटो गमनं यत्र ।) हरिहरसेनम् । यथा,

देवाण

- “यदा नन्दी मूलपाणिर्गंधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तदिनादेव शैवं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाच्चेव देवाट इति संज्ञितम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
देवाणा, [न] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता
यस्य ।) अन्वयः । इति शब्दचम्पिका ॥
देवानाभ्ययः, पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । “देवानां
प्रिय इति च मूर्त्तिः” ६ । १ । २१ । इत्यस्येति
वर्त्तिकोक्त्या षष्ठा अणुक् । हागस्य प्रमुखादेव
मूर्त्तत्वं बोध्यम् ।) हागः । इति चिकित्साशेषः ॥
त्रि, आत्माः । इति हेमचन्द्रः । १ । १७ ॥
देवापिः, पुं, प्रतीपराजः पुत्रः । स सुमेवसमीपे
कलापयामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ जुष्टं
चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति
श्रीभागवतम् ॥ स च कुली प्रजाभिरपध्यातः ।
इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
८५ । ४४—४५ ।
“प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु श्रेयासुपयेमे
सुनन्दा नाम तस्यां पुत्राशुतपाद्यामास देवापिं
शान्तं बालीकञ्चेति । देवापिः खलु बाल एवा-
रयं विवेश शान्तशुस्तु महीपालो बभूव ॥”
वैदिकमते तु अयं ऋषिर्विश्वस्य पुत्रः । यथा,
निरुक्ते । २ । १० ।
“देवापिश्चार्ष्टिष्यः श्रान्तशुच कौरव्यौ भातरौ
बभूवतुः । स श्रान्तशुः कनीयानभिधेययाचके
देवापिस्तपः प्रतिपदे । ततः श्रान्तो राज्यं
हादश वर्षाणि देवो न वर्षे । तन्मनुः ब्राह्मणा
अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भातरमन्तरित्वाभि-
धेचितं तस्मात् ते देवो न वर्षतीति । स श्रान्तशु-
देवापिं शिशिच राज्येन । तसुवाच देवापिः
पुरोहितस्तेऽसानि याजयाजि च त्वेति । तस्यै
तद्वर्धकामस्तुतम् ॥” तथा च ऋग्वेदे । १० ।
८८ । ५ ।
“आर्ष्टिष्यो होत्रमग्निर्विद्वद् देवापिर्देव-
समर्ति चिकित्वा ॥”)
देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।)
ताम्बूली । इति शब्दचम्पिका ॥
देवायतनं, स्त्री, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवा-
लयः । यथा, कूर्मपुराणे ।
“न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥”)
देवायुधं, स्त्री, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्र-
घनुः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८३ ॥ देवानामष्टयम् ॥
देवाष्टं, स्त्री, (देवमर्हतीति । अष्ट + ञ् ।)
सुरपत्न्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवाष्टा, स्त्री, (देवाष्ट + टाप् ।) सहदेवी लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
देवालयः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
“त्यज देवालयं शक्र ! यथेष्टं व्रज वासव ! ॥”)
देवयज्ञम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ । ८६ ।

देवी

- “शैवं वाटी भयदेवालयो दूतीयश्च वनम् ॥”
देवाजा, स्त्री, (देवानपि आजाति आयातीकरो-
तीति । आ + जा + कः ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥
देवावासः, पुं, (देवानां आवासो वासस्थानम् ।)
अन्वयः । इति चिकित्साशेषः ॥
देवायः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अयः ।) इन्द्रघोटकः ।
उन्मेषाः । इति हलायुधः ॥
देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + क्त्वा । टाप्
अत इत्वम् ।) नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
“अर्द्धयोजनविस्तारं पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावदेविकामाहुर्देवप्रसविताम् ॥”
इति पाप्मे भूमिखण्डम् ॥
(इयं हिमवत्पादनिःसृता । इति मत्स्यपुरा-
णम् । ११३ । २१ ॥ अनया सह सरयुः सङ्गता ।
इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥ इयन्तु
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः काला
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चतुर्निवेद्य च
सर्वकामसम्पदस्य यज्ञस्य फलं लभते । इति
महाभारतम् । ३ । ८२ । ८८ ॥ इयं हि पीठ-
स्थानानाम् अन्यतमा । अत्र भगवती नन्दिनी-
रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६६ ।
“शिवकुलं सुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ८५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेष्ठस्य देविकां नाम
कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास
यौधेयं नाम ॥” धृस्तरः । इति भावप्रकाशः ॥
देवसन्निधि, चि ॥
देविनः, चि, (दीव्यति आनन्देनेति । दिव +
“गुपादिभ्यः क्तिन् ।” उणां १ । ५७ । इति
इलप् ।) धार्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥
देवी, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + ञ् । ततो ङीप् ।)
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २० ।
“देवा यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसम्पन्नमृत्तम् ॥”)
नात्योक्तौ लताभिक्षा राजपत्नी । इत्यमरः ।
१ । ७ । १३ ॥ मन्त्रा । (यथा, भावप्रकाशे । १३१ ।
“मन्त्रा मधुरसा देवी मोरटा तैलनी सुवा ॥”)
पुष्पा । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (देवानां पत्नी ।
ङीप् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देवीनां
दक्षिणायने इति स्मृतिः ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोप-
पदम् । यथा, देव्यन्ता हि क्षिप्रो मताः । इत्यु-
णादितत्त्वम् ॥ अपि च, कर्मविपाके ।
“देव्यन्ताश्च क्षियः सर्व्वा दास्यन्ताः श्रुद-
योगयः ॥”
आदित्यभक्ता । किङ्किनी । बन्धाकर्णिकी ।
शालिपर्णी । महाप्रोक्षी । पाठा । नागरसुक्ता ।
मृगेश्वरः । हरीतकी । अतसी । श्यामानाम-
पञ्चजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उपनिष

देशः

हिमेषः । स तु अयमविवेकान्तर्गतः । यथा,
सुक्तिमीयनिधिर ।
“चिपुरातापनं देवी चिपुराकटभाषणा ॥”
देवीकोटः, पुं, (देवाः कोटो दुर्गमिव ।) बाब-
पुरम् । इति चिकाकशेषः ।
देवेष्टः, पुं, (देवानामिष्टः पूज्यः ।) इत्यस्यति ।
इति शुद्धरत्नावली ।
देवेष्टः, पुं, (देवानामिष्टः प्रियः ।) महाभेदा ।
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । देववाञ्छिते, चि ।
देवेष्टा, स्त्री, (देवानामिष्टा ।) वनवीजपूरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
देवोद्यानं, स्त्री, (देवानां उद्यानं वनम् ।) देवानां
वनम् । तद्यथा । वैभानम् । मिश्रकम् । शिप-
कारकम् । चैरचम् । इति चिकाकशेषः ।
देशः, पुं, (दिश्यते निर्दिश्यते इति । दिश
निर्देशे + कर्मणि णच् ।) भूगोलभागविशेषः ।
इति चिद्वान्तमञ्जरी । जनपदे जनपदसमुदाये
जनपदैकदेशे सज्जननिर्जनस्थानमात्रे च । इत्य-
मरटीकायां भरतः । स चिबिधः । जाङ्गलः
अनूपः साधारण्यः । तत्पर्यायः । जनपदः १
नौहत २ विषयः ३ उपवर्तनम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः । प्रदेशः ५ राशम् ६ । इति शुद्ध-
रत्नावली ॥ * । अथ देशे वर्णनीयानि । रत्नम्
१ खनिः २ द्रवम् ३ पयसम् ४ धान्यम् ५
करोद्धवः ६ दुर्गम्यः ७ जनोपनिषत् = नदी-
मातृकतादि ॥ * । अथ यामे वर्णनीयानि ।
धान्यम् १ लता २ वृक्षः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५
चैत्रम् ६ अरचः ७ कंदारः = ग्रामेयीसुखम्
८ विभ्रमः ९० । इति कविकल्पलता ॥ * ।
अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—
“तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालाः शाखाश्चैव सजाङ्गलाः ।
मूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटवराः ।
मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कान्ति-
कोशलाः ।
आयन्ताश्च मुलिङ्गाश्च लोकाश्चैवान्यकैः सह ।
मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ॥”
अथ उदीच्या देशा यथा,—
“बाङ्गीका वाटघानाश्च आभीराः कान्तोद्यकाः ।
परन्थाश्चैव मूद्राश्च पङ्कवाश्चालखण्डिकाः ।
गान्धारा जवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
शका इत्याः पुलिन्दाश्च भारदा हारमूर्तिकाः ।
रामठाः कच्छकाराश्च केकया देशमानिकाः ।
चलियोपनिवेशाश्च वैश्रमूद्रकुलानि च ।
आज्योद्य भरद्वाजः प्रस्थजाः सदृशरकाः ।
लम्पकास्तलगावाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः ।
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥”
अथ प्राच्या देशा यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्रगुरका अन्तर्मिरिबहिर्गिराः ।
ततः पवङ्गा मातङ्गा मलया मलवसैकाः ।
सुकोतराः प्रविजया भार्गवाङ्गैर्यमाजवाः ।
प्राग्व्योतिषाश्च पुष्पाश्च विदेहास्तान्नि-
भकाः ॥

देशः

शाखा मामधोगोर्हा प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”
अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—
“तथामरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाञ्चालाश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्याश्चैव च ।
सेतुका सुखाश्चैव कुपथाश्चैव वासिकाः ।
नगराश्च माहिक्ता कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ।
कावेराश्च सङ्घेर्षीकैराट्याः श्वराक्षयाः ।
पुलिङ्गा विन्ध्यमपीका वैदर्भा दक्षकैः सह ।
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसाक्षामसैः सह ।
तथा तैन्निरकाश्चैव सर्वे कारकुराक्षयाः ।
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरगर्भदाः ।
भासुकुल्याः समादेयाः सह सारस्वतैस्तथा ।
कच्छीयाश्च सुराशाश्च आनर्ताश्चाव्युदैः सह ।
इत्येते अपरान्ताश्च इत्यु ये विन्ध्यवासिनः ॥”
अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—
“मानवाश्च कच्छाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
उत्तमासा दशाणाश्च भोजाः क्षिप्रान्विकैः
सह ॥”
तोवलाः कोशलाश्चैव चैपुरा वैदिकास्तथा ।
तुसरास्तुमराश्चैव पटुमान्निषधैः सह ॥
अनपास्तुकिराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
एते जनपदाः आता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥”
पर्वताग्रयिदेशा यथा,—
“अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताग्रयिणश्च ये ।
निर्हारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः खण्डाः ।
कुपथावरणाश्चैव ऊर्जा दर्भाः समुहकाः ।
त्रिगर्ता मखलाश्चैव किराताश्चामरेः सह ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ।
अपि च ।
“देश्यवस्था देवेशि । कथ्यते इत्यु तत्परा ।
वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ।
रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः ।
जगन्नाथात् पूर्वभागात् लङ्कातीरान्तर्गं शिवे ।
कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः ।
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाद्योजनं शिवे ।
दक्षिणस्यां महेशानि । कालिङ्गः परिकीर्तितः ।
सुमन्त्राय समारभ्य यावद्देवो जगद्गणः ।
तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः ।
रामेश्वरात् कच्छट्टेष्टात् हंसकेरलनामकः ।
अनन्तशैलमारभ्य यावत् स्यादव्ययं परे ।
तावत् सर्वेशनामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तर्गम् ।
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजना-
न्तर्गम् ॥
कालेश्वरं जेतमिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपामिधो देशो गच्छेद्गिरिर्नृद्धिर्न ।
त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोष्णयिनी शिवे ।
मान्धारतीर्थं रामेश्वरं ! कोलापुरनिवासिनी ।
तावदेशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्याभिगोचरः ।
जगन्नाथाद्दृष्टं भागमर्वाकं श्रीभमराक्षिकात् ।

देशः

तावदङ्गाभिधो देशः सौराष्ट्रं इत्यु सादरम् ॥
कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं सप्तप्रान्तगोचरम् ।
हिङ्गुलान्तको देवि । दृश्योजनदेशतः ।
सौराष्ट्रदेशो देवेशि । तस्मात्तु गुर्जरभिधः ।
श्रीशैलसु समारभ्य चोलेप्राञ्चभागतः ।
तेजङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्परः ।
सुराभिकां समारभ्य मलयाद्रान्तर्गं शिवे ।
मलयालाभिधो देशो मन्त्रविद्विप्रवर्णकः ।
रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विलेखरि ।
कर्णाटदेशो देवेशि । साम्नाथभोगदायकः ।
ताम्रपर्णीं समासाद्य श्रीकाङ्गेश्वररोहन्तः ।
अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति ।
भद्रकालीमहापूर्व्यं रामदुर्गाश्च पश्चिमे ।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ।
गुर्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे ।
मरुदेशो महेशानि । उद्योत्पत्तिपरायणः ।
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे ।
आभीरदेशो देवेशि । विन्ध्यशैले अयस्थितः ।
अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावरीप्राप्तधोत्तरे ।
मानवाश्चो महादेशो घनधान्यपरायणः ।
द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः ।
लम्पकाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशे वान्तरे भवेत् ।
कुवक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः ।
इन्द्रप्रस्थानदेशानि । दृश्योजनकङ्कये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि । सौन्दर्यगन्धभूषितः ।
पाञ्चालदेशमारभ्य खेच्छाहतिः सपूर्वतः ।
काम्बोजदेशो देवेशि । वाजिराशिपरायणः ।
वैदर्भदेशाद्दृष्टं इन्द्रप्रस्थाश्च दक्षिणे ।
मरुदेशात् पूर्वभागे वैराटः परिकीर्तितः ।
काम्बोजाहचभागे तु इन्द्रप्रस्थाश्च पश्चिमे ।
पाञ्चालदेशो महेशानि । महाभूरत्नकारकः ।
गङ्गाकीतीरमारभ्य चम्पारगयान्तर्गं शिवे ।
विदेहभूः समाख्याता तैरसुक्ताभिधः स तु ।
काम्बोजदेशमारभ्य महाखेच्छात् पूर्वके ।
वाङ्गीकदेशो देवेशि । अजोत्पत्तिपरायणः ।
तत्पञ्चकं समारभ्य रामसेवात्नकं शिवे ।
किरातदेशो देवेशि । विन्ध्यशैलेऽयस्थितः ।
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलान्तर्गं शिवे ।
सुलतानदेशो देवेशि । महाखेच्छपरायणः ।
हिङ्गुपीठं समारभ्य मकेशान्तं महेश्वरि ।
खुरासानाभिधो देशो खेच्छमार्गपरायणः ।
तन्मध्ये चोत्तरे देवि । ऐराकः परिकीर्तितः ।
काश्मीरसु समारभ्य कामरूपान्तं पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि । मानसेष्टाश्च दक्षिणे ।
मानसेष्टाहचपूर्व्यं चीनदेशः प्रकीर्तितः ।
केलानीरं समारभ्य सरयू परितः परे ।
अमरगां महेशानि महाचौनाभिधो भवेत् ।
जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ।
नेपालदेशो देवेशि । शिलहट्टं इत्यु प्रिये ।
गणेश्वरं समारभ्य महोदधन्तं शिवे ।
शिलहट्टाभिधो देशः पर्वतं तिष्ठति प्रिये ।
वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ॥

देशकः

गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशान् पूर्वभागे व्याख्यायमानो चोत्तरे ॥
तेरुमुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्वभागे सर्वतः ।
महाकोशलदेशश्च स्वयं वंशपरायणः ॥
यासंभारं समारभ्य सप्तकुण्डान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो याचायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
चरगात्रं समारभ्य यद्वृत्तान्तकं शिवे ! ॥
तावत् कीकटदेशः स्वासदन्तर्मगधी भवेत् ।
जगन्नायप्रान्तदेशश्चोत्तकः परिकीर्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ॥
श्रीकुलनाभिधो देशो हूणं शृणु महेश्वरि ! ॥
कामगिरिर्हूणभागे मरुदेशात्तयोत्तरे ।
हूणदेशः समाख्यातः गुराक्षत्र रमन्ति च ॥
अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्ये ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः ॥
जङ्गपुष्पात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधाहूणभागे तु बिन्दात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः स्वयं वंशप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुतुबेवाञ्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्वभागे तु कुसदेशः प्रकीर्तितः ।
मरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्वेदिते शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्वभागे कामरूपात्तयोत्तरे ॥
पुलन्दिदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्य-
कारकः ।
वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्राहा तत्र तिष्ठति ।
गूरसेनात् पूर्वभागे गच्छन्तः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्वदेशायमाधमः ।
अवन्तोतः पश्चिमे तु वैदर्भाह्मिणोत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो वज्रं शृणु पार्वति ! ॥
मायापुरं समारभ्य सप्तद्वारात्तयोत्तरे ॥
वज्रराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मङ्गलान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! ॥
इते षट्पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि ! देशमेवा ह्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते सुख्याः प्रकीर्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यश्च गोपयं पशुसङ्कटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इति शक्तिसङ्गमस्तम्भे ७ पटलः ॥
देशकः, त्रि, (दिशतीति । दिश् आदेशे + “कुल-
तचौ” ॥ १ । १२३ । इति एतुल् १) शास्त्रा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥
“तथोक्तामप्रवृत्तस्य चास्तु सम्भारदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः श्लाघा वितदाने तथाचये ॥
इति मार्कण्डेयः । १८ । १७ ॥

देशान्त

देशान्तरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
मेघरागस्य भार्या । अस्या जातिः संपूर्णः
गृहं वङ्गजखरः गानसमयः वर्षन्ती निशान्तः ।
अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमल-
पत्राक्षी दाक्षिमस्तनी गौराङ्गी विम्बोष्ठी
सुक्ताहारकक्षी कर्पूरचन्दनलिताङ्गी साल-
ङ्कारा नायकेन सहोपविश्य ह्रावभावकटाक्षान्
कुर्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः
प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं
नायकेन सह कैलिकौतुकरता श्यामकेशभारा
जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अमङ्गराजिताङ्गी
काञ्चनकलसद्युतिहारकुचा कमलनयना नटु-
भायिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
देशरूपं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि
घञ् । देशस्य हेतुयुक्तदेशकालपात्रादिभिर्दि-
श्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशादुत्पत्त्या-
चारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“क्षीणयद्दण्डवत्तच्च यथा घर्म्म” प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ।) ॥
देशाख्ये, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः
वाङ्मयः गृहं गान्धारखरः गानसमयः वस-
न्तर्त्तौ पूर्वाङ्कः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा
नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा
निष्क्रोभकरवालकरा मङ्गवत् धृत्यवगुह्यत-
वाह्वन्ताः जलमर्दितकक्षस्थापितशत्रुपला
सर्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । राग-
मालामते तु तस्याः स्वरूपं मङ्गवत् परस्पर-
मङ्गक्रीडायां नियुक्ता । सा क्रीडामङ्गकाष्टो-
त्तरेष्वप्रस्तुतात्तोलनभूमिषुषट्पादिरूपा ।
कल्लिनायमते वसन्तरागस्य भार्या । सङ्गीत-
दर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः
स्वरूपं कर्पूरादिपि कमनीयाङ्गी कमलराजित-
नयना हृष्युक्ता रसिका अतिधीना किञ्चित्त-
सङ्कुचिता दीर्घश्रुता मङ्गद्युतिमोचिनी च ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
देशान्तरं, स्त्री, (अन्यो देशः । मयूरवंशकादि-
वत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्येस्वास्वरूप-
देशस्वरूपयोरेतयोर्जनम् । इति सिद्धान्तह-
स्यम् ॥ ये उद्यान्तरकर्मणा लङ्कायामौद-
यिका यद्वा जामाक्षे देशान्तरकर्मणा स्वपुरो-
दक्षिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्वापरं
द्वितीयं यावन्तोत्तरं तत्परसंज्ञसुक्तम् । यथा,—
“येऽनेन लङ्कोदयकालिकाक्षे
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथावत्
याम्योत्तरं तत्परसंज्ञसुक्तम् ॥”
इति सिद्धान्तश्रीरोमणिः ॥ ३ ॥
देशान्तरपरिभाषायां बृहमनुः ।
“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा यवघायकः ।
महानदन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देश्यं

देशनामनदीमैदानिकटोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
दशरात्रेण वा वर्षा यत्र न ख्यतेऽथवा ॥
बृहस्पतिः ।
देशान्तरं वदन्त्येके वदित्योजनमायतम् ।
चत्वारिंशदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
“सुनिष्ठयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदसामञ्ज-
स्यार्थम् एवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद-
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि एक-
वैशिष्ट्ये चत्वारिंशदयोजनोपरि वाणीगिरि-
महानदन्तरितत्वमेवाभावेऽपि वदित्योजनोपरि
वैदेश्यम् ।” इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥
देशिकः, पुं, (देशे प्रसिद्धः इति । देश + ठञ् ।)
प्रथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ५ । १० ।
“अदेशिको यथा सार्धः सर्वं लक्ष्यं सन्दृष्टवति ।
अनायका तथा सेना सर्वान्दोषान् सन्दृष्टवति ॥”)
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः ॥
(यथा, महाभारते । ११ । १४७ । ४२ ।
“धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्म-
भाक् ।
धर्मविद्भिः सदैवेशो नमस्कार्यः सदीवतैः ॥”)
देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् आदेशे +
गितिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्जनी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
१ । १८ ।
“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुलमलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृवृक्षदेवतीर्थाभ्युक्तमात् ॥”)
देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते दीपक-
रागस्य भार्या । अस्या जातिः वाङ्मयः गृहं
जयभन्तरः गानसमयः श्रीशर्त्ता मध्याह्नः ।
अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्वसना अल-
ङ्कता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकशय-
नागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमते तु
मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोल-
रागस्य भार्या । तस्या गानसमयः यामयुग-
लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्तनयना
आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्रा-
भङ्गनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणीच्छया
रचितवेष्टा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी परि-
हितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
(सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । १—६ ।
“गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥
दक्षिणेन यद्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देश्यया रीत्या यत् स्यात्तौकाशुरञ्जनम् ।
देश्यं देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमभिधीयते ॥”)
देश्यं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि घञ् ।)
पूर्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देशार्थे, त्रि ॥
(देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो यत्” ४ ।

देवदु

३।५४। इति यत् ।) देहभवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३।६।

“भोगाय देहभिक्षां वक्ष्येभ्यस्तत्प्रभा ।”
देहः, चि, (देहातीति । दा + “गादाभ्यामि-
त्तुच् ।” उणां ३।१६। इति इत्तुच् ।) दाता ।
दुर्लभः । इति हेमचन्द्रः । राजकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिति ।

देहः, पुं स्त्री, (देहि प्रतियोगम् । दिह् दृढौ +
अच् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २।६। ७१।
आयमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजम् ।
योनिजं जरायुजमखण्डम् । अयोनिजं खेदजो-
द्भिदादिकम् । नारकिणा शरीरमप्ययोनिजम् ।
जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् ।
तैजसं देहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायो-
र्देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥

अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
सावित्रीप्रश्नः ।

“स्वदेहे भक्षवाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् ॥
सुचिरं ज्ञेयभोगेन कथं देहो विनश्यति ।
देहो वा किं वधो ब्रह्मन् । तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥”
यमस्योत्तरम् ।

“शब्द देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्पष्टम् ॥
देहिनां देहबीजं सद्यः सृष्टिविधौ परम् ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्धौ देहो निर्मितो भवेत् ॥
न जन्मिन्मो नमरश्च भक्षवाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणं यो जीवपुरुषः क्षतः ।
विभर्ति सन्मदेहत्वं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्ब्रह्म ज्वलन्मौ यमालये ।
जले न नद्यौ देहो वा प्रहारे सुचिरं क्षते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्वे तप्तलौहे तप्तपावाण्येव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाद्येवैष्यत्युद्धृतं पतनं पिय च ।
न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्त सन्तापमेव च ॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

इतरदेहस्य प्रमाणं यथा,—

“यस्मै गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
प्रविष्टा मम सायुष्यं जन्मन्ते योगिनोऽवयम् ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥

देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात् ।)
पञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका । पाखा इति भाषा ॥

देहचयः, पुं, (देहस्य चयो हानिर्यस्मात् ।)
रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति क्षतादेः
शोधयतीति । दा दाने देप शोधने वा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।२।३। इति कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देहदातरि, चि) ॥

देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-
दुर्गन्धम् । तन्नाशकौषं यथा,—

७१६

देहात्म

“अर्जुनस्य च पुण्याणि जन्मपञ्चयुतानि च ।
सकोपाणि च तस्मैपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥”
इति गार्ग्ये १६४ अध्यायः ॥

देहधारकं, स्त्री स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
“लुञ्जल्लुच् ।” १।३।१३३। इति लुञ् ।)
आस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२६० ॥

देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति । देह +
धा + आधारे किः ।) पञ्चः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥

देहधृक्, [क] पुं, (देहे धर्म्मति सचरतीति ।
धृज् + क्तिप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, सुश्रुते । २।११।

“वायुर्यो वक्तुसचारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥”
देहभृत्, पुं, (देहं विभर्तीति । देह + भृ +
क्तिप् तुगागमश्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
३।२॥ (यथा, रघौ । ८।५१।

“विगिमां देहभृतामसारताम् ॥”
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहरक्षणाया ययात्रा उदमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । दे, २६८ ॥ (यथा, भागवते ।
४।२३।२०।

“अतीव भर्तुर्भूतधर्म्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारुदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्त्तिं परिकर्षितापि सा
प्रेयस्करस्वर्गान्माननिर्हतिः ॥”)

देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + ला + कः टाप् ।) सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्गादिप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।) मलयम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

देहलिः, पुं, (दिह् + भावे घञ् । देहो लेपन्तं
लाति शङ्कातीति । देह + ला + आङ्गुलकात्
किः ।) देहली । इति शब्दरत्नावली ॥

देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति । देह + ला +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।२।३। इति कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) यद्वावग्रहणी । इत्य-
मरः । २।२।१३ ॥ द्वारपिक्विका । द्वाराग-
स्थानम् । इति कंचित् ॥ हातिना इति व्याता
इति कंचित् ॥ अथ उडुम्बरम् । तत्पिलाया
अधोदाहपावाण्यो वा । इति खामी ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८७।
“श्वेवान् मासान् गमनदिवसस्यापितस्यावधेर्वा
विन्यस्त्यनी भुवि गच्छन्त्या देहकीसृक्तपुष्पैः ॥”)

देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

देहात्मवादी, [न] चि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + क्तिनिः ।) नात्माकः ।
तस्यैवं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रवृत्तितत्त्वात्
खपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
र्देहं ज्ञेयोऽहमित्यनुभावाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविश्रुतमात्रेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसङ्ख्यभाष्यम् ॥

देवदे

अपि च ।

“आत्मास्ति देहाद्वातिरित्तभूर्नि-
र्भक्ता स लोकान्तरितः पञ्चानाम् ।
आश्रयमाकाशतरोः प्रसृजान्
प्रथीयसः खादुपलप्यतौ ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

देहिता, स्त्री, (देहीति । दिह् दृढौ + लुञ् ।
टापि अत इत्वम् ।) कौटव्यशेषः । तत्-
पर्यायः । वटिः २ उपादिकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उपनिष्क्रिका ४ उत्पादिका ५
उद्देहिता ६ दिवी ७ । इति हारावली ॥

देही, [न] (देहोऽध्यस्येति । देह + इनिः ।)
शरीरी । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—

“मुद्रादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्म्माधर्म्मा गुणा एते आत्मनः स्युस्तुर्दृष्ट ॥”
अयं इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुरुषपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनामुभयः । अहमित्याकार-
प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विस्तः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“देही निवसन्धोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।।
तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमपाश्रयि ॥”
अपि च ।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरेक्यं न सृजति ॥”

दे, प शोधने । इति कविकण्ठम् । (भ्रा-परं-
सकं-अनित् ।) पित्राहासंज्ञाभावे यगादौ
दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् ।
दायति तान्त्रमन्त्रेन लोकः । अवपूज्यः शुद्धौ
भावे (अत्र अकर्मकः ।) शिन्दते शतते चीयि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायति । इति भट्टमलः । इति
दुर्गादासः ।

देतेयः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान् । इति + “स्त्रीभ्यो
ङ्क ।” ४।१।१२०। इति ङ्क ।) देवः ।
इत्यमरः । १।१।१२॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८२।७६।

“नय वागं महाबाहो ! देतेयं देवपूजितम् ।।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्म्म सफलं कुरु ॥”)

देवः, पुं, दितेरपत्यं (“दित्वादिवादिद्वयपत्युत्तर-
पदाख्याः ।” ४।१।८५। इति शयः ।)
असुरः । इत्यमरः । १।१।१२॥ (यथा,
मनुः । १२।४८।

“तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च देवाश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥”)
इतिसम्बन्धिनि, चि ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) गुरुः । इत्यमरः ।
१।३।५५ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४।३४।

“आचार्यमात्रास्यद्भूतिवत् ।
शत्रुघ्नयान् देवगुरुस्तृतीये ॥”)

देवदेवः, पुं, (देवानां देवः ।) वरुणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४।१३७३॥

दैवनिष्ठदन्ः, पुं, (निष्ठदयतीति । नि + ष्टि + दन्ः । दैवानां निष्ठदन्ः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

दैवपुरोधाः, [स्] पुं, (दैवानां पुरोधाः पुरो-
हितः ।) शुक्रः । इति हारावली । ३६ ॥

दैवमाता, [ऋ] स्त्री, (दैवानां माता ।)
दितिः । इति त्रिकाण्शेषः । (दैवमातामात्रम् ।
यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दुष्येव सिद्धिका दैवमातरः ॥”

दैवपरिमाणकर्तारि, जि ॥

दैवमेदजः, पुं, (दैवमेदात् जायते इति । दैव-
मेद + जन् + ङः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मनुकैटभमेद-
जातत्वात् ॥

दैवयुगं, स्त्री, (दैवानां युगम् ।) दैवानां युग-
विशेषः । तत् देवपरिमाणेन द्वादशसहस्र-
वर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति
श्रद्धार्थकल्पतरुः ॥

दैव्या, स्त्री, (दितिरयमिति ययः । ततश्चाप् ।)
सुरानामगन्धर्वम् । इत्यमरः । २।४। १२३ ॥
चक्षुषधिः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मयम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ दैवभाष्या च ॥

दैव्यारिः, पुं, (दैवानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ।
१।१। १६ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । २८ ।
“दैव्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरः-
स्थलः ।

शैतेऽन्वाधिनरेषु जनुयु पुनः का नाम प्राक्तः
कथा ॥”)

देवता । इति मेदिनी । दे, १७० ॥

दैवाहोरात्रः, पुं, (दैवानामहोरात्रः ।) दैवानां
दिवानिष्टम् । स मनुष्यमानेन वर्षकसंख्यः ।
इति श्रद्धार्थकल्पतरुः ॥

दैव, स्त्री, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता ।
(दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन + “तस्येदम् ।”

४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवन्दिनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात्
साधुः ।) दिनदिने भवम् । (यथा, भागवतं ।
३ । १९ । २६ ।

“एष दैवन्दिनः सर्गां ब्राह्मणैर्लोक्यवर्णनः ।
तियंरुद्रपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”

स्वार्थेण प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥

दैवन्दिनप्रलयः, पुं, (दैवन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति
कर्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा, —
“चतुर्दशैन्द्रावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मणं निशा
वृष । ॥

कालरात्रिश्च सा क्रिया वेदेषु परिकीर्तिता ।
एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥
ब्रह्मलोकादयः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै ।
उत्थितेनैव सहसा सङ्घर्षमुखादिना ॥
चन्द्राकं ब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता व्रतम् ।
ब्रह्मरात्रे अतीति तु पुनश्च सङ्घे विधिः ॥

तस्य ब्राह्मणिश्रायाश्च स्रुतप्रलय उच्यते ।

देवाश्च सनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥

एवं त्रिंशद्वारान् ब्रह्मणो मास एव च ।

वर्षं द्वादशमासेश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥

एवं पञ्चदश्याम् च गते च ब्रह्मणो वृष । ।

दैवन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्तितः ॥

अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्विः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्राकादिदृशीन्वराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्वित्रा मानवादयः ॥

ऋषयो सनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकश्चिरजीविनः ।

इन्द्रदुम्बश्च वृषतिश्चाङ्गुपारश्च कश्यपः ।

नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादयः सर्वे लोका नागालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥

गते दैवन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सङ्घे पुनः ।

एवं प्रतायुः पर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलेखम् ॥

दीनारं, त्रि, दीनारमितस्त्रयं जातवस्तु । दीनारे

भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) ण्यप्रत्ययः ॥

देनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन + “कालात्

ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म-

श्रत्यम् । इति श्रद्धामाला ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)

दैव्यं, स्त्री, (दीनस्य भावः । दीन + अण् ।) कार्य-

श्रत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २।२३३ ॥ दीनता । यथा,

“याच्नादैव्यपराश्च यस्य कलाहायन्ते मिथस्त्रं

तं दक्षित्यमितो मुखानि स दृश्योवः कथं कथ-

ताम् ॥”

इति सुरारिभिरः ॥

(अलङ्कारोक्त्यभिचारिगुणभेदः । यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।

“दीर्घाद्यौरेणौलस्यं दैव्यं मलिनतादितम् ॥”

दीर्घं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्)

ण्यप्रत्ययः ॥

दीर्घ्यं, स्त्री, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ + अण् ।)

दीर्घत्वम् । तत्पर्यायः । आयामः २ । आरोहः

३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरोहस्थाने

आनाह इति भरतः ॥ (यथा, दृष्टवर्षचित्ता-

याम् । ११ । ३३ ।

“अपरस्थां चलकेतुः

श्रिखया याम्यग्रयाङ्गुलोष्कृतया ।

गच्छेदयथा यथोदक्

तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥”

देलीपः, पुं, दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्या-

पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

दैव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ ।

३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण-

हस्ताङ्गुल्यवर्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमुखेऽग्रे दैवं पित्रां तथोरधः ॥”

देवसम्बन्धिनि, जि । यथा,—

“प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्यामुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पित्रां यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

विवाहविशेषः, पुं । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अस्य धिव-

रगं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः ।

दिव् + अण् ।) दिविभवे, जि ॥

दैव, स्त्री, पुं, (देवात् नियतादागतम् । देव +

अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥

“दैवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्मभूमाभुम् ।

संयोगाच्च विधोगाच्च न च देवात् परं वलम् ॥

लक्षणायात्तच्च तदैवं स देवात् परतस्ततः ।

भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥

दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्तुं क्षणीयया ।

न दैवबलस्तद्वक्तृणां विनाशो च निर्गुणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ ३ ॥

मशुतवाच ।

“देवे पुरुषकारे च किं न्यायस्तद्व्रवीतु मे ।

अथ मे संशयो देव ! हेतुमहं स्पृशेयतः ॥

मत्स्य उवाच ।

समेव कर्म देवास्त्रयं विद्धि देवान्तरास्त्रितम् ।

तस्मात् पौरुषमेवेह भेदमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिकूलं यथा दैवं पौरुषेण विद्वन्मते ।

मङ्गलाचारयुक्तानां नियमस्त्यानशीलिनान् ॥

येषां पूर्वोक्तं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।

पौरुषेण विना तेषां कंशाश्चिद्व्रज्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा भलम् ।

लक्ष्मिण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मागितव्यं फलं नरेः ।

दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्ष्णताः ॥

तस्मात्त्रिकालव्युक्तं दैवेन सफलं भवेत् ।

पौरुषं दैवसम्पत्तया काये फलति पार्थिव ! ॥

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।

अयमेव मनुष्यस्य पिच्छितं स्यात् फलावहम् ॥

लघ्वं वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काये प्रदृश्यन्ते नैवाकाये कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं वृषिभिः ।

एवमेव प्राप्नुवन्तीह परलोकं फलं ध्रुवम् ॥

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थांश्च च देवपरायणाः ।

तस्मात् सदैव यत्रैव पौरुषं यत्नमाचरेत् ॥

तत्कालसान्देवपरान् मनुष्या-

युत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्नाद्वृण्यते वृषेन्द्र !

तस्मात् सदैव यत्नवता हि भाव्यम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६५ अध्याये ॥

देवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । तमो

ङीष् ।) लक्ष्यमाता । वसुदेवपत्नी । इति

श्रीभागवतम् ॥

दैवकीनन्दनः, पुं, (देवकाः नन्दनः पुत्रः ।)

श्रीलक्ष्मः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा,

पाशोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।

“दैवकीनन्दनः प्रह्लादः श्रीप्रह्लादाग्रजवत्तमः ॥”

देवयु

देवकीविद्या, स्त्री, (देवे देवनिमित्तमुभाशुभशान्ने कोविद्या विद्या ।) देवश्री । इति शब्दरत्नावली ॥ देवपक्षिते, त्रि ॥

देवशः, त्रि, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः ।) गणकः । इत्यमरः । १।८।१७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १।२०।३४ ।

“देवशान् वेदविदुः पर्युष्टम्भं दिनम् ॥”)

अख्योत्पत्तिर्यथा, देवनाक्षगणधनापहारो धूमान्न-
नरकं शुद्धा प्रतज्जन्मधिक-नानाविधपक्षिणमि-
हृत्तभावावशङ्गीनयाधियुतप्रवरस्वर्गकारसुवर्ग-
वशिगधवनसेविप्रजाक्षणागणका भूत्वा देवशो
गणनोपजीविप्रो भवति ॥ ॥

अपि च ।

“लालालोहादिद्यापारी रत्नादिविक्रयी च यः ।

स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च ॥

वसेत् स्वलोममनाब्धं तत्रैव नागदंष्ट्रितः ।

ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥

गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः सुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डम् ॥

देवश्री, स्त्री, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः । तत्-
ट्ठाप् ।) देवशभाया । प्रनादिना मुभाशुभश्री ।

लक्षणादिना मुभाशुभनिरूपिणी । तत्पर्यायः ।

विप्रजिका २ ईश्वरिका ३ । इत्यमरः । १।६।२० ॥

देवतः, पुं स्त्री, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता ।
इत्यमरः । १।१।६ ॥ (यथा, रामायणे ।

२।५०।२ ।

“आष्टके त्वां पुरिमेष्टे ! काकुत्स्थपरिपाकिते ॥

देवतानि च यानि त्वां प्राजयन्त्यावसन्ति च ॥”

देवतानां सम्बन्धः । देवता + अण् ।) देवता-
सम्बन्धे, स्त्री । (देवताया इदम् । अण् ।) देव-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

देवदीपः, पुं, (देवः सूर्याधिष्ठातृको दीपः । दर्शने-
न्द्रियस्य सूर्याधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) चक्षुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसम्बन्धिप्रदीपश्च ॥

देवपरः, त्रि, (देवमेव परं प्रधानं यस्य ।) देव-
निष्ठः । तत्पर्यायः । यज्ञविश्वः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३।४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३।८६ ।

“सार्द्धं न बलिभिः कुर्व्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः ।

न सर्वेष्टाङ्गिभिर्निर्णयं न च देवपरैर्नरैः ।

कुर्वीत साधुभिर्मन्त्रिणां सदाचारावलम्बिभिः ॥”)

देवप्रभः, पुं, (देवे देवनिमित्तमुभाशुभविषये
यः प्रभः ।) प्राक्तनमुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा । तत्-
पर्यायः । उपश्रुतिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(देववाणी । यदुक्तं चारावल्याम् । २२ ।

“नक्तं निर्गतं यत्किञ्चित् मुभाशुभकरं वचः ।

अयत्ते तद्विदुर्धोरा देवप्रभसुपश्रुतिम् ॥”)

देवयुगं, स्त्री, (देवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां
युगम् । तच्च देवमनेन द्वादशसहस्रवर्षम् ।

मनुष्यपरिमार्गेण चतुर्युगमात्रम् । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मगौ । १।७१ ।

“यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

यतद्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥”)

७५१

दैशिकं

दैवलकः, पुं, (देवल इव कायतीति । कै + कः ।
ततः स्वार्थे अण् ।) भौतः । भूतसेवकः । इति

चारावली । १५० ॥ दैवलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवसेवकः, पुं, (देवं देवनिमित्तमुभाशुभं लिख-
तीति । लिख + क्तुञ् ।) भौतकर्मः । गणकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देववाणी, स्त्री, (देवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी ।)

आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्यायः ।

चित्तोक्तिः २ पुण्यशकटी ३ देवप्रभः ४ उप-
श्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् ।

यथा, दण्डी ।

“संस्कृतं नाम देवी वामन्याख्याता महर्षिभिः ॥”

“गीर्वाणवाणीधनं सुकृन्-

संकीर्णचैत्यभयं हि लोके ।

सुदुर्लभं तच्च न सुखबोधो-

न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥”

इति वीपदेवः ॥

देवाकरिः, पुं, (दिवाकरस्य अपत्यं पुमान् । दिवा-
कर + इच् ।) शनिः । यमः । यतुनाया, स्त्री ।

यतेषामुदाहरणं यथा,—

“सम्प्रति देवाकरितः पारमिताहरितावक-

करितः ।

नायं कीदृषि विशेषः स्वाहितराशिवशात-

शुश्रेषः ॥”

इति काव्योदयधृतसङ्गीतकम् ॥

देवात्, य, इडात् । यथा, “देवाद्याङ्गवर्णनं किञ्च
मानवत्याः ।” इति काव्यादयः ॥

देवाहोरात्रः, पुं, (देवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।)

देवानामेकादिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैविकः, त्रि, (देवस्य अयं देवे भवो वा । देव +
ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १।६५ ।

“अहोरात्रे विभजते सूर्यो मातुषदैविके ।

रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥”)

देवे भवः । इति आकरणम् ॥

देवी, स्त्री, (देवस्य इयम् । देव + अण् अण् वा ।
ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—

“मन्त्रोपास्यमिति स्फुरत्यपि नृदि आवलम्बिका

वासना

का नामेयमतर्कसेतुगङ्गा देवी सती यातना ॥”

इति श्रान्तिशतके । ७ ॥

चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।

“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा त्रिविधा

मता ॥”

दैवं, स्त्री, (देवस्य इदम् । “देवादयन्मौ ।” ४ ।

१।८५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यण् ।) देवम् ।

भाग्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देव-
सम्बन्धे, त्रि । यथा, अश्वमेधे । २।३०।११ ।

“तं वः शर्वं मातुषं सुखयुगिरोप कुवे नमसा

दैवं जनम् ॥”)

दैशिकं, त्रि, (देशे भवं देशस्य इदं वा । देश +
ठक् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे ण्यिकप्रत्ययेन

दोधकः

सिद्धम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः
सम्प्रतीति सूत्रं भावः सत्त्वं तच्च द्विविधं कालिकं
दैशिकश्चेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्त-
वागीशः ॥ देशनिष्ठविशेष्यता । इति नैया-
यिकाः ॥

दैहिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट + ठक् ।)

भाग्याधीनजातः । कालेन जातः । इति

आकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्यस्य ।

“अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।” ४।४।६० ।

इति ठक् । देवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

दैहिकं, त्रि, (देहस्य इदं देहे भवं वा । देह +
ठक् ।) देहसम्बन्धि । यथा,—

“भीरुणां भैरवाणां भवति सुविहिता दैहिकी

गोपिताच्चा ।”

इति कूर्चिकातन्त्रेऽन्तर्यामः ॥

दो, य छेदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-
सकं-सिट् ।) य, शिरोऽवद्यति विद्विषां यः ।

इति दुर्गादासः ॥

दोः [य] पुं, (दान्यत्यनेनेति । इत् उपश्रमे +

“दमेर्ङोसिः ।” उणां २ । ६६ । इति ङीष् ।)

बाहुः । इत्यमरः । २।६।८० ॥ (यथा,

अनर्चराधवे । २।४४ ।

“दातव्येयमवश्यमेव दृष्टिता कस्मैचिदेनामसौ

दोर्लोलामख्यल्लततन्निभुवनो लङ्कापति-

र्याचते ॥”)

दोः शिखरं, स्त्री, (दोष्कः शिखरम् ।) स्कन्धः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दोः सहस्रस्य, पुं, (दोः सहस्रं बाहुसहस्रं विभ-

र्त्तयति । भट + क्तिप् ।) कार्मवीर्यार्जुनः । इति

शेमचन्द्रः । ३।३६६ ॥ बाणराजा च ॥

दोग्धा, [य] पुं, (दोग्धीति । दुह + लृप् ।) अर्थोप-

जीविकाविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी ।

घे, ८ ॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, कुमारः । १।१० ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मोरौ स्थिते दोग्धरि दोहदधौ ॥”)

दोग्धी, स्त्री, (दोग्धृ + ङीप् ।) गौः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २।२३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोग्धीं

भेजे भुञ्जोऽष्टमरिपुनिषस्याम् ॥”)

दोदुल्यमानः, त्रि, (दुल + यङ् + शानच् ।) पुनः-

पुनरतिशयेन वा दोलनविशिष्टः । इति आक-

रणम् ॥

दोधः, पुं, (दोग्धीति । दुह + अण् । निपातनात्

साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—

“देव सदोधकदम्बतलस्थ-

श्रीधर तारकनामपदं मे ।

कच्छतलेऽसुविनिर्गमकाले

स्वल्पमपि चक्षमेष्यति योगम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

दोधकः, पुं, दूह्योविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।

“आद्यचतुर्थमहीनजितम्भे

घटमकं दृश्यमथ तथान्धम् ।

दोलः

यत्र गुह्य प्रकटस्वररागे

तत् कथितं तव दोषकवृत्तम् ॥

दोषयमानः, जि, (पुनः पुनरतिशयेन वा धृतम् । पु
कम्पने + “घातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ् ।” १।१।२२ । इति यङ् । “गुणो यङ्-
लुकोः ।” ७ । ४ । ८२ । इति अभ्यासस्य गुणः ।
ततः अभ्यासस्य आद्यनुसारेण दोषयसातुः ।
यङन्तत्वादात्मनेपदम् । ततः शानच् । पुनः-
पुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः । यथा,—

“नभस्वदासङ्गभयेव साध्वी

दोषयमाना वङ्गभीपताका ।”

इति लक्ष्मणरी ।

“प्रलयेऽपि दोषयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति ।”

इति शिरोमणिः ।

दोरकः, पु, (दोरक + निपातनात् डस्य डः ।)
योखातलुङ्गनरन्तुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दोर्मङ्गः, पु, (दोषा बाहुना गङ्गुः कुण्डितः ।)
कुण्डितहस्तः । तत्प्रयोगः । कुम्पः २ बाहु-
कुण्डः ३ । इति जटाधरः ॥

दोर्मङ्गः, जि, (दोर्मङ्गते अनेनेति । यङ् + करणे
जन् ।) बलवान् । तत्प्रयोगः । कौरानः २
चामः ३ । इति हारावली । १२७ ॥ (दोष्यो
यङ् ।) भुजस्य यङ्गं तस्य यथा च ॥

दोर्दङ्कः, पु, (दोर्दङ्क इव ।) बाहुरूपदङ्कः ।
यथा । “दोर्दङ्केन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष-
विष्णुः स्वयम् ।” इत्युद्धटः ॥

दोर्मध्यं, जी, (दोष्यो मध्यम् ।) बाहुमध्यभागः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ बाहु इति भाषा ॥

दोर्मूलं, जी, (दोषो मूलम् ।) कक्षः । वगल इति
भाषा । तत्प्रयोगः । भुजकोटरः २ खण्डिकः
३ कक्षा ४ । इति जेमचनः । ३ । २५३ ॥

दोलः, पु, दोलनम् । हुलधातोर्भावे चञ्प्रत्य-
येन निव्यञ्जः । (दोलते अस्मिन् लघ्येनेति ।
दोलि + अधिकरणे जन् ।) श्रीलङ्कास्य याचा-
विशेषः । अस्य प्रमाणं यथा, पादो पातालखण्डे ।

“विश्वतः कलियुगे दोलोऽस्यो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यां प्रतिपत्सन्धिसन्धितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फलगुणैश्चतुर्विधैः ॥
सितरक्तगौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरस्यैर्मनोहरैः ॥
अथैवा रङ्गरस्यैश्च प्रीत्ययेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य प्रचण्डान्नं समापयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि त्र्यह्नाणि स्युर्दोलीतुसवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं लब्धं दोलयानं सज्जराः ॥
दृष्ट्वापराधनिवर्धैर्मुक्ताक्षीं तत्र संश्रयः ॥”
अपि च ।

जैमिनिस्वाच ।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम् ।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लीलाशुयुद्धनाथ वै ॥
प्रत्यक्षो देवदेवस्य गोविन्दोऽस्मान् कारयेत् ।
प्रासादं पुरतः कुर्यात् षोडशस्तम्भसंस्कृतम् ॥

दोलः

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् ।
चारुचक्रातपं मातृशामरज्ज्वशोभितम् ॥
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णाकाष्ठनिर्मितम् ।
यज्ञगतसर्वं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्र्यह्नाणि वा ॥
फाल्गुन्याः पूर्वमेतो विप्राचतुर्दश्यां निशासुखे ।
वह्नातसर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥
यतत् सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ।
गोविन्दानुग्रहोत्तम याचाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
आचार्यवर्यं कृत्वा वङ्गं निर्मयमोदुषम् ।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् ढङ्गराशिं महोष्कृतम् ॥
सपञ्च कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिक्षिपेत् ।
पूजयित्वा विधानेन कुञ्जाखविधिना हुनेत् ॥
गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्त तं विभुम् ।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यत्नात् रक्षयेद्द्विं यावदयात्रा समाप्यते ॥
प्रान्तयामि चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥
वासयित्वा हरेश्च पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
उपचारावशिष्टेषु प्रत्यक्षामपि पूजयेत् ॥
ततो वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः ।
अर्चायां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् ॥
ततश्च प्रान्ता साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः ।
रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् खानस्य मण्डपम् ॥
नानातूर्यनिर्मादेषु शृङ्खलनिपुरःसरम् ।
जयशब्देस्तथा स्तोत्रैः पुष्पदण्डभिरिव च ॥
कृत्रञ्जपताकाभिश्चाभरणैश्च तया ।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्यान्महोत्सवम् ॥
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।
द्रष्टुमिच्छन्तेः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥
भद्रासनेऽधिवासेन पूजयेदुपचारकैः ॥
महाखानस्य विधिना स्नयनं तस्य कारयेत् ।
पञ्चाङ्गतेषु सर्वेषु तेषामन्यतमेन वा ।
खानान्तं गन्तव्येन श्रीसूक्तनाभिविचयेत् ॥
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाद्यकैः ।
नौराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥
सप्तलवस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् ।
सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरेणादिभिः ॥
अधोदेशं मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्ततः ।
ऊर्ध्वदेशे पुनः सप्तस्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै ॥
याचावसाने च पुनर्भ्रामयेद्विंशतिम् ।
इयं लीला भगवतः पितामहसुखेरिता ॥
राजविशेषेन्द्राद्युक्तेन कारिता पूर्वमेव हि ।
फलपुष्पावनमैश्च शास्त्राभिः परिकल्पिते ॥
दृष्ट्वावनान्तरे रस्य मत्तसारववारिणि ।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुघृषिते ।
प्रफुल्लकेतकीधङ्गगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥
मल्लिकाशोकपुष्पागन्धकैरुपशोभिते ।
तत्कालगान्धर्वटिते मण्डपे चारुतोरेखे ॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम् ॥
अनर्घरत्नवटितकुङ्कुलोद्भासितशुभितम् ।
यथास्थानं यथाशोभं दिवालङ्कारद्वयम् ॥

दोलः

विकचाम्बुजमध्यस्थं विन्यधात्रा भिया युतम् ।
शृङ्खलचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
सुप्रसन्नं सुनासाभपीनवत्स्थलीज्जलम् ।
पुरो योमस्थिते देवैश्चैवाद्यैर्नतकन्धरैः ॥
कृताञ्जलिपुटेर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम् ।
गन्धर्वैरक्षरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः ॥
हाहाहूहूपप्रतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः ।
अहपूर्विकया वृत्तगीतवादिनकारिभिः ॥
नेत्राम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं सुदान्वितैः ।
विकिराजिः सर्वदिक्षु गन्धचन्दनजं रजः ॥
उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ।
वल्लवीन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् ॥
जावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे ।
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलान्दोलिकया नमम् ॥
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेन्नन्दनचरकैः ।
सकपूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः ।
चामरान्दोलनेर्गानैः स्तुतिभिश्च समर्पितम् ॥
आन्दोलयेत् दोलिकास्थं सप्तवारान् शनैः शनैः ।
तदा प्रकृतिं ये कृण्वन् स्तुतिस्वीया न संश्रयः ॥
अक्षहत्यादिपापानां पञ्चानां संक्षयो भवेत् ।
शिवारं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् ॥
भक्तानुग्राहकं पुनोऽस्तुतिस्तुतिप्रकारयम् ।
लीलाविषेष्टितं यस्य हृत्त्रिमं सङ्गं यथा ॥
अङ्गः संचयकरं मृत्ताविद्यानिवर्तकम् ।
पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्यादुपपातकम् ॥
चिन्तोत्प्रेषणपापानि तृतीयं नात्र संश्रयः ।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्विमुच्यते ।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः ॥
प्राप्त्यस्तु चतुर्वेदी खानवान् जायते भुवम् ॥”
इति स्कान्दे उत्तमखण्डे ४२ अध्यायः ॥
तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अरुणो-
दयकाले पौर्णमासीलाभस्तमेव दोलयात्रा ।
उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभं पूर्व-
दिने । सङ्गवमध्याह्नकालाद्यापित्वात् त्रिसन्ध-
यापत्वेन तिथ्येव्यवस्था । यदा तिथ्यव-
यशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा
कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादरः । एतेन
पूर्वदिने अरुणोदयं विना पूर्वाह्णे पौर्णमासी-
लाभः परदिने सुकृताङ्गनतिथिलाभस्तदा फल-
गुत्सवः पूर्वदिने शुभवचनानुरोधेन निर-
स्तम् । उभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्त-
तिथिसन्देह एव शुभवचनप्रवृत्तिः । एवं पञ्चमी-
पर्यन्तासु तिथिषु तत्कारणे अनयेव दिशा
अवस्थोज्ञेयति । इति दोलयात्रातत्त्वम् ॥
चेन्नै मासि दोलस्य प्रमाणं गारुडः ।
“चेन्नै मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् ।
दोलाखण्डं समन्वर्थं मासमान्दोलयेत् कलौ ॥”
तन्निवृत्ता च पद्मपुराणे ।
“जन्मे रथं मघां दोलां आवयेत् तत्तु पर्व च ।
चेन्नै मदनकारोपमकुञ्जाखो ब्रह्मवधः ॥

दोषः

विष्णुं दोषाख्यं तं दृष्ट्वा भौलीकस्तीतसवी भवेत् ।
तस्मात् कार्यप्रतं तस्मात् दोषाख्यं उत्तमं कुरु ॥”
अथ दोषोत्सवविधिः ।

“चैत्रस्य शुक्लद्वादशी प्रातःकालं समाप्य च ।
नित्यपूर्णा विधाया च कुम्भादोषोत्सवं व्रती ॥
तदर्थं च विशेषेण वैश्यादिकमर्पयेत् ।
संमत्तं वैष्णवांस्तैश्च गीतकृत्यादि कारयेत् ॥
महान्नीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेदधुतोपरि ।
मन्त्राशुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतकृत्यादिभिः प्रभुम् ।
नत्वाभ्यर्च्यप्रभतः सन् दोषामारोहयेच्छुभम् ॥
नीत्वा बहिर्लोकायास्तुङ्गायां यथाविधि ।
अभ्यर्च्यन्दोलयेत् कालं सर्वलोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्चयन् धामे धामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रणम्य प्राथम्यं निर्मलं कालं स्वागत्यमानयेत् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे हृत्तीयायां रमापतिम् ।
दोषास्तपः समर्थ्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फालगुणस्य राकादावुत्तराफालगुनी यदा ।
तदा दोषोत्सवः कार्यस्तत्र श्रीपुत्रपोषणे ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोषा, ऋषी, नीलिनी । (दोष्यते अस्यामिति ।
दोषि + ञ् + टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडायां
काकादिमयो हिन्दोलकः । हेँ दला इति भाषा ।
वाङ्मयम् । डुली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रेक्षा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३
खट्वाला ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रेक्षः ६ । इति भरतहृत्तरत्नकोषः ॥ हिन्दोला
७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६२ । २७ ।

“हिधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोषेव सुहृदायति याति चैव सर्वा प्रति ॥”)
दोषाद्वाराभ्रमणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
सौम्यवलायिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अस्य विवरणं चतुर्दशशब्दैः द्रष्टव्यम् ॥

दोषायमानः, चि, (दोषां करोतीति । दोषा +
क्वङ् । ततः शानच् ।) दोषनविशेषः । यथा,
“दोषायमानं गोविन्दं मन्त्रस्य मधुसूदनम् ।
रथस्य वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इत्युत्कलखण्डम् ॥

दोलिका, ऋषी, (दोषा + स्कार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) हिन्दोला । इति हारावली ।
१८१ ॥

दोली, ऋषी, (दोष्यते अनयेति । दोषि + इन् ।
कृदिकारादिति वा डीष् ।) दोला । इति
शब्दरत्नावली ॥ डुली इति भाषा ॥

दोषः, पुं, (दूष्यते इति । दुष् वैल्लभ्ये + णिच् +
भावे षन् ।) दूषणम् । यथा,—

“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाहरिप्रता ।

उष्मादो मातृदोषेण पित्रदोषेण मूर्खता ॥”

इति चानकम् । ४८ ॥

दोषः

(दुष्टाद्यनेनेति करणे षन् ।) पापम् । इति
मेदिनी । षे, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा,—

“नास्ति रोगो विना दोषैर्वैकान्तकाद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्वाधितपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुते । १ । १५ अध्यायः ॥)

गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दूष्यतेऽन्व-
कारेणेति । दुष् + षन् । प्रदोषः । यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १६ ।

“देवोऽपराधे मधुहोयधन्वा

सायं जिघामावतु माधवो माम् ।

दोषे ऋषीकेश उताह्वरात्रे

निशीथ एकोऽवतु यज्ञनाभः ॥”)

काव्यगुणैतरः । स च रसाद्यपकर्षकः । यथा,
“सुखार्थहृतिर्दोषो रसश्च सुखस्तदाभ्या-
ङ्गायः ।”

तत्र प्रदोषा यथा,—

“दुष्टं पदं अतिकटुं अतिसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतायैममुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा-
ङ्गीकृतम् ॥

सन्दिग्धमप्रतीतं आन्यं नेयार्थमय भवेत् क्लृप्तम् ।
अविन्द्यविधेयांश्च विरुद्धमतिज्ञानं समासगत-
मेव ॥”

वाङ्मयदोषो यथा,—

“प्रतिकूलवर्णमुपहतमुपविशर्गं विसन्धिं हत-
द्वयम् ।

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समामपुनरात्तम् ॥
अङ्गान्तरैकवाचकमभवत्तत्तयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णगर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥
भ्रमप्रक्रमममतप्रार्थञ्च वाङ्मयेव तथा ॥”

अर्थदोषा यथा,—

“अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्करव्याख्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरितुष्टः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सङ्घर्षरभिः प्रकाशित-
विरुद्धः ॥

विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनःस्वीकृतोऽङ्गीकृतः ॥”

रसदोषा यथा,—

“अभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दवाच्यता ।

कटकलपनया अक्षिरनुभावाविभावयोः ॥

प्रतिकूलविभावाद्विद्यो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाङ्क्षे प्रथमच्छेदावस्थाप्यतिविकृतिः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषः स्फुरीदृशाः ॥”

उक्तपदादिदोषाः आनविशेषे कथितं गुणा
भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ दोषविशेषा
यथा, राजधर्मः ।

“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ।

शोकमोहौ विधित्वा च परासुखञ्च तद्वद ॥

लोभो मातृसर्वभौर्ष्या च कुतुखादयोऽपि
भयम् ॥”

दोषव

आचमनं विना भक्षणे दोषाभावो यथा,—
“मधुपर्के च सोमे च ताम्बलस्य च भक्षणे ।
फलमूले चक्षुदष्टे न दोषं प्राह वै मनुः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

हार्जिप्रतुप्रकारा दोषा यथा,—

“यानैस्त्वा पादकैस्त्वापि गमनं भगवत्तुह्ये ।

देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तद्व्यतः ॥

उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्भूतनादिकम् ।

एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैकं प्रदक्षिणम् ॥

पादप्रसारणश्चापि तथा पर्यङ्कवन्धनम् ।

शयनं भक्षणापि मिथ्याभाषणमेव च ॥

उच्चैर्भाषो मिथोजल्पो रोदनादि च विग्रहः ।

निर्यहाशुग्रहौ चैव स्त्रोयथक्रूरभावणम् ॥

कक्षलावरणश्चैव परनिन्दा परस्मृतिः ।

गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥

अपराधास्तथा विष्णोर्हार्जिप्रतुपरिकीर्तनाः ॥”

इति पादो पातालखण्डम् ॥ * ॥

(आततायिमारणे अघर्म्मदष्टो दोषो न भवति ।
यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।

“नाततायिषधे दोषो हनुर्भवति कश्चन ।

प्रकार्शं वाप्रकार्शं वा मनुस्तन्मनुच्छति ॥”

“न कश्चिदपि अघर्म्मदष्टः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो
वा भवति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अष्ट-
वर्णनामन्यतमः स च ऋक्षः । यथा, भागवते ।

६ । ६ । ११ ।

“दोषः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥”)
दोषकः, पुं, (दोष एव । स्कार्थे कन् ।) गोवत्सः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [नृ] चि, (दोषं गृह्णातीति । गृह् +
णिनिः ।) दोषग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः ।
खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५ ।

इति हज्जायुधः ॥

“विद्वन्मृगपर्वदोषान् गुणान् गृह्णाति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चानमीव हि दुर्जनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

दोषज्ञः, चि, (दोषं जानातीति । दोष + ज्ञा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६३ ।

“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विश्रापतिम् ।
खनुः खनुतवाक् खटुः विसर्जोऽदित्ययम् ॥”

दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।)
चिकित्सकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोष-
विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषजयं, ऋषी, (दोषानां वातपित्तकफानां जयम् ।)
वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां
जयम् । यथाह आसः ।

“रूपं रूपविवर्जितस्य भवनो ध्यानेन यद्वर्जितं
स्तुत्या निर्व्यचनीयताखिलगुरोर्दूरोक्तं यन्मया ।

यापित्तञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना
चक्षतयं जगदीश ! तत् विकलतादोषजन्यं

मामकम् ॥”)

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष् + चञ् + टाप् ।) राज्ञिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २६८ ।

“दोषदशा कुलपुत्रवर्तिवैदग्ध्यैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषाये गणिकायाः प्राशिकलायाश्च ।” दान्यत्यनेनेति । दम् + “दमेर्लोसिः ।” उणा । २ । ६६ । इति डोसिः । भागुरिमते टाप् ।) सजः । इति मेदिनी । धि, १५ ॥

दोषा, य, (दुष्यत्यनेनेति । दुष् + “आः समिध- निक्षिप्याम् ।” उणा । ४ । १७४ । इत्यञ् । “बाहुलकात् दिविदुषिभ्याश्च ।” इत्युष्णलदत्तोक्तेः आः ।) “खरादिनिपातमवयम् ।” १ । १ । ३७ । इति खरादिनिपातात् अवयवम् ।) नक्तम् । रजन्त्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ । (यथा, माघे । ४ । ४६ ।

“दोषापि नूनमहमांशुरवौ किलेति आकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥”)

निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दोषाकरः, पुं, (दोषा राज्ञौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + कृ + बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

“मूलजिह्वीगणितमन्दिरगोथ पूर्णो मित्रर्षौम्यग्रगोथ तदीक्षितो वा । यामित्रवेषविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

(यथा च, प्रतुष्विजये । ६ । ३ ।

“दोषाकराङ्गमलिनान्तरिक्षता ते प्रक्षप्रखण्डशरता च मनोभवस्य ।

प्राणत्वमस्य जगताश्च समीरणस्य मन्थेऽप्युपयजनते निशाचराणाम् ॥”)

दोषाङ्गामाकरश्च ॥

दोषाङ्गेश्वरी, स्त्री, (दोषां भुजं क्षिप्यातीति । क्षिप् + ञञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनवन्ध- रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः, जि, (दोषा राज्ञौ भवः इति । दोषा + “सायं चिरं प्राप्ते प्रगेऽयं भयद्व्याप्तौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति टुः । तुट् च ।) राजिभवः । इति आकरश्चम् ॥

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजस्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोषास्यः, पुं, (दोषा राजिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । टन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी, [न] जि, (दुष्यतीति । दुष् + “संपृचा- नुबधाडमाडासपरिहृत्संज्ञेति ।” ३ । २ । १४२ । इति धिबुण् ।) दोषयुक्तः । अपराधी ।

दोषशब्दादस्यार्थे इतिप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ॥

दोषैकहङ्, [घ] जि, (दोषे एवेकस्मिन् न तु युगसंघे हङ् ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं प्रपद्यतीति । हङ् + क्षिप् ।) दोषमात्र-

दर्शी । यो गुणं तज्ज्ञा केवलं दोषमेव प्रपद्यति चः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोष्यः, पुं, (दोषि हस्ते लज्जया दोषोपादे वा तिष्ठतीति । स्था + कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दोःस्थिते, जि ॥

दोहः, पुं, (दोषि अस्मिन्निति । दुह + आधारि चञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।

“एवं पृथादयः पृथीमन्नादाः खनमात्मनः ।

दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुह्वह ॥”)

दुह्यते इति । दुह् + कर्मेणि घञ् ।) दुग्धम् । (“दुह्यते इति दोहः क्षीरं क्षो गोदोहस्य विकारः ह्येकवचनम् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दुह् + भावे चञ् ।) दोहनम् । (यथा, रघुः । २ । २३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोग्धीं भेजे भुजोच्छ्वरिपुर्नयस्याम् ॥”)

दोहनं, स्त्री, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह + जन् + डः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थ- कल्पतरुः ॥

दोहङ्किका, स्त्री, हृन्तोविशेषः । इति हृन्तो- मञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं हृन्तःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहदं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

दोहदः, पुं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दा + कः ।) गर्भगणभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पर्यायः । दोहदम् २ अङ्गा ३ लालसा ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुजः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

३ । ७६ ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”)

गर्भचिह्नम् । इति भरतहृतकोषान्तरम् ॥

(पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।

“कुसुमं कृतदोहदस्यया

यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्

तव नेष्यामि निवापमाख्याताम् ॥”)

यथा च, मेघदूते । ७८ ।

“रक्ताशोकश्चलकिशलयः केशरश्च च कान्तः

प्रत्यासन्नः कुर्वकवृत्तमाध्वीमच्छपस्य ।

एकः सग्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी काङ्क्षत्यो वदनमदीरं दोहदश्चक्ष्णनास्याः ॥”

अत्र यस्य यो दोहदः स हृतो मल्लिनाथेन

यथा,—

“स्त्रीणां साक्षात् प्रियङ्गविकसति वकुलः शीघ्र-

गच्छूषंस्कान्

पादाघातादशोकश्चलककुर्वकौ वीचयालिङ्ग- नाभ्याम् ।

मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुन्दुहसनात् चम्पको वक्रवातात्

चूनी ग्रीताम्रमेकविकसति च पुरो नर्मनायुर्किर्ति- कारः ॥”)

दोहदलचक्रं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यच्च ।) वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । स्त्री, ११७ ॥

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भस्यभिलाषोऽस्यस्या इति । दोहद + मतुप् मस्य वः । ङीप् च ।)

अनपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भवती ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अङ्गानुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ * ॥ गर्भिणीकर्तव्याकर्तव्यं

यथा,—

“दित्वा गर्भमयाधत् कश्यपः प्राह तां पुनः ।

तया यज्ञो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वरानने ॥

संयत्वरश्चतुर्लोकमस्मिन्नेव तपोवने ।

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भेयया वरवर्जिनि ॥

न स्यातथं न गन्तव्यं वृक्षमलेषु सन्धेदा ।

नोपस्करं घृपविशं मुषलीलखलादिषु ॥

जलञ्च नावगाहेत शृङ्गासारञ्च वर्जयेत् ।

वस्त्रोक्तेषु न तिष्ठेत न चोद्दिग्मना भवेत् ॥

विनिवेष्ट नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ।

न श्यासुः सदा तिष्ठेद्वायामञ्च विवर्जयेत् ॥

न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविष्टेत् ।

वर्जयेत् कलङ्गं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्जयेत् ॥

न सुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ।

न शयीतोत्तरशीरा न चापरशिराः कञ्चित् ॥

न वस्त्रहीना नोद्दिग्मा न चाद्वचरणा सती ।

नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ॥

कुप्याच्च गुरुमुश्रुधां नित्यमङ्गलतत्परा ।

सन्धीपधीभिः कौण्ठिकेन वारिणा ज्ञानमाचरेत् ॥

जतरन्ता सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।

तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ॥

दानशीला ततोयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ।

इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥

यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शतायुर्बुद्धिसंयुतः ।

अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ॥

तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन् यत्नमाचरे ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

दोहदान्विता, स्त्री, (दोहदेन गर्भजनिताभि- लाषेण अन्विता ।) दोहदवती । इति हेम- चन्द्रः । ३ । २०३ ॥

दोहनं, स्त्री, (दुह् + भावे ल्युट् ।) स्नानादु- निःसारणम् । दोषा इति भाषा । दुहधातो-

भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (दुह्यतेऽस्मि- न्नि । दुह् + आधारि ल्युट् ।) दोहानपात्रम् ।

यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।

“बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।

दुह्येत परवतुसेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥”)

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह् + आधारि

ल्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्यायः ।

दौर्गन्ध्यं

सेपनम् २ पारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ।

दोहलः, पुं, (दोहमाकर्षं जातौति । जा + “आतो-
भुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(यथा, मानविकायिमिषनाटके । ८ । ४७ ।

“अग्रोक्त ! यदि सद्य एव सुकुलेन सन्पत्स्यते
सुधा वहसि दोहलं जलितकामिसाधारणम् ॥”)

दोहलवती, स्त्री, (दोहलोऽवस्था इति मतम् ।
मस्य वः । डीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

दोहली, स्त्री, (दोहं जातौति । जा + कः । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) अग्रोक्तवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अग्रोक्तशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्निग्ध-
सरणेनेति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

दोहीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोहा ।
“तुम्हन्सि ।” ५ । ४ । ५६ । इति ईयसुन् ।
“तुरिहेमेयःसु ।” ६ । ४ । ५४ । इति लृशब्दस्य
लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥

दोह्यं, त्रि, (दुह्यते इति । दुह् + यत् ।) दोह-
नीयम् । दुह्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(दुह्यतेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति
मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।

“दृष्टोक्तपञ्चमाहमासत्राहार्द्धमासिकम् ।
बीजायोवाहरत्नजोदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥”)

दौःसाधिकः, पुं, (दुर्दृष्टः साधः कर्म तत्र
नियुक्तः । टक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

दौकुलं, त्रि, (दौकुलेन परिवृतो रथ इति ।
“परिवृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)

दौकुलेनाहततरयादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दौत्वं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । घञ् ।)
दूतम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ ।
१८ ।

“दौत्यश्च तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ॥”)

दौरात्मन्, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्रः घृतिः बुद्धिः
स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य
भावकर्मार्थं णाप्रत्ययः । (घञ् ।) दुरा-
त्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म । (यथा, महा-
भारते । २ । १५ । ७ ।

“शङ्किताः स महाभाग ! दौरात्मा तु तस्य
चानव ॥”)

दौर्गन्ध्यं, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो
भावे घञ् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते ।
३ । २६० । १३ ।

“ न खंखेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीयं सूत्रमेव वा ॥”)

तन्नाशकतैलं यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरी जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

७५५

दौवारि

अगुरुशीरकाशमयः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥

सरलः सप्तपर्णश्च नाचा चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तेन प्रसाधितम् ॥

प्रखेदमलदौर्गन्धककुष्ठकुरं परम् ॥”
इति गावदे १८८ अध्यायः ॥

दौर्ग्यं, स्त्री, दुर्गतिघर्मेः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य
भावः दुर्गस्थेदं वेत्यर्थं णाप्रत्ययः (घञ्) ॥

दौर्जन्यं, स्त्री, दुर्जनस्य भाव इदं वेत्यर्थं णा-
प्रत्ययः (घञ् ।) दुर्जनत्वम् । (यथा, महा-
भारते । ६ । १८ । ७६ ।

“तदिदं मम दौर्जन्यं बालिनास्य महीयसि ।
जानुमर्हति मातस्त्वं दिष्टा गर्भो न्यतोत्थितः ॥”)

दौर्जल्यं, स्त्री, दुर्जलस्य भाव इत्यर्थं णाप्रत्ययः
(घञ्) । दुर्जलता । अण्यबलत्वम् । (यथा,
मनुः । ८ । १७१ ।

“अनादेयस्य चादानादेयस्य च विवर्जनात् ।
दौर्जल्यं व्याप्यते राज्ञः स प्रेक्षेह च नश्यति ॥”)

दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् ।
दुर्भगा + “कल्याणयादीनामिन्द्रश्च ।” ४ । १ ।
१०६ । इति टक् इन्द्रादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भागि-
नेयी ॥

दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः ।
(घञ् । “दुर्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।”
७ । ३ । १६ । इत्यभयपदद्विः ।) दुर्भगत्वम् ।
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“सुक्ता पित्र्यहे नारी सुवृत्ते स्नामिष्ये यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः श्रपन्ति कुलदेवताः ॥”

दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थं णाप्रत्ययः ॥
दौर्मेनस्यं, स्त्री, दुर्मेनसो भावः (घञ्) । दुःख-
निवन्धनचित्तावसाहः । इति चण्डीटीकायां
नागोजोभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।

“तेषां कृतं मे निःश्वासा दौर्मेनस्यश्च जायते ॥”)

दौर्जीर्णं, स्त्री, (दूर्जाया इदम् । दूर्जा + खञ् ।)
इष्टपर्णम् । दूर्जारसः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥

दौर्द्धदं, स्त्री, (दुर्द्धदो भावः । युवादित्वात् घञ् ।
बाहुलकान् न द्विपदद्विः ।) इच्छा । दोहदम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ (“लब्धदौर्द्धदा हि वीर्य-
वन्तं चिरायुश्च पुत्रं जनयति ।” इति सुश्रुते ॥
दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
२६ । १४ ।

“दुर्भागिनो मनुवशात्तुगस्य
कामात्मनो दौर्द्धदे भावितस्य ॥”)

दौर्लेयः, पुं, (दुर्लेयत्वमिति । “इतश्चानिजः ।”
४ । १ । १२२ । इति टक् ।) कच्छपः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

दौल्लिः, पुं, (दुल्लिस्थापत्यम् । दुल्लि + इच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । “तत्र नियुक्तः ।”
४ । ४ । ६६ । इति टक् । ततः “द्वारादीनाञ्च ।”
७ । ३ । ४ । इति न टद्धिः औ-आगमञ्च ।)

दौहितः

हाररत्नकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८ ।
“राजदौवारिकः श्रीमाञ्चूरस्यासीन्नदोदयः ॥”)

तत्पर्यायः । द्वाःस्थितः २ चत्ता ३ दक्षी ४ वेज-
धरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६
प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १०
द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्तकद्वः १३
गन्दाटः १४ दक्षपायुलः १५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वेजधारकः १७ वर्त-
कः १८ दक्षवासी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रायः सुख्यो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्विष्टः ।
चित्तयाह्वय सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

“दक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चाणक्यम् । १०८ ॥

दौकुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्थापत्यम् । “दुष्कुलात्
टक् ।” ४ । १ । १४२ । इति टक् ।) दुष्कुलो-
द्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दात्
भवार्थे वा ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६३ । २३ ।

“कुले जाताश्च क्षिप्रमेव दौकुलेयवशात्तुगाः ॥”)

दौक्षान्तिः, पुं, (दुष्कान्तस्थापत्यं पुमान् । दुष्कान्त +
“अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
दुष्कान्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २ ।

“रूपोदाय्यगुणोपेतं दौक्षान्तिं जनमेजय ॥”)

दौहित्रः, पुं, स्त्री, (दुहित्वा + “अद्वयानन्तर्यं विदा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १०४ । इति अण् ।)
दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥

तत्पर्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
“जीमि आहं पवित्राणि दौहित्रं कुतुपस्तलाः ।
दौहित्रं खड्गमित्वाहरपत्यं दुहितुक्तिताः ॥
कपिलाया दृष्टत्वेव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“पौत्रदौहित्रयोर्लोके विप्रयो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”
इति हायभागः ॥

दौहित्रोऽपि ह्यसुजेनं सन्तारयति पौत्रवर्द्धति
मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यायहे पितुर्भोजने दोषा-
भावो यथा,—

“कन्यायां ब्रह्मदेयायामसुजन्तं सुखमश्नुते ।
अथ सुजन्ति यो मोहान् सुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥
अपजायाश्च कन्यायां न सुज्जीयान् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥

महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भवम् ॥
नीलं सख्यं दुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥

यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तच्छ्रमस्याभिगमिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥”
इत्यादौ वक्षिपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ ३३ ॥

मृतमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति ।
यथा,—

“दौहित्रो भागिनेयश्च मृतेषु क्रियते सुतः ।
आपन्नद्विजये नास्ति भागिनेयसुतः कश्चित् ॥”

इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकावचनम् ॥

तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
“दुहित्रभावे दौहित्रः ।

‘पौत्रदौहित्रयोर्लोकौ विधीनो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभावाभावेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।

अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

अपि च, सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्तधनपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स यव दद्यात् द्वौ पित्रौ पित्रे मातामहाय च ॥

इत्यादिवचनात् । अपुत्रस्य इति दुहितृपर्यन्ता-
भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ आह पौत्रस्याभावे पितु-

दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादियपिष्णु-
दाहत्वात् ॥ २ ॥ पितुर्दौहित्राभावे आह दौहित्रो-

धिकारी । धनिभोग्यपितृपितामहपिष्णुदाह-
त्वान् ॥ ३ ॥ पितृपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य

अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिष्णु-
दाहत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृप-

दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतृप्तपितामह-
प्रपितामहपिष्णुदाहत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे

पितामहभावात् तदभावे पितामहभावात्पुत्रः
तदभावे पितामहभावात्पौत्रः । तेषां धनिभोग्य-

तृप्तपितामहपिष्णुदाहत्वात् । ततः प्रपितामह-
दौहित्रोधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिष्णु-

दाहत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता-
महभावात्दौहित्रोधिकारी । धनिभोग्यप्रपिता-

महपिष्णुदाहत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभावात्दौहित्रा-
भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे

मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे

मातामहदौहित्रोधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह-
दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता-

महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे

प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामह-
दौहित्रोधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा-

भावे वृद्धप्रमातामहोधिकारी । तदभावे वृद्ध-
प्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामह-

पौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे

वृद्धप्रमातामहदौहित्रोधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने
तु पुत्राभावे दौहित्रोधिकारी । पुत्राधिका-

रात् प्राक् दुहित्राधिकारश्च्युतेः । तद्वाधिकाया
दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रवाचक्येव न्यायत्वात् ॥ ११ ॥

इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंयोजः ॥
आह दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम् । यथा,—
“व्रतश्चमपि दौहित्रं आह्वये यजेन भोजयेत् ।

कुतपश्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्नहीम् ॥”

इति मानवे । ३ । २३४ ॥

दावाप्यमे, स्त्री, (दौहित्र चमा च । “दिवो दावा ।

६ । ३ । २६ । इति दावादशः ।) स्वर्गपृथिवी ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

दावापृथिवी, स्त्री, (दौहित्र पृथिवी च । “दिव-

सश्च पृथिव्याम् ।” ६ । ३ । ३० । इति चात् दिवो

दावा ।) स्वर्गपृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥

(यथा, मनुः । ३ । ८६ ।

“कृते चैवानुमते च प्रजापतय एव च ।

सह दावापृथिव्योश्च तथा खिलतेऽन्ततः ॥”)

तद्देविकपर्यायः । खधि १ पुरन्धी २ धिविधि ३

रोदसी ४ चोषी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी

८ सदसी ९ सङ्गी १० ह्रस्वती ११ बहुले १२

गभीरे १३ गभीरे १४ अमृग्यौ १५ चम्पौ १६

पार्श्वौ १७ मही १८ ऊर्वौ १९ पृथ्वी २०

अद्विती २१ अक्षी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अगारे

२५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्दावा-

पृथिवीसामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३५ः ॥

दावाभूमी, स्त्री, (दौहित्र भूमिश्च । “दिवो दावा ।

६ । ३ । २६ । इति दावादशः ।) स्वर्ग-

पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।

“को वज्राता वसवः को वरुता

दावाभूमी अदिते चासीथा नः ॥”)

दु, न अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
पर-सर्क-अनिट् ।) अभिसर्पणं आभितुल्येन

गमनम् । न, दौति सिंहो नृगानिव । इति
दुर्गादासः ॥

दुग, स्त्री, (दौतीति । दु + कृप् ।) दिनम् ।

गगणम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥

दुगः, पुं, (दु + कृप् ।) अयिः । इति मेदिनी ।

दुगः, पुं, (दुगि गगने गच्छतीति । गम + कृ ।)

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुगणः, पुं, (दुगान् दिनानां गणः ।) अहर्गणः ।

तस्यानयनमाह ।

“कथितकल्पगतोर्कसमा गणा

रविगुणो गतमाससमन्वितः ।

खट्वर्गैर्गुणितस्तियसंयुतः

पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥

रविदिनागताधिकमासकैः

स्तदिहैः सहितो दुगणो विधोः ।

पृथगतः पठितावमसंगुणा-

द्विधुदिनागतावमवर्जितः ॥

भवति भास्वरवासरपूर्वको

दिनगणो रविमध्यमावधः ।

अधिकमासदिनचयश्रेष्ठो

दुघटकादिकमत्र न गच्छते ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगत्, ल ड दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आल-अक-सेट् ।) ल, अदुगत् । ड, द्योतते

दिदुगते । इति दुर्गादासः ॥

दुगत्, पुं, (दुगत् दीप्ती + कृप् ।) किरणः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥ (द्योतमाने, जि । यथा,

ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।

“स हि दुगता विदुता वेति साम ॥”

दु ल अभिसर्पणे + कृप् तुगामश्च । अभिगा-

मिनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।

“हरामि रामसौमित्रो नृमो भूत्वा नृगदुगता ॥”)

दुगतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । दुगत् दीप्ती +

“दुगुपधात् कित ।” उणां ४ । ११६ । इति इन्

स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ ।

३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।

“लोभोऽधरात् प्रीतिरप्यभूद्दुगति-

नक्तः प्रशङ्कः स्पर्शेन कामः ॥”)

रश्मिः । इति मेदिनी । तै, २५ ॥ (पुं, चतु-

र्थस्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

७ । ७५ ।

“चतुर्थस्य तु सावर्णेऽर्चनीं सप्त निबोध मे ।

दुगतिर्विशिष्टपुत्रश्च आर्ज्यः सुतपाक्षया ॥”

तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव ।

७ । २३ ।

“पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्द्वयः ।

दुगतिस्तपस्यः सुतपाक्षपोऽनृजस्तपोशनः ॥”)

दुगतिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + कृप् । दुगतेः

करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दीप्ति-

कारके, जि ॥

दुगतितं, जि, (दुगत + क्तः । बाहुलकात् न गुणः ।)

दौर्गतिविशदम् । द्योतितम् । इति तुम्बबोध-

याकरणम् ॥

दुगनं, स्त्री, लघात् सप्तमराशिः । इति ज्योतिष-

तत्त्वम् ॥

दुगनिर्णं, स्त्री, (दुग च निष्ठा च द्वयोः समाहारः ।)

अहोरात्रः । इति याकरणम् ॥ यथा,—

“भवति किं दुगनिर्णं दुगनिवासिनाम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगनिवासी, [नृ] पुं, (दुगि स्वर्गे निवसतीति ।

जि + वस + णिनिः ।) देवता । स्वर्गवासी ।

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

दुगपतिः, पुं, (दुगो दिनस्य पतिः ।) सूर्यः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (दुगो स्वर्गस्य

पतिः ।) इन्द्रः ॥

दुगमणिः, पुं, (दुगो गगनस्य मणिरिव ।) सूर्यः ।

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।

“रेणुर्दिशः स्वं दुगमणिश्च ह्लादयन्

अवर्तताच्छकसुतिभिः परिमुतात् ॥”)

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (परिशीलितताम् ।

यथा,—

“विषमदौघधभागमधिकोवशा

दुगमयिरक्तकर्माद्रकमर्हितम् ॥

दुगमणिः मारितं ताम्रम् ॥” इति भावप्रकाशस्य

मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ।)

दुगमयी, स्त्री, विश्वकर्मेकन्या । वा सूर्यपत्नी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्युतक

दुग्धं, क्ली. (दुग्धमिति मनति अभ्यसत्यस्ये इति । द्या + कः । “घनमिच्छेत् कुताग्रनात् ।” इति वचनात् घनकामाग्री अग्राराधनादस्य तथात्वम् ।) घनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

“अस्माकं दुग्धमधि पञ्च कृष्टिषुषा खर्ग्यं शुभ्र-
चीतं दुष्टम् ॥”

दुग्धं तेजो मनतीति ।) वनम् । इति मेदिनी ।
ने, ११ ॥ (वलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

“वृष्टिं दिवः परि खव दुग्धं पृथिव्या अधि ॥”

दुग्धा, [न] पुं, (द्यौतीति । दुग् + “कनिन् युठ-
वीति ।” उणा १ । १५६ । इति कनिन् ।)
सुख्यः । इत्युणादिकोषः । द्यौः । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

दुग्ध(स)त्, [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्षिप् । छन्दसि वत्वम् । लोकेऽवत्वम् ।) देवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।

“भयस्य पूर्वोऽवतरन्तरखिना
मनःसु येन दुग्धस्य न्यधीयत ॥”

यजुः । इति गोलाध्यायः ॥

दुग्धः, पुं, क्ली, (देवमिति । दिव्यं क्रीडायाम् +
भावे + क्तः । कट् च ।) पाशकादिक्रिया ।
अप्राणिर्करणाक्रीडा । जुया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अक्षवती २ केतवम् ३ पञ्चः ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ५१ ।

“दुग्धक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥”

“दुग्धं समाह्वयन्नेव राजा राक्षसिर्वर्षयेत् ।
राजान्करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्त्रयं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्निर्णयं प्रतीघाते वृषतिर्नृपवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तस्मात्के दुग्धसुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
दुग्धं समाह्वयन्नेव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वाजा मृदाश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
दुग्धमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्दुग्धं न सेवेत् हास्यायमपि बुद्धिमान् ॥”
इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

“किन्ते द्युतेन राजेन्द्र ! बहुदोषिण मानव ! ।
देवने बहुवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्णयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राक्ष्यं सुमहत् स्मृतं भाष्ट्रं च विदधो-
पमान् ॥

द्युते हरितवान् सर्वं तस्माद्दुग्धं न रोचये ॥”
इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

द्युतकरः, चि, (करोतीति । कृ + क्त् । द्युतस्य करः)
द्युतकर्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
धार्मः २ धूर्तः ३ अक्षधूर्तः ४ अक्षदेवी ५
दुरोदरः ६ द्युतज्ञः ७ कितवः ८ क्षण्यको-
ञ्जः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

७५७

द्युतवी

द्युतकारः, चि, (द्युतं कारयतीति । कृ + क्त् +
अच् ।) द्युतकारयिता । सहियार इति व्यासः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सभिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४४ ॥ सभिकः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।

“सुहृन्निमित्तकर्मार्थं द्युतकारं पराजितम् ॥”

द्युतकारकः, चि, (द्युतं कारयतीति । द्युत + कृ +
क्त् + अच् ।) द्युतकारयिता ॥

द्युतज्ञः, चि, (द्युतं करोतीति । कृ + क्त् + तुगा-
गमश्च ।) द्युतकरः । अक्षक्रीडकः । इत्यमरः ।
२ । १० । ४४ ॥

द्युतपूर्वमा, स्त्री, (द्युताय वा पूर्वमा ।) कोचा-
गरपूर्वमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्युतपूर्वमासी, स्त्री, (द्युताय वा पूर्वमासी ।)
द्युतपूर्वमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्युतप्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (द्युताय क्रीडार्थं या
प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च
कौस्तुभे । यथा,—

“तुष्टार्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिभिः ।
विष्णोर्देवतामही तत्र कौस्तुभे सा स्मृता बुधैः ॥
कुशलेन मही ज्ञेया सुदा हर्षे च वै हिज्ज ।।
धातुज्ञैः सर्वशब्दैः सा च वै कौस्तुभे स्मृता ॥”
इति याज्ञोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ बलिदेवपूजादि कार्यम् । तद्यथा,
“वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिलक्ष्य बलि-
न्यति भगवद्वाक्यम् ।

वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।

अत्र त्वं नरशार्ङ्ग ! कृष्टाः पुष्टाः स्त्रलङ्कृताः ॥

पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥

अत्र मन्त्रः ।

बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनस्तुत ! प्रभो ।

भविष्यन् सुराराते ! पूजयं प्रतिपद्यताम् ॥

ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्तौ सपुरोहितः ॥

इत्यर्हम् । पञ्चादपि ।

यत् पूर्वां वृषः कृत्वा राजौ जागरणं चरेत् ।

इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।

शङ्करश्च पुरा द्युतं ससर्जं सुमनोहरम् ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥

जितश्च शङ्करस्तत्र जयं केमि च पार्वती ।

अनोर्याश्चङ्करो दःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥

तस्मात् द्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवेः ।

तस्मिन् द्युते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥

पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।

हृषदेत्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥

महापुरुषा तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।

खानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

द्युतवीजं, क्ली, (द्युतस्य बीजं कारणम् ।) कप-
र्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्युतस्य कारणम् ॥

दृगङ्कः

दृगङ्कः, क्ली, जगत् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीश्वरं पञ्चमं क्षेत्रं यामिषं सप्तमं स्मृतम् ।
दृगङ्कं दृगङ्कं तथास्तास्यं वटकोकं रिपुमन्दिरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव् + क्तः । “दिवोऽविजिगीषायाम् ॥” ८ ।
२ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । ऋग्वेदे ।
श्रीगो, चि ॥)

दृगङ्कः, चि, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-अनिट् ।) अन्त्यस्याद्युक्तः । द्यायति दृष्टं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्युत + भावे घञ् ।) प्रकाशः ।
(यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।

“विदुर्दृग्योतनिकाशेन सुकुटेनार्कवर्चसा ॥”)

व्यातपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, क्ली, (द्युत + भावे क्युट् ।) दर्शनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३१०४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत + युच् ।
द्योतमाने, चि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।

“विजोष्य द्योतनं चन्द्रं लक्षणं शोचनोऽवदत् ॥”

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत + “बहुलमन्य-
चापि ।” उणा २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः ।
इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, चि, (द्युत + क्तः ।) द्युतितम् । दीपम् ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८२ । २ ।

“वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोक्तमा ॥”

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।)
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । स्वर्गपृथिवीः स्त्री ।
तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [दृ] पुं, (द्यवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्षिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [द्यौ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्युत् +
वाहुलकात् ङोः ।) स्वर्गः । (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । २८ ।

“आदित्यचन्द्रावर्जितोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरामो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”)

व्याकाशम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्ट-
वक्त्रनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते । २ । ३ । ३५ ।

“पृथादीनां वक्त्रनाश्च मध्ये कोऽपि वक्त्रतमः ।

द्यौर्नामा तस्य भार्या या नन्दिनी गार्हदृशं च ॥”

अयमेव वशिष्ठशपात् पृथिव्यां जन्म परि-
यङ्कन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥

अस्य विवरणम् देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये
तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

द्यौर्जं, क्ली, (दीव्यव्यक्तिमिति । दिव् + “दिवे-
दीव्यं ॥” उणा ४ । १६० । इति दृन् दुग्दा-
देशो दृष्टिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥

दृगङ्कः, पुं, वादविशेषः । दृगङ्क इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रतिपत्तयम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

द्रवणं

द्रवणं, स्त्री, (द्रावण्यनेनेति । द्राव् आकाङ्क्षायाम् + क्ण्ट । एधोदरादित्वात् ऋः ।) तोलकम् । इति शब्दभाषा । तत्पर्यायः । कोलम् २ वटकम् ३ कर्षाङ्कम् ४ । इति वैद्यकपरिभाषा । (पुलिङ्गेऽपि । यथा,—

“—तद्वयं कोल उच्यते ।

“सुदको वटकश्चैव द्रवणः स निगद्यते ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

द्रवणः, त्रि, पुरी । इति हेमचन्द्रः । १४।२७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २०११ ।

“तेन खनाका भाखेसु द्रव्णे सिन्धुरसुद्रणा ॥”)

द्रविमा, [ऋ] पुं. (ङङ्स्त्वभावः । ङङ् + “एषा-
दिभ्य इमनिङ्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इम-
निङ् । “र ऋतो हलादलङ्घोः ।” ६।४।१६१ ।
इति ऋकारस्य रकारः ।) ङङ्ताम् । (यथा,
शिवशक्तौ । ४३ ।

“लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाश-

द्रविमगुणः स भवद्गुणजयस्य ॥”)

द्रविष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन ङङ् ।
इत्यर्थे इङप्रत्ययेन साध्यः । द्रवीयान् ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रव्यत्वनेनेति । द्रव् + अङ्गादयश्च ।
इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरदधि । यथा
दह इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥

अस्य रूपान्तराणि । द्रवम् २ द्रावम् ३
त्रयम् ४ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (युक्तम् ।
इति निरुक्तम् । ५ । १४॥ त्रि, हुतगमनशीलः ।
हुतहननशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६६ । २ ।

“पवमानः सन्तनिः प्रवृत्तामिव

भधुमान् इष्टः परिवारमर्पति ॥”)

द्रम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) इत्यवर्गलतोयादिः । द्रमति । इति
दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं. (इ + “ऋदोरप् ।” ३।१।५७ । इति भावे
अप् ।) परीहासः । पलायनम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० ।

“ततो देवद्रवकरं पौराणं शङ्कसुतमम् ॥”)

रसः । गतिः । इति विश्वः । वेगः । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, हरिवंशे । १८३ । ५ ।

“तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥”

द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरि-
च्छेदे । २८ ।

“गुरुणी हं रसवती इयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥”
आर्द्र, त्रि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“प्रसाधिकाक्षितमयपद-

माक्षिप्य काञ्चित् द्रवरागमेव ॥”)

द्रवजः, पुं. (द्रवात् जायते इति । जन् + ङः ।) गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रवजातवस्तुमात्रश्च ॥

द्रवणं, स्त्री, (इ + भावे क्ण्ट ।) गमनम् । (यथा,
हरिवंशे । १८६ । ३६ ।

“ते रुदन्तो द्रवन्त्य भगवन्तं पितामहम् ।
रीदनाद्द्वयात् चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥”)

चरणम् । अनुतापः । इधातोर्भावेऽङ् ।

७५८

द्रविण

द्रवणं, स्त्री, (द्रव + त्व ।) द्रवस्य भावः । तद्वि-
विधम् । यथा,—

“सांख्यिकं द्रवणं स्यात् नैमित्तिकमुदाहृतम् ।

सांख्यिकं सलिले द्वितीयं चित्तिनेजसोः ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यतोऽनित्यमुच्यते ।

नैमित्तिकं बहुयोगात्तपनीयघृतादिषु ॥

द्रवणं स्यादने हेतुर्नैमित्तिकं संपद्ये तु तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवतपनी, स्त्री, (द्रवत् पत्रं यस्याः । ङीष् ।)

शिशुद्वीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्ती, स्त्री, (द्रवतीति । इ + शब् + ङीप् ।)

नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ नृविक्रपणी ।

नृयाकाशी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । शब्दगौ २ चित्रा ३

न्यायोधी ४ शतसूत्रिका ५ प्रत्यक्षेणी ६ वृषा

७ चण्डा ८ पञ्चमेणी ९ आखुर्कणिका १०

नृविक्रकणी ११, प्रतिपर्णाश्रिपा १२ सहस्र-

सूत्री १३ विक्रान्ता १४ । अस्य गुणाः । मधुर-

त्वम् । शीतत्वम् । रसवन्कारित्वम् । चरकमि-

नाश्रित्वम् । मूलशमनत्वम् । रसायनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः ।) लाक्षा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं. (द्रवाणां द्रव्याणामाधारः ।) चुलुकः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्रवरक्षापात्रश्च ॥

द्रविङ्गी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

द्रविणं, स्त्री, (द्रवति गच्छति द्रवते प्राप्यते वेति ।

इ + “इदक्षिभ्यामिन् ।” उणा । २ । ५० । इति

इनन् ।) घनम् । (यथाह कश्चित् ।

“द्रविणं परिमितममितययिनं जनमाङ्गुली-

कुरते ।

श्रीणाञ्जलमिव पीनस्तनजधनायाः कुलीनायाः ॥”)

काञ्चनम् । बलम् । इत्यमरभेदेनौकरौ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २०३ । १८ ।

“एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।

माता सत्यवती भीष्मसुवाच तदनन्तरम् ॥”

पुं. धरणायां वसोः पुत्रविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ६६ । २९ ।

“धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतद्वयवहस्तथा ॥”

एधोः पुत्रविशेषश्च । यथा, भागवते । ४।२९।५४।

“पुत्रागुत्पादयामास पञ्चार्चिष्वात्मसम्मतान् ।

विजिताश्वं धृक्केशं हृद्यं च द्रविणं रुक्मम् ॥”

कुशदीपस्थितसीमागिरिभेदः । यथा, भाग-

वते । ५ । २० । १५ ।

“तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्याश्चाभिजाताः

सप्तसमेव बभूवुस्तुः शङ्खः कपिलश्चित्रकूटो देवा-

नीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥” कौशदीपस्थ-

वर्षपुरुषविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२०।

“यासाम्भः पवित्रममलमुपयुज्जानाः पुरुषर्षभ-

द्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः ॥”)

द्रविणनाशनः, पुं. (नाशयतीति । नाशि + क्तुः ।

द्रविणानां नाशनः । तत्संबन्धेन घनविनाशान्

द्रव्यं

अस्य तयात्वम् ।) श्रीभाष्यनट्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [सु] पुं, अपिः । अस्य निरुक्ति-
र्यथा,—

“द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः ।

इदं तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(धनप्रदे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ७ ।

“द्रविणोदा द्रविणसो यावद्वह्नासो अचरे ॥”

“कौटुम्भं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा, धन-

प्रदोऽपिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं

यास्क एवं निर्वक्ति,—द्रविणोदाः कस्मात् घनं

द्रविणमुच्यते यदेनद्रविणवन्ति बलं वा द्रविणं

यदेनद्रविणवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैवा

भवति द्रविणोदा द्रविणं स इत्यादि सोऽर्थं

यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽव

गन्तव्यः । द्रविणोदाः इदक्षिभ्यामिन् निष्ठा-

दादुदात्तोऽद्रविणशब्दः तद्दातोति द्रविणोदाः ।

किप्चेति किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनशब्दात्सः ।

रत्वोत्वे । ङङुत्तरपदप्रलितस्वरत्वम् । देवविशे-

षण्त्वेनेकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुखादेशः ।

अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप

आत्मनः क्वप् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां

सुगुप्तस्य इति क्वचि परतः सुगागमः द्रविण-

स्यतिः सम्पदादित्वाद्भावे किप् । अतो लोपः ।

कौलुप् न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्थानिवत्त्व-

प्रतिषेधाद्यलोपः एवंद्रविणस्य शब्दो घनेच्छा-

वचनः । द्रविणेच्छाशब्दस्यति यथेष्टधनप्रदाने-

नोपजनयतीत्यर्थे तस्य उपपद्ये इत्यस्मादन्तर्भावि-

तस्यर्थान् किप्चेति किप् । एवं द्रविणोदः शब्दः

सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा

भवन्तीतिनेरक्तो अवधार उपपद्यते अतो-

द्रविणोदस्य शब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा ।

एकवाक्यत्वे तु यद्यप्येन द्वितीयायां भवति

द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोम-

स्योऽर्थे सकारोपजनशब्दात्सः । आदुदात्तत्वञ्च

नियमेन स्थितम् । ऋत्विविशेषणत्वेनेकवाक्यत्व-

पक्षे तु क्यजन्तात् किप् । अतो लोपादिपूर्ववत् ।

अत्र तु पक्षे क्वचिच्छिन्नान्तोदात्तत्वे प्राप्ते

अत्ययेनादुदात्तम् ॥” इति सायनः ॥)

द्रवीकरणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति चिप्र-

त्ययेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोवि । इ + “द्रव्यञ्च भवे ।” ५ ।

३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव द्रव्यमिदं दुरुपसर्पणम् ।

कुलं दहति राजाभिः सप्तसुद्रव्यसञ्चयम् ॥”)

तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रशस्तत्वं

यथा,—

“द्रव्याण्यभिनवाभ्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यक्षणाविदुङ्गतः ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

(“केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्-
अवस्थितत्वादिति खलु द्रव्यं अवस्थितम् । न
रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते प्रकृते न
सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा
यथा कल्पादिप्रविभागः स एव सत्त्वप्रसरसगन्धो
आपन्नरसगन्धो वा भवति । स्वजातवस्थानाच्च
यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्वभावं न गच्छत्येवं
शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियै-
र्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्य-
माश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च
द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य
सहस्रस्य विपचैदित्येवमादिषु न रसादिआरम्भः ।
शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानतुप-
देशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गामिमन्यौ चेति
न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च
रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा
तरुणी तरुणाः सन्त्यर्ण सन्त्यर्णा इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि आधयःसाध्यन्ते
यथा महादृष्टक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्य-
लक्षणानु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति ।”
“पाक्षो नास्ति विना वीर्याङ्गीर्यं नास्ति विना
रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्यादृश्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥”
“वीर्यसंज्ञा भूमा येष्टौ तेषां द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न चङ्क्षाः ।
श्रेष्ठं द्रव्यमती श्रेष्ठं श्रेष्ठा भावास्तदाश्रयाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । ४० ॥

पित्तलम् । वित्तम् । पृथिव्यादि । विलेपनम् ।
जीवम् । भेषजम् । भयम् । (श्रोत्रिकारः ।
“दोषः ॥ ४ । १ । १६९ । इति यत् ।) ह्रस्व-
विकारे, चि । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (इमा-
वयवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) जतु । विनयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मयम् । यथा,—
“सप्रज्ञं न प्रिवेदयम् ॥” इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
न्यायमते तत्रविविधं यथा,—

“चित्तमेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनी मनः ॥
तेषां साधर्म्यादि यथा,—
“चित्तादीनां नवानास्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ।
चित्तिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ।
कालजातदिशि सर्वगतत्वं परमं महत् ॥
चित्तादिपञ्चभूतानि चत्वारि सार्धवन्ति हि ।
अथारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ॥
अथाप्यष्टानि चणिको विशेषगुण इत्येति ।
रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं चिकम् ॥
गुरुणी हि रसवती ह्योर्नेमिचिको द्रवः ।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रव्यहस्तभक्षणादिदोषादीनां यथा,—
“उत्पावचाक्षपानेषु द्रव्यहस्तो भवेत्तरः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत्तु तत् ॥

तेजसं वै समादाय यदुच्छिद्यो भवेद्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत्तु तत् ॥
यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छिद्यमानितः ।
अग्निघातेतरङ्गमाचान्तः मुचितामियात् ॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्मृत्वा चाचमेद्विजः ।
अरण्येऽशुदके रात्रौ चौराद्यान्नाकुले ग्रथि ।
हस्ता मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दृश्यति ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥

द्रा, ल खप्ते । पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्धा-परं-अर्कं-अनिट् ।) खप्ते निद्रा । निपूर्व
एव निद्रायामिति रमानाथः । ल, निद्राति
निद्रालुः । द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

द्राक, ख, (द्रातीति । द्रा + बाहुलकात् कुः ।)
द्रुतम् । शीघ्रम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥
(यथा, नेत्रे ॥ ३ । २ ।

“आकक्षिकः पक्षपुटाहतायाः
क्षितेक्षदा यः स्नन उच्चचार ।
द्रागन्धविन्यस्तद्विशः स तस्याः
सम्भान्तमन्तःकरणं चकार ॥”

द्राक्ष, इ काङ् । चोरयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्धा-परं-अर्कं-अर्कं-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोर-
यति हि तिरश्चामेव चोरशब्दः । इ, द्राक्षति
काकः । नमध्यपार्तेनेवेष्टसिद्धे एतस्य इदृशबन्धो
वेदेष्वधारणभेदायः । इति दुर्गादासः ॥

द्राक्षा, खी, (द्राक्षते काङ्गते इति । द्राक्षि
काङ्गे + घञ् । आगमशासनस्यानित्यत्वात् न
लोपः ।) फलविशेषः । दाख इति किष्किम्भि
इति च भाषा । आङ्गूर इति यवनभाषा ।
तत्पण्यायः । ऋङ्गीका २ गोस्तनी ३ खाङ्गी ४
मधुरवा ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ चार-
फला ६ लवणा ७ प्रियाणा ८ तापसप्रिया ९
गुच्छफला १० रसाणा ११ अमृतफला १२
लवणा १३ चारफला १४ । इति जटाधरः ॥
रसा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । अमृतत्वम् । शीत-
पित्ताग्निदाहमूत्रदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्निग्धत्वम् । शीतबलकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
लवणावायुरक्तपित्तक्षतक्षीणतानाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

द्राख, ख ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
परं-अर्कं-सेट् ।) द्रव्यवर्गहृतीयादिः । रेफ-
युक्तः । ख, अर्द्धाखत् । ओखार्थे शीवाल-
मर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

द्राघ, ख ड अमायामशक्तिषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अर्धा-परं-अर्कं-शीर्षाकरणी सार्कं-सेट् ।)
अमः खेदः । आयायो दीर्घाकरणम् । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ख, अर्द्धाघत् । ड, द्राघते खनः
खेदते इत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जगो दीर्घं करोति
इत्यर्थः । द्राघते घावितुं वाजी समर्थः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्राघिमा, [वृ] पुं, दीर्घस्य भावः । (दीर्घ + इम-
निच् । “प्रियस्त्रिरस्मिरोरुचकुलेति ।” ६ । ४ ।
१५७ । इति द्राघादेशः ।) दीर्घत्वम् । इति
आकरणात् ॥ भूगोलस्य दीर्घता । इत्याधुनिक-
व्योतिषिकाः ॥

द्राघिष्ठः, चि, (अतिप्रयेन दीर्घः इति । दीर्घ +
इष्ठन् । दीर्घस्य द्राघादेशः ।) अतिदीर्घः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥

द्राड, ख ड शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
आत्मं-सर्कं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ख, अर्द्धाडत् ।
ड, द्राडते । शीर्षो विभेदे । इति दुर्गादासः ॥

द्राणः, चि, (द्रा + कर्त्तरि क्तः । निष्ठातस्य नः ।
गत्वच् ।) सुप्तः । पलायितः ॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति । द्रा + णिच् । पुमान्मे
द्रापि + अच् ।) पङ्कः । आकाशः । कपर्दी ।
मूर्खः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलाख्यो देष्टोऽभिजगोऽस्येति ।
अण् ।) चाणक्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२७ ॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । गमनम् ।
सवयम् । अयुतायः ॥

द्रावकं, क्री, (द्रवति द्रावयति वा । द्रु द्रावि
वा + कृत् ।) निक्षेपकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रौहुरोगस्य औषधविशेषः । (यथा,—
“स्फटिकारीह्ययश्चैव पलं द्विपलिकल्पया ।
नरसारं पलं देयं टङ्गणञ्च पलार्द्धकम् ॥

काशीशं शाखगुग्मञ्च प्रत्येकं अण्णचूर्णितम् ।
सपञ्चलवज्रचारं कर्षमाणं पृथक् पृथक् ॥
अपामार्गद्वयस्यापि तथा कुङ्कुमाकस्य च ।
रम्भावत्कलजं चारं प्रत्येकञ्चार्द्धशाणकम् ॥

शङ्खचूर्णौक्तत्वेतत् निम्बाकस्वरसं सुवि ।
सर्वमेतत् सुपिष्टाय रौद्रे दद्याद्विचक्षणः ॥
अनीयकाचपाचनं तत्र तत् पाचयेत् भिषक् ।
प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां चालकाह्वायिना ऋदु ।

सुतमे काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत् ॥
शीतं गते तदुद्धृत्य प्रणिपेक्ष वराटकम् ।
वराटे द्रवतां याति ततः कम्पेत्तु योजयेत् ॥

द्रावकस्य परीक्षेयं नात्यथा च भवत्यलम् ।
गुल्मेकं स्याद्वयस्यापि चूर्णं मागधीन च ॥
शरप्रथमे वा देयं तोयमुष्णं प्रिवेदयु ॥
पथ्यमेतद्दुतं देयं दुष्टशीताम्बुवर्णितम् ॥”

इति वैद्यककषायसंग्रहे द्रौहसर्धोदरयत्न-
दधिकारे ॥ अस्य अन्यद् विवरणं महाद्रावक-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चक्ष्मांशुसम्पर्कादिति । द्रु +
ण्वल् ।) प्रस्तरभेदः । (द्रावयतीति + द्रु +
णिच् + ण्वल् ।) विदग्धः । (द्रवति पलायते
इति । द्रु + ण्वल् ।) मोषकः । इति मेदिनी ।

कं, १०४ ॥ शिङ्गः । इति शब्दमाणा ॥ रस-
भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रावि + ण्वल् ।)
हृदयग्राही । द्रवकारकः । इति धरणिः ॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रौवकः कन्दो यस्य ।) तैलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुः

द्रावकरं, स्त्री, (द्रावं सुवर्णादिर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव + क्त + टः ।) अतटकृतम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावणं, स्त्री, (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केनेति । द्रु + गिष् + युच् ।) कतकफलम् । इति रत्न-
माला ॥ निर्मली इति भाषा ॥ (द्रावि + क्युट् ।)
विद्रावणश्च । (द्रावयतीति । द्रावि + क्युः ।
पलायनकारयितरि, चि । यथा, महाभारते ।
८ । ३४ । ६८ ।

“स देवयुक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावणः प्राञ्जवाणाम् ॥”

द्राविका, स्त्री, (द्रावक + टाप् । अत इत्थञ्च ।)
लाला । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविङ्, त्रि, (द्राविङ्गो देशोऽभिजनोऽस्येति ।
अण् ।) देशविशेषनातः । (यथा, महाभारते ।
८ । १२ । १४ ।

“सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविङ्गैः सैनिकैः सह ॥”

पञ्चद्राविङ्गाः । यथा, द्राविङ्गः १ कर्णाटः २
गुजराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५ । यथा,
स्कन्दपुराणे ।

“कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुजरा राट्वांसिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविङ्गाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥”
संख्याभिः । वेधसुखः । इति मेदिनी । डे, ३० ॥
कर्णूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविङ्कं, स्त्री, (द्राविङ्गं देशं भवः । अण् ततः
संज्ञायाम् कन् ।) विङ्गजवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्राविङ्कः, पुं, (द्राविङ्ग एव । स्वार्थे कन् ।)
वेधसुखकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । जिंयश्च
यष्टी इति भाषा ॥

द्राविङ्भूतिकः, पुं, (द्राविङ्ग एव भूतिरनुपति-
स्थानं यस्य । कप् ।) द्राविङ्कः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्राविङ्गी, स्त्री, (द्राविङ्गं भवा । द्राविङ्ग + अण् ।
ङीप् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला
तु गुजराती इति स्थाता ॥ अस्याः पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“कथोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविङ्गी
गुटिः ॥”)

द्राव्यं, त्रि, (द्रु + ण्यत् ।) अवश्यगमनीयम् ।
अवश्यचरणीयम् । अवश्यानुत्पत्तीयम् । इति
दधातोर्वशम्भावार्थे ण्यप्रत्ययः ॥

द्राव्, ऋ ङ जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (भ्रा-आत्म-अकं-सेट् ।) ऋ, अद-
द्रावत् । ङ, द्रावते । इति दुर्गादासः ॥

द्रु, गतौ । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-अनिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ॥

द्रु, र न उपतापे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-अकं सकं च-अनिट् ।) र, वैदिकः । न,
द्रुणोति । उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्ती-
करणश्च । इति दुर्गादासः ॥

द्रुः, पुं, (द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति । द्रु + मित्द्रादि-
त्वात् डुः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

द्रुगः

(यथा, मनुः । ७ । १३१ ।

“आदरीताय वड्भागं हमांसमधुसर्पिणाम् ॥”)
गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुक्लिमं, स्त्री, (क्लिमतेऽनेनेति । क्लिन् चैत्यक्रीड-
नयोः + बाहुलकात् किमच् । इयु वृत्तेषु क्लि-
मम् ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥
(अस्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“देवदारुद्रुक्लिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)

द्रुघणः, पुं, (द्रुघ्नः हन्यतेऽनेनेति । हन + “करणे-
ऽयोविदसु ॥” ३ । ३ । ८२ । इति अण् अना-
देशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥” ८ । ४ ।
३ । इति णत्वम् । ह्रममयो घनः इति वा ।)
सुहरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सूचधारा-
दिमुद्राकारलौहमयास्त्रभिः । इति भरतः ॥
(वैशम्पायनोक्तधनुर्धर्मदमतेऽयं परशुवज्रौहा-
स्त्रम् । यदुक्तम् ।

“द्रुघणस्त्रायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो वृहच्छिराः ।
पञ्चाशदङ्गुलीनसंघो सुष्टिसम्मितमङ्गलः ॥”

अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा,—

“उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।
चत्वार्येतानि द्रुघणे वलगतानि अतानि वै ॥”
द्रुः संसारवृत्तौ हन्यतेऽनेनेति ।) जप्ता । कुटारः ।
इति मेदिनी । णे, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दन्त्यनाम्नोऽपि ॥

द्रुङ्, भञ्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-परं-अकं-
सेट् ।) रंफयुक्तः । भञ्जनमिति भस्मधातो
रूपम् । द्रोहति प्रस्तरौ जले । द्रुद्रोहवति ।
इति दुर्गादासः ॥

द्रुङ्, शि भञ्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-
परं-अकं सेट् ।) शि, द्रुङ्ति अद्रुङ्तीतु द्रुद्रोह ।
एवः कौन्तिन मन्यते । क्रमदीप्तरस्तु कुटादिमेव
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

द्रुग्य, श्रु जैष्ठ्ये । गतौ । वधे । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदां परं सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गद्वितीयादिः ।
श्रु, द्रुगति द्रुद्रोणमिति । जैष्ठ्यं कुटिलीकर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥

द्रुग्यं, स्त्री, (द्रुगति हिनक्षीति । द्रुग्य + “द्रु-
पधेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) घनुः ।
खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २७७ ॥

द्रुग्यः, पुं, (द्रुगति हिनक्षीति । द्रुग्य + कः ।)
वृक्षिकः । भृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥
त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ॥

द्रुग्यसः, त्रि, (द्रुगि दीर्घा नासिका यस्य । “अना-
सिकायाः संज्ञायाम् नसं चाख्यत्वात् ॥” ४ । ४ ।
११८ । इति अण् । नसादेशश्च । “पूर्वपदात्
संज्ञायामगः ॥” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।)
दीर्घनासिकायुक्तः । इति सचिप्रसारणाकर-
णम् ॥

द्रुग्यः, पुं, (द्रुग्यं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + कः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-
वली । १२५ ॥

द्रुपदा

द्रुगा, स्त्री, (द्रुगं घनुराश्रयत्वेनाख्यस्याः । अण् ।
टाप् ।) ण्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३६ ॥

द्रुगिः, स्त्री, (द्रुगति जलादिकमिति । द्रुग्य गतौ +
“द्रुगपधात् कित् ॥” उणा । ४ । ११८ । इति
इन् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्रुगी, स्त्री, (द्रुग + इन् । वा ङीष् ।) कर्ब-
जलौकाः । कच्छपी । इति लिङ्गादिसंज्ञे
अमरभरतौ । काष्ठान्मुवाहिनी । इति द्रोणी-
शब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्फेति । द्रु + गन्धर्धेति कर्त्तरि
क्तः ।) जातमयीभावघृतसुवर्णादि । तत्-
पर्यायः । अवदीर्घम् २ विलीनम् ३ विहतम् ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ शीघ्रम् । (यथा,
महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।

“वायोऽरिताभिः सुमनोहराभि-
र्हताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ।

गङ्गोन्मिभिर्भाद्रमतीभिरिन्द्राः

सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥”)

विद्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । तै, २५ ॥
(यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“जयाश्च स इतवराङ्गुलस्य मार्गं
सुवक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥”)

द्रुतं, स्त्री, (द्रु + क्तः ।) द्रुग्यविषयकशीघ्रगमनम् ।
तत्पर्यायः । औघः २ । इत्यमरः । १ । २ ।
६८ ॥ शीघ्रलयः । इति मधुः ॥ द्रुग्यगीतादौ
द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं करा-
दयोऽत्र । इति भरतः ॥ साङ्गे ।

“इतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।
शिष्याणां सुपरोधार्यं विनश्चितां समाचरेत् ॥”
इति वेदव्यवस्था ॥

(लिप्रम् । यथा, मनुः । ६ । १०२ ।

“अभ्यासातेषु मध्यम्यान् शिष्याञ्चौरानिव
हत् ॥”

क्रियाविशेषणत्वादस्य स्त्रीवत्ता ॥)

द्रुतः, पुं, (द्रवति क उर्ध्वमिति । द्रु + क्तः ।)
द्रुमः । इति धरणिः ॥

द्रुग्यः, पुं, (द्रुग्यस्य नख इव । अर्धज्ञात्वान् अत्र
गत्वाभावः ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचन्द्रवंशीयरानवशिष्यः ।
तस्य कन्या द्रौपदी । पुत्रौ शिशुकिष्कृदुन्मी ।
इति महाभारतम् । (स्त्री, यूपैकदेशः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । २४ । १३ ।

“युनः श्रेयो ऋग्वेदयभीतस्त्रिषु आदित्यं द्रुप-
देषु वडः ॥”

“द्रुपदेषु द्रोः कालस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशे-
षेषु वडः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ काष्ठ-
पादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २० ।

“द्रुपदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ॥”

“द्रुस्तस्त्वस्त्वयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मात्सु-
चानः पृथग् भवन् ॥” इति वेददीपः ॥)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । सा च वैदिकमन्त्रविशेषः ।
यथा, उच्छिष्टस्य चाख्यत्वादिसर्थे आपस्तम्बः ।

“भक्तोऽपि ह्यस्मान्नामनाम्नाः अपयेन वा ।
प्रमादात् स्यादनेन मन्त्रेण तत्र कुर्व्याद्विप्रोद्यमम् ॥
गायत्र्यस्य ह्यस्मात् ह्यपदा वा शतं जपेत् ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥

हमः, पुं, (सप्तदाये हताः शब्दा अपयवेत्यपि
वर्तन्ते इति आयात् हः प्राप्ता विवर्तिः ॥
“दुग्धमो मः ।” ५ । २ । १०८ । इति मः ।)
हमः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २५५ ।)

“निर्भयन् भवेद्यस्य रात्रं बाहुवलाश्रितम् ।
तस्य तद्ब्रूते नित्यं सिध्यमान इव हमः ॥”
पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥
(स्वनामख्यातः किम्युक्तेष्वरः । यथा, महा-
भारते । २ । १० । २८ ।)

“हमः किम्युक्तेष्वपि उपास्यो धनदेश्वरम् ॥”
स्वनामख्यातवृषविशेषः । स तु शिविनामदेव-
स्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव । १ । ६७ । ८ ।

“यस्तु राजन् ! शिविनाम देतेयः परिकीर्तितः ।
हम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भूवि पार्थिवः ॥”
रत्नसूक्तयोगभाष्यतः । कण्वस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ६ ।

“चातुर्भद्रासगर्भः सहृदो हम एव च ॥”
हमनखः, पुं, (हमस्य नख इव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

हमरः, पुं, (इन्द्रियतेनेनेति । ऋ + करणे अप् ।)
कण्टकम् । इति हारावली । ६२ ॥

हमयाधिः, पुं, (हमस्य आधिरिव ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हमशीर्षं, स्त्री, (हमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।)
कुट्टिमभेदः । यथा,—
“कपिश्रीर्षं हमशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः सप्तदाहताः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(हमस्य शीर्षम् इति पिप्लवे वृक्षाग्रम् ॥)

हमश्रेष्ठः, पुं, (हमेषु लक्षणवृत्तेषु श्रेष्ठः ।) ताल-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृक्षश्रेष्ठश्च ॥

हमामयः, पुं, (हमस्य आमयो आधिः ।) लाक्षा ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

हमारिः, पुं, (हमस्य अरिः । वृक्षनाशकत्वात्
तथात्वम् ।) हस्तौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हमाश्रयः, पुं, (हमः आश्रयो यस्य ।) सरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षाश्रितमात्रेषु, वि ॥

हमेश्वरः, पुं, (हमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (हमानां ओषधी-
नामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

हमोत्पलः, पुं, (हमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।)
कर्णिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

द्वयं, स्त्री, (द्वौवृक्षस्य विकारभूतं प्रस्थादि-
परिमाणम् । दु + “माने वयः ।” ४ । ३ । १६२ ।
इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
(पुंलिङ्गेऽपि । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
“सिंह इवास्तामोद्द्वययो विवहः ॥”)

हसन्नकाः, पुं, (हसु सन्नक इव ।) पिपासहृद्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हृह, क व ज निघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-परं-अकं-सेट् ।) निघांस इहानिघा-
चरकमिति विद्वानिवाचः । क, अहृहत् । य,
हृहति कणः साधवे । क, द्रोहिष्यति द्रोह्यति ।
इति दुर्गादासः ॥

हृहः, पुं, (इहति धनादिनाभाश्रया पिबविनाशं
चिन्तयतीति । हृह + “इयुपधश्चेति ।” ३ । २ ।
१३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (द्रोहकारके, वि । यथा, अथर्ववेदे । ७ ।
१०४ । १७ ।)

“नक्तमप हृहा तत्त्वं गृहमाणा ॥”

“या राक्षसी नक्तं राक्षी हृहा द्रोहिण युक्ता ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

हृहणः, पुं, (हं संसारगतिं हृणीति । हन् + अच् ।
“पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति
कालम् ।) जघ्ना । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

हृहिणः, पुं, (हृहति दुष्टेभ्य इति । हृह + “बहु-
लमन्यच्चापि ।” उणां २ । ४६ । इति हन् ।
गुणाभावश्च ।) जघ्ना । इत्यमरः । १ । १ । १७७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २८ ।)

“हृहिणे वृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिना ॥”

हृही, स्त्री, (इहति पित्रे विवाहकालीन-
धनयज्यादिना । हृह + कः । ततो ङीष् ।)
दुहिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

हृ, न ग ण वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्री-क्रां च-उभं-सकं-सेट् ।) न ण, हृणीति
द्रुगते । ग ण, हृणाति हृणीते । इति दुर्गादासः ॥

हृ, पुं, (द्रवति स्रवतीति । हृ + “क्लिप् वचि-
प्रच्छीति ।” उणां २ । ५७ । इति क्लिप् दीर्घश्च ।)
स्वर्गम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥

हृचणः, पुं, (हृचणः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
हृचणः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥

हृणः, पुं, (हृणः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
हृणः । इति कः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

हृक, ऋ ङ खनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-भ्यासं-अकं-सेट् ।) तवर्गहृतीयादिः । रेफ-
युक्तः । इवर्षी । उत्साहो वृद्धिरिति चक्रः ।
औन्नत्यमिति चौरस्वामी । ऋ, अदिमेकत् ।
ङ, द्विकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः ।
खनेनोत्साहः खनोत्साहः । इति केचित् ।
तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

हृक्काणः, पुं, लघ्वत्तीयभागेकभागः । यथा,
हृक्काणः । ज्योतिष्कश्च ।

“सप्रचनवमार्गा ये राशीनामधिपा यज्ञाः ।

ते हृक्काणाधिपा ज्यो हृक्काणाश्च य एव हि ॥”

हृ, खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
अनिट् ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥

द्रोणः, पुं, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + “कृदृजृवि-
भ्रुपृथ्विनिष्ठापिभ्यो नित् ।” उणां ३ । १० । इति
नः ।) आद्रकपरिमाणम् । आद्रकचतुष्टयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिक-
मानम् । तत्पर्यायः । घटः २ कलसः ३ उन्मा-
नम् ४ लखणः ५ अर्मेयः ६ । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥ “द्रोणस्तु खान्याः कलु योद्धृशः ।”
इति लौकावती ॥ (अरबीकाष्ठम् । यथा,
अथर्ववेदे । ६ । २ । ८ ।)

“कृत्वा हि द्रोणे अण्यसेऽने वाणी न कृत्यः ।”
“यु अये कृत्वा कर्मेणा मन्थनरूपेण द्रोणे दुमे
काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्तमण्यसे हि ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्मितकलशः । यथा,
तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।

“प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन् पुनानास ऋच्यन्तो
अभूवन् ॥”

“द्रोणे द्रोणकलश ऋच्यन्त ऋचु गच्छन्तोऽभू-
वन् ।” इति सायनः ॥ हुममयरथः । इति
निरुक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा, अथर्ववेदे । ६ । ४४ । २० ।

“आ ते हवन् हवयो द्रोणमस्युः ।”

“द्रोणं हुममयं रथमस्युः ।” इति सायनः ॥)

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ।
द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्यः । (अयं क्रु-
पाख्यवर्गा आचार्यः । अख्य पिता भरद्वाजः ।
अख्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ ।
१३९ । ६-१६ ।)

“गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति स्थातः सततं संश्रितव्रतः ॥

सोऽभिधेत्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्हाने चरन् पुरा ॥
ददर्शासुरसं साक्षात् वृताचीमाप्नुतान्धविः ।
रूपयौवनसम्पन्ना मदहर्ता मदानसाम् ॥

तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत ।
अपललाभरां दृष्ट्वा तान्धविचकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तद्विद्रोण्य आदधे ॥

ततः समभवद्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥

अभिदेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदामेयमस्त्रमस्त्रविदावरः ॥

अमेस्तु जातः स सुनिस्ततो भरतसत्तम ! ।
भारद्वाजं तदामेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥”

अस्य पत्नी कृपाचार्यभगिनी कृपो पुत्रस्तु
अन्वत्यामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्योधनस्य
पक्षमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् ।
तत्र पूर्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा
पश्चादस्य शरशय्याभ्युत्थानन्तरं एकादश-
दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एव अयम्
युद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सन्मार्गं ऋतु-
कालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते ।
७ । १८६ । ४६-५२ ।

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्मातः कृतं युद्धं समयो निघनस्य ते ॥
नस्यायुधं रक्षे द्रोण ! समीप्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्मे पुनः कर्तुमिहाहंसि ॥

वेदेवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मरतस्य ते ।
 नाशकस्य विश्वेवैष तवैतन्मोपपद्यते ॥
 त्वनायुधममोधिषो ! तिम्र वस्त्रानि श्रान्तये ।
 परिपूर्णं कालस्ते वस्तु लोके क्षमायुधि ॥
 ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अग्नश्चा नरा युधि ।
 यदेतद्दीदृशं विप्र ! हतं कर्म न साधु तत् ॥
 नास्यायुधं रथे चिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं ज्ञयाः ।
 मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्दिनम् ॥”
 अयं हि अमहप्रभृतिभिदत्तो व्यस्तशस्त्रश्च
 दुपदपुत्रेण धृष्टदुष्णेन निहतः । यथा, तत्रैव ।
 ७ । १६० । २२—४० ।

“तस्य तन्निद्रमाश्रय धृष्टदुष्णः प्रतापवान् ।
 सशरं तद्गुर्वोरं संवस्राप्य रथे ततः ।
 खड्गौ रथादवज्जुत्य सहसा द्रोणमभ्यधात् ॥
 हाहाकृतानि भूतानि मातुवांतीतराणि च ।
 द्रोणं तथामृतं दृष्ट्वा धृष्टदुष्णवशं गतम् ॥
 हाहाकारं भृशश्चक्रुरदो धिगिति चाबुवन् ।
 द्रोणोऽपि शस्त्राग्नयुतश्च परमं शान्ममास्थितः ॥
 तथोक्ता योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
 पुराणं पुराणं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
 सुखं किञ्चित्सप्तमान्य विदुष्य उरमयतः ।
 निमीलितानः सन्त्यस्यो निविप्य हृदि धारयाम् ॥
 ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
 स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
 दिवमाक्रामदाचार्यः सङ्घिः सङ्घ इराक्रमम् ।
 द्वौ स्त्रियाविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
 एकाग्रमिव चासीत् ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
 समपद्यद्धारकाभं द्रोणस्य निधने तथा ॥
 निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
 आसीत् किलकिलाशब्दः प्रकटानां दिवौ-

कसाम् ।

ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टदुष्णे च मोहिते ॥
 वयमेव तदात्रात्र पञ्च मातुष्योनयः ।
 योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
 अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारङ्गस्तथा ।
 वासुदेवश्च वार्त्तायो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ॥
 अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
 महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
 ब्रह्मलोकं महद्दिक्षं देवगुप्तं हि तत्परम् ॥
 गतिं परमिकां प्राप्तमजाननो ज्योनयः ।
 नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धं धिपुङ्गवैः ।
 आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
 वितुमार्हं शरत्रातेन्यस्तायुधमश्वकृशरम् ।
 धिक्कृतः पार्थस्तस्मिन् सर्वभूतेः पराज्यत ॥
 तस्य ब्रह्मजमानस्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
 किञ्चिद्वदतः कायाद्विकर्तासिना शिरः ॥”
 “द्रोणमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेभ्यः च सर्वशः ।
 धृष्टदुष्णोऽवधौद्रोणं रथस्थो नरधमम् ॥
 शोणितेन परिक्रमो रथाङ्गमिमरिन्दमः ।
 लोहिताङ्ग इवादिषो दुर्धर्षः समपद्यत ॥”
 दग्धकाकः । इति मेदिनी । श्लो, १७ । (यदुक्तम् ।
 “के श्वं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षसुपागतः ।

रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हाहा के श्व के श्व ॥”)
 दृष्टिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः-
 परिमितजलाशयः । यथा, शूतेन धनुर्भिः पुष्क-
 रिणी । त्रिभिः शूतेर्दीपिका । चतुर्भिर्गोयः ।
 पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति
 जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनाथकः । यथा,—
 “चिद्युते श्राकवर्षे तु चतुर्भिः श्रेष्ठितः क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि सर्वर्षं पुष्करं द्रोणममुदम् ॥
 आवर्त्तो निर्जलो मेघः सर्वर्षश्च बहुदकः ।
 पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्वेतवर्णसुदपुष्पवृक्षविशेषः । चलच्चसिया इति
 चलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
 “ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
 तत्ते दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ॥”

इति स्मार्तकृतदुर्गास्तोत्रप्रयोगः ॥

(श्राकडोपान्तमंतपञ्चतविशेषः । यथा, मातुष्ये ।
 १२१ । ५६ ।

“चतुर्थः पञ्चतो द्रोणो यजौवध्यो महागिरौ ।
 विशाल्यकरणी चैव नृत्तसञ्जीवनी तथा ॥”
 वसुपुत्रविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
 “वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तैर्वा नामानि मे श्रवण ।
 द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽपिर्दिवो वास्तुर्विभा-

वसुः ॥”)

द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः ।
 दाङ्काक इति भाषा । तत्पर्यायः । काकोलः
 २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ । द्रोणः १ अरण्य-
 वायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७
 पलप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव
 गन्धो यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।)
 राज्ञा । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । एषोऽरादित्वात्
 दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।)
 द्रोणदीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + “दुहः
 कप् चञ्” ॥ २ । ७० । इति कप् चञान्तादेशः ।)
 द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्यायः ।

द्रोणदीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ । द्रोणमाना
 ३ द्रोणघा ४ परास्त्रिणी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५५ ॥
 द्रोणमानपयस्त्रिणी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः ङीष् ।) सुद-
 न्नुपविशेषः । गमा इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

खर्वपञ्चा २ कुम्भयोनिः ३ कुम्भिका ४ चित्रा-
 क्षुपः ५ कुम्भा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपञ्जिका ८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपच-

वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुणत्वम् ।

स्वादुत्वम् । रुच्यत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
 संचारकवणत्वम् । आदुपाकित्वम् । शीतकत्वम् ।
 आमकामलाशोथतमकवासजन्तुनाशित्वम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकटुः । इति
 रत्नमाणा ॥ चलच्चसिया इति भाषा । अस्या
 गुणः । कफार्घः कामलाक्रिमिशोथनाशित्वम् ।
 इति राजवल्गुभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्याः ।)
 द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणसुखं, स्त्री, चतुःशतधनुमभ्यो मनोहरधामः ।
 इति हारावली । १२० ॥

द्रोणव्यचः, चि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति ।
 द्रोण + पच + “परिमाणे पचः ।” ३ । २ । ३३ ।

इति खण्ड ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्ता ।
 इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति
 भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्यः ।) भरद्वाज-
 पुत्रः । सः अन्वत्यामपिता जपीपतिः । पाण्ड-
 वानामस्त्रिचातुरक्ष । तत्पर्यायः । द्रोणः २
 गुरुः ३ आचार्यः ४ कौर्त्तिभाक् ५ भारद्वाजः
 ६ कुम्भयोनिः ७ द्रोणाचार्यकः ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (विशेषाववरणस्य द्रोणशब्दे
 दृश्यम् ॥)

द्रोणिः, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + “वह्निश्चिभ्यु-
 रुस्तेति ।” उणां ४ । ५१ । इति निः स च नित् ।)
 द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं, अन्व-
 त्यामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां ऋषीणा-
 मन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।

“अष्टयज्ञस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥”)

द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति ।
 कै + क + टाप् ।) नीलावली । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
 देशविशेषः । काश्यान्वाहिनी । गवादीनी ।

इति मेदिनी । श्लो, १७ ॥ (कलशाकारपात्र-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।

“भरद्वाजस्य च स्मृतं द्रोण्यां मुक्रमयर्हतम् ॥”
 नीलावली । इति शब्दरत्नावली ॥ श्लेष्मदः ।

श्लेकयोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥
 इन्द्रचिर्मिटी । द्रोणीकवणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ नदीविशेषः ॥ इत्युणादिकोषः ॥
 हिंस्रपरिमितम् । १२८ शर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । बाहः २ गोणी ३ । इति वैद्यक-
 परिभाषा ॥

द्रोणीदकः, पुं, (द्रोण्या इव दकं यस्य ।) केतकी-
 पुष्पः । इति हारावली । ६२ ॥

द्रोणीसुखं, स्त्री, (द्रोणीष सुखं यस्य ।) द्रोण-
 सुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीकवणं, स्त्री, (द्रोणीसम्भूतं कवणम् ।) उप-
 कर्णाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्यायः ।
 द्रोणीयम् २ वार्द्धयम् ३ द्रोणीजम् ४ वारिजम्

५ वाङ्मिभवनम् ६ श्रोणी ७ विजृम्भनवनम् ८ ।
अथ गुणाः । पाकेनात्युत्तमम् । अविदाहि-
तम् । मेघनवनम् । शिखरवनम् । मूलनाशितम् ।
अत्यपितलवनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीः, पुं, (द्रुह् + भावे णच् ।) विघोषा ।
अनिष्टचिन्तनम् । तत्पर्यायः । अपक्रिया २ ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१५१ ॥ यथा, कूर्मपुराणे ।
“देवमोहाद्गुरोर्मोहः कोटिकोटिशुभाधिकः ॥”
(द्रुहवधः । यथा, मग्नौ । ७ । ४८ ।

“प्रेम्णं साहसं श्रेष्ठं श्रेष्ठायार्थदूषणम् ।
वाग्दूषणमपि पादस्य श्रेष्ठोऽपि गणोऽष्टकः ॥”
“मोहश्चन्द्रवधः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
श्रीहृत्चिन्तनं, स्त्री, (श्रीहृत् चिन्तनम् ।) परा-
निष्ठचिन्ता । तत्पर्यायः । आपादः २ । इत्य-
मरः । १ । ५ । ४ ॥

श्रीहाटः, पुं, (श्रीहाय अटतीति । अट् + अच् ।)
गाथाप्रमेदः । ऋगुज्ज्वलः । वैकुण्ठव्रतिकः ।
इति मेदिनी । टे, ४६ ॥

श्रीही, [नृ] पुं, (श्रीहीऽख्यस्येति इति । यद्वा,
द्रुह्यतीति णिनिः ।) श्रीहृत् । परानिष्ठ-
चिन्तकः । यथा,—

“मित्रश्रीही क्षतव्रज ये च विन्वासघातकाः ।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥”
इति सविमिरोपाख्यानम् ॥

(यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥

“तच्छ्रुत्वाचिन्तयन्नात्र नूनं श्रीही स एव मे ॥”)

श्रीणायनः, पुं, (श्रीणस्यापत्यम् । श्रीण + णच् ।)
अन्धत्यामा । इति जिह्वाकाशेषः ॥

श्रीणिः, पुं, (श्रीणस्यापत्यम् । श्रीण + णच् ।)
अन्धत्यामा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।

“आहत्य तु महाबाहुयुतो श्रीणिस्ततो हयान् ॥”
अयं हि एकोनविंशद्व्यपरायुगस्य चासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २३ ।

“एकोनविंशत्संक्रान्ते श्रीणिर्चासो भविष्यति ॥”)

श्रीणिकः, ऋ, (श्रीणस्य श्रीणपरिमितबीजस्य
वायः इति । श्रीण + “तस्य वायः ।” ५ । १ ।
४५ । इति ठक् ।) श्रीणपरिमितबीजवपनयोग्य-
क्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥ (श्रीणिः श्रीतः ।
निष्कादित्वात् ठक् । श्रीणश्रीतः ॥ श्रीणं श्रीण-
परिमितद्रव्यं पचतीति । श्रीण + “संभवत्यव-
हरति पचति ।” ५ । १ । ५२ । इति ठक् ।
श्रीणपाचकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥)

श्रीपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । द्रुपद + अच् ।
श्रीप् ।) द्रुपदराजकन्या । तत्पर्यायः । पाञ्चाली
२ छण्डा ३ खैरिणी ४ निखयौवना ५ वेदिजा
६ याज्ञसेयी ७ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७४ ॥
अस्याः पञ्चस्वामिकारणं यथा,—

वह्निस्वाय ।

“अथ राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं कुरु ।
सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः ।
दुर्निवार्यः प्राक्तनेन जानकी च हरिष्यति ॥

राम उवाच ।

सीतां दृष्ट्वा त्वं गच्छ ह्यावाधैव तु तिष्ठतु ।
कलत्रवर्जनं कर्मे सर्वेषां कुरुष्विति ॥
सीतां दृष्ट्वा प्रययौ रक्षणी च कुताग्रनः ।
सीतायाः सहस्रीं ह्याया तस्मै श्रीरामसन्निधौ ॥
सा च ह्याया कृता पूर्वं रावणेन बलीयसा ।
समुद्धार तां रामो निहन्त तं स्वान्वयम् ॥
वह्नी परीक्षाकाशे च ह्याया वह्नी विवेकः ॥
अभिज्ञायाश्च संरक्ष ददौ रामाय जानकीम् ॥
सा च ह्याया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे ।
तपश्चकार दिव्यं शतवर्षं च मूलिनः ॥
वरं दृष्ट्वा भजे ! तसुवाच शङ्करश्च ताम् ।
उवाच सा शिवं यथा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ॥
पतिर्विह्वलः पञ्चधा सा वरं वने चिन्तयन्तम् ।
सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टकास्यै शर्वो वरं ददौ ॥

महारेव उवाच ।

साञ्चि ! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिर्विहीति आकुला ।
पञ्चेन्द्राश्च शरैरंशं भविष्यन्ति प्रियास्तव ॥
ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाकवाः ।
सा च ह्याया श्रीपदी च यशस्कृत्समुद्भवा ॥
कृते युगे वेदवती चेतायां जनकात्मजा ।
ह्यापरे श्रीपदी ह्याया तेन कृष्णा जिह्वाययी ॥
वेणवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्णिता ।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविष्यति ॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे ।
पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ॥
तसुवाच स्वयं माता दृष्ट्वा आलम्भिः सह ।
श्रुत्वोर्वरेण पूर्वञ्च परञ्च मातुराश्रया ॥
श्रीपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाकवाः ।
चतुर्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाकवाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५
अध्यायः ॥

इन्द्रं स्त्री, (इन्द्रं एषोदरादित्वात् वस्य लोपः ।)
मिथुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो इन्द्रो महाभियक्तौ । “इन्द्रं रक्षस्य-
मयादावचन-युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभि-
यक्तिषु ।” ८ । १ । १५ । इति विश्वस्य द्विव-
चनं पूर्वपदस्याम्भावोऽलक्ष्योत्तरपदस्य नपुंस-
कत्वञ्च निपात्यते ।) रक्षस्यम् । कलहः ।
(यथा, हितोपनिषे । ३ । ३२ ।

“शतं दद्यान् विवेदेदिति प्राज्ञस्य लक्ष्यम् ।
विना हेतुमपि इन्द्रमेतन्मूर्खस्य लक्ष्यम् ॥”
मिथुनम् । (यथा, रघुः । १ । ४० ।

“परस्परान्विषादश्चमदूरोऽभितवर्त्तमानः ।
नृगद्वन्द्वे पु पञ्चमनौ स्वप्ननावहृदश्च ॥”)

युग्मम् । इति मेदिनी । वे, १० ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३७ । १५ ।

“इन्द्रमुद्भूतं पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥”
श्रीतीक्षादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।

“सर्वभूतिनिर्वृतिकरे निवससुपैति
न इन्द्रदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥”
दुर्गम् । (अत्र पुंस्त्वमपि ।) अथ इन्द्रयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं न हि बलं इन्द्रमेव बलं बलम् ।
अप्यव्ययवाम् राजा स्थिरो इन्द्रवज्राक्षवेत् ॥”
तथा च ।

“एकः शतं बोधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दृष्टवह्नासि तस्माद्दुर्गे विशिष्यते ॥
अलक्षितं लक्षितञ्च तत् पुनर्दिविधं भवेत् ।
यद्वैवक्षितं इन्द्रं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ।
अलक्षितमिदं श्रेयं दुर्लभमिरभूतञ्चाम् ॥
प्राकारपरिखारस्यसंभयं यद्वैवेदिह ।
लक्षितं नाम विज्ञेयं लक्षणलक्षणं वैरिणाम् ॥”
तत्रालक्षितमिन्द्रयुक्तिर्यथा,—

“अत्युच्चविस्तीर्णाग्ररा दुरारोहः सकाशः ।
सजलाश्रयसम्भारभोग्यप्रयसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो इन्द्रः पर्वताख्यो महीशुणाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु च वसिताः ॥
तत्राधो भूपदेशो यो नदीइन्द्रः स उच्यते ।
यद्वैवक्षिरकासीनं दुर्लभं विविदिनादिकम् ॥
तत्राध्वरविता भूमिर्देवत्वोपतिष्ठति ।
वनइन्द्रमिति श्रुतां यथापूर्वं महत्तरम् ॥”
लक्षितमिन्द्रयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गङ्गानो-
दकाः ।

तस्य मध्ये महीपालः लक्षितं इन्द्रमारभेत् ॥
गङ्गेरलक्ष्मा विस्तीर्णा गङ्गीराः पूर्वावारयः ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुवादसः ॥
विशालशालं सुवनं बहुकण्टकिसङ्घटम् ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम् ॥
अधोऽधोवधमानोऽपि कन्दरोऽलक्षणं सवन् ।
इन्द्रत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूशुणाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवस्योपरि कन्दरम् ।
तत्रजलप्रतद्वेष्टत्वात् जलइन्द्रं तदुच्यते ॥
एषामभावे निवस्य भूपदेशस्य बन्धनात् ।

यथासु प्रवते वारि जलइन्द्रं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं इन्द्रमाचरेत् ।
आश्रित्य लक्षितं इन्द्रं बलवद्भैरवो दिशि ॥
अन्यत्र लक्षितं इन्द्रं कृत्वा नरपतिर्वसेत् ।
रथपतिर्वेदा वैरी स्थलइन्द्रं तदाचरेत् ॥
गजान्वनाथश्चैवैरी जलइन्द्रं तदाचरेत् ।
गिरिइन्द्रं हपः सेवेत् यस्य स्वार्द्धविधो रिपुः ॥
सर्वो हि विविधो युद्धः समासादुपदिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोवसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः ।

तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
“सप्तवेशापसरणं इन्द्रसुतमसुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिष्याल्लेख न तादृग्वहमाश्रयेत् ॥
धनुर्इन्द्रं महीइन्द्रं गिरिइन्द्रं तथैव च ।
मनुष्यइन्द्रसंसर्गं वरइन्द्रञ्च तानि घट् ॥”
अन्ये तु ।

“न इन्द्रं इन्द्रमित्याहुर्योद्धइन्द्रं प्रकीर्णितम् ।
योद्धुमूर्खं हि यत् इन्द्रं नृतकायसमं हि तत् ॥”

इयाभिः

अथान्यथापि ।

“यावत् प्रमाणं नगरं हि राशौ
ततो भवेत्तममध्यमानम् ।
त्रिंशत्तद्वर्गाद्युत्तरेण
चिदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गसु ।

“यद्व्यतिविधं इन्द्रं प्रीयते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशिषतः ॥
अन्येषु देवाद् भिन्नेषु मन्त्रद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मन्त्रद्वन्द्वं हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकार-
कम् ॥”

भोजसु ।

“यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरानं तद्वन्तुत्तमं विदुः ॥”

इति भोजराजस्ततयुक्तिकव्यतरः ॥

इन्द्रः, पुं, (इन्द्रो ह्यै सहाभियक्तौ इति । निपा-
ननात् साधुः । चार्थे इन्द्र इति निर्देशान्
पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां
समासः । वीपदेनेनास्य चवंशा लता । न
इतरेतरयोगसमाहारमिदं द्विधा भवति । इत-
रेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेष-
शब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो
यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्-
त्वचम् । अत्र संहृतेरेकात्वादेकवचनं नित्य-
कौशलिङ्गत्वञ्च भवति । इति सुगबोधम् ॥
(यदुक्तं, — [भावः ॥”

“इन्द्रो हि गुरपि चार्हं मद्यये नित्यमल्यो-
द्धरः, पुं, (इन्द्रेन चरतीति । चर + क्तञ् ।)
चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥
(यथा, रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्तेशोभा नतनाभिकान्ते-
र्भद्रो भुवो इन्द्रचराः क्षणानाम् ।
जातानि कृपावधोपमाना-
न्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥”

इन्द्रचारी, [नृ] पुं, (इन्द्रेण चरतीति । चर +
गिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

इन्द्रजः, पुं, (इन्द्रात् जायते इति । जन + क्तः ।)
हिदीयजरीगः । इति निदानम् ॥ कलहा-
ज्जाते, वि ॥

इयं, स्त्री, (इयं अवयवी यस्य । द्वि + “संख्याया
अवयवे तयम् ॥” ५ । २ । ४२ । इति तयम् ।
“द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा ॥” ५ । २ । ४३ ।
इति तयस्यायज् ।) इयात्मकम् । दुइ इति
भावा । तत्पर्यायः । उभौ २ इौ ३ युगलम् ४
द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ इन्द्रम्
९ युगम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥

इयाभिः, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽभिर्यञ्च ।) दृष्टभेदः ।
राशिता इति भावा । तत्पर्यायः । पाठो २
बुद्धाभिः ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इयातिगः, वि, (इयं अतिगच्छति अतिक्राम-
तीति । अति + गम + क्तः ।) रणक्षमोगुण-
गुणः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥
इाः, [र] स्त्री, (इारयतीति । इ वरणी + क्तिन् +
वाङ्मुक्तत्वात् क्तिप् ।) इारम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१३ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।

“इारि द्युतया न्ययः कुर्वन्
मैत्रेयमासीनमगाधनोधम् ॥”)

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेत्सुक्तिरिति
ज्ञानशास्त्रम् ॥

इाःस्थः, पुं, (इारि तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।)
इारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३४ ।

“ब्राह्मणेः सत्त्ववर्धुर्ह्ये इारपालो निरूपितः ।
स कथं तदुद्ये इाःस्थः सभासं भोक्तुमर्हति ॥”
नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

इाःस्थितः, वि, (इारि स्थितः ।) इारपालः ।
इत्यमरकोषशब्दरत्नावली ॥

इाःस्थितदर्शकः, वि, (इाःस्थितः सन् पश्यतीति ।
इय् + क्तुल् ।) इारपालः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

इाःस्थितदर्शी, [नृ] वि, (इारि स्थितः सन्
पश्यतीति । इय् + क्तिन् ।) इारपालः । इति
भरतधृतरभसः रमानायकम् ॥

इाचत्वारिंशत्, स्त्री, (इाधिका चत्वारिंशत् ।
द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति
आकरणम् ॥ ४२ वेद्याल्लिङ्ग इति भावा ॥

इात्रिंशत्, स्त्री, (इाधिका त्रिंशत् । “इारुनः
संख्यायामिति ॥” ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।)
इाधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाञ्च । ३२
वज्रिण इति भावा । यथा, इात्रिंशत्प्रसवे नार्या-
चतुस्त्रिंशद्गमे वृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

इात्रिंशदचरी, [नृ] पुं, (इात्रिंशदचराणि सन्ति
अत्र । वाङ्मुक्तत्वात् इनिः ।) यन्त्रः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

इात्रिंशलक्षणीयः, पुं, (इात्रिंशलक्षणीयः ।)
महापुरुषः । इति शब्दार्थकव्यतरः ॥ तल्लक्ष-
णानि यथा,—

“रागः सप्तसु हन्त यद्विषयि शिरीरङ्गेष्वलं
तुङ्गता

विस्तारस्त्रिषु खञ्जता त्रिषु तथा गम्भीरता
च त्रिषु ।

दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रेक्ष्यते
सूक्ष्मता

इात्रिंशदरक्षणः कथमसौ गोपेयु सम्भा-
व्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिरसानन्दतन्त्रिः ॥

“राग इति । श्रीमद्ब्रह्मण्यं प्रति कल्पयितुं सव-
यसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त-
पादकरमलतास्वधरौष्ठनिजागलेषु यदसु वचः-
स्त्वन्मखनाधिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाट-
यदसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्गामेहनेषु । पुनस्त्रिषु नाभि-
स्वरसत्वेषु । पञ्चसु नासासुवनेष्वङ्गनासुषु ।
पुनः पञ्चसु लक्ष्मेश्वरोमदन्ताङ्गुलिपर्वसु ।
तथैव महापुरुषलक्षणे सासुदकपञ्चप्रसिद्धेः ।
इात्रिंशदचराणि तल्लक्षणयोगैः अन्येभ्योऽपि
अङ्गानि लक्ष्ययानि यस्य सः गोपेयु कथमिति
भगवद्भवतारादिषु अष्टौतादृशत्वाभ्युपगमादिति
भावः ।” इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गम-
सङ्गमगीनाम्नी टीका ॥

इादश, [नृ] वि, (इाधिका दश । “इारुन इति ।”
६ । ३ । ४७ इति आत्वम् ।) इाधिका दश । १२
वार इति भावा । इादशसंख्या तत्संख्येयाञ्च ।
अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः ।
इति आकरणम् ॥ इादशवाचकानि यथा ।
सूर्यः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः ४ गुह-
बाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७ राज-
मङ्गलम् ८ इति कविकल्पलता ॥

इादशः, वि, (इादशानां पूरकः । “तस्य पूरके
षट् ।” ५ । २ । ४८ इति षट् ।) इादशानां पूरकः ।
इति आकरणम् ॥ वारद इति भावा । (यथा,
मनुः ।

“गर्भाष्टमेऽन्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भाष्टकादष्टे राशौ गर्भाञ्च इादशे विभजः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।
“इादशस्त्राशनश्चादौ यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥”

इादशकरः, पुं, (इादश करा भुजा यस्य ।) इह-
स्थितः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ कार्तिकेयञ्च ॥

इादशपञ्चकं, स्त्री, (इादश अक्षराणि पञ्चाणि इव
यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—

“पितामहोऽपि तं पुत्रं सार्धं सद्दिनये रतम् ।
सन्तकुमारं प्रोवाच योमं इादशपञ्चकम् ॥
श्रित्वाचंख्यम् अकारं मेवोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पञ्चकं स्मृतम् ॥
नकारः शिरसि प्रोक्तो दृष्योऽस्य शिरसि स्थितः ।
व्येष्टमासश्च तत् पञ्च द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
मोकारो भुजयोर्धुम्नं मिथुनं तत्र संस्थितः ।
मास आषाढनामा च तृतीयं पञ्चकं स्मृतम् ॥
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः आश्विन इत्युक्तस्तुर्थं पञ्चकं स्मृतम् ॥

गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंही वसति तत्र च ।
मासो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पञ्चकं स्मृतम् ॥
वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्विनी नाम षष्ठं तत्पञ्चकं स्मृतम् ॥
तेकारमन्त्रनामश्च तुलाराशिस्तत्रायः ।
मासश्च कार्तिको नाम सप्तमं पञ्चकं स्मृतम् ॥
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च षष्ठिकः ।
मासो मार्गशिरो नाम त्वष्टकं पञ्चकं स्मृतम् ॥
सुकारो जघनः प्रोक्तस्तत्राष्टकं धनुर्धरः ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्तितम् ॥
दैकारश्चोरयुगलं मकरोऽयञ्च संस्थितः ।
मासो निगदितो मासः पञ्चकं दशमं स्मृतम् ॥
वाकारो जातुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः ।

द्वादशी

पञ्चकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशसुतमम् ॥
 पादौ यकारो मीनो हि स चेत्ते वसति सुते ।।
 इदम् द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ॥
 द्वादशारम्भतया चक्रं यमाभिहितुजन्तया ।
 विष्णुहन्त्रेकमूर्तिश्च तपोक्तः परमेश्वरः ॥
 एतत्तपोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपञ्चकम् ।
 यस्मिन् ज्ञाति मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
 इति वामनपुराणीयपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
 द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि
 यस्य । वडाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षयः किरणानि यस्य ।
 ब्रह्मस्यति । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मातृस्ये ।
 १२७ । ५५ ।
 “लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्न तस्य वै ।
 ब्रह्मत् द्वादशरश्मीकं हरिद्राभस्तु वेधसः ॥”)
 द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविधेषु अक्षिणी यस्य ।) ब्रह्मः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनु-
 चरविशेषः । यथा, महाभारते । ६।४५।५६ ।
 “एकादशो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)
 द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य ।
 तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयक-
 मन्त्रविशेषः । यथा,—
 “नमो भगवते वासुदेवायोज्जारपूर्वकम् ।
 महामन्त्रमिमं प्राब्रूस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥
 द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्मादिविषयान्
 आख्यातीति । स्या कथने + कः ।) ब्रह्मः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाण-
 मस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यायादेः ।” ५ ।
 ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ८४ ॥
 द्वादशात्मा, [नृ] पुं, (द्वादश आत्मानो नृर्नयो
 यस्य ।) सूर्यः । (यथा, महाभारते । १।१।२६ ।
 “द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पिता-
 महः ॥”)
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥
 द्वादशाक्षः, [स] पुं, (द्वादशवर्तपर्यन्तं आयु-
 यस्य ।) कुकुरः । इति शब्दमाणा ॥
 द्वादशाक्षिः, [स] पुं, (द्वादश अक्षींषि किर-
 णानि यस्य ।) ब्रह्मस्यति । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । १२ ॥
 द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्वात् ङीप् ।) तिथि-
 विशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा ।
 सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
 “त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
 द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
 एताग्रभो भवेद्दयस्तु द्वादशां तत्परायणः ।
 स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
 मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १

द्वादशी

पौषो कूर्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३
 फाल्गुनी रुद्रिद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५
 वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठ्यी राम-
 द्वादशी ७ आषाढी लक्ष्म्यद्वादशी ८ आवणी
 बृहद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी
 पद्मनाभद्वादशी ११ कार्तिकी नारायणद्वादशी
 १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे
 महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥
 अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
 “वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
 तस्यां श्रौतजतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
 इयं पिपीतकद्वादशी । अथ ।
 “वह्नीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नारदीयुता ।
 पतङ्गोपासनायेह वडग्रामाहुरपोषणम् ॥
 एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोविधः ।
 उपासनाय द्वादशां विष्णोर्यद्वदितं तथा ॥”
 इति भविष्यपुराणिन एकादशपवासानन्तरं
 द्वादशां विष्णुपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि
 तथा व्यवहरन्तीति नाम युग्मादरः । द्वादशी-
 चये तूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं
 पूर्ववचनोक्ता वह्नीयुता सप्तमी ॥ आषाढादि-
 द्वादशीषु श्रयणादिकम् ॥ * ॥
 अथ अवयवद्वादशी ।
 सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
 ‘द्वादशी अवयोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
 बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।
 तत्सुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
 उभयदिने तस्मात्ते तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
 ‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यान्विता विभो ।
 सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तेषु मानवैः ॥’
 इति स्कान्दात् ॥
 यदा त्वेकादश्यामेव अवयवा तदा तामुपवसेत् ।
 तथा च नारदः ।
 ‘याः कार्त्तिकतिथयः प्रोक्ताः पुराणा नक्षत्र-
 योगतः ।
 तास्मेव तद्भूतं कुर्यात् अवयवद्वादशीं विना ॥’
 भविष्योत्तरेऽपि ।
 ‘एकादशी यदा तु स्यात् अवयवेन समन्विता ।
 विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
 तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
 तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संशयः ॥
 विशेषेण महोपास । अवयवं वर्द्धते यदि ।
 तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लक्षयेत् ॥’
 तिथिचयेण एकादशीतिथिचयेण भोक्तव्यं
 द्वादशां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुद्वादशी-
 मित्यादि । यदा त्वेकादशपवासदिने अवयवं
 नास्ति परदिने द्वादशां अवयवं तदोपवासद्वय-
 माह ब्रह्मवैवर्ते ।
 ‘एकादशीसुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥’
 अत्र अयमाभि व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्भूतान्तर-
 मिति स्मृतेः ॥ पारवस्याकारेण पूर्वोपवासा-

द्वापरः

समाप्तावुपवासानन्तररम्भे विधिलोपो न भवेदि-
 त्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासा-
 सामर्थ्यं तु अवयवद्वादशैवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
 ‘वरमेकादशीं शुक्ला द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पूर्वोपवासं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुहन्त्रेण संयुताम् ।
 एकादशुद्धं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
 द्वादशपवासः कान्यः । तथा च मार्कण्डेय-
 पुराणम् ।
 ‘द्वादशसुपवासेन शुद्धात्मा हृत् । सर्वशः ।
 चक्रवर्त्तिवमतुलं संप्राप्नोत्यनुत्तरीं भिषम् ॥’
 कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्मथरा । “तथा च
 भविष्यमत्स्ययोः ।
 ‘अथयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।’
 इत्यादिवचनात् ॥” इति तिथिसत्त्वम् ॥ * ॥
 “अग्रहायणशुक्लद्वादशी अश्विद्वादशी । तत्रो-
 पोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽश्वत्थद्वादशां विष्णुं
 पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
 यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवत्रीहिपूर्यपात्रं
 गृहीत्वा ।
 ‘ॐ सप्तलक्षस्तु यत्किञ्चिन्नया खल्वन्नतं क्षतम् ।
 भगवन्स्त्वत्प्रसादेन तदखल्वस्मिहास्तु मे ॥
 यथा खल्वं जगत् सर्वं तमेव पुरुषोत्तम ॥
 ततोऽखिलान्यखल्वानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
 इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ॥” इति लक्ष्म्यचन्द्रिका ॥
 भैमीपरद्वादशी वटतिलाक्षरणम् । यथा विष्णु-
 धर्मोत्तरे ।
 “नृगश्रीर्वै शशधरे माघे मासि प्रजापते ।।
 एकादशां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादशां वटतिलाक्षरं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
 तिलस्त्रायी तिलोदनी तिलहोमी तिलोदकी ।
 तिलस्य दाता भोक्ता च वटतिली नाचक्षीदति ॥
 सक्तु वटतिली भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 त्रिंशद्वसहस्राणि स्वर्गलोकं महोपयते ॥”
 अथ गोविन्दद्वादशी ।
 “फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्चे द्वादशी यदि ।
 गोविन्दद्वादशी नाम महापासकनाशिनी ॥”
 अथ गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
 “महापासकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
 गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर नाह्वि ॥”
 इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥ * ॥
 अथ द्वादशीजातफलम् ।
 “बहुप्रजः सर्वजनानुरागी
 भूपालमान्यस्तितिथिप्रियः स्यात् ।
 चेत् द्वादशी यस्य जनस्य हतौ
 प्रवासहीनो व्यवहारस्तथा ॥”
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥
 द्वापरः, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्पर आशक्तः
 इत्यर्थः । पृथोदरादित्यात् साधुः ।) सन्देहः ।
 (द्वौ सत्यमेतादृशौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) बुध-
 विशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १६१ ॥ तद्बुध-
 परिमाणं यथा,—

हापरः

“अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मातुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम् ॥”
८६४,००० ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र चेतायुगे क्षीये हापरं प्रतिपद्यते ॥
हापरादौ प्रजानां सिद्धिस्तथायुगे तु या ।
परिहृते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रश्रयति ॥
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।
लोभो भृतिर्नैविगयुद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्च वर्षाणां कर्म्मणाश्च विपर्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते हापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्म्मोऽस्ति स चेतायां प्रवर्तितः ॥
हापरे आकुलो भूत्वा प्रगच्छति कलौ पुनः ।
वर्णाणां हापरे ध्वंसः संक्षीयन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधस्तुपद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्वैतत्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाने मतिर्भेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तेऽपीनां विभ्रमेण तु ।
ततोऽदृष्टिर्विभिन्नैस्तेः क्षतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संक्षुब्धस्तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते हापरे त्विह ।
वेदश्चैकस्तुर्द्धा तु व्यस्यते हापरारिषु ॥
अविपुलैः पुनर्भेदाद्भियन्ते दृष्टिर्विभ्रमैः ।
मलज्जाश्रयविद्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः ॥
संहिता जग्यजुःसाखा संहितास्तैः श्रुतिर्निभिः ।
सामान्याद्देवताश्चैव दृष्टिभिर्भेदः कश्चित् कश्चित् ॥
आश्रयं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्तै वै केचित्तत्र प्रत्यवस्थिताः ॥
हापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नार्थैस्तेः सुदर्शनैः ।
गवमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्देधं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः क्षतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्यवस्य प्रस्थानेर्वहुधा आकुलीकृतम् ॥
तथेवाध्वर्यवा साखां विकल्पेः स्वस्य संक्षेपैः ।
आकुलो हापरेष्वर्थैः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
हापरे सविहृतास्ते वेदा गच्छन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति हापरे पुनः ॥
अदृष्टिर्मरणश्चैव तथैव आध्वपदवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभेदः खेनिर्वेदो जायते ततः ।
निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखं मोक्षविचारया ।
विचारयायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽनरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्ज्येदविकल्पाश्च अज्ञानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्राविकल्पाश्च हेतुशास्त्राविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
हापरेष्वभिपक्षेण मतिर्भेदास्तथा वृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा लक्ष्णादात्मैः प्रसिध्यति ॥
हापरः सर्वभूतानां कायकेशपुरस्कृतः ।

हारका

लोभो भृतिर्नैविगयुद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामदेवौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा वृणाम् ।
निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्धा तु पादतः ॥
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्म्मस्य हापरस्य तु ।
तथैव सन्धापादेन कश्चास्तस्य प्रतिष्ठितः ॥”
इति मतस्यपुराणे १२० अध्यायः ॥
हापरयुगं, क्षौ, (हापर एव युगम् ।) तृतीय-
युगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । “भानुज्वालयो-
दया गुरुवासरे हापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अव-
तारद्वयम् । कृष्णवृद्धौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् ।
नैमिषारण्यं तीर्थम् । नाङ्गीक्षो ब्राह्मणः ।
रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानव-
देहः । सहस्रान्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् ।
इति हापरयुगस्य लक्षणम् । हापरयुगान्दाः
८६४,००० । हापरयुगस्य राजानः शास्त्र-
विराट्संघजलकसंघजमयूरध्वजवज्रवाहन-
रक्ताङ्गद्वारासन्धद्वयोर्धनशुद्धिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रजापौ चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् हापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकवृक्षनाम ।
हरि ! सुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द सुकुन्द शूरे ।
यज्ञेश्व नारायण लण्य विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश्व ! रक्ष ॥”
इति सुद्राङ्कितपञ्जिकातः संयुहीतम् ॥
हापरयुगाद्या, क्षौ, (हापरयुगस्य आद्या आर-
म्भिका निधिः ।) हापरयुगारम्भतिथिः । सा च
गौणभानुज्वालयोदया । तत्प्रमाणं युगाद्या-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
हारं, क्षौ, (हरति निर्गच्छति यद्वाभ्यन्तरादने-
नति । हृ + घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः ।
इति मेदिनी । रे. ४८ ॥ आद्यस्य पर्यायः । हाः
२ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥
वारकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
“यद्दिग्वा शुभं दारं आकारस्य यदस्य च ।
व मध्यदेशे कर्म्मणं किञ्चिद्गुणाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजम्भखण्डम् ॥
हारकः, पुं, (हारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति
शोभते इति । कै + कः ।) हारका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हारकण्टकः, पुं, (हारस्य कण्टक इव ।) कवा-
टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हारका, क्षौ, (हारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रती-
हारेण कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् ।)
खनामग्यातपुरी । तत्पर्यायः । हारावती २
हारवती ३ वनमालिनी ४ हारिका ५ अवि-
नगरी ६ हारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
“सत्यं प्रेषयामास हारकां हारमालिनीम् ॥”)
तस्या निर्माणप्रकारो यथा,—

हारका

श्रीलङ्का उवाच ।

“हे सप्तम महाभाग ! स्थलश्च शतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थं पञ्चाहास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो विष्णु लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयं सर्वेषां कमनीयं योषिताम् ॥
वाञ्छितं चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्वेषामपि स्मार्तानां परं परमभीष्टितम् ॥
दिवानिशं स्वगच्छेत् ! सविधौ विश्वकर्म्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्माति हारकाम् ॥
विश्वकाच उवाच ।
हारकाश्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ! ।
कथयस्व महाभाग ! निर्माणक्रममीश्वर ! ॥
भगवानुवाच ।
शतयोजनपर्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतेरिन्द्रनीलेरनुत्तमैः ॥
रत्नकैः पारिभ्रैश्च पालकैश्च स्वयन्तकैः ।
गन्धकैर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्यकान्तादिभिश्चैव पुत्रैश्च स्फटिकाकृतैः ।
हरिदणैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरैस्तुलैश्च वै ॥
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिमबीजरूपकैः ।
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कण्ठलाकारैरुज्ज्वलैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णाभैस्तप्तकाश्चनसत्तमैः ॥
स्वर्णमूल्यशतगुणैरीवद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यद्दोषं यच्च यद्युक्तमीप्सितम् ।
मणोर्ना हरणश्चैव यत्तत्संघा हिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्माणपूर्वकम् ।
यश्चैव मत्तभिर्लोकैः कुर्वेत्प्रतिरतेरपि ॥
वैतालकान्तैः कुष्माण्डकान्तैः शङ्खयोजितैः ।
दानवैर्जम्बरयोभिः शैलकन्यानिर्जोजितैः ॥
कुरु दिव्यं पत्नीनां सहस्राणाञ्च गोदृशं ।
अन्यपत्नीजनस्यापि चाद्याधिकशतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तसुचैः प्राकारवेष्टितम् ।
युक्तं दादृशवारश्च सिंहहारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चिचैर्विचिचैश्च लज्जिमैश्च कवाटकैः ।
निविष्टवस्तरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चक्रवर्धं प्राङ्गणञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणामन्येव च ॥
सर्वप्रसिद्धं नित्यसुखसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्वतोभद्रं वसुदेवस्य मतुपितुः ॥
कथितः लोकप्रियार्थं कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
शुभक्षणं चाप्यधुना गच्छ वत्स ! यथासुखम् ॥
विश्वकर्म्मो हरिं नत्वा जगाम पत्तिष्ठा सह ।
सुसुप्तस्य समीपं वटमूलं मनोहरम् ॥
सुखाप तत्र नक्तञ्च कारुण्यं पत्तिष्ठा सह ।
स्वप्ने हारवतीं रम्यां ददर्श गरुडस्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितः कारुः लङ्घ्येन परमात्मना ।
तदेव लक्षणं सर्वं ददर्श नगरे सुने ! ॥
कारुं हसन्ति स्वप्ने च सर्वे ते शिष्यकारिणः ।
गरुडं गरुडाख्यं वलवन्तश्च पत्तिष्ठः ॥
बुद्धा ददर्श गरुडो विश्वकर्म्मो च कञ्चितः ।

हारस्थः

अतीव हारकां रम्यां श्रुतयोजनविस्तृताम् ॥
ब्रह्मादीनाञ्च नगरं विनिज्य च विराजिताम् ।
तेजसाच्छादितां सुख्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच ।

पैलकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं हारकापरम् ।
सर्जतीर्थपरा श्रेष्ठा हारका बहुपुण्यदा ॥
यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखल्वनम् ॥
दानञ्च हारकायाञ्च आहूञ्च देवपूजनम् ।
चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्ग्वखण्डम् ॥

हारकेशः, पुं, (हारकाया नगर्यां ईशः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हारदातुः, पुं, (हारं ददातीति । दा + तुन् ।)
वरदातुः । भूमौचदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥

हारपालः, वि. (हारं पालयतीति । पालि +
“कर्मण्यनु ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) हार-
रक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रतीहारः २ दाःस्थः ३ दाःस्थितः ४
दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वंचधारकः
६ द्वौःसाधिकः ७ वर्तकः = गर्वाटः ८
दण्डवाची १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हारस्थः
११ चत्ता १२ हारपालकः १३ दौवारिकः १४
वैजो १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
दृश्यम् ॥

हारपालकः, पुं, (पालयतीति कृत् ।) हाराणां
पालकः । यद्वा, हारपाल + स्वार्थे कन् ।) हार-
पालः । इति शब्दरत्नावली ॥

हारपिण्डी, स्त्री, (हारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।)
देहली । इति जटाधरः ॥

हारबलिभुक्, [ज] पुं, (हारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति ।
भुज् + क्तिप् ।) वक्तुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हारयन्त्रं, स्त्री, (हारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी
समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः । ४।७२ ॥

ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥

हारवती, स्त्री, (हाराणि सन्धयन् । यद्वा, चतु-
र्वर्णानां मोक्षहाराणि सन्नि व्यजेति । हार +
मत्तुप् । मत्तु वः ।) हारका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।

“कृतां हारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
तथा च तत्रैव,—

“चतुर्गामपि वर्णानां यच्च हाराणि सर्वतः ।
अतो हारवतीमुक्ता विहङ्गिस्तत्त्ववेदिभिः ॥”

इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अथ भगवती
रक्षिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभावते ।
७ । ३० । ६६ ।

“रक्षिणी हारवत्यान् राधा वृन्दावने वने ॥”

हारस्थः, पुं, (हारे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) हार-
पालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ॥ (हार-
स्थिते, वि । यथा, कथासरित्सागरे । १८।११६ ।

“सुप्ते च तस्मिन् हारस्थो जागरामास स
दिजः ॥”)

दिः

हारावती, स्त्री, (हाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः
सन्धयन् । हार + मत्तुप् मत्तु वः । निपातनात्
पूर्वदीर्घश्च ।) हारका । इति हेमचन्द्रः । ४।४६ ॥
“अथोद्या मथुरा भाषा काशी काशी अव-
निका ।

पुरी हारावती चैव सप्तिता मोक्षदायिकाः ॥

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गम्यन्ते कदाचन ।

पुरी हारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥

सुक्तिदा एताः श्रद्धाञ्च एकञ्च गमिताः सुरैः ।

यानि यानि च सेवायि काशीप्राप्तिकराणि
वट् ॥”

इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

हारिकः, पुं, (हारं पालयन्नाख्यस्येति ठन् ।)
हारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।

“यो मूर्खं लौलासम्पन्नं राजहारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावाद् विप्रेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”)

हारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि हाराणि सन्धयत्या-
मिति । ठन् टाप् च ।) हारकापुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥

हारी, [न] वि, (हारं पालयत्याख्यस्येति इनिः ।)
हारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । १० ।

“हारिणं तापसा ऊच राजानञ्च प्रकाशय ॥”)

हारविंशतिः, स्त्री, (द्व्यधिका विंशतिरिति । “द्व्यष्ट-
संख्यायामबहुव्रीह्यश्रीत्योः ।” ६ । ३ । ४७ ।
इति आतृप्रत्ययः ।) द्व्यधिकाविंशतिः । इति
आकरग्रन्थम् ॥ वादश्च इति भाषा । (यथा,
महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।

“कर्णो द्व्यविंशतिं भस्मान् कृतवर्मा चतुर्दश ॥”)

हासप्रतिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति । “विभाषा
चत्वारिंशत्प्रभृती सर्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४६ ।
इति पाक्षिक आतृप्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा,
हासप्रतिश्च बन्ध्यायामिति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

हास्यः, पुं, (हारि तिष्ठतीति । स्या + “सुपिप्साः ।
३ । २ । ४ । इति कः । “खर्परं शरि वा विसर्ग-
लोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोत्तरा विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) हारपालः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

हास्थितः, पुं, (हारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिक-
लोपः ।) हारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

हास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + क्तुल् ।
हास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

दिः, अ, द्वौ वारौ, इति सुचप्रत्ययेत साध्यम् ।
(यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।

“करिष्ये प्रतिजाने च रामो दिर्गाभिभाषते ॥”)

सर्वनामान्तर्गतद्विगुणस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां
जीवे च द्वे । तद्वाचकानि यथा, पक्षः १ नदी-
कुलम् २ असिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
चक्षुः ६ क्षमः ७ । इति कविकल्पलता ॥

सहचरौ यथा, इक्ष्वाकी १ नारदपञ्चतौ २

दिजः

अग्निनीकुमारौ ३ भार्यापती ४ । इति महा-
भारते वनपर्व ॥

दिकं, स्त्री, (दाभ्यां कायतीति । कै + कः ।)
द्वयम् । यथा,—

“अशीतिभागं यज्जीयाश्चावाहार्द्धधिकः श्रुतात् ।
दिकं शतं वा यज्जानो न भवेदर्थकित्वधी ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । “नावतिथं
ग्रहणमिति जुग्रा ।” ५ । २ । ७७ । इति कन्
पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, वि । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥)

दिकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यञ् ।) काकः ।
कोकः । इति मेदिनी । कै, ०६ ॥

दिककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यञ् ।) काकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दिककुत्, [द] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य ।) उट्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु
संख्यापूर्वपदानां समासः । योपदेवेनास्य ग-
संज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्वितार्थः १

समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्वितार्था-
७पि द्विविधः । तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादे-
र्हसादेर्वा अर्थे विषये इत्येकः । अपत्यार्थेणा

दिकं तद्वत् अजादेस्तद्वितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः ।
तद्वितार्थविषयो यथा, इयोर्माचोरपदं द्वेमा-
तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितः ॥

तद्वितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
पञ्चगुः ॥ समहारो यथा, अद्यान् सखीनां समा-
हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं

पाञ्चादेस्तु स्त्रीत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा —
पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
इति सुग्वयोघटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे
वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौगत्वे गोशब्दस्य

ब्रह्मः । द्विगवस्त्वामिके, वि । यथा,—
“हन्दो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमवयवीभावः ।
तत् पुरुष कर्म धारय येनाहं स्थां बहुव्रीहिः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

द्विगुणं, वि, दाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः ।
इति लीलावती ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४६१ ।

“रुक्मस्वरसप्रसवस्थालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥”)

द्विगुणाकृतं, वि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्या-
याश्च गुणान्तायाः ।” ५।४।५६ । इति डाप् ।)
वारद्वयकृतश्चेवम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

दोषसा भूद इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन + “अन्येष्वपि
दृश्यते ।” २ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृत-
ब्राह्मणः । यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ॥
इति स्मृतिः ॥

सदृष्टतब्राह्मणः । तत्तद्वचं यथा,—

द्विज

अम्बरीष उवाच ।

“कीदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साधारे विदुषे सुने ! ॥
यतस्मि सर्वमाख्याहि यथातथ्यं द्विजोत्तम ! ।
उत्तारयति संयुक्तं दातारं दानमेव हि ॥

वशिष्ठ उवाच ।

जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् निर्व्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥”

इति वद्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
तत्त्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३६ ।

“मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्तस्मादेति द्विजाः स्मृताः ॥”

दन्तः । (यथा,—
“न क्त्वा द्विर्भवेत् ॥” इति चरके सूत्र-
स्थानेऽध्याये ॥) अण्डजः । स पक्षिसर्पमत-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २२ ।

“येभिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ॥”
तुम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजातिः, त्रि ॥
द्विजकुत्सितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुत्सितः ।
द्विजानां तद्वत्क्षणनिषेधात् तयात्वम् ।) श्लो-
ककृच्छ्रः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमात्रा च ॥

द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥

द्विजन्मा, [न] पुं, (द्वे जन्मनो यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।

“यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मान् ॥”
दन्तः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्त्रियः ।
वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।

“अभिविजन्मा त्रिवृद्धमव्ययते ।
संवत्सरे वावृधे जगधभीपुनः ॥”

“दाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मयने-
नाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मतम् ॥”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । २६ ।

“ऋषाणि चैवमादीनि भाषणानि वृक्षस्यते ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सद्गतादवहिः ॥”

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिण्यां प्रपा ।)
आलबालम् । तत्पण्यायः । तल्लम् २ विस्लम् ३
तल्लम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

द्विजवत्सुः, पुं, (द्विजस्य वस्तुरिव ।) अत्राह्वयः
स भट्टदेवश्चादिः । यथा,—

“स्त्रीशूद्रद्विजवत्सूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।”
इति स्मृतिः ॥

द्विजाल

द्विजवत्सुः, पुं, (आत्मानं द्विजं वृत्ते इति । वृ + कः ।
ब्राह्मणवत्सुः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥ यथा,—
“सममन्त्राक्षी दानं द्विगुणं ब्राह्मणकुवे ।
अधीते शतसाहस्रमन्नं वेदपारगे ॥”

इति स्मृतिः ॥

द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टप् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।

“द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भगोर्वचनमुत्तमम् ।
हृदावतत्प्रियां भाष्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥”)

कर्पूरः । इत्यमरः । अनन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे, ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [न] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य-
स्येति । इतिः ।) तत्त्रियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेषधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २२४ ।

“दूतं समाह्वयश्चैव यः कुण्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वा शूद्राश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥”)

द्विजव्रजः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रजः ।) दन्तार्तुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजशमः, पुं, (द्विजैः शमः ।) राजमाषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटी इति भाषा ॥

द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्गसेवकस्यैव, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन् + डः । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरणुका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भागौ । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पाण्डूनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्गं
यस्याः । ङोप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजातिः, पुं, (द्वे जातौ यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।

“वेदेऽपि वदन्तीमं मन्त्रजानं द्विजातयः ॥”
अण्डजः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ तत्त्रियः ।
वैश्यः । यथा,—

“शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।”
इति स्मृतिः ॥

(यथा न मनुः । १० । ४ ।
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥”)

द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयते जायतेऽनयेति ।
अय + करणे क्युट् । स्त्रियां ङोप् ।) यक्षोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पक्षिजाललयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहम् ॥

द्वितीया

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (अस्य
पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“बाह्याश्रीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्तशूको गूढपातुपद्मगोरगाः ॥”)

सूचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६३ ।

“परस्य मर्माविधसुज्झतां निजं
द्विजिह्वतादोषमजिह्वगामिभिः ॥”)

खजः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ चौरः ।
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोग-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४ अध्याये ।

“संयो द्विजिह्वः खलु रोग एव
विवर्ण्येदागतपाकमेवम् ॥”

त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
१ । ३४ । २४ ।

“द्विजिह्वाश्च जनाः सर्पां गरुडेन महात्मना ॥”
द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४६ ।
“भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षसुपणीतो द्विजोत्तमः ॥”)

द्विट्, [व] पुं, (द्वेटीति । द्वि + क्त्वा ।) शूचः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १६ । ७ ।

“तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत् कर्मे कृतवत्पदं कथं निद्रां निषेवसे ॥”)

द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।
“जिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु द्रव्यचक्षुषा ॥”)

द्विट्, पुं, वद्विजाया । स्नाह्वा । विसर्गः । इति
प्रेतकारीयतन्त्रम् ॥ ठकारहयम् ॥

द्वितयं, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि + “संख्याया
अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।)

द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० । १२ ॥
(यथा, भागवते । ५ । २२ । ४ ।

“अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उप-
लभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राष्ट्रीन्
नादशाशुमुञ्क्ते ॥” इति संख्याविशिष्टे, त्रि ।

यथा, रघुः । ८ । ६० ।
“हमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ द्वितयं तैश्चलाः ॥”)

द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि + “द्वेस्तीयः ।”
५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

“तथा विदुर्मां सुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”)

द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्वितीयस्य दे-
वास्य तयात्वम् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) मेदिनी ।
भाष्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेषः ।

वाचनस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे २
कलापक्षे १७ एतद्वर्गोद्धिता । इति ज्योति-
षम् ॥ ६ ॥ वाचनस्य द्वितीयकलाक्रियाः । यथा,—

द्वितीया

ब्रह्मोवाच ।

“रूपं कान्तिरनौपमं भिषक्त्वं सर्व्ववस्तुषु ।
सोमपत्न्यं लोकेषु सर्व्वमेतद्विष्यति ॥

महातपा उवाच ।

एतन् सर्व्वं द्वितीयायामग्निर्वा ब्रह्मणा पुरा ।
एतं यस्मात्तत्सर्व्वं तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुण्याहारी भवेन्नरः ।
संवत्सरं सुचिर्निर्वा सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अग्निर्वा ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥”

इति धराहपुराणम् ॥

अत्र जातफलम् ।

“निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
स्वकुलकुसुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।
निजभुजबलगर्वाच्छादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्णिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥”

इति कोट्योप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।

“आवाहस्य चित्ते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवृत्वाय प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
जन्माभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।

सा आवण्यशुक्लद्वितीया । ‘मनोरथद्वितीयायां
दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं
नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥’ यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘देवमभ्यर्च्य पुत्र्येस्तु धूपदीपास्तुलेपनैः ।

उत्तच्छतञ्च बाणैर्दोदद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं सुझोत न नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गतं न सुझोत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥’

अथ भाटद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।

‘कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भातरः सप्तजन्मनि ॥’

तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूज्यं भोजितः स्वयदे स्वयम् ॥
तस्यां निजश्वे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिर्हन्तम् ॥
दानानि च प्रदद्यान् भगिनीभ्यो विशेषतः ॥’

तथा ।
‘यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यंश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥’
सहजद्वयेर्भगिनीभाटभिः । अष्टमस्तः ।

ॐ एतद्दिवा मार्गश्रज पाशहस्त

यमान्तकालोक्तधरामरेश ! ।

भाटद्वितीयास्तदेवपूजा

गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

प्रणाममस्तः ।

ॐ धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायन ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

यमुनाश्च संपूज्य नमस्तुभ्योऽस्तु ।

ॐ यमस्ववर्गनमस्तोऽस्तु यमुने लोकापूजिते ।

द्विधात्म

वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपुत्रि ! नमोऽस्तु ते ।
अन्नं दत्त्वा पठति ।

आतस्तवावृताताहं सुदृक् मत्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तवायजाताहमिति वदेत् ।

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥
अनध्यायद्वितीया यथा ।

प्रे-को-चै-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
परास्तेतास्त्रगन्धायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

“पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयास्तं, जि, (द्वितीयं कर्तव्यं कृतमिति ।
“कृणो द्वितीयतृतीयश्रमवौजातु कृणौ । ५ ।
४ । ५८ । इति ङाच् ।) वारह्विजसंहितेयम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । दोषसा भू इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभा-
तीति । आ + भा + कः ।) दाहहरिद्रा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाः, जि, (द्वौ वा त्रयो वा । “संख्यायाश्चया-
सम्पादूराधिकसंख्याः संख्येयः ॥” २ । २ । २५ ।
इति समासः । “बहुव्रीहौ संख्येये ङणवहु-
गणान् ।” ५ । ४ । ७३ । इति ङच् ।) द्वौ वा
त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-
वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।

“द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोऽपुमर्हन्
यावद् यते साधयितुं तदर्थम् ॥”)

द्विदन्, [त्व] जि, (द्वौ दन्तौ यस्य । “वयसि दन्तस्य
दह ।” ५ । ४ । ४३ । इति दन्तस्य दह-आदेशः ।)

दन्तद्वययुक्तदृष्टादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥
द्विदन्त्री, स्त्री, (द्वे दन्तनौ बन्धनरज्जु यस्याः ।

“दामहायनान्ताम् ॥” ४ । २ । ७५ । इति ङीप् ।)
रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति सुश्रवबोधयाकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्थेति । गणाननत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (द्वात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, धा, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ ।
४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति सुश्र-
वबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।

“यथा दीपस्तथोपाधेयोर्यान् सञ्जायते द्विधा ।
ह्यायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥”)

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥ द्विप्रकार-
गतियुक्ते, जि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातु यस्य । देवगणदेहवत्त्वा-
देवास्तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (द्वौ धातु ताव्मादिधातुद्वये यत्र ।)

धातुद्वये, स्त्री ॥
द्विधात्मकं, स्त्री, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।)

जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विसुखा

द्विधावेष्टाः, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख +
आधारे ण्यत् ।) द्विजालदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारवेष्टनीये, जि ॥

द्विगमकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो गमक इव ।) दुश्चर्मा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिबतीति ।)
पा + कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥

(यथा, माघे । ३ । ६७ ।

“तेजोमहद्विस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्पाद्यमयाम्भूवे ॥”)

पुं, नाशकेश्वरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, स्त्री, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्विता-
र्थत्वादिना समासः । “कृत्पूरव्यः प्रथमान्ते ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता
पथ इति भाषा । तत्पर्यायः । चारुपथः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थाभौ यजे-
त्यर्थे, जि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा,
महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।

“ब्राह्मणो द्विपदो ऋषो गौर्वरिष्ठश्चतुस्पादम् ॥”
देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।

“द्विपदेऽपि चतुर्भेदा बृदेवर्षाचराक्षसाः ॥”
द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-
श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या ।

घनुषः पूर्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“मिथुनतुलाचटकन्याद्विपदराक्षाश्चापपूर्व-
भागश्च ॥”

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-
मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-
कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, जि ॥

द्विपात, [दृ] जि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य
पादभावः ।) पादद्वययुक्तः । इति सुश्रवबोध-
याकरणम् ॥

द्विपादं, स्त्री, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । “पर्ण-
पादमापश्रताद् यत् ।” ५ । २ । ३४ । इति यत् ।)

द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥
द्विपाथी, [त्व] पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिब-
तीति । पा + पिबिन् ।) हस्ती । इति हारा-
वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दुः, पुं, (द्वौ बिन्दु यस्य ।) विसर्गवर्णः । यथा,
बिन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमासुवी संज्ञौ स्तः ।

इति सुश्रवबोधयाकरणम् ॥ शुन्यद्वयश्च ॥

द्विमातृजः, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति ।
जन + जः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥

द्विसुखः, पुं, (द्वे सुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति
हज्जायुधः ॥ सुखद्वययुक्ते, जि ॥

द्विसुखा, स्त्री, (द्वे सुखे यस्याः ।) कर्करौ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गातु इति भाषा । जलोकाः ।

द्विराग

इति हलायुधः ॥ जौक इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
 “चरवो हिमुखाश्चैव सप्तैवेते पुरीषजाः ॥”)
 द्विसुखादिः, पुं, (द्विसुखः आदिः सर्पः ।) सर्प-
 विशेषः । प्रांस्विनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अक्षीरलिः २ राजादिः ३ राजसर्पः ४ द्विसुखः
 ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥
 द्विसुखोरगः, पुं, (द्विसुखः उरगः सर्पः ।) राज-
 सर्पः । इति जटाधरः ॥
 द्विहृद्, त्रि, (द्वौ हृद्भावौ यस्य । “द्विहृद्भां प
 षट्” ।) ५ । ४ । ११५ । इति ष ।) मस्तक-
 द्वययुक्तः । इति सुगन्धोद्ययाकरखम् ॥ (यथा,
 भट्टिः । ४ । ४१ ।
 “बहुमूर्तौ द्विहृद्भां विहृद्भांश्चाहतां षट्”)
 द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ हन्तौ प्रधानतया यस्य ।
 हन्ती । इत्यमरः । २ । ८ । २४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
 “जोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
 धनञ्जयं भूतगणाः साधु साधित्यपूजयन् ॥”)
 द्विरदान्तकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।)
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्विरक्षणं, स्त्री, (द्विवारमक्षणं भोजनम् ।) वार-
 द्वयभोजनम् । यथा,—
 “सुनिभिर्द्विरक्षणं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 निधम् ।
 अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामातः ॥”
 इति तित्यादितत्त्वम् ॥
 द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने जिह्वे यस्य ।) सर्पः ।
 इति हारावली । १५ ॥
 द्विरागमनं, स्त्री, (द्विवारं विवाहान् परं आग-
 मनं स्वामिगृहे इत्यर्थः ।) विवाहान्तरं बध्वाः
 पितृगृहात् प्रतिगृहे पुनरागमनम् । यथा,
 नारायणपद्धतौ ।
 “वृत्ते पाणिगृहे गृहान् पितुः प्रतिगृहं प्रति ।
 पुनरागमनं बध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥”
 तस्य शुभकालदिनादि यथा । दौपिकायाम् ।
 “स्त्रीशुद्धालिषटाजसंयुतरवौ काले विमुह्ये भृगुं
 संलग्न्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशीचिन्ति ।
 तत्कालस्तु निरंशकं नववध्याचाप्रवेशौ पतिः
 कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैच्छन्ति दीनं वधाः ॥
 पेत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्
 कालः शुद्धो न भवति यदा संसुखो वापि शुक्लः ।
 मेवे कुम्भीरुलिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि
 स्नात्नी भद्रं हनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ॥
 भर्तृगोचरप्रभवे दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
 सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पत्ने च कृष्णनरः ।
 हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ
 तथा
 चानीता शुक्लशालिनी नववधूर्निर्गतोत्सवा
 मोदते ॥
 एकयामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविभवे ।
 पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दृश्यति ॥”

द्विरक्तिः

तथा,—
 “काश्यपेयु वशिष्ठेभ्यु भृगुवादिभ्याञ्जिरःसु च ।
 भारद्वाजेभ्यु वात्स्येभ्यु प्रतिशुक्रो न दोषभाक् ॥”
 श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः ।
 “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुध्वण्युत्तरारेवती-
 तारावायकरोहिणीषु शुभदे मेघालिङ्गभे रवौ ।
 वारेविव्यसितेभ्युवितुसु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
 कन्यामन्त्रयमौनतौलिङ्गमे स्यादङ्गना-
 द्वागमः ॥”
 ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 “विवाहमासि प्रथमं बध्वा नागमनं यदि ।
 तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यन्तं विचक्षणैः ॥”
 लब्धचिन्तामणौ ।
 “अथ हस्त्यष्टमे वर्षे अमुरश्च दशाब्दिके ।
 सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥”
 मनुस्मृत्युक्ते ।
 “सुक्ता पित्र्यगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
 दौर्भाग्यं जायते तस्याः प्रपन्ति कुलनायिकाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निष्कर्षस्तु ।
 “विवाहमासि प्रथममनागताया बध्वा अष्टम-
 दशमद्वादशेतरवर्षे कालशुद्धौ वैशाखमासंश्रीये-
 फाल्गुनान्धतममासे रविशुद्धौ सोमबुधगुरु-
 शुक्राण्यतमवारे चन्द्रतारानुक्रमेण रोहिणीपुन-
 र्वैश्वदेवशिरःपुष्योत्तराचयस्तस्वातीघनिष्ठा-
 रेवतीषु विष्टिभिन्नकरणेषु निषिद्धेतरयोगेषु
 कन्यामिधुनतुलामीनल्लग्न्येषु द्विरागमनम् ।
 कस्यचित्काले बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
 दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवनारीणाम् ।
 अथपि धान्यादीनां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥”
 इति सनकृत्यसुक्तावली ॥
 द्विरापः, पुं, (द्विवारं मुखशुष्काभ्यामित्यर्थः ।
 आ सन्धकं पिबतीति । पा + कः ।) हस्ती ।
 इति शब्दमाला ॥
 द्विराषाढः, पुं, (द्विः आषाढः ।) मिथुनस्यरज्या-
 रब्धशुक्लप्रतिपदादिदृष्टान्तमासद्वयम् । स च
 आषाढमलमासं भवति । यथा, ज्योतिषे ।
 “मिथुनस्यो यदा भातुरमावास्याद्वयं संप्रति ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”
 मिहिरश्च ।
 “माधवादिषु षट्केषु मासि दृष्टव्यं यदा ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयः प्रेते तु श्रावणोऽप्युसः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अन्यच्च ।
 “पौर्णमास्या द्वयं यत्र पूर्वशाषाढाद्वयं भवेत् ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”
 इति गार्ग्ये ६० अध्यायः ॥
 द्विरक्तः, त्रि, (द्विवारं यथा तथा उक्तः ।)
 द्विवारकथितः । यथा । द्विरक्तयन्त्रादी द्विः ।
 इति सुगन्धोद्ययाकरखम् ॥
 द्विरक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विवारं उक्तिः ।)
 द्विवारकथनम् । इति संक्षिप्तसारः ॥

द्विशः

द्विरुपा, स्त्री, (उच्यते इति । वच् + कर्मणि क्तः ।
 द्विः ऊपा विवाहिता ।) द्विवारविवाहिता ।
 तत्पर्यायः । द्विधूः २ पुनर्भूः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । १८६ ॥
 द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।) आकार-
 द्वन्द्वौ । यथा । द्विरूपकोषादिः । द्विवार-
 यथावृत्तिः । यथा । द्विरूपचक्रादिपाठः ।
 रूपद्वययुक्ते, त्रि ॥
 द्विरेफः, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्णौ यस्य अमर-
 नास्ति ।) अमरः । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।
 “निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
 नामाक्षराक्षीष मनोभवस्य ॥”)
 वर्न्वरे, त्रि । इत्यमरः ॥
 द्विवर्षा, स्त्री, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्याः ।
 द्विवर्ष + आर्ध्वयथक् तस्य लुक् च ।) द्विहा-
 यनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः । २ । १६८ ॥
 द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षेव । स्वार्थे कन् । टापि
 “प्रत्ययस्यादिति । ” ७ । ३ । ४४ । इति अत
 इत्यम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
 द्विवर्षीणः, त्रि, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्य ।
 द्विवर्ष + णः ।) द्विवर्षिकः । द्विवर्षवयस्कः ।
 इति पाणिनीयव्याकरणम् ॥
 द्विवर्षिकः, त्रि, (द्विवर्षे भवः । ठक् ।) द्विवर्ष
 भवः । वत्सरद्वयजातः । इति व्याकरणम् ॥
 द्विवाहिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पार्श्वभ्यां वाहयतीति ।
 वच् + णिच् + ण्यल् । टापि अत इत्यम् ।)
 दोला । इति शब्दमाला ॥
 द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अयं हि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा, विष्णु-
 पुराणे । ५ । ३६ । २० ।
 “नरकस्यासुरेन्द्रस्य दंष्ट्रपक्षिरोधिनः ।
 सखाभयल्लहावीर्यो द्विविदो नाम वानरः ॥”
 स तु बलरामेण हतः । यथा, तत्रैव । ५ । ३६ । २० ।
 “ततो बलेन कोपेन सुष्ठिना मूर्ध्नि ताडितः ।
 पपात रुधिरौदुमारौ द्विविदः क्षीणजीवितः ॥”
 श्रीरामस्य सचिववानराणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । ३ । २७६ । २३ ।
 “भैरवश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवानुचराञ्च सूर्योवः सचिवाः स्मृताः ॥”)
 “समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः ।
 ऐकादिकव्यरं हन्ति तस्य नामानुकीर्तनात् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्थानरूपौ
 राति ददातीति । रा दाने + कः ।) लघुरथः ।
 तत्पर्यायः । गन्धो २ लघ्वी ३ । इति हारा-
 वली । १६२ ॥
 द्विशः, [सु] य, (द्वि + “संख्येकवचनाच्च वीष्मा-
 याम् । ” ५ । ४ । ४३ । इति वीष्मार्थं श्रुत् ।)
 द्वौ द्वौ । इति वीष्मार्थं चण्डसूत्रम् ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “द्विशो वा बहुशो वापि शाल्वा दीर्घवचा-
 रयेत् ॥”)

द्विसंस्थि

द्विप्रपाः, पुं, (द्वौ द्वौ प्रपा यस्य ।) द्विप्रपसुः ।
यथा, श्रीभागवते । ३ । १० । २० ।
“गौरजो महिषः कण्ठः शूकरो गवयो वरुः ।
द्विप्रपाः पञ्चवर्षमे अविरुद्धं सप्तमः ॥”
द्विष, ल ञ औ वैरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
उभं-सकं-अणिट् ।) ल ञ, वैरि द्विरे । औ,
अद्विच्छत् । द्विषन्ति मन्त्राच्छरितं महात्मनाम् ।
इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
द्विषतीतापः, त्रि, (द्विषतीं तपति तापयतीति
वा । द्विषती + तप + अण् । तप + णिच् +
अच् वा ।) स्त्रीशुभ्रतापकः । इति संक्षिप्त-
सारव्याकरणम् ॥
द्विषन्, [त] त्रि, (द्विषतीति । द्विष + “द्विषो-
ऽमित्रे ॥” ३ । २ । १३१ । इति शब्द ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १० । १० ॥ (यथा, माथे । २ । १ ।
“यियन्तमाणेनाकृतः पार्थिनाथ द्विषन् सुरम् ॥”)
द्विषन्तपः, त्रि, (द्विषन्तं तापयतीति । तप + णिच् +
“द्विषत्परयोस्तापः ।” ३ । २ । ३६ । इति
खच् । “खच्च इत्स्वः ।” ६ । ४ । ६४ । इति
इत्स्वः । “अरुर्द्विषद्वजन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ ।
इति सुम् । ततः संयोगान्तकारलोपः ।)
शुभ्रन्तपः । शुभ्रतापजनकः । इति संक्षिप्तसार
व्याकरणम् ॥
द्विष्टं, क्ली, (द्विष + क्तः ।) इष्टम् । नास्त्रम् ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्विष्टविषये, त्रि ।
(यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
“निवृत्तिस्तु भवेद्द्विषात् द्विष्टसाधनताधियः ॥”
तथाच ।
“अक्षीत्तं दुष्टसृष्टिर्द्वं पाषाणदण्डलोद्ववत् ।
द्विष्टं युधितमस्वाहु पूति चाम्रं विवर्जयेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
द्विष्टः, त्रि, द्वयोस्तद्विष्टि यः । (द्वि + स्था + क्तः ।)
उभयस्यः । यथा । संयोगस्य द्विष्टतयेति जग-
दीशः ॥
द्विसप्ततिः, क्ली, (द्वाधिका सप्ततिः । “विभाषा
चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४८ ।
इति पञ्चे न आत्वम् ।) द्वाधिकासप्ततिः । इति
ज्योतिषम् ॥ ७२ वाक्योपान्तर इति भाषा ॥
(यथा, मनुसंहितायाम् । ७ । १५७ ।
“प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥”)
द्विसहस्राक्षः, पुं, (द्विसहस्रं अक्षीणि यस्य । यच्
समासे ।) अगन्तदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
द्विसौत्थं, त्रि, (द्विवारं सौतया सहितम् । द्विसौता
+ “नौ वयोधर्म्मति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।)
वारद्वयसहस्रेत्रम् । दोषसा भूद् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितोयाकृतम् ३
श्रव्णाकृतम् ४ सम्बाहृतम् ५ द्विद्वित्यम् ६ ।
इत्यमरभरतौ ॥
द्विस्त्रिंशत्, क्ली, (द्विस्त्रिंशं द्विःपञ्चं व्यसं
तच्छुलम् ।) द्विःसिद्धतच्छुलम् । यथा,—
“द्विस्त्रिंशत्तमं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशून्यं विप्राणां भक्ष्ये च निषिद्धे ॥

दीपः

अमलस्य यतीनाञ्च विधवाञ्चचारिणाम् ।
ताभ्यूलञ्च यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनो भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
द्विहत्वं, त्रि, (द्विवारं ह्येकं लटम् । द्विहत् +
“मतजननकादिति ।” ४ । ४ । ६७ । इति यत्)
द्विधा लट् लोचम् । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
द्विहा, [न] पुं, (आभ्यां युञ्जदन्ताभ्यां ङन्तीति ।
हन् + क्तिप् ।) हन्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
द्विहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वतुसरौ वयःक्रमौ
यस्याः । “दामहायनान्ताञ्च ।” ४ । १ । २७ । इति
डीप् ।) द्विवर्णा गौः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(द्विवर्षवयस्के, त्रि । यथा, मनुः । १ । १ । २६४ ।
“युक्ते द्विहायनं वतुसं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥”)
दीन्द्रियग्राह्यः, पुं, (आभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः ।)
इन्द्रियद्वयगृहणीयगुणः । स तु संख्यादिसप्त-
त्यत्यसंख्यस्वरूपः । यथा,—
“संख्यादिरपरत्वात्तो द्रवत्वं खेह एव च ।
एते तु दीन्द्रियग्राह्या अप्यस्य शान्तिशब्दकाः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
द्वीपं, स्त्री, (द्वौ वर्णौ इयते इति । इ गतो + बाहु-
लकाम्पः ।) व्याघ्रसन्निभः । इति द्वीपिशब्द-
टीकायां भरतः ॥
द्वीपः, पुं स्त्री, (द्विगता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपो
यत्र । काकाक्षिमोलकन्यायेन द्वयोरित्युक्तेऽपि
चतुर्दिक्षु इति सिद्धिः । “श्वकूपूर्य्यरिति ।” ५ । ४ ।
७४ । इति यत् । “द्वान्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ।”
६ । ३ । ६७ । इति ईत् ।) वारिमध्यतटम् । जल-
वेष्टितभूमिः । तत्पर्यायः । अन्तरीपम् २ । इत्य-
मरः । १ । १ । ०८ ॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा । स्वर्गः सुमेरुं
प्रदक्षिणीकुर्वन् अर्हं पृथ्वीं प्रकाशयति अर्हं
तमसा आतृणोति । तदा भगवद्गुपासनोपचि-
तातिक्लान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा स्वर्ग-
रथसमवेगेन प्यातिर्मयरथेन रजनीमपि दिनं
करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीय-
स्वर्गं इव स्वर्गमगुपथ्यक्रामत् । अस्य रथचरण-
नीमपरिखाताः सप्तसिन्धव आसन् । येरेव
सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः । ते जम्बु
१ मन्च २ शाक्यलि ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६
पुष्कर ७ संज्ञकाः । तेषां पूर्वस्थं यद्विस्तार-
मानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन
परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रचिताः ।
यथा सिन्धुभ्यो बहिरैकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपा-
नामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बर्हिष्वाती-
गर्भजाननुगतानात्मजान् आसिन्धेभ्यश्चिह्नयश्च-
बाहुर्हिरण्यरेतोवृत्तपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसं-
ज्ञकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैक-
मधिपतिं विधे । इति श्रीभागवतीयपञ्चम-
स्कन्धात् संगृहीतम् ॥ * ॥
अपि च ।
“मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
येरियं पृथिवी सन्ना सप्तद्वीपा सप्ततना ॥
सप्तसुद्राकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।

दीपी

सायम्भुवेत्नरे पूर्वमाद्ये जेतायुगे तदा ॥
प्रियव्रतस्य पुत्रे स्त्रैः पौत्रैः सायम्भुवस्य तु ।
प्रियव्रतात् प्रजापन्नो वीरान् काम्बाभ्यजायत ॥
कन्या सा तु महाभागा कईमस्य प्रजापतिः ।
कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सम्राट् कुत्सिच त उभे ॥
मेधाप्रियाहुमित्रास्तु जयो योगपरायणाः ।
जानिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोभ्यविचिन्तान् वन समस्त पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्म्येण द्वीपान्तांश्च निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथाप्यीधं राजानं ज्ञतवान् पिता ।
मन्त्रद्वीपेचरखापि तेन मेधातिथिः ज्ञतः ॥
प्राक्कावे तु वपुश्चान्नं ज्योतिष्मन् कुशाकृये ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन् ज्वयं प्राजाकृये ज्ञतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सर्वान् ज्ञतवान् सुतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“भूमेरर्द्धं चारविन्धोरदकस्यं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपघटकस्य याम्ये
चारवीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
प्राक्तं ततः प्राक्काजमत्र कौशं
क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च ।
दयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
द्वीपकर्पूरजः, पुं, (द्वीपकर्पूरवत् जायते इति ।
जन + डः ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपखर्चूरं, स्त्री, (द्वीपजातम् खर्चूरम् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपजं, स्त्री, (द्वीपात् जायते इति । जन + डः ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपवती, स्त्री, (द्वीपः अस्थस्या इति । द्वीप +
मतुप् मस्य वः । डीप् ।) नदी । (यथा, महा-
भारते । १ । ७० । २८ ।
“अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ॥”)
भूमिः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥
द्वीपवान्, [न] पुं, (द्वीपोऽस्थस्य इति । द्वीप +
मतुप् मस्य वः ।) समुद्रः । नदः । इति मेदिनी ।
ते, १६८ ॥
द्वीपशत्रुः, पुं, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः ।) शतावरो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतमूलोऽग्रश्चेऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥)
द्वीपिका, स्त्री, (द्वीपो द्वीपो नाश्रुतया अस्थस्या
इति । द्वीप + ठन् ।) शतावरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
द्वीपिनखः, पुं, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य नखः ।) बालनखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बालानां कण्ठभूषण-
विशेषः । यथा, अष्टात्मरामायणे । १२।३।४८ ।
“कण्ठे लक्ष्मणश्चातमध्यद्वीपिनखाक्षितम् ॥”)
द्वीपिशत्रुः, पुं, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य शत्रुः ।) शत-
मूलो । इति जटाधरः ॥
द्वीपी, [न] पुं, (द्वीपं चर्म अस्थस्येति । द्वीप +
“अथ इति ठनौ ।” ५।२।३५ । इति ठन् ।)

द्वैषः

चित्रकः । यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।६४।७।

“नानाद्वैषगणैर्होपितरक्षुत्तगणैर्हृतः ॥”)

द्वैषः, चि, द्वीपे भव इत्यर्थे णाप्रत्ययः ॥ (“तच्च भवः” ४।३।५३। इति यत् ।) द्वैषः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।३१।

“नमो नादेयाय च द्वैष्याय च ॥”)

ह. स्वगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । इति । स्वगनं संवरणम् । वरणे इति प्राचः । वरणं स्वीकारः । स्वगनश्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

द्वैषा, थ, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।३।४२। इति धा । “एधाच् ।” ५।३।४५। इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

द्वैषः, पुं, (द्विप + भावे चच् ।) शत्रुता । सन-प्रयायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४।१६३।

“नास्तिकां वेदान्दाश्च देवतानाञ्च कुतसनम् । द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं ते तेषाञ्च वर्जयेत् ॥”)

अस्य कारणं द्विप्रसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तद्व्यवस्थितनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३।४४। “इन्द्रियस्थेन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥” “इन्द्रियस्थेन्द्रियेति वीक्षया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ व्यवश्याविनौ ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥

द्वैषणं, कौ, (द्विष + भावे लृट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।६१।७७। “अकस्माच्चैव पापार्णां द्वैषणं नोपपद्यते ॥”)

द्वैषणः, चि, (द्विष + “क्रुधमन्टार्थेभ्यश्च ।” ३।२।१५१। इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २।५।१०॥ (यथा, महाभारते । १२।१६५।१५।

“पानपो द्वैषणः क्रोधी निर्धृणः परवस्तथा ॥”)

द्वैषी, [न] चि, (द्वैषि तच्छीलः । द्विष + “संपृच्छा-नुरुधेति ।” ३।२।१४२। इति चिगुणः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३।३६३॥ (यथा, रघुः । १७।७३।

“तथापि वदथे तस्य ततकारिद्वैषिणो यशः ॥”)

द्वैषा, [च] चि, (द्वैषीति । द्विष + लृच् ।) विद्वेषकता । इति द्विषधातोस्तृप्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।६।

“द्वैष्टारस्तस्य नैवासम् स च द्वैष्टि न कश्चन ॥”)

द्वैष्यः, चि, (द्वैष्टुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेषार्हः । सत्पर्यायः । अतिगतः २ । इत्यमरः । ३।१।४५॥ (यथा, महाभारते । ४।१६।१८।

७७२

द्वैतीयी

“सुखं वा यदि वा दुःखं द्वैष्यं वा यदि वा प्रियम् ।

यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा धास्याभि यन्-चमम् ॥”

द्विष्यतिः साविति । द्विष + यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १।२८।

“द्वैष्योऽपि सन्मतः शिष्टस्तस्यासौ यथौघधम् । त्वाप्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगन्तता ॥”)

द्वैगुणिकः, चि, (द्विगुणार्थं द्वयं द्विगुणम् । तत्-प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण + “प्रयच्छति गर्ह्यम् ।” ४।४।३०। इति ठक् ।) दृष्टाजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३।५४४॥ द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे षिक-प्रत्ययः ॥

द्वैतं, कौ, (द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवादि-त्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ६।६०॥ (यथा, भागवते । १।१५।३०। “विप्रोको ब्रह्मसम्पत्ता संक्षिप्तद्वैतसंश्रयः । लीनप्रकृतिर्गुण्यादलङ्घ्यत्वादसम्भवः ॥”)

लोकादिरूपम् । एकाग्रनोऽसाविति श्लोक-व्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वन्विशेषः ॥ गत-द्विके, चि । यथा, किराते । १।१।

“सर्वग्लिङ्गा विदितः समाययौ युधिष्ठिरं हेतवने वनेचरः ॥”

“हेतवने हेताख्ये तपोवने । यद्वा, हे इति गते यस्मात् तत् द्वैतम् । द्वैतमेव द्वैतं तच्च तद्वन-श्चेति तस्मिन् । श्लोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

द्वैतवादी, [न] चि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेद-वादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्य-कैषाच्चिन्तते प्रकृतिरतिरिक्ता कैषाच्चिन्तते प्रकृ-तिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।

जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेः । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेव ॥

इति साङ्ख्यमतम् ॥

तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्निश्चयः । इति गौतम-मतम् ॥

इह जन्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तिर्भेदपदेषाञ्च सुक्तोऽप्यस्य यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादि-यपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलङ्घाच्चेति सूत्रेर्भेदे-ऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य-मतम् ॥

यमो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् प्रकृति-तदेव सर्वधात्माविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्-पर्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥

द्वैतीयिका, चि, (द्वितीय + तीयादीकक् । स्वार्थे वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—

द्वैपं

“द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमस्य प्रवन्धे महा-काये चाखणि नैवधीयचरिते सर्गो निसर्गो-ज्जलः ॥”

इति नैवधम् । २।११०॥

द्वैधं, थ, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।३।४२। इति धा । “द्विप्रोक्ता धसुच् ।” ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धसुच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १।३०। “तद्व्यमकरोद्वैधं द्विं भुवमथापि च ॥”

कौ, “धसुचन्तात् स्वार्थे ङदृशन्म् ।” इति वार्त्तिकोक्ता ङः । राज्ञां बहुगुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २।२।१८॥) एकेन सन्धिरपरेण विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निपातितम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७।१६७।

“बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्तते द्वैधं धातुगुणगुणवैदभिः ॥”)

विवादः । इति चिकाणश्चेषः ॥ (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८।७३। “बहुत्वं परिगृहीयात् सात्त्विकैवे नराधिपः । समेषु तु युज्योत्तमान् गुणद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥” चि । यथा, “यपि द्वैधानि लयानि ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैपः, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप + “प्राणि-रजतादिभ्योऽण् ।” ४।३।१५४। इति अण् । तेन परिवृतः । “द्वैपवैद्यानाम् ।” ४।२।१२। इत्यण् ।) द्वीपिचर्मावृत्तरथः । इत्यमरः । २।८।५३॥ द्वीपसम्बन्धिनि यात्रचर्म्मसम्बन्धिनि च चि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने ६ अध्याये ।

“द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गनं वा भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥”)

द्वैपायनः, पुं, (द्वैपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादिवात् वा अण् ।) यासः । इति हेमचन्द्रः । ३।५११॥ (सन्निरुक्तिरस्य जन्मकथा यथा महाभारते । १।६३।८३—८५।

“इति सत्यवती कुष्टा लब्धा वरमनुत्तम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुवाच सा ॥

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । स मातरमनुज्ञाय तपस्येव मनो हृष्टे ॥

स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि जन्मस्थितिं च सोऽब्रवीत् ॥ एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवतीं पराशरात् ।

अन्तो द्वीपे स यद्व्रजलस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥”

इदविशेषः । अत्र दुर्योधनः पाण्डवभयात् आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महा-भारते । ६।३१।२।

“आसाद्य च कुरुक्षेत्रं तदा द्वैपायनं वृद्धम् । स्तम्भितं धार्मराजेण दृष्ट्वा तं बलिजाशयम् । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥”)

द्वैप्यं, चि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप + “द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।” ४।३।१०। इति यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इत्यर्थे

द्वैमातृ

आप्रत्ययेन साध्यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, माये । १ । ७६ ।

“विक्रीय दिग्गानि घनाम्यरूपि
हैयानसायुक्तमलाभभाजः ।
तरीयु तत्रत्यमफलमुभाजं
सांयाजिकानावपतोऽभ्यनन्दम् ॥”)

द्वैमातृः, पुं, (द्वयोर्मातृपत्यम् । द्विमातृ +
“मातृत्वं संज्ञासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् उत्वञ्च ।) गणेशः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे
गणेशखण्डे उक्ता यथा,—
“आविर्भवित्ये सद्ने वरेण्यस्य भूमीपतेः ।
अेलोत्तरत्तुषार्थाय विप्रस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुजाणाय भूसुराः ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्ता पुण्यकागर्भं प्रविशेद्य तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्राप्तत पुण्यका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिभास्यश्च दत्तुर् सुन्दरेक्षणम् ।
आयुधानि च चत्वारि विभक्तं तेजसान्वितम् ॥
इष्ट्वा सा क्रन्दन् चक्रेऽरिहमेतत् किमागतम् ।
श्रुत्वा चाक्रन्दन् तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे ॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थेवाश्रमे शुभे ।
कासारं तं शिशुं तस्मा ययुः सर्वं निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वसुनिः स्नानाय आगतः ।
तदैव दृष्ट्वा तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृत्वस्तनुम् ।
रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निषेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशीं बहिः ।
नीत्वा स्वमाश्रमं चेनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगद्दे बालमालिङ्ग्य सुदा सुनिः ।
तमानीतं सुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।
उवाच निजभर्तारं सुप्रसन्नानाम्मुजा ॥
दीपवत्सलोवाच ।
किमानीतं महन् स्वामिन् भृशमाश्चर्यकारकम् ।
इदं वेनायकं रूपं ममाभाति दिव्यतमम् ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिधेयं सनातनम् ।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच ।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम् ।
स्ननपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।
द्वितीयाचक्ष्वद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥”)
जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (अस्य
द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
द्विमातृजे, वि । इति द्वैमत्तः । ३ । २१० ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३५५ ।
“भिमशीला तयोर्भाषोर्ध्वद्वैमातुरयोः पुनः ॥”)

७७३

द्वैमातृकः

द्वैमातृकः, पुं, (द्वै मातृके इव यस्यासौ द्विमा-
तृकः । स एव स्वार्थे अण् ।) नदीदृष्टिजोद्धूत-
घान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैमणीया, स्त्री, (द्वैमणं द्वैमर्हतीति । इः ।)
नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैचरं, स्त्री, (द्वयोरचरयोः समाहारः ।) वर्ण-
द्वयम् । द्वयोरचरम् । (द्वै चरैर्यत्र ।) अचर-
द्वययुक्तशब्दादौ, वि । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

“स चिन्तयन् द्वैचरमेकदाभ-
स्युपाश्रयोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥”)

द्वैकुलं, वि, (द्वै अकुली प्रमाणमस्य । “तत्-
पुरषस्याकुलेरिति ।” ५ । ४ । ८६ । इति अण् ।)
अकुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“अर्काकुलाय सच्यमा काष्ठौ द्वैकुलमूलिका ।
शकुल्काया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥”
द्वयोरकुल्योः समाहारः इति वाक्ये अकुलि-
द्वयमात्रे, स्त्री । इति सुग्वोधम् ॥ (द्वै अकुली
यस्य इति विग्रहे । “अकुलेर्दाकणि ।” ५ । ४ ।
११४ । इति ऋच् । द्वैकुलं दाह ॥ इति आक-
रणम् ॥)

द्वैजलं, वि, (द्वैजली परिमाणमस्य (“द्विजि-
भ्यामजलेः ।” ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।)
अजलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरजल्योः समा-
हारः इति वाक्ये अजलिद्वयमात्रे, स्त्री । इति
सुग्वोधम् ॥

द्वैयुक्तं, स्त्री, (द्वौ अयू कारयो यस्य । कप् ।) पर-
माण्यसमवेतद्वयम् । परमाण्युद्घातकम् । तच्च
प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३८ ।
“विषयो द्वैयुक्तादिस्तु ब्रह्माख्यन्त उदाहृतः ॥”
तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—

“अनित्यं द्वैयुक्तादौ तु संस्थान्यनुदाहृतम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । १११ ॥

द्वैग्यः, वि, द्वैग्यामग्यः इति पञ्चमोत्तत्पुरुषे
लृते । द्विभिन्नः ॥ द्वै अन्ये यस्य । इति बहु-
व्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्ययोः समाहारः ।
इति वाक्ये, स्त्री ॥

द्वैर्धः, वि, (द्वौ अर्थौ यस्य ।) अर्थद्वययुक्त-
शब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादि-
ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्वैष्टं, स्त्री, (द्वैमरूप्ये द्वै अश्रुते इति । अश्रु +
गत्वर्थेति क्तः । इष्टभावः ।) तान्त्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६७ ॥

द्वैष्टः, पुं, अष्टवयम् । द्वै अष्टनी समाहृते । इति
पुलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

द्वैत्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुन-
कन्याधनुर्मौनराशयः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“चरस्थिरद्वैतकनामधिया
मेधाद्योऽभौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

द्वैतकः, वि, (द्वैतै भवः । ठप् । बाहुलकान
न ऐच् ।) दिनद्वयमवः । द्वैतै भव इत्यर्थे
विशेषप्रत्ययः ॥

घटः

घ

घ, घकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो अङ्गमोनविंशच्च ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥
(यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

“दन्त्या लुतुलताः स्फुटाः ।” इति ॥) अस्य
स्वरूपं यथा,—

“घकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिविक्तसहितं वर्णं घकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युलताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“त्रिकोणरूपरेखायां अयो देवा वसन्ति च ।
विष्णुश्चरी विष्णुमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—
“वत्सुर्ला मेघवर्णाश्च रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्भां चतुर्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा घकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा अपि ॥”
अस्य नामानि यथा—

“धौ घनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मौनेशः शक्तिनी तीर्थं नागेशो विष्णुपावनी ॥
घिवणा घरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवामा त्रिवर्णा च घाता धर्मेन्द्रवज्रमः ॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वञ्चतुल्लाधरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
स्वर्गात्मा दीर्घजङ्घा च घनेशो घनसन्धयः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

घं, स्त्री, (दघाति सुखमिति । घा + ङः ।) घनम् ।
इति मेदिनी । घे, १ ॥

घः, पुं, (दघाति धरति विन्धमिति । घा + ङः ।)
ब्रह्मा । (दघाति निधिमिति ।) कुवेरः । (दघाति
जीवानां शुभाशुभमिति ।) घर्तः । इति
मेदिनी । घे, १ ॥

घक, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-
णम् । क, घकयति पार्श्वं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

घटः, पुं, (घं घनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोक्ता-
त्वेनेति । घ + अट् + अच् । शकन्त्यादित्वात्
साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥

तराजु इति घाङ्गा इति च भाषा । (इत-
मिदृश्रित्यथा,—

“घकाराङ्गुलमुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥”
इति दिव्यतन्त्रधृतवचनम् ॥)

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“सिंहो वृषश्च मेघश्च कन्या घन्वी घटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”
तुलापरीक्षा । इति परीक्षातन्त्रम् ॥

धटप

अस्य विवरणं तुलाग्रह्ये दृश्यम् ॥ (धर्मः ।
इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—

“अर्धयेतु घटं पूर्वं ततः शिष्टां पूजयेत् ॥”
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥

घटकः, पुं, (घटेन तुलया कायतीति । कै+कः ।)
चतुर्दशवक्त्रपरिमाणम् । हित्तवारिंशप्रक्षिका ।
इति लीलावती ॥ नन्दिहृतः । तनपर्यायो यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“घटो घटो नन्दितः स्थितो गौरो घुरन्धरः ॥”

घटपरीक्षा, स्त्री, (घटस्य तुलायाः परीक्षा ।)
तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा ।
“पितामहः ।

‘हित्वा तु यष्टियं वृक्षं यपवन्मन्त्रपूर्वजम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥’
यपवदिति यपश्चेदन्विहितसर्व्वितकर्त्तव्यताति-
देशः । सा च ॐ स्मृतिर्ये मेनं हिसोरित-
श्चेदन्मन्त्रविशेषादित्थं इति व्यवहार-
प्रदीपः ॥

‘मन्त्रः सौम्यो वानस्तत्त्वहेने जप्य गृध्र च ।
चतुरन्ना तुला कार्या दृष्टा कृत्वी तथैव च ॥
कटकानि च दद्यान् विष्णु स्थानेषु चार्थवत् ॥’
कटकानि वलयानि ।

‘चतुर्दश तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
अत्र साधारणत्वेन प्रारदातिलकीको हस्तो
ग्राह्यः । यथा —

‘चतुर्विंशत्यङ्गुलाणां हस्तं तत्त्वविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कल्पं मानाङ्गुलमितोरितम् ॥’
यवानां तण्डुलीकृतानाम् ।

‘यवानां तण्डुलेरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोजिते हस्तचतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥’

इति कालिकापुराणात् ॥

प्रमाणानु पार्श्वेन यवानाम् । ‘वङ्गवाः पार्श्व-
सन्निताः ।’ इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह काप्रिलपञ्चरात्रम् ।
‘अष्टभिस्तेभ्योऽङ्गुलं मध्यमं सप्तभिर्वैः ।

कल्पसं वङ्गभिर्द्विष्टमङ्गुलं सुनिसक्तम् ॥’
कल्पसं कनिष्ठम् । पादौ कल्पौ । उपरि नृत्ति-
कोपरि । तत्समौ चतुर्दशविध्यः । वस्तुतस्तु

उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं यथो-
पादयोक्तौ ॥ * ॥ सन्मप्रमाणमाह आसः ।

‘हस्तद्वयं निखेयन् प्रोक्तं तुल्यकयोर्द्वयोः ।
वङ्गहस्तानु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥’

तुल्यकयोः सन्मयोः । वङ्गहस्तं निखातहस्त-
द्वयेन समं अर्थात्प्रतिप्रोपरि हस्तचतुष्टय-
मित्यर्थः ।

‘अन्तरस्तु तयोर्दक्षौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।
तयोः सन्मयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरि-
मितमध्यमित्यर्थः । अर्धहस्तं सार्द्धहस्तद्वयम् ।

एतत्तु भ्रान्तलोकाद्वा कार्या पञ्चवक्त्रायता
तुला । इति विष्णुसप्तविंशत्यायततुलाविषयम् ।

अवधारदीपिकायैवम् ॥ * ॥
अथ घटारीपणविधिः । पितामहः :

धटप

‘हस्तद्वयं निखेयन् पादयोर्द्वयोरपि ।
अत्र हस्तद्वयं नृत्तिकाम्बुजतरे । हस्तचतुष्टयं
नृत्तिको रिति । तथा,—

‘तोरयं च तथा कार्यं पार्श्वयोर्द्वयोरपि ॥
घटाङ्गुलतरे स्थानां निखं दशभिरङ्गुलैः ।

अवलम्ब्य च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
नृत्तयौ हस्तसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।

प्राङ्मुखौ निखलः कार्यः शुचौ देशे घटस्थथा ॥
नारदः ।

‘शिवहस्तं समानाद्य घटककटयोर्द्वयम् ।
एकत्र शिख्ये पुरयमन्त्राय तुलयेच्छिलाम् ॥’

पितामहः ।
‘प्राङ्मुखान् कल्पयेत् द्भान् शिख्योरुभयोरपि ।

पश्चिमे तोलयेत कर्त्तव्यमङ्गिन् नृत्तिकौ शुभाम् ॥
पितृकं पूरयेत्तस्मिन् दृष्टकाग्रावपांशुभिः ॥’

अत्र नृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।
‘परौत्तका निषोक्तयास्तुलामानविप्रारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्यः परीक्षतेर्नित्यमवलम्ब्यसो घटः ॥

उदकश्च प्रदातव्यं घटस्थोपरि पङ्क्तिः ।
यस्मिन्न जयते तोयं स विजयः समो घटः ॥

तोलयित्वा नरं पूर्वं पञ्चाभमवसार्यं तु ।
घटस्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधानानेन मन्त्रितुं ।
वादित्रतूर्य्यघोषेण गन्धमास्थातुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राङ्गलिभूत्वा प्राङ्मुखस्ततो वदेत् ॥
प्राङ्मुखस्ततो वदेत् ॥ प्राट् विवेचय-
तीति विवाकः । इति व्यवहारमाह का ॥ * ॥

तथा च दृष्टव्यम् ।
‘विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्गदति प्राङ्मुखस्ततः स्तुतः ॥’
वस्तुतस्तु प्राङ्मुखस्ततो वदेत् ॥

‘अवधारार्थं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गिति स्मितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्मुखस्ततः स्तुतः ॥’

अभिप्रायं पृच्छतीति प्राट् तदनुक्तं दिवं
विविक्तं इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाक-
श्चेति कर्मधारयः ॥ * ॥

अस्य कान्त्येन नवग्रहपूजामाह मनस्वपुराणम् ।
‘नवग्रहमन्त्रं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।

अन्यथा फलं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित् ॥’
ततश्च प्राङ्मुखः पूर्वं कार्यं पृच्छेत् निवेदि-
तश्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अव-
तार्य धर्मावाहनादि कुर्यात् । पितामहः ।

‘एतच्च भगवन् धर्मे दिवेष्टस्मिन् समाविष्ट ।
साधनां लोकपालेभ्य वस्वादिवमरुज्जगैः ॥

आवाह्यं च घटे धर्मे पञ्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥’
अङ्गानि परिवारदेवताः ।

‘इदं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥

अग्रादिभ्योऽङ्गानां कौणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।

कुवेरश्च सुवर्णामो वङ्गश्चापि सुवर्णभः ॥

धटप

तथैव निवेदितः श्यामो वायुधूम्रः प्रशस्तः ।
ईशानस्तु भवेत् शुक्लः अमन्तः शुक्ल एव च ॥

ब्रह्मा चैव भवेत् शुक्ल एव ध्यायेत् क्रमादिमान् ॥
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वरुणावाहयेद्बुधः ।

घटो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
प्रत्यक्ष प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥

देवेष्टेष्टानयोर्मध्ये आदिष्टानां तथापनम् ।
घातार्थमा च भिन्नश्च वरुणोऽभुर्भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दृशमः स्तुतः ।
ततश्चैवा ततो विष्णुरजधन्यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादिद्या मनुना परिकीर्त्तिताः ॥
अजवन्धो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेषणम् ॥ * ॥

‘अग्नेः पश्चिमभागे तु वज्रागामयनं विदुः ।
घोरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ॥

अजेकपाद्विजयः पिनाकी चापराजितः ।
सुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशीपतिः ॥

स्थागुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्तुताः ॥
महायशः विशीपतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि ॥

‘प्रतिशरश्चसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेन्द्री चासुखा गणसंयुता ॥
गणसंयुतंति विशेषणम् ॥ * ॥

‘निर्वृत्तंरुतरे भागे गर्भशायनं विदुः ।
वरुणस्तोत्रे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥

असनः सूर्यो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्रागः प्राग्गोर्जोर्वा च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

घटस्थोत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानां च स्नाना पूजनं विदुः ॥’

विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
‘चोद्गारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।

स्नानम सन्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।

एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥
मन्त्र इत्यभिधानादनन्वैवेकारभ्युत्पत्तेश्च इदं

द्रव्यं शोभसुकाय नमः इति योर्न न तु धर्मा-
यार्थं प्रकल्पयामि नमः इति मितान्तरोक्तम् ।

प्रमाणभावादनव्याह । पितामहः ।
‘भूवावसानं धर्माय दत्त्वा आर्घ्यादिकं क्रमात् ।

अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
गन्धादिकं नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।

एतत् सर्वं प्राङ्मुखः कुर्यात् । यथा,—
‘प्राङ्मुखस्ततो विप्रो वेदवदाङ्गपारगः ।

शुक्लवस्त्रोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।

उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः ॥
सन्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्दुष्टशयविधि ॥’

रक्तगन्धपुष्पादीनां नारदः ।
‘रक्तगन्धैश्च मास्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः ।

अर्धयेतु घटं पूर्वं ततः शिष्टां पूजयेत् ॥
घटं धर्मेण । तथा च विष्णुनारदौ ।

‘धर्मेपर्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।
शिष्टानिन्द्रादीन् । अविशेषात् सर्वेषां इत्या-

घटप

न्ययः । मिताचरायानु धर्मपूजन एव रक्तत्व-
नियमः । तथा,—

‘चतुर्द्विंशततो होमः कर्मणो वेदपारगैः ।
आग्नेयं हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवनेव स्वाहाहोमनेव होमयेत् ॥’
सावित्र्या मायत्र्या । तेन प्रणवादिकां गायत्री-
सुचार्यं पुनः स्वाहाकारान् प्रणवसुचार्यं
समिदाव्यचक्षन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मिताचरा । वस्तुतस्तु मायत्रीहोमे योगियाश्च-
वष्काः ।

‘प्रणवश्चाहुतिभ्याश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ।
तेन प्रणवादिकां स्वाहाहोमिकां गायत्रीसुचार्यं
स्वाहाकारान् पुनः प्रणवसुचार्यं आग्नेय-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
काचवान् । अतएव देवतेभ्यो हि दधिपयसी-
स्तन्नेनाहुतानम् । येन दधमावास्यायामैत्रं
पयोऽमावास्यायामिति आहुतिर्वचः ॥ * ॥

यत्तु पञ्चकाङ्गमहादाने ।
‘पर्जन्यादिवरुद्रभ्यः पायसं निर्वपेन्नरम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुह्यस्थे निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्दद्यात् कृत्वातिशयस्तथा ॥’

इति मत्स्यपुराणात् ॥

चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो
होमं कुर्वति आह्वां करोति स एव पर्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पायसं पलाश-
समिदाव्यचक्षन् कृत्वातिशयस्तथा प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रवृत्तिभिरुक्तम् । तद्व्युक्तं तद्वदिति
तथैवाभ्यां प्रत्येककृत्वा होमविधानात् । अत-
एव रक्ताकरजङ्गिचरं जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति
पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् । अतएव तृतीयो-
क्तं वाचस्पतिमिश्रप्रवृत्तिभिरग्राह्यहोमशेष-
पायसपूषहोमशेषपितृकाभ्यां मिलित्वा सक्तुं
स्विष्टिकृद्भोमो विहितः । अग्रतो तु ।

‘होमो गृहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा शतपञ्चमस्यापि वा ॥’
इति देवापुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यग्रा-
सङ्गा उभेया । एवं मत्स्यपुराणे ।

‘शृणु राजन् महावाहो तद्गागादिषु यो विधिः ।
वेद्यास्तु परितो गत्तारविमावाग्निमखलाः ॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा वृषात्मज ।
इति गवादिकुण्डायुक्ता,—

‘खण्डेऽप्येकास्मिन्तुकार्यो वित्तशाय्याहते वृभिः ॥’
इति दर्शनादत्रापि अग्रस्तविकाग्निविधिरिति
वदन्ति । अत्र प्राङ्मुखाकस्यैव होमः ।

‘दिव्येष्टु सर्वकार्याणि प्राङ्मुखाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्युः शोपवासो वृषात्मज ॥’

इति मिताचराहुतपितामहवचनात् । अध्वर्यु-
र्यजमानमात्रम् । न चात्र भिन्नशास्त्रिणा-
स्त्विजा रथकारवह्न्याप्रयुक्तकल्पनेति याच्यम् ।
आक्षेपमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्पा-
नानुपपत्तेः । तथा च मनुः ।

‘वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

घटप

अविज्ञतवृत्तार्थो यद्व्याख्यातमाचरेत् ॥’ इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महावाहुतिभिः ।
‘यच्च आहुतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र कर्मणाः स्त्रीप्रायश्चित्तस्ये यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतया त्रिविक्रणोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥

न तु शास्त्रायनहोमो भवदेवभूक्तः । त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासात् । भट्टनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामहः ।
‘तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य च ।
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्मुखाकस्ततो वदेत् ॥
एतद्दिग् भगवन् धर्म ! दिव्ये त्वस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैस्त्वं वस्मादित्यमरुद्गणैः ॥
तत्पार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम् ॥

आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च

दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अक्षश्च राजिश्च उमश्च च सन्धे

धम्नाऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इमं मन्त्रविधिं कृतुं सर्वदिग्गेषु योजयेत् ।
आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
घटमामन्त्रयेत्तैव विधानेन मन्त्रवित् ।

त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
घकाराहमेतुद्विष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
हृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥

त्वं वृत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृताणि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

अवहाराभिप्रक्षोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संश्रयादस्माद्धमेतच्छातुमर्हसि ॥ * ॥

लेखनप्रकारमाह नन्दपुराणम् ।

‘शुभे नक्षत्रदिक्से शुभे राशिदिग्यष्टे ।

लेखयेत् पूज्यदेवज्ञानं ब्रह्मज्ञानादनान् ॥

पूर्वदिग्देवनां भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।

निरोधो हस्तबाहोश्च मन्त्रीपत्रविधारणं ॥

मत्स्यपुराणञ्च ॥

‘श्रीशंषितान् सुखम्यज्ञानं समन्त्रेण गतान् समान् ।
अचरान् लेखयेद्दृष्टुं स नरो लेखकः स्मृतः ॥’

इति दानसागरः ॥

धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपपुक्तः ।
तथा हि । कुटिलं पापिनं संश्रयोपपन्नं वा ।

आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
ऊर्हगत्या शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व-
सिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्तिः । तस्मात् कुटिलं

अवहाराभिप्रक्षं धारयसे इत्येवायं । अतएव
उपसंहारे संश्रयादस्मादित्युक्तम् । अतएव

कालिकापुराणेऽपि । मानुषकोत्तमं त्वय्युक्त-
मिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयो-
र्विष्णुः । घटश्च समयेन यज्ञीयात् तुलाधारकश्च ।

‘धर्मपण्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।

त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

अवहाराभिप्रक्षोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

घटप

तदेनं संश्रयादस्माद्धमेतच्छातुमर्हसि ॥

ब्रह्मणा ये स्मृता लोका ये लोकाः कुटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुला धारयतो नृषा ॥’

समयेन तमेव घट इत्यादिनियमेन । घटं यज्ञी-
यात् योजयेत् । तुलाधारकश्च ब्रह्मणा ये इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थः । अत्र नानासुनिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपास्यानां समानप्रयोजनानां
यवमीहवह्निकल्प इति ग्रन्थगौरवात् न
लिखिताः । अभिशक्तप्राङ्मुखाकपाद्यानाम्
हृत्कार्यानां समुच्चयः । पितामहः ।

‘निर्धे दयानि दिशानि शुचये चार्द्रवाससे ।
शुचये जननमरणाशौचरहिताय । चतितं
प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारदः ।

‘हस्तचतैषु सर्वेषु कुर्यात्समपदानि च ।

तान्येव पुनरालेख्यो विष्णुविचित्रितौ ॥’
इत्यभिविधौ हस्तचतितौ हस्तचतस्रस्तत्तादिना

चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति
ज्ञातव्यमिति सुतरां चतितो दिवाधिकारः ।
नारदः ।

‘अहोरात्रोचिते क्षाते चार्द्रवाससि मानवे ।

पूर्वाह्णे सर्वदिशानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥ * ॥

घटाशुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तौलनमाह
कालिकापुराणम् ।

‘उपोषितं तथा क्षातं ऋतुसमं प्रथमं तुलाम् ।

सन्तोष्य कारयेद्देवामवतार्याशुमन्त्रयेत् ॥’

याज्ञवल्क्यः ।

‘तुलाधारव्यवहृद्भिरभियुक्तस्तुलाक्षितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥

त्वं तुल्ये सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मेता ।

तत सत्यं वद कल्पाणि । संश्रयाक्षी विमोचय ॥

यदास्मिन् पापकृष्णातस्ततो मां त्वमर्धो नय ।

शुद्धश्चैनं गमयोर्हं मां तुलामित्यभिमुखयेत् ॥’

तुलाधारव्याभिर्लेखिगादिभिः पाषाणादि-
प्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूपः अभिशक्तो

दिवाधिकारी । येन सविशेषेण प्रतिमानसमी-
करणदर्शनाय यच्च पादादयो व्यवस्थिताः प्रिक्व-

रञ्जवच्च तत्र पाण्डुलेखिनाङ्कयित्वा पिटकादव-
तारितः त्वत्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रायेत् । सत्यं

सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापहृद-
सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्राद्यं स्मार्तः

पौराणिकत्वात् शूद्रेरपि पाव्यः । वेदमन्त्रवर्जं
शूद्रस्येति छन्दोगाद्विकृतस्मृतौ वेदेति विशेष-

वचनात् आहविश्वदेवादी तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्तमन्त्रोऽपि निविष्टः । प्रप-

ञ्चस्तु तिथितर्कानुसन्धेयः । स्त्रीपरीक्षायामपि
अविज्ञत एव प्रयोध्यः । दिशानीह विशुद्धये

इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशे-
षेण स्त्रीपुंनृकृतृदिशविधानेन मानुषः शुद्धि-

मिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावहायोगात् । अतएव
पत्नीं सप्तह्यक्षं नो धेहीति मन्त्रे हि वहुपत्नीक-

यजमानकर्तृकप्रयोगेऽपि न द्विवहुवचनीह
इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिशेयार्थस्य शोभ्याय

तस्य स्वस्य बोधाय आबन्धमाह नारदः ।
 'असुमर्षश्च पञ्चस्थमभियुक्तं यथार्हतः ।
 संश्राय सृष्टिं तस्यैव स्वस्य देवो यथाक्रमम् ।'
 देवो दियविशेषः प्राङ्निवाकेमेति शेषः ॥ * ॥
 ततः शिरोऽवस्थितपत्रकं श्रोत्रं नरं घटे पुन-
 रारोपयेत् । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽव-
 स्थितपत्रकमिति स्मरणात् । तुलारोपितश्च
 नरं विनाहीपत्रककालं श्रुतत्रयगुणं चरोत्ता-
 रणयोग्यम् ।
 'मा कान्ते पञ्चस्थान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्नीः ।
 कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा राज्ञौ चेत ।
 क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेत्क्षेतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
 तस्माद्धान्ते हर्षस्थान्ते शय्येकान्ते कर्मया ॥'
 इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपत्रा-
 त्रकं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
 'ज्योतिर्विद्वद्वाङ्मनः श्रेष्ठः कुर्यात् कालपरीक्ष-
 णम् ।

विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदेः ।
 तत्कालञ्च ज्योतिषे ।
 'दशगुणंकराः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका ।
 तासां षट्ता घटी त्रयोदशोरात्रं घटिकास्तथा ॥'
 तथा षट्ता ॥ * ॥ पितामहः ।
 'सात्त्विको ब्राह्मणः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽनुष्ठा नियोक्तव्या वृषण तु ॥
 शंसन्ति सात्त्विकः सर्वे सुहृद्वृद्धौ वृषे तथा ।
 तुलितो यदि वृद्धैर्न स सुहृः स्यान्न संशयः ॥
 समो वा ह्यीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ।
 अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु ह्यीयते ॥
 अल्पत्वं अभिचारे आलिङ्गनादिना । शौच्यं
 तद्देशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोत्रममाह
 दृष्टव्यः ।

'घटेऽभियुक्तस्तुलितो ह्यीगच्छेद्धानिमाप्नुयात् ।
 तत्समस्तु पुनस्तोत्रो वृद्धितो विजयी भवेत् ॥'
 श्रोत्र्यः स्तल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्ग-
 दार्थं तत्रैव पुनस्तोत्रनीयः । अङ्गवैगुण्यसम्भा-
 वनायान् प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्य-
 मानदृष्टकारणक एव कदाहीनां द्वेदनादि-
 क्षदाप्यशुद्धिः ।

'कक्षच्छेदे तुलामङ्गे घटककटयोस्तथा ।
 रत्नच्छेदेऽक्षमङ्गे च तथेवाशुद्धिमादिशेत् ॥'

इति दृष्टव्यविवचनात् ॥

कर्णं शिष्यतन्त्रम् । घटककटौ तुलान्तयोः शिष्या-
 धारावीषड्भावायसकीलकौ कर्कटद्वयजिभौ ।
 अक्षः पादः । स्तम्भयोरपरिनिविष्टस्तुलाधार-
 पट्ट इति मिताचरा । दार्ढ्यप्रयोजकः कीलकः ।
 इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति पारिजातः ॥
 यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषां भङ्गस्तदा
 पुनरारोपयेत् । शिष्यादिच्छेदमङ्गेषु पुनरा-
 रोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।

'कृत्वा कपूरीक्षिताचार्यान् चिन्ताभिश्च तीक्ष्णयेत् ।
 एवं कारयित्वा राजा भुक्ता भोगान् मनोरमान् ।
 मङ्गलीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कदापि ॥ * ॥

तदयं सङ्क्षेपः । प्राङ्निवाको लोकपालादिनम-
 स्कारपूर्वकं यथोक्तलक्षणं तुलां कुर्यात् ।
 ततः षड्हस्तौ सुहृदौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वय-
 धारानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं
 कृत्वा पट्टधारकीलकायस्तम्भयोरपरि मध्ये पार्श्व-
 द्वये च विहितच्छिद्रं मध्यच्छिद्रनिवेशितलोहा-
 कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य तत्पट्टकस्य
 मध्यस्थिताकुशेन तुलामध्यवलयस्थलीहाकुशं
 संयुज्ज्वात । एवं च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्यक्
 तुलादण्डस्तिष्ठति तुलायस्थिताभ्यामायसकील-
 काभ्यां शिष्यद्वयस्त्वन्मन्त्रं कुर्यात् । तुलायाः
 पार्श्वयोः प्राक्पत्यकृदिशोत्तोरणस्तम्भौ तुलातो
 दशाङ्गुलीकृताभौ कार्यौ तारणयोरुपरि सूत्र-
 सम्बद्धौ स्तम्भयावधोमुखौ घटमस्तकसुखितौ
 अवलम्बौ कार्यौ । यथावलम्बविज्ञेयभ्यां तुला
 याभवनतिरुज्जतिश्च ज्ञेया तथा जलद्वारापि ।
 इति दियतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे
 द्रष्टव्यः ॥

घटी, क्षी, (धन + अच् । निपातनात् तस्य टः ।
 गौरादिवात् डीप् ।) चौरवस्त्वम् । इति मेदिनी ।
 टे, १६ ॥ कौपीनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटीदानं, क्षी, (धन्या चौरवस्त्वस्य दानम् ।)
 गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्पदानकचौरवस्त्वदानम् ।
 यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

"मूलश्रवणहस्तेषु पुण्यादित्युत्तरासु च ।

मृगशीर्षे घटी देया सौम्यवारं शुभे तिथौ ॥"

धन, धानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 अकं-सेट् ।) धनति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

धनूरः, पुं, (धयति पिबतीव प्रकृतिम् । धे + बाहुल
 कात् उरच् । एषोदरादिवात् साधुः ।) धुनूरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशी-
 खण्डे । ८६ । ६४ ।

"धर्माधर्मगुणच्छेक्षी धनूरकुसुमप्रिया ॥"

धन, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
 सेट् ।) धनति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

धन, लि र धाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झं-
 परं-अकं-सेट् ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र,
 वैदिकः । लि, दधन्ति भूमिर्धान्यमुत्पादयति
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धनं, क्षी, (धनति रौतीति । धन रवे + पञ्चाद्यच् ।)
 क्षीपात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोधनम् ।
 इति मेदिनी । ने, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ३३ ।
 "अगुणमुच्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥"
 जीधनोपायः । (दधन्ति धान्यादिकमुत्पादय-
 तीति । धन + अच् । यदा, दधाति सुखमिति ।
 धा + "कृपृष्टजिमन्दिनिघाणः क्युः ।" उज्जि । ८१ ।
 इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।" इत्यञ्जल
 दत्तोक्तेः क्युः ।) द्रविणम् । (यथा, उद्भटे ।

"धनेर्निष्कृज्जीनाः कुज्जीना भवन्ति

धनेरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके

वनाभ्यर्थयन् धनाभ्यर्थयन् ॥"

तत्पर्यायः । द्रवम् २ वित्तम् ३ स्थापतीयम् ४
 रिक्त्यम् ५ ऋक्त्यम् ६ वस्तु ७ हिरण्यम् ८
 द्रविणम् ९ तुल्यम् १० अर्थः । ११ राः १२ विभवः
 १३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ काञ्चनम् १४
 लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सम्पत् १७ उद्भिः १८
 श्रीः १९ अवहार्यम् २० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रैः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥ स्वम् २३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिकपर्यायाः ।
 मघम् १ रेक्काः २ रिक्त्यम् ३ वेदः ४ वरिवः ५
 स्वाजम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ सजम् ९ भगः १०
 मौलुम् ११ गयः १२ तुल्यम् १३ द्रविणम् १४
 वस्तु १५ रायः १६ राघः १७ भोजनम् १८
 तना १९ वृम्भम् २० वस्तुः २१ मेघाः २२ यशः
 २३ ब्रह्म २४ द्रविणम् २५ अयः २६ वृक्षम् २७
 वृत्तम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ।
 इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥

तत्त्रिविधं यथा,—

"धनस्तु त्रिविधं ज्ञेयं मुक्तं श्रवणमेव च ।

लणाच्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥

क्रमायत्तं प्रातिदायं प्राप्तश्च सङ्गं भार्यया ।

अविशेषिण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥

वैशेषिकं धनं द्रव्यं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

याजनाध्यापने नित्यं विमुक्ताश्च प्रतिग्रहः ॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।

गुह्यार्थत्वं करणं दण्डवध्यापहारतः ॥

वैशेषिकं धनं द्रव्यं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यं मूद्रसौम्यस्तनुग्रहात् ॥

कुषीदक्षिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं क्षतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्मैत्रसा युज्यते द्विजः ॥"

इति गारुडं २१६ कुञ्जित् २१० अध्यायः ॥ * ॥

धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्याः । धनाभागिनो
 यथा,—

"कुलवामनखज्जानां क्षीवानां त्रिविद्यामपि ।

उत्तमत्तानां तथात्मानां धनभागो न विद्यते ॥

श्रयासनस्थानमात्राया चाम्भौ सुजिज्ञेया ।

एतावहीयते दैव्यं नार्थभागहरा हि ते ॥"

इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः ॥ * ॥

अधना यथा,—

"त्रय एवाधना राजन् ! भार्या दासस्तथा सुतः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति धस्य ते तस्य तद्वनम् ॥"

इति मातुल्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥

धनस्य प्राणतुल्यत्वमुक्तं यथा,—

"यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा एते बहिष्कराः ।

स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥"

इति कूर्मे २६ अध्यायः ॥ * ॥

"अपराधाधमक्षेत्रं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।

स्वल्पं वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥"

अपराधार्थं परपीडारहितम् । अक्षेत्रं पात्र-
 क्षेत्राजनकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,—

"पार्श्विकद्वयतत्त्वार्थप्रतिष्ठापकसाक्षसेः ।

आजिनोपार्जितं यत्तु तत् त्राण्यं समुदाहृतम् ॥"

पार्श्विकः पात्रतया योर्जयति । आर्ज्या पर-

धनं

पीडया । प्रतिरूपेण सन्निभरत्नादिना । चाह-
सन ससुद्रयानगिर्यारोहणादिना । आर्जन
आक्षयवेष्टेन शूद्रादिना । लब्धं तामसम् ॥ * ॥
राजसधनं यथा,—

‘कुम्भीदक्षमिवाश्विष्यशुक्लगानाशुद्धिभिः ।
ज्ञतोपकारादाप्तञ्च राजसं ससुद्राहृतम् ॥’
अनुत्तमा सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
‘श्रुतश्रीर्धनतपःकन्याश्रित्याश्वान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धं सुनिभिः ससुद्राहृतम् ॥’
श्रुतिनाश्रयनेन । श्रौत्यैव जयादिना । तपसा जप-
होमदेवाद्यादिना । कन्यागतं कन्याया सह्यागतं
च युरादेर्लब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना ।
वाय्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् । अश्वयागतं हाया-
देभ्यो लब्धम् । शुद्धं सात्त्विकम् ॥ इति शुद्धितत्त्वे
देवतानारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी । पुनर्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी ।
हस्ता । पूर्वाषाढा । उत्तराषाढा । अवगा ।
घनिष्ठा । शतभिषा । उत्तरभाद्रपद । रोहिणी ।
इति ष्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
“आजं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च
शत्रुद्वयं वातयुगं महेष्टः ।
कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
नृदौ गणे ग्राह्यन्धनं न देयम् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

अर्थप्रशंसा यथा,—
“अर्थेभ्योऽथ प्रवृत्तेभ्यः संवृत्तेभ्यस्तत्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पञ्चतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विस्तृतस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा यीक्षो कुसरतो यथा ॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैर्धितः ।
यापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च
बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुयस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रत्याहृता मया ।
राज्यसुखजता धीर ! येन बुद्धिस्तथा कृता ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः श्रेष्ठो विचिन्वता ॥
हर्षः कामञ्च दर्पञ्च धर्मेः क्रोधः शमी दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिपे ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मेचारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते इदिनेषु यथा यद्वाः ॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्म-
णाक्षम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—
“अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभार्या भीतिः
सर्वज्ञेना विहिता नीतिः ॥”
इत्यादि मोहसुहरे दृश्यम् ॥ * ॥

धनदः

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम् । यथा,—
“राजन् यमनुग्रहामि हरिस्थे तद्धनं धनैः ।
ततोऽधनं जलमस्य खलना दुःखदुःखितम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
धनकेलिः, पुं. (धनैः केलिः क्रीडा यस्य ।)
कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनच्छः, स्त्री, (धनं क्वति नाशयतीति । हो
य लूनौ + वाङ्लुकात् छः ।) करेटुपची ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनञ्जयः, पुं. (धनं जयति सम्पादयतीति । जि +
खच् + तुम् । “धनमिच्छेत् कुताश्रनात् ।”
इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । चित्रकटचः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन्
निर्जित्य अर्जयतीति । जि + खच् + तुम् च ।)
अर्जुनः । (अस्य निर्वृत्तिर्यथा, महाभारते ।
४ । ४२ । १३ ।
“सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मो धनञ्जयम् ॥”)
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । ६ ।
“कम्बलान्तरौ नागौ हृतराक्षसाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”)
देहमारुतः । स च शरीरवाह्यपञ्चवायुनर्गतः ।
इति मेदिनी । ये, १२० ॥ (“धनञ्जयः पोषण-
करः ।” इति वेदान्तसारः । ३३ ॥
“न जहाति नृतश्चापि सर्वस्यापी धनञ्जयः ॥”
इति सुबोधिनो) ॥
“धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।
जलाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु ॥”
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
अर्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोत्र-
विशेषः । तद्वंशीये, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३४ ।)
“धनञ्जयान्धधमः सुसामा सामगोऽभवत् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ८३ ।
“अनिर्दृश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥”
“यत् दिविजये धनं प्रभूतं अजयसेन धनञ्जयः ।
‘पाण्डवानां धनञ्जयः ।’ इति भगवद्वचनात् ॥”
इति शाङ्करभाष्यम् । षोडशहापरस्य आसः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
“जय्यारुणिः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ॥”)
धनदः, पुं. (धनं दयते पालयतीति । दे ड पालने +
“आतोऽतुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।
“त्रिविष्टपं यक्षीयामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकश्चैव चक्रधरौ विजित्य च ॥”
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्नुष्ट एनं धनेष्टं पकार ।
यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । १ । ३८ ।
“ददौ तप्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेष्टमखण्डितम् ॥”)
द्विजलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः

धनमि

आश्रयित्वेनास्यत्येति अन् । हिमवत एक-
देशः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । १६ ।
“धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥”
धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, त्रि ।
इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ३ । २३ ।
“उद्धेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥”)
धनदात्री, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अस्ति इव
पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । वच् समासे । स्त्रियां
ङीप् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनदानुजः, पुं. (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ५३ ।
“नियन्तात् स्वसुरात्मानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दृष्टुं नृहंसु ॥”)
धनदायी, [न] पुं. (धनं ददाति उपासकायेति ।
दा + णिनिः । “धनमिच्छेत् कुताश्रनात् ।” इति
वचनादेवास्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धनदातरि, त्रि ॥
धनददा, स्त्री, (धनं धनेन नन्दं व्यानन्दं ददा-
तीति । दा + कः ।) बुद्धशक्तिभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
धनपतिः, पुं. (धनानां पतिः ।) कुवेरः । इति
धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
“तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ॥”)
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।
“दृष्टुं चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम् ।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सर्वभूव ह ॥
आदां शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तस्थितोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मूर्तिमन्त्रमादिशत् सैव देवताः ॥
तन्नामूर्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्तिरिति मया ।
तं दृष्टुं महाभाग ! कथमानां मयानघ ! ॥
ब्रह्मणः नृजनः खडिं सुखादायुर्विनययौ ।
प्रचक्षुः शर्करावर्षां तं ब्रह्मा प्रवक्ष्यधत् ॥
मूर्तां भवस्व प्रान्तश्च ततोक्तो मूर्तिमान् भवन् ।
सर्वस्याश्चैव देवानां यद्विस्तं फलमेव च ॥
तत् सर्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्थितिमेकादशीं प्रभुः ॥
तस्यामनमिपकाशी यो भवेत्तयतः शुचिः ।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रयच्छति ॥
यथा धनपतेर्मूर्तिः सर्वकृत्स्नवनाशिनी ।
य एतां दृष्टुं यादृक्त्वा पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।)
धनाशा । तत्पण्यायः । टण्या २ । इति क्षारा-
वली । १२५ ॥
धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) टण्या ।
धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धनाध्य

धनफलं, क्ली, (धनानां फलम् ।) दानभीमादि ।
यथा, अधिरुवाच ।

“अभिज्ञानफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।

रतिपुत्रफला दाराः श्रीलवणफलं श्रुतम् ॥”

इति वल्किपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥

धनवती, स्त्री, (धनमस्या व्यतीति । धन + मतुप् ।
मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् ।

इति जटाधरः ॥

धनवान्, [तृ] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन +
मत्तुप् । मस्य वः ।) धनविशेषः । धनी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६७ । १८ ।

“नाराचके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।

शेरते विद्वत्तद्वाराः क्षत्रिगोरक्षजीविनः ॥”

धनस्यकः, पुं, गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लालसया धनमिच्छतीति । धन + क्यच् ।

“सर्वप्रातिपदिकानां अन्वि लालसायां सुग-

स्तकौ ।” ३ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

सुक् । ततो धनस्य इति नामधातुः + क्यच् ।

लालसया धनेच्छौ, त्रि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ + “हरतेर-

नुद्यमनेञ्च् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । तत्-

पर्यायः । राक्षसी २ चक्षा ३ क्षेमः ४ दुष्यन्तः

५ मण्डहासकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ क्षेमकः १० कितवः ११

कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारकं

इत्यन्तः, त्रि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्य-

मरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।

५ । ७ । १८ ।

“सङ्गरं सन्दरिख्य गते शक्ने शशीपतौ ।

यमो धनाधिपः प्राणी जन्तुः सर्वे भयातुराः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“कुवेरश्च प्रवक्ष्यामि कुङ्कुलाभ्यामलङ्कृतम् ।

हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं शुभम् ॥

गदाधरश्च कर्णसं वरदं सुकुटान्वितम् ।

वरयुक्तविमानस्थं मेख्यं वापि कारयेत् ॥

वर्णेन पीतवर्णेन गुल्फकैः परिवारितम् ।

महोदरं महाकायं ऋद्धाष्टकसमन्वितम् ॥

गुल्फकैर्बहुभिर्युक्तं धनयन्त्रकरैस्तथा ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ ।

२ । ४७ ।

“ततः क्रुद्धो दशरथीवो जगाम धनदानयम् ।

विनिर्जित्वा धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुत्रयम् ॥”

धनाधिलतः । तद्विलसद् इति खानाधि इति

च भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—

“लोहवज्राग्निनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।

विज्ञाता फलगुणाराधनाह्वयः शुचिः सदा ।

निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥

धनिष्ठा

आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा गराः ।

अयद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः ।

यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।

“जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति

जीर्यतः ।

धनाशा जीविताशा च जीर्यन्तीऽपि न

जीर्यति ॥”

धनायीः, स्त्री, रागिणीविशेषः । धानसी इति

भाषा । हनूमन्कृते श्रीरागस्य तृतीयभार्या ।

अस्या जातिः बाहुवः । ग्रहं यद्गजस्वरः । गान-

समयः हिमन्ती द्वितीयग्रहरः कस्यचिन्कते

दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियो-

गिनी रमणी रक्तवसना विष्क्रेदेवदय्या दुर्मेला

लशा च एकाकिनी वज्रलङ्घनतलोपविष्टा

रुदनी । कलिनायमते मेघरागस्य चतुर्थ-

भार्या । भरतमते मालकोवपुत्रगान्धाररागस्य

पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै + कः ।)

धन्याकम् । इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ अस्मि-

मर्थे जीवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्य-

स्येति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, त्रि, (धनं व्यस्यस्येति । “अत इतिठनौ ।”

५।०।११५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति

मेदिनी । कै, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे । १।१८।

“धूर्त्तकरकन्दुकानां वारवधूचरणानुरमणीनाम् ।

धनिकयहोत्पन्नानां सुतिर्नाख्येव सुम्भानाम् ॥”

उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।

“अधमर्णार्थसङ्ग्रहं सुतमर्णेन चोदितः ।

दापयन्निकस्यार्थमधमर्णाहिभाषितम् ॥”

धनिका, स्त्री, (धनिक + टाप् ।) साधुनारी ।

इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ वधूः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गु

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन + इठन्

+ टाप् ।) अन्विष्टादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-

त्रयोविंशतक्षत्रम् । तत्पर्यायः । अविष्ठा २ ।

इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ वसुदेवता ३ । इति

ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६ ।

इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—

“महाकोपरि समागते धने

मर्दनालतिनि पञ्चतारके ।

यानि कान्तिमति मेखनयतः

सारसाक्षिरसचक्षुलिप्तिकाः ॥”

इति कालिदासलतारविजयनिरूपणम् ॥

तत्र ज्ञानस्य फलम् ।

“आचारजातादरचाक्षीणो

धनाधिपशाली वज्रवान् दयाशुः ।

यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा

महत्प्रतिष्ठासहितौ वरः स्यात् ॥”

इति कोट्यप्रदीपः ॥

धनुः

धनी, [नृ] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन + इनिः ।)

धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १३ ।

“गत्वा च धनिना कार्यां कृतिः सर्वान्माना

बुधैः ॥”

तत्पर्यायः । इत्यः २ आद्यः ३ । इत्यमरः ।

३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्मपुराणे १२० अः ।

“आद्यो वा दीक्षितो गान्धा यवीयानपि यो

भवेत् ।

भो भवत्पूर्वकन्वेनमभिभाषित धर्मवित् ॥”

“यहं शरीरं मातुष्यं गुणाद्यो ह्याद्य उच्यते ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

(उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ४२ ।

“यादृशा धनिभिः कार्या अवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् सम्यक्स्थापि यथावाच्यन्तश्च तैः ॥”

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

धनीयकं, स्त्री, (धनाय हितम् । धन + कः । वंश्यायां

कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धनुः, पुं, (धनतीति । धन + “धन्वधौतृचरीति ।”

उर्णा । १ । ७ । इति उः ।) चापः । (यथा,

हितोपदेशे ।

“धनुर्विश्वविमुहोऽपि निर्गच्छः किं करिष्यति ॥”

राशिविशेषः । पियाणवृक्षः । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभासुखादिवृत्तिः ॥

धनुः, [सु] पुं, (धन + “अन्तिपृवपीति ।” उर्णा

२ । ११८ । इति उसिः स च नित् ।) पियाण-

वृक्षः । धनुर्वरे, त्रि । इति मेदिनी । सं, २६ ॥

धनुः, [सु] स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “अन्ति-

पृवपीति ।” उर्णा २ । ११८ । इति उसिः स च

नित् ।) शरनिःक्षेपयन्तम् । धनुक इति भाषा ।

तत्पर्यायः । चापः २ धन्व ३ शरासनम् ४

कोदण्डम् ५ कार्मुकम् ६ इन्ध्रासः ७ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणौ ९ शरावापः

१० वृक्षता ११ त्रिगता १२ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । अस्त्रम् १३ धनुः १४ । इति जटाधरः ॥

तारकम् १५ काण्डम् १६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ।

कोमलं वर्यवृद्धता तयोर्गुण उदाहृतः ॥

सुखसम्यक्तिकरणं समसुहृदायतं धनुः ।

विपदो मुष्टिवैषम्यं तदङ्गे भङ्गमापहेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा,—

“शनिभौमवृधाम्बुधारेषु सुतिथौ हरौ ।

धनुर्वे चापविद्याया आरम्भः शुभदो मतः ॥”

इति ज्योतिःसारसंघः ॥

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥

(एतद्विद्यायां ब्रह्मा पृथुनाके महौषतये

प्रथमं दत्तवान् । असौ श्व लोकेषु अस्याः

प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।

“असिः पूर्वं मया खड्गो दुष्टनिघ्नकारण्यात् ।

भवाद्दशसमीपस्थो लोकान् शिञ्चन् चरत्तसौ ॥

धनुरादायुधयत्नौ त्वमेवादिः क्षुतो मया ।

तस्मात् प्रशास्त्रि चास्त्राणि ददाति तव पुत्रकम् ॥
अस्य प्रमाणं यथा, इह प्रशास्त्रधरे ।

“चतुर्विंशतुल्यं हस्तचतुर्धनं धनुः स्मृतम् ।
तद्वैभवात्तव चापं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥”

तथा आग्नेयधनुर्वेदे ।

“चतुर्धनं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्धं मध्यमम् ।
कनिष्ठस्तु त्रिभिः प्रोक्तं विद्यमेव पदातिनः ॥”

धनुस्तु शास्त्रं वाग्देवदेन द्विविधम् । यथा, युक्ति-
कल्पतरौ ।

“धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रं वाग् तथैव च ॥
एतयोः प्रकारमाह धनुर्वेदे ।

“शास्त्रं किञ्चित् प्रोक्तं वैद्यं सर्वनामितम् ॥
शास्त्रधनुवः प्रमाणमाह इह च-शास्त्रधरे ।

“शास्त्रं पुनर्धनुर्विद्यं तद्विद्योः परमायुधम् ॥

वितस्त्रिसप्तमं मानं निर्मितं विन्धकर्मणा ॥

न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
तद्वदुर्वशमायाति त्रैलोक्यं पुनरोत्तमम् ॥

पौरुषेयान् यच्छास्त्रं बहुवत्सरप्रोभितम् ।

वितस्त्रिभिः सार्धवद् निर्मितं धनुषोऽधमम् ॥

प्रायो योष्यं धनुः शास्त्रं गजयोधान्वादिनाम् ।
रथिनाश्च पदातीनां वाग् चापं प्रकीर्तितम् ॥”

वाग्धनुवः प्रमाणमाह तथैव ।

“जिपर्वं पञ्चपर्वं वा सप्तपर्वं प्रकीर्तितम् ।

नवपर्वं चोदकं चतुर्धा शुभकारणम् ॥

चतुष्वर्धं चट्पर्वं अष्टपर्वं विवर्जयेत् ॥”

“अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिष्टुटं तथैव च ।

दग्धं हिमं न कर्तव्यं वाय्वाभ्यन्तरहस्तकम् ॥

गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम् ।

गलपञ्चिर्न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥”

“अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णं कर्कशम् ।

ज्ञातिष्टुटं चोदकं कलहो बान्धवेः सह ॥

दग्धेन दह्यते वेष्टनं युद्धविनाशनम् ।

वाय्वा लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यरेऽपि च ॥

हीने तु सन्विते वायि संश्रामे भङ्गकारकम् ।

आक्रान्ते च पुनः क्षापि न लक्ष्यं प्राप्यते दहम् ॥”

“गलग्नमितलपञ्चिधनहानिकरं धनुः ।

एभिर्दोर्वैविर्निर्मितं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥”

उपलक्ष्येपकधनुवः प्रकारमाह तथैव ।

“उपलक्ष्येपकं चापं वैद्यं तद्विरञ्जकम् ।

विहस्तोत्सृज्यसहितं द्वाकुलीविस्तृतं तु तत् ॥”

आसन्नविशेषः । यथा, इटयोगप्रदीपिका-
याम् । १ । २५ ।

“पादाङ्गुली तु पाणिभ्यां गृहीत्वा अवकाशश्च ।
धनुराकर्षणं कुर्याद्धनुरासनमुच्यते ॥”

चतुर्धनपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
“चतुर्विंशतुल्यं हस्तचतुर्धनं धनुः स्मृतम् ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥

मेवादिहाराशराश्रमर्गतनवमराशिः । तत्-
पर्यायः । तौक्षिकः १ । इति दीपिका । अस्य
देवता पूर्वार्द्धमशुष्काकारशिवाङ्गाकारधनु-
धारी पुण्यः । स ऋणापूर्वार्द्धादासुदायोत्त-
रावाद्ग्रथमपादेन भवति । स च श्रीवैद्यः

पीतः स्वर्गवर्णो वा पर्वतचरः महाशस्त्रकरः
पूर्वदिक्स्थामी इन्द्राङ्गः कृष्णः क्षत्रियवर्णः

उद्भूतः पितृप्रजातिरिन्द्रार्थः अल्पसन्तानः अल्प-
स्त्रीवङ्गः अगिराशिः ॥ १ ॥ एतमाश्रिणात-

फलं यथा, “क्रोधो हतवाक् पुण्यमतिः शुचिः
प्राज्ञः सुखी सर्वलोकाजामी च ॥” इति

जातकचन्द्रिकादयः ॥ १ ॥ अपि च ।

“बहुकलाकुशलः प्रबली महान्

विमलताकलितः सरलोत्तिभाक् ।

शशधरे हि धनुर्धरगे नरो

धनकरो न करोति धनशयम् ॥”

तल्लयनातफलं यथा,—

“धनुर्लये ससुप्तप्रो गीतिमान् धनवान् सुखी ।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्य योगकः ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥

धनुःपटः, पुं, (धनु इव पटो विस्तारो यस्य ।)

पियाण्डवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा,—

“पियाण्डुः खरखन्धवारो बहुलवल्कलः ।

राजादनस्तापसेष्टः सप्तकद्वर्धनुःपटः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

धनुःशास्त्रा, स्त्री, (धनुरिव शास्त्रा यस्याः ।)

ऋक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुवः श्रेणीव ।) ऋक्षा ।

महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः

पर्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“तेजनी पितुनी देवा तिस्रवर्णी एयक्त्वचा ।

धनुःश्रेणी मधुरसा ऋक्षा निर्दहनीति च ॥”

धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) ऋक्षा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ऋक्षाशब्देऽस्या गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥)

धनुर्ममः, पुं, (धनुषो दमः ।) वंशः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । ध+अच् । धनुषो

धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दान इति भाषा ।

तत्पर्यायः । धन्वी २ धनुश्चान् ३ धातुष्कः ४

निघञ्जी ५ अस्त्री ६ तुङ्गी ७ धनुर्मृत ८ । इति

चैमचन्द्रः । १ । ४३५ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ११४ । २० ।

“प्रयतिथ्ये तथा कर्तुं यथा नाभ्यो धनुर्धरः ।

तत्समो भविता लोके सत्यमेतत् नवीमि ते ॥”

स्नानामध्यातो हतराक्षस्य पुत्रविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ११७ । ११ ।

“कवची निघञ्जी कुक्षी च कुक्षधारी धनुर्धरः ॥”

धनुर्धारी, [न] चि, (धनुर्धरतीति । ध+चिनिः ।)

धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—

“शूरश्च वलयुक्तश्च गजान्तरथकोविदः ।

धनुर्धारी भवेद्भ्रातः सर्वलक्ष्यसहः शुचिः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनुर्मृत, पुं, (धनुर्विभर्तीति । ध+क्रिप् ।) धनु-

र्धरः । इति चैमचन्द्रः । १ । ४३५ ॥ (यथा,

रघुः । ६ । ११ ।

“अवनिमेकरथेन धनुषिणा

लितवतः किल तस्य धनुर्मृतः ॥”

धनुर्मर्धं, स्त्री, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः ।

तत्पर्यायः । लक्षकः २ । इत्यमरः । २ । ८५५ ॥

धनुर्माणा, स्त्री, (धनुषो भाणा श्रेणीव ।) ऋक्षा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुर्मासः, पुं, (धनुरिव मासः ।) धन्वमासः ।

दुराजभा । इत्यमरटीकायां रायसुवटः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“यासो यवासो दुस्पर्शो धनुर्मासो दुराजभा ॥”)

धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति

राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । (अस्य

पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्मणः ॥”)

वंशः । भज्जातकः । अन्वत्यः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

धनुर्वेदः, पुं, (धनूषि उपलक्ष्येन धनुरादीन्-

स्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद+करणे

घञ् ।) धनुर्विद्याबोधकशास्त्रम् । तस्य यक्षु

र्वेदस्योपवेदः । इति चरणशब्दः ॥ (यथा,

मधुसूदनसरस्वतीज्ञतप्रस्थानभेदे ।

“यक्षुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको

विन्धामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः ।

द्वितीयः संयज्ञपादः । तृतीयः सिद्धिपादः ।

चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्ष्य-

मधिकारिनिरूपणश्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे

रूपोऽपि चतुर्विधायुधधातको वर्तते । तत्र चतु-

र्विधम् । सुक्तमसुक्तं सुक्तासुक्तं यन्मसुक्तम् । तत्र

सुक्तं चक्रादि । असुक्तं खड्गादि । सुक्तासुक्तं

शस्त्रावाप्तरभेदादि । यन्मसुक्तं शरादि । तत्र-

सुक्तमस्त्रमित्युच्यते । असुक्तं शस्त्रमित्युच्यते ।

तदपि ब्राह्मवैद्यवपामुपतप्राजापत्याद्येयादि-

भेदादनेकविधम् । एवं साधिदेवतेषु समग्रेषु चतु-

र्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां

तदनुयायिनाश्च ते सर्वे चतुर्विधाः । पदातिरथ-

गजतुरगाखट्वाः । एवं दीक्षाभिक्षकप्राक्नमस्त्रल-

करणादिकश्च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् ।

सर्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्यास्य लक्षण-

पूर्वकं संयज्ञं संयज्ञपादे द्वितीये दर्शितम् ।

गुरुसम्पदायसिद्धानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुन-

रभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे ।

एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानां अस्त्र-

शस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥”)

धनुष्कारः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस्+क+

“दिवाविभेति ।” १ । २ । २१ । इति टः ।)

धनुः करे यस्य इति व्यधिकारश्च बहुव्रीहिसमासो

वा । धानुष्कः ॥

धनुष्यटः, पुं, (धनु इव पटो विस्तारो यस्य ।)

पियाण्डवः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥

धनुश्चान्, [तु] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य । धनुस्+

अनुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

धन्यः

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथौ निमज्जी कवची धनुश्चान्

दमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”)

धनुः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + “लघिचमितनि-
धनीति ।” उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) धनुः ।

इति जटाधरः ॥ धान्यसन्धये धनुषि च पुं ।

इति संनिप्रसारोणाद्वृत्तिः ॥

धनेयकं, स्त्री, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वरः, पुं, (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति
नेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । २२८ । ३२ ।

“जगद्गुरुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ।

कालदंष्ट्रं यमो राजन् । गदाक्षैव धनेश्वरः ॥”

विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६३ ।

“वत्सरो वत्सलो वत्सो रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥”

सुमध्वो धप्रणेतुर्वोपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।

“विद्वद्धनेश्वरश्चात्रो भियक्केश्वरवन्दनः ।

वोपदेवश्चकारेहं विप्रो वेदपदास्यहम् ॥”)

धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्मा-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥धन्यः, वि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्य-
वान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

“स्वनामा पुत्रो धन्यः पितृनामा च मधमः ।

अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमाधमः ॥”

इति गोपीचन्द्रधृतपद्यम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“विस्तीर्णवानुकामध्ये कच्छपः शतयोजनः ।
भीतश्च कम्पितस्तत्र दृष्टो दुःखी च मुष्कितः ॥

निःसारितो राजवेण मीनेन च महात्मना ।

धन्योऽस्मीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥

जीरोदनागरो धन्यो जन्तवो यच्च महिधाः ।

भवान् धन्योऽसि सीरोद । तेनोक्तो नाहमेव च ॥

धन्या वसुन्धरा देवी यजैव सप्त सागराः ।

धन्यासि वसुधैवकुता नाहमेवेत्युवाच सा ॥

धन्योऽनन्तो ममाधारः क्षणांशो नागराक्षिभूः ।

धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।

धन्योऽसि तच्च धाता च धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।

धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहसुवाच सः ॥

धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।

देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥

नाहं धन्यो सुनिश्चेष्टः । मस्मितश्चेत्युवाच सः ।

धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यदृणवस्त्वया ॥

तस्माद्वन्याश्च ते वेदा गच्छ तत्र मनीषिणः ।

ययं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥

ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंपन्नं साम्प्रतम् ।

वयं व्यवस्थाकर्तारो यज्ञौघः फलदः स्वयम् ।

तस्माद्वन्यः स एवापि गच्छ गच्छ महातुने ! ॥

धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तत्र मया विभो ! ।

ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म शुभं तुने ! ॥

धन्य

मुभकर्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यसुवाच तत् ।

श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥

धन्योऽस्मीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहैति च ।

इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्वकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥

(धनं लब्ध्वा । धन + “धनगणं लब्ध्वा ।” ४ । ४ ।

८४ । इति यत् । धनलब्ध्वा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं

संयोगो उत्पत्तौ वा । “गोक्षत्रोऽसंख्या परि-

माणान्धादेयन् ।” ५ । १ । ३६ । इति यत् ॥)

धन्यव्रतं, स्त्री, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-

जनकव्रतविशेषः । कुवेरः पूर्वं मूढ आसीत्

एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति बराह-

पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आत्मजकी । इति

मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी ।

यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

“धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छृष्टमजीजनत् ॥”)

धन्यार्कं, स्त्री, (धन्यते भक्तार्थिभिरिति । धन +

“पिनाकादयश्च ।” उणां ३ । १५ । इत्याकप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) धन्या इति ख्यातं शस्त्रम् ।

तत्पण्यायः । कृत्वा २ वितुलकम् ३ कुस्तुम्ब ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५

धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बरी ९ धान्या-

कम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने-

यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धान-

कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८

कृत्वाधान्यम् १९ सुगन्धि २० प्राकयोग्यम् २१

सुख्यपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४

बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धनिका २८ धन्यकम्

२९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-

यत्वम् । पित्तज्वरकासतृषणाच्छेदिकफनाशित्वम् ।

दोषनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् ।

वृण्यत्वम् । मृजलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोष-

नत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोष

दाहश्यासामार्शःक्षमिणाशित्वम् ॥

“व्याहंस्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।

शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसंस्कृतम् ॥

नवीने न्यस्ये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”

राजनिर्घण्टः ॥

धन्य, [न्] स्त्री, (धन्यते गम्यते दुर्गमादिस्थले-

ऽनेनेति । धन्य गतौ सौत्रो धातुः + कनिन् ।)

धनुः । (धन्यते गम्यतेऽत्र इति ।) स्थलम् ।

इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—

“चरोऽनूपजलाकाशधन्यावो भक्षसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानुपचराश्च ये ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

धन्यन्त

जघ्नुभक्ष्यास्तु जघ्नवो धन्यजा धन्यचारिणः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

धन्यं, स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “उत्खादयश्च ।”

उणां ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।

“धनुर्धराय देवाय प्रियधन्याय धन्विने ।

धन्यन्तराय धनुर्वे धन्याचार्याय ते नमः ॥”)

धन्यङ्गः, पुं, (धनोर्धनुश्च द्वयङ्गं यस्य ।) धन्य-
वृत्तः । इति भाष्यप्रकाशः ॥ धामिनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पण्यायगुणाः ।

“धन्यङ्गस्तु धनुर्वृत्तौ गोचरश्चः सुतेजनः ।

धन्यङ्गः कपपित्तासकासकृत्तुवरो जघ्नुः ।

उहं ह्यो बलकृद्दक्षसन्धिलद्वयगुरोपयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुस्तकान्तरे धन्यगोऽपि पाठः ॥

धन्यदुर्गं, स्त्री, (धन्यना निर्जलस्थलेन वेष्टितं

दुर्गम् ।) चतुर्दिशं मरुवेष्टितपञ्चयोजनपरि-

मितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महा-

भारते राजधर्मः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“धन्यदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्त्तमेव वा ।

दुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥”)

धन्यनः, पुं, (धन्यति इष्ट्वं गच्छतीति । धन्य गतौ

सौत्रधातुः + क्यः ।) वृत्तविशेषः । इति रत्न-

माणा ॥ धामिनी इति भाषा । (यथा, रामा-

यणे । २ । ८४ । ६ ।

“वर्ध्यामलकैर्नोपैर्वैधन्यनवीजकैः ॥”)

तत्पण्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुष्यः ३ महा-

बलः ४ राजासहः ५ प्रच्छिन्नकः ६ रुक्ताङ्ग-

फलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोषकरत्वम् ।

ग्राहित्वम् । कण्ठामयशमनत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (फले, स्त्री । यथा, महाभारते ।

३ । १११ । १३ ।

“करुणकाशीरुद्धधन्यनानि

पिप्लुनां कामकारं कुरुष्व ॥”)

धन्यन्तरिः, पुं, (धन्यपल्लवत्वात् शृङ्गादि-

चिकित्साश्राद्धं तस्य अन्नं ऋच्छतीति ।

ऋ गतौ + “अच इः ।” उणां ४ । १३८ । इति

इः ।) देववेद्यः । स भगवद्वतारः । यथा,—

“धन्यन्तरिश्च भगवान् स्वधमेव कीर्ति-

नाम्ना वृणां पुरवर्जो रज आशु हन्ति ।

यज्ञे च भागमन्ततासुरवावरन्ध्र

आयुष्यवेदमनुशास्यवतीर्य लोके ॥

स वै भगवतः साक्षात् विष्णोर्दंष्ट्रांशसम्भवः ।

धन्यन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृष्टिगव्यभाक् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥ ३ ॥

“नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्यन्तरिमहान् ।

पुरा सप्तममयने सप्ततस्यौ मन्त्रोदधेः ॥

सर्ववेदेन निष्ठातो मन्ततन्त्रविशारदः ।

प्रिष्ठो हि वेनतेयस्य शङ्करस्योपप्रिष्ठकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अध्यायः ॥

धन्वन्त

अथवा । “काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घ-
तमाः पुत्रोऽभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमोऽ-
भूत् । न हि संविद्वक्तार्यकारणः सकल-
सम्भितिशेषज्ञानवित् । भगवता नारायणेन
जातीतसम्भूतौ तस्यैवरो दत्तः । काशिराज-
गोत्रेऽवतीर्य स्वमहत्वा सम्भगायुर्वेदं करिष्यति ।
यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति । तस्य च धन्वन्तरेः
पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः । तस्यापि
द्विवोदासः ।” इति विष्णुपुराणम् । ४।८।२-५।३॥
अथार्थः । “संविद्वक्तार्यकारणः जरादिरहित-
देहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकल-
सम्भितिशु सर्वज्ञपि जन्मसु । अशेषज्ञानवित् सर्व-
ज्ञाज्ञवित् । अतीतसम्भूतौ चौराभ्यां जन्मनि ।
अथवा अष्टाङ्गमायुर्वेदम् तदुक्तं जलुवाग्भटे ।
कायबालयज्ञोद्वाङ्मनश्चक्षुर्दृष्टिराविषम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति ।”
इति तट्टीकायां ख्याती ॥ ३॥ द्विवोदासः ।
इति त्रिकाशशेषः ॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
“एकदा देवराजस्य इष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिर्भूषणीकृताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम् ।
दयार्द्रहृदयः प्रको धन्वन्तरिमुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किञ्च ज्ञतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं बाहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाद्यामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्ङ्गः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥
अधोक्त चायुषो वेदमन्त्राह्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याज्जातो बाहुजवेश्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो द्विवोदास इति जितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चार सुमहत्तमः ॥
यत्रेन महता जज्ञा तं काश्यामकरोमृषम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्त्रीणां संहिता विहितानुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितानाम-
पाठयत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतत्रयविशेषः ।
यथा,—
“धन्वन्तरिप्रणयकामरसिंहशकु-
वेतालभट्टघटकर्पूरकाजिदासाः ।
स्मरतो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररत्निर्नव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम् ॥
(धनोर्ध्वनुर्वेदस्य अन्तर्गच्छतीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्मृत्यो वैश्रवणस्तथा ॥”
धन्वन्तरियक्षा, स्त्री, (धन्वन्तरिणा यक्षा ।)
कटकी । इति शब्दचन्द्रिका ।

धमनः

धन्वन्तवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः ।) दुरा-
जमा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (दुराजमा-
शब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धन्वन्तवासकः, पुं, (धन्वन्तवास + स्वार्थे कन् ।)
दुराजमा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वन्तवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो वासः यवासः ।)
दुराजमा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
धन्वा, [नृ] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति ।
धन्व + “कनिन् युञ्जतीति ।” उक्ता १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) मरुदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ५॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ३४ । ४ ।
“जर्न न धन्वन्तभिर्न यदापः सखा वाहपुर्हव-
नानि यज्ञेः ॥”
अन्तरिक्षम् । जलवात उदकमपि । यथा,
अथर्ववेदे । १ । १६८ । ५ ।
“धन्वन्तु इवा न यामनि पुरुषेण अह्न्यो-
नैतशः ॥”
“धन्वन्तुतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः
तेन तत्तुल्यमुदकं लक्ष्यते उदकजाविजो मेवा
इव ।” इति तद्व्याख्ये सायनः ॥)
धन्वी, [नृ] जि, (धनुश्चापोऽख्यस्येति । ग्रीष्मा-
दित्वात् इतिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, कुमारे । ३ । १० ।
“कुर्व्यां हरस्यापि पिनाकपाणि-
र्धैर्येभ्युतिं के सम धन्विनोऽन्ये ॥”
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [नृ] पुं, (धन्वन्मस्यस्येति । धन्व + इतिः ।)
दुराजमा । अर्जुनदण्डः । (अस्य पर्यायो
यथा,—
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्जुनः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्थः । इति
विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । २२ ।
“ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ४२ ।
“कर्मककुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥”
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । २४ ।
“तपोरतिरकस्मावस्तन्यो धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”
धम, धाने । आने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-सिट् ।) धमति । सौमधातुरचम् ।
इति दुर्गादासः ॥
धमः, जि, (धमतीति । धम + अच् ।) अधि-
संयोगकर्ता । शब्दकर्ता । इति धमधातोः
पञ्चादित्वाद्गुण्येन साध्यः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्वा शब्दाभिसंयोगयोः +
“घो धम च ।” उक्ता २ । ३५ । इति कुन्
धमादेशश्च ।) कर्मकारः । इत्युणादिकोवः ॥
धमनः, पुं, (धन्वतीऽभिप्रेतमेति । धम + करणे
लुट् ।) नलः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

धमनी

(अस्य पर्यायो यथा,—
“नलः पोटगलः मूत्रमण्डलं धमनस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धमतीति । धम + लुट् ।) भस्माभापने क्रूरे
च जि । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥
धमनिः, स्त्री, (धन्वते इति । धम + “अर्नि-
श्रद्धमीति ।” उक्ता २ । १०३ । इति अर्निः ।)
धमनी । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अथर्व-
वेदे । ६ । ६० । २ ।
“यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यसु विहितः ॥”
प्रज्ञादभातुर्हृदिस्थ पञ्जी । वा तु वातापि-
रिष्यन्तस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १५ ।
“हृदस्य धमनिर्भाषाकृत वातापिरिष्यन्तम् ॥”
धमतिर्गतिकर्मा । गच्छतीति । गच्छते
ज्ञायतेऽर्थोऽन्या । ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध-
साधुभिर्भागेन । यथा, ‘धमति’ इति पञ्चकर्म-
स्वपि पठ्यते धमति इत्यनया शापाक्रोशादि-
रूपयेति । वाक् । शब्दः । इति निघण्टुः ।
१ । १९ ॥ यथा, अथर्ववेदे । २ । ११ । ८ ।
“हूरे पारे वाणीं बर्हयन्त
इन्नेगितां धमनिं प्रपयन्ति ॥”
धमनी, स्त्री, (धमनि + वा ङीष् ।) नाडी ।
(यथा, महाभारते । १२ । २१४ । १७ ।
“दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चैन्द्रियमुखावहाः ।
याभिः स्रज्याः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः स्रज-
स्रजः ॥”
यथा,—
“ओजोवहाः शरीरे वा विषमन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्तयन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिनः ॥
यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसावचः ॥
सर्वर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नास्मात् नाशोऽस्ति धारि यद्वृद्ध्याभितम् ॥
यच्छरीरवर्णं देहः प्राणा यच्च प्रतिष्ठिताः ।
तत्फलजा विविधा वाताः फलन्तीति महाफलः ॥
ध्वानाहमन्यः स्रज्यात् सोतांसि स्रज्यात्
सिराः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चिंशेऽध्याये ॥
“चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहितः ।
तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी सोतसामविभागः
सिराविकारा एव धमन्यः सोतांसि चेति ।
तत्तु न सत्यम् । अथवा एव हि धमन्यः सोतांसि
च सिराभ्यः कस्याद्वाङ्मन्यत्वात्कलत्रनियमात्
कर्मवैशेष्यादागमात् केवलम् परस्परसन्नि-
कर्षात् स्रज्यागमकर्मत्वात् सौम्यागम विभक्त-
कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥
तासान् नाभिप्रभवानां धमनीनाम्बुर्गता दश-
दश चाधोगामिन्यस्तस्यस्तिव्याः । ऊर्ध्वाः
शब्दस्यार्थकूपरसगन्धप्रसाधोक्तावचनमित्युह-
सितशुद्धितरुदित्वादीन्निषेधानभिवहन्त्यः शरीरं
धारयन्ति । तासु हृदयमभिप्रपन्नास्तिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश शब्दरूपरस-
गन्धानाभिर्युक्तीति । द्वाभ्यां भावते च द्वाभ्यां
घोषं करोति द्वाभ्यां स्त्रपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते
हे चाशुवाहिन्यौ । हे स्तन्यं स्त्रिया वहतः
स्तनसंश्रिते । ते एव युक्तं नरस्य स्तनाभ्यामभि-
वहतः । तास्त्रेतास्त्रिंशत् सविभागा आख्याता
यताभिर्युक्तं नामैतदपर्यायपृष्ठोरः स्तनयोवा-
वाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“अधोगमास्तु वातशूलपुरीषमुक्तार्त्वादीन् यद्ये
वहन्ति । तास्तु पित्ताश्रयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ
मेवात्मनानरसं विपक्षमौष्ण्यं हि वैचयन्त्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोद्गतानां
तिथ्यमातानां रसस्थानाभिरुपयन्ति मूत्रपुरीष-
स्त्रेदांश्च विरेचयन्त्यामपकाशयन्तरे च त्रिधा
जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश हे अत्र
वाहिन्यावन्ताश्रिते तोयवहे हे सूत्रवस्तिमभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रप्रादुर्भाषाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहन्तो नारीणा-
मात्तवसंश्रमः । हे वक्षो निरसन्त्यौ स्तनान् प्रति-
बहे । अष्टावन्त्यास्तियन्त्यानां धमनीनां स्त्रेदमर्प-
यन्ति । तास्त्रेतास्त्रिंशत् स विभागा आख्याता
यताभिर्युक्तोऽभिः प्रकाशयकटीमूत्रपुरीषशुद-
वस्तिमेषु कर्षणीन धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“तिथ्यमातानां चतस्रणां धमनीनामेकैका शतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्रेतास्त्रिंशत्
स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबहुमाततश्च ।
तासां मुखानि रोमरूपप्रतिबहानि येः स्त्रेद-
मभिवहन्ति रतश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च
तेरेव चाभ्यङ्गपरिचिकावगाहालेपनवीर्याण्यन्तः
शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्षानि तेरेव
स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्रेतास्त्रिंशत्
धमन्यः सन्धाङ्गताः सविभागा आख्याताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥३॥
हृद्विलासिनी । इत्यमरः ॥ हरिद्रा । श्रीवा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥ एभिपद्यी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नलिका । इति भावप्रकाशः ॥
धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति । धम + विच् । मिल-
तीति । मिल + कः । एषोऽरादित्वात् साधुः ।
ततः कर्मधारयः ।) संयताः कचाः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६७ ॥ खोपा इति भावा । कुसुम-
गर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतो
बहुः केशकलापः । इति भरतः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । २१ ।

“सकृत्सितमाकुलाकुलगलहृन्मिलितसुजासित-
भ्रूवक्त्राकमलीकदर्शितभुजावाहाङ्गस्तनम् ॥”

धरः, पुं, (धरति एधिवीमिति । धृ + अच् ।)
पञ्चतः । (यथा, माघे । ४ । १८ ।

“उत्तुं धरं द्रष्टुमेष्य शरीरम्
उत्तुं क्वरं दारुणं द्रष्टुमेष्य ॥”

कार्पासतूलकः । कुर्मरानः । वसुमेदः । इति

मेदिनी । रे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ३६ ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ।
प्रलयश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्चैवा ध्रुवो धरः ॥”

विष्णुः । श्रीकृष्णः । यथा, तत्रैव । ६ । ६३ । ३३ ।

“सर्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥”

धारकं, त्रि । यथा, काकपञ्चधरः ॥)

धरणं, क्री । (धरतीति । धृ + ल्युः ।) मानभेदः ।

स तु चतुर्विंशतिरक्तिरूपः । इति जीला-
वती ॥ पलदशमंशः । इति वैद्यकम् ॥ (“अथ

मध्यमनिष्ठाया वा एकोनविंशतिर्धरणम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः ॥

धृ + ल्युट । धारणम् । इति मेदिनी । खे, ५४ ॥

(यथा, कुमारः । १ । १७ ।

“यन्नाङ्गयोनिमवेक्ष्य यस्य
चारं धरित्रीधरणक्षमम् ॥”)

धरणः, पुं, (धृ + ल्युः ।) अद्रिपतिः । लोकः ।

स्तनः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

संतुः । इति चिकित्सितस्थाने ॥ (वैद्यकमानविशेषः ।

यथा, पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये श्राद्धधरेणोक्तम् ।

“माघैस्तुभिः श्राणः स्याद्धरणः सनिगद्यते ॥”

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनांति । धृ + “अप्ति-
च्छृद्धभीति ।” उणां २ । १०३ । इति इनिः ।)

एधिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४२ । ४ ।

“ज्योतिधरणिवायुरहितं अन्धं जलेकार्णविलोके ॥”

धरणिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धरण्याः
धरः ।) विष्णुः । इति हज्यायुधः ॥ (कच्छपः ।

पञ्चतः । शिवः । इति युत्पत्तिजम्बोरथः ॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि + वा डीप् ।) एधिवी ।

इति मेदिनी । खे, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । ६ । १४१ ।

“यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वयम् ॥”

श्रास्त्रमिदं च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नाडी ।

कन्दविशेषः । तत्पठ्यायः । धरणीया २ धीर-
पत्नी ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६

कन्दालुः ७ दण्डकन्दकः ८ अस्या गुणः ।

मधुरत्वम् । कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठककूटि-
नाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी-
नाममूलविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकौलकः, पुं, (धरण्याः एधिवाः कौलकः
इव ।) पञ्चतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः ।) विष्णुः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । ३८ ।

“अहः सर्वार्थको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥”

कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चतः । यथा, “यो
जातो धरणीधरेऽनन्तमयानायाहिपाथोरुहा-
सक्तः ॥” इत्यादिमोपीनाथतर्काचार्यः ॥ (एधिवी-
धारकं, त्रि । यथा, हरिवंशे । ५३ । ६८ ।

“देवानचोदयद् नञ्जा निषङ्गार्थं सुरदिशाम् ।
नरश्चैव पुराणार्थं शेषश्च धरणीधरम् ॥”)

धरणीधरः, पुं, (धरणीं धरयति ज्ञावयतीति ।
धृ + अच् ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धृ + भावे अच् । धरण्याः
एधिवाः धरः ज्ञावो यस्मात् ।) समुद्रः । इति

चिकित्सितस्थाने ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः ।) शिवः । इति

शब्दरत्नावली ॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।) सीता ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६७ ॥ (एतदुत्पत्तिकथा

यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।

“नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो रुपः ।

हजेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्त्रियम् ॥

तद्भूमिजातसीतायां सुभां कन्यां ससुत्विताम् ।

खेमे राजा सुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥

तस्यान्तु जातमाजायां एधिवास्तुतां स्वयम् ।

जगाद् वचनखेदं गौतमं नारदं रुपम् ॥

एधिवाच ।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन् ! मनीहरा ।

एनां गृह्णाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम् ॥”)

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति । धृ + अच् ।

यद्वा, ध्रियते शेषेण इति । धृ + अच् । टाप् ।)

एधिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, देवी

भागवते । ३ । १३ । ८ ।

“धारणाश्च धरा प्रोक्ता एधि विस्तारयोगतः ॥”

गर्भाश्रयः । मेदः । इति मेदिनी । रे, ४६ ॥

नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ महादानविशेषः ।

तद्वयथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गलविनाशनम् ॥

कारयेत् एधिवीं हेमो जन्तुहीपाशुकारिणीम् ।

मर्यादापञ्चतवर्ती मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमाचिताम् ।

नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवर्णिताम् ॥

महारत्नसमाकीर्णां वस्तुद्रवार्कसंयुताम् ।

हेमः पलसहस्रेण तद्वेनाथ शक्तितः ।

शतत्रयेण वा कुर्यात् द्विप्रतेन प्रतेन वा ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात्लोकेशावाहनं बुधः ।

अस्त्रिंशत्पञ्चभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

वेदां लघ्वाजिनं लघ्वा तिलाशुपरि धिष्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥

तथाष्टौ पूर्वकलसान् समन्तात् परिकल्पयेत् ।

वितानकश्च कौशेयं कलानि विविधानि च ॥

तथांशुकानि रज्याणि श्रीखण्डशकलानि च ।

इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥

शुक्लमालाम्बरधरः शुक्लाम्बरभूषितः ।

प्रदक्षिणं ततः लघ्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

पुण्यं कालमयासाय मन्त्रान्ते तादृशीरयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः ॥

धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वस्तुन्दरे ।

वस्तु धारयति यस्मात्सुधातीव निर्मला ।
वस्तुधरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्थवत् ।
चतुर्मुखोऽपि नागश्चेतस्माद्यज तवाचले ।
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री अक्षयः पार्श्वे चोत्पन्ना चक्रे रवी प्रभा ।
बुद्धिर्हृदयतो ज्ञाता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विष्णुधरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा क्षीणी पृथ्वी वस्तुमती रसा ॥
गताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्ममात् ।
यवसुखायै तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धराहं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेवश्चेवायं कृत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्गेन किङ्करीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमयो वसेत् ॥
पितृपुत्रप्रपौत्राश्च तारयदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः श्रद्धालोऽपि निश्चयं
गतकलुषविमानैर्मर्त्यदेहः समन्तात् ।
दिवसमरवधूभिर्वाति संप्राप्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमालैः ॥”

इति मतस्यपुराणे २५ = अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्धाकाले जातः कदम्बः ।)
धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७० ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलयज्ञः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिका-
पुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः ।
(यथा, महाभारते । २३ । १४६ । ६३ ।

“सुमेधा मेधजो धन्यः सत्वमेधा धराधरः ॥”

“अङ्गैरश्वैः श्वेदादोरश्वैर्वा धरां धरतीति धरा-
धरः ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पञ्चतः । इति
मेदिनी । रे, २६६ । (यथा, हरिवंशे । २०४ ।
२१ ।

“नराचराश्च वस्तुधा धानारश्च धराधराः ॥”

धराया उद्धारकर्तारि, त्रि । यथा, भागवते ।
४ । १७ । ३५ ।

“स वीरभक्तिः समभूद्धराधरो
यो मां प्रयस्ययशसो जिज्ञासति ॥”)

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।)
ब्राह्मणः । यथा,—

“येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधिनो येः पुरुषः पुराणः ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते
श्रेष्ठेण वा । ५ + “अग्निचादभ्य इजिजौ ।”
उणां ४।१७२ इति इज । गौरादित्वात् ङीप् ।)
पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
रघुः । १४ । ५४ ।

“सम्भर्तिकाभप्रकृतिं धरित्रीं

कतेव सीता सहसा जगाम ॥”)

धरिमा, [वृ] पुं, (ध्रियते दर्शनेन्द्रियेति । ५ +
“हृष्टहृष्टप्रभ्य इमनिष् ।” उणां ४ । १४७ ।
इति इमनिष् ।) - रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥

तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२२ ।

“तथा धरिमयेयानीं प्रतादभ्यधिके वधः ॥”

धरुणः, पुं, (धरतीति । ५ + बाहुलकात् उबन् ।
“हृन् धारणे । हेतुमति च इति शिप् । धार-
णिलुक् क्त्वंप्रत्ययः । धारयति जगत् ।” इति

देवराजयज्वा । १ । १२९ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः ।
वीरम् । (निचलुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ५ । ६ ।

“यथा विचर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥”
सम्मतम् । इति मेदिनी । से, ५५ ॥ (अग्निः ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५२ ।
“उपह्वलनधरुणं मार्के धरुणो मातरं धयन् ॥”
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १२१ । ४ ।

“दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥”
“सत्वे तुल्योके धरुणं धारकं वनं दाधार अधार-
यत् ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

धर्तयं, त्रि, धृधातोः कर्मणि तथ्यप्रत्ययेन साध्यम् ।
धारणीयम् । स्थापयम् । पतनीयम् । भावे, स्त्री ॥

धर्मे, स्त्री, (धरति ध्रियते वा । ५ + “यृष्ट्वी-
पचीति ।” उणां ४ । १६६ । इति चः ।) यज्ञम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्मः । इति संक्षिप्त-
सारीणादितिः ॥ (धारकं, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।

“धर्ममसिद्धिं दहन्मन्त्रानि वधाय ।”
“हे कपाल ! त्वं धर्मे धारकमसि ।” इति वेद-
दीपः ॥)

धर्मः, पुं स्त्री, (धरति लोकान् ध्रियते पुरयात्मभि-
रिति वा । ५ + “अतिस्तुहुमिति ।” उणां
१ । १३६ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा,
हितोदंशे । १ । ५६ ।

“एक एव सुहृद्भूमौ निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सन्धमन्यतु गच्छति ॥”)

तत्प्रयोगः । पृथग्मूर अयः २ सुकृतम् ४ वयः ५ ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ त्वायः । स्वभावः । आचारः ।
उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ८८ । २१ ।

“कृत्वा प्रवर्ग्य धर्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथेवाभिभव द्विजाः ॥”)

अहिंसा । उपनिवृत्त । इति मेदिनी । से, १६ ।
दानादिके, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
योगवारे ।

“प्रायश्चित्तमस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणश्चैव योगश्चिन्तनं पञ्च धर्माः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”)

धर्मः, पुं, (५ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः ।
इति मेदिनी । से, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो
दक्षिणस्नानात् । (यथा, मत्स्यपुराणे । ३ । १० ।

“अङ्गुष्ठाद्विचित्राह्वः प्रजापतिरजायत ।

धर्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् क्रतुमाश्रुतः ॥”)
तस्य भार्या दक्षस्य चयोदशकन्याः । तस्य
चतुर्दशापत्यानि यथा । पत्न्यां अष्टायां अतम्

१ मैत्र्या प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्या
सुखम् ४ तुष्ट्यां सुत ५ पुष्ट्यां गर्वः ६ क्रियायां
योगः ७ उन्नत्यां दर्पः ८ बुद्ध्यां व्यर्थः ९ मेधायां
सूतिः १० अर्ज्यां नरनारायणौ ११ । १२ ।

तितित्यायां जेमम् १३ द्वीपं च्यायां प्रच्छयः १४ ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“अष्टा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वयुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्तयोदशौ ।
पत्न्यर्थे प्रतिजग्याह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”

विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने अद्विरन्तत् तत्त्वम् ॥
तासामपत्यानि यथा,—

“अष्टा कामश्च श्रीर्दपे नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषश्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरक्षयत ॥

मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥

व्यवसायं प्रजज्ञे वै जेमं शान्तिरक्षयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरिच्छितं धर्मस्तनवः ॥

कामो नन्दो सुतं हर्षं धर्मपौत्रमक्षयत ॥” * ॥
अधर्मवन्धो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथावृतम् ।
कन्या च निहतस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥

माया च वेदना चैव मियुनं हयमेतयोः ।
भयान्न श्रेष्ठं वै माया नृत्वं भूतापहारिणम् ॥

वेदना स्वसुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवान् ।
नृत्वायां विजराशोकलज्जाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥

दुःखोत्तराः स्मृता स्मृते चर्वे चाधर्मलक्षणाः ।
मेधा भार्यास्तु पुत्रो वा चर्वे ते हृद्दरेतसः ॥”

धर्मात्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
“अधोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य महती कृप ।।

माहात्म्यं च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ।।
सर्वं ब्रह्माययः शुद्धपरादपरसंज्ञितः ।

स सिसृक्षुः प्रजाह्वारो पालनश्च अचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्विचित्राश्चैतकुण्डलः ।

प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वापच भगवांश्चतुष्पात् स्वात् कते युगे ।

जेतायां विपदश्चासौ विपदो ह्यापरं भवत् ॥
कलाविकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।

बह्वेहो ब्राह्मणानां स विधा चक्रे अवस्थितः ॥
द्विधा विश्लेषका मूढे स्थितः सर्वगतः प्रभुः ।

शुद्धदक्षक्रियाजातिपतुष्यादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे संहितपदक्रमः ।

तथा आद्यन्त ओङ्कारद्विधिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बहु एवं धर्मो व्यवस्थितः ॥

ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रवृत्ति ते धर्मे । तिथिरस्तु चयोदशौ ॥

यस्मात्सुपोष्यपुरुषो भवन्तं सप्तपार्श्वयेत् ।
हत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥”

तस्य पुत्रा यथा, वामनपुराणे ।

धर्मः

“धर्मस्य भार्या हिंसास्या तस्या पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्पत्तिं सुनिश्चायकम् । योगशास्त्रविचारकम् ।
सोऽहः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ।
साक्षात्प्रेतारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रीं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते ददुर्ण्यायां सोऽपि कनीयसाम् ॥”
(चतुर्हस्तंदापरे वेदव्यसनादयमेव आस आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १८ ।

“त्रयोदश चान्तरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥”
यथा, च ब्रह्माख्ये । २७ अध्याये ।

“धर्मो नारायणो नाम आसत्सु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महासुनिः ॥

बालस्त्रिधास्त्रमे पुत्राप्रवर्त्तते गन्धर्वाग्ने ।
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यति तपोधनाः ॥

सुधामा कथयन्नेव कनिष्ठा विरजास्तया ।
मम योगबलोपेता विमना सृष्टरेतसः ॥

प्राप्य माहेचरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥”
कचित् युगस्य वैपरीत्यकथनम् कल्पमेवाद्वि-

कडमिदधिगन्तव्यम् ॥) धर्मलक्षणं यथा,—
“पात्रे दानं मतिः कृष्यो मातापित्रोश्च पूजनम् ।
अष्टा बलिर्गवा ग्रासः वडिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

धर्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।

“ब्रह्मचर्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।

दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन व्रजम् ॥

अहिंसया सुशान्ता च अस्तेनेनापि वर्त्तते ।

एतेर्दशभिरङ्गैस्तु धर्ममेव प्रब्रूयते ॥”

धर्मलक्षणं यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातपः ।

ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा इति ।

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुरासदम् ॥”

कवेर्दशसहस्रवर्णान्ते धर्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—

“शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।

कवेर्दशसहस्रवर्णान्ते ययौ तच्छा हरेः पदम् ॥

सत्यश्च धर्मश्च सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।

व्रतं तपश्चानुश्रवं ययुस्तेः साहमेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डम् ॥ * ॥

धर्माधारस्थानानि यथा,—

“यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ! ।

बैकुण्ठेषु च सर्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥

पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।

वृषेभ्य धर्मेश्वरीषु सत्सु सहैश्वर्यातिषु ॥

दिक्पतिषु मूत्रेषु सत्सुसर्गास्थितेषु च ।

एषु त्वं सन्ततं पूर्वां धर्मांराज ! विराजसे ॥

युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥”

अपि च ।

“अश्वत्थवटविष्णुषु तुलसीचन्दनेषु च ।

देवार्हेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शास्त्रिषु ॥

देवाक्येषु तीर्थेषु सतां श्रवण्येषु च ।

वेदवेदाङ्गव्यवहारेषु च समासु च ॥

धर्मः

श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।

व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाधिसंस्थेभ्यः च ॥

दीक्षापरीक्षापञ्चगोत्रगोत्र्यदभूमिषु ।

गवां मृदेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥

लक्षता ते न भविता धर्मेतेषु स्थलेषु च ॥

धर्मागम्यस्थानानि यथा,—

“एतदन्तेषु लक्षता यदगम्यश्च तत् श्रेष्ठम् ।

पुच्छलीषु तद्गृहेषु मृदेषु नरघातिनाम् ॥

नरघातिषु नीचेषु नखेषु च खलेषु च ।

देवतागुरुविघ्नेषु पाक्ष्याणां घनहारिषु ॥

असन्नरेषु धूर्तेषु चौरैषु रतिभूमिषु ।

दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥

शाक्यामसाधुतीर्थपुरावरहितेषु च ।

दस्युग्रक्षेत्रेषु देवेषु तालकायासु गर्भिषु ॥

असिनीविमसीनीविदेवलयामणानिषु ।

तत्रवाहसर्पकारणीवहिंसोपजीविषु ॥

भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।

दीक्षासन्धिविषयभक्तिविहीनेषु हिनेषु च ॥

स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोर्विक्रयिष्वपि ।

शालग्रामसुरयज्ञभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥

मित्रद्वीहिततन्त्रेषु सख्यविनासघातिषु ।

शरणागतहीनेषु आश्रितज्ञेषु तेषु च ॥

शस्त्रनिष्क्रान्तिप्रतीक्षेभ्यः तथा खीमापहारिषु ।

कामातृक्रोधान्तया लोभान्ध्यासाक्षिप्रवादेषु ॥

पुण्यकर्मविहीनेषु पुण्यकर्मविरोधिषु ।

स्थातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥

देवादीनां धर्मो यथा,—

सुकेशिचपाच ।

“किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरकसत्क्रियः ।

यमाश्रित्य न खीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥

कथय ऊचुः ।

देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।

साध्यायवेदवैतृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥

देवानां बाहुशालित्वं मातृसर्गं युद्धसत्क्रिया ।

विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरप्रतिपदाहृता ॥

सिद्धान्तासुरितो धर्मा योगयुक्तिरनुत्तमा ।

साध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्दान्यामपि स्थिरा ॥

उत्तुष्टोपासनं श्रेयं कृत्यवाटेषु वादिता ।

सरस्वती स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वो धर्म उच्यते ॥

विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।

विद्याधराणां धर्माद्य भवान्ता भक्तिरेव च ॥

गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थायी तथा स्थिरा ।

कौशल्यां सर्वश्रेष्ठेषु धर्मेः कैश्वर्यवः स्मृतः ॥

ब्रह्मचर्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्हृदा ।

सर्वत्र कामचारित्वं धर्माद्यं पैतृकः स्मृतः ॥

ब्रह्मचर्यं यताश्रितं जप्यज्ञानञ्च राजस ॥

नियमा धर्मवेदित्वमार्गं धर्मं प्रपद्यते ॥

साध्यायं ब्रह्मचर्यञ्च दानं यजनमेव च ।

अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥

जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते ।

शङ्करे भास्करे देवां धर्माद्यं मानवः स्मृतः ॥

धर्मः

धर्माधिपत्वं भोगानि साध्यायं शङ्कराचनम् ।

अहङ्कारमशौचञ्च धर्माद्यं गुणकमेविति ॥

परदाराभिर्मर्षित्वं परार्थेऽपि च लोभुषा ।

साध्यायस्त्राग्नके भक्तिर्धर्माद्यं राजसः स्मृतः ॥

अविवेकतायाज्ञानं शौचज्ञानिरसव्यता ।

पिशाचानामयं धर्मः सदा चाभिव्यज्यता ॥

योगयस्तु दादौताः सः धर्माश्च राजसः ! ।

ब्रह्मणा कथिताः पुण्या दादौतैव गतिप्रदाः ॥”

इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥

धर्माधर्मलक्षणम् । यथा,—

“अहिंसा लज्जो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥”

इति महाभारतम् ॥

“वेदप्रतिहितो धर्मो सधर्मेस्तद्विधेयः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“विहितक्रियया साध्वो धर्मः पुंसां गुणो ममः ।

प्रतिविहृक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥”

इति धर्मद्वैपिका ।

(इत्यवशौचनृपविशेषः । यथा, भागवते । १२ । ३ । ४ ।

“इत्योस्तु तनयो बभूवुः सैतुस्तस्यात्मजस्ततः ।

आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो हृतः ॥”)

धर्मकर्म. [न] स्त्री, (धर्माय धर्मस्य वा कर्म

कार्यम् ।) धर्मकार्यम् । शुभादृष्टप्रतिपादक-

क्रिया । यथा,—

“वेदप्रतिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डम् ॥

धर्मकायः, पुं, (धर्माय कायो देहो यस्य ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मकौलः, पुं, (धर्मस्य कौल इव ।) शासनम् ।

राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मकौलकाः, पुं, (धर्मकौल + संज्ञायां कन् ।)

ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥

धर्मकेतुः, पुं, (अहिंसा रूपो धर्मः केतुरिव यस्य ।)

बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्मक्षेत्रं, स्त्री, (धर्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम् ।

यथा,—

“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामद्वन्द्वानरम् ।

धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं दादौश्रयो जनावधि ॥”

इति धर्मचक्रः ॥

अपि च ।

“तरन्तुकारमुकयोर्देवदत्तं

रामद्वन्द्वानाञ्च मयक्रकस्य च ।

एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं

प्रजापतेस्तत्तरेवेदिरुच्यते ॥”

इति भारतपाद्ये ॥

धर्माधारे, त्रि ।

धर्मघटाः, पुं, (धर्माय घटः सुगङ्गोदकपरिपूषे-

कलशः ।) सौरवेशाखे प्रत्यहदातव्यसुगन्धोदक-

पूरितकलशः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये ।

“द्वयुधर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥”

तद्विधिर्यथा । अथ धर्मघटव्रतम् ।

तत्र प्रथमं संस्तिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम इति

पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा,—

धर्मव

अथोत्थादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुक-
तिथौ महाविषुवसंक्रान्त्या अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी देवी यमालयममननिवारणपूर्वकश्री-
विष्णुप्रीतिकामा अथारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत्
प्रतिवर्षीयमेवधारवौ प्रत्यहं गणपत्यादिना-
देवतापूजापूर्वक-श्रीविष्णुपूजा-सभोध्यचटपदान-
कथाभवन-ब्राह्मणभोजनरूपधर्मचटव्रतमहं
करिष्ये ॥ ॥ ॥ वाराहवरे अथोत्थादि महा-
विषुवसंक्रान्त्या अमुककक्षितधर्मचटव्रतकर्त्तव्यं
यथाविधिकगणपत्यादिनादेवतापूजापूर्वकं श्री-
विष्णुपूजासभोध्यचटपदानकथाभवनमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य तत्कृतं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः
प्रतिनिधौभूतः सामान्यार्थोऽथमुद्भिभूतमुद्गा-
दिकं विधाय श्रावणामादौ घटे वा गवेषा-
दीन् नवग्रहान् दिकपाकाच्च संपूज्य वां
हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गस्यावकरन्यासौ कृत्वा
ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा क्षु-
रसि पुष्यं दत्त्वा मागसोपचारैः संपूज्यार्थं
संख्याप्य पुनर्ध्यात्वावाह्यं वीरुशोपचारैः ॐ
भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथा-
शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समप्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रसन्न्य
कर्म्यौ वरस्वतीं आवरुणदेवताञ्च पूजयेत् ।
ततः एते मन्त्रपुण्ये ॐ सभोध्यवारिपूर्वचटपद
नमः । इति निरर्थक्य—

“ॐ घटं त्वं धर्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि जिप्ते सन्तु निराश्रयान्तेः सर्वदेवताः ॥”
इति चन्द्रेणानुलिप्य अथोत्थादि अमुकगोत्रा
श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्मचट-
व्रतकर्त्तव्यं इमं सभोध्यवारिपूर्वचटमर्चितं
श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायार्हं
ददे । इत्युत्सव्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ धर्मं त्वं चटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तोऽयं लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो निजं संपूर्यः शीतवारिणा ।
तथा मां वरुणाहूतः शीतलं कुर्व धर्मराट् ॥
एव धर्मचटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवभक्तः ।
अस्य प्रदानात् सपत्न्या मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तन्निर्भवतु शान्तो ॥”
इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाष्टिदाधारणं
कृत्वा कथां श्रुत्वात् ॥ ॥

अथ कथा । श्रीलक्ष्म उवाच ।

“अथ राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
चन्द्रकेतुरिति स्थातो राजावीर्यार्म्भिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्यावीतमालावत्यतिविभुता ।
सा सर्वशुण्यसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशश्च यः सन्निधौ ।
सेवां पुटान्जलिभूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच ।

अथ त्वं मुनिप्राहूतः ! सर्वधर्मपरायणः ।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥

७८५

धर्मव

समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं प्रापनाशनम् ॥

लोमश उवाच ।

अथ राजन् ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति ।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि अथ त्वं हि समाहिता ॥
अन्धजन्मकृतात् पापाक्षुच्यते नात्र संशयः ।
विष्णुस्तरणमात्रेण जनि पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्मेप्रसादेन तुष्टो देवो जनाह्वनः ।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्द्रेण विक्षेपितम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिरुपया ॥
अथने कोटिगुणितं जप्तं विष्णुपदीषु च ।
वङ्गश्रीतिवहसन्तु वङ्गश्रीत्यामुदाहृतम् ॥
विष्णवे श्रुतसाहसं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मालावत्युवाच ।

ममैतत् कथितं सर्वं यद्व्रतं त्वया प्रभो ! ।
किं विधानं फलं किं वा कैश्च लोके कृतं पुरा ॥

लोमश उवाच ।

अथ देवि ! महाभागे ! पूर्वकालस्य वा कथा ।
विनिष्कान्ते तत्तच्छेजे यदा मेवगतो रविः ॥
दोषादिरहिते काले चतुर्ध्वं समाचरेत् ।
तत्र निजं घटं दत्त्वा मासमेकं सभोध्यकम् ॥
चन्द्रेण समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम् ।
व्रतमेतत् समाकुर्वीत यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनेव विधानेन वा व्रतं समाचरेत् ।
सर्वं कुलं सप्तहस्त स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् अथ त्वं ध्यानतत्परा ।
द्रौपद्या तदिदं पूर्वं न कृतं व्रतसुत्तमम् ॥
कृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः ।
अथ शीघ्रं समागत्य ताम्बुचर्यमकिङ्कराः ॥
विष्णवे च त्वया साध्वि ! न कृतं तद्व्रतं किल ।
ततो मरुत्काले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतैः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥

द्रौपद्युवाच ।

के यूयमिति तद्व्रतं कुत्र वा नीयतेऽधुना ।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम भुवम् ॥

यमदूता उचुः ।

मा भैवीनीयते देवि ! धर्मराजस्य सन्निधौ ।
एषिष्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
किञ्च न कृतं पूर्वं माघसे मासि श्रुते ॥
व्रतं धर्मचटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम् ।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विमुच्यतु ॥
ततो विष्टव्यं स्वकरे समानीता यमालयकम् ॥

यम उवाच ।

अथ त्वं द्रौपदी साध्वि ! सर्वं त्वया प्रतिष्ठितम् ।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्मचटपद्या ॥
तथापि तुष्टो भद्रोऽहं वरं दृषु यथेष्टितम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनराश्रयम् ।
कर्त्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

धर्मवः

यम उवाच ।

व्रतं धर्मचटं देवि ! कुत्र गत्वा निजालयम् ।
नागमनं त्वया देवि ! पुनर्जन्म पुरीं युमे ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा ।
भूयो भूमिमुहं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतचक्रं दानं होमं यथाविधि ।
संपूर्णं तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
ददौ द्वादशभिर्भ्यो दानानि द्वादशानि च ।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सङ्काशकटाक्षया ।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ।
तद्व्रतञ्च सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसतः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता ।
अन्धकालं समासाद्य सा गता वैश्वं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्धा मालावती तथा ।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्वकम् ॥
सा निजं मंगरीं दत्त्वा सभोध्यदक्षिणाविताम् ।
देवोद्देशेन विधाय अह्वया प्रत्यपादयत् ॥
एवं या कुर्वते नारी पुनर्पौत्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे ।

‘एवं करोति या नारी नरो वा व्रतसुत्तमम् ।’
इति वा पाठः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं अथवा लभते सुखम् ।
अन्ते याति परं स्थानं यच्च देवो निरञ्जनः ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्मचटव्रतकथा समाप्ता ॥

कचित् क्वचित् पद्धतौ विष्णुधर्मोत्तरयमपुरा-
णोक्ता च लिखिता ॥

धर्मचक्रः, पुं, (धर्मस्य चक्रं सम्बुद्धो यत्र ।)
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली (धर्मस्य चक्रं
सम्बुद्धः । धर्मसम्बुद्धे, स्त्री । यथा, महा-
भारते । १ । १०६ । १४ ।

“भीष्मस्य विहितं रात्रि धर्मचक्रमवर्त्तत ॥”

अथविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२६ । ७ ।

“धर्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥”

धर्मचक्रभट्ट, पुं, (धर्मचक्रं धर्मसङ्गं विभर्तीति ।
भट्ट + क्रिप् । तुगागमञ्च ।) जिह्वः । इति
धरणिः ॥

धर्मचारिणी, स्त्री, (धर्मं चरतीति । चर +
शिति + ङीप् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्मचिन्तनं, स्त्री, (धर्मस्य चिन्तनं भावना ।)
धर्मचिन्ता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १७ ॥

धर्मचिन्ता, स्त्री, (धर्मस्य चिन्ता भावना ।)
पुण्यभावना । तत्पर्यायः । उपाधिः २ । इत्य-
मरः । १ । ७ । २८ ॥

धर्मज्ञः, वि, (धर्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
धर्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—

“धर्मज्ञश्च जतश्च ह्रीनिषीवी दृढव्रतः ॥”

इति विराट्पर्व ॥

धर्मज्ञः, पुं, (धर्मज्ञोऽथ धार्मिकवदित्यर्थः नम-
तीति । नम + अन्त्योऽपीति डः ।) दृष्टमिदः ।

धामिनिया इति भाषा । (यथास्य पर्यायः ।

“धन्वनः पिच्छलत्वकृत् धनुर्वृत्तश्च धर्मस्यः”
इति वेदकरनमाज्यायाम् ॥

सर्पविशेषः । इति मेदिनी । श्वे, ५३ ॥ टेमना ।
इति भाषा ॥

धर्मत्व, स्त्री, (धर्मस्य भावः । धर्म + त्व ।)
इतिमत्वम् । आधेयत्वमिति यावत् । यथा,
गगनादेर्वृत्तिमत्तत्त्वकृत् धर्मत्वाभावादिति जग-
दीशः ॥

धर्मदानं, स्त्री, (धर्माय दानम् ।) प्रयोजनमन-
पेक्ष्य केवलधर्मवृद्ध्या पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
देवलः ।

“पात्रेभ्यो दीयते निजमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मवृद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते ॥”

इति मुद्रितत्वम् ॥

धर्मद्वी, स्त्री, (धर्मजनको द्वीवो वारिकूपो
यस्याः । गौरादिवात् ङीष् ।) गङ्गा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे ।

“विष्णुपादायसम्भूते गङ्गे विपद्यगामिनि ।।

धर्मद्वीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।।”)

धर्मधातुः, पुं, (अहिंसाकूपो धर्मे एव धातुः
प्रकृतिर्यस्य ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मध्वजी, [नृ] त्रि, (धर्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
स एवाध्वज इति । धर्मध्वज + इति ।) श्रीवि-
कार्यणटादिधारी न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठान-
कारी । तत्पर्यायः । लिङ्गवृत्तिः २ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६५ ।

“धर्मध्वजी वदालुष्यस्याधिको लोकदम्भकः ।

वैजान्तिको श्रेयो हिंसः सर्वामिहसकः ॥”)

धर्मपत्नं, स्त्री, (धर्मपत्नने जातम् । “तत्र
जातः” ४ । १ । २५ । इत्यम् । संज्ञापूर्वक-
त्वात् न वृद्धिः ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ३६ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“रेखकं मरिचं क्षणसुवर्णं धर्मपत्नम् ॥”

इति वेदकरनमाज्यायाम् ॥

धर्मस्य पत्नम् ।) धर्मपुरी । तत्पर्यायः ।
यावन्ती २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मपत्रं, स्त्री, (धर्माय यज्ञादिकाभ्यां पत्रं
यस्य ।) यज्ञोक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्मपुत्रः, पुं, (धर्मस्य पुत्रः ।) युधिष्ठिरराजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२३५ । १८ ।

“न पापकं धास्यति धर्मपुत्रो

भनन्नयश्चाप्यनुवर्तस्यते तम् ॥”)

नरनारायणादौ । इति पुराणम् ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । ७ । १८ ।

“तापसौ धर्मपुत्रौ द्वौ सुशान्तमनसावुभौ ॥”
धर्मतः कृतपुत्रः । धर्मपुत्र इति भाषा ॥

यथा,—

“यावद्वर्जितधर्मपुत्रपरमुष्णुस्वाखिलवृत्तिय-
श्वेबीशोऽखितपिच्छिता वसुमती कोऽस्यामधा-
स्यत् पदम् ।

जैलोन्नाभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिशोऽप्यो
देवोऽयं दिनकृतकुलेकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ॥”

इति महाभारतके । २ । २५ ॥

धर्मवाणिजिकः, पुं, (धर्मो वाणिजिक इव । फल-
कामनया धर्माचरन्त्यादेवास्य तथात्वम् ।)

पुण्यकर्मफलकामी । यथा,—

“धर्मवाणिजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
अधैयनि जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥”

इति मत्तमासतत्त्ववृत्तविष्णुधर्मोत्तरवृत्तीय-
काव्यवचनम् ॥

धर्मभाणकः, पुं, (धर्मार्थं भणतीति । भण +
क्वल् ।) भारतादिपाठकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्ममूलं, स्त्री, (धर्मस्य मूलम् ।) शुभादृष्टकार-
णम् । पुण्यहेतुः । यथा,—

“इत्थं मूलं फलं प्राकृतदपात्रं तपोधनाः ।

दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्गान्ति धर्म्मिणः ॥

एव धर्म्मो महास्वागो दानं भूतदया तथा ।

ब्रह्मचर्यं सदा सत्त्वं अनुजोशोऽपि तः समा ॥

सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥”

इति वट्टिपुराणे ज्ञानविधानामाध्यायः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”)

धर्मयुः, त्रि, (धर्मो याति गच्छतीति । या +
जग्यादिवात् कृः ।) धर्मविशेषः । धार्मिकः ।

धर्मशब्दादस्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्नः इति

तुम्बरोधः ॥

धर्मयुक्, [ज] त्रि, (धर्मो युज्यतीति । युज् + क्तिप् ।)

धर्मयुक्तः । धार्मिकः । (यथाह देवलः ।

“दाता प्रतियहीता च अह्लादेयश्च धर्म्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गाव्येतानि वद्विदुः ॥”)

धर्मराजः, पुं, (धर्म्मराज राजते इति । राज +
अच् ।) जिनः । (धर्म्मश्चासौ राजा चेति ।

समासो ढष् ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २६६ । ५४ ।

“धर्म्मराजः प्रकृष्टात्मा सावित्रीसिद्धमन्वितुः ॥”)

नरपतिः । युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । १६ । ८ ।

“अष्टकृतधर्म्मराजो हि शरतत्परात् पुरा ॥”

धर्मप्रधाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ११ ।

“धृत्वा च ते प्रीतमनाः सदाहं

त्वं वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा ॥”)

धर्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्म्मराजस्य परीक्षा ।)
धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् । यथा,

अथ धर्म्मराजविधिः । इत्यस्यतिः ।

“पञ्चदशे लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः ॥

आमन्त्र्य पूजयेद्भक्ष्यैः कुसुमैश्च सितासितैः ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन स्नानपिच्छान्नरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भात् पिच्छमेकं सङ्गीयाद्विलम्बितः ॥

धर्म्मो यहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः ॥
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।

‘पाशाकुशपुटा शक्तिर्नायुर्विन्दुविभूषितः ।

याद्याः सप्तसकारान्ता योमसन्धेः संयुतम् ॥

तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽनुष्य पदं वदेत् ।

प्राद्या इति वदेत् पश्चादिह प्राद्यास्ततः परम् ॥

अनुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽनुष्य पदं वदेत् ।

सर्वेन्द्रियासयस्यान्तो वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥

श्रोत्रप्राणपदे प्राद्या इहागत्य सुखं चिरम् ।

तिष्ठन्त्वपिबधूर्धने प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥

प्रत्यनुष्य पदात् पूर्व प्राद्याद्यानि प्रयोजयेत् ।

प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥

पाशाकुशपुटा शक्तिरिहनेन प्रथमं प्राशकीर्णं

आम् । ततः शक्तिवीर्णं द्वौ । ततोऽकुशवीर्णं

क्रौम् । वायुर्विकारो विन्दुविभूषितः । तेन यं ।

वाद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृत्यकारमादाय

सप्त । अकुशवायुनलावेनी वदन्तवीर्णानौत्तम्य-

वीर्णैः । अथ वायोरेकस्य पूर्वं दृष्टगुण्ण्यसः

सप्तानां सविन्दुत्वार्थः । अतएवाभ्युज्जीवनी-

त्युक्तम् । योमसन्धेः संयुतम् । योम शकारः ।

सत्त्वं ओकारः । इन्द्रजिह्वः । तेन ह्यौ । अनुष्य

इति वृद्धान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।

‘अदः पदं हि यदपं यच्च मन्त्रे प्रवृत्तते ।

साध्याभिधानं तदपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥’

इति नारायणीयान् । अथिबधूः स्नाह्वा ॥ * ॥

गायत्र्यादिसामाज्याने तु सप्रणवस्याहुति

गायत्रीमार्गं पठितव्यम् । जपहोमादि यत्-

किञ्चित् कृतं क्लृप्तं सम्भवेत् चेत् सर्वं व्याहृतिभिः

कुर्व्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मिताक्षरा-

वृत्तवट्टिचिंशन्तवचनदर्शनात् अत्रापि तथा

कल्पते ॥ * ॥ पितामहः ।

‘अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।

हन्तव्यां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृत्त्याम् ।

राजतं कारयेद्धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।

लिखेद्गुल्फे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमात्यैः समर्चयेत् ।

सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पकः ॥

एवं विधायोपलिख्य पिच्छयोस्तौ निधापयेत् ।

गोमयेन स्पर्श वापि पिच्छौ कार्यौ समौ ततः ॥

ऋद्धाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

उपलिप्ते शुची देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालान् च पूर्ववत् ।

धर्म्मावाहनपूर्वकं प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥

यदि पापविशुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायाश्च मे करम् ।

अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रयहीताविलम्बितः ॥

धर्म्मो यहीते शुद्धः स्यादधर्म्मो च तु हीयते ।

एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥’

हन्तव्यामिति साहस्यभियोगेषु । याचमाना-

नामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्ता-

र्थिनामिति पातकाराभियोगेषु ॥ * ॥

तत्र प्रयोगः । पञ्चदशे युक्तं धर्म्मं क्षणमधर्म्मं

पुनश्चकद्वयकुर्यं निधाय ओम् आँ ह्रीं क्लीं यं

धर्मशा

धर्मशा

धर्मशा

रं लं वं शं वं सं ह्यं हंसः धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः । पुनः आसिद्धादि धर्मस्य जीव इह म्रियतः । पुनः आसिद्धादि धर्मस्य धर्मोक्ति-
याणि । पुनः आसिद्धादि धर्मस्य वाङ्मनश्चतुः-
श्लोचप्रत्ययप्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु
स्यात् । इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायां
श्वमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामन्त्र्याने
तेनैव नो चेत् सप्रवक्ष्यामि गतिगायत्रीं पठित्वा
धर्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं मुक्तकण्ठ-
पुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्य-
सुपादायाभ्युक्त्य मुक्तपुष्पयुक्तं धर्मं कृत्वा पुष्प-
युक्तमधर्मं नृत्पिच्छद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप-
येत् । प्राङ्निवाकस्ततो देवाभ्यगणसन्निधौ धर्मा-
वाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणं दत्त्वा
समन्त्रकप्रतिज्ञापकं लिखित्वा श्लोकादिसरसि
दद्यात् । श्लोकास्तु धर्मो यदि पापविमुक्तोऽहं
धर्मस्यावाह मे करं इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं
शङ्खीयात् । धर्मो गृहीते सुखः अन्याया अमुहः ।
इति द्रव्यतत्त्वम् ॥

धर्मवान् [त] वि, (धर्मोऽख्यस्येति । धर्म +
मनुप् । मस्य वः ।) धर्मेविशिष्टः । पुण्यवान् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१०४ । २६ ।

“जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥”)

धर्मवासरः, पुं, (धर्मस्य धर्माचरणस्य वासरः ।
प्रौढमासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मवाहनः, पुं, (धर्मं वाहयतीति । वह + णिच्
+ ल्युः । यद्वा, धर्मावृषो वाहनं यस्य । धर्मस्य
हवरूपत्वादेव तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्मस्य याने, स्त्री ॥

धर्मवैतसिकः, पुं, (धर्मं वैतसिक इव । आत्मनो
धार्मिकत्वविज्ञापनाय पाश्र्विकः कपटाचारी
वैतथ्यः ।) पापकर्मणा धनमासाद्यात्मनो
धार्मिकत्वख्यापनाय दानकर्ता । तत्पापफलं
यथा,—

“धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहाद्विमुक्तोऽशान्तः कजुर्वी योनिमाप्नु-
यात् ॥”

इति बह्विपुराणे ज्ञानविधिनामाध्यायः ॥

धर्मयाघः, पुं, (धर्मप्रधानो याघः । शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) पापपुरुष-
विशेषः । स तु काष्ठीरदेशाधिपवसुनामभृप-
देहनिर्गतयाघरूपिप्रजहत्यात्मकः । तस्य रात्रौ
वरेण तस्य धर्मयाघ इति संज्ञाभूत् । यथा,—
“ततः पुत्रं विवस्वन्तं अष्टं भाष्टप्रतस्य ह ।
अभिषिञ्च्य स्वकीं राज्यं तपोवनसुपागमत् ॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यच्च केशवः ।
पुष्करीकाचनामा तु पूज्यते तत्परायणैः ॥
तच्च गत्वा स राजर्षिः काष्ठीरधिपतिर्वसुः ।

अतितीव्रस्य तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुष्करीकाचपारं तु क्षयं भक्ष्वा जपन् वुधः ।
नमस्ते पुष्करीकाच नमस्ते मधुच्छदन ॥
नमस्ते सर्वलोकेश ! नमस्ते तिस्र्यक्षत्रिणि ॥”
इत्यादि ।
“एवमु वदतस्तस्य स्मृतिमान् पुष्यः किञ्च ।
निर्मल देहास्त्रीजामो घनचक्रो भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ॥
राजोवाच ।

कोऽसि किं कार्यमिह ते कक्षादागतवानसि ।
एतन्मे कथय आध । एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
आध उवाच ।

पूर्वं कलियुगे राजन् । राजा त्वं दक्षिणासुखे ।
अरण्यमागतो हन्तुं न्यापदानि विशेषतः ॥
तच्च त्वयान्यकामेन ऋग्वेदधरो मुनिः ।
दक्षयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
ततस्त्वया महाराज ! सङ्गमारायणं प्रभुम् ।
संचिन्त्य दादशी मुह्यताया राजन् ! उपोषिता ॥
गौर्दत्ता विधिना सद्यो ऋतोऽस्युदरमूलतः ।
अश्वाच्च तव देहस्यः सर्वं जगामि चाक्षयम् ॥
स्वगोस्यस्यापिराजेन् । स्थितोऽहं स्नेह तैजसा ।
इदानीमादिच्छतौ तु हन्ति रुपतिसत्तम ! ॥
सम्भूतस्त्वं महाराज ! राज्ञः सुमनसो गृहे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुष्करीकाचपारगम् ॥
पठितं तत्प्रभावेण विहायाङ्गवहाय्यहम् ।
एकीभूतः पुनर्जातो याधरूपो रुपोत्तम ! ॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरेण हृदयामास तं याधं राजसत्तमः ॥
राजोवाच ।

स्मारितोऽस्मि महायाध ! त्वया जन्मान्तरं गतम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्मयाधो भविष्यसि ॥”
इति वाराहे आदिहृततृप्तान्तनामाध्यायः ॥
(अपरो धार्मिको याधविशेषः । अस्य विव-
रणम् महाभारते । १ । २०६ अध्यायमारभ्य
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

धर्मशास्त्रं, स्त्री, (धर्मस्य धर्माय वा शास्त्रम् ।)
मन्वादिप्रणीतशास्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मृतिः २
धर्मसंहिता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्मशास्त्र-
प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५-६ ।
“मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽश्वमेधोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्भर्ताः कात्यायनहृदयस्मृती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षमोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
एते प्रधानानि अष्टौपि सन्ति ॥ रघुनन्दन-
हृतधर्मशास्त्राणि यथा,—

“मलिनमुक्ते दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गांतुसवे अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्भागभवनोत्सर्गे दूषोत्सर्गचये व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके ।
दीक्षायामाहुके कृते चैव श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकव्यविचारणे ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥
धर्मशीलः, वि, (धर्मे धर्माचरणी शीलं स्वभावी
यस्य ।) धार्मिकः । यथा, विराट्पर्वणि ।
“धर्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सुमहाधनः ॥”
धर्मसंहिता, स्त्री, (धर्मस्य संहिता ।) स्मृति-
शास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

धर्मसावर्णिः, पुं, (धर्म एव सावर्णिः स्वयंपूर्णा
मनुः ।) एकादशी मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे
धर्मसितुरवतारः । वैद्वत इन्द्रः । विहङ्गमकाम-
गमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः । सत्य-
धर्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ १० ॥

“भविष्यधर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं द्रव्यम् ।

विहङ्गमाः कामगमा निर्माकरतयस्तथा ॥
चिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चको गणः ।
मासर्तुदिवसा ये तु निर्माकरतयस्तु ते ॥
विहङ्गमा राजयोऽथ सुहृताः कामगो गणः ।
इन्द्रो हवाण्यो भविता तैर्वा प्रख्यातविक्रमाः ॥
हविर्वाच धनिष्ठश्च ऋग्विरत्यस्तयास्तथिः ।
निखरश्चानवश्चैव दृष्टिश्चान्यो महासुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्निमित्तेनाथ सप्तमः ॥
सर्वानुगः सुशर्मा च देवाणीकः पुण्ड्रश्च ॥
हेमधन्वा दद्यायुश्च विभानुस्ततस्तथा रुपाः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्मसारः, पुं, (धर्मस्य सारः ।) अष्टपुण्यकर्म ।
यथा । ब्रह्मोवाच ।

“धर्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षिपात्कृणु शङ्कर ! ।
शुक्तिशुक्तिप्रदं कृष्णं सर्वपापविनाशनम् ॥
श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्यं सुखतृप्त्याहमेव च ।
श्रीको हरति वै नृणां तस्माच्छ्लोकं परित्यजेत् ॥
कर्मदेवाः कर्मलोककाः कर्मसम्बन्धवान्भवाः ।
कर्मणि प्रेरयन्तीह पुनर्गं सुखदुःखयोः ॥
दानमेव परो धर्मो दानात् सर्वमपाप्यत ।
दानान्मुक्तिश्च राज्यश्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥
एकतः कतवः सर्वे समयवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राक्निः प्राणरक्षणम् ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्रागेन वा पुनः ।
गतिन्तु जभते जन्तुर्गङ्गां संसेध यां जभेत् ॥
अथवा परमं पापं अह्ना पापप्रणाशिनी ।
अह्नाति पापं अह्नाधान् जीर्णां त्वचमिषीरगः ॥
न पुरातनपुण्यानां नराणामिह शङ्कर ! ।
जीर्णानानि प्रपद्यन्ते अह्नादातयमर्धिनः ॥
दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्धवारिताः ।
स गृहस्य इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥
न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्चयन्ति च ये नराः ।
धर्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥
ये च होमजपस्नानदेवतार्चनतत्पराः ।
सत्त्वगान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
न दाना सुखदुःखानां न च हर्तास्ति कश्चन ।
स्वकृतान्येव भुञ्जन्ते दुःखाणि च सुखानि च ॥
धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थश्च मेधुनम् ।

धर्मात्मा

धर्मा

धर्मा रवि

देवार्थं तर्पणं येषां दुर्गास्यभितरन्ति ते ॥
 समुद्रः को न शक्नोति फलमलैश्च जीवितुम् ।
 सर्वं एव हि साम्निन शङ्कटाश्वगाहते ॥
 लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्मोहः प्रवर्तते ।
 लोभाद्धिमाया च मानो मत्सर एव च ॥
 रागश्चावृत्तक्रोधलोभमोहमदोऽन्वितः ।
 यः स शान्तः परं लोकं याति यापविर्जितः ॥
 देवता मुनयो नागा गन्धर्वा गुह्यका नराः ।
 धार्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
 न मन्त्रवलीवीर्यं प्रहारा पौरुषं वा ।
 अलभ्यं लभते मर्त्यैस्तत्र का परिदेवता ॥
 यथाभिवं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते आपदर्भवि ।
 आकाशे पक्षिभिर्भक्ष्यं तथा सर्वत्र पितृषाम् ॥
 सर्वसत्त्वद्वालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
 सर्वज्ञानित्वबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
 पश्यन्निवायतो ऋतुं यो धर्मं वाचरेन्नरः ।
 अजामलस्तनस्त्रेव तस्य जन्म विर्यकम् ॥
 भस्त्रहा नक्षत्रा गोत्रः पितृहा गुरुतत्पगः ।
 भूमिं सर्वगुणोपेता दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
 सा गौर्न्यायाज्जिता दत्त्वा कृतं तारयते कुलम् ॥
 नात्रदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति दृष्टव्यम् ।
 अत्रेव धार्यते सर्वं चराचरमिदं जगत् ॥
 कथादानं दधोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
 हृद्यश्चर्यदानानि मणिरत्नवसुधराः ॥
 अन्नदानस्य सर्वाणि कर्मा नार्हन्ति धोऽग्रिम् ।
 अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चाज्ञादीर्यं धृतिः स्मृतिः ॥
 कृपवादीतङ्गागादि आरामाणि च कारयेत् ।
 त्रिःसप्तकुलसुहृदश्च विष्णुलोकं महीयते ॥
 नाधुना दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
 काष्ठेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
 सद्यं दमस्तपः श्रौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्णवम् ।
 ज्ञानं शमो दया दानमेव धर्मः सनातनः ॥”
 इति गारुडे २२५ अध्यायः ॥
 धर्मसुतः, पुं, (धर्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः ।
 इति श्रुत्वरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । २ । ७ । १६ ।
 “एकान्ते विदुरेयोक्तो राजा धर्मसुतः शुचिः”
 नरनारायणसुतो । यथा, देवीभागवते । ४ ।
 ७ । १२ ।
 “इति सञ्चिन्तयमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
 उवाच वचनं तर्था नरो धर्मसुतोऽनुजः ॥”
 धर्मसुतः, पुं, (धर्मं कृते इति । कृ + कृप् ।)
 वृथाटपणी । इति श्रुत्वरत्नावली ॥ (धर्म-
 प्रेरके, चि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । २३ ।
 “सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मसुवच ये ॥”
 धर्मात्मा, [नृ] पुं, (धर्मं आत्मा स्वभावो यस्य ।
 कुमारपातः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७७ ।) चि, धर्मशीलः । यथा,—
 “महर्षिर्भगवान् आसः कृत्वेमां संदितां पुरा ।
 श्लोकेषुतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयन् मुकम् ॥”
 इति महाभारतम् ॥

धर्माधर्मापरीक्षणं, स्त्री, (धर्मोऽयं अधर्मेऽयं तयोः
 परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
 “अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मापरीक्षणम् ।
 हन्तुयां याचमानानां प्रायश्चित्ताधिनां बुधाम् ॥
 राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
 लिखेत् सूर्जे पटे वापि धर्माधर्मां सिताक्षितौ ॥
 अशुक्लं पद्मगणेन गन्धमाक्षौः समर्चयेत् ।
 धितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽधितपुष्पश्च ॥
 एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोक्तौ निधापयेत् ।
 गोमयेन ऋदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ॥
 ऋदाकक उपकृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 उपलिप्ते युनौ देशे देवजाह्नयसन्निधौ ॥
 आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
 धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिज्ञापयकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मेष्वायातु मे करे ॥
 अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मेतः ।
 अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रयत्नौताविलम्बितः ॥
 धर्मं यहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ।
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मापरीक्षणम् ॥”
 इति मिताचरा ॥
 धर्माधिकरणं, स्त्री, (अधिक्रियते अस्मिन्निति ।
 अधि + कृ + अधिकरणे क्यट् । धर्मस्य अधि-
 करणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा,—
 “धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
 यथाधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥”
 इति वीरमिहोदये काव्यायनवचनम् ॥ ॥
 “पुरवान्तरतत्त्वज्ञाः प्राशवच्चाप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणं कार्या जनाङ्गनकरा नराः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥
 धर्माधिकरणः, पुं, (धर्माधिकरणं आश्रयस्तेनास्य-
 स्थितिः । अच् ।) धर्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् ।
 यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।
 “समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः ।
 विप्रस्तुतः कुलौघं धर्माधिकरणो भवेत् ॥”
 धर्माधिकरणो, [नृ] पुं, (धर्माधिकरणं विषय-
 स्थानत्वेनास्यस्थितिः । धर्माधिकरण + इनिः ।)
 धर्माधिकरणविशिष्टः । जन् इति इराजी
 भाषा । तत्पूर्यायः । धर्माध्यक्षः २ धार्मिकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राङ्मुखाकः ४
 अक्षदशकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥
 धर्माध्यक्षः, पुं, (धर्मं धर्माधिकरणे आध्यक्षः ।)
 धर्माधिकरणो । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
 “कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मापरायणः ।
 प्रवीणः प्रवशाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥”
 इति चाणक्ये । १०२ ॥
 (विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २८ ।
 “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः जताकृतः”
 “धर्माधर्मां साक्षादीक्षते अशुक्लं फलं दातुम् ।
 तस्माद्धर्माध्यक्षः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 धर्मारण्यं, स्त्री, (धर्माय धर्मस्य वा यदरण्यम् ।)
 पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
 “स धर्मः पीडितः सर्वं सोमेनाहुतकर्माया ।

तारां जिह्वयता यत्रीं ज्ञातुराङ्गिरसस्य च ॥
 सोऽप्यधाह्नीषितस्तेन बलिना क्रूरकर्माया ।
 अरुणं गहनं घोरं प्रविशेत् तदा प्रभुः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 यच्चारण्यमिदं धर्मं ! त्वया याप्तं चिरं विभो ! ।
 नाम्ना भविष्यति श्रुतद्वन्द्वारण्यमिति प्रभो ! ॥”
 इति बराहपुराणम् ॥
 (गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गथा-
 माह्वाम् ।
 “प्रथमेऽङ्गि विधिः प्रोक्तो द्वितीयोऽपि त्रयेण ।
 धर्मारण्यं तत्र धर्मो यच्चारण्यमकारयत् ॥”
 धर्मासनं, स्त्री, (धर्माय व्यवहारकार्यसाधनाय
 यदासनम् ।) विचारस्थानम् । वेच् इति इराजी-
 भाषा । यथा,—
 “धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”
 इति मनुः । ८ । २३ ॥
 धर्मिणी, स्त्री, (धर्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । स्त्रीप् ।)
 रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धर्मो, [नृ] (चि, धर्मोऽस्यास्तीति । धर्म + “अत
 इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 धर्मवान् । पुण्यशीलः । इति श्रुत्वरत्नावली ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २८ ।
 “धर्मगुप् धर्मलङ्घनीं सदसत्तुष्टरमचरम् ॥”
 “धर्माधारतथा धर्मो” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 धर्मोपदेशकः, पुं, (धर्मोपदेशकतौति । उप +
 दिश + क्तुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७७ ॥
 धर्मोऽ, चि, (धर्म + “धर्मपण्यध्यायादनपते” ।
 ४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) धर्मादनपेतः ।
 धर्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “धर्मोऽहि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न
 विद्यते ॥”
 “न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मोऽपि लक्षितः स्मृतः ॥”
 इति हायभागः ॥
 (धर्मस्य प्राप्यः । “नैवयोधर्मति” ४ । ४ । ६२ ।
 इति यत् धर्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 धर्मोविवाहः, पुं, (धर्मोऽधर्माहो विवाहः ।)
 विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्राह्म-
 देवाग्निमान्वाग्निप्राजापत्यरूपः । अधर्माविवाह-
 विविधः । असुरराक्षसपेशाचरूपः । यथा,
 “धर्मोऽप्येव विवाहेषु कालपरीक्ष्यं नाधर्मोऽप्यु”
 इत्युदाहृतम् ॥ (यस्य वर्णस्य यो विवाहो
 धर्मोऽस उक्तो यथा, मनौ । ३ । २१—२६ ।
 “ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाहमोऽधमः ॥
 यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तद्वः सर्वे प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुण्यागुणान् ॥
 यद्वाहपूज्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽरवान् ।
 विट्पूज्योस्तु तानेव विद्याद्धर्माज्ञानं राक्षसान् ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यमुद्रयोः ॥
 पश्यान्तु कयो धर्माज्ञावधर्मा स्मृताविह ।

धवः

पेशाचक्षासुरस्यैव न कर्मकौ कदाचन ।
 पृथक् पृथक् मिथौ वा विवाहौ पूर्वजोदिति ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मगौ चक्षस्य तौ स्तुतौ ॥”
 धवः, पुं, (धव्यमिति । धृ+भावे घञ् ।)
 प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते ११।१८६।७ ।
 “यद्येष द्वापदु धर्वादाप्यथ आक्षय्यापलात् ।
 प्रस्थितो धुराद्यन्तुं धार्यतां साधु भागमत् ॥”)
 अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
 इति धवधातोर्भावेऽन्त्ययेन साध्यः ॥
 धर्वकः, पुं, (धृव्योति प्रगल्भो भवतीति ।
 धृ+घञ् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अभिभवकर्तारि, जि । यथा, हरिवंशे १५।१२४ ।
 “विधाय्य स्वर्गे यक्ष्यन्तां ममैते यक्षधर्वकाः ॥”)
 धर्वकारिणी, स्त्री, (धर्वं कुलदूषणं करोतीति ।
 कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धर्वण, स्त्री, (धृ+घञ् ।) परिभवः । (यथा,
 महाभारते १।२१४।१६ ।
 “सर्वमन्यत् परिहृतं धर्वणम् महीप्रतेः ॥”)
 रतिः । इति मेदिनी । घी, ५४ ॥ धर्वशब्दार्थो-
 ऽप्यत्र ॥
 धर्वयि, स्त्री, (कर्षतीति । कृ+“कषेरादेच
 धः ।” उणां १।२।१०५ । इति अग्निः आदेच
 घः ।) बन्धकी । दूषणः । इति संक्षिप्तसारे-
 णादिहतिः ॥
 धर्वयी, स्त्री, (धर्वयि+कृदिकारादिति वा
 ङीष् ।) धर्वयिणी । असती । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 धर्वयी, स्त्री, (धर्वयि हिनक्ति कुलमिति ।
 धृ+णिनि+ङीप् ।) पुच्छली । इत्यमरः ।
 २।६।१० ॥
 धर्वितं, स्त्री, (धृव्यतेऽनेनेति । धृ+क्तः ।)
 रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (धृ+
 कर्मेणि क्तः ।) कृतधर्वयि, जि । (अभिभूतः ।
 यथा, महाभारते १।५५।१५ ।
 “आसनेभ्यः सतृपुस्तुक्तेन वा तस्य धर्विताः ॥”)
 धर्विता, स्त्री, (धृव्यतेऽसौ । धृ+क्तः । टाप् ।)
 असती । इति शब्दरत्नावली ॥
 धवलकः, पुं, (दधातीति । धा+कः । धं धारकं
 ककति उत्तुक्षिपतीति । कक उत्तुक्षिप+अच् ।
 कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) दण्डकण्टक-
 दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलकांका इति
 भाषा ॥
 धव, द ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-परं-
 यकं-सिद्धं ।) द, धन्यते । ब्रजो मतिः । इति
 दुर्गादायः ॥
 धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+
 अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वायि १६।४५ ।
 “मा विद्या च हरेः प्रीता तस्या ईशो यतो
 भवान् ।
 तस्यान्नाधवनामासि धवः स्वामीति श्रुतः ॥”)

धवला

नरः । इत्यमरः । १।१।२०५ ॥ (यथा,—
 पञ्चतन्त्रे । २।१०६ ।
 “श्रीवशिष्टदण्डायस्ति किञ्चित् कार्यं कश्चि-
 [अन्ता ।
 निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
 धूर्तः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ खनामखात-
 दृष्टः । (यथा, महाभारते १।६६।१७ ।
 “विस्वाकर्णिराकीर्णं कपित्थधवसकुलम् ॥”)
 तत्पर्यायः । धुरन्धरः २ प्राकटाक्षः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ दण्डतः ४ गौरः ५ कषायः ६
 मधुरत्वक् ७ शुक्लदृष्टः = पाण्डुतः ८ धवलः
 १० पाण्डुरः ११ । अस्त्र गुणाः । कषायत्वम् ।
 कटुत्वम् । कषायनिगनाशित्वम् । पित्तप्रकोपय-
 त्वम् । रक्तत्वम् । दीपनत्वम् । अन्यत्र । शीत-
 त्वम् । प्रमेहाशः पाण्डुपित्तकषापहत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । तन्नामगुणाः ।
 “धवो घटो नन्दितः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
 धवः शीतप्रमेहाशः पाण्डुपित्तकषापहः ॥
 मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्परं ईश्वरधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (धु कम्पने+“कदोरप्” १।३।५७ । इति
 भावे अप् । कम्पनम् ॥)
 धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ञ् जावन्तोः+
 “धावतेर्वाङ्कुलात् इत्यलच्” १।१०८ ।
 इत्युज्ज्वलत्तोक्ता कलः इत्यलच् ।) धवदृष्टः ।
 चीनकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
 विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्रः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ दृष्येष्टः । शुक्लः ।
 सुन्दरे, जि । इत्युणादिकोषः ॥ अतगुणयुक्ते,
 जि । इत्यमरः । १।५।१२ ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तम्याम् । ३०६ । [प्रहिताम्नाः ॥”)
 “धवलनखलया दुर्बलमज्जितनेपथ्यमजक-
 अतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलपद्मः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पद्मौ यस्य ।) हंसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पद्मः ।)
 शुक्लपद्मम् ॥ (शुक्लपद्मविशिष्टे, जि । यथा, माघे ।
 “धवलपद्मविहङ्गमकूजितैः ॥”)
 धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सित-
 पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलनृतिका, स्त्री, (धवला नृतिका ।) खटिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलयावनालः, पुं, (धवलौ यावनालः ।) याव-
 नालविशेषः । तत्पर्यायः । पाण्डुरः २ तार-
 तक्षुलः ३ नखकान्तिविस्तारः ४ दृष्टः ५
 मौक्तिकतक्षुलः ६ । अस्त्र गुणाः । गौरत्वम् ।
 बल्यत्वम् । दृढत्वम् । रक्षप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 निदोषाशौगुणावगुणाश्रित्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कलः कुलम् ।
 आहुतात्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः ।
 इत्यमरः । २।६।६७ ॥

धाता

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।)
 शुक्ला गौः । इत्यमरः । २।६।६७ ॥
 धवलीतृपणं, स्त्री, (धवलस्तृपणम् ।) कुतुदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवाणकः, पुं, (धुनाति कम्पयति दृष्टादीर्गीति ।
 धू+“आणको लघुश्रित्विधान्” उणां ३।८३ । इति
 आणकः ।) वायुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 धवित्रं, स्त्री, (धृव्यतेऽनेनेति । धू+“अर्जिलघु-
 खलनसहचर इचः” १।२।१८४ । इति
 इचः ।) श्वगन्धर्वचितयजनम् । इत्यमरः ।
 २।७।२३ ॥
 धा, कु ञ लि धारयि । पुटौ । दाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (क्री-उभं-सकं-अनिट् ।) कु, हिचि-
 मम् । ञ लि, दधाति यत्ते । धारयं धारयम् ।
 दाने, हिचिता विहितं त्वयायवेति किराते
 विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥
 धाः, पुं, (दधातीति । धा+क्तिप् ।) ब्रह्मा ।
 धारकः । इति मेदिनी । धी, १ ॥ दृष्टव्यः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“लदाधारादि-
 कलिभ्यः कः ।” उणां ३।४० । इति कः ।)
 दृष्टः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् ।
 क्षमः । इति संक्षिप्तसारे उणादिहतिः ॥
 (आधारः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 धाटी, स्त्री, शत्रुसन्मुखगमनम् । तत्पर्यायः ।
 प्रपातः २ अश्ववस्तुहन्तः ३ अश्ववाहनम् ४ ।
 इति शैमचन्द्रः । ३।४६४ ॥
 धाणकः, पुं, (दधातीति । धा+“आणको लघु-
 श्रित्विधान्” उणां ३।८३ । इति
 आणकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥
 धातकौ, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+तत्कारो-
 तीति क्त्वा । टिलोपः । ततः कृन् । ततः
 पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । धाद-
 पुक् इति भाषा । तत्पर्यायः । वक्षिपुष्पी २
 ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अश्विज्वाला ५ सुभिजा
 ६ पार्वती ७ वक्षुपुष्पिका = कुतुदा ८ वीधु-
 पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मयवासिनी १२ शुक्ल-
 पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोधपुष्पिणी १५ तीव्र-
 ज्वाला १६ वक्षिशिखा १७ मयपुष्पा १८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ धादपुष्पी १९ धातुपुष्पी
 २० धादपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका
 २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विष-
 प्रवाहिकातिसारविषप्रज्वलाश्रित्यम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 धाता, [कृ] पुं, (दधातीति । धा+कृप् ।)
 ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१७ ॥ (यथा,
 रघुः । १०।४३ ।
 “धातारं तमसा प्रीतं यथाचे च हि राक्षसः ।
 देवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येऽप्याख्यापरादुत्तमः ॥”)

धातुः

विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

“आधारनिकयो धाता पुण्यहासः प्रजागरः ॥”

“संहारसमये सन्नाः प्रजा धयति पिबतीति वा

धाता । धेट् याने इति धातुः ॥” इति शाङ्कर-

भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्त्वैव ॥ ३१२७१०३॥

“धाता प्रकृञ् विष्णुञ् मित्रकृष्टा भुवो धरः ॥”

अगुं सुनिपुणः । तस्य भाष्या मेरुकृष्टा आरतिः ।

तस्य सुमः नृकृष्टः तस्य च मार्कक्यः । इति

श्रीभागवतम् ॥ कनपञ्चाशदायुक्तगतायुवि-

शेषः । यथा, वज्रपुराणी गणमेदनामाध्याये ।

“धाता दुर्गा धितिर्भौमस्त्रिभुक्तस्त्रिपातसहः ।

द्युतिर्चतुर्नाड्योद्यवासः कामो जयो विराट् ॥

इत्येकोनाञ्च यथाशक्तस्ततः पूर्वसम्भवाः ॥”

(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । १४-१५ ।

“अद्विद्यां दादृशादिद्याः सम्भवा भुवनेश्वराः ।

ये राजन् ! नामतस्तस्ते कौर्त्तव्यव्यामि

भारत ! ॥

धाता मित्रोऽर्थमा प्रक्री वरुणकृञ् एव च ॥”

नक्षत्रः पुनर्विशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६६ । ५१ ।

“हौ पुनौ ब्रह्मणस्त्वयौ ययोस्तिसृति कृत्तवम् ।

लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना

सह ॥”)

पातके, जि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारकः ।

इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्वमस्मिन्निति । धा + “सितमि-

गमीति ।” उणां १ । ७० । इति तु ॥) शरीर-

धारकवस्तुनि । तद्वयथा । कफः । वातः । पित्तम् ।

“शरीरदूषणादोषा मलिनोकरणात्मनाः ।

धारणाद्वातवक्त्रे क्षुब्धोत्पित्तकफास्त्रयः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

(“रसाद्वक्त्रांसमेदोऽस्थिमज्जमुक्ताणि धातवः ।

सप्त दूष्याः मज्जातृणशक्तुस्त्रिदाहयोऽपि च ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र मुक्तात्वे अप्युच्यते तद् यथा ।

“तथाहि पुण्यसुकुलस्यो गन्धो न श्रवणमिहा-

स्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यववाप्ति सता भावानां

अभिधक्तिरिति कृत्वा केवलं सौम्याग्राभाभि-

व्यज्यते स एव गन्धो विहृतपत्रकेश्वरेः कालान्त-

रेणाभिधक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयः

परिणामात् मुक्ताप्रदुर्भावे भवति रोमराण्या-

दयोषार्त्तवाहयश्च विशेषा नारीणां रजसि

चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाश्रयोन्म-

भिरुद्भिर्भवति । स एवाप्ररसो हृद्धानां जरा-

पक्वशरीरत्वात् प्रीणनो भवति । त एते शरीर-

धारणाद्वातव इत्युच्यन्ते ॥” इति सुश्रुते सूत्र-

स्थाने १४ अध्यायः ॥

अथ धातुशब्दस्य नियक्तिमाह ।

“एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहव्यवृत्तिं यन्त्राणाम् ।

रसाद्वक्त्रांसमेदोऽस्थिमज्जमुक्ताणि धातवः ॥”

धातुः

अथ धातूनां कर्माण्याह ।

“प्रीणनं जीवनं लेपः खेदो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि हि ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥

रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा ।

मुक्तम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी ।

जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः

यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः ।

इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् ।

जिह्वा । त्वक् । अग्निविकृतिः । सा तु गैरिक-

मनःप्रज्ञादि । (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“अकालसन्ध्यामिव धातुमताम् ॥”)

शब्दयोगिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपच-

पटप्रभृतिः । सखीदिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥

यथा, शब्दमालायाम् ।

“सुवर्णरूपमात्रिकवहरितात्मनःप्रज्ञाः ।

गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिष्णुताः ॥

गन्धकोऽन्धकमिथाद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

नव धातवो यथा, सुखबोधः ।

“हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।

कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कौर्त्तिताः ॥”

अथ धातवो यथा, दानसागरे ।

“हिरण्यं रणतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।

रङ्गमायसरैश्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”

अपि च वैद्यके ।

“सुवर्णं रणतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् ।

वज्रञ्च सीसकश्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥”

सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

“स्वर्णं रक्तञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशोदेमेव च ।

सीसं लौहञ्च समेते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

ताम्राद्युत्पत्तिर्यथा,—

“शब्दु तत्त्वेन मे भूमे । कथमानं मयागधे । ।

एकार्थं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥

पूर्वं कमलपत्राणि ! गुडार्केशो महासुरः ।

ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥

तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।

गुडार्केश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥

तत्रैव वधमिच्छामि त्वया सुक्तेन केशव ! ।

वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥

मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्ये त्वसंश्रयम् ।

तदेव चक्रेण विप्राटितोऽसी

धाम्नोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥

ताम्रान्नु तन्मांसमदृक् सुवर्ण-

मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।

रङ्गञ्च सीसं त्रुपधातुमस्यं

कांस्यञ्च रौतिञ्च मलस्यु तेवाम् ॥

एतद्भागवतैः कार्यं मम प्रियकरैः सदा ।

एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

“हरितालं हरेर्वीर्यं लक्ष्मीवीर्यं मनःप्रज्ञा ।

पारदं शिववीर्यं स्थातु गन्धकं पार्वतीरजः ॥”

इति वैद्यकम् ॥ * ॥

धातुश्च

सप्तोपधातवो यथा,—

“मात्तिकं तुष्टिकाभे च श्रीजाङ्गनशिलासकाः ।

रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥” * ॥

शरीरस्थप्रथमधातुः सप्तोपधातवो यथा,—

“स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

मुहुर्मांसभवः खेदो यः सा संकीर्त्तते वसा ॥

खेदो हन्तास्तथा केशाक्षयैर्बोजश्च सप्तमम् ।

इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”

इति सुखबोधः ॥

धातुकासीनं, जी, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासी-

सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्यायो

ऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ॥”)

धातुर्न, जी, (धातुं स्वर्णादिकं ज्ञतीति । ज्ञन +

टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः । १५ । ६० ॥

धातुनाश्रनं, जी, (धातुं स्वर्णादिकं नाश्रयतीति ।

नश् + शिच् + क्युः ।) काञ्जिकम् । इति विकार-

शेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जामांसोत्पादक-

पदार्थविशेषं याति रक्षतीति । या + कः ।)

शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति स्थातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जातौ

डीव । स्वार्थे कन् पूर्वोच्चारः । यद्वा कप् । टापि

अत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति शब्दरत्ना-

वली । धातुपुं इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जाति-

त्वात् डीप् ।) धातुकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं विभर्तीति । भृ +

क्तिप् । तुगागमश्च ।) ध्वजः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ धातुपोषके, जि ॥

धातुमात्तिकं, जी, (धातुरूपं मात्तिकम् ।) मात्ति-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,

वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“मात्तिकं धातुमात्तिकं ताप्यं तापुन्यसंज्ञकम् ॥”)

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति ।

मृ + णिच् + णिनि + डीप् ।) सर्जिका । इति

शब्दचन्द्रिका । सोद्वागा इति भाषा ॥

धातुराजकं, स्त्री, (धातुश्च राजते इति । राज +

कृत् । यद्वा, धातूनां राजा इति समामान्तात् ।

तसः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुवक्त्रं, स्त्री, (धातुश्च वक्त्रम् ।) टङ्गयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्गयशब्दोऽस्य गुणा-

दिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवादी, [न] पुं, (धातुं वहति उपायान्तरेण

कर्त्तुं कथयतीति । वह + णिनिः ।) कारन्धमी ।

इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् ।)

गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशुद्धरं, स्त्री, (धातूनामुपधातूनां शुद्धरमिव

अच्छत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१२२ ॥

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाशाब्जः।) कठिनिका। इति हारावली ॥२१२॥
 धातुपलः, पुं, (धातुर्नक्षत्रः पुलः।) वनतुङ्गमारः।
 इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रः सुतमात्र ॥
 धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्व-
 ह्रस्वः। यडा, कप्। टाप्। अत इत्वम्।) धातकी। इत्यमरः। २। ४। १२४॥
 धातुपुष्पी, स्त्री, (धातु पुष्टिकर्तुं पुष्पमस्याः। डीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली ॥
 धात्रं, स्त्री, (धीयते आराधयति। धा + आधारे
 ङ्ङ्।) भोजनम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
 धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
 ह्रस्वः।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः॥
 धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति। घेट् पाने +
 “सन्ध्यातुभ्यः ङ्ङ्।” उणा० ॥ १५८। इति
 कर्मणि ङ्ङ्। विलात् ङीप्। अस्या स्तनदुग्ध-
 पानात्तथात्वम्। यडा, दधाति धरतीति। धा
 + ङच् + ङीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्य-
 संहितायाम्। २। ८२।
 “पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
 अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्रागेर्विमुच्यते॥”)
 उपमाता। (यथा, रघुः। १०। ७८।
 “कुमाराः स्तनसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
 आन्देननयनेनैव समं वहधिरं पितुः॥”
 (कुमाररक्षाकर्त्री। धा इति भाषा॥ तस्या
 परीक्षा यथा, “अतो धात्रीपरीक्षासुपदेश्यामः।
 अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्गी यौव-
 नस्या निष्ठतामनातुरामयज्ञामयसनानामवि-
 रूपामञ्जुगुह्यतां देशजातीयामस्तुतां अस्तु-
 कर्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सुषीं पुंवत्सु-
 दांभीमप्रमत्तामशायिनीमनुचारशायिनीमन-
 न्तावशायिनीं कुशलोपचारां सुचिमशुचि-
 हविणीं क्षत्रसम्पदुपेतामिति॥”
 “धात्री तु यदा स्वादुषट्पुल्लशुद्धुग्धा स्यात्तदा
 ज्ञातातुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायेज्जीं ज्ञात्रीं
 शतवीर्यां सहस्रवीर्यां मोक्षामय्यां शिवा-
 मरिचां पाण्डुपुष्पीं विष्णुक्षेत्रकान्तामिति विभ-
 व्वाधयोः कुमारं प्रादुस्तुत्वं प्रथमं दक्षिणं स्तनं
 पाययेदिति धात्रीकर्म॥” इति चरकं शारीर-
 स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ (२॥) (दधाति धारयति सन्ध-
 मिति। धा + ङच् + ङीप्।) क्षितिः। (मायत्री-
 स्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।
 ६। ७८।
 “धात्रीधनुर्धरा धनुर्धारिणी धर्मचारिणी॥”
 गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ६२।
 “धर्मीर्निवाहिनी धुयां धात्री धात्रीविभूषणम्॥”
 आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी। रे, ४६॥
 (अस्याः पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
 “धात्री कर्षका तिष्ठा वयस्यामलकी शिवा॥”)
 अथ धात्र्यादुत्पत्तिकारणम्।
 वृन्दाभरणानुगम्य विष्णोर्मोहापनोदाय वद-
 वाक्पादाद्यां शक्तिं सुवतो देवान् प्रति सा आह।

“अहमेतन्निष्ठा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गणैः।
 गौरी लक्ष्मीः खधा-वेति रणःसत्त्वसमोगुणैः॥
 तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यान्ते च ताः सुराः।
 तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रकृतान् भक्तवत्-
 सलार॥
 बीजानि प्रदुस्तेभ्यो वाक्पाणि जगदुत्तरा।
 इमानि देवा बीजानि विष्णुर्जगत्पतिरुते॥
 निर्वपन् ततः कार्यं भवतीं सिद्धिमेष्टति।
 क्षिमेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्यथः स्थितोऽभवत्॥
 धात्री च मालती चैव तुलसी च वृषोत्तमः॥
 धानुर्गवा स्तुता धात्री माभवा मालती स्तुता॥
 गौरीभवा च तुलसी तमःस्वरजोगुणाः।
 स्त्रीरूपिण्यो वनस्यथो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा वृषः॥
 उतस्थां सम्भूमादृष्ट्वाकृपातिशयविभ्रमात्॥”
 अस्या माहात्म्यं यथा,—
 “शृणु धात्रीमाहात्म्यं सन्ध्यापहरं शुभम्।
 यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारदः॥
 धात्री वनसः। तृतीया धात्री मालवत् कुरुते क्षपाम्।
 दद्यादायुः पयः पानं क्षान्ताये धर्मसम्पदम्॥
 अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्वाणमेव च।
 विज्ञानि नैव जायन्ते धात्रीक्षान्तेन वै वृणाम्॥
 तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र! धात्रीक्षानं हि यमतः।
 प्रयाससि हरिर्धर्म देवत्वं प्राप्य नारदः॥
 यत्र यत्र सुनिश्चेत् धात्रीक्षानं समाचरेत्।
 तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र त्रयः स्थिताः॥
 धात्रीक्षातानि दिवसे यस्यास्थीनि कर्तव्यं।
 प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र! न स स्याद्गर्भसम्भवः॥
 धात्रीफलमेव विप्रेन्द्र! येषां केशाश्च रक्षिताः।
 ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कर्मफलम्॥
 धात्रीफलं महापुण्यं क्षाने पुण्यतरं स्तुतम्।
 पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भक्त्यै सुनिपुङ्गवः॥
 न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
 एकेव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र! धात्रीक्षानं समाचरेत्।
 यत्र तज्जलमग्न्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्॥
 धात्रीफलं करेदयस्तु सदैव सुनिश्चयम्॥
 प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् सुच्यते नात्र संशयः।
 संस्मरेदयस्तु धात्रीं तामहमहनि मानवः॥
 सुच्यते पातकेः सर्वमेनोवाक्कायसम्भवेः॥
 धात्रीफलान्यमावास्यामहर्भोजनमौषु च।
 रविवारं च संक्रान्तां संस्मरेन्मुनिपुङ्गवः॥
 यस्य गृहे सुनिश्चेत् धात्रीं तिष्ठति सर्वदा।
 तस्य गृहे न गच्छन्ति प्रेतकुक्ष्याश्चराचराः॥
 धात्रीक्षाने हरिर्नाम्नि जागरं हरिवासरे।
 जन्मबन्धो विनश्यति हयमेधायुतं फलम्॥
 स्नायादामलकैर्यस्तु कार्तिके हरिवत्सलः॥
 परितोषं समायाति तस्य वै गाधवः स्वयम्॥
 धात्रीक्षायां समायाद्य कुम्भात् आहस्तु यो
 सुने॥
 सुक्तिं प्रयाति पितरः प्रसादान्तस्य वै हरिः॥
 यत्नं पाणी सुखे कच्छे देहे च सुनिश्चयम्॥
 धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक्॥

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
 धात्रीफलक्षताहारो नरो नारायणो भवेत्॥
 यः कश्चिदेष्टावो लोके धत्ते धात्रीफलं सुने॥
 प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा॥
 धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।
 तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति॥
 धात्रीफलं न मोक्षकं कदाचित् करसंपुटात्।
 य इच्छेत्पुण्यं भोगान्ते यो सुक्तिमिच्छति॥
 धात्रीफलक्षतां मालां कच्छस्या यो वहति हि।
 स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिप्रदोऽपि च॥
 न त्वाप्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।
 तथा वृन्दावमालापि धर्मकामार्थमिच्छता॥
 यावत्तुति कच्छस्या धात्रीमाला नरस्य हि।
 तावन्ननसि कृतुष्योऽपि सदा लुठति केशवः॥
 यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।
 तावद्पुण्यसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत्॥
 सन्धेदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।
 आरोपणीया सेवा च सेचनीया सदा बुधैः॥
 गतसे सन्धेमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम्।
 श्रोतव्यं सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम्॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १९७ अध्यायः॥
 अपि च।
 “तुलसीवृक्षमाश्रित्य वा यातिष्ठन्ति देवताः।
 आमलक्या अपि प्राङ्। तास्ता एव वसन्ति च॥
 अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्मात्मनोऽनले।
 क्रियते मानवेविप्रः भवेत्तत् सन्धेमयम्॥
 पवित्रैर्नृपैः पञ्चैर्धात्र्या यः पूजयेद्हरिम्।
 स सुक्तः पापनाशेन सायुष्यं लभते हरिः॥
 धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेदयं जेमिने।
 स्थानं तदपवित्रं स्थानं च पुण्यक्रिया फलेत्॥
 धात्र्या जीवं तुलस्या च नित्यं वस्य भूतम्॥
 अलक्ष्मीः पातकं सर्वं कलिश्च तेन तोषितः॥
 धात्रीकाष्ठस्य मालाश्च यो वहन्तिमात्ररः।
 तत् सन्धेमयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा॥
 यस्तु धात्रीफलं सङ्गृह्णी मानवोऽखिलतत्त्व-
 विम्॥
 तद्देहाभ्यन्तरस्थापि सर्वं पापं विनश्यति॥
 धात्रीफलमयी मालां वहते द्विजसत्तमः।
 ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सन्धेपापहरं शुभम्॥
 श्मशानेऽपि यदा नृत्यस्तस्य स्यादेवयोगतः।
 गङ्गामरयणं पुण्यं च प्राप्नोति न संशयः॥
 नित्यं यच्छाति यो धात्रीतुलसीमूलकर्मम्।
 दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधप्रतोद्वयम्॥
 धात्रीतरुश्च यो हन्ति सन्धेदेवगणाग्रयम्।
 स दधाति हरिरङ्गे क्षातं नास्त्यत्र संशयः॥
 सन्धेदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया।
 सम्यक्स्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते॥”
 इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः॥
 यथा स्कान्दे।
 “न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीफलम्।
 तं च्छेदं दर्श जानीयात् यत्र नास्ति त्रिधातुः॥”
 इत्येकस्मिन् श्रुतिप्रमाणम्॥

धानाः

अथ धान्यविचक्षणम् ।

“पिता पितामहाभ्याम् अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
वृक्षयोर्नि गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
रौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
वियोनिश्च गता ये च ये च जन्माकसमधराः ॥
पिश्याचलं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धान्यमन्त्रे सदा पयः ॥
ते सर्वे ह्यप्रियायान् धान्यमन्त्रनिषेचनात् ॥
इति धान्यं चाभिरुच्य वारानरोत्तरं दत्तम् ।
ताम् प्रदक्षिणीकृत्य कुर्यात्प्रागरणं वती ॥
जागरणान् प्रकान्तव्रतविषयम् ॥” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासि १३ विलासः ॥

धान्यपत्रं, ज्ञी, (धान्यपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“तालीशं सुसम्पन्नां धान्यपत्रं तत् सुतम् ॥”

धान्याः पत्रम् ।) आमलकीदलम् ॥

धान्यपुत्रः, पुं, (धान्या उपमातुः पुत्रः ।) नटः ।
इति हेमचन्द्रः । २।२४२ । उपमाहसुतम् ॥

धान्यपत्रं, ज्ञी, (धान्या आमलक्याः पत्रम् ।)
आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमा-
मलकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)

धान्येयिका, स्त्री, (धान्येयी + कार्ये कन् टाप् ।
पूर्वसङ्ख्येयम् ।) धान्ये । धाद इति भावा ।
यथा, निधितन्त्रे चतुर्थोपकरणे ।

“पठेद्धान्येयिकावाक्यं प्राप्नुवती वायुदहसुखः ॥”
धान्येयी, स्त्री, धान्येयशब्दात् ख्ये (ङ्क्) ईप् (ङीप्)-
प्रत्ययेन निष्पन्ना । धान्येयिका । (यथा, देवी-
भागवते । २।६।२२ ।

“करे हृत्वा धान्येयी तासुवाच सुलज्जिताम् ।
कां चित्तां करभोव । त्वमाधत्सेद्य क्षिताक्य-
हम् ॥”)

धान्यकं, ज्ञी, (धान्याकं एषोदरादित्वात् साधुः ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो
यथा, वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।

“अज्ञातिसारवातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
कर्णमनुबन्धस्य पिबेत् पक्षाघादीपनम् ॥
विष्वक्कर्णटिकासुप्तप्रायदा विन्धमेवजम् ।
वचाविङ्गभूतोक्तधान्यकामरदाव वा ॥”)

धाना, स्त्री, (धीयते इति । धा + “धापवस्य-
न्यतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६ । इति नः टाप्
च ।) अटयवः । धान्यकम् । (पर्याया यथा,
“धान्यकं धान्यं धान्यं धाना धान्यकन्तथा ।

कुण्टी धेनुकाष्ठा कुसुम्ब वितुन्नकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अनिभवं । अङ्कुरः । भिन्नः । चूर्णवस्तवः ।
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धानाः, स्त्री, (धीयन्ते इति । धा + “धापवस्य-
न्यतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६ । इति नः
टाप् च ।) अटयवः । बहुवचनान्तोऽयं
शब्दः । इत्यमरः । २।६।४७ ॥ (यथा,
अमरसि । ३।३५।३ ।

धान्यं

“असितामन्त्रा वि सुचेह शोभा दिवे दिवेऽङ्ग-
रक्षि धानाः ॥”

“तन्तु सङ्घीरेककृपान् धाना अटयवान् दिवे
दिवे प्रतिदिवसमङ्गि भक्षय ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ।)

“यवास्तु विस्तुषा अट्टाः स्मृता धाना इति
स्त्रियाम् ।

धानाः, स्त्री, स्मृता स्मृतादृष्टा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकपच्छर्दिनाशश्चः संप्रकीर्तिताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“धान्यासंज्ञास्तु मे भक्ष्याः प्रायस्ते केवलात्मकाः ।
शुक्लत्वात्तर्षणा चैव विष्टमित्राश्च दुर्धराः ॥

विरुद्धधानाः शृङ्खल्यो मधुकोटाः सपिण्डकाः ।
स्वपाः प्रपुलिकाश्च गुरवः प्रेरिकाः परम् ॥”

“धाना पर्यटपूपाद्यास्तान् वृक्षा निर्दिशेत्तथा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

धानाकाः, स्त्री, (धाना + कार्ये कन् टाप् ।)
धानाः । नियवबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति
शब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णं, ज्ञी, (धानानां चूर्णम् ।) अटयव-
चूर्णम् । सक्तवः । इति हेमचन्द्रः । ३।६५ ॥

धानी, स्त्री, (धीयते धान्येऽत्र । धा + आधारे
ल्युट् । टित्वात्ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य-
धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पौलु-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानुष्काः, वि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः +
तदस्य इत्यधिकृत्य “प्रहरणम् ॥” ४।४।५७ ।
इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । “वेत-
नादिभ्यो जीवति ॥” ४।४।१२ । इति ठक् ।

“इत्तुसक्तान्तां कः ॥” ७।३।५१ । इति ठक् ।
कः ।) धनुर्हरः । इत्यमरः । २।८।६६ ॥

(यथा, महाभारते । ६।२०।१७ ।
“अन्वेष्टे दृष्ट धानुष्का धानुष्के दृष्ट चर्मिणः ।
एवं वृष्टान्यनीका वि भीक्ष्णे तव भारत ॥”)

धानुष्का, स्त्री, (धनुर्विव अवयवोऽस्या इति ठक्
टाप् च ।) अपामार्गद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ।

(अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं व्याख्यातम् ॥)
धानुष्यः, पुं, (धनुर्विव साधुरिति । धनुस् + ण्यन् ।)

वैशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्येयं, ज्ञी, (धाना एव । कार्ये ङ्क् ।) धन्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यकं, ज्ञी, (धान्ये + कार्ये कन् ।) धन्याकम् ।
इति जटाधरः ॥

धान्या, स्त्री, एष्वीका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
एकादश इति भावा ॥

धान्यं, ज्ञी, चतुस्त्रिंशपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ।
धन्याकम् । धनीया इति वक्ष्य भावा । तत्-
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धन्याकं धान्यकं धान्यं कुसुम्बधनीयकम् ।
धन्या कुसुम्बरी चान्या वैश्वलोया वितुन्नकम् ॥”

परिपेणम् । (धाने पोषणं साधु इति । धान
+ “तत्र साधुः ॥” ४।४।१८ । इति यत् ।

धान्यं

यद्वा, दधातीति । धा + “दधातेर्यन् गुट् च ।”
उणां । ५।४८ । इति यन् गुट् च ।) चतुव-

तकुलादि । धान इति भावा ॥ तत्पर्यायः ।
भोज्यम् २ भोगार्थम् ३ अन्नम् ४ अद्यम् ५
जीवसाधनम् ६ क्षम्यकरिः ७ भौष्टिः ८ ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६।१३।४ ।

“विश्वं च देव प्रति वारमन्धे धने धान्यं पत्यते
वसधेः ॥”)

तत्र शूकधान्यगुणः । विदोषप्रमगत्वम् । तैजो-
बलातिशयवीर्यवृद्धिदाहत्वम् ॥ ॥ शमीधान्य-
गुणाः । गुणत्वम् । हिमत्वम् । विषमदाह-

त्वम् ॥ ॥ लघुधान्यगुणः । वातात्मकत्वम् । शिशि-
रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ धान्यं विवि-

धम् । हेमन्तोन्नवः शानिः १ धौघजः वटिकः २
माहृट् कालभव आशुः ३ । इति धां गुणास्तत्तत्
शब्दे दृष्टव्याः ॥ ॥ वापितधान्यगुणः । गुणत्वम् ॥

अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् किञ्चि-
हीनः ॥ ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघु-

त्वम् । शीघ्रपाकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अदा-
हित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । मज्जविष-

हृनत्वम् ॥ ॥ नवं धान्यं अभिव्यन्दि । संवत्-
सरोत्थितं धान्यं लघु । संवत्सरद्वयादूर्ध्वं

धान्यं वातप्रकोपणं कृत्वं लघुतरं पुष्कलाति ।
शूकधान्यं शमीधान्यञ्च वत्सरादूर्ध्वं प्रश-

स्तम् । शमीधान्यं वर्षादतीतं वातजन्यं
कृच्छम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुण । नवा यव-

गोघूममावतिला हिताः । पुराणा विरसा
कृत्वा न तथार्थकराः ॥ अनाजं च आधिहतं

अपर्याप्तं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् ॥
अकालजातं धान्यं विरसं सर्वधातुप्रदूषणञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥ ॥ वृतादौ अन्नत्वागे
वर्जनीयधान्यानि यथा,—

“एकादश्यां विशेषेण अन्नमात्रं परिहृजेत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्वक्ष्यं प्रकल्पयेत् ॥

अन्नान् धान्यसम्भूतं निरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह जगतां द्रव्यं यत्नतः ॥

इयाममावमकराश्च धान्यकोद्वसवर्षाः ।
सुष्टको राजमावाश्च सुष्टरो जुमरस्तथा ॥

यवगोघूमसुष्टाश्च तिलककुलत्पकाः ।
गवेषुकाश्च नीवार आतकश्च कलायकाः ॥

माळुको वज्रकोरुः कोचको वज्रकस्तथा ।
तिलकाश्चकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै ॥

एङ्कान्यसुष्टूतमन्नं भवति शोभने ।
अन्नत्वागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्णयेत् ॥”

इति मातृशतसङ्ख्यम् ॥ ॥

अथ धान्यच्छेदवर्दिनम् । तत्र तिथयः रिक्ता-
तिरिक्ताः । वाराः रविमुक्रयोमधुग्रहद्वयती-

नाम् । नक्षत्राणि क्षतिका भरणी अश्लेषा
पूर्वभाद्रपद धनिष्ठा पूर्वाषाढा ज्येष्ठा चित्रा

उत्तराषाढा उत्तराश्राढा उत्तरभाद्रपद
एतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । जयानि हय-

सिंहद्विचक्रज्जम्भिमधुनतुलाकन्याधनुःपूर्वाश्वि-

धान्यध

स्वकीयजन्मलयमकरसंज्ञकानि ॥॥ अथ धान्य-
स्थापनदिनम् । तत्र नक्षत्राणि । भरणीश्रवणा-
स्तिकाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्व-
भाद्रपदश्रवणाभिमानि । तत्र वाराः शुभ-
यहायाम् । लग्नाणि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भ-
मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥॥ अथ धान्या-
द्विद्विद्वानदिनम् । तत्र नक्षत्राणि श्रवणा
धनिष्ठा श्रतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी
उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद रोहिणी रेवती
पुनर्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि । वाराः
बुधभिन्नाः । इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, स्त्री, (धान्यमिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धान्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुसुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । “लङ्घनान्तरं
चात्रकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्य-
ज्ञानि ॥” अस्य गुणा यथा,—
“धान्यकश्चाजगत्या च सुसुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्षेपयन्ति तु ॥”
इति चरके स्तम्भस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
धान्यमेव स्तार्थं कन् । धान्यम् । पुं, चक्षित्युत्पत्ति-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १९०८५ ।
“राजन्याविच्छिद्यलोहतावुदयधान्यकौ ॥”)
धान्यकोष्ठकं, स्त्री, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत्
कोष्ठकं गृहम् ।) धान्यरक्षार्थगृहम् । इति
हलायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम +
असन् । धान्यं स्निग्धधान्यमेव चमसः ।) चिपि-
टकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धान्यधनुः, स्त्री, (धान्यनिर्मिता धनुः ।) दानार्थ-
धान्यनिर्मितधनुः । यथा,—

“विद्युवे चायने वापि कान्तिकान्तु विशेषतः ।
तदिहानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यं दत्त्वा सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
इष्टधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तमम् ।
तत् सर्वमेवमाप्नोति त्रीहिधेनुप्रदो नरः ॥
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वदत् संन्यसेद्बुधः ।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्देविमये तु वेदनिर्घोषमङ्गलेः ॥
उत्तमा धान्यधनुः स्याद्द्रोणश्चापि चतुष्टयैः ।
मध्यमा च तद्वर्द्धेन विंशतिप्रातां न कारयेत् ॥
चतुर्थीप्रेन धेन्वा वै वत्सस्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्ये कृत्स्नश्चैतु राजतस्तुरसंयुता ॥
गोरुधः पूर्ववद्द्रोणमगुत्तमश्चन्दनतथा ।
मुक्ताफलमया दत्त्वा द्रुतचौद्रमयं सुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांश्यदोहनकान्विता ।
रक्ष्ययष्टिमयाः पादाः सौमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता ।
पादुकोपान्वयौ हस्ते भाजनं तर्पणं तथा ॥
इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपावलीनादिकम् ।
पुण्यकालञ्च संप्राप्य ज्ञातः शुक्लाक्षरो गृही ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्त्य मन्त्रेणानेन कौर्तयेत् ॥

धान्याच

तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! ।
यामेताञ्च मया दत्तां गृहीष्व त्वं द्विजोत्तमम् । ।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसी ।
शक्ते शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तमम् । ।
तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता ।
एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
इत्या प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम् ।
यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरजानि भूपति । ।
तावत् पुण्यं समाधिष्यं ब्रीह्यधेनोश्च तत् फलम् ॥
तस्मादरेण ! दातव्या मुक्तिसुक्तिफलप्रदा ।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णनं किङ्किणीरत्नमालिना ।
सूयमानोऽसरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुदीपपतिर्भवेत् ॥
एवं हरेण चोत्तरीर्णं युत्वा वाक्यं नरोत्तम ।
सर्वपापविमुह्यता रत्नलोके महीयते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, स्त्री, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति । मा + “ङा-
वामश्च” ३ । २ । २ । इति अण् ।) धान्य-
विक्रयो । इति संक्षिप्तसारयाकरणम् ॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा । टच् समासे ।
यद्वा, “धान्येषु राजते इति । राज दीभौ +
अच् ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
ऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

धान्यवर्द्धनं, स्त्री, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात् ।)
वाह्नीप्यम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ धानेर वाह्नी
इति भाषा ॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव कलाधायक-
त्वात् ।) मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यशीर्षकं, स्त्री, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः ।)
धान्यमङ्गरी । इति जटाधरः ॥ धानेर शीर्ष
इति भाषा ॥

धान्याकं, स्त्री, (धान्यमकृति सादृश्यत्वेन प्राप्नो-
तीति । अक गतौ + अच् ।) धान्याकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्मितोऽचलः पर्वतः ।)
दानार्थधान्यनिर्मितपर्वतः । तस्य विधानं
यथा,—

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो द्रुतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्विंशमः शर्कराचलः ।
वस्त्रे विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विद्युवे पुण्ये अतीपाते दिनचये ।
मुक्तपक्षे हृत्तीयायास्तुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु दादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्चे वा विधानतः ॥

धान्याच

धान्यशैलादयो येऽपि देवाः प्राक्कं विज्ञातता ।
तौर्धे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मङ्गलं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसदसुखम् ।
प्रागुदकप्रवर्णं तद्वत् प्रादुसुखञ्च विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्यं पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वताम्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

मेरुमहात्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्परामैः ॥
पश्चाच्च गारुडतनीलरत्नैः
सौम्येन वैकुण्ठसरोजरामैः ।
श्रीखड्गखड्गेरभितः प्रवाल-
लतान्वितः मुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

अक्षाद्य विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्द्वाकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।
मूर्ध्ववक्ष्यागतमतसरेण
कार्यास्त्रिनेके च पुनर्दिनौघाः ॥

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्भभागेऽपि राजतः स्यात् ।

तद्येक्ष्वंशावृतकन्दरस्तु
दुतोदकप्रस्रवणञ्च दिष्टम् ॥

शुक्लाक्षरायस्त्रधरावली स्यात्
पूर्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।

वासांसि पश्चादथ कर्पूराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥

रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानयाद्यौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

नानाफलालौ च समन्ततः स्या
क्षनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥

वितानकश्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानपुष्याभरणं सितञ्च ।

इत्थं निवेद्यामरशैलमयं
मेरीस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥

तुरीयभागेन चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्यविलेपनाद्यान् ॥

पूर्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तां यत्रैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाद्याम् ॥

क्षीराशयोदसरसाद्य वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

यान्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसन्धयमयः कलधौतजो वा ॥

हेमेन यज्ञप्रतिनाङ्कतमासेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥

पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिपलहिरण्ययज्ञसंयुक्तम् ।

आकारयैद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाये ॥

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माधमयं सुवस्त्रम्
पृथक् चैवमपटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधनुर्विराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद-
क्षौयेण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्होमैरनित्यचरिताकृतिभिर्हिजेन्नेः ॥
पूर्वेष्वहस्तमितमत्र विधाय कुक्षं
कार्यस्त्रिलेयवपुतेन समितकुशे च ।
रात्रौ च जागरमनुष्ठुतगीततूर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि श्रिलोचयानाम् ॥
त्वं सर्वदेवगणधामनिधे ! विरुह-
मस्तदृष्ट्वैवमरपर्वत नाशयासु ।
तेन विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवाक्कीर्णो ब्रह्मा विष्णुर्हिवाकरः ।
सुतांस्सर्तजगद्बीज ! त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वकर्मा मन्दिरम् ।
गदादिवस्त्रनाच तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादभ्युदयममरेर्गरीभिश्च शिवस्तव ।
तस्मात्सुखराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
श्वभमभ्यर्थ्य तं मेकं मन्दिरं विभूषयेत् ।
यस्माच्चैत्रयेण त्वं भद्रार्थेन विप्रियतः ॥
श्रीभसे मन्दिर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपं त्वं गन्धमादनः ।
गन्धर्व्वेणशोभावागतः कीर्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभालेन वनेन वा ।
हिरण्ययान्त्यशिरस्तस्मात् पुष्टिर्धुवास्तु मे ॥
उत्तरेः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः शीरक्षयास्तु मे ॥
एवमात्मन्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
ज्वालाय गुरवे दद्यात्कथमं पर्यतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्विगन्धः क्रमशो सुने ॥
गाञ्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ॥
शक्तिनः सप्त वाटौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाय पयस्विनी ।
पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
यद्याद्यां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैरेव सर्वेषु होमः शैलेषु पश्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः श्रद्धा नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ।
अग्रं ब्रह्म यतः प्रोक्तमग्रं प्राणाः प्रकीर्तिताः ॥
अग्राङ्गवन्ति भूतानि जगद्वन वनेते ।
अन्नमेव ततो जम्भीरममेव जनाह्वनः ॥
धान्यपर्वतस्त्वेषां पाहि तस्मात्प्रगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं सार्यं देवलोके महीयते ।
अश्वरोग्यगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।

ततः कर्मक्षये राण्यमाप्नोतीह न संप्रयः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
धान्यान्त्रं, क्षी, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं
अन्नम् ।) काष्ठिकम् । इत्यमरः । १०।६। ३६ ॥
“धान्यान्त्रं शालिचूर्णानां कौडवादिजनं भवेत् ।
धान्यान्त्रं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वाम्नापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“धान्यान्त्रं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तहृत् स्पर्श-
श्रीतलम् ।
भमज्जमहरं रथं दीपनं वस्तिभूलगुत् ।
शस्तमाध्यापने हृत्वं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) श्वधिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥
धान्योत्तमः, पुं, (धान्येऽस्य उत्तमः ।) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धाम, [न] क्षी, (दधाति शुद्ध्यादिकं धीयते
द्रव्यात्मसिद्धिं वा । धा + “सर्वभातुभ्यो
मनिन् ।” उणां ४। १४४ । इति मनिन् ।)
गृहम् । (यथा, मेघदूतं । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठश्च विरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ॥”)
देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३। ३।
१२३ ॥ (यथा, किराते । २। ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥”)
रश्मिः । (यथा, माघे । १। २ ।
“पतत्यधो धाम विसारि सन्ततः
किमेतद्विद्याकुलमौचितं जनैः ॥”)
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७। २१४ ।
“त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षात् चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥”)
जम्ब । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३। १४६ । ३६ ।
“गुरुर्गुरुतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-
वर्णात् । सर्वलोकानामासद्वत्वात् वा धाम । परं
ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥
धामकः, पुं, भाषकपरिभाषणम् । इति वैदिकपरि-
भाषा ॥
धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते
२त्र । नि + धा + किः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥
धामनी, क्षी, (धमन्धेव । धमनी + स्पर्श अण् ।
ततो ङीष् ।) धमनी । इति शब्दार्थान्तरका ॥
धामार्गवः, पुं, (धान्यो मार्गं गन्थानं वातीति । वा
गतौ + कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २। ४। ८८ ॥
(रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यकपर्णोऽपि कथिता कपिपिपली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घोषकः । इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतघोषा । इति राजमाला ॥
धायाः, वि, (दधाति धारयतीति । धा + “धाया
धेति ।” ३। १। १४१ । इति णः ।) धारण-
कर्त्ता । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
भट्टिः । ६। ७६ ।
“दृष्टे दुःखस्य मादग्भ्यो धायैरामोदस्तमम् ॥”)
धायाः, [सु] वि, (दधातीति । धा + “वहि-
हाधात्पञ्चमसि ।” उणां ४। २२० । इत्य-
सुन् काहुलकात् युक् ।) धारणकर्त्ता । घोषण-
कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३। १८ ।
“भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य धायाः ॥”
धायाः, पुं, (धीयते आश्रित्यते मङ्गलार्थमिति ।
धा + कर्मणि ययत् ततो युक् ।) पुरोहितः ।
इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥
धाया, क्षी, (धीयतेऽनया समित् । धा + करण-
ययत् ।) अधिसमिन्धनार्थं ऋक् । अभिप्रच्या-
नमन्त्रः । इत्यमरः । २। ७। २२ ॥
धारः, क्षी, (धाराया इहम् । धारा + “तस्येहम् ।”
४। ३। १२० । इत्यण् ।) वर्षाद्वयं जलम् ।
तद्विविधम् । गाङ्गम् । सासुद्रश्च २ । यथा,—
“यदा स्यादाश्विने मासि सूर्यः स्यातोविशाखयोः ।
तदाश्च जलहेर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
अन्यदा नृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदेः ।
अभिष्टुभमदं तोयं सासुद्रमिति संज्ञितम् ॥”
तयोर्गुणाः । यथा,—
“गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तप्त नित्यं
गुणाधिकं योनिं गृहीतमाहुः ॥
सासुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु ।
चित्रायाभाश्विनं तप्तं गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
प्रतितं भुवि ततोयं गाङ्गं सासुद्रमेव वा ।
स्वसाश्रयवशात्तच्छेदश्चैव द्रव्यद्वयादिकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
धारः, पुं, (धार्यते इति । धृ + णिच् + कण् ।)
यावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । ने, ५१ ॥
जलधरासारवर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राक्तः ।
गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ + क्ण्वल् ।)
कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महासुने ।।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्तिताः ॥
अन्ये मण्डमाने तु सर्वदेवैः सरानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकम् ॥
उत्पन्नमन्दतं तत्र महावीर्यपराक्रमम् ।
तस्यायं धारणार्थाय कलसः प्रकीर्तितः ॥

धारकः

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्मणा ।
निमित्तोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तरु महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्वे वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कलपर्वताः ।
हिमवान् हेमकुण्डश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो मातृवन्तश्च सूर्यकान्तश्च पर्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
रोमावती शतद्रुदा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी गर्मदा च महती नाम महानदी ॥
कुक्षौ च प्रयागश्च एकत्वं पृथक्कम् ।
अमरेश्वरः पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्ववेदश्चिताः सर्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शुभभर्तिसमुद्भवाः ।
गोभ्योपगोभ्यो भरतः स्वस्वदश्च तथा परः ॥
मनीषरः खलुर्भद्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
विरजस्तुष्टूश्च यष्टमभ्रमाकुभौ ॥
अष्टमस्त्रिंशद्विंशति नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः ख्याता अधिदेवं नियोधत ॥
यश्च वत्स । यथा तेषां दिशां न्यासो व्यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो ज्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पञ्चमश्च चतुर्थस्तु हुताश्रमः ।
पञ्चमो यजमानस्तु यष्टस्वाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्राक्त आदित्यश्च तथाऽष्टमः ।
एते चोत्पादिता द्वाधा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य सृतेयश्चाष्टौ सूर्यान्ता नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायवे वायव्ये न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नेत्रे ते यजमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यसुत्तरतो योग्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैव कलसानान्तु पूर्वैरूपं धिक्चिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्वे सन्द्वा देवाश्च पञ्चगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवज्रताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
सरित्सरः सखातेन तद्गागेन जलेन वा ।
वापीकुपोददिग्नेन सासुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गलाः सर्वकिल्बिषनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठाप्यकर्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्वकामप्रसाधकाः ॥
ग्रहान् धारयते यस्मात्सातरा विविधास्तथा ।
दूरिताश्च महाघोरास्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥

धारणा

एकैकान्तु कलां भूर्तोऽन्वितादीनां यथाक्रमम् ।
संख्यं संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हेमराजतन्त्रा वा नृपया लक्षणाविताः ।
पञ्चमाकुलवैपुल्यास्तु सधः षोडशाकुलः ॥
कलसानां प्रमाणान्तु सुखमष्टाकुलं भवेत् ॥
इति देवीपुराणम् ॥
धारणकर्त्तरि, वि० (यथा, पञ्चतन्त्रे १२।१७५।
“अप्रियाण्यपि पण्यानि ये वदन्ति वृथामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)
धारणं, स्त्री, (धृ + णिच् + भावे लुट् ।) विधा-
रणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते १।१४६।
“तेष्वाग्राश्च निर्वरेदाम् कपं गच्छधधारणात् ॥”
पुं, कश्चपपुच्छो नामविशेषः । यथा, महा-
भारते ५।१०३।१६।
“विरजा धारणश्चैव सुवाचुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ + णिच् + लुट् । धारके, वि० ।
यथा, महाभारते १२।३३५।५४।
“जगन्धर्मेयितं देवं तपसे कृतनिश्चया ।
धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥”)
धारणा, स्त्री, (धार्यते या सा । धृ + णिच् +
लुच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये ३।७३।
“इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहृकार एव च ॥”)
न्यायपर्यास्तिः । तत्पर्यायः । संस्था २
मन्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २।१०२६ ॥
(यथा, मनुः १।४।३८।
“न लज्जयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्पति ।
न चोदके निरीक्षितं स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु आद्वितीयवस्तुन्तरं न्यधधारणम् ॥” इति
वेदान्तसारः ॥ श्रौते चित्तस्य स्थिरवन्धनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६।७।७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
हे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिरुपदर्शितः ॥
प्राज्ञाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
कर्णं मुखे नासिकायां नेत्रभूमध्यसहसु ।
किञ्चित्स्मात् परस्मिन् धारणाः परमाः
स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यखरसाव्यताम् ॥”
इति गारुडे २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्वावत्कालो कृतो भवेत् ।

धारा

यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो सुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
धेयात्र चलते यस्य मनोऽभिधायतो भद्रम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
इति च गारुडे २४० अध्यायः ॥
धारणी, स्त्री, (धार्यते धारीरमनया । धृ + णिच् +
लुट् । स्त्रियां ङीप् ।) नादिका । बहुक्त-
मन्त्रमेदः । इति मेदिनी । स्त्री, ५५ ॥ धारणी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
धारणीया, स्त्री, (धार्यते साविति । धृ + णिच् +
अनीयर् ।) धारणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धार्य, वि० ॥
धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्वमिति । धृ +
णिच् + लृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (धारके, वि० । यथा, महा-
भारते ५।१६५।८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुलुणां कुलसत्तम ॥”)
धारा, स्त्री, (धार्यन्ते अन्धा यथा । धृ + णिच् +
अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अन्धानां पञ्चधागतिः ।
तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचि-
तम् ३ वलितम् ४ झुतम् ५ । इत्यमरः । १२।८ ।
४८ ॥ (यथा, भाषे ५।६० ।
“अन्धाकुलं प्रकृतसुत्तरधायकम्
धाराः प्रसाधयितुमर्थयति कीर्णरूपाः ।
निर्द्धं मुखे नवसु वीथियु कश्चिदर्थं
वत्साविभागकुशलो गमयास्वभूव ॥”
“अर्थयति कीर्णरूपा अर्शकीर्णरूपा धारा गति-
भेदाः ।
‘अन्धानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं झुतम् ॥’
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽस्तुः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अन्ध-
शास्त्रं तु संहान्तरणोक्ताः ।
‘गतिः पुला चतुष्का च तदन्वयजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्धा पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥
एकैका विविधा धारा ह्यप्रशङ्गाविधौ मता ।
जघ्नी मध्या तथा दीर्घा ज्ञातेना योजयेत्
क्रमात् ॥’
तथा च पञ्चदशपिभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
धाराः प्रसाधयितुं परिचैतुं नवसु वीथियु
सञ्चारस्थानेषु गमयास्वभूव ॥” इति तद्गी-
तायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादि-
च्छिद्रम् । सक्ततिः । (यथा, महाभारते ।
६।११८।२४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते १२।२४।५६।
“तथा द्वादश वर्षाणि वसोर्ध्वाराद्भुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्मिश्रितसुखम् । इति मेदिनी । रे, ५० ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“ध्रुवं स नीलोत्पलपद्मधारया
शमीलतां हेतुवर्षिवस्यति ॥”)

उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३१४२६ ॥

(यथा, रघुः । १३ । १५ ।

“आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
धाराविह्वले कलङ्करेखा ॥”)

यथाः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२ ।

“पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः।
मिकनारेणवो यद्वत् संख्याया परिवर्जिताः ।

गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥”)

महत्त्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ चनासारवर्ष-
णम् । सङ्घः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा,

याज्ञवल्क्यः । १ । २०० ।

“सहस्राक्षं शतधारस्त्वभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिविष्णामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥”)

दक्षिणदेशस्यपुरीविशेषः । इति विक्रमचरि-
तम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महा-

भारते । ३ । ८४ । २३ ।

“प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ॥

धारां नाम महाप्राज्ञः । सर्वपापप्रमोचनीम् ।

तत्र काला नरव्याघ्रः न शोचति नराधिप ॥”)

अथ ज्वरादिप्रान्त्यर्थं श्रीनरसिंहादिमूर्ध्नि जल-
धारापातनविधिः । यथा, रुसिंहपुराणे ।

“तथा महाज्वरस्य धारां देवस्य सहर्जि ।

सन्ततां नारसिंहस्य कृपयाश्वा कारयेत् द्विजैः ॥

होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥”

धाराकदम्बः, पुं, (धारा कालोत्पलजिनः कदम्बः ।

वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब-
वृक्षप्रभेदः । जैलिकदम्ब इति भाषा ॥ तत्प-

र्यायः । प्राट्ठ्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्गुः ४

मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्राट्ठ्यगयः ८

कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद-
म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराङ्कुरः, पुं, (धाराया वृष्टेः अङ्कुर इव ।)

श्रीकरः । चनोपलः । नाशीरः । इति मेदिनी ।

रं, २६६ ॥

धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य ।

अष्टत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा

नितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

धाराटः, पुं, (धारायै वृष्ट्यर्थं अटतीति । अट +

अच् ।) चातकः । (धारामटति वषणीयत्वेन

प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।)

तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धाराया

धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।

“३ धाराधर ! धीरनीरनिकरेरेषा रसा नीरसा

शेषा पूषकरोत्करोरतिखरोरापूरि भूरि त्वया ।

यक्रान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सन्निभयन्

आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यथातक-

स्तथा ॥”

खड्गः । इति मेदिनी । रं, २६६ ॥

धाराफलः, पुं, (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुण-
पर्याया ज्ञातव्याः ॥)

धाराविः, पुं, (धाराया वृष्टेः अपविः पृथ्वीव ।

अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण-

नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धारासम्पातः, पुं, (धाराणां समुत्सयक पातो यज ।)

महावृष्टिः । तत्पर्यायः । धारा १ सम्पातः २

आसारः ३ । यथा,—

“धारा सम्पात आसारश्चितयश्चापि कुञ्चितु ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।

“ततो देव ! परस्परं करितुरग्रयपदातीनां

निरन्तर-श्रानिकर-धारासम्पातोपदर्शनमुद्दि-

नानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुजः सम्य-

हारः प्रावर्तत ॥”)

धाराकुही, स्त्री, (धारावृत्ता कुही ।) विधार-

कुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैकांटासिज

इति भाषा ॥

धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनिः + ङीप् ।)

धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रानिष्ठः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्दशदेवयोपिज्ञः ।

यथा,—

“शची वनस्यती मार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।

मिनीवाली कुङ्कु राका तथा चानुमतिः शुभा ॥

आयतिर्नियतिः प्रज्ञा सेला वेला च नामतः ।

एताश्चतुर्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोवितः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८ ।

“प्राणप्रदानात् स पृथुयस्मात् भूमेरभूत् पिता ।

ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापानिलधारिणी ॥”

आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १।१३।६१ ।

“सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।

सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥”

“धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः

पोषणी पोषणकर्त्री ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥)

धारी, [न] पुं, (धरतीति । धृ + णिनिः ।) प्रीत्यु-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविशिष्टः ॥

(धारकः । यथा, महाभारते । ५ । ३१ । ११ ।

“तथैव विदुरं ब्रूयाः कुङ्कुणां मन्त्रधारिणम् ॥”

गन्धमातृपर्यञ्चः । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।

“अश्वेभ्यो गन्धिनः श्रेष्ठा गन्धिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो जवसाधिनः ॥”)

धारुः, त्रि, (ध्रियति पिबतीति । धे ट पाने +

“दाघेष्टसिद्धसदो रुः ।” ३ । २ । १५६ । इति

रुः ।) पानकर्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा,

अथर्ववेदे । ४ । १८ । २ ।

“वत्सो धाररिव मातरं तं प्रत्यशुपपद्यताम् ॥”)

धारोणं, स्त्री, (धारायां दोहनप्रपाते उच्यम् ।)

दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

“धारोष्णस्त्वर्तं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं

वृष्यं वृंहणमधिबर्हणमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“धारोष्णं गोपयो वक्ष्यं लघु शीतं सुधासमम् ।

दीपनञ्च त्रिदोषहं तद्वाराशिशिरं त्वयेत् ॥

धारोष्णं शस्यते गर्भं धाराशीतस्तु माहिषम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

धार्मराट्, पुं, लक्षणवर्णचक्षुचरणयुक्तहंसः । मेदि-

हंस इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥

(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के कञ्जधारस्य शर-

द्वर्गनायाम् ।

“वत्पचा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-

रम्भाः ।

निपतन्ति धार्मराट्वाः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥”)

सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति मेदिनी ।

रं, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।

“लाजान्महानलविषाससमाप्रवेशैः

प्राणेषु विसृजिष्येद्यु च नः प्रहृष्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्मराट्वाः ॥”)

धार्मराष्ट्रपदी, स्त्री, (धार्मराष्ट्रस्य पाद इव पादौ

मूलं यस्याः । ङीप् पद्मावः ।) हंसपदी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो हंसपदीशब्दे

ज्ञातव्यः ॥)

धार्मिकः, त्रि, (धर्मे चरतीति । धर्मे + “धर्मे

चरति ।” ४ । ४ । ४१ । इति ठक् । यद्वा,

धर्मेमधीति वेद वा । “क्रतूकथादिस्त्रिजान्नात

ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) धर्मेशीलः ।

तत्पर्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।

“धार्मिकश्च कुङ्कुणां स भविष्यति न संशयः ॥”)

धार्थ्यं, त्रि, (ध्रियते इति । धृ + र्थ्यत् ।) धारणी-

यम् । यथा,—

“धातानुराधवत्पुण्यविशाखहस्ता-

चित्रोत्तराश्विपवनार्दितरेवतीषु ।

जम्भर्त्तवीववुधशुक्रदिनोत्सवादौ

धार्थ्यं नयं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, स्त्री । यथा,

भागवते । ६ । १८ । १४ ।

“वयं तच्चापि शृगवः शिष्योऽस्या नः पितासुरः ।

अस्मद्वार्यं दृतवती भूदो वेदमिवासती ॥”)

धाव, उ अ जवे । णिजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा-उभ-अक-मुह्रीकरणे सक-सेट् । उदि-

त्वात् क्तावेट् ।) उ, धावित्वा धौत्वा । ज,

धावति धावते । जवः शीघ्रगतिः । पाशपाणिः

पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति जलाशुधः ।

णट् मुहिभावः मुह्रीकरणञ्च । धावति तान्त्र-

मन्त्रेण मुध्यतीत्यर्थः ।

‘दधावद्विस्तवच्चुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।

अस्य जवे निहाया अप्रयोगः । धौतं वासः ।

इति दुर्गादासः ॥

धिक्ष

धावकः, चि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + क्त्वा ।) धावनकर्ता । शीघ्रगमनकर्ता । धाव-
डिधा इति भाषा । धावधातोर्गकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गीः रामायणे । २।३२।२२ ।
“संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं दत्तार्थस्तुपकल्पय ॥”)
धावनं, क्ली, (धाव + भावे क्यट् ।) गमनम् ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।११४ ।
“यामे यामे स्थितैरन्धैर्धावनं प्रतिविह्वलान् ॥”)
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
“पटोलनिपलानिष्कषायाश्चात्र धावने ॥”
“पाकं गते ब्रूये वापि गम्भीरे सवसेऽथवा ।
सरन्ते शोधनं कार्यं धावनम् भिवगरेः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)
धावनिः, क्ली, (धाव + बाहुलकात् अणिः ।) पृश्नि-
पर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ ॥ (प्रयोगोऽस्या यथा,
“पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यद्विपर्ययपि ।
क्रोष्टुविप्रा सिंहापुच्छौ कलशौ धावनिर्मुखा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)
धावनिका, क्ली, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । “इवे
प्रतिकृतौ ॥” ५।३।६६ । इति कन् । यद्वा,
स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥
धावनी, क्ली, (धावनि + कटिकारादिति वा
डोष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
कण्टकारी । धावकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
धावितः, चि, (धाव + क्तः ।) गतः । (यथा,
कथासरितसागरे । ३।५२ ।
“एवमस्त्विति तौ नृपौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतदुद्योम गृहीत्वा यद्विभाजने ॥”)
भार्जितः ॥
धावाः, [सु] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा +
“वह्विहाधान्कन्दसि ॥” उणा । ४ । २२० ।
इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्वतः । इति
वैदिकप्रयोगः ॥
धि, श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिट् ।) श्र, धियति । इति दुर्गादासः ॥
धिक्ष, य, निर्भर्तुसनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ ।
३ । २३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।३५।
“धिद्धां धिहमामतीवेत्यं निनिन्दात्मान-
मात्मना ॥”)
धिक्षारः, पुं, (धिक्ष इत्यस्य कारः करणम् ।)
धिक्ष । तत्पर्यायः । नीकारः २ अवहेलनम् ३
अमाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४।१४।१३ ।
“लोकधिक्षारसन्धं दृष्ट्वाभ्यः स्वतेजसा ॥”)
धिक्षतः, चि, (धिक्ष + क्त + कर्मणि क्तः ।)
निर्भर्तुसितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य
करणं धिक्षारो निन्दा धिगितः धिक्षतः धिक्ष
त्वा इति भर्तुसितो धिक्षत इति यावत् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अपध्वस्तः २ । इति

७६७

धिवशा

प्राशिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
“वयं क्षिप्युः शस्त्रान् महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुरुषो नरो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥”)
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्षारस्य प्राशिवर्गेऽस्य
पर्यायात्तरमिदम् अप्राशिवर्गव्यर्थम् । धिगस्तु
त्वा इति कृतः शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवरीणः २ । इति विशेषानिघर्षे
अमरः । ३ । १ । ६४ ॥
धिक्षक्रिया, क्ली, (धिगित्यक्षारणमेव क्रिया ।)
निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥
धिक्ष, ड सन्दापे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्वं-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरौ ।
ड, धिक्षते वङ्गिः सन्दाप्यते इत्यर्थः । जनः
क्लेश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
धिवशः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्मकार्यं
वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोग्या जातः । इति
मनुः ॥
धियाम्यतिः, पुं, (धियां बुद्धीर्नां पतिः । असुक्
समासः ।) पूर्वजनिविशेषः । मङ्गलोच इति
ख्यातः । इति चिकित्सकशेषः । आत्मा । ध्यात
एव धियाम्यतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥
धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आं-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकर-
णम् । इ, धिन्वाते । न, धिनोति ह्येन हिङ्गय-
रेतसमिति किराते । गतिः कौञ्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥
धिव, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (र्ता-
परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि ।
रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
धिवशः, पुं, (धियां बुद्धीर्नां पतिः । धृ +
“धृषेधिव च संज्ञायाम् ॥” उणा । २ । ८२ । इति
क्युः ।) दृष्ट्यातिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥
धिवशा, क्ली, (धृणात्वनयेति । धृष प्रागल्भ्ये +
क्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ ।
५ । ११ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
“विधेय यन्मा धिवशा जवान् स्तवैः पुरा पाया-
दिन्द्रमङ्गः ॥”
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
“तव त्वादिन्द्रियं दृष्टव्यं सुश्रुतं क्रतुम् ।
वक्षं शिशाति धिवशा वरेण्यम् ॥”
“धिवशा स्तुतिः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४६ । ४ ।
“तपां वक्षा जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं
भागं धिवशेयं वाजम् ॥”
“धिवशेव । यथाष्टानां वाक् अस्तेऽस्मिन्
विभागं करोति तद्वत् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रक्षरः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५६ । २ ।
“पवस्व धिवशाभ्यः ॥”
“किञ्च धिवशाभ्यो यावभ्यः पवस्व चर ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥

धिषात्रं

धारयित्री । द्यावापृथिवीः द्विवचनान्तः । यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ४६ । १ ।
“यं सुकृतं धिवशी विभक्तं चनं वृत्राणां जन-
यन्त देवाः ॥”
“धिवशी देवमनुष्यादीनां धारयित्री । यद्वा
प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिवशी
द्यावापृथिवी ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ ३॥
धिविह्वानस्य पत्नी । यथा, मातृखे । ४ । ४५ ।
“हिविह्वानात्तु बह्वीयेषी धिवशा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनवर्द्धिं साङ्गं यमं युक्तं वलं शुभम् ॥”
क्री । ख्यानम् । यथा, भागवते । ३ । १६ । ३२ ।
“तदा विकृष्टधिवशात् तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाद्येषु पुत्रकाः ॥”
“विकृष्टस्य धिवशात् खानात् ॥” इति तद्वा-
क्यां श्रीधरस्वामी ॥
धिष्ट, क्ली, (धिष्ठा + निपातनात् ण्यस्य टः ।)
ख्यानम् । यज्ञम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यमरः ।
३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥
धिष्ट, पुं, (धृष्योति प्रगल्भो भवतीति । धृष +
ण्यः । निपातनात् ण्यस्य टः ।) अग्निः । युक्ता-
चार्यः । इति पुस्तकाख्येऽमरदत्तः ॥
धिष्ठा, क्ली, (धृष्योति प्रगल्भो भवतीति । धृष +
“सानसिवर्णसिपर्णसीति ॥” उणा । ४ । १०७ ।
इति ग्यप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य च
इकारः । ख्यानम् । (यथा, भागवते । २।१।३० ।
“द्वौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विक्षोरहनी उभे च ।
तदभ्रविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ठा-
मापोऽस्य तालं रस एव जिज्ञा ॥”
“परमेष्ठिधिष्ठां जक्षपदम् ॥” इति तद्वाक्यां
स्वामी ॥ यज्ञम् । (यथा, महाभारते । १७।३।१० ।
“सर्गे लोके नवतां नास्ति धिष्ठा-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा दहरन्ति ॥”)
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ११ । २१ ।
“सार्पेन्द्रपौष्ठाधिष्ठाणानामन्त्याः पादाः भस्-
न्यवः ॥”)
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।५४ ॥ (यथा अथर्व-
वेदे । २ । ३५ । १ ।
“ये भस्वयन्तो न वक्षन्त्याधुर्मानययो अन्वतप्यन्त
धिष्ठाः ॥”)
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्का-
भेदः । यथा, दृष्टसंहितायाम् । ३३ । १ ।
“हिविभक्त्युभयलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ठाः उल्काशनिवित्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥”
प्राणाभिमानो देवः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२।२।३ ।
“अग्ने ! दिवो अर्धमच्छा जिगास्यच्छा देवा
ऊचिषे धिष्ठा ये ॥”
“धियं बुद्ध्यापहितं देहं उक्त्वानि उक्तीकुर्व-
न्तीति धिष्ठाः प्राणाभिमानिनो देवाः ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

धीरः

धी, धी इ य आराधे । नादरे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (द्विधा-आत्म-सकं-अनिट् ।) आनादर
इति कातन्नादौ । धी, धीनः । इ य, धीयते
खलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

धीः, स्त्री, (धीं चिन्तने + भावे जिप् । सम्प्रसार-
णच् ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ६२ ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेषां धीर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”)

धीतः, त्रि, पीतः । इति धेधातोः कृप्रत्ययन
निष्पन्नः ॥

धीतः, स्त्री, (धेत् पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥

धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां
टाप् ।) कन्या । मनोवा । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्द्रियं, स्त्री, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रि-
यम् । तद्वयथा । मनः १ नचम् २ आनम् ३
लक्ष् ४ रसना ५ प्राणम् ६ । इत्यमरः । १ ।
५ । ८ ॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मनुप् ।)
बुद्ध्यातिः । पण्डितः, त्रि । इति मेदिनी । तं,
११५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।

“तस्य कर्मविवेकायं प्रमाणमनुपूर्व्यं ।
स्वायम्भुवो मनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥”

नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा,—

“नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमोक्षकादजायत ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।

पुनरवसः उर्वशीगर्भजातः पुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।

“घटसुता जज्ञिरथैलादायुर्धामानमावसुः ।
दृष्टायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥”)

धीमती, स्त्री, (धीमत् + स्त्रियां डीप् ।) बुद्धि-
मती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीरं, स्त्री, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कु-
मम् । इति मेदिनी । २ । ५१ ॥ (पंथायोऽस्य यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कुङ्कुमं सुवर्णं रत्नं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्काचं प्रियुक्तमूर्धं बाष्पीकं शोणिताभिधम् ॥”)

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति शक्तातीति वा ।
रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति । ईर + अण् । यडा,
धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्यान्वितः ।
स्वैरः । पण्डितः । इति मेदिनी । २ । ५१ ॥

(यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।

“तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।

त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति

तेषां अमः स्यात्तु संवया तं ॥”

बलियुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति
विकल्पशेषः ॥ (यथा,—

धीराधी

“देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥”

इति रसमञ्जर्याम् ।)

विनीतः । इति सन्धिप्रसारोणादित्तिः ॥
(गर्भोरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।

“अवोचदेनं गगनसृष्टा रघुः
स्वरेण धीरेण निर्वर्णयन्निव ॥”)

धीरत्वं, स्त्री, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।)
धीरता । यथा,—

“प्रागल्भ्यैदाय्यमाधुन्येभोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्तत्वा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गनाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

धीरपत्नी, स्त्री, (धीरं मनोहरं पञ्चमस्याः ।
स्त्रियां डीष् ।) धरणीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचक्षलः भारसह इति
यावत् स्कन्धो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३४८ ॥

धीरा, स्त्री, (धीर + टाप् ।) काकीणी । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुह्योः ।
अस्याः पर्याया यथा,—

“गुह्यो मधुपर्णा स्यादन्तान्तवल्ली ।

क्षिप्ता क्षिप्तसहा क्षिप्तोद्भवा वत्सादनीति च ॥

जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुक्षली ।

चक्रलक्षिका धीरा विश्रुता च रसायनी ॥

चन्द्रहासो वयस्या च मङ्गली देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानाविकाभेदः ।

अस्या लक्षणम् । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

मध्याया धीरायाः कोपयज्ञिका गौः । प्रौढा-

धीरायास्तु रतावीदास्यम् । सा द्विविधा ।

अथवा कानिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—

“लालालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः अमवारिधारा ।

देहे समीहे भवतो विधातुं

धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥

प्रौढा धीरा यथा,—

“नो तत्त्वं भजसं न जल्पसि सुधाधारातुकारा
गिरी

ढक्पातं कुरुषे न वा परिलने कोपप्रकाश-
ज्ज्वात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि ! दक्षिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत

साचिस्मितम् ॥”

इति रसमञ्जरौ ॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानाव-
स्थायां मध्याप्रगल्भा नाविकाभेदः । अस्या

लक्षणम् । यज्ञायज्ञकोपप्रकाशा । मध्याया

धीराधीरायाः कोपयज्ञिके वचनसहिते ।

प्रौढाधीराधीराया रतावीदास्यं तर्ज्जनाङ्ग-

नाद च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा ।

अथवा कानिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

धुञ्ज

“कान्ताशुराजचतुरोऽधि मनोहरोऽधि
नाथोऽधि किञ्च नवयौवनभूषितोऽधि ।

इत्थं निगद्य सुहृदा वदने प्रियस्य

निःश्वस्य वाक्पुलिता निहिता हगन्ताः ॥

प्रौढाधीराधीरा यथा,—

“तत्त्वोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे चाभीक्ष्ण्यभीषया
काकुत्थाकुलवाचिवाचिहसितस्फुर्जत्कपोल-

त्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्नगदशा लाकारसञ्चालित-
प्रौढी प्रेष्ठमयूखर्मासलरुचौ विस्फारिता

दृष्टयः ॥”

इति रसमञ्जरौ ॥

धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालीक्या
मोहयतीति । लट् + “सम्बधातुस्य इन् ।” उणां
४ । ११७ । इति इन् ।) दुहिता । इति हारा-
वली ॥ २१६ ॥

धीवा, [न] पुं स्त्री, (ध्यायतीति । धी + “ध्यायोः
संप्रसारणच् ।” उणां । ४ । ११५ । इति
कणिप् । संप्रसारणच् ।) धीवरः । यथा, बहु-
धीवरी बहुधीया । इति सुग्धबोधम् ॥

धीवरः, पुं, (ध्याति मनुष्यानि । धा + “हित्वर-
श्चत्वरधीवरपीवरेति ।” उणां । ३ । १ । इति
चरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) कैवर्तः ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । २० । १७ ।

“यतो हि निर्वं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
यतन्निर्वं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥”)

धीवरी, स्त्री, (धीवर + डीष् ।) धीवरपत्नी ।
कैवर्ती । इति सुग्धबोधम् ॥ मत्स्यवेधिनो ।
इत्युणादिकोषः ॥

धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् ।
तत्पण्यायः । निष्कमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
सा चावधा । यथा,—

“सुश्रूषा अवयवेष्वेव यज्ञं धारयं तथा ।

जहापोहार्यविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीशुण्याः ॥”

इति भरतः ॥

धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः । “राजाहः-
सखिभ्यष्टच् । इति टच् ।) मन्त्री । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिवः, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रयादौ सचिवः
सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

धु, अ न कम्पे । इति कविकल्पदमः ॥ (स्त्री-उभं-
सकं-अनिट् ।) अ न, धुनोति धुलते । कम्पे
इह अग्नस्य रूपम् । धुनोति चम्पकवनानि
धुनोत्वश्लोकं वायुराति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति । धु कम्पने + भावे डुः ।)
कम्पनम् । इत्येकाचरकोषः ॥

धुञ्ज, ड सन्द्रीपने । लोपे । जीवे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (आ-आत्म-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ ।
ड, धुञ्जते वङ्गिः सन्द्रीप्यते इत्यर्थः । धुञ्जते जगः
क्षिप्रमिति जीवति वेद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धुन्मुमा

धुनः, जि, (धु + क्तः ।) क्तः । विधूतः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“तीव्रवेगधुतमार्गदृष्टया
प्रेतचीवरवसा स्वनोपया ।
आभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वाक्येव पितृकाननोत्पया ॥”)

धुनिः, स्त्री, (धुनोति धेतसादिनदीजातदृष्ट्या-
निति । धु क्त्यने + क्तुलवचनात् निः स च
क्तिन् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।

“पयोदरस्तीरमुजोषमस्ते
दिवे दिवे धुनयो यन्मयम् ॥”

पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तजैव ।
१ । १७४ । ६ ।

“त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्तकोरपः सीरान-
सवन्तीः ॥”

“हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शृङ्गणामसि अतो
धुनमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-
नामजलप्रतिरोधकायसुरः स एव प्रतिबन्धक-
तया यासां तादृशीरपः ॥” इति तज्जाय्ये
सायनः । धुनयति कम्पयति शृङ्गनिति । मरु-
द्भिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३८ । ७ ।

“उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥”

कम्पयतिरि, जि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।

“हिरण्यकेशो रजसोविसारेहिर्धुनिर्वात इव
अजीमान् ॥”)

धुनी, स्त्री, (धुनि + क्तिकारादिति वा ङीष् ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । ५५ ।

“सत्त्वं विचक्ष्य ऋग्वेदितमात्मनोऽन्त-
स्त्रिप्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीश्च चित्ते ॥”)

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) सप्तद्रुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धुन्मुमारः, पुं, (धुन्मु तन्नामकं राजसं मारय-
तीति । मारि + अण् ।) कुवलयान्धराजः । स
तु दृष्टव्यपुत्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य
धुन्मुमारणकथा यथा, हरिवंश । ११ । ३६ — ५५ ।
“स एवसुतो राजर्षिरुतङ्गेन महात्मना ।
कुवलायं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्मुनिवारणे ॥
दृष्टव्य उवाच ।

भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्मुमारो न संशयः ॥
स तं यादिष्ट तनयं राजर्षिर्धुन्मुमारणे ।
जगाम पञ्चतायेव तपसे संश्रितव्रतः ॥
कुवलायस्तु पुत्रायां धृतेन सह पार्ष्विष ।
प्रायादुतङ्गसहितो धुन्मुस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्गस्य नियोगाद्वै लोकाणां हितकाम्यया ॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्हर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एव श्रीमान्नपसुतो धुन्मुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्मालैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुष्टभयञ्चापि प्रणीदुर्भरतर्षभ ! ॥

धुरन्ध

स गत्वा जयतां श्रीकृष्णयेः सह वीर्यवान् ।
समुद्रं स्नानयामास बालुकार्णवमययम् ॥
नारायणेन कौरवः । तेजसाप्यावितः स वै ।
बभूव समुद्रातेजा भूयो वलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्रैः सगद्भिस्तु बालुकात्तर्हितस्तदा ।
धुन्मुरासादितो राजन् । दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
सुखजेनाभिना क्रोधाक्रोधादुदर्ययन्निव ।
वारि सुभावे वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्भिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरुज्ज्वलं रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरवः । राजसं तं महाबलम् ।
आससाद् महादेजा धुन्मुं धुन्मुनिवर्द्धनः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन बह्विच श्रमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्गं दर्शयामास कृतकर्मा महायथाः ॥
उतङ्गस्तु वरं प्रादात् तस्मै राशे महात्मने ।
अददात्ताक्षयं विसं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्राणाञ्चाक्षयाक्रोकां स्वर्गे ये राजसा
हताः ॥”*)

शक्रगोपः । दृष्टव्यः । पद्मालिकः । इति
मेदिनी । दे, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवत्रयः । इति रत्नमाला ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“धवो धटो नन्दितकः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

धुरं धरतीति । धृ + खच् + सुम् ।) रथ-
लाङ्गलादिभारवीणा । तत्पर्यायः । धुल्लेहः
२ धुर्यः ३ धीरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ यथा,—

“धुरन्धरो धुरीणश्च धीरेयधुर्यधुल्लेहाः ।
यच्च काव्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरीणपि च ।
स तु सर्वधुरीणः स्यात् सर्वो वहति यो धुरः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(आदित्यकृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं
हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजा-
वल्याम् २ परिच्छेदे ।

“आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो बलवद्भिनिकेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्चसम् ॥
एकान्ते वृषमासीन् हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं प्राप्ताद्धुरन्धरः ॥
भूमिवेदमितान्वयानुसृष्ट्वा भोगाननुत्तमान् ।
सैनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा लयं गतः ॥”
राजसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।
“एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशाशुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भजगुर्भञ्जनादः सप्तद्रुदः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जम्बुवैनीकसः ॥”)

धुस्तरः

धुस्तरकमात्रे, जि ॥ (यथा, महाभारते । ३
१८६ । १० ।

“अनङ्गाहं सुप्रतं यो ददाति
हस्तस्य वोद्गारमनन्तवीर्यम् ।
धुरन्धरं वलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दृष्टुमुदस्य ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तजैव । १३ । १३७ । ३९ ।

“दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवानां धुरन्धरः ।
दानयश्चक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ॥”)

धुरा, स्त्री, (धुर + पक्षे टाप् ।) धूः । भारः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, जि, (धुरं वहतीति । “खः सर्वधुरात् ।”
४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।)
भारवाहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।

“हे नृपतपधराणां धुरीण ! त्वयापि मय्युप
कृतमित्रागुह्या स्नानादुत्तमं यच्च यच्च स्नान-
दृष्ट्वारादिषु वभाम ॥”)

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । हः ।) अनङ्गान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, जि ॥

धुर्यः, जि, (धुरं वहतीति । धुर + “धुरो वह-
त्कौ ।” ४ । ४ । ७७ । इति घट् । “न भक्त
चुराम् ।” ८ । २ । ७६ । इति न दीर्घः ।)
धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६६ ।

“तामेकतस्तव धिर्भर्ति गुरुर्विनिद्र
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥”

श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४६ ।

“वग्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मश्रितया ॥”
ऋषभोवधौ अनङ्गहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अन्धारपरि । यथा, महाभारते । ५ ।
१६७ । १२ । “पुनरपि चान्योऽप्यन्धार्थी प्राकण
आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनक्त्य वामं
धुर्यमददत् अथ प्रायात् ॥”)

धुर्व, ई हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
सकं-सेट् ।) हस्ती । धूः धुरी धुरः न ई, धुर्गः ।
कितवे वाच्यं धूर्तः । इति मनोधादित्वाभिप्रायः ।
इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं
कम्पयतीवेति । धू क्त्यने + “कुन् श्रित्ति संज्ञयो-
रपूर्वस्यापि ।” उणां २ । ३२ । इति कुन् ।
तत्तथाप् ।) धुवका । इत्युणादिकोषः ॥ यथा
इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू + “भूस्तृभूस्तृजिभ्य-
श्चन्दसि ।” उणां २ । ८० । इति कुन् ।)
अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।

“ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥”)

धुविजं, स्त्री, (धुयतेऽनेनेति । धू + इच् ।) यज्ञा-
विष्वात्मनार्थं यज्ञचर्मरचितयजनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । २३ ॥

धुस्तरः, पुं, धुस्तरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुस्तरः, पुं, (धुनीति कम्पयति चित्तं सेवनेन ।
धु कम्पने + “खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलक्षौ ।”
उणां ४।६०। इति ऋरः । “धुनीतेः स्तुट्
च ।” इत्यञ्जलदत्तोक्त्या स्तुट् ।) स्तुपविशेषः ।
धुतुरा । इति भाषा । तत्पण्यायः । उक्त्वत्तः २
कितवः ३ धूर्तः ४ कनकाङ्गयः ५ मातुलः ६
मदनः ७ । इत्यमरः । २।४। ७७ । घत्तरः
८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शठः ९ मातुलकः १०
ध्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्जून्त्रः १३ काह
लापुष्यः १४ खलः १५ कष्टफलः १६ मोहनः
१७ ललभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तुरी २२ महा-
मोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्तरः २५ धुतुरः
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ गुणाः ॥
महवर्गाश्विनकारित्वम् । खरकुष्ठयुक्तालिना-
ब्रह्मशूलकूलमिविषनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तकारि-
त्वम् । त्वग्दीपवर्ज्यभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मूर्च्छाकारित्वम् । वङ्गपित्तनाश-
ित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषो-
ऽयम् । तद्वयथा, —
“अर्कक्षीरं क्षुहीक्षीरं तथैव कालहारिका ।
करवीरकधुस्तरौ पञ्च क्षीपविधाणि तत् ॥
अर्कक्षीरं क्षुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुञ्जाहिषेनधुस्तरौ सप्तेषुपविषजातयः ॥”
इति वैद्यकभेषजधन्यन्तरिग्रन्थे विधाधिकारे ॥)
ध, न कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-
सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । न,
धवति धवते । धवति चन्दनमङ्गरीक्षेति हला-
युधः । इति दुर्गादासः ॥
ध, न न गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-क्रां च-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि
कम्पप्रेरणम् । न न, धूनीति ध्नूते । गि न,
धुनाति धुनीते । धूनः धूनिः । धूनीति चम्पक-
वनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरन्वत्यम् ।
धुनीते बन्धुके तिलकुसुमजम्बा हि पवनः ।
इति दुर्गादासः ॥
ध, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-
चुरां च-सकं-वेट् ।) कम्प इह ज्वलस्य रूपम् ।
शि, ध्रुवति मारुतो मालतीलताम् । अध्रुवोत् ।
क, धावयति । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणु-
निति चुरादौ हलायुधः । प्रौषधूर्नोर्न वा इत्यञ्
ध्वज्यहृष्टादस्य कथं नन्निति चेन्न । स्वार्थविह-
तस्य जेर्नकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्वया
कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः ।
धूनीतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थाणां तेषां नौ कृते कम्पप्रेरणस्य
प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनय-
तीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्तुल्ये णकारः
प्राचीनमतानुवादार्थ एव । इति दुर्गा-
दासः ॥

धूः, [र] स्त्री, (धूर्जतीति । धूर्ज + क्तिप् ।)
यानसुखम् । रथादेरथभागः । इथमरः । २ ।
८ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ ।
“सणात् प्रायुः सणाद्दुःखः सणाच्च रथधूर्जतः ॥”)
भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ ।
“तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिचिपे ॥”)
चिन्ता । इत्थेकाक्षरकोषः ॥ (अयम् । यथा,
रघुः । २ । २ ।
“अर्पायुलानां धुरि कीर्तनीया ॥”
हिंसके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६४ । ७ ।
“दशधुरो दशयुक्ता वज्रहः ॥”
“दशभिर्धुरो धूमिर्हिंसितृभिः । तृतीयार्थे
प्रथमा ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धूकः, पुं, (धूनीति कम्पयतीति । धू + “अजिघृ-
धूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणां ३ । ४७ । इति
कन् ।) वायुः । इत्थेकाक्षरकोषः ॥ धूर्जः । कालः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
धूनः, चि, (धू + क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघ-
दूते । ३५ ।
“धूनोदानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
कोयकोङ्गाविरतयुवतिस्नानतिलैर्महद्भिः ॥”)
भर्तृसितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ त्यक्तः ।
इथमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति
धरणिः ॥
धूनः, चि, (धू + “त्वादिव्यः ।” ८ । २ । ४४ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधानोः क्तः ।
त्वादित्वात्सस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसार-
याकरणम् ॥
धूनकः, पुं, (धूनयति संधुनयति अयिमिति ।
धू + णिच् + क्तुल्) वज्रवक्त्रभः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ धूना इति भाषा ॥
धूननं क्री, (धू + णिच् + क्त्वाट् ।) कम्पनम् ।
कामान । इति भाषा । इति अत्रानधूधातोरनटा
साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ ।
“कुन्वाया भक्तिशीलश्रीनिधेर्धूमधूननैः ॥”)
धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूधानोः क्तिस्याने त्वादिव्य-
त्वाच्चिः । इति कविकल्पद्रुमटोकायां दुर्गादासः ॥
धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) बहुस्वरी । धूपायति धूपायते । आय-
न्तादाभयपदमिति धीपदेवः । अरे तु आय-
स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपोत् दुधूप
इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
धूप, क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥
धूपः, पुं, (धूपयति स्वमन्त्रेण प्रीणयित्वा दीपयतीति ।
धूप + अच् ।) गन्धदशविशेषोन्मेषधूमस्तद्वर्णश्च ।
तत्प्रयोगाय । गन्धपिशाचिका २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३१३ ॥ * ॥ यथा,—
“एवं वां कथितो दीपो धूपश्च श्रद्धयुतं सुतौ ।
नासाक्षिरन्वसुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥
दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा ।

धपः

परागस्थाधवा धूमो निक्षामो यस्तु जायते ॥
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः ।
राशीक्षतेर्न चैकत्र तैर्द्रष्टेः परिधूपयेत् ॥
ज्योतिषवस्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात् ।
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा ॥
उदयः सुरधः कन्दी रक्तविद्रुम एव च ।
पौनसालः परिमली विमर्हीकासनस्तथा ॥
नमोर्देवदारुञ्च विष्णुसारोऽथ खादिरः ।
सन्तानः पारिजातञ्च हरिचन्दनवल्लभौ ॥
वृक्षेषु धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः ।
अरालः सह सुवेष श्रीवासः पटवासकः ॥
कर्पूरः श्रीकरञ्चैव परागः श्रीहरामलौ ।
सज्जीषधिरजोजातो वाराहश्चर्यं उत्कलः ॥
जातीकोवस्तु चर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा ।
ज्योतिषे वृक्षे च गदिता धूपा एते उदाहृताः ॥
यत्तद्धूपो वृक्षधूपः श्रीपिण्डोऽगुरुभर्त्तरः ।
पञ्चवाहः पिण्डधूपः सुमोलः कस्तु एव च ॥
अन्योन्ययोगनित्यासा धूपा एते प्रकीर्तिताः ।
एतेर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृत्वा वस्त्रैः ॥
येषां धूपोद्भवैर्वाग्निस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः ।
नित्यासञ्च परागञ्च काष्ठं गन्धं तथैव च ॥
कृत्वा मन्त्रेति पठ्यते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यत्तद्धूमं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविद्रुमं मन्त्रं सुरधं स्कन्दिनं तथा ।
यत्तद्धूपः पञ्चवाहः पिण्डधूपः सुमोलकः ॥
कालागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः ।
यत्तद्धूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥
यत्तद्धूपेनेत्यत्र वृक्षधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमन्त्रासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् ।
परकीर्त्यास्तथा ज्ञातान् स्तोत्रीकृत्याभिमर्दितान् ॥
पुण्यां धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान् ।
ज्ञाताभिषेद्य देवभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ॥
रक्तविद्रुमशालौ च सुरधः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमोर्देव कालागुरुसमन्वितः ॥
जातीकोवाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः ।
त्रिपुरावास्तवैर्वायं मातृकामपि निवृण्वः ॥
सर्वेषां पीठदेवानां कान्तादौनाञ्च पुष्पकः ।
एव वा कथितो धूपः यद्युक्तं नैत्ररत्नम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“पुण्याणि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुङ्कुमं चैव देवदारुं तुल्यकम् ॥
सिद्धञ्च चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा ।
सर्णरसं नखं चैव देवे प्रेक्षे च कर्मेणि ॥”
इति वज्रपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ॥३॥
रोगनाशकधूपो यथा,—
“कूर्मेमत्स्यास्त्रुमहिषगोश्वनाश्ववागराः ।
विहङ्गलवहिकाकाष्ठं घराहोल्ककुङ्कुटाः ॥
हंस एवाञ्च विष्णुनं मांसं वा रोमं शोणितम् ।
धूपं दद्याज्ज्वरात्तैस्तु उन्मत्तैश्च ग्रान्तये ॥

धूपः

इत्याद्यौघजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निवृत्तिरोगजातानि हृद्यमिन्द्राग्निनिर्यया ॥
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—

“पुरध्यामवचासर्पनिम्बाकागुरुदाहभिः ।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्यायमपराजितः ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे च्चराधिकारे ॥

वङ्गधूपो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुजश्रीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाप्यसंमिश्रैर्नोर्ध्वदेवस्य देशिकः ॥
अथ च ।

“सिताण्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुरुचन्दनम् ।
बद्धधूपमेतत् सर्वदेवप्रियं सदा ॥”

दशाङ्गो यथा,—

“रोगरोगहरोरोगदक्शेः

सुरतवज्जुलधूपवशिष्टाः ।

वक्रविचित्रितवारिजसुत्रा

धूपवर्तिरिह सुन्दर ! भद्रा ॥”

अथ च ।

“मधु सुप्तं हृतं गन्धो गुग्गुलागुरुशैलजम् ।
सरलं सिद्धिद्वारं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”

षोडशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
त्रिवेणमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीं च शैलजम् ।
षोडशाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्रे च कर्मेणि ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्चायां षोडशाङ्गधूपो यथा,—

“तुल्यं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषच वालकम् ॥
सरा मांसी त्रगुरुकं त्रगुश्रीरश्च केशरम् ।
यला तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्वृत्ताक्तम् ॥

धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥
द्वादशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठचागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषच कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ॥
त्रगुश्रीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”

दशाङ्गो यथा,—

“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्रगुजातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्वमेतद्वृत्तयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”

अष्टाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥
पञ्चाङ्गो यथा,—

“चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलीरगुरु ।
धूपोऽयं वृत्तयुतः पञ्चाङ्गः सप्तदाहृतः ॥
सुकुण्डधूपे वर्जनीयद्रवम् । यथा,—

“रेचकं शालनिर्मलं पत्रकं सरलच तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्गुलं तालं हिङ्गुलश्च मनःशिला ।

धूपाङ्गः

कञ्जोजम्बरं राज्ञो गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेघी शिलाजिन्नखचन्दनम् ।
कुङ्कुमं रेखकं राज्ञाजमोदा शतपुष्पिका ॥

हरिद्रा जीरकं वृक्षचौरश्च रक्तचन्दनम् ।

कर्पूरकं मरुचकं यवानी शयिकनया ॥

शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।

सुकुण्डधूपे देवर्षे ! सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—

“मध्यमानामिकाभ्यान् मध्यपर्वतं देशिकः ।

अङ्गुष्ठायाम् देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेद्येत् ॥

धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जनीया वामयागुशम् ।

धूपभोजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य क्षुद्राशुना

उत्तरीयं दृष्टिर्प्रेमणं वरदां वामदक्षिणि स्थिताम् ॥

वाद्यन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमात्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—

“अदत्त्वा गन्धमात्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।

कृण्वो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥

वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।

तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

विष्वक्धूपो यथा,—

“सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्धपा रजबालुकेः ।

सुवर्गा तस्करतरोः कुसुमैरञ्जनस्य तु ॥

धूपो वासश्चेह्न्ति विषं स्यावरजज्वलम् ।

न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीरुपाः ॥

न क्वा कर्मेणस्तत्र धूपोऽयं यच्च दह्यते ॥” * ॥

सर्पनिर्मोचनधूपो यथा,—

“कापांसास्त्रिभुजङ्गस्य यथा निर्मोचनं भवेत् ।

सर्पनिर्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं यद्दे ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, धुं, (धूपयति संधुत्यति वङ्गमिति ।

धूप + लुट् ।) शालहृत्तनिर्यासः । धूना इति

भाषा । तत्पठ्यायः । शालवेष्टः २ सर्जरसः ३

वङ्गवल्गुः ४ । इति शब्दमात्रा ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २१६ ।

“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं यजनोदकधूपनैः ।

वेषारम्भसंशुद्धाः सृष्टयुः सुसमाहिताः ॥”

जी, धूप + लुट् । धूपादिना सम्बुध्यम् । यथा,

महाभारते । २३ । ६६ । ७ ।

“अभिकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।

वलयश्चाभलाजाभिर्धूपनं दीपकम् च ॥”

धूपवृत्तः, धुं, (धूपीतपादको वृत्तः ।) सरलवृत्तः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम्)

धूपवृत्तकः, धुं, (धूपवृत्त + स्वार्थे कन् ।) सरल-

वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुरु, जी, (धूपाय सम्बुध्याय यद्गद ।)

दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, धुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

धूमः

धूपाधितः, धि, (धूयते स्मिति । धूप सन्तापे +

“आयादय आधधातुने वा ।” ३ । १ । ३१

इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तपः । आध्या-

दिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपयहादि ।

यथा, तन्त्रप्रमोदे ।

“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥”

धूपाङ्गं, जी, (धूपाय अर्पयति पूज्यते इति । अर्हं

पूजायाम् + घञ् ।) कल्याणगुरु । इति राज-

निर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, धि ॥

धूपितः, धि, (धूयते स्मिति । धूप + क्तः ।) सन्ता-

पितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।

“ततो गन्धपवित्रश्च यद्दीप्ता धूपितं बुधः ।

भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रायेयेदिदम् ॥”

अध्यादिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्त-

धूपः । यथा,—

“यवादिना दीहधूपितो ह्रमः ।”

इति वृत्तायुर्वेदः ॥

धूमः, धुं, (धूमोति धूयते वा । धू न कस्ये + “इवि-

युधीन्धीति ।” उणां १ । १४४ । इति मक् ।)

आर्द्रन्धनप्रभवः । धूया इति भाषा । तन-

पठ्यायः । भस्मः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४

शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरौ ७ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“हविःशमीपल्लवलाजगन्धी

पुण्यः क्षणानोरुदियाय धूमः ॥”

अस्य गुणः । वातपित्तदृष्टिकारित्वम् । इति

राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा,

मेघदूतः । ५ ।

“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः ॥”

भौमादिवदुत्तरपद्मोपे धूमकंतुः । यथा, गर्गः ।

“उत्क्रापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”

उत्तारजवायुविशेषः । चौथा टिङ्गुर इति

भाषा ॥ यथा, आङ्गिकतत्त्वचतुर्वचनम् ।

“धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्मणि मेघुने ॥”

चिजित्साविशेषः । यथा,—

“क्षेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।

गन्धाचागुरुपचाया धूमो मूर्द्धविरचनम् ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।

कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलयश्च ॥

दन्तदौर्बल्यमासावः सोतात्राद्यानिदोषजः ।

पूतिघ्राणाश्चगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥

हनुमन्वाग्रश्च कण्ठः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।

क्षेप्राप्रसेको वैखर्यं गलशुण्डरपजिह्विका ॥

खालित्वं पिञ्जरत्वश्च केशानां पतनमनया ।

क्षवपुष्पातितन्त्रा च बुद्धिभौरोरतिनिद्रता ॥

धूमपानात् प्रघ्राण्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।

शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां खरस्य च ॥”

“आत्मा सुक्ता समुज्जिह्व चक्षुषा दन्तान्

विदृष्य च ।

नावजाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपौ भवेत् ॥

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्युद्भेजज्जुजाः ।

रोगास्तस्य तु मेघाः स्युरापानाश्चक्षयश्च यः ॥

धूमके

परं द्विकालपाथी स्यादङ्गः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे खेदिके लोकं वैरेण चिन्तयति ॥
हृतकण्ठेन्द्रियमंशुर्हिल्लुप्तं शिरसः श्रमः ।
यधेरितानां दोषाणां सत्यं पीतस्य जलकम् ॥
याधिर्यमान्यं श्रुत्वा रक्तपित्तं शिरोध्रमम् ।
अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥
“न विरिक्तः पित्तदूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
न रक्ती न विषणात्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न यमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न शूर्का भ्रमरह्यासु न जीवे नापि च क्षते ॥
न मदादुग्धे पीत्वा च न खेदं न च मासिकम् ।
धूमं न सुखा दधा च न रुचः कृष्ट एव च ॥
न तालुप्रोषे तिमिरे शिरस्यभिहतं न च ।
न शृङ्गे न रोहिण्यां न मेहे न मदाद्ये ॥
यस्य धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दाहना धूमविभ्रमात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“धूमः पञ्चविधो भवति तद्वयथा, प्रायोगिकः
खेदो वैरेचनः कासो वामनीयश्चेति ।
तज्जलादिना कृतगरवर्गेण खेदपित्तेन
दादशाङ्गुलं शरकाङ्गं चायेकाङ्गुलं वेष्ट-
यित्वा लेपयेद्देवा वर्तिः प्रायोगिके । खेदफल-
सारमध्वज्जलसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः खेद-
मित्रैः खेदं । शिरोविरेचनत्रयैर्वैरेचने । दृष्टी-
कण्टकारिकात्रिकटुककासमर्हद्दिङ्गुहीत्वङ्-
मनःशिलाश्फिरबहाकैटवज्जीप्रभृतिभिः कास-
हरेण कासत्रे । आयुचर्मखुरश्चङ्ककैट-
कास्थिगुष्मन्तस्यवक्रकमिप्रभृतिभिर्वामनीयेषु
वामनीये ॥”
“सुखेन तं पिवेत् पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिवेत् ।
सुखपीतं सुखेनैव यमेत् पीतस्य नासया ॥
सुखेन धूममादौ नासिकाभ्यां न निहरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥”
“अकालपीतः कुरते भ्रमरह्याशिरोकः ।
प्रागग्रोवाक्षिजिह्वागतुपवातश्च दाहकम् ॥”
“तत्र खेदो वातं श्रमयति खेदादुपलेपाच्च ।
वैरेचनः श्लेष्मासुतस्त्रेष्णापकर्षति रौक्ष्यात्ते-
जसादीणां प्रवैद्यत्वाच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माग-
सुतस्त्रेष्णयत्नुक्तिर्न चापकर्षति साधारणत्वात्
पूर्वाभ्यामिति ॥”
“नरी धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृक्केन्द्रिजश्च सुगन्धविशदानगः ॥”
“प्रायोगिकं श्रींस्त्रीशुक्लासानाददीत । सुख-
नासिकाभ्याश्च पर्यायांस्त्रीचतुरो वेति ॥
खेदिकं यावदक्षुप्रवृत्तिः वैरेचनिकमादौषदर्श-
नात् । तिलतज्जलवयागूपीतेन पातको वाम-
नीयः यासान्तरं कासत्र इति ॥” इति सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥
धूमकेतनः, पुं, (धूमः केतनं ध्वजस्वङ्गं यस्य ।)
अभिः । (यथा, रघुः । ११ । ८१ ।
“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमप्रेष इव धूमकेतनः ॥”)

धूमके

केतुयहः । इति मेदिनी । मे, २३८ ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
“वृषभः शङ्खरो निधं वर्णसी धूमकेतनः ॥”)
धूमकेतुः, पुं, (धूमः केतुस्वङ्गं यस्य ।) अभिः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १७ ।
“प्रभां ससुतहजेदको धूमकेतुस्तथोद्यताम् ॥”)
उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, कुमारः । २ । ३२ ।
“भवत्तत्परोदीर्घास्तारकास्तौ महासुरः ।
उपमवाय लोकानां धूमकेतुरियोत्थितः ॥”)
यहमेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखा-
वन्ति ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । तदु-
दये कालाशुद्धिर्था,—
“धूमकेतौ ससुतपते यद्वेगे तन्मस्ययोः ।
यद्वाणां सङ्गरे चैव न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापातं च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते दिनैकं वर्णयेत् सर्वकर्मसु ॥”
इति गर्गवचनम् ॥
भोजराजः ।
“यद्दे रवीन्दोर्द्वारसीप्रकस्ये
केतुर्भूमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्जला-
ख्योदशाहानि वदन्ति केचित् ॥
वज्रकेतुर्हमोत्पाते यद्वेगे तन्मस्ययोः ।
प्रयागन्तु त्यजेत् चतुः सप्तरात्रमतः परम् ॥
वाङ्मनः क्षत्रियो वैश्यश्च जेतुं कर्मे विराजकम् ।
शूद्रस्य क्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत् ॥”
इति मलमासतन्त्रम् ॥
अथ केतूनां संस्थानम् ।
“श्रतमेकाधिकमेकं सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् ।
बहुभूपमेकमेव प्राह सुनिर्गारदः केतुम् ॥”
तथा च पराशरः । “श्रतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति
तेषां षोडश नृत्तुनिष्ठासजाः । द्वादशादित्य-
सम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रकोधनाः ।
सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षे बौद्धानिकस्य
पुत्राः । सप्तदश मरीचिकशयलकाटजाः ।
पञ्च च प्राणापतिसहजाः । चयो विभाव-
सुजाः । धूमोद्भवकेः । चतुर्दश मयमाने-
भृते सोमेन सह सम्भूताः । एकसु त्रज-
कोपजः ॥” * ॥ गर्गादयः सहस्रं वदन्ति । तथा
च गर्गः ।
“अमिलोदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगन्तूनां सहस्रं स्यादुपद्रवाणां संनिबोध मे ॥”
गारदाख्यो सुनिरुक्तमेव केतुं बहुभूपं प्राह ।
यथा,—
“द्विषान्तरीक्षभीमस्य एकः केतुः प्रकीर्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके ददात्यसमयोदये ॥”
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तुपन्नः ।
इन्द्रायुधाशुकारो विप्रियतो द्विचिह्नो वा ॥”
“इक्षतशुः प्रसन्न इन्द्रकाशुक्तात् यो विपरीतो
विशेषतः शृङ्गपापस्वरूपकेतुस्तुपन्नः स धूमकेतुः

धूमसी

स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः इन्द्रशुः-
सहस्रो न शुभकर एव तथा द्विचिह्न-
शिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समय-
संहितायाम् । अचिरस्थितोऽतिदृष्टव्यस्तमितः
स्निग्धस्निग्धदुग्धितः । इक्षतशुः प्रसन्नः केतु-
र्लोकस्थाभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः
शृङ्गपापसङ्काशः । द्विचिह्नशुक्लो वा दक्षिण-
संस्थश्च नृत्तुकरः ॥” इति भट्टोत्पलकृतवराह-
संहिताटीका ॥ (अथविशेषः । यथा, नृत्तुल-
क्षताववेदके । ४ । २६ ।
“पृष्ठदेशे यदावर्त्तं वाजिनः संप्रवृत्तते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो वृषैः ॥”
तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
“पृष्ठदेशे यदावर्त्तं एकः संप्रवृत्तते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो वृषैः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धूमन्तरिधूमकेतुस्तुक्लो वैभवव्यसथा ॥”)
धूमगन्धिकं, स्त्री, (धूमस्यैव गन्धो यस्य । समासे
इत् । ततः स्त्रिये कन् ।) रोहिण्यल्यम् । इति
भावप्रकाशः ॥
धूमजाङ्गकं, स्त्री, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम् धूम-
जाङ्गं वक्षं तस्माज्जायते इति । जन + ङः ।)
वज्रचारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूमध्वजः, पुं, (धूमः ध्वजस्वङ्गं यस्य ।) अभिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥ (यथा, सर्व-
दर्शनसंग्रहे चास्त्राकदर्शने ।
“कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षा-
वतां प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥”)
धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।)
धूमान्धकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥
धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषी ।) कुञ्ज-
भट्टी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धूमयोनिः, पुं, (धूम एव योनिरुत्पत्तिकारणं
यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेवफलं यथोक्तं
चिन्तामणिहृतवचने ।
“यश्च धूमोद्भवं त्वभं द्विजानाञ्च हितं कृतम् ।
दावाभिधूमसम्भूतमभं वनहितं कृतम् ॥
नृतधूमोद्भवं त्वभमशुभाय भविष्यति ।
अभिचाराभिधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥”)
सुस्तकः । इत्यमरः ॥
धूमलः, पुं, (धूमवद्भवं ज्ञातीति । ला + कः ।)
ज्यालोहितवर्णः । (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।
“अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति वसल-
श्चविरिव रवेर्लोचानध्वी करैरेतिपातुकेः ॥”)
तदुक्तं, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
धूमसंज्ञितः, स्त्री, (धूमस्य संज्ञितः सङ्ग्रहः ।)
धूमसङ्ग्रहः । इति जलानुधः ॥
धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।
“मायानां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुका ।
आतपे शोषिताः पात्रे पिष्टास्ता धूमसी कृता ॥
धूमसी रक्षिता सेव प्रोक्ता शुभुरिका बुधैः ।
शुभुरी कफपित्तनी किञ्चिदातकरी कृता ॥”

धूमः

धूमाभः, पुं, (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।)
 धूमच्छायाः । इति शब्दभाषा ॥ तदति, चि ॥
 धूमावती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तगतविद्याविशेषः ।
 अस्या ध्यानं यथा, —
 “विवर्णा चक्षणा वृष्टा दीर्घा च मलिमाखरा ।
 विमुक्तकुलजा कृष्णा विधवा विरलङ्घिका ।
 काकध्वजरायाकृष्टा विलम्बितपयोधरा ॥
 सूर्यहस्तातिवशासा धूमवस्तवराश्विता ।
 प्रहृष्टवीणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
 क्षुत्पिपासाद्विता निवर्त भयदा कलहाक्षदा ।
 जपेत् कण्ठचतुर्दशां पुरश्चरमसिद्धये ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (अस्या मनो यथा, मन्त्रकोषे ।
 “हान्तावर्षाश्विन्द्विती ततो धूमावतादितः ।
 धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥”
 धू धू धूमावती स्वाहा ॥)
 धूमिका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्यस्या
 इति । धूम + ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुज-
 कटिका । इति त्रिकाण्डशेषः । (पश्चिमिशेषः ।
 पिङ्गा इति ख्याता । तदुच्यते, —
 “प्रशस्ती भासकुररयधोलककुलिङ्गकाः ।
 धूमिका मधुहा चेति प्रसङ्गा नृगपत्निवः ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 धूमोत्थ, स्त्री, (धूमादुत्पत्तिरिति परम्यरासम्बन्धेनेति ।
 धूम + स्था + कः । धूमयोगिनेषोत्पन्नवज्जनात-
 त्वाद् परम्यरासम्बन्धत्वम् ।) वज्रधारम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थते, चि ॥)
 धूमोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १६५ । १२ ।
 “शक्रः शशीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
 वरुणः सह गौर्था च सहर्षा च धनेश्वरः ॥”)
 धूमोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णयाः पतिः ।) यमः ।
 इति हारावली । ५७ ॥
 धूम्या, स्त्री, (धूमनां समूहः इति । धूम + पाशा-
 दित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३ । ४३३ ॥
 धूम्याटः, पुं, (धूम्या इव व्यटतीति । व्यट + व्यच् ।)
 पश्चिमिशेषः । पिङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 कलिङ्गः २ भृङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥
 धूमः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा + कः ।
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रित-
 वर्णः । तत्पर्यायः । धूमलः २ कण्ठलोहितः ३ ।
 तदति, चि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा,
 रघौ । १५ । १६ ।
 “धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावभृशिरोरुहः ।
 क्रथाङ्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥”)
 तुरस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः ।
 यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
 “सप्तद्वी रभसखण्डो धूमश्चैव महासुरः ॥”
 स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ८ । ४५ । ६२ ।
 “इयु नामानि वाप्येषां येनैव स्कन्दस्य सैनिकाः ॥”
 “धूमः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदक्षया ॥”)

धूमः

धूमकः, पुं, (धूमवर्णेन कायतीति । कै + कः ।)
 उडुः । इति जटाधरः ॥
 धूमपत्रा, स्त्री, (धूमं धूमवर्णं पत्रं यस्याः ।
 अजादेराकृतिगणनात् टाप् ।) क्षुपविशेषः ।
 तत्पर्यायः । धूम्राङ्गा २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४
 यक्षपत्रा ५ यथाकी ६ क्षमिनी ७ श्रीमला-
 पत्रा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् ।
 शोफलमिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रक्त-
 त्वम् । अग्निदोषनकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धूममलिका, स्त्री, (धूमं मूलमस्याः । कप् । टाप्
 अत इत्वम् ।) मूलौल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूमलोचनः, पुं, (धूमे लोचने यस्य) कपोतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्भासुरसेनापतिः ।
 यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । १ ।
 “हे धूमलोचनासु त्वं स्वसेन्यपरिवारितः ।
 तामानय बलादृष्टं केशाकर्णविकृजाम् ॥”
 धूमवर्णः, पुं, (धूमं वर्णमस्य ।) तुरङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्चतविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २२८ । ७३ ।
 “देवावृत्पञ्चतयैव तथा वै वालुकी गिरिः ।
 क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूमवर्णश्च पञ्चतः ॥”)
 लघालोहितवर्णयुक्ते, चि ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २८३ । २६ ।
 “ऋक्षाणां धूमवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यव-
 स्थिताः ॥”)
 धूमवर्णा, स्त्री, (धूमं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः
 सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
 (यदुक्तं सुकृकोपनिषदि । २ । ४ ।
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता वा च सुधूमवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपो च देवी
 लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)
 धूम्रा, स्त्री, (धूम + टाप् ।) शशाङ्कनी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (ध्रुवनामवसोर्माता यथा,
 महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ब्रुवस्तथा ॥”)
 धूमिका, स्त्री, शिशुपाट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूर, इड य वधे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-सक-सेट् ।) दीर्घः । इ, धूर्णः ।
 ड य, धूर्णते । इति दुर्गादासः ॥
 धूर्जटः, पुं, (धूरिभारभूता जटिर्वस्य । यद्वा,
 जट संघाते + टन् । धूर्जङ्गा जटिर्वस्येति । धूर-
 स्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा ।)
 शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । ५ । २ ।
 “कुहः सुदृष्टौष्ठपुटः स धूर्जट-
 जटौ तद्विद्विषयतोऽयरोचिषम् ॥”)
 धूर्ण, स्त्री, (धूर्णतीति । धूर्ण + “हसिष्ठयिति ।”
 उर्णा १ । ८६ । इति तन् ।) विह्वलवन्धम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिङ्कम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूलिः

धूर्तः, पुं, (धूर्वन्ति हकीति । धूर्व + तन् ।) धुस्तर-
 हचः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ श्वोरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (खड्गलवणम् । इति
 विश्वः । ते, २२ ॥)
 धूर्तः, चि, (धूर्वन्ति हिनकीति । धूर्व + “हसि-
 ष्ठयिष्वामिदमिणूपधूर्विभ्यस्तन् ।” उर्णा । ३ ।
 ८६ । इति तन् ।) दूतलत । वक्त्रकः । शेषस्य
 पर्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 १४६ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥
 (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
 “प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
 भवाश्च देवोपमः । राण्यमर्हति ॥”
 यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।
 “नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायवः ।
 दंष्टिणाश्च शृगालश्च श्वेतभिस्तुल्यपक्षिणाम् ॥”
 धूर्तकः, पुं, (धूर्त + कन् कार्थे ।) शृगालः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्तश्च ॥ (नागभेदः ।
 यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
 “बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।
 कौरवकुलजाश्चेति प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”)
 धूर्तजतु, पुं, (धूर्व + भावे तन् । धूर्वन् हिंसनं
 करोतीति । ज + क्तिप् । तुगागमश्च । धुस्तरः ।
 इति शब्दभाषा ॥ वक्त्रकारके, चि ॥
 धूर्तजन्तुः, पुं, (धूर्तश्चासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्तमानुषा, स्त्री, (धूर्ता हिंसितो मानुषोऽन-
 येति ।) राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्तरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धुरां धरः ।
 एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 धूर्जङ्गः, चि, (वहतीति । वह + अच् । धुरां
 वहः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 धूर्जो, स्त्री, (धुरं व्यजतीति । व्यज + क्तिप् । ततः
 व्यजो वीभावः ।) रथाग्रभागः । तत्पर्यायः ।
 यानमुखम् २ वधूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ४२१ ॥
 धूलकं, स्त्री, (धू + बाहुलकात् ककः ।) विषम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूलिः, स्त्री, (ध्रुवति धूयते वेति । धू + बाहुल-
 कात् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
 “अश्वानसक्रानिलधूलिधूम-
 विकीर्णविद्योतजटाकक्षापः ।
 भस्मावगुष्टामलरक्तदेहो
 देवस्त्रिभिः पश्चात् देवराजैः ॥”)
 तत्पर्यायः । रंगः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६८ ॥ धूली ५ पांशुः ६ । इति
 भरतः ॥ चितिकणः ७ क्षौद्रः ८ चूर्णम् ९
 तूजम् १० मण्डोदवः ११ वातकेतुः १२ नभः-
 केतुः १३ कणा १४ चितिकणा १५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ॥

धूसरः

दीपखट्वातनुष्ठायाहिमकेशनखादिकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हस्ति पुण्यं पुराजितम् ॥”
इति कर्मलोचनः ॥

“अजरजः खररजस्तथा सम्भार्यनीरजः ।
स्त्रियः पादरजो राजन् ! शक्रादपि हरेन प्रियम् ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ ।” ५।३।६। इति कन् । टाप् ।) कुञ्-
भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहारः ।
यथा, नीहारे बाणशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे
धूलिकायामिति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
धूलिकंदारः, पुं, (धूलिप्रधानः, कंदारः । इति
मध्यलोपिसमासः ।) वमः । सेवम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलिनां गुच्छक इव । इवार्थे
कन् ।) पटवासकः । पल्लगुच्छम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं
यस्याः । कापि अत इत्यम् ।) केतकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

धूलिकन्दम्, पुं, (धूलिनां कदम्बमव ।) नीपः ।
तिनिशः । वरुणहृत्तः । इति मेदिनी । वे,
१७ ॥ (धूलिसम्भवे, स्त्री ॥)

धूलिकन्दम्, पुं, (धूलिकन्दम् + स्वार्थे कन् ।)
नीपः । इति जटाधरः ॥

धूलिपटलः, पुं, (धूलिनां पटलं यत्र ।) उड्डीय-
मानधूलिसमूहः । यथा, धूलिपटले धूमत्व-
भमे तत्रासता धूमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्ष-
णायां शिरोमणिः ॥ (धूलिसम्भवे, स्त्री ॥)

धूश, क कान्तिकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) षष्ठ्यन्तः । कान्तिकृतिः
शोभितकरणम् । चन्दनो धूशयत्नम् । इति
दुर्गादासः ॥

धूष, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठ्यन्तः । धूषः कान्तिकृतिः ।
चन्दनो धूषयत्नम् । इति दुर्गादासः ॥

धूस, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठ्यन्तः । धूषः कान्तिकृतिः ।
क, धूसयत्नं चन्दनः । महिषधूसरितः सरित-
स्तटमिति जानकीहरणयमकाह्नयान्त एवाय-
मिति रमानाथः । खमते तालबन्धुहन्त्यान्तो-
ऽप्ययम् । इति दुर्गादासः ॥

धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “लधूमदिभ्यः कित्”
उणां ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।)
इवत्पाण्डुरवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ ।
५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ६० ।

“ध्येनपत्तिपरिधूसरासकाः
सान्धमेघवधिरात्रवाससः ॥”)

उष्ट्रः । गह्वरः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेलकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ ॥

धृतः

धूसरपक्ष्मि यथा । धूलिः १ जता २ करमः ३
यह्मोक्षिका ४ कपोतः ५ धूपिकाः ६ रङ्गम् ७
काककण्डः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्प-
लता ॥

धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर इवत् पाण्डुरवर्णच्छदो
यस्याः ।) चेतुष्पा । इति राजमाता ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । ङीप् ।
स्वार्थे कन् । टापि पूर्ववत् ।) हस्तिगुच्छी-
क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरपक्षीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरी, स्त्री, (धूसर + ङीप् ।) किन्नरीमेदः ।
इति मेदिनी । रे, १७० ॥

धूसरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्तिप् । तं
तूयते हिनस्तीति । तूर हिंसे + “इगुपध्वञ्चति”
३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूसूरहृत्तः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृ, ङ अवधंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-अनिट् ।) अवधंसः पतनम् । ङ,
धरते पत्रं दृष्ट्वा । गोविन्दभट्टस्तु अवधंसने
इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽवि-
ध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृ, ङ श स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-आत्म-स्थितौ अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।)

ङ श, ध्रियते । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ण धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ण, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥

धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) धर्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् । इति ।) सप्तमखरी । इ, धृजते ।
इति दुर्गादासः ॥

धृतः, त्रि, धृतातोः कर्मणि कर्तरि च क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । धारयतिशब्दः । धरा इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।

“अश्वमेधसहस्रं सत्यं तुजया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राहं सत्यमेव विशिष्यते ॥”)

अवधस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः ।
(स्थितोक्तः । निश्चितः । यथा, महाभारते ।
७ । १६ । २८ ।

“धृतां घनक्षयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे ॥”
पुं, त्रयोदशमनो रौचस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ७ । ८२ ।

“चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मेभृतो धृतः ।
सुनेजः चक्षुर्वह्निश्च सतपा निर्भयो ढट्टः ।
रौचस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरं तु त्रयोदशे ॥”
इत्युपशीयधर्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २३ । १४ ।

धृतिः

“इहोश्च तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरभस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततोऽधृतः ॥”
धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्योधनपिता ।

स जन्मान्तः शान्तपुत्रः विचित्रवीर्यक्षेत्रे
यासांजातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ५५६ ॥
(अयं हि गन्धर्वपतेर्हंसस्य अंशवतारः ।
यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।

“अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविद्युतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविर्वर्धनः ॥”)

सुराणा । नागमेदः । इति मेदिनी । रे, २७१ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कम्बलान्धतरी नागौ धृतराष्ट्रवजाहकौ ॥”
पत्तिमेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।

“ब्रह्मापेतोऽयं ऋतयितु धृतराष्ट्रोऽयं सप्तमः ॥”
बलिराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ ।
७४ ।

“बलेः पुत्रश्चतुर्धासीद्भाग्येन नराधिप ! ।
धृतराष्ट्रश्च कुरुक्षेत्रे चक्रमाश्रिततपनः ॥”
जनमेजयस्य श्वेदपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६४ । ५४ ।

“जनमेजयस्य तनया भुवि स्थाता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्त्वाञ्जीक एव च ॥”)

धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीप् ।) हंस-
पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६६ । ५७, ५६ ।

“काकीं स्त्रीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा
शुकीम् ।

ताम्बा तु सुपुत्रे देवी पश्येता लोकविभुताः ॥”
“धृतराष्ट्री तु हंसाश्च कलहंसाश्च सर्वशः ।
चक्रवाकाश्च भद्रं ते जनयामास सेव तु ॥”

हंसपदीलता । इति हेमचन्द्रः ॥

धृतिः, पुं, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन् । अभिधा-
नात् पुंत्वम् ।) इष्टिः । इति मेदिनी । तै, २६ ॥
(विश्वेदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
६१ । ३० ।

“वलं धृतिर्विपाशा च पुण्यकृत पावनस्तथा ॥”
चन्द्रवंशीयवृषविशेषस्य विजयस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । ५५ ।

“विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतवतः ॥”
निमिषशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ६ ।
१३ । २६ ।

“युगकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहयो धृतिस्ततः ॥”
यदुवंशीयवर्माः पुत्रः । इति विष्णुपुराणे ।
४ । १२ । १५ । “रोमपादाहभुः वभोः पुत्रो
धृतिः ॥”)

धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, मनुः ।
६ । ६२ ।

“धृतिः समा दमोऽस्तीयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
क्षीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”)
योगमेदः । धैर्यम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १४ । ३ ।

“यन्प्रज्ञानसुतं चैतो हृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरिक्षं
प्रकाशम् ॥”

धारणम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ सुखम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ ॥ (कतुः । यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।

“राजन्तो हृतिषु युहजपयुक्ताः ॥”

वीरुशमायकान्तर्गतजयोदशमाहका । इति
भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षराहृतिश्चन्द्रोमात्रम् ।
इति ह्रन्दीमञ्जरी ॥ * ॥ हृतियोगजातफलं
यथा,—

“हृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृतमानसः ।
बावदूकः सभायाश्च सुधीनो विनयान्वितः ॥”

इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

धारणा । वा विधा । यथा,—

“हृत्वा यथा धारयते मनःप्रायेन्नियन्त्रियाः ।
योगेनाथभिचारिण्या हृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा तु धर्मेकामार्थान् हृत्वा धारयतेऽर्जुन ! ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी हृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥
यथा स्वप्नं भयं शोकं विद्यादं मदमेव च ।
न विसृजति दुर्मेधा हृतिः सा तामसी मता ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ १८ ॥ १३-१५ ॥

हृत्वरौ, स्त्री, (हृत्वन् + “वनो रच्” ४ । १ । ७७ ।
इति डीप् रचान्तादेशः ।) भूमिः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

हृत्वा, [नृ] पुं, (धरतीति । हृ + “शीङ्गुशि-
नङिजिञीति” उणा ४ । १ । २३ । इति कनिष् ।)
धर्मः । विप्रः । समुद्रः । अन्तरिक्षम् । मेधावी ।
विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष, आ कि अमर्षः । क्रोध इति यावन् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सकं-सेट् ।)
आ, धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति ।
अमर्ष इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न
धर्षति निजः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्मात्
प्रतिकूलतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहृतौ । हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-पर-संहृतौ अकं-हिंसं सकं-सेट् । उदि-
त्वात् ङावेट् ।) उ, धर्षित्वा हृष्टा । संहृतिः ।
समृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ड शक्तिवन्धः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आहं-सकं-सेट् ।) शक्तेर्वन्धनं शक्ति-
वन्धः । क ड, धर्षयते वाहं पयः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-पर-अकं-सेट् ।) ञि, हृष्टोऽस्ति । आ,
धर्षितं धृष्टं तेन । न, हृष्टोति गुरोरप्ये यः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष्टः, पुं, (धृष्टोतीति । धृष्ट् + “पृथिदिधृषीति”
उणा १ । २४ । इति कः ।) दृष्टः । इत्यादि-
कोषः ॥ संचातः । प्रगल्भः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष्ट + क्तः ।) प्रगल्भः । इति सुग-
नोधशाकरम् ॥ (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।

“जनस्य गोप्तासि विकल्पमानो

न गोभसे दृढसभासु धृष्टः ॥”

निर्लज्जः । तत्पर्यायः । धृष्टक २ विधातः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्टः ४ दृष्टक् ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चतुर्विधपञ्चान्तर्गतपतिविशेषे, पुं ।
तस्य लक्षणं यथा, “भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रशयपरायणः”
इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३६ । २४ ।

“कुन्तधृष्टः सुतो जज्ञे रथधृष्टः प्रतापवान् ॥”
सप्तममनोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ ।

१३ । २ ।

“मनुज्विष्वतः पुत्रः आहृदेव इति श्रुतः ।

सप्तमो वर्णमानो यस्तदपत्नानि मे शृणु ॥

इत्याकुर्नभगजैव धृष्टः श्रुत्यातिरेव च ॥”

धृष्टुरिति कुत्रापि दृश्यते ॥)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्ट्यते ङेति । धृष्ट् शक्तिवन्धे + क्तः ।
टाप् ।) अचली । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्ट्याक्, [ञ] ञि, (धृष्टोतीति । धृष्ट् प्रागल्भ्ये
+ “अपिठघोर्नङिङ्” ३ । २ । १७२ । इत्यत्र
“धृष्टेच” इति काशिकोक्तेर्नङिङ् ।) निर्लज्जः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्टिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति ।
धृष्ट् अमर्षं + बाहुलकात् ञिः । स च कित् ।)
किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥

धृष्टुः, त्रि, (धृष्टोतीति । धृष्ट् + “असिगृधिधृषि-
क्षिपेः क्तः” ३ । २ । १४० । इति कः ।) धृष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२५ । ५ ।

“न हि त्वा मूरो न तुरो न धृष्टु-
र्न त्वा योधो मन्थमानो युयोध ॥”

पुं, कश्चिका । इति शब्दचञ्चिका ॥ (वैवस्वत-
मनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।

“मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः ।
इत्याकुर्नभगजैव धृष्टः श्रुत्यातिरेव च ॥”
सावर्णस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव ।
७ । ६० ।

“वरिष्ठायां धृष्टुश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥”
चन्द्रवंशीवकुङ्कुरराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव
३७ । १८ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो धृष्टुर्धृष्टोऽसु तनयस्तथा ।
कपोतरौमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥”
कवेः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १३३ ।

“कविः काश्यपः धृष्टुश्च बुद्धिमानुशान्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोद्यश्च धर्मेवित् ॥
अष्टौ कविसुता स्त्रीस्तैः सर्वमेभिर्जगत्ततम् ॥”

घे, ट पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-सकं-
अनिट् ।) धयति । टः क्षियामीकर्थः । क्षन-
न्धयी । इति दुर्गादासः ॥

घेनः, पुं, (धीयते इति धयत्स्वादिवा । घेट्
पाने + “घेट् इच्” उणा ३ । ११ । इति न
रचान्तादेशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
नदः । इति मेदिनी ॥

घेना, स्त्री, (घेन + टाप् । “टिप्तिरपि खञ्चय डीप् ।
इति हरदत्तोक्तेर्न डीप् ।” इति केचित् ।)
नदी । (दधातिर्लटः श्रानचि अक्षयेन सत्वा-
भ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन
लौकिकाय वा । यद्वा, घेट् पाने ‘घेट् इच्’ इति
नप्रत्ययः इकाराचान्तादेशः गुणः । धयन्ति
तामिति घेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यद्वा,
आस्वादः । धीयते धीयते आस्वाद्यते बानेन
धयन्ति प्राणमिति घेना ।” इति देवराजयजुषा ।
१ । ११ । ३६ ।) भारतीमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । ६ ।

“यस्य धारा अष्टजडि घेनाः ।”

“घेना माध्यामिका वाचश्च विहजति ॥” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥

घेनिका, स्त्री, (घेनो नदः । लक्षणया जलसमीप-
स्यानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या इति ।
घेन + टन् । टाप् ।) घन्याकम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

घेनुः, स्त्री, (धयति वेदि सुतान धीयते वत्सैरिति
वा । घेट् पाने + “घेट् इच्” उणा ३ । ३४ ।
इति नुः इचान्तादेशः ।) नवप्रसूता मौः । तत्-
पर्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
७१ ॥ नवप्रसूतिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
दानीयदशधेनवो यथा,—

“यास्तु पापविनाशिन्यः पशून्ते दशधेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥
प्रथमा गुडधेनुः स्याद्दृष्टधेनुरथापि वा ।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंश्रिता ॥
चौरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा ।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथापि वा ।
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्ध्वधेनूनामितरावान् राशयः ।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिद्विष्कन्ति मानवाः ॥
नवमीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः ।

एतदेव विधानं स्यात् एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्वावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ।
यथाभावं प्रहातया सुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वास्तव मयोदिताः ।
अश्वेषयज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
प्रतानामुत्तमा यस्याद्विशीकदादर्शोत्तमम् ।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुडधेनुः प्रशस्यते ॥
अथने विषुवे पुण्ये यतीपातेऽथवा पुनः ।
गुडधेन्यादयो देयास्तु परागादिपर्वसु ॥”

इति मनुस्मृत्याम् ७६ अध्यायः ॥

पूर्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तत्कथ्ये द्रष्टव्याः ॥ * ॥
अथ कृषिजाधेनुदानादिफलम् ।

हीनोवाच ।

“अथातः सर्वप्रवक्ष्यामि कृषिजाधेनुसुतसाम् ।

धेनुः

यत्प्रदानाद्गरो याति विष्णुलोकमनन्तमम् ॥
पूर्वोक्तिं विधानेन दद्याद्देवैः सवत्सकाम् ॥
सञ्चालकारसंयुक्ता सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोमयी सर्वसौभाग्यानि भामिनि ॥
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि निवशः ॥
प्राप्तवत्याय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात् ॥
युतस्तु भक्ता पानीयं शिरसा वन्दते मुनिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
त्रिंशद्द्वयं पापं दहत्यग्निरिवेव नमः ॥
कल्पस्तथाय यो मर्त्यः कृपापासां प्रदत्तम् ॥
प्रदत्तगीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुधरे ॥
प्रदत्तगीन चैकेन अह्नायुक्तेन तत्तत्तत्तत् ॥
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्संशयम् ॥
कपिलायास्तु सर्वेण कृपा चैव मुनिजनः ॥
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ॥
यावच्छोकतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रं यो दद्यादेकाच्च कपिला नरः ॥
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लब्धेन नृते गन्धे न दूषयेत् ॥
यावच्छ्रुतिं तं गन्धं तावत् पुण्येस्तु पूजयेत् ॥
गवां कष्टयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ॥
तुल्यं गोशतदानस्य भयरीगादिपालनं ॥
तद्योदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां गवाङ्गकम् ॥
सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्विविधैर्हिंसैः कन्याभिरभिरर्चितैः ॥
संयमानस्तु गन्धर्वैर्दोष्यमानो यथाधयः ॥” * ॥
एकादशप्रकारकपिलागलमं यथा,—
“सुवर्णकपिला पूर्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी सुहृदिङ्गला ॥
पञ्चमी बकुवर्णा स्यात् षष्ठी च नैतपिङ्गला ॥
सप्तमी नैतपिङ्गला अष्टमी लक्ष्मपिङ्गला ॥
नवमी पाटला श्रिया दशमी पुष्पपिङ्गला ॥
एकादशी खुरन्धेता एतासां सर्वलक्षणा ॥
सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वलङ्कारसुन्दरी ॥
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वसुक्तिप्रदायिनी ॥
सुक्तिसुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥”
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम् ॥
होता उवाच ॥
“अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ॥
विधानं यद्वरारोहे ! धरण्याः कथितं पुरा ॥
तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरणावाच ॥
यत्तया कपिला नाम पूर्वसुतपादिता प्रभो ! ॥
होमधेनुः सदा पुण्या सा श्रिया कतिलक्षणा ॥
कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्यात् माधव ! ॥
एतद्विष्णुस्य ह्यं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥
श्रीवराह उवाच ॥
उदयध्व भद्र ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ॥
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

धेनुः

कपिला अमिहोवाच यद्वार्थं च वरागने ! ॥
उदयध्व सर्वसौभाग्यं ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुधरे ! ॥
तपस्तप्त एवाद्यां व्रतानां व्रतसुतमम् ॥
दानानां सुतमं दानं निधीनां ह्येतदुत्तमम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि भुङ्क्ताभ्यायतनानि च ॥
पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्वलोकेशु सुन्दरि ! ॥
होतव्यान्मिहोवाचि सायं प्रातर्दिनातिभिः ॥
कपिलाया एतेनेह दद्यात् क्षीरेण वा पुनः ॥
कुहुते अमिहोवाचि मनैश्च विविधैः सदा ॥
पूजयन्ति यथैव परां भक्तिसुपागताः ॥
ते यान्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्ह्यजसत्तमाः ॥
सुखं मङ्गलमप्येव च ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥
सिद्धिदुष्टिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
पूर्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥
एतादृशः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
सर्वे स्तुता महाभागस्तारयन्ति न संशयः ॥
सङ्गमेव प्रशस्ता च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुष्पा अमिहोवाचि अमिहोमानलप्रभा ॥
तथाप्येव सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्तते ॥” * ॥
श्रुत्वा कपिलाप्रतिग्रहे दीवो यथा,—
“मृष्टीत्वा कपिलां श्रुत्वा कामतः सदृशो भवेत् ॥
पतिनः स द्विजातीनां चाङ्गलसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् श्रुत्वा हि यः प्रतिग्रहम् ॥
द्वारात् प्रतिगृह्णीयाः अभिस्तुत्या इवाध्वरे ॥
सर्वकाले हि सर्वे वै वर्णिताः पितृदेवतैः ॥
असम्भार्याप्रतिगृह्णीयाः श्रुत्वा पापकर्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ॥
भूमेर्मेलेन समग्रानि जायन्ते विहङ्गजश्चिरम् ॥” * ॥
श्रुत्वा कपिलाक्षीरादिपाने दीवो यथा,—
“तासां क्षीरं हृतं वापि नवनोतमयापि वा ॥
उपजीवन्ति ये श्रुत्वास्तेषां गतिमयो व्रतम् ॥
कपिलाजीविनः श्रुताः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ॥
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
ततोऽपि सुक्ताः कालेन श्वानयोद्यां ब्रजन्ति ते ॥
श्वानयोद्यां विमुक्तस्तु विष्टायां जायते क्रिमिः ॥
विष्टाश्वानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च निवशः ॥
भूयो भूयो जायमानास्ततोत्तारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कृप्यान्तेषां प्रतिग्रहम् ॥
ततः प्रष्टव्यमेधान्तः पितरस्तस्य शेरते ॥
न तं विपन्नं सम्भाषन्न चैवैकासनं विधेत् ॥
स नित्यं वर्णनीयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यत्नेन सह संभाषितया चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरत् कष्टं तेन शुध्यति स दिवः ॥”
अथासन्नप्रसवकपिलादानप्रस्तादि ॥
“एकञ्च गाप्रदानस्य सदृशेण तु पूजयेत् ॥
किमन्येर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातविस्तारैः ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय सुहृतायाहितायमे ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ॥
कपिलाहं प्रसूता वै दातव्या च दिवज्जने ॥

धेनुकः

जायमानस्य वत्सस्य सुखं योद्या प्रदहति ॥
तावत् सा पृथिवी श्रिया यावद्गर्भं न मुच्यति ॥
धेन्या यावन्ति रोमाणि सवत्सवाया वसुधरे ! ॥
तावद्यो वर्षकोटस्तु ब्रह्मवादिभिरर्चिताः ॥
वसन्ति ब्रह्मलोकं वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
सुवर्णदङ्करी यः कृत्वा रौप्यसुक्ताखुरान्तरा ॥
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्तदा पुष्पं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ॥
उदकञ्च करे दद्यादास्यया मुह्ययादिते ॥
ससमुद्रावता तेन सशैलवनकानना ॥
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानमुत्थेन दानेनैतेन वै नरः ॥
नन्दितो याति पितृभिर्विष्णुश्च परमं पदम् ॥
ब्रह्मसहस्रारी गोपञ्च भुङ्क्ता पापदेहकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि वचको ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणाणाञ्च तथा कर्म्मोपदूषकः ॥
एतैः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यद्योभयमुखी दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ॥
तद्दिनं पयसाहारः पायसनापि वा भवेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तद्वर्णनापि भामिनि ! ॥
तस्याप्यहंशतेनापि पञ्चाशच्च तदहंकम् ॥
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशक्त्यै विवर्णयेत् ॥
इमां गृह्णीभयमुखीसुभयञ्च शमोऽस्तु वै ॥
मम वंशविहङ्गार्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
गोशरीरे देवतानिवेशी यथ्वा,—
“दन्त्ये मयतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ॥
खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्वसन्धिषु बाध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचनं ॥
ककुद्दि सर्वेनक्षत्रं लाङ्गुले धूम्रं आश्रितः ॥
अपाने सर्वसौभाग्यं प्रसादे जाह्नवी नदी ॥
नागाङ्गीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
अथयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ॥
रोमस्तु सन्ति विद्याश्च तत्केश्येज्ययज्ञयम् ॥
धेन्यं धृतिश्च क्षान्तिश्च पुष्टिर्वृद्धिस्तथैव च ॥
स्मृतिर्मधा तथा लज्जा वपुः कीर्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्मेतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा ॥
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां हे न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ॥
यत्र गावस्तत्र जम्बीः सौख्यधर्मेण शान्तः ॥
सर्वरूपेषु ता गावस्तिलकभिमताः सदा ॥
गावः पवित्रा मङ्गला देवानामपि देवताः ॥
यस्ताः शुश्रूषते भक्ता स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
धेनुकः पुं. (धेनुरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृती ।” ५. १. १६. इति कम्.) असुर-
विशेषः । स वरारामेय हतः । इति श्रीभागवते
१५ अध्यायः ॥ (अयम् गृह्णीतु गौवर्द्धन
स्योत्तरपार्श्वस्थतावनवासी । यथा, हरिवंश ।
६६. २—२३ ।
“आजम्भतुस्तौ सहितौ गोघनेः सहगामिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रथं वसुधेयसुतायुधौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ॥

दृष्टशतितय तौ वीरौ रन्ध्रं तालवर्णं महत् ॥
 तौ तालवर्णप्रकरे रन्ध्रे तालवर्णे रतौ ।
 चेतुः परमप्रीतौ वृक्षपोताविबोद्धतौ ॥
 स तु देशः समः क्षिप्रः सुमहान् लक्ष्मणस्तिकः ।
 दम्भेप्रायस्त्रालीभूतो लोटपाथावर्जितः ॥
 ताले स्तेजिपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामप्रवर्धभिः ।
 फलाग्रशालिभिर्भाति नागहस्तारिषोच्छ्रितैः ॥
 तत्र दामोदरो वाक्पुस्तुवाच वदन्तवः ।
 अहो तालफलैः पकेष्वान्तितेयं वनस्थली ॥
 स्वाहून्मार्ग्यं । सुमन्वीरि श्यामानि रसवन्ति च ।
 पक्ष्मतालानि सज्जितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
 यद्येवामोदशो गन्धो माधुर्यप्राणतर्पणः ।
 रसेनान्तकल्पेन भवितव्यं मे मतिः ॥
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
 पातयन् पक्ष्मतालानि चालयामास तालकम् ॥
 तत् तालवर्णं नन्मामसेयं दुरतिक्रमम् ।
 निर्मालभूतमौरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
 दातव्यं धेनुको नाम दैव्यो गृहभक्तपटक् ।
 खरयूथेन महता हतः समनुवर्तते ॥
 स तत्तालवर्णं धोरं गृहभः परिरक्षति ।
 नृपक्षिणापदगन्ध्यास्त्रासयानः सुदुर्कतिः ॥
 तालशब्दं स तं श्रुत्वा संभ्रुतं फलपातनात् ।
 नामधेयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
 शब्दाशुसारी संक्रुद्धो दर्पाविह्वलस्ताननः ।
 स्त्रावाचो हेमिपटुः खुरैर्निर्हारयन्मर्द्दाम् ॥
 आविह्वपुष्को क्षुब्धो व्याप्तानन इवान्तकः ।
 आपतन्नेव दृष्टो रौहिणीयसुपस्थितम् ॥
 तालानां तमधो दृष्ट्वा मञ्जुजाकारमशयम् ।
 रौहिणेयं खरो दृष्टः सोऽदृष्टदृष्टनायुधः ॥
 पद्मासुभाभ्याश्च पुनः पक्षिमाभ्यां परादुस्तवः ।
 जघानोरसि दैव्यो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
 ताभ्यामेव स जग्राह पद्मां तं दैव्यगृहभम् ।
 आवर्जितसुखस्त्वन्धं प्रेरयन्तालमूर्ध्वनि ॥
 स भयोरुक्तटिप्पणीवो भयपृष्ठो दुराकृतिः ।
 खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात घरणीतले ॥
 तं गतासु गतश्रीकं पतितं वीर्य गृहभम् ।
 ज्ञातौस्तथापरास्तस्य लखराजनि सोऽक्षिपत् ॥
 सा भूर्गृहभदेहेष तालैः पकेष पातितैः ।
 वभासे ह्रस्वजलदा धौरिवायक्तशारदी ॥
 तस्मिन् गृहभदेहेषे तु साधुगे विनिपातिते ।
 रन्ध्रं तालवर्णं तद्वि भूयो रन्ध्रतरं बभौ ॥
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ ।
 ८१—८३ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 शकराक्षोषितो राजन् । प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
 तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
 कपिला सह वत्सा वै पक्षिते विचरन्तुत ॥
 सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
 तेषूपसृज्य राजेन्द्र ! पदेषु वृषसत्तम ! ।
 यन् किञ्चिदुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥”
 धोऽशरतिवन्तान्तर्गतद्वादशवन्तः । यथा,—

“सुभां स्त्रियं समाजिह्व स्वयं सुभो रमेत् पुनः ।
 लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥”
 इति रतिमङ्गरी ॥

(अपरविधिलक्षणं यथा,—

“नक्षत्रहस्तयुगला निजे परे
 योविदेति कटिहस्तयुगला ।
 अयतो यदि शनैरधोमुखी
 धेनुकं वृषवदुत्तरे प्रिये ॥”

धेनुकस्मृतः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्व-
 तालवर्णवासिनामसुरं निरुदयति बलराम-
 हारेति । कट् + शिप् + क्तुः ।) श्लीषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुरा-
 णम्) ॥

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु +
 कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थं
 कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।

“इमां ते तरङ्गीं भार्यां त्वदाधिभिरभिभूताम् ।
 कथं सन्धारयिष्यामि विवस्वामिव धेनुकाम् ॥”

धेनुदग्धं, स्त्री, (धेनोर्दुग्धमिव शुभं फलमस्य ।)
 चिर्भटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।)
 गोक्षीरम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । क +
 अच् । धेनोर्दुग्धन्तश्च करः । एतद्गुणयोगेन धेनु-
 दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्भरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुष्या ।” ४ ।
 ४ । ८८ । इति घुगागमो यत्प्रत्ययश्च निपा-
 त्तः ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दृष्ट्वा अर्थं नीतवान्
 सा । गौर्महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा
 धेनुष्या इह्याः । इति भरतः ॥

धेनुकं, स्त्री, (धेनुनां समूहः । “अक्षितहस्तिधेनो-
 षक् ।” ४ । २ । ४७ । इति टक् ।) धेनु-
 समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (स्त्रीणां
 करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्यं, स्त्री, (धीरस्य भावः कर्म वा । धीर +
 अच् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे णा-
 प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“स्थिरचित्तोन्नतिर्था तु तद्वैद्यमिति कीर्तिते ॥”
 इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

(इदं नायकसत्त्वगुणानामव्यतमः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“शोभा विलासो माधुर्यं गाभीर्यं धैर्यतेजसी ।
 लज्जितौदार्यमिन्द्रियं सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।

“यवसायादचकनं धैर्यं विज्ञे महत्तमि ॥”

उदाहरणं यथा,—

“श्रुताश्वरोमीतिरपि चोद्विग्न-
 हरः प्रसन्नानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अच् । एधो-
 दरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) चन्द्रशरान्तर्गत-
 वृक्षरः । स तु नारदमते अश्वत्थरतुल्यः ।
 (अश्वत्थु धैवतं रौतीति वचनात् ॥) तानमेन-
 मते भेकश्वरतुल्यः । अस्याचारणस्थानं लला-
 टम् । आकरणमते दन्तः । अर्थं क्षत्रियवर्णः ।
 अस्य जातिः वाङ्मनः । अस्य तानम् ७००
 प्रत्येकतानम् ४८ समुदायेन ३४,५६० भवन्ति ।
 इति संगीतशास्त्रम् ॥

“गत्वा नाभिरधोभागं वस्तिं प्राघोर्द्धगः पुनः ।
 धावन्निव च यो याति कण्टदेशं स धैवतः ॥”
 अस्य श्रुतवस्तिः । इति संगीतदामोदरः ॥
 (यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।

“मदनौ रौहिणी रन्ध्रेतेता धैवतसंज्ञयाः ।”
 अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पीतो
 वर्णः । श्वेतदीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बः । गणेशो
 देवता । उच्छिक् कृन्दः । वीभत्सभयानक
 रसयोरूपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥

धोऽः, पुं, (धोरति चातुर्येण गच्छतीति । धोर
 गतिचातुर्यं + अच् । रस्य डत्वम् ।) संप-
 विशेषः । धोडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 राजितः २ दुःखुभः ३ दुःखुभः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

धोर, ऋ गतिचातुर्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धो +
 परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्यं
 गतिचातुर्यम् । धोरन्त्या धोरणाक्रान्ता विनीता
 यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, स्त्री, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर +
 ऋणे ल्युट् ।) सर्ववाहनम् । हृष्यश्वरथ-
 दोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोरः
 भावे ल्युट् ।) अश्वप्रपमगतिः । तत्पर्यायः ।
 धौरितकम् २ धौयम् ३ धौरितम् ४ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरणि, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति ।
 धोर + णिनि ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥

धोरितं, स्त्री, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अश्व-
 प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरितकं, स्त्री, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन काय-
 नीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमर-
 टोकायां रमानाथः ॥

धौतं, वि, (धावते स्मेति । धाव + कर्मणि क्तः ।)
 मार्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 निर्विकृतम् २ शोधितम् ३ नष्टम् ४ चालितम् ५ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ ॥

“इषड्धौतं स्त्रिया धौसं यड्धौतं रणकेन च ।
 अधौतं तद्विजानीयाद्वा दक्षिणपश्चिमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥

धौतं, स्त्री, (धाव + क्तः ।) कृप्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । निवृत्तकर्मधारयः ।)
 खचरचितमाकम् । धोका इति श्वातः । तत्
 पर्यायः । श्योनः २ श्युतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

ध्यानं

जटाधरः ॥ स्थानः ५ स्थानः ६ । इति भरत-
धृतकोशान्तरम् ॥
धौनकोषजं, स्त्री, (कोषाभ्यायते इति । कोष +
जन् + ङः । धौतं कोषजम् ।) पञ्चोर्णम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
धौनकोषि(प्र)यं, स्त्री, (धौतं चानितं कौषियम् ।)
पञ्चोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौषिय-
मेव धौतं प्रचालितं पञ्चोर्णम् । षट्सङ्ख्यादि-
पञ्चेषु क्रिभिर्भूतार्थाः कृतत्वात् पञ्चसम्बन्धिनी
कणा अच्चेति पञ्चोर्णम् । इति भरतः ॥
धौनशिलं, स्त्री, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम +
“धूमादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १०० । इति पुनः ।)
देशविशेषः । इति कैचित् ॥
धौरः, पुं, धवच्छः । इति भावप्रकाशः ॥
धौरितकं, स्त्री, (धौरितक + प्रज्ञादित्वाद्गन् ।)
अन्धानां प्रक्षिप्यगच्छन्तर्गतगतिविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्बन्धं गतिरा-
स्त्वन्ति गाम इति स्थातं ततोऽधिका चतुरा
गतिः । इति भरतः ॥
धौरेयः, वि, (धुरं वहतीति । “धुरो यज्जुको ।”
४ । ४ । ७७ । इति टक् ।) रथलाङ्गनादि-
भारवोढा । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ अजडुहि,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
धौर्तिकं, वि, धूर्तस्येदम् । धूर्तस्य भावः । इति
धूर्तशब्दान्ध्याकप्रत्ययेन नियमम् ॥
धौर्थ्यं, स्त्री, (धुर्यस्य कर्म । धुर्य + व्यञ् ।)
अन्यस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३१२ ॥
ध्वा, अमिद्युतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ध्वा-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुल्यात्
दीर्घः । अमिद्युतिरसिधयोगः । ध्वनिः शब्दोत्
पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं वणिक् अमि-
संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शब्दं जनः सशब्दं
करोतीत्यर्थः । अमिपुत्तलौ च । सुखेनैव धमे
इतिम् । इति दुर्गादासः ॥
ध्वाकारः, पुं, (ध्वा अमिसंयोगस्तं करोतीति ।
ज्ञ + अण् ।) लोहकारकः । इति जलाशुषः ॥
ध्वामा, [न] पुं, (ध्वा + “नामन्सोममिति ।”
उणां ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । उज्ज्वलदन्तस्तु ध्यायतेर्मनिम्
इत्युक्ता ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परि-
माणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुभाषितः ॥
ध्यानं, वि, (ध्ये चिन्तने + क्तः ।) चिन्तितम् ।
यथा, शान्तिप्रसक्तः । ६ । [तम् ॥ ”
“ध्यातं चित्तमहर्निशं न च पुनर्विधायोः परं शान्त-
ध्यानं, स्त्री, (ध्ये + भावे क्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा,
मनुः । १ । १२ ।
“नक्षत्रास्ते न भगवानुपित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तद्विषयकरोहिधा ॥”)

ध्यामकं

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।
“तद्रूपप्रत्यये वैकसन्ततिश्चाग्निसृष्ट्या ।
तद्व्याप्तं प्रथमैरङ्गैः षड्भिरन्यथायते नृप । ॥”
अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणाविच्छिद्य वस्तुनः
प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकवच्छिन्ना
सन्ततिः । अन्यनिसृष्ट्या विषयान्तरेणावव-
धोयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमा-
दिभिर्धारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥
ध्रीलया उवाच ।
“सर्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डम् ॥
ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४६ अध्याये ।
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्थातुं धारणा मनसो
धृतिः ।
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो क्षतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यानात् चलते यस्य मनोऽभिधायतो भ्रष्टम् ।
प्राप्यावधिगतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येयं सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपपद्यते ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्येयं मनोनिश्चलतां याति ध्येयं चिन्तयन् ।
यत्तद्व्याप्तं परं प्रोक्तं मुनिभिर्धानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्वेषां ध्याता तत्त्वयतां मतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
इति गारुडे २४० अध्यायः ॥
ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप-
योगः । यथा,—
“विचिन्तयेव लघाश्री यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो गिर्वैराग्यं ससुधाश्रितः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥
ध्यामं, स्त्री, (ध्यायते पशुभिरिति । ध्ये चिन्तने +
बाहुल्यकान् मक् ।) दमनकच्छः । गन्धलघुम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“ध्यामकुङ्कुमकुण्डलसवर्णाः पित्तकोपनः ॥”)
श्यामके, वि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥
ध्यामकं, स्त्री, (ध्याममिव प्रतिपत्तिः । ध्याम +
“इवे प्रतिपत्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
रोहिण्यष्टकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३८ ।
“एतासगरकुड्मसंसीध्यामकजगपचनानुपुष्य-
प्रियङ्गुहरेणका-यात्रनख-मुक्तिचक्षास्यौलेयक-

धाड

श्रीवेङ्कटेश्वरचोरकपालकगुग्गुलुसर्वरसतु-
रक्षकुङ्कुमागुग्गुलुकोशीरभद्रदासकुङ्कुमानि
पुष्पागजेश्वरश्चेति ॥”)
ध्यामा, [न] पुं, (ध्ये + “नामन्सोममिति ।”
उणां ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम्, स्त्री ।
इत्युणादिकोषः ॥
ध्यैयः, वि, (ध्यायते इति । ध्ये + यत् ।) ध्यातव्यः ।
ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—
“ध्यैयः सदा सविष्टमल्लजमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥”
इति श्रीनारायणध्यानम् ॥
ध्यै, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-परं-सकं-
सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥
ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-परं-
सकं-सेट् । इति ।) इ, ध्रजति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रज, ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-परं-
सकं-सेट् ।) ध्रजति नृदङ्गः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रस, क उतुक्तेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ध्रु-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्रु-
परं-सकं-सेट् । उच्छेत्वात् क्वावेट् ।) ग,
ध्रजति शस्त्रं दीनः । उ, ध्रसित्वा ध्रज्वा । इति
दुर्गादासः ॥
धाच, इ काङ् । चोरयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ध्वा-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोरयतामिह
निरश्चामेव चोरयन्तः । इ, धाङ्गति पक्षी ।
नमध्यापाठेनैवेष्टसिद्धे अस्य इदमुक्त्यो वेदय-
नारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
धाख, ऋ ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदभाङ् ।
ओखार्थे श्रोत्रालमर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥
धाच, इ ऋ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-
प्राप्तं-सकं-सेट् ।) इ, धाचते । ऋ, अद-
धाचत् । इति दुर्गादासः ॥
धाजिः, स्त्री, (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ + जिच् +
इन् ।) वातालिः । इत्युणादिकोषः ॥ ध्रज वातास
इति भाषा ॥ (ध्राजि + भावे इन् । गतिः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।
“सुनयो वातरश्मनाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविच्यत ॥”
“वातस्य वायोध्राजिं गतिमनुयन्ति अनु-
गच्छन्ति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
धाड, ऋ इ शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वा-
प्राप्तं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदभाङ् ।
इ, धाङ्गते । शीर्षोः विभेदः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवः

धाङिः, पुं, (धाङ्ते शीर्षो भवतीति । धाङ् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उर्वा । १।१८ । इति इन् ।)
पुन्यपथः । इत्युवादिर्कोषः ।

ध्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सर्क-
सेट् ।) प्रेक्षति । इति दुर्गादासः ॥

ध्रु, नि । शीर्षे । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ध्रु, शि । (भा-तुदा च-शीर्षे अकं-सर्पणे सर्क-
परं-अनिट् ।) इति रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्न
इति कश्चित् । नि, ध्रुतोऽस्ति । शि, ध्रुवति
अध्रुवोत् । ध्रुवति श्रेणः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवं, स्त्री, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + “सुवः
कः ।” उर्वा । २ । ६१ । इत्यञ् । “बाहुलकात्
ध्रु शीर्षे अतोऽपि कः ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
कः ।) निश्चितम् । (यथा, आङ्गनाले १
अङ्के ।

“ध्रुवं स नीलोत्पलपद्मधारया
शमीलतां स्तेतुन्दधिर्यवस्थिति ॥”)

तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ध्रुवं, नि, (ध्रु गतिसौख्ये + बाहुलकात् कः ।)
सन्ततम् । ग्रान्तम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः । ६।८६ ॥
(यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।)

“यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निवेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥”)

ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + बाहुलकात्
कः ।) शङ्कुः । शरः । (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०३ ।

“घाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्तथा ध्रुवो धरः ॥”)
त्रिणुः । (यथा, महाभारते । १३ । १८ । १६ ।

“विश्वकर्मा मनुजश्च अविष्टः स्वविरो ध्रुवः ॥”)
वटः । उत्तानपादनः । (अस्य विवरणस्तु
पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वस्तुभेदः । (यथा, मातृस्ये ।
५ । २१ ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽग्नयः ।
प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”)
योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा,
ज्योतिषे ।

“गच्छो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव आघातो हर्षयस्तथा ॥”)
स्यायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति

सङ्गीतदामोदरः ॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवा-
ज्जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६।२४।४६ ।

“यत्नं गदं सारण्यं दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां जतादीमुदपादयत् ॥”

पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्रियवीरः । इति
महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।

“यत्तिं यथातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास वटं सुतान् प्रियवाससि ॥”

पुरुवंशीयरत्निनावस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । २० । ६ ।

ध्रुवः

“कृतेयो रत्निनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मना वृष ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कस्तोऽप्रतिरथात्मनः ॥”
रोमावर्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“आवर्तसाम्बादावर्तो रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ॥”
ते च दशधा यथा,—

“हापुरसौ शिरसौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप-
रन्ध्रयोः ।

एको भावे कृपाने च दशावर्ता ध्रुवाः

स्थिताः ॥”

यज्ञीययज्ञपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
छन्दे । ६ । ५ । १७ ।

“यजमानस्ततो यज्ञयज्ञस्य ध्रुवात् ॥”)

नासायम् । तत्तु आसन्नस्तुर्न पश्यति । यथा,
“अरन्वती ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नस्तुर्न पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥

अरन्वती भवेत्त्रिंशद् ध्रुवो नासायमुच्यते ।

विष्णोः पदानि भूमर्थे नेत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥”
इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—

“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥

तयोर्वत्तानपादस्य सुवत्सामुत्तमः सुतः ।

अभीष्टायामभूद्रजन्तुः पितुरत्यन्तवक्त्रभः ॥

सुनीतिर्नाम या राजस्तस्याभूत्तद्विधौ द्विज ! ।

स नातिप्रोतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्रुवः सुतः ॥

राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भातरमाश्रितम् ।

दृष्टोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥

सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारीहणोत्सुकम् ।

पुत्रं पितुस्तथाङ्कं सुरचिर्वाक्चमजवीत् ॥

एतद्राजासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम् ।

योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्रियते त्वया ॥

उत्सृज्य पितरं बालस्तु श्रुत्वा मातृभाषितम् ।

जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥

तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीवत्प्रस्फुरिताधरम् ।

सुनीतिरङ्गमारोप्य भैरवेदमभाषत ॥

वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।

कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यति ॥

इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्वयथा ।

सुरचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगम्बिता ॥

सुनीतिरुवाच ।

सुरचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक ! ।

न हि पुण्यवर्ता वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥

यदि चेहः क्षमार्थं सुरथा वचनात्तव ।

तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥

पराशर उवाच ।

निर्जगाम यद्वाञ्छातुरित्कृता मातरं ध्रुवः ।

पुराञ्च निर्गम्य ततस्तद्वाङ्गोपवनं ययौ ॥

स ददर्श सुनीस्तत्र सप्त पूर्णागतान् ध्रुवः ।

निर्जगाम वनात्तस्मात् प्रण्यपत्य स तानुधीन् ॥

मधुसूक्तं महापुण्यं जगाम यस्तनातटम् ।

यत्रैव देवदेवस्य साध्विर्न हरिमेधसः ॥

सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्वीर्धे चकार सः ।

ध्रुवकः

पदाङ्गुलेन संपीड्य यदा च वसुधां स्थितः ।

तदा समस्तवसुधा चपात स ह पञ्चमेः ॥

भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तीक्ष्णः ।

गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥

ज्योत्स्नपादे भगवन् तयसा परितोषितः ।

वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥

ध्रुव उवाच ।

भगवन् सर्वभूतेश ! सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ।

किमश्नातं तव स्वामिन् । मनसा यन्मयेक्षितम् ॥

नेतव्रजानासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।

इति गर्वाद्बोधवन्ता सपत्नी मातृरक्षकैः ॥

आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।

प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽद्ययम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जैलोक्यादधिके स्थाने सर्वतारायज्ञाभयः ।

भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥

सुध्यात् सोमान् तथा भौमात् सोमपुत्रादहह-
स्थतेः ।

सितार्कतनयादीनां सर्वर्षाणां तथा ध्रुवम् ॥

सप्तर्षीणामग्निवाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।

सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १९ अध्यायः ॥ ३॥

ध्रुवयोगजातफलं यथा,—

“नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्रपद्मे

चरीकर्त्ति कायं वरीभर्त्ति बन्धुन् ।

ध्रुवाख्ये प्रकृतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-

र्द्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चातन्कर्त्तिः ॥”

इति कीटौघप्रदीपः ॥ ३ ॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढा

२ उत्तरभाद्रपद ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-

षम् ॥ ३ ॥ ताराविशेषः । यथा,—

“मेरोतभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिति ।

निरक्षदेशसंस्थानास्तुभये क्षितिजाश्रिते ॥

भचक्रं ध्रुवोर्वह्मर्षाक्षं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजसं तत्रह्य गृह्यकथा यथाक्रमम् ॥”

इति सूर्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव + स्वार्थे कन् ।) स्यायुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । ध्रुवा

इति भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—

“उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्रुतः ।

कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥

उक्तं द्विखण्डतुदयाहं द्विखण्डं ध्रुवके मतम् ।

ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह ॥

आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।

उदयाहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायन्ततः परम् ॥

ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवको ततः ।

उदयाहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वस्वरिभिः ॥

गीत्वा पूर्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः ।

यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥

ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवंविधः क्रमः ॥”

स तु योङ्गविधः । यथा,—

“जयन्तः श्रेखरोत्साहौ मधुरो निर्मलस्तथा ।

ध्वंसो

कुल्लतः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥
 सुखदः कुसुहो जायते कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
 तिलको ललितश्चेति ध्रुवकाः षोडश स्तुताः ॥
 एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्जितैः ।
 खल्लैर्ध्रुवाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
 दिगुत्तरेक्षरैरेव पदमेकमिच्छति ।
 उदयाहध्रुवकामोर्गेरित्यं षट्पदनिर्णयः ॥
 पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्भुवः ।
 चतुष्पादे तु ध्रुवके एष्टपादस्यैव तद्भुवः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ध्रुवका, खी, (ध्रुवक + टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुवा इति
 भावा । संज्ञा । इत्युदादिश्लोकः ॥
 ध्रुवा, खी, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रुवस्यै + बाहुलकात्
 कः । ततटाप् ।) ध्रुवः । षट्पञ्चाक्षरतिथ्य-
 मात्रम् । इत्यमरः । २।७।२५ ॥ नृजा । आदी ।
 प्रालपणी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
 ध्रुवा इति भाषा ॥ साखी खी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ध्रुव, ख ड खने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (ध्वं-आत्म-अक-सेट् ।) रेफमध्यः । दावर्ण्यं ।
 उत्साहो वृद्धिरिति चक्रः । औन्नत्यमिति
 लीरस्वामी । ख, अदिभक्त । ड, भेकते लोकः
 शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । खनेनोत्साहः
 खनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते खनेनोत्-
 सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ध्रु, खमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-अक-
 अनिट् ।) रेफोपधः । ध्रायति लामाजोकः प्रीतः
 स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ध्वंसः, पुं, (ध्वंस + भावे घञ् ।) नाशः । यथा,—
 कन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।
 “दृष्टं भवेत्पि धातरि
 ध्वंसो भवेत् वीराणाम् ।
 शोषितसरसि निदाघे
 नितराभेवोद्धतः सिन्धुः ॥”)
 ध्वंसनं, खी, (ध्वंस + भावे लुट् ।) ध्वंसः । (यथा,
 भागवते । ५ । १ । २३ ।
 “इति ह धाव स जगतीपतिरीश्वरेऽध्याधिनि-
 वेशितकर्माधिकारीऽखिलजगद्धन्वध्वंसनापराध-
 भावस्य भगवतः इति ॥”) गमनम् । अधःपत-
 नम् । इति ध्वंसधातीभावेनट्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसय-
 नीति । ध्वंस + णिच् + ल्युः । ध्वंसके, जि ।
 यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
 “प्रजापतिमिवोदार्थं तेजसा भास्करीपमम् ।
 महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥”)
 ध्वंसो, [नृ] पुं, (ध्वंसते पितृव्यतीति । ध्वंस +
 णिनिः ।) पञ्चतन्त्रसम्भवोऽनुवृत्तः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (ध्वंसोऽस्यास्तीति । ध्वंस + इनिः ।)
 ध्वंसविश्लेषे, जि ॥ यथा,—
 “जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसो विकीक्यते ।
 जसरेषुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाशुभिः ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
 सक-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ध्वज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
 सक-सेट् । इति ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वजति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ध्वजः, पुं, (ध्वजोऽख्यस्येति । ध्वज + अर्धधादि-
 लाट् ।) शैलिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
 (यथा, मनुः । ४ । ८५ ।
 “दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
 दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो वृषः ॥”)
 ध्वजः, पुं खी, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज +
 पचाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३२ ।
 “किं तेन जातु जातेन मातुर्योर्विजहारिणा ।
 आरोहति नयः स्वस्य वैश्वस्यामे ध्वजो यथा ॥”)
 खड्गाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
 स्थाने १६ अध्याये ।
 “विदग्धैस्तु सिरास्त्रायुत्तहमसैः क्षीयते ध्वजः ॥”)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
 “तं वने वाहनं विष्णुर्गुरुत्मानं महाबलम् ।
 ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थाप्यतीति तम् ॥”)
 गर्जः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिशो
 गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादखः । तत्-
 प्रमाणः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
 “ततोऽर्जुनः सुश्रुत्वा च विद्वा सप्तभिराशुगैः ।
 ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समलम्बत ॥”)
 ध्वजयुक्तिर्यथा,—
 “सनातिहं क्षितीशानां दखो ध्वज इति स्तुतः ।
 सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
 पताका साहदेव्येण दखस्तु पृथिवीभुजाम् ।
 सपताकध्वजस्यामे यदा हस्तं परिगृह्यते ॥
 जयदस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमञ्जति ।
 वंशोऽथ बाहुलः शालः पालाशश्चान्यकस्तथा ॥
 नेपो नेत्रोऽप्या दखस्तथा वैराजवारणः ।
 अवह्नादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥
 सर्वेषाञ्चैव वंशस्तु दखः सम्पत्तिकारकः ॥”
 अ क च ट त म य शाः ॥
 “प्रतापाय पताकास्तु अटवेव प्रकाशिताः ।
 पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
 जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
 दीर्घा विशाला लोणा च ज्ञेया हस्तैकहस्तिकाः ॥
 परिणामे पादद्विरथ वर्णस्य निर्णयः ।
 रक्तः श्वेतोऽरण्यः प्रोतश्चित्रो नीलोऽथ कर्पूरः ॥
 कृष्णश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।
 अवह्नादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकचयम् ॥
 कलसो दर्पणश्चक्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
 जङ्घात्रियविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशितः ॥
 गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला ।
 गजः सिंहो हयो द्वीपो चतुर्धा पृथिवी-
 सुखाम् ॥

ध्वजः

हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सेवादमङ्गला ।
 हंसः केकी मुक्तासी मञ्जारीका यथाक्रमम् ॥
 चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्ववृद्धिदा ।
 चामरश्चासपञ्चाणि चित्रवस्त्रं तथा धितम् ॥
 चतुर्धा वेदनयनपद्मेऽङ्गलितक्रमात् ।
 तदप्ये यदि विन्यस्तं पताकाहित्यं भवेत् ॥
 इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
 तद्वर्णः पूर्ववन्त्येयः प्रमाणं विधिकोषितम् ॥
 कानर्कं राजतं तान्नं नानाधातुमयं क्रमात् ।
 कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकायै महीभुजाम् ॥
 तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः ।
 चतुर्भिर्मकरास्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा ।
 तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
 मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो बाजी नृगः शुकः ।
 मुचिश्चेति सप्तद्विहमादिद्यादिद्या सुखाम् ॥
 इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम् ॥”
 अथ निष्पताकध्वजः ।
 “पूर्ववह्नादियन्यस्तत्र देव्यै विशेषणम् ।
 दखः पञ्चाणि पद्मश्च कुम्भश्च विष्टयो मणिः ॥
 निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरैतैः सुसंस्थितैः ।
 जयः कपालो विजयः क्षैबन्तश्च शिवः क्रमात् ॥
 राज्ञः पुरुषमानेन दखमार्गं प्रकीर्तितम् ।
 ऊर्ध्वप्रःक्रमयोगेन तद्वह्नादिकस्तुष्यते ॥
 केकी चासी मन्स्यरङ्गस्त्रिविधानां महीभुजाम् ।
 ध्वजाग्रेषु विधेयानि पञ्चाणि श्रियमिच्छताम् ॥
 पद्मः कुम्भश्च विष्टयो मणिश्च यथाक्रमम् ।
 उपर्युपरितो धियो निष्पताके महीभुजाम् ॥
 अथ षोडश हाविंशस्तुःषट्दलास्तुजम् ।
 वृत्ताष्टदिग्दलेऽष्टाष्टः कुम्भः सम्पत्तिकारकः ॥
 हंसश्चासः शुकः केकी पञ्चणश्व यथाक्रमम् ।
 वज्रश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥
 ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
 कनकं रजतं गुग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ॥
 निष्पताकध्वजाज्जदिग्दलेऽष्टौ योग दृष्यते ।
 पताका यदिहाख्येका सर्वज्ञे योग्यवर्णिनी ॥
 अयं ध्वजो विशालाक्षो विज्ञेयश्चक्रवर्तिनः ।
 तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्वसम्पदः ॥
 इति राज्ञां सप्तद्विहमन्येषां ध्वज उच्यते ।
 मोर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यो न चाख्यां दशहस्तकात् ॥
 हस्तहस्तेकसं दृष्ट्वा ध्वजो दशविधो मतः ।
 सहस्राधिपमारभ्य यावत् स्यादयुताधिपः ॥
 न सहस्राधिप्राप्त्यनो ध्वजधारणमर्हति ।
 अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तकः ॥
 तत्रापि वस्त्रवर्णादिनिर्णयः पूर्ववन्त्यतः ।
 स्थिरता चित्रता चेति निष्पताकध्वजे गुणौ ॥
 यदेतदुभयं चिह्नसुभयोः संप्रकाशितम् ।
 तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णयः ॥
 निष्पताकध्वजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोजभूषणा ।
 एतद्विन्द्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ॥
 यो दम्भादप्याज्ञानाद्विलङ्घयति मागवः ।
 स विधौदति नश्यति तस्य कीर्तिः कुलं बलम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

ध्वजः

मातुल्ये ।

“चण्डावितानवरतीरवाचिचयुक्तं
निव्योत्सवप्रसूदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरयज्ञं विधिवद्वाङ्म
श्रीस्तं न सुचति सदा दिवि पूज्यते च ॥”

ध्वजयष्टादिमानसाह जयश्रीर्षपञ्चरात्रम् ।
“ध्वजवंशः प्रकर्तव्यो निर्गन्धः सगुणो ङ्गः ।
तदूर्ध्वं तान्त्रजं चक्रं सूर्यं कुर्याद्विजोत्तमम् ।
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दध्यस्य कीर्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवयष्टे श्रेष्ठान्तां दिशि देशिकैः ।
स्यापनीयाथ वायवे साम्प्रतं ध्वजसुच्यते ।
पङ्ककार्पासकौमाद्वैधेन कुर्यात् सुशोभनम् ।
सकवर्णं विचित्रं वा चण्डाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं वर्द्धिपञ्चविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दद्यात्पादद्वारणीं धावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजानु विस्तारं सर्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रक्षितो विप्र प्रासादस्तु दृष्टा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्वं जपादां यत् कृतं नरैः ॥”
शिवसंज्ञे ।

“देवैश्च यज्ञं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्यस्य हरस्य उपचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्गानु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्यं ध्वजपताकाटमन्त्रया न कथञ्चन ॥”
गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
“उपेन्द्रस्यायतः पक्षी गुडुकिशः कृताञ्जलिः ।
सत्यजानुगतो भूमौ सङ्घादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्गिष्ठ तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पञ्चयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं विदग्धवेषधनः ।
निर्दहत्यासु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
“सिंहाकृष्टा ध्वजे यस्य वृषस्य रिपुहा उमा ।
दारुणा पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिशंखा महाभावा सर्वेश्वरुविनाशिनी ।
दृष्टे यथेष्टितं दद्यात् कनसे श्रेय उन्नतम् ॥
हंसं विद्यार्थकामानु वर्द्धिणी सुतमिहदा ।
गरुडगगना महाभावा सर्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्वकार्येषु वृषेः कार्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्चिका रौप्या धर्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्वभयहा निव्यं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजैर्नलीनोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नान्ये संयवस्थिता ॥
गन्धपुष्पाञ्जितं कृत्वा वस्त्रैर्भूषणैश्चिह्नितम् ।
फलशालिवस्त्रचिह्नं भागविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेक्ष्ये पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलशं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य वृषस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चासुखे चखुहारिणि ॥

ध्वजः

ध्वजं समुच्छ्रियामि वसोधारीं सुखावहाम् ॥”
अथ ध्वजदानविधिः ।

विश्वेश्वर उवाच ।

“यत्किं वा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रुतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसि वत्स ! तथा शृण्वन् ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्वं तथा तेन श्रुत्यागीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहं नो महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।

देवा ध्वजप्रमाणानु विधिदत्तस्य तान्त्रिकम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदर्थं ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।

अखण्डं कृमिजं चापि ध्वजं केशविर्वर्जितम् ।
नवं समञ्च स्रग्धं च प्रासादादहस्त्रवर्द्धितम् ॥
समं स्रग्धं नृदं शुभं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चक्रं चैमलेखाद्यद्वयम् ॥
प्रासादाहोलमानानु चित्तिं विस्तारतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्तव्या दर्शयेद्भुक्त देवताः ॥
सर्वा वाहनलक्षणेन भाङ्गिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता चण्डादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देवाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्यवाग्विभवविस्तारैः ।
कनका ब्राह्मणान् भोग्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानानु वर्तिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्वकामागवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हेमं रौप्यं वा वार्त्तं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मङ्गराजानु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातसुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः हत्वा नवभ्यां पूजयेच्छिवम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्वसङ्गविर्वर्जितः ।
कनकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविद्वज्जितः ॥
देवा भक्ताः सदाचारास्त्रिकालह्वने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोत्रा ध्वजारोहणकर्माणि ॥
कन्या देवा स्त्र्यं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावदेव सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्कन्धोयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्वदेवास्तु पूजिताः ॥
होनान्त्रजपणानानु अन्नं देयम् शक्तितः ।
यथा सर्वगता देवी तद्विद्विद्यालयं भवेत् ॥
नानाभक्तास्तदधिदून्नातत्कणिकान्वितम् ।
वर्तिं वै सर्वभूतैर्भ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वस्त्रधोणा तथा जम्बा अष्टविंशत्तराणि वा ।
सिंहं स्तम्भं समारोप्य सर्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्दयादृष्टं पूर्वकल्पितम् ॥
एवम् वस्त्रसंयुतं सर्वाभरणभूषितम् ।
देवा महाध्वजं न्यस्य श्रेष्ठानामपि विन्यसेत् ॥

ध्वजम्

ब्रह्मविष्णुब्रह्मरायां सौमख्यैर्दिवीकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्वदाशोक्तं मतम् ॥
यावन्तो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावन् न भवेद्दृष्टः प्रासादो देववाङ्मनः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानामन्त्रमन्त्राद्यसाः ।
विद्वन्मि महाभागो नानावाचाश्च कुर्वते ॥
तस्माद्देवद्वारपुरपर्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाश्च ध्वजाः शुक्र ! सदा
हिताः ॥
न हि चान्यत्र ध्वजदानादुत्तमं भारते कश्चित् ।
दानमिदं च पुष्टं देवा दीपनघोष च ॥
जनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्वकामागवाप्नोति स नरः श्रवतां प्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भावादपि पापमरता नराः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो दिवं याप्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाम्भनरक्षिताम् ।
शृङ्खलकवृषभार्चनं सर्वहर्षणवारकैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! आघयो न च वैरिणः ।
नैव शृङ्खलवृषपीडा भवेच्छां स समुच्छ्रयेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्वयः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्वयः । दीर्घत्वात्
तथात्वम् ।) तालद्वयः । माद्वयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भग्न
क्रीति । प्र + हृ + ल्युट् । ध्वजस्य प्रहरणो धा ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः ।) क्षीवत्वं
जनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“अत्यन्तलवण्यक्षारविरुद्धाश्रवभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिचौरानुपमांससंवेनाङ्गाधिकर्तव्यात् ।
कल्याणीगमनाच्चापि वियोगिगमनादपि ॥
दीर्घरोमीं चिरोत्सृष्टां तथैव चरन्सखाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिश्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
इदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेषसंज्ञाभिघाततः ।
अधावनाच्च भेदस्य शस्त्रदम्भखलतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पन्नशूकानाञ्च निवेदयान् ।
रेतसञ्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ॥”
इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—

“शुक्रे चिरात् प्रसिध्यते शुक्रं शोभितमेव वा ।
तोदोऽर्थं दृष्टव्योर्मेढ्रं धूपायतीव च ॥”
इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।

“तैस्तैर्मावैरुद्धैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यथो नृणां क्षेयं सदाः प्रजायते ॥
मल्लैरश्वोत्थलजयशेरतिमात्रोपसंवितैः ।
सौम्यधातुध्यादृष्टः क्षेयं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्याघातश्रीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

ध्वजोत्था

असाध्यं सहजं ज्ञेयं मर्मच्छेदोद्भवश्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्थो वाजिकरो
विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।

“सुवर्णाखुवत्साशुभाधेनुधन्या-
हृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम् ।
अदौ वा दरादौ पचेत् पाकमूर-
स्तदा तेजपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिचेतौ सतुस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय वृद्धोपदेशात् ।
सम्बलान्धगन्धासप्रस्थं विचूर्णं
शुभं वारि दत्त्वा शुभं वेदयुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दर्विचाजात् ।
पचेत्तद्विदुषं हृतस्यापि तुल्यं
विदार्य सप्रस्थां तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शास्त्रज्ञोत्तमैर्दत्तं सप्रस्थं
विनाय्यावतिष्ठेद्दुहृतं योगराजः ॥”

अजवान्, [न] जि, (अजोऽस्यस्तीति । अज +
मनुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो
ब्राह्मणं धातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तीर्थान्नुत्तरेत् । यथा,—

“शिरःकपालो अजवान् भिक्षार्थं कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितमुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अजवान् कृत्वा श्वश्रिरोऽजमिति मनुस्मर-
णात् अन्धच्छिरःकपालन्दृष्ट्यामसमारोपित-
अजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥” इति मिताक्षरा ॥
(अजः श्रौक्षिकविधिप्रस्ताका विद्यतेऽस्येति ।
श्रौक्षिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।

“न राज्ञः प्रतियक्ष्णीयादराज्यप्रकृतितः ।
रुणाचक्रजवतां वेष्टेनैव च जीवताम् ॥”)

अजनी, स्त्री, (अजोऽस्यस्याः । अज + इनिः ।
डोप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।

“मत्स्यज्जा वायुवशाद्दिदीर्घ-
मैखैः प्रवृद्धज्जिनीरजांसि ।
वसुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्याविजानीव नवोदकानि ॥”)

अजो, [न] पुं, (अजोऽस्यस्येति । अज + “अत
इतिनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) आक्षयः ।
पर्वतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी ।
ने, ७७ । मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रौक्षिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ११४१ ।
“प्रतियक्षे स्तुतिप्रक्रिज्जिषेऽज्ञानराधिपाः ॥”
अजविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।
२२६ । २८ ।

“कृताक्षौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ अजिनावपि ॥”
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ६३ ।

“सुरापानापनुत्थं बालवासा जटी अजौ ॥”)

अजोत्थानं, स्त्री, (अजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्-
थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति चिकित्साशेषः ॥
एतत् भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वनितः

ध्वज, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अक-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वनति नृदङ्गः ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वज, तु क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां परं-अक-सेट् ।) दन्तोपधः । भाववचा-
दीनां प्रयोगादन्वयः शब्दे अनाविज्ञादि यज
अवति प्रायेण तन्वायक्तशब्दे इति बोध्यम् ।
ध्वनयति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वज, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अक-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, ध्वनयति
ध्वनयति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः, पुं, (ध्वज ध्वाने + भावे बाहुलकात् अप् ।)
शब्दः । इति भरतद्विकल्पकोषः ॥

अजमोदी, [न] पुं, (अजेन शब्देन मोदयतीति ।
तुट् + णिनिः ।) अमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वनमिति । ध्वज + “खनिकयञ्ज-
सीति ।” उणां ४ । २३६ । इति इः ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ नृदङ्गादिशब्दः ।
यथा,—

“शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च नृदङ्गादिभवाध्वनिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(ध्वनतेऽस्मिन्निति । ध्वज + अधिकरणे इः ।)
उत्तमकायम् । यथा,—

“इदत्तममतिशयिनि यश्चो वाच्याङ्गिर्बुधेः
कथितः ॥”
इति काव्यप्रकाशः ॥

(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।

“वाच्यानिशयिनि यश्चो ध्वनिस्तु काव्यसुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि यश्चार्थे ध्वनतेऽस्मि-
न्निति युनुपत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ॥

भेदौ ध्वनेरपि द्वापुर्द्वीरतौ लक्षणाभिधान्मौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभिलषितो ध्वनिः ।
लक्षणाभिलषितत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधित-
स्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यश्चलभिलषितः ।
अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं वाच्य-
निष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नव
वाच्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधानलस्य बहुविधयतया पञ्चाभिर्द्देशः ॥”

अस्य बहुधो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थ-
परिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥)
ध्वनियङ्गः, पुं, (यङ् + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य
यङ्गो यङ्गं यस्मात् ।) ओजम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शब्दज्ञानश्च ॥

ध्वनितः, त्रि, (ध्वनते स्मेति । ध्वज + क्तः ।)
शब्दितः । शतस्वननृदङ्गादिः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । खनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८६ ।

“समीरणसमाकीर्णसुखरन्ध्राग्रनिर्गतैः ।
ध्वनितैरनुशोचन्तमिवावस्थां तथाविधाम् ॥”)

ध्वनिकाययुक्तवाक्कादिश्च ॥

ध्वज्जना

ध्वनिनाजा, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नाजं यस्याः ।)
वीणा । वेद्युः । काङ्गलः । इति मेदिनी । के,
१५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः ।) काङ्गः ।
शोकभवादिना शब्दविकृतिः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ४६ ॥

ध्वज, उ छ ड गतौ । अंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-आत्म-गतौ सक-अंशे अक-सेट् । उरि-
त्वात् क्वावेट् ।) उ, ध्वजित्वा ध्वज्वा । छ,
अध्वसत् । ड, अंसते । अंशः अधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

अक्षं, त्रि, (ध्वसते स्मेति । ध्वज् अंशे + क्तः ।)
युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ३० ।

“प्रकीर्णकेशं अक्षार्चं रभसा दृष्टदृष्टदम् ॥”)
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।

“क्षुधया पीयमानोऽपि न विषं क्षुत्तुमिच्छति ।
मिश्राक्षस्तद्वज्जानमान्द्रक्षस्तुमिच्छति ॥”)

ध्वज(ध्व)ज्, इ काङ्गे । घोररते । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा-परं-सक-अक-च सेट् ।) घोररत-
मिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्वज(ध्व)ज्जति
काकः । नमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्मिदशुबन्धो वेदे
यच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वज(ध्व)ज्जः, पुं, (ध्वज(ध्व)ज्जति उच्चेः रीतीति ।
ध्वज(ध्व)ज्जि घोररते + अच् ।) काकः । (यथा,
नृदङ्गकटिके ६ अङ्के ।

“शुष्कवृक्षस्थितो ध्वज(ध्व)ज्ज आदित्याभिसुख-
स्तथा ।

मयि चोदयते वामं चक्षुर्धोरमशंशयम् ॥”)
मनुस्यभक्तकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥
तक्षकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । धि, १६ ॥

ध्वज्जङ्गा, स्त्री, (ध्वज्जस्य जङ्गेव आक्षति-
र्यस्याः ।) काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जम्बू, स्त्री, (ध्वजः काकस्तद्वत् लम्बवर्णा
जम्बूः । यद्वा, ध्वजप्रिया जम्बूः ।) काकजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जतुङ्गी, स्त्री, (ध्वज्जस्य तुङ्गमिवाक्षतिः फले-
ऽस्यस्याः । ध्वज्जतुङ्ग + अच् । ततो डीप् ।)
काकनासाजता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जदन्ती, स्त्री, (ध्वज्जस्य दन्त इवाक्षतिरस्यस्याः ।
अच् । डीप् ।) काकतुङ्गी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ध्वज्जनखी, स्त्री, (ध्वज्जस्य नखमिवाक्षति
रस्यस्याः । अच् । डीप् ।) काकतुङ्गी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जनाखी, स्त्री, (ध्वज्जस्य नाम नाम यस्याः ।)
काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जनाशिनी, स्त्री, (ध्वज्जं नाशयतीति । नश्च +
णिनि । डीप् ।) हनुवा । इति भावप्रकाशः ॥

ध्वज्जनासा, स्त्री, (ध्वज्जस्य नासा इव फल-
मस्याः ।) काकनासाजता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आङ्गनासिका, स्त्री, (आङ्गस्य नासिका इव फल-
मस्याः ।) काकनासालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आङ्गपुटः, पुं, (आङ्गेन काकेन पुटः प्रति-
पातितः ।) कोकिलः । इति हारावली । ४४ ॥

आङ्गमाची, स्त्री, (आङ्गान् काकान् मचते
पूजयति फलदानेनेति । मच पूजयाम् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गवल्ली, स्त्री, (आङ्गवत् वल्ली लता ।) काक-
नासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गादनी, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते या सा । अद
+ क्युट् । क्यिङी ङीप् । आङ्गाणां काकानाम-
दनी ।) काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आङ्गारातिः, पुं, (आङ्गाणामरातिः शत्रुः ।)
यन्त्रकः । इति हलायुधः ॥

आङ्गी, स्त्री, (आङ्गवदाङ्गतिरस्यस्याः । अच् ।
ङीष् ।) ककोलिका । इति मेदिनी । घ, १६ ॥

आङ्गोली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

आनः, पुं, (अन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ३ । १८ ।

“शशामाक्रन्तिध्वानो न च चौमो यभायत ॥”)

ध्वानं, स्त्री, (अन + “लुब्धस्वान्तध्वानेति ।” ७ ।
२ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
अन्धकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ८ । २४ ।

“फणतपत्रायुतमूर्ध्वरत्न-

दुभिर्हृन्ध्वान्तयुगान्ततोये ॥”)

ध्वान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वान्तप्राञ्चवः, पुं, (ध्वान्तस्य प्राञ्चवः ।) श्लोका-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुर्येचन्द्रायपञ्च ॥

ध्वान्तरातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः ।) कुर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्रायमी च ॥

ध्वान्तोन्मेषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्शब्दः ॥

ध्व, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अगिट् ।) वकारोपधः । कौटिल्यमिह
कुटिलोत्तरणम् । ध्वरति लब्धं वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

न नकारः । तवर्गपञ्चमवर्गः अङ्गनविंशवर्गश्च ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति याकरणम् ॥
(यथा, शिक्षायाम् । १७ । “दन्त्या लतुलसाः
स्त्रुताः ॥”) तत्पठ्यायः । मेघः २ दीर्घो ३
सौरिः ४ । इति बीजाभिधानम् ॥ तत्स्वरूपम् ।
यथा,—

“नकारं शृणु चान्विज्ञः । कौटिल्यदुक्तताज्जितम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुलली ॥

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पान्वति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“वामतः कुलली रेखा ऊर्ध्वाधःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्याभिरुपमा सा मात्रा वाणी प्रकीर्तिता ॥”

तस्य ध्यानं यथा, वङ्गोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते श्रद्धा भाविनि ।।
दलिताङ्गनवर्णाभां ललज्जिङ्गी तुलीचनम् ॥

चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।

लज्जाभरपरीधानामीषङ्गास्यसुखीं वरा ॥

एवं ध्यात्वा नकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा,—

“नो गर्विणी लमा सौरिन्दीरणी विन्धपावनी ।

मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽङ्गनः ॥

ऊर्ध्वचामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मखम् ।

वैतथ्यस्तुतिर्लक्ष्मीरक्षिन्दीरारागमः ॥

वामनो ज्वालिनी दीर्घां निरीहः सुगतिर्विद्यत् ।

शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ॥

गिरिनायकनीलो च शिवोऽनादिर्महामतिः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“नः स्वादिः प्रो सृचादिः ।” इति ॥ काव्यादौ

अस्य प्रथमप्रयोगे पक्षं यथा, उच्चरन्नाकर-
टोकायाम् ।

“हो धः सौख्यं सुहं नः सुखभयमरणलोपशुःखं
पवर्गः ॥”)

न, य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।

“अतिवार्त्तितितितित नावमन्येत कश्चन ।

नयेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥”)

उपमा । इति मेदिनी । ने, १ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः ।

३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥

नपर्यञ्च ॥

नञ्मुक्तः, त्रि, (नश्यतीति । नञ् + “प्रचिनशो-
र्मुक्तककुम्भौ च ।” उणां २ । ६० । इति शुकन्

शुभागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुदाहरितः ॥

नंथा, [न्त] त्रि, (नञ् + लृच् । “मसृजिनशो-
र्भलि ।” ७ । १ । ६० । इति शुम् ।) नाशना-

शयः । इति नञ्धातोस्तृणि शुभागमनिष्पन्नः ॥

नः, पुं, (नमतीति । नम + अन्येभ्यपीति ङः ।)
सुगतः । बन्धः । हिरण्यः । स्तुतः । इति मेदिनी ।

ने, १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ द्वितीया-

चतुर्थोऽङ्गीवहुवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य सान्त-
रूपोऽयञ्च ॥ (यथा, सुगन्धोधे ।

“पुण्यातु वो नोऽपि हृदिर्धनं वो

ददातु नो हन्त्यशुभानि वो नः ॥”)

नःस्तुतः, त्रि, (नसा नामिकया स्तुतः ।) स्तुत-

नासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुटं, स्त्री, नासिका । इति शब्दमाला ॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । “नभ्राण्यपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।)

जन्तुविशेषः । नेडल । इति वेणी इति च
भाषा । तत्पठ्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभुः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ कृचीवदनः ५
सर्पारिः ६ जीहिताननः ७ । (यथा, महा-
भारते । १२ । १५ । २० ।

“सत्त्वेः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्मेलेऽन्धवत्तराः ।
नकुलोऽधिकानस्ति विङ्गलो नकुलमथा ।

विङ्गलमस्ति च राजन् । नानं जालन्धरा-
स्तथा ॥”)

तस्य मांसगुणाः । पिच्छिलत्वम् । वातनाशि-
त्वम् । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । इति राजनि-

र्घण्टः ॥ पाक्षुराजस्य चतुर्थपुत्रः स माद्री-
गर्भे अग्निगौकुमाराभ्यां जातः । इति महा-

भारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः ।
यथा, विदग्धसुखमञ्जने ।

“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।

पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥”

कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाट्टा, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आट्टा
प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल + ङीष् ।) कुकुटी । भांसी ।
इति मेदिनी । लें, १०० ॥ शक्तिनी । इति

धरणिः ॥ कुकुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः ।

इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भाष्या च ॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः ।
यथा, पौठमालायाम् ।

“नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥”

हकारः । यथा,—

“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुशः

प्रिये ।।

महेष्टो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥

लिङ्गं मूढो महामूढः प्राणश्च परमेस्वरि ।”

इति हकारपर्याये बीजाभिधानम् ॥

नकुलेटा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) राक्षा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ भेदनाहं इति भाषा ।

एतत्पठ्यायो यथा,—

“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेटा सज्जङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नक्त, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सिट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-

णम् । क, नक्षयति पापं गङ्गा । इति दुर्गा

दासः ॥

नक्तं, [न्] य, रजनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाशैः पटलेन रोचिषा-

र्ह्यधिविषः संवलिता विरजिरे ।

चलत्पलाशान्तरागोचरास्तरो-

स्तुषारश्चेतिरिव नक्तमंशवः ॥”)

नक्तं, स्त्री, (नक्ष + क्तः ।) रात्रिः । लक्षणया
नक्तव्रतम् । यथा,—

“उपवासात् परं भैक्षं भैक्ष्यात् परमयाचितम् ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मात्तन् वनेयेत् ॥
देवेषु भुक्तं पूज्याङ्गे मध्याङ्गे अविभक्तया ।
अपराङ्गे पिष्टभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्ववेलाभितक्रम्य नक्तं भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारी महादेवो नक्तं नैवोद्धरेन्नराम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

अतविशेषः । यथा,—
“दशम्याचैकभक्तान् शुद्धचित्तो हृदयतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्तं चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्द्रीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विज्ञानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं यद्वर्त्येन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे राक्षी तस्य निषेधनम् ॥”
इति मातुल्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।

“तथा च स्कन्दपुराणे ।
‘प्रदोषस्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात् तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥’
नियमश्च वामान्यव्रतधर्मेर्नोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ॥’
इत्यादिर्याज्ञः ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
‘हविष्यभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अमिकायमधःश्रयां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचने नक्तमिति हविष्यामादिभोजनस्य काल-
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्याभोप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।

‘नक्तं निशायां कुर्व्येत यद्वस्यो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्व्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरस्तु तत् प्रोक्तमग्निमे घटिकादये ।
निशानक्तान् विधीयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥’
मार्कण्डेयः ।

‘एकभक्तेन नक्तं तथेवायाचितेन च ।
उपवासेन दागेन नैवाहादशिकी भवेत् ॥’
अथ विष्णुपूजापारण्योरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-
न्यमवगम्यते । आनुकम्पिकेऽपि आचम्यक-
त्वात् ॥ इति कादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा,—

“कुशभक्तं यवमात्रं खच्छायादिगुणे क्षये ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥”

इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते ॥ १३॥ ७॥ ६॥)

“नक्तं कलिञ्च कालञ्च मकरः कालपूजितः ॥”
पुं, पृथोः पुन्रः । यथा, अजाङ्गे । ३६ ।

“पृथोऽपि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः
स्मृतः ॥”)

नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति ।
के + कः । यडा, नज + क्त । ततः स्तार्थे कृत् ।)

कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ग्राह्या
इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न] पुं, (नक्ते राक्षी चरतीति ।
चर + लिङिः ।) विज्ञानः । पेशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ राक्षिचरमात्रे, त्रि ॥
नक्तचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर + “चरेट् ।”
३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति
हलायुधः ॥ गुगुगुः । इति जटाधरः ॥ चौरः ।
पेशकः । (राक्षिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।

“नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो वलिमाकाशतो हरेत् ॥”)
नक्तमालः, पुं, (नक्तं राक्षी आ सन्ध्याप्रकारेण
अलति पय्याप्रोतीति । आ + अल + अच् ।)
करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदारोक्षसि लीकराद्-
मरुद्धिरानर्तितनक्तमाले ॥”)

नक्तसुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखं आदि-
भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, स्त्री, (नक्तं राक्षी भोजनरूपं यद्व्रतम् ।)
दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अमिकायमधःश्रयां नक्तभोजी यदाचरेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-
त्वमस्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्तं, स्त्री, (नक्तवत् आकृतिरस्यस्येति । अच् ।)
अयदार । आनकाट इति भाषा । नासिका ।
इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्तः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम +
अन्ध्वधोपोति ङः । नभाङ्किति नलोपो न ।)
कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।

“नक्तः स्वस्थानमासाद्य गलेनमपि कर्षति ।
स एव प्रयुतः स्थानात् शुभापि परिभूयते ॥”
मकरः । यथा, कादम्बर्याम् । “तथा सैनाचरेयं
नयेत नक्तकृतनः चक्षुर्नैकेनाकीर्णनीयां दृष्टां
जनं चैनम् ॥” ग्राहः । यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“स तीरभूमौ विहितोपकार्या-
मानाधिभिक्षामपलटनक्राम् ॥”)

नक्तराजः, पुं, (नक्ताणां कुम्भीरादीनां राजा
अस्त्वत्वात् । “राजाहःसस्त्रिभ्यश्च ।” ५ ।
४ । ६१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः ।
हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्राहः २
जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-
वली । ७७ ॥

नक्ता, स्त्री, (नक्तवदाकृतिरस्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, स्त्री, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + “अभि-

नक्षियजिबध्रिपतिभ्योऽन्नम् ॥” उक्ता । ३ । १०५ ।
इति अन्नम् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तारा ।
तत्पर्यायः । नक्षत्रम् २ भम् ३ तारा ४ तारका ५
उकुह । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ ।
इति शान्तः ॥ तारः ८ । इति व्याङ्गिः ॥
राक्षायण्यः । तासु अश्विनी १ भरणी २
कृत्तिका ३ रोहिणी ४ ज्येष्ठा ५ आर्द्रा ६
पुनर्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्वाषाढ-
गुनी ११ उत्तराषाढगुनी १२ ज्येष्ठा १३ चित्रा १४
स्वाति १५ विशाखा १६ अतुराधा १७ ज्येष्ठा १८
मूला १९ पूर्वाषाढा २० उत्तराषाढा २१
अवगा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्वा-
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७
इत्यमरः ज्योतिषश्च ॥ एता अभिजिता सह
अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आसां
क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ इन्द्र-३
कमलज-४ शशि-५ मूलभट्ट-६ अदिति-७ जीव-८
क्षिति-९ पितरः-१० । योम-११ याम-१२
दिनज-१३ त्वष्ट-१४ पवन-१५ शक्राधि-१६
मित्राक्ष-१७ ॥ शक्रो १८ निर्वृति १९ स्तोत्रम् २०
विश्वविरिञ्चो २१ हरि-२२ ज्येष्ठ-२३ ज्येष्ठ-२४
अजपदो २५ शिवशिवः २६ पूषा २७ चैतीश्वरा
भागान् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।

“उच्यः पूर्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । १० ।
२ । ध्रुवगणक्षीयुत्तराणि स्वभू-१२ । २१ । २६ ।
४ । ज्वातादित्यहरिचयं चरगणः १५ । ७ । १२ ।
२३ । २४ । पुष्यान्विहस्ता ८ । १ । १३ । जघुः ।
चित्रासिन्धुगान्धमभू १४ । १७ । ५ । २७ ।
मृदुगणक्षीयुत्तराणि स्वभू-१५ । १८ । १९ । २० ।
मिथोऽग्निः सविश्राखभः । ३ । १६ । शुभमलाः
सर्वे स्वस्त्ये गणाः ॥” * ॥

अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
“अश्लेष-६ वृश्चि-३ यम-२ मित्र-१० विशाख-१६
युक्तम्
पूर्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा २४ च
नवाप्युक्तम् ।

एताव्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषितानि ॥” * ॥
स्वनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं
यथा,—

“जन्म सम्पदपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रश्च जन्मभास्व पुनः पुनः ॥
सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
विवादभाहभेष्ययात्राक्षीराणि वर्जयेत् ॥
यात्रायां पथि बन्धनं कृति विधौ सर्वार्थनाशो
भवेत्
भेष्ये मरणं तथा सुनियतं दाक्षो गृह्णारम्भणो
क्षीरे रोगसमागमो बहुविधः आह्वेऽर्थनाश-
स्तथा
वादे बुद्धिविनाशनम्स्वरिभयं प्राप्नोत्यसौ
जन्मम् ॥

नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

नक्षत्र

“जन्माधाने निधनमे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि याचिः ससुतपन्नः शेषाय मरणाय वा ॥
क्षतिकासु यदा याधिनृणां प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीडा चिरात् रोहिणीसु च ॥
नक्षत्रैर्वि पञ्चरात्रमार्गाणां सुच्यतेऽनुभिः ॥
पुनर्वसु तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्वि मासमेकं मघासु च ॥
ह्रीं मासौ पूर्वफल्गुन्यासुत्तरासु चिपचकम् ।
हस्तसु सप्तमे मोक्षचिन्तायामर्हमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वाती विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्हमासकम् ॥
ज्येष्ठे न जायते मोक्षः पूर्वाषाढि चिपचकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या अवश्ये ह्रीं च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्हमासं वारुण्याश्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु चिपचकम् ॥
रेवत्या दिनविंशत्या चाक्षोरात्रं तथाश्विनी ।
प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्या नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रयाधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्तव्यं नक्षत्रप्रयोजनता ॥”

नक्षत्रचतुर्भागावबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्ष-
राणि यथा । अ इ उ ए ऋ । ओ व वि वु ः ।
वे वो क कि ५। कु ख छ ६। के को ह हि ७।
हु हे हो ङ ८। ङि ङु ङे ङो ९। म मि
सु मे १०। सो ष टि टु ११। टे टो प पि १२।
पु ष ण ठ १३। पे पो र रि १४। रु रे रो
त १५। ति तु ते तो १६। न नि णु ने १७।
नो य धि यु १८। ये यो भ भि १९। भु भ ष
८२०। मे भो ज जि २१। जु जे जो ख १०
अभिजित् । खि खु खे खो २२। ग गि गु
गे २३। गो ग्र शि शु २४। शे शो द दि २५।
दु ध भ ञ २६। दे हो च चि २७। चु चे
चो ल १। लि लु ले लो २। ऋ ऌ युक्त-
आकारयुक्तेन ज्ञेयः । इत्येन दीर्घां ज्ञेयः ।
तालव्यशकारेण दन्तव्यकारो ज्ञेयः ॥” इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्ति-
स्तस्या विस्तारो यच्च ।) धवलधावनालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रं, स्त्री, (नक्षत्राणां चक्रं यच्च ।) मन्त्र-
यह्नोक्तवट्चक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च
दृष्टव्यीकमे ।

“उत्तराहस्तिगायानु रेखां कुर्यात्सुहृदीम् ।
दृष्ट रेखाः पश्चिमाग्राः कर्षथा वीरवन्दिते ! ॥
अक्षरादिचकारानाम् द्विचन्द्रवद्विदकाम् ।
भूमिभूनेत्रचक्राच्च अक्षिवाकं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रचक्रयुग्माश्चिन्नेत्राभिचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वद्विभूमिभूनेत्रचक्राच्च युग्मेन्द्रेत्रचक्रकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥”
निघण्टे ।

“पूर्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
रमानि मातुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥

नक्षत्र

ज्येष्ठा शतभिषाज्ज्याधनिष्ठाश्चैवक्षतिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्फुटारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा ज्येष्ठारिः श्रवणा देवतारकाः ॥”
तथा ।

“स्वातातौ परमा प्रीतिर्मेध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोभाशुभयोर्द्राशो वैरं दानवदेवयोः ॥”
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।

“प्रणवस्त्राक्षरी माया बीमयापी वक्षरः ।
प्रासादो नक्षुरूपी च सप्त साधारणाः स्फुटाः ॥”
शारदायाम् ।

“जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रं च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
जन्मविपक्षतमानि वर्णनीयानि नक्षत्राणि ।
तथा च राक्षसभट्टः ।

“रसाद्यनवभद्राणि युगयुग्मगतास्तपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥” खगोलसाध-
नक्षत्रं गन्तव्यम् । तदज्ञाने खनामाद्यक्षर-
सम्बन्धनक्षत्राङ्गनीयम् । तथा च ।

“प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-
रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । ६० ।

“नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहयः ॥”
“नक्षत्रेक्षारकोः साहं चन्द्रख्यादयो यथाः ।
वायुकाशमयेर्वहेर्निबद्धा भुवसंश्रितेः ॥
स ज्योतिषां चक्रं आमयंस्तारामयस्य शिशु-
मारस्य पुच्छदेशे भुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये
ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्तकः स्थितो विष्णु-
रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णनं विष्णुहृदय-
मिति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः ।
भुवः । रेवत्या स्त्री । इति मेदिनी । ने, ६३ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उदुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति
युत्पत्तया । (नक्षत्र + पा + कः ।)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रत-
विशेषः । यथा,—

“अयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलार्धं चरणी विष्णोर्णङ्गे हे रोहिणी स्थिता ।
हे जाशुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढि हे तथा चोक्तं गुह्यस्थं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः क्षतिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्रोक्तपदद्वयं पार्श्वे कुक्षिण्या रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था अनुराधा अविष्टा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा मुनयोर्हस्तः करद्वयसदाकृतम् ।
पुनर्वसुरथाङ्गुली गङ्गाः सर्वे तथोच्यते ॥
योग्यास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थिताः ।
सुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्हस्ताः प्रकीर्तिताः ॥
ह्रस्व हे वारुण्योक्तो नासा मैत्रसुहाकृतम् ।
प्राजापत्यश्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरिः ।

नक्षत्र

विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यथेष्टितान् ।
चैत्रे मास्यसिताह्न्या यदा नक्षगतः शशी ॥
भगवन्तं सह जप्त्वा पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चान्तिनीयोगे पूजयेद्य भक्तितः ।
रोहिदे च हविष्यामं पूर्ववद्विजभोजनम् ॥
आषाढाभ्यां तथा ज्येष्ठां द्वावूक्तं पूजयेद्भुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र रोहिदे च प्रकीर्तितम् ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विष्वक्षयः ।
रोहिदे च पयो गव्यं देयं द्विजभोजनम् ॥
क्षतिकासु कटिः पूष्या सोपहारेर्जितेन्द्रियैः ।
देयं रोहिदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुह्यं सशालिकं दद्याद्रोहिदे देवप्रीतिदम् ॥
हे कुक्षी रेवतीयोगे रोहिदे सुहृमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्यास्तत्र रोहिदे ॥
अविष्टायां तथा पृष्ठं शालिभक्त्यै रोहिदे ।
पुष्ये सुखं पूजयेत् रोहिदे व्रतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दद्यान् रोहिदे तिलशक्तुनी ।
सुजयुग्मं विशाखासु रोहिदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूष्यौ यावकं रोहिदे स्मृतम् ।
पुनर्वसावङ्गुलीश्च पटोर्न तत्र रोहिदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
ह्रस्व शतभिषायां वै पूजयेत् प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यमं रोहिदश्च मधुविधः ।
मघासु नासिका पूष्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
ज्योत्तमाङ्गे नयने ज्येष्ठासिञ्च रोहिदे ।
चित्रायोगे ललाटश्च रोहिदे चारु भोजनम् ॥
भरणीसु शिरः पूष्यं चारु भक्त्यै रोहिदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुद्राः ॥
विषाख भोजयेद्भक्त्या रोहिदे च गुह्यार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेज्जितेषु संपूष्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोच्चार वाससम् ।
छत्रोपानदयुगश्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
व्रतपात्रश्च गां दोग्ध्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्रज्ञाय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषार्थं हि व्रतानां व्रतसुतमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् । नक्षत्राङ्गो जनार्दनः ।
पूजितो रूपधारी यैस्तैः प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्तत्त्वोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
ब्रह्मण्यं पुरुषामिह तीर्थयात्राम् ॥”
इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंस्थिका माला ।) सप्त-
विंशतिमौक्तिककृतक्षारः । इत्यमरः । २। ६। १०६ ।
“सप्तविंशतिरूपाटो रूपके रूपरूपकैः ।
शब्दे नक्षत्रमाला स्यान्मृतावलिरीवोच्चला ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला समूहः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १०५ । १३ ।
 “यावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भूयन्ती च
 भासा
 तावन्नक्षत्रभूतो विचरति सह तैर्नक्षत्रो २७-
 २८ प्रोक्तम् ॥ ”)
 नक्षत्रेशः, पुं, (नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
 “नक्षत्रेशस्य तेषां गिरिगुरोर्गां रत्निं
 धारयन्
 गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजलुमा-
 वल्लभः ॥ ”)
 कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
 नख, सर्पेशः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सकं-सिद्धः ।) प्रवृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥
 नखं, स्त्री, पुं, (नखते इव प्ररीरे । नख वन्धे +
 “नखेर्लोपः । ” उणां ५ । २३ । इति खः
 हलोपः ।) अङ्गुलीकण्टकः । नख इति
 हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः, गर्भस्य-
 बालकस्य वसुमासे भवति । इति सुखबोधः ॥
 नत्पण्यायः । पुनर्भवः २ करकण्डः ३ नखरः ४
 इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाकुशः ५ करजः
 ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्भवः ९ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ करामजः १० करकण्टकः
 ११ सराकुशः १२ रतिरथः १३ करचन्द्रः १४
 कराकुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा,—
 “नखाघातः प्रहातयो यथास्थानानि कर्मसु ।
 पार्श्वयोः स्नयौ चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
 कनस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
 ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
 तथा सन्निधौ रीरेषु नखं दद्यात् प्रभैः प्रभैः ॥ ”
 इति कामशास्त्रम् ॥
 “न नखैर्विलिखेद्भूमिं गात्रं सहशयेन हि ।
 न स्वाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥ ”
 इति कूर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 नखं, स्त्री, स्त्री, (नखमिव आलतिरस्यस्येति ।
 अच् ।) नखीनः भगवन्मन्त्रम् । नखी इति
 ख्यातः । तत्पण्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः
 ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
 करजाश्वः ६ अश्वखुरः ७ नखः ८ आग्रनखः
 ९ नखी १० ।
 “दिधा शङ्खनखाश्वोऽन्यः शुक्लाश्वो वदरीच्छदः ॥ ”
 इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥
 करकण्डः ११ सिन्धु १२ शङ्खः १३ चक्रः १४
 कोशी १५ करजः १६ खुरः १७ नागखुरः १८
 पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रूपाः २१ पण्य-
 विलासिनी २२ सन्निधालः २३ पाणिजः २४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आग्रायुधम् २५ चक्रकार-
 कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-
 द्रव्यम् ।
 “नखं आग्रनखं आग्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हृद्विलासिनी ॥
 नखद्वयं गृह्येद्भवातासन्वरकुलकृतम् ।
 लघुत्वं शुक्लं वर्णं स्वादुत्वमपि यत् ॥
 अलघुत्वं सुखदौर्गन्ध्यं कृतपाकरसयोः कटुः ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 स्वल्पनखस्य पर्यायः । नखी १ हनुः २ हृद्वि-
 लासिनी ३ । तयोर्गुणाः । गृह्येद्भवातास-
 न्वरकुलकृतम् । लघुत्वम् । उक्तम् । शुक्ल-
 त्वम् । वर्णत्वम् । स्वादुत्वम् । गन्धविशेषा-
 लघुत्वम् । सुखदौर्गन्धनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥ कटुभूतविनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रत्नोन्नतम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ * ॥
 “शैलकृतं आग्रनखं हनुर्हृद्विलासिनी ।
 शुभिराञ्जनकेशी च कपोताङ्गिर्नली खुरः ॥
 स्वल्पपत्रस्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।
 महाश्वसौ शङ्खनखः शङ्खाश्वो गन्धसारगः ॥ ”
 इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
 नखः, पुं, (नखतेनेनेति । नख + खः । हस्य
 लोपः ।) खलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥
 (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)
 नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति हिनसीति । कुट्ट +
 अच् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पावते फलसादृश्येन
 अङ्गुलीकरोतीति । निष् + पू + अच् । यद्वा, नख-
 वत् निष्पावः शिखी यस्य ।) निष्पावीभेदः ।
 तत्पण्यायः । अङ्गुलिफला २ वृत्तनिष्पाविका ३
 व्याख्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६
 नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीप
 नत्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः । डीष् ।)
 वृक्षिकाण्डपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपुष्पो, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । डीष् ।)
 पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखसुचं, स्त्री, (नखं सुचतीति । सुच + “क-
 प्रकरणी मूलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् । ” ३ ।
 २ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कः ।) धनुः ।
 इति संक्षिप्तसारआकरणम् ॥ नखस्य मोचके, चि ॥
 नखरः, पुं, स्त्री, (नखं रातीति । रा + कः ।)
 नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “किं पुनरङ्गुलित्वं सम्पत्ति नखरन्तैस्तस्याः ॥ ”
 अन्धविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २६ । ७० ।
 “सकम्पनर्त्तनखरा सुधनानि परश्वधाः ॥ ”
 तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
 “पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चस्मीसिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा नखरपासयोधिनः ॥ ”)
 नखरञ्जनी, स्त्री, (रञ्जयतेनेति । रञ्ज + क्युट् ।
 डीष् ।) नखस्य रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्र-
 विशेषः । नख इति भाषा । यथा,—
 “अनन्तचरणोपास्तचारिणी मलहारिणी ।

पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गैव नखरञ्जनी ॥ ”
 इति वृषोक्तः ॥
 नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य ।)
 सिंहः । आग्रः । कुकुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखराश्वः, पुं, (नखरं आश्रयते शङ्खते इति ।
 आ + ऋ + कः ।) करवीरवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 नखरी, स्त्री, (नखरः आलति सादृश्येनास्यस्या
 इति । अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) नखी । इति
 शब्दमाला ॥ नुदगखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥
 नखरुचः, पुं, (नख सर्पेश + अच् । नखो रुचः ।
 इति नित्यकर्मधारयः ।) नीलवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विवरणं
 ज्ञानम् ॥)
 नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) नुदगशङ्खः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गं, स्त्री, (नखमिव अङ्गं यस्य ।) आग्रनखी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गं, स्त्री, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
 नखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥
 नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) आग्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥
 नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्यायप्रौ +
 इन् ।) नुदगशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नखस्य
 आलिः ।) नखश्रेणी च ॥
 नखालुः, पुं, (नखतीति । नख सर्पेश + आलुच् ।)
 नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखाशी, [न] पुं, (नखमन्नातीति । अग्र
 भोजने + शिनिः ।) पेषकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, चि ॥
 नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् डीष् ।) नख
 नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।
 “करजाश्वश्चाश्वखुरो नखो आग्रनखो नखी ॥ ”)
 नखी, [न] पुं, (नखमस्यस्येति । नख + इनिः ।)
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणक्षम-
 नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।
 “नखिनाश्च नदीनाश्च शङ्खिणां शङ्खपाणिनाम् ।
 विन्धासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ”
 नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + डः । यद्वा,
 दृष्टते इति । दृष्ट + “दृष्टेर्लोपो दृश् नः । ”
 उणां ५ । ६१ । इति गः । धातोरन्तलोपः । इत्य-
 च नः ।) प्रज्यतः । (यथा, कुमारम् । ७ । ७२ ।
 “नवे दुकूले च नगोपनीतं
 प्रत्ययहीनं सर्वममन्त्रप्रवृत्तम् ॥ ”)
 वृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ४३ । ६ ।
 “तं दग्धा स नगं नागः कश्यपं पुनरब्रवीत् ।
 कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयैनं वनस्थितिम् ॥ ”
 स्यावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६ ।
 “सुखा नगा यतश्चोक्ता सुखसर्गस्तत्त्वयम् । ”
 “नगाः स्यावराः । ” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

नगरं

नगरः, पुं, (नगे पर्वते जायते इति । जग + ङः ।) इक्षी । इत्यमरटीकाचारमुन्दरी ॥
पर्वतजातवस्तुमात्रे, जि ॥
नगरी, स्त्री, (नगे जायते या । जग + ङः । टाप् ।)
क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नगरी, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लता-
विशेषः । नयापट्की इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटवन्दी ४ ज्योति-
मती ५ पूतितेजा ६ इक्षुदी ७ । इति रत्नमाला ॥
नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी ।
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां
पतिः ।) चक्रः ॥
नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्ष्व ॥
नगभूः, पुं, (नगे भूतपत्तिर्यस्य ।) क्षुद्रपाषाण-
भेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतजाते, जि ॥
नगरं, स्त्री, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र ।
(“नगपांसुपाण्ड्यश्च ।” ५ । २ । १०७ । इत्यस्य
वाचिकोक्ता रः ।) बहुलोकवासस्थानम् ।
ग्रहर इति भाषा । तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३
पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८
पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानी-
यम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कट-
कम् १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र
पुरादित्रयं पुरं । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानी-
यादिद्वयं स्थानीये । इति मन्वन्ते । यत्राष्टशत-
ग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम् ।
यत्र राजा सत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्त-
नम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं
स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः ।
बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधान-
भूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥
अथ नगरनिर्माणकालः ।
“स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदे ।
सुहे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥” * ॥
तस्य लक्षणं भविष्योत्तरं ।
“दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।
तत्रासं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
दीर्घं पादैकप्रसरचतुरस्रं समोचितम् ।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यसं वर्तुलं बलयाकृति ॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः ॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्तुलं बहुरोगघ्नम् ।
राजः स्वहस्तेर्दशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
राजहस्तेष्व दशभी राजदण्ड उदाहृतः ।
राजदण्डेष्व दशभी राजच्छत्रमुदाहृतम् ॥
राजच्छत्रेष्व दशभी राजकाष्ठ उदाहृतः ।
राजकाष्ठेष्व दशभी राजपूरुष उच्यते ॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः ।

नगर

राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
समेव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयनाभोगसम्पत्तिमर्जकीर्तिस्तुखार्थिनाम् ।
राजक्षेत्रेण वृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
लक्ष्मीर्जयः तमा सौख्यं पञ्चलं भङ्ग एकता ।
सन्दर्भितं नाशश्च मङ्गलञ्च वनं क्षयः ।
सास्त्राण्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश कीर्तिताः ॥
यथार्थश्चा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
अपि च ।
“वृषावासः पुरी प्रोक्ता विश्वाम्पूरमपीष्यते ।
एकतां यत्र तु ग्रामो नगरश्चैकतः स्थातम् ॥
मिश्रणं खर्चं नाम गदीगिरिसमाश्रयम् ।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ।
प्रत्यक्रियादिनिपुणोच्चातुर्वर्ग्यजनैर्युतम् ॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ।
सन्वेदैयतसम्बन्धं नगरमभिधीयते ॥”
इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिभूतभृगु-
वचनम् ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“नगरं सर्वतोभद्रं कर्तव्यं रोधकं हि वा ।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं कुमारीपुरमेव वा ॥
चतुर्गुणचतुर्गुणं सर्वकामसुखावहम् ।
क्षिप्रकर्म विनासश्च दुःस्थितं क्षणदुर्लभम् ॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविद्वन् विभेदितम् ।
अग्रतः सन्तप्रासादं क्षिप्रवायं विदुर्वधाः ॥
द्विसुखं कर्णहीनानां क्षणमध्यं क्षणं विदुः ।
दुःस्थितं निम्नयाम्यनु नैकतं धनदुर्लभम् ॥
सौख्यं सर्वसुखाद्वापूरितं वारुणं वशम् ।
यान्ममायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
ईशवासवसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम् ।
मध्यचतुष्पथोपेतं न च तं पीडयेत् कश्चित् ॥
ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र तदा स्थितः ।
चतुर्विंशतिनावास्तु हस्तान्यष्टशतं परम् ॥
अथ मध्यं प्रशंसन्ति हस्तोत्तलविवर्जितम् ।
अथ किष्कुशतान्महौ प्राहुर्मूर्ख्यं निवेशनम् ॥
नगरार्द्धं विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः ।
नगरादयोजनं खेटं खेटादयामोऽर्द्धयोजनः ॥
द्विक्रीडं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ।
त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु तैः क्षतः ॥
विंशद्वर्ग्यममार्गः भीमामार्गो दशैव तु ।
धनं वि दश विस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः क्षतः ॥
वृषाजिरथनागानामसम्बाधः सुसंहरः ।
धनं चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु निर्मिताः ॥
त्रिकराशोपरण्यास्तु द्विकराप्यपरण्याका ।
जङ्घापथश्चतुष्पादश्चपादस्य यष्टाक्षरम् ॥
वृत्तीपादश्चर्षपादः प्राक्शपादकः स्तुतः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
नगरकीर्तनं, पुं, (नगरे कीर्तनं नगरपरिभ्रमणेन
हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणा-
हरिसङ्कीर्तनम् । यथा,—

नगः

“नाचारो नाधिकारो च न स्यान्नियमस्तथा ।
ग्रामे वा नगरे बाधुर्जने वा कीर्तयेद्धरिम् ॥”
इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥
नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + अण् ।)
इक्षी । इति संक्षिप्तसारवाकरणम् ॥
नगरी, स्त्री स्त्री, (नगर + डीप् ।) नगरम् ।
इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । ५ । ६ ।
“प्रीत्या ददौ स कर्णाय माजिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेन नरशार्ङ्गं स राजासीत् सपत्नजित् ॥”)
नगरीवकः, पुं, (नगर्या वक इव ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नगरीत्या, स्त्री, (नगरादुत्पत्तीति । उत् + ण्या
+ कः । टाप् ।) नगरस्तुता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फल-
पाकान्तवृक्षः ।) कदली । इति शब्दचक्रिका ॥
नगाटनः, पुं, (नगे वृत्ते अटति भ्रमतीति । अट +
लुः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्वत-
चारिणि, जि ॥)
नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्वतानामधिपः ।)
हिमालयपर्वतः । इति जटाधरः ॥
नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्वतः आश्रय उत्पत्ति-
स्थानं यस्य ।) इक्ष्वाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नगवासिनि, जि ॥
नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक
आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ ।
५ । ६३ ॥ सरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से,
५६ ॥ काकः । इति शब्दचक्रिका ॥ नगर-
वासिनि, जि ॥
नगः, जि (नजते स्मेति । ओ नज द्विच + अक-
र्त्तकत्वान् कर्त्तरि क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । २ ।
४५ । इति निघातस्य नः ।) विवस्त्रः । नैटो
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अवासाः २ दिग्भरः
३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ तथा च भृगुः ।
“विकसोऽनुत्तरीयश्च नमश्चावस्त्र एव वा ।
श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नयश्चिन्तयेदपि ॥
विकसः परिधानासंयुतकच्छः । तथा च योगि-
याश्च वस्त्राः ।
“परिधानाद्विकसता निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥”
स्मृतिः ।
“वामे पृष्ठे तथा नाभौ कजत्रयमुदाहृतम् ।
रभिः कनैः परीधसे यो विप्रः स शुचिः स्तुतः ॥”
बौधायनः ।
“नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जाहुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छत्रमुभयोस्तयोः ॥”
आचारचन्द्रिकायाम् ।
“द्विकच्छः कच्छशेषश्च सुक्तकच्छन्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नयः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इत्याह्निकनक्षत्रम् ॥
“न नयां स्थियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ।
न च मूर्ध्नि पुरीषं वा न वै संसृष्टमेयुनम् ॥

नम्राटः

नटः

नटी

नोष्कः संविशेन्नित्यं न नमः स्नानमाचरेत् ।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः सृष्टेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
परिभाषिकनम्रा यथा,—

“यथा कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नम्राः कीर्तिताः सन्निवेशामन्नं विगर्हितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

“ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं जयी वर्णादतिर्हिज ।

एतासुज्जति यो मोहात् स नमः पातको

स्तुतः ॥

यसु संख्यया गार्हपत्या वानप्रस्थो न जायते ।

परिवाङ्मयि मैत्रेय ! स नमः पापक्षरः ॥”

इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥

नमः, पुं, (नज + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्द्यः ।

(यथा, नैषधे । १६ । २१ ।

“इतिरतिपतिरतिशयोक्तौ धुरं विभ्रमस्तरी
प्रियवचसि यन्मन्त्राचार्या वदामतमां ततः ॥”)

अप्ययकः । इति विश्वमेदिनी । शेषस्य पर्यायः ।

नम्राटकः २ निर्यन्त्रकः ३ भदन्तः ४ दिगम्बरकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥

नमकः, पुं, (नज एव । स्वार्थे कन् ।) नमः । नजते

लज्जते इति नमकः । ओ नज हो द्वियि इत्य-
क्तात् क्तः सुत्वाद्योद्दिष्टि नः मनीषादित्यान्

जस्य गः स्वार्थे कः । इति आकरणम् ॥

नमजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या

नामजित्या जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० ।

४८ । २३ ।

“नमजिन्नाम कौशल्या आसीद्भ्राजानिधाम्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नामजिती तुष । ॥”

नमहु, [ऊ] स्त्री, (नमं कृत्यति संहतं अनेनेति । क्ते
+ करणे क्तिप् ।) नमहुः । इति भरतधृतामर-

माला ॥ (बाहुलकात्कृपयवे कृते पुंलिङ्गेऽपि

दृश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १४ ।

“आतिथ्यरूपं मासं महावीरस्य नमहुः ॥”

“सर्जत्वक्चिफलाशुखीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्ली-

शजपिप्लीवंशावकाहहृक्काचिन्नकीवाराग्य

न्यगन्धाध्यायकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयवि-

क्लृप्यवर्गीह्वय ग्रीकृता नमहुः ॥” इति ।

१६ । १ । मन्त्रटीकायां वेददीपः ॥)

नमहुः, पुं, (नमं कृत्यति संहतं येनेति । क्ते +

क्तिप् ।) नानात्रयकृतसुराबीजम् । वाखर इति

ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । क्लृप्तम् =

इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ क्लृप्तम् ३ नमहु ४

इति तट्टीका ॥

नम्रा, स्त्री, (नम + टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्-

पर्यायः । कीटवी २ कीटवी ३ नमिका ४ नम-

योपित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अशुद्धिः

कुशा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।

“ऋतुमत्यान्तु निष्ठन्त्यां स्त्रीणां दानम् दीयते ।
तस्माद्वाहयेत् नम्रां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥”)

नम्राटः, पुं, (नमः सन् व्यटनीति । व्यट् + अच् ।)

दिगम्बरः । इति हलायुधः ॥

नम्राटकः, पुं, (नम्राट एव । स्वार्थे कन् ।) दिग-

म्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥

नमिका, स्त्री, (नमैव । स्वार्थे कन् । टापि अत

इत्यम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्यायः । कीटवी २

कीटवी ३ कीटवी ४ । अप्राप्तरजस्वा । तत्-

पर्यायः । गौरी २ अनागतार्तवा ३ । इत्यमर-

स्तट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अजातकुशा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ ।

२१३ ।

“अथज्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नमिका ॥”)

नङ्गः, पुं, (नं नर्तनं गच्छतीति । गम + ङः ।

बाहुलकात् तम् ।) नारः । इति जटाधरः ॥

नां इति भाषा ॥

नज, ओ ई ङ द्वियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-आत्मं-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठाया

मनिट् ।) ओ ई, नमः । ङ, नजते । द्वियि

लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नज्, य, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य

स्थाने स्वरे परेऽन् यङ्गने परे अकारो विकल्पेन

भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः

नच्युतः । अस्त्यार्थाः षट् । साट्प्रथम् १ यथा

अत्राक्षयः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥

अन्यत्वम् ३ यथा अवष्टः षट् ॥ अत्यत्वम् ४

यथा अनुरो कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा

अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति तुम्ह-

बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।

“नमभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।

ईषदर्थे च साट्प्रथमे तद्विरुद्धतदन्वयोः ॥”

नकारश्च ॥

नट, कृत्वे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

परं-कृत्वे अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति ।

इति दुर्गादासः ॥

नट, क अंशे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अंशोऽधःपतनम् ।

स्यन्दनार्थोऽयमिति रामः । क, नाटयति ।

इति दुर्गादासः ॥

नट, म कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-

अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नमतीति । नम + “जनिदाद्युप्पिति ।”

उर्णा ४ । १०४ । इति ङटः ।) श्लोणाक-

ट्टकः । (नटति कृत्यतीति । नट् + अच् । यद्वा,

नमतीति । नम + ङटः ।) नर्तकः । नेटुया इति

भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।

“तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले

नाथो यथा विहरते खलते नटो वै ॥”)

तत्पर्यायः । शैलाली २ शैलूषः ३ जाया-

जीवः ४ लक्ष्मी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ ।

१० । १२ ॥ सर्ववेशी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्री-

पुत्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११ ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २४२ ॥ अशोकट्टकः ।

इति मेदिनी । टे, २० ॥ किष्कुपर्णा । इति

जटाधरः ॥ नल इति भाषा ॥ (मदनफलम् ।

तत्पर्यायो यथा,—

“मदनफलम् । पिच्छी नटः पिच्छीतकस्तथा ।

करहाटो मरुवकः श्लोको विषपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अशोकः । अस्य पर्यायो यथा,—

“अशोको जेमपुष्पश्च वज्रकुलान्प्रपन्नवः ।

कङ्कलिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ ।

“श्रीचिन्तां श्रीशिकाम्नातो नटो वरुड एव च ।”

ब्राह्मार्थां चत्त्रियाज्जातः । (यथा, मनुः । १० । २० ।

“भालो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्मन्निष्पन्नः ।

नटश्च करणश्चैव खसो द्विविड एव च ॥”)

हनुमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अस्या

जातिः संपूर्णा । यद्वा वड्जस्वरः । श्रीधरत्तो

दिवसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्याः

स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नययौवना चालकृता

अम्बाकृता पुरुषवत् परिचितवसना निष्क्रोश-

करवालां धृत्वा शृङ्गनाक्रममाणा । इति सङ्गीत-

शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ॥

नटनं, स्त्री, (नट + भावे ल्युट् ।) कृत्यम् । इत्य

मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३७ ।

“किं गाढीवस्मरुगुरुचनान्तालनक्रूरपाणि-

र्नासील्लोलानटनविलसन्नेखली सयसाक्षी ॥”)

नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।)

रागविशेषः । हनुमन्मते मेघरागस्य तृतीय-

पुत्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्रः ।

सोमेश्वरमते कलिनायमते च यङ्गरागाणां

शेषरागः । तस्य भार्याः षट् । यथा,

चोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्वो ३ गान्धारी ४

वराभा ५ सिन्धुमङ्गारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य

रागिण्यो यथा । कामदा १ कल्याणी २ आभीरी

३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहमोरी ६ । रागि

णीभिः सङ्घास्य हिमती गानसमयः । इति

सङ्गीतशास्त्रम् ॥

नटभूषणं, स्त्री, (नटानां भूषणं मङ्गलं यस्मात् ।)

हरितालम् । इति रत्नमाला ॥

नटमखनं, स्त्री, (नटानां मखनं यस्मात् ।) हरि-

तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥

नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा,

“वर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कप् ।)

गोदन्ताख्यहरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(स्वार्थे कन्) नटश्च ॥

नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त +

लुल् + टापि अत इत्यम् । नटस्य नटकार्यस्य

अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३ ॥

नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट् + अच् ।

डोष् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।

१२६ ॥ (नटति कृत्यतीति । नट् + अच् । डोष् ।)

वैश्या । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपत्नी च ॥

(यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

नतं

“ननुभैरवाणि गन्धर्वा गन्धर्व ननुतुर्जगुः ।
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकास्तर्गता ।
यथा, तन्मसारे ।

“नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ग्राह्यी भूषकया च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

नटेश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । वृत्तप्रियत्वात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । १०।११२ ॥
नट, क अंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, नाटयति । अंशोऽधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नलतीति । नल + अच् । लस्य कृत्वम् ।)
नलकण्टम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा,
वेदे । ६ । १३८ । ५ ।

“यथा नटं कश्चिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यस्मना ॥”
जातिभेदः । इति पुंनपुंसकसंज्ञटीकायां मधु-
अथर्वश्रेष्ठः ॥

नटकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नट + “नडा-
दौर्गा कुक् च ।” ४ । २ । ६१ । इति कः
कुगागमश्च ।) नलसम्बद्धदेशः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २० ॥

नटप्रायः, त्रि, (नटः प्रायेण यत्र ।) नलबहुल-
देशः । तत्पर्यायः । नटकीयः २ नडान् ३
नडुलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नटमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य कृत्वम् ।)
चिलिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात्
ङलयोरेकम् ॥

नटसंहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः सम्बद्धः ।)
नटसम्बद्धः । तत्पर्यायः । नद्या २ । इत्य-
मरः । २ । ५ । १६८ ॥ नटसञ्चयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

नटहः, त्रि, (नटं अपरिस्कृतस्थानं हन्तीति ।
हन + डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

नद्या, स्त्री, (नडानां सम्बद्धः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) नटसम्बद्धः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नडुलः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नट + “नट-
प्रादात् ङलच् ।” ४ । २ । ८८ । इति ङलच् ।)
नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा,
रघुः । १८ । ५ ।

“यो नडुलानीष गजः परेषां
बलान्यष्टदासलिनाभवक्त्रः ॥”

नडान्, [त] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नट + “कुसुद-
नडवेतसेभ्यो ङमतुप् ।” ४ । २ । ८७ । इति
ङमतुप् । ङित्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नल-
बहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

नडाभूः, स्त्री, कुट्टिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नतं, स्त्री, (नम + क्तः ।) तगरपादी । तगर-
मूलम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (पर्यायो-
प्यस्य यथा,—

८१८

नदतुः

“कालाशुशारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

नतः, पुं, (नमति स्मिति । नम + क्तः ।) जल-
नाडिकाविशेषः । तद्वयथा,—
“असक्तकर्मणा येन यान्ति हृत्तुल्यतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साधौ भावाः खेटवज्जालि वट् ॥
दिनाह्नान्तरिता जलनाडिका नतनाडिका ।
पूर्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत् ॥
राजैर्गतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता ।
परपूर्वाभिधा ज्ञेया रजन्या नतनाडिका ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम + क्तः ।) कुटिलः । नमः ।
इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२०१ । ३६ ।

“पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्ध्वभिर्नताः ॥”

नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) जलाशालः । इति
रत्नमाला ॥

नतनासिकाः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्प-
नासिकायुक्तः । खंदा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभटः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीप् ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम + भावे क्तिन् ।) नमनम् ।
नम्रता । यथा,—

“नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गणयतां क्षीरज्ञानां प्रति-
दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धिः प्रसादो
गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्हिजस्य
तमा

शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थं सतां मङ्क-
नम् ॥”

इति नवरत्नम् ॥

(नतिलक्षणान्तरिक्तं नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु इ संवृद्धिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं अकं-सेट् ।) टु, नन्द्युः । इ, नन्द्यते ।
संवृद्धि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिव्रव-
नेत्रया वृषः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति
गणकतान्त्रित्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति ।
नद + अच् ।) पुंवाचकाक्षिप्रमखातावच्छिन्न-
जलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथेवाश्रमिनः सर्वे गृहस्य यान्ति संस्थितिम् ॥”

स च सिन्धुमैरवप्रोणदामोदरमङ्गपुत्रादिः ।
तत्पर्यायः । पुनर्नदः २ भिद्यः ३ उद्यः ४
सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

“अष्टपथिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥”

इति पाञ्च भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदतुः, पुं, (नदतीति । नद + “अनुङ् नदेश्च ।”
उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) मेघः । इत्यु-

नदी

आदिकोयः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
“यदा जलोवि नदन् सप्तहस्तादित् पतितव
हूयसे ॥”)

चिह्नः । इति शब्दमाला ॥ (नद + भावे अनुङ् ।
शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ ।

“स युधः सत्वा खजलतसमदा
तुविम्वतो नदनुमौ ऋजीवी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद + अच् । पञ्चादिगमि
नदत् इति निर्देशात् टिङ् टिङि ङीप् ।) अष्ट-
सहस्रधनुरन्यनयाप्रतोया । सा च गङ्गायसुना-
सरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्ष-
गमाश्च ह्युगपरिश्रितम् ।

“धनुःसहस्रायद्यौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवद्वा गतास्ताः परिकीर्तिताः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः । सरित् २ सरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४
तटिनी ५ हृदिनी ६ धुनी ७ क्षीतस्वती ८
क्षीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२।
इत्यमरः । १२ । १० । १४० ॥ हृदिनी १३ धुनिः १४
क्षीतस्वती १५ क्षीतोवह्वा १६ सागरगामिनी १७
अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्भरिणी १९
सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलकृषा २२ कूल-
वती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्र-
कान्ता २६ सागरगा २७ लघा २८ रोधो-
वती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । स्वच्छ-
त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । लघ्नापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । ईषदुग्धत्वम् ॥ * ॥

“सर्वा गुर्वो प्रादुमुखी वाहिनी स्या-
लक्ष्मी पञ्चाद्वाहिनी निश्चयेन ।

देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
न्नेषा धर्मे गौरवं लाघवञ्च ॥

प्रायो नदवद्वा गुर्वो लघ्वः शीघ्रवद्वाः स्मृताः ।
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥

हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्तोपमम् ॥

विन्ध्यात् प्राची प्राथवाची प्रतीची

या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण ।

वातारोग्यं श्लेषपित्तार्तिहोपं

पित्तोदकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥

पारिपात्रमवा याश्च विन्ध्याश्रमभवाम् यः ।

शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः क्षीपदस्य च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“तथा प्राच्यां गमाद्यान्याः पश्चिमाशुगमास्तथा ॥”

“संस्कृता सपाषाण्या द्विविधा चाबुवाहिनी ।

एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफाह्निकाः ॥

सदावहायास्वनवद्यस्यां

मरुतकफानां शमनञ्च तस्याः ।

नीरं वसन्ते हितकटुविशेषान्

नदीभवं नैव हिमागमे च ॥

धनविमलशिलानां स्थालनाञ्जातफेनं

बहुलसज्जवोषिच्छसंक्षोभद्वयम् ॥

नदी

ननु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्धारि सन्धक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धारि पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखशक्तश्छोषमूर्च्छा निहन्ति ॥
इति सवाङ्गुकानदीवारिगुणाः ॥ * ॥

हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवविसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोधविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनजनम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयाश्चतोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च श्रमशोधविनाशनम् ॥
गङ्गा सरस्वती श्रोत्रं यमुना सरयुः सती ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा रुणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मन्वती वैश्वती पारावती तथा ॥
निम्ना महाप्रदीप्ता च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शैवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषशमनः परम् ।
श्रमशान्तिहरं हृद्यं उत्तराशानुगामिनी ॥

इति नद्य उत्तरानुगाः ॥ * ॥

तापी तापा च गोलोमी गोमती प्रालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदा पश्चिमातुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तया ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकृद्विनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभाषणा ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारहतम् ॥
पित्तप्रशमनं वल्गुं सूक्ष्मदोषविकारहतम् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोपकुन्ती चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहतम् ॥
पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकात्मा च भीमा चैव पयोगिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा महान्वसा ॥
पान्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न संवत् युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्वासां परिसङ्ग्रा च श्रानान्त्यैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥

इति ह्यारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा यात्रामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविकृतेः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कमिद्धीपदहृतकण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥
प्रस्थावन्था परान्तोत्था दुर्नामानि सतेजसाः ।
उदरक्षीपदातृकान् सङ्घाविन्धोद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपात्रजाः ।

नदी

बलपौरुषकारिण्यः— ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ॥”
“प्रायेण नद्यो मरुतु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
“वसुधा कीटसर्पासुमलसन्दृशितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती
शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयुः
यमुना इरावती देविका कुङ्गः गोमती धृत-
पापा वाहुदा इषदती कौशिकी निखीरा
गङ्गकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवन्-
पादनिर्गताः ॥ वेदस्त्वती वेदवती सिन्धुः अपर्या
चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्मन्वती
विदिशा वैश्वती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रो-
द्भवाः ॥ शोणा च्योतीरथा नर्मदा सुरसा
मन्दाकिनी दशार्णा चिचकूटा तमसा पिप्पला
करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला
वज्रुका बालुका वाहिनी भुक्तिमती पिरजा
पङ्क्तिनी रिषी । इत्येता ऋक्षप्रभृताः ॥ मणि-
जाला शुभा तापी पयोणी शीघ्रीदा वेणा
पाशा वैतरणी वेदा पाला कुसुमती तोया दुर्गा
अन्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदा-
वरी भीमरथी कण्ठा वेणा वज्रुला तुङ्गभद्रा
सुप्रयोगा मद्रकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी
पुण्यावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥
त्रियामा ऋषिकुल्या इन्दुरा त्रिविदाला मूलिनी
वैश्वरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुपती मन्द-
गामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः ।
एताः प्राधान्येन कुलपञ्चतनवाः । शेषाः क्षुद्र-
नद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

“केलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यश्च चन्दनस्तत्र तस्यास्तीरे महदनम् ॥
प्रागुत्तरेण केलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं शवलं पञ्चतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः समुक्तो रत्नसन्निभः ।
तनुसमीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम धियुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी लघ्वोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महश्चेत्तरयं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सद्वातुगः ।
यस्यः सनापति क्रूरैर्गङ्गकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी लघ्वोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
केलासादक्षिणप्राच्यां शिवं सर्वोपधिं गिरिम्
मनःशिलाभयं दिव्यं शवलं पञ्चतं प्रति ॥
लोहितो हेमश्चक्षुः गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।

नदी

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महदनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः सधार्मिकैश्चैव गुरुकैः परिवारितः ॥
केलासात् पश्चिमोदीर्घा ककुद्धानोवधीगिरिः ।
ककुद्धानि च रुद्रस्य उत्पत्तिस्थिककुद्धानः ॥
तदङ्गनन्तैककुदं शैलं चिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्भैरवो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानवं सिद्धसंघितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकपावनी ॥
केलासात् पश्चिमामाशा दिव्यः सर्वोपधिगिरिः ।
अरुणः पञ्चतन्त्रेण रत्नधातुविभूषितः ॥
भवस्य दधितः शोमान् पञ्चतो हेमसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वङ्क्षुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।
अभ्युत्तरेण केलासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ॥
गौरन्तु पञ्चतन्त्रेण हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यवद्भूतः सुमहान् दिव्योपधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
रम्यं धिक्कसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रकृता सा सप्तधा प्रतिभव्यते ।
भवस्य साङ्गे पतिता संवृद्धा योगमायया ॥
ततो विमर्चयामास सप्त स्तोतांसि गङ्गया ।
जीलि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं जीत्यथैव च ॥
स्तोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपदान्त सप्तधा ।
नलिनी ह्यदिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥
शीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वै प्रतीच्यगा ।
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्वागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
सप्तैताः ज्ञावयन्ति सा वर्धन्तु हिममाज्यम् ॥
प्रकृताः सप्त नद्यस्तु शुभा विन्धुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् ज्ञावयन्ति सा श्लेष्मप्रायाश्च सर्वशः ॥
सलिलान् कुसुराक्षीनान् वज्ररान् यवनान्
खशान् ।

सूतकुलाश्च कुलत्याश्च अङ्गलौक्यावराश्च यान् ॥
लला द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
अथ चीनमरुत्तैव कालकाश्चैव चूलकान् ॥
तुमारान् वज्ररान् कारान् पञ्चवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् वङ्क्षुः ज्ञावयन्त्युदधिं गता ॥
वरदान् कूटजाश्चैव गान्धारानोरसान् कुङ्कुम् ।
शिवसौरानिन्द्रमरुन् यवामीन् समतेजसा ॥
सेन्धवारङ्गकावेरान् कुपथान् भीमरीडकान् ।
शुनामुखाश्चोर्ध्वमरुन् सिन्धुरतामिववर्त ॥
गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रघोविद्याधरो-
रगान् ।
कलापग्रामकाश्चैव तथा किंपुरुषाभरान् ॥

नदी

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन् वै भरतानपि ।
प्राञ्चालकौशिकान् मत्स्यान्मागधाञ्चास्तथैव च ॥
अयोध्यांश्च वज्जींश्च तामलिषांश्चैव च ।
एतान् जनपदानांश्च गङ्गा तारयति शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु द्वादशीं पुरया प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्रावयन्पक्षांश्चैव निषादानपि सर्वशः ।
धीवरावृषिकांश्चैव तथा लीनमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले सप्तस्य तिरोभूत्वा तु सर्वशः ।
ततस्तु पावनीं चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपयान् प्रावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्तपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेङ्गपुपयानपि ॥
मध्ये चोष्णकमस्तु कुचप्रावरणानपि ।
इन्द्रहीपात् सप्तर्षं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनीं प्रायात् प्राचीमाश्रीं जवेन तु ।
तोमरान् प्रावयन्ती सा हंसमार्गान् सन्दृक्कान् ॥
पूर्णान् दर्भांश्च सैवन्ती भिक्षा सा बहुधा
गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता सान्धमुखानपि ॥
मिक्षाप्रसृतमस्तु गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
वामिमच्छलकोष्ठान् सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां ननुपनयश्च शतशोऽथ सन्दृशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणांस्तुतसवः स्तुतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाहेतोभयतः सप्तर्षी पूर्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निपथे पर्वतोत्तमे ॥
तस्मात् इयं प्रभवति गन्धर्व्यो नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वान् प्रभवति हृदयप्रमो महान् ॥
जम्बूद्वीपे नदी पुरया यस्यां जाबुनदं स्तुतम् ।
पयोदस्तु इदो नौलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्मादे संप्रसूयते ।
धरस्तु सरसश्चैव स्तुतस्तुतरमानसम् ॥
नद्या च नृगकान्ता च तस्माद् संप्रसूयते ।
इदाः कुबुधु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तैश्च शान्ता च माञ्जी च हे नद्यौ संप्रसू-
यतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ ॥

अथ सिन्धुसिन्धुनद्युत्पत्तिकारणम् ।
“एवं विवाहो विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अकन्धतो वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावष्टयार्थाय शान्त्यर्थं वसुधास्तम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपारिभिः सप्तदीरितम् ।
ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिन्धे देवभीम्ये सरोवरे ॥
तेन सिन्धो नदी जाताविष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकोशोपपाते च यद्वारि पतितस्तु तैः ॥

नदी

कौशिकी नाम सा जाताविन्ध्याभिजावतारिता ।
उमाचैव यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंज्ञता ।
महाकाले सरःसिन्धे पतितं तप्पलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पान्धभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तैर्जाता नदी गोमन्तुदीरिता ॥
मेनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् सप्तपद्मो मेनकोदरतः पुरा ॥
ततश्च पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकास्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
ततोयं सङ्गतं कुम्भाहंसा वङ्गवसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयुर्मान्सा नदी पुरयतमा शुभा ॥
यान्यन्मांसि महापार्श्वे खाण्वारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे यान्ये इरावद्धमन्थतः ।
इरावती नाम नदी तैस्तु जाता सरिदरा ॥
एताः सर्वाः खानपानात् सारणेर्जाह्वी
यथा ।
फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्थां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सन्नेताः सर्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥”

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ ॥

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
“नद्याश्च पर्वताः सर्वे दिक्पञ्च सभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
बहिरस्थिररूपम् सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानाम्प्येव च ।
जगत्स्थित्यं पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं दिजाः ।
विशीर्षे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्या वैदिकपर्यायः । अवगमः १ यङ्गा २
खाः ३ सोराः ४ सोढ्याः ५ एण्यः ६ धुनयः ७
रुजाताः ८ वज्जीयाः ९ सादोक्ष्याः १० रोध-
चक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अयुवः १४
नभन्वः १५ वज्जः १६ हिरण्यवर्णाः १७
रोहितः १८ सस्तुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१
कुल्याः २२ वज्जः २३ उर्व्याः २४ इरावतः २५
पार्वतः २६ जवन्तः २७ जर्ज्वन्तः २८
प्रयखन्तः २९ सरखन्तः ३० तरखन्तः ३१ हर-
खन्तः ३२ रोधखन्तः ३३ भाखन्तः ३४ अजिराः ३५
मातरः ३६ नद्याः ३७ । इति सप्तविंशत्यदी-
नामानि । इति वैदिकविषयौ । १ । १३ ॥
(चतुर्दशान्वृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“ननतनगुरुमैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥”)

नदीनि

नदीकदम्बः, पुं. (नदीनां कदम्बं सन्दृष्टो यत्र ।)
महाभावनिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां
कदम्बम् ।) नदीसन्दृष्टे, स्त्री ॥
नदीकान्तः, पुं. (नदीनां कान्तः पतिः ।) सप्तर्षः ।
(नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिष्णलवृक्षः ।
सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥
नदीकान्ता, स्त्री. (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बु-
वृक्षः । काकजम्बुवृक्षः । इति मेदिनी । ते,
२०१ ॥ (व्यस्याः पर्यायो यथा,—
“काकजम्बु नदीकान्ता काकतक्ता सुलोमया ।
पारावतपदी दावी काका चापि प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जता । इति हेमचन्द्रः ॥
नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदी-
कूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति
जटाधरः ॥
नदीजं, स्त्री, (नद्या जायते इति । जन + ङः ।)
ओतोऽङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ओतोऽङ्गनं नदीजञ्च ह्यङ्गं ओतोऽङ्गनाङ्गनम् ॥”)
नदीजः, पुं, (नद्या जायते इति । जन + ङः ।)
अज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽज्जुनः ॥”)
यावनालघरः । हिष्णलवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विटमालिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
“नदीजश्चिन्मीकटुकान्यथाङ्गनं
मनःशिला हे च निम्ने यत्नसे ॥”
वृषातिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १८१६ ।
“सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवैद्यश्च पार्थिवः ॥”
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा,
तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
“अयन्तु धर्मेक्षतया महात्मा
न राज्यकामो बृवरो नदीजः ॥”)
नदीजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०२१ ।
“पार्वतोयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः ॥”)
नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन +
ङः + टाप् ।) अयिमन्थवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नदीतरस्यानं, स्त्री, (नद्यास्तरस्यानमपतरण-
स्थलम् ।) वट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या
इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥
नदीनः, पुं. (नदीनां इनः पतिः ।) सप्तर्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं
नदीन इत्याद्युत्तरनेषधः ॥ (अनेनोर्वशीयस्य
सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४ ।
“सहदेवस्य धर्ममात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य अयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्पतिः ॥”
न दीनः इति नृत्समासे द्विद्विभजे, त्रि ॥)
नदीनिष्ठावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्ठावः ।)
धान्यभेदः । तत्पर्यायः । कटनिष्ठावः २ कर्पूरः ३

ननन्दा

नदीजः ४। अथ गुणाः। तिलत्वम्। कटु-
त्वम्। अम्रप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातलत्वम्।
कफदत्वम्। रूक्षत्वम्। कान्तायत्वम्। विषदोष-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीमातृकः, त्रि, (नदी मातृव पोषिका यस्य।
कम्।) नद्यस्यसम्पन्नीहिपालितदेशः। इत्य-
मरः। २। १। १२ ॥

नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्द-
माला ॥ वङ्क इति भाषा ॥

नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः।) वटी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीव्याः, त्रि, (नद्यां व्यातीति। व्या + “सुपि
व्याः।” ३। २। ४। इति कः। “निनदीव्यां व्यातेः
कौशले।” ८। ३। ८८। इति वत्वम्।) नद्य-
वगाहनद्वयः। नदीखानकुशलः। इति भट्टि-
टीकायां पुष्करिकायाः ॥ नदीवङ्कः। इति
पुष्कोत्तमः ॥ यथा,—

“ततो नदीव्यान् पथिकान् गिरिजान् ॥”

इति भट्टिः ॥

नदीसर्वः, पुं, (नद्याः सर्व इव। नदीतीरजात-
त्वादस्य तथात्वम्।) अर्जुनवृक्षः। इत्यमरः।
२। ४। ४५ ॥ (पथ्यायोऽस्य यथा,—

“ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्वश्च कीर्तितः।
इन्द्रहर्षोऽनन्तरं वीरश्च धवलः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नदीव्यो, स्त्री, (नद्या भवा। “नद्यादिव्यो ऽक्”
४। २। ६०। इति ङ्क्। एषोऽदरादितान् वृक्षः।)

नदीव्यो। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

नद्यः, त्रि, (नद्यते स्मृति। नद्य + क्तः।) नद्यः।
(यथा, हरिवंशे। २३२। १७।

“द्विष्ये च कवचैर्नद्या द्विष्ये चोष्णिते ध्वजे ॥”)

उद्धृतः। इति मेदिनी। धे, ६ ॥

नद्धी, स्त्री, (नद्यतेऽनया। नद्य + दान्तीति ण्।
ततो ङीप्।) चर्मरन्तुः। इत्यमरः। २। १०। ३२ ॥
(यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थोऽङ्के।

“अत्रापि धिगजशुषि पुत्रकलत्रमित्र-

नद्धावनद्धद्वयो न च तं स्मरामि ॥”)

नद्याजः, पुं, (नद्या आज इव।) समष्टिजा-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नद्युत्खटः, त्रि, (नद्या उत्खटः।) नदीकर्तृक-
त्ववस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चङ्गा
इति च भाषा ॥ नद्युत्खटो भूमिस्तु यस्याधि-
कारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—

“नद्युत्खटो राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही।
अथवा न भवेत्ताभो नराणां राजदेविकः ॥

तयोदयो जीवनश्च देवराजवशाद्भूताम्।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥”

इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीर-
मित्रोदयप्रभृतिग्रन्थवृत्तवचनम् ॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेव-
यापि। नन् + नन्द + “नञि च नन्देः।” उणां
२। ८८। इति ऋन्। केषाञ्चित्तेन वृद्ध-
भावः।) भर्तृभगिनी। ननन्द इति भाषा ॥
तत्पर्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४
पतिस्वसा ५। इति शब्दरत्नावली ॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि।
नन् + “नञि च नन्देः।” उणां २। ८८। इति
ऋन् वृद्धिश्च।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४६।

“सन्नाशो न्यसुरे भव सन्नाशो न्यसुरां भव।
ननान्दिर सन्नाशो भव सन्नाशो अधि देवेषु ॥”)

ननु, य, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद + भित्तुादि-
त्वात् णुः।) प्रश्नः। पृच्छा। अवधारणम्।
(यथा, रघुः। १। ६०।

“उपपन्नं ननु शिवं सप्तसङ्क्षेपे यस्य मे।

देवीनां मातृवीणाश्च प्रतिहर्षा त्वमापदाम् ॥”)

निश्चयः। (यथा, महाभारते। १३। ६। १६।

“लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेत्तनु ॥”)

अनुशा। (यथा, शिशुपालवधे। ६। ६१।

“ननु सन्दिशेति सुदृष्टोदितया
त्रयया न किञ्चन किलाभिदधि ॥”)

अनुमतिः। अनुमयः। साम्बन्धनम्। आत्मन्-
गम्। सम्बोधनम्। (यथा, कुमारः। ४। ३२।

“विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
ननु मां प्रापय पलुरन्तिकम् ॥”)

एषामुदाहरणानि यथा,—

“प्रश्ने नन्वर्थेऽयामहे। अवधारणे ननु गच्छामः।
अनुज्ञायां सर्वेऽननु ज्ञायताम्। अनुमये ननु
चक्षिः। प्रसीद। आत्मन्गमे ननु चैव। विरो-

धोक्तिः। इत्यमरभरतौ ॥ विनियहः। अनु-
प्रश्नः। परस्मैति। अधिकारः। सम्बन्धः। इति

मेदिनी। ने, ४४ ॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्या-
रम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७० ॥ उन्-

प्रेक्षालङ्कारयुक्तम्। यथा,—
“मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेशि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

ननुच, य, विरोधोक्तिः। इत्यमरः। ३। ४। १४ ॥
ननुचेति सतुर्दितं विरोधवचने ननुशब्दो विरो-

धोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः ॥

नन्दः, पुं, (नन्दतीति। नन्द + पचाद्यच्।)
विष्णुः। यथा। “आनन्दो नन्दो नन्दः ॥” इति

महाभारते। १३। १४८। ६८ ॥ नरपतिभेदः।
स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशजः। (यथा,

भागवते। १२। १। ७—११।
“महानन्दिसुतो राजन्! भृङ्गागर्भोऽङ्गो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकः ॥

ततो वृषा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधाम्निकाः ॥
स एकच्छर्वा एषिवीमनुलङ्घितशायनः।

श्राविष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमास्यप्रसूताः सुताः।

य इमां भोक्तुमि महीं राजानश्च शनं समाः ॥
नव नन्दाम् दिशः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।

तेषामभावे जगतीं मौय्या भक्षन्ति वै कलौ ॥”)

नन्दः

नन्दगो

आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुराणशब्द-
रत्नावली ॥ गोपभेदः। स च श्रीकृष्णपिता।

नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्। यथा,—

“द्रोणो वसुनां प्रवरो धरया सह भाष्यया।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥

जातयोर्नो महादेवे भुवि विन्नेश्वरे हरौ।
भक्तिः स्नानं परमा लोको ययाङ्गो दुर्गतिलम्बरेत् ॥

स्वस्तीत्युक्तः स भगवान् ब्रजे द्रोणो महायशः।
जज्ञे नन्द इति स्नातो यशोदा सा धराभवत् ॥”

इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८—५० ॥
विष्णुविशेषः। यथा,—

“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽय जयस्तथा।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्भवाः ॥

दद्याद्भूलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नन्दङ्गविशेषः। यथा, महाभारते। ७। २०। ८५।
“नन्दङ्गो चात्र विपुलो दिव्यो नन्दोऽपमन्दको ॥”

स्कन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। ६।
४५। ६१ ॥ नागविशेषः। इति महाभारते।

५। १०३। १२ ॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः।
यथा, भागवते। ४। ७। २२।

“दक्षो यज्ञीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विन्नेश्वरं परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दानुगैर्वत्स सुदा

यगन् प्रपेदे प्रथतः क्षताङ्गलिः ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रायामन्यतमः। इति महा-

भारतम्। १। ६७। ८६। मदिरागर्भजातो
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्। ६।

२४। ४८ ॥ क्रौञ्चक्षीपस्य वर्षपञ्चतविशेषः।
इति भागवतम्। ५। २०। २१ ॥ खनाम

स्नातो दत्तकमांसांसाग्रज्यप्रणता। यथा,—
“अभिवन्द्य जगद्गन्धपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्नीकरणमांसांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥”)

नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + क्तुल्।) विष्णु-
खड्गः। इत्यमरः। १। १। ३० ॥ (यथा,

हरिवंशे। १२७। ४४।
“रघाङ्गनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहराणस्त गदङ्कं दृष्टो भूत्वा जनार्दन ॥”)

भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षके कुलपालके
च त्रि। इति मेदिनी। के, १०६ ॥ कृष्णपिता

आनन्दः। आनन्दकारकश्च ॥ (नागविशेषः
इति महाभारतम्। ५। १०३। ११ ॥ स्कन्द-

स्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ६।
४५। ६६ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। इति

महाभारतम्। १। १८७। ३ ॥)

नन्दकिः, स्त्री, पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
नन्दकी, [न] पुं, (नन्मकः खड्गोऽख्यस्येति।

नन्दक + इनिः।) विष्णुः। यथा,—
“शङ्खभृन्नन्दको चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्व ॥
नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता

रक्षिता।) राक्षसा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्दा

“अतीन्द्रियेव्यप्यपपन्नदर्शनी
बभूव भावेद्यु दिलीपमन्दनः ॥”)
मेकः । इति शब्दरत्नावली ।
नन्दनञ्च, स्त्री, (नन्दने जायते इति । जन + ङः ।)
हरियन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात्
आनन्दो जायते इति ।) हर्षजाते, जि॥ (पौलस्त्यः ॥)
नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-
जनको वा ।) श्रीलङ्काः । इति शब्दरत्नावली ।
तस्य लीलासंदरशान्ते तन्महिषीणां दस्यु-
हस्तगतत्वकारणां यथा,—
यास उवाच ।
“कः अह्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्सं सर्वकौर-
वान् ।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः अह्यात् पराभवम् ॥
पार्थैतत् सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरेर्भवान् जितः ।
गृहीता दस्युभिर्याच भवता शोचिताः स्त्रियः ।
तदप्यहं यथाहत् कथयामि तवाङ्गुण ! ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।
बहुनन्दगलान् पार्थ । गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।
बभूव तत्र गच्छन्तो दहमुक्तं वरस्त्रियः ॥
रम्भातिशोक्तमाद्यास्तु शतशोऽप्य सहस्रशः ।
तुष्टुवृक्षं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥
आकण्ठमयं सलिखे जटाभारधरं मुनिम् ।
विनयायनताञ्चैवं प्रणमुः स्तोत्रतत्पराः ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवृक्षं तथा तथा ।
सन्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठान् द्विजजनाम् ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच ।
प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीक्ष्यते ।
मत्तस्तद्विव्रितां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥
श्रीपराशर उवाच ।
रम्भातिशोक्तमाद्यास्तं वैदिश्वोऽप्यरसोऽमुवन् ।
प्रसन्ने त्वयसंप्राप्तं किमस्माकमिति दिज ! ॥
इतराण्यमुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥
श्रीयास उवाच ।
एवं भविष्यतीत्युक्ता प्रोत्ततार जलाङ्गुलिः ।
तमुत्तीर्णश्च दहमुर्विरूपं वक्रमदधा ॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां वासां हासः स्फुटोऽभवत्
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य क्रुतनन्दन ! ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच ।
यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शपथं ददामि वः ॥
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
मच्छापोपहृताः सन्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥”
“एवमस्य मुनेः श्लापादष्टावक्रस्य कोपवम् ।
भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
तत्त्वया नात्र कर्तव्यः श्रीकौन्तेरपि हि
पाण्डव ! ।
तेनेवास्त्रिजनायेन सर्वमनुपसंहृतम् ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । १८ । ६८—८५ ॥

नन्दनन्दिनौ, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या ।)
 “नन्दगोपमहे जाता यशोदा गर्भसम्भवा ।” इति
 मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनान्तु तथास्त्वम् ।)
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका
 माला ।) लघुप्रतीतिस्तन्मालिकाविशेषः । यथा,
 “भूप नन्दनमालान् कुर्वते लघावेषमि ।
 देवकन्याहतेनक्षैः सेवते सुरनायकैः ॥”
 इति हारकामाहास्ये हरिभक्तिविज्ञानसहित-
 विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
 नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ल्युट् । टाप् ।)
 दुहिता । इति लटाधरः ॥
 नन्दनाः, पुं, (नन्दयन्नेति । नन्द + “तद्धिनन्दि-
 जोविप्राणिभ्यः विदाशिधि ।” उणां ३।१९७ ।
 इति भक्ष् सञ्च घित् ।) पुत्रः । राजा । मित्रम् ।
 इति संक्षिप्तसारीणादृष्टान्तः ॥
 नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा
 पालयतीति । पालि + अच् ।) वरुणः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री ।) दुर्गा । इति
 जिह्वाकाशेधः ॥
 नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति । नन्दि + “तृभू-
 वर्हीति ।” उणां ३ । १२८ । इति भक्ष् सञ्च
 घित् ।) आनन्दजनकः । इति सिद्धान्तकौमु-
 द्यासुप्तादृष्टान्तः ॥
 नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + अच् + टाप् ।)
 गौरी । अलिङ्गारः । नारा इति भावा । तिथि-
 विशेषः । ताञ्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्तुवङ्केका-
 दशः । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥)
 ननान्दा । इति शब्दरत्नावली । सम्यत् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं
 यथा,—
 “एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाबवीत् ।
 त्वया देवि ! महत् कार्यं कर्तव्यं त्वाम्यदस्ति नः ॥
 भविष्यं महिषास्यस्य असुरस्य विनाशनम् ।
 एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्वे देवाश्च पार्थिव ! ॥
 यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ ।
 संस्थाप्य नन्दिना यस्मात्तस्मान्नन्दा तु वा भवेत् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
 हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥”
 तस्या माहात्म्यादि यथा,—
 “यथा गङ्गा नदीनान्मु उत्तमत्वे व्यवस्थिता ।
 तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥
 मासे भाद्रपदे देवि ! मुख्यपक्षे व्रजेत् सदा ।
 तस्यैवा आवागमाद्देव्यथा न कदाचन ॥
 तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पौडां कुर्यात् सुलोचने ।
 न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्भानुनादयः ॥
 विषयातङ्गताः केचित् विषयास्तप्रपीडिताः ।

नन्दिका

विमुक्तान्ते नरा देवि याज्जि देयाः प्रसादतः ॥
इति देवीपुराणम् ॥

(कामधेनुविशेषः) यथा, वज्रपुराणे कामधेनु-
प्रदाननामाध्याये ।

“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनाक्षया ।
निर्गता मध्यमानेऽथै उवाचानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुप्रदं प्रदत्तः ॥
धर्मेपुत्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया
गवास्यास्तथात्मम् । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ३३ ।

“नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥”

शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मातुङ्गे ।
१२१ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव हतौया परिकीर्तिता ॥”

“यताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विशाकद्वीपविशेषः । यथा, विश्वकर्माप्रकाशे
७ अध्याये ।

“नन्दाख्यं तद्विशाकद्वीपं धनं प्रोभनं स्तुतम् ॥”

नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीलङ्काः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे
१११ अध्याये ।

“पुराणपुरवो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥”
दर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्व-
धातुश्च इत् ॥” उणां ४ । ११७ । इति इत् ।)
द्वीपाङ्गम् । (भावे इत् ।) आनन्दः । (यथा,
महाभारते । २ । १८ । ११ ।

“सोऽवर्तते महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः युक्तपत्ने यथा शशी ॥”
यन्तर्ह्ये स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
५ । १३५ । २० ।

“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥”
नन्दिकेश्वरे, पुं, इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।

“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्चात्पवस्थितम् ।
शूलं विवृण्वत् तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७६ ।

“अथः सङ्गः शतानन्दो नन्दिर्योतिर्गङ्गीश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।

“निमित्तस्थो निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”

नन्दिकः, पुं, (नन्द आनन्दः स्तुतयास्त्वस्येति ।
नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नन्दिरेव । स्मार्थे कन् ।) आनन्दः ॥
नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द आस्थस्यामिति ।
ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥
(नन्दा + स्मार्थे कन् । टापि अत इत् ।)
अलिङ्गुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वल्लीतिथिः ।
यथा, तिथितत्वे ।

“कन्यासंख्ये रवौ शक्र शुक्लामारुथ नन्दिकाम् ॥”
प्रतिपदकादशौ च ॥

नन्दिनी

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वार-
पालः । तत्पर्यायः । नन्दी २ शाकद्वीपः ३
ताक्षवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दी-
श्वरः ५ तक्षः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । ८६ ।

“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गङ्गीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वरः संयाहि यतो वायो रथी स्थितः ॥”
उत्तरपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिनीशः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको जीवो यस्य ।)
अर्जुनस्य रथघोषः । नन्दिजनघोषः । इति
मेदिनी । ये, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्ष-
घोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
१०७ । १०४—१०८ ।

“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहयात्रप्रयुक्तेस्तु मेघनिम्बनादितैः ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽङ्गुगम्यते ॥
देवकन्यासमारुहेः काञ्चनेर्विमलेः शुभैः ।
विमानसुतमं दिशमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नन्दोपमसुतमम् ॥”

नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकतरुः ।) धव-
लृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ङिनिः ।
ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामांसी । तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्न-
मालायाम् ।

“नन्दं नन्दिनी पेशी मांसी लण्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
उमा । गङ्गा । नान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति
मेदिनी । ने, ८२ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या ।
यथा, दिल्लीं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।

“पुरा शक्रसुपण्याय तवोर्जो” प्रति आस्थितः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीन्तुष्मातां शुक्ला सप्रदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियाह्वयां तस्यां त्वं साधुनाश्वरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रकृतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥
“इति वादिन एवास्व होतुराहुतिसाधनम् ।
अगिन्या नन्दिनी नाम धेनुरावहते वनात् ॥”

इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य लम्बवरो दिल्लीपो रघुनामानं
वंशतिकं पुत्रं लब्धवान् ॥ ॥

द्वीनामा वसुः पत्नीवाक्कात् रणो हत्वा वशिष्ठ-
श्रापनः पृथिव्यां भीष्मान्ना विख्यात आसीत् ।
उत्तकथा यथा, महाभारते । १ । ६६ । १११-१६ ।
“अथ तदनमाजम्भुः कदाचिद्धरतर्षभ ! ।
पृथुया वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेविनम् ॥
ते सदारा वनं तत्र सञ्चरन्तः समन्ततः ।
रेभिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥

नन्दिनी

सञ्जैकस्याथ भायरे तु वसोवासवविक्रमः ।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥
नन्दिनी नाम राजेन्द्र । सर्वकामधुगुप्तमाम् ॥
सा विस्मयसमाविष्टा श्रीलङ्कविजयसम्पदा ।
दधे वै दर्शयामास तां गां गोदृषभेक्षणाम् ॥
स्वापीनाञ्च सुदोग्धीञ्च सुबालधिरुरां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः श्रीलोकानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवगन्दनम् ॥
द्वीक्षदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रविक्रमम् ।
उवाच राजांस्तं देवीं तस्या रूपगुणान् वदन् ॥
एषा गौरतमा देवी वारुणिरसितेक्षणा ।
नृपेक्षस्य वरारोहि ! यस्यैवं वसुतमम् ॥
अस्माः क्षीरं पिबेन्नर्तः स्नातुं यो वै सुमध्यमे ! ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् अत्रा तु सा देवी वृषोत्तमा । सुमध्यमा ।
तत्तुवाचागवद्याङ्गी भर्तारं दीपतेजसम् ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नात्मा जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या जेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां ममेक्षिताम् ।
आनयस्वामरश्मे ! अस्ति पुण्यवर्धन ! ॥
यावदस्याः पथः पौत्वा सा सखी मम मानद ! ।
मानुषेषु भवत्वेका अरारोगविवर्जिता ॥
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मात्प्राप्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥
एतत् शुक्ला वचस्तस्या देयाः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भाहभिः सार्द्धं द्वािक्षदा तां जहार गाम् ॥
तया कमलपत्राख्या निरुक्ता द्वािक्षदा वृष ! ।
नृपेक्षस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरोचितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रयातस्तु न तर्कितः ॥
अथाश्वमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥
ततः स नृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्वगच्छन् नृगयंस्तं गां सुनिरुदारधीः ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सदाः शशाप च वसून्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जङ्गुर्गां वै दोग्धीं सुबालधिरम् ।
तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप भगवान् वसून्तान् भरतर्षभ ! ।
वर्षां क्रोधस्य संप्राप्त आपवो सुनिसत्तमः ।
शशाप च तान् महाभागस्तपस्यैव मनो दधे ॥
एवं स शप्रवान् राजन् ! वसुनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभापो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥
अथाश्वमपदं प्राप्तोस्ते वै भूयो महात्मनः ।
शशापः सा इति जानन्त नृपिं तत्तपचक्रसुः ॥
प्रसादयन्तस्तन्धिं वसवः प्रार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात् प्रसादद्विषयसमात् ।
आपवात् पुरुषवाच ! सर्वधर्मेविशारदात् ॥
उवाच च स धर्मात्मा शशाप यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात् सर्वे श्रापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

नन्दिनी

अयम् यत्कृते ययं मया प्रप्ताः स वक्ष्यति ।
द्वौस्ततो मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥
नामृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् कुहो यद्वद्वम् ।
न प्रजास्यति चाप्येव मानुषेषु महामनाः ॥
अविद्यति च धर्मात्मा सर्वथास्वविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति ॥”
तस्याः प्रभावो यथा,—
“वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
अपश्यन्त्यतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि वनस्थास्य महाबलः ।
तव चेवाप्रमेयस्य यथाहं प्रतिशुद्धताम् ॥
वाल्मीकेव गांधीयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धृतकल्मषाम् ।
भोजनेन महाहर्षेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन श्रवणा श्रुत्कृत्वा ।
विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेष्टितान् ॥
सान्ताः पुराणो राजा सजायन्पुरोहितः ।
युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदवज्रवीत् ॥
गवां श्रुतसहस्रेण दीयतां श्रवणा मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
कारणेर्वहुभी राजस्य दास्ये नन्दिनीं तव ॥
कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तस्याज यदा मुनिः ।
ततोऽस्य श्रवणा राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
तस्या हम्बरावजाताः काव्योभा रविसन्निभाः ।
ऊधसञ्चाभिसंजाताः पङ्कवाः शृङ्गपाणयः ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शूलहेशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु च लोकास्तथा रामकिरातकाः ॥
तैस्तस्मिन्दिनं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्तुष्टयात् ।
सपदातिगजं सार्वं सरथं रघुनन्दन ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥

(एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७। अध्याये च
विक्षरप्रो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे ।
१७६। ७।

“मेध्यां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
आनन्दजननात् पद्मपि । यथा, महाभारते ।
१।६६। १६।

“ययं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवन्दनः ॥”
“वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।” इति नीलकण्ठः ॥
स्कन्दाचरमाष्टागणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६। ४६। ५।

“श्रेष्ठ मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानि-
मा ॥”

“वसुदामा सुदामा च विश्लोका नन्दिनी तथा ॥”
तौर्धविशेषः । यथा, महाभारते । ३। ८४।
१३५।

“नन्दिन्याश्च समासाद्य कूर्पं देवनिषेवितम् ।
नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥”

५२२

नन्दी

आङ्घ्रिसुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३। ५१६ ॥
चयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं कृत्-
व्यम् । दुर्गा । इयम् देविकातटे पीठ-
स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।
३३। ६६।

“शिवकुलं शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”
नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) आङ्घ्रि-
सुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३। ५१६ ॥

नन्दिनीस्तनयः, पुं, (नन्दिन्याः स्तनयः ।) आङ्घ्रि-
सुनिः । इति जटाधरः ॥

नन्दिवर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + लिच् +
ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।)
पञ्चान्तः । पुनः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥
(यथा, गोः रामायणे । २। ६६। १४।

“सुपुत्रे यममित्रं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥”
मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः ।
यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
“विमानं कृत्वा तद्दनेकशिखराततः ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्ततिर्नन्दिवर्द्धनः ॥”
निर्वर्ण्यविशेषः । इति भागवतम् । ६ ।
१३। १४ ॥) आनन्दवर्द्धकं, त्रि । (यथा,
हरिवंशे । ६८। ७६।

“हृष्या लृष्या महाबाहो गोपानां नन्दिवर्द्धन ! ।
दम्यतामेव वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥”)

नन्दिवृत्तः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तत्पन्नको वृत्तः ।
यद्वा, नन्द + वृत् । तस्याः वृत्तः ।) नन्दीवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“नन्दिवृत्तो मेघशङ्खी तथा मेघविधानिका ।
चक्षुर्वहन्चक्षुश्च मेघशङ्खी यद्वहमा ॥”)
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।

“सुराः सुखिदृशा देवा नन्दिनीं दुन्दुभिर्मता ।
तेषाञ्च वादिनी नन्दी ईशात्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”
नन्दी, [न] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।

इति ।) गर्हभाण्डवृत्तः । (यथा,—
“करीरं कुलकं नन्दी कुचला शकुलादनी ।
कठिणं कैमुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तजित् ॥”

इति वाभटे । १। ६ अध्याये ॥)
वटवृत्तः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-
विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—

“आद्यः कनकनन्दी च गिरिकारणो द्वितीयकः ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विश्वेया नन्दिनक्षयः ॥”

इति वट्टपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनि-
पुत्रः । यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुधरे ! ।
तप्यतस्तस्य तु सुनेरीश्वरेण समं सुतम् ॥
तं प्राप्यामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
सुन्दरन्वपरं रूपं दृत्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायासुपाश्रितः ।

नन्दी

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितः ॥
मायायोगवलोपेतस्त्राप्तो वै भूजपाधिष्ठाकः ।
रूपवान् गुणवाञ्छेव वपुर्वादिद्वयसन्निभः ॥
स तं न ज्ञायते जातं ममेवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाश्चया मुनिम् ॥
उत्तिष्ठ मुनिगार्हजः । सफलस्ते मनोरथः ।
तद्विष्णुकाङ्क्षाणातोऽस्मि पुनस्ते प्राधि मां
प्रभो ! ॥

तथा तपः समारम्भमीश्वरेण समं सुतम् ।
प्राप्यामीति ततो मया सहप्रोत्थो न कश्चन ॥
विचार्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

स एव कल्याणतरे शिवांशजशिलादसुतैः पुनः ।
यथा,—

“जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देवा सह पिनाकधृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं न्युवचनमेव च ।
अभूद्विः स धर्मात्मा शिलादो नाम धर्मेवित् ॥
आराधयन् महादेवं पुनार्थं दृषभभञ्जनम् ।
तस्य वर्धसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वतत् ॥
शस्त्रं सोमौघविधुतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वज्रं वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं न्युत्तुभीतं तथा चैवोमया समम् ।
तथास्त्रित्याह भगवान् देवा सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
ततो विषन्तुः स्त्री भूमिं शिलादो धर्मेवित्तमः ॥
चकर्वे लाङ्गलेनोर्वीं भित्त्वा दृश्यत शोभनः ।
सम्भर्तकानलप्रखः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपकावगयसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिचरन्ने ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”

इति कूर्मे ४० अध्यायः ॥

(द्विसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः ।
यथा, चटककारिकायाम् ।

“गुरः कीर्त्तियशः कुङ्कुमन्दी श्रीलो धनुर्गणः ॥”
नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । डीष् ।)
तन्ना । इति हेमचन्द्रः । २। २२७ ॥

नन्दीवृत्तः, पुं, (नन्दि + वा डीष् । नन्द्याः वृत्तः ।
नन्दीजनको वृत्तो वा ।) कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि-
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । तूणिकः २ तूणिकः ३
तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुटे-
रकः ८ कान्तः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तदाहशिश्रोऽग्नि-
स्त्रेदकुशनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्यदाह-
खञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अन्धत्याकारः
शीरवान् खनामप्रसिद्धो वृत्तः । इति भरतः ॥
तुं द इति स्थातो वृत्त इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
तुमः २ कुवेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-
लकः ६ । इत्यमरः । २। १। २८ ॥ तुणिः ७ ।
इति भरतः ॥ नन्दिवृत्तः ८ कूणिः ९ तुन्दः १०

नन्द्याव

नन्दिकः ११ नन्दिष्ठकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेघद्विष्टः । इति रत्नमाला ॥
स्थालीष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च ।) नन्दी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ १२२४ ॥ भरतीक्ष्णतालप्रभेदः । यथा,—
“सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“गो लघुर्गौर्लघुः श्रुतस्ताले नन्दीश्वरे भृताः ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दगणस्य ईशः । इति विग्रहे
शिवः ॥)
नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः ।)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीश्रुतालः ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।)
शिवद्वारपालः । तस्य शिवपार्श्वदत्तकारणं
यथा,—
“ततस्त्रितायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः ।
आरिराद्ययिषुः शर्वं तपस्तेषु सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रौढस्तस्मै विप्राय शङ्करः ।
उवाच च वचः साक्षात्तस्मिन् वरदः प्रभुः ॥
परान् वृणीष्व विप्रेन्द्र ! यानिष्कसि महासुने ॥
तस्मै सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभापि भारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गव ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अमुकोऽस्तया मम ।
अमुग्राह्यो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नान्ये भवेद्भक्तिस्तस्यै नित्यं महेश्वर ! ।
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताश्रये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः ।
प्रहस्योवाच तं प्रौढा ततो मधुरया गिरा ॥
महूपधारी मत्तेजास्त्रयः सर्वगुणोत्तमः ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण वरामरणवर्जितः ।
दुष्प्राप्येयमवाप्या ते देवेर्गार्ह्येश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानं वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम ! ।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रभृति देवाग्र ! देवकार्येषु सर्वतः ।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादाप्नुनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः ।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्मां हेष्टि स मां हेष्टि यस्मामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
हारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्पर्शं गणाधिप ! ।
यामेन विमुना वापि महाकालेन सर्वदा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नन्दीसरः, [स] स्त्री, (नन्द + इन् + वा डीप् ।
नन्दी आनन्दार्थं यत् सरः ।) इन्द्रसरोवरः ।
इति शब्दमाला ॥
नन्द्यावर्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्तो यत्र ।)
ईश्वरसङ्गविशेषः । इत्यमरः ॥ २१२१० ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“दक्षिणानुगतानिन्द्रत्रयं यत् पश्चिमासुखम् ।

नपुत्री

पूजनीयोत्तराङ्गाय नन्द्यावर्तं वदन्ति तत् ॥”
इति भरतधृतवाङ्मयः ॥
तगरदमः । इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः । तस्य
गुणः । संघाहित्वम् । कपपित्तविनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥
नपुंसकं, स्त्री, (न स्त्री न पुमान् । “नभ्यान्पु-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः ।) स्त्रीवम् । इत्यमरः ॥
२ । ६ । ३६ ॥ हिजिडा इति भाषा ॥ तस्य
कारणं यथा,—
“उभयोर्नोपसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुलिङ्गोऽपि
भवति । तथा, च पञ्चतन्त्रे । १ । ६६४ ।
“परदेशभयाङ्गिता बहुभाषा नपुंसकाः ।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा
मृगाः ॥”)
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽर्धदाहतिः ।
उत्तने भवतः पार्श्वे पुरस्तदुदरं महत् ॥” * ॥
नपुंसकविशेषानाह ।
“आसेव्यश्च सुगन्धश्च कुम्भीकश्चैकस्तथा ।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रौ भृगुसंज्ञकः ॥”
तेषां लक्षणान्याह ।
“पित्रोस्तु स्वल्पवर्धत्वादासेव्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राप्य लभते अजोन्नतिसंश्रयम् ॥
यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्यादयः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥
दृष्ट्वा अत्रायमन्धेषां अवायं यः प्रवर्तते ।
ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृतः ॥
यो भार्यायाम्भर्ता मोहादङ्गनैव प्रवर्तते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
“समवर्धोऽर्धजस्त्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत् ।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥”
“समदोषयत्नेनापि प्रकृत्या विलितेरपि ।
समो भवेदस्त्वं शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
नप्ता, [ऋ] पुं, (न प्रतप्ति पितरो येनेति । पत +
“नप्तेनृत्वङिति ।” उणां २ । ६६ । इति
लृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पुस्तकन्ययोः
पुत्रः । नाति इति भाषा । तत्पर्यायः । पौत्रः
२ सुतस्य सुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८५ । २० ।
“कथं शुक्रस्य नप्तरं देवयान्याः सुतं प्रभो ! ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राण्यं पूरोः प्रदास्यति ॥”)
नप्ती, स्त्री, (नप् + “नप्तेभ्यो डीप् ।” ४ । १ । ५ ।
इति डीप् ।) पुस्तकन्ययोः पुत्री । नातिनी इति
भाषा । तत्पर्यायः । पौत्री २ सुतात्मजा ३ ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । २६ ॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५ ।

नभस

इति रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्ती
पुत्रस्य पुत्राश्चापत्यं पौत्री अतएव पौत्रोऽपि
नप्ता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नभः, पुं, (नभति हिनस्ति कौटादीनिति । नभ
हिंसायाम् + पचाद्यच् ।) आवणमासः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्वारोचिषस्य
पुत्रविशेषः । इति हरिवंशे । ७ । १४ ॥ तृतीय-
मन्वन्तरदेवविशेषः । इति च तत्रैव । ७ । १६ ॥
कुशप्रपौत्रनक्षत्रस्य पुत्रः । इति च हरिवंशे ।
१५ । २७ ॥)
नभः, [स] स्त्री, (नभति मेघैरिति । नह वन्धने +
“नहेर्द्वि भञ्ज ।” उणां ४ । २१० । इति असुन
भञ्जान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः ॥ १ ।
२ । १ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
“नक्षेत्रोद्यन्तमादित्यं नार्क्षं यान्तं कदाचन ।
नोपहृष्टं न वारिखं न मध्यं नभसो गतम् ॥”)
नभःक्रान्ती, [न] पुं, (नभःक्रान्तं गगनाक्रमण-
मस्यस्येति । इति ।) सिंहः । इति शब्द-
माला ॥
नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसत्, [द्] पुं, (नभसि सीदतीति । सद् +
जिप् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी ।) स्वर्गङ्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः ।) नरकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ५ । २ ॥ आकाशस्थिते, त्रि ॥
नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव ।) चक्षुः । इति
शब्दमाला ॥
नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव ।) चन्द्रः ।
चित्रापूपः । इन्द्रजालम् । इति मेदिनी । सं.
३८ ॥
नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति । चर + टः ।)
पक्षी । विद्याधरः । (गन्धर्वादिः । यथा,
रघुः । १८ । ६ ।
“नभश्चरेर्गार्तयशाः स लेभे
नभसलक्ष्मामतनुं तनूजम् ॥”)
मेघः । वायुः । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥
(आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कुमारे । ५ ।
२३ ।
“निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेद्येन्यनसम्भूतेन सा ॥”)
नभसं, स्त्री, (नभते व्याप्नोतीति । नभ + “व्याप्ति-
चमितमीति ।” उणां ३ । ११७ । इति
असच् ।) आकाशम् । यथा । नभसं खं मेघ-
वत् विज्ञायसमिति निगमः ॥ (पुं, दशम-
मन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ६७ ।
“अङ्गिरा नभसः सत्वं सप्तैव परमर्षयः ॥”)
नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति । गम + गमेः
सुपीति खच् । ततो सुम् ।) पक्षी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३४ ॥

नमोऽम्बु

नमस्तलं, पुं स्त्री, (नमस्तलम् ।) गगनमच्छलम् ।
यथा, नैषधे । २ । ६६ ।

“तनुदीधितिधारया रथाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।

हृदहेमकवनिषालसत्
कवपाषाणनिभे नमस्तले ॥”

नमस्यः, पुं, (नमसे मेघाय साधुः । नमस् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ८८ । इति यत् ।) भाद्र-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७॥ (यथा,
हरिवंशे । १५२ । १ ।

“नमो नमस्येऽथ निरीत्य मासि
कामस्तदा तोयदृष्टकीर्णम् ॥”)

नमस्तान्, [त] पुं, (आकाशज्वायुरिति श्रुतेः
नमः उत्पत्तिकारणत्वेनास्थस्येति । नमस् +
सत्पुं मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६६॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदृष्टतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नमस्तानिव दक्षिणः ॥”)

नभाः, [स] पुं, (नभति हि नस्ति कौटादी-
निति । नभ + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां ४ ।
१८८ । इति असुन् ।) आवगमासः । (यथा,
रघुः । १२ । ७६ ।

“स जह्वा तयोन्मथ्ये मैथिली लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिभययष्ट इवान्तरे ॥”)

मेघः । ब्राह्मणम् । वर्षाः । विसतन्तुः । पतदृष्टः ।
इति मेदिनी । सै, २६॥ पलितश्रीर्षम् । इति धरणी॥

नभाकं, स्त्री, (नभाति व्याप्रीतीति । नभ +
“पिनाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति
आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नभोगजः, पुं, (नभसि आकाशे गज इव ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः, स्त्री, (नभसि गतिर्गमनम् ।) आकाश-
गमनम् । यथा,—

“प्रडोनीडुनसखीनडयनानि नभोगतौ ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नभोदृष्टः, पुं, (नभसः दोषिष प्रपूरयति नद्या-
दिकमिति । दृष्ट प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नभोद्वीपः, पुं, (नभसि द्वीप इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नभोधूमः, पुं, (नभसि धूम इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नमसो नदी ।) स्वर्गज्ञा । इति
भूरिप्रयोगः ॥

नभोमणिः, पुं, (नमसो मणिरिव ।) सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीपः, पुं, (नभोमण्डले दीप इव ।)
चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।

कलाभिर्वर्जमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”

नभोऽम्बुपः, पुं, (नभसः अम्बु जलं पिबतीति । पा +
कः ।) चातकपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६५ ॥

नमस्का

नभोरजः, [स] स्त्री, (नमसो रज इव ।)
अन्वकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुञ्ज-
भटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं, (नभसि लयो यस्य ।) धूमः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नभस्येदमित्यर्थे अणुप्रत्ययः । नभसन्निधिः ।
(नभये हितम् । नाभि + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५ । १ । २ । इति यत् । “नाभि नभश्च ।” इति
नभादेशः । रथाङ्गम् । “नभ्योऽक्षः । नभ्य-
मञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

नभाट, [ज] पुं, (न भाजते इति । भाज दीप्तौ
+ क्तिप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स] य, (नम शब्दन्त्योः + भावे
असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये ।

“नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”

स्त्रीवलङ्गेषुपि दृश्यते । यथा, भागवते । १ ।
१९ । ४० ।

“विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावध्याः ॥”)

त्यागः । कृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १६ । १ ।

“रना वो अयिं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥”)

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + “भृष्टदृष्टि-
यजोति ।” उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।)
प्रभुः । धूमः । गटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम + “अत्यविचमि-
तमीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः ।” ३ । १ । १६ । इति क्वच् । क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति वा
यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्-
पण्यायः । नमस्यितः २ अर्चितः ३ अप-
चायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यच्च ।)
विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः कर-
णम् । नमस् + क्त + घञ् ।) नतिः । स च
त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च ।
यथा,—

“कायिको वागभवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुक्तमाधममध्यमः ॥”

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—

“प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दृढवत् स्थितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याश्च स्थितिं स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥

नमस्का

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।

अस्पृष्टा जानुशीर्षाभ्यां स्थितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गदपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।

क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तु तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः ।

मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥
यत्तु मातृपुत्राभ्यां नमनं क्रियते सदा ।

स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुस्तकौ ॥
इह मध्यानि गतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।

नमनं मानसं प्रोक्तस्तु तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।

कायिकेस्तु नमस्कारे देवास्तु स्थानि नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दृष्टादिप्रतिपत्तिभिः ।

प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वप्रतिपत्तिभिः ॥
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

रात्रौ तन्निषेधो यथा,—

“रात्रौ नैव नमस्कृत्यांतेनाग्नीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्यं च ते उभे ॥”

इति महाभारतमिति केचित् ॥

नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वाप-
कर्षणोपकथापारविशेषः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दर्गादासः ॥

“सर्वे चापि नमस्कृत्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥”
अभिवाद्येदित्यनुवृत्तौ शङ्कः । नाप्रयताया-
प्रयतश्च । इति मुक्तिचक्रम् ॥

“स्त्रियो नमस्त्या दृष्ट्वा वयसा पत्युरेव ताः ॥”
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥

“देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालमूर्च्छं ब्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्यन्तमपुच्छिर्वयसो भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकखण्डम् ॥

“देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दृष्टि नन्वथा ।
नमस्कारं न कुर्याद्यद्यः प्रायश्चित्ती भयेतरः ॥

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकस्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

दूरस्थां जलमध्यस्थां धावन्तं मदगन्धितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च यर्जयेत् ॥

पुण्यहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गो जलस्थितः ।
आशीःकर्त्ता नमस्कृता उभयोर्नरकं भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

“मातुः पितुः कनीयांसं न नमोदयमाधिकः ।
नमस्कृत्यां दुर्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥”

यमः ।
“अभिवाद्यतः पूर्वमाश्रितं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आशुभानिति राजनि ।

वर्हतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

“गुरुपत्नीस्तु युवतीं नाभिवाद्येत पादयोः ।
कुर्वीत वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति जुवन् ॥
विप्रोऽप्य पादयश्चमनमवहन्नाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सती धर्मेनमुत्तरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मेतः ।
असावहन्मो नामेति सन्त्यक् प्रणतिपूर्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्नादिपरिवर्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेन ॥
अकारणस्य नाचोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः भूतः ।
यो न वेत्ताभिवादेस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा श्रुतस्तथैव सः ॥
सयस्तपायिना कार्यसुपसंयज्यं गुरोः ।
सत्येन सत्यः प्रदत्तो दत्तयेन तु दत्तियः ॥
लौकिकं वैदिकं च तथा ध्यात्मिकमेव वा ।
आदत्तं यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य श्रुतमारोग्यमेव तु ॥” ॥

अभिवादनीया गुरवो यथा,—
“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
वन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्त्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्रतो द्विजाः ॥
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
गुरुन् वृद्धां समुचितेऽभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥”
इति कूर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ ॥

अथ सप्रधा नतिलक्षणानि ।
“त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दक्षमष्टाङ्गसुप्रथ सप्रधा नतिलक्षणम् ॥
रेखाणी वाद्य कौबेरौ दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्त्रिजलादौ च सञ्चरुर्गस्तु सञ्चतः ॥
त्रिकोणादिशवस्थाश्च यदि पूर्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् श्चात्मवीं गत्वा अवस्थां निर्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरासुखः कुर्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याव्यात् वायव्यां गत्वा कुर्यात् संस्थितिम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च श्चात्मवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्यात् श्चात्मवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्र्यङ्गामौ प्रविश्य च ॥
अमितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाप्येयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ॥
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्वायव्यं दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्तितः ॥ ३ ॥

मङ्गलं प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलान्तिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्र्यङ्गा स्वमाननस्थानं पञ्चाङ्गत्या नमस्कृतः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भवि दक्षवत् ॥
दक्ष इत्यथ्यते देवैः सर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥

पूर्ववद्वृत्तवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चित्रकूटं मुखेनाथ नासया तलिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिसंस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणप्रथं कृत्वा साधको वर्तुलान्तिसाधकः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः चितैर्यः स्यात्तन्मङ्गलम् ॥
स उग्र इति देवीवैद्ययते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदीनां सागरो यादृग्द्विपदां वाङ्मणो यथा ।
नदीनां वाङ्मणो यादृग्देवानामिव चक्रवृत् ॥
नमस्कारेषु सर्वेषु तथैवोपः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणादीर्नमस्कारैः कृतेरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेन्नक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा ।
सर्वेष्वामपि देवानामप्येवामपि भैरवः ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरिः ।
महाभाषाप्रीतिकारः स नमस्करगोचरः ॥”
इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारसदृशजिवि पञ्च-
सङ्कोनोऽस्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात्
डोष् ।) खदिरिकाशकः । लाजानु इति
ख्यात इति केचित् । किन्तु रभसेन वराह-
क्रान्ता लज्जानुः समङ्गा लज्जकारिकेति खदिरि-
कायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जा-
लुकार्या पठितम् । अङ्गलिरूपपञ्चत्वादङ्गले-
नमस्कारश्चक्रत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पण्यायो
वैद्यकरत्रमाणायाम् ।

“गङ्गाकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरौ कचित् ॥”
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्मणि यत् ।)
नमस्कारयोयः । यथा,—
“स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अच् । स्त्रियां टाप् ।)
पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
नमस्त्यतः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमसु + “नमो-
वरिवः इति ।” ३ । १ । १६ । इति ऋच् ।)
पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतत्प्रत्यय-
निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—
“अपः शालयामाश्रयनगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्द्धा न पिबति ॥”
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचिः, पुं, (न मुच्यतीति । मुच + इन् । स च
किन् ।) कर्षणः । हेतुभेदः । इति मेदिनी ।
ने, १४ ॥ यथा,—
“कश्चपत्य दनुर्नाम भाष्यासोद्दिष्टसत्तमम् ।
तस्यान्तु द्वौ सुभावास्तां सहसाक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुभ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
६ । ४२ । ३३—३६ ।

“नमुचिर्वासवाङ्गीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयश्चेदमवधीत् ॥
न चार्द्धेन न मुच्येन न रात्रौ नापि चाह्निः ।
वधिव्याम्यसुरमेष्ट । सखि ! सत्येन ते प्रापे ॥
एवं स समन्त्रं कृत्वा वृद्धा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजसपां पिनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचिर्भ्रमं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो भिन्नहन् । प्रापेति नुवाक्यं शक्रमन्तिकात् ॥”
नमुचिद्विदः, [वृ] पुं, (नमुचिं द्वितीति । द्विच् +
“सत्सङ्घिषिति ।” १ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । यथा, भाषे । १ । ५१ ।

“विग्रह्य चक्रं नमुचिद्विवा बली
य इत्यमस्वास्यामहर्दिवं दिवः ॥”
नमुचिद्वदनः, पुं, (नमुचिं द्विवाविशे च दद्यतीति ।
खदिरिकाशकः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + बाहुलकात्
एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुर-
पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७४ ।

“विश्वसुनैमेरुणा ह्यायास्त्रध्यास्य सैनिकाः ॥”
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कारै-
र्गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
नमः, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । नम्यति । इति
दुर्गादासः ॥

नम्रः, त्रि, (नमतीति । नम + “नमिकम्पीति ।”
१ । २ । ६७ । इति रः ।) नतः । इति हलायुधः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“यन्मन्त्रं सरलं चापि तच्चापतनु न सीदति ।
घृतमिच्छं कलत्रञ्च दुर्लभं सुहृद्वैश्रजम् ॥”)
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिलक्षितः । “इवे प्रति-
लक्ष्यतीति ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वेतसः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे कन् ।
नते, त्रि ॥)

नय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
सकं-सेट् ।) ड, नयति । इति दुर्गादासः ॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “यरच् ।” ४ । ३ ।
५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पण्यायः । नायः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५ ।
“कथञ्चित्त विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥”)
द्वान्विशेषः । इति मेदिनी । ये, ७४ ॥ नैगमादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ आर्यो भेतरि च त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

नयनं, स्त्री, (नीयते ङङि विषयोऽनेनेति । नी +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
(यथा, मार्कण्डेय । १८ । ४० ।
“नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रीणिप्रयोधराम् ॥”)
नी न प्रापये इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्ययः
प्रापयम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे ।
१२७ । ११ ।
“तस्मिं हितश्च देवेश । श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारका मम रोचते ॥”)

नरकः

नयनी, स्त्री, (नीयते नयेति । नी + करणे लुट् + डीप् ।) ननीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नयनीसवः, पुं, (नयनयोः सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुःसवः ॥
 नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोः उपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नयनीषधं, स्त्री, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकासी-
 सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥
 नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥
 नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विशः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
 “वाङ्मयविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 साध्विविद्वज्जितः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥”
 इति मातृस्य ८६ अध्यायः ॥
 नरः, स्त्री, (वृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ
 प्रापणे + अच् ।) रामकपूरहृदयम् । इति
 मेदिनी । रे, ५२ ॥
 नरः, पुं, (वृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६६ ।
 “बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः
 स्त्रियाः ॥”)
 पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । २ । १४ ।
 “यदा कदापि दैत्येभ्यः । नायान्ते मरणं भुवम् ।
 न नरेभ्यो महाभाग ! नृसिंहे महेष्वासुर ! ॥”)
 विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १७ । ११५ ।
 “गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तौ रतिर्नरः ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नर-
 सुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शक्रः । इति
 लोलावती ॥ अथ नरजन्मकारणम् । “पितुः
 शुक्रोत्तरो नरः ॥” अथर्व । सुखबोधे ।
 “विषमायां तिथौ चित्रं कुर्याद्भोजनं कन्यकाम् ।
 समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 चतुरश्रीनिलक्ष्मणे गोजन्मा तत्पुं नरः ।
 ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
 (सनामस्यातो हरेरंशभूतो धर्मपुत्रः ऋषिः ।
 यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ ।
 “हरेरंशो स्थितौ तच्च नरनारायणादौ ।
 पूर्णं वर्षसहस्रानु चक्राते तप उत्तमम् ॥”
 अस्य विवरणम् तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
 देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १५ । ५८ ।
 “नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरमा ॥”)
 नरकः, पुं, (वृणाति क्षेपं प्रापयतीति । नृ +
 “क्षणादिभ्यः संज्ञायां डुन् ।” उणा । ५ । ३५ ।
 इति डुन् ।) देवराजिप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः ।
 स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
 “रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्येण पोषितः ।
 यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः ॥”

नरकः

तस्य नामकारणं यथा,—
 “मातृवस्य शिरस्तत्र नृस्य प्राप्य बालकः ।
 स्वशिरस्तत्र विनश्यत् सन्तस्तस्यौ चणं तदा ॥
 नरस्य शीर्षं स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
 तस्मात्तस्य सुनिम्बो नरकं नाम वै यथात् ॥”
 तस्य राज्यं यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “करतोया सद्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।
 यावत्कलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
 अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूतः ।
 कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति श्रीभगा ॥
 अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो जङ्गमः सुतः ।
 अत्रैव दशदिक्पालाः स्ते स्ते पीठे व्यवस्थिताः ॥
 अत्र खयं महादेवो जङ्गा चाक्ष सन्निदा ।
 चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुनः ॥
 सर्वे क्रीडार्थमायाता रक्षस्यं देशसुतमम् ।
 अत्र श्रीः सर्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
 अत्रैव हि स्थितो जङ्गा प्राङ्मुखं ससर्ज हं ।
 ततः प्राग्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
 अत्र त्वं वस भजन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
 छतदारः सङ्ग्रामाद्यै राजा भूत्वा महाबलः ॥”
 तस्य महिषी माया यथा,—
 “ततो विदर्भराजस्य पुत्री मायाक्या हरिः ।
 पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समं गुणैः ॥
 तासुहास्यं हृषीकेशस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
 तथा समं स्वतनयं राजलेनाभ्यवेचयत् ॥”
 तस्य पुत्रा यथा,—
 “ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरकः क्रमात् ।
 भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
 चतुरी जनयामास पुत्रास्त्रिंशं जितेः सुतः ।
 महासत्त्वान् महावीर्यान् देवेरग्रेर्दुरासदान् ॥”
 इति कालीपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 पापिनां यातनास्थानम् । तत्सङ्गा यथा,—
 “पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
 सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
 अष्टाविंशति विस्थातास्ततो नरककोटयः ।
 नरकाणामधस्तात् घूमः कालाग्निसम्भवः ॥
 तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
 तदग्रे धर्मचक्रानु येनेदं धार्यते जगत् ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदानामाध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ नरकसंज्ञा यथा,—
 “उग्रोर्ध्वं नरकाः शक्रः । कोटः पञ्चाशमानतः ।
 चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥”
 उग्रोर्ध्वं पाताले कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्ध्वं ।
 “अवीचिः क्षमिभक्षश्च तथा वैतरणी महान् ।
 कूटशालिलिकृष्णसद्युष्मपञ्चतरारवम् ॥
 निरङ्कासः पूतिर्भासस्तप्तलाक्ष्माभितं जलम् ।
 क्रकच्छेदस्तथा पङ्कः कण्ठायसमुत्तापिवम् ॥
 पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वषा ।
 तामिस्रस्त्वपतुङ्गश्च तीक्ष्णासिश्च नृपसकः ।
 लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।

नरकः

कुम्भीपाकः सूरस्यैवः सङ्गीवनसुतापनम् ॥
 कालखण्डं महापङ्कं श्रीतोकां सूरमेव च ।
 अम्बरीषं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
 रुचीसुखेयम्भश्च तैर्जं तप्रचपुस्तया ।
 असिपत्रं तथा घ्राणं भूमिर्वागपहारिका ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 यम उवाच ।
 “न गच्छन्ति नरा घोरान् बहवोऽधर्मनिर्मि-
 तान् ।
 वधाञ्च सुबहून्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
 विस्तरेण तु तत् सर्वं अवोमि सुनितम् ॥
 भूयतां तन्महभाग ! श्रुत्वा सैवोपधारय ॥
 नायिचित्तनरकं याति न सत्पुत्री न भूमिदः ।
 शूरश्च शतवर्षी च वेदानाश्चैव पारगः ॥
 पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
 अजिताश्चाघाताश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
 तिलं गाक्ष हिरण्यञ्च पृथिवीक्षापि शान्तिनीम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
 स्वदारनिरता दान्ताः परदारविवर्जकाः ।
 सर्वभूतात्मभूताश्च सर्वभूतानुकम्पकः ॥
 न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसाहतम् ।
 यातनास्थानसंपूर्णं चाष्टाप्रतिभयस्वनम् ॥
 ज्ञानवन्तो हिजा ये च ये च विश्वापरं गताः ।
 उदासीना न गच्छन्ति स्वान्तर्ये च हता नराः ॥
 न गच्छन्त्यत्र दानारः सर्वभूतहिते रताः ।
 शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
 अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्यव्यवस्थिताः ।
 पतिव्रता दानवन्तो हिजभक्ताश्च ये नराः ॥
 यद्योक्तं यजमानाश्च सचयाजिन एव च ।
 चातुर्भूतस्वकरा ये च ये हिजा आहितात्मयः ॥
 गुरुचित्तानुपालाश्च क्षतिनो मौनयजिताः ।
 निद्रास्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सन्धाश्च ये नराः ॥
 मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
 अपञ्चमेयुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 निराशाः सर्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
 न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्मिणः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दृक्कर्मण्यपि वक्ष्यामि नरकं येः प्रयान्ति हि ।
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु देवपूर्वेषु भूमिप ! ॥
 हन्ति पुत्रान् पत्न्यन्तु सत्त्वान् ब्राह्मणानिक्रमः
 क्षतः ।
 गुर्वर्थं वा भयार्थं वा वर्णयित्वा महीपते ! ।
 येऽवृत्तं कथयन्ति सा ते वै निरयगामिनः ॥
 प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च मारिध ।
 आगाराणाश्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
 ये परस्वापहन्तारः परस्वानाश्च नाशकाः ।
 सृचकाश्च मरेषां हि ते नरा नरकागमाः ॥
 सृचकाः सन्धिभेत्तारः परदुष्टपुत्रजीविनः ।

नरकः

अक्षतश्चाय मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
 पाषाणा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 तृप्तिच्छेदं गृहच्छेदं दानच्छेदश्च पार्थिव ! ।
 मित्रच्छेदं तथाप्रायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
 विषमव्यवहाराञ्च विषमाश्चैव बुद्धिगु ।
 क्षामेयु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
 कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदेभ्यं अवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 द्यूतसंयवहाराञ्च निष्यरीक्षाञ्च मानवाः ।
 प्राणिहंसप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
 वेदविक्रयिकाश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 चातुरास्यवाद्याञ्च श्रुतिवाद्याञ्च ये नराः ।
 विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 ब्राह्मणानां गवाश्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
 शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारञ्च महीपते ! ।
 श्रत्यानां घनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 शिलाभिः शकुभिर्वापि श्वभैर्वा मनुजवर्गम् ।
 ये मार्गमनुबन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 अगोपारञ्च राजानो बलिबद्धभागतस्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
 श्रान्तान् दान्तानय प्रज्ञान् दीधकालसङ्घोषि
 तान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
 बालानामथ दृढानां दासानाश्चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यपि ते वै निरयगामिनः ॥
 इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्म्मधर्म्मविनिर्णयम् ।
 विनष्ट्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
 “कूटसाक्षी तथा सन्धक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यश्चाप्यद्वृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
 भूयद्वा पुरश्चर्त्ता च गोपञ्च सुनिसप्तम ! ।
 यान्ति ते नरके रोधे यश्चाच्छासनिरोधकः ॥
 सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च मूकरः ।
 प्रयाति नरके यश्च तेः संसर्गसुपैति वै ॥
 राजन्यवैश्यहा ताके तथैव गुरुतण्डगः ।
 तपकुम्भे खलुगामी हन्ति राजभटान् यः ॥
 साध्वीविक्रयकृद्ध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तपलौहे तु पथ्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
 ‘केशरी अश्वः ।’
 क्षुषां सुताश्चापि गत्वा महाख्याये निपात्यते ।
 अवमन्ता गुरुणा यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
 वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
 अगम्यागामी यश्च स्थापे यान्ति लवणं द्विज ! ॥
 क्षीरो विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवद्विजपितृन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
 स याति क्षमिभ्यो वै क्षमीशे च दुरिदृक्कृतम् ॥

नरकः

पितृद्विवातिथीन् यस्तु पर्यग्राति नराधमः ।
 लालामभ्ये स यात्युये शरकर्त्ता च रोधके ॥”
 ‘पर्यग्राति परित्यज्य आदौ मुहूर्त्ते ।’
 करोति कर्म्मिणो यस्तु यस्तु खलुगादिकमरः ॥
 प्रयान्ति ते विश्वसने नरके भृशदारुणे ।
 असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्तिघोसुखे ॥
 अयाव्ययाजकस्तत्र तथा नञ्चञ्चकः ।
 वेगी पूयवह्नेको याति मिष्टान्नमुङ्गरः ॥
 ‘वेगी साहसकारी । पुत्रादीन् वर्जयित्वा एक
 एव मिष्टान्नभुक् ।’
 लाक्षाभांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
 विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
 माण्डारकुण्डच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
 पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
 रङ्गोपजीवी केवर्त्तः कुलाश्री गरदस्तथा ।
 कृषो माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥
 ‘पत्नी जीवति जाराज्यातः कुलः तदभोजी
 माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
 महिषोत्पद्यते भाग्या भग्नोपाजितं धनम् ।
 उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
 इति स्मृतिः ॥
 पर्वकारी धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्या-
 दिक्रियाप्रवर्त्तकः ।’
 अगारदाही मित्रघ्नः श्राकुनिर्यामयाजकः ।
 रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
 मधुहा यामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्त्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
 ते ह्यपि यान्तिघोषाच्च कुहकाजीविनश्च ये ।
 असिपत्रवर्गं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
 औरभिको गृहयाधो वद्विज्जाले पतन्ति वै ।
 यान्तिघे द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वद्विदः ॥
 व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्यतश्च यः ।
 सन्दृश्यातनामधे पततस्तावुभावपि ॥
 दिवास्त्रेणु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
 पुत्रे रध्यापिता ये च ते पतन्ति श्रभोजने ॥
 एते चान्ये च नरकाः श्रतशोऽथ सहस्रशः ।
 तेषु दुष्कृतकर्म्मणः पथ्यन्ते यातनागताः ॥
 तथैव पापान्येतानि तथाग्यानि सहस्रशः ।
 मुच्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्नरगोचरे ! ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धश्च कर्म्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
 अधःश्रोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
 देवाश्चाधोमुखान् सर्वानधःपश्यन्ति नारकान् ॥
 स्थावराः क्षमयोऽस्त्राश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशान्दन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमस्तथा ।
 सर्वे स्मृते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
 यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
 प्रापन्नदयाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥
 अपि च ।
 “कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः ॥

नरकः

ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 परचितं परापथं कलत्रं पारकश्च यः ।
 हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्धो नृत्तुवशं मतः ॥
 कालपाशेन संबद्धो यमदूतैर्महाबलेः ।
 तामिमे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
 तत्र ताडनतुहूताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः ।
 पापभोगेन सम्मत्तस्ततो योनिन्तु श्रौकरीम् ॥
 तत्र सुक्ता महादुःखं मातुष्यं गमिष्यति ।
 रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यग्रोश्चापकं लक्षम् ॥
 भूतघ्नोऽहं विधायैव केवलं सज्जुटम्भकम् ।
 पुण्याति प्रापन्निरतः सोऽन्धतामिमेके पतेत् ॥
 ये नरा इह जन्तूनां घनं कुर्वन्ति वै नृधा ।
 ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुचभिर्यतः ॥
 यः खादरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
 महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाश्रया ॥
 यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि प्रापन्नम् ।
 कालसूत्रे महादुष्टे यो जनायतविक्षते ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि गवां देवं करोति यः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि पथ्यते यमकिङ्करैः ॥
 यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दृष्टायोग्यन्तु दृष्टयेत् ।
 करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विजोलुपः ।
 स मूकतरसुखैर्दृष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
 पञ्चादृष्टासु योनीषु जायते प्रापन्नसुखे ।
 ब्राह्मणानां गवां ये तु दण्डं वित्तं तथात्पकम् ॥
 तृप्तिं वा गृह्णते मोहाकुम्भन्ति खलनामराः ।
 ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महाहिताः ॥
 योऽर्थं खलुपाहृत्य मधुरश्चाति लोलुपः ।
 न देवाथ न सुद्धे ददाति रसनातुरः ॥
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंज्ञके ।
 अगापदि नरो यस्तु क्षिरययादीनपाहरेत् ॥
 ब्रह्मसं वा महादुष्टः स दंशे नरके पथितः ।
 यः स्वदेहं प्रपुण्याति नाभ्यं जानाति मृदुधीः ॥
 मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 पञ्चादृष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
 दानानि वाङ्मे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेदुद्यदि ।
 कस्यन्ते पितरस्तस्य नरकाय ससुतसुकाः ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिक्कुरोदकम् ।
 एतद्वत्तमदत्तं स्यात् जिह्वासुतपाटयद्यमः ॥
 स यात्यते तेजतमे कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
 यो बगम्भां स्त्रियं मोहादुयोषिज्ञावाञ्च काम-
 येत ।
 तं तथा किङ्कराः शून्या परिवहन्त्य कुर्वन्ते ॥
 ये बलाहेदमर्यादां लुम्पन्ति खललोद्धताः ।
 ते वैतरणी पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
 हवर्त्तयः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थमाचरेत् ।
 पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकास्य वञ्चने ।
 वैशंस नरके नृदाः पतन्ति यमताडिताः ॥
 ये सवर्णां स्त्रियं नृदाः प्राययन्ति खरेतसम् ॥

नरक

रेतःकुल्यासु ते पात्वा रेतःपानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वङ्गिना दुष्टा गरदा व्यामलुखकाः ।
सारमेयादने ते वै पातन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाख्यं वदन्त्या पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं वली ॥
स वीचिनरके पापे ह्यवागन्तुः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिष्ठा योनिमात्रजेत् ॥
यो नरो रसनासाहात् सुरां पिबति स्फुटधौः ।
तस्याययति लोहस्य रसं धर्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुह्यनवमन्येत सविद्याचारदर्पितः ।
स नृपतः पातयेत् चारसंश्लेषोत्सुखः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मेनिष्कृताः ।
मूलप्रोते तु नरके पातन्ते बहुयातनाः ॥
येन श्रुता रामकथा न परोपहन्तिः क्षता ।
तेषां सञ्जाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादःगतास्तु ते ॥”
इति पाप्मो पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥
(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । १२ । ३-३६ ।

पुन उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसक्तान् शृणुष्व नरकं पितः ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्चं समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सञ्जाया प्रोद्यद्दहसमप्रभा ।
विभात्यति महारौरा दर्शनस्यार्शनादिषु ॥
तस्यां बह्वः कराभ्याश्च पद्भ्याश्चैव यमाशुगेः ।
सुष्यते पायलक्ष्मणे लुटमानः स गच्छति ॥
काकोन्मकेवृकोलूकेवृश्चिकेन्मेषकेक्षया ।
भक्ष्यमाणस्तथा शूभ्रैर्दंतं मार्गे विक्षप्यते ॥
दह्यमानः पितर्मातर्मातस्तातेति चाकुलः ।

नरककुण्डं, क्ली, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनाख्यानम् । तद्यथा, यम उवाच । “नरकाणां कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि चोराणि च यस्ते ! कुत्सितानि च ॥ यद्दृष्टीति च कुण्डानां संयमन्याश्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लिखण्डे । २७ । २८ अध्यायो ॥

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	कटुवाचा बान्धवदम्भकृत्	१
तप्तकुण्डम्	ब्राह्मणतिथिभोजनाप्रदः	२
चारकुण्डम्	निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोगकः	३
विट्कुण्डम्	ब्रह्महत्यापहारकः	४
मन्त्रकुण्डम्	परतद्भागं खनितोत्सर्जकः	५
श्लोककुण्डम्	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	पितृमातृगुरुभार्याद्यपोषकः	७
दूषिकाकुण्डम्	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्ते दाता	९
शक्रकुण्डम्	परस्त्रीगामी परपुंगवामिनी च	१०
अष्टककुण्डम्	गुह्यादिताडकस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अशुक्रकुण्डम्	हरिसङ्गीतरुद्रहायङ्गदम्भतोपहास- कृत्	१२
गात्रमलकुण्डम्	अशुद्धशुद्धचित्तः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	वधिरोपहासकृत्	१४
मञ्जुकुण्डम्	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५

नरक

वदन्त्यलदुहिमो न श्रान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तेरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं येः कृतं दुःखद्विभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववह्नीर्धस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्तास्त्रिधा धावन्तो नरास्तमसि दाहये ।
परस्परं समासाद्य परिरिभ्यामयन्ति च ॥
दन्तास्तेषां च भक्ष्यन्ते शीतार्तिपरिकल्पिताः ।
क्षुत्तृणां प्रवला तत्र तथैवान्धोऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवह्नी वायुर्भिनन्तास्थीनि दाहयः ।
मञ्जुखण्डलितगन्तुसादृशवन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणभेदः । यावद्दुष्कृतसंश्रयः ॥
निहन्तान इति स्थातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुजालचक्राणि भ्राम्यन्धविरतं पितः ॥
तेज्वारोप्य निहन्त्यन्ते कालखण्डेय मानवाः ॥
यमाशुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
नचेषां जीवितभंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
ह्रिन्नानि तेषां शतशः खड्गान्येक्यं ब्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि ह्रिदयान्ते पापकर्मिणः ॥
तावदुयावदशेषं वै तत्पापं हि चयं गतम् ।
अप्रतिष्ठश्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थेस्मार्कैर्दुःखमसह्यमशुभयतं ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्याणि चान्यतः ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां वृणाम् ।
चक्रेज्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्तेषु चैवान्यो बहस्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तसुजिरन्तः पुनः पुनः ।
अस्मैर्मुखविष्कान्तेर्नैरेरसुविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसत्त्वानि जन्तुभिः ॥

नरक

असिपञ्चवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्नास्ततामनिः ॥
तप्ताः सूर्यकरैश्चकैर्यन्तातोष सुदारुणैः ।
अपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वर्गं रम्यं स्निग्धपत्रं विभाज्यते ।
पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
आनन्दं तत्र सवलाः खनन्ययुतशीभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमाजोष्य शिष्टिरिच्छायममयतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतटपरिपौडिताः ॥
इहा मातर्हा तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव
दुःखिताः ।
दह्यमानाश्चित्रयुगला धरणीस्थेन वङ्गिना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपञ्चपातौसमीरयः ।
प्रवाति तेन पातन्ते तेषां खड्गान्धोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याघ्राशेषमहोत्तये ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं घातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि दहतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपञ्चवनं तात ! मयैतत् कौर्तितं तव ।
अतः परं भीमतरं तत्रकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तत्रकुम्भा वङ्गिज्वालासमावृताः ।
ज्वलदसिचयोदृष्टतैलायुर्ध्वगूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्माणो यान्यैः चिन्ता ह्यधीमुखाः ॥
काच्यन्ते विस्फुटद्वाजगलज्जलजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिह्रिद्यमाना विभीषणैः ॥
शूभ्रैरुत्पात्य सुष्यन्ते पुनस्तैस्त्रेवै गगितैः ।
पुनःसिमसिमायन्ते तेजेनैक्यं ब्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रकायुर्मांसत्वगस्थिभिः ।
ततो यान्यैर्नरैराशु दंष्ट्रा घट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महतेके मथ्यन्ते पापकर्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तत्रकुम्भो मया पितः ॥”

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
मांसकुण्डम्	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
नखकुण्डम्	आह्वोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	सक्लेशपाथिवशिवलिङ्गार्चकः	१८
केशकुण्डम्	विष्णुपदे पितृपिडादाता	१९
अस्थिकुण्डम्	गुह्यिणीगामी	२०
ताम्रकुण्डम्	अशुक्तातावीरयोरमशुक्	२१
लोहकुण्डम्	कटुवाचा स्वामिताडिका	२२
तौक्ष्णिकगटक- कुण्डम्	विधेय जीवनहन्ता	२३
विषकुण्डम्	सधर्महस्तेन देवद्रव्यस्पर्शकृत्	२४
धर्मकुण्डम्	शूद्राशुजातः शूद्रासभोजी	२५
तप्तसुराकुण्डम्	दण्डेन दण्डताडकः	२६
प्रतप्तलेककुण्डम्	कुन्तलीहृवाङ्गिर्जीवहन्ता	२७
कुन्तकुण्डम्	मत्स्याशुविप्रो दयामांसशुक् हरिर्नैवेद्या शुक् च	२८

नरक

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
पूयकुण्डम् ३०	शूद्रयाजी तन्म्राहृक् तच्छवदाही च ब्राह्मणः ३०
सपेकुण्डम् ३१	श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता ३१
मशकुण्डम् ३२	विधिं दत्त्वा सुदण्डनुहन्ता ३२
दंशकुण्डम् ३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता ३३
गरलकुण्डम् ३४	मत्सिकां हत्वा मधुमाही ३४
वन्दरकुण्डम् ३५	अदण्डविप्रयोर्दण्डकृत ३५
दण्डिककुण्डम् ३६	अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत ३५
शरकुण्डम् ३७	शस्त्रधारी धावकः सन्धाहरि- भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः ३७
शूलकुण्डम् ३८	
खड्गकुण्डम् ३९	
गोलकुण्डम् ४०	अल्पदोषेय कारायां प्रजाबन्धनकृत ४०
नक्रकुण्डम् ४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता ४१
काककुण्डम् ४२	कामेन परस्त्रीवचःश्रोण्यास्यद्रष्टा ४२
सञ्जानकुण्डम् ४३	स्वर्णचौरः ४३
वाजकुण्डम् ४४	ताम्रलौहचौरः ४४
वचकुण्डम् ४५	देव-देवद्वयचौरः ४५
तम्रपाषाणकुण्डम् ४६	देव-द्विजयो रौप्य-गो-वस्त्राणां चौरः ४६
तीक्ष्णपाषाण- कुण्डम् ४७	देव द्विजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः ४७
लालाकुण्डम् ४८	
मसीकुण्डम् ४९	वैश्यामभुक् तद्वृत्तिजीवी च ४८
वर्णकुण्डम् ५०	क्षेत्रसंघी मसीजीवी च ब्राह्मणः ४९
चक्रकुण्डम् ५१	देव द्विजयोः शस्यतामूलसनचौरः ५०
वक्रकुण्डम् ५२	विप्रद्रव्यं हत्वा चक्रकारी ५१
कूर्मकुण्डम् ५३	विप्र-बान्धवयोर्व्यक्रताकारी ५२
ज्वालाकुण्डम् ५४	हरिप्रयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः ५३
भस्मकुण्डम् ५५	देवद्विजयोर्घृततेलादिहृत ५४
दण्डकुण्डम् ५६	
तम्रमूर्त्तिकुण्डम् ५७	देवद्विजयोर्द्धात्रीगन्धतेलद्रव्याणामपहर्ता ५६
असिपत्रकुण्डम् ५८	बलखलत्वादिना परभूमिहरः ५७
	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी ५८
	नरघाती च ५८
सुरधारकुण्डम् ५९	ग्रामनगरादिदाहकृत ५९

नरकजित्, पुं, (नरकं तन्नात्वा विख्यातमसुरं जय-
तीति । जि + क्तिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।)
निर्यदेवी । तत्पर्यायः । अलक्ष्मीः २ निरुहतिः
३ कालपय्नी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
नरकसुक्तः, त्रि, (नरकात् सुक्तः ।) नरकागतः ।
यथा,—
“नरकात् प्रतिसुक्तस्तु पापयोनिषु जायते ।
प्रतितातु प्रतिगन्ताय खरयोनिं त्रजेदुधः ॥
नरकात् प्रतिसुक्तस्तु क्षमिर्भवति प्रातकी ।
उपाध्यायं यलीकन्तु कृत्वा न्वा भवति द्विजः ॥
तज्ज्यायां मनसा वाङ्मन्त्रद्रव्यं वाप्यसंशयम् ।
गर्दभी जायते जन्तुभिन्नस्यैवापमानकृतम् ॥
शत्रोरितरमाक्रुश शारिका संप्रजायते ।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते ॥
भर्तुः पिच्छसुपाश्रन्तो हित्वाभ्यानि च संवयेत् ॥

नरक

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
सूचीमुखकुण्डम् ६०	परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोष- ज्ञावी वेदनाक्षयनिन्दकश्च ६०
गोधासुखकुण्डम् ६१	यज्ञं भित्त्वा वसुगोच्छागमेघचौरः ६१
नक्रसुखकुण्डम् ६२	सामान्यद्रव्यचौरः ६२
गजदंशकुण्डम् ६३	गजतुरगनरचौरः ६३
गोसुखकुण्डम् ६४	जलपिबत्रोवारकः ६४
कुम्भीपाककुण्डम् ६५	गो-स्त्री-भिक्षु-भूय-ब्रह्महा अगम्यागामी दीपासन्धाहीनस्त्रीर्यप्रतिग्राही ग्राम- याजी देवजः शूद्ररूपकारी वृषलीपतिश्च ६५
कालखजकुण्डम् ६६	वैश्यामभुक् तत्संसर्गी च ६६
अवटोदकुण्डम् ६७	कुलटादिभक्षुवैश्यागामी द्विजः ६७
अदण्डकुण्डम् ६८	चन्द्रसूर्यग्रहणं निषिद्धकालभोक्ता ६८
पांशुभोजकुण्डम् ६९	शकसे वाकप्रदकन्याया अन्धस्ते दाता ६९
पाशवेष्टकुण्डम् ७०	हतापहारी ७०
शूलपोतकुण्डम् ७१	अभक्ता शिवलिङ्गपूजकः ७१
प्रकम्पनकुण्डम् ७२	विप्रदण्डकृतं तत्कम्पनद्रव्यदायी च ७२
उल्कामुखकुण्डम् ७३	सक्रोपवहना खासिनि कटुवादिनौ ७३
अक्षुपकुण्डम् ७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ७४
वेधनकुण्डम् ७५	वैश्या । सा च पञ्चवटपुंगमनाहवति ७५
दण्डताडनकुण्डम् ७६	युष्मी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाहवति ७६
जालबद्धकुण्डम् ७७	महावैश्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाहवति ७७
देहसर्गकुण्डम् ७८	कुलटा । सा च पुंश्वयगमनाहवति ७८
दहनकुण्डम् ७९	स्त्रीरिणी । वृषली । सा चतुःपुंगमनाहवति ७९
श्रीषणकुण्डम् ८०	धृष्टा । पुंश्वली । सा च त्रिपुंगमनाहवति ८०
कषकुण्डम् ८१	सर्वणपरहारी ८१
क्षर्पकुण्डम् ८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च ८२
ज्वालासुखकुण्डम् ८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिखाश्च कृत्वा प्रति- ज्ञाकृतदपालको मिथ्याश्रमधी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यद्वेष ८३
जिह्वकुण्डम् ८४	निन्दक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोप- हासी च ८४
धृमान्वकुण्डम् ८५	देवविप्रयोर्द्धनहारी ८५
नागवेष्टनकुण्डम् ८६	वैद्यदेववृत्तिकारी लाप्तालोहयापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः ८६

सोऽपि मोक्षसमापन्नो जायते वागरो नृतः ॥
न्यासापहर्ता नरकात् विसृक्तो जायते क्षमिः ।
अस्यकश्च नरकाभ्युक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
यवधान्यानि कृत्वा तु जायते मृगिको नृतः ॥
परदाराभिर्भर्ता तु को वीरोऽभिजायते ।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिणो जायते नरः ॥
गुल्वादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत् क्षमिः ॥
देवतापिष्टविप्राणामदत्ता योऽभ्रमश्रुते ।
प्रसृक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते ॥
व्येष्टभाचवमानाश्च क्रौञ्चयोगौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्षमियोगौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यसुतपात्र काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।
क्षतघ्नः क्षमिकः कीटः पतङ्गो वक्षिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बाणहन्तावजायते ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मत्सिका जायते नरः ।
कृत्वाभक्षेव मांसांस्तिलहृत्क्षेव मृगिकः ॥
घृतं कृत्वा च नकुलः काको मदगुरमामिषम् ।
मधु कृत्वा नरो दंशः पूर्णं कृत्वा पिपीलिकः ॥
अपो कृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
क्षते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
कृत्वा तु काश्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके कृते क्रौञ्चो वज्रिहर्ता वक्त्रस्था ॥
मयूरो वर्णकं कृत्वा शार्कं पञ्चस्र जायते ।
जीवझीवकर्ता याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ॥
कुक्षुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं कृत्वा शशो
भवेत् ॥
वक्रः कलापहरणे काष्ठकृतं काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृद्द्विद्वस्तु पङ्कथवापहृन्नरः ।
शार्कहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
यज्ञहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारणान् ।
दण्डगुल्मलतापक्षीत्वक्सारतयतां प्रजेत् ॥

नरकः

यद्येव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिकाम् ।
विद्यापहारी मृकश्च गत्वा च नरकान् गच्छन् ॥
असमिद्धेऽप्यौ कृते च मन्दाभिः संप्रजायते ।
परिनिन्दिततत्त्वं परमर्मावधानम् ।
नेष्टुर्न निर्णयत्वश्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुतस्वनम् ॥
निष्ठत्वं वचनं नयां कार्पण्यञ्च वृथा बुधः ।
उपलब्ध्यादि जानीयात् सुक्तानां नरकादपि ॥
प्रसङ्गात् स्वर्गाजितलक्षणमप्याह ।
“यथा भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्त्वं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ।
गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मेची स्त्रिगोत्रा लक्षणं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥”
इति गार्हपत्ये कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
नरकस्या, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + “तुपि
स्यः ।” १।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिति, वि । यथा,
“नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाश्या स्थातव्या-
सुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥
(यथा, सुकुन्दमालायाम् । ७ ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणी ते मरुतोऽपि चिन्तयामि ॥”

नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।)
प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप
आमयः ।) निरयरोगश्च ॥

नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।)
गुरुतः । तत्पर्यायः । गुरुत्वा २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ५२२ ॥

नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नवनक्षत्र-
विशेषः । तज्जातजनः । यथा,—

“हस्तास्त्रातिश्रगाचिनीहरिगुरुः पौष्णाशु-
राधादिनि-
श्वार्द्रा रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्वाणि
भानि त्रयम् ।

ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्तिनिचित्रामघाः
कथन्ते सुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा
राक्षसाः ॥”

इति दीपिका ॥

अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“माशुख्ये ऋदुर्कर्मसङ्गतमनाः श्रौलान्वितो
धीयुतः ॥”

(नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥

नरङ्गः, पुं, (नृणां प्रापयतीति । नृ + “पतादे-
रङ्गश्च ।” इति उणादिकोपटीकादृतसञ्ज्ञात्
अङ्गश्च ।) वरङ्ककः । नाराङ्गा इति भाषा ॥
(नुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेघने, स्त्री । इत्यु-
णादिकोवः ॥

नरमा

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हला-
युधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।

“रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमचयात् ॥”
नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।)
ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्जुनौ सम्भूतौ ।
इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते ।
४ । ५ । १३ ।

“नरनारायणौ चैव चैरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रायेयाद्भिः समगम्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥”
तयोस्तपस्तिर्यथा,—

“अथ चिन्तयतस्तस्य स्थानं गत्वा जगद्गुरुः ।
तत् सर्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्तुं समभवद्वयदा ।
तदा दंष्ट्रायवातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् धर्मो द्विधा मध्ये चकार च ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महाबुधः ।
तस्य प्रसाद्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
अभवत् स महातेजा सुनिरूपो जगद्गुरुः ।
नरो नारायणश्चोभौ हरिश्चेत् महामती ॥
ययोः प्रभापो दुर्लभः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

कल्पभेदे तौ धर्मपुत्रौ । यथा,—

“धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिह भूर्गो
नारायणो नर इति स्तवः प्रभावः ।
हृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोकं
देवस्त्वनङ्गपूतना चटितुं न शक्नुः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥

(अन्योर्विशेषविवरणस्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य
५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा + पतिः ।
नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।

“नरपतिकुलभूत्ये गर्भमाधत्त राज्ञो
गुरुभिरभिनविष्टं लोकपालाशुभावैः ॥”

नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, वि ॥

नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥

नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति ।
मन + णिनिः + ङीप् ।) अमश्रुयुक्तनारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन +
ङ्ङल् । टाप् । अत इत्तम् ।) नरमानिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुखानां माला ।)
मनुष्यसुखमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।

“विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्यैव माला केशसमूहो
मुखेऽस्थस्या इति । इनिः + ङीप् । यद्वा,

नरसा

नरमानिनी प्रयोगादुरोधात् निपातनेन नस्य
लत्वम् ।) अमश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १८५ ॥ (नरस्य तन्मुखस्य मालास्यस्या
इति ।) नरमालायुक्ता ॥

नरमेधः, पुं, (मिधं हिंसायाम् + भावे घञ् ।
नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यच्च ।) नर-
वधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेय-
संहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः । तच्च
अधिकांशादिकं ३० अध्याये विददीपे उक्तम् ।
यथा,—

“ब्राह्मणराजन्वयोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेध-
संज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य
स्थानमतिष्ठा । चैवमुक्तदशम्यमारम्भः । अत्र
त्रयोविंशतिर्दोषा भवन्ति दादशोपसदः पञ्च
सुखा इति चत्वारिंशद्भिर्नैः सिध्यति । अत्र
यूपैकादशिनी भवति एकदादशान्विधीमीयाः
पञ्चवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतिपूर्वं मध्यमे वा घृणं
यथेच्छं नियोजनम् । आच्येन सप्तद्वयहीतन
देव सवितरिति प्रवृत्तं तिस्र आहुतीराहव-
नीये जुहोति ॥” स तु कलौ वर्जनीयः ।
यथा,—

“सप्तत्रयाञ्चाखीकारः कमललुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मेधुपर्कं पशोर्वधः ।
मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्मेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानां कुर्मनोषिणः ॥”

इत्युद्वाहृतत्वे हृद्वारदीयम् ॥

नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “सुभादिषु
च ।” = । ४ । ३६ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १।१०।७२ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।

“विजयदुन्दुभिर्ना ययुरर्णवा
वनरवा नरवाहनसम्पदः ॥”

हृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ ।
२१३ ।

“सोऽनुगैः सह निर्दोहं जघान प्रोहशङ्कया ।
शूरं दार्ढ्याभिसारेण शब्देभ्यो नरवाहनम् ॥”
पुरुषयानविशिष्टे, वि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ८६ । ५ ।

“जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥”

नरविष्वङ्गः, पुं, (नरं विष्वङ्गति भक्षयतीति । वि +

स्वन + ञच् ।) राजसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरसारः, पुं, (नरवत् शुद्धः सारो यच्च ।) वणिग्-
द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च
भाषा । तस्य पर्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।

“हिदलो गोपकः पिण्डो वोलो गन्धरसो रसः ॥”
तस्य शुद्धिर्यथा,—
“नरसारी भवेच्छुद्धिर्गर्भतोये विपाचितः ।
दीपायन्त्येव यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥”
इति सारचन्द्रिका ॥

नरैन्द्रः

म तु त्रयाक्षरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
“नरमारयवचारस्मटिकारित एव काचवक्यम् ॥
बहुशः पाठ्यं सत्त्वं तद्धि महाद्रावकं नाम ॥”

इति रत्नावली ॥

यथाच वै शक्यमेव ध्वस्तस्मिन्नेव यकृन्मूर्तिहा-
धिकारे ।

“तृषाञ्चमपामागं चित्ता कुप्याखनादिका ।
खुह्री तालस्य पुष्पाणि वर्धाभूवेनसक्तया ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिप्याकस्तरसेन च ।
आलथित्वा चारतोयं वल्लपूतच कारयेत् ॥
चख्वातपेन संशोष्य आलुप्तद्रव्योचितम् ।
रातस्य द्विपलं मास्यं यवचारपलद्वयम् ॥
स्मटिकारिपलश्चैव नरसारपलकथा ।
पलाहं सैन्धवं प्लाहं टङ्गणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकश्चैव सुद्राशस्य तोलकम् ।
दारुमोचं कर्षकश्च तोलं असुदकेनकम् ॥
सर्वमेकञ्च सख्यार्थं वक्यार्थञ्च साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसचारणे ॥
हन्ति शुल्कादिकान् रोगान् यकृन्मूर्तिहोदराणि
च ॥”

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च व्याकृति-
यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ म तु
द्विरस्यकशिपुवधार्थं भगवद्वावतारान्तर्गत-
चतुर्थः पूर्वावनारः । इति वराहपुराणम् ॥
(नरेयु सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित-
समासो वा ।) नरसिंहः । यदुक्तम् ।
“स्युक्तस्यपदे व्याघ्रपुङ्गवर्गभकुलराः ।
सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

इति विशेष्यनिष्ठे अमरः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १० । १४ ।

“क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।

ये यमश्चक्षुः कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥”

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च
व्याकृतिर्यस्य ।) वृषिंहावतारः । यथा,—

“केशव वृषतनरहरिरूप जय जगदीश हरि ॥”

इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणांमाधिपः ।) नराधिपतिः ।
राजा । यथा, “नराणाञ्च नराधिपः ।” इति
आभगवद्गीता ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।

“काकीलीदययद्याहमेदयुग्मनराधिपैः ॥”

नरात्मकः, पुं, (नराणां अत्मको नाशकः ।)
राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामा-
यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।

“रक्षःपतिरुदवलोक्ता निजुम्भकुम्भ-

घृष्णाश्च दुर्मखसुराण्यनरात्मकासीम् ॥”

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रय-
स्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । डीप् ।) नारी । इति
जटाधरः ॥

नरैन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।)
राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३५ ।

“रत्नगदादाम्यवतानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरैन्द्राञ्चिदिव याति प्रजापालनतत्पराः ॥”

विश्वेश्वरः । इति मेदिनी । रे, १७१ ॥ (यथा,
माघे । २ । ८८ ।

“सुनिग्रहा वरेन्द्रेण पञ्जीकृता इय प्रभवः ॥”

वृक्षविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
६ अध्याये ।

“पूतीकार्कस्यरेन्द्रेणमाणा

सूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥”

एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
यथा,—

“नामररररररररररपरिगतविप्रगणाहितशोभः
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।
चातुसुवर्णकुण्डलयुगलतरोचिरलङ्कृतवर्णः
पिङ्गलपद्मगेश इति निगदिनि राजति वृत्तनरैन्द्रः ॥”

नर्कटकं, स्त्री, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
नर्ककः, पुं, (वृक्षतीति । वृत् + “प्रित्तिपि च्युन् ।”

३ । १ । १४५ । इति च्युन् ।) नटः । पोट-

गलः । चारणः । केलकः । नटपर्यायः । सर्व-

वेशी २ लयालम्बः ३ तालरेचनकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षकर्तुर्लक्षणं यथा,—

“वाटप्रं वृक्षपाचं स्याद्गीतं योज्यञ्च तादृशम् ।
वृक्षस्य धारणान् पाचं नर्ककः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकृटितनपरः ।

हासप्रहासचतुरो वाचालो वृक्षकोविदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नर्कयतीति । वृत् + शिच् + च्युन् । वृक्षकारके,
त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“तर्को विचारः सन्देहात् भूशिरोऽङ्गुलि-

नर्ककः ॥”

नर्ककी, स्त्री, (वृक्षतीति । वृत् + च्युन् । विश्वात्
डीप् ।) वृक्षकारिणी । वाट इति भाषा ॥ तत्

प्रयायः । नासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८० ॥

लयपुष्टी ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।

“नर्ककीरभिनयानिलङ्घिनीः

पार्श्ववर्तिषु गुरुल्लङ्घयन् ॥”

करेणः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ नलिका-

नामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्कनं, स्त्री, (वृत् + भावे ल्युट् ।) वृक्षम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १७८ ।

“कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्कनं गीतवादनम् ॥”

वृक्षतीति । वृत् + ल्युट् । नर्कके, त्रि । यथा,

महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।

“गायत्री नर्कनो वापि वाहनो वा पुनर्भव ।

चिप्रं मे रथमास्थाय नियन्त्रीञ्च ह्योत्तमान् ॥”

नई, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

अक-सेट् ।) नईति । इति दुर्गादासः ॥

नई, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-

अक-सेट् ॥)

नईटकं, स्त्री, हृन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदि भवतो नजी भञ्जला गुरुमईटकम् ॥”

इति हृन्दोमञ्जरी ॥

नई, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अक-
सेट् ।) रेडोपधः । नईति । इति दुर्गादासः ॥

नई, [नृ] स्त्री, (नृ नये + “सर्वधातुभ्यो

मनिन् ।” उणां ४ । १४६ । इति मनिन् ।)

परीक्षासः । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । ८२ । १७ ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।

प्राणान्तये सर्वधनापहारे

पञ्चावतान्याहुरपातकानि ॥”

नर्मकीलः, पुं, (नर्मणः परीक्षासस्य कील इव ।)

पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मण्येव अटति गच्छतीति । अट +

अच् । अकन्धादित्वात् साधुः ।) खर्परः ।

सूर्यः । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मणि कुपलः । नर्म + अटन् ।)

चूचुकम् । विड्गः । परीक्षासरतः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नर्मदः, पुं, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) कलि-

सचिवः । इति मेदिनी । दं, ३३ ॥

नर्मदा, स्त्री, (नर्म ददातीति । दा + कः । स्थियां

टाप् ।) पृक्षा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

नदीविशेषः । सा विश्वप्रपञ्चतामिः सता पश्चिमे

तमसानद्यां प्रविष्टा । तस्याः प्रयागः । रेवा २

मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलशुभाः ।

लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथ्यत्वम् । दाह-

पित्तशमनत्वम् । वातदाहत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * तस्या जलं दशभिर्म्मासैर्जीयति ।

यथा,—

“विभिः सारस्वतं तीर्थं सप्रभिक्षय यासुनम् ।

नार्मदं दशभिर्म्मासैर्मासं वर्षेण जीयति ॥”

इति प्रार्थानस्तोत्रम् ॥

तस्या उन्मत्तिमाहात्म्ये यथा,—

“नर्मदा चरिता श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःसृता ।

तारयन्तु सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥

सर्वपापहरा निहन् सर्वदेवमस्कता ।

संस्तुता देवगन्धर्वैरक्षरोभिस्तथैव च ॥” * ॥

तस्याः स्तवो यथा,—

“नमः पुण्यजले ! आद्ये ! नमः सागरमामिनि !

नमस्ते पापघ्नमणि ! नमो देवि ! वरानने ! ॥

नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसेविते !

नमोऽस्तु ते प्रह्वरदेहनिःसृते ! ।

नमोऽस्तु ते धर्मेभ्यतां वरप्रदे !

नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावने ! ॥

यत्किंच पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः ।

ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयो भवेत् ॥

वैश्यस्तु जमते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम् ।

अन्नाथो लभते तत्र सारणादेव नित्यशः ॥

नर्मदां सेवते नित्यं स्वयन्देवो महेन्दरः ।

नलः

तेन पुण्या नदी ज्ञेया मन्त्रद्वयापहारिणी ॥
नर्मदाया जलं पीत्वा अर्चयित्वा दृग्ध्वजम् ।
दुर्गतस्थं न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्वपापविमुक्तात्मा ब्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशः यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च हिमवीथौ महोदधिः ।
गङ्गादायाः सरितो यावत्तायत् स्वर्गं महीयते ॥
अनश्वनस्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
गर्भवासे तु राधेन ॥ न पुनर्जायते नरः ॥”

इति मात्स्ये १६५ । १६६ अध्यायो ॥

सा च पुत्रकुतुम्भार्था । तस्याः स्मरणे
विघनाशी भवति । यथा, “सकलपद्मपतयश्च
नर्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणममेतं नाम-
ग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्वविघ्नं भविष्यतीति ।
अथ च ।

“नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो विधिः ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं आहि मां विवशयतः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ६—१० ॥

नल, अ नल्ये । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥
(भा-पर-सक-सेट् ॥)

नलं, क्ली, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नलः, पुं, (नल नल्ये + पचाद्यच् ।) ऋग्विशेषः ।
तत्पठ्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
० । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नलः ५ कुचिरन्ध्रः ६
कोचकः ७ दीर्घवंशः ८ मूलमध्यः ९ विभीषणः
१० छिद्रान्तः ११ गडुपत्रः १२ वंशपत्रः १३
गडुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अथ गुणाः ।
श्रोतव्यम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य-
वृद्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“नलः पोटगलः मूलमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कषरक्तजित् ॥
उष्णो हृद्गतिव्यतिदाहपित्तविघ्नस्तु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सूर्यवंशीयनिघडराजपुत्रः । यथा,—
“अतिथिस्तु कुशाञ्जलि निघडस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु निघडस्तस्मात्तन्मत्सदादजायत ॥”

वीरसेनराजपुत्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।

“नलो ह्यवेव विश्वातो वंशे कश्यपमम्भवे ।

वीरसेनस्तुतस्तद्वैधधश्च नराधिपः ॥”

(यथा, हरिवंशः । १५ । ३४ ।

“नलो ह्यवेव विश्वातो पुराणे भरतर्षभ ।

वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेत्ताकुङ्कुलोद्भवः ॥”

एतौ ह्यवेव सूर्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिघड-
राजपुत्रः । (अथ नल दमयन्तीपतिः ।) यथा,
दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।

“सुधांशुवंशस्य करीरमेव सां

निशम्य क्रिद्वासि प्रलेगहि गृहा ॥”

इति नैघघः ॥

नलः

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।

“आसीद्वाजा नलो नाम वीरसेनसुतो नली ।

उपपन्नो गुह्यैरिष्टै रूपवान्महोविदः ॥”

अयं वीरसेनस्तु सूर्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवे-
त्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥

आसीत् पुरा निघडाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो
नाम राजा । गच्छति काले स हि हंससुखात्
विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं निघुवनेक-
सुन्दरीमाकर्ष्य हंससुखादेवावगतनलस्यैव
तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना दत्त्वादि-
देवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्र
आसीत् । दमयन्तीपरिणयकासुकः कलिस्तु
दमयन्तीमलभमान एव प्रति रुष्टः सञ्जातः ।
अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह
द्व्यतकीडनात् सर्वस्वमहारयत् । ततः स राज्य-
भ्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु
अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या
सह एव विद्योर्जयितुमियेव । अथ कदाचित्
कालावेशितचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं
निघुरवन् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु
प्रवृथ्य बहु विनय्य च पथिकसार्धवाहेन सह
माष्टचक्षुर्दृष्टं गतवती । नानाविधकेशात्
शौर्यदेहा सा माष्टचक्षुषापि अविज्ञाता तद्भवने
तस्यौ । अथ दमयन्तीपिता भीमवृषपतिर्दम-
यन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास ।
दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय
न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वग्रहमानयत् । नलस्तु
दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं
कर्कोटकनागं विपद् उज्जहार । कर्कोटकस्तु
नलस्य प्रत्युपकर्तुमिच्छन् शरीरस्यमस्य कलिं
दृष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्नापयामास । नलस्तु
केवलं रूपान्तरत्वमाप्नवान् । ततोऽसौ ऋतु-
पर्णस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ
गच्छति काले दमयन्तीं पिष्टगृहस्था नला-
न्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चिन् ऋतुपर्ण-
सारथिं नलत्वेनावगम्य पुनः स्वयंवरमिषण
ससारथिं ऋतुपर्णं पिष्टवेश्मनि आनयामास ।
दमयन्ती तु पाकादिशौशलेनान्यजनावेदेन
ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानया-
मास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वसौन्दर्यं
गृहीते मैत्र्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीम-
वृषपतिस्तु एतन् सर्वमाकर्ष्यातिशयसन्तोषम-
वाप्नवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण
निघडदेशान् प्रति । ततोऽयं रुद्रेशमागम्य
भ्रातरं पुष्करं पुनर्दत्तय आनृत्य पराजित्य च
तं पुनर्लब्धराष्ट्रो दमयन्त्या सह सुखसुवास ।
एतद्विवरणविरुतिस्तु महाभारते वनपर्वणि
५३—७६ अध्यायेषु विष्टयतो द्रष्टव्या ॥ * ॥
वानरविशेषः । स तु ऋतञ्जनुनिशापान्
वानररूपविश्वकर्मेण औरसेन वृताथ्यधरसो-
गर्भे गोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६९
अध्यायः ॥ (अथ नल रामवाक्येन समुद्रमध्यं

नलदं

सेतुं गम्य । यथा, अध्यात्मरामायणे । ६ । ३ ।
८४—८६ ।

“ततोऽब्रवीत् रघुर्ब्रह्मं सागरो विनयान्वितः ।

नलः सेतुं करोत्यस्मिन् जले मे विश्वकर्मेभ्यः ॥

सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो
हरिः ।

कीर्तिं ज्ञानम् ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ॥

इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरङ्गशतम् ।

ततो रामस्तु सुपीयूषक्याभ्यां समन्वितः ।

नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुवन्वने ॥”

पिष्टदेवः । इति मेदिनी । ले, २७ ॥ दैत्य-
विशेषः । यथा,—

“दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।

सैहिकाया इति ज्वातास्त्रयोदश महाबलाः ॥

वंशः प्रक्ष्यञ्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।

वातापिर्मनुचिश्चैव इत्थलः खल्वस्तथा ॥

अङ्गको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।

सवमानस्तथा चैव सुरकल्पश्च भीमवान् ॥”

इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥

नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति-
ष्ठितौ ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कर्त्तु ।) शाखास्थि ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥ (यथा, सुश्रुते

निदानस्थाने १५ अध्याये ।

“तद्व्याख्यानि नल्यन्ते भन्यन्ते नलकानि तु ॥”

नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलक +

इनि । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

२७० ॥

नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यच्च ।) जातुः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥

नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्रः । इत्यमरः । १ । १ ।

७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६६ ।

“विलोकनकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे

किमन्यदन्तदुर्गैरपि न दर्शनं प्रार्थये ।

अयं नयनगोचरं ब्रजति वैदृढशान्तुतसवः

समग्ररमणीमनो मधुपमाधवः प्लाधवः ॥”

स भ्रात्रा मणिग्रीवश्च सह वाक्छीं पीत्वा

केलासोपवने गङ्गायां स्नानेनः स्नोहितवान् ।

असंयतवस्त्री तौ दृष्ट्वा नारदः प्रशपा । तच्छा-
पेन तौ यमलार्जुनौ भूत्वा श्रीहृन्दावने आसतुः ।

ततो दामोदरेण शापनिर्मुक्तौ तं श्रुत्वा स्वग्रहं

जग्मतुः । इति श्रीभागवततीर्थदशमस्कन्धः ॥

नलदं, क्ली, (नलं दति अवलम्बयतीति । दो +

कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते ।

५ । २५ ।

“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः

करिणां सुरे सनलदानलदाः ॥”)

जटामांसौ । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य

पथ्याथो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“नलदं नन्दिनी पेशी मांसी लण्णजटा जटौ ।

किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

नलं ददातीति । दा + आतोऽनुपेति कः ।) नल-

दातरि, जि, ॥

नलिनं

नलहम्, पुं, निम्नहृत् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 नलदा, स्त्री, (नल + टाप् ।) जटामासी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका ।)
 तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ इरमा
 इति भाषा ॥
 नलमीनः, पुं, (नलाययो मीनः ।) चिलिचिम-
 मन्त्यः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (“नल-
 मीनः कफात्मकः ” इति हारीते प्रथमे स्थाने
 १२ अध्याये ॥)
 नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति ।
 नल + टन् ।) नाड़ी । नली इति श्वातः ।
 ना च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला-
 कृतिः प्रवालीति कश्चित् प्रसिद्धा । पंठारी
 इति कश्चित् प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । विद्रम-
 लतिका २ कपोतवाणा ३ नलिनी ४ निर्मेध्या
 ५ सुधिरा ६ आधानी ७ सुखा = रक्तदला ८
 नर्तकी १० गटी ११ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
 क्षमिवातोदरार्तार्शः सुलनाशित्वम् । मलशोध-
 नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलिका विद्रमलता कपोतचरणा गटी ।
 घमन्यजनकेष्टी च निर्मेध्या सुधिरा नली ॥
 नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
 लक्ष्मणातल्लघ्वाक्षकुष्ठकण्वरापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अक्षविशेषः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
 “मधुमयनवदनविनिहितवंशीसुधिरासुधिराणि
 रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः कर-
 स्त्रेव ॥”
 इयं हि आलतिक्षियादिना आधुनिकनला-
 न्तस्य ‘वन्दक’ इति श्वातस्य सादृश्यं गच्छति ।
 यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे ।
 “नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
 मर्मच्छेदकरी नीला ————— ॥”
 “ग्रहणं भ्रापनञ्चैव स्युतञ्चेति गतित्रयम् ।
 तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्तान् रिपून्
 युधि ॥”
 अस्या विशेषविवरणम् नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कल्पितजननिर्गमपथः । यथा, यन्त्रविधि-
 ग्रन्थके १ अध्याये ।
 “वेदाङ्गलं मस्तकोर्द्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थं तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीम् ॥”
 नलितः, पुं, (नल्यते इति । नल ज बन्धे + क्तः ।)
 शाकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र-
 वल्लकत्वम् । इति द्रव्यगुणः ॥
 नलिनं, स्त्री, (नल्यते इति । नल बन्धे + “बहुल-
 मन्ध्यापि ।” उणा । २ । ४८ । इति इन्च् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ६ । २२ ।

नखः

“यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।
 नाविदं यद्वसम्भारान् पुरुषावयवावृते ॥”
 नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२६ ॥
 नलिनः, पुं, (नल + इन्च् ।) धारसपत्नी । इत्य-
 मरः । १ । १० । ४० ॥ लघ्यापाकफलः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ पानीयामला इति भाषा ॥
 नलिनी, स्त्री, (नलाजि पद्मानि खल्वङ् । नल +
 “पुष्करादिभ्यो देशे ।” ५ । २ । ३५ । इति इनिः ।
 ङीप् ।) पद्मशुद्धदेशः । (नलानां पद्मानां
 समूहः । “खलादिभ्यः इर्विक्तयः ।” ४ । २ । ५१ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इनिः ।) पद्मसमूहः । पद्म-
 लता । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “नलिनी स्यात् पङ्कजिनी विशिनी च सरोजिनी ।
 पद्मिनीति च पर्यायः पद्मशब्दे नदाकरे ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पद्ममात्रम् । इति रायसुकुटादयः ॥ तत्-
 पर्यायः । विशिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमरः ।
 १ । १० । ३६ ॥ (यथा, भस्मराष्टके । ८ ।
 “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्थं विचिन्तयति कोपमते हरेरे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”
 योमनिम्नगा । (इयन्तु गङ्गायाः पूर्वदिगात्-
 शाखानामन्यतमा । यथा, मानुस्ये । १२० । ४० ।
 “जीलि प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं जीगयधैव च ।
 सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपथान् सप्तधा ॥
 नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥”
 कमलाकरः । इति मेदिनी । ने, ८२ ॥ नलिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलसुरा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (वामनानिका । यथा, भाग-
 यते । ४ । २५ । ४८ ।
 “नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निम्निते ॥”
 “नलनालशब्दौ द्विद्वचनौ तद्वती नलिनी
 नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तट्टी-
 कायां स्वामी ॥)
 नलिनीरुहं, स्त्री, (नलिन्यां रोहतीति । रुह +
 कः ।) नखालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखणि, पुं ॥
 नलिनेश्वरः, पुं, (नलिने श्येते इति । शी + अच् ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नली, स्त्री, (नल + अच् । गौरादिभ्यान् ङीप् ।)
 मनःशिला । इति विश्वः ॥ नलिका । इति भाव-
 प्रकाशः । तत्पर्यायः । सुधिरा २ विद्रमलता ३
 कपोताक्षिः ४ गटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२६ ॥ (एतद्गुणा मनःशिलानलिकाशब्दयोः
 ज्ञातव्याः ॥)
 नलीसमः, पुं, (नलेषु उत्तमः ।) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नखः, पुं, (नल्यते इति । नल + उल्थादयश्चेति
 वः ।) किष्कुचतुःशतम् । चतुःशतहस्तपरिमित-
 देशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २२४ । १ ।

नवग्र

“तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 आसीन आसने चित्रे नखमात्रे प्रमाणतः ॥”
 नखवर्मागा, स्त्री, (नखपरिमितं वर्मा गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नखपरिमितपद्मगामिनि, त्रि ॥
 नव, [न] चि, (नूयते कृत्यते प्रधानसंस्था-
 वाचकत्वेन । नु क्तवने + बाहुलकात् कश्चिन्
 गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
 विशेषः । ८ नव इति भाषा । बहुवचनान्ते-
 ४यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “इति क्षितीशो नवर्तितं नवाधिकां
 महाकतूनां महनीयशासनः ॥”
 नववाचका यथा । अङ्गदारम् १ भूखण्डम् २
 क्षत्तरावगमस्तकः ३ सुधाकुण्डम् ४ आग्नी-
 क्षतनः ५ सेवधिः ६ अङ्कम् ७ रसः ८ ग्रहः ९ ।
 इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथा,
 मनुः । ३ । २६८ ।
 “वर्मासान् क्वागमांसिन पार्वतिन च सप्त वै ।
 अष्टादेकस्य मांसिन रौरवेण नवैव तु ॥”
 नवः, पुं, (नु शि क्तवने + “कहोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) क्तवः । इति मेदिनी । वे,
 १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नवः, त्रि, (नूयते कृत्यते इति । नु क्तवने + “कहो-
 रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतनः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २३४ ।
 “न स्त्रीणामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते ।
 गावस्तुणमिवावश्यं प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥”
 अभिनवान्वयिधानि प्रशस्तानि । यथा,—
 “ब्रह्माग्न्यभिनवान्धेन प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते हतगुह्यौ नद्यान्मन्त्राणाविदुःकृतः ॥”
 इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ॥
 तद्देशिकपर्यायः । “नवम् १ नूतनम् २ नूतनम् ३
 नवम् ४ इडा ५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ॥”
 इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
 नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । क्त + ण्वल् ।
 टापि अत इत्वम् ।) नवोद्गा । इति शब्द-
 भाषा ॥ नूतनः संक्षिप्तो विवरणश्लोकः । नवीन-
 कर्त्री च ॥
 नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति ।
 कल + ण्वल् । टापि । अत इत्वम् ।) नवीनः ।
 इति हारावली । १७६ ॥
 नवग्रहाः, पुं, (नव ग्रहाः ।) सूर्यादयो नव ।
 यथा, तिथितन्त्रे ।
 “नवग्रहमखं लब्ध्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते कश्चित् ॥”
 (यथा च,—
 “सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥”
 तेषां संस्थानम् । यथा,—
 “भूमेर्योजनजसे तु सौरं मैत्रेय । मण्डलम् ।
 लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं प्रशिनः स्थितम् ॥
 पूर्णं शतसहस्रे तु योजनानां निष्कारात् ।

नवग्र

नक्षत्रमखलं ज्ञातुं सुपरिष्ठात् प्रकाशते ॥
हिलक्षे चोत्तरे ज्ञानम् । बुधो नक्षत्रमखलात् ।
नावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
सौरिवृद्धस्यतेषोर्द्ध्वं हिलक्षे समवस्थितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ॥

तेषां रथादि यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
देवादक्षस्यैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम । ॥
सार्धकोटिस्तथा सप्तनियुताभ्यधिकानि वै ।
योजनानानु तस्याश्चक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थितः ।
पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तद्व्युगार्हयोः ।
इत्योऽक्षद्वयगार्ह्येन बुधाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसान्तरे ॥
हयाश्च सप्त हन्तांसि तेषां नामानि मे श्रवण ।
गायत्री च दृष्टव्युत्तिगजगती त्रिष्टुके च ॥
अनुष्टुप् परिक्रियुक्ताम्बुद्वीपि हरयो रथेः ।
स रथोऽभिहितो देवैरादित्यैर्हविभिस्तथा ।
गन्धर्वैरसरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥
स्तुवन्ति स्तनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गौर्यते पुरः ।
वृत्तन्धश्चरसो यान्ति सूर्यस्याशु निशाचराः ॥
वहन्ति पद्मगा यक्षैः क्रियते भौव संयष्टः ।
बालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥
मोऽयं सप्तगणः सूर्यमखले मुनिसत्तम ! ।
हिमोक्षवारिहृष्टीनां हेतुत्वं सप्तपागतः ॥
रथश्चिचक्रः सोमस्य कुम्भाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्सौ ॥ * ॥
वायुमित्रयसम्भतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिण्डैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ * ॥
सर्वरथः सातुर्गो युक्तो भूतस्त्वैर्हयैः ।
मोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
अष्टासः काचनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो
महान् ।

पद्मरागाख्यैरथैः संयुक्तो वह्निसम्भवेः ॥ * ॥
अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्तै वाजिभिः काचने
रथे ।
तस्मिंस्त्रिंशति वर्षे वै राशौ राशौ दृष्टव्यतिः ॥
आकाशसम्भवेरथैः श्वलेः स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य श्वनैर्यानि मन्दगामी श्वनेश्वरः ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा च्छद्यौ भृङ्गाभा घूसरं रथम् ।
सहद्वयुक्तास्तु मैत्रेय ! वह्नन्धविरतं सदा ॥ * ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरहसः ।
पलालधूमवर्णाभा लाचारसनिभारुणाः ॥ * ॥
एते मया गृह्याणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रवृत्ता वायुरक्षिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८१०१२ अध्यायाः ॥
गृह्याणामशुभप्रतीकारः । राजमार्गच्छे ।
“दोषो न स्याद्व्यह्याणामग्निशिरकिरणी तान्त्र-
मिन्दौ च शङ्कं

नवग्र

पृथ्वीपुत्रे प्रवालं शशधरतनये शतकुम्भं
सुजेन ।
देवाचार्यं च सुक्तां मन्त्रिमसुरगुरौ सौख्यं
सूर्यसुनौ
राशौ सौहं त्वनिष्टे कमलजवनये राजपट्टं
विभर्तुः ॥”
शतकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति
ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
“चिन्मूर्त्तौ क्षीरिकामलं गोजिह्वा दृढदारकम् ।
अक्षयर्षिं सिंहपुच्छं वाय्वाणं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्याह्न्याह्नोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
स्वजन्मराश्यवधिनवग्रहसुहृद्विधा,—
“केतूपग्रवभौममन्दगतयः वृष्टाक्षिसंस्थाः शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चक्रः पुनः
सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेण सोमाक्षजः
शुक्रः बृहस्पतवर्णमितरे सर्वेऽप्युपानो शुभाः ॥”
इति दीपिका ॥
रविः ३६।१०।११।राशयः । सोमः ३६।७।१०।
११ शुक्रपक्षे २।५।६ । जन्मर्त्तवर्त्तितजन्मचन्द्रः
शुभः । मङ्गलः ३६।१०।११ । बुधः २।७।६।८।
१०।११।१२ । दृष्टव्यतिः २।५।७।६।११ । शुक्रः
१।२।३।४।५।८।१२।१२ । शनिः ३६।१०।११।
राहुः ३६।१०।११ । केतुः ३६।१०।११।राशयः ॥
गृह्याणां राशिभोगनिर्णयः । यथा,—
“रविर्भासं निशानायः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्धवत्सरम् ॥”
रविः १ मासः । सोमः २।० दिनम् । कुजः ४५
दिनम् । बुधः १८ दिनम् । दृष्टव्यतिः १ वत्-
सरः । शुक्रः २८ दिनम् । शनिः २॥० वत्सरः ।
राहुः १॥० वत्सरः । केतुः १॥० वत्सरः । इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिव्यह्न्याणा-
मस्तीदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोद्यास्तमयोः परिज्ञानं प्रकीर्तते ।
दिवाकरकराक्रान्तस्मृतीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्यादप्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।
जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रक्षौ वक्रिणौ तथा ॥
अस्या विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रजार्गवाः ।
व्रजन्धभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥” * ॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशमरेण्यस्य तिथिसंस्कारकस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्मुह्यतया ।
प्रागस्त उदयः पश्चादस्तत्वाद्दशभिर्भृगोः ॥
एवं बुधो द्वादशभिस्तुहेशभिरंशकैः ।
वक्रशीघ्रगती चार्कत्तु करोत्यस्तमयोदयौ ॥
रथ्याधिकैः कालभागैर्दृष्ट्या न्यूनैरदर्शनाः ।
भवन्ति लोके खचरा भागुभायस्तस्यैव ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

नवग्र

तेषामस्तीदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजान्तिचन्द्रा-१२२ खिदशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्ते
बुधस्य भूपा १६ दश भागवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुद्याह्ना अभ्युद्यास्त-
ज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्ते
जात्य-२२ त्वि ४ विष्टे-१३ हिंशि-१० नेश्च १२
मासेः ।

महास्तवक्रास्तविधी सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्द्रमासेः १६ ॥”
गुरोवदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-
महास्तोनां प्राक् पश्चात् वाक्यदृष्टदिनज्ञानम् ।
यथा,—
“दृष्टः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
वाक्यस्य पक्षं १५ वचसां पतिः स्यात् ।
एवं सितः पश्चदिनानि दृष्टो
वालो भवेत्क्षीणि दिनानि वक्ते ॥
दृष्टस्तु पक्षं १५ भृगुनो महास्ते
वालः पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमङ्गरी ॥

अथ नवग्रहस्तीक्ष्णम् ।

“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
दिव्यशक्तुधाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिर्भक्त्या शम्भोर्भक्तुभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुङ्गवसम्भवम् ।
कुमारं शक्तिहस्तं लोहिताङ्गं नमाम्यहम्
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
देवतानाट्यधीणाश्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि दृष्टव्यतिम् ॥
हिमकुन्दच्छालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाङ्गनचयप्रखं रविर्गुरुं महायहम् ।
ह्यायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या श्वनेश्वरम् ॥
अहंकायं महाधोरं चन्द्रादिव्यभिर्हकम् ।
सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्हकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः श्रुतिः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
ऐश्वर्यमनुलक्षापि आरोग्यं पुष्टिवर्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वं च निजं तस्योपजायते ॥
तत्तत्कोऽपिर्धमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीडकाः ।
ते सर्वे प्रशमं यान्ति यासो ब्रह्माक्ष संशयः ॥”
इति श्रीवासभाषिनं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रह्याणामन्यद्विवरणस्तु ग्रहशब्दे दृश्यम् ॥ * ॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नव-
ग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“दृष्टं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवदु

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्चात्रः ।) प्रथममध्य-
यने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्यायः ।
क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवतः, पुं, (नवते सून्यते इति । नु + बाहुलकात्
अतच् ।) कुप्यः । करिकम्बलः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४४ ॥

नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ६० नवदश इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाकूर्ता महावीर्यासनः ।
समारुह्युर्द्विमायुधः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"

नवतिसंख्यानिते च । यथा, मनुः । ३ । १७७ ।
"वीर्यान्धो नवतेः काणः वडेः श्विनी शतस्य तु ।
पापरीगो सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥"
नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तेकते करोतीति ।
तिक् + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारा-
यली । १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । तत-
टाप् । नवतिसंख्या ॥)

नवतिशः, [सु] अ, बहुनवति । नवति नवतीति
वीक्षायां चशुप्रत्ययः ॥

नवती, स्त्री, (नवतिः + क्तिकारादिति वा डीप् ।)
नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्डं, स्त्री, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यच् ।)
राज्ञां कृत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"मनोहरं त्रिकनकदण्डश्च नवदण्डकम् ।
कृत्रचित्रविधं श्रेयं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥"
अस्य विवरणं कृत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदलं, स्त्री, (नवं दलमिति कर्मधारयः ।) पद्मस्य
केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकार-
नवपत्रम् । तत्पर्यायः । संवर्तिका २ । इत्य-
मरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्तिः ३ संवर्ती ४ ।
इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हङ्ग-
चन्द्रः ॥ दलमात्रम् । इति मधुः ॥

नवदोधितिः, पुं, (नव दोधितयः किरणानि यस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यान्विता दुर्गा ।) नव-
पत्रिका । (यदुक्तम् ।

"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
विल्याश्रीकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥"
यथा, वृहद्भक्तिकेशरपुराणे ।

"पञ्चके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरदे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रत्न मां त्रिदशेश्वरि ॥"
कुमारिका १ चित्राङ्गिः २ कल्याणी ३ रोहिणी
४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८
भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—

"मत्ताक्षरमयी लक्ष्मी मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिका साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥"
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवनी

नवदीना, स्त्री, (नवा नूतना दीना ।) नूतन-
प्रेक्षा । अस्या विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तद्विरोहणदिनं यथा,—

"उपेन्द्रलालाहिनिवापिर्जनं
शस्त्रेन्दुतारातिथिलययोगे ।
विष्टिचमापुत्रयमाहवर्जं
दीनादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥"

इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, य, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः ।
यथा,—

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा दृष्टिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"

नवनाडीचक्रं, स्त्री, (नवनक्षत्रयुक्तं नाडीचक्रम् ।)
राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्त्रेखाजयात्मकचक्रम् ।
यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

"जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं
बोद्धव्यम् ॥

चतुर्दशमहादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
नाथः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः पञ्चदशः
स्यात् ॥

नवनक्षत्रो वृषतिः स्वजातिदेशाभिवर्धकः ॥"
नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + डः ।)

गौरादित्यात् डीप् ।) नवनीतम् । यथा,—

"अहो हेयङ्गवीनानां नवनीनां परं सुदा ।
लङ्घुकानां शूकराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥"

इति अष्टावैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥
नवनीतं, स्त्री, (नवं नीयतेनेनेति । नी + क्तः ।)

गद्यविशेषः । माखन् इति नवी इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । नवीकृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ हेयङ्गवीनम् ५ ।
इति रत्नमाला । दधिजम् ६ सारम् ७ हेयङ्ग-
वीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् ।
वर्णवलायकत्वम् । सुमधुरत्वम् । दृढत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसंज्ञा-
ङ्गशूलकाश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्ति-
गुणित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्वदोषापहर-
त्वम् ॥ * ॥ नवीकृतगद्यमाहिषनवनीतगुणाः ।

बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात-
वर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ माहिषनवनीतगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् ।
बल्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुष्टि-
त्वम् ॥ * ॥ द्वागनवनीतगुणाः । क्षयकाश-
नेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपन-
त्वम् ॥ * ॥ व्याविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् ।
क्षुब्धत्वम् । योगिभूले कफे वाते गुदभूले हित-
त्वम् ॥ * ॥ येडुकनवनीतगुणाः । क्षिण्यन्व-
त्वम् । शीतलत्वम् । मेघानाशित्वम् । गुरुत्वम् ।
गुणित्वान्कारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् ॥ * ॥
हस्तिनो नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।
क्षुब्धत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टिभ्यत्वम् । जम्बुपित्त-
कफक्षिमाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः ।
कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

नवनी

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषदातापहारकत्वम् ।
गर्हभोनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघु-
त्वम् । मूत्रदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवनीत-
गुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणक्षिमिकफास-
वातनाशित्वम् ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः ।

रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । सर्वरोगविघ्ननाशित्वम् ॥ * ॥

अथ साधारणनवनीतगुणाः ।

"शीतं रुच्यनवीकृतं सुमधुरं दृढञ्च वातापहं
कासघ्नं क्षिमाशयनं कफहरं संग्राहि भूला-

पहम् ।

बल्यं पुष्टिकरं तृषार्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्धवं पित्तजित् ॥

शकाहार्थवितं प्रोक्तसुतरोत्तरगन्धदम् ।
अरुच्यं सर्वरोगादं दधिजं तद्वितं स्तुतम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । गद्यनतनीतगुणाः ।

"नवनीतं हितं गद्यं दृढ्यं वर्णमलाम्बितम् ।
संग्राहि वातपित्ताहृक् क्षयाशोऽर्हितकासघ्नम् ॥

तद्वितं बालके दृढे विशेषादन्तं शिशोः ॥" * ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।

"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तशमनं मेदःपुष्टिवर्धनम् ॥"

अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।

"दुग्धोत्थं नवनीतम् चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् ।
दृढ्यं बल्यमतिक्षिप्तं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥"

अथ सद्यःसमुद्भूतनवनीतगुणाः ।

"नवनीतस्य सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेघं क्षिप्तं कषायान्ममौषत्क्राश्रसंक्रमात् ॥"

अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।

"सप्सारकटुकान्मत्वाकृदंशः कुटकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदसं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

"नवनीतं नवं दृढ्यं ग्राहि वर्णवलाभितम् ।
चक्षुष्यं दृढं क्षिप्तं अरुच्यशोऽविकारघ्नम् ॥

दीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोमघ्नम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

नवनीतकं, स्त्री, (नवनीतात् कायति प्रकाशते
इति । के + कः ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

"सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च ॥"

पण्यायोऽस्य यथा,—

"नवनीतं सरजं हेयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

नवनीतधेनुः, स्त्री, (नवनीतन हता धेनुः ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) दानार्थं हतनव-
नीतमयधेनुविशेषः । यथा,—

"नवनीतमयी धेनुः श्वस्य राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोमयेनाशुलिभार्या भूमौ गोचर्ममावृतः ।

नवमा

हस्तसर्मेष्टगस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
कुम्भस्तु नवनीतस्य प्रथमाचस्य धारयेत् ।
चतुर्थं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
हस्ता विधानेन च राजसिंह-
सुवर्गशङ्की सुसुखी च कार्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकेस्तु
हस्ता तथाप्यङ्ग गुह्येन निष्ठाया ॥
ओष्ठौ च पुष्पेभ्यः फलेभ्यः दन्ताः
प्रकल्प्य साक्षाच्च सिद्धेभ्यः सन्तैः ॥

नवनीतस्तर्फी राजसिन्धुपादां प्रकल्पयेत् ।
ताम्बुलं कांस्यदोहां दर्भरोमकतच्छवीम् ॥
स्वर्गशङ्की रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्वतो दिशः ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कितम् ।
दिक्षु दीपाञ्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवहाङ्गविदुषे आहितामिर्षितात्मवान् ।
मन्त्रास्त एव जपन्त्याः सर्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
पुरा देवासुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्यने ।
उत्पन्नं दिव्यमन्त्रं नवनीतमिदं शुभम् ॥
आध्यायनञ्च भूतानां नवनीत ! नमोऽस्तु ते ।
श्वसुच्चार्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

श्वसुच्च दत्त्वा सुसुदां सोपधानां
नयेद्गृहं विप्रवर्धयेत् भयः ।

हविष्यमेव सरसश्चोपसृक्ता

तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्रीणि विप्रः ॥

यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुष्यतां व्रजेत् ॥
पितृभिः पूर्वजैः साहं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहुतसंभवम् ॥
य इदं श्रवयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं महीयते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

नवपाठकः, पुं. (नवी नूतनः पाठकोऽध्यापकः ।)
नूतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

नवफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि अत
इत्तम् ।) नयम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति
मेदिनी । के, २३० ॥

नवमः, त्रि, (नवम् + “तस्य पुरणे ङट् ।” ५ ।
२ । ४८ । इति ङट् । ततो “नान्ताद-
संख्यादेर्मट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङटो
मट् ।) नवानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
नयद् इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा
मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।

“रम्यं हर्मातलं नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेका
लताः ।

प्रोष्णीलस्रवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा
निशाः ॥”)

नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मल्लिका-
पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी
इति लोके । नेयालि इति नेओथार इति च

नवमी

भाषा । तत्पर्यायः । अतिमोदा २ यैकी ३
यीकीद्वया ४ सप्रणा ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७
शुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १०
नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवर्मा १२
देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्ध-
निलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-
शैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्वरोगहरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्रणा नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लब्धौ तिक्ता दोषवयाश्रितम्”
इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम + टिप्तात् ङीप् ।) तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा ।
शुक्लपक्षे ६ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसङ्केतन
एतदङ्कबोधिता ॥ अथ नवमीयवस्था । “सा
चाटमीयुता यास्या युग्मात् । भविष्ये ।
‘मासे चतुर्भिर्धनं पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।’
तथा भविष्ये ।

‘माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी कृष्णाम् ॥
ज्ञानं दानं जपो होमो देवाचनमुपोषणम् ।
सर्वं तद्व्रतं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥’
तथा कालिकापुराणम् ।

‘नवम्यां नववर्षाणि राजन् ! पिशाचनो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवेत्तैरी सर्वकामप्रदा शुभा ॥’
अतोऽद्यादि नवम्यान्तिथावारभ्य नव वर्षाणि
यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-
व्रतमिति सङ्कल्प्य विशेषः । सर्वकामप्रदतैरी-
तोषः फलम् ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-
नवमीयवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इयं दुर्गा-
तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
तत्र यूयं सुराः सर्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
नवम्यां यच्च पिशाची भविष्यति हि मानवः ।
नारी वा तस्य सम्पन्नं भविष्यति मनोगतम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

कार्त्तिकशुक्लनवम्यां अगह्याञ्जीपूजाप्रमाणानि
यथा,—

“प्रपूजयेज्जगद्गात्रौ कार्त्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायञ्चे नवमेऽङ्गनि ॥”

इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

“कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थर्ह्यदितो भासुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्तारोग्यघनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

नवर

“कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चैतायाः प्रथमेऽङ्गनि ।
त्रिसन्धं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदव्यये ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अथ नवमीजातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“विरोधकर्त्ता सृजनैरगम्यः

परापकारार्थमतिः कुशीलः ।

आचारहीनः क्षणः कठोरः

प्रकृतिकाले नवमी यदि स्यात् ॥”

नवमीवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती ।
तत्पर्यायः । दिक्करी २ । इति चारावली ।
१५४ ॥ ताजुनी ३ कुहेली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्गं, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-
मुखकुलीनानां पञ्चदानचतुर्थद्वयात्मककुल-
विशेषः । तद्व्यथा,—

“समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठकं ।

यद्भातरि तृतीयञ्च मध्यमेऽपि चतुर्थकम् ॥

तद्योजे पञ्चमं दानं कुर्यादेतद्विधानतः ।

ग्रहणं जन्मनि समे कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥

तृतीयं जन्ममध्यांशे तद्योजेऽपि चतुर्थकम् ।

नवरङ्गमिति प्रोक्तं सुख्यानां हि महाशुणम् ॥”

इति कुलाचार्यकारिका ॥

नवरत्नं, स्त्री, (नवानां रत्नानां समाहारः ।)

नवप्रकारमणयः । तद्व्यथा,—

“सुक्तामाणिक्कवैदूर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।

पद्मरागं मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(यथा च,—

“वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।

तथा मरकतं चैव महारत्नानि पञ्चधा ॥

गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्यश्च प्रवालकम् ।

चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥”

“रत्नं गारुत्मनं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।

इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥

रत्नं चौरा । गारुत्मनं पाप्मा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः नीला ॥” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदीपशान्त्ये
धार्म्यानि नव रत्नानि यथा,—

“वैदूर्यं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च ऋगलाङ्कने ।

आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥

गुरौ सुक्तां भगीं वज्रं शनौ नीलं विद्रुर्बुधाः ।

राहौ गोमेदकं धार्म्यं कर्तौ मरकतन्तथा ॥”

इति दीपिका ॥

विक्रमादित्यराजसभास्यनवसंख्यकपण्डिताः ।

यथा,—

“धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कु-

वेतालभट्टघटकपरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषपतेः सभायां

रत्नानि ये वररचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

नव श्लोकः । यथा,—

“मित्रमर्थी तथा नीतिर्धर्मकार्पण्यसर्वकाः ।

नवरा

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं
क्रमात् ॥
मित्रं स्वच्छन्दया रिपुं नयवलेर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समै-
र्बन्धवान् ।
नक्षत्रं स्तुतिभिर्गूढं प्रयतिभिर्मुखं कथाभिर्बुधं
विद्याभौ रसिकं रसेन सकलं प्रीतिन कुर्वीत-
वशम् ॥ १ ॥
अर्थो लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो
लाभ्यन्
लज्जोऽकीर्णमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽप्य दोषे
रतिम् ।
निःस्वो वचनमुष्मन्ना विकलतां शोकाकुलः
संशयं
द्वर्गाप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं
सुहुः ॥ २ ॥
नीतिर्भूमिभुजा नतिर्गुणवतां क्षीरकनानां धृति-
दम्पत्याः शिशवो गृहस्य कविता वृद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुयः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्हिजस्य
चमा
शक्तस्य द्रविणं गृह्याश्रमवतां स्वास्यां सतां
मखनम् ॥ ३ ॥
धर्मैः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया
सदैव
क्षेपं लोकानुत्तमं वरचरणयनेर्मखलं पीत-
लीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ ऋदुपरवगुणौ योजनीयौ
च काले
व्यात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कापरायेन यशः क्रुधा गुणचयो हस्तेन सत्यं सुधा
मथांदा असनेर्धनानि विपदां स्त्रीर्धनं प्रमादे-
र्हिजः ।
पैशुन्येन कलं मदेन विनयो दुष्कृत्या पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो
हृतः ॥ ५ ॥
भर्तुर् शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मनुसरो
धर्मशीलो
दुःखो मानी गृहस्थः प्रसुरतिप्रपन्नः शास्त्र-
विहर्षहीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः परा-
मोपभोगी
वृद्धो रोगी हरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविह्वल-
प्रकारम् ॥ ६ ॥
स्त्रीणां यौवनमर्धनामशुगमो राज्ञां प्रतापः
सतां
सत्यं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसदृशस्य वाग्-
उम्बरः ।
साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विदा कुलस्यैकता
सवाया धनसुप्ततेर्गुणचयः शान्तिर्विवेको
बलम् ॥ ७ ॥

नवरा

विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशी मानी हरिद्रो
गृही
विज्ञातः कृपणः सुखी परवशी वृद्धो न
तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुर्मा-
च्छीजितः
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं
भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्त्यन्
शिशून् वृद्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विजययन्
संहतान् ।
तौत्रान् कण्टकिनो बह्निर्नियमयन् ग्लानान्
सुहुः सचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं
नन्दतु ॥ ९ ॥
नवरत्नं, जी, (नवानां राक्षसीणां समाचारः ।
तत् साधनत्वेनाख्यस्योति अक्षः ।) आश्विनशुक्ल-
प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्तव्यदुर्गाव्रत-
विशेषः । तत्सारम्भः । देवीपुराणे हामरतन्त्रे
च देवीवचः ।
“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सुहृन्मात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥”
मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाम्बिनी ।
नवरात्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥”
अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
“एवञ्च विन्ध्यवासिण्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
ज्ञानैः समुदितैर्हृद्देशाक्षयैः क्षत्रियैर्कृपैः ॥
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्लक्ष्मणैश्चैव मानवैः ॥”
मदनरत्ने देवीपुराणोऽपि ।
“कन्यासंस्थे रवौ शक्रः शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अपाश्री ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाय वायुदः ॥
भूमौ शयीत चामन्त्रा कुमारीर्भोजयेन्नुदा ।
वस्त्रालङ्कारदाने च सन्तोषाः प्रतिवासरम् ॥
बलिञ्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमावधत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥”
स्कान्दे ।
“मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाञ्च नक्तं कुर्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिर्धनं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिवृद्धौ तिथिद्वासे नवरात्रमपार्थक्यम् ॥
अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिस्तथा ॥”
तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
नवाक्षरेण वा कार्या । यथा । सकृत्सर्वं विधाय
घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य बोद्धशोपचारैः
पूजयित्वा मावभक्तवलिं कुशाब्जादिवलिं वा
निवेदयेत् ॥ * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं
हेमाद्रौ स्कान्दे ।
“एकैकां पूजयेत् कन्यामेकद्वयां तथैव च ।

नवरा

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकक्षु वा ॥”
तथा,—
“नवभिर्लभते भूमिमेतर्था द्विगुणं तु ।
एकद्वया लभेत् क्षेममेकैकेन अर्थं लभेत् ॥”
अथ कुमारीर्निर्णयः ।
“एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्षयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्तम् । कुमारीका १
त्रिभक्तिः २ कुशाणी ३ रोहिणी ४ काली ५
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९ इति
नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आसामावाहन-
मन्त्रः । यथा,—
“मन्त्राक्षरमयी लब्धो मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिका साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कक्षुकेष्वेव वस्त्रे च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्मन्त्रभोग्यैर्भोजयेत् प्रायसादिभिः ॥”
तासां त्वाच्यत्वमाह ।
“यत्प्रिस्फुटितशीर्णाङ्गी रक्तपूषत्रणाङ्किताम् ।
जात्यन्तां कंकरां कार्णीं कुर्यात् तद्गुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्गुरोर्गिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
“ब्राह्मणीं सर्वकार्ये न जयार्थं वृषवंशजाम् ।
जाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणीं चान्द्रजातानां पूजयेद्दक्षिणा नरः ॥”
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । रुद्रयामले ।
“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषाञ्च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥”
तथा,—
“शक्रोत्तराभिद्वया तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥”
अत्राश्ववतोऽष्टपूजनमुक्तम् । मदनरत्ने देवी-
पुराणे ।
“अश्वयुक्तमुक्तप्रतिपत्स्वातिथीगे शुभे दिने ।
पूर्वसुचैः अवा नाम प्रथमं श्रियमाह्वरत् ॥
तस्मात् साध्वेनरेस्तत्र पूर्व्योऽसौ अहया सह ।
पूजनीयाश्च सुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्थयनं कार्यं तथा तेषां दिने दिने ।
धान्यं भक्षान्तकं कुष्ठं वना सिद्धार्थकान्तथा ॥
पशुवर्णेन सूत्रेण यत्प्रिन्तमानु बन्धयेत् ।
वायव्यैर्वाक्यैः सौरैः शाक्रेभ्यस्तैः सवैष्णवैः ॥
पैशवेस्तथाप्येष्टैर्होमः कार्यो दिने दिने ॥”
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
“ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।
पृथिवीमवहन्तु पूर्व्यं सशैलवनकाननाम् ॥
कुसुदेरावतौ पद्माः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽङ्गनो गौलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥”
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां
भविष्ये ।
“केशसंस्कारद्वयाणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
पञ्चतैलं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकान्तथा ।

नवरा

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमण्डलम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्तालङ्करणानि च ।
 षष्ठां विस्वतरो बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय मृदमधौ प्रवेशयेत् ।
 उपोषणमथाष्टम्यामात्मशुद्ध्या तु पूजनम् ॥
 नवम्यामुपचक्रायाः पूजां कुर्याद्विलम्बया ।
 संपूज्योपोषणं कुर्यात् दशम्यां शायरोत्सवे ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवो प्रीणयते नरः ।
 स्वस्त्वन् पालयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥”
 आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
 यथोक्तं निर्णयान्ते देवीपुराणे ।
 “मूलपुं स्थापनं देवाः पूज्यांतादासु पूजनम् ।
 उत्तरासु बलिं दद्यात् अवशेन विसर्जयेत् ॥”
 सप्तम्यामण्डपि ।
 “मूलकृते सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
 पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णववत्सकम् ॥
 नाथापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
 पुस्तकं स्थापितं देवि ! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
 स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्चणादिकं न
 निषिद्धम् । तदुक्तं ब्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
 “गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालागुलेपनम् ।
 उपवासं न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
 गतन् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ ।
 आश्विनमासचैत्रश्रावणमासचतुष्टये लङ्गा-
 दृष्ट्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । जयवा नव-
 रात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा । इत्युक्तम् । देवी-
 पुराणे ।
 “नवरात्रव्रतेऽशक्तिल्लिरात्रचैकरात्रकम् ।
 व्रतसरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
 । यथाच देवीभागवते । ३ । २५—२७ ।
 “द्विगुं राजन् ! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
 शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
 वसन्ते च प्रकर्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ।
 हाटतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्वजनयु वै ॥
 शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
 तस्माद्युक्तादिर्न कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता ॥
 दावेव सुमहाघोरादतू रोगकरी शृणाम् ।
 वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
 तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
 चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्व्यं नराधिप ॥
 अभावस्याञ्च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
 हविष्यन्नाशनं कार्यमेकभक्तस्तु तद्दिने ॥
 मण्डपस्तु प्रकर्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
 हस्तषोडशमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
 गौरवदुर्गमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
 मन्मध्ये वेदिका शुभा कर्तव्या च समा स्थिरा ॥
 चतुर्हस्ता च हस्तोच्छ्रा पीठार्थं स्थानसुत्तमम् ।
 तारणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
 राज्ञो द्विजानथामन्त्र देवीतन्त्रविशारदान् ।
 आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 प्रतिपद्विसे कार्यं प्राप्तः क्लानं विधानतः ।
 गदां गदे तङ्गागे वा वाप्यां कूपे मृदेऽथ वा ॥

नवरा

प्रातर्भित्तं पुरः कृत्वा द्विजानां वरमं ततः ।
 अर्घ्यपाद्यादिकं सर्वं कर्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥
 वस्त्रालङ्कारादीनि दद्यानि च स्वशक्तितः ।
 वित्तश्राद्धं न कर्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
 विप्रैः सन्तोषितैः कार्यं सम्यग् सर्वथा भवेत् ।
 नव पञ्च त्रयश्चैको देवाः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
 वरयेद्भास्वानं शान्तं पारायणकृते तदा ।
 स्वस्तिवाचनकं कार्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
 वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य तौमवस्त्रसमन्वितम् ।
 तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
 रत्नभूषणसंयुक्ता सुक्ताहारविराजिता ।
 दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
 भस्त्रचक्रगदापद्मधरा सिंहस्थिता शिवा ।
 अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
 अर्घ्याभावे तथा यत्नं नवान्नमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
 पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
 सुतीर्थजलसम्पन्नं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
 पार्श्वं पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
 गीतवादित्रनिर्वाणान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
 त्रिधौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
 प्रथमे दिवसे राजन् ! विधिवन् कामदं शृणाम् ॥
 नियमं प्रथमं कृत्वा पञ्चान् पूजां समाचरेत् ।
 उपवासेन नक्तनं चैकभक्तेन वा पुनः ॥
 करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
 साहाय्यं कुरु मे देवि ! जगद्भ्यः ममाखिलम् ॥
 यथाशक्ति प्रकर्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
 पञ्चान् पूजा प्रकर्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 मन्दारकराश्रीकचम्पकैः करवोरकैः ॥
 मालतीत्रक्षकापुष्पैस्तथाविबद्धैः शुभैः ।
 पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दोषैर्विधानतः ॥
 फलेर्नानाविधैरर्थं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
 नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाडिभीकलीफलैः ॥
 नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूर्णफलैः शुभैः ।
 अन्नदानं प्रकर्तव्यं भक्तिपूर्व्यं नराधिप ! ॥
 नैवेद्यानि विचित्राणि सर्वान्नसंयुतानि च ।
 ओदनं पायसञ्चैव पूर्णाञ्च वटकास्तथा ॥
 मांसाशनं ये कुर्वन्ति तेः कार्यं पशुर्जिनम् ।
 महिषाजवराहाणां बलिदानं त्रिप्रिष्यते ॥
 देव्यग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमयम् ।
 न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ ! ॥
 अहिंसा यात्रिकी प्रोक्ता सर्वप्राणविनिर्गमः ।
 देवतार्थं विद्वष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
 होमार्थञ्चैव कर्तव्यं कुण्डलैश्च त्रिकोणकम् ।
 स्थण्डिलं वा प्रकर्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
 त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
 गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्तव्यञ्च महोत्सवः ॥
 नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
 वस्त्रालङ्कारैर्द्विर्भोजनेश्च सुधामयैः ॥
 एकैर्वा पूजयेत्तत्त्वमेकशृङ्गा तथा पुनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥

नवरा

विभवस्यानुसारेण कर्तव्यं पूजनं किल ।
 वित्तश्राद्धं न कर्तव्यं राजशक्तिसमवे सदा ॥
 एकवर्षा न कर्तव्या कन्या पूजाविधौ शृप ! ।
 परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
 कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
 त्रिभूर्निश्च चिचवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
 रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
 चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
 नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ।
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या सर्वकार्यविगर्हिता ॥
 एभिश्च नामभिः पूजा कर्तव्या विधिसंयुता ।
 तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
 कुमारी पूजिता कुर्याद्दुःखदारिद्र्यानाशनम् ।
 शूत्रस्य धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
 त्रिभूर्निश्च पूजनादावुक्तिवर्गस्य फलं भवेत् ।
 धनधान्यागमञ्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥
 विद्याधौ विजयाधौ च राज्याधौ यच्च पार्थिवः ।
 सुखाधौ पूजयेन्न कल्याणी सर्वकामदाम् ॥
 रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवत्तरः ।
 कालिका शूत्रनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥
 तैश्चैधनकामञ्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं शृप ! संमोहनाय च ॥
 दुःखदारिद्र्यानाशाय संग्रामे विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोत्तमैसाधने ॥
 दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
 वाञ्छितार्थस्य सिद्धार्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
 श्रीरत्निति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
 श्रीयुक्तमन्त्रैश्चैव बीजमन्त्रैश्चापि वा ॥
 कुमारस्य च तत्त्वानि या वृजत्यपि लीलया ।
 कादीनपि च देवीस्तां कुमारौ पूजयाम्यहम् ॥
 सत्त्वादिभिश्चन्द्रनिर्यां तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
 त्रिकालत्रापिनी शक्तिस्त्रिभूर्निश्च पूजयाम्यहम् ॥
 कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिग्रम् ।
 पूजयामि च तां भक्ता कल्याणी सर्वकामदाम् ॥
 रोहयन्ती च बीजानि प्रागजन्मसंस्थितानि वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणी पूजयाम्यहम् ॥
 काली कालयते सर्वं ब्रह्माण्डं सप्तरात्रम् ।
 कल्याणसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
 चण्डिका चण्डरूपाञ्च चण्डसुखविनाशिनीम् ।
 तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
 अकारणात् ससुतपत्तिर्यन्त्रैः परिकीर्तिता ।
 यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
 दुर्गा ज्ञायति भक्तं या सदा दुर्गानिनाशिनी ।
 दुर्गेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
 सुभद्राणि च भक्तानां कृतं पूजिता सदा ।
 अभद्रनाशिनी देवी सुभद्रा पूजयाम्यहम् ॥
 एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्वदा बुधैः ।
 वस्त्रालङ्कारैर्माल्यैर्मन्त्रैश्चावधैरपि ॥”
 “हीनाङ्गीं वर्जयेत् कन्यां कुलशुक्तां वणाङ्गिताम् ।
 गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विलासकुलसम्भवाम् ॥
 जात्यन्तां केकरां काणीं कुख्यां बहुरोसशाम् ।
 सन्ध्याजेन्द्रोमिणीं कन्यां रत्नपुष्पादिनाङ्गिताम् ॥

नवरा

दामोर्गर्भवसुहृता गोलका कथकोद्भवाम् ।
वर्जनीयाः सदा चेताः सर्वपूजादिकर्मसु ॥
अरोगिणीं सुहृपाङ्गीं सुन्दरीं ब्रह्मवर्जिताम् ।
एकवर्षसप्तद्विभूतां कथां सम्बन्धं प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवर्षणा ।
लाभार्थं वैश्यवंशोत्था स्त्रीषु च मूढवर्षणा ॥
ब्राह्मणैर्वर्षणाः पूज्याः राजन्यैर्वर्षणाश्चक्रवाः ।
वैश्यैश्चैवर्षणाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवेः ॥
काकभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्यं सदैव हि ॥
अशक्तो नियतं पूजां कर्तुं चेन्नवरात्रके ।
अशक्याश्च विशेषेण कर्तव्यं पूजनं सदा ॥
पराष्टन्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टन्यां विशेषेण कर्तव्यं पूजनं सदा ।
नामाविधोपकारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसेरामितेजोमैत्राक्षयानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
उपवासं नृपशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणञ्च यं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं वृष ॥
सप्तन्याश्च तथाष्टन्यां नवन्यां भक्तिभावनः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्वं फलं भवति पूजनान् ॥
सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतन्ते ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानद्वन्द्वम् ॥
आयुरारोग्यदक्षैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नरः ।
तेनेहं विधिवत् कार्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थी सर्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभट्टो वृषो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा ॥
पूर्वजन्मनि येनूनं न कृतं व्रतसुतमम् ।
ते आधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्जिताः ॥
बन्धा च या भवेन्नारी विधवा धनवर्जिता ।
अनुमा तत्र कर्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं त्रिभवं प्राप्य मोहतेऽत्र तथा हि वि ॥
रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्विलम्बजैः ।
भवानीं पूजिता येन स भवेद्रूपतिः क्षितौ ॥ ॥ ॥
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दृष्टव्या
कार्या ॥ ॥ ॥ दृष्टव्या विशेषस्तु भार्गवाचर्जन-
दीपिकायां भविष्ये ।
“शमीयुक्तं जगत्तत्र भक्तानामभयकरम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥”
शमीमलः । स्वादौ चेमादौ गोपयन्नाक्षये ।
“अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःखप्रणाशिनौ धन्या प्रपदोऽहं शमीं शुभाम् ॥”
तथा भविष्ये ।
“शमी शमयति पापं शमी शत्रुविनाशिनौ ।
अर्चुनस्य धनुर्द्वारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या याज्ञा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

नवव

अथ बलनीराजनम् । कल्पवर्क । तत्र मलः ।
“चतुरङ्गं बलं मलं निरनिष्टं व्रजति हि ।
सर्वत्र विजयो भेदस्तु तत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥”
गौडनिबन्धे ज्योतिषि ।
“कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धेयं यथाक्रमम् ।
श्रीभक्तं खञ्जनं पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥
नवरात्रिकं, स्त्री, (नवरात्रेण निर्वृतम् । नव-
रात्र + “तेन निर्वृतम् ।” ५ । १ । ७६ । इति
ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिकमेवेव यावच्च नवमी भवेत् ॥”
नववधूः, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोद्गा ।
नवीना भार्या । यथा,—
“असम्भवद्वन्द्वरसा श्रुतालिङ्गसंविता ।
करं न सहते राजन् । भूमिर्भवधूरिव ॥”
इति द्वादशकाव्यम् ॥ ॥ ॥
नववध्वागमनं यथा । तत्र अष्टमदशम-
द्वादशवधूचतुर्ध्वर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं
ज्योतिषि ।
“अमुं हन्त्यष्टमे वर्षे अशुरश्च दृष्टान्ति ।
संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्मादौ विचिन्त्यैः ॥”)
मासा मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः
शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनि-
श्रुतीराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदरेवतीमृग-
शिरौरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढाः । वाराः बृह-
स्पतिबुधशुक्रसोमनाम् । तिथयो यात्राप्रकर-
णोक्ताः । अष्टमदशवारवेलादिकशूलादीन् परि-
त्यज्य ताराचक्रशुद्धौ कालशुचौ च कार्यम् ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
“स्वातीमूलपुनर्वसुत्तरकराश्चिन्नाशुराधाश्विनी
रोहिण्यः अवगा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा
तथा ।
भर्तुर्गोचरश्रीभने दिनपतौ काले पुनः श्रीभने
कुम्भाजालिखौ शुभे शुभतिथौ वारादियात्रो-
दिति ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्याद्व्यासासं विवर्जयेत् ॥”
इति मयूरेश्वरवर्तिलतसारसंग्रहः ॥
(अन्यद्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
नववध्वागमनं, स्त्री, (नववध्वा आगमनम् ।)
नवोद्गायाः प्रथमपतियज्ञमनम् । तद्दिनं यथा,
“स्त्रीशुद्धराजघटालिख्युत्तरवौ काले विशुद्धे भृगुं
सन्त्यज्य प्रतिशोभनं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
वृक्षाहस्तु निरंशकं नववध्वायात्राप्रवेशौ पतिः
कुर्यादिकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेह्नि दोषं बुधाः ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राद्विषये ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
इति दीपिका ॥
अथ नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवाङ्गा

नववहिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्यस्या इति । नव-
वर + ठक् ।) नवोद्गा । इति हारावली । १५४ ॥
नववक्त्रं, स्त्री, (नवानां नवीनानां वक्त्रभम् ।)
दाद्याशुष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वक्त्रं
यस्य ।) नवीनप्रिये, स्त्री ॥
नववक्त्रं, स्त्री, (नवं वक्त्रम् ।) नवीनवसनम् ।
नूतन कापड इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अम-
हृतम् २ व्याहृतम् ३ व्याहृतम् ४ तन्त्रकम् ५
निष्पवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवा-
म्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववक्त्रपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधदृष्टयतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि
रोहिणीमृगशिरसोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यवि-
शाखाहस्ताचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभा-
द्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्वसुरेवत्यः ॥
“धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरास्तु च ।
ज्येष्ठा पुनर्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
“धाताशुराधवसुपुष्यविशाखाहस्ता-
चित्रोत्तराश्विप्रवनादितिरेवतीषु ।
अश्विनीवज्रशुक्रदिनोत्सवादी
धार्थ्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥
श्रीर्षं रवौ सततमम्भिराद्रिमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्भुनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा
गोपादिजातिविशेषः । नवशायक इति भाषा ॥
यथा, पराशरसंहितायाम् ।
“गोपमाली तथा तैली तल्ली मोदकवारजो ।
कुलालः कर्मेकारश्च नापितो नवशायकाः ॥”
नववहिका, स्त्री, (नवा वृत्तिः प्रसवो यस्याः ।
कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ नूतन-
प्रसवायाश्च ॥
नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेघादिद्वादशलग्नाणां
नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
“चराणां सन्निकोणानां तच्चराद्या नवांशकाः ॥”
“मेघकंशरिधनुर्धौ मेघाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्यामृगाणाञ्च मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः सप्तदाहताः ।
कर्कटश्लिषकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)
नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।)
कर्कटश्लिषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन
द्रव्येण अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषः,
स्त्री । यथा, वैद्यके ।
“विश्वाम्बताष्टभूमिभिः प्रचमूलीसमन्वितैः ।
क्षतः कषायो हन्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

नवान्नं

नवान्नं, स्त्री, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् ।
तन्निमित्तआहुम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्मपरायणः ।
भुङ्गन्ति ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
नाहं लोभेन चेष्टामि पुनर्भोगिन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्मपरायणे ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य चाश्रन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुङ्गीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्मो विद्योत एवमेतस्य संशयः ॥
अन्यथा ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं चिराज्जनु तत एकं वा पुनः ।
आकाशप्रयत्नं कृत्वा चतुर्थेऽहनि मृष्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं नमः पीत्वा शीघ्रं सुष्यति क्लिप्त्वात् ॥
य एतेन विधायेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
मर्त्यमङ्गलान् परित्यज्य मम लोकान् गच्छति ॥”
इति नवान्नभोजनपराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति
वराहपुराणम् ॥ तस्य निबिडं यथा,—
“सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे विजन्ता-

निते
नन्दामन्दमहीजकायदिवसे पौषे मधौ
कार्तिके ।

भेदग्राहिशिवेषु विष्णुश्रयणे कृष्णे शशिन्यष्टमे
आहुं भोजनकं नवान्नविहितं पुनर्यनाश-

प्रदम् ॥”
सूर्यं चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशति-
दक्षाधिकप्रथमदिनचयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
तिथौ चयोदश्याम् । पापे पञ्चमलारात्रये ।
उग्रः पूर्वाचयमघाभरणयः । अहिरक्षेणा ।
शिव आर्द्रा ।

“व्येष्टाशेषाहुं सूर्ये ऋग्नेजानिशात्मके ।
नवान्नभोजनं आहुं जन्मचक्रे तिथौ न च ॥
अष्टोषालक्तिकार्थेष्टान्मलानपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥”
तस्य विधिर्यथा,—

“प्राप्तीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥
दीपिकायाम् ।

“भेदग्राहिशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्यान्नवाभक्षणभक्षणम् ॥”

अधिकस्तु ।

“इत्ता स्वातिपुनर्वसु ऋगशिरःपुष्याशुराधा
तथा

मृलायां अवयो च रेवतिधने चित्रामले वाक्ये ।
ब्राह्मे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येऽलीवाहके
चक्रे शोभनतारके च शुभदं आहुं नवान्नैः
कृतम् ॥”

भोजनराजः ।

“जज्ञा विष्णुदृष्टती शशधरो मार्कण्डेयौष्णा-
इती

८४३

नवोद

मैत्रे चैव विशाखवायुधनमे मृलान्निवहौ
तथा ।

शक्रे वाक्ये ऋक्षके शुभदिने आहुं नवं प्रसूयते
नन्दाभागवभूमिसेषु न भवेच्छाहुं नवान्नो-

ह्वम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आन्निनाधिकारे ।
“शुक्रपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पकं सुशोभनम् ।
गच्छेत् स्त्रीं विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥”

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन आहुविधानात्
अपि च ।

“शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादस्य श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
नवाम्बरं, स्त्री, (नवं नूतनम्बरं वस्त्रम् ।) नूतन-

वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा,
समयप्रदीपे ।

“शीर्णं रवौ सततमम्भिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेन्ननाय ।

ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”

नवार्चः, [स्] पुं, (नव अर्चो वि यस्य ।)
मङ्गलप्रदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री,
नवं नूतनं अर्चः ।) नवशिरा ॥ (नव अर्चो वि

इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थे बहु-
वचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टच् ।) नव-
दिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विश्वः ॥

नविका, स्त्री, (नवोदस्यस्या इति । नव + ठन् +
टाप् । नविं नवं कायति इति वा ।) नवशब्द-
युक्ता । इति स्त्रीत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव + “नवस्य न्वादेशो-
ऽप्यनपुङ्गाच्च प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकर्ताटवी
नवीनपदवीसुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥”)

नवोद्गा, स्त्री, (नवा नूतना ऊद्गा) नवविवाहिता ।
तत्पञ्चमायः । वधूः २ जनी ३ । इति जटाधरः ॥

नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति
हारावली । १५४ ॥ सुखानायिकाभेदः । तस्या

लक्षणं यथा । “लज्जामयपराधीनरतिर्नवोद्गा ॥”
तस्या उदाहरणं यथा, रसमङ्गल्याम् ।

“नवान्नीता पार्श्वं सुखमशुसुखं नैव कुरुते
धुनानाम्बुजानं क्षिपति वदनं सुम्बनविधौ ।

हृदि न्यक्तं हृत् क्षिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा वोद्गारं रमयति च सन्तापयति च ॥”

नवोदकं, स्त्री, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा,
मिताचरायां स्मृतिः ।

“काले नवोदकं शुद्धं न पातयन् तत् चण्डम् ।
अकाले तु दृष्टाहनि पोत्वा नाद्यादहनि प्रम ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

नश्वरः

तन्निमित्तकं आहुं कर्त्तव्यम् । यथा, शातातपः ।
“नवोदके नवान्नं च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्मृत्यन्तममृतासु मघासु च ॥
तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
“आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्धति ।

इति नववर्द्धमानधृतात् ॥
“प्राविट्काले समायाते रौद्रकक्षगते रवौ ।
गाढीविधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥”

इति वज्रयामलाञ्च ॥
रौद्रमार्द्रा ॥ ॥ नवोदकआहुस्य साधकाप्र-

त्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम् ।
“त्रयोदशीं जन्मदिनश्च नन्दां

जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च ।
यज्ज्ञा हरीं चैव नृकरान्धमैव-

धुवेषु च आहुविधानमिदम् ॥”
सितवासरं शुक्रवारम् । ऋक्षं राशिः । ज्ञ्या-

दयः अवयुष्यन्तगशिरोहस्तारेवत्यसुराधीनरा-
त्रितयरोहिण्यः । लक्ष्मणपक्षे चैव नवोदकआहु-

कालस्तदोभयोः आहुयोक्तव्यात् सिद्धिः ।” इति
निष्ठादितत्त्वम् ॥

नवोद्धतं, स्त्री, (नवमुद्धतम् ।) नवगीतम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५९ ॥ नूतनोत्थिते, त्रि ॥

नयं, त्रि, (नयते स्मृते इति । नु स्तुतौ + “अन्तो
यन ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । यद्वा, नय-

मेव । “शाखादिभ्यो यत् ।” ५ । ३ । १०३ ।
इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।
“नया नया युवतयो भवन्तीर्महर्षवानामसर-

त्वमेकम् ॥”
स्तुतम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

“कया नो अम ऋतयमृतेन
सुवो नवेदा उच्यस्य नयः ॥”)

स्त्री, स्तुतिः । नु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दान्
स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नयः, पुं, (नयते इति । नु + यत् ।) इक्षुपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश् नाशे + “आकः
खणादेः स तु कित् ।” १ । २ । २३ । इति उणादि-

कोषटीकाहृतसूत्रात् आकः ।) काकभेदः ।
इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [च] त्रि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः
कर्त्तरि ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रसृतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसृतिः सन्ति-
यस्याः । कप् । तत्पटाप् ।) नष्टवत्तुसा । तत्-

पर्यायः । नष्टः २ नष्टपुत्तिका ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश् + “इय नशजि-
सर्तिभ्यः करप् ।” ३ । २ । १६३ । इति करप् ।)

नाशप्रतियोगी । अंसयोग्यः । इति नशधातोः
कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते ।

५ । १८ । ४ ।

नष्टच

“वदन्ति विन्धं कवयः स्म नन्दरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि सृष्ट्यन्ति तवाञ्च मायया
सुविस्मृतं लब्धमङ्गं नतोऽस्मि तम् ॥”)

नष्टः, त्रि, (नष्ट + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्
प्रव्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।

“नष्टं न्यतमतिक्रान्तं नाशु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च स्रग्वाणी विप्रयोग्यं यतः स्मृतः ॥”
आधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।

“असन्नुष्टा द्विजा नष्टाः सन्नुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्जन्वास्तु कुलस्त्रियः ॥”
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १८३ ।

“नृतीयं तु मुहुर्ते सा नष्टा बाणपुरात नदा ।
सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥”
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्धवरेणैतुष्यगगनाभावाद्पात्यु अपाम् ॥”
निष्कलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।

“नष्टं देवक्रे दत्तं अप्रतिष्ठन्तु बाहुषौ ॥”)
नाशाययः । यथा । “योगो नष्टः परन्तपः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशः, क्षी ।

नष्टचन्द्रः, पुं, (नष्टो दृष्टचन्द्रः ।) सौरभाद्रपदा-
भयपक्षे चतुर्थ्यासुदितचन्द्रः । यथा,—

“नष्टचन्द्रो न दृश्यश्च भाद्र मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यासुदितोऽशुद्धः प्रतिपद्यो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।

तस्मै ददाति हे नन्द ! कामती यदि पश्यति ॥
अकामती नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को मद्योतले ॥

‘सिंहः प्रमेनमवधीतं सिंहो जायते जलतः ।
सुकुमारक ! मारोदीस्त्व स्त्रिय स्यमन्तकः ॥’
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधुः पिबेद्भुवम् ॥

परा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नरूप्याम्बरा सती ॥
मन्त्राणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।

अतीवकवरीरम्या मालतीमाग्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साकं चारुचन्दनविभुभिः ।
कस्तुरीविन्दुनाधञ्च भालमध्यस्थलोष्णला ॥

रत्नसारनिष्मरणकणकज्योतिरश्रिता ।
सुवक्त्रलोचना श्यामा सुचारुकण्ठलोष्णला ॥
सुचारुचारुसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।

रत्नकुण्डलयुगेन चारुगण्डस्थलोष्णला ॥
कामिनीज्वला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥

स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वहृदं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याञ्च सञ्जाङ्गमनङ्गवाणपीडितः ।

भाद्रे चतुर्थ्याञ्चञ्च अहार चेतनं ब्रज ! ॥
ज्ञानं ज्ञेयं संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे हृत्वा च तारकाम् ॥

कामोक्तः कामिनीनां समाश्रित्य चुचुम्ब सः ।
द्वेद्वारं कर्तुमुदन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

नष्टच

तारकोवाच ।

तज मां तज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपसिक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याश्रयं लभेत् ।

पुनस्त्वं तव माताहं धैर्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिकं तां श्रुत्वा सुरगुरुभस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥

ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकञ्च शिष्यञ्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं तज ।

दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संगृहीष्यसि ॥
विलज्ज तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शुभाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥

राहुयस्ती घनयस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्को यस्यागा यस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूष्णं कामदेवं शुभाप मा ।

तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च हत्वा च रमणं ब्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्ती तां सुचिस्मिताम् ॥

निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं बलितोद्यतं समागतम् ॥
प्रणम्य सर्वसुक्ता च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।

मुक्तस्तं बोधयामास वचनं नीतिशुक्तिनः ॥
शुक्र उवाच ।

दृष्ट्वा वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरीं तज मद्बचनादिधौ ! ॥
कुरु पापघ्नोपायं निवृत्तिस्तु महाफला ।

सतीनां गुरुपत्नीनां गृहहानं बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पश्यते च यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥

दृष्ट्वा तस्य तेजस्वी त्वां भस्मीकर्तुमोश्वरः ।
न चकार कृपाशुखेत् प्रियप्रियेण हेतुना ॥
उत्तथपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रमे सकामतः ।

तनपतेः श्रापतोऽस्यैव परगस्ता प्रिया सती ॥
“एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निशानाद्यं तारकासहितं ब्रज ! ।

शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुसं प्रीतियुक्तञ्च वासयामास वत्ससि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरङ्गं निष्पापञ्च चकार सः ।

दत्त्वा तस्मात्सकं हस्तं कृपालुरभयं ददौ ॥
क्षीरोदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शुद्धरः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः शुचिम् ॥

योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररन्नाहं ललाटे च सोऽप्यहं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।

नृगाङ्गो लज्जितस्तञ्च कलङ्को देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागश्चकार सः ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥

क्षीरोदात्रिञ्च कृपया मुचा क्षीरोदधेस्तटे ।
अस्मिन्नुज्जलं तस्य पपात च जले ब्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।

ब्रह्मा च भगवान् शुभ्ररभिषेकश्चकार तम् ॥

नस्तः

उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।

स्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु स्वविषयं मुदा ।
पश्चात् अमुरश्रापेन यक्ष्ययस्ती भविष्यसि ॥
अयं पतिव्रताश्रापं कर्तुमीशञ्च को सुवि ।

ममाश्रया यक्षगणश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी क्षता कृता ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स ! पापदृष्टो युगे युगे ॥

मा भुक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति ।

प्रायश्चित्तात्त सन्देहो ह्यस्तमेव भविष्यति ॥
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
नृगाङ्गतं विलम्बञ्च भविष्यति युगे युगे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ अः ॥
नष्टचैतना, स्त्री, (नष्टा चैता यस्य । तस्य भावः ।
तत् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

श्रीकादिना परिसम्भवाशो नष्टचैतना तत्र
प्रलयः प्रलीयतेनेन प्रलयः ली ड व व्यो श्रियि
अल् । प्रलयः सान्त्विको भावः मूर्च्छित्यर्थः ।

इति सन्तस्त्रम् ॥ हर्षश्रीकादिभिरशेषचैता-
नाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ ईहा-
मृत्युता च ॥

नष्टादिः, पुं, (नष्टः प्रमादात् निव्यागमाप्तः
अनिर्यस्य ।) यस्यानिर्होचिणः प्रमादादिना
कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निव्यागः स्यात्

सः । तत्पर्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ४३ ॥

नष्टाप्रिखञ्, स्त्री, (नष्टस्य चौरिणापहतस्य वस्तुन
आग्निः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौर-
नीतद्रव्यम् । तत्पर्यायः । लोभम् २ । इति

हारावली । १५८ ॥
नष्टेदकला, स्त्री, (नष्टा इदकला यस्याम् ।)
कुहः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

नसा, स्त्री, (नस् + वा टाप् । यदा, नसते कुटि-
लतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनिति ।
नस् + क्तः । बाहुलकात् इडभावः ।) नासिका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।

१३१ । १० ।
“नत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकाश्चैव ॥”)

नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्त-
कर्माणि यथा,—
“प्रतिमर्षोऽवपीडञ्च नस्यं प्रधमनन्तथा ।

शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म तु पञ्चधा ॥
इषद्विष्कुसनात् स्नेहो यावान् वक्तुं प्रपद्यते ।
नस्तं निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥

प्रतिमर्षञ्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्नानञ्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥
अवपीड्य दीयते यस्यादवपीडस्ततः स्मृतः ।

नस्यं

स्नेहार्थं शूलशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
अलार्थं दीयते स्नेहो नस्तशब्दोऽत्र वर्तते ।
नस्यस्य स्नेहिकस्यात्र देयास्तथैव तु विन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“शुक्तिश्च पाण्डिमुक्तिश्च माञ्जास्त्रिस्तः प्रकी-
र्त्तिताः ।

हृत्विंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विमुक्तौ पाण्डिमुक्तिश्च देयास्तु कुशलेनरेः ।
तेन कथं च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मेष्णां समारुते ।
आपनं रेचनं चूर्णं युक्ताग्रं मुखवायुना ॥
वङ्गकुलद्विमुख्या नाद्या भवजगर्भया ।
न हि भूरितरं दीपं चूर्णत्वादपकर्तति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहेवांतेः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेभ्यस्तेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जायते स्यन्दे गलामये ।
शोधगण्डक्रिमिग्रन्थिक्लृष्टापसारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः स्नातस्नातुकामसुतास्त्वजाम् ॥
नवपीनसरोगार्सस्तिकाश्चासकासिनाम् ।
सङ्घानां दन्तवस्तीनां तथा नासैर्वह्निने ॥
अन्यत्राद्यधिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यनसप्राप्ते नातीनाशीतिवत्सरे ।
न श्वेनद्व्यादशे धमः कवडौ नोनपञ्चमे ॥
न मुद्गिन्यननयमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं श्रुत्वा प्रतिमर्षयु वस्तिवत् ॥”

इति सारकौमुदी ॥

नस्ता, स्त्री, (नस्त + टाप् ।) नासाकृतं द्विद्रुम् ।

इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥

“नस्ताभेदनदाह्याभ्यां कण्ठादाहभेदनेः ।

अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति स्तुतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य ।

तामकादित्वादित्य ।) नासानिहितरज्जुवली-

वर्हादि । नाककोट्टा वलद इति भाषा । तत्-

पर्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नस्तोतः, पुं, (वे अ तन्मसन्तानं + भावे क्तः । नस्ते

नासिकायां कृतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्य-

भरटोकायां रमानाथः ॥

नस्यं, स्त्री, (नासिकायै हितम् । नासिका + यत् ।

नसादेशश्च ।) नासिकादयचूर्णादि । तत्-

पर्यायः । नस्तम् २ लावणम् ३ । इति रज-

माला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चाशुवासनम् ।

ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म माञ्जा तस्य प्रवर्त्यते ॥”

नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—

“प्रस्थे वे गण्डमालानां जाययेत् श्लेष्मन्मसाम् ।

चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

काञ्जिकस्याङ्कं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।

पुनर्नवां गोक्षुरकं सैन्धवं क्षुण्णं वषा ॥

सरलं सुरदारुञ्च दृढती कण्टकारिका ।

नस्यं

नस्यं

नस्यपानाद्वरत्वे कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥”

इति गारुडः १६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सिद्धार्थकवचाहिङ्गकरञ्जं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बजिकटु गोमूत्रेणावधत्तम् ।

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”

इति गारुडः १६९ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“नस्यन्तत् कथ्यते धीरेनांसाग्राह्यं तदौषधम् ।

नावनं नस्यकर्मैति तस्य नामद्वयं मतम् ॥

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तया ।

रेचनं कथं प्रोक्तं स्नेहनं हृंहणं मतम् ॥

कफपित्तानिलज्वंसं पूर्वमध्यापराहके ।

दिनस्य यस्तु नस्यं रात्रौ वायुनकटे गदे ॥

नस्यं त्वज्जोषणान्ते दुर्हिने चापि तर्पणे ।

तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥

अजीर्णो दन्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।

क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च त्ववार्तो हृष्टबालकौ ॥

वेगावरोधो तापी च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ।

अथर्वस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥

अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

अथ विरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलेः सुतीक्ष्णकैः ॥

तीक्ष्णभेजससिद्धैर्वा स्नेहैः काथै रसैस्तथा ।

नासिकारन्ध्रयोरथौ घटं चत्वारश्च विन्दवः ॥

प्रत्येकं रेचनं योज्या सुखमध्यान्तमाचया ।

नस्यकर्मणि दातव्यं शाण्डेकं तीक्ष्णमौषधम् ॥

द्विङ्गुः स्याद्यवमाचस्तु माघिकं सैन्धवं मतम् ।

क्षीरक्षेवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्धिकम् ॥

कार्धिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

व्यवपीडः प्रथमं द्वौ भेदावपरौ स्तुतौ ।

शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःश्वतो रसः ।

सोऽवपीतः समुद्दिक्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥

वङ्गकुला द्विक्ताया नाडीचूर्णन्तया धमेत् ।

तीक्ष्णकोलमित्रं वक्रवातेः प्रथमं हितम् ॥

ऊहुज्जुगते रोगे कफजे स्वरसंचये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥

शोफापसारकुष्ठेषु नस्यं विरेचनं हितम् ।

भीरुस्त्रीकृष्णबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥

गलरोगे सन्निपाते निद्रायाम् विषमज्वरे ।

मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

अत्यन्तातृकटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।

चर्णं प्रथममन्धोरैस्तद्धि लोहान्तरं यतः ॥

नस्यं स्याद्गुडशुक्लीभ्यामप्यप्यत्या सैन्धवेन च ।

जलपिष्टेन तेनातिकर्णनासाशिरोगदाः ॥

हनुमन्मगलौक्यता नस्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।

मधुकसारलक्ष्म्याभ्यां वषा मरिचसैन्धवैः ॥

नस्यङ्गीकृत्यले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतनके ॥”

नहि

इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“नस्यकर्म यथाकारं यो यथोक्तं निषेधते ।

न तस्य चक्षुर्न ब्राह्मं न श्रोत्रतुपह्नयति ॥

न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।

न च केशाः प्रलुण्ठन्ते वहुन्ते च विशेषतः ।

मन्यास्तम्भाः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥

पीनसार्द्धावमेदौ च शिरःकम्पश्च शान्ति ।

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥

नावनप्रीणितान्नास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

सुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिप्रः स्थिरो मज्जान् ।

सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यर्हज्जुजाः ।

जीव्यतश्चोत्तमाङ्गी च जरा न लभते बलम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“शौषधमौषधसिद्धौ वा स्नेहो वा नासि-

काभ्यां दीयत इति नस्यं तद्विधं शिरोविरे-

चनं स्नेहनञ्च । तद्विधमपि पञ्चधा । तद्-

यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्षोऽवपीडः

प्रथमञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च

नस्यविकल्पः प्रतिमर्षः शिरोविरेचनविक-

ल्पोऽवपीडः प्रथमञ्च । ततो नस्यशब्दः

पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहार्थं शूल-

शिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां धलजननार्थं दृष्टि-

प्रसादननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्

वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाता-

भिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदाहण-

कर्णशूलकर्णक्षुब्धतिमिरस्वरोपघातनासांरोगस्य

शोषापवाङ्मुकाकालजघनीपलितप्रादुर्भाषदारु-

णप्रवाधेषु वातपैतिकेषु सुखरोगेष्वन्येषु च

वातपित्तज्वरज्वरसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”

“तच्चेतद्विधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे

अग्निरोगिणां मध्याह्णे पित्तरोगिणामपराह्णे

वातरोगिणाम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥

नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, चि । प्रत्यहं,

पुं । इति संचिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका +

“शरीरापयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत्

ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—

“घ्राणं गन्धघृहा नासानसा नस्या च नासिका ॥”

इति भरतवृत्तसाङ्गसाङ्गः ॥

(नासाकृतद्विद्रुम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्जा कृतः ।)

नस्तितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ३० । २६ ।

“मणिः स्रज इव प्रोतो नस्योत इव गोद्वयः ॥”)

नहि, य, निषेधः । (यथा,—

“इयं सन्धा दूरादुपगतौ हस्तमलयान्

तदेकां त्वहेहे विनययति । नेष्यामि रजनीम् ।

समीरेणोक्तेन नवकुसुमिता चतुलतिका

धूनाना सङ्घातं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”

इत्युद्धटः ॥

नहुषः

अभावः । तत्पर्यायः । अ २ नो ३ न ४ ।
इत्यमरः ॥ अण ५ अना ६ ना ७ । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २४ । १३ ।
“नहि विष्णो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥”)
नहुषः, पुं, (नह्यते इति । नह् + “पुनश्चिकलिभ्य
उवच् ।” उणा । ४ । ७५ । इति कर्त्तरि
कर्मणि वा उवच् ।) नागमेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“आप्तः करोटकश्चैव शूलो बालिशिखस्तथा ।
निष्ठानको हेमगुह्यो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”)
चन्द्रवंशीयराजमेदः । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥
स च पुष्करवसो षष्ठिपुत्रस्यायुधः सुतः । इति
पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजा-
गरत्वमाप्नो वनमध्यं बहुकालं स्थितवान् ततः
कदाचित् भीमं प्रयत्नं युधिष्ठिरात् सुक्तिमाप ।
एतद्विवरणं यथा, महाभारते । ३ । १८१ ।
३३—४५ ।
“अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चित्साध्यदक्षिणयम् ॥
ब्रह्मविदेवगन्धर्व्यचराण्यसपत्न्याः ।
करात्मन प्रयच्छन्ति सर्वे जैशोषवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपद्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर ! ।
तस्य तेजो हराम्यासु तद्धि दृष्टेर्वलं मम ॥
ब्रह्मवैष्णवं सहस्रं हि उवाच शिविकी मम ।
स मामपनयो राजन् ! अंशयामास वै श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् सृष्टो मया सुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्तुतो ध्वंसं सर्पेति ते कथा ॥
ततस्तस्माद्विमानायात् प्रच्युतच्युतभूषणः ।
प्रपतन् बुधधत्तानं आलीभूतमधोमुखम् ॥
अयाचन्तमहं विभ्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात् संप्रमृष्टस्य भगवन् ! क्षन्तमर्हसि ॥
ततः स मासुवाचेदं प्रपतन्तं लपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मेराजः शापात्तां मोक्षयिष्यति ॥
अभिमानस्य चोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
फलं क्षीये महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तवसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूयुदम् ॥
सद्यं दमस्तपो दानमर्हसा धर्मेनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ! ॥
अदृष्ट एव ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाजगरं देहं सुक्ता स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥” ॥
(नह्यति सर्वाणि भूतानि माययेति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७६ । ४७ ।
“इदो विशिष्टः शिष्टः शिखण्डी नहुषो
वृषः ॥”)
नहुषाखं, स्त्री, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) यथाति-
राजा । इति पुराणम् ॥ (वाचलिङ्गेऽपि

नाकुलः

दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
“अथ तं देशमभ्यागादययातिर्नहुषात्मजः ॥”)
ना, य. (नह् बन्धे + बाहुलकात् डा ।) नहि ।
अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ना, [ङ] पुं, (नयति नीयते वा । नी प्राप्ते +
“नयतेङिष् ।” उणां २ । १०१ । इति ङ प्रत्ययः ।
स च हित् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
(यथा, माघः । २ । ४२ ।
“विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योर्ध्वं कक्षे शेरते तैश्चिमास्तमम् ॥”)
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तन्नास्थ-
चेति ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । १ । ४ ।
“सन्तर्पणो नाकसर्प वरेण्यः ॥”
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । ६ ।
“य एष दिवि धियोऽन नाकं आप्नोति तेजसा ॥”
स्त्री, अस्त्रजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ४० ।
“काकुटीकं युक्तं नाकमस्त्रिसन्तप्त्वनं तथा ।
सन्तानं नर्त्तवं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतेर्विद्धाः सर्वे एव मरणं यान्ति मानवाः ॥”
अस्त्रियजातिविशेषः । यथा, वायुपुराणे ।
“नव नाकास्तु भोक्तव्यं पुरीं चम्यावतीं वृषाः ॥”)
नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः ।
यथा, नैषधे ५ सर्गः ।
“स यतीत्य विद्यदन्तरगाधं
नाकनायकनिक्षेपमाप ॥”
नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य
पुरोहितः ।) दृष्टव्यः । यथा,—
“स्त्रीयधर्मेतनयदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
नाकी, [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेना-
स्थस्येति । नाक + दनिः ।) देवता । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । ६ ।
“देवाकर्ण्य नाकिनां पुरि वृणां लोके पुरे
भोगिनाम् ॥”)
नाकुः, पुं, (नस्यतेऽनेनेति । नम + “कलिपाटि-
नमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ।” उणां
१ । १६ । इति उः धातोर्नाकिः । इकार उच्चा-
रणार्थः ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
सुनिविशेषः । पर्वतः । इति मेदिनी के, २७ ॥
नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल +
“कृष्यन्त्यकृष्णिकुरन्त्यञ्च ।” ४ । १ । ११४ ।
इत्यण् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५१ ।
“श्वराः कुण्डलाश्चैव वत्सश्च सह नाकुलैः ।
नकुलः सहदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः ॥”
तन्त्रविशेषे, स्त्री । यथा, कूर्मपुराणे ।

नागं

“एवं सम्बोधितो रज्जो माघवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं प्राशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”
नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् ।) नकुलसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (न आकुलः इति विग्रहे । अनाकुलश्च ॥)
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । नकल +
अण् + डीप् ।) कुक्षुटीकन्दः । राखा । चविका ।
इति मेदिनी । के, १०१ ॥ यवतिक्ता । श्वेतकण्ट-
कारी । कन्दविशेषः । नाद इति ख्याता ॥
तत्पर्यायः । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्त-
पञ्जिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिभुक् ७
सरसा ८ सर्पादनी ९ आलगाध्या १० । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषानेकविधनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाक्षत्रं, स्त्री (नक्षत्रस्येदमिति । नक्षत्र + “तस्य-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) नक्षत्र-
सम्बन्धि । (यथा, धर्मसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
“भक्तभक्तमयं नित्यं नाक्षत्रं दिनसुच्यते ।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः प्रज्ञानयोगतः ॥”)
मासविशेषे, पुं । स च द्विविधः । सप्तविंशति-
नक्षत्रात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
“नक्षत्रसत्रागणयनानि चेन्दो-
र्मानेन कुण्डादभगणात्मकेन ।”
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ।
“सर्वर्क्षपरिवर्त्तञ्च नाक्षत्र इह चोच्यते ।”
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्रः । अस्य
प्रयोजनं नक्षत्रसत्रादौ । जन्मनक्षत्रे शुनिर्भौम
वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा, हार्दि-
कायाम् ।
“जन्मनक्षत्रे यदि स्यातां वारो भौमशुनैश्चरौ ।
स मासः कल्मसो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”
द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिन-
विंशदात्मकः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १ । १२ ।
“नाडीषट्का तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयेस्तथा ॥”
द्वितीयस्य प्रयोजनं व्यायुर्गणनायाम् । यथा,
“व्यायुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम् ॥”
इति मत्तमासतत्त्वम् ॥
नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्रादागतः । नक्षत्र + टच् ।)
नाक्षत्रमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“नक्षत्रगणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥”
नाक्षत्रिकी, स्त्री, (नाक्षत्रिक + डीप् ।) नक्षत्र-
दशा । यथा । “कौ नक्षत्रिकी दशा ।” इति
ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥
नागं, स्त्री, (नगे पर्वते भवम् । नग + अण् ।)
रज्जम् । सीसकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
करणविशेषः । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ नाग-
करणजातफलम् । तथा,—

नागः

“नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्नापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥”

इति कीदृशीप्रदीपः ॥

रङ्गवीसकार्यं क्वचित् पेलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाक-
हीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
“पाकहीनौ नागवद्भौ कुलुगुल्लङ्घनाकरौ ।
मेघपाङ्कुरौ वातकण्ठद्वयकरौ पुनः ॥”
तथोर्मांशं यथा,—
“अन्धत्वाचिच्छात्कृष्णं चतुर्थींशेन निःक्षिपेत् ।
नृत्तपात्रे विहते नागे लौहद्वारं च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याच्च मनःशिलाम् ।
काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचिद्दृढपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पृष्ठा शिलया काञ्चिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं वद्धिभिः पुटेर्हतिः ॥”
नागः सिन्दूरवर्णाभो स्त्रियते सर्वकार्यक्षत् ।
नतित्तमधुरो नागो नृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति नृतो नागो वज्रवदुगुणकारकः ॥”

इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं. (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दह-
त्यस्मात् विधाग्निरिति । दह + “दहेर्गो लोपो-
दश्च नः ।” उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः ।
दश्य नः । वाङ्मलकात् नकारस्य ना ।) प्रमगः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
“जयदृष्टं विधं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥”)
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८२ ।

“भञ्जे भिन्नकटेर्नागैरन्ध्रातुपक्षरोध ये ॥”)

क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुद्गागः ।
नागदन्तकः । सुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
“उद्गारं नाग इत्युक्तो जलजीवतस्त्रिभिः ॥”

इति शारदातिलकटीका ॥

उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(सौप्तिकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु सुमोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो ऋणाम् ॥”

“नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
आधिं विनाशयति जीवन्मातनोति ।
वर्द्धं प्रदीपयति कामबलं करोति
नृत्यञ्च नागयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवज्रनागौ
कुलानि गुल्मान् तथातिकटान् ।
कण्डू प्रमेहानिलसादशोऽथः
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥”)

ताम्बूली । देष्टप्रभेदः । इति नानार्थटीकायां
भरतः ॥ पर्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शङ्खकुटोऽथ ऋषभो हंशो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥”)
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छ-

नागः

तीति अगः न अगः नागः इति वा । तच्चक-
ककोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मशुब्धाकारः पञ्चालाङ्गुल-
युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । काद्रवेयः ।
२ । इत्यमरः । १ । ८४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
“रुणता व्रजणा रुष्टिं मरीचिः कृतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्रस्तु कथम् ॥
तस्य दाद्यायमी भाव्यां कद्वर्गाम मुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्राश्चक्रावतान् ॥
अनन्तं वासुकिश्चैव कम्बलश्च महाबलम् ।
कर्कोटकश्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीरपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकश्चापराजितम् ।
गते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
एतेष्वानु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्ममाणस्त्रीक्ष्णास्त्यविद्योत्सव्याः ।
दृष्ट्वा सङ्दग्धं मनुजान् भस्म क्रुध्यः क्षणाद्भुवम् ॥
शब्दगामी यथा स्वर्णं मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्त्यहनि जायेत क्षयः परमदायकः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वाः समन्ततः ।
जम्भुः शरणां शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्वा महीपति ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

देवा ऊचुः ।

देव देवेश लोकानां प्रभृतिः परमेश्वर ।
आहि नस्तीह्नादर्थेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्त्यहनि ये देव ! पश्येयुरगा दृष्ट्वा ।
मनुष्यं नृगयर्थं वा तत् सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया रुष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामति ॥
अक्षोवाच ।

अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
ब्रजध्वं स्वानि धिष्ट्यानि प्रजापालाः मसाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मण्यक्तमूर्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्वाद्यस्तानाञ्च भुजङ्गमान् ॥
शृष्ट्वाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रसूखास्तथा ।
अक्षोवाच ।

यतो मत्प्रभवान्निधं क्षयं नयत माशुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्नातुः श्रापान् सदाश्रुतान् ।
भवितातिजयो धारो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा सुजगीतमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदं नृपुर्व्वचसादा ॥

नागा ऊचुः ।

भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विद्योत्सवत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं श्रमयाच्युत ! ॥
अक्षोवाच ।

यदि नाम मया रुष्टा भवन्तः कुटिलाश्रयाः ।
ततः किं मनुजान्निधं भक्ष्यध्वं गतयथाः ॥
नागा ऊचुः ।

मर्यादां कुरु देवेश ! स्थानक्षेव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥

नागः

पातालं वितलक्षेव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वस्तुवामानां दृष्टं तच्च गमिष्यथ ॥
तच्च भोगान् बहुविधान् सुखध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्वाच्यन्तस्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपिया भविष्यथ ।
दायादाः सर्वदेवानां सपर्याश्च च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्नः सर्वा भोक्ष्यते चित्रभासुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥

ये वै क्रूरा भोगिनी दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथेतत् ।
कालं प्राप्तं भक्ष्यध्वं दृष्टध्वं
तथा परान् चापजतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गात्रकृमच्छलेष्व
बह्वैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्यर्जितयं न चान्य-
च्चिन्तयं कार्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते सुजङ्गा
जम्भुः स्थानं आतलाख्यं हि सर्वे ।
तस्युर्भोगान् सुजङ्गमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥

गवं श्रापं ते तु लब्ध्वा प्रसादश्च चतुर्मुखात् ।
तस्युः पातालनिलये सुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्रियं तिथिर्धन्या सर्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अन्धस्तु परिवर्ज्येत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूयणप्रमाणं यथा,—
“वासुकाद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरम् ।
भूषयाश्चक्रुः कृष्ण शिरोवाहादिषु इतम् ॥”

इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-
विवरणं यथा,—

“एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्धतरं ततः ॥

सरस्वत्युवाच ।

वरन्ते कम्बलभातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तेते ॥

अश्वतर उवाच ।

सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्पदसुभयोः संप्रयच्छ च ॥

सदृश्वत्युवाच ।

सप्त खरा ग्रामरागाः सप्त पद्मगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव सायवत्थापि स्रक्तेनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्वं भवान् गाता कम्बलक्षेव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गैश्च परन्तथा ।
चतुर्विधं पदं तालं चिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोढं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥
एतद्भयान् मत्प्रसादात् पद्मगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्मर्गतमापन्नं स्वरयज्ञनयोश्च यत् ॥
तदप्येषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

नागके

यथा नागस्य भूलोके पातालौ वापि पन्नगः ।
पन्नगारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः ।
पातालौ देवलोकौ च भूलोके चैव पन्नगौ ॥
उत्पत्ता सा तदा देवी सञ्जिज्ञा सरस्वती ।
गगमादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवधनागहन्ने दीवो यथा,—

“नक्षत्राणां सर्पाश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्याममं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनुपादपशृङ्गि यः करोति दण्डनाशनम् ।
हृगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
नक्षत्राणां स्यति तद्देहान् श्रापं दत्त्वा मुदाकृतम् ।
प्रशार्थ्यशर्षां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
ध्रुवं वर्षशतं कालकृत्वा यास्यति महिषा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वास्तुनागमुद्धिर्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन श्रोते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्त पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादिके वानवदिकशिराः स्या-
न्नागादिनेषु त्रिषु याम्यमृद्वौ ।
प्रत्यक्षशिराः स्यान् खलु फालगुनादौ
ज्येष्ठादिकौ वैरशिराः स नागः ॥

मृद्वि घाते भवेन्नृत्यः पृष्ठे स्यान् पुत्रभार्ययोः ।
जघनार्थं च यं विद्यान् सर्वसम्यक्तथोदरे ॥
मूकं नागोदुसंभूतौ वै चेदृच्छिणपश्चिमे ।
विशालं पूर्वतो ह्रीनं कुर्याद्वा सौम्यवर्जितम् ॥
तच्छिदृच्छिणभागे तु वदन्त्येकं मूकं बुधाः ।
न कीरीषु गृहं कुर्यात्पाप्यन्धे नापि मध्यतः ॥
कोणे च धनधानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । उष्ट-
न्मलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आकृतिः पर्णोऽस्य-
स्थितिः । अच् ।) रत्नैरण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्कः, स्त्री, (नागस्यैव किञ्जल्को यस्य ।)
नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन्
टाप् पूर्ववत्सञ्च ।) गुडची । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरोऽस्य ।) नाग
केशरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते
चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“नलशैलेयकं पृक्ता पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
चाम्पेयः २ केशरः ३ काञ्चनाक्षयः ४ । इत्यमरः ।
२।४।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति

नागद

भरतः ॥ किञ्जल्कः ७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः ९
काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२
रत्नम् १३ हेम १४ पिञ्जरः १५ फणिकेशरः १६
पन्नगकेशरः १७ । तत्पर्यायगुणाः । अख्योणा-
त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिवातामय-
कण्ठशोथरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।

“नागपुष्पः स्फुटो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाक्षयः ॥
नागपुष्पं कदाचिदां कृत्वां लब्ध्वा मपाचनम् ।
खुरकण्डलपात्रे दध्वा हिंसासनाशनम् ॥
दौर्गन्धकुलवीर्यसर्पकफपित्तविनाशहम् ॥”
त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकं भवति
यथा,—

“त्वग्गलापत्रकैस्तुल्यैस्सुगन्धिस्त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रौचकं कृत्वां तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धकृतम् ।
लघु पित्ताग्निहृदयं कफवानविनाशहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली-
शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

नागगर्भः, स्त्री, (नागः सीसकं गर्भं उत्पत्ति-
कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य फणिव ह्वयं ह्वादनं
पत्रे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागजं, स्त्री, (नागात् सीसकात् जायते इति ।
जन + जः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नाग-
जाते, त्रि ॥

नागजिज्ञा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिज्ञेव ।)
शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिज्ञिका, स्त्री, (नागस्य जिज्ञेव रक्तता
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिज्ञिका ।
नैपालो कुनटी गोला शिला दिखीयधिः
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नागजीवनं, स्त्री, (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।)
वज्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्ति-
दन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । १६ ।
“दीपिचर्मामयदण्डश्च नागदन्तहतत्सरः ॥”

नागदन्तः साधनत्वेनास्थस्येति अच् ।) गृहान्त-
र्गतदारु । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ दंतिधा
इति दाक्षा इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त + क्तार्थे कन् ।) नाग-
दन्तः । (नागदन्तेन कायनीति । कै + क्तः ।)
भित्तिहारद्वयम् । तत्पर्यायः । निर्यूहः २ ।
इति जटाधरः ॥

नागप

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव
पीडादायकं पत्रं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।)
उत्थिकासी । इति रत्नमाला ॥ विह्विटी इति
भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव
फलाद्याकारे यस्याः । डीप् ।) कुम्भा । श्रीह-
स्तिनी । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ ह्वाति
शुक्ला इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । विशल्या २
पर्वपुष्पी ३ विधौवधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इम-
दन्ताक्षा ६ काञ्चरी ७ कामदूतिका ८ । इति
रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विशो-
धिनी ११ नागस्कीता १२ विशालाक्षी १३
नागच्छत्रा १४ विचक्षणा १५ सर्पपुष्पी १६
शुक्लपुष्पी १७ खादुका १८ श्वेतदन्तिका १९
सितपुष्पी २० सपदन्ती २१ नागिनी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कृत्त-
त्वम् । वातकफगुल्ममूलीदरवाधिकण्डहोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम +
क्युट् + डीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बः २ जाम्बवती ३ उक्ता ४ रक्तपुष्पा ५
जाम्बवी ६ मलधी ७ दुर्धर्षा ८ द्रुसहा ९ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । त्रिदोषोदराभानदोषनाशित्वम् । कौष्ठ-
शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।
“विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा मन्त्राद्योगेभ्योऽस्ति च ॥
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
स्वचक्षुःश्रवणानर्घो नाशयेज्जालगर्हभम् ॥
सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी ।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागदलोपमं, स्त्री, (नागदलस्य ताम्बल्या उपमा
यत्र ।) परूषफलम् । इति रत्नमाला ॥ (परूष
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

नागदः, पुं, (नागप्रियो ह्वयः ।) समन्तदुग्धा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनिर्यूहः, पुं, (नाग इव निर्यूहो नागदन्तः ।)
नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रिया पञ्चमी । शाक
पार्थिवादिवत् समासः ।) आषाढौ कृष्णा
पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्तव्या । यथा,—
“देवीपुराणे ।

‘सुमे जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्ननसादेवीं सुहृद्विदपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देविः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे सत्सृतिष्ठति पन्नगी ॥
मनसादेवीं विषहरीम् । सुहृदीं सिजजलः ।
देवैरिति सङ्घर्षे हर्ताया ।

‘देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयान् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ॥

नागपा

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषाणम् ॥
मनसाध्यान्मृ। यथा, पद्मपुराणे।
'देवीमन्त्रामहोनीं शशधरवदनां चारुकांतिं
वशाभ्यां
हंसाकृपासुदारामखितवचनां सर्वदा सर्व-
दैव।
क्षीराख्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरजै-
रनेकै-
र्वन्द्यैः साधनामासुरकुचयुगलां भोगिनीं
कामरूपाम् ॥'

पुराणान्तरे।

'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्त्वकः।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः।
वासुकिस्तत्त्वकश्चैव काशीयो मणिभद्रकः॥
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
गारुडोऽपि।

'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम्॥
काशीयं तत्त्वकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्।
यत्रैतानमितान्नामान् दृष्टुं दिवं ब्रजेत् ॥'
अथ च।

'योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माख्यं सचराचरम्।
पुण्यवद्धारयेन्मर्षिं तस्मै नित्यं नमो नमः ॥'
इत्यनेन प्रणवपूर्वकं मन्त्रपुराणोक्तनानर्तं पूज-
येत् ॥ रत्नाकरं।

'पितृमहस्य पञ्चाणि स्थापयेद्भवानोदरे।
स्वयञ्चापि तदग्रीयात् ब्राह्मणाश्चैव भोजयेत् ॥'
पितृमहस्य निम्बस्य ॥' इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपञ्चा, स्त्री, (नागदमनं पञ्चं यस्याः। टाप्।)
नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥
नागपञ्ची, स्त्री, (नागपञ्चं पञ्चं यस्याः। डीष्।)
लक्षणा। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य।) षोडश-
रतिवन्मान्तर्गतद्वितीयवन्धः। तस्य लक्षणं
यथा,—

"पादौ स्तब्धे तथा हस्ते क्षिपेज्जङ्गं भगे लघु।
कामयेत् कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्त्य-
स्येति। अच्।) स्त्रीणां करणम्। (नागः पाश
इव।) धरुणायुधः। इति मेदिनी। शं, १५॥
"साहज्जयावर्तनात् नागपाश इति स्मृतः।
ब्रह्मयन्त्रिसमो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥"
इत्यागमः॥

"वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कुटीभौषणानाम् ॥"

इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः। "इवे
प्रतिकृतौ ॥" ५। १। ६६। इति कम्। यद्वा,
नागपाश इव कायतीति। कै+कः।) रति-
बन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

"खण्डादयमधस्तां हस्ताभ्यां धारयेत् कुक्षौ।

नागब

रमेतिःशङ्कितः कामौ बन्धोऽयं नागपाशकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, स्त्री, (नागनामकं पुरम्। प्राकपार्थि-
वादिषत् समासः।) देशविशेषः। तद्विवरणं
यथा,—

"जटाजटात् पपातोर्ध्वं मेरोक्तास्पाततोऽगमत्।
देवैः परितृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ॥
मन्दरश्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम्।

तामायास्तीक्ष्णं रोधाय खलीलो नाम दानवः॥
पार्वतं रूपमास्थाय वर्षाणाम् शतैर्दिनाः।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥

स तुष्टः पदौ नागं वाहनं स भगीरथः।
समानागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥
तेन नागेन तं देवं संविदाय स सङ्गतः।
शतधा तं समाधाय रुद्धं न्यौरावतो गजः ॥

महीतलं समापदे स यावन्नागसाहचर्यम् ॥
तस्मात् व्याघटनादिप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥"
इति वल्किपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं
पुष्पं यस्य।) पुष्पागुच्छः। नागकेशरः।
(यथा, महाभारते। १। २०८। ४०।
"पुष्पागैर्नागपुष्पैश्च लकुक्षैः पनसैस्तथा ॥")
चम्पकः। इति मेदिनी। पं, २५॥ (पुष्पाग-
पुष्पे तु स्त्री। तत्र गुणा यथा,—

"नागपुष्पं कषायोष्णं रुचं लज्जामपाचनम्।
ज्वरकण्डूषास्त्रिदोषहृद्दिहृत्तासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यसर्पकफपित्तविषाणहृम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्णं प्रथमे भागे ॥)
नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्यैव पुष्प-
फले यस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥
नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं
यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) खण-
युधी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव
पुष्पं यस्याः। डीष्।) नागदमनी। इति भाव-
प्रकाशः॥ (पर्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वस्वर्णं प्रथमे भागे।

"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका ॥"
अस्या गुणा। यथा,—
"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्त-
घ्नत् ॥"

नागफलः, पुं, (नागस्य पुष्पागस्यैव फलं यस्य।)
पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥
नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रिय-
त्वात्।) अन्धशृङ्गः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

नागानां बन्धवश्च ॥
नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य।) भीम-
सेनः। इति चिकाण्डशेषः॥ (अस्य नाग-
बलाधिक्या। यथा, महाभारते। १। १२८।
६५—७०।

"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत।
यदि नागेन्द्र! तुष्टोऽसि किमस्य धनसन्धेः ॥

नागमा

रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीतिं महाबलः।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुक्षे प्रतिकृतम् ॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥

ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्थयनः शुचिः।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥
एकोऽष्टासात्ततः कुक्षं पिबति स महाबलः।
एवमष्टौ स कुष्ठानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥

ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः।
अश्वेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥"
तथा च तत्रैव। १। १२६। १६—२१।

"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णं सोऽप्रमेयबलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः।
सान्त्वयामासुरखया वचनञ्चिदमब्रुवन् ॥

यत्ते पीतो महाबाहो! रसोऽयं वीर्यसंभृतः।
तस्मान्नागाद्युतबलो रथोऽध्व्यो भविष्यति ॥"
हस्तिमुख्यबलवति, त्रि ॥

नागबला, (नागस्यैव बलं यस्याः।) बलाप्रभेदः।
गोरक् चाडलिया इति गुलशकरौ इति ककद्दी
इति च भागा ॥ (यथा, गारुडे १७६ अध्याये।
"जम्बू नागबला चूर्णं श्वासकासादिनुद्भवेन ॥")
तत्रपर्यायः। गारुडकी २ भस्मा ३ हृत्स्वगवे-
धुका ४। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ गारुड-
रुद्धी ५ गोरक्षतण्डुला ६। इति भरतः ॥ भद्रो-
दनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महीदया १०
महापञ्चा ११ महाप्राग्वा १२ महाफला १३
विश्वदेवा १४ अग्निहा १५ देवदक्षा १६ महा
गन्धा १७ चण्डा १८। अस्या गुणाः। मधु-
रास्त्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्।
कण्ट तिक्तावतग्नपित्तनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ क्षिप्रत्वम्। आयुष्यत्वम्। वृष्य-
त्वम्। ग्राह्यत्वम्। कृच्छ्रक्षीणक्षयरोगेभ्यु हित-
त्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् विभर्ति
आत्मानमिति। भृ+क्षिप्।) बुधुसर्पः। इति
चिकाण्डशेषः ॥

नागमलः, पुं, (नागेभ्यु हस्तिभ्यु मलः।) ऐरावतः।
इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां
मातेव भूषकत्वात्।) मनःशिला। इति हेम-
चन्द्रः। ४। १२६॥ (नागानां सर्पाणां माता।)
मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ब्रह्मवेवर्ते। २। १। ६७।

"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥"
सुरसा। इयं हि सागरोत्पन्नसमये हनुमतः
परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता
तेन वञ्चिता च। यथा, रामायणे। ६। १। १६६।
"ततो देवाः सगन्धर्व्यः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सङ्घसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥"
यथा, च अध्यात्मरामायणे। ६। १। १८—२४।

नागरं

“इष्टानि न सुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
परीक्षार्थं सखस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
गच्छत्येव महानखो वानरो वायुविक्रमः ।
लङ्कां प्रवेष्टुं शक्नोति वा न वा जानीमहे वलम् ॥
एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अश्वीह्वेवतामृन्तः कौतूहलसमन्वितः ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विभ्रं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विप्रकारणात् ।
आवृत्त्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमवधीत् ॥
गृहि मे वदन् शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
देवैस्त्वं कल्पितो भव्यः सुधासम्पीडितात्मनः ॥
तामाह हनुमान् मातरं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेत्स्य देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितात्मजम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्रं नोषेत् त्वं भव्याम्यहम् ॥
इत्युक्ता हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वदन् तैश्च गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
हृष्टा हनुमतो रूपं सुरसा पश्योजनम् ।
सुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमाधत् ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानाह विप्रानिमम् ।
वक्रं चकार हनुमांश्चिद्व्योजनसमितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पश्चाद्व्योजनायतम् ।
यत् तदा हनुमांस्तु बभूवाहुहसमिभः ॥
प्रविश्य वदन् तस्याः पुनरेव पुरः स्थितः ।
प्रविष्टो निर्गतीह तं वदन् देवि तं नमः ॥
एवं वदन्तं हृष्टा सा हनुमन्तमयात्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमता वर ! ॥
देवैः सम्पीडिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कथं ! ।
हृष्टा सीतो पुनर्गत्वा रामं द्रष्टुमिच्छे गच्छ भो ॥”
कहः । इति महाभारतम् ॥

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । ऋ + मारि +
अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाप्रतिष्ठा यष्टिः ।) पुष्क-
रिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रङ्गकाष्ठ इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । नागाशला २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, हयग्रीर्वि ।
“वैश्वं वारुणश्चैव पुत्रागं नागकेश्वरम् ।
वकुलं चम्पकश्चैव विष्णुश्चैवाथ स्वादिरम् ॥
एतेषामेव दाहणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
सर्वक्रकोटरं तज्ज्ञा तस्मात् कुर्यात् यथेष्टि-
तम् ॥”)

नागरं, स्त्री, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
मुखी । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा
यथा,—
“नागरं दीपनं दृष्यं याहि हृद्यं विवस्वतु ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं जिग्धीकं कफवानजित् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

नागरा

यथा च गारुडे । १८६ अध्याये ।
“सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चञ्चिता च इमं सद्यो विजृम्भा खलनं लिङ्गित् ॥”
सुक्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतवन्धः ।
इति विश्वः ॥ (कश्चित् पुं ।) नागरदेशीयाक्षरश्च ॥
नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्भावीऽस्यस्येति ।
अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाग-
रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः ।
“तत्र भवः ।” ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
“नागर गीतिरिवावौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता
सुतनुः ।
कस्तूरी न ऋगोदरवासवशाद्विहसतामेति ॥”)
नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
“नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तत्र समाययुः ॥”
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
“यनुर्देहस्य रुचं वै यन्तस्य च नागरम् ॥”)
नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा,
नागरेण कायतीति । कै + कः ।) रतिवन्ध-
विशेषः । यथा,—
“ऊनमूलोपरि स्थित्वा योधिदूरद्वयं यदि ।
योर्वा हस्ता कराभ्याश्च बन्धो नागरको मतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
नागरक्तं, स्त्री, (नागरक्तं रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१२७ ॥ नागस्य शोणितश्च ॥
नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो सुक्ता ।)
नागरसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागर-
सुक्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)
नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्यैव
रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीवृक्षं गारु-
इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्-
पर्यायः । नारङ्गः २ नार्यङ्गः ३ नागरः ४
रेरावनः ५ नागरकः ६ चक्राधिवासी ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभि-
त्वम् । विपाके गुर्वत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । अत्यन्त-
त्वम् । ईषणाधुरत्वम् । दृढत्वम् । वातविना-
शित्वम् । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहर-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
नागरसुक्ता, स्त्री, (नागर इव सुक्ता ।) सुक्ता-
प्रभेदः । नागरसुता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्गा ४
नादेयी ५ सुङ्गला ६ पिङ्गसुक्ता ७ शिशिरा ८
वृषभाङ्गी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११
उखटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा-
यत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा-
रुचिहृणादाहभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नागराजः, पुं, (नागानां राजा । “राजाहः सखि-
भ्यदृष्ट् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शेषः ।
अनन्तः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

नागव

“पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य माया
कौर्त्तिम् ॥”

नागराजं, स्त्री, (नागरमिति व्याख्या व्याख्या
यस्य ।) मुखी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-
रस्या मुखीशब्दे ज्ञातया ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + डीप् ।)
मुखी । इति शब्दचञ्चिका ॥ विदग्धा नारी ।
यथा, उल्लूकतः ।

“हन्ताभीरीः स्मरतु सकथं संवृत्तो नागरीभिः ॥”
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरकः, पुं, (नागं रवते साहस्येन प्राप्नोतीति ।
र गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नाग-
रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणः, पुं, (नागस्य सौम्यकस्य रेणुः ।) सिन्द-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्यायं वा ।
“कत्तगादिभ्यो ङकञ् ।” ४ । २ । ६५ । इति
ङकञ् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्यायमिति
योग्यप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्भूत लता ।) लिङ्गम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् ।
इत्यमरः । १।५।११ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ८६ ।
“रसातले स दृष्टश्च नागलोकमिमं यथा ॥”)

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति भावप्रकाशः ॥

नागवक्षिका, स्त्री, (नागवक्षि + स्वार्थे कन् ।)
नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।)
ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्या
पर्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे
दृष्ट्याः । सा च श्रीवाटाक्षवाटादिनागानामस्य
स्थानभेदादेव भिन्ना ।

“एकाधिया देशन्तुत्ताविशेषा-

ज्ञानाकारं याति काये गुणे च ॥

श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।

रसादृग् च रसा रुचा विपाके शिशिरा सुता

स्यादम्बवाटी कटुकाण्डतिका

तीक्ष्णा तथोष्णा सुखपाककर्त्री ।

विदाहपित्तास्रविकोपनी च

विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च ॥

सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुगुणा च पाचनी

गुल्मोदराघ्नानहृता रुचिरहृदोपनी पैरा ॥”

अन्यत्र ।

“गुह्यागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा

तत्पर्यन्तूर्णातिरसातिरुद्धा ।

सुगन्धतीक्ष्णा मधुरातिहृदा

सन्दीपनी पुष्करा च बल्या ॥

विरेचनी वक्तुसुगन्धकारिणी ।

नाम्ना याम्बसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुचा हिमा

दाहहृत्

पित्तोदकहृता सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी ॥

नागस्थो

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा
गुह्याभानविवर्धनिका कथिता सा मातुषे तु
स्थिता ॥

अश्विपुष्कलिका नाम कथायोग्या कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कष्टस्य पितृहृत्वातनाशनी ॥
देवकीया कटुस्तीक्ष्णा हृत्वा दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुधा कटुदीपनपाचनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वार-
णम् । स कार्यत्वेनाख्यस्येति । नागवार + ठन् ।)
राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणस्य राजः । (नागानां
सर्पाणां वारो वारणमख्यस्येति ।) गरुडः ।
मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण दृढति इत-
स्ततो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + “इगुपध-
ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ व्याकरा इति व्यासः ॥
नागवीथी, स्त्री, (नागस्यैव वीथी पन्थाः ।) अश्वि-
न्यादिनक्षत्रचयपटितमहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्य पथविशेषः । यथा,—

“सर्वग्रहाणां श्रीस्यैव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारह्यं मध्यं तथैरावतसुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गचर्यं प्रत्येकं वीथी-
चर्यं त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरा-
वती चैत्युत्तरमार्गे वीथीचर्यम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनी हस्तिका यास्या नागवीथीति
श्रुतिता ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
“नागवीथी च यामिन्याम् ।” इति ब्रह्मपुराणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता
कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।

“लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥”)
नागमुष्णी, स्त्री, (नागस्य शुद्धवत् आकृतिरस्य-
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, स्त्री, (नागात् स्त्रीसकान् सम्भवो यस्य ।)
सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्यैव सुगन्धो गन्धो
यस्याः ।) सुगन्धाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति
भरतहृतस्वामी ॥ (राज्ञामेदः । तत्पर्यायो
यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषमाश्रमी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागस्तोककं, स्त्री, (नागस्य नागविषस्य स्तोकः
स्वल्पता यच्च । कप् । स्थावरविषत्वादेवास्य
तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्तोता, स्त्री, (नाग इव स्तोता ।) दन्ती ।
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाचिके

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नख-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन् + ङच् +
ङीप् ।) वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग इव आख्या यस्य ।) नाग-
केशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाक्षला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाङ्गना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्यैव अङ्गनं
लङ्घयत्यर्थं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी ।
ने, १८८ ॥

नागाक्षिपः, पुं, (नागानां अक्षिपः ।) अजन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकी, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।)
गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।)
वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाडः, स्त्री, (नाग इव अलापुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशूनः, पुं, (अश्रुतीति । अश्रु + शूनः । नागानां
अश्रुनी भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाङ्गं, स्त्री, (नागस्य आङ्गा नाम आङ्गा
यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाङ्गा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आकृत्यते सङ्घते
इति । आ + ङं + अच् । टाप् ।) लङ्घणा-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्र्या पत्नी । नाग + जान-
पदेति स्त्रीलार्थे ङीप् ।) नागपत्नी । इति
सुगन्धोदम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—

“लघु पाके नलासन्नं वीथीचरं पक्तिनाशनम् ।
कषायानुरसं नाय्या दधि वर्ध्नी विवर्द्धनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

नागोदं, स्त्री, (नागवदुदरं यस्मात् । एषोदरादि-
त्वात् रलोपः ।) उदरवाणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, स्त्री, (नागवत् दृढदुदरं यस्मात् ।)
उरस्त्राणम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या
गर्भोद्भवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
१० अध्याये ।

“शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रगमनमवक्रान्तजीवमा-
भापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपश्रान्तं
नेगमेपापकृतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीन-
वत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेतः, पुं, नाचिकताः । अयिः । यथा,—

“स त्वमभिः स्वर्ग्यमध्यापि नृत्यो
प्रभूहि तं अद्भुतानाय मयम् ।

स्वर्गलोका अन्ततत्वं भजन्त
एतद्वितीयेन हृष्टो वरेण ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमयिं नाचिकेतः प्रजानम् ।

अनन्तलोकाप्रिमथो प्रतिष्ठां
विहि स्वमेनं निहितं गुह्यायाम् ॥

नाचिके

लोकादिमयं तमुवाच तस्मै
वा इहका यावतीत्या यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवददुयथोक्त-
मथास्य नृत्यः पुनराह तुष्टः ।

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तदेव नाम्ना भवितायमभिः
लङ्कां चेमामनेककृपां मुह्याम् ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेव तस्मिं
त्रिकर्मज्ञतरति जन्मनृत्यम् ।

ब्रह्मयज्ञं देवमीधं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वान्निबुते नाचिकेतम् ।

स नृत्यपाद्यान् पुरतः प्रयोज्य
श्लोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”

इति कठोपनिषद् प्रथमा वल्ली । १३-१८ ॥
(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महा-
भारते । १३ । ७१ । २—२१ ।

“अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषिरुद्दालकेश्वाख्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥

ऋषिरुद्दालकिर्धौमानुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मासुपसरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥

समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ।
उपसर्ग्यनशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥

इध्वा दर्भाः सुमनसः कलसञ्जातिभोजनम् ।
विस्तृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥

गत्वानवाप्य तत् सर्वं नदीवेगसमाश्रुतम् ।
न पश्यामि तदित्येव पितरं सोऽब्रवीन्नुनिः ॥

श्रुत्विपासाश्चमाविष्ट ऋषिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमश्रुत् स महातपाः ॥

तथा स पित्राभिहितो घाम्बर्ज्जं कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति बुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतङ्गुषि ॥

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपतान महीतले ॥

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमशुशोचतः ।
अतीतं तदहःशेषं सा चोया तत्र शर्व्वरी ॥

पित्रेनाशुप्रपातेन नाचिकेतः क्रुद्ध इह ।
प्रास्यन्च्छयने कौश्ले दृष्ट्वा शस्यमिवाश्रुतम् ॥

स पर्य्यष्टृक्षत् पुत्रं स्त्रीणं पर्यागतं पुनः ।
दियेर्गन्धैः समादिग्धं स्त्रीणस्वप्रमियोत्थितम् ॥

अपि पुत्रं जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मानुषं

वपुः ॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
स तां वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यातो
स्वर्गं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।

वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहेमभासम् ॥

दृष्ट्वा मासमभिसुखमापतन्तं
देहीति स त्वासनमादिदेश ।

नाटकं

वैवस्वतोऽर्थादिभिरुज्जैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
दतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्मेराज !
लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्वाह स त्वान्तपत्नी ।
पिता प्रदोषामि स मानतेजा
न तच्छ्रममग्नं विप्रकर्णम् ॥
इष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
श्रोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवसुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्णम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां सन्तुष्टान्
लोकान् व्रष्टुं यदि तेऽहं वराहः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाह्यैर्युक्तं सुप्रभं भातुमत्तु ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्वास्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥”)

नाचिकेतुः, पुं, अयिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) वृत्त्यम् । देश-
विशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि। यथा, राज-
नरङ्गिण्याम् । १ । १०२ ।

“आहत्य चोलकर्णाटनाटार्दींश्च नरेन्दरान् ॥”)
नाटकं, स्त्री, (नाटयतीति । नट + णिच् + क्तुल् ।)
गद्यपद्यप्राज्ञतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्-
पर्यायः । महाकल्पकम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासवर्गादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
मुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दृशपरस्तज्जाङ्काः परिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवर्गो राजविधौरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणधाम्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शङ्करो वीर एव वा ।
अङ्गमये रसाः सर्वे कार्ये निर्वहन्त्येकतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूर्वकाः ।
गोपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥

अपि च ।

“नाटकं स्यात् प्रकरणं व्यायोगोऽङ्गस्तथा डिमः ।
ईहान्तः प्रवृत्तं मानः समरकारकः ॥
वाधीति भरतः प्राञ्च नाट्येषु दृश्यरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्ष्यन्तेव नोटकं प्राकटं तथा ॥
गोष्ठ्यसंलापशिल्पानि भागीहर्षाशरासकौ ।
उल्लापकं श्रेयसितं प्रस्थानं नाट्यरसकम् ॥
इमेष्टिका नासिका च कायश्चैत्युपलक्षणम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु लक्षणस्तत्र कथ्यते ॥

नाटिका

प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजविधौशोभवं
साङ्गं भङ्गजयान्वितं जयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं वनद-
हृत्तिथाममशेषसन्धिसहितं समाङ्गवमाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनान् ।
पूर्ववृत्ताशुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकाविविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसमाष्टनवाङ्कैरनुभूयितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरमैराट्यं नाटकं कुर्यो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्वान्यं नाटकं कथितम् ॥
आरम्भश्च प्रत्यक्षश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राज्ञतं भूतभाषाप्रभंशिका गिरः ।
नाटकं नियताः शृङ्गा एवा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभिदेन प्राज्ञतन्तु चतुर्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राचा शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाङ्गीका दालिण्यात्याञ्च भाषाः सप्त च प्राज्ञते ॥
शकाराभीरवाखालशवरदविङ्गीङ्गजाः ।
वर्णकसौविचातीनां विभाषाः सप्त कीर्तिताः ॥
कैकेयी शौरसेनी च काष्ठी पाञ्चालमागधी ।
द्राविडी पाण्डुदेशी च भूतभाषा प्रकीर्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटौ काम्बोजौ चोपनागरी ।
पाञ्चाली षड्पञ्चभाषा स्युर्दृश्यभेदतः ॥
देवतादर्शनान्तश्च कर्तव्यं नाटकं कुत्रैः ।
राज्यदर्शनान्तं या तेषु देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । सुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूति-
रत्नरामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकु-
न्तलश्चेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ॥” इति
सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटकः, पुं, (नट्यते इत्यते देवयोनिभिरत्र । नट +
घञ् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, नाटयतीति
नट + णिच् + क्तुल् ।) कामाख्यास्यपञ्चतमेदः ।
यथा,—
“ऐशान्या नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
निधं वसति तत्रैशान्तदधीना तु पार्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“वधनाटकसङ्केतसंयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + क्तुल् ।) नर्तके, त्रि । इति
आकरणम् ॥

नाटान्, पुं, तरङ्गजः । तत्पर्यायः । चेजालः २
चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ जता-
पनसः ६ सैदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आर-
गुदीयाम् ॥” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।)
नट्या अपत्यम् । इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥
नाटिका, स्त्री, (नाटक + टाप्ति अत इत्तम् ।)
नाटकविशेषः । यथा,—

नाट्यं

“कौशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिषमोष्णला ।
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका वृपनायिका ॥
इयं शङ्करवङ्गुला ततः स्यात् कौशिकीमयी ।
जङ्गीयं कौशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ॥
न कुञ्जरकरावातमात्रं शक्नोति कन्दली ।
लास्यां विटः पीठमहः सन्धयो वाद्यसन्धयः ॥
अन्तःपुरचरो राज्ञ ईश्वर्यो विदूषकः ।
अत्र भार्याजितो राजा निभृतः काममाचरेत् ॥
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीशुभां यियासति ।
मन्त्रिणि न्यस्तराण्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः ॥
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत् ॥
कन्यामिह परिणयविषयां देवीशुभां मन्त्रिणीं
ज्ञानविरहिणम् । एकं तु ।
चतुर्भिरङ्कैरुत्पाद्यन्तिष्टम्भिर्बृपनायकम् ।
यत् कौशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ॥
पूर्वक्रममात्राटकक्रमाद्रक्षावली नाटिका ।
एवमन्यङ्गोद्भवः ।” इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ । ३६ ।
“नाटिका कृष्णवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको वृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताधवा ।
नवातुरागा कन्याश्च नायिका वृपवृण्जा ॥
सम्पुवर्त्तत नेतास्यां देवास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेन्ज्योष्ठा प्रगल्भा वृपवृण्जा ॥
पदे पदे मानवती तदृशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः
पुनः ॥”)

नाट्येयः, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥
नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥
नाट्यं, स्त्री, (नटानां कार्यम् । नट + “कृन्दोगौक-
धिकयाञ्चिकवङ्गुचनटात् अजः ।” ४ । ३ । १२८ ।
इति अजः ।) वृत्त्यगीतवाद्यम् । तत्पर्यायः ।
तौर्त्यञ्चिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।

“नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव लब्धविधानयोगम् ॥”)
नटानां सम्बन्धः । इति आकरणम् ॥ नाट्या-
रम्भनञ्चाणि यथा । अतुराधा १७ धनिष्ठा
२३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाती १५
ज्येष्ठा १८ श्रुतभिषा २४ रेवती २७ ॥ इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा,—

“देवर्षिजितिपात्रपूर्वचरितान्यालोक्य धर्मेन्द्र-
स्तत्तुस्तावाभितभूमिकाभिनयने स्यादर्धसिद्धिः
परा ।
संगीतायुतचित्तवृत्तिभरणा वक्ष्या भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शङ्करसेवयति कथितं नाट्यं चतुर्वर्ग-
दम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्वमनोहरि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥”

नाट्याल

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—

“इहाश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्चितः पुरा ।
चकाराक्षय्य वेदेभ्यो नाट्यवेदस्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवान्नयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्मोऽप्यस्याः
क्रियाया इति ठन्) दर्शनार्थं प्राञ्चोक्तनाट्यम् ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“गीतवाद्यवृत्तत्रयं नाट्यं तौर्यत्रिकञ्च तत् ।

संगीतं प्रेक्षणार्थं स्निग्धं शास्त्रोक्ते नाट्य-
धर्मिका ॥”

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य वृत्तगीतादेः शाला
गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट-
मन्दिर इति भाषा । यथा,—

“नाट्यशाला च कर्णेना द्वारदेशसमाश्रया ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्य-
भूषणहेतुः । स तु अष्टवृत्तिप्रकारः । यथा,—

“सिद्धिर्मेनोरयोऽभिप्रेतो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।

गुणभिप्राय उद्दिष्टविचारप्राप्तिर्नीतयः ॥

अभिप्रायः परीक्षारो गृहणाशुनयौ तथा ।

अर्थोपपत्तिः प्रसिद्धिश्च दालिग्यं प्रियभाषणम् ॥

अभिमानाख्यानगन्त्रा हर्षलीभोद्यमाश्रयाः ।

पञ्चात्तापः सृष्टाक्रन्दौ कपटश्च प्रवर्त्तनम् ॥

उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।

संशयोऽक्षरसंवातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥

परीवादोऽनुक्तसिद्धिरक्षमाश्रयसायकौ ।

प्रीतसाहजं तुल्यतर्क उपपत्त्यनुतर्कयोः ॥

निवेदनञ्च साहाय्यं याचना पृच्छा विशोषणम् ।

अभिज्ञानञ्च स्वरूपं गुणकीर्तनमुक्तयः ॥

विपर्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिर्दण्डम् ।

मागालेश्च संक्षेपसमीक्षाश्रीविकर्षकाः ॥

उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टवृत्तिमिता अमी ।

अलङ्कारा मता निधं नाटकादिषु स्वरिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः ।

यथा, तत्रैव । ६ । २००—२२२ ।

“आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं सृष्टाशोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाधवसायौ च विसर्पल्लवसङ्घितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥

प्रीतसाहजञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।

उत्कीर्तनं तथा आचना परीक्षारो निवेदनम् ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रदर्शश्चोपदेशनम् ।

इति नाट्यालङ्कारतथो नाट्यभूषणहेतवः ॥

आशीरिष्टजनार्थसाक्रन्दः प्रलपितं शुचि ।

कपटं मायया यच्च रूपमन्यद्विभाष्यते ॥

नाट्योक्तिः

अथमा सा परिभवः स्वप्नोऽपि नाभिसञ्चति ।

गर्वोऽवरोपणं वाक्यं कार्यस्थारम्भ उद्यमः ॥

यद्दणं गुणवत्कार्यहेतोरश्रय उच्यते ।

उत्पासननूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥

आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या सृष्टा तु सा ।

अधिक्षेपवचःकारी शोभः प्रोक्तः स एव तु ॥

मोहावधीरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।

उपपत्तिर्मता चेतोरुपस्थासोऽर्थसिद्धये ॥

आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

विसर्पौ यत्प्रसारश्च कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥

कार्ययद्दणमुक्तेरुत्तेजनमितीक्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽप्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥

भर्तृसना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥

उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।

उपलभ्यस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥

प्रीतसाहजं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि

योजनम् ।

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् साधुक्रुष्यं परस्य च ॥

अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिर्भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतम् ॥

याचना तु कापियाचनायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।

परीक्षार इति प्रोक्तः कृतावृत्तितमार्त्तनम् ॥

अवधीरितकर्तव्यकथनस्तु निवेदनम् ।

प्रवर्त्तनस्तु कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थविधारणम् ।

प्रदर्शः प्रमदाधिक्यं शिष्टा स्यादुपदेशनम् ॥”

एतेवासुदाहरणस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये वृत्तगीतादौ या उक्तिः ।)

नाटकविषयकवचः । नटानां कर्मे नाट्यं

तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा ।

आर्येति ब्राह्मणम् । यत्तियं महाराजेति ।

सखीं हलेति । नीचं हल्ले इति । सेटीं हल्ले

इति । स्वामिनमार्गपुत्रेति । राजश्यालं राष्ट्र-

येति । समानं हंही इति । राजानं देवेति ।

साञ्जभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावृत्तेति सम्बो-

धयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां

अञ्जुका । विद्वति भावः । जनके आशुकाः ।

कुमारे युषराजभर्तृदारकौ । राशि देवभट्टा-

रकौ । राजसुतायां भर्तृदारिका । कृताभिधे-

कायां राज्ञां देवी । इतरास्तु राक्षीषु भट्टिनी ।

अवध्योक्तौ अग्रजगयम । मातरि अम्बा ।

बालायां वासुः । आर्ये मारिषः । ज्येष्ठा-

भगिन्यां अन्तिका । निष्ठार्यां निर्वहणम् ।

इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्य-

दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।

“अत्रार्थं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

सर्वत्रार्थं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितम् ॥

रहस्यस्तु यदस्य परादृत्य प्रकाशते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्थान्तर्गता कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रं यत्स्यान्नान्ते तज्जनात्मिकम् ।

किं प्रवीणीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

शुक्लेवासुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

नाडिका

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाञ्च वणिजां सेटसेष्योक्तया पुनः ॥

वसन्तादिषु पश्यस्य वस्तुनो नाम यद्वेत् ॥

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भिताथप्रकाशकम् ।

नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥

नाटिकासृष्टादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।

प्रायेण शयनकः साध्विर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥

राजा स्वामीति देवेति भव्येर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्विभर्षयस्तेति तथा विदूषकेषु च ॥

राजनिवृत्तिविभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेष्यया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरेः ॥

यथस्थित्ययथा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारवाच्येनाम्ना परस्परम् ॥

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपात्रिकः ।

सूत्रधारो मारिषेति हल्ले इत्यधमैः समाः ॥

ययस्थित्युत्तमैर्हंही मध्येरार्थेति चान्नजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवविर्लिङ्गिनः ॥

वदेद्वाणीञ्च सेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।

आयुष्मन्निधिनं स्तुतो वृद्ध तातेति चेतरेः ॥

वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा स्तुतः ।

श्रियोऽनुजञ्च वक्तव्योऽन्त्या आर्येति चाधमैः ॥

विप्रैरयममात्येति सचिचेति च भगवति ।

साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥

अग्रहोताभिधः पूज्यः श्रियोऽप्येवैविजगदति ।

उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ॥

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।

सौम्य भद्रसुखेवमधमैस्तु कुमारकः ॥

वाच्या प्रलतिभौ राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥

पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रिभ्यः ।

हलेति सट्प्री प्रेष्या हल्ले वेद्याऽञ्जुका तथा ॥

कुट्टिन्यस्त्रितुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।

आमन्त्र्येण पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतेः ॥

शकादयश्च सम्भाष्या भद्रस्तादिनामभिः ।

यस्य यत् कर्म शिष्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥

तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाच्चान्ये यथोचि-

तम् ॥”)

नाडिः, स्त्री, (नाड्यतीति । नड् भङ्गे + णिच् +

इत् ।) नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाडिकं, स्त्री, (नाडिरिव प्रतिकृतिः । नाडि +

“इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)

कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाडिका, स्त्री, (नाडी एव । स्वार्थे कन् ।) घट-

तण्डः । घडि इति भाषा । तत्पण्यायः । साधा-

रिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । १०।५१ ॥

घटिकाज्ञानोपायो यथा,—

“निमेषो मातृषो योऽर्थं मात्रामात्रप्रमाणकः ।

तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् कालास्तथा कला ॥

नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।

उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥

हेममाधेः कतच्छिद्रा चतुर्भिस्तुरङ्गुलैः ।

मागधेन प्रमाणेन यच्चप्रत्यस्तु संस्तुतः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

नाडिन्ध

“नेमितिकलनं प्रपञ्चयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमां-
शोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुस्मारयति निमेष इति
सप्तभिः । मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य । एक-
मात्रलक्षचरोक्षारयकालसंमितो हि निमेषः ।
निमेषकालमुत्था हि मात्रा लघुचरश्च यदिति
यक्षाष्टोक्तः । नाडिकाशानोपायमाह ।
उष्मानेनेति सार्द्धेन । अस्मत्स उष्मानेन उष्मी-
यते अनेनेत्युष्मानं पात्रम् । अर्द्धेन योगे अयो-
दशसार्द्धादशतयः । उष्मानरूपेण घटितानि
सार्द्धादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धादश-
पलतान्निर्मितपात्रेण वा नाडिका ज्ञातये-
त्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह
मागधेन प्रमाणीन जलप्रस्थस्तु संस्तुत इति ।
सार्द्धादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्यते ।
तत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थात् सिद्धम् । ननु
तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरि-
च्छेदत्वात् कालस्थेयाशङ्का क्रियासिद्धये ॥
प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति । माघः पञ्चगुह्यः ।
हेमी माघेचतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण
रचितः कृतच्छिद्रः । एतदुक्तं भवति सार्द्ध-
ादशपलतान्ममं मागधप्रस्थसंमितमर्द्धयत्तं
पात्रं चतुर्भाषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध-
च्छिद्रं जले स्थापितं तत्र द्विदिक यावता कालेन
पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति । तथा च युक्तः ।
दशसार्द्धपलान्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
संयमेमात्रैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, सङ्घ-
सिद्धान्ते । १ । ११ ।
“यद्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् षट्ठा नाडिका
स्तुता ॥”
“यद्भिरिति । षट्प्रमाणैरनुभिः पानीयपलं
भवति पलानां षट्ठा घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः ॥”
इति तट्टीका ॥)
नाडिकेलः, ली, (नारिकेलः । इत्युक्तम् ।)
नारिकेलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नाडिचीरं, ली, (नाडिरिव चीरं यत्र ।) निर्वि-
रुणम् । इति हारावली । २ । १४ ॥ नली इति
भाषा ॥
नाडिन्धमः, पुं, (नाडीं वृश्चनलीं धमतीति । आ
शब्दाभिसंयोगयोः + “नाडीसुष्टोश्च ।” ३ ।
२ । ३० । इति खड्ग । “पात्राभास्थिति ।” ७ ।
३ । ७८ । इति धमादेशः । “खित्यनययस्य ।”
६ । ३ । ६६ । इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः ।) खण-
कारः । इत्यमरः । २ । १० । ८८ । (उष्मनीपा-
घिरोहणात् सुहुर्मुहुर्निवासेनाडीं धमति उप-
सापयतीति । आसकारकै, त्रि । यथा, भट्टिः ।
६ । ६४ ।
“सत्वमेजयसिंहाट्यान् स्तनन्ययसमत्वयौ ।
कथं नाडिन्धमान् मार्गानागतौ विप्रमो-
पलान् ॥”
नाडिन्धयः, त्रि, (नाडीं धयतीति । घट पात्रे +
“नाडीसुष्टोश्च ।” ३ । २ । ३० । इति खड्ग ।

नाडी

“खित्यनययस्य ।” ३ । २ । ३० । इति खड्गः ।)
नाडीपानकर्ता । इति सुखबोधनाकरणम् ॥
नाडिपर्व, ली, (नाडिरिव पर्व यस्य ।) नाडी-
चम् । इति शब्दमाला ॥
नाडी, स्त्री, (नाडि + “हृदिकारादक्तिनः ।”
इति वा डीष् ।) नालम् । ब्रह्मान्तरम् । (नाली
वा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १०
अध्याये ।
“तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यन्यथा
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥”
दन्तमूलगता नाली यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।
“नालास्त्रावी कफकृती विज्ञेयः सोऽधमांसकः ।
दन्तमूलगता नाद्यः पञ्च त्रयो यथेरिताः ॥”
शिरा । गण्डदूस्वा । कुहनचर्या । षट्चण-
कालः । इति मेदिनी । डे, १६ ॥ शिरार्थे
पर्यायः । धमनिः २ सिरा ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ नाडिः ४ नालः ५ नाली ६ धमनी
७ शिरा ८ । इति भरतः ॥ धरणी ८ धरा १०
तन्तुकी ११ जीविनशा १२ सिंहा १३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ कायनाडी त्रिविधा ।
एका वायुवहा । अपरा मूत्रविड्छिरस-
वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति
भरतः ॥ “सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासे-
र्भवति ।” इति सुखबोधः । (यथा, तौडलतन्त्रे
८ उल्लासे ।
श्रीदेवुवाच ।
“सार्द्धत्रिकोटिनाडीनामालयश्च कलेवरम् ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदन्स मयि प्रभो ॥”
श्रीशिव उवाच ।
लीलिं रूपे सपारद्विकोटयश्चैव सुन्दरि ।।
हस्तास्य च तथा पादेऽभिलक्षणाडयः स्थिताः ॥
उदरे च तथा पाथौ पञ्चलक्षाः प्रकीर्तिताः ।
हृदादिसर्वगात्रेषु नवलक्षाः प्रकीर्तिताः ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्मे तथैव सर्वसन्धिषु ।
रुद्रान्यूनं स्थितं लक्षं शरीरे नाडयः प्रिये । ॥
इंका च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा ।
ब्रह्मनाडी च यस्माद्ये पञ्च नाद्यः प्रकीर्तिताः ॥
कुक्ष्यं शक्तिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
नर्हिनी च तथा निद्रा रुद्रसंस्था अवस्थिता ॥
एता नाद्यः परेशानि । सुषुम्नायाः प्रजायते ॥”
नाडीक्रममाह ।
“सार्द्धत्रिकोटो नाद्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च
देहिनाम् ।
नाभिकन्दनिबुड्वास्तान्त्रियगूर्धमधःस्थिताः ॥
द्विसप्ततिसहस्रान्तासां स्थूलाः प्रकीर्तिताः ।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चान्त्रियगुणावहाः ॥
तासाञ्च सूक्ष्मशुक्रिराणि श्रतानि सप्त
स्युक्तानि यैरसकदमरसं वदद्भिः ।
आप्यायते वपुरिदं हि शुष्मामसीषा-
मन्मःखवद्भिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः ॥
आपादतः प्रततगात्रमशेषमेषा-
मामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन ।

नाडी

एतन्मदङ्ग इव चर्मचयेन नड्डं
कार्यं कृणामिह शिराश्रतसप्तकेन ॥
सप्तश्रतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः स्फुटा
तासां एका परीक्षणीया वा दक्षिणकरचरण-
विन्ध्यस्ता । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।
तिर्यक् कूर्मो देहिनी नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छश्च वाम्ये ।
ऊर्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥
वक्त्रे नाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयन्तथा ।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥
तासां मध्ये एकैति एकस्या एव पादाङ्गुल-
नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया । यदुक्तम् ।
वामे भागे स्त्रिया योण्या नाडी पुंसस्तु दक्षिणे ।
इति प्रोक्तो मया देवि । सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥”
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकटता
मपेक्ष्य परीक्षा । सामान्यं न स्यादेव । कृत्रि-
मस्य तु प्रकृतिस्थता । चरणीति वामस्य तु
दक्षिणग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-
ग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेष्टात् । कस्या
तु वक्ष्यते ॥ * ॥
परीक्षाप्रकारमाह ।
सद्येन रोगघृतिर्गुणपरिभागभाजा
पीयाथ दक्षिणकराङ्गुलिकायेण ।
अङ्गुलमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाडीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥
सद्येन करेण । रोगघृतिर्गुणधारणमिदं पीडनं
हेतुः । रोगाणां वानादिपिपुनवायूनां धारणं
यथा स्यात्तथा पीयेति कश्चित् । भाग इति
समुदितकषोणपरं भाजति परीक्षाकालेऽपि
तत्र हस्तस्थितये । व्यापीयेत्यर्थात् नाडीं एतन्ना
पीडनं वानादिपीडनापर्यवोधनाय । अथत्वा-
पीडनानन्तरं न तु परीक्षाकालेऽप्यापीडन-
स्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षाया-
मन्यथात्वात् । त्रयेति योग्यतया तन्त्रेणोपमध्या-
नामिकायहणम् । पश्चिमैवङ्गुलस्याधोभागः ।
मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुलस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥
प्रभञ्जनगतियञ्चेति नाद्यन्तरनिरासः । सतत
मिति सुखादशायामपि । तदुक्तम् । भावि-
रोगाभिबोधाय सुखनाडीपरीक्षणमिति ॥ * ॥
परीक्षणीयमाह ।
वातं पित्तं कफं हृद् सप्तिपातन्तयेव च ।
साध्यासाध्यविवेकश्च सर्वं नाडीं प्रकाशयेत् ॥
सप्तिपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति
विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतदन्वयश्च रोगादिक-
मित्युपसंहारः । इति नाडीप्रकाशे प्रथमां-
द्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमयमाह ।
“प्रातः क्षतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् ।
सुखाशीनः सुखाशीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥
प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उच्यता इत्युक्तेः ॥ * ॥

नाडी

निषिद्धकालमाह ।

सद्यः ज्ञातस्य भुक्तस्य क्षुत्क्षान्तपसेविनः ।

आयामाक्रान्तदेहस्य सन्ध्यानाडी न बुध्यते ॥

तेलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।

तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी ॥

सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजन-
नावसानमात्रे च । वातमूच्छादिस्तथिकरोगे
नायं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिसम्भवक्रममाह ।

आरी च वहति वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।

अन्ते च वहति क्लेशा नाडिकाक्षयलक्षणम् ॥

आदाविति कफोनिपीडितद्वितीयक्षणे । न तु
तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवस्थ-
माणत्वात् ॥ * ॥

सुस्थताज्ञानार्थमाह ।

भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्यामयी शिरा ।

प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो जाय-
रहिता । स्वास्यामयी सुस्थतायुजिका च ।

तथा ।

प्रातः क्षिप्त्वमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।

नायाह्ने धावमाना च चिराद्भोगविर्वर्जिता ॥

चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पथा-
श्रितानामेव ॥ * ॥

वाताक्षीनां क्रमेण गतिमाह ।

वाताहक्रगता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।

स्थिरा श्लेष्मयती स्नेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥

वक्रति वायोस्तिर्यग्गमनात्तिरो वहन्तीति ।

एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादिगतिरपि ज्ञातव्या ।

चपलेति वक्रैरुर्ध्वलगादूर्ध्वचक्षला । स्थिरेति

जलस्य नीचगमनादनुत्थगा । मिश्रिते मिश्र-

निद्रा भवति । तेन द्विदोषे उभयचिह्ना ।

सञ्ज्ञे सञ्ज्ञेति । चपलता स्थिरतयोः समय-

भेदेनाविरोधः ॥ * ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।

भर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विषयः प्रभङ्गनेन
नाडीम् ।

पित्ते च काकलावकमेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥

राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।

कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंहृता ॥

आदिना वातं वृश्चिकगतिर्होलायिता । आदि-

शब्देन पित्ते कलिङ्गकलविह्वलादिगतिः । कफे
गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥

इन्द्रजस्थापि क्रमेणैव भेदानाह ।

सुष्ठुः सर्पगतिं नाडीं सुकुम्भेकगतिं तथा ।

वातपित्तदयोद्धतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥

भुजगादिगतिश्चैव राजहंसगतिं धराम् ।

वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ति तद्विदो जनाः ॥

मण्डूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।

पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥

त्रिदोषजामप्याह ।

उरगादिजावकादिहंसादीनाञ्च विभ्रती गमनम् ।

वातादीनाञ्च समं धमनीसम्बन्धमाधत्ते ॥

नाडी

सममिति न्यूनाधिकतानिरासः ॥ क्रमगत्या तु
नासाध्यत्वम् । तथा,—

लावतिचिरवात्तांकगमनं सन्निपाततः ।

कदाचिन्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥

त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिद्यन्तरेः ।

पित्तक्रमतया क्लृप्तासाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥

सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।

यदायं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथा गतिः ।

तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ॥

अयमर्थः । अपराङ्मादी नाडी वासोत्वणा

प्रथमं वातगत्यैव वहति ततो यथायथं पित्तादि-

गत्या न तु पित्तोत्थगत्वे वातादिगत्या तदा

सुखसाध्यत्वं अतिरेकेण अतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।

नाडी यथाकालगतिस्ययार्था

प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥

तथासाध्यरूपमाह ।

मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं याकुलं याकुलं वा

स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशञ्च

सुस्थता ।

नित्यं स्थानात् खलति पुनरप्यकुलं संसृष्टेहा

भावेरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥

मन्दं मन्दं सुहुरशुद्धं अप्रखरमिति यावत् ।

शिथिलेति खलज्जतिरूपम् । याकुलेति जल-

वदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा

स्थित्वाद्युत्तरा च तदुपेय गतिः । नाशमदर्श-

नम् । गच्छति कदाचिन्नाडीस्यन्दोऽपि न सम्भा-

यते इत्यर्थः । सुस्थेति यदि लभ्यते तदा मथैवा-

नित्यं प्रायः स्थानमकुलमूलं तस्मात् खलति

कदापि तत्र न स्यात्त इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति

च स्थानविच्युतेति किञ्चित् स्फुरती कुत्रापि ।

पुनरपीति कियद्विलम्बनं अकुलोमकुलोन्मूल-

मेवमित्यवस्थावर्धुभिर्भाविर्धर्म्भिः । उक्तस्यान्यत्र ।

महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।

गानाविधगतिर्यस्य तस्य न्यतुर्न संशयः ॥

महेत्याश्रयाकृष्टपित्तादित्ततापनिरासः शीतत्व

इत्यत्रापि महति सम्बध्यते । तथा,—

त्रिदोषे स्यादन्तं नाडी न्यतुकालेऽपि निश्चला ।

निश्चला स्यात्सामान्याभाववती । अतीसारादी

हस्तपादादिस्त्रेदादिना स्यादोपलम्भात् । तथा ।

पूर्वं पित्तगतिं प्रभङ्गनगतिं श्लेष्माणमाविभ्रती

सन्तानभ्रमणं सुहृत्त्रिदधती चक्राधिरुद्रामिव ।

तीव्रत्वं दधती कलापि गतिकी सुप्लवमान-

न्यती

नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगति-

ज्ञानिनः ॥

अयमर्थः । पूर्वमिति क्रमविपर्यये पित्तादिगति-

मती वारं वारमेवं क्रमेण चक्रोपरिभ्राम्यमाणा-

मिव । तथा तीव्रत्वमनिशयवेगं एवञ्च कदाचि-

न्मयूरवज्रमनाम् । तथोत्तरोत्तरं हृष्टतामापा-

दयन्तीति विशिष्टो हेतुः । तथा चान्यत्र ।

“वायुश्च च स्थिरावन्ता या चेयं मांस-

वाहिनी ।

नाडी

या च सुस्थता च यत्रा च सामसाध्यां विदु-
र्द्धाः ॥

अथुश्चा सहजतोऽप्युत्तरा एयगिवीक्षता वा

कदाचिदिति स्थिरा प्रविधानेनैव गन्धमान-

स्यात्ता च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गति

मती लगुहप्रायेति । तदुक्तं मांसेन लगुहा-

हतिः । मांसेन समं वहतीति न युक्तं तद्रूप-

परिष्ठापकप्रकारस्यानुक्तत्वात् । इयमपि

विशिष्टबोधनाय । या च सुस्थता च यत्रा चेति

एयगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।

भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रसुखकारणान्नाडी ।

संमूर्च्छितापि गाडुं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥

चिरतरबहुलभारोद्बहनेन वा विषवेगधारा-

वाहितघिरदर्शनादिजनितमूर्च्छया वा राज

सादिसमूर्च्छनादिभयेन वा पुत्तादिविरह-

जनितशोकातिरेकेण वा संमूर्च्छितापि अति-

निश्चन्दापि । गाडुमिति सुमरी काश्यादियोगे-

ऽपीत्यर्थः । पुनरिति साध्यतां यातीत्यर्थः ।

भावानां रत्यादीनां प्रवाह इति न युक्तं भय-

शोकयोः एयग्विधानात् । प्रसुखत्वेनैव हेत्व-

न्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।

पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः ।

शान्त्यति विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥

पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्त्रादिसम्बन्धेन

संहितः भेदी अतीसारवान् नष्टशुक्रो यन्मा-

दिनातिरमणेन वा शुक्रस्यवान् । विस्मयो-

ऽसाध्यत्वानुमानं शान्त्यति नावतरति । कारणं

प्रागुक्तं तत्तदेव । अन्यत्रापि ।

तथा भूनाभिसङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।

समाङ्गा वहते नाडी तथा च न क्रमं गता ॥

अपन्धुन रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।

भूनाभिसङ्गे तथा भूतसामान्याभिसङ्गे च देव-

जुष्टादी नाडी सन्नपातधर्मेणालिनी उप-

स्थिताः आपातत एव भयति न तु तत्फल

प्रदा । भेदमाह । समेति वातपित्तकफस्वभाव-

क्रमवती तथाक्रमं अतिक्रमं न गता । तस्मा-

देव अपन्धुः अपगतो न्यतुर्धस्याः सा तथा ।

परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्ता न

स्यात् इति । तदुक्तम् ।

स्वस्थानङ्गीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गताः ।

भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषण-

मिति ॥

स्वस्थानङ्गीन उच्चादितः पतने । अकुलखलन

श्चरण इति तुल्यार्थः । निर्गता इत्यसङ्गतः

निर्गता अपि निश्चला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्व-

भ्रमः । अन्ये त्वाहुः ।

श्लोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् ।

पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारण-

दिति ॥

अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्वहति

दुष्टं क्षीयत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुत्थ

नाडी

पित्तं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारार्थं भेषजं कुर्यात् । असाध्यता न स्यादिति यावत् । अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्ययं यावद्दुग्धमा नीपवायते ।

तावत्किञ्चित्सासत्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थिति-
रिति ।

तत्र प्रायिकं बहुधा अभिचारदर्शनात् । हन्ति च स्थानविधुतेत्यत्र चकारस्यायोग्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह ।

भूलताभुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् ।

विशीर्णा क्षीयतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥

कदाचित् महीलसावत् क्षणा तद्वतिवदिति-

महत्त्वक्रमगमना च । कदाचित् सर्पवत् परि-

पुष्टा तद्वतिवद्वलवत्परवक्रमगमना च इति वैशि-

ष्टान् मुखदृष्टातो भेदः । इत्यत्र कदाचिद-

लक्ष्यतामतिक्रमताश्च यदा गच्छति । देहेऽति-

देहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः शोधा-

दिना कदाचित् क्षणः स्यात् तदा द्वितीये

मासि क्षियत इति । तथा,—

जगद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते जगत् ।

नमाह्वान्तरं तस्य यद्यपि शोयवर्जितः ॥

अद्यादिति इतः इतः न तु कदाचिदिति । शान्तता-

मनुपलभ्यमानत्वम् । शोयेति तन्मात्रसम्बन्धे

तु नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—

हिमवद्विषदा नाडी च्वरदाहेन तापिनाम् ।

त्रिदोषस्य भक्ततां तदा न्यतुर्दिनवयात् ॥

यदा निरन्तरं च्वरदाहतापौ शोयश्च नाथाः ।

त्रिदोषेति । सन्निपातलक्षणसत्त्वं एव भवति ॥

तदा,—

निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तदा चेवा विशेषतः ।

मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्यकम् ॥

गतिस्तु भ्रमरस्यैव वहेदेकदिनेन तु ।

कन्देन स्यन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुली ॥

मध्ये द्वादशयामानां न्यतुर्भवति निश्चितम् ।

दक्षिण इति पुंसः । क्षियास्तु वाम एव तथेति

कस्यैव विशेषतो विशेषज्ञानायम् । यदि

नोभयनाथपि सुखे पुरोभागे नित्यं सदा वहति

तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमण-

रूपं गमनमिव सुख एव यदि वहति तदैक-

दिनेन । कन्दे मूले स्यन्दनस्थाने कदाचित् न

स्यन्दते स्वल्पं स्यन्दत इति सम्भायत । नित्यं

प्रायः पुनश्चाङ्गुली तन्मूले कदापि लगति तदा

तस्माद्वारभ्य द्वादशप्रहरमध्य एव न्यतुरिति ।

तथा,—

स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्गोतिरिवेक्ष्यते ।

दिनेकं जीवितं तस्य द्वितीये क्षियते ध्रुवम् ॥

स्थित्वावृत्तया स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरण-

मिव लक्ष्यते द्वितीय इत्येवप्रहरादूर्ध्वमित्यर्थः ।

तथा,—

स्वस्थानविधुता नाडी यदा वहति वान वा ।

ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-

स्थितिः ॥

नाडी

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्यत्र यदसाध्य-
लक्षणमुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थ-

प्रवेशो यथायथमार्थमतिभिरवगन्तव्य इति नेह

प्रत्ययते यथ्यगौरवमयात् । मन्दं मन्दमिति

अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते

तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं

सर्वरोग एव वेदितव्यं च्वरमात्रे तु भ्रम एवेति ।

इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥

अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं

च्वरनिरूपणमाह । तत्र च्वरपूर्वकूपे ।

“अङ्गुल्येव नाडीनां भवन्ति मन्दराः प्रवाः ।

प्रवः प्रवल्तां याति च्वरदाहोऽभिभूयते ॥

सन्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥

च्वररूपमाह ।

च्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।

उष्णा पित्ताहते नास्ति च्वरो नास्यद्वाया विना ॥

उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ॥

अन्यत्र च ।

च्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्रवे ।

रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

सौम्या स्रग्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहज-

वातजा ।

स्थूला च कठिना शीघ्रा स्यन्दते तीव्रमारुते ॥

हता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तच्वरे भवेत् ।

शीघ्रमाह्वनं नाथाः काटिन्वाश्च चला तथा ॥

मलाजीर्णनातितरां स्यन्दन्त्य प्रकीर्तितम् ।

नाडी तन्मुखमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥

इन्द्रजमाह ।

चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।

इषश्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥

निरन्तरं खरं कृच्छं मन्दश्लेष्मातिवातलम् ।

कृच्छवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥

स्रग्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥

प्रसङ्गादाह ।

मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्नापिता ध्रुवम् ।

तदा नूनं मनुष्यस्य वधिरापूर्वता मलाः ॥

आगन्तुकरूपभेदमाह ।

भूतच्वरे सैक इवातिवेगा

धावन्ति नाथो हि यथाभिगामाः ।

तथा,—

रैकाहिकेन कञ्चन प्रदूरे

जगन्नागगामा विषमच्वरेण ।

द्वितीयके वापि तृतीयतूर्ये

गच्छन्ति तत्रा भ्रमिवत् क्रमेण ॥

अन्यत्रापि ।

उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ।

उद्देगक्रोधकामेषु भयान्ताश्रमेषु च ॥

भवेत् क्षीणगतिर्नाडी शान्तया वेदसत्तमैः ॥

प्रसङ्गादाह ।

आयामे भ्रमणे चैव चिन्तायां भ्रमशोकतः ।

नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विच्वरे ॥

नाडी

अजीर्णरूपमाह ।

अजीर्णं तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ।

प्रसङ्गा च हता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते ॥

तत्र विशेषमाह ।

पक्षाजीर्णं पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेन्नडा ।

असह्यपूर्णा भवेत् कोष्ठा गुर्वी सामा गरीयसां

प्रसङ्गाद्गच्छानमाह ।

पुष्टिक्षीणगुडाहारे मांसि च जगुडाहतिः ।

क्षीरे च क्षिप्तिता वेगा मधुरे भेकवहतिः ॥

रम्भागुडवटाहारे कृच्छमुष्कादिभोजने ।

वातपित्तार्तिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥

अथ रसज्ञानम् ।

मधुरे वर्हिगमना तित्ते स्याद्भूलतागतिः ।

अन्ते कोष्ठा प्रवगतिः कटुकं भृङ्गसन्निभा ॥

कषाये कठिना ज्वाना लवणे सरला हता ।

एवं द्विविचतुर्योगे नानाधर्मवती धरा ॥

तथा,—

द्रवेऽतिकठिना नाडी कीमला कठिनाशने ।

द्रवद्रवस्य काटिन्वे कीमला कठिनापि च ॥

क्षौत्रे पृथग्प्रस्थितेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥

अधिमान्धातुस्यलक्षणमाह ।

मन्दापिः क्षीणघातांश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥

तदुक्तम् ।

क्षीणघातौ च मन्दाप्यौ नाडी क्षीणतमा ध्रुवम् ।

तथा,—

मन्देऽप्यौ क्षीणतां याति नाडी हंसकति-

स्तथेति ॥

अन्ये तु ।

आमाश्रये पुष्टिविवर्धनेन

भवन्ति नाथोऽयमनुजाभिभृताः ।

आहारमान्धादुपवासतो वा

तथैव नाथो भुजगायमानाः ॥

प्रसङ्गाद्विप्रामिज्ञानमाह ।

ज्वरी भवति दीप्तामेक्षता वेगवती मता ।

प्रसङ्गादयज्ज्योमप्याह ।

पादे च हंसगमना करे मण्डुकसंभवा ।

तस्यामेर्मन्दता देहे त्वधवा यज्ज्योमदे ॥

तथा,—

भेदेन शान्ता अज्ज्योमदेन

निर्वीर्यरूपा त्वनिसारभेदे ।

विलम्बिकायां प्रवगा कदाचि-

दामातिसारे पृथुता जडा च ॥ * ॥

अथ विस्मृत्तिकाज्ञानम् ।

निरोधे मन्त्रशक्तोर्विद्वन्ने त्वनराश्रिताः ।

विस्मृत्तिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत् क्रमाः ॥ * ॥

प्रसङ्गादानाहमन्त्रकच्छानमाह ।

आनाहे मन्त्रकच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥

मूलज्ञानमाह ।

वातेन शूलैव मरुतप्रवेन

सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।

ज्वालामयी पित्तविषेष्टितेन

साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

नाडीज

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
 प्रमेहे मन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषये ॥*॥
 विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
 उत्पित्तसुरूपा विषरिक्तिकायां
 विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
 अन्तर्यामिनेन अधः स्फुरन्ती
 उत्तानमेदिन्यसमाप्तिकाये ॥*॥
 गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
 गुल्मेन कन्धोऽथ पराक्रमेण
 पारावतस्यैव गतिं करोति ॥*॥
 अथ भगन्दरज्ञानम् ।
 त्रयार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।
 भगन्दराशुक्लेण नाडीव्रणनिवेदने ।
 प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावककृपिणी ॥
 अथ वाक्तादिज्ञानम् ।
 वाक्तास्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
 र्वागवरोधाकुलितस्य भूयः ।
 गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
 मरालमानेव कफोत्थयेन ॥
 स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
 कश्चित्प्रकरयोक्तेखात् कश्चिदौचित्यमात्रतः ।
 कश्चिद्देशान् कश्चित् कालान् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥
 नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
 तेन धाट्यां सयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः ॥
 इति श्रीशङ्करसेनकवि राजकृते नाडीप्रकाशे
 तृतीयोऽध्यायः ॥
 नाडीकः, पुं, (नाडीव कायतेति । के + कः ।)
 शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक
 इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । पट्टशाकः २
 नाडीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशि-
 त्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकलापकः, पुं, (नाडीनां नाडीवमालानां
 कलापः सन्नेहो यज्ज । कप् ।) सर्पाक्षी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृथोदरादित्वात्
 साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नाडीचः, पुं, (नाद्या चीयते इति । चि + वाहु-
 लकान् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । केशुकम् २ पेषुली ३
 पेषुः ४ विश्वरीचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “नाडीचशाकं द्विविधं तिस्रं मधुरमेव च ।
 रक्तपित्तहरं तिस्रं क्रिमिकुष्ठविनाशनम् ।
 मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भ कफवातहन् ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 नाडीचरणः, पुं, (नाडीचखरणी यस्य ।) पक्षी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नाडीजङ्घः, पुं, (नाडीव जङ्घा यस्य ।) काकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुनिविशेषः । यथा ।
 “नाडीजङ्घः सरगुरुसुनिर्वृतिं दृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न श्रेष्ठान् ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

नाडीवि

वक्रविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 १६—२० ।
 “ततोऽक्षं भास्करे याते सम्भाकाल उपस्थिते ।
 आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोलमः ॥
 नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः ॥
 सखा ।
 वक्रराजो महाप्राज्ञः कथ्यपस्यात्मसम्भवः ॥”
 नाडीतरङ्गः, पुं, (नाद्यां नालायां तरङ्गो यज्ज ।)
 काकोलः । हिङ्गकः । रतहिङ्गकः । इति
 मेदिनी । गे, ५६ ॥
 नाडीतिलकः, पुं, (नाद्या तिलकः ।) नेपालनिम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 नाडीदेहः, पुं, (नाडीमारो देहो यस्य । लाघ-
 त्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 नाडीनक्षत्रं, क्ली, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।)
 नरस्य जन्मदशमयोऽष्टादशजयोर्विंशपञ्च-
 विंशनक्षत्राणि । राशः पूर्वोक्तानि जाति-
 देशाभिधेकनक्षत्राणि च । यथा,—
 “जन्माद्यं कर्मे ततोऽपि दशमं साङ्गतिकं
 योऽष्टमम् ।
 सप्तम्यष्टादशमं विनाशशं ज्योर्विंशम् ॥
 आद्यासु पञ्चविंशं मानसमेव नरः पञ्चदशः
 स्यात् ।
 नवनक्षत्रो वृषतिः स्वजातिदेशाभिधेकैः ॥”*॥
 जात्युत्पत्तिः ।
 “पूर्वाज्यं सानलमयजानां
 राजानां पौत्रेण सहोत्तराणि ।
 सपौत्रमित्रं पित्रदेवतञ्च
 प्रजापतेर्भक्ष्यं लघोबलानाम् ॥
 आदित्यहस्ताभिजिदम्बिभानि
 तान्यन्यजातिः प्रभविष्यताथाम् ।
 देशं देशनामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ * ॥
 ईहा देशार्थहानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
 कर्मैर्कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 मूर्खैर्द्विविधवन्मूर्खा हानिः साङ्गतिके तथा ।
 सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभक्त्यर्थसङ्कयः ।
 वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्विविधसम्यदा ॥
 नाडीनक्षत्रफलम् ॥ * ॥
 जातिमे कुलनाशः स्याद्दन्त्यनक्षत्राभिधेकमे ।
 देशमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् ॥
 यस्मिन् राजाभिधेको भवति तदाभिधेचनिक-
 भम् । अ इ उ ए ऋतिका । ओ व वि पु
 रोहिणीत्यादि देशभम् ।
 सर्वेषां पीडायां दिनमेवसुप्तोपितोऽनलं जुहु-
 यान् ।
 सावित्र्या चौरतरोः समिद्धिरमरद्विजाशुरतः ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नाडीविग्रहः, पुं, (नाडीमारो विग्रहो यस्य ।
 अतिलघत्वात् तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाडीव्र

नाडीव्रणः, पुं, (नाडीव्रणो व्रणः ।) सर्वदा-
 गलद्व्रणः । नालौ वा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निर्दानं यथा,—
 “यः शोथमाममिति पक्षमुपेक्षतेऽज्ञो
 यो वा व्रणं मधुरपूयमवाधुततः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविष्टास्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनादतिरिच्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥”*॥
 वातादिरोधमेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
 “दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकप्रश्न
 संश्लिष्टैरेपि च शब्दानिमित्ततोऽन्या ।
 तत्रानिनातु परवक्ष्यमसुखी समूला
 फेनाशुविद्धमक्षिकं भवति चपासु ॥
 पित्ताशुवाण्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पीतं सवत्यक्षितुल्यमहःसु चापि ।
 श्लेष्मा कफाद्विषमार्जुनपिच्छिनास्ता
 स्तस्या सककुररुजा रजनौप्रवृद्धा ॥
 दाहव्वरन्ध्रसन्धर्जनवक्त्रश्लेष्मा
 यस्यां भवत्यभिहितानि च लक्षणाणि ।
 तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
 चौरामसुप्तयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
 दोषद्वयाभिहतलक्ष्यदर्शनेन
 तिस्रो गतीर्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥”
 शब्दानिमित्तलक्षणं यथा,—
 “नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेह
 स्थानेषु शब्दमन्त्रिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमच्छमलम्विमिश्र-
 सुखं करोति सङ्घसा सखलञ्च निव्यम् ॥”
 असाध्यलक्षणाध्यायीलक्षणं यथा,—
 “नाडी निदोषप्रभवा न सिध्येत्
 शेषाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः ॥”
 इति माधवकरः ॥ * ॥
 “विडङ्गत्रिफला कृष्णाचूयं लोहं समाचिकम् ।
 इति कुष्ठं लम्बीकं हनाडीव्रणभगन्दरान् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
 “नाडीनां गतिमन्त्रिष्य शब्देणापास्य कर्मवित् ।
 सर्वत्रणक्रमं कुर्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
 नाडीं वातहतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
 प्रत्यक् पुष्पीफलयुतेक्षितैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
 ज्वेदिकीं तिलयट्ठाङ्गनिकुम्भारिष्टसेनैः ॥
 शल्यजां तिलमञ्जिष्ठैर्लेपयेच्छिग्रशोधिताम् ।
 आरम्भनिशाकालाभ्यां चैवौषधैः संयुता ।
 सुखवर्धनं योष्या शोधनी गतिनाशनी ॥
 चोऽटाफलत्वङ्गदनात् फलानि
 पूगस्य च तत्क लवणञ्च सुखम् ।
 जुह्वार्कदग्धेन सहैव कल्को
 वर्तनीकृतो हस्त्यचिरेण नाडीम् ॥
 वर्तनीकृतं माचिकसंयुक्तं
 नाडीव्रमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

नायकः

दृष्टव्ये यद्विहितं तैलं
तत् सेव्यमानं गतिमात्रं हनि ।
नायकसंज्ञाकरद्वन्द्वी-
सिन्धुसौवर्णलयावयुकेः ।
वर्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं
कुक्षीरपिष्टा सह चिकनेयः ।

महिषदक्षिणोन्नतमिन्द्रं हरति चिरविहङ्गात् ।
मुक्तं ककुनिकाभ्रलसूत्रमतिदायकां हनि ।
लघुद्वन्द्वलभोरुणा गतिमन्मोक्षिता च या ।
चारुक्षेत्रे तां भिन्नां प्रक्षेप्य कदाचन ।
रघुण्या गतिमन्मध्य चारुक्षेत्रावसारिणीम् ।
सूचीं विदध्याङ्गलान् चोन्नतान् च निर्हरेत् ।
सूत्रस्यान्तं समागच्छ गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेष्टयेत् ।
चारात्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येव विधिः कार्यो वैद्येन जानता ।
गुग्गुलुखिलकायोवैः समाधौ राण्ययोजितः ।
नाडीदृष्टव्यं भूल-भगन्दरविनाशनः ।

इति समाङ्गगुग्गुलुः ।

खर्जिका सिन्धुदन्तप्रिरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोक्षत्रपाचितम् ।
दृष्टव्यप्रशमनं कफनाडीव्रणपहम् ।

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ।

सकलपत्रां निर्गच्छी प्रौढयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदृष्टव्यापहम् ।
हितं पामापचीनास्तु पामाभ्यङ्गननावनेः ।
विविधेषु च स्कोटेषु तथा सर्वत्रयेषु च ।

इति निर्गच्छीतैलम् ।

हंसपादरिष्टपत्रं चातीपत्रं ततो रसेः ।
तत्कल्लैश्च पच्यते नाडीव्रणविशोधनम् ।

इति हंसपादरिष्टतैलम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिचक्रे नाडीव्रणाधि-
कारः ॥)

नाडीप्राकः, पुं, (नाडीप्रधानः प्राकः ।) नाडीकः ।

इति भावप्रकाशः । पाठप्राक इति भाषा ।

नाडीकः, पुं, (नाड्यामेव कौडो यस्य । नाडी-
सारत्वादेवास्त्य तथात्वम् ।) भङ्गी । इति
शब्दरत्नावली ।

नाडीहङ्कु, स्त्री, (नाडीप्रधानं हङ्कु ।) विहङ्कु-
भेदः । कतः पतिहङ्कु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । पलाशाक्षः २ जम्बुका ३ रामटी ४
वैशंपकी ५ पिष्ठाका ६ सुवोय्या ७ विहङ्कु-
नाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हङ्कुपत्रां वैद्यपत्री नाडीहङ्कु शिवाटिका ।”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वातानिशांशकारित्वम् । विष्टाविन्वदोषा-
नाशामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

नायकं, स्त्री, (अयति शब्दायते इति । अय
शब्दे + क्तुम् । न आशकम् ।) सुप्ताचिह्नित-
निष्कादि । यथा,—

“तुलाशासनमानानां भूतकृत्तयकस्य च ।
एभिश्च अवहर्ता यः स दायो दक्षसुतमम् ।”

नादः

इति मिताचरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्य-
वचनम् ।

नाचं, स्त्री, (नच्यते आख्यायते प्रशस्यते सर्व-
रिति । नच + क्तुम् । नाहुलकात् अन्तलोप
आत्वम् ।) विचित्रम् । प्रशः । शिवः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।

नाय, ऋ ङ आशिषि । दैव्येऽर्थे । इति कवि-
कल्पहमः । (आ-पर-आत्मं च-सकं-रेष्टे अकं-
सेट् ।) दन्तादिरयम् । ऋ, अयनायत् । ङ,
प्रणायते प्रणायते । इव उपतापः । आशी-
रिष्टार्थांशसन्तम् । द्विष्टेऽपि श्रयथाश्रीगन्धु-
कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्त्य परस्मै-
पदम् । नायति श्रुं वली उपतापयतीत्यर्थः ।
नायते अयं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नायति
धनी ईश्वरः स्वादित्यर्थः । नायति भूपं भूमिं
विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गैरेव तव प्रयो-
जनं नायसे कित्तु न भूयतः पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्य-
मात्मनेपदमन्त्रं विभावयेति केचित् । इति
दुर्गादासः ।

नायः, पुं, (नायति ईश्वरो भवतीति । नाय
रेष्टे + अच् ।) रेष्टयुक्तः । तत्पर्यायः ।
अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिहृष्टः ५ अधिभूः
६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्यः १० प्रभुः
११ भर्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईश्वरता १५
इन्द्रः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः । ३।२९॥
(यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“स हि नाथो जनस्यास्त्य स गतिः स परायणम् ॥”

नायवान्, [त] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाय +
मनुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।
१ । १६ ॥ प्रभुविशेषः ॥ (रघुकवन् । यथा,
रामायणे । १ । ६२ । १२ ।

“नायवाञ्च मुनःश्रेष्ठो यज्ञचाविन्नतो भवेत् ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।

“तस्यां चौरं वसानायौ नायवद्व्यामनायवत् ।
प्रयुक्तोश्च जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथस्थितिः ॥”

नायहरिः, पुं, (नायं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाय + ह + “हरति” तिनाययोः
प्रथौ । ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः ।
इति सुप्रबोधशाकरवचनम् ।

नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे वच् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२३५ । ५६ ।

“विमानि ते देववराः सखाध्याः
प्रभातशुक्लस्वर्णसिंहनादाः ॥”

अर्द्धचक्राक्षतिवर्णः । स चाशुखारवदुच्चार्यः ।
यथा अर्द्धचक्रोऽशुखारः । इति सुप्रबोधरोमक
लक्ष्मणन्दः । तत्पर्यायः । अर्द्धः २ अर्द्ध-
मात्रा ३ ककाराश्री ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्या
६ सुरीया ७ विश्वमाहकला ८ परा ९ । इति
बीजवर्णमिधानम् । अक्षररूपधोषविशेषः ।
यथा,—

नादः

“सहिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिकतो नादस्तस्माद्विन्दसुहवः ।
नादो विन्दस्व बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्विन्दोऽभयात्मा रवीऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो नञ्जाभवत् परम् ।
सकलादिति श्रुतात् । नादो घोषः । विन्दुः
प्रणवः स च बीजञ्च सर्ववर्णप्रभवत्वात् । तथा च ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् । ब्रह्मणः परमेशिनः ।
ब्रह्माकाशाद्भूमादौ दत्तिरोधादिभाष्यते ।
ततोऽभूत्त्रिविदोऽङ्गारो योऽव्यक्तः प्रभवः स्फुराट् ।
इत्यादिभ्य ततोऽक्षरसमानायमष्ट्यङ्गवानचः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ * ॥
“नाभिरुद्धं हृदि स्थानात्मावतः प्राणसंज्ञकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ॥
अपि च ।

आकाशाभिभवत्वातो नाभिरुद्धं समुच्चरन् ।
सुखेऽतिव्यक्तमायाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ।
आद्यः कायभवो बीजादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं त्रिधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मण्यस्य यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्विस्तृतवत् ।
वह्निमावृतसंयोगात्मादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मात्मादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं न्यातिर्नादरूपो परं हरिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्ता प्रशस्यते ।
तद्दृष्ट्याहृतं हृत्यं नादाधीनमतस्तथम् ।
नादेन व्यन्यते वर्णः पदं वर्णात् पदादयः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहृतोऽनाहृतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ॥
सोऽयं प्रकाशते पिच्छे तस्मात् पिच्छोऽभिधीयते ॥
तत्रानाहृतनादस्तु सुनयः समुपासते ।
शुक्लपट्टिमार्गेण सुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स नादस्वाहृतो लोकं रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरुद्धते ॥”

किञ्च,—
“सर्वार्थकाममोक्षाभिमर्शैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्धा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कल्पलान्तरौ नागौ शम्भोः कुक्कुलतां गतौ ॥
पशुः शिशुर्मृगो वापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ॥”
आञ्जनेयः ।

“नादाद्वेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनमयात्तुल्यं वहति वचसि ॥”
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाह्नि देहजम् ।
ब्रह्मयन्त्रिस्थितं प्राणं स प्रेरयति प्राणकः ॥

नादः

प्रावकप्रेरितः सोऽप्यक्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
 अतिस्वप्नध्वनिं नाभौ हृदि स्पर्शं गच्छेत् पुनः ॥
 पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टं हृदिमं वदन् तथा ।
 आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्तयते बुधैः ॥”
 “नकारं प्रागनामानं दकारमनन्तं विदुः ।
 ज्ञानः प्राग्विषययोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
 अयन्तु योगिर्ध्वज एव । अस्त्यः अवस्थादिकं
 यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
 “अशक्ततत्त्वबोधार्थां नृपानामपि संमतम् ।
 प्रोक्तं गौरचन्द्रनाथेन नादोपासनसुख्यते ॥
 श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
 लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
 नादाशुसन्धानकमेकमेव
 मन्थामहे सुखतमं लयानाम् ॥
 सुक्तावने स्थितो योगी सुप्ता सन्ध्याय शान्त्वहीम् ।
 द्रष्टुयाद्विषये कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
 अवलपुटनयनयुगलप्राप्तसुखानां निरोधनं
 कार्यम् ।
 शुद्धसुषुप्तासरणी स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
 आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
 निष्पत्तिः सर्वयोगिषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
 अथारम्भावस्था ।
 अक्षय्यभवेद्देहो ज्ञानन्दः शून्यसम्भवः ।
 विचित्रः कणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिग्देहश्च तेजस्वो दिव्यगन्धस्वरोगवान् ।
 संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
 अथ घटावस्था ।
 द्वितीयार्थां घटील्लव वायुर्भवति मध्यगः ।
 द्वाप्तमनो भवेद्योगी ज्ञानो देवसमस्तदा ॥
 विष्णुपद्मेऽस्ततो मेदात् परमानन्दरूपकः ।
 अतिशून्यो विमर्शश्च मेरीशस्यैव भवेत् ॥
 तृतीयार्थां तु विज्ञेयो विज्ञायोर्मर्दनध्वनिः ।
 महाशून्यं तदा याति सर्वविद्धिसमाश्रयम् ॥
 चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
 दोषद्वःखजराद्याधिलुप्तानिद्राविवर्जितः ॥
 रत्नयन्त्रं यदा भित्वा शब्दपीठगतोऽनिलः ।
 निष्पत्तौ वैजयः शब्दः कण्ठोष्णकण्ठो भवेत् ॥
 एकोभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
 हृदित्वं हारकर्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
 अस्तु वा मास्तु वा सुक्तिरत्रैवावस्थितं सुखम् ।
 लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
 राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः ।
 यनानभ्यासिनो मन्थे प्रयासफलवर्जितान् ॥
 उन्मथवापये शीघ्रं भूध्यानं मम संमतम् ।
 राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचित्तसाम् ॥
 सदाः प्रत्ययसन्ध्यायौ जायते नादो लयः ॥
 नादाशुसन्धानसमाधिभाषां
 योगीश्वराणां हृदि वर्धमानम् ।
 आनन्दमेकं वचसामगन्धं
 आनाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
 कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं द्रव्योति ध्वनिं सुनिः ।
 तत्र चित्तं स्थिरीकृत्यादावतुष्टिरपदं व्रजेत् ॥

नादः

अभ्यस्यमानो नादोऽयं वाङ्मात्रमुच्यते ध्वनिम् ।
 पञ्चादिस्वैपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
 श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
 ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते हृदयसुखाकः ॥
 आदौ जलध्विजोन्मत्तमेरीशमर्सरसम्भवाः ।
 मध्ये मर्दनशब्दोत्था घण्टाकाहलज्वास्तथा ॥
 अन्तं तु किङ्किणीवर्षावोष्णभ्रमरनिःस्वनाः ।
 इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
 महति श्रूयमास्त्येऽपि मेघमेर्यादिके ध्वनौ ।
 तत्र हृदयात् सुस्वातरं नादमेऽपराधयेत् ॥
 धनसुखं वा सुखं सुखसुखं वा घने ।
 रममाणमपि चित्तं मनो नाथञ्च चालयेत् ॥
 यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
 तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन चार्द्धं विलीयते ॥
 मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
 नादावक्तं तथा चित्तं विषयात् हि काङ्क्षते ॥
 मनोमत्तगणेऽस्त्य विषयोऽज्ञानचारिणः ।
 नियमने समर्थोऽयं निनादनिश्चिताकुशः ॥
 बह्वं तु नादबन्धेन मनः संयुक्तचापलम् ।
 प्रयाति सुतरां स्वीर्यं हृत्प्रपन्नः खगो यथा ॥
 सर्वेचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चैतसा ।
 नाद एवाशुसन्धेयो योगसाध्यान्वमिच्छता ॥
 नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
 अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे आधायतेऽपि च ॥
 अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिधायते ।
 नादोपास्त्रितो नित्यमवधार्या हि योगिना ॥
 बह्वं विस्तृताश्चार्त्तं नादगन्धकजारयात् ।
 मनः पारदमाप्नोति निरालम्बास्त्रिष्टनम् ॥
 नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गमुज्ज्वलम् ।
 विस्तृत्य सर्वमेकाग्रः कुञ्जचिन्तहि धावति ॥
 काष्ठे प्रवर्तितो वद्धिः काष्ठेन सह ग्राम्यति ।
 नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
 घण्टादिनादसक्तस्तन्मन्तःकरणहरिणस्य ।
 ग्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
 ध्वनेरन्तर्गतं श्रेयं श्रूयस्यान्तर्गतं मनः ।
 मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।
 निःशब्दं तत्परं जगत् परमास्मितीति गीयते ॥
 यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
 यस्तन्मन्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
 सर्वं हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
 राजयोगसमाहृतः पुरुषः कालवचकः ॥
 तत्त्वं बीजं हठः चैवमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
 उन्मगी कल्पलतिका सदा एव प्रवर्तते ॥
 सदा नादाशुसन्धानात् श्रीयन्ते पापसन्धयाः ।
 निरञ्जने विलीयेते निश्चितं चित्तमावृतौ ॥
 शृङ्गदुन्दुभिनादश्च न द्रव्योति कदाचन ।
 काष्ठवज्जायते देह उन्मन्वावस्थया ध्रुवम् ॥
 सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ।
 न्यस्तचित्तकृते योगी स सुक्तो नाथ संशयः ॥”
 खनामस्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरसुनेः

नानाक

पुनः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रतीता । अस्त्य
 वाचस्यानं दासिण्यात्प्रदेशः ॥
 नादेयं, स्त्री, (नद्या नदस्य वा इदं तत्त्वं भवं वा ।
 नदी वा नद+ङ् ।) सैन्धवजलवयम् । इति
 राजमाला । सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नदीनदसम्बन्धजनादौ, त्रि । यथा,—
 (“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
 पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभोद्योगशुद्धिः ॥)
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ॥”
 अस्त्य शुभाः । यथा, भावप्रकाशः ।
 “नादेयसुदर्कं कृत्वा वातनं लघु दीपनम् ।
 अमिष्यन्दि विग्रहं कटुकं कर्मापत्तयुत् ॥”
 (न नादेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
 “सौगन्धहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि कश्चित् ॥”)
 नादेयः, पुं, (नद्या भवः । नदी+ङ् ।) काश-
 टवम् । चानीरहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नादेयी, स्त्री, (नद्या भवा । “नद्यादिभ्यो ङ् ।”
 ४।२।६७। इति ङ् ततो ङीष् ।) अम्बुवेतसः ।
 भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६५ । नागरङ्गः । जवा । अङ्गुष्ठः । इति मेदिनी ।
 ये, ८२ । अपिमन्यः । (अस्याः पर्यायो यथा,
 “अपिमन्यो जयः स स्याच्छीपणी गणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नाथ, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्तात्-सकं ऐङ्गे अकं-सेट् ।) ऋ, अननाथत् ।
 ङ, नाथते । नाथो दवाश्रीरैष्यार्थनामि । इति
 दुर्गादासः ॥
 नाना, क, (न+ “विनन्ध्यां नानाजौ न सह ।”
 ५ । २ । २७ । इति नान्प्रथमः ।) अन-
 कार्थम् । (यथा, मनुः । ६ । १४८ ।
 “बह्वीषु चैकजातानां नानाक्षीषु निबोधत ॥”)
 उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
 (यथा, सुम्बोधे । [वरः ॥])
 “न नाना शम्भुना रामात् वर्धनाधोऽक्षयो-
 नानाकन्दः, पुं, (नाना सहस्रो कन्दा यस्य ।)
 पिङ्गाक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुजलजम् ।
 (बहुजलयुक्ते, त्रि ॥)
 नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो
 ध्वनिर्वा ।) काहलावेष्टवोष्णादिशब्दः । इति
 हारावली । २४६ ॥
 नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेक-
 प्रकारः । तत्पर्याय । विविधः २ बहुविधः ३
 पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ३८ ।
 “भूमावर्धककेदारे कालोत्पानि लघीबलेः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥”
 नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, स्त्री ।
 यथा, गोः राभायम् । ३ । १ । २१ ।
 “नानारूपैर्विरूपास्ते रुचैरनुभवेयुः ॥”)

नान्दीक

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-
युक्तादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
त्रिचम् २ किष्कीरः ३ कल्माषः ४ शवलः ५
रतः ६ कर्कुरः ७ । इत्यमरः । १।५।१७॥ विचि-
त्रम् = शारङ्गम् ८ कम्बरः १० कर्म्मारः ११
चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकाश-
जन्मियादिषु ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति ।
विचित्रवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
“नानावर्णा लब्धमवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्ष-
प्ररोहाभिगुणभूयिष्ठा ॥”)

नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।)

अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—

“तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाकृतैः ॥”

इति हरिभक्तिविलासं १६ विलासः ॥

नानुष्ठेयं, त्रि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् ।

अकर्तव्यम् । इति आकरणम् ॥

नान्कं, स्त्री, (नमस्तनेनेति । नम + “असृजिगमि-
नमिहनिविश्यादृष्टिश्च ॥” उणां । ४ । १५६ ।

इति इन् दृष्टिश्च ।) स्त्रीत्वम् । इत्युदादिर्कोषः ॥

नान्दिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्दाः

नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । “इत्यापोः संज्ञा-
कृत्यसोर्बहुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति इङ्गः ।)

नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दनपुत्रेति । नन्द + वच् । निपा-
तनात् दीर्घः । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ

मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशीः । यथा,—

“आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रवर्तते ।

देवद्विजप्रादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्तुता ॥

केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ॥ इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ ॥ नाटके विप्रविवातायादौ नान्दी

काव्या । यदाह भरतः ।

“यद्यप्यज्ञान भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विप्रप्रशान्तये ॥

द्वयद्विजप्रादीनामाशीर्वाद्परायणा ।

नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥”

अथर्व ।

“देवद्विजप्रादीनामाशीर्वाद्नन्दनपुष्पिका ।

नान्दी कार्या बुधैर्व्यासमस्कारेण संयुता ॥

गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिवः ।

एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥

प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनाम्बिता ।

आशीर्वाद्परं नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका ॥

काचिद्वृषपदा नान्दी काचिद्वृषपदा तथा ।

रुक्मधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥”

इति मालतीमाधवटीका ॥

सन्दृष्टिः । यथा । “नान्दी सन्दृष्टिरिति कथ्यते ॥

इत्युदाहृतत्वे अक्षपराणम् ॥

नान्दीकः, पुं, (नान्दे नान्दर्थं कायतीति । कै +

कः ।) तीरक्षस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दाकरः, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + “दिवा-
विभेति ॥” ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-

श्लोकपाठकारी । तत्पर्यायः । नान्दीवादी २ ।

नान्दीसु

इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥ “केचित्तु भेरीप्राया
नान्दी तद्वादनशीलः अथ वदित्तमौ वाद-
नार्थोविद्याहुः ॥” इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्दे उद्गार्यं पटो यत्र ।)

कूपादिसुखवन्धनम् । तत्पर्यायः । नान्दीसुखः २

वीणाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीसुखः, पुं, (नान्दे उद्गार्यं सुखं यस्य ।)

कूपादिसुखवन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

उद्दिष्टाहसुखं पिङ्गगणः । यथा,—

“नान्दीसुखं पिङ्गगणं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादिजिकं मातामहादिजिकश्च । इति

गोभिलकृतम् ॥ (नान्दा उद्गार्यं सुखम् ।) उद्दिष्टाहं,

स्त्री । यथा,—

“नान्दीसुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

अथ नान्दीसुखपदस्य आहपरत्वे इत्युदाह-

तत्त्वलेखनादप्यत्र आहपरत्वम् ॥” तदितिकर्त्त-

यता यथा । “तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिक-

आहं युग्मानासादेयत् प्रदक्षिणसुपचारः ऋजवो

दर्भाः यवैस्तिक्ष्णार्थः सम्यग्ममिति ह्यप्रिप्रश्नः

दधिवदराक्षताप्यमिश्राः पिङ्गाः नान्दीसुखाः

पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-

सुखेभ्यः पिङ्गभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यहप्रमातामहेभ्यश्च

प्रीयन्तामिति न स्वधाश्च प्रयुज्यीतेति ॥ अपि च ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेद्विह ।

पितृनितिपदात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीसुखानिति ॥

कर्त्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः स्वगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुभासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वास्तवपुङ्गवेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥

कुशलार्था वसोधारां सप्तवारान् हस्तेन तु ।

कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिगीर्णा न चोच्छि-

ताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।

वह्न्यः पिङ्गभ्यस्तदसु आहदानमुपक्रमेत् ॥

वशिष्टोक्तो विधिः कृतस्त्रो द्रष्टव्योऽथ विरा-

मिषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्यादसुनैव हि पाणिना ॥

निपातो न हि सयस्य जातुनो विद्यते कश्चित् ।

सदा परिचरेद्भक्ष्या पितृनप्यत्र देववत् ॥

पिङ्गभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥

नात्रापसयकरणं न पित्रा तीर्थमिच्छते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत् ॥

प्येष्टोत्तरकरान् युग्मान् करायामपवित्रकान् ।

कृतार्थं सम्पदातयं नैकैकस्यात्र दीयते ॥

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्ज्योतिःश्रुतिमिच्छताम् ।

गायत्र्यग्नन्तरं सोऽथ मधुमन्त्रविधिवर्जितः ॥

न चाश्वत्थ जपेदत्र कदाचित् पिङ्गसंहिताम् ।

नान्दीसु

अथ एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

यस्तत्र प्रकरोमस्तु तिनवद्वयवपतथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽथ हस्तेषु विपरितकः ॥

सम्यग्ममिति ह्यमाः स्य प्रवक्ष्यामि विधीयते ।

सुसम्यग्ममिति प्रोक्ते शेषमत्र निवेदयेत् ॥

प्रागमेवैव दर्भेषु आटमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मृगदेशेऽवनेनिक्षेपेति निश्चिन्ताः ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्येदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥

सर्व्वस्मादसुहृदय चङ्गनैरपचिष्य च ।

संयोज्य यवकर्त्तव्यदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥

अवनेजनवत् पिङ्गान् दत्त्वा विष्णुप्रसादकान् ।

तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥

उत्तरोत्तरदानेन पितामासुत्तरोत्तरम् ।

भवेदध्याचरणाद्भोऽथः आहकर्मसु ॥

तस्मात् आह्वेषु सर्व्वेषु ह्यहमन्त्रस्मरणेषु च ।

शूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्ताश्च निर्व्वपेत् ॥

गन्धादीनिक्षिपेत्तूर्ण्यो तत आचामयेत्

द्विजान् ॥”

“अथाग्रभूमिसाक्षिते तु सुप्रोक्षितमस्त्विति ।

प्रिवा आपः सन्विति च युग्मानेवोदकेन च ।

सौमनस्यमस्त्विति च पुण्यादानमनन्तरम् ॥

अतस्तत्पारिचर्यान्विष्यत्यन्तानपि दापयेत् ।

अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवद्विष्यते ॥

घट्टैव निधं तत् कुर्यात्त चतुर्थ्या कदाचन ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वस्त्रेव द्विणीतमेः ॥

पवित्रान्तर्हितान् पिङ्गान् सिद्धेदुत्तानपात्रकान् ।

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानकुष्ठपृष्ठं सदा ॥

स्तवा धूर्त्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥” ॥

तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।

“कथापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेष्टनः ।

नामकर्त्तव्ये बालानां चूडाकर्त्मादिके तथा ॥

सौमन्नोत्सवने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।

नान्दीसुखं पिङ्गगणं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”

मत्स्यपुराणे ।

“अन्नप्राप्ते न सौमन्ने पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकं ।

पुंसवने निवेके च नववेष्टनप्रवेशने ॥

देवद्विजप्रादीनां प्रतिष्ठार्था विशेषतः ।

तीर्थयात्रावसुतसर्गे ह्यह्याहं प्रकीर्तितम् ॥”

कूर्मपुराणे ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।

उद्दिष्टाहं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

नान्दीसुखी, स्त्री, (नान्दे उद्गार्यं सुखं यस्याः ।

ङीप् ।) सामगेतरह्यह्याहसुखाहगणः । इति

यजुर्वेदीयह्यह्याहपद्धतिः ॥ (कुधान्विशेषः ।

यथा, सुश्रुते रुक्मस्थाने ४६ अध्याये ।

“कीरदूषकश्यामाकनीवारशान्तसुवरकीहा-

लकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीसुखीकुरविन्दगवे-

धुकवक्तकोदपयोसिक्कन्दकरेयवप्रभृतयः कुधा-

न्यविशेषाः ॥” चतुर्हशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य

लक्षणादिकसु कृन्दःप्रकृते द्रष्टव्यम् ॥॥ नान्दी-

नाभिः

नाभी

नामक

मुखं करिष्यमाणेनाख्येति । अण् । अण्यु-
द्वयप्रारम्भयुक्ते, चि । यथा, रामायणे । २ ।
८१ । १ ।
“सतो नान्दीमुखीं राज्ञि भरतं हृतमागधाः ।
तुष्टुः सविशेषज्ञास्तैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥”
नान्दीवादी, [न] चि. (नान्दीं वदतीति । वद +
णिनिः ।) नान्दीलोकपाठकारी । नान्दीवदन-
शीलः । मेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
नापितः, पुं. (न आप्नोति सरलतामिति । न +
आप् + “नप्ताप इट् च ।” उणां ३ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्गसङ्करजातिविशेषः ।
स तु पट्टिकार्या कुवेरिणो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः । इति
विवाहार्थवसंतुः ॥ तस्य चौरं कर्म । तत्-
पर्यायः । चुरी २ सुखी ३ दिवाकीर्तिः ४
अन्तावसायी ५ । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ छत्री ६
वात्सीसुतः ७ नखकुट्टः ८ यामणीः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रिलः १० सुखः ११ भाङ्क-
पुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७३ ।
“नराणां नापिनो धूर्तः पत्न्याश्चैव वायसः ।
इन्द्रियाश्च यद्गालस्तु नैतन्मिच्छन्तपस्त्रिणाम् ॥”
नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
ग्रहम् ।) नापितशाला ॥ नापितग्रहम् । तत्-
पर्यायः । खरकूटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिः, पुं. (नक्षते वधाति विपक्षादीनिति ।
नह वन्धे + “नहो भञ्ज ।” उणां ४ । १२५ ।
इति इण् भञ्जान्तादेशः ।) मुख्यरूपः । चक्र-
मध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।
“अरेः सन्ध्यायते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेव दृष्टिचक्रं प्रवर्तते ॥”
नक्षियः । इति मेदिनी । मे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्रः । (अजोधस्य पुत्रः । यथा, अज्ञाके ।
३५ अध्याये ।
“तस्य पुत्रा बभूवस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति स्यात्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥”
“नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥”
गोत्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ (प्रधा-
नम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।
“सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
क्षत्रस्य नाभिवृषमखलस्य ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
“नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्यपतिः
स्थिरः ॥”
नाभिः, पुं स्त्री, (नह वन्धे + इण् भञ्जान्तादेशः ।)
प्राणयुक्तम् । इति मेदिनी । मे, ६ ॥ नाड इति
भाषा । तत्पर्यायः । नाभी २ तुन्दकूपी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।
“विष्णुर्नाभिः सहस्रभूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवैव इत्याहुर्लोकं भागवता जनाः ॥”)

“स च गर्भं स्यात् सप्तभिर्भासैर्भवति ।” इति
सुखबोधः ॥ (“तस्य चेन्नाभिः पञ्चेत तां लोभ-
मधुकप्रियकुदाहृदिनाकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्य-
व्यादेशमेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेद्येनान्दी-
कल्पनविधिस्ततः सत्यम् ॥” इति चरकं शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मणि-
पुरनामदृष्टपद्ममस्ति । यथा,—
“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दृष्टमिच्छ दलेयुक्तं छादिपान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकाकारम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
कस्तूरिकामदे, स्त्री, इति मेदिनी । मे, ६ ॥
नाभिकण्टकः, पुं, (नाभिः कण्टक इव ।) आवर्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गोङ्ग इति भाषा ॥
नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।)
कटभोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाभिगुडकः, पुं, (नाभौ गुडको गोलः ।) स्त्रीत-
नाभिः । गोङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गर्भकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः
३ आवर्तः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोङ्गः ५
नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥
नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुडकः ।
इति जटाधरः ॥
नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन् + डः ।)
ब्रह्मा । इति धरणिः ॥
नाभिजम्भा, [न] पुं, (नाभौ जम्भ यस्य ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाडी ।)
नाभिसम्बन्धिनी नाडी । तत्पर्यायः । अमला
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ५ । ७० ।
“तदङ्गुष्ठ्याच्युतनाभिनाला
कञ्चित् नृगीनामनघा प्रसूतिः ॥”
नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूतृत्पत्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥
नाभिवर्षः, पुं, (नाभेरज्योधपुत्रस्य वर्षः ।) भारत-
वर्षः । यथा, “योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम
सप्तद्वीपाधिपतिर्नभूव तस्य चासीद्वादयो दृष्ट
पुत्रा बभूवुः सयः प्रव्रजिताः शिशुर्ना सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधिपते-
श्चासीदस्य नव पुत्रा बभूवुः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाहृतः ।
रथ्यो हिरण्यथश्चैव कुरुर्भद्रान्धकेतुमान् ॥
नव वर्षाणि तैश्च पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता
चासीद्रेण । हिमालयस्याधिपतेर्नाभेर्ध्वजः
पुत्रो बभूव ऋषभाङ्गरतः भरतेन चिरकालं
धर्म्येण शासितत्वादितं भारतं वर्षमभूत् ॥” इति
नारदसंहि ३० अध्यायः ॥
नाभी, स्त्री, (नाभि + वा डीप् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
६०८ ।

“सखपदमधिकगौरं नाभीभूतं निरन्तकं
लब्ध्वा ।
अनया सेवित पवन त्वं किं क्षतमकयश्च गुपातः ॥”
नाभीर्ल, स्त्री, (नाभीं जातीति । जा + कः ।)
नार्थ्यं वङ्गणः । लङ्गम् । गर्भाङ्गम् । इति
मेदिनी । ले, १०२ ॥ नाभिगाम्भीर्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
नाभ्यं, चि. (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।)
नाभिसम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ४ । १३ ।
“पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषखाय ममादिसर्गे ॥”
नाभये हितम् । “शरीरावयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ ।
इति यत् । “नाभि नभश्च ॥” ५ । १ । २ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति ।
अस्य गवादितया सन्नियोगादित्यात् रथनाभा-
वेव प्रवृत्तेः । नाभिहिते च ॥ महादेवे, पुं ।
यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।
“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥”
नाम, य. (नामयतीति नाभ्यतेऽनेन वा । नम + णिच्
+ बाहुलकात् डः ।) प्राकाशम् । सम्भावना ।
क्रोधः । उपगमः । कुतुसनम् । इत्यमरः । १ । ३ ।
२५० ॥ प्रकाशे यथा । हिमालयो नाम नगाधि-
राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
सम्भावे सम्भावनायाम् इह नाम कीता भवि-
ष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दृष्टान्तस्य परैरभि-
भवः ॥ उपगमः साक्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥
कुतुसने को नामायं सवितुर्ददये स्नापयेवं
विधत्ते । विज्ञये च । अन्धो नाम गिरिमारो-
हति ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ खरखम् ।
विकल्पः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥
नाम, [न] स्त्री, जायते अभ्यस्यते यत् तत् ।
(जा अभ्यासे + “नामन् सोमन् योमन्निति ॥”
उणां ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन निपात-
नात् साधुः ।) संज्ञा । तत्पर्यायः । आख्या २
आज्ञा २ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-
मरः । १ । ६ । ८ ॥ आज्ञानम् ६ लक्षणम् ७ अप-
देशः ८ आज्ञयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११
अभिध्या १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ निष्कम् ।
तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः । तत्तु पञ्चविधं
यथा,—
“उणादन्तं लक्ष्मणं तद्वितानं समासजम् ।
शब्दानुकरणश्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
इति गोपीचन्द्रः ॥
अवक्तव्यनामानि यथा,—
“आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि लपयस्य च ।
प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकजयोः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
नामकरणं, स्त्री, (नाम् + करणं यच् ।) संस्कार-
विशेषः । तत्तत्कृतनामाणि यथा । अश्विनी १
रोहिणी ४ नृगशिराः ५ पुनर्वसुः ७ उत्तर-
पवगुनी १२ स्वाती १५ अश्लेषा १७ उत्तरा-

नामक

षाट्पञ्च २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४
उत्तरभाद्रपदा २५ रेवती २६ ॥ तत्र त्रयं यथा ।
यज्ञस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा-
स्तिष्ठन्ति तत्रमेव नामकरणं कार्यम् ॥ तत्र
दिननिधमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२
शत १०० दिवानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
संवत्सरे वेति गोभिलः ॥ एतच्च प्रशस्ततरतम-
परपरकालकर्म्मतरपरम् । एकादशाह इति
सुखः कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनु-
ष्ठानं यथा । “जन्मग्रहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात्
प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य
भर्तुर्दक्षिणतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्षिणं
पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदयेषु कुशेषु
उपविशति अतः पितृवाधिकारी । अथ कुहोति
प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि-
नक्षत्रयोर्देवताये ताच्च ब्रह्मवृद्धिष्णुयमसोम-
कुमारसुनिवसुपिशाचधन्मरुद्रवायुमन्त्रयज-
पितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां होमे
विशेषमाह कृन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘नामधेये सुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा ।
यन्मात्रं पितरो देवा यद्यथास्तिथिदेवताः ॥
तेन सुत्यादयो बहुवचनान्ता होतव्याः । शेषा
एकवचनान्ता होतव्याः । नक्षत्राणि अश्वि-
न्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे । अश्विनमेवा-
दयः । नक्षत्रहोमे कृन्दोगपरि शिष्टम् ।
‘आग्नेयाहोरे सप्ताहे विश्वास्वाहे तथैव च ।
आवाहोरे धनिष्ठाहे अश्विन्याहे तथैव च ॥
इत्याह्यतानि बहुवद्व्याणां जुहुयात् सदा ।
इन्द्रवयं द्विवक्त्रेवमवशिष्टान्यथैकवत् ॥
तद्देवताहोमे विशेषः ।
‘देवता अपि ज्ञयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्व्यान्निगौ तथा ॥
देवाः विश्वेदेवाः । कवर्गादिपञ्चलनीयादि-
वर्णात्यतमवर्णाद्यन्तरस्यं यरलवाद्यान्यतमवर्ग-
मध्यं विश्वम्भरादिवत् कर्दन्तं सम्बोधनान्नं हीर्घ-
विसर्गान्नं च नाम कुर्यात् । एतच्च स्वयहोक्त-
त्वात् प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि-
सम्बन्धं च नाम कुर्यात् । तत्र प्रहल्लिखितवच-
नान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रागुरोधात्
स्वन्क्षत्रपादानुसारेण । ततश्च कुमारस्य मुख-
भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् किञ्चिद्विशेषान्
सप्त मुखमक्षिणी नासिके कर्णाविति आभि-
मुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत् ॥
तच्च नाम शर्मवर्मानुपपदान्त्वेन कर्तव्यम् ।
यथा,—
‘ततस्तु नाम कुर्यात् पितृव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिंसंयुतम् ॥
शर्मति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति लज्जसंश्रयम् ।
गुणदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वश्रुद्रयोः ॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापश्रुद्रयुतं तथा ।
नामाङ्गत्वं गुणयो वा नाम कुर्यात् समाक्षरम् ॥

नामाप

नातिदीर्घं नातिद्वलं नातिगुर्लस्रान्वितम् ।
सुखीचार्याचारं नाम कुर्याच्च प्रवणाक्षरम् ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥
प्रवणाक्षरं लघूत्तराक्षरम् । इति तट्टीकाकारः ॥
गोभिलः । ‘अयुग्मकदानं तथा स्त्रीणाम् ।
अयुग्मकम् अयुगक्षरम् । दानं दकारान्तम् ।
यथा यशोदेव्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्वकत्वं
यथा,—
‘देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारिणं श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥’
इति राघवभट्टतत्प्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि-
त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नरायणमित्यनेन
जीवतां श्रीश्रद्धादित्वं नाम्ना न न्तानां तथेति
शिष्टाचारः ॥ * ॥ गोभिलः । मात्रे चैनं प्रथमं
नामधेयमाख्याय यथायंतुदीर्घं वामदेवगानान्तं
कुर्यात् गौर्दक्षिणा ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥
नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः ।
यथा,—
“गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कालिः सर-
स्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी कृमात् ।
मार्गद्वितीयामारभ्य पूर्वोक्तं लभते फलम् ॥
पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासं दृष्ट्वाष्टमौ-
व्रतफलम् ।
अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्विधिवन्मारी न विद्योगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्क्षेत्रं सदा ॥
शङ्करं वामभागस्य सर्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिराद्ये केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूम्रसङ्गदीपाद्यैरुपोष्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च
नामभिः । अन्धमेधनृपसूयवाजपेयमतिराज-
नक्तमथामिष्टोमोपवासमेव । एकमेवसौत्रा-
मणिं पञ्चयज्ञहोमगोमर्त्यं सर्वमथास्याप्यान्ते
गिर्यं स्मरणाचैनात्तन्नाम्ना । इत्याद्ये नाम
द्वादशी ॥ इति देवीपराक्षम् ॥
नामधेयं, स्त्री, (नामेव । नाम + “भागरूप
नामभ्यो धेयः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वानि-
कोक्त्या धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनुः । २ । ६० ।
“नामधेयं दशम्यान्तं द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्यं तिथौ सुहृत्तं वा नक्षत्रे वा गुणान्वितम् ॥”)
नामधेयः, त्रि, (नाम्नः शेषी यस्य । नाम आख्या
एव शेषी यस्येति वा ।) न्तः । इति जैम-
चन्द्रः । ३ । ३८ ॥ मरुते, पुं ।
नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः ।
नाम्नः सकाशात् अपराधी वा ।) साधुनिन्दा-
दिरूपदुरदृष्टजनकथापारविशेषः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नी भगवतः कृताः ।
विविन्दन्ति गृणां लब्धं प्राप्तं ज्ञानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महाभागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जगादिषु ॥

नामाप

सन्तु कुमार उवाच ।
सतां निन्दा नाम्नाः परममपराधं वितर्जुते
यतः श्वातिं यातस्तस्य हसते गर्हयति च ।
तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः ॥
गुरोर्वक्त्रा श्रुतिश्लाघनिन्दनं
तथाधैवादी हरिनाम्नि कल्पनम् ।
नाम्नां वलाद्वस्य हि पापबुद्धि-
र्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः ॥
दिवौकसां गुरोः पित्रोर्भसुराणाञ्च गर्हनम् ।
नामापराधं यस्तु स्याद्देवैर्वाणां तथा गृणाम् ॥
गोऽन्यत्तुलसीधात्रीर्नृपान्निन्दन्ति नारदः ।
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवात् ॥
सर्वेतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति ।
गङ्गासरस्वतीयामीश्वरापराधी भवेन्नरः ॥
श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् ।
मन्त्रं महाप्रसादश्च योऽवमन्यति नारकी ॥
अवतारान् हरस्तत्राभ्रमभक्तान् निन्दति ।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः ॥
गोविन्दस्याचैनं कुर्यादवमन्यति वैष्णवान् ।
निन्दतीह च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधकृत् ॥
वर्णाश्रमानल्लज्जाञ्च जातिबुद्ध्यावमन्यति ।
वैष्णवान् कुरुते निन्दाभपराधी नराधमः ॥
द्विजवन्तु स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम् ।
योऽवमन्यति निन्दति ते वै निरयगांमिनः ॥
अर्धे विष्णोः श्लिषाधीर्गुरुगुरु नरमतिवैष्णव्यं जाति-
वृद्धि-
विष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थे-
रन्तु बुद्धिः ।
विष्णोर्निन्दात्यागान्त्रोः कलुषदृष्टनयोऽन्य-
सामान्यबुद्धि-
त्रिंशोः सर्वेश्वरेण तदितरसमर्थायस्य वा
नारकी सः ॥
पूज्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं नरः ।
नामापराधी स भवेद्देववान् यो न संवते ॥
नारद उवाच ।
नामापराधा ह्यपराः कति सन्ति तपोधन ! ।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि धीमो भवामि ते ॥
सन्तु कुमार उवाच ।
वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूतुरे ।
निन्दा यः कुरुते सोऽपराधी स नारकी ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“धर्मव्रतत्यागकुतार्दिसर्व-
शुभक्रियासाध्यमपि प्रमादः ।
अश्रद्धांने विसृजेऽप्यश्रद्धांति
यश्चोपदेशः शिवनामापराधः ॥
श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः ।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥”
अपराधभञ्जनमाह ।
“जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्तयेन्नाम तदेकशरणी भवेत् ॥

नायकः

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्वरूपपथगतं श्रोत्रमूलं
गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं अवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।

तच्चैहैहद्विषयजनतालोभपाषण्डमध्ये
निश्चिन्तं स्यान्न फलजनकं श्रोत्रमेवात्र विप्रः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न] चि, (नामापराधोऽस्य
स्थितिः । इतिः ।) नामापराधकृत् । यथा,—

“नाम्नो जनाहंनस्यापराधान् यः कुरुतेऽन्यथा ॥
नामापराधकृत्को याति सत्यमधोगतिम् ॥

विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।

नामापराधी कृष्णो स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥

प्रायणो दुर्जनः पापी भवेताम्नो हरेः खलः ।

नामापराधी मनुजो मुने । भवति नारकी ॥

अपराधात्मकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।

नाम्नोऽहं लोकः कुर्वन्ताम्नहापाऽधमाधमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “अग्नीध्रवो
ऽनुपसर्गे ।” ३ । ३ । २४ । इति करणे चच् ।)

नक्षः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”

नी + भावे चच् ।) प्रापणम् । इति नीधानु-

दशेनान् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + “दुन्योर-
नुपसर्गे ।” ३ । १ । १४२ । इति शः । उपायः ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“नायः कोऽत्र स येन स्यां वनाहं विगतज्वरः ॥”

नेतरि, चि । यथा, अश्वेदः । ६ । २४ । १० ।

“सचस्व नायमवसे अमीक इतो वा तमिन्द्र

पाहि रिभः ॥”

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + क्त्वा ।)

नेता । यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।

“नायका मम सैन्यस्य संश्रयं तान् अवीमि ते ॥”

श्रुतः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“तमुपागतमालस्य सर्वे सुरगणादयः ।

प्रणमुः सहस्रीत्याय प्रसन्नजान्नायकाः ॥”

हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥

अग्रे सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २०० । ४ ।

“वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्त्रैः पुरन्दरः ।

स्वसैन्यनायकायां चिन्तामाप भृशं तदा ॥”

शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरूपपति-

वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिन्याहकः पतिः ।

अनुकूलदक्षिणघटशठभेदान् पतिस्तुर्ह्य । सार्ज-

कालिकपराङ्मनापराधमुख्ये सति सर्वकाल-

मनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-

जागुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भयः प्रश्रयपरायणो

घृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-

नायका

हानिहेतुः पतिरूपपतिः । बहुलवैश्याभोगोप-
रसिको वैशिकः । वैशिकस्तुतममध्यमाधम-

भेदान् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-

चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः

प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-

भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकपालज्जामूढः

कामक्रीडायामनृतकत्वात्तत्पिचारोऽधमः ॥ ३ ॥

मानी चतुरस्र शठ एवान्तर्भवति । वाक्येष्टा-

यज्ञसमागमस्तुरः । प्रोषितपतिरूपपतिवैशि-

कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास

एव । तेषाञ्च नमोसचिवपीठमहं विटचेटक-

विदूषकभेदास्तुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-

महः । नर्मसचिवोऽध्ययमेव । कामतन्त्रकला-

कोविदो विटः । समानचतुरश्चेटकः । अङ्गादि-

वैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्ट

सात्त्विकगुणाः । यथा,—

“स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमनुप्रणयावितृष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥” * ॥

तेषां दशावस्था यथा,—

“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो याधिरेव च ।

जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।

३ । ३३—३८ ।

“त्वागो कर्तुं क्लीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-

साह्यो ।

दक्षोऽनुगच्छन्लोकस्ते जावेदग्ध्रशीलवान् नेता ॥

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥

अधिकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो मञ्जसत्त्वः ।

स्थेयान् निगृह्णमानो धीरोदात्तोऽद्वयतः कथितः ॥

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञाचानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥

निःशक्तो रुदुरनिर्गुण कलापरो धीरललितः

स्थात् ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः

स्थात् ॥”

रगाञ्च शृङ्गाररूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।

३६—३८ ।

“रुमिर्दक्षिणघटानुकूलशठरूपभिस्तु भोऽश्रधा ।

रागु त्वनकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

क्षमागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो घृष्टनायकः ॥

अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बहुभावो यः ।

दर्शितवह्निरनुरागो विप्रियमन्त्रगणमाचरति ॥

रथाञ्च त्रिविधान् सर्वश्रासुसममध्याधमसत्त्वं ।

उक्ता नायकभेदास्तत्त्वारंशस्तथाऽहौ च ॥”

रथासुसाहचर्यादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नायिका

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + क्त्वा । टाप्
अत इत्वञ् ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
यथा,—

“ततोऽहनायिका देया यन्नतः परिपूजयेत् ॥

उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोगां चण्डनायिकाम् ।

अतिचण्डाञ्च चासुखां चण्डां चण्डयतीन्तथा ॥

पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्कमतस्तथा ।

पञ्चोपचारेः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥”

इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥

शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च

त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवर्जिता

चेति । तत्र स्वामिन्येवागुरक्ता स्त्रीया । स्त्रीयापि

त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तथा

अङ्कुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना

अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-

पराधीनरतिर्नयोदा । सैव क्रमशो ज्ञात-

प्रश्रया विश्रम्भनयोदा । समानलज्जामदना

मध्या । एवैव ज्ञातिप्रश्रयादतिविश्रम्भनयोदा ।

पतिमात्रविषयकैलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।

मध्याप्रगल्भा मानवस्थायां प्रत्येकं त्रिविधि ।

धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । अश्रु

कोपप्रकाशा धीरा । अश्रुकोपप्रकाशा

अधीरा । अश्रुकोपप्रकाशा धीराधीरा ।

गते धीरादयस्तयो भेदा द्विधा भवन्ति । श्रेया

कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्तृरधिकस्नेहा

ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्तृन्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥

अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च

द्विविधा । परोदा कथका च । गुप्ता विदग्धा

लज्जिता कुलटा अनुशयानामुदितप्रभृतीनां

परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्त-

सुरतगोपना च । वर्त्मन्यमाणसुरतगोपना । पञ्च-

मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-

दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयानां त्रिविधा ।

वर्त्मन्यमाणविचक्षण भाविस्थानाभावशङ्कया

स्वानधिहितसङ्केतस्थले भर्तृगमनानुमानेन ॥ * ॥

वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य

यनिता । एता अन्यमभोगदुःखिना । वक्रोक्ति-

गञ्जिता मानवत्यञ्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-

गञ्जिता द्विविधा । प्रेमगञ्जिता सौन्दर्यगञ्जिता

च । मानवती यथा । प्रियापराधस्तनिका चेष्टा

मानः । स च लघुमध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-

पनेयो लघुः । कटापनेयो मध्यमः । कष्टमा-

पनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोडश अष्टाभिरव-

स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्तृका

खण्डिता उन्कषिता कलहान्तरिता विप्र-

लज्जा वासकमज्जा स्वाधीनपतिका अभिमा-

गिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा

भवन्ति । तासां सुसममध्याधममगमना यत्

रश्मिक्राशीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रास्मां

द्विष-अद्विष-द्विषाद्विषभेदेन गणनया द्विपञ्चा

शदधिकशतयुतसङ्ख्यं भेदा भवन्ति । इति रस-

मञ्जरी ॥ * ॥

नायिका

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—६३ ।
 “यथ नायिका त्रिविधा स्थावरा साधारणस्त्रीति ।
 नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
 विनयार्जवादिभिर्युक्ता यद्वक्तव्यं परा पतिव्रता स्त्रीया ।
 सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥
 प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रसौ वामा ।
 कथिता नृदुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ॥
 मध्या विचित्रसुरता प्ररुद्रसरयौवना ।
 इवत्प्रगल्भवचना मध्यमग्रीडिता मता ॥
 स्मरान्वा गाढातरुण्या समस्तरतकोविदा ।
 भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भक्रान्तनायका ॥
 ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति वद्विधे ।
 प्रियं सीतुप्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टेदृष्टा ॥
 धीराधीरा तु वदितैरधीरा पश्योक्तिभिः ।
 प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छ्रुतकोपाक्षतिसदा ॥
 उदासी सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वद्विः ।
 धीराधीरा तु सीतुष्वभाषितैः खेदयेदसुम् ॥
 तर्जयेत्ताडयेदस्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 कनिष्ठव्येष्टरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 सुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयामेदास्तयोदश ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोक्षा कथका तथा ।
 यात्रादिनिरताभ्योऽपि कुलटा गलितचपा ॥
 कथ्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
 धीरा कलाप्रगल्भा स्यादेव्या सामान्यनायिका ॥
 निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रण्यति गुणिष्वपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वद्विः ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिशील्यधनं नरम् ।
 मात्रा निष्कामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पङ्कजा मुखीः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
 किङ्किणमङ्गलकामाद्या अपासां प्रायेण वल्लभाः ॥
 यथापि मदनयत्ना जापि सत्यानुरागिणी ।
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
 अवस्थाभिर्भवन्व्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
 स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽप्यभिसारिका ॥
 कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रीतिभर्तृका ।
 अन्यथा वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
 कान्तो रतिगुणालयो न जहाति यदन्तिकम् ।
 विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
 प्रान्श्वेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगविहितः ।
 सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ॥
 अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
 स्वयं वाऽभिसरत्येवा धीरैरक्ताभिसारिका ॥
 संलीना स्वेष्ट गात्रेषु नृकीर्तनविभूषणा ।
 अवगुह्यनसंवीता कुलजाभिसरेत् यदि ॥
 विचित्रोऽप्यलवेषा तु बलमूर्धुरनिम्बना ।
 प्रमोदस्मरवदना स्याद् वेश्याभिसरेत् यदि ॥
 मदस्वलितसंज्ञाया विभ्रमत्पङ्कजलोचना ।
 आविड्गतिचञ्चारा स्यात् प्रेम्णाभिसरेद् यदि ॥
 प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
 क्षेत्रं वाटी भयदेवलयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयश्च झरानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

नायिका

यवं कृताभिसाराणां पुञ्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यदौ तथा ध्वान्तच्छेदेषु कचिराश्रयः ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पक्षात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
 विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
 नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभयदुःखार्ता भवेत् प्रीतिभर्तृका ॥
 कुरुते मङ्गलं यस्याः सञ्जिते वासवैष्णवि ।
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता ॥
 आगन्तुं कृतचिन्तोऽपि देवात्मायाति यत्प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 इति साष्टाविंशतिशतसुतसममध्यमाधमस्वरूपतः ।
 चतुरधिकाश्रीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
 स्यात् ॥
 कचिदन्वोन्वसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
 इतरा अप्यसंस्थास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥
 एतासांसुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि ॥
 अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
 “यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्याकाः ।
 अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमिहते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
 लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विवेकः क्लिप्तकिञ्चितम् ।
 मोहादितं कुटुम्भितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
 विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपञ्च कूटहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्याकाः ।
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥
 अथ सुग्धाकथयोरनुरागेऽङ्गितानि । यथा,
 तत्रैव । ३ । १२३ ।
 “दृष्टा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्यक्तं पश्यति प्रियम् ॥
 बहुधा पृच्छामाणापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां श्रुत्वा सावधाना च तत्कथाम् ।
 दृष्टोत्पन्नञ्च दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥
 अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेऽङ्गितानि ।
 यथा, तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
 “चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथस्यास्य न गच्छत्यनलङ्घना ॥
 कापि कुन्तलसंज्ञानसंयमयपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागादौः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विन्वसितस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते खपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे श्रुत्वा प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
 यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्ठयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य मुञ्चति ।
 भाले तथा वयस्याया आरमेत् तिलकक्रियाम् ॥

नारङ्गः

अङ्गुष्ठार्धेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दृष्टति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न सुचति च तं देशं नायकी यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे सुहृदीक्षते ।
 निधनं कृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना दृष्ट्या ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमस्त्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
 भाषते स्मृतं लिङ्गमभ्युरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यग्रीडानि मध्यायाः संसमानचपाणि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा सुर्वारयोधितः ॥
 लेख्यप्रस्थापनैः लिखैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्पन्नैर्गोर्ध्या भावाभिधक्तिरिष्यते ॥
 कस्तूरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “चूर्णाक्षतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौल्यवीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या ।
 स्थिता यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या-
 तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नाधिकैषा ॥”
 नारं, क्री, (नराणां सन्तः । नर + सम् +
 अण् ।) नरसन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (नर-
 स्तेदमिति । नर + “तन्तेदम्” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यण् ।) नरसन्तानि, त्रि । यथा,—
 “मल्लजपुरीषास्थानिर्गतं त्र्यगुचि स्मृतम् ।
 नारं स्पृष्ट्वा तु सखे हंसचेलो जलमाविशेत् ॥”
 इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशप्रभृतिसुतिवचनम् ॥
 नारः, पुं, (नरस्यायमिति । नर + अण् ।)
 तर्ककः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
 नारकः, पुं, (नरक एव । प्रज्ञायण् ।) नरकः ।
 (नरकं भवः । “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।)
 नरकस्थप्राणिनि, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
 “अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुञ्चतः ।
 तदेव श्रुत्वाहसं संख्यासुपगतं तव ॥”)
 नारकी, [नृ] त्रि, (नरको भोग्यतया व्यस्य-
 स्येति । नरक + इनि ।) नरकस्थः । यथा,—
 “प्रेम विहितं कर्मे स्वकर्मेति वदेष्वयः ।
 स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥”
 इति दृष्टद्वर्त्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
 नारकीटः, पुं, अश्वकीटः । (नारेषु नरसन्तैषु
 कीट इव घृणाहत्वात् ।) स्मृताश्राविहन्ता ।
 इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
 नारङ्गः, क्री, (वृणातीति । नृ नये + बाहुलकात्
 अङ्गच् धातोर्दृङिच् । इत्युज्जलदत्तः । १ । १२२ ।)
 गजैरभु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नारङ्गः, पुं, (नृ नये + अङ्गच् । दृङिच् ।) पिप्पली-
 रसः । यमजप्राणी । विटः । इति मेदिनी । मे,
 ३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ त्वग्गन्धः ४
 शैरावतः ५ वक्तवासः ६ योगारङ्गः ७ योग-
 रङ्गः ८ सरङ्गः ९ गन्धाटाः १० गन्तपत्रः ११

नारदः

वरिष्ठः १२ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अम-
लम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् ।
वातामलमिष्टमूलमनाशित्वम् । वन्यत्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्केशरगुणाः ।
“अत्यन्तमीषमधुरं दृढं वातविनाशनम् ।
रुच्यं वातहरश्चैव नागरङ्गस्य केशरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-
तीति । दा + कः । यद्वा, नारं नरसमूहं द्याति
स्वच्छयति कलहेनेति । रो + कः । नारं जलं
ददाति पितृभ्य इति वा । तदुक्तम्,—
“नारं पानीयमिच्छुस्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् ।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥”
देवर्षिविशेषः । स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुप-
वर्जननामा गन्धर्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्यात् मूढ-
पत्रां जातः । यथा,—

शौनक्त उवाच ।

“ब्रह्मवीर्यान्ब्रह्मपत्रां गन्धर्वोपवर्जितः ।
जातः केन प्रकारेण तद्वान् वक्तुमर्हति ॥

सौतिरुवाच ।

कान्यकुब्जे च देशे च द्मिलो गोपराजकः ।
कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता ।
स्वामिदोषिण सा बन्धा काले च भर्तुराज्ञया ।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम् ॥
क्रोशमानश्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्षसा ।
तस्थौ सुवेषं कृत्वा सा ध्यानात्मनः सुनेः पुरः ॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि ।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ ! द्मिलस्य च कामिनी ।
पुत्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्तुराज्ञया ॥
वीर्याधानं कृतमभि । स्त्री नोपेक्ष्या ह्यपस्थिता ।
तेजोयसा न दोषाय बद्धैः सर्वभूतो यथा ॥
दृष्टलीयचर्चं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः ।
दृष्टली तत्पुरस्तस्थौ मुष्ककण्ठौष्ठतास्तुका ॥
यत्किञ्चनन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका ।
तस्या जडस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्यं पपात ह ॥
ऋतुस्नाता च दृष्टली कृत्वा तद्वचनं सुदा ।
सा विप्र ! मेहे साध्वी च सुपुत्रं तनयं वरम् ॥
तत्प्रकाशनवर्णानं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
अनादृष्टवशेषे च काले बालो बभूव ह ॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः ॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकैभ्यश्च बालकः ।
जातिस्मरो महाज्ञानो तेनायं नारदाभिधः ॥
वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने ! ।
सुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः ॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्वह्वी नराः ।
नारददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः ॥
ततो बभूव कालञ्च नारदान् कण्ठदेशतः ।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदस्येति मङ्गलम् ॥
यत्किञ्चनन्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम् ।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा ॥
चतुर्विंशो मुनिस्तस्यै ब्रह्मणा च कृपाजवः ।
ब्रह्मपुत्रं शिशुं ज्ञात्वा विष्णुमन्त्रं ददौ सुदा ॥

नाराचः

महाज्ञानो शिशुस्तस्यै गङ्गातीरे मनोहरे ।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जनाप सः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः लघोदरः ।
दर्शं बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम् ॥
द्विभुजं सुरलीलस्तन्मन्त्रेण विचर्चितम् ।
विरराम च प्रोकार्त्तो यदा यद्ब्रह्मचरः ॥
रुद्रीदाम्बुतन्त्रे च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः ।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति ॥
सहस्रदृष्टिर्दत्तं रूपं तदेव नाधुना पुनः ।
पुनर्भक्तसि गोविन्दं जगत्कण्ठहरं हरिम् ॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम सुदान्वितः ।
काले तद्याज तीर्थं च तनुं लब्धं हृदि स्मरन् ॥
बभूव शापमुक्तिञ्च नारदस्य महासुने ! ।
तनुं दृष्ट्वा स जीवञ्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे ॥
कृतिकल्पान्तरेऽतीते सद्यं हृदि विधौ पुनः ।
मरीचिमिश्रेभूनिभिः साङ्गं कण्ठाद्बभूव सः ॥
नारदस्येति विख्यातो सुनीन्द्रस्तेन चेतुना ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ ॥
तस्य सर्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
“नाञ्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दत्तप्रजापतिः ।
क्रोधश्चक्रे महाभाग ! नारदं च प्रशाप च ॥”
नारदशापञ्च श्रीभागवतोक्तः ।
“तस्मान्नोक्तेषु ते ऋद् न भवेद्भ्रमणः पदम् ।”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याय-
स्तोत्रिका च ॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ६ ।
“भोऽश्वेय सहस्राणि पुराणानि सर्वाङ्गानि ।
पञ्चविंशतिसहस्रं नारदं परमं मतम् ॥”
शाकरीपस्य पञ्चतविशेषः । यथा, मातृख्ये ।
१२१ । ११ ।
“नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गाशैली महाचितः ।
तन्नामके समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपञ्चतौ ॥”
विष्णुमित्रपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । ४ । ५८ ।
“उत्तर्योनिरुदरेणो नारदश्च महावृषिः ।
विष्णुमित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
नारा, स्त्री, (नरस्य सुनेरियम् । नर + “तस्य-
इम् ।” ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततटाप् ।
“यद्यपि अजि लते ङीप्रप्रत्ययः प्राप्तस्तथापि
कान्दसलक्षणेऽपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते इति पाणिनी ङीप्
प्रत्ययः । तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणात्
टापि लते नारा इति रूपसिद्धिः ।” इति मनु-
संहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः । १ । १० । १) जलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १ । १० ।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥”
नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति ।
चमु अच्ने + “अभ्येज्जिपि ह्रस्वते ।” ३ । १ । १०१ ।
इति ङः ।) समुदायकौहमयबाणः । तत्पूर्यायः ।
प्रहृङ्गनः २ । इति मरः । १ । ८ । ८७ । खोह-

नाराय

नालः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हज्जुशास्त्रे ।

“सर्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्तं प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिः पृथुभिः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्य-
चित् ॥”

दुर्दिनम् । इति शब्दमाला ॥ (अष्टादशाक्षर-
रुतिविशेषः । इति हन्धोमञ्जरी ॥ अस्य लक्ष-
णादिकं हन्धोमन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ वैदकीकृत-
विशेषः । यथा, भावप्रकाशे उदरोगाधिकारे ।

“कुक्षीरदन्तीभिर्दन्ताविद्ध-
सिंहीभिश्चित्रकस्यैकल्यैः ।

घृतं विपक्वं कुक्षुवप्रमाणं

तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥

पीतोऽयमम्भोऽनुपिवेदिरके

पेयं रवं वा प्रपिबेद्विधुः ।

नाराचमेनं जठरामयाना-

सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सनः ॥”

इति नाराचकृतम् ॥ * ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽवयव-
इति । नाराच + टन् । टाप् ।) नाराची ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अष्टाक्षररुतिविशेषः ।

तल्लक्षणं यथा,—

“नाराचिका तरौ लग्नी ॥”

नाराची, स्त्री, (नाराचवदन्तिरवयवस्या इति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सर्वाकारादीनां

नाराचाकृतिलौहतुजा । निक्ति इति भाषा ।

तत्पूर्यायः । नाराचिका २ रघविका ३ रघवी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य ।

अय गतौ + भावे लृट् । सर्वे गत्वर्थाः प्राप्त-
र्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य सुक्तेर्वा

अयनं प्राप्त्येकात् इति वा । “नाराणो सञ्जो

नारं तन्नायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात्

परनकारस्य बात्वविधानात् सर्वप्राणिमुद्दि-

गुहानिवासाच्छुद्धचेतन्यमित्यर्थः ।” इति शब्द-
विजये नवमप्रकरणम् ।) विष्णुः । तस्य चत्वारो

भूदाः । वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानि कृष्णाः ।

इति महाभारतम् ॥ वेदान्तमते । शुक्ल-
र्यामिष्टविराडाख्याः । तन्नाममुत्पत्तिर्यथा,—

“साकृद्यस्तुतिवचनो नारैति च विद्वर्षधाः ।

यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥

नाराच जलपायाच्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।

यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥

नारश्च मोक्षकं पुण्यमयनं ज्ञानमोक्षितम् ।

तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अः ॥

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

यद्वा ।

“नाराणां तानि सत्त्वानि नाराणीति विद्वर्षधाः ।

तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥”

तथा ।

“यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः”

स्थितः ॥”

तथा ।

“प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्येमानि च भूतानि नारायणीति प्रचक्षते ॥
तथा मय्यनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥”
कश्चिन्मन्त्रे नरनामकधैरपत्न्या गतः इति
नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
“नारायणमयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥”
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥

अस्य स्वरूपो यथा,—

“श्रीकृष्णश्च दिधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा,—

“धियः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटो
हारी हिरण्यवपुर्धृतप्रह्वचक्रः ॥”

इत्यादित्यह्दयम् ॥

अपि च ।

“प्रह्वचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
मङ्गलमटिकसङ्काशं कश्चित्तोलाभ्युज्ज्वलम् ॥
गङ्गकुपरिशुक्लाजपद्मासनगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवत्सवं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटसुकुटोन्मलम् ।
निराकारं ज्ञानगन्धं साकारं देहधारिकम् ॥
निजानन्दं निरानन्दं ध्येयमण्डलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भक्त्यनुमानेन ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्मान्नारायणाय यथा,—

“नारायणाद्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
सततं कीर्तयेत् भूमेः याति मलयतां प्रिये ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

“सकृन्नारायणोत्पत्त्या पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्वतोर्ध्वं स्नाती भवति निश्चितम् ॥”

इति श्रीकृष्णकण्ठसूक्ते १०६ अध्यायः ॥

“नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वप्रवर्तिनी ।
तथापि नरके नृणां पतन्तीह किमहुतम् ॥”

इति महाभारतम् ॥

तस्य तुष्टिजनककर्मणि यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“कर्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दयासुहृदिज्जन्तुः सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
कर्म कुर्यान्नदर्थं यो धर्मं भक्तिसमन्वितः ।
श्रुतं यथार्थं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽर्पति मानवः ।

मानापमानसङ्गस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

सर्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।

परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

कर्मणि कुरुते यस्तु सुविचार्य पुनः पुनः ।

गोत्राक्षणाहितैषो च तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

स्वयं निवृत्तं वचनं यच्चादयः परिपालयेत् ।

प्रपन्नं पाति यच्चादयस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।

मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

कर्मणा येन तुष्टोऽस्ति निवृत्तं तत् समासतः ॥”

तस्य रोषजनककर्मणि यथा,—

“रुष्टोऽस्ति कर्मणा येन विप्र ! वन्मि शृणुष्व
तत् ॥

परहिंसारतो यस्तु निर्दयः सर्वजनशत्रुः ।

अहंयुः सर्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥

असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।

परवर्तेनविषंसी स मां नयति शत्रुताम् ॥

अदृष्टदोषी पितरौ स्त्रीध्यातृभगिनीस्तथा ।

मोहात्तजति नृष्टो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥

पिष्टनिभं त्वं सन् यस्तु कुरुते नृष्टधीनरः ।

गुल्मवक्त्राश्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।

कुरुते ब्राह्मणखेड ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

विप्रस्तं देवतादत्तं परद्रव्यं मानवः ।

हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥

आरामस्तुदिनो ये च जलाशयविशोपिनः ।

ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।

श्रद्धन्ति पापचर्चा ये तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

द्विधन्यनार्थं ये नृणां अनाथसं हरन्ति ये ।

विन्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

ये च गोवीर्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये ।

अश्वत्थातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।

वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

एकादश्यां भुङ्क्ते ये मोहात् पापधियो नराः ।

परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

पापबुद्धिप्रदा ये च ये न मित्रहृदो द्विज ! ।

धात्रीतरुश्च ये ज्ञानि तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

दिवसे मैथुनं ये च कुर्वन्ति काममोहिताः ।

रणखलां स्निग्धं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

ये च ढङ्गातुरां नारीं मोहात्तज्जन्ति सप्तम ! ।

व्रतस्याश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां सुवि ॥

अमावास्यातिथौ ये च कुर्वन्ति निशिभोजनम् ।

भोजनद्वयमेकार्कं तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।

न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥

बहुनाम किमुक्तेन संक्षिपात्तं वदाम्यहम् ।

निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं

सदा ॥”

इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

अजामिलपुत्रः । यथा,—

“कान्धकुञ्जं द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ।

नान्वा नरसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥

तस्य प्रपद्यतः पुत्रा दश तेषां योऽवमः ।

वालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दधितो भृशम् ॥

दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाश्रयम् ।

प्रावितेन खरेणोच्चैराक्षुहावाकुलेन्द्रियः ॥

निशम्य त्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्तनम् ।

भर्तुर्नाम महाराज ! पार्श्वदाः सहसापतन् ॥

विकर्ततोऽनर्हदयादासीपतिमजामिलम् ।

यमप्रेथ्यान् विष्णुदूता वारयामासुरीजसा ॥”

इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः ॥

सैन्यविशेषः । यथा,—

“मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्जुनं महत् ।

नारायणा इति ख्याताः सर्वे संयामयोधिनः ॥”

“दुर्योधनश्च तत् सैन्यं सर्वमावारयन्ततः ।

सहस्राणां सहस्रश्च योधानां प्राप्य भारतम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः ॥

धर्मपुत्रविशेषः । यथा,—

“धर्मस्य दण्डदुहितयोजनित भर्तृणां

नारायणो नर इति स्वतः प्रभावः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥

“इत्यहमहमामेव नरो नारायणो भवेत् ॥”

इति यतिधर्मः ॥

(कृष्णयज्ञसर्वदानार्गतोपनिषद्विशेषः । यथा,
सुक्तिकोपनिषदि ।

“गर्भो नारायणो जंसो विन्दुर्नादशिरःप्रिया ॥”

चूर्णोऽधिपविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उदर-

रोगाधिकारे ।

“यवानी हृष्या धान्यं त्रिकला चोपकुञ्चिका ।

कारवी पिप्लीलीमूलमजगत्या शटी वचा ॥

शताका जीरको व्याघ्रं सर्वं खीरो च चित्रकम् ।

ह्री चारी पौष्करं मूलं कुङ्गं लवणपञ्चकम् ॥

विडङ्गश्च समासात् दद्याद्भागवत् भवेत् ।

त्रिद्विष्टाये द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥

एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोग गणापहः ।

एषं प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥

तत्रेयोदरभिः पेयो सुस्त्रिभिर्नादरासुना ।

आनङ्गवाते सुरया वातरोगे प्रसमया ॥

दधिमन्त्रेण विडङ्गं दाडिमाम्भिरशंसं ।

परिकर्षेण दद्यान्नेत्राभ्याम्भिरजीर्णके ॥

भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे चासं गलग्रहे ।

हृद्दोगे यक्ष्मरोगे कुष्ठे मन्देऽनले खरे ॥

दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।

यथार्हं क्षिप्रकोष्ठीनं पथमेतद्विचरन् ॥”)

नारायणश्चैव, श्री, (नारायणस्य चैवं स्थानम् ।)

गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमितनारायणस्वा-

मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“प्रवाहमवधिं हत्वा यावद्वहस्तचतुष्टयम् ।

अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥”

“अत्र किञ्चिदद्याच्च साक्षात् पात्राय पुण्य-

वान् ।

अथ प्रतिपद्ये राजन् ! विक्रीता जाह्नवी भवेत् ।
विक्रीतायाश्च जाह्नवी विक्रीतोऽभून्नगार्हवः ।
जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनवधम् ॥
कोऽपि न चाणक्यस्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—

“दीक्षाश्च देवपूजाश्च अपि गङ्गातटे चरेत् ।
शुष्कवासः पिशाचापि सावित्रीपमाचरेत् ॥
आहुश्च तर्पणश्चैव परोपकारकर्म च ।
परोद्देशश्च मनसा तत्कृतव्यस्य दापने ।
स्तवपाठश्च मौनश्च नीचालापविवर्जनम् ॥
केवलं वारिपानश्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावनः ।
एतानि किल कर्माणि क्षेत्रे नारायणे चरेत् ॥”

इति दृढहस्तेपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अवशिष्टं गङ्गाशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

नारायणतैलं, स्त्री, (नारायणस्य तैलम्) औषध-
प्रकृतितैलप्रभेदः । तल्लिखितम् । स्वल्पं दृष्टुं
महत् । यथा,—

“विष्णोर्मन्त्रस्योनाकपाटलापरिभद्रकाः ।
प्रसारयन्मन्त्रा च दृष्ट्वा कष्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव चर्द्ध्वा सपुनर्ववा ।
यथा दशपलान् भागान् चतुर्दशोऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिष्ठाप्य तैलपार्श्वं प्रदापयेत् ।
शतपुण्या देवदारु मांसी शैलेयकं च ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं शलापर्णी चतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्वम् ॥
यथा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
क्षिपेत् ।

शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आर्कं वा यदि वा गन्धं चौरं दत्ता चतुर्गुणम् ।
पानं वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वी वा वातसंभयो गर्भी वा यदि वा नरः ॥
पङ्कजः पौष्टसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूलं हृत्तुल्यं मन्थास्तम्भं गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यानि चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
जीर्णोन्मिया नष्टशुक्रा ज्वरज्वराश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लनिष्ठाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न धिन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणी येधामन्त्रद्विजश्च दारुणा ।
एतत्तैलवर्त्तं तेषां नाम्ना नारायणं स्तनम् ॥”

इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥

“शतावरी चांशुमती एन्ध्रिपर्णी शटी बला ।
शरकस्य च मूलानि दृढहोः पूतिकस्य च ॥
गन्धेयुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
यथा दशपलान् भागान् जलदोषे विपाचयेत् ॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्ववा वत्सा दातु शताङ्का नन्दनायुत ॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं शला मांसी स्थिरा बला ।
अश्वार्द्रा सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेषयेत् ॥
गन्धाजपयसः प्रस्थौ द्वौ दावच प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ॥

अश्वानां वातभयानां कुक्षराणां तथा वृक्षाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारकम् ॥
आयुष्मन् नरः पीत्वा निश्चयेन ब्रह्म भवेत् ।
गर्भसन्तरी विष्णोः किं पुनर्मानुषी तथा ॥
हृत्तुल्यं पार्श्वमूलश्च तथैवाह्वावभेदकम् ।
अपस्वीं गङ्गमालाश्च वातरक्तं हृत्तुल्यम् ॥
कामलां पाकुरोगश्च आक्षरीश्चापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्भवता विष्णोः परिकीर्तितम् ।
नारायणमिति स्थानं वातान्तकरणं शुभम् ॥”

इति दृढहस्तेपुराणे ४५ अध्यायः ॥

“विष्णोर्मन्त्रस्योनाकपाटलापरिभद्रकाः ।
प्रसारयन्मन्त्रा च दृष्ट्वा कष्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव चर्द्ध्वा सपुनर्ववा ।
यथा दशपलान् भागान् चतुर्दशोऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिष्ठाप्य तैलपार्श्वं प्रदापयेत् ।
शतपुण्या देवदारु मांसी शैलेयकं च ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं शलापर्णी चतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्वम् ॥
यथा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
क्षिपेत् ।
शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आर्कं वा यदि वा गन्धं चौरं दत्ता चतुर्गुणम् ।
पानं वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वी वा वातसंभयो गर्भी वा यदि वा नरः ॥
पङ्कजः पौष्टसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूलं हृत्तुल्यं मन्थास्तम्भं गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यानि चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
जीर्णोन्मिया नष्टशुक्रा ज्वरज्वराश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लनिष्ठाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न धिन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणी येधामन्त्रद्विजश्च दारुणा ।
एतत्तैलवर्त्तं तेषां नाम्ना नारायणं स्तनम् ॥”
इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥
“शतावरी चांशुमती एन्ध्रिपर्णी शटी बला ।
शरकस्य च मूलानि दृढहोः पूतिकस्य च ॥
गन्धेयुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
यथा दशपलान् भागान् जलदोषे विपाचयेत् ॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्ववा वत्सा दातु शताङ्का नन्दनायुत ॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं शला मांसी स्थिरा बला ।
अश्वार्द्रा सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेषयेत् ॥
गन्धाजपयसः प्रस्थौ द्वौ दावच प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ॥

प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवन्धरं चापि भवेद्दुष्टिव ॥
देवासुरे सुहृद्वरे समीक्ष्य
आयुश्चिभयानसुरेः सुराश्च ।
नारायणीनापि स्वहृत्कृत्य
अनामतेन विहितम् तेषाम् ॥”

इति महानारायणतैलम् ॥ १ ॥ इति सुखबोधः ॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः) नारायणः

प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—

“नारायणप्रियमनङ्गमहापदारं
वाराणसीपुरपतिं भज विष्णुनाथम् ॥”

इति शिवस्तोत्रम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणसुहृद्वरे

देवो बलिः ।) नृत्यपतितादीनां प्रायश्चित्ता-
त्मककर्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु
क्षेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते । तन्नादैः क्रियानिवन्धे
गारुडे तर्पणमुत्तमम् ।

‘कार्यं पुरुषवृत्तेन मन्त्रेणा वैष्णवैरपि ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥

अनादिनिधनो देवः शश्वत्कण्ठाधरः ।

अजयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥”

इति मुक्तिकादृशां देशकालौ सङ्कीर्णं असुक-
गोत्रस्यासुकस्य दम्भेरणात्मघातजदोषनाशार्थं
और्द्धदेहिके संप्रदानतयोर्यस्यासिद्धार्थं नारा-
यणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य अङ्गाणां विना
शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भं स्थापयेत् ।

‘विष्णुः स्वर्गमयः कार्यो रक्षस्तान्मयस्तथा ।

अङ्गा रौप्यमयस्तत्र यमो कौहमयो भवेत् ॥

प्रेतो दम्भमयः कार्यः, इति गारुडोक्तसु मन्त्रास्तु
होमौ वा प्रतिमासु योऽङ्गोपचारेः पुरुष-
वृत्तेनाभ्यर्च्यार्थं प्रतिष्ठाप्य चरं पुरुषवृत्तेन

प्रत्यक्षं नारायणार्थमिति कृत्वा देवानामप्ये
दक्षिणार्धदेहेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नाम-

गोत्राभ्यां मधुघृततिलयुक्तान् दशपिण्डान् यज्ञो-
पवीथिव असुकगोत्र असुकग्रामेन प्रेतं विष्णु-
रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति इत्या कुशः

पुरुषवृत्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति वृत्तेन
पिण्डाननुमन्त्र्य शङ्कोदेन चाभिधियाभ्यर्च्यो-

सुकग्रामाणामसुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पय-
ामीति पुरुषवृत्तेन प्रत्यक्षं तर्पयित्वा एक-

मामात्रं अङ्गादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।
‘अक्षविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
बलिं गृह्णीता कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-

मिति ।

मिताक्षरायानु होमवर्णादिना उक्तम् । नतः
प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुहृतानि

च नियम्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्वा राज्ञौ नव
सप्त पञ्च वा विप्राग्निमन्त्रोपेक्षितेन जागरणे

कृत्वा शोभते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकीदृश-
विधिना आहुपञ्चकं करिष्ये इत्युक्ता अक्षविष्णु-
शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रां उपविष्ट प्रेत-
स्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्थकम्

नाराय

नप्रिप्रधानं ललोलेखनादि कलाप्रशेषिण
ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय
चतुरः पिष्ठात् दत्त्वा प्रेतनामभोजं स्मृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्योपासनेभ्यो दत्तियां
दत्त्वेकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रेः
प्रेतायेदं तिलोदकसुपतिष्ठतामिति सतिलसुदकं
दापयित्वा सुज्ज्ञैतेति । अत्र विशेषान्तरं भट्ट-
कान्तवैद्यपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहृति तु वर्ष-
पञ्चमं पूर्वं स्नोकभक्तपूर्वं शुक्लपञ्चम्यासुपवासं
नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागभक्षणवासुकिशङ्क-
पद्मकमलकर्कोटकाभ्यतरङ्गतराङ्गशङ्खपालका-
लियतन्त्रककपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य
पायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हेमं नागं
गात्रं प्रत्यक्षात् दत्त्वा नारायणबलिं कुर्यात् ।
मूलानु हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ बौधायनसूत्रे
सर्पहृतागौ नमोऽस्तु सर्पभ्य इति तिस्र व्याहु-
तीर्हृत्तोदके न्तानां समुदाय वरुणाय हुत्वेति
क्रियां कुर्यादिति शेषः । यासः ।
सौवर्गभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
आसाय दत्त्वा विधिवत् पितुराहुयमाप्नवान् ॥
हेमाद्रौ भविष्ये ।
'पञ्चम्यां पञ्चमं हेमं स्वर्गेनैकेन कारयेत् ।
सौराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदहस्य शुम्भनेति ॥'
अपराकीर्त्यन्तरे ।
'तदेव शुध्यति प्रतो नारायणबलो ज्ञते ।
यो ददाति क्रियापिक्कं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं चाहमेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
अशौचं पिक्कदः कुर्यात्तु तद्वन्धुगोत्रजाः ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु युष्मिन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमघः करो यथा ॥'
इत्युपक्रम्य,—
'बलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ॥'
इति गारुडोक्तैरुपपत्त्यापि पञ्चादौः कार्यं
इत्युक्तं देव्याश्चिकेन ।" इति निर्णयसिन्धौ ५
परिच्छेदः ॥
नारायणार्घ्यं, स्त्री, (नारायणस्यास्त्वम् ।) विष्णो-
रस्त्वभेदः । तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे ।
"तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम् ।
शङ्खचक्रगदाहस्तं खड्गपृष्ठव्यवस्थितम् ॥"
अपि च ।
"ततो हरिहरं युद्धमभवदोमहर्षणम् ।
नरः पाशुपतास्त्रेण विधाद्य हरिमोजसा ॥
हरिर्नारायणास्त्रेण खड्गं विधाद्य कीपवान् ।
नारायणं पाशुपतसुभेदस्त्रे योनिं रोषिते ॥
युधुधाते भृशं दिवं परस्परजिघांसया ।
दिव्यं वर्षसहस्रानु तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥
तत्रैकं सुकुटोद्भवं सृष्ट्वजटजालकम् ।
एकं प्रधापयच्छतमन्त्रं समरकं शुभम् ॥
एकं खड्गधरं तत्र तथार्थं दृष्ट्वाश्रितम् ।
एकं कौस्तुभभौमाङ्गमन्त्रं भूतिविभूतिकम् ॥

८६८

नारिके

एकं गदां भ्रामयन्तं द्वितीयं दक्षमेव च ।
एकः शोभति कच्छस्थैर्मणिभिस्तथाभिः परः ।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवमौ स्तुतिनामधौ खड्गनारायणात्मकौ ।
अन्वोन्वातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच शास्यतामस्मै स्वस्वभावेन सुव्रते ।
एवमेव ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजग्मतुः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके ख्यातिं गमिष्यतः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
नारायणी, स्त्री, (नारायणस्यैवमिति । नारायण
+ अण् + ङीप् ।) दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेय ।
६१ । ६ ।
"सर्वमङ्गलमङ्गल्यं शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये चास्मकं गौरि नारायणि । नमोऽस्तु ते ॥"
इयं सुपार्श्वोत्थपीठस्थाने एतन्मूर्त्या विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे खड्गसुन्दरी ॥"
लक्ष्मीः । शतावरी । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्या निवृत्तिर्यथा,—
"यशसा तेजसा रूपेर्नारायणसमा गुणेः ।
शक्तिर्नारायणस्यैव तेन नारायणी स्मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"नारायणाङ्गाङ्गभृता तेन तुल्या च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता ॥"
इति तत्रैव श्रीलङ्काजम्बवत्ये २७ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गा । यथा, तन्मन्त्रे ।
"गङ्गायै विष्णुसुखायै शिवान्तर्धायै नारायण्यै
नमः ॥"
(यथा च काशीखण्डे । २६ । ६७ ।
"नमोऽङ्गनचरी नूतिनस्या नारायणी नृता ॥"
सुजलसुनिपत्रा । इति पुराणम् । (खनाम-
ख्याता श्रीलङ्कासम्बन्धिनी सेना । इयं हि
भारतयुद्धे दुर्योधनपक्षमाश्रितवती ।)
नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥
नारिकेलः, पुं, (किल श्वेत्ये क्रीडने च + भावे
घञ् । नाय्या रमण्याः केल इव सुखदायो
केलो यस्य । पृषोदरादित्वात् कृत्वः ।) खनाम-
प्रसिद्धफलवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । लाङ्गली २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ नारिकेरः ३ नाडि-
केलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारि-
केरी ७ । इत्यादि भरतः । नारिकेलिः =
सदापूज्यः ६ शिरःफलः १० । इति शब्दमाला ॥
नालिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च-
शेखरः १४ इष्टनीलः १५ नीलनरः १६ मङ्गल्यः
१७ उच्चतरः १८ लघुराजः १९ स्कन्धतरुः २०
दाक्षिणात्यः २१ दुरावहः २२ अण्णकफलः २३
इष्टफलः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च-
श्रीर्लोकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः
२८ सदाफलः २९ । इति भावप्रकाशः ॥ शिरा-

नारी

फलः ३० करकाभाः ३१ पयोधरः ३२ मन्-
कुण्डः ३३ कौविकफलः ३४ फलसूक्ष्मः ३५ चटा-
फलः ३६ सुखफलः ३७ विष्णुमित्रप्रियः ३८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ नारिकेरः ३९ सुभङ्गः
४० फलकेसरः ४१ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । गुदत्वम् । लिङ्गत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ अर्धपक्वस्य तस्य गुणौ ।
लघाश्लेषशमनत्वम् । दुर्गन्धत्वम् ॥ * ॥ बाल-
नारिकेलजलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् ।
रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसदृशान्निविदाह
भ्रान्तिशोषशमनत्वम् । सुखदायित्वम् ॥ * ॥
पक्वनारिकेलजलगुणाः । किञ्चित्पित्तकारित्वम् ।
रुचिदत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । वन-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । वीर्यवर्धन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"नारिकेलफलं शीतं दुर्गन्धं वस्तिशोधनम् ।
विट्स्मि हृद्द्वयं क्लृप्तं वातपित्तान्दाहदुत् ॥
विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमृजदोषान् ।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहं विट्स्मि मर्तं भिषग्भिः ॥
तस्याम्बः शीतलं हृत्तं दीपनं शुक्लं लघु ।
पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरं परम् ॥"
तस्य मस्तिष्कगुणाः ।
"नारिकेलस्य तालस्य खर्कूरस्य शिरांसि तु ।
कषायस्निग्धमधुरहृद्द्वानि गुरुणि च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कांस्यपात्रे तज्जलं मद्यतुल्यम् । यथा,—
"नारिकेलोदकं कांस्ये तान्त्रपात्रे स्थितं मधु ।
गन्धश्च तान्त्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
नारिकेलचीरो, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा चीरी ।)
सितागन्धाण्यसंयुक्तगोदुग्धपक्वस्योक्तनारि-
केलखण्डम् । यथा,—
"नारिकेलं तनुकृत्य क्षिप्तं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सितागन्धाण्यसंयुक्तं तत्पयस्यमृदुनापिना ॥"
तस्या गुणाः ।
"नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा दृष्या रक्तपित्ताजलापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
नारी, स्त्री, (शुर्नरस्य वा धर्मज्ञा । नृ + "नृतो-
2न् ।" ४।४।४६ । इति अण् । नर + "नरा-
क्षेति वक्तव्यम् ।" इति वार्तिकोक्त्या अण् ।
"शार्ङ्गरवादणो ङीन् ।" ४।१।७३ । इति
ङीन् ।) शुर्नरस्य वा धर्मज्ञाचारोऽस्याम् । शु-
र्नरस्य वेषम् । नरधर्माचारयुक्ता । तत्पण्यायः ॥
स्त्री २ योषितु ३ अयला ४ योवा ५ सीम-
न्तिनी ६ बधूः ७ प्रतीपदर्शनी ८ वामा ९
वज्रिता १० मङ्गला ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५

नारी

योषिता १६ योषित १७ योषा १८ योषिता
१९ धनिका २० महेलिका २१ महेला २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरी २३ योषीत २४
सिन्दूरतिलका २५ सुभूः २६ । इति जटाधरः ॥
अस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—

“मातरस्तोतरा नारी ।” अथ च ।

“विषमायां तिथौ चित्रं कुर्याद्बीजन्तु कन्य-
काम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

तस्याश्चतस्रो जातयः । यथा,—

“पद्मिनी चित्रिणी चैव शक्तिनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयो नार्या रतौ स्त्रिया विशेषतः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(आसीं लक्षणादिकं यदुक्तं रतिमञ्जर्याम् ।
४—१३ ।

“भवति कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा चारुकेश्वरी केशाङ्गी ।
न्दुवचनपुशीला गीतवाद्याशुरक्ता
सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
भवति रतिरमज्ञा नातिखन्धा न दीर्घा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाट्या सुन्दरी बहुशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरमुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखाचयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकलिरसिका किल शक्तिनी सा ॥
स्थलाधरा स्थलनितम्बभागा
स्थलाङ्गुली स्थलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मत्ता सा ॥

शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
वृषभे शक्तिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मौनगन्धा च चित्रिणी ।
शक्तिनी आरगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्ध्रा नारी वयसा भवेत्तदा ॥
या वोढुशूद्रा भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मत्ता ।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥
फलमृत्नादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च वृद्धताङ्गनात् ॥
बाला तु पाण्डवा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”)
सा त्रिनिधा यथा,—

“योषितस्त्रिविधा वयम् । गृहिणी मृदुचेतसाम् ।
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सन्धाः स्वार्यतनु-
पराः ।

परलोकभयात् साध्वी तथेष्ट यशसात्मना ।
कामसंज्ञां कुरुते भर्तुः सेवां च सन्ततम् ॥१॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामसंज्ञेऽथ केव-
लम् ।

कुरुते पतिसेवां च न च भोग्या दृष्टेयम् ॥

८६६

नारी

वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुखिणाहारसुखम् ।

यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वयसा

प्रिया ॥२॥

कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी ।
कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः ॥
सदा पुण्योगमाशुसुर्मनसा मदनातुरा ।
आहारादधिकं चारं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
जाराथं स्वपतिं तात ! हनुमिच्छति पुञ्चली ।
तस्यां यो विन्यसेच्छुद्धो जीवनन्तस्य निष्फलम् ॥
कथिता योषितः सन्धा उत्तमाधममध्यामाः ।
स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा तां न

पण्डिताः ॥” ३ ॥

तस्याः स्वभावो यथा,—

“हृदयं क्षुरधाराभं शरत्पद्मोत्सवं सुखम् ।
सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्मार्धसिद्धये ॥
प्रकोपे विषतुल्यं तदनृद्धं शीलकुलितम् ।
दुर्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म केवलम् ॥
तदा तासामविनयं प्रवर्तं साहसं परम् ।
ददौ कार्यच्छलात् कार्यं शश्वन्माया दूरतया ॥
पुंसखाद्युगलः कामः शश्वत्कामो जगद्गुरा ॥
आहारो द्विगुणो गित्यं मेरुग्यञ्च चतुर्गुणम् ।
कोपः पुंसः तद्गुणश्च अवसायश्च निश्चितम् ॥
यत्रेमे दोषनिग्रहाः कास्या तत्र पितामहः ।
का क्रीडा किं सुखं पुंसो विण्मूचाश्चथवैश्वनि ॥
तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःलयः ।
धनक्षयस्वतिप्रोतो रत्नासक्तौ वपुःक्षयः ॥
साहित्ये पौरुषं नष्टं कलहे माननाशनम् ।
सर्वनाशश्च विश्वासं ब्रह्महारीषु किं सुखम् ॥
यावद्वृत्ती च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः ।
पुमान्मारी वशीकर्तुं समर्थस्तावदेव हि ॥
रोगिणं निर्गमं वृद्धं योषिमापेक्षते प्रियम् ।
लोकाचारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोप-
देशे । १ । १३१—१३२ ।

“स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिर्धात्रोत्सवे सङ्गतिः
गोष्ठौ पूरुषसमिधावनियमो वासो विदेशे तथा ।
संसर्गः सह पुञ्चलीभिरसकृत् वृत्तेर्निजायाः

क्षतिः

प्रत्युर्वर्द्धकमोषितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः

स्त्रियाः ॥”

अपरञ्च,—

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नश्चाप्यग्रे वामो नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इत्यनु यथानियमं प्रतिपादिता कल्याणकरी
श्रीवृद्धकारिणी च । यदुक्तं मनौ । ३।५४—६० ।

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
पूण्या भूतयिनयाश्च बहुकल्याणभीषुभिः ॥
यत्र नायिस्तु पूष्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूष्यन्ते सन्धास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
श्रीचन्ति आमयोः यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ।
न श्रीचन्ति तु यत्रैता वृद्धते तद्धि सन्धेदा ॥

नारी

जामयो यानि गेहानि श्रमण्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याह्वतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः सदा पूण्या भूषणाच्छादनाग्रजैः ।

भूतिकामैर्नरेर्नित्यं सत्कारेभूतसर्वेषु च ।

सन्तुष्टो भाष्यया भर्ता भर्ता भाष्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥”)

अगम्या नार्यो यथा,—

“माता मातृष्वसा चभूमौतुलानीं पितृष्वसा ।

पितृष्वसखिप्रियच्छ्री भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता नारी वर्गोत्कृष्टा तथैव च ॥

इत्यगम्यास्तु निर्दिष्टास्तासान् गमने नरः ।

श्रित्यस्योत्कर्तनं कृत्वा ततस्तु यथमर्हति ॥”

इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः सुभलक्षणं यथा,—

“निगूढगुल्फौ पतितौ पद्मकान्तितनौ सुभौ ।

अस्वेदिनी नृदुनली मत्स्याङ्गमकरान्वितौ ॥

वज्राक्षहलचिह्नौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा ।

जङ्घे च रोमरहिते सुवस्त्रे विशिरे सुभं ॥

अनुत्पन्नं सन्धिदेशं समं जानुद्वयं सुभम् ।

ऊरू करिकराकारावरोमौ च समौ सुभौ ॥

अन्यत्पत्रसदृशं विपुलं गुह्यसुखम् ।

श्रीगीललाटकं स्त्रीणां सुखं कूर्मम्रितं सुभम् ॥

गुह्यं मणिश्च सुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः ।

विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा ध्रुपला शुभा ॥

नाभिः प्रदक्षिणावर्णा मर्ध्या त्रिवलिशोभनम् ।

अरामशी स्तनौ पीनौ चनावविषमौ सुभौ ॥

कठिनावरोम उरो नृदुयोवा च कम्बुता ।

आरक्तावधगौ श्रेष्ठौ मांसलं वर्तुलं सुखम् ॥

कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।

दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं क्षमशब्दसुखावहम् ॥

नामा समा समपुटा स्त्रीणां सुखं चचिरा शुभा ।

नीलोत्पलनिभं चतुर्नासंलमौ न लम्बको ॥

न पृथु बालेन्दुनिभं भुवौ चाथ ललाटकम् ।

शुभमर्द्धसंस्थानमतुङ्गं स्यादलीमशम् ॥

अमांसलं कर्णयुगं समं नृदु समाहितम् ।

स्निग्धा नीलाश्च नृद्वो नृद्वजाः कृत्स्नैकजाः ॥

स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठं पादे पाणितले तथा ।

वाजिकुङ्करश्रीवृक्षयूपेषु यवतोमरैः ॥

ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः ।

शङ्खानपञ्चपद्मैश्च मनुष्यस्वस्तिकसद्वैधैः ॥

लक्षणेरेकृशादीश्च स्त्रियः स्य राजवल्लभाः ॥

निगूढमणियुगौ च पद्मगर्भोपमौ करौ ।

न निम्नं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत् करतलं सुभम् ॥

रेखान्वितान्स्वविधवां कुर्यात् सम्भोगिनीं स्त्रियम् ।

रेखा या मणिवन्ध्याया गता मध्याङ्गुली करे ॥

गता पाणितले वा च योद्धा पादतले स्थिता ।

स्त्रीणां पुंसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय

च ॥

कर्मलिका मूलरेखा कुर्याच्चैव प्रतायुधम् ।

प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती ॥

जना जनयुषं कुर्याद्रिखा चाङ्गुष्ठमूला ॥

नारीष्टा

ब्रह्मः पुत्रास्तन्वास्तु प्रमदाः परिकीर्तिताः ॥
अल्पायुगे लघु ह्रीन्ना दीर्घा ह्रीन्ना महायुगे ।
ममन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं तत्तुभमन्वया ॥” ॥
नस्या अशुभलक्षणं यथा,—

“कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्जनी कुलटा च सा ॥
ऊर्द्धाभ्यां पिच्छिकाभ्यां जङ्घे चातिशिरालके ।
रोमशो चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमर्त्यं दुःखितामाश्च गुह्यकम् ।
शोथया ह्रस्वया निस्त्रा दीर्घया च कुललयः ॥
पृथुलया प्रचञ्चलाश्च क्षियः स्युर्नात्र संशयः ।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणावती ॥
मिते कूपे गण्डयोश्च सा भवे अमितारिणी ।
प्रलम्बिनि जलाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे न्यसुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोर्द्धयोः ।
या तु रोमोत्तरीही स्यान्न शुभा भर्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमावशुभौ कर्णौ च पिषमौ तथा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राश्च भयाय च ॥
चौर्ध्वाय लक्ष्मांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च न्यत्यवे ।
क्रयादल्पैर्हस्तैश्च वृककाकादिसन्निभैः ॥
सिरालैर्विषमैः सुक्लैर्विस्तृहीना भवन्ति हि ।
समुन्नतोत्तरीही या कलहे क्लृप्तकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च । यत्राकारो गुणस्ततः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(त्राक्षरवृत्तिविशेषः । इति कृत्योमञ्जरी ॥)

नारीकवचः, पुं, (नार्यः कवचः समाह इव
यस्य ।) लघ्वेवंप्रतीयमूलकराजः । स च अष्टमक-
पुत्रः । सौदामपौत्रश्च । “योऽसौ निःशस्त्रे
प्रातर्लेखिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः
परिवार्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदा-
हरन्ति ।” इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥

नारीकेलः, पुं, (किल क्रीडने + भावे घञ् । नार्या
केल इव केलौ सम्प्रदीय च ।) नारिकेलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल + गौरादित्वात्
ङीप् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीचं, क्री, (नाडीच + ह्रस्व रत्वम् ।) शाक-
विशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्विविधं
तिलं मधुरश्च । तिलस्य गुणः । रक्तपित्तहर-
त्वम् । कृमिकृन्निनाशित्वश्च । मधुरस्य गुणाः ।
पिच्छिलत्वम् । शीतत्वम् । विरलभक्तफवात-
कारित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गकः, पुं, (नारी तरङ्गयति चञ्चलचित्तां
करोतीति । तरङ्ग + कर्त्तौ शिच् + क्तुल् ।)
घड्याः । इति शब्दमाला ॥

नारीदूषणं, क्री, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां
दोषः । स च षड्विधः । यथा,—

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगृहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इति मनुः ॥

नारीष्टा, स्त्री, (नारीणां इष्टा प्रिया ।) मल्लिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नालिकः

नार्यङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं
यस्य ।) नगरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नार्या अङ्गे, क्री)

नालं, क्री, (नलतीति । नल बन्धे + “ज्वलिति-
कसन्नेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः ।)
उत्पलनादिदण्डः । तत्पर्यायः । नाला २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका
४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।

“कश्चित् कराम्यामुपगृह्णान-
मालोलपन्नाभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि

लोलारविन्दं भमयाचकार ॥”

अर्द्धचोदित्वात् पुंलिङ्गोऽपि ॥) हरितालम् ।
इति स्मार्ती ॥ नले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवणः, पुं, (नाली वण इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री, (नल बन्धे + णः । ततश्चाप् ।) नालम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ डाटा इति नाडा इति च
भाषा । (नलति जलादिनिर्गच्छत्यनयेति । नल
+ करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा,
मार्कण्डेयः । ३ । ४३ ।

“यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्तनालादिभिः शनैः ।
आपिवेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितस्त्रमः ॥”

नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल + शिच् + इन् ।)
नाडी । सिरा । इति द्विरूपकोषः ॥

नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तुल्यविशेषः । स
भोक्तृत्वलेनास्थस्येति ठन् ।) महिषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ क्री, (नालमस्थस्येति ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः काव्यसाधनत्वे-
नास्थस्येति । नाल + “अत इतिठनौ ।” ५ ।
२ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु
आकृतिकार्यादिना अधुनातनस्य ‘वन्दक’ इति
स्थातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आकृ-
त्यादिकम् सुक्रनौनी उक्तम् । तद्यथा,—

“अन्तर्गुह्यविधं ज्ञेयं नालिकं मानिकं तथा ।
यदा तु मानिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥

नालिकं द्विविधं ज्ञेयं दृष्टान्तप्रभेदतः ।
तियग्गुह्यच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥

मूलाग्रयोर्मूलमिदं तिलविन्दुयुतं सदा ।
यन्नाघातानिक्तं यावच्छर्णष्टक् कर्णमूलकम् ॥

सुकाष्ठोपाङ्गयुग्मश्च मध्याङ्गुलविलान्तरम् ।
स्वाग्नेयिचूर्णसन्वाह्यं शलाकासंयुतं ढट्टम् ॥

लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्थं पत्तिसादिभिः ।
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्फुल्विलान्तरम् ॥

यथा दीर्घं दृष्टम् गोलं दूरभेदि तथा तथा ।
मूलकीलभ्रमात् लक्ष्यममसन्धानभाजि यत् ॥

दृष्टमालिकसंज्ञकं काष्ठयुग्मविवर्जितम् ।
प्रगाढं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥”

अस्य कार्यं यथा,—

“नालास्त्रं शोधयेदाहौ दद्यात्तत्राग्निचूर्णकम् ।
निवेष्टयन्तु दक्षेन नालमूले यथाऽष्टम् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम् ।

नालीकः

यन्मूर्च्छाभिदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ॥
लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुर्न्यायिनियोगतः ।
भवेत्तथा तु सन्वाय—

नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली ॥
नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरश्च तत् ॥”
चर्मकथा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवेधनिका ।
इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७ । १५ ।

“गजाः सक्तकुरतललो नालिका

हता मुहुः प्रणदितचष्टमाययुः ॥”

नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रत्नयोरैक्यात् रस्य
लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कश्चित् क्रीवेऽपि दृश्यते । यथास्य
गुणाः ।

“नालिकेरं सुमधुरं गुणान्मधुश्च शीतलम् ।

तृप्तं संहृणं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत ॥

विष्टम्भि पक्वं मतिममपक्वं कफवातलम् ।

दृष्टं शीतलं दृष्टं नालिकेरफलं विदुः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

अस्य तोयगुणा यथा,—

“नालिकेरौदकं क्षिप्त्वा स्वादु दृष्टं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नालिजङ्घः, पुं, मोक्षकारकः । इति हारावली ॥ ८२ ॥
नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) स्वनाम-
ख्यातशाकः । यथा,—

“नालिता पट्टशाकश्च मिष्टपत्रे तु नालिका ॥”
इति शब्दमाला ॥

अस्य गुणाः नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री, (नालि + वा ङीष् ।) शाककडु-
मकः । डाटा इति भाषा । इति मेदिनी । ने
२८ ॥ हस्तिकर्णवेधनी । घटी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा,—

“रसवाहिनीश्च नालीर्बिहामूलगलतालुक्रान्तः ।
संशोष्य गृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावती ।

पीतं पीतं हि जलं शोधयतस्तमसां न यानि
शमम् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥

पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीकः, पुं, (नाल्या नलयन्तात् कायति शब्दायने
इति । के + कः । घोरशब्देन निर्गमनादेवास्य
तथात्वम् ।) शरः । (यथा, महाभारते । ३ ।
३१० । १७ ।

“कर्णनालीकनाराद्यानुत्तज्जलो महारथाः ।
नाविध्वन् प्राणवास्तव पश्यन्तो गृगमन्ति-

कान् ॥”

तथा च शार्ङ्गधरसंज्ञीतधनुर्वेदे ।

“नालीका लघवो बाणा नलयन्ते गोदिताः ।
अत्युच्चदरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते सताः ॥”

नाशः

श्रुत्याङ्गम् । अजयस्ते, जी । इति मेदिनी ।
के, ११० ॥ (न अलीकमिति । सत्यम् । यथा,
यकोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४२ ।

“नालीकाशयमेतदत्र वचनं नागाग्रयं किं
वचः ॥”

नालीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्यस्या इति ।
नालीक + इनिः । डीप् ।) पद्मसमूहः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नालीव्रणः, पुं, (नालीगतो व्रणः ।) नाडीव्रणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नाविकः, पुं, (नावा तरतीति । नौ + “नौद्वय-
ङ्” ॥ ४ । ४ । ७ । इति ठन् । नौरस्यस्येति ।
“नौद्वयद्विभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन्
वा ।) कर्णधारः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ७७ । ७५ ।

“भिसनौका यथा राजन् । द्वीपमासाद्य निर्वृताः ।
भजन्ति पुरुषाग्र ! नाविकाः कालपर्यये ॥”

नाशः, त्रि, (नावा तार्यम् । नौ + “नौवयो-
धर्मेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) नौका-
गम्यदेशादि । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३१ ।

“मरुष्टान्युद्भूतानि नावाः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाककार सः ॥”

नवस्य भावः । नव + यञ् ।) नवत्वञ् ॥

नाशः, पुं, (नश + भावे घञ् ।) पलायनम् ।
निधनम् । (यथा, महाभारते । १ । १२० । १६ ।

“पित्रादृणादनिर्मुक्तस्तेन नये तपोधनाः ।
देहनाशं त्रयो नाशः पितृणामेव निश्चयः ॥”

अनुपलम्भः । अदर्शनम् । इति मेदिनी । शः,
८ ॥ परिध्वस्तिः । इति क्षेमन्त्रः । २ । २३८ ॥

जीवानां नाशहेतुर्नृपः,—

“सङ्गात् संजायते कामः कामान् क्रोधोऽभि-
जायते ।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

कुलनाशकारणं यथा,—

“अनुतात् पारदार्याश्च तथाभक्त्यस्य भक्षणान् ।
अश्रौतधर्माचरणान् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
अश्रोत्रिये वेददानान् वृषतेषु तथैव च ।

विहिताचारर्क्षीन्सु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

नश्यतां पूर्वरूपाणि यथा,—

अविश्ववाच ।

“नश्यतां पूर्वरूपाणि जनानां कथयस्व मे ।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्वं वदिष्यसि ॥
गर्ग उवाच ।

पुरुषाचारनियमान् परित्यजति देवता ।
ततोऽपरागाद्देवानासुपसर्गः प्रवर्तते ॥

दिव्यान्तरीक्षे भीमश्च त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
ग्रहर्क्षैकतं दिव्यमन्तरीक्षं निषीध मे ॥

उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ।

नासारो

गन्धर्वनगरस्यैव दृष्टिश्च विक्रता च या ।

रुवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्दिशेत् ॥
चरः स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिजः ।
जलाशयानां वैकृत्यं भूमिं तदपि कीर्तितम् ॥”

इति मातृस्य २०३ अध्यायः ॥

नाशी, [न] त्रि, (नाशीऽस्यस्येति । नाश +
इनिः ।) नाशविशेषः । नाशशब्दादस्यर्थे
इत्थत्वायनिष्पन्नः ॥

नासथी, पुं, (नास्ति असत्वं यथोक्तौ । “नभाश्च-
नपादिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञः प्रकृति-
भावः ।) अश्विनीकुमारौ । निव्यद्विवचनान्तो-
ऽयम् । इत्यमरः । १ । ११५४ ॥ एतौ मृदौ । यथा,
“आदिवाः क्षत्रियास्तोषां पिशाच मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च स्मृतौ मृदौ तपस्युगे समास्थितौ ॥
स्मृतान्वाङ्गिरसः देवा मातृणा इति निश्चयः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

(“सन्त्यय दमयोरिन्द्रः कर्माग्रेतानि यजमान ।
आयुर्वेदं निरुहेगं तौ यथाचे शचीर्पातः ॥
नासथौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल यान्तिवौ ।
आयुर्वेदं यथाधीनं ददतुः शतमन्थवे ॥
नासथ्याभ्यामधीक्षेध आयुर्वेदं शतकतुः ।
अध्यापयामास बहूनाज्यप्रसूयान् सुनीन् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नासा, स्त्री, (नामते शब्दायते इति । नास शब्दे
+ “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।

तत्तटाप् । नास्यतेऽनयेति । नास + करणे
घञ् वा ।) नासिका । नाक् इति भाषा । सा
च गभस्त्वबालकस्य पञ्चभिर्मासैर्भवति । इति

सुखवीथः ॥ तस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“शुकनासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम् ।
क्षिप्रान्तरूपनासः स्याद्गम्यागमने रजः ॥

दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकृषितेन्द्रियः ।
स्त्रीश्चतुर्द्विपिनासः शत्रुभार्यवतां भवेत् ॥

अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अयक्रा च तुषेन्धरे ।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्द्विपिनाश्च क्षुत्तं सक्तम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

हारोपरिस्थितदान । भान् काठ इति कपालि
इति च भाषा । इत्यमरः । २ । २।१३ ॥ वासक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासाक्किनी, स्त्री, (क्षिद्र + भावे क्तः । नासायां
क्षिद्रं क्षेदो यस्याः । डीप् ।) पूष्णिकापत्नी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नासादारु, स्त्री, (नासायै यद्दारु । नासेव दारु
इति वा ।) हारोर्हस्तिनकाहम् । इत्यमर-

टीकायां स्वाभौ ॥ कपालि इति भाषा ॥

नासारोगः, पुं, (नासाया रोगः ।) नासिका-
व्याधिः । “अथ नासारोगाधिकारः । तत्र नासा-

रोगाणां नामानि संस्थास्याह ।

आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्तनः परम् ।

नामापाकोऽत्र गणितः पूवशोऽनितमेव च

श्ववधुर्भृशयुर्दोषः प्रतीनाहः परिश्रवः ।

नासाशोषः प्रतिश्यावाः पञ्च सप्तार्जुनानि च ॥

नासारो

चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोषाश्चत्वारितानि च ।

रक्तपित्तानि नासायां चतुर्विंशजः स्मृताः ॥

तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ।

आनहते शुष्यति यस्य नासा

प्रक्षेदमायाति च धूप्यते च ।

न वेत्ति यो गन्धरसाश्च जन्तु-

र्जुष्टं श्वस्येद्विह पीनसेन ॥

आनहते आसशोषितकफेनावधते अवबुद्धः
इति यावत् । प्रक्षेदं आर्द्रताम् । धूप्यते सन्ना-

प्यति । गन्धरसान् गन्धान् सुरभीन्सुरभींश्च न
वेत्ति । नासाया आनहत्वं तत्र हेतुः । तथा

रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति । नासारोगा-
रम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टेः । श्वस्येन

जानीयान् । अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ
स्तः ॥ * ॥ अनुक्तं ग्रहार्थमाह ।

तच्चानिलश्चेन्नभवं विकारं

अयान् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ।

तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिङ्गं वात-
श्चेत्युक्तप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम् ॥

पूतिनस्यमाह ।

दोषैर्विदग्धैर्गलतानुसृजे

सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां

तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥

दोषैः पित्तकफरक्तैः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं
दोषसाहचर्यात् । विदग्धैर्दुष्टैः । संदूषितः

पूतिभावं गीतः । पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो
वायुः पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्याम् ॥ * ॥

नासापाकमाह ।

घ्राणाश्रितं पित्तमरुं वि कुर्व्यात्

यस्मिन् विकारे जलवांस पाकः ।

तं नासिकापाकमिति अवश्येत्

पिक्वेदकोषावयवापि यत्र ॥

विक्वेद आर्द्रता । कोषः पूतिभावः ॥ * ॥

पूयरक्तमाह ।

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-

र्जनाटदेशेऽभिद्धतस्य तैलैः ।

नासा श्वेत् पूयमसृग्निमिश्रं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

श्ववधुमाह ।

घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदो

यस्यानिष्ठो नागिकया निरेति ।

कफानुत्पत्तौ च शोऽतिशब्द-

स्तं रोगमाहुः श्ववधुं गदघ्नाः ॥

घ्राणाश्रिते मर्मणि शङ्खाटके ॥ * ॥

दोषजं श्ववधुमभिधायामकुञ्जं श्ववधुमाह ।

तीक्ष्णोपयोगादतिजिह्वतो वा

भावान् कट्टनर्केनिरौक्षणाह ।

स्रवादिभ्यां तरुणास्थिमर्मे-

श्ववधुर्निर्गन्धः श्ववधुर्निरेति ॥

तीक्ष्णोपयोगात् नासिकादिभक्षणान् । अकं-
निरौक्षणात् स्रवदृशेनात् तेन कफविशेषनात् ।

नासारो

तरुणास्थि नासावशास्थि । मर्मणि शृङ्गाटके ।
हृद् नैकत्वम् । अयः आगन्तुजः ॥ * ॥
अंशुमाह ।

प्रमंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक् संचितो मूर्धनि पित्तमपि
तं अंशुं याधिसुदाहरन्ति ॥

दीप्तिमाह ।

प्राणि भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेत् धूम इवेह वायुः ।
नासाप्रदीप्ते च यस्य जन्तो-
र्याधितु दीप्तिं तसुदाहरन्ति ॥

प्रदीप्तेव प्रखलितेव ॥ * ॥

प्रतीनाहमाह ।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो
कन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरत्तम् ॥

सावमाह ।

प्राणाहनः पीतसितस्तनुर्व्या
दीवः सवेत् सावमुदाहरत्तम् ॥

नासाशोषमाह ।

प्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
लज्ज्वाच्छसित्वैर्मधश्च जन्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥

प्रतिश्यायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं
सद्योजनकं तद्वल वस्त्रेन चयं नापच्छति । यत
उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य दीपाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥
हेतुर्ना बाहुल्येन त्वराकरणम् । अपरं चयादि-
क्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदा-
नात् सञ्चयः सञ्चयात् प्रकोपः प्रकोपात् प्रसरः
प्रसरान् स्थानसञ्चयः । ततो व्यक्तिः । ततो भेद
इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा और्गणरजोति भावात्
क्रोधस्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।
संजागरातिस्वपनावश्रुता-
वश्यायकैर्मैधनवास्यसंकेः ॥
संस्थानदीपैः शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायसुदीरयेत् ॥

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा । रजो धूलिः ।
तच्च नासाप्रविष्टं हेतुः । ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्या-
विपरीताचरणम् । शिरोभितापः शिरसो-
भितापो येन धमादिना सः । अवश्याय-
स्तुधारः । वास्यसंको रोदनम् । संस्थानदीपैः
शिरसि संहतकफैः ॥ * ॥ चयादिक्रमजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता मूर्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै-
स्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति ह ॥

पूर्वपमाह ।

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
वृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणैव यापिः ।
अपरे पृथग्विधाः प्राणधूमायनसालुविदारण-
नासासुखसावादयो विदेहीक्ता बोद्धव्याः ॥ * ॥

वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ।

आनद्धापिहिता नासा तनुसावप्रसेकिनी ।
गलताल्लोष्ठशोषश्च निस्तोदः शक्तयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्रवैरश्यमेव च ।

भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥

आनद्धास्तथा । अपिहिता न पिहिता । अत-
एव तनुसावप्रसेकिनी ॥ * ॥

पैत्तिकमाह ।

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
क्षशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेद्ग्राभिपीडितः ।
नासया तु सधुमापिं वमसीव स मानवः ॥

सपीतकः ईयत्पीतकः ॥ * ॥

श्लेष्मिकमाह ।

घ्राणात् कफकृते श्वेतः कफः शीतः सवेद्वहः ।
शुक्तावभासः स्रनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥
गलताल्लोष्ठशिरसां कण्डभिरतिपीडितः ॥ * ॥
सन्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्तते ।
संप्रको वाप्यप्रको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥

अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि
तानि त्रैयानि त्रिदोषजत्वात् । अयमसाध्यः ।
अतएवाह ।

वृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सञ्चजश्च न निध्यति ॥

दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ।

प्रजिह्वति सुहृन्नासा पुनश्च परिश्रव्यति ।

पुनरानह्यति वापि पुनर्विचित्रियते तथा ॥

निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धात् न वेत्ति च ।

एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् लज्जसाधनम् ॥

आनह्यति विवक्षा भवति । विचित्रयत् अविवक्षा
स्यात् । जेदशोषविवक्षा नैककालं भवन्ति

किन्तु यदा यदा यद्यत् दोषाधिक्यं भवति तदा
तदा तत्तद्दोषजतः स स बोद्धव्यः इति न

विरोधः । लज्जसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यश्च ॥ * ॥

रक्तजमाह ।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते ।

पित्तप्रतिश्यायकृतेऽलिङ्गेषापि समन्वितः ॥

तास्माच्च भवेत् जन्तुरोघातप्रपीडितः ।

दुर्गन्धोऽङ्गामवक्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥

ऊरोघातप्रपीडितः ऊरोघातेनेव प्रपीडितः ॥

अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्व एव प्रतिश्याया
असाध्या भवन्तीत्याह ।

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टतां याप्ति कालेन तदामाध्या भवन्ति हि ॥

प्रतिश्यायेषु कमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

नासारो

मूर्च्छन्ति कमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाश्वः ।

क्षमितो यः शिरोरोमस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥

अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात्
सर्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव कमयो भव-

न्तीति ॥ * ॥ श्वेताः स्निग्धाश्च वृद्धाः प्रति-

श्याया अपरानपि विकारान् कुञ्चन्ति तानाह ।

वाधिर्यमान्यमम्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।

शोषाग्निमान्यकासांश्च वृद्धाः कुञ्चन्ति पीनसम् ॥

घोरांश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्वयग्रहणं
विशेषार्थम् । अम्रत्वं न जिघृक्षीत्यम्रस्य भावः

अम्रत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह ।

अर्बुदं सप्तधा शोषाश्चत्वारोऽर्थश्चतुस्त्रिंशम् ।

चतुस्त्रिंशं रक्तपित्तसक्तं प्राणैरपि तद्विदुः ॥

अर्बुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांस-

मेदोजानि । शोषाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्नि-

पातजाः । अर्शोसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि-

पातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्त-

श्लेष्मसन्निपातजानि । इतानि यद्योक्तलिङ्गानि
प्राणैरपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्सामेहात्

पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासासावस्तनुस्वरः ।

क्षामः क्षीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥

नासासावस्तनुस्वरः क्षाम इत्यन्वयः ॥ * ॥

अथ पक्षस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा आमलिङ्गैः शिरोगुरु-

त्वादिर्युक्तः पक्कात् घनः निविडः अथच

खेपु नासारन्ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवति ।

वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।

सर्वेषु सर्वकालं पीनसरागेषु जानमात्रेषु ।

मरिचं गुडं दध्ना सुज्जितं नरः सुखं लभते ॥ १ ॥

कटफलं धौव्करं शृङ्गो योधं यामश्च कारवी ।

एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादाद्रकजे रसेः ॥

पीनसे स्वरभेदे च नासासावे हलीमके ।

सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासं च शस्यते ॥ २ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकटफलेः ।

कुष्ठोयाशिशुजन्तुनैरेवपीडः प्रशस्यते ॥

पीनमादिषु ॥ ३ ॥

योयचित्रकतालांशतिन्ति डीकाव्वेनसम् ।

सचयाजानितुल्लांशमेलात्वकपत्रादिकम् ॥

योधादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।

पीनसश्वासकामस्य रुचिस्वरकरं परम् ॥

इति योषादिवटो ॥ ४ ॥

यात्रीदन्तीवचाशिशुसुरसाथोषसिन्धुजैः ।

सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनस्यगदापहम् ॥

इति यात्रीनैलम् ॥ ५ ॥

शिशुसिन्धीनिज्जम्भानां भीजेः सद्योपसेव्यैः ।

विष्णुपत्ररसेः सिद्धं तैलं स्यात् पूतिनस्यशुत् ॥

निकुम्भा दन्ती । पूतिनस्यशुत् नस्यात् । इति

शिशुतैलम् ॥ ६ ॥

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रमङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्वयुक्तव्यवस्थादिमंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिरूढित-
सुप्रशस्तपमिश्रितेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दमाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयः काण्डः ।

अग्रप्रवर्णः ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्वे मुद्रितः । ३१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दः १८११

PRINTED BY N. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BHARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIGHATA STREET, CALCUTTA.

To be had at the Suddhakalpadrums Office, No. 71 Pathuriaghata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press, No. 24 Lower Circular Road
Calcutta. Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India Rs. for each copy 1/10/10/10.

All rights reserved.

हृत्तुगुगुमुमिषस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।
धूमं चवधुदोग्रं भंशुधुधु निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
मुष्ठीकुलकणाविषत्राचाकलकवायवत् ।
तेलं पकमघाघं वा न स्यात् चवधुनाशनम् ॥ ८ ॥

नखं हितं निम्बरवाङ्मनाभ्यां
दीप्ते शिरःस्वेदनमप्यशु ।
नखे कृते क्षीरजलावसिकान्
शंसन्ति मुञ्जीत च मुञ्जयैः ॥ ९ ॥
नासाद्यावे वाक्योर्ध्वसुक्तं
नाद्या देयं ये च पीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्व्यसिकाभ्यां
मांसं त्वार्जं पथ्यमवादिशन्ति ॥ १० ॥

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु ग्रहं वातविवर्जितम् ।
वस्त्रेण वाक्योत्थेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ११ ॥
विडङ्गं सैन्धवं विडुगुगुलुः समनःशिला ।
वनेतचूर्णमाघातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥ १२ ॥
हृत्तनेलसमाशुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः ।
स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहृक्काहरः परः ॥ १३ ॥
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीतलं परमौषधम् ।
प्रतिश्याये पिबेदुधूमं सर्वगन्धसमायुतम् ॥ १४ ॥
चातुर्धातुसर्पं वा त्र्यं वा कृष्णजीरकम् ।
लज्जजीरकमत्र कलौजी ॥ १५ ॥
पुटपत्रं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीतलं परमौषधम् ॥
जयात्र विजया भङ्गेति यावत् । शिलितं
भुक्तम् ॥ १६ ॥

पिप्पल्याः शिथुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥ १७ ॥
शिरसोऽभ्यङ्गनेः स्वेदेन सैन्धवोष्णभोजनेः ।
वमने हृत्तपाने च नास्यया सप्तपाचरेत् ॥ १८ ॥
लमिन्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् ये लमिषु योज-
येत् ।

नावयानि लमिन्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १९ ॥
रक्तपित्तानि शोधाच्च तथाशीत्यर्जुनानि च ।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्यात् चिकित्-
सितम् ॥

ग्रहधूमकादाहक्षीरनक्ताहसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिबीजे च तैलं नासाशंसां हितम् ॥
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥
(अथातो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं आरब्धमः ।
“अवश्यायानिलरजो भाष्यातिस्त्रज्जगरेः ।
नौचात्युक्षोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्पानरमणच्छर्दिवाध्यमहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोत्पन्ना दोषा नासायां स्थानतां
गताः ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं जयप्रदम् ।
तत्र वातात् प्रतिश्याये सुखशीतो भृशं चवः ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोदन्तप्रक्षशिशोयथाः ।
कौटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भुवः ॥
स्वरसाद्विरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।
पित्तासृणाज्वरघ्राणपटिकासम्भवभ्रमाः ॥
नासाग्रपाको रज्जोष्णस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ।

कपातकासोऽरुचिः नासो वमथुर्गर्वागौरवम् ॥
माधुर्यं वदने कण्डूः क्षिण्णमुक्कघना कुतिः ।
सर्वजो लक्षणेः सर्वैरकसादृष्टिदृष्टान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यलम् ।
उरसः सुप्तता ताज्जनेचलं नासपूतिता ॥
कण्डूः ओष्वादिनासासु पित्तोक्तश्चात्र लक्ष्यम् ।
सर्वं एव प्रतिश्याया दुर्गतां यान्मुपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपत्राधिक्यात् सर्वसर्वेन्द्रियतापनः ।
साधिसाद्वरन्नासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥
कुप्यत्यकसादृष्टो सुखदौर्गन्धशोफकृत् ।
नासिकाक्षेदेवं शोषयुद्धिरोधकरो मुहुः ॥
पूयोपमा सितारक्तयथिता श्लेष्मसंक्रुतिः ।
अर्धेन चान्न लमयो दीर्घक्षिण्णचित्ताखवः ॥
पकलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं चवयोः ग्रामः ।
क्षिप्वा सचिकनः पीतो ज्ञानश्च रसगन्धयोः ॥
तीक्ष्णघ्राणोपयोगाकरं प्रसूजल्लज्जादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणाश्रयि ॥
विघटितेऽनिलः कुड्डो कण्डूः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निहताः कुरुतेऽन्यथं चवयुं स भृशं चवः ॥
शोषयन्नासिकास्रोतः कफश्च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासात्वं लज्जादुष्कसगन्ततः ॥
सुतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
नङ्गत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धं वायुना ॥
निःनासोक्काससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।
पनेनावापुटे पित्तं त्यक्त्वांसं दाहमूलवत् ॥
सघ्राणपाकः सावस्तु तत्संशयः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छोणलोपमोऽनसं विशयाक्षिणि जायते ॥
कफः प्रट्टो नासायां रुद्धा स्रोतांस्त्रयीनसम् ।
कुप्यात् सवधुर्न नासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिषु सवत्यस्य प्रक्षिप्वा तेन नासिका ।
अजस्रं पिप्पलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं चनम् ॥
रक्तेन नासादधेन वाङ्मनःस्पर्शनासहा ।
भवेदुपमोक्तासा सा दीर्घवेदनीव च ॥
तालुगुले मलेदुष्टेर्माकतो सुखनासिकात् ।
क्षिप्वा च पूतिनिर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥
निचयादभवातादा पूयाद्वदनासिका सवेत् ।
तत्र पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरणाकरम् ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्नरः ।
कफं च मुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकस्तु तम् ॥
अर्धोऽर्जुनानि विभजेत् दीर्घलिङ्गेयथायथम् ।
सर्वेषु लज्जादुष्कसं पीनसः प्रतप्तं चवः ॥
सानुनासिकवाहितं पूतिनासः शिरोयथा ।
अष्टादशानामित्थेषां यापयेद्दृष्टपीनसम् ॥
इत्युत्तरस्थाने शकोनविंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“मुहुस्तं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
त्रिभागं टङ्गणश्चापि विधभागचतुष्टयम् ॥
पञ्चभागं यथा देयं मग्निचय प्रयत्नतः ।
शृङ्गवेररसेः पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
अनुपात्रं हितं योष्यं सर्वरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्धवे रोगे मज्जत्यने जलोदरे ॥
सनिपातेषु रोगेषु नासायाधौ सपीनसं ।
व्रणशोथे व्रणे चैव उपदेशे भगन्दरे ॥

नीङ्गीवरी ज्वरे चैव नखदन्तविघातके ।
पश्चान्तरसो योष्यः सर्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पश्चान्तरसो रसः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे नासारोगाधि-
कारः ॥)

नासाधुः, पुं, (नासायै व्यलतीति । व्यल + उल् +
कटफलट्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कटफल-
शब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

नासासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं + विद् +
ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडाहायकः ।)
काक्षीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासिकन्धमः, जि, (नासिकां धमति शब्दायमानां
करोतीति । नासिका + धा + “नासिका-
स्तनयोर्भाषिटीः ।” ३ । २ । २६ । इति खण्ड ।
“खित्यनययस्य ।” ६ । १ । ६६ । इति पूर्व-
पदस्य दृक् । ततो लुम् ।) नासिकां शब्दाय-
मानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्ता च,
नासिकोपपदात् भाधातोः खण्डप्रत्यये धमा-
देशनिष्पन्नः । इति आकरगम् ॥

नासिकन्धयः, जि, (नासिकां नासाख्यजलं धयति
पिबतीति । नासिका + धि ट पाने + “नासिका-
स्तनयोर्भाषिटीः ।” ३ । २ । २६ । इति खण्ड ।
ततो पूर्वपदस्य दृक् सतो लुम् च ।) नासिकया
पिबति यः । नासिकया पानकर्ता । नासिकोप-
पदाद्धेटधातोः खण्डप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
आकरगम् ॥

नासिका, स्त्री, (नामते शब्दायते इति । नास
शब्दे + “अनुलृट् ।” ३ । १ । १३३ । इति
लृट् । टाप् अत इत्वम् ।) प्राणैन्द्रियम् ।
नाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राणम् २
गन्धवह्ना ३ घोणा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ शिङ्गिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिक्यम् ७ गत्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १०
नका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६० ।

“ओषं त्वक् चतुर्वी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पायपस्यं हस्तपादं वाक् चैव दशमी, स्मृता ॥”)
तस्याः शब्दो चोत्कारः । यथा,—
“श्यानं रावणं हृष्टा तल्पे महति वानरः ।
नासायुधैस्तु चोत्कारैर्विशद्विर्वायुसेवकैः ॥”

इति नासिके ४५ अध्यायः ॥

नासिकामलं, स्त्री, (नासिकाया मलम् ।) नासा-
स्थितमलम् । शिकृन् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शिङ्गाणकम् २ शिङ्गाणम् ३ शिङ्गाणम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सिंघानम् ५ । इति भरतः ॥
नासिक्यं, स्त्री, (नासिका एव । नासिका + स्वार्थे
अच् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(जि. नासिका + “वृष्णकंति ।” ४ । २ । ८० ।
इति संकाशादित्यात् गयः । नासिकानिष्टतादौ ॥
नासिकायां भवम् । “शरीरावयवात् यत् ।”
५ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥)

नास्तिक

नास्तिक्यं, स्त्री, (नास्तिक्यमेव । नास्तिक्य + स्त्री) कन् ।) नास्तिका । इति शब्दमाला ॥

नास्तिक्यौ, पुं, (नास्तिकायां भवौ । नास्तिका + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) अश्विनीकुमारौ । द्विचतुर्नाम्नोऽयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

नासीरं, स्त्री, (नास् शब्दे + भावे क्तिप् । नासा शब्देन ईर्ष्यं गच्छतीति । ईर गतौ + कः । जयशब्दादुच्चारणेन गमनादेवास्त्य तच्चात्वम् ।) नायकस्याभिचारिका सेना । (यथा, श्रीकृष्णचरिते । २१ । ४४ ।

"नासीरपादभट्टेषु ततः प्रतोलीं
लीलीकतासिधु हठादधिरुद्रवत्सु ।
वामभुवः पुरपुरेण्वभवन्नकांके
मया भिद्येव निजवाच्यजलहृदेषु ॥"

तथा च, राजेन्द्रकर्णपूरे । ३६ ।

"नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमखले
मौक्तिक-
प्रसारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सर्गं भवत्-
कीर्तयः ॥"

अग्रसरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

नास्ति, य, अस्तित्वाभाववत् । अप्रियमानता । इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाद इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥"

नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य । "अस्तिनास्तिद्वयं मतिः ।" ४।४।६० । इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यद्वादिफलं ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायति इति । के शब्दे + ङः ।) पावकः । ईश्वरनास्तित्ववादी । वेदाप्रामाण्यवादी । (यथा, मनुः । २ । ११ ।

"योऽवमन्यते ते नृके हेतुशक्ताश्रयाद्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

तथा च तन्त्रेव । ३ । १५० ।

"ये स्तनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिककृतयः ।
तान् हयकवयोर्विप्राननहंश्चरन्ब्रवीत् ॥"

तथाच तन्त्रेव । ८ । २२, २०६ ।

"यद्वाहं भूदभूयष्टं नास्तिकाकान्तमिदं जम् ।

विनश्यत्यासु तत् कृत्वा दुर्भिक्षयाधिपीडितम् ॥"

"अनपेक्षितमर्थार्थं नास्तिकं विप्रशुभ्यकम् ।

अरक्षितारमत्तारं शृणु विद्यादधोगतिम् ॥"

तत्पर्यायः । बार्हस्पत्यः २ चार्वाकः ३ लौकिक-
तकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२६ ॥ स च
षड्विधः । माध्यमिकः १ योगाचारः २ सौत्रा-
स्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चार्वाकः ५ दिग-
म्बरः ६ ॥

नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक +
तल् ।) कर्मफलपवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
मिथ्यादृष्टिः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ "नास्ति
यत्फलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति

निःप्रभः

नास्तिकः । सदसत्त्वे अस्ति नास्तीत्यर्थं के शब्दे
ङः । नास्तीति मन्यते इति णिको वा तस्य
भावो नास्तिकता त्वतौ भावे इति तः । नास्ति
सुखं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२३ । १५ ।

"प्रज्ञानाशास्त्रको मोहस्तथा धर्मार्यनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥"

नास्तिदः, पुं, आन्वृष्टः । इति शब्दचक्रिका ॥
नास्यं, चि, नाशार्थं भवम् । (नासा + "शरीरा-
वयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) नासा-
भवम् । यथा, मनुः । ८ । २६१ ।

"क्षिप्रनास्ये भिन्नयुगे तिथ्येकप्रतस्तुत्यागते ।
अचभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥"

नाहः, पुं, (नाह बन्धने + भावे चञ् ।) बन्ध-
नम् । कूटम् । इति मेदिनी । हे, ५ ॥

नाहलः, पुं, (नाहं पर्वतशिखरादिकं लाति
आश्रयत्वन गच्छतीति । ला + कः ।) गच्छ-
जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥

नाहुविः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष +
"अत इच् ।" ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)

ययातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नि, य, उपसर्गविशेषः । अस्यार्था यथा । निषेधः ।

निश्चयः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

निवेशः । अशार्थः । निवार्यः । संशयः । शेषः ।

कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः ।

दानम् । मोक्षः । अन्तर्भावः । बन्धनम् । राशद्यो-
भावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥

निः, [र्] य, (कृणातीति । नृ नये + क्तिप् ।
"कृत इहातोः ।" ७ । १ । १०० । इति धातो
रङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी ।

रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-
पर्वणि । ८ । ८७ ।

"नासिकायां समालोक्य पठन् ब्रह्म समातनम् ।
निस्वातस्यो यथा दीपः प्रोक्षरेत् प्रणव सदा ॥"

निः, [स्] य, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् ।
अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥

निःकासितः, चि, (निर् वा निस् + कस् + क्तिप्
+ क्तः ।) निष्कासितः । बहिष्कृतः । से तु
कल्पपक्षे वेति विभावया विसर्गस्य सकारा-
भावः । इति आकरणात् ॥

निःकामितः, चि, (निर् वा निस् + क्रम + क्तिप्
+ क्तः ।) निष्कामितः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

निःकलः, चि, (निर्नास्ति कलः कल्पितो यत् ।)
कल्पितशून्यदेशादि । यथा,—

"अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्महृदो वृषान् ।

त्रिःसप्ततयः कुपितो निःसत्तामकरोन्महोम् ॥"

इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥

निःप्रभः, चि, निष्प्रभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति
समासे से तु कल्पपक्षे वेति विभावया विसर्गस्य
सकाराभावः । इति आकरणात् ॥

निःश्रेणी

निःशब्दः, चि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्द-
रहितः । शुष्प इति भाषा ॥ यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे ।

"निःशब्दं कारयित्वा तत्सदः प्राह महासुने ॥"

(यथा च हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०२ ।

"तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।

निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमास्ति गीयते ॥"

निःशलाकः, चि, (निर्गता शलाका यस्मात् शला-
काया निर्गतो वा ।) रहः । निर्जनम् । इत्य-
मरः । २ । ८ । २२ ॥

निःशला, स्त्री, (निर्गतं शलां यस्याः ।) दन्ती-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशूकः, पुं, (निर्नास्ति शूको यस्य ।) सुख-
शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशेषं, चि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्तम् ।
सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।

"उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।

स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः ॥"

शेषरहितश्च ॥

निःशोध्यं, चि, (निर्गतं शोध्यं यस्मात् । शोध्य-
निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः ।)

शोधितम् । शृङ्गम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥

निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रूयते आश्रूयते
नयेति । श्रि + करणे क्युट् । टित्वात् ङीप् ।)

काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिङ्गी इति

भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ अधि-
रोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयणी ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥

निःश्रयणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्राङ्ग-
नादिस्थानमिति । श्रि + णिनि + ङीप् ।) निःश्र-
यणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपान-
पङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा,
रघुः । १५ । १०० ।

"चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरशुभायिनाम् ॥"

खर्जुरीवृक्षः । इति मेदिनी । श्रे, ५७ ॥ (पुं.
घोटकविशेषः । यथा, नकुलस्तान्त्रचिकित्-
सिते ४ अध्याये ।

"उपर्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके जयः ।

निःश्रेणिः स तु विज्ञयो राट्टट्टिकरः परः ॥"

निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिरिव कायतीति ।
के + कः । टाप् ।) लक्षविशेषः । निःश्रेणी इति
कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । श्रेणिवत्ता २

निरसा ३ वनवल्ली ४ । अस्या गुणाः । नीर-
सत्वम् । उष्णत्वम् । पशुनामवलप्रदत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (निःश्रेणिरिव । स्वार्थे कन् ।

अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।१३।४८ ।

"मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेन्दरी ।

निःश्रेणिकायात् पतित्वा अध इत्येव विज्ञे ॥"

निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि + क्तिकारादिति वा
ङीष् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारः

निःशेषं, स्त्री, (निर्निश्चितं शेषः । “अचतुर-
विचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात्
साधुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १।१।४० ।
“इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मवर्णितम् ।
उत्तमः श्लोकचरितं चकार भगवानुविः ।
निःशेषसाय लोकस्य धन्यं स्वस्थयनं परम् ॥”)
भीक्षुः । (यथा, मनुः । १२ । ८३ ।
“वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुणसेवा च निःशेषसकरो परम् ॥”)
विद्या । अशुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निःशेषः, पुं, (निर्निश्चितं शेषो मङ्गलं यस्मात् ।)
शङ्करः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
निःशमं, अ, (निर्गतं शमं यच्च । “तिष्ठद्गुणभ-
र्तृनि च ।” २ । १ । १७ । इत्यथर्वीभावत्वम् ।
सुविनिर्मुक्तः इति वत्वम् ।) निष्ठा । तत्-
पर्यायः । गच्छम् । दुःखम् ३ । इत्यमरः । ३ ।
४ । १४ ॥ श्लोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसङ्गः, जि, (निर्गन्ति सङ्गो यच्च ।) मेकन-
रहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५२ ।
“मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरोगो सुविनोदकः तेन ।
निःसङ्गता सुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादेषाः प्रभवन्ति दोषाः ॥”
कलानभिनिवेशवान् । यथा,—
“वेदोक्तमेव कुर्वन्तो निःसङ्गोऽपि तमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतन्त्रे श्रीभागवते कादशस्कन्धवच-
नम् ॥
निःसन्धिः, जि, (निर्गन्ति सन्धिर्यच्च ।) डट् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥
निःसम्प्रातः, पुं, (निर्गन्ति सम्प्रातो गमनागमनं
यच्च ।) निशीयः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (गमना-
गमनपरिश्रुत्ये, जि । यथा, हरिवंशे । ८० ।
१३—१४ ।
“तेन डटप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
न कृभिर्गोघनैर्वापि सेष्यते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्प्रातः कृतः पश्यास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥”)
निःसरणं, स्त्री, (निर + ण + क्युट् ।) सरणम् ।
उपायः । गेहादिस्तम्भम् । निर्व्यागम् । निर्गमः ।
इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
२ । २८
“गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ।
तथा निःसरणे दुःखं योनियन्तेति दारुणम् ॥”)
निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) प्राखोट-
वृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहितं, जि । यथा,—
“मातुष्ये कदलीस्तम्भिः सारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृजो जलबुद्बुदसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
“जगत् सर्वेषु निःसारमन्त्रं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतद्विपद्यते ॥

निकटं

यद्येवोत्पद्यते साराभिः सारं जगदङ्गसा ।
पुनस्तस्मिन् निलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयव्याप्यान् जगन्निःसारतां हरिः ।
शब्देन दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
निःसारणं, स्त्री, (निर + ण + क्युट् + भावे क्युट् ।)
निःसरणम् । (निःसार्यतेऽनेनेति । निर + ण
+ क्युट् + करणे क्युट् ।) गृहादीनां प्रवेशनिर्ग-
मादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसारा, स्त्री, (निर्गन्ति सारो यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निःसारितः, जि, (निर + ण + क्युट् + कर्म्मणि
क्तः ।) नहिष्कृतः । तत्पर्यायः । अवलम्बः २
निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाव-
वाञ्छ ॥
निःक्षेहः, जि, (निर्गन्ति क्षेहो यस्याः ।) क्षेह-
शून्यः । यथा । निःक्षेहं कीटवृत्तमिन्द्रादि
सृष्टिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । ७ ।
“अहो दृश्यो राजा निःक्षेहः ससुप्तं प्रति ॥”
रसहीनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
“नारं सुहृत्सु सखेहं खात्वा विप्रो विमुध्यति ।
आत्मन्येव तु निःक्षेहं गामालभ्याकैर्मन्यते वा ॥”
तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६४ ।
“शिरसा विभृता नित्यं क्षेहेन परिपाणिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःक्षेहाः किं न
सेवकाः ॥”)
निःक्षेहा, स्त्री, (निर्गतः क्षेहः रसो यस्याः ।)
अतसी । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अशुरागरहिते,
जि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
“यदर्थं स्तुतुं व्यक्तं जीविताहं च हारितम् ।
चा मां व्यजति निःक्षेहा कः स्त्रीणां विन्धसे-
नरः ॥”)
निःसावः, पुं, (निःसवतीति । निर + सु + णः ।)
भक्त्यरः । भक्तसमुद्भवमन्त्रः । माङ् इति किन्
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । आचामः २
मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
निःसः, जि, (निर्गन्ति स्रं धनं यस्याः ।) दरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“सुपांकारौ विरुद्धौ च वक्रौ पादौ शिराकौ ।
संमुखौ पाकरनखौ निःसस्य धरणाङ्गौ ॥”
इति गारुडे सासुद्रकम् ॥
शातिरहितश्च ॥
निकटं, जि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट +
अच् ।) अवूरम् । तत्पर्यायः । समीपम् २
आसन्नम् ३ सन्निकटम् ४ सनीडम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेशः ७
अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्थादः १० सर्वेशः ११
अभ्यसः १२ अभ्यगः १३ सविधा १४ उप-
कण्ठः १५ अभितः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्राक्निघ्नतके । ३ । २ ।
“दिवसरजनीकृतच्छेदैः पतद्भिरनारतं
वहति निकटे कालः स्रोतः समस्तभयावहम् ।

निकायः

इह हि यततां नाख्यानमो न चापि निर्वर्तनं
तदिह महतां कोयं मोहो यदेव महाविशः ॥”
तद्वैदिकपर्यायः । तलित् १ आसात् २ अन्व-
रम् ३ अयोर्वसे ४ अस्तमीके ५ आके ६ उपाके ७
अर्जाने ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ ।
इत्येकादशानि कनामानि । इति वेदनिघण्टौ २
अध्यायः ॥
निकरः, पुं, (निकरोति आप्रोतीति । नि +
क + अच् ।) सन्तुहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
(यथा, कलाविज्ञाने । २ । १६ ।
“इत्यादिसुगन्धहरेरसमङ्गसर्वगं रहः कृत्वा ।
गृह्णाति कनकनिकरं द्रव्यंस्तत्तन्मनोरथैः पापः ॥”)
सारः । न्यायदयधनम् । निधिः । इति मेदिनी ।
२, १७२ ॥
निकर्षणं, स्त्री, (निर्गन्ति कर्षणं यच्च ।) सति
वेषः । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ पतनादिय
दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ प्रत्ये
दिगाद्यवच्छिन्नमहाणामपीति कलिङ्गः ॥ पुरा-
देव्येहिन्निहरणभूमिः । इति क्षात्र्यादयः ॥
प्राङ्गणादिसतिवेषः । इति सारसन्दरी ॥
निकषः, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यच्च ।
नि + कष + “गोचरश्चरति ।” ३ । ३ । १२६ ।
इति चकारात् षः ।) श्रावः । इत्यमरः ।
२ । १० । ३२ ॥ कटिपातर इति भाषा)
(यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“निकषे हिमरेखिव श्रीरासोदनपायिनी ॥”) ।
निकषा, स्त्री, (निकषति हिनस्तीति । कष हिंस +
पदादाच् । तत्तटाप् ।) राक्षसमाता । इत्य-
मरः ॥ सा सुमालिकन्या विभवसो भार्या
च । इति रामायणम् ॥
निकषा, अ, (नि + कष गतौ + “आः समिन्-
निकषिभ्याम् ।” उणां । ४ । १७४ । इति
आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥
(यथा, माघे । १ । ६८ ।
“पयोधिमाचङ्क्यकण्ठलाविर्णां
विजङ्ग लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥”)
मध्यम् । इति मेदिनी । धे, ७६ ॥
निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥
निकसः, पुं, (निकसति पिनष्टि स्वर्णादिकं यच्च ।
नि + कस + षः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
निकामं, स्त्री, (नि + कम् इच्छायाम् + षण् ।)
इष्टम् । यद्येक्षितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
“कुर्वन्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किञ्च कामधेनुम् ॥”)
निकायः, पुं, (निधीयते इति । नि + चि + “सङ्ग-
चार्नीतराधर्ष्ये ।” ३ । ३ । ४२ । इति षण् ।
आदेश कः ।) लक्ष्यम् । सधर्मिप्राणिसंज्ञतिः ।
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४५ ।
“तथा देवनिकायानां सेनायाञ्च दिवौकसाम् ॥”)

निकुम्भः

मंहतानां ससुचयः । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
६ । १८ ।

“नीरन्ध्रनिर्यन्सुमनोनिकाय-
काशायपट्टप्रणयादशोकः ॥”)

निलयः । (यथा, मनुः । १ । ३६ ।

“एते मनुस्तु सप्तान्धनवृक्षान् भूरितेजसः ।

देवान् देवनिकायाश्च महर्षीन् आमिनौजसः ॥”)

परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥

निकायः, पुं, (निचोयतेऽङ्गिन् धान्यादिकमिति ।

नि + चि + “पायसांवायनिकायेति” ॥ १ । १ ।

१०६ । इति श्यन्प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) यङ्म् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥

(यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।

“न प्रणायो जनः कश्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति ।

देवकार्यविधाताय धर्मोद्देशी महोदये ॥”)

निकारः, पुं, (नि + क् + चण् ।) विप्रकारः ।

अप्रकारः । उत्कारः । धान्यस्योद्देशेपणम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति खामी ॥

धिकारः । इति शब्दमाला ॥

निकारणं, स्त्री, (निकारयति क्लिप्ताद्यनेनेति ।

नि + क् + चिच् + क्युट् ।) मारणम् । वधः ।

इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

निकासः, जि, (निकासते शोभतेऽनेन इति ।

कास दीप्तौ + करणे क्युट् ।) नीकाशः । इत्य-

मरटीका ॥ (तालवृक्षकारान्नीऽपि दृश्यते ॥)

निकुञ्चकः, पुं, (निकुञ्चतीति । नि + कुञ्च

कौटिञ्चो + ण्वल् ।) परिमाणविशेषः । कुञ्चव-

पादः । स च प्रकृत इति ख्यातः । इति भरत-

धनसर्वस्वम् ॥ वानीरुष्टः । इति भावप्रकाशः ॥

(जलवेतसः । तत्पर्यायो यथा,—

“निकुञ्चकः परिबाधो नादयो जलवेतसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निकुञ्चितं, स्त्री, (नि + कुञ्च + क्तः ।) अङ्ग-

हारान्तर्गतशरीरविशेषः । यथा,—

“आकम्पितं कम्पितञ्च धृतं विधुतमेव च ।

परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥

आकुञ्चितं पराटतस्तुत्तमिषायाधोगतम् ।

लोलितं प्रजलञ्चेति चतुर्दशविधं शिरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निकुञ्जं, पुं स्त्री, (नितरां कौ एधिषां जायते इति ।

जन् + ङः । एधोदरादित्वात् सुमागमे साधुः ।)

कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । ७६३ ।

“रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिषुकपात्रे ददाति साव-

रम् ।

पर्यसितमपि सुतीक्ष्णमासकदृष्टं वधूरसम् ॥”)

निकुञ्जिका, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा

अस्या ।) कुञ्जिकाद्वयप्रभेदः । तत्पर्यायः ।

कुञ्जिका २ कुञ्जवल्ली ३ । इयं गुणैः श्रीवल्ली-

सदृशी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुम्भः, पुं, कुम्भकर्मपुत्रः । (यथा, रामायणे ।

६ । ७५ । ४६ ।

“स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्त्तामवाप्तुम् ।

प्रेषयामास संकुम्भो राक्षसैर्वह्नुभिः सह ॥”)

दन्तिकाद्वयः । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

(अस्या पर्यायो यथा,—

“विजादनी निकुम्भः स्यादुपविषा सुकूलकः ।

दादायस्त्री विश्रया च तथोद्भूतपर्यायि ॥”

इति वैद्यकरलमालायाम् ॥)

(प्रजादस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । १६ ।

“प्रजादस्य जयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।।

विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । ॥”

द्वयोः पुत्राख्यानमतः । यथा, तन्त्रेव । १ ।

६५ । २५ ।

“निकुम्भश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।

शरभः शूलभक्षेव कुर्यात्तन्मसौ तथा ।

एते ख्याता द्वयोर्विशेषे दानवाः परिकीर्तिताः ॥”

खानामख्यातः क्षत्रियविशेषः । इति सहास्रि-

खण्डे । ३७ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वोद्भूत-

विशेषः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ।

“पार्श्वे तिष्ठन्मातृय निकुम्भमिदमवधीत् ।

गङ्गेनरपुरीं गत्वा मूर्त्या वाराणसीं कुरु ॥”

तथा च रघुः । २ । ३५ ।

“अवेहि मां किङ्करमहर्षतेः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमिषम् ॥”

स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।

६ । ४५ । ५३ ।

“अथ नामानि पापिषां येऽन्ये स्कन्दस्य

सैनिकाः ।

विविधाशुधनम्यन्त्राक्षिन्नाभरणवर्त्मिनः ।

शक्रकुर्वीं निकुम्भश्च पद्मः कुसुम एव च ॥”

हय्यन्त्रपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२ । २ ।

“धौमुमारिहं द्वाभस्तु हय्यन्त्रस्य चात्तजः ।

हय्यन्त्रस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्रधर्मरतः सदा ॥”)

निकुम्भाख्यबीजं, स्त्री, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिका-

द्वयस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य

गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

निकुम्भितं, स्त्री, इत्यविषयकाष्टोत्तरशतकरणान्त-

र्गतकरणविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“करणानामु सर्वेषां सामान्यं जगज्जिह्वम् ।

प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽनुगः ॥

पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहोत्तरं शतम् ।

निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तकम् ॥

वितुद्वान्तं गजक्रीडं क्रान्तञ्च गरुडभुजम् ॥”

निकुम्भी, स्त्री, (निकुम्भ + गौरादित्वात् ङीप् ।)

दन्तीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुरम्भं, स्त्री, (निकुरतीति । नि + कुर + बाहु-

लकात् अम्भच् ।) सङ्घः । इत्यमरः । २ ।

५ । ४० ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, श्रीकण्ठ-

चरिते । १८ । ४० ।

“आरक्तगङ्गकश्चिविद्रुमदहभाजो

यस्यास्ति भेगनिकुरम्भ इवाकृष्टासः ॥”)

निकणः

निकणः, जि, (नि + क् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।

शठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ वक्षितः ।

नीचः । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥

निकृतिः, स्त्री, (नि + क् + क्तिन् ।) भर्तृजनम् ।

नीचः । शठः । श्राव्यम् । इति मेदिनी । ते,

११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।

“न समयपरिरक्षणं चमन्ने

निकृतिपरितु परितु भूरिघातः ॥”)

दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निकृष्टः, जि, (नि + क् + क्तः ।) अधमः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ जात्याचारादि-

निन्दितः । इति भरतः ॥

निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि +

कित निवासि + अधिकरणे णच् ।) निकेतनम् ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । ४ । ११ । १२ ।

“तद्वद विनयं कृत्वा सामपूर्वं कृतेन वै ।

तिष्ठन् स्थनिकेतेशु महागमनकाङ्क्षया ॥”)

निकेतनं, स्त्री, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि

+ कित + अधिकरणे क्युट् ।) यङ्म् । इत्य-

मरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।

१ । २० । ४२ ।

“विसर्जिताय सा तेन गता शास्त्रनिकेतनम् ।

उवाच तं वरारोहा राजानं मनसिष्ठितम् ॥”)

पलाण्डौ, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते । नि + कुच

शब्दे + ङुन् ।) अङ्कोटद्वयः । इत्यमरः । २ ।

४ । २६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातामात्रोद्भाभियुक्तनिपुलपिपुनिकोचकोर-

मात्रप्रभृतीनि ॥”कश्चित् कौवलिकेऽपि दृश्यते ।

यथा,—

“वातामात्रोद्भाभियुक्तं सुकूलकनिकोचकम् ।

उरुमात्रं प्रियालञ्च हृदयं गुरुशीतलम् ॥”

इति वाभटे रुक्मस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

निकोठकः, पुं, (निकोचकः + एधोदरादित्वात्

चस्य ठः ।) निकोचकः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा,—

“तिलः प्रियालभियुक्तौ विभीतका-

क्षिन्नाभयैरुक्मभक्षकसर्षपाः ।

कुसुम्भविस्वारकमूलकातसी-

निकोठकात्रोदकरज्जगियुजाः ॥

कोहाश्यास्यावरसंज्ञितास्तथा-

स्युर्ज्जमा मत्स्यनृगाः सर्पाश्च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥

निकणः, पुं, (नि + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च” ।

३ । १ । ६५ । इति अप् ।)

वीणाया अन्त्यस्य च किन्नरादेः शब्दः । तत्पर्यायः । निकणः २

कणः ३ कणः ४ कणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ ।

२४ ॥ प्रादेरप्युपसर्गादुत्तरस्य कणधातोः

प्रकाणः ६ प्रकाणः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति ।

आदिना सुकाणः सुकणः उपकाणः उपकणः

इत्यादयः । इति भरतः ॥

निगमः

निगमः, पुं, (नि + गम प्रत्यये + पठे घञ् ।)
 निगमः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥
 निखलं, क्ली, (निखल्येति बहुलसंख्या गच्छतीति ।
 नि + खल्ये गतौ + पचाद्यच् ।) दशखल्यसंख्या ।
 दशसहस्रकोटयः । इति लीलावती हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । १ ।
 “शङ्खैव महापद्मं निखल्यं कोटिरेव च ॥”)
 पुलिङ्गोप्ययम् । यथा । उच्यते खल्यं निखल्य-
 संख्यादि ॥
 निखल्यः, त्रि, (नितरां खल्यः ।) वामनः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥
 निखलं, त्रि, (निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् ।)
 समस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
 “निखिलमलग्नानां नाशस्तु कामकन्दं
 प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥”)
 निगडः, पुं क्ली, (निगलति वधातीति । नि +
 गल + अच् । लस्य डत्वम् ।) हस्तिना लोह-
 मयपादवन्धोपकरणम् । इति भरतः ॥ औडु
 इति दौडुका इति च ख्यातः ॥ तत्प्रयोगः ।
 शृङ्खलः २ अङ्गुलः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
 हिङ्गीरः ४ अङ्गुलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ५ । ४८ ।
 “बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीन्
 स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥”)
 निगडितः, त्रि, (नि + गल + क्तः । लस्य ण्वम् ।
 यद्वा, निगडो जानोऽस्येति । तारकादित्वात्
 इत् ।) बद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥
 निगणः, पुं, होमधूमः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 निगदः, पुं, (नि + गद भावे + “नौ गदनदपठ-
 स्वनः ।” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाष-
 णम् । कथनम् । तत्प्रयोगः । निगदः २ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
 ५ । ३ । १६ ।
 “इति निगदेनाभिष्टुमानो भगवाननिमिष-
 वर्धो वर्षधवाभिवादिताभिवन्दितचरणः सद्य-
 मिदमाह ॥”) उच्चेर्जपः । यथा । निगदस्तु
 जनैर्वच इत्यागमः ॥
 निगमः, पुं, (निगमे पुण्या भवः । निगम + “तत्र
 भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धभावाः ।) बाणिजः । (निगम्यतेऽनेति ।
 नि + गम + “गोचरसञ्चरेति ।” ३ । १११ । इति
 चप्रत्ययेन साधुः ।) पुरी । कटः । (निगम्यते
 ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेदः । (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ५ । ६९ ।
 “कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुण-
 प्रभावः खं यस्मात् स्वयमपि न जानासि
 परमम् ॥”)
 बणिक्पथः । वृद्ध इति यावत् । इति मेदिनी ।
 मे, ४५ ॥ निचयः । (यथा, “तस्या एव प्रति-
 ज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना ॥”
 इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

निग्रहः

अध्या । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥ (उपदेशः ।
 यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
 “इमं सनिगमं जज्ञन्नेवेत्य मदनुष्ठितम् ।
 अदाम्ने ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्तिगु भावश्च केशवः ॥”)
 निगरः, पुं, (नि + ग + “नृदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निगरणं, क्ली, (नि + ग भक्षणे + भावे क्युट् ।)
 भक्षणम् । इति मेदिनी । शेषे, ८८ ॥
 निगरणः, पुं, (निगीर्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि +
 ग + करणे क्युट् ।) गलः । इति मेदिनी । शेषे,
 ८८ ॥ होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निगादः, पुं, (नि + गद भावे + पठे घञ् ।)
 कथनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥
 निगारः, पुं, (नि + ग भक्षणे + भावे घञ् ।)
 निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३७ ॥
 निगालः, पुं, (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि + गल
 भक्षणे + करणे घञ् ।) अन्धगलोद्देशः । इत्य-
 मरः । २ । ८४ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । १४ ।
 “घण्टावन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः ।
 अधस्ताच्च निगालस्य गलमाकुर्मणीषिणः ॥”)
 निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्यस्येति । निगाल +
 मनुप् मस्य वः ।) अन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निगुः, पुं, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि + गम +
 बाहुलकात् डुः ।) मनः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 मलम् । मूलम् । मनोदम् । निचकर्म्म । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 निगुटः, पुं, (निगुह्यते संव्रियते इति । नि +
 गुह + क्तः । “यस्य विभावा ।” ७ । २ । १५ ।
 इति । नेट् ।) वनसुत्रः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २३६ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
 “आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ
 शृङ्गोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्तिः ।
 अन्तर्निगुणयनागलदाहदुःखं
 जानानि कः स्वयन्दते वत श्रौतरप्तेः ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 निग्रहः, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि + ग्रह +
 “ग्रहट्टिति ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 अनुग्रहाभावः । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
 (यथा, मनुः । ७ । १०५ ।
 “नियहं प्रकृतीनाञ्च क्रूर्याद् योऽरिबलस्य च ।
 उपसवेत तं नित्यं सञ्जयन्नेगुरुं यथा ॥”)
 बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । ११०४ ।
 “यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
 बुद्धिं क्षतां नियहे केशवस्य ॥”)
 भर्त्सनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 (निराकरणम् । यथा, रघुः । १६ । २५ ।
 “दिनसुखानि राविर्हमनिग्रहे-
 र्जिमलयन् मलयगगमत्पञ्च ॥”
 दण्डः । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
 “ते चतुर्थसहितास्त्रयो वसुः
 स्वनवो नववधपरिग्रहात् ।

निग्रः

सामदानविधिभेदनिग्रहाः
 विहितमन्त्र इव तस्य भूपतेः ॥”)
 चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १२ । १४६ । ६४ ।
 “प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकग्रहो गदायजः ॥”
 (“सर्वं प्रलये निग्रहातीति निग्रहः ।” इति
 शाङ्करभाष्यम् । महादेवः । इति महाभार-
 तम् । १३ । १७ । ६४ ॥)
 निग्रहः, पुं, (नि + ग्रह + “आक्रोशेऽवग्रीर्यहः ।”
 ३ । ३ । ४५ । इति घञ् ।) निग्रहः । आक्रोशः ।
 यथा । निग्रहस्ते भूयान् । इति संक्षिप्तसार-
 व्याकरणम् ॥ (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
 “संहृष्टायान् वेदेष्टां निग्रहो वोऽर्घवानरेः ॥”)
 निघः, पुं, (नियमितं निर्विशेष्य वा हन्यते
 ज्ञायते इति । नि + हन + “निघो निमित्तम् ।”
 ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) विष्णु-
 समः । समन्तात् तुल्यारोहपरिणाहः । इत्यमर-
 भरती ॥
 निघण्टका, क्ली, गुलचक्रन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निघण्टः, पुं, (निघण्टति शोभते इति । घण्ट-
 दीप्तौ + “नृगयादयच् ।” उणां । १ । ३८ ।
 इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंयहः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥
 निघसः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद् भक्षणे +
 “नौ क च ।” ३ । ३ । ६० । इति अप् ।
 “घणपोच ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्सादेशः ।)
 व्याहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 निघातिः, क्ली, (निघन्यतेऽनेनेति । नि + “वसि-
 वपियजीति ।” उणां । ४ । १२४ । इति हन्-
 ततः कृतम् ।) लोहवानी । लौहमयदण्डः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 निघुष्टं, क्ली, (निघुष्यते स्मेति । नि + घुघ् +
 भावे क्तः ।) घुष्टम् । घोषणम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 निघृजः, पुं, (नि + घृज संघर्षे + “सञ्जनिघृज-
 रिज्येति ।” उणां । १ । १५३ । इति घञ्प्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) खुरः । इत्युणादिकोषः ॥
 वायुः । खरः । मार्गः । वराहः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥ (इत्यमरः । इति निघण्टुः ।
 ३ । २ ॥)
 निग्रः, त्रि, (निग्रह्यते निग्रह्यते इति । नि + हन +
 घञर्थे कः । नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।)
 अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १४ । ५८ ।
 “आश्वस्य रामावरजः सती ता-
 माश्र्यातवाक्सीकिनिकेतमागः ।
 निग्रस्य मे भर्तुनिदेशरौक्षं
 देवि ! तमस्वेति बभूव नम्रः ॥”)
 अङ्गपूरणम् । इति लीलावती ॥ (यथा, अथर्व-
 सिद्धान्ते । ३ । २६ ।
 “पुनर्द्वादशनिघ्राच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ॥”

निष्क्रि:

पुं। स्वयंवंशीयपुत्रभेदः। यथा, हरिवंशे।
१५।२२।
“अनरयसुतो निष्क्रो निष्क्रुचौ बभूवतुः॥”
निष्क्रयः पुं। (नि + चि + “एरच्”। ३।३।५६।
इत्यच्।) सम्बद्धः। (यथा, महाभारते। ४।२।३।
“आहरिष्यामि दाक्ष्यां निष्क्रयान् महतो-
२पि च॥”)
निष्क्रयः। इति शब्दरत्नावली॥
निष्क्रिकी, स्त्री, (निष्क्रिना कायति शोभते इति।
कै + क। गौरादित्वात् ङीम्।) नैष्क्रिकी।
उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
निष्क्रितं, त्रि, (निष्क्रियते स्मिति। नि + चि +
क्त।) पूरितम्। आप्तम्। इति हेमचन्द्रः।
६।१०६॥ (यथा, महाभारते। ३।१०६। ४।
“पश्य नानाविधाकारैरभिभिर्निष्क्रिता महौम्”
सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे।
“वायुः प्रवृद्धो निष्क्रितं वनाशं
शुद्धयस्तद्विज्ञानस्य॥”
नदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते। ६।६।१८।
“कौशिकी त्रिदिवा कर्त्ता निष्क्रिता रोहिता-
रणीम्॥”)
निष्कुलः, पुं, (निष्कुलति ससुच्छयतीति। नि +
कुल + “इगुपधश्चेति”। ३।१।१३५। इति
कः।) इच्छलवृत्तः। इत्यमरः। २।४।६१॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—
“इच्छलो हिच्छलश्चापि निष्कुलश्चासुजस्तथा॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वेतसवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ निष्कुलः।
इति हेमचन्द्रः। ४।२११॥
निष्कुलकं, स्त्री, (निष्कुल इव प्रतिलतिः। “इवे
प्रतिलतौ”। ५।३।६६। इति कन्।) निष्कुल-
कम्। इति हारावली। १६२॥
निष्कुलः, पुं, (निष्कुल्यत इति। नि + कुल + घञ्।)
येन स्युतेनास्युतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते।
इत्यमरभरतौ॥ पादुङ्घ्रि इति ख्यातः। तन्-
पर्यायः। निष्कुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छद-
यटः ४॥ इति हेमचन्द्रः। ३।३४०॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्। ३।१६६।
“सन्ततध्वान्तमिषतस्त्रीवशीतवशीकृताः।
आशास्त्रकाश्रिरे गौलनिष्कुलाच्छादिता इव॥”)
निष्कुलकः, पुं, (निष्कुल इव कायतीति। कै + क।)
भटादंशुलोत्तिसन्नाहः। तत्पर्यायः। कुर्पासः
२ वारवाणः ३ कञ्चुकः ४। इति हेमचन्द्रः।
३।४३१॥
निष्क्रविः, स्त्री, (निष्क्रवा कृतिः सादृश्यं यत्र।)
तीरसुक्तिदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रिहुस
इति भाषा॥
निष्क्रविः, पुं, वर्षसङ्करजातिभेदः। इति जटा-
धरः॥ यथा,—
“भक्तो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान् निष्क्रविवेव च।
मटश्च करणश्चैव खसो द्रविडश्च च॥”
इति मनुः। १०।२२॥

नितम्बि

निर्जं, त्रि, (निश्चयेन जायत इति। नि + जन +
ङः।) स्वकीयम्। (यथा, हितोपदेशे।
“अयं निर्जः परो वेति गणना लघुचेतसाम्॥”)
नितम्बम्। इत्यमरः। ३।३।३२॥
नितम्ब, [श्र] स्त्री, (नितरां श्रति तनूकरोति
आपारानिति। श्रो + कः। टृषोदरादित्वात्
साधुः।) निशा। यथा,—
“वास्तवोषा निशाख्या च वासतेथी समा-
निशी॥”
इति राजनिर्घण्टे चिकाण्डशेषः॥
(यथा, मनुः। ६।६०।
“विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तौ वाग्यतो निशि।
एकस्तुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥”)
निशीर्णं, स्त्री, (नीचैर्द्वीर्णं पतनमस्यस्मिन्।) पक्षि-
गतिविशेषः। (यथा, महाभारते। ८।४।२६।
“निशीर्णमथ संक्षोभं तिर्यग्द्वीर्णगतानि च॥”)
श्रुनेर्वाणम्। इति जटाधरः॥
निष्क्रिका, स्त्री, कलायविशेषः। तंश्रीडा इति
भाषा॥ तत्पर्यायः। सतीला २ तिगुटी ३।
इति शब्दचन्द्रिका॥
नितम्बः, पुं, (निम्बं तन्वते आकाङ्क्षाते कासके-
रिति। तसु आकाङ्क्षायाम् + उल्कादयश्चेति
साधुः। यद्वा, नितम्बति पीडयति नायक-
चित्तमिति। नि + तम्ब हिंसायाम् + अच्।)
स्त्रीकक्षाः पञ्चाङ्गाः। इत्यमरः। १०।६।७४॥
पाङ्का इति भाषा॥ (यथा, माथे। ११।५।
“विपुलतरनितम्बाभोगरुहे रमण्याः
श्रुतिमुनमधिगच्छन् जीवितेश्चोऽवकाशम्॥”)
स्कन्धः। रोधः। कटकः। (यथा, भट्टीकार्ये।
२।८।
“गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमम्बम्॥”)
कटिमात्रम्। इति मेदिनी। वे, १२॥ (यथा,
विदग्धसुखमखने।
“तरुण्यालङ्घितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः।
शुक्लां सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहृमुहुः॥”)
नितम्बिनी, स्त्री, (अतिश्रुपितो नितम्बोऽस्यस्या
इति। नितम्ब + “अत इतिटनौ”। ५।२।११५।
इति इति; स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्ब-
विशिष्टा। इत्यमरः। १२।६।३॥ (यथा, आर्या-
सम्प्रदायम्। ५।५४।
“वेगुण्येऽपि महता त्रिभिर्मितं भवति कर्म
शोभायै।
दुर्वहनिनितम्बमन्यरमपि हरति नितम्बिनी-
वृत्तम्॥”)
स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
कुमारसम्भवे। ३।७।
“नितम्बिनीमिच्छसि सुकृतकां
कर्णं स्वयं ग्राह्यनिष्ठबाहुम्॥”
नितम्बविशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। १२।२६।
“लोभ्यमाननयनः स्रष्टांशुकै-
र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः॥”)

नित्यक

नितरां, [म्] अ, (नि + तरप् + “किमेत्तिङश्च-
येति”। ५।३।१२१। अमुप्रत्ययः।) सुतराम्।
यथा,—
“नागोद्भवो नागधनाभिलाषो
वक्रोक्तबालो नितरां कुशीलः॥”
इति कोट्टीप्रदीपः॥
नितलं, स्त्री, (नितरां तलमधोभागे यस्मिन्।)
सम्प्रपातालान्तर्गतपातालविशेषः। इति शब्द-
रत्नावली॥
नितान्तं, स्त्री, (नितान्त्यतीति। तम् + कर्त्तरि क्तः।
“अनुनासिकस्येति”। ६।३।१५। इति दीर्घः।)
अतिशयः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३।४।
“केनाभ्यसूया प्रदकाङ्क्षिता ते
नितान्तदीर्घैर्नितान्ता तपोभिः॥”)
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १।१।९०॥
नित्यं, स्त्री, (नियमेन भवम्। नि + “अययात्
त्यप्”। १।२।१०४। इति त्यप्।) निरन्तरक्रिया-
वचनम्। तत्पर्यायः। सततम् २ अनारतम् ३
अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अवि-
श्रम् ७ अनवरतम् ८ अजस्रम् ९। इत्यमरः।
१।१।६६॥ प्रसक्तम् १० आसक्तम् ११ अल-
क्षम् १२। इति जटाधरः॥ तद्वति, त्रि। इत्य-
मरः॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि।
यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम्। ध्वंसप्राग-
भावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नित्यम्। अह-
रहर्णायमानम्। यथा, नित्यं क्रीडन्ति
कुमाराः। अहरहः क्रियमाणत्वेन विधिवोधि-
तम्। यथा, स्नानतर्पणादिकं नित्यम्। अन्-
वच्छिन्नपरम्पराकः। यथा, वर्णा नित्याः॥
नित्यः, त्रि, (नियमेन भवः। नि + “अययात्
त्यप्”। ४।२।१०४। इत्यच् “त्यप् नञ्वि
इति वक्तव्यम्”। इति वार्तिकोक्त्या त्यप्।) काल-
जययापी। तत्पर्यायः। शान्तः २ ध्रुवः ३
सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः। ३।१।७२॥
(यथा, महाभारते। १।१००। २।
“दमो दानं क्षमा बुद्धिर्द्वैर्धृतिस्तेज उतमम्।
नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभ॥”)
समुद्रे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥
नित्यकर्म, [न्] स्त्री, (नित्यं कर्म।) प्रत्यवाय-
जनकाभावप्रतियोगिकार्यम्। इति स्मृतिः॥
तद्वयथा,—
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिकन्या।
गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रकम्॥
पश्यन्नाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव।
नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्॥
नित्यनैमित्तिकं त्रयं पश्यन्नाह्लादि पण्डितैः॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तत्प्रागे दोषो यथा,—
“नित्यानां कर्मणां विप्रः तस्य हानिरहर्निशम्।
अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति सहिने॥
प्रायश्चित्तं महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि।
पश्यं नित्यक्रियादानैः कर्त्ता मेवेयं मानवः॥

नित्यचौ

संवत्सरं क्रियाहानिर्वस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलीकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
सुष्टे स्नानं सचेलस्य सुहृद्देतुर्मेहासुने ।।
पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥
चतुर्दशै नित्यकर्मकरणनिषेधो यथा,—
“जानूद्वै चतुर्दशै जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकश्च तदधः सवद्रक्तो न चाचरेत् ॥
सूतके च ससुतपुत्रे चरकर्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वजोर्ध्वे च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके नृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्यन्त्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि न रश्मेः । भोजनाद्देवजादये ।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सद्य नैमित्तिकेः सदा ॥
जलौका गूढपादश्च क्षमिगच्छपदादिकम् ।
कामाहर्म्मणं संख्युय नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूर्जा प्रमीतपिष्टको द्विजः ।
यावद्वत्स्रवरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काव्यं किञ्चित् चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्यान्नित्यकर्माणि रेतःपाते च भैरव ॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
नित्यचौरं, स्त्री, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-
प्राप्तत्वात् सदातनं चौरम् ।) वेधतरचौरम् ।
रागप्राप्तकेशर्कदनम् । यथा,—
“तूडोदिते तियाहजे वधेन्दोर्द्विसे नरः ।
नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्मभासे न तु कश्चित् ॥”
इति ज्योतिःसागरसारः ॥ * ॥
राजमार्तखे तु ।
“न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तसत्तरणकालनिवासनानाम् ।
सन्ध्या निशाशानिकुलाकान्दनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदद्भि न चापि विद्याम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र मासाः सौराः भाद्रपदश्चैत्रा निविद्धाः
जन्ममासीऽपि निविद्धः तदितरे विहिताः ।
वारस्तु बुधसोमयोर्विहितः । सामगानां मङ्गल-
यारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारिक्तापूर्णिमामा-
वास्याष्टमौभिन्ना विहिताः । नक्षत्राणि रेवत्य-
श्विनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा श्रवणा स्वाती हस्ता
ज्येष्ठारः शतभिषा पुनर्वसुः चित्रा । राजा-
देशे द्विजदेशे विवाहे नृत्यस्तकाशौचै बन्ध-
मोक्षे यज्ञकर्मणि परीक्षायां निमग्नमासादि-
ष्वपि कार्यम् । अशक्तश्चेन्निषिद्धेऽपि दिने ।
“केशवमानर्षपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमर्षाच्छ-
आम् ।
इतिमदितिष्व सरतां चौरविधौ भवति
कलागम् ॥”
इत्युच्चार्य कार्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

८७६

नित्यान

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्येति ।) वायुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १७२ । (यथा, महाभारते ।
७ । ४५ । २२ ।
“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलान् शतशोऽम्बरे ॥”)
नित्यदा, च, (नित्य + दाच् ।) सर्वदा । यथा,—
“पुण्यं मधुवनं तत्र वानिधं नित्यदा हरेः ॥”
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥
नित्यदानं, स्त्री, (नित्यं देनद्विन् दानम् ।) प्रति-
दिनकर्मयदानम् । यथा, गरुडपुराणे ।
“नित्यं नैमित्तिकं काव्यं विमलं दानमीरितम् ।
अह्वयहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
अनुद्दिश्य फलं तत् स्याद्वाञ्छयाय तु नित्य-
कम् ॥”
नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्विध-
प्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—
“नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥
“सदैव होषालावन् सातत्येन जातानां दिवा-
निशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥
नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं शिरं यौवनं यस्याः ।)
दौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७४ ॥ (नित्यं
यौवनं यस्येति ।) शिरयौवने, च ॥
नित्यवैकुण्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वैकुण्ठः ।)
विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—
“ऊर्द्धं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् ॥
ईश्वरेच्छामसृजतो निलस्यश्च निराश्रयः ।
आकाशवत् सुविस्तारश्चामृत्युरक्षनिर्मितः ॥
तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीसरस्वतांगज्ञातुलसीपतिरीश्वरः ॥
सुमन्दनन्दकुसुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।
सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥
नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पार्वती (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्रे नमो नमः ॥”)
मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥ शक्ति-
विशेषः । अस्या मनो यथा,—
“वागभवं कामधीजश्च नित्यजिह्वे मदौ पुनः ।
द्रवे वद्विधर्मन्त्रो दादृशाणांऽयमीरितः ॥”
ध्यानं यथा,—
“अर्द्धं द्रुमौलिमरुणाममराभिवन्धा-
मम्भोजपाशश्चणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां
ध्यायेच्छिवस्य वनितां मद्विज्जलाङ्गीम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(तन्त्रविशेषः । यथा, महागिहमारम्भने ।
“गणेशविधिर्योनिर्नित्यतन्त्रं शिवागमम् ॥”)
नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्वथा यथा तथा अन-
ध्यायः अध्यायनाभावः ।) सर्वथा वर्त्तनीयपद-
पाठकालादिः । यथा,—

नित्यान

“इमास्मिन्मनधाधानधीयानो विवक्षयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्व्याकः शिष्यानां विधिपूर्वकम् ॥
कार्यसर्वेऽनिले रात्रौ दिवा प्रांशुसम्पन्ने ।
एतौ वर्षास्त्रनध्यायावध्यायश्चः प्रचक्षते ॥
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानाञ्च संज्ञवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु ममुरजवीत ॥
एतांश्चभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृतानिषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनुतो चाभेदार्थे ॥
निर्वाते भूमिचलने ज्योतिषाक्षीप्रसर्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायावृतावपि ॥
प्रादुष्कतेष्वपि तु विद्युत्स्तनितानिम्बने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्यादध्यायेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां प्रतिगन्धे च सर्वदा ॥
अन्तर्गतश्रेष्ठे ग्रामे वृषजस्य च समिधौ ।
अनध्यायो वदमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मध्यरात्रे च विगमूषस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः आहृष्टकश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
आहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च सूतके ॥
यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विद्वो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
श्रयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्तधिकांम् ।
नाधीयीतामिधं जग्ध्वा सूतकात्माद्यमेव च ॥
नीहारे वागशब्दे च सन्धयोरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दश्यो ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्त्तयेत् ॥
प्रांशुवर्षे दिशां दाहे गोमातुर्विरते तथा ।
श्वखरोर्ध्वे च रवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेषु वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः आह्निकं प्रतिगृह्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चित् आह्निकं
भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः
सूतः ॥
चौरैरुपप्लुतं ग्रामे सम्भवे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वानुतेषु च ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात् सौपणं सूतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रनवन्तासु च रात्रिषु ॥
नाधीयीताम्बमाहृष्टो न दृष्टं न च हस्तिनम् ।
न नायं न खरं नोर्ध्वं नेरिगस्थो न धानगः ॥
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न सुक्तमात्रे नाजोर्ध्वे न वसित्वा न सूतके ॥
अतिथिष्वानुज्ञाप्य मारुते वाति वा शृणुम् ।
रुधिरं च सुते शान्ताच्छ्लेष्णे च परिच्यते ॥
सामध्वनाश्रयजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
अखरो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः सूतः पित्रोस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वजिः ॥
एतद्विद्वतो विद्वांसस्यधीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देमधीयते ॥

निर्देश

पशुमण्डकमाञ्जोरश्चर्पणकुलाशुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादन्ध्यायमहर्निशम् ॥
दावेव वर्णयेन्नित्यमन्ध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्रामात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥”
इति मानवे । ४ । १०१-१०७ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी
तयोर्विवेकः विवेचनम् ।) अत्रैव नित्यं वस्तु
ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति
वेदान्तसारः ॥

नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्याया प्रसिद्धा
भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं
यत्कृताभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
“बालसूर्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
सुखमालावलीरस्यां बालसूर्यसमागुक्ताम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाकुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
तद्वर्णनमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या
बाजं यथा, ‘हसकलरडै’ ‘हसकलरडी’
‘हसकलरडौ’ ॥)

निर्दं, स्त्री, (निर्दतीति । निर्दं कुत्सायाम् +
“इगुपधञि” ॥ १ । १ । १४५ । इति कः ।)
विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निर्दः, पुं, (निर्दात् विद्यान् प्राति पलायते इति ।
दा + ण्गयादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।)
मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्नास्ति दद-
यस्येति विग्रहे । ददुरोगरहिते, चि ॥)

निर्दर्शनं, स्त्री, (निर्दश्यतेऽनेनेति । नि + दृश् +
ल्युट् ।) दृष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
“यत्तुः प्राज्ञोऽपि दृष्टान्तादुभे शास्त्रनिर्दर्शने ॥”
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥

(“दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यच्च तन्निर्दर्शनम् ॥
यथाजिर्वायुना संहितः कोष्ठे दृष्टिञ्छानि तथा
वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्च-
षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निर्दर्शना, स्त्री, (निर्दर्शयतीति । नि + दृश् + शिप्
+ ल्युट् ।) टाप् ।) काशालङ्कारविशेषः । तस्य
लक्षणम् ।

“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसत्त्वान्निर्दर्शयति यदि सा स्यान्निर्दर्शना ॥”
उदाहरणं यथा, दृष्टी ।

“उद्यमेव सविता पशुज्वरपयति श्रियम् ।
विभावयितुं दृष्टीनां फलं सुहृदुग्रहम् ॥”
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।

“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चितम् ।
यच्च विस्मानुविस्मत्त्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना । यथा,—

‘कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्यग् ।
वेदयन्निति दिनेन भादुमा
नाससाद चरमाचलं ततः ॥’

अत्र रवेरीदृशाद्येवेदक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः
सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-

निर्देश

रूपधर्मेवत्वात् । स च रवेरस्तापलगमनस्य
परतापिनी विपन्नासि च विस्मयप्रतिविम्भावं
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना त्वेक
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
यथा,—

‘कलयति कुवलयमाला-

ललितं कुटिलः कटाक्षविज्ञेयः ।

अधरः किसलयलीला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम् ॥’

अत्रान्वयस्य धर्मं कथमन्यो वहलित कटाक्ष-
विज्ञेयादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां
कलनमसम्भवन् तल्ललितादिसदृशं ललितादिक-
मवगमयत् कटाक्षविज्ञेयादेः कुवलयमालादेश्च
विस्मयप्रतिविम्भावं बोधयति । यथा वा ।

‘प्रयागे तव राजेन्द्र । सुक्ता वैरीदृशीदृशम् ।
राजहंसगतिः पद्मप्रामाण्येन शिशुद्वितिः ॥’

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽद्यागो-
ऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स
चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
अनेकवाक्यगा यथा,—

‘इदं किलाद्याजमनोहरं वपु-

स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीनोत्पलपत्रधारया

शमीलतां हेतुमृष्यैर्व्यस्यति ॥’

अत्र यत्तत्कन्दर्पनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयो
ऽनुपपद्यमानस्तद्विशेषवपुस्तपः क्षमसाधनेच्छा
नीनोत्पलपत्रधारया शमीलताहेतुमृष्यैर्व्यस्यति
विस्मयप्रतिविम्भावे प्रत्येवस्यति । यथा वा ।

‘जम्बेदं जम्बेतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमृत्त्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मेया ॥’

अत्र भवभोगलोभेन जम्बेतां यथैतान्वयं
काचमृत्त्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति प्रत्येव-
सानम् । एवम् ।

‘तु सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुत्तुपेनास्ति सागरम् ॥’

अत्र सम्बन्धा सूर्यवंशवर्णनसुत्तुपेन सागर-
तरणमिवेति प्रत्येवसानम् । इयं कश्चिदुपमेय-
वृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—

‘योऽभूतः कुरङ्गाख्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समाखादि स ऋद्धीकारस रसविशारदेः ॥’

अत्र प्रकृतस्थाधरस्य मधुरिमधर्मस्य नाचा-
रसेऽसम्भवात् । पूर्ववत् साम्ये प्रत्येवसानम् ।
मालारूपापि यथा मम ।

‘निपसि मुकं लषदंशकवदने

ऋगमर्पयसि ऋगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिविषाणौ

निदधन्ते भोगविताने ॥’

इह विस्मयप्रतिविम्भाक्षेपं विना वाक्यार्थाप्रत्ये-
वसानम् । दृष्टान्ते तु प्रत्येवसितेन वाक्यार्थेन
सामर्थ्याद्विस्मयप्रतिविम्भाप्रत्यायनम् । नापीय-
मर्थापत्तिस्तत्र ‘हारोऽयं हरिणाक्षीयाम् ।’
इत्यादौ सादृश्यप्रत्येवसानाभावात् ॥

निर्दानं

निर्दाघः, पुं, (निर्दारां दहतेऽत्र अनेन वा । नि +
दह + घञ् । अङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) ग्रीष्म-
कालः । (यथा, रघुः । १० । ८३ ।

“ते प्रजानां प्रजानायास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जङ्घुर्निर्दाघान्ते श्यामाश्चा दिवसा इव ॥”
उष्णः । चर्मः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ३२ ।

“रावणावरजा तच्च राघवं मदनासुरा ।
अभिपेदे निर्दाघार्तां व्यालीव मलयद्रुमम् ॥”
निर्दाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १
मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकश्रीः ५
वायुः ६ संकः ७ शक्तः ८ प्रपा ९ स्त्री १० ऋग-
ह्या ११ आम्नादिफलपाकः १२ । इति कवि-
कल्पलता ॥

(“ता एवैवधयो निर्दाघे निःसारा रज्जा अति-
मात्रं लब्धो भवन्त्यापञ्च ता उपयुज्यमानाः
सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहानां रौक्ष्या-
लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति
स सञ्चयः प्रादुर्भव चात्यर्थं जलोपक्षिप्तायां भूमौ
क्षिप्तदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्धेरितो वाति-
कान् व्याधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुते सूत्र-
स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“निर्दाघोपचितस्यैव प्रकृत्यन्तं समीरणम् ।
निहत्यादिलिप्तेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रक्षसुगन्धसुदमस्यं तथातपम् ॥
आधामश्च दिवास्वप्नं यवायश्चात्र वर्णयेत् ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

निर्दाघकरः, पुं, (निर्दाघा उष्णाः करा किरणानि
यस्य । निर्दाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्यः ।
इति हारावली । ११ ॥

निर्दाघकालः, पुं, (निर्दाघ एव कालः । निर्दा-
घस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्तः । स तु ज्येष्ठा-
माससौ । यथा,—

“प्रचक्षते सूर्यः स्युर्हृषीयचन्द्रमाः

सदावनाहस्ततवारिमन्त्रयः ।

दिनान्तरन्धोऽभ्युपशान्तमन्त्रयो

निर्दाघकालः सप्तपागतः प्रिये ॥”

इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥

निर्दानं, स्त्री, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि +
दा + करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २८ । (यथा, रघुः । ३ । १ ।

“निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दीर्घदलचणं दधौ ॥”)

कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ३२ । २ ।

“उदश्रियाणामखजनिदानम् ॥”

नि + दी क्ते + भावे ल्युट् ।) कारणक्षयः ।
इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि + दे प शोभने + भावे
ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसा-
नम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १ । १५० ॥ रोग-
निर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्यायः । रोग-

निर्देश

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ॥
“निदानं पूर्वकृपाणि कृपाण्युपशब्दतया ।
सम्प्राप्तिरिति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।
निमित्तहेत्यायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्रायूप येन लक्ष्यते ॥”
इति माधवकारः ॥
“हेति कर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम् ।”
इति दन्तिनिष्पद्यत्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
“इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं
प्रत्ययः ससुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्ति-
विषं असाक्षिग्नियार्थसंयोगः प्रज्ञापरार्थः परि-
णामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा आधयः प्रादुर्भव-
न्यामेयसौम्यवायव्याः ।” इति निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥ पैलसुनिर्गत-
चिकित्साग्रन्थविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
१६ । २१ ।
“पैलो निदानं करयन्तं सर्वधरं परम् ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रं चकार कुम्भसम्भवः ॥”
निर्दिग्धं, जि, (निर्दिश्यते स्मेति । दिह उपचये +
क्तः ।) लेपादिना वर्द्धितम् । तत्पर्यायः । उप-
चिनम् २ । इत्यमरः । १ । १ । ८६ ॥
निर्दिग्धा, स्त्री, (निर्दिग्ध + टाप् ।) एता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विट्तिरस्या एताशब्दे
ज्ञातया ॥)
निर्दिग्धिका, स्त्री, (निर्दिग्धा + स्तार्थे संज्ञायां
वा कन् । क्वापि अत इत्वम् ।) एता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुमुते । ३ । १७ ।
“कपित्थद्वहतीविल्वपटोलेषु निर्दिग्धिकाः ॥”)
कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“अनाक्रान्ता सृष्टी आशी भस्माकी च निर्दि-
ग्धिका ।
सिंहो धामनिका खुद्रा दृष्टी कण्टकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
निर्दिध्यासनं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्याय-
तीति । नि + ध्ये + क्त्वा । ततो भावे क्वाट् ।)
पुनःपुनःस्मरणम् ॥ अङ्गित्तीयवस्तुनि तदाकारा-
कारिताया वृत्तेः खजातीयप्रवाहः । इति
वेदान्तसारः ॥
निर्देशः, पुं, (नि + दिश + क्त्वा ।) आज्ञा ।
इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । १० । ४६ ।
“प्रबुधुस्तान् विज्ञानं मत्वा निर्देशं भूपतेर्यथा ॥”)
कथनम् । उपान्तम् । इति मेदिनी । श्रे, २१ ॥
(यथा, मनुः । २ । १६७ ।
“पराङ्मुखस्याभिसुखो दूरस्थस्यैव चानि-
कम् ।
प्रथम्य तु श्रयानस्य निर्देशे चैव तिष्ठतः ॥”)
भाजनम् । इति धरणिः ॥
निर्देशिनी, स्त्री, (निर्दिशतीति । नि + दिश +
णिनि ङीप् ।) दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्देशा, [ऋ] जि, (निर्दिशतीति । नि + दिश +
हृत् ।) निर्देशकर्ता । निर्दिशति इति युत-
पत्ता ह्रस्वा निष्पन्नः । इति सुप्रबोधमतम् ॥
निद्रा, स्त्री, (निम्बते इति । निदि कुत्सायाम् +
“निर्दिनेलोपश्च ।” उक्ता । २ । १७ । इति रक्-
नलोपश्च ।) मेधामनःसंयोगः । इति जग-
दीशः ॥ सुप्रपञ्चस्याख्यावस्था । इति चण्डी-
टीकायां नागभट्टः ॥ सुम इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । श्रयणम् २ स्थापः ३ खड्गः ४ संवेष्टः ५ ।
इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥ सुप्तिः ६ खपनम् ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकावे सेवितनिद्रा-
गुणाः । धातुसाध्यत्वम् । अतस्त्वितम् । पुष्टि-
वर्धनलोत्साहादिप्रीतिरित्यत्र ॥ ॥ दिवा-
खप्रगुणः । सिम्बलम् । हट्टमूलहिक्काजीर्णाति-
सारिणी हितत्वश्च ॥ ॥ आसीनप्रचलायि-
तस्य उपविष्ट निद्रावशादोत्थायमानस्य गुणः ।
अस्त्वितम् । अनभिष्यन्दित्वश्च ॥ ॥ निद्रा
साक्षीज्ञानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जायतां
वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ ॥
निद्रारहिता यथा,—
“कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेषकरस्य च ।
परनारीप्रसक्तस्य परदयहरस्य च ॥” ॥
सुखसुप्ता यथा,—
“सुखं स्वप्रियवृत्तवान् आधिसुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशसु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ॥”
इति मारुतं नीतिसारः ॥
“सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जायते स्वपते प्रभुः ।
तमसा प्रातरो देहो योना च मृत्युताङ्गतः ॥
देहं विभ्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्तिता ।
नासाहं च भ्रुवोर्मध्ये लीयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चेतो भवेत्तच्च निद्रायालीयते वृणाम् ॥”
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काशं बलाबलम् ।
हृमता जीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकाशेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निवेदिता ।
सुखाशुषी पराङ्म्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥”
इति वाभटे सुखस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पुष्करिकेय सहशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
आग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥
निद्रानु वैष्णवीं पाश्चात्तुपदिष्टानि सा स्वभा-
वत एव सर्वप्राणिनोऽभिसृजति ॥ तत्र यदा
संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्रेया प्रति-
पद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्स्वव-
बोधिनी सा प्रणयकावे । तमोभूयिष्ठानामहःसु
निद्रासु च भवति । रजो भूयिष्ठानामनिमि-
तम् । सत्त्वभूयिष्ठानामहंरात्रे । त्रीण्येव नाम-
निलवृत्तानां मनःशरीराभितोपवताश्च नैव
सा वैकारिकी भवति ॥
हृदयचेतनास्थानसुक्तं सुश्रुतं । देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विद्यति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्तते ॥

निधानं

पूर्वदेहाशुभ्रतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा यस्मात्तस्यां सुभाशुभान् ॥
करयानानु वैकस्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥
सर्वेषु दिवास्वापः प्रतिविहोऽन्यच्च योद्यात् ॥”
इति सुमुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
निद्रावः, जि, (नि + द्रा + क्तः । “संयोगादेरातो
धातोर्यस्ततः ।” ८ । २ । ४३ । इति तस्य नः ।)
निद्रागतः । तत्पर्यायः । श्रयितः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३३ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०६ ।
“विहितविधाशुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो
मानी ।
लभते कुतः प्रबोधं च जागरित्वेव निद्रावः ॥”)
निद्रालुः, जि, (निद्रातीति । नि + द्रा + “सृष्टि-
रुहीति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुप् ।)
निद्राशीलः । निद्रा विद्यते अस्त्य गोष्ठ्येत्या-
दिना आलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । खप्रक् २ श्रयालुः ३ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ३३ ॥ तन्त्रालुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ५ । ४१ ।
“काशी विवर्णयेन्मूर्ध्नि निद्रालुश्चर्मचौरिकाम् ।
जिह्वालौक्यश्च रोगादगो जीवितं योऽन-
वाञ्छति ॥”)
निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनाख्यस्या इति ।
निद्रा + बाहुलकान् आलुः ।) वार्ताकी । वन-
वन्दरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
निद्राट्टकः, पुं, (निद्राया ट्टक इव ।) अन्यकारः ।
इति शब्दमाला ॥
निद्रासंजननं, स्त्री, (निद्रा संजनयतीति । सं +
जन + णिच् + क्तुः ।) श्रेया । इति शब्दमाला ॥
निधनं, स्त्री, (नि + धा + “कृपृष्ठजिमन्दिनि धाञः
क्युः ।” उक्ता । २ । ८२ । इति क्युः ।) नाशः ।
तत् तु अदर्शनं मरणश्च । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १३ । ७३ ।
“एकस्मिन् यच्च निधनं प्रापिते दृष्टकारिणि ।।
वृक्षां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”)
कुलम् । तत् कुलस्थानं कुलसुखश्च । इत्यमर-
भरतौ ॥
निधनः, पुं स्त्री, (नि + धा + क्युः ।) मरणम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ यद्यतारा । सा तु
जन्मनश्चत्वात् सप्तमी तारा । यथा, जन्म
सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि ।
प्रत्यरौ लयनं दद्यान्निधने तिलकाश्चनम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वसु ॥ (निवृत्तं धनं यस्य ।) धन-
हीने, जि ॥
निधानं, स्त्री, (निधीयतेऽनेति । नि + धा +
आधारे क्युट् ।) निधिः । इति क्षेमचन्द्रः ।
२ । १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १६४ ।
“कन्देः फलेर्मुनिवरा ममयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥”)
आधारः । यथा,—

निधिः

“निधानभगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति ।”

इत्यागमः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।

“ब्रह्मविद्यानिधानम् संसारार्णवतारकम् ॥”)

कार्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—

“एतन्नावावताराणां निधानं बीजमयम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधीयते ऽनेति । नि + धा + किः ।)

नलिकानामगन्धद्रवम् । समुद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २२ । २० ।

“कन्यां सुकेशीं निधिक्षकासमां

मेने तदात्मानमनुत्तमम् ॥”)

जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः ।

यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥

चिरप्रपन्नस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति

प्राञ्चः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिश्चयस्वर्णादि ।

यथा । अधुना भूमौ चिरनिश्चयस्य सुवर्णा-
देर्निधिप्रशस्त्यान्वयाधिगमे विधिमाह ।

“राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः

पुनः ।

विद्वानग्रेषमादद्यात् सर्वं स्यात्सौ प्रसुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाय्यस्त्वं दृष्टमेव च ॥”

“उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वाऽर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो

दत्त्वा शेषं कोपि निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्

श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत

तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य

जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मण-

व्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ

लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं

स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं

विन्नं योऽधिगच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठ-

मांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्यधिगमो

राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरुपस्याब्रह्मणोऽप्या-

ख्याता षष्ठं अंशं लभेत्त्येक इति । अनिवेदित

इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञा-

तश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चि-

न्निधिं लब्ध्वा राजे न निवेदितवान् विज्ञातश्च

राजा स सर्वं निधिं दाय्यो रण्डाच्च श्रुत्वापेक्षया ।

अथ निधेरपि स्नाय्यागत्वरूपसङ्क्रादिभिः स्वत्वं

भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं

दादृशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।

“ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्वेन मानवः ।

तस्याददीत षष्ठभागं राजा दादृशमेव वेति ॥

अंशविकल्पस्तु वर्णकालादपेक्षया वेदितयः ।”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

कुबेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पर्यायः ।

शेवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ सेवधिः ३ ।

इति भरतः ॥ तद्वेदा यथा,—

“पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वज्रोऽपि निधयो नव ॥”

इति चारावली ॥

निधिः

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्षे इति हित्वा अष्टावेव

उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।

तदाधाराच्च निधयक्ष्माणि निगदतः शृणु ॥

तच्च पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चेवाटमो निधिः ॥

सत्याम्बुद्गां भवन्त्येते सङ्घः सह भवन्धमी ।

एते सृष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टके ! ॥

शभिराजोक्तितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ! ।

आहृक् स्वरूपं भवति तस्मै निगदतः शृणु ॥

पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति द्विज ! ।

स तस्य तत्सुतानाञ्च तन्मौल्याञ्च नान्यगः ॥

दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।

सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको

निधिः ॥

सुवर्णरौप्यतन्त्रादिधातूनाञ्च परिग्रहम् ।

करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥

करोति च यथा यज्ञान् यत्विनाञ्च प्रयच्छति ।

सम्पादयति कामाञ्च सर्वानेव यथाक्रमम् ॥

सभादेवनिर्केताञ्च स कारयति तत्त्वनाः । * ॥

सत्त्वाधारो निधिश्चाप्यो महापद्म इति श्रुतः ॥

सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।

करोति पद्मारागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥

समौक्तिकप्रबालानां तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ।

ददाति योगश्रोत्रेभ्यस्तेषामावसर्थास्तथा ॥

स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।

तत्प्रवृत्तास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥

पूर्वार्द्धमात्रः सप्तासौ पुरुषाञ्च न सुचति ।

महापद्मस्तु विप्रानां यज्ञे ससुपणायते ॥ * ॥

तामसो मकरो नाम निधिक्षेनावलोकितः ।

पुरुषोऽथ तमः प्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥

बाणखड्गगर्दिधनुषां चक्षेणाञ्च परिग्रहम् ।

दंष्ट्रानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥

ददाति शौच्यहृत्तीनां भूतानां ये च तन्मियाः ।

क्रयविक्रयञ्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥

एकस्यैव भवत्येव नरस्य न सुतानुगः ।

द्रवार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संव्रजेत् ॥ * ॥

कच्छपाख्यो निधिर्योऽप्यो नरस्तेनावलोकितः ।

तमः प्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥

व्यवहारा न शिष्टेऽप्यपश्यन्तां करोति च ।

कर्मालानखिलाञ्चैव न विश्वसिति कस्यचित् ॥

समस्तानि यथाज्ञानि निगृह्णन्ति हि कच्छपः ।

तथावहभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥

न ददाति न वा भुङ्क्ते तदिनाशभयाकुलः ।

निधानसुर्यां कुरुते निधिः सोऽर्थिकपुरुषः ॥ * ॥

रजोगुणमयश्चाप्यो सुकुन्दो नाम यो निधिः ।

नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ! ॥

वीणावेणुन्दङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।

करोति वाद्यतां विन्नं श्रुत्यन्ताञ्च प्रयच्छति ॥

वन्दिभागधस्तानां विटानां लास्यपाठिनाम् ।

दहात्यहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विज ! ॥

कुण्डासु रतिश्चास्य भवत्येव तद्विधेः ।

निधिः

प्रयाति सङ्गमेकञ्च स निधिमन्वते नरम् ॥ * ॥

रजःसत्त्वमयश्चाप्यो नन्दो नाम महानिधिः ।

उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥

समस्तधातुरत्नानां प्रययवाद्यादिकस्य च ।

प्रतिग्रहं करोत्येव तथैव क्रयविक्रयम् ॥

आधारः स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।

सहते नावमानोक्तिं स्वल्पामपि महासुने ! ॥

स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं वभाति यच्छति ।

यं यमिच्छति ते कामं नृदुस्तुप्रयाति च ॥

वज्रो भार्या भवत्यस्य क्षतिमत्योऽतिशोभनाः ।

सन्ततौ सप्त च नरात्रिभिर्नन्दोऽनुपर्नते ॥

प्रवर्द्धमानोऽप्यु नरमष्टभागेन सप्तमः । ।

दीर्घायुश्च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥

बन्धुनामेव भ्रमणं ये च दूरादुपागताः ।

तेषां करोति वै नन्दः परलोकं न चाहृतः ॥ * ॥

भवत्यस्य न च क्लेशः सहवासिषु जायते ।

पूर्वमिच्छेत् प्रीतिं प्रीतिमन्यैः करोति च ॥

तथैव सत्त्वरजसी यो विभर्ति महानिधिः ।

स नीलसंज्ञस्तनुवङ्गी नरस्तच्छीलभागभवेत् ॥

वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।

सुक्ताविदमशङ्कानां सुक्तादीनां महासुने ! ॥

काष्ठादीनां करोत्येव यज्ञान्यज्जलसम्भवम् ।

क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥

तद्भागान् पुष्करिण्यञ्च तथारामान् करोति च ।

बन्धुश्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥

अनुलेपनपुष्पादिभोगस्तुक् वापि जायते ।

त्रिपौरुषञ्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥

रजस्तमोमयश्चाप्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।

तेनापि नीयते विप्र ! तद्गुणत्वं निधीश्वरः ॥

एकस्यैव भवत्येव नरं नान्यसुपैति च ।

यस्य शङ्खो निधिक्षस्य स्वरूपं क्रोष्टके ! शृणु ॥

एक एवात्मना खट्वमग्नं भुङ्क्ते तथाभरम् ।

कदम्बस्तुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रभृत् ॥

न ददाति सुहृद्भाष्यासुतपौत्रसुबादिषु ।

स्त्रपोषणपरः शङ्खो नरो भवति सर्वदा ॥

इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ॥

मिश्रावलोकितो मिश्रस्वभावफलदायिनः ।

यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकवलोकनात् ।

सर्वेषामाधिपत्ये च कीरेषां द्विज पद्मिनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे ६० अध्याये निधिलक्षणम् ॥

(प्रौरववर्णायनृपविशेषः । अयं हि दक्षपाणः

पुत्रः । मनुस्यपुराणादिमते निरामिचनान्वा

विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रथम-

परिच्छेदे ।

“वसुभे पृथिवीमेनां दक्षपाणिर्महाबलः ।

राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥

स्मरन्मारायणं देवं तपसे स वर्नं ययौ ।

निधस्तु विधिवद्वाण्यं चकार नीतिपक्षितः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १७ ।

“सर्वः शब्दः शिवः स्थायुर्भूतार्दिर्निधिरयः ॥”

“प्रलयकायेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः ।”

इति तद्वाक्ये शङ्करः ॥

निन्दा

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४३।
 “सुवहसः सुकृपश्च तेजस्वीचक्रो निधिः॥”
 निधिनाथः, पुं, (निधीना नाथः ।) कुबेरः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ निधीशः। निधीश्वरः। निधि-
 प्रभुः। इत्यादयः॥
 निधुवनं, स्त्री, (नितरां धुवनं हस्तपदादिकम्पनं
 यत्र ।) मैथुनम्। इत्यमरः। २। ७। ५७॥
 (यथा, शिशुपालवधे। ११। १८।
 “अनिमिषमविरामारागिणां सर्वराजं
 नवनिधुवनलीलाः कौतुकीनातिवीर्य।
 इदमुदवसितानामस्यटालीकसम्पत्
 नयनमिव सनिद्रं धूर्तते हेममन्त्रिः॥”)
 नन्मः। केलिः। इति शब्दरत्नावली॥ (नितरां
 धुवनं कम्पनम् ।) कम्पः। इति मेदिनी। ने,
 १८८॥
 निध्यानं, स्त्री, (नि + ध्ये + ल्युट् ।) दर्शनम्।
 इत्यमरः। ३। २। ३१॥
 निध्यानः, पुं, (नि + धन शब्दे + घञ् ।) शब्दः।
 इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दः, पुं, (नि + नद् + “नौ गदनदपठस्वः।”
 ३। ३। ६४। इति अप् ।) शब्दः। इत्यमरः।
 १। ६। २२॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २२। ३७।
 “शृण्वन्तु तूर्यनिन्दान् किल वाद्यमानान् ॥”)
 निन्दाः, पुं, (नि + नद् + पक्षे घञ् ।) शब्दः।
 इत्यमरः। १। ६। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३४। १६।
 “स्त्रीसहस्रनिन्दाश्च संजज्ञे राजवेष्टसि ॥”)
 निन्दकः, वि, (निन्दन्ति तच्छ्रीलः। निदि कुत-
 सायाम् + “निदिहिंसेति।” ३। २। १३६।
 इति वुञ् ।) निन्दाकारकः। यथा,—
 “न भाराः पञ्चता भारा न भाराः सप्तसागराः।
 निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः॥”
 इति कर्मेलोचनम्॥
 निन्दितः, वि, (निन्दं निन्दार्हे तलं हस्ततलं
 यस्य ।) निन्दितवस्तुः। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दनं, स्त्री, (निदि कुत्सायाम् + भावे ल्युट् ।)
 निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दा, स्त्री, (निन्दनमिति। निदि + “गुरोश्च
 हलः।” ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ।)
 अपवादः। दुष्कृतिः। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दनम्। तत्प्रवर्णयः। अवर्णः २ आक्षेपः ३
 निन्दादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः
 ७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १०। इत्यमरः॥
 गर्हा ११ कुत्सनम् १२ परीवादः १३ जुगु-
 प्शनम् १४ अपक्रोशः १५ भर्तृसनम् १६ अव-
 वादः १७। इति शब्दरत्नावली॥ गर्हणा
 १८ धिक्क्रिया १९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
 मनुः। २। २००।
 “गुरोर्न परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
 कर्णो तत्र पिप्रतथौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥”)
 हरकेश्वरभक्तादिनिन्दयां दोषो यथा,—
 “हरकेश्वरयोर्भक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः।
 भूदेवान् ब्राह्मणांश्चैव खगुक्ञ्च पतिव्रताः॥

निन्दास्तु

यतिभिस्तु कत्राचारिण्युजान् सुरांस्तथा।
 पथन्ते कालखजे ते यावच्चन्द्रिवाकरौ॥
 ज्ञेयश्च पुरीषेषु धीरते ते दिवानिष्ठम्।
 भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्वन्ति कातराः॥
 ये निन्दन्ति च ज्ञानां चटारं जगतां गुरुम्।
 शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम्॥
 सीताञ्च तुलसीं गङ्गां वेदाञ्च वेदमातरम्।
 व्रतं तपस्यां पूजाञ्च भक्तं भक्तप्रदं गुरुम्॥
 ते पथन्तेऽन्यकूपे वे चायुषोऽर्हं विधिरहो।
 भक्षिताः सर्पसंघे च शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम्॥
 यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसायं विधाय च।
 विष्णुभक्तिप्रदश्चैव पुराणश्च श्रुतेः परम्॥
 राधां तदङ्गञ्च गोपीर्नाकानाञ्च सदाशिवान्।
 ते पथन्तेऽवटे देव! विधातुरायुषा समम्॥
 अधोस्तुता कर्तुञ्जला सर्पसंघे च वेदिताः।
 भक्षिता विलताकारैः कीटैः सर्पैः समाहृतेः॥
 अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम्।
 ज्ञेयश्च पुरीषाणि भुवं भक्षन्ति चोभिताः॥
 उल्का इदमि वटाञ्च तन्मुखे यमकिङ्कराः।
 विसन्धं तर्जनं कृत्वा कुर्वन्ति दण्डताडनम्॥
 कुर्वन्ति मूत्रपानञ्च प्रहारेस्तृप्तिता भिया।
 तदा कण्ठान्तरे स्रष्टुं खट्वे च प्रथमे पुनः॥
 तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोद्भवः।
 परनिन्दा पिनाशाय स्वनिन्दा यशसे परम्॥
 इति ज्ञानदेवते श्रीलयाजकखण्डे १०। १४१ अः॥
 “वेदनिन्दारतान् मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा।
 द्विजनिन्दारताञ्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्णयेत्।
 वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्णयेत्॥
 यस्तु देवाशुर्वीक्षेव वेदं वा निन्दति द्विजः।
 न तस्य निष्कृतिर्ह्येष्टा शास्त्रेणैव सुगीश्वराः॥
 निन्दयेद्देवैर्गुरुं देवं वेदं वा सोपहंशनम्।
 कण्ठकोटिशतं खामं रौरवे पथ्यते नरः॥
 नृणीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्।
 कर्णो पिप्राय गन्तव्यं न चैनानवलोकयेत्॥
 वर्णयेद्दे परवान् यद्येषु गर्हणां दुधः।
 न निन्देद्दुयोगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यती-
 स्तथा॥
 देवतायतनं प्राज्ञो देवानामात्मतन्तथा॥
 इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः॥
 निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः ।) आज-
 स्तुतिः। यथा,—
 “निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यन्ते स्तुति-
 निन्दयोः॥”
 निन्दया स्तुतिगम्यन्ते आजनं स्तुतिरिति च
 अनुपपत्त्या आजस्तुतिः। इति साहित्यदर्पणः।
 अपि च।
 “यदि निन्दन्निव स्तौति आजस्तुतिरसौ मता।”
 उदाहरणम्।
 “तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी।
 तथा राज्ञापि सेवेयं अिता माभून्नदस्तव॥”
 इति दक्षी॥

निपात

“कथमवनिप! दर्पो यन्निशाताविधारा-
 द्जनगजिनमूर्ध्नि विह्वला स्त्रीलता श्रीः।
 ननु तव निहतारेण्यसौ किञ्च नीता
 त्रिदिवमपगताऽवैकभा कौर्मिरेभिः॥
 इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य॥” इति
 काव्यप्रकाशः॥
 निन्दितः, वि, (निन्दास्तु जातेति। निन्दा +
 “तदस्य सङ्घातं तारकादिभ्य इतच्।” ५। २।
 ६। इति इतच् ।) निन्दायुक्तः। तत्प्रवर्णयः।
 धिक्कृतः २ अपवधस्तः ३ निर्भर्तृक्षितः ४।
 इति जटाधरः॥ (यथा, देवीभागवते। ४।
 ७। ४८।
 “मधु पश्यति अज्ञात्मा प्रपातं नैव पश्यति।
 करोति निन्दितं कर्म नरकान्न विभेति च॥”)
 निन्दः, स्त्री, निन्दतेऽपञ्चस्तेनासी। निदि कुत्साया-
 मिन्दादौ औत्सादिक उपप्रत्ययः। न्तवत्तथा।
 इति हेमचन्द्रः। ३। १८५॥
 निपः, पुं स्त्री, (नियतं पिबत्यनेनेति। नि + पा +
 चञर्थे कः ।) कण्ठः। इत्यमरः। २। ६। ३२॥
 कदम्बरश्चे, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥
 निपटः, पुं, (निपटनमिति। नि + पठ + “नौ
 गदनदपठस्वः।” ३। ३। ६४। इति अप् ।)
 पाठः। इत्यमरः। ३। २। २६॥
 निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति। नि + पत +
 “संज्ञायां समननियदनिपतेति।” ३। ३। ६६।
 इति कप् । ततथाप् ।) युद्धभूमिः। इति सुग्ध-
 बोधटीकायां दुर्गादासः॥ (पिच्छिला भूमिः।
 इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
 निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति। नि + पच +
 घञ् ।) पाकः। इति शब्दरत्नावली॥
 निपाठः, पुं, (नि + पठ + पक्षे घञ् ।) पठनम्।
 इत्यमरः। ३। २। २६॥
 निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति। नि + पत +
 घञ् ।) नृत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
 महाभारते। ५। १२२। ६।
 “सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्मसनेषु च॥”)
 पतनम्। यथा, आनन्दलह्याम्। ५७।
 “वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः॥”
 निपातनं, स्त्री, (निपात्यतेऽनेनेति। नि + पत +
 णिच् + करणे ल्युट् ।) खलीकारः। इति भरतः॥
 अधोनयनम्। इति सर्वस्वम्। तत्प्रवर्णयः।
 अवनायः २। इत्यमरः। ३। २। २६॥ निपा-
 तनम् ३। इति नयनानन्दः॥ आकरखलस्त-
 नानुपपन्नपदसाधनम्। यथा, निपातनादि-
 सिद्धिः। यत्तद्व्येनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपा-
 तनात् सिद्धमिति भाष्यम्॥ निपातकखण्डं यथा,
 “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
 द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
 धातोस्तदर्थान्तिशयेन धो-
 ण्यदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥
 इति प्राचः॥” इति दुर्गादासः॥ तदुच्यते,—
 “वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्ययः।

निबन्ध

तोऽश्वदौ विकारः स्यात् वर्णनाशः एवोदरे ॥”
इति कलापपञ्चमी ॥

निपानं, स्त्री, (निपीयते अस्तिजिति । नि + पा +
आधारे लुट् ।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशु-
पानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इति भरतः ॥
तनपर्यायः । आहावः । इत्यमरः । १।१०।५६ ॥
निपानकम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ गोदोहन-
पात्रम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (जलाशय-
मात्रम् । यथा, विष्णुसंहितायाम् । ६४।१।
“परनिपानेषु न ज्ञानमाचरेत् ॥”)

निपुणः, त्रि, (नि + पुष्य राशीकरणे + क ।) कार्य-
क्षमः । (यथा, नागानन्दे खञ्जधरोक्तिः ।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिवदयिषा शुभ-
आशिषी ॥”)

अन्यच्च, देवीभागवते । १।५।५६ ।
“न ते रूपं वैतुं सकलशुभे कोऽपि निपुणो
न नान्नां संख्यां ते कथितुमिह योग्योऽस्ति
पुरुषः ॥”)

ततपर्यायः । प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विद्वान् ४
निष्णातः ५ शिषितः ६ वैज्ञानिकः ७ क्षत-
मुखः ८ क्षती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३।१।४४
संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाधीनमतिः
१३ क्षतिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७
नेदिष्ठः १८ क्षतघ्नीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१
क्षतकर्मन् २२ विचक्षणः २३ विद्वन् २४
चतुरः २५ प्रौढः २६ बोद्धा २७ विशारदः २८
समेधाः २९ समतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान्
३२ विबुधः ३३ विद्वन् ३४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञानिकः ३५ कुशलौ ३६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

निष्कला, स्त्री, (निष्कलं फलं यस्याः ।) ज्योति-
श्वती । इति भावप्रकाशः ॥ (ज्योतिश्वतीशब्दे-
रस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

निष्कलं, स्त्री, (निष्कलः फलो यस्यादिति ।) अमेनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

निबन्धं, स्त्री, (नितरां बन्धः तानलयादिसहित-
बन्धनं यज् ।) गीतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति । नि + बन्ध वच् ।)
आनाहरीगः । अन्यस्य इति । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निबद्धः । इति जटाधरः ॥ बन्धनम् ।
यथा,—

“देवी सम्पदविमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

(यथा, भागवते । ६।२।४६ ।
“नातः परं कश्चिन्निबन्धस्तनं
समुत्पत्ता तीर्थपदाशुकीर्णनात् ॥”)

निबन्धनं, स्त्री, (निबध्यतेऽनेनास्ति वा । नि + बन्ध
लुट् ।) हेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपनाहः ।
स तु वीक्षातन्त्रीनिबन्धनोर्ध्वभागः । इत्यमरः ।
१।७।७ ॥ (नि + बन्ध + भावे लुट् ।)
बन्धनञ् ॥

निमिः

निबन्धा, [क] पुं, निबन्धकर्ता । यन्त्रकर्ता । इति
आकरचम् ॥

निबन्धितः, त्रि, बद्धः । निबन्धोऽस्य जातः इत्ययं
इत्यप्रत्ययनिबन्धः ॥

निबर्ह्यं, स्त्री, (निबर्हति इति । नि + बर्ह +
लुट् ।) मारकम् । इत्यमरः । २।८।११२ ॥
(यथा, माकण्ड्यपुराणे । ६२।२२ ।
“युद्धेषु चरितं यन्मे दुरुद्वैतनिबर्ह्यम् ॥”)

निभः, त्रि, (निभतं भातीति । नि + भा + क ।)
सङ्घः । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥ (यथा,
रघुवंशे । १०।६ ।
“प्रमुह्युक्करीकाचं बालानपनिर्भासुकम् ।
दिवसं धारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)

प्रकाशः । आने, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
निभालनं, स्त्री, (नि + भल + शिच् + भावे लुट् ।)
दर्शनम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥

निभूतं, त्रि, (नि + भू + क्त ।) अतीतम् । भूत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निभृतः, त्रि, (नि + भृ + क्त ।) विनीतः । निर्जनः ।
यथा,—

“निभृतनिकुञ्जयहं गतया निशि रहसि निलीय
वसन्तम् ॥”
इति श्रीजयदेवः । २।११ ॥
(अस्तमयावसः । यथा, रघुवंशे । ८।१५ ।
“नभसा निभृतेनृणा तुला-
सुदितार्केण समारोह तत् ॥”)

निमज्जयुः, पुं, (नि + मज्ज + क्त्युच् ।) शयनम् ।
यथा, भट्टः ।
“तस्यैकान्तान्तरेः साङ्गं मन्थोर्हं धिद्रिमज्जयुम् ॥”
निमज्जनं, स्त्री, (निमज्जतेऽनेनेति । नि + मज्ज
+ भावे लुट् ।) क्षानम् । अवगाहनम् । यथा,
“नास्ति अन्यजनकयतिभेदः
सत्यमज्ञानितो जनदेहः ।
वीथ्य वः खलु तन्ममतादा
द्विद्रिमज्जनमवैमि सुधायाम् ॥”
इति मैथिली पञ्चमसर्गः ॥

निमज्जयं, स्त्री, (निमज्जते इति । नि + मज्ज +
लुट् ।) नियोजनविधिः । “अथ यस्याकरखे
प्रत्यवायस्तन्निमज्जयम् । यथा, इह भुञ्जीत
भवान् । यस्याकरखे प्रत्यवायो न स्यात् तदा-
मज्जयम् । यथा, इह शयीत भवान् । इति
निमज्जयामन्त्रयोर्भेदः ॥” इति सुम्बबोध-
टीकायां दुर्गादायः ॥

निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति । नि + मि +
“एरच्” ॥ ३।३।५६ । इत्यच् ।) विनिमयः ।
इत्यमरः । २।१।६० ॥ (यथा, महाभारते ।
१२।७८।७ ।
“पञ्चनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेतु पक्वमेव भोजनार्थाय भारत ॥”)

निमिः, पुं, इन्द्राक्षराजपुत्रः । तस्य निमेषे स्थिति-
कारणं यथा,—
“निमिर्नाम द्रुपः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीयत ।

निमिषः

तज्जान्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भवः ॥
तस्य पूजामकुर्वन्तं शशाम स सुनिर्गुणम् ।
विरेतात्वं भवत्येति शशस्तेनाप्यसौ पुनः ॥
अन्योन्यशयाच्च तयोर्विशरीरे विचेतनी ।
जम्बतुः शपनाशाय ब्रह्मात्वं जगतः प्रतिम् ॥
अथ ब्रह्मण्य आदेशाज्जोचनेषु वसन्तिभिः ।
निमेषाः स्युश्च लोकाणां तद्विद्यामाय नारद ॥”
इति मनुस्मृत्युपराखे ५५ अध्यायः ॥ * ॥

मतात्तरं यथा,—
“निमिः सङ्घसंयुततरं सचभारेभिः । वशिष्ठश्च
होतारं वरयामाव । तमाह वशिष्ठः । अह-
मिच्छेय पञ्चवर्षशतं सागार्थं प्रथमतः इतः ।
आगतस्तवापि कृत्वा भविष्यामीत्युक्ते कोऽपि
तत्तुकाजमेवान्यैर्गीतमादिभिर्यागमकरोत् । समाप्ते
चामरपतियागे त्वरावान् वशिष्ठ आजगाम ।
तत्तुकात्मकमुत्वं गीतमस्य दृष्ट्वा अयं विदेष्टो
भविष्यतीति श्रापं ददौ । निमिः शरीरं सद्यो
मृतमिव तस्यौ । अज्ञसमाप्तौ भाग्यवद्वाया-
गतान् देवान् कृत्विजः कपुः । धनमानाव वरो
दीयतामिति । देवैश्च हृन्दिता निमिराह ।
नक्षेतावति जगत्त्रयदुःखमस्ति यच्छरीरात्मनो-
र्वियोगे भवति । तदहमिच्छामि सकललोचनेषु
वस्तुम् । न पुनः शरीरमज्जयं कर्तुं मित्वेवमुक्तं
देवैरेवावशेषभूतानां नेत्रेष्वासां कारितः । तसौ
भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः ॥” इति विष्णुपुराणे ४
अंशे ५ अध्यायः ॥

निमित्तं, स्त्री, (नि + मिद् + क्त । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
नत्वम् ।) हेतुः । (यथा, देवीभागवते । १।१८।५ ।
“किं निमित्तं महाभाग ! निःसृष्टस्य च मां
प्रति ।

जातं ज्ञागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिसत्तम ॥”)
चिह्नम् । इत्यमरः । ३।३।७६ ॥ शङ्कनः । यथा,
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

निमित्तकं, स्त्री, (निमित्त + संज्ञायां कन् ।)
निमित्तनिश्चयादागतम् । चुम्बनम् । इति शब्द-
माता ॥ निमित्तञ् ॥

निमित्तकारणं, स्त्री, (निमित्तं कारणम् ।)
समवायिकारणावसमवायिकारणाभ्यां भिन्नम् ।
तृतीयकारणम् । यथा । चटं प्रति कुक्कात-
दक्षचक्रवल्लिखत्वादि । इति भाषापरिच्छेद-
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

निमित्तज्ञः, पुं, (निमित्तं स्वरूपेण शुभाशुभशङ्कनं
करोतीति । ज्ञ + क्तिप् ।) काकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

निमित्तवित्, [द] पुं, (निमित्तं शुभाशुभजनक्यं
वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) देवज्ञः । गणकः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१४६ ॥

निमिषः, पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १।
१४६ । ३६ ।

“निमिषोऽनिमिषः अग्नी वाचस्तिस्रद्वारधीः ॥”
(निमिषतीति । नि + मिष + “रघुमथेति ।”

निमेषः

१।१।१५। इति कः।) कालविशेषः। चतुर्-
निमीलनम्। इति मेदिनी। वि, १६॥ (यथा,
महाभारते। १।१८६। १६।

“सव्यश्च चक्रे निमेषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्हसंज्ञान्॥”

वर्त्मगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३ अध्याये।

“निमेषधीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
चालयेदतिवर्त्मनि निमेषः स गदो मतः॥”)

निमीलनं, स्त्री, (निमीलननेनेति। नि + मील +
कारणे ल्युट्।) मरणम्। (नि + मील + भावे
ल्युट्।) निमेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥
(यथा, कलाविलासे। १। ४७।

“नयननिमीलनमूलः सुचिरं क्षान्नाद्रूपलजल-
सिक्तः।

दम्भतपः सुचिकुसुमः सुखशतशाखाश्रितैः
फलितः॥”

कालविशेषः। यथा, छन्दसिद्धान्ते। ४। १७।

“तद्वदेव विमर्दाह्वनादिकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलसङ्गे॥”)

निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति। नि + मील +
णिच् + क्तुल्। टाप्। अत इत्वम्।) आनः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राजतरङ्गि-
न्याम्। ६। ७३।

“नीतस्य मङ्गलेश्वरं वेलाविपत्तस्य भूभुजा।

देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका॥”)

निमीलनम्॥

निमेषः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति। नि +
मा माने + “अचो यत्”३। १। ६७। इति
यत्। “इत् यति”६। ४। ६५। इति ईत्।)
नेमेषः। परीवर्तः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(परिवर्तनीये, जि। यथा, महाभारते। १३।
५१। ६।

“नाहं श्रुतसङ्ख्येय निमेषः पार्थिवर्षभ॥

दीयतां सदृशं मृत्पद्ममात्रैः सह चिन्तय॥”)

निमेषः, पुं, (नि + मिष + भावे चच्।) पद्म-
खण्डनकालः। पलक् इति भाषा॥ तत्पर्यायः।
निमेषः २ ङङिनिमीलनम् ३। इति शब्द-
रत्नावली॥ पुंसो यावत्कालमलज्जिमनेत्र-
विकाशानन्तरं पद्माकुण्डलं जायते स निमेषः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥

“अल्पिपद्मपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः।
हौ निमेषौ जुष्टिर्नाम हे जुष्टौ तु लवः स्मृतः॥”
इत्यमरपुराणम्॥

(पद्मखण्डनम्। यथा, रघुः। २। १६।

“पयो निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥”

रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने।
३६ अध्याये।

“नेत्रस्तम्भं निमेषं वा लघ्नां कार्त्तं प्रजागरम्।
लभते दन्तचालश्च तांस्तान्धाव्याशुपदवान्॥”

खनामखातयक्षविशेषः। इति नीलकण्ठः॥

निम्बः

यथा, महाभारते। १। १२। १६।

“उलूकचसनाभ्याश्च निमेषश्च च पक्षिराट्।
प्रसजेन च संध्यामं चकार पुलिनेन च॥”)

निमेषस्तु, स्त्री, (निमेषं करोतीति। छ + णिप्।
यदा, छ + भावे णिप्। निमेषे निमेषमात्रकाले
स्तु स्फुरणकार्यं यस्याः।) विद्युत्। इति शब्द-
माला॥

निमेषक्, [च] पुं, (निमेषश्च निमेषकालं व्याप्ते-
त्यर्थः रोचते दीप्यते इति। दच् दीप् +
णिप्।) खद्योतः। इति जिकाङ्कशेषः॥

निम्बं, त्रि, निम्बटा आ अभ्यासः शीलमत्र।
(यदा, निम्बटं ज्ञातीति। ज्ञा + कः।) नीचम्।
निम्बु इति नावान् इति च भाषा॥ तत्पर्यायः।
गभीरम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः। १। १०। १५॥
गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
कुमारः। ५। ५।

“क ईक्षितार्थस्त्रिनिम्बं मनः

पयश्च निम्बाभिमुखं प्रतीपयेत्॥”

पुं, अगमिषपुत्रः। स तु सञ्जातप्रसेनयोः
पिता। यथा, भागवते। ६। २४। १२।

“श्रुतिस्तस्यानमिषश्च निम्बोभूदगमिषतः।
सञ्जातः प्रसेनश्च निम्बस्यापासतुः सुतौ॥”)

निम्बगा, स्त्री, (निम्बं गच्छतीति। गम् + ङ। टाप्।)
नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथा, मनुः।
६। २२।

“यादवगुह्येन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादवगुह्या सा भवति ससुहृद्विध निम्बगा॥”)
नीचगामिनि, त्रि॥

निम्बः, पुं, (निम्बति स्त्रास्यां ददातीति। निम्ब +
अच्।) वृक्षविशेषः। निम्ब इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अरिष्टः २ सर्वतोभ्रमः ३ हिङ्गु-
निर्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्हः ६। इत्य-
मरः। १२। ४। ६२॥ अर्कपादपः ७। इति हेमचन्द्रः॥
कैटव्यः = वरत्वचः ८ हृदिह्नः १०। इति राज-
माला॥ प्रभद्रः ११ पारिभद्रकः १२ काक-
फलः १३ कीरेष्टः १४ नेता १५ सुमनाः १६
विश्रीर्यपर्णः १७ यवनेष्टः १८ पीतसारकः १९
शीतः २०। इति राजनिर्घण्टः॥ पिचुमर्हः २१
तिक्तकः २२। इति भावप्रकाशः॥ कीकटः २३
मूकमालकः २४। इति जटाधरः॥ अस्य
गुणाः। शीतत्वम्। तिक्तत्वम्। कफत्रयक्रिमि-
वमिश्रोपशान्तिकारित्वम्। वनासवधुविधपित्त-
दोषहृद्यविदाहनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ लघुत्वम्। ग्राहित्वम्। कटुपाकि-
त्वम्। अपिवातकारित्वम्। अङ्गुलत्वम्। अम-
लट्कासञ्जरावचिच्छर्दिक्कुष्ठज्जासमेहनाशि-
त्वम्। तत्पत्रगुणाः। नेत्रक्षित्कारित्वम्।
क्षमिपित्तविषसञ्जरोचककुष्ठनाशित्वम्। वात-
लत्वम्। कटुपाकित्वम्। तत्फलगुणाः। रसे
तिक्तत्वम्। पाके कटुत्वम्। भेदनत्वम्। क्षिण-
त्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कुष्ठगुल्फार्णः क्षमि-
मेहनाशित्वम्।

निम्बकं

“निम्बः शीतो जघुर्याहो कटुपाकोऽभिधातयुत्।

अङ्गुलः अमलट्कासञ्जरावचिच्छर्दिप्रसृतः॥

प्रशपितकफच्छर्दिक्कुष्ठज्जासमेहयुत्।

निम्बपत्रं स्मृतं नेत्रं क्षमिपित्तविषप्रसृतः॥

वातलं कटुपाकश्च सर्वारोचककुष्ठयुत्।

नेत्रं पत्रं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्॥

क्षिणं जघूर्णं कुष्ठं गुल्फार्णः क्षमिमेहयुत्॥”
इति भावप्रकाशः॥ *॥

तत्फलगुणाः। ग्राह्यत्वम्। क्षमिक्कुष्ठकफ-
त्वग्दोषत्रयकक्षुतिशोषहारित्वम्। पित्तलत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

“निम्बं पित्तकफच्छर्दिप्रसृतज्जासमेहयुत्।”
निम्बपत्रं इति वा पाठः॥ *॥

“करञ्चनिम्बजफलं क्षमिक्कुष्ठप्रमेहयुत्।

निम्बतेजसु कुष्ठं तिक्तं क्षमिहरं परम्॥”
इति राजवल्लभः॥

अथ महानिम्बः। वकारेण इति हिन्दीभाषा॥
तत्पर्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

“महानिम्बः स्मृतो द्वेका रम्यको विषसृष्टिकः।
केशसृष्टिर्निम्बरकः कास्तुकः क्षीर इत्यपि॥

महानिम्बो हिमो रुचस्त्रिस्तो ग्राही कषायकः।
कषपित्तक्षमिच्छर्दिक्कुष्ठज्जासारक्तयुत्॥

प्रमेहज्जासगुल्फार्णोऽभ्युषिकाविषनाशनः॥”

(यद्यपि तिष्ठौ तद्वत्तये तिर्यक्क्षीनित्वं स्यात्।
इति तिथितत्त्वम्॥)

निम्बकः, पुं, (निम्ब इव। स्वार्थे कन्।) निम्ब-
वृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यद्यपि तद्वत्तये-
निविधौ यथा, तिथितत्त्वे।

“कलङ्कौ जायते विष्णे तिर्यग्द्योनिश्च निम्बके॥”)
निम्बतपः, पुं, (निम्ब इव तपस्वृचः।) मन्दार-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २६॥

निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य।)
राजादनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नि(म्ब)म्बकं, स्त्री, (निम्बति निम्बतीव रसेनेति।
निम्ब सेचने + बाहुलकान् कः पाचिको वृक्षश्च।
ततः कन्।) वृक्षविशेषः। कागजी केयु इति
भाषा॥ तत्पर्यायः। अलज्जबीरः २ वङ्गिः ३
दीपः ४ वङ्गिबीजः ५ अलसारः ६ दन्ताघातः ७
शोधनः = जलुमारौ ८ निम्बः १० रोचनः ११।
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे।

“निम्बः स्त्री निम्बकं स्त्रीवे निम्बकमपि कीर्त्त-
तम्॥”)

तत्फलगुणाः। अम्लरसत्वम्। कटुत्वम्। उष्ण-
त्वम्। गुल्फामवातकासकफार्णिकच्छर्दि-
हरत्वम्। अभिष्टुङ्गिकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्।
परिपके अनीव रम्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पाचनत्वम्। लघुत्वम्। क्षमिसमृद्धोदरग्रह-
नाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातपित्तकफमूलिनो
हितत्वम्। कष्टनष्टरुचिरोचनत्वम्। त्रिदोष-
वृद्धिचयवातरोगनिपीडितानां विषविह्वलानां
मज्जयेद् बहुगुदे विष्टपिकायाश्च प्रदेयम्। इति
भावप्रकाशः॥ *॥

नियन्त्रि

“भागिकं निम्बजं सोयं पङ्कभागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोष्णं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमव्ययं वातनाशनम् ।
वह्निदौमिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नियतः, चि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिपः ।
पुण्याहारो वर्धमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥”

इति भविष्यपुराणे द्वितीयकण्डः ॥

(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।

“प्रायश्चित्तं सुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥”

नियतः । यथा,—

“अन्यथाविद्विभूयस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य वैविध्यं परिकीर्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥

(यथा च कश्चित् ।

“चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि चमा ।
यततु नियतं सर्वं त्वयि चातुर्भुजं यशः ॥”

निपूर्वयमधातोर्वहार्थकत्वात् बहुव्रीहिः । यथा,
नियताङ्गलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।

“प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सखि च नियतः सदा ॥”

नियतः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अन्ययेति । नि +
यम + करणे क्तिन् ।) भाग्यम् । दैवम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, माघे । ४ । ३४ ।

“आसादितस्य तमसा नियतैर्नयोमा-
हाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥”

नियमः । इति मेदिनी । ते, १२० ॥ (चतु-
र्हृशधारिणीदेवयोविज्ञानाभ्यतमा । इति
वह्निपुराणे गणपेद्नामाध्यायः ॥)

नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यथा । नि + यम +
क्तिच् । या ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः संस्काराद्देवी नियती च नियामता ॥”

इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः ॥

नियतेन्द्रियः, चि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।

“अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ॥”

नियन्ता, [क्त] पुं, (नियच्छति अन्वादीनिति ।
नि + यम + क्तच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।
८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।

“स नियन्त्रणजरायं विद्याध निशितैः शरैः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।

“अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥”

चि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १७ ।

“रेखाभात्रमपि क्षुणादामनोर्वह्निः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नमिदुस्तयः ॥”

नियन्त्रितः, चि, (नि + यन्त्रि + क्तः ।) अबाधः ।
अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ५२ ।

“आगच्छेत् सर्वथा सो वै मम पार्श्वे नियन्त्रितः ॥”

नियम

नियमः, पुं, (नियमनमिति । नि + यम + “यमः
समुपनिविष्टु च ।” १ । ३ । ६३ । इति आप् ।)

शौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रविधानश्च ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिज्ञा । अङ्गीकार इति
यावत् । व्रतम् । तत्त्वोपवासादि । अनित्यमागन्तु-

साधनं कर्म । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (चतुष्टयः ।
यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २५ ।

“नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥”
बन्धनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।

“धर्मेष्ट्यायभिचारार्थमधर्मेनियमाय च ॥”

मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ * ॥

“नियमाः पञ्च सत्त्वाद्या वाङ्माध्यन्तरं द्विधा ।

शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनियमः ॥

ज्ञानमौनोपवासेष्वस्वाध्यायोपस्थनियमः ।

तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः शौचश्च नियमाः स्मृताः ॥

यमाः पञ्चाय नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ।

सन्तोषस्तपसा जप्यं वास्तुदेवाश्चैनं दमः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तीयापरिग्रहान् ।

सेवेन योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो गयन् ॥

स्वाध्यायशौचसन्तोषतपसि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ।

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

“तपः सन्तोष आस्तित्वं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणश्चैव कूर्मैर्नित्यं जपो हुतम् ।

दृष्टेते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥”

इति तन्त्रसारं (हठयोगप्रदीपिकायाश्च । १ ।

१७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—

“वर्णयेत् सद्येतन्नियमोऽथ प्रदर्शयेत् ।

भूर्भुवस्त्वग्विषमवधेव मलयै स्त्रिय चन्दनम् ॥

सामान्यवर्णने शौल्कां कृत्वाभः पुष्पवाससाम् ।

लघुत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोस्तृचाम् ॥

रक्तत्वं रत्नबन्धकविद्याम्भोजविषस्तृचाम् ।

तथा वसन्त रव्यान्पुटानां कलकूजितम् ॥

वर्षास्त्रिव मयूराणां कर्तं वृक्षश्च वर्णयेत् ।

नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाशयते ॥

कमलासम्पदोः लङ्काहरितोर्नागसर्पयोः ।

पीतलोहितयोः स्वर्गपरागामिशिलाद्रिषु ॥

चन्द्रेशशैलयोः कामज्जले मकरमत्स्ययोः ।

दानवासुरदद्यानामैकमेवाभिसम्मतम् ॥

बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।

मानवा मौलितो वर्या देवाश्चरणाः पुनः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्यास्मिति-

र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ३० ।

“अतीन्द्रः संयुहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-

कीर्तने । १३ । १७ । ३५ ।

“पवित्रश्च महाशैव नियमो नियमाश्रितः ॥”

नियमनं, स्त्री, (नि + यम + भावे क्युट् ।) नियमः ।

यथा । “न तत्राभिधानियमनात्स्याः ।” इति

नियुक्तः

काण्यप्रकाशे द्वितीयोक्तासः ॥ बन्धनम् । यथा ।
बलेर्नियमनमित्युद्धटः ॥ (नियमः । यथा,
रघुः । ६ । ६ ।

“समतया वसुहृदिविचरन्ने-

नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”

नियच्छतीति । नि + यम + क्युट् । नियामके
चि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५३ ।

“दण्डयस्त्रिविनाशाय बलेर्नियमनाय च ॥”

नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।)

कार्तिकमासे नियमपूर्वकभगवदाराधना । यथा,

“अलत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः

जन्माप्नोति पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारदः ॥”

किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं सुने ।

चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ॥”

तत्रोपक्रमकालोक्तः श्रीलक्ष्मणसत्वासंवादीय-

कार्तिकमाहात्म्ये ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लेकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य त्रितानीह तस्यां कुर्वातस्तनितः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अन्यत्

कार्तिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नियमितः, चि, (नि + यम + क्तिच् + क्तः ।) कृत-

नियमः । बहुः । यथा,—

“क्षुमाः सन्नासमेते विजहन्तु हरयः क्षुमाश्रमेभ-

क्षुमा

युग्महेष्टिषु लज्जां दधति परममी शायका निष्प-

तनः ।

सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रथां नम्रहं

मेघनादः

किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे-

जयामि ॥”

इति महानाटकम् ॥

नियतनं, स्त्री, (नि + यत + क्तिच् + क्युट् ।)

निपातनम् । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

नियामः, पुं, (नि + यम + पक्षे घञ् ।) नियमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

नियामकः, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + क्तिच्

+ क्युट् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ । १० । १२३ ॥

चि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के, १६४ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।

“ततोऽपि नाश्रयामासुः सम्मर्त्तामिनिपा-

मकाः ॥”

नियुक्तः, चि, (नि + युज + क्तः ।) नियोगविशिष्टः ।

(यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“विधवायां नियुक्तस्तु धृताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।

एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”

अवधारितः । आश्रयः । यथा,—

“जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-

र्णानान्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

त्वया चृषीकेश ! हृदिस्थितेन

यथा नियुक्तोऽसि तथा करोमि ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

नियोगः

नियुक्तं, स्त्री, (नियुते बहुसंख्या प्राप्यतेऽनेनेति। नि + यु + क्त ।) लक्षम् । इत्यमरः । १ । ५ । २४४ । यथा, “धनूनां नियुते प्रादादिति नियुते लक्षे ।” इति श्रीधरस्वामी ।
 “शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरब्जदमिति क्रमाद्व्युत्थोत्तरम् । इति रत्नकोषः ।” इति भरतः । दशलक्षम् । यथा,—
 “एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुततया । लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरब्जद एव च । इन्द्रः स्वर्गो निखर्वञ्च शृङ्गपद्मौ च सागरः । अन्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्धा यथोत्तरम् ।” इति पुराणम् ।
 नियुक्तं, स्त्री, (नि + युध् + क्त ।) बाहुयुक्तम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । (यथा, हरिवंशे । १४२ । ७९ ।
 “नियुक्तकुशलान् मलान् देवो मज्जप्रियस्तदा । बोधयित्वा ददौ भूरि वित्तं वस्त्राणि चाल्मवान् ।”)
 नियोगः, पुं, (नि + युज् + क्त ।) अवधारणम् । इति दुर्गादासः । (निश्चयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
 “तन् सिधेव नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः”) श्रीशः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० । (यथा, रामायणे । २ । २१ । ४६ ।
 “त्वया मया च वैदेह्या लज्जनेन सुमित्रया । पितुर्नियोगे स्थातव्यमेव धर्मः सनातनः”)
 अपुत्रभ्रातृपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा, मनुः । ६ । ६२ ।
 “विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरुवच क्षुपावच वर्तयतां परस्परम् ।”)
 नियोगी, [न] जि, (नियोगोऽस्यास्तीति । नियोग + इति ।) नियोगविशिष्टः । नियुक्तः । तत्पर्यायः । कर्मेसमिवः २ आयुक्तः ३ आपृतः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८ ।
 “लब्धव्यस्तत्तुल्यं कृतं नात्यनियोगिनाम् ।”)
 नियोग्यः, जि, (नियोक्तुमर्हः । नि + युज् + यत् ।) नियोगार्हः । प्रभुः । इति सुधनोदयाकर-णम् । (यथा, प्रद्युम्नविजये । ५ अङ्के ।
 “एते वयं नियोग्या नियोजयतु नियोग्यः”)
 नियोजनं, स्त्री, (नि + युज् + क्त ।) नियोगः । (यथा, महाभारते । १२ । ३६४ । २ ।
 “करणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनेः ।”) प्रेरणम् । यथा । त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ।
 नियोग्यः, जि, (नियोक्तुं शक्यः । नि + युज् + प्रयोष्यनियोग्यौ शक्यार्थे ।) ७ । ३ । ६८ । इति शतृप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । प्रेष्यः । किङ्करः । इत्यमरः । २ । १० । १७७ । (यथा, भागवते । ४ । १२ । २८ ।

निरन्त

“निश्चयं वैकुण्ठनियोग्यसुखयो-
 र्मधुयुतं वाचसुखकर्मप्रियः ।”
 नियोजनीये, जि । यथा, महाभारते । १२ । ३२७ । ४६ ।
 “न नियोग्याश्च वः शिक्षा अनियोगे महा-
 भवे ।”)
 नियोहा, [ऋ] पुं, (नियुध्यते इति । नि + युध् + क्त ।) कुकुटः । इति राजनिर्घण्टः । बाहु-
 युक्तकारी च ।
 निरन्तरेण, पुं, (निरन्तो देशः ।) अन्तरेण । पलभास्यस्थानम् । स तु पूर्वे भद्रान्वर्षे यम-
 कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमे केतु-
 मानवर्षे रोमकः । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी । एताः भूतपदादिवराः अन्योऽन्यं प्रतिष्ठिताः । तासां सुपरितो विदुष्यो दिवाकरो याति । तासु विदुषाणां भुवस्तीति च न दृश्यते । तत्र दिवामार्गं राजिमानश्च निश्रमाङ्किकाः । इति कर्णसिद्धान्तमतम् । (यथा, सिद्धान्त-
 शिरोमणौ गोलाध्याये । १५ ।
 “निरन्तरेणातु चिनिषोऽङ्गांश्चि
 भवेद्वन्ती गणितेन यस्मान् ।”)
 निरङ्कुशः, जि, (निर्गन्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको यस्तु ।) अनिवार्यः । बाधामृत्युः । इति जटा-
 धरः । (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।
 “अनागःखिह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ।
 आहर्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि नाङ्ग-
 दम् ।”)
 निरङ्गना, स्त्री, (निर्गन्ति अङ्गनामिव अन्धकारी यन् ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला । (निर्गन्ति अङ्गनां यन् ।) अङ्गनामृते, जि । (निर्गतं अङ्गनामिवाज्ञानं यन् । अज्ञानरहिते च । यथा, देवोभागवते । १ । १८ । ३६ ।
 “स कथं वध्यते ब्रह्मनिर्जिकारो निरङ्गनः”)
 पुं, योगिविशेषः । यथा, जठयोगप्रदीपि-
 कायाम् । ७ ।
 “कानेरी पूज्यादश्च निदनायो निरङ्गनः ।”
 महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १४ । २ ।
 “दीर्घरोमा दीर्घसुजो दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ।”)
 निरन्तं, जि, (नि + रन् + क्तः ।) नियुक्तम् । यथा । दानरत्नाकरे देवलः ।
 “एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः ओषधियो नाम धर्मवित् ।” इति अवधारतत्त्वम् ।
 निरन्तरं, जि, (निर्गन्ति अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा ।) निरङ्कुशम् । घनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।
 अनवकाशः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३८ ।
 “सञ्चनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं
 भवति ।”)
 अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तर्धानम् । अभेदः । अतादर्थ्यम् । अविच्छेदम् । (यथा, कुमार-
 सम्भवे । ५ । २५ ।

निरव

“शिक्षाश्रयान्तामनिकेतवाशिनीं
 निरन्तरास्तरवातवृष्टिम् ।”)
 अविना । अवधिः । अनात्मीयम् । अनवसरः । अमध्यम् । अनन्तरात्मा । एते निरुपसर्ग-
 पूर्वकान्तरशब्दाः ।
 निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो यन् ।) स्वाध्यायः । इति त्रिकाङ्कशेषः । सतता-
 वृत्तिश्च ।
 निरपचपः, जि, (निर्गता अपचपा सञ्जा यस्तेति ।) धृष्टः । निर्लज्जः । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ३ । २० । २४ ।
 “ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपचपैः ।
 अन्यीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ।”)
 निरपेक्षः, जि, (निर्गता अपेक्षा यस्तु ।) अन-
 पेक्षः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “अभिधातुं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवा मुनिः ।”
 (यथा, रामायणे । ६ । ६६ । ४२ ।
 “कलचनिरपेक्षैश्च सेवितैरस्य दास्यैः ।”)
 निरयः, पुं, (निरयः अयो गमनं यन् ।) नरकः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ । (यथा, हरिवंशे । १६ । १६ ।
 “कथञ्च शक्तास्ते रातुं निरयस्याः फलं पुनः ।”)
 निरगलः, जि, (निर्गन्ति अगलमिव प्रतिबन्धको यन् ।) अनगलः । अबाधः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ । (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।
 “दशान्वमेधानाङ्गे स्वप्नपानातद्विद्यान् ।
 निरगलान् सर्वमेधान पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।”)
 निरर्थकं, जि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् । कम् ।) निष्क-
 लम् । तत्पर्यायः । मोक्षम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ । विफलम् ३ । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “अयम् साक्षाद्गवांश्चरधीशः
 कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ।
 यस्मिन्नविदारचितं निरर्थकं
 पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ।”)
 निरवः, पुं, (नि + र + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप् ।) नीरवः । रवाभावः । इति निपूर्वेकधातोर्ल निष्पन्नः । अपालनश्च । (निर्गतरत्नकः । यथा, ऋक्संहितायाम् । १ । १२२ । ११ ।
 “नभो जुवो यन्निरवस्य राधः ।”
 “निरवस्य निर्गतरत्नकस्य ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
 निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो यस्मात् ।) स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ । (यथा, हरिवंशे । ८० । ६ ।
 “दुर्दमः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ।”)
 वृष्टिप्रतिबन्धाभावश्च । (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । ८२ ।
 “नीलस्तथाङ्गुलश्च शोभनो निरवग्रहः ।”)
 निरवहालिका, स्त्री, (निर + अव + हल + क्त । टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द-
 माला ।

निराका

निराशनं, क्ली, (निर् + अश् + ल्युट् ।) भोजना-
भावः । अनशनम् । (निर्गतं अशनं भोजना-
दिकं यस्मात् । भोजनरहितं, चि ॥)

निरसः, चि, (निरुतो रसो यस्मात् ।) नीरसः ।
पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुष-
समासनिष्पन्नः ॥

निरसनं, क्ली, (निरस्यते चिप्यते इति । निर् +
अस + ल्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । १।२।
३१ ॥ (यथा, महाभारते । १४।४।१० ।

“स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत् ।
नियतो धर्मयामास प्रजाहितचिकीषया ॥”

वधः । निरुतवन् । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥

निरसा, स्त्री, (निरुतो रसो यस्याः ।) निःशेषिका-
लक्ष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निरस्तः, चि, (निर् + अस् + क्तः ।) प्रहित-
वाणः । त्यक्तशरः । त्वरितोदितम् । शीघ्रो-
च्चारितवचः । निराकरणविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निरुतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । १।१।४० ॥
प्रतिनिष्ठम् ७ अपविष्टम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
निरुतः । प्रेषितः । संव्यक्तः । प्रतिवृत्तः । इति
मेदिनी । ते, ११७ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
१ । ४८ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्रात्पथीरपि ।
निरस्तपादपे देशे शरकोऽपि हुमायते ॥”

यथाच मार्कण्डेयपुराणि । ८६ । २३ ।

“आयान्तो वद्विकूटाभा सा निरस्ता मही-
ल्लया ॥”

निराकरणं, क्ली, (निर् + आ + क्त + ल्युट् ।)
निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिण्यु-
शब्दटीकायां भरतः ॥

निराकरिण्युः, चि, (निराकरोति तच्छीलः । निर् +
आ + क्त + “अलङ्कृनिराकृति” ३ । २ ।
१३६ । इति इण्युप् ।) निराकरणशीलः । तत्-
पर्यायः । चिप्युः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
(यथा, भट्टिकाये । ४ । १ ।

“निराकरिण्युर्वैरिण्युर्वैरिण्युः परितो रजम् ॥”

निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिदृश्य-
स्वरूपं यस्मादिति । निराद्य इति समासः ।)
परमेश्वरः । ब्रह्म । यथा,—

“साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्वाधारञ्च सर्वञ्च स्वेच्छाकार्यं नमान्यहम् ॥”

अपि च ।

“तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्दिष्टो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्वदीयमशरीरिणम् ।
वेद्यावाञ्चैव साकारं कमनीयं मनोहरम् ॥

केचिन्नतुभुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।

शस्त्रचक्रगदापद्मधरं प्रीताम्बरं परम् ॥

हिभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥

एवं तेजस्विनं भक्ता सेवन्ते सततं सुदा ।

निराका

ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना ॥”
अपि च ।

“यो निर्गुणः स निर्दिष्टः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
विष्टसुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ॥

यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महासुते ॥
प्राप्तानि च सर्वानि शीलकावियज्ञं विना ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तच्च मुहुं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
हृत्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥

वेद्यावास्तं न मन्थन्ते तद्भक्ताः स्वप्नदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ।
अतीवान्त्यसम्रजभूषणेन विभूषितम् ॥

एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वत्परिविनः ।
योगिनो योगरूपञ्च काले भक्तिविपाकतः ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं पश्यन्ति लपया प्रभोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अः ॥

तस्य द्विचत्वारिंशत्सामानि यथा,—
“जगद्योनिरयोनित्वमनन्तोऽयम् एव च ।

ज्योतिःस्वरूपो ज्ञानघः सगुणो निर्गुणो महान् ॥
भक्ताशुरोद्यात् साकारो निराकारो निरुद्युः ।

निर्गुहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः ॥
निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ।

स्वात्मारामः पूर्वकामोऽनिमेषो नित्य एव च ॥
सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराध्यो दुरत्ययः ।

वेदहितश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविहिंस्रः ॥
द्विचत्वारिंशत्सामानि प्रातरुत्थाय च पठेत् ।

हृदा भक्तिं हरेर्दास्ये लभते वाञ्छितञ्च यत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ७ अध्यायः ॥

आकारशून्यः, चि ॥
निराकृतः, चि, (निर् + आ + क्त + क्तः ।) प्रत्या-
ख्यातः । निरस्तः । इत्यमरः । ३।१।४० ॥

निराकृतिः, स्त्री, (निर् + आ + क्त + क्तिन् ।) निर-
सनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३।२।३१ ॥

(निर्गता आकृतिर्यस्मादिति ।) अनाकारे
अस्माध्याये च चि । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥

(पुं, पञ्चमहायज्ञाशुष्ठानरहितः । यथा, मनुः ।
३ । १५४ ।

“यद्गी च पशुपालञ्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥”

“निराकृतिः पञ्चमहायज्ञाशुष्ठानरहितः ।
तथा च कन्दोऽपरिशुद्धम् ।

निराकर्तारमरादीनां स विशेषो निराकृतिः ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥

“निराकृतिः सत्त्वधिकारे महायज्ञाशुष्ठान-
रहितः । अनङ्गा निराकृतिरुच्यते । एवं हि

श्रुतपथे । यो न देवान्मतेति न पितॄन् न मनुष्या-
निति । यैस्तु पश्यते अस्माध्यायश्रुतधर्मेनिरा-
कृतिरुदाहृतः ॥” इति मेधातिथिः ॥ ३ ॥

रोहितमनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।

“हृत्पुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहीनो निराकृतिः ॥”

निराचारः, चि, निर्गन् विद्यते आचारो यस्य सः ।
अनाचारः । आचारशून्यः ॥

निराका

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आतपशून्ये, चि ॥

निराबाधः, चि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धो
यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असार्थं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्णयेत् ॥

निराबाधं अक्षदृष्टप्रदीपप्रकाशिनार्यं स्वष्टे
व्यवहरति ॥” इति भित्ताचरा ॥

निरामयः, चि, (निर्गत आमयो आधिर्यकात् ।)
रोगरहितः । सत्पर्यायः । वार्तः २ कण्ठः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पटुः ५
उल्लासः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातङ्गः ९ ।

अनातङ्गोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“निरामयाणां चित्तानु भक्तमर्थे प्रकीर्तितम् ॥”
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ ।

१५७ । ११ ।
“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।

वसतेऽहं प्रतिच्छन्ना भगवन्मनकाङ्क्षिणः ॥”
रोगनाशकः । यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।

“किमौघैः क्षिप्रसि च्छद दुर्मते !
निरामयं लघ्वारसायनं पिब ॥”

निरामयः, पुं, (निर्गत आमयो यस्मात् ।)
इडिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । ये,

१०१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला ॥ (वृष-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २२४ ।

“धृष्टकेतुर्धृष्टकेतुर्दौर्मतेतुर्निरामयः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । ११।१७।१४८ ॥

क्ली, कुशलम् । यथा, तज्जैव । ५ । ७८ । ८ ।
“कुल्लूपां पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्सु निरामयम् ॥”

निरामालुः, पुं, (नितरां रमतोऽनेनेति । नि + रम
+ बाहुलकात् आलु दीर्घश्च ।) कपित्थः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य कपित्थशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

निरालम्बा, स्त्री, (निर्गन्ति आलम्बो यस्याः ।)
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुक्त-

यजुर्ज्वालागर्भोपनिषद्विशेषः । इति सुक्तिको-
पनिषत् ॥ अवलम्बनशून्यः, चि । यथा, हठ-

योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५४ ।
“एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोवर्णी ॥”

निराशः, चि, (निर्गता आशा यस्मादिति ।)
आशशून्यः । यथा, तिथितत्त्वे ।

“भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उक्तायहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदा-

रवाम् ॥”
निरासनं, क्ली, (निर् + आस + ल्युट् ।) निर-
सनम् । (निर्गत आसनं यस्मात् ।) आसना-

भावविशिष्टः, चि ॥
निराहारः, चि, (निर्गत आहारो यस्य ।)
आहाररहितः । यथा,—

“निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ॥”
इति तर्पणप्रकरणोपाधिकाचारधृतवचनम् ॥

निरुक्तं

निरुक्तिः, स्त्री, (निर्गन्तुं जनं इच्छति प्राप्नोतीति । निर् + इच्छ + क्तिन् । ततो डीप् ।) निरुक्तिरस्तीति । तत्पञ्चायः । अवगुणिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति चिकित्शेयः ॥

निरुक्तिः, त्रि, (निर्गन्तानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।) इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ क्षीयप्रतितौ जातान्वधिरौ तथा ।
उन्मत्तजङ्गमाश्च ये च केचिन्निरुक्ताः ॥”
निरौक्ष्णं, स्त्री, (निर् + ईक्ष + भावे क्णुट् ।) दर्शनम् । यथा,—

“ब्रवात्तथात्राभिप्रि सेविताश्च
विगमन्तवातक्रमिष्यहाह ।
वायव्यज्ञानं कर्मनिरौक्ष्णं
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥”

इति माधवकरः ॥

(निरौक्ष्णं इति । निर् + ईक्ष + क्णुः । दर्शके, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।

“प्राणापानौ च निरुक्ष्णात् पूरकम्भकरेचके ।
यावत् मन्त्रयजेत् कामान् खनासायनिरौ-

क्ष्णः ॥”

निरौक्ष्णं, त्रि, (निर् + ईक्ष + क्तः ।) अवलो-
किनम् । यथा,—

“निरौक्ष्णं चाङ्गमवीक्षितञ्च
दृष्ट्वा पिवन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदभुभूः ॥”

इति नैषधः ॥

निरौक्ष्णं, स्त्री, (निर्गन्ता ईशा यस्मात् ।) कालः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (निर्गन्ति ईश
ईश्वरो यस्य ।) ईशशून्ये नास्तिके च त्रि ॥

निरौक्ष्णं, स्त्री, (निर्गन्ता ईशा यस्मात् । निरादय
इति समासः ।) निरौक्ष्णम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

निरौक्ष्णः, पुं, (निर्गन्ता ईशा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः ।
यथा,—

“निरुपाधिञ्च निर्लिप्तो निरौक्ष्णो निधनान्तकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसंख्ये चत्वारिंशद्विंश-
मकथने ७ अध्यायः ॥ ईशशून्ये, त्रि ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।

“निरौक्ष्णः पुरुषः कस्मात् प्रकृत्याद् युद्धमीद-
ृशम् ॥”

निरुक्तं, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । यथा,—

“शिक्षा कप्यो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषमथा ।
हन्धन्ते षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥”
इति श्रुत्तरद्रावणी ॥

(तथाहि,—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
हौ चापरी वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थान्तिप्रयेन योग-
स्तदुच्यते प्रश्नविधं निरुक्तम् ॥”

यदुक्तं देवराजध्वजा निर्वचने, तदुच्यते,—

निरुक्तं

निरुक्तं

“अत उक्ताध्ययनविधिरुक्तः प्रविभागस्तो-
विनियोगस्तोपकथितकर्मभूतकालस्तोप-
श्रितलक्षणस्तोरेरुक्तैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये नि-
रुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानत्वेदमितरेभ्यो-
ऽङ्गैः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु
व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कस्यैव खल्वपि विनि-
योगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थोभिधानवशेन मन्त्रा-
णाम् । यो यमर्थमभिधानेन संवर्तुं समर्थो मन्त्रः
स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थोभिधान-
संयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च
निरुक्ताद्वैतशब्दमन्त्राणां वाच्यं शास्त्रमस्ति
तात्पर्येण यदशेषान् शब्दान् निर्गुणान् । यदपि
च क्वचित् क्वचिदन्वयात् शब्दनिर्वचनम् ।
अतएव तदित्युपलक्षणम् । यथा शब्दलक्षणपरि-
ज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्व-
चनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इत-
रेषु शास्त्रेषु आभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चि-
चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेष-
मन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्राणां चार्थपरिज्ञानवह-
नाधात्माधिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थ-
काममोक्षास्तोऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो
मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञाना-
भिनिवेशादिदेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथा-
स्त्येवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।
तदुच्यते,—

नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकार-
लक्षणम् । नामाख्यातलक्षणानि सन्धाणि च
यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ।
सन्धास्यस्यातलक्षणानि कानिचिदेवानेक-धातु-
लान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ।
प्रद्विभाज्यपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्श-
नाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्केतेषु मन्त्रेषु
याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ।
अर्थप्रशंसा । अनर्थज्ञावधारणम् । वेदवेदाङ्ग-
ग्रहः । सप्रयोजननिश्चयसमान्नायविरचनम् ।
प्रकरणत्रयविभागेन नैषद्युक्तप्रधानदेवताभि-
धानप्रविभागलक्षणम् । निर्वचनलक्षणद्वारेण
शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपो-
पधाविकारवर्जलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योप-
प्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्जलोप-
विपर्ययाद्यन्तवर्गाव्यापत्तिवर्णोपपन्नोदाहरण-
चिन्ता । अन्तस्थान्तर्हान्तिनिमित्तेन सम्यसार्या-
सम्यसार्योभयप्रतिनिधातुनिर्वचनोपदेशः । भा-
षिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैग-
मप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश-
व्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्विषयमात्रनाम-
निर्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषण
याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसङ्गासन्धिभ्योदाहरणा-
निर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां
विभागेन नैषद्युक्तप्रकरणशुक्रमयम् । अने-

निरुक्त्यो

कार्यान्वगतसंस्काराशुक्रमयम् । परीक्ष्यता-
ध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । सूत्राश्रयः प्रपञ्चाभि-
प्रापाभिख्यापरिदेवतानिष्ठाप्रश्नसाहिभिर्यन्ता-
भिर्यक्तिहेतुपदेशः । निदानपरिज्ञानयाख्या-
पनाधानास्तदेवतोपपरीक्षणायाधातोपदेश-
प्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरलक्षणत्वम् । स्थानत्रय-
भेदतः निरुक्त्यामेकैकस्या माहाभाष्यलतोऽनेक-
नामधेयप्रतिज्ञाः । एवमभिधानान्तर्गतसम्ब-
न्धाः । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाह-
चर्यसंस्तवकर्मकृतभाष्यहविर्भाष्ययज्ञमभाष्यानि ।
एवमन्तरिचतुष्टयान्देवतानामभिधेयाभिधान-
बुत्तुपत्तिप्राधान्यमुदाहरणम् । तन्निर्वचन-
विचारोपपत्त्यवधारकाशुक्रमेव कात्यायनदेवत-
प्रकरणनिर्णयः । विशापारभाष्योपायोपदेशः ।
मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं
देवतातादात्म्यम् । इत्येव समाप्तो निरुक्त-
शास्त्रचिन्ताविषयः ॥”

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च इत्यादिना निरुक्ते-
नोक्तं निरुक्तम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पदभङ्गनम् । यथा,—

“प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभङ्गनम् ॥”

इति वैमर्षकः ॥

कथिते, त्रि । यथा । “निरुक्ता प्रकृतिर्देवा ।”
इति जगदीशः ॥

निरुक्तः, त्रि, (नि + कृ + क्तः ।) संरुद्धः । रोध-
विशुद्धः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । १५ ।

“मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं नृपे पुनः ॥”
निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेदृजानक्षत्ररोगविशेषः ।
तल्लक्षणमाह ।

“वातोपकृष्टे मेद्रे तु चर्म संश्रयते मक्षिम् ।
मक्षिचर्मोपनहन् स्रजस्रोतो रणहृ च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्त्रधारमवेदनम् ।
नृजं प्रवर्तते जन्तोर्मैत्रिजिब्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विन्यात् सगर्जं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपद-
मार्धत्वात् ॥ * ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीसुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुक्तां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिचिच्छेदसां मर्णां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रनेलं तथा योन्थं वातस्रव्यसंयुतम् ॥
जगहात् खूलतरां सम्यक् नाडीं गर्भं प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्धयेदेव स्निग्धमसृजं भोजयेत् ॥
भिन्ना वा सेवर्णी मुक्ता सद्यः क्षतवहाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

निरुक्त्योगः, त्रि, (निर्गन्ति उद्योगो यस्य ।)
निरुक्तमः । उद्योगाभावविशुद्धः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । २६ ।

“निःसत्त्वा लोतुपा राजन् ! निरुक्त्योगागम-
न्याः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्देवदानवाः ॥”

निरुहः

निरुपद्रवः, त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।)
उत्पातरहितः । यथा,—

“जायन्ते सर्वशस्त्राणि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा विक्रमे च सुभं वदेत् ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

निरुपमः, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।)

उपमारहितः । अनुपमः । यथा,—

“गोष्ठं राक्षसमुत्तमं निरुपमा तत्रापि राक्ष
पुरी ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, त्रि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यदा

निर्गतिरुपेक्षा यस्य सः । अनुपेक्षः ।

उपेक्षामूयः ॥

निरुद्धः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरुद्धलक्ष-

णाकः शब्दः । यथा,—“पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं
तत्त्वानुपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तच्च निरुद्धो
दायशब्दः ।” इति दायभागः ॥

निरुद्धलक्षणा, स्त्री, (निरुद्धा लक्षणा ।) शक्ति-

तुल्यलक्षणा । यथा,

“निरुद्धलक्षणाः काचित् काचित्त्रैव लक्ष्यशक्तयः”

इति काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥

निरुद्धा, स्त्री, (निरुद्ध + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणा-

विशेषः । यथा । “काचित् लक्षणावच्छेदकी-
भूततत्त्वरूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा ।
यथा आरब्ध्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभाष-
कत्वादवच्छादिप्रदम् ।” इति शब्दशक्तिप्रका-
शिका ॥

निरुपयः, स्त्री, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।)

आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी ।

ये, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तेषु निरुपयेः ॥”

निरुपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।

निरुपके, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।

“एते देवा सहेन्द्रेण मासुपागम्य दुःखिताः ।

तद्वाक्पापास्तसत्कर्मदिननक्तं निरुपणाः ॥

याचन्तेऽर्हन्ति शं संस्थां यथावदविखलिताम् ॥”

निरुपितः, त्रि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।)

लतनिरुपयः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥

यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।

“निरुपितो बालक एव योगिनां

सुश्रवणे प्रावृष्टि निर्विविक्तताम् ॥”

निरुहः, पुं, (निरु + ऊह मूल् + घण् ।) वस्ति

भेदः । यथा,—

“वस्तिर्दिधाशुयासाख्यो निरुहश्चेतिर्लक्षितः ।

यः खेहेदीयते स स्यादशुवासननामकः ।

कषायक्षीरतेलेषो निरुहः स निगद्यते ॥”

इति सारकौस्तुभे ॥

अथ निरुहवस्तिकर्मेविधिः ।

आत्रेय उवाच ।

“चतुरङ्गुलां वेष्टमयीं नाङ्गीं प्रतिपन्नं कृत्वा

तथा वस्तिप्रतिकर्मे कुर्यात् ।

निर्हतिः

नातिचोर्व्यं च काले च न शीते न च भोजिते ।

न निद्रादौ न मृज्जार्ते विहार्ते न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्मेनिरुहश्च कारयेत् निर्हतिश्च ।

आदौ मृज्जविकृतसर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य

नातिप्रिधिलश्रयायां श्राययित्वा वामाङ्गे वाम-

पादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घो-

परि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रां नाङ्गीं

सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैः वस्तिं

निश्चीय द्विपलपरिमिततेजेन निरुहं कुर्यात् ।

निरुहानन्तरं शूनैः शूनैस्तानं श्राययित्वाङ्गी-

कृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान्

स्निक्पिङ्गान् चोटयेत् । ततः स्वस्थं कृत्वा

क्षीणाप्यामाश्रयं मलस्थानं बोधयति । वक्ष्यु-

दरवातान् दोषान् निवारयति । पश्चिस्तास्तं

वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्मे च विदुः ।” इति

हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

“नरो विरक्तस्तु निरुहदानं

विवर्णयेत् समदिनाभ्यवश्यम् ।

मुङ्घो विरेकेण निरुहदानं

तद्वस्य मूर्ध्नि विरुध्क्करीरम् ॥”

“विश्वकृषितं दोषचयं निरुह्य

सर्वात् विकारान् शमयेन्निरुहः ।

देहे निरुहेण विमुक्तमार्गे

सखेहं वर्णवर्णप्रदम् ॥”

इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“ससैत्यवचौद्रयुतः सतैलो

देवो निरुहो बलवर्णकारी ।

आनाहपाश्वीमययोनियोषान्

गुह्यानुदावर्तस्त्रजश्च हन्यात् ॥

यश्चाङ्गमृलाष्टपलेन सिद्धं

पयः शताङ्गाफलपिप्लीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्तः

वैस्वर्धवौसर्पहृतो निरुहः ॥”

इति सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥

ऊहमूयः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे,

१८ ॥ नियहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

निर्हतिः, स्त्री, (निर्णयता ऋतिवृत्त्या अनुभं वा

यत्र ।) अलङ्घ्योः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।

“अरुन्तं परं त्रीक्ष्णवाचं

वाक्कण्ठकेन्द्रितुदन्तं मनुष्यान् ।

विद्यादलक्ष्मीकर्मं जनानां

सुखे निवह्नां निर्हतिं यद्वहन्तम् ॥”)

अस्या उपाख्यानं यथा,—

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।

श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

अयं स्वकृतं कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।

तस्मान्ममायजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदनम् ॥

विवाहोद्देशं मां पश्चादेष धर्मेः समात्मनः ।

निर्हतिः

तस्माद्वर्णयतिक्रामं न कुर्या मधुसूदनम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभाषणः ।

उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।

आप्तवाक्पाशुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥

लक्ष्मीर्दत्तां मुष्कवदनां विरुपां विभर्ती तनुम् ।

अवदारक्तनयनां कर्तुं पङ्क्तिप्ररोहदाम् ॥

च सुनिर्विण्णवाक्पाशतामङ्गीकृत्य समाश्रमम् ।

वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मेवित् ॥

होमधूपसुगन्धाष्टं वेदघोषेण नादितम् ।

आश्रमं तं विलोक्याप अथिता चात्रवीदितम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।

नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् । नयस्त्रायश्च मां भुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्व माम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।

यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥

दानश्रौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मेम ॥

हस्तसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।

निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्बन्धसाम्यहम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषयवदनोऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीसुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षमृतेऽस्मिन्नलक्ष्मि अश्वत्थां चणम् ।

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥

कृत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामीद्दालको सुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥

तदा खरोद कण्ठं भर्तुं यथागेन दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रान्तिं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽवस्थीत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुसिद्धिमानसा ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

स्वामिन्मङ्गलग्नी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता ।

तामाश्वत्थयितुं याहि हृषालो ! यद्यहं प्रिया ॥

कृत उवाच ।

लक्ष्मीरुवाच ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।

आश्वत्थयज्जलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमयाब्रवीत् ॥

विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमावाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव ।

भर्माश्वत्थमवो ह्येव आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्द्वारे सदा बूनं लक्ष्मीरश्वागमिष्यति ।

अश्वत्थोऽथैव भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल ॥

प्रत्यन्दमर्चयिष्यन्ति तां ज्येष्ठां गृहधर्मेणः ।

तेज्वर्यं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठन्नामया ॥”

इति प्राप्नोत्तरखण्डे १६९ अध्यायः ॥

निरोधः

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।
 “दूतो निर्जिता इदमाजगाम ।”
 “निर्जिताः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।” इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥)
 निर्जितः, जि, (निर्गता ऋतिरनुभं यस्मात् ।)
 निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिक्पालविशेषे,
 पुं । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥ स तु नैर्जित-
 कोणाधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—
 “पूर्वस्यान् सुकान्तस्य रक्षजूटाज्यो गिरिः ।
 यक्षास्ते सततं देवो निर्जितो राक्षसेश्वरः ॥
 खड्गगृहसो महाकायो वामे चर्मधरस्तथा ।
 जटाजूटसमायुक्तः प्रांशुलव्याचलोपमः ॥
 दिभुजः लज्जवस्त्रसु गर्भोपरिसंस्थितः ।
 प्राक्तोपान्तो विन्दुसर्गसहितो वाहिरेव च ॥
 नैर्जितं कथितं बीजं तेन तं परिपूजयेत् ।
 रक्षजूटं समावृत्तं निर्जितं राक्षसेश्वरम् ॥
 यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरोम् ।
 न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च देताला गणनायकाः ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषं राजन् । सर्वदेव प्रविभ्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
 (राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
 “वेत्या हि निर्जितोनी वज्रहस्तपरिवृतम् ॥”
 ऋतुः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।
 “स चिन्तयन्नित्यमथादृष्टोदयथा
 सुनेः सुतोक्तो निर्जितस्तक्षकाश्चः ॥”)
 निर्जयः, पुं, (निरन्तरं ऋच्छतीति । निर + कृ
 गतौ + “अर्त्तेनिर्” । उणां २ । ८ । इति
 धक् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८ ॥
 (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।
 “किमस्माभ्यं जातवेदो हृषीधे
 श्रोत्रवाचस्ते निर्जयं सचन्ताम् ॥”
 “श्रोत्रवाचोऽवृचवाचो राक्षसास्ते तव निर्ज-
 यम् । निःपुञ्जोऽर्त्तिहिंसायां वर्त्तते । निर्जयं
 निःश्रेष्ठेणास्ति हिंसा सचन्तां संवन्ताम् ॥” इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥)
 निरोद्धयं, जि, (नि + रुध + तय ।) रक्षणीयम् ।
 (यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।
 “आश्रयाश्चोपदानाश्च प्रभूतसज्जितकराः ।
 निरोद्धयाः सदा राज्ञा चौरिणश्च मञ्जीरुहाः ॥”)
 निरोधः, पुं, (नि + रुध + घञ् ।) नाशः । (यथा,
 हरिवंशे । २ । ५४ ।
 “उत्पत्तिश्च निरोधश्च निर्व्यं भूतेषु पार्थिव ! ।
 ऋषयोऽन न सुहृन्ति विद्वांसश्चैव ये नराः ॥”)
 रोधः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । २ । १६७ ।
 “निरोधाक्षेतसोऽज्ञानि निरुहान्यखिलान्यपि ।
 आच्छादिते वरौ मेघैराच्छन्ताः स्युर्गमस्तयः ॥”)
 निग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ६० ।
 “इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषजयेण च ।
 अहिंसया च भूतानामनृतत्वाय कल्पते ॥”)

निर्ग्रन्थः

निर्गः, पुं, (निरन्तरं गच्छत्यनेति । निर + गम +
 “अन्त्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।” इति
 ङः ।) देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३ ॥
 निर्गतः, जि, निःशेषेण गतः । बहिःप्राप्तः । यथा,
 मार्कण्डेये । ८२ । १० ।
 “निर्गतं सुमहत्तेजस्तत्तैव समगच्छत ॥”
 निर्गन्धं, जि, (निर्गन्धि गन्धो यज् ।) गन्ध-
 मूयम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।
 “रूपयौवनसम्पन्ना विद्यालज्जलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥”
 निर्गन्धनं, स्त्री, (निर + गन्ध अर्हन् + भावे क्युट् ।)
 निर्गन्धनम् । मारकम् । इत्यमरटीकायां खामी ।
 निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धमूयं पुष्पं यस्याः ।
 ङीष् ।) शास्त्रलिखितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शास्त्रलिखितेऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ॥)
 निर्गुणः, पुं, (निर्गता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वरज-
 स्तमागुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—
 “साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
 सर्वधाधारश्च सर्वं च स्वरूपं नमाम्यहम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशप्रखण्डे १३ अध्यायः ॥
 “गुणवन्निर्गुणो महान् ।” इति महाभारते । ११ ।
 १४६ । १०३ ॥ विद्यादिमूये, जि । यथा,—
 “सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।
 तुषेणापि परिभ्रष्टस्तच्छूलो नाकुरायते ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 (प्यारहिते । यथा, निर्गुणं धनुः ॥)
 निर्गुण्ठी, स्त्री, (निर्गता गुणान् गुणनात् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्गुण्ठी । इत्यमर-
 टीकायां मधुः । २ । ४ । ६८ ॥
 निर्गुण्ठी, स्त्री, (निर्गतं गुणं वेष्टनं यस्याः । ङीष् ।)
 नीलश्रेफालिका । तत्पर्यायः । श्रेफालिका २
 श्रेफाली ३ नीलिका ४ मलिका ५ सुवहा ६
 रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धवारः ३ इन्द्र-
 सुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । १० । ४ ।
 ६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारः ७ इन्द्रसुरसः ८
 निर्गुण्ठी ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति
 साङ्गः ॥ पीलोमी ११ प्राकाणी १२ कास-
 नाग्रिनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विसुन्धकः १४
 सिन्धकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७
 सुरसा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्द-
 रत्नावली ॥ करहाटः । इति विश्वः । ङ, ३६ ॥
 निर्गुणः, पुं, (निर्निश्चयेन गुण्यते संश्रियते आत्मा
 अनेति । निर + गुह + अधिकरणे क्तः ।) वृक्ष-
 कोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, जि ॥)
 निर्ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थेभ्यः सुत्यादिनयमैभ्यो
 निर्गतः ।) नग्नकः । निस्त्रः । बालिशः । इति
 मेदिनी । ये, २० ॥ सुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 १।७६ ॥ द्यूतकारः । इति जटाधरः ॥ जि,
 ग्रन्थेभ्यो निर्गतः । निवृत्तकृदयग्रन्थः । यथा,
 भागवते । १ । ७ । १० ।

निर्घातः

“आत्मारामाश्च सुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्तमम् ॥”
 (“निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु ।
 ‘यदा ते मोक्षकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्मलं श्रुतस्य श्रुतस्य च ॥’
 इति । “यदा, ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधा-
 हकाररूपो ग्रन्थिर्वैवा ते निवृत्तकृदयग्रन्थय
 इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां खामी ॥)
 निर्ग्रन्थकः, पुं, (निर्ग्रन्थ एव । स्वार्थे कन् ।)
 चपलः । निष्कलः । अपरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥
 के, १६५ ॥
 निर्ग्रन्थनं, स्त्री, (निर + ग्रथि कौटिल्ये + भावे
 क्युट् ।) मारकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
 निर्ग्रन्थिकः, पुं, (निर्गतो ग्रन्थिर्द्वयग्रन्थयस्य ।
 कप् ।) चपलः । निपुणे हीने च जि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 निर्घटं, स्त्री, बहुमानुषसङ्कीर्णं हट्टम् । इति हारा-
 वली । ७० ॥ करमूयहट्टम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ घटमूयश्च ॥ (निर्गतो घटो यस्यादिति
 विधेः । घटमूयदेशादौ, जि ॥)
 निर्घट्टः, पुं, (निर + घट्ट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घ-
 ट्टनम् । निघट्टः । गणसंघः । ग्रन्थानां सङ्कीर्णं
 स्यात् । यथा,—
 “धन्वन्तरौयमदनादिहलायुधादीन्
 विश्वप्रकाशमरकोपमशिवराजान् ।
 आलोक्य लोकविदितान्श्च विचिन्त्य शब्दान्
 ब्रह्माभिधानगणसंग्रह एव खट्टः ॥
 निर्घट्टलक्षणपरीक्ष्यनिर्णयेन
 नानाविधौघधविचारपरायणो यः ।
 सोऽधीत्य यत् सकलमेतन्मवेति सर्वं
 तस्मादयं जगति भाति निघट्टराजः ॥”
 इति राजनिर्घट्टः ॥
 निर्घातः, पुं, (निर + हन + घञ् ।) वायुभिहत-
 वायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषः । यथा,—
 “वायुनाभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।
 प्रचण्डचोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 अपि च ।
 “यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।
 पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 (एतस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां
 ३६ अध्याये ।
 “पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समा-
 पतति ।
 भवति तदा निर्घातः स च प्रापो दीप्तविहग-
 रतः ॥
 अर्कोदयेऽधिकरश्मिकल्पधनियोधाङ्गना-
 बन्धिग्वेष्टाः ।
 आपहरांश्चैवाधिकसुपहन्त्याच्छूद्रपौरांश्च ॥
 आमध्याह्नाद्वाजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पौड-
 यति ।
 वैश्वजलदास्तृतीये चौरान् प्रहरं चतुर्थे च ॥

अस्तं याति नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति
शस्यानि ।
रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसङ्गमिपीडयति ।
तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्त्यादृयायिनश्चतुर्थे
च ।
भैरवजर्जरशब्दे याति यत्तस्तं दिशं हन्ति ॥”
निर्घोषः, पुं, (निर् + घुष शब्दे + घञ् ।) शब्द-
मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ३६ ।
“क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ॥”
निर्नास्ति घोषो यचेति । शब्दमूले, चि । यथा,
महाभारते । १४ । १६ । ३६ ।
“संनियन्नेन्द्रिययामं निर्घोषे निर्जने घने ।
कायमभ्यन्तरं कृतकमेवायः परिचिन्तयेत् ॥”
निर्जनः, चि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जन-
मन्यस्थानादिः । विजनः । इति विविक्तादिशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ५६ ।
“एकस्मिन् समये पाण्डुर्मातृं दृष्ट्वा च निर्जने ।
आश्रमे चातिक्रामार्तो जयाहागतवेशसः ॥”
निर्जरः, पुं, (जराया निष्क्रान्तः । निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । ८ । १८ ।
“विश्वान् निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥”
जरारहिते, चि । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
निर्जरसर्वपः, पुं, (निर्जरप्रियः सर्वपः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) देवसर्वपञ्चः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निर्जरा, स्त्री, (निर्जर + टाप् ।) गृह्णी । ताल-
पर्णी । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
निर्जलः, चि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलमन्य-
ट्टेष्टादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ ।
१ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
“सम्प्राप्ता दृष्टमध्वजाद्यगतिना संवृष्टिता
निर्जले
तुल्यद्वादशवद्वितीयमतिमप्रेकादशमस्तनी ।
सा वल्ली वृषपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथमं हि तस्यास्तृतीयो भवः ॥”
इति वल्लभसेनः ॥
निर्जलेकादशी, स्त्री, (निर्जला एकादशी ।)
व्येष्टमासोयशुक्तेकादशी । यथा, पाद्मे ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
“पितामह ! सृष्टस्तोऽहमुपवासे करोमि किम् ।
अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ॥”
श्रीयास उवाच ।
वृषभे मियुनसोऽर्के शुक्ला श्लोकादशी हि या ।
व्येष्टे मासि प्रथमेन सोपेष्टा जलवर्जिता ॥
खाने चाचमने चैव वर्जयित्वादर्कं बुधः ।
उपयुक्तीत नैवाभ्युदयतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
उदयादुदयं यावदहर्षयित्वा जलं बुधः ।

अप्रयत्नाद्वाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
ततः प्रभाते विमले द्वादशी खानमाचरेत् ।
जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजानिभ्यो वधाविधिः ॥
सुक्तीत जलजल्यस्तु नाशकैः सहितो वशी ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! श्रद्धया तत् ॥
संवत्सरस्य वा मध्ये एकादशी भवन्ति हि ।
तासां फलमवाप्नोति पुत्र ! मे नात्र संशयः ॥
इति मां केशवः प्राह श्रद्धाचक्रगदाधरः ॥”
किञ्च ।
“यनधान्यवहा पुण्या पुत्रभाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरचात्र । इति सत्त्वं ब्रवीमि ते ॥
यमदूता महाकायाः करानाः कामरूपिणः ।
दृष्ट्वाप्राश्रयं रौद्रा गोपसर्पानि तं नरम् ॥
पीताम्बरधराः शङ्खचक्रहस्ता मनोजवाः ।
अलकाळे नयन्येन वैष्णवा वैष्णवी पुरीम् ॥”
किञ्च ।
“तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।
फलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥
खानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
तत् सर्वं चाक्षयं प्राप्नोतेतत् जलस्य भावितम् ॥
किंवापरेण धर्मेण निर्जलेकादशीं वृष ! ।
उपोष्य सन्ध्याविधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥”
किञ्च ।
“यैः कृता भीमसेनैवा निर्जलेकादशी शुभा ।
सकुलं तारितं सर्वं कुलातीतं तथा शतम् ॥
आत्मना सह तेनैतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥”
किञ्च ।
“आत्मद्रोहः कृतस्तस्तु येरेषा ननुपोषिता ।
पापान्नामो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।
“यस्मै श्रद्धयादत्त्वा यथापि परिकीर्तयेत् ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्तौ हि नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
अथ निर्जलव्रतविधिः । यथा,—
“यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सकृद्व्रतनियमं व्रते ।
जलमादाय मङ्गीयाम्भोजानेन वैष्णवः ॥
एकादशीं निराहारो वर्जयिष्यामि वै जलम् ।
केशवप्रीणनाथाय अथल्लक्ष्मणेन च ॥” इति ॥
“वर्जयेन्नाम्नहोरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥
एकादशीं निशायान्तु गत्यपूर्णा विधाय हि ।
हैमीं त्रैलोक्यीं शक्तिं ज्ञापयेत् पथ्यादिभिः ॥
वस्त्रादिकं समर्प्याभ्यार्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
प्रणम्य आगमं कुर्यात् तदप्ये नर्तनादिना ॥
प्रातःखानादि निर्जल्य तं त्रिविक्रममर्चयेत् ।
शक्त्यामुकुम्भान् विप्रैभ्यो दद्यात् गन्धादल-
कृतान् ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“देवदेव हृद्योक्तेः संसारार्थवतारक ! ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनकं ह्वयं वस्त्रयुग्ममुपायकौ ।
जलपात्राणि दिद्यानि विभवे सति वैष्णवः ॥

शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा आलङ्करा-
ज्जलम् ।
खयं वानीय मीनी सन् सुक्तीत सद्यः वन्धुभिः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविनासे १५ विंशः ॥
निर्जितः, चि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्राप्-
पराजयः । तत्पठ्यायः । पराजितः २ परा-
भूतः ३ विजितः ४ चितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वशीकृतः । यथा,—
“ध्यायतश्चरन्नाम्नोर्ण भावनिर्जितचित्तता ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ६ । अध्यायटीकायां खामी ॥
निर्जितेन्द्रिययामः, चि, (निर्जितः पराजित
इन्द्रिययाम इन्द्रियसम्बद्धो येन ।) यतिः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४४ ॥
निर्जोषः, चि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।)
जीवात्मारहितः । प्राणिमूले । यथा,—
“चित्ता चित्ता ह्ययोर्मध्ये चित्ता एव गरीयसी ।
चित्ता दहति निर्जोषं चित्ता दहति जीवितम् ॥”
इति प्राञ्चः ॥
निर्भरः, पुं, (निर्भूयाति जीर्णोभवति उच्च-
स्थानपतनादिति । निर् + भू + अच् ।) पर्वता-
वतीर्णजलप्रवाहः । इति भरतः ॥ सुता
अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ॥
पर्वतादेगेन पतज्जलं भोरा इति ख्यातम् ।
इति कोकटः । तत्पठ्यायः । भरतः २ । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५५ ॥ निर्भरी ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
“सरितो निर्भराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥”
तज्जलगुणाः । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपन-
त्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ४ ॥
(यथा च ।
“शैलसातुनवहारि प्रवाहे निर्भरो भरतः ।
स तु प्रसवणश्चापि तज्जलं नैर्भरं जलम् ॥
नैर्भरं सचिह्नमोरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकश्च वातं स्यादतिपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
सूर्यघोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
निर्भरी, स्त्री, (निर्भूयाति उच्चस्थानपातान्
जीर्णोभवतीति । निर् + भू + अच् । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेनास्वस्था इति । अच् ।
डोत् ।) नदी । यथा,—
“अटाकटाहसम्भ्रमभ्रमल्लिम्यनिर्भरी-
विलोचनीचिबलरीविराजमानमूर्द्धनि ।
धमद्वगद्वगज्जलसङ्गताटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिफलं मम ॥”
इति रावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥
निर्भरी, [नृ] पुं, (निर्भरोऽस्यस्येति । निर्भर
+ इनिः ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निर्भरिणी, स्त्री, (निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेना-
स्वस्था इति । इनिः । डीप् ।) नदी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१७ । ७ ।

निर्णयः

“सोऽपि तां वीक्ष्य तावत्परसन्निभंरिणीं हृषः ।
यत्र प्राप परिष्कृतं हृषाकान्तो मुमुक्षुः तत् ॥”
निर्णयः, पुं, (निर्णयमिति । निर् + नी + “रृच्” ।
३ । ३ । ५६ । इति भावे अच् ।) अवधार-
णम् । तत्पण्यायः । निश्चयः २ । इत्यमरः ।
१ । ५ । ३ ॥ निर्णयनम् ३ निश्चयः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १२ । २ ।
“स तावुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य प्रयुक्तं कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥”)
विचारः । तत्पण्यायः । तर्कः २ गुणा ३ चर्चा ४ ।
इति निष्काशशेषः ॥ विरोधपरिहारः । इति
मिताक्षरा । चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतशेषपादः ।
यवसला इति आरवीयभाषा ॥ हिक्की इति
इङ्गरेजीयभाषा ॥ तद्विवरणं यथा । “अथ
निर्णयः । तत्र नारदः ।

‘यस्यांशुः साक्षिणः सत्तां प्रतिज्ञां स जयी
भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपगमोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥
सम्भेरवहतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्त्रतः ।
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
लक्षणम् । साक्षिलिखितसुक्तिप्रयथानां मध्ये-
ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्त्वप्रति-
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपगतः आत्मनैवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः । स्वचर्यावसितः कस्यस्वेवैवश्या-
दिना पराजितत्वेनावहतः । क्रियावसन्नः
साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरम् ।
सभ्यावधारणं सभासदी मिलितानामयं परा-
जितः इति निर्णयं अर्हेत । स शास्त्रविधिना
शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः ।
‘प्रतिज्ञाभावनादौ प्राङ् विवाकादिपूजनान् ।
जयपञ्चस्य चादानात् जयी कोऽपि निगद्यते ॥’
जयपञ्चस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
‘यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणीयं जयपक्षेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान् यदा हृषः ।
प्रदद्यान्नयिने पक्षं जयपक्षं तदुच्यते ॥’
कात्यायनः ।

‘अर्थिप्रत्यर्पिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावहतं स्वयम् ॥
एतद्वयथाचरं लेखं यथापूर्वं निवेद्ययेत् ।
सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥’
तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पञ्चसाक्षादिकं
निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
स्थितमध्यस्थाश्च इत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-
पणस्य सम्बन्धप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
त्तरलेखनं हेतुनरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-
निवेधार्थम् । नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रत्यव-
स्थानं सम्भवति । प्रमाणलेखनानु पुनः प्रमाणा-

८८३

निर्णयः

नरोपन्यासनिरासार्थम् । तदाह कात्यायनः ।
‘क्रियां वलवतीं तज्ज्ञा दुर्बलां योऽवलम्वते ।
स जयेऽवहतो सभ्यैः पुनस्तौ नाभ्यात् क्रियाम् ॥
निर्णयं व्यवहारे तु प्रमाद्यमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेऽध्यायं निष्णाताः प्राह्वी गृह्याः ।
निर्णयं व्यवहाराणां प्रमाद्यमफलमप्या ॥’
निर्णयोत्तरस्तथाह मनुः ।
‘अर्थे तन्मन्यमानान् कारयेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डेष्वप्यप्रकृतः ॥’
अमन्यमानं अप्रकृतम् । कारयेन साक्षादि-
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
‘आत्मापराधं देशं कालं वलमप्यापि वा ।
वयः कर्म च वित्तं दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥’ * ॥
मनुः ।
‘तीरितं चाशुश्रूष्य यत्र कचन सम्भवेत् ।
ज्ञानं तद्वर्मेतो विद्यात् न तद्वयो निवर्त्तयेत् ॥’
अशुश्रूष्यं साक्षादिनिर्णयम् । अतएव तीरितं
प्राङ् विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं
पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ यत्र तु तीरिताशुश्रू-
ष्योऽप्यधर्मज्ञतत्त्वज्ञत्वा पराजयी पुनर्द्विगुण-
दण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शन-
माह नारदः ।
‘तीरितं चाशुश्रूष्य यो मध्येत विधर्मेतः ।
द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुच्यते ॥’
असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
‘असाक्षिकान् यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ।
असम्मतमतेर्दण्डं पुनर्दर्शनमर्हति ॥’
असाक्षिकमित्यप्रमाणीपञ्चकम् ॥ * ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘दुर्दृष्टान् पुनर्दृष्टा व्यवहारान् हृषेण तु ।
सभ्याः सजयिणो दण्डा विवादाद्विगुणं दमम् ॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानान् नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥’
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तवसादानां
दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वयापारेण विरुद्ध-
भावादिना प्राप्तवसादानान् नास्ति पुनर्न्यायः ॥
बृहस्पतिरपि ।
‘पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाग्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥’
मनुः ।
‘बलाद्गमं वलाद्गमं बलाद्वा लिखितं यत् ।
सर्वान् वलज्ञानान्यान्तान् मनुजं वीत् ॥’
याज्ञवल्क्यः ।
‘बलीपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निर्ग्रामस्तथा ॥
मत्तोक्तपार्थिवसनिवासीतादियोजितः ।
असम्बन्धतत्त्वेन व्यवहारो न सिध्यति ॥’
उपाधिष्णुमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मिन् भीतादियोजितः
इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । बहिर्ग्रामः बहि-
र्देशः । मत्तो मद्यादिना । उक्तो वाता-

निर्णयः

दिना । असनी दूताद्यासक्तः । असम्बन्धो वादि-
तमियुक्तवतिरित्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्वतन्त्रदासपुत्रादेर्युक्तम् । तथा च नारदः ।
‘स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्याच्चाप्रकृतिं मतः ।
तदप्युक्तमेवाहुस्तन्त्रासक्तस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयवसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च क्रियास्वप्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादस्वतन्त्रः पितुः ।
तदप्युक्तमेवाहुर्दासपुत्री च तौ समौ ॥’
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम् ।
‘कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ॥
स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायान्न विचारयेत् ॥’
इति मनुवचनान् ।
कुटुम्बवश्यं भरणीयम् । अध्यधीनः परतन्त्रः
पुत्रदासादिः । व्यवहारव्यवहारादिकम् । न्यायान्
स्वतन्त्रः । न विचारयेत् अनुमन्यतेत्यर्थः । तथा
च नारदः ।
‘स्वातन्त्रान् स्वतन्त्रं चोक्ते चोक्ते गुणवयः कृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सत्त्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्वतन्त्रः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्वयः सत्त्वाः पुत्रा दासाः परि-
यथाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृहीतं यस्य तत् स्वात् क्रमागतम् ।
गर्भस्थैः सङ्गृहीतैः अष्टमाङ्गुलसराक्षिभ्यः ॥
बाल आबोद्धशाङ्कान् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारस्तः स्वतन्त्र पितराहते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्वान्नरयापि सम्भवति ।
तयोर्पि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥’
परिग्रहाः अनुजीविप्रभृतयः । तथा च बृह-
स्पतिः ।
‘पितृव्यमाह पुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्वृत्तं कुटुम्बार्थं तद्वृत्तं दातुमर्हति ॥’
कात्यायनः ।
‘कुटुम्बार्थमशक्तौ तु गृहीतं याधितेष्वपि ।
उपपन्ननिमित्तं विद्यादापत्तकृतम् तत् ॥
कन्यावैवाहिकस्यैव प्रतिकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥’
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रमुखा दातव्य-
मिति रक्षाकरः ॥ बृहस्पतिः ।
‘यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय ययपाजने ।
कुप्रीदङ्गविवादिष्ये निवृत्तार्थं सम्मतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं आभाताभययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विसर्पयेत् ॥’
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेषः । यथा,—
“विषयो विषयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्वतम् ॥”
इति स्वामिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्रकारक-

निर्हरं

ज्ञानम् । यथा । बद्धिमान् पर्यन्त इत्यादि-
बोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तद्वन्मावच्छिन्न-
प्रकारत्वात्प्रकारत्वाभिहितपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । इति जग-
दोशः ॥
निर्णयनं, क्री, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः ।)
चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः । तस्य
रूपम् । मिलितानां सभासदां पराजितोद्य-
मित्यवधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
निर्णयनं, क्री, (निर् + नी + क्तिच् + क्युट् ।)
मातृजापाङ्गदेशः । तत्पर्यायः । निर्णयम् २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयः, चि, (निर्णयते मुञ्चते स्मिति । निर् +
ञिच् + क्तः ।) अपनीतमन्त्रम् । शोधितम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
पुलकितवचनम् ।
“जलदेवमुपैवेव अशानं गोविजालम् ।
निर्णयपादः प्रविशेन्नानिर्णयः कदाचन ॥”)
निर्णीतं, चि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्णयः ।
निश्चयीकृतः । यथा,—
“निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाद्यमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेण धान्येण निष्कलाः प्राकृष्टो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाद्यमफलं तथा ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्देशिकपर्यायः । “निर्णयम् १ सखः २ सनुतः
३ हिरक् ४ प्रतीचम् ५ अपीचम् ६ । इति
ब्रह्मविद्यातन्त्रार्थनामधेयानि ।” इति वेद-
निघण्टो । ३ । २५ ॥
निर्णयकः, पुं, (निर्णयेति निर्मलीकरोति वञ्च-
मिति । निर् + ञिच् श्रौषे + क्युल् ।) रजकः ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
४ । २ । ६ ।
“कारकाग्रं प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च ।
गयाग्रं गणिकामत्र लोकेभ्यः परिक्रमति ॥”)
निर्हेतुः, चि, परापवादरक्तः । दयामूढः । तीव्रः ।
मत्तः । निष्प्रयोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्हेतुः, चि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयामूढः ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
“न प्रहृतं मलमस्मि निर्हेतुं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ॥”
निर्गता दया यस्य यमुद्दिश्य दया तिरोहिता
इत्यर्थः । अदयाहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
“जातिसम्पत्तिर्भवेति तत्तथाः कृतजन्मताः ।
निर्हेता निर्ममस्कारास्तन्मनोरुश्रावणम् ॥”)
निर्हरं, क्री, (निर् + दृ + ञ् ।) निर्भरम् ।
(निर्गतो दृष्टिर्भवति यस्मात् ।) धारम् । चि, कठि-
नम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।
“ध्याननिर्हरश्रेणेन विनिःश्रितधातुना ॥”)
अपत्रये च चि । इति मेदिनी । २, १७५ ॥

निर्धमः

(निर्धीयते विधीयते पतनस्यकमिति । निर् +
दृ विहारे + ञ् ।) निर्धमः । इति कश्चित् ।
निर्नास्ति हरो भवो यस्मिन्निर्धमे, चि ॥
निर्हन्तः, पुं, (नितरां दहतीति । निर् + दृ +
ल्युट् ।) भक्षतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भक्षतकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥
निर्नास्ति दहनो बहिर्बन्ध ।) अग्निमूत्रम् ॥
निर्हन्तो, क्री, (निर्गतं दहनं यस्याः । क्षिपां
ङीप् ।) मूर्च्छाकता । इति राजमाता ॥ (यथा,
“सुखं वचा तिलकरोहिणीच
तथाभ्यां निर्हन्तीच तुल्याम् ।
पिबेच्च मोक्षयुतां कवीर्यं
मूत्रे तथामस्य च पाचनार्थम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयमौ मूलाधिकारे ।)
निर्हिम्बः, चि, (निर् + दिभ् + क्तः ।) बली ।
मांसलः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११३ ॥
निर्हिम्बः, चि, (निर् + दिभ् + क्तः ।) निश्चितः ।
यथा,—
“निर्हिम्बविषयं किञ्चिदुपासविषयकम् ।
अपेक्षितक्रियैव निष्पन्नादावभिधत्ते ॥”
इति रामतर्कवागीशः ॥
(आदिहः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“निर्हिम्बा कुलपतिना स पर्याशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ॥”
निर्हेतुः, पुं, (निर् + दिभ् + भावे ञ् ।) आह्व ।
इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १ । ३८ ॥
“ययं वै धर्मेराजस्य यदि निर्हेतुकारिणः ।
जत धर्मेस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मेस्य लक्षणम् ॥”)
कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।
“ॐ तत्सदिति निर्हेतो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥”)
उपान्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
निर्हेता, [चि, (निर्हेतुतीति । निर् + दिभ् +
ङ् ।) निर्हेतुकता । यथा, “तथाहि अर्थो
नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्हेता तत्प्रतिपक्ष-
स्तदभाववादी प्रत्यर्थी ॥” इति मिताक्षरायां
व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥
निर्हिम्बः, चि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोष-
रहितः । यथा,—
“निर्हिम्बं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्यादिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
इति मिताक्षरा ॥
निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) गरजवः ।
इति शब्दचक्रिका ॥ धनमूढः, चि । यथा,—
“ब्रह्महापिनरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवैशोपि निर्धनः परिभूयते ॥”
इति चाणक्ये । ८२ ॥
निर्धमः, चि, (निर्गतो धर्मो यस्मात् ।) धर्म-
रहितः । यथा,—
“महापराधि निर्धमं कृतज्ञं जीवन्मुक्षिते ।
नास्तिकब्राह्मदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

निर्वन्धः

निर्धोरः, पुं, (निधिवतीर्भवेति । निर् + धृ +
ञ् ।) निधयः । “जातिगुणक्रियाणां उत्कर्ष-
जापकर्षश्च वा सजातीयात् पृथक्कारणम् ।
यथा । मनुष्याणां जात्यर्थः श्रेष्ठः । गवां ज्ञाना
बहुवीरा । अश्वानां धावन्तः शीघ्रतमाः ॥”
इति दुर्गादायः । धाररहितश्च ॥
निर्धारकं, क्री, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
ञिच् + भावे क्युट् ।) निधयः । निर्धारः । यथा,
निर्धार्ये वट्याः समाखे न स्यादिति दुर्गा-
दायः ॥
निर्धारितं, चि, (निर्धार्यते स्थिरीक्रियते इति ।
निर् + धृ + ञिच् + कर्मणि क्तः ।) कृत-
निधयः । यथा । “किञ्चानिर्धारितकल्याणकाल-
विशेषश्च ॥” इति विजयरचितः ॥
निर्धार्यं, चि, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
“कृत्वाणीयम् ॥” १ । १ । १२४ । इति यत् ।
धारि + यत् वा ।) निर्धारणीयम् । निर्धारि-
तम् । निर्भयकर्मकर्ता । इति विश्वनिघ-
निर्वाणशब्दटीकायां रमानाथः ॥
निर्धूतं, चि, (निर् + धृ + क्तः ।) खण्डितम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
“केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥”)
परितप्तम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“निधूतं निर्धूतबुद्धिं प्रवर्तयिष्ये वितनाश्रय
जीवः ॥”
(निर्धूतम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।
“पठन्ति ये निधमनमन्त्रैस्तैः
अस्त्वन्ति चाध्यात्मकसंज्ञितं शुभम् ।
रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
भर्त्सितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । १२ ।
“पुराणं वाणिना राम ! राव्यात् स्वाद-
वरोपितः ।
परवाणि च संज्ञाय निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥”)
निर्धूतं, चि, (निर् + धाव + कर्मणि क्तः ।
“क्रीः मूढगुणसिक्ते च ॥” ६ । ४ । १६ । इति
वकारस्योटादेशः । “यथेधक्युट् ॥” ६ । १ । ८६ ।
इति वृद्धिः ।) प्रचालितम् । यथा,—
“तस्याः पाटलपाणिजङ्घिनसुरोनिद्राकषाये
दृष्टौ
निर्धूतोऽधरशोभिमा धिगुलितस्तनस्यो
सूक्ष्मजाः ॥”
इति श्रीजयदेवः ॥
निर्वन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे ञ् ।) अभि-
निवेशः । निबन्धोऽपि पाठः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
“स विदित्वाय भार्यायास्तं निर्वन्धं विकर्म्मणि ।
नन्वा दित्वाय रक्षति तथाप्योपविशेह ॥”)
अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्नः । (यथा, च
कुमारसम्भवे । ५ । ६६ ।
“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं तु ते
करोऽयमातुस्तविवाहकौतुकः ॥”)

निर्मलधा

यथा शिशुयष्टः । शिशुना खेच्छाविशेषः ।
आखटि इति स्थातः । इति केचित् । इति
यष्टशब्दटीकायां भरतः ॥
निर्मलधः, स्त्री, (निर् + धृ + भावे क्युट् ।)
निर्वर्धयन् । मारयन् । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ॥
निर्मलः, वि, (निर् + मल + क्यप् ।) इट् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
निर्मलः, वि, (निर्गतं भयं यस्तु यस्माद्वा ।) भय-
रहितः । तत्पर्यायः । अजानेयः २ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ २१ । ११ ।
“रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ ।
राज्ञो वाचांसि यौ मौढ्यादयाचेते निर्भया-
बुभौ ॥”
पु, रौच्यमशुपुत्रे । यथा, हरिवंशे ॥ ७ । २१ ।
“सुनेनः सज्जहृष्य सुतपा निर्भयो इट् ।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु जयोदधे ॥”
निर्मलं, स्त्री, (निःशेषेण भरो भरणं यत् ।)
अतिशयः । (यथा, गीतगोविन्दे ॥ १ । ४८ ।
“रासोक्तासभरेण विभ्रमभ्रतामाभीरवामभ्रवा-
मभ्यर्धे परिरभ्य निर्भरतुरः प्रेमान्धया राधया ।
साधु तद्वदनं सुधामयमिति याकृत्य गीतस्तुति-
आजाडुद्धतुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः
पातु वः ॥”
तदति, वि । इत्यमरः ॥ ३ । ४ । २० । (यथा,
भागवते ॥ ८ । १८ । २० ।
“तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥”
निर्भर्त्सनं, स्त्री, (निर्भर्त्सन् भर्त्सनम् । निर् + भर्त्स +
क्युट् ।) खलीकारः । अलक्तकम् । इति
मेदिनी । ने, १८८ ॥ भर्त्सनम् ॥ (यथा,
महाभारते ॥ ३ । ३०४ । ५ ।
“निर्भर्त्सनापवादे च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथाराजन् ! न चकाराप्रियतादा ॥”
निर्भर्त्सितं, वि, (निर् + भर्त्स + क्त ।) कृत-
निर्भर्त्सनः । तत्पर्यायः । निन्दितः २ धिक्कृतः ३
अपजस्तः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे ॥ ३ । ५३ ।
“अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम् ॥”
निर्भास्यः, वि, (निज्जटं भास्यं यस्य ।) भाग्य-
रहितः । यथा, “नृपात्पापटुनिर्भास्या मन्दाः
स्युः ।” इत्यमरः ॥ ३ । ३ । १४ ॥
निर्मलः, पुं, (निर्गतो मदी दानपारि गर्जो वा
यस्मात् ।) कालवशाग्निरागतमदहस्ती । तत्-
पर्यायः । उद्धान्तः २ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ३६ ॥
मदशून्यः, वि ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३ ।
६६ । ६६ ।
“ततः संवत्सरेतीते जूतौजसमवस्थितम् ।
निर्मलं दुःखितं दृष्ट्वा पितरौ राममद्वयम् ॥”
निर्मलधा, स्त्री, (निर्गतं मध्यं यस्याः । शून्यमध्य-
त्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) नलिका । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (नलिकाशब्देन विवृतविशेषो
ज्ञातः ॥)

निर्माल्यं

निर्मल्याराध, स्त्री, (निर्मल्यं यश्चार्थं चर्वणीयं
दातुं) अरविः । यद्ये अमुकस्यापनार्थं चर्वणीय-
कादम् । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १६ ॥
निर्मलं, स्त्री, (निर्गतं मलमस्मात् ।) निर्माल्यम् ।
अभक्तम् । वि, मलहीने । इति मेदिनी । ले,
१०२ ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३ । ६५ । ४ ।
“निर्मलखादुवर्जितं मनोहारि सुशीतलम् ॥”
निष्पापे । यथा, मनुः ॥ ८ । ३१८ ।
“रावनिर्मुक्तदक्षास्तु क्षत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुखतिनो यथा ॥”
यथा, देवीभागवते ॥ १ । १८ । ३७ ।
“मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारखं हिज ! ।
जाते तु निर्मले क्वास्मिन् सर्वे भवति निर्मलम् ॥”
निर्मलोपनः, पुं, (निर्मलः विमुक्तः उपनः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निर्मालं, स्त्री, (निर्माल्यते इति । निर् + मा
क्युट् ।) निर्मलितः । (यथा, भागवते ॥ २ ।
५ । ३२ ।
“यदेतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुहाः ।
यदायतननिर्माले न श्रेयस्कर्तव्यतमः ॥”
सारः । समलसम् । इति मेदिनी । ले, ५८ ॥
निर्माल्यं, स्त्री, (निर् + मल + क्युट् ।) देवो-
च्छिद्यम् । देवस्त्वनिवृत्तिविशिष्टं देवदत्तं
वस्तु । यथा,—
“अर्वाक् विसर्जनाद्द्वयं नैवेद्यं सर्वमुच्यते ।
विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति चत्वारः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥ ३३ ॥
तस्य स्थापनं सेपयश्च यथा । “देशान्तां मङ्गलं
क्षत्वा निर्माल्यश्रेष्ठं दद्यादिति । वैष्णवे तु ॐ
विश्वक्सेनाय नमः । शक्तौ तु ॐ श्रेष्ठिकायै
नमः । शिवे ॐ चण्डिकायै नमः । सूर्ये ॐ
तेजस्विकायै नमः । गणेशे ॐ उच्छिद्यगणेशाय
नमः । कालिकायै ॐ उच्छिद्यकालिकायै
नमः । तथा च विद्वान्दन्विष्ये ।
‘सूर्यं गणपतायुषे शक्तौ शिवेऽथ वैष्णवे ।
तेजस्वमयोच्छिद्योऽसौ मुच्छिद्यपूर्विकाम् ॥
नालार्जो श्रेष्ठिकां चण्डं विश्वक्सेनं क्रमाद्-
यजेत् ॥’
सोजो गणेशः ।
‘ब्रह्मे च बहिर्देवीं समर्थं विधिवन्तः ।
निर्माल्यं शुचौ देशे नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः ॥’
तन्नाम्नरे ।
निर्माल्यं शिरसा धार्यं सर्वार्थे चाशुलेपनम् ।
नैवेद्यसोपसृजितं दत्त्वा तद्भक्तशान्तिने ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ३३ ॥
“उदके तद्वस्त्रे वा निर्माल्यं तत्र संयजेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
निर्माल्यकाली यथा,—
“मणिसुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि याजि च ।
न निर्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च ॥
पटौ शाली च घण्टासं नैवेद्यं दत्तमाचतः ।
मोदकं क्षणैव यामार्ज्वेन मन्त्रैश्चरि ॥”

निर्मितं

पङ्कवर्णं विमलं यश्चक्षुर्वर्णः स्फुटम्
भावश्च मवेदुष्यं परमात्मन्येव च ॥”
इत्येकादशीतन्त्रे योगनीतकम् ॥
शिवनिर्मितं विशेषो यथा, स्कान्दे ।
“निर्माकं यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भित्तमर्थो नरः पापसमन्वितः ।
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते ॥
अक्षहापि शुचिर्भूत्वा निर्माकं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छूत्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥
शुचिः क्षान्तादिनेति शेषः । एवञ्च शूद्रा
ब्रह्म निर्माकं वषासा आभुतः शुचिरिति
कालिकापुराणं अशुचिविषयम् ॥ अशुपनीत
विषयमिति कीदृशः । ब्रह्मचर्यपरिशिष्टम् ।
अयासं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलाक्षशां सर्वं याति पवित्रताम् ॥”
इति तिथितन्त्रम् ॥
तस्य उत्तारककाली यथा,—
अथ निर्माक्योत्तारकम् । अजिह्वुनी ।
“प्रातःकाले च्छ्वा कुम्भाभिर्माक्योत्तारकं बुधः ।
अधिताः पश्यन्ते ब्रह्माः कन्यका च रजस्वला ॥
देवता च सनिर्माक्या इति पुण्यं पुरातनम् ॥
नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
देवमाक्यापनयनं देवागारे सन्तुष्टवम् ।
आपनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम् ॥
नारदपञ्चरात्रे ।
यः प्रातश्चत्वाय विधाय निर्माकं
निर्माक्यमौशस्य निराकरोति ।
न तस्य दुःखं न हरिदत्ता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमाचमम् ॥
अदयोदयवेलायां निर्माकं श्रद्धया व्रजेत् ।
प्रातस्तु स्नानाश्वाशुल्यं घटिकाभाजयोगतः ॥
अतिशुद्धं विजानीयात्ततो वनप्रहारवत् ।
अदयोदयवेलायां श्रद्धां तत् समते हरिः ॥
घटिकायामतिक्रान्तौ क्षुद्रं पातकमावहेत् ।
सूक्ष्मे समतिक्रान्ते पूर्वे पातकमुच्यते ॥
अतिपातकमेव स्यात् घटिकानां चतुष्टये ।
सूक्ष्मेचितये पूर्वे महापातकमुच्यते ॥
ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् ।
ग्रहरे पूर्वार्ता याते प्रायश्चित्तं ततो न हि ॥
निर्माकस्य विमले तु प्रायश्चित्तमयोच्यते ।
अतिक्रान्ते सूक्ष्मार्द्धे सप्तसं जपमाचरेत् ॥
पूर्वे सूक्ष्मे सप्तार्धे सप्तसं सार्द्धमुच्यते ॥
सप्तसहितं कुम्भात् घटिकानां चतुष्टये ।
सूक्ष्मेचितयेऽतीते अयुतं जपमाचरेत् ॥
ग्रहरे पूर्वार्ता याते पुरश्चरयमुच्यते ।
ग्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
निर्माक्या, स्त्री, (निर्माक्यते इति । निर् + मल +
क्युट् । ततश्च ।) घृष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्मितं, वि, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-
कम् । गठितम् । रचितम् । यथा, सिद्धान्त-
सूक्तावल्याम् ।

निर्यन्त्र

“निजनिर्मितकारिकावलीमसिंघप्रचर-
ननोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकात् ननु राजीवद्या-
वर्धवदः ॥”
निर्मितिः, स्त्री, (निर् + मा + क्तिन् ।) निर्मा-
यम् । गठनम् । रचनम् । यथा,—
“नियतित्तनियमरहितां आदिकमयीमन्य-
परतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमाधत्ती भारती कवे-
र्जयति ॥”
इति काव्यप्रकाशः ॥
निर्मृक्तः, पुं, (निर् + मृक् + क्तः ।) तृक्तकणुकः ।
अचिरात् क्षतत्वकं सर्पः । इत्यमरः । १। ८। १६ ॥
त्यक्तसंयोगे, चि । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३। ८। २० ।
“रागकेवात्र निर्मृक्तः कामकोवसमावृतः ।
पुनरेव यच्च प्राप्तो यथा पूर्वं तथा स्थितः ॥”)
निर्मृटः, स्त्री, (निर्मृटति आचिपतीति । निर् +
मृट आचिपे + क्तः ।) करग्रन्थद्वयः । तत्-
पण्यायः । पण्यानिरम् २ कचङ्गनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीनिकाकषेयौ ॥
निर्मृटः, पुं, (निर् + मृट + “इगुपधिति ।” ३ ।
१। १३५ । इति कः ।) वन्यति । अपुण्य-
द्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छयः । खर्परः ।
इति हारावली । २५५ ॥
निर्मोक्तः, पुं, (नितरां सुच्यते इति । निर् +
सुच् + क्तः ।) सर्पत्वकः । तत्पण्यायः । अहि-
कोवः २ निर्व्ययनी ३ कचुकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४। ३८१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३२८ ।
“निजगात्रनिर्मिषेष्टस्यापितमपि सारमखिल-
मादाय ।
निर्मोक्तश्च भुजङ्गी सुच्यते पुरुषश्च वारचवृत् ॥”
त्वक्मात्रम् । यथा, महाभारते । १३। १४१ ।
१०१ ।
“नृगनिर्मोक्तवसनाश्वीरवत्कलवाससः ।
निर्हन्ताः सत्पथं प्राप्ता वालिखिल्यास्तपोधनाः ॥”
भावे चण् ।) मोचनम् । आकाशः । सन्नाहः ।
इति मेदिनी । के, ११२ ॥ (सार्वर्जिकमनोः
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८। १३। ११ ।
“अष्टमेऽन्तर आयाते सार्वर्जिकमविता मनुः ।
निर्मोक्तविरजस्तायाः सार्वर्जिकतया वृष । ॥”)
निर्मोचः, पुं, (नितरां मोचः ।) त्यागः । इति
नागार्धसंग्रहार्थे अमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१०। २१ ।
“न श्रीपलेभिर्पूर्वेवाव्यनिर्मोचसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽप-
हम् ॥”)
निर्यन्त्रणं, चि, (निर् + यन्त्र + क्ण्ट् ।) अवाधम् ।
निरगोलम् । उच्छृङ्खलम् । इति जटाधरः ॥
(यन्त्रणाग्रन्थम् । यथा, सुश्रुते । १। ४४ ।
“ततः खादेदुष्णतीवसेवी निर्यन्त्रणास्त्रिमे ॥”)

निर्लिप्तः

निर्याणं, स्त्री, (निर्याति निर्गच्छति मदीऽनेनेति ।)
निर + या + क्तृणि क्ण्ट् ।) गजापाङ्गदेशः ।
(यथा, माघे । ५। ४१ ।
“प्रत्यक्षदन्तिनिश्चिताकुशदूरभिन्न-
निर्याणनिर्यद्वर्णं चकितं निवादी ॥”)
मोचः । अन्धनिर्गमः । इति मेदिनी । शी, ५७ ॥
(यथा, महाभारते । १३। ५५ । ६ ।
“निर्याणश्च रथेनायु सहसा यत् क्षतं त्वया ॥”
पशुपादवन्नरन्तः । इति वैजयन्ती । यथा,
माघे । १२। ४१ ।
“निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुचतः ॥”)
निर्यातनं, स्त्री, (निर् + यत् + यिच् + क्ण्ट् ।)
वेरमुष्टिः । शृङ्गप्रतीकारः । (यथा, हरि-
वंशे । १७७ । ४७ ।
“तज्जानिरुद्धहरणं क्षतं मववता स्वयम् ।
न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्नैरनिर्यातनं प्रति ॥”)
दानम् । त्यागः । न्यासार्पणम् । न्यस्तप्रत्यक्ष
समर्पणम् । इत्यमरः । ३। ३। ११६ ॥ कथादि-
मुष्टिः । इति भरतः । मारणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३। ४६८ ॥
निर्यामः, पुं, (निर्यन्त्यतेऽनेनेति । निर् + यम +
चण् ।) पोतवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५४० ॥
निर्यासः, पुं, (निर् + यस् + चण् ।) कषायः ।
कायः । इति शब्दमाला । वृक्षादिक्षीरम् ।
आटा इति भाषा । तत्पण्यायः । वेदकः २ ।
इति रत्नमाला । (यथा, मनुः । ५। ६ ।
“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रह्मणप्रभयास्तथा ।
शैलं गवाक्षं पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”
अङ्गुर्णादित्वात् ङीवेऽपि ढश्यते ॥ * ॥
कचित् स्वरसोऽपि वाच्यः । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे दलीकन्दहृते ।
“कदलीकन्दनिर्यासं तत्प्रसूतनुत्तुनी पचेत् ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् हृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥”)
निर्युक्तिकं, चि, (निर्गता युक्तियस्मात् । कप् ।)
युक्तिरहितम् । यथा, “नहि क्रियारहितं वाक्य-
मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वाद्विज्ञेयः ।”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ।
निर्युवः, पुं, (नितरां यूवः ।) निर्यासः । इति
शब्दमाला ॥
निर्युहः, पुं, शिखरम् । आपीकम् । द्वारम् ।
निर्यासः । कायरसः । (यथास्य पर्यायो वैद्यक-
रत्नमालायाम् ॥ “कायः कषायो निर्मुहः ॥”)
नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकरी ।
निर्लक्ष्यः, चि, (निर्गतं लक्ष्यं यस्मात् ।) लक्ष्य-
हीनः । तत्पण्यायः । पाक्षुरष्टकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३। १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २। ११८ । ५ ।
“निर्लक्ष्यो लक्ष्यवान् दुःशीलः शील-
वानपि ॥”)
निर्लिप्तः, पुं, (निर् + लिप् + क्तः ।) शीलणः ।
यथा, ब्रह्मवेवर्ते शीलण्यलक्षणे ७ अध्याये ।

निर्व्यय

“निर्याधिच निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥”
लेपरहितः, चि । (यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १२। १४६ ।
“निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्तात्मक-
पिण्णी ॥”)
निर्व्ययः, चि, (निर्गतो व्ययो यस्मात् ।) व्ये-
रन्तः । आसङ्गरहितः । यथा,—
“निर्व्ययः कुचमण्डलो नृगद्वयां हारावली
निर्गुणा
नेत्राभोरुहमङ्गनेन रक्षितं गीरागमोहाधरम् ॥”
इत्यानन्दचम्पूयन्ये विंशतिसवकः ॥
पापमूढः । यथा, “लोकवेदविरहैरपि निर्व्ययः
स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः ।” इति कुसुमा-
ञ्जलिः ॥
निर्व्ययनी, स्त्री, (नितरां लीयते संलीनो भवति
आहिरस्यामिति । निर् + ली + क्ण्ट् ।) एषो-
दरादित्वात् वागमः ।) कचुकः । सर्पत्वकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४। ३८१ ॥
निर्व्ययनं, स्त्री, (निर् + व्यय + भावे क्ण्ट् ।)
निर्युक्तिः । निश्चयकथनम् । यथा, श्रीभागवते ।
६। २० । ३७ ।
“नामनिर्व्ययनं तस्य लोकमेकं सुरा जगुः ॥”
(प्रशंसा । यथा, महाभारते । १। १०६। २३ ।
“प्रनष्टं शान्तनीवेशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्व्ययनं लोके सर्व्वराट् प्ववर्तत ॥”
निर्गतं व्ययनं यच्च । तूष्णीम् । यथा, कुमारः ।
७। १६ ।
“पटुः शिरश्चन्द्रकलामनेन
सृष्टेति सख्या परिहासपूर्व्वम् ।
सा रज्जयित्वा चरणीं क्षताशी-
र्माक्षीनं तां निर्व्ययनं जघान ॥”
वाक्यातीति, चि । यथा, महाभारते । ३। १८८। १६ ।
“येषां तडागानि महोदकानि
वाप्यश्च कूप्याश्च प्रतिशयाश्च ।
अस्य हानं मधुरा च वाणी
धमस्य ते निर्व्ययना भवन्ति ॥”)
निर्व्ययणं, स्त्री, (निर् + व्यय + भावे क्ण्ट् ।)
दानम् । इत्यमरः । २। ७। ३० ॥ (यथा,
मनुः । ३। २४८ ।
“अनयेवाहता कार्यं पिण्डनिर्व्ययणं सुतेः ॥”
पिण्डदानम् । यथा, तन्त्रे । ३। २६० ।
“एवं निर्व्ययणं कृत्वा पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
गो विप्रमज्जमसिं वा प्राशयेद्विष्णुं वा क्षिपेत् ॥”
यथा च गोः रामायणे । ६। १०८ । ४२ ।
“एषा मन्दाकिनो पुण्या नदी सुविमलोदका ।
पितुर्निर्व्ययणं यच्च मया मूलमलैः क्षतम् ॥”
पिण्डः । यथा, महाभारते । १३। ८४। १४ ।
“तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्व्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्व्ययणं सत्यं यथावद्वहमारभम् ॥”
अन्नादिसंविभागः । इति श्रीधरस्वामी । यथा,
भागवते । ५। १२। १२ ।
“रघुगणैस्तत् तपसा न याति
न वैश्वया निर्व्ययणाद् यहाद् वा ॥”)

निर्वाणः

निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण् + “सत्यापप्राप्तिः ।”
३।१।२५। इति णिच् + भावे ल्युट् ।)
दर्शनम् । इत्यमरः । ३।२।३१ ॥

निर्वाणं, स्त्री स्त्री, (निर् + वण् + भावे ल्युट् ।)
निष्ठा । इत्यमरः । १।१।१५ ॥ तत्प्रक्रान्ता-
भिनयनिर्वाणः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो
भवन्ति । यथा,—

“सुखं प्रतिमुख्यैव गर्भो विमर्ष एव च ।

तथा निर्वाणश्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥”

तत्र पञ्चमस्य सन्धेः संशयमिदम् । इति
भरतः ॥ सुकुटलाह हे पञ्चमसन्धिसमाप्ता ।
प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यद्येतदुक्तसौ
शब्दार्थवः । निर्वाणस्तु निष्ठा स्त्री संहारश्च
समापने । प्रक्रान्तकथानिर्वाणः । इति मधु-
माधवादयः ॥

निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य
नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमण्वनम् ।
(यथा, रघुः । १।७१ ।

“असक्तपीडं भगवद्गमनमथमवेहि मे ।

अस्तुदमिवाजानमनिर्वाणस्य हन्तिनः ॥”)

सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । खे, ५८ ॥
(यथा, भागवते । ३।२८।३५ ।

“सुताश्रयं यद्दि निर्वाण्यं विरक्तं

निर्वाणश्चेति मनः सहसा यथाश्वैः ॥”)

विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः ।
यथा, भागवते । १।६।२६ ।

“आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतन् पाञ्चभौतिकः ॥”)
निश्चलम् । शून्यम् । विद्योपदेशनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ नाभिदेशे जघप्रणवपुटित-
माहकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—

“कुसुकां नृद्धिं संजघ्न नृद्धिं सत्तुं विचिन्तयेत् ।
महासत्तुं विशुद्धं तु षोडशारे ससुद्धरेत् ॥
मणिपुरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः ।
स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणीं नृद्धिं संस्थितम् ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि । मन्त्राधारान्तिकाच्छिवे ॥
विशुद्धान्तं सारं देवि । विश्रमन्तु तनीयसीम् ।
देवीस्थानं द्विजान्तं मन्त्रमालाटं सुहुः ॥”

निर्वाणं यथा,—

“अथ वक्ष्यामि निर्वाणं यदग्रे सावहितानये ।।
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य माहकादं ससुद्धरेत् ॥
माहकाङ्गीं समस्ताच्च पुनः प्रणवमुच्चार्य ॥
एवं पुटितमूलं प्रजपेन्मणिपूरके ॥
एवं निर्वाणमीशानि । यो न जानाति पामरः ।
कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इत्यागतसत्त्वविलासः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४८।७५।

“विशामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं

भेषजम् ॥”)

निर्वाणः, त्रि, (निर् + वा + क्तः । “निर्वाणो-
ऽवाते ।” ८।२।५० । इति निष्ठातस्य नः ।)

सुक्तः । यथा । निर्वाणो सुनिः । नष्टः । यथा ।

निर्वाणो वद्धिः । (यथा, कुमारः । ३।५२ ।

८६७

निर्वास

“निर्वाणभूयिष्ठमथास्तु वीर्यं
समुत्पन्नवीर्यं वपुर्गुणैव ॥”)

निमग्नः । यथा । निर्वाणो हस्ती । इति
विशेष्यनिर्वाणः । ३।१२।६६ ॥ वाय-
शून्यश्च ॥

निर्वातः, त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्यात् ।)
वायुरहितः । इत्यमरः । ३।१२।६६ । (यथा,
महाभारते । २।६६।२८ ।

“असूर्यमिव सूर्यस्य निर्वातमिव वायुना ।

भासितं द्वादितश्चैव लक्षणेनैवं सद्यो हि नः ॥”

निर्वाति स्वेति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः ।

“निर्वाणोऽवाते ।” ८।२।५० । इति निष्ठा-
तस्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥

निर्वाटः, पुं, (निर्वाटनमिति । निर् + वट् + भावे
घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः ।
३।३।८६ ॥ (यथा, रघुः । १४।३४ ।

“किमात्मनिर्वाटकथासुपेक्षे

जायामदोषासुत सन्ध्यामि ॥”)

अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चित-
वादः । वादाभावः । इति भरतः ॥

निर्वापः, पुं, (निर्वपणमिति । निर् + वप +
घञ् ।) निवापः । प्रेतभिसन्ततपितृहेत्यक-
दानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा,
देवीभागवते । २।७।१६ ।

“पुत्रेभ्योऽहं ददाम्यद्य निर्वापं निधिपूर्वकम् ॥”

भिक्षार्थदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।२० ।

“एतस्मिन्मयसरे नास्मिन्नपि कुतश्चित् एहीत-
निर्वापः परिभ्रम्य यावदागतः पश्यति तावत्
पुत्रश्रीकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥” भक्त-
गम् । इति रामाशुजः ॥ यथा, रामायणे ।
२।६१।८० ।

नीलवैदूर्यवर्णांश्च नृदून् यवससञ्चयान् ।

निर्वापार्थं प्रभूनीं ते ददुस्तत्र सञ्चयः ॥”)

निर्वापणं, स्त्री, (निर् + वप + णिच् + ल्युट् ।)

वधः । इत्यमरः । २।८।११४ । दानम् ।

इति हज्जाशुषः । २।३२३ ॥ (निर्वाणता-
सम्पादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथि-
तन्त्रे ।

“दीपनिर्वापणात् पुंसः कुप्याच्छेदनात्

स्त्रियः ॥”

सार्थे णिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १।
४०५ । “मया तावन्नीतिवीजनिर्वापणं कृतम् ।
परतस्तद्देवपर्यायायतम् ॥”)

निर्वाण्यः, त्रि, (निष्वायेन त्रियते इति । निर् +
ट् + “नृहलोग्यत् ।” ३।१।१०४ । इति
रण्यत् ।) सत्वसम्पदः सम्पत्तन् कार्यकर्ता । इत्य-
मरः । ३।१।१२ ॥ “भयविक्रममयसनाभ्युदयार्तौ

निर्विकारं मनः सत्त्वं तत्सम्पदा सम्पत्तन् उदमं
कुर्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्म कुरुते स

निर्वाण्य उच्यते ॥” इति भरतः ॥ अवारणोपपन्नं ॥

निर्वासनं, स्त्री, (निर् + वस + णिच् + ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः । २।८।११३ ॥ नगरादेर्नृदिष्कर-

निर्विष्टः

शम् । इति मेदिनी । मे, १८६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५।६०।५८ ।

“निर्वीसनश्च नगरात् प्रव्रज्या च परमप ॥

नानाविधानां दुःखानामभिज्ञास्ति जनाहंनः ॥”)

निर्वाहः, पुं, (निर् + वह + घञ् ।) निष्पत्तिः ।
समाप्तिः । यथा । “स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे
सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचर-
णश्च ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ अपि च ।

“यावता स्यात् स्वनिर्वाहः स्त्रीकुल्यात्तावद्-
र्यवित् ।

आधिक्ये न्यूनतायाश्च अयते परमार्थतः ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥

निर्वाहणं, स्त्री, (निर् + वह + स्वार्थे णिच् +
ल्युट् ।) निर्वाहणम् । नाच्योक्तौ प्रस्तुतकथा-
समाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निर्विकल्पकं, स्त्री, (निर्गतो विकल्पो नानाविध-
कल्पना यस्यात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यता-
नापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—
“तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्नित्त्विकल्पकम् ।
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि यत् ॥”

“ज्ञानं यन्नित्त्विकल्पास्यं तदतीन्द्रियमित्येति ॥”

इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्विकल्पः समाधिः ।)
ज्ञातज्ञानादिभेदलये अद्वितीयवस्तुनि तदा-
काराकारिताया बुद्धिदृष्टेरेतितरामेकीभावेना-
वस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥

निर्विकारः, त्रि, (निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्यात् ।)

विकारशून्यः । यथा,—

“रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥”

इत्यध्यात्मरामायणम् ॥

निर्विणः, त्रि, (निर् + विद + क्तः । निर्विण-
स्योपसंख्यानान् परस्य कृतम् पूर्वस्य कृतम् ।)

निर्विणित्वविशिष्टः । निर्विद्युक्तः । यथा,—

“यदृच्छया मन्त्रकथादौ ज्ञानमद्वयं यः पुमान् ।
न निर्विणो नानिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥

निर्विन्ध्या, स्त्री, (निर्गता विन्ध्यादिति निवृत्तत-
पुरुषः ।) विन्ध्यपर्वतनिःस्तनदीविशेषः । इति

श्रीभागवते । ५।१६ अ॥ (यथा, मेघदूते । ३० ।

“निर्विन्ध्यायाः पथि भवरसाभ्यन्तरं सन्निपद्य ॥”)

निर्विधा, स्त्री, (निर्गतं विधं यस्याः ।) लक्ष-
विशेषः । निर्विधी इति भाषा । तत्प्रत्ययः ।

अपविधा २ निर्विधी ३ विषया ४ विधापद्धा
५ विषयहन्त्री ६ विधाभाषा ७ अविधा ८ विष-
वैरिणी ९ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीत-
त्वम् । कफघाताभ्युदयनाशित्वम् । अनेकाविष-
हन्तृत्वम् । व्रगनिर्मूलकारित्वम् । इति राज-
निर्घटः ॥

निर्विष्टः, त्रि, (निर् + विष्ट + क्तः ।) कृतनिर्विष्टः ।

प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।

“यत्र निर्विष्टमरुतं कृतान्तो नाभिमन्यते ॥”

निर्वेदः

स्थितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
 “स्वनिर्मितेषु निर्वेदो मुहुर्भूतेषु तद्-
 गुणान् ॥”
 विवाहितः । कृतान्विद्योः । यथा । “अष्टे-
 निर्वेदे कनीयान् निर्विघ्नान् परिवेत्ता भवति ।”
 इत्युदाहृतम् ॥
 निर्वीणा, स्त्री, (निर्गतं वीणं यस्याः ।) काकली-
 त्राद्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्वीरं, वि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीर-
 म्यम् । यथा,—
 “नालं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं
 स्थागतः
 केनापीदमहो महद्गुरतो निर्वीरमुर्वी-
 तलम् ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 निर्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्रो वा
 यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्रविहीना । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥
 निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) सुस्थितिः ।
 अस्तङ्गमनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते,
 १२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३६ ।
 “जनकस्य दृष्ट्वा हृष्टा राज्यस्यस्य महात्मनः ।
 स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥”)
 मोक्षः । ऋतुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥
 (शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “भूतेष्वेवादिर्जैर्देवैः श्रमं याति समीरणः ।
 भूत्यन्वायुजैः पितं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥”
 विदर्भवंशीयवृद्धः पुत्रे, पुं । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । ३ ।
 “ऋषस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् वृष्णिस्तस्याय
 निर्वृतिः ॥”)
 निर्वृत्तः, वि, (निर् + वृत् + क्तः ।) निवृत्तः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः । १७ । १८ ।
 “सा तस्य कर्मनिर्वृतेर्दूरं पश्चात् कृता फलैः ॥”)
 निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
 तथा च ।
 “यथा दृष्टेन दोषेण यथा चानुविर्पता ।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (निर्गता वृत्तिर्यस्यादिति ।) वृत्तिरहिते, वि ॥
 निर्वेदः, पुं, (निर् + वेद + घञ् ।) स्वावमान-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४ । १० । ३७ ।
 “देवेयं हं कृतं चोयं प्रजादस्तु पराजितः ।
 निर्वेदं परमं प्राप्नो ज्ञात्वा धर्मं सनातनम् ॥”)
 स तु त्रयस्त्रिंशद्भिरभिराभिवासानामादिमः ।
 शान्तरसस्य स्थायिभाषणम् । यथा,—
 “निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
 रसः ॥”
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्त्वज्ञानापदीयादनिर्वेदः स्वावमानम् ॥”

निर्हारः

तद्दाहरणम् । यथा,—
 “अन्विष्य बाहुकारम्पिधानरचनाधिना ।
 दक्षिणावर्तशब्दोऽयं हन्त चूर्णोऽहो मया ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 परवैराग्यम् । यथा,—
 “नतः कदाचिन्निर्वेदाग्निराकाराश्रितेन च ।
 लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ॥”
 इति मोक्षधर्मः ॥
 वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतं च ॥”
 (निर्गतो वेदो यस्यादिति ।) वेदरहिते, वि ॥
 निर्वेशः, पुं, (निर् + विश् + भावे घञ् ।)
 भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । १ । २१४ ॥
 “भृतिर्व्यसनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ॥”
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
 “अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोण्डसामपि ।
 यद्वाजह्वार विवशो नाम स्वस्थयनं हरेः ॥”)
 स्वर्गनम् । इति मेदिनी । श्रे, २२ ॥ विवाहः ।
 निरपूर्वविश्रामातुर्निवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥
 निर्वेदनं, स्त्री, (नितरां वेदनमत्र ।) नाडि-
 चोरम् । इति चारावली । २१४ ॥ (निर्गतं
 वेदनं यस्मात् ।) वेदनरहिते, वि ॥
 निर्व्ययनं, स्त्री, (निर् + व्यय + भावे क्युट् ।)
 ह्रिदम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ यथाभावः ।
 निश्चयन व्ययनञ् ॥
 निर्व्यूढं, वि, (निर् + वि + वृ + क्तः ।) व्यक्तम् ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
 “अवदानम् यत् कर्म निर्व्यूढमतिशोभनम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (स्थिरम् । यथा, “स्त्रीणां पतिपुत्रादिधने न
 निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसाम् तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया
 यथेष्टविनियोगाह्वतात् ॥” तथा, च राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
 “स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्धयन्तमयम् ।
 निर्व्याघ्राद्यनिर्व्यूढपातालेभ्यश्चरमासत् ॥”)
 निर्हरणं, स्त्री, (निश्चयेन हरणम् । निर् + हृ +
 लुट् ।) श्रवदाहः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
 “तस्य निर्हरणादौनि सम्यरेतस्य भार्गवः ।
 शुद्धिहरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥”
 (दहनम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २८ ।
 “जीवनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥”)
 निःशेषेण हरणञ् ॥
 निर्हारः, पुं, (निर् + हृ + घञ् ।) श्रुत्यादेरनु-
 पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अन्वय-
 कर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १७ ॥ मल-
 मृज्जादिव्यागः । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुसंश्रुता धर्मेविदा तु कार्या ॥”
 दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति
 स्वामी ॥ यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
 “एवं विनयपतीनां वै परिग्रह्य नृत्यं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निर्हारमकीर्तं संन्यवर्त्त ॥”)

निवरा

यथेष्टविनियोगः । यथा,—
 “न निर्हारं स्त्रियः कुर्याः कुटुम्बा बहुमध्यगात् ।
 स्त्रिकादपि च दत्ताहि स्वस्य भर्तुरनाशया ॥”
 इति मनुः ॥
 निर्हारी, [न] वि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छ-
 तीति । निर् + हृ + णिनि ।) दूरगामिभ्यः ।
 इत्यमरः । १ । ५ । १९ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । १८४ । २८ ।
 “इष्टानिष्टगम्य च मधुरः कटुरेव च ।
 निर्हारी संहतः क्षिप्रोऽस्त्री विषद एव वा ॥”)
 निर्हारी, पुं, (निर् + हृ + ण्यत् + घञ् ।)
 क्षतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १ । ४१ ।
 “अस्त्रीवन्धादितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणमञ्जम् ।
 सारथैः कलनिर्वादेः कचिदुन्नमिताननौ ॥”)
 निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति । नि + ली +
 “एरच्” । ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे अच् ।)
 गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघु-
 वंशे । ३ । १५ ।
 “सञ्चारपूतानि दिगन्तरानि
 जत्वा दिगन्तं निलयाय गन्तुम् ॥”
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
 “तं भूतनिलयं देवं सुपर्णसुपधावत ॥”)
 निलम्बः, पुं, (निलम्ब्यतीति । नि + लिप् + “नौ
 लिम्बेर्वाच्यः” । ३ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्तिकीक्रा
 शः । सुचादित्वाङ् ।) देवः । इति त्रिकाण्-
 शेषः ॥
 निलम्बनिर्हारी, स्त्री, (निलम्बानां देवानां निर्हारी
 नदी ।) गङ्गा । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भमदभ्रमसिलम्बनिर्हारी ॥”
 इत्यादिवाग्लतश्रवस्तीक्ष्णम् ॥
 निलम्बा, स्त्री, (नि + लिप् + श् । सुचादित्वा-
 णम् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 निलम्बिका, स्त्री, (निलम्बा एव । स्त्रियां कत्
 टाप् । अत इत् ।) सौरभ्यी । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
 निलीनं, वि, (निःशेषेण लीनं संलभम् । नि +
 ली + क्तः ।) निःशेषेण लीनम् । संलभम् ।
 (यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
 “वनानि सोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभङ्गैः ।
 परस्परं विस्मययन्ति लक्ष्मी-
 मालोकयाचक्रुरिवादरेण ॥”
 निवपनं, स्त्री, (नि + वप + भावे क्युट् ।) पित्रु-
 हेष्टकदागम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
 “ऋषयो धर्म्मनिष्ठास्तु ज्ञात्वा निवपन्मृतम् ।
 तर्पणध्यायकुर्वन्ति तीर्थान्मोभियतव्रताः ॥”)
 निवरा, स्त्री, (नितरां विवृत इति । नि + वृ +
 “यहृट्”निष्ठागमञ् । ३ । ३ । ५८ । इति कर्म-
 यणम् । तत्तटाप् ।) कुमारी । अविवाहिता ।
 इति मिताक्षरा ॥

निवापः

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्येति । नि + वस् +
“वहिवस्यन्तिभ्यश्चित् ।” उणा ४।६० । इति
अतिष् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
निवसथः, पुं, (निवसत्येति । नि + वस् + आधारे
अचच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३ ॥
निवसनं, स्त्री, (न्युच्यतेऽच । नि + वस् + आधारे
ल्युट् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस्त्रम् ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।३७।
“द्वितीयं च परीदधौ शीरमादाय मैथिली ।
शीरस्याकुशला देवी सन्ध्यावसने शुभा ॥”)
निवहः, पुं, (नितरास्तुत्यते इति । नि + वह +
युसीति च ।) समूहः । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
(यथा, प्रचक्षते । ५।८ ।)

“मुकुलं कुशलं सुजनं

विहाय कुलकुशलशीलविकीर्णम् ।

आदि कल्पतराविव

निखं रण्यन्ति जननिवहाः ॥”

नितरां वहतीति । नि + वह + प्रचाद्यच् ।)

सप्तवायुनगंतवायुविशेषः । यथा,—

“निवहो यत्र वातेशः केषांचित् सुखप्रदः ।

न प्रचक्षो न च नहुः प्रमादी च प्रभञ्जनः ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

निवासः, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि + वा
+ अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः ।
(निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातग्रन्थः ।
(यथा, रघुवंशे । ३।१७ ।)

“निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा

वृषस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।

महोदधेः पुर इवन्दर्शनात्

गुरुः प्रहृषः प्रबभूव नात्मनि ॥”

शस्त्राभिदां वर्त्म । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्त्म
कवचम् । इत्यमरभरतौ । ३।३।८४ ॥

निधातकवचः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु हिरण्य-

कसिपोः पौत्रः संज्ञादपुत्रः । इत्यमरपुराणम् ॥

(निवातं शस्त्राभिदां कवचं येषामिति । दानव-

विशेषे, पुलङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-

हेनाज्जुनेन निवृत्ताः । यथा, महाभारते । ३।

१६८ । ७०—७२ ।

“ततो मामब्रवीद्राजन् ! प्रहस्य बलवृज्जहा ।

नाविष्यन्तवास्तीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥

निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः ।

समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गं प्रतिवसत्युत ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्याता स्तुलारूपबलप्रभाः ।

तांस्तत्र जहि कौन्तेय ! गुरुर्धस्ते भविष्यति ॥”

एतद्विचरयविस्तृतिस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥

निवापः, पुं, (नितरास्तुत्यते इति । नि + वप + चच् ।)

ऋतोद्देश्यकदानम् । तत्पठ्यायः । पितृदानम् २ ।

इत्यमरः । २।७।३१ । पितृतर्पणम् ३ । इति हेम-

चन्द्रः । ३।४० ॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे । ८।८६।

“अप्रशोकमनाः कुटुम्बिनो

अनुगृहीष्व निवापदक्षिभिः ॥”)

निविडं

दानमात्रम् । यथा । “देव्यो निवापाञ्जलयः
पितृणाम् ।” इति भरतः ॥ (न्युच्यते वीज-
मक्षिति ।) श्वेत्तम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा,
महाभारते । ३।३०६ । ६ ।

“अवर्णि प्रमदा गात्र निवापं बहुवापिकम् ।

ततो विप्रः प्रदास्यामि न तु वर्मे सकृत्कलम् ॥”

निवारः, पुं, निवारकम् । इति निपूर्वप्रधातो-

भावे घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

निवारणं, स्त्री, (नि + ह + णिच् + करणे ल्युट् ।)

निषेधेन वारणम् । निराकरणम् । यथा,—

“यद्वाक्यतो धर्मे इतीतरस्थितौ

न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥”

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥

निवारितः, त्रि, (नि + ह + णिच् + क्तः ।) लस-

निवारणः । यथा,—

“निवारितास्तेन महीतलेऽखिले

किरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥”

इति नैषधे । १।११ ॥

निवासः, तृ क कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरी परं-सकं-सेट् ।) अग्निनिवासत् ।

स्त्रिनिराच्छादनम् । निवासयति यस्मिन् चीना-

शुकमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि + वस् +

अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।

४।५७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८४ ।

“तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोपयत् ॥”

आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १।११।२७ ।

“अथो निवासो यस्योरः पाणपात्रं सुखं दशम् ।

वाह्वो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥”

वस्त्रम् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ ।

“नमश्चाम्नेनिवासाय नमस्ते पीतवानसे ॥”

भावे घञ् । वासः । यथा, महाभारते ।

१।१२६ । ६ ।

“कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”

निवासो, [नृ] त्रि, (निवसतीति । नि + वस् +

णिनि ।) निवासविशेषः । निवासकर्त्ता । यथा,—

“ते तु कासरमन्त्रान्ति देवरः प्रतिवृत्तकले ।

धन्याः कालीनदीतीरे कान्यकुब्जनिवासिनः ॥”

इति काथोदयः ॥

निविडं, त्रि, (नितरां विडतीति । नि + विड्

आक्रोशे + क ।) निरवकाशम् । तत्पठ्यायः ।

निरन्तरम् २ निविरीषम् ३ घनम् ४ । सान्द्रम् ५

नीरन्ध्रम् ६ बहुलम् ७ दृढम् ८ गाढम् ९

अविरलम् १० । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८२ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२० ।

“निविडघटितोरुयुगलां आसोतव्यस्तनार्पित-

यजनम् ॥”

यथा, च रघुवंशे । ६ । ५८ ।

“तस्यापरंजपि ऋगेयु शरान् सुसुप्तोः

कणान्तमेव विभिदे निविडोऽपि सुष्टिः ॥”

नासिकाया नतम् । नि + “निविड् च्चिरी-

सचौ ।” ५ । २ । ३२ । इति विड् । अय-

निवृत्तिः

टीटम् । “तद्योगात् नासिका निवृत्ता ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

निविरीषं, त्रि, (नि नता नासिका घञ् । “नेर्वि-

ड् च्चिरीसचौ ।” ५ । २ । ३२ । इति विरी-

सच् । अवटीट । इति आकारणम् ॥) निवि-

डम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ७।२० ।

“उरनिविरीषनितम्भारखेदि ॥”)

निविटं, त्रि, (नि + विष्ट + क्तः ।) निवेष्टयुक्तम् ।

(यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ३१ ।

“भवन्ति सान्द्रोऽपि निविटैस्तसां

वपुस्त्रिष्विष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥”)

आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—

“उदुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीना-

मन्त्रतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चक्रः ।

भवति विकलमूर्तिमेकलं प्राप्य भानोः

प्रसदननिविटः को लघुत्वं न याति ॥”

इत्युडटः ॥

(आबहुम् । यथा, ऐवीभागवते । १।१५।४५ ।

“बहोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः ।

संसारवासनाजाले निविटा दृढगामिनी ॥”

स्थितम् । यथा, रामायणे । १।५।५ ।

“कौशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविटः सरयुतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥”)

निवीतं, त्रि, (निवीयते स्मृति । नि + यि आच्छा-

दने + क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवस्त्रम् ।

उड्नी इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । प्रावृत्तम् २ ।

कण्डलमितयश्चक्षुः, स्त्री । इत्यमरः । १।७ ।

५० ॥ यथा,—

“उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्डवस्त्रम् ॥”

इति कुम्भपुराणम् ॥

निवीती, [नृ] पुं, (निवीतमस्यास्तीति ।)

निवीतयुक्तः । कण्डलमितयश्चक्षुःविशेषः ।

यथा,—

“लतोपवीतो देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तपयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रादृवीक्षया ॥”

इत्याहुकतत्त्वम् ॥

निवृत्तं, त्रि, (निव्रियते आच्छादयते स्मृति । नि +

ह + क्तः ।) निवीतम् । उड्नी इति भाषा ॥

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ परिवर्धितम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

निवृत्तः, त्रि, (नि + हृत् + क्तः ।) निवृत्ति-

विशेषः । विरतः । यथा, श्रीभागवते । १०।१।४।

“निवृत्ततर्पणपणीयमाना-

द्भवोपधाच्छोभमनोऽभिरामात् ।

क उत्तमशोकगुणानुवादान्

पुमान् विरज्येत विना पशुघातम् ॥”

निवृत्तात्मा, [नृ] पुं, (शरीरवन्धनात् निवृत्त

आत्मा स्वरूपं यस्येति ।) विष्णुः । (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ३८ ।

“आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संव्रतर्दनः ॥”)

निवृत्तिः, स्त्री, (नि + हृत् + क्तम् ।) निवृत्तिः ।

अप्रवृत्तिः । तत्पठ्यायः । उपरमः २ विवर्तः ३

निवेश

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये ।
“वास्तोहकश्च समधु प्रीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापयोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुर्वते शिवः ॥”)
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, “प्रवृत्तुपाधिना
विनाशं प्राप्तात् प्रागभाव एव खनिवृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते ।” इत्येका-
दशीतप्ते कलझाधिकरणविचारः ॥
निवेदनं, क्ली, (निविद्यते विज्ञाप्यते हेनेति । नि +
विद् + ल्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् ।
समर्पणम् । यथा,—
“श्रवणं कौर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिस्त्रैलोक्ययोगः ॥”
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥
निवेदिनं, चि, (नि + विद् + कर्त्तृणि क्तः ।)
कृतनिवेदनम् । यथा, गण्डकीनरपुराणे ।
“मया निवेदितं भक्ता गृहान् परमेष्ठिनि ॥”
निवेशः, पुं, (नि + विश् + क्त्वा ।) विन्यासः ।
(निविशत्यस्मिन्निति । अधिकरणे क्त्वा ।)
शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
“तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्वजं विवर्णयन् ॥”)
उदाहः । इति मेदिनी । शि, २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४ । १ ।
“ततो निवेशाय तदा स विप्रः संश्रितव्रतः ।
महोच्चार दारार्थं न च दारान्विन्दत ॥”)
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
“निवेशार्थं गृहं दत्तमस्यपानादिकं तथा ।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्याधमेव च ॥”)
निवेशनं, क्ली, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश् +
अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
“स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ।
सम्प्राप्य सर्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥”)
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
७ । ७५ । १८ ।
“यो हि वंशं ससुतपात्र पार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते वृषं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥”)
प्रवेशः । निवेशनस्य याज्जतिभिर्हृत्वेति
स्मृतिः ॥ (नि + विश् + शिच् + भावे ल्युट् ।)
स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
“निवेशय महाबाहो भरतं यद्यपेक्षसे ।
शूरसं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥”
प्रवेशके, चि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्य-
पञ्चनि । १८ । १६ ।
“आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्वश्रोत्रनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् । विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥”)
निवेशनीयः, चि, (नि + विश् + क्त्वा ।) निवेश-
नीयः । यथा । तत्पुरुषीयसाधारण्यादिशरीरे
निवेशनीय इति नायं दीपः । इति सत्यभि-
चारे गदाधरः ॥

निशाक

निवेशः, चि, (नि + विश् + क्त्वा ।) निवेशनीयः ।
यथा, वाधटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धक-
तायां निवेशनीय इति शब्दः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ११५ । २८ ।
“तद्विषं पूः प्रकाशार्थं निवेशना मयि सुव्रत ॥”
शोधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
“अवश्यं राक्षसिभ्यो निवेश इति मे मतिः ॥”
“निवेशः आशुष्यार्थं शोधनीयः ॥” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ विनाहाहः । यथा, महा-
भारते । १ । १६९ । ६ ।
“भगवन्निवेशः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥”
“निवेशः विनाहाः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥
निशाकः, पुं, वनदेवपुत्रः । यथा, “वनदेशोऽपि
रेवतां निशाकोऽस्मिन् पृथ्वावजगत् ॥” इति
विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥
निशमनं, क्ली, (नि + शम् + शिच् + ल्युट् ।)
दर्शनम् । अवगमम् । इति मेदिनी । ने, १६० ॥
निशा, क्ली, (नितरां श्रुति तनूकरोति आपारा-
निति । नि + शो + कः । टाप् ।) रात्रिः ।
तत्पर्यायः । रात्री २ राक्षोजननी ३ शत्रुनी ४
चक्रमेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ यान्ता ८
दोषा ९ तुङ्गा १० भीती ११ शताक्षी १२
वास्तवा १३ उवा १४ वासतेयी १५ तमा १६
निट् १७ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे ।
१ । ६ ।
“सितेषु हर्षेषु निशासु योवितां
सुखप्रसुप्ताणि सुखानि चन्द्रमाः ।
विशोऽथ निर्यन्तसुतसुतकश्चरं
निशाचये धाति द्विवेव पाकृतम् ॥”)
हरिद्रा । दाहहरिद्रा । इति मेदिनी । शि, ६ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रज्जनी पीता वर्णिनी राजिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेघवृषमिथुनकर्कटघनुमंकरलज्जानि । यथा,—
“अजगोपतियुग्मश्च कर्कधन्विन्दगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निशाकरः, पुं (निशां करोतीति । निशा +
कृ + “दिवाविभाजिष्येति ॥” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) चन्द्रः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । २० ।
“रविनिशाकरयोर्यद्विषीकृतं
गजमुजङ्गविहङ्गमवन्तम् ।
मतिमताश्च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥”)
कुक्रुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निशाकरश्चन्द्रः
शरीरेऽपि स्थस्यति । अण् । महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥”)

निशाट

निशागणः, पुं, (निशायां रात्रीनां गणः ।)
रात्रिसमूहः । तत्पर्यायः । गणराजम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
निशाचरः, पुं, (निशायां रात्री चरतीति ।
निशा + चर + “चरेटः ॥” ३ । २ । १६ । इति
टः ।) राक्षसः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
“अचिरात् यज्जभिर्भागं कल्पितं विधिषत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यभ्ये निशाचरैः ॥”)
श्रमालः । पेशकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे,
२७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूतः । इति धरणिः ॥ चौरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अयम् यत्रिपर्यस्य भेदः । भट्टे
उर इति नेपालदेशे भवति ।
“निशाचरो घनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरस्तितः कटुपाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हृत्ति कुष्ठकण्ठकफा-
निलान् ।
रक्षाश्वेदेमेदोऽसम्बरगन्धविघ्नवान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥”)
रात्रिचरमात्रे, चि ॥
निशाचरी, क्ली, (निशायां चरतीति । चर +
टः । स्त्रियां ङीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी ।
रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रवम् । इति जटा-
धरः ॥ राक्षसी । यथा,—
“अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशास्त्रोदितान् ।
क्रियां तदनुगां सखी हृदय एव चिन्ताविश-
तयोर्दमनकारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥”
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
“रामसन्धयशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्भिरचन्दनोक्षिता
जीतितेश्वसतिं जगाम सा ॥”
“अत्र ताडकायाः अभिसारिकया समाधि-
रभिधोयते रामेति । निशासु चरतीति
निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च ।” इति
तत्र मल्लिनाथः ॥)
निशाचम्बे, [न्] क्ली, (निशायाश्चम्बेव आवर-
कत्वात् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निशाजलं, क्ली, (निशाज्जलं जलम् । मध्यपद-
लोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निशाटः, पुं, (निशायां रात्री अटतीति । अट +
अच् ।) पेशकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६० ॥
निशाचरे, चि ॥
निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कण्ठत्वं
अटतीति वा । अट + णल् ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, चि ॥)
निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट गतो +
ल्युट् ।) पेशकः । इति हलायुधः ॥ निशाचरे, चि ॥

निशार

निशीथि

निश्रुता

निशारः, नि, (नि + श्रो निशाने + क्तः। “शास्त्रो-
दयतरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति पक्षे
इत्वाभावः।) शाशितः। इति चैमचक्रः।
निशारः, पुं, (निशारां अतिमचयतीति। अद् +
अच्।) निवारः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।
नि, निशारभुक्।
निशारिः, स्त्री, (निशारा आर्द्रिय।) सन्धा।
इति राजनिर्घण्टः।
निशारिणः, स्त्री, (निशार्यते विनश्यतेऽस्मिन्निति।
नि + श्रम + अधिकरणे क्तः।) यद्भृम्। इत्य-
मरः। २। २। ५। (यथा, रघुः। १६। ४०।
“तस्याः स राजोपपदं निशारिणं
कामीव कामाकृदयं प्रविशन्”
निशारा अन्तो यच्।) उवा। (यथा, मनुः। ४। ६६।
“न निशारिणो परिश्रान्तो ब्रह्माधौ पुनः
खपेत्”)
श्रान्ते, नि। इति मेदिनी। ते, ११६।
निशार्या, स्त्री, (निशारां अन्वयति उपसंहरति
आत्मानमिति। अन्व उपसंहारे + अच् +
टाप्।) अतुकासता। इति राजनिर्घण्टः।
(निशारां अन्वः।) राजान्ते, नि।
निशारपतिः, पुं, (निशाराः पतिः।) चक्रः।
(यथा, लघुसिद्धान्तो। २। ४७।
“समस्तसुक्तिसंयुता मध्यसुक्तिर्निशारपतिः।
होष्यान्तरादिकं कृत्वा सुक्ताह्वयधनं भवेत्”)
कर्पूरः। इत्यमरः। (निशारामेव पतिरिति
विग्रहे कचित् अङ्गनाशक्या उपपत्तिरपि।
यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३५९।
“प्राङ्मुखोऽपि निशारपतिः स तार्यं सुधा-
मयो हरति।
यदि मां रजनिचर इव सखि। स न निर-
वहति गेहपतिः”)
निशारपुष्पं, स्त्री, (निशारां राजौ पुष्पति विक-
सतीति। पुष्प विकासे + अच्।) उत्पलम्।
इति राजनिर्घण्टः।
निशारवः, पुं, (निशारां राजौ वलं वयः।)
मेघवृषभियुनक्तर्कटधनुर्मकरराशयः। इति
ज्योतिषम्।
निशारभङ्गा, स्त्री, (निशार हरिमा तद्वत् भङ्गो
यस्याः।) दुग्धपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका।
दुग्धपेया इति भाषा।
निशारमणिः, पुं, (निशारा मणिरिव।) चक्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
निशारमनं, स्त्री, (नि + श्रम + निष् + क्युट्।)
दर्शनम्। आलोचनम्। इति मेदिनी। ने,
१६०। अवयवम्। इति चैमचक्रः। १। २४०।
निशारवः, पुं, (निशारो वः पशुः।)
श्रमालः। इति शब्दरत्नावली।
निशारखं, स्त्री, (नि + श्रमि हिंस + शिच् +
क्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२।
(निशारा रणम्।) राजियुद्धम्। (निशारा
रणः शब्दः।) राजिशब्दे, पुं।

निशारखं, स्त्री, (निशारा निशारां वा रजनिम्।)
चक्रः। इति चैमचक्रः। २। १६।
निशारकः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
“इहः प्रौढोऽयं खचरो विभवस्तुरक्रमः।
निशारकः प्रतिपालः कथिताः सप्त रूपकाः”
तस्य लक्षणं यथा,—
“लघुहृन् गृहहृन् तस्यासतालकः स्तुतः।
चतुर्विधनिवर्त्येभ्य रसे हास्ये निशारकः”
तालविशेषः। यथा,—
“प्रविशन् नर्तको रङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम्।
निशारकेन तालेन कोमलं गृह्यमाचरेत्”
इति सङ्गीतदामोदरः।
निशारवः, पुं, (निशारम् अन्वकारजनकं वनं
वयः।) श्वः। इति राजनिर्घण्टः।
निशारवर्धं, स्त्री, (निशारां वर्धं सङ्ग्रहः।)
राजिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली।
निशारवेदी, [न] पुं, (निशारं निशारपरिमाणं वेत्ति
वेदयति वा। विद् वा वेद् + शिनिः।) कुक्कुटः।
इति चैमचक्रः। ४। ३६०।
निशारवः, पुं, (निशारां राजौ वयो वयो
विकाचो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
निशारका, स्त्री, (निशारा आका आखा आका
यस्याः।) हरिमा। इत्यमरः। २। ६। ४१।
निशितं, स्त्री, (नि + श्रो + क्तः। “शास्त्रोदय-
तरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति इत्यम्।)
लौहम्। इति राजनिर्घण्टः।
निशितः, नि, (नि + श्रो + क्तः।) शाशितः।
इत्यमरः। १। १। ६१। (यथा, महाभारते।
१। १३४। ६५।
“तद्वाक्यसमकालम् वीभस्तुर्निशितैः शरैः।
अवायैः पञ्चभिर्बाहूँ मयमभ्यस्यताडयत्”)
निशिरुष्या, स्त्री, (निशिरुष्यति विकारयति इति।
पुष्य + अच्। टाप्।) शेफालिका। इति
त्रिकाण्डशेषः।
निशिरुष्यिका, स्त्री, (निशिरुष्या + क्त्वा क्त्वा।)
शेफालिका। इति शब्दरत्नावली।
निशिरुष्यी, स्त्री, शेफालिका। निशिरुष्यी विक-
शितं पुष्पमस्या इति स्तुतपत्तया मध्यपदलोपः
सप्तम्या अलुक् च ततो जातिरत इति द्वेम्।
निशीथः, (नितरां श्रुतेऽस्मिन्। नि + श्रौ +
“निशीथगोपीयावगथाः।” उवा। २। ६।
इति चक्रप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अर्द्ध-
राजः। इत्यमरः। १। ४। ६। (यथा,
रघुः। १। १५।
“निशीथदीपाः सहसा हतलिखी
बभूवुरालेखसमर्पिता इव”)
राजिमात्रम्। इति मेदिनी। ये, २०। (यथा,
अतुसंहारे। १। ३।
“स्तुतकीगीतं मदनस्य दीपनं
मुच्यते निशीथेऽनुभवानि कामिनः”)
निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽप्यस्या इति।
इति। स्त्रीप्।) राजिः। इत्यमरः। १। ४। ४८।

निशीथिनीनाथः, पुं, (निशीथिना नाथः।)
चक्रः। इति हलायुधः।
निशीथ्या, स्त्री, राजिः। इति भूरिप्रयोगः।
निशुम्भः, पुं, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
वच्।) वधः। इति चैमचक्रः। १। २६२।
दानवनिशेवः। यथा,—
“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद्विजसत्तमः।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्ता सहसाद्याह्नाधिकौ।
असुतः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरासुरः।
ततोऽपि ननुचिर्नाम महाबलसमन्वितः”
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः।
(अयं हि भगवन्ना निहतः। इति मार्कण्डेय-
पुराणम्। अपरोऽसुरविशेषः। बहुक्तं मार्क-
ण्डेये। ६१। ३६—३७।
“वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽद्याविशति मे दुर्गे।
शुम्भो निशुम्भश्चेवान्नानुत्पत्यते महासुरौ।
मन्दगोपयते जाता यशोदागर्भसक्तया।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी”)
निशुम्भनं, स्त्री, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
क्युट्।) मारणम्। इति हलायुधः।
निशुम्भमर्दिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्दयतीति। अद् +
शिनिः। स्त्रीप्।) दुर्गा। इति चैमचक्रः।
निशुम्भशुम्भमयनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भश्च मया-
तीति। मन्त्र विलोकेन + क्युः।) नलोपः। ततो
डीच्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे।
“निशुम्भशुम्भमयनी देवी वेदेष्टु गीयते”
निशुम्भी, [न] पुं, (निशुम्भो मोहनाशोऽप्य-
स्तीति। इति।) बुद्धविशेषः। तत्पर्यायः।
चैरम्भः २ चैरकः ३ चक्रसम्भरः ४ देवः ५ वज्र-
कपाली ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति
त्रिकाण्डशेषः।
निश्रुतः, पुं, (निश्रुतामपि श्रुतं ईदृगमनं यस्य।)
वकः। इति त्रिकाण्डशेषः।
निश्रुयः, पुं, (निश्रुयतेऽनेनेति। निश् + शि +
“यहवृद्धनिश्चिगमश्च” १। १। ५५। इति
अप्।) निःसंशयज्ञानम्। तत्पर्यायः। निर्णयः
२। इत्यमरः। १। ५। ३॥ निर्णयनम् इ
निश्रुयः ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ३५।
“देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च सुकृता।
तथा धनं यद्दं राज्यं न ममेति च निश्रुयः”)
“तद्भावा प्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः”
इति भाषापरिच्छेदः।
(अर्थानुसारविशेषः। तत्प्रत्ययादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे। १०। ५६।
“अन्वयविध्य प्रकृतस्यापनं निश्रुयः पुनः”
उदाहरणं यथा,—
“वदन्मिहं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे रते।
इह सविधे सुम्भदशो मधुकरः। न सुधा परि-
भाष्य”)
निश्रुता, स्त्री, (निश्रुततीति। निश् + चल् +
अच्। टाप्।) शासपार्थी। इति राजनिर्घण्टः।

निश्वास

पृथिवी । (नदीविशेषः । यथा, मातुली । ११३ । २२ ।

“कौशिकी तु तृतीया च निश्वासा मन्त्रकी तथा । इत्युक्तौहितमितेता हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ॥”

अथवे, चि । यथा,—

“निवसतु तव मेहे निश्वासा सिन्धुपुत्री ॥”

इत्याद्युद्धटः ॥

निश्वासाङ्गः, पुं, (निश्वासपत् अङ्गं यस्य ।) वक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतादिः । अन्ध-रहितः, चि ॥

निश्वायकः, चि, (निश्चिनोतीति । निश् + चि + क्तुल् ।) निश्वायकर्ता । निश्वायकः । यथा, अमुपाधितनिश्वायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति आग्निवहमाधुरी ॥

निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निश् + चर + क्तुल् ।) पुरीवचयः । वायुः । अन्धन्म । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्ताः, चि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।

“नर्त्तनं सुजगं भजस कुमते ! नर्त्तस्य चाटौ गुणा

निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो राजनिश्वा-
स्त्रभाक् ।

कार्याकार्यविचारणादिरहितो मानापमाने समे-
दत्वा सर्वजनस्य नर्त्तुं चरन्ती नर्त्तचिरं
जीवतु ॥”

निश्चीयमानः, चि, (निश् + चि + कर्मेणि शानच् ।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि स्वकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृति-
त्वमिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां राम-
भद्रः ॥

निश्चुक्षणं, स्त्री, (निःशेषिण्य चुक्षणम् ।) दन्त-
प्राशनम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ मिमी इति भाषा ॥

निश्चेष्टः, चि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-
रहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—

“गलयज्जनिश्चेष्टो देवो निर्गतलोचनः ।

अथक्तरावो न्यपतत् सहबालो असुवर्णे ॥”

इति श्रीभागवते दशमः ॥

निश्वासः, पुं, (नि + श्वास + भावे घञ् ।) बहि-
र्मुखश्वासः । तत्पर्यायः । पानः २ एतनः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ८६ ।

“संहर्तुं सर्व्वज्जाहं प्रकृता निःश्वासमात्रतः ॥”

निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—

“एवमभ्यर्चयितस्तेषु पुराहं द्विजसत्तमाः ।

वेदक्रियासमायुक्तां क्षतवानक्षि संहिताम् ॥

निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना बाभ्रवशाङ्गिलाः ।

निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणात् ॥

सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि ।

एतस्मादिदमार्गाद्धि यद्व्यदिह जायते ॥

तत् श्रुदकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्णितम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

निषधः

निषङ्गः, पुं, (नितरां सजन्ति शरा यव । नि +
सज्ज + अङ्गिकरणे णच् ।) तूष्णीरः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“ततो नगेन्द्रस्य नगेन्द्रगामी

वधाय वधस्य शरं शरस्यः ।

जाताभिषङ्गो वृषतिर्निषङ्गा-

दुहन्तुं मेघत प्रवभोदृतादिः ॥”)

सङ्गः । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

निषङ्गधिः, पुं, (नि + सज्ज + “नौ वृक्षेर्धेयिन् ।”
उक्ता । ४ । ८७ । इति भाषे षधिन् । धित्वात्
कुत्वम् । ततः वत्वम् ।) समाजिङ्गः । आनि-
ज्जनम् । इत्युच्चादिकोषः । १ । १६१ ॥ धन्वी ।

रथः । अन्धः । हन्तुम् । वारधिः । इति
संक्षिप्तसारोच्चादिरुक्तिः ॥ (आनिज्जने, चि ।
इत्युज्ज्वलदन्तः ॥)

निषङ्गी, [नृ] पुं स्त्री, (निषङ्गीत्यस्येति ।
निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथो निषङ्गी कवची धनुर्धान्

हन्तः स राजशकमेकवीरः ॥”

सनामख्यातो धतरादृष्टः । इति महा-
भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषङ्गः, चि, (निषीदति स्तेति । नि + सद् +
गर्धर्धेति क्तः । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य
च दः ।” ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-
र्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—

“पादावसुचयन्ती श्रीर्देवस्याचरन्त्यान्तिके ।

निषङ्गा प्रकुञ्जे पूज्या नमो देव्यै श्रिया इति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषङ्गकं, स्त्री, (निषङ्ग + संज्ञायां कम् ।) सुनि-
वसकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति वृक्षादयः सरा यव ।
नि + सद् + बाहुलकात् णच् ।) निषादसरः ।
इत्यमरटीकायां खामी ॥ (सनामख्यातकृप-
विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।

“भङ्गासुरिः सुनीयच्च निषदोऽथ वहीनरः ॥”

निषदा, स्त्री, (निषीदन्त्यामिति । नि + सद् +
“संज्ञायां समजनिषदेति ।” ३ । ३ । ६६ ।
इति अधिकरणे णच् ।) पश्यविक्रयशाला ।
इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥ इहः । इत्यन्ते । इति
भरतः ॥ सुप्रसङ्गा । इति त्रिकाण्शेषः ॥

निषङ्गरः, पुं, (निषीदन्ति निषङ्गा भवन्ति जना
अनेति । नि + सद् निषादे गतौ + “नौ सदेः ।”
उक्ता । २ । १२४ । इति ञरच् । “सदि-
रप्रतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति वत्वम् ।) कर्हमः ।
इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषहरी, स्त्री, (नि + सद् निषादे + अधिकरणे
ञरच् । धित्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति
मेदिनी । २, २७३ ॥

निषधः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
स तु दलाहतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमा-
पर्व्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः ।

निषादः

दिवङ्मुखो जगद्विस्तोर्ध्वः । इति श्रीभागवते ५
स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः ।
(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।

“नक्षत्रयो वेदवित् शूरो निषधेऽथ महीपतिः ॥”
तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ॥

निषादसरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६७ ॥
(रामप्रणीते खर्चवर्णश्रीकृष्णभरे । यथा, हरि-
वर्षे । १५ । २६ ।

“रामस्य तनयो जग्मे कुश इत्यभिनिवृत्तः ।
अतिथिसु कुशाक्षयौ निषधस्य चान्नजः ॥”

निषादः, पुं, (निषद्यते धामशिववीर्यामाम् ।
यदा, निषीदति पापमय । नि + सद् + कर्मेणि
अधिकरणे वा घञ् ।) नक्षत्राणः । इत्यमरः ।
२ । १० । २० ॥ निषधरीरोद्धवजातिविशेषः ।
यथा, अग्निपुराणे ।

“मध्यमाने ततो राजस्यसिद्धरी प्रजन्निवान् ।
हृत्कोऽतिप्रवधः क्षणक्षणात् प्राङ्गलिः स्थितः ॥
ते मन्त्रैर्विज्जन्तं हृत्वा निषीदेत्यनुवसदा ।

निषादवृक्षकर्ता स बभूव सुनिवसताः ॥
धीयराजस्यन्तं वापि वैष्णवस्यसम्भवान् ।
ये चान्ये विष्णुनिकषाः श्रवरा नाहृतादयः ॥
अधर्मेरुचयो ये च विनोतान् वैष्णवसम्भवान् ॥”

पारिभाषिकचङ्कालो यथा, मार्कण्डेयपुराणि ।
“आशाकर्तुं सदाता च दातुश्च प्रतिविधकः ।
शरणागतं यक्षयजति स चङ्कालोऽधमो नरः ॥”

धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४ ॥
(निषीदन्ति वृक्षादयः सरा यव । नि + सद् +
घञ् ।) सप्तसरान्तर्गतशेषसरः । स तु नारदमते
हस्तिसरतुल्यासरः । अस्योच्चारणस्यानं लला-
टम् । आकरयमते दन्तः । अयं वैष्णवर्षः ।
सर्व्वसराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सन्ध्या ।
अस्य कूटतानाः ५०४० । प्रत्येकतानम् ५६
सप्तदायेन २८२४० भवन्ति । अस्य स्वरूपः
गणेशतुल्यः । लक्ष्यतेतर्षः । स्थानं पुष्कर-
हीपः । देवता सूर्यः । वारः शनिः । समयः
निशान्ते ८ दक्ष-३४ पञ्चाङ्गि । अस्य श्रुतिः
उया शोभिनी च । नर्त्तना मन्दरस्थाने
सखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारस्थाने लोचना
च । निषादवर्णिता रागिणी आसावरी मलारी
च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम्
वीणायां धेवतावधिवृक्षस्थानपयन्तं प्रथम-
सप्तकलतीयोऽस्य शिवसुहायवीणातन्त्रीनिषा-
दस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् । ३ ॥

“वृक्षादयः वङ्गितेऽथ सराः सर्व्वे मनोहराः ।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्येन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे वङ्गि मध्यमे श्रुतयो मताः ।
नवमे धेवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(अस्य असुरवर्षे उत्पत्तिः । वैष्णो जातिः ।
विचित्रो वर्णः । पुष्करहीमे जन्म । अवि-
स्तुम्भः । सूर्यो देवता । जगती छन्दः । करणे
उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

निषिद्धं

निषादी, [न] पु, (निषीदत्यवधमिति । नि + सट् + आपञ्चके णिनि; ।) इत्यपरोक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ । भाहुत् इति ख्यातः । (यथा, माघे । ५ । ४१ ।

“प्रत्यक्षदन्तिनिष्ठिताकुशूरभिन्न-
निर्यादनिर्घट्टनं चणितं निषादी ॥”

उपविष्टे, नि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।

“आतपाद्ययस्यप्रणीवारासु निषादिभिः ।
अत्येर्धनितरोमस्यसुतपाङ्गनभूमिषु ॥”

निषिद्धं, नि, (निषिध्यते ऋति । नि + सिध् + लः ।) निषिध्विषयम् । यथा,—

“तीर्थे तिष्ठविशिष्टे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिहितम् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

निषिद्धकर्माणि यथा,—

मात्वातोवाच ।

“ब्रूहि कर्मान् सुखोपायान् मद्भिधानां सुखा-
वहान् ।

निषिद्धमपि यद्येवां तदेव प्रथमं वद ॥

नारद उवाच ।

आकर्षणं शत्रुनिर्घटनं
हविर्वाणिष्या पशुपालनञ्च ।

सुखवत्तत्वापि तथोपदेशो-

रकार्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ॥

राजप्रेष्यं जविधनं जीवनञ्च बलिष्यथा ।

कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुवीरञ्च विवर्जयेत् ॥

शूद्रो राजन् ! स भवति धर्मापितो दुराचरः ।

दृष्टवीं रमते यस्तु पिशुनो नर्तनक्षया ॥

ग्रामप्रेष्यो विकर्मा च यो हिनश्चरिताश्रुतः ।

वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्तितः ।

ज्येष्ठवर्णनीयोऽसौ वेदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥

निर्मेयादे चाशुचीं करुते ,

हिंसात्मके व्यक्तधर्मे चरते ।

इत्यञ्च जपञ्च न देयमेव

दानञ्च दत्तं विफलं नरेण् ! ॥

राजानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।

प्रतिपद्यः स निन्द्योऽत्र परञ्च चासुखप्रदः ॥

युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।

अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता ॥

अनवेक्षा खरादस्य ब्राह्मणानामनादरः ।

अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्मानवेक्षणम् ॥

भृत्यानाञ्च परीक्षासो निषिद्धः सन्नजन्-
नाम् ॥

वैद्यानां धनलोभेन मिथ्याभक्ष्यप्रकाशनम् ।

अपालनं पशूनाञ्च अग्निष्या विभवे सति ॥

शूद्राणाञ्च महाराज ! दृष्टेव धनसम्पदः ।

शुश्रूषोः क्षतकार्यस्य क्षतसन्तानकर्मणः ॥

अभ्यशुजातराण्यस्य शूद्रस्य जगतीपते ! ।

अक्षयान्तरगतस्यापि दृष्टधर्मगतस्य च ॥

आश्रमा विहितः सर्वं वर्णयित्वा निरा-

शेषम् ॥”

इति पाप्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

निषेकः

अपि च ।

“यस्तु भागवतान् ब्रूया भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वीत अर्धं तेषां हिंसितः ॥

यश्च कस्यां पिता इत्या न प्रयच्छति तां पुनः ।
अदौ पित्रगन्धास्तेन हिंसिता नान्ध संशयः ॥

भार्यां प्रियवर्त्तुं ये तु साध्वीं हिंसन्ति निर्वृत्ताः ।
न ते कृतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टबोनिषाः ॥

ब्रह्महन्तृक्षत्रहन्तृ गोघ्नश्च क्षत्रपापकाः ।

यतान् शिष्यान् विवर्त्तते उक्ता ये चाप्य-

पातकाः ॥

प्राणपणे न भोक्तव्यं न श्लेत्तव्यं कदाचन ।

अनृत्यो वटवृक्षश्च न श्लेत्तव्यौ कदाचन ॥

न श्लेत्तव्यो विष्णुश्च उडुम्बरश्च कदाचन ।

कर्माख्याञ्चैव ये वृक्षा न श्लेत्तव्याः कदाचन ॥

यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्मं सनातनम् ।

भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥

करीरस्य वधः शूद्रः फलाशौकुम्बरस्य च ।

चटोभची भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवाचिकाः ॥

न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्वशः ।

अभक्ष्या ब्राह्मणेऽस्तेर्दीक्षितार्हं न संशयः ॥

परिवादं न कुर्वीत न हिंसा वा कदाचन ।

पैशुन्यञ्च न कर्तव्यं लोभ्यं वापि कदाचन ॥

अतिविचाराग्नं ब्रूया दूराभ्यानागमं कश्चित् ।

संविभागस्तु कर्तव्यो येन केनापि पुत्रक ! ॥

गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।

मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ॥

कनकादीनि रत्नानि यौवनस्या च कामिनी ।

तत्र चित्तं न कर्तव्यमेव विष्णुः प्रभाषते ॥

ब्रूया परस्य भाग्यानि आत्मनो यसनन्तथा ।

तत्र मन्त्रं कर्तव्यं एवं धर्मः सनातनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।

“मा मा मा मेति बहुधा निषिद्धोऽपि तथाभ्रष्टम् ।

आलिङ्ग्य प्रियां देवात् पपात धरणीतले ॥”

निषेकः, पु, (निषिध्यते प्रसिध्यत इति । नि + सिध् + चञ् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादि-

क्षतशब्दटीकायां भरतः ॥ १ ॥

“निषेकाक्षमते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।

मन्त्रशिल्पमपलञ्च सर्वमेतन्न धनतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गुखण्डे ३३ अध्यायः ॥

(यथा, मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिप्रशान्तानां मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् श्रेयो नाप्यस्य कस्य-

चित् ॥”

जी, रेतः । यथा, मनुः । १ । १५१ ।

“दूरादावसथान्च दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टासं निषेकश्च दूरादेव समाचरेत् ॥”

“निषिध्यत इति निषेकं रेतसोऽनुद्वेजेत् ।”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (चरणम् ।

यथा, रघुः । ८ । ३८ ।

“ननु तैलनिषेकविहना

सह दीपाचिरुपेति मेदिनीम् ॥”

निष्कः

निषेकादिकत्, पु, (निषेकादिं गर्भाधानादिकं करोतीति । निषेकादि + ल + क्तिप् ।) गर्भाधानादिकर्ता । आदिना बीमलोपयनादेर्लङ्-विद्यादानादेश्च यद्वत् तत्कर्ता पित्रादिर्गर्भः स्यात् । इत्यमरभरतौ ॥

निषेधः, पु, (नि + सिध् + चञ् ।) प्रतिषेधः ।

निवृत्तिः । निषिध्विपरीतः । यथा,—

“तिथीनां पूज्यता नाम कर्मादुद्धानतो मता ।

निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

निषेधः, जी, (नि + सेध् + भावे ण्युट् ।) सेधा ।

यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।

“शुश्रूषोः अङ्गानस्य वासुदेवकथावचिः ।

स्यान्नक्षत्रसेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेधज्ञानम् ॥”

निषेधः, नि, (नि + सेध् + भावे यत् ।) सेव-

नीयः । यथा, भागवते । १ । २२ । २२ ।

“ऋग्वेद इव विक्रान्तो निषेधो हिमवानिव ॥”

निष्क, क ड मने । इति कविकण्ठम् । (चुरा-

धत्त-सक-सेट् ।) ऋह्यवमध्यः । क ड,

निष्कयति स्वर्गं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

निष्कः, पु जी, (निष्कपेन कायति शोभते इति ।

निस् + कै + धातुश्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः ।

चारि मोहर इति भाषा । यथा, मनुः ।

८ । १३७ ।

“धर्यानि दृष्ट श्रेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःशौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥”

चाटस्तसुवर्णः । हेम । उरोभूषणम् । (यथा,

रामायणे । १ । ६ । १२ ।

“नाम्नोभीवी नादाता नाप्यनङ्गनिष्कः ॥”

पलम् । दीनारः । इत्यमरः । १ । ११४ ॥ अस्य

टीका यथा । “शास्त्रीयचौकशमावकपरिमितं

स्वर्णं सुवर्णं तेषां सुवर्णाणां अष्टाधिकशतम् ।

हेम स्वर्णमात्रम् । उरोभूषणं वचोऽलङ्कारः ।

पलं शास्त्रीयमानविशिष्टः । उरोभूषणं पलञ्च

हेतु एवेति केचित् । दीनारः सम्बन्धवद्धारार्थं

मानवस्तु एव निष्कः । केचित्तु दीनार इति

पल इत्यस्य विशेषणम् । दीनारे पले लौकिक-

पले न तु शास्त्रीये इत्याहुः । कान्तस्तु

हाविंशदक्षिकापरिमितं काचनं दीनारः ।

तथाहि ।

‘दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ।

सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ।’

इति विष्णुगुप्तः ॥

सुवर्णोऽष्टोत्तरद्विकपापरिमितं काचनं तस्य

सप्ततितमो भागः सप्तमाष्टाधिकहेमरक्तिकायां

रोपकः तदष्टाविंशत्या हाविंशदक्षिकापरिमितं

हेम दीनार इति पर्यवस्यतीत्याहुः ।” इति

भरतः ॥ १ ॥ स्वर्णकर्मः । स्वर्णपलम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ कच्छभूषा । इति जटाधरः ॥

मावकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,

“स्यात्तुर्मावकैः शाखः स निष्कः एव च ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

निष्कृटः

घोडशृङ्गः । वोल काहन इति भाषा ॥ (यथा, लीलावत्याम् । २ ।

“वराटकाणां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताव पण्यतसः ।

ते घोडशृङ्गस्य दहावगम्यो
न्यैस्तथा घोडशृङ्गस्य निष्कः ॥”)

निष्कः, पुं, (निर्गतः कणः स्तम्भो यस्य ।)
वस्तुवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कर्षः, पुं, (निर् वा निस् + कृ + भावे क्त्वा ।)
निष्कर्षः । यथा, अचार्यं निष्कर्ष इत्याद्यापरा-
द्विकथाद्वादिष्यवस्यायां स्वरूपा । (करार्थं
प्रजापीडनम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महा-
भारते । २ । १२ । १३ ।

“अनुकर्षं निष्कर्षं व्याधिपावकम् ॥
सर्वमेव न तज्जासीद्वर्मेनित्ये युधिष्ठिरे ॥”)

निष्कलं, त्रि, (निर्गता कला यस्मात् ।) कला-
मूयम् । (यथा, महाभारते । ३ । २०८ । ६ ।

“संयताद्यापि दद्याच्च सतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्कलाः सप्त प्रह्वीणाः स्वस्वकर्मभिः ॥”)
नटवीर्यम् । इति मेदिनी । ले, १०२ ॥ जङ्ग ।
यथा,—

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्यायं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥”
इत्येकादशोत्तरे नामदशवचनम् ॥ आधारे,
पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः ।) विगता-
नवा । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्ट्वा । इति
राजनिर्घटः ॥

निष्कली, स्त्री, (निष्कल + लीप् ।) नटुहीना ।
निवृत्तरचस्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति । निर् + काल
+ क्तृन् ।) सुखितलोमा हृताभ्यक्तः प्रायश्चि-
त्साहः । यथा । सुखितलोमकेण हृताभ्यक्तो न
च कर्तव्यम् । निष्कालको हृताभ्यक्तस्तमां
मूर्त्तिं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवतीति
विज्ञायते । इति वशिष्ठस्मृत्याम् । इति मिता-
चारा ॥

निष्काशः, पुं, (नितरां काशते शोभने प्रासादा-
दायिनि । निर् + काश् + क्त्वा ।) प्रासादाशुप-
स्यानम् । इति महाभारते राजधर्मः ॥ साजा
इति वाराहका इति च भाषा ॥

निष्काशितः, त्रि, (निर् वा निस् + काश् + क्तृन् ।) निष्काशितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
निष्काशितः, त्रि, (निस् + कश् + क्तृन् + क्तः ।)
बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पञ्चायः । अवलोकः
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ निःसारितः ३ ।
इति अटाधरः ॥ निर्गमितः । आहितः ।
अधिकृतः । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥

निष्कटः, पुं, (कुटात् यद्वात् निष्कानः ।) यद्वा-
समीपोपवनम् । इत्यमरः । २ । ३ । १२ ॥ (कश्चित्
कोवेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ५५ ।

निष्क्रमः

“परिखाद्यैव कौरव ! प्रतोलीनिष्कुटानि च ।
नजातव्यः प्रपद्येत गुह्यमेतदयुधिष्ठिर ! ॥”)

निष्क्रमः । (यथा, महाभारते । २ । ५० । ६ ।
“इन्द्रजिह्वैर्वर्णयन्ति घोरैर्यै च नदीमुखैः ।
समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेष्विषु च मानवाः ॥”)

कपाटः । इति मेदिनी । टे, ४८ ॥ पत्राटः ।
इति हारावली ॥ जानानामहज इति पारस्य-
भाषा ॥

निष्कुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये + “रगुपधात्
कित् ।” उणा ४ । ११६ । इति इन् । निर्गता
कुटिः कौटिल्यं यस्याः ।) एला । इत्यमरः ।
२ । ४ । १२५ ॥ (प्रयायोऽस्या यथा,—

“एला खूला च बहुला पृष्ठीका त्रिपुटापि च ।
भ्रूला दृष्टदेला च चक्रवाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुटि + कृदिकारादिति वा
ङीप् ।) निष्कुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ४ । १२५ ॥

निष्कुम्भः, पुं, (निस् + कुम्भ + क्त्वा ।) दन्ती-
वृत्तः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (निर्गतः
कुम्भो यस्मात् ।) कुम्भमूयं, त्रि ॥

निष्कुशितः, त्रि, (निस् + कुश + क्तः ।) निष्का-
शितः । यथा,—

“काकेर्निष्कुशितं चभिः कवितं वीचीभि-
रान्दोलितम् ॥”

इत्यादि वाक्कीकृतगङ्गास्तीक्ष्णम् ॥

निष्कुहः, पुं, (नितरां कुहयते इति । कुह विष्ठा-
पने + पचाद्यप् ।) वृत्तकोटरम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ ॥

निष्कृतिः, स्त्री, (निर् + कृ + क्तृन् ।) निर्मुक्तिः ।
निस्तारः । यथा,—

“ब्रह्मणे चैव भिन्नं सुरापे गुरुतन्त्रगे ।
सर्वं विहितं सद्भिः कृतं नास्ति निष्कृतिः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अग्निविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । ३ ।
२१८ । १४ ।

“आक्रोशतान् भूतानां यः करोतीह निष्कृ-
तिम् ।

अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥”)

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निस् + क्रम +
कृत् । “गोदातोपदेशस्थिति ।” ७ । ३ । १३४ ।
इति न टुङिः ।) धोशक्तिः । इत्यमरः । ३ ।
२ । २५ ॥ निर्गमः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ४३ ।

“कश्चित् कार्त्तं प्रतीते च प्राणायामस्य निष्क-
मम् ।

हृत्तीयेऽङ्घ्रि गतेऽप्याद्य धान्येतस्य हि
नासवः ॥”)

दुष्कलः । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निष्क्रम-
संस्कारः ।

“अहन्तीकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥”
इति याज्ञवल्क्यः । १ । १२ ॥

निष्क्रमः

(क्रमरहितः, त्रि । यथा, पद्मपुराणे पाताल-
खण्डे ।

“निष्क्रमं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविध-
यम् ॥”)

निष्क्रमणं, स्त्री, (निस् + क्रम + भावे कृट् ।)
दशसंस्कारान्तगतसंस्कारविशेषः । तदनुष्ठानं
यथा, जाते कुमारं जन्मवाचरादयस्कृतीयः
मुखपक्षस्य हृत्तीयायां तिथौ प्रातः कुमारं
आपयित्वा सायं सन्ध्यायामतीयायां चन्द्राभि-
मुखः कृताञ्जलिः पिता तिष्ठेत् । अथ माता
मुचिता वस्त्रेण कुमारमाश्लाय दक्षिणस्यां
दिशि भर्तुर्वामपार्श्वे पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तर-
शिरसं कुमारं पिबे समर्पयति । ततो माता
भर्तुः पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चन्द्रा-
भिमुखीभूय भर्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति । अथ
पिता जपति प्रजापतिर्हृदिरनुष्टुप् छन्दश्चक्रो
देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ
यत्ते सुधीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापती वेदाहं
मन्ये तद्ब्रह्ममाहं पौत्रमहं निगाम् । ततः
प्रजापतिर्हृदिरनुष्टुप् छन्दश्चक्रो देवता कुमा-
रस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत् पृथिव्या
अनान्दतं दिवि चन्द्रमसि अतं वेदन्तस्याहं
नाममाहं पौत्रमहं कृत्वम् । ततः प्रजापति-
र्हृदिरनुष्टुप् छन्द इन्द्राग्नी देवते कुमारस्य
चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ इन्द्राग्नी शर्म
यच्छतं प्रजायै मे प्रजापती यथायं न प्रमीयेत
पुत्रो अजिज्जरा अधि । इति मन्त्रत्रयं जप्त्वा
कुमारं चन्द्रं दर्शयति । पिता चन्द्राय अर्घ्यं
ददाति च । ततः पिता तथाभूतमेव कुमार-
सुत्तरशिरसं भावे दत्त्वा वामदेवगानानां कर्म
जलाच्छिद्रमवधार्य गृहं प्रविशेदिति । अतः
जह्ममपरमुक्तपञ्चमयेऽपि हृत्तीयायां तिथौ
सायंसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिमुखः पिता जला-
ञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हृदिरनुष्टुप् छन्दश्चक्रो
देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ
यद्दक्षश्चन्द्रमसि लब्धं पृथिव्या हृदयं अतं तदहं
विहास्तु पद्मनाहं पौत्रमहं रुदमिति
पठित्वा जलाञ्जलिं त्यजेत् । बारहदयं तूष्णीम् ।
ततो वामदेवं गीत्वाच्छिद्रमवधार्य गृहं प्रविशे-
दिति । अतश्च निष्क्रमणकर्मोद्भूतसुदीर्घं कर्म
पञ्ची पुत्रोपादानविरहात् अवशिष्टमपि कर्तव्य-
मेव । इति निष्क्रमणम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥ ३॥

तत्र विहितदिनं यथा । रिक्तातिरिक्तास्तिथयः ।
शनिमङ्गलवाचरेतरे वाराः । आर्द्राश्लेषा-
क्षतिकाभरणीमघाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वा-
षाढापूर्वभाद्रपदश्रवणमिषाभिमानि गच्छन्त्याणि ।
कन्यातुलाकुम्भसिंहसंज्ञकानि लग्नाणि । बाह-
कस्य चतुर्थे मासि हृत्तीये वा चन्द्रादिशोभने
कर्तव्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यते विनिर्मीयतेऽनेनेति । निर् +
क्री + “रृट्” ॥ ३ । १५६ । इति करणे अच् ।)
भृतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

निष्क्रमणम्, पुं, (निष्क्रम्यते विनिर्मीयतेऽनेनेति । निर् +
क्री + “रृट्” ॥ ३ । १५६ । इति करणे अच् ।)
भृतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

निष्क्रमणम्, पुं, (निष्क्रम्यते विनिर्मीयतेऽनेनेति । निर् +
क्री + “रृट्” ॥ ३ । १५६ । इति करणे अच् ।)
भृतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

निष्क्रमणम्, पुं, (निष्क्रम्यते विनिर्मीयतेऽनेनेति । निर् +
क्री + “रृट्” ॥ ३ । १५६ । इति करणे अच् ।)
भृतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

निष्ठा

बुद्धियोगः । सामर्थ्यम् । निर्गतिः । इति माघ-
टीकाधृतवैजयन्तौ ॥ प्रत्युपकारः । विनिमयः ।
यथा, माघे । १ । ५० ।

“समुत्पत्तिपन् यः पृथिवीभूताम्बरं
वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।
असत्पुष्पादिमुत्पत्तिसमन्वित-
स्वयंयद्वाग्निमुत्पत्तिं निष्कृतम् ॥”

(विक्रयः । यथा, मनुः । ६ । ४६ ।

“न निष्कृत्यविस्मयार्थं भक्त्युत्पत्तिं विमुच्यते ॥”

निष्कान्तः, चि, (निर + क्त + क्तः ।) निर्गतः ।

यथा, मार्कण्डेयः । ८७ । ५ ।

“भुक्तुटीकुटिलात्तस्या जलाटफलकादुद्भूतम् ।
काली करालवदना विनिष्कान्तासिपाशिनौ ॥”

(यथाच, महाभारते । १३ । २ । ४५ ।

“निष्कान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे ।
नानिषिक्तेऽवमन्तयः प्रमाणं यद्यहं तव ॥”

निष्क्रियं, क्ली, (निर्गता क्रिया यस्य ।) वक्तु ।

यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।

“निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम् ॥”

क्रियामृत्युः, चि । यथाह कश्चित् ।

“वन्धनानि यदि सन्ति बहूनि
प्रेमरञ्जितवन्धनमन्यन् ।

दारुभेदिनपुणोऽपि यद्विदुः-

निष्क्रियो भवति प्रकृतवहः ॥”

निष्कायः, पुं, (निःसृतः कायो यच्च ।) मोक्षादि-

कायः । भोज इति भावा । तत्पठ्यायः ।

रसकः, २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥

निष्ठाः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः । निम् +

“अचयात् ऋणः ॥” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य

“निसो गते ।” इति वार्तिकोक्त्या ऋणः ।

“इत्यात्मादौ तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति

तत्त्वम् । ऋणोच्चातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

५ । ५६ ॥ (पुत्रादिः । इति महीधरः । यथा,

वाजसनेयसंहितायाम् । ५ । २३ ।

“यं मे निष्ठो यममाद्यो निचखान् ॥”

“ष्टौ स्थे शब्दसंघातयोः । नितरां स्थायति

संघातस्वरूपेण सह वर्तत इति निष्ठाः । यदा,

निर्गत्य धरीरात् स्थायति विस्तीर्णो भवतीति

निष्ठाः पुत्रादिः । यदा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो

निष्ठाश्चक्षालादिः । निसो गते इति वार्तिकेन

निस उपसर्गादुक्तार्थे ऋण इति कारिका-

याम् ।” इति तत्र वेददीपः ॥

निष्ठः, चि, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +

कः ।) स्थितः । नितिष्ठतीति स्थाधातोर्ङप्रत्यय

निष्पन्नः ॥

निष्ठा, स्त्री, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +

“आतश्चोपसर्गः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।

“उपसर्गादिति ।” ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम्

सतटाप् ।) निष्पत्तिः । नाशः । (यथा, भाग-

वते । ५ । १२ । ८ ।

“यदा क्षितावेव चराचरस्य

विश्वम निष्ठा प्रभवश्च नित्यम् ॥”

८०५

निष्ठीव

च्यतः । निर्वहणम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४० ॥

याचना । इति मेदिनी । ठे, ६ ॥ क्तवत्

प्रत्ययौ । इति कविकल्पदमटीकायां दुर्गादासः ॥

(यथा, “क्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । यतौ

निष्ठसंज्ञौ क्तः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

धर्मादौ अह्ना । यथा,—

“निष्ठया हि प्रनिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् ।

शक्नोति नैष्ठिकः स्त्रीयं धर्मं जातुं न चेतः ॥

एकस्य देवस्य विद्याय मन्त्र-

मेकं परस्मैकृतं तपि तस्य ।

तदा भवेन्मन्त्रपुरोहितकत्वा-

निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥”

इति वैद्यकुलनखे भरतमल्लिकः ॥

प्राप्यम् । यथा,—

“भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।

तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्म-

नाम् ॥”

इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लोक-

टीकायास्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (नि + स्था +

क्तिप् । स्थितिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । १० ।

“जति निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥”

“निष्ठा पूर्व्यं यथास्थितिम् ।” इति सायनः ॥

निष्ठानं, स्त्री, (नि + स्था + करणे ल्युट् ।) अञ्ज-

नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ ॥ (यथा,

रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।

“आजैश्चापि च वाराहेर्निष्ठानवरमन्त्रैः ।

फलनिर्णयसंसिद्धेः सपैर्गन्धर्वसन्तैः ॥”

निष्ठितं, चि, (नि + स्था + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।

यथा, भागवते । २ । ७ । ३६ ।

“देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां

पूर्वमर्मयेन विहिताभिरदृश्यत्भिः ।

लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं

वैशं विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्मम् ॥”

“देवद्विषां देवानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-

नाम् ।” इति श्रीधरस्वामी ॥ (निष्ठा जाता-

स्थिति । तारकादित्वादितच् ।) निष्ठाविशिष्टः ।

निष्ठयेन स्थितश्च ॥ (सन्धक्क्षाता । यथा,

रामायणे । १ । १ । १४ ।

“रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥”

निष्ठीवः, पुं, (नि + ठिव + भावे घञ् ।) एषोदरा-

दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठीवनम् । इति द्विरूप-

कोशः ॥ (यथाह वाभटः ।

“निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याङ्गो निमी-

जनम् ॥”

निष्ठीवनं, स्त्री, (नि + ठिव + भावे ल्युट् ।) ठिव-

सिधोर्लुटि दीर्घो वेति स्वामी । एषोदरादि-

त्वादिति सुकुटः ।) जेष्ठादीनां मुखेन वमनम् ।

क्षेप इति युयु इति च भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।

निष्ठेवः २ निष्ठुतिः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।

३ । २ । ६८ ॥ निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

निष्पद

“सुतेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।

कुर्व्यादाचमनं सार्धं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥”

निष्ठुरं, चि, (नि + स्था + मधुरादयश्चेति डश्च ।)

परुषम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥

(यथा, माघे । ५ । ४६ ।

“जज्ञे जनेर्मुकुलिताक्षमनाददाने

संरक्ष्यस्तिपकनिष्ठुरसोदनाभिः ॥”

निष्ठुरानं, चि, (नि + ठिव + क्तः ।) “च्छोः श्रुतिः ।”

६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ८७ ॥

निष्ठुरानिः, स्त्री, (नि + ठिव + क्तिन् ।) “च्छोः

श्रुतिः ।” ६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) निष्ठीवनम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेवः, चि, (नि + ठिव + घञ् ।) निष्ठीवनम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेवनं, स्त्री, (नि + ठिव + भावे ल्युट् ।) निष्ठी-

वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठातः, चि, (नितरां क्षाति स्मेति । नि +

क्षा + क्तः ।) “नितरीभ्यां क्षातिः कौशले ।”

८ । ३ । ८६ । इति षत्वम् ।) विज्ञः । निपुणः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने

तृतीयेऽध्याये ।

“यस्तु कर्मसु निष्ठातो धाट्यांश्चाश्चविक्षृतः ।

स सत्सु पूर्वा नाप्नोति वधश्चाहति राजतः ॥”

पारं गतः । यथा, भागवते । १ । ४ । ०१ ।

“वैश्वाम्यायन एवेको निष्ठातो यजुषासुतः ॥”

निष्पकं, चि, (नितरां पक्कम् ।) अतिपक्वञ्जन-

दशमूलादि । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः ।

कथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ पक्ता-

मृत्यश्च ॥

निष्पताकध्वजः, पुं स्त्री, राज्ञां पताकामृत्यदण्ड-

विशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ तद्विवरणं ध्वज-

ग्रन्थे दृश्यम् ॥

निष्पत्तिः, स्त्री, (निर + पद + क्तिन् ।) समाप्तिः ।

सिद्धिः । यथा,—

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्षते यदा तच्च करणत्वं तदा स्मृतम् ॥”

इति रामतर्कवागीशप्रवृत्तकारिका ॥

(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, हठयोगप्रदी-

पिकायाम् । ४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।

निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”

तथा, तज्जेव । ४ । ७६ ।

“रुद्रयज्ञिं यदा भित्वा सर्वपीठगतोऽनिलः ।

निष्पत्तौ वैगवः शब्दः क्रगदीणाकणो भवेत् ॥”

निष्पत्ताकृतिः, स्त्री, (निष्पत्त + क्त + भावे क्तिन् +

ङाच् ।) सपत्ताकृतिः । अत्यन्तपीडा । इति

हेमचन्द्रः । ६ । ८ ॥

निष्पत्तिका, स्त्री, (निष्पत्तमस्या अस्तीति । टन् ।)

करीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्पदयानं, स्त्री, (निष्पदं पदरहितं यानम् ।)

पदरहितवाहनम् । तच्च नौकादिकम् । इति

निष्पाव

युक्तिकल्पतः ॥ तल्लक्षणादि नौकाशब्दे
दृश्यम् ॥

निष्पावः, त्रि, (निर + पट् + क्तः ।) निष्पाति-
विश्रुतः । सम्पावः । तत्पर्यायः । सिद्धः २
निर्वृतः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।

“निष्पापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य सुनिश्चितम् ।।
लघेः फलं यथा लोके निष्पापान्नस्य भक्षणम् ॥”)

निष्पादनं, स्त्री, (निर + पट् + णिच् + ल्युट् ।)
निष्पातिः । निष्पातिनियुक्तिः । यथा, धात्वर्थता-
वच्छेदकफलनिष्पादकतया ददस्तेत्यनुमतिप्रका-
शनेन कर्तुरिच्छासुतुपादा दाननिष्पादनेन वेति
कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥

निष्पादना, स्त्री, (निर + पट् + णिच् + गुण् ।
स्त्रियां टाप् ।) निष्पातिप्रेरणम् । यथा,—
“यदा निष्पादनायप्रधुस्तदा चैवः कटं करोति ।
यदा निष्पातार्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।”
इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पादितं, त्रि, (निर + पट् + णिच् + क्तः ।)
कृतनिष्पादनम् । यथा,—
“निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥”
इति भागवते । ११ । ३ । ५० ॥

निष्पादयं, त्रि, (निर + निष्पद्येन पादयते समाप्यते
इति । निर + पट् + णिच् + यत् ।) निष्पा-
दनीयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १५८ ।
“कृत्ये बहूनि निष्पादये अमान कौसीद्यमाश्रयन् ।
प्रावृषीवाध्वगो दिष्टा मोहितोऽस्मि न
निद्रया ॥”)

साध्यम् । यथा, चेष्टायापारेण छेदनादेर्निष्पा-
दत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पावः, पुं, (निष्पायते तुषाटपनयनेन शोधयते
इति । निर + पू + णिच् + चञ् ।) धान्यादीनां
निस्तुवीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्यायः ।
पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । ५ । २४ ॥
पूर्तीकरणम् ४ । यथा,—

“धान्यादिनिस्तुवीकार्ये बहुलीकरणादिषु ।
तथा च पूर्तीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

राजशिखीबीजम् । भटवासु इति ऋष्यासु
इति वा हिन्दीभाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“निष्पावो राजशिखी स्याद्वृक्षकः श्वेतशिखिकः ।
निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽल्लो गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्मपि सारमूत्रवातविषम्वक्तु ।
विदाह्युधो विषशेषशोधकश्चक्रनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(निष्पायतेनेनेति । करणे चञ् ।) स्तुर्पवायुः ।
राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २४ ।
“मधु कृत्वा नरो दंशः पूर्णं कृत्वा पिपीलिकः ।
चौरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृह्णीतकः ॥”)
कङ्कणरः । समीरणः । शिखिका । निर्विकल्पः,
त्रि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिखी ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

निष्पाव

“चारातितीक्ष्णोष्णविदाहितेन-
निष्पावपिण्याककुलतयुधैः ॥”

इति माधवकृतसुविनिश्चये श्रुताधिकारे ॥

निष्पावकः, पुं, (निष्पाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेत-
शिखी । अस्य अष्टफलगुणः । मलवन्धकारि-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“निष्पावको वैद्यवलासप्रोप-

शुक्रान्तको रूक्षगुणो विदाही ।

कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च

स्तथाक्षपितश्च करोति वातम् ॥”

इति चारीते प्रथमस्थाने दृश्येऽध्याये ॥

निष्पावी, स्त्री, (निष्पाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिखी-
विशेषः । वीडा इति भाषा ॥ का विधा । तत्र
हरिद्वर्णायाः पर्यायः । आमजा २ फलिनी ३
नखपुष्पिका ४ मण्डपौ ५ फलिका ६ शिखी ७
गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्पाविः १०
चिपिटा ११ ॥ शुभायाः पर्यायः । अङ्गुलि-
फला १ नखनिष्पाविका २ वृक्षनिष्पाविका ३
पाम्या ४ नखपुष्पफला ५ अग्रजा ६ । एतयो-
र्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कष-
यमुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्पातिभः, त्रि, (निर्गतिं प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।)
अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता
प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा,
हरिवंशे । ८२ । ३४ ।

“कीलाकारासु तारासु सुप्रनिष्पातिभासु च ।
नेशमन्महं धे रूपसुदृग्गद्विवाकरः ॥”)

निष्पायहः, त्रि, (निर्गतः प्रवृद्धो बाधा अस्येति ।)
निर्विघ्नः । यथा,—

“निष्पायहसुपासहे भगवतः कौमोदकीलक्षणः ॥”
इति सुरारिः ॥

(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । ८६ । १०३ ।

“निष्पायहा नाकनदी निरयार्थवदीर्घनीः ॥”)

निष्पाभः, त्रि, (निर्गता प्रभा अस्येति ।) प्रभा-
शून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्यायः । विगतः २
अशोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
रघुवंशे । ११ । ८१ ।

“निष्पाभश्च रिपुरास भूभृता

धूमशंघ इव धूमकेतवः ॥”)

निष्पायोजनं, त्रि, (निर्गतिं प्रयोजनं यस्यस्येति ।)
प्रयोजनरहितम् ।

“अथवा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणासुपदेशो हि निष्पायोजनतां ब्रजेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे । ६३ । १५ ।

“निरागन्धं निरास्वादं निष्पायोजनमारुतम् ॥”)

निष्पावाणं, त्रि, (नितरां प्रकर्षेण ऊयते इति ।
निर + प्र + वे + करणे ल्युट् ।) तन्मविमुक्त-
वासः । नतनवच्छम् । इति चारावली । ६६ ॥

निष्पावणि, त्रि, (निर्गता प्रवाणी तन्मवायश्रुताका

निस्सृष्ट

अस्मादस्य वा । “निष्पावणिश्च ॥” ५ । ४ । १६० ।
इति कपोलभाषो निपात्यते ।) नूतनवच्छम् ।
तत्पर्यायः । अनाहतम् २ तन्मकम् ३ नवान्न-
रम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ अनाह-
तम् ५ अनाहतम् ६ नववच्छम् ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

निष्कलः, त्रि, (निर्गतं फलं यस्यात् ।) फलशून्यः ।
यथा, “फलालोऽस्त्री स निष्कलः ॥” इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५ ।

“कृते तीर्थे यदैतानि देहास्य निर्गतानि सैत् ।
निष्कलः अम एवेकः कर्षकस्य यथा तथा ॥”)

निष्कला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्या इति ।) पञ्च-
पञ्चाशदब्देभ्य ऊङ् गतरजस्का । इत्यमरः ॥
तत्पर्यायः । निष्कली २ निष्कली ३ निष्कला ४
विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विगतार्तवा ९ ।
इति जटाधरः ॥

निष्कली, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः । ङीष् ।)
निष्कला । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसम्पातः, पुं, (निवृत्तः सम्पातो यत्र ।) निःश्रीयः ।
निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसर्गः, पुं, (नि + षज् + घञ् ।) स्वभावः ।
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किराता-
र्जुनीये । १ । ६ ।

“निःसर्गदुर्जोधमबोधविक्षवाः

क भूपतीनाश्चरितं क जन्मवः ॥”)

रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।

“निःसर्गाद्वृक्षलक्षणश्चापि वरुणो यादसो पतिः ॥”
दानम् । । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।

“न त्वेवाधौ सोपकारे कौशीर्दीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधात्तिसर्गोऽस्त न विक्रयः ॥”)

निःसिन्धुः, पुं, वृक्षविशेषः । निःसिन्धा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिङ्गः ४
शुक्लपृष्ठकः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिधः ७
निर्गुण्डी ८ इन्द्राणिका ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निःसृदनं, स्त्री, (नि + सृद् + भावे ल्युट् ।) निहिं-
सनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

(यथा, “प्रवासनं निःसृदनं निहिंसनमिति
वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।”
इति । ६ । २४२ मनुस्मृतिकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

त्रि, नि + सृद् + ल्युट् । विनाशकः । यथा,
रघुवंशे । ६ । ३ ।

“उभयमेव वदन्ति मनीषिणः

समयवर्धितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिःसृदनमर्थपतिश्च तं

अमनुर्दं मनुदण्डधरास्त्वयम् ॥”)

निःसृता, स्त्री, (नितरां सृता । नि + सृ + क्तः ।)
विवृता । इति रत्नमाला ॥ तेउडि इति भाषा ॥

(विवृताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

निःसृष्टं, त्रि, (नि + षज् + क्तः ।) व्यस्तम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१५ ।

निस्रार

“न स्वामिना निखरोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥”)
मध्यस्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निखरोऽर्थः, पुं, (निखरो न्यस्तोऽर्थः प्रयोजनं
यस्मिन्निमित्तं) दूतविशेषः । यथा,—
“निखरोऽर्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्यप्रेष्यविधा दूतो दूतश्चापि तथा विधा ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“उभयोर्भावमुत्तरीय खद्यं वदति चोत्तरम् ।
सुखं कुरुते कर्म निखरोऽर्थस्तु स स्तुतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायययपालनादौ नियुक्तः । यथा दृश्यते ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायययपालने ।
कुशोदकप्रियाणि च निखरोऽर्थस्तु स स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः ।
स्वपीरुषप्रकाशी च निखरोऽर्थः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निस्रानी, स्त्री, (निस्रं स्तनवदाकारोऽस्थस्या
इति । अच् । गौरादिवात् ङीष् ।) षट्का ।
इति शब्दचक्रिका ॥ षड् इति भाषा ॥
(निर्गतौ स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥
निस्रारणं, स्त्री, (निस्राय्येतेऽनेनेति । निर + तृ +
करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्रारः । तरणम् ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥
निस्रहणं, स्त्री, (निर + हृद् हिंसायाम् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
निस्रलं, त्रि, (निरस्तं तलं स्वरूपमस्येति ।)
वर्जितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवद्वरस्य
स्तुताकलापस्य च निस्रलस्य ॥”)
चलम् । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥ (निस्रं
तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
निस्रारः, पुं, (निर + तृ + घञ् ।) निस्रारणम् ।
उद्धारः । (यथा, शृङ्गारशतके । ७१ ।
“संसारं तव निस्रारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदरेजणाः ॥”)
निस्रारबीजं, स्त्री, (निस्रारस्य संसारसमुद्र-
समुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरङ्गकारणम् ।
तद्वयथा,—
“स्मरणं कीर्तनं विणोदध्वनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपानञ्च तस्मिन्लक्षणं तथा ।
इदं निस्रारबीजञ्च सर्वेषामोषितं भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महानिर्व्याणतन्त्रे ।
“कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनोऽति दुस्तरः ।
निस्रारबीजमेवावदु ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहुक्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
कलौ दुर्जलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ॥”

निस्रैण

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
“जीर्णं तरिः सरिदतीवगभीरभीरा
बाला वयं सकलमित्यमगर्धहेतुः ।
निस्रारबीजमिदमेव लघोऽरीणां
यन्माधव समसि सम्यति कर्णधारः ॥”
रघुवटः ॥
निस्रितीर्णम्, त्रि, (निर + तृ + घञ् + श्रुट् ।)
निस्रितुमिच्छत् । यथा,—
“तस्यः सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्रितीर्ण-
ताम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥
निस्रुषचीरः, पुं, (निस्रुषं परिष्कृतं चीरं यस्येति ।)
गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्रुवरत्नं, स्त्री, (निस्रुषं निर्मलं रत्नम् ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्रुधितं, त्रि, (निस्रुष + धृत्वा गिच् + क्तः ।)
त्वविहीनम् । त्यक्तम् । लघूक्तम् । इति
मेदिनी । ते, २०२ ॥
निस्रिणाः, [त्रि] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।)
तेजोरहितः । यथा,—
“इदं कवचमज्ञात्वा कवचायं पठेत्तु यः ।
सर्वं तस्य दया देवि ! निस्रिणो न च सिद्धिदम् ॥”
इति ब्रह्मजामनीयगायत्रीकवचधृतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
“लघूपल्लवास्तदा मार्गे चौराभीरेषु जुष्टताः ।
धनं सर्वं गृहीतञ्च निस्रिणाश्चार्जुनोऽभवत् ॥”)
निस्रिणः, पुं, (निर्गतस्त्रिंशद्गोऽङ्गुलिभ्य इति ।
निराद्य इति समासः । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य
जन्वायः ।” ५।४।११३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
जच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
“नकुलस्यैव निस्रिणो गुरुभारसहो दृढः ॥”)
निहये, त्रि । इति मेदिनी । श्र, २१ ॥ (यथा,
अमरुशतके । ५ ।
“इतोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चैवं चिरं
लालिता
देवादित्य किल त्वमेव क्षतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःसह एव यादुपशमं नो शान्तवादेः
स्पृष्टम् ।
ये निस्रिण ! विसृक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी
रोदितु ॥”)
त्रिंशत्शृङ्गः । इति याकरणम् ॥
निस्रिणधारि, [त्रि] त्रि, (निस्रिणं धरतीति ।
निस्रिण + धृ + क्तिणि ।) खड्गधारि । तल-
लक्षणं यथा, मातृस्ये १८६ अध्यायः ।
“सुकृपञ्चकः प्रसिद्धिर्भक्तिः कुलोत्पितः ।
शूरः क्षीणसहस्यैव खड्गधारो प्रकीर्तितः ॥”
निस्रिणपत्रिका, स्त्री, (निस्रिणः खड्ग इव पत्र-
मस्या अस्तीति । ठन् ।) कुक्षीवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निस्रिणपुष्पिकः, पुं, राजधत्तकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

निस्रावः

निस्रैवपला, स्त्री, (निस्रैवं तैलविहीनं फलं
यस्याः ।) चेतकण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निस्रावः, पुं, (नि + स्राव् + भावे घञ् ।) स्राव-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३३५ । ६ ।
“मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
दात्रिंशतोऽङ्गं कविभिर्निर्घक्तः ।
अनिर्घयाश्चानुश्रवाश्च तत्र
निस्रावहीनाः सुसुगन्धिनस्तैः ॥”)
निस्रावः, त्रि, (निवृत्तः स्रावश्चक्षुपलकादिस्रावः
यस्मात् ।) स्रावः । इति कव्यसूत्रः । यथा,
“कावेरीतीरभूमौ दृष्टुं जगद्विभूतसुक्तापशिष्टः
काण्टीर्णपीनपीनस्तनवसनदशान्दोननिस्राव-
मन्दः ॥”
इति विक्रमादित्यराजसभायां राससपदम् ॥
निस्रावतरं, त्रि, (निस्राव + तरप् ।) एकान्त-
स्रावः । यथा, नेवधि । ८ । १३ ।
“सूक्ष्मे घने नैतद्विक्रमापि
निपद्य निस्रावतरी भवद्गाम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तु-
मपारि तल्लोचनखड्गनाभ्याम् ॥”
निस्रावः, त्रि, (निर्गता स्रावा दृष्टादृष्टविषयवासना
यस्येति ।) स्रावः । यथा,—
“निस्रावः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥”
इति श्रीभगवद्गीताध्यायम् । ६ । १८ ॥
निस्राहा, स्त्री, अभिशिखावृत्तः । यथा,—
“अस्मन्ना निस्राहा चापि मालिनी विष्णुवल्गवा ॥”
इति शब्दचक्रिका ॥
स्रावाया अभावश्च ॥ (अचाययीभावः ॥)
निस्र(य)वः, पुं, (नि + स्रव् + क्त + भावे
घञ् ।) “अनुविषयेभिर्निभ्यः स्रवन्तरप्राणियु ।”
८ । ३ । ७२ । इति वा यत्वम् ।) स्रवन्तम् ।
चरणम् । यथा,—
“माकन्दरसनिस्रवसुन्दरोद्धारकारिणौ ।
अवगानन्दनावेतौ वन्दितविव राजतः ॥”
इति प्रसन्नराघवनाटकं पञ्चधरभिन्नः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
“जलप्रपातेऽङ्गैर्निष्पद्यैश्च क्वचित् क्वचित् ।
गवक्षिर्भात्यर्थं शूलः सवन्मद इव हिपः ॥”
निस्रवन्ते इति कर्त्तरि अच् । चरणश्रीले,
त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
“तदङ्गनिस्रवज्जलेन लोचने
प्रवृत्त्य पुरायेन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेण ह्रीर्लोपनन्दनः ॥”)
निस्रावः, पुं, (निस्रावति इति । नि + स्र + क्तिच्
+ घञ् ।) भक्तसमुद्भवमखम् । फेन इति भाङ्
इति च भाषा । तत्पठ्यायः । मासरः २
आचामः ३ । इत्यमरः । २।६।४६ ॥ (नि + स्र +
घञ् ।) इवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
“धातुनिस्रावदिग्धाङ्गं साधुप्रसवभूषितम् ॥”)

निष्कृतिः

निष्कृतः, पुं, (नि + कृत + “नौ गहनदपठस्वः ।” ३।३।६४। इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३॥ (यथा, महाभारते । ७।२६।३। “यथा प्राग्व्योतिषो राजा गलेन मधुसूदन । त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैव निष्कृतः ॥”)
निष्कानः, पुं, (नि + कृत + पठे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।१।६।२३॥
निष्कन, स्त्री, (नि + कृत + क्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २।२।८।११४॥
निष्कन्ता, [क्व] चि, (नि + कृत + क्त्वा ।) कृतन-कर्ता । यथा, भट्टः ।
“निष्कन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा । पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
(महाभारते, पुं । यथा, महाभारते । १३।१७।७५। [महः ॥”)
“भगवद्दारी निष्कन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-
निष्काका, स्त्री, (नियतं जहाति सुवर्गमिति । नि + हा + क्त्वा + “नौ हः ।” उणां ३।४४। इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः । १।१०।२२॥
(यथा, ऋग्वेदे । १०।६७।१३।
“साकं वातस्य धाव्या साकं नश्य निष्काकया ॥”)
निहारः, पुं, (नितरां ह्वयन्ते पदार्था येन । नि + हृ + क्त्वा ।) नौहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
निहिन, चि, (नि + धा + क्त । “दधाति हिः ।” ७।४।४२। इति हिः ।) स्थापितम् । इति हलायुधः ॥ यथा, महाभारते । ३।३२।११२॥
“धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
निहिनन, स्त्री, (नि + हिन् + भावे क्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २।२।८।११३॥
निहीनः, चि, (नितरां हीनः । कुगलीति समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः । २।१०।१६॥
(यथा, महाभारते । ३।१२॥ ११६।
“न इमे सिंहविक्रान्ता वीर्यगन्धाधिकाः परैः । निहीनैः परिक्रियन्तीं ससुपेक्षानि मां कथम् ॥”)
निह्वः, पुं, (निह्वयते सत्यवाक्यमनेनेति । नि + ह्व + “हृदीरप् ।” ३।३।५७। इति अप् ।) अपलापः । येन वचनं निह्वयते सः । यथा, धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरनौ ॥
तत्पण्यायः । निह्वतिः २ अपह्वतिः ३ अपह्ववः ४ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्के । २।११॥
“निह्वे भावितो दद्यात्तुनं राज्ञे च तत्समम् ॥”)
निह्वतिः । अविश्वासः । इति मेदिनी । वे, ३६॥
(यथा, महाभारते । ५।३७।३०।
“न निह्वं मन्त्रगतस्य गच्छेत् संदृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥”)
गुप्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रिः । यथा, मनुः । ६।२१।
“ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् प्राणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैव अभिचारस्य निह्वः सत्यगुण्यते ॥”)
निह्वतिः, स्त्री, (नि + ह्व + क्तिन् ।) निह्ववः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीचः

निहादः, पुं, (नि + हाद व्ययक्तशब्दे + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३॥ (यथा, रघुः । १।४२।
“सारसैः कननिहादैः कचिदुत्तमितावनी ॥”)
निह्वन, स्त्री, (निह्वयन्ते + भावे क्युट् ।) सुम्नम् ॥
निहा, स्त्री, (निहति सुम्नतीव मल्लकमिति । निह + क्त्वा + टाप् ।) लिखा । यूकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ निकी इति भाषा ॥
निहिन, चि, (निहियते स्त्रीति । नि + हिय + क्तः ।) लक्षम् । तत्पण्यायः । परिनिष्पत्तम् २ निहृतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ व्यस्तम् ६ निहृतम् ७ । इति जटाधरः ॥ स्थापितधनादि । यथा,—
“निहिनस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च । राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिप्यत्यासघारिणम् ॥”
इति मनुः । ८।१६६॥
निह्येपः, पुं, (नि + ह्यिप् + घञ् ।) स्नेपणम् । त्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितद्रव्य इति भाषा । तत्पण्यायः । उपनिधिः २ व्यासः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
“स्वद्वयं यत् विद्यमानिह्येपत्वाविश्रुतः । निह्येपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥
असंख्यातमविज्ञातं ससुप्तं यन्निधीयते । तन्नामीयादुपनिधिं निह्येपं गणितं विदुः ॥
निह्येपं वृद्धिश्चैव क्रयं विक्रयमेव च । याचमानो न चेद्दद्याद्बहुते पञ्चकं शतम् ॥”
इति मिताक्षरायां नारदः ॥ ॥
“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे घनिन्याय्यं निह्येपं निक्षिपेद्बुधः ॥
आधिः सीमा बालधनं निह्येपोपनिधी स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्त्वच न भोगेन प्रणश्यति ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरं । न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निह्येपुश्च बन्धुभिः ॥
यो निह्येपं नापैयति यस्यानिक्षिप्य याचने । तादुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥”
इति मनुः । ८ अध्याये ॥
नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्राप्ते + “अजि-
युध्नीभ्यो दीर्घश्च ।” उणां ३।४७। इति कन् ।) वृत्तविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
नीकारः, पुं, (नि + क + क्त्वा ।) “उपसर्गस्य चणामनुष्ये बहुलम् ।” ६।३।१२२॥ इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) अकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
नीकाशः, चि, (नितरां काशते इति । नि + काश + क्त्वा + “इकः काशे ।” ६।३।१२३॥ इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) तुल्यः । उपमा । इत्यमरः । २।१०।३८॥ (यथा, महाभारते । ३।१२२।१३।
“आकाशनीकाशतटां तीरवातीरसङ्कुलाम् । बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थं सरस्वतीम् ॥”)
निह्वये, पुं । इति मेदिनी । श्रे, २३॥
नीचः, चि, (निह्वामीं लप्सीं शोभां चिनोतीति । चि + “अथेभ्योऽपि ङङ्गते ॥” इति ङः ।) हीन-

नीचगं

जातिकर्मा । वर्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तत्पण्यायः । विवरणः २ पामरः ३ प्राक्तनः ४ पृथग्जनः ५ निहीनः ६ अपसदः ७ जात्यः ८ सुल्लकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।१०।१६॥
अपसदः ११ सुल्लकः १२ । इति भरतः ॥ हीनः १३ सुल्लकः १४ सुल्लः १५ वीतकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचसङ्गदो यथा,—
“न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गात्तद्वानपि । प्रेतसङ्गात्तद्वद्देवो नमो भक्तविभूषितः ॥
प्रविष्टं नित्यं नीचः स्त्रीधनादिकमिष्यते । स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् ॥
स्थितिं गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दीर्घं प्रपद्यते । किञ्चित् सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सजातनम् ॥
सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्वसन् ॥
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यच्चस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वित्तमे ॥”
इति श्रान्तिपर्व ॥ ॥
अनुचः । तत्पण्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ खञ्जः ४ इत्थः ५ । इत्यमरः । ३।१।७०॥ (यथा,—
“नीचरोमनश्चक्षुःशुनिर्मलाङ्गुलमायनः । स्नानशीलः समरभिः सुवेधोऽनुत्तमोऽनुलः ।
धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥”
इति वामदे स्रजस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
निचः । यथा,—
“श्रेष्ठं नाम गुणस्तैव सहजः स्वाभाविकी
स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्गेन
यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं
त्वच्छ्रेणीचपथेन गच्छसि पथः कक्षां निवेहुं
समः ॥”
इति लक्ष्मणसेनः ॥ ॥
नीचकनामगव्यद्रव्ये, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीचकः, चि, (नीच एव । नीच + स्वार्थं कन् ।) वामनः । खञ्जः । इति शब्दरत्नावली ॥
नीचका, स्त्री, (निह्वामीं शोभां चकति प्रति-
हन्तीति । चक प्रतिधाते + क्त्वा + टाप् ।) नीचकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नीचकी, [न] पुं, उचः । उपरिभागः । इति हलायुधः ॥ उत्तमगवीमांश्च ॥
नीचकैः, [सु] य, (नीचैस् + “अथयसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् ङेः ।” ५।३।७१। इति ङेः प्रागकच् ।) नीचैः । नीचैः शब्दस्य ङेः पूर्वस्यतेनाका निष्पन्नः । यथा, उचकौरत्यादि ॥
नीचगं, स्त्री, (नीचं निह्वयेण गच्छतीति । गम + ङः ।) जलम् । इति कोशान्तरम् ॥ पामरं, चि ॥

नीतिः

यथा, भूतशामरतन्त्रे ।

“नीचगामङ्गनां प्राप्य चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ॥”

(निम्नमे च । यथा, दृष्टन्संहितायाम् । १६।२२।

“अथुरपटुमयूखो नीचगोऽन्यैर्जितो वा

न सकलफलदाता पुष्टिदोऽन्यथा यः ॥”)

नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम +

ङ । टाप् ।) निम्नगा । नही । यथा,—

“नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।”

इति कोषः ॥

अपि च ।

“सङ्गमयति विद्येव नीचगापि नरं सरित् ।

समुद्रमिव दुर्द्धर्षं हृषं भाग्यमतः परम् ॥”

इति हितोपदेशः ॥

नीचभोष्यः, पुं, (नीचैर्वचनादिभिर्भोष्यः ।)

पलायः । इति शब्दचक्रिका ॥ पामरभक्ष्ये, वि॥

नीचवचं, स्त्री, (नीचमनुज्ञष्टं वचम् ।) वैक्रान्त-

मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीचिकी, स्त्री, नीचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नीचैः, [स] य, (नि + चि + “नौ दीर्घश्च ।”

उणा । ५ । १३ । इति डैसिः निशब्दस्य

दीर्घश्च ।) अल्पम् । अतुल्यम् । इत्यमरः ॥

(यथा, मेघदूते । १०८ ।

“नीचैर्गच्छतुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥”)

नीङ्, पुं स्त्री, (नितरां ईडते स्तूयते तुङ्गश्रुत्वा-

दिति । नि + ईङ् स्तूयते + चच् ।) पक्षिवास-

स्थानम् । पाखीरवासा इति भाषा ॥ तत्-

पण्यायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥

(यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।

“मार्गानि यन्तं मुखपद्मनीके-

च्छन्दःसुपस्पर्शं ययो विवर्त्ते ॥”)

स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रणधि-

ष्ठानस्थानम् । यथा, रामायणे । ५ । ४८ । ३२ ।

“स भयनीङ्ः परिवृत्तकूपरः

पपात भूमौ हतवाजिरत्नरात् ॥”)

नीङ्जः, पुं, (नीङ्जे जायते इति । जन + ङः ।)

पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥

नीङ्जन्ः, पुं, (नीङ्जानां पक्षिणामिन्द्रः ।)

गरुडः । यथा,—

“अनङ्गि जितनीङ्जेन्द्रवेगे

क्षतनिविडासनमुज्ज्वलाघपोर्द्ध ।

स्मरप्रमनतङ्कितकङ्कडङ्कितं

चङ्कसुहुराङ्कितं प्रोभितङ्कमीङ् ॥”

इति प्राचीनशिवस्तुतिः ॥

नीङ्कोद्वः, पुं, (नीङ्गे कुलाये उद्वव उत्पत्ति-

र्यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥

नीतं, त्रि, (नी + त्तः ।) प्राप्तम् । नेत्रोया इति

भाषा ॥ यथा,—

“नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।

आतपतापितभूमौ माधव ! मा धाव मा धाव ॥”

इत्युद्धटः ॥

नीतिः, स्त्री, (नीयन्ते संलभ्यन्ते उपायादय

रेदिकासुप्रकार्या वास्यामनया वा । नी +

६०६

नीतिः

अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी +

भावे क्तिन् ।) प्रापकम् । इति मेदिनी । ते,

३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिखते ।

“नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।

विनयो ह्रीन्मित्रयस्तदयुक्तशास्त्रमिच्छति ॥

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।

ततोऽमात्यान् ततो भृत्यास्ततः पुत्रास्ततः प्रजाः ॥

सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।

विनीतात्मा हि वृषतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

शय्यकरणसामर्थ्यात् संयस्यात्मानमात्मना ।

नयानयनविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥

जितेन्द्रियस्य वृषतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः ।

भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नमस्तथाः ॥”

इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोगः ॥

सगर उवाच ।

“यथा नीत्या प्रयोक्तव्यः सत आत्मा प्रिया तथा ।

तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व मे ॥”

अर्जुन उवाच ।

क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यथा नीत्या नियुज्यते ।

आत्मा सतो वा भाव्यां वा तद्विधेयं शृणुष्व मे ॥

ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदर्शितान् ।

सेवेत प्रथमं विप्रानसुयापरिवर्जितान् ॥

तेभ्यश्च श्रद्धयापित्रां वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।

यद्वृत्तं च तत् कार्यं प्राप्तेष्वेतद्वृत्तपथरेत् ॥

पक्षेन्द्रियाणि पञ्चाङ्गाः शरीरं रथ उच्यते ।

आत्मा रथी कथा ज्ञानं सारथिमेव उच्यते ॥

अश्वान् सुदानान् कुर्वीत सारथिं चात्मनो

वशम् ।

कथा भूप ! इहा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥

अदानांस्तु समारुह्य सैन्धवान् स्यन्दनी यथा ।

अश्वानामिच्छया गच्छन्नुपयं प्रतिपदते ॥

यन्नावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन् हयान् ।

नयेत् परवशं सन्त्यक् प्रथितं वीरमप्युत ॥

यथेन्द्रियाणि वृषतिस्त्रिविधाणां परिग्रहे ।

स्ववश्यानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं दृढं तथा ॥

ज्ञाने दृढे कथायां वा दृढायां वृषसत्तम ! ।

सारथिः स्ववशो दान्तोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥

अतो वृषः स्नेन्द्रियाणि वशं कृत्वा मनस्तथा ।

ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥

भोक्तव्यं स्वेच्छया भूषो न कुर्यादुत्पथे रतिम् ।

द्रव्यमिति द्रव्यं न द्रव्यश्च स्वेच्छया ॥

ओतयमिति ओतयं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।

शास्त्रतत्त्वमते धीरः श्रुतिवशो न विमदति ॥

एवं प्राणं त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया वृषः ।

स्वेच्छयावोपसृज्यते नोदामं विषयं व्रजेत् ॥

एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।

जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥

अश्रद्धसेवशास्त्रज्ञो वृषः शत्रुवशो भवेत् ।

तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥

धृतिः प्रागल्भ्यासुतसाहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।

दृष्टत्वं धारयिष्यत्वं दानं मैत्री क्षतक्षता ॥

दृढशासनता सत्यं शौचं मतिविनिश्चयः ।

नीतिः

पराभिप्रायवेदित्वं चारित्वं धैर्यमापदि ॥

क्षेत्रधारकप्रतिष्ठं गुरुदेवद्विजार्चनम् ।

अनसूया ह्यकीदित्वं गुणानेतामृपोऽभ्यसेत् ॥

कार्याकार्यविभागश्च धर्माधीनं काममेव च ।

दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्ष्यते ॥

सततं प्रतिबुध्येत कुर्यादवसरेऽपि तत् ।

साम दानश्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥

ज्ञातोपायास्तु तत्स्थाने तातुपायान् प्रयोजयेत् ।

साक्षस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥

दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्तितः ।

दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ॥

साक्षस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधमः स्मृतः ।

सौजन्यं सततं श्रेयं भूभृतो भेददण्डयोः ॥

साक्षो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।

एतानतिशयाणां शृङ्खलिव विघ्नान्नेयेत् ॥

सेवाः कालेषु युक्त्यैते लोभगर्वा विवर्जयेत् ।

तेन एव वृषाणान् तीव्रं क्षयस्य वै यथा ॥

तत्र गर्वं रोगयुक्तकायवत्तनुं संत्यजेत् ।

आखेटकाक्षी स्त्रीसेवा पानश्चेवात्मदूषणम् ॥

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तैतानि विवर्जयेत् ।

परस्त्रीषु विरक्तास्तु सेवामेकान्ततस्थजेत् ॥

सतीषु निजनारीषु प्रेम्णा कुर्याच्च सेवनम् ।

इतिपुत्रपत्न्या दारास्तांस्तु नैकान्ततस्थजेत् ॥

तयोः मित्रेऽपि स्त्रियः सेवा वर्जयित्वा निसक्तताम् ।

नृगयान् प्रमादानीं स्थानं निधं विवर्जयेत् ॥

अक्षास्तथा न कुर्वीत सत्कार्यासक्तिगाशनम् ।

अन्यैः कृतं कदाचित्पु संवेत नात्मनाचरेत् ॥

अकार्यकरणे वीजं क्षयानाञ्च विवर्जनम् ।

वर्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गक्षानाशनम् ।

अर्थक्षयकरं निधं त्यजेत्सेवात्मदूषणम् ॥

अभिप्रेक्ष्यते चौरैः चान्तकेवाततायिषु ।

सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥

नाम्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्यान्नृपतिस्तमः ।

वाक्पारुष्यान् सर्वञ्च नैव कुर्यात् कदाचन ॥

रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ।

जमां तेजस्विताञ्चैव प्रस्तावावृष आचरेत् ॥

यानासनाश्रयद्वेषसन्धयो विषहृक्षथा ।

अभ्यसेत् तद्गुणानेतान् तेषां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।

कोपे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठति ॥

कोपे जनपदे दण्डे चैकेकत्र त्रयं त्रयम् ।

प्रस्तावादिनियुक्तीन् रक्षेत्रैकान्ततस्विमान् ॥

मित्रे शत्रावुदासीने प्रभावं त्रिव्यपीरयेत् ।

उन्तसाहो विजिगीतायां धर्मेक्षत्रोऽष्टवर्गके ॥

शरीरयाचानिन्वाचे क्रियेत सततं वृषेः ।

मन्त्रनिश्चयसम्भृतो बुद्धिं सर्वञ्च योजयेत् ॥

अमात्ये प्राचये राज्ये पुत्रेष्वन्तःपुरेषु च ॥ * ॥

कृषिदेगंश्च वाणिज्यं खख्यानां करसाधनम् ।

आदानं सैन्यकरयोन्वन्धनं गजवाचिनोः ॥

शून्यसङ्गमुखाणाञ्च योजनं सततं जनेः ।

प्रपाशागारसेतूनां रक्षणश्चेति चारमम् ॥

एतदृष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
 कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ॥
 अष्टौ चारानियुक्तीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥
 दशस्येषु युक्तीत क्रमतः श्रेष्ठ्यु तानि मे ।
 भ्रातृसचिवराष्ट्राणि मित्रं कीदृशं वलनतया ॥
 दुर्गन्तु सप्तमं श्रेष्ठं राणाङ्गं गुरुभाषितम् ।
 दुर्गयुक्तचाष्टवर्गं चारं नामानि योजयेत् ॥
 तस्मादिमानि श्रेष्ठाणि पञ्च चारपदानि तु ।
 शुद्धान्तेष्वेव पुष्पेषु सक्त्वाप्यदौ महानसे ॥
 श्रवदासीनयोश्चैव वलावलविनिश्चये ।
 आदौ दशसु चैतेषु चारानांका प्रयोजयेत् ॥
 न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं ह्मिमतश्चरेत् ॥
 यथा नियोगमेतेषां यो यो यज्जान्याचरेत् ।
 ज्ञात्वा तत्र नृपचारैर्दृष्टयेदा नियोजयेत् ॥
 चारान् भुक्त्या साङ्गं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
 प्रदोषसमये दृष्टेत्तदानीमेव साधयेत् ॥
 न्यपुत्रे चाय शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ।
 नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ दृष्टेद्यथापि मन्त्रिणि ॥
 यतान् चारान् स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
 व्यन्याच्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् पलम् ॥
 नैकवैश्वर्यचारी नैको नीतिसाहचर्यतः ।
 संस्तुतो नहि सन्नेत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥
 सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
 न वित्तविभवेर्हीनो न भाष्यापुत्रवर्जितः ॥
 कार्यचारी नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिश्चये ।
 अनेकवैश्वर्यह्वयस्य भाष्यास्तुतेष्यन्तम् ॥
 बहुदशैश्वर्योऽभिज्ञं पराभिप्रायवैदकम् ।
 दृढमर्त्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यम् ॥
 अधितिष्ठेत् स्वयं राजा क्षत्रिमात्रसमैस्तथा ।
 बलिक्पये च दुर्गादौ तं शक्तान्नियोजयेत् ॥
 अन्तःपुरे पितृसुत्यान् धीमान् दृष्टान्नियोजयेत् ।
 वक्षान् पक्षांस्तथा दृष्टान् स्त्रियो या बुद्धितत्-
 पराः ॥ * ॥
 शुद्धान्तहारि युक्तीयात् स्त्रियो दृष्टा मनीषिणीः ।
 नैकः स्वपेत् कदाचित्तु नैको भुक्तीत पार्थिवः ॥
 नैकाकिनोस्तु महीर्षी वनेष्मैवाय नैककः ।
 अमात्यानुपध्याशुद्धान् भाष्याः पुत्रांस्तथैव च ॥
 प्रकुर्व्यात् सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरेत् ।
 धर्म्मार्थिकाममोक्षेषु प्रलोकपरिशोधनैः ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ।
 अथ कामोपधाभ्यान् भाष्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ॥
 धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सन्नाभिः सचिवान् पुनः ।
 अभिर्यज्ञेस्तथा दानैरिहैव नृपता भवेत् ॥ * ॥
 तस्माद्भवास्तु राणाधीर् धर्म्ममेव समाचरेत् ।
 अनेनेवाभिचारं यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ।
 प्राणांस्थस्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
 इति धर्म्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यत् ।
 स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम ! ॥
 एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कार्यान्तिकान् द्विजान् ।
 तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैर्मनः ॥
 यदि राणाभिजाषिष्ठ सचिवो धर्म्ममाचरेत् ।

नृपतौ वाधिकं कुर्व्याद्धर्म्मं तं हीनतां नयेत् ॥
 आभिचारिकमन्त्र्यं कुर्व्यान्ननु विधातयेत् ।
 प्रवासयेद्भाष्यान् पार्थिवो आभिचारिकम् ॥
 यथा धर्म्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
 एतादृशीं तथैवाभ्यानुपधा धर्म्मतश्चरेत् ॥ * ॥
 कीवाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
 रयेत् ।
 पुत्रान्भ्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरणक्षमान् ॥
 अयं हि प्रचुरः कीदृशो सदायतो नरोत्तम ।
 आनये तव सम्मत्या तदुद्यदि त्वं प्रतीक्षसि ॥
 तवामलव्यादस्माकं जीवनश्च भविष्यति ।
 त्वचापि प्रचुरैः कीदृशैः किं किं गो वा करिष्यसि ।
 स्वमन्त्र्यैः कीदृशैरेपायेनृपसत्तम ॥
 पुत्रामात्यादिकान् सन्नाम् सततं परिशोधयेत् ।
 कीदृशोवकरान् हन्याद्वर्त्तुमिच्छन्निवारयेत् ॥
 देधचित्तान् विमयेत कुर्व्याहे कीदृशतयम् ॥ * ॥
 दाधीच शिष्यनीर्घृष्टा मेधाधृतिमतीः स्त्रियः ॥
 अमन्त्र्यैश्च या यान्ति विदिता सचिवादभिः ।
 ता राजा रहसि स्थित्वा भाष्यादिभिरलक्षितः ॥
 आभिमतप्राय संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
 ता गत्वा दृष्ट्यं बुद्ध्या स्त्रियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
 महिषीप्रसूता राज्ञां वै कामयते शुभाः ।
 तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते वर्त्तते साहा ॥
 सचिवत्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिन ! ।
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि यद्वा तवाव्ययम् ॥
 इत्यनेन प्रकारेण जानीयात्संस्थितैः ।
 भाष्याः पुत्रांर्दुहितृश्च सुवाच प्रकुवास्तथा ॥
 शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सेवकां-
 स्तथा ।
 कामोपधाविशुद्धास्तु चातयेद्विचारयन् ॥
 स्त्रियश्च दृष्ट्या योग्येन भाष्यास्तु प्रवासयेत् ।
 मोक्षमार्गावसक्तान् हिंसापेशुशुर्वावर्त्तयन् ॥
 चमैकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्त्तयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तान् दृष्ट्या नपि न दृष्टयेत् ।
 समबुद्धिस्तु सन्नेत्र तस्मात्त्वं परिवर्त्तयेत् ॥ * ॥
 इति स्वयं चोपधानासुपधा बहुधा पुनः ।
 विवेचिता चोपधना तच्छास्त्रं तत्र बोधयेत् ॥
 विग्रहं सततं राजा परैर्न सन्ध्याचरेत् ।
 भूवित्तमिच्छामिषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
 सप्ताङ्गेष्वप्रमादश्च सदा कार्यो नृपोत्तमैः ।
 कीदृशस्य सन्धयं रक्षां सततं सन्ध्याचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्व्याद्विप्रां विद्याविशारदान् ।
 विधयज्ञानं कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुलजागृजन् ॥
 मन्त्रयेतैः समं काले नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
 एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
 यस्तेष्वेव समस्तेष्व धान्यस्य यपदेशनः ।
 सतुष्टुतं मन्त्रयन् स्थलमावृणु मन्त्रयेत् ॥
 अरुण्य निःशलाके वा न यामिष्या कदाचन ।
 शिशुन् शास्त्राङ्गान् पक्षान् मुक्तान् वै शारि-
 कास्तथा ॥
 वर्त्तयेन्नम्रगेहेषु मनुष्याशुद्धतांस्तथा ।
 दूषणं मन्त्रमेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥

न तच्छक्यं समाधातुं दत्तेर्नृपशतैरपि ।
 दृष्ट्यास्तु दृष्टयेद्वैदृष्ट्यान् दृष्टयेन्नहि ॥
 अदृष्टयन्तु दृष्ट्यान् दृष्ट्यान् अपि दृष्टयन् ॥
 नृपतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिस्त्रिधमाभुयात् ॥ * ॥
 दुर्गन्तु सततं कुर्व्यात् प्राकाराङ्गान्तोरगैः ।
 दूषिताङ्गगाराङ्गा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
 दुर्गं वलं नृपाणां नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
 शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
 अलदुर्गं भूमिदुर्गं दृष्टदुर्गं तथैव च ।
 अरुण्यवनदुर्गं च शूलजं परिखीद्वयम् ।
 दुर्गं कार्यं नृपतिना यथायोग्यं सदैवतः ॥
 दुर्गकुर्वन् पुरकुर्व्यात्तिकीर्णं धनुराक्षति ।
 वस्तुनं वा चतुष्कोणं नात्यथा नगरश्चरेत् ॥
 नृदृष्ट्याङ्गतिदुर्गं सततं कुलनाशनम् ।
 यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ॥
 वनेः पुरं शोचितास्त्रं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ।
 यत्तस्मिन्नाकारमती भटः श्रिया बलिः ॥
 सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकीर्णकम् ।
 दिवि यद्वर्त्तते राजस्तच्च भटं भविष्यति ॥
 यथायोध्याङ्गं भूपः पुरमिच्छाङ्गभूतजम् ।
 धनुराक्षति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाभुयात् ।
 ततो दुर्गं नृपः कुर्व्यात् सततं जयदृष्टये ॥ * ॥
 न ब्राह्मणान् सदा राजा कदाचिद्वयमन्यते ।
 अवमन्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभागभवेत् ॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां न चाददेत् ।
 हत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ।
 तेषां निष्ठां प्रकुर्वीत नाभ्युदयां तथाचरेत् ॥
 एवं नृपो महाबुद्धिस्तु मन्त्रसंयतः ।
 अग्रमादौ चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियवदः ॥
 प्रेत्येह महतां सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ।
 योग्येणैर्जितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ॥
 नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं खं विनाशयेत् ।
 स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चयम् ॥
 निम्बिकाराय सततं तमुच्चैः परिपूजयेत् ।
 भोजनं शयनं पानं पुत्रवाणाश्च वीक्षणी ॥
 नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविषयेन ।
 व्यवसन्ताः स्त्रियो नित्यं ज्ञानये संभवन्ति हि ॥
 तस्मात् कुमारं महिषीसुपधरभिर्मेनोहरैः ॥
 शोधयित्वा नियुक्तीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषिध्यते ॥
 भूपपुत्रस्य भाष्याया बहिःसारे तथैव च ।
 अयं विशेषः संज्ञेपात्रधर्म्मो मयोदितः ॥
 पुत्राणां गुणविद्यामो भाष्याणामपि भूपते ।
 उग्रना राजनीतीनां तस्माच्च न दृष्टस्यति ॥
 चकारान्यान् विशेषास्तु तयोस्तन्त्रेषु शोधयेत् ।
 एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम् ।
 कुर्वन् सीदति सदा भूयसीं श्रियमभुते ॥”
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषे ८५
 अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत् औशनससूचकामन्दकपञ्चतन्त्रीति-
मयूखहितोपदेशाचार्यभारतीय-राजधर्मादी
द्रष्टव्यम् ॥

नीतिघोषः, पुं, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा घोषो
रवो यस्येति ।) दृष्टव्यतिरयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (नीतिर्नैयस्य घोषः ।) नयच्छनिच ॥

नीतिसारः, पुं, (नीतिरेव सारो यस्येति ।)
इन्द्रं प्रति दृष्टव्यसूक्तनीतिशास्त्रविशेषः । अयं
चाणक्यसंयहसूत्रम् । गरुडपुराणे अष्टास-
ध्यायेष्वस्ति । बाहुल्यमिमांसा तत् समुदायं न
लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकादृष्टोका
लिखन्ति । यथा,—

“सङ्घः सङ्घं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
नासङ्घिरिह लोकाय परलोकाय वाहितम् ॥१॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दाराण्येवैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥ २ ॥
यो भुवाणि परित्यज्य अभुवाणि च सेवते ।
भुवाणि तस्य नश्यन्ति अभुवाणं नष्टमेव च ॥ ३ ॥
राज्यं पालयते नित्यं सद्यधर्मेपरायणः ।
निज्जित्य परसेन्यानि जित्तिं धर्मेण पालयेत् ॥४॥
भृत्या बहुविधा क्रोधा उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्थं च निविधेष्वेव कर्मेभु ॥ ५ ॥
गुणवन्तं नियुक्तां गुणहीनं विवर्जयेत् ।
पण्डितं च गुणाः सर्वे स्पर्शं दीपान् केवलम् ॥६॥
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्विपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥
कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवन्तुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥८॥
इति गारुडः ॥

नीयः, पुं (नयति प्रापयतीति । नी + “हनि-
कुषिनीरमिकाश्रिभ्यः क्थन् । ” उणां २ । २ ।
इति क्थन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तः ॥ (नी + भावे
क्थन् । नयनम् । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । १०० । १२ ।

“सहस्रसेताः प्रतनीय ऋभ्या ॥”

सोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ५ ।

“नीयाविदो जरिमारः ॥”

“नीयाविदो जारिमारः । ” इति तद्वाच्ये
सायनः ॥)

जले, स्त्री । इति संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥
(नीयतेऽनेनेति । करणे + क्थन् । प्रापयहेतु-
भूते, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ५ ।

“प्रति यत्स्या नीयादर्शः ॥”

“यद्यदा नीया नयनहेतुभूता स्या मा पदवी
प्रत्यदर्शः । ” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

नीधं, स्त्री, (नितरां प्रियत इति । नि + धृ + षल-
विभुजादित्वात् कः ।) वलीकम् । वनम् ।
नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ नीमसपि पाठः ॥

नीपः, पुं, (नी + “पानीविभ्यः पः । ” उणां ३ ।
२९ । इति पः । बाहुलकान् गुणाभावः ।)

कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (यथा,
ऋतुसंहारे । १ । १९ ।

“यथा कदम्बवृक्षोऽप्युत्पन्नसर्वनीपान्
समच्छेदाशुपगता कुसुमोद्गमयैः ॥”

कचिन् स्त्री । यथा,—

“नीपं सभागं धौलु लक्ष्मणं विक्रान्तम् ।

प्राचीनामलकस्यैव दोषप्रज्ञरहारि च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकमथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धूक-
वृक्षः । नीजाशोकवृक्षः । इति मेदिनी । पे, = ॥

नीयमानं, चि, (नीयते इति । नी + कर्मणि

प्रानच् ।) प्राप्यमानम् । यथा, कालिकापुराणि ।

“नीयमानो न गच्छेन्महर्षीमरणं तदा ॥”

नीरं, स्त्री, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तर-

मिति । नी प्रापयि + “स्फारितश्चैति । ” उणां

२ । १९ । इति रक् । यद्वा, “अमेरापः । ”

इति श्रुतेः निर्गतं रादमेरिति, “अङ्गोऽपि

ब्रह्मणः सप्तम् । ” इति श्रुतेः निर्गतो रोऽपि-

र्यस्मादिति वा । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः । ”

६ । १ । ११ । इति रलोपे पूर्वदीर्घः ।) जलम् ।

इत्यमरः । १ । १० । ४८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ६ ।

“हृल्लयसि विक्रमयो वलमद्भुतवामन

पद्मखनीरजनिजनपावन ।

केशव धृतवामनरूप

जय जगदीश हरे ॥ ”)

रसः । इत्युणादिकोषः ॥ नीरे अस्तिपणीयानि

यथा, गरुडपुराणे ।

“निष्ठीवास्तृक्षलसूचविषाणयधु न संक्षिपेत् ॥”

(अस्य पानविधयता विधीयते यथा, —

“वाष्पद्वयान्तं प्रवदन्ति धीरा

नीरं समासेन निगद्यतेऽथ ।

यत् श्रीमताश्चैव महायतीनां

बलप्रदं पथारं प्रदिष्टम् ॥”

“विष्णुञ्जै लङ्गनीलिका विषयुतं तप्तं धनं फिलिं

दन्तयास्त्रमनार्त्तं हि सलिलं दुर्गन्धि ये

गर्हितम् ।

नानाजीवविभिन्नितं गुरुतरं पक्षीघपङ्काविल-

चक्राकौशुसुगोपितं न च पिबेन्नोरं सुदोषा-

न्वितम् ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

नीरजं, स्त्री, (नीरे जले जायते इति । जन +

डः ।) कुष्ठौषधिः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित

स्थाने । २५ ।

“फलत्रयं लौहजोऽञ्जनञ्च

यष्टाङ्गं नीरजसारिषे च ॥”

पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, भस्म-

राष्टके । ४ ।

“नीतं जलं नवीननीरजवने पीतं मधु

सोच्छ्रया ॥”

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, चि ॥

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन + डः ।)

उज्ज्वलः । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वरी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । यथा, महा-

भारते । १९ । १० । १४६ ।

“उज्ज्वलविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥”

नीरजः, [ख] चि, (निर्गन्ति रजो धूलिः

कुसुमपरागादिर्वा यच्च ।) निर्धूलिदेशपुष्पादि ।

(यथा, महाभारते । १९ । २१ । २० ।

“सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनवासुका ।

सर्वसुखसंस्पर्शा निष्यङ्का नीरजाः शुभा ॥”

अरण्यस्थायाम् स्त्री ॥

नीरतः, चि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात् ।)

विरतः । रमण्याभाववान् । यथा,—

“दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापि

हृदयेऽथः ।

आयाताः सखि वर्षा वर्षादपि वासु वासरो

दीर्घः ॥”

इत्युज्ज्वलार्थपद्यम् ॥

नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर + दा +

कः ।) मेघः । यथाह घटकर्परः ।

“निचितं खसुपेय नीरदैः प्रियङ्गीना हृदयाव-

नीरदैः । ”

सुक्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्गन्ति

रदो दन्तो यस्य ।) रदमूत्रे, चि ॥ यथा,—

“आस्ताव निरवशेषं विरहिषधूनां ऋतूनि

मांसानि ।

करकामिवेण मन्थे निष्ठीवति नीरदोऽस्थोनि ॥”

इत्युज्ज्वलः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराणि धीयन्तेऽक्षिति । नीर +

धा + “कर्मण्यधिकरणे च । ” ३ । १ । ६३ ।

इति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीरनिधिः, पुं, (नीराणि निधीयन्तेऽक्षिति । नीर

+ नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्द

रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । ७० ।

“पारे जलं नीरनिधिरपश्य-

ञ्जुरारिरानीलपलाशराशोः ॥”

नीरन्ध्रं, चि, (निर्गन्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्मिन् ।)

घनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८९ ॥ (यथा,

माघे । ८ । ३ ।

“नीरन्ध्रमशिशिरां भुवं वज्रलोः

साशङ्कं सुहृदिव कौतुकात् करैस्ताः ।

पश्यन् सखमलिनाकुलीकतानां

शाखानामनुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥”

छिद्ररहितम् । यथा,—

“श्रीमन्नाथ तवार्जितोऽर्जितयशःसंशुद्धसुक्तावली-

मादायेव विधिभिधितुरमलं हारं त्वदीये-

गुणैः ।

नीरन्ध्रामवलोक्य तामपि ततो नान्तं गुणाना-

महो

उत्पित्सुर्गगनान्तरे समकिरतास्तास्त-

स्फारकाः ॥”

इति कालीदासः ॥

नीराजः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाडिमः ।
इति हारावली ॥ (निर्गन्ति रसो यत्र ।)
रसभूषणे, वि । यथा,—
“शृङ्गारी चेत् कविः काञ्चे जातं रसमयं जगत् ।
स एव चैदृशशृङ्गारी नीराजं सर्वमेव तत् ॥”

इति प्राचः ॥

नीराजः, पुं, (नीरस्य आशुः ।) उद्गः । उद्गि-
ङाल इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः । जलजकुलः २ ।
जलविङ्गलः ३ जलजवः ४ । इति हारावली ।
७६ ॥ उद्गः ५ जलाशुः ६ नीराजः ७ नकुलः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, स्त्री, } (राज दीप्तौ + ल्युट् ।
नीराजना, स्त्री, } नितरां राजनं यत्र ॥ निर्-
+ राज् + लिच् + “ग्यासञ्चो युच् ॥” ३ ।

३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाहनायुधादे-
निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य
शान्त्यदकस्य अजनं चेपो यत्र सा नीराजना
वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

तद्विधानं यथा,—

“शरत्काले महास्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दृष्ट्यान्तु कुर्याद्देवबलद्वये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं द्रष्टुं पार्थिवसत्तम ॥
कृतेन येन चास्यानां गजानामपि चैष्टनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्थातियोगिनी ।
ऐशान्यां स्वपुरस्यैव यज्जीयात् स्थानसुतमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्यात् संपाते दिवसेष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्वसुक्तस्तु ते मया ॥
विधानमत्र द्रष्टुं मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
एकं हयं महासत्तं सुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत् यज्ञमण्डपम् ॥
सैष्टां निरूपयन्त्यस्त्य जागीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराष्ट्रविमर्हः स्यादस्यो यदि पलायते ॥
त्रियते राजपुत्रस्तु यदि चाश्रुणि मुञ्चति ।
नीयमानो न गच्छेन्नृपिणीमरणं तदा ॥
तथैव मुखमासात्तिशब्दं कुर्याद्द्वयो यदि ।
यत्काष्ठाभिमुखः कुर्यात्तत्काष्ठायां जयेद्विपुन ॥
उन्निष्य दक्षिणाग्रस्तु पदमन्धो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तांश्च कृपतत्त्रिजयेद्विपुन ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्याद्दृष्ट्यां कृपसत्तम ॥
तदप्राप्तौ तु दादृष्ट्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभावे तु पार्थिवः ।
ऐशान्यां स्वपुरस्यैवैष्टमानेन ओङ्कश ॥
दशहस्तान् विपुलं कुर्याद्देव तत्र तोरणम् ।
दाक्षिण्यहस्तमात्रान् हस्तयोङ्कशविस्तृतम् ॥
यज्ञार्थं मण्डपं कुर्यात् मध्ये वेदं विनिर्णयेत् ।
वेद्याश्वोत्तरतश्चाश्ववेदं कुर्यादशुत्तमम् ॥
यत्र संस्थाप्य चाश्वश्च पूजितयः पुरोहितैः ।
सर्वाङ्गस्वरशाखानामर्चनस्याथवा कृपः ॥
मनस्यश्लाङ्गितैश्चक्रेर्ध्वं जैश्चापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधैर्मनैः ॥
भस्मातकं शालिकुण्डं सिद्धार्थं सेव्यवस्तु ।

कण्ठदेशे निवर्णीयात् पृष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥
वैष्णवं मण्डलं कृत्वा दिक्पालांश्च नवग्रहान् ।
विन्देदेवास्तु मन्त्रेण विष्णुमुखान् प्रपूजयेत् ॥
आन्यैस्तिलैश्च पुष्पैश्च मिश्रीकृत्य पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेष्टस्य तथैव च ॥
पुनश्चतस्रं विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकेकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं वा ॥
कुर्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशं खदिरं तथा ॥
औदुम्बरश्च काष्ठमयमन्त्रस्य पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथे-
च्छया ॥

कुर्यात्तु कलसान्दौ फलपल्लवयोजितान् ।
क्षिपेत्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनञ्च तथा कुण्डं प्रियङ्गुञ्च मनःशिलाम् ।
अञ्जनञ्च हरिद्राञ्च चैतां दर्नीं तथैव च ॥
भस्मातकं पूर्णकोयं सहदेवां प्रतावरीम् ।
वर्षां सनागकुसुमां सोमराजीं खगुप्तिकाम् ॥
तुल्यञ्च करवीरञ्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निःक्षिपेन्मध्ये कलसानां पुरोहितः ॥
कनकैरम्बुजैर्यज्ञदाभिः सुकसुबौ तथा ।
कर्णयौ शालिकामेन नीराजनविधौ कृप ॥
एवं सप्ताहपर्यन्तं पूजाभिर्हवनैस्तथा ।
पूर्वोक्तान् पूजयित्वा तु कृपः सप्ताहमाचरेत् ॥
यावत्तोराजनं कुर्यात्तावद्वाजा वसेदृष्टे ।
रात्री न यत्रभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।
यावत् सप्ताहपर्यन्तं यानेनाग्येन वै व्रजेत् ॥
भक्ष्येनानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।
मोदकैश्च बलिं कुर्यात्तस्यैवजनसम्भवेः ॥
पूर्वोक्तानान् देवानां सप्ताहं यावत्समम् ।
सप्तमेष्टु तु रेमन्तं पूजयेत्तोराजान्तरे ॥
सूर्यपुलं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं युक्त्ववस्त्रेण केशाशुदृश्यं वाससा ॥
कक्षां वामकरे बिम्बदक्षिणस्तु करं पुनः ।
सखङ्गं न्यस्य बलगायां सितसैव्यवसंस्थितम् ॥
एवंविधान् रेमन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोराजान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेमन्तं हिरदं तुरगजपा ।
आहताम्बरसंवीतं स्रक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णबिम्बनिर्दिष्टं विचित्रकवचादिभिः ।
शुक्लान् होमकुण्डस्य ऐशान्यामन्त्रवेदिकाम् ॥
पूर्वं कृत्वा नयेदन्धगजपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गजे चाश्वे पूर्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यन्नाहीक्षेत कृपतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वैद्यग्रे चर्मणि स्थितः ॥
देवविदा चाश्वविदा सहितो वीर्य सैव्यवम् ।
नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डौ सुगन्धिनीम् ॥
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्तुलनादयदि जिवेत्तदश्वोयाडा हयः स च ॥
तदा स्यात् सर्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
शाखामौडुम्बरीमार्जीं सकुशाञ्च घटोदके ।

आज्ञायाज्ञाय तुरगान् गजान् भूपञ्च सैनिकान् ।
रथाञ्च संसृष्टैश्चक्रेः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ॥
सैन्यम् सहितैर्विशेषतुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां यहाण्याञ्च मन्त्रैश्चैव सर्वैर्वैः ॥
बहुधा चाभिविधाय ततः सौवर्णदर्पणम् ।
बौद्धयित्वा कृपश्चत्तिकं ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्रांस्तथाभात्यानन्यानापि च पौरवान् ।
कल्पयन् द्विजशार्ङ्गैः सर्वानेव तु दर्शयेत् ॥ * ॥
चतुरङ्गबलस्यापि कृत्वैव शान्तिपौष्टिकं ।
शृङ्गयं प्राचवे कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ॥
हृदि शूलेन विद्धा तं शिरः खड्गेन हृदयेन ॥
आचार्यः कविकां पश्चादभिमन्त्र्य कथाय वै ॥
ऐन्द्रेः प्राभाकरैर्मन्त्रैर्हृदादिकं स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समावृत्तं कृपस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्वाम् दिशं सर्ववलयुतः ।
कृत्विकपुरोहिताचार्याः सर्वे एव कृपन्तथा ॥
अनुगच्छेद्युरयया निमित्तानि यलोकयन् ।
वादित्र्यौ वैस्तुसुलैरातपत्रैर्हृत्तथा ॥
गच्छेन्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविभुमसुक्तादस्त्रैर्गन्धैरलङ्कृतः ।
क्रोशमानं ततो गत्वा पूर्वद्वारेण पार्थिवः ॥
स्वपुरं प्रविशेद्विप्रेयज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणान् द्विरग्यं गां तथा तिलम् ।
दत्त्वा पश्चाद्विजैभ्यस्तु दद्याद्वाजानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च मर्द्दीकृतः ।
प्रेत्यह च स्थितां लक्ष्मीं कृपतिः प्राप्तुयात्तथा ॥
त्वमन्त्राद्यतसंज्ञात सागरोद्भव सैव्यव ।
येन सत्येन वृहसे शक्रं तेनेह मां वृह ॥
येन सत्येन रेमन्तं येन सत्येन भास्करम् ।
वृहसे तेन सत्येन विजयाय वृहस्व माम् ॥
आभ्यान्तु कृपमन्त्राभ्यामन्धरोहणमाचरेत् ।
आरुह्याग्रे महिष्यास्तु मुहान्ते लब्धयेत्ततः ॥
महिषीं च ततो भूपं पर्यङ्कोपरिर्नस्थितम् ।
दूर्वाक्षतः ससिद्धार्थः स्त्रीभिः सह समर्चयेत् ॥
कृते तु भूमिग्रहणे तृतीयायां नीराजने ।
भूतकं यदि जायेत तत्र दुष्यति केवलम् ॥
भूतके नृतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
बलं नीराजनं कुर्यात्तन्मात्रञ्च विशेषतः ॥
सद्यःप्राप्तं भवेद्वाक्षां यवहारविभोक्ते ।
तथा विवासिते यज्ञे परराष्ट्रविमर्हने ।
अयन्ते कथितो राजनीराजनक्रमो मया ॥”

इति कौलिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

(निर् + राज + भावे ल्युट् ।) निर्मन्त्रणम् ।
व्यारति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं यथा,
“पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं दीपमालय ।
द्वितीयं सोदकाजेन तृतीयं धौतवाससा ॥
चूनाभ्युषादिपञ्चैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥”

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

तस्य वर्णिकादिप्रमाणं यथा,—

“कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्मिताः ।
वर्णिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्द्यापनीयकम् ॥

नीलजः

कुर्वीतु सप्तप्रदीपेन शङ्खघटादिवाद्यैः ।
हरिः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥
इति याज्ञोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥ ॥
अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।

स्त्राण्डे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“बहुवर्षिषमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।
कुर्वीतारात्रिकं दध्नु कल्पकोटिं वसिष्ठे ॥
कर्पूरेण तु यः कुर्वीत इत्या केशवमहंनि ।
आरात्रिकं मुनिभिः । प्रविशेद्विष्णुमण्डपम् ॥”
तदेवाग्र्यम् ।

“दीपिमन्तं सकर्पूरं करोत्यारात्रिकं वृष । ।
कृष्णस्य वसन्ते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“मन्त्रहोत्रं क्रियाहोत्रं यत् कृतं पूजनं हरिः ।
सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिवे ॥”
हरिभक्तिसुघोदये ।

“कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावल्या सुदृश्यया ।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिन् को भवः ॥”
अन्यत्र च ।

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगन्धामकोटयः ।
दृष्ट्वा लोकाभावेण विष्णोः सारात्रिकं सुखम् ॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्वं लिखितमस्ति तत् ।
द्रष्टुं सर्वमत्रापि प्रायेणामेहतोऽनयोः ॥

अतः सादरतुत्याय मेहानीराजनस्त्विदम् ।
द्रष्टुं दीपवत् सर्वैर्गन्धसारात्रिकश्च यत् ॥”
तदुक्तं श्रीगुणस्थेन विष्णुधर्मम् ।

“धूपं चारात्रिकं पश्येत् कराभ्याश्च प्रवन्दते ।
कुलकोटिं ससुहृदं याति विष्णोः परं पदम् ॥”
अन्तागमे च ।

“नीराजनश्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रिणः ।
सप्तजन्मनि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

अथ शिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीरुक्, पुं, (नि + ईरु कम्पने + भावे क्तिप् ।
नीरा नितरां कम्पनेन इन्दति सुभगेन शोभते
इति । इति परमेष्ठ्यर्थ + उन् ।) अन्धशालोट-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आन्ध्रशालोटा इति
भाषा ॥

नीरुक्, [ज्] पुं स्त्री, (निर् + रुज् + भावे
क्तिप् ।) रोगाभावः । तत्पर्यायः । स्वास्थ्यम्
२ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५ ।
(रुज् + भावे क्तिप् । निर्गन्धि रक् रोगो यस्य ।)
रोगशून्ये, त्रि । तत्पर्यायः । पटुः २ उल्लावः
३ वार्त्तः ४ कल्यः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ १११२८८ ॥
(यथा, सुभुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये ।
“एतेन पात्यो वर्द्धन्ते नीरुजो निरुपद्रवाः ॥”)

नीरुजं, स्त्री, (निर्गता रुजा रोगो यस्मात् ।)
कुष्ठौषधिः । इति जटाधरः ॥

नीरुजः, त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य ।)
रोगाभाववान् । यथा, शास्त्रपुराणे ।

“शास्त्रोऽपि स्ववराजं कृत्वा सप्तान्धवाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्गोदाद्विस्तुतवान् ॥”

नीलः

नीरुपं, त्रि, (निर्गन्धि रूपमस्तीति ।) रूपा-
भावविशिष्टम् । यथा । नीरुपस्यापि कालस्य
इन्द्रियवेद्यानामुपगमेनेति वैदान्तपरिभाषा ॥
नीरेयकः, त्रि, (निर्गतो रेयः पौश्वस्यत् ।
कप् ।) धूलिशून्यभूत्यादिः । यथा । नीरेयक-
भूरभूदिति सप्तपदारत्नाकरः ॥

नीलं, स्त्री, (नीलतीति । नील + क्तप् ।) नीली ।
इति मेदिनी । ने, ३३ ॥ काचलवणम् । ताजौश-
पचम् । विष्णुम् । सौवीराञ्जनम् । (पर्यायोऽस्य
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“सुवीरकं पान्तेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गाशोत्तर-
शतकरत्नात्मगतकराविशेषः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥

नीलः, पुं, पञ्चतविशेषः । स तु इलाहृतस्योत्तरतो
रम्यकवर्णस्य सौमापञ्चतः । प्रागायत उभयतः
चौरोदावधि द्विमहस्योजनपृष्ठः । आयुत-
योजनोत्सृष्टः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
१६ अध्यायः ॥ (तयाच विष्णुपुराणे ॥ २॥ १०॥

“नीलः चेतश्च खड्गो च उत्तरे वर्षपञ्चताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मधौ दृष्टहीनास्तथापरे ॥”

“लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो देव्योऽथ निषध-
नीलौ । यद्यपि जम्बूद्वीपस्य मण्डलाकारस्य
लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव सुख-
लक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्ये रेखातो
दक्षिणोत्तरश्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरित-
त्वादीवद्भनौ तथापि स्पृष्टदृष्ट्या लक्षप्रमाणावि-
त्युक्तम् ॥” इति तट्टीकायां खात्री ॥ * ॥

(नीलासनवृक्षः । तत्पर्यायो यथा, —

“नीलः स्यात्नीलपत्रिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मणिविशेषः । नीलम् इति पारस्यभाषा ॥
अस्याधिष्ठातृदेवता शनिः । यथा, —

“माणिक्यमुक्तापलविदुमाणि
गारुडतं पुष्पकवजनीलम् ।
गोमेदेवैर्दूर्यकमर्कतः स्यू-
रत्नान्यधोऽस्य सुदे सुवर्णम् ॥”

इति सुहृन्नेचिनामणिः ॥

तत्पर्यायः । सौरिरत्नम् २ नीलाश्मा ३ नीलोत्-
पलः ४ लङ्गयाही ५ महानीलः ६ सुनी-
लकः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफपित्तानिलापहत्वम् । शरीरे दृष्टं
सौरिर्मेङ्गलदो भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ इन्द्रनीलमणेरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा, —

“तत्रैव सिंहलवधूकरपक्षवाय-
द्यालनबाललवणोक्तुसुमप्रवाले ।
हेशे पपात दित्तजस्य नितान्तकान्तं
प्रोत्पन्ननीरजसमदुतिनेत्रयुग्मम् ॥
तत्प्रत्ययादुभयशोभनवोचिभासा
विस्तारिणी जलविधेरुपकम्भभूमिः ।
प्रोक्षितकेतकवनप्रतिवहलेखा
शान्तेऽनीलमखिरजयती विभाति ॥

नीलः

तथाविताजहलभृङ्गनाचिभृङ्ग-
शार्ङ्गायुधाभहरकच्छकलायुधैः ।
मुक्तैरेव कुसुमैर्गिरिकार्थिकाया-
स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सङ्ग्रावभासः ॥
अथ प्रसन्नपथसः पयसा निघातु-
रमुत्तिष्ठः शिखिगणप्रतिमास्तृणान् ।
नीलीरसप्रभववृद्धदुदभाश्च केचित्

केचित्तथा समदकोकिलकच्छभासः ॥

एकप्रकारा विखटवर्णशोभावभासिनः ।

जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥

जटुपावाशशिलावपककर्कराभासच्युताः ।

अम्बिकापटलच्छायावर्णदोषैश्च दूषिताः ॥

तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः ।

श्राव्यसंवेधितधियस्तान् प्रशंसन्ति स्वरयः ॥

धार्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमखीर्गुणाः ।

धारयादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥

यथा च पद्मरागायां जातुकर्तृभयं भवेत् ।

इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः ॥

परीक्षाप्रत्ययेष्वेव पद्मरागः परीक्ष्यते ।

त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमखीरपि ॥

यावन्तश्च क्रमेदमिं पद्मरागः पयोगतः ।

इन्द्रनीलमखिलस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥

तथापि न परीक्षां गुणानामतिदृष्टये ।

मणिरयौ समाधेयः कथञ्चिदपि कथन ॥

अस्मिन्मात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः ।

सोऽनर्थाय भवेद्भक्तुः कर्तुः कारयितुस्तथा ॥

काचोत्पलकरवीरस्मटिकाद्या इह बुधैः सर्वै-

र्दूष्याः ।

कथिता विज्ञातय इमे सङ्ग्रां मणिनेन्द्रनीलेन ॥

गुरुभावकठिनभावावितेषां निरूपेण विज्ञेयौ ।

काचादयथावदुत्तरविवर्तमानौ विज्ञेयौ ॥

इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्त्तात्मानवर्णताम् ।

रत्नखीयौ तथा तान्नी करवीरोत्पलावभौ ।

यस्य मध्यगता भावि नीलस्येन्द्राद्युधप्रभा ॥

तदिन्द्रनीलमिन्द्राद्युधैर्नृणां भुवि दुर्लभम् ॥

यस्तु वर्णस्य भूयस्यात् चोरे शतगुणं स्थितः ।

नीलतां तत्रैव सर्वं महानीलः स उच्यते ॥

यत् पद्मरागस्य महागुणस्य

मूर्त्त्यं भवेन्नाससमुत्थितस्य ।

तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य

सर्वार्थसंख्यातुलितस्य मूर्त्त्यम् ॥”

इति गङ्गपुराणे इन्द्रनीलपरीक्षा ॥ * ॥

वानराक्षरः । इति मेदिनी । ने, २६ ॥ नील-

वर्णः । नीलौषधिः । निधिविशेषः । जाष्कनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुषोषः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-

वर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । ५ । ८ । ३८ ।

“नीलं सप्तगुणोपेतं प्रादुरास महादुति ॥”

नीलवर्णवस्तूनि यथा । युक्ः १ शैवालम् २

दूर्वा ३ बाललम् ४ बुधः ५ वंशाक्षुरः ६

मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ खड्गान्धादीनि ८

नीलक

इति कविकल्पलता ॥ अजमीरस्य राज्ञः नीलिन्यां पत्न्यां जातः पुत्रः । यथा । “अजमीरस्य नीलिनो नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी वृषतिविशेषः । अयिस्तु अस्य दुहितरसुपसंयुता परेक्षेनं हृन्मयाभास परवृषादभयश्चास्ते दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगर-मवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयमवाप्तवान् । ततो ह्यथाह्वनं स्तुत्वा शान्तिमकथयत् । एतद्विवरणं महाभारते । २ । ११ । अध्याये विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कस्मादवश्वलौ तथा ॥” नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काचलवणम् । वर्णलोहम् । असनदृष्टे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १ । १२ । १४ — ४४ । “त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमापाय तद्विवम् । प्रायसक्तो करचार्यं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः । दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमर्चितं देवतः । तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”) मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६ ॥ (यथा, मेघदूते । ७६ ।

“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥”) पीतसारः । दातृहृद् । यामचटकः । खञ्जरीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ नूलके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठ-दर्शनविधिर्यथा,—

“कृत्वा नीराजनं राजा बलवद्द्वौ यथावल्म । शोभनं खञ्जनं पश्येन् जलमोगोष्ठसन्निधौ ॥” दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्यो यथा,—

“नीलयीव शुभयीव सञ्जकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्योऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुलकस्व-

मद्व्रततामेधि शिखोद्भूमेन ।

त्वं दृश्यसे प्रादुषि विगतायां

त्वं खञ्जनाच्चर्यमयो नमस्ते ॥”

अथविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

“अकंठु गोक्षु गजवाणिमहोरगेषु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिप्रादलेषु ।

भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो

दुःखं ददाति कङ्कुषः खलु खञ्जरीटः ॥”

दिविशेषे फलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कार्ये सिद्धिरनुला शक्रे कृतापे भयं

यान्याममिभयं सुरद्विषि कलिर्नाभः समुद्राजये ।

याययां वरवज्जगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे

रेषाभ्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गजस्यं

खञ्जने ॥”

अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

नीलङ्गः

“अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवनाञ्चकपूजनम् । दानं कुर्वीत कुर्याच्च ज्ञानं सर्वैर्बधीजनैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गातुसवतत्त्वम् ॥

(पीतशालवृक्षः । अस्य पर्यायो यथा,—

“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्-प्रियोऽसौ यश्च ।) रत्नाक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य । यच् समासे ।) खञ्जनाक्षे, वि ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः कण्ठो ध्वजं यस्य ।) महिष-

कण्ठभेदः । तत्पर्यायः । सर्पाश्चः २ वनवासी ३

विषकण्ठः ४ महिषीकण्ठः ५ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयसुखकाश-

नाशित्वम् । रक्तत्वम् । सितस्य तस्य महा-

सिद्धिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-

वर्णमूलम् ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नील-

वर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नील-

पङ्कजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाकम् ५ । अस्य

गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तनाशित्वम् । रक्तत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् ।

देहदाढ्यैकैश्वर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-

वर्णजलम् ॥

नीलकुन्ता, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला

यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,—

“सखी रत्नसुखी नाम जगादेव मुचिस्मिता ।

तां निवाध्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्ता ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नील-

क्षिण्टी । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य नील-

क्षिण्टीशब्दे ज्ञातया ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।)

विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकौचः, पुं, (नीलः कौचः ।) नीलवकः ।

तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घयीवः ३ अति-

जागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगण्डः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गण्डः ।)

नीलवर्णगण्डपतिः । इति भूतकामरः ॥ अपि च ।

“लीलागलजुलजोलकालयालविलासिने ।

गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥”

इति लीलावती ॥

नीलयीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा यीवा यस्य ।)

महादेवः । इति जलायुधः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । ३६ । ७४ ।

“देवदेव महादेव नीलयीव जटाधर ॥”)

नीलवर्णयीवायुक्ते, वि ॥

नीलङ्गः, पुं, (निजङ्गति गच्छतीति । नि + लङ्गि

गतौ + “खरशकुपीयुनीलङ्गलिगु ।” उखा । १ ।

३७ । इति कुप्रबन्धेन निपातनात् पूर्व्यदीर्घे

साधुः ।) अतिहृदयवन्तुमाचम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ क्रिमिभेदः । खगालः । इति सिद्धान्त-

नीलध्व

कौस्तुभसुग्राहितिः ॥ (धमराक्षी । प्रह्वनम् । इति विश्वः । गे, ५० ॥)

नीलधर्म, [नृ] स्त्री, (नीलं धर्मं फलत्वं यस्य ।) धर्मवकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नीलश्च तत् धर्मं चेति ।) नीलवर्णाजिनम् ॥

(नीलधर्मविशिष्टे, वि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन + जः ।) वर्णलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलजाते, वि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलधर्मज्ञानं

जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतर-

ङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।

“पाषाणसेतुबन्धेन सुय्येनाहुनकर्मणा ।

समाह्वमभवद्भवा निखिला नीलजा सरित् ॥”)

नीलक्षिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा क्षिण्टी ।)

नीलवर्णक्षिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । नील-

कुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ वाला ४ वाणा ५

दासी ६ कण्टारमाला ७ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलवातकफकास-

त्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरुः, पुं, (नीलस्तारुः ।) नारिकेलः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः, पुं, (नीलतालः ।) हिमतालः । तमालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूम्बा, स्त्री, (नीला दूम्बा ।) हरितदूम्बा ।

तत्पर्यायः । हरिता २ शाल्मली ३ श्यामा ४

शीता ५ शतपर्णिका ६ अण्डता ७ पूता ८

शतपत्रिका ९ अटुणावतिका १० शिवा ११

शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुभगा १५ भूत-

हन्त्री १६ शतमूला १७ महावीर्यी १८ विजया १९

गौरी २० श्रान्ता २१ ॥ (यथा निघण्टौ धन्व-

नारिः ।

“नीलदूम्बा स्मृता शस्यं प्राद्वलं हरितं तथा ।

शतपर्णा शीतकुम्भी शीतला वामनो तथा ॥”)

तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु-

रत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्ताति-

सारकफवातान्धरनाशित्वम् । पुस्तकान्तरे

रोचनत्वम् । वातापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरम् यथा,—

“नीलदूम्बास्मृता भर्गवी शतपर्णिका ।

शस्यं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कौर्मिता ॥

नीलदूम्बा हिमा तित्ता मधुरा तुवरा हरेत् ।

कफपित्तास्रवीर्यपृष्ठणादाहत्वगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।)

तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो

ध्वजो यस्य ।) राजविशेषः । अस्य पुरी माहि-

ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मी-

शपाज्जाता ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् ! पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।

नीलध्वजेन वीरेण रक्षितो दुर्गमकितान् ॥

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानाक्षी सुमध्यमा ।

खाद्यां कन्यां प्रकृता सा सुन्दरी धर्मेतत्परा ॥”

नीलपु

इति जेमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १५
अध्यायः ॥ नीलपुष्पाविशिष्टे, चि ॥
नीलनिर्गुली, स्त्री, (नीला निर्गुली ।) नील-
सिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्गुली, पुं, (नीलः निर्गुली यस्य ।
कप् ।) नीलासनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघावर्गनिर्गुली, चि ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रमिव ।) अश्वकारः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लघावर्गकर्ममन्त्र ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्दी-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्र-
युक्ते, चि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुह्य-
ह्वयम् । अश्वमेधकर्मणः । नीलासनवृक्षः ।
दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म-
धारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—
“गवां जातिस्तु वक्ष्यामि श्रृणुष्वेकमना हि ज ॥
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी सुकृपिङ्गला षष्ठी तु सुकृपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गला अष्टमी वसुलोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्येनपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) लघावर्ग-
पुनर्नवाश्राकम् । नीलगहपडोया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । नीलाश्वाभा ॥ लघावर्ग-
४ नीलवर्णाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोग-
पाण्डुपथ्यश्वत्सवातकफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नीलपुष्पः, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) यशस्पर्णम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलश्च तत् पुष्पञ्चेति ।)
नीलवर्णकुसुमम् ॥
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्ग-
राजः । नीलान्ध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् ।
कापि अत इत्वम् ।) असती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥
नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।)
नीलवृक्षा । इति रत्नमाला ॥ (शिफालिका ।
तत्पर्यायो यथा,—
“नीलपुष्पी तु निर्गुली शिफाली सुवहा
च वा ॥”

नीलव

अतसी । तस्याः पर्यायो यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पार्वती ख्यादुमाचमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलवला, स्त्री, (नीलं वलं यस्याः ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नील-
वर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नील-
मेगरिया इति च भाषा । तत्पर्यायः । महा-
भृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्यामलः ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चतुष्णत्वम् । केशररसैवम् । कफा-
मण्डोषनिघ्ननाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) स्ववामस्यात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली १२४५ ॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे दृश्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः ।
नीलपर्वतस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रेषितोऽहं हरिं ब्रह्मण्यं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत्सुपतितं वार्त्तां मेभ्यामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमीलकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णमनीलन-
मस्यस्येति । नीलमील + कन् ।) खद्योतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलनटिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा नटिकीव ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघा-
वर्गमन्त्र ॥
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीललोहितो लोहितश्चेति ।
“वर्णो वर्णेन ॥” २ । १ । ६६ । इति समासः ।
नीलः कच्छे लोहितश्च केश्वेति स्वामी ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ (यथा,
कुमारः २ । ५ । ७ ।
“संयुगे सांयुगीनं तमुद्यत्तं प्रसहेत कः ।
अंशादते निमित्तस्य नीललोहितरेतसः ॥”)
चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नृत्तगीतमहोत्सवैः ।
क्वात्वा क्षिप्तं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्या व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासलक्ष्ये बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विव-
रणं कल्पशब्दे दृश्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रितवर्णम् ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बूः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्णाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्णाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघा-
वर्गः, पुं ॥

नीलवृ

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) यन्दा-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) श्येन-
चरः । इति हारावली १२४५ ॥ (बलरामः ।
परिधीयनीलवस्त्रादस्य तथात्वम् ॥) नील-
वस्त्रयुक्ते, चि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) बलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १६६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्णवसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दृश्यति ।
नीलीवस्त्रं न स्मृतेन नीलीमनिरयं व्रजेत् ॥”
इति मातङ्गे प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“श्रृणुष्वेति महावाचो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गन्धशाह्वनः । गदतो मम हस्तक्षयः ॥
पालनाद्विक्रयार्थं च उद्धृतैरपक्षीवनात् ।
प्रतिनस्तु भवेद्विप्रक्षिप्तः कश्चैर्विमुञ्चति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म कुरुते द्विजः ।
ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पित्रतपनम् ॥
इया तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कचिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमश्नाने । ज्ञाने तु देगुण्यम् । अन्नापवादः ।
नीलीवस्त्रमुत्तमावापस्तम्बः ।
स्त्रीणां क्रीडाधर्मयोगेन शयनीये न दृश्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) श्येन-
चरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते, चि । यथा, हरिवंशः । ८२ । ४३ ।
“श्रीमन्नुत्तमस्तिककूर्ह्वानं प्रथमिव्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमननं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृक्षा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृक्षा ।)
नीलवृक्षा । नीलवर्णवृक्षा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजान्नी २ नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलवृक्षारसस्तेजसिन्धुकाक्षिकसंयुतः ।
कटुगुणं पूरयान् कर्णं निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयुक्ते कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलः २ वातारिः ३ श्लोमनाशनः ४
नरनामा ५ नखवृक्षः ६ नखाशुः ७ नरप्रियः
८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनानाश्वयधु-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृक्षकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृक्षं यस्य । कप् ।)
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृक्षः, पुं, लघावर्गवृक्षः । वृक्षविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुष्पे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”
इति सुहृदितत्वम् ॥

नीलाङ्गः

अपि च ।
 “लोहितो यस्तु वर्णेन शुद्धवर्णः खरो वृषः ।
 लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥”
 तस्योत्सर्गे गद्यान्नाह्वदितुल्यफलं यथा,—
 “जायेरन् वृषवः पुत्रा यद्वेकोऽपि गद्यां व्रजेत् ।
 यजेदा अन्धमेधेन नीलं वा वृषतुल्यजेत् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं
 वर्धति प्रवृत्ति इति । वृष + इगुपधेति कः ।
 ततटाप् ।) वार्षाङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वार्षाङ्गीशब्देऽस्या गुणाः पर्यायाश्च ज्ञेयाः)
 नीलव्रतं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—
 “यस्तु नीलोत्पलं हेमं शर्करापात्रसंयुतम् ।
 एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषभं युतम् ।
 वैष्णवं स प्रहं याति नीलव्रतमिहं स्मृतम् ॥”
 इति मातुल्ये २ अध्यायः ॥
 नीललोहितव्रतश्च ॥
 नीलशिशुः, पुं, (नीलः शिशुः ।) शोभाङ्गनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलसारः, पुं, (नीलः सारो ऽस्य ।) तिष्ठक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलसिन्दुवारः, पुं, (नीलः सिन्दुवारः ।) लण्य-
 वर्णसिन्दुवारवृक्षः । नीलसिन्दुवार इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शीतवृक्षा २ निर्गुली ३ नील-
 सिन्दुकः ४ सिन्दुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७
 इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुली १० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । कासघ्नेश्वशोफसमीरणाक्षिप्रदरा-
 धाननाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
 ततटाप् ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ ।
 ५ । २६ ॥ नीलपुनर्गवा । नीली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कुलकः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कुलको भद्रतरुण्डं हतपुण्योऽतिकेसरः ।
 महासहा कण्टकाद्या नीलालिकुलसकुला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “नीलानामौषधिक्षु नीलचौरा नीलपुष्पीकता
 प्रताणवहुला ॥” इति चरके चिकित्सितस्थाने ।
 १ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
 “वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”
 इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 यथा च महाभारते । ६ । ६ । ३१ ।
 “नीलां धृतिकरीश्वैव पर्णासाश्च महानदीम् ॥”
 मत्तारारामस्य स्त्री । इति वृहद्ब्रह्मपुराणी ४४ अः ॥
 नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपक्षी ।
 चासपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गुः, पुं, (नितरां लिङ्गतीति । नि + लिङि
 गतो + क्तः । केचित् धातूपसर्गयोर्दोषमाहुः ।
 इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता धातूपसर्गयोर्दोषत्वम् ।)
 कृमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ अमराख्यां
 स्त्री । इति मेदिनी । ग, ४० ॥ शुविहम् । इति
 विश्वः ॥

नीलाङ्गी

नीलाङ्गनं, स्त्री, (नीलमङ्गनम् ।) सौवीराङ्गनम् ।
 (यथा, नवयज्ञस्तोत्रे शनैश्चरप्रणाममङ्गनम् ।
 “नीलाङ्गनचयप्रखं रविस्तुं महाप्रहम् ।
 ह्याया गभसम्भूतं वन्दे भक्ता शनैश्चरम् ॥”)
 तत्तु उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 श्लेष्मसुखरोगनेत्ररोगग्रन्थादाहनाशित्वम् । उष्ण-
 त्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
 “नीलाङ्गनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभाषितम् ।
 दिनैकमातपे मुहुं भवेत् कार्येषु योजयेत् ॥”
 इति वैद्यकैरसंसारसंग्रहे जारणमारब्धाधि-
 कारे ॥) तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गना, स्त्री, (नीलं मेघं अङ्गयतीति । अङ्ग
 + लिच् + क्तुः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥
 नीलाङ्गनी, स्त्री, (नीलवत् अङ्गयतीत्येति । अङ्ग
 + करणे क्युट् । ततो ङीष् ।) कालाङ्गनी-
 च्छुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गसा, स्त्री, अक्षरोभेदः । नदीविशेषः ।
 विद्युत् । इति मेदिनी । सं, ५७ ॥
 नीलापरानिता, स्त्री, (नीला अपरानिता ।)
 नीलवर्णापरानितालता । तत्पर्यायः । नील-
 पुष्पी २ महाग्रीवी ३ नीलगिरिकर्णिका ४ मवा-
 दनी ५ अक्षगन्धा ६ नीलसन्धा ७ नीलाद्रिकर्णी
 ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 रक्तातिसारज्वरदाहहृत्पादमदग्रमांसनिन्धा-
 सातिकासामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गं, स्त्री, (नीलमङ्गमिति कर्मधारयः ।)
 नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्-
 पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 नीलाङ्गरं, स्त्री, (नीलमङ्गरमिव । नीलमङ्गतीति
 वा । अवि + अरच् ।) तालीशपत्रम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तदम्बरश्चेति । नील-
 वस्त्रम् ॥)
 नीलाङ्गरः, पुं, (नीलमङ्गरं यस्येति ।) वलदेवः ।
 राक्षसः । शनैश्चरः । इति मेदिनी । रे, २७४ ॥
 नीलवस्त्रयुक्तं, वि ॥
 नीलाम्बुजम्, [नृ] स्त्री, (अम्बुजि जम्बास्य । ततः
 नीलवर्णं अम्बुजमेति ।) नीलोत्पलम् । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३७ ॥
 नीलान्गानः, पुं, (आङ्गायति यथाकालमिति ।
 आ + ङा + क्तुः ।) नीलो नीलवर्णं आङ्गानः ।)
 पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । दासी २ ह्यादनः ३
 बाला ४ आर्णमाला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतमूल-
 कक्ष्कुष्ठप्रशोषत्वग्नौषणाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गी, स्त्री, (नीला अङ्गी ।) चूपभेदः ।
 नल्लुल्लगुड इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 नीलपिटीकी २ श्यामाङ्गी ३ दीर्घशाखिका ४ ।
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । कफ-
 वातहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलिका

नीलाङ्गुः, पुं, (नीलवर्णं आङ्गुरिति कर्मधारयः ।)
 कन्दभेदः । तत्पर्यायः । अक्षिताङ्गुः २ श्यामला-
 ङ्गुः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम्
 पित्तदाहश्रमनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गा, [नृ] पुं, (नीलवर्णः अङ्गा प्रक्षर-
 भेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।)
 असनवृक्षविशेषः । पिपाशालप्रभेदः । तत्-
 पर्यायः । नीलबीजः २ नीलपत्रः ३ सुनी-
 लकः ४ नीलद्वयः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्ग-
 सकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । कुष्ठकक्षूदहनाशित्वम् । सारक-
 त्वम् । तत्र सितस्य भेदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ इतिव्यवविशेषः । यथा,—
 “लिङ्गोपरिस्थिता नारी श्रुत्या लता पदद्वयम् ।
 हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥”
 इति क्षरदीपिका ॥
 नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत
 इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्ववृत्तः ।
 इति केचित् ।) नीलसिन्दुवारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
 रङ्गनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
 क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
 स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 श्रेफालिका । इति मेदिनी । के, १११ ॥ नेत्र-
 रोगविशेषः । यथा,—
 “दोषे दृष्ट्यासिते तिर्यगेकं वै मन्यते द्विधा ।
 तिमिरास्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं मतः ॥
 रज्जि सञ्जतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
 अस्त्रिपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्मरीचौ च विद्युतः ।
 निम्बलानि च तेजांसि भाजिष्यन्ति च पश्यति ।
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥”
 शुद्ररोगभेदः । यथा,—
 “क्रोधापासप्रकुपितो वायुः पित्तं संयुतः ।
 सुखमागत्य सहसा मङ्गलं विवृज्यतः ॥
 नीलं तनुकं श्यावं तं अङ्गमिति निर्दिशेत् ।
 लण्यमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां विदुः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 जलस्य ज्वरः । यथा, “भूमेरुवरा वृक्षस्य
 कोटरः जलस्य नीलिका इत्यादि ।”
 इति ज्वरप्रकरणे विजयरक्षितः ॥
 शुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “लण्यमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।”
 एवं गुणं नीलं तनुकं मण्डलम् ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “शिरावेधैः प्रक्षेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
 अङ्गं नीलिकां वापि न्यच्छ्वस्य तिलकालकम् ॥
 वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रसेपाद्यङ्गनाशनाः ।
 अङ्गे मङ्गिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शस्त्रं शस्त्रस्य वधिरण च ।
 अङ्गुष्ठदन्तवत्कं स्यादनामकेन पेषिता ॥
 जातीफलस्य लेपसु हरेदङ्गुष्ठं नीलिकाम् ।
 अर्कचौरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ॥
 सुखकार्यं समं याति चिरकालोद्भवं पुष्पम् ।
 मकरैः चौरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं वृत्तान्वितैः ॥
 सप्रराजात् भवेत् सत्तं पुष्करीकदलोपमम् ।
 वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥
 कुष्ठं कालीयकं लोभमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
 युवानपिङ्गकानाम् अङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
 स्यादेतेन सुखं चापि वर्जितं नीलिकादिभिः ॥
 कालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिङ्गका
 युवाननं तच्च पिङ्गका पृथोदरादिवाक्कारलोपः ।
 कुङ्कुमं चन्दनं लोभं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 कालीयकसुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
 पञ्चकं पद्मकं कुष्ठं पद्मं गोरोचना निशा ।
 लाक्षा दाहहरिद्रा च गेरिकं नागकेशरम् ॥
 पलाशकुसुमचापि प्रियङ्गुञ्च वटाकुराः ।
 मालती च मधुच्छिष्टं चर्षपाः सुरभिर्वचा ॥
 चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरनुमितैः पृथक् ।
 प्रवेष्टव्यमिना वैद्यकैर्न प्रस्यद्भ्योन्नतम् ॥
 वदनाभ्यङ्गनादेतदङ्गुष्ठं नीलिकया सह ।
 तिलकं माषकं चर्षाणां शय्येभ्यस्त्वद्विकामम् ॥
 पद्मिनीकण्टकं वापि हरेत्तुमर्षं तथा ।
 विदधाद्दन्तं पूर्णचन्द्रमङ्गलसुन्दरम् ॥
 पत्राङ्गं वक्त्रम् इति लोके । कालीयकं कलम्ब इति
 लोके । सुरभिर्वचा महाभरी इति लोके ।
 कुङ्कुमाद्यं तैलम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयास्यस्या इति ।
 इतिः । ततो ङीप् ।) नीलीट्टः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६५ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “नीलिनीच्छगलान्नी स्यादनाः कोटरपुष्पापि ।
 अजाजी नीलकुङ्गा स्यान्नीलपुष्पातिलोमशा ॥”
 यथा च ।
 “नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
 रङ्गनी श्रीफली तुत्या ग्रामीणा मधुपर्जिका ॥
 स्त्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्त्रुता ।
 नीलिनी रेचनी तिलका केशा मोहभमापहा ॥
 उद्या हन्तुदरप्रीहवातरक्तफागिलान् ।
 आसवातसदावर्तं मन्दञ्च विषसुहृत्तम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥)
 ग्राममिषुटा । इति शब्दरत्नावली ॥
 अजमीठस्य पत्नी । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
 १६ अध्यायः ॥ (तथा च हरिवंशे । ४२ । ४५ ।
 “अजमीठस्य पत्नस्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
 गलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥”)
 नीली, स्त्री, (नीली निष्यादन्विनास्यस्याः इति ।
 नील + अच् ततो ङीष् ।) वृक्षभेदः । नीलेर
 गाह इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । काला २
 स्त्रीतकिका ३ ग्रामीणा ४ मधुपर्जिका ५
 रङ्गनी ६ श्रीफली ७ तुत्या ८ तूली ९ दोला १०

नीलिनी ११ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥
 नीला १२ तूली १३ स्त्री १४ मेला १५ । इति
 भरतः ॥ नीलपत्नी १६ रात्री १७ नीलिका १८
 नीलपुष्पी १९ काली २० ग्रामा २१ शोधनी २२
 श्रीफला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ मारवाही २६
 मोचा २७ लक्षा २८ अङ्गनकेशी २९ महा-
 पला ३० अधिता ३१ स्त्रीतनी ३२ केशी ३३
 चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ ग्रामलिका ३६
 रङ्गपत्नी ३७ महापला ३८ स्थिररङ्गा ३९
 रङ्गपुष्पी ४० तूली ४१ तूलिका ४२ स्त्रीकिका ४३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । केश्यत्वम् । कासकफम-
 दिघोदराधिगुल्मजन्तुवृणनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः । इति मेदिनी ।
 ले, २६ ॥

नीलीरामः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः । तत्पर्यायः ।
 स्थिरसौहृदः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ॥
 (नीलीरङ्गानी रामः ।) नीलवर्णः । इति
 नीलशब्दस्य नागार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायक-
 नायिकयोः पूर्वरागविशेषः । यथा,—
 “नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।”
 तल्लक्ष्योदाहरणे ।
 “न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
 नीलीरामः स विद्यो यथा श्रीरामसीतयोः ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥

नीलोत्पलं स्त्री, (नीलं नीलवर्णस्तत्पलमिति ।)
 नीलवर्णोत्पलम् । नीलश्रीपला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्दी-
 वरम् ४ कण्डोत्पम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुशम्भम् ७
 कुङ्कुमकम् ८ अक्षितोत्पलम् ९ ॥ (यथा,
 भागवते । ५ । २४ । १० ।
 “भगवन्कुलोत्पलसुभितनीरनीरकुसुदकुवलय-
 कङ्गारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥”)
 अस्य गुणाः । अतिसादुत्वम् । शीतत्वम् ।
 सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्त-
 त्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलोत्पली, [नृ] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलनीजं
 मनोहरशिशुनाय धार्यत्वेनास्यस्य इति इतिः ।)
 मञ्जुघोषः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

नीवारः, पुं, (नयत्वात्मानं यच्च कुत्रचित् देहयात्रा-
 निष्पादनायेति । नी + “क्वित्तरक्तवरेति ।”
 उर्णा ३ । १ । इति ऋचप्रत्ययेन निपातनात्
 गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ वणिजकम् । वास्तव्यम् । इति मेदिनी ।
 रे, १७५ ॥ परिवाटः । पङ्कः । जले, स्त्री । इति
 खण्डिप्रसारोणादितुल्यः ॥

नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियमं वा उच्यते इति ।
 नि + वच् + वच् कुलं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।)
 महार्थहेतोर्धार्थादियु जनानामादरातिशयः ।
 तुलाधरणाधिक्यम् । क्रमाक्रमोदरः । मन्त्रा-
 धिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । प्रयासः २ । इत्यमरः । १ । १२२ ॥

नीवारः, पुं, (नि + वच् + वच् उपसर्गस्य दीर्घत्वं
 च ।) लक्ष्मणाभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
 उद्गीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पर्यायः । अक्षयधाम् २ सुनि-
 धाम् ३ लङ्घनम् ४ अक्षयशालिः ५ ।
 (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
 “नीवाराः शुक्रकोटरार्भकसुखभद्रास्तस्मा-
 मधः ॥”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पवि-
 त्रत्वम् । पथ्यत्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “प्रसाधिका तु नीवारस्तस्यान्तमिति च स्तुतम् ।
 नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातहतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

नीविः, स्त्री, (निश्चयति निवीयते वा । नि +
 नीवी, [वच् + “नी यो यलोपः पूर्वस्य च
 दीर्घः ।” उर्णा । ४ । १३५ । इति इच् यलोपः
 निश्चयस्य दीर्घत्वम् । ततः कृदिकारादिभि
 वा ङीष् ।) परिपणम् । वणिजं ललधनम् ।
 राजपुत्रादेर्वन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटी-
 वन्धनम् । कौचङ्गी इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । २ । ४३ । १६ ।
 “एकवक्त्रा त्वधीनीवी रोदमाना रत्नमाला ॥”)
 स्त्रीलुपलक्षणं पुंस्त्रीवन्धनम् २पि । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । तथा च । “नीवीं विसंख्य
 परिहितवन्धस्य वामाङ्गयन्त्रिं मोचयित्वा
 आचमनमाह बौधायनः ।” इति यजुर्वेदिशाह-
 तत्वम् ॥ शूद्रस्य पित्रादिभ्रातृ मोटकवन्धनम् ।
 इति मयुरेशः ॥

नीवृत्, पुं, (नियतं वर्जते वसत्यत्र जनसमूह इति ।
 नि + वृत् + आधिकरणे क्तिप् । “नहि वृत्तिवृ-
 त्तिकसहितनिषु स्त्री ।” ३ । १ । १६ । इति
 पूर्वोपस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । १० । १ । १० ॥
 “नि अङ्गवङ्गकलिङ्गप्रवालमगधकोशलादौ मङ्ग-
 लत्वेन ख्यातिं ग्रामसम्पदे ।” इति भरतः ॥

नीव्रं, स्त्री, (नितरां त्रियते इति । नि + वृत् +
 बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) हृदिप्रान्त-
 भागः । ह्रॉचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥
 नीधम् । इति भरतः ॥ नेमिः । चन्द्रः । रेवती-
 नक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥

नीशारः, पुं, (निःशेषेण नितरां वा शीर्यन्ते
 हिमवायादयोऽनेन अस्मादन् वा । शृ + घञ् ।
 उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) हिमनिलनिवारण-
 प्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥ हिमा-
 निलप्रावरणं घनं महद्बलम् । इति रमानाथः ॥
 काष्कारः । इति जयनामन्दः ॥ मशारि इति
 कश्चित् । काष्ठपटः । कानात् इति कश्चित् ।
 इति भरतः ॥ (यथा,—
 “गौरिवाकतनीशारः प्रायेण शिशिरे छद्मः ॥”
 इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३ । ३ । ५१ ।
 इत्यस्य वृत्तौ ।)

नीहारः, पुं, (निर्वृयते इति । नि + हृ + घञ् । उपसर्गस्य घञोति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतशिशिरम् । तत्पण्यायः । अवज्ञायः २ तुषारः ३ तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्राण्यम् ६ महिका ७ । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥ खजलम् = निशा-जलम् ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ निहारः १० मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । २ ।

“खाण्डवश्च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः । प्राञ्छादयद्मेवात्मा नीहारेणैव चन्द्रमाः ॥”) अस्य गुणः । कपवायुवर्णकत्वम् । इति राज-वल्गवः ॥

नु, च, (नूति श्रुति वा । नु नृद वा + यथा-यथं कर्तव्यादिव मितद्वादित्वात् नुः ।) वितर्कः । (यथा, प्राकृतखे । १ ।

“निष्कम्पचामरशिक्षाभ्रतकर्मभङ्गाः घावन्ति वल्गुनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥”)

अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते । ५ । १७५ । ३ ।

“किं नु गृहीतव्यात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥”) अनुययः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा, महा-भारते । ३ । ६३ । १२ ।

“कथं नु रार्णक्ष्वितः क्षुधितः अमकर्मितः ॥”) हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अथये, ४१ ॥

नुः, पुं, अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,— “शुवो पूर्वैश्च सख्यौ सुन्यौ तु परगामिनौ ।” इति दुर्गादासः ॥

नुह, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहो-कुटो-पर-सर्क-सेट् ।) शि, नुहति अनुहति नुहोह । इति दुर्गादासः ॥

नुतं, त्रि, (नु ल स्तुतौ + क्तः ।) स्तुतम् । यथा,— “तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितमुह्युह्यं चर्त्ताम्बरं सुरसुनीन्द्रुतं कवीन्द्रम् । लज्जान्वितं कनकपिङ्गजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा तिलकं सुनीनाम् ॥” इति पुराणम् ॥

नुतिः, स्त्री, (नु + भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (यथा, भर्तृहरिः ।

“परगुणश्रुतिभिः स्नानं गुणान् व्यापयन्तः ॥”) पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नुतः, त्रि, (नुद + क्तः । “नुदविदेति ।” ८ । २ । ५६ । इति पाणिनी गत्वाभावः ।) चिमः । प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

नुनः, त्रि, (नुद + क्तः । निष्ठातस्य पूर्वदस्य च नत्वम् ।) नुतः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, माघि । १ । २७ ।

“प्रसक्त्य तेजोभिरसङ्गतां गते-रदस्यवा नुनमनुत्तमं तमः ॥”)

नूतः, त्रि, नू शि स्तवने + कर्मणि क्तप्रत्ययः । स्तुतः । इति व्याकरणम् ॥

नूतनः, त्रि, (नव एव । “नवस्य नूरादेशो नूत-नपूजाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य

वार्तिकोक्ता तनयं नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरा-तनम् । तत्पण्यायः । प्रत्ययः २ अभिनवः ३ नवः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः = अजीर्णः ८ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८४ ॥ आभ्ययः १० प्रतिनवः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।

“प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युदयतनूतनेश्वरम् ॥”)

नूतः, त्रि, (नव एव । नव + क्तप् नूरादेशश्च ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । २० ।

“न त इन्द्र सुमतवो न रायः

संचये पूर्वा उवसो न नूताः ॥”

“न नूता नूतनाश्च ।” इति सायनभाष्यम् ॥”)

नूदः, पुं, (नुदति रोगाद्यनिवृत्ति । नुद + “इगुपधजाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादीर्षः ।) नूददाहृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (नूददाहृष्टेऽवि-श्वीरोऽस्य शातयः ॥

नूनं, च, (नु जनयतीति । जन परिहाये + अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, व्योमसापि खलु नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभाग-वते । १ । १० । ३६ ।

“स्वर्गदच्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिना मोक्षदं तथा । न भविष्यति तन्मूनमनया देवकन्यया ॥”)

अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ति स्म रावणम् । इत्यमरभरतौ ॥ ऊहणम् । वाक्यपूरणम् । इति मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, स्त्री, (नू + कृप् । नुवि पुरति इति । पुर व्यग्रगमने + “इगुपधिति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) खनामख्यातपादभूषणम् । नेपुर इति भाषा । तत्पण्यायः । पादाङ्गदम् २ तुला-कोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ । इत्यमरः ॥ पादाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।

“नूपुरौ विमलौ तद्दृग्देवकमनुत्तमम् ॥”

“गुणवानपि मौख्यात् पादे लुठति नूपुरः । चारस्तु नृकभावेन कण्ठवल्गवता गतः ॥”

इत्युक्तः ॥

नृकेशरी, [नृ] पुं, (केशरः प्रापुर्व्येयाख्यस्येति इति । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहाव-तारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उप-मितिसमासे कृते “सिंहशार्ङ्गनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।” इत्यमरोक्तेः । पुरुषभेदः ॥

नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

“नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिच्छाकृतनयः प्रभो ॥”

(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रसाद-जनितपापात् लकलासत्वप्राप्तिर्व्याकुमार-गणानुबन्धेन पुनर्भगवता वासुदेवोद्धारोद्धारकथा च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथम-श्लोकादासमाभिर्मण्डला ॥ नृन् जीवान् गच्छति प्राप्नोति जानाति वेति युत्पत्त्या परमात्मा ॥

नृचक्षाः, [नृ] पुं, (नृ चक्षे भक्ष्यत्वेन पश्यतीति । चक्ष हृदयने + “सर्वधातुभ्योऽस्तुन्” उवाच ४ । १८८ । इत्यस्तुन् । यदा, “चक्षेर्नङ्कुलं शिञ्च ।” उवाच । ४ । २३२ । इत्यचिः । असनधीचेति न ख्यानादेशः ।) राजसः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ (नृन् चक्षे पश्यतीति नृन् शुभा-नुभकर्तृन् चक्षे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।

“शतधारं वायुमर्कं क्षविर्दं

नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ॥”

“नृचक्षः नृणां दृष्टनव्यानिष्ठादीन् देवांश्च ।” इति भाष्यकृतसाधनः ॥ नृणां कर्मणीतृणा-मभ्यर्थादीनामुपपत्त्या । यथा, ऋग्वेदे । १५ । ३१ । २ ।

“अस्मभ्यां विभुमर्गं नृचक्षाः ॥”)

नृचक्षुः, [नृ] पुं, (नृणां प्रजाजनानां चक्षुर्वि ।) सुनीयराजपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । २२ । ४१ ।

“सुनीयस्तस्य भविता नृचक्षुर्न सुखीनलः ॥” विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।

“तस्मादपि सुनीयः सुनीयाह्वयः ततो नृचक्षुः ॥”

नृत, य नर्त । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-अक-सेट् ।) य, नृत्यति नर्तकः । इति दुर्गा-दासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत् नर्तने + “इगुपधात् कित् ।” उवाच ४ । ११८ । इति इन् स च कित् ।) नर्त-नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ३ ।

“प्राञ्चो अगाय नृतये हसाय

त्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥”)

नृतुः, पुं, (नृत्यतीति । नृत् + बाहुलकात् नृः ।) नर्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । ६ ।

“इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो श्रवः ॥”

नृत्यतेति । अधिकरणे नृः ।) भूमिः । दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारीणादिवृत्तिः ॥

नृतं, स्त्री, (नृत् + भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५ । ७३ ।

“नृत्यप्रत्ययप्रवराङ्गनां

धनुष्करचक्षतपञ्चिनाश्च ॥”)

नृत्यं, स्त्री, (नृत् + “कटुपधाच्चाक्लृप्तिः ।” ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) तालमानरसा-अयसविजासाङ्गविशेषः । नाच इति भाषा । तत्पण्यायः । तालवम् २ नटनम् ३ नाचम् ४

लास्यम् ५ नर्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७ । १० ॥

नृतम् ७ । उद्धृतं नृत्यं तालवम् । सुकुमारस्तु लास्यम् । भावाश्रयं नृतम् । ताललयाश्रयं नृत्यमिति भेदोऽत्र नाहतः । इति भरतः ॥ नटः

= लासः ८ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति शब्दरत्नावली ॥ * तस्य लक्षणादि यथा,—

“देवक्या प्रतीतो यस्मात्तान्तरसाश्रयः । सविजासोऽङ्गविशेषो नृत्यमित्युच्यते नृपैः ॥ * ॥

तादृक्च तथा तास्यं द्विविधं नृधर्मस्यते ।
पेवलिर्बहुकृपस्य तादृक्च द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविस्मयवाङ्मयं तथाभिनयगुण्यता ।
यत्र वा पेवलिस्तस्याः सङ्गादेशीति लोकोक्तः ॥
हिरणं भेदनं यत्र बहुकृपा सखावली ।
तादृक्च बहुकृपस्यतादृक्चगणसङ्गतम् ॥ ३ ॥
कृतितं यौवनस्येति तास्यं द्विविधस्यते ।
यत्राभिनयाद्यैर्भावे रसेराश्वेवकुम्भनेः ॥
नायिकावायकौ रङ्गे नृधर्मतत्कृतितं हि तत् ॥
मधुरं बहुलीलाभिर्नटोभिर्यत्र नृधर्मते ।
यद्यीकरणाविद्याभं तत्तास्यं यौवनं मतम् ॥ ४ ॥
शयादुत्तिष्ठते वाक्च वाद्यादुत्तिष्ठते जयः ।
जयतालसमारब्धं ततो नृधर्मं प्रवर्तते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य नृधर्मं यथैव । यथा,—
“नृधर्मानामरूपस्य सिद्धिर्नास्ति रूपतः ।
चास्यं धिष्ठानवसृज्यं नृधर्ममपि विवृण्वता ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुसृष्टे नृधर्मस्य यथा,—
“नृधर्मानस्य वक्ष्यामि तच्छृण्वन् वसुधरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति क्तिन्वा संसारसागरम् ॥
चिंशद्वयसङ्गाति चिंशद्वयप्रशान्ति च ।
पुष्करदीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराक्ष परिधरः स्वच्छन्दसमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् मूरः शीलवान् सुपथे
स्थितः ।

मङ्गलस्यैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”
इति वाराहे शौकरमाहात्म्यम् ॥
“इष्टा संपूर्णितं देवं नृधर्मानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं नृधर्मं स गच्छति ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

अपि च । हारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
“यो नृधर्मि प्रकृष्टात्मा भावेर्बहुसुभक्तितः ।
स निर्देहति पापानि जन्मान्तरशतैर्वपि ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“बहुधोतुसायते नृधर्माविष्णुभक्तस्य नृधर्मतः ।
पद्म्या भूमेर्दिशोऽन्विभ्यां दोर्भ्यामामङ्गलं दिवः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“नृधर्मं दत्त्वा तथाप्रोति रत्नलोकमसंशयम् ।
स्यं नृधर्मे संपूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥”
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।

“नृधर्मा श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।
उडुयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”
इति हरिभक्तिलिलासः ॥

शुदेवः, पुं, (नृधर्मं नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव
इत्युपमितसमाधौ वा ।) राजा । यथा, नैषधे ।
१० । ३३ ।

“अन्धानमाणाविपुलातपजै-
र्देवा शुदेवाश्च भिरां न भेजुः ॥”

शुधर्मा, [नृ] पुं, (शुधर्मस्य इव धर्मो यस्य ।
“धर्मादनिष् केवजातु ।” ५ । ४ । १२४ । इति

अनिष् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥
नरधर्मेयुक्ते, चि ॥

शुपः, पुं, (नृधर्मं पति रक्षतीति । शु + पा
रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“तत्पुण्येनपुण्यमधिकारो नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मन्त्रसेनरः ।
तत्तद्दशगुणो राजा राजेभ्यः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखको ८६ अः ॥
तत्प्रमाणं यथा,—

“अपुण्यस्य शुपः पुण्यो निर्धनस्य धनं शुपः ।
अमातुर्जननी राजा अमातस्य पिता शुपः ॥
अनाथस्य शुपो नाथो क्षमर्तुः पात्रिणः पतिः ।
अशक्तस्य शुपो भक्तो शुप एव दुर्गा सखा ॥
सर्वदेवमयो राजा तस्मात्सामर्थ्ये शुपः ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥
शुपदर्शनार्थं यथा । तत्र तिययः शुभाः ।
वाराः शुनिमङ्गलमिताः । नृधर्माणि उत्तर-
फलगुण्यनरावाप्तोत्तरभाद्रपदोद्दिगीपुष्याश्विनी
हस्तानिषादुराधाचरगश्रिरोरेवतीषष्ठाश्रवणाः ।
ज्यानि मिथुनकन्याधनुर्मौनय्यभर्षिहस्तश-
क्राणि । तत्र चन्द्रः शुभनः । इति ज्योतिषम् ॥

शुपकन्दः, पुं, (शुपप्रियः कन्दः । कन्दाणां शुपः
श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राज-
पलाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुपतिः, पुं, (नृधर्मं पतीति । पा रक्षणे + कतिः ।
यदा, दुर्गा पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः ।
७ । ३४ ।

“अतस्तु विपरीतश्च नृपतेरजितात्मनः ।
संविप्यते यशो लोके वृत्तविह्वलिवात्मसि ॥”
कुवेरः । इति शुन्दररावली ॥

शुपतिवक्त्रभः, पुं, (शुपतीनां वक्त्रभः प्रियः ।)
श्रीधर्माविशेषः । शुपवक्त्रभ इति ख्यातः । यथा,
“जातीफलं लवङ्गाश्चरुगोलाटङ्गरामरम् ।
जीरकश्च यमानी च विश्वसैन्धवपत्रकम् ॥
लौहमभं रसं गन्धं तास्यं प्रत्येकशः पलम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा ह्यगोदुग्धेन पेययेत् ॥
घाकीरसेन वा पिष्ट्वा घटिकां कुर्व यत्नतः ।
श्रीमङ्गलनाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः ॥
सूर्यवर्तेनवा चार्यं रसो नृपतिवक्त्रभः ।
अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥
हन्ति मन्दागलं सर्वसामदेव्यं विरुक्निकाम् ।
श्रीहृगुलोदराष्टोलायकृत्पाण्डुहृणीमकम् ॥
तत्पुण्यं कच्छपुलकं चक्षुःपुलकं कामलायम् ।
शिरःपुण्यं कटीपुलकं मानाहमोहपुलकम् ॥
कासन्धासामवातश्च क्षीपदं शोथमर्जुन्दम् ।
गलगण्डं गण्डमालामन्त्रपित्तश्च गर्हभौम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि दह्नि वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपदंशमतीसारं ग्रहशयशःप्रमेहकम् ॥
अक्षरीं मृत्रकृच्छ्रं मृत्राघातमङ्गुदरम् ।
छ्वरं जीर्णचरं ककुं तन्त्रालस्यं वमिं धमिम् ॥

राहविम्विहिकाश्च नङ्गगण्डककताः ।
वाधिर्यं स्वरभेदश्च हृत्तद्विस्मयकाम् ॥
जवक्त्रभं रक्तपित्तं गुदभंशावधिं ह्वयाम् ।
कर्णनासाशुशोषाश्च दन्तरोगश्च धीनसम् ॥
स्यौल्यश्च शीतपित्तश्च स्यावराणि विषाणि च ।
वातपित्तकफोत्थाश्च रुग्णान् सान्निपाति-
कान् ॥

सर्वरोगक्षयान् हन्ति चक्षुःशुक्तिं पापहृत् ।
जलवर्णकरो ह्येव आशुशो वीर्यवर्धनः ॥
परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रविह्वरः ।
अरोमीदीर्घजीवी स्वात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।
रसस्वास्थ प्रसादेन सुसुप्तिर्जायते नरः ॥”
इति राजावली ॥

शुपदमः, पुं, (शुपप्रियो हर्मो दृष्टः ।) आरवधः ।
राजादनीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुपप्रियः, पुं, (शुपाणां प्रियः ।) वैद्यवधः । इति
शुन्दररावली । वैद्य वीर्य इति भाषा ॥ राज-
पलाङ्गः । रामशरः । शातिधाम् । आत्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शुपप्रियमला, स्त्री, (शुपप्रियं फलं यस्याः ।)
वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुपप्रिया, स्त्री, (शुपाणां प्रिया ।) केतकी । राज-
सर्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुपवदरः, पुं, (शुपप्रियो वदरः ।) राजवदर-
दृष्टः । तत्पत्नी स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुपमन्दिरं, स्त्री, (शुपस्य मन्दिरम् ।) राजसद-
नम् । तत्पर्यायः । सौधम् २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ५२ ॥

शुपमाङ्गल्यकं, स्त्री, (शुपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्या-
दिति । कप् ।) आहुत्यदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शुपलक्ष्म, [नृ] स्त्री, (शुपस्य लक्ष्मं चिह्नम् ।)
राजलक्ष्मम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ राज-
चिह्नम् ॥

शुपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शुप-
लिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—
“निजयाहीनसा वीरः कलिं दिक्कये कचित् ।
शुपलिङ्गधरं मूर्धं ज्ञानं गोमिथुनं पदा ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १४ ॥

शुपवक्त्रभः, पुं, (शुपाणां वक्त्रभः प्रियः ।) राजाक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, चि ॥

शुपवक्त्रभा, स्त्री, (शुपस्य वक्त्रभा ।) केविका-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥
शुपसभं, स्त्री, (शुपाणां सभा । “सभा राजा-
मनुष्यपुण्या ।” २ । ४ । २३ । इति स्त्रीवक्त्रम् ।)
शुपाणां शाला संवृतिर्वा । इत्यमरभरतौ ॥

शुपात्मजा, स्त्री, (शुपस्य आत्मजेव । सुदृश्यत्वात्
तथात्मम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥
(शुपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,
“सयमरं भीमशुपात्मजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश प्रथः ॥”
इति नैषधे १० सर्गः ॥

नृशंसः

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाध्वामध्वरो यश्चः ।) राज-
सूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नृपामं, स्त्री, (नृपप्रियं अन्नम् ।) राजासनाम-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजासनाम-
नृपाभीरं, स्त्री, (अभीरयति कचयति भोजन-
कालमिति । अभि + ईर + कः । नृपस्य अभीरं
भोजनकालसूचकवाद्यविशेषः ।) भक्ततूर्यम् ।
राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादि-
वत् पूर्वनिपातः ।) राजयन्त्रा । चयरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो आधिः ।)
राशो रोगश्च ॥

नृपावर्त्त, स्त्री, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + क्त ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृपासनं, स्त्री, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् ।
तत्पूर्यायः । भद्रासनम् २ सिंहासनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ । (यथा, भागवते ।
३ । १ । २८ ।

“यमभ्यविष्णुस्तपजनेत्री

नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥”

नृपाकयः, पुं, (नृपं आकलयते गन्धेनेति । आ +
कृ + क्त ।) राजपलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपाणासुचितो योग्यः ।) राज-
माधवः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोग्ये, वि ॥
नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञः ।)
अतिथिसिवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराह-
रूपधृमभगवदवतारः । यथा,—

“नृवराहस्य वसतिर्महर्षीके प्रतिष्ठिता ।

नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलीके महात्मनः ॥”

स एव वसीर्हारी । यथा,—

“श्रीकरं रूपमाख्याय द्वायंश्च च दुरात्मनः ।

भविष्यामि न सन्देहो ब्रज शक्रः । त्वरान्वितः ॥”

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“देवस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास रुषा ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा वितुतमास कुञ्जे
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेधः ॥

स हन्वमानो गदयाप्रमेयः

प्रोवाच दैत्यं नृवराहमृषिः ।

प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य

ब्रजेच्च कः खल्वि यथासुरेभ्यः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

नृशंसः, वि, (नृन् नराव् शंसति हिगतीति ।
नृ + शन्व हिंसायाम् + “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) क्रूरः । परमोद्धी । इत्यमरः । ३ ।

नृसिंहः

१ । ४७ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २४२ ।

“ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां बाला इव भवन्ति ते ॥”

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंह-
वृत्तिधरत्वादेवास्त्र तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्देवावताराणां मध्ये
चतुर्थः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—

“सिंहस्य जत्वा वदनं सुरारिः

सदा करालश्च सुरकृतेभ्यम् ।

अर्द्धं वपुर्वै मनुष्यस्य जत्वा

ययौ सर्भां दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तत्कलादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्राः । निबन्धे ।

“उग्रं वीरं वदेत् पूर्वं महाविष्णुमन्त्रम् ।

ज्वलन्तं पद्माभास्य सन्धेतोसुखमीरयेत् ॥

नृसिंहं भीषणं भद्रं नृत्तुनृत्तुं वदेत्ततः ।

नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रराजसुरहृमः ॥

अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सन्धे-
फलप्रदः । तथा च निबन्धे ।

“नृसिंखापुटितश्चेत् स्यात् सन्धेकामफलप्रदः ।”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रं

विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

ऋषये नमः । सुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः । हृदि

नृसिंहाय देवताये नमः । ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वन्देः शिरस्तावद्भिरचरोः ।

शिखाट्याभिःससुहिटा बहूभिः कवचमीरितम् ॥

तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाचरोः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“शिरोललाटेनेकेषु सुखबाहुक्षिप्रस्थिते ।

सायेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वेऽप्ये पुनः ॥

अपराङ्गे च ककुदि असेहृत्वाङ् यथाक्रमम् ॥”

ध्यानम् ।

“माणिग्राहिसमग्रं निजसत्ता संवत्सरयोगं

जानुत्यस्तकराम्भुजं विनयनं रत्नोलसद्भूषणम् ।

बाहुभ्यां हतशङ्खचक्रमणिर्षं दंष्ट्रोपवक्रोक्तसज्ज-

त्वालाजिह्वसुहृदकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा

वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधायान्तरपूजा-

मारभेत । केशरेवमग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं

सन्धेतोसुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं

कवचाय हूं । भद्रं नृत्तुनृत्तुं नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय षट् । ततः पूर्वादि-

दलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माक्षं प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु श्रियं द्वियं धृतिं पुष्टिं च प्रण-

वादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्विधिः इन्द्रादीन्

वज्रादीन् संपूज्य धूपादिविसर्जनान्नं कर्म

समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं द्वाविंशत्यङ्ग-

जपः । तथा च ।

नृसिंहः

“वर्णलक्षं जपेन्नम्रं तत्सहस्रं हृतमुतेः ।

पायसान्नेः प्रकुङ्कुयादिधिवत् पूजितैरनये ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“पाशः शक्तिर्नरहरिरङ्कुशो वस्त्रेणट् मनुः ।

वङ्करो नरहरेः कथितः सर्वकामदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रं

पीठमन्त्रं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।

शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । सुखे षड्क्ति-

च्छन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवताये नमः ।

ततः कराङ्गन्यासौ । आं अङ्कुशाभ्यां नमः ।

ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । जौं मध्यमाभ्यां वषट् ।

क्रौं अनामिकाभ्यां हूं । कूं कनिष्ठाभ्यां

वौषट् । षट् करतलपङ्कजाभ्यां षट् । एवं हृद-

यादिषु । ततो ध्यानम् ।

“कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सीमन्धर्या-

मिनेत्रं

पादादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सीमन्धर्या-

गात्रम् ।

शङ्खं चक्रासिपाशाङ्कुशजिह्वगदाहारान्य-

हृत्कन्तं

भीमं तीक्ष्णोददंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे

नृसिंहम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा

वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधायान्तरपूजा-

मारभेत । केशरेवमग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

आं हृदयाय नमः । इत्यादिना वङ्कजानि पूज-

येत् । ततः पञ्चेषु पूर्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं

अङ्कुशं वस्त्रं गदां खड्गं खेटकञ्च प्रणवादि-

नमोऽन्तेन पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“अङ्गाहतेर्वैष्णवं शङ्खं पाशाङ्कुशौ पुनः ।

वस्त्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पञ्चेषु पूजयेत् ॥”

तत इन्द्रादीन् वज्रादीन् संपूज्य धूपादिविस-

र्जनान्नं कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चर्यं

षड्जलक्षजपः । तथा च ।

“नृत्तुलक्षं जपेन्नम्रं हृतेन कुङ्कुयात्ततः ।

तत्सहस्रं समिद्धेऽप्यौ तोषयेद्भुजना शुक्रम् ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“नकारो वज्रिमास्त्रो मनुविन्दुसमन्वितः ।

रकाचरो मनुः प्रोक्तः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैष्णवोक्तध्यानाचरणा-

दिकं सर्वं मन्तराजवत् । विशेषस्तु ऋषिस्त्रि-

गायत्री हृन्तो नृसिंहो देवता नकारो बीजं

आकारः शक्तिः वङ्दीर्घभाजा बीजेनाङ्ग-

कल्पना । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षजपः । तथा

च । अष्टलक्षं जपेन्नम्रमित्यादि ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा । कल्पे ।

“जयद्वयं समुच्चार्य श्रीपूर्वं नृसिंहित्यपि ।

अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मणिः ॥

अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री हृन्तो नृसिंहो देवता

वङ्दीर्घयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानाचरं

मन्तराजवत् । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षजपः ।

वसुन्धर्यं जपेन्नमस्मिन्नादिवचनात् ।” इति तन्म-
सारः ॥ * ॥ षोडशरतिवन्धनार्गसमवसवः ।
तस्य लक्ष्यं यथा, रतिमन्त्रयाम् ।
“पादौ संपीड्य योनौ च हठाजङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टयेन्नाचं बन्धो वृद्धिर्हसंश्रकः ॥”
(स्नानमन्त्रातृप्रविशेषः । यथा, सन्नादिवन्धे ।
३१ । ४० ।

“नागात् वृद्धिर्हभूपालस्तत्सुतो गाढभाषणः ॥”
वा सिंह इव इत्युपमितसमासः ।) नरभेष्टः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।

“इहा महाहर्षः क्रतुभिर्नृसिंहाः
सन्ध्या देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)

वृद्धिर्हचतुर्दशी, स्त्री, (वृद्धिर्हप्रिया वृद्धिर्हप्रतीप-
लक्षिता वा चतुर्दशी ।) वैशाखशुक्लचतु-
र्दशी । तत्र व्रतविधिर्यथा,—

“वैशाखस्य चतुर्दश्यां शुक्लायां श्रीवृक्षेश्वरी ।
जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीवृद्धिर्हचतुर्दशीव्रतनियता । वृद्धिर्ह-
सिंहपुराणे श्रीभगवत्पुत्रसिंहप्रजादसंवादे व्रत-
विधिकथने ।

“वर्गे वर्गे तु कर्त्तव्यं मम सन्नुष्टिकारणम् ।
महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भयभीरुभिः ॥”

किञ्च ।

“विज्ञाय महिर्न यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् ।
यत्नं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं महिने व्रतमुत्तमम् ।
अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥” * ॥
तन्नाधिकारिनिर्णयः । तत्रैव ।
“सर्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्ब्रते ।
मद्ब्रतेऽस्तु विशेषेण प्रणयं मत्परायणेः ॥” * ॥
अथ तन्नाह्वानम् । तत्रैव ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

“नमस्ते भगवन् विष्णो वृद्धिर्हवपुषे नमः ।
त्वद्भक्तोऽहं सुरेशोक्तं त्वां पृच्छामि च तत्त्वतः ॥
स्वामिंस्त्वयि ममोत्पन्ना भक्तिर्वैदुषिणा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जाताः कारणं वद मे प्रभो ॥”

श्रीवृद्धिर्ह उवाच ।

कथयामि महाप्राज्ञ श्रद्धालुकायमानसः ।
भर्त्तेर्यत् कारणं वत्स ! प्रियत्वस्य च तत् पुनः ॥
पुराकल्पे ह्यभूत्स्वप्नः किञ्चित् नाप्यधीतवान् ।
नात्मा च वसुदेवो हि वैशाखायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि नैव त्वं चकथं सुकृतं कियत् ।
सुक्ता तु मद्ब्रतं चैकं वैशाखसङ्कलितलक्षणः ॥
मद्ब्रतस्य प्रभावेण भक्तिर्जाता तवेदशी ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

श्रीवृद्धिर्हायुत स्वामिन् कस्य पुत्रेण किं कृतम् ।
वैशाखायां वसंमानेन कथं तद्धि कृतं मया ॥
आख्यानं विस्तरेणैवं वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।

श्रीवृद्धिर्ह उवाच ।

पुरावन्तीपुरे ज्ञासीद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
तन्नाम वसुशर्मेति सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥
नित्यं होमक्रियामेष करोति द्विजसत्तमः ।
ब्रह्मक्रियासु सततं सर्वान् किल तत्परः ॥

अपिद्योमादिभिर्गौरैरिष्टाः सर्वे सुरोत्तमाः ।
तेनापि विश्रमानेन न कृतं दुष्कृतं किञ्चित् ॥
तस्य भार्या सुशीलाभूद्विख्याता सुवनजये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ।
जज्ञिरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवराक्षतः ।
सदाचाराः सुविज्ञासः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तेषां मध्ये कनिष्ठस्त्वं वैशाखायां तत्परः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापानं कृतं त्वया ॥
सदा पापरातस्त्वं हि नाक्षय्याध्ययनं श्रमम् ।
विलासिनीयैरे नित्यं वसतिर्हभवत्तव ॥
एकदा तद्वयस्ये ज्ञासीत्तया सह महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न कृतं त्वया ॥
अज्ञानान्मद्व्रतं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तया सह विवादेन राजौ जागरणं कृतम् ॥
वैशाखा अपि तत् सर्वं प्रजातं तु त्वया समम् ।
राजौ जागरणी तस्याः सज्जातं कायशोधनम् ॥
युवयोर्मद्व्रतं जातमज्ञानाद्दुःपुण्यदम् ।
येन चौरव्रतेनाह मोदन्ते दिवि देवताः ॥
हृष्टार्थस्तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्ब्रतमुत्तमम् ।
मद्ब्रतस्य प्रभावेण निर्मितं सचराचरम् ॥
ईश्वरेणापि तस्मिन् वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिर्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपातितम् ॥
अन्ये च बहुभिर्देवैर्हपिभिश्च पुरातनैः ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैर्विहितं व्रतमुत्तमम् ॥
एतद्ब्रतप्रभावेण सर्वं सिद्धिसुपागताः ॥
वैशापि मत्प्रिया जाता जैलोक्ये सुखचारिणी ।
ईदृशं मद्ब्रतं वत्स ! जैलोक्ये चैव विश्रुतम् ॥
धूर्त्वायाश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रजाद । तेन ते भक्तिर्मयि जाता ह्यनुत्तमा ।
सा वैशा त्वसरा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
सुक्ता कामं विजीना तु त्वं प्रजाद विविष्ट माम् ॥
कार्यार्थमवतारस्ते मच्छरीरात् पृथक् त्वसौ ।
विधाय सर्वकार्याणि श्रीं मयि गमिष्यसि ॥
य इहं व्रतमग्राह्यं प्रविधास्यसि मानवाः ।
न तेषां पुनराहतिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
अपुत्रो जन्मते पुत्रान्मद्भक्ताश्च सुवर्धवः ।
हरिप्रो जन्मते लक्ष्मीं धनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्कामो जन्मतेजो राज्येषु राज्यसुत्तमम् ।
आयुस्कामो जन्मते आयुर्दशसु शिष्यस्य च ॥
स्त्रीणां व्रतमिदं साधु पुत्रदं भाग्यदं तथा ।
अवेष्टयकरं तासां पुत्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलस्यैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सर्वभौमसुखं तासां दिव्यसौख्यं भवेत्ततः ॥
स्त्रियो वा पुरुषा वापि कुर्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
तेभ्यो ददास्यहं सौख्यं भुक्तिमुक्तिफलं तथा ॥
बहुनोक्तेन किं वत्स ! व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्ब्रतस्य फलं वक्तुं नाहं शक्नो न शक्नुरः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्व्यक्तेषु नामं स्याज्जीवितावधि ॥”
किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।

“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यसि मद्ब्रतं विरलं जनाः ॥
मद्ब्रतस्य विधाने च मतिर्न स्यात् दुरात्मनाम् ।

सदा पापरातानाम् पुरुषाणां विकर्षणम् ॥
विचार्यैव प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्ब्रतम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स ! सर्वकल्याणशानम् ॥
येनैव क्रियमाख्येन सहस्रदादशौफलम् ।
जायते न चरा वत्सि माधुष्यायां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।

“य इहं श्रद्धयाह्वयता व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य अवलम्बेण ब्रह्महत्या अपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं जमेत् ॥”
अथ तद्ब्रतदिर्निर्णयः । आगमे ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां महातिथौ ।
सायं प्रजादधिकारमसङ्ख्युः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्फापितसभाजनः ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः ॥
वृहदेरवतारात्तां यज्जतः समुपविषेत् ।
महापुण्यतमायाश्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
वृहन्नारसिंहे ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां समाचरेत् ।
मण्यन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।

“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्ब्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते देवयोगतः ॥
सर्वैरेतेषु संयुक्तेर्हत्याकोटिपञ्चाशनम् ।
केवलं च प्रकर्त्तव्यं महिर्न फलकाङ्क्षिभिः ।
वैष्णवेन तु कर्त्तव्या सरपिङ्गा चतुर्दशी ॥”
अथ तद्ब्रतविधिः । तत्रैव ।

“प्रातरुत्थाय कुर्वीत नियमं मनसा करम् ।
मामेव महिने वत्स ! दन्तधावनपूर्वकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।

“श्रीवृद्धिर्ह महोदयस्त्वं दयां कुरु ममोपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नयेति ॥
व्रतस्येन न वक्तव्यं महिने पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समग्रफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं दूतं विद्यायोश्चैत्रतस्येन महात्मना ।
कर्त्तव्यं मम रूपं महिने सकले शुभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां गद्यादौ विमले जले ।
यद्दे वा देवस्वति वा तद्गङ्गा वासिशीभने ॥
वैदिकेन च मन्त्रेण ज्ञानं कुर्याद्विषयः ।
व्रतिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलेन वा ॥
तिलैर्वा सर्वपापघ्नेः ज्ञानं कृत्वा महात्मभिः ।
परिधाय शुचिर्बन्धे नित्यकर्म समाचरेत् ॥
ततो यद्दं समागम्य करम् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विलिप्याय कुर्यादष्टदलाम्बुजम् ॥
कलसं तत्र संस्थाप्य तान्तरजसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तक्षुलेः परिपूरितम् ॥
हैमी मूर्तिस्तु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीस्तथैव च ।
पलेन च तदर्द्धेन तदर्द्धाङ्गेन वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्यं वित्तशाल्यविवर्जितैः ।
पञ्चदशैतेन ते स्नाप्य पूजनस्तु समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्यमलोक्युपम् ।
कुर्याच्छास्त्रसमायुक्तं शान्तं दानं जितेन्द्रियम् ॥

तेनैव कारयेत् पूजां हृष्टा प्राप्ताहुसारतः ।
 आचार्यवचनाहोमान् पूजां कुर्याच्चरन् व्रतम् ॥”
 तत्रापि प्रजादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
 “प्रजादक्षिणाशाय या हि पुण्या ततुर्हृष्टी ।
 पूजयेत्तत्र यत्नेन हरः प्रजादमपतः ॥”
 वृहन्नारसिंहे ।
 “महर्षेण कारयेत्तत्र पुण्यस्तवकशोभितम् ।
 ऋतुकालोद्भवैः पुण्यैः पूज्योऽहं यथाविधि ॥
 उपचारैः षोडशभिर्भक्त्यैर्नामभिस्तथा ।
 ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विप्रवतः ॥”
 तत्र चन्दनमन्त्रः ।
 “चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्दकुङ्कुममिश्रितम् ।
 ददामि ते प्रतुष्टार्थं वृषिं ह परमेश्वरेति ॥”
 पुष्पमन्त्रः ।
 “कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।।
 पूजयामि वृषिं हे प्रभो । तस्मात् स ह नमोऽस्तु ते ॥”
 धूपमन्त्रः ।
 “कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवक्तभम् ।
 करोमि ते महाविष्णो । सर्वकामसम्पदये ॥”
 ह्रीपमन्त्रः ।
 “दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
 दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥”
 नैवेशमन्त्रः ।
 “नेवेशं सौख्यं चास्तु भक्त्यभ्युपसमन्वितम् ।
 ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥”
 अर्घमन्त्रः ।
 “वृषिं ह्यस्तु देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
 अनेनार्घ्यप्रदानेन लफलाः स्युर्मनोरथाः ॥”
 पूजामन्त्रः ।
 “पीताम्बर महाविष्णो प्रजादभयनाशकत् ।
 यथा भूतार्चने नाथ यथोक्तपण्डो भवेति ॥
 राक्षो जागरणं कुर्यात् गीतवादिचननैः ।
 पुराणपठनं वृत्तं भोतयं मत्कथानकम् ॥
 ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा ह्यतन्त्रितः ।
 पूर्वोक्तैः विधानेन पूजयेन्मां प्रयत्नतः ॥”
 किञ्च ।
 “महर्षे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मनुष्यः ।
 तांस्तुह्य देवेश । इवहात् भवसागरात् ॥
 पातकार्णवमयस्य आधिदुःखाम्बराश्रिभिः ।
 तीक्ष्णैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
 करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
 श्रीवृषिं ह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
 सौराम्बुधिनिवास त्वं प्रीयमाणो जनाह्वन ।
 व्रतेनानेन मे देव भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
 एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्य च यथाविधि ।
 उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य आश्रयांश्च विसर्जयेत् ।
 मम ध्यानसमाप्तो मुञ्जीत सह बन्धुभिरिति ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
 नृसेनं, स्त्री स्त्री, (नयां सेना । “विभावा सेनेति ।”
 २ । ४ । २५ । इति पार्थिकं स्त्रीत्वम् ।) नृणां
 सेना । इत्यमरः । १ । ५ । ४० ॥

नृसेनः, पुं, (ना सोमश्च इव । इत्युपमिति-
 समासः ।) नरसेनः । यथा, रघौ । ५ । ५६ ।
 “तथेष्टपक्ष्मं ययः पवित्रं
 सोमोद्भवायाः सरितो नृसेनः ।
 उदङ्मुखः सोऽक्षविदम्बमन्त्रं
 जग्राह तस्मात्प्रियहीतशपात् ॥”
 वृहद्विः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) वृषिं ह्यव-
 तारः । यथाह वोपदेवः ।
 “श्रेते स चित्तशयने मम मीनकूर्म-
 कोलोऽभवत् हरिवामनवामदम्बाः ।
 योऽभूद्भूव भरतायजकथाबुद्धः
 कक्षी सताम् भविता प्रहरिष्यतिऽरीन् ॥”
 (यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
 “तं मन्थमानो निजवीर्यशङ्कितं
 यद्वस्तुस्तो वृहदिं महासुरः ॥”)
 नृ. गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः । (क्रां-प्रा-परं-
 सकं-सेट् ।) गि, वृत्ताति नीतः नीतिः । नीतिः
 प्रापणा । इति दुर्गादासः ।
 नृ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रां-खिपि
 घटी-सकं-सेट् ।) म, नरयति । नीतिः प्रापणा ।
 इति दुर्गादासः ।
 नेत्रकः, पुं, (निज मुहूर्त + क्तुल् ।) निर्नेत्रकः ।
 रजकः । (यथा, मनी । ८ । १६६ ।
 “शास्त्रके यत्के स्रष्टुं नेत्रिणाञ्जकः शनैः ।
 न च वासांश्च वासोभिर्निर्हरेत् च वासयेत् ॥”
 (शोधके, चि ॥)
 नेता, [नृ] पुं, (नयतीति । नी + णच् ।)
 प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा,
 रघौ । ४ । ७५ ।
 “आसन्नोयधयो नेतुर्नैकमज्जहदीपिकाः ॥”)
 निम्नवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । प्रापके, चि ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ६ ।
 “तिष्ठ त्वं आवर इव यावदेव नजः कश्चित् ।
 इतो नेता हि तत्र त्वं शपाप्नोष्यसि यत्-
 कृतात् ॥”)
 नेत्रं, स्त्री, (नीयते नयति वानेति । “दाक्षी-
 श्रुतेति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे ङन् ।)
 चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।
 “नाञ्जयन्तीं स्त्रीं नेत्रे नृणां भक्त्यामनाहृताम् ।
 न पश्येत् प्रसवन्तीं तेजस्कामो विजोत्तमः ॥”)
 जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३,
 ६३ । १७६ ॥ मन्त्रगुणः । (यथा, महाभारते ।
 १ । १८ । ११ ।
 “मन्त्रानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं वासुकिम् ।
 देवा मथितुमारब्धाः ससुप्तं निधिमम्भ-
 साम् ॥”)
 वृक्षस्तम्भम् । रथः । नेतरि, चि । इति मेदिनी ।
 रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
 “नावं ससुप्त इव बालनेत्रा-
 मासृज्य घोरे यस्य नेत्रमिष्येत् ॥”)
 नाडी । इति विश्वः । वक्षिष्णुकाका । इति
 राजनिर्घण्टः ।

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छायेति नेनेति । छद +
 शिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म-
 पुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्त-
 शब्दस्य नामार्थे अमरः । ३ । १ । १२१ ॥
 नेत्रपर्यन्तः, पुं, (नेत्रयोः पर्यन्तः अन्तः ।)
 अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । नयनावधिर्, चि ॥
 नेत्रपिच्छः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिच्छ इवाह्य इति ।)
 विडालः । इति चारावली । ८१ ॥ चक्षुर्गोल-
 कश्च ॥
 नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्
 सेवनादित्यर्थः ।) वज्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नेत्रमीना, स्त्री, (नेत्रयोर्मिना मेलनं सुमयं
 यस्याः । ततः एषोदरादिवात् लस्य नत्वम् ।
 कश्चित् नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिक्ता-
 कता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नेत्रयोगिः, पुं (नेत्राणि योगिभिर्ज्जातानि अस्य ।
 सहस्रयोगिनश्च एव सहस्रनेत्राणि जातानि अत-
 स्तस्मान्ना विभुतः । नेत्राणि योगिनश्च इवाह्येति
 वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमात्रा । (नेत्रं अत्रि-
 लोचनं योगिस्तत्पतिकारणं यस्य ।) अत्रि-
 नेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥
 नेत्ररञ्जनं, स्त्री, (रञ्जयते नेनेति । रन्ज + करणे
 ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कण्ठजम् । यथा,—
 “एव नौ कथितो धूपः प्रयुतां नेत्ररञ्जनम् ।
 येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
 सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
 दक्षिका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति वट् ॥
 खड्गपद्म सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरन्तथा ।
 मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलञ्च तेजसम् ॥
 वृष्टा निगाह्य चैतानि शिलायां तेजसेऽपवा ।
 प्रदधात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
 वृत्ततैलादियोगेन साक्षादौ दीपवद्भिना ।
 यदञ्जनं जायते तु दक्षिका परिकीर्तिता ॥
 सर्वाभावे तु तद्दद्याद्देवीभ्यो दक्षिकाञ्जनम् ।
 महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
 आमुवन्ति महातोषं वङ्गभिरेभिः सदाञ्जनेः ।
 विधवा नाञ्जनं कुर्यान्महामायाधृतसुतमम् ॥
 नादन्ते त्वञ्जनं देवी वेष्णवी विधवास्ततम् ।
 न ऋतुपात्रे धोत्रयेत् साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
 न पूजाफलमाप्नोति ऋतुपात्रविहितान्जनेः ॥
 चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
 तस्माद्दृढयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तिती नरः ॥
 इति नौ कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररञ्जनम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
 नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षु-
 रोगः । तस्य निदानं यथा,—
 “उष्णाभितमस्य जलप्रवेशाद्-
 दूरं जलात् क्षप्रविषमयाञ्च ।
 स्नेहादृक्षजो धूमनिधेयश्चाञ्च
 हर्षेर्भिषाताऽमनातियोगात् ॥
 द्रवातथास्नापिश्च सेविताञ्च
 विष्णुचक्रातक्रमनियहाञ्च ।

प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
श्चिरोऽभिघातादतिमत्तपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण
क्षेत्राभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वायस्यहातुः सन्निरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

वातात् पित्तात् कफादक्तादभिरुद्धचतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”
तस्य सन्धाभिर्यथा,—

“निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपाकश्चिरोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिगन्दा
धूमावनं वायस्यसुच्छयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिगन्दा गुरुताक्षिण्यः
कक्षपदेहावतिश्रुतता च ।
साधो बहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
तान्माश्रुता लोहितनेत्रता च
वायः समन्तादतिलोहितश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणं चिकित्सा च
यथा,—

“उष्णातिचारकटुकैरभिघातेन वा पुनः ।
सूक्ष्मवल्लीचक्षेनापि दोषाः कुप्यन्ति नेत्रजाः ॥
सङ्गजा ये परा ज्ञेया वक्ष्यामि श्रेष्ठ लक्षणम् ।
रुचः कक्षश्च तोदश्च शुष्कशीतास्रसक्तितः ।
वातिकं तं विजानीयात् पौलिकं श्रेष्ठतः परम् ॥
सरक्तदाहे नेत्रे च उष्णसावश्च पौलिके ।
शोफकक्षः सन्निपाते शीतवायो कफात्मके ॥
इदञ्चो मिमज्जिज्ञेय सर्वैस्तेः सान्निपातिकः ।
एतद्वि लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं श्रेष्ठं मे ॥

शुष्की सुराक्षसुरसाः सङ्घ काञ्चिकेन
चोष्णेन धावनमिदं सङ्घपौलिके च ।
क्षोभोद्भवे विफलकक्षमिदं सङ्घ-
मन्येस्तथा कथितमत्र भिषगुरैस्तत् ॥
शुष्की श्रुती च रजनी विफला सनिम्ना
पन्नाणि सैन्धवयुतानि तुषाणकेन ।
शस्त्रं वदन्ति नयने च ससन्निपाते
रक्तोद्भवे च सरजे च तथा प्रशस्तम् ॥
फलजिकं दाह निशासु धूमो
वचासु वर्षाभवसैन्धवेन ।

प्रलेपनं श्लेष्मभवे विकारे
सवातिके वा हितमेव शस्तम् ॥
शुष्की सैन्धवतक्रेण तान्माभाक्ते विधर्षितम् ।
अपामार्गस्य मूलं वा मूलं धूसूरकस्य वा ॥
अञ्जनञ्च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥

दुग्धोत्पन्नं नयनीतं यद्वीरिभस्मिनाञ्च
संयोज्याः ।

विफला गुह्यसंयुक्ता लेपनं कफनेत्रजरोगहम् ॥
शुष्की सैन्धवतुल्यं मागधिका तान्माभाक्ते हृष्टम् ।
दधा हृतेनाञ्जनकं निहन्ति सर्वान्च नेत्रगदान् ॥

वातपित्तकफदोषसम्भवान्
नेत्रयोर्विषुषीकृतं चक्ष्णात् ।

एक एव हरति प्रयोजितः
शिशुपल्लवरसः समाप्तकः ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४४ अध्यायः ॥
नेत्ररोगहा. [न] पुं, (नेत्ररोगं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) इच्छिकाजीवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्षुरोगनाशके, जि ॥

नेत्रामयः, पुं, (नेत्रस्य आमयो रोगः ।) चक्षू-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—
“वातात् पित्तात् कफादक्तादभिरुद्धचतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पाक्षुरागाऽनुपदेहता च
प्रसन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
पित्तात् दाहार्ति रजोऽतिरागाः
पीतोऽतिदेहः सुभ्रष्टोष्णमसु ॥
शुष्कोपदेहो बहुपिच्छिलासु
नेत्रं कफात् स्यात् गुरुता सकणूः ।
सर्वेणैः रूपानि तु सन्निपाता
नेत्रामयाः वसवतिस्तु मेदात् ॥
तेषामभिरुक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाव्यतन्त्रेषु चिकित्सितश्च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥”

इति चिकित्सितस्थाने षड्विंशतितमेऽध्याये
चरकेनोक्तम् ॥

नेत्राम्, स्त्री, (नेत्रस्य अम्बु जलम् ।) अम्बु ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य हरिः शत्रुः ।) सेहृष्टवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्री, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी + “दात्री-
प्रसंति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ङ् ।
धित्वात् ङीष् ।) नक्षीः । नाङ्गी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गद्दी । इति मेदिनी । २ । ५४ ॥
(नयतीति । नी + ङ् + ङीष् ।) प्राण-
कर्त्री ॥ (शिचयित्री । इति नीलकण्ठः ॥
यथा, महाभारते । ५ । १३६ । १३ ।

“यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिर्दृष्टिनी ॥”
नेत्रीपमफलः, पुं, (नेत्रीपमं नयनतुल्यं फलं यस्य ।)
वातादः । इति भावप्रकाशः ॥ बादाम इति
भाषा ॥

नेत्रीवधं, स्त्री, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुष्पकासीचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुरोगौषधभाष्यम् ॥

नेत्रीवधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अणशङ्खी ।
इति रत्नमाळा ॥ कौंगा इति भाषा ॥

नेदिहं, जि, (अयमेवामतिप्रयेनान्तिकः । अन्तिक
+ “अतिशयाने तमविष्टौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति इडम् । “अन्तिकवापयोर्नेदसाधौ ।” ५ ।
३ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अन्तिकतमम् ।
अन्तिकतम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ । (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । १ । ५ ।

“स त्वं नो अमेऽवमो भवती नेदेष्टो अस्या
उपधौ शुष्टौ ॥”

यथाच, उद्धवसन्नेनो । ३ ।

“सोमकच्छोऽभूदभिमतकर्षा संश्रितुं कंसमेदी
नेदिष्ठाय प्रखण्डहरी बहुवाग्बुधाय ॥”)

निपुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्कोठवृष्टे,
पुं । इति जटाधरः ॥

नेदीयान्, [वृ] जि, (अयमनयः रतिप्रयेनान्तिकः ।
अन्तिक + इयसुन् । नेदादेशः ।) नेदिष्ठः ।
अन्तिकसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्व-
दर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने ।

“न चेदमिष्टापादनमेष्टयां दवीयान् मङ्गीधरो
नेदीयान् दीर्घां नाङ्गारति अवहारस्य निरा-
बाधं जागरकत्वान् ॥”)

नेपः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नो +
“पाकीविविधः पः ।” उज्जा । ३ । २३ । इति
पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥

नेपथ्यं, स्त्री, (नी + चिच् + गुणः । नेः नेता तस्य
पथम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, रघुः । १४ । ६ ।

“राजैर्नेपथ्यविधानशोभा

तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥”)

अनङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ये, ८८ ।
(यथाच भरतः ।

“वाक्यस्यार्थतया यत्र पार्श्वं नैव प्रवेष्टते ।

नेपथ्यमिति प्राकाशे प्रयोज्यं तत्र नाटके ॥”)

नेपालः, पुं, खनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥
(यथा, शक्तिवज्रमतम् ।

“जटेश्वरं समारभ्य योगेशान्तं महेश्वरि ।।

नेपालदेशो देवेशि । साधकानां सुसिद्धिदः ॥”)

नेपालनिम्बः, पुं, (नेपालोद्भवो निम्बः ।) नेपाल-
देशोद्भवनिम्बः । तत्पर्यायः । नेपालः २ लक्ष-
निम्बः ३ ज्वरान्तकः ४ नाङ्गीतिलकः ५ निदारिः
६ सन्निपातरिपुः ७ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् ।
उष्णत्वम् । योगवाहित्वम् । कषुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । अतिकफपित्तास्रशोषट्वणाज्वरापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेपालिका, स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
ख्यस्या इति । नेपाल + ठन् + टाप् ।) मगः-
शिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेमः, पुं, (नयतीति । नी + “अर्त्तिस्तुष्टिति ।”
उज्जा । ३ । १३६ । इति मन् ।) कालः ।
अवधिः । खण्डम् । प्राकारः । केतवम् । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥ अङ्गम् । गर्भः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ७० ॥ नाव्यादिः । अन्यः । इति

नैकटि

शब्दरत्नावली । सार्धकालः । मूलम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संचितसरोर्यादिवृत्तिः ॥

नेमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + “नियो
मिः ।” उणा । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रथचक्रस्य भूमिस्थिभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
नेमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
“मनोभिरामाः शृङ्खलौ रथनेमिखनोन्मुखैः ।
घङ्गुजसंवादिनीः केका विधा भिन्नाः शिख-
छिभिः ॥”)

कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । इति भरतः ॥
(प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।

“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
सुदधनेमिमधिव्यशरासनः ॥”)

भूमिस्थकूपपट्टः । इत्यर्थः । कूपस्य समीपे रण-
धारणार्थं विदारयन्तम् । इति खामी ॥ तत्-
पर्यायः । चिका २ । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥

कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
“नेमिर्नेमीनिका च स्यात् कूपान्तिकसमखले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

नेमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥
तिनिशृङ्खलः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मधुरादौ
तिनाश इति ख्यातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा,
भागवते । ८ । २१ । १६ ।

“हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे न्ययता वचः ।
मा युध्यत निवर्तन् न नः काजोऽयमर्थकत ॥”
नयति शृङ्खलं विनाशमिति । नी + “नियो मिः ।”
उणा । ४ । ४३ । इति मिः । वचः । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥)

नेमिचक्रः, पुं, परीक्षितशृङ्खलः असीमलक्ष्यस्य पुत्रः ।
स हस्तिनागरे नद्या कृते कौशल्यायां पुण्यां
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ॥
(अस्मैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वत्याम् १ परिच्छेदे ।

“गजाङ्गये कृते नद्या कौशल्यायां निवसन् सुहा ।
षट्सप्ततिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
सुह्रा भोगान् गतः स्वर्गं सुप्तं राज्येऽभिषिच्य च ॥”)

नेमी, [नृ] पुं, (नेम ऊर्ध्वमस्यास्तीति । नेम +
इतिः ।) तिनिशृङ्खलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नेमी, स्त्री, (नेमि + वा डीप् ।) नेमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (तिनिशृङ्खलः । पर्यायो-
ऽस्या यथा,—

“स्यन्दनस्तिनिशो नेमी ————— ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नेटा, [नृ] पुं, (नयति श्रममिति । नी + “नमृ-
नेट्त्वट्ठिति ।” उणा । २ । ६६ । इति ढनृप्रत्य-
येन साधुः ।) ऋत्विक् । इति संचितसरोर्या-
दिवृत्तिर्भूतिप्रयोगश्च ॥ (तदृदेवः । इति
सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।

“अभियन्तं गृणीहि नो मावो नेटः पिब ऋतुना ॥”
नैकटिकः, त्रि, (निकट + “निकटे वसति ।” ४ ।
४ । ७३ । इति ढक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

नैपालः

“प्रातीनद्यालदीप्राक्तः सुलग्नः परिपूजयन् ।
पर्वदलान्महाभौरेराटनैकटिकायमान् ॥”

इति भट्टिः । ४ । १२ ॥

नैकट्यं, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्यय-
निष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । १२५ ।

“बाधते तच्च नैकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)

निकटभवे, त्रि ॥
नैकमेदः, त्रि, (न एको मेदोऽनेति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । १ । १ । ८३ ॥

नैकथयः, पुं, (निकथाया अपत्यमिति । निकथा +
ढक् ।) निकथापुत्रः । राक्षसः । इति हला-
युधः ॥

नेगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उप-
निवृत् । बन्धक । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।

“एवं दृश्यः प्रीतो ब्राह्मणा नेगमास्तथा ॥”
“नेगमा बन्धकः ॥” इति तट्टीकायां रामायणः ॥)

नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।

“तिवो प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नेगमम् ॥”
ऋतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३१ ॥ त्रि

निगमसम्बन्धिनि, ॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।

“दिजेभ्यो वलसुखेभ्यो नेगमेभ्यश्च निगमः ॥”
नैचिकं, स्त्री, (नीच + ढक् ।) गौः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥

नैचिकी, स्त्री, (नीचेश्वरतीति ढक् । यदा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो
डीप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७ । ६ ॥

नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + अण् ।)
निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—

“ब्रह्माक्षस्य च ब्रह्माक्षं वायस्य च पार्श्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्श्वतं नैजं पामुपतस्य च ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वायुपुराणे ॥

(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
“स इहौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्माम्बरो हरः ॥”)

नैतं, स्त्री, निवृत्तत्वम् । निवृत्त्य भाव इत्यर्थे व्या-
प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (निवृत्तसम्बन्धि । निवृत्तकर-
णीयं वा ॥)

नैपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः अण् ।)
नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेश-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूमिनिर्घण्टः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“किरातकोऽन्यो नैपालः सोऽर्द्धतक्तो खरा-
नकः ॥”

इत्युजातिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
सुचीपत्रे नेपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणाः ॥

“सुचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्ताः सकषाया विदाहिनः ॥”)

नैमित्तिक

नैपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम् ।
इति ढक् ।) तावम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तान्त्रशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ॥)

नैपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् डीप् च ।)
नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथाख्याः
पर्यायः ।

“नेपाली कथिता तज्ज्यैः सप्तला नवमल्लिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागजिहिका ।
नेपाली कुन्टी गौला शिलादिसौवधिः स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः । १ । १२ ॥)

श्रीफालिका । इति मेदिनी । लै, १०४ ॥ नीली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नैपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा इति ।
“हायनान्तपुवादिभ्योऽण् ॥” ५ । १ । ३० ।
इत्यण् ।) नैपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्गः ।

“प्रकटान्मपि नैपुण्यं मद्भुत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्थचेतसा ॥”

(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
“वैश्यो लार्भं प्राप्नुयात्तैपुण्यं
सूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखम् ॥”)

नैपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा । “गुण-
वचनवाङ्मयादिभ्यः कर्मणि च ॥” ५ । १ । २४ ।
इति व्यञ् ।) निपुण्यता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे
व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् । यथा,—

“अशक्यः सहसा राजन् भावो बोद्धुं परस्य वै ।
अन्तःस्वभावैर्गतिर्ज्ञेनैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥”

इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गः ॥

नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्ताद्भूतं निमित्तभवं वा ।
इति ढक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—

“नैमित्तिकानि कार्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥”

इति यजुर्वागताल्मम् ॥

माससंवत्सरादिविशेष नियम-सूत्रावयवकर्तव्य-
कादाचित्तुकनिमित्तोत्पन्नं पुञ्जज्जादिनिमित्त-
कथाङ्गादि । यथा,—

“निवृत्तनैमित्तिके कृत्वात् प्रयतः सन् सलिलमुपे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतस्नाहं तथैव च ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकयन्त्रमधीति वा इति
ढक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्तारि च ॥)

नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी चासौ क्रिया-
चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः ।) निमित्तनिश्चय-
वदधिकारिकर्तव्यकर्म । यथा,—

“निवृत्ता नैमित्तिकी काम्या क्रिया पुंसामशेषतः ।
समाख्याहि हिजम्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥

उज्ज्व उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता निवृत्तनैमित्तिकाश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।
पुत्रस्य कुर्वीत पिता आहवाभ्युदयात्मकम् ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६० । १ ।
“निधं नैमित्तिकश्चैव निधनैमित्तिकमथा ।
गृहस्थस्य तु यन् कर्म तन्निष्ठाभयपुत्रकम् ॥”)
नैमित्तिकदानं, स्त्री, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
दा + भावे ल्युट् । अथ निरुक्तिर्यथा ।) निमित्त-
निश्चयवदधिकारिकर्तृत्वदानम् । यथा,—
“यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ।
नैमित्तिकजयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
साननिमित्तवशात् यो जयः ।) प्रलयविशेषः ।
यथा,—
“चतुर्गुणसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको जयः ।
अनादृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवर्जिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
भूर्भुवःसर्वमहर्लोकसंख्या यान्ति जनं जनाः ।
रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
विष्णुर्देहेन्द्रिलोकश्च सुखान्तेष्वान् दहत्यजम् ।
वर्धन्ते च वर्षशतं नानावर्णा महाधमाः ॥
विष्णुस्तथाः शतं वाति वर्षाणां वायुस्त्विजतः ॥
विष्णुरेकार्कवे पीत्वा सर्वं ब्रह्मस्वरूपकम् ।
श्रोतेऽनन्तासने विष्णुर्नटे स्थावरजङ्गमे ।
सुप्ता युगसहस्रं स जगद्भूयोऽहजह्वरिः ॥”
इति गरुडपुराणम् ।
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
“आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
जयः ॥”)
नैमित्तिकज्ञानं, स्त्री, (नैमित्तिकश्च तत् ज्ञानश्चेति ।
निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं ज्ञान-
मित्तिके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तृत्व-
ज्ञानम् । यथा,—
“चाख्यानश्रवणपादि शृष्ट्वा ज्ञातां रजस्वलाम् ।
ज्ञानार्हस्तु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि
तत् ॥”
इति गरुडपुराणम् ।
नैमिषारण्यं, स्त्री, (निमिषान्तरमात्रेण निहतं
आसुरं बलं यच्च तत्तत् नैमिषं अरण्य-
मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्जयं जघात् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बुधो जतम् ॥
एवं ज्ञात्वा ततो देवो मुनिं गौरसुखं तदा ।
उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं वज्रम् ॥
अरण्येऽस्मिन्स्वतन्त्रे नैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विधेयतः ॥”
इति वराहपुराणे गौरसुखं प्रति भगवद्-
वाक्यम् । अपि च ।
“देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उक्त्वा मनोमयं चक्रं स खट्वा तादुवाच च ॥

चिप्रमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यत्रास्य नैमिः श्रीयते स देशः पुत्रवर्धनम् ॥
ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
तस्य वै व्रजतः चिप्रं यच्च नैमिरश्रीयतम् ॥
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ।
विष्णुचारुसङ्कीर्णं यच्चमन्त्रसंविताम् ॥
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नैमिषसुतम् ।
अथ देवाः सगन्धर्वाः सयचोरगराक्षसाः ।
तपस्वतां पुरा देवा खेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥”
इति कौर्म ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति
ब्राह्मवाक्यम् ॥ (कश्चि ताजयशान्तोऽपि पाठो
दृश्यते तच्च तु ब्रह्मणा विद्वदस्य मनोमयचक्रस्य
नैमिः श्रीयते यत्रेति युतपत्त्या नैमिषं नैमिष-
मेव नैमिषं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
च वायवीये ।
“एतन्मनोमयं चक्रं मया खट्वं विद्वन्मते ।
यत्रास्य श्रीयते नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
इत्युक्त्वा खट्वसङ्काशं चक्रं खट्वा मनोमयम् ।
प्रतिपद्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यच्च नैमिषश्रीयतम् ॥
तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं सुनिपूजितम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
“कलिकालविभीताः स्त्रो नैमिषारण्यवासिनः ।
ब्रह्मणाच समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
कथितं तेन नः सर्वान् गच्छन्स्वेतस्य पृष्ठतः ।
नैमिः संश्रीयते यच्च स देशः पावनः स्मृतः ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
चालयन्निर्गतस्त्रुणं सर्वदेशदिक्षया ॥
प्रेत्याच चालयंश्चक्रं नैमिः श्रीयतेऽत्र पश्यतः ।
तेनेदं नैमिषं प्रोक्तं चैवं परमपावनम् ॥”)
नैमेषः, पुं, (नि + मेह प्रणिधाने + अचो यत् इति
यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यङ् । मिधातुना
निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्तः । विनिमयः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥
नैयद्योर्धं, स्त्री, (न्ययोर्धस्य विकारः ततः प्रचादिभ्यो-
ऽङ् ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यङ् । मस्य विधान-
सामर्थ्यात् फले न लुक् । “न्ययोर्धस्य च केव-
लस्य ।” ७ । ३ । ५ । इति न टुडिरैजागमश्च ।
न्ययोर्धफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८० ॥ न्ययोर्ध-
जातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीश्वरी ॥
नैयङ्गं, त्रि, (न्यङ्गोन्विकार इति । “प्राणिरज-
तादिभ्योऽङ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति विकारे-
ऽङ् ।) न्यङ्गगजातवस्त्रसर्मादि । इति वोप-
देवरामतर्करागीश्वरी ॥
नैयद्यं, स्त्री, (नियतस्येदं इति । नियत + अङ् ।)
नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
नैयायिकः, पुं, (न्यायं गोतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्र-
विशेषं अधीते वेत्ति वा । न्याय + “कतृच्चादि-

धृक्पाठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) न्यायवेत्ता ।
न्यायाधेता । तत्प्रमाणः । ज्ञानपादः २
साध्यादिकः २ आर्हितः ॥ इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
“नैयायिकानां सुखेन वदन्त्यात्मनेन च ।
पराजितो यच्च वन्द्यो विवादेन महात्मना ॥”)
नैरन्तर्यं, स्त्री, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
+ अङ् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव
इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ६ ।
२७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लुभङ्गः ।
“यच्च ददति तानपि नैरन्तर्यायपराधगोचरा
येत्या वातयेत् ॥”)
नैराश्यं, स्त्री, (निराशस्य निरभिनावस्य भावः
इति । निराश + अङ् ।) आशाया अभावः ।
यथा,—
“आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेद्या ज्ञाना जन्म निरर्थकम् ॥”
इति ब्रह्मवेत्तार्थप्रदीपिकाजलमखण्डे ६७ अः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२५ । १२ ।
“स तु नैराश्यमापन्नः सदा स्थानिचमन्वितः ।
पितामहसुपागच्छन् संकुटो ह्यववाहनः ॥”)
नैरक्तं, त्रि, (निरक्तस्येदं निरक्तौ भवं वा । “अनृ-
गयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ । इति अङ् ।)
निरक्तसम्बन्धि । यथा, “वष्टेत्तत्र द्रुमिहेति ध्वज
ठः न चः इति नैरक्तम् ॥” इति रामतर्क-
वागीश्वरः ॥
(निरक्तं यन्त्रविशेषं वेत्ति अधीते वा । निरक्त-
वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
“वेदियो ह्येतुक्तकर्तौ नैरक्तो धर्मपाठकः ॥”)
नैर्कृतः, पुं, (निर्कृतेरपत्यम् । इत्यङ् ।) राक्षसः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
“तस्यापि निर्कृतिर्भाष्या नैर्कृता येन
राक्षसाः ॥”)
पश्चिमदिक्काकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ । १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्तुकोणा-
धिपती राहुः । यथा,—
“सूर्यः शुक्रः चामापुतः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च ग्रामादिदिग्धीश्वराः ॥”
इति ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥
नैर्कृती, स्त्री, (निर्कृतेरियमिति । निर्कृतेरधि-
ष्ठाता यस्यां वा । अङ् ङीप् च ।) अवाची-
प्रतीयोर्मध्या दिक् । नैर्कृतकोणः । इति
राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । १०५ ।
“स्वयं वा शिखरद्वयावृत्तत्वाधाय चाङ्गुली ।
नैर्कृती दिग्गमातिष्ठेदनिपातादिजिह्वमः ॥”)
नैर्गुण्यं, स्त्री, (निर्गुणस्य भावः कर्म वा । निर्गुण +
अङ् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
१ । ६ ।
“परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥”
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

नैवेद्यं

“गुणानिः संशयाद्वाचन् नैवेद्यं मन्यसे कथम् ॥
न सन्ति प्रकृतेः सत्त्वादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३० ।
“ज्ञानयोगश्च मन्त्रिणो नैवेद्यो भक्तिलक्षणः ॥”
नैवेद्यं, स्त्री, (निर्मलस्य भावः । इति व्यञ् ।)
निर्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
“निष्कामेदं जगदिति तथा नैवेद्येनैवेद्यकारी ॥”
विषयवैराग्यम् । यथा,—
“विषयेष्वतिसंरागो मानवो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैवेद्यं सदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
नैवेद्यं, स्त्री, (नीलस्य भावः । व्यञ् ।) नीलिमा ।
इति सुगन्धोद्योकायां रामतर्कवागीशः ॥
नैवेद्यं, स्त्री, वंशकुतकारमुखविशेषः । यथा,—
“नैवेद्यं प्रौढता चापि सुस्वरत्नञ्च शीघ्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी पुनस्तत्तु गुणाः स्मृताः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(निविडस्य भावः । निविड + व्यञ् ।) निवि-
डता च ॥
नैवेद्यं, स्त्री, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
व्यञ् ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
“चतुर्विधं कुलेशानि द्रव्यं ते षड्रसान्वितम् ।
निवेदनान् भवेत्प्रतिवेद्यं तदुदाहृतम् ॥”
इति कुलार्णवे १७ उल्लासः ॥
तद्व्याख्यानं यथा,—
“ससितेन सुसुद्धेन प्रायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं सकदलदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
“निवेदनीयं यद्द्रव्यं प्रशस्तं प्रयत्नं तथा ।
तद्व्याख्यानं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ॥
भक्ष्यं भोष्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चूष्यञ्च पञ्चमम् ।
सर्वञ्च चेतनैवेद्यमारुह्यास्ते निवेदयेत् ॥” * ॥
तत् पात्रं यथा,—
“तेजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ॥
यज्ञदासमये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः ।
सर्वाभावे च माण्ड्ये खड्गस्तवटिते यदि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा,—
“नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनान्तर्गतं भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येण प्रतिष्ठिताः ॥
सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वसुखदम् ।
ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ॥
मनसापि मह्यदेवे नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
महामायां कदा देवीमर्चयिष्यामि शक्तितः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
स सर्वकामान् संप्राप्य मम लोकं मर्ह्यते ॥”
इति कालिकापुराणे । १६।१७० । अध्यायः ॥
तत्काणो यथा,—

नैवेद्यं

“अर्वाक् विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वसुखतै ।
विसर्जिते जगत्तापे निर्माणां भवति क्षणात् ॥
पञ्चरात्रविदो सुखा नैवेद्यं सुकृतं सुखम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये ।
“नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पक्षश्च देवताबामे आमात्रश्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरश्चक्षिकायाम् ।
दक्षिणस्तु परित्यज्य वामे चैव निधापयेत् ।
अभोष्यं तद्भवेदन्नं पानीयञ्च सुरोपमम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
तन्त्रादा यथा,—
“नैवेद्यसुदामकुडकनिष्ठार्थां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मृदा प्राणस्य कौर्मिता ॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका ।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्जन्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका ।
सर्वाभिः सा समानस्य प्राणायामेषु योजिता ॥
तारपूर्वां जपेन्मुद्रां प्राणायामादीनां प्रदर्शयेत् ॥”
इति यामलः ॥
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
“साक्षात् स्वादिति नैवेद्यं विप्रस्तुपौ जनार्दनः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्मुष्टाः सर्वदेवताः ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजाय न प्रयच्छति ।
भस्मीभूतञ्च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यञ्च विना हरेः ।
प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥”
शूद्रस्य तद्भक्षणविधिर्यथा,—
शूद्रश्चेद्धरिभक्तञ्च नैवेद्यभोषणोत्सुकः ।
आमात्रं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च स्वादिति ॥”
इति श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णुनैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे ।
“कृत्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं दादृशीदने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
पात्रे ।
हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
स्कान्दे ।
अग्निहोमसहस्रेषु वाजपेयशतैस्तथा ।
तुल्यां फलं भवेद्देवि ! विष्णोर्नैवेद्यभक्षणान् ॥
पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा याज्ञं विष्णोः प्रयत्नतः ॥
वक्रचरुह्यपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्धर्मिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं सक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ॥
स्वदत्तमिति विशेषणीयम् ॥ स्मृतौ ।
ब्रह्मचारिहृत्स्यैश्च वनस्थयतिभस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णोर्नैवेद्यं भाव कार्या विचारणा ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“विष्णोर्नैवेद्यं पुण्यं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

नैवेद्यं

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्वामेव ब्रह्महा जनः ॥
अष्टमीर्धरुद्विष्टश्च अष्टमीर्धरुद्विष्टश्च भवेन्नरः ।
वक्ष्यजेद्विष्णुनैवेद्यं भाग्येनोपस्थितं शुभम् ॥
प्राप्तिमात्रेण यो सुहृत्ते भक्त्या विष्णुनिवेदितम् ।
पुंसां शतं सतुहृत्तु जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
विष्णुनैवेद्यभोक्तुं यो निष्ठं वा प्रयमेद्धरिम् ।
पूजयेत् स्तौति वा भक्त्या च विष्णुसदृशो भवेत् ॥
पुंस्त्वय्यमवीरान् शृङ्खलाह्वयमेव च ।
यहुरेरनैवेद्यञ्च हृष्टामाश्रमभक्षणम् ॥
शिवनिष्कप्रदत्तानं यद्भक्तं श्रद्धाजिनाम् ।
चिकित्सकद्विजान् च देवज्ञानं तथैव च ॥
कन्याविक्रयिणामन्नं यद्भक्तं धीनिजीविनाम् ।
अशुद्धानं पर्युषितं सर्वभक्ष्यावशीषकम् ॥
शूद्रापतिद्विजान् च हृष्टवाहद्विजान्नकम् ।
अदीक्षितद्विजानाञ्च यद्भक्तं श्रद्धाजिनाम् ॥
अमन्यायामिनाञ्चैव द्विजानामन्नमेव च ।
भिषद्भक्तं कृतज्ञानामन्नं विश्वासघातिनाम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणानामन्नमेव च ।
एतत् सर्वं विमुञ्चेत् विष्णोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वखण्डे ३० अध्यायः ॥ * ॥
“विष्णोर्नैवेद्यतामेव यदद्याः सर्वदेवताः ।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विस्तृतम् ॥
अनृतं सर्ववस्तुनां मिदं सारं मुदुर्लभम् ।
विष्णोर्नैवेद्यतामस्य कर्ता नार्हन्ति धोडृशीम् ॥
यद्वक्ष्यता तन्नेवेद्यं यो सुहृत्ते साधुसङ्गतः ।
यद्विर्वर्षहस्ताणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
यो नैवेद्यं हरिं सुहृत्ते भक्त्या सुकृतञ्च नित्यशः ।
किं वा तपस्या सुतरां स हरेस्तेजसा समः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अध्यायः ॥
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, ब्रह्मचरुह्यपरिशिष्टे ।
“अयाज्ञं शिवनैवेद्यं पत्रं पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलाश्च शान्तिं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
शालग्रामशिलायां शिवपूजने तद्ग्राह्यम् ।
इत्यादिकतत्त्वम् ॥” कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवार्चनरतः स तन्नेवेद्यभक्तकः ।
केवलं सौरशेव तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
वैष्णवपदस्य देवोपासकपरम् ।
‘समानन्त्यनैवेद्यं भक्त्येदम्यदेवतः ।’
एतदभ्योतकहृत्परम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
‘दत्त्वा नैवेद्यवक्त्रादि बाह्येन कथञ्चन ।
त्यक्तव्यं शिवसुहृदस्य तदादाने न तत्फलम् ॥’
इति शिववक्त्रे विशेषः ॥ इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्या भक्ष्यत्वमुक्तं यथा,
“रोगं हरति निर्माल्यं शोकेन चरुदोदकम् ।
अशेषं पानकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥
शिवनैवेद्यस्याग्राह्यत्वकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
“एवम्भूतस्य च विभो ! सर्वेशस्य महात्मनः ।
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रह्मि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
प्रदद्याद्देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

पापेभ्योनां दहने ज्वलद्गिप्रिखोपमम् ॥
 सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
 ददर्श संतवन्तश्च गार्ध नारायणं द्विजः ॥
 तुष्टाव गूढैः स्तोत्रैश्च प्रगल्भ्य भक्तितो मुदा ।
 अथ शेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
 प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनैव किञ्चन ।
 किञ्चिन्नरश्च वन्दूनां भक्त्याय च दुर्लभम् ॥
 सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे श्रूयमाणिने ।
 भक्त्युपेक्षां तत् सर्वं भुक्तं प्राप्तिमाश्रितः ॥
 भुक्त्वा सुदुर्लभं वस्तु नगर्न प्रेमविह्वलः ।
 पुलकाशितसर्वाङ्गः साश्रुनेत्रो मुदाश्रितः ॥
 गायन्मम गुरुं भक्त्या सुकण्ठः प्रचवक्तुः ।
 रागभेदेकतानेव तालमानेव सुन्दरम् ॥
 प्रपातं कमरुहस्तात् शूलं च आपन्नमेव च ।
 स्वयं निपद्य पञ्चाक्षरं रुद्रमन्त्रमवाप च ॥
 अतोवकमनीयेन हृदयार्थेन कमनसः ।
 सहस्रदलमधस्यं मां पश्यन् कृतसरोरुहे ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गातिनाशिनो ।
 मुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेन गणा ॥
 तद्वत्तं शक्तिं तं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।
 प्रहृष्ट्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं श्रूयमाणिनः ॥
 सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।
 श्रुत्वा शुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
 तां श्रुत्वासाक्षात् देवीसुत्याय च त्रिलोचनः ।
 बोधयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ॥
 श्रुत्वा मनीषरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
 दुष्टशक्ते तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
 पार्श्वशुवाच ।
 सुचिरं तपस्तप्ता मया लज्जस्वमीश्वरः ।
 त्वया विष्णोः ब्रह्मादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
 यतो न हस्तमेवेदं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
 अतो मत्तो गृह्णायेतत् फलमेव महेश्वर !
 अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं सज्जते तव ।
 ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
 इत्युक्त्वा पार्श्वतो मागादुरोद पुरतो विभोः ।
 दृष्टिः प्रपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
 तदा शिवः शिवां भक्त्या कृत्वा वक्षति सादरम् ।
 तन्मानभङ्गं स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
 करेण चक्षुषोर्नीरं संख्यं च पुनः पुनः ।
 बोधयामास विविधैर्नीतिवाक्यैर्मनीषरैः ॥
 परितुष्टा च सा देवी भर्तारं ससुवाच ह ।
 कलेवरश्च त्वय्यामि नैवेद्येन विना हरिः ॥
 विभर्त्सि देहं सततं तव सौभाग्यवर्द्धितम् ।
 कथं वक्षामि सौभाग्यरहितश्च कलेवरम् ॥
 अपूर्व्यं तव नैवेद्यं जन्ममृत्युजराहरम् ।
 कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥
 लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।
 सुप्रविष्टं भवेत्तव विष्णोर्नैवेद्यमश्रितम् ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी देहं त्यक्तुं समुद्यता ।
 वक्षो हरस्तत्पुरतः स्तुत्वा च स्वीकृत्य च ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलगा जन्मखण्डे ३७ अः ॥
 तत्कारणान्तरं यथा,—

श्रीदेवशुवाच ।
 “दुर्लभं तव निर्मात्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधि ! ।
 तत् कथं परमेशान ! निर्मात्यं तव वृषितम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 माभैर्माभैर्महादेवि ! ज्ञानसारं श्रद्धा प्रिये ।
 एतच्छानं महादेवि ! सारासारं परात्परम् ॥
 पञ्चभूतात्मकं देवि सुखं मे परिकीर्तितम् ।
 मध्यस्थानं स्थितं तत् तन्मुखं परमेश्वरि ! ॥
 श्यामलं तत् ईशानं सदा ऊर्ध्वं सुचिस्मिते ! ।
 कालायिकपिभं तत् सर्वशक्तिमयं सदा ।
 तेजोमयं महेशानि सुखमूर्धं वरानने ! ॥
 क्षीरोदमन्त्रेणैव उच्यते गरलं विषम् ।
 उच्यते गरलं यत् ब्रह्माक्षनाशकारकम् ॥
 तदेव गरलं देवि हस्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
 कृष्णाञ्जननिभं दिशं गरलं जलवत्तदा ॥
 मम हस्ते महेशानि आविरासीत् सुचिस्मिते ।
 ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
 निपीय तद्विषं स्वयं तीक्ष्णं ब्रह्माक्षनाशकम् ।
 ततः श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
 तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ।
 ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ॥
 कण्ठे तु कण्ठं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
 ततः प्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
 ईशानं मन्मुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
 प्रत्यङ्गिरामयं देवि मन्मुखं कमलानने ॥
 साक्षात् श्योतिर्मयी देवी सदा मे मुखसंस्थिता ।
 पञ्च वा यदि वा पुण्यं जलं वा वरवर्णिनि ॥
 अथ हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
 यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्श्वेति ॥
 अथाद्यं तत् निर्मात्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
 एतत् परमेशानि निर्मात्यं यस्तु धारयेत् ॥
 स भद्रो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
 अथाद्यं मम निर्मात्यं अतएव वरानने ॥
 यद्वत्तं मन्मुखे देवि पुण्यं वा पञ्चमुत्तमम् ।
 तन्निर्मात्यं महेशानि ! गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
 स ब्रह्मनिजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ! ।
 न ह्यादयि देवेशि ! उपचारं सुचिस्मिते ! ॥
 लिङ्गोपरि वरारोहे ! यच्च तस्य सुचिस्मिते ।
 निगदामि श्रद्धां प्रौढं वचनं मम कामिनि ॥
 स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्वदाप्रयात् ।
 अशेषनरकं भुक्त्वा अशेषयोनिमाव्रजेत् ॥
 अशेषस्थावरं देवि जङ्गमश्च तथा प्रिये ।
 भुक्त्वा तु सर्वपापान् स अशेषक्रिमिनां व्रजेत् ॥
 श्रद्धा देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्श्वेति ।
 उपचारं स्थापयित्वा पूतं पाचान्तरे प्रिये ॥
 कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं नैवेद्येन ।
 वामदेवादि देवेशि मुखेण वरवर्णिनि ॥
 भक्षणं मम देवेशि ब्रह्माक्षनाशकारकम् ।
 एतद्धि परमेशानि ! ब्रह्मादीनां मुदुर्लभम् ॥
 अशुचिन्वा सुचिन्वापि उच्छिष्टं भक्षयेद्यदि ।
 स एव परमाराधः साक्षाद्ब्रह्म सुचिस्मिते ॥
 उच्छिष्टभक्षणं कामी स एव श्रीसदाशिवः ।

निर्मात्यं दृढभक्त्या दृष्टकीयादयस्तु पार्श्वेति ॥
 प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
 निर्मात्यं मम देवेशि विष्णोर्गार्धं वरानने ॥
 देवाक्षरमनुष्ठाप्य गन्धर्वाः किन्नरादयः ।
 ते सर्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबहुयः ॥
 निर्मात्योपु च देवेशि ! अधिकारी कथं भवेत् ॥”
 इति लिङ्गाश्चनतन्त्रे । १३ । १४ । पटलः ॥
 नैवेद्यिकं, स्तो, (निवेद्याय गार्हस्थाय हितम् ।
 निवेद्य + ठक् ।) निवेद्यनार्थं गार्हस्थाय यत्
 कथा दीयते तत् । इति मिताचरा ॥ यथा,
 याज्ञवल्क्यः । १ । २१० ।
 “भूदीपांश्चासवस्त्वाम्भस्तिनसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
 नैवेद्यिकं स्वयंपुर्यं दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥
 निवेद्यसम्बन्धिनः, चि ॥
 नैद्यं, चि, (निद्याया इदम् । निद्या + “तस्येदम् ।”
 ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) निद्यासम्बन्धि ।
 (यथा, दृष्टवत्संज्ञितायाम् । ४ । २ ।
 “सलिलमये शशिनि रवेर्दीपितयो नृर्हस्ता
 क्षमो नैद्यम् ।
 चययन्ति दर्पयोदरनिहिता इव मन्दिर-
 स्थान्तः ॥” * ॥
 निद्याया भवम् । निद्या + “निद्याप्रदोवाभ्याम् ।”
 ४ । ३ । १४ । इति पक्षे अण् ।) निद्याभवम् ।
 इति सिद्धान्तकीसुदी । (यथा, महः । २ । १०२ ।
 “पूर्वां सन्ध्यां जर्पेत्सिद्धिर्नैद्यमेको यपोहति ।
 पश्चिमास्तु समासोऽनो मलं हन्ति दिवाज्जतम् ॥”)
 नैद्यिकं, चि, (निद्यायां भवम् । निद्या + “निद्या-
 प्रदोवाभ्याम् ।” ४ । ३ । १४ । इति ठक् ।)
 निद्याभवम् । इति सिद्धान्तकीसुदी । (निद्या-
 आपकम् ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा, मनुः ।
 ५ । ६७ ।
 “नृकामस्ततश्चङ्गां विशुद्धिर्नैद्यिकी कृता ॥”)
 नैद्यिकं, चि, (निद्यतत्त्वम् । निद्यतस्य भाव इत्यर्थे
 णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
 नैद्यः, प्र, (निवधानां राजा । निवध + अण् ।)
 नलराजा । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५३ । १६ ।
 “तस्याः समीपे तु नलं प्रशंसन्ः कुतूहलात् ।
 नैद्यस्य समीपे तु दमयन्ती पुनः पुनः ॥”
 निवधदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।
 “स नैद्यस्थार्थपतेः सुताया-
 सुनृपादयामास निवधशुभः ॥”
 वधविशेषः । अमुदीपेन्द्रोऽभीष्टस्तु स्वपुत्राय
 हरिवर्षाय वधमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णु-
 पुराणे । २ । १ । २० ।
 “तृतीयं नैद्यं वधं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥”
 नैद्यं नलमधिकृत्य कृतो गन्धः । नैद्य + अण् ।
 स्वनामख्यातो वधदेवविरचितो दानिप्रसर्ग-
 त्तकः काश्यप्यविशेषः । यथा,—
 “उदिते नैद्यकाद्ये कमात्रः कच भारविः ॥” * ॥
 निवधानामयमिति । “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यण् ।) निवधसम्बन्धिनः, चि ॥

मौका

केशरी महिषो नागो द्विरदो व्याघ्र इव च ॥

न्यायः

मरः । ३ । १ । ८८ ॥ अस्य पर्यायान्तरं
निक्षिप्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
न्यस्तशब्दः, पुं, (न्यस्तं शब्दं येन । युद्धादिविरत-
त्वात् तथात्वम् ।) पिष्टलोकः । इति विकार-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६२ ।
“अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशब्दा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥”)
त्यक्तशब्दे, त्रि । यथा,—
“न्यस्तशब्दं हिलीपञ्च तच्च शुश्रूषां प्रभुम् ।
राज्ञासुहृत्तनाराचै हृदि श्रद्धामिवापितम् ॥”
इति रघुः ॥
न्यायः, स्त्री, (नितरामन्यते इति । नि + अक +
अयत् ।) भूतलक्षणम् । सुद्धी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । भूतलम् २ कुहवम् ३ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
न्यादः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद भक्षणे +
“नौ ण च ।” ३ । ३ । ६० । इति ऋः ।)
आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
न्यायः, पुं, विष्णुः । यथा,
“अग्रणीर्गाम्भीः श्रीमाध्यायो नेता समीरणः ।”
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणितः ॥ * ॥
(नियमेन ईयते इति । नि + इच् + “परि-
न्योर्नीगोदूताभ्यधोः ।” ३ । ३ । ६७ । इति
घञ् ।) उचितः । तत्पर्यायः । अभिषेकः २
क्षणः ३ देशरूपम् ४ समस्तम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । २४ ॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था
येनेति । नी + “अध्यायन्यायोदावसंहाराच्च ।”
३ । ३ । १२२ । इति घञ्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः । नीतिः । ज्योपायः । भोगः । युक्तिः ।
इति चिन्तामणिः ॥) प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम् । तल्लक्षणं
यथा । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् । इति चिन्ता-
मणिः ॥ उचितानुपूर्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसत्त-
दायत्वम् । इति शिरोमणिः ॥ तल्लक्षणं यथा ।
पर्वतो बह्विमान् धूमात् यो यो धूमवान् च
बह्विमान् यथा महानसं बह्विधायधूमवर्षायां
तस्माद्बह्विमान् । इति जगदीशः ॥ * ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । १ ।
“न्यायविद्वन्मैतत्त्वज्ञः बहुविदुस्तमः ।”
“न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा,—
“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
पक्षद्वयफलश्चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥”

न्यायः

अत्र, यूपस्य खरं करोति इति वाक्यं विषयः ।
तत्र वृद्धौ यूपसम्बन्धिकर्तव्यता लक्षणायां उत
युपावयवलक्षणायां इति सन्देहो विषयः ।
एतावैव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पना वाच-
वानुपपत्तिरुत्तरः पक्षः सिद्धान्तः । फलं अनु-
ष्ठानभेदः । पूर्वपक्षे लक्षणाटोकी करणादिना
काष्ठान्तरं यूपसदृशं निर्मातव्यम् । सिद्धान्ते
एकदेशस्य पृथक् करणमात्रमिति । इदमेव
पक्षं मोक्षधर्मवृत्तम् ।
‘खरं’ सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
‘खरं’ गहनार्थलक्षितम् । सांख्यः एवमेव वेति
विचारः । क्रमः अतिक्रमः सिद्धान्तस्य पूर्वः
पक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धान्तः । प्रयोजनं
फलम् । इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः एवं
पूर्वोत्तरमोक्षाधिकारणानि न्यायस्तद्धितम् ॥”
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥)
बहुदर्शनान्तर्गतदर्शनशेषः । तत्पर्यायः ।
तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३ । इत्यमरभरतौ ॥
एतददर्शनमते नित्येच्छातत्तमिति संहितः पर-
मात्मा ईश्वरः स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्तः ।
एतच्छास्त्रप्रयोजनं चात्माकादिमतनिराकरण-
पूर्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संश-
यादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । न्यायदर्शन-
कारो गोतमः । तत्तुल्ये प्रमाणादिवोदृष्ट-
पदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निभ्यसम् ।
तस्य भाष्यकारो वात्स्यायनः । तदार्थिककारः
कात्यायनः । तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः ।
तच्छात्र उदयनाचार्यः कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थ-
कारः । कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासराज-
भट्टौ । गङ्गेशोपाध्यायः प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाख्यखरचतुष्टयात्मकचिन्तामणिकारः ।
तत्सुतो बह्विमानोपाध्यायस्तयोश्चापौ मणि-
मिश्रयज्ञपलुपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ । यज्ञ-
पलुपाध्यायश्चात्रः पञ्चधरमिश्रचिन्तामणि-
रालोककारः । पञ्चधरमिश्रश्चात्रो रघुनाथ-
शिरोमणिचिन्तामणिदोषितकारः । तच्छात्रो
मधुरानाथतर्कवागीशचिन्तामणिदोषितोटी-
काकारः । तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो
दोषितोटीकाकारः । तच्छात्रौ जगदीशतर्क-
लङ्कारगदाधरभट्टाचार्यौ दोषितोटीकाकारौ ।
एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहवः पण्डिता
आसन् । तर्कशास्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“न्यायवैशेषिकादिः स्यात् तर्कविद्या प्रतिष्ठिता ।

न्यायः

तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तन्मात्रज्ञानतुल्येत्
अथ न्यायप्रथमसूत्रं लिख्यते प्रमाणप्रमेयसंज्ञ
प्रयोजनद्वयान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद्-
जल्पवितर्काहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्या-
नानां तत्त्वज्ञानान्निभ्यसाधिगमः । एषां लक्ष-
णानि यथा । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्द
प्रामाण्यानि । १ । आत्मशरीरेरेन्द्रियार्थबुद्धिमन
प्रवृत्तिदोषप्रेतभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्
समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धानुप-
लब्धवस्थातश्च विशेषार्थो विमर्शः संशयः । ३
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । ४
लौकिकपरीक्षकाणां यत्किञ्चिद् बुद्धिसामान्य
स दृष्टान्तः । ५ । तन्माधिकरणानुपगमसंस्थिति
सिद्धान्तः । ६ । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनि
गमनान्वयवयवः । ७ । अविज्ञाततत्त्वार्थे कार-
णोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थसदृशतर्कः । ८ । विवक्षित-
पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः । ९ ।
प्रमाणतर्कसाधनोपायलक्षः । सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
१० । यद्योपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्यानोपायलक्षो
जल्पः । ११ । सत्प्रतिपक्षस्याप्रमाणीनो वितर्का ।
१२ । सद्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसम-
कालात्ययापदिष्टा हेत्वाभासाः । १३ । वचन-
विधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या हलम् । १४ ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । १५ ।
विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । १६ ।
इति गोतमसूत्रम् ॥ * ॥ न्यायशास्त्रं पञ्चा-
ध्यायात्मकम् । तच्च प्रत्यध्यायस्याद्विकृत्यम् ।
तच्च प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्किकं भगवता गौत-
मेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं
विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूप-
णम् । १ । द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षणं
प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च ।
द्वितीये अर्थापत्त्यादरन्तर्भावनिरूपणम् । २ ।
तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् ।
द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । ३ । चतुर्थस्य
प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेतभावफलदुःखापवर्गपरी-
क्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अव-
यवादिनिरूपणञ्च । ४ । पञ्चमस्यस्य प्रथमे
जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निग्रहस्थानभेद-
निरूपणम् । ५ । इति सर्वदर्शननसंयहः ॥ * ॥
युक्तिमलकद्वयान्तविशेषः । स च बहुविधः ।
तेषां मध्ये प्रविष्टानां नामलक्षणप्रमाणानि
लिख्यन्ते ॥

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्वगोलाङ्गन्यायः १ ।	कश्चिदुद्यात्मा महारथमार्गे पतितमस्य खवन्धुनगरं निगमिषुं वभाषि किमत्रायुशता दुःखितेन स्वीयत इति स चान्यः सुखवाण्यौमाकर्यं तमात्रं मलोवाच अहो मद्भागधियं यदत्रभवान् दीनं मां स्वाभीष्टनगरं प्राप्तसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिङ्गदुष्टो गीयुवानमानेय तदीय	हेत्वाभासमधुरानाथटीकादयः १ ।

न्यायनामानि	तत्प्रमाणानि	तत्प्रमाणानि
अन्वयपञ्चन्यायः २ ।	लाङ्गूलमन्त्रं याज्ञवल्क्येन उपदिदेश चैनमन्त्रमेव गीयुषा त्वी नगरं नेष्यति मा त्वज लाङ्गूलमिति स चान्वः अह्नालुनया तदन्वजन् स्वाभी- ष्टमप्राप्यानर्थपरम्परान्यायः । १ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीदासटीका २ ।
अन्वहस्तिन्यायः ३ ।	अन्वहस्तिन्यायः पञ्चन्यायः अन्वहस्ति पञ्चार्थं अन्वहस्तिप्रमाणसमर्थस्तथा स चान्वः पञ्चोद्गम्यां चतुश्चान्विव भवति । २ ।	भागवतादयः १ ।
अशोकवनिकान्यायः ४ ।	बह्वोऽस्या हस्तिनिरूपणार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरुं सृष्ट्वा क्षमाकार- त्वेन केनापि लाङ्गूलं सृष्ट्वा रक्षाकारत्वेन परेण ओषं सृष्ट्वा रक्षा- कारत्वेनापरेण मुखं सृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्णीतः । ३ ।	भाष्यसप्तमसूत्राख्या ४ ।
उदकगुणकभीजन्यायः ५ ।	तुल्यगुणप्रतिशालिनामशोकादिनावावनामशोकवनगमने सत्यन्वयन- गमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सत्यपि रावणेनाशोक- वने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	उदकस्य शमीकण्टकक्षतजन्यजहुदुःखसहनपूर्वकं किञ्चित्सुखजनक- सपञ्चशमीकण्टकभक्षणम् । ५ ।	भाष्यपरिच्छेदादयः ६ ।
करकङ्कणन्यायः ७ ।	कदम्बगोलकस्य सर्वत्रायत्तु युगपदेव पुण्यान्नासुत्पत्तिः । ६ ।	काव्यप्रकाशटीकादयः ७ ।
काकाक्षिगोलकन्यायः ८ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्वककङ्कणशब्दः करसंलग्नकङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	अमरकोषटीकादयः ८ ।
कूर्माङ्गन्यायः ९ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकसुभयचक्षुःसम्बन्धिसदुभयचक्षुःकार्यकारकम् । ८ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कौस्तुभन्यायः १० ।	कूर्मः स्वेच्छया अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजग- दीशटीका १० ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	यद्भारवहनं दुर्मेजस्यापि सार्धं तद्भारवहनं सुतरां सजलस्य साध्यम् । १० ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
गुडजिज्ञासकन्यायः १२ ।	उड्डा युवानः शिशवः कपोताः खले ययामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैरान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोबलीवर्धन्यायः १३ ।	गुडजिज्ञासकस्य रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	साहित्यदर्पणादयः १३ ।
चालनीन्यायः १४ ।	बलीवर्धनशब्देन महीचबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्वकबलीवर्धनशब्दो भाटिति बोधार्थकः । १३ ।	आग्निपञ्चके जगदीशः १४ ।
लङ्कारणिमणिन्यायः १५ ।	चालनीभ्रामणेन तच्छुभादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	बाधग्रन्थटीका १५ ।
दग्धपत्रन्यायः १६ ।	लङ्कारणिमणीनामेकमात्रजन्यवद्वा अभिचारभिया नैकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु बह्विधकार्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य- कारणभावत्रयम् । १५ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दण्डपत्रन्यायः १७ ।	पत्राणां दग्धानामपि पूर्वकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पत्र- त्वम् । १६ ।	परामर्शमधुरानाथटीका १७ ।
दण्डचक्रादिन्यायः १८ ।	चटत्वादेकधर्मावच्छिन्नं प्रति दण्डचक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	दायभागादयः १८ ।
दण्डापूर्वपत्रन्यायः १९ ।	आखुभक्षितैकदेशं दण्डं पश्यतस्तदेकदेशसंलग्नप्रतिफलमवबुद्धिः । १८ ।	अवयवस्य गादाधरी टीका १९ ।
पङ्कप्रचालनन्यायः २० ।	पङ्कलेपनपूर्वकचालनमप्यस्य पङ्कस्यलेपनं श्रेयः । १९ ।	पञ्चताजगदीशटीका २० ।
मणिमन्त्रादिन्यायः २१ ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं यद्विनाशकतया धौतिकं मणिमन्त्रा- दीनाम् तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येण । २० ।	न्यायशब्दलक्षमधुरानाथटीका २१ ।
राजपुरप्रवेशन्यायः २२ ।	विशदल्लगमनासहिष्णुरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीरूपेण प्रवेशः । २१ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
लूतातन्त्रन्यायः २३ ।	लूता सूत्रसुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	सामान्यलक्षणाभ्युपगमा- टीका २३ ।
विशेष्यविशेषणन्यायः २४ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेषणं ततस्तत्र घटे जलं विशेषणं न तु जल- विशेषघट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	भाष्यपरिच्छेदः २४ ।
वीचीतरङ्गन्यायः २५ ।	वीचीजनिततरङ्गस्तप्पनितीऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गीतुपत्तिः । २४ ।	कुसुमाञ्जलिटीकादयः २५ ।
बीजाङ्कुरन्यायः २६ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिरूपेण बीजाङ्कुर- प्रवाहोऽनादिः । २५ ।	मलमासतत्त्वादयः २६ ।
शङ्खवेलाभ्यायः २७ ।	कस्यचित् शङ्खशब्देनैव वेलाविशेषनिरूपणः । २६ ।	प्रत्यक्षलक्षमधुरानाथटीका २७ ।
शतपत्रभेदन्यायः २८ ।	उपर्युपरिस्थितशतसंख्यकपत्राणां कृत्वा युगपदेदममविषयाणामपि वस्तुत एकभेदानन्तरमपरभेदः । २७ ।	अवच्छेदकत्वनिबन्धेर्जागदीशी टीका २८ ।
शङ्खग्राहिताभ्यायः २९ ।	दुर्वृत्तवृत्तभेदः प्रथमतः कौशलेनैकशङ्खग्रहणं पश्चादपरशङ्ख- ग्रहणम् । २८ ।	

न्यायनामानि	तत्त्वचर्चानि	तत्प्रमाणानि
सर्वप्रमाणितन्यायः २६ ।	सर्वप्रमाणः साक्षात्प्राप्तप्रमाणः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तु- प्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवलम्बिका । पुरी हारवती चैव सन्नेता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरनयपाठान्तरं पुरनयपाठपूर्वकं पठितत्वेन तद्विपर्ययपुराणि काशीप्रापकाणि । २६ ।	काशीखण्डटीका २६ ।
सर्वप्रमाणितन्यायः ३० ।	बहुसु निमित्तितेषु एकस्मिन्नागतेऽपि भोष्यं न दीयते सर्वानपेक्षते तद्वत् । ३० ।	भाष्यरत्नप्रभा ३० ।
सूचीकटाहन्यायः ३१ ।	सर्वप्रमाणितन्यायः सूचीनिर्माणानन्तरं बहुसमसाध्यकटाहनिर्माणम् । ३१ ।	कलापव्याकरणानन्दहरीटीका-- दयः ३१ ।
स्यविरलगुणन्यायः । ३२ ।	दृष्टव्यस्तस्यैवः सहसा लक्ष्यस्थाने कश्चित् पतति कश्चित् पतति तद्वत् । ३२ ।	कलापटीका । ३२ ।

(यदि च न्यायवेदान्तसाक्षात्प्राप्तप्रमाणप्रभृत्या-
स्तिकदर्शनानां साक्षात्प्राप्तप्रमाणैकमात्रा-
नन्तविशेषज्ञाख्योदयस्थितिलयकारणं एको-
ऽद्वितीयः सर्वप्रमाणितन्यायः सनातनपुराणः
सर्वप्रमाणितन्यायः परमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः
तच्चापि चार्वाकादिविपक्षमतनिराकरणेन
जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शन-
स्यैव सर्वप्रमाणितन्यायः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्-
पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमा-
ंसिततया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसी
प्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य मुख्यत्वमाधायति
चेत् न अनीवस्तुतममज्ञतत्त्वनिरूपकजगत्-
पूज्यवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोग-
कलुषितबुद्धिपरिमार्जनकन्यायदर्शनबोधादति प्रवे-
शानधिकारान् । अतो नितरामेव सर्वेभ्योऽस्यैव
गौरवमभ्युपगमिरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्वे-
व्यास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्वोत्कृष्टसिंहा-
सनमारोढुमर्हतीति सर्वेषां प्रेक्षावती परा-
मर्शः । विशेषतः चार्वाकादिदुष्टमतखण्डनपूर्वकं
मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तासंस्थापनाय चैक-
मात्रन्यायदर्शनमेवात्र गतव्यम् । एतच्च सर्वं
नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्माधवाचार्यसङ्कलित
सर्वदर्शनसारसंग्रहप्रस्थान्तर्गतसाक्षात्प्राप्तदर्शन-
शास्त्रादेव वस्तुतस्तु दर्शयिष्यामः । तच्च प्रथमतः
ईश्वरसंस्थापनं यथा,—

“नखीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमान-
मागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादि-
रहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्ति-
लिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासङ्गत्वात् किं
निखोऽवगमयत्यनिखो वा । आदौ अपसिद्धान्ता
पातः द्वितीये परस्परश्रयापातः । उपमाना-
दिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः
शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरपेतमां
चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं
नगनागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न
चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधन-

त्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ अभि-
चारान् न द्वितीयः तन्मुत्पादावनेकान्त्यात् ।
तस्मादनुपपन्नमिति चेत्तत्रैव वादीः समवेतद्रव्यत्वं
सावयवत्वमिति निरुक्तवैकल्यं प्रकृत्यात् । अवा-
न्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् ।
नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययस्यापि रभावात्
नाप्यनेकान्तिकः पक्षादन्यत्र उत्तरदर्शनान् नापि सत्-
कालाद्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्-
प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिक-
मकर्तृकं शरीरान्यत्वात् गगनवदिति चेत्तत्तत्
परीक्षाचमभीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य
कुरङ्गशवः प्रतिभटो भवति अजन्मत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यन्यत्व-
मेव साधनमिति चेन्नासिद्धिः नापि सोपाधिकत्व-
शङ्काकलङ्काकुरः सम्भवो अतुकूलतर्कसम्भवान्
यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादिह
जगति नास्तेव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्र-
मवधीयात्मानमासादेयेदित्येतदविवादम् । तच्च
सर्वं कर्तृविशेषोपाहितमयं कर्तृत्वं चेत-
कारकाप्रयोच्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्व-
लक्ष्यं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च
कर्तृव्याप्तिसिद्धिदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावका-
रलक्षकार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्क शङ्करकिङ्करेण ।

“अतुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव” इति ।
यदीश्वरः कर्मा स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादि-
प्रतिकूलतर्कजातं जागर्तीति चेदीश्वरसिद्धि-
सिद्धिर्भावात् । तदुदितमुदयेन ।

“आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
अभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुच्यते ॥”
न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः शास्त्रा-
ज्ञातत्वविकल्पापराहतः स्यात् । तदेतत् पर-
मेश्वरस्य जगत्सिर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्योऽपौष्टप्रामार्था अनिष्टपरि-

हारार्था वा नाद्यः अवाप्तप्रकलकामस्य तदनुप-
पत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्तानुप-
पत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्या-
चक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्तानुपपत्तिरित्या-
चक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव ह्येदीश्वरः न दुःख-
श्रवणान् करुणाविरोधान् स्वार्थमनपेक्ष्य पर-
दुःखप्रहाण्येच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य
जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।”
जगत्कारणतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ।
नास्तिकशिरोमणे । तावदीश्याकषायिते चक्षुषी
निमील्य परिभावयतु भवान् करुणयाप्रवृत्ति-
रस्यैव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः
हृष्यप्राणितसुखतदुत्कृतपरिपाकविशेषाद्वैष-
म्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वा-
लम्ब्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रवृत्तं तन्नि-
ज्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्यै
इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि पर-
स्परश्रयाबाधव्याधिं समाधत्स्विति चेत् तस्या-
नुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्परश्रयः शङ्कते
ज्ञातौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक-
त्वेऽपि परमेश्वरस्य निवृत्त्येनोत्पत्तेरनुपपत्तेः
नापि ज्ञातौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्ति-
कत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनिव-
र्यज्ञातौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मीयेतत्वा-
दिना सुगमत्वात् ॥”

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—
“ननु दुःखाद्यन्तोऽहेतोऽपवर्गं इत्येतदस्यापि
कफोणिगुणधितं वर्तते तत्कथं सिद्ध्यत्युक्तं यव-
क्षियत इति चेत्तत्रैव सर्वेषां मोक्षवादिनामप-
वर्गदर्शायामात्मनिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-
स्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घटापथ-
त्वात् ननुप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित्
प्रपद्यते तथा हि आत्मच्छेदो मोक्ष इति माध्य-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावतावदविवा-

६५। अथ मन्येयाः शरीरादिवशात्पि दुःख-
हेतुत्वादुच्यते इति तत्र सङ्गच्छते विकल्पाशु-
पत्तेः किमात्मा ज्ञानसत्त्वानो विवक्षितः तदति-
रिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वशुक्ल-
माचरति प्रतिकूलमाचरेषु द्वितीये तस्य नित्यत्वे
निवृत्तिरशुक्लविधानेन प्रवृत्ताशुपत्तिश्चाधिकं
दूषणं न खलु कश्चित् प्रेषायाणात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः
समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी सुक्त इति
यवहृदति । ननु धर्म्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो
महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः
सामानाधिकरण्याशुपत्तिश्च भावनाशुपत्यं
हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च चयमङ्गपक्षे स्थिरे-
काधारासम्भावतु लङ्घनाभ्यासादिवदनासादित-
प्रकर्षे न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति
सोपपन्नस्य ज्ञानसत्त्वानस्य बहुत्वे निरुपपन्नस्य
च सुक्तत्वे यो बहुः स एव सुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणसुक्तिर्मक्ति-
रिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो
निरगलः अङ्ग भवान् एष्टो याचर्त्ता किमाचरणं
धर्म्माधर्म्मभान्त्य इति चेत् इदमेव । अथ देह-
मेवावरणं तद्याच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य
शुक्लस्येवात्मनः सततोद्गमनं सुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा भर्त्ताऽऽर्त्ता वा । प्रथमे
निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो
नृत्तः परमायुरिति परमायुलक्षणापत्त्या पर-
मायुधर्म्मवशात्तद्धर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत् ।
सावयवत्वे यत् सावयवं तद्विद्यमिति प्रतिबन्ध-
बलेनानित्यत्वापत्तौ हतप्रमाणाश्रयताभ्यागमौ
निष्पत्तिवन्धौ प्रसरेताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुप-
पन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः नृत्तप्रति-
बन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति
चाञ्चाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद-
विवाद ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सङ्गततया च
प्रेक्षावर्ता नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषाभ्यामप्युक्तौ
प्रकृत्यपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्ति-
रिति साङ्गताख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्यु-
पेयते विवेकज्ञानं पुरुषाभ्यर्थं वेति एतावदव-
शिष्यते तत्र पुरुषाभ्यर्थमिति न शिष्यते पुरु-
षस्य कौटल्यात् स्थाननिरोधपातान्नापि
प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च
प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा
आद्ये अनिमोचः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये
सम्पत्तिं संसारोऽक्षमियात् । नित्यनिरतिशय-
सुखाभिधक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञायभिमतं-
ऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं
न प्रमाद्यपहृतिमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाद्य-
मिति चेन्न योग्याशुपत्तिव्याधिते तदनवकाशा
दवकाशे वा ग्रावप्रवेपि तथा भावप्रसङ्गात् ।
ननु सुखाभिधक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य
दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः सौरं
विद्यायारोचक्यस्तस्य सौवीरवर्त्ममनुभवतीति

चित्तेतन्नाटक्यपत्तिस्तं तद्वच्च इत्युच्यते ।
सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्ययनीका-
कालतया साधनप्रायेणापरिक्लिष्टतया च
दुःखाविनाशतत्वेन विद्याशुपत्तिमधुवत् दुःखपक्ष-
निषेपात् । नन्वेकमनुसन्धिगुणतोऽपरं प्रचवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमित्युच्यते इति
व्याकथ्योऽयं पक्ष इति चेन्नैवं संस्थाः सुखसम्पा-
दने दुःखासाधनबाहुल्याशुवृत्तिनियमेन तत्रायः
पिच्छे तपनीयवृद्ध्या प्रवर्तमानेन साध्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु किञ्चनः
सुखविद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिना निश्चयायो-
पार्जितेषु तु यद्विद्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं
न शक्यमिति तत् साधुभवमप्रच्छादयन्तः सर्वो
विदाकुलं विदावरा भवन्तः । तस्मात् परि-
धीयान् परमेश्वराशुपदवशाच्छ्रवणादिकमेवात्म-
तत्त्वसोच्चात्कारवतः पुरुषधीरेयस्य दुःख-
निवृत्तिरात्मिकी निश्चयसमिति निरवदा-
मिति ॥ ॥
न्यायदर्शनं पूर्णोत्तरविभागमेवेन द्विविधम् ।
पूर्वभागे भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीतः
उत्तरभागे भगवता महर्षिकण्ठसेनैव प्रणीतः
पूर्वभागे भगवान् गोतमः जीवनिश्चयसाधि-
गमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान् तेषां
षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधि-
गम इत्युपदिष्टेति । परभागे तु भगवान्
कणादः ब्रह्मादिष्वर्थापदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव
निःश्रेयसं स्थादित्युपदिष्टवान् । तदुपधा, “धर्म्म-
विशेषकृताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्याविशेषसम-
वायानां साधर्म्मवैधर्म्माभ्यां तत्त्वज्ञाना-
न्निःश्रेयसमिति ।” परं एवैव षट्पदार्थेषु भग-
वता गोतमेनोपदिष्टाः षोडशपदार्थाः सर्वे
एवान्वेनैवेष्टिता भगवता कण्ठसेना । इह पुन-
र्निशेषपदार्थस्वीकरणात् लोके वैशेषिकमिथ्या-
ख्यान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥
अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—
१ अजगत्तपनन्यायः । २ अजालपायोधन्यायः ।
३ अजगत्तपननामकरन्यायः । ४ अख-
कुट्टीन्यायः । ५ अत्यन्तं बलवन्तोऽपि पौर-
जानपदा जना इतिन्यायः । ६ अद्वयदहन-
न्यायः । ७ अध्यारोपापवादन्यायः । ८ अग-
धीते महाभाष्ये इतिन्यायः । ९ अजन्तस्य
विधियं भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः । १० अन्ते
या मतिः सा गतिरितिन्यायः । ११ अन्तेरुद्धा-
विवाहश्चेदादेव कुतो न स इतिन्यायः । १२
अन्यगजन्यायः । १३ अन्यचटकन्यायः । १४
अन्यदर्शनन्यायः । १५ अन्यद्वयान्तस्य विनि-
पातः पदे पदे इतिन्यायः । १६ अन्यमुक्त-
न्यायः । १७ अपराह्णन्यायः । १८ अप-
सारिताभिभूतन्यायः । १९ अपस्थानं तु
गच्छन् सोदरोऽपि विमुञ्चति इतिन्यायः । २०
अवमक्षकन्यायः । २१ अभाखलाभन्यायः ।
२२ अरुणरोदनन्यायः । २३ अर्को चेन्नाशु विन्दते

किमर्थं पर्वतं व्रजेदितिन्यायः । २४ अर्ह-
करतीन्यायः । २५ अर्हं तजति पक्षितन्यायः ।
२६ अर्हवैश्वन्यायः । २७ अवध्यापेक्षितानपे-
क्षितयोरितिन्यायः । २८ अक्षमोदुन्यायः । २९
अक्षतरीगर्भन्यायः । ३० अक्षभट्टन्यायः । ३१
अक्षिहृदीयन्यायः । ३२ अक्षिज्जलन्यायः ।
३३ अक्षिचिपुत इतिन्यायः । ३४ अक्षिज्जल-
न्यायः । ३५ अक्षितुल्येयन्यायः । ३६ आकाशा-
परिच्छिन्नन्यायः । ३७ आदावन्ते वेतिन्यायः ।
३८ आभासकन्यायः । ३९ आयुर्धृतमितिन्यायः ।
४० आवाप्रातन्यायः । ४१ इक्षुरसन्यायः ।
४२ इक्षुविकारन्यायः । ४३ इक्षुसमाधयोः
समभिसाहारे इक्षुमात्रस्यैव प्राधान्यमिति-
न्यायः । ४४ इषुवेगकन्यायः । ४५ उत्पत्ति-
दन्तनागन्यायः । ४६ उदकनिम्ज्जनन्यायः ।
४७ उपनिषत्प्रमाणनिमित्तोऽध्यपवादी जात-
निमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्यायः । ४८
उपजीवोपजीवकन्यायः । ४९ उपपन्नधर्म्मां
विकरोति हि धर्म्मिण्यमितिन्यायः । ५० उप-
वासादरं भिच्छेतिन्यायः । ५१ उभयतः पाश-
रन्ध्रन्यायः । ५२ उषरवृष्टिन्यायः । ५३ उद्-
लग्नन्यायः । ५४ ऋजुमार्गेण सिध्यतीत्यस्य
वर्ज्य साधनायोग इतिन्यायः । ५५ एकत्र
निर्गतेः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः ।
५६ एकदेशविज्ञानमन्यवदितिन्यायः । ५७
एकसन्धितुसतोऽपरं प्रचवते इतिन्यायः । ५८
एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्यायः । ५९ एकामसिद्धिं
परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः ।
६० कण्टकन्यायः । ६१ कखसामीकरन्यायः ।
६२ कदम्बकुसुमन्यायः । ६३ करस्यविलम्बन्यायः ।
६४ करिष्ठ इतिन्यायः । ६५ कात्यभोजनन्यायः ।
६६ काकतालीयन्यायः । ६७ काकदधिघातक-
न्यायः । ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः । ६९
काकाक्षिण्यन्यायः । ७० कामनागोचरत्वेन शब्द-
बोध एव शब्दसाधनतान्य इतिन्यायः । ७१
कारणगुणक्रमन्यायः । ७२ कार्येण कारण-
संप्रत्ययः इतिन्यायः । ७३ काकनाशे कार्येणाश-
न्यायः । ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः ।
७५ कौटल्यन्यायः । ७६ कुक्कुटध्वनिन्यायः ।
७७ कुम्भीधानन्यायः । ७८ कुशकाशावलम्बन-
न्यायः । ७९ कूपखानकन्यायः । ८० कूपन्यायः ।
८१ कूपमखकन्यायः । ८२ हताहतप्रसङ्गो यो
विधिः स नित्य इतिन्यायः । ८३ हते कार्ये किं
सङ्कर्षप्रत्येन इतिन्यायः । ८४ हृदमिहितो
भावो ब्रह्मवत् प्रकाशते इतिन्यायः । ८५ कोप-
पालन्यायः । ८६ कौण्डिन्यायः । ८७ कौन्तेय-
राधिन्यायः । ८८ क्रिया हि विकल्पाते न
वर्त्तितन्यायः । ८९ खलमेत्रीन्यायः । ९०
खादकघातकन्यायः । ९१ गजघटान्यायः । ९२
गजमुक्तकपित्तन्यायः । ९३ गजुलिकाप्रवाह-
न्यायः । ९४ गणपतिन्यायः । ९५ गर्हभा-
रासगणनान्यायः । ९६ गणे पादुकान्यायः ।

न्यायः

६७ गुणोपसंहारन्यायः । ६८ गोचोरं नदनी-
 र्धनमितिन्यायः । ६९ गोबलीवर्धन्यायः । १००
 गोमयपायसन्यायः । १०१ गोमहिषादिन्यायः ।
 १०२ घटकुटीप्रपातन्यायः । १०३ घटप्रदीप-
 न्यायः । १०४ घुषाक्षरन्यायः । १०५ चक्र-
 भ्रमणन्यायः । १०६ चतुर्विधन्यायः । १०७
 चम्पकपटवासन्यायः । १०८ चर्मतन्तौ महिषो
 हन्तीतिन्यायः । १०९ चितान्तन्यायः । ११०
 चित्रपटन्यायः । १११ चित्राङ्गनान्यायः । ११२
 चित्रानलन्यायः । ११३ चित्तामणिं परित्यज्य
 काचमखियह्यन्यायः । ११४ चौरापराधात्
 माण्डवनिग्रहणन्यायः । ११५ जलतुम्बिकान्यायः ।
 ११६ जलमयन्यायः । ११७ जलानयन्यायः ।
 ११८ जलौकान्यायः । ११९ जामात्र्यं क्षिप्रस्य
 स्थादेरतिशुपकारकत्वमितिन्यायः । १२० ज्ञान-
 धर्मिण्यभ्रान्तप्रकारे तु विपर्यय इति न्यायः ।
 १२१ ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य इति-
 न्यायः । १२२ ज्योतिर्न्यायः । १२३ तच्छुलन्यायः ।
 १२४ तत्ताडनगवगम्यते इतिन्यायः । १२५ तद-
 भिन्नत्वमितिन्यायः । १२६ तदागमेऽपि दृश्यते
 इतिन्यायः । १२७ तत्प्रमाणकोटिरन्यायः । १२८
 तमःप्रकाशन्यायः । १२९ तत्तमभावापन्नमिति-
 न्यायः । १३० तामसं परिवर्त्येतिन्यायः । १३१
 तालसर्पन्यायः । १३२ तिर्यग्गधिकरणन्यायः ।
 १३३ तुल्योन्नमनन्यायः । १३४ तुल्यतु दुर्जन इति-
 न्यायः । १३५ त्वजेदेकं कुलस्यार्थे इतिन्यायः । १३६
 त्वन्या दुष्कटिनीतिन्यायः । १३७ दग्धरसना-
 न्यायः । १३८ दग्धस्वर्णवह्निन्यायः । १३९ दण्ड-
 सर्पमारणन्यायः । १४० दधिपयसि प्रत्यक्षो
 ज्वर इतिन्यायः । १४१ दन्तपरीक्षान्यायः ।
 १४२ दानव्यालकटन्यायः । १४३ दाहकदाह्य-
 न्यायः । १४४ दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थि-
 वाश्रितैरितिन्यायः । १४५ देवताधिकरणन्यायः ।
 १४६ देवदत्तहस्तनृतन्यायः । १४७ देवदत्ता-
 पुत्रन्यायः । १४८ देहलीदीपन्यायः । १४९
 देहाधोमुखत्वन्यायः । १५० घटारोहणन्यायः ।
 १५१ धर्मैककल्पनान्यायः । १५२ धर्माधर्म-
 न्यायः । १५३ धर्मिकल्पनान्यायः । १५४ धान्य-
 पलन्यायः । १५५ नटान्दग्धरयन्यायः । १५६
 न हि करकङ्कदृश्याय आदर्शपिपेतिन्यायः ।
 १५७ न हि दुष्टे अमुपपन्नं नामेतिन्यायः ।
 १५८ न हि निम्बा निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु
 विधेयं स्तोतुमितिन्यायः । १५९ न हि प्रत्य-
 भिज्ञाभावेन अर्थसिद्धिरितिन्यायः । १६० न हि
 भिक्षुको भिक्षुकमितिन्यायः । १६१ न हि
 विवाहानन्तरं वरपरीक्षा क्रियते इतिन्यायः ।
 १६२ न हि शाब्दमशब्देनान्वेतीतिन्यायः ।
 १६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयमेव हेतु-
 माहितयापारा भवतीतिन्यायः । १६४ नागोद-
 यन्यायः । १६५ नास्मात्विशेषणा विशिष्ट-
 बुद्धिः विशेष्यं संक्रामतीतिन्यायः । १६६ नारि-
 केतपलान्न्यायः । १६७ निम्बमाप्रवाहणन्यायः ।

न्यायः

१६८ नीरचौरन्यायः । १६९ नीलेन्द्रीवरन्यायः ।
 १७० नृपनापितपुत्रन्यायः । १७१ नौनाविक-
 न्यायः । १७२ पञ्जरचालनन्यायः । १७३ पट-
 न्यायः । १७४ पटे पचिन्यायः । १७५ पतन्ममनु-
 धावतो बहोऽपि गत इतिन्यायः । १७६ पदमध्य-
 धिकाभावात् स्मारकात् न विशिष्यत इति-
 न्यायः । १७७ परमुपहयन्यायः । १७८ परिव-
 न्यायः । १७९ पर्यताधिक्यान्यायः । १८०
 पञ्चतोपलकान्यायः । १८१ पात्राण्येष्टिकान्यायः ।
 १८२ पिञ्जरसुक्तपचिन्यायः । १८३ पिङ्गं हित्वा
 करं शेष्टीतिन्यायः । १८४ पिष्टपेषन्यायः ।
 १८५ पुष्पजिह्वा देवं भजन्त्या भर्ताऽपि नष्ट
 इतिन्यायः । १८६ पुरस्तादपवादा अगन्तरान्
 विधीन् बाधते नेतरानितिन्यायः । १८७ पुष्ट-
 लगुन्यायः । १८८ पूर्वमपवादा निविशन्ते
 पश्चादुत्सर्गा इतिन्यायः । १८९ पूर्वात् पर-
 वलीयस्वन्यायः । १९० प्रकल्पपवादविषयं
 पश्चादुत्सर्गोऽभिविधते इतिन्यायः । १९१
 प्रकाशाश्रयन्यायः । १९२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
 प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः । १९३ प्रजा-
 लनादि पक्षस्य दूरादवधारणमितिन्यायः । १९४
 प्रदीपन्यायः । १९५ प्रधानमज्ञनिवर्धनन्यायः ।
 १९६ प्रमाद्यवन्मदृष्टानि कल्पानि सुबह्वन्-
 यीतिन्यायः । १९७ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्यो-
 ऽपि प्रवर्तते इतिन्यायः । १९८ प्रसङ्गपठित-
 न्यायः । १९९ प्रासादवासिन्यायः । २०० कल-
 पत्वहकारन्यायः । २०१ बध्यवातकन्यायः ।
 २०२ बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायः । २०३ बहुदृका-
 लन्यायः । २०४ बहुराजकपुरन्यायः । २०५
 बहुनामनुयहो न्याय इतिन्यायः । २०६ ब्राह्मण-
 परिव्राजकन्यायः । २०७ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ।
 २०८ ब्राह्मणसमन्यायः । २०९ भक्षितेऽपि
 लघुने न श्रान्तो व्याधिरितिन्यायः । २१० भक्षु-
 न्यायः । २११ भामतीन्यायः । २१२ भावप्रधान-
 माख्यातमितिन्यायः । २१३ भादिन्यायः । २१४
 भिक्षुपादप्रसारन्यायः । २१५ भूलिङ्गपचि-
 न्यायः । २१६ भूश्रेयोन्नान्यायः । २१७ भैरवन्यायः ।
 २१८ भ्रमरन्यायः । २१९ मलिकान्यायः ।
 २२० मञ्जुगोमञ्जनन्यायः । २२१ मङ्गककुति-
 न्यायः । २२२ मत्स्यकण्टकन्यायः । २२३
 मरणाद्वरो व्याधिरितिन्यायः । २२४ मलयाम-
 न्यायः । २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्यायः ।
 २२६ मान्स्वन्यायः । २२७ मृत्प्रादिविकान्यायः ।
 २२८ मृकभयेन कथात्यागन्यायः । २२९ मूर्ख-
 सेवनन्यायः । २३० मृदासिक्तताम्रन्यायः ।
 २३१ मृगभयेन शस्यानाशयन्यायः । २३२
 मृगवागुरान्यायः । २३३ मृतमारणन्यायः ।
 २३४ यः कारयति स करोत्येवेतिन्यायः ।
 २३५ यः कुरुते स भुङ्क्ते इतिन्यायः । २३६
 यत् कृतं तदनिव्यमितिन्यायः । २३७ यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायः । २३८ यत्प्रायः
 श्रूयते यादृक् तत्ताडनगवगम्यते इतिन्यायः ।

न्यायः

२३९ यन्मोभयोः समो दोष इतिन्यायः । २४०
 यथावच्छेदन्यायः । २४१ यदर्थं प्रवृत्तिः तदर्थः ।
 प्रतिषेध इतिन्यायः । २४२ यद्विवाहगीत-
 गानमितिन्यायः । २४३ यादृशं सुखं तादृशं
 चपेटमितिन्यायः । २४४ यादृशो यच्छादको
 बलिरितिन्यायः । २४५ यस्याश्चान्नं भ्रमस्तस्य
 भातः सत्यं च वेद स इतिन्यायः । २४६
 यावच्छिरस्तावच्छिरोयथेतिन्यायः । २४७ येन
 उतक्रम्यते येन च उपसंक्रियते स वाक्यार्थ
 इतिन्यायः । २४८ येन चाप्राप्तेन यो विधि-
 रारभ्यते स तस्य बाधको भवति इतिन्यायः ।
 २४९ योजनप्राप्यार्था कावेर्था मल्लवन्धनन्यायः ।
 २५० रक्तपटन्यायः । २५१ रज्जुसर्पन्यायः ।
 २५२ रघवचक्रन्यायः । २५३ रश्मिस्तृणादि-
 न्यायः । २५४ राजपुत्रव्याघन्यायः । २५५
 राजवं तामसवर्त्तन्यायः । २५६ रासभरटित-
 न्यायः । २५७ रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायः ।
 २५८ रेखागवयन्यायः । २५९ रोगिन्यायः ।
 २६० लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति-
 न्यायः । २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्यायः । २६२
 लोहपुष्पकन्यायः । २६३ लौहायिन्यायः ।
 २६४ लकवन्धनन्यायः । २६५ वरगोष्ठीन्यायः ।
 २६६ वरघाताय कन्यावरणमितिन्यायः । २६७
 वस्तूनि मानान्यपेक्ष्य प्रयोजनानीतिन्यायः ।
 २६८ वक्षिधुमन्यायः । २६९ वक्षिन्यायः । २७०
 वाजिमन्दुरान्यायः । २७१ वातादिन्यायः ।
 २७२ वायुभक्तकन्यायः । २७३ वायुश्रेयोन्न
 न्यायः । २७४ विधिविधौ सति विशेषवधि
 विशेषणमुपसंक्रामेति इतिन्यायः । २७५ विधेयं
 हि स्तूयते वक्षितिन्यायः । २७६ विपरीतं
 बलावतमितिन्यायः । २७७ विस्वखल्लाटन्यायः ।
 २७८ विवाह प्रवृत्तभयन्यायः । २७९ विशिष्ट-
 वृत्तेरितिन्यायः । २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
 मितिन्यायः । २८१ विषं नष्टुरितिन्यायः । २८२
 विषभक्तन्यायः । २८३ विषवृक्षोऽपि सर्वहृत्
 स्वयं हेतुमसाम्युत्तमितिन्यायः । २८४ वृक्षप्रक-
 म्यन्यायः । २८५ वृक्षकुमारीवाक्यन्यायः ।
 २८६ वृद्धिमिष्टवतो नृजं विनष्टमितिन्यायः ।
 २८७ वृष्टिकीर्गमन्यायः । २८८ वैशे-
 न्यात् तदा इतिन्यायः । २८९ वाङ्मक-
 यन्यायः । २९० व्याघ्रीक्षीरन्यायः । २९१
 ब्रह्मशोभनाय शब्दयह्यनमितिन्यायः । २९२
 ग्रीहिबीजन्यायः । २९३ शक्तिः सङ्कारिणीति
 न्यायः । २९४ श्रवोद्गमनन्यायः । २९५ शाखा-
 चक्रन्यायः । २९६ शालिसम्बद्धी कोदवनाशन-
 न्यायः । २९७ शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
 पूरणीयेतिन्यायः । २९८ शिरोविष्टेन नासिका-
 अर्थ इतिन्यायः । २९९ श्रेष्ठोन्न्यायः । ३००
 उमाजमुनकन्यायः । ३०१ न्यःकर्तव्यमद्य कुर्विति-
 न्यायः । ३०२ न्युपशोभाभन्यायः । ३०३
 सन्दिग्धवदाम्न्यायः । ३०४ सति बोधे न जाना-
 तीतिन्यायः । ३०५ सन्दिग्धस्य सन्दिग्धं स

प्रयोजनं चेत् विचारमर्हतीति न्यायः । ३०६
समुद्रदृष्टिः । ३०७ सम्भवमेकवाक्यत्वे
वाक्यभेदो न चेत्तत् इति न्यायः । ३०८ सर्वं
वाक्यं साधारणमिति न्यायः । ३०९ सर्वं कार्यं
सकारणकमिति न्यायः । ३१० सर्वविशेषणं
साधारणमिति न्यायः । ३११ सर्वशास्त्राप्रत्यय-
मेकं कर्ममिति न्यायः । ३१२ साक्षात्प्रत्यक्षमिति-
न्यायः । ३१३ साधुमेवमिति न्यायः । ३१४ सार्व-
जनीनमुक्त्याययन्यायः । ३१५ सावकाशनिर-
वकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायः । ३१६
सिंहद्वयन्यायः । ३१७ सिंहद्वयलोकन्यायः ।
३१८ सुतजनिद्वयन्यायः । ३१९ सुभगा-
भिस्तुक्तन्यायः । ३२० सुखोपसुन्दन्यायः । ३२१
सूत्रसाटिका न्यायः । ३२२ सोपानारोहण-
न्यायः । ३२३ सनन्ययन्यायः । ३२४ स्थाली-
पुलाकन्यायः । ३२५ स्थावरजङ्गमविषयन्यायः ।
३२६ स्थूणानिखनन्यायः । ३२७ स्थूणादन्वती-
न्यायः । ३२८ स्फटिकलौहित्यन्यायः । ३२९
स्फुरज्जुचन्यायः । ३३० स्वपक्षहानिकर्तृत्वात्
स्वकुलाङ्गारतां गत इति न्यायः । ३३१ स्वप्र-
त्ययन्यायः । ३३२ स्वशिशुमपि चुम्बनमिति
न्यायः । ३३३ स्वामिभूतन्यायः । ३३४ हस्ता-
मलकन्यायः । इति श्रीरामदयालुशिष्यरचु-
नीयेन विरचितो लौकिकन्यायसंग्रहः ॥
न्यायसारिणी, स्त्री, (न्यायं सरतीति । हृ +
णिनि + डीप् ।) युक्तिपूर्वककर्मकारिणी तत्-
प्रत्ययः । लुङ् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यायी, [नृ] ञि, (न्यायोऽस्यास्तीति । न्याय +
इनिः ।) न्यायवान् । न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
न्याय्यं, ञि, (न्यायादनपेत् । न्याय + “धन्म-
पथ्यं न्यायादनपेत् ।” ४ । ४ । ८२ । इति
यत् ।) न्यायादनपेत् । (न्याये भवः । न्याया-
दागतो वा । “दिगादिभ्यो यत् ।” ४ । १ । ५४ ।
इति यत् ।) न्यायागतधनादिः । इति भरतः ॥
तत्प्रत्ययः । युक्तम् २ औपयिकम् ३ लभ्यम् ४
भजमानम् ५ अभिनीतम् ६ । इत्यमरः । २ ।
८ । २५ ॥ क्रमोचितम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनुः । २ । १५२ ।
“देवास्मैतान् समेत्योपुर्णाय वः शिशुस्तवान् ॥”)
न्यासः, पुं, (न्यस्यत इति । नि + अस + षप् ।)
उपनिधिः । स्थाप्यद्वयम् । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ अस्य विवरणं निक्षेपशब्दे दृश्यम् ॥ * ॥
विन्यासः । अर्पणम् । यदाह कालिदासः ।
“पदस्यासैरासीत् कमलपरिपूर्णा वसुमती
हगान्दोलेरिन्द्रीवरमयमभूदम्बरतलम् ।
इदं याचे किञ्चिद्विरचय वचः स्मरमधुरं
धरायामप्यास्तां विधुस्तुति । सुधायाः परि-
चयः ॥”
न्यागः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याये ।
“काश्चानां कर्मणां न्यासं संप्राप्तं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राप्नुय्याम विचक्षणाः ॥”

काशिकाख्यपाणिनिमुद्रयाख्यानयन्यविशेषः ।
यथा, माघे । २ । ११२ ।
“अनुक्तवपदस्यासा सदृष्टिः सप्रियवन्ता ।
शब्दविशेषो नो भाति राजनीतिरप्यपरा ॥”
सम्प्रासः । यथा,—
“यस्य विविदिताभ्यासं विद्वद्भासश्च भेदतः ।
हेतू विद्वद्भुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु नौ क्रमात् ॥”
इति जीवन्मुक्तिप्रथमविवेकः ॥ * ॥
पूजापदेः प्राविष्टनाशमन्त्रसिद्धाद्यर्थे देवान्-
वैद्विर्गर्गादिविन्नासः । तत्र न्यासकालो यथा,
“प्रातःकालेऽथवा पूजासमये होमकर्मणि ।
अपकालेऽपि वा तेषां विनियोगः पृथक् पृथक् ।
पूजाकाले समस्तं वा कुर्यात् साधकसत्तमः ॥”
इति योगिनीहृदयम् ॥ * ॥
अथ मातृकान्यासः । अस्य मातृकामन्त्रस्य
मन्त्रवर्णमयस्त्री हन्तो मातृकासरस्वती ।
देवता हन्तो वीजानि स्वराः शक्तयो लिपि-
न्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ ब्रह्मणे नमः ।
मुखे ॐ गायत्री नमः । हृदि
ॐ मातृकासरस्वती देवताये नमः । गुह्ये
ॐ अङ्गनेभ्यो वीजनेभ्यो नमः । पादयोः स्वरेभ्यः
शक्तिभ्यो नमः । तथा च ज्ञानार्थे ।
मातृकां प्रणम्य देवेश ! न्यसेत् पापनिवृत्तनीम् ।
अधिरक्षास्य मन्त्रस्य गायत्री हन्त उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी वीजं अङ्गनसञ्चयम् ।
शक्तयस्तु स्वरा देवि । वङ्गन्यासमाचरेत् ॥
ततः वङ्गन्यासौ ।
अं कं खं गं चं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
इं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां स्नाह ।
उं टं ठं डं ढं बं कं मध्यमाभ्यां वषट् ।
एं तं थं दं धं नं रे अनामिकाभ्यां हुम् ।
ओं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां वीषट् ।
अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं चं व्यः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । अं कं खं चं ङं
आं हृदयाय नमः । इत्यादि ।
तथा च ज्ञानार्थे ।
अं आं मध्ये कवर्गान् इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं ऊं मध्ये टवर्गान् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
औं औं मध्ये पवर्गान् बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ।
अनुस्वारविसर्गान्त्यंशवर्गौ सलक्षकौ ॥
हृदयान् शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् उरन्तं नमः स्नाह क्रमेण तु ॥
वषट् हुं वीषडन्तश्च फडन्तं योजयेत् प्रिये ॥
वङ्गोऽथ मातृकायाः सर्वपापहरः स्मृतः ॥
अथान्तर्मातृकान्यासः ।
अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दून् वीङ्गशदल-
कमले कण्ठस्थले न्यसेत् । ककारादिद्वादशवर्णान्
सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् । लकारा-
दिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले नाभौ
न्यसेत् । वकारादिषड् वर्णान् सविन्दून् षड्-
दलकमले लिङ्गस्थले न्यसेत् । वकारादिचतुरो-
र्वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूलाधारे न्यसेत् ।

हृत्तवर्गद्वयं सविन्दून् द्विदलकमले भूमध्ये न्यसेत् ।
तथा च ज्ञानार्थे ।
“द्वादशपञ्चानुजे कण्ठे स्वरान् वीङ्गश विन्यसेत् ।
द्वादशदलकमले नाभौ लकारादीन् षड् ।
षट्पञ्चमध्वे लिङ्गस्थे वकारादीन् षड् ।
आधारे चतुरो वर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्दले ।
हृत्तौ भूमधगे षड् दिदशे विन्यसेत् प्रिये ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“एकैकवर्णमेकैकपञ्चानुजे विन्यसेत् प्रिये ।
श्रवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत् ॥”
वैष्णवे तु ।
“एकैकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णमि वङ्गवसचतुर्वर्णविभूषिते ॥
वङ्गदले वैद्युतनिभे स्वाधिरान्तेऽन्तलिपि ।
वमैर्यवलेयैस्ते वर्णैः वङ्गभिर्न सुव्रते ।
मणिपूरे दशदले नीलजीभस्तलनिभे ।
लादिपञ्चदलेयुक्ते बिन्दुद्वावितमस्तके ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे ।
कादिपञ्चदलेयुक्ते योगिनीं हृदयङ्गमे ॥
विमृष्टे योङ्गशदले धूम्रानि स्वरभूषिते ।
आशाचक्रे तु चन्द्रानि दिदशे हृत्तलाङ्गिते ॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकथादित्रिंशत्स्वरान् लक्षणभूषिते ॥
तन्मध्ये परिवन्दुश्च स्फटिस्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः ॥” * ॥
अथ वास्तुमातृकान्यासः ।
अस्या ध्यानं यथा,—
“पञ्चाशत्लिपिभिर्विभक्तसुखदोःपञ्चध्वजः स्थलां
भास्वन्नीलनिबद्धचन्द्रसकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुनामचतुर्यं सुधापुङ्गवसं विद्याच्च हस्ताभ्युजे-
र्विभ्राणां विषदप्रभां चित्रयनां वाग्देवतामा-
अये ॥”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्ने ।
“ललाटे नासिकामध्ये विन्यसेत्सुखपङ्कजे ।
तर्जनी मध्यमाङ्गामा वृहानामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः ।
मध्याक्षिणो गण्डयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमाङ्गुष्ठमाङ्गुके ।
सुखेऽङ्गामां मध्यमाञ्च हस्तपादेषु पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सञ्जाः कुक्षौ च विन्यसेत् ॥
हृदये च तलं सर्वमंसयोश्च ककुत्स्थले ।
हृत्पुष्पं हस्तपङ्कजसुखेषु तलमेव च ॥
एतास्तु मातृकासुताः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेदयस्तु न्यासः स्थापत्य
निष्कलः ॥”
गौतमीये ।
“जलाटसुखदृताच्च श्रुतिप्राणीषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गाश्चिरोःपुत्सन्ध्याकेषु च ॥

न्यासः

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदये शक्रे ।
अकुक्षेत्रे च हृत्पूर्वे पाणिपादयुगे तथा ॥
जठराननयोर्ध्वस्थोष्णालकाङ्गान् यथाक्रमात् ॥
तद्यथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुखे ।
इं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः । ऋं ॠं
नसोः । लं ळं गळयोः । एं ओष्ठे । ऐं अधरे ।
आं अर्धदन्ते । औं अधोदन्ते । अं अक्षरन्ध्रे ।
अः मुखे । कं दक्षबाहुमुखे । खं कुपरे । गं
अणिबन्धे । वं अङ्गुलिमुखे । ङं अङ्गुल्यधे । एवं
चं ५ वामबाहुमुखसम्बन्धकेषु । एवं तं ५ दक्षिण-
पादमुखसम्बन्धकेषु । एवं तं ५ वामपादमुख-
सम्बन्धकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं वामपार्श्वे ।
वं पृष्ठे । भं नाभौ । मं उदरे । यं हृदि । रं
दक्षबाहुमुखे । लं ककुक्षि । वं वामबाहुमुखे ।
शं हृदादिदक्षहस्ते । बं हृदादिवामहस्ते ।
सं हृदादिदक्षपादे । हं हृदादिवामपादे । लं
हृदादुदरे । ञं हृदादिसुखे । सर्वत्र नमो-
ऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”

इति भट्टः ॥

अथ संहारमाहकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अक्षरं हरिणपीतसुदृढ-
विद्याः करैरविरतं दधतीं जिनेजाम् ।
अर्द्धेन्दुमौलिमयणासरविन्दरामां
वर्णेन्दुरौ प्रणमतस्तनभारनन्माम् ॥”

न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा । रं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥

अपरञ्च ।

“चतुर्धा माहका प्रोक्ता केवला विन्दुसंयुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं श्रद्धा कथ्यते ॥
विद्याकरौ केवला च सोभया भुक्तिदायिनौ ।
पुनरा सविसर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनौ ॥”
विशुद्धेन्द्रे ।

“वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धे रमाद्या श्रीप्रह्वये ।
हृत्केखाद्या सन्निह्ये कामाद्या लोकवधदा ॥
श्रीकण्ठाद्यानिमान् न्यसेत् सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेन्द्रे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च अक्षया माहका-
चराः ।

श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
यामले ।

“भूतशुद्धिलिपिन्यासौ विना वस्तु प्रपूजयेत् ।
विपरीतफलं दद्यादभक्ष्या पूजनं यथा ॥”

सामान्यन्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये ।

“मनसा विन्यसेद्यासान् पृथगेवापवा सुने ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
विशेषन्यासे तु नायं नियमः ॥ * ॥

अथ पीठन्यासः ।

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ
कूर्माय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ पृथिव्ये

न्यासः

नमः ॐ क्षीरसमुद्राय नमः ॐ श्वेतद्वीपाय
नमः एवं मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय मणिवेदि-
कायै रत्नसिंहासनाय एतत् सर्वम् हुदि ।
ततो दक्षिणस्थान्ये ॐ धर्माय नमः । वामस्थान्ये
ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोरौ वैराग्याय ।
दक्षिणोरौ ऐश्वर्याय । मुखे अधर्माय । वाम-
पार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिण-
पार्श्वे अनेश्वर्याय । सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन
न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।

“अंसोद्युग्मयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन साधकः ।
धर्म्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमेश्वर्यं क्रमशः सुधीः ॥
सुखपार्श्वनाभिपार्श्वधर्म्ममादीन् प्रकल्पयेत् ॥”
पुनर्हुदि । ॐ अनन्ताय नमः । एवं पद्माय
नमः । अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः ।
उं सोममण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः । मं
वह्निमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः । सं सत्त्वाय
नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । आं
आत्मने नमः । अं अन्तरात्मने नमः । पं पर-
मात्मने नमः । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । इत्यन्तं
विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेश्वरेषु तत्तत्-
कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनुञ्च न्यसेत् ।
यथा शारदायाम् ।

“अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्येण्डुपावकान् ।
एषु स्वस्वकलां न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्वतः ॥
सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तेष्वेवात्र गुरुत्तमः ।
“व्यात्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥”
अथ ऋष्यादिन्यासः ।

ऋषिस्तु ।

“मन्त्रेश्वरसुखान् ज्ञात्वा यः साक्षात्तयसा मनुम् ।
संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः ॥
गुरुत्वात्मस्ते च सास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां हृदाणां हृद उच्यते ॥
अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे हृदः समीरितम् ।
सर्वेषामेव जन्तूनां भाषणात् प्रेरणात्तथा ॥
हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् ।
ऋषिहृदोपरिज्ञानात् मन्त्रफलभागभवेत् ॥
दीर्घेणां याति मन्त्राणां विनियोगमज्ञानताम् ॥”
तस्मान्तरे ।

“ऋषिं न्यसेन्मूर्ध्नि देशे हृदस्तु सुखपद्मके ।
देवतां हृदये चैव बीजान् गुरुदेशके ॥
शक्तिश्च पादयोश्चैव सर्वज्ञाङ्गे कीलकं न्यसेत् ॥”

अथाङ्गन्यासः । तन्त्रीकुलिनियमः ।
त्रिहोत्रकदशकद्वित्रिसंख्या शैलसम्भवे ।
अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्वसाधारणम् ॥
यामले ।

“हृदयं मध्यमानामात्मर्णनीभिः स्मृतं शिरः ।
मध्यमात्मर्णनीभ्यां स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता ॥
दशभिः कवचं प्रोक्तं तिष्ठभिर्नेत्रमीरितम् ।
प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामखं स्यादङ्गुलप्रिरियं मता ॥
तिष्ठभिस्तर्णनीमध्यमानामाभिः ॥
तर्णनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ।

न्यासः

यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं तदा तर्णनिमध्यमे ॥”

इति भट्टहृतवचनात् ॥

“हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रास्ततः सुधीः ।
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वद्विवक्षमा ॥
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय कुमीरितम् ।
नेत्रत्रयाय वीषट् स्यादख्याय षडितिक्रमात् ॥
वङ्गमन्त्रानित्युक्तान् वङ्गेषु नियोजयेत् ।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यञ्च तत्र नेत्रमनु न्यसेत् ॥”

इति शारदावचनाम् ॥

वैष्णवे तु ।

“अनङ्गुष्ठा नलनवो हस्तशाला
भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु सट्टिः शिखायां
करदन्दाङ्गुलयो वस्त्रेण स्युः ॥
नाराचमुष्टाङ्गुलवाङ्गुल्युग्म-
काङ्गुलतर्णन्युदितो अङ्गिस्तु ।
विन्यस्यशक्ता कथितास्तमुद्रा
यथाक्षिणी तर्णनिमध्यमे च ॥”

शारदायाम् ।

“न्यासक्रमेण देहेषु धर्म्मादीन् पूजयेत्ततः ।
गुण्याद्यैः पीठमन्त्रान् तस्मिन्च परदेवताम् ॥”
इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।

“अङ्गुलीनस्य मन्त्रस्य स्त्रिंवाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
तथा ब्रह्मयामले ।

“स्त्रिनामाद्यक्षरं बीजं सर्वेषामभिधीयते ॥”
अथ आपकन्यासः ।

नवधा सप्तधा वापि ऋतेन पञ्चधा त्रिधाति
भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरणे शिरस्तः
पादान्तं पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतुर्धा ।
सप्तधाकरणे ताडशं त्रिधा । पञ्चधाकरणे
ताडशं द्विधा । त्रिधाकरणेऽपि ताडशमेकधा ।
हृदादिसुखान्तम् शेषे एकधा सर्वत्रैव ।
शतधाकरणे तु ताडशं पञ्चाशद्वारं हृदादि-
सुखान्तं नास्तीति आपकन्यासः । इत्यागम-
तत्त्वविलासः ॥ * ॥ नित्यं न्यासकरणफलं
यथा,—

“आगमोक्तन विधिना नित्यं न्यासं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
यो न्यासकवचच्छब्दो मन्त्रं जपति तं प्रियं ।
विज्ञा दृष्ट्वा पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥”
न्यासाकरणे दीपो यथा,—

“अलत्वा न्यासजालं यो ऋद्रत्वात् प्रजपेन्ननुम् ।
सर्वविघ्नेः स बाध्यः स्यादद्यात्त्रैमृगशिशुर्यथा ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकरणोक्ताः ।

अन्ये च देवताविशेषे बहवः सन्ति बाहु-
लाभिया तेषां प्रमाणादिकमलिखित्वा केवलं
तत्र विष्णुविषये केशवकीर्त्तार्दि १ मूर्त्तिपञ्जर २
तत्त्व ३ भूतपञ्जर ४ दशाङ्ग ५ पञ्चाङ्ग ६
न्यासाः । शिवविषये श्रीकण्ठादि १ ईशानादि-
पञ्चमूर्त्ति २ मन्त्र ३ मूर्त्ति ४ गोलक ५ सुभ-
गादि ६ भूषण ७ न्यासाः । अन्नपूर्णाविषये

नृपञ्ज

प्रदन्तासः १ । और्विद्याविषये वशिष्ठ्यादि १ नव-
योन्मात्मक २ पीठ ३ तन्त्र ४ पञ्चदशी ५
बोद्धशी ६ संज्ञार ७ स्थिति ८ छटि ९ नाद १०
बोद्धा ११ गणेश १२ यज्ञ १३ नक्षत्र १४
योगिनी १५ राशि १६ त्रिपुरा १७ बोद्ध-
निष्ठा १८ कामरति १९ छटिस्थिति २० प्रकट-
योगिनी २१ व्यायुध २२ व्यासाः । तारा-
विषये रुद्र १ यज्ञ २ लोकपाल ३ व्यासाः ।
एतेषां प्रमाणानि तन्त्रसारादौ द्रष्टव्यानि ॥
शुद्धः, पुं, (न्युज्यते इति । नि + उज्ज गतौ +
घञ् ।) सामवेदे नियतप्रणवपट्टकम् । दौर्घ-
वानयमिति नयनानन्दः । इत्यमरभरतौ ॥
सन्धक् । मनोज्ञः । इति मेदिनी । खे, २ ॥
न्युज्, क्ली, (न्युजति अधोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ।
जे, १२ ॥ आङ्गादिपात्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
तथा च गोभिलः । प्रथमे पात्रे संस्वान् सम-
वनीय पात्रं न्युजं कुंथात् पितृभ्यः स्नान-
मसीति । प्रथमे पात्रे पितृपात्रं । संस्वान्
पितामहादिपञ्चाधेपात्रस्यैव जलानि । समव-
नीय क्रमेण स्थापयित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामह-
पात्रेणाच्छादनमाह शौनकः । प्रपितामह-
पात्रेण पित्राय प्रतिष्ठापयतीति । याज्ञवल्क्य-

नृपञ्जः

नापि तत्पात्रस्याधःस्थत्वाभिधानात् पात्रा-
न्तरेण पिधानमाश्रितम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः ।
“एवार्थं संस्वांस्तेषां पात्रे लत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥”
विधानतः यथापूर्वं स्थापितं क्रमेण । तेन
प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पितृपात्रं कर्तुं मुख-
मवस्थितं न्युजं करोति । तद्व्यासश्च । पितृ-
पात्रे निधायैव न्युजमुत्तरतो न्यसेत् । इति
मनस्वपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापित-
कर्तुं व्यासमार्थं कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥
न्युजः, पुं, (नि + उज्ज + अच् ।) दर्भमयस्रक् ।
इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,—
“शयनासनयानानामुत्तानानाम् दर्शनम् ।
न्युजानामितरेषां पात्रादीनामशीर्शनम् ॥”
इति बामटे शारीरस्थाने । ६ । २३ ॥)
कुशः । सुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
न्युजः, त्रि, (न्युजति अधोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कुशः । अधोमुखः । इति
मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, हरिवंश । ६१ । ६ ।
“स तत्रैकेन पादेन प्रकटं पथेवर्षयत् ।
न्युजं पयोधराकाङ्क्षी चकार च करोद च ॥”)
रुणा रुम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

नृस्थिमा

रोगेण पक्वीकृतपृष्ठाधीमुखपुरुषादिः । इ-
भरतः ॥
नृस्थिमाङ्गः, पुं, (न्युजः खङ्गः ।) कुशखङ्गः ।
वांका तरवार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः
कटीतलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यूनं, त्रि, (न्यूनयति । नि + ऊन परिहायि +
अच् ।) गङ्गाम् । (यथा, महाभारते । १२
१४३ । ४६ ।
“एतैः कर्मफलैर्हविः न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥”
ऊनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२७ ॥ (यथा
मनुः । ८ । २०३ ।
“नाग्यदव्येन संलृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥”
न्यूनपञ्चाशद्भावः, पुं, (न्यूनपञ्चाशतः ऊनपञ्चा-
शदायुना भावो यत्र ।) ऊनपञ्चाशद्भावः
पागल इत्यर्थः । यथा,—
“उदीरितेन्निधौ धाता वीचाश्चक्रे यदात्मजाम्
तदेव न्यूनपञ्चाशद्भावा जाताः शरीरतः ॥”
इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्यायः ॥
नृस्थिमाली, [नृ] पुं, (नृकामस्थिमाला नृस्थि-
माला सा अस्थ्यस्तीति । इतिः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ नरास्थिमालाविशिष्टे, त्रि ॥

NOTICE

AGENTS

Messrs. Trubner & Co., London.

AGENT

Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay.

RAJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

The new edition is issuing in monthly parts of 2 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we expect to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

To bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register themselves as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out of India at 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot now be guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. Subsequent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the Appendix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. To non-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil residents are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such payment, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying to subscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

All remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Babu Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts for money (when sent to him) bear his seal and signature.

We conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and other patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of Indo-Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother Hindus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve the most unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of learning and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by periodical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would become the Encyclopaedia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, Pathuriaghata Street,
Calcutta, 20th August 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

N. B.—The first volume of the work has been completed and the first 27 numbers of the second volume have come out of the Press. We have made arrangements, speedily to complete the main body of the work by bringing out a second series beginning with अ, while the first series proceeds from the initial letter and terminates with ण. The first 3 numbers or parts of the second series have already issued.

NOTICE SARDAKALPADRUMA

To expedite the completion of the main work, arrangements have been made to divide the publication into two series, the first commencing with the initial letter is to terminate in 'v', the second starting from 'v' will bring the work to a conclusion. The numbers of the two series will generally issue synchronically and subscribers in future can expect to have numbers of the two series simultaneously.

বিজ্ঞাপন।

ঐশ্বর্যদেবীভাগবত।

এই বিবরণ-প্রচার মহর্ষি ঐশ্বর্যদেবীভাগবত প্রাচীন ও উপাধেয় এবং এগর্যাক ইহা বলাকরে মুদ্রিত হয় নাই। ইহার অন্তর্গত বিবরণগুলি অতি সংক্ষেপে বর্ণনা করা বড় সহজ নহে। কেবল সংক্ষেপে এইমাত্র বলিলেই বোধ করি প্রেতের যথেষ্ট পরিচয় দেওয়া হইবে যে, পুণ্যপাণ্ডব বৈষ্ণবগণ কেবল ঐশ্বর্যদেবীভাগবতকে অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ বলিয়া নির্দেশ করেন। সেইজন্য সংগ্রহকারী নিম্নোক্ত অনেক কৃতবিদ্য মহোদয়গণের মতে এই দেবীভাগবতই অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ। এ পঞ্চমে তাঁহারা যে সকল যুক্তি প্রদর্শন করেন তাহা এক প্রকার অশঙ্কনীয় বলিলেও বোধ হয় অস্বাভাবিক হয় না। এই মহাপুরাণখানিও অস্বদেবপ্রচলিত ঐশ্বর্যদেবীভাগবতের তাম্র দ্বারশব্দে ও ১৮০০০ অষ্টাদশ সহস্র শ্লোকে বিস্তৃত এবং ভাগবতমহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম বিস্তৃতি। ইহার রচনা প্রথম প্রাচীন যবে অধ্যয়ন করিলেই প্রাচীন বলিয়া বোধ হয়। ইহা দেবী ভগবতীর মাহাত্ম্য ও ব্রহ্মত্বনিরূপণে পরিপূর্ণ। আমাদের এই কথা কতদূর সত্য তাহা প্রসিদ্ধ টীকাকার নীলকণ্ঠকৃত দেবীভাগবতের মহাপুরাণ-সংগ্রহণ সম্বন্ধীয় বিচার পাঠে সমস্ত অবগত হইতে পারিবেন।

যদিও শব্দকল্পক্রমের বিরুদ্ধে প্রচারিত হওয়ার পর আমাদের অজ্ঞানত্বের উদয় হইয়াছিল, অর্থাৎ এই গ্রন্থখানি এতদংশবিশ্বল-প্রচার অর্থাৎ উপাধেয় বিবরণগুলির পুণ্যপাণ্ডব পুরাণশাস্ত্র মণ্ডিত টীকা ও অঙ্কনাদি সহ প্রচার করিয়া উক্ত বিষয়ের অজ্ঞান মোচনের নিমিত্ত কথামাত্র বক্তব্য হইবে, কিন্তু কালের কুটিলগতি দেখিয়া সহসা প্রবৃত্ত হইতে সাহস করিতে পারি নাই। পরন্তু, সেই সর্বনিরুক্ত পঞ্চমকরণীয় পঞ্চমকরণের রূপায় শব্দকল্পক্রমের প্রথমকাণ্ড প্রাচীন মহোদয়গণের মতে সমগ্রণের পরই আমার অগ্রজ তার বরহাঙ্গমায় বহু বাহ্যিক এবং তার কৃতকল্পসি দেশহিতৈষী শিবদেব মহোদয়গণ কর্তৃক নির্বন্ধাতি-শর সহকারে অঙ্কিত হইয়া পুণ্যসম্বন্ধিত বিষয়ের মধ্যে প্রথমত এই অনর্থ দেবীভাগবতেরই মূল, নীলকণ্ঠ-বিস্তৃতি টীকা, টিপ্পনী এবং অনিচ্ছন দ্বারা অঙ্কন প্রচারিত হইয়া প্রচারণের সংগঠন ও মুদ্রণতা হওয়া আবশ্যক বিবেচনায়, আমরা ইহার মূল, টীকা ও মধ্যস্থানের প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। আমরা যথান্যথা বর্গীয় 'ব' ও অন্তঃস্থ 'ব' প্রভেদ করিতে যত্ন করিতেছি।

১। কার্তিক মাস হইতে প্রতিমাসে সমগ্র ৮ পৃষ্ঠা ২ কর্ণার এক এক পৃষ্ঠা প্রকাশিত হইতেছে কোন কোন মাসে দুই বা ততোধিক পৃষ্ঠা প্রকাশিত হইয়া সমগ্র গ্রন্থখানি দুই বৎসরের মধ্যে সম্পূর্ণ হইবে। অনুমান ৫৬ খণ্ডে গ্রন্থখানি সম্পূর্ণ হইবে।

২। প্রতি খণ্ডের মূল্য ১০ আনা; কিন্তু নিম্নলিখিত গ্রন্থকরণের পক্ষে ১০/০ আনা; এবং ১২ খণ্ডের অগ্রিম মূল্য ৪ টাকা; আগামী চৈত্র মাসের মধ্যে এক কাণ্ডীয় অগ্রিম মূল্য ১৫ টাকা, অসমর্থ পক্ষে এখন ৮ টাকা এবং বাকি ৭ টাকা আগামী আশ্বিন মাসের মধ্যে দিলেই চলিবে।

৩। যিনি এক খণ্ড দেবীভাগবত লইবেন তাঁহাকে আন্যোপাত্ত সমস্ত খণ্ডই গ্রহণ করিতে হইবে। অগ্রিম মূল্য না পাইলে একেও পুস্তক দেওয়া হইবে না।

৪। কোন গ্রন্থক হান পরিবর্তন করিলে তাঁহার মূল্য নূতন টিকাকার পত্র দ্বারা জানাইবেন। গ্রন্থাভিলাষিগণ স্ব স্ব নাম রাম মন্তর জানাইয়া বাঞ্ছিত করিবেন।

ঐশ্বর্যদেবীভাগবত।

আমাদের পরিকল্পনাবিশেষ অংশবিশেষসহ বিবরণ ভোগদাননা তিরোহিত হইয়া নন-প্রতি নিম্নলিখিত মন্তব্যবরণ মহাপুরাণ বর্ণিত অনুসরণে লালসিত; তাহা মহাপুরাণের যদি মূলভাগের নিমিত্ত অজ্ঞানত্ব পরমার্থ রসাদানে আকর্ষণ করিতে পারি তাহা হইলেও আপনাকে সকলকথা জান করিব, এইরূপ বলমতী আশার উত্তেজনায় উৎসাহিত হইয়া বেদান্ত, ভগবদ্গীতা, সেতুসাম্য, যোগসংহিতা, তন্ত্র ও পুরাণ প্রভৃতির মারিসম্বলনরূপ ঐশ্বর্যদেবীভাগবত নামে একটি সংকৃত কৃত অঙ্কন আমাদের দেবনাথর অঙ্করে প্রচলিত অতিনব শব্দকল্পক্রমের উপাসনা পক্ষে পরিবেশিত করি, পরন্তু, উহার দ্বারা সংকৃত ভাষার অনতিক্রম্য ব্যক্তিবিশেষ কোন প্রকার উপকার সাধিত হইবে না বলিয়া কতিপয় পরমার্থ পথ অনুসন্ধিৎসু বহুগণ উহার বক্তব্যের অঙ্কন করিয়া দিবার নিমিত্ত আমার অনুরোধ করেন। প্রত্যেকটি যুক্তিবৃত্ত বিবেচনায় অর্থ অধিক অঙ্কন অত্যন্ত কর্ণ হইবে এই আশঙ্কায় সংকৃত উপাসনা-গ্রন্থখানি অবলম্বনমাত্র করিয়া প্রকাশিতের প্রয়োজনরূপে এখানিকে পুণ্য গ্রন্থরূপে লম্বন করা হইল। ইহাতে জ্ঞান, ভক্তি ও কণ্ঠের কি প্রভেদ, কে কিরূপ উপাসনার অধিকারী এবং অজ্ঞান কণ্ঠাসক্ত চরিত্রকারী কি উপায়ে উত্তর হইয়া তত্ত্বজ্ঞান লাভে সমর্থ হইতে পারে বিশেষত অন্ধ ভক্তি ও জ্ঞানপ্রদায়িনী নিম্নলিখিত কাহারও নহে তাহা বিশদরূপে বিবৃত হইয়াছে। অতএব পরমার্থ-বসিকগণ অবসর মত ইহার আন্যোপাত্ত পাঠ করিলে আপনাকে কৃতার্থকর বোধ করিব। অলম্বিত পরবর্তন ইতি।

এই গ্রন্থখানি অষ্টাদশ মাসে প্রকাশিত হইয়াছে। মূল্য ১০ টারি আনা মাত্র।

ঐশ্বর্যদেবীভাগবত
সম্পাদক।

শব্দকল্পক্রম-কার্যালয়।

৭১ নং পাণ্ডুরিয়াবাটা রোড—কলিকাতা

মূল্য ১০ টারি মাত্র

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० ०३०-८ दि० ३०/८/८९

लेखक पं० प्र०, राज्यान्तर्गत

वीरक राज्यान्तर्गत

खण्ड ६, ८ क्रम संख्या ६९४

वापसी का